ORBIS ROMANVS

(Udžbenik za historiju klasične rimske civilizacije)

Mesihović Salmedin

Sarajevo, 2015

Prof. dr. Salmedin Mesihović

ORBIS ROMANVS

(Udžbenik za historiju klasične rimske civilizacije)

Izdanje:

Prvo

Izdavač:

Autorsko izdanje

Sarajevo, 2015

Elektronsko izdanje

CIP - Katalogizacija u publikaciji

Nacionalna i univerzitetska biblioteka

Bosne i Hercegovine, Sarajevo

94(37)(075.8)

MESIHOVIĆ, Salmedin

Orbis Romanvs : (udžbenik za historiju klasične rimske civilizacije) [Elektronski izvor] / Salmedin Mesihović. - Sarajevo : autor, 2015. - 1 elektronski optički disk (CD-ROM) : tekst, slike ; 12 cm

Nasl. s naslovnog ekrana.

ISBN 978-9958-0311-2-0

COBISS.BH-ID 21888006

SALMEDIN MESIHOVIĆ

ORBIS ROMANVS

(Udžbenik za historiju klasične rimske civilizacije)

Sarajevo, 2015

Na mnoge načine mi još uvijek živimo pod sjenkom Rimljana. Sviđalo se to nama ili ne, Rimljani su svuda oko nas. Pismo, zakoni, arhitektura, ceste, vodovodi, politika sa kojima se svakodnevno srećemo. Stalno ih oživljavamo u filmovima i literaturi. Divimo im se, osuđujemo ih, podražavamo ih.

Udžbenik ORBIS ROMANVS je primarno namijenjen studentima historije klasičnog razdoblja, klasične arheologije i klasične umjetnosti.

Livije : „Radije započnimo, kao što je običaj kod pjesnika, dobrim predznacima i zavjetima, molitvama bogovima i boginjama da omoguće uspjeh velikom djelu koje smo započeli.“

Svjetiljka od terakote sa prikazom boginje Pobjede (*Victoria*) koja ima krila i koja nosi štit sa ispisanom željom za sretnu Novu godinu. Oko nje se nalaze reprezentacije stvari koje se uobičajeno daju kao pokloni za proslavu Nove godine : novac (u formi 3 novčića) i suho voće. Datacija druga polovina I. st. n. e. Danas se nalazi u Metropolitan Museum of Art u Njujorku.

Sažetak

ORBIS ROMANVS je djelo udžbeničkog karaktera, čiji je nastanak uzrokovala potreba za jednim svestranim radom na bosansko – hrvatskom – srpskom jeziku, koji bi prikazao rimski svijet i njegovu civilizaciju, posebnu u njenom klasičnom periodu. To je podrazumijevalo da se historija starog Rima i zemalja kojima je dominirao ne promatra samo kroz vizuru političke i vojne povijesti, što je uglavnom najčešća pojava u općoj historiografiji. Udžbenik je zato i koncipiran da čitalac u sebi razvije misao da je rimski pronalazak betona značajniji za čovječanstvo nego što su to bile mnoge bitke u kojima je trijumfiralo rimsko oružje. Uz to, intencija udžbenika je i da razbije uvriježene tabue i predrasude čitatelja, a posebno studenata o klasičnoj rimskoj civilizaciji.

Djelo je iznimno opširnog karaktera, jer je to iziskivala sama potreba bavljenja ovom tematikom. Kako bi se čitaocima olakšalo praćenje i razumijevanje teksta, nastojalo se da tekst ne bude suhoparan niti samo nabacivanje golih činjenica, nego da se kombinacijom podataka, slika, ilustracija, karti, anegdotalnih primjera i zaključaka prezentira rimski svijet koliko je to god moguće bolje. Zato se na momente može činiti da udžbenik pred javnost pruža jednu priču sa svojim akterima i radnjom, u kojoj se likovi i njihovi doživljaji izmijenjuju kao u kakvom serijskom programu.

Glavni sadržaj udžbenika je sistematiziran u sljedeće knjige :

1. ORIGINES, u kojoj se obrađuje izvorna građa, nastanak rimskog svijeta i doba kraljeva.
2. ANNALES, u kojoj se govori o Ranoj i Srednjoj Republici.
3. HISTORIAE, u kojoj se značajna pažnja posvećuje Kasnoj Republici.
4. PHAENOMENA, u kojoj se govori o onim aspektima života koji se ne objašnjavaju u poglavljima posvećenim vojnoj, političkoj, društvenoj, religijskoj i ekonomskoj historiji.
5. CHRONICAE, u kojoj se govori o dobu kada se Rimskom državom upravljalo na monarhijski način. CHRONICAE su podijeljene na dva dijela i to : doba principata i doba dominata.

Sadržaj udžbenika je sistematiziran po sustavu lekcija za rad sa studentima.

Predgovor

Polibije : „Ko bi naime, bio tako lakovjeran ili nemaran da ne poželi da sazna kako i zaslugom kojeg uređenja je skoro čitav svijet bio nadvladan i za manje od 53 godine potpao pod jedinstvenu vlast Rimljana, što nikada ranije nije zabilježeno? Ko je toliko obuzet nekim drugim predmetom posmatranja ili nekom drugom naukom da bi ih smatrao potrebnijim od ovog iskustva i spoznaje."

Livije : „Ono što izučavanje historije čini zdravim i plodonosnim je upravo to što ti dozvoljava da vidiš poučne primjere uzidane u spomenik slave. Tu je tebi i državi dato da vidiš kakve primjere treba podržavati, a šta treba izbjegavati jer je sramno i po pobudama i po posljedicama. Uostalom, ili me ljubav prema započetom poslu vara, ili stvarno nije nikad postojala država ni veća ni zdravija od rimske, niti bogatija dobrim primjerima. Nema države u koju su tako kasno prodrli luksuz i gramzivost, nigdje tako dugo nije značilo čast biti skroman i štedljiv. Istina je da ukoliko ima manje bogatstva, manje je i pohlepe. Bogatstvo je odnedavno rodilo lakomost, a prevelika zadovoljstva su izazvala želju za luksuzom i razuzdanost. To je povuklo za sobom opšte propadanje i sunovrat."

Svako izučavanje historije rimskog svijeta suočava se sa problemom percepcije. Izvorna građa (posebna ona literarna) i literatura uglavnom imaju viđenje i tumaćenje rimskog svijeta koje je orijentirano prema eliti, odnosno jednom brojčano malom segmentu rimskog svijeta. Ova edicija ima namjeru da se odnosi sveobuhvatno prema rimskom svijetu, bez obzira na njegove socijalnu slojevitost i da ga tako i predstavlja u cjelosti. Ali da to nailazi na niz poteškoća, jer su se neke postavke „historiografije elite" prilično ustalile. Tako se npr. u objašnjavanju obrazovnog sustava, nekritički navodi sa su mladi Rimljani u školu išli praćeni robom, da su nošeni u nosiljkama, da su Rimljani - posjetitelji javnih kupatila sa sobom vodili i robove kako bi im služili i slično, da su Rimljani živjeli u domusima i vilama sa peristilima. Ustvari ubjedljivo najveći broj malih Rimljana koji bi išli u školu su poticali iz skromnijih slojeva i nisu imali robove, ubjedljivo najveći broj Rimljana koji su posjećivali javna kupatila nisu sa sobom vodili robove niti sluge, jer ih nisu financijski ni mogli priuštiti, ubjedljivo najveći broj rimskih građana je živio u malim stanovima u insulama ili u običnim seoskim kućama. Ovim pogrešnim tumačenjima nije doprinijela samo „historiografija elite", nego marksistička historiografija koja je željela da dokaže svoju teoriju odnosa tzv. robovlasničkog društva, u kojem postoje samo robovlasnici i robovi. Istina je da ubjedljivo najveći broj rimskih građana u Kasnoj Republici i ranom principatu (kada je bilo najviše robovlasnika i robova) nije uopće posjedovao ni jednog roba. Drugi problem je isto posljedica segmentiranog percepiranja rimskog svijeta, u kojem dominira promatranje, analiziranje, tumaćenje i sintentiziranje političkih i vojnih procesa. Ostali fenomeni, kao što su životni ciklus, građevinarstvo, odjeća, ishrana...itd... su poglavito ostajali u sjeni kronološkog reda navođenja političkih i vojnih procesa. Treći problem proizlazi iz okvira moralno – vrijednosnih sudova vremena u kojima historičari djeluju. Zato su pojedini fenomeni kao npr. seksualnost prilično ostali zanemareni. Posebnu priču vezano za rimski svijet predstavlja činjenica da se njegovi fenomeni tumaće iz perspektive glavnog Grada, a ne celokupnog prostora od Eufrata pa do Hadrijanovog zida. Pogrešna je perspektiva i

vezana za viđenje arhitektonskog i umjetničkog nasljeđa rimskog svijeta. Dok ga popularna kultura gleda kroz crno – bijelu mramornu, monumentalnu prizmu, u stvarnosti je to bio višebojni svijet, gdje je svaka skulptura bila obojena. Nažalost, uslijed stoljeća ta boja je nestajala. Čak je i tekst na epigrafskim spomenicima bio obojen. Inače klasični rimski svijet, uostalom kao i sve druge drevne i klasične civilizacije nije bio baziran na odnosu crno – bijelo. Ti svijetovi se razaznaju ne po crno – bijelom obrascu nego po bojenim nijansama. U pričama drevnih i klasičnih civilizacija nema apsolutno pozitivnih i apsolutnih negativnih likova, svi imaju i vrline i mane, neko više, neko manje... ali svi su ljudska bića i ništa više od toga. I najvećim neprijateljima se ističu neke njihove vrline, kao što se i kod najvećih Rimljana pronalaze mane. Čak i božanstva liče na ljude sa svim onim što je čovjeku svojstveno. Dualizam u tome pluralnom svijetu jednostavno ne prolazi. Popularna kultura, ali i neko pučko viđenje predstavlja rimski svijet kao neku militarističku državu, u kojoj vojska ima državu i gdje se vojnički paradira i maršira. Iako je vojska vrlo bitna institucija, Rimska država se nipošto ne bi mogla smatrati nekom vrstom „antičke Pruske“. U prvih šest stoljeća Rimljani uopće nemaju profesionalnu vojsku, nego neku vrstu odlično uvježbane, disciplinirane i odlično opremljene građanske milicije/„teritorijalne odbrane“. Vojska ima veliko značenje u životu rimskog svijeta, ali to ipak nije bio onaj odnos kakav je bio u državi Lakedemonjana.

Osoba koja se specijalistički bavi rimskim svijetom, mora u sebi raščistiti sa onim viđenjem predmeta svoga izučavanja koji gaji javnost u kojoj on prebiva. To viđenje je uvijek prilično kontaminirano dogmama, ideologijama, moralno – vrijednosnim sudovima, uvjerenjima i stremljenjima svoga vremena. Dobar primjer pruža produkcija igranih filmova, u kojoj ubjedljivo najveći broj otpada na tematiku koja se bavi vremenom Isusa i najranijim razdobljem razvitka kršćanstva. Zbog te kvantitativnosti se stvara pogrešno predubjeđenje o visokoj važnosti judejskog područja za rimski svijet. U stvarnosti, to je bila provincija niske bitnosti kojom upravlja namjesnik u rangu prefekta ili prokuratora. U okviru iste priče se svugdje vide legionari, a tada u Judeji nije bilo ni jedne stalno stacionirane legijske jedinice, jer je namjesnik komandovao auksilijarnim jedinicama. Isto tako su i mnoga tumaćenja rimskog svijeta prožeta ideologiziranjem, kako bi se opravdalo postojanje novovjekovnih i suvremenih ideologija i ideja. U rimskom svijetu su se tražili elementi koji bi služili legitimiziranju tih ideologija. Išlo se na to da se dokažu suvremena stremljenja kao pravilna, a ne da se otkrije kako je to stvarno bilo. Zato u pojedinim djelima postrimske historiografije o rimskom svijetu ima toliko ideologije. Dobar primjer pruža „Istorija starog Rima“ od Maškina, koja se dugo koristila kao univerzitetski udžbenik i koja nudi čitav spektar dokazivanja o realnosti i historijskoj opravdanosti vladajuće dogme SSSRa, ali u pojedinim dijelovima čak i opravdanje i obrazloženje određenih postupaka Staljina i njegovog režima. „Odgovor druga Staljina na pismo druga Razina“ u kome se govori o rimskom porazu kod Kare je najbolji primjer kako se neki povijesni detalj koristi za ublažavanje promašaja suvremene politike, u konkretnom slučaju dubinskih prodora njemačko – osovinskih snaga u ljeta

1941. i 1942. god. I zbog svoje univerzalnosti, rimski svijet je uvijek predstavljao dobar objekt za korištenje u svrhe kasnijih imperijalnih tvorevina. Zato je i razumljivo da su sve one tvorevine sa imperijalnim ambicijama uvijek promovirale izučavanje rimskog svijeta.

Zanimljivo je da najviše podataka o životu rimskog svijeta imamo zahvaljujući smrti u njemu. Velika većina reljefnih prikaza potiće sa nadgrobnih spomenika. Najviše podataka o svakodnevnom životu u rimskom svijetu potiće iz Pompeja i Herkulanuma koji su konzervirani zahvaljujući smrtonosnoj erupciji Vezuva. Literarna vrela prosto odišu izvješćima o nečijoj smrti. Dok se kod velikana rimske historiografije kao što su Polibije, Livije, Tacit, Dion Kasije i Amijan Marcelin rođenja skoro da i ne spominju, smrt je stalno prisutna. Zanimljivo je da se i rekonstrukcija najranijeg palatinskog sela može izvršiti zahvaljujući modelima koliba koji su služili kao urne.

Temeljni cilj izrade djela ORBIS ROMANVS je da uvidom u postojanje jednog povijesnog fenomena buduće generacije imaju dobar urnek, uzor, primjer, pa i inspiraciju za oblikovanje budućih pojava. Po Polibiju : „...za ljude nema prikladnijeg sredstva za formiranje karaktera od poznavanja prošlih događaja.... ... i svi govore da je pravo obrazovanje i priprema za političku djelatnost znanje koje potiće iz historije, i da je najubjedljiviji i jedini pravi učitelj dostojanstvenog podnošenja nestalnosti ljudske sreće podsjećanje na neočekivane i neprijatne promjene u životima drugih ljudi....“

Napisati jedno sveobuhvatno djelo koje se bavi povijesti rimskog svijeta nije nimalo jednostavan zadatak. Prevelik obim, enormnost informacija i previše historiografskih tumačenja pred svakoga onoga koji ima tu želju i ambiciju nameću veliko zalaganje, žrtvovanje, promišljanje i upornost. I zato svako onaj ko hoće da ostvari jedno takvo djelo opisa rimskog svijeta u kvalitetnom i sveobuhvatnom obliku mora da i sam posjeduje kvalitete i osobine koje su načelno oblikovale Rimljanina. Samo tako će se to djelo i moći ostvariti, ali i shvatiti rimski svijet, koji je neizmjerno kompleksan u svojoj jednostavnosti. Djelo mora imati dovoljno potrebnih informacija za čitatelja, ali istovremeno ne smije biti ni preveliko kako se čitatelj ne bi izgubio u njemu. On ne smije biti ni samo preglednog, ali ni previše specijalističkog tipa. Posebno je složen problem kako izvršiti sistematizaciju djela i kako u njega ugraditi svu tu masu podataka. Načelno je odabrana sljedeća metoda. Vojna, politička, društvena, opća ekonomija, ideološko – religijska povijest su obrađivane na kronološki način, dok su druge tematike obrađivane na fenomenološki način. U pojedinim slučajevima došlo je i do miješanja kronoloških i fenomenoloških metoda, npr. u dijelu u kojem se govori o ropstvu, kolonatu, jedinicama lokalne autonomije. A i fenomenološkim poglavljima se nastojalo što je moguće dati prikaz koji se kronološki odvija. Zato je djelo i podijeljeno na sljedeće segmente : *Origines, Annales, Historiae*, Fenomeni i *Chronicae*, od kojih su I., II., III. i V. segment načelno kronološke prirode, a IV. fenomenološke naravi.

Olakšavajuću okolnost za izradu jedne velike, masivne sinteze predstavljalo je bogatstvo našeg jezika sa nizom pojmova i sinonima koji piscu olakšavaju „kretanje“ u izradi ambicioznog pisanog projekta. Pojedini termini su i dodatno specijalizirani. Tako se pod izrazom povijest obuhvata sva naša prošlost, odnosno ono što se dogodilo, dok se pod izrazom historija/istorija podrazumijevalo ono što se zna iz povijesti ili ono kako se povijest na historiografski način pokušava rekonstruisati. Na ovom mjestu je potrebno objasniti i određena pojmovna korištenja. U starogrčkom jeziku ne postoji glas „V“ nego glas „B“, pa su zato oni koji su govorili grčkim jezikom do kasnorimskog doba izgovarali Bizant, Babilon. Sa početkom ranoromejskog perioda grčki jezik je evoluirao i glas „B“ je zamijenjen sa glasom „V“. Kada se rimski svijet raspao i

podijelio na tri kulturološke komponente (latinski zapad, vizantijski istok i islamsko podrucje), na latinskom zapadu se starogrčki konzervirao, dok je na vizantijskom istoku on kao govorni jezik dalje evoluirao. Tako su oni jezici koji su pripadali latinskom zapadu dobili konzervirane oblike grčkog jezika, a oni koji su pripadali vizantijskom istoku dobili evoluirane oblike. Slično je i sa oblicima Atena, Kreta koji dolaze starogrčkog i sa oblicima Atina, Krit koji dolaze iz novogrčkog. Isto se desilo sa latinskim riječima koje su se na vizantijskom istoku i islamskom području našle u konzerviranom obliku, za razliku od evolutivnog razvitka na latinskom zapadu. Zato se izgovor klasičnog latinskog i crkvenog/tradicionalnog razlikuje (npr. Kajsar = Cezar; Kikero = Cicero, Kipar = Cipar, Okean = Ocean). Znaci nema govora da su se ove riječi u bosanskom, srpskom i hrvatskom jeziku razvile takve kakve su zbog samosvojnog razvitka, one su u jezik ušle uslijed utjecaja dominantnih kulturoloških i regijskih koncepata.

Sadržaj

UVOD

Zakoni koji rukovode Postojanjem su doveli do toga da par sela na brežuljcima pokraj Tibra postanu sjeme iz kojeg je proizašla Rimska Država. Tako je u historiji stvoreno djelo koje još uvijek nije prevaziđeno.

Rimski svijet je kao ljudski organizam koji je rođen u italskih i etrurskih roditelja. Preboljevši dječije bolesti, otresao se staratelja i postao samostalno biće. Uzevši u svojoj mladičkoj dobi za učitelja grčko – helenistički svijet, odrastao je i postao ozbiljniji. U zreloj dobi je pokazivao svu veličanstvenost i impresivnost svoga odgoja, obrazovanja i djelovanja. Tada su i obljesci njegovih enormnih akumuliranih bogatstava, znanja i umijeća najbolje i najljepše svijetlili. Kako je stario, počele su se javljati i bore na njegovom licu, ali i sa sijedom kosom i narušenim zdravljem rimski svijet je za svoje susjede bio još uvijek veličanstven. Ali život ide dalje i u strahu od sopstvene smrtnosti, okrenuo se orijentalnom misticizmu i mesijanstvu. Na kraju je senilnost učinila svoje, i umro je u naručju svoje mnogobrojne djece kojima je ostavio bogato nasljeđe.

Priča o rimskom svijetu ima sve zaplete kakve zahtjeva jedna dobro izrežirana predstava, pa imamo čitav splet likova koji se smjenjuju po činovima ove drame. Tu ima i dramaturški dobrih postavki, i pozitivnih i negativnih uloga i i heroja i mučenika i tlačitelja i spletkaroša.....itd...

Pet stotina godina svijet Mediterana je bio ujedinjen, od plodnih dolina Tigrisa i Eufrata do hladnih šuma i planina Highlanda, od pješćanih dina i oaza Sahare i slapova Nila pa do hladnih i beskrajnih šuma Germanije i od sarmatskih stepa do obala Oceana vladalo se u ime jednog grada – Rima. Sve do danas ovaj prostor nije doživio duže razdoblje ujedinjenosti. Stotine naroda, zemalja, jezika je ujedinjeno pod rimskim imenom. Ratovi su vođeni negdje na dalekim granicama, a unutrašnje zemlje su čak znale i po dva stoljeća da žive u neprekidnom miru. A hiljadama milja pružali su se po tome prostranstvu putevi koji su dolazili do najudaljenijih tačaka, povezujući ljude, zemlje i njihove kulture. To je svijet u kome je i Nubijac crne kože i blijedi, crvenokosi German mogao prosperirati i nadati se ostvarivanju „rimskog“ sna. Svi su bili ujedinjeni u jednoj viziji i ideji, jednoj vladi. U skoro dvanaest stoljeća postojanja klasične Rimske Države, tako su duboko usađeni temelji antičke mediteranske civilizacije da se moderni svijet i danas na njih naslanja. Dovoljno je analizirati samo praktično funkcioniranje zakonodavnih institucija i vidjeti da se ono ne samo temelji nego i odvija u okviru načela koja su postavljena u radu Senata Rima (predsjedavajući, kvorum, zapisnik, službene novine).

Polibije : "Ima li igdje toliko lakomislenog ili nemarnog čovjeka koji ne bi želio da zna na koji je način i pri kakvom društvenom uređenju čitav poznati svijet potpao pod vlast Rimljana...." Salustije : "Narod je živio slobodno zbog toga što ničija moć nije bila iznad zakona". Apijan : "Rimljani se nisu zanosili kod prvih uspjeha, već su započetu stvar sprovodili do kraja, niti su klonuli duhom kad bi ih snašla nesreća".

Biti Rimljaninom je značilo pripadati instituciji rimskog građanstva, bez obzira na rasno, etničko, narodnosno porijeklo. Na kraju su svi slobodni stanovnici Države postali rimski građani. Samim tim i ono što nazivamo rimskim svijetom nije uopće neka posebna etnokulturološka pojava, nego je riječ o jednoj pojavi koja je u sebe apsorbirala sve okolne

zajednice i kulture. Zato je i teško promatrati i analizirati rimski svijet odvojen od drugih kulturnih svjetova, jer se on sa njima uveliko prožima, dopunjuje, nadograđuje. Od samih početaka svoga postojanja rimski svijet je konglomerat nastao sinkretizmom, a na kraju se pod ovim izrazom podrazumijeva jedan osebujni, eklektički i kosmopolitski svijet. Po svemu sudeći historijski zadatak Rimljana je bio da ujedine Mediteran i gravitirajuće zemlje i da stvore jedan kosmopolitski svijet u kome će se ujedinjavati i međusobno prožimati različite kulture. Ostvarivši od sudbine, providenja i historije povjereni cilj, Rimljani su omogučili da taj interaktivni kulturološki prostor nazvan rimskim svijetom ili rimskom klasičnom civilizacijom bude inspiracija i za mnoge naraštaje nakon što je ispunjena njegova povijesna uloga.

Zato je potpuno pogrešno rimski svijet (bar od Augusta i ranog principata) svoditi samo na Grad, ili Lacij ili Italiju, jer je riječ o jedinstvenom euromediteranskom kosmopolitskom svijetu u koji su svoje općekulturne tekovine ugradile ne samo italske zajednice, nego i grčko – helenistički, keltski, iberski, berberski, semitski, ilirski, trački, germanski, semitski svijetovi. I zato je pogrešno govoriti da taj jedinstveni, sinkretizirani i kosmopolitizirani svijet nominiran rimskim imenom pripada nekome posebno npr. samo Gradu ili Italiji. On je skupni doprinos, rezultat postojanja jednog velikog broja euromediteranskih kultura i zajednica. Svaka kultura i zajednica koja ulazi u taj rimski svijet u njega unosi i svoje nasljeđe, jer se nasilno ne brišu njena kultura i ranija dostignuća koja u većoj ili manjoj mjeri nalaze svoje mjesto u rimskom svijetu. Koliko će to mjesto biti zavisilo je od samoga stupnja razvijenosti apsorbirane kulture. Što je kultura bila razvijenija i imala više ponuditi zajedničkom „projektu" to se u njoj u jedinstvenom svijetu otvaralo više prostora. I radi toga je rimski svijet i italski, i grčko – helenistički i berberski i egipatski i semitski i ilirski i trački i germanski i iberski i maloazijski .... itd... I na osnovi navedene činjenice se rimski svijet mora i promatrati, i analizirati i tumačiti. I na kraju će iz toga jedinstvenog, rimskog svijeta proizaći mnogobrojne kasnije euromediteranske kulturne pojave.

To do dana današnjeg na zapadnom dijelu Euroazije i svijetu Mediterana nikome nije uspjelo. I u tome se ogleda snaga i vizija jednog naroda, jedne skupine sela sa brda na sjeveroistočnom uglu Lacija prema Etruriji koja je prvo prerasla u malu Republika da bi na kraju postala veliko Carstvo koje je širilo civilizaciju po zapadnim krajevima Euroazije, nažalost praćeno i plaćanjem i velike cijene u ljudskoj patnji i krvlju. Mnogo je patnje i krvi izliveno da bi se izgradila ta moćna Rimska Država. Tu krvarinu za ulazak u svijet rimskog imperija nisu platili svojim ljudima i svojim bogatstvima samo narodi i zajednice koje su osjetile na sebi *gladius* rimskog vojnika, nego i sami Rimljani. Rim je tako bio ujedno i dar, ali i kazna čovječanstvu. Moglo bi se reći da je rimski svijet nešto najbolje što je zadesilo čovječanstvo, i istovremeno nešto najgore što je moglo zadesiti običnog čovjeka. Uvođenje razvijenog mediteranskog načina života (uključujući i pismenost i književnost) koje su provodili Rimljani uvijek je praćeno maršom rimskih legija, paljevinom, porobljavanjem, razapinjanjem. To je bilo jedno društvo iznimnih kontradiktornosti u kojem su robovi smatrani „oruđem koje govori", ali i u kojem su oslobođenici po automatizmu postajali rimski građani, od kojih su se neki znali i

znatno obogatiti i biti iznimno utjecajni. Svijet u kome su potomci onih naroda koji su se najviše suprostavljali rimskoj armiji, postali najbolji zapovjednici i vojnici te iste armije. To je bilo i slobodoumno i tolerantno društvo koje se na svome samome kraju pretvorilo u suprotnost naviještajući srednjovjekovni dogmatizam i netoleranciju.

I pored toga što su svoju (iako su uvijek tvrdili da su na ratove bili prisiljeni, a ne da su željeli osvajati) vlast širili kopljem, mačem i štitom...Rimljani nisu bili rušitelji drugih kultura, nego njihovi asimilatori. Iskustvo rimskih generacija političara i građana, kao i mudrost njihovih političkih vođa su tako razvili jednu zanimljivu, promučurnu, praktičnu i nadasve dalekovidnu politiku koja je omogučila tako dugotrajno postojanje jednog imperija. Rimljani su primjenjivali jednostavnu politiku u odnosu prema potčinjenima zajednicama i narodima, a to je da dok oni ispunjavaju ugovorima propisane obaveze nema prisile u nametanju rimskog načina života. Tako dok su stavljali velika euromediteranska područja pod svoju vlast, Rimljani nisu pokušavali silom da nametnu svoju kulturu kao ekskluzivno jedino dozvoljenu. I na ovom polju je primjenjena politika da se rimski način život predstavi kao bolji, efikasniji, korisniji i superiorniji i time privlačnijim za subordinirane pojedince i zajednice koji bi tako željeli da se apsorbiraju. Praktičnost i eklektičnost svojstvene rimskom duhu su ustvari omogučavale i otvorenost i za strane kulturne utjecaje i vrijednosti, pa se i zato često dešavalo da Rimljani uzmu nešto što „tuđe“ (zemlju, ljude, političke, ekonomske, društvene, kulturne, religijske, umjetničke, tehničke forme i ...itd...) i to pretvore u „svoje“. Posebno je ta apsorpcija primjenjivana u odnosu na starije i razvijenije kulture i civilizacije iz kojih se itekako šta moglo uzeti. Rimljani se nisu stidili uzimati i apsorbirati iz zajednica na nižem kulturnom nivou razvitka ono što su smatrali korisnim. I tako su za razliku od srednjovjekovnih i kolonijalnih osvajača, Rimljani i prihvatali kulture ili bar neke njihove elemente, i pobijeđenih i onih koji su se skrasili u „zagrljaju“ rimskog imperija. Rimska civilizacija je u pravom smislu riječi bila „melting pot“ antičkog svijeta, ali i sredstvo njegovog daljeg kulturološkog nadograđivanja. Mediteranske civilizacijske vrijednosti, milenijumima koncentirane uz obale i u neposrednoj unutrašnjosti, su zahvaljujući Rimljanima proširene u daleke dubine barbarske Europe i sjeverne Afrike. Sa njima su dolazila i sva ona shvatanja koja su predstavljale nesumnjivi skok i u humanističkom shvatanju postojanja, i koja najbolje održavaju : Celzova (*Publius Iuventius Celsus Titus Aufidius Hoenius Severianus*) definicija „*ius est ars boni et aequi*“ (pravo je umijeće onoga, što je dobro i pravično) i pouke Ulpijana (*Domitius Ulpianus*) „*honeste vivere, alterum non laedere, suum cuique tribuere*“ (živjeti pošteno, drugoga nevrijeđati, svakome svoje dati).

A sve se to desilo zahvaljujući narodu koji je po sopstvenoj legendi stvoren od apatrida, onih koji više nisu imali ni svoj narod ni svoju državu, pa su morali stvarati novu, bolju, savršeniju i jaču koja je na kraju progutala i apsorbirala u sebe i sve ostale zemlje i narode. Rimska vrlina (*virtus*) i sklonost ka praktičnom rješenju su vodili Rim da od skupine udruženih sela željeznodobne prirode sa brežuljaka sa lijeve obale Tibra, koji se nisu razlikovali od dobrog dijela istovremenih ilirskih, keltskih ili iberskih naselja, postane nakon više stoljeća sjedište klasičnog rimskog svijeta. Ali ipak su samo ta udružena sela na kraju prerasla u najveće

euromediteransko carstvo kosmopolitskog tipa, dok to nije uspjelo nikome iz te množine starije željeznodobnih naselja. Sasvim razumljivo se postavlja šitanje šta je to uvjetovalo tako izuzetnu sudbinu? Odgovor na ovom pitanje ne može biti jednostavan, jer kompleksnost stoljeća rimskog svijeta, koja su tako naglo obasjala svjetlošću povijesni razvitak euromediteranskog područja, je takva da je praktično nemoguće simplificirati njen razvitak samo na jedan segment koji je kao presudan za izdvajanje Rima iz „mora“ malih starije željeznodobnih naselja. Uglavnom se to tražilo u vojsci, ratničkom mentalitetu, političkom uređenju...i slično... Naravno da je sve to imalo značajan efekt po povijesnu predestiniranost Rima, ali bilo je i drugih činilaca, namjernog ili slučajnog tipa.

Ti Rimljani staroga kova koji su stvarali Republiku i Imperiju, ljudi od časti i ponosa, ali istovremeno i surovi i odlučni, koji nisu sakrivali svoja osjećanja niti ih se stidili, su postepeno uspjeli izgraditi, počevši od jedne male tačke (od mnogih sličnih) sa karte Lacija, djelo neprocjenjive važnosti po historiju ljudske civilizacije.

Klasični rimski svijet se odlikovao još jednom bitnom stvari, a to je bilo znatno manje izražena licemjernost. Kao da ti eklektički Rimljani nisu znali sakriti svoja osjećanja, želje, stremljenja, ideje, opaske. Sve je to izlazilo na vidjelo bilo u oralnoj bilo u pisanoj formi. Za razliku od abrahamističke religijske ekumene, klasični rimski svijet nije baštinio previše tabu i „stidnih“ ograda. Ljudi su nesumnjivo bili slobodniji u svome prihvatanju života i onoga što on donosi nego u kasnijim razdobljima. Nepostojanje neke dominantne dogmatske teorije koja utiče na mnoge segmente čovjekovog života, je isto doprinosilo da se ne osjeća strah od izražavanja misli i djelovanja. Tamo se nije poprijeko gledalo niti se kažnjavala osoba koja bi jela „pogrešnu hranu“ ili jela „u nedopušteno vrijeme“. Zato i nije bilo potrebe za licemjerstvom i hipokrizijom, skrivanjem ili vođenjem dvostrukog života ketmena. Isto tako ni ustručavanje ili politička korektnost nisu imale ni približno značenje kao danas. Šablonizirane moralne postavke su bile slabo izražene. Zato je i humor (posebno onaj ironični i sarkastički) bio jedna od izraženih odlika rimskog svijeta. Naravno to će se sve izmijeniti nakon nasilnog nametanja jedne dogme u V. st. n. e.

To je bio proces koji je trajao stoljećima, jer “Rim nije izgrađen u jednom danu”. Rim je najbolji primjer kako je od jedne palatinske seoske kolibe nastala veličanstvena gradska palata. Uspjehu te gradnje je doprinosila i činjenica da u načelu Rimljani, i pored svoje nesumnjive odlučnosti, upornosti i prkosa zahvaljujući kojima su uspjevali prevazići mnoga iskušenja sa kojima su se suočavali u toku svoje burne i uvijek aktivne historije, nisu bili tvrdoglavi i oholi. Osobina kompromisa radi viših ciljeva, a što nije baš svojstveno većini ljudskih zajednica, je uvijek krasila rimsko društvo i kulturu. Samim tim se isticala i njihova sposobnost apsorbiranja u svoje narodnosno tkivo i kompletnih drugih naroda (koji su uglavnom nekada bili i rimski neprijatelji) i elemenata njihove kulture. Rimljani su posjedovali i dar odgovornosti i osjećaja stabilnog uređenja, te su tako postupno razvili i osjećaj za upravljanje imperijom. A taj rimski imperij je ustvari predstavljao federaciju stotina i stotina malih autonomnih “polisa” na čelu sa Rimom, shvaćenim isto kao “polis”. Te autonomije nisu bile formalne, nego suštinske i po svome opsegu svaka od tih jedinica uklopljenih u rimski svijet je imala samostalnost, koja je bila ograničena u domeni vanjske politike, odbrane i financija. Ta činjenica je doprinosila da se stanovnici rimskog svijeta ne sputavaju, nego da budu aktivni učesnici u njegovom svestranom razvitku. Rimljani su tek na samom kraju rimske civilizacije uspjeli da se izdignu iznad toga,

antici vrlo svojstvenog i dragog, načela o zajednici politija i gradova (*civitates*, municipalnih jedinica) i napuste ga preuzimajući orijentalne ideje o imperiji. I kada se izgovori Rimsko Država uvijek se pomisli na sustav koji je u svojim temeljima baziran na ideji o "premoći gradskoj" (naravno shvaćeno u smislu polisa, a ne modernog poimanja "gradskog" i "urbanog") i njegovih institucija i pravila, a ne o Carstvu zasnovanom na načelima orijetalnih despocija ili srednjovjekovnih "po milosti božjoj" carstava i kraljevstava. Za Rimljanina država nije bila neka metafizička apstrakcija sa kojom bi se vezao nekim nejasnim emocionalnim osjećajem ili demagoškim pozivom, nego pragmatična tvorevina koja postoji kako bi zadovoljila raznorazne potrebe (*utilitas*) građanina i bila im korisna. Država je u pravom smislu smatrana i vlasništvom građana kao zajednička stvar (*res publica* = javna stvar). Vođeno upravo ovom idejom shvatanja države i njenih institucije kao praktično – korisne stvari, stvoren je taj monolit nazvan rimski svijet. Paradoksalnim sticajem historijskih okolnosti, to se desilo i kroz nešto što bi se moglo nazvati odbrambenom agresijom. Rimljani nikada nisu tvrdili da žele imati neku veliku, prostranu državu i izgleda da im to nije ni bila namjera, bar u prvo vrijeme. Tako ni rimska osvajanja nisu bila samo radi pukog osvajanja, nego su bila rezultat praktičnog shvatanja potreba Države i njenih građana; a često su bila posljedica pobjeda u nametnutim okolnostima (odbrana, savezničke obaveze, preventivni ratovi, očuvanje ili zadobijanje strateških pozicija, zavisno od situacije kažnjavanje za nešto učinjeno ili ne učinjeno, ekonomski i egzistencijalni razlozi ili politički interesi pojedinaca ili grupa/stranaka). Osvajanja tipa onih koje je poduzimao Aleksandar III. Argead Makedonski Veliki, samo radi osvajanja i ugledanja na junake Ilijade ili samo radi slave, bila su potpuno strana rimskom duhu. Ali radi toga su i rimska osvajanja bila stabilnija, jer su izvođena kao posljedica rješavanja pragmatičkih potreba. Rimski svijet je do uvođenja dominata nudio i široko shvaćeno (ne i apsolutno) pravo slobode kretanja i slobode izbora, naravno rezervirano samo za one koji nisu bili robovi. Uspješnost te gradnje nije zavisila samo od ljudi, nego i od zemljopisa na kojem se ona počela vršiti. I položaj grada Rima, i Lacija i Italije imaju osobito značenje, i bez toga činioca nezamislivo bi bilo očekivati da Rim postane ono što je bio, bez obzira na sve kvalitete njegovih ljudi.

Samo je Kineska Država, civilizacija sa istočnih krajeva Euroazije, dostojan partner one rimske. Nažalost po "ideju o Rimu", Rimska Država nije uspjela da Kini parira po kontinuiranoj dugovječnosti (koja još uvijek vrlo djelotvorno traje). Nakon ostvarivanja svoje historijske uloge, rimska civilizacija se ugasila (ali ostajući i aktivno, tinjajuće ognjište na kojima su se uvijek palile vatre budućih civilizacija i kultura Mediterana i Europe). Razlozi toga gašenja plamena mogu se objasniti upravo onom činjenicom da se prelaskom na načela orijentalnih despocija (kao kratkoročnim pokušajem rješavanja trenutnih problema) zaustavila i pokretačka energija koja je nadahnjivala antičku grčko – rimsku civilizaciju, tu zajednicu autonomnih "polisa" i građana. To je onda dovelo do umanjivanja lokalnih autonomija, centralizacije i birokratizacije sustava, i ograničavanja kretanja i na kraju potpunog sužavanja prava izbora. To je neminovno vodilo u katastrofu. Tome je dodatni, skoro i presudni impuls dalo i skoro nezaustavljivo (i pored pokušaja odgovornih pojedinaca da se taj proces započet

još u Italiji krajem razdoblja srednje Republike) socijalno raslojavanje stanovništva i enormna koncentracija bogatstva u rukama pojedinaca. Svijet slobodnih seljaka, sitnih i srednjih posjednika, kao i javne, općinske i zadružne zemljišne svojine su nestajale. Začele su se klice feudalizma, društveno – ekonomskog poretka koji će Europom i Mediteranom dominirati u narednom periodu. Tada je i rimski "*virtus*" zamijenjen sa dekadensom i manama. Birokratija je zamijenila slobodu, a formalizam i ceremonijal su zamijenili praktičnost. U tom razdoblju kada se Rimska Država počela boriti za svoju egzistenciju, desila se i duhovna transformacija u prilično radikalnom smislu. Posljedice religijske preobrazbe su samo još više umanjivale otpornu snagu rimske civilizacije, kreirajući duh apsolutne dogmatike (tako stran grčko – rimskom biću) i samim tim povećavajući unutarnju agresivnost i razdor, te razgradnjom sklonosti i umijeća kompromisa i prihvatanja i apsorbiranja drugačijeg. Nova religioznost je definitivno i udarila u temelje i spremnost rimskog ratničkog duha. I možda jedna od najvažnijih stvari koje su doprinijele gašenju rimske civilizacije i otvaranju puteva razvitka novim civilizacijama. Rimska država se prestala širiti, zadovoljila se samom sobom i tako utonila u letargiju samozadovoljstva (najopasniju pojavu i po pojedinca i po zajednicu). Ona je prestala širiti tekovine mediteranske kulture u dalju unutrašnjost i tako praktično prestala izvršavati "zadatak i cilj" radi kojeg je i postala velika. Svijet sjeverno od Rajne i Dunava je tako trebao novi impuls, novu pokretačku snagu da ga privede u svijet civiliziranog razvitka, a klasična rimska zajednica je nesumnjivo postala preprekom za rađanje te nove energije. I iz aktivnog stava Rimska Država je prešla u stanje pasivnog stava i tako je stavila tačku na razloge svoga daljeg postojanja.

Slom rimskog svijeta je dugo intrigirajuća tema ne samo u znanstvenim krugovima, nego i u široj javnosti. Kako i zašto se moglo desiti da jedno takvo divovsko postignuće ipak na kraju dođe do svoga kraja, je pitanje koje se stalno i stalno postavlja i na koje se daju najrazličitiji odgovori. Pa se tako za slom krive Velika seoba naroda, klimatski poremećaji, kršćanstvo, opadanje rudarske djelatnosti i općenito privredne aktivnosti, povećanje poreza, odliv plemenitih metala na istok zbog pretjeranog uvoza luksuznih stvari, latifundizacija, „barbarizacija“ vojske, depopulacija, olovne vodovodne cijevi, pad nataliteta, dekadencija, gubljenje starih moralnih i vrijednosnih normi, korupcija, birokratizacija i centralizacija, despotizacija i orijentalizacija uprave, nestanak građanske odgovornosti... itd...

Ali i na svome umoru je Rimska Država ostavila novo, rađajućim civilizacijama čitav niz tekovina od tradicije, jezika, umjetnosti, znanosti, javne uprave i javnog reda… ali i ideju o državi građana.

Bez naslanjanja i pozivanja na baštinu klasičnog svijeta, sigurno se ne bi javili renesansa, humanizam, prosvjetiteljstvo, racionalizam i neoklasicizam. Bez ovih navedenih historijsko - kulturoloških procesa sadašnji svijet ne bi postojao. Uostalom klasični rimski svijet je iza sebe ostavio prebogato nasljeđe. Pismo kojim se danas koristi najveći dio čovječanstva je rimska adaptacija etrurske adaptacije kimske adaptacije grčkog alfabeta koji je opet adaptacija feničanskog alfabeta. Jezicima koji su direktno proizlašli iz latinskog jezika danas govori veliki dio čovječanstva (kastilijanski, katalonski, portugalski, galicijski, provansalski, francuski, italijanski, retoromanski, aromunski, rumunski), a u nekim jezicima romanska jezička zaostavština u vokabularu je golema (engleski). Bez poznavanja rimskog političkog ustroja, prakse i terminologije je nemoguće shvatiti moderno političko uređenje. Politički ustroj koji danas postoji je izvedenica iz rimske političke prakse. Mnogobrojne skupštine širom svijeta praktično funkcioniraju po obrascima rada rimskog Senata. Opsjednutost klasičnim

tekovinama i nasljeđem se očituje i u umjetnosti, jer je tematika mnogih umjetničkih djela (posebno u novovjekovnom dobu) „pozajmljena” iz mitologije, tradicije i historije grčkog – rimske kulturne ekumene. Bez poznavanja grčko – rimske medicine i njenih temeljnih teorijskih postavki je nemoguće shvatiti ono što se danas zove zapadna medicina. Bez postojanja rimskog prava dati pravni sustavi i terminologija bi bili znatno siromašniji u velikoj većini zemalja svijeta. Bez postojanja načela rimske arhitekture i tehnologija graditeljstva, danas bi svijet bio siromašniji za mnoge građevinske objekte. Oni su bili ti koji su udarili temelje razvitku cestogradnje, mostogradnje, sustavu zagrijavanja, vodovoda, odvodnih i kanalizacionih kanala...itd.... Vojna sila klasičnog rimskog svijeta je osnova i za razvitak oružanih snaga ubjedljive većine armija sadašnjice. Ustroj njene unutarnje strukture, motivacija, disciplina, obuka, zapovijedni lanac, posebno u varijantama nastalim uslijed i nakon Marijeve profesionalizacije vojske, su bili dobri temelji za samo kasnije nadogradnje.

Ali veličina i dugotrajnost organizma koji je predstavljao rimski svijet, su morali nakon svoga preobražavanja u novi mediavelni poredak proizvesti i fenomen kontinuiteta. Sve do modernog vremena, mnoge političke jedinice su se pozivale pa i tvrdile da imaju kontinuitet sa Rimskom državom sa više ili manje realne osnove. Tako se opravdavala težnja za univerzalnom, imperijalnom vlašću ili se pozivanjem na staru slavu nastojala dići cijena sopstvenim političkim projektima. Naravno bilo je i onih uvjerenih idealista kao što je bio Cola di Rienzo koji su nastojali obnoviti Republiku. Zanimljivo je da je i u političkim tvorevinama i društvima koja se nisu pozivala na kontinuitet sa Rimskog državom, postojao dosta izraženi kontinuitet sa tekovinama klasičnog rimskog svijeta. Zato je i potpuno opravdano da se sve kasnije mediavalne, novovjekovne i suvremene političke pojave Euromediteranskog područja, bez obzira pozivale se one formalno ili ne na kontinuitet sa rimskom državnošću ili nekim njenim aspektom, smatraju samo izvedenicama originala oličenog u „veličanstvu rimskog naroda”.

PERIODIZACIJA, KONTINUITET I TRADICIJA RIMSKE DRŽAVE

Lacij u predrimsko doba.

Vrijeme Kraljeva VIII. st. p. n. e. – kraj VI. st. p. n. e.

REPUBLIKA

Rana Republika kraj VI. st. p. n. e. (od uspostave Republike) – 367. god. p. n. e. (do zakona Licinija i Sekstija).

Srednja Republika 367. god.p. n. e. (od zakona Licinija i Sekstija) – 133. god. p. n. e. (do tribunata Tiberija Sempronija Grakha).

a)faza→ put ka hegemoniji nad Italijom od 367. god. p. n. e. (zakona Licinija Sekstija) do 264. god. p. n. e. (početka I. punskog rata).

b)faza→ put ka hegemoniji nad Mediteranom od 264. god. p. n. e. (početka I. punskog rata) do 133. god. p. n. e. (tribunata Tiberija Sempronija Grakha).

Kasna Republika 133. god. p. n. e. (od tribunata Tiberija Sempronija Grakha) – 13 – 16. I. 27. god. p. n. e. (uspostava Principata).

CARSTVO

Principat 13 - 16. I, 27. god. p. n. e. (od uspostave Principata) – 284. god. n. e. (početak vladavine Dioklecijana).

a) Dinastija Julijevaca – Klaudijevaca od 27. god. p. n. e. do 68. god. n. e.

b) Doba 4. cara 68. – 69. god. n. e., IV. građanski rat.

c) Dinastija Flavijevaca od 69. god. n. e. do 96. god. n. e.

d) „Dinastija“ Antonina od 96. god. n. e. do 192. god. n. e.

e) Godina 5 careva 193. god. n. e., V. građanski rat.

f) Dinastija Severa od 193. god. n. e. do 235. god. n. e.

g) Pedestogodišnjica od 235. god. n. e. do 284. god. n. e. (vojnički, ilirski carevi).

Dominat 284. god. n. e. :

a) Doba diarhije – tetrarhije od 285. god. n. e. do 324. god. n. e.

b) Konstantinova, neoflavijevska dinastija od 324. god. n. e. do 363. god. n. e.

c) Valentinijanova dinastija od 364. god. n. e. na zapadu do 392. god. n. e., a na istoku do 378. god.

d) Teodosijevska dinastija na istoku od 379. god. n. e. do 457. god. n. e., a na zapadu od 394. god. n. e. do 455. god. n. e.

Sustav dominata traje :

Na Zapadu do 476. god. n. e.

Na Istoku do 21. III. 629. god. do 4. novele vasilevsa Heraklija kojom su se dotadašnji rimsko-latinski titularni nazivi zamjenili sa grčkim i kršćanskim). Oficijelno stvaranje novoga Romejskog Carstva grčkog jezika i ortodoksnog kršćanstva.

a) Dinastija Leo od 457. god. n. e. do 518. god. n. e.

b) Justinijanska dinastija od 518. god. n. e. do 602. god. n. e.

Na istoku :

Romejsko Carstvo do 1204. god.

Bugarsko Carstvo 913. – 968./971. god. i 976. – 1018. god. Carstvo Bugara i Vlaha i njegovi epigoni 1185. – 1396. god. Bugarsko Carstvo 1908. – 1946.

Sultanat Rum od 1077. do 1307. god.

Imperium Romaniae ("Latinsko Carstvo") 1204. – 1261. god.

Trapezuntsko Carstvo od 1204. do 1461. god.

Epirska despotovina od 1204 – 1479. god.

Nikejsko Carstvo od 1204. god. (obnovilo Romejsko Carstvo 1261. god.).

Obnovljeno Romejsko Carstvo do 1453 god.

Morejska despotovina 1346. – 1460. god.

Carstvo Srba i Grka 1345. – 1371. god.

Osmansko Carstvo od vremena kada je Mehmed II. El Fatih zauzeo Konstantinopolis.

Rusko Carstvo / Treći Rim od 1547. do marta 1917. god. (februarska revolucija).

Na zapadu :

Karolinško Rimsko Carstvo (od krunidbe Karla Velikog za rimskog cara 800. god.

Papska Rimska mediavelna i novovjekovna država (danas Vatikan) je direktno proizašla iz rimskog ranomediavelnog vojvodstva, apsorbiranjem i jezgre nekadašnjeg ravenskog eksarhata.

Mletačka Republika, proizašla iz venecijanskog ranomediavelnog vojvodstva.

Sveto Rimsko Carstvo od krunidbe Otona I 2. II. 962 do 6. VIII. 1806. god. kada se Franc II. Hasburgovac odrekao titule cara Svetog Rimskog Carstva i tako ga oficijelno raspustio.

Nadahnuto Rimskom Državom :

Rimska Komuna – Republika 1144. – 1193. god. Rimska Republika za Cola di Rienze. Rimska Republika 9. II. – 2. VII. 1849. god.

Francuska Republika sa prvim konzulom 1799. – 1804. god.

Francusko Carstvo Napoleona Bonaparte 1804 – 1814. god. i Francusko Carstvo 1852. – 1870. god.

Sjedinjene Američke Države od 1776. god.

Musolinijev režim u Italiji 1922. – 1943. god.

Origines

T O P O G R A F I J A R I M S K O G S V I J E T A

Rimski svijet je zauzimao jedno veliko područje na zapadnom kraju Euroazije i sjeverne Afrike, čija je okosnica Sredozemno more koje antički pisci često nazivaju "unutarnjim" i čak "našim" morem (*mare nostrum*). Pod terminom „rimski svijet“ ne podrazumijevaju se samo zemlje koje su se nalazile u okviru rimskog imperija, nego i okolna područja koja su se nalazila u intenzivnom procesu interakcije. „Klasični rimski svijet“ označava taj prostor u razdoblju dok kršćanstvo nije postalo dominirajuća religija i ideologija u euromediteranskom području. U tom smislu antipod „klasičnom rimskom svijetu“ u terminološkom smislu je izraz „kršćanski svijet“. Središnja oblast i metropola rimskog svijeta, odakle je on i potekao, je bila Italija. Poziciju središta Rimske Države, Italija je zauzimala sve do kraja III. i početka IV. st. n. e. Najveći dio Italije nalazi se zemljopisno unutar Apeninskog poluotoka koji zauzima središnji položaj u rasporedu južnoeuropskih poluotoka. Taj položaj Italije je i dao i određeno strateško preimućstvo Rimu prilikom izgradnje i održanja svoga imperija.

Z E M L J O P I S I T A L I J E

Ime Italija je još uvijek etiomološki nerazjašnjeno. Pretpostavlja se da je ili riječ o nekom malom, opskurnom narodu Italima, koji je prebivao na krajnjem jugu današnje Italije ili su Grci preradili osačku riječ „víteliú“, u značenju „zemlja mlade stoke“ (lat. *vitulus* =tele; na jeziku Umbra vitlo = tele). Bik je inače bio simbol južnih italskih naroda, poglavito radi njihove zavisnosti od stočarstva. Naziv Italija se u početku odnosio samo na dio južne Italje, odnosno na današnji poluotok Kalabriju. Nešto kasnije se ime proširilo na čitav jug Italije, a zatim su ga Grci prenijeli i na sjevernija područja pa je ovaj zemljopisni pojam počeo poprimati i aspekte geografskog, kulturološkog pa i etničkog identiteta.

Ime Oenotria (*Enotria*) i Italija su tada postali kod Grka i neka vrsta sinonima. Enotrijani su bili drevna etnička zajednica koja je zauzimala značajne dijelove južne Italije. Grci su osnovali niz kolonija na njihovom teritoriju. Od V. st. p. n. e. našli su se pod pritiskom sabelskih zajednica (Samnita), pa su vremenom i nestali kao zasebni etnički kompleks.

Rimljani su ga preuzeli i samo dodatno nadograđivali. Ipak sve do Augusta pod Italijom u političkom smislu se podrazumijevalo područje južno od rječice Rubikon. Tek je August, vjerojatno vođen strateškim interesima prilikom teritorijalne reorganizacije rimskog imperija, i Padsku ravnicu i sjevernojadransko zaleđe uključio u Italiju. Tada je Italija i poprimila i onaj zemljopisni opis koji je, uz manje granične ispravke, zadržala i danas. U antičkom periodu Sicilija i Sardinija nisu pripadale Italiji, nego su bile zasebne provincije, ali je augustovskoj Italiji pripadao veći dio Istre do rijeke Raše. Italija je inače i zanimljivog oblika, jer je znatno duža, nego šira.

Obalna linija

Italija je i zemlja sa iznimno dugačkom obalnom linijom, što je posljedica činjenice da je ona znatno duža nego šira. Apeninski poluotok sa zapada oplakuje Tirensko, a sa istoka Jadransko more. Međutim i pored tolike dužine, obale Apeninskog poluotoka su mnogo manje razuđene od zapadne i južne obale Balkanskog poluotoka. Radi toga u Italiji nije bilo velikog broja udobnih luka i otoka blizu obale, kao što je to na Zapadnom Balkanu i u Grčkoj (gdje je karakter obale i otoka doprinio razvoju pomorstva u najranijim razdobljima njenog povijesnog života). Na ušću Tibera je još u rano rimsko doba nastala luka Ostija. Tirenska strana italijanske obale je bila pristupačnija za smještaj luka i pristaništa u Amalfiju, Salernu i duž napuljskog zaliva (historijska pristaništa u Napulju i Puteoli). U tome području se nalaze i otoci Kapri i Ishija. Što se tiče južnog dijela Tirenskog mora, zaljevi i zatoni koje ono oblikuje pogodni su samo za manje brodove, na kojima su vršene kraće plovidbe. Nekoliko luka nalazilo se i na obali Jadranskog mora, čija se obalna linija znatno pomakla prema istoku (radi mulja i zemlje koje nanose rijeke, poglavito Po i radi tektonskog izdizanja tla) u odnosu na antički period. Tako se gradovi Adrija (po kojem je Jadransko more dobilo ime) i Ravena, koji su nekada bili obalni gradovi, sada nalaze u dubini kopna. Duž obale tog mora proteže se plovna zona velike dužine, koja prelazi u plićak, zbog čega su brodovi mogli bacati sidro samo na nekoliko kilometara od obale. Na tome dijelu obale važna je i luka Ankona (od grčke riječi ἄγκων = lakat), kao i južnije pristanište Bari. Plićak je otežavao prilaz čak i ka izvrsnoj prirodnoj luci u kojoj je ležao u rimsko doba važan lučki grad Brindisium. Nešto ranije od Brindisiuma stekao je značenje Tarent, koji se nalazio na prevlaci između širokog zaljeva i prilično velike lagune. Južno od Tarenta more oblikuje nekoliko manjih luka, oko kojih su ležali grčki gradovi. Južni kraj Italije samo je uskim sicilskim ili mesinskim tjesnacem (po grčkoj mitologiji tu su se nalazile Scila i Haridba) odvojen od otoka Sicilije, koji je u geološkom pogledu također nastavak kontinenta.

Dok su indoeuropski italski (Latini i Umbro-sabelci) narodi bili malo zainteresirani za veze sa prekomorskim zemljama, Etrurci i Grci lako su osvojili najbolje luke Apeninskog poluotoka. U razdoblju VI - IV. st. p. n. e. između raznih naroda koji su nastanjivali Italiju već se vodi borba za izlaz na more i pomorske putove. Po primorskim mjestima razvija se niz privrednih grana, koje su bile od velikog značenja za život italskih naroda. Tako su se, npr. na ušću Tibera od davnina nalazile solane. Na mnogim mjestima bili je razvijeno ribarstvo, a po nekim centrima (npr. u Tarentu) vađene su školjke i morski puževi koji su korišteni za dobijanje boja. Inače, riba i morski plodovi su imali veliku ulogu u ishrani Rimljana.

Orografija i hidrografija

Sa sjevera Italiju od ostalih europskih zemalja odvaja lanac visokih, teško prohodnih Alpa, koje osiguravaju Padsku dolinu i ulazak u samu Italiju. Tako je Italija sa sjevera prilično dobro zaštićena od prirode stvorenom odbranom, izuzev svoje strane prema Balkanskom poluotoku (po Ciceronu Alpe su prirodni zid Italije i božija odbrana : „*Alpibus Italiam munierat ante natura, non sine aliquo divino numine*“). Međutim, ako bi neprijatelj zagospodario sjeverom

ili zapadom Alpa, Italija bi se teško mogla oduprijeti stranim invazijama (Kelti, Cimbri i Teutoni, Langobardi). Apenini predstavljaju ogranak Alpa,[1] ali su za razliku od njih znatno niži, sa više prolaza i udolina. Oni se protežu duž čitavog poluotoka, granajući se na nekoliko vijenaca. Njihov su nastavak sicilske planine i Atlas u sjevernoj Africi. Apenini se većim dijelom sastoje od nevisokih planinskih vijenaca i samo neki od njih dosežu 2500 m. nadmorske visine. Planinski vijenci nisu sprečavali komunikaciju između raznih područja poluotoka, i u tom pogledu Italija je imala znatnu prednost u odnosu na Grčku. Veliku ulogu u raznim geološkim promjenama na Poluotoku odigrali su i vulkani. Na mnogim mjestima tlo Italije je vulkanskog podrijetla. Od vulkana najpoznatiji su Etna na Siciliji i Vezuv na južnoj obali Italije. Vezuv je u antici dugo vremena smatran za konačno ugašen vulkan, ali je u augustu 79. god. n. e. iznenada došlo do strašne erupcije, i otada pa sve do danas Vezuv je neprestano aktivan vulkan. Ispod apeninskih vijenaca pružaju se ne samo doline, nego i veće ravnice kao što su lacijska, toskanska, Kampanija. Na mnogim mjestima rijeke razne veličine (u Jadransko more se ulijevaju Soča, Po, Piave, Adige, Reno, a u Tirensko Arno, Tiber, Volturno) presijecaju italijanske planine. Najveća od njih je rijeka Po (u antici *Padus)*. U srednjoj Italiji plovna je bila samo rijeka Tiber. Pored rijeka, Italija obiluje čitavim nizom rječica od kojih su u historiji kao poznate ostale zabilježe Metauro i Rubikon. Na sjeveru Italije se nalazi niz jezera, od kojih je najveće jezero Garda.

Klimatski i zemljišni uvjeti, flora i fauna

Italija je u odnosu na sve druge europske i mediteranske zemlje, sa najraznolikijim klimatskim i zemljišnim tipovima. Ta heterogenost predstavlja ustvari "blagoslov" jer direktno uvjetuje bogatstvo i raznolikost u proizvodnji hrane. Klima ne zavisi toliko od geografske širine ili dužine, nego primarno od rasporeda i pružanja brdsko – planinskih lanaca, vjetrova i tokova mnogih rijeka, rječica i potoka. Zavisno od predjela tlo je sačinjeno od različitih elemenata i minerala. Italija je u predrimsko i rimsko doba, kao uostalom i ostatak Europe i Mediterana, bila znatno bogatija šumskim prostranstvima nego danas. Nažalost, neracionalna sjeća, radi dobijanja polja za obradu i pašnjaka, te zbog potreba za grijanjem i gradnjom, je dugoročno dovela do značajne erozije i gubitka produktivnog i plodnog zemljišta. Sa gubicima u šumama, koje su na brežuljcima i planinama zadržavale vlagu, došlo je do poremećaja i u klimi godišnjih doba u nizinama.

Italija se odlikuje blagom klimom, tipičnom za mnoge krajeve Sredozemnog mora. Zime su relativno hladne u sjevernom dijelu zemlje, gdje temperatura ponekad pada do – 10, pa čak i do - 12 stupnjeva C. U tom području padavine su dosta značajne, naročito ujesen i zimi, a ni ljeta nisu oskudna kišama. Srednja temperatura u julu iznosi 23 -25 stupnjeva C. U srednjoj Italiji zima je znatno toplija, snijeg pada vrlo rijetko, ljeta su toplija i siromašnija padavinama nego sjeverni dio poluotoka, a kiše padaju samo u proljeće i jesen. Kiša inače više pada na zapadnoj, nego na istočnoj strani. Klima južne Italije i Sicilije smatra se suptropskom i tu su ljeta žarka, za vrijeme njega gotovo uopće nema kiše, dok je zima topla i blaga. Područje

[1] Moguće je da i Alpi i Apenini nose imena keltskog porijekla.

Padske doline, sa svojim dubokim aluvijalnim tlom, je vrlo plodno, što je njenim stanovnicima pružalo mogućnost za ugodan život i prebivanje. Ostali dio Italije ispresjecan apeninskim gorjem i malim ravninama sa svoje strane pruža raznolik izgleda. Vulkanski pepeo koji je formirao predio Lacija daje zemlju bogatu u fosfatima. Nažalost ovaj lacijski površinski sloj je bio tanak i brzo se iscrpljivao. Vrtovi sa južnim voćem, vinogradi i maslinici nalaze se u neposrednoj blizini gorskih područja gdje je stočarstvo primarna grana. Uz listopadno drveće, koje je obična pojava za zemlje umjerene klime (hrast, topola, joha), tu rastu šipak, zimzeleno drveće (lovorika, mirta), a na jugu mogu uspijevati palme, dovezene iz tropskih zemalja. Posebno mjesto zauzimaju hladniji alpski i subalpski predjeli na sjeveru, sjeveroistoku i sjeverozapadu. Ova klimatska i zemljišna raznolikost doprinijela je da se u njoj, uz plodno tlo, mogu nači skoro sve vrste žitarica, voća i povrća umjerenog i suptropskog pojasa. Pošto je i flora i fauna Italije bogata i raznolika, ona se još u antičko doba smatrala vrtom Europe i Mediterana. Gledano općenito, prirodni uvjeti Italije su takvi da daju dostatno hrane, pića i sunca ljudima, životinjama i biljkama.

U Italiji su se još od ranog neolitika uzgajale žitarice (pšenica, ječam, proso), a koristili su bob, grašak, grah, slanutak, leču. Raž nisu sijali, a čudili su se Germanima zbog toga što ovi od zobi (ovsa) kašu jedu. Tada su se pojavili i čempres i pinija, jedno od najkarakterističnijih drveća za današnju Italiju. Povrće (npr. crveni luk, bijeli luk, kupus, salata, zelje, repa, raštika, artičoka, šparoga, šargarepa, rotkve, mak, bundeve, praziluk, krastavci, salata, šljez, cikorija...itd) je isto bilo i prisutno i vrlo korišteno. I neko začinsko bilje je bilo poznato kao npr. kim, komorač, metvica. Paprika, paradajz i krompir nisu bili poznati tadašnjim Mediterancima.

Voća je bilo u izobilju, i moglo se naći na svakom koraku. Već do Ciceronovog doba, dobar dio Italije je bio prekriven voćnjacima. Posebno mjesto zauzima kultura vinove loze. Grožđe i vino su još od prahistorijskog doba predstavljali sastavni element ishrane. Postojao je čitav niz različitih vrsta vina, koja su uglavnom nosila imena po mjestu proizvodnje. Uz grožđe (uključujući i sve njegove prerađevine) i maslina je bila jedan od stubova preko kojih se oblikovao način života u rimskom svijetu. Pod utjecajem Grka vinogradi i maslinici uzgajani su gotovo po čitavom poluotoku. I danas se maslinjaci praktično nalaze na svakom koraku, posebice u južnoj Italiji. Može se slobodno reći da su kulture vinove loze i maslina najprepoznatljivije karakteristike ne samo grčkog i rimskog svijeta, nego i antičke kulture Mediterana. Tako su ove kulture imale veliko značenje za euro-mediteranski svijet jer je domet njihovog dominantnog uzgajanja dijelio civiliziranu Europu od one barbarske koja koristi pivo i puter (iako su i Rimljani upotrebljavali puter i pivo, ali daleko, nemjerljivo manje u odnosu na korištenje vina i maslina). Italici su, još od ranih vremena, uzgajali i smokve (vrlo prisutnu u ishrani Rimljana), kruške, jabuke i šljive. Hurmina palma je sa istoka presađena u Grčku, a odatle je dosta rano prebačena i u Italiju... i tamo je bila kultivirana 300 god. p. n. e. Italici su u velikim količinama koristili i lubenice i dunje (posebice ljeti), te orahe, lješnike, bademe, pinjule. Pistacija je donesena tek u vrijeme principsa Tiberija. U rimsko doba počelo se s uzgajanjem kestena (do 850 m. visine), marelice/kajsije (*malum armeniacum; praecox; praecoquium*; kako im ime govori, donesenih iz Jermenije) i breskve (*malum persicum*;

prenesenih iz Persije). Nar je nosio naziv *malum Punicum* ili *granatum*, dok je Lukul iz maloazijskog Ponta (iz grada *Cerarus*) prenio trešnju (*cerasus*). Rimljani se nisu ustručavali da u Italiju unesu svaku novu biljnu kulturu, pa je tako svaki novi vanjski pohod kao rezultat imao i obogaćivanje flore Italije. Rimljani su i širili na druge zemlje razne biljne kulture, pa je 47. god. n. e. (samo četiri godine po upadu u Britaniju) u ovu zemlju prenesena kultura trešnji. Voće se i sušilo i postojala je razvijena trgovina suhim voćem. Rimljani skoro da i nisu poznavali agrume, danas vrlo rasprostranjene u Italiji. Limun (u rimsko doba nazivan *malum medicum*) se sporadično uzgajao od vremena Aleksandra Velikog (kada je prenesen sa srednjeg Istoka), dok su narandže stigle tek u X. st. i to posredstvom Arapa. Mandarine se uzgajaju tek od novog vijeka.

Fauna Apeninskog poluotoka nije se razlikovala od životinjskog svijeta zemalja Srednje Europe. U antici na Apeninskom poluotoku su živjele gazele, divokoze, divlji ovnovi, a po šumama, koje su rasle po planinskim padinama, živjeli su medvjedi i vukovi, te divlje svinje. I u domaćim životinjama Italici se nisu razlikovali od drugih središnjih Europljana, pa su uzgajali svinje, ovce, koze, goveda... itd. Ono što je potrebno istaći da Rimljani nisu bili mnogo izbirljivi u korištenju mesa, pa su se na njihovim "jelovnicima" pored za nas uobičajenih vrsta mesa nalazili i golubovi, fazani, jarebice, prepelice, nojevi, ždralovi, flamingosi, veprovi, jeleni, srndači, zečevi, žabe, puževi, puhovi .... itd.... U antičko doba Sredozemno more je bilo bogatije ribom nego u moderno doba, a tadašnji stanovnici su praktično jeli sve što su mogli dobiti i iz slane i iz slatke vode. Iz svega izloženog, jasno je da je poljoprivreda bila osnovno privredno zanimanje Italika.

Regije Italije

Italija je tek za vrijeme prvog princepsa Augusta oko 7. god. p. n. e. uređena kao jedinstvena upravna cjelina i podijeljena na 11 regija (*regiones*) koja su nosila uglavnom etnička imena starih naroda i etnija Italije.:

1. *Regio* I – Lacij i Kampanija (*Latium et Campania*), je bila sastavljena od dvije drevne italijanske oblasti i to : Lacija koji je pripadao središnjoj Italiji i u kojem se nalazio Rim i južnije Kampanije. Lacij je obuhvaćao područje donjeg toka rijeke Tibera i koji je od susjednih područja odvojen osrednjim planinama, od kojih su osobito značenje u povijesti stekle Albanske planine. Kampanija je po svojoj plodnosti bila osobito na glasu, kao zemlja polja, maslinika i vinograda. Kampaniji je pripadao Napuljski zaliv i njemu gravitirajući otoci (kao Kapri). Ove oblasti i danas nose svoja drevna imena.

2. *Regio* II – Apulija i Kalabrija (*Apulia et Calabria*), je isto bila sastavljena od dvije pokrajine južne Italije, orijentirane prema Jadranskom moru. I one su sačuvale drevna imena.

3. *Regio* III – Lukanija i Brutija (*Lucania et Brutii*), isto pripada južnoj Italiji. Zajedno sa Kalabrijom ove oblasti su cvjetale u VIII. – V. st. p. n. e., u razdoblju moći grčkih

gradova. U rimsko doba u njima se zapaža opadanje, a u doba Principata i Dominata to su slabo naseljena područja u kojim prevladava krupno stočarstvo.

4. *Regio* IV – Samnij (*Samnium*), je brdovito područje u jugoistočnom pravcu od Lacija prema Apuliji. Ova zona je uglavnom bila pogodna za stočarstvo.
5. *Regio* V – Picenum (*Picenum*), je priobalno jadransko područje u središnjoj Italiji.
6. *Regio* VI – Umbrija i galsko područje (*Umbria et Ager Gallicus*), zahvatala je unutrašnjost središnje Italije (Umbrija) i uski jadranski pojas, sjeverno od Picenuma. Taj uski pojas je bio poznat od početka IV. st. p. n. e. i kao Cispadanska Galija. Umbrija je sačuvala i danas svoje drevno ime, dok se galsko primorje danas nalazi u okvirima regije Marke (Marche).
7. *Regio* VII – Etrurija (*Etruria*), vrlo bitna oblast za kulturni i civilizacijski razvitak Italije. Uglavnom se podudara sa današnjom Toskanom, u čijem imenu se ustvari održalo etrursko ime. Etrurci su kod dobrog dijela rimskih pisaca bili poznati pod imenom *Tusci*. Grci su ih zvali Τυρρήνιοι (Tyrrhēnioi), odakle je onda proizašlo *Tyrrhēni, Tyrrhēnia, Mare Tyrrhēnum* (Tirensko mora). Etrurci su sebe zvali *Rasenna.* Etrurija ili Toskana je bila jedna od najrazvijenijih pokrajina Italije, što je uostalom i danas, sa jakom kulturoškom tradicijom.
8. *Regio* VIII – Emilija (*Aemilia*), je obuhvatala područje koje je od početka IV. st. p. n. e. pa do rimskog osvajanja bilo poznato kao Cispadanska Galija[2] (i kojim su dominirali Senoni). Nalazi se južno od rijeke Po i pruža se sve do Etrurije/Toskane i Umbrije. Emilija je dobila ime po cenzoru Emiliju Lepidu za kojeg je 186. god. p. n. e. sagrađena cesta. Danas je poznata pod imenom Emilija –Romanja.
9. *Regio* IX – Ligurija (*Liguria*), zahvata prostor na sjeveru Italije u priobalnoj zoni. I danas nosi svoje drevno ime.
10. *Regio* X – Venetia i Istra (*Venetia et Histria*), se nalazila na sjeveroistoku augustovske Italij, sa tim da je izvornom venetskom teritoriju pridodat i značajan dio nekadašnje Cisalpinske/Transpadanske Galije (područje Cenomana). Venetia je danas podijeljena između regija Veneto i Friuli - Venezia Giulia. Veći dio Istre danas pripada Hrvatskoj, a manji dijelovi Sloveniji i Italiji.
11. *Regio* XI – Transpadanija (*Transpadana*) je ranije bila poznata i pod imenom Cisalpinska Galija. Obuhvatala je dio sjeverne Italije, odnosno one dijelove Cisalpinske Galije koji nisu ušli u sastav X. regije. Cisalpinska Galija uz dolinu rijeke Po je bila i

[2] Kada su Gali/Kelti provalili u Italiju i stavili pod svoju kontrolu veći dio doline rijeke Po (Padske ravnice), Rimljani su kompletan prostor koji su Gali držali pod kontrolom sa „ove“ strane Alpa nazvali Cisalpinska Galija nasuprot prostora sa „one“ strane Alpa nazvanim Transalpinska Galija. Ta Cisalpinska Galija je dalje podijeljena na područje koje su galske zajednice kontrolirale sa „ove“ strane (južno od) rijeke Po i koje je nazvano Cispadanska Galija i područje sa „one“ strane (sjeverno od) rijeke Po nazvano Transpadanska Galija.

vrlo plodno područje. Danas je Transpadanija podijeljena između Pijemonta i Lombardije.

U sastav rimske Italije nisu ulazile Sicilija i Sardinija koje su bile različite provincije. U svome jugozapadnom dijelu tlo Italije bilo je podložno močvarama, i zato je tu zemljoradnja bila moguća samo uz radove na isušivanju. Sjeverno od Lacija prostire se brežuljkasto područje Etrurije. Istočni dio Apeninskog poluotoka manje je plodan od zapadnog. Gotovo svi pisci antičkog svijeta slažu se u tome da je Italija zemlja koja je vrlo povoljna za ljudski život. Oni govore o prirodnim utvrđenjima, o plodnosti tla, bogatoj vegetaciji i sjajnoj klimi. Međutim, priroda italskog tla zahtijeva ulaganje ljudskog rada. Tlo često zahtijeva ne samo obradu već i umjetno navodnjavanje, a ponegdje su potrebni i radovi na isušivanju, bez kojih se tlo pretvara u močvaru i postaje nepogodno za zemljoradnju, a u močvarnim predjelima Italije, kako u antici tako i u novom vijeku, lako se širila malarija. U pogledu prirodnih bogatstava Italija je zaostajala za drugim zemljama Sredozemlja. Jedino je Etrurija donekle bila bogata bakrom i olovom, a otok Elba željezom. Ova okolnost je još u najstarija vremena prisilila stanovnike Apeninskog poluotoka na uvoz kovina iz drugih zemalja

V A N I T A L S K A P O D R U Č J A

Europa

Glavne granične odrednice rasprostriranja rimskog svijeta u Europi su rijeke Rajna i Dunav. Načelno gledano, zemlje zapadno i južno od ovih rijeka su se nalazile u okviru provincijalne organizacije Rimske Države. Rimska vlast i legije su prelazile i preko ovih rijeka, a neka područja kao što je Dakija (nalazila se na prostoru današnje Rumunije) bila su i rimska provincije jedan duži period. I druga područja sjeverno od Dunava su se znala naći pod rimskom okupacijom ili su preko njih često prelazile rimske legije, a i područja Germanije između Rajne i Labe su bila i pod privremenom vlašću Rima. Zapadno od Rajne, prostirao se jedan široki prostor koji se nalazio pod dominacijom keltskog etničkog kompleksa (sa određenim germanskim udjelom uz samu Rajnu, još uvijek prisutnim predindoeuropskim stratumom na jugozapadu i grčkim kolonijama na jugoistoku), od kojih najveći dio pripada zemlji koja se nazivala Galija (*Gallia*). Iako se na Galiju kao svoga neposrednog predšasnika poziva francuska nacionalna ideja, u svijesti antički ljudi to je bilo jedno široko područje koje je obuhvatalo više provincija. Ona bi se mogla podijeliti na Galiju Komatu (*Gallia Comata*), Galiju Togatu (*Gallia Togata*) i rajnske provincije. U rimskoj historiji Galija je imala veliko značenje, kao jedna bogata i plodna zemlja i kao pozadina rajnske granice. Galija će biti romanizirana, što je karakter koji je i danas uglavnom zadržala (izuzev Porajnja i krajnjeg sjeverozapada). Uz Galiju, Rimljani su na zapadu Europe kontrolirali i Pirinejski poluotok, koji je bio etnički mozaik (Baski, Iberi, Feničani, Grci, Kelti). I preko Iberije se prostiralo više provincija, koje su većim dijelom bile dobro romanizirane (izuzev Baskije) što je karakter koji su zemlje Pirinejskog poluotoka zadržale do danas. Španske provincije su Rimljanima donosile

veliko bogatstvo, posebno u metalima ali i u poljoprivrednim proizvodima. Iz španskih provincija su potekli mnogi rimski princepsi II. st. n. e, kao i posljednja zajednička rimska carska dinastija (sa kraja IV. i prve polovice V. st. n. e.), kao i znatan broj intelektualaca. Najdalja oblast rimske zapadne Europe je Britanija. Pod stabilnom rimskom vlašću nalazile su se južne i središnje oblasti Britanije (kojom isto dominira keltski element), dok je krajnji sjever (Kaledonija/*Caledonia*, zemlja Pikta/Obojenih), i pored kontinuiranih rimskih pohoda i privremenih okupacija, ostao van rimskog graničnog limesa. Sa Irskom (*Hibernia*) su održavani trgovački i kulturni odnosi. Iako su se Britanija i sjeverni dijelovi Galije nalazili na visokim stupnjevima geografske širine, one su imale dosta prijatnu klimu radi fenomena Golfske struje. To je imalo za posljedicu i ekonomsku (zasnovanu na poljoprivredi) snagu Britanije još u rimsko doba. Britanija je, od svih zemalja rimske zapadne Europe, bila najslabije romanizirana i uspjela je sačuvati svoj keltski identitet što se i danas osjeća (Vels, Kornvol, Škotska). Južno od Dunava nalazi se pojas koji bi se mogao nazvati alpsko – balkansko područje. On bi se mogao ugrubo podijeliti na : Alpsku zonu, Ilirik, Trakiju i Grčku sa Makedonijom. Alpska zona se prostirala neposredno južno od Dunava i sastoji se od više provincija. U etničkom pogledu dominiraju Kelti, uz određene italske, ilirske i predkeltske elemente (Reti). Ilirik je zahvatao jedan široki pojas Zapadnog Balkana i panonskog bazena. U etničkom pogledu dominira ilirski etnički kompleks, ali i sa znatnim keltskim i tračkim/mezijskim elementom, te grčkim kolonijama na Jadranu. Unutrašnje oblasti Ilirika su Rimljanima bile važne zbog iznimnog rudnog bogatstva. Ilirik je bio i bedem granice na Dunavu, kao i značajna baza za novaćenje. Radi toga su ilirske i mezijske provincije dale veliki broj vojničkih careva od sredine III. st. n. e., pa sve do zadnjih decenija IV. st. n. e., ali i znatan dio rimske vojske u istom periodu. Ilirik je isto prošao kroz proces romanizacije, ali se i starosjedilački identitet uspio djelomice i na momente uspio sačuvati. Međutim, uslijed slavenskog doseljavanja, i procesa slavenizacije romanski element je skoro, izuzev pojedinih južnodunavskih romanskih đepova, izgubljen. Istočni dio poluotoka je nazivan Trakija, i spadao u zone koje su već ranije bile intenzivnije dotaknute impulsima mediteranskih civilizacija, poglavito onoga grčkog i helenističkog porijekla. I pored helenizacije, i djelomice i romanizacije i trački etnički element se uspijevao na momente održavati. I ovo područje je danas dobrim dijelom slavenizirano. Južni, grčko - makedonski, dio poluotoka je bio jedno od središta razvitka čitave antičke mediteranske civilizacije, pa samim tim i njenog rimskog segmenta. Samo krajnje sjeverne oblasti su romanizirane (i tu se i do danas zadržao romanski identitet), dok je veći dio područja zadržao grčki identitet. Zanimljivo, je da dok se balkanski romanitet zadržao samo povremice južno od Dunava, da se u Dakiji sjeverno od Dunava on i danas nalazi u punoj snazi.

Kao što je več rečeno, istok i sjever od Rajne i Dunava su većim dijelom svoga prostranstva ostali van domašaja stabilne i višestoljetne rimske vlasti. To područje su antički pisci uopćeno dijelili na dva dijela : Germaniju, koju naseljavaju germanski narodi i Sarmatiju, koju naseljavaju iranski narodi. Oba ova područja su ostvarivale iznimnu interakciju sa rimskim svijetom u skoro svim pogledima (ne samo vojnim i ratnim, kako to izgleda površnim uvidom).

Rimljani su poznavali etnografsku sliku vanrimske Europe relativno dobro, o čemu na najbolji način svjedoći Tacitova „Germanija" u kojoj se navode podaci i o Fincima i možda Slavenima (u dubini istočne Europe). Rajna i Dunav nisu bile stroge kulturološke i političke granice, i preko njih su, i u mirnodopsko doba, strujali kulturni, ekonomski i demografski impulsti, stvarajući preduvjete da se civilizacija potekla sa Mediterana u srednjem vijeku proširi i na ostatak Europe.

Iako je Rim potekao na europskom tlu i iako se najveći dio provincija nalazio u Europi, rimska civilizacija nije samo ili primarno europska civilizacija (kako se to često pokušava u modernom vijeku predstaviti). Ona je bila u istoj mjeri i maloazijska i bliskoistočna, ali i sjevernoafrička civilizacija. Ove oblasti su rimskoj civilizaciji dale nemjerljiv kulturoški, ekonomski i populacioni doprinos. Možda bi najbolje bilo reči da je rimska civilizacija klasična mediteranska civilizacija, proizašla iz originalnih korijena, ali i uz značajan primarno etrurski i grčko - helenistički doprinos, ali i znatne udjele keltske, semitske i egipatske, pa i ilirske kulture (istina ove posljednje u manjoj mjeri).

Azija

Rimski azijski posjedi bi se mogli podijeliti na dva dijela i to 1. maloazijske (sa manjim dijelom kavkaskog područja) provincije i 2. bliskoistočne i srednjoistočne provincije. Obje ove zone su još od najranijih razdoblja predstavljale različite zemljopisne, kulturološke i etničke oblasti. Mala Azija (*Asia Minor*) je spadala u jedan od najvećih izvora rimskog bogatstva, a njeni gradovi su bili i nosioci znatnog kulturnog razvitka u rimsko doba. Mala Azija je bila konglomerat različitih etničkih kompleksa, sa dugim kulturnim kontinuitetom. Ove zone su u antičko doba bile izložene intenzivnoj helenizacija, ali se i pored toga u pojedinim oblastima uspio očuvati identitet negrčkih zajednica Male Azije (posebno u dubljoj unutrašnjosti). Interesantno je navesti da je u središtu Male Azije bila i zona keltskog prisustva (oko današnje Ankare), koja je i sam a na kraju helenizirana. Na istoku Male Azije i na granicama kavkaskih zemalja nalazila se Jermenija, koja je bila izložena snažnom rimskom utjecaju i pritisku. Iako je povremeno bila pretvarana u provinciju, najveći dio rimskog perioda Jermenija je bila od Rima zavisna kraljevina (sa svojom dinastijom), zona razdvajanja prema Iranu/Persiji (Parta/Arsakida i Sasanida).

Bliski Istok je bio pozornica rimske vlasti od sredine I. st. p. n. e. Bliskoistočne provincije su značajne po iznimno najstarijem civilizacijskom kontinuitetu, i samim tim izvor ekonomske snage. Središte rimske vlasti na tome području je bila Sirija, dok su u početku u ostalim oblastima Rimljani vlast održavali preko potčinjenih «savezničkih» državica (kao Judeja, i neka mala arapska kraljevstva na granicama pustinje). Kasnije je čitav Bliski istok (izuzev polupustinjskih zona, gdje je još bilo savezničkih i potčinjenih «savezničkih» arapskih kraljevstava) uklopljen u provincijalni sustav. Temeljna etnička odrednica ovoga područja je semitska (Aramejci, Hebreji/Judejci, Feničani, Asirci, Arapi), ali i sa helenističkim elementima, posebice u pojedinim velikim gradovima (npr. Antiohija, Seleukija, Cezareja). Semitska osnovica je ostala dominatna, sve do samoga kraja rimskog doba, kao što je uostalom

i danas. Rimska vlast je zahvatala i dio srednjeg Istoka, i to gornje dijelove Mezopotamije, a jedno vrijeme je i čitava Mezopotamija sve do Persijskog zaliva bila pretvorena u rimsku provinciju. Inače Rimljani su često upadali i okupirali Mezopotamiju ili neke njene dijelove na kraći ili duži period, a rimske legije su znale prodirati i u dubinu Irana. Istočna granica rimskog svijeta (nekada na Eufratu, a nekada pomaknuta i na rijeku Tigris) je bila popunjena sa priličnim vojnim snagama, što je posljedica postojanja Iranskog Carstva (prvo u vidu Partije do treće decenije III. st. n. e., a kasnije sasanidske Persije). Za razliku od europskih sjevernih i istočnih susjeda rimskog svijeta (koje su Rimljani tretirali kao barbare u pravom smislu), Iran je bio visoko sofisticirana zemlja sa razvijenom i drevnom civilizacijom autohtonog porijekla (istina sa određenom dozom i helenističkih primjesa) i dobro izgrađenim političkim, ekonomskim i društvenim sustavom. Odnosi rimskog svijeta i iranskog svijeta Azije su prolazili kroz različite faze, ali uglavnom su bazirani na određenoj dozi međusobnog suparništva koje je trajalo skoro sedam stoljeća, ali bez radikalnih teritorijalnih promjena.

Afrika

Rimskom svijetu je pripadala sjeverna Afrika, odnosno sve ono što se nalazilo od Sahare do mediteranske obale. Pošto se središnji dio toga pojasa (Tunis) nalazi u neposrednoj blizini Sicilije i južne Italije, logično je bilo i očekivati da se prvi rimski ozbiljniji vanitalski eksurz odigrao vezano za odnose sa sjevernom Afrikom. Punski ratovi su obilježili čitavo jedno razdoblje rimske historije. Rimski posjedi u Africi bi se mogli podijeliti na tri dijela i to : zapadnomediteranski svijet sjeverne Afrike (koji se sastojao od više provincija), Kirenajku i Egipat. Prvonavedeni prostor se prostirao od Atlanske obale sve do granica Kirenajke i imao je iznimno ekonomsko i strateško značenje za Rim, jer je predstavljao i jednu od glavnih žitnica Imperije. Etnički gledano ovo područje je načelno pripadalo dvjema etničkim kompleksima i to domorodačkom hamitskom elementu (Berberi, Mauri) i koloniziranim semitskim Feničanima. Pojas je prošao kroz djelomičnu romanizaciju, i to uglavnom u rimskim kolonijama i u višim i u gradskim slojevima stanovništva. U kulturnom pogledu afrički prostor je isto dao značajan doprinos rimskoj kulturi, posebno u njegovim ranim fazama i u njegovim najkasnijim fazama (u vrijeme kršćanstva). Sa ovoga prostora je i potekla dinastija Severa, koja predstavlja semitsku fazu Rimske države, sa samoga kraja II. i u prve četiri decenije III. st. n. e. Druga oblast Kirenajka je bila relativno izolirano područje u odnosu na zapadnomediteransku Afriku, i uglavnom se bazirala na dva elementa i to : starosjediocima Hamitima i koloniziranim Grcima. Egipat je bio jedna od najvažnijih provincija u carskom periodu Rimske Države. To je i posljednja helenistička država, ali i posljednja mediteranska zemlja koja je pala pod rimsku vlast. Dinastija Ptolemeida ujedno predstavlja i posljednji bastion helenističkog Mediterana, ali i posljednju XXX. egipatsku dinastiju. Egipat, sa plodnom dolinom Nila je žitnica Carstva, okosnica ekonomske i društvene stabilnosti Rima i države u cjelini. Njegovo brojno i radišno stanovništvo je tako bilo jedan od glavnih stubova rimske vlasti na Mediteranu. Egipat je bio dobro uređena provincija, sa skoro 3000 godina dugim kontinuitetom civilizacije, i mnogo je doprinio rimskom svijetu, sa kulturološkim eksportom još i prije nego što je pao pod rimsku vlast. U Egiptu je bila i Aleksandrija, veliki i bogati grad koji je bio jedno od glavnih središta

rimskog svijeta. Aleksandrija, klasični helenistički grad, je bio i sa svojim brojnim institucijama središte učenosti rimskog svijeta. U etničkom pogledu, masa stanovništva je i jezikom, pa i tradicijom i kulturom bila staroegipatskog (hamitskog, koptskog u nekršćanskom smislu) porijekla. U Aleksandriji je dominirao grčki jezik i helenistička kultura, sa jakim influksom jevrejskog elementa. Sjeverna Afrika je više-manje radi prirodnih, pustinjskih prepreka bila zaštićena od izražajnijih vanjskih opasnosti. Povremeno su granice bile ugrožavane manjih prepadima beduinskih Berbera koji su dolazili iz dubine Sahare. Jedini put u unutrašnje oblasti Afrike išao je Nilom. Južno od Egipta nalazila se Nubija (u rimsko doba Meroje), a još južnije Aksum.[3] Ove zemlje, iako se nisu našle u okvirima Rimske države nalazile su se pod izvjesnim kulturološkim utjecajem sa sjevera iz rimskog Egipta. Trgovačka aktivnost egipatskih gradova u rimsko doba, je zavisila i od ruta duž Crvenog mora (u antici poznatog kao Ερυθρὰ Θάλασσα ili *Mare Rubrum*), tako da se rimski i mediteranski utjecaj osjećao i duž zapadnih obala Arabijskog poluotoka. Rimljani su dobro poznavali i današnji Jemen (poznat u antici kao *Arabia Felix*/Sretna Arabija). Kraci rimske trgovačke aktivnosti su vidljivi i na dalekim obalama Indije i Indokine.

Latinska i grčka sfera

Rimski svijet je načelno bio podijeljen na dvije sfere i to sferu latinskog jezika (iz kojeg su se kasnije razvili romanski jezici) i sferu grčkog jezika. Ona se bazira na dominaciji jezika u javnom govoru. To ne znači da su nelatinski i negrčki jezici (keltski, germanski, iberski, baskijski, ilirski, trački, sarmatski, maloazijski, jermenski, semitski, egipatski, berberski) nestali i da se nisu koristili u navedenim zemljama, nego samo da u javnom životu dominira jedan od ta dva jezika. Sva javna uprava i svi javni odnosi, kao i sredstva međusobne komunikacije pojedinaca (različitih maternjih jezika) unutar toga velikog prostora koji je pripadao rimskom svijetu, su obavljani na jednom od ta dva jezika. Latinska sfera je zahvatala Zapadni Mediteran i zapadne provincije, dok je grčka sfera obuhvatala istočne provincije. Granica je uglavnom prolazila kroz središnji i istočni Balkan, sa Ilirikom i Mezijom u latinskoj sferi i Trakijom i grčko - makedonskim dijelom Balkana u grčkoj sferi. Granica dviju sfera je prolazila i kroz obalni pojas južne Italije i istočne Sicilije, gdje su bile stare grčke kolonije. U Africi je granica bila između Tripolitanije i Kirenajke, sa prvom u latinskoj sferi i sa drugom u grčkoj sferi. Navedenu distinkciju unutar rimskog svijeta ne treba shvatati u strogom smislu, riječ je o jednoj ad-hoc ugrubo povučenoj liniji. Latinski i grčki jezik su bili dominantni jezici u cjelokupnoj Rimskoj Državi, posebno kod elite. U klasično rimsko doba podrazumijevalo se od imalo obrazovanijih Rimljana da poznaju (i aktivno i pasivno) oba jezika i to u njihovoj književnoj formi. Princeps Klaudije je čak oba jezika smatrao državnim jezicima Rima, i ništa ne bi bilo neobično vidjeti i čuti ljude kako govore grčki (u književnoj formi ili u njegovim raznoraznim dijalektalnim oblicima) na ulicama Rima i drugih većih gradova u zapadnim provincijama. Ta lingvistička dvojnost mediteranskog svijeta trajala je skoro osam stoljeća i nestala je tek sa počecima ranog srednjeg vijeka.

[3] Rimljani su uobičajeno sve oblasti crne Afrike zvali Etiopija.

Napomena : **Romanizacija** je dvojaki proces koji se sastojao od usvajanja tekovina rimsko – latinske kulture i načina života, poglavito izraženo u jezičkoj asimilaciji (kulturološka romanizacija) i od primanja rimskog građanstva (političko – pravna romanizacija).

I Z V O R N A G R A Đ A

Sve ono što služi za rekonstruiranje rimske historije naziva se izvorna građa, odnosno riječ je o svemu onome što je nastalo u antičkom periodu a odnosi se u potpunosti, djelimično ili samo fragmentarno na rimski svijet. Načelno se izvorna građa dijeli na literarne izvore, epigrafske spomenike (uključujući i papiruse i natpise na metalu), ostatke materijalne kulture i filološke relikte.

Na izvoru je uvijek voda najljepša, najslađa i najčistija, zato i svako onaj ko želi da se napaja „vodom historiografije" mora je prvo i najviše uzimati sa vrela.

Kada se radi sa izvornom građom mora se imati u vidu da uglavnom njen sadržaj takav da se primarno obazire na tzv. „visoka dešavanja", kao što su ratovi, politika, ekonomika, društvo, ili monumentalni i grandiozni objekti. I tako pored nas skoro neprimjetno prolaze obični, intimni životi pojedinaca ili činjenica da je i u rimskom svijetu mnogo više bilo prostih seoskih koliba nego raskošnih seoskih i gradskih vila i domusa. Posebno je taj intimni život teško otkrivati iz sačuvane izvorne građe.

L I T E R A R N A V R E L A

Temeljni izvor za rekonstruiranje historije rimskog svijeta su sačuvana i poznata književna djela nastala u antičkom razdoblju, a koja se odnose na taj svijet u većoj ili manjoj mjeri. Ta književna djela su sačuvana većim dijelom u srednjovjekovnim rukopisima, a nešto manjim dijelom na otkrivenim papirusima. Nažalost činjenica da je sačuvano i poznato samo nešto oko 1 % antičke literature samo dokazuje koliko je i ta rekonstrukcija okvirna, i koliko još lakuna ima u našem izučavanju antičke historije. Još od kasnoantičkog perioda i ranog srednjeg vijeka kada je nastupila korjenita ideološka transformacija zemalja i naroda Mediterana i Bliskog Istoka, traje nestajanje klasične književnosti, bilo sekularne ili „paganske" (neabrahamističke) prirode,i to iz niza različitih razloga.

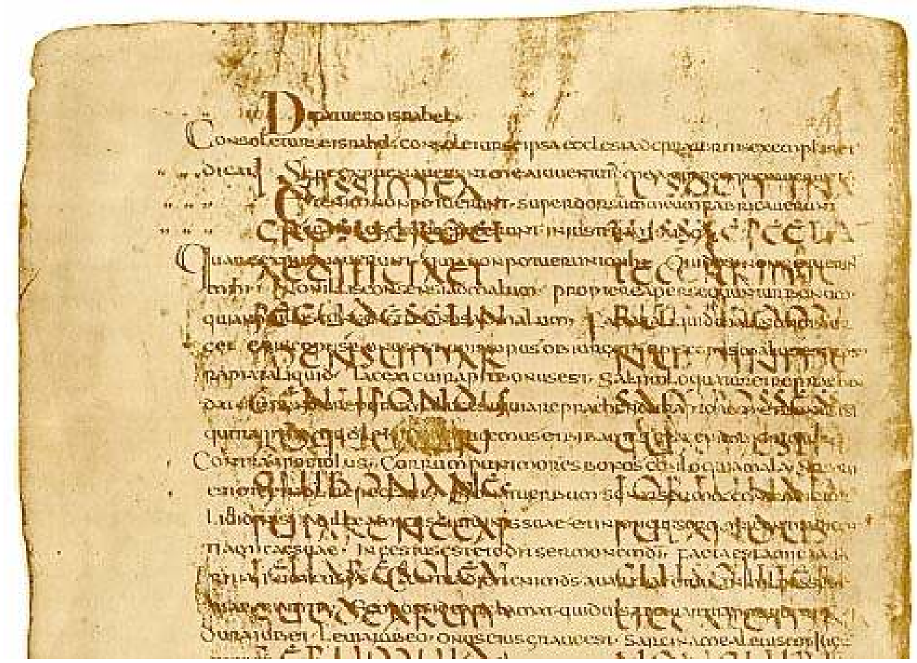
U abrahamističkom kasnoantičkom i mediavelnom svijetu i njegovom ideološkom i dogmatskom obrascu djela klasične literature u većini slučajeva su automatski smatrana manje vrijednim, nepotrebnim ili čak nepoželjnim pa su ili zapuštana ili zatirana. Da je ovakav stav tačan, dokazuje činjenica o velikom broju sačuvanih ranokršćanskih djela i spisa. Njihov procentualni udio u sačuvanoj kasnoantičkoj literaturi je neuporedivo veći, nego što je bio u periodu kada su ta djela nastajala. Tako npr. sačuvanih djela (nastalih u periodu IV. – VI. st. n. e.) o crkvenoj historiji ima značajan broj i to od autora kao što su Eusebije iz Cezareje, Sozomen, Sokrat Skolastika, Teodoret, Filostorgij, Sulpicije Sever, Tiranije Rufin, Zakarije iz Gaze (biskup Mitilene na Lesbosu), Viktor iz Tunnuna, Liberat iz Kartagine, Evagrije Skolastik ...itd... Ta djela, pa i ona najmanjeg karaktera (ako se tiču crkvenih poslova i teoloških pitanja) su sačuvana, ali nije npr. sačuvan veći dio djela Amijana Marcelina. Najveći dio opusa sv. Jeronima je bio spašen stalnim obnavljanjem u multipliciranim kopijama, dok su uništavani, stavljani u stranu i zaboravljani dijelovi opusa mnogih istaknutih klasičnih pisaca. Npr. djela Cicerona su sklanjanja u stranu, kako bi se oslobodio prostor za djela kršćanskih otaca. Nestao je veliki broj djela koja su obrađivala „paganske", mitraističke, manihejske itd... tematike, kao i sekularnog sadržaja. O raspravama protivnika kršćanstva se najviše zna iz djela, spisa i rasprava apologeta kršćanstva koji su odgovarali tim antikršćanskim traktatima. Može se slobodno reći da je krajem antičkog doba i početkom srednjem vijeka bila veoma izražena cenzura, koja je pod

prijetnjom kazne zabranjivala kopiranje djela koja su okvalificirana kao antikršćanska. Taj kulturocid nad literaturom klasičnog historijskog razdoblja je imao katastrofalne posljedice po razvitak čovječanstva.

Uništenju kulturne baštine su doprinijeli i ratovi i razaranja seobe naroda, u doba kasne antike i ranoga srednjeg vijeka. A i djela napisana na papirusu su brzo propadala, dok su izdržljivija bila ona napisana na pergamentu, iako je veliki dio i njih nestao. Zato je latinska i grčka epigrafika (pisana na trajnijem materijalu) mnogo poznatija u odnosu na latinsku i grčku paleografiju rimskog svijeta. Isto tako su različiti i razlozi zašto su neki autori imali tu sreću da u turbulentnim razdobljima njihova djela ostanu sačuvana, odnosno da se smatra shodnim i potrebnim da se prepisuju i da se ne zaboravi na njih, da se ne unište i da se ne koriste kao palimpset.

Palimpsest (παλίμψηστος od πάλιν = ponovo i ψηστός = ostrugan; *codex rescriptus*) «ponovo sastrugan» je pergament u sekudandarnoj upotrebi, odnosno raniji tekst bi bio odstranjem posebnom procedurom ili sastrugan, a onda bi se ispisivao novi tekst. Ova praksa je primjenjivana na pergameni, jer je bila skupa i bila je česta u VII. i VIII. st., kada je trebalo materijala za pisanje novih tekstova teološke naravi pa su brisani tekstovi mnogih klasičnih autora. Ima primjera da se na istom kodeksu tri puta pisao novi tekst i u tom slučaju se tekstovi nazivaju : *scriptura anterior, scriptura intermedia, scriptura posterior.* Ali kako tragovi starog teksta ipak ostaju, moguće je izvšiti pokušaj restauriranja ranijeg teksta. Prve palimpsete je otkrio prefekt Vatikanske biblioteke kardinal Angelo Mai (živio 1782. – 1854. god.), pa su tako na svjetlo dana izašla djela Cicerona, Plauta, Frontina i Simaha.

Sadašnjim izučavateljima klasičnih kultura Mediterana poznat je čitav spisak djela koja su nestala (posebno je nenadoknadiv gubitak djela Katona Starijeg pod nazivom *«Origines*»). Pored toga, i dio sačuvanih djela sadržava u sebi veće ili manje lakune («Anali» i «Historije» od Tacita su najbolji primjer), neki su poznati samo preko romejskih excerpta (veći dio djela Kasija Diona), ili su pronađeni zahvaljujući tome što su bili palimpsest (kao što su «Institucije» od Gaja). Posebno je vrijedno bilo i otkriće palimpseta Ciceronovog djela *De re publica* (pisano uncijalom sa početka V. st. n. e.), preko kojeg je bio ispisan komentar sv. Augustina o psalmima i to uncijalom iz VII. st.

Fragment kodeksa palimpseta djela *De re publica* od Cicerona. Vidljiva su oba teksta. Danas se nalazi u Vatikanskoj biblioteci.

Za ono što je spašeno najzaslužniji su zapadnoeuropski samostanski skriptoriji i prevodioci; romejski prepisivaći, bibliotekari i znanstvenici; prepisivaći i znanstvenici iz ranosrednjevjekovnog islamskog svijeta (poseban doprinos dala je Andaluzija u smislu transmisije).

Dosta znanstvenih djela iz filozofije, medicine, astronomije, geografije je u islamskom svijetu spašeno zahvaljujući praktičnim potrebama. Romejski bibliotekari, svećenici i političari su antička djela (poglavito ona na grčkom jeziku) excerptirali i prepisivali vođeni idejom o svome političkom kontinuitetu sa Rimskom Državom, i uopće antičkim nasljeđem. Djela Julija Cezara o Galskom i građanskom ratovima su spašena zbog identifikacije srednjovjekovnih vladara sa ovim rimskim državnikom. Aleksandar Veliki je imao sreću jer je i on na latinskom Zapadu bio personifikacija velikog osvajaća, na grčkom Istoku je bio predstavnik grčkog svijeta, a u islamskom svijetu je bio doživljavan i kao religijski posvećena osoba.

Za antičku literarnu i drugu baštinu značajnu vrijednost ima i romejska enciklopedija Σοῦδα/*Suda,* nastala stoljećima nakon završetka rimske historijske epohe. Ova masivna leksikografska enciklopedija sa oko 30 000 natuknica o drevnom mediteranskom svijetu je možda završena krajem X. st. Ona u sebi sadrži i pozivanje na mnoga drevna djela i izvore, uglavnom sa grčkog jezičkog područja, koji su sada izgubljeni ili prilično fragmentirani. Za izučavanje ranokršćanskih martira koji su bili progonjeni od strane državnih institucija Rimske Države bitno je raspolagati sa velikom zbirkom *Acta Sanctorum* (AASS), ed. Societas Bollandiensis.

Još jedno djelo iz romejske epohe ima vrijednost po antičku baštinu, a to je Bibliotheca/ Myriobiblon, djelo konstantinopoljskog ekumenskog patrijarha (iz druge polovice IX. st.) Fotija (Φώτιος; *Photios*). Riječ je ustvari o zbirci ekscerpta i sažetaka (izloženih u vidu prikaza) iz 279 djela klasičnih pisaca koje je Fotije pročitao. Moguće je da je Fotije do dobrog dijela ovih djela, koja je pročitao i napravio prikaze, došao boraveći u Bagdadu i abasidskom

dvoru u Samari, jer jedan dio tih djela (poglavito sekularne prirode) već nije postojao u romejsko – grčko - vizantijskom i zapadno-latinskom svijetu. Iza Fotija je ostao i Leksikon, koji je trebao biti neka vrsta udžbenika i sadržavati reference koje bi olakšale čitanje „paganskih“ i „svetih“ autora.

Fotije i u svojim prikazima pročitanih knjiga zadržava ideološku premisu srednjeg vijeka, što se najbolje primjećuje kada govori o djelu (u četiri knjige) Logoi Paradoxoi od Damascija. Fotije naziva Damascija nepobožnim i bezbožnikom, koji je „dok se svjetlo istinske religije širilo svijetom ostao ustrajan u gustoj tami idolatrije“.

Romejski vasilevs Konstantin VII. Porfirogenit (Κωνσταντῖνος Ζ΄ Πορφυρογέννητος; 2. IX. 905. – 9. XI. 959. god.) je u okviru svoje bogate učenjačke aktivnosti naredio i da se urade 53 zbirke ekscerpta iz historijskih djela koja su tada postojala u Konstantinpolisu. Od 53 ekscerpta, samo je šest sačuvano i to: *de Virtutibus et Vitiis; de Sententiis; de Insidiis; de Strategematis; de Legationibus Gentium ad Romanos; de Legationibus Romanorum ad Gentes.* Zahvaljujući snažnoj kulturnoj aktivnosti u vremenu abasidskih kalifa, sačuvan i je veliki broj antičkih djela, koja su se kasnije zahvaljujući transmisiji preko Maurske Španije i Sicilije ponovo pojavila u zapadnoj i središnjoj Europi.

I pored ovih svjetlijih stranica hiljadugodišnjeg doba, činjenica je da je uvođenje abrahamističke ideološke dominacije i totalitarizma (bez obzira na oblike abrahamističkih denominacija) od kraja IV. st. n. e. pa nadalje doprinijelo namjernom i sustavnom gušenju i uništenju klasične kulture (posebno književnosti). Abrahamizam je u svojoj suštini (radi dogmatske prirode učenja o otkrovenju „apsolutne istine“) antipod grčko – rimske eklektičke kulture, pa ne treba ni da čudi zatiranje ili bar potiskivanje klasične književnosti, umjetnosti, materijalne zaostavštine i sl. od strane nove ideologije na vlasti. U vremenu prevrata na kraju IV. i početkom V. st. n. e. uništene su mnoge biblioteke i značajna književna pa i umjetnička baština. I u međusobnim sukobima abrahamističkih denominacija za vrijeme ovog milenijuma, uništeno je dosta materijala. Dosta je vrijednih rukopisa uništeno tako što je stari tekst sastrugan, a na njihovo mjesto su upisivani novi tekstovi poglavito religijske prirode. Tako je golem broj djela namjerno uništen od strane novih ideoloških «gospodara» kršćanskog i islamskog svijeta. Dokaz izrečenom pružaju upravo sačuvana djela klasične književnosti. Djela Josipa Flavija su u dobroj mjeri sačuvana jer imaju abrahamistički background, i zbog podataka koji se mogu povezati sa učenjima i historijskoj i mitološkoj tradiciji abrahamističkih denominacija. Veći dio Tacitovih «Anala» najvjerojatnije je spašen iz razloga što se u njima spominje prvi od strane Rimske države inspiriran i vođen progon kršćana. I Vergilije je imao sličnu sreću jer se njegova Četvrta ekloga (*ecl.* 4) pogrešno povezivala sa predskazanjem o dolasku Isusa.

Ipak su najvažniji doprinos očuvanju i prezentiranju klasične literature dali mnogobrojni humanisti koji su putovali, tražili i skupljali klasične rukopise. Europski humanisti su tu preostalu klasičnu literarnu baštinu i kodificirali i omogučili je da izađe i na svjetlost dana, čime je opasnost od njenog zatiranja konačno nestala. I tako su period renesanse i humanizma, kao i pronalazak štamparske tehnike zaustavili njeno dalje nestajanje. Od tada se pristupilo intenzivnom pronalaženju rukopisa sa djelima iz antičkog razdoblja, njihovom skupljanju i objavljivanju (s prijevodom ili ne) u većem tiražu. Iako je mala vjerojatnoća, ipak nije nemoguće pomisliti da će nekada, sa nekog skrovitog mjesta ponovo na svjetlo dana izaći neko antičko djelo, koje je bilo poznato ili ne. Posebno su u tome pogledu zanimljive zone Bliskog

Istoka, Egipta i sjeverne Afrike zbog njenih klimatskih osobenosti, u kojima je moguće da se sačuvaju papirusi.

Interes za stari Rim, kao i za čitavu antičku povijest, uvijek je bio prisutan. Razlozi za to su prvenstveno bili političke prirode, jer su srednjovjekovne političke jedinice pokušavale potvrditi i istaći svoju legitimnost pozivajući se i na antički, posebno rimski, period. Tako se Romejsko Carstvo, proisteklo iz Istočnog Rimskog Carstva, uporno pozivalo na kontinuitet sa Rimskom Državom, dok je na zapadu „obnovljeno" Rimsko Carstvo pokušavalo utvrditi svoj legitimitet isto se pozivajući na rimske tradicije. Interes za rimsku kulturu, i to ne samo vezano za njen politički segment, posebno se pojavljuje u vrijeme renesanse i humanizma. Humanisti su nastojali u antici pronaći oslonac u svojoj borbi protiv vjerskih predrasuda srednjega vijeka, borbi za harmoničan razvoj ljudske ličnosti. Glavna zadaća humanista sastoji se u tome što su oni znali sačuvati od propasti, prikupiti i čak objaviti veliki broj latinskih i grčkih rukopisa. Glavna djela antičkih pisaca pronađena su i prikupljena uglavnom u XIV - XVI. stoljeću. Duboki pijetet prema antici nije humanistima dopuštao sumnju u istinitost antičke historijske tradicije.

Osobenosti literarnih izvora

Najveću vrijednost imaju ona djela antičke književnosti koja imaju čisto historiografsku tematiku, a daju povezan prikaz događaja iz rimske historije. Ali, zbog slabe sačuvanosti i različitog stupnja obrađenosti u literarnim djelima nisu svi periodi rimske historije isto osvjetljeni. S druge strane, zbog utjecaja mitologije i tradicije te piščeve subjektivnosti, stupnja osoposobljenosti i inteligencije, ali i dostupnosti korištenoj građi vjerodostojnost podataka nije uvijek pouzdana. Istovremeno se mora imati u vidu i stupanj korumpiranosti samoga izvornog teksta, a koji je nastajao i uslijed stalnih prepisivanja u srednjem vijeku, određenih slabosti i tumačenja priređivača ali i namjernog iskrivljavanja i ubacivanja tekstualnih i slikovnih dodataka. Radi toga sva literarna izvorna građa mora proći temeljitu znanstvenu kritičku analizu, kako bi se mogla uopće koristiti. Najveće teškoće zadaje rekonstruiranje drevne rimske historije iz vremena neposredno pred osnivanje Rima, razdoblja kraljeva, ali i prvih decenija Republike. Literarni podaci o ovim dalekim stoljećima (uglavnom sistematizirana i prezentirana u cjelosti kod Livija) su nastali stoljećima nakon što su se odigrali i u velikoj mjeri su opterećeni tradicijom. Sama tradicija je nastala uglavnom čudnom simbiozom stvarnih događaja prenošenih u pisanoj verziji ili usmenim putem, priča iz grčke i italskih mitologija, nekih legendarnih i herojskih ili poluherojskih postignuća, iskrivljenog sjećanja ili pogrešnih shvatanja i tumačenja pojedinih događaja i procesa uslijed vremenskog hijatusa između tih događaja i prezentora tih događaja. I rimskoj i općenito italskoj kulturi je bilo svojstveno postojanje epike, koja je bila najraniji izraz historijske svijesti. Međutim ta epika je, radi same svoje prirode i svrhe postojanja, u određenoj mjeri iskrivljavala stvarne događaje i procese, čemu je dodatno pogodovalo i njeno kontinuirano usmeno prenošenje.

Moguće je da su Rimljani bar od kraja VII. st. p. n. e. sigurno poznavali i koristili pismo, nejasno u kojoj mjeri i obimu. Ali i pored toga oni u ovom periodu nisu imali razvijenu historiografsku svijest. Uostalom tu svijest su sami Grci tek razvili krajem VI. st. p. n. e. sa logografima, i rimskom svijetu je trebalo još par stoljeća da prihvate od Grka tu historiografsku svijest. Tako je i predkraljevsko, kraljevsko i najranije republikansko doba oblikovano na osnovi mitologije, tradicije, arheološko – epigrafskih spomenika (npr. najrazličitiji zakoni i ugovori kao što su *foedus Cassianum* i Zakonik XII. ploča), sačuvanih dokumenata, kolektivnog sjećanja, epike, podataka iz grčkih izvora.

Mitološke priče ne treba automatski odbacivati prilikom rekonstruiranja povijesti i prošlih zbivanja. U njima se uvijek krije bar osnovna misao koja se odnosi na neki stvarni događaj. Vrlo su ilustrativni primjeri mitova o žrtvovanju Pelopa, Likaonu i Abrahamu i Isaku (odnosno Ismaelu u islamskoj verziji) koji kada odbacimo mitološko-religiozni plašt otkrivaju kako se napušta ljudsko žrtvovanje još u neko predhistorijsko doba, i prelazi na viši nivo ljudske svijesti o «svetom» žrtvovanju.

Posebno mjesto u analizi literarnih vrela nastalih u antičko doba, a koji se odnose na rana razdoblja, zauzima činjenica da se njihovi pisci nisu baš uvelikoj mjeri posvećivali kritičnoj analizi podataka i građe koju su koristili, posebno što se tiče one tradicijske prirode. Neke stvari su se prihvatale takve-kakve su, pa je i pored nekih modificiranja (kako bi se eliminirale neke baš dosta vidljive nelogičnosti) tradicijska historija ostala u načelu nekritički obrađena i prezentirana javnosti, i kao takva došla do nas. A i poradi patriotskih razloga, rana herojska prošlost se nije preispitivala u svome temelju, već je često služila kao inspiracija i uporedba sa vremenima dekadensa. Naravno ne bi trebalo sa druge strane ni ulaziti u pretjeranu hiperkritičnost, pa po automatizmu odbacivati tradicijsko nasljeđe najranije rimske prošlosti.

Ljetopisi (Anali) i dokumenti

Kao i druge antičke države i Rimljani su vodili redovite službene spiskove osoba koje su obnašale javne (najviše) službe i ljetopise (anale) kao državni zadatak.

Zanimljiv je običaj zabijanja čavala u stijenu kapitolinskog hrama svakih sto godina, počev od 463. god. p. n. e., kao spomen velike epidemije kuge. Pored Rima, i drugi italski gradovi (pogotovu etrurski) su isto imali svoje zvanične kronike i povijesne anale, nažalost od toga apsolutno ništa nije sačuvano.

Jedan od najranijih izvora koje su koristili rimski historičari bili su i *fasti consulares,* registri najviših rimskih magistrata (konzula) sa glavnim događajima (kao što su ratovi, naseobine, epidemije, neimaština ili dobar urod, pomraćenje nebeskih tijela, čuda, osmrtnice svećenika i državnih uglednika, nove državne i javne zaključke, cenzus... itd.) koji su se desili za vrijeme jednogodišnje uprave svakog od ovih magistrata.

Latinska riječ *fasti* je plural pridjeva *fastus*, ali se često koristi kao imenica izvedenica iz *fas* (*fas est*=dopušteno je, dolikuje) u smislu šta je dozvoljeno po božanskom pravu, suprotno od *nefas*=grijeh, bezbožnost. *Fasti dies* su bili sudbeni dani, a *dies nefasti* kada sudovi nisu mogli zasjedati, a da ne učine bezbožništvo. Kada se koristi kao imenica *fasti, orum, m* tada označava kalendar. Općenito se ovaj termin koristi za određivanje vremenskih ciklusa i onoga što je vezano za njih i što se u njima događa, a nesumnjivo je «ogrnut» i religioznim plaštem. U skladu s tim riječ *fasti* je korištena i za označavanje listi ili registra različitih vrsta. *Fasti* su bili i naziv i za jednu Ovidijevu poemu.

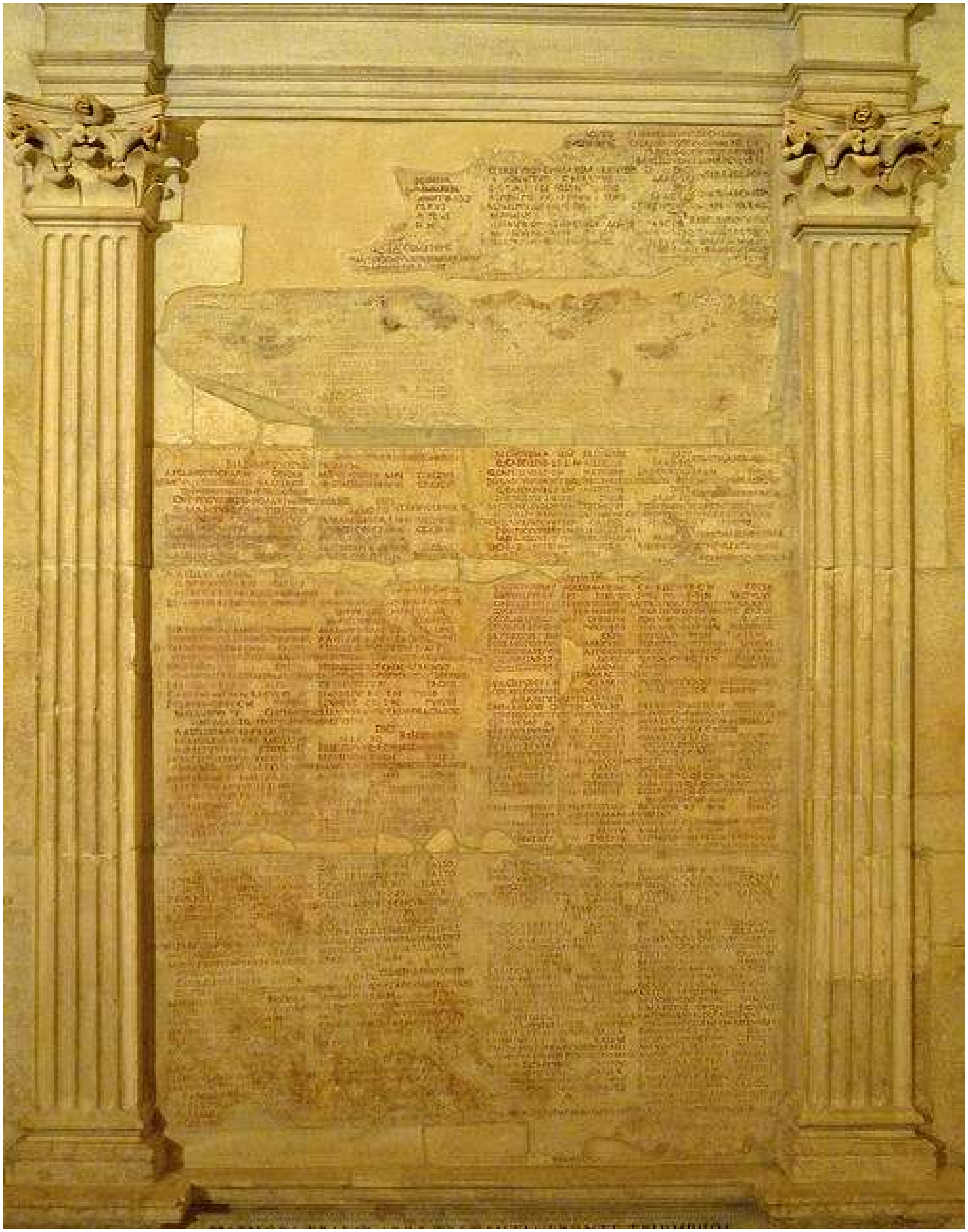
Konzulski fasti su imali veliko značenje, jer su se po imenima konzula računale godine, a bez pomena imena konzula nije mogao biti ni jedan zvanični dokument (nešto slično današnjem memorandumu).

Takav postupak postojao je od početka Republike, ali službeni spiskovi pojavili su se tek u drugoj polovici IV. stoljeća. Od tog vremena oni su sustavno vođeni, što se tiče ranijih godina, popisi su sastavljeni na osnovu privatnih zapisa, tako da su uz autentične podatke sadržavali i iskrivljenja, koja se objašnjavaju željom rimske aristokracije da proslavi svoje pretke. Konzulski fasti predstavljali su za sastavljače rimske povijesti historijsku potku svoje vrste: fiktivni i stvarni događaji iz ranih vremena stavljani su u vrijeme upravljanja ovih ili onih konzula.

Pored njih su korišteni i *fasti triumphales* koji su po kronološkom redu navodili osobe koje su održale trijumf, zajedno sa imenima pobijeđenih i pokorenih naroda i *fasti sacerdotales* koji su po istome redu navodili imena svećenika. *Fasti Diurni*, podijeljeni u *urbani* i *rustici*, bili su neka vrsta zvaničnog almanaha sa datumima i uputama za religijske ceremonije, sudske dane, pijačne dane, podjelu mjeseca i sl. Do 304. god. p. n. e. posvećivanje u *calendaria* je bilo monopol svećenstva (koje dolaze iz reda patricija). Te godine edil Gnej Flavije, oslobođenik Apija Klaudija Ceka, je popisao i objavio pravila sudskog postupka (*legis actiones*) zajedno sa sudskim kalendarom.[4] *Rustic fasti* su sadržavali uglavnom kalende, none i ide i ceremonije vezane za njih, sajmove, znakove horoskopa, određene upute za poljoprivredne radove i drugo.

Podaci iz *fasti* su se sačuvali i u sinkronističkim tabelama, koje najčešće paralelno daju rimske konzule i atenske arhonte (Diodor sa Sicilije; Dionizije iz Halikarnasa), a znatno kasnije i godine kršćanske ere (ranokršćanski kroničari), a djelomice i na natpisima. Značajni dijelovi *fasti* su nađeni i u Ostiji. Natpisi sa Augustovog slavoluka na Forumu daju listu rimskih konzula od 483. god. p. n. e. do 19. god. p. n. e. i svih zapovjednika koji su bili nagrađeni trijumfom od 753. god. p. n. e. do 19. god. p. n. e. Ovi natpisi su sačuvani kao dio većeg natpisa «*Fasti Capitolini*», koji je izložen u Palazzo dei Conservatori u okviru Kapitolinskih muzeja u Rimu.

[4] Ova mjera bila je uperena protiv svećeničkog kolegija pontifikâ, koji su smatrani za jedine poznavatelje i tumače prava i u čijoj se nadležnosti nalazio kalendar, sa složenim sustavom radnih i neradnih dana.

Fasti Capitolini. Pohranjeni 1547. god. u dvorište Palazzo dei Conservatori. Mikelanđelo koji je dizajnirao kompleks od tri palate na Kapitolu, je takođe restaurirao tablice ovih *fasti*.

Ljetopisi pontifika (*Annales Pontificum*) su vođeni u svešteničkom kolegiju pontifika i u ranim vremenima su bili bilješke u godišnjim spiskovima magistrata i primjedbe, dopune i

razjašnjenja u kalendaru. Kasnije je *pontifeks maximus* (Veliki pontifik) krajem svake godine bilježio imena konzula i ispod njih zapisivao najvažnije događaje koji su se desili u toku njihovog upravljanja. Od III. st. p. n. e. godišnji zapisi su na bijeloj tabli u najkraćem mogućem maniru isticani u javnosti (na zidu rezidencije - Regije) kako bi ih svako mogao vidjeti (*tabulae pontificum*). Njihovo kopiranje je bilo dozvoljeno svakome, da bi na kraju godine te table sa zapisima bile pohranjivane u arhivu. Moguće je da se to desilo i uslijed toga što su plebejci dobili pravo ulaska u kolegij pontifika, pa je i za tadašnje rimske uvjete bitna javna djelatnost pontifika postala otvorenija. Sveštenički ljetopisi nisu sačuvani u prvobitnom obliku, ali se na osnovi poznatih podataka može tvrditi da su u njima bili zapisivani uglavnom događaji i zbivanja vezani za kult i obredne aktivnosti kao što su praznici, ratovi, čudesne pojave, ali i neke svjetovnije aktivnosti kao što su politički život i borbe i mnoga druga pitanja.

Anali nisu ostajali nepromijenjeni i ponekad su dopunjavani i prerađivani. Na osnovi tradicije, privatnih zapisa, sačuvanih rukopisa i natpisa sastavljani su i zapisi u Analima za drevnija vremena za koje ili nisu postojali ti zapisi ili su bili uništeni i fragmentirani. Sličan postupak za drevnija razdoblja se primjenjivao i u slučaju fasta. Keltska najezda i osvajanje Rima 387. god. p. n. e. su bili period koji je ustvari najviše «doprinio» nestanku ranijih zapisa. To je dovelo i do toga da se historiografija klasičnog razdoblja u priličnoj mjeri za opise ranije povijesti u velikoj mjeri naslanjala na tradiciju, a ne na sačuvane dokumente. To je doprinijelo da se u historijske opise predkraljevskog, kraljevskog i ranorepublikanskog doba usadi značajan broj legendarnih ili bar polupovijesnih priča. Možda su i herojske pripovijesti iz prve tri Livijeve knjige potekle iz drevnih balada koja su slavila pobjede u ranim prepadima i upadima u zoni sela koja će stvoriti Grad Rim. Ove balade bi se onda prenosile kroz generacije unutar patricijskih rodova, dok ih neko ne bi stoljećima kasnije (u već modificiranoj formi u odnosu na originalnu, stvarnu priču) zapisao. I želje pojedinih rimskih uglednika da proslave svoje pretke i njihove zasluge, neshvaćanja ranijih sustava (što je neminovno dovodilo do «moderniziranja» ranijih razdoblja i zbivanja) od priređivaća i korisnika te svakodnevni interesi (političke ili ekonomske prirode) su dovodili do iskrivljavanja ili pojednostavljanja ranijih podataka u fastima i analima. Anale, uključujući i one prerađene i dopunjene izdao je oko 130 god. p. n. e. veliki pontifik Publije Mucije Skevola (*P. Mucius Scaevola*) u 80 knjiga, pod nazivom «Veliki Ljetopisi» (ANNALES MAXIMI). Po Ciceronu, Veliki Anali su počinjali od vremena osnivanja grada Rima.

Slično pontificima, i svećenici auguri su vodili svoje knjige (*libri augurales*). Ustvari sve rimske državne i javne službe su vodile svoje *fasti* koje su odgovarale po karakteru konzulskim fastima. Samo ovo pokazuje koliku je produkciju građe pružala Rimska država za sve one koji su željeli da se upoznaju sa njenom prošlošću. Rimska Država kao ozbiljna politička organizacija vodila je računa i o svome javnom funkcioniranju. U okviru toga su postojali i arhivi zvaničnih dokumenata, sporazuma, odluka, zakona. Neki zakoni su bili i javno izvješeni kao npr. Zakoni 12 ploča (to je bila u rano doba i prva stavka u odgoju i opismenjavanju djece). Još jedan vid vrijednih izvora za rimske historičare bili su i govori javnih funkcionera, senatora, drugih uglednika te govori na sudskim raspravama koji su mogli biti zapisani,

obrađeni ili prerađeni i objavljeni ili su mogli ostati u sjećanju i kao tradicija prenošeni. Zanimljive su bile i *Libri Lintei*, koje su se čuvale u hramu Junone Monete. Riječ je vjerojatno o „knjigama" na platnu (tehnika koja se pripisivala Etrurcima). O *Libri Lintei* se vrlo malo pouzdano zna.

Pored javnih zapisa, postojali su i porodični dokumenti i tradicije, koje su prenošene s koljeno na koljeno. Tako je već za vrijeme Republike postojao jedan sustav koji se sastojao od *libri pontificum, libri magistratuum,* zatim *acta, commentarii, annales* javnih i privatnih arhiva. Vrlo rano su nastali i elogiji, kratki zapisi sastavljani u čast pokojnika. Najraniji poznati zapisani elogij je onaj na spomeniku Lucija Kornelija Scipiona Barbata, vojskovođe iz III. samnitskog rata i konzula za 298. god. p. n. e. Za vrijeme samih sahrana su držani i posebni govori (*laudationes*), koja su mogla biti zapisani i objavljeni. Rimski historičari se nisu ustručavali ni od korištenja stranih, originalno nerimskih izvora (i to ne samo literarnog karaktera) u svojim djelima. Tako su korišteni i etrurski i drugi italski te poglavito i najviše grčki izvori, i to ne samo onih sa historiografskim sadržajem, nego čak i strane mitologije i epike. Tako je i došlo do zanimljivih spajanja ranih italskih i rimskih tradicija sa grčkom mitologijom u jedan prilično sinkretički prikaz temeljnog preduvjeta koji je vodio ka stvaranju Rima =legende o princu Eneji. Potrebno je obratiti pažnju i na rane rimske pjesme (*carmina*) sa saturninskim stihom (*versus saturnius*), zatim tužbalice (*nenia*), zapisi (*tituli* ili *elogia*) pod maskama predaka, pohvalne besjede o pogrebima (*laudation funebris*), šaljive pjesme (*fescennini versus*), dramska satura, osačka farsa (*atellana fabula*), mim (*mimus*), Od ove vrste narodnog stvaralaštva ostali su sačuvani samo fragmenti.

Posebno su značajne pjesme svećeničkih kolegija (*carmina Saliaria* - primjer takve pjesme je sačuvan*, carmen Arvale*), pjesme protiv uroka recitovane u trijumfu (*carmina triumphalia*), gozbene pjesme (*carmina convivalia*). Zanimljivo je navesti i da Rimljani nisu imali svoju latinsku riječ za pjesnika, nego su preuzeli grčki *poeta* i keltski *vates*. *Versus saturnius* je italski slobodni stih, koji nema analogije u usmenoj poeziji drugih naroda. Atelane su bile veseli komadi, čiji je sadržaj uziman iz seoskog života i života malih gradova. U atelanama glavne uloge igrali su jedni te isti tipovi, s karakterističnim maskama (proždrljivac, hvastavi besposličar, priglupi starac, grbavi prepredenjak i dr.). Atelane su prvobitno improvizirane i u I. st. p. n. e. rimski dramski pjesnici (Lucije Pomponije iz Bononije i Novije) iskoristili su taj improvizirani oblik kao poseban žanr poezije. One su se prvotno pojavile u Etruriji i bile su u vezi s kultnim radnjama, ali su taj oblik razvili Osci, tako da i sam naziv "atelana" vodi porijeklo od kampanskog grada Atele.

Pisci III. i II. st. p. n. e.

Jedan od pionira rimske književnosti je bio Apije Klaudije Cek/Slijepi (*Appius Claudius Caecus* konzul za 307. i 296. god. p. n. e.), veliki rimski državnik, političar, govornik i vojskovođa. Apije Klaudije je tako uz govore sastavio i zbirku izreka, jednu pravnu raspravu (*De usurpationibus*), a bavio se i pitanjima gramatike i reforme pravopisa. Livije Andronik (*Livius Andronicus* 280. god. – oko 204. god. p. n. e.) je bio prevodilac Odiseje na latinski jezik. U Rim je došao kao rob, ali je bio oslobođen i smatra se za najstarijeg rimskog književnika. Uglavnom je obrađivao djela grčke književnosti na latinski jezik. Gnej Nevije (*Gnaeus Naevius* 274. – 206. god. p. n. e) je bio rimski građanin koji je u stihovima opisao I.

Punski rat (*Bellum Poenicum*) u kome je i sam učestvovao. I on je kao i Livije Andronik obrađivao grčka djela na latinskom jeziku, ali je napisao i neka djela sa rimskom tematikom.

Obrade djela u kojima su glumci bili obučeni u grčko odijelo (*pallium*) i koje su imale temu iz grčko-helenističkog svijeta zvale su se palijate (*palliata*), a djela koja su imala rimsko-italsku temu i u kojima su glumci bili obučeni u togu zvale su se *fabula togata.*

Kvint Enije (*Quintus Ennius* 239. – 169. god. p. n. e.) je sastavio ep *Annales*/"Anali" izloživši čitavu rimsku historiju od Eneje do piščevog doba. I Enije je bio u tadašnjem Rimu poznati dramski pisac i pjesnik. Nevijev i Enijev spjevovi su sačuvani samo djelomično. U ovo vrijeme djeluju dramaturzi (i komediografi i tragičari) Tit Makije Plaut (*Titus Maccius Plautus,* cc 254 ili 251. – 184. god. p. n. e.), Cecilije Stacije (*Caecilius Statius,* cc 230 – 168. god. p. n. e.), Publije Terencije Afrikanac (*P.Terentius Afer*, cc 195 – 159. god. p. n. e.), Marko Pakuvije (*Marcus Pacuvius* 220 – cc 130. god. p. n. e.) – sestrić Enijev, Lucije Akije (*Lucius Accius* 170 – cc 85. god. p. n. e.) i satiričar Gaj Lucilije (*Caius Lucilius* cc 180 – 102. god. p. n. e.).

Grčki pisci su vrlo rano primijetili rastući grad u Laciju, pa o Laciju i ranom Rimu i od njih imamo izvjesnih obavijesti. O italskim stvarima je pisao i historičar Timej (cc. 354. – cc. 250. god. p. n. e.), i u svome djelu je priznao važnost Rima, koji je upravo tada sticao hegemoniju u Italiji. Vrijedno je bilo, nažalost u potpunosti izgubljeno, djelo grčkog vojskovođe i historičara Hijeronima iz Kardije (354. – 250. god. p. n. e.) koji je pisao i o ratovima epirskog kralja Pira.

Analisti

Analisti je skupni naziv za autore rimskih historija koji su okvirno djelovali od II. punskog rata pa do vremena Sule. Ti historičari su u svojim djelima održavali analističku formu izlaganja. Rimska historiografska analistika se dijelila na stariju i mlađu. Djela starijih analista su kraća i pisana jednostavnijim i arhaičnim stilom, ali je i njihova historijska vrijednost veća. Ciceron je starije analiste uporedio sa starim jonskim logografima. Prvo prozno historijsko djelo napisao je krajem III. st. p. n. e. na grčkom jeziku ugledni rimski građanin Kvint Fabije Piktor (*Quintus Fabius Pictor*). Njegovo djelo je analitičkog tipa, znači događaji su bili izloženi po godinama upravljanja konzula, i počinjalo je sa pričom o Eneji i završavala je sa opisom punskih ratova. Fabije Piktor je udario temelje rimske analistike i on i njegovi neposredni nastavljači nazivaju se stariji analisti. Njegovo djelo je bilo primarno namijenjeno grčkom svijetu, u svrhu i rimske propagandne djelatnosti vezano za punske ratove. Grčki pisci koji su do Piktora obrađivali punske ratove su imali često prokartaginske tendencije. Fabiju Piktoru se pripisuju i spisi o *ius pontificiumu*. Uz Fabija Piktora od starijih analista vrijedi istaći i Lucija Cincija Alimenta (*L.Cincius Alimentus*; koji je bio i Hanibalov zarobljenik pa je od njega saznao i detalje o čuvenom Hanibalovom prijelazu preko Alpa), Aula Postumija Albina (*Aulus Postumius Albinus;* konzul za 151. god. p. n. e.), Gaja Acilija (*Gaius Acilius*), Lucija Kasija Heminu (*L.Cassius Hemina*), Lucija Kalpurnija Pizona (*L.Calpurnius Piso*) i Gaja Fanija (konzul za 122. god. p. n. e.) čija se djela takođe nisu sačuvala. Djela starijih analista temeljila su se na proučavanju neposrednih izvora, ali i na korištenju legendarnih i mitoloških materijala (koje su uzimali i iz grčke književnosti) i tradicije, uključujući i etiološke mitove.

Etiološki mitovi su stvarani radi objašnjavanja nejasnih starih naziva, običaja, tradicija pa i objekata (uključujući i skulpture), građevina i određenih prostora.

I grčka djela su utjecala na stvaranje ove vrste rimske historiografije, pa su moguće i neki događaji iz rane rimske historije obrađivani i prezentirani analogijom sa određenim događajima iz grčke tradicije i historije.

Moguće je da je priča o desetogodišnjoj opsadi etrurskog grada Veje nastala po uzoru na desetogodišnju opsadu Troje, a tradicija o pogibiji Fabijevaca u borbi sa etrurskim Vejentincima 477. god. p. n. e. podsjeća na herojsku pogibiju 300 Spartanaca u bici kod Termopila 480. god. p. n. e. Nesumnjivo su u Rimu, u periodu helenizacije, voljeli svoje i javne i privatne kronike ispunjavati grčkim i po grčkom načinu skovanim mitovima i izmišljotinama. I Aristotel (živio 384. - 322. p. n. e.) pripovijeda da je jedan dio Ahejaca zalutao na obalu Lacija, pa da su im trojanske robinje spalile brodove, radi čega su morali ostati u Italiji, pa su onda Latini znači potomci Ahejaca i trojanskih robinja. Sicilski Grk Kalija je 289. god. p. n. e. sjedinio priče o postanku Rima sa pričom o Odiseju. No takvom spajanju grčke mitologije i tradicije sa starom italskom i rimskom tradicijom najviše je doprinio historičar, isto sicilski Grk, Timej te se raširila priča o Eneji i Laviniju (i Polibije je upozorio da ne treba vjerovati u izmišljotine i hiperbole Timeja). Priče o zajedničkom porijeklu Trojanaca i Latina su, zbog svoje nesumnjive privlačnosti u svijetu u kojem su Homerovi epovi pokazatelj kulture, vrlo rano uhvatile korijenje u Rimu, Laciju i Italiji. Tako se već 282. god. p. n. e. Rim zauzima za „porijeklom srodne Ilijce, ili Trojance“. Slično tomu popuniše i rodoslovlje i obiteljske zapise pretjeranim i i iskrivljenim, po grčkom načinu, vijestima i dodacima. Tako na primjer rodovi Emilija, Kalpurnija, Pinarija i Pomponija izvode svoje navodno porijeklo od četiri sina kralja Nume Pompilija.

Od strane starijih analista Rimu je gotovo od samog njegovog postanka pripisivan onaj politički značaj koji je imao u III. st. p. n. e. Od 130 - 120 god. p. n. e. započinje razdoblje mlađe analistike. Trudeći se više od svojih prethodnika da im izlaganje bude zanimljivo, predstavnici tog pravca težili su da događaje dramatiziraju i razrađivali su svoje historije u detalje. Mlađa analistika je stilski znatno bolja, ali je i manje vjerodostojna jer njeni autori često pribjegavaju izmišljanju, falsificiranju ili prerađivanju podataka. Nastavljajući i razvijajući patriotsku tradiciju svojih prethodnika, mlađi analisti su prenosili u daleka vremena suvremene političke i socijalne motive s kraja II. i iz I. st. p. n. e. – iz vremena širokih socijalnih reformi i građanskih ratova. Mnoge od onih historija, punih dramskih scena, iz vremena borbe patricija i plebejaca, na koje se nailazi u sačuvanim djelima antičkih pisaca, napisali su mlađi analisti, koji su u usta legendarnih i polulegendarnih ličnosti stavljali političke ideje koje su njih interesirale. Tako, npr. Servije Tulije (VI. st. p. n. e.) u jednom od djela iz ovog razdoblja drži govor koji potpuno odgovara programu braće Grakha, a patricij Apije Klaudije (V. st. p. n. e.) navodi iste argumente koje su obično navodili konzervativci s kraja II. i početka I. st. p. n. e. Najpoznatiji predstavnici mlađe analistike bili su Kvint Klaudije Kvadrigarije (*Quintus Claudius Quadrigarius*, oko 78. god. p. n. e.), Valerije Ancija (*Valerius Antias*), Gaj Licinije Macer (*Caius Licinius Macer*, otac pjesnika Kalva; njegova kronika je bila tendenciozno propopularski napisana), Lucije Celije Antipater (*Lucius Caelius Antipater*), Sempronije Aselije (*Sempronius Asellio*), Elije Tuberon, Gnej Aufidije Orest (*Gnaeus Aufidius Orestes*, konzul za 71. god. p. n. e.; napisao anale na grčkom jeziku) i Lucije Kornelije Sizena (*L. Cornelius Sisenna*; pretor za 78. god. p. n. e.) koji je opisivao saveznički i I. rimski građanski rat. Sizenina historija je bila slikovitija u odnosu na stare suhoparne kronike, ali je

stilski bila slabija, jer se Sizena mnogo služio novim riječima (neologizmima) i govorom proste svjetine. Uzor mu je bio grčko - helenistički historičar Kleitarh (Κλεϊταρχος), životopisac Aleksandra Velikog, koji je ustvari pisao romansiranu a ne pravu povijest. Historiju svoga vremena je izgleda pisao i Tit Ampije Balb (*Titus Ampius Balbus*), plebejski tribun za 63. god. n. e. i pristalica pompejansko – tradicionalističke frakcije u II. Rimskom građanskom ratu. Ni djela mlađih analista nisu sačuvana. Kasnija rimska historiografija (Livije, Dionizije iz Halikarnasa i Plutarh) je bila pod snažnim utjecajem mlađih analista i njihovih sinteza koje su za ranija razdoblja ustvari bile legende i mitovi pretočeni u historiju.

Pored analistike, kod utjecajnih Rimljana je bilo popularno i pisanje memoara, pa u tome smislu treba istaći Publija Kornelija Scipiona Afrikanca, Marka Emilija Skaura (konzul za 115. god. p. n. e.), Publija Rutilija Rufa (*Publius Rutilius Rufus* 158. – poslije 78. god. p. n. e.; konzul za 105. god. p. n. e.), Kvinta Katula (konzul za 102. god. p. n. e.) i Kornelija Sulu („*Commentarii de rebus suis*“ u 22 knjige, koje je nakon njegove smrti dopunio i dovršio oslobođenik Epikad). Nažalost ova memoarska građa je nestala. U historijskom žanru su se okusili i Lucije Licinije Lukul, koji je u svojoj mladosti na grčkom pisao o marsičkom (savezničkom ratu, vođenom na području Marsa), zatim Gaj Pizon koji je opisao I. rimski građanski rat, a Lucije Manlije je napisao putne crtice. Historiju je pisao i oslobođenik Lucije Voltacilije Pilut, a otvorio je i školu u Rimu. Zanimljivo je bilo djelo grčkog polihistora Aleksandra, koji je napisao trivijalnu, punu ljubavnih priča romanesknu historiju u pet knjiga o Rimu. On je po svoj prilici ispunio doba između razaranja Troje i sagrađenja Rima ispunio mitovima i bajkama o kraljevima Aventinu i Tiberinu, dodavši godine i imena. Nažalost, to su kasniji kompilatori i pisci znali uzimati zdravo za gotovo i prebacivati u svoja djela. Zanimljiva je bila i kronika na grčkom od Kastora, zeta galatijskog kralja Dejotara (sredina I. st. p. n. e.), koja je bila tako sastavljena da je prije zanemarivanu rimsku historiju donosila zajedno sa grčkom. Plutarh spominje i knjižicu koju je napisao Gaj Grakh, ali koja isto nije sačuvana.

Autobiografska djela braće Grakh, koja je vjerojatno napisao Gaj, korištena su i mogla su se naći i dva stoljeća nakon svršetka političke djelatnosti braće. Plinije Stariji je tako vidio neke od tih djela u privatnoj biblioteci potomaka braće Grakh. Zahvaljujući Korneliju Nepotu sačuvan je, istina vrlo mali dio, obimne korespondencije između Kornelije i njenih sinova Tiberija i Gaja Grakha. Pored Nepota, fragmente Kornelijinih pisama sačuvali su i Ciceron i Kvintilijan. Tako su sačuvana do danas samo dva odlomka Kornelijinog pisma upućenog Gaju.

Za rana razdoblja rimske povijesti vrijedno svjedočanstvo su predstavljala i djela etrurske književnosti. Uglavnom je riječ o djelima sa vjerskom i religiozno – kultnom sadržinom. Ova djela se uglavnom razvrstavaju u tri temeljne grupe : *Libri haruspicini, Libri fulgurales i Libri rituales*. Postojala su i rana etrurska analitička i historijska djela, jer Varon spominje *Tuscae historiae* („Toskanske historije“). Varon spominje da su njegovo vrijeme postojale i tragedije napisane na etrurskom jeziku, navodeći i ime jednog etrurskog dramaturga→Volnija.

Marko Porcije Katon Stariji

Katon Stariji (*Marcus Porcius Cato Maior Censoris* 234. – 149. god. p. n. e.) je bio jedan od najvećih državnika srednje Republike. Bio je veliki pobornik očuvanja originalne rimske i italske kulture i tradicije. Napisao je na latinskom jeziku historijsko djelo “Postanci” (*Origines*), koje je izlagalo početke, i kasniju historiju Rima i drugih važnijih italskih

zajednica. Nažalost, ovo vrijedno djelo nije sačuvano, ali su ga koristili drugi rimski historičari i pisci.

Iako je bio veliki protivnik helenističke kulture koja je u tadašnjoj Italiji i Rimu sve više jačala, Katon Stariji je u oblikovanju svoje povijesti moguće bio inspiriran grčkim «osnivanjima» (κτίσεις), omiljenom rodu helenističke historiografije u kojima se govorilo o postancima i historijama raznih grčkih i helenističkih država i gradova.

On je bio i jedan od najvećih rimskih govornika (po Ciceronu napisao je oko 150 govora), a zna se da je napisao i upustva sinu (*Praecepta ad Filium)* i uputsva za svakodnevni život u stihovima (*Carmen de Monibus*). U cjelini je sačuvana samo njegova rasprava «O poljoprivredi» (*De agricultura*).

Polibije

Najbitniji i najsadržajniji izvor za izučavanje sva tri punska rata su "Historije" od Polibija, napisane na grčkom jeziku. Polibije (oko 203. – 120. god. p. n. e.) je rodom iz Megalopolja iz peloponeske pokrajine Arkadije. Megalopolj je bio aktivni član Ahajskog saveza, pa je i Polibije obnašao visoke političke dužnosti u Savezu. Nakon III. makedonskog rata, i Polibije se našao među skoro 1000 uglednih Ahajaca koji su kao taoci bili poslani u Italiju. U Rimu je Polibije ušao u krugove rimskog nobiliteta i postao je osobni prijatelj Publija Kornelija Scipiona Emilijana, a zajedno sa njim je prisustvovao i opsadi i konačnom osvajanju Kartagine. Ahajskim taocima je 150. god. p. n. e. dozvoljen povratak u domovinu, ali Polibije se i nakon toga često vraćao u Rim i obilazio je mediteranski svijet. Uspio je i da, nakon razaranja Korinta 146. god. p. n. e., izdejstvuje kod Rimljana neke povlastice za svoje sunarodnike, zbog čega su ga slavili u mnogim grčkim gradovima. Umro je oko 120. god. p. n. e.

Polibijeve "Historije" obuhvaćale su razdoblje od 264. do 146. g. p. n. e. i bile su prvo opće historiografsko djelo koje je obuhvatilo čitav tadašnji antički svijet oko Sredozemnog mora. Tako da Polibije ne govori samo o rimskoj historiji, niti samo o punskim ratovima, nego pokriva i dešavanja u grčkom i helenističkom svijetu u istom periodu. Polibije smatra da, počevši od određenog vremena, historijska dešavanja u Italiji, sjevernoj Africi se ispreplíću sa onima u helenističkom svijetu i da sva teže jednom kraju. Pod tim krajem Polibije podrazumijeva potpadanje svih naroda bazena Sredozemnog mora pod vlast Rimljana. I osnovna vodilja Polibijevog djela je prikaz dešavanja koja su dovela do toga da Rim zagospodari mediteranskim svijetom. Polibije je htio pokazati da su uspjesi Rimljana neizbježni i ujedno blagotvorni za druge narode. U središtu Polibijeve pozornosti nalazi se politička povijest (pitanja socijalnog i gospodarskog života dodiruje on samo uzgred). Veliki značaj pridaje on političkom uređenju raznih zemalja, što je i razumljivo ako se ima u vidu njegova državnička i politička karijera. Polibije je i koristeći svoje analitičke sposobnosti, pokušavao i to dosta uspješno da prezentira i uzroke i posljedice rasta rimske moći. Pa je tako i dao teorijsku osnovu za tezu o rimskoj historijskoj misiji i sudbini koja kao osnovni cilj ima ujedinjavanje tada poznatog svijeta. Po njemu je sudbina to predoredila Rimu, čemu se kao neumitnoj činjenici trebaju pokoriti ili prilagoditi i ostali narodi i države.

Njegova analiza rimskog političkog sustava i danas se smatra jednom od najboljih procjena koji su to uzroci doveli do toga da Rim zagospodari mediteranskim svijetom i postane baštinik i Aleksandrovog carstva. Polibije je primijetio da je upravo ravnoteža, međusobna harmonija i kombinacija moći i odnosa rimskih političkih institucija i tri osnovne antičke ideološke misli (monarhije, oligarhije i demokratije) uzrok rimske stabilnosti i moći. Po njemu su u rimskom sustavu bili spojeni i demokratski i oligarhijski i monarhijski oblici, i to preko čitave mreže rimskih političkih institucija.

Polibije je temi svojih Historija pristupio studiozno i pokušavao je proniknuti i u procese, a nije samo navodio i dešavanja. Pa je u skladu sa tim dao i teorijsku postavku za historijske procese i to u vidu tzv. organskog razvitka društva po kome se politički oblici rađaju, mijenjaju i polako umiru, kako bi se izrodili novi oblici. A to je po njemu posljedica i spoljašnjih utjecaja i unutarnje dekadencije. Polibije teži i da historijska zbivanja promatra u njihovoj cjelini, ujedno tražeći i njihove uzroke i objašnjavajući posljedice, i da tako da jednu sliku uzajamne povezanosti. Time je on otkrio i jednu od najvažnijih historijskih zakonitosti→uzročno-posljedične veze.

Polibije se kritički odnosi prema raznolikim izvorima, nastojeći svoje izlaganje obrazložiti podacima iz dokumenata. Najveći značaj pridavao je Polibije vlastitom iskustvu, ističući da se pred historičara moraju postavljati veliki zahtjevi: on mora poznavati ljude, predmet o kome piše, biti iskusan u vojnim i političkim stvarima, posjećivati razne zemlje. Uz izvjesne ograde priznavao je Polibije ulogu Sudbine, ali je smatrao da historičar mora nalaziti prave uzroke pojavama, a ne objašnjavati ih voljom bogova. Veliki značaj pridavao je Polibije i ulozi ličnosti u povijesti. Scipion Stariji, Hanibal, Flaminije, Perzej određivali su, po njegovom mišljenju, tijek političkih događaja. Po Polibiju kada su Rimljani zauzimali Sirakuzu, oni su računali da će brzo osvojiti grad, jer su imali mnogo radnih ruku, ali su zanemarili Arhimeda i njegov um. Na historijski razvitak naroda i njegov način života utječu, po Polibiju, i prirodni uvjeti.

Polibije kao vrstan historičar se u svome djelu prikazuje i kao teoretičar historiografske nauke pa tako navodi da historičar u ime istine mora da zaboravi na naklonosti i netrpeljivosti. Pa tako on kaže : „U životu, inače možda ne bismo odbacivali takvu pristrasnost, jer dobar čovjek treba da voli svoje prijatelje i domovinu i zajedno sa prijateljima da mrzi njihove neprijatelje i voli prijatelje. No, kada se neko bavi historijom, treba sve to da zaboravi i da često slavi i obasipa najvećim pohvalama svoje neprijatelje kada to njihova djela zahtijevaju, i da često kori i nemilosrdno grdi sebi najbliže ljude kada na to upućuju greške u njihovim postupcima. Naime, kao što se cijelo biće onesposobljava ako mu se oduzme vid, tako i u historiji ostaje samo nekorisna priča kada joj se oduzme istina."

Iako se pokušava držati nepristrasno, ipak se na momente u njegovom djelu osjećaju i prorimska i protudemokratska stajališta npr. u opisima pada Kartagine i konačnom porazu Ahajskog saveza 146. god. p. n. e. Polibije ne krije svoja aristokratska uvjerenja; ona osobito jasno dolaze do izražaja kod ocjenjivanja demokracije, koja, po njegovom mišljenju, može prelaziti u anarhiju i tiraniju bez zakona. Po Polibijevom mišljenju historiografija služi praktičnim ciljevima. Ona mora učiti ljude, obogaćivati njihovo iskustvo, pomagati da na

osnovu iskustva iz prošlosti predviđaju budućnost. Polibije je prvi uveo pojam "pragmatična historija", ističući time da on izlaže "djela" (na grčkom práxeis) naroda i monarha, namjenjujući svoje knjige državnicima. Polibije događaje izlaže kronološkim redom, ali, pošto tretira povijest raznih zemalja i oblasti, on se je ponekad morao vraćati na ovaj ili onaj polazni datum. Polibijevo izlaganje nije oslobođeno retoričkih ukrasa, ali je on kritizirao one historičare koji teže jedino zanimljivom izlaganju. Jednu od karakterističnih osobina antičke historiografije predstavlja slobodno sastavljanje govora pojedinih historijskih ličnosti. Takvog sastavljanja govora ima i kod Polibija, ali je on tu metodu zloupotrebljavao manje nego drugi antički historičari. Nažalost, Polibijevo djelo nije sačuvano u punom obimu. U cijelosti je sačuvano samo prvih pet knjiga, u kojima je uglavnom riječ o događajima iz punskih ratova, zaključno sa bitkom kod Kane. Ostale knjige "Polibijevih Historija" su sačuvane samo djelomično ili u fragmentima.

Od drugih grčkih povjesničara iz helenističkog razdoblja najvažniji je Posejdonije iz sirijske Apameje (135 – cc 45. god. p. n.e.), koji je napisao historijsko djelo isto pod nazivom "Historije", koje se nastavlja na Polibijeve "Historije" pa prati dešavanja sve do vremena Sule. Izuzev pojedinih fragmenata sačuvanih kod drugih autora, "Historije" od Posejdonija nisu sačuvane, iako su bile dobro poznate u tadašnjem grčko – rimskom svijetu i korištene od drugih pisaca. Sudeći po tim fragmentima i Posejdonije je pristaša rimske nobilske elite. Inače Posejdonije je bio i stoički filozof, astronom, geolog, etnolog, geograf, poličar… itd u pravom smislu jedna svestrana osoba helenističkog tipa.

Marko Tulije Ciceron

Opus Cicerona (*Marcus Tullius Cicero* 3. I. 106 – 7. XII. 43 god. p. n. e.) ima veliko značenje ne samo za izučavanje rimske historije, nego ima iznimnu vrijednost po kulturu cjelokupnog čovječanstva. Iako Ciceron nije napisao neko posebno djelo historiografske prirode, iza sebe je ostavio toliko napisanog korisnog i upotrebljivog materijala da je za izučavanje rimske historije nemoguće zaobići njegov opus. Ciceron je bio veliki rimski državnik (senator, konzul i prokonzul), advokat, filozof, politički teoretičar, lingvista, zakonodavac i skriboman u pravom smislu riječi, a pokušao se istaknuti i kao vojskovođa u Kilikiji. Ciceron je odigrao izvanredno značajnu ulogu i u razvoju kulture; ne govori se uzalud o Ciceronovoj epohi i čak o Ciceronovoj kulturi. Još za Ciceronovog života njegovi govori, rasprave i pisma smatrani su za priznate uzore latinske proze; svojim filozofskim djelima on je doprinio širenju helenističkih filozofskih sustava. Iako nije bio originalan filozof, Ciceron je bio sjajan popularizator grčkih i helenističkih filozofskih sustava. Osobito značenje imale su njegove filozofske rasprave za utvrđivanje latinske filozofske terminologije, koja je do tog vremena bila neizgrađena. U njegovim političkim raspravama zrcalili su se ideali senatorske elite, a njegova prepiska, koja je dugo vremena smatrana obrascem epistolarnog stila, uvodi nas u svakodnevni život najviših krugova rimskog društva.

Porijeklom je iz italskog grada Arpina. Ciceron je bio snažna politička ličnost, istaknuti govornik, jedan od najobrazovanijih ljudi svoga vremena. Za sobom je ostavio bogat i golem

opus, koji je na sreću dobrim dijelom sačuvan (zahvaljujući tome što je od rane Crkve bio proglašen „pravednim paganinom”, pa su radi toga mnogi njegovi radovi bili vrijedni spašavanja). Najveći dio opusa pripada govorima, od kojih je 88 evidentirano, a 52 su sačuvana.

Sudsko – advokatski govori: *Pro Quinctio* (81. god. p. n. e.); *Pro Roscio Amerino* (80. god. p. n. e.); *Pro Q. Roscio Comoedo* (77. god. p. n. e.); *Divinatio in Caecilium* (70. god. p. n. e.); *In Verrem* (70. god. p. n. e.); *Pro Tullio* (71. god. p. n. e.); *Pro Fonteio* (69. god. p. n. e.); *Pro Caecina* (69. god. p. n. e.); *Pro Cluentio* (66. god. p. n. e.); *Pro Rabirio Perduellionis Reo* (63. god. p. n. e.); *Pro Murena* (63. god. p. n. e.); *Pro Sulla* (62. god. p. n. e.); *Pro Archia Poeta* (62. god. p. n. e.); *Pro Antonio* (59. god. p. n. e., ili je potpuno izgubljen ili nije nikad napisan); *Pro Flacco* (59. god. p. n. e.); *Pro Sestio* (56. god. p. n. e.); *In Vatinium testem* (56. god. p. n. e.); *Pro Caelio* (56. god. p. n. e.); *Pro Balbo* (56. god. p. n. e.); *Pro Plancio* (54. god. p. n. e.); *Pro Rabirio Postumo* (54. god. p. n. e.);

Politički govori : *Pro Lege Manilia or De Imperio Cn. Pompei* (66. god. p. n. e.); *De Lege Agraria contra Rullum* (63. god. p. n. e.); *In Catilinam I-IV* (63. god. p. n. e.); *Pro Flacco* (59. god. p. n. e.); *Post Reditum in Quirites* (57. god. p. n. e.); *Post Reditum in Senatu* (57. god. p. n. e.); *De Domo Sua* (57. god. p. n. e.); *De Haruspicum Responsis* (57. god. p.n. e.); *De Provinciis Consularibus* (56. god. p. n. e.); *In Pisonem* (55. god. p. n. e.); *Pro Milone* (52. god. p. n. e.; smatra se najboljim govorom, ali ga nije uspio održati zbog prevelike galame Klodijevih pristalica); *Pro Marcello* (46. god. p. n. e.); *Pro Ligario* (46. god. p. n. e.); *Pro Rege Deiotaro* (46. god. p. n. e.); *Philippicae I–XIV* (44. god. p. n. e.)

Pored govora, Ciceron je ostavio i veliki broj djela političke, retorske, filozofske i teorijske prirode. Retorska i politička djela : *De Inventione* (84. god. p. n. e.); *De Oratore ad Quintum fratrem libri tres* (55. god. p. n. e.); *De Partitionibus Oratoriae* (54. god. p. n. e.); *De Optimo Genere Oratorum* (52. god. p. n. e.); *De Re Publica* (51. god. p. n. e.; u ovom djelu se dokazuje historijsko – filozofski temelj rimskog ustavnog uređenja. Ovo djelo je bilo vrlo popularno); *Paradoxa Stoicorum* (46. god. p. n. e.); *Brutus* (46. god. p. n. e.); *Orator ad M. Brutum* (46. god. p. n. e.); *De Fato* (45. god. p. n. e.); *Topica* (44. god. p. n. e.); *De Legibus*; *De Consulatu Suo* (epska poezija – sačuvani samo fragmenti); *De temporibus suis* (epska autobiografska poezija)

Filozofska djela : *Hortensius* (45. god. p. n. e.); *Lucullus or Academica Priora, liber II* (45. god. p. n. e.); *Academica Posteriora* (45. god. p. n. e.); *Consolatio* (45. god. p. n. e.); *De Finibus Bonorum et Malorum* (45. god. p. n. e.); *Tusculanae Quaestiones* (45. god. p. n. e.); *De Natura Deorum* (45. god. p. n. e.); *De Divinatione* (45. god. p. n. e.); *Cato Maior de Senectute* (44. god. p. n. e.); *Laelius de Amicitia* (44. god. p. n. e.); *De Officiis* (44. god. p. n. e.);

Djela koja se pripisuju Ciceronu, ali čije je stvarno autorstvo nepouzdano i nepoznato : *Rhetorica ad Herennium* (kraj 2. decenije I. st. p. n. e. autor je neki promarijevac i popular, koji je simpatizirao plebejskog tribuna Publija Sulpicija Rufa (*Publius Sulpicius Rufus*). Možda

je riječ o izvjesnom Publiju Kanutiju/ *Publius Canutius. Commentariolum Petitionis* (4. decenija I. st. p. n. e.) se pripisuje Ciceronovom bratu Kvintu.

Ciceron je u latinsku književnost uveo i formu objavljivanja dotjeranih govora sa sudskih rasprava, što se vrlo brzo raširilo u tadašnjem Rimu, i što je nastavilo praksu koja je nastala u Ateni klasičnog doba. Ciceron je bio nesumnjivo najveći advokat svih vremena, iako nije bio pravi teoretičar prava (to je činio ukoliko mu je to trebalo u advokatskoj praksi = *de iure civili in artem redigendo*). Kao govornik Ciceron je imao sva potrebna svojstva i vrline, kao što su gibkost duha, živahnu maštu, neobičan dar za oblik, neiscrpno obilje riječi, dobro pamćenje, dosjetljivost sa sposobnošću ironiziranja, jak glas, kao i dostojanstveno i staloženo držanje. Više se držao činjenica i njihovog hladnog iznošenja, nego što bi upadao u vatru i oduševljenje. Sačuvano je i oko 800 pisama koja je Ciceron napisao, ali i oko 100 koje su druge osobe poslale njemu (*Epistulae ad Atticum; Epistulae ad Quintum Fratrem; Epistulae ad Brutum; Epistulae ad Familiares*). Inače pisma su vrlo važan segment izučavanja historije druge polovice Kasne Republike, jer je tada bilo uobičajeno da se često i naširoko dopisuju prijatelji i saveznici, i da u tim pismima raspravljaju o bitnim pitanjima rimske politike i društva. Mnogobrojne Ciceronove rasprave važne su za proučavanje povijesti kulture. U njima Ciceron obrađuje najraznovrsnija ideološka pitanja (pitanja filozofije, religije, prava, etike i politike).

Sve to daje obiman materijal za političku, socijalnu i kulturnu historiju Rima sa samoga kraja republikanskog razdoblja, pa se Ciceron može smatrati tvorcem književnog latinskog jezika. Značenje Ciceronovih pisama sastoji se još i u tome što nam ona omogućuju točno datiranje nekih događaja, a Kornelije Nepot (biograf Ciceronovog prijatelja Tita Pomponija Atika, kome je i najviše bilo upućeno pisama) je primijetio da Ciceronova pisma sadrže tako obilje detalja da čitalac tih pisama ima malu potrebu za historiju toga perioda. Međutim, moramo istovremeno voditi računa o subjektivnom karakteru Ciceronovih sudova. On je sudjelovao u najvažnijim političkim događajima i bio je aktivni pristalica, pa i vođa stranke optimata. Ciceron je često precjenjivao i svoju ulogu, u tadašnjim pokušajima očuvanja vlasti senatorskog republikanskog sustava. I Ciceronov prijatelj Atik je isto pisao historijska djela, pa je u svojim „Analima" (nažalost izgubljenim) ostavio sinkronističnu tabelu o dužnosnicima Rimske države. Uz Atiku, u bližem odnosu sa Ciceronom su bili i njegov brat Kvint i oslobođenik Tiron. Kvint se bavio historijom i pisanjem ljetopisa, tragedija koje je prevodio i sa grčkog. Marko Tulije Tiron je opisao Ciceronov život, sabrao njegove govore i pisma, pa ih izdao. Tiron je i sam pisao i to djela gramatičkog sadržaja, a znamenit je kao izumitelj stenografije (*notae Tironianae*).

Gaj Julije Cezar

Od memoarske literature, koja je bila raširena pred kraj Republike, iznimnu vrijednost imaju djela Gaja Julija Cezara (*Caius Iulius Caesar* 100 – 44 god. p. n. e.). Gaj Julije Cezar je napisao*"Bilješke o Galskom ratu"* (*Commentarii de Bello Gallico*) i *"Bilješke o građanskom ratu"* (*Commentarii de Bello Gallico*). Prvo Cezarovo djelo ima tendenciju opravdavanja akcije u Galiji tj. napad na Gale, njihovo podčinjavanje Rimu i povećanje vojske kao nužnu

neizbježnost. U "Bilješkama o građanskom ratu" Cezar dokazuje da je njegov raskid sa Pompejem nastao krivnjom njegovih protivnika, koji su izazvali rat, ali su se pokazali nesposobnim da ga vode. Cezarova djela nastavio je njemu bliski vojskovođa Aul Hircije, koji je napisao posljednju (osmu) knjigu o Galskom ratu i posebno djelo o Aleksandrijskom ratu (*De Bello Alexandrino*). Nama nepoznati sudionik u Cezarovim pohodima opisao je rat u provinciji Africi (*De Bello Africo*) i rat u Španskim provincijama (*De Bello Hispaniensi*). Cezar je inače bio svestrana osoba i plodan pisac i nije se samo istakao u historiografiji, nego i u drugim književnim žanrovima. Po stilu je bio vrlo elegantan i elokventan, a jezik mu je promišljen, pravilan, jednostavan i lijep. Cezarovo kazivanje zadivljuje svojom dosljednošću i jasnoćom. Njegovi sudovi o svojim akcijama odlikuju se uzdržanošću, on nigdje ne daje komentare svojih postupaka i mjera o kojima priča. Živom i neusiljenom kazivanju odgovara jednostavan i precizan jezik. Ciceron je smatrao da su Cezarove "Bilješke" prekrasne; po njegovim riječima, one su lišene umjetničkih ukrasa, kao da su obnažene. Cezar je nesumnjivo i vješt manipulator, te je uspio da u svojim spisima događaje i procese opisuje tako da izgledaju na korist Cezara. Sebe apsolutno ne hvali i izražava se u trećem licu jednine, pa se tako majstorski i prividno drži objektivnosti. Cezar je sve to tako lijepo zapisao da čitatelj mora vjerovati u istinitost njegovih navoda.

Salustije

Pred kraj republikanskog razdoblja napisana su povijesna djela Gaja Salustija Krispa (*Caius Sallustius Crispus* 86 – 34 god. p. n. e). Porijeklom iz italsko - sabinskog grada Amiterna, Salustije je odrastao i živio u turbulentnoj drugoj polovici Kasne Republike, i bio je osobni svjedok mnogih zbivanja, ali i aktivni učesnik stranačkih sukoba. Salustije je istupao protiv senatorske oligarhije, i bio je vatreni pristalica populara, odnosno cezarovaca. Plebejski tribun je bio za 52. god. p. n. e. (tada je podržao procesuiranje Milona), a za kvestora je bio izabran za 55. god. p. n. e. Vodio je raskalašen i razuzdan život, koji se uobičavao tada u višim krugovima rimskog društva. Iako u svome djelovanju nije pokazivao neki moral, Salustija to nije smetalo da u svome pisanom historiografskom opusu glorificira i poziva se na stare ideale, skromnost, hrabrost, odgovornost, krepost i vrline Rimljana iz ranijih epoha. Godine 50. p. n. e. cenzor Apije Klaudije Pulher ga je isključio iz Senata na osnovi navodnog velikog nemorala (moguće ipak da je stvarni razlog bilo njegovo veliko podržavanje Cezara). Iduće godine, Cezar ga je vratio u Senat. Kasnije je Salustije sudjelovao u građanskim ratovima, boreći se na strani Cezara, koji ga je 46. god. p. n. e. imenovao namjesnikom nove provincije *Africa Nova* (prije toga je bio pretor). Tu je Salustije putem iznuđivanja stekao ogroman imetak, koji mu je omogućio da proslavi svoje ime podizanjem veličanstvenog parka (*Horti Sallustiani*) na brdu Kvirinal, u koji je i kasnije ulagao veliki dio bogatstva. Samo je Cezarov utjecaj spriječio da Salustije ne bude osuđen za iznuđivanje i korupciju. Poslije Cezarove smrti Salustije se povukao iz političkog života i bavio isključivo književnošću. Salustije je bio veliki politički protivnik Cicerona, i često se sa njim sukobljavao u diskusijama u areni Senata. Zanimljivo je da je Salustije oženio Terenciju, bivšu suprugu Cicerona, nakon što se ovaj od nje razveo.

Ugledajući se na Tukidida i Polibija, Salustije je za predmet svojih studija izabrao povijest. Nama su u cijelosti sačuvana samo dva njegova djela: "O Katilininoj uroti" i "Jugurtin rat". Treće Salustijevo djelo nosilo je naslov "Historije" i obuhvaćalo je razdoblje od 78. do 67. g. p. n. e. (bilo je predviđeno da bude nastavak djela Sizene) od njega su nam sačuvani samo fragmenti. U predgovoru za djelo o Katilini, Salustije piše da je sebi stavio u zadatak "da u odlomcima opiše…poduhvate rimskog naroda", jer je njegov duh "slobodan od očekivanja i strahovanja u vezi sa strankama u državi", ali ove Salustijeve izjave ne odgovaraju stvarnosti. Iako se povukao iz politike, on je i dalje ostajao popular i cezarovac. Iako i Salustije nastoji, ugledajući se na Tukidida da bude nepristrasan pa i sam govori da mu je pri pisanju historijskih djela "duh bio slobodan od nade, straha i državnog strančarenja" a niti ga je "suprotna strana u građanskom ratu udaljila od istine", on u svojoj namjeri da bude nepristrasan ne uspijeva. Salustijeva djela ipak predstavljaju apologiju pokreta populara i naročito ličnosti Julija Cezara, i diskreditaciju rimske optimatske stranke i "obijesti plemstva". Salustije je «Jugurtin rat» stvorio sa intencijom da bude antioptimatsko djelo u kome je želio da na najbolji način oslika korupciju i propadanje Republike koje su izazvali optimati. Njegovo djelo o Katilini imalo je za cilj, da pokaže kako Gaj Julije Cezar nije sudjelovao u Katilininom pokretu. Po Salustijevom mišljenju, sve nevolje rimske države proizlaze iz pokvarenosti rimske setarorske elite i njene nesposobnosti da upravlja. Zanimljivo je da je Salustije i u prikazu Cicerona i njegovoj ulozi u sprečavanju Katilinine zavjere pokazao da diferencira svoje javno djelovanje i književne opise. Tako je prema Ciceronu u svome pisanom opusu pokazao veliku obzirnost i nepristrasnost. Pored onoga što je sam doživio i saznao, Salustije je koristio i Suline memoare, te djela Sizene, Rutilija i Skaura. Političke, vrijednosne, društvene i ekonomske odnose razdoblja koje opisuje odlično predstavlja kroz govore Memija i Marija. Pošto je inače u svojim djelima dao dosta govora, njegova djela su se koristila i u retorskim školama, što je doprinijelo da se iz njegove „Historije“ sačuvaju 4 govora i 2 pisma. Salustiju se krivo ili sa pravom pripisuju dva pisma „*ad Caesarem senem de Republica*“, te „*Invectiva Sallustii in Ciceronem*“ (čemu se priključuje navodni Ciceronov odgovor Salustiju „*Ciceronis in Sallustium responsio*“). Ova sumnjiva djela su moguće bila proizvod kasnijih retorskih škola.

Salustije je dao žive, ali subjektivne karakteristike povijesnih osoba. U duhu popularnih političkih učenja svoga doba, on je govorio o sretnom životu Rimljana u ranijim razdobljima, o razumnom upravljanju prvih kraljeva, te dužnosnika iz Rane i Srednje Republike. U istom pravcu govorio je on i o afričkim plemenima, koja ne znaju za kulturu. Salustijev rad se temeljio na vjerodostojnim izvorima. On je široko iskoristio memoarsku literaturu, kao i Posejdonijeva djela. Salustijeva djela iako izrazito nabijena anti-optimatskim sentimentom predstavljaju vrijedno i umjetnički prilično dobro oblikovano štivo. Salustijevi radovi su oslobođeni mitova, nepotvrđenih priča, proročanstava i sličnih besmislica. Dramaturgija njegovih djela je odlično izvedena, tako da čitanje Salustijevih historija nije ni dosadno ni suhoparno, i vrlo je prijemčivo i onim čitaocima koji nisu stručno ni specijalistički obrazovani. Zbog velikog broja umetnutih govora i služenja retorskim metodama u pisanju svojih historijskih djela Salustije u prvi plan ističe psihološki naboj svojih junaka. I Salustijeve

monografije su prepune filozofskih razmatranja i moralizatorskih osuda dekadencije, ali su one za razliku od Nepotovog djela, uklopljene u umjetničko jedinstvo djela. Način pisanja mu je pragmatičan i retorički, iako u kronologiji ima nekih nedostataka. Jezik koji koristi za opise mu je pravilan i jasan, i kao uzor mu služe klasični grčki pisci, posebno Tukidid (po njegovom primjeru je u svoj opus uvrstio veliki broj govora, preko kojih objašnjava određene procese i pojave). Po Tukididovom stilu, i Salustije je nastojao da piše kratko i koncizno, ali je u tome znao i pretjerati pa je u pojedinim slučajevima ostajao nedorečen i pomalo nerazumljiv. U svome opusu se nije libio ni korištenja rijetkih i zastarjelih riječi. Posebno je pokušao da bude nepristrasan kao i njegov uzor, u čemu ga ipak nije uspio dostići. I pored njegovih popularskih sklonosti, koje izbijaju sa vremenom na vrijeme u njegovom opusu, Salustije je ipak i u antici važio kao nepristrasan pisac. Tako o njemu sv. Augustin kaže „*Sallustius nobilitate veritatis historicus*“, a Isidor „*Sallustius auctor certissimus“.*

Terencije Varon i Kornelije Nepot

Za razvoj rimske historiografije važna je bila je i raznolika znanstvena i književna djelatnost Marka Terencija Varona, jednog od najplodnijih pisaca antičkog svijeta. U ovom periodu, su svestrano obrazovani Rimljani u okviru jedinstvene grčko – rimske kulture, počeli pisati i opće historije ili historiografska djela koja su se odnosila i na predrimski grčki i helenistički svijet. Ustvari nigdje se latinska i grčka književnost (historiografija je u antici smatrana književnošću) nisu tako preplitale kao u historiografiji druge polovice Kasne Republike, kada je konačno bila oblikovana jedinstvena grčko – rimska kultura. Rimska djeca su sada učila ne samo rimsku, nego i grčku staru historiju. Historija više nije bila lokalna „nacionalna“, nego opća. Kornelije Nepot (*Cornelius Nepos* cc 99 – 24. god. p. n. e.) iz cisalpinskog grada Ticina (preciznije iz sela *Hostilia*, nedaleko od Verone) je napisao u više radova biografije znamenitih ljudi, uključujući i mnoge iz predrimskog grčkog i helenističkog doba, pa i Kartaginjane. Njegovi veći i značajniji biografski radovi su bili : a) „*Liber de excellentibus ducibus exterarum gentium*“, b) „*De Historicis“* , c) „*De viris illustribus“*. Od njegovih biografija naročiti značaj imaju one Hamilkara, Hanibala, Katona Starijeg i Atika. Nažalost, nisu ostala sačuvana njegova djela „Životopis Katona Starijeg“, „*De Vita Ciceronis*“, „*Epistulae ad Ciceronem*“ „Kronika“ (opća historija u 3 knjige) i „*Exemplorum libri*“ u najmanje 5 knjiga (koja je govorila o jednostavnosti i kreposti života starog Rima), a pisao je pjesme, moguće je da napisao i „Život Diona“ i možda se bavio i zemljopisom. Nepot nije bio baš kritički historičar, pa ga Kvintilijan ne navodi među historičarima, a Plinije Starije ga kritizira zbog lakovjernosti. Međutim, njegova djela su bila vrlo čitljiva i pregledna, pa su se koristila u obrazovanju rimske djece. Zanimljivo je da je u kasnoj antici gramatičar Emilije Prob (*Aemilius Probus*), Nepotov rad pretvorio u svoj i da se tada pojavljuje pod nazivom „*Excellentium Imperatorum Vitae“* (riječ je o biografijama grčkih, helenističkih i kartaginskih kraljeva, političara i vojskovođa). Nepot je dobar dio svoje zrele dobi proveo u Rimu, a bio je prijatelj svoga zemljaka Katula (koji mu je posvetio pjesme), Cicerona i Tita Pomponija Atika.

U cezarovskom i ranoaugustovskom periodu je djelovao i antikvar, učenjak u pravu i religiji i enciklopedista Granije Flak/*Granius Flaccus*. Njegovo djelo *De indigitamentis* („O oblicima obraćanja“ “religijsko – kultne

naravi) je poznato samo preko citiranja kod kasnijih autora. Granije je inače bio značajan jurista u ovom periodu, i u Digestama Justinijanovog Kodeksa se spominje da je bio pisac djela o *ius Papirianum*, koji se pripisuje pontifeksu Papiriju iz VI. st. p. n. e. (odnosi se na zakone kraljeva : *leges regiae*, koji su bili sveti i koji su zahtijevali znanje zapisa pontifika).

Tit Livije

Od historičara koji su pisali na početku Principata osobitu popularnost uživao je Tit Livije (59. god. p. n. e. – 17. god. n. e.). On se rodio u italskom gradu Pataviji (današnjoj Padovi). Stekao je retoričko obrazovanje, a za razliku od mnogih svojih prethodnika nije sudjelovao ni u političkom životu, ni u ratnim akcijama. Čitavog života ostao je retor literat. Ubrzo poslije osnivanja principata Tit Livije je počeo pisati svoju historiju. U predgovoru on ovako definira zadatke svoga djela: opisati život i običaje starih Rimljana, koji su doprinijeli stvaranju rimske veličine, izložiti kakvim su sredstvima i metodama Rimljani stvorili svoju moć. I Tit Livije je govorio o opadanju morala, ali je, za razliku od Salustija, smatrao da su Rimljani duže nego ijedan antički narod poštovali siromaštvo i umjerenost; gramzivost i raskoš prodrli su k njima kasnije nego drugim narodima. Tit Livije je smatrao da proučavanje povijesti može pomoći ispravljanju naravi. On slavi legendarne junake Rimske Republike, koji su žrtvovali svoje živote za domovinu. Tako Livije visoko cijeni i posljednje republikance, Bruta i Kasija. Političke simpatije Tita Livija ne nalaze se u sadašnjosti, već u prošlosti. Međutim, nema osnova za to da se govori o oporbenom stavu Tita Livija prema novom političkom poretku. Slavljenje starine i velikih podviga bila je službena parola Augustove vlade. Retor i pisac Tit Livije ne ispituje rimsku povijest, nego je izlaže. On u potpunosti zavisi od svojih prethodnika, preuzimajući od njih podatke bez ikakvog provjeravanja. Određeno razdoblje ili neke događaje Livije je izlagao po jednom izvoru. U pojedinim slučajevima on je upotrebljavao i čak uspoređivao podatke raznih pisaca, ali sam nije istraživao pitanje, nije dolazio do neposrednih izvora, čak ni onda kada su mu bili pristupačni. U onim slučajevima kada možemo utvrditi izvore kojima se Livije služio, možemo se uvjeriti da je on – npr., ako ga uspoređujemo sa Polibijem – samo izlagao posuđene podatke. Skladnost i zanimljivost stoje kod Livija na prvom mjestu. Ljepota kakve legende često ga nagoni da joj žrtvuje historijsku istinu. Teško da je mogao vjerovati u svu onu predaju koju iznosi, ali ga je ona privlačila kao umjetnika. Poučnom i zanimljivom on je posvećivao više pažnje nego onom što je historijski važno; zato su fantastične priče o podvizima znamenitih Rimljana, o čudesima i znamenjima, zauzimale kod njega više mjesta nego izlaganje zakona važnih za rimski politički i socijalni poredak. Junaci Tita Livija često drže govore sastavljene po svim pravilima retoričkog umijeća. Pisac se ne trudi da te govore individualizira prema osobama koje ih drže i prigodi povodom koje ih drže. U trenucima opasnosti Livijevi junaci drže duge govore, kao da zaboravljaju na ono što se događa. Kod Livija se često nalaze karakteristike povijesnih ličnosti. U pogledu stila one su sjajno napisane, ali su, kao i govori, malo individualne. Tit Livije je bio jedan od najpopularnijih historičara antike. Politički smjer Tita Livija je umjereni republikanizam i lojalnost Augustu; mirni ton njegovog pripovijedanja, blistavo i zanimljivo izlaganje odlično su odgovarali ukusima njegovih suvremenika i njihovih potomaka. Njega su čitali, oponašali

ga, poslije njega ljudi se nisu odlučivali na pisanje rimske historije na latinskom jeziku, već su se ograničavali samo na prepričavanje njegovog ogromnog djela. Čitavo djelo Tita Livija sastoji se od 142 knjige. U izlaganju događaja došao je do smrti Augustovog posinka Druza (9. god. p. n. e.). Kasnije je usvojeno da se čitavo djelo dijeli na dekade, po deset knjiga u svakoj. Sačuvano je 35 knjiga: u cijelosti prva dekada (od najstarijih vremena do 293. p. n. e.), treća dekada, četvrta i polovina pete (knjige 21-45), u kojima se govori o događajima iz 218-168 god. p. n. e. Sadržaj ostalih knjiga poznat nam je po kratkim prikazima kasnijih autora, po izvodima i po pregledu sadržaja pojedinih glava. Te takozvane *epitomae* postoje za sve 141 knjige, sa izuzetkom 136. i 137. knjige.

Druga historijska, književna i stručna djela kraja Republike i augustovskog doba

U augustovsko doba djeluju i drugi veliki historičari kao što je je bio Nikola iz Damaska, koji je živio na Augustovu dvoru, napisao je "Historija svijeta" u 144 knjige, u kojoj je bila obuhvaćena i rimska historija. Osim toga, njemu pripada Augustov životopis, napisan u apologetskom tonu. I jedno i drugo djelo sačuvano nam je u fragmentima Za vrijeme Augustove vladavine pojavila se historija svijeta na latinskom jeziku. Nju je napisao jedan romanizirani Gal – Gnej Pompej Trog, i zvala se *Historiae philippicae et totius mundi origines et terrae situs* u 44 knjige jer je Makedonsko carstvo koje je utemeljio Filip II središnja tema izlaganja. To je bila opća historija onih dijelova svijeta koji su pali pod vlast Aleksandra Makedonskog i njegovih nasljednika. Trogovo djelo je počinjalo od vremena asirskog cara Nina i dopiralo do vremena piščevog života (do otprilike 9. god. n. e.). Događaje rimske povijesti on je izlagao od onog trenutka kada su Rimljani započeli s prekomorskim osvajanjima u Heladi i Orijentu, ali je na kraju djela dao i najstariju rimsku historiju. Ovo djelo nije u potpunosti sačuvano, i o njemu se danas uglavnom sudi na osnovu izvoda i ekscerpata u djelu (pod naslovom *Historiarum Philippicarum libri XLIV*) izvjesnog Justina (*Marcus Junianius* ili *Junianus Justinus,* možda II. ili III. Ili čak IV. st. n. e.). Justin je ipak sebi dopustio značajnu slobodu digresije, umjesto da je mehanički sumirao Trogov tekst u vidu epitoma. Uz Justinovo djelo, prologe ili sažetke 44 knjige, fragmenti djela Pompeja Troga se nalaze citirani i u djelima Vopiska, Jeronima i Augustina. Pompej Trog je napisao i knjige iz prirodoslovlja, koje je često citirao Plinije Stariji. Nesačuvana je i historija Sulpicija Galbe (djeda cara Galbe iz 68/69. god. n. e.), za koje Svetonije ističe da je bilo opširno i savjesno urađeno. Iz Augustovog vremena potiće, nažalost nesačuvana, i historija Azinija Poliona (*Caius Asinius Pollio* 76. god. p. n. e. – 5. god. n. e.), a iz istog perioda potiće i znatan broj pjesnika (Vergilije, Horacije, Kornelije Gal, Propercije, Tibul, Domicije Mars, Ovidije) u čijim djelima se isto mogu pronaći historijski podaci.

Od stručnih djela iz kasnorepublikanskog i ranog augustovskog perioda, koja isto na neki način oslikavaju rimski svijet i način života, potrebno je navesti Vitruvija (*Marcus Vitruvius Pollioborn* cc. 80–70. god. p. n. e. - nakon cc. 15. god. p. n. e.) i njegovo čuveno djelo „O Arhitekturi“ (*De architectura libri decem*), koje je ostalo sačuvano. Riječ je o obimnom i detaljnom djelu koje predstavlja ne samo uvid u arhitekturu i graditeljstvo grčkog – rimskog

mediteranskog svijeta, nego je i danas osnova za izučavanje navedenih djelatnosti. On je po sopstvenim riječima bio *ballista*, zadužen za ovu vrstu oružja koje je ispaljivalo projektile. Po tome bi on bio neka vrsta vojnog inženjera ili mašiniste, da bi se kasnije bavio arhitekturom i graditeljstvom u civilne svrhe. On je osobno radio na izgradnji bazilike u gradu *Fanum Fortunae* (dovršene 19. god. p. n. e.). U djelu spominje grčke teoretičare čiji radovi nisu sačuvani, a koji su mu uzori i autoriteti. Svaka od knjiga sastoji se od predgovora i teksta uz crteže :

1. Uvod - školovanje arhitekata, podjela arhitekata, osnivanje gradova.

2. Građevni materijali + konstrukcija zidova.

3. Tipovi vrste hramova - posebno jonski.

4. Nastanak jonskog i korintskog hrama, uvodi temu značenja (forme).

5. Javne zgrade - forum, bazilika, teatar...

6. Privatna stambena arhitektura - prostori rimske kuće, grčka kuća.

7. Završni radovi.

8. Voda i vodovod – *aquaeducti*.

9. Gradnja sunčanih satova.

10. O građevinskoj i vojnoj mehanizaciji.

Zanimljivo je da je Vitruvije u dijelu u kojem obrađuje pitanja izgradnje akvadukta, upozorio na toksičnost olovnih cijevi, preporučujući korištenje ozidavanje kanala ili upotrebu glinenih cijevi. U augustovsko vrijeme je djelovao i Gaj Julije Higin (*Caius Iulius Hyginus*), oslobođenik samoga Augusta i nadzornik Palatinske biblioteke. On je bio autor mnogih djela topografske i biografske prirode, te komentara. Ova djela su izgubljena, ali su sačuvana djela (pod Higinovim imenom) o mitologiji (*Fabulae* i *De Astronomia* ili *Poeticon astronomicon*). Higinov oslobođenik po imenu Julije Modest Modest (*Iulius Modestus*) je postao ugledni gramatik i autor djela *Quaestiones Confusae.*

Grčki historičari Augustovog doba

U Augustovo doba pojavilo se nekoliko vrlo vrijednih historiografskih djela na grčkom jeziku. Diodor sa Sicilije (oko 80. - 29. p. n. e.) napisao je historiju svijeta od najstarijih vremena do 60. god. p. n. e. Ona je nosila naslov "Biblioteka" i slično Polibijevom djelu, sastojala se od 40 knjiga. U sačuvanim knjigama (XI.-XX.) izlaže se historija republike od 486 do 301. god. p. n. e., dok su od ostalih knjiga sačuvani samo ekscerpti ili fragmenti koje su uradili romejski vasilevs Konstantin Porfirogenit i konstantinopoljski/carigradski patrijarh Focije. Osobit značaj imaju podaci koji se odnose na Siciliju. Odlomci iz Diodorovih djela služe kao glavni izvor za historiju ustanka sicilijskih robova. Diodorovo djelo je tipična kompilacija. Vrijednost podataka zavisi od izvora koje je koristio. Diodor je materijal uzimao iz raznih grčkih pisaca, napose iz Polibija i Posejdonija; koristio je i djela starijih analista, koji su pisali na grčkom

jeziku. U tom pogledu Diodorovi podaci imaju često veći značaj nego izvještaj Livija, koji se zasnivao poglavito na kazivanju mlađih analista.

Vrlo vrijedno djelo za ranu historiju rimskog svijeta je "Rimska arheologija" (Ῥωμαϊκὴ Ἀρχαιολογία) od Dionizija iz Halikarnasa (Διονύσιος Ἀλεξάνδρου Ἁλικαρνᾱσσεύς; živio cc 60. – nakon 7. god. p. n. e.), historičara i učitelja retorike. “Rimska arheologija” je obrađivala rimsku povijest od mitoloških vremena do početka (odnosno povoda za) I. punskog rata u 20 knjiga, od kojih je prvih devet ostalo sačuvano u potpunosti, 10. i 11. skoro kompletno sačuvane. U njima je rimska povijest izložena do 443. god. p. n. e. Ostale knjige postoje samo u fragmentima i ekscerptima Konstantina Porfirogenita i u epitomama koje je otkrio Angelo Mai u milanskom manuskriptu. Pisac je nastojao pokazati srodstvo Rimljana sa Grcima, mudrost rimskih zakona i rimsko junaštvo. Zato je i porijeklo Rimljana nastojao detaljno i predstaviti i objasniti uvezano sa starohelenskom mitologijom i drevnim Grcima i Trojancima, odnosno prikazati ih kao neke potomke stanovnika egejskog svijeta. Sve je to imalo za cilj da pomiri Grke sa rimskom vladavinom. Dionizije je bio retor po svom obrazovanju, tako da kod njega u prvom planu stoji zanimljivo izlaganje i pitanje stila. Sa tog gledišta on je ocjenjivao i druge pisce. Prema svojim izvorima Dionizije se odnosio bez kritike; on je koristio uglavnom radove mlađih analista. Dionizije nije imao jasne predodžbe o starom rimskom pravu, on kasnije ustanove ponekad brka sa starim, ali nam ipak uspoređivanje njegovih podataka sa podacima iz Tita Livija i odlomcima iz Diodorove "Biblioteke" pruža materijal za prosuđivanje o najstarijem razdoblju rimske povijesti. Djelo Dionizija iz Halikarnasa, uz Livijevo djelo, je osnova poznavanja drevne mitologije, tradicije i povijesti predrimske i ranorimske Italije. Posebna vrijednost djela Dionizija iz Halikarnasa je da u pojedinim svojim dijelovima prilično detaljiše, pa tako vezano za doba kraljeva nudi znatno više podataka nego Livije, Diodor ili Strabon. Sam Dionizije iz Halikarnasa kao jednu od datacija nastanka svoga djela daje konzulat Tiberija Klaudija Nerona (po drugi put; *Tiberius Claudius Nero* = Augustov nasljednik na mjestu princepsa) i Gneja Kalpurnija Pizona (*Cn. Calpurnius Piso*) iz 7. god. p. n. e. ili 193. Olimpijadu. Dionizije iz Halikarnasa je autor i nekoliko retoričkih rasprava : 1. Τέχνη ῥητορική, *De compositione verborum.* 2. Περὶ συνθέσεως ὀνομάτων. 3. Περὶ μιμήσεως. 4. Περὶ τῶν Ἀττικῶν ῥητόρων. 5. Περὶ λεκτικῆς Δημοσθένους δεινότητος. 6. Περὶ Θουκυδίδου χαρακτῆρος.

Strabon sa Ponta (oko 60. god. p. n. e. – oko 25. god. p. n. e.) napisao je u 17 knjiga ″Geografiju", u kojoj je, pored geografskih, dao i mnogo historijskih podataka, tako da se Strabon s punim pravom može nazvati ocem historijske geografije. Nije sačuvano Strabonovo historijsko djelo, koje opisivalo vrijeme od pretvaranja Makedonije u provinciju do Gaja Julija Cezara

Rimska historiografija u prvom stoljeću Principata

Glavna pažnja rimskih povjesničara iz doba Principata usmjerena je na proučavanje posljednjih godina Republike i prvih desetljeća Principata. U to vrijeme formiraju se osnove političkog pogleda na svijet senatorske elite iz doba Principata, i taj pogled nalazi svoj glavni

izraz u historijskoj literaturi. Nezadovoljni gubitkom političkog utjecaja, predstavnici senatorske elite nisu mogli otvoreno istupati protiv postojećeg političkog poretka. Njima je ostajalo jedino da slave prošlost, da opravdavaju posljednje heroje Republike. Ni izdaleka svi historičari nisu imali opreznost Tita Livija, mnogi su išli još dalje u izražavanju svojih političkih simpatija. Nisu nam sačuvana historijska djela iz prvih desetljeća principata, tako da o njima možemo suditi samo na osnovu djela kasnijih pisaca. Uz oporbenu historijsku literaturu, pojavila su se i djela osoba bliskih carevima. Režimska literatura nije uživala popularnost, zato je u cijelosti sačuvana samo rimska historija Veleja Paterkula, koja je napisana u vrijeme Tiberija. Velej Paterkul je porijeklom iz Kapue, dugo vremena je proveo u vojnoj službi, zatim je postao senator i stigao do pretorskog zvanja. Velej Paterkul izlaže čitavu rimsku historiju do oko 30. god. n. e. pri čemu je posljednje razdoblje, naročito od Augustovog vremena, napisano u apologetskom tonu i podrobnije od prethodnog. Inače, djelo mu je napisano u dvije knjige, od kojih je prva rudimentarnog karaktera, a druga skoro u cjelosti sačuvana. Kvalitet opisa koje pruža Paterkul je slabiji u odnosu na druga antička historijska djela. Uostalom od Veleja Paterkula kao prevashodno vojnika, nije se ni moglo očekivati da njegovo djelo bude od velike historiografske i literarne vrijednosti niti da se uzdigne iznad nivoa jednog panegirika posvećenog principsu Tiberiju Klaudiju.

U Tiberijevo doba pojavio se zbornik Valerija Maksima (*Valerius Maximus*) pod naslovom *Factorum ac dictorum memorabilium libri IX* ("O djelima i izrekama dostojnima sjećanja u devet knjiga"). On je sastavljen uglavnom za retoričare i sadrži razne historijske primjere koji su se mogli upotrijebiti kod sastavljanja govora. Među raznim pričama o rimskoj povijesti nalazimo činjenice koje se ne spominju kod drugih pisaca.

Izgubljeno je i historijsko djelo Fabija Rustika (*Fabius Rusticus*), kojeg je često citirao Tacit. Historija Fabija Rustika (inače prijatelja Seneke) je opisivala Neronovo vrijeme. Izgubljeno je i vrijedno historijsko djelo senatora i konzula Kluvija Rufa (*Marcus Cluvius Rufus*), koje je opisivalo razdoblje Kaligule, Klaudija i Nerona. Za historiju prve polovice I. st. n. e., bila je bitna i memoarska građa, pa su tako svoje memoare napisali principsi August, Tiberije, Klaudije i Germanikova kćerka Agripina Mlađa (majka principsa Nerona). Nijedan od ovih memoara nije sačuvan, iako su ih u velikoj mjeri koristili antički historičari, kao npr. Tacit, Svetonije i Apijan.

Prozna i stručna djela I. st. n. e.

Vrlo plodan pisac sredinom I. st. n. e. je bio čuveni stoički filozof Lucije Anej Seneka. Iako njegova djela nisu bila striktno historijske prirode, u njima se može naći dosta podataka i anegdota koji omogučavaju lakše razumijevanje razdoblja posljednja dva principsa iz Julijevsko – Klaudijevske „dinastije“. Njegov opus uključuje filozofske radove, epistularnu produkciju, pa i tragedije (iako za neke od njih još uvijek nije potvrđeno autorstvo), satire i jedan meteorološki esej. Od njegovih djela vrijedi istaći : Dijaloge (*Ad Marciam, De consolatione; De Ira; Ad Helviam matrem, De consolatione; De Consolatione ad Polybium; De Brevitate Vitæ ; De Otio; De Tranquillitate Animi; De Providentia; De Constantia*

Sapientis; De Vita Beata), tragedije (*Hercules Furens; Troades; Phoenissae; Phaedra; Thyestes; Hercules Oetaeus* – sumnja se da je riječ o Senekinom djelu: *Octavia* – vjerojatno nije Senekino djelo: *Agamemnon; Oedipus; Medea*). Radove različite prirode (*Apocolocyntosis divi Claudii; De Clementia; De Beneficiis; Naturales quaestiones; Epistulae morales ad Lucilium*- kolekcija od 124 pisma koja se bave moralom a upućena su Luciliju Mlađem). Za pisma *Cuius etiam ad Paulum apostolum leguntur epistolae,* navodno razmjenjivana između Seneke i sv. Pavla se danas smatra da nisu autentična. Seneka je uživao uvažavanje ranokršćanskih pisaca, što se nastavilo i u mediavelnom razdoblju, a bilo je i onih pisaca koji su imali pogrešno uvjerenje da je Seneka prešao na kršćanstvo. Zaslugom te činjenice mnoga Senekina djela su imala tu sreću da prežive ideološki pogrom iz ranog srednjeg vijeka.

Ovaj period je bio bogat književnim radovima i stručnog, specijalističkog i umjetničkog karaktera. Marko Fabije Kvintilijan (*Marcus Fabius Quintilianus*, cc 35. – 100. god. n. e.) je porijeklom iz hispanskog grada *Calagurris* (danas Calahorra, La Rioja). U ranom neronijanskom dobu, njegov iznimno obrazovani otac poslao ga je u Rim da studira retoriku. Tamo je razvio prijateljstvo sa Domicijem Aferom (umro 59. god. n. e.), koji mu je poslužio kao model za retorsko izučavanje. Afer je inače bio sklon ciceronijanskom stilu, koji nije baš bio uobičajen u ovo doba, i to je vjerojatno i izvor Kvintilijanove posvećenosti Ciceronu. Nakon Aferove smrti vratio se u Španiju, vjerojatno da se bavi odvjetničkom praksom. Ipak 68. god. n. e. se vratio sa novoizabranim principsom Galbom u Rim. Preselivši se u Rim, počeo je predavati retoriku i prvi je pod principsom Vespazijanom bio potvrđen za profesora retorike, dobivajući plaću od države. Njegovi učenici su bili Plinije Mlađi i možda i Tacit. Kvintilijan je napredovao i u političkoj karijeri, pa je za vrijeme Vespazijana bio i konzul. Iz nastave se povukao 88. god. n. e., iako se zadržao u blizini dvora principsa Domicijana. Njegovo djelo je praktični priručnik/udžbenik iz retorike/govorničkog umijeća (*Institutio oratoria*), koji u određenoj mjeri sažima višestoljetni rad rimskih učitelja govorništva. Kvintilijanovo djelo nije se ograničavalo samo na teorijske i praktične savjete u pogledu sastavljanja govora, te na historiju govorništva, nego je nudilo i edukacijske savjete u razvoju oratora od "kolijevke pa do groba." Govornik se mora odgajati od djetinjstva, i zato su prve knjige ovog Kvintilijanovog priručnika posvećene odgoju i osnovnom obrazovanju. Prema tome, taj dio je rad iz područja pedagogije. Nadalje Kvnitilijan govori o zadaćama govornika. On je protivnik filozofije i smatra da za formiranje mudrog čovjeka nisu zaslužni isključivo filozofi. Uistinu obrazovan govornik je razuman čovjek koji obavlja svoju dužnost. Kvintilijan se povodi za definicijom Katona Starijeg : *vir bonus, dicendi peritus* („dobar čovjek dobro govori"). Kvintilijanovo djelo je imalo značajnog utjecaja na mediavelnu retoriku i renesansni razvitak. Njegovo ranije djelo *De Causis Corruptae Eloquentiae* je izgubljeno. Kvintilijanu se pripisuju i dva seta deklamacija i to *Declamationes Maiores* i *Declamationes Minores.*

Pomponije Mela (*Pomponius Mela*, prva polovica I. st. n. e.) je bio jedan od najranijih rimskih geografa. Rođen je u gradu *Tingentera* (Algeciras) u južnoj Španiji. Njegovo djelo je *De situ orbis libri III*, pisano u lakonskom stilu. Vrlo se malo zna o Pomponiji Meli. Njegovo djelo nije imalo samo deskriptivni opis, nego je predstavljalo i teorijsku, geografsku raspravu. Mela je uveo i pretpostavku o postojanju misterioznog kontinenta na (za tadašnji stari svijet) nepoznatoj polovici Zemlje koji je on nominirao kao *Antichthones*.

Viđenje svijeta po Pomponiju Meli.

Iz I. st. n. e. vrijedi istaći i agronomsku raspravu Kolumele, o čemu će u kasnijem tekstu biti više rasprave. Od pisaca tehnoloških i stručnih djela potrebno je istaći i Frontina (*Sextus Iulius Frontinus*) koji je nakon niza vojnih i politikih dužnosti od principsa Nerve imenovan za obnašanje vrlo značajne i odgovorne funkcije za Rimljane nadzornika akvadukta (*curator aquarum*), u čemu je bio uspješan sprečavajući raznorazne zloupotrebe u organizaciji vodovodne mreže. Iza sebe je ostavio nezaobilazno djelo *De aquaeductu*. Frontin je također napisao, danas izgubljenu, i raspravu iz vojne struke. Sačuvalo mu se djelo *Strategemata*, koje je ustvari kolekcija primjera vojnih taktičkih i strateških poteza iz grčko – rimske historije.

Od djela umjetničke proze iz I. st. n. e. treba obratiti naročitu pozornost na roman Gaja Petronija (*Caius Petronius*; cc. 27 – 65. god. n. e.), poznat pod imenom "Satirikon"/*Satyricon.* Petronijev "Satirikon" daje predodžbu o raznim krugovima italskog društva na početku principata. U Neronovo doba je djelovao i čuveni pjesnik Marko Enije Lukan iz Kordove (*Marcus Annaeus Lucanus*; 3. XI. 39. god. n. e. – 30. IV. 65. god. n. e.), koji je ostavio epsko djelo *Pharsalia.* U ovom periodu je djelovao i pjesnik i satiričar Persije (*Aulus Persius Flaccus*; 34 – 62. god. n. e.; porijeklom iz Etrurije), koji je u svojim djelima, poemama i satirama pokazivao stoičku mudrost i snažan i odgovoran kriticizam za negativne pojave. On je bio bliski prijatelj sa Trazejom Petom, senatorom iz Neronovog doba, čija žena Arija je bila Persijeva rodica. Umro je relativno mlad od bolesti, a pjesme mu je nakon smrti objavio prijatelj Lucije Anej Kornut.

Zanimljiva je i biografija čuvenog vojskovođe Korbula pod naslovom „*Commentarii rerum suarum*“, koja je danas izgubljena ali je u antičko doba predstavljala glavni izvor za veliki rat na Istoku za vrijeme vladavine principsa Nerona. Nakon Enija Lukana, sljedeći veći pjesnik je

bio Kampanac Publije Papinije Stacije (*Publius Papinius Statius*; cc. 45. god. n. e. – cc. 96. god. n. e.). Stacijeva sačuvana djela su : 1. epska poema *Thebais*. 2. *Silvae*, i 3. nezavršena epska poema *Achilleis.* Izgubljene su njegove poeme sa takmičenja, mim Agave i poema *De Bello Germanico* o Domicijanovoj vojnoj kampanji.

Plinije Stariji

Jedno od najvrijednijih djela nastalih u I. st. n. e. je sačuvana enciklopedija *Naturalis historia* od Plinija Starijeg (*Caius Plinius Secundus*; 23. god. n. e.– 25, VIII. 79. god. n. e,). Plinije Stariје je bio rimski pisac, prirodnjak, filozof, zapovjednik kopnenih trupa i mornarice, a bio je osobni prijatelj principsa Vespazijana. On je bio Rimljanin starog kova, svestrana osoba koju je sve interesirala, sa pronicljivim duhom, slobodom spoznaje i sposobnošću zapažanja, erudita u punom smislu koji je svoje slobodno vrijeme koristio za znanstvena istraživanja. Njegova marljivost i hrabrost te želja za stalnim sticanjem novih znanja su ostali osvjedočeni u historiji. Plinije Stariji je porijeklom iz grada Koma, tada već sjeverne Italije (nekadašnja Cisalpinska Galija), jedne sredine sa raznorodnim etničkim i kulturološkim porijeklom, naravno tada ujedinjenim pod imenom rimskog građanstva. Svoj uspon u javnoj hijerarhiji je započeo sa službom u vojsci i to dugogodišnjim boravkom na rajnskoj granici. Plinije Stariji je kao oficir i dužnosnik Države (često kao prokurator) proputovao mnoge zemlje tadašnjeg rimskog svijeta. Na kraju je postao i prefekt flote u Misenumu i osobno je vodio spasilačku akciju prilikom čuvene erupcije Vezuva 79. god. n. e., kada su zatrpani pod vulkanskim pepelom Pompeji i Herkulanum. Na spašavanje ljudi iz pakla koji je nastupio toga augustovskog dana nije krenuo samo iz osjećaja odgovornosti te urođene hrabrosti, nego i iz znanstveničke radoznalosti, jer je želio da ispita vulkansku erupciju iz prve ruke. Prilikom akcije koje je vodio Plinije Stariji je i poginuo.

Rezultate svojih zapažanja i istraživanja je ostavio u svome epohalnom djelu, enciklopediji *Naturalis historia,* koja se sastoji od 37 knjiga. *Naturalis historia* je na svu sreću sačuvana i pruža uvid u antičko znanje I. st. n. e. i na najbolji način pokazuje svestranost i slobodoumnost (oslobođeno ideoloških okova) znanstvenog proučavanja tadašnjih Rimljana. *Naturalis historia* u sebi sadržava podatke iz botanike, zoologije, poljoprivrede, astronomije, kosmografije, geologije, mineralogije, zemljopisa, medicine, prirodnih fenomena, rudarstva, tehnologije, umjetnosti, historije, demografije, etnografije... itd. Plinije Stariji je tako koristio podatke od najmanje 146 rimska i 327 grčka autora, te druge izvore informacija. Tako je koristio i topografske podatke Vipsanija Agripe, te učenjaka i mauritanskog kralja Jube II., koji mu je bio glavni vodić u botanici. Ovo enciklopedijsko djelo je imalo nemjerljiv utjecaj na kasniji razvitak znanosti ne samo u antici, nego i u srednjem vijeku te u doba humanizma i renesanse.

I. knjiga	Predgovor, sadržaj i lista autoriteta i vrela (*indices auctorum*)
II. knjiga	Matematički i fizički opis tada poznatog svijet
III. – VI. Knjiga	Geografija i etnografija

VIII – XI. Knjiga	Zoologija
XII – XXVII. Knjiga	Botanika, poljoprivreda i farmakologija
XXVIII- XXXII. Knjiga	Farmakologija
XXXIII – XXXVII. Knjiga	Rudarstvo, mineralogija, statue, slikarstvo, kiparstvo, skulpture u mermeru, drago kamenje...

Za vrijeme boravka na germanskoj granici, napisao je svoju prvu knjigu o upotrebi streljaštva u konjici (*De jaculatione equestri*). Isto u Germaniji, on je usnio duh Druza (oca principsa Klaudija i velikog pobjednika nad Germanima) koji ga je molio da spasi sjećanje na njega. To ga je motiviralo da napiše historiju (u 20 knjiga) svih ratova između Rimljana i Germana. Ovo djelo o germansko – rimskim odnosima je bilo glavno vrelo za Tacitove prve knjige Anala u kojima govori o ratovima sa Arminijem i Tacitovu „Germaniju". Nažalost ovo djelo je postepeno nestajalo. Plinije Stariji je napisao i biografsko djelo o svome zapovjedniku u Gornjoj Germaniji Pomponiju Sekundu (*Publius Pomponius Secundus*; polubrat po majci čuvenog rimskog vojskovođe Korbula) u dvije knjigu. Napisao je i edukativno djelo o retorici nazvano *Studiosus*, a nešto kasnije i djelo *Dubii sermonis*. Plinije Stariji je nastavio i historiju Aufidija Basa (*Aufidius Bassus*) koji je živio za vrijeme principsa Tiberija.[5] Izuzev *Naturalis historia,* sva ostala djela Plinija Starijeg su izgubljena.

Plinije Mlađi, Juvenal, Marcijal, Silije Italik

Plinija Starijeg je naslijedio njegov nećak (sin njegove sestre) kojeg je on i adoptirao →Plinije Mlađi (*Caius Plinius Caecilius Secundus*; 61. – 112. god. n. e.), isto jedan veliki rimski pisac i prijatelj velikog rimskog historičara Kornelija Tacita. Plinije Mlađi je poznat poradi stotina njegovih sačuvanih pisama (*Epistulae*) i privatnog i javnog karaktera. Mnoga od pisama su adresirana na vladajuće careve ili na najbliže prijatelje, kao npr. Tacitu. Plinije Mlađi je bio istaknuti dužnosnik i namjesnik u provinciji Bitiniji, i smatran je poštenim i umjerenim čovjekom. Preko pisama se direktno upoznajemo sa rimskim načinom života u periodu prijelaza iz I. u II. st. n. e., odnosima i mentalitetu viših duštvenih slojeva, političkim i društvenim zbivanjima, pa i u odnosu prema kršćanima. Sam Plinije bio je vlasnik više vila, brižljivi domaćin, i istovremeno obožavatelj književnosti, sudionik u recitacijama, čovjek željan književne slavu.On je mnogo pisao, ali je većina njegovih poetskih, dramskih i govorničkih djela nestala, izuzev govora *Panegyricus Traiani.*

Za period prijelaza iz I. u II. st. n. e. bitan je i Juvenal (*Decimus Iunius Iuvenalis*), o čijem životu ima malo poznatih podataka. Rodio se je u italskom gradu Akvinu (*Aquinum*), u drugoj polovici I. st. n. e. i stekao retoričku naobrazbu. Stvarao je na kraju I. i početkom II. st. n. e., u vrijeme prelaska sa flavijevskog režima na antoninijanski sustav. Pretpostavlja se da je bio

[5] Basuovo drugo djelo je bilo *Bellum Germanicum*, isto nažalost izgubljeno.

učenik Kvintilijana, i da je prakticirao retoriku sve do svojih srednjih godina kada se upustio u satiru. Juvenal je postao glasovit kao nepomirljiv i strog satiričar. Zbog svoga "oštrog jezika" kojim je uvrijedio jednog glumca sa značajnim utjecajem na dvoru, Juvenal je bio i prognan vjerojatno u Egipat. Kasnije je rehabilitiran i vratio se u Rim.

U Akvinu je pronađen epigrafski spomenik *CIL* X 5382 (posveta boginji Cereri) na kome se vjerojatno spominje Juvenalov srodnik po agnatskoj liniji, koji je ostvario karijeru kao visoki oficir (vojni tribun) i lokalni dužnosnik. Cerera je jedino božanstvo za koje Juvenal u svojim Satirama pokazuje poštovanje.

Njegovo djelo Satire/ *Satires* (koje se sastoje od 16 poznatih satiričnih poema podijeljenih u 5 knjiga) daje jedan slikovit, satiričan i dosta kritički pregled života u Rimu i rimskom svijetu u ovom periodu. Osuda suvremenih karaktera graniči kod Juvenala sa potpunim pesimizmom. On je obrađivao istu temu kao i Marcijal kad je pisao o tome kako je teško poštenom i talentiranom čovjeku pronaći patrona koji bi ga podigao po zasluzi, i o tome koliko je ponižavajući položaj klijenata. Jedna od satira posvećena je porocima rimskih žena. Juvenal ismijava poroke aristokrata, njihovu taštinu, hvalisanje dalekim precima. Istovremeno on donosi slike iz života nižih slojeva rimskog društva, života punog bijede i neimaštine. Juvenal nigdje ne spominje imena svojih suvremenika. On je ismijavao Domicijana, ali nikada nije spominjao imena vladajućih careva. Sva njegova djela napisana su pod snažnim utjecajem retorike. Otuda određena monotonija, jednolična patetičnost koja je karakteristična za sve njegove satire. Nesumnjivo je da su njegove prosudbe pune pretjerivanja. Juvenal je bio veoma cijenjen u antici i njega su prevodili i oponašali i pjesnici novog vijeka. Neki njegovi izrazi postali su općepoznati kao aforizmi: *mens sana in corpore sano* ("zdrav duh u zdravom tijelu"), *panem et circenses* ("kruha i igara"; aluzija na gubljenje političke svijesti i odgovornosti kod naroda, i zadovoljavanje prozaičnim i instinktivnim), *rara avis in terris nigroque simillima cycno* ("rijetka ptica na zemlji i najviše slična crnom labudu"; aluzija da je savršena žena rijetka ptica), *quis custodiet ipsos custodes* ("ko može da pazi na one koji paze"; aluzija na to kome sa moćima se može vjerovati.) I njegove poeme su bile pogrešno shvaćene kao da su antipaganske, pa su zahvaljujući tome i prepisivane u kršćanskim, manastirskim skriptorijima.

<u>Marko Valerije Marcijal</u> (*Marcus Valerius Martialis* 1. III. cc 40. – između 102. i 104. god. n. e.) je porijeklom Hispanac, iz *Augusta Bilbilis* (danas Calatayud u Španiji). Uobičajeno obrazovanje sa retorskim nivoom je stekao u svojom domovini, u školama Katula (*Catullus*), Peda (*Pedo*) i Marsa (*Marsus*). U Rim je došao 64. god. n. e. za vrijeme Neronove vladavine. Možda su Seneka i Lukan bili njegovi prvi patroni. Kasnije je stekao niz utjecajnih i močnih prijatelja, između ostalog uživao je milost princepsa Tita i Domicija, od kojih je dobio i neke privilegije. Na dvoru je imao i protivnika, kap što su Krispin i možda Paris. Marcijal je nesumnjivo bio veoma socijalna osoba, pa su mu prijatelji bili Lukan, Kvintilijan, Silije Italik, Juvenal, Plinije Mlađi...itd..., ali izgleda sa pjesnikom Stacijem nije bio u dobrim odnosima. U Hispaniju se vratio 98. god. n. e. Marcijal je najpoznatiji po svojih 12 knjiga Epigrama, koji su objavljeni u Rimu između 83. i 103. god. n. e. Napisao je ukupno 1561 epigram, od čega 1235 u elegijskom kupletu. Marcijal se smatra osnivačem modernog epigrama. U ovim kratkim

poemama on satirizira gradski život i skandale svojih poznanika te romantizira svoje provincijalno porijeklo. U svojim djelima on često opisuje život pjesnika-siromaha, koji se hrani mrvicama sa bogataševa stola i ovisi o svojim patronima, među kojima ima bahatih, škrtih i bezdušnih ljudi. Marcijal ne štedi ni klijente koji očekuju milostinju od svojih zaštitnika. Njegovi epigrami, kratke i precizne pjesme, posvećeni su najrazličitijim pojavama svakodnevnog života. On je protivnik retorike i pretjeranog oduševljavanje mitologijom, koje je karakteristično za ostale suvremene pjesnike. Marcijal piše: "Čitaj on što za života može reći: "Moje je. Tu nećeš naći Kentaure, ni Gorgone, i Harpije: Na našim stranicama osjeća se čovjek". Pred Marcijalovim čitateljima nižu se razni tipovi kozmopolitske prijestolnice: patroni i klijenti, paraziti i nametljivci, lovci na naslijeđa i trovači, nevjerni muževi i žene, ljubavnice, pijanci kicoši, razni špekulanti, nadriliječnici, pjesnici koji nemaju sreće i diletanti, vjerovnici i dužnici.

Silije Italik (*Tiberius Catius Asconius Silius Italicus*; cc 28. – cc 103. god. n. e.) je bio konzul, orator i pjesnik. Njegovo jedino sačuvano djelo je epska poema *Punica* u 17 knjiga koja govori o II. punskom ratu. *Punica* je i najduža sačuvana poema na latinskom jeziku sa preko 12 000 redova. Silije Italik svoje djelo *Punica* promatra kao produžetak Vergilijeve Enejide, a po stilu se ugleda na Homera. Veliki uzori Silija Italika su bili Ciceron i Vergilije.

Kornelije Tacit

Na kraj I. i početak II. st. n. e. pada književna djelatnost Kornelija Tacita, jednog od najboljih predstavnika rimske historiografije. Tacit se rodio oko 55. god. n. e. u viteškoj obitelji u regiji Umbriji. Zahvaljujući svome govorničkom talentu Tacit se uspio istaći; bio je kvestor, 97. god. n. e., konzul za 111. - 112. god. n. e. i prokonzul u Aziji. Umro je oko 120. god. n. e. Najranije poznato Tacitovo književno djelo je *Dialogus de oratoribus* ("Razgovor o govornicima"). Poslije toga napisao je životopis svoga tasta, čuvenog vojskovođe Agrikole, a zatim etnografsko djelo "Germanija". U posljednjem razdoblju svoje književne djelatnosti Tacit je napisao "Historije" i "Anale", Ova djela ovjekovječila su Tacitovo ime. "Historije" u 14 knjiga govore o događajima od 69. god. n. e. do Domicijanove smrti 96. god. n. e., dok se u "Analima" (od 16 knjiga) izlaže rimska historija od Augustove smrti do kraja dinastije Julijevaca-Klaudijevaca 68. god. n. e. Od "Historija" sačuvane su samo 4 knjige i početak pete, a "Analima" nedostaju u potpunosti 4 knjige (od 7 do 10), sačuvana je nepotpuno peta knjiga, i nema kraja šesnaeste knjige. Po svom porijeklu Tacit nije bio aristokrat, ali je uspio, bolje nego itko drugi, u svojim djelima odraziti pogled na svijet rimske aristokracije koja se lagano gasila. Tacitov ideal leži u prošlosti. Po njegovom mišljenju, ljudi su bili sretni samo u dalekoj prošlosti, jer su onda živjeli bez poroka i zločina, i među njima je vladala jednakost. To njegovo shvatanje se prilično dobro ogleda u opisu Germana, koji mu je služio kao antipod tadašnjim Rimljanima koji su po njegovom mišljenju zapali u dekadenciju. Po svome uvjerenju koje i precizno iznosi u „Analima", preveliki broj zakona je samo doprinosio slomu jednostavnog i prirodnog života.

Tac. Ann. III, 26 – 27 : „U najstarija vremena, ljudi još nisu znali za zlo, zločinstvo i prijestup. Tako su živjeli bez kazni, bez prinuda. Nije bilo potrebe za nagradama, svi su po svojoj prirodi težili poštenju. I pošto nisu ni željeli ništa mimo običaja, nije ni bilo zabrana zasnovanih na strahu. Ali kada je nestalo jednakosti, a skromnost i stid ustupili mjesto želji za vlašću, pojavile su se tiranije, i kod mnogih naroda zauvijek i ostale. Drugi narodi su, bilo na samom početku, ili kad su im dojadili kraljevi, odabrali zakone. Ti zakoni su u početku bili jednostavni, kao što su jednostavnim duhom bili i ti ljudi. Slavni su zakoni koje je Krećanima propisao Minoj, Spartancima Likurg, i oni koje je, kasnije Atenjanima dao Solon. Ovih posljednjih bilo je već više, i obuhvatali su i kompliciranije slučajeve. Kod nas je Romul imao neograničenu vlast. Potom je Numa dao narodu religijsko i božansko pravo. Tome su doprinijeli unekoliko i Tul i Anko. Ali glavni zakonodavac je bio Servije Tulije. On je donio zakone kojima su i kraljevi bili dužni da se pokoravaju. Poslije protjerivanja Tarkvinija, plebejci donesu cijeli niz odredbi uperenih protiv senatora, sa ciljem da osiguraju slobodu i učvrste jedinstvo. Izabrani su decemviri koji su iz svih dotadašnjih zakona uzeli one koji su bili najbolji i sastavili Zakone 12 tablica – najviši izraz ravnopravnosti."

Po Tacitu nakon Zakonika 12 ploča, kasniji zakoni su često bili izraz staleških borbi i donošeni su silom „da bi predstavnici naroda otvorili put ka dotada nepristupačnim položajima, da bi prognali istaknute ljude, ili postigli slične naopake ciljeve." Zato su se po Tacitu pojavili podbunjivači naroda kao što su Grakhi i Saturnin, te Druz, demagog senatske frakcije. U nastavku svoga izlaganja Tacit jasno potvrđuje svoje prooptimatske stavove, i glavnu krivicu za zakonodavni i politički kaos Kasne Republike prebacuje na plebejske tribune koji „su dobili punu slobodu da huškaju narod po miloj volji". Po Tacitu, što je veća korupcija u državi, to više ima zakona. Tek je August uspio zavesti mir, ali je taj mir koštao Rimljane gubitka slobode : „Cezar August, sada već siguran u svoju vlast, ukinuo je odluke koje je kao triumvir donio, i dao nam zakone po kojima treba da živimo u miru, pod vlašću princepsa"

Tacit nije vjerovao u mogućnost potpune obnove slobode i Republike. On se zadovoljavao time što su Nerva i Trajan uspjeli spojiti principat i slobodu, pa se može reči i da je on bio klasični predstavnik sustava „dinastije" Antonina. Tacit je zavidio onima koji su pisali o republikanskoj prošlosti: o ratovima, raspravama konzula sa tribunima, o agrarnim i žitnim zakonima. Povjesničar Principata, po njegovim riječima, mora pisati o miru, koji je tek rijetko prekidan ratovima, o okrutnim naređenjima, stradanju nevinih i vjerolomstvu prijatelja; "i svaka stvar je očito nalik na drugu, i izaziva gađenje". Tacit je sebi stavio u zadatak da piše bez mržnje i pristranosti (*sine ira et studio*). Međutim, teško je naći neko drugo djelo iz antike u kome bi se toliko izražavala povjesničareva pristranost. Didaktizam je kod Tacita izražen jasnije nego kod Polibija i Livija. Cilj historije, po njegovim riječima, se sastoji u tome da se "ne prelazi šutke preko vrlina i da se loše riječi i djela plaše potomstva i sramote…" Vrlina (*virtus*) je kod Tacita u prvom planu. Od ljudi i njihovih postupaka u prvom redu zavisi tijek povijesti. Motivima kojima se ljudi rukovode pridaje on veliko značenje. Glavnu pažnju posvećuje on onim osobama koja stoje na čelu države. Zato je prirodno što se car i život carskog dvora nalaze kod Tacita u središtu pozornosti. Njega je zanimao odnos princepsa prema najvišem staležu, on je pratio kako su i zbog čega propadali "pravi" predstavnici rimske aristokracije. Simpatizirajući posljednje republikance, Tacit je osuđivao one koji su, špekulirajući niskim strastima vlastodržaca, postajali moćni, stizali do bogatstva i časti. Tacit u raznim prilikama spominje rimski plebs, italske gradove i provincije, ali ga njihov život malo interesira. Na osnovu djela o Germanima može se pretpostaviti da je Tacit pridavao značenje

prirodnim uvjetima i gospodarstvenom životu naroda, ali u povijesnim djelima to ne dolazi do izražaja. Tacit je dopuštao povijesnu uvjetovanost takvih pojava kao što je prijelaz od republike na principat, ali je glavnu ulogu u procesu povijesnih događaja pripisivao volji ljudi i njihovim moralnim kvalitetama. Uz to, Tacit je dopuštao slučajnost u povijesti i utjecaj sudbine. "Ne mogu odlučiti – kaže on na jednom mjestu – da li se ljudske strasti razvijaju po sudbini i neizmijenjenoj dužnosti, ili zahvaljujući slučaju". Tacit je usvojio tradicionalni oblik ljetopisnog izlaganja (po godinama). I kod njega nailazimo na govore povijesnih osoba, ali ih on ne zloupotrebljava. On ih često upotrebljava zato da ocijeni kakav događaj ili osobu. Ponekad govor karakterizira nastalu situaciju i priprema rasplet; ponekad izlaganje različitih mišljenja izražava povjesničarevo kolebanje. Neke govore Tacit je sastavljao prema autentičnim dokumentima. U XI. knjizi "Anala" Tacit, npr. prenosi govor cara Klaudija, održan 48. god. n. e. u Senatu. Fragmenti iz originalnog teksta toga govora sačuvani su na natpisu. Usporedba ova dva govora pokazuje da je Tacit točno prenio sadržaj govora, ali da ga je jako skratio i izmijenio kompoziciju. Tacit ne navodi nijedan izraz samog govornika. Mi ne znamo točno koje je izvore Tacit upotrijebio. Po uzgrednim njegovim primjerima moglo bi se zaključiti da je koristio senatske spise, dnevna izvješća koja su u Rimu izlazila, memoare istaknutih osoba, kazivanja svojih starijih suvremenika, ali on najčešće spominje historičare. Tacit se više volio koristiti povezanim povijesnim pripovijedanjem, uspoređivao je mišljenja koja su mu dolazila do ruku i starao se da iz njih izvuče ono što je bilo opće kod mnogih historičara. Tacit od svojih prethodnika često uzima i karakteristike, što je Momsenu dalo povoda da kaže da je Tacit " ponekad nalazio žive boje na tuđoj paleti". Kod Tacita, kao i kod njegovih rimskih prethodnika, nije u prvom planu stajalo istraživanje, već izlaganje događaja. Retorika je izvršila veliki utjecaj na sva njegova djela, ali se činjenice koje on navodi (sa izuzetkom pojedinih netočnosti) odlikuju vjerodostojnošću. Tacitov pogled na Principat izvršio je nesumnjiv utjecaj na historiografiju XVIII. – XIX. st. Neki njegovi opći zaključci, npr. njegove misli o izvanrednoj ulozi vojske, koja predstavlja "tajnu vlasti" od velikog su značenja i za modernog historičara.

Svetonije Trankvil

Mlađi Tacitov suvremenik bio je Gaj Svetonije Trankvil (oko 70. - 160. god. p. n. e.). Njegov otac pripadao je viteškom staležu i bio je vojni tribun. Na početku svoje karijere Svetonije je bio odvjetnik i bavio se je književnošću; pod Hadrijanom je postao carev tajnik, a kada je napustio tu dužnost posvetio se je književnoj djelatnosti. Svetonije je napisao mnogo djela, ali nam je u cijelosti sačuvano samo "Dvanaest rimskih careva", a nepotpuno "Životopisi znamenitih retoričara i gramatičara"; od ostalih djela, koja su nam poznata po naslovima, sačuvani su samo pojedini fragmenti. Životopis kao poseban književni rod pojavio se je u helenističko doba. Ovaj rod bio je naročito razvijen u Aleksandriji; u Rimu on vodi porijeklo od Varona. Životopisi careva izloženi su kod Svetonija prema jednom istom obrascu; na početku on daje carevu genealogiju, zatim govori o vremenu i mjestu rođenja i o djetinjstvu, poslije čega pripovijeda o dolasku na vlast; zatim dolazi opis careve vanjštine te njegova karakteristika, zasnovana na primjerima iz života. Životopis se završava opisom smrti.

Zanimljivost pripovijedanja stoji kod Svetonija u prvom planu. Same Svetonijeve karakteristike su površne, a ponekad i proturječne. Svetonije se morao služiti carskim arhivom, on je koristio memoare, zapisivao svjedočanstva suvremenika. Prema tome, mnoga od njegovih kazivanja zasnovana su na vjerodostojnim podacima. Međutim, on je u prvom redu kompilator, svoje izvore je koristio nekritički, i zato mnoge njegove tvrdnje nisu vjerodostojne. Svetonije je bio blizak najvišim senatorskim krugovima, ali imao identične poglede na Principat kao Tacit. On je pristaša monarhije, ali je careve dijelio na dobre i zle. Zahvaljujući zanimljivosti i živosti izlaganja, ljepoti jezika, jednostavnosti kompozicije djela, Svetonije je uživao popularnost. Na njega su se ugledali ne samo u antici, nego i u srednjem vijeku; njegovi životopisi izdavani su u skraćenom obliku.

Historijske kompilacije i prozna djela II. st. n. e.

Od drugih historijskih djela iz doba Principata treba spomenuti i Florove (Lucije Anej Flor) ekscerpte Livija u dvije knjige i kompilaciju Aula Gelija (*Aulus Gellius*, živio cc. 125. – 180. god. n. e.) "Atičke noći" (*Noctes Atticae*) u 20 knjiga (sve sačuvane izuzev osme), gdje su prikupljeni najrazličitiji podaci iz antičke historije, lingvistike, filozofije, antikvarstva...itd... i navedeni odlomci iz djela koja nisu sačuvana. Od kasnijih djela iz II. st. n. e. kao historijski izvor vrijedna je prepiska Plinija Mlađeg, istaknutog senatora koji je bio blizak Trajanovom dvoru i neko vrijeme upravljao provincijom Bitinijom. Od manjeg značaja je Frontonova prepiska, koja pada u vrijeme Antonina Pija i Marka Aurelija.

Fronton (*Marcus Cornelius Fronto*; živio cc 100. – 170. god. n. e.) iz Cirte u Numidiji je smatran za jednog od najuglednijih gramatičara i govornika na latinskom jeziku svoga vremena i od svojih suvremenika i kasnije nazivan je drugim Ciceronom. Njegov govornički ideal je bio Katon Stariji. Pošto je bio senator i dobar poznavalac prava, njegove retoričarske bravure su se posebno isticale na senatskim sjednicama i na sudovima. Njegova (sačuvana) pisma Antoninu Piju, Marku Aureliju (čiji je bio učitelj) i Luciju Veru predstavljaju vrijedno povijesno svjedočanstvo. Od njegovih govora su sačuvani sami neznatni fragmenti. Fronton je imao zanimljivo stajalište, u skladu sa tada predimenzionirajućim shvatanjem značenja retorike, da je rječitost jedina stvar koja materijalizuje univerzum i da je nosilac najviših ideja. Zato po njegovom stajalištu, govornik mora uz nastojanja na ljepoti stila, da primarno poštuje istinu.

Potrebno je istaći i prilično fragmentirano enciklopedijsko djelo pod naslovom Kestoi/Κέστος koje je tretiralo odrednice iz poljoprivrede, medicine (uključujući i veterinarsku praksu),prirodoslovlja, vojne znanosti...itd. Fragment iz Kestoi je pronađen u *Oxyrhynchus* papirusu.

Filon Aleksandrijski i Josip Flavije

Određeni podaci iz rimske historije, posebno vezano za doba Kaligule mogu se naći kod učenog Jevreja Filona iz Aleksandrije (20. god. p. n. e. – 50. god. n. e.) i to u njegovom djelu „Poslanstvo Gaju"/„*Legatio ad Gaium*". Filon je poticao iz ugledne i bogate familije aleksandrijskih Jevreja, a njegov djed ili otac je dobio i rimsko građanstvo. Brat Aleksandar je bio i alabarh, odnosno poglavar zajednice aleksandrijskih Jevreja.

Bez obzira za nastojanja ka očuvanju svoje zasebnosti Jevreji nisu mogli izbjeći da budu dotaknuti razvijenijim kulturnim pojavama oko sebe. Poćinju se razvijati i neke ideje o načinima međusobnog povezivanja, pa se

pojavljuju i misli o srodnosti nekih elemenata judaizma i grčke filozofije. To se uglavnom dešavalo u jevrejskim općinama u dijaspori. Osobito dosljedno je te zamisli tumačio i prezentirao Filon. On je dokazivao da je u judejskim knjigama dana "sva mudrost", i zadatak tumača sastoji se u tome da otkriju njen smisao. Ovo je i osnova kasnije dogme o apsolutnom značenju „svetih knjiga”, kao „ovozemaljske”, fizičke manifestacije božanskog. Po Filonu svemoguće božanstvo različito je od svijeta po svom biću. Posrednici između svijeta i božanstva su sile, koje Filon uspoređuje sa anđelima judejske religije i demonima grčke filozofije. Vrhovnu silu predstavlja Logos (riječ), "ona je u boga i ona je sama bog"; to je ideja svih ideja, da upotrijebimo Platonove pojmove, ona je istovremeno sin božji. Filon najvišim čovjekovim ciljem smatra mističko sjedinjenje, stapanje sa božanstvom. Ono se ne postiže putem prinošenja žrtvi, već putem iskrenog pokajanja. Filonove ideje, samo u vulgariziranom obliku, i njima bliske postavke širile su se među jevrejskim općinama dijaspore. Judejske mesijanističke nade kod Jevreja izvan Judeje, Galileje i Samarije, od kojih mnogi čak nisu znali hebrejski jezik, dobile su apstraktan, mističan karakter. Budući Mesija nije prikazivan kao politički spasitelj naroda, već kao osloboditelj čitavog čovječanstva od njegovog griješnog bitka, suštine i esencije. Filonove postavke jevrejstva su postale ideološki izvor na osnovu kojeg će se moći razviti mlađe grane abrahamizma →kršćanstvo i islam.

U drugoj polovici I. st. n. e. je djelovao još jedan jevrejski pisac Josip (Ιώσηπος) Flavije (*Titus Flavius Iosephus* 37 – cc 100. god. n. e.; također hebrejski zvan פסוי ןב והיתתמ, izvorno ime po rođenju Yosef ben Matityahu, Josip sin Matije). Ovaj plodni, kontroverzni i obrazovani Jevrej je poticao iz jedne od najuglednijih i bogatih svećeničkih familija tadašnje Judeje, i ostavio je za sobom čitav niz djela. Preko majčine familije je bio povezan i sa nekadašnjom hasmonejskom dinastijom. Prije izbijanja Judejskog ustanka je kao mladić boravio u Rimu (kao član oficijelnog izaslanstva), a za vrijeme rata je bio zapovjednik ustanika u Galileji. Na jedan vrlo zanimljiv način Josip u julu 67. god. n. e. se predao tadašnjim rimskim zapovjednicima Vespazijanu i Titu, da bi od njih bio oslobođen 69. god. n. e. Josip je uživao veliko povjerenje kod Vespazijana i Tita, pa je dobio 71. god. n. e. i rimsko građanstvo i njihovo gentilno ime Flavije. Tamo se nalazio pod patronatom flavijevskih princepsa, pa je dobijao godišnju penziju i živio u palati.

Njegov mastodonski opus se sastoji od sljedećih djela : „Judejski rat”, „Judejske starine”, polemike „Protiv Apiona”, „Govora Grcima o Hadu” i autobiografije. Njegova djela daju obilje podataka ne samo o historiji, tradiciji, religiji i životu Jevreja, nego i o helenističkom i posebno rimskom dobu. Međutim, njegova djela su pisana dok je bio u Rimu, pa se njegove kredibilnost u tumaćenju pojedinih dešavanja (posebno u „Judejskom ratu”) dovodi u pitanje. Načelno Josip Flavije se vrlo negativno odnosi prema vođama radikalnog dijela pobune, dok umjerene jevrejske lidere te Vespazijana i Tita prikazuje u povoljnijem svjetlu. Zbog svoga karaktera, ova djela su bila naveliko korištena i od kršćanskih pisaca, jer su jednim dijelom pratila i starozavjetnu, abrahamističku tradiciju. I princeps Vespazijan je pisao svoja sjećanja na rat sa Jevrejima, ali to djelo nije sačuvano. Josip Flavije je posvetio i pažnju apologiji jevrejske kulture i religije, posebno odgovarajući na Apionov negativistički stav prema jevrejstvu općenito.

Mestrije Plutarh

Pred kraj I. i početkom II. st. n. e. djelovao je Mestrije Plutarh (oko 46. - 126. god. n. e.), iz beotskog grada Heroneje. Plutarh je stekao obrazovanje u Ateni. Nekoliko puta je boravio u

Rimu, gdje je imao poznanika među višim slojevima rimskog društva i čak dobio titulu konzulara. Pod Hadrijanom je bio prokurator carskih imanja u Ahaji. Plutarh je napisao veliki broj djela. Njemu pripadaju rasprave o najrazličitijim pitanjima (iz etike, religije i dr.). Osobito značenje za proučavanje rimske povijesti imaju njegovi "Usporedni životopisi". U njima se usporedno donose životopisi istaknutih osoba grčke i rimske povijesti. Plutarh je parove stvarao na osnovi svojih tumačenja određenih sličnosti u djelovanju tih mitoloških, tradicijskih i historijskih ličnosti : Tezej = Romu, Likurg = Numa, Solon = Publikola, Alkibijad = Koriolan, spartanski kraljevi Agis i Kleomen = braća Grakh, Pir = Gaj Marije, Lisandar = Sula, Nikija = Kras, Demosten = Ciceron, Aleksandar Veliki = Cezar...itd...). Plutarh je imao i četiri lika koja nisu bila uparena (Grk : Arat, Rimljani : Galba i Oton i Perzijanac : Artakserks). Spajanjem grčkog lika sa rimskim likom, Plutarh, kao ubijeđeni helenofil, je želio da tadašnjoj rimskoj javnosti pokaže da je i Grčka imala velike heroje u pravom smislu dostojne onih rimskih velikana. Upoređivanjem Rimljana sa Grcima Plutarh je htio istaći i duhovno srodstvo tih naroda.

Priznavanje isključive uloge velikih ljudi u povijesti i individualizam karakteristični su za shvaćanja Plutarha, kao i nekih drugih pisaca iz doba Principata. Po Plutarhovom mišljenju, cilj sastavljanja životopisa različit je od zadatka historičar. Biograf treba razotkriti porok i vrlinu, i za to nije dovoljno da uzima u obzir samo sjajne podvige: "Kakav neznatan postupak, riječ ili šala mogu često čovjekov karakter pokazati bolje nego bitka u kojoj je palo više hiljada/tisuća ljudi". Plutarhove karakteristike nose u većini slučajeva apologetski karakter. Plutarh je bio veoma obrazovan, svestran, dobar pisac i stilista, ali se u odnosu na one autore koji su pisali historijska djela klasičnog tipa, on rukovodio drugačijim interesima i ciljevima u izradi svoga rada, ujedno težeći i literarnoj stilistici. U prvom planu stoje kod Plutarha moralistički zadaci, koji su kod njega naglašeni jače nego kod grčkih i rimskih default povjesničara. Historijska vjerodostojnost nije Plutarhu glavni zadatak, tako da on čak izražava sumnju u mogućnost utvrđivanja objektivne istine. Plutarhovo djelo obiluje i simpatičnim pričama i anegdotama. Bez obzira da li su one bile istinito prenesene do Plutarha ili je riječ o fikciji, on je smatrao vrijednim da ih uključi u svoje životopise, sa ciljem da sa vremena na vrijeme osvježava svoje djelo, kako bi ono dobilo crticu popularnog, čime bi bilo i prijemčivo za čitaoca. Plutarh nije bio dosljedan pristaša nijedne političke doktrine i primjer je eklektičkog mislioca i stvaraoca, iako je pomalo naginjao prema neoplatonizmu. Na njega su utjecale i helenističke političke teorije, koje daju prednost prosvjećenom monarhizmu. On cijeni prave rimske republikanske vrline, ali u isto vrijeme priznaje nužnost monarhije. Ocjena nekih osoba, po Plutarhu, zavisi od njenog karaktera, a ne od njene političke uloge. Plutarh, npr., visoko cijeni Tiberija Grakha, iako na momente kritizira njega Tiberija i njegove saradnike zbog popustljivosti i blagosti prema "onima koji bi trebali biti kažnjeni zbog neposlušnosti i uz plaćanje kazne ustupiti zemlju čije su plodove protuzakonito uživali, on je samo naložio da napuste nepravedno stečene posjede pošto prime odštetu...". Plutarh cijeni i vođu pobunjenih robova Spartaka. U tome se očituje humanizam, koji je svojstven nekim predstavnicima helenizirane inteligencije rimskog doba. Plutarh dijeli njena uvjerenja i predrasude. Religija

igra kod njega veliku ulogu. On nikad ne propušta priliku da ističe svakovrsna znamenja i čuda, vezana za ove ili one povijesne događaje. I uz svu svoju subjektivnost, Plutarhovi "Usporedni životopisi" imaju veliko značenje za povjesničara Rima. Plutarh je imao kolosalnu erudiciju. On je koristio djela mnogih grčkih i rimskih pisaca. Kod izlaganja događaja nastojao je biti tačan, ali vjerodostojnost njegovih podataka nije podjednaka, jer se nije uvijek služio pouzdanim izvorima. Onda kada je nailazio na proturječna podatke, Plutarh nije ispitivao materijal, već je birao ono saopćenje koje je odgovaralo njegovoj tendenciji.

Kao i drugim njemu suvremenim autorima Plutarhu je svojstven humanizam, interes za ljudsku ličnost. Realističnost je također specifična osobina njegovog pogleda na svijet. Plutarh se je posebno bavio egipatskim mitovima i misterijima, u kojim on pronalazi mnogo sličnosti sa grčkim. On mnogo drži do raznih vjerskih obreda – istočnih, grčkih i rimskih. Njih su u starini uveli mudri ljudi, a potomci ih trebaju održavati.

Apijan, Atenej iz Naukratisa, Arijan iz Nikomedije i Sekst Pompej Flak

Sredinom II. st. n. e. pojavilo se jedno opće djelo iz rimske historije, napisano na grčkom jeziku od Apijana. Apijan je živio u vrijeme najveće stabilnosti Rimske države, za vrijeme vladavine „Pet Dobrih Careva". Apijan nije bio historičar ni pisac po pozivu, on je po svojoj osnovnoj profesionalnoj vokaciji bio javni službenik. On se rodio u Aleksandriji, vršio je počasne dužnosti u svom rodnom gradu, ali je nakon jevrejskog rata napustio Egipat i preselio se u Rim. U prijestolnici je Apijan dobio pravo rimskog građanstva, uvršten je u viteški red i bio najprije advokat fiska, a zatim (uz protežiranje Frontona) prokurator. Svoju „Rimsku historiju" u 24 knjige finalizirao je oko 160. god. n. e. Apijanovo djelo približava se po tipu općim povijestima Polibija i Diodora, ali mu u osnovi nisu kronološka, već teritorijalna načela raspodjele gradiva. Apijan donosi povijest pojedinih područja Rimske Države od početka borbe sa Rimljanima pa do njihovog konačnog podčinjavanja od strane Rima. Ta područja su : Italija, Samnium, Galija, Sicilija, Španija, Kartagina i Numidija, Makedonija i Ilirik, Grčka i Azija, Sirija, Egipat, Dakija, Arabija. Od toga načela je odstupljeno u I. knjizi (posvećenoj kraljevima), VII. knjizi (o Hanibalu), XII. knjizi (o Mitridatu), u XIII. – XVII. knjigama (opis građanskih ratova u Kasnoj Republici), XXII. knjizi (o prvom stoljeću principata). Sačuvano je 11 knjiga, a ostalo samo u fragmentima. Tako su sačuvani samo povijest španjolskih ratova, rata sa Hanibalom, ratova u Africi (Kartaga i Numidija), povijest sirijskih ratova. Od drugih knjiga (o razdoblju kraljeva, o samnitskim ratovima, ratovi sa Ilirima i dr.) sačuvani su samo fragmenti.

Apijan je koristio značajnu izvornu građu, koja je u sebi mogla ponuditi i određene proturječnosti za rad historiografa. Djelo ima posebno značenje jer sadrži podatke iz danas izgubljenih djela. U svim svojim radovima Apijan provodi potpuno određenu prorimsku tendenciju. Na početku svoga djela on kaže da ga je na rad ponukalo divljenje prema veličanstvu rimske povijesti. U podčinjavanju drugih naroda Rimu on vidi volju sudbine. Apijan je pristaša monarhističkog poretka. Cezarovo ubojstvo on smatra grešnim i zločinačkim djelom, osveta za to čini mu se pravednom. Ali Apijan visoko cijeni i

neke republikanske djelatnike. Vrijednost Apijanova djela sastoji se u tome što su njemu manje nego njegovim prethodnicima svojstvene moralističke tendencije Rima. Apijan je za svoje radove iskoristio veliki materijal. U povijesti ratova republikanskog doba on je široko upotrijebio Polibija i Tita Livija, u povijesti građanskih ratova uzimao je materijal, uz nama poznate izvore, i iz nesačuvanih djela (Augustova autobiografija, djelo Aziona Poliona i dr.). Međutim, Apijan nije svoje izvore koristio dovoljno pažljivo: kod izlaganja pojedinih događaja kod datuma i imena ima kod njega dosta zbrke, ne vidi se uvijek jasno red kojim se događaji razvijaju, ima netočnosti u geografskim podacima. Apijan nije uvijek dosljedan u svojim sudovima. U "Građanskim ratovima" našle su odraz različite tendencije. Tako on s jedne strane, opravdava Cezara, a s druge visoko cijeni Bruta; brani Oktavijana, u nekim slučajevima veliča Antonija. U Apijanovim djelima utjecaj retorike izrazio se uglavnom u sastavljanju govora, kojih je naročito mnogo u III. knjizi "Građanskih ratova".

Iako Apijan ne spada u velike historičare antike, njegovi "Građanski ratovi" su jedini potpuno cjeloviti prikaz jednog od najburnijih razdoblja historije rimske Republike, koje započinje sa Tiberijem Grakhom, a završava sa proglašenjem principata pod Augustom Oktavijanom. On je kao nesumnjivo, općenito gledajući na njegov rad, pronicljiv i analitičan historičar na najbolji način jasno i precizno prepoznao i prezentirao socijalne uzroke rimskih građanskih ratova. U Apijanovom djelu se može osjetiti uzročno-posljedična veza koja rukovodi stranačkim sukobima, i prijelazom sa starog republikanskog na novi sistem u kome dominacija i odgovornost državom sve više počiva na jednom čovjeku, "vladaru Republike». Na taj način je Apijan želio i da prikaže kako su Rimljani koji su zahvaljujući hrabrosti, istrajnosti, izdržljivosti i razboritosti postigli moć i blagostanje sada se našli suočeni da sve izgube. Kod Apijana nema moraliziranja, retorike, a kako nije imao ni nekog osobitog književnog dara ni gubljenja u leksičkim frazama i figurama. Kao državni činovnik on je mogao dati samo jedna realni i kruti prikaz. To ne znači da su Apijanovi "Građanski ratovi" nezanimljivi, naprotiv, pojedine prikazane epizode su snažne i dramatične. Možda tu i leže razlozi koji su doprinijeli tome da se uspjelo sačuvati tako dugo. Apijan je uspio i da uđe u suštinu historijskog procesa i da na samom početku "Građanskih ratova" pravilno detektira da je agrarna kriza stvarni uzrok raspada rimskog republikanskog sistema. Kod Apijana, odnosno izvora koji je reproducirao nalazimo i jedan od najboljih prikaza agrarnih odnosa i problema za vrijeme Republike, posebno vezano za plebejski tribunat Tiberija Grakha.

Posebnu važnost za izučavanje i grčke i rimske historije i tadašnjeg načina života daje Atenej iz Naukratisa (Ἀθήναιος Ναυκρατίτης; *Athenaeus Naucratita*), koji je djelovao u drugoj polovici II. i početkom III. st. n. e. On je napisao više djela (između ostalog i historiju sirijskih kraljeva), od kojih je sačuvano (u većem dijelu teksta) samo djelo Δειπνοσοφισταί („Banket učenih ljudi“) u 15 knjiga. Riječ je o jednoj velikoj kolekciji informacija (između ostalog su natuknice o muzici, pjesmama, plesu, igrama, seksualnosti, uljudnosti, luksuzu, teatru, pijanstvu, mnogim anegdotama...itd...) skoro enciklopedijskog karaktera. Atenej se poziva na skoro 800 pisaca i 2500 različitih djela, što govori o njegovoj izuzetnoj erudiciji.

Flavije Arijan (*Lucius Flavius Arrianus*) je bio historičar, filozof, dužnosnik i vojskovođa rodom iz Nikomedije. Porijeklom je bio iz lokalne elite, a kasnije je bio i visoki državni funkcioner, a bio je i namjesnik Kapadokije. Kao historičar Flavije Arijan je dobro znao koje su bile greške Krasa i Marka Antonija za vrijeme njihovih neuspjelih kampanja na istoku, a dobro se pripremio i u obavještajnom smislu pa je upoznao i uobičajenu taktiku koju su Alani primjenjivali u bitkama, posebno njihov fingirani bijeg. Sa samo jednom legijom i to XV.

Apollinaris i nekoliko auksilijarnih kohorti (poglavito konjaničkih i streljačkih jedinica) on je u toku 136. god. n. e. izvojevao niz uspjeha u sukobima sa Alanima. Tako su Alani protjerani iz Jermenije, a Arijanove jedinice su nastavile pohod u Zakavkazju. Ovaj sukob je doveo i do saveza Albana i Rimljana, što je dodatno ojačano za vlade Antonija Pija 140. god. n. e. Poslije jednog putovanja po Balkanu, odlučio se nastaniti u Ateni, gdje je i dobio neku lokalnu funkciju. Bio je plodan i svestran pisac, ali nažalost dobar dio njegovog opusa nije sačuvan. On je najpoznatiji kao pisac djela *Anabasis Alexandri* o ratovima Aleksandra Makedonskog. Uz tu, skoro u cjelosti sačuvano djelo koje možda na najbolji i najrealističniji način opisuje Aleksandra Makedonskog, Arijan je napisao i djelo o Indiji. Flavije Arijan je napisao i vojnu raspravu „ Έκταξις Αλανών" (u kojoj je detaljisao borbe protiv Alana) i „Τέχνη και τακτική".

Sekst Pompej Fest (*Sextus Pompeius Festus*), moguće iz galske Narbone, je djelovao u kasnom II. st. n. e. On je napravio epitome u 20 tomova/volumena velikog enciklopedijskog djela Marka Verija Flaka (*Marcus Verrius Flaccus*; živio cc 55. god. p. n. e. - 20. god. n. e.) pod nazivom *De verborum significatu*. U ovim epitomama se nalaze mnogi vrijedni podaci o jeziku, mitologiji i starinama drevnog Rima. Fest je inače napisao još jedno (danas izgubljeno) djelo, koje se bavilo latinskom leksikom, pod nazivom *Priscorum verborum cum exemplis.* Flakova enciklopedija koja se bavila i starinama je vjerojatno bila produkt doba augustovskog režima, koje je promoviralo i ideologiju tradicionalizma i starih vrijednosti. Tako da se i preko „druge ruke", tj. preko sačuvanih Festovih epitoma jasno pokazuju koliko se u augustovsko vrijeme ulagalo i vremena, energije ali i sredstava kako bi se sakupila antikvarska građa, a sve u svrhu političkih interesa. Kao Flakova (sada izgubljena) djela spominju se : *De Orthographia: De Obscuris Catonis, Saturnus, Rerum memoria dignarum libri* (enciklopedijsko djelo koje je koristio kao izvor i Plinije Stariji), *Res Etruscae*.

Potrebno je reći da i Festove epitome nisu baš sačuvane u dobrom stanju, i da su do nas došle zahvaljujući jednom oštećenom, fragmentiranom manuskriptu iz XI. st. Ipak se uvid u čitavo djelo može dobiti i preko sažetka koji je napravio Pavle Đakon[6] u drugoj polovici VIII. st. Ali i pored oštećenosti, fragmentarnosti i ekscerptiranosti ono od Festovog teksta sa čime znanost može danas raspolagati je prava riznica historijskih, pravnih, antikvarnih, religijskih, lingvističkih, etnonimskih, zemljopisnih i drugih podataka drevne Italije, drevnog Lacija i drevnog Rima.

Dion Kasije

Veliku popularnost u antici uživala je "Rimska historija" Lucija Diona Kasija (155- oko 235 god. n. e.). Lucije Dion Kasije pripadao je onom sloju nobiliteta koji se pojavio u vrijeme Antonina, kada se počelo široko prakticirati uvođenje u Senat stanovnika heleniziranih gradova Istoka. Dion Kasije rodio se u Nikeji, stekao retoričku naobrazbu, bio je dvaput konzul, a upravljao je raznim provincijama (Afrika, Dalmacija, Gornja Panonija). "Rimsku historiju" u 80 knjiga pisao je neke 22 godine. Ona je počinjala pričama o Eneji i dopirala do 229. god. n. e. Rad na tom djelu pisac je završio nešto pred svoju smrt. Nama su u cijelosti

[6] Pavle Đakon (*Paulus Diaconus*; živio cc. 720. – 13. IV. između 796. i 799. god.) je bio benediktinski monah i historičar aristokratskog langobardskog porijekla. Njegova djela su *Historia Langobardorum*, *Historia Romana*, *Liber de episcopis Mettensibus*, epitome djela *De significatu verborum* Seksta Pompeja Festa.

sačuvane samo knjige 36-60 (kraj Republike i prva desetljeća Principata), od prvih knjiga ostali su fragmenti, a od knjiga 61-80 – sažeti prikazi bizantskog monaha Ksifilina (XI. st.) i ekscerpti kod Zonare (XII. st.).[7] Kasije Dion je je poticao iz jedne od najuglednijih porodica i bio vrlo obrazovan i marljiv. U načinu izlaganja Dion Kasije ugledao se na Polibija i Tukidida, ali je taj uzor u mnogim slučajevima ostao samo izvanjski. Kod Diona Kasija nema smišljene filozofije povijesti, historijski proces ostaje iracionalan, njega ljudski um ne može objasniti, događaji mogu zavisiti od sudbine i natprirodnih sila. Čudesno igra kod Dion Kasija veliku ulogu, čak i u onim dijelovima koji su pisani na osnovu njegovih osobnih sjećanja. Pisanju povijesti pristupio je Dion Kasije, po vlastitim riječima, zato što mu je tako naredila Sudbina, koja mu se javila u snu; ona mu je prorekla i besmrtnost njegova djela. I uz svoje grčko podrijetlo i odgoj, Dion Kasije dijelio je poglede rimske aristokracije, premda je na njega utjecala i grčka politička publicistika II. st. n. e. On je veličao vremena Republike (osobito stare), ali je prijelaz na monarhiju smatrao neizbježnim. Njegova razmišljanja o tome koji oblik vladavine treba smatrati najboljim našla su odraza u govorima Agripe i Mecene, upućenim Augustu. Prvi mu savjetuje da obnovi Republiku, a drugi da uvede monarhistički način upravljanja. U Meceninom govoru našli su odraza politički pogledi samog Diona Kasija, koji je sanjao o caru biranom od Senata, i Senatu koji će u Principatu imati počasan položaj najvišeg rukovodećeg organa. Republika igra kod Dion Kasija veliku ulogu. Radi efekta, on događaje ponekad ukrašava i čak pomalo mijenja. Govori povijesnih osoba kod Dion Kasija veoma su dugački. Pitanje o izvorima Dion Kasija veoma je složeno. Nesumnjivo je da je iskoristio veliki izvorni materijal, koji se ne može svesti na nama sačuvana historijska djela. Za rana razdoblja Rima upotrijebio je djela starijih analista. U nekim dijelovima (posljednje doba Republike) drži se Livija, ali se služi i drugim piscima, naročito u onim knjigama koje su posvećene građanskim ratovima. Kao izvori za povijest Principata služila su Dionu Kasiju uglavnom historijska djela: naročito je opsežan bio njegov materijal za Augustovu povijest.

Pored monumentalne „Rimske historije”, koja je i glavno djelo opusa Kasija Diona, on je napisao još neka historiografska djela kao što su : „Rad o snovima i čudima” koji su najavljivali uspon Septimija Severa na carski tron (djelo je izgubljeno), „Historija vladavine Komoda” (koju je on kasnije inkorporirao u „Rimsku historiju”), „O vladavini Trajana” (djelo se spominje u romejskoj ekciklopediji Suda/Σοῦδα; vjerojatno isto inkorporirano u „Rimsku historiju”). Suda mu pripisuje i „Historiju Persije”, ali ovo je vjerojatno greška. Ista romejska enciklopedija navodi da je on napisao i „Itinerarije”, ali i u ovom slučaju je dvojbeno da li je to djelo Kasija Diona, kao i slučaju djela „Život Arijana” i „Getika” koja mu se isto pripisuju.

Govori, pisma, umjetnička, filozofska i druga stručna djela

Vrlo zanimljiva i važna svjedočanstva o periodu od kraja I. st. n. e. pa zaključno sa Severima pružaju i autori koji svoja djela nisu zamislili kao primarno historijska. U prvom redu u obzir tu dolaze pisci na grčkom jeziku iz vremena Druge sofistike, koji su za sobom ostavljali

[7] Slično njima je i carigradski patrijarh iz IX. st. Focije sastavio je opis 280 djela, snabdjevši ga izvorima iz originala.

govore, pisma, rasprave i književna djela najrazličitije vrste od kojih je dosta sačuvano bilo u svojoj cjelosti bilo fragmentarno. U taj period se tako može datirati i najstarije poznato djelo iz žanra naučne fantastike i to „Istinita priča" (Ἀληθῆ διηγήματα) od Lukijana iz Samostate. Lukijan (Λουκιανὸς ὁ Σαμοσατεύς; *Lucianus Samosatensis*; živio cc.125. – nakon 180. god. n. e.) se rodio u Samostati u Siriji. Iako je pisao na grčkom jeziku, on je po etničkom porijeklu bio Asirac. On je veoma dosta putovao, i to ne samo po istočnim provincijama. Njemu se pripisuje čak više od 80 djela (deklamacije, laudativni i satirični eseji i epigrami, dijalozi i simpoziji...itd...), od kojih neka sigurno on nije napisao. Pored „Istinite priče", od njegovih djela vrijedi istaći i „Dijalog bogova" (Θεῶν διάλογοι) i „Dijalog mrtvih" (Νεκρικοί Διάλογοι). U Atici je izučavao filozofiju i grčku književnost. U svojim djelima služio se oblikom dijaloga, narativnim pripovijedanjem, imitiranjem učenih rasprava itd. Lukijan se pokazao kao precizan promatrač svijeta oko sebe. Vjerskom pitanju on je posvećivao mnogo pozornosti. U svojim "Dijalozima bogova" on ironizira tradicionalna vjerovanja, u drugim djelima ismijava pomodne istočnjačke kultove. Jedno od njegovih djela ("O Peregrinovoj smrti") prikazivalo je u obliku karikature kršćanskog proroka. Lukijan je satirički prikazivao i predstavnike svoje profesije – retore, filozofe itd. Neka djela koja mu se pripisuju kao što su o "O sirijskoj boginji" (Περὶ τῆς Συρίης Θεοῦ/*De Dea Syria*), „Ljubavi" i „Magarac" (Λούκιος ἢ Ὄνος) su vjerojatno od nekog drugog autora (uobičajeno se citiraju kao Pseudo-Lukijan). Pored Lukijana treba istaći još jednog Sirijca, koji je dao značajan doprinos umjetničkoj književnosti kasne faze antoninijanskog doba. To je bio Jamblih, čiji je maternji jezik bio aramejski, ali je pisao na grčkom. Napisao je novelu „Babilonika" ili „Rodanes i Sinonis", kao tipičnu romantičnu priču o dvoje zaljubljenih koje okolnosti rastavljaju.

Elije Aristid Teodor (*Aelius Aristides Theodorus,* živio 117. - 181. god. n. e.) je bio popularni govornik za vrijeme Druge sofistike. On je maloazijskog porijekla iz grada Adriani u Miziji. Riječ je o jednom veoma talentiranom pojedincu, koji se isticao još u svojoj ranoj mladosti. Učitelji su mu bili retor Herod Atički, Aristokl iz Pergama, Polomena iz Smirne i gramatičar Aleksandar iz Kotiejona. Elije Aristid je imao određenih zdravstvenih i psihosomatskih problema. On je i mnogo putovao po tadašnjem svijetu i na kraju se skrasio u Smirni (danas Izmir), gdje je uživao veliki ugled. On je bio i izrazit dobročinitelj Smirne, a bio je i prijatelj principsa Marka Aurelija. Tako se pripovijeda da kada je 178. god. n. e. Smirna bila uništena zemljotresom, da je on pred principsom održao govor u kome je vrlo slikovito predstavio teško stanje stanovnika da je i sam princeps zaplakao, i onda velikodušno pomogao Smirnanjima da obnove svoj grad. Sačuvano je 55 Aristidovih govora i deklamacija i dvije rasprave o retorskim pitanjima.

Pored Druge sofistike, vrijedi istaći i vrijedna filozofska djela, kao npr. Epiktetov priručnik i „Meditacije" (ili „Samome sebi") principsa Marka Aurelija te pisma i rasprave Frontona, čuvenog oratora na latinskom jeziku. Opus ljekara Galena pruža uvid u medicinsku i zdravstvenu situaciju rimskog svijeta sredinom i u drugoj polovici II. st. n. e.

Vrlo vrijedan književni doprinos je pružio i Apulej (*Lucius Apuleius*; cc živio 125. – cc 180. god. n. e.) iz numidskog grada Madaura. Apulej je stekao naobrazbu u Kartagu i Ateni. Kao pisac, mislilac, govornik, filozof i advokat Apulej je izražavao ideje karakteristične za svoje vrijeme. On je bio vješt govornik i na latinskom i na grčkom, proučavao je filozofiju i istakao se kao filozof-platoničar. Izučavao je razne nauke i umjetnost i pisao djela najrazličitiej sadržine. Njegova svestranost se najbolje ogleda u tome što je želio istovremeno da bude Empedokle, Platon, Sokrat, Epiharm, Ksenofont i Kratet. Istovremeno bio je uključen u razne mistične kultove, pa je bio i optužen za magiju od čega se branio čuvenim govorom na suđenju u Sabrati. Iza njega su ostala književna djela velike vrijednosti od kojih je najpoznatije ono pod nazivom „Zlatni magarac" (*Asinus Aureus*) ili Metarmofoze (*Metamorphoses*) koji govori o mladiću Luciju kojeg je pomoću magije jedna tesalijska čarobnica pretvorila u magarca, kao takav doživljava čitav niz avantura, da bi potom bio spašen od čari zahvaljujući boginji Izidi. Posebno je zanimljiva novela o Amoru i Psihi, koja je umetnuta u roman i koja je izazvala niz najraznovrsnijih imitacija. Karakterističan je i kraj djela: avanturistički roman, pun raznih anegdotskih epizoda frivolnog karaktera, završava se intervencijom božanstva. Slavljenje Izide, kojim Apulej završava svoje "Metamorfoze", ne odgovara tonu romanu. To je odraz njegovih mističnih doživljaja. Apulejeva druga djela su : 1. *Apologia* ("Govor o magiji). 2. *Florida* (kompilacija od 23 ekscerpta iz njegovih različitih govora i predavanja). 3. *De Dogmate Platonis*. 4. *De Deo Socratis*. Apulej je napisao i mnoga druga djela (iz poezije, fantazije, tehnike, politike, dendrologije, poljoprivrede, medicine, prirodoslovlja, astronomije, muzike, aritmetike) koja nisu sačuvana. On je i preveo na latinski jetik i Platonovog "Fedona" i djelo Περὶ Κόσμου/*De Mundo* nepoznatog autora (tzv. "Pseudo - Aristotel") iz IV. ili III. st. p. n. e.. Njemu su se pripisivala i djela "O intrepetaciji" i *Asclepius*.

Apulej je spadao u red imučnijih pojedinaca. Sam on bilježi da je bogatstvo njegovog oca iznosilo 2 miliona sestercija, a da je vjenčanjem sa Pudentilom (*Pudentilla*) dobio dodatna 4 miliona sestercija. Pudentila je posjedovala čak 600 robova.

Apulej i Lukijan su dva posljednja značajna pisca II. st. n. e. I uz različitosti u svjetonazoru, za oba pisca karakteristično je nezadovoljstvo, potrga za nečim novim.

Vrijedne podatke o grčkom svijetu i u rimsko doba pruža i putopis Pauzanije (Παυσανίας, cc. 110. – cc 180. god. n. e.) pod naslovom Ἑλλάδος περιήγησις („Opis Helade.") Pauzanija je rodom bio iz Magnezije u Maloj Aziji, blizu Sipila u Lidiji. Njegov putopis je jedno enormno djelo u kome je prilično detaljno prikazao stotine naselja, svetilišta i spomenika. Danas je vrijednost tih podataka neprocjenjiva, posebno za ona naselja i spomenike koji su nestali netragom. Na svojim putovanjima se Pauzanija interesirao i za lokalne kultove, mitologiju, tradiciju, antikvarne i povijesne podatke.

Izvorna građa koja govori o ishrani i konzumiranju hrane i pića je relativno dobro sačuvana. Rimska kulinarska literatura najvjerojatnije počinje sa Enijevim spisom „Poslastice". Pošto su grčko – helenistički pisci imali djela koja govore o kulinarskoj vještini, to su i na ovom polju Rimljani imali obrade grčkih orginala. Pod imenom Apicije (*Apicius*) sačuvana je kolekcija rimskih recepata, koja je sistematizirana u deset knjiga na način koji prilično sliči današnjim

kuharima. Ovaj kuhar, odnosno zbirka recepata, se pripisivala rimskom kuharu ili majstoru gozbe Marku Gaviju Apiciju (*Marcus Gavius Apicius*; navodno živio za principsa Augusta i Tiberija), o kojem su antički pisci ostavili niz interesantnih podataka i anegdota. Međutim pitanje stvarnog autorstvo Apicijevog kuhara je još uvijek otvoreno, i vjerojatno je riječ o jednoj kompilaciji koja se oblikovala u kasnoj antici (kraj IV. ili početak V. st. n. e.).

Nepoznati autor kompilacije nazvane „Apicijev kuhar“ (drugi naziv je „O kulinarskoj vještini“/*De re coquinaria*) je u nju uvrstio i recepte samoga Apicija. Moguće je da oko 1/3 recepata potiće iz pera samoga Apicija, iako samo sedam nosi njegovo ime. Ostale recepte je nepoznati autor uzimao iz izvora na grčkom jeziku.

Svjedočanstva o kuhinji, hrani i piću u rimskom svijetu nailazimo i u djelima Katona Starijeg i Kolumele o poljoprivredi, Petronijevom opisu večere Trimalhiona (odjeljak Satirikona), kod Ateneja iz Naukratisa, u djelu koje se naziva „Izvodi iz Apicija, od slavnog Vindarija“ ali koje nema nikakve veze sa „Apicijevim kuharom“. O Vinidariju (*Vinidarius*; V. st. n. e.) se skoro ništa ne zna, možda je bio gotskog porijekla.

Izgubljena su djela Ambivija, Licinija i Gaja Matija, te dvije knjige već pomenutog Gavija Apicija. O ishrani u rimskom svijetu vrijedno svjedočanstvo daju i sačuvani slikovni prikazi (mozaici i freske) u kojima se nailazi na slike gozbi, hrane i pića. Posebno su ilustrativni prikazi iz Pompeja i Herkulanuma.

Zanimljivo je i djelo Vetija Valensa (*Vettius Valens*; živio 8. II. 120. – cc. 175. god. n. e.), astrologa i astronoma. Njegovo glavno djelo je Antologija u 10 tomova, koja predstavlja najveću i najdetaljniju antičku raspravu o astrologiji, a koja se uspjela sačuvati. Porijeklom je bio iz Antiohije, ali je putovao u egipatsku Aleksandriju koja je bila centar učenosti. Njegovo djelo je vrijedno jer citira mišljenja značajnog broja ranijih autora i autoriteta, i tako ih spasivši od zaborava. Valens je bio suvremenik drugog velikog astrologa, astronoma i geografa Ptolemeja Klaudija, a koji je isto živio Aleksandriji. Valens je istakavši da su tradicionalne religije beskorisne, smisao pronađao u vjerovanju u apsolutni determinizam, fatalizam i sudbinu.

Kvint Gargilije Marcijal (*Quintus Gargilius Martialis*) je bio rimski poljoprivredni pisac. Sačuvani su značajni fragmenti njegovog djela, vjerojatno pod djelom *De hortis*, u kojima se govori o kultiviranju drveća (uglavnom voćki) i povrća, i takođe o njihovim medicinskim svojstvima. Ovi fragmenti su sačuvani uglavnom kao apendix djelu *Medicina Plinii*, anonimnog autora iz IV. st. n. e. koje daje medicinske recepte koji su bazirani na podacima iz *Naturalis historia* Plinija Starijeg. Gargilije je takođe napisao i raspravu o brizi o stoci (*De curis bourn*). *Historia Augusta* mu pripisuje i biografiju principsa Aleksandra Severa. Na osnovi jednog latinskog epigrafskog spomenika iz cc 260. god. n. e., kod pojedinih historičara on se identificira sa vojnim komandantom istog imena koji je izgubio život u koloniji Auzia u *Mauretania Caesariensis*.

Elijan Taktik (*Aelianus Tacticus*; Αἰλιανός ὁ Τακτικός, kraj I. i početak II. st. n. e.) je bio pisac (na grčkom jeziku) vojne taktike i strategije. Njegovo glavno djelo je rasprava Περί Στρατηγικών Τάξεων Ελληνικών. To je priručnik o grčkoj, makedonskoj i helenističkoj vojnoj tematici. Posebno se pozivao na izgubljenu Polibijevu raspravu o navedenoj tematici. On je dao i kraći opis stanja oružanih snaga Rimske države u njegovo vrijeme. Elijanovo djelo je imalo nemjerljivo značenje u kasnijim epohama, prvo u vizantijskoj kulturnoj ekumeni i islamskom svijetu, a nešto kasnije i na latinskom zapadu.

Klaudije Elijan (*Claudius Aelianus*; Κλαύδιος Αἰλιανός; cc 175. – cc. 235. god. n. e.) porijeklom iz grada *Praeneste*, je bio pisac i učitelj retorike koji je originalno pisao na grčkom. Njegova dva glavna djela su vrijedna zbog mnogobrojnih referenci na ranije autore čija su djela danas izgubljena i time ukazuje na enormno književno bogatstvo grčko – rimske kulturne ekumene, od kojeg su sačuvani samo detalji. On je poznat po djelima „O prirodi životinja“ (*De Natura Animalium*; Περὶ Ζῴων Ἰδιότητος) u 17 knjiga i „Razne Historije (*Varia Historia*; Ποικίλη Ἱστορία) sačuvano najvećim dijelom u sažetoj formi. Sačuvani su značajni fragmenti i

od druga dva njegova djela „O Proviđenju“ i „O Božanskim manifestacijama“ u romejskoj enciklopediji Suda. Njemu se pripisuje i „20 pisama od seljaka“.

Ostao je nažalost fragmentiran i veliki enciklopedijski i historiografski opus Granija Licinijana (*Granius Licinianus*), koji je vjerojatno živio u vrijeme Hadrijana. Granije je bio sastavio narativne epitome rimske povijesti (od najmanje 36 knjiga), uglavnom se oslanjajući na Livija i Salustija. Njegovo enciklopedijsko djelo se zvalo *Cenae Suae* („Moje večere“).

U prvoj polovici ili sredinom III. st. n. e. djelovao je i gramatičar Gaj Julije Solin (*Caius Iulius Solinus*). On je bio autor djela *De mirabilibus mundi* (koje se javlja i pod nazivima *Collectanea rerum memorabilium* i *Polyhistor*). Kao građa su mu služila poglavito djela Plinija Starijeg i Pomponija Mele, a možda i kronika Kornelija Bokha (*Lucius Cornelius Bocchus,* Luzitanac koji je napisao danas izgubljeno djelo enciklopedijskog tipa)[8] i epitome Plinijevog rada (nastale za vrijeme Hadrijana) pod nazivom *Chorographia pliniana.* Postoje dvije verzije Solinovog djela, a znatno veće, revidirano izdanje je izgleda uradio kasnije sam Solin. Solinovo djelo obiluje čitavim nizom enciklopedijskih podataka, a posebno je vrijedno zbog govora o nekim stvarima iz drevne starine.

U periodu između 100. i 300. god. n. e. djelovao je i Antonin Liberal (*Antoninus Liberalis*, Ἀντωνῖνος Λιβεράλις), čije je jedino sačuvano djelo Μεταμορφώσεων Συναγωγή (“Kolekcija transformacija”). Riječ je o kolekciji od 41 prozne priče o mističnim metarmofozama.

Herodijan i Deksip

Događaje od smrti Marka Aurelija 180. god. n. e. pa do 238. god. n. e. (završetak vladavine Aleksandra Severa) izložio je sirijski Grk Herodijan. Posljedni samostalni historičar na grčkom jeziku bio je Atenjanin Deksip (sredina III. st. n. e.), od čijih su djela „Kronika” (od najstarijih vremena do Aurelijana 270. god. n. e.), „Događaji nakon Aleksandra” (moguće epitome Arijanovog djela) i „Historija ratova sa barbarima” (*Scythica*) sačuvani samo pojedini fragmenti. Deksip je inače aktivno učestvovao u ratovima prilikom invazije na Balkan za vrijeme vladavine Galijena. Kroniku je nastavio Eunapije iz Sarda, koji je inače napisao i djelo „Životi sofista” koje je sačuvano za razliku od nastavka Kronije od koje su ostali samo fragmenti. Pretpostavlja se da je Kronika služila i kao izvor za pisce *Historija Augusta* za period od 238. do 270. god. n. e.

Jedno od bitnijih historijskih djela iz ovog razdoblja napisao je senator i visoki dužnosnik za severijanskog režima Marije Maksim (*Marius Maximus*) u formi životopisa 12 careva, po uzoru na Svetonija. Ovo djelo koje je danas izgubljeno, je bilo veoma cijenjeno, čitano i citirano u antičkom periodu. Nestalo je i djelo biografa Ignota (*Ignotus*).

U turbulentno vrijeme uzdizanja Palmirenskog carstva u istočnim provincijama djelovao je Kalinik (*Callinicus*; : ο Καλλίνικος; poznat i pod nadimkom *Sutorius* ili *Suetorius*) iz Petre, historičar na grčkom jeziku, orator, filozof. Porijeklom je iz ugledne familije iz Arabije Petreje ili Sirije. On je bio prijatelj i cara Galijena i kraljice Zenobije iz Palmire. Zbog svoga prijateljstva i odanosti Zenobiji Kalinik je 273. god. n. e. pogubljen zajedno sa Kasijem Longinom (*Cassius Longinus*), filozofom – sofistom i glavnim savjetnikom Zenobije po naređenju cara

[8] Plinije Stariji je uradio i excerpt iz kronike Kornelija Bokha.

Aurelijana. Kalinik je napisao različita literarna djela, uključujući i dosta govora. Vrijedi istaći : „O lošem ukusu u retorici", „Pozdrav Galijenu", "Historija Aleksandrije" u 10 knjiga, „Obnova Rima", „Protiv filozofskih sekti".

Na kraju II. i u III. st. n. e. djelovao je Julije Titijan/*Iulius Titianus*. On je napisao djelo *Chorographia*, koji je vjerojatno bio *provinciarum libri* iz *Historia Augusta*. On se kod Ausonija navodi i kao autor pisama čuvenih žena, prozvanih *Oratorum Simia.*

Vrlo zanimljiv izvor iz ovog doba je Filogelos/Φιλόγελως, odnosno najstarija sačuvana kolekcija šala i viceva. Pripisuje se Hijeroklu i Filagriosu, o kojima se vrlo malo zna. Zato što se u kolekciji spominje proslava hiljadugodišnjice Rima 248. god. n. e., ona je nastala nakon te godine. Ova kolekcija sadrži 265 viceva sistematiziranih po subjektima radnji, kao što su učitelji, naučnici, studenti i učenici te budale. Inače knjige koje predstavljaju zbirke šala i viceva nisu bile neuobičajene za klasičnu civilizaciju i njenoj grčkoj i u njenoj rimskoj fazi.

Preko istraživanja šala je najbolje proniknuti u sami duh Rimljana klasične epohe i njihov odnos prema svakodnevnom životu Stvarni rimski vic, preuzet iz Makrobijevih Saturnalija : "Neki stanovnik iz provincije je dosao u Rim i setao ulicom. Tu su ga svi gledali, jer je bio vrlo slican Augustu. Kada je cuo za to, August ga je pozvao u palatu i tu ga pitao - Reci mi, je li tvoja majka dolazila u Rim nekada? - mladić je odgovorio : Majka nije nikada dolazila, ali je moj otac često dolazio."

Krajem II. st. n. e. je djelovao i Julije Poluks (*Iulius Pollux*; Ἰούλιος Πολυδεύκης), sofista, učenjak i retorik porijeklom iz egipatskog Naukratisa. Ovaj je uživao značajan ugled. Njegovo sačuvano djelo je Ὀνομαστικόν u 10 knjiga.

Početak kršćanske historiografije i kršćanska književnost IV. st. n. e.

U IV. n. e. st. nastaje kršćanska historiografija. Episkop palestinskog grada Cezareje, Eusebije (Εὐσέβιος; *Eusebius*; živio 260/265. – 339/340. god. n. e.), koji je bio blizak dominusu Konstantinu, napisao je Ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία; *Historia Ecclesiastica* ili *Historia Ecclesiae* ("Historija Crkve" u 10 knjiga) . Eusebijevo djelo važno je u prvom redu za povijest crkve, dok su za političku povijest Rimskog Carstva od značenja mjesta koja govore o carevima iz druge polovice III. st. n. e. Eusebiju pripada i životopis cara Konstantina, koji nosi apologetski karakter. Uz to, Eusebije je napisao i Παντοδαπὴ Ἱστορία ("Kronika"), tj. kratki pregled događaja iz svjetske povijesti, izložen sinkronistički.

Kronika je podijeljena na dva dijela i to : 1. Kronografija (Χρονογραφία, *Chronographia*), 2. Kanoni (Χρονικοὶ Κανόνες, *Chronikoi kanones*). Djelo na originalnom grčkom jeziku je bilo u potpunosti nestalo, i rekonstruira se pomoću sažetaka kasnijih romejskih kronografa. Tablice drugog dijela su u potpunosti sačuvane u latinskom prijevodu sv. Jeronima, dok su oba dijela u potpunosti bila sačuvana u jermenskom prevodu.

Pored svoja dva glavna svoja djela, Eusebije je napisao i niz martologija, epistula, *Onomasticon* ("Ili o imenima mjesta u svetim spisima"), apologetskih, doktrinalnih i drugih radova, bavio se uređivanjem i editiranjem biblijskih tekstova. I "Historija crkve" i "Kronika" našle su svoje nastavljače. Eusebije je prilično koristio danas izgubljeno historijsko djelo *Chronographiai* od ranokršćanskog pisca Seksta Julija Afrikanca (*Sextus Julius Africanus*), koje je pokrivala period od abrahamističkog shvatanja nastanka do 221. god. n. e. Eusebijeva djela prevedena su na latinski jezik. Pored Eusebija, potrebno je navesti i Laktancija (*Lucius Caecilius Firmianus Lactantius*; živio cc 240. – cc 320. god. n. e.) koji je najpoznatiji po djelu

„O smrtima progonitelja“ (*De mortibus persecutorum*), u kojoj se dokazuje da su svi oni koji su progonili kršćane umrli nasilnom smrću. Laktancije je bio plodan pisac i ideolog i pored već navedenog djela *De mortibus persecutorum* napisao je i : 1. *De Opificio Dei.* 2. *Divinarum Institutionum Libri VII.* 3. Epitome na *Divinarum Institutionum.* 4. *De Ira Dei.* 5. Njemu se pripisuje i poema *de Ave Phoenice*, iako ne pokazuje bilo kakve elemente kršćanstva. Laktancije je bio savjetnik dominusa Konstantina i tutor njegovog sina.

Radi ideološke prevlasti kršćanstva u srednjem vijeku, ostao je sačuvani veliki broj radova i djela kršćanske ili prokršćanske provenijencije, kao što su životi svetaca, mučenika, pisma, radovi i knjige crkvenih otaca (npr. Jeronima i Augustina). Veliku važnost ima i edicija „*Acta Sanctorum*“.

Temeljna osobenost kršćanske historiografije jeste da je ona namjenski ideologizirana. Njena svrha je da promovira dogmatski pogled, suprotno od poimanja klasične grčko – rimske kulture po kojoj historija ima ulogu da uči, pouči i zabavi. Zato je riječ o konceptualno potpuno drugačijem smislu odnosa prema historiji. U okviru toga se dešava i jedna skoro neprimjetna novina u neklasičnoj historiografiji, a to je da ona kao svoju preuzima raniju abrahamističko – hebrejsku mitologiju, tradiciju i historiju. Tako se dešava da kristijanizirani pisci na grčkom i latinskom odbacuju svoju ranu tradiciju i svoje porijeklo traže u hebrejskim patrijarsima, u mitološkim i legendarnim osnivačima jevrejskog naroda protiv kojeg su Helenisti i Rimljani vodili toliko teške ratove. Pored kršćanske historiografije i kasnija islamska historiografija promovira hebreiziranu prošlost i porijeklo. I zato se dolazi u paradoksalnu situaciju da se polulegendarni i u historijskom kontekstu vrlo efemerni vladari tipa Davida/Davuda i Solomona/Sulejmana doživljavaju kao „naši“ veliki kraljevi.

Pored nastanka kršćanske historiografije, u IV. i V. st. n. e. se razvijaju i drugi vidovi kršćanske književnosti. Glavna tematika kršćanske književnosti i na latinskom i na grčkom jeziku je bila manje-više određena: analiza dogmatskih pitanja, pobijanje učenja „pagana“ i heretika, povjesna razdoblja crkve, pitanja crkvene discipline, svakovrsne pouke itd. Pisci su bili dobro upoznati sa retorikom, i mnoge propovijedi kršćanskih biskupa sastavljene su po svim pravilima antičkog govorništva. IV. st. obilježeno je razvojem grčke kršćanske retorike. Dogmatski sporovi nastali u svezi sa arijanstvom bili su vanjski poticaj koji je doprinio razvoju kršćanskog govorničkog umijeća. Sam Arije bio je dobar govornik i pjesnik. Njegov protivnik, aleksandrijski biskup Atanasije, u svojim govorima slijedi antičke uzore. U drugoj polovici IV. st. n. e. grčko kršćansko govorništvo stječe veliku uglađenost. Biskup iz kapadokijske Cezareje – Bazilije Veliki (živio 331. - 379. god. n. e.) učio je u mladosti kod Himerija i Libanija. Za njegove propovijedi i pisma karakteristična je originalnost kompozicije i živost jezika. Istaknut govornik bio je i Bazilijev prijatelj Gregorije Nazijanac (živio 338.-390. god. n. e.). Sjajan kršćanski govornik bio je carigradski biskup Jovan/Ivan, kasnije prozvan Hrizostom/Zlatousti. Jovanove propovijedi izazivale su nezadovoljstvo kako višeg svećenstva tako i dvora, ali je on istovremeno uživao i široku popularnost. Prirodnu rječitost on kombinira sa brižnom obradom govorâ. Kao i na druge kršćanske govornike, i na Jovana je ostavila utjecaj kasna sofistika

Nekršćanska rimska literarna vrela IV. st. n. e.

Poradi namjenske i pretjerane ideologiziranosti ranokršćanske historiografije, ona njoj suvremena još uvijek nekršćanska historiografija je ipak vjerodostojnija. Razlog je jednostavan, iskrivljavanja povijesti uslijed ideologiziranosti kod svih abrahamističkih spisa je ustvari cilj, dok je kod one druge ona samo sredstvo.

U književnosti, kao i drugim područjima života Rimskog Carstva IV. i V. st., također se opažaju crte opadanja. Istina, ovo razdoblje povijesti rimske kulture nije proteklo ne ostavivši za sobom traga. U raznim granama umjetnosti stvorena su značajna djela, koja ne zaostaju za spomenicima klasičnog doba. Za IV. st. karakteristično je to da je više društvo još ostajalo vjerno „paganskim“ tradicijama. U književnosti ovog doba još su se sačuvali „paganski“ motivi i čuli glasovi oštrog prosvjeda „paganstva“ protiv kršćanstva. Na Zapadu, veliku ulogu u kulturnom životu igrale su provincije, osobito Galija.

Posebno mjesto među izvorima za povijest Rimskog Carstva zauzima niz životopisa careva koji su ujedinjene u zbornik pod naslovom *Scriptores historiae Augustae* („Pisci povijesti augusta“) ili kako se češće navodi pod naslovom *Historia Augusta*. U tom zborniku donijeti su životopisi careva, počevši od Hadrijana pa sve do Numerijana. Sastavljanje tih životopisa pripisuje se šestorici povjesničara (Eliju Spartijanu, Vulkaciju Galikanu, Eliju Lampridiju, Juliju Kapitolinu, Trebeliju Polionu i Flaviju Vopisku), o kojima, osim imena, ništa više ne znamo. Neki od tih životopisa posvećeni su caru Dioklecijanu, drugi Konstantinu. Ova nepretenciozna djela, kojima je cilj bila zanimljivost, napisana su na osnovu ograničenih izvora različite kvalitete, uz mnoge podatke i direktna izmišljanja. Ono što je vrijedno za ova djela jeste da ona ponekad imenuju svoja vrela, odnosno druge autore čija su djela izgubljena, a i čija bi imena isto tako bila izgubljena da nisu uzgred referentno spomenuta u *Historia Augusta*. Tako su navedeni Elije Junije Kord/*Aelius Iunius Cordus*, Aurelije Filip/*Aurelius Philippus* (oslobođenik oca Aleksandra Severa), Fabije Marcelin/*Fabius Marcellinus*, Aurelije Ver/*Aurelius Verus*, Stacije Valens/*Statius Valens*, Septimije/*Septimius*, Aholije/*Acholius*, Enkolpije/*Encolpius,* Elije Sabin/*Aelius Sabinus*, Vulkatije Terentije/*Vulcatius Terentianus*, Kurcije Fortunacije/*Curtius Fortunatianus*.Zbornik je podvrgavan preradama, i po svoj prilici sačuvan je u redakciji s kraja IV. st. n. e. Životopisi careva nisu pouzdan izvor, ali, nažalost, ostaju za pojedina razdoblja jedini izvor. Karakteristična crta historijske literature IV. st. n. e. bila je pojava svakovrsnih skraćenih prikaza.

Oko 360. god. n. e. Sekst Aurelije Viktor, porijeklom iz Afrike, napisao je kratke životopise rimskih careva *"De Caesaribus"*. Njemu se pripisuju i djela : *Origo Gentis Romanae, De Viris Illustribus Romae i Epitome de Caesaribus* (koje izgleda da nisu njegovo djelo). U IV. st. je djelovao i pisao i Rufije Fest, čije je djelo *Breviarium rerum gestarum populi Romani* kompletirano oko 379. god. n. e.

Veliku popularnost stekla je *Eutropijeva* kompilacija, koja je napisana oko 367. god. n. e. po nalogu cara Valensa. Maleno Eutropijevo djelo *"Breviarium historiae Romanae*", u 10 knjiga, obuhvaća čitavu rimsku povijest od osnutka grada Rima do vladavine cara Valensa. Inače ovaj istočnorimski dominus je od svoga sekretara Eutropija naručio to historijsko djelo. Smatra se da je Valens na ovaj čin bio motiviran potrebom za učenjem rimske historije, kako bi se on, carska familija i njihovi službenici mogli bolje uvezati sa rimskim senatorskim redom.Tijekom mnogih stoljeća Eutropijevo djelo je bilo općepriznati udžbenik rimske povijesti.

Iako se kršćanstvo u IV. st. n. e. raširilo među širokim krugovima stanovništva Rimskog Carstva, među aristokracijom i inteligencijom bilo je još dosta pristaša tradicionalne religije. Tijekom čitavog IV. st. n. e. vodi se ogorčena polemika između pristaša nove religije i privrženika starine. Opća historiografija IV. st. n. e. ostaje još uvijek nekršćanska. U to vrijeme ponovo stječu određene utjecaj latinska djela.

Posebnu vrijednosti imaju djela Publija Flavija Vegecija Renata (*Publius Flavius Vegetius Renatus*) pod nazivom „Sažetak vojne vještine“ (*Epitoma rei militaris* ili *De Re Militari*) i *Digesta Artis Mulomedicinae*. Prvo djelo se detaljno bavi vojnom strukom i daje niz odličnih podataka iz različitih perioda rimske historije, dok je drugo djelo vodić kroz veterinarsku struku. Zbog svoje praktične vrijednost djelo o vojnim stvarima je bilo vrlo popularno u srednjem vijeku. Djela su nastala na kraju IV. ili početkom V. st. n. e. Autor u četiri knjige (poglavlja) „Sažetka...“ sustavno izlaže vojna znanja i vještine. Prva knjiga raspravlja o izboru novaka i o vojnim vježbama. Druga obuhvaća uobičajeni ustroj stare vojske prema kojemu se može postaviti pješačka vojska. Treća knjiga izlaže sve vrste strategijskog umijeća za kopnenu bitku. Četvrta knjiga nabraja sve sprave za osvajanje ili obranu gradova, a kao dodatak ima pravila pomorskoga ratovanja.

Određenu historijsku vrijednost ima i kolekcija *XII Panegyrici Latini*, koja je skup 12 pohvalnih govora i od kojih se 11 odnosi na vrijeme dominata. Za vrijeme Konstantina I. i njegovih nasljednika je živio Julije Firm Matern (*Iulius Firmicus Maternus*), i od njega su ostala dva velika djela : „*Matheseos Libri Octo*“ i „*De errore profanarum religionum*“. Za rekonstrukciju povijesti IV. st. n. e. vrijedi istaći i opus Libanija iz Antiohije (Λιβάνιος, živio cc 314. – cc 394. god. n. e.). Libanije je tako ostavio 64 govora, 51 deklamaciju, 57 hipoteza ili uvoda u Demostenove govore, nekoliko vježbi (*Progymnasmata*), 1545 sačuvanih pisama. U svojim govorima, upućenim carevima, vojskovođama i istaknutim činovnicima, Libanije obrađuje najaktualnija pitanja svoga vremena. On se čas pokazuje kao panegiričar, čas drži pohvale, čas nekog brani, čas opet ukazuje na kakvo društveno zlo (na primjer, jedan od njegovih govora raspravlja o tome kakvu štetu donosi državi patrocinij). Libanije je ostao privrženik „paganstva“ i tradicionalnih vrijednosti. Na kršćanstvo gleda kao na polubarbarsko praznovjerje. Njega naročito smetaju monasi, koje on smatra neprijateljima razuma i ljepote. Libanije je bio obožavatelj i privrženik Julijana Apostate i sam uživao njegovu zaštitu. On se može smatrati jednim od posljednjih „paganskih“ govornika i sofista. Više – manje paralelno sa Libanijem je živio i državnik, govornik i filozof Temistije (Θεμίστιος, živio 317. – cc 390. god. n. e.). Od mnogih njegovih djela, sačuvana su 33 govora kao i različiti komentari i epitome Aristotelovih djela. U Ateni je sredinom IV. st. n. e. predavao Himerije.

Inače je u povijesti grčke književnosti IV. st. obilježeno novim preporodom sofistike. Nakon opadanja u III. st. n. e., retoričke škole sad ponovo stječu značenje. U njima stječu naobrazbu budući činovnici, u njima se obrazuju i budući kršćanski propovjednici. Sofistika IV. st. n. e. je siromašna u idejnom pogledu. Učitelji govorništva tumače djela filozofa i analiziraju pojedine etičke postavke. Glavna pažnja obraćena je na kompoziciju govora i na vanjske efekte. Retoričke škole održavale su se i u V. st., ali je nastava obilježena bezidejnošću i šablonom.

Značajne podatke o životu u IV. st. n. e. daje i pjesnik, pisac i učitelj retorike Auzonije (*Decimius Magnus Ausonius*; cc. 310. – cc. 394. god. n. e.) iz *Burdigala* (Bordo u južnoj Francuskoj; inače po ocu grčkog porijekla, a po majci ugledne galske familije). Ausonije je stekao odlično obrazovanje u Bordou i Tuluzu, gdje je Emilije Magnus Arborije (*Aemilius Magnus Arborius*) brat njegove majke bio profesor. Auzonije je pratio Arborija i u tek osnovani Konstantinopolis, kada je ovaj postao tutor sinova dominusa Konstantina I. Po povratku u Bordo, Auzonije je prvo bio *grammaticus* (neka vrsta nižeg nastavnika), a zatim i retorik (pravi profesor) u tamošnjoj retorskoj školi. Njegov najpoznatiji učenik je bio pjesnik Paulin (*Paulinus*), koji je kasnije postao kršćanski biskup Nole. Kao već istaknuti profesor Auzonije je pozvan i da bude tutor budućem dominusu Gracijanu. Dominusi Valentijan i njegov sin Gracijan su veoma cijenili Auzonija, pa su on i njegova familija značajne počasti i dužnosti.

Auzonije je bio i kvestor, a 375. god. n. e. namjesnik u Galiji gdje se istakao i u vojnoj kampanji protiv Alemana kada je kao svoj dio ratnog plijena dobio zarobljenicu - djevojku Bisulu (*Bissula*). Auzonijev otac Julije Auzonije (*Iulius Ausonius*; ljekar po profesiji), iako je imao skoro 90 godina je postao prefekt Ilirika, a njegov sin Hesperije (*Hesperius*) je postao 376. god. n. e. prokonzul provincije Afrike. Konačno je 379. god. n. e. Auzonije dobio i konzulat. Kasnije se povukao iz javnog života na svoje južnogalsko imanje, gdje je i umro.

Iza Auzonija je ostao značajan literarni opus, kao što su : *Epigramata de diversis rebus* (oko 120 epigrama o različitim temama), *Ephemeris* (izvještaj o tipičnom danu njegovog života, fragmentarno sačuvano), *Parentalia* (30 poema), *Commemoratio professorum Burdigalensium ili Professores* (govori o čuvenim učiteljima iz Bordoa, a koje je on znao), Epitaphia (26 epitafa herojima Trojanskog rata), *Caesares* (o 12 principsa koje je opisao Svetonije), *Ordo urbium nobilium* (bavi se sa 17 gradova, pisano u heksametru), *Ludus VII Sapientium*, *Idyllia* (skupni naziv za 20 djela, od kojih je najpoznatija poema *Mosella*), *Eglogarum liber, Epistolarum liber, Ad Gratianum gratiarum actio pro consulatu, Praefatiunculae*, *Periochae Homeri Iliadis et Odyssiae* (iako mu se ovo djelo pripisuje, vjerojatno Auzonije nije bio njegov autor).

Poema *Mosella* je posvećena opisu rijeke Meze, njenih živopisnih obala pokrivenih vinogradima, raznih vrsta riba. Djelo se odlikuje svježinom i iskrenošću.

Novovjekovna i moderna historiografija pretpostavlja postojanje jednog povijesnog dijela, napisanog u IV. st. n. e., a danas u potpunosti izgubljenog. To hipotetičko djelo se naziva „Enmannsche Kaisergeschichte“/„*Enmann's Kaisergeschichte“*/“Historija imperatora“. Pretpostavka potiće od njemačkog naučnika Alexandera Enmmanna koji je 1884. god. izvršio komparaciju nekoliko kasnorimskih historijskih djela i našao niz podudarnosti. Tako je on postavio teoriju o izgubljenom povijesnom djelu koje je bilo zajedničko vrelo za autore *Historia Augusta,* Aurelija Viktora, Eutropija, Festa, anonima koji je napisao *Epitome de Caesaribus*, Jeronima i druge. Ovo djelo bi pokrivalo vrijeme od Augusta do 337. ili 357. god. n. e.

Krajem IV. i početkom V. st. djelovao je Maur Servije Honorat (*Maurus Sevius Honoratus*), koji je važio za najučenijeg čovjeka tadašnjeg vremena u Italiji. On je bio autor skupine komentara na Vergilijev opus, koji su prilično bitni za antikvarna istraživanja daleke italske i rimske prošlosti (u historijskom, religijskom jezičkom smislu). Pored komentara na Vergilijev

opus Maur Honorat je napisao i delo *Ars grammatica*, raspravu *De finalibus* i rad *De centum metris*.

U IV. st. n. e. je djelovao i Postumije Rufije Fest Avijenije/*Postumius Rufius Festus (qui et) Avienius*, rodom iz etrurskog Volsinija. Ostvario je zavidnu karijeru i dva puta je bio konzul. Avijenije je preveo na sa grčkog na latinski Aratovu poemu *Phaenomena* i Perijegezu Dionisija „Putnika". Njegovo originalno djelo je poema *Ora Maritima*, za koju se tvrdi da sadržava i određene podatke i sadržaje iz mističnog „Masilijanskog Periplusa" koji se datira u VI. st. p. n. e. i koji je opisivao plovidbu i trgovačke puteve od Masilije zapadnim Mediteranom i atlanskom obalom Europe sve do Britanije i Irske. Avijenije je citirao i „Himilkov Periplus", koji je opisivao feničansku – punsku ekspediciju duž obala Zapadne Europe koja se desila u isto vrijeme kada i Hanonova plovidba oko Afrike (cc. 500. god. p. n. e.). Poznato djelo koje je govorilo o plovidbi iz Mediterana u Atlantik i koje je „otkrivalo" obale Zapadne Euope tadašnjem civiliziranom svijetu bilo je ono od Pitije iz Masilije.

Amijan Marcelin

Posljednji veliki predstavnik rimske i čitave antičke historiografije bio je Amijan Marcelin (oko 330 – 400 god. n. e.). Rodio se u sirijskoj Antiohiji u uglednoj obitelji, i kao mladić je stupio u vojnu službu u kojoj se zadržao barem do 363. god. n. e. Prvo je vojničku karijeru započeo kao *protector*, a zatim je bio štabni oficir kod Ursicina, koji je bio *magister equitum*. Priključio se Julijanu Apostati prilikom njegovog pohoda na Iran.

Po povratku iz Julijanovog iranskog rata, Amijan je dao ostavku na službu i živio najprije u svom rodnom mjestu Antiohiji, a zatim u Rimu, posvetivši svoje slobodno vrijeme radu na historijskom djelu, koje je poznato pod naslovom *"Rerum gestarum libri XXX*I". Ono je izlagalo rimsku historiju od vremena Nerve do smrti Valensove. Sačuvane su samo posljednje knjige (14-31), koje obuhvaćaju razdoblje od 353. do 378. god. n. e. Amijan Marcelin je svoje izlaganje započeo ondje gdje prestaju Tacitove "Historije". U metodi izlaganja, grupiranju materijala i karakteristika povijesnih osoba, Amijan ide za Tacitom, ali to nije bilo obično oponašanje. Amijan je samostalan historičar, koji se ozbiljno odnosi prema svojim zadacima. On prosvjeduje protiv onih kritičara koji su navikli da u povijesti vide samo običnu zbirku anegdota. Ljudsko pamćenje ne može zadržati čitavo mnoštvo pojedinih činjenica, zato historičar mora opisivati važne događaje i ne upuštati se u sitnice. Istina je glavni cilj historičara, on je ne smije izvrtati, i on navodi : "Za historičara koji svjesno prešućuje događaje rekao bih da obmanjuje isto toliko koliko i onaj koji izmišlja ono čega nikad nije bilo". Amijan od historičara zahtijeva objektivnost i nepristranost. Završavajući svoje djelo, on kaže: "Čini mi se da nigdje nisam svjesno pokušao pokvariti djelo koje je obećalo da će kazivati istinu – bilo time što bih štogod prešutio, bilo lažno prikazao". Međutim, činjenica je da je Amijan Marcelin gajio divljenje prema Julijanu Apostati, pa neki dijelovi teksta predstavljaju eulogiju ovom rimskom dominusu. Stiče se i utisak da je on Julijanove akcije ocjenjivao pozitivnim, a njegovih neprijatelja negativnim.

Sačuvane Amijanove knjige izlažu njemu suvremene događaje. Kao što se to može zaključiti iz raznih piščevih navoda, one su napisane na osnovu svjedočanstava očevidaca i sudionika u događajima. Pisac visoko cijeni podatke iz dokumenata, ali oni, po njegovom mišljenju, kao i državni akti koji se čuvaju u arhivu ne moraju biti vjerodostojni. Amijan je bio vojnik i to se odrazilo na njegovom djelu. Vojnoj historiji on posvećuje veliku pozornost. Govori careva i vojskovođa, koje Amijan navodi, upućeni su uglavnom vojnicima. On podrobno opisuje pohode i bitke, i u tim opisima on u određenom pogledu stoji iznad svog uzora - Tacita. Na kraju svog djela on izjavljuje: "Eto toliko sam ja , nekadašnji vojnik i Grk, imao za kazati, u granicama svojih mogućnosti, počevši od principata Cezara Nerve pa sve do Valensovog kraja". Veliku pažnju posvećuje Amijan dvorskom životu, koji mu je bio dobro poznat. O životu širokih slojeva stanovništva mi nemamo kod Amijana sustavnih podataka; njegovi navodi svode se samo na pojedine primjedbe. Tacitov utjecaj očitovao se u tome što Amijan obraća pozornost na ljudsku ličnost. Pred nama defilira galerija raznovrsnih tipova, pri čemu Amijan u jednim slučajevima daje samo nekoliko snažnih poteza, a u drugim podrobnu karakteristiku. Najvećom potpunošću odlikuju se karakteristike careva. One se donose uz saopćenja o smrti, daju moralni lik pokojnika i pregled njegove djelatnosti. Carevi su, po Amijanovom mišljenju, odgovorni za mnoge nesreće države. Njegov ideal bio je Julijan Apostata (361 - 363 god. n. e.), kod koga je Amijan cijenio junaštvo, visoku inteligenciju, težnju za očuvanjem i restauracijom starih rimskih običaja, ali je ujedno kritizirao Julijanovu vjersku netrpeljivost, koja prelazi u neopravdanu okrutnost. Amijan veoma veliča Rim i njegovu prošlost. Rim je za njega *urbs aeterna* – vječni grad; on se uzdigao zahvaljujući junaštvu i sreći ljudi, koji obično žive u neslozi. Rim je prešao svoje mladenačko i zrelo doba, on se nalazi u starosti, i svi ga narodi poštuju kao gospodara i cara. Amijanovom pogledu nisu mogle izmaći crte opadanja, koje su se jasno očitovale u njegovo vrijeme. On ih objašnjava porocima malog broja ljudi, njihovom pokvarenošću, taštinom i raskoši. On često osuđuje dvorjane, koji radi osobnih interesa vrše loš utjecaj na careve. Amijan je dobro poznavao književnost i filozofiju, ali je dijelio predrasude svog vremena. Kao većina antičkih povjesničara, i on priznaje utjecaj sudbine na život ljudi i tijek povijesti. Neizmijenjenu volju udesa može otkriti Temida, koja sjedi na Jupiterovom prijestolju, a njoj su podčinjeni demoni. Ti se demoni mogu udobrovoljiti i od njih se mogu doznati proročanske riječi. Amijan vjeruje u svakovrsna gatanja i znamenja (istina, on to u svome djelu ne zloupotrebljava). Praznovjerje, uskoća vidokruga i retorika ne smetaju Amijanu da bude značajan povjesničar.

Historijska vrela za V. – VII. st. n. e.

Krajem IV. i početkom V. st. je djelovao Sulpicije Aleksandar, koji je bio historičar germanskih naroda. Njegovo djelo „*Historia*" je izgubljeno, ali ga je citirao Grgur iz Tura (galorimski historičar i biskup iz druge polovice VI. st.) u svome djelu *Decem Libri Historiarum/Historia Francorum*. Sulpicijevo djelo se možda nadovezivalo na djelo Amijana Marcelina i možda je obrađivalo događaje do smrti Valentijana II. 392. god. n. e. U istom periodu je djelovao i Klaudijan (*Claudius Claudianus*; živio cc 370. – 404. god. n. e.), aleksandrijskog porijekla. On je pisao pjesme, eulogije, panegirike i invektive, a najpoznatije

djelo (iako nedovršeno) mu je epska poema *De raptu Proserpinae*. Klaudijan je u svome opisu tretirao njemu suvremene događaje, opisivao ratove koje su Rimljani vodili, opjevao dvorski život, veličao Stilihona, a svim sredstvima osuđivao i ismijavao njegovog protivnika Rufina, koji se uzdigao na konstantinopoljskom dvoru dominusa Arkadija. Klaudijanova poezija je imitatorska, ali je on talentiran pjesnik, koji vlada stilom. Najzad, Klaudijan je jedan od posljednjih Rimljana koji vole prošlost velikog grada i koji vjeruju u njegovu slavnu budućnost.

O posljednjim decenijama IV. st. n. e. svjedočanstva pruža i sačuvani opus Simaha (*Quintus Aurelius Symmachus*), državnika i oratora koji je podržavao staru tradicijsku religiju. Simahov sačuvani opus se sastoji od 9 knjiga pisama, *Relationes*, *Panegyrics* i fragmente raznih govora. Nasuprot Simahu stajao je kršćanski pjesnik i pisac Prudentije, koji je između ostalih djela i sakupljanja kršćanskih poema napisao i djelo protiv Simaha Početkom V. st. n. e. djelovao je i galski pjesnik Klaudije Rutilije Namacijan, opjevavši Rim koji je postao domovinom tolikim različitim narodima. Privrženik starine, Namacijan je mrzio kršćane, naročito monahe. Poznat je po latinskoj poemi *De Reditu Suo*, koja opisuje obalno putovanje 416. god. n. e. iz Rima u Galiju. Od ove poeme je sačuvano samo oko 700 stihova. U ovom periodu je nastala i najveća do danas sačuvana antička poema pod nazivom *Dionysiaca*/Διονυσιακά u 48 knjiga od Nona čija je osnovna tema život Dionisa, njegova ekspedicija u Indiju i trijumfalni povratak na zapad. Poema je nastala u kasnom IV. ili početkom V. st. n. e. Non/*Nonnus* (Νόννος) iz egipatskog Panopolisa je bio epski pjesnik, koji je bio pored „paganskog“ bio dobar poznavalac i kršćanstva pa je napisao i parafraze na Ivanovo evanđelje. U prvoj polovici V. st. n. e. je djelovao i retorik i pjesnik Flavije Merobaud (*Flavius Merobaudes*).

Za V. st. n. e. vrijedne podatke je davalo i djelo Malha, koji je živio u Konstantinopolisu. Nažalost njegovo djelo je izgubljeno, izuzev pojedinih fragmenata sačuvanih u Fotijevom prikazu, excerptima koje je Konstantin VII. Porfirogenit dao da se izrade i u romejskoj enciklopediji Suda. U doba dominusa Honorija i Arkadija živio je i Makrobije Ambrozije Teodozije (*Macrobius Ambrosius Theodosius*) koji je bio gramatičar, neoplatonistički filozof i pisac. On je poznat prije svega po djelu *Saturnalia* koje predstavlja i jedan od vrijednih izvora o drevnim rimskim običajima, tradicijama i vjerovanjima. Makrobije je napisao i *Commentarii in Somnium Scipionis* (komentari na Ciceronov tekst „Scipionov san”), koji je postao važan izvor za platonizam i filozofsku misao na mediavelnom latinskom zapadu. Izgubljen je njegov rad *De differentiis et societatibus graeci latinique verbi* („O razlikama i sličnostima grčkih i latinskih glagola”). Iako o njegovom životu, uključujući i religijske poglede, nema pouzdanih podataka, tradicionalno ga se smatra jednim od posljednjih nekršćanskih autora rimske književnosti. Makrobije je nesumnjivo bio javni dužnosnik, jer se često titulira kao *vir clarissimus et inlustris*.

U *Saturnalia* posebnu vrijednost imaju citati koje je Makrobije preuzimao od ranijih autora. Glavni autoriteti čija djela koristi su Seneka, Plutarh (*Quaestiones conviviales*), Seneka, Atenej i komentari Servija i drugih na Vergilijev opus.

Mediavelni (cc 1100. god.) prikaz Makrobija kako predstavlja svoj rad sinu Eustahiju (*Eustachius*). Potiče iz kopije Makrobijevih komentara Scipionog sna.

U historiografiji V. st. n. e. našla je odraza vjerska borba koja se vodila među višim slojevima rimskog društva. Glavni povod za tu borbu bilo je rušenje Rima od strane Alarika. „Pagani" su optuživali kršćane i uporno zahtijevali vraćanje kultu starih vjerovanja. U obranu kršćanstva ustao je biskup sjevernoafričkog grada Hipona Aurelije Augustin, koji je napisao polemičko djelo "O državi božjoj" (*De civitate dei*). Pored djela "O državi božjoj" osobitu popularnost stekao je njegov rad "Ispovijesti" (*Confessiones*), u kome Augustin ističe pobude koje su ga dovele u kršćansku crkvu. Pored navedenih djela iza Augustina je ostalo i drugo bogato pisano nasljeđe koje se sastoji od pisama i rasprava različitog sadržaja. Njegova djela su imala izvanredan utjecaj na kasnija razdoblja. On inače na cijelu rimsku povijest gleda kao na neprekidne ratove i međusobne borbe, koje počinju od onog dana kad je Romul ubio Rema. Ovu Augustinovu postavku o „grešnosti Rima" razvio je i obrazložio španski svećenik Orozije, koji je 417. god. n. e. napisao djelo pod naslovom "Povijest protiv pagana" (*Historia adversus paganos*). Po tipu djela to je opća povijest. Ona počinje kratkim opisom Zemlje i pričom o stvaranju svijeta, i dopire do piščevog vremena. Orozije pobija mišljenje onih koji misle da je uzrok svih nesreća bilo napuštanje starih bogova. Čitava povijest Rima ispunjena je zlom i stradanjima. Ako trijumfiraju jedni, trpe nesreću drugi. Posljednji žalosni događaji samo su odmazda za ranije zločine. Činjenice koje Orozije navodi uzete su iz raznih skraćenih priručnika (iz Flora i drugih kratkih povijesnih prikaza). Orozijevo djelo zanimljivo je po svojoj koncepciji, koja je suprotna onoj što se pojavila još u vrijeme starijih analista. Zahvaljujući toj koncepciji, Orozijeva kompilacija imala je velikog uspjeha sve do doba renesanse.

Značajan je i opus Ilira sv. Jeronima, (*Eusebius Sophronius Hieronymus*; Εὐσέβιος Σωφρόνιος Ἱερώνυμος; živio cc. 347 – 30. IX. 420. god. n. e.) rodom iz ilirskog grada Stridona. On je autor čitavog niza literarnih djela i pisama, kao i prijevoda s grčkog jezika. Najvažnija njegova djela su prijevod Biblije na latinski (*Vulgata*), "Kronika" (*Chronicon* ili *Temporum liber*) koja

je ustvari prijevod (uz određeni dodatak za period od 325. do 379. god. n. e.) na latinski kronoloških tablica koje je sastavio u drugom dijelu svoje "Kronike" Eusebije iz Cezareje, *De viris illustribus*, mnogobrojni komentari i hagiografije.

Za ovaj period je bitno istaći i Elija Donata (*Aelius Donatus*, sredina IV. st. n. e.), gramatika i učitelja retorike. Njegova djela su : 1. Djelimično nekompletni komentari na Terencija, kompilirani od drugih komentatora. 2. "Život Vergilija", za koji se misli da je baziran na izgubljenom životopisu od Svetonija. U Donatovom djelu se nalazi i uvod u njegove komentare Vergilijevog opusa. 3. *Ars grammatica.* Komentiranjem Vergilija se bavio i Tiberije Klaudije Donat (*Tiberius Claudius Donatus*, prva polovina V. st. n. e.) sa svojim djelom *Interpretationes Vergilianae*, koje je ponovo pronađeno 1438. god.

Iz reda kršćanske i crkvene historiografije vrijedi istaći i Sulpicija Severa iz Akvitanije (umro cc 425. god. n. e.), čije je glavno djelo *Chronicorum Libri duo* ili *Historia sacra*. Kršćanskom historiografijom su se bavili i Filostorgije (Φιλοστόργιος; kraj živio 368. – 439. god. n. e.), Teodoret (Θεοδώρητος Κύρρου; cc 393. – cc 457. god. n. e.), Tiranije Rufin (*Tyrannius Rufinus*), Sokrat iz Konstantinpolisa (kraj IV. i prva polovica V. st. n. e.; napisao „Historiju Crkve") i Sozomen (*Salminius Hermias Sozomenus*; Σωζομενός; iz prve polovice V. st. n. e.). Sozomen je napisao dva djela iz crkvene historije, od kojih je sačuvano samo drugo u devet knjiga i koje pokriva razdoblje od vladavine Konstantina I. do Valentijana III. Za izučavanje arijanskog kršćanstva i života Vulfile, apostola Gota, vrijedno vrelo je „Pismo Auksentija",

Za historiju rimskog svijeta su i bitna djela koja za temu imaju historiju država i naroda van okvira rimskog svijeta. U tom kontekstu vrijedi istaći Fausta iz Bizanta (Փաւստոս Բուզանդ) koji je napisao historiju Jermenije u šest volumena (dva prva su izgubljena)

Početkom V. st. n. e. pisao je historiju i Olimpijador (*Olympiodorus*) iz egipatske Tebe. On je bio klasičnog obrazovanja i obavljao je diplomatsku misiju za zapadnog cara Honorija među Hunima oko 412. god. n. e. Kasnije je živio na dvoru Teodozija II., kome je i posvetio svoje historijsko djelo u 22 knjige koje zahvata period od 407. do 425. god. n. e. Sačuvan je abstrakt zahvaljujući Fotiju. Sredinom V. st. n. e. u Istočnom Carstvu pisao je i Prisk (*Priscus*), diplomata i dužnosnik porijeklom iz Trakije. Njegovo djelo je bilo Kronika u 8 knjiga, u kojoj su opisana zbivanja iz sredine V. st. n. e. Nažalost sačuvani su samo fragmenti (i to uglavnom u romejskim excerptima), od kojih su neki vrlo vrijedni kao npr. opis poslanstva Atili (u kojem je Prisk učestvovao) i njegovom dvoru.

Drukčije tumačenje dao je historičar Zosim (Ζώσιμος), koji je otprilike krajem V. i početkom VI. st. n. e. (za vrijeme istočnog cara Anastazija) napisao na grčkom jeziku "Novu povijest" (u šest knjiga), u kojoj se nabrajaju događaji od Augusta do 410. god. n. e. (kada je Prisk Atal bio svrgnut). Doba Aleksandra Velikog, helenističko razdoblje, drevnu Republiku, građanske ratove, Oktavijana, i carski period od prve polovice III. st. n. e. opisuje dosta sažeto. Za period od 238. do 270. god. n. e. koristio je atenskog historičara Deksipa (*Dexippus*), za period od 270. do 404. god. n. e. neoplatonističkog historičara Eunapija, a poslije 407. god. n. e.

Olimpijadora. Kasnije knjige koje obrađuju IV. i V. st. su prilično detaljne. Zosim je jedini historičar ovog razdoblja koji ne pripada kršćanskom miljeu. Propast „paganstva", po Zosimovom mišljenju, glavni je uzrok slabljenja rimske moći. Sudeći po početnim poglavljima svoje prve knjige, Zosim ima i negativno mišljenje općenito o autokratiji i monarhiji, pa se može reći i da je ne samo posljednji apologeta drevnih vrijednosti, nego i posljednji nostalgični republikanac. U VI. st. n. e. djelovao je i Jovan iz Lidije, koji se bavio antikvarskim radom. Napisao je više djela o antikvarskoj povijesti rimskog svijeta, od kojih su tri sačuvana : Περὶ Διοσημείων, Περὶ ἀρχῶν τῆς Ῥωμαίων πολιτείας (posebno vrijedna zbog opisa administracije u vrijeme Justinijana), Περὶ τῶν μηνῶν (o povijesti raznih godišnjih neabrahamističkih praznika i festivala). Jovan se služio mnogim danas izgubljenim djelima starijih autora. Justinijan je zadužio Jovana da napiše panegirik posvećen ovom caru i historiju ratova sa sasanidskim Iranom, nažalost ova dva djela zajedno sa nekim poetskim djelima su izgubljeni.

Bitan je i opus Marcijana Mineja Feliksa Kapele (*Martianus Minneus Felix Capella*, iz prve polovice V. st. n. e.) koji je pisao na latinskom jeziku. Po Kasiodoru, Marcijan Kapela je rodom iz grada Madaura u sjevernoj Africi. Marcijan Kapela izgleda da se u svojim djelima i idejama oslanjao na neoplatonizam. Glavno djelo Marcijana Kapele je *De nuptiis Philologiae et Mercurii,* nekada zvano i *De septem disciplines*, i ono je vrlo bitno za historiju edukacije, retorike i općenito znanosti. Marcijan Kapela se smatra jednim od najranijih tvoraca sistema „sedam slobodnih vještina" (*studia liberalia* ili *septem artes liberals*) koji je predstavljao strukturu srednjovjekovne edukacije na latinskom, rimokatoličkom zapadu.

Pored Marcijana Kapele, još je jedan kasnoantički učenjak iz sjeverne Afrike iza sebe ostavio literarni opus na latinskom jeziku. Fabije Plancijad Fulgentije (*Fabius Planciades Fulgentius*, kraj V. – početak VI. st. n. e.) je napisao četiri sačuvana djela i to : 1. *Mythologiae* ili *Mitologiarum libri III* koji se bavi mitologijom klasične civilizacije. 2. *Expositio continentiae Virgilianae secundum philosophos moralis* koji se bavi Vergilijem i njegovom Enejidom. 3. *Expositio sermonum antiquorum* koji se bavi objašnjavanjem 62 drevne latinske riječi. 4. *De aetatibus mundi et hominis* je sažeti pregled svjetske historije klasične civilizacije i biblijske historije. Pored ovih sačuvanih djela, poznato je da je Fulgentije napisao još djela koja su nažalost izgubljena. Ranije mu se pripisavalo još jedno djelo i to *Super Thebaiden.*

U posljednjim decenijama Zapadnog Carstva djelovao je i Sidonije Apolinarije (*Sidonius Apollinaris*), pisac, dužnosnik i biskup/episkop galskog porijekla. Iza njega su ostali Panegirici (*Panegyrics*), nekoliko stihova i 9 knjiga „Pisama" u kojima se opisuje stanje u posljednjim godinama Zapadnog Carstva. Panegirike na kraju IV. i V. st. n. e. je pisao i *Pakat Drepanije* (*Pacatus Drepanius*), koji je porijeklom iz južne Galije. On je bio prijatelj Ausonija. Njegov govor u počast dominusa Teodosija I. (izrečen u Senatu 389. god. n. e.) je sačuvan. U V. st. n. e. djelovao je u jugoistočnoj Galiji Polemije Silvije (*Polemius Silvius*) koji je bio autor julijanskog kalendara koji je nastojao da spoji tradicionalni rimski festivalski ciklus sa novim, kršćanskim svetim danima.

O tim posljednjim decenijama Zapadnog Carstva pisao je i Hidatije (*Hydatius*), biskup/episkop *Aquae Flaviae* u hispanskoj Galiciji iza kojeg je ostala Kronika. I u djelima Prospera iz Akvitanije (inače velikog borba protiv pelagijanizma) se nalazi niz podataka o prvoj polovici V. st. n. e. Slično djelu Prospera iz Akvitanije je i ono od afričkog biskupa Viktora iz Vite koji je napisao *Historia persecutionis Africanae Provinciae, temporibus Geiserici et Hunirici regum Wandalorum*. Posebno mjesto za historiografiju kasne antike zauzimaju kronike *Anonymus Valesianus I* (ponekad pod posebnim nazivom *Origo Constantini Imperatoris*), *Anonymus Valesianus II*, (*ex libris Chronicorum inter cetera*; bazirana je i na izgubljenoj kronici Maksimijana, episkopa Ravene), Galske kronike iz 452. i 511. god. n. e. Određenu vrijednost imaju i konzularni anali (nastali u kasnoj antici) i to : *Fasti vindobonenses priores* i *Fasti vindobonenses posteriores*.[9] U VII. st. je nastala „Uskršnja kronika" (*Chronicon Paschale*, varijante imena i *Chronicum Alexandrinum, Chronicum Constantinopolitanum, Fasti Siculi*) je kršćanska kronika koja daje podatke iz razdoblja transformacije Istočnog Rimskog carstva u Romejsko carstvo. Vrijedne podatke za navedeno razdoblje daje i koptski biskup Jovan iz Nikiu u svojoj kronici. Jedna kronika Jovana iz Antiohije (početak VII. st.) isto nudi niz podataka o kasnoantičkom periodu. U vrijeme vladavine Teodorika Amala, u Italiji je djelovao filozof, državnik i pisac Boecije (*Anicius Manlius Severinus Boëthius*; živio cc 480. – 524. ili 525. god. n. e.), iza kojeg je ostalo više djela, kao što su *De consolatione philosophiae*, *In Ciceronis Topica, De topicis differentiis, De arithmetica, De institutione musica, Opuscula sacra* te niz komentara i prijevoda filozofskih (npr. Aristotelove radove o logici) i drugih djela sa grčkog jezika. Unuk Kvinta Aurelija Simaha i punac Boecija po imenu *Quintus Aurelius Memmius Symmachus* (pogubljen 526. god. n. e.) je napisao rimsku historiju u 7 volumena, koja je danas izgubljena izuzev nekih fragmenata (sačuvanih kod Jordanesa). Za razliku od svoga djeda koji je bio uvjereni „paganin", njegov unuk je bio pobožni katolik – ortodoks. Kasiodor (*Flavius Magnus Aurelius Cassiodorus Senator;* cc 485. – cc 585. god. n. e.) je spadao u red najobrazovanijih i najistaknutijih osoba VI. st. n. e. u Italiji kojom je vladala ostrogotska dinastija Amala. On je inače obnašao za vrijeme vladavine Amala čitav niz visokih, odgovornih i moćnih dužnosti. Iako je bio odani i predani katolik, pokušavao je da poveže klasične književne tradicije sa kršćanskim, katoličko – ortodoksnim naukom. Bio je vrlo plodan pisac i napisao je : *Laudes, Chronica*, Gotsku historiju (sačuvanu samo u Jordanesovoj skraćenoj verziji), *Variae epistolae, Expositio psalmorum, De anima, Institutiones Divinarum et Saecularium Litterarum, De Artibus ac Disciplinis Liberalium Litterarum, Codex Grandior*. Kasiodorova produkacija jasno ukazuje na obnovu kulture za vrijeme ostrogotske vladavine, što će biti zaustavljeno rekonkvistom Justinijanovih trupa i brutalnim ratom dvodecenijskim ratom koji je uslijedio. Njegovu "Povijest Gota", iskoristio je Jordanes, inače historičar gotskog porijekla. Historijske podatke pruža i kronika Komesa Marcelina. Posebno je bila važna historiografska djelatnost Prokopija, koji je opisivao ratove

[9] Inače je Theodore Mommsen 1892. god. izdao kolekciju pod nazivom *Consularia Italica* konzularnih fasta koja se sastojala od : *Anonymi valesiani pars posterior, Fasti vindobonenses priores, Fasti vindobonenses posteriores, Paschale campanum, Continuatio hauniensis Prosperi, Excerpta ex Barbaro Scaligeri, Excerpta ex Agnelli Libro pontificali ecclesiae ravennati.*

koji su vođeni za vrijeme cara Justinijana (Ὑπέρ τῶν πολέμων λόγοι, *De Bellis*) te građevinsku djelatnost (Περί Κτισμάτων, *De Aedificiis*) iniciranu od ovog romejskog cara. Prokopije je i dao kritičko viđenje stanja u Romejskom Carstvu za vrijeme Justinijanove vladavine u „Tajnoj historiji" (Ἀνέκδοτα, *Historia Arcana*). Da je nekršćanska antička intelektualnost (iako izložena progonima VI. st. n. e.) još uvijek imala snage za promociju pokazuje primjer Damascija (Δαμάσκιος; živio cc 458. – nakon 538. god. n. e.), neoplatoniste sirijskog porijekla i posljednjeg voditelja Akademije neoplatonizma u Ateni. Glavno Damascijevo djelo je „Teškoće i Rješenja Prvog Načela" (ἀπορίαι καὶ λύσεις περὶ τῶν πρώτων ἀρχῶν; i bavi se istraživanjem prirode i svojstava Boga i ljudske duše), a vrijedi istaći i njegove komentare na djela Aristotela i Platona, biografiju učitelja Isidora i *Logoi Paradoxoi* u četiri knjige.

U ovom periodu je djelovao i Priscijan iz Cezareje (*Priscianus Caesariensis*), učenjak za latinski jezik rodom iz sjevernoafričkog grada Cezareje (danas Cherchell u Alžiru, glavnog grada *Mauretania Caesariensis*). Poučavao je latinski jezik u Konstantinopolisu početkom VI. st. n. e. Njegovo glavno i najpoznatije djelo je *Institutiones grammaticae* koja se bavi latinskom gramatikom. U njoj je citirao ili parafrazirao značajan broj i autora čija su djela izgubljena (Enije, Pakuvije, Akije, Lucilije, Katon Stariji i Varon). Njegova manja djela su : 1. Tri rasprave posvećene Simahu. 2. *De nomine, pronomine, et verbo*. 3. *Partitiones xii. versuum Aeneidos principalium*. 4. Panegirik dominusu Anastaziju, 5. Prevod Perijegeze od Dionizija "Putnika". Stefan Vizantijski (Στέφανος Βυζάντιος, VI. st. n. e.) je bio romejski autor veoma bitnog geografskog rječnika nazvanog Ἐθνικά, od kojega su sačuvani samo oskudni fragmenti, ali su sačuvane njegove epitome koje je sastavio izvjesni Hermolaj. Čak i u formi epitoma, riječ je o monumentalnom djelu sa velikom vrijednošću za zemljopis, mitologiju i religiju drevne Helade sa mnoštvom referenci i pozivanja na pisce čija su djela danas izgubljena ili prilično fragmentirana. Krajem V. st. p. n. e. djelovao i radio je i Hesihije iz Aleksandrije (Ἡσύχιος ὁ Ἀλεξανδρεύς) koji je sastavio (vjerojatno sažimajući radove ranijih leksikografa) veliki leksikon pod naslovom "Alfabetska kolekcija svih riječi"/ Συναγωγὴ Πασῶν Λέξεων κατὰ Στοιχεῖον sa više od 50 000 natuknica.

Sam Hesihije navodi da je njegov leksikon zasnovan na onome od Diogenijana[10] (Διογενειανός, Διογενιανός) koji je i sam zasnovan na onome od Pamfilija[11] (Πάμφιλος), ali da je koristio i radove Aristarha[12] sa Samotrake (Ἀρίσταρχος), Apiona[13] (Ἀπίων), Heliodora[14] (Ἡλιόδωρος), Amerija[15] (Ἀμερίας)… itd…

[10] Radio i djelovao sigurno u vrijeme vladavine princepsa Hadrijana. Diogenijan je bio autor leksikona (poznatog pod naslovom Περιεργοπένητες), antologije epigrama o rijekama, jezerima, stijenama, planinama i planinskim vrhovima (Επιγραμμάτων ανθολόγιον περί ποταμών λιμνών κρηνών ορών ακρωρειών) i spiska sa kartom svih gradova na svijetu.

[11] Radio i djelovao u I. st. n. e. Pamfilije je napisao veliki leksikon u 95 knjiga.

[12] Živio cc 220. – 143. god. p. n. e. Uspostavio historijski najvažnije kritičko izdanje homerskih poema i po enciklopediji *Suda* napisao je 800 rasprava sa različitom tematikom.

[13] Živio cc 30./20. god. p. n. e. – cc 45./48. god. p. n. e. Apion (egipatskog porijekla) je napisao nekoliko djela od kojih nijedno nije sačuvano (izuzev u fragmentima), između ostalih *Aegyptiacorum*. Veliki neprijatelj judaizma.

[14] Živio u I. st. n. e.

[15] Živio u III. st. p. n. e. Amerije je bio makedonskog porijekla i sastavio je 1. rječnik Γλῶσσαι, 2. etimološku raspravuῬιζοτομικός.

U prvoj polovici V. st. n. e. djelovao je i Joan iz makedonskih Stobija (Ἰωάννης ὁ Στοβαῖος) koji je sastavio kompilaciju sažetaka od stotina autora koji su svoja djela pisali na grčkom jeziku, najrazličitije tematike. Joan je citirao više nego 500 pisaca (pjesnika, historičara, oratora, filozofa, ljekara…itd…). Ta kompilacija (koja se danas uobičajeno naziva Antologija/ *Anthologium/*Ἀνθολόγιον) se sastoji od dva dijela koji se u znanosti uobičajeno nazivaju Fizički i moralni ekstrakti ili Ekloge (Ἐκλογαὶ φυσικαὶ καὶ ἠθικαί) i Propovijedi ili *Florilegium* (ili samo Antologija/Ἀνθολόγιον). Po Fotiju puni naslov djela je bio "Četiri knjige ekstrakta, izreka i pravila" (Ἐκλογῶν, ἀποφθεγμάτων, ὑποθηκῶν βιβλία τέσσαρα).

Jedan od kroničara iz VI. st. n. e. je bio Jovan Malala (Ἰωάννης Μαλάλας; živio cc 491. – 578. god. n. e.) iz Antiohije. On je napisao djelo „Kronografija“ u 18 knjiga. Jednu kroniku je napisao i Viktor (umro cc 570. god. n. e.), biskup sjevernoafričkog grada Tunnuna.

Od romejskih crkvenih i svjetovnih pisaca i vrela, a koji se više – manje osvrću na zbivanja u VI. i početak VII. st. n. e. vrijedi izdvojiti i Zakarija iz Gaze (biskupa Mitilene na Lesbosu), Petra Patricija (koji je napisao i historiju koja je obuhvatala period od Julija Cezara do Konstantina I.), Jovana iz Efesa, Agatiju, Menandera, Evagriju Skolastika, *Strategikon*/Στρατηγικόν (vojno – ratni priručnik i rasprava sa kraja VI. st. n. e.), Teofilakta Simokatu (*Theophylact Simocatta*/Θεοφύλακτος Σιμοκάτ(τ)ης), Georgija Pisidu, Teodora Sinkela, "Anonimna besjeda o opsadi Konstantinopolisa"/ Διήγησίς ωφέλιμος εκ παλακζς ιστορίας συλλεγείσα */Oratio historica*, "Čuda sv. Dimitrija" I i II., I djela pjesnika Pavla Silentarija (*Paulus Silentiarius*, Παῦλος ὁ Σιλεντιάριος), Romana Melodista (Ῥωμανὸς ὁ Μελωδός) i Flavija Kreskonija Koripa (*Flavius Cresconius Corippus*) mogu dati određene podatke i dočarati život iz vremena justinijanske dinastije. Od zapadnih kroničara iz kasnoantičkog i ranosrednjovjekovnog perioda vrijedi navesti Jovana iz Biklara, Marija iz Avenša, Grgura Turskog, Kroniku Fredegara, Paula Đakona. Posebno je vrijedno djelo Isidora nadbiskupa Sevilje (živio cc. 560. – 4. IV. 636. god.) pod nazivom *Etymologiae* (drugo ime u modernoj znanosti je *Origines*). Riječ je o enciklopediji u kojoj su skupljeni sažetci i mnogih knjiga iz klasične civilizacije a koje su danas izgubljene. Inače je Isidor bio vrlo plodan pisac i iza sebe je ostavio još čitav niz sačuvanih djela, među kojima i *Historia de regibus Gothorum, Vandalorum et Suevorum*, *Chronica Maiora* (univerzalna historija)…itd…

Laterculus Veronensis je spisak provincija iz vremena Dioklecijana i Konstantina. Sačuvan je prepis na manuskriptu iz VII. st. n. e. Situacija provincija održava stanje iz 314. god. n. e., iako i drugačijih mišljenja o datiranju stanja. Vrlo interesantno vrelo su i *Anonym[o]us Valesianus* ili *Excerpta Valesiani*.. Riječ je nazivu za dvije fragmentirane vulgarno latinske kronike. Prva kronika (*Anonymus Valesianus* I) kojoj se daje i naziv *Origo Constantini Imperatoris* se datira cc 390. god. n. e. Druga kronika (*Anonymus Valesianus* II) se datira nakon 526. god. n. e., najvjerojatnije između 540. i 550. god. n. e. i bazirana je izgubljenoj kronici Maksimijana, episkopa Ravene. Sličnog oblika je i „Galska Kronika iz 452. god. n. e.", koja počinje sa 379. god. n. e. i završava sa napadom Atile na Galiju. Fokus ove kronike je na zapadne provincije, dok se dešavanja u istočnom dijelu rimskog svijeta vrlo slabo spominju. Slična ovoj kronici je i „Galska Kronika iz 511. god. n. e." koja isto počinje sa 379. god. n. e., ali završava sa 511. god. n. e. Za postrimsku Britaniju i legendarna dešavanja na ovom otoku u V. i VI. st. n. e. važne podatke daju Gildas (živio c. 500–570), Beda Venerabilis (živio 672/673. – 26. V. 735. god. n. e.) i mnoge ranomediavelne velške i anglosaksonske kronike. Zanimljivo vrelo su i tzv. Vatikanski mitografi (*Mythographi Vaticani*), odnosno anonimni

autori tri mitografska (o helenskoj i rimskoj mitologiji i tradiciji) teksta na latinskom jeziku koja su cirkulirala u toku srednjeg vijeka.

Pravni kodeksi

Posebnu kategoriju izvora čine kodifikacije prava. Pravna literatura bila je opsežna, ali je do nas u cijelosti došao samo mali broj zbornika i djela. Ona nisu važna samo za proučavanje rimskog prava. Podaci pravnih spomenika omogućuju nam da rekonstruiramo sliku socijalnih odnosa i političkog poretka rimskog svijeta. U prvom redu je riječ o Institucijama od Gaja (udžbenik rimskog prava iz II. st. n. e.), te o istočnorimskim kodifikacijama : Teodozijevom kodeksu (*Codex Theodosianus*) iz V.st. n. e. i Justinijanovom kodeksu (*Corpus Iuris Civilis*) iz VI. st. n. e.

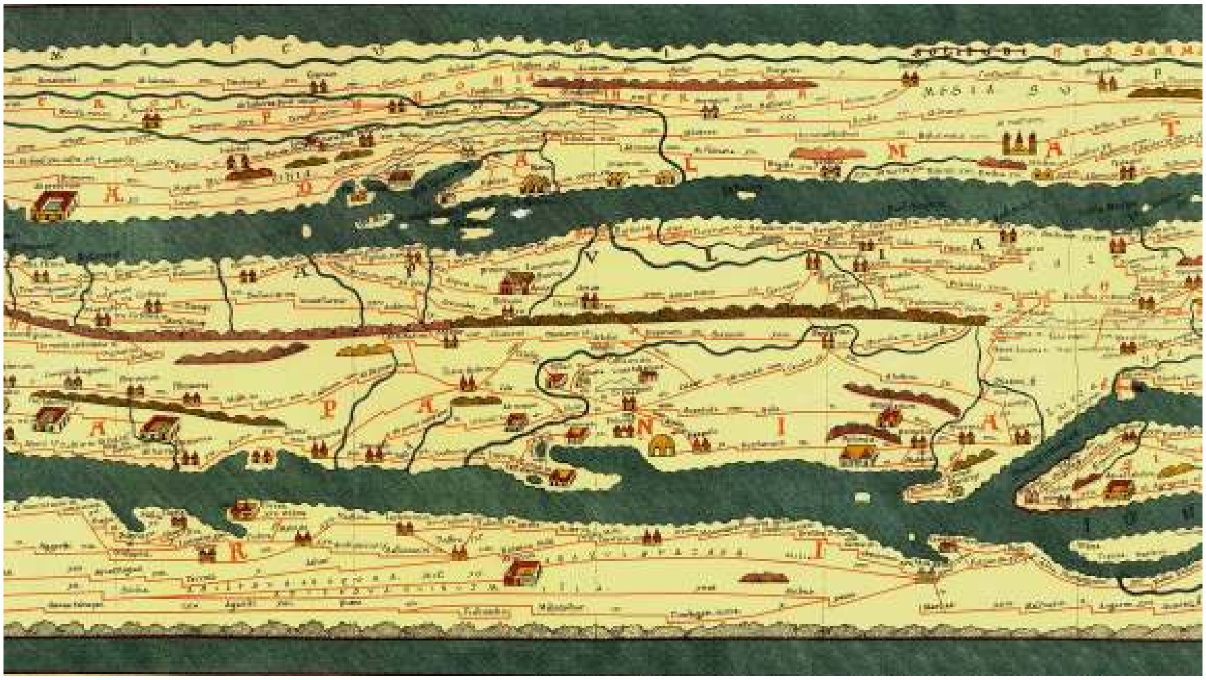
Zemljopisna djela

Za izučavanje topografije rimskog svijeta su bitna i zemljopisna djela (uključujući i karte i itinerarije/popise putnih stanica sa udaljenostima između njih) kao što su : „Periplus Eritrejskog mora“ (Περίπλους τῆς Ἐρυθράς Θαλάσσης, *Periplus Maris Erythraei*; sredina I. st. n. e.), Perijegeza od Dionizija „Putnika“ (Διονύσιος ὁ Περιηγητής; *Dionysius Periegeta*; možda rodom iz Aleksandrije i možda živio u vrijeme princepsa Hadrijana ili krajem III. st. n. e.) u grčkom stihu heksametru, Geografija Klaudija Ptolemeja, Antoninov Itinerarij (*Itinerarium Antonini Augusti et Hierosolymitanum*), Pojtingerova karta (*Tabula Peutingeriana*) i «Kosmografija» Anonima Ravenjanina (*Ravennatis anonymi Cosmographia*), koja je nastala oko 700. god.

Mapa iz XV. st. koja odražava Ptolemejev opis Ekumene.

Klaudije Ptolemej (Κλαύδιος Πτολεμαῖος; *Claudius Ptolemaeus*; cc. 90. – cc 168. god. n. e.), egipatskog porijekla je bio matematičar, astronom, geograf, astrolog, muzikolog, pjesnik. Najveći dio života je proboravio u Aleksandriji. On je bio autor nekoliko znanstvenih rasprava od kojih su najmanje tri imale enormno značenje za mediavelno razdoblje : vizantijski svijet, islamski svijet i latinski zapad. Prvo je astronomska rasprava sada poznata kao Almagest (Ἡ Μεγάλη Σύνταξις, "Grčka rasprava"; izvorno Μαθηματικὴ Σύνταξις/"Matematička rasprava") U ovj raspravi od 13 knjiga je bio prikazan i geocentrični sustav univerzuma koji se održao sve dok ga nije pobio Kopernik sa heliocentričnim sustavom. Druga je njegova čuvena Geografija, gdje se sažima opće geografsko znanje tadašnjeg svijeta; pobrojan je veliki broj (oko 18 000) naselja, toponima, hidronima, oronima, etnonima i to sa geografskim koordinatama. Ptolemejeva Geografija se zasniva velikim dijelom na pisanju Marina iz Tira, koji je živio u ranom II. st. n. e. Treće djelo je astrološka rasprava Ἀποτελεσματικά ili uobičajenije kao „Četoriknjižje"/Τετράβιβλος/*Quadripartitum.* Klaudije Ptolemej je takođe napisao i djelo iz muzičke teorije *Harmonics* i djelo pod nazivom *Optics*, o svjetlosti, refleksiji i bojama.

Odjeljak Pojtingerove karte koji prikazuju dijelove sjeverne Afrike (donje prikazano kopno), južne Italije (središnje kopno) i Ilirika (gornje prikazano kopno).

Od geografa vrijedi spomenuti i Marcijana iz Herakleje (*Marcianus Heracleensis*; cc IV. st. n. e.) od kojega su se sačuvala djela : 1. *Periplus maris exteri*, 2. *Menippi periplus maris interni (epitome Marciani)*, 3. *Artemidori geographia (epitome Marciani)*.

Od izgubljenih djela kartografske naravi potrebno je istaći veliku kartu svijeta (*Orbis descriptio*) koju je dao izraditi Marka Vipsanije Agripe (i koja je bila izložena u trijemu zvanom *porticus Vipsania*), te kartu Jermenije i područja oko Kaspijskog jezera koju je 58. god. n. e. štab Korbula poslao u Rim. Ovidije u svome opisu trijumfa Tiberija u znak pobjede u Velikom Ilirskom ratu spominje da su u trijumfalnoj procesiji nošeni prikazi pobijeđene zemlje (Ilirika).

U djela zemljopisne naravi bi se moglo uvrstiti i djelo Vibija Sekvestera (*Vibius Sequester;* IV. ili V. st. n. e.) koji je sastavio djelo *De fluminibus, fontibus, lacubus, nemoribus, gentibus, quorum apud poëtas mentio fit* koje predstavlja liste zemljopisnih imena koja su spominjali pjesnici, posebice Vergilije, Ovidije i Lukan. Liste su :

1. *Flumina* (rijeke)
2. *Fontes* (izvori)
3. *Lacus* (jezera)
4. *Nemora* (šume)
5. *Paludes* (močvare)
6. *Montes* (planine)
7. *Gentes* (narodi)

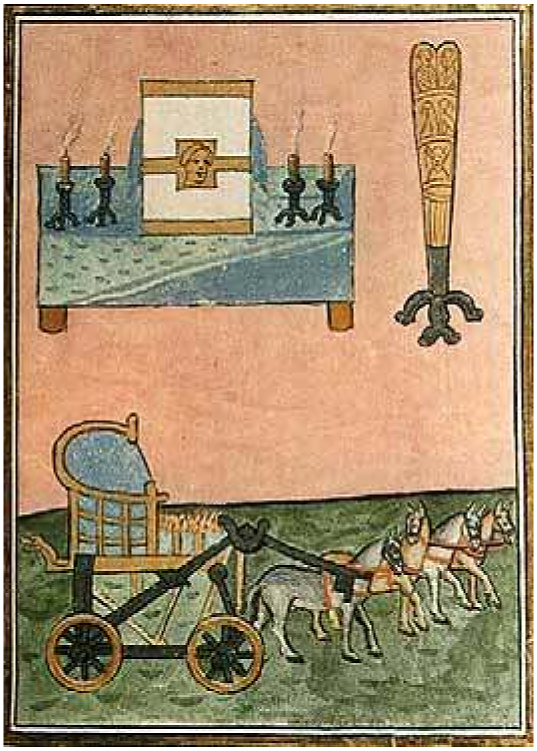
Notitia Dignitatum

Vrlo dragocjen izvor za kasnorimsko razdoblje predstavljaju *Notitia Dignitatum*, odnosno popis javnih dužnosti, službi od dvora pa do nivoa provincija, jedinica upravno – administrativne podjele (prefekture, dijeceze, provincije), zapovjedništva, vojnih jedinica,

trezora i privrednih pogona u javnom vlasništvu Načelno je popis podijeljen na istočni dio i na zapadni dio. Pretpostavlja se da se popis za istočni dio odnosi na stanje oko 395. - 400. god. n. e., a za zapadni oko 420. god. n. e. Pojedinici podaci u istočnoj i zapadnoj sekcijama su i reminisencija i na prijašnje periode (cc 20 godina ranije), pa tako se neki podaci za Istočni dio odnose i na 379. god. n. e. kada je za istočnog dominusa postavljen Teodozije I. Ovo unosi određene probleme u analizu popisa, jer se dešava da postoje jedinice pod istim nazivom ali pod različitim zapovjedništvima. Vrlo je teško odrediti da li je riječ o cijeloj jedinici i njenoj poziciji u različitim periodima, ili je riječ o detašmanima jedinice stacioniranim na različitim lokacijama u isto vrijeme. Ono što posebno daje vrijednost ovom dokumentu su mnogobrojne ilustracije koje dopunjavaju tekst. Vrlo su zanimljivi prikazi amblema pojedinih vojnih jedinica, izraženi preko dizajna na njihovim štitovima.

Prikazi amblema i dizajni na štitovima kasnorimskih vojnih jedinica.

Ilustracija koja predstavlja insignije pretorijanskog prefekta za Italiju.

Ilustracija koja predstavlja tri dijeceze prefekture Italije i to : Italiju, Ilirik i Afriku

Pored *Notitia Dignitatum,* od sačuvanih oficijelnih registara za kasnoantički period treba spomenuti i : 1. *Liber Coloniarum* ili *Liber Regionum,* napisan u IV. st. n. e. i koji se bavi podjelom zemlje i granicama unutar tadašnje Italije. 2. *Libellus Provinciarum Romanarum Et Civitatum Provinciarum Gallicarum*, nastao u vrijeme vladavine Teodosija I.

Scholia

Scholia/σχόλια (izgovara se “šolija”; u jednini *scholium* ili *scholion***,** ili σχόλιον = “komentar”, “intrepetacija”) su gramatički, filološki, kritički, pojašnjavački, situacioni ili bilo kakvi drugi komentari ili zabilješke (bilo da su originalni ili preuzeti iz ranijih komentara) koji su ostavljani na nekom antičkom rukopisu/manuskriptu, kao glose. To može biti jedna jedina reč napisana na margini nekog rukopisa ili umetnuta između dva reda teksta, ali i dugačak kontinuirani komentar bilo u margini teksta ili na nekom drugom mjestu u rukopisu. Taj je termin prvi put zabilježen u jednom Ciceronovom pismu Atiku. Onaj koji piše sholije naziva se sholijast. Sholije su bitni izvori informacija za mnoge aspekte klasične civilizacije, uključujući i saznanja o izgubljenim djelima antičke književnosti. Najstarije sholije, obično anonimne, potiču iz V. ili IV. st. p. n. e., npr. "D" sholije uz *Ilijadu*. Običaj kompiliranja sholija trajao je sve do kasnoromejskog doba.

Novi prepisivači i vlasnici rukupisa mijenjali su postojeće sholije i dodavali svoje, pa je njihov obim mogao toliko narasti da više nisu mogle stati na margine rukopisa te je postalo neophodno pretočiti ih u zaseban spis. U početku su uzimane samo iz jednog komentara, ali su kasnije kombinovane iz više njih. To se vidi po ponavljanju naslovne riječi *(lemma)* ili po

upotrebi alternativnih objašnjenja uvedenim izrazima kao što su: "ili ovako", "alternativno", "prema nekima", ili pak po eksplicitnom citiranju drugih izvora informacija.

Za grčku književnost najvažnije su sholije uz Homerovu Ilijadu (naročito one u rukopisima iz X. st.), Hesioda, Pindara, Sofokla i Apolonija Rođanina, a one uz Aristofana (uključujući tzv. *Prolegomena de comoedia*) predstavljaju važan izvor za poznavanje historije i razvoja grčke komedije, koji dopunjuje oskudne informacije koje se o toj temi nalaze u Aristotelovoj *Poetici* i kod *Sude*. Za rimsku književnost najznačajnije su Servijeve sholije uz Vergilija, zatim sholije Helenija Akrona i Pomponija Porfirija uz Horacija, kao i sholije Elija Donata uz Terencija.

Glavne crte antičke historiografije

Glavni izvor za rimsku povijest jesu historijska djela. Ona nas upoznaju sa tijekom događaja rimske povijesti, omogućuju nam da ih više ili manje točno datiramo i daju nam potrebne podatke o raznim stranama historijskog procesa. Moderna historijska znanost nasljednica je antičke historije. Istaći ćemo one crte koju se svojstvene antičkoj historiji i koje je moderna znanost razvila. Antička historija stavila je sebi u zadatak da sazna prošlost. Njoj je bila poznata ideja razvitka čovječanstva; najbolji predstavnici antičke historiografije težili su za tim da povijesne događaje promatraju u njihovoj uzajamnoj povezanosti. Antički historičari postavili su pitanje i o povijesnoj uzročnosti. Oni su formulirali misao o vjerodostojnosti povijesnih izvještaja i samim time udarili temelj povijesnoj kritici. Sa tim u svezi stajala je težnja za objektivnošću izlaganja, iako je ona, zbog čitavog niza uzroka, ostala samo idealna želja. Antička historiografija imala je svojih osobitosti, na koje ne treba zaboravljati kad se koristimo njenim podacima. Kod izlaganja mnogih historijskih pojava povjesničari su uvodili iracionalan moment, pozivali su se na sudbinu, čije su odluke smatrali neobjašnjivim i neizmjenjivim. Ta ideja predstavlja ostatak religijskog mišljenja. Specifičnost društvenog života antičkog svijeta našla je odraza u tome što su povjesničari u svojim djelima u prvi plan stavljali politički život; socijalne pojave ostale su kod njih u sjeni, a pitanja gospodarske povijesti gotovo da nisu ni doticana. Pojedinim osobama u povijesti pripisivana je izuzetna uloga. Pregled rimske historiografije pokazuje da je krug interesa antičkih historičara, generalno gledano, bio veoma ograničen. U doba Republike čitava se rimska povijest svodila samo na političku povijest grada Rima (*historia Romana*), a u doba Principata i Dominata to je poglavito *historia Augusta*, tj. povijest careva. To se stanje malo mijenjalo i onda kad je rimska povijest kad je rimska povijest stavljana u okvire opće povijesti. Treba imati u vidu klasnu uvjetovanost rimske historiografije. Publicistički motivi igrali su u njoj veliku ulogu, naročito u doba njenog procvata. Na početku svog razvoja rimska je historiografija bila poglavito aristokratska; demokratske ideje unesene su u nju tek u vrijeme mlađe analistike. Uz političku tendencioznost bilo je i drugih momenata koji su historičare republikanskog doba sprječavali da objektivno prikazuju historijsku prošlost a to je želja za uzdizanjem svoga roda, rimske države i njene prošlosti. U doba Principata i Dominata poviješću se bave uglavnom predstavnici oporbene senatorske aristokracije. Slavljenje prošlih vremena (*laudatio temporis*

acti) glavna je tendencija većine historičara toga doba. Pisci koji su bili bliski dvoru i bili apologetski raspoloženi prema caru nisu vršili bitan utjecaj na razvoj historiografije; oni su o republikanskoj prošlosti pisali po obrascima koje je stvorila senatorska historiografija. Bitna razlika između antičke i moderne historiografije sastoji se u tome što u antici povijest nije smatrana znanošću u užem smislu te riječi; ona se nalazila između znanosti i umjetnosti. Povjesničari nisu samo istraživali prošlost i utvrđivali određene povijesne zakonitosti, oni su težili za tim da donesu žive slike prošlosti, pa su u povijest unosili metode karakteristične za umjetnički rad. Osim toga, povjesničari su pred sobom imali praktične ciljeve: izučavanje povijesti trebalo je da pomoći vojskovođama i državnicima da pravilno ocijene suvremeno stanje, a običnim smrtnicima da pokaže primjere junaštva i poroka. To se moralo odraziti i na izboru materijala i na ocjenjivanju historijskih pojava. Kod predstavnika antičke historiografije oblik izlaganja imao je često veće značenje nego sadržaj. Pisci su težili da njihova djela imaju dramatičnu i živu povijest, na obazirući se uvijek na točnost i vjerodostojnost događaja koje opisuju. Oni su pribjegavali kontrastima i preuveličavanju, izmišljali su detalje, stavljali svojim junacima u usta govore sastavljene po retoričkim pravilima. Nisu svi povjesničari imali umjetnički dar Livija i Tacita: otuda vladavina šablona, naročito kod opisivanja bitaka, karakteristika ličnosti itd. Oduševljavanje oblikom udaljavalo je povjesničare od istraživačkih zadaća. Mali je broj njih pošao za primjerom grčkih povjesničara Tukidida i Polibija, tako da je tehnika istraživanja ostala na niskom nivou. Često su isti povijesni podaci, pa čak i jedni te isti citati prelazili iz ruke u ruku; oni su uzimani iz raznih hrestomatija, koje su davale historijske primjere za govornike. U antici nije postojao pojam književnog vlasništva, i zato doslovno prenošenje izvora, bez navođenja njegovog pisca, nije smatrano za djelo dostojno osude; u onim pak slučajevima kad je navođen tekst uz spominjanje pisca, taj je tekst često izostavljan. Jedan od glavnih nedostataka antičkih historičara jest podcjenjivanje brojčanih podataka i inače statističkih pregleda. Historičari kao da su ih se bojali i, ako si ih i navodili, činili bi to bez ikakvog kritičkog provjeravanja. Sve to čini da podaci antičkih historičara nisu ni izdaleka pouzdani. Njihovi se sudovi ne mogu primiti bez prethodne kritike.

Sve dosadašnje historijske rekonstrukcije zavise od izvorne građe i stavova i opredjeljenja istraživaća. I sama izvorna građa je djelo ljudi, koji su isto tako imali svoje načine života, ideje i opredjeljenja, pa je zato i ona prožeta subjektivizmom (posebno ona literarne prirode koja je isto rezultat istraživanja pojedinca). Svaki pojedinac (i to u svim historijskim razdobljima) svoje istraživačko djelo unosi i dio sebe, svoja shvatanja, nada, opredjeljenja, želje, svoje trenutno stanje i raspoloženje. Bez obzira koliko se neko pokušao udaljiti od subjetivnog odnosa prema svome radu, činjenica je da ne postoji nijedno djelo koje je u potpunosti oslobođeno subjektivističke „kontaminiranosti“. Jednostavno rečeno, istraživać je može pokušavati smanjiti i svesti na što je moguće manju mjeru, ali je praktično nemoguće da ona bar u nekom vidu ne postoji. Svi ovi navodi jasno pokazuju svu problematiku kretanja u historiografskim istraživanjima, jer i izvorna građa i literatura imaju određene naslage subjektivističke „kontaminiranosti“. Vezano sa navedenim problemom historiografije je i čest običaj da se istraživaću suvremeni politčki, društveni, ekonomski, kulturni i religijski odnosi projiciraju, odnosno transferiraju u povijesno doba kojim se bavi. Time on svjesno ili nesvjesno, namjerno ili slučajno nastoji ili na lakši način i sebi i javnosti olakšati razumijevanje djela ili pokušava opravdati ili legitimirati određene pojave ili planove u njemu suvremenom dobu. Posebna priča su oni koji praktično izmišljaju historiju u svrhu zadovoljavanja određenih osobnih, političkih i društveno – ekonomskih interesa.

E P I G R A F S K I i P A L E O G R A F S K I M A T E R I J A L

Drugi veoma vrijedan materijal koji služi kao izvorna građa za otkrivanje povijesnih slojeva u rimskom svijetu potiće iz originalnih natpisa i tekstova ostavljenih na određenim predmetima. U oblast izučavanja epigrafije spadaju oni natpisi koji su zapisani na tzv. „trajnim" materijalima (kamen, „živa stijena", zidine, metal – izuzev novca -, keramika), dok u oblast paleografije spadaju tekstovi zapisani na tablicama (izuzev metalnih vojničkih diploma), papirusu, pergameni, platnu... Tekstovi zapisani na metalnom novcu spadaju u okvire izučavanja numizmatike, dok izučavanje pečata spada u sfragistiku ili sigilografiju.

Epigrafski spomenici

Drugu vrstu spomenika predstavljaju epigrafski spomenici, tj. natpisi na trajnijim materijalama (poglavito kamenu, rjeđe na živoj stijeni, ali i na metalnim predmetima). Epigrafski spomenici su jedan vrlo vrijedan segment izvorne građe, jer daju masu podataka o dataciji (npr. popisi upravljaća i vladara, gradnje nečega ili nekog političkog ili drugog društvenog događaja), religiji i kultovima (npr. posvete bogovima), onomastici (imenima ljudi na koje se nailazi na tim natpisima), toponimiji, vojnim jedinicama, mortalitetu, natalitetu, običnim osjećanjima ljudi (npr. u britanskom Bathu se naišlo na natpis koji počinje riječima : „Neka se onaj koji mi je oteo Vilbiju sav rastoči").

Za najstariji do danas poznati epigrafski spomenik na latinskom jeziku smatra se natpis na crnom kamenom bloku (cipus), radi čega se i naziva *Lapis niger* („Crni kamen"). Ovaj spomenik je pronađen u jednoj od zona Foruma (ispred julijevske kurije), odnosno drevnog komicija, koji je imao posebno sveto značenje još od najranijeg perioda rimskog postojanja. Po pronađenom crnom kamenom bloku i čitava ta zona se naziva *Lapis niger*.

Lapis niger (u smislu zone) je ustvari drevno svetilište na Forumu, i zajedno sa svetilištem boga Vulkana (*Vulcanal*) predstavlja jedini ostatak starog komicija, i vjerojatno potiće iz jednog arhaičnog kultnog mjesta iz VIII. ili VII. st. p. n. e. čiji su ostaci pronađeni 1,5 m. ispod originalnog sloja zone *Lapis niger*. Zona je bila otkrivena i arheološki ispitana u periodu od 1899. do 1905. god. u kampanji pod vodstvom Giacoma Bonia. *Lapis niger* je bio opisivan još u vrijeme Republike, ali je za tadašnje Rimljane koji su ga smatrali mjestom velike svetosti, njegovo stvarno značenje bilo više-manje misteriozno. Upravo i ta činjenica dovoljno govori o njegovoj drevnosti. Zato se u rimskoj tradiciji razvilo više tumačenja i verzija nastanka i postojanja zone *Lapis niger*, koja prenose Dionizije iz Halikarnasa, Plutarh i Pompej Fest.Tako se govorilo da je to ili grob Romula ili mjesto njegovog umorstva ili grob Hosta Hostilija (*Hostus Hostilius*; djed kralja Tula Hostilija) ili lokacija gdje je Faust (poočim Romula i Rema) poginuo.... Možda je samo riječ o prostoru odakle su se rani kraljevi obraćali narodu i senatorima. Originalna verzija zone *Lapis niger* je bila prekrivena za vrijeme Sulinog ili Cezarovog preuređivanja Foruma. Njeno iskopavanje je donijelo na svjetlo dana mnogo vrijednih arheoloških ostataka iz vremena kraljevstva ili Rane Republike. Druga verzija zone *Lapis niger* izgrađena u I. st. p. n. e. je bila znatno jednostavnije svetilište.

Lapis niger

Sam natpis je teško razumljiv. Njegova slova su bliža grčkim slovima nego ijedan drugi latinski natpis, jer su kronološki bliža grčkom, kimskom alfabetu koji su narodi Italije preuzeli i adaptirali.Natpis je napisan bustrofedonski, kao i mnogi drugi najstariji latinski natpisi. Iz onoga koliko se može saznati iz teksta, riječ je o dedikaciji kralju ili svećeniku *rex sacrorumu,* i davanju teških kletvi onome ko uznemiri svetilište. Nastanak natpisa se datira u VI. st. p. n. e.

Iz doba Republike, naročito iz njenog starijeg razdoblja, sačuvano je relativno malo natpisa, od kojih najstariji ne prelaze III. st. p. n. e., ali je zato iz doba principata i dominata sačuvan ogroman broj natpisa. Zaključno sa 10. V. 2014. god. u bazi podataka Epigraphische Datenbank Clauss - Slaby je evidentirano čak 459 872 natpisa na latinskom jeziku. Na grčkom jeziku je isto do danas evidentirano više stotina hiljada natpisa koji potiću iz rimskog razdoblja. Na prostoru današnje BiH do danas je poznato preko 800 epigrafskih spomenika.

Razlikuju se votivni natpisi, upućeni bogovima, počasni natpisi u čast istaknutih i znamenitih ljudi (u postrepublikansko doba bilo je osobito mnogo natpisa posvećeno carevima, namjesnicima provincija i patronima lokalnih zajednica), monumentalni natpisi (na zgradama i drugim objektima), nadgrobni natpisi, koji u jednim slučajevima sadrže samo pokojnikovo ime, u drugim izlažu njegov životni put, a ponekad predstavljaju epitaf u stihovima. Posvetni natpisi (na koje se nailazi širom rimskog svijeta) istaknutim pojedincima otkrivaju njihov *cursus honorum*, i ovi epigrafski podaci umnogome ispravljaju neke greške koje se nalazi u literarnim vrelima. Nadgrobni, epigrafski spomenici mogu dati obilje podataka o pokojniku/pokojnici, uključujući ne samo životni put, imena roditelja i djece, doživljene godine starosti, nego i zanimanje. Kao da su ti natpisi predstavljali svojevrsni izraz čovjekove želje da "pobjegne" iz anonimnosti.

Zasebnu grupu čine dokumenti u obliku natpisa. To su zakoni, senatske odluke, dokumenti koji potječu od rimskih principsa i dominusa ili magistrata, odluke vijeća i magistrata lokalnih zajednica, kolegija, vjerskih udruženja itd. Iz doba Republike sačuvano je nekoliko važnih

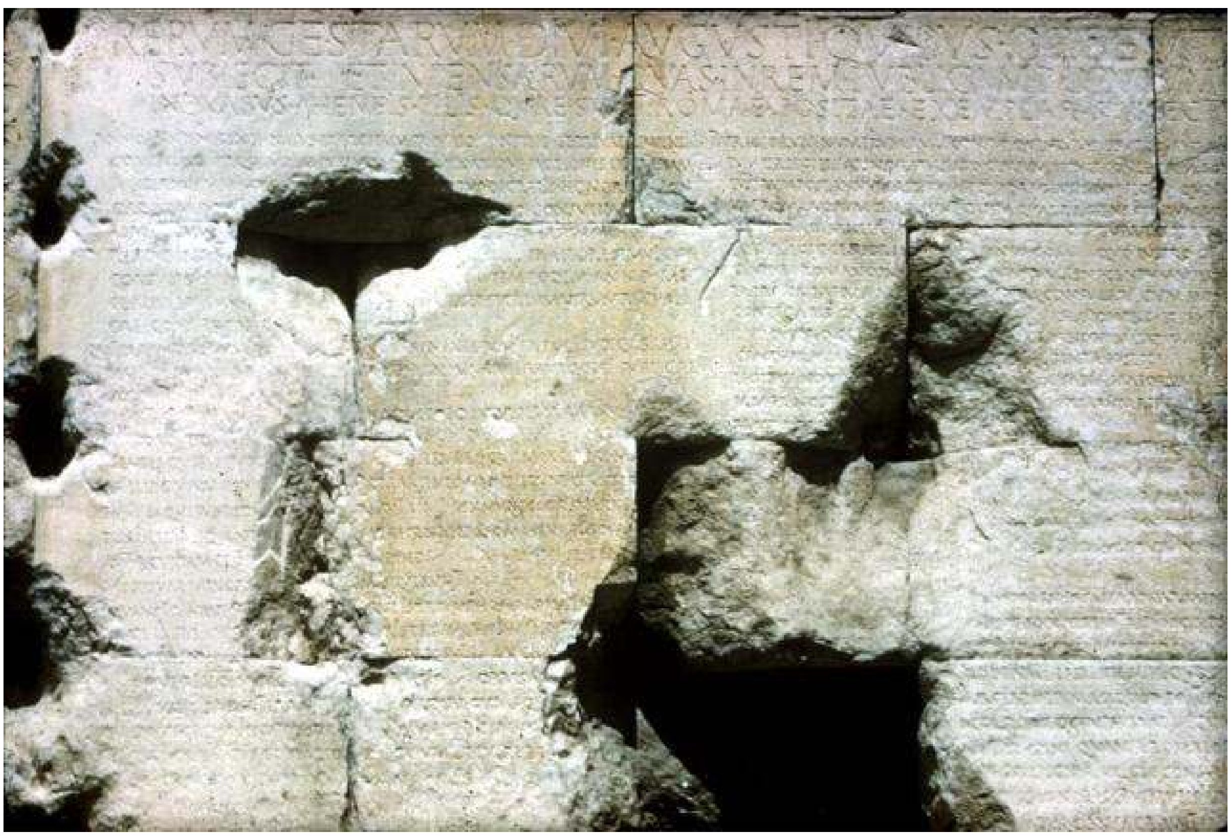
zakona (npr. Agrarni zakon iz 111. god. p. n. e.). Od natpisa iz postrepublikanskog doba valja istaći "Djela božanskog Augusta" (*Res gestae divi Augusti*) iz Ankare, koja predstavljaju književno djelo u pravom smislu riječi.

Hram boginje Rome i Augusta u Ankari, na čijim zidovima su ispisana „Djela božanskog Augusta“

Model hrama Rome i Augusta u Ankari. Nalazi se u Museo della Civiltà Romana u Rimu.

Detalj sa početka „Djela božanskog Augusta“ sa zida hrama u Ankari.

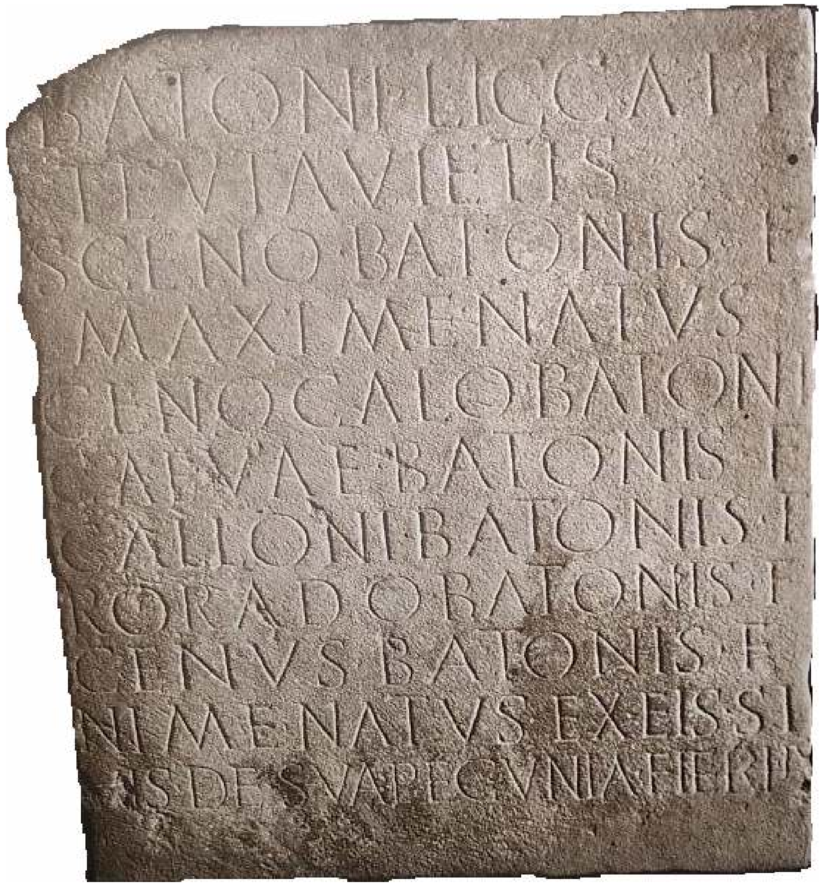
Epigrafski spomenik iz rimskog doba na grčkom jeziku. Datacija 88/89. god. n. e. Danas se nalazi u muzeju u Efezu. Natpis je bio izložen procesu *damnatio memoriae*, odnosno uklanjanju Domicijanovog imena, i zamjenom sa Vespazijanovim.

Primjer epigrafskog spomenika sa bilingualizmom, odnosno sa tekstom i na grčkom i na latinskom jeziku.

Iz vremena Flavijevaca sačuvana je senatska odluka o vlasti Vespazijana. Od natpisa iz doba Antonina važni su dokumenti koji se tiču razvitka kolonatskih odnosa; na početak kasnog doba pada edikt o cijenama koji je izdao car Dioklecijan i koji je važan za privrednu i političku povijest dominanta u svom nastajanju.

Epigrafski spomenik *ILJug* III, 1591= AHB p 72 iz mjesta Župča kod Breze, BiH. Riječ je o sepulkralnom spomeniku obitelji «Batona“. Zanimljivo je da nijedna osoba sa spomenika nema rimsko građanstvo, nego su još uvijek pravno – politički pripadnici peregrinske *civitas* ilirskog naroda Dezitijata. Natpis pokazuje kako je kulturološka romanizacija tekla brže od političko – pravne romanizacije, odnosno da su domorodci Ilirika brže usvajali temeljne tekovine rimskog svijeta (pismo i jezik), nego što su dobijali rimsko građanstvo.

Natpis Volusija Saturnina *AE* 1972, 174 = *AE* 1982, 268 iz *Lucus Feroniae*, Etrurija

Epigrafski spomenici se mogu naći na najrazličitijim kamenim oblicima. Pored tekstova na živoj stijeni, zidovima i miljokazima, najčešći kameni oblici na kojima se nalazi natpisi su : cipus (*cippus*), stela i ara.

Cipus sa frontalnim reljefom koji prikazuje otmicu Persefone. Datacija početak IV. st. n. e. Nađen u Dioklecijanovim termama. Nažalost, na frontalnom dijelu u natpisom polju nema teksta.

Stela koja određuje granicu između provincija Trakije i Donje Mezije. Postavljena za vrijeme principsa Hadrijana.

Rimska ara *funeraria* (nadgrobni spomenik). Nađena u blizini Via Emilia, u Modeni, Italija. Vjerojatno rani principat.

U epigrafici obična zagrada ( ) označava tekst koji se u natpisu nije trebao nalaziti, nego je njega definirala određena kratica, uglasta zagrada [ ] označava tekst koji se na natpisu trebao nalaziti, ali je nestao uslijed određenih slučajnih ili namjernih oštećenja epigrafskog spomenika. Radi uštede prostora kratice su bile vrlo česte na epigrafskim spomenicima, i postojali su razrađeni sustavi kratica koji su u tekstu zamjenjivali čitave riječi. Ovladavanje sustavom kratica je esencijalni element poznavanja rimske epigrafike. U epigrafskim tekstovima su česte i ligature, odnosno da se pojedina slova spajaju ili da se na jednom slovu nailazi i na znak koji predstavlja drugo slovo. I to je rađeno zbog uštede prostora. Rimski svijet nije poznavao znakove interpunkcije, pa su riječi bile često sastavljene. Jedina iznimka je znak • koji se nekada postavlja između riječi (bez obzira da li bile predstavljene kraticom ili punom sadržinom). Znak / u rekonstruiranom tekstu natpisa označava novi red na originalnom tekstu.

Dobar dio epigrafskih spomenika predstavlja i umjetničko djelo, jer pored teksta na njima su nekada uklesani veoma vrijedni umjetnički dekorativni elementi te reljefi osoba (posebno pokojnika i njegove familije i prijatelja na nadgrobnim spomenicima), božanstava i životinja. Ti slikovni prikazi, koji imaju nekada i simboličko značenje, vrlo često imaju ulogu uspješnog nadopunjavanja samoga teksta, i služe u procesu rekonstruiranja mnogih elemenata rimskog života.

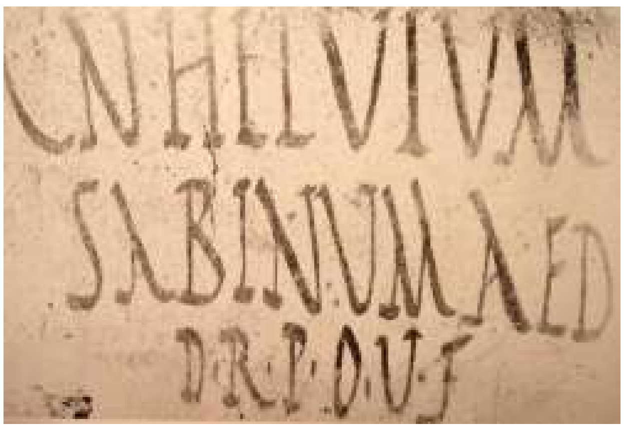

Epigrafski nadgrobni spomenik (kenotaf/*cenotaph*) *CIL* XIII, 8648, sa reljefnim prikazima prvog centuriona (*centurio primi ordinis*) XVIII. legije Marka Celija (*Marcus Caelius*; prikazan u sredini) i njegova dva oslobođenika. Marko Celije i njegovi oslobođenici su poginuli za vrijeme bitke u Teutoburškoj šumi u septembru 9. god. n. e. Publije, brat Marka Celija, je dao da se izradi ovaj nadgrobni spomenik, koji je nađen u zoni velikog legionarskog tabora *Castra Vetera* (Xanten – Birten; preciznije u Fürstenbergu; riječ je o prvom kastrumu pod ovim imenom koji je postojao do godine četiri cara) u Njemačkoj. Zanimljivo je da je ovaj spomenik iznad praznog groba, jer su tijela Marka Celija i njegovih oslobođenika ostala u dubini Njemačke. Spomenik se danas nalazi u Rheinisches Landesmuseum u Bonu, Njemačka.

Zanimljiv element u rimskoj pisanoj tradiciji čine *Acta Diurna* (*Acta Popidi, Acta Publica*). Riječ je o dnevnim zvaničnim zabilješkama, nekoj preteći dnevnih i službenih novina. One su bile zapisivane na kamenu ili metalu i prezentirane na javnom mjestu, kao što je Rimski Forum. Prva forma Akata se pojavila oko 131. god. p. n. e., i njen originalan sadržaj je uključivao rezultate zakonske procedure i suđenja. Kasnije je sadržaj proširen i na javne obavijesti i obavještenja, i druge bitnije vijesti, kao što su rođenja, vjenčanja i smrti pripadnika istaknutih familija. Nakon nekoliko dana, novosti su bile skidane i arhivirane. Druge forme Akata su bile legalne, municipalne i vojne obavijesti. *Acta Senatus* ili *Commentarii Senatus* (diskusije i odluke Senata) nisu bile oficijelno i kontinuirano objavljivane (iako to nije bilo zabranjeno), sve dok ih konzul Julije Cezar nije učinio javnim 59. god. p. n. e. Ustvari Cezar je uveo službeni zapisnik na sjednice Senata, koji je onda prezentiran javnosti na uvid kao oficijelni dokument (neka vrsta službenih novina). Praksu vođenja službenog zapisnika, ali sa zabranom objavljivanja, je nastavio August. Zapisnici su se čuvali u državnom arhivu i javnim bibliotekama. U vrijeme principata i dominata, oni su se mogli pregledati i istraživati samo ako

se dobije specijalna dozvola gradskog prefekta. Kasniji vladari su često cenzorirali Akta, i njihovo publiciranje je prestalo kada je došlo do raspada Carstva. Značenje ovih Akata je veliko, jer su oni uveli frazu „*publicare et propagare*", koja se po pravilu smještala na kraj teksta i time potvđivala načelo transparentnosti.

Zanimljivi su i natpisi pronađeni na zidovima Pompeja, gdje je riječ o grafitima, predizbornim porukama, ili nekim drugim porukama (nekada i sa lascivnim sadržajem). Ovi grafiti tako otkrivaju stanovnike rimskog svijeta sa svim njihovim jetkim i duhovitim mislima, pa se tako u Pompejima naišlo na grafit : „Careva majka je samo žena". Inače grafiti su bili vrlo česta pojava za izražavanje misli i širenje poruka u rimskom društvu, koje ne poznaje ni papir ni štamparsku mašinu.

Predizborni grafit iz Pompeja (*CIL* IV, 9928) koji poziva da se glasa za Gneja Helvija Sabina (*Cnaeus Helvium Sabinum*) koji se kandidirao za funkciju edila u pompejanskoj respublici. Tekst je dobar primjer rustične kapitale.

Posebnu kategoriju natpisa čine natpisi na raznim predmetima, koji mogu biti najrazličitijeg karaktera. Tako mogu sadržavati neke osnovne podatke, kao što su imena majstora koji su te predmete izrađivali, vrijeme popravka kakve građevine, posvete (bogovima, vladarima, magistratima, istaknutim i drugim pojedincima), magijske i druge formule itd. Uz njih se nalaze i tekstovi zapisani na metalnim pločicama ili drugim metalnim objektima, u prvom redu to se najviše odnosi na bronzane vojničke diplome koje su se davale prilikom časnog otpuštanja iz vojske.

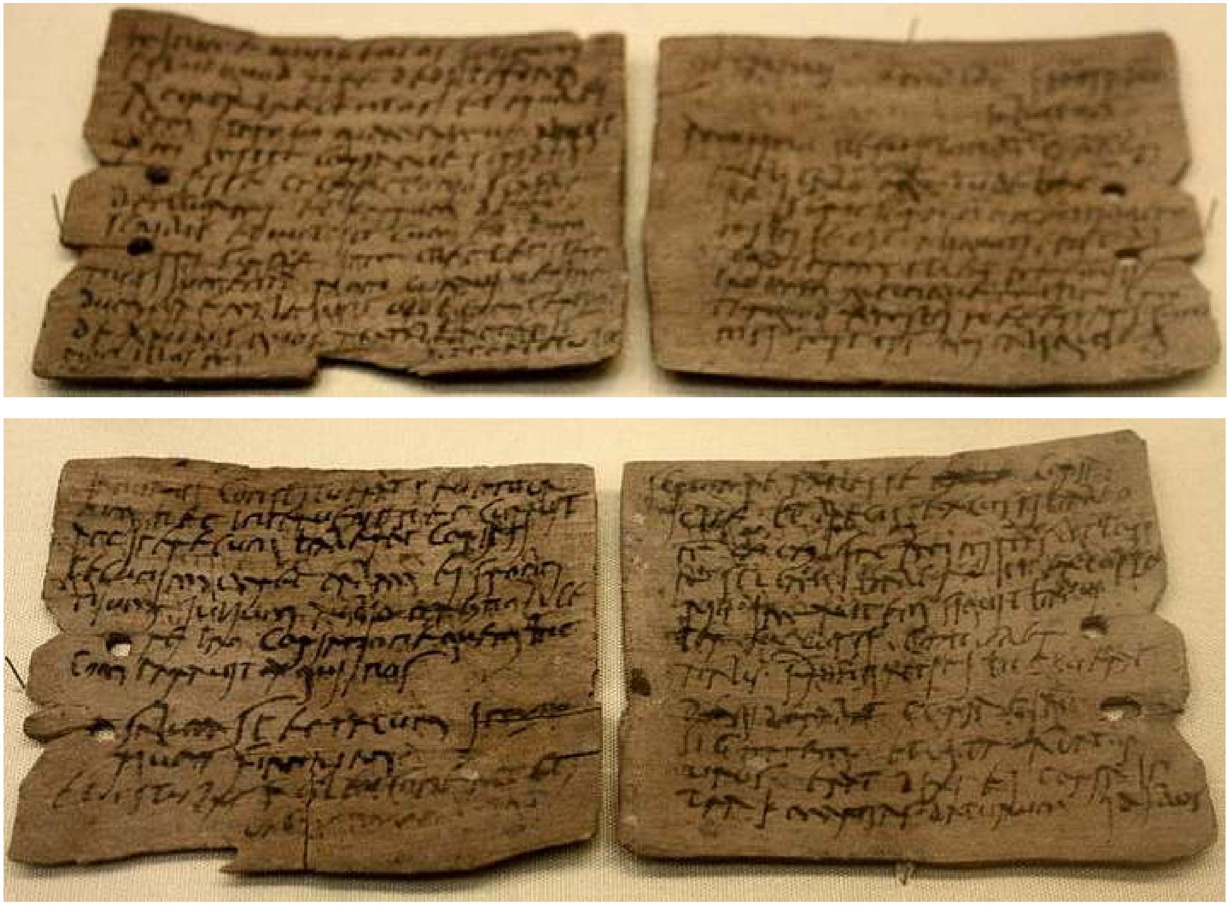
Antički epigrafski spomenici na latinskom jeziku su dobrim dijelom sistematizirani u nizu edicija kao što su *CIL* - *Corpus Inscriptiones Latinarum* (koju je započeo Theodor Mommsen), *AE* - L'Année épigraphique.... itd. Za prostore ilirskih provincija bitne su edicije : *ILJug* - *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia*, AHB - ANTIQVI HOMINES BOSNAE, AEHercegovine. Glavne baze podataka za rimske epigrafske spomenike na latinskom jeziku nalaze se na EDCS - Epigraphik-Datenbank Clauss / Slaby (http://oracle-vm.ku-eichstaett.de:8888/epigr/epigraphik_en) i EDH - Epigraphische Datenbank Heidelberg (http://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/offen/suchen2.html?benutzer=gast&kennwort=g2dhst. Glavna baza podataka za natpise na grčkom jeziku (od kojih veliki broj potiće iz perioda rimskog svijeta) nalazi se na PHI - Packard Humanities Institute (http://epigraphy.packhum.org/inscriptions/main).

Paleografski materijal

Za razliku od epigrafske građe, koje je sačuvan značajan broj, sačuvanog paleografskog materijala ima znatno manje, što je rezultat lakšeg propadanja materijala kao što su vosak, drvo, gips, papirus, pa i pergamena.

Rimski svijet je u velikoj mjeri koristio tablice (*tabulae*). Dok izučavanje brončanih vojničkih diploma (u obliku tablica) spada u oblast epigrafike, dotle sve vrste ispisanih tablica spadaju u paleografska istraživanja. U tu grupu spadaju tablice (izrađene od jelovog ili drugog drveta, bjelokosti...itd...) sa voštanom površinom, tablice izrađene samo od drveta (bez bilo kakve posebne površine od druge materije) i tablice sa gipsanom površinom. Ove tablice se pronalaze širom rimskog svijeta, iako ih je veoma veliki broj propao (ako već nije drvo propalo, nestala je voštana površina). Najstarija poznata kolekcija (127 primjeraka datiranih od 15. do 62. god. n. e.) kako – tako sačuvanih voštanih tablica, pisanih kurzivom, je nađena u Pompejima, i njihov vlasnik je bio pompejanski financijer Lucije Cecilije Jukund (*Lucius Caecilius Iucundus*). Sadržaj su im trgovački računi, ugovori o najmu i potvrde plaćenih računa. Druga značajnija kolekcija (25 primjeraka) potiće iz naselja *Vicus Pirustarum*, u zoni rudnika zlata *Alburnus Maior* u Dakiji (današnja pokrajina Transilvanija/Erdelj). Ove tablice, u većini slučajeva triptihi, su pisane kurzivnom majuskulom i datirane su u period od 131. do 167. god. n. e. Za nas su ove transilvanijske tablice posebno zanimljive jer govore o ilirskim kolonistima koji su se naselili u zlatonosnoj zoni, i njihovim uglavnom poslovnim aktivnostima. Treća skupina (iz II. i III. st. n. e.) voštanih tablica je nađena u Egiptu. Četvrta vrlo značajna skupina potiće iz otkrića pisama (pisanih karbonskom tintom na samo drvenim tablicama i *stylusom* na voštanim tablicama) iz rimskog vojnog garnizona u Vindolandi (danas Chesterholm), na granici provincije Britanije sa Kaledonijom. Pisma sa sjeverne britanske granice (jedne od najnemirnijih linija razgraničenja rimskog svijeta), mnogo govore o običnom, svakodnevnom životu rimskih oficira, vojnika i njihovih familija te civila na neki način povezanih sa vindolandskim garnizonom. Ona otkrivaju onaj duboki intimni život pojedinaca i njihovih doživljaja, koji literarna vrela teško pružaju u svojim „visokim" opisima. Tako se zahvaljujući njima može doći u dodir sa pravim bogatstvom ljudskih osjećanja i međusobnih odnosa. Rimljani klasične epohe se inače nisu ustručavali da svoja osjećanja javno iskazuju.

Uglavnom su čitljivi vindolandski tekstovi pisani samo na drvenim tablicama, dok su u nešto manjoj mjeri sačuvani i tekstovi pisani na voštanim tablicama. U svim sačuvanim vindolandskim voštanim tablicama vosak je nestao, ostavljajući samo ogrebotine nastale korištenjem *stylusa*.

Tablice iz Vindolande. Pismo (Tablet 343) Oktavija (*Octavius*) Kandidu (*Candidus*) vezano za zalihe pšenice, kože i tetiva.

Potrebno je napomenuti da se često na vanjskoj, nepovoštenoj strani tablice nalazi i kratki sadržaj teksta ispisanog tintom na unutarnoj strani, a česti su u slučaju nekih oficijelnih dokumenata na toj strani i popisi svjedoka. Posebna vrijednost nalaza pisanih tintom ili *stylusom* na tablicama je u tome jer predstavljaju svjedočanstvo o značajnom korištenju paleografskih varijacija latinskog pisma.

Od kraja XIX. i početka XX. stoljeća moderni istraživači antike počeli su proučavati grčkorimske papiruse. Ovi dokumenti nađeni su gotovo isključivo u Egiptu, i to posebno u području Oxyrhynchusa gdje je nađena enormna kolekcija papirusa koji se datiruju u vrijeme Ptolemeida pa kroz rimsko doba. Oni moderne istraživače upoznaju sa egipatskim životom u raznim razdobljima principata, dominata i ranoromejskog doba. Sačuvana su privatna pisma, priznanice, ugovori, računi, naredbe, porezni spiskovi i drugi dokumenti, koji su zanimljivi za povijest privatnog života rimskog Egipta, agrarnih odnosa, za povijest rimskih provincijskih ustanova.

I u ovim dokumentima se očituju autentički govori običnih ljudi zaokupljenim svakodnevnicom. Tako jedan mladi vojnik piše svojoj majci u Egipat : „Draga majko, nadam se da će te ovo pismo u dobrom zdravlju....”. u drugom dokumentu brat sestri poručuje : „Ako naiđeš na slačicu, kupi je i pripremi za zimu. Ako praviš nešto ukusno, napravi malo i za tvoga brata.”

Zahvaljujući nalazima iz Oxyrhynchusa nađena su i mnoga književna djela (više – manje u cjelosti, dijelovima ili u fragmentima) na grčkom jeziku nastala i u predrimsko i u rimsko doba. Među ovim papirusima sa djelima uglavnom grčkih pisaca (Pindara, Sapfo, Alkeja, Alkaman, Ibikusa, Korina, Euripida, Sofokla, Aristotela, Menandera, Euklida, možda Efora ili Kratipa, Satira peripatetika), pronađene su i epitome (na latinskom) sedam od 107 izgubljenih Livijevih knjiga. Ovi papirusi predstavljaju i vrijedan izvor za izučavanje ranoga kršćanstva, jer nađen je i značajan broj onih sa abrahamističko – kršćanskom tematikom, uključujući i tekstove koji bi se danas uklapali u kanonski korpus, ali i dosta onih koji bi pripadali apokrifnom i gnosističkom. Papirusi iz Oxyrhynchusa se danas nalaze razbacani u institucijama širom svijeta, a značajan broj je u Državnoj knjižnici u Beču pod nazivom „kolekcija kneza Rainera", u British Museum, i u Ashmolean Museum Oksfordskog univerziteta. U Egiptu su sačuvani i papirusi koji sadrže dokumente od značaja za političku povijest ne samo Egipta nego i čitavog klasičnog rimskog cara, kao što su pismo principsa Klaudija stanovnicima Aleksandrije i papirus koji sadrži Karakalin edikt iz 212. god. n. e. o dodjeljivanju rimskog građanstva peregrinima.

Privatno pismo pisano na grčkom, pronađeno u *Oxyrhynchusu.* Datacija II. st. n. e. Pismo je napisala žena po imenu Taja (*Thaius*) svome rođaku ili prijatelju Tigriju (*Tigrius*). Danas se nalazi u Spurlock Museum, univerziteta Illinois, USA.

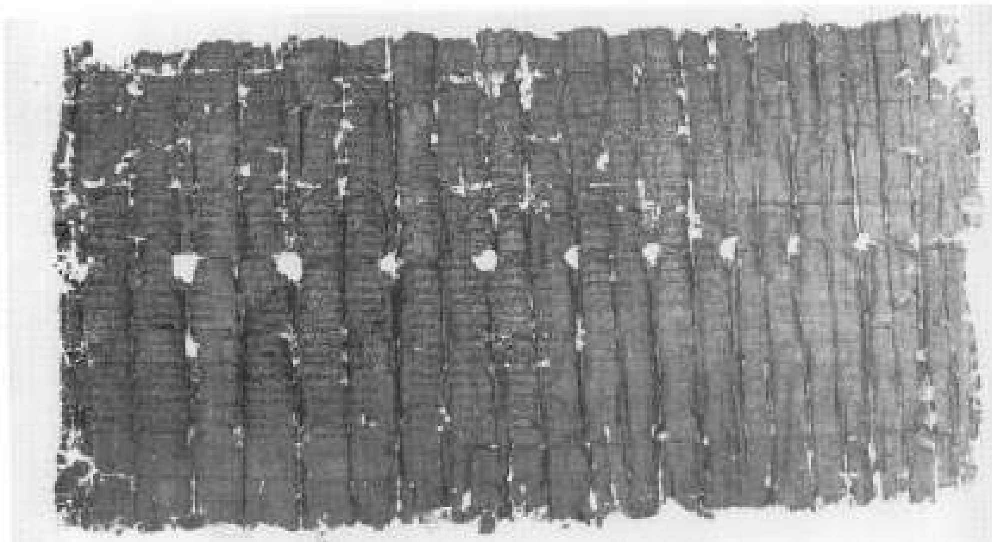

Papirus iz Oxyrhynchusa koji prikazuje fragment iz djela Euklida o elementima. Datacija 75. – 125. god. n. e.

Papirus za koji se vjeruje da sadržava i tekst Karakalinog edikta (*Constitutio Antoniniana*). Danas se nalazi u Giessen univerzitetu.

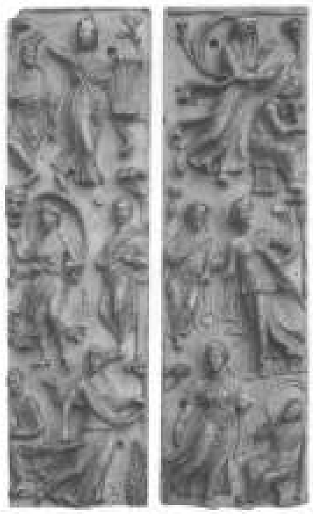
Postoji i kolekcija nalaza papirusa i iz Herkulanuma (*Herculaneum papyri*) kojih po oficijelnoj listi ima 1814 svitaka i fragmenata. Ovi papirusi, koji sadrže veliki broj tekstova na grčkom iz filozofije, su došli iz knjižnice doma nazvanog Vila papirusa. Ovu ladanjsku kuću je posjedovao Lucije Kalpurnije Pizon Cezonin, punac Julija Cezara. Pretpostavlja se da je on u ovoj kući ustanovio knjižnicu, za koju je djela sakupljao, sortirao i brinuo se epikurejac Filodem (*Philodemusa*; on sam je identificiran kao autor bar 44 svitka). Kasniji vlasnici kuće su naslijedili ovu knjižnicu i ona je tako dočekala erupciju Vezuva čija ju je erupcija konzervirala i tako sačuvala. Zanimljivo je da je u trenutku kada ju se zahvatio piroklastički talas da su vrijedna djela knjižnice spremana kako bi se prebacila u sigurnost. Najveći dio svitaka od papirusa se danas nalazi u Museo Archeologico Nazionale u Napulju.

Herculaneum Papyrus 1428: *Philodemus*

Diptih

Diptihi iz kasne antike predstavljaju vrijedno svjedočanstvo za izučavanje prosopografije i umjetnosti posljednja dva stoljeća rimskog svijeta. Diptih (od grčkog δίπτυχον) je bio bilo koji objekt (a ne samo voštana tablica) sa dvije ravne ploče koje su međusobno uvezane, i ovaj dizajn je bio vrlo popularan u grčko – rimskoj kulturnoj ekumeni, pa i kasnije u mediavelnom razdoblju. U kasnoj antici, diptihi od bjelokosti, drveta i metala i sa izrezbarenim reljefom iznimne umjetničke vrijednosti su bili veoma popularni. Sačuvan i poznat je 71 takav diptih iz perioda kraj IV. – početak VII. st. n. e. Najčešći vid su bili „konzularni diptihi", koji su se dali uraditi (u privatnoj režiji) u znak proslave da je neko postao konzul *ordinarius.* Jedan diptih se može smatrati „imperijalnim", a bilo je i onih koji su se odnosili na nečije dobijanje manje uglednije tradicionalne javne dužnosti i počasti, kao i onih koji su bili ležernijeg karaktera i sadržaja. Svi ovi kasnoantički diptihi sa lijepo, umjetnički izrađenim rezbarijama su korišteni kao voštane tablice ili su bili smatrani posebnim dekorativnim objektom koji se dijelio. Vrijeme nastanka ovih diptiha je između 384. i 541. god. n. e. Mnogi kasnoantički diptihi su spašeni, jer su korišteni kao vrijedne i kvalitetne korice za kasnije knjige, posebno ako su oni bili liturgijske ili općenito crkvene naravi. Ako su bile tri ravne ploče, onda bi se taj objekt zvao triptih, a oni sa još više ploča/tablica su nazivani poliptihi.

Diptih koji prikazuje pjesnike sa njihovim muzama. Datacija V. st. n. e. Danas se nalazi u muzeju Louvre u Parizu.

Ilustracija koja prikazuje diptih „Pjesnik i muza“. Datacija V. st. n. e. Zanimljivo je na ovom diptihu potpuno odsustvo kršćanskih motiva i simbola, što ukazuje da je autor ili naručilac ovog diptiha osoba obrazovana u klasičnom vidu. Danas se nalazi u Duomo of Monza, blizu Milana.

Konzularni diptih Anicija Petronija Proba (*Anicius Petronius Probus*; konzul na zapadu 406. god. n. e.). Na slici je prikazan tadašnji dominus Honorije. Danas se nalazi u katedralnom trezoru u Aosti.

Konzularni diptih Manlija Boecija (*Manlius Boetius*, konzul na zapadu 487. god. n. e.). Danas se nalazi u muzeju Santa Giulia u Brescia/Breši, Italija.

Konzularni diptih Flavija Anastazija Proba (*Flavius Anastasius Paulus Probus Sabinianus Pompeius Anastasius,* konzul na istoku 517. god. n. e.). Danas se nalazi u Ancien trésor de Saint-Etienne de Bourges, Francuska.

Konzularni diptih Magna (*Anastasius Paulus Probus Moschianus Probus Magnus*, konzul na istoku 518. god. n. e.). Sjedi između dvije figure koje predstavljaju gradove Rim i Konstantinpolis. Danas se nalazi u muzeju Louvre u Parizu.

Imperijalni diptih koji prikazuje istočnog dominusa iz prvih decenija VI. st. n. e., kako trijumfira nad svojim neprijateljima. Danas se nalazi u muzeju Louvre u Parizu.

N U M I Z M A T I K A

Rimska numizmatika je posebno bitna za izučavanje rimske historije, posebno za ekonomiku. Mjesto na kome se pronađe rimski novac i količina tog novca, nađena na raznim mjestima, govore o trgovačkoj vezi ovog ili onog područja za rimskim središtima. Neobično su važne predodžbe na novcu. Na ranijem novcu predstavljana su rimska božanstva, simboli koji se tiču kulta ili tradicionalne rimske prošlosti (npr. vučica koja hrani djecu). Od kraja Republike na novcu se predstavljaju i političke ličnosti, koje pokazuju portretsku sličnost. Preko njih se bar djelimično ima uvid u fizionimiju lica pojedinca, te tako mogu pokušavati detektirati i njegove karakterne osobine. Novac iz doba Carstva donosi ikonografiju principsa i dominusa. Na osnovi toga se može izvršiti i uvid u određene „modne stilove" koji omogučavaju određivanje kronologije određenih nalaza. Pojedine riječi ili izrazi (legende), urezani na novcu, često predstavljahu političke navode iz ovog ili onog razdoblja. Zbog svega toga je za znanost izvanredno važno istraživanje novca koji spada u razdoblja nedovoljno osvijetljena literarnim izvorima (npr. III. st. n. e.).

Većina pisanih podataka o novcu, koji omogučavaju postavljanje kakve – takve slike o strukturiranosti i složenosti monetarnog sustava u rimskom svijetu pored niza razbacanih u literarnim vrelima, daju i sačuvani egipatski papirusi.

Prije uvođenja novca u pravom smislu među Italike, mjerilo vrijednosti su bili stoka (*pecus*, odakle potiće i riječ *pecunia*) i neravnomjerno oblikovani dijelovi bronze poznati kao *aes rude*, koji su se morali mjeriti na vagi prilikom svake transakcije. Sa grčkom kolonizacijom u Italiji je došla i institucija kovanog novca, kao mjerila vrijednosti i razmjene. Grčke kolonije kao što su Kima, Neapolis, Tarent, Velia, Metapont, Turij, Kroton, Sibaris, Regij su bile državice sa razvijenom robno – novčanom privredom i tehnologijom izrade novca. One su u toku V. i IV. st. n. e. producirale velike količine novca, između ostalog i poradi ratova koje su vodili bilo međusobno bilo protiv Etruraca ili italskih zajednica iz svoga zaleđa. Preko njih su se i Rimljani upoznali sa novcem u pravom smislu riječi, pa su oni prije nego što su prešli na emitovanje sopstvenog novca koristili i grčke monete. Država je počela emitiranje sopstvene monete i iz financijsko - ekonomskih, ali i kulturoloških razloga.

Temeljna grčka i helenistička novčana jedinica je bila drahma (δραχμή), i u vrijeme o kojem se govori to je bila standardna srebrna kovanica. Njena manja denominacija je bio obol (1/6 drahme). Veće denominacije od drahme su bile didrahme (δίδραχμον, 2 drahme), tetradrahme (τετράδραχμον, 4 drahme), decadrahme, pentakaidecadrahme i zlatnici pentadrahmei octadrahme. 1 obol je vrijedio 8 halkoi, a 100 drahmi je iznosilo 1 minu, a 60 mina jedan atenski/atički talent. Mina i talent se nikada nisu kovali, i predstavljali su samo mjere. Atenski ili Atički standard drahme je težio nešto više od 4,3 grama. Riječ drahma se sačuvala u mnogim kasnijim novčanim jedinicama kao što je arapaska jedinica dirham/درهم.

Jedan od ranih tipova rimskog novca je bila velika izlivena brončana ravna poluga, koja je sada nominirana i poznata kao *aes signatum*. Veličine poluga su varirale, ali uglavnom su bile 160 x 90 mm., i težine oko 1500 – 1600 grama. One su uobičajeno imale dizajne na jednoj, a kasnije na obje strane. U drugim dijelovima Italije (poglavito u sjevernoetrurskim zajednicama) su producirane slične monete – poluge, ali su one bile pravljene od nerafiniranog metala sa znatnom količinom željeza u svome sastavu. Ove poluge su poznate kao *aes graves*. Rimski *aes signatum* se počeo proizvoditi krajem IV. st. p. n. e. i koristio se sve do oko kraja I. punskog rata, preklapajući se sa drugim elementima i emisijama prvobitne monetarne politike Republike.

Aes signatum, datacija nakon 450. god. p. n. e. Težina 1616,62 grama. Danas se nalazi u Vatikanskoj biblioteci u Rimu.

Prema pravniku Pomponiju (II. st. n. e.), 289. god. n. e. ustanovljena je služba *tresviri monetales* ili *triumviri monetales*. Članovi ovog komiteta su oficijelno bili poznati kao *tresviri aere argento auro flando feriundo* (kratica III. VIR. AAAFF ili III. V. A.A.A.F.F ili III. VIR. A.P.F/(*tresviri ad pecuniam feriundum*/; „Trojica koji su odgovorni za kovanje i lijevanje bronze, srebra i zlata"). Ova služba monetara je trajala sve do sredine III. st. n. e. Iako su u početku bila trojica monetara, Julije Cezar je broj nakratko povećao na četvoricu. Kovnica je bila locirana u ili blizu hrama Junone Monete na Kapitolu. Ovi niži magistrati su bili direktno odgovorni za produkciju novca, i proces njegove proizvodnje. Biti monetar značilo je često i prvu stepenicu u *cursus honorumu*. Pojedine kovanice legendu S C ili EX S C (*ex senatus consulto*), što je značilo da je riječ o specijalnim emisijama. Neke od ovih specijalnih emisija nisu nosile simbol, znak ili potpis monetara, nego samo natpis CVR. X. FL. (*curator denariorum flandorum*) ili su bile potpisane od pretora (P), edila (CVR AED), ili kvestora (Q).

Pošto je Republika u prvo vrijeme raspolagala sa mnogo više bakra i bronze u odnosu na srebro, ubjedljivo najveći broj ranih rimskih kovanica, oficijelnog novca cirkularnog oblika, je bio izrađen od teško lijevane bronze, i u numizmatici ove emisije su poznate kao *aes grave*. Standardni novčić se zvao *as*, što je bila riječ koja je označavala takođe i jedinicu težine. Monetarni as je originalno težio kao 1 rimska funta/libra, odnosno njenih 12 unci (*unciae*). As je imao i manje denominacije koje su sa vremena na vrijeme izdavane kao što su : *bes* (2/3 asa), *semis* (1/2 asa), *quincunx* (5/12 asa), *triens* (1/3 asa), *quadrans* (1/4 asa), *sextans* (1/6 asa), *uncia* (1/12 asa) i *semuncia* (1/24 asa). Težina, odnosno vrijednost asa se promijenila kada je cc 270. god. p. n. e. došlo do opadanja težine *aes grave* na oko 10 težinski (ne monetarnih) unci. Opadanje težine se nastavilo do početka II. punskog rata kada je pao na 5 težinskih unci, da bi oko 211. god. p. n. e. konačno pao na još znatno nižu težinsku vrijednost

od cc 32 grama. U toku III. st. p. n. e. i u slučaju brončanih asa i njihovih manjih denominacija se prešlo na izrađivanjem kovanim, a ne više lijevanim postupkom.

Semis (poluas) tipa *grave*. Datacija cc 270. god. p. n. e. Na aversu Pegaz leti desno, na reversu Pegaz leti lijevo.

Kovanica tipa *aes grave*. Na aversu bradata glava boga Janusa. Na reversu pramac galije. Težina 259,2 gr. Datacija cc 240. – 225. god. p. n. e.

Kada je Rimska država počela da emitira svoj srebrni novac, to je rađeno tako što su imitirani stilovi koji su producirani u grčkim kolonijama u južnoj Italiji. Oni su producirani na način proizvodnje, koji je tada primjenjivan u *Neapolisu* (postoji i mišljenje da su tamo i bili producirani). Ovi na grčki način kovani novčići su oko 300. god. p. n. e. bili producirani u manjim količinama i imali su grčki natpis ΡΩΜΑΙΩΝ. Republika je svoj prvi srebrni novac tipa didrahme izdala u kontekstu rata sa Pirom.

Na aversu ovog novca se nalazila glava boga Marsa, sa šljemom korintskog tipa. Na reversu se nalazila glava konja, klas žita i natpis ROMANO. Ovaj novac je možda prethodio novcu tipa *aes grave*, ali je izdavan i korišten uglavnom u *Magna Graecia* i Kampaniji. Pretpostavlja se da je ova serija, u ime Republike, kovana u Neapolisu.

Ranije se mislilo da je navedena serija izdana u Metapontu. Srebrna kovanica, za koju se danas smatra da je prva izrađena i izdata u samom Rimu, je didrahma koja je imala na aversu portret Herkula, a na reversu vučicu sa blizancima. Datum izdavanja je vjerojatno bio 269. god. p. n. e. Težina je iznosila cc 6,8 grama ili 1/48 rimske funte. Iako ima mišljenja da je ova kovanica vrijedila 10 asa, i da je bila izraz prvih denara (na osnovi podatka Plinija Starijeg da su denari uvedeni u upotrebu 269. god. p. n. e.), ipak većina historičara stoji na stajalištu da ovo ipak nije bio denar, nego drugi tip didrahme. Ovi novci nisu emitirani i značajnijem kvantitativnom obimu.

Quadrigatus, rimski srebrni kovani novac, se započeo emitirati oko 225. god. p. n. e. u većem obimu i tako je nazvan zbog prikaza boginje Pobjede na reversu kako vozi kola tipa *quadriga*. Za vrijeme II. punskog rata *quadrigatus* je izgubio golemu vrijednost (devalvirajući čak na samo 30 % udjela srebra u sebi.), i ubrzo je povućen iz opticaja. Ovi srebrni novci su korišteni primarno za trgovinu i financijsko – ekonomske odnose sa Grcima u južnoj Italiji i Siciliji i drugim razvijenim mediteranskim zajednicama. Teški izliveni komadi od bronze su korišteni za financijsko – ekonomske odnose u središnjoj i sjevernoj Italiji.

Vrijednost rimskog novca je procjenjivana na osnovu težine kovanice i udjela plemenitih metala u njoj. Što je više bile plemenitih materijala u njoj, to je ona bila i vrednija.

Uvođenje u upotrebu *denariusa*/denara/dinara i sustava zasnovanog na njemu

Glavni srebrna kovana nominacija rimskog svijeta je bio denar, koji je uveden u upotrebu 211. god. p. n. e. i emitiran u velikim količinama, zahvaljujući srebru zaplijenjenom kao ratni plijen prilikom zauzimanja Sirakuze. Denar je originalno/prvobitno vrijedio 10 asa (pa odatle *deni* = „sadržava deset”) i težio je oko 4,5 grama (1/72 rimske funte), i imao je čistoću od 96-97 %. Od srebra je bio poludenar nazvan *quinarius* i četvrtdenara čuveni sestercij/*sestertius* (od *semis tertius* u značenju 2 ½, jer je originalno toliko vrijedio asa). *Sestertius* je tako iznosio 2 ½ asa. Kvinarij i sestercij su originalno bili sa sa istom čistoćom srebra kao i denari, samo manji i sa lakšom težinom. Svi su oni nosili na aversu glavu boginje Rome i na reversu dioskure kako jašu (referenca na mit o njihovoj mitološkoj pomoći Rimljanima u bitci kod Regilskog jezera). As je isto bio kovan i rađen je od bronze. U ovo doba su se izrađivali i zlatnici vrijedni 60, 40 i 20 asa, koji su svi imali prikaz glave Marsa na aversu i orla sa raširenim krilima kako stoji na munji na reversu. Ovo je izgleda bila privremena mjera u izvanrednim situacijama kakva je npr. bio II. punski rat. Ovi zlatnici su se koristili samo u jednom kratkom periodu.

U isto vrijeme je u upotrebi bio i drugi srebrni novac nazvan *victoriatus*, koji je manju čistoću srebra u odnosu na denare i njegove denominacije. Ovi viktorijati su uglavnom izgleda cirkulirali najviše u južnoj Italiji i Siciliji.

Kako izgleda II. punski rat je imao enorman utjecaj na ubrzani razvoj i preobražaj rimskog monetarnog sustava, njegovih vrijednosti i standardizacije. U narednom periodu denar je gubio na težini, što je rezultat i velikih troškova rata i visokog javnog duga koji je Republika imala nakon završetka II. punskog rata. Tako je već 206. god. p. n. e. denar težio 4,2 grama, u periodu 199. – 190. god. p. n. e. 3, 9 grama i 179. – 170. god. p. n. e. 3,7 grama. U augustovsko doba je težina iznosila cc 3,9 grama, da bi se za principsa Nerona smanjila na čak 3,4 grama. U znatno kasnijim razdobljima se još više smanjivala. Za razliku od smanjivanja težine, čistoća denara i njegovih denominacija se u republikansko doba nije suštinski mijenjala i ostala je iznad 90 %, čak i iznad 95 %. Izuzetak su jedino bili srebrni novčići koje je dao emitirati Marko Aurelije, neposredno prije bitke kod Akcija, kada je došlo do značajne devalvacije. Ovi denari su bili nešto manji u dijametru od normalnih denara i bili su napravljeni sa primjetno manje srebra. U principatu se procentualni udio srebra se postupno smanjivao (posebno za Antonina) i 186. god. n. e. udio srebra u ukupnoj masi denara je smanjena na 74%,

Oko 141/140. god. p. n. e. denar je redefiniran i od tada je vrijedio 16 asa (kako bi se bolje reflektirao pad težine asa), što je onda automatski značilo da je sestercij vrijedio 4 asa, a *quinarius* 8 asa. Ovaj novi odnos će trajati i u narednim stoljećima, sve dok se ne prestane koristiti monetarni denarski sustav. U isto vrijeme je jedinica računanja promijenjena sa asa na sestercije, što je možda indikator inflacije. Uz denarski sustav nastavili su cirkulirati i viktorijati, i postali su kasnije popularni u Cislalpinskoj Galiji gdje su bili u upotrebi zajedno sa masalijanskom drahmom.

Revers denara na kome je prikazana boginja Luna kako vozi *biga*. Datacija 169. – 158. god. p. n. e.

Denar koji pokazuje da vrijedi 16 asa. Datacija 141. god. p. n. e.

Revers denara na kome se slave pretci N. Fabija Piktora.

Denar izdat 83/82. god. p. n. e. Na aversu ovjenčana glava Jupitera. Na reversu boginja Pobjeda vozi *quadriga*. Monetar : *Quintus Antonius Balbus*

Denar koji je dao 44. god. p. n. e. izdati Julije Cezar. Na aversu je njegov portret.

Denar iz augustovskog doba (iskovan 19. god. p. n. e.), iz rimske kovnice. Monetar Lucije Akvilije Flor (Lucius Aquillius Florus). Na aversu bista Vrline pod kacigom, a na reverse August vozi kola koja pokreću slonovi.

Zanimljiv denar iz augustovskog doba. Na aversu je portret Augusta, a na reversu portret Agripe. Iskovan je u Rimu, pod nadzorom monetara Gaja Sulpicija Platorina (*Caius Sulpicius Platorinus*).

Denar izdat 82. – 85. god. n. e. Na aversu je portret Flavije Domitile, kćerke božanskog Vespazijana i sestre Tita i Domicijana. Na reversu je boginja Sreća kako drži kormilo u desnoj ruci i “rog obilja” u lijevoj.

Denar princepsa Marka Aurelija. Veličina 17 mm., a težina 3,26 grama. Na aversu portret princepsa, a na reversu boginja *Concordia* sjedi, drži pateru, dok se "rog obilja" nalazi ispod stolice.

Zlatnici/*aurei* su se ponovo javili u vrijeme Sule, a u velikom broju su bili kovani za vrijeme Julija Cezara iz razloga priprema za njegove planirane ratove na istoku. Nakon kraja Republike, upotreba zlatnika se raširila. Zlatnik/*aureus* je vrijedio 25 denara ili 100 sestercija. *Aureus* je bio skoro iste veličine kao denar, ali je bio teži od njega zbog toga što je zlato teže od srebra. Težina zlatnika/*aureus* je standardizirana za vrijeme Julija Cezara na oko 8 grama, da bi za vrijeme Nerona bila smanjena na oko 7,3 grama. Nakon vladavine princepsa Marka Aurelija smanjila se produkcija aureja, a i njihova težina se nadalje smanjivala do 6,5 grama u vrijeme princepsa Karakale. Bez obzira na smanjivanje težine, zlatnici/*aurei* nisu gubili na čistoći i bili su blizu 24karatu. Za vrijeme krize i inflacije u III. st. n. e., te posebno uslijed devalvacije srebrnog novca vrijednost zlatnika je naglo porasla u odnosu na srebrnjake i druge mesingane i bakarne denominacije. To je dovelo i do niza socijalnih problema, jer iako je Država izdavala i mesingani i bakarni novac, ona je nazad u vidu taksi primala isplate samo u zlatnom ili srebrnom novcu. U kaosu III. st. n. e. zlatnici su bili emitirani u velikom broju varijacija. Ova vrsta zlatnika je proizvođena sve do početka IV. st. n. e. kada je zamijenjena sa zlatnikom *solidus*.

Aureus kojeg je dao emitirati Julije Cezar u znak njegovih pobjeda u Galiji. Na aversu je portret žene sa dijademom i hrastovim vijencem (moguće boginja *Venus, Pietas* ili *Clementia*). Na reversu tropeum.

Aureus (18mm, 7.86 grama) iz kovnice u Lugdunumu. Na aversu portret Augusta. Na reversu prikazi njegovih unuka Gaja i Lucija Cezara.

Aureus (20x21 mm., 7,3 grama) iskovan 150. – 151. god. n. e. u Rimu. Na aversu portret Antonina Pija, a na reverse boginja Mira.

Aureus izdat u Rimu u periodu decembar 170. – decembar 171. god. n. e. Na aversu portret Marka Aurelija, a na reversu isto Marko Aurelije kako vrši oficijelno žrtvovanje.

Aureus iz 193. god. n. e. Na aversu portret Septimija Severa. Na reversu legionarski orao između dva vojna stjega.

U postrepublikansko doba, nadležnost u emitiranju državnog novca je bila teorijski podijeljena. Senatska blagajna kovala je bakreni/bronzani novac, carska – zlatni i srebreni. Za razliku od republikanskog doba, od monetarne rekonstrukcije iz augustovskog doba as više nije

proizvođen u vidu brončanog novčića, nego je kovan u čistom bakru. As se nastavio proizvoditi sve do kraja III. st. n. e. I pojedine njegove manje denominacije su povremeno nastavile postojati u postrepublikanskom periodu kao što su : *semis*, *quadrans, uncia*.

Sesterciji su se počeli proizvoditi u mnogo većim količinama sa uspostavom principata, i to će trajati sve do kasnog III. st. n. e. Većina ih je bila kovana u Rimu, ali od 64. god. n. e. kovnica u Lugdunumu je dopunjavala emitiranje sestercija. Za razliku od republikanskog doba, od monetarne rekonstrukcije iz augustovskog doba sestercij više nije proizvođen u vidu malog srebrnog novčića, nego je to sada bila teža mesingana kovanica cc 25 – 28 grama. Mesing je legura bakra i cinka, i ima pomalo sjajnu, "zlatkastu" boju pa su ga zato Rimljani i zvali *orichalcum/aurichalcum*. Pošto su kasniji vladari davali da se stariji sesterciji pretope radi novih emisija, dolazilo je do opadanja kvalitete legure, jer se gubio cink. Zato kasniji sesterciji izgledaju nešto tamniji u izgledu. Ipak je u vremenu kada su devalvirali srebrne kovanice tipa denara i antoninijana, sestercij kako – tako odolijevao devalvaciji. Ipak su posljednji sesterciji bili iskovani za vrijeme vladavine principsa Aurelijana. Mnogi sesterciji su povučeni iz upotrebe, kako bi bili pretopljeni i od njihovog metala pravljeni antoninijani. A to će opet samo još više povećavati inflaciju i financijsku krizu.

Cijene i računi su se često izražavali u sestercijima, pa je tako u Pompejima jedan modij pšenice koštao 7 sestercija, raži 3 sestercija, jedno vedro 2 sestercija, tunika 15 sestercija i magarac 500 sestercija. Sesterciji su vrlo dobro vrednovani od numizmatičara, posebno zbog prikaza na sebi. Posebno su to serije izdavane za vrijeme principsa Nerona i Hadrijana. Kod ovog potonjeg su tako bilježena njegova putovanja po rimskom svijetu.

Republikanski sestercij. Na aversu glava Rome pod vojnom kacigom. Na reversu prikazani dioskuri.

Sestercij, iskovan za vrijeme principsa Klaudija, u periodu 50. – 54. god. n. e. Na aversu je portret Agripine Starije. Na reversu kola *carpentum*, koje voze dvije mule.

Sestercij kovan 65. god. n. e. u Lionu/Lugdunumu. Na aversu portret Nerona. Na reversu hram Janusa.

Sestercij kovan u periodu 125. – 128. god. n. e. Na aversu portret Hadrijana. Na reversu boginja Roma, kako drži Pobjedu i rog "obilja".

Dupondius je bio mesingana kovanica koja je vrijedila 2 asa. Za vrijeme Nerona on se razlikovao od kovanica slične veličine zbog dodatka "zrakaste krune" na portretnu bistu principsa. "Zrakasta kruna" je trebalo da pokaže da je riječ o duploj vrijednosti, i kasnije će ova praksa biti primijenjena i na antoninijane koji su oficijelno bili "dupli denari" i "duple sestercije".

Dupondij kovan u Lugdunumu cc 72./73. god. n. e. Na aversu je prikazan Vespazijan.

Na aversu ovog dupondija se nalazi portret Trajana, a na reversu tropeum.

Dupondij iz 193. god. n. e. Na aversu se nalazi portret Didija Julijana. Na reversu je boginja *Fortuna Redux* sa kormilom i “rogom obilja”
.

U vrijeme dinastije Severa uvedena je nova kovanica (tzv. “dupli denar”) koja će postupno istisnuti denarski sustav. Ovaj novi novac se danas obično naziva *antoninianus* ili “zrakastima”. Naziv *antoninianus* nosi po princepsu Karakali koji je uveo tu vrstu kovanice 215. god. n. e., dok se “zrakastim” zove zbog krune sa zrakama koje su na portretima nosili princepsi, što je kako je već rečeno “nešto što je duplirano” u monetarnom smislu. Antoninijani su prikazivali i žene (uobičajeno supruge princepsa) u vidu biste koja se nalazi na polumjesecu. Iako je nominalno vrijedio 2 denara, antoninijan nikada nije sadržavao više od 1,6 puta količine srebra 1 denara. Očito je bila riječ o radikalnoj devalvaciji novca, pa i državnoj prevari javnosti i korisnika novca. Kada je uveden antoninijan, denari nisu automatski povućeni iz opticaja nego su se i dalje koristili. Ali pod firmom fiktivne vrijednosti, antoninijani su se sve više kovali i emitirali, dok su se denari sa faktičkom vrijednosti sve manje kovali i emitirali da bi se prestali značajnije producirati oko sredine III. st. n. e. Uvođenje antoninijana i njihova dalja devalvacija su prilično potpomogli razvoj inflacije u III. st. n. e., posebno nakon što su prodavači i kupci postali svjesni njegove stvarne, a ne nominalne vrijednosti. Sa druge strane denari, sa stvarnom vrijednosti, su povlačeni u riznice. I tako je poradi očitog nastojanja Države da prevari korisnike novca, istisnut iz monetarnog sustava denarski sustav.

I nakon što se denar prestao regularno emitirati, nastavio se koristio kao računovodstvena i mjerna jedinica. Ovaj naziv su kasnije preuzeli Arapi koji su izdavali zlatne dinare. Za vrijeme Rašidun kalifata i ranih Umajada kao oficijelna moneta se koristio romejski novac, kao što je i grčki jezik bio službeni u Siriji, koptski u Egiptu, a srednjeperzijski (Pahlavi) u Iranu. Ali takva liberalna pozicija se izmijenila sa čuvenim državnikom, vojskovođom i administratorom (inače ozloglašenim u islamskoj historiografiji) po imenu Al-Hajjaj ibn Yusuf koji je ubijedio umajadskog kalifu da se počne kovati sopstveni novac. Njegovom zaslugom je uveden i arapski jezik kao službeni

u kalifatu. Ali zanimljivo je da je nova moneta bila ustvari sinkretizam jer je srebrenjak nosio naziv dirham (po drahmi), zlatnik dinar a motivi na njima su često bili perzijsko – sasanidske naravi. I danas značajan broj nacionalnih moneta nosi službeni naziv koji je izveden iz rimskog *denarius*, a u mnogim jezicima te izvedenice služe i kao riječ za novac ili kovanicu.

Dominatski monetarni sustav

Sa uvođenjem dominata, Dioklecijan je pokušao da uredi i monetarni sustav. Antoninijan je u prethodnom vremenu enormno izgubio na svojoj vrijednosti. Denarski sustav je i oficijelno prestao postojati, i uvedene su i nove denominacije. Uveden je zlatnik nazvan *solidus* (originalno težio cc 5,5 grama), koji je za vrijeme Dioklecijana kovan samo u malim količinama. Dominus Konstantin I. je konačno u potpunosti izbacio iz upotrebe *aureus* i umjesto njega reafirmirao *solidus* kao glavnu zlatnu monetu Carstva, koji je kovan u čistom zlatu i težak oko 4,5 grama. U grčkoj sferi *solidus* je bio poznat i kao *nomisma*. *Solidus/nomisma* se nastavio koristio i u Romejskom carstvu. Krajem VII. st. n. e. bile su se javile i arapske kopije ovih zlatnika, koje su kovane za vrijeme kalife Abd al-Malik ibn Marwana. Manje denominacije od *solidusa* su poznate kao *semissis* (1/2 solida) i *tremissis* (1/3 solida). Riječ *soldatus* (“vojnik”), odnosno izvedenice soldat (na našem jeziku) ili soldier (na engleskom jeziku), je nastala zato što su vojnici bili isplaćivani sa solidima.

U vrijeme Dioklecijana se počeo izdavati i srebrenjak/*argenteus*. Bio je slične težine i čistoće kao denar iz vremena Nerona. Ovaj srebrenjak je bio proizvođen u teorijskoj vrijednosti od 1/96 dijela rimske funte (težina bi iznosila oko 3 grama) što je i navodjeno na reversu novčića sa brojem XCVI. Međutim, pošto dioklecijanska monetarna reforma nije baš polučila rezultatima, *argenteus* se prestao kovati nedugo nakon 305. god. n. e.

Solid, iskovan u Sirmiumu za vladavine dominusa Julijana Apostate. Na aversu portret Julijana, a na reversu vojnik kako drži klečećeg zarobljenika Kovanje solida nije imalo stalnu kovnicu u određenom gradu, nego su se mijenjale svoja boravišta zavisno od rezidencija vladara. Tako su solidi kovani u Milanu 353. god. n. e., a u Raveni nakon 402. god. n. e.

.

Tremissis iz 455/456. god. n. e., iskovan u Raveni. Na aversu je prikazan dominus Avit, a na reversu ovjenčani krst.

Umjesto denara, uvodi se novi srebrenjak nazvan *argenteus*, i bio je slične težine i čistoće kao denar iz vremena Nerona.

Argenteus (3,36 grama), iz antiohijske kovnice iz vremena Dioklecijanove tetrarhije. Na aversu portret Konstancija Klora, a na reversu prikaz tetrarha kako vrše oficijelno žrtvovanje.

Argenteus (18mm. x 19mm, 3,45 grama) iz 294. god. n. e. emitiran iz kovnice u Sisku, (*Siscia*). Na aversu je portret Dioklecijana, a na reversu prikaz tetrarha kako vrše oficijelno žrtvovanje.

U ranom IV. st. n. e. u upotrebu je uveden i srebrna kovanica pod nazivom *miliarense*, teška između 3,8 i 6 grama. Nju je prvi dao kovati i emitirati dominus Konstantin I. Bile su dvije varijante ovog tipa srebrnjaka i to : lakši i teži, pa je 18 lakših i 14 težih vrijedilo 1 solid. Varijanta ovog srebrnjaka se koristila i u Romejskom Carstvu. *Siliqua* je moderno ime koje su numizmatičari dali malom, tankomsrebrnom novcu koji se emitirao u IV. st. n. e. i kasnije. "Zrakasti novčić", koji je po izgledu bio sličan nekadašnjem antoninijanu je isto uveo Dioklecijan, i imao je vrlo malo ili je bio bez srebra. Za vrijeme tetrahije se pojavila i nova, velika posrebrenja brončana kovanica od cc 10 grama (cc 4 % srebra). Njeno oficijelno ime je vjerojatno bilo *nummus*, iako je među numizmatičarima poznato i kao *follis*. Od Konstantina I. *follis* je bio manji i skoro da je jedva sadržavao išta srebra. Specifične emisije brončanog novca u dominatu, u numizmatici terminološki određenog kao *follis*, su označena kao AE1, AE2,

AE3 i AE4. Zbog ovoga se termin *nummus* u numizmatici uobičajeno primjenjuje na male, romejske emisije loše (iz period V. – VII. st. n. e.) izrađenih kovanica koje su težile samo 1 gram. Dominusi Konstans i Konstancije II. su uveli veliki brončani novac zvan *centenionalis*. Dominus Anastazije I. je 498. god. n. e. izvršio monetarnu reformu uvođenjem više verzija numusa, sa denominacijama od 40 numa (poznatu takođe kao *follis*), 20 numa (*semifollis*), 10 numa (δεκανούμμιον). Fals, izvedenica iz latinskog *follis*, je bio brončani novac koji su emitirali Umajadski i Abasidski kalifati, u početku kao imitaciju romejskih folisa.

Siliqua dominusa Jovijana, čiji se portret nalazi na aversu. Na reversu je prikazan vijenac.

Miliarense kovanica iz vremena dominusa Valentijana, iz kovnice u Trieru.

Sljedeće tabele mogu pomoći u olakšavanju određivanja odnosa među denominacijama u različitim povijesnim epohama.

Odnosi za Republike, nakon 211. god. p. n. e. :

	Denarius	*Sestertius*	*Dupondius*	*As*	*Semis*	*Triens*	*Quadrans*	*Quincunx*	*Uncia*
Denarius	1	4	5	10	20	30	40	24	120
Sestertius	¼	1	1 ¼	2 ½	5	7 ½	10	6	30
Dupondius	1/5	4/5	1	2	4	6	8	4 4/5	24
As	1/10	2/5	½	1	2	3	4	2 2/5	12
Semis	1/20	1/5	¼	½	1	1 ½	2	1 1/5	6
Triens	1/30	2/15	1/6	1/3	2/3	1	1 1/3	4/5	4
Quadrans	1/40	1/10	1/8	1/4	½	¾	1	3/5	3
Quincunx	1/24	1/6	5/24	5/12	5/6	1 ¼	1 2/3	1	5
Uncia	1/120	1/30	1/24	1/12	1/6	¼	1/3	1/5	1

Augustovski i rano principatski odnosi :

	Aureus	*Quinarius Aureus*	*Denarius*	*Quinarius Argenteus*	*Sestertius*	*Dupondius*	*As*	*Semis*	*Quadrans*
Aureus	1	2	25	50	100	200	400	800	1600
Quinarius Aureus	½	1	12 ½	25	50	100	200	400	800
Denarius	1/25	2/25	1	2	4	8	16	32	64
Quinarius Argenteus	1/50	1/25	½	1	2	4	8	16	32
Sestertius	1/100	1/50	¼	½	1	2	4	8	16
Dupondius	1/200	1/100	1/8	1/4	½	1	2	4	8
As	1/400	1/200	1/16	1/8	1/4	1/2	1	2	4
Semis	1/800	1/400	1/32	1/16	1/8	1/4	1/2	1	2
Quadrans	1/1600	1/800	1/64	1/32	1/16	1/8	1/4	½	1

Dioklecijanski odnosi :

	Solidus	*Argenteus*	*Nummus*	*Radiate*	*Laureate*	*Denarius*
Solidus	1	10	40	200	500	1000
Argenteus	1/10	1	4	20	50	100
Nummus	1/40	¼	1	5	12 ½	25
Radiate	1/200	1/20	1/5	1	2 ½	5
Laureate	1/500	1/50	2/25	2/5	1	2
Denarius	1/1000	1/100	1/25	1/5	½	1

Odnosi od Konstantina pa nadalje :

	Solidus	*Miliarense*	*Siliqua*	*Follis*	*Nummus*
Solidus	1	12	24	180	7200
Miliarense	1/12	1	2	15	600
Siliqua	1/24	1/2	1	7 1/2	300
Follis	1/180	1/15	2/15	1	40
Nummus	1/7200	1/600	1/300	1/40	1

Zlatni standard, i potpuno devalviranje srebnih kovanica, u monetarnoj politici od Konstantina pa nadalje je imalo priličnog negativnog efekta po socijalnu strukturu rimskog društva. Tako anonimni autor vojne rasprave *De Rebus Bellicis* smatra je posljedica vođenja ovakve politike povećanje socijalnih razlika. Bogataši su mogli uvečevati svoje bogatstvo, dok su siromašniji (*humiles*) morali nositi sa sve više degradirajućim brončanim kovanicama. Nesumnjivo je i ova činjenica doprinosila opadanju socijalne kohezije u rimskom svijetu, što je opet vodilo i ka njegovom raspadu.

Razlike u relativnim veličinama između pojedinih rimskih kovanica. 1. red (sa lijeva na desno) : *aureus* iz vremena vladavine principsa Marka Aurelija, *solidus* iz vremena dominata, AE3 iz IV. st. n. e., AE4 iz IV. st. n. e. 2. red (sa lijeva na desno) : *denarius, tremissis, sestertius* iz doba Antonina. 3. red (sa lijeva na desno) : *antoninianus* iz III. st. n. e., *siliqua* iz vremena dominata. 4. red (sa lijeva na desno) : *as, follis* iz vremena uspostave dominata, *dupondius* iz vremena principata. Jasno se vidi da je tip mesinganog sestercija uveden sa Augustovom rekonstrukcijom monetarnog sustava ubjedljivo fizički najveći.

Prikazi, dizajni

U rimskom svijetu novac nije imao samo financijsko – ekonomsku ulogu, nego je služio i kao prijenos određene poruke, stava, pozicije, ideje, propagande i to preko prikaza i natpisa na sebi. Tako se preko prikaza na novcu lako može utvrditi kronologija, političko – društveno – ekonomsko uređenje, stanje u Državi i društvu, određene tendencije razvitka, želje i stremljenja pojedinaca ali i čitave populacije. Npr. prilično ujednačeniji prikazi na reversima vojnih careva od sredine pa do u drugu polovicu III. st. n. e. možda ukazuju da je nedostatak originalnosti ustvari namjera da se predstavljanjem konzervativnijih prikaza ojača njihova legitimnost i autoritet, jer su oni do princepske časti dolazili na prilično tmuran način. Zato i njihovi portreti odaju strogi pogled, a daju se čak i njihove biste u oklopu. U vrijeme ove krize, kada je dominat smjenjivao principat, kao poruke na novcu se često sreću želje i nade za boljim vremenima, nostalgija ka dobrim starim vremenima i sl.

Za dizajn i prikaze na novcima su bili odgovorni monetari, odnosno *tresviri monetales.* Oni su imali priličnu slobodu u tome što da predlože i usvoje kao dizajn. Dizajn okruglih novčića u ranim periodima pokazuje određenu dozu konzervativizma, uobičajeno prikazujući scene iz mitologije ili personifikacije božanstava. Na aversima najranijih denara pojavljuje se često bista boginje Rome, a na reversu božanstvo (u početku Luna, kasnije Pobjeda/Viktorija) kako vozi *biga* ili *quadriga*. Ranije se nije pojavljivalo ime monetara, iako povremeno novci pokazuju neke oznake kao što su mali simboli (zvijezda, sidro), slova, monogrami, pa i anagrami koji su možda bili korišteni kako bi ukazivali ko je bio odgovoran za određeni novac. Vremenom su simboli, monogrami, anagrami i drugi simboli bili zamijenjeni sa skraćenim formama monetarovog imena, a na prikazima se pojavljuju i motivi koji reprezentiraju porijeklo monetarove familije.

Primjer ovog pružaju novci Seksta Pompeje Fostula (*Sextus Pompeius Fostulus*), koji prikazuju njegovog mitskog pretka Fostula, kako promatra blizance Romula i Rema dok doje vučicu.

Nakon što su se na novac počela stavljati i njihova imena, monetari su počeli da koriste novac i kako bi prikazali nešto što je vezano za njih same ili za njihovu familiju. Tako su novci postali i objekt političke propagande i ambicija političara, posebno u vremenu krize Kasne Republike.

Aversi Brutovih denara iz 54. god. p. n. e. Desno (na našoj strani) je lik Lucija Bruta, a lijevo Ahale.

Kako se situacija zaoštravala tako su i političke poruke na novcu postajale sve snažnije i očitije. Dobar primjer pruža novčić iz 54. god. p. n. e. kada je monetar Marko Junije Brut (koji je bio protivnik vlasti prvih triumvira) vrlo indikativno na novčiće stavio dvije osobe iz drevne rimske povijesti i svoja navodna pretka i to :

Lucija Junija Bruta (praktičnog osnivača Republike) i Gaja Servilija Ahala, koji je bio odgovoran za smrt Spurija Melija, koji je optužen da teži tiraniji. Imena monetara su se pojavljivala sve do sredine Augustove vladavine, kada su se u potpunosti prestala stavljati i bila zamijenjena sa imenima vladara ili članova njihove uže familije.

Dok su monetari ranije izdavali novčiće sa portretima i prikazima svojih preminulih predaka, Julije Cezar je unio jednu suštinsku novinu i bio je prvi Rimljanin koji je dao da se izrade novci sa portretom živuće osobe, odnosno sebe. To se desilo 44. god. p. n. e. kada je u okviru priprema za osvetnički pohod na iranske Arsakide došlo do masovne emisije novca, i to denara i zlatnika. Ovo je bio radikalan raskid sa tradicijom, i viđeno je u tadašnjoj javnosti kao namjera da se Cezar proglasi za kralja, što je bila anatema u Rimu još od protjerivanja Tarkvinija.

Denar koji je dao iskovati izvjesni Lucije Emilije Buka (*Lucius Aemilius Buca*) 44. god. p. n. e. Na aversu je portret Julija Cezara sa zlatnim vijencem, a na reversu Venera drži boginju Pobjede, što je referenca na porijeklo julijevskog gensa. Lik Cezara na novcu je samo dodatno dolio ulje na vatru i doprinio da se na njega izvrši atentat, jer je taj čin nesumnjivo bio duboko uvredljiv za tadašnje tradicionalističke i republikanske krugove.

Stavljanje portreta živih osoba (poglavito princepsa i dominusa) će od atentata na Cezara pa u toku kompletnog postrepublikanskog doba postati uobičajena praksa.

Zanimljivo je da je republikanac Marko Brut dao da se izradi novac koji slavi oslobađanje Republike od Cezarove „tiranije”, na kojem su na reversu prikazana dva bodeža, a između njih *pileus* (kapa slobode) sa legendom koja spominje „Martovske ide”. Na aversu se pojavljuje lik samoga Marka Bruta, koji je tada još uvijek bio živ. Ovaj denar je dao emitirati Brutov pristalica Lucije Pletorije Cestijan (*Lucius Plaetorius Cestianus*).

Princepsi i dominusi će sa vremena na vrijeme takođe dati da se produciraju i novci sa prikazima tradicionalnih božanstava, simbolike i personifikacija. Postrepublikanski novčići su nekada svojim prikazima nastojali i da povežu vladara i određeno božanstvo.

Princeps koji je otišao u totalnu, pretjeranu krajnost sa povezivanjem sebe sa božanskim na novcima bio je Komod, koji je dao da se 192. god. n. e. izda serija novčića sa prikazom njegove biste odjevene u lavlju kožu (uobičajeni prikaz Herkula) na aversu i sa natpisom na reversu koji proklamuje da je on bio rimska inkarnacija Herkula.

Pored portreta vladara, na aversu bi se nekada mogli naći i portreti prestolonasljednika, supruga princepsa ili dominusa i drugih članova uže vladajuće familije. Naravno, problem bi nastupio kada je određeni vladar pao, a bio neomiljen među nasljednicima ili vladajućom elitom. Tako Kasije Dion spominje da je nakon Kaliguline smrti, Senat naredio da se novci sa njegovim likom ponovo pretope. Tako su novci sa portetima vladara, dijelili i sudbinu i

vrijednost samih vladara. Za razliku o aversa, na kojima se u postrepublikansko doba skoro uvijek nalazi određeni portret, prikazi na reversu su varirali. Oni su mogli sadržavati određenu vizuelnu poruku (najrazličitijeg tipa), sliku božanstva, ili nešto sasvim drugo. Sa dominatom i njegovom radikalnom monetarnom reformom, javljaju se i nove varijacije u prikazima na novcima. To je uključivalo veliki, strogi portret dominusa, koji je trebao da pokaže njegovu moć, veličanstvenost i autoritativnost. Reversi su bili ujednačeniji u odnosu na prethodno razdoblje, prikazujući duh/genija Rimljana i opću tematiku kao što su legende koje proklamiraju slavu Rima, slavu vojske, pobjede protiv neprijatelja, obnovu sretnih vremena i veličanstvenost dominusa. I na novci dominata trebao je da se odražava novi duh sustava koji je građen na kraju III. i početkom IV. st. n. e.

I onda kada je kršćanski svijet nadvladao klasični rimski svijet, ovi generalni tipovi su se zadržali. Sa kršćanstvom se na novcu javljaju i kršćanska tematika i simbolika, kao što je *Christogram* (chi-rho monogram za ime Isusa Krista na grčkom).

Devalvacija

Čistoća novca (odnosno količina/udio plemenitih metala kao što su zlato i posebno srebro u kovanom novcu) i njegova težina su određivali i njegovu vrijednost, i ujedno ukazivali na stanje u Državi. Ako je Država bila politički i ekonomski stabilna, onda je i čistoća srebrnog novca bila na visini, a težina se nije smanjivala; u suprotnom, ako je došlo do određenih kriza ili nekih izvanrednih situacija smanjivala se i čistoća i težina novca. Kako je vrijeme odmicalo čistoća novca se smanjivala, što je možda uzrokovano sa više činilaca, kao što je sve manja količina plemenitih metala na raspolaganju (iako se koristilo i pretopljenje ranijeg novca), deficit u trgovini sa Indijom i Kinom, loše stanje javnih financija, korupcija i inflacija. U vrijeme vanjskih ili građanskih ratova ili nekih izvanrednih izdataka (npr. kada se Grad oporavljao od požara iz 64. god. n. e.), kada je bila potrebna velika količina gotovog novca i njegova ubrzana emisija isto je dolazilo do devalvacije. Uvijek je veća produkcija novca podrazumijevala i opadanje njegove vrijednosti. U kasnom carstvu, velike količine novca su bile potrebne i kao tribut koje je umorna, iscrpljena i loše vođena Država morala isplaćivati svojim neprijateljima i iznuđivačima. Sam denar je u vrijeme Republike i prva dva stoljeća principata, uz neke manje izuzetke (slučaj Marka Antonija i njegove devalvacije) više – manje zadržavao svoje temeljne vrijednosti ili je osjetno i postupno gubio na vrijednosti. Sa dinastijom Severa je došlo do radikalne devalvacije u rimskom monetarnom sustavu, što je dovelo i do uvođenja tzv. "duplog denara". Kaos, kriza, inkurzije, vanjski i građanski ratovi od sredine III. st. n. e. su doveli do nagle devalvacije i antoninijana, pa je udio srebra u njemu pao na samo 2%. Devalvacija antoninijana je direktna posljedica i nedostatka plemenitih metala, ali i potrebe raznoraznih princepsa, pretendenata i uzurpatora za povećanim emisijama novca kako bi platili vojnike i resurse. Zanimljivo je da je u odnosu na srebrni novac koji je doživljavao katastrofalni pad vrijednosti u ovom periodu, zlatnik ostao relativno stabilan, ali kao što je već rečeno i to sve veće raslojavanje između vrijednosti zlatnika i sve više nominalno srebrnjaka je povećavala inflaciju.

Prvi koji je pokušao da izađe na kraj sa katastrofalnim stanjem novca u ovom periodu je bio Aurelijan sa monetarnom reformom iz 274. god. n. e. Uspostavljen je standard za srebro u antoninijanima na 20 dijelova bakra na jedan srebra, pa su kao takvi i označavani. Ali i pored toga antoninijan je i dalje padao u vrijednosti.

Konačno je devalvaciju III. st. n. e. zaustavila Dioklecijanova monetarna reforma, koja je pored uvođenja novih novčanih denominacija nastojala da u potpunosti regulira monetarno – ekonomski sustav sa ediktom o maksimumu cijena za robu i usluge. Zanimljivo je da se na ediktu cijene izražavaju u denarima (koji se nisu kovali skoro pola stoljeća).

Provincijski i lokalni novac

Pored oficijelnog novca Rimske države, u opticaju su se nalazili i druge raznorazne monete koje su izdavale provincije, lokalne zajednice i sl.

Središnje izdavanje državnih emisija novca je za vrijeme Republike i prvih stoljeća postrepublikanskog doba bilo centralizirano u samom Gradu.

Često su ovi novci bili nastavak indigenih monetarnih sustava prije potčinjavanja Rimskoj državi. Oni su se izdavali uvijek u bronzi i srebru, i nikada u zlatu. Ubjedljiva većina ovih novaca je bila od bronze ili bakra, dok se na srebrni novac nailazi uglavnom u istočnim provincijama, i to posebno u Aleksandriji. Potrebno je naglasiti da je emitiranje srebrnog novca u pojedinim istočnim oblastima i zajednicama načelno biti kontrolirano od središnje vlasti, jer je time ona mogla imati nadzor nad situacijom u provincijama. Uz to taj provincijski i lokalni srebrni novac je korišten samo u regionalnom cirkuliranju i samo za zadovoljavanje određenih lokalnih potreba.

Novac koji bi izdavala određena lokalna zajednica su uglavnom korišteni od stanovnika te zajednice u njihovim unutarnjim transakcijama. U postrepublikansko doba i na ovim provincijskim i lokalnim novcima na aversima bi se nalazili portreti trenutno obnašajućih vladara.

Bilo je preko 600 provincijskih kovnica novca za vrijeme rimskog perioda, sa većom koncentracijom na bogatijem i ekonomski razvijenijem istočnom dijelu, gdje je i tradicija robno-novčane privrede bila mnogo duža. Kovnice su bile locirane i u glavnim gradovima provincija kao što su Korint i Antiohija; neke kovnice su emitirale novac samo za lokalnu zajednicu u kojoj su se nalazile, npr. *Viminacium*, dok su neke izdavale novac za cijelu provinciju. U rimsko doba grčki obol, koji je originalno bio od srebra sada se izdavao u bronzi. Činjenica je da je vrijednost ovih provincijskih i lokalnih novaca bila mala, ali su se u upotrebi znali zdržati prilično dugo je to tako odgovaralo provincijskim i lokalnim gospodarstvima.

1.

2.

3.

4.

1. Novčić kovan u feničanskom/libanskom Tiru, sa portretom principsa Elagabala. 2. Novčić kovan u kilikijskom Tarsusu, sa portretom principsa Maksima Tračanina. 3. Tetradrahma Volusijana iz Antiohije. 4. Novac uzurpatora Uranija Antonina (datacija 253. – 254. n. e. – originalno datirano po 565. god. seleukidske ere) iz sirijske Emese. Zanimljiv je na reversu prikaz hrama u kome se nalazi crni konični kamen - meteorit boga El Gabala (dekoriranog sa slikom orla).

Dupondius iz *Colonia Patricia* (Kordova u Španiji). Augustovsko doba. Na aversu Augustov portret, a na reversu orao između dva stjega.

MACEDON. Izdat u Solunu, za vrijeme principsa Domicijana. Tzv. restitucijsko izdanje. Na aversu je portret božanskog Julija, a na reversu portret božanskog Augusta.

Novce su izdavale i Rimskoj državi vazalne državice, kneževine i kraljevine, kao što su npr. na istoku bili Jermenija, Nabatejsko kraljevstvo, Komagena, Osroene/Edesa i Emesa.

Nalazi novca

Novci se mogu naći i pojedinačno, slučajnim pronalaskom (npr. zanimljiv je nalaz novčića Julija Didijana u koritu rijeke Miljacke), razbacano u zoni nekog naseobinskog kompleksa ili u okviru zakopanih rizinica. Preko nalaza novca je moguće pratiti i trgovačke, kopnene komunikacije i lokalizirati određena naselja kao i i utvrđivanje njihovu kronologiju, te stupnjeve društveno – ekonomskog, pa i političkog razvitka. Za istraživača koji se bavi numizmatikom je bitno da ima na umu kontekst nalaza i njegovu sadržinu, i da onda sve to logički analizira. Zakopavanje u riznice, posebno u vremenima krize i opasnosti je bilo vrlo

rasprostranjeno. U vrijeme II. građanskog rata toliko je bilo intenzivno, da je izazvalo krizu likvidnosti financijskog tržišta.

Žetoni

U rimskom svijetu su se koristili i žetoni. Najpoznatiji su bili oni nazvani *spintriae*, izrađeni od bronce ili mesinga, uobičajeno za upotrebu u bordelima. Na njima su se uglavnom nalazili prikazi ili simboli vezani za seksualnost. Prikazi su bili uglavnom heteroseksualne prirode, ali bilo je i onih sa homoseksualnom tematikom.

Još uvijek je nejasno zašto su tačno *spintriae* korištene i možda su imali svrhu zamjenskih žetona, jer je za vrijeme pojedinih principsa bilo zabranjeno da se novac sa likom vladara unosi u latrine ili bordele. Po Svetoniju u vrijeme principsa Tiberija to se smatralo uvredom veličanstva (zakon „*maiestas*"), a Karakala je jednog viteza osudio na smrt zato što je unio novčić sa principskim likom u bordel. Inače je vitez pošteđen, jer je Karakala umro.

OSTACI MATERIJALNE KULTURE

Mnoge strane rimske prošlosti mogu se proučavati i rekonstruirati i na osnovi arheologije. Današnja znanja o pretpovijesnoj Italiji, o kamenom i brončanom dobu, temelje se gotovo isključivo na arheološkom materijalu. Isto je tako i o starom narodu Italije - Etrurcima sačuvanom malo pisanih podataka, pa su zato iskopavanja dalo mnogo materijala za upoznavanje etruščanskog života i kulture. Veliko značenje imaju iskopavanja u području samog Rima. Podaci tradicije dobivaju u svjetlu arheoloških podataka drugo značenje. Izvanredno su važni i arheološki spomenici nađeni na raznim mjestima Italije, kao u Ostiji i na mjestu gdje su nekad bili gradovi Pompeji, Herkulanum i Stabi, koji su propali 79. god. n. e. prilikom erupcije Vezuva. Na zidovima Pompeja i Herkulanuma (koji su do danas samo djelimično otkriveni i istraženi) mogu se i danas čitati grafiti. Jedino su arheološki i epigrafski dokumenti omogućili da se prouči život nekih provincija Rimske Države. Od nekadašnjih zapadnih oblasti rimskog svijeta arheološkim nalazima naročito je bogata sjeverna Afrika. Sačuvane su čak ruševine čitavog jednog grada (Tamuradi), koji je nekad bio zatrpan pijeskom. Iskopavanja na mjestu gdje su se nalazili istočni gradovi – Palmira (u Siriji) i Dura-Europopos (na desnoj obali Eufrata) daju nam predodžbu o karavanskim gradovima istočne periferije rimskgo svijeta. Iz rimskog doba moguće je danas naći ostatke njihove infrastrukture (ceste sa miljokazima, mostovi, akvadukti), kao i ostatke građevina, umjetničkih djela i slično.

Posebnu vrijednost izučavanju povijesti rimskog svijeta nude slikovni prikazi izrađeni u formi reljefa, mozaika i freske. Rimljani su iza sebe ostavili enormno bogatstvo u ovim objektima, koji prikazuju praktično sve od vojne i političke historije pa preko mitološke i tradicijske tematike do pejsaža, flore i faune i prizora svakodnevnog života i određenih društvenih i

ekonomskih fenomena. Zahvaljujući reljefima, mozaicima i freskama mogu se rekonstruirati oni segmenti života rimskog svijeta, koji su slabije zastupljeni u podacima iz literarne i epigrafske građe. Posebnu vrijednost imaju narativni reljefi koji se npr. nalaze na Titovom slavoluku, Trajanovom stupu, Aurelijevom stupu, slavoluku Septimija Severa, koji daju čitavu jednu priču izraženu u slikama i dobrano dopunjavaju ili ispravljaju literarna vrela. Preko reljefa, mozaika i freski se rekonstruiraju i oni povijesni elementi koji su slabo zastupljeni u literarnim vrelima, kao što je odjeća, frizura, fizički izgled. Dok se reljefi (zbog dugotrajnosti materijala) i mozaici (zbog činjenice da su u većini slučajeva bili prekriveni zemljom) pronalaze širom rimskog svijeta, freske su znatno više propadale i ubjedljivo najveći broj pronađenih otpada na zone Pompeja i Herkulanuma.

F I L O L O Š K I R E L I K T I

Iako formalno latinski jezik spada u grupu mrtvih jezika, on je ustvari i danas vrlo prisutan, u medicini i pravu je praktično službeni jezik. Iz latinskog jezika su proizašli romanski jezici koji i dalje dominiraju u većini zemalja koje su pripadale zapadnoj, latinskoj zoni Rimske Države (izuzev Britanije, Porajnja, sjeverne Afrike i Ilirika). Toponimija i posebno onomastika mogu pomoći u detektiranju rimske historije.

T E M E L J I M O D E R N E H I S T O R I O G R A F I J E O S T A R O M R I M U

Proučavanje rimske povijesti do početka XVIII. stoljeća

Od djela koja su se pojavila u XVI. st. sačuvalo je znanstveno značenje djelo Karla Sironija, koje je izašlo u Baselu i koje sadrži popise rimskih konzula po godinama, uz ukazivanje važnijih događaja koji su se dogodili ove ili one godine. Ovo djelo udarilo je temelj modernom znanstvenom shvaćanju kronologije rimske povijesti. Još u XVI. st. Lorenzo Valla izrazio je sumnju u vjerodostojnost nekih podataka Tita Livija, dok je u XVII. st. filozof Perizon ukazivao na razne pogreške i netočnosti u Livijevom djelu. Pred kraj XVII. st. pada djelatnost francuskog učenog opata Tillemonta, koji je izdao historiju kršćanske crkve u 16 tomova i historiju Rimskog Carstva u 6 tomova.

Historiografija XVIII. st. i XIX. st,

Veliko značenje imalo je djelo Louisa de Beauforta (živio 1703. – 1795. god.), koji je od općih primjedbi prešao na sustavnu raščlambu izvora za ranu rimsku povijest i izvukao zaključak da rana rimska povijesna tradicija nije bila zasnovana na vjerodostojnom materijalu. Prvi ozbiljan pokušaj da se nađe smisao u tijeku rimske povijesti i

utvrde određene zakonitosti njenog razvoja pripada poznatom djelatniku i misliocu francuskog prosvjetiteljstva Montesquieu (1698-1755), koji je napisao "Razmatranja o uzrocima veličine i opadanja Rimljana". Posebnu važnost ima i djelo Edvarda Gibbona (1737-1794) koje nosi naslov "Opadanje i pad Rimskog Carstva". Pisac počinje svoje djelo od doba Antonina i dovodi ga do pada Carigrada 1453. god. Za njega je romejska srednjovjekovna historija u stvari samo nastavak historije Rimskog Carstva.

Osnivač novog, kritičkog smjera u proučavanju rane rimske prošlosti bio je Barthold Georg Niebuhr (živio 1776. - 1831.). Sin putnika-orijentalista, Niebuhr se rodio Kopenhagenu i proveo djetinjasto u Holsteinu, Niebuhr nije bio znanstvenik-profesionalac; on je bio praktični djelatnik. Glavno Niebuhrovo djelo je njegova "Rimska historija"/"Römische Geschichte". Ona je počela izlaziti još 1811/1812. god. (I. i II. tom su revidirani i ponovno objavljeni 1827-1828. god.), ali se njen posljednji, treći tom pojavio tek 1832. god., poslije piščeve smrti. Djelo je ostalo nezavršeno. Izlaganje rimske historije dopire u njemu do kraja I. punskog rata. Niebuhr je osnivač kritičke metode u proučavanju historije. Niebuhr je objavio još niz radova iz rimske historije, a poznat je kao i pronalazać Gajevih Institucija i fragmenata drugih djela klasične književnosti. On je objavio i djelo „Historija grčkih heroja"/Griechische Heroengeschichte.

Pored Niebuhra potrebno je istaći i Alberta Schweglera (živio 1819.-1857. god.) koji je započeo sa pisanjem rimske historije (vol. I – III, 1853. – 1857. god.) koju je doveo samo do Licinijevih zakona. U kritici rimske tradicije on je osobit značaj pridavao etiološkim mitovima (taj pojam je on uveo u znanost), koji su objašnjavali običaje ili osobna imena, čije je pravo značenje bilo zaboravljeno. Sa Niebuhrovim shvaćanjima i drugim naprednim idejama zapadnoeuropske historijske misli upoznao je rusku javnost T. N. Granovski (živio 1815. - 1855.). Granovski je dao niz sjajnih slika iz rimske prošlosti.

William Smith (20. V. 1813. – 7. X.1893. god.) je bio britanski leksikograf koji je najzaslužniji za objavljivanje niza epohalanih leksikografskih rječnika koji su se bavili baštinom klasične grčko – rimske civilizacije:

1. Prvo je 1842. god. objavljen „A Dictionary of Greek and Roman Antiquities". Drugo veće i poboljšano izdanje je iz 1848, a i kasnije izlazio u editiranih izdanja sve do 1890. Veći dio ovoga rječnika za grčke i rimske starine je sam William Smith napisao.
2. Zzatim je 1849. slijedio „Dictionary of Greek and Roman Biography and Mythology" u tri volumena. Ustvari ovo djelo je originalno objavljeno 1844. pod nešto drugačijim naslovom. Uz urednika W.Smitha u stvaranju ovoga rječnika grčke i rimske biografije i mitologije je učestvovalo još 35 autora (učenjaka klasične civilizacije) članaka, natuknica i definicija.
3. I na kraju „Dictionary of Greek and Roman Geography". Prvi tom rječnika za grčku i rimsku geografiju je izašao 1854, a drugi tom 1857. god. Uz urednika W.Smitha u

stvaranju ovoga rječnika grčke i rimske geografije je učestvovalo još 17 autora (učenjaka klasične civilizacije) članaka, natuknica i definicija.

William Smith je zaslužan i za objavljivanje nekoliko školskih rječnika, zatim seriju „Principia“ za učenje starogrčkog i latinskog jezika, „Student's Manuals of History and Literature“, „Latin–English Dictionary based upon the works of Forcellini and Freund“ (završeno 1855. god.), „Dictionary of the Bible“ (1860–1865), „Dictionary of Christian Antiquities“ (1875–1880), „Dictionary of Christian Biography“ (1877–1887), „The Atlas“ (1875).

U određenim krugovima njemačkih građanskih političara širi se uvjerenje da ujedinjenje Njemačke može izvršiti samo demokratska monarhija. Ta ideja provodi se u Momsenovoj "Rimskoj historiji". Christian Matthias Theodor Mommsen (živio 1817. - 1903.) bio je sin jednog njemačkog luteranskog pastora, i može se slobodno (do danas) smatrati najznačajnijim historiografom i najvećim učenjakom za rimsku epohe i civilizaciju. On je bio jedna svestrano obrazovana ličnost koja je svojim marljivim, studioznim i metolodoškim radom obilježila ne samo historiografiju, nego i njemu suvremene političke, društvene i pravne procese i postavila historiografske standarde. Njegovo glavno djelo je nezavršena „Rimska historija“ koja je objavljivana sukcesivno u tri toma 1854, 1855 i 1856. god. i obuhvatala je period od osnivanja Rima pa do 44. god. n. e. Glavna ideja "Rimske historije" stoji u tijesnoj vezi sa ideološkom tendencijom njemačke historiografije sredine XIX. st. Ovo djelo je vrlo brzo postalo veoma popularno i raširilo se tadašnjom Europom. I pored značajanih pohvala, rad je dobio i kritike. Četvrti tom "Rimske historije" (koji je trebao da obuhvati doba principata i dominata) nije ugledao svjetlo dana. To je došlo dijelom zbog slučajnih okolnosti (požar od 7. VII. 1880. koji je uništio dobar dio Mommsenove građe), dijelom zbog prebacivanja fokusa rada na skupljanje i sistematizaciju latinskih natpisa, a dijelom, vjerojatno, i jer se Mommsen razočarao u jaku vladu jedinstvene Njemačke carevine.

Mommsenov IV. tom je rekonstruiran na osnovi njegovih predavanja (u periodu 1882 – 1886. god. na Univerzitetu u Berlinu) zapisanih od strane studenata Sebastijana Hensela i Paula Hensena. Ove studentske bilješke su bile otkrivene 1980. Ova rekonstrukcija je objavljena 1992. god.

Onda se 1885. g. pojavio odjednom peti tom (koji se publicira nekada i kao zasebno djelo pod nazivom „Provincije Rimskog Carstva od Cezara do Dioklecijana“), koji se po svojoj metodologiji razlikuje od prva tri. U njemu Mommsen proučava sve rimske provincije, on donosi historiju uprave pojedinih provincija i izlaže njihov kulturni život.

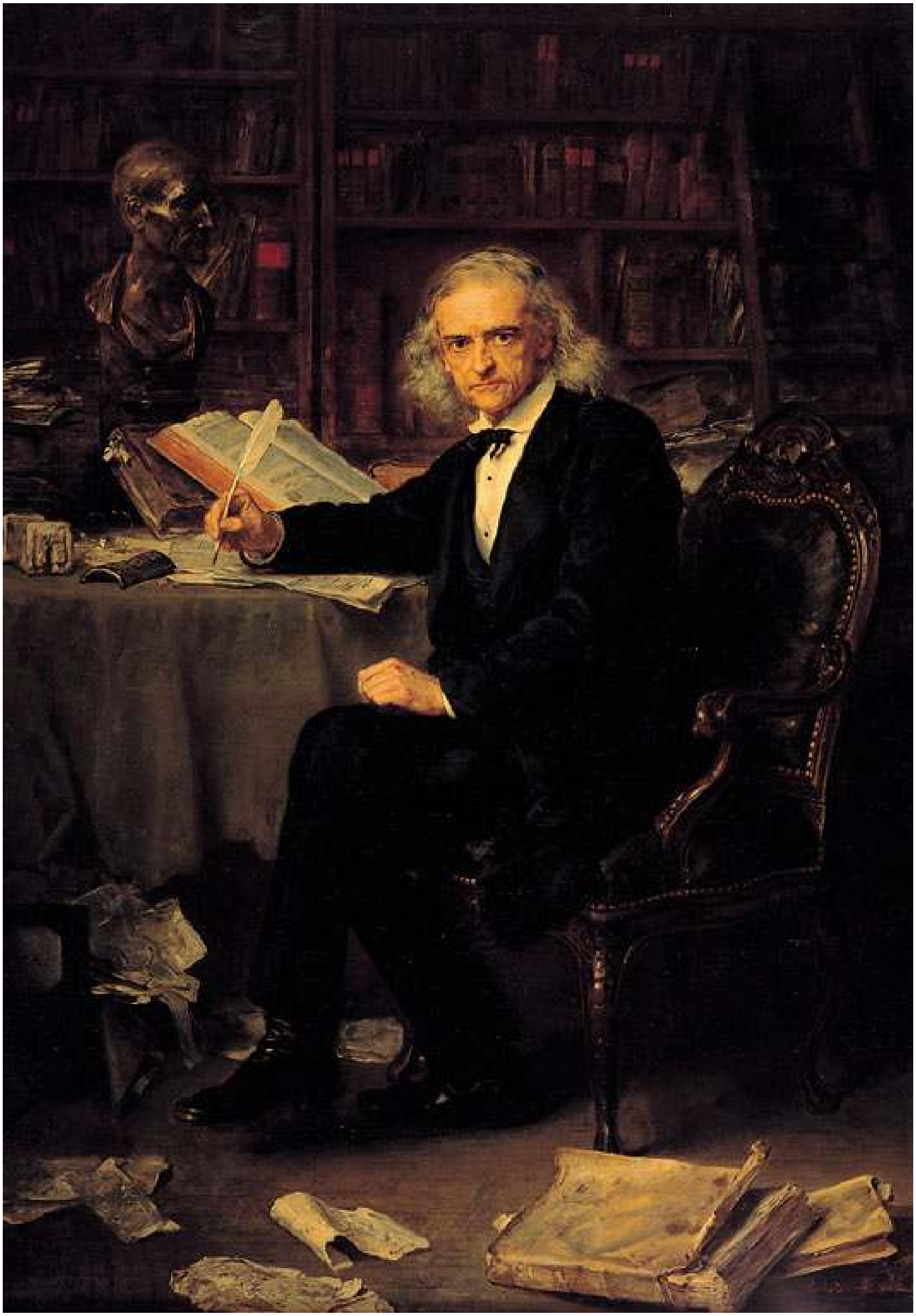
Od drugih Mommsenovih važnijih djela treba spomenuti :

1. „Rimska kronologija do vremena Cezara“ (1858. god.), napisana zajedno sa njegovim bratom Augustom.
2. „Rimsko ustavno pravo“ (1871. – 1888. god.) u tri volumena. Umjesto fragmentarnih podataka i zapažanja o rimskom političkom poretku, Mommsen je prvi pokušao rekonstruirati čitav sustav rimskog državnog

prava. U tom djelu dat je sustavan pregled rimskih državnih institucija (magistratura, komicija, Senata, municipalnih vijeća).

3. „Rimsko krivično pravo (1899. god.).

Od velikog je značenja Mommsenova izdavačka djelatnost. Važan poduhvat predstavljalo je izdavanje latinskih natpisa kome je Mommsen pristupio 1858. god. On je izvršio reviziju dotada objavljenih natpisa i za mnoge od njih dao je važne komentare; neki od njih predstavljaju nove, samostalne studije. Već 1863. g. izašao je prvi tom, koji je obuhvatio stare republikanske natpise i konzulske faste. Od tog vremena tomovi "*CIL*“- a počeli su izlaziti redovito. Pod Mommsenovom redakcijom izašli su "Teodosijev kodeks”, (*Codex Theodosianus*), "Digeste" (*Digestae*) i dr. Theodor Mommsen je ukupno publicirao preko 1500 radova. Theodor Mommsen je bio vrlo aktivan i u tadašnjem političkom životu Njemačke, često sa opozicionih pozicija vladajućim establishmentima. Za svoj rad Theodor Mommsen je 1902. god. dobio i Nobelovu nagradu za književnosti. Njegov rad na izučavanju rimske povijesti i pojedinih njenih aspekata, do danas je neprevaziđen i služi kao osnova svih historiografskih izučavanja.

Umjetnička slika koja prikazuje Theodora Mommsena. Autor Ludwig Knaus. Datum nastanka 1881. god., Danas se nalazi u Nationalgalerie Berlin.

Jedan od Mommsenovih kritičara bio je Karl Nitzsch, koji se može nazvati jednim od istaknutijih predstavnika Niebuhrove škole, iako nije bio njegov neposredni učenik. Nitzsch je izdao studiju o braći Grakho, djelo o rimskoj aristokraciji, a poslije njegove smrti izdana je i "Historija rimske republike".

U Francuskoj je u doba cara Napoleona III. rimskoj povijesti posvećivana velika pozornost. Jean Victor Duruy (živio 1811. – 1894. god.) je napisao djelo „Histoire des Romains et des peuples soumis à leur domination" u sedam tomova (objavljeno 1843 – 1844. god.). Za vrijeme vladavine Napoleona III. bio je ministar prosvjete čiji se mandat odlikovao kreativnim, sekularnim, svestranim i naprednim reformama obrazovnog sistema. Nakon toga je objavio revidirano izdanje svoje rimske historije, koje se pojavilo u značajno većem obimu u pet volumena pod naslovom „Histoire des Romains depuis les temps les plus reculés jusqu'à la mort de Théodose" (objavljeno u periodu 1879 - 1885). Njegova "Histoire des Grecs" u tri volumena je objavljena od 1886 do 1891. god. Pored ovih djela, napisao je još čitav niz drugih historiografskih knjiga i radova. Iako nije bio istraživač u pravom smislu, Duruy je ipak dobro poznavao izvore, a njegovo izlaganje odlikovalo se živošću. Knjiga Fustel de Coulangesa pod naslovom "Antički grad – država " se pojavila 1864. god. Po svojim filozofskim shvaćanjima Coulanges je bio pozitivist, i njegovo djelo imalo je zadatak da pokaže zavisnost društvenog poretka od ljudskog mišljenja. Osnovu građanskog života u Heladi i Rimu činila je, po njegovom mišljenju, religija. Kult predaka, čije je središte bilo domaće ognjište, bio je glavni sadržaj te religije.

Krajem devedesetih godina XIX. i na samom početku XX. st. sve više se ustaljuje praksa skepticizma, koji vodi i ka hiperkriticizmu. Ova pojava najjasnije se zapaža u radovima talijanskog znanstvenika Ettora Paisa (živio 1856. – 1939. god.). Njegova "Kritička povijest prvih pet stoljeća rimske povijesti" počela je izlaziti 1898. U njoj se on vraća na pitanja koja su postavili de Beaufort i Niebuhr. Pais poriče svaku vjerodostojnost tradicije. Po njegovom mišljenju, Rimljani nisu znali za historijsku predaju i ništa ne dokazuje da su postojali privatni rimski ljetopisi, čak ni ono što je poznato o rimskim ustanovama, uzeto je uglavnom iz izvora I. st. p. n. e., koji ne mogu dati potpunu predodžbu o starom političkom poretku. O ranoj tradiciji Pais tvrdi da su na nju u mnogo čemu utjecala grčka historijska kazivanja, a osim toga i rimska drama. Simptomatičan za kraj XIX. st. je rad Guglielma Ferrera *"Propast antičke civilizacije"*. Ovo djelo, koje je izdano na početku XX. st., pojavilo se je na mnogim europskim jezicima. Pisac je glavnu pažnju posvetio kraju rimske Republike. Ferrero je stajao donekle pod utjecajem marksizma. On govori o porastu krupnog zemljoposjeda, o proletarizaciji stanovništva, o degradaciji višeg staleža u vezi sa širenjem pretjeranog luksuza. Potrebno je istaknuti i djelatnost moskovskog profesora V. I. Gerjea (1831.-1919.), koji je napisao više radova iz povijesti starog Rima: "Predavanja iz rimske povijesti", raspravu o Augustu i knjigu o blaženom Augustinu.

T E M E L J I   N A S T A N K A
R I M S K O G   S V I J E T A

Mediteran

Sredozemno more je bilo jedno od najvažnijih okosnica razvitaka ljudskih civilizacija; ono rastavlja ili bolje reći spaja tri kontinenta (južne dijelove Europe, zapadne dijelove Azije i sjevernu Afriku). Zemlje koje njemu gravitiraju su bile temelji nastanka civilizacije na zapadnom kraju kontinenata Staroga svijeta. Bez Mediterana kao takvog današnji ljudski svijet bi bio znatno drugačiji. Na istočnom dijelu mediteranskih zemalja, u plodnom Polumjesecu, je započela neolitska ekonomska i kulturna „revolucija“. Na istoku Mediterana je započela i upotreba metala, kao i rađanje prvih civilizacija i velikih država kao što je Egipat. Preko morskih puteva Mediterana te su tekovine razvijenijeg načina života brzo dolazile na obale drugih zemalja, izazivajući kulturošku lančanu reakciju u dubljem kontinentalnom zaleđu. Dodatni impuls civilizacijskoj misiji Mediterana je dala kretsko – minojska civilizacija koja je, na osnovi dosadašnjeg znanja i istraživanja, prva poznata civilizacija na europskom tlu. Egejski bazen je tako otvorio ulazna vrata Europe historijskim razdobljima (u kojima je istočni Mediteran već živio bar jedan milenijum duže). Koliko je poznato na osnovi dosadašnjih istraživanja, upravo su kretsko – minojski pomorci bili prvi koji su jezdili Sredozemnim morem, a sjećanje na to je ostalo zamagljeno u mitologiji starih Grka. Kasno brončano doba ostalo je i poljem i svjedokom velikog migracionog pokreta skupine poznate u vrelima kao „pomorski narod“. Njihov obujam je zahvatio jedno široko prostranstvo i obale istočnog i središnjeg Mediterana. Nakon Minojaca i pomorskih naroda, pomorskim putevima Sredozemnog mora su zagospodarili Feničani koji su se otisnuvši sa libanskih obala došli i do njegovih najzapadnijih područja. Ali kulturu mediteranskog svijeta je zaokružila tek Velika grčka kolonizacija od VIII. do VI. st. p. n. e., kada su se Grci naselili na niz tačaka oko Sredozemnog mora, kao „žabe oko bare.“

Istočni Mediteran je zbog neposredne blizine pojasa „Plodnog polumjeseca“ i doline Nila još od najranijih vremena pokretač kulturnog razvitka. Hiljadama godina tu su nastajale civilizacije i kulture Egipta, Kaanana (kasnije Filistejaca i Hebreja), Hetita, Minojaca, Aramejaca, Feničana, Grka... koje su bile u uskoj vezi sa svijetom Mezopotamije (Sumercima, Akađanima, Babiloncima, Asircima, Irancima). Zapadni Mediteran je prolazio kroz slabiji intenzitet razvitka, međutim ni njegova kultura nije zanemariva, što se oslikava u megalitskoj kulturi. Zapadni Mediteran je dao i jednu svoju, autohtonu razvijenu kulturu koja se razvila u južnoj Iberiji i koja će u feničanskim, grčkim i rimskim zapisima ostati poznata kao Tartes

(Τάρτησσος, *Tartessus*).[16] Ali tek sa osnivanjem feničanskih (u prvom redu Kartagine), a kasnije i grčkih kolonija na ovom području ubrzava se kulturni razvitak i ovog područja. U neposrednom zaleđu ovoga uskog obalnog područja zapadnog i središnjeg Mediterana na kojima je cvjetala razvijena kultura Feničana, Grka i Etruraca pružao se prostrani svijet Ilira, Italika, Kelta, Ligura, Ibera, Berbera, čekajući da bude i sam uveden u okvir mediteranske civilizacije.

U ranim historijskim fazama, svijet Mediterana je imao čitav niz različitih duhovnih strujanja, od razvijene dogmatike Egipta pa i Bliskog i Srednjeg istoka do različitih manifestacija kulta plodnosti širom ostalih zemalja Mediterana. Različiti jezici, kulture, rase, etnički kompleksi (hamitski, semitski, maloazijski, indoeuropski itd...), političke jedinice, ekonomske zajednice, načini života i mentalitea su se milenijuma međusobno prožimali najviše zahvaljujući postojanju Sredozemnog mora. Povoljni klimatski uvjeti i relativna plodnost tla, kao i izvjesno bogatstvo u sirovinama u zemljama Mediterana samo su dodatno ubrzavali taj proces sažimanja različitih tekovina razvitka, što je samo dodatno ubrzavalo civilizacijski impuls.

Indoeuropljani

Pored Mediterana, još je jedan faktor koji ne treba zanemariti kada se obrađuje rimska historija, a to su Indoeuropljani. Latinski jezik pripada skupini koja se danas naziva indoeuropska porodica jezika. Danas je to najraširenija lingvistička zajednica na svijetu sa oko pola populacije koja se služi nekim od indoeuropskih jezika kao svojim maternjim. A sa onima koji koriste neki od indoeuropskih jezika kao drugim jezikom komunikacije taj broj još više i to znatno raste. Današnji Indoeuropljani nisu nikakva posebna rasa, niti posebna kulturna zajednica (kao što se to pokušavalo često isticati, pa i provoditi), nego samo i primarno jezička identifikacija. Pa tako danas imamo Indoeuropljane koji su najrazličitijeg porijekla, religijskog poimanja ili nepoimanja, kulturnih pripadnosti, političkih jedinica i slično. Indoeuropskoj zajednici pripadaju govornici skoro svih europskih jezika izuzev baskijskog, mađarskog, finskog i turskog jezika. Znači riječ je o slavenskim, romanskim, keltskim i germanskim jezicima kao i o grčkom i albanskom. Indoeuropljanima pripadaju i Jermeni, Iranci (zajedno sa Kurdima i Osetima sa Kavkaza), i sjeverni Indijci. Na drugim područijima su se Indoeuropljani prošili zahvaljujući kolonizaciji govornika indoeuropskih jezika. Pored još uvijek živih indoeuropskih jezika, određeni dio indoeuropskih jezika je izumro kao što su toharski, nešili/hetitski, luvijski, trački, pojedini ilirski i italski govori... itd.

I pored izrazite različitosti onoga što se danas podrzaumijeva pod „indoeuropskim“ u prvo vrijeme, kada se govorio protoindoeuropski jezik, Indoeuropljani su vjerojatno bili jedinstveni

[16] Tarteška kultura je bila najzapadnija mediteranska razvijena kultura sa oblicima i urbanog načina života, zahvatajući dijelove današnje zapadne Andaluzije i južnog Portugala. Riječ je o prilično tajnovitoj kulturi, o kojoj izuzev zapisa kog grčkih i rimskih pisaca (koji predstavljaju jednu reminisenciju u daleku prošlost) i oskudnih arheoloških nalaza, se vrlo malo konkretno zna. Tartešani su imali poseban jezik, a razvili su i svoje pismo. Njihova civilizacija se počela razvijati u kasnom brončanom dobu, da bi vrhunac razvitka dostigli u starijem željeznom dobu, najviše zahvaljujući trgovini sa metalom (kositar, srebro). Oni su i prvi koristili atlanske rute prema zapadnoevropskim obalama i izvorima neophodnog (za izradu bronze) i skupog kositra.

etnički kompleks. Još uvijek se područje njihove pradomovine nije sa sigurnoću odredilo, niti se utvrdilo vrijeme postojanja protoindoeuropskog jezika i početaka njegove diferencijacije. Tako se Protoindoeuropljani datiraju i u neolit, pa i paleolitsko razdoblje posljednjeg vrhunca glacijacije, a pradomovina smješta od paleolitskih europskih refugija (Gravetijen kultura) do neolitskih kompleksa Balkana i Male Azije. Ipak uglavnom se u znanstvenim tumačenjima Protoindoeruopljani datiraju u eneolitsko doba petog i četvrtog milenijuma, i smještaju u pontsko (crnomorske) – kaspijske stepe u istočnoj Europi i središnjoj Aziji. Po ovoj „kurgan teoriji" (čiji je tvorac Marija Gimbutas), nomadske zajednice su se u narednim stoljećima su se otisnule u seobe i u prilično udaljena područja. Naravno, rane indoeuropske zajednice su poznavale i zemljoradnju, o čemu rječito svjedoče izrazi vezani za oranje (*aro, aratrum* na latinskom) i mlin.

Zajednice indoeuropskih govornika su sigurno, koristeći pripitomljenog konja i dobru i kvalitetnu metalurgiju, ostvarivale stratešku prednost nad okolnim zajednicama. Bez obzira da li ova teorija odgovara stvarnosti, činjenica je da je civilizacija Inda (Harapa – Mohendžo Daro) nestala i da je umjesto nje iznikla indijska, arijska kultura (indoeuropskog jezika, kulture i porijekla). Indoeuropljani u svojim kretanjima nisu drugim zajednicama donosili samo jezik ili neke njegove elemente, nego i religiju, način života (koji je izrazito patrijahalan i patrilinearan kao kontrast mediteranskim poglavito matrilinearnim društvima), pa i ratničku kulturu (koja je svojstvena indoeuropskim kulturama). U susretu sa drugim zajednicama Indoeuropljani nisu ostvarivali samo ratnu komunikaciju, nego je interakcija odvijana u praktično svim aspektima. Radi toga je i populaciono i općekulturno miješanje indoeuropskih zajednica sa neindoeuropskim bilo vrlo intenzivno. Posljedica toga je i prilična genetička raznolikost Indoeuropljana, posebno u Europi, ali i stvaranje novih kultura i naroda (koje se baziraju na navedenom sinkretizmu). Uslijed simbioza i sinkretizma doseljenika i starosjedilaca (poglavito neidoeuropljana) iznikla je i prva velika indoeuropska civilizacija i to na tlu Male Azije (Hetiti/Nesili) čije je značenje za Indoeuropljane nemjerljivo. Nakon nje, slijedile su druge civilizacije sa indoeuropskim govornicima kao mikenska (kretsko-minojska nije bila indoeuropska), i velika carstva kao perzijsko carstvo Iranaca pod dinastijom Ahemenida i Maurijsko Carstvo u Indiji. Indoeuropskom širenju su mnogo doprinijeli i Grci u arhajskom, klasičnom i helenističkom razdoblju njihove historije te keltske migracije u zapadnoj i središnjoj Europi.

Željezno doba Europe

Nastanak Rima i prvi period njegovog razvitka se datira i po tradiciji i po arheološkim podacima u starije željezno doba, odnosno odgovara završnim fazama homerskog doba i arhajskom dobu grčkog i egejskog svijeta. To je vrijeme kada grčko – egejski svijet u punom kulturoškom, političkom i društvenom kapacitetu izbija na pozornicu Mediterana.

Sa periodom nastanka Rima korenspodira i početak razvitka glasinačke kulture starijeg željeznog doba na Zapadnom Balkanu, i eventualno ilijačkoj dinastiji. Osobenosti toga doba u metalurgiji, ekonomskim, društvenim, političkim i kulturnim odnosima su se nesumnjivo

održavale i na procesu nastanka i izgradnje Rima. Željezo se počelo upotrebljavati u Europi (uglavnom kao oružje) početkom I. milenijuma p. n. e. U središnjoj Europi željezno doba (koje se razvija nakon razdoblja etničkih, narodnosnih i kulturnih migracija i turbulencija kasnog brončanog doba, izazvanih seobom nosilaca „žarnih polja") je načelno kronološki podijeljeno na dva dijela : starije željezno doba ili Halštat (Hallstatt) i mlađe željezno doba ili Laten (La Tène). Od balkanskih željeznodobnih kultura, sjeverno od grčko - egejskog svijeta vrijedi istaći ilirsku Glasinačku kulturu starijeg željeznog doba. U mlađe željezno doba (V. – početak III. st. p. n. e.), velika keltska populaciona i kulturna ekspanzija je izazvala čitav niz poremećaja u željeznodobnoj Europi, naselivši keltske zajednice od središnje Male Azije, pa sve do britanskih otoka.

R A N A I T A L I J A

Paleolit i neolit

U raznim dijelovima današnje Italije i na Siciliji sačuvali su se najstariji spomenici ljudske kulture. Od stanovnika starijeg kamenog doba (paleolita), koji su živjeli po pećinama, bavili se lovom i skupljanjem plodova, ostale su kamene sjekire, strugači od kremena i šiljci kopalja, ukrasi od kostiju i školjki. Arheološka iskopavanja svjedoče o tome da su u doba kasnog paleolita pokojnici sahranjivani u plitkim jamama; leševi su bojani crvenom bojom, u grob je stavljano oružje i alat. Pri kraju paleolitskog doba na Apeninskom poluotoku dogodile su se značajne geološke i klimatske promjene i postepeno su stvoreni oni prirodni uvjeti koji su karakteristični za povijesnu Italiju. U slijedećoj epohi – neolitu – pojavljuju se okrugle i ovalne kolibe, grupirane u sela. U to vrijeme javlja se zemljoradnja, pripitomljuju se životinje i počinje se izrađivati posuđe od gline, ukrašeno cik-cak ornamentom. Leševi su sahranjivani u jamama ili u pećinama. Nositelji ove neolitske kulture u Italiji bili su, po svemu sudeći, u vezi s centrima egejske kulture. Ovo naročito vrijedi za Siciliju i južnoitalske oblasti. Naprotiv, druge oblasti Italije, kao i Korzika, stajale su u vezi s kulturom stare Španjolske i transalpskih zemalja. Arheološka otkrića posljednjih desetljeća svjedoče o tome da u nekim dijelovima Apeninskog poluotoka i na obližnjim otocima u razno doba nicala kulturna središta, koja su utjecala jedna na druge. Na osnovu toga možemo govoriti o određenim linijama općeitalskog razvoja, koji vodi porijeklo od tih starih epoha.

Kultura teramara

Od druge polovice trećeg milenijuma prije nove ere počinje prijelaz u eneolitsko (halkolitsko) doba. Sa Krete, kao i iz središnje Europe, prodiru u Italiju zlato i bakar, ali je ovaj posljednji još luksuzni artikl. Centara halkolitske kulture bilo je u srednjoj Italiji i na otocima. Osobito se ističu ostaci grandioznih građevina na otoku Malti, koje spadaju u ovo vrijeme. Prijelaz na broncu također se može pratiti u raznim područjima Italije. U Apuliji taj se proces događa pod utjecajem Sicilije, koja je stajala u vezi sa centrima kretsko-mikenske kulture. U sjevernim pak područjima Italije u tom pogledu od naročitog je značaja pojava novih stanovnika, oko 1800. god. p. n. e. Oni su svoja naselja gradili na kolibama (palafitte) i nastanjivali se prvobitno samo na rijekama i jezerima, ali se kasnije sojenice javljaju i na kopnu. Ostatke tih naselja današnji Talijani nazivaju terramara (masna zemlja), pa otuda i čitava kultura nosi naziv terramara kultura. Na mjestima terramara naselja nađeni su razni objekti od bronce: oružje, kućni predmeti, alat, nakit i drugi ukrasi; nailazi se i na predmete izrađene od roga i kostiju. Velike uspjehe u istovremeno postigla je keramička proizvodnja. Stanovnici teramarra stajali su na relativno visokom stupnju kulture. Oni su se bavili stočarstvom, uzgajali rogatu stoku i svinje. U isto vrijeme pojavio se je u Italiji konj, a prvi put su se počela upotrebljavati kola na dva kotača. Uz stočarstvo važnu ulogu igrala je zemljoradnja. Uzgajana je pšenica i mahunasto povrće. Već u to vrijeme pada

početak uzgajanja vinove loze i voća. Stanovnici teramarra spaljivali su leševe i pepeo pokojnika čuvali u posebnim posudama. Teramarra kultura razvijala se uglavnom u sjevernoj Italiji, ali je utjecala i na druge njene oblasti, np. na Lacij.

Vilanova kultura

Krajem drugog tisućljeća novi migracijski val doveo je u Italiju novu kulturu, koja se po mjesto arheoloških nalaza u selu Villanovi nedaleko grada Bologne u sjevernoj Italiji, naziva vilanova kultura. Osnovno obilježje ove kulture bila je uporaba **željeza,** uz broncu. Posuđe od gline i bronce ukrašava se složenim geometrijskim ornamentom. Za nositelje ove kulture karakteristično je i spaljivanje pokojnika; pepeo je sakupljan u specijalne dvostožaste posude i čuvan u grobovima, koji nose naziv tombo a pozzo (grobovi u obliku bunara). Villanova kultura postojala je otprilike između 1000 i 800. god. p. n. e. U isto doba u Italiji se pojavljuju i utvrđena naselja ograđena zidovima, "gradovi" u starinskom značenju te riječi.

Za kulturološki i etnički razvitak u Laciju bitna je podvarijanta vilanova kulture pod nazivom Lacijska kultura. Glavna karakteristika lacijske kulture u odnosu na mainstream vilanova kulturu su urne u obliku maketa kuća.

Lacijska urna (od terakote) u obliku ovalne kolibe. Datacija IX. st. p. n. e. Ova urna – model željeznodobne kuće pokazuje vještinu tadašnjih majstora koji su pazili i na najmanji detalj, kako bi urna u potpunosti reflektirala izgled tadašnjih kuća/koliba.
Zanimljivo je da ove urne rekonstruiraju oblik tadašnjih kuća, i ujedno pokazuju da se grob kod ovih ranih Italika doživljavao i tretirao kao dom. Ovo shvatanje će se veoma dugo sačuvati i prenijeti u svijest Rimljana.
Vjerovalo se da rogovi na vrhu krova tjeraju zle duhove.

Urna sa datacijom iz VIII. st. p. n. e.

Urna sa datacijom iz VIII. st. p. n. e.

Urna, slična kolibama sa Palatina. Datacija IX. st. p. n. e. Danas se nalazi u Fordham Museum of Greek, Etruscan and Roman Art u Njujorku.

Rekonstrukcija palatinskog sela od koliba iz IX. i VIII. st. p. n. e., napravljena na osnovi pronađenih urni u obliku koliba. Ova slika na najbolji način ilustrira put rimskog svijeta od najprostijih koliba palatinskog sela pa do monumentalne, kosmopolitske euromediteranske civilizacije. Na kraju je ovo rimsko brdo zahvaljujući ljudima koji su na njemu osnovali obično selo, dalo i pojam za velelebnu zgradu →palatu. Historija rimskog svijeta bi se tako mogla promatrati i kao evolucija od kolibe do palate. Kako i zašto su ove palatinske kolibe evoluirale u palate su glavna pitanja na koja će u ovoj knjizi nastojati odgovoriti.

E T R U R C I

Porijeklo Etruraca

Naša znanje o Etrurcima zasniva se uglavnom na arheološkim spomenicima otkrivenim u Italiji, prije svega u samoj Etruriji. Pitanja o porijeklu Etruraca, o etrurskom jeziku i o socijalnoj strukturi i značenju Etruraca za kulturni razvitak Italije su jedna od najsloženijih i najzamršenijih u čitavoj znanosti o antičkom svijetu. Sve do danas istraživači zastupaju tri razne teorije o etrurskom podrijetlu, teorije koje u krajnjoj liniji potječu od mišljenja što su ih izrekli antički pisci. Najraširenijom treba smatrati teoriju istočnog porijekla Etruraca. Pristaše te teorije smatraju da su Etrurci došli pomorskim putem u Italiju i nastanili se na obalama Tirenskog mora. Druga teorija tvrdi da su Etrurci došli u Italiju s one stre Alpa. Po trećoj pak teoriji Etrurci su prastari stanovnici Italije, odnosno oni su autohtoni.

O pitanju porijekla Etruraca još u antici nije postojalo jedinstveno mišljenje. Herodot govori da su došli iz Male Azije, iz Lidije, još u XIII. st. p. n. e. U skladu sa Herodotom rješavali su

to pitanje Strabon, Plinije Stariji i Tacit. Grčki pisac Helanik iz Mitlene smatrao je da su Etrurci Pelazgi koji su došli iz Grčke i koji su se najprije iskrcali na ušću rijeke Po. Dionizije iz Halikarnasa smatrao je Etrurce prastarim stanovnicima Italije, autohtonima, jer, po njegovim riječima, ni u prošlosti ni u njegovo vrijeme nije ni kod jednog naroda bilo niti ima jezika i običaja sličnih etrurskim.

U novom vijeku Herodotovo shvaćanje o istočnom porijeklu Etruraca razvio je među prvima Dempster (1579.-1625.), koji se može smatrati osnivačem etruskologije. Njega su se držali i etruskolozi XVIII. st. U XIX. st. tu teoriju počeli su zastupati i orijentalisti. U potvrdu Herodotovog mišljenja navođen je izvještaj o napadu pomorskih naroda na Egipat. Među napadačima spominje se i narod Turša. Ruže i Maspero identificirali su Turše sa Tursenima ili Tuscima, tj. sa Etrurcima. Toj teoriji pružili su podršku i arheolozi. Jedan od uvjerenih njenih pristaša bio je poznati ruski znanstvenik B. I. Modestov, čije je djelo "Uvod u rimsku povijest" steklo veliku popularnost. U posljednje vrijeme mišljenje o maloazijskom porijeklu Etruraca dijele mnogi arheolozi i povjesničari. U potvrdu te teorije oni se pozivaju na jedan epigrafski spomenik („Stela sa Lemnosa“) i fragmente natpisa sa lokalne keramike nađene na otoku Lemnosu, kao i na hetitske dokumente. Pristaše te teorije bili su istraživači Omo, Piganjol i Dukati, koji je sažeo zaključke po tom pitanju i odustao od nekih ekstremnih gledišta, npr. od težnje da se etrurski način sahranjivanja dovodi u vezu s maloazijskim, jer je ovaj posljednji kasnijeg porijekla.

Drugu teoriju razvio je među prvima Freret, koji je ukazao na bliskost naziva "Rasena" i "Reti" (koji su u rimsko doba prebivali u istočnim Alpima, a možda su potekli od Padskih Etruraca izbjeglih u alpske zone, nakon keltske najezde). Niebuhr smatra domovinom Etruraca Alpe. Hipotezu o tome da su Etrurci došli s one strane Alpa razvijali su Schwengler i Mommsen, od arheologa nju je potkrepljivao Helbig, koji je smatrao da su Etrurci došli sa Retskih Alpa i smijenili nositelje Vilanova kulture. Od kasnijih povjesničara slične poglede razvijali su Eduard Meyer i De Sanctis. Ovaj potonji vidio je Protoetrurce u stanovnicima teramarra. Poslije otkrića hetitskih spomenika Norara je iznio hipotezu da su Hetiti i Etrurci srodni narodi. Po njegovom mišljenju Etrurci su se u Italiju doselili iz crnomorskih stepa i to preko Dunava, Save i Drave.

Teorija o autohtonosti Etruraca, koja se zasniva na mišljenju Dionizija iz Halikarnasa, pojavila se kasnije od drugih. Jedan od njenih prvih tvoraca bio je Mikali (1769.-1844.). Od kasnijih znanstvenika nju su zastupali Veloh i Lest, autor nekih tekstova u "The Cambridge of old history", i dr. Od lingvista tu teoriju razvijali su Trombetti i istaknuti sovjetski lingvist, N. J. Mar. On je nastojao obrazložiti ovu teoriju zaključcima iz novog učenja o jeziku, koje je on razvio.

Početak proučavanja etrurskog jezika pada u doba renesanse, kad su nađene brončane tablice sa etrurskim natpisima. U XVI. st. pojavili su se prvi radovi, koji su težili dešifriranju etrurskog pisma. Teško je utvrditi kojoj porodici jezika pripada etrurski jezik. Do danas znanstvenici su uspjeli utvrditi značenje nekoliko desetaka riječi, ali ti rezultati još ne omogućuju

izvođenje bilo kakvog određenog zaključka. Ono za što se sa sigurnošću jedino može tvrditi jeste da etrurski jezik ne pripada indoeuropskoj porodici. Neki istraživači smatraju da ključ za rješenje pitanja o karakteru etrurskog jezika treba tražiti na Istoku. Mar je iznio pretpostavku da etrurski jezik predstavlja određeni stadij u razvitku jezika, koji je prethodio pojavi takozvanih indoeuropskih jezika, ali ta postavka još ne može služiti kao dokaz za autohtono porijeklo Etruraca, na čemu je N. J. Mar insistirao. Pitanja o porijeklu Etruraca i o etrurskom jeziku ostaju otvorena. Hipoteza o autohtonom porijeklu Etruraca ima određene osnove. Moguće je da je neka grana najstarijih stanovnika poluotoka činila osnovno jezgro stanovništva, kome su se mogli priključiti doseljenici iz drugih zemalja, a napose iz Male Azije. Miješanje raznih plemena dovelo je do formiranja Etruraca.

Društveni, socijalni i ekonomski odnosi

Već rani arheološki spomenici svjedoče o visokom stupnju etrurskog društvenog, socijalnog i ekonomskog razvitka. Dok naselja vilanova kulture još uvijek predstavljaju ostatke prapovijesne metalnodobne naseobene kulture i načina života, sa etrurskom civilizacijom se pojavljuju pravi gradovi, koji se po svom urbanom tipu približavaju onima sa razvijenog Istočnog Mediterana. Ti gradovi leže obično na prirodno zaštićenim mjestima, ograđeni su zidovima, pravilno planirani i znatnim svojim dijelom sastoje se od kamenih građevina. Tijekom čitave etrurske povijesti održali su se izvjesni ostaci rodovsko - plemenskih odnosa. Potpuno je moguće da i nazivi nekih etrurskih gradova vode porijeklo od imena utjecajnih rodova ili plemena. Grad Tarkvinij se može dovesti u vezu s rodom Takvinijevaca (etrurski Tarhna). Podjela rada, razvitak razmjene, osvajanja – sve je to doprinosilo raspadanju rodovskog poretka i izdvajanju vladajućih porodica. Socijalni poredak Etruraca – koliko možemo prosuđivati na osnovu oskudnih pisanih izvora i raspoloživih arheoloških spomenika – bio je strogo aristokratski; vojničko-svećenička aristokracija činila je povlašteni dio društva, kome su bili podčinjeni ostali slojevi stanovništava. Osobitošću etrurskih socijalnih odnosa treba smatrati slobodan položaj žene, koja je uživala određene privilegije. Po pretpostavci nekih ispitivača, rješavanje mnogih pitanja domaćeg života zavisilo je od majke, a ne od oca obitelji. Ropstvo se po svemu sudeći rano pojavilo u Etruriji. Kao jedan od dokaza za postojanje ropstva mogu poslužiti gladijatorske borbe, koje su priređivane na dvorovima etrurskih aristokrata. One su nastale još u doba kad su zarobljeni neprijatelji prisiljavani da se tuku na grobu poginulih vojskovođa, a kasnije su priređivane radi razonode, pa su ih iz Etrurije preuzeli drugi italski narodi.

Etrurskim gradovima upravljali su prvobitno kraljevi ("lars, ili „lauchme"/„leuchume"/na latinskom *lucumo*). Na osnovu indirektnih podataka možemo zaključiti da je kraljevska vlast u Etruriiji bila izborna i da ju je tijekom političkog razvitka ukinula aristokracija, zbog čega su u nekim gradovima kraljeve smijenili izborni magistrati. Sa svojim družinama, koje su se sastojale od robova i zavisnih ljudi, lukumoni su napadali susjedne oblasti i bavili se gusarstvom. Način sahranjivanja etrurskih lukumona i predodžbe na grobovima daju nam određenu sliku o njihovom načinu života, raskoši i svakodnevnici. Poznate titule za visoke

položaje u etrurskim gradovima – državama bile su „zilath“, „manu“, „purthne“ i „tefarie“. Sadržaj ovih institucija je vrlo teško odrediti. Možda je „manu“ označavala svećeničku funkciju, „purthne“ neku više svjetovnu funkciju, a „tefarie“ tiranina.

Simboli vlasti kao što su : snopovi pruća sa sjekirama stavljenim u njih (*fasces*), a koje su nosile sluge idući ispred kralja, toga sa purpurnim rubom (*toga praetexta*), kurulno sjedište – prešli su u Rim od Etruraca.[17] Od Etruraca su Rimljani preuzeli po svemu sudeći i sam pojam najviše vlasti („drouna“, na latinskom *imperium*). Etrurski gradovi bili su samostalni gradovi-države i dvanaest gradova (Arecij/*Arrētium,* Cere/*Caere,* Kluzij/*Clusium, Cortōna,* Peruzija/*Perusia,* Populonija/*Populōnia,* Tarkvinij/*Tarquinii,* Vetulonija/*Vetulōnia,* Veje/*Veii,* Volatere/*Volaterrae,* Vulci/*Vulci, Volsinii*). činilo je slobodnu konfederaciju (*duodecim populorum Etruriae*). Ovaj savez je vodio jedinstvenu vanjsku politiku. Po Liviju, postojala je još jedna etrurska konfederacija koja je bila na sjeveru (možda u Padskoj ravnici gdje je i pregažena od Kelta).

Glavnu ulogu u gospodarskom životu Etruraca imala je zemljoradnja. Tlo Etrurije, koje se sastoji uglavnom od tufa, leži na stjenovitim oblicima, lako se pretvara u močvare, tako da je poljoprivreda moguća samo uz umjetno isušivanje. Etrurci su bili prvi narod u Italiji koji je naširoko koristio sustav radova na isušivanju, što je bilo moguće samo uz masovno korištenje radne snage i uz odgovarajuću organizaciju. To je i omogućilo stvaranje drugih grandioznih građevina, čiji su ostaci sačuvani sve do našeg vremena. U tom pogledu Etrurci imaju mnogo zajedničkog sa Egipćanima i Babiloncima. Etrurija je bila prva zemlja u Italiji u kojoj je postojao krupni zemljoposjed. U Etruriji se rano pojavio gradski život, razvili se obrti i trgovina. Etrurci su odigrali veliku ulogu u posredničkoj trgovini. Predmete od kovina, izrađene u Kartagini, keramiku i poljoprivredne proizvode – prevozili su Etrurci iz grčkih gradova u razne zemlje Sredozemlja. Etrurski brodovi pojavljivali su se ne samo u Kartagini, nego i u Fenikiji. U Grčkoj su etrurski trgovci bili poznati još u VI. st. p. n. e. U to vrijeme u Etruriji se nalazi u opticaju jonski novac, kasnije etrurski gradovi kuju novac prema grčkim uzorima. Tijekom vremena u Etruriji se razvila, poglavito u zapadnim gradovima, i vlastita proizvodnja. Etrurci su bili na glasu po visokoj tehnici obrade kovina, koje su oni u određenom pogledu razvili do savršenstva. U samoj Etruriji nađen je bakar, a na susjednom otoku Elbi – željezo. Visoko je bila razvijena i etrurska keramika.

Religija Etruraca

Etrurci su imali razvijenu religioznu svijest, koja je u mnogo čemu utjecala na rimsku religioznost. Mnoga etrurska vjerovanja, običaji i božanstva su postali dio rimske kulture. O karakteru etrurske religije možemo suditi na osnovu nekih rimskih obrada preuzetih

[17] Po Katonu Starijem *fasces* su Rimljani primili preko etrurskog grada Vetulonije. U Vetuloniji su inače otkrivene reljefne predstave i *fasces* i sjekira na stelama iz perioda oko 600 god. p. n. e. Sjekira se već od brončanog doba smatrala simbolom vlasti i moći. Dionizije Halikaršanin piše da je kralj svakog etrurskog grada nosio jedan svežanj pruča i jednu sjekiru, a da je dvanaest imao samo vrhovni etrurski zapovjednik u ratu. Prema prići koju on i prenosi Etrurci su se pokorili Tarkviniju Starijem u Rimu i predali mu 12 sjekira i *fasces*.

od Etruraca, a uglavnom preko spomenika likovne umjetnosti. Etrurski religiozni sustav je bio politeistički. Za etrurski panteon potrebno je navesti : Tin ili Tinija, božanstvo neba i njegovu božansku suprugu Uni, zatim boginju zemlje Cel, Sethlans (koji se identificira sa Hefestom), Turms (koji se identificira sa Hermesom), Turan (koji se identificira sa Afroditom), Maris (koji se identificira sa Aresom). I u području religije Grci su izvršili na Etrurce snažan utjecaj (uvođenje božanstava Aritimi/Artemida, Menerva/Minerva/Atena, Pacha/Bakh/Dionis, Herkle/Herkul/Herakle, Dioskuri i to za vrijeme „orijentalizirajuće" faze etrurske kulture 750/700 – 600. god. p. n. e.). Za razliku od grčke, čitava je etrurska religija obojena mračnim tonovima. Misao o zagrobnom svijetu, o odmazdi i strašnom sudu igrala je kod Etruraca znatno veću ulogu nego kod Grka. Među etrurskim božanstvima naročito popularnost uživale su dvije grupe od po tri (trijade) božanstva. U prvu su spadali Tinij, Uni i Minerva. Ova etrurska trijada se kasnije (počevši od dinastije Tarkvinijevaca) pretvorila u rimsku kapitolsku trijadu (Jupiter, Junona i Minerva).

Terakota - skulptura Apolona. Datacija cc 500. god. p. n. e.

Druga trijada sastojala se od božanstava podzemnog carstva : Mant, koji odgovara grčkom Dionizu ili Hadu, Manija ili Perzefona i najzad božanstvo zemlje, koje odgovara grčkoj Demetri. Tinija je smatran za vrhovno božanstvo neba. Uz njega je bilo vijeće dvanaestorice najviših bogova i drugih božanstva nižeg ranga. Nebo, je po etrurskom učenju, podijeljeno na 16 oblasti, od kojih je svaka nastanjena posebnim božanstvom. Etrurci su poštovali božanstvo mora, kao i božanstva drugih prirodnih sila. Etrurci su imali i zajedničko svetilište Voltumne (*ad Fanum Voltumnae*), gdje su se svake godine odigravale svečane igre i sportska takmičenja. Skupove Etruraca kod svetilišta Voltumne Livije naziva *Concilium Etruriae*. U početku je na čelu saveza bio „lukumo" ili „reks", a od početka V. st. p. n. e. (kada je nestala kraljevska vlast) svećenik, kojeg su Etrurci nazivali „zilath mechl rasnul". Možda se ovo svetilište nalazilo kod grada Volsinija.

Demonologija je kod njih bila razvijena više nego kod drugih naroda Italije. Etrurski aristokrati, koji su se bavili gusarenjem i stanovali po nepristupačnim zamkovima, naselili su prirodu mračnim bićima, koja traže da ih ljudi umilostive. Etrurski vjerski kult predstavljao je složen i razgranat sustav koji je utjecao na susjedne narode.

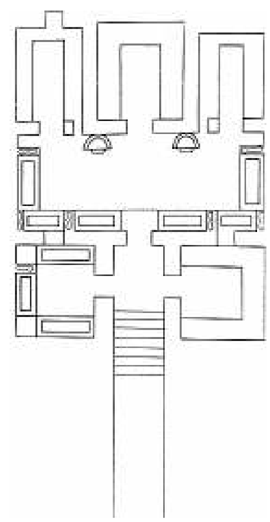
Pored složenog sustava promatranja okolnih prirodnih pojava, na osnovu kojih se, po vjerovanju Etruraca, može predvidjeti budućnost i saznati volja bogova, u etrurskom kultu sačuvale su se crte primitivnih obreda, sve do ljudskih žrtava. Etrursko umijeće tumačenja božanske volje uživalo je naročitu popularnost. Njihovim gatarima, haruspicima , pripisivano je umijeće određivanja budućnosti prema utrobi žrtvenih životinja, prema udarcu groma i drugim prirodnim pojavama. Tako je nastalo posebno učenje, *disciplina etrusca* , koje je kodificirano u II. st. p. n. e.

Rekonstrukcija etrurskog hrama u Vejama, sa prednjim stupovima, uzdignutim podiumom, visokom skulpturom na krovu, izgrađenom od drveta i terakote i samo jednim ulazom.

Etrurski tumul

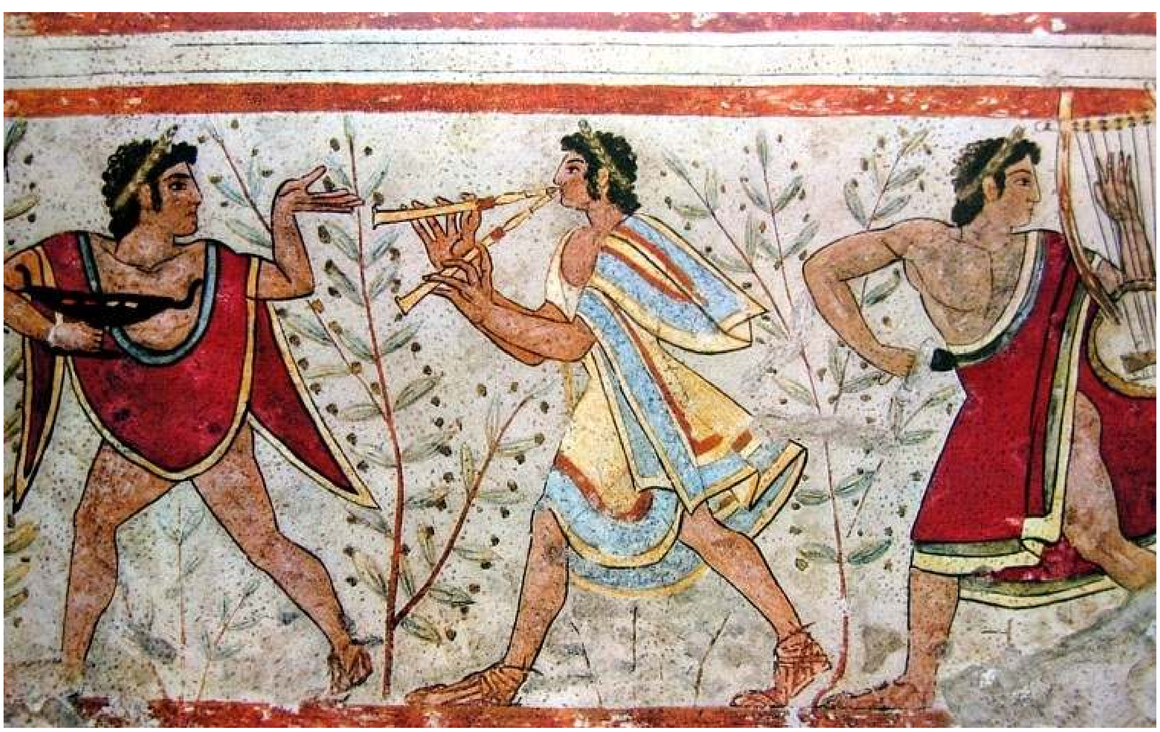

Plan etrurske grobnice, napravljene od tufa. Datacija cc 600. god. p. n. e. Bilateralno simetrična sa platformama za sarkofage ili urne.

Etrurski sarkofag iz Cerveteri. Datacija cc 520. god. p. n. e.

Umjetnost Etruraca

Etrursko zidno slikarstvo u Tomba dei Leopardi iz Tarkvinije u Italiji.

O visokom stupnju etrurske umjetnosti svjedoče sačuvani sarkofazi sa skupocjenim predodžbama, statue, freske i ostaci etrurske arhitekture. Pitanje o porijeklu etrurske umjetnosti složeno je pitanje, osobito kad je riječ o njenim izvorima. Nesumnjivo je da su u etrurskoj umjetnosti postojale crte karakteristične rane italske kulture. Osim toga, Etrurci su bili pod utjecajem istočnih (naročito maloazijskih) područja Sredozemlja, a zatim pod utjecajem Kartaginjana i Grka. Počevši od VI. st. p. n. e. grčka umjetnost je vršila na Etrurce ogroman utjecaj, ali ona nije ugušila samostalne etrurske crte, koje možda vode porijeklo još od vremena teramarre i Villanove.[18] Sižei iz grčke mitologije dobili su u Etruriji specifičnu obradu i tumačenje. Jedna od karakterističnih crta etrurske likovne umjetnosti bio je realizam. Nadgrobne predodžbe Etruraca oslobođene su svake idealizacije. Tako je na jednom od spomenika predstavljen jedan debeli Etrurac. Pri tome je njegova punoća tako naglašena da čitava predodžba dobiva groteskan karakter. Kod obrade vjerskih sižea etrurski umjetnici pokazuju više ljudskih crta od svojih grčkih uzora. Taj je realizam i čak naturalizam karakterističan za predodžbu čuvene rimske vučice, koja je ispružila njušku, kao da osluškuje. Crte istog žanra i uz konvencionalnosti kompozicije, nalazimo i kod etrurske himere, koja pripada kasnijem razdoblju. U etrurskom slikarstvu karakteristični su elementi tzv. "neprekidnih predodžbi", kod kojih siže jedne slike služi kao nastavak druge. To je početak specijalnog "sukcesivno-narativnog" stila u slikarstvu, koji su kasnije razvili rimski umjetnici. Etrurska se arhitektura također nalazila pod utjecajem grčke, ali se u planu etrurskih gradova i pojedinih građevina zapaža nešto samostalno i originalno. Kod Grka su, npr., hramovi stvarani po uzoru kuća za stanovanje, jer je hram smatran rezidencijom božanstva. U etrurskom hramu velik značaj imao je sa svih strana otvoreni portik (trijem), koji je služio kao mjesto za promatranje neba. Etrurska umjetnost utjecala je na susjedne zajednice i doprinijela razvitku raznih grana ljudske umjetnosti, od kojih je isprva naročit značaj imala kampanijska umjetnost, a kasnije – rimska.

[18] I pored kontinuiranog neprijateljstva i suparništva sa grčkim kolonistima, Etrurci i Grci su ipak imali vrlo intenzivnu trgovačku, kulturnu i mitološko-religijsku interakciju (poglavito u smjeru od Grka prema Etrurcima). O tome govori i priča o Damaratu (iz porodice Bahijada) iz Korinta (ocu Lucija Tarkvinija Priska) koji se nastanio u Etruriji sa znatnim brojem zanatlija i umjetnika. Veze između grada Tarkvinija i grčkog svijeta potvrđuju i arheološki dokazi, kao što je veliki broj pronađenih korintskih vaza u navedenom etrurskom gradu iz VII. st. p. n. e. U gradu Vulci otkriveno je oko 5000 grčkih vaza (produkcija iz Atene, Korinta, crnomorskih gradova ili Halkide).

Brončana "Chimera di Arezzo". Vrlo lijep primjerak etrurske umjetnosti. Danas se nalazi u Museo archeologico u Firenci.

Politička historija Etruraca

Političko jačanje Etrurije pada u drugu polovicu VII. i VI. st. p. n. e. U VI. st. p. n. e. u doba njihove najveće moći, etrurski teritorij dopirao je na sjever do Alpa, a na jugu je obuhvaćao Lacij i Kampaniju. U samom Rimu učvrstila se u VI. st. p. n. e. dinastija Tarkvinijevaca, dok je u Kampaniji centar etrurskog utjecaja bio grad Kapua. Etrurski grad Adrija dao je naziv čitavom moru koje Apeninski poluotok dijeli od Balkanskog poluotoka. Ipak, pored Etruraca na zapadnom Mediteranu je bila i snažna kartaginska država, a pojavili su se u ovom periodu i grčki naseljenici (u prvom redu Fokejci). Kako bi se suprotstavili nadirućim i vitalnim grčkim kolonistima, Etrurci i Kartaginjani su imali savez, čija je posljedica bila pomorska bitka kod Alalije 540. god. p. n. e. Početak raspadanje etrurske hegemonije je započeo krajem VI. st. p. n. e. Slabljenje njene moći izazvano je kako unutarnjim tako i vanjskim uzrocima. Etrurska konfederacija nikad nije bila čvrsta. Među gradovima postojalo je stalno suparništvo. Nije moglo biti unutarnjeg mira ni u pojedinim etrurskim središtima, gdje se razvijala politička borba. Tijekom vremena izmijenio se i vanjski položaj etrurske konfederacije. Kraj VI. i početak V. st. p. n. e. okarakteriziran je jačanjem

političke aktivnosti Grka na čitavom Sredozemlju. Kartagina, etrurska saveznica je teško poražena 480. god. p. n. e. u bici kod Himere na Siciliji od udruženih sicilskih Grka predvođenih sirakuškim tiraninom Gelonom. Nakon te pobjede nastupilo je razdoblje grčke ekspanzije koje je kulminiralo u pobjedi nad Etrurcima u bici kod Kime 474. god. p. n. e., od strane koalicije sirakuškog tiranina Hiera i tiranina Kime Aristodema. To je bio jedan vrlo težak poraz Etruraca, nakon kojeg su oni izgubili pomorsku snagu i bili prisiljeni da napuste svoje pozicije u južnoj Italiji. Uza sve to, etrurske pozicije u Kampaniji su na kraju ugrozili i Samniti, koji su se spuštali sa brdsko-planinskih oblasti južnih Apenina. [19] Počeci etrurskog opadanja se vremenski poklapaju i sa oslobođenjem Rima od etrurske hegemonije i postupnim pritiskom Rimljana na pojedine etrurske gradove. Konačni udar na etrursku hegemoniju na sjeveru zadala je migracija i naseljavanje Kelta u dolini rijeke Po, kojom prilikom nije samo izgubljena Padska dolina, nego je i presječena važna veza sa sjevernim i srednjim Jadranom.

I pored toga što se teritorij etrurske hegemonije znatno smanjivao i što je slabila i unutarnja veza između gradova etrurske konfederacije, Etrurci su u području kulturnog razvoja Italije i dalje igrali dominantnu ulogu, i to sve do IV. st. p. n. e. Tek tada oni počinju uzmicati i u kulturološkom pogledu pred sve jačim procesom usvajanja grčko – helenističke kulture u Italiji i pred Rimom, čija moć i kulturno značenje sve više rastu. Sredinom I. st. p. n. e. etrurska narodnost izgubila je svako značenje, a ubrzo zatim zaboravljen je i etrurski jezik. Ipak, etrurska tradicija se prilično dugo očuvala, o čemu na najbolji način svjedoći i naziv pokrajine Toskane.

[19] Samniti 424. god. p. n. e. zauzimaju grad Kapuu koja je do tada bila pod etrurskom kontrolom, ali 421. god. p. n. e. i grčki grad Kimu. Tako je osački element postupno u Kampaniji zamijenio etrurski (koji je jednim njenim dijelom dominirao još od VIII. st. p. n. e.) a djelomice i grčki. Jedini grad na kampanskoj obali koji je nakon samnitske ekspanzije ostao pod grčkom kontrolom bio je *Neapolis*, ali ni on nije izbjegao postupnu inflitraciju elemenata sa brdovitog i planinskog Samnija.

ETNIČKA SLIKA ITALIJE

Stanovništvo Italije odlikovalo se u etničkom pogledu neobičnim šarenilom. Zajednice koje su u povijesno doba prebivale na Apeninskom poluotoku pojavljivale su se na njemu u razna vremena. Neke od njih sačuvale su crte italskog eneolita, a druge su bile neposredni nasljednici stanovnika Vilanova kulture. Pored Etruraca, još je jedna velika etnička skupina dominirala Apeninskim poluotokom u ranom željeznom dobu, a to je italska grupa indoeuropske porodice. Načelno se oni dijele u dvije skupine i to :

1. Latinsko – faličku. Falisci su naseljavali južnu Toskanu i sjeverni Lacij sa glavnim gradom Falerijem u južnoj Etruriji. Falisci su se nalazili pod velikim utjecajem etrurske civilizacije, ali su uspjeli sačuvati svoj jezik. Za razliku od drugih oblasti Lacij (oblast južno od donjeg toka rijeka Tibera) počela se naseljavati relativno kasno. Lacij nije bio toliko plodan niti ugodan za življenje kao npr. Padska ravnica ili Kampanija, pa nije bio ni interesantan toliko invazorima. Čini se da je u tome Lacij sličan Atici, koja je isto bila slabije plodna zona balkanske Grčke (pa je bila pribježište onima koji su se sklanjali pred invazorima). I Lacij je vjerojatno bio utočište onima (poglavito latinsko – faličke rupe) koji su se povlačili pred Etrurcima i sabelskim Italicima. Ali kako je Atika postala dominantna nad Grcima, tako je i Lacij postao dominantan nad Italicima. Ime Lacija možda dolazi od *latus* = strana i grčkog platys = ravan, plosnat, ravnina. Najraniji arheološki spomenici nađeni u Albanskim planinama i na mjestu budućeg grada Rima padaju, po mišljenju arheologa, na početak prvog milenijuma p. n. e. i stoje nesumnjivo u vezi sa ranim stanovnicima Vilanova kulture. Ali stil ornamentike, kao i praksa spaljivanja mrtvaca i čuvanja pepela pokojnika u posudama oblika kolibe – govore o utjecaju ranije, teramarra kulture. Latini su se od davnina bavili zemljoradnjom. Oni su rano naučili isušivati zemljište, bez čega zemljoradnja u Laciju ne bi bila moguća. Glavnu poljoprivrednu kulturu činila je pirika, a relativno rano počeo je uzgoj vinove loze. Veliku ulogu imalo je i stočarstvo. Na brdsko - planinskim padinama Lacija pasla su stada krava, ovaca i svinja. Konji su se pojavili kasnije od drugih domaćih životinja. Latini su stanovali u utvrđenim naseljima (*oppida*) – "gradovima". Tradicija je znala za trideset takvih naselja, sa Alba Longom na čelu. Najpoznatija i najvažnija latinska naselja („gradovi“) su : Alba Longa, Lavinij, Ardea, Lanuvij, Aricija, Tuskul, Tibur, Preneste, Kora, Noment, Gabiji, Labikum, Federacija latinskih gradova stvorena je relativno rano. Ona je imala zajedničke svetinje: hram Jupitera Lacijarija na albanskom gorju, gaj kraj Ferentinskog izvora, hram Junonin u Laviniji i svetište Dijanino u Ariciji, Tuskulu, Laviniju i najzad na Aventinu. Na albanskoj gori se svake godine održavala „latinska svetkovina“ (*feriae Latinae*) kod koje je saveznički predstavnik žrtvovao Jupiteru Lacijariju bijelog bika. Svaka je latinska zajednica za tu žrtvu imala doprinijeti određeni dio, ali su i dobijale komad mesa od žrtvovane životinje za simbolički zajednički objed. Dok je ta svetkovina održavana vladao je sveti mir, dok se sama svetkovina nazivala primirjem (*indutiae*). Latini nisu bili jedini stanovnici Lacija. Arheološka otkrića ukazuju na to da se u to doba pored spaljivanja mrtvaca nailazi i na sahranjivanje mrtvaca, koje je prakticiralo pleme sabelskog porijekla. Istraživači smatraju da su to bili Sabinjani i drugi sabelski naseljenici, koje često spominju naši izvori.

2. Umbro – sabelsku. Ova skupina se isto dijeli na Umbre i sabelsku zajednicu. Umbri su naseljavali središnje dijelove Italije. Arheološki nalazi pokazali su da je kod Umbra, možda još od vremena naselja vilanova kulture, postojao običaj spaljivanja pokojnika. Zbog etrurske blizine, prihvatali su tekovine razvijene kulture i načina života. Ali su i kao etrurski susjedi osjetili pritisak Kelta, izgubivši znatan teritorij početkom IV. st. p. n. e, Sabelska zajednica je zahvatala široki etnografski pojas središnje i južne Italije. U nju bi se mogli sistematizirati :

a) Sabinjani. Koji su prebivali južno od Umbra i bili susjedi Latina.

b) Piceni (i to oni koji su govorili južnopicenskim, jer je sjevernopicenski izgleda neindoeuropski jezik). Naziv Piceni je totemskog porijekla (od *picus* = djetlić, ptice posvećene bogu Marsu).

c) Marsi, Vestini, Peligni i Marucini koji su zauzimali brdsko – planinske zone središnjih Apenina. Riječ je o vrlo ratobornim gorštačkim zajednicama koje su davala znatan broj kvalitetnih vojnika Rimskoj Državi.

d) Samniti su naseljavali središnje Apenine južne Italije i bili su dosta brojna zajednica (sastavljena od više plemena : Pentri, Karakeni, Kaudini, Hirpini, Frentani) koja je govorila osačkim jezikom kojim su također govorili i Osci[20] (shvaćeni u užem smislu, koji su naseljavali Kampaniju), Vestini, Aurunci, Bruti, Lukanci, stanovnici Kalabrije. Samniti u Kampaniji su ostvarili viši kulturni razvitak, za razliku od onih koji su ostali u apeninskoj unutrašnjosti i koji su vremenom stvorili moćnu samnitsku federaciju.

e) Volsci (južno od Latina u području koje je djelimično brežuljkasto i močvarno).

Za razliku od Umbra, kod sabelskih plemena (Sabinjani, osačke zajednice itd.) postojao je obred sahranjivanja pokojnika. Ova činjenica je od velikog značenja za određivanje teritorija koji je zauzimala ova ili ona grana italskih skupina.

Uz navedene italske narode potrebno je navesti i Ekve, koji su živjeli istočno od Rima, a južno od Sabinjana te Hernike koji su naseljavali pojas između Latina, Ekva i Volska, i Venete u sjeveroistočnoj Italiji. Uz Etrurce i Italike Italiju su naseljavali i zajednice ilirskog i balkanskog porijekla kao što su Japigi i Mesapi na jugoistoku Italije. Inače zapadnojadranska obala je često bila izložena inkursima, pa i naseljavanjem ilirsko – balkanskog elementa. Ipak ovi ilirski stanovnici Italije nisu igrali bitnu ulogu u historiji stare Italije. Na sjeverozapadu Italije nailazi se na neindoeuropske Ligure, koji su se nalazili u obalnom zaleđu. I Pijemont je dobio ime po ligurskom gradu Pedemontium.

Padsku ravnicu su za vrijeme svoje hegemonije kontrolirali etrurski gradovi, ali su ih od V. i početaka IV. st. p. n. e. uz druge starosjedilačke narode potukli Kelti/Gali koji su prodrli sve do jadranske obale. Na ovome širokom prostoru koji su Rimljani nazvali Cisalpinska Galija

[20] Grci su Kampaniju prozvali Opike, Opikia radi naroda Opici (Opikoi), te se kasniji izraz Oscus, Osci razvio iz Opscus, štoje značilo i seljaka od riječi *operari* = obrađivati zemlju. Odatle je opet izvedeno „*obscenus*“ = u početku „seljački“, a kasnije vulgarno, prostački, neizobraženo. Zato se i *osca (opsca) lingua* nazivala seljačkim jezikom.

glavne keltske zajednice su bili Cenomani, Insubri (koji su 396. god. p. n. e. pobijedili Etrurce i razorili im grad Melpum i na njegovom mjestu podigli Mediolanum/Milano), Boji i Senoni. Potrebno je naglasiti da keltska invazija i naseljavanje i dvostoljetna dominacija nisu zbrisali ranije starosjedilačke zajednice Padske ravnice, u kojoj su se u, u keltskom zasjenku, uspjeli sačuvati i etrurski i ligurski i alpski i indoeuropski italski elementi. Arheološki nalazi potvrđuju da Kelti nisu potpuno izmijenili ranije padsko stanovništvo, nego da se desila simbioza (naravno pod keltskom hegemonijom), pa se tako etrurski elementi još uvijek nalaze u tome području i nakon početka IV. st. p. n. e. Sjeverno od ravnica Pada koje su kontrolirali Kelti živio je spektar malih zajednica, naroda i plemena koja su se tamo sklanjala. One su bile i keltskog (Karni) i nekeltskog, čak i neindoeuropskog jezika i porijekla (Reti).

Izuzev razvijenih Etruraca i Grka, osnovna ekonomska grana je bilo stočarstvo, a naselja Italika su se uglavnom nalazila na uzvišenim, utvrđenim mjestima (slično istovremenim zapadnobalkanskim gradinama).

Dugo vremena Italici, za razliku od Etruraca, su zadržali crte rodovsko - plemenskog poretka, pa je bila vrlo prisutna podjela na plemena, bratstva i rodove. Prirodni prirast stanovništva pri niskom stupnju razvoja dovodio je do prenaseljenosti i prisiljavao pojedine zajednice da traže nova mjesta boravišta. Dugo vremena održao se kod nekih italskih zajednica običaj svetog proljeća (*ver sacrum*). Italici su dugo zadržavali i ostatke totemizma, i to je našlo odraza u pričama o seobi Picena, koje je tobože u novu postojbinu doveo djetlić (*picus*), bik je vodio Samnite, a vuk Hirpine itd.

Karta preuzeta iz *The Times,* 1986:86.

G R C I U I T A L I J I

Veliku ulogu u razvitku italske kulture odigrale su grčke apoikije/naseobine. Grčka kolonizacija počinje u VIII., a završava se u VI. st. p. n. e. Uglavnom su kolonizirane obale južne Italije i Sicilije (izuzev njenog krajnjeg istoka, gdje su bile kartaginske pozicije), a grčki naseljenici (iz Fokeje) su se uputili i dalje prema zapadu, osnivajući koloniju Masilija (Marselj). Najvažniji grčki polis je bila Sirakuza na Siciliji (metropola joj je bio Korint). Pored Sirakuze na Siciliji su se nalazili i Naksos, Katana, Leontina, Zankle (Mesana), Himera, Therme, Tauromenij (Taormina), Megara Hiblejska, Selinunt, Gela, Agrigent (Akragant), Segesta, Panormos. U južnoj Italiji su se nalazili polisi Regij, Sibaris, Metapont, Siris, Kroton, Tarent, Posejdonija, Elea, Herakleja, Turij, Lokra Epizefirska, Kima i Neapolis u Kampaniji. Grci su toliko gusto naselili južnu Italiju da je ona dobila naziv Velika Grčka (Μεγάλη Ἑλλάς; *Magna Graecia*). Na ligurskoj obali su bile grčke naseobine Nikaea (današnja Nica) i Monoekos (Monako).

Od samoga početka, grčki pomorci, trgovci i kolonisti su postali snažna konkurencija kartaginskim i etrurskim interesima. Tri su glavna pravca sukoba i to oko Korzike i Elbe (fokejski kolonisti protiv Etruraca i Kartaginjana); na Siciliji (sicilski Grci predvođeni Sirakuzom protiv Kartagine) i u Kampaniji (grčka Kima protiv Etruraca). I pored neodlučnog ishoda bitke kod Alalije, grčki naseljenici su bili prisiljeni da napuste svoje pozicije na Korzici. Takvo stanje se mijenja u prvim decenijama V. st. p. n. e., kada Grci, predvođeni Sirakuzom (odnosno njenim tiranima) uspješno odnose velike i odlučne pobjede nad Kartaginjanima i Etrurcima. Međutim, od druge polovice V. st. p. n. e. grčki polisi počinju slabiti. Uzrok tome leži u socijalnim i društvenim sukobima u pojedinim polisima i koja je ponekad dovodila do žestokih i krvavih sukoba među polisima. U mnogim grčkim polisima u Italiji prevladavale su aristokratske grupe. Još krajem VI. st. p. n. e. aristokrati Krotona srušili su bogati grčki polis Sibaris, u kome je postojao demokratski poredak. Pored unutarnje borbe i međusobnih sukoba, na slabljenje Grka veoma je utjecalo jačanje lokalnih italskih plemena: Samnita, Lukanaca i Bruta. Oko 421. god. god. p. n. e. Samniti su odnijeli prevlast nad Grcima, i od tog vremena polisi kao što su Tarent, Turij i Regij se nisu mogli suprotstavljati njihovim udarima. Za vrijeme Peloponeskog rata, Sirakuza i Sicilija su se suočili sa atenskom najezdom 415 – 413. god. p. n. e., koju su uspješno (uz pomoć Sparte) spriječili. Novi ekspanzionistički uspon Sirakuza je doživjela za vrijeme tiranina Dionizija Starijeg sa početkom IV. st. p. n. e., kada su nastavljene borbe sa Kartaginjanima, a 384. god.p. n. e. opljačkan je i hram Leukoteji u etrurskom gradu Cere. Kasnije, na početku III. st. p. n. e., grčki polisi su došli u sukob s Rimom i taj se sukob završio gubitkom njihove samostalnosti.

Grčki polisi u Italiji i na Siciliji bili su poglavito zemljoradnički centri. Poljoprivredni proizvodi izvoženi su u Grčku, odakle su dolazili obrtnički proizvodi. Grci iz Italije doprinijeli su širenju viših oblika poljoprivrede na Apeninskom poluotoku. Od njih su Italici preuzeli načine uzgajanja vinograda i maslinika. Zahvaljujući južnoitalskim polisima, u Italiju je prodirala grčka roba i razvijala se obrtnička proizvodnja. U povijesti antičke kulture zapadni grčki polisi u Italiji i na Siciliji odigrali su veliku ulogu. Na Zapadu razvijali su se razni filozofski sustavi (Pitagora se nastanio u južnoj Italiji; Platon je jedno vrijeme boravio u

Sirakuzi). Na Siciliji je rano ponikla retorika, koja je odigrala važnu ulogu u grčkom obrazovanju. Sjajno kovani novac, ostaci veličanstvenih građevina na Siciliji i u južnoj Italiji svjedoče o visini zapadne grčke kulture. Grčke socijalne i političke ustanove, grčka tehnika, kiparstvo, religija i mitologija, kao i umjetnost i literatura – izvršili su ogroman utjecaj na kulturu Italika. Posebnu ulogu odigrao je polis Kima u Kampaniji. Odatle su Etrurci preuzeli grčki alfabet i mnoge grčke običaje i vjerovanja. Za stanovnike Kampanije grčki utjecaj imao je izvanredan značaj. Pod utjecajem Grka tu je stvorena posebna kampanska kultura, čija se specifičnost sačuvala i poslije osvajanja Kampanije od strane Rima.

D O B A   K R A L J E V A

L E G E N D E O   O S N I V A N J U R I M A

Po Liviju : „Ono što je prethodilo osnivanju Rima poznato je više na osnovi poetskih kazivanja negoli pouzdanih dokumenata o historijskim zbivanjima, te se ne može ni prihvatiti ni odbaciti. Dubokoj prošlosti je pak dozvoljeno da miješa božanske i ljudske stvari da bi tako početke gradova učinila što veličanstvenijim. A ako je ijednom narodu dozvoljeno da žrtvuje istinu o svojim počecima i da se poziva na bogove kao osnivače, onda su to Rimljani, čija je ratna slava takva da ako oni za svoga osnivača i praoca uzimaju Marsa, onda ostali narodi to treba da prihvate kao što prihvataju i njegovu vlast. No ja ipak tim i sličnim legendama, mada su vrijedne pažnje i poštovanja, neću dati odlučujuću važnost. “

Eneja

Za sada ne postoje potpuno sigurni historijski i arheološki podaci koji bi precizno govorili o procesu i o samom osnivanju grada Rima. Jedan od razloga je i keltsko uništavanje Rima početkom IV. st. p. n. e., kada su stradali mnogi arhivski zapisi. Rimska tradicija je radi toga jedini mogući prostor u kome se mogu tražiti naznake stvarnog nastanka Rima. Ta tradicija je opterećena ne samo iskvarenim usmenim predanjima i latinskom i italskom mitologijom (uključujući i etrursku), nego i uvezivanjem sa grčkom mitološkom, pa i historijskom tradicijom. Več je grčka mitologija povezivala italsko, pa i lacijsko tlo sa svojim junacima (Herakle/Herkul, Odisej/Uliks), dok naročitu popularnost pa i određenu priznatost u rimskoj i grčkoj javnosti dobiva priča o trojansko-dardanskom junaku Eneji, sinu Afrodite (kod Rimljana Venere) i Anhiza. Eneja je sa preživjelim Trojancima lutao Sredozemnim morem, boraveći i u Tunisu, gdje je stupio u vezu sa Didonom, legendarnom osnivačicom Kartagine. Napokon se Eneja smjestio u Laciju, gdje je oženio Laviniju, kćerku Latina (kralja Aborigina). Ipak Eneja je morao da vodi i rat sa Turnom, kraljem Rutula i njegovim saveznicima Etrurcem Mezentijem iz Cere i latinskom kraljicom Amatom. Nakon pobjede osnovao je grad Lavinij. Po Livijevoj kronologiji prvo je osnovan grad Lavinij, a onda je došlo do rata sa Rutulima i Etrurcima. Po Liviju je Eneja ujedinio Trojance i Aborigine u jedan narod i dao im ime po svome preminulom puncu Latinu. Askanije (ili Jul), sin Eneje i njegove prve žene trojanske princeze Kreuze je gotovo 30 godina nakon osnivanja Lavinija osnovao novi grad Alba Longu („Dugi Bijeli Grad“). Između Etruraca i Latina je utvrđen mir, sa granicom na rijeci Tibru. Askanija je naslijedio kao kralj Alba Longe, koja je postala stjecište čitavog Lacija, njegov polubrat Silvije (sin Eneje i Lavinije).

Livije i sam priznaje da mu je nejasno ko je majka Askanija ili da je to ista osoba kao Jul (kojeg je rodila Kreuza). Načelno se u samom tekstu on ipak više drži toga da je Askanije sin Eneje i Lavinije.

Umjetnička slika koja prikazuje Eneju na Delosu, u idealiziranom krajoliku i pejsažu. Autor Claude Lorrain. Datuma nastanka 1672. Danas se nalazi u National Gallery u Londonu.

Romul i Rem

Rimska tradicija navodi još 11 kraljeva Alba Longe nakon Silvija, da bi u 12 generaciji od njega kraljevsku čast preuzeo Numitor. Međutim, njegov brat Amulije ga je zbacio sa prijestolja, naredio da se ubiju sinovi Numitora, a kćerku Reju Silviju je posvetio za vestalku (kako bi ostala djevica i tako ne bi dala nasljednike i eventualne pretendente na kraljevsku vlast). Mitologija dalje navodi da je Reja Silvija sa bogom Marsom (kod Grka je to Ares) dobila blizance Romula i Rema. Da bi ih se oslobodio Amulije je naredio da se blizanci bace u rijeku Tibar, ali kolijevka sa blizancima se zaustavila na obali kod jednog smokvinog stabla Ruminal (ranije se zvalo Romular) u podnožju brda Palatin.[21] Tu ih je našla vučica, pa ih napojila svojim mlijekom. Tako spašene blizance je kasnije pronašao pastir Faustul pa ih je predao supruzi Larenciji i odgojio kao svoje sinove. Livije navodi : "Ima onih koji smatraju da je Larencija, jer je bila bludnica među ljudima nazivana vučica (*lupa*)." Kako su odrastali braća su se sve više isticala među svojim vršnjacima, a na kraju su saznala i istinu o svome porijeklu.

[21] Smatralo se da su braća-blizanci spašeni u pećini nazvanoj *Lupercal* (*lupa* - vučica), a 15. februara se održavao religijski festival *Lupercalia*, koji se djelimično održavao i u čast *Lupa*, vučice koja je podojila Romula i Rema.

Nakon toga, blizanci okupivši vojnu družinu zauzmu Alba Longu, zbace i ubiju Amulija a svome djedu Numitoru vrate prijestolje.

Umjetnička slika koja prikazuje pastira Faustula kako pronalazi blizance. Autor Peter Paul Rubens. Urađena 1615/1616. god. Danas se nalazi u Pinacoteca Capitolina u Rimu.

U znak zahvalnosti djed im je poklonio u posjed zemlju duž Tibra, uključujući i mjesto gdje su bili spašeni iz rijeke. Braća su odlučila da osnuju novi grad, ali se nisu mogli složiti ni oko mjesta gradnje, a ni oko imena novoga grada, pa ni oko toga ko će njime vladati. Romul je predlagao da središte novoga grada bude brdo Palatin, a Rem obližnje brdo Aventin. Na prijedlog sabinskog augura, odluku je trebalo prepustiti nebu, odnosno letu ptica. Rem je na Aventinu vidio 6 jastrebova (ptica koja je smatrana svetom za boga Marsa), a Romul u isti mah na Palatinu 12 jastrebova, pa je tako Romul bio taj koji je pobijedio. Međutim, to je dovelo do

ozbiljne svađe među braćom. Po etrurskom obredu, Romul je morao sa upregnutim bikom i brončanim plugom da iskopa brazdu oko Palatina, što bi bila međa grada. Po rimskoj tradiciji (po verziji koju je zastupao i prezentirao Varon) to se desilo 20. ili 21. IV. 753. ili 754. god. p. n. e.[22] (ili 758. god. p. n. e./8. olimpijade kod Dionizija Halikaršanina, vjerojatno preuzeto od Fabija Piktora). Uvrijeđeni Rem je preskočio iskopani sveti jarak, što se tumačilo lošim znamenjem jer je značilo da će gradske fortifikacije biti lako premošćavane. Na to ga je sam brat Romul ubio sa riječima : „Tako neka pogine svatko, koji bi preskočio ove zidine“. Nakon sahrane Rema, nastavljeno je podizanje novoga grada, kojem je Romul dao ime po sebi *Roma* - Rim.

Priča o ubistvu Rema ima i svoju simboličku potvrdu, a to je da je svaki građanin dužan da poradi interesa i sigurnosti države čak da žrtvuje i svoje najbliže srodnike.

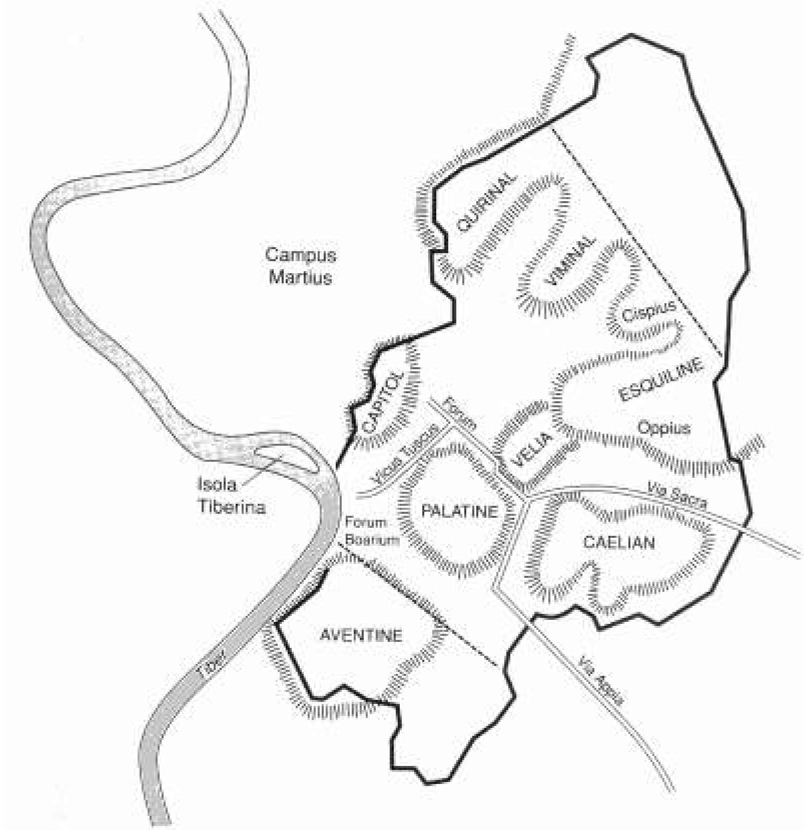

“Kapitolinska vučica” sa blizancima Romulom i Remom. Danas se nalazi u Museo Nuovo u Palazzo dei Conservatori, Kapitolinskih muzeja u Rimu. Figure Romula i Rema su dodane u renesansnom periodu u XV. st.

A R H E O L O G I J A i R A N I R I M

Legendarni podaci, zasnovani na kasnijim domišljanjima, nisu dovoljni da bi se mogla spoznata stvarna povijest nastanka Rima. Radi toga je neophodno oslanjanje na arheološke podatke, koji doduše ne omogućuju da se rekonstruira rana povijest Rima, ali dopuštaju izricanje niz više ili manje vjerojatnih misli o njegovom porijeklu. Temeljne zemljopisne odrednice rimskog područja su rijeke Tibar (stari Rim ležao je na lijevoj obali rijeke, otprilike 25 km. od ušća Tibra) i brežuljci i brda oko Tibra. Rim je nastao na brežuljkastom zemljištu na sjevernim stranama Lacija, na granici prema Etruriji i Sabinskoj zemlji. Omanje visine na kojima Rim leži su manji ogranci Albanskog gorja.

[22] 21. aprila se inače proslavljala religijska svetkovina *Parilia*, u čast božanstva Pales, zaštitnika/zaštitnice pastira i stoke.

U doba Principata Grad se prostirao na sedam brijegova, brežuljaka i brda (*colles et montes*) i to: Kapitol, Aventin, Palatin, Kvirinal, Viminal, Eskvilin (sa manjim brežuljcima (*Cispius, Fagutal* prema *fagus* - bukva i *Oppius*) i Celij (koji se nazivao i *Querquetulanus* prema *quercus* - hrast), a obuhvatao je i jedan dio brežuljka Janikula na desnoj obali Tibera. Ostaci prvih naselja na teritoriju budućeg grada padaju na početak prvog milenijuma p. n. e. Najpogodniji za naselje bio je Palatinski brijeg, sa tri strane okružen strmim stijenama i tako samom prirodom zaštićen od napada.

Oko 1000. god. p. n. e. na Palatinu se pojavljuju stanovnici koji spaljuju pokojnike (incineracija) i pepeo čuvaju u naročitim posudama. Način sahranjivanja palatinskih stanovnika ima mnogo sličnosti sa albanskim, latinskim načinom sahranjivanja, na osnovu čega se izvodi zaključak da su se na Palatinu nastanili Latini koji su se iselili sa albanskog gorja. Vrh ili manje uzvišenje *Germalus* ili *Cermalus* na sjevernom dijelu Palatina (koji je imao još dva manja brežuljka *Palatium* i *Velia*) je u IX. st. p. n. e. bilo mjesto sela sa okruglim ili eliptičnim naseobinama. Ono je bilo zaštićeno sa zemljanim zidom, ojačanim možda sa drvenom građom. I moguće je pretpostaviti da je to selo bilo zametak iz kojeg se razvio proces stvaranja Rima. Po svemu sudeći u VIII. st. p. n. e. dolazi do ujedinjenja sela koja su ležala na brijegovima i taj savez nosi naziv *Septimontium* (unija sela na *Palatium, Cermalus, Velia, Fagutal, Cispius, Oppius and Caelius*). Kasnije Kvirinal i Kapitol zauzimaju drugi stanovnici, koji svoje pokojnike zakopavaju u zemlju (inhumacija). Ove stanovnike moderni znanstvenici smatraju Sabinjanima, koji se često spominju u pričama o ranim stoljećima rimske povijesti. Osnivanje grada u pravom smislu te riječi arheolozi datiraju u VII. st. p. n. e. To je bio „kvadratni Rim“ (*Roma quadrata*), koji spominju neki izvori. U historijsko doba tako je nazvano mjesto na Palatinskom brežuljku koje je bilo ograđeno i poštovano kao svetinja. Naziv *Roma* prvobitno se odnosio vjerojatno na grad koji je ležao na Palatinu. Vremenom je on obuhvatio i druge brežuljke, sa izuzetkom Aventina, koji je priključen tek u IV. st. p. n. e.

Isušuje se ranije močvarni Forum, a oko grada se dižu zidovi. Gradska granica nosila je naziv *pomerium*. Prema tome, Rim nastaje sjedinjavanjem (sinoikizmom) prvo latinskih seoskih zajednica među sobom, a onda sa doseljenim sabinjanskim zajednicama. Rimsko područje se nalazilo u neposrednoj blizini Etrurije, pa je logički očekivati i etrurski utjecaj (i kulturni i demografski) u procesu formiranja ranog Rima. Pa uz Latine i Sabinjane i Etrurci sudjeluju u ranoj povijesti Rima. Etrurci, kao znatno kulturološki, politički i ekonomski razvijenija zajednica su Rim podvrgli najprije kulturnom, a zatim i političkom utjecaju. Neki znanstvenici riječ Roma dovode u vezu sa genitilnim etrurskim imenom ruma. Ta etnička trojnost (latinska – sabinjanska - etrurska) koja je učestvovala u oblikovanja rane povijesti Rima ogleda se i u prvim rimskim plemenima : *Ramnes*, *Tities* i *Luceres*. Možda je moguće rimsko ime izvesti iz imena plemena *Ramnes*, koji su bili latinska komponenta u izgradnji Rima. Ne bi nemoguće bilo pretpostaviti da se ustvari *Ramnes* odnosilo na onu prvu zajednicu latinskih naselja (*Septimonium*) sa Palatina, Eskvilina i Celija, dok bi se *Tities* (Ticiji) odnosilo na kasnije naseljene Sabinjane na Kapitolu i Kvirinalu, a *Luceres* na etrursku komponentu. Ta tri plemena su činila prvobitni Rimski narod (p*opulus Romanus*). Načelo trojnosti se dugo sačuvalo u rimskoj historiji, pa je tako i latinski naziv za pleme *tribus* ustvari prvobitno označavalo trećinu, a „trojka“ je imala određenu ulogu i kod nekih vjerskih, vojničkih i državnih stvari (članovi starih kolegija : svetih djevica, plesača, čuvara polja). Sve to dokazuje način na koji se sinoikizam ostvario spajanjem tri plemena, tri različite etničke komponente koje su praktično davale neki oblik vrlo rane federacije. Ova rana rimska federacija je nesumnjivo morala imati i zajedničke institucije (kao što je kralj - *rex*) i zajedničku viječnicu i javni, zajednički prostor. Na tome zajedničkom, vjerojatno utvrđenom, prostoru su se dešavale zajednička okupljanja i obavljalje zajedničke svetkovine. Praznik *Septimontium* (festival 7 brda), koji se slavio 11. decembra je vjerojatno održavao sjećanje na tu prvu rimsku federaciju sela sa obližnjih brda i udolina i neposredne obale Tibra. Rano rimsko područje je imalo i dobar zemljopisni položaj, jer se nalazi na krajnjem sjeverno-zapadnom dijelu Lacija uz obalu Tibra, pa je bio odlična postaja za trgovačku aktivnost. Svojom pozicijom, Rim je praktično nadzirao tok rijeke Tibra, vrlo bitne prometnice u srednjoj Italiji. Rimsko područje je bilo i prva zapreka eventualnom napadu etrurskih, sabinjskih i drugih zajednica na Lacij, pa su radi njegovi stanovnici morali razviti i dobre vojničke kvalitete i organizacijske sposobnosti. Nalazeći se praktično i na tromeđi Lacija, sabinske zemlje i Etrurije, rimsko područje je postalo i pribježište za apatride, skitnice i avanturiste. Uslijed toga se postupno razvijala i sposobnost brzog asimiliranja, ali i otvorenosti koja je toliko karakteristična za rimski duh.

R I M S K I K R A LJ E V I

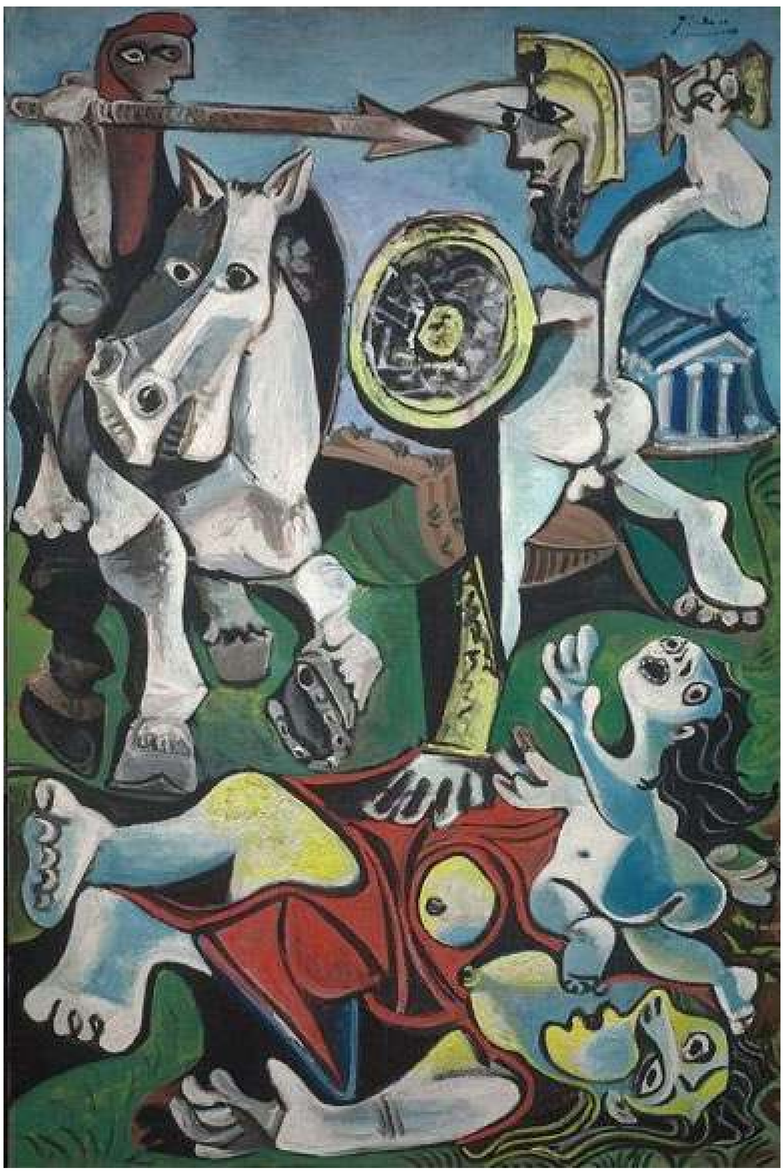
Literarni izvori sadrže detaljno izlaganje rimske povijesti u prvom njenom razdoblju, koje se naziva razdoblje kraljeva (na latinskom kralj je *rex*)**.** To izlaganje sadrži legendarni materijal,

koji ipak u pojedinim svojim momentima odražava i objektivnu stvarnost. Tradicija se načelno drži priče o 7 kraljeva.

Romul (vl. na osnovi legendi i tradicije 753 – 716. god. p. n. e.)

Romul je nastojao povećati broj stanovnika svoga grada (ustvari malo većeg sela na Palatinu), pa je tako ustanovio i pribježište za one koji su postali apatridi i koji su bili "mračnog i niskog porijekla".

Po Liviju ti prvi Rimljani : "Na mjestu gdje je počinjao uspon na brijeg, u ogradi između dva luga, otvoriše azil. Tada su nagrnule svakakve gomile iz susjednih naroda, bez razlike da li su robovi ili slobodni ljudi željni novih doživljaja." Zanimljiva je i Livijeva sljedeća konstatacija kada je govorio o tome kako su Rimljani tražili pravo na brak sa susjednim zajednicama : "Stoga neka ništa ne stoji na putu tome da ljudi sa ljudima miješaju krv i rod."

Međutim, vrlo brzo se pojavio problem veliko nesrazmjera u odnosu muškaraca i žena, jer je ovih potonjih prilično nedostajalo u novom gradu. Poseban razlog za to je bio i što Rim nije imao savez sa pravom na brak sa susjednim zajednicama. Radi toga je Romul na čast bogu Neptunu Konjičkom odlučio da priredi svetkovinu (*Consualia*) na koju su pozvani susjedi iz okolnih latinskih i sabinjanskih sela, koji su i došli sa svojim ženama, kćerkama, sestrama. Usred svetkovine, na dogovoreni znak, Rimljani su oteli djevojke i odveli ih svojim kućama kao plijen. To je dovelo do niza sukoba novoga grada sa okolnim selima, naseljima i zajednicama. Prvo su poraženi stanovnici latinske Kenine (*Caenina*) i ubijen je njihov kralj Akron, a naselje zauzeto.

Otmica Sabinjanki kako ju je vidio Pikaso. Urađena u okviru ciklusa

nekoliko verzija na temu Otmice Sabinjanki u periodu 1962/1963. god.. Danas se nalazi u Museum of Fine Arts u Bostonu.

Tada je proslavljen i prvi rimski trijumf 1. III. 752. god. p. n. e. Trijumf nad *Caeninenses*, koji su zabilježili *Fasti Triumphales*, i postupak prema njima bio je predložak za odnos prema poraženim narodima (nad kojima su se slavili trijumfi) za narednih 1000 godina. Jer su sve te zajednice i narodi nad kojima su se slavili trijumfi na kraju postali i sami Rimljani.

Sa pobjedom nad Keninenjanima veže se i tradicija prvog posvećenog svetilišta Jupiteru Feretriju na Kapitolu, u koji se donosio najslavniji plijen (oružje i bojna oprema) kada se ubiju neprijateljske vođe i kraljevi u dvobojima. Plijen je prinosio onaj ko bi ih pobijedio u dvoboju. Nakon Romulovog ubijanja Akrona, do Livijevog doba su još samo dva takva plijena ostvarena.

Nakon toga su poražena i latinska naselja Antemne (*Antemnae*) i Krustumerij (*Crustumerium*). U ova naselja su upućeni rimski naseljenici, dok su brojni stanovnici ovih naselja se naselili unutar samog novog grada. I na ovaj način je došlo do povećanja stanovništva Rima. Ipak, za Romula i Rim je mnogo teža bila borba sa Sabinjanima iz Kura (*Cures*; nekih 26 rimskih milja od Palatina), koji su predvođeni kraljem Titom Tacijem (zanimljivo je uporediti to ime sa rimskim plemenom *Tities*) potisnuli Rimljane. Zahvaljujući izdaji Tarpeje, kćerke Spurija Tarpeja (rimskog zapovjednika utvrde na Kapitolu), Sabinjani su uspjeli zauzeti Kapitol. Po Liviju, Tit Tacije je sa zlatom potkupio Tarpeju. Ona nije preživjela, jer su je po tradiciji ubili sami Sabinjani, ali je njeno ime sačuvano i vezano za Tarpejsku stijenu. Naredna bitka je donijela prednost Sabinjanima, koji su preko područja današnjeg Foruma napredovali prema Palatinu (gdje se tada nalazio rani Rim). Pri tome se veoma istakao sabinjanski vojskovođa Metije Kurcije. Rimski poraz je ipak spriječen posredovanjem otetih žena - Sabinjanki. Zahvaljujući tome, došlo je do ujedinjenja Rimljana i Sabinjana u jednu politiju, a Romul i Tit Tacije su trebali zajedno vladati. Livije navodi da su po ujedinjenju rimski građani nazvani Kviriti (*Quirites*), po naselju Kura. Ovo će u narednim stoljećima postati sinonim za izraz Rimljani.

Kada se objašnjavaju ovi ratovi koje su vodili kraljevi, posebno oni prvi latinsko – sabinjanska kraljevi, potrebno je uvijek imati na umu da nije riječ o sukobima između razvijenih gradova, nego primarno između malo većih sela na relativno malom prostoru koji je zahvatao i zonu čuvenih sedam brda na kojima su sigurno bila smještena neka od suprotstavljenih sela. Ustvari ove ratove vođene u romulijansko, legendarno doba je moguće promatrati i kao sukobe koji su vodili ka sinoikizmu sela sa prostora ove tromeđe i sedam brda.

Umjetnička slika koja prikazuje Sabinjanke kako interveniraju da zaustave sukoba Rimljana i Sabinjana. Autor Jacques-Louis David, urađena 1799. god. Danas se nalazi u muzeju Louvre.

Prostor svetilišta boga Vulkana (koji je ustvari bio predrimskog porijekla) se tradicionalno smatrao mjestom gdje su Romul i Tit Tacije postigli dogovor o miru između palatinskih Romulovih Rimljana i Sabinjana sa Kvirinala i Eskvilina. *Vulcanal* se nalazio na prostoru Komicija, odnosno sjeverozapdnog dijela Foruma i u prvo vrijeme je služio kao mjesto odakle se govornik obraćao narodu. Kasnije je to zamijenjeno sa obližnjom Rostrom. Tako je svetilište boga Vulkana bilo i prvobitno mjesto okupljanja naroda na skupštinska zasjedanja i druge prigode (*suggestum*).

Pet godina kasnije Tit Tacije je ubijen od strane latinskih Laurentana dok je boravio u Laviniju, a Romul je nastavio samostalno vladati. U službenom jeziku Sabinjani koji su se ujedinili sa ranim Rimljanima su se zvali *Quirites* (prema njihovom naselju *Cures*), pa se nova zajednica zvala *Populus Romanus Quirites.* Mitološka obrada „Otmice Sabinjanki“ i rat ranih Rimljana sa Sabinjanima je vjerojatno iskvarena reminisencija na sabinjansko naseljavanje Kapitola i Kvirinala i sukladno tome na njihovo ujedinjavanje sa latinskom protorimskom zajednicom. Za vrijeme Romula su poraženi i Etrurci iz Fidene i Veja. Tradicija Romulu pripisuje i osnivanje rimskih institucija (Senat, kurijatske komicije, vojska) i podjelu rimskih građana na patricije i plebejce. Senat je prvobitno imao 100 članova, a nakon ujedinjena sa Sabinjanima dobio je još 100 članova. O njegovoj smrti navode se dvije verzije. Po prvoj verziji dok je održavao skupštinu na polju kod Kozjeg jezera radi popisivanja vojske Romul je bio živ odnesen na nebo

pa je poštovan pod imenom Kvirin (*Quirin*). Po drugoj verziji je ubijen od patricija. Potonja verzija je vjerojatno rezultat umetanja u tradiciju uslijed sukoba staleža iz III. i II. st. p. n. e.

Po Liviju jedini strani kult koji je Romul prihvatio bio je onnaj vezan za Herakla/Herkula.

Numa Pompilije (vl. na osnovi legendi i tradicije 714 – 672. god. p. n. e.)

Nakon smrti Romula, razvila se rasprava ko će biti novi kralj. Pošto se stanje bez kralja odužilo, senatori su uveli pravilo *interregnum* po kojem su se senatori međusobno izmjenjivali u vrhovnoj vlasti. Ipak, zbog nezadovoljstva naroda, Senat je odlučio da narod u cjelosti vrši izbor kralja, ali da taj izbor postane punovažan kada dobije odobrenje Senata. Za kralja je tako izabran Numa Pompilije, koji je prema Liviju i prije izbora za kralja bio poznat po pravičnosti i pobožnosti. Rodno mjesto Nume Pompilija je bila Kura, gdje je on i prebivao do svoga izbora za kralja. Po podacima tradicije ovaj Romulov nasljednik vodi miroljubivu politiku. Njemu se pripisivala reguliranje sustava starinske rimske religije, uključujući i uvođenje novog kalendara sa preciziranim praznicima.

Po Liviju : „Kada je došao na vlast, Numa se spremao da novi grad, već osnovan silom i oružjem, ponovo osnuje po zakonima i običajima. Vidjevši da se Rimljani ne mogu privići na to da uslijed ratova koji ljude čini divljima smatrao je da ih treba kultivirati odvikavanjem od oružja, pa stoga sagradi hram Janusu u podnožju Aventina da bi pokazivao stanje rata i mira. Da otvoren označava da je država u ratu, a zatvoren da su svi okolni narodi umireni. Samo je dva puta bio zatvoren poslije Numine vlade. Prvi put pod konzulom Manlijem poslije završetka prvog punskog rata, drugi put u naše doba dadoše bogovi da ga vidimo zatvorenog poslije rata kod Akcija pošto je Cezar August uspostavio mir na kopnu i na moru. Kada je Numa zatvorio hram stupio je u prijateljske odnose sa gotovo svim susjedima i sklapao saveze i ugovore. Pošto je otklonio brigu oko spoljnih ratova trebalo se pobrinuti da narod, koga su suzdržavali strah od neprijatelja i vojnička disciplina, ne postane razuzdan u miru, pa je smatrao da će biti najbolje da u neukom narodu, još sirovom u tim ranim stoljećima, probudi strah od bogova. Pošto strah nije mogao prodrijeti u čovjekovu dušu bez nekog čuda, on je izmislio da se noću sastaje sa boginjom Egerijom, te da je po njenom savjetu ustanovio ono što je za bogove najprihvatljivije i da je potrebno imenovati svećenika za svakog od njih.“

Uvedeni su raznorazni religijski kolegiji, kao svećenički kolegiji (fecijali, flameni Jupitera, Marsa, Kvirina, vestalke boginji ognjišta Vesti, salijci, auguri i pontifici kao vrhovni religijski kolegij sa *Pontifex Maximus* na čelu). Sudeći po tradiciji Numa Pompilije je predstavljao osobu koja je ustanovila starinsku rimsku religiju, pa se zato za nju u klasičnom rimskom svijetu koristila i sinonimna fraza "religija Nume". Tradicija je držala da je Numa Pompilije ustanovio i kolegije obrtnika. Tradicija kralju Numi Pompiliju pripisuje i da je bio prvi koji je građanima bezemljašima podijelio zemljišta koja je njegov prethodnik osvojio, pa bi to bio prvi pravi "agrarni zakon".

Tul Hostilije (vl. na osnovi legendi i tradicije 672 – 640. god. p. n. e.)

Treći rimski kralj Tul Hostilije (latinskog porijekla) je bio unuk Hostija Hostilija koji je vodio rimske snage prilikom borbe sa Ticijevim Sabinjanima između Kapitola i Palatina, i tom prilikom poginuo. On je napustio mirovnu politiku Numa Pompilija i ponovo su se razbuktale ratne strasti. Prvi je bio rat sa Alba Longom, kojoj je kralj bio Gaj Kluilije. Kao povod ratu je poslužio nesporazum kada su rimski seljaci odnijeli prinos sa albanskih polja, a ovi opet sa

rimskih. Tul je vješto iskoristio situaciju, kako bi Albani bili krivi i odgovorni za početak rata. Prema Liviju ovaj rat je bio sličan građanskom ratu, "kao da se vodi između roditelja i djece". Prvo su Albani izveli ofanzivu i podigli tabor u blizini Rima u kojem je umro prirodnom smrću Kluilije, a naslijedio ga je u svojstvu diktatora Metije Fufetije. Uskoro je došlo do susreta dvije vojske, i za tu priliku je vezana i legenda o Horacijima i Kurijacijima. Fufetije i Tul Hostilije ugovorili su da dvoboj između pojedinih ratnika riješi ishod borbe, i da dominacija pripadne onoj politiji čija duelnici pobijede. Rimljane su predstavljala trojica braće – blizanaca Horacija, a Albane također trojica braće – blizanaca Kurijacija. Livije navodi da u građi koju je koristio vlada zbrka oko toga ko su od ovih trojki bili Rimljani, a ko Albani, ali da većina pisaca ipak tvrdi da su Horaciji Rimljani, a Kurijaciji Albani. Dva Rimljanina ranila su trojicu Kurijacija, ali su i sami bili ubijeni. Treći Horacije uspio je savladati svoje protivnike. Trijumfirajući, on je išao ispred vojske i nosio oružje ubijenih protivnika. Ali, njegova je sestra, koja je bila zaručena za jednog od Kurijacija, u znak žalosti je rasplela kosu i dozivala svog mladoženju. Zato ju je razljućeni Horacije ubio uz sljedeće riječi : "Idi i ti svom vjereniku sa svojom nerazumnom ljubavlju jer si zaboravila dva mrtva i jednog živog brata i svoju domovinu. Ovako neka prođe svaki Rimljanin koji oplakuje neprijatelja." Primjer kako rat tragično utiće na živote običnih ljudi. Albani su bili nezadovoljni što su radi ishoda duela postali potčinjeni saveznici Rimljanima, pa je Fufetije počeo podsticati druge narode da uđu u rat sa Rim. Tako je na odmetnuće od Rima podstakao Fidenu, a u rat uvukao Veje sa obećanjem da će i Alba Longa preći na njihovu stranu. Pred samu odlučujuću bitku Albani su predvođeni Fufutijem napustili Hostilija. Iz veoma teške taktičke situacije Tul Hostilije se ipak uspio izvući prvo lukavstvom, zatim pobjedom nad Fidenjanima, i na kraju nad Vejanima. Livije istiće da nikad prije toga Rim nije vodio tako krvavu bitku. Albani nisu učestvovali u bitci, ali su nakon rimske pobjede došli u tabor Tula Hostilija. Sutradan je sazvao skupštinu i rimskih i albanskih vojnika, na kojoj je optužio Metija Fufetija za izdaju, i poručio Albanima da se ukida njihova politija i da se oni preseljavaju u Rim kao rimski građani, kako bi se „stvorio jedan grad i jedna država". Metije Fufetije je pogubljen strašnom smrti raščetvorenjem sa dva četveroprega. Alba Longa je srušena, izuzev hramova bogova. Gradu je dodan i brijeg Celij. Uglednije albanske rodove (Julijevci, Serviliji, Kvinkciji, Geganiji, Kurijaciji, Kloeliji) je Tul Hostilije uvrstio u senatorski red, odnosno tada patricijski stalež. Time je praktično uduplano rimsko stanovništvo, a Rim postao vrlo bitna politija u Laciju. Zanimljivo je da će ovi albanski rodovi kasnije igrati veoma veliku ulogu u političkom životu Rimske države, a Julijevci su bili i prva princepska dinastija.

Umjetnička slika koja prikazuje zakletvu braće Horacija. Autor Jacques-Louis David, urađena 1784/1785. god. Danas se nalazi u muzeju Louvre.

Vezano za pad Alba Longe, Livije prenosi interesantnu priču. Nakon razaranja Alba Longe i preseljavanja njenog stanovništva, javljeno je kralju i Senatu da se dešava padanje kamena sa neba na albanskom gorju. Poslana je delegaciju da ispita te glasine i dok je ona bila tamo, zadesila ih je "oluja" kamenja koje je padalo sa neba. Oni su čak umislili da su čuli glas iz jednog gaja (vjerojatno nekog albanskog posvećenog mjesta) na vrhu koji je pozivao preseljene stanovnike Alba Longe da slave svete obred i kultove po običaju svojih predaka. Po Liviju, ove svetkovine su preseljeni stanovnici Alba Longe poslali u zaborav i napustili svoje bogove i ili prihvatili rimske obrede ili ogorćeni zbog svoga poraza odustali od službe bogovima. Poradi ovog čuda sa albanskog gorja, Rimljani su održali sveti festival u trajanju od 9 dana, ili zbog glasa iz gaja sa albanskog gorja ili zbog upozorenja i savjeta svojih vračeva. Nakon toga, kada god bi se desilo ovo čudo, devetnodnevni praznik bi se održao.

Nakon toga je Hostilije pobijedio Sabinjane (koje su indirektno podržavali Vejani) u bitci kod Zle šume. Na kraju vladavine Hostilija, Rim je pogodila teška epidemija.

Anko Marcije (vl. na osnovi legendi i tradicije 640 – 616. god. p. n. e.)

Poslije Tula Hostilija vladao je Anko Marcije, koji je bio sabinjanskog porijekla (unuk Numa Pompilija preko njegove kćerke). On je vladavinu započeo naredbom svešteniku da iz kraljevskih komentara iznese sve vezano za "Numinu religiju" na nabijeljenu tablu (album) i tako njena ritualna, stroga i cjepidlačka pravila obznani javnosti. Ali ubrzo se uvukao u rat sa

susjednim latinskim zajednicama koji su upali i pljačkali rimska polja. Vezano sa otpočinjanjem novog latinskog rata, Anko Marcije je uveo i religijsko – kultni ratni ceremonijal, kao dodatak "Numinoj religiji", tako da se ratovi ne samo vode, nego i objavljuju po određenom ritualu.

Livije : "Stoga je od starog gensa Ekvikola preuzeo pravo koje sada imaju fecijali i odredio na koji način se traži povrat opljačkanog. Kada dođe na granicu kod onih od kojih zahtjeva da mu se vrati oduzeto, glave pokrivene vunenom tkaninom, poslanik izgovara sljedeće riječi : Čuj Jupiteru, čujte granice – tu imenuje narod čije su – čuj i ti, božansko pravo. Ja sam javni glasnik rimskog naroda, dolazim kao poslanik, pravedno i pobožno, i neka se vjeruje mojim riječima. Zatim izloži šta traži. Nato poznva Jupitera za svjedokak : Ako bezbožno i nepravično tražim da mi se predaju ovi ljudi i ove stvari ne daj da ikad ugledam svoju domovinu. Ovo bi ponavljao dok bi prelazio granicu, kada bi susreo prvog čovjeka, kada bi ulazio kroz gradsku kapiju i stupao na trg, neznatno mijenjajući ove formule i zakletve. Ako ono što je traženo ne bude vraćeno u roku od 33 dana – toliko je bilo uobičajeno – tada ovako objavljuje rat : Čuj, Jupiteru i Jane Kvirine, čujte svi nebeski bogovi i vi zemaljski, kao i vi podzemni, čujte. Pozivam vas za svjedoke da ovaj narod – tu imenuje narod koji je u pitanju – čini nepravdu i ne drži se zakona. Ali o ovim stvarima ćemo se savjetovati sa starijima u svojoj domovini na koji način da steknemo ono što nam pripada. Tada se poslanik vrača u Rim na savjetovanje. Onda kralj odmah pristupa savjetovanju sa senatorima.

Ako bi većina prisutnih imala mišljenje da se stvar može razriješiti čistim pravičnim ratom, onda je bilo uobičajeno da fecijal baci prema granici naroda kome se objavljuje rat željezno koplje ili koplje čiji je samo vrh prevućen željezom i da prije bacanja koplja izgovori u prisustvu ne manje od trojice odraslih ljudi određenu formu kojom se objavljuje rat. Kasnije, kada granice rimskog svijeta više nisu bile u neposrednoj blizini Rima, iza hrama Belone je postavljena simbolička granica, preko koje je fecijal bacao koplje.

Nakon uređivanja religijsko – kultnih sadržaja, Anko Marcije je pokrenuo vojsku protiv niza latinskih zajednica. Tom prilikom su Rimljani i zagospodarili zemljom između samoga Rima i morske, lacijske obale. Stanovnici poraženih latinskih zajednica (Telenam, Fikan, Politorij/*Politorium* i Medulij/*Medullia*), slijedeći običaje apsorbiranja koje su uveli raniji kraljevi, su preseljeni ili na Aventin ili na prostor između Aventina i Palatina (zona kod Murcije). Livije navodi da je tada Palatin bio sjedište starih Rimljana, odnosno rodova nastalih u najranije romulovsko vrijeme; da je Kapitol naseljen od Sabinjana, a Celij od Albana. Moguće je i da je ovo masovno naseljevanje poraženih latinskih zajednica unutar Rima doprinijelo i izgradnji plebejskog staleža. Anku Marciju se pripisuje i osnivanje luke Ostije (u čijoj okolici su napravljene solane) kao i gradnja mosta preko Tibra koji je povezao Rim sa brdom Janikulom. Ovom zadnjom mjerom je izgleda utvrđivana odbrana prema nadirućim Etrurcima. Po *Fasti Triumphales*, Anko Marcije je proslavio pobjedu i nad Vejentincima i Sabinjanima.

Praksa preseljavanja pobijeđenih zajednica na matično rimsko područje je u ovo najranije razdoblje imala i te kakvo opravdanje. Time se sprečavalo ponovno uzdizanje tih zajednica u neposrednoj i potencijalno opasnoj blizini Rima. Njihova *oppida* su bila sravnjena, a stanovnici (kojima je bio oduzet teritorijalni identitet) bi ubrzano bili asimilirani u rimsku politiju, i postupno su razvijali svijest o svojoj rimsko – plebejskoj pripadnosti, izuzev onih koji su uvrštavani u patricijski stalež.

Tarkvinije Stariji Prisk (vl. na osnovi legendi i tradicije 616 – 578. god. p. n. e.)

Sljedeći kralj je bio Etrurac Lucije Tarkvinije Prisk, koji je bio određen za skrbnika sinova Anka Marcija. Spajanjem sa grčkom historijskom tradicijom, ovaj Tarkvinije Prisk je doveden u vezu sa Korintom, odakle je njegov otac Demarat pobjegao (radi neke bune) u etrurski grad Tarkvinij. Izvorno ime ovog petog rimskog kralja je bilo Lukumo, a njegova žena se zvala Tanakvil, i po Liviju je bila visokog etrurskog porijekla. Po tradiciji, koju prenosi Livije, zbog toga što su Etrurci prezirali Lukuma zbog njegovog stranog, prognaničkog porijekla on je nagovoren od supruge odlučio da se iseli iz Tarkvinija i da se doseli u Rim, koji je imao areolu grada i politije u koji se svako može doseliti, apsorbirati i tražiti svoj put do sreće. U Rim je došao za vrijeme vladavine Anka Marcija. Po dolasku u Rim, Lukumo je uzeo ime Lucije Tarkvinije Prisk, i brzo je stekao ugled među Rimljanima, pa se probio i do kraljevskog dvora gdje je postao osobni prijatelj Anka Marcija. Tako je "mogao da učestuvuje savjetom podjednako u državnim i privatnim stvarima, u ratu i miru, pa je najzad zbog iskustva u svemu određen testamentom za tutora kraljevoj djeci."Tarkvinije Prisk je uspio da vješto izmanipulira situaciju nakon Ankove smrti, pa ga je skupština izabrala za novog kralja.

Ipak, njegovo originalno (na osnovi tradicije) ime Lukumo otkriva da je ipak riječ o izvornom Etrurcu aristokratskog (možda kraljevskog) porijekla, a ne Grku-Korinćaninu. Na osnovi podataka iz izvorne građe koji Tarkvinija Priska imenuju kao *Lucumo* i koji govore o tome da su mu se etrurski gradovi (odnosno njihov savez) potčinili i u znak toga poslali mu 12 svežnjeva pruća sa sjekirama mogli bi se izvesti i sljedeći zaključci da je Tarkvinije Prisk bio ustvari stvarno etrurski hegemon, pod čijom se vlašću nalazio i Rim.

Tarkvinije Prisk je povećao Senat za još sto članova (tzv. „oci manjih rodova"), čime je konačno u prvobitni rimski narod uključena i njegova treća etrurska komponenta. Nastavio je ratove protiv latinskih zajednica, pobijedivši grad *Apiolae*, vrativši se sa velikim plijenom. Prema *Fasti Triumphales*, ovaj rat se desio prije 588. god. p. n. e. Zbog težine rata sa Sabinjanima, Tarkvinije Prisk je želio izvršiti vojnu reformu, tako što bi uveo nove konjičke jedinice van troplemenske strukture koju je ustanovio Romul, i koje bi nazvao po sebi. To se naravno nije dopadalo tradicionalnim slojevima, koji su sa pravom to promatrali kao mogućnost jačanja kraljevske institucije. Ovu reformu je spriječio augur Atije Navije, služeći se augurskim proricanjem. Od tada su auguri stekli veliko značenje u životu rimskog svijeta, pa se ništa nije preduzimalo ni u ratu ni u miru bez prethodnog promatranja leta ptica : skupština, regrutiranje, političke odluke i zakoni. Ukoliko ptice u okviru augurskog obreda ne daju odobrenje, sve bi bilo otkazivano. Tarkvinije Prisk se morao zadovoljiti samo nekim kozmetičkim izmjenama tako što je povečao broj konjanika, ali nije dirao u samu suštinu strukture organizacije konjaništva. Nakon toga je nastavljen rat sa Sabinjamima, koji se završio pobjedonosno i potpunim porazom Sabinjana koji su se po mirovnom sporazumu morali odreći grada Kolatija.. Po *Fasti Triumphales*, u znak ove pobjede Tarkvinije Prisk je proslavio trijumf 13. IX. 585. god. p. n. e.

Za upravitelja Kolatija postavljen je Aruns Egerije Tarkvinije (*Aruns Egerius Tarquinius*), sin Arunsa, brata Tarkvinija Priska. Njegov sin je dobio kognomen Kolatin (suprug zlosretne Lukrecije). Dionizije iz Halikarnasa daje i alternativnu mogućnost da je Kolatin ustvari bio unuk Egerija.

Tada su potčinjena i latinska naselja *Corniculum*, stara *Ficulea, Cameria, Crustumerium, Ameriola, Medullia* i *Nomentum*. Tradicija drži da je vodio i dosta uspješne ratove protiv etrurskih gradova. Radi toga su mu Etrurci poslali znakove kraljevskog suvereniteta koji su bili uobičajeni u Etruriji (zlatni dijadem, skeptar od slonove kosti sa orlom na vrhu, purpurno zlatom izvezeno odijelo/*toga picta*, prijestol od slonove kosti/*sella curulis* i 12 svežnjava pruća/*fasces*). Purpurna boja, *fasces* i slonovača su se i nakon kraljevske vlasti održali kao simboli suvereniteta i moći rimskog naroda i njegovih institucija.

Tradicija Tarkviniju Prisku pripisuje i kulturološku i urbanu preobrazbu Rima, koji se iz zajednice sela pretvorio u pravi grad. Tako se navodi da je nakon pobjede nad *Apiole*, prvi put bilo određeno mjesto za cirkus koji se kasnije zvao *Circus Maximus*, te su tada i priređene igre koje su se duboko utisnule u rimski način života. Posebno se njegovo ime veže za uređivanje Foruma (ravnog prostora između Palatina i Kapitola). Došlo je do isušivanja Foruma izgradnjom *Cloaca Maxima* (drenažno - kanalizacionog sustava) čime je kreiran *Forum Romanum* na kojem su određena mjesta za kuće koje je trebalo da sazidaju privatna lica, a sagrađeni su i trijemovi i radnje. Isušena su i niža mjesta u Gradu, oko Foruma i u dolinama između brijegova. Planirao je građenje i kamenih bedema. Izgrađen je i hram Jupiteru, Najboljem, Najvećem (*Jupiter Optimus Maximus*) na Kapitolu. On je bio i prvi koji je slavio trijumf na etrurski način, noseći purpurno i zlatno odijelo i vozeći se na kolima koje su vukla četiri konja. Taj način proslavljanja trijumfa se uvriježio u rimskoj historiji, sve do samoga kraja Rimske Države. Tarkvinije Prisk je ubijen uslijed zavjere sinova Anka Marcija. Tarkvinije Prisk je sigurno bio historijska osoba, čija je uprava nad Rimom doprinijela prilično preobrazbi jedne primitivnije, željeznodobne zajednica u razvijeniju političku i kulturnu jedinicu. I tako je grad Rim vjerojatno tek u vrijeme etrurske dominacije dobio izgled klasične urbane cjeline, a ne samo središta okolnih seoskih zajednica. Znatno razvijeniji i kultiviraniji Etrurci su sigurno znatno doprinijeli razvitku ruralne latinsko-sabinjanske zajednice Rima. Rani Rim mnogo duguje etrurskoj civilizaciji.

Činjenica je da se u ovom periodu dešava i uspon etrurske civilizacije i širenje njihove hegemonije u Italiji. Od VII. st. p. n. e. počinje jačanje etrurskih gradova, koji svoj utjecaj šire na dolinu rijeke Po, na Picenum, Lacij i Kampaniju. Moderni istraživači smatraju da priča o dinastiji Tarkvinijevaca svjedoči o etrurskoj vladavini u Rimu, koja međutim nije mogla zaustaviti samostalni politički razvitak Rima. Etrurski kraljevi su ipak mnogo toga ostavili Rimu, omogučivši njegovo dalji razvitak u urbanom smislu, jer su pored intenzivne građevinske djelatnosti dali i močvarne zone isušiti, urediti vodovod i drenažno – kanalizacioni sustav. Time su oni grad učinili ljepšim, zdravijim i ugodnijim za življenje.

Servije Tulije (vl. na osnovi legendi i tradicije 578 – 534. god. p. n. e.)

Tarkvinija Starog naslijedio je, uz pomoč Tanakvile, njegov zet Servije Tulije (oženjen sa Tarkvinijom). Prijestol je preuzeo zahvaljujući punici Tanakvil, a sinovi Anka Marcija su morali pobjeći u volški grad *Suessa Pometia*.

Za njegovo porijeklo se veže čitav niz legendi, koje mu uglavnom pridaju opskurno porijeklo kao sina robinje. Livije je prikazao njegovu majku Okrisiju kao kraljicu latinske zajednice Kornikulum (*Corniculum*), koja je zarobljena, ali je zahvaljujući kraljici Tanakvil boravila na rimskom kraljevskom dvoru. Ona je već ranije zatrudnjela sa vladarem Kornikuluma, koji je poginuo u ratu sa Rimljanima, pa se porodila u dvoru Tarkvinija Priska. Legende su Serviju Tuliju pripisivale i polubožansko porijeklo, odnosno da je njegova djevičanska majka zatrudnjela sa kućnim božanstvom kraljevskog dvora (*Lar Familiaris*). Njeno dijete je predodređeno za kralja, nakon što je vatreni krug viđen oko njegove glave. Međutim princeps (car) Klaudije je opisao Servija Tulija kao etrurskog plaćenika po imenu Mastarna koji se borio za Celija Vibena (legendarnog etrurskog vođu i heroja), pa je nakon smrti svoga poslodavca doveo ostatak njegove armije u Rim i naselio se na Celiju (kojem je Mastarna dao takvo ime po Celiju Vibenu, umjesto ranijeg *Querquetulanus*).[23] Klaudijeva (koji je bio odličan poznavalac etrurske historije i jezika i pisac izgubljene „Etrurske historije“) priča dolazi do nas preko *Oratio Claudii Caesaris,* sa natpisa (*CIL* XIII, 1668) pronađenog u Lionu (antički *Lugdunum*). Kako bi se učvrstila tarkvinijevska dinastija, i spriječila eventualna restauracija marcijevaca i ranije latinsko – sabinjanske dinastije, Servije Tulije je svoje dvije kćerke udao za sinove Tarkvinija Priska po imenu Lucije i Aruncije.

Nakon što je došao na prijestol, Servije Tulije je vodio rat protiv Veje. Po *Fasti Triumphales* Servije Tulije je proslavio tri trijumfa u znak pobjede nad pojedinim etrurskim zajednicama (25. XI. 571., 25. V. 567. i treći datum je nepoznat). Ipak rimska tradicija Servija Tulija primarno vidi kao velikog reformatora političkih i društvenih odnosa u ranom Rimu. Tim reformama su i plebejci uključeni kao aktivni sudionici rimske politike i prešlo se na timokratski sustav. Po rimskoj tradiciji, Servije Tulije je formirao centurijatske komicije (*comitia centuriata*) koje su zamijenile dotadašnje kurijatske komicije (*comitia curiata*) kao glavno zakonodavno tijelo. U strukturu centurijatskih reformi građani su uvrštavani na osnovi njihove imovine, a ne porijekla i plemensko-bratstvene pripadnosti. Kao što samo ime govori, osnivanje centurijatskih komicija je povezano sa vojnom reformom i održavalo je sve veće značenje vojnih okolnosti i potreba u rimskom javnom životu. Nesumnjivo je „servijanskoj reformi“ doprinijela i činjenica da su i plebejci (koji su činili većinu stanovništva) služili u vojsci, a nisu imali nikakvih političkih prava jer se nisu nalazili unutar struktura tri prvobitna rimska plemena *Ramnes, Tities* i *Luceres*. Servijanska reforma je bila moguće motivirana i nastojanjem da se poboljša i usavrši vojno – odbrambeni sustav, uslijed općekulturnog razvitka koji se intenzivirao sa dolaskom na vlast tarkvinijevske dinastije i suočavanja sa sve složenijim zahtjevima koji su se pred Kraljevinu postavljali. Uz to je i sve izražajniji pritisak gorštačkih zajednica izisivao kvalitetnije i uređenje i oružane snage.

Po „servijanskoj reformi“ svi punoljetni, muški rimski građani su bili podijeljeni na pet klasa, prema visini imovinskog cenzusa. Po servijanskoj reformi svi muški rimski građani su svrstani

[23] Predstava koja prikazuje braću (Celija/Kaile i Aula) Vibene i Mastarnu pronađena je u etrurskom gradu Vulci.

u klase (*classis*) i one koji nisu u okviru sustava klasa (*infra classem*). Najdetaljnije opise serijanske reforme daju Livije i Dionizije iz Halikarnasa.

Po Liviju Servije Tulije : "Uspostavio je census koji se pokazao kao veoma dobra stvar za državu koja će postati tako velika, jer obaveze i dužnosti u ratu i miru nisu bile jednake za sve kao ranije, nego su utvrđene prema imovinskom stanju. Podijelio je narod u klase i centurije, što se pokazalo kao dobro i u ratu i u miru. Od onih koji su imali 100 000 asa i više po cenzusu načinio je 80 centurija, po 40 seniora i juniora. Svi su nazvani prva klasa. Seniorima je bila dužnost da uvijek budu spremni da čuvaju grad, a juniori da vode rat van granica. Od njih je traženo da od oružja imaju kacigu, štit, potkoljenice, oklop za grudi – sve od bronze – da bi im tijelo bilo pokriveno. Oružje za napad su bili koplje i mač. Ovoj klasi su dodane dvije centurije zanatlija - majstora koje su služile bez oružja, a dužnost im je bila da prave ratne mašine. Drugu klasu su činili oni čiji je godišnji prihod bio od 75 000 do 100 000 asa. Među njima je regrutirano 20 centurija seniora i juniora. Od oružja je trebalo da imaju veliki štit umjesto ovalnog, a osim oklopa je sve ostalo bilo isto kao kod prve klase. Za treću klasu je zahtijevano da cenzus bude 50 000 asa. Od nje je tražen i isti broj centurija, a one su bile na isti način podijeljene po godinama starosti. U naoružanju im ništa nije bilo promijenjeno osim što su im oduzete potkoljenice. Cenzus u četvrtoj klasi iznosio je 25 000 asa i davala je isti broj centurija. Oružje im je drugačije, nije im bilo ostavljeno ništa drugo sem koplja za borbu i koplja za bacanje. U petoj klasi je broj regruta povećan i ona je formirala 30 centurija. Regruti su nosili pračke i kamenje za bacanje. Ovima su bili priključeni duvači u rog i trubači, podijeljeni u dvije centurije. Po cenzusu, ova klasa je imala 11 000 asa. Ostala masa je imala cenzus niži od ovoga, činili su jednu centuriju, a ostali su bili oslobođeni vojske. Pošto je tako uredio i podijelio pješadiju obrazovao je i 12 centurija konjanika od vodećih ljudi u državi. Šest drugih centurija - tri je uveo Romul – uzeo pod imenima pod kojim su osnovane. Za kupovinu konja isplaćeno je iz državne kase 10 000 asa, a udovice su određene da hrane konje. Svaka od njih je davala po 2000 asa svake godine. Tako je sav teret obaveza prenijet sa siromašnih na bogate. Zatim su podijeljene počasti i dužnosti. Nisu svakom bez razlike dati ista prava i ista moć, kao što je bilo nasljeđeno od Romula i od ostalih kraljeva prihvaćeno, nego je načinjena gradacija tako da nikom nije bilo ništa uskraćeno, a vlast je ipak ostala u rukama državnih prvaka. Konjanici su prvi prozivani da glasaju, a potom 80 centurija prve klase. Ukoliko bi postojala razlika među njima, što se rijetko događalo, bilo je uređeno tako da se proziva druga klasa, a gotovo nikad nisu išli toliko naniže da bi došli do posljednje klase. ... . Pošto je izvršio cenzus kome su svi pristupili iz straha od zakona koji je prijetio smrću ili zatvorom onima koji se ne prijave, kralj je naredio da svi rimski građani, pješadinci i konjanici, svaki u svojoj centuriji, u osvit zore dođu na Marsovo polje. Ovdje je opremljenu vojsku podvrgao svečanom pročišćenju, uz žrtvovanje svinje, ovna i bika. Naziva se izvršeni lustrum otuda što označava kraj izvršenog cenzusa. Kažu da je u ovom cenzusu bilo popisano 80 000 građana. Fabije Piktor dodaje da je to bio broj onih koji su mogli nositi oružje."

Po Dioniziju iz Halikarnasa, Servije Tulije je od onih čije bogatstvo iznosi ne manje od 100 mina (1 mina = 100 drahmi) formirao 80 centurija, podijeljenih u dvije grupe : 40 centurija mlađih koji su išli na bojno polje i 40 centurija starijih čija je dužnost bila da kada mladi odu na front da ostanu u Gradu. Vojnici ove klase su bili obavezni da imaju štitnike, koplja, mesingane kacige, prsne oklope, potkoljenice i mačeve. Od onih čija je imovina iznosila od 75 mina do 100 mina formirao je 20 centurija, isto podijeljenih na *iuniores* i *seniores*. Oni su nosili skoro istu opremu kao prva klasa, bez oklopa na prsima i umjesto štitnika dobili su štitove. U borbenim redovima, vojnici druge klase su se nalazili iza onih iz prve klase. Treću klasu su činili oni sa imovinom od 50 mina do 75 mina i oni su činili 20 centurija, isto podijeljenih u *iuniores* i *seniores.* Ovi vojnici nisu imali prsni oklop niti potkoljenice. Oni su bili raspoređeni u treću liniju. Četvrtu klasu su činili oni sa imovinom od 25 mina pa do 5000 drahmi, isto u 20 centurija podijeljenih u *iuniores* i *seniores.* Oni su nosili štitove, mačeve i koplja. Peta klasa se sastojala od onih sa imovinom od 12 mina do 25 mina u 30 centurija podijeljenih isto podjednako (kao u slučaju I., II., III., i IV.) na *iuniores* i *seniores*. Oni su bili naoružani kopljima na bacanje i pračkama, i van glavnog borbenog poretka. Servije Tulije je naredio formiranje još 4 centurije, koje su trebale slijediti naoružane centurije. Dvije centurije su bile sačinjene od oružnika, drvodjelja i drugog tehničko – logističkog osoblja, dvije centurije su bile muzičari (trubači i svirači u rog). Zanatlije su pridružene II. klasi i podijeljene isto po svojoj

starosti, a muzičari IV. klasi, podijeljenih po starosti. Najhrabriji od svih ovih centuriona su bili izabrani za centurione. Za konjicu je on izabrao 18 centurija. Ostatak građana koji je imao imovinu manju od 12 mina, a koji su bili dosta brojni, Servije Tulije je smjestio samo u jednu centuriju. Oni su bili izuzeti iz vojne službe i od poreznog opterećenja. Po Dioniziju Halikarnasu u cenzusu je popisano 84 700 građana. Eutropije navodi brojku od 83 000 građana. Riječ je o muškarcima sposobnim za vojnu službu.

Svaka je klasa davala određeni broj vojnih jedinica (centurija; *centuriae; centuries*). Svaka klasa imala je određeno oružje. Od prve klase zahtijevano je puno (hoplitsko) teško naoružanje: kaciga, okrugli štit (zvan *clipeus* i sličan grčkom aspis), koljenice, oklop (sve od bronce), mač i koplje. Od ostalih klasa zahtijevano je manje. Građani druge i treće klase su bili kopljanici i bili su lakše oklopljeni. Građani četvrte klase nisu mogli sebi priuštiti oklop, i predstavljali su laku pješadiju noseći koplje i od zaštite možda samo mali štit. Građani pete klase bili su naoružani samo praćkama i nosili su rezervu kamenja za bacanje. Od osoba koje su posjedovale isti cenzus kao i građani prve klase formirano je 18 centurija konjanika.

Na taj način prema podacima tradicije, izvedena je sljedeća podjela građanstva:

a)Konjanici – vitezovi (*equites*) sa cenzusom od 100000 asa daju 18 centurija.
b)Prva klasa sa cenzusom od najmanje 100000 asa daje 80 centurija + 2 centurije vojne inženjerije (pioniri i tehničko - zanatlijska podrška).
c) Druga klasa sa cenzusom od najmanje 75000 asa daje 20 centurija.
d) Treća klasa sa cenzusom od najmanje 50000 asa daje 20 centurija.
e)Četvrta klasa sa cenzusom od najmanje 25000 asa daje 20 centurija.
f) Peta klasa sa cenzusom od najmanje 11000 asa daje 30 centurija + 2 centurije vojne muzike (trubači i duvači)
g)Proleteri[24] bez cenzusa (bez imovine, izuzev svoje djece) daju 1 centuriju.

Vitezovi i prva klasa su imali 100 potencijalnih glasova, u odnosu na 93 glasa ostalih klasa i proletera. Potrebno je navesti da su cifre navedene kao odrednice pojedinih klasa rezultat kasnijih tumaćenja historičara iz rimskog svijeta. Navedene cifre su vjerojatno rezultat znatno kasnijih modificiranja imovinskih kvalifikacija za pripadnost određenoj klasi. Odrednice imovinskog cenzusa u izvornom, servijanskom određenju klasa su još uvijek nepoznate.

Na osnovi „servijanske reforme“ centurije nisu bile samo vojne, nego i političke jedinice, što jasno potvrđuje usku vezanost političkih i vojnih struktura u ovom ranohistorijskom dobu. Skupljajući se na skupštine, građani su se dijelili na centurije, i svaka je klasa dobivala onoliko glasova koliko je davala centurija. Zato se ova skupština naziva i *comitia centuriata*. I pored svoga imena, centurije nisu imale isto ili približno brojno stanje. Brojno stanje centurija I. klase i konjanika je uvijek bilo znatno manje nego u nižim klasama. Posljednja, proleterska centurija je imala golem broj pripadnika, jer su u nju spadali svi siromašni. Građani su glasali samo u okviru svojih centurija, i od većine dobivenih centurija je zavisio glas centurije u općem glasanju. Sistem je bar načelno sličan elektorskom glasanju za predsjednika USA. Pošto je jedna centurija značila jedan glas, to je značilo da bogatiji slojevi stanovništva uvijek raspolažu sa većim glasačkim potencijalom. Prednost pri glasanju je imala prva klasa, kojoj je zajedno s konjanicima pripadalo 100 od 193 centurije, pa su tako vitezovi i prva klasa imali većinu u centurijatskim komicijama, naravno ako sve njihove centurije glasaju isto. Iako je teoretski

[24] Stalež *capite censi,* to jest proleteri čija su jedina imovina bila njihova djeca.

ovom reformom svaki rimski građanin dobio pravo glasa (naravno u okviru svojih centurija), često glasanje nije dolazilo ne samo do posljednjih, nego čak ni do srednjih klasa. Čim bi se osigurala većina za ili protiv nekog prijedloga dalje glasanje u komicijama se prekidalo. Teorijski je bilo moguće u ovakvom sustavu glasanja, da pobijedi onaj prijedlog koji je imao na svojoj strani većinu centurija, ali ostao u manjini u ukupnom zbiru glasova.

Centurijatske komicije su se sastajale van *pomeriuma* (svete granice unutar koje nije smjela boraviti vojska) na Marsovom polju (*Campus Martius*; uključivao je sva ravnija područja između Kapitola i Kvirinala). „Servijanska reforma" je iziskivala i potrebu censuza, odnosno utvrđivanja visine imovine i popisa stanovnika. Svaki građanin je pod zakletvom morao da da izjavu o svojom imovini i svome domačinstvu, što se unosilo u javni registar. Do danas historiografija nije uspjela riješiti dilemu da li se „servijanska reforma" stvarno desila za vrijeme kraljevske vlasti i to baš možda za legendarnog Servija Tulija, ili je riječ o naknadnim dešavanjima za vrijeme rane Republike koja su se desila jednim činom ili u okviru jednog dužeg procesa poznatog kao „borba staleža" (patricija i plebejaca). U historiografskim krugovima se pretpostavljalo i da je možda rimska tradicija, oličena u analima i analistima, jednostavno čitav proces prelaska na timokratski sustav i dominaciju centurijatskih komicija prebacila u kraljevsko doba i pripisala ih Serviju Tuliju. Uvođenje centurijatskih komicija kao dominatnog skupštinskog elementa u rimskom političkom životu neizostavno je bilo vezano sa snaženjem vojnih potreba i vojnih institucija, te sa jačanjem određenih plebejskih slojeva. „Servijanske reforme" su uključile plebejce ne samo u politički sustav, nego i u vojnu organizaciju, koja je do tada bila bazirana na plemenskom načelu patricijske trijade. To bi značilo da se desilo sigurno prije početka V. st. p. n. e. (za vrijeme I. secesije plebejaca 494. god. p. n. e.), jer su tada plebejci već aktivno i sustavno uključeni u vojnu organizaciju Rimske Države. Znači ne bi se trebala odbaciti ni mogućnost da se „servijanska reforma" stvarno desila za vrijeme dinastije Tarkvinijevaca, možda baš u okviru jednog reformnog zahvata (kao u slučaju Solonovih reformi), a ne u toku postupnog procesa. Uostalom, rimska tradicija je pokušaj reforme vojne organizacije pripisala i Tarkviniju Prisku, koji je od nje morao odustati pod pritiskom augura Atija Nevija (*Attus Navius*) i religioznih pravila u vezi vojne organizacije koje je kao propisao još Romul. Potrebno je navesti da su na religiozne manifestacije, religiozne zakone i svečeničke kolegije u tom periodu imali monopol patriciji. Znači da je pitanje preustroja vojske bilo direktno povezano sa statusom plebejeca i dominacijom patricija, jer u doba kada je vojska ustvari građanska milicija status građanina i njegova prava proizlaze iz vojne službe i statusa i položaja unutar vojne organizacije. Oni koji su imali imovinu, smatralo se logičkim da je i prvi brane, i da se opskrbe neophodnom opremom za to. Zato su oni i imali veći udio u političkom i upravnom životu Države. Za one za koje se Država morala pobrinuti za vojno opremanje, smatralo se da ne mogu biti u političkim pravima biti u potpunosti izjednačeni sa onima koji su se sami brinuli o svome opremanju. To je bila idejna postavka nastanka servijanskog timokratskog uređenja.

Da je narodna skupština kod indoeuropskih naroda u svojim osnovama imala primarno vojničko značenje, odnosno da su termini politički punopravan narod i vojska jedno te isto, slikovit primjer pruža i latinski jezik jer

riječi *populus* (narod) i *populari* (pustošiti u vojničkom smislu) i *quirites* (građani) i *quiris* (koplje) pokazuju nesumnjivu sličnost i zajedničko podrijetlo. U rimskoj historiji uvijek su vojne reforme bile usko vezane sa društvenim i političkim pitanjima, vodeći do staleških i klasnih sukoba. Najbolji primjer pruža velika Marijeva vojna reforma sa samoga kraja II. st. p. n. e., koja nije bila na volju senatorske, nobilske aristokratije ali koju je ona ipak na kraju bila prisiljena prihvatiti zbog Jugurtinog rata i opasnosti od Kimbra i Teutona.

Iz ovoga se može jasno izvući zaključak da je prvi čin višestoljetne borbe plebejeca za izjednačavanje prava sa patricijima bilo reguliranje vojnih odnosa u rimskoj miliciji, odnosno izgradnja iste na novim načelima (ne više sa dominacijom "plemenitih" tribusa). Tarkvinije Prisk je izgleda bio uvidio da je takva reforma neophodna, u uvjetima sve izražajnijih ratova sa Sabinjanima i posebno usponom moći susjednih etrurskih gradova, koji su nesumnjivo imali snažniju, profesionalniju i bolje organiziranu vojsku. Međutim, izuzev reformi konjaništva, Tarkvinije Prisk je morao odustati od sveobuhvatne reforme (posebno pješaštva koje je tradicionalno glavni segment rimskih oružanih snaga). On takvu reformu pojačavanja rimskih oružanih snaga sa plebejcima (od kojih su pojedini došli i do određenog ekonomski višeg statusa) nije mogao ostvariti jer je Tarkvinije Prisk ipak načelno stranac, bez dovoljno snage oko sebe kojom bi mogao nametnuti svoju volju. Međutim, za vrijeme njegovih nasljednika situacija je bila drugačija. Nasljednici su nesumnjivo imali izgrađenije uporište u rimskom društvu, sa sustavom klijenata i političkih pristalica. A vojni pritisak na granice i interese Rimljana sigurno su utjecali i na konzervativne predstavnike patricije da pristanu na kompromis (kao što je "servijanska reforma") i da dopuste uvlaćenje plebejaca u rimski politički narod i tako ojačaju primarno vojno-odbrambene strukture Države, ali istovremeno su uspjeli i da sačuvaju svoju dominantnu poziciju u rimskom društvu. Potrebno je navesti da se prelazak u timokratski sustav zasnovan na imovinskom cenzusu, a ne rodovsko-plemenskom porijeklu u Ateni desio u okviru historijskih Solonovih reformi 594/593. god. p. n. e. „Servijanska reforma“ se nije mogla desiti prije Solonovih reformi, ali ne i poslije uspostave republikanskog sustava (što je bilo djelo patricija). Vjerojatno se to desilo u toku druge polovice VI. st. p. n. e. Vrlo vjerojatno je da su novčani iznosi kojima se reguliraju klase rezultat kasnijeg umetanja i da nisu bile podloga za stvaranje klasa u okviru „servijanskih reformi“. Uostalom, i Solonova timokratska reforma u tada znatno razvijenijoj Ateni se zasnivala na veličini imanja i prinosa (u robi), a ne u gotovom novcu. Zato je teško povjerovati da je gotov novac služio kao distinkcija klasa u vrijeme njihovog nastanka. Moguće je da je znatno (stoljećima) kasnije načelo gotovog novca zamijenilo veličinu imanja i prinosa (koje je vjerojatno bilo mjerilo za određivanje klasa u prvo doba njihovog postojanja).

Serviju Tuliju se pripisuje i podjela na nove teritorijalne tribuse, čime je napuštena stara podjela na tri drevna patricijska plemena. Gradski prostor, unutar *pomeriuma* koji je proširen na okolna brda, je podijeljen u četiri gradska tribusa *Suburana, Esquilina, Collina* i *Palatina*. I ova reforma je išla u korist plebejaca. I pored toga što stara patricijska rodovsko - plemenska aristokratija nije izgubila svoj utjecaj i moć, ipak su „servijanske reforme“ imale iznimno značenje po plebejske interese. Ukidanjem tri stara patricijska plemena kao nositelja narodnosne strukture, nestala je i temeljna privilegirana distinkcija koja je obilježavala patricije. Oni su svoje prednosti morali održavati na druge načine. Grad je proširen na još dva

brijega i to Kvirinal i Viminal, a potom se odatle proširio na Eskvilin, gdje je i sam Servije Tulije stanovao "da bi mjesto dobilo dobru reputaciju". Tako je i proširen *pomerium*. Serviju Tuliju se pripisuje i zidanje zida oko Rima, kao i podizanje Dijaninog hrama na Aventinu kao zajedničkog latinskog svetilišta.

Servije Tulije je pridobivao plebejce dijeleći zemlju zauzetu od neprijatelja, a onda je ipak potvrdio svoju vlast uz opću saglasnost na skupštini. Ali već tada je započela kampanja Lucija Tarkvinija Mlađeg protiv kralja, posebno jer je bio čuo da je dodjeljivanje zemlje izvršeno protiv volje Senata. Kada su Aruncije i Tulija, brat i supruga Tarkvinija Mlađeg umrli (možda i kao žrtve svoje žene, sestre i muža), onda je Tarkvinije Mlađi oženio ambicioznu, divlju i bezkrupuloznu udovicu svoga preminulog brata. Ova druga Tulija je bila glavni pokretač planova i izvršenja Tarkvinija Mlađeg na putu ka prijestolju. Predstavljajući se kao protivnik proplebejske i prosocijalne politike Servija Tulija, računao je na podršku patricija i izvršio je državni udar. Tom prilikom je i Servije Tulije ubijen.

Livije : "Priča se o sramnom i neljudskom postupku – spomen na to je ovo mjesto koje se zove Ulica zločina – da je Tulija, bezumna i gonjena furijama sestre i prvog muža, naredila da kola pređu preko tijela njenog oca i tako je na krvlju poprskanim kolima, i sama poprskana i okrvavljena, svojim penatima i penatima svoga muža donijela dio krvi ubijenog roditelja. Obijest njenog muža je zlosretnom početku vladavine ubrzo pripremila sličan kraj."

Sačuvani dio servijanskog zida blizu današnje stanice Termini.

Servijanski zid (*Murus Servii Tullii*) je zaokruživao Rim. Iako je linija koju je zid zaokruživao moguće poticala iz vremena Servija Tulija, današnji ostaci servijanskog zida se datiraju u rano IV. st. p. n. e., vjerojatno izgrađeni (nakon galskog zauzimanja Rima) sa intencijom da prevenira neko novo zauzimanje Grada. Naravno to ne znaći da neki oblik fortifikacija na ovoj liniji nije izgrađen za vrijeme Servija Tulija, koji je sasvim logički u narednih 300 godina bio ruiniran, pa se morao stalno dorađivati, usavršavati (u skladu sa općekulturnim razvitkom) Tako se i sadašnji ostaci servijanskog zida (zidine i kapije) mogu promatrati kao neka vrsta update originalnog zida ili palisade izgrađene za vrijeme Servija Tulija. Zid iz prve polovice IV. st. p. n. e. je bio visok do 10 m., 3,6 m. širok u svojoj bazi i 11. km dugačak. Vjeruje se da je imao 16 glavnih kapija, iako su mnoge poznate samo iz pisanih vrela. Izgrađen je od velikih blokova vulkanskih stijena koje potiću iz kamenoloma Grotta Oscura. Neke sekcije zida su imale i duboke jarke ispred njih, kao dodatak odbrambenim fortifikacijama. Na sjeveru podignut je *agger*, koji je ojačavao i podebljavao zid

Za ove kapije se pretpostavlja da su se nalazile na danas poznatom servijanskom zidu : *Porta Flumentana, Porta Carmentalis, Porta Fontinalis, Porta Sanqualis, Porta Salutaris, Porta Quirinalis, Porta Collina, Porta Viminalis, Porta Esquilina, Porta Querquetulana, Porta Caelimontana, Porta Capena, Porta Naevia, Porta Raudusculana, Porta Lavernalis, Porta Trigemina*.

Lucije Tarkvinije *Superbus/*Oholi (vl. na osnovi legendi i tradicije 534 – 510. ili 509. ili god. p. n. e.)

Lucije Tarkvinije je, sudeći po rimskoj tradiciji, bio loš kralj koji se po svome djelovanju prilično razlikovao od svojih predšasnika. Primjenjivao je ubijanje ili protjerivanje svojih protivnika ili onih za koje je samo sumnjao da bi mu mogli biti suparnici. Sve je to činio i kako bi se dopokao njihovih imanja. Po tradiciji on je samovoljno vladao bez obzira na državne institucije (Senat i komicije). Po Liviju, Tarkviniju Mlađem su : "...njegovi postupci donijeli nadimak Oholi, jer je kao zet zabranio sahranu svoga punca, govoreći da je i Romul nestao bez pogreba. Senatore za koje je vjerovao da su bili Servijeve pristalice pogubio je." Livije navodi i da je sam bez savjetnika sudio u najvažnijim procesima, jer je pod tim izgovorom mogao pogubiti, prognati i lišiti imovine. Iako se na vlast dolazeći predstavljao kao pobornik prava patricija, on je čim je učvrstio vlast počeo namjerno umanjivati značaj. Livije konstatira : "Kažu da je on bio prvi kralj koji je prekinuo običaj predaka da se u svim državnim stvarima savjetuje sa Senatom, upravljao je savjetujući se jedino sa svojima u kući. Sam je započinjao rat i sklapao mir, saveze i prijateljstva po svojoj volji ne pitajući ni Senat ni narod. Najviše se povezao sa latinskim narodom da bi uz pomoć stranaca bio sigurniji među sopstvenim građanima."

Kada se čita i analizira Livijev opis stiće se dojam da preko ponašanja Tarkvinija Oholog, Livije ustvari preslikava situacija sa samoga kraja Republike (diktatura Julija Cezara i II. trijumvirat i duovirat) i uspostave principata, i tako indirektno izražava svoj osobni protivni stav prema gašenju republikanskog sustava. Kao da Livijeve ocjene vladavine Tarkvinija Oholog proizlaze i iz njegovog iskustva proskripcija i likvidacija senatora i vitezova sa samoga kraja Republike. U ovom dijelu Livijevog teksta se nesumnjivo krije njegova "skrivena poruka" čitateljima vezano za političku situaciju njegove epohe.

Okružio se tjelesnom gardom i ženidbenim vezama povezao sa latinskim saveznicima (udao je svoju kćerku za Oktavija Mamilija, istaknutu ličnost iz latinskog grada Tuskuluma i inače utjecajnom među Latinima). Inače, sudeći po tradiciji, već u ranom periodu njegove vladavine Lucije Tarkvinije je sazvao predstavnike latinskih zajednica na sastanak u Ferentinskom gaju na kojem je ustanovljen rimsko – latinski Savez, kojem se isto po tradiciji na čelu nalazio Rim. Livije detaljno prepričava kako se Tarkvinije Oholi tada (na tome inicijalnom sastanku na kome se ustanovljavao Savez) na spletkaroški način riješio Turna Herdonija iz latinske Aricije, koji je svojim govorima predstavljao opoziciju rimskom kralju. Obrazovane su zajedničke rimsko – latinske jedinice, koje bi se okupljale u svetom gaju boginje Ferentine. Ako je ovaj podatak tačan, onda je upravo Lucije Tarkvinije ustanovio obrazac na osnovi kojeg će se kasnije širiti rimska hegemonija, odnosno preko saveza/saveznika koji bi se kada historijske okolnosti sazriju apsorbirali u rimski svijet.

Lucije Tarkvinije je po Liviju započeo sukob i sa Volscima, gorštačkim narodom sa apeninskog gorja. Ratovi sa Volscima će obilježiti i naredno V. st. p. n. e. I ovaj prvi volški rat je Lucije Tarkvinije uspješno završio, osvojivši i bogato naselje Suesu Pometiju. Iako Livije prigovara Tarkviniju Oholom da je izazvao dvostoljetne ratove sa Volscima, moguće je da je do sukoba došlo zbog pritiska samih gorštačkih Volska na latinsko, ravnije i plodnije područje.

Inače, u skladu sa etrurskom tradicijom, i za vrijeme Tarkvinija Oholog se puno gradilo po Rimu. Ratnim plijenom iz Suesa Pometija Takrvinije Oholi je financirao izgradnju hrama Jupitera Najboljeg Najvećeg na Kapitolu, koji je već njegov otac posvetio i počeo graditi. Sa Kapitola su odstranjena ostala, poglavito sabinjanska svetilišta, izuzev božanstava *Terminus* (bog međa i granica) i *Juventus* (boginja mladosti). Po tumačenju augura, ta dva božanstva su odbila da se maknu sa Kapitola. To se tumačilo time da granicama Rima neće biti kraja i će grad uvijek ostati mlad. Navodno su na Kapitolu kopajući naišli i na ljudsku glavu, koja bijaše sasvim svježa i iz koje kapaše još uvijek krv. To je značilo da će Rim postati glavom svijeta. Po tradiciji po toj glavi i dobi brdo svoje ime *Capitolium*, od *caput, capitis* – glava. Pored hrama na Kapitolu, u koji je Tarkvinije uložio i dosta svoje energije i bogatstva, jer je plijen iz Suesa Pometija jedva bio dovoljan da pokrije samo troškove izgradnje temelja. Po Liviju : "Neumoran u naporima da završi hram pozivao je zanatlije sa svih strana iz Etrurije, trošeći za ovo ne samo državni novac nego koristeći i rad plebejaca. Ovaj posao, koji sam po sebi nije mali, bio je pridodat vojnoj službi." Vezanje vojne službe sa javnim radovima i poslovima je kasnije postala uvriježena praksa u oružanim snagama Rimske države. Izgrađena su i sjedišta u cirkusu. Najvažniji infrastrukturni projekt je bilo provođenje *Cloaca Maxima* pod zemlju, kako bi se u njoj skupljala sva nečistoća u Gradu. Ustanovljene su i kolonije u Signiju i Circei.

I pored ustanovljenog Saveza u Ferentinskom gaju, latinski *Gabii* se nisu pokoravali Luciju Tarkviniju Oholom, koji ih je uzalud pokušavao pokoriti. Na kraju se poslužio varkom i prevarom u koju je upleten i njegov sin Sekst, kojom su prilikom poubijani svi viđeniji Gabijci. Tarkvinije je takođe postigao mir sa Ekvima i obnovio sporazum o miru sa nekim etrurskim zajednicama. Po *Fasti Triumphales*, on je takođe proslavio trijumf zbog pobjede nad Sabinjanima.

U vrijeme Lucija Tarkvinija u Rim su došle i „Sibilske knjige" proročanstva, koje je navodno pred kralja donijela starica proročica (*sibylla*) iz Kime. Od ponuđenih 9 knjiga, samo su 3 kupljene (za veliki novac) i ostale u Rimu (ostalih 6 je sama sibila spalila). Za vrijeme Tarkvinija Oholog 510. god. p. n. e. je izgleda bio sklopljen ugovor sa Kartaginom, koji je regulirao međusobne odnose (posebno trgovačke). Djelovanje i pokušaji uspostave despotizma od Tarkvinija Oholog doveli su do pada kraljevske vlasti i uspostave Republike. Povod je bilo silovanje Lukrecije od Seksta Tarkvinija, sina Tarkvinija Oholog, i njeno samoubistvo. Silovanje se inače desilo, dok su Rimljani opsjedali grad Ardea.

Prema Liviju, Ardea je bila prijestolnica Rutula, jedne bogate zajednice. Tarkvinije se želio domoći njihovog bogatstva, pa je došlo do rata. Tarkvinije Oholi je financijski bio iscpljen velikim javnim radovima, pa bi se bogatim plijenom "mogao smiriti narod koji je bio ozlojeđen, pored ostalih obijesti vlasti i time što ih je kralj ponizio da tako dugo obavljaju zanatske poslove koje su smatrali za ropske." Pošto prvi napad i juriš na Ardeu nisu uspjeli, postavljena je opsada.

Lukrecija je bila supruga Lucija Tarkvinija Kolatina (*Lucius Tarquinius Collatinus*, bliskog rođaka samoga kralja) i kćerka uglednog Rimljanina Spurija Lukrecija Tricipitina (*Spurius Lucretius Tricipitinus*; tada prefekta grada Rima). Pobunu su pored navedene dvojice predvodili i Lucije Junije Brut (*Lucius Iunius Brutus*, čija je majka Tarkvinija bila sestra kralja

Tarkvinija Oholog), koji je ustvari bio glavni vođa bune i Publije Valerije kasnije nazvan Publikola (*Publius Valerius Poplicola* ili *Publicola* – „prijatelj naroda“). Smatralo se da je Tarkvinije Oholi odgovoran i za smrt oca i starijeg brata Lucija Junija, koji je da bi izbjegao da bude smatran za potencijalnu opasnost, hinio da je glup, radi čega je i dobio nadimak Brut (*brutus* - glup). Međutim, u tim kritičnim momentima kada se rušila kraljevska vlast, pokazao je iznimnu pronicljivost i intelektualnu snagu, sa svojim pristalicama je zauzeo Rim i odlučeno je da se kraljevska porodica (u užem smislu) protjera iz Rima. Pošto se sam Tarkvinije Oholi nalazio pred Ardeom, bio je zatečen sa razvojem situacije i brzo krenu prema Rimu, gdje su ga dočekala zatvorena vrata i gdje mu je izrećeno javno progonstvo. Brut je stigao sa svojim pristalicama u tabor pred Ardeom, i u kojem su vojnici pristali uz revoluciju, a iz tabora su izgnani kraljevi sinovi. I na kraju Tarkviniju nije ništa drugo preostalo nego da sa suprugom i dva sina Titom i Arunsom (najmlađi sin Sekst je nastradao od Gabijevaca) napusti rimsko područje i ode u progonstvo u etrurski grad Caere. Tako je uspostavljene srušena kraljevska vlast i uspostavljen republikanski sustav u Rimskoj Državi.

Livije i Dionizije iz Halikarnasa detaljno prepričavaju dešavanja vezana za silovanje Lukrecije i uslijed toga revoluciju i zbacivanje kraljevske vlasti. Međutim njihove verzije priče se razlikuju u detaljima.

Po Liviju, u rimskom taboru pred gradom Ardea, Sekst Tarkvinije je priredio zabavu, kojoj je prisustvovao i Tarkvinije Kolatin. Ubrzo se razgovor prenio na temu supruga, i svako je hvalio svoju ženu. Pošto se rasprava užarila, Kolatin je predložio da oni odmah iznenadno odu da posjete svoje supruge i saznaju šta im supruge uistinu rade kada njih nema. Pošto ih je malo i opilo vino, svi se slože sa Kolatinovom idejom i galopirajući prvo odu u Rim, u koji su stigli kada se već noć spustila. Nakon Rima krenuli su u Kolatij. Dok su kraljevske snahe u Rimu vrijeme provodile u raskoši i zabavljajući se na gozbama, Lukreciju su zatekli u Kolatiju kako provodi vrijeme tkajući vunu, zajedno sa svojim služavkama koje su držale svjetlosnu luč (jer je noć bila poodmakla). Pošto je Kolatin bio u pravu, palmina grana koja simbolizira pobjedu je predata Lukreciji. Lukrecija je pozdravila dolazak svoga supruga i Seksta, a Kolatin je pozvao princa da ostane u Kolatiju kao njegov gost. Međutim, ljepota i primjerna čednost Lukrecije su kod Seksta izazvali pohotnu želju za njom. Nakon kraćeg boravka u Kolatiju, i Sekst i Kolatin su se sa ostalima koji su ih pratili vratili na front. Nekoliko dana kasnije Sekst Tarkvinije je, ne obavjestivši Kolatina, sa jednim pratiocem odjahao u Kolatij. On je toplo primljen i nakon večere je odveden u gostinsku sobu. U toku noći, Sekst je došao do Lukrecije sa mačem i prvo ju je pokušavao da je zavede kombinirajući i prijetnje i molbe. Kada je uvidio da time ništa ne uspijeva, promijenio je taktiku i zaprijetio je da će uz njeno mrtvo tijelo ostaviti golo tijelo nekog roba (kojeg će zaklati), kako bi okaljao njenu čast i kako bi se reklo da je ona ubijena u prekršaju preljube. Nakon toga je Lukrecija morala popustiti i Sekt Tarkvinije ju je obljubio. Nakon silovanja Sekst je napustio Kolatiju, a Lukrecija je poslala poruku svome ocu u Rim i suprugu koji se nalazio na frontu kod Ardee, moleći ih da je posjete tako što će svaki od njih dovesti sa sobom jednog prijatelja od povjerenja. Otac je došao sa Publijem Valerijem, a Kolatin sa Junijem Brutom. Oni su zatekli ojađenu Lukreciju koja im je ispričala o silovanju koje je učinjeno nad njom. Oni su je pokušavali smiriti prebacujući krivicu sa žrtve na izvršioca i govoreći da je um taj koji može sagriješiti, a ne tijelo i gdje nema pristanka nema krivice. Ova Livijeva konstacija koju ubacuje u usta četvorice istaknutih Rimljana sa kraja VI. st. p. n. e. izgleda veoma napredna, imajući u vidu da i danas ima zajednica koje smatraju da i žrtva silovanja snosi krivicu i koje stigmatiziraju po defaultu žrtvu silovanja. Međutim, Lukrecija se nije dala umiriti i izvukla je nož i izvršila samoubistvo. Dok su otac i suprug zapali u plač i tugu, Junije Brut je izvukao nož iz Lukrecije i držeći ga krvavog ispred sebe se zakleo na zbacivanje kralja Tarkvinija i općenito kraljevske vlasti. Nakon toga je on predao nož ostaloj trojici koja su se isto zaklela, i ubrzo je četvorka predvođena Junijem Brutom krenula da sruši monarhiju. Oni su na svojim rukama donijeli tijelo Lukrecije na trg Kolatija, gdje se skupila masa. Brut se obratio i naredio da prestanu plakati i lamentirati i pozvao ih je da djeluju i uzmu oružje u ruke. Ubrzo se sakupila vojska, koja je

predvođena Brutom krenula na Rim. Na Forumu se isto okupila velika masa stanovnika Grada, a glasnik ih je pozvao da saslušaju tribuna *Celeresa* (dužnost koju je Brut tada obnašao; jedan od konjaničkih časnika). Brut je održao govor kojim je govorio i zločinu nad Lukrecijom, ali i o ostalim zločinačkim potezima kraljevske vlasti, te ih pozvao na ukidanje kraljevske vlasti. Svojim vatrenim govorom je nagodio već zapaljenu masu da proglasi da se kraljevska vlast ukida.

Brutov govor na Forumu, koji parafrazira Livije donosi još neke zanimljive detalje o mogućim razlozima nezadovoljstva sa vlašću tarkvinijevaca. Tako je po Liviju on govorio : "o nasilju i pohoti Seksta Tarkvinija, o nečuvenom obešćašćenju Lukrecije, o tragičnoj smrti, o Tricipitinu koji je ostao bez djece, a kome je i sama kćerkina smrt manje teška od razloga njene smrti. Ovome je dodao i kraljevu oholost i bijedu i kulućenje plebsa, zagnjurenog u jarke i kloake koje mora prokopavati. Rimljani, pobjednici svih okolnih naroda, pretvoreni su u zanatlije i kamenoresce umjesto da budu ratnici. Pomenuo je i nedostojno ubistvo kralja Servija Tulija...." Po svemu sudeći proces urbanizacije i kulturizacije seoskog rimskog stanovništva, koji je provodila vlast tarkvinijevaca po uzoru na etrursku civilizaciju nije se baš sviđala određenim slojevima stanovništva. Taj proces je nesumnjivo iziskivao napor i napuštanje ranijih jednostavnijih oblika i načina života pastira i zemljoradnika, a pošto je provođen sa vrha prema dole i realiziran preko kuluka i zapošljavanja na fizičkim poslovima ljudi logično je izazovao nezadovoljstvo kod ljudi koji su imali ustaljeni željeznodobni ritam funkcioniranja. Slično je uporediva situacija sa periodom nagle i ubrzane industrijalizacije i urbanizacije koja se dešavala u periodu 1945. – 1955. u ex – YU zemljama, kada je država na uštrb tada brojnog seljaštva suštinski mijenjala kulturnu, urbanu i privrednu osnovu tadašnjeg društva. U rimskom slučaju, proces urbanizacije i kulturizacije čije su temelje postavili etrurski kraljevi iz tarkvinijevske dinastije je ipak bio nepovratan, jer su temelji bili dobro postavljeni a jer je i stanovništvo nakon što su poslovi završeni i prestala fizička tlaka ubrzo shvatilo sve beneficije i prednosti postojanja urbanog načina života i onoga što se gradilo kao npr. Velika Kloaka koja je uklonila nečistoće i drenirala zemljište. I kada vide te prednosti, Rimljanima će biti lakše, razumljivije i prihvatljivije da se odvaže na nove urbanističke, građevinske i kulturološke projekte, pa i one monumentalnog karaktera. I ubrzo će postati najbolji i najveći majstori u građevinskoj djelatnosti (i u kvantitativnoj i u kvalitativnoj dimenziji), posebno onoj utilitarne prirode. Progres se jednostavno ne može zaustaviti.

Po Dioniziju iz Halikarnasa, za vrijeme opsade kralj je poslao svoga sina Seksta u Kolatij radi nekih vojnih stvari. On je kao gost prihvaćen u Kolatinovoj kući, dok je ovaj bio na frontu. I Dionizije iz Halikarnasa navodi da je Lukrecija nadvisivala sve Rimljanke u ljepoti i vrlini, i da ju je Sekst želio zavesti tako što je u toku noći došao u njenu sobu sa mačem. On joj je ponudio izbor između nečasne smrti i pristanka da ga zadovolji. U drugoj opciji Sekts je obečao da će je učiniti svojom suprugom i tako predodrediti za buduću kraljicu. I Dionizije daje isti podatak kao i Livije da je Sekst prijetio da će je u slučaju ako ga odbije poniziti tako što je prikazati kao preljubnicu sa robom. Sekst je rekao da će on slagati da ih je uhvatio u "preljubi" i da ih je kaznio kako bi osvetio povredu časti svoga rođaka. Nakon toga je Sekst obljubio Lukreciju. Nakon što je Sekst napustio Kolatij, Lukrecija je u kočiji obučena u crnu odjeću (u koju je sakrila nož) otišla u Rim ka domu svoga oca. Tu ga je obavijestila da joj je ukaljana čast i zamolila ga da pozove što je moguće više prijatelja kako bi im pružila puni izvještaj šta se desilo i ko je bio izvršilac. Kada su se sakupili mnogi ugledni Rimljani u domu njenog oca ona je ispričala sve što se desilo, a zatim je izvukla nož i ubila se direktno u srce. Ta scena je imala katarzično dejstvo na prisutne, među kojima je bio i Publije Valerije, za kojeg Dionizije iz Halikarnasa kaže da je bio čovjek od akcije i razboritosti. On je bio poslan u tabor pred gradom Ardea, kako bi obavijestio Kolatina šta se desilo i da sa njegovom pomoći pobuni vojsku. Na putu je sreo Kolatina i Junija Bruta. Kada je Brut saznao šta se desilo, podigao je ruke prema nebu i obratio Jupiteru i ostalim bogovima sa riječima : "O Jupiteru, i svi vi bogovi koji pazite na živote ljude, je li došlo sada očekivano vrijeme radi kojeg sam se pretvarao u mome načinu života. Je li sudbina odredila da će Rimljani biti od mene i preko mene biti izbavljeni iz ove nepodnošljive tiranije."Nakon toga je Junije Brut pokrenuo akciju zbacivanja vlasti kralja.

Silovanje Lukrecije (ako se ono uopće desilo) je bilo samo povod za pobunu protiv kraljevske vlasti Lucija Tarkvinija. Uzroci su vjerojatno proizlazili iz nezadovoljstva patricijskih rodova sa autokratskim tipom uprave,

samovoljom pa i zločinima počinjenim od strane uže kraljevske familije. Činjenica je da to bilo i vrijeme kada je započelo doba etrurskog uzmicanja. Konzulski fasti započinju sa prvom godinom Republike, odnosno sa prvim ranorepublikanskim pretorima.

VJERODOSTOJNOST KRALJEVSKOG DOBA

Več na prvi pogled može se uočiti određena distinkcija u spisku rimskih kraljeva, odnosno podjela na latinsko – sabinjanske kraljeve („dinastiju") i etrurske kraljeve (dinastija Tarkvinijevaca). Dok je prva „dinastija" održavala vrlo rano razdoblje rimske povijesti sa legendama i mitovima, za dinastiju Tarkvinijevaca se može reći da ima i određenu historijsku objektivnost, bar u određenim dijelovima. U pričama o kraljevima ima čitav niz nedoumica i proturječnostima, koje rimska tradicija (a koju prenose do danas sačuvan djela Livije, Dionizije Halikaršanin i Plutarh) nije znala objasniti.[25] Najbolji primjer pružaju podaci po kojima je Romul uspostavio svećenike augure (a oni bili pojava etrurskog porijekla, a pojavljuju se u mitovima prije samoga osnivanja Rima) i da je Numa Pompilije uspostavio vestalinke (a već je Rea Silvija bila vestalinka). Zatim, dužine vladanja 7 rimskih kraljeva su vrlo slabo vjerojatne i mogu se odbaciti. A i sam broj 7 ima sveti karakter. Nije nemoguće pomisliti da je bilo i više od 7 kraljeva (+ Tit Tacije), ali čija imena tradicija nije zabilježila. Problem sa određivanjem stvarnosti kraljevskog Rima rezultat je nedostatka izvora (i zbog keltske najezde ali i slabije kulturološke razvijenosti ranog Rima, posebno prije dinastije Tarkvinijevaca) i domiranja nepouzdanog usmenog predanja (za to vrijeme) pa su rimska tradicija i njeni nositelji (analisti) dopunjavali, mijenjali (pa i izmišljali), koristili helenski mitološki i historijski kalup i tako oblikovali ranorimsku povijest. U vezi kraljevskog Rima, priče često miješaju božansko (metafizičko) sa ljudima. Romul je božiji sin, koji je uznesen na nebo (po jednoj verziji nakon što je mučki ubijen od patricija) da bi postao i sam božanstvo. Po pojedinim verzijama i Servije Tulije je božanski sin, kojeg je rodila djevica (isti slučaj kao i kod Romula). Numa Pompilije i Servije Tulije imaju boginje za žene, dok je Tula Hostilija usmrtio Jupiter u gnjevu božjem. Postoji i više ili manje vjerojatno objašnjenja za razne momente rimske tradicije o razdoblju kraljeva. Gotovo sva imena kraljeva nose etiološki karakter. Romul je bio eponim grada Rima (etruščanski ruma, ili plemenski Ramnes, latinski *Roma*, otud *Romulus*). Prvobitno ime eponima grada Rima bio je Rom (Rhomos). Potom se uz njega pojavljuje Romul (*Romulus*). Iz ta dva imena stvara se legenda o dvojici braće Romulu i Remu. Ime Tita Tacija se može dovesti u vezu sa sabinjanskim plemenom *Tities*, pa bi suvladarstvo Romula i Tita Tacija označavalo sinoikizam ranorimskih, poglavito latinskih elemenata, sa doseljenim Sabinjanima. A činjenica da Romul nadživljava svoga suvladara, govorila bi da je i latinski element bio taj koji je u tome simbiostičkom procesu ipak prevladao. Ime Nume Pompilija

[25] Navodno su bila sačuvane i dvije povelje iz doba kraljeva i to : ugovor o savezu između latinskih gradova za vrijeme Servija Tulija i ugovor između Rima i Gabijaca (koji je po sopstvenom svjedočanstvu vidio Dionizije Halikaršanin) koji je pisan na goveđoj koži i koja je bila razapeta na dasci.

dovodi se u vezu sa riječju *numen* (božanstvo) i sa plebejskim rodom Pompilijevaca. Ime Tula Hostilija moglo je nastati kao objašnjenje imena zgrade – Hostilijeve kurije (*Curia Hostilia*).

Pošto je Hostilijeva kurija služila za sastajanje Senata, uskoro će termin kurija postati generički za sve javne objekte u kojima su se sastajala senatori.

To ime stoji u vezi sa plebejskim rodom Hostilijevaca, isto onako kao ime Anka Marcija – sa uglednim plebejskim rodom Marcijâ. Ime Servija Tulija dovodi se u vezu sa patricijskim rodom Servilijâ. Ali, treba istaknuti da je izvjestan broj legendi odraz stvarnosti, i to ne samo one o otmici Sabinjanki i o Titu Taciju. Priče o Tarkvinijevcima odražavaju razdoblje etrurske vladavine u Rimu, koje pada u VI. st. p. n. e. Samo ime Tarkvinije može se smatrati historijskim. U etrurskom gradu Ceri postojao je u historijsko doba rod Tarkvinijevaca. Na fresko – slikama iz etrurskog grada Vulca predstavljena je scena otmice „Gneve Tarchunies Rumacha“, odnosno Gneja Tarkvinija iz Rima. Isto u Vulcima je pronađena još jedna predstava koja govori o ubistvu „Gneve Tarhunies Rumah“ od strane Marce Kamitilinas (*Marcus Camitilius*). Moguće da je to bio jedan od potomaka dinastije Tarkvinijevaca, prognane iz Rima. Mnoge legende nastale su u patricijskim rodovima i vodile porijeklo od dalekih historijskih događaja. Među takve treba uvrstiti predaju o Horacijima i Kurijacijima. Titu Liviju nije bilo jasno koji su od njih bili Rimljani a koji Albanci. Oba roda su se sebe smatrali glavnim sudionicima u važnom događaju – rušenju grda Alba Longe. Epizoda sa suđenjem Horaciju objašnjavala je starinsko pravo rimskih građana da se obraćaju narodnoj skupštini sa apelacijom na odluku magistrata (*ius provocationis*). Legenda je sa rodom Horacija dovođena u vezu zato što su samo predstavnici toga roda prinosili svake godine 1. oktobra žrtvu Janusu i Junoni, na naročitom mjestu, koje se zvalo *Tigillum sororium* („Sestrinska gredica“). Porijeklo toga naziva bilo je nejasno u povijesno doba, pa se zato pokušavalo vezati za Horacijevo ubojstvo sestre. Uz etiološke mitove, na formiranje rimske tradicije utjecala su i grčka historijska kazivanja. Pa se zato protjerivanje kraljeva datiralo u vrijeme koje bi odgovaralo protjerivanju Hipije Pizistratida iz Atene i rušenju tiranije u njoj. Zatim se spominjala posjeta Tita i Arunsa, sinova Tarkvinija Oholog u Delfe u pratnji Lucija Junija Bruta, gdje je proročište na dosta uvijen i indirektan način reklo ko će biti nasljednik Tarkvinija Oholog, izjavivši : “Vrhovnu vlast će imati onaj od vas, mladići, ko prvi poljubi majku”. Brut je shvatio pravilno suštinu delfijskog proročanstva, pa se sagnuo i poljubio “majku” zemlju.

Neke legende odražavaju razne političke tendencije rimskih političkih stranaka II. – I. st. p. n. e. (po aristokratskoj verziji, Romul je bio živ odnesen na nebo, a po demokratskoj ubijen od patricija). Treba primijetiti da u posljednje vrijeme skepticizam u pogledu čitave tradicije o vremenu rimskih kraljeva ustupa mjesto priznavanju nekih momenata vjerodostojnima, pa i svih kraljeva osim Romula. U prilog tome bi govorila i sama zona *Lapis niger*, koja odražava i određeni stupanj ranog rimskog političkog i kulturnog razvitka. Pronađeni istoimeni natpis potvrđuje korištenje pisma kao adekvatnog sustava prijenosa informacija među Rimljanima VI. st. p. n. e.

P O R O D I C A (F A M I L I A) →R O D (G E N S) → B R A T S T V O (C V R I A) → P L E M E (T R I B V S) → N A R O D (P O P V L V S)

Za vrijeme kraljevstva temeljna društvena jedinica je bio patrijarhalni rod (***gens***), a njegovi članovi su se zvali *gentiles*. Oni su imali zajedničke vjerske blagdane i kultne obrede (*sacra gentilicia*). Članovi roda bili su povezani uzajamnim pravom naslijeđa. Kada bi član gensa umro bez oporuke i živih nasljednika, njegovu imovinu je nasljeđivao rod kao nadpersonalna zajednica. Samim tim je gens imao i zajedničku riznicu. U ranije doba rod je imao zajedničke zemljišne posjede. Svaki član roda je imao pravo na tu zajedničku imovinu i mogao je, ako je to želio, da bude sahranjen na zajedničkom groblju (ako ih je gens uopće održavao). Pojedine porodice mogle su primati u rod strance, i ovi su postajali članovi roda. Poglavari rodova (*principes*) bili su po svemu sudeći izborni.

Rodovi su se dijelili na porodice (***familia***). Rimsku familiju je potrebno shvatiti u drevnom, a ne modernom značenju. Te rimske familije su ustvari odgovarale zapadnobalkanskim porodičnim zadrugama, a ne nuklearnim porodicama kao što je to danas slučaj. Rimljani su imali vrlo ozbiljna shvatanja o statusu, značenju i poziciji familije i postojala je čitava jedna regulativa običajnog porijekla koja je određivala odnose, prava i obaveze između roditelja, djece i drugih ukućana. Rimska *familia*, kao i zapadnobalkanska porodična zadruga se sastojala od tri ili četiri generacije na čijem čelu se nalazio *pater familias* (koji je bio *sui iuris*), najstariji i najutjecajniji muškarac, dok je veliko značenje imala i *mater familias*, supruga ili majka „oca familije“. Pravilnije rečeno pod rimskom familijom u užem smislu bi se podrazumijevali svi oni koji bi se nalazili pod *patria potestas* jednog pojedinca i koji bi bili *alieno iuri subiecti*.

Pod *sui iuris* se podrazumijevala legalna kompetencija da neko upravlja svojim poslovima; neko koje je mogao da tuži ili da bude tužen u pravno - zakonskoj proceduri u svoje ime. Ova riječ korenspodira sa grčkom riječi αυτονόμος ili sa našom “samostalan”.

Članovi familije su uglavnom vezani genetskim i rodbinskim vezama (udate žene ako su bile u braku *cum manu*), ali su se članovima domačinstva familije smatrali i adoptirani pojedinci, sluge, klijenti, robovi, itd... U širem značenju riječ familija se primjenjivala na veću skupinu osoba sa biološkim ili adoptiranim porijeklom. Teorijski gledano i sam gens se razvio iz određene familije, koja se kasnije granala i širila da bi na kraju i sama postala skupina srodnih familija po agnatskoj (muškoj) liniji →rod ili gens. Nekada se riječ familija primjenjivala na skup onih ogranaka gensa koji su imali isti kognomen.

Bilo je moguće da pojedini članovi familije imali odvojene zgrade za prebivanje, ali je bilo samo jedno ognjište, koje je imalo određenu simboliku svetosti, jedinstva i postojanja familije. To ognjište je ustvari i središte čitave familije. Pojedine familije su mogle imati i na desetine članova. Familijom se upravljalo na osnovi običajnog prava, koje je kasnije djelimično i

kodificirano i zapisano (rani oblik porodičnog zakonodavstava kojim se javna vlast, radi viših interesa, petljala i u unutarnje familijarne odnose).

U rimskoj familiji *pater familias* je imao neograničenu "očinsku vlast" (*patria potestats;* nekada se nazivala i *patria maiestas*, *patrium ius* i *imperium paternum*) nad članovima svoga domačinstva, i to bez obzira na njihovu starost ili pol. Teorijski Rimljani su imali najviše zasnovanu vlast i opseg ovlaštenja "oca familije" u odnosu na sve ostale narode i kulture u ljudskoj historiji. On je nad njima imao pravo života i smrti (*ius vitae ac necis*), a mogao je svoju djecu prodati u ropstvo. *Pater familias* ima potpuno pravo raspolaganja svojom imovinom (u apsolutnom privatnom smislu), pa može imetak ostaviti oporukom kome hoće. Odrasli sin može imati posebnu imovinu i kućanstvo (*peculium* = u bukvalnom smislu stoka), ali i to se u krajnjem slučaju smatra vlasništvom „oca familije", jer se bez njegove saglasnosti ne može niti prodati niti oporučno ostaviti (pravo na *peculium* su imali i rimski robovi). *Pater familias* je bio i neka vrsta svećenika kulta familije (*sacra familiaria*), a drugi ukućani bi mu pomagali u molitvama i darovima.

Kada se razmatra pitanje vlasništva imovine familije od strane *pater familias,* ne bi se ona smjela ni promatrati ni analizirati samo imajući u vidu striktno slovo zakona, i potrebno se prema njoj pomalo relativizirajuće odnositi. Možda bi preciznije imovinu familije tumačiti kao nešto što pripada čitavoj familiji, pa bi tada "otac familije" bio samo onaj kome je ona povjerena na čuvanje i upravu radi zajedničke koristi. To bi dokazivala činjenica da nije bilo teže uvrede po javni moral, ne veće mrlje po nečiji karakter, nego da se nekome dokaže da je izigrao ovo povjerenje o pravilnoj upravi nad imovinom (*patrimonium profundere*), tj. da se neko njom koristio neodgovorno i da je zanemarivao opći imovinski interes familije. To je bila značajno ograničenje kojim se "otac familije" sprečavao da koristi imovinu samo za svoje želje, interese ili da se ponaša rastrošno.

Po strogom slovu zakona svi ukućani (uključujući i sinove ma koliko oni bili stari) su u neku ruku smatrati nesamostalnim. Među njih nisu spadali samo oni koji su stajali u genetičkoj ili adoptivnoj vezi sa "ocem familije", nego i posinci, kao i žene koje su se udale (u tipu braka *cum manu*) za djecu i unuke "oca familije". "Očinska vlast" se isto manifestirala i prema sinovima i prema kćerima. Ipak je potrebno naglasiti da su svi punoljetni muškarci Rimljani, bez obzira da li se nalaze pod „očinskom vlašću" ili su sami „očevi porodice", pred Državom jednaki. Odnosno na komicijama svi su oni imali pravo glasa u istoj mjeri (i „otac porodice" i njegovi sinovi i unuci/ako su punoljetni). Naravno, sa druge strane i otac, odnosno roditelji su bili obavezni da se dostojno brinu o djeci. Maloljetnike su po smrti očevoj štitili rođaci kao skrbnici.

Naravno, ova teorijski velika ovlaštenja "oca familije" su već u ranim, tradicijskim razdobljima bila ograničavana, poglavito "običajima predaka" i zakonima. Tako tradicija prenosi da je već Romul odredio da se svi sinovi i sve prvorođene kćerke moraju odgajati i da se nijedno dijete ne može ubiti do njegove treće godine, izuzev ako nije deformirano. Tradicija prenosi da je kralj Numa Pompilije zabranio prodaju u ropstvo sina koji se oženio sa pristankom "oca familije". Kada bi „otac familije" želio da nekoga (sina, kćerku, unučad, ili suprugu i snahu ako su one bile u braku *cum manu*...i sl.) kazni ozbiljnom kaznom, on to ipak nije mogao mandatorno da uradi bez obzira na teorijsku moć *patria potestas*, nego je morao na osnovi "običaja predaka" sazvati vijeće familije, rođaka i prijatelja (*iudicium domesticum*). Javno mnenje je prisiljavalo "oca familije" da se povinuje odlukama ovih vijeća, koji su u konkretnim slučajevima imali odgovornost neke vrste familijarnim sudova. Čak i u dosta rijetkim slučajevima, a koje prenose sačuvana tradicija i historija, u kojima je izvršena smrtna kazna "otac familije" je bio

dužnosnik, magistrat i djelovao je u tim okvirima, a djeca bi počinila krivično djelo iz javnog djelokruga (npr. izdaja). Dobar primjer pruža slučaj koji prenosi Salustije u svome djelu o Katilininoj zavjeri → Pristalica Katiline po imenu Aul Fulvije (*Aulus Fulvius*), sin jednog senatora, je bio uhapšen a njegov otac je naredio da se pogubi na osnovi svoje *patria potestas*. Time se ustvari nastojala izbjeći sramota javnog sudbenog procesa i egzekucije.

Autoritet "oca familije" nad imovinom se naziva *dominica potestas*, i to pravo nad određenom stvari (robovi, pokretna i nepokretna imovina) je mogao izgubiti samo njegovim dobrovoljnim činom. Sve do vremena careva, rob nije mogao da žali ni kakvu odluku gospodara i po strogom slovu zakonu, on se nije nije razlikovao od drugih imovinskih stvari kao što su domaće životinje ili neke nežive stvari. Tek u vrijeme principata robovi počinju dobijati određene elemente zaštite.

"Otac familije" je mogao emancipirati svoga sina (izuzeti od svoje *potestas*) formalnom procedurom zvanom *emancipatio*, kojom bi svaki sin u tom slučaju postajao *pater familias* nove familije, čak i ako bi oni bili bez djece, ili bili neoženjeni pa čak i ako su još uvijek djeca. On je mogao emancipirati i svoju kćerku (neudatu ili u braku *sine manu*), ili ju je mogao predati (u slučaju braka *cum manu*) u novu familiju gdje bi potpala pod tuđu *potestas*. Potrebno je naglasiti da sinovljevo vjenčanje (bez obzira da li njegova supruga bila u statusu *cum manu* ili *sine manu*), nije značilo da će on postati po automatizmu "otac familije" ili da će biti oslobođen vlasti svoga "oca familije" bar u nekom stepenu. Sama emancipacija ukućana nije bila uobičajena, posebno u ovim ranim razdobljima rimske historije. Uglavnom se familija disperzirala u slučaju smrti "oca familije", kada bi se njegova imovina podijelila među njegovim nasljednicima. Po strogom slovu zakonu, one osobe koje su se nalazile u trenutku smrti "oca familije" u prvom redu odnosa njegove *potestas*, kao što su supruga (ako je udata u smislu *cum manu*), sinovi, neudate kćerke ili one udate u smislu *sine manu*, snahe preminulog sina (ako su bile udate u smislu *cum manu*) unuci preminulih sinova, pa čak i oni robovi koji bi bili oporukom oslobođeni i adoptirani kao djeca "oca familije". Najstariji živući sin ili unuk bi preuzeli formalni kontinuitet stare familije. U ovom slučaju maloljetni sinovi, unuci i neudata kćerka ili udata kćerka u smislu braka *sine manu* su u tom slučaju dobijali neku vrstu tutota, izabranog iz istoga gensa. Često bi to bio punoljetni brat ili neki drugi bliski rođak.

Navedene disperzije familija su i zaslužne za nastanak agnatskih rodova. Svi oni koji su povezani agnatskom linijom (koja je mogla biti i biološkog i adopcijskog karaktera) su se zvali *agnati*. Teorijski to su bili svi oni koji bi se u slučaju da je njihov stvarni ili legendarni predak još uvijek živ, nalazili pod njegovom *patria potestas*. Zanimljivo je da su u *agnatio* spadale i žene koje su u familije povezane agnatskog linijom stizale brakom *cum manu*, ali ne i emancipirani sinovi ili oni koji su na neki način izgubili rimsko građanstvo.

Ispod *patria potestas* se moglo izaći, ako je osoba izgubila svoje rimsko građanstvo (jer je ovaj pravno – običajni fenomen bio striktno rimska osobina), ako je sin ili unuk (teorijski moguće i praunuk) postao *flamen Dialis*, a kćerka *virgo vestalis*, ako je sin ili unuk ili praunuk postao magistrat *patria potestas* nad njim je bila suspendirana za vrijeme njegovog mandata (i na "očinsku vlast se protezalo pravo imuniteta").

Pored pojma agnatstva, u rimskom obiteljskom pravu postojao je i pojam kognatstva (*cognatio*), odnosno veza po genetskoj osnovi, koja se do najsuvremenijeg doba pa negdje još i danas zvala krvna. Prema tome, kćer koja se udala *cum manu* i dalje je zadržavala kognatske veze sa svojim genetskim rođacima, ali je ujedno prelazila u agnate druge familije. Javno mnenje nije odobravalo vjenčanja kognata unutar šestog (kasnije) koljena. U vrijeme principata ovo kognatsko pravilo se prilično relativiziralo. Iako kognati (*cognati*) nisu stvarali neko zakonsko tijelo tipa gensa, ipak se 22. II. slavila genetska veza (*cara cognatio*). Tog dana bi se razmjenjivali pokloni i dešavala bi se familijarna okupljanja.

Osobe povezane samo preko braka su se zvale *adfines* i tu bi bili uključeni *gener* (zet), *nurus* (snaha), *socer* (punac), *socrus* (punica), *privignus et privigna* (posinak ili potkćerka), *vitricus* (očuh), *noverca* (maćeha), *ianitrices* (zaove). Inače latinski jezik je veoma bogat pojmovima koji definiraju određene familijarne relacije, što

dokazuje koliko su Rimljani polagali puno u porodične veze. To je različito od npr. engleskog jezika koji ima prilično siromašan porodični pojmovnik. Porodični pojmovnik našeg jezika u odnosu na engleski je značajnije bogatiji, ali je opet siromašniji u odnosu na latinski.

U doba kraljeva javlja se i ropstvo, ali mi nemamo nikakvih podataka ni o broju robova, ni o njihovom položaju. Možemo samo reći da je robova bilo relativno malo i da je ropstvo nosilo patrijarhalni karakter. Robovi su bili najniži članovi familije i pribavljani su uglavnom ratovima. Zbog iznimno slabe razvijenosti robovlasničke privrede (ali i njene nepotrebnosti u to doba), i ti malobrojni robovi su bili oslobađani i apsorbirani u familije u koje su pripadali. U to doba razvija se i poseban klijentski oblik odnosa, koji se sačuvao tijekom čitave rimske povijesti, mijenjajući pri tome svoju socijalnu srž i strukturu.

I pored postupnog raspadanja gentilne organizacije, slabljenja veza unutar jednog roda i nestajanja gentilnih institucija, ipak su se mnoge crte toga poretka i dalje zadržale u vidu ostataka. Rodovi su se pretvorili u izolirane korporacije.A što su više slabile rodovske veze, to više je jačala rimska familija, koja je tijekom stoljeća bila osnovna gospodarska i društvena jedinica. Broj članova roda bio je nejednak. Postojalo je uvjerenje da je npr. broj Flavijevaca na početku Republike iznosio oko 300 članova. Rod Klaudijevaca, zajedno s klijentima, brojao je u isto to vrijeme 5000 ljudi. Kao što su se u Grčkoj rodovi grupirali u fratrije, a fratrije u file, tako je i u Rimu deset rodova činilo bratstvo ili kuriju (*curia* od *curare, coerare* = odjel), a deset kurija je činilo pleme ili tribus.

Na čelu svake kurije nalazio se *curio*, koji je morao biti stariji od 50 godina i obnašao je ovu funkciju doživotno. Njima je predsjedavao *curio maximus*, koji je u vrijeme Rane Republike bio uvijek patricij i službovao je kao *senior interrex*. *Curio maximus* je bio i svećenik i predsjedavao je festivalu *Quirinalia*, i takođe festivalima *Fordicidia* i *Fornacalia*. *Curio maximus* je je skupljao i određenu kontribuciju od kurija (*curionium aes*). Najraniji poznati *curio maximus* je bio Servije Sulpicije Kamerin Kornut (*Servius Sulpicius Camerinus Cornutus*; ranorepublikanski pretor za 500. god. p. n. e.) koji je decenijama držao ovu funkciju. Prvi plebejac koji je 209. god. p. n. e. izabran za *curio maximusa* bio je Gaj Mamilije Atel (*Caius Mamilius Attelus*) koji je ovu funkciju obnašao do 175. god. p. n. e. (kada je umro od kuge). Njegov nasljednik Gaj Skribonije/*Caius Scribonius* (isto plebejac), koji je dobio i kognomen Kurion/*Curio* i prenio ga svojim agnatskim potomcima. Svaka kurija je imala i svoga posebnog svećenika koji se zvao *flamen curialis*.

POLITIČKE INSTITUCIJE RIMSKOG KRALJEVSTVA

Kralj

Kralj (*rex*; od latinskog *regere* = vladati; bukvalno prevedeno “vladar”) je bio najviša izvršna institucija, međutim ne u despotskom ili apsolutističkom smislu. Njegova svojstva su bila slična grčkim basileusima (βασιλεύς) iz homerskog doba. Inače riječ je o drevnoj instituciji indoeuropskog porijekla (uporediti latinskog reksa sa indijskim rađom). Ustvari, najranija politička struktura rimske politije je bila dosta slična onoj na koju se nailazi u homerskoj Grčkoj. Iz svih podataka proizlazi, da su kralja birale komicije i da je njegova vlast bila ograničena. Izabrani kralj obavlja odmah svoje redovne poslove, ali vjernost i poslušnost

podanici su mu dužni tek nakon sabrane skupštine za oružje sposobnih ljudi (a koji u smatrani Rimljanima). Kralj je bio vrhovni zapovjednik vojske i predsjedao je određenim sudovima. Kralj je imao pravo da u ime zajednice kojom vlada „komunicira" obredima sa bogovima (*auspicia publica*), on imenuje svećenike a ima pravo da sklapa ugovore sa drugim zajednicama. Ako je van grada (npr. na vojnom pohodu) kralj imenuje zamjenika (*praefectus urbi*) koji upravlja gradom. Pravno – formalno kralj nije bio zakonodavac (to su bile komicije), on je mogao predlagati zakone i trebao provoditi. Sa početka je kralj jedini govorio u komicija, dok su građani primali njegove prijedloge (*rogationes*), a kasnije postajaše zakonom samo ono što je između građana i kralja ugovoreno da svakoga veže (*lex* = zakon, opći ugovor potiće od *ligare* = vezati). Kralj je mogao nekoga osuditi na smrt, ali ga nije mogao pomilovati jer je to bilo pravo na priziv komicijama (*provocatio*). Za svoju službu kralj je dobivao prihode u naturi sa javnih posjeda i prihoda. Pored ranije opisanih vanjskih obilježja kraljevske vlasti, ispred kralja je išlo 12 liktora, koji su nosili svežnjeve pruća s utaknutim sjekirama. Kralj je imao i *imperium*, odnosno najvišu vlast.

Senat

Pored komicija i kralja nalazio se i Senat. Po tradiciji, on se prvobitno sastojao od 100 ljudi, a zatim je broj njegovih članova povećan prvo na 200, a onda na 300. Riječ "Senat" (*Senatus*) dolazi od *senex* (starac). Po svemu sudeći, Senat se u rano doba sastojao od starješina patricijskih rodova (kojih je bilo 300 iz 30 kurija i 3 plemena). To je vijeće staraca, na koje se na ranom stupnju razvoja nailazi kod mnogih naroda. Sve odluke komicija morale su dobiti suglasnost Senata (*auctoritas patrum*), koji je bio čuvar "običaja predaka" i kraljev savjetnik u važnim pitanjima. Članovi Senata nazivani su očevima (*patres*) i oni su imali određenu simboliku na odjeći kao što je purpurna pruga i crvene cipele. Po kraljevoj smrti, odnosno u periodu međuvlašća (*interregnum*), po jedan senator je vladao po pet dana (*interrex*) sve do izbora novoga kralja. Ovaj običaj se nastavio i za vrijeme Republike, i u slučaju da poginu oba konzula, do isteka roka njihovih oblasti i stupanja na vlast novih magistrata Senat je također birao privremenog kralja, na koga je prelazila vrhovna vlast. Senat je imao i pravo prosvjeda (*auctoritas patrum*).

Komicije/Skupštine

Rani Rim još zadržava crte vojne demokratije. U prvo vrijeme se radi rješavanja najvažnijih pitanja rimski se narod sakupljao u kurijama, i te su se skupštine nosile naziv kurijatske komicije. Svaka kurija je imala jedan glas, a glasalo se unutar svake kurije. Ukupno je bilo 30 kurija. U kurijama su sudjelovali svi odrasli muškarci. Neki znanstvenici uspoređuju rimske kurije sa "muškim kućama", na koje se nailazi kod nekih suvremenih naroda na niskom stupnju kulture. Kurijatske komicije rješavale su pitanja koja se tiču kulta, obiteljskih odnosa i života čitave zajednice. Po svemu sudeći, u komicijama su vršeni izbori kraljeva i donošene odluke o objavljivanju rata. Komicije su mogle suditi građanima ako bi bili optuženi za teške zločine. Na komicijama su otvarani testamenti, vršena usinovljenja i primani novi rodovi u sastav zajednice. Kurijatske komicije su bile primarno institucija patricijskih rodova i bratstava.

Međutim, uslijed „servijanskih reformi“, kurijatske komicije gube svoje značenje prepuštajući svoja glavna ovlaštenja, autoritet i suverenitet odlučivanja (posebno uključujući zakonodavno pravo) na centurijatske centurije koje donose zakone (*leges*). Na kraju su kurijatske komicije imale samo simboličko značenje, Teorijski gledano, komicije su predstavljale najvišu instituciju, jer su bile odraz suvereniteta (i vrhovnog autoriteta) naroda iz kojeg su proisticale i ostale institucije (kao kralj i Senat).

P A T R I C I J I I P L E B E J C I

Društveno – socijalna stratifikacija rimskog svijeta u toku njegovog 1200 godišnjeg postojanja nikada nije bila uniformna niti ista. Rimsko društvo je uvijek, nekada brže, nekada sporije prolazilo kroz preobražaje svojih društvenih, ekonomskih i socijalnih struktura. Sustav i sastav elita se kontinuirano mijenjao. Takva fleksibilnost hijerarhijskog društvenog uređenja je omogučavala i prilagođavanja novonastalnim povijesnim uvjetima. Zato je i vrlo teško dati jedinstvene prikaze društvene, socijalne i ekonomskih modela rimskog svijeta jer to nije ni postojalo. Načelno je te modele moguće pratiti kroz određene epohe, a i to sa određenom zadrškom. Poseban problem čini i običaj da se pod istim pojmom (npr. patriciji i plebs) u različitim periodima i povijesnim uvjetima krije različita sadržina. Rimski patriciji Kraljevine i Rane Republike uopće ne odgovaraju po svojoj sadržini onima koji su bili patriciji u dominatu. Zbog svih navedenih činjenica, vrlo je nezahvalno pokušavati dati predstavu o društvenoj strukturi rimskog svijeta, koristeći terminologiju svojstvenu drugim periodima. Korištenje izraza aristokratija, plemstvo, puk i stalež vrlo lako mogu da navedu čitatelja na pogrešne zaključke, jer u sebi nose prizvuk onoga što se u historiografiji uvriježilo nazivati feudalnim sustavom. Rimska društvena struktura je bila u načelu različito koncipirana u odnosu na onu feudalnu, a stroga podjela na slojeve stanovništva rimskog svijeta nikada nije bila tako oštra kao u mediavelnoj, feudalnoj Europi. Rimska elita i plemićka feudalna elita su bila dva svijeta, razdvojena i epohom, strukturalnim odnosima i unutarnjim poimanjem o sebi. I sve predložene stratifikacije rimskog društva se moraju uzeti samo načelno, jer postojali su i međuslojevi (čemu je doprinosila pojava klijenture i oslobođenika), a promjene koje su se dešavale bile su kontinuirane i u skladu sa nastalim političkim i ekonomskim uvjetima.

Kao i u grčkim polisima arhajskog i klasičnog doba, gdje su postojali različiti staleži (u Sparti spartijati – perijeci – heloti; u Ateni eupatridi – demos; u Tesaliji dinasti i penesti) i u ranom Rimu se razvila podjela na dva glavna sloja stanovništva sa različitim pravima i obavezama. Punopravni članovi rimske zajednice, odnosno oni koji su ulazili u sastav tri prvobitna plemena su se zvali patricijima (*patricii* = „oni, koji imaju očeve“; sličan slučaj je i sa nazivom eupatridi/εὐπατρίδαι što bi značilo „oni koji imaju plemenite očeve“) i u početku su samo oni činili *populus Romanus*. Prije „servijanskih reformi“ patriciji su imali potpuni monopol na političke i religijske institucije. Nasuprot patricijima stajali su plebejci (*plebeii*), koji nisu imali politička prava, ali su smatrani slobodnim i imali su iste obaveze kao patriciji (npr. služba u vojsci). Pretpostavlja se da sam naziv potiče od riječi *pleo*, koja se u klasičnom latinitetu više nije upotrebljavala osim u složenicama (npr. *expleo*, *impleo*), a koja znači "puniti". Prema ovoj etimologiji, koja ipak nije sasvim pouzdana niti opšteprihvaćena, riječ *plebs* bi se doslovno mogla prevesti kao "mnoštvo" (usporediti stalež nasuprot atenskim eupatridima koji se kod antičkih pisaca nazivaju *plethos*/πλῆθος, isto u značenju mnoštvo, masa). Zanimljiva je

sličnost u staleškim imenima atenskog i rimskog društvenog sustava. Sama drevnost etimologije plebejskog imena jasno ukazuje i na drevnost nastanka plebejskog staleža. Po pitanju porijekla plebejaca postoje razne teorije, od kojih ni nijedna još uvijek nije općeprihvaćena. Toliko je postavljeno teorija da ih je praktično nemoguće predstaviti na jednom kratkom prostoru. Na osnovi izvorne građe (uključujući i onu mitološkog i tradicijskog karaktera) moglo bi se reći da plebejci sigurno nisu nastali poradi ekonomsko – socijalnog raslojavanja rane rimske populacije, jer u vrijeme prvih kraljeva (kada su nastali i patriciji i plebejci) rimska ekonomika još uvijek nije bila razvijena, dok je stanovništvo više manje živjelo u skromnim uvjetima, skoro egalitarno. Tvrdnja i da su plebejci zatečeno, starosjedilačko stanovništvo koje su pokorili osvajači, nazvani patricijima je isto teško održiva. Tri plemena koja se smatraju patricijskim su ustvari bili starosjedioci rimskog područja (koje je u početku po površini bilo vrlo malo), i ne postoje ni najmanje naznake da je bilo drugačije. Uostalom plebejci nisu mogli biti članovi svećeničkih kolegija koji su se brinuli o kultovima za koje se ne može reći da ih je donijela neka osvajačka skupina. Uostalom, materijalna kultura koja se u starijem željeznom dobu razvija na Palatinu (koje je pripadalo tribusu/plemenu Ramnes, kao najstarijem rimskom segmentu i članu patricijske trijade) ne pokazuje nikakav nagli kulturološki diskontinuitet, niti značajan inkurs stranog elementa. Sigurno nije riječ ni o različitim religijskim zajednicama, jer politeistička društva su po svojoj prirodi prilično otvorena za nove kultove i sinkretizam (antičko društvo ne poznaje „vjerski rat“ ili „teokratsku državu“ u srednjovjekovnom i modernom značenju) i uglavnom nisu prozelitski raspoložena. Iako su postojali određeni kultovi više bliski patricijima ili plebejcima, stroga vjerska razdioba između njih se ne može detektirati u izvornoj građi. U rimskoj tradiciji se ne nailazi ni na najmanji trag da su plebejci po defaultu potomci zavisnih seljaka i građana. Isto tako to nisu bili ni oni koji su bili lišeni kulta ognjišta, jer svaka rimska familija (i patricijska i plebejska) je imala ognjište, u suprotnom riječ bi bio o apatridima. Ono što bi se sa sigurnošću moglo tvrditi jeste to da su plebejci u svome izvornom značenju, u ranorimsko doba, bili oni koji nisu pripadali rodovsko-plemenskoj organizaciji tri plemena *Ramnes*, *Tities* i *Luceres* i nisu se nalazili unutar njihove gentilne strukture.

Sudeći po rimskoj tradiciji, patriciji su postupno nastali i bili popunjavani i nisu bili jedna zatvorena skupina, koja je formirana odjednom i brzo. To su vjerojatno prvotno bili stanovnici sela sa rimskih brda i neposrednih obala Tibra, koji su sinoikizmom stvorili rimsku politiju. Vremenom su u patricijski stalež uvrštavani, iz najrazličitijih razloga, i drugi rodovi, familije pa i pojedinci. Npr. tradicija navodi da je Tul Hostilije uglednije albanske rodove (*Iulii, Servilii, Quinctii, Geganii, Curiatii, Cloeli*) uvrstio u patricijski stalež, dok je ubjedljiva većina preseljenog albanskog stanovništva ostala izvan patricijskih struktura.[26] Isto tako rimska tradicija u sami početak republikanskog sustava datira dobrovoljno doseljavanje Atija Klausa Sabinjanima (*Attius Clausus/* u rimskoj verziji *Appius Claudius Sabinus Inregillensis* ili

[26] Za razliku od modernog doba, u ranijim razdobljima cilj pokoravanja neke zajednice nije značio i njeno fizičko eliminiranje (genocidom ili etničkim čišćenjem), nego „dobivanje“novih ljudi (kao radne ili vojne snage ili radi pukog povećevanja sopstvene populacije).

Regillensis / je rodonačelnik patricijskog roda Klaudijevaca ili Klodijevaca /po umbro-sabelskom izgovoru/,[27] ali istovremeno postoji i njihov plebejski ekvivalent *Claudii Marcelli*) sa mnogobrojnom pratnjom (članovi roda, familije, klijenti) na rimsko područje. Sigurno se sličan obrazac odvijao i sa drugim pobijeđenim i preseljavanim zajednicama, kao i sa dobrovoljnim doseljenicama. Tako bi svi oni stanovnici rimske politije, a koji nisu bili robovi (kojih je u to doba zanemarljiv broj) i koji su ostajali izvan prvobitne rimske plemenske trijade bili osnovica za nastanak plebsa. A pošto su oni bili sve brojniji, da bi ubrzo postali i ubjedljiva većina, jednostavno su bili od strane vladajućih patricija nazvani „mnoštvom“ i „masom“. Moguće je da u početku taj termin imao pežorativan karakter, ali koji bi se u kasno kraljevsko doba već bio izgubio.

Sudeći po rimskoj tradiciji, na rano rimsko područje i u rimsku politiju su najvećim dijelom bili preseljavani ili doseljavani pripadnici latinske etničke pripadnosti i latinskog jezika. To je sigurno još više ojačavalo latinsku komponentu rimskog područja, pa su vremenom i sabinjanska i etrurska komponenta latinizirane u lingvističkom pogledu. Tako su i ovi rani plebejci, iako isključeni iz sustava plemenske trijade i aktivnog političkog života, prilično doprinijeli da Rim ima latinski karakter. Uz to praksa da se najveći dio pobijeđene i preseljavane populacije uvrštava u plebejski stalež, kao direktnu posljedicu je imalo stalno povećavanje procentualnog udjela plebejaca na račun patriciji. I već u kraljevsko doba, plebejci su značajno brojčano nadmasili patricije.

Ipak, činjenica je i da su oni koji su ulazili u patricijski stalež naknadno (bilo da su preseljavani ili dobrovoljno doseljavani) uglavnom dolazili iz već utjecajnih, uglednijih, moćnijih pa i bogatijih rodova i familija. Time su patriciji praktično u svoje redove apsorbirali strane elite (koje ipak čine znatnu manjinu u odnosu na ostatak stanovništva), čime su se dodatno ojačavali. Tu praksu su Rimljani uvijek primjenjivali u izgradnji i očuvanju svoje imperije, kada su prvo u sastav rimskog građanstva uvodili elite pokorenih naroda, za razliku od nekih drugih politija i država koje su strane elite eliminirali ili ih automatski zamjenjivali sa svojom. I takva praksa je nesumnjivo jedan od razloga uspona rimske moći i njene iznimne dugotrajnosti i stabilnosti. Prvobitni patriciji su imali vrlo razvijenu gentilnu organizaciju i to je ih izgleda i karakteriziralo. Kako bude vrijeme odmicalo, i smanjivala se razlika između patricija i plebejaca, tako će i plebejski rodovi svoju gentilnu unutarnju strukturu (prava, privilegije, obaveze) približavati patricijskim oblicima.

[27] Zanimljivo je da su Klaudijevci, uključujući i prvog Apija Klaudija Sabinjanina, bili jedni od najekstremnijih patricija u odnosu prema plebejcima i njihovim pravima. Isto je tako potrebno je reči da, rimska tradicija (po Liviju), Julijevce isto smatra za postromulovske i Rimljane i patricije. Tako bi ustvari prva carska dinastija Julijevaca – Klaudijevaca ustvari bila albansko – sabinjanskog porijekla, a ne iz vremena prvih, romulovskih Rimljana.

R E L I G I J S K I S V I J E T R A N I H R I M LJ A N A

Kada se sa protohistorijskih formi političkog uređenja (politije) prelazilo u državni sustav, u tome procesu je značajnu ulogu imala i religija i kultni sustav. Religija kod Rimljana nikad nije predstavljala potpuno zaokružen i dogmatiziran sustav, ali je kod ranih Rimljana ona imala izvanrednu ulogu u privatnom i javnom životu. Ostaci starinskih vjerovanja i kultova ("religija Nume") postojali su u njoj paralelno sa vjerskim predodžbama uzetim od narodâ na višem stupnju kulturnog razvitka. Sinkretizam (spajanje različitih vjerovanja u jedan fenomen ili proces) je bio vrlo uobičajena pojava. Rimljani su imali bezbroj božanstva, manjih i polubožanstava odgovorne za prirodne pojave, mjesta, sezonska kruženja, ljudske karakteristike, institucije, rat, mir, apstraktne pojmove, ideje itd.... Rimljanima je inače uvijek bila važnija ortopraksa/ὀρθοπραξις (učiniti pravu stvar), nego ortodoksija/ορθοδοξία (vjerovati u pravu stvar). Dnevni život je bio uvezan sa religioznom praksom, prava stvar je morala biti učinjena u pravo vrijeme. Rimljani kao praktičan narod su i u religiji zanemarivali teoriju, fantaziju, mistiku i dogmu, pa i nemaju neku bogatu i bujnu mitologiju (kao stari Grci na primjer) niti su imali zaokruženu dogmu, pa samim tim nisu ni bili religijski fanatici. Naprotiv, u religijskim pitanjima su uvijek pokazivali priličnu otvorenost.

U ranijim razdobljima rimska religiozna misao („religija Nume“) je odavala karakteristike jednostavnog, radišnog poljoprivrednog naroda. O značenju poljodjelstva u oblikovanju i funkcioniranju drevnih i ranih religijskih shvatanja rimskog svijeta dokazuje i činjenica da su rustični festivali imali veliko značanje i u rimskom kalendaru i u načinu života. Rimljani su se nalazili u stalnoj interakciji sa drugim narodima i kulturama po pitanjima religiozne predodžbe. Oni su od njih preuzeli i neke vjerske predodžbe, ali su i sami utjecali na religiju svojih susjeda. I tako će se kasnije, kako se rimski svijet bude širio i proširivao svoje vidike, desiti i uzajamna prožimanja i apsorbiranja drugih religijskih vjerovanja i manifestacija. To je kao posljedicu imalo i da se religija jednog malog poljoprivrednog italsko - rimskog svijeta mora neminovno mijenjati i nadograđivati, u skladu sa njegovim transfomiranjem u kompleksni kosmopolitski rimski svijet. Taj proces je dodatno ubrzavala već spomenuta poslovična otvorenost i i zainteresiranost za „nešto drugo, nešto korisnije i bolje.“ Ali na kraju će se desiti da je ta prevelika otvorenost rimskog društva dovela i do toga da klasični rimski svijet bude preslojen od kršćanskog svijeta.

Ostaci totemizma

U starinskoj rimskoj religiji („religija Nume“), kao i drugim italskim kultovima, sačuvali su se ostaci obožavanja prirodnih pojava (sila, fenomena, objekata) i totemizma (kao vrlo ranih religijskih predstava). O totemizmu svjedoče legende o vučici koja je odgojila osnivače Rima. Za vuka su (latinski vuk = *lupus*), po svemu sudeći, bili vezani i praznici Luperkalija (dosta drevan rimski kultni praznik koji je slavio Fauna/Luperkula) i posebno svetilište posvećeno Faunu[28] (božanstvo pastira, bregova i polja koji stada brani i čuva od vukova pod imenom

[28] Kasnije je u potpunosti bio identificiran i zamjenjen sa Panom.

Lupercus), svećenički kolegij *luperci* itd. Luperkalije su bile koji je slavio Luperkala, pastirskog božanstva Italika. Druga božanstva također su imala sebi posvećene životinje. Djetlić, vuk i bik bili su životinje posvećene Marsu, guske Junoni itd. Treba istaknuti da se u Rimu historijskog doba nisu mogle zapaziti crte totemističkih kultova koji pretpostavljaju identificiranje životinje sa praroditeljem roda. Taj stadij duhovnog razvitka italski narodi su već prevazišli.

Zanimljiv je status zmije u totemizmu, Plinije Stariji je u svojoj *Naturalis historia* naveo da se zmije (vjerojatno neotrovnice) drže i kao kućni ljubimci. Zmija je ustvari smatrana simbol genija vlasnika kuće, doma. Zato se nalazi i na freskama (otkrivenim u Pompejima) oslikanih na zidu od svetilišta kućnih božanstava i uz figure lara i penata. Kult zmije je bio veoma izražen i među ilirskim narodima, a priča i tradicija o zmiji (koja čuva dom) se očuvala sve do današnjih dana na nekadašnjem ilirskom području. Međutim, kada se razmatra kult zmije, potrebno je pojasniti neke stvari. U grupu zmija se u klasično doba sistematiziralo sve ono što liči i što ima isti ili sličan oblik kao i zmija. Preciznije rečeno, sve ono što se kretalo bez nogu na način zmije. Tako su zmijama smatrani i slijepići i blavori i jegulje... itd... Vjerojatno su slijepići i blavori (koji su neotrovni) bili ti koji su najviše bili oko domaćinstava.

Animizam

Krug vjerovanja koja se odnose na porodičnu i rodovsku religiju, kao i predodžbe o postmortem životu, karakteriziraju „religiju Nume“ kao skup vjerovanja koja su u svojoj izvornosti animistička. To je vjerovanje u duhovne sile (*numina*) koje su povezane sa svim stvarima i bićima i sa svim čovjekovim aktima. To je praktično značilo da po rimskom religioznom vjerovanju svako biće, objekt, pojava, postupak, aktivnost, ideja ili pojam iz ovostranog („fizičkog“) svijeta ima svoju duhovnu presliku, koja ima i božanski karakter. Tako su i svi ljudi imali i neku vrstu svoga „božanskog“ i „duhovnog“ pratioca. Osobitost rimskog animizma činile su njegova apstraktnost i bezličnost, i sve do prihvatanja grčkog antropomorfizma rimski svijet neće te sile personificirati u nekom ljudskom ili bilo kom drugom fizičkom obliku. Starinska rimska religiozna predođba daleko je od antropomorfizma (rimska tradicija navodi da je kralj Numa Pompilije zabranio praviti kipove bogovima i predstavljati ih antropomorfno). Njoj nije bilo svojstveno ni personificiranje prirode u obliku božanstava sa ljudskim osobinama, i u tom pogledu ona predstavlja potpunu suprotnost grčkoj religiji. Geniji kuće, penati i lari, mani i lemuri su bezlične sile, duhovi od kojih zavisi blagostanje porodice i na koje se može utjecati molitvama i prinošenjem žrtava. Za rimski animizam naročito su karakteristične predodžbe o posebnim mističnim silama koje se nalaze u prirodnim pojavama, a te sile predstavljaju božanstva koja čovjeku mogu donositi korist i štetu. Procese koji se događaju u prirodi, npr. klijanje sjemena ili sazrijevanje ploda, Rimljani su zamišljali u obliku posebnih božanstva. Rimljani su deificirali i različita svojstva čovjekovog bivstvovanja (osjećanja i djelovanja) kao što su vjernost (*Fides*), strah (*Pavor* ili *Pallor*), slast (*Volupia*), spas (*Salus*), pa i čak vrata (*Forculus*), prag (*Limenatus*), štab/stožer (*Cardea*). Sva ta svojstva i predmete rimska religijska mašta je pretvorila u genije (dobra i povoljna božanska, metafizička bića). Razvitkom javnog i političkog života ušlo je u običaj da se deificiraju takvi apstraktni pojmovi kao što su nada, čast, sloga, pobjeda pa i sama Država. Dakle, starinska rimska božanstva su apstraktna i bezlična. Zato u ovim ranim periodima nije bilo ni hramovnih

zgrada niti statua bogova i božanskih sila, a obredi su bili jednostavni i „čisti“ provođeni sa iznimnom preciznošću i tačnošću kako bi se zadovoljile božanske sile, koje bi bile prijateljski raspoložene kada bi bile bogoslužene. Postupno su se iz mnoštva bogova izdvojili oni koji su stekli značenje za čitavu društvenu zajednicu.

Fenomen smrti u rimskoj svijesti nije smatran velikim zlom ili nesrećom, jer se vjerovalo da duhovni, božanski pratilac preminule osobe nastavlja svoje postojanje, i da se nalazi tu oko još uvijek živih, vezan za ognjište, grobno mjesto i kultove predaka. Familija i *agnatio* su bili vrlo bitno Rimljanima i zbog kulta predaka, jer bi njeni članovi i pripadnici bili obavezni da brinu (izvođenjem propisanih kultnih perfomansi) o daljem postojanju duša svojih predaka, koje po njihovom vjerovanju nisu prebivale na nekom metafizičkom "drugom svijetu" (kao što to vjeruju abrahamističke denominacije) nego su tu bile na ovom svijetu. Tim dušama bi se prinosili darovi (hrana, piće i slično), što je običaj što se sačuvao i do danas. Te duše su mogle biti dobre, ali i loše ako se nisu ispunjavale propisane kultne obaveze. Naravno i te duše su bile obavezne da brinu o živućim članovima zajednice (odnosno o zajednici kao takvoj) kojoj pripadaju. I radi toga održavanja postojanja i svojih i od svojih predaka spiritualnih pratilaca, moralo se osigurati dalje postojanje familije i *agnatio*. Vjerovalo se da se baca prokletstvo na onoga koji je ostao bez djece. Problem bi nastupio i u onome trenutku kada bi *pater familias* ostao bez muških nasljednika koji bi mogli produžiti lozu. Osiguravanje nasljednika bilo biološkim ili adopcijskim putem se postavljalo kao imperativ i esencijalna potreba. I jedan od razloga zašto je u klasičnom rimskom svijetu bila tako uobičajena praksa adoptiranja i u familiju i u državnu zajednicu, leži između ostalog i u ovom arhaičnom rimskom vjerovanju. Jer postojanje se moglo nastaviti samo ako postoji familija i država koji te kultove (posvećene preminulima) njeguju. Radi toga i strah od prestanka fizičkog postojanja nije bio toliko izražen kod Rimljana, što je bilo u skladu i sa njihovom vojničkom tradicijom i ratničkom spremnošću. Samim tim i samoubojstvo nije smatrano grijehom, nego se uvijek insistiralo na očuvanju zajednice (familije, roda, države) jer je ona esencijalni element, preko sustava porodičnih i državnih kultova, održanja duhova predaka (odnosno daljeg postojanja preminulih). Samoubistvo je često gledano i kao mogući izlaz iz određene situacije. Samoubice nisu bile stigmatizirane, kao u abrahamističkoj tradiciji. Smrt nije bila najveća kazna, nego je to bio gubitak časti i ponosa ili izopćenje iz zajednice kada pojedinac (a samim tim i njegov božanski-duhovni pratilac) postaje apatrid i lutalica bez mira i spokoja (gubitak prava na vatru i vodu). Geniji istaknutih ljudi (npr. Platona, Ciceron, Vergilije, pa i Abraham) su isto tako poštovani i kao zaštitnici i pomagači u svakodnevnom radu. Kasnije su pod utjecajem etrurskih i grčkih ideja razvile i ideje o nekim mjestima gdje bi duše bile sretne ili mučene.

Od svih kultura i civilizacija, adopcija je bila najprisutnija u rimskom svijetu i to skoro sve do samoga njegovog kraja. Posebno je to bilo izraženo u višim društvenim slojevima. Sam proces adopcije osobe koja nije bila u statusu *pater familias* (što je bio znatno češći slučaj) se zvao *adoptio* i provođen je po određenoj proceduri. U slučaju kada bi se adoptirao već postojeći *pater familias*, to je bila mnogo ozbiljnija stvar, jer je predviđao nestanak jedne familije kako bi se spasila od izumiranja druga familija. Ovo je zvano *adrogatio* i moralo je proči javnu proceduru, tako što bi dobilo pristanak pontifika koji su vjerojatno morali utvrditi da *adrogatus* (onaj koji se usvaja) ima dovoljno braće ili sinovaca koji su mogli nastaviti održavati kult njegovih predaka. Ako bi se pontifici složili *adrogatio* je ipak morao da još bude prihvaćen na drugoj instanci od kurijatskih komicija. Osobe koje bi po *adoptio* i *adrogatio* bile usvojene prelazile bi pod *patria potestas* osobe koja bi ih usvojila. Zanimljivo je da bi oni koji su bili *pater familias*, po provedenom *adrogatio* izgubili svoju *sui iuris* i bili teorijski derogirani na status ukućana. Nisu samo razlozi vjerske prirode ležali u fenomenu rimske adopcije, nego su bili uključeni i imovinsko – financijski razlozi (kako iza smrti *pater familiasa* bez potomaka njegova imovina ne bi ušla u zajedničku gentilnu imovinu), društveni, emotivni... itd...Adopcija je bila i sredstvo kojim su se učvršćivale veze među pojedinim rodovima i familijama. Kasnije kada je natalitet u višim slojevima za Kasne Republike i ranog principata naglo opao, adopcija je bila poslužila da ne nestanu stari rodovi i drevne familije. Adoptirana osoba nije nosila nikakvu stigmu, kao što se to nažalost danas često dešava. Adoptirana osoba je zakonski smatrana potpuno jednakom biološkim potomcima, i na sebe je prenosila i status (staleški, klasni itd...) svoga adoptiranog oca. Pravo davanja u adopciju i primanja u adopciju su po rimskim običajima i zakonima proizlazili iz *pater potestas*. Iako je

sa usvajanjem adoptirani dobivao i ime „novog zakonskog oca“ i prelazio pod njegovu *pater potestas*, od njega se nije očekivalo da prekine veze sa svojom biološkom familijom, i mogao je uživati privilegije koje je dobivao iz oba dijela i onog biološkog i adoptiranog. Pošto rimsko zakonodavstvo nije predviđalo da otac mora biti stariji od sina, bilo je i slučajeva kada je adoptirani sin stariji od „oca“ (npr. slučaju Klodija). I žene su mogle biti objektom usvajanja. Iako tehnički i zakonski to nije bila adopcija, bilo je moguće i da se djeca ostave na staranje drugom čovjeku, koji bi u tom slučaju svoj *pater potestas* prenosio i na tu djecu. To je uglavnom slučaj bio kada su djeca bila maloljetna, a biološki otac bi bio na samrti, umro ili ih napustio iz raznoraznih razloga. Staranje bi preuzimali bliski prijatelji biološkog oca (npr. Sula je na staranje predao svoju djecu Lukulu) ili prvi rođaci. Sa uspostavom Carstva, adopcija je postala jedno od glavnih sredstava osigruavanja nasljedstva na princepskom tronu. Skoro ubjedljivo najveći dio princepsa je to postajao tako što bi bili adoptirani.

Kada se razmatra teologija antičkog grčko – rimskog svijeta potrebno je na umu imati i činjenicu da se ona razliku od abrahamističkog poimanja u još jednoj suštinskoj stvari. U Abrahamizmu “ovozemaljski” svijet (definiran kao materijalistički) je produkt “onozemaljskog” (definiran kao tzv. duhovni), i njemu je u potpunosti podređen i smatra se prolaznim. U grčko – rimskim religijskim, filozofskim i misaonim predođbama takva podjela ne samo da ne postoji, nego je ustvari “ovozemaljski” svijet taj koji postoji i on je bitan. Had i Olimp su tako sastavnice “ovozemaljskog”, a ne pripadaju “onozemaljskom” kao što to pripadaju Raj, Pakao, Čistilište. Ustvari Had je potpuno pogrešno tumačiti ili prevoditi kao pakao, jer je riječ o totalno različitim poimanjima i shvatanjima. Kao i Olimp i Had ima svoju zemljopisnu poziciju, pa i rijeku Styx koja ga dijeli od svijeta živih. Za antičke Grke i Rimljane ovaj svijet u sebi objedinjava i materijalno i duhovno.

Rodovski kultovi i porodična religija

U starinskoj rimskoj religiji/”religiji Nume” znatnu ulogu igrali su rodovski kultovi. Pojedina božanstva, pokrovitelji rodova, stekla su općerimsko značenje i postala personifikacije raznih prirodnih sila. U procesu povijesnog razvitka familija je u Rimu postala osnovna društvena jedinica. Taj proces našao je svog odraza u religiji. Svaka porodica imala je svoje svetinje, svoje bogove pokrovitelje, svoj kult. Središte tog kulta bilo je ognjište, i pred njim je *pater familias* vršio sve obrede koji su imali familijarni karakter ili koji su pratili važan događaj. Pred ognjištem je otac porodice proglašavao novorođenče za svoje dijete. Tako je *pater familias* predstavljao i familijskog svećenika, zaduženog za kultno služenje, a u tome je bio asistiran od ostalih ukućana.

Kao čuvari kuće poštovani su „penati“, koji su se starali o blagostanju i napretku porodice. Ti dobri duhovi su stanovnici kuće i njihovi kipovi stajali su pokraj ognjišta. Penati su bili i zaštitnici gostoprimstva. Izvan kuće starali su se o porodici i njenoj imovini „lari“, čiji su žrtvenici podizani na rubovima zemljišnih posjeda. *Lar familiaris* je bio duh – zaštitnik familije, a lari su bili i duhovi – čuvari polja i bili su poštovani na raskršćima (*compita*). Na seoskim područijima su ih bogoslužili posjednici i zakupci čije su se zemljišne čestice spajale na tim raskršćima. U gradovima *lari compitales* su poštivani na svetilištima na čoškovima raskrsnica ulica.

U republikansko doba postojao je po jedan lar, da bi se u kasnijim periodima on duplirao. Pompejanska kućna svetilišta pokazuju primjere izgleda lara, nakon što su podlegla utjecaju antropomorfizma. Oni su predstavljani kao dječaci obučeni u opasane tunike, kako lagano koraćaju (kao da su u plesu), sa posudom u desnoj ruci, i sa podignutim vrćem u lijevoj ruci.

Svaki član porodice imao je svoga "genija" (*genius*) , koji je smatran izrazom snage određenog čovjeka, njegove energije, sposobnosti, izrazom čitavog njegovog bića, i u isto vrijeme njegovim čuvarem. Genija „oca familije“ poštovali su svi ukućani. To je bio i *genius familiae* ili *genius domus*. Majka porodice također je imala svoga genija, koji je nazivan Junonom. Junona je uvodila nevjestu u kuću, ona je majci olakšavala porođaj. Svaka kuća imala je mnoštvo drugih božanstava koja je čuvaju. Osobit značaj stekao je bog vrata Janus, koji je čuvao ulaz u kuću. Porodica se starala o umrlim precima. Predodžbe o zagrobnom životu nisu bile razvijene kod Rimljana. Poslije smrti ljudski duh, po vjerovanjima Rimljana, i dalje živi u istom grobu u koji su pokojnikovi rođaci stavili njegov pepeo i na koji donose hranu. To donošenje hrane bilo je u prvo vrijeme veoma skromno : zdjelice, kolačić natopljen u vino, pregršt boba. Umrli preci o kojima se staraju njihovi potomci bili su dobra božanstva i nazivani su „mani“. Ako se potomci o pokojnicima ne bi starali, ovi bi postajali zle i osvetoljubive sile i nazivani su „lemuri“. Genij predaka bio je inkarniran u ocu porodice, čija je vlast (*potestas*) dobivala time religiozno opravdanje.

Kada je antropomorfizam zavladao u odnosu na animističke predstave “religije Nume”, genij “oca familije” je predstavljan kao muškarac sa togom koja je pokrivala i njegovu glavu, kao što se dešavalo za vrijeme obavljala kultnih radnji u stvarnom svijetu. Često se, sudeći po nalazima u Pompejima, genij predstavljao i kao zmija. U pompejanskim kućnim svetilištima se tako nailazi na dva genija, i to onoga za “oca familije” i drugoga za njegovu suprugu.

Najpobožniji su se molili i nešto posvetno darivali svako jutro, ali uobičajeno vrijeme za familijsko izražavanje pobožnosti bilo je u pauzi večere, prije *secunda mensa*, kada se vršilo darivanje kućnih božanstava. Kalende, none i ide su bile svete Larima i na ove dane vijenci su vješani iznad ognjišta, lari su okrunjivanji sa vijencima i vršena su jednostavna posvetna darivanja. Uglavnom su tamjan i vino činili darove, dok je svinja bila žrtvovana kada je to bilo moguće. Horacije opisuje seljaka Fidila (*Phidyle*) koji okrunjuje svoje male lare sa ruzmarinom i mirtom i nudi tamjan, novo žito i svinju. Sva familijska dešavanja od rođenja do smrti pojedinca su bila praćena sa odgovarajućim ritualima, a posebno je familija bila dužna da poštuje sjeni umrlih predaka. Snažna osjećanja vezana za familijske kultove i uobičajene praznike “religije Nume” doprinijela su da su se ovi segmenti starinske rimske religije održavali, čak i kada je ona zapala u formalizam a strani kultovi i božanstva se značajno raširili rimski svijetom.

Svaki gens je isto imao svoje obrede, i održavanje ovih *sacra* je smatrano neophodnim ne samo za rod, nego i za dobrobit čitave države, koja je mogla da pati od božanskog nezadovoljstva ako bi se obredi zanemarivali.

Rimski panteon

Razmatranje pitanja božanstava u italsko – rimskoj religijskoj predođbi je veoma kompliciran zahvat. Nedogmatizirani i praktični smisao u odnosu prema religiji, se ogleda u čitavoj šarolikosti božanstava, koja se zavisno od situacije i potrebe miješaju, sinkretiziraju, odvajaju, napuštaju, uvode , obnavljaju... itd... To je jedan vrlo dinamičan i raznolik proces koji se kontinuirano odvija u rimskom svijetu. Posebno se usložnjava kada se u taj proces uvodi i sustav *interpretatio*, odnosno identifikacije svoga božanstva sa onim stranim. Od samoga početka rimskog svijeta u jednostavnu “religiju Nume” su prodirala raznorazna božanstva iz drugih italskih, a kasnije i prekomorskih zajednica. Radi toga su neka božanstva koja se danas doživljavaju i tumaće kao rimska, ustvari i sama bila dovućena sa strane (i to u dosta rana vremena) i apsorbirana. Pošto je skoro za svaku priliku, događaj, doživljaj i pojavu postojala neka božanska analogija, ni samim Rimljanima nije bilo baš najjasnije kada je riječ o nekom posebnom božanskom entitetu ili samo nekoj njegovoj manifestaciji (dobar primjer pruža odnos

Inuusa prema Faunu i Silvanu). Jedno božanstvo je tako moglo imati i veliki broj manifestacija, i to sa različitim imenima koje se onda sudaruju, prepliću i podudaraju sa manifestacijama drugih bogova. Ovaj splet skupova i podskupova manifestiranja određenih božanstava jasno pokazuje da je veoma teško odrediti precizno određenje samoga božanstva (Mars je u ovom pogledu veoma ilustrativan). Konfuziji dodatno kumuju i mnogi pisci klasičnog (posebno pjesnici augustovskog doba i raznorazni komentatori na djela klasične književnosti) i ranokrščanskog doba koji daju svoja različita objašnjenja i tumaćenja o pojedinim božanstvima, njihovim manifestacijama i određenjima, porijeklu i praznicima izvođenim u njihovu čast. Zato i postoji mnoštvo verzija o mitološkom prikazivanju određenih božanstava.

Za praktične Rimljane su božanstva bila ta koja treba da služe ljudima (koji za uzvrat daju molitve, žrtve i posvećenost), a pošto ih je postojao veliki broj, logično je da je bila i konkurencija. I zato nije bilo ništa neobično da se ako se vidi da određeno božanstvo ne služi svrsi, da se napusti njegov kult i prihvati novi bog/boginja ili neka njihova manifestacija, od kojih se očekuje bolja pomoć. Ovaj fenomen rimskog promišljanja je jedan od glavnih kontributora prihvatanja i apsorbiranja velikog broja stranih kultova. Zato i nije bilo neobično da se pojedini, poradi određene svrhe, kultovi i službeno donose u klasični rimski svijet. Najbolji primjer u ovom kontekstu pruža kult Kibele koji je oficijelno prenesen krajem II. punskog rata kako bi pomogao da se iz Italije otjera Hanibal. Čak su prihvatani i bogovi i kultovi država, naroda i zajednica sa kojima su Rimljani bili u ratu. To je rađeno kako bi se ti bogovi i nadprirodne sile privukli na rimsku stranu, a napustili neprijatelja. Dobar primjer pruža slučaj vejetinske Junone. Ono što je radila javna vlast u interesu države, sasvim logično su prihvatali raditi i privatni građani, pa su radi svojih potreba i interesa unosili strane kultove u klasični rimski svijet. Taj "interesni" odnos klasičnog rimskog svijeta u svojoj suštini nije različit i od abrahamističkog i modernog bogoslužja, jer se velika većina modernih religioznih osoba isto moli "interesno" (iz straha ili kako bi im se ispunile neke prozaične, svakidašnje želje), samo što je to za razliku od klasičnog rimskog svijeta uvijek uvućeno u okvire neke "uzvišenije" i "idealističkije" oblande i forme. Klasičnom rimskom svijetu nije bila svojstvena ta oblanda licemjernosti. Činjenica je da se samo vrlo mali broj ljudi unosi u bogoslužje iz shvaćenog uvjerenja i traženja smisla i istine.

Rimska religiozna predođba je nesumnjivo svoje korijenje imala u iskonskim indoeuropskim vjerovanjima, radi čega ona ima određene prepoznatljive veze sa grčkim, pa i religijskim predodžbama drugih indoeuropskih naroda i kultura. Najbolji primjer je latinska riječ *deus* (bog) koja je nesumnjivo istoga porijekla kao i grčka riječ Zeus (Ζευς vrhovno muško božanstvo Olimpskog panteona). Zatim, načelo svetog prostora, kod starih Grka temenos (τέμενος; od τέμνω/temno = "odsjeći") je prisutno i kod Rimljana kao *templum* (riječ koja se kasnije prenijela na hramove), kao i domiranje patrijahalnih formi nad ženskim božanstvima. I institucija svećenika flamina ima svoje indoeuropske korijenje (uporediti sa indijskim brahmanima). Ta vjerovanja su se sinkretizirala sa zatečenim mediteranskim vjerovanjima. Posebno značenje imalo je personificiranje prirodnih pojava u božanski sustav. Pošto rimska religioznost nije bila kodificirana ni u jednom aspektu, ona je stalno proživljala određene promjene, metarmofoze, dopunjavanja i sl. Tako su pojedina božanstva dobijala ili gubila određene „ingerencije", uklopljavanja u različite trijade ili dobijala nova svojstva. Nekada loša i strašna božanstva su postajala dobra i povoljna, ili obrnuto, podzemna božanstva bi dobijala „nadzemna" svojstva i sl. To je stvorilo pomalo konfuznu situaciju kada se pokušava ukratko predstaviti sustav bar glavnih, božanstava rimske religioznosti.

Vrhovno božanstvo je Jupiter (*Iuppiter, Iovis, Diovis Pater*) koji je i bog neba, grmljavine, oluje, i poštovan je na brdsko – planinskim vrhovima i on je prizivan kao svjedok prilikom

sklapanja nekih dogovora. Pojavljuje se u najrazličitijim formama i sa najrazličitijim epitetima kao Jupiter, Najbolji, Najveći (*Iovis, Optimus, Maxmimus,* zaštitnik Rimske Države), Jupiter *Latiaris* (zaštitnik latinskog saveza) kao Jupiter *Pluvius, Fulgurator, Tonans, Serenator*...itd. Jupiter je poštovan kao božanstvo neba gotovo od svih Italika. Pod utjecajem Etruraca on se bio pretvorio u najviše božanstvo.

Jedan od starinskih rimskih bogova bio je Janus**.** Prvo božanstvo sunca, pa zatim svjetla, vremena, postojanja. Od božanstva vrata, budnog vratara, on se pretvorio i u božanstvo svakog početka, u prethodnika Jupiterovog. On je predstavljan sa dva lica i kasnije je za njega vezivano načelo mira. Jana je pratilja Janusa i božanstvo mjeseca. Za Rimljane jedno od najvažnijih božanstava je Mars ili Mamers ili Maurs, starolatinskog porijekla kao bog polja. Kasnije božanstvo rata i oplođivanja (muške snage). Povezivanje poljoprivrede i rata je u rano doba bilo razumljivo, jer je seljak ujedno bio i ratnik. Posvećene životinje su vuk, djetlić, bojni konj, bik. Žrtvuju mu se svinja, ovca i vol (*suovetaurilia*), a posvećeni mjeseci (kao genija proljetne vegetativnosti) su mu mart i april. Kvirin je bio njegov dvojnik. Božanska žena Marsa je *Anna Perenna* (božanstvo pune rijeke, jer voda naraste u martu). Vrlo bitno rimsko božanstvo je i *Terminus*, božanstvo međa i granica. Vulkan ili *Mulciber* (ljevalac) je poštivan najprije u etrurskom rodu Velcha-Voca. U Rimu on je bio bog vatre, a zatim zaštitnik kovačkog obrta. Merkur je zaštitnik trgovine. Neptun je bio božanstvo mora, *Tellus* božanstvo zemlje. Jedno od čestih božanstva je bio Faun/*Faunus*, kojem su posvećene šume, ravnice i polja. Faun je bilo jedno od najstarijih italsko – rimskih božanstava, poznatih kao *di indigetes*. Faun je bio i božanstvo proricanja pod imenom *Fatuus*, sa proročištima u svetom gaju Tibura/danas Tivoli (odnosno sjedištu *Tiburtine Sibyl*), oko izvora Albunea i na Aventinu. Varon navodi da su proricanja davana u saturninskom stihu. Navodno su proročanstva od njega dolazila dijelom u snu, a dijelom od glasa nepoznatog porijekla. Zbog načina na koji su davana proročanstva on je promatran i kao autor zastračujućih zvukova, pa je zato od Horacija opisivan i kao pohotnik i razbludnik. Kada bi Faun činio stoku plodnom nazivan je *Inuus.* Kršćanski pisac Justin Martir ga identificira i kao Lupercus („onaj koji odvraća od vukova“), pa bi bio i zaštitnik stada.

Pisci klasičnog i ranokršćanskog doba (Ciceron, Vergilije, Horacije, Propercije, Plinije Stariji, Plutarh, Laktancije) su Fauna predstavljali kao legendarnog kralja, unuka Saturna, sina Pika (*Picus*) i oca Latina (eponima latinske zajednice). Tako je on bio treći u seriji kraljeva Laurentesa. Za vrijeme svoje vladavine, kao i njegovi prethodnici, Faun je promovirao poljoprivredu i rasplod stoke, a isticao se i kao lovac. Za vrijeme njegove vladavine arkadski Euander i Herakle su stigli u Lacij. Faun je u mitološkom i tradicionalnom sjećanju imao i ulogu kreiranja religijsko – kultne predodbe. Nakon smrti legendarni Faun je uzdignut na status boga, i to u dva kapaciteta kao božanstvo polja i pastira i kao proročansko božanstvo.

Faunov ženski božanski parnjak sa sličnim atributima se zvala *Fauna* ili *Faula*. Kao što je grčki Pan bio okružen sa malim panima (paniskoi), tako je prepostavljano da postoje i mnogi fauni koji bi bili i duhovi (geniji) neukroćenih šuma. Faun je tumačen ili kao otac ili kao suprug ili kao brat boginje *Bona Dea*. Ovi mali fauni su po *interpretatio romana* bili povezivani sa grčkim satirima, koji su bili divlji i orgijastički pratioci Dionisa. Tako Ovidije

koristi frazu *fauni et satyri fratres*. U Rimu je postojao okrugli hram Fauna, okružen stupovima na brdu Celiju, a 196. god. p. n. e. je izgrađen drugi na otoku rijeke Tiber. U ovom drugom hramu za februarskih ida (13. II.) su mu nuđene žrtve. U čast Fauna je postojao seoski praznik *Faunalia*, koji se slavio 5. XII., kada su mu seljaci prinosili rustične darove i zabavljali se međusobno plešući. Faun je po *interpretatio romana* vezan sa grčkim bogom Panom, od kojeg je preuzeo i njegov izgled. Rimljani su u ranijim razdobljima svoja božanstva više doživljavali animistički, a ne fizički i tek su pod grčkim utjecajem i uslijed nekritičke i pomodne *interpretatio* prihvatali grčke teorije i ideje o izgledu bogova. Tako je i Faun dobio rogove i kozje noge. Zanimljivo je da neki nisu prihvatali ovakvu *interpretatio*, kao npr. Vergilije koji u Enejidi spominje Fauna i Pana odvojeno. Faun je bio veoma rašireno božanstvo u rimskom svijetu, i njegov kult je bio dosta snažan i u vremenima kada je kršćanstvo napredovalo u IV. i V. st. n. e. U Galiji je Faun po metodi *interpretatio* vezan za keltsko božanstvo *Dusios*.

Sa Faunom je usko vezano i još jedno seosko – pastoralno božanstvo Silvan (*Silvanus*, od *silva, ae, f* =šuma; u prijevodu "Šumnjak"), božanstvo šuma i polja. Silvan i Faun su nekada miješani i interpretirani kao manifestacije istog božanstva. Silvan je spadao u red najvažnijih seoskih božanstava. On je bio i zaštitnik šuma (*sylvestris deus*) i stada (brinuo je i o njihovoj plodnosti i štitio ih od vukova), nadzirao je zasade, polja (posebno štiteći njihov integritet i međe) i uživao u rastu drveća. Zato je kod Vergilija opisan kako nosi debrlo čempresa. Slično etrursko božanstvo se zvalo *Selvans*. Vergilije navodi da su mu Tirenski Pelazgi posvetili gaj i praznik. Higin govori da je Silvan bio prvi koji je postavio kamenje da označi meše polja i da svaki posjed ima tri Silvana : 1. *Silvanus domesticus* (na natpisima nazivan i *Silvanus Larum* i *Silvanus sanctus sacer Larum*), 2. *Silvanus agrestis* (nazivan i *salutaris*) i koji je bio poštovan od pastira, 3. *Silvanus orientalis*. Silvan je opisivan kao ljubitelj muzike i instrument siringa (*syrinx*) je bio vezan za njega Za njega su vezane i nimfe. Kod pjesnika na latinskom jeziku (Vergilije, Horacije, Ovidije) kao i u umjetničkim djelima, on se uvijek prikazuje kao veseli, stariji čovjek u ljubavi sa Pomonom. Njemu su se kao darovi prinosilo grožđe, mlijeko, meso, vino, svinje. I njega je kao i Fauna *interpretatio romana* vezala sa grčkim Panom. Čak je bio identificiran i sa *Inuus* i *Aegipan* (Αιγίπαν; nejasno je li riječ o zasebnom božanskom identitetu ili je identičan sa Panom). Možda je bio u nekom kontekstu povezan i sa italskim Marsom, jer ga Katon Stariji naziva *Mars Silvanus*. Katon Stariji opisuje da se Marsu Silvanu nude darovi kako bi se osiguralo zdravlje stoke. Možda je njegov agrikulturni kult bio vezan samo za rad koji su izvodili muškarci, dok bi žene bile isključene iz njegovog poštivanja. U provincijama van Italije, Silvan je bio identificiran sa mnogim domorodačkim božanstvima. U galskim i germanskim provincijama sa *Sucellos, Poeninus, Sinquas* i *Tettus*, u Britaniji sa *Callirius, Cocidius i Vinotonus*, u hispanskim provincijama sa *Calaedicus*, u Panoniji sa *Mogiae*. **U provinciji Dalmaciji, Silvan (sam, ili sa Dijanom, ili sa nimfama) je najčešći prikaz nekog božanstva koji se sreće na reljefima.** Njegov (odnosno njegovih raznoranih *interpretatio*) kult je bio veoma raširen i poštovan širom rimskog svijeta. Razlog leži u tome da je riječ o agrikulturno – šumskom božanstvu za koje se vjeruje da praktično pomaže ljudima.

Inuus je bio božanstvo, ili neki aspekt boga, koje utjelovljuje parenje. Drugi nazivi za njega su bili *Fatuus, Fatulcus* i *Incubus*. Nejasno je da li je on zasebni božanski entitet, ili samo obična manifestacija nekog božanstva kao npr. Fauna i Silvana. Livije ga spominje kao formu Fauna/Pana, radi kojeg se po njemu slavi praznik *Lupercalia*. Inače Rimljanima, od Kasne Republike pa nadalje, nije bilo baš najjasnije kojem božanstvu ili nekoj njegovoj manifestaciji izvorno pripada praznik *Lupercalia*.

Toliko su među poljoprivrednim zajednicama Europe i Mediterana bili ukorijenjeni i rašireni kultovi Pana/Fauna/Silvana/...itd (različiti regionalni i lokalni nazivi po *interpretatio*).../ da je ranokršćanstvo najžešću i najdugotrajniju borbu vodilo sa njima. Neoplatonizam je bio ograničen samo na veoma obrazovanu elitu, mitraizam na uski krug posvećenih, dok su agrikulturna božanstva bila raširena među širokom populacijom. I dok je borba kršćanstva sa neoplatonizma, poradi pismenosti njenih učesnika na obje strane, dobro osvjedoćena u vrelima, dotle izgleda da se obračun kršćanstva sa Silvanom odvija u tišini. Ta tišina je ustvari rezultat samo šutnje izvorne građe, a ona je u stvarnosti bila veoma intenzivna i "vatrena". Na kraju je ranokršćanstvo Fauna/Silvana/Pana/...itd.../ preobrazilo u svoga najvećeg neprijatelja, antipoda ideje svoga postojanja, i njegovu vanjsku simboliku prenijelo na određenje iskonskog zla. Vanjska manifestacija ovog agrikulturnog božanstva je tako postala vanjski izgled đavola, što se kasnije prenijelo i u masovnu kulturu. Zato se i danas đavoli često prikazuju sa kozjim nogama i rogovima na glavi. Ovo je očigledan primjer kako pobjednička ideologija u propagandnom smislu od svoga neprijatelja može uspješno napraviti određenje onoga najgoreg. Jedno dobroćudno agrikulturno – šumsko božanstvo koje pomaže ljudima je pretvoreno u simbol najvećeg zla.

Saturn, u klasično rimsko doba smatran dobrotvorom čovječanstva (u rano doba su mu bili prinošene ljudske žrtve) kao božanstvo poljodjelstva i plodnosti. Saturn prvobitno štovan u etrurskom rodu Sartijevaca, a kasnije je stekao opće priznanje. Njegovo ime je vezivano za latinsku riječ *sator* sijač, a njegovi simboli su srp i kosijer. Božanske supruge su mu Lua i Ops. On je prvi dao ljudima hranu i prvobitno upravljao svijetom. Njegovo doba bilo je zlatno doba za ljude. Kasnije stvorena legenda imala je, vjerojatno, za cilj da opravda smisao praznika Saturnalija. Njegov praznik, *Saturnalia* slavi se više dana od 17. decembra i jedna je od glavnih rimskih svećanosti. Tada nije bilo ni gospodara, ni slugu, ni robova. Svečanost je održavala reminisenciju na Saturnovo doba, kada su svi bili sretni i slobodni, pa su zato i robovi ceremonijalno bili slobodni neko vrijeme. Več u rano doba nalazio se u podnožju Kapitola hram posvećen Saturnu. Opis mitskog nastanka ovog praznika daje Herodijan. Sol je starosabinjansko božanstvo sunca. U ranom periodu identificiran sa Janusom. Luna je isto starosabinjansko božanstvo. U ranom periodu identificirana sa Janom, koja se opet identificira sa Dijanom (koja je i boginja divljači, šuma i vegetativnosti uopće i zaštitnica žena). Vrlo bitno rimsko žensko božanstvo je *Bona Dea*. Minerva je italska boginja plemenitog koju su Etrurci preuzeli, i koja je iz Falerija prenijeta i u Rim, gdje se pretvorila u zaštitnicu obrtnika i njihovih kolegija. Fortuna je bila boginja sreće, a Venera je u početku bila zaštitnica voćnjaka i u isto vrijeme božanstvo obilja i procvata prirode isto kao i *Flora*. Kasnije je Venera, pod grčkim utjecajem i *interpretatio*, postala i boginja ljubavi i dobila veliko značenje za vrijeme Julijevaca. Kult Veste, čuvarice i zaštitnice domaćeg ognjišta, bio je jedan od najviše poštovanih u Rimu. Vesta je poštivana i bogoslužena na ognjištu kao duh ognjišne vatre koja je bila neophodna za čovjekovu egzistenciju. U podnožju su se nalazili gaj i hram posvećeni Vesti, a u blizini se nalazila i *Regia* (službena rezidencija pontifeks maksimuma). Junona je isprva također bila starinska italska boginja i ona je smatrana za genija-čuvara žene, prešla je u Etruriju pod imenu Uni, i vrativši se u Rim, postala jedna od poštovanih boginja. Smatrana je

božanskom suprugom Jupitera. Dijana je bila izvorno šumski duh iz Aricija. Zbog gladi koja je izbila 493. god. p. n. e. "Sibilske knjige" su savjetovale dovođenje u Rim i kultova Bakha, Cerere (boginje žita i njiva) i Prozerpine.

Pod utjecajem Etruraca u rimskoj religioznoj misli se pojavljuju i trijade bogova. Relativno rano pojavilo se trojstvo: Jupiter, Mars, Kvirin**.** A zatim se pojavljuje trojstvo Jupiter – Junona – Minerva. Do etrurske dominacije, nije bio običaj na rimskom području graditi hramove, već su se božanstva predstavljala samo simbolički, pa npr. kamen bijaše mjesto Jupitera, sveta sulica (malo koplje za bacanje) mjesto Marsa, sveta vatra kao Vesta...itd. Vjeruje se da su etrurski kraljevi bili ti koji su dali da se izgrade (po etrurskom obrascu) prvi hramovi i da se postave prve statue bogova. Veliki događaj u povijesti rimske religije bilo je zidanje na Kapitolu hrama posvećenog trojstvu: Jupiteru, Junoni i Minervi. Hram Dijane na Aventinu sagrađen je, po predaji, za vrijeme Servija Tulija. Od tog vremena i kod Rimljana se pojavljuju likovne predodžbe bogova. Od Etruraca Rimljani su preuzeli ritual i onaj specifični sustav praznovjerja i gatanja koji je bio poznat pod imenom *disciplina etrusca*.

Međutim, još u rano doba utjecale su na Rimljane i grčke vjerske predodžbe, grčka božanstva i rituali. One su bile preuzete iz grčkih gradova u Kampaniji i južnoj Italiji. Grčke predodžbe o pojedinim božanstvima vezivane su za latinska imena. Po *interpretatio romana* mnoga rimska božanstva su identificirana sa grčkim, olimpskim bogovima (što je inače bila praksa u politeističkom shvaćanju religiozne svijesti). Tako je Jupiter identificiran sa Zeusom i etrurskim Tinia (pa i sa egipatskim Amonom, kojeg su već ranije Grci identificirali po *interpretatio graeca* sa Zeusom), Caelus sa Uranom, Saturn sa Kronom, Neptun sa Posejdonom, Pluton sa Hadom (etrurski Aita), Junona sa Herom, Mars sa Aresom, Minerva sa Atenom, Vulkan sa Hefestom, Dijana sa Artemidom, Venera sa Afroditom, Silvan i Faun sa Panom, Sol sa Helijem, Luna sa Selenom. Cerera (c*eres* – hrana, plodovi) asocirala se sa grčkom Demetrom i pretvorila u boginju biljnog carstva, a osim toga i u boginju mrtvih. Grčki bog vinogradarstva, vina i veselja, Dioniz počeo se nazivati Liberom, dok se grčka Kora, kćer Demetrina, pretvorila u Liberu**.** Trojstvo Cerera, Liber i Libera poštivani su po grčkom uzoru i bili su plebejska božanstva, dok su hramovi kapitolskog trojstva i Veste bili patricijska vjerska središta. Apolon je grčko božanstvo koje je primarno kod Rimljana božanstvo zdravlja i liječenja, i koje je primljeno preko Kime. Hram posvećen Apolonu je u Rimu podignut 432. god. p. n. e. Od Grka prelazilo je u Rim i poštivanje Hermesa (u rimskoj verziji Merkura) i drugih božanstava. Značajno mjesto su imali preneseni grčki kultovi posvećeni Heraklu (u latinskoj verziji Herkula) i Dioskurima (Kastoru i Poluksu). Grčke erinije su tako odgovorale furijama. Na kraju je praktično rimski panteon identificiran sa Olimpskim panteonom, pa su i grčke legende i mitovi dobile i rimsku varijantu, pa je npr. Jupiter smatran ocem Herakla, Venera je bila majka Eneje (odatle veza sa julijevskim gensom). Najvažniji utjecaj koji su grčka religiozna misao, mitologija i ikologija ostvarili na rimski svijet bilo je njegovo prihvatanje antropomorfizma za božanske i duhovne predstave. Što je bilo više grčkog i helenističkog elementa u Rimu i Italiji, sve više su prodirale njihove religijske i obredne manifestacije, a hramovi i skulpture su sve više ličile na one iz grčkog i helenističkog svijeta.

Kao što je već rečeno, rimski panteon nije ostao zatvoren. Rimljani su primali u njega i druge bogove. Tako su se oni za vrijeme ratova često nastojali doznati kojim se božanstvima mole njihovi protivnici, da bi te bogove pridobili na svoju stranu. Čitav niz praznika stajao je u vezi sa porodičnim i javnim životom, sa spomenima na pokojnike, sa poljoprivrednim kalendarom. Zatim se pojavljuju specijalni vojni praznici i najzad praznici obrtnika, trgovaca i pomoraca. Istovremeno sa podizanjem kapitolskog hrama, ili ubrzo poslije toga, u Rimu su se, po etrurskom uzoru, počele priređivati igre (*ludi*), koje su se prvobitno sastojale od kolskih trka i natjecanja atletičara.

Pošto je Liber vezan za ulazak u punoljetstvo i izlazak iz starateljstva roditelja, odnosno dobijanje slobode sa njegovim imenom je povezana i latinska riječ za slobodu (*libertas*).

Rimski kult

U rimskim vjerskim obredima i običajima našli su svog odraza veoma stari stadiji religijskog razvitka. Najstariji kultovi su oni vezani za plodnost ili poljoprivredne aktivnosti. Čitav niz vjerskih zabrana potječe od prastarog tabu. Bogosluženju Silvanu (božanstvu šume) nisu mogle nazočiti žene, a na praznik Dobre boginje (*Bona dea*) nisu mogli muškarci. Neke svećeničke dužnosti bile su vezane za najraznovrsnije zabrane: Jupiterov flamin nije smio gledati oružanu vojsku, nositi prsten i pojas. Pontifeks maksimus se nije smio brijati željeznom, nego samo brončanom britvom. Prekršaji nekih zabrana kao zavjeta djevičanstva od strane djevica-vestalki, kažnjavani su smrću. Posebno kultno mjesto je bilo državno ognjište, o kojemu su brinule vestalke i u kojem se nije smjela ugasiti vatra. To državno ognjište je simboličko označavalo jedinstvo i harmoniju državne zajednice, slično kao i kod familijarnih ognjišta. Veliku ulogu u rimskom kultu igrale su svakovrsne magijske radnje i riječi. Kult se kod Rimljana sastojao od prinošenja žrtava u životinjama i biljnim plodovima, od molitvi i specijalnih ritualnih radnji. Molitva je Rimljaninu bila sredstvo za magijski utjecaj na božanstvo ili na neku pojavu. Bogu je prinošena određena žrtva, a on je bio dužan molitvu ispuniti. Molitve su se sastojale od mnogo riječi, jer su se željeli predvidjeti svi slučajevi i da se bogovima ne dopusti mogućnost da traže iznad obećanog. Ako se ne kaže "primi na dar ovo vino koje ti prinosim", bog može pomisliti da mu se obećava sve vino što se nalazi u podrumu. Starinska legenda kaže kako se Numa Pompilije pogađao s Jupiterom: "Prinijeti ćeš mi na žrtvu glavu" – zahtijeva Jupiter. – "Vrlo dobro, - odgovorio je kralj – dobiti ćeš glavicu bijelog luka, koju ću smjesta iščupati iz svog vrta". – "Ne, ja podrazumijevam nešto ljudsko". – "Dobro, dobiti ćeš ljudsku kosu". – "Ali ne, ja hoću nešto živo". – "U redu, na sve to dodati ćemo jednu malu ribu". Jupiter je prasnuo u smijeh i na sve pristao. Tako su Rimljani žrtvovali glavice od luka i maka kako bi grom udario u njih, a ne u ljudske glave.

Ova priča ima i simboličko značenje jer govori kako Rimljanin ni pred kim ne smije da kleči, makar to bili i bogovi.

U svoje najranije doba Rimljani su primjenjivali i ljudsko žrtvovanje (npr. Saturnu; po legendi je Herakle došavši u Italiju tamo dokinuo žrtvovanje ljudi), od čega su kasnije proizašle gladijatorske igre i ubijanje zarobljenih neprijateljskih vođa nakon obavljenog trijumfa. Priče o

Numi Pompiliju i njegovom cjenkanju sa Jupiterom te mit o Heraklu i Italiji su vezane za objašnjenje prelaska sa žrtvovanja ljudi na druge oblike žrtvovanja, naravno uz simbolički nadomjestak. Tako su u Tibar svake godine bacali 30 lutaka, kao nadomjestak za ljudske žrtve, a Saturnu su početkom saturnalija palili voštane svijeće. Ipak Rimljani su znali upražnjavati samožrtovanje radi dobrobiti zajednice (*se devovere*) te pomirnom žrtvom smatrahu i ubijanje na smrt osuđenih. Rimske molitve bile su lišene ekstaze, misterija i mistike. Za Rimljane to je bilo praznovjerje (*superstitio*). Prema bogovima, kako prema svojim porodičnim, tako i prema onim čitave zajednice, treba čuvati vjernost, pobožnost i poštivanje, što je izražavano riječju *pietas*. Rimska religija nije imala određenih etičkih normi. Ono što je kod nje bilo glavno, to je strogo vršenje obreda i pridržavanje svih zabrana. Međutim, vremenom se radi gubitka unutarnje suštine stare rimske religije, i sukladno tome njenog potpunog svođenja na formalizam i ceremonijal, u rimskom društvu pojavili i ateizam ali i privlačnost stranim kultovima, posebno onim mističnim. Kasnije (u I. st. p. n. e. i dalje) rimski su pisci riječ *religio* izvodili od glagola *religare,* što znači vezivati, privezivati.

Sveti prostori, svetilišta, hramovi

Još u arhajskim razdobljima Italski narodi, uključujući i Latine su imale koncepte svetog prostora. Latinski jezik pokazuje iznimnu pojmovnu raznolikost u određivanju svetog prostora, svetilišta ili hrama. Pa se tako koriste pojmovi : *aedes, aedicula, fanum, delubrum, templum* (obuhvata u svome sadržaju cijeli religiozni sveti sankcionirani prostor), *sacellum, sacrarium.*

Aedes je bila struktura u kojoj se nalazio prikaz određenog boga, različita od *templuma* ili svetog prostora. Edes bi se mogao tumačiti i kao mjesto boravka određenog boga. Po Vitruviju, dizajn edesa bi trebao biti odgovarajući za karakteristike određenog boga. Tako bi za nebeska božanska kao što su Jupiter, *Coelus*, *Sol i Luna* zgrada trebala biti otvorena prema nebu. Za božanstva koja utjelovljuju vrlinu kao što su Minerva, Mars, Herkul/Herakle stil bi trebao biti jednostavni dorski i bez suvišnih ukrasa. Jonski stil bi bio primjenjivan za Junonu, Dijanu i Oca Libera. Za Veneru, Floru, Proserpinu i *Lymphae* je prikladan korintski, raskošniji stil. U praksi, ove arhitektonsko-estetske teološke teorije nisu se baš uvijek primjenjivale. Edesi su etimološki povezani sa magistraturom pod nazivom edili, koja je bila odgovorna i za gradnju i održavanje hramova i svetilišta. Edes od Flore je je npr. izgrađen 241. god. p. n. e. od dvojice edila koji su djelovali na osnovi proročanstva iz "Sibilskih knjiga". Sjedište plebejskih edila je bilo u edes Cerere.

Ostaci edesa Veste (*Aedes Vestae*)

Aedicula (deminutiv od *aedes*) je građevina u vidu minijaturnog hrama i malog svetilišta u koji je postavljan mali oltar ili statue nekih božanstava i njihovih manifestacija. Edikule bi u okvirima većih hramova bila i mala svetilišta, uobičajeno postavljana na bazu, i okružena stupovima. Mnoge edikule su bila i kućna svetilišta sa statuama lara i penata. Ovaj naziv se koristi i za niše u grobnim građevinama koje su služile da se u odlože urne ili postave biste pokojnika.

Fanum je posvećeno tlo, sveto utočište i svetilište, i na kome se hram ili svetilište grade. Fanum je tradicionalno bio italski (slični pojmovi za istu sadržinu se nalaze i u oskanskom, umrijskom, pelignianskom) sveti prostor kao što je to gaj/lug (*lucus*) boginje Dijane Nemorensis. Fanum je bio i sveti prostor ili struktura za nerimske i neitalske kultove i božanstva, kap što su *Iseum* i Mitrej/Mitreum/*Mithraeum*. Fanum rimske Galije je često građen nad originalno keltskim religijskim svetilištem i predstavljao je njegov kultni kontinuitet. Karakteristična zidana konstrukcija je imala središnji prostor (*cella*) i perifernu galerijsku strukturu. Izraz fanum se dugo očuvao u jezicima euromediteranskog pojasa kao oznaka za nešto sveto, pa se tako i našem jeziku nalazi u formi riječi "profano".

Delubrum je bio svetilište ili oltar. Varon navodi da je to bila zgrada u kojoj se nalazio prikaz boga, i naglašava ljudsku ulogu u posvećivanju statue. Isto prema Varonu, koji je jedan od najvećih rimskih antikvara, delubrum je bio i najstarija forma *aedes*, strukture u kojoj je bio "smješten" bog. Delubrum je bio i dvosmisleni termin i za zgradu i za okolno područje *ubi aqua currit* ("gdje voda teče"), prema etimologiji antikvara Cincija/*Cincius*. Festova etimologija riječi delubrum je bila *fustem delibratum* ("očerupani/ogoljeli kolac"), tj. drvo lišeno svoje kore uslijed udara munje. Takva stabla su u arhajska vremena bila štovana kao bogovi. Kasnije je značenje pojma prošireno da označi svetilište izgrađeno u kome bi bilo smješteno takvo ogoljelo drvo. Isidor je povezao delubrum sa glagolom *diluere* ("oprati"), i opisujući ga kao proljetno svetilište, ponekad sa bazenom gdje bi se ljudi prije oprali prije pristupanja svetilištu.

Kao što je već rečeno pojam *templum* je izvorno označavao sveti prostor (a ne neku zgradu ili fizički objekat), koji je definirao augur kroz određeni obred. Templum je tako ustvari predstavljao prostor koji je (u privremenoj ili trajnoj formi, zavisno od svrhe radi koje je inauguriran) odsjećen od ostatka prostora i pretvoren u profanu zonu na kojoj se nije morao nalaziti nijedan posebni sveti objekt. Sjednice javnih institucija, ako bi se odvijale pod auspicijama, bi bile nelegalne ako nisu bile održavane u templum prostoru. Ako senatska kurija nije bila dostupna iz određenih razloga, augur je mogao primijeniti odgovarajuće vjerske formule i rituse kako bi se osigurala zakonska alternativa. I sam grad Rim je predstavljao neku vrstu templuma, sa pomeriumom kao svetom granicom i sa *arx* (citadelom), i Kvirinal i Palatin su bile referentne tačke za kreiranje svakog drugog templuma unutar pomeriuma. Auguri su imali autoritet i pravo da ustanovljuju mnoge temlume izvan pomeriuma, koristeći ista načela svoje svećeničke službe. Do augustovskog perioda, pojmovi fanum, edes, templum i delubrum se jedva razlikuju u upotrebi. Fanum je ipak bio više generalni, opći termin.

U drevnoj rimskoj religiji, *sacellum* je malo svetilište (riječ je o deminutivu riječi *sacer* = sveto, "ono što pripada bogu"). Mnogobrojna *sacella* (nominativ množine srednjeg roda) klasičnog rimskog svijeta, uključivala su i oltare/svetilišta koja su održavana u privatnoj režiji i javne oltare/svetilišta. *Sacellum* je mogao biti pravougaonog ili okruglog oblika.

Varon opisuje *sacella* u njihovim cjelostima kao ekvivalent celi, koja je bila specifični ograđeni prostor, dok Verije Flak navodi da *sacellum* nema krov. *Sacellum* je bio manje složen i manje razrađeno definiran nego hram u pravom smislu. Značenje *sacellum* se može preklapati sa onim od *sacrariuma*, mjesta gdje su sveti objekti (*sacra*) ostavljani. Npr. *sacella* Argei su zvana i *sacraria*. U privatnim domačinstvima *sacrarium* je bio dio kuće gdje su držani prikazi penata, dok je njegova forma *lararium* bio predviđen za lare.

Ritual *Argei* je bio arhaični religijski obred koji se održavao 16. i 17. III. i ponovo 14. i 15. V. Do vremena Augusta, njegovog značenje je postalo nepoznato čak i onima koji su ga održavali. U majskom obredu, održavala se procesija pontifika, vestalki i pretora koja je obilazila (zavisno od izvora) 24 ili 27 postaja (*sacella* ili *sacraria*) unutar zone "servijanskog" zida i na svakom su onda kupljene figure u ljudskom obliku od rogoza, trske i slame (*effigies* ili *simulacra*; one su bile postavljane na ove postaje prije nego što je ritual započinjao), da bi ih na pons Sublicius (najstarijem poznatom mostu u Gradu) bacili u rijeku Tibar. Precizna ruta procesije je nepoznata.

I figure i postaje su zvane *Argei/sacra Argeorum*. Postojanje rituala tipa *Argei* do duboko u historijski period, kada oni više nisu imali smisla niti bili razumljivi, ukazuju na snažan formalistički tradicionalizam kod Rimljana. Moguće je da su figure trebale u sebe apsrobirati svo zagađenje unutar zone i njihovo "žrtvovanje" bacanjem u rijeku je možda imalo značenje pročišćenja Grada. Po Ovidiju, ritual je izvorno ustanovljen davno prije osnivanja Rima kao rezultat odgovora Zeusa/Jupitera Bukvastog u njegovom proročištu Dodona, prema kojem je po jedan muškarac iz svakog roda koji je prebivao blizu obale rijeke Tibar trebao da bude žrtvovan bogu Saturnu. Ova rana populacija je po mitologiji bila grčkog porijekla i da zato *Argei* dolazi iz Argivi (peloponeski Argivci) koji su bili pratioci Euandera i kasnije Herkula i koji su odlučili ostati u području Tibra. Zanimljivo je da Ovidije daje još jedan pokušaj interpretacije nastanka rituala *Argei*, po kojem su rani predrimski naseljenici (grčkog porijekla) uz obale Tibra tražili da budu sahranjeni u rijeci kao vid simboličkog povratka u svoju domovinu. Dok je prva Ovidijeva interpretacija bila reminisencija na drevno žrtvovanje ljudi, njegova druga interpretacija je bila možda reminisencija na drevni običaj sahranjivanja u toku rijeke. I pored Ovidijevog antikvarskog detaljnog opisa rituala *Argei* i njegovih etimoloških rješenja vezanih za navedeni ritual, ipak su i nastanak rituala i njegova etimologija još uvijek nepoznati. Dionizije iz Halikarnasa isto objašnjava ritual u izvornom drevnom obliku kao žrtvovanje ljudi, koji su bili uvijek muškarci stariji od 60 godina, odakle bi proisticala i latinska fraza *sexagenarios de ponte* ("šezdesetgodišnjaci sa mosta"). Moguće je da se u dubokoj, pradavnoj osnovi rituala *Argei* ustvari krije običaj lapota, koji je bio čest kod niza zajednica na znatno nižem kulturnom i ekonomskom nivou razvitka i sa ograničenim resursima. Postoji i moderna interpretacija da je ritual *Argei* ustvari bio obred prizivanja kiše, ili godišnja reminisencija na pogubljenje davljenjem 27 grčkih ratnih zarobljenika.

Svaka kurija je imala sopstveni *sacellum*, o kojem su brinuli *celeres*, izvorno neka vrsta tjelesne straže kralja, a koja je kasnije sačuvala svoju religijsku funkciju i svrhu. Ova *sacella* su bila vezana sa ritualom Argei, ali vjerojatno su bili i drugi rituali vezani za njih. Kako dokazuje jedan sudski slučaj iz septembra 50. god. p. n. e. javna *sacella* su mogla biti i na privatnom posjedu, uz uvjet da ostanu otvorena za javnost. Tako se navodi da je tuženi Apije Klaudije Pulher, cenzor u to vrijeme, nije održavao javni prilaz do *sacelluma* na njegovom posjedu.

Nekompletni spisak božanstava ili grupa božanstava za koja se zna da su imala *sacellum* ili *sacrarium* u Gradu : 1. Janusov *sacellum*, navodno izgrađen za vrijeme Romula, je bio pravougaon i sadržavao je prikaz boga i imao dvije kapije. 2. *Sacellum* lara, navodno izgrađen za Romula. 3. Marsov *sacrarium* of Mars, u Regiji. 4. Herkulov *sacellum* ili *aedes* u forumu Boarium. 5. Kakin *sacellum,* sestre Kaka koga je Herkul pobijedio. 6. *Argei sacella* ili

sacraria. 7. Dijanin *sacellum* na Celiju. 8. *Sacellum* ili *delubrum* “Zarobljene Minerve” (*Minerva capta*), svetilište na Celiju koja sadržava statuu Minerve otetu iz Falerija kada su je ovaj grad bio zauzet 241. god. p. n. e. 9. *Sacellum* Jupitera Fagutala/”Bukvastog” na *Lucus Fagutalis* na Eskvilinu ("Bukvin Gaj”). 10. *Sacellum* Nenija. 11. *Sacellum* od *Pudicitia Patricia*. 12. *Sacellum* od *Dea Murcia*, u podnožju Aventina.

Jedan dio ovih sakralnih pojmova, koji potiću iz duboke drevne “paganske” prošlosti, je ušao i rimokatoličku terminologiju.

Postanak svećeničkih organizacija

Kao ni u Grčkoj ni u Rimu se nije razvijalo profesionalno svećenstvo, zatvoreno u poseban stalež. Religija u Rimu nije odvajana od države, već je sa njom činila jednu cjelinu. Svećenici su također službene osobe, koje vrše određene funkcije. Ustvari, riječ je o građanima koji su izabani na određenu svećeničku dužnost, bilo na mandatni period ili doživotno. Oni su udruženi u posebna bratstva/kolegije, koja se popunjavaju uglavnom putem kooptacije. Neka od najstarijih udruženja/kolegija svećenika bili su kolegij arvalske braće (*fratres arvales,* “braća orači”) i kolegij salijaca (skakaća).

Po rimskoj tradiciji kult je osnovao Romul. Arvalska braća su bili posvećeni božanstvu *Dea Dia*, drevnoj boginji plodnosti (možda je riječ o nekom aspektu boginji Cerere) koja je imala svoj trodnevni festival (*Ambarvalia* ili *segetes lustrantur* ili *amburbia*) u mjesecu maju. Tada su arvalski svećenici prinosili žrtve i pjevali arvalske pjesme (c*armen arvale*) unutar hrama boginje, koje su dugo zadržale svoj arhaični jezički oblik i već u vrijeme kasne Republike i principata su bile nerazumljive. Ritual i pjesme/himne su trebale garantirati uspješnost žetve. Ukupno je bilo 12 svećenika kolegija arvalske braće, i obavljali su dužnost doživotno. Arvalska braća su se okupljala u Regiji. Rituali su zabranjivali upotrebu željeza, koje je kao i kod ostalih naroda smatrano “nečistim metalom” (pošto je služilo primarno za izradu ofanzivnog oružja, željezo je tako “krivo” za ubijanje i prolivanje krvi). Značenje ovog kolegija je prilično opalo za vrijeme Republike, ali ga August u okviru svoje konzervativno restauracijske politike obnovio. Najmanje dvojica princepsa i to Marko Aurelije i Heliogabal su postali članovi arvalske braće. Sačuvani su natpisi koji daju podatke o njihovim zakletvama, ritualima i žrtvama. Sačuvani su i protokoli majskog praznika. U jednom od njih (sa natpisa koji se datira u 218. god. n. e.) navodi se ritualna pjesma, koja je sačuvala starinski latinski jezik.

Suovetaurilia ili *suovitaurilia* je bio jedan od najsvjetijih rituala i sastoji se od žrtvovanja svinje (*sus*), ovce (*ovis*) i bika (*taurus*) Marsu kako bi se blagosiljalo pročišćenje zemlje (*lustratio*). Opis obreda je sačuvao Katon Stariji u svome djelo o poljoprivredi. U rimskom svijetu je ovaj obred izvođen i u javnoj i u privatnoj formi. Privatni rituali su se dešavali za vrijeme majskog festivala, i uključivali su hodanje oko polja sa životinjama određenim za žrtvovanje. Javni rituali su izvođeni prilikom određenih ceremonija, kao što su agrikulturni festivali, zaključenje cenzusa, poradi okajanja jer je učinjena neka slučajna ritualna greška, kada bi neki hram bio uništen prije njegove rekonstrukcije to mjesto je moralo biti pročišćeno sa navedenom žrtvom, i kada bi se kretalo na velike vojne kampanje. Tako je na Trajanovom stubu prikazan princeps kako prinosi navedenu žrtvu kako bi pročistio armiju. Moguće je da je ovaj obred žrtvovanja i pročišćenja drevnog indoeuropskog porijekla jer se slično žrtvovanje nalazi i kod mnogih drugih indoeuropskih naroda.

Salijci (*Salii*) su bili kolegij svećenika Marsa (sa epitetom *Gradivus*, u značenju “onaj koji hoda u bitku”) koje je navodno kreirao kralj Numa Pompilije. Bilo ih je 12 i popunjavali su se iz reda patricijske omladine, i bili su obućeni kao drevni ratnici (vezene tunike, oklop, kratki crveni plašt (*paludamentum*), mač i sa frizurom u obliku šiljka (*apex*). Da bi se postao salijac, patricij – mladić je morao da ima oba roditelja živa. Salijci su bili zaduženi za 12 brončanih štitova (*ancilia*). Za jedan od tih štitova se govorilo da je pao sa neba u vrijeme kralja Nume, a onda je napravljeno 11 njegovih kopija da zaštite identitet svetog štita. To je urađeno na savjet nimfe Egerije, koja je prorekla da dok god je originalni štit sačuvan da će rimski narod biti dominantan na svijetu. *Ancilia* su čuvani u

hramu Marsa. Na *Quinquatria* (*Agonium Martiale* 19. III.) i *Armilustrium* (19. X.) salijci su javno plesali naoružani označavajući početak i kraj vojne sezone (odnosno godišnjeg razdoblja kada se ratovalo). Za vrijeme drugih dana marta (za vrijeme festivala Marsa od 1. do 24. III.) oni su marširali ulicama Rima, zaustavljajući se u intervalima kako bi izveli svoje ritualne plesove, udarali svoje štitove i pjevali drevne salijske pjesme (*carmen saliare*). Ove pjesme su zadržale staru arhaičnu formu i jezik, i Ovidije sa prijelaza era smatrao je da su i pjesme (svečene himne) i sam ritual teško razumljivi. Dekretom Senata, početkom principata u svečanu himnu je uvršteno i Augustovo ime. Salijci su dan rituala završavali sa svečanim banketom (*saliaris cena*). Pored Nume, i kralj Tul Hostilije je formirao drugi salijski kolegij (istog oblika i forme kao i Numin) koj je bio posvećen Kvirinu. Ovi Hostilijevi salijci su zvani *salii Collini, Agonales* ili *Agonenses*. Numini salijci su bili smješteni na Palatinu, a Hostilijevi salijci su bili smješteni na Kvirinalu. Moguće je da su postojale i "salijske djevice" (*saliae virgines*), koje su isto nosile opremu i frizuru kao i salijci. One su pomagale svećenicima u izvođenju žrtvovanja u zgradi *Regia*.

Pored tradicijsko – mitološke priče o Numi kao osnivaču salijevaca, postoje i druge tradicijske i mitološke priče o načinu njihovog osnivanja i njegovim osnivačima. Inače u modernoj nauci postoji čitav niz različitih mišljenja o stvarnom porijeklu kolegija salijaca. Možda je isto riječ o drevnom indoeuropskom porijeklu. Inače ovo nije bio originalno rimski svećenički kolegij i salijci su postojali i u gradovima Tiburu, Tuskulu i Vejama.

Svećenik boga Jupitera se zvao *flamen Dialis* (njemu nije dozvoljeno da dodirne konja, da više od tri noći spava van svoga kreveta, a jednu noć van Rima), a boga Marsa se zvao *flamen Martialis* (palitelj Marsa), boga Kvirina *flamen Quirinalis*. Zatim postoje i *flamines curiales*. Flameni i svećenici salijci su kao znak distinkcije i uvažavanja nosili i jednu veoma zanimljivu kapu koja se zvala *apex*. Flamenima je bilo zakonski zabranjeno da idu u javnosti ili na svjež zrak/otvoren prostor bez *apexa*.

Flameni su za Kraljevstva i Republike bili svećenici zaduženi za jedno od 15 glavnih rimskih božanstava. Tri već spomenuta flamena su pripadala grupi *flamines maiores*, dok su ostali bili u grupi *flamines minores*. U carsko doba i deificirani princepsi su dobijali svoje flamene, pa se njihov broj znatno povećao.

U hramu boginje Veste (*aedes Vestae*) uvijek je morala goriti sveta vatra (simboličko ognjište rimske državne zajednice), koje su samo ruke djevica-svećenica vestalki (*virgines vestales*) mogle paliti. Pored ove obaveze, vestalke su imale i određenu ulogu u većini starinskih praznika. Vestalke su uživale iznimno veliki ugled u rimskom društvu (na ulici je išao uvijek liktor pred njima), i uglavnom su izabirane iz moćnih i neporočnih rimskih familija (sa oba živa roditelja). One su bile dužne služiti 30 godina.

Kolegij vestalki je smatran fundamentalnim za održanje i sigurnost Rimske države. Livije, Plutarh i Aul Gelije osnivanje kolegija vestalki u Rimu pripisuju kralju Numa Pompiliju. Najvjerojatnije porijeklo službe vestalki je još drevnije i Livije ga smješta u Alba Longu. Po Varonu prve rimske vestalke su se zvale Geganija (*Gegania*), Veneneija (*Veneneia*), Kanuleja (*Canuleia*) i Tarpeja (*Tarpeia*). Broj vestalki se kroz historiju povečavao. Na kraju je broj dostigao čak 18 djevojaka i žena, ali od kojih su samo šest najstarijih smatrane pravim vestalkama i bile svećenice u punom kapacitetu, ostalih 12 su bile djevojčice – novaci i djevojke - pomoćnice. Za vrijeme Republike svakih pet godina bi se vršio izbor nove 3 djevojčice umjesto 3 vestalke. I umjesto umrle vestalke se birala nova. Djevojčice koje bi ulazile u vestalski sustav nisu smjele biti mlađe od šest, a starije od deset godina, morale su biti bez bilo kakvog fizičkog defekta i neokaljanog ugleda. 10 godina su djevojke provodile u učenju svojih dužnosti, 10 u obnašanju tih dužnosti, a 10 u obuci djevojčica – novaka.

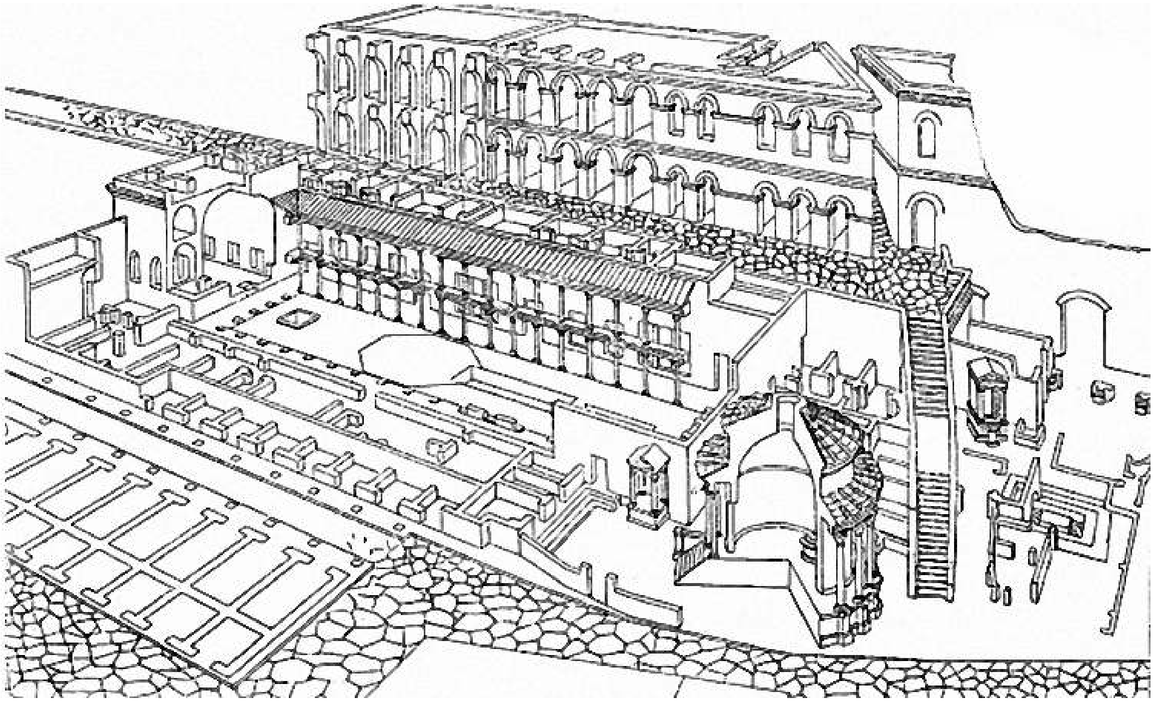
Sa ulaskom u red vestalki, djevojka je automatski izlazila iz okvira *potestas* nekog muškarca. U najranijem dobu, vestalke su bile jedine žene koje se nisu nalazile pod zakonskim starateljstvom i *potestas* nekog muškarca i bile su odgovorne samo vrhovnom svećeniku. Vestalke su bile veoma moćne, privilegirane i uticajne i njihova riječ i

protežiranje su mogle odrigrati veliku ulogu. One su mogle steći i veliko značajno bogatstvo. Vestalke su bile obavezne da zavjet čednosti i nevinosti za period svoje dužnosti. Prekršaj ovog zavjeta se smatrao direktnom uvredom po interese Rimske države kao zajednice i kazne su bile vrlo oštre. Vestalkin gubitak čednosti se smatrao prekršajem rimskog sporazuma sa bogovima (*pax deorum*), i bio je tipično praćen sa promatranjem loših znakova (*prodigia*). U kasnorepublikansko doba je bilo i lažnih optužbi za gubitak čednosti vestalki, motiviranim tadašnjom turbulentnom političkom i stranačkom borbom. Vestalke su učestovale bar simbolički u svakom zvaničnom javnom žrtvovanju, pošto su one bile odgovorne za pripremu neophodne ritualne tvari *mola salsa* ("posoljeno brašno"). Kada bi odslužile svoj period, bivše vestalke su dobijale neku vrstu penzije, i mogle su se udati. Vjenčanje sa bivšom vestalkom se smatralo visokom čašću i da donosi sreću, kao i dobru penziju.

August je kasnije uključio vestalke u sva glavna posvećivanja i ceremonije. Vrhovna vestalka se zvala *Virgo Vestalis Maxima* ili *Vestalium Maxima,* i bila je prisutna na kolegiju pontifika. Neke od vrhovnih vestalki su predsjedavale kolegijem vestalki prilično dugo, tako Tacit spominje Ociju (*Occia*) koja je obnašala tu dužnost čak 57 godina. Posljednja poznata po imenu vrhovna vestalka je bila Koelija Konkordija (*Coelia Concordia*) cc 380. god. n. e. Pored vrhovne vestalke, koja je bila najvažnija rimska svećenica, vrijedi istaći i druge rimske svećenice kao što su *Flaminica Dialis* i *regina sacrorum*. Glavni praznik boginje Veste su bile *Vestalia* koja se slavila od 7. VI. do 15. VI.

Ostaci *Atrium Vestae,* rezidencija vestalki (koja se nalazila iza Vestinog hrama) sa postoljima za kipove u prvom planu.

Prijedlog rekonstrukcije rezidencije vestalki od Christian Huelsen u
Il Foro Romano. Storia e Monumenti, Roma 1905

Umjetnička slika “U hramu Veste”. Autor Constantin Hölscher, urađena 1902. god.

Izvorno je Vestin hram bio u obliku okrugle kolibe izrađene od stubova, slame i gline sa šiljatim krovm, u kojoj su seoske djevojke čuvale vatru čije je održavanje bilo neophodno za malu, primitivnu seosku zajednicu. Čak ni kasnije razvojne faze preuređenja i redizajniranja hrama u mramoru i bronzi nisu odstupile od osnovnog plana, oblika i veličine. O arhaičnosti Vestinog hrama i bogosložja u njemu dovoljno govori i podatak da se zahtijevalo da se sveta vatra, u svim razdobljima, raspali samo korištenjem trenja. U Hramu Veste se čuvao i „trojanski" Paladij.

Paladij (*Palladium* ili *Palladion*) je bio drevni prikaz. Smatralo se da od njega zavisi sigurnost određenog grada, države, zajednice. Njegovo postojanje u rimskom kontekstu je direktno vezano za legenedu o navodnom trojanskom nasljeđu. Po Ilijadi i trojanskom ciklusu trojanski paladij je bio drveni prikaz - statua (xoanon) *Pallasa* (koju su Grci identificirali sa Atenom, a Rimljani sa Minervom) koji je pao sa neba kao odgovor na molitvu Ilusa, osnivača Troje. Po grčkoj mitologiji, trojanski paladij su uspjeli ukrasti Odisej i Diomed. Paladij je sa sobom uzeo Diomed kada je napustio Troju. Postoji čitav niz varijacija o daljoj sudbini Paladija, i kuda se on sve kretao. Po rimskim verzijama : 1. Diomed je uspio da ukrade samo kopiju/imitaciju Paladija, dok je original ponio sa sobom Eneja. 2. Diomed je predao Paladij. Ovaj Paladij je čuvan u hramu Veste stoljećima. Plinije Stariji navodi da je Lucije Cecilije Metel (*Lucius Caecilius Metellus*) oslijepljen vatrom kada je spašavao Paladij prilikom požara u hramu Veste 241. god. p. n. e., što je aluzija i na način smrti trojanskog kralja Ilusa. Kada je kontroverzni car Elagabal vršio religijsku revoluciju, on je prebacio (uključujući i Paladij) najsvetije rimske i druge relikte u *Elagabalium.* Navodno je Konstantin prebacio Paladij iz Rim u Konstantinpolis, i zakopan je pod Konstantinovim stupom u konstantinpolskom forumu. Ovakav potez je trebao umanjiti primat Grada Rima i pojačati legitimitet Konstantina, njegove vladavine i radikalnih reformi. I u gradu Ateni je bio kult Atene Poliás („Zaštitnice grada"). Prikaz Poliása je bilo drvenog obličja, napravljenog od maslinovog drveta.

Rimska freska iz Pompeja (atrij Casa del Menandro) koja prikazuje scenu iz trojanskog rata. Ajant Mali nastoji da odvuće Kasandru od Xoanona, drvenog kipa Atene.

Postojali su i *fetiales*, državni vjesnici koji su bili odgovorni za ugovore, posebno sa stranim zajednicama. Oni su prosuđivali da li ima opravdanja za rat ili ne. Osobito značenje nakon pada kraljevske vlasti stekli su pontifici, na koje postepeno prelazi funkcija vršenja nadzora na čitavim vjerskim životom, javnim i privatnim bogosluženjem. Ime pontifika je proizašlo iz

riječi *pons* = most, vjerojatno jer je taj kolegij u najranije doba bio zadužen i za izgradnju mostova; ta činjenica bi upravo potvrđivala kod Rimljana usku povezanost građanstva i njegovih praktičnih potreba sa religioznošću. Pontifici su kao i republikanski magistrati nosili „togu pretekstu“ (*toga praetexta* = bijela togu orubljena purpurnom bojom). Na čelu pontifika se nalazio vrhovni svećenik (*pontifex maximus*). Pod etrurskim utjecajem stekla su popularnost gatanja. U osobito važnim slučajevima vojskovođe u ratu i starješine u samom Rimu obraćali su se haruspicima , koji su odgonetavali volju bogova po letu ptica i po tome kako svete kokoši kljucaju zrno. Sa velikim ugledom su bili i svećenici auguri, odnosno njihov kolegij.

Glavni zadatak augura je bio da interpretiraju volju bogova promatrajući i tumačeći let ptica, u kojem pravcu lete, da li su same ili u grupi, koju vrstu zvuka prave dok lete i koje su vrste. Ova djelatnost augura je nazivana "uzimanje auspicija (*auspices)*". Utjecaj augura je bio veoma izražen u rimskom i javnom i privatnom životu. Po Liviju sve djelatnosti koje su poduzimane "i u ratu i u miru i u domovini i u inostranstvu" su učinjene nakon uzimanja auspicija. Dumenzil smatra da auspicije predstavljaju tehnički proces rada augura, dok bi *augurium* predstavljao rezultat njegovog rada i procesa uzimanja auspicija. Ako je njegova koncepcija tačna, *augurium* bi bio odgovor bogova, odnosno njihova determinacija. Auguri su predstavljali jednu veoma drevnu religijsku manifestaciju, koja potiće još iz protohistorijskog doba i vjerojatno su originalno latinskog porijekla. U kolegij augura se ulazilo kooptacijom, na upražnjena mjesta. Za vrijeme kraljevstva po tradiciji su bila tri augura u kolegiju, ali se taj broj popeo do 15 u vrijeme Sule (za Kasne Republike). Auguri su posjedovali "*ius augurii*". Ovo pravo bi im davalo vrlo široke ovlasti, pa su oni mogli da proglase konzulskim izbore ili donošenje nekih zakona nevažečim zbog neke eventualne proceduralne i inauguralne greške ili pojave. U javnoj djelatnosti auguri su pitali za božansku volju za svaku predloženu akciju koja bi se mogla ticati ili uticati na *pax*, *fortuna* i *salus* (zdravlje) Rimske države. Božanski uređeno stanje mira (*pax deorum*) se smatralo uspješnim augurskim predviđanjem, dok bi se za one čije je djelovanje dovelo do božanske srđbe (*ira deorum*) smatralo da nisu posjedovali istinsko pravo proricanja.

Za augure je nebo bilo od esencijalne važnosti, jer je ono u nekom metafizičkom smislu smatrano i svetim, pravim hramom. Nebo je tako bilo podijeljeno u četiri dijela (sekcije, regiona) : *dextera, sinistra, antica i postica* (desno, lijevo, prednji, zadnji). Po arhaičnim italsko – rimskim shvatanjima, augur bi uskladio svoju zonu promatranja (*auguraculum*) sa glavnim tačkama/pozicijama međusobnog odnosa neba i zemlje. Prije nego što bi se pristupilo uzimanju auspicija, taj sveti prostor nazivan *templum* (odnosno preslika stvarnog nebeskog svetog prostora), unutar kojeg se odvijala operacija morao je biti ustanovljen i razgraničen (uvijek je bio kvadrat sa samo jednim ulazom) i pročišćen. Oltar i ulaz su bili smješteni u osovini istok – zapad, žrtvenik je bio okrenut prema istoku. Tako je templum bio *effatum et liberatum* ("definiran i oslobođen"). U većini slučajeva, znakovi koji dolaze sa lijeve, sjeverne strane augura pokazuju božansko odobravanje, a oni koji dolaze sa desne, južne strane božansko neslaganje. Kasnije se termin *templum* prenio na građevinu koja je služila u svete, religijske svrhe.

I haruspici i auguri ukazuju na važnost sujeverne misli kod drevnih Rimljana, koja je prilično pazila na tzv. "specifične vanjske znakove" koji su dolazili iz prirodnog okruženja. Te znakove je ta "sujevjerna misao" tretirala kao neku vrstu "predodređenog" odgovora bogova na pitanja, želje ili težnje pojedinaca, zajednica ili države u cjelini, odnosno da li postoji božanska satisfakcija za planiranu akciju ili djelatnost.

Postojali su svećenici luperki (*luperci*) koji su bili organizirani u dva kolegija, kasnije u tri i učestvovali su u prazniku *Lupercalia,* kada su svećenici bili obučeni u kozje kože i udarali promatraće sa pojasevima izrađenim od kozje kože. Najpoznatiji luperk je bio Marko Antonije. Moguće je da je izvorno praznik *Lupercalia* posvećen Faunu Inuusu u njegovoj manifestaciji zaštitnika stada, a praznik bi se slavio na godišnjicu osnivanja njegovog hrama.

Po predaji, u vrijeme Tarkvinija Oholog – u stvari, vjerojatno u prvim godinama Republike – u Rimu su se pojavile takozvane "Sibilske knjige", čije se sastavljanje pripisivalo proročici sibili iz Kime. Te su knjige sadržavale razna grčka proročanstva. "Sibilskim knjigama" obraćalo se u izuzetnim slučajevima. Njihovo čuvanje povjereno je svećenicima i interpretima. Među osobitostima rimske religije spada i podjela danâ na takve u koje je dopušteno sazivati skupštinu, sklapati ugovore i dr. (*dies fasti*), i na takve u koje sve to nije dopušteno (*dies nefasti*). S druge strane, dani su dijeljeni na praznike i radne (*profesti*), a bilo je i nesretnih (*dies atri, vitiosi*) i religioznih u počast podzemnih bogova (*ferales*) itd. Tako je stvoren specijalni vjerski kalendar, koji je spadao u nadležnost pontifikâ.

Snošljivost

U poglavlju o razmatranju rimske religioznosti potrebno je razmatrati i pitanje snošljivosti ili nesnošljivosti. Antička društva, pa tako i rimsko, načelno nisu bila nesnošljiva i netolerantna u vjerskim i religioznim stvarima. Politeistička društva su po svojoj samoj prirodi tolerantnija, jer svako novo božanstvo se može uklopiti u religiozni svijet takvih društava, ili se jednostavno primjenom načela *interpretatio* religiozne predođbe i božanstva, pa i svetilišta i kultovi jednostavno identificiraju sa sopstvenim odgovarajućim metafizičkim fenomenima. Sa druge strane, i kada kasnije dođe do razvitka filozofskog monoteizma (koji već izlazi iz okvira religioznosti) kod Rimljana, a pod utjecajem Grka, isto se ne razvija netolerancija ili nesnošljivost. Naprotiv filozofske ideje, učenja i škole samo još više pojačavaju nedogmatizam antičkog svijeta. I rimsko društvo je iznimno nedogmatsko, posebno u svome vjerskom, religioznom i filozofskom smislu sve naravno do svoga samoga kraja kada započinje dominacija abrahamskih religioznih predstava (kršćanstva i svih njegovih oblika i manifestacija). Radi toga je za antički svijet nepoznata pojava „vjerskog rata", jer je za tadašnje ljude bilo nezamislivo da vode rat kako bi nekome nametnuli svoju religiju (a posebno za Rimljane čija religiozna svijest nikada nije dobila oblik zaokružene dogme kao predstavljene „apsolutne istine"). „Sveti ratovi" u staroj Grčkoj su po svojoj sadržini nešto sasvim drugo od srednjovjekovnih, novovjekovnih i modernih „vjerskih ratova". Rimljani su poštivali religije svih naroda sa kojima su dolazili u dodir ili kojima bi nametnuli svoju vlast (nekada su i uzimali od njih neke religiozne manifestacije, obrede, božanstva) i nikada im nisu pokušavali nametnuti neku određenu i preciznu religioznost. Ukratko rečeno Rimljani su bili u vjerskom, religioznom i filozofskom smislu prilično pluralni, otvoreni i eklektični. U znatno kasnijim razdobljima u višim obrazovnim slojevima, i to kod pojedinaca, nije bila strana ni pojava praktičnog (ne i formalnog) ateizma ili bar religijske apatije. Ta vjersko – religiozna-filozofska pluralnost je naglo prekinuta uvođenjem i etabliranjem abrahamističkih religijskih pravaca/denominacija. Jedan od razloga zašto u antičkom svijetu, a posebno kod Rimljana, ne postoji dogmatizam leži u temeljnom odnosu i shvaćanju cilja postojanja vjerskih, religioznih i filozofskih manifestacija. Za Rimljane, kao i za druge antičke narode, je to pragmatično, utilitarno shvatanje po kome je cilj religioznih obreda primarno bila korisnost za državu, familiju, pojedinca, a ne religioznost i poštovanje metafizičke dogme kao takve. Znači, sve što može koristiti državi i društvu je korisno, pa tako i religije i filozofije. Rimljani kao i u drugim

stvarima, sve do uvođenja abrahamističkih shvatanja u kasnoj antici, nisu smatrali da znaju „apsolutnu istinu“ niti su priznavali da je neka dogma upravo manifestacija te „apsolutne istine“. Naravno kroz rimsku historiju bilo je pojava i određenih pokušaja da se kontroliraju (na momente i u vidu progona) određene religijske manifestacije koje su smatrane suviše mističnim i egzotičnim, ili opasnim po Rimsku Državu. A neke religijske manifestacije i obredi su radi toga što su smatrane za nehumane i surove bile i zabranjivane (kao u slučaju zabrane kulta druida i ljudskog žrtovanja od princepsa Klaudija 54. god. p. n. e.). Ali i pored ovih sporadičnih incidenata, koji su uvijek motivirani (neopravdanom ili opravdanom) brigom za državu (a ne borbom za dogmatsko – ideološku isključivost). Rimska snošljivost je i posljedica antičke (a kod Rimljana posebice) sklonosti eklekticizmu,[29] čijoj je temeljnoj filozofskoj misli nesnošljivost načelno u potpunosti strana, Upravo je znanost proizašla iz takvog grčko – rimskog shvatanja, koje je različito od semitskog misterijskog i dogmatskog pristupa.

Praznici

Jedan od neizostavnih elemenata rimske kulture bili su praznici/festivali, raspoređeni u godišnji kalendar zbivanja. Praznici su održavani i slavljeni u ime određenih božanstava, kultnih i religijskih tradicija ili određenog događaja koji je poprimio elemente svetosti. Ovi praznici su imali javne oblike izražavanja, uključujući i *ludi* i gozbe. Najvažniji praznici su bili *Saturnalia*, *Consualia* i *Lupercalia* i obredi *Bona Dea*. Praznici nisu odjednom nastali, nego su se formirali i zauzimali svoje mjesto u kalendru duž čitave historije rimskog svijeta, sve dok ga ne prekrije kršćanski svijet. Mnogi od praznika su nastali u drevnoj prošlosti, u periodima samoga nastanka Rima. Pošto Rimljani nisu bili uskogrudi, pojedini praznici su bili posvećivani i božanstvima i kultovima stranog, čak i neitalskog porijekla. Najbolji primjer su praznici u čast Velike Majke i boga Bakha.

1. I. →kalende *Ianuarius* (nova godina od sredine II. st. p. n. e.).

2. I. →*Compitalia.*

9. I. →prva *Agonalia* u čast boga Janusa.

11. i 15. I. →*Carmentalia* u čast boginje Karmente (*Carmenta*).

24. – 26. I. →*Sementivae* (u seoskom području nazivane *Paganalia*) u čast boginje Cere i boginje Zemlje.

9. II. →praznika boga Apolona.

13. – 22. II. →*Parentalia* u spomen predaka.

---

[29] Eklekticizam je načelo koje smatra da se ne treba držati dogmatskog načina mišljenja i ne pristajati na manifestiranje apsolutizirajućeg držanja i promoviranja samo jedne dogme, a bez kritičkog, empirijskog i činjeničnog pristupa. Eklekticizam se tako bazira na korištenju različitih teorija i praksi kako bi se došlo do boljih, korisnijih i praktičnijih rješenja. Pojam potiče od grčke riječi Eklektikos (ejklektikovV), birati najbolje. Eklektici su oni koji ne pripadaju bezuvjetno, i to na dogmatski način, nijednom sustavu, nego biraju iz svakoga ponešto. Znači riječi je onima koji se ne drže rigidno dogmatski, niti prihvataju neku religiju ili ideologiju kao apsolutnu istinu, nego biraju najbolje.

13. – 15. II. →*Lupercalia*.

17. II. → *Quirinalia* u čast boga Kvirina.

21. II. → *Feralia.*

23. II. → *Terminalia* u čast boga Termina.

24. II. → *Regifugium* („Kraljevo bjekstvo") ili *Fugalia*. Za njegovo godišnje održavanje data su različita objašnjenja još od klasičnih autora. Varon i Ovidije smatraju da ovaj praznik komemorira bjekstvo zadnjeg kralja Tarkvinija Oholog. Plutarh ga veže za simbolički odlazak *rex sacroruma,* koji je na ovaj dan u Komiciju prinosio javnu žrtvu (kao što je to nekada radio kralj, jer je *rex sacrorum* preuzeo njegove religiozne i kultne funkcije i dužnosti), sa navedenog prostora koji simbolizira suverenitet. Možda je ovo „bjekstvo" *rex sacroruma* ustvari predstavljalo godišnje simboličko „oživljavanje" kraljevog bjekstva.

27. II. →prva *Equirria*.

1. III. →drevna nova godina; *Matronalia* u čast boginje Juno; *Feriae Marti* u čast boga Marsa; sveta vatra Rima se obnavljala. *Matronalia* je bila i neka vrsta dana žena ili majčinog dana, kada su se pokloni davali majkama i suprugama.

7. III. → jedan od festivala u čast boga Vejova (*Veiovis*).

14. III. →druga *Equirria*..

15. – 16. III. → *Bacchanalia* u čast boga bakha/Dionisa.

17. III.→ *Liberalia* u čast božanstava *Liber Pater* i *Libera* ili druga *Agonia*.

19 – 23. III. → *Quinquatria* u čast boginje Minerve.

21. – 24. III. → rituali kolegija svećenika Salijaca.

23. III. → *Tubilustrium* u čast boga Marsa.

30. III. → praznik u čast boginje *Salus*.

1. IV. →*Veneralia* u čast boginje Venere.

4. – 10. IV. →*Megalenses/Megalesia*, u čast boginje Kibele/Velike Majke.

12. – 19. IV. → *Cerealia*.

15. IV. → *Fordicidia* u čast boginje Zemlje.

21. IV. → *Parilia* u čast božanstva Palesa (*Palesa*).

23. IV. → *Vinalia urbana* u čast Venere i prošlogodišnjeg uroda vinove loze.

25. IV. → *Robigalia* u čast božanstva božanstva Robigusa (*Robigus*).

28. – 1. V.→*Floralia* u čast boginje Flore.

1. V. → *Bona Dea*; *Vinalia*

9. V. → *Lemuria*.

15. V. → *Mercuralia* u čast boga Merkura.

21. V. → jedan od festivala posvećenih bogu Vejovu; treća *Agonalia*.

23. V. → *Rosalia*.

3. VI. → praznik u čast boginje Belone.

7. – 15. VI. → *Vestalia* u čast boginje Veste.

13. VI. → *Quinquatrus minusculae* u čast Minerve.

19. VI. → *Adonia* u čast boga Adonisa.

20. VI. → praznik u čast božanstva Sumana (*Summanus*).

5. VII. → *Poplifugia* u čast Jupitera.

7. VII. → *nonae Caprotinae Juno*; *sacerdotes publici* posvećene bogu Konsusu (*Consus*).

9. VII. → *Caprotinia*.

19. VII. → *Lucaria*.

23. VII. → *Neptunalia* u čast boga Neptuna.

25. VII. → *Furrinalia* u čast boginje Furine (*Furrina*).

10. VIII. → *Opalia* u čast boginje *Ops*.

13. VIII. → *Vertumnalia* u čast boga Vertumna (*Vertumnus*).

13. VIII. → *Nemoralia* u čast boginje Dijane.

17. VIII. → *Portunalia* u čast boga Portuna (*Portunes*).

19. VIII. → *Vinalia Rustica* u čast boginje Venere, komemorira osnivanje najstarijeg hrama posvećoj ovoj boginji na brdu Eskvilin 293. god. p. n. e.

21. VIII. →*Consualia.*

23. VIII. →*Vulcanalia* u čast boga Vulkana.

24. VIII. → prvi dan kada je *Mundus* bio otvoren.

25. VIII. → *Opiconsivia* u čast boginje *Ops*.

27. VIII. → *Volturnalia* u čast Volturna (*Volturnusa*).

28. VIII. → praznik u čast *Sola*, boga sunca.

Septembar → *Septimontium*.

26. IX. → praznik posvećen Veneri Roditeljki.

4. X. → *Ieiunium Cereris.* Kada je 191. god. p. n. e. ustanovljen ovaj praznik on je padao u kasno proljeće, ali uslijed pomjeranja kalendara on se u vrijeme julijevske reforme kalendara zatekao u ranu jesen.

5. X. →drugi dan kada je *Mundus* otvoren.

11. X. → *Meditrinalia* u čast boginje Meditrine (*Meditrina*).

13. X. → *Fontinalia* u čast boga Fonta ili Fonsa (*Fontus aut Fons*).

15. X. → *Equirria* (*Equus October*) žrtvovanje bogu Marsu na Marsovom polju.

19. X. → *Armilustrium* u čast boga Marsa.

1. XI. → praznik u čast boginje Pomone (*Pomona*).

8. XI. →Treći dan kada se *Mundus* otvarao.

13. XI. → *Epulum Jovis.*

15. XI. →praznik u čast boginje Feronije (*Feronia*).

4. XII. → *Bona Dea*, samo za žene.

5. XII. → *Faunalia* u čast boga Fauna.

11. XII. →četvrta *Agonalia* za *Sol Indiges*; *Septimontium*.

15. XII. → *Consualia* u čast boga Konsusa.

17. XII. →*Saturnalia* u čast boga Saturna.

18. XII. → *Eponalia* u čast boginje Epone.

19. XII. → *Opalia* u čast boginje *Ops*.

21. XII. → *Divalia* u čast boginje Angerone (*Angerona aut Angeronia*).

23. XII. → *Larentalia* u čast nimfe Larunde (*Larunde aut Laranda aut Lara)*, kasnije je identificirana sa Nijemom boginjom (*Muta*) i Šutljivom boginjom (*Tacita*).

25. XII. → *Dies Natalis Solis Invicti*, praznik „Nepobjedivog sunca"; *Brumalia.*

R A N O R I M S K O P R A V O

U razdoblju Kraljevstva udareni su temelji rimskom pravu. Izvor formiranja prava bio je običaj, a čuvar običaja – svećenički kolegij pontifikâ. Tako je pravo svoj korijen imalo u religijskim okvirima. U to doba pojavljuje se podjela prava na *fas* i *ius*. Fas obuhvaća božanske propise, *ius* – propise vlasti i ujedno sud. U rano doba *fas* je obuhvaćao široko područje; međunarodne odnose, kaznene prijestupe, sklapanje braka, usinovljenje, razne ugovore, utvrđivanje granice – sve je to bilo vezano uz religiju. Provoditelj prava i pravde je bio kralj, koji je to činio u osobite dane (*dies fasti*) na sudištu (*tribunal*) sjedeći na stolici od slonovače (*sella curulis*). Do njega su stajali liktori, a pred njim optuženik ili stranke u sporu. Sam kralj na sud zove kada se radi o izdajstvu države (*proditio*) ili o nepokornosti javnim institucijama (*perduellio*). Kao sa veleizdajnicima postupa se i sa onima koji su ubojice (*parricidae*), oskvrnitelji žena, djevojaka i dječaka, zatim palikuće, krivi svjedoci, oni koji po noći tuđe žito požanju, pa i oni za koje se utvrdi da su crnom magijom začarali da žetva slabo rodi. Mučenje i tortura se smjela primjenjivati samo na robovima. Rimljani (u svim njihovim razvojnim fazama) ne poznaju instituciju zatvora u modernom smislu. Radi toga je najčešći oblik izmirivanja odštete u rano doba bio u stanovitom broju (*multa*) stoke stoci ili nekoj drugoj zadovoljštvini (*poena*), ili je optuženik bio oslobađan ili osuđen na smrt ili progonstvo (što je teža kazna od smrtne). Kralj je mogao dati da se neko išiba, tj. bičuje. A primjenjivalo se i pravilo taliona : oko za oko, zub za zub. Smrtna kazna se izvršavala na razne načine : bacanje sa stijene (Tarpejska stijena je bila vrlo popularna za ovaj čin), krivoga svjedoka (krivokletstvo) bace niz pećinu, lopova žetve objese, a palikuću spale. Pored komicija pomilovati od najtežih osuda mogao je učiniti i „božiji čin", npr. kada zločinac klekne ispred svećenika Jupitera, taj dan ne smije biti bičevan; ko pređe okovan preko praga svećenika,

okovi mu se moraju skinuti; a osuđeniku na smrt je poklonjen život ako je na putu ka stratištu sreo vestalku (koja se morala zakleti da se to desilo slučajno). Postojalo je kao i u Grčkoj pravilo azila na svetom prostoru. U slučaju da je riječ o familijarnim stvarima, sudbeni odnos se prepusta „ocu porodice“. Dobar dio običajnog prava koji se primjenjivao za vrijeme posljednjih kraljeva, vjerojatno je našao odraza i u Zakoniku 12 ploča (prvom kodificiranom, zapisanom i objavljenom rimskom pravu) iz sredine V. st. p. n. e.

E K O N O M I K A

Ekonomsku osnovicu rimske zajednice u kraljevsko doba činila je poljoprivreda. Poljoprivredna djelatnost je milenijumima prije nego što je rimski svijet započeo svoj život bila glavna privredna grana Italije i Mediterana. I to svoje značenje je kontinuirano zadržala sve do početka industrijske epohe. O toj drevnosti i bitnosti poljoprivredne djelatnosti najbolje svjedočanstvo pružaju i mnogobrojni festivali direktno ili indirektno vezani za agrikulturu. Za Rimljane svih razdoblja bavljenje poljoprivredom se smatralo najdostojnijim zanimanjem. Mnogi pisci koji su nostalgično govorili o starim dobrim vremenima, opisivali su ih u pastoralnom smislu, u idiličnom i idealnom okružnju kada je svaki građanin imao svoj posjed i kada bi odgovorni i ozbiljni građanin sa svoga oranja i rada na zemlji bio pozivan na dužnost. Zato se u tom nekom javnom poimanju socijalno - ekonomskog uređenja bavljenje poljoprivredom nije smatralo samo nečim što je neophodno za život, nego i kao idealizirani način života.

I do samoga kraja Rimske države agrarno pitanje je imao primarnu ulogu u životu rimskog društva. Od servijanskih reformi pa praktično sve do kraja Republike se i nečiji društveni, politički i vojni status temeljio na imovini koja proizlazi iz poljoprivrede (i zemljoradnje i stočarstva). Zato je i pitanje posjedovanja ili ne posjedovanja zemlje bilo često ključan element nečijeg života. Ratovi su vođeni kako bi se došlo do više zemlje (u smislu površine koja se može iskorištavati, a ne pukog povećanja prostora), a nakon marijevskih vojnih reformi i stvaranja profesionalne vojske, ljudi su postajali vojnici i sa nadom da će nakon časnog otpusta dobiti i svoje "parče zemlje".

O poljoprivredi u rimskom svijetu osnovne informacije daju sačuvane agrikulturne rasprave Katona Starijeg (kraj III. – prva polovina II. st. p. n. e.), Varona (sredina I. st. p. n. e.), Kolumele (I. st. n. e.), Paladija (iz IV. st. n. e.) te određeni podaci Plinija Starijeg (posebno od XII. do XIX. knjige, i naročito u XVIII. knjizi svoga djela *Naturalis historia*) kao i pastoralni pjesnički opus Vergilija. O razvitku poljoprivrednih odnosa vrijedne podatke daju i drugi pisci, kao npr. Apijan u uvodu svojih „Građanskih ratova”. Uz to, i arheološki nalazi daju vrijedne informacije o poljoprivrednoj djelatnosti, uključujući iskopavanja seoskih gazdinstava, pronalaske alatki, kao i određene prizore na mozaicima, freskama, reljefima, keramici, metalnim predmetima i drugim objektima.

O važnosti stočarstva u ranim periodima govore i imena *Porcius* (*porcus, i, m* = svinja), *Asinius* (*asinus, i, m* = magarac), *Vitellius* (*vitellus, i, m* = tele), *Ovidius* (*ovis, is, f* = ovca). Iako je stoka imala veliku važnost, nisu bili zanemareni ni zemljoradnja i povrtlarstvo. To dokazuju i imena *Fabius* (*faba, ae, f* = grah), *Cicero* (slanutak/leblebija), *Piso* (*pisum, i, n* = grašak), *Caepio* (*caepa* ili *cepa, ae, f* = crveni luk). Vremenom su u ishrani sve više dominirali poljodjelski proizvodi (zajedno sa mliječnim proizvodima i jajima) u odnosu na meso. Žitarice, grožđe i masline su postajali osnovni sastojci ishrane.

Takvo stanje se zadržalo i u kasnijim razdobljima rimske historije, pa je tako rimska civilizacija (čiji stub predstavlja grad u mediteranskom, grčko – rimskom stilu i koja ih širi po barbarskim dijelovima Europe i sjeverne Afrike) ustvari bazirana na poljoprivredi. I zato se u toj rimskoj civilizaciji gradova, seoski život više cijenio i volio nego gradski. To je prilično suprotno od današnjih poimanja, gdje se nažalost i potpuno bezrazložno selo i poljoprivredna aktivnost često posmatraju kao nešto „niže".

Temeljni stub rimske moći bilo je slobodno seljaštvo, i radi toga se uvijek nastojalo da broj seljaka bude veliki, ako ne od samih rimskih građana, onda praksom „uzimanja ljudi" iz drugih naroda (često iz reda poraženih ili naseljavanjem stranaca) i njihovim brzim apsorbiranjem. I drugi su narodi osvajali zemalja, ali nijedan nije umio sa znojem na čelu i plugom po drugi put osvojiti i u svojinu pretvoriti zemlju, kopljem pridobijenu, kao rimski narod. Sto se ratom stiče, moze se i ratom opet izgubiti, ali nikada ono, sto je orač osvojio. Rimljani su mnogo bitaka izgubili, ali jedva da su ikada ustupili zemljišta kod sklapanja mira; a to imaju zahvaliti žilavosti seljaka svojih, koji su čvrsto držali polja i oranice kao vlasništvo svoje. Veličina Rima sagrađena je na prostranom i neposrednom gospodovanju građana nad zemljom.

Rimski svijet je poznavao četiri načelna odnosa u upravljanju i korištenju zemljišnog posjeda : 1. Osobni rad vlasnika i njegove familije uz povremenu pomoć nekih drugih pojedinaca (bilo kao moba ili uz plaćanje), 2. Zakupac obrađuje ili nadničari i u kojoj vlasnik i zakupac dijele proizvode sa farme u određenom odnosu. 3. Na farmi rade robovi. 4. Farma je iznajmljena zakupcu. U ranim razdobljima najčešći odnos je bio onaj prvospomenuti, u vrijeme Kasne Republike treće spomenuti.

Po predaji, prilikom osnivanja grada Romul je razdijelio zemlju, u privatno vlasništvo, između građana pri čemu je svaki građanin dobio po dva jugera (juger je iznosio oko ¼ hektara[30]), s tim da taj zemljišni posjed prelazi u nasljedstvo (*heredium*, od riječi *heres* – nasljednik). Po svemu sudeći, ovdje je riječ o poljoprivrednom gospodarstvu i zemlji oko njega. Znatan dio zemljišta bio je u javnom vlasništvu i zvao se *ager publicus*.

Osnovni temelj bogatstva činila je stoka (nije slučajnost što riječ *pecunia* – novac dolazi od riječi *pecus* – stoka), što objašnjava važnost pastirskih kultova, te niz italsko – rimskih mitoloških i tradicijskih priča u kojima su središnje mjesto imali pastiri. Klasični novčani sustav u rimskom kraljevstvu još uvijek nije bio zaživio pa je logično očekivati da stoka i njena veličina i kvaliteta održavaju glavno mjerilo vrijednosti.

Kao drugo sredstvo trgovine i prometa vrlo rano upotrebljivan je i bakar (*aes*), a odatle je nastao izraz bakrenka, bakrena vrijednost, procjena (*aestimatio* od *aes*). Određeni oblici metalurgije, zanatstva (svirači, zlatari, kotlari, tesari, bojadisari, lončari, čizmari) i trgovine (koja je u najranije doba sa vanitalskim svijetom bila u rukama feničkih i grčkih trgovaca i pomoraca), kao vanpoljoprivredne grane, postojali su i za vrijeme vladavine tradicionalnih latinsko – sabinjanskih kraljeva. Međutim, tek se za dinastije Tarkvinijevaca Rim počeo transformirati i u znatan trgovački i zanatski centar, što je rezultat i kulturolškog progresa uslijed etrurske dominacije. Ipak, i tada je poljoprivreda bila dominatna ekonomska grana, i Rim je i dalje imao obilježje seljačkog grada. Potrebno je istaći da imovinske razlike u to vrijem još nisu bile znatne, da se način života i patricija i plebejaca odlikovao jednostavnošću i

[30] 1 hektar = 10 000 m2

skromnošću. Zemljišni posjedi su više manje – bile slične veličine i tada nije postojao sustav velikih imanja. Fizički rad nije bio sramota, naprotiv smatran je vrlinom (*virtus*) i čak mnogi tada istaknuti patriciji su i sami radili na svome malom posjedu. I iz istaknutijih rimskih familija žene su vodile domaćinstvo i same se bavile fizičkim radom (često je riječ o predenju, što je postala odrednica za moralne i čestite Rimljanke). Ali, i pored slabijih imovinskih razlika unutar tadašnjeg rimskog društva, postupno se počelo pojavljivati zelenašenje i lihvarstvo. A sa tim je sve više počela da se i javlja pojava dugovanja i dužničkih problema, iako to više pripada narednom republikanskom periodu.

Vlasništvo

Načelo privatnog vlasništva se u početku razvijalo na osnovi robova i stoke (*familia pecuniaque*). U rano doba rimsko pravo još uvijek nije znalo za razliku nepokretne i pokretne imovine, niti za zalaganje (umjesto toga se odmah određuje prijenos kao na kupca). Ugovori koje Država sklopi sa građaninom imaju valjanost bez formaliteta. Ali u vlasnička pitanja koja se pojave među pojedinim građanima se javna vlast ne upliće, i tu se sve zasniva na zadanoj riječi (*fiducia*) i strahu od krive kletve pred bogovima. Javnoj vlasti se moglo tužiti kada otac ne da zarucenu djevojku ili zbog kupovine (*mancipatio*) i zajma (*nexum*). Duznik mora i glavnicu i kamate (od deset posto) vratiti. Ako duznik nije državi platio dug, bio je odmah prodan sa svim sto je imao. Ako privatni duznik nije htio platiti, tuzitelj je imao pravo uhvatiti ga (*manus iniectio*), pa ga pred sud dovesti. Ako optuženik nije imao niti odštete niti branitelja, kralj bi ga predao tužitelju kao roba. Za 60 dana je tužitelj tri puta izložio dosuđenoga roba kao dužnika te vikao na trgu u say glas, neka mu se tko smiluje; ako se nije nitko našao, koji bi se za njega zauzeo, tada ga je vjerovnik smio u ubiti i njegov leš među druge vjerovnike podijeliti, ili njega s obitelji prodati kao roba van rimskog područja, ili ga pako kod sebe zadržati za roba.

V O J S K A

Rimski svijet je gotovo unikantan u antičkom periodu u smislu da je njegova vojna historija dobro dokumentirana od samoga njegovog početka pa do kraja. Ustvari, historiografska djela o periodu rimskog svijeta ubjedljivo najviše podataka daju o ratovima. I pored toga što su neke historije sa obiljem vojno – ratnih podataka nestale u vihoru povijesti, a da su priče o najranijem periodu poluapokrifne, vojna i ratna historija rimskog svijeta je najbolje poznati aspekt njegovog postojanja. To ujedno jasno ukazuje na to kolika bila uloga vojske u rimskom svijetu.

Kada se analizira, objašnjava i vodi rasprava o oružanoj sili Rimske države (*exercitus Romanorum*), potrebno je uvijek imati na umu da je riječ o fleksibilnoj instituciji koja je proživljavala unutarnje promjene, prilagođavanja, adoptiranja u praktično svim svojim segmentima i epohama kroz koje je postojala. Ona je počela zasnovana na rodovsko – plemenskoj organizaciji, da bi kasnije prešla na centurijatsku organizaciju građanske milicije što je forma koju je zadržala skoro pet stoljeća, da bi onda postala profesionalna vojska. Različite su bile i formacije i rasporedi jedinica u pojedinim epohama historije rimskog svijeta. Ona se mijenjala i u odnosu prema strateškim i taktičkim doktrinama, kao i u korištenju tipova i ofanzivnog i defanzivnog oružja, oklopa i uniformi. Mijenjale su se i osnovne borbene jedinice, njihova brojnost i sastav, uvođene su nove formacijske forme, izbacivane ranije...itd... Nekada su glavne operativne jedinice bile centurije, zatim manipule i onda kohorte...Neke jedinice

karakteristične za Srednju Republike više uopće ne postoje u principatu, a javljaju se novi tipovi vojnih rodova, dok se u dominatu dešava još radikalnija transformacija. Danas se potpuno pogrešno u masovnoj kulturi oružana sila rimskog svijeta predstavlja prilično pojednostavljeno, uglavnom kroz vizuru stanja, oblika i tipova I. i II. st. n. e., potpuno prenebregavajući činjenicu da je riječ o institucija koja se mijenjala sukladno vremenu i historijskim okolnostima i mogućnostima. Kacige i oklop koji se u nekoj modernoj kolektivnoj svijesti uglavnom vežu za legionare, su ustvari bili karakteristični i nošeni samo u jednom, relativno kratkom, vremenskom odjeljku postojanja rimskog svijeta. Pošto je oružana sila rimskog svijeta kontinuirano doživljavala promjene i transformacije, vrlo je teško izvršiti neku vrstu sistematizacije ove vrlo bitne institucije rimskog svijeta. Možda bi se samo načelno, i to sa velikom zadrškom, mogla sistematizirati na sljedeći način : 1. „Romulijanska" vojska, 2. „Servijanska" vojska, 3. Srednjorepublikanska vojska, 4. „Marijevska" profesionalna vojska, 5. „Augustovska", principatska vojska, 6. „Dioklecijanska", dominatska vojska. Vojska Srednje Republike se u velikoj mjeri u svojoj suštini, pa djelimično i u formalističkoj terminologiji, razlikovala od vojske dominata. Ono što je zajedničko svim tim tipovima oružanih snaga jeste uska povezanost sa mijenama političkog sustava i državnog uređenja kao i ekonomskim, društvenim i općekulturnim razvitkom i rimskog svijeta i općenito euromediteranskog područja. Možda bi se kao zajednička karakteristika oružanih snaga mogla povući i tendencija ka standardizaciji i sistematizaciji, pragmatičnom posuđivanju, kopiranju i adaptiranju, fleksibilnosti na svim poljima vojne politike, izraženoj disciplini, upornosti u ratu (i pored nekada velikih gubitaka i značajnih poraza), kohezivnosti oko institucije rimskog građanstva.

Prije „servijanskih reformi" vojska je bila zasnovana na plemenskoj organizaciji, slično drugim željeznodobnim zajednicama. Vojna služba je znači imala karakter plemenske milicije, i smatrana je i pravom i obavezom onih koji imaju zemljišne posjede. Svi muškarci, sposobni i u dobi za vojništvo su smatrani vojnicima. Opremanje vojnika je zavisilo od njihove imovinske sposobnosti. I taktička doktrina je bila zasnovana na načinima sukobljavanja i ratovanja njima suvremenim europskim željeznodobnim zajednicama. Česti su bili prepadi i upadi, dvoboji istaknutih pojedinaca...itd... Po rimskoj tradiciji, Romul je bio taj koji je osnovao rimsku vojsku. Vojna formacija je nazvana legija (*legio*, *onis, f.* od *legere* = skupljati, izabrati, pozvati, unovačiti; sama riječ je indoeuropskog porijekla i ima protoindoeuropski korijen *leg- sakupiti, govoriti; uporediti sa grčkim λέγο = brojiti, brati, govoriti).

Sve do marijevskih reformi, legije su bile godišnje ili ad – hoc skupljane, korištene i raspuštane. I zato je sve do marijevskih reformi postojalo na stotine i stotine imenovanih i numeriranih legija, od kojih je samo oko 50 identificirano. Čak i u periodu od marijevskih reformi pa do konačne augustovske regulacije legijskog suatava, bilo je dosta legija koje su osnivane, pa onda raspuštane, pa bi se podizale nove ... itd... Tek sa uspostavom principata utemeljen je i sustav stalnih legija, koje se u regularnim periodima popunjavaju. I te legije su sve poznate po imenima, brojevima i borbenim itinerarijima, i značajan broj ih je postojao puna četiri stoljeća. Legija je načelno pripadala samo rimskim građanima, ali je bilo i domišljanja kada je ljudstvo bilo neophodno. Tako su u vrijeme II. punskog rata robovi oslobađani, dobijali bi i građanstvo i automatski mobilizirani u vojsku. Julije Cezar je za galskih kampanja podigao jednu legiju od samih Gala, koji su naravno po automatizmu dobili građanstvo.

Okosnicu vojne "romulanske" organizacije činila je rimska patricijska trijada. Po Liviju, prvotna rimska legija (koju je podigao Romul) se sastojala od tačno 3000 pješaka i 300 konjanika, po trećinu od svakog od tri plemena. Svaka familija je trebala dati 1 pješaka, znači rod (koji se isto zasnivao na dekadnom sustavu od 10 familija) je davao 10 pješaka i 1 konjanika, kurija je davala onda 100 pješaka i 10 konjanika, a tribus 1000 pješaka i 100

konjanika. Konjanici su nazvani *celeres* (“brzi”), što je i naglašavalo i njihovu ulogu kao pokretnog dijela vojske. Tarkvinije Prisk je vjerojatno duplirao brojnost konjice.

Naravno, ovakav precizan tip vojne organizacije koji je navodila rimska tradicija vjerovatno nije bio održavan i u stvarnosti. Ta “romulanska” plemenska, kurijatska vojska (po Teodoru Momsenu), je uglavnom imala ograničeni vojni potencijal i angažman. Uglavnom se zasnivala na okršajima na rimskom području i njegovom neposrednom okruženju. Ta rana rimska organizacija, taktika i strategija ne bi se trebala puno razlikovati od sustava koji je vladao u homerskoj Grčkoj.

Sa „servijanskom reformom“ se konačno prešlo na znatno ozbiljniju i kvalitetniju organizaciju, koja je sličila na hoplitsku, helenski i etrursku organizaciju. Vojska je organizirana na centurijatskom načelu, paralelnom sa novouvedenom društveno – ekonomskom i političkom strukturom rimskih građana. Sa „servijanskom reformom“ je potpuno razbijena plemenska struktura vojske, a njeni pripadnici su bili svi rimski građani (uključujući i oslobođenike i absorbirane doseljenike). Vojska u sebi više ne održava razliku između patricija i plebejaca i svi muškarci od 18. do 60. godina su obavezni na vojnu službu. Izvršena je i starosna diferencijacija i to na juniore (oni koji podliježu momentalnom dizanju u oružane snage) i seniore (predstavljaju neku vrste strateške rezerve, koja se mobilizira samo u uvjerima krajnje potrebe).

Pošto je opremanje zavisilo od imovinske snage samih vojnika, regularne linije su pripale onima sa boljom opremom, bolje reći onima koji su je mogli priuštiti. Tako je postojala distinkcija na one koji su bili naoružani na hoplitski način, one u lakoj pješadiji (nazvani *rorarii*, iz njih će se kasnije razviti veliti) i na one u lakoj konjici. Kao glavno individualno oružje je bio kratki mač za ubadanje italskog dizajna. U kraljevsko i ranorepublikansko doba nosio se okrugli štit zvan *aspidai* (ἄσπιδαι).

Prelazak sa plemenske milicije na hoplitski uređenu vojsku su možda uzrokovali općekulturni razvitak ubrzan sa dolaskom na vlast tarkvinijevske dinastije etrurskog porijekla, kao i sve življi odnosi sa grčkim svijetom, posebno kolonijama u južnoj Italiji.

Pored obaveze (ili privilegije; zavisno od situacije i statusa pojedinca) rimski građani su u prvo vrijeme imali obavezu i javnih radova, koji su bili vezani za odbrambene poslove (latinska riječ za nasip, bedem = *moenia* je označavala i tlaku, kuluk). Za vrijeme dinastije Tarkvinijevaca, pored rimske milicije, izgleda da je bilo angažiranja i profesionalnih vojnika, kao što su uglavnom bile plaćeničke družine (kojima se bio kao tjelesnom stražom okružio Tarkvinije Oholi). Ovakvo “servijansko” uređenje vojske se prenijelo i u ranorepublikansko doba, samo sa tom razlikom što su vrhovni zapovjednici, umjesto kraljeva, postali ranorepublikanski pretori.

Od servijanskog ustrojstva i u ranorepublikansko doba, oružana sila Rimske države je ličila po ustrojstvu, opremljenosti i vojno - taktičkoj doktrini na grčku hoplitsku strukturu. Borbe su vodile na ravnijem terenu, sa kopljanicima koji su formirali prednje redove i koji su pritiskali protivničke redove uz pomoć strijelaca, bacaća sulica i praćkara. Konjica je podržavala

pješadiju. Iako je riječ o snažnoj formaciji, ona nije bila manevarski fleksibilna. I ovakav način borbe je ipak u sukobu sa planinskim narodima Volscima, Ekvima i kasnije Samnitima pokazivala svoje nedostatke. I nakon "servijanske" reforme zadržali su se i rudimenti plemensko – rodovske organizacije u pojedinim slučajevima vojne aktivnosti, o čemu svjedoći pohod roda Fabija na Veju, istina pod državnim odobrenjem i pod vodstvom državnog magistrata.

Annales

R A N A R E P U B L I K A

S T V A R A N J E R E P U B L I K E

Institucije rane Republike

Sa istjerivanjem kralja Tarkvinija Oholog i njegove uže porodice (što je učinio pokret koji su predvodili kraljevi rođaci), uspostavljen je novi sustav pod imenom Republika (od *res publica* = stvar publike; javna stvar; zajednička stvar).[1]

Za Rimljanina je *res publica* bila i javno dobro, odnosno imovina koja je po shvatanju antičkih ljudi bila zajedničko vlasništvo svih građana, a ne vlasništvo neke metafizičke društvene formacije. *Res publica* je podrazumijevala i zbir javnih poslova, odnosno sve političke institucije koje su Rimljani izgradili i pomoću kojih su upravljali državom. Samim tim *res publica* je postala i izraz pod kojim se podrazumijevala veza, ono zajedničko što objedinjava građane, odnosno stvara državu. Po takvom shvatanju država nije zaseban organizam, nego je i ona sama produkt zajedništva svih građana, i samim tim nije bila odvojena od bilo koga svoga građanina. To potvrđuje i pojam *civitas,*[2] koji ima više mogućih tumačenja, pa se može definisati i kao građanstvo (pravo pripadnosti određenoj zajednici) i kao država i kao sam grad. On je analogan sa grčkim terminom *politeia.* Za Rimljane je i *natio* direktno proizlazio iz političke veze, a ne etničke ili religijske pripadnosti. U našem jeziku pojam „država" odražava na najbolji način otuđenje (uvjetovano različitim historijskim, političkim, društvenim i kulturološkim razlozima) običnih ljudi od te zajedničke veze javne vlasti koja ih objedinjuje i ukazuje na feudalni karakter (državina = ono što neko drži, što mu pripada = posjed).

Pored *res publica*, na koju su rimski građani prenosili, bar teorijski, dio svoga suvereniteta, postajala je i suverenost koju je on zadržavao-njegova *res privata*. Rimsko društvo je bilo posebno osjetljivo na svaki, pa i najmanji pokušaj remećenja ustaljenog odnosa javnog i privatnog. Za svakog građanina njegova *res privata* je bila svetinja, dakle njegova porodica, imovina i sloboda morali su biti zaštićena od svakog prisezanja države. Iako je Rimljanin u pravilu bio slobodan čovjek, on je bio saglasan sa svim onim što je od njega tražila *res publica*. Koliko god bio privržen svojoj *res privata*, Rimljanin je isto, ako ne i više bio privržen zajednici, tj. *res publici*, za koju je u republikansko doba bio spreman i život položiti.

Uspostava Republike nije značila da je došlo do radikalnog ili korjenitog preustroja institucionalnog sustava Rimske Države. Došlo je samo do nestanka stare kraljevske institucije, umjesto koje su uvedene dvije nove institucije (jedna svjetovnog, a jedna religijskog karaktera), dok je većina ostalih političkih i vojnih institucija ostala funkcionalna u punom kapacitetu. Nije došlo ni do promjena u običajno - zakonsko – sudskom sustavu ni u staleškom i društveno – ekonomskom i imovinskom ustrojstvu. U tom kontekstu se mora postaviti pitanje da li zbacivanje Tarkvinija Oholog ustvari uopće bila revolucija ili samo jedan obični državni udar kojim je već dominirajuća elita uklonila svoga vrhovnog predstavnika jer joj se nije sviđao zbog niza razloga.

Umjesto kralja, uvedena je nova institucija vrhovnih izabranih funkcionera (izabrani državni funkcioneri su uopćeno nazivani magistrati/*magistratus* od riječi *magister* =

[1] Od latinskih riječi *res, rei f* = stvar i *publica, ae f.* = javnost.

[2] *Civitas, atis f,* doslovno ono što proistiće iz *civis, is*- građanin.

najviši, najveći, učitelj, nadzornik), koji su izabrani na mandatni period od 1 godine i to u paru (kako bi se spriječila koncentracija vrhovne izvršne vlasti u rukama jednog čovjeka). Činjenica da se mandat vrhovne izvršne magistrature ograničava na samo godinu dana, da se u nju uvodi pravilo kolegijalnosti (svojstveno rimskom konstitucionalnom ustrojstvu) jasno pokazuje koliko su „očevi" mlade Republike željeli da se odmaknu od načela monarhizma i spriječe bilo kakav pokušaj obnove kraljevske vlasti. To se prilično duboko usadilo u rimsku javnu svijest da je optužba da se teži kraljevskoj vlasti postala jedna od najtežih optužbi u rimskom političkom diskursu. Tek će nakon pet stoljeća, najviše političke i vojne moći u Rimskoj državi biti skoncentrisano u instituciji koju je obnašao samo jedan čovjek, bez ikakve kolegijalnosti

U početku su ovi magistrati, nosioci najviše izvršne vlasti u osnovanoj Republici, nosili naziv pretori (*praetores*, od prefiska *prae* = nešto predvoditi; u tom slučaju bi pretor značio vođa).[3] Ovu ranorepublikansku instituciju pod imenom pretori ne bi trebalo smatrati istovrsnom sa istoimenom institucijom iz kasnijih republikanskih i ranocarskih razdoblja. Ranorepublikanski pretori su ustvari konzuli iz doba srednje i kasne Republike, te principata i dominata. Na njih su prenešene skoro sve kraljevske ovlasti (vojne, sudbene, vođenje javne uprave, vođenje vanjske politike) sa *imperium* (uključujući i simbole, izuzev dijademe i zlatom izvezena purpurna odijela)[4], izuzev onih religijskih koje su prenešene na svećenika pod nazivom *rex sacrorum* (koji je nosio kraljevski naziv jer nepromjenljivost svetih uredbi nije dopuštala odvijanje određenih religijskih i kultnih obaveza nekome ko nije nosio titulu *rex*).

I na ovom primjeru su Rimljani pokazali fantastično umijeće kompromisa i praktičnog rješavanja problema. Tako su osnivanjem ove svećeničke službe, Rimljani zadovoljili bar formalno svetost naziva *rex* (u smislu glavne osobe za religijsko – ritualnu sferu života), a kako bi se spriječilo da imaju kralja u punom političkom i vojnom smislu, *rex sacrorum* nije smio obnašati nikakve državne i vojne funkcije (slično Jupiterovom flamenu, a različito od augura i pontifika). Slično su postupili i Atenjani kod kojih je, nakon odbacivanja monarhije (Βασιλεύς/basileus = kralj) osoba zadužena za javne religijsko – kultne poslove nosila titulu arhonta basileusa (Ἄρχων Βασιλεύς). *Rex sacrorum* (nekada nazivan i *rex sacrificulus*) je u najranije republikansko doba imao veće značenje nego vrhovni pontifik. Po gramatičaru Festu „sveti kralj" je u rangiranju svećenika imao primarni prestiž, a zatim bi dolazili po hijerarhiji *flamines maiores*. Vremenom je kolegij pontifika postao najvažniji svećenički kolegij, a *pontifex maximus* je postao vrhovni svećenik. Za vrijeme Republike, „sveti kralj" je bio biran od vrhovnog svećenika sa liste patricija koju bi

[3] Nekada se koristio i izraz *iudices* – sudije, što je ukazivalo i na sudbene ovlasti ranorepublikanskih pretora. U ovim prelaznim protohistorijskim periodima kada dominira običajno (često ne zapisano) pravo, sudbena vlast, odnosno institucija sudije/sudca (onoga koji ima ovlaštenje da presuđuje i tako funkcionalno i faktički odlučuje) je često bila i najsnažnija politička funkcija u politiji. Ona je znala podrazumijevati i vrhovno vojno zapovjedništvo, kao i neka druga izvršna (pa i zakonodavna) ovlaštenja. Tek sa jasnijim pravnim i zakonskim razvitkom, kodifikacijama i posebno sa javnim objavljivanjem i obznanjivanjem zakona smanjuje (bolje rečeno ograničava) se realna moć sudija, i oni gube sva druga ovlaštenja izuzev onih striktno sudbeno – pravno – zakonskih (što je uostalom praksa i danas). Dobar primjer sudija kao vrhovnih vođa određene zajednice pružaju starohebrejske biblijske sudije koje su upravljale jevrejskim plemenima do prerastanja te zajednice u državnu cjelinu monarhijskog tipa.

[4] Za razliku od kraljeva koji su se vozili u kolima, ranorepublikanski pretori su pješke hodali po gradu poput ostalih građana.

predlagao kolegij pontifika. Njegova inauguracija je izvođena pred skupštinom sazvanom samo za tu svrhu koja se nazivala *comitia calata*. „Sveti kralj" je nosio i ceremonijalnu sjekiru, a čin žrtvovanja je izvodio *capite velato* (pokrivene glave) na kalende svakog mjeseca. Na none je objavljivao praznike za taj mjesec, a 23. III. i 24. V. je izvodio žrtvovanje u Komiciju. Drugi rimski svećenik koji je nosio titulu „kralja" je bio *rex Nemorensis*. Inače „sveti kralj" je bio osobenost italskih zajednica, pa se na ovu titulu nailazi i u latinskim gradovima Lanuviju i Tuskulu te u etrurskoj Velitri. Flamini, pontifici, *rex sacrorum* su predstavljali glavni oslonac koji se brinuo za „religiju Nume".

Pošto su ranorepublikanski pretori primarno bili i vrhovne vojne starješine, oni su birani u centurijatskim, a ne kurijatskim (koji su ih ipak potvrđivali) komicijama. U najstarije doba išao bi samo jedan ranorepublikanski pretor u rat, dok bi drugi ostao u Rimu (ako nije bilo na nekoj drugoj strani rata). Ako je neprijatelj bio jak, pojačaše silu i sjediniše se oba, te su ratovali zajedno. Ranorepublikanski pretori su imali imunitet za vrijeme obnašanja funkcije, nisu bili javno plaćani i nakon odstupanja sa dužnosti mogli su biti pozvani na odgovornost za ono što su učinili dok su bili najviši magistrate Države. Ranorepublikanski pretori su sazivali Senat i komicije, a oni i dovode strane poslanike u Senat. Oni su i predlagali zakonske prijedloge za glasanje, a onda su morali i provoditi zakone koje su izglasale komicije, te bi time nadzirali i sav unutarnji život Države. Ranorepublikanski pretori su imali i pravo pozivanja i hapšenja (*vocatio et prensio*) i u znak svoje vlasti raspolažu sa po 12 liktora koji nose *fasces*, bez kojih javno nikada neizlaze. Ali unutar pomeriuma (svete gradske granice) u *fasces* se nisu smjele nalaziti sjekire (kao znak da na tome prostoru nisu vojvode, jer unutar pomeriuma nije smjela boraviti vojska). Veći djelokrug ranorepublikanski pretori imaju kao vojskovođe izvan pomeriuma, ili izvan rimskog područja. Tada su imali potpuno i neprikosnoveno zapovjedništvo (u okviru toga imaju i najšire kazneno pravo sa pravom života i smrti). Upravo zbog iznimnih izvršnih ovlašćenja koja su imali, ova najveća rimska magistratura je bila kolegijalnog tipa (protiv odredbi jednog ranorepublikanskog pretora važio je priziv na drugoga). Drugi, ograničavajući faktor njihovoj potencijalnoj samovolji je bilo moguće pozivanje na odgovornost nakon polaganja službe. Često se znalo dogoditi, da su zbog nezakonita postupanja i posebno radi skrivljene nesreče u ratu, najviši magistrati (nakon predaje dužnosti) bili optuženi i osuđeni.

Centurijatske komicije su se sazivale javnim pozivom tri nundine (tjedan sa osam dana) prije dana održavanja (*dies comitialis*). Mjesto za održavanje komicija je bilo na Marsovom polju, gdje je bilo za to odabrano mjesto pod nazivom *saepta* ili *ovile* (doslovce ograda, obor ili ovčarnica). Nakon božanskog odobrenja, koje su potvrđivali auspicijama, skupština je otvarana sa žrtvom i molitvom *quod bonum feIix faustum fortunatumque sit* („da bi dobro, sretno, čestito i u dobri čas bilo"). Za tim se pred komicije stavlja predmet na glasanje (*velitis, iubeatis, Quirites, hoc fieri*). Predmetom bijaše obično ili izbor, ili zakon, ili priziv u kriminalnim stvarima. Kod zakona komicije su mogle samo prijedloge podnosioca ili odobriti ili odbaciti (nije bilo diskusije). Ako su ga odobrili, onda je tek došlo pred *comitia curiata*, koje bi ga potvrđivale. Centurijatske komicije su mogle kao posljednja instanca odlučivati i o prizivu na smrtnu presudu.

Uloga Senata je naglo porasla, jer su se ranorepublikanski pretori birali iz okvira njegovog sastava, a nakon mandata oni su se i sami vraćali u Senat. Ranorepublikanski pretori su sve više postajali samo izvršno oruđe volje patricijskog Senata. Djelukrug senata protezao se na vanjske poslove: na rat, mir, novačenje, naimenovanje zapovjednika i vojvoda, i dozvolu trijumfa pobjedniku. U unutarnjoj upravi pripadao je Senatu najviši nadzor nad religijom i kultom, dozvola izvanrednih igara, ferija, svečanosti, uprava državnih dohodaka i rashoda. Odluka Senata se zvala *senatus auctoritas*, a ako je bila pismeno sastavljena zvala se *senatus consultum*, te je mogla obuhvatati mnogo predmeta (*decreta*).

Za prvi par ranorepublikanskih pretora (ili vođa) za 509. god. p. n. e. su na prijedlog prefekta Grada u centurijatskim komicijama izabrani Lucije Junije Brut i Lucije Tarkvinije Kolatin. Međutim, ni jedan ni drugi nisu završili svoj mandat nego je prvo umjesto Kolatina (koji je pod pritiskom odstupio sa funkcije) izabran kao *suffectus* Publije Valerije kasnije nazvan Publikola (koji je četiri puta neprekidno bio konzulom), a nakon pogibije Bruta je izabran Spurije Lukrecije Tricipitin (*Spurius Lucretius Tricipitinus*). Nekoliko dana kasnije je i Spurije umro, pa je umjesto njega izabran Marko Horacije Pulvil (*Marcus Horatius Pulvillus*).

Po Liviju narod nije mogao da podnese vlast bilo koga sa tarkvinijevskim imenom, pa je Kolatin od svojih kolega ubijeđen da da ostavku na svoju poziciju i povuće se iz Rima. Kolatin je sa svojom imovinom i familijom otišao u latinski grad Lavinij.

Uz Junija Bruta, Publije Valerije je najznačajnija ličnost za stvaranje Republike. Njegovo porijeklo po agnatskoj liniji je iz familije koja je došla iz sabinskog kraja za vrijeme kralja Tita Tacija. Prije nego što je započeo sa obnašanjem javnih dužnosti, Publije Valerije je bio branilac plebejaca kao *benefactor*. Ova snažna osobnost, nepokolebljivo odana ideji Republike je svojim karakterom utjecala da se stvori sustav koji će biti karakteristika državnog uređenja u narednih pet stoljeća. Bez njega bi teško bilo zamisliti opstanak Republike. Kada je narod počeo da komentira da on namjerava da uspostavi sopstvenu monarhiju, jer podiže veličanstvenu kuću na vrhu Velijskog brda, Publije Valerije je ne samo zaustavio konstrukciju kuće, nego je i demolirao u toku samo jedne noći. On je četiri puta bio izabran za ranorepublikanskog pretora i to 509., 508., 507., i 504. god. p. n. e. Obnašao je najvišu izvršnu magistraturu u najosjetljivijem periodu, kada se mlada Republika suočavala sa pokušajima restauracije Tarkvinija, napadima Porsene i ratovima sa okolnim zajednicama. Upravo zahvaljujući i političkom umijeću, reformama, odgovornosti i snazi republikanskih uvjerenja Publikole, ova rimska državna formacija je uspjela da preživi vrijeme svoga rođenja. Publikola je ustvari pravi graditelj Republike, jer joj je omogučio ne samo da preživi, nego da joj da osnovni kostur na kojem će počivati. Ako je Lucije Junije Brut osnovao Republiku, Publikola ju je izgradio.

Na sjednici skupštine na kojoj se branio od glasina da teži monarhiji, Publije Valerije je dao svežnjeve pruća - *fasces* (simbol vlasti) spustiti pred narodom (okupljenim u skupštini), kao simbolički znak da se podvrgava veličanstvu i suverenitetu naroda. Tom prilikom je rekao „Ja sam upravo oslobodio Rim, hrabro, ali sada ja sam oklevetan, slično da sam bio Akvilije ili Vitelijan. Ja sam najljući neprijatelj bivših kraljeva, tako da ja ne mogu biti optužen da želim biti kralj". Publije Valerije je napisao i niz zakona koji su regulirali upravu, izbor ranorepublikanskih pretora, da se na odluke ranorepublikanskih

pretora može žaliti u odgovarajućoj proceduri, obnovljen je sastav Senata koji je pretpio gubitke uslijed ponašanja kralja, prevrata i ratova. Tada je utvrđeno načelo da zakonite vlasti nema, koja ne bi bila izabrana od naroda (u skupštinama) većinom glasova (*per suffragia populi*). Svako ko bi pokušao da dođe do državne funkcije a da nije izabran narodnim glasanjem i zakonitim putem suočio bi se sa egzekucijom. Uveden je i zakon (*lex Valeriae*) po kojem bi svako bio lišen prava ko bi nastojao oko uspostave kraljevske vlasti, te bi mogao biti izložen egzekuciji bez suđenja. Na ovaj zakon su se pozivali *Liberatores* kako bi opravdali umorstvo Julija Cezara za martovskih ida. Publije Valerije je u okviru svoje zakonodavne djelatnosti izuzeo slabo stojeće Rimljane iz oporezivanja, a odlučeno je i da se patriciji strože kažnjavaju od plebejaca ako ne slušaju ranorepublikanske pretore (to se opravdava time da oni imaju veće privilegije i dužnosti upravljanju državom, pa im je samim tim i odgovornost proporcionalno veća). Javni trezor je prenio u hram Saturna (gdje će i ostati sve do kraja rimskog svijeta), čime ga je i fizički odvojio od kontrole ranorepublikanskih pretora. Publije Valerije je započeo i sa običajem da se sjekire uklanjaju iz pruća – *fasces*, kada se nose unutar svete granice *Pomeriuma*. Zbog svih tih razloga Publije Valerije je nazvan Publikola što znači „prijatelj naroda". Publije Valerije Publikola je bio ukupno četiri puta ranorepublikanski pretor.

Načelo izbornosti se nije odnosilo jedino na diktatore, koje je samo u vanrednim okolnostima koji su prijetili opstanku Republike birao Senat. Diktatura je bila jedna drevna latinska institucija i na čelu Latinskog saveza je stajao (prema svjedočanstvu zavjetnog natpisa iz Nemija) *dictator Latinus.* Zvanje diktatora se sačuvalo kao naziv najvišeg magistrate i u nekim latinskim zajednicama (u Ariciji, Lanuviju/zvanje *dictator Lanuvianus* se zadržalo i duboko u historijsko doba; nosio ga je i Milon, političar iz Ciceronovog doba/, Nomentu, a vjerojatno i u Tuskulu). U kontekstu Rima, značenje institucije diktator je bilo znatno drugačije. To nije bila redovna, nego vanredna magistratura i on bi bio naimenovan za ad-hoc rješavanje vanredne situacije na mandat od 6 mjeseci. Diktator je imenovan (*dicere dictatorem*) na osnovi odluke Senata, bez miješanja komicija. Po rimskoj tradiciji prvi diktator je bio T. Lartij 501. god. p. n. e., a uzrok je bio rat sa "tarkvinijevcima" i Latinama. Diktatura je bila najviša magistratura, sa najvećim opsegom *imperiuma* i ovlašćenja (uključujući i sudbenu vlast bez mogućnosti priziva). Diktator bi sebi imenovao pomoćnika (ne kolegu u vlasti) sa titulom *magister equitum* (zapovjednik konjice).

Odbrana Republike

Međutim, uspostava republikanskog sustava je morala da se suoći i sa pokušajima restauracije kraljevske vlasti, dinastije Tarkvinijevaca i etrurske hegemonije (iako su i sami „očevi" Republike bar jednim dijelom bili i etrurskog porijekla).

Skoro sa samim prevratom, došlo je i do pogoršavanja sigurnosne i odbrambene situacije. Po Floru : „Njihovi susjedi, na svakoj strani, su ih kontinuirano napadali.... i bez obzira na koju kapiju da su izašli, suočili bi se sa neprijateljom." Sa ovim činom se automatski raspala čitava vojno-odbrambena struktura

koju su oko Rima izgrađivali kraljevi, posebno onaj posljednji. Nepoznato je i kako se završio rat sa Rutulima.

Tarkvinije Oholi je pokušavao prvo izazvati bunu kod svojih pristalica u Rimu (kojih nije bio mali broj). Zavjera je bila povezana sa pojedinim pripadnicima rodova Akvilija (*Aquillii*) i Vitelija (*Vitellii*) koji su prosperirali u bivšem režimu. U zavjeru sa ciljem povratka monarhije upletena su i dva sina samoga Junija Bruta. Međutim, zahvaljujući robu Vindiciju (*Vindicius*), koji je informirao Publikolu o zavjeri namjera je bila otkrivena i osujećena, a zavjerenici su bili nakon istrage i javnog suđenja (koje su vodili tadašnji ranorepublikanski pretori Brut i Publije Valerije Publikola) kažnjeni smrću (uključujući i Tita i Tiberija, sinove Junija Bruta koji je svoje sinove dao smaknuti kao primjer drugima kako Rimljanin umije i najjače emocije podrediti građanskim i državnim interesima).

Prilikom istrage Publikola je na imanju Akvilija pronašao inkriminirajuće dokaze, i na osnovi ovih dokaza započelo je suđenje.

Umjetnička slika neoklasicističkog stila „Liktori donose Brutu tijela njegovih sinova”. Autor Jacques-Louis David, urađena 1789. god. Danas se nalazi u muzeju Louvre u Parizu.

Zemlju Tarkvinija Oholog između Kapitola i Tibra su Rimljani oduzeli i pretvorili u javni prostor pod imenom *Campus Martius*. Nakon toga, Tarkvinije Oholi se sa vojnom pomoći etrurskih gradova Veja i Tarkvinij pokušao vratiti u Rim. Republikanski Rimljani

predvođeni Brutom i Publijem Valerijem (Publikolom), koji je zapovijedao pješadijom, su pobijedili vejansko – tarkvinijevsku vojsku bitci kod *Silva Arsia*. Ali u toku bitke je poginuo Junije Brut, istinski osnivač Republike. Livije navodi da je Publije Valerije (Publikola) skupio ratni plijen i vratio se da proslavi trijumf 1. III. 509. god. p. n. e., tako što je išao u četveropegu, što će vremenom postati rimska tradicija za slavljenje pobjeda. On je održao i pogreb Brutu, gdje je održao nezaboravni govor u čast pokojnika. Iste godine po Liviju Publikola je morao da predvodi vojsku u borbi protiv Veje.

Nakon toga, Tarkvinije Oholi je zatražio pomoć od Porsene, kralja etrurskog Kluzija, koji je imao veliku vlast u Etruriji. Porsena je sa jakom vojnom snagom upao na rimsko područje, Etrurci su napadali preko Janikula i pokušali su zauzeti most preko Tibra koji je herojski branio Horacije Kokle sa još dvojicom suboraca, sve dok Rimljani nisu uspješno uništili most i spriječili prijelazak snaga Porsene na lijevu obalu Tibra. Za rat su Rimljani vezivali niz legendi (uključujući i onu o Horaciju Koklu) koje su veličale herojstvo i patriotizam Rimljana. Mladić Mucije Skevola odlučio je ubiti Porsenu. On je prodro u neprijateljski tabor, ali umjesto kralja ubio je pisara, koji je sjedio uz njega. Porsena je predložio Muciju da izrazi sućut, prijeteći mu okrutnim mukama, ali je on stavio desnu ruku u vatru i nije od sebe pustio ni glasa dok mu je ruka gorjela. Skevola je Porseni rekao da se 300 rimskih mladića zaklelo da će ubiti Porsenu, a da je njega kocka kao prvoga odredila. Ovo je Porsenu ponukalo da sa Rimljanima sklopi častan mir. Patricijka, djevojka Klelija bila je predana Porseni kao talac (među taocima je bila i Publikolina kćerka Valerija). Prevarivši stražu, ona je zajedno s drugim Rimljankama preplivala Tiber i vratila se u Rim. Ali, bojeći se da Porsena ne shvati ugovor prekršenim, Senat je vratio Kleliju natrag. Porsena je odao priznanje njenoj hrabrosti i dozvolio joj da se zajedno sa nepunoljetnim taocima vrati u domovinu. Sugrađani su Kleliji podigli spomenik na konju. Te legende čuvane su po patricijskim rodovima i nosile su etiološki karakter. Legenda o Muciju imala trebala je objasniti porijeklo nadimka *Scaevola* ("Ljevoruki"), a legenda o Kleliji je trebala objasniti kip djevojke na konju, koji se nalazio u gornjem dijelu Svete ulice (*Via sacra*). Iako je rimska tradicija tvrdila da su Rimljani sa Porsenom uspjeli postići častan mir i tako se oslobodili etrurskog pritiska (uz manje ustupke, ali i uz napuštanje etrurskih pozicija na Janikulu, prekid opsade), stvarna povijest izgleda da stoji nekako drugačije. Čini se da je Porsenina opsada Rima ipak bila uspješna, i da je 507. god. p. n. e. u njemu bila postavljena etrurska posada (*vicus Etruscus, Tuscus*), zatim je ustupljen dio rimskog zemljišta i smanjen broj tribusa. Rimljani su izgleda željezo smjeli upotrebljavati samo za obradu zemlje. Spas mladoj Republici je donio savez njihovih latinskih srodnika i grčke Kime, koji je pobjedom u bici kod Aricije uspio zaustaviti ekspanziju Porsene, a i Rim je oslobođen.

Po rimskoj tradiciji u ratu sa Porsenom je teško bio ranjen Publikola, nezaobilazna ličnost prvih godina Republike. Dok je njegov brat Marko bio ranorepublikanski pretor 506. god. p. n. e., Publikola je učestvovao u dvije rimske pobjede nad Sabinjanima koji su napali Rim. Narod je nagradio Publikolu sa kućom na Palatinskom brdu, na mjestu gdje će se kasnije nalaziti hram Pobjede. Naredne 505. god. p. n. e. Latinski savez i Sabinjani su ponovo prijetili Republici. Publikola se upleo u unutar sabinjanske poslove i

bio je zaslužan za dolazak u Rimu Sabinjanina Atija Klausa (*Attius Clausus*), koji je na rimsku teritoriju prešao sa 5 000 Sabinjana i svojih klijenata. Atije Klaus je uzeo novo, rimsko ime Apije Klaudije/*Appius Claudius* i bio je rodonačelnik čuvenog roda Klaudijevaca. Kada su Sabinjani pokušali da opsjednu Rim, Publikola je komandirao vojskom, uspješno se oduprijevši napadačima. Zatim je on napao i pobijedio Sabinjane. Publikola je umro 503. god. p. n. e., a pošto nije imao dovoljno novca, državnom odlukom je svaki građanin financijski doprinio da se održi dostojan pogreb. Ostaci Publikole su sahranjeni na Velijskom brdu. Publikola je svojim djelovanjem utisnuo snažan pečat u historiju modernog zapadnog svijeta. Posebno su se sa njim poistovječivali founding fathers Sjedinjenih država.

Rim i latinski gradovi

Antički pisci prikazuju rimsku zajednicu poslije progonstva Tarkvinijevaca kao jaku državu. Međutim, teško da se njihovi opisi mogu smatrati vjerodostojnim. Protjerivanje dinastije Tarkvinijevaca, uspostava sasvim novog sustava i uporna borba sa Etrurcima koja je zatim uslijedila, doveli su do slabljenja Rima i do raspada rimske moći u Laciju, koja je bila uspostavljana za kraljeva i samim tim i do jačanja susjednih latinskih politija. Nakon i epizode sa Porsenom (koji izgleda nije ni namjeravao da ponovo povrati vlast Tarkvinijevaca, nego da uspostavi svoju vlast nad Rimom), Tarkvinije Oholi je sa sinom Sekstom pobjegao kod svoga zeta Oktavija Mamilija (*Octavius Mamilius*) u latinski Tuskulum. Oktavije Mamilije je uspio napraviti savez niza latinskih zajednica protiv Republike, što mu i nije bio problem imajući u divu da mu je punac bio tvorac ranijeg saveza koji se raspao sa republikanskim „prevratom”.

Po rimskoj tradiciji do bitke između republikanskih Rimljana, koje su predvodili diktator Aul Postumije Alb (*Aulus Postumius Albus*) i njegov zamjenik Tit Ebutije Elv (*Titus Aebutius Elva*), i udruženih „tarkvinijevaca” (pristalica i pratilaca Tarkvinija Oholog) i Latina je došlo 498. (ili 496. ili 483.) god. p. n. e. kod Regilskog jezera (u vulkanskom krateru, isušenom najkasnije do XVII. st.), nekih 20 km. istočno od Rima. Nasuprot vojske Republike nisu se nalazile samo latinske snage, nego i brojna skupina Rimljana koji su bili još uvijek odani kralju i koje je predvodio Sekst Tarkvinije. Ovo jasno ukazuje da je monarhistička frakcija u Rimu bila izražena i da je bilo dosta nezadovoljnika sa novonastalnim režimom.

Livijev opis bitke : „Aul Postumije kao diktator i Tit Ebutije kao komandant konjice, krenuvši sa velikim pješadijskim i konjaničkim snagaa, susretoše neprijatelja na Regilskom jezeru, na tuskulumskoj teritoriji. Kada se pročulo da su Tarkviniji u vojsci Latina, Rimljani nisu mogli da se uzdrže i smjesta napadoše.

Stoga i borba bijaše ogorčenija i surovija od drugih. Vojskovođe nisu bile tu samo zato da bi stvar vodile svojim zapovjestima, nego su se i lično umiješali u borbu i boreći se, gotovo svi komandanti i na jednoj i na drugoj strani su bili ranjeni sem diktatora. Na Postumija, koji je bio u prvom redu i hrabrio i usmjeravao svoje vojnike ustremio je svoga konja Tarkvinije Oholi, premda je već bio onemoćao od godina. Udarenog sa boka spasili su ga njegovi ljudi koji su brzo dotrčali. Na drugom krilu je Ebutije, komandant konjice, napao na Oktavija Mamilija. No njegov napad ne promaće tuskulanskom vođi i on okrenu svoga konja prema njemu. I takva je bila udarna snaga neprijatelja koji su dolazili jedan drugom u susret da je Ebutiju odsjećena ruka, a Mamiliju su probodena prsa. Ovoga prihvatiše Latini iz drugog bojnog reda, a Ebutije napusti borbu pošto sa ranjenom rukom nije mogao držati koplje. Latinski vođa, koga rana nije zaplašila, podstrekivao je borbu, a kada je vidio da su njegovi razbijeni pozvao je kohortu rimskih emigranata koju je predvodio Tarkvinijev sin. I pošto se on borio veoma ogorčeno zbog oduzetog imanja i izgubljene domovine, za kratko vrijeme je uspio da oživi boj. Rimljani su već počeli da se povlaće na ovom dijelu, kada Publikolin brat Marko Valerije, opazivši mladog Tarkvinija u prvom bojnom redu neprijatelja, goreći porodičnim slavoljubljem da pošto se familija proslavila istjerivanjem kraljeva, njegova slava bude ubistvo kralja, obode konja mamuzama i ustremi se na Tarkvinija sa uperenim kopljem. Tarkvinije izmaće u redove svojih vojnika pred ogorčenim neprijateljem, a Valerija, koji je neoprezno upao u neprijateljski bojni red, neko sa strane napade i pogodi. Kako ranjeni jahač nije mogao zaustaviti konja, umirući Rimljanin pade na zemlju pod oružjem koje ga pokri. Vidjevši da takav čovjek pade i da emigrantska kohorta nezadrživo napada dok se njegovi povlaće, diktaror Postumije naredi kohorti koja se oko njega nalazila kao zaštita da svakog Rimljanina koji bude bježao smatra za neprijatelja. Našavši se tako između dvije opasnosti, Rimljani su odustali od bjekstva i okrenuli se na neprijatelja. Tako je ponovo uspostavljen bojni red. I tada diktatorova kohorta uđe u borbu. Svježi snagom i duhom, ratnici napadoše umorne emigrante i razbiše ih. Potom nasta drugi dvojoj između vođa. Kada je latinski imperator vidio da je diktator gotovo potisnuo kohortu emigranata, on uze iz rezervi nekoliko manipula i ubaci se sa njma u prvi bojni red. Ugledavši ove kako dolaze u bojnom poretku i prepoznavši među njima Mamilija koji se isticao po oružju i odjeći, legat Tit Herminije, započe boj sa vođom neprijatelja, sa žestinom koja je bila veća od one komandanta konjice malo prije toga, pa je tako jednim udarcem pogodio Mamilija u prsa i na mjestu ga je ubio. Ali dok je skidao oružje sa neprijatelja bio je i sam pogođen kopljem. Kao pobjednika ga prenesoše u vojni tabor, gdje pri prvom vidanju rane izdahnu. Tada diktator odjuri konjanicima i pozva ih da sjašu sa konja i nastave borbu pošto je pješadija već umorna. Pokoriše se zapovijedi, i skočivši sa konja odjuriše naprijed i postaviše štitove ispred boraca u prvim redovima. Time se podiže duh pješadijskih odreda čim vidješe da povlašteni borci, na isti način kao i oni, preuzimaju na sebe dio opasnosti u boju. Tako je najzad zadan udarac Latinima, pa je njihov slomljeni vojni poredak popustio. Konjanici su potom ponovo uzjahali konje da bi mogli goniti neprijatelja, a slijedila ih je i pješadija. Nato se diktator, ne zapostavljajujući ništa od ljudskih ili božanskih stvari što bi moglo pomoći, zavjetova da će podići hram Kastoru. Kažu da je obećao i nagradu vojnicima koji kao prvi i kao drugi uđu u neprijateljski tabor. I toliko je povećao žestinu rimskog napada da su u istom trenu razbili neprijatelja i ušli u njegov tabor. Tako se borilo na Regilskom jezeru. Diktator i komandant konjice trijumfalno su se vratili u Rim.” Livijev prezentirani opis u značajnom dijelu pati od moderniziranja podataka, pa se tako spominju kohorte i manipule, odnosno vojne formacije karakteristične za znatno kasnije epohe. Sudeći po opisu bitka je dobrim dijelom ličila na okršaje iz mikensko – homerske epohe, gdje su se vođe sukobljavale u dvobojima, a ne na sofisticirane, uređene bitke za koje su karakteristične formacije tipa manipula i kohorti.

Pošto su po legendi, Diokuri (u vidu dva konjanika) pomogli Rimljanima da pobijede, Postumije je dao da se podigne hram posvećen njima na Forumu. Postumije je dobio i počasni naziv Regilenski/*Regillensis*. Bitka kod Regilskog jezera je konačno zapečatila sudbinu Republike, jer je ona označila i odlučnu pobjedu na monarhističkom frakcijom. Republika je preživjela.

Tarkvinije Oholi se skrasio u Kimi kod tiranina Aristodema, gdje je i umro. Vijest o smrti kralja po Liviju je obradovala patricije, a isto tako i plebejce. Međutim, ova radost je kod patricija bila suviše razuzdana, a za plebs, čijim se zahtjevima dotad ugađalo, započeše nepravde koje su im činili prvaci.

U ovo doba se na rimsko područje doselio i Atije Klaus Sabinjanin/Apije Klaudije, sa mnogobrojnim sljedbenicima i klijentima. Uskoro je 493. god. p. n. e. ranorepublikanski pretor Spursije Kasije Viscelin (*Spurius Cassius Viscellinus*) sklopio savez (nazvan *foedus Cassianum*) sa federacijom (od 30) latinskih zajednica. Tako je uspostavljena isopolitija ili savez s Latini. Savez je imao svrhu ne samo da više ne dolazi do međusobnog sukobljavanja, nego da se Latini i Rimljani zajednički brane protiv vanjskog neprijatelja, posebno protiv pritiska gorštačkih zajednica Volska i Ekva. Dogovoreno je da se ratni plijen ravnomjerno podijeli između Latina i Rimljana, kao i da zajednički osnivaju kolonije na zauzetim teritorijama. Zatim je dogovoreno da se bračna veza između rimskih latinskih građana smatra zakonitom (*conubium*), da postoji pravo da se posjed kupi na zemljištu nematičnog grada (kao i poslove obavljati i koristiti ispašu; *commercium*), onda udioništvo kod zajedničkih svečanosti i žrtvovanja. Brončana kopija sporazuma sa tekstom sporazuma je preživjela na Forumu sve do Ciceronovog doba.

Po Dioniziju iz Halikarnasa tekst ugovora je glasio : „ Neka bude mir između Rimljana i svih latinskih zajednica onoliko dugo koliko će nebo i zemlja ostati gdje su sada. Neka niko od njih ne čini rat jedan protiv drugog, niti dovodi strane neprijatelje, niti dozvoljava siguran prolaz za one koji će povesti rat protiv nekog of njih. Neka pomažu jedni druge kada izbije ratovanje, sa svim svojim snagama, i neka svaki ima jednak udio u plijenu uzetom u zajedničkim ratovima. Neka parnice koje se tiću privatnih ugovora budu riješene u roku od 10 dana, i to u zajednici gdje je ugovor bio postignut. I neka ne bude dozvoljeno da se doda nešto ili oduzme nešto iz ovih dogovora, izuzev na obostrani pristanak.” Određeni fragmenti iz djela L.Cincija (a koje prenosi Fest) indiciraju da su se pripadnici Latinskog saveza sastajali na ferentinskom izvoru da raspravljaju o pitanjima zapovjedništva nad oružanim snagama Saveza.

Na osnovi ugovora kasnije se javilo načelo „latinskog prava”, koje se prilično primjenjivalo u odnosu prema Rimu potčinjenim zajednicama (kao međufaza između klasičnog peregrinskog statusa i statusa rimskog građanina). Rim se u to vrijeme nije izdvajao iznad ostalih državica latinske federacije i zajedno sa stanovnicima ostalih latinskih gradova Rimljani su se borili u vojsci federacije pod zapovjedništvom latinskih diktatora. Rimljani su 487. god. p. n. e. sklopili savez i sa Hernicima. Sa jačanjem uloge i snage Republike, ona će postupno zauzimati mjesto hegemona u Latinskom savezu. Stvaranje ovog saveza je imalo prelomnu ulogu u historiji Republike, jer je ovo predstavljalo veliku diplomatsku pobjedu kojom je osiguran opstanak Republike koja je dobila brojne saveznike. Sa savezom je Republika mogla računati na značajno brojniju oružanu silu.

P R V O S T O L J E Ć E R I M S K E R E P U B L I K E

Sukob patricija i plebejaca

Uspostava Republike je ustvari značila pobjedu patricijske aristokratije, koja je preuzela punu odgovornost za upravljanje Rimskog državom, jer su za vrhovne magistrate birani samo pojedinci iz patricijskog staleža. Možda je zbacivanje kraljevske vlasti moguće tumaćiti i kao patricijsku reakciju proizašlu iz straha od sve snažnije kraljevske vlasti i moći Tarkvinija i samim tim erozije patricijskih privilegija. Činjenica je da je vladavina tarkvinijevske dinastije (Tarkvinije Stariji, Servije Tulije i Tarkvinije Oholi) doprinijela snaženju plebejskog elementa (poglavito zahvaljujući „servijanskoj" reformi). Istaknuti patriciji su tako u zbacivanju kraljevske vlasti i segmentiranju kraljevske institucije (na nove političke institucije koje bi trebalo da eksluzivno obnašaju samo patriciji) vidjeli mogućnost da se preduprijedi dalja razgradnja patricijskog povlaštenog položaja. Zato su i sve te priče o oholosti i zločinima posljednjeg tarkvinijevskog kralja ustvari rezultat propagandističkog patricijskog opravdavanja zbacivanje kraljevske vlasti i uvođenja novog sustava. Kao takve one su se i prenijele u drevnu rimsku tradiciju, a preko nje i u historiografiju klasičnog, odnosno modernog razdoblja. Ipak ispostaviti će se da su patricijske nade ipak bile zasnovane na pogrešnim aksiomima. Možda su oni prevratom, koji je bio više patricijskog nego demokratskog karaktera, i proglašenjem Republike uspjeli kratkoročno da učvrste svoje pozicije, ali na duge staze pokazalo se da je proglašenje Republike ipak pogodovalo interesima plebejaca. To ih je postavilo u status aktivnog subjekta - sudionika u borbi za svoja prava, u odnosu na ranije kraljevsko vrijeme kada su aamo bili objekti interesa kraljeva. Da je kojim slučajem na vlasti ostao kraljevski sustav, možda bi se u nekim područijima, zavisno od interesa kraljeva, nastavilo derogiranje patricijskog privilegiranog položaja, ali bi se dugoročno gledano stanje konzerviralo jer kraljevima nikako ne bi odgovarale radikalne turbulencije i unutrašnji politički, društveni i socijalni prevrati. Uvođenjem republikanske vlasti, politički život je po prirodi morao postati življi, aktivniji i intenzivniji, a to je dugoročno nesumnjivo pogodovalo interesima plebejaca i njihovih predstavnika. Plebejaca je bilo sve više u odnosu na patricije, pa su postavši aktivni faktor mogli bolje da iskoriste svoje kvantitativne prednosti, a pojedini rodovi su postajali i bogatiji i utjecajniji.

Ova činjenica se pokazala kao bitnom u budućim unutarnjim previranjima Rima i intenziviranjem sukoba između patricija i plebejaca. U osnovi te borbe leži borba za zemlju i podjelu političke odgovornosti za upravljanje Republikom. Još u ranim etapama zapaža se koncentriranje zemlje u rukama patricija. Prirodna posljedica toga što je plebsu ostajalo malo zemlje je porast njegove zaduženosti. Povijest tog razdoblja govori o agrarnim odnosima, donesenim pod pritiskom plebsa, kao i o zakonima koji ograničavaju zelenaštvo. U isto vrijeme vodi se borba za proširenje političkih prava plebejaca. Plebejci su uživali prava rimskog građanstva: oni su služili u vojsci, sudjelovali u narodnoj skupštini, ali nisu mogli biti birani za magistrate, niti biti članovi Senata. Tijek

borbe plebejaca za izjednačavanje u pravima s patricijima zatamnjen je kasnijim izmišljanjima, nastalim u II. i I. st. p. n. e., koja u duboku starinu prenose odnose karakteristične za posljednja stoljeća Republike. Naši izvori ukazuju na sljedeće etape te borbe.

Prva secesija i osnivanje plebejskog tribunata

Jedan od prvih krupnih sukoba patricija i plebejaca dogodio se 494. god. p. n. e. (po drugim podacima 471.god. p. n. e.). Uzrok su bila dužnička pitanja, odnosno težak položaj onih plebejaca koji su se zadužili kod pojedinih patricija. Prvo se javilo javno nezadovoljstvo nakon slučaja zlostavljanja jednog plebejca, inače proslavljenog centuriona u ratu. To je bilo smireno radi ratne opasnosti od Volska, i obećanja ranorepublikanskog pretora Servilija da će se oprostiti dug svakome plebejcu koji bi išao na vojnu i proglasa da niko ne smije plebejca kao roba zadržati. Nakon pobjede nad Volscima (zauzet je njihov grad *Suessa Pometia*) i Sabinjanima, opet se nastavilo iskazivati plebejsko nezadovoljstvo (sada i u organiziranijim formama). Na isti način (pozivanja na vojnu protiv Ekva, Volska i Sabinjana) i imenovanjem diktatora M.Valerija to je amortizirano. Diktator se slavodobitno povrati u Rim i predloži da se obećanje i izvrši, ali bez efekta zbog opozicije ekstremnih patricija (od kojih se najviše isticao Apije Klaudije Sabinjanin, nedavni doseljenik u Rim). Nakon toga, sukob patricija i plebejaca je bio neminovan i pored rata sa Ekvima. Plebejci su izabrali taktiku vojničkog štrajka, odbili su krenuti u pohod protiv Ekva i pod punom ratnom opremom, sa svojim zapovjednicima i sa porodicama su otišli na drugo mjesto (prijeteći osnivanjem novoga grada). To je bilo sveto brdo (*mons sacer*) i riječ je o prvoj secesiji (*secessio plebis*/ odvajanje plebejaca). Suočeni sa teškom situacijom patriciji su uputili na Sveto brdo Menenija Agripu Lanata (*Agrippa Menenius Lanatus*; ranorepublikanski pretor 503. god. p. n. e.), koji je uživao poštovanje među plebejcima. On je inače bio pobjednik nad Sabinjanima i bio je odlikovan trijumfom.

Menenije Agripa je pobunu plebejaca usporedio s odbijanjem pojedinih organa (koje je uporedio sa plebejcima) čovječjeg tijela da pribavljaju hranu želudcu (koji je uporedio sa patricijskim staležom), te su zbog toga pojedini udovi sasvim oslabili. Pomoću tog primjera, kaže Tit Livije, Menenije je izmijenio raspoloženje plebejaca, pa je došlo do pomirenja. Patriciji su bili prisiljeni pristati na ustupke i složili su se sa tim da plebejci biraju svake godine svoje predstavnike, plebejske tribune koji su imali dužnost braniti interese plebejaca od samovolje patricijskih magistrata. Nastanak plebejskog tribunata dovodi se u vezu sa institucijom vojnog tribunata. Vojni tribuni su bili zapovjednici plebejaca u ratu i oni su odigrali veliku ulogu u plebejskim secesijama i odbijanjima poslušnosti naređenjima patricijskih državnih funkcionera. Pa je tako i ova novostvorena institucija dobila popularno ime. Istovremeno je došlo i do olakšavanja u dužničkim odnosima. Načelno gledano, tribunat nije bio magistratura (i nije imao *imperium*) i ograničen je samo na plebejce. Međutim, praktično je imao vrlo široka ovlašćenja i znao

je biti vrlo djelotvorna i moćna institucija. Temeljna moć plebejskih tribuna je proizlazila iz nepovredive vlasti sa svetom zaštitom (*sacrosancta potestas*), što je praktično značilo da su nepovredivi i pod božanskom zaštitom, te bi njihova povreda ili njihovih prava i vlasti bila i svetogrđe. Samim tim plebejski tribuni nisu odgovarali ni u službi. Plebejski tribuni su imali pravo prosvjedanja ili posredovanja (*intercessio*) kojom su mogli da prekinu bilo kakvu aktivnost službenih državnih organa (posebno je za to rano razdoblje bilo važno da su mogli prekinuti ovrhu nad dužnicima). Plebejski tribuni su imali pravo veta (*veto*) na svaku odluku magistrata (izuzev cenzora i diktatora). Tribunom je smio postati samo plebejac (pravilo koje se zadržalo do samoga kraja republikanskog sustava). Plebejski tribuni su sazivali plebejsku skupštinu/*concilium plebis* (kasnije i novoustanovljene tributske komicije), koja je 471. god. p. n. e. reorganizirana na osnovi teritorijalnih tribusa (do tada je bila zasnovana na načelu plebejskih kurija). Odluke koje donosi plebejska skupština nazivaju se plebiscit (*plebiscita*), ali da bi bile punovažne potrebno im je odobrenje Senata.

U početku se vlast plebejskog tribuna protezala samo unutar *pomeriuma.* Radi toga se plebejski tribun nikada nije smio udaljiti preko jedne rimske milje /između 1480 i 1500 metara/ (u prvo vrijeme, a kasnije je to pravilo postalo znatno fleksibilnije kako se širila Država), a kuća im je morala biti otvorena u svako doba kako bi im se mogao obratiti za pomoć plebejac u bilo koje vrijeme. Iz Rima bi tribun smio otići na čitav dan samo za latinskih ferija. Kako je vrijeme prolazilo tribunska vlast je sve više jačala, da bi pred kraj republikanskog sustava postala praktično i najmoćnija institucija Rimske Države (aktivno su predlagali zakone). Radi pomoći plebejskim tribunima (kojih su na samom početku bila samo dvojica; kasnije je broj narastao na 10) ustanovljena je služba plebejskih edila. Oni su obavljali pisarske poslove, a povrh toga imahu skrb za žito, za javnu sigurnost, za blagajnu, te nadzirati hramove i igre plebejaca.

Borba s Ekvima, Volscima i Etrurcima

Zajednički neprijatelji Rimljana i Latina bili su njihovi susjedi Ekvi i Volsci. Rimski izvori detaljno se zadržavaju na borbi s njima, ali je u tim pripovijedanjima mnogo nevjerodostojnog. Za te ratove vezan je niz popularnih legendi. Naročito je mnogo sporova među povjesničarima izazvala legenda o Koriolanu, odnosno Gneju Marciju koji je bio patricijskog staleža i koji je radi vrlo hrabrog isticanja prilikom zauzimanja Koriola (grada Volska) dobio nadimaka Koriolan. Marcije Koriolan je bio uvjereni ekstremni patricij i kao i njegovim političkim istomišljenicima institucija plebejskog tribuna je bila trn u oku. U Rimu je 491. god. p. n. e. zavladala velika glad i žito je došlo iz Sirakuze (kojom je vladao tiranin Gelon) i nešto iz Etrurije. I onda se počelo postavljati pitanje, po kojoj ga cijeni treba prodavati plebejcima. Koriolan je predložio da se žito po staroj cijeni prodaje samo u tom slučaju ako plebejci pristanu na ukinuće institucije plebejskih tribuna. Ovaj prijedlog izazvao je pobunu plebsa, i Koriolan je bio primoran na bijeg iz Rima. On je prešao na stanu Volska (gdje ga je primio njihov vođa Atije

Tulije) i brzo ih poveo protiv svoga rodnog grada. Rimljani nisu mogli pružiti otpor, pa su morali povesti pregovore, ali je Koriolan postavio takve uvjete da se na njih nije moglo pristati. Onda su Koriolanu pristupile rimske matrone među kojima su se nalazile njegova majka Veturija i supruga Volumnija. Pred njihovim molbama (kada je Koriolan krenuo zagrliti majku, ona ga je odbila sa riječima : „Prije nego što me zagrliš, moram znati da li si dušmanin Rimu i meni, ili si sin moj; dali zemlju koja te rodila i othranila još misliš pustošiti i u ropstvo strovaliti"). Izdajnik nije mogao izdržati i naredio je svojoj vojsci da odstupi sa riječima upućenim majci : „Majko moja, ti si odabrala između Rima i svoga sina. Ti si pobijedila i grad spasila, ali si sina izgubila". Zahvalni Rimljani podigli su u čast matrona hram Ženske sreće (*Fortuna muliebris*). Koriolan se nikada više nije vratio u Rim. Niebuhr je prvi ukazao na niz anakronizama u priči o Koriolanu i uvrstio je u red legendi koje predstavljaju odraz događaja znatno kasnijih od vremena u koje ih legenda stavlja. Mommsen je istakao niz neslaganja u toj priči i iznio pretpostavku da je motiv za njen nastanak bila želja plebejskih rodova Vetrurija i Volumnija, od kojih su vodili porijeklo Koriolanova majka i žena, da istaknu svoje starinsko podrijetlo. U isto vrijeme, plebejci su širenjem i ukrašavanjem te legende naglašavali svoju snagu. Postanak legende Mommsen je stavljao u III. st. p. n. e. Drugi istraživači ukazivali su na etiološki karakter legende o Koriolanu (objašnjenje podizanja hrama Ženskoj sreći). Isto tako je teško shvatljivo da bi Volsci vrhovno zapovjedništvo povjerili Koriolanu ili da su se tek tako povukli, nakon uspješne vojne kampanje.

Jos se spominju i ratovi sa Volscima, zatim i sa Ekvima koji su prodrli i pred zidine Rima pa bi se grad bio valjda i predao 463. god. p. n. e. da se nisu Ekvi bojali kuge, koja je tad a u Rimu vladala. Mnogo je žešći bio rat na sjeveru sa etrurskim Vejima, koji je trajao od 485. do 480. god. p. n. e. i koji su Rimljani uz mnoga teška iskušenja vodili. Ali pošto su Vejentinci i kasnije neprestano provaljivali i plijenili po rimskom zemljištu, ponudi se rod Fabijevaca, na celu sa ranorepublikanskim pretorom Kesom Fabijem Vibulanom (*Kaeso Fabius Vibulanus*) da će, ostavivši kod kuće samo jednog starca, Veje pobijediti. Pošto je Republika bila istovremeno angažirana u ratu sa Ekvima i Volscima, dopuštena je jedna takva akcija kako bi se rasteretio angažman oficijelnih legija. Ukupno je krenulo 306 odraslih Fabijevaca, zajedno sa svojim klijentima. Fabijevci su izgradili utvrdu na rijeci Kremera, blizu Veja. Prvo su Vejentinci bili tamo poraženi od Fabijevaca i regularne rimske vojske pod zapovjedništvom ranorepublikanskog pretora Lucija Emilija Mamercina (*Lucius Aemilius Mamercinus*), pa su tražili mir. Ali kada je sporazum bio prekršen, oni su nastavili sa upadima koje su odbijali Fabijevci. Ohrabreni ovim uspjesima Fabijevci su napali vejetinsku teritoriju. I tako su 477. god. p. n. e. kod rijeke Kremere upali u zamku Vejentinaca koji su ih opkolili i poubijali. Jedino je od Fabijevaca preživio Kvitn Fabije Vibulan (*Quintus Fabius Vibulanus*), koji je bio suviše mlad da bude poslan u rat. Nakon teškog poraza i pokolja Fabijevaca, situacija se pogoršala po Rimljane i Vejetinci su bili zauzeli brežuljak Janikul. Tek su ih naredne

godine Rimljani uspjeli protjerati, a 475. god. p. n. e. su ih ponovo pobijedili pa je 474. god. p. n. e. sklopljen 40-godišnji mir sa Vejima. Pohod Fabijevaca je dokaz da su rodovi u ovom periodu mogli voditi i samostalnu politiku, što potvrđuje još uvijek snažnu ulogu gentilne organizacije (i u Ateni VII. i VI. st. p. n. e. veliku ulogu je imao rod Alkmenoida).

Poraz Fabijevaca bio zasnovan na vjerojatno realnim događajima, jer se npr. Fabijevci ne javljaju na konzulskim listama u periodu nakon bitke, što možda ukazuje na njihove biološke gubitke. Međutim, opis pogibije Fabijevaca je prilično modificiran kako bi se povukla paralela sa Termopilskom bitkom i 300 Spartanaca, kao i da se prikaže mučenički čin fabijevskog roda.

Nastavak sukoba plebejaca i patricija

Patriciji i plebejci su se nastavljali sukobljavati, a status plebejskih tribuna je uvijek bio nepremostiv problem za patricije. Pored plebejskog tribunata, sada je glavni predmet borbe bilo javno zemljište (*ager publicus*) i pitanje njegovog prava korištenja.

Pored vanjskih opasnosti koji su pretili da unište Republiku, ona se od samih svojih početaka morala suočavati sa još jednim kontinuiranim problemom a to je prehrana svoga stanovništva. To je direktno bilo povezano sa pitanjem zemljišta i njegove raspodjele te sa ubiranjem prinosa sa njega, što će postati središnje mjesto politike Rimske države. Sudbina Rimske države u svim njenim varijantama (Kraljevstvo, Republika, Carstvo) je uvijek bila neizostavno povezana sa agrarnim odnosima. Kako se oni budu razvijali, tako će i Rimska država funkcionirati. Već 492. god. p. n. e. Republika je dijelila izvjesne količine žita. Rješenje pitanja sve veće potrebe za zemljom rimskih građana nalazilo se u osvajanjima susjednih zemalja, te u zahtjevima za preraspodjelama zemljišta i maksimiziranju veličine javnog zemljišta koju pojedinac smije koristiti.

U godinu 486. god. p. n. e. tradicija stavlja projekt agrarnog zakona vojskovođe, patricija i za tu godinu ranorepublikanskog pretora Spurija Kasija Viscelina (*Spurius Cassius Viscellinus* ili *Vecellinus*; on je bio ranorepublikanski pretor i 502. i 493. god. p. n. e.), koji je predlagao da se osvojena zemlja i podijeli plebejcima. On je radi toga optužen, nakon završetka ranorepublikanske preture 485. god. p. n. e., da teži tiraniji i pogubljen.

Nakon Spurija Kasija se još više dramatiziraju sukobi patricija i plebejaca, sa plebejskim tribunima kao nosiocima emancipatorske plebejske borbe (plebejski tribun Gaj Menij je 483. god. p. n. e. čak zapriječio regrutiranje; a u svojim plebejskim komicijama su svoje protivnike znali osuđivati na smrt ili progonstvo uglavnom pod optužbom za loše vojevanje ili izdaju). U postelji je tajno bio ubijen plebejski tribun Gnej Genucije 473. god. p. n. e. (radi toga jer je na odgovornost pozvao bivše ranorepublikanske pretore). Posljedica toga umorstva je bio Publilijev zakon (*lex PubliIia*) nazvan po plebejskom tribunu Publiliju Voleru, kojim je konačno reguliran izbor plebejskih tribuna i edila i spriječeno miješanje patricija u to. Ali ni patriciji nisu mirovali, posebno njihov ekstremista Apije Klaudije koji je bio zapovjednik u ratu protiv Volska. On je toliko mučio vojsku, da mu je ona uskratila poslušnost. Apije Klaudije, povrativši se na rimsko zemljiste s vojskom, dade sve centurione poubiti, a od vojske ždrijebom svakoga desetoga vojnika. Za to ga sljedeće godine optužiše tribuni, ali je on sam sebi skončao život prije nego je došlo do suda.

Značajno polje sukobljavanja bilo je i pravo, do tada potpuno u rukama patricija. Jedini koji su imali pravo na tumačenje prava (usmenog i običajnog) bili su svećenici, a na te položaje su monopol imali samo patriciji. Borba je započela sa prijedlogom zakona iz koji je 462. god. p. n. e. podnio plebejski tribun Gaj Terentilije Harsa (*Caius Terentilius Harsa*). Nova faza sukobljavanja je došla u vrlo nezgodno vrijeme za mladu Republiku, jer je njena sigurnost bila ugrožena i na vanjskim granicama. Sabinjani su 460. god. p. n. e. bili provalili i u sam grad, dok su plebejci prvo odbili pomoći i tek uz molbu i obećanje (da se više neće smetati u radu plebejskim skupštinama) ranorepublikanskog pretora P. Valerija Publikole su se pridružili odbrani. Plebiscitom je 456. god. n. e. odlučeno da se izvrši preraspodjela javnog zemljišta na brežuljku Aventin, uz isplatu naknade patricijima od kojih je uzeta zemlja.

U ovoj intenzivnoj i grčevitoj političkoj borbi aktivni sudionici na patricijskoj strani bili su Kezo Kvincije Cincinat (koji je otišao u svojevoljno progonstvo) i njegov otac Lucije Kvinkcije Cincinat (*Lucius Quintius Cincinnatus*, živio cc 520. – 430. god. p. n. e.). Kezo je u odsustvu osuđen na smrt, a njegov otac je morao isplatiti značajnu novčanu kaznu. Kako bi isplatio kaznu Cincinat je prodao većinu svoje zemlje, i ostao mu je samo jedna mala farma. Cincinat je ipak postao ranorepublikanski pretor sufekt 460. god. p. n. e., nastavljujući sukobljavanje sa Terentilijem. Pošto je Senat bio zaokupljen ratom sa Volscima, Terentilije je to koristio da progura seriju zakonskih prijedloga, uključujući i prijedlog da se izađe sa kodificiranim zapisanim zakonima koji bi bili jednaki i za patricije i za plebejce. Plebejci su uspjeli 457. god. p. n. e. broj plebejskih tribuna povečati na deset.

Među ove domaće borbe upletoše se opet ratne provale Ekva 458 - 457. i 455. god. p. n. e., te su Rimljani već na početku sukoba našli u velikoj nevolji. Tadašnji ranorepublikanski pretor Minucije Eskvilin (*Minucius Esquilinus*) poveo je vojsku na Sabine i Ekve, ali je upao u klopku koju su napravili Ekvi na albanskim planinama. Kada su saznali šta se desilo u Senatu je zavladala panika, i designirani ranorepublikanski pretor za iduću godinu Horacije Pulvil (*Horatius Pulvillus*) ovlašten je da izabere diktatora. Odluka je pala na Cincinata. Izaslanici Senata zatekli su Cincinata na radu – kopao je jarak ili orao njivu (koja se sastojala od 4 jugera=1 hektar) vlastitim rukama. Obukavši togu (koju mu je donijela žena *Racilia* iz malene kolibe) i obrisavši znoj i otresavši prašinu, Cincinat je saslušao poruku Senata, i preuzeo povjereni mandat. Cincinat je za svoga zamjenika imenovao Lucija Tarkvitija (*Lucius Tarquitius*), koji je smatran jednim od najboljih rimskih vojnika. Zatim je proglasio opću mobilizaciju, sakupio na Marsovom polju novu armiju i poveo ih na Ekve koji su poraženi u bici na *Mons Algidus*.

Pobjeda je bila potpuna, i ne samo da je spašena opkoljena armija, nego su i Ekvi molili Cincinata da ih ne poubija. Cincinat i sam nije želio bilo kakvo nepotrebno krvoproliće i od Ekva je samo zahtijevao da Rimljanima i to u okovima isporuće svoga vođu Grakha

Klolija (*Gracchus Cloelius*) i njegove glavne suradnike. Ekvi su morali i da se ponize i da prođu kroz jaram. Nakon pobjede Cincinat je vratio preuzeta ovlaštenja i otišao na svoje maleno imanje da ga nastavi obrađivati, od kojeg je odsustvovao samo 16 dana. Legenda o Cincinatu imala je trebala naglasiti stroge naravi i običaje rimskih predaka, koji su udarili temelje rimskoj moći u Italiji. Ona je inače imala veliki efekt i na zapadnu kulturu jer je prikazivala načela dužnosti i skromnosti. Posebno je kult Cincinata bio snažan u vrijeme stvaranja Sjedinjenih država, a George Washington se želio pokazati kao novi Cincinat. U spomen rimskom Cincinatu u USA je i jedan grad imenovan po njemu → Cincinnatus (Sinsinati) u državi Ohio.

Umjetnička slika koja prikazuje dolazak delegacije Senata Cincinatu.

Statua Cincinata u Sinsinatiju, uradio Rick Dikeman 2004. god. prikazuje Cincinata koji dok jednom rukom vraća fasces (simbol vlasti koji je dobio kao imenovani diktator Republike), drugom drži plug (simbol povratka u civilni život).

Cincinat je još jednom izabran za diktatora i to 439. god. p. n. e. radi suzbijanja konspiracije Spurija Melija. Nakon uspješnog završetka povjerenog posla, Cincinat se ponovo vratio u privatni život. Iako je imao dva puta najvišu vlast u Republici, Cincinat je nije obnašao ni dana duže nego što je trebao i nije je pokušavao zloupotrebiti izvan povjerenog mandata.

Zakonik dvanaest ploča

I konačno sredinom V. st. p. n. e. plebejci u borbi s patricijima postižu određene uspjehe upravo na polju reguliranja i kodificiranja prava. Po rimskoj tradiciji u Atenu i Grčku je bilo poslano izaslanstvo sa ciljem da stekne uvid u Solonovo i od drugih grčkih polisa zakonodavstvo. Godine 451. god. p. n. e. po tradiciji, pod pritiskom plebsa izabrana je komisija od deset ljudi, sa zadaćom da zapiše zakone (*decemviri legibus scribundis*). Ona se sastojala od uglednih patricija i dobila je široke ovlasti. Decemviri su imali izvanrednu vlast. Za tu godinu nisu bili izabrani ni ranorepublikanski pretori, ni narodni tribuni. Jedan od decemvira je bio Apije Klaudije (sin onoga patricija koji je umro u tamnici i unuk Apija Klaudija Sabinjanina). Decemviri napisaše zakone, sastaviše na deset mjedenih (brončanih) ploča, te ih javno izložiše da svatko može dodati svoje opaske (neka vrsta javne rasprave), pa onda zakon na deset ploča donijeli pred centurijatske komicije na odobrenje. Ali kodificiranje i objavljivanje prava nije još bilo potpuno, jer u jednoj godini decemviri nisu mogli sve svršiti pa su izabrani novi decemviri za narednu godinu. Među novim decemvirima bili su i pet plebejaca i stari-novi decemvir Apije Klaudije. Međutim, sa novim decemvirima se situacija usložnjavala, jer je ponašanje drugih decemvira sa Apijem Klaudijem sve više ličilo na tiraniju. Rimska tradicija druge decemvire tradicija prikazuje kao uzurpatore, koji su djelovali ne samo protiv plebejaca, nego čak i protiv patricija. Nove godine 15. marta 449. god. p. n. e. decemviri (koji su imali jednogodišnji mandat) ne položiše svoju vlast i ne vratiše legalne političke institucije. Tada je izbio i novi rat sa Sabinjanima i Ekvima koji se odvijao loše po Rimljane (i to i zbog slabog morala). Uz to je i Apije Klaudije pokušao učiniti još jedan zločin (decemviri su bili ranije iz zasjede dali ubili Lucija Sicija Dentata, bivšega plebejskog tribuna i najhrabrijeg Rimljanina koji je vojevao u 120 bitaka i imao 40 brazgotina od rana) koji je doveo i do pada vlasti drugih decemvira. Kao i u slučaju pada kraljevske vlasti, i ovdje je u pitanju bila ženska čast, odnosno pokušaj decemvira Apija Klaudija da nezakonito liši slobode kćerku jednog plebejca, Virginiju. Nakon što je decemvir presudio da Virginija gubi svoju slobodu, ubio ju je njen otac uz riječi : „Budući da drugog načina nema, da ti spasim slobodu, hoću da ti je poklonim na ovaj način.” Slučaj i postupak sa Virginijom je doveo do drugog povlačenja (secesije) plebejaca iz Rima na Aventin. I samo je intervencija uglednih građana (poglavito Valerija i Horacija) spriječila izbijanje građanskog rata.

Između sukobljenih staleža je 449. god. p. n. e. sklopljen svečani mir. Obnovljene su ranije magistrature i plebejski tribunat i potvrđena prava plebejaca a na prvom mjestu zakon o provokaciji (*ius provocationis*), na osnovu kojeg je svaki građanin mogao apelirati na komicije povodom kakve nepravedne odluke magistrata. Decemviri su skinuti sa vlasti, osmorica pobjegoše u inostranstvo, a dvojicu optužiše (Apija Klaudija i Opija koji su izvršili samoubojstvo prije same osude). Dalja progonstva je spriječio umjereni i vrlo pronicljivi i sposobni plebejski tribun Marko Duilij. Od drugih decemvira su ostale samo dvije mjedene ploče sa zakonima, tako je ukupno bilo 12 ploča.

Zakoni koje su decemviri zapisali bili su objavljeni, da bi svakome mogli biti dostupni. Ti su zakoni poznati u povijesti pod imenom Zakonik dvanaest ploča (*Lex duodecim tabularum*). Oni pretpostavljaju zapisano običajno pravo. Zakonik 12 ploča nije sastavljen na grčkom, niti je sistematično i dosljedno složeno po jednom pravnom načelu, vec je starolatinsko običajno pravo prepisano, i prema novim okolnostima poboljšano i sastavljeno. Po riječima Tita Livija, Dvanaest ploča bile su osnovni izvor rimskog prava i to kako javnog, tako i privatnog (*fons omnis publici privatique iuris*). Oni utvrđuju obveznost sudskog postupka. Pozvani se mora javiti na sud. Zakoni dvanaest ploča počinjali su riječima "Ako je tko pozvan na sud, neka ide" (*Si in ius vocat, ito*). Međutim, vlasti ne poduzimaju mjere da dovedu okrivljenog i tužitelj ga mora sam privesti. Sud predstavlja u prvom redu parničenje, državni organi reguliraju sudski proces i pojavljuju se također u ulozi suca-izmiritelja. Ali, Zakonik dvanaest ploča pretpostavlja obvezno izvršavanje odluka donesenih od strane sudskih vlasti. Zakonik svjedoči o uspjehu svjetovnog prava (*ius*), ali je, u isto vrijeme, sudski postupak ispunjen nizom formalnosti i rituala, čije nepridržavanje može dovesti do gubitka parnice. Zakonik dvanaest ploča odražava u svojim odredbama razvitak razmjene. Oni znaju za jedan od osnovnih načina stjecanja vlasništva – mancipaciju**.** To je bio specijalni obred, koji pretpostavlja obveznu nazočnost dobitnika stvari i ranijeg vlasnika (otuđivača). Osim toga, moralo je nazočiti pet punoljetnih građana, kao svjedoka, i šesti koji je držao bakrenu vagu. Dodirujući rukom predmet koji mu ju je predavan, novi vlasnik je udarao komadom bakra (koji je simbolizirao plaćanje za stvar) o vagu, predavao ga otuđivaču i izgovarao određenu formulu. Zakonik dvanaest ploča poznaje podjelu svih stvari na dvije kategorije: na stvari koje se otuđuju putem mancipacije (*res mancipi*) i na stvari koje se ne smiju prodavati putem mancipacije (*res nec mancipi*). Definicija tih pojmova poznata nam je iz djela pravnika carskoga doba. Oni su u prvu kategoriju (*res mancipi*) uvrštavali nepokretnu imovinu (zemlju i zgrade) u granicama Italije, robove i četveronožne životinje koje služe za prenošenje tereta (konje, volove, magarce i mule) i poljoprivredne usluge (pravo na prolaženje, tjeranje stoke i sprovođenje vode preko susjednog zemljišnog posjeda). Druge stvari uvrštavane su u *res nec macipi* i one se nisu mogle predavati putem mancipacije. Sve to svjedoči o razvitku privatnog vlasništva, u prvom redu vlasništva na stvarima iz seljačke domene. U to doba rađa se pojam o neograničenom kviritskom vlasništvu (*dominum ex iure Quiritium*), koji po učenju kasnijih pravnika mogu imati samo Rimljani i koju čuvaju rani rimski zakoni. Narušavanje vlasništva okrutno se kažnjavalo. Onaj tko bi preko noći napasao stoku ili žeo na tuđoj njivi, obrađenoj plugom, osuđivan je da bude žrtvovan podzemnim bogovima i pogubljivan. Smrtna kazna prijetila je i potpaljivačima, kao i onima koji bi počinili krađu za vrijeme noći. Za krađu izvršenu danju, za svojevoljnu sječu drveta i druge slične prijestupe propisivana je velika novčana kazna. Zakonik dvanaest ploča priznaje slobodu oporuke, ali je načelo kolektivnog (rodovskog) vlasništva i dalje postojalo. Ako rimski građanin umre bez oporuke, po Zakoniku dvanaest ploča nasljeđivali su ga "njegovi nasljednici" (*sui heredes*), pod kojim

su podrazumijevane osobe koje se nalaze neposredno pod pokojnikovom očinskom vlašću. Ako nema nasljednika, imovina je prelazila na najbliže agnate, a ako nema agnata, na suplemenike (*gentiles*). Kolektivno državno vlasništvo (*ager publicus*) Zakonik 12 ploča ne spominje. Znatnu pažnju posvećuje Zakonik 12 ploča dužničkom pravu, što je i razumljivo kada se ima u vidu da je pitanje dužništva predstavljalo jedno od glavnih problema rane Rimske Republike. Najstariji oblik dužničke obaveze bio je *nexum* (ropstvo za dug). Po toj obvezi dužnik (*nexus*) je, ako ne plati dug, potpadao pod vlast svoga vjerovnika, u čiji je posjed prelazila dužnikova imovina i djeca. Formalno, *nexus* se od ostalih robova razlikovao time što je dobivao slobodu čim isplati dug. I pored sve okrutnosti dužničkog prava, Zakonik dvanaest ploča je ograničavao kamatnu stopu, utvrđujući maksimum od 8 ⅓ % godišnje kamate, a lihvar je četverostruko kažnjen ako više uzme. Dužniku su određena tri roka, tri puta trideset dana i brane ga zaštitne institucije od okrutnosti vjerovnika. Zakonik 12 ploča dodiruju i obiteljske odnose, i potvrđuje apsolutnu vlast „oca familije”. On može svoju djecu prodati u ropstvo. Istina, sin se mogao prodavati u ropstvo samo tri puta. Ako bi poslije toga dobio slobodu, nije više potpadao pod očevu vlast. Otac može kljasto dijete ubiti ili izložiti (neka vrsta biološke selekcije), a sina smije bičevati i u tamnicu baciti. Žena ima slobodu da se može na udaju privoliti ili ne, a i ona se ne može kupiti a sa udajom donosi miraz (što je njena egzistencijalna garancija). Zakonik 12 ploča upoznaju nas sa sustavom kazni za razne krivnje. Pored starinskog taliona (*talio* – odmazda) spominju se i novčane kazne. Te novčane kazne naplaćivane su u asovima, koji su u to vrijeme predstavljali komade bakra (*aes rude*).

U Zakoniku 12 ploča se zrcalila imovinska diferencijacija rimskog društva. Oni govore o onima sa zemljišnom i uopće imovinom (*assidui*) i onima koji od imovine imaju samo svoj porod/djecu (*proletarii*). Razlike između staleža su strogo precizirane i nadalje, te je zabranjena ženidba patricija i plebejaca, te se zabranjuje pjevanje podrugljivih pjesama protiv patricija (što je bilo vrlo prisutno kod plebejaca) a kazna je bičevanje ili šibanje. Osobna sloboda je osigurana i patricij više ne može plebejca parnicama uništiti, a i krivokletstvo na sudu se kažnjava smrću. Patron koji gleda da naskodi svome klijentu se proklinje. Uvedene su ograničenja i zabrane raskoši posebno prilikom pogreba (izuzev sahrana najviših dostojanstvenika, ali je i tu zabranjeno balzamiranje). Zabranjeno je u grob metati ikakvog zlata, izuzev onoga na zubima i koje se može spaliti. Zabranjeno je bilo i da krvlju i velikim naricanjem pokojnici ne smiju ni žaliti ni slaviti. Zakonik dvanaest ploča ne dotiče se državnog poretka, ali utvrđuje čitav niz mjera policijskog i komunalnog karaktera (zabrana sahranjivanja u starom gradu, utvrđivanje širine putova itd.). O životu građanina sude samo centurijatske komicije. Iako je izdavanje Zakonika 12 ploča bila velika pobjeda plebejaca, činjenica ostaje da sudove i nadalje drže osobe iz senatorskog reda (što je u kasnoj Republici postalo jedno od najvažnijih pitanja u sukobu populara i optimata). Tekst Zakonika dvanaest ploča nije nam sačuvan. Njihov sadržaj rekonstruira se na osnovu citata kod raznih rimskih pisaca i pravnika.

Neki istraživači stavljaju Zakonik 12 ploča u kasnije razdoblje; međutim, jezični arhaizam u sačuvanim citatima iz Dvanaest ploča, primitivni oblici odnosa (npr. načelo taliona) govore u prilog autora koji Zakonik stavljaju u rano razdoblje. Međutim, nije isključena mogućnost da je na rimske pravne odnose utjecalo zakonodavstvo razvijenijih južnoitalskih gradova. Zakonik 12 ploča zrcali socijalne odnose rimskog društva u vremenu kada se ropstvo može protegnuti na građane, čak i na članove porodice, ali u isto vrijeme ono još nosi patrijarhalni karakter. Razvija se privatno vlasništvo, ali je njeno prodiranje u građanski život usporeno postojanjem kolektivnog, gentilnog vlasništva.

Novi zakoni u korist plebejaca – „plebejska zakonodavna ofanziva"

Izdavanje Zakonika 12 ploča bilo je slijeđeno sa *Leges Valeria Horatiae* (zakoni Valerija i Horacija) koji su dali velika prava plebejcima, a samovolju patricija i ranorepublikanskih pretora još dodatno ograničiše a proširili ovlašćenja i prava tribuna. Ranorepublikanski pretori Valerije i Horacije su bili uspješni i u ratovanju, jer pobijediše Ekve, Volske i Sabinjane, ali im Senat ipak nije dozvolio trijumf. A nastupilo je i novo ograničenje najviše državne izvršne magistrature, jer su od tada ratnom blagajnom upravljali izabrani kvestori (*questori*). Oni su 447. god. p. n. e. prvi put izabrani. Skupština na kojoj su birani kvestori bila je prava narodna velika skupstina od oba staleža, veća od plebejske skupštine i centurijatskih komicija i zasnovana na teritorijalnoj organizaciji. Riječ je o tributskim komicijama (*comitia tributa*), koje su na kraju postale i najvažnije i najmoćnije rimske skupštinske komicije. U to rano doba Republike ono što tributske komicije odluče, a Senat potvrdi ima se smatrati zakonitom odlukom. Tribunima je sada bilo dozvoljeno i da prisustvuju senatskim sjednicama. A da plebejci budu sigurni od krivotvorenja i podmetnuća senatskih odluka, zaključeno je da ubuduće ne samo kvestori u hramu Saturna, nego i plebejski edili u Cererinom hramu čuvaju senatske odluke. Svoju vlast su tribuni osigurali i novim zakonom po kojem je svako glavu gubio ko bi ubuduće želio ili radio (namjerno ili slučajno) da Država bude bez plebejskih tribuna. Zacetnik toga zakona bijase vec poznati tribun M. Duilij, koji je umjereno ali postojano i uspjesno vojevao za dobro i prava plebejaca. Godine 448. god. p. n. e. ucvrsti prava plebejaca i tribun L. Trebonij time, sto je donio zakon, da predsjednik izbornih komicija ne smije sjednice dotle zakIjučiti, dok se ne izabere potpuni broj od tribuna, jer su se patriciji prije ustrucavali i protivili izboru tribuna.

Kao što je rečeno Zakonik 12 ploča potvrđivao je starinsku zabranu sklapanja brakova između patricija i plebejaca. Po podacima tradicije, ta je zabrana skinuta tek 445. god. p. n., po zakonu (*Lex Canuleia* ili *Lex de conubio patrum et plebis*) koji je podnio plebejski tribun Gaj Kanulej (*Caius Canuleius*) i brakovi sklopljeni između patricija i plebejaca priznavani su za zakonite. Djeca bi nasljeđivala status oca. Drugi Kanulejev projekt zakona predviđao je biranje ranorepublikanskih pretora i iz redova plebejaca ali ovaj projekt nije prošao. Radi toga i nesuglasja u vezi dozvole biranja plebejaca na mjesto

najvišeizvršne magistrature ranorepublikanski pretori se nisu birali i od 444. god. p. n. e. umjesto ranorepublikanskih pretora su birani vojni tribuni sa vlašću koju su imali ranorepublikanski pretori (*tribuni militum consulari potestate* ili često nazivani samo konzularni tribuni). Ovu dužnost mogli su vršiti i plebejci.

Vojni tribuni sa konzularnom moći/konzularni tribuni ispočetka nisu birani svake godine, nego su se njihovi izbori smjenjivali sa izborima ranorepublikanskih pretora (koji su mogli biti samo patriciji), ali su na početku IV. st. p. n. e. vojni tribuni zamijenili ranorepublikanske pretore za prilično dugo vrijeme. U ovom periodu je 440 – 439. god. p. n. e. u Rimu zavladala i glad, što je kao posljedicu imalo aferu vezanu za Spurija Melija (*Spurius Maelius*) iz reda vitezova, koji je zbog velike popularnosti među narodom (besplatno je dijelio žito medju siromahe, ili ga prodavaše pod neznatnu cijenu) bio sumnjiv patricijima. Lucije Minucije Augurin (*Lucius Minucius Augurinus*) patricijski *praefectus annonae* (prefekt zadužen za snabdijevanje hranom) optužio je Spurija Melija da teži kraljevskoj vlasti. Spurije Melije je odbio da se pojavi pred novoimenovanim (izabranog radi navedene situacije) diktatorom starim Cincinatom, ali je bio ubijen od strane Gaja Servilija Ahala (*Gaius Servilius Ahala*).

Sa Kapulejevim zakonom završava se prvo razdoblje borbe između patricija i plebejaca. Uspjesi plebejaca uvjetovani su prije svega porastom njihove gospodarske moći i njihovom ulogom u vojsci, ali je jednim dijelom uspjesima plebsa doprinijelo i to što među patricijskim rodovima nije bilo sloge i što je dolazilo do njihovog postupnog biološkog propadanja. Po Mommsenovom istraživanju, od početka Republike do sredine V. st. p. n. e. nestalo je najmanje 20 patricijskih rodova. Poslije Kapulejskog zakona dolazi do konsolidacije patricijata u borbi protiv plebsa, uslijed čega se raspre i sukobi među rodovima stišavaju. U procesu konsolidacije interesa patricija najvažnije uvođenje institucije cenzora (procjenitelja od latinskog *censere* = procijeniti) u smislu kolegija od dva člana, samo da vojnički tribuni nemaju vlast poput ranorepublikanskih pretora. Cenzori nakon položene zakletve služili su bez *imperiuma* pet godina od lustra (popisa/proćišćenja) do lustra. Nakon što su cenzori izvršili svoje različite dužnosti i odradili petogodišnji cenzus, slijedio je religijski ritual *lustrum,* svećeno pročišćenje naroda. Kada su cenzori započinjali svoju časnu funkciju, oni su ždrijebom određivali koji će od njih dvojice izvršiti *lustrum*, na kojem je obavezan bio da prisustvuje i drugi cenzor. Ali već 434. god. p. n. e. Emilijevim zakonom (*lex Aemilia*) je određeno da cenzorska čast ima trajati 18 mjeseci u petogodišnjem periodu. To je praktično značilo da je Država tri i po godine bila bez cenzora.

Census se svakih pet godina obavljao na Marsovom polju, te je svaki rimski građanin morao pod zakletvom da kaže koliki mu je imetak, koliko ima ukućana i gdje prebiva. Na osnovi toga su se razređivali građani na centurije, tribuse i razrede. Znači dužnost cenzora je bila razređivati građane po centurijama i tribusima, raspisivati poreze, određivati javne građevine : trgove, hramove, vodovode, kazalista itd., te im u rukovoditi.

U svojoj vlasti oni su imali i ovlašćenja da brinu o ograničavanju luksuza i njegovom pretjeranom iskazivanju, javnom moralu, i ćudoređu (on je sankcionirao onoga ko bi zanemario poljodjelstvo, zlo se brinuo o djeci, zlostavljao sebi podložne i one pod zaštitom ugovora i zadate riječi). Oni mogu ukoriti senatore i iste odstraniti iz Senata (do buduće procjene na pet godina; *legere senatum, leetio senatus*), a sudije su isto mogli skidati i brisati iz sudova, a mogli su i svakoga građanina Iišiti prava i mjesta u tribusima, pa i veci porez na njega udariti. Bilješku ukora mogao je tek drugi cenzor izbrisati. Oni su u najam davali i javna dobra, zemljista, pašnjake, desetinu i druge stvari (rudnike i državne prihode kao poreze i carine čiju su veličinu i određivali) sve putem dražbe. Na odluke cenzora narodni tribuni nisu imali pravo žalbe. Njihova vlast označavana je kao *potestas*, pa oni nisu imali *imperium*, kao konzuli i pretori, tj. nisu imali pravo zapovijedanja vojskom. Za tu dužnost birani su istaknuti građani, često oni koji su prije toga već vršili konzulski dužnost; tijekom vremena cenzura je stekla velik značaj u političkom životu Rima.

Novi sukobi

Nakon smirivanja situacije vezane za decemvire i Zakonik 12 ploča, nastavljene su borbe sa Sabinjanima Ekvima i Volscima. Sabinjani su poraženi 449. god. p. n. e. U bitki kod Korbiona 446. god. p. n. e. trupe predvođene Titom Kvinktijem Kapitolinom Barbatom (*Titus Quinctius Capitolinus Barbatus*) i njegovim legatom Spurijem Postumijem Albom Regilenskim (*Spurius Postumius Albus Regillensis*) su izvojevale veliku pobjedu nad Ekvima.

Borba sa Vejom

Tijekom dugog vremenskog razdoblja vođeni su ratovi sa etrurskim gradom Vejom i njenim saveznikom Fidenom. Grad Fidena je otpao od Rim1jana, pa se pris1onio uz Veje, a uz to na zapovijed vejentinskoga kralja Lara To1umnija bila su ubijena tri rimska pos1anika u Fideni 437. god. p. n. e. Rim1jani su radi toga ponovo zauzeli Fidenu 435. god. p. n. e., a budući da su Fidenjani smaknuli rimsku naseobinu tamo postavljenu rimska odmazda je bila da su Fidenjane prodali u ropstvo. Vejetinci sljedeće godine zaključe mir sa Rimljanima na 20 godina. Ali nakon toga primirja, dođe i do posljednjeg rata sa Vejom koji je trajao deset godina od 406. do 396. god. p. n. e. Nakon čitavog niza obrta u ratu, uključujući čitav niz legendarnih priča (proročanstva vezana za albansko jezero i njegovo isušivanje; pročanstvo vezano za žrtovanje u Junoninom hramu i prijenos Junoninog kipa iz Veja u Rim) Rimljani su, pod zapovjedništvom diktatora Marka Furija Kamila (*Marcus Furius Camillus*) na juriš zauzeli Veje (čak su bili iskopali tunel i provalili unutar same Veje i to u Junoninom hramu).

Po Liviju, Furije Kamil je, nakon što je uzeo auspicije i pred sami juriš na Veje, molio pitijskog Apolona i Junonu za pobjedu : „Pod tvojim vodstvom, pitijski Apolone, podstaknut tvojim imenom krećem da razorim grad Veje i tebi zavještavam deseti dio ratnog plijena. A tebi, Junono kraljice, koja si sada u Vejima molim da nas kao pobjednike pratiš u grad koji je naš, a koji će postati i tvoj, u kome ćeš imati

hram dostojan tebe i tvoje veličine”. Ovaj odlomak na najbolji način pokazuje pragmatičnu narav starih Rimljana u odnosu prema božanstvima. Furije Kamil se uopće ne ustručava da traži pomoć i od stranih božanstava, pa čak i od onih koji pripadaju kultu neprijatelja. Tako on obečava Junoni iz Veje da donese pobjedu Rimljanima, a ona će zauzvrat dobiti kult u Rimu i značajan hram. Rimljani su stvarno prenijeli statuu Junone iz Veje i njen vejanski kult u Rim, preciznije na Aventin gdje je Furije Kamil dao podignuti hram kako je i obečao.

Žitelje Vejentince prodaše kao i prije Fidence u roblje, te je Veji grad prestao biti samostalnim, a etrurska sila bijaše tim porazom skroz slomljena. Ubrzo poslije rušenja Veje na mjestu toga grada osnivaju se četiri rimska seoska tribusa. Rimljani zauzeše i gradove Kapenu i fališčanski grad Falerije, koji su pristajali uz Vejentince. Pad Falerije rimska tradicija predstavlja tako što ističe vrline i čast drevnih Rimljana. Falerijci se opirahu i Rimljani su se bojali da ce opsada tako dugo trajati kao i kod Veja. Po Liviju i Plutarhu, kod Falerijaca je bio običaj da isti učitelj uči djecu i da vrši nadzor nad njima, i mnogi dječaci su povjeravani brizi jednoga čovjeka. Tako je i djecu falerijskih prvaka podučavao čovjek koji se isticao znanjem. On je imao i običaj da u miru izvodi dječake izvan grada radi igre i vježbe, što nije prekidao ni kada je izbio rat. I kada je jednom otišao dalje nego obično, doveo je djecu u rimski tabor. Ovdje je Kamilu rekao da mu predaje djecu falerijskih prvaka, a samim tim i grad Falerije. Furije Kamil je tu nemoralnu ponudu sa zgražavanjem odbio uz sljedeće riječi (koje prenosi Livije) : „Nisi došao sebi sličnom ni narodu ni vojskovođi, ti, zločinče, koji si donio zločinački dar. Između nas i Faliska ne postoji nikakav savez nastao po ljudskom ugovoru, ali onaj koji je prirodno urođen, taj postoji između nas i njih i uvijek će postojati. Postoji zakon i u ratu i u miru, i mi smo naučili da ga sprovodimo isto toliko pravično koliko i hrabro. Oružje ne nosimo protiv onog uzrasta koji biva pošteđen i kad se zauzme neki grad, nego protiv ratnika, protiv onih koji su, premda ih nismo ni uvrijedili ni izazvali, napali rimski tabor kod Veja. Koliko je do tebe stajalo, ti sih ih pobijedio nečuvenim zločinom, a ja ću ih kao i Veje pobijediti hrabrošću, naporom i oružjem”.

Za razliku od Livija koji citira govor (nepoznato sa kolikom preciznošću), Plutarh u svome životopisu Kamila parafrazira taj govor sa donekle različitom sadržinom u odnosu na ono što prezentira Livije : „Čuvši to, Kamilu se učini da mu se ukazala sva grozota njegova čina, i rekavši prisutnima da je rat strašna stvar i da se privodi kraju preko mnogih nepravdi i nasilja, ali da za časne ljude ipak i u ratu postoje neki zakoni i da se ne smije stremiti za pobjedom uz cijenu prihvaćanja usluga koje proizlaze iz nečasnih i bezbožnih djela (jer veliki vojskovođa treba da vojuje oslanjajući se na vlastitu vrlinu, a ne na tuđu opakost)”.

Furije Kamil je zatim dao skinuti učitelja i svezati mu ruke na leđa, a onda predade djeci šibe u ruke, neka tako gone svoga učitelja u svoj grad. Falerijci, vidjevši to rimsko velikodušje, častoljubivost i moralnost, predadoše se svojevoljno 394. god. p. n. e. Rimljanima i dobili su povoljnu pogodbu. Ali ubrzo nakon niza ovih velikih pobjeda u južnoj Etruriji, desilo se jedno od najstrašnijih iskušenja za mladu Rimsku državu.

Brončana drška sa poklopca jednog sanduka (iz Preneste) koja prikazuje vojnike. Datacija IV. st. p. n. e. Danas se nalazi u Nacionalnom Etrurskom Muzeju u Vila Julija.

Najezda Gala

Posljednjih desetljeća V. st. p. n. e. keltska plemena su prešla Alpe i naselila dolinu rijeke Po slomivši etrursku hegemoniju na ovom području. Ovo je bila jedna od sukcesivnih faza velike keltske migracije koja se uglavnom dešavala nasilnim putem (antički izvori su puni opisa užasa i uništavanja koje su počinili Kelti u Italiji, ilirskim zemljama, Makedoniji, Grčkoj, Trakiji), a zahvatila je široko područje od obala Atlantika, britanskih otoka i sjeverne Iberije sve do središnje Male Azije. Kelti su bili jedna ekspanzivna etnička zajednica, sa dobro uređenom ratničkom organizacijom i naoružanjem (dobar dio keltskog/galskog i ofanzivnog i defanzivnog naoružanja su kasnije preuzeli i sami Rimljani). Njihovu pojavu u Italiji, italska i rimska tradicija povezuje sa jednom zanimljivom pričom o prevari i osveti jednog Etrurca po imenom Arunt koji je pozvao Kelti da napadnu Italiju.

Plutarh na sljedeći način opisuje dolazak Gala/Kelta : „Za Gale, koji su keltskoga roda, pripovijeda se da su, zbog svojega mnoštva, ostavivši vlastitu zemlju jer nije bila dostatna da ih sve hrani, krenuli u potragu za drugom. Kada ih se našlo mnogo desetaka hiljada mladih i ratničkih ljudi, a vodili su sa sobom još više žena i djece, jedni, prešavši Ripejske planine u pravcu sjevernog Okeana, razliše se i zaposjedoše najudaljenije krajeve Europe, a drugi, naselivši se između Pirinejskoga gorja i Alpa, dugo vremena obitavahu u susjedstvu Senonaca i Keltibera, ali kada kasnije okusiše vino tada prvi puta dopremljeno iz Italije, tako se, kažu zadiviše tome piću i tako ih sve zanese taj novi užitak da su, zgrabivši oružje i uzevši sa sobom svoje porodice, krenuli prema Alpama u potrazi za zemljom koja daje takav plod, jer su ostali svijet smatrali neplodnim i divljim.

Onaj pak, koji je među njih donio vino i prvi put u njih potakao želju za Italijom, bio je, pripovijeda se, Etrurac Aruns, čovjek ugledan i po naravi nipošto loš, ali ga je zadesila sljedeća nesreća. Bio je staratelj dječak bez roditelja, ali bogatstvom prvoga u gradu i čudesne ljepote po imenu Lukomona. Ovaj je od mladosti živio sa Aruntom i postavši mlad čovjek, ne napusti kuću, nego se pretvarao da uživa u zajedničkome životu sa njime. I dugo je vremena ostalo neopaženo da je zaveo Aruntovu suprugu, a ona njega. Ali kada je njihova strast već daleko dotjerala i niti su je se mogli osloboditi niti je više skrivati, mladić je otvoreno pokuša odvući i oženiti se njome, a muž iznese stvar pred sud, ali bi nadvladan od Lukomona velikim brojem njegovih prijatelja i izdašnim trođenjem novca, pa ostavi svoju domovinu. Doznavši o Galima, dođe ka njima i postade im vodičem na vojnom pohodu u Italiju.

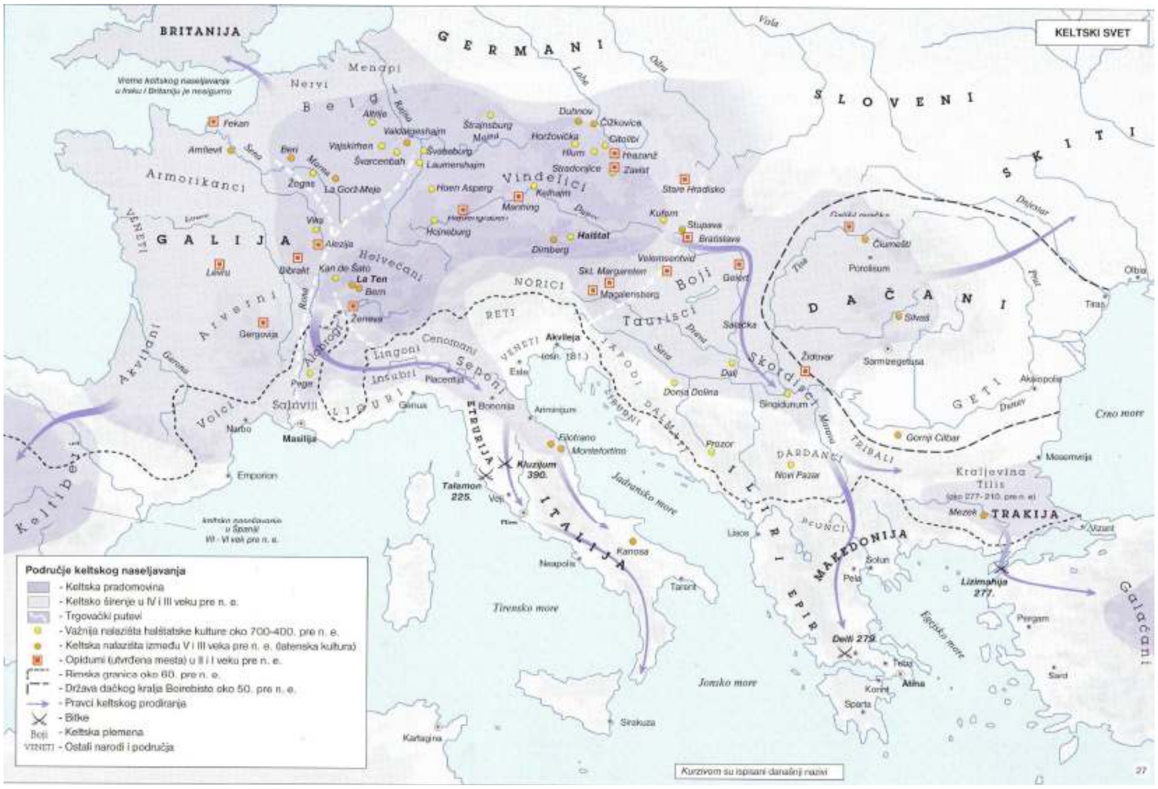
Odmah pošto provališe Gali postadoše gospodari sve zemlje (misli se na područje Padske doline, a ne na Toskanu op. a.) koju su od davnina držali Etrurci, a protezala se od Alpa na obje strane do oba mora, kao što posvjedočuju i njihova imena. Jer sjeverno se more naziva Jadranskim po etrurskom gradu Adriji, a ono koje leži prema jugu upravo se i zove Etrurskim (Tirenskim op. a.). Sva je ta zemlja obrasla drvećem, bogata pašnjacima za stoku i natapana rijekama. Ima i osamnaest gradova, lijepih i velikih, dobro uređenih kako za unosno poslovanje, tako i za gizdav život, koje Gali, istjeravši Etrurce, sami zaposjedoše. Ali to se dogodilo davno prije vremena o kojem govorimo (Plutarh misli na vrijeme kada su se dogodili keltski napadi na Kluzij i grad Rim op. a.). “

Istu ovu priču, samo u nešto kraćoj verziji prepričava i Livije, samo što je on ne veže za prvi galski prelazak preko Alpa, nego za direktni napad na Kluzij. Po njemu su Aruns i Lukumon bili građani Kluzija. Međutim, po smislu kompletnog Livijevog odjeljka koje govori o dolasku Kelta u Italiji, izgleda da ni Livije nije baš uvjeren u tačnost priče o Arunsu i Lukumonu. Livije sljedeće govori o dolasku Gala u Italiju : „Dok se Gradu približavala sudbonosna propast stigoše poslanici iz Kluzija da zatraže pomoć protiv Gala. Ovaj narod, kaže predanje, prešlo je Alpe i zauzelo polja koja su ranije obrađivali Etrurci, privučeno plodovima naše zemlje, a najviše vinom koje je tada za njih predstavljalo novo zadovoljstvo. A vino je u Galiju izvezao Aruns iz Kluzija da bi namamio ovaj narod. On je bio ljut na Lukumona, čiji je tutor bio, zato što mu je ovaj zaveo ženu. Kako je mladić bio veoma moćan, Aruns mu se nije mogao osvetiti sem uz pomoć strane sile. On je bio vođa Galima pri prelasku Alpa i podstrekać napada na Kluzij. Dakle, ja ne poričem da je Gale doveo na Kluzij Aruns, ili neko drugi iz ovog grada. No opšte je poznato da Gali koji su napali Kluzij nisu bili prvi koji su prešli Alpe. Dva stoljeća prije napada na Kluzij i zauzimanja Rima, Gali su prešli u Italiju, pa ovi iz Kluzija nisu bili prvi Etrurci sa kojima su oni ratovali. Mnogo ranije se galska vojska često sukobljavala sa ljudima koji su živjeli između Apenina i Alpa. Etrurska vlast se prije rimske prostirala daleko na kopnu i na moru. Kolika im je bila moć pokazuju nazivi Gornjeg i Donjeg mora kojima je Italija opkoljena kao neko ostrvo, jer su italska plemena jedno zvali Toskansko po općem nazivu za narod, a drugo Hatrijatsko po etrurskoj koloniji Hatriji, dok su Grci ova mora nazivali Tirenskim i Adriatskim. Okrenuti prema jednom i drugom moru, Etrurci su naseljavali dvaput po dvanaest gradova, najprije sa ove strane Apenina, prema Donjem moru, a zatim isto toliko sa one strane Apenina, osnivajući onoliko kolonija koliko je prvobitno bilo gradova i one su držale sva mjesta od rijeke Po do Alpa sem ugla što su ga držali Veneti koji su živjeli oko morskog zaliva. Alpski narodi su bez sumnje istoga porijekla,

naročito Reti koji su zbog prirode tla postali tako divlji da od starine nisu sačuvali ništa sem svoga govora, pa i to iskvareno

O prelasku Gala u Italiju saznali smo ovo. U vrijeme kada je Tarkvinije Prisk vladao u Rimu, tada su nad Keltima, koji su činili trećinu Galije, vrhovnu vlast imali Biturigi, oni su Keltima davali kralja. Ambigat, koji je tada vladao, zahvaljujući sreći i hrabrosti kako svojoj tako i svoga naroda bio je veoma moćan, tako da je Galija u vrijeme njegove vlasti obilovala i u plodovima zemlje i u ljudima, pa je izgledalo da se takvim mnoštvom ljudi jedva može upravljati. I sam već u godinama, Ambigat je, u želji da rastereti kraljevstvo od tolike mase ljudi koji su ga već pritiskivali, objavio da će sinove svoje sestre Beloveza i Segoveza, dva valjana mladića, poslati da traže nova sjedišta koja će im bogovi pokazati preko znamenja. Dozvoliće im da povedu oniliko ljudi koliko žele kako ih nijedan narod ne bi mogao odbiti kada dođu. Segovezu je kockom pripala Herenijska gora, a Belovezu koji je bio mnogo sretniji, bogovi odrediše put u Italiju. On odvede sa sobom one koji su bili prekobrojni : Biturige, Arverne, Senone, Heduance, Ambare, Karnute i Aulerke (misli se samo na dijelove tih narode op. a.). Krenuvši sa ogromnim mnoštvo konjanika i pješadinaca stiže do Trikastina. Ovdje su kao velika prepreka stajali Alpi. Ne čudim se što su izgledali neprelazni, jer preko njih nije bilo puta od vremena dokle dopire ljudsko pamćenje sem ako se ne povjeruje u legendu o Herkulu. Dok je visina planina držala Gale ovdje kao odsječene, oni su gledali sve strane preko kojih će od prijelaza što su se spajali sa nebom, prijeći na drugu stranu svijeta. Držao ih je i religijski strah, jer se širio glas da došljake koji traže zemlju napada narod Salvi. To su bili Masilijanci koji su brodovi došli iz Fokeje. Smatrajući da je to predznak njihove sreće, Gali im (Masilijancima koje su napadali Salvi op. a.) pomogoše da utvrde prvo mjesto na koje su se iskrcali, što su Salvi dopustili. Sami su mirno prešli Alpe preko Taurinskog prijevoja i prijevoja Durija, te Etrurce razbili nedaleko od rijeke Ticina. Kada su čuli da zemlja koju su zauzeli nosi isti naziv Insubrija, kao i jedna oblast kod Heduanaca, i smatrajući to dobrim predznakom za mjesto, osnovali su tu grad koji su nazvali Mediolanum (Livije ovdje griješi, jer je na mjestu kelskog Milana, još ranije postojalo etrursko gradsko naselje op. a.).

Uskoro je uslijedila nova grupa stopama prethodnika. Cenomani su pod vodstvom Etovijem prešli preko istoga prijevoja uz pomoć Beloveza i naselili se tamo gdje su danas gradovi Breša i Verona. Poslije njih su se naselili Libui i Saluviji u blizini staroga naroda Levi Liguri koji su živjeli oko Ticina. Potom su Peninske Alpe prešli Boji i Lingoni, pa kako su sve zemlje između Alpa i rijeke Po bile već zauzete, oni pređoše preko rijeke Po splavovima i otjeraše sa njihove zemlje ne samo Etrurce nego i Umbre. Ipak su se zadržali na Apeninima. Tada su Senoni, koji su kao došljaci stigli posljednji, zauzeli zemlje od rijeke Utenta do granice Ezisa. To su bili oni Gali koji su došli do Kluzija i do Rima, kako sam doznao. Međutim, nije sigurno da li su to bili jedino oni, ili su im se pridružili i narodi iz Ovostrane/Cisalpinske Galije.”

Karta preuzeta iz Brujić, 2005:61.

U isto ovo doba, kada su Gali rušili etrurske i italske pozicije u sjevernoj Italiji, Rimljani su izgubili svoga najboljeg zapovjednika Furija Kamila, jer je on morao 391. god. p. n. e. u progonstvo, budući da je optužen zbog navodne pronevjere vejetinskog plijena. Ostavljajući domovinu umoli bogove, neka prisile njegove sugradjane, da se pokaju za svoju neblagodarnost, te da ga natrag pozovu. No ti nezahvalni sugrađani osudiše ga odsutna na globu od 15 000 asa. Inače M. Furije Kamil je bio istaknuti patricij i pobornik patricijskih prava i nije bio blagonaklon prema plebejskim interesima. Krajem prve i početkom druge decenije IV. st. p. n. e. keltski invazori, vjerojatno narod Senona, prešli su Apenine, upali u Srednju Italiju i opkolili etrurski grad Kluzij. Njegovi stanovnici obratili su se za pomoć Rimu. Po tradiciji, Rimljani su uputili poslanike (trojicu braće, sinove M. Fabija Ambusta), koji su imali zadatak da od Gala zatraže da ne napadaju ljude koji im nisu učinili zla. Međutim, poslanici se nisu ograničili na pregovore, nego su se upustili u borbu (jedan od poslanika je ubio istaknutog keltskog poglavicu) i to je poslužilo kao povod za pohod Gala protiv Rimljana. Prvo je poslano keltsko poslanstvo u Rim, da traži zadovoljštinu od Rimljana i da predaju one poslanike. U mjesto toga izabraše Rimljani za sljedecu godinu 390. god. p. n. e. kao za nagradu Fabije konsularnim tribunima. Na to krenu Kelti na Rim. Kod rječice Alije, pritoke Tibera, 18. jula (ili 16 jula) 390. god. (po drugoj verziji 387. god.) p. n. e. Rimljani su pretrpjeli težak poraz i put za Rim bio je otvoren.

Pošto je bilo jasno da se grad ne može efikasno braniti, uslijedila je (pomalo kaotična) evakuacija Grada. Odlučeno je da se na Kapitolu ostavi jedna skupina ratnika sa ženama i djecom i senatorima, a da se ostatak građanstva (zajedno sa vestalkama) evakuira.

Livije i Plutarh navode i da su rimski starci – muškarci, posebno oni ugledni i koji su obnašali svećeničke i državne dužnosti, odlučili da ostanu u Gradu i tako se odlučili da dočekaju neprijatelja kada prodre u Grad. Oni patriciji koji su bili obnašali visoke magistrature, obukoše nasjvečaniju odjeću, i sjedoše usred svojih domova u stolice od slonovače.

Još prije evakuacije Grada Livije opisuje njihovu odluku da ostanu u Gradu : "Da bi masa plebejaca ovo lakše podnijela (misli se na evakuaciju i ostanak staraca u Gradu), starci koji su nekada trijumfovali i bili konzuli, javno su izjavili da će zajedno sa ostalima umrijeti i da svojim tijelima koja su preslaba da nose oružje, pa ne mogu braniti domovinu, neće opterećivati oskudno snabdjevanje ratnika".

Livije prenosi podatak, iz svojih pisanih izvora, po kojem su oni za vrhovnim svećenikom Markom Folijem ponavljali svećane stihove, zavjetujući se za domovinu i rimske građane. Gali su ušli u nebranjeni Grad kroz Kolinska vrata, sa jedino Kapitolom na kojem se nalazila rimska posada. Gali su krenuli u pljačku, a pri tome su naišli i na starce u Gradu. Zbog svoga autoritativnog i nehajnog držanja oni su bili zanimljivi Galima (koji su možda mislili da je riječ o kipovima staraca), koji im neko vrijeme nisu prilazili. Ipak je jedan Gal prišao starcu po imenu Marko Papirije i uhvatio ga za bradu. Na to ga je Marko Papirije udario po glavi štapom od slonovače, pa je Gal odmah ubio starca. Nakon toga je započelo nasilje, pa su pobijeni svi starci i drugi (bez obzira na spol i uzrast) koje su Gali zatekli u Gradu. Grad je u tome pokolju, bio i opljačkan, opustošen i spaljen do temelja.

Ostao je sačuvan jedino Kapitol pod zapovjedništvom Marka Manlija (*Marcus Manlius*), jer su njegove branitelje, po predaji, u trenutku neočekivanog napada Gala za vrijeme noći probudile Junonine guske. Da bi se izbavili od keltske okupacije Grada, Rimljani su bili prisiljeni platiti otkup od 1000 funti zlata. Kada se zlato vagalo, dao je poglavica Kelta donijeti krivu vagu, pa kada je Kvint Sulpicij upozorio na tu nepravdu, baci Bren (vrhovni keltski zapovjednik u pohodu na Rim) još i svoj mač uz riječi : Jao si ga pobijeđenim (*vae victis*). Kelti su se povukli iz Rima, vjerojatno i zato što su njihovim vlastitim naseljima zaprijetila alpska plemena. Ali tradicija to dovodi u vezu s akcijama osvajača Veje Marka Furija Kamila, koji je imenovan za diktatora. Pod Kamilovim vodstvom Rim je poslije rata s Galima bio izgrađen i utvrđen. Posljedica galske najezde bilo je slabljenje rimskog utjecaja u Laciju i privremeni raskid sa federacijom latinskih gradova, koja u to vrijeme postaju jača i čvršća. Oko Rima podižu se čvrsti zidovi, čiji su se ostaci sačuvali sve do danas. Izgleda da su požar Rima i galska vojna prvi događaj rimske historije, za koji su doznali Grci u Grčkoj.

Sa brzim galskim napadom i zauzimanjem Rima, započinje 350 godišnje razdoblje rimsko – keltskih ratova, a rimska ekspanzija je u dobrom dijelu slučajeva bila motivirana

i uzrokovana rješavanjem keltskih "pitanja" od Atlantika do središnje Male Azije. Historija Kelta u narednim stoljećima je bila direktno uvezana sa rimskom historijom, da bi se na kraju u nju potpuno i utopila. Rim je bio trijumfator, i samo su periferne zemlje (Irska i Kaledonija) nekada prostranog keltskog svijeta ostale izvan rimske vlasti. Ali doprinos keltskog svijeta rimskom svijetu je veliki i značajan, i on se ne ogleda samo u naoružanju, nego i u populacionoj masi, naseobinskoj kulturi, tradiciji, a neki današnji romanski narodi kao Francuzi i danas svoje porijeklo i temeljni nacionalni i etnički identitet zasnivaju na galskim temeljima.

Rim nakon Kelta

Nakon odlaska Gala sam grad Rim se nalazio u očajnom stanju. Pored velikih ljudskih gubitaka (poginuli i odevedeni u sužanjstvo), naseobinsko područje Rim je bilo potpuno uništeno (izuzev odbranjene zone na Kapitolu). Radi toga se bila kod Rimljana javila ideja da se presele u Veje (čiji su stambeni objekti i infrastruktura bile u znatno boljem stanju) i tamo nastane. Međutim, slučajnost povezana sa poslovičnom rimskom sklonošću za sujevjerjem je ipak doprinijela tome da se pristupi obnovi grada, a ne preseljenju u Veje. Dok se raspravljalo o tome šta da se radi, jedan manji odred vojske je prolazio u blizini i zapovjednik naloži vojnicima „ostanimo ovdje" u smislu da zastanu tu. Ali te se riječi uzeše za volju božju i ipak je odlučeno da se ostane u Rimu. Nesrecu Rima pokušaše iskoristiti susjedni narodi na svoju korist. Prvi su provalili Volsci već naredne godine, ali ih Kamilo suzbije kao i Ekve.

Nakon povratka u Rim nađoše plebejci svoje kuće popaljene, polja opustošena, stoku otetu. Kako bi nabavili najnužnije i najpreče stvari bili su prisiljeni da se zadužuju. To je dovelo do snažne patricijske reakcije na plebejska prava, jer su posljedice rata najteže pogodile upravo plebejce i njihovu imovinu i interese. Posebno je na protežiranju patricijskih interesa radio Furije Kamil, koji je bio štovan kao spasitelj i obnovitelj Rima. Ali i u tome vremenu bijede i patricijskog pritiska ipak se našao zastupnik plebejskih interesa i to heroj odbrane Kapitola Marko Manlije, i sam patricij. On je bio vrlo snažna osoba sa jakim osobnim integritetom i autoritetom, koja se mogla pohvaliti da je pobijedio 30 neprijatelja, dobio 40 darova, 8 građanskih kruna i da na svome tijelu ima 30 brazgotina od ranjavanja, a dobio je i počasno ime Kapitolinski (*Capitolinus*). Izgleda da je na proplebejsku i populističku političku aktivnost Marka Manlija utjecao i osobno nezadovoljstvo odnosom tadašnjih dominirajućih struktura u Rimu (potpuno pod utjecajem „kamilovske" patricijske frakcije), koje je bilo neadekvatno u odnosu na njegov doprinos u ratu. Po rimskoj tradiciji Marko Manlij je bio čovjek pošten i dobrohotan (pravi primjer rimske humanosti) i jednom je bio očevidac da je jedan hrabri rimski centurion, koji je u ratu stekao velikih zasluga, zbog neisplaćenog duga bio presuđen svome vjerovniku koji ga je preko Foruma vukao u tamnicu. Vidjevši to Manlije isplati njegove dugove i oslobodi ga. Na isti način je Manlije iskupio još 400 plebejaca, a započeo je i javnu aktivnost sa prijedlozima za rješavanje krize, a postao je

središnjom ličnosti oko koje se okupljala tadašnja opozicija. Rimska tradicija čak izvještava da je Manlije potaknuo misao, kako bi se oprostili dugovi i izmirili vjerovnici tako što bi se prodao jedan dio javnog zemljišta (*ager publicus*). Na sve ovo i patricijska stranka se uzbunila, i pozvaše diktatora Kornelija Kosa sa vojne protiv Volska 385. god. p. n. e. da riješi napetu situaciju u Rimu. Manlije je uhapšen, ali je pod pritiskom naroda oslobođen. Ipak, naredne godine patricijska stranka je ponovo uspjela pozvati Manlija na odgovornost. On je bio optužen da teži veleizdaji, odnosno prevratu i preuzimanju kraljevske vlasti, i na kraju je osuđen na smrt, te je bio strovaljen niz Tarpejsku stijenu. Marko Manlije je tako postao treći martir (nakon Spurija Kasija i Spurija Melija) za socijalnu stvar starog Rima, a biti će još i više u kasnijim stoljećima.

S R E D NJ A   R E P U B L I K A

Zakoni Licinija i Sekstija

Ipak, stanje patricijske dominacije u političkom i društvenom životu Rimske države nije se moglo duže održati. Samo zbog svoje brojnosti, a i zbog ponovnog obnavljanja ekonomske moći u postgalskom periodu, plebejci su činili vrlo bitan fakto na koji se moralo računati. Posebno se ta činjenica odrazila kada su na njihovi predstavnici bile jake i umne ličnosti, kao što su bili Gaj Licinije Stolo (*Gaius Licinius Stolo*) i Lucije Sekstij Lateran (*Lucius Sextius Lateranus*) čija je reformna djelatnost postala prelomna tačka daljeg razvitka Rimske Republika, i sa kojom završava razdoblje rane Republike i započinje doba srednje Republike i kada Rimska Država konačno prerasta usko, regionalno značenje središnje Italije i Lacija i postaje prvo općeitalski dominatni faktor, a zatim i mediteranski dominirajući faktor. Njihova aktivna reformna djelatnost započinje 376. god. p. n. e. kada je Licinije Stolo postao plebejski tribun (sam je bio oženjen patricijkom, koja je po tradicijskoj priči bila vrlo umiješana u motivaciju Licinija Stola da se upusti u političku arenu) i trajala je skoro 10 godina.

Odmah po izboru za plebejskog tribuna on je nastojao sa kolegom u tribunatu Lucijem Sekstijem da sprovede niz mjera kako bi se izjednačila oba staleža, Oni su predložili (i pored prosvjeda ostalih osam plebejskih tribuna) tri zakonske osnove. Prvi se ticao određenih olakšavanja akutnog problema dugovanja; kamata na pozajmice uračunavana je u visinu duga, pri čemu se preostali dio duga mogao platiti tijekom tri godine. Drugi je imao po rimsku historiju sveobuhvatnije dejstvo (postao je i oruđe populara i optimata na samom početku kasne Republike) i ticao se zemljišnog vlasništva, odnosno korištenja javnog zemljišta. Po tome zakonu niko nije smio koristiti više od 500 jugera iz fonda rimskog javnog zemljišta (*ager publicus*), niti uzgajati više od 100 glava krupne stoke i 500 glava sitne stoke na javnom zemljištu. Da bi se umanjila nezaposlenost zakoni su regulisali da korisnik javnog zemljišta mora zaposliti i izvjestan broj slobodnih ljudi koji će obavljati funkciju nadzornika. Zakoni bi bili potvrđeni zakletvom i predviđali su i kazne u slučaju neprimjenjivanja. Privatni posjed se nije dirao, a mjera je bila provedena radi zaštite od akutnog problema uzurpacije državnog zemljišta od bogatijih pojedinaca koji su onda samo uvečavali svoje bogatstvo na račun državnih i građanskih potreba. Sa druge strane bi omogućavala da se višak javnog zemljišta da na korištenje (ne i vlasništvo) običnim ljudima (skoro potpuno iz reda plebejaca). Treći zakon ukida instituciju konzularnih tribuna i uvodi u život ponovo staru instituciju najviše izvršne magistrature, ali sa obavezom da jedan od dvojice kolega uvijek bude izabran među plebejcima. Pravna borba u vezi zakonskih prijedloga Licinija i Sekstija potrajala je godinama, dovodeći Državu i njene institucije na momente u stanje opstrukcije (čak je bio izabran za dikatora Furije Kamil i to dva puta/drugi put je imao i ulogu posredovanja/, ali ni on nije uspio da stvari ponovo navede na stazu patricijskih interesa).

Predlagani su i kompromisi od strane patricija (da se prva dva zakona priznaju, ali ne i treći u vezi izbora plebejca na mjesto najviše magistrature). Na kraju su ipak sva tri zakona usvojena 367. god. p. n. e. što je predstavljalo jednu od najvećih pobjeda plebejaca u dosadašnjoj historiji Rima.

Zakoni o konzulima ne pobuđuju sumnju u historiografiji, jer se poslije 367. god. p. n. e. u konzulskim fastima stvarno pojavljuju imena plebejaca. Sumnju je izazvala vjerodostojnost drugog, agrarnog zakona, neki znanstvenici ukazivali su na to da u IV. st. p. n. e. ne može biti riječi o parcelama od 500 jugera. Osloniti se u potpunosti na rimsku tradiciju o agrarnim odnosima u ranorepublikansko doba koju je prenio Livije je dosta nesigurno, i tu tradiciju moramo prihvatati sa visokim nivoom rezervi. Livije je vjerovatno bio pod utjecajem stranačkih borbi i prenosio je iskustva političkih i ekonomskih odnose svoga vremena u ranorepublikansko doba. Ali tradiciju ne bi trebalo ni apriori odbaciti, i ono što iz nje možemo izvući kao historijsku činjenicu jeste da su i u ranorepublikanskom razdoblju rimske historije bili donošeni zakoni o regulaciji javnih zemljišta i o maksimiranju dozvoljene veličine posjeda.

Nise, De Sanctis, Beloh i drugi istraživači stavljali su ovaj zakon u kasnije razdoblje (pod kraj III. i čak u II.st. p. n. e.). Međutim, tradicija sasvim određeno veže utvrđivanje maksimuma okupirane zemlje za zakone Licinija i Sekstija. Pojedini istraživači, kao Teni, Frank i Lest, ne vide osnovu za sumnju u vjerodostojnost agrarnog zakona Licinija i Sekstija. Frank ističe da je razvitak ekstenzivne stočarske privrede doveo do toga da su pojedine osobe okupirale sve veće parcele državne zemlje.

Od reformi Licinija – Sekstija vjerojatno je došlo i do promjene u nazivu nosilaca najviše magistrature, koja se od tada zvala *praetores consules* (pretorski konzuli; *consules* od *consulo, lui, litum* 3 =savjetovati se, vijećati, dogovarati se) ili jednostavno samo *consules* (konzuli), dok se sama odgovarajuća magistratura zvala *consulatus* (konzulat). Naziv konzuli je zadržan sve do samoga kraja Rimske države i postojanja konzulske institucije (alternativno po Zonari naziv konzuli je bio uveden tek 305. god. p. n. e.). Prvi plebejski konzul je bio Lucij Sekstij Lateran (Licinije Stolo je tek 361. god. p. n. e. bio izabran za konzula. Zanimljivo je da je Licinije ubrzo poslije 367. god. p. n. e. osuđen, jer je bio optužen da je prekršio agrarni zakon donesen na njegovu inicijativu.). Ovo je predstavljalo prekretnicu, jer je direktno uticalo na sastav Senata (do tada potpuno u rukama patricija). Članom Senata je po automatizmu postajao svaki isluženi viši magistrat, tako da su oni plebejci koji su bili konzuli nakon mandatnog perioda ulazili u sastav Senata. Međutim, i ovdje se desio kompromis (čini se da je rimska historija ustvari i historija uspješnih kompromisa). A to je uključivalo sužavanje ovlasti konzula (koji su sada mogli biti i plebejci), odnosno prebacivanje sudbenih funkcija novo formiranoj instituciji pod starim-novim imenom pretura (ne treba ih miješati sa ranorepublikanskom institucijom pretora) i to samo iz reda patricija. Novi državni funkcioner je nosio naziv *praetor urbanus* (gradski pretor) za razliku od *praetores consules* (odnosno konzula). Gradski pretor je najveću sudačku vlast imao u civilnoj juridisdikciji, cega radi je pravom *praetor* dobio ime cuvara civilnoga prava (*custos iuris civilis*). Presuđivanje i osuđivanje prepustaše gradski pretor ili sudcu, koje je postavio u sporazumu sa strankama (*arbitri,*

recuperatores, iudices), ili stalnim sudstvenim kolegijem (*decemviri, centumviri*), iIi ako je bila hitna i bitna stvar, te je nije htio prepustiti onim drugim, sudio bi sam (*extra ordinem*). *Praetor urbanus* je mogao suditi sarno na *dies fasti*, to jest na dane za osude, jer je samo onda smio (*f as*, po pravu) izreci tri odlučne riječi: *do* (*iudicium, iudicem*) = sudim; *dico* (*ius*) =govorim ili krojim pravdu; i *addico* (*litem, rem*) dosuđujem stvar. Mjesto gdje gradski sudac sudi u tribunalu ili sudnici, bilo je na Forumu. Činjenica da nova institucija nosi naziv pretura možda bi ipak ukazivala da je nakon zakonodavsta Licinija – Sekstija došlo i do uvođenja termina konzuli za najviše državne magistrate. Tada je stvorena i nova institucija kurulskih (patricijskih) edila.

Pobjeda plebejaca sa zakonodavstvom Licinija – Sekstija je definitivno otvorila put konačnom izjednačavanju staleža i stvaranju novih klasnih i društvenih realnosti. To je u pravom smislu bila potpuno nova etapa rimske historije i njenog daljeg razvitka. Prvi plebejac diktator je bio Gaj Marcije Rutil (*Gaius Marcius Rutilus*) 356. god. p. n. e., a isti Rutil je bio i prvi plebejski cenzor 351. god. p. n. e. Zakon Publilija Filona iz 339. god. p. n. e. nalagao je da jedan od cenzora obavezno mora biti plebejac. Oba plebejca su ipak bili konzuli tek 171. god. p. n. e., a da oba konzula ne budu patriciji, toga se držahu strogo još onda, kada to vec nije imalo nikakva značenja ni vrijednosti. Do preture dođoše plebejci vec 336. god. p. n. e. Ogulnijevim zakonom (*Iex Ogulnia*) od 300. god. p. n. e. plebejci su mogli uči i u kolegije augura i pontifika. Plebejski cenzor obavi lustrum 269. god. p. n. e. (a tek 131. god. p. n. e. oba cenzora su bili plebejci) te i *pontifex maximus* i *curio maximus* su mogli biti plebejcem. Ali plebejci su ostali isključeni od časti flamina i *rex sacrificulusa*, ali to bijase bez politicke važnosti. Ranije su bila dva patricija koji su brinuli nad „Sibilskim knjigama", ali od 368. god. p. n. e. odredi zakon, da se mjesto dvojice (*duumvira*) biraju desetorica (*decemviri*), i to pola patricija, pola plebejaca.

Obnova rimske moći

Nakon pomirbe plebejaca i patricija nastupa vrijeme obnove rimske moći u Laciju i središnjoj Italiji, uz kontinuirane sukobe sa Galima. U njima je aktivnog učešća imao i Furije Kamil (7 puta konzularni tribun i 5 puta diktator) koji je i pobijedio Gale blizu Albe 367. god. p. n. e., ali je 365. god. p. n. e. umro. Rimljani su postupno pobjeđivali Hernike, Gale, pojedine latinske zajednice i Etrurce.

Borbu sa Galima karakteriziraju : 1. dvoboj T. Manlija i galskog junaka, koji je dobio prvospomenuti i kao plijen uzme zlatnu vratnu ogrlicu/torkves, koju su uobičavale nositi galske poglavice i zato dobi kognomen *Torquatus;* 2. dvoboj Marka Valerija i još jednog galskog junaka. U znak sjećanja na drugospomenuti dvoboj Rimljanin je dobio kognomen gavran Korvin/*Corvus*, jer je jedan gavran sletio na Valerijev šljem i ometao pažnju protivnika (koji je bio snažne i visoke građe) leteći prema njegovom licu.

Opasnost od nove galske najezde doprinijela je učvršćenju Latinskog saveza. Sredinom IV. st. p. n. e. Rim je već predstavljao moćan grad-državu u Laciju. Godine 354. god. p. n. e. Rim sklapa savez sa Samnitima, a 348. god. p. n. e. ugovor sa Kartaginom. Iste

godine Rimljani su uspjeli odnijeti pobjedu nad Galima, sa kojim je poslije nekoliko godina (332. god. p. n. e.) zaključen dugotrajni mirovni ugovor. Rim se od početka IV. st. p. n. e. do sredine IV. st. p. n. e. i znatno teritorijalno proširio na račun svojih susjeda. Ubrzo poslije rušenja Veje na mjestu toga grada osnivaju se četiri seoska tribusa. U godinu 357. god. p. n. e. tradicija stavlja osnivanje dva seoska tribusa na teritoriju Volska. Sa širenjem svog teritorija Rim osniva kolonije u područjima koja se ne nalaze neposredno uz rimske posjede. Najzad, jedan dio osvojenog zemljišta ostao je nepodijeljen, i rimski su građani dobivali pravo okupacije (tj. pravo slobodnog uzimanja državne zemlje). Ovo doba karakterizira i priča da se 362. god. p. n. e. iznenada otvorila izvanredno duboka jama na Forumu, te je propalo zasipanje zemljom. Proročanstvo je reklo da se mora bogovima žrtvovati najdragocjenije blago. Zato se mladić Marko Kurcije sa konjem strovali u jamu, koja se odmah zaklopi (po ovome Kurciju se zvalo i Kurcijevo jezero/*lacus Curtius*). Ovim mitom se željelo reći da je rimska mladost to najdragocjenije što Rim ima.

Zakoni Licinija i Sekstija predstavljaju i kronološku granicu između Rane i Srednje Republike. Sa njima je završila glavna borba između patricija i plebejaca i ustanovili su se novi socijalni strukturalni odnosi, karakteristični za naredna stoljeća. Srednja Republike je razdoblje uobličavanja klasičnog tipa državnih institucija, te vrijeme izraženog širenja rimskog svijeta. Skoro dva i po stoljeća duga srednjerepublikanska epoha se i sama može podijeliti u dvije faze svoga razvitka i to u I. fazu (od 367. do 264. god. p. n. e.) koju karakterizira put ka hegemoniji nad Italijom i II. fazu koja predstavlja ostvarivanje rimske hegemonije nad Mediteranom. Obje faze imaju i svoje općekulturne, društvene, ekonomske i populacijske specifičnosti.

P R O D O R N A J U G

I. samnitski rat

Sredinom IV. st. p. n. e. širenje prostora pod vlašću, kontrolom i utjecajem sve snažnije Republike neizostavno je moralo dovesti do direktnog oružanog sraza sa drugim moćnim činiocem italske politike. Ta sraz će se razviti u prvi od mnogih ciklično – periodičnih ratova koje će Rimska država voditi u toku svoje historije. U te ratove će biti uključene skoro sve političke jedinice Italije, te je sasvim razumljivo pobjednik koji je toga polustoljetnog sukobljavanja proizašao postao i hegemon Italije.

Na jugu Italije, u njenim brdsko-planinskim zonama nalazila se velika i moćna samnitska federacija.

Samnitska federacija je obuhvatala Pentre (najvažnija skupina, prijestolnica *Bovianum*), Karakeni (važnija naselja *Cluviae* i *Iuvanum*), Kaudini (prijestolnica *Caudium*) i Hirpini (prijestolnica *Beneventum*). Kasnije

su se ovoj federaciji priključili i Frentani (prijestolnica *Larinum*). Glavno središte samnitske federacije je bio *Bovianum*, izuzev za kratak period između IV. i III. st. p. n. e. kada je to bila *Aquilonia*.

Velika osačka zajednica, kojoj su pripadali Samniti, nije bila jedinstvena i Samniti iz gorskih krajeva (pravog Samnija) su živjeli u kontinuiranom neprijateljstvu sa osačkim srodnicima u Kampaniji. Česti su bili upadi gorski Samnita u kampansko područje, kao i u područja grčkih kolonija na jugu Italije. Kako je već rečeno Rim je od 354. god. p. n. e. imao savez sa Samnitima, ali zbog pitanja Kampanije taj savez nije bio trajan i Rim je ušao u historijski proces koji ga je definitivno odveo na same južne granice Italije. Samnitska federacija obuhvaćala je veći teritorij od latinskog i samnitski vojnici odlikovali su se hrabrošću, ali se prednost latinske federacije, na čijem je čelu stajao Rim, sastojala u njenoj većoj centralizaciji, a i u društvenom i ekonomskom pogledu stajali su Rimljani i njihovi saveznici iznad Samnita, kod kojih je još bilo crta poretka rodovsko - plemenske zajednice. Po rimskoj tradiciji Rimljani su pozvani od Kampanaca (preciznije Kapuanaca) ugroženih od napada gorskih Samnita da im pomognu. Kapuanci su se i stavili pod vlast Rima, kako bi ih Rimljani zaštitili. Pošto su Samniti odbili da obustave napade na Kapuance, jer su ovi sada pod rimskim vrhovništvom, došlo je do rata i to je bio I. samnitski rat koji je trajao od 343. do 341. god. p. n. e. Rimljani su uspjeli da pobjede i da osiguraju Kapuu. U ratu su se istakli konzul Marko Valerij Korvin (koji je učestvovao u navedenom dvoboju sa Galom) i vojni tribun Publij Decij (koji se istakao u borbama u Kaudinskom klancu, planinskom prolazu koji je vodio u Samnij). Za ovaj rat vezana je i epizoda koju prepričava Livije prilično opširno o pobuni vojske 342. god. p. n. e. koju je smirio Marko Valerije Korvin (koji je radi te situacije bio imenovan diktatorom). Donošenje *Lex Sacrata*, kojim se realizirao dogovor Korvina i pobunjenih vojnika, je bio posljedica pobune (Livije je naziva secesijom) iz 342. god. p. n. e. Pričanja antičkih autora o I. samnitskom ratu izazvala su niz kritičkih primjedbi istraživača. Taj rat ne spominje se u najstarijoj tradiciji, koja je sačuvana kod Diodora. Niebuhr i Mommsen poricali su i samu činjenicu da je I. samnitski rat postojao te su smatrali da je došlo do zajedničkog djelovanja Rimljana i Samnita protiv Latina. Međutim, neki istraživači ne smatraju vjerodostojnim detalje kazivanja o I. samnitskom ratu, ali smatraju da nije moguće poricati činjenicu da je u tom razdoblju došlo do sukoba između Rimljana i Samnićana.

Latinski rat

Odmah po završetku I. samnitskog rata Rimljani su bili prisiljeni da se upuste u težak rat sa svojim latinskim saveznicima. Latinski saveznici, kojima je u okviru Latinskog saveza Republika bila hegemon, su pretendirali na podjednaka prava s Rimljanima (primanje punopravnog rimskog građanstva i tako pristup do konzulata, drugih magistratura i samim tim do članstva u Senatu). Kada je latinski pretor (vođa) Lucije Anije (*Lucius Annius*) te zahtjeve predložio rimskomu Senatu, naišao je na veliku opoziciju. Konzul za 340. god. n. e. Tit Manlije Imperiosus Torkvat (*Titus Manlius Imperiosus Torquatus*) je rekao "Ako bi na to pristao Senat, tada ću ja mačem opasan doći u kuriju i sasjeći

svakoga Latina, koga nađem unutra." I rat je bio neizbježan i započeo je 340. i trajao je sve do 337. god. p. n. e. Pobunjenim Latinima su se pridružili i Volsci i Kampanci, ali su Rimljani zajedno nastupili sa Samnitima i Hernicima.

Uviđajući da će rat biti težak konzuli Torkvat i Publije Decije Mus (*Publius Decius Mus*) su odlučili da osnaže unutarnju strukturu rimske vojske. To je podrazumijevalo jačanje discipline i poštivanje lanca zapovijedanja i hijerarhijskog poštivanja naredbi i pozicija. Gotovo je sigurno to predstavljalo „stepenicu više" u procesu izgradnje rimskih oružanih snaga kao ubojite vojne mašine. Tako su konzuli naredili da nijedan čovjek ne smije napustiti svoju poziciju, izuzev ukoliko mu je naređeno da to uradi. Ovim su nastojali održati borbene linije i cjelovitost nastupanja ili odbrane, ali su time praktično zabranili pojedinačne borbe i dvoboje koje su bile česte u dosadašnjim ratovima koje su Rimljani vodili. Naredba konzula ukazuje na jačanje unutarnjeg ustrojstva rimske vojske i njeno pretvaranje u pravu discipliniranu borbenu silu, u kome interesi pojedinca gube na račun pobjede cjeline. Ovo je bila vrlo delikatna situacija, jer je pobjeda u dvobojima donosila čast i slavu (kao u mikenskoj i homerovskoj Grčkoj). Međutim, ovo naređenje je prvo prekršio Torkvatov sin koji je vodio patrolu u u latinsku teritoriju i bio je izazvan na dvoboj od strane Gemina Mecija (*Geminus Maecius*; dobro poznat latinski ratnik iz Tuskula). Torkvatov sin je prihvatio izazov i pobijedio u dvoboju. Po povratku u tabor sa zadobijenim plijenom, on je izazvao očev bijes, koji ga je izgrdio a onda na zaprepaštenje i užas vojnika predao na pogubljenje (jer je prekršio direktno i jasno naređenje). Odrubljivanje glave Torkvatovom sinu je služilo kao primjer drugima za održanje discipline. Strogost Manlija Torkvata postala je poslovicom kao *imperia Manliana*.

Jedna od važnijih bitaka desila se u blizini Vezuva, kod rijeke *Veseris*. Rimske trupe su predvodili konzuli Publije Decije Mus i Tit Manlije Torkvat. Prema Liviju, dok je rimska armija marširala blizu Kapue, dvojica konzula su imala isti san po kojem će ona armija čiji se zapovjednik obaveže da se žrtvuje bogovima Manima i božanstvu Zemlje, biti pobjednička. Nakon što su haruspici potvrdili to, konzuli su otkrili plan oficirima i armiji kako oni ne bi izgubili hrabrost i postojanost po kojem bi onaj čije krilo počne prvo posustajati trebao da založi svoj život bogovima podzemlja i Zemlje. Kada je bitka počela, lijevo Decijevo krilo je počelo posustajati i on je pozvao vrhovnog svećenika Marka Valerija kako bi mu ovaj rekao na koji način da spasi armiju. *Pontifex maximus* je propisao odgovarajuće ritualne čini i molitvu (*devotio*). Nakon obavljanja obreda, Decije je kao konjanik pojurio prema latinskim linijama, gdje je našao svoju smrt. Rimske i njima savezničke trupe su onda izvojevale veliku pobjedu uništivši ili zarobivši ¾ neprijateljske žive sile. I Rimljani su imali velike žrtve. Rimska historijska tradicijaće isti čin (*devotio*), samožrtvovanja podzemnih bogovima prenijeti i na sudbinu istoimenih sina i unuka Decija Musa, konzula iz 340. god. p. n. e.

Umjetnička slika koja prikazuje *devotio*, čin samožrtvovanja Decija Musa u bitci kod Vesuva. Autor je Peter Paul Rubens. Slika je nastala 1618. god. i danas se nalazi u Sammlungen des Fürsten von und zu Liechtenstein.

U drevnoj rimskoj religijskoj svijesti, *devotio* je predstavljao ekstremni oblik zavjeta radi ispunjenja prethodnog obećanja. Po *devotio* rimski zapovjednik bi se zavjetovao htoničkim bogovima da će žrtvovati svoj život u bitci zajedno sa neprijateljskom armijom, u zamjenu za pobjedu. Najbolji opis ovog obreda daje Livije upravo vezano za samožrtvovanje Decija Musa. Livije je sačuvao i molitvenu formulu za *devotio*. I Makrobije daje određene podatke o izvođenju samoga rituala *devotio*. Međutim, kasnije je devotio izgubio svoj izvorni smisao samožrtvovanja i pojmovno je počelo označavati znatnu širu sadržinu, uključujući i magijske formule u kojima je i pojedinac tražio nanošenje štete ili smrti nekom drugom pojedincu.

Pored *devotio*, postoji još jedan obred koji bi zapovjednik vršio na bojnom polju i koji se nazivao *evocatio*. Po njemu bi se titularno božanstvo neprijatelja (posebno prilikom opsade nekog grada) nastojalo prevesti na rimsku stranu obećanjem boljeg održanja kulta nego što ga je ono imalo do tada. Primjere *evocatio* imamo u transferiranju kulta Junone Regine iz Veja u Rim 396. god. p. n. e., ritual koji je proveo Scipion Emilijan prilikom opsade Kartagine 146. god. p. n. e. a koji je uključivao boginju Tanit (kod Rimljana poznata kao *Iuno Caelestis*). Pretpostavlja se da je zahvaljujući i ovoj obredu i etrursko božanstvo *Voltumna/Vortumnus* doneseno u Rim 264. god. p. n. e. kao rezultat pobjede Marka Fulvija Flaka nad Volsinijem. Rimljani su ovaj obred vezali za mit iz trojanskog ciklusa o krađi trojanskog paladiona. Formalna drevna *evocatio* je bila poznata samo za vrijeme Republike.

Manlije Torkvat je nastavio da potiskuje Latine i ponovo ih je pobijedio kod Trifanuma. Radi slabog zdravlja je bio onemogučen da nastavi dalju kampanju protiv Ancija i imenovao je Lucija Papirija Kursora (*Lucius Papirius Cursor*) za diktatora kako bi ispunio ovaj zadatak. Latinski rat završio je pobjedom Rima. Latinski savez prestao je postojati Gradovi najbliži Rimu postali su njegovi sastavni dijelovi u punom smislu. Gradovi Lanuvij, Aricij, Noment, Pedum, Tuskul i Velitre su dobili rimsko građanstvo, ali bez prava glasanja (*sine suffragio*). Nekim latinskim gradovima porušiše Rimljani

zidine, u druge poslaše svoje koloniste, a trećim su uzeli ili spalili lađe. Prednjim dijelovima lađa grada Ancija ukrašeno je rimsko besjedništvo pa je ono nazvano Rostra. I gradovi u Kampaniji: Kapua, Fundi, Formij, Susela i Kime isto dobili umanjeno rimsko građanstvo. Umanjeno rimsko građanstvo je podrazumijevalo da su izjednačeni sa Rimljanima u pogledu građanskih prava (oni su dobili *ius commerci* – pravo da se bave trgovinom i da stječu vlasništvo, neki od njih i *ius conubii* – pravo sklapanja brakova sa rimskim građanima) i građanskih obaveza i zakonodavstva, ali nisu imali ni aktivno ni pasivno biračko pravo. Samo su dva grada (Tibur i Preneste) smatrana rimskim saveznicima.

D O B A II. i III. S A M N I T S K O G R A T A

Grčka intervencija

Vremenski paralelno sa osvajanjima Aleksandra Velikog na istoku, njegovi bliski rođaci sa majčine strane su se upustili u vojne avanture na zapadu. Grčki Tarentinci su ušli u sukob sa italskim Lukancima radi kontrole nad tarentinskim zalivom. Tarentinci su prvo pozvali spartanskog kralja Arhidama, koji je i došao sa velikom plaćeničkom vojskom, ali je izgubio i bitku i život na isti dan 338. god. p. n. e. kada je makedonski kralj Filip II. kod Heroneje pobijedio združenu atensko – tebansku vojsku i tako zapečatio slobodu Grčke. Nakon Arhidama, na južnoitalijansko poprište je 334. god. p. n. e. stigao Aleksandar Mološki, epirski kralj i brat kraljice Olimpijade (majke Aleksandra Velikog) i suprug Kleopatre (sestre Aleksandra Velikog). Aleksandar Mološki je koristeći profesionalnu vojnu silu je nizao pobjede nad Lukancima i Brutima i uspio je zagospodariti južnom Italijom. Nakon pobjede nad Samnitima i Lukancima blizu grada Pestuma 332. god. p. n. e. sklopio je i sporazum sa Rimljanima. Međutim, iste 332. god. p. n. e. Aleksandra Mološkog je ubio iz potaje neki lukanski prognanik. Aleksandar Mološki je vodio iznimne teške bitke na jednom vrlo uzanom prostoru (u odnosu na brza i prostrana osvajanja rođaka Aleksandra Makedonskog), pa je poredeći svoje i od rođaka vojevanje rekao da se njegov sestrić bori sa babama (misleći na slabu sposobnost perzijskih vojski), a on sa muškarcima. Smrt Aleksandra Mološkog je ponovo ojačala samnitske interese na jugu.

II. samnitski rat

Dok su Samniti bili umiješani u sukobe sa Aleksandrom Mološkim, Rimljani su polako učvršćavali vlast u Kampaniju, osnivajući i jaku naseobinu u gradu Kalesu, te je to mjesto postalo jakom utvrdom prema Samnitima. Rimske pozicije u Kampaniji postajale su nesumnjiva smetnja interesima Samnita. I 327. god. p. n. e. je započeo II. samnitski rat. Povod ratu je bio grad *Palaeopolis* u blizini Napulja, koji se odupro rimskom političkom pritisku pa su mu Rimljani navijestili rat. *Palaeopolis* se obratio Samnitima za pomoć, pa su Rimljani zahtijevali od njih da se okanu pomoći. Samniti su sa druge strane ukazali na

niz rimskih povreda sa rimske strane, uključujući posebno pitanje grada Fregela koji su Rimljani ponovo uspostavili 328. god. p. n. e. nakon samnitskog razaranja i to na zemljištu koje je pripadalo Samnitima po mirovnom sporazumu iz 341. god. p. n. e. i rat je bio neizbježan. Sljedeće 326. god. p. n. e. konzul Kvint Publije Filon je osvojio *Palaeopolis* i započeo je opći 23 – godišnji rat, koji je odlučio praktično gospodstvo nad Italijom. Početak rata, dok su Rimljani djelovali protiv samnitskih garnizona po kampanskim gradovima, bio je uspješan po Rim. Na stranu Rimljana prešli su Lukanci i Apulci. Oni su trebali upadati u Samnij s istoka, dok je Rim vodio operacije na zapadu (međutim Lukanci su ubrzo napustili Rimljane). Međutim, Rimljanima je bilo izvanredno teško voditi rat protiv samnitske federacije po planinskim predjelima, na koje oni nisu bili navikli, pa je poslije prvih rimskih uspjeha (rimska tradicija iznosi čitav niz priča koje govore o pojedinim zanimljivim slučajevima sa rimske strane kao što su npr. odnos između diktatora Lucija Papirija Kursora i *magister equitem* Kvinta Fabija Rulijana, pobjednika kod Imbrinija) došao težak poraz i to bez prave borbe. To se desilo u Kaudinskom klancu 321. god. p. n. e., gdje je novi i sposobni samnitski vojvoda Gaj Pontij odnio veliku pobjedu nad Rimljanima. Rimski konzuli Tit Veturije Kalvin i Spurije Postumije su prevarom sa vojskom namamljeni u Kaudinski klanac i opkoljeni na jednom bezvodnom mjestu. Rimska vojska je morala kapitulirati, a njihovi zapovjednici i oficiri prisiljeni na ugovor (po zakletvama) po kojem su morala biti ispražnjena okupirana naselja i druge rimske pozicije u Kampaniji i Apuliji. Ostavljeno je 600 talaca iz reda vitezova, a vojska je morala položiti oružje i proći ispod kaudinskog jarma (sramotna stara ratnička ceremonija za pobijeđene po kojem su pobijeđeni vojnici prolazili kroz vrata/*iugum* napravljena od kopalja). Nakon toga su vojnici bili dovedeni do granice i raspušteni. Rimljani su odbili ratificirati ugovor i odlučili su da se konzuli i oficiri koji su se zakleli Samnitima na ugovor da se vrate Samnitima na njihovo raspoloženje. Pontij je sa prezirom odbio takvu ponudu, A zvanični Rim je smatrao da se takvom formalnošću odriješio obaveza (i da je njihova sramota zbog vjerolomstva izbrisana) i rat se nastavio. Narednih 320. i 319. god. p. n. e. armije Republike su napadale Samnite i uspjeli su da po Liviju nanesu težak poraz Samnitima. Ipak 315. god. p. n. e. Rimljani su pretrpili poraz u bici kod Lautule, što je pozicije Republike dovelo u tešku poziciju, jer su se počeli kolebati i neki rimski saveznici u Kampaniji.

U nastavku rata Rimljani su se uspjeli prilagoditi osobenostima brdsko – planinskog rata (promjena taktike, reorganizacija vojske i stvaranje manjih, pokretnih jedinica, naoružanih kratkim kopljima i mačevima) i nizali su niz pobjeda (posebno je strateški važno bilo zauzimanje grada Lucerije u Apuliji i njeno utvrđivanje). Umijeće da se izdignu nakon teškog poraza je jedna od najkarakterističnijih osobina rimske ratne politike. Samnitima su se bili pridružili i drugi italski narodi kao Umbri, Marsi, Peligni, Hernici, Ekvi, ali bez većeg efekta. Tek je ulazak Etruraca u rat na moment omogučio Samnitima osjećaj da se mogu odbraniti. No nakon trogodišnje borbe od 311. do 308. god. p. n. e. konzul Lucije Fabije Rulijan porazio je Etrurce u dvije velike bitke na

Vadimonskom jezeru i kod Peruzije, a konzul Lucije Papirije Kursor je pobijedio Samnite kod Longule 309. god. p. n. e. Rezultat je bio mir iz 304. god. p. n. e., kojim je ostavljena Samnitima samostalnost, ali sa umanjenim zemljištem i opkoljeni i uklješteni rimskim i latinskim kolonijama i u savezu sa Rimom.

I. Petelijev zakon

Po Liviju je na samom početku II. samnitskog rata 326. god. p. n. e. (za vrijeme III. konzulata Gaja Petelija Liba Visola/*Gaius Poetelius Libo Visolus* i Lucija Papirija Kursora/*Lucius Papirius Cursor*) je donešen *lex Poetelia Papiria* po kome je dužnik pred vjerovnikom odgovarao svojom imovinom, a ne svojom ličnošću. Time je ukinuto dužničko ropstvo u Rimu i *nexum* je izgubio svako praktično značenje (Varon zakon datira u 313. god. p. n. e. za vrijeme Petelijeve diktature). Bez obzira da li je zakon donešen 326. ili 313. god. p. n. e. riječ je o velikom uspjehu plebejskih interesa, i moguće je pretpostaviti da su ratne potrebe II. samnitskog rata ustvari najviše i doprinijeli donošenju ovoga zakona, koji je riješio jedno pitanje koje je skoro dva stoljeća bila otvorena rana u odnosima patricija i plebejaca. Ujedno je zakon označio primat statusa rimskog građanina, koji nije mogao biti pretvoren u roba (gledano sa pozicija Rimske Države i rimskog društva) ni pod kojim razlozima.

Livije kao povod za ukidanje dužničkog ropstva navodi priču o mladiću Gaju Publiliju (*Caius Publilius*) koji je radi duga svoga oca postao dužnički rob izvjesnog Lucija Papirija (*Lucius Papirius*). Publilijeva mladosti i ljepota su izazvali Papirijevu požudu i nečiste misli.On je prvo pokušao riječima zavesti mladića, ali je ovaj ostao šokiran sramotnim i nemoralnim nastojanjima Papirija. Sada je Papirije pokušao da svoju pohotu zadovolji prijetnjama i podjećanjem na situaciju u kojoj se Publilije našao. Na kraju je naredio da Publilije svuče i da se bičuje. Sa oznakama bićevanjama na svome tijelu mladić je pojurio na ulicu, glasno se žaleći na nehumanost zelenaša. To je motiviralo veliki broj ljudi da se sjure na Forum i odatle do senatske kurije. Kada su konzuli bili dužni da zbog naglo nastalog masovnog okupljanja i meteža sazovu Senat, narod je svakom senatoru koje je ulazio na sjednicu pokazivao izderana leđa mladića. Konzulima je istoga dana naloženo da komicijama predlože zakon po kojem nijedan rimski građanin ne može biti držan u okovima ili lancima, izuzev osuđenog kriminalca koji je čekao izvršenje kazne, te da zbog novčanog duga dužnik ni svojim tijelom ni svojom imovinom (ustvari se mislilo na djecu koja bi se nalazila po očevom *potestas*). Zakon je imao i retroaktivnu primjenu, pa su oni koji su radi duga postali robovi, oslobođeni. Livije ovaj incident smješta da se desio prije katastrofe u Kaudinskom klancu.

Po Dioniziju iz Halikarnasa, Publilije je pozajmio novac kako bi mogao dostojno sahraniti oca. Kako nije mogao vratiti dug, on je ušao u dužničko ropstvo. I Dionizije iz Halikarnasa potvrđuje da je mladić odbio seksualne želje zelenaša, i da je radi toga bio bičevan. Mladić je onda pojurio na Forum i obznanio svoje mućenje. Kada je narod postao bijesan i smatrao da ovaj incident zaslužuje da bude izložen javnom gnjevu, plebejski tribuni su podnijeli optužnicu protiv zelenaša i on je proglašen krivim. Kao posljedica ovih zbivanja donesen je zakon kojim su svi Rimljani koji su bili u dužničkom ropstvu oslobođeni. Sličnu priču prenosi Valerije Maksim, po kojoj je Tit Veturije (*Titus Veturius*), sin magistrata koji je bankrotirao, postao dužnički rob zajmodavca Publija Plotija (*Publius Plotius*) koji ga je pokušao zavesti. Kada je to Veturije odbio, Plotije ga je dao bičevati. Veturije se zatim žalio konzulima, koji su iznijeli žalbu pred Senat. Plotije je bio zatvoren. Dionizije iz Halikarnasa i Valerije Maksim ukidanje dužničkog ropstva stavljaju u period nakon katastrofe u Kaudinskom klancu.

II. Apije Klaudije Cek

Za vrijeme II. samnitskog rata desila se cenzura Apija Klaudija Ceka[5] (340 – 273. god. p. n. e.) iz 312. god. p. n. e. Apije Klaudije Cek je odigrao je enormnu ulogu u izgradnju Rimske Države i oblikovanju rimskog i italskog društva. On je primarno ostao poznat u široj javnosti po velikim javnim radovima i izgradnji infrastrukture (cesta, vodovod), a zalagao se i za osnivanje niza kolonija u Laciju i Kampaniji kako bi služile kao fortifikacije protiv Samnita i Etruraca. Apije Klaudije bio je u neprijateljstvu sa Fabijevcima, koji su tada igrali važnu ulogu u političkom životu Rima. On se nije slagao ni sa nekim predstavnicima plebejaca npr. sa čuvenim vojskovođom Manijem Kurijem Dentaatom. Apije Klaudije potpomagao je oslobođenike i gradske plebejce i po svemu sudeći štitio interese trgovačko-zelenaških krugova. U svojstvu cenzora Apije Klaudije je, kao protutežu staroj aristokraciji, uveo u Senat osobe čiji su roditelji bili oslobođenici. Osim toga, on je dopustio siromašnim građanima da se upisuju ne samo u gradske nego i u seoske tribuse. To je stvaralo povoljne uvjete za oslobođenike i oni su se, ne posjedujući zemljišno vlasništvo, mogli upisati u svaki tribus i na taj su način dobivali mogućnost utjecanja na odluke tributskih komicija. Na osnovu toga može se reći da je novčani cenzus stvarno bio izjednačen sa zemljarinom. Potpuno je moguće da u to vrijeme pada konačna redakcija tzv. Servijevog ustava. Apiju Klaudiju pripisuje se i niz drugih mjera. On je usavršio latinski alfabet, prebacio kult Herkula iz privatnog u općerimski, bio jedan od osnivača pravne znanosti. Apije Klaudije Cek je bio dva puta konzul i to 307. i 296. god. p. n. e., a 292. i 285. god. p. n. e. je bio diktator. Oslijepio je 280. god. p. n. e. (po Liviju on je bio proklet), radi čega je dobio nadimak Slijepi. Djelovanje Apija Klaudija Ceka je nesumnjivo imalo jedan interes, a to je jačanje Rimske Republike na svim poljima. To je namjeravao postizati tako što bi privukao do tada na jednoj strani siromašnije mase, a na drugoj novo obogaćene elemente (ali koji su bili politički autsajderi radi svoga porijekla). Svojim reformama Apije Klaudije Cek je nesumnjivo prilično oslabio okove tradicionalizma i konzervativizma i pružio Rimskoj Državi i njenim institucijama i društvenim slojevima i dodatnu fleksibilnost i unutarnju čvrstoću kako bi se mogla uspješno izboriti u borbi za hegemoniju u Italiji.

Apije Klaudije Cek zastupao umjerenu poziciju u odnosima između patricija i plebejaca, i to između konzervativne na čelu sa Kvintom Fabijem Maksimom Rulijanom (koja se opirala daljnjim ustupcima plebejcima) i demokratske koju je predvodio Publije Decije Mus i ona je zastupala interese svih plebejskih slojeva.

III. Ogulnijev zakon

Sa *lex Ogulnia* iz 300 god. p. n. e. bitne svećeničke časti su postale dostupne i plebejcima. Nazvan je po plebejskom tribunu Kvintu Ogulniju Galu (*Quintus Ogulnius Gallus*). Takođe je povećan broj pontifika sa 5 na 9 (uključujući i pontifeksa maksimusa), a takođe se zahtijevalo da 5 augura budu plebejci. Prvi plebejski pontifeks maksimus je bio Tiberije Korunkanije, izabran 254. god. p. n. e.

[5] Apije Klaudije Cek potiće iz jedne vrlo ugledne i bogate familije sa izraženom političkom tradicijom i njegov otac Gaj Klaudije Kras/*Gaius Claudius Crassus* je bio diktator 337. god. p. n. e.

III. samnitski rat od 298. do 290. god. p. n. e.

U narednim godinama Rimljani su učvršćivali svoju hegemoniju u Italiji, posebno podižući nove (i rimske i latinske) kolonije i gušeći manja opiranja svojoj vlasti. Ekvi su bili pobijeđeni u jednoj kratkom kampanji 304. god. p. n. e. Iste godine su narodi Abruci, Marsi, Peligni, Marucini i Frentani zaključili trajne sporazume sa Republikom, a Vestini 302. god. p. n. e. Do sukoba sa pojedinim etrurskim zajednicama je ponovo došlo 302. god. p. n. e., a umbrijski grad Nekvinum (*Nequinum*) je bio zauzet 299. god. p. n. e.

Rimljani su se tada počeli miješati i u unutarnje poslove italskih državica (pomažući jednu stranku protiv druge), što je ostala ustaljena praksa i metoda širenja rimske vlasti (*divide et impera*/„zavadi pa vladaj”). Od tada se uvijek u mediteranskim i europskim zemljama, narodima i zajednicama nalazilo pojedinaca, grupa pa i čitavih stranaka koji su zauzimali prorimski stav. Te prorimske stranke uglavnom su proizlazile iz redova lokalne aristokratije i elite (kojoj je nekada rimska vlast bila garant održanja utjecaja i stećenih pozicija, kao i imovine), dok su proturimske stranke većinom proizlazile iz demagoških i demokratskih pokreta.

U savez sa Rimom su mirnim putem ušli Vestini i Picenjani 301. i 299. god. p. n. e. Ali pitanje Samnita i dalje je ostalo otvoreno i 298. god. p. n. e. Lukanci su zatražili pomoć Rima, protiv samnitskog upada u Lukaniju. Samniti nisu ni htjeli primiti rimske poslanike koji su tražili zadovoljštvinu i novi rat je bio neizbježan. Rimljani su već godinu dana vodili borbe u Etruriji (protiv senonskih Gala i pojedinih etrurskih zajednica; rimsku vojsku su predvodili konzuli Kvint Fabije Maksim Rulijan (*Quintus Fabius Maximus Rullianus*) i Publije Decije Mus (*Publius Decius Mus*), sin onoga konzula koji se samožrtovao za vrijeme Latinskog rata), pa je vjerojatno i to ohrabrilo Samnite na novi rat (Samniti su proveli jednu vrlo opsežnu mobilizaciju ljudi i resursa).

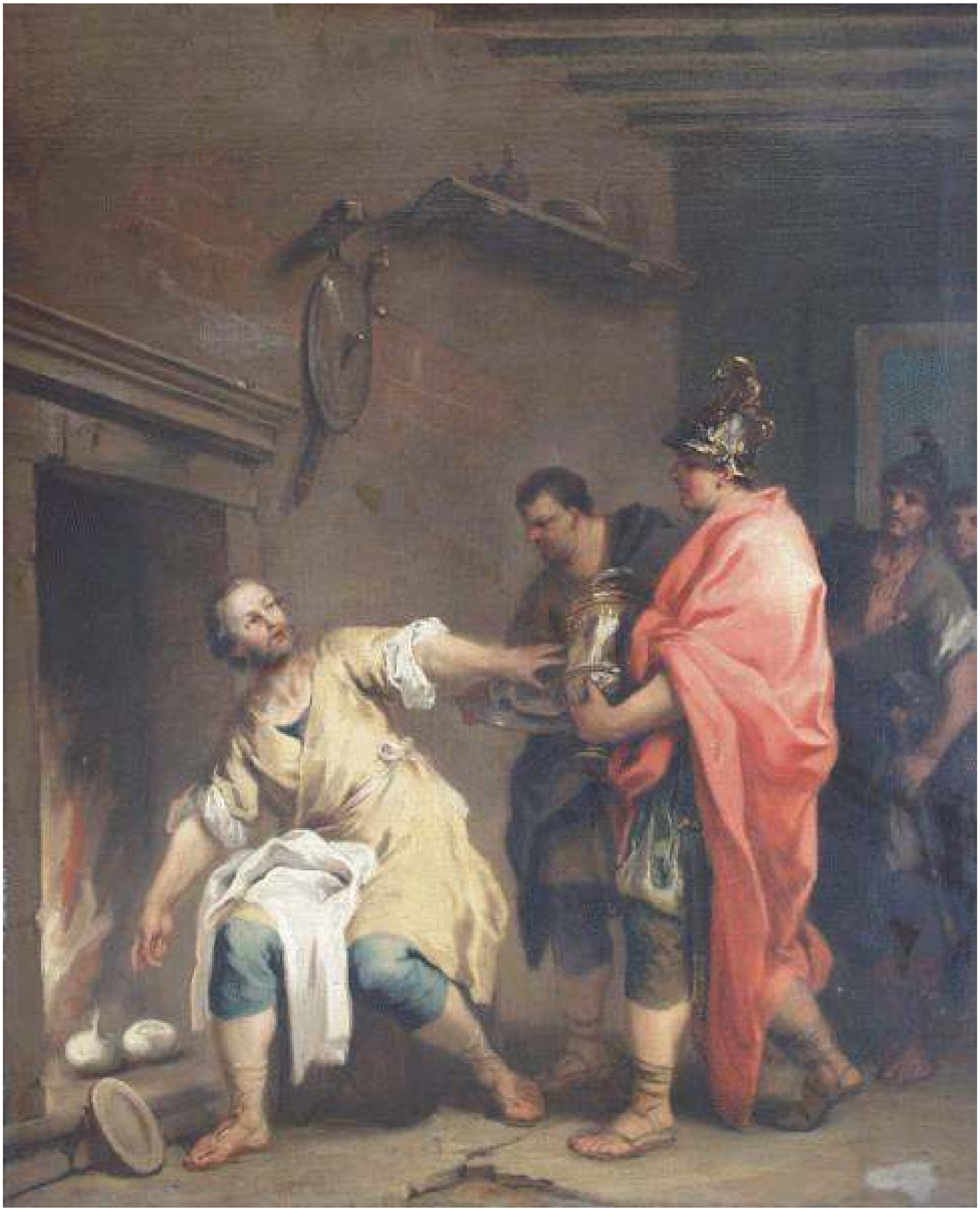
Ovaj rat je imao karakter općeitalskog rata, jer su se protiv Rimljana udružili gorski Samniti, senonski Gali, Umbri i pojedine etrurske zajednice. Ratne operacije vođene su po raznim područjima Italije. Osobito opasan bio je položaj Rimljana na sjeveru, u Umbriji, gdje se samnitska vojska, pojačana sa galskim jedinicama trebala spojiti sa Etrurcima. Međutim, kada su Rimljani (pod zapovjedništvom Fabija Maksima Rulijana i Publija Decija) upali u Etruriju, Etrurci su napustili svoje saveznike, a Rimljani su 295. god. p. n. e. prodrli do Sentina u Umbriji, gdje su izvojevali jednu od najvećih pobjeda nad Samnitima i Galima.

U bitci su rimske i njima savezničke trupe (cc 40 000 ljudi) predvodili konzuli Publije Decije Mus (*Publius Decius Mus*) i Fabije Maksim Rulijan (*Fabius Maximus Rullianus*). Glavni njihovi protivnici su bili Samniti i Gali - Senoni, jer su se Etrurci i Umbri vratili na svoje teritorije kako bi ih branili od druge rimske armije. Bitka je započela dva dana nakon što su trupe stigle u Sentin. Fabije je bio suprotstavljen Samnitima, a Decije (na lijevom krilu) Senonima koji su napadali sa bojnim kočijama. Gali su čak uspjeli da naruše protivnički borbeni poredak, i Decije Mus je učinio isto čin samožrtovanja (*devotio*) kao i njegov otac u bitci kod Vesuva. To je inspiriralo njegove vojnike da ipak ustraju i obnove liniju. Na svome dijelu fronta Rulijan je uspio da potisne Samnite, a onda je poslao dio trupa predvođen vojnim tribunom Lucijem

Kornelijem Scipionom Barbat (*Lucius Cornelius Scipio Barbatus*) da napadnu Senone. To je označilo rimsku pobjedu i na ovom dijelu fronta. Bitka je bila veoma krvava i poginulo je cc 8000 rimskih i njima savezničkih vojnika i cc 25 000 Gala i Samnita.

Ovom bitkom je praktično odlučen ishod rata. Nakon bitke, nastavili su se boriti još samo Samniti, ali su ponovo i pored herojskog otpora i čak izvjesnih pobjeda bili teško poraženi u bici kod Akvilonije 293. god. p. n. e. (jedno vrijeme glavni grad samnitske federacije. Ranije je glavni grad bio *Bovianum*, sjedište samnitski Pentra), koju su Rimljani prilično opljačkali i razorili Ali rat u gorskim oblastima Apenina se nastavio još tri godine, i čak su jednom prilikom 292. god. p. n. e. porazili jednu rimsku vojsku. Ipak, Rimljani su uspjeli da uhvate samnitskog vođu Gaja Pontija, kojeg su proveli kroz Rim u trijumfu, a onda pogubili. Nakon toga su Samniti sklopili mir sa konzulom Manijem Kurijem Dentatom (*Manius Curius Dentatus*), kojim su priznali rimsko vrhovništvo u savezu sa njima (uključujući i obaveze koje proizlaze iz toga „saveza“ sa Rimom). Zaninmljivo je da Rimljani u uvjetima prema Samnitima nisu bili previše oštri i postupili su dosta obzirno.

U svrhu jačanja svojih pozicija na jugu, Rimljani su utemeljili latinsku koloniju Venusiju u Apuliji na jugoistočnoj granici sa Samnijem. U to vrijeme konzul Manije Kurije Dentat je porazio i Sabinjane i zemlju podijelio među rimske građane, a same Sabinjane uvrstio kao građane sa umanjenim pravima. Rimska tradicija pripovjeda da su Sabinjani željeli da Kurija Dentata podmite velikom svotom zlata. Njihovo izaslanstvo je našlo Dentata u njegovoj prostoj kolibi, gdje jede običnu hranu sa drvena pladnja i on im reče : „Javite onima koji su vas poslali, da se Kurije Dentat ne da zlatom, kao što se nije dao oružjem sabinjanskim pobijediti, te da će za veću sreću vladati nad bogatima, nego li sam biti bogat“. Senat je želio pokloniti Kuriju Dentatu 50 jugera zemlje kao narodnu nagradu, ali je on to odbio. Manije Kurije Detant, navodno rođen sa zubima radi čega je i dobio kognomen *Dentatus*, bio je plebejac i "skorojević" (*homo novus*), koji je postao jedan od najistaknutijih tadašnjih rimskih političara (četiri puta konzul : 290., sufekt 284. i 275. i 274. god. p. n. e.) zahvaljujući svojim osobnim kvalitetama i podršci od strane plebsa (bio je plebejski tribun i inicijator i voditelj mnogih javnih radova kao što su isušivanje jezera Velinus), a ne rodovskim vezama. Njegov je životopis tijekom više stoljeća služio kao uzor rimske nepotkupljivosti, jednostavnosti i umjerenosti u privatnom životu za vrijeme Rane i prva dva stoljeća Srednje Republike.

Umjetnička slika koja prikazuje kako Dentat odbija mito. Autor Jacopo Amigoni (živio 1682–1752. god.). Danas se nalazi u Museo Bredius u Hagu.

U *Apoftegmama* (mudrim, dosjetljivim izrekama) drevnih rimski vojskovođa i konzula Dentatu se pripisuje i sljedeća anegdota. Kada je Kada je Dentat podijelio svakome od svojih isluženih vojnika po 14 jutara zemlje, pa razabrao da oni traže više, Dentat je rekao : „Ne rodio se među Rimljanima takav koji smatra malenom zemlju dovoljnu da ga izdržava.“ U Plutarhovom životopisu Krasa ova anegdota se pripisuje Mariju. Međutim, imajući u vidu Dentatovu jednostavnost i poslovičnu ravnodušnost prema novcu,

vjerojatno je u rukopisu Plutarhovog životopisa pravilnije čitati Manije nego Marije. Do greške je došlo moguće u toku prepisa i naknadnih redakcija originalnog rukopisa.

edan od istaknutih vojskovođa na početku rata bio je Lucije Kornelije Scipion Barbat, koga spominje Tit Livije i čiji je nadgrobni spomenik sa natpisom sačuvan. To je najraniji rimski natpis koji spominje ime jedne historijske osobe. Scipion Barbat je bio otac Lucija Kornelija Scipiona i Gneja Kornelija Scipiona Asina i pradjed čuvenog Scipiona Afrikanca.

Po Fabiju Piktoru (podatku nama poznatom preko navoda Strabona) Rimljani su tek u III. samnitskom ratu prvi put «okusili bogatstvo» tj. domogli su se veće i bogatije količine ratnog plijena.

Učvršćivanje rimske vlasti u Italiji

I pored samnitskog poraza, Gali su se ponovo pokrenuli protiv Rima. Senoni su prekršili sporazum koji su imali sa Republikom. Senat je poslao izaslanstvo, ali je ono ubijeno od senonskog poglavara Britomara (*Britomaris*), čiji je otac poginuo boreći se (na strani Etruraca) protiv Rimljana. Nakon toga je njihova tijela raskomadao na manje komade i raspršio ih po poljima. Kod Aretija su 284. god. p. n. e. Senoni predvođeni Britomarom; njegov otac) nanijeli težak poraz rimskim trupama kojima je zapovijedao konzul Lucije Cecilije Metel Denter/*Lucius Caecilius Metellus Denter* (koji je poginuo u bici). Keltska pobjeda je otvorila put za ponovno aktiviranje galsko (Senoni i Boji) – etrursko – umbrske koalicije protiv Rimske Republike. Međutim, ovaj „pohod na Rim" je zaustavio konzul Publije Kornelije Dolabela (*Publius Cornelius Dolabella*). On je saznavši za svetogrđe nad poslanicima, sa vojskom velikom brzinom provalio u senonsko područje preko sabinskog područja i Picenuma. Tom prilikom je brutalno i sustavno opustošio senonsko područje, u roblje pretvorio veliki broj žena i djece, dok je odrasle muškarce dao poubijati bez iznimke. Zarobljen je i Britomar, i ostavljen u životu kako bi mogao biti mućen. Dolabelin pohod je u pravom smislu predstavljao katastrofu za Senone, koji su bili izloženi sustavnom uništavanju. Dolabela je uspješno ratovanje sa Galima zapečatio u veličanstvenoj pobjedi nad Bojima kod Vadimonskog jezera 283. god. p. n. e. Nešto kasnije su i oni Senoni, koji su služili kao plaćenici pa nisu bili suočeni sa Dolabelinim razaračkim pohodom, bili poraženi od konzula Gneja Domicija Kalvina (*Cnaeus Domitius Calvinus*; Dolabelin kolega u konzulstvu). Preživjeli su izvršili samoubistvo. Na nekadašnjem senonskom području Rimljani su osnovali prvu svoju (rimsku) koloniju na jadranskoj obali pod nazivom *Sena Gallica* (Galska Senia, *Senigallia*), a etrurski gradovi su ušli u savez u kojem je Rim bio hegemon.

PRVI RIMSKI RAT SA HELENISTIČKIM SVIJETOM. PIR, KRALJ EPIRSKI

Povod rata

Nakon ekspanzije iz posljednjih decenija IV. i prvih decenija III. st. p. n. e. rimski posjedi i zone moći i utjecaja su izbile i na obale Jadranskog i Jonskog mora. To ih je dovelo u direktni dodir sa južnoitalskim grčkim gradovima i njihovim interesima. Najsnažniji grčki grad u Italiji na početku III. st. p. n. e. bio je Tarent, koji je bio na glasu po svojem bogatstvu, a predano je čuvao svoju državnu nezavisnost. Političko uređenje toga grada bilo je isprva strogo aristokratsko, ali se kasnije u Tarentu učvrstila demokracija, međutim, vlast je i dalje bila u rukama bogatijih trgovaca i vlasnika brodova. Tarent nije imao svoju vojsku, nego se koristio uslugama grčkih kraljeva, vojskovođa i plaćenika. Na grčki grad Turij su navalili Lukanci, i da bi se odbranili Turijci su se ponudiše da bude Rimu „saveznik“, ako im pruži pomoć. Rimljani radi toga naložiše svojim lukanskim saveznicima da prestanu napadati Turijce. Ali umjesto toga, posredovanjem Tarentinaca (koji su već decenijama huškali južne Italije protiv Rima, shvatajući da je rimsko jačanje definitivno dovodilo u pitanje njihove interese i samostalnost) 282. god. p. n. e. sklopi se novi savez između Lukanaca, Bruta i Samnita. Međutim, taj sukob je bio kratkog vijeka, jer je konzul Fabricije spasio Turij od napada Lukanaca i Bruta. Iste godine su Rimljani konačno porazili i Etrurce u bitci kod Populonije.

Rimljani su 281. god. p. n. e. poslali brodovlje (od 10 brodova) koje je krenulo u Jadransko more i usidrilo se u Tarentskom zaljevu. Tarentinci su u tome vidjeli prekršaj ugovora koji su prije toga sklopili s Rimljanima, napali su rimske brodove i jedan njihov dio potopili. Zatim su Tarentinci zauzeli Turij i prisilili rimski garnizon na napuštanje grada. Na to su Rimljani uputili u Tarent poslanike, ali su oni tamo bili izloženi uvredama i ismijavanju (posebno prema Luciju Postumiju koji je vodio poslanstvo, pa im je ovaj na odlasku rekao da će se smijeh Tarentinaca pretvoriti u plač, a da će se rijekama krvi oprati njegova zaprljana haljina), što je Rimljanima poslužilo kao povod za objavu rata (*casus belli*).

Kako bi mogli efektivno da vode rat, Tarentinci su se obratili Piru, kralju Epira, jednog od moćnih vojskovođa (na kraju razdoblja dijadoških ratova za nasljeđe Aleksandra Velikog) toga vremena, koji je sanjao o stvaranju jake zapadne države (po uzoru na ono što je na istoku uradio Aleksandar Makedonski) i rado prihvatio prijedlog Tarentinaca. Odnosi Italije i grčkog svijeta su uvijek bili vrlo isprepleteni, i bilo je samo pitanje vremena kada će se rađajuća rimska moć sudariti sa grčkim, odnosno od smrti Aleksandra Makedonskog (11. juni 323. god. p. n. e.) helenističkim svijetom. Aleksandar je i sam vjerojatno bio bar u nekim detaljima upućen u zbivanja u Italiji, posebno onoj južnoj. Rimska tradicija čak navodi da su i Rimljani poslali poslanstvo u Babilon (prijestolnicu carstva Aleksandra Makedonskog) da se poklone Aleksandru

Makedonskom, gospodaru svijeta, i da mu daruju zlatni vijenac. Aleksandar im je sa svoje strane prorekao veličinu Rimu. Rimljani su inače sa grčkim Rodosom sklopili ugovor 306. god. p. n. e. Pir je bio jedan od najvećih vojskovođa helenističkog doba, zapovjednik nad jednom dobrom profesionalnom vojskom. On je bio iz dinastije Ejakida i kralj epirskih Mološana (jedno vrijeme je bio i kralj Makedonije) i samim tim i bliski rođak Aleksandra Makedonskog (preko Olimpijade).

Prve operacije

Pir se 280. god. p. n. e. iskrcao u Italiji, s vojskom koja se sastojala od 22.000 dobro obučenih pješaka, 3.000 konjanika i 20 ratnih slonova, koji su predstavljali novost u ratnoj tehnici toga doba (u jesen 281. god. p. n. e Pirov vojskovođa Milon se sa jednim odredom vojske već bio iskrcao u Tarentu). Pirova vojska se većinom sastojala od Mološana, Tesporoćana, Haonaca, Ambračana, od makedonske pješadije i tesalskog konjaništva, a imao je i etolskih i akarnanskih plaćenika. Međutim, nedugo po dolasku Pira u Tarent, javila su se izvjesna neslaganja među saveznicima. Radi toga je Pirbio i poduzeo određene mjere u samome gradu kako bi se riješio opozicije.

Istovremeno su se i Rimljani pobrinuli za osiguravanje vjernosti svojih saveznika, raspisaše ratni porez i izvršiše potpunu mobilizaciju. Stvorene su tri vojske, od kojih je jedna (pod zapovjedništvom konzula Tiberija Korunkanija) upućena u Etruriju da zauzda Volsinijce i Vulce, a druga upućena na jug prema Piru (treća je čuvala kao rezerva). U to vrijeme se pobunila rimska posada (pod zapovjedništvom Kampanca Decija) u Regiju,[6] i spoji se sa razbojničkim Mamertincima (plaćenici iz Kampanije), koji su u Meseni (odmah prekoputa Regija, ali na Siciliji) harali gradove i naseobine. Kod Herakleje u južnoj Italiji Rimljani pod vodstvom konzula Publija Levina su doživjeli poraz jer je Pir iskoristio slonove, protiv kojih se Rimljani nisu znali boriti. Iako su rimski gubici bili veliki, skoro duplo veći od Pirovih ipak je razlika u tome što je Pir izgubio dobar dio elitnih, profesionalnih vojnika (skoro petinu svoga sastava), koje nije mogao tek tako nadomjestiti. Gubici rimske milicije su se mogli mnogo lakše i brže nadomjestiti, a rezerve Rimske Republike i njegovih saveznika u ljudstvu i resursima su bile neizmjerne u odnosu na Pira i njegove vrlo ograničene logističke rezerve. Sam Pir je shvatio težinu svoga gubitka, pa je izjavio onu legendarnu rečenicu : „Još jedna ovakva pobjeda, pa sam propao“, odakle i potiće izraz „Pirova pobjeda“. Nakon Herakleje, Lukanci su napustili savez sa Rimskom Republikom, i onda se sa Samnitima i Brutima spojili sa Pirom. Izuzev Regija, Piru su se predali svi grčki gradovi. Ali nijedan rimski i latinski zarobljenik nije htio da dragovoljno stupi u redove Pirove vojske, a i opkoljena posada u Venusiji se hrabro odupirala. Tada je Pir Rimskoj Republici ponudio mir sa tim da se oslobode grčki gradovi, a a da se Samnitima, Daunima, Lukancima vrate oduzete teritorije i naseobine. Pirov izaslanik u Rim je bio Kineja iz Tesalije, koji je na sve načine pokušavao da Rimljane skloni na mir, a i sam je Senat oklijevao šta da učini. Tada u

[6] Buntovnici su istjerali ili pobili regijske građane, a njihovu imovinu podijelili među sobom.

Senat dođe ugledni, stari i već slijepi bivši cenzor Apije Klaudije Cek sa četiri svoja sina (svi su već bili konzuli). Njegov govor odvrati Senat od mira sve dok Pir ne napusti Italiju i tek tada može doći do dogovaranja (za ovaj Klaudijev govor znao je još Ciceron i to je bio jedan od prvih primjera rimskog političkog govorništva). Ovo je prvi zabilježeni politički govor na latinskom i izvor je fraze „svaki čovjek je kovač svoje sreće” (*quisque faber suae fortunae*). Kineja je tada Rim opisao kao „grad bogova, a Senat kao skup kraljeva“ i rat se nastavio. Prošavši kroz Samnij i Kampaniju, Pir je ušao na teritorij Lacija, ali nije naišao na podršku od strane Latina, Rimljani su pak koncentrirali u Laciju znatne vojne snage, i Pir je bio prisiljen okrenuti svoje jedinice i vratiti se na jug (on osobno je zimovao u Tarentu).

Umjetnička slika koja prikazuje dolazak Apija Klaudija Ceka u Senat kako bi ga uvjerio da odbiju mirovnu ponudu Pira. Autor Cesare Maccari, urađena 1891. Danas se nalazi u Palazzo Madama u Rimu.

Priča o Gaju Fabriciju

Jedna od epizoda iz ovoga rata se često isticala kao primjer tadašnjeg rimskog karaktera i osobnog integriteta. To je priča o Gaju Fabriciju koji je bio u izaslanstvu sa još dva konzulara (isluženi konzuli - senatori) upućenom Piru radi rješavanje pitanja zarobljenika. Pir je zbog čuvenog ugleda Fabricija kao poštene, pravedne, moralne i časne osobe, želio ovoga pridobiti na svoju stranu kako bi se mogao zaključiti sa Republikom povoljan mir. Zato je Pir ponudio Fabriciju bogat dar, koji je Rimljanin odbio. Drugi dan je Fabricije došao u kraljev stan na dogovor, ali Pir je uredio situaciju tako da se usred dogovaranja digla za Fabricijem zavjesa, iza koje se pokazao slon koji je

digao svoju nogu iznad Fabricijeve glave. Ali Rimljanin se nimalo ne uplaši, već se nasmiješi i reče : „Kao što me jučer, kralju, nije zaslijepilo tvoje bogatstvo, tako će me danas još manje uplašiti ovaj tvoj slon“. Pored toga, Fabricije je odbio i sramotnu ponudu Pirova liječnika koji je za dobar novac bio spreman otrovati kralja. A to je i prijavio Piru, koji je liječnika pogubio a otpustio sve rimske zarobljenike bez otkupa (isto to su uradili i Rimljani, ali o miru bez Pirovog napuštanja Italije nehtjedoše ništa čuti).

Pobjeda Rima

U proljeće 279. god. p. n. e. desila se nova bitka kod Askula u Apuliji. Rimljani su sada protiv slonova primijenili taktiku upotrebe bojnih kola iz kojih su izvirivali željezni bodeži. I ovaj put su slonovi donijeli Piru pobjedu.

U bitci kod Askula je čin samožrtvovanja (*devotio*) učinio i tadašnji konzul Publije Decije Mus (unuk konzula iz 340. god. p. n. e.)

Sam Pir je bio ranjen i ovaj put nije uspio potpuno poraziti Rimljane niti im rasturiti savez, a i njegovi saveznici u Italiji nisu baš bili na visini povjerenja pa se morao povući u Tarent. Tada Sirakuza zatraži od Pira pomoć, jer su se sicilski Grci (nakon smrti sirakuškog tiranina Agatokla/koji je bio Pirov punac/ 289. god. p. n. e. nastupilo je vrijeme podjela i razdora) našli pod teškim pritiskom i ofanzivom Kartagine. Pir se odazvao, ali je to dovelo i do vojnog protu-Pirskog saveza Kartagine i Rimske Republike. Rim je ponovo odbio Pirovu molbu za mirom (izgleda da je Kineja ponovo bio u Rimu) i Pir je bio prisiljen da sa glavninom vojske prijeđe na Siciliju (ograničivši se na odbranu Tarenta i Lokra, čiji su se stanovnici ipak priključili Rimu pobivši epirsku posadu) i prepusti svoje lukanske i samnitske saveznike same. Rimljani su tada započeli široku ofanzivu na jugu Italije. Sam Pir je na Siciliji nastavio nizati pobjede protiv Kartaginjana, koje je suzbio na krajnji zapad Sicilije u Lilibej, a Mamertince u Mesanu. On se nosio mišlju da na čelu velike mornarice napadne protivnika u samoj Africi i da mu tamo nanese odlučan udarac, ali je to zahtijevalo ogromnih žrtava od strane sicilskih grčkih gradova. Pir se je na Siciliji počeo ponašati isto onako kao što su se helenistički kraljevi ponašali u podčinjenim zemljama; zbog toga su sicilski Grci, nezadovoljni Pirom, stupili u vezu s Kartagom. Kartaginska vojska se ponovo pojavila na Siciliji, ali je opet bila poražena od Pira. Stalne molbe pritisnutih Lukanaca i Samnita su doprinijele Pirovom povratku u Italiju, prije nego što je potpuno porazio Kartagu i istjerao njihove posljednje garnizone sa Sicilije. I pored izvjesnih uspjeha, u strateškom pogledu njegovo stanje je postajalo sve teže. U proljeće 275. god. p. n. e. Pir se kod Beneventa susreo sa vojskom kojom je zapovijedao Manije Kurije Dentat. Ovaj put Rimljani izvojevaše odlučnu pobjedu, a zadobiše i neizmjeran plijen koji upotrijebiše za izgradnju vodovoda (*Anio Vetus*), kroz koji je dolazila voda od Tibura u Rim. Sam Dentat je iskoristio svoj dio od ratnog plijena za izgradnju vodovoda a i bio je jedan od dvojice koji su nadgledali njegovu izgradnju. Dentat je umro za vrijeme njegove izgradnje. Nakon bitke se Pir vrati u balkansku Grčku (koja je u međuvremenu, dok je Pir imao svoju zapadnu avanturu,

doživjela stravičnu invaziju dunavskih Kelta), gdje je po svome običaju nastavio nizati pobjede, ali ne i dobivati rat i to sve dok 272. god. p. n. e. nije poginuo u borbama pred Argosom na Peloponezu. Manije Kurije Dentat je poslije bitke kod Beneventa proslavio na ulicama Rima trijumf u kolima pred kojima su bila upregnuta četiri zarobljena slona. Iduće godine, 274. god. p. n. e. Dentat je porazio i Lukance i rat se praktično završio. Pobjeda nad Pirom je uvela Rimsku Republiku u sferu interesovanja helenističkih monarha i država (egipatski Ptolomeidi su uspostavili diplomatski savez sa Republikom 273. god. p. n. e.) i oni su smatranu gospodarima Italije. Nakon Pirove smrti, vojskovođa Milon je predao Tarent Rimljanima (radije nego Kartaginjanima). Konzul Lucije Papirije dozvoli Milonu i njegovom garnizonu slobodan odlazak, čime se te 272. god. p. n. e. zaključilo poglavlje o grčkoj nezavisnosti u južnoj Italiji.

HEGEMON ITALIJE = RIMSKA REPUBLIKA

Po ustaljenoj rimskoj praksi, pobijeđenim Tarentincima je ostavljena domaća, široka autonomija ali su morali predati brodove i oružje, a zidine porušiti. Rimska Republika je po pravilima potčinjenim „saveznicima" ostavljala autonomiju, ali se osiguravala eliminiranjem svih onih potencijala koji bi mogli predstavljati vojnu prijetnju rimskoj hegemoniji. Iste 272. god. p. n. e. konačno se pokoriše Samniti, Lukanci i Bruti. Nakon toga na red je došao i grad Regij, razbojničko gnijezdo pobunjene posade koja je nasilno preuzela vlast u tome grčkom gradu. I 270. god. p. n. e. Rimljani su zauzeli Regij i teško kaznili buntovnike, a grad Regij vratili njegovim legalnim građanima i vlasnicima. A 265. god. p. n. e. Rimljani su potčinili i etrurski grad Volsinij, a naredne godine je osvojen i Velzna, posljednji nezavisni etrurski grad i državica. Za ove pobjede je zaslužan konzul Marko Fulvije Flak (*Marcus Fulvius Flaccus*; konzul za 264. god. p. n. e.). Tako je bilo završeno osvajanje Italije. Te godine Rimska Republika je bila neosporni hegemon Italije (u tadašnjem smislu bez Sicilije, Sardinije, Padske ravnice i ostalih sjevernih oblasti). Radi utvrđivanja svojih hegemonskih pozicija Republika je podizala čitav niz rimskih i latinskih kolonija, te građenjem cesti posebno na jugu prema Tarentu i Brindiziju.

Rimska Italija

Iako je bila potpuni hegemon tadašnje Italije (sa 264. god. p. n. e., godinom izbijanja Punskih ratova) pod neposrednom kontrolom i posjedom (*ager Romanus*) Rimske Republike nalazilo se samo oko 1/5 teritorije (27 000 km2 uključujući i agere rimskih kolonija; Rimska Republika je imala i oko 30 % ukupne tadašnje italijanske populacije). Ostatak je pripadao latinskim kolonijama (možda oko 10% teritorije) i italskim „saveznicima"/*socii* (odnosno čitavom jednom mozaiku malih politija/*civitates*/„državica"; ukupno cc 150 takvih zajednica). Ovakva organizacije je

ustvari značila da je tadašnja Italija neka vrsta federativne države ili konfederativne zajednice sa Rimskom Republikom kao hegemonom, odnosno najsnažnijom i najvažnijom članicom. Italski savez koji je oko sebe izgradila Republika je nastao na razvalinama nekadašnjeg Latinskog saveza. Ovakav teritorijalni i populacioni odnos je ostao više – manje sličan u naredne 174 godine (do početka savezničkog rata). Uspostavljeni sustav rimsko – italskog saveza se pokazao veoma funkcionalan i djelotvoran.

I. Teritorija Rimske Republike

Ager Romanus, znači teritorija same Republike je smatrana državnom teritorijom rimskih građana. Ta teritorija je 264. god. p. n. e. uglavnom zahvatala neposrednu okolicu grada Rima i donji tok rijeke Tibra, veći dio Lacija i Kampanije, južne Etrurije i posebno široki pojas u središnjoj Italiji koji je povezivao Lacij sa rimskim jadranskim posjedima. Biti Rimljaninom, značilo je imati rimsko građanstvo (*Civitas Romanae*). *Civitas Romanae* je elementarna institucija Rimske države koja je određivala pripadnost rimskom narodu (*Populus Romanus)*, i samim tim se posredno nalazila i u službenom nazivu rimske države SPQR (*Senatus populsque Romanus* - -Senat i Rimski narod). Ona je *conditio sine qua non* postojanja i funkcioniranja Rimske države jer je bila temelj državnog zdanja Rima. Dobivanje rimskog građanstva nije nikada bila ograničeno kao u slučaju dobivanja građanstava grčkih polisa, i ono je uvijek imalo karakteristiku stalne apsorbcije stranaca i oslobođenika (u nekim periodima više, u nekim manje). Tako da broj rimskih građana i u fazi kada je Republika bila samo hegemon Italije nije rastao samo prirodnim priraštajem, nego i stalnom dodjelom rimskog građanstva ne samo pojedincima i libertinima, nego i kompletnim zajednicama (gradovima, plemenima). Praktično, rimsko građanstvo se stalno regeneriralo obnavljanjem svoga sastava, što je samo doprinosilo njegovoj dugovječnosti. Među saveznicima, prijateljima, gostima, dediticijama i ostalim peregrinskim zajednicama pod svojom hegemonijom, rimske javne institucije su imale običaj i odlikovati pojedince (nekada i čitave zajednice) sa rimskim punim građanstvom. Takva odlikovanja su bila smišljena politika kako bi se na rimsku stranu u potpunosti privukli odličniji, ugledniji, bogatiji, moćniji i utjecajniji pojedinci... odnosno oni su pretvarani u Rimljane. Tako je rimska politika apsorbiranja postajala vrlo učinkovita. Npr. Lucije Kornelije Balb, porijeklom iz hispanskog Gadesa je postao rimskim građaninom i konzulom.

Biti rimskim građaninom značilo je posjedovati jedan skup prava, privilegija i dužnosti. Rimsko građanstvo nije bilo unificirana institucija, postojali su i njegove različite kategorije i vrste, sa obzirom na opseg prava koje su pojedinac ili određena zajednica uživali. Posebno se usložnila insitucija rimskog građanstva kada je Rim prestao da bude mala seljačka republika postajući hegemon Italije. U sklopu korištenja rimskog građanstva postoji više različitih stupnjeva koja su se ogledala u visini uživanja prava

koja proizlaze iz građanstva. Punopravni rimski građani su bili *cives optimo iure.* posjedovali su *iure publica* i *iura private*.

Iura publica su obuhvatala:

- *Ius suffragai* (aktivno biračko pravo), odnosno pravo glasovanja u komicijama.
- *Ius honorum* (pasivno biračko pravo), pravo da budu birani, pravo na magistarske položaje i pravo na čast.
- *Ius militiae,* pravo služenja u legijama.
- *Ius procationis ad populum,* pravo žalbe narodnim skupštinama, u carsko doba vladaru na odluku magistarskih sudova o tjelesnim ili smrtnim kaznama.

Iura privata su se sastojala su se od raznih građanskih prava :

- *Ius conubii*- pravo zakonitog (po rimskim zakonima) sklapanja braka, tj. pravo stupanja u kviritski brak, koji su pratile određene pravne posljedice (očinska vlast, pravo djece na nasljedstvo oca obitelji i dr.),
- *Ius comerciii*-pravo privrednog poslovanja po rimskim zakonskim normama, što je uključivalo puno imovinsko pravo, zajedno sa pravom obraćanja rimskom sudu radi zaštite svojih materijalnih interesa.

Rimski građani su imali i drugih privilegija

Pored punopravnog građanstva postojalo je i građanstvo sa smanjenim ili ograničenim pravima (*cives minuto iure*). I oni koji su imali nepunopravno građanstvo bili su rimski građani. Ovi građani uglavnom nisu imali *ius suffragai* (samim tim i *ius honorum*). Jedan broj italskih zajednica je u rano republikansko doba imao ovakav status. Ti *cives minuto iure* bili su ograničeni u svome aktivnom i pasivnom biračkom pravu. U kategoriju građana sa umanjenim pravom mogle bi se kao posebna skupina uvrstiti i Rimljanke, koje su imale rimsko građanstvo, odnosno bili su rimski građani, samo nisu imale *ius publica* a i *ius comercii* im je bio ograničen**.** Ova ograničenja nisu podrazumijevala da one nisu bile rimski građani.[7] I oslobođenici (*libertini*) su spadali u kategoriju građana sa umanjenim pravima (nisu imale *iure publica*), ali su njihova djeca (ako su rođena od roditelja u slobodi) imala po automatizmu punopravno rimsko građanstvo.

Rimski građani van grada Rima su bili nastanjeni u naseljima/oblastima koja su imala definiran status. *Colonia civium Romanorum* je naselje/oblast punopravnih rimskih građana. Kolonije su se osnivale dedukcijom (u tome slučaju, prilikom osnivanja kolonije uobičajeno je bilo oko 300 familija kolonista) ili bi nekim urođeničkim zajednicama (posebno u carsko doba) bio dodjeljivan status kolonije. Činjenica da je riječ kolonija

[7] Uostalom, i u klasičnoj Ateni, gdje je položaj žene bio znatno lošiji nego u Rimu, smatrano je da su i Atenjanke uživaoci atenskog građanstva, istina sa znatno umanjenim pravima koja su proizlazila iz toga građanstva. O tome najbolje svjedočanstva čuva odluka da se atenskim građanima smatraju samo oni koji imaju oba roditelja Atenjanina.

nastala od latinske riječi *colo* 1 – „obrađivati” ukazuje da su kolonije prvobitno bile naselja- zajednice rimskih građana-zemljoradnika na osvojenom zemljištu.

Zemljište koje je pripadalo stanovnicima kolonije je izdijeljeno na pravougaone dijelove sa stranicama dužine jedne centurije od cc 700 m., koje su obrađivale četiri familije. Podjela na načelima centurijacije se provodila u cijelom rimskom svijetu, i širila se adekvatno širenju rimskog svijeta. I današnja podjela zemljišta u mnogim euromediteranskim oblastima zasniva se na rimskoj centurijaciji, što se najbolje može vidjeti preko avionskih snimaka.

Prvobitne kolonije su tako ustvari bile neka vrsta stajaćih garnizona – naseobina koje su održavale rimsku vlast na osvojenom ili potčinjenom području i osiguravale lojalnost okolnog nerimskog stanovništva, kao i njegovu postepenu romanizaciju. Praktični rimski duh će ovakvu suštinu osnivanja kolonija zadržati i u svim kasnijim epohama. Te kolonije su osnivane tako bi se prvo tražili dobrovoljci, i ako ih se nije prijavio dovoljan broj, tada bi se taj broj popunio kockom između građana koji su u ratu stekli najviše iskustva. Osnivanje kolonija je služilo i kao „ispušni ventil” u slučaju pojačanih socijalnih tenzija, jer se time osiguravala zemlja za bezemljaše i oni koji su željeli da imaju svoje imanje.

Kolonija je bila autonomno naselje, kćerka metropole, u pravom smislu mali Rim. Kolonije su bile razasute širom države. Gradovi koje su činili *cives Romani optimo iure* imali su narodnu skupštinu (*comitia*), magistrate (d*uoviri*, ili *praetores*, poput konzula), *ordo decurionum*, to je vrsta gradskog senata koji sačinjavaju d*ecuriones*), i druge političke ustanove i upravne institucije potrebne autonomnoj zajednici. *Municipium* je naziv za autonomni rimski grad čiji građani imaju umanjeno ili ograničeno građansko pravo, odnosno oni (građani municipija su *cives Romani sine suffragio*) su imali prema Rimskoj državi iste obaveze kao i punopravni građani (vojna obaveza), ali ne i prava. Municipiji su većinom bili peregrinski gradovi Italije koji su dobijali rimsko građanstvo za vrijeme rane i srednje Republike. Znači osnovna razlika između kolonije i municipija je u tome što su građani kolonije imali *ius suffragii* i *ius honorum* u gradu Rimu, a građani municipija nisu. Municipiji su kao i kolonije obično imali svoje upravne institucije. Neki municipiji su dobijali prefekte direktno iz Rima (*praefecti iure dicundo*). Nakon završetka svoga mandata municipalni magistrati su u načelu dobijali punopravno građanstvo, odnosno postajali bi *cives Romani optimo iure.* Vremenom se status municipija izjednačio sa statusom kolonije, pogotovu kada se ugasila potreba za postojanjem građanstva sa smanjenim pravima. Ageri i kolonija i municipija su su bili sastavni dijelovi c*ivitas Romanae*, odnosno bili su *ager Romanus*. Punoljetnih muškaraca rimskih građana 338. god. p. n. e. bilo je 165 000, a oko početka I. punskog rata bilo ih je 280 – 290 000. To bi onda moglo procjeniti ukupno brojno stanje Rimljana (uključujući i muškarce i žene i djecu, odnosno rimske građane sa različitim statusima i pravima) između 750 000 i 1 000 000 osoba.

Rimske kolonije su bile :

1.Osnovane između 338. i 273. god. p. n. e. → *Antium* (oko 338. god. p. n. e.), *Ostia* (338. god. p. n. e.), *Tarracina* (329. god. p. n. e.), *Sinuessa* (295. god. p. n. e.), *Minturnae* (295. god. p. n. e.), *Sena Gallica* (283. god. p. n. e.).

2.Osnovane poslije 273. god. p. n. e.→ *Pyrgi* (264. god. p. n. e.), *Castrum Novum* (264. god. p. n. e.), *Alsium* (247. god. p. n. e.), *Fregenae* (245. god. p. n. e.), *Croton* (194. god. p. n. e.), *Tempsa* (194. god. p. n. e.), *Buxentum* (194. god. p. n. e.), *Salernum* (194. god. p. n. e.), *Sipontum* (194. god. p. n. e.), *Puteoli* (194. god. p. n. e.), *Liternum* (194. god. p. n. e.), *Volturnum* (194. god. p. n. e.), *Potentia* (184. god. p. n. e.), *Pisaurum* (184. god. p. n. e.), *Mutina* (183. god. p. n. e.), *Parma* (183. god. p. n. e.), *Saturnia* (183. god. p. n. e.), *Graviscae* (181. god. p. n. e.), *Luna* (177. god. p. n. e.), *Auximum* (157.ili 128. god. p. n. e.), *Scolacium* (122. god. p. n. e.), *Tarentum* (122. god. p. n. e.).

II. Latinske kolonije

Latini[8] ili građani latinske kolonije, koji su imali znatno priviligovaniji položaj u odnosu na druge saveznike/*socii*. Latinske kolonije su osnivane na strateškim mjestima i bile su po broju stanovnika znatno veće od osnovanih rimskih kolonija. U latinske kolonije odvođeno je od 2 do 6 hiljada ljudi. Svaki kolonist imao je posjed od 30 do 50 jugera i bio je dužan vršiti garnizonsku službu. Kolonisti (koji su mogli vrlo miješanog porijekla) u ovim naseljima postajali su građani formalno gledano "samostalne države/polisa" (naravno u savezu sa Rimskom Republikom kao privilegirani *socii*). Ako su kolonisti latinske kolonije bili i rimski građani, oni su gubili svoje rimsko građanstvo, ali u slučaju da su odlučili da prestanu bili nadalje građani određene latinske kolonije vrate se na neposrednu teritoriju Republike, oni su mogli rimsko građanstvo povratiti. Pozicija građana latinskih kolonija na osnovu latinskog prava (*iura Latina*) je bila vrlo slična rimskim građanima sa umanjenim pravima (*cives minuto iure*), ali tehnički gledano oni su bili stranci bez rimskog građanstva. Latinske kolonije su imale veliku autonomiju, uključujući u to i pravo kovanja novca, i gradsko uređenje koje je podsjećalo na rimsko. Osobe koje su u latinskim kolonijama vršile godišnje magistrature dobivale su po automatizmu rimsko građanstvo.

Latinske kolonije su :

1.Osnovane prije 381. god. p. n. e. → *Cora* (501. god. p. n. e.), *Signia* (495. god. p. n. e.), *Velitrae* (494. god. p. n. e.), *Norba* (492. god. p. n. e.), *Ardea* (442. god. p. n. e.), *Labici* (418. god. p. n. e.), Vitellia (395. god. p. n. e.), *Circeii* (393. god. p. n. e.), *Satricum* (385. god. p. n. e.), *Setia* (383. god. p. n. e.), *Sutrium* (382. god. p. n. e.), *Nepete* (382. god. p. n. e.),

2.Osnovane između 334. i 273. god. p. n. e. → *Cales* (334. god. p. n. e.), *Fregellae* (328. god. p. n. e.), *Luceria* (314. god. p. n. e.), *Saticula* (313.

[8] Pojam Latin u ovom kontekstu nema etničko, nego pravno značenje.

god. p. n. e.), *Suessa Aurunca* (313. god. p. n. e.), *Interamna* (312. god. p. n. e.), *Sora* (303. god. p. n. e.), (303. god. p. n. e.), *Narnia* (299. god. p. n. e.), *Carsioli* (298. god. p. n. e.), *Venusia* (291. god. p. n. e.), *Alba Fucens Hadria* (289 - 283. god. p. n. e.), *Paestum* (273. god. p. n. e.), *Cosa* (272. god. p. n. e.).

3. Osnovane poslije 273. god. p. n. e. → *Ariminum* (268. god. p. n. e.), *Beneventum* (268. god. p. n. e.), *Firmum* (264. god. p. n. e.), *Aesernia* (263. god. p. n. e.), *Brundisium* (244. god. p. n. e.), *Spoletium* (241. god. p. n. e.), *Placentia* (218. god. p. n. e.), *Cremona* (218. god. p. n. e.), *Thurii Copia* (193. god. p. n. e.), *Vibo Valentia* (192. god. p. n. e.), *Bononia* (189. god. p. n. e.), *Aquileia* (181. god. p. n. e.),

Napomena : U spiskove rimskih i latinskih kolonija su uvrštene i kolonije nastale nakon 264. god. p. n. e., uključujući i one koje su se nalazile van granica tadašnje, preaugustovske Italije u Cisalpinskoj Galiji.

III. *Socii - peregrini*

Građani državica u statusu *Socii* su od Rimljana smatrani i nadalje peregrinima (od riječi *per ager* - preko/izvan -rimskog- područja, u prvo vrijeme se odnosilo na one preko Tibra), odnosno strancima. *Socii* su imali visoki stupanj unutrašnje autonomije (sa svojim političkim sustavom, zakonima, institucijama, društvenim odnosima, novcem, jezikom, tradicijom i autonomnim političkim, društvenim i ekonomskim razvitkom, sve dok ne bi zadirao u interese rimske hegemonije ili Italskog saveza u cjelini), ali su se nalazili u stalnom vojnom savezu sa Rimom i bez mogućnosti vođenja samostalne vojne (nema međusobnog sukobljavanja među „saveznicima“) i vanjske politike (morali su imati „iste prijatelje i iste neprijatelje kao Rim“).U Rimu, odnosno njegovom Senatu, se nalazila i vrhovna sudska instanca u sporovima građana savezničkih država. Potrebno je naglasiti da pozicije Rima i njegovih „saveznika“ nisu bile ujednačene, nego su bile vrlo raznolike. Nije postojao jedinstveni saveznički ugovor koji bi regulirao međusobna prava i obaveze, nego je Rimska Republika sa svakom „savezničkom“ državicom sklapala poseban ugovor i savez, regulirajući prava i obaveze. Iako je bilo saveznika koji su bar na papiru sa Rimom sklapali ugovore na ravnopravnijoj osnovi (*foedera aequa*), velika većina italskih saveznika koji su sa Rimom bili vezani ugovornim obavezama (*foedus*, odakle se razvila riječ federacija), bili su po tim sklopljenim ugovorima u podređenom položaju (*foedus iniquum*) položaju prema rimskom hegemonu i “veličanstvu“ rimskog naroda (*maiestatem populi Romani comiter conconserruanto*). Postoje i epigrafski podaci i nalazi o sklopljenim ugovorima između Rima i pojedinih italskih zajednica i državica, od kojih su neki bili važeći i u vrijeme Septimija Severa.

Bez obzira na iznimne vojne obaveze i prenesene ingerencije, postojanje Italskog saveza pod rimskom hegemonijom je imalo i znatne beneficije po italske saveznike. Uspostavljen je mir (jer više niko nije strepio od agresije svoga susjeda), a Italija je osigurana od vanjskih prijetnji, a u podjeli plijena su ravnopravno učestvovali i „saveznici“. Bez obzira na gubitak prava na vođenje samostalne vanjske i vojne politike, svaki saveznik je imao u ostalim pitanjima zagarantiranu autonomiju, sa svojim zakonima, sustavom uprave i unutarnjim uređenjem, sopstvenim institucijama, sopstvenom elitom koja je vodila „državicu,” sa svojim novcem i elementima kulture (jezik, pismo, kultovi...itd...). Ratni plijen su saveznici i Rimljani dijelili na bazi 50 % svakome. Republika u odnosu prema svojim “latinskim” i ostalim italskim “saveznicima” nije zahtijevala neki kontinuirani novčani ili materijalni namet (kao što je to npr. bio foros koji su Atenjani nametnuli svojim “saveznicima”), niti su “saveznike” tretirali kao totalne podložnike sa kojima su mogli raditi šta su htjeli, niti su uopće pokušavali nametnuti strogu centralizaciju Italiji i njenim “državicama” (kao što su to pokušavali Teba u Beotskom savezu, Sparta u svome savezu nakon završetka Peloponeskih ratova 404. god. p. n. e.), niti su pokušavali mijenjati njihova unutrašnja politička i društvena uređenja (kao što su to radili skoro svi grčki polisi koji su postali hegemoni). Sve do kraja Savezničkog rata, Italija je ostala zajednica, pravno - formalno gledano, niza malih italskih “državica” sa visokom autonomijom, a kojoj je na čelu stajala italska država Rimska Republika kao hegemon i garant ujedinjenja. Snaga Rimske Republike i njeno buduće širenje po Mediteranu mnogo duguje i ovim latinskim kolonijama i „savezničkim“ državicama. U toku vojno – borbenih kampanja *socii* su načelno osiguravali oko polovine pješadijskih trupa i u konjici čak ¾ sastava. Oni su se nalazili na krilima/*alae*, dok su rimske legije bile u centru borbene linije, naravno pod potpunim rimskim zapovjedništvom.

Onoga trena kada su neki “saveznici” odlučili da taj garant ujedinjenja ne bude više Rimska Republika, nego da se traži novi put za ujedinjenu Italiju bez da hegemon bude samo jedna italska država, izbio je Saveznički rat, o kojem će biti znatno više riječi u kasnijim poglavljima. Pored saveznika, naredni stepenik rimske vlasti činili su oni koji su sa SPQR bili vezani pomoću formule *amititia*, tj.prijateljstva. Takav status su imale mnoge helenističke države kao Pergamsko kraljevstvo i Ptolomejski Egipat u posljednja dva stoljeća stare ere. U stvarnosti *amititia* je podrazumijevala neku vrstu prešutnog rimskog protektorata nad spomenutim državama.

Na rimskom području je oduvijek bilo dozvoljeno prebivanje i strancima – peregrinima (koji nisu morali ni biti u statusu “saveznika” ili “prijatelja”), koji su mogli i kupiti određeni posjed (i samim tim plaćali su porez). Inače kako bude rasla rimska hegemonija, tako će se na rimskom području sve više i više povećavati broj nastanjenih peregrina. U slučaju sudbenih predmeta za njih je bio zadužen peregrinski pretor, Oni su imali punu osobnu slobodu i pravo izbora : npr. pravo na ili ne privatno obavljanje svojih religijskih

sadržaja i obilježja, a mogli su prisustvovati i rimskim zvaničnim religijskim svećanostima (izuzev kod nekih *sacra*/svetinja kada ih je liktor odstranjivao).

Brojno stanje

Brojno stanje rimskog i "savezničkog" (italskog) potencijalnog vojništva je za antičke standarde bilo više nego iznimno, što ukazuje da je i demografski faktor bio vrlo značajan za širenje rimske moći mediteranskim svijetom u III. st. p. n. e. Polibije (II, 24) rimsko – italski vojni potencijal u ljudstvu (riječ je vjerojatno o kategoriji *iuniores*, odnosno muškarcima sposobnim za nošenje oružja između 16 i 46. godina), neposredno pred II. punski rat, procjenjuje na preko 150 000 pješadinaca i 6 000 konjanika u sastavu, a kao rezervu preko 700 000 pješadinaca i 70 000 konjanika. Za Rimljane i Kampance (tehnički gledano oni su bili rimski građani, ali *sine suffragio*) Polibije daje skupnu brojku od 250 000 pješadinaca (od toga 37 000 Kampanaca) i 23 000 konjanika (od toga 5 000 Kampanaca). Za latinske kolonije on procjenjuje snage na 80 000 pješadinaca i 5 000 konjanika, a za Etrurce i Sabinjane daje skupnu brojku od 50 000 pješadinaca i 4 000 konjanika. Za Marse, Marucine, Ferentine i Vestine procjenjuje 20 000 pješadinaca i 4 000 konjanika. Za Umbre i druge apeninsko gorske Italike skupno procjenjuje 20 000 vojnika, isto kao i za Venete i galske Cenomane. Polibije procjenjuje samnitski kontingent na 70 000 pješadinaca i 7 000 konjanika, a za Japige i Mesape skupno procjenjuje 50 000 pješadinaca i 6 000 konjanika. Za Lukance procjenjuje 30 000 pješadinaca i 3 000 konjanika.

Italski identitet i asimilacija

Ujedinjenje Italije je imalo i jedan vrlo zanimljiv efekt, a to je rađanje i oblikovanje italskog identiteta. Ta svijest o jedinstvu italskog svijeta i njegovih interesa i potreba je tako i sama postala jedan od stubova ne samo rimske hegemonije u Italiji, nego i širenja i učvršćivanja rimske (odnosno italske, shvaćeno samo uvjetno) vlasti u mediteranskim zemljama. Jedan od glavnih promotora razvitka svijesti o italskom identitetu bio je Apije Klaudije Cek, koji je proglasio jedinstvo Italije, sa kojom Pir ne može imati posla, jer Italija pripada Italikom, to jest njihovim sizerenom, a to su Rimljani. To će postati aksiom rimskog odnosa prema interesima Italije i njenom identitetu (što će kod nekih italskih zajednica biti u određenim situacijama u određenim periodima biti dovođeno u pitanje). Zanimljivo je da se taj opći italski identitet vremenom proizveo jednu prilično snažnu svijest o jedinstvu jednog svijeta koji je po nekim svojim temeljnim karakteristika prilično različit (etničko porijeklo, jezik, historijska i politička tradicija, kulturnološka pripadnost), a imao je samo dvije zajedničke odrednice (zemljopisnu poziciju i politički okvir rimsko-italske federacije/konfederacije) koje su bile okvir unutar kojih se razvio, oblikovao i vrlo uspješno funkcionalno postojao. Na kraju je taj općeitalski identitet postao i suprostavljen onome rimskom, što je za posljedicu imalo i konačni nestanak rimsko – italskog saveza (nakon najmanje dva stoljeća postojanja).

Razvijanje italskog identiteta je praćeno i laganim, postupnim procesom unifikacije čitavog niza italskih različitosti (što antičkim društvima kao načelno eklekticističkim i simbioističkim i nije neka strana pojava niti ništa neobično), od religioznih, filozofskih osobenosti pa sve do načina života, mentaliteta i jezika. Latinski jezik, nekada vrlo potisnut od strane jezika i dijalekata Etruraca, Umbra i sabelskih zajednica na mali i uzani zemljopisni pojas (latinsko – falička grupa je bila izložena kontinuiranom pritisku u starijem željeznom dobu), sada je počeo dominirati Italijom. Naravno to ne znači da je latinski jezik u potpunosti i odmah zamijenio italske jezike i dijalekte (koji su se znali održati prilično dugo).

Klijenti

Jedan od specifičnih društvenih fenomena u klasičnom rimskom svijetu bio je sustav klijenata (*clientela*; *cliens* = klijent). Drevni klijentski odnos predstavlja jednu od najstarijih socijalnih institucija italskih zajednica, i vjerojatno je stariji i od samoga Rima. Začetke drevnog italsko - rimskog klijentskog odnosa je možda moguće tražiti u tome najranijem rimskom periodu, kada su drevni, prvobitni gensovi imali kao zakupce svojih zemljišta ili pastire niz slobodnih pojedinaca. Moguće je da su i pojedinci i njihove familije ulazili u drevni rimski klijentski odnos i ako bi na neki način tražili zaštitu od strane snažnijih gensova i pojedinaca poradi odbrane od zlostavljanja, kradljivaca stoke, razbojnika ili nekih otvorenih neprijatelja. Pojam koji se koristio za ovu vrstu zaštite je *patrocinium.* Ti pojedinci i njihove familije bi se onda priključile u okviru određenog međuzavisnog odnosa patricijskim gensovima i njihovim najistaknutijim članovima. I podjelu na patricije i plebejce je moguće promatrati preko konteksta postojanja drevnih klijentskih veza. Vjerojatno su one zajednice i skupine iz kojih se oblikovao plebejski stalež, bile klijentski povezivane sa patricijima. Ne bi bilo nemoguće pomisliti da su one latinske skupine (koje su isto imale svoje drevne klijentske odnose) koje su u Rim preseljavali kraljevi i od kojih je nastajao brojni plebejski stalež, svoje mjesto u organizaciji rane rimske politije nalazili i tako što bi se stavljali u drevni italsko - rimski klijentski odnos prema starim familijama i rodovima, koji su postajali tako njihovi patroni. Uz to i doseljenici iz okolnih italskih zajednica koji bi se naseljavali na *Ager Romanus* sa sobom znali dovoditi i velike mase svojih klijenata (najbolji primjer pruža Sabinjanin Atije Klaus). Klijentski sustav nije bio neki diskrecioni odnos, nego jedna razgranata mreža, jer je patron i sam mogao biti nekome klijent. Tako se uspostavlja jedna velika i složena mreža koja međuzavisnošću prožima rimsko društvo.

Drevni italsko – rimski klijentski odnos je bio nasljedan, temeljen je na „običajima predaka”, te na principima *pietas* i *fides*, i smatran je sankrosanktnim kroz cijelo razdoblje postojanja klasičnog rimskog svijeta. Njegovo starinsko porijeklo dokazuje to što je u Zakonima 12 ploča prekršaj vjernosti od strane patrona smatran za vjerski prijestup. Vergilije navodi da je specijalna kazna čekala u „podzemnom svijetu” patrona koji je prevario klijenta. Historija rimskog svijeta je bila puna primjera nesebične

lojalnosti klijenata prema patronima, koja je ravna shvatanju časti i lojalnosti škotskih Gorštaka (Highlanders) prema poglavarima svojih klanova.

Patron je pružao klijentu običajnu, pravnu i drugu zaštitu, pomagao mu je u poslovima, davao zajmove, štitio je i podržavao njegove interese, pomagao u ugovaranju braka, znao je platiti i troškove kako bi se klijent dostojno sahranio. Patron je i savjetovao klijenta, bio je staratelj njegovoj djeci ako bi klijent umro, a ako klijent nije imao nasljednika, onda bi patron preuzimao imovinu. Klijent oslobođenik se obavezivao da će biti vjeran, da će prema njemu uvijek pokazivati respekt, da će zastupati njegove stavove, i da će mu stajati na raspolaganju ako se patron nađe u nevolji. Klijent je bio obavezan da prati politički, društveni i vojni angažman svoga patrona, kao i da pomogne u isplaćivanju otkupnine ako bi patron bio zarobljen. Klijenti su pružali i neke druge usluge patronima, npr. u poljodjelskim radovima i sl. Klijent i patron nisu se mogli međusobno tužiti na sudu niti da svjedoče jedan protiv drugog, niti im je bilo dozvoljeno da nanesu neku štetu jedan drugom. Klijent je čak smatran i nižim članom (*gentilicius*) patronovog gensa, imao je pravo da pomaže u religioznim obredima te je bio obavezan i da doprinese njihovim troškovima. Klijent je bio i podložan jurisdikciji i disciplini gensa patrona.

Za razinu političkog, društveno – ekonomskog i kulturološkog razvitka koji je imala rimska politija u vrijeme kraljeva, drevni italsko - rimski klijentski odnos je bio vrlo dobro rješenje kojim se regulirao odnos između vladajućih gensova i potčinjenog stanovništva, odnosno između patricija i plebejaca. Robovski sustav je u to vrijeme bio nerazvijen, a jednostavnija struktura politije sa običajnim zakonodavstvom jednostavno nije omogućavala složenije pristupe. Opisani drevni italsko - rimski klijentski odnos je sukladno političkim, društvenim, ekonomski i kulturnim promjenama doživljavao i promjene i prilagođavanja novonastaloj situaciji. Vremenom je drevni italsko – rimski klijentski odnos gubio na značenju u socijalnoj strukturi rimskog svijeta.

Sa širenjem ropstva i sukladno sa time oslobođanjem robova došlo je do pojave određenih promjena u strukturi klijentskog sustava. Načelno su oslobođenici ulazili u odnos klijent – patron (koji je bio njihov bivši gospodar ili njegov nasljednik/nasljednica). Oslobođenik – klijent je dugovao svome patronu poštovanje i poslušnost, dok je patron zadržavao izvjesna prava, ali i obaveze nad oslobođenicima. Oslobođenik – klijent je odavao i uobičajeni jutarnji pozdrav patronu. Oslobođenički klijentski odnos je bio varijacija na drevni italsko - rimski klijentski odnos, iako se nesumnjivo razvio iz njega. Za razliku od oslobođeničkog klijentskog odnosa, drevni italsko - rimski klijentski odnos se bazirao na međuzavisnosti ljudi koji su bili i ostali slobodni kroz generacije. Uostalom drevni italsko - rimski klijentski odnos je nastao i najviše bio izražen u razdobljima kada je robova bilo malo, a i ta šačica robova se nalazila u okvirima ropstva patrijahalnog tipa. Drevni italsko - rimski klijentski i oslobođenički klijentski odnosi su utjecali i na nastanak pokroviteljske klijenture. Ovaj treći tip klijentskih odnosa se razvijao od vremena nastanka obogačene elite u posljednjem polustoljeću Srednje Republike. Scipion Emilijan je tako bio pokrovitelj Polibija, filozofa Panetija, komediografa Terencija, zatim dramaturga Pakuvija i na kraju satiričara Lucilijana. Mecena i Mesala su pokroviteljski držali oko sebe kružoke pjesnika. A i Stacije i Marcijal su imali pokroviteljstvo. Ipak najveći dio onih uvućenih u sustav

pokroviteljske klijenture su bili pojedinci koji nisu imali nikakav talent, i uglavnom su služili kao pratnja rimskih odličnika, koji su masovnošću svoga okruženja željeli ostaviti snažnu impresiju na javnost. Što je veći bio broj klijenata, bio bi i veći prestiž određenog pojedinca.

Takve osobe su često bile opskurnog porijekla i značenja, i one su prislanjanjem na bogate i moćne pojedince željele da osiguravaju svoju egzistenciju. Može se slobodno reći da je jačanje pokroviteljske klijenture proporcionalno vezano sa agrarnom krizom i slabljenjem srednjeg i sitnog seljaštva. Proletarijat i lumpenproletarijat Rima i italskih gradova je bio savršena masa iz koje se regrutirala ta vrsta pokroviteljske klijenture. Pokrovitelj – patron je ovu vrstu klijenata koristio u političkim aktivnostima, kao glasaće ili propagatore. Pokroviteljska klijentura nije bila nasljedna, i oni koji su zavisili od pokrovitelja patrona nisu bili imali isti status kao klijenti iz vremena drevne italsko - rimske klijenture ili oslobođeničke klijenture. Veza između pokroviteljskih klijenata i njihovih patrona nije bila tako običajno i dubinski snažna kao u odnosu drevne italsko - rimske klijenture. Pokroviteljski patroni i klijenti su mogli raskidati svoje veze i stvarati nove, zavisno od potreba, interesa i mogućnosti.

Glavna manifestacija pokroviteljske klijenture je bio *salutatio*, kada bi se klijenti u rano jutro svečano obučeni okupili u atriju svoga patrona kako bi ga pozdravili. Patron bi tada radi pametne dosjetke, komplimenta, pohvale, laskanja, ulizivanja ili određene informacije svakog klijenta „nagradio” sa poklonom, novcem ili hranom. U vrijeme agrarne krize i kaosa Kasne Republike tako se čak oblikovao i stalež pokroviteljske klijenture u vidu profesije. Takvi klijenti su mogli imati i više patrona, na koje bi se „nakačili” kako bi parazitirali, pružajući zauzvrat određene prozaične usluge u javnosti.

Nisu samo pojedinci i familije bili uvućene u klijentski sustav, nego su to mogle biti i čitave zajednice, uključujući čak i države. Zahvaljujući epigrafskom spomeniku *ILJug*, I 90 = AHB p 107 = AE 1948, 241 iz Sarajeva zna se da je Sekst Katij Klementin Priskilijan (*Sextus Catius Clementinus Priscillianus;* konzul *ordinarius* 230. god. n. e.) bio patron municipalne jedinice *Aquae* (sa urbanim i upravnim središtem u sarajevskom naselju *Aquae*). I profesionalne korporacije su mogle imati svoje patrone, pa su nagrađivali svoje dobročinitelje titulama *patronus* ili *pater patratus*.

Klijentski sustav, proistekao iz drevne italsko - rimske institucije, se sačuvao prilično dugo u društvenim strukturma mediteranskog svijeta (ilustrativan je primjer mafije).

Hospitium

Uz klijentski sustav (bez obzira na tip odnosa) postojao je još jedan međuzavisni sustav koji se nazivao *hospitium* (na grčkom : ξενία, προξενία). Za razliku od klijenture koja se temeljno bazirala na načelu nejednakosti uključenih strana, *hospitium* je bio odnos na načelu jednakih strana. *Hospites* su tako bili vezani međusobnom pomoći, suradnjom i podrškom. U klijenturi je klijent teorijski, a često i praktično zavisan od patrona koji je uvijek hijerarhijski na višem položaju u odnosu na svoje klijente. U *hospitiumu* nije bila na takav način određena međuzavisnost, i nije bilo nikoga koji bi po defaultu zauzimao

višu hijerarhijsku poziciju. Ako je u nekom trenutku jedna od strana zavisila od druge radi pružanja pomoći, to se moglo sticajem okolnosti promijeniti i možda bi se uloge zamijenile. Izvorno *hospitium* je nastao u vremenima kada nisu postojala razvijena pravila međunarodnih odnosa, kada je samo jedna riječ (*hostis*) određivala i stranca i neprijatelja. U tome partikuliziranom okruženju, svaki putnik i stranac je gledan sa sumnjom, i nailazio bi na poteškoće da se snabdije neophodnim potrepštinama. Uz to i život bi mu se mogao naći u opasnosti. Kako bi se prevazišli ti potencijalni problemi, uspostavljane su veze putnika (često su to bili trgovci i izaslanici) sa pojedincima u područijima u koja bi dolazio. Uspostavivši prijateljske veze tipa gost – domaćin putnik bi mogao računati na potrepštine i pomoć i zaštitu svake vrste. Ako je putnik namjeravao da ide i dalje, domaćin bi se pobrinuo o tome da se ovaj osigura sa neophodnim stvarima kako bi mogao nastaviti put. Čak i ako bi putnik umro, domaćin bi morao osigurati dostojnu sahranu. Ovakva veza zvana *hospitium* je po pravilu uvijek recipročnog karaktera. Ovaj sustav je karakterističan za sve narode u prapovijesnom i protohistorijskom razdoblju, kada je kult „gostoprimstva" bio vrlo izražen kao garancija postojanja trgovačkih i drugih veza između više – manje srodnih ili nesrodnih zajednica. Kada je Rimska država prerasla protohistorijsku formu i postala snažna historijska pojava, *hospitium* kao institucija nije napušten, nego se i dalje nastavljao razvijati. Smatrano je da *hospitium* ima najsvetiji karakter i svaka njegova povreda je tumačena kao veliko svetogrđe, a na krivca bi se sručio bijes boga *Iuppitera Hospitalisa*.

Uspostavljane veza je bila nasljednja, i tako se prenosila na naredne generacije. Kao sredstvo identifikacije oni pojedinci koji su stvorili određeni *hospitium* su razmjenili *tessera hospitalis*, na osnovi kojih bi i njihovi potomci mogli znati koje sa njima u ovoj vezi. *Hospitium* se mogao otkazati tek nakon formalnog i javnog obavještenja o svojim namjerama, a nipošto unilateralno. *Hospitium* je pored privatnog, mogao imati i javni karakter. Tako su stranci, bez obzira da li je njihov boravak u Rimu bio oficijelnog ili privatnog karaktera, mogli dobiti javno „gostoprimstvo" koje bi im do kraja republikanskog razdoblja dodjeljivao Senat, a nakon toga princeps ili dominus. Ovi javni „gosti" su imali pravo boravka na javni trošak, pristup na igre i javna žrtvovanja i religijske obrede, da kupoprodaju ....itd...

Grci su još u arhajsko doba razvili i običaj prema kojem je neki polis imenovao građanina drugog polisa kao svoga predstavnika u tome polisu. Taj predstavnik (πρόξενος) je onda brinuo o putnicima iz polisa koji ga je imenovao, ako bi oni boravili u njegovom polisu. Održavao je sličnu funkciju kao danas počasni konzuli. Nekada bi se pojedinci i sami prijavljivali da budu predstavnici drugih polisa u svome polisu.

Postojala je još jedna veza u rimskim socijalnim odnosima, a to je bila *amicitia* („prijateljstvo") koja je podrzaumijevala i političke veze, alijanse i koalicije.

S R E D NJ E R E P U B L I K A N S K A V O J S K A

Osnovna institucija bez koje je bilo teško ostvariti rimsko gospodstvo nad Italijom je vojska Republike. Organizacija, hijerarhijsko ustrojstvo, kao i vojna doktrina i posebno kodeks stroge i čvrste discipline su ono što je dalo i stratešku i taktičku prednost rimskoj oružanoj sili u odnosu na okolne zajednice. Rimska se vojska sastojala od slobodnih ljudi, zainteresiranih za pobjedu nad neprijateljem, jer se radilo o obrani rodnog grada (kao što je to bilo za vrijeme galske najezde ili rata s Pirom), ili pak o osvajanju novih zemljišta za njive i pašnjake. Za razliku od ranijih epoha o oružanoj sili Srednje Republike se zna mnogo više, i to najviše zahvaljujući detaljnom opisu, specifično –analitičke prirode, koji daje Polibije. Zato se i srednjerepublikanska vojska uzima u historiografiji kao neki standardni oblik vojnog uređenja rimskog svijeta prije marijevskih reformi. Pored Polibija o srednjerepublikanskoj vojsci, podatke daju i Livije, Salustije i Plutarh (u biografijama vojskovođa iz ovog perioda).

Za razliku od kasnijih epoha, malo je sačuvano slikovno – reljefnih prikaza na kojima bi se vidjeli pripadnici vojske. Nešto je bolja situacija sa arheološkim nalazima, iako su i oni kvantitativno znatno manji u odnosu na kasnije epohe. Najviše je pronađeno nalaza koji se tiću vojske na lokalitetima u okolici Numancije (Renieblas, Castillejo, Peña Redonda), vrijedne podatke daje i bogata riznica oružja pronađena na lokalitetu Šmihel u današnjoj Sloveniji.

U svojim temeljima i načelima riječ je ustrojstvu koje je nastalo nakon „servijanskih reformi", i koje je postojalo i za vrijeme Rane Republike. Naravno, iskustvo ratova i historijskih procesa V. i prve polovice IV. st. p. n. e., je obogačivalo, ojačavalo i sistematiziralo vojsku Republike. Znači to je još uvijek građanska milicija (neka vrsta onoga što se kod nas nekada zvalo „teritorijalna odbrana") koju su obavezni da služe svi rimski građanin – punoljetni muškarci sposobni za vojnu službu, ali formacijski podijeljeni na osnovi svoje klasne „centurijatske" pripadnosti. Osnovna vojna jedinica i dalje se nazivala legija. Općenito gledano, služba u vojsci se primarno odnosila na rimske srednje i sitne seljake (koji su tada činili gro/veliku većinu rimskog stanovništva) koji su mogli sebi da priušte hoplitsku opremu. Doktrina narodne odbrane kod Rimljana je bila jednostavna i praktična i podrazumijevala je da je svako ko je nosilac političkih i drugih prava (koja proizlaze iz njegovog građanstva) ujedno i vojnik. Iz tako temeljene doktrine je proizlazilo i da oni rimski građani koji posjeduju određenu imovinu su aktivno uključeni u odbranu sopstvene zemlje. Zbog toga što je vojna služba direktno bila vezana sa političkim pravima i imovinskim odnosima, ona se i ne doživljava kao obaveza nego kao pravo, kao čast. Samo je vojnik u punom kapacitetu mogao biti punopravni građanin. Ovako konceptualno postavljena oružana sila je bila borbeno učinkovita za ratove na sopstvenom području ili u njegovoj neposrednoj blizini. U rimskom slučaju sticajem historijskih okolnosti, vojna doktrina postavljena na načelima primarno odbrambenog karaktera je ustvari doprinijela širenju rimskog svijeta.

Tri su osnovne svrhe postojanja vojske u rimskom svijetu : osiguravanje granica, širenje teritorija i održavanje unutarnjeg reda i mira. Rimljani inače razlikuju dvije vrste ratova i to : vanjske (eksterne) sa stranim državama, narodima, zajednicama i plemenima i unutarnje (interne), odnosno građanske.

Doktrina poglavito građanske milicije/teritorijalne odbrane sačinjene od seljaka je kao posljedicu imala i to da osvajanja budu isplativa za unovačene vojnike, jer su mogli doći do nove zemlje. Posebno je to bilo atraktivno za pojedince koji bi poticali iz seljačkih familija sa više djece ili za očeve koji bi imali više sinova, a takvih je u to vrijeme bio znatan broj. Novi posjed je osiguravao da ne dolazi do racjepkavanja zemljišnog posjeda između braće i sestara koje ne bi bile u braku *cum manu*. Tako je osvajanje novih zemljišta predstavljalo i „ispušni ventil za potencijalne socijalne turbulencije" nastale povećanjem stanovništva na jednom ograničenom području. Kako se vidi i u osnovi rimske osvajačke vojske je ležala potreba za zemljom. Međutim, kada ratovi budu odvodili seljačku vojsku sve dalje od Italije, u udaljene zemlje Mediterana, i kada ratovi poprime primarno kontekst imperijalnog i hegemonističkog širenja na korist poglavito interesa elite, a ne više radi samo praktičnih razloga odbrane ili dobivanja novih zemljišta za naseljavanja seljaka pojaviti će se i prvi nedostatci uređenja vojne sile na doktrini teritorijalne obrane.

Rano se uvodi vojnička plaća (*stipendium*). Po riječima Fabija Piktora, koje navodi Strabon, Rimljani su prvi put u doba Trećeg samnitskog rata, za vrijeme osvajanja sabinske zemlje, "okusili bogatstvo". Uz sve to, Rimljani, a posebno njihova oružana sila posjedovala je još jednu veliku kvalitetu, a to je sposobnost prihvatanja, prilagođavanja i apsorbiranja i neprijateljskih tipova oružja, oblika formacija i načina borbe (što je osobina koja se rijetko primjećuje u vojskama, koje su po svojoj prirodi tradicionalističke i konzervativne). Rimljani se nikada nisu ustručavali da prihvate tipove oružja, strateške i taktičke forme stranih naroda, uključujući i onih koji su im bili veliki neprijatelji u određenim periodima. Slava rimskog oružja tako mnogo više duguje karakternim, unutarnjim i općim odlikama vojske nego strateška i taktička genijalnost pojedinih vojskovođa. Jednostavno rečeno rimska vojska je bila jedna cjelina, mehanizam koji funkcionira i ona nije bila statična formacija, nego je bila izložena stalnim kontinuiranim iskustvenim preobrazbama. To bi ujedno i značilo da se forma i struktura vojske Srednje Republike ne može pripisati uređenju koje je proveo neki genijalni strateški i taktički genije, kao što su bili Epaminonda i Filip II. Riječ je ustvari o djelu koje se postupno, iskustvo i pragmatično oblikovalo još od vremena servijanskih reformi, pa preko ratova za odbranu Republike, sukoba sa Ekvima i Volscima, Vejom, posebno uslijed galske najezde, samnitskih ratova i Pirovog rata. Na njeno formiranje su utjecaj imali i društveno – politički procesi i vezano za zbacivanje kraljevske vlasti, sukob staleža. I kulturološki procesi, posebno prihvatanje elemenata razvijene etrurske i grčke kulture. Zato se i može sa punim pravom reći da je vojska koju opisuje i kojoj se divi Polibije rezultat prije svega kolektivne genijalnosti i praktičnosti rimskog naroda, izražene kroz skoro 2 stoljeća učenja na svojim greškama i nedostatcima, te stalnim usavršavanjima, dograđivanjima, apsorbiranjima i prihvatanjima, pa i improvizacijama.

Regrutiranje

Polibije daje detaljan opis drafta i organiziranja legija Srednje Republike : „Kad izaberu konzule, posle toga biraju 24 vojna tribuna – 14 među vojnicima sa pet godina vojne službe i 10 među vojnicima sa desetogodišnjim stažom. Što se tiče redova, konjanici su obavezni da služe, a pješaci šesnaest godina prije navršenih 46 godina starosti. Izuzetak su građani sa cenzusom ispod 400 drahmi, koji svi služe u floti. U slučaju neke ozbiljne opasnosti, vojni rok pješaka se produžuje na 20 godina. Niko ne može dobiti javnu funkciju ako nije odslužio 10 godina vojne službe. Kada konzuli odluče da pristupe mobilizaciji vojnika,

oni narodnoj skupštini unaprijed objave dan kada svi punoljetni rimski građani treba da dođu u Rim. Ovako postupaju svake godine. Dogovorenog dana pristižu svi građani sposobni za vojnu službu i sakupljaju se na Kapitolu. Tamo se mlađi vojni tribuni podijele u 4 grupe po onom redu kojim su ih birali konzuli ili narod, zato što je prva i osnovna podjela rimske vojske podjela na 4 legije. Četvorica tribuna iz prve grupe dodjeljuju se prvoj legiji, trojica iz druge grupe drugoj legiji, sljedeća četvorica trećoj, i posljednja trojica četvrtoj legiji. Kod starijih tribuna prvu dvojicu dodjeljuju prvoj legiji, sljedeću trojicu drugoj, dvojicu za njima trećoj i posljednju trojicu četvrtoj legiji. Kada se tribuni grupišu i raspodjele po legijama, šestorica na svaku, izdvoje se po legijama i kockom izvlaće jednu po jednu tribu, izvikujući svaki put ime one koja je izvućena. Među prisutnim članovima izvučene tribe najprije odaberu četvoricu mladića sličnih godina i stasa. Kada ih izvedu, prvi biraju tribuni prve legije, zatim druge, onda treće i na kraju četvrte. Zatim ponovo izvode sljedeću četvorku i tada prvi biraju tribuni druge legije i ostali za njima, dok su tribuni prve legije ovaj put posljednji. Potom se izvodi treća četvorka i prva bira treća legija, a posljednja druga. Kako pravo prvog biranja vojnika uvijek na isti način ide u krug, svaka legija dobija ljude istih kvaliteta. Kada izaberu određeni broj, tj. 4200 pješaka (ponekad i 5000 ako im prijeti veća opasnost) po legiji, nastavljaju da biraju konjanike. Po starom običaju, ranije su ih birali posljednje, nakon odabira 4200 pješaka, a sada prvo njih biraju, po 300 u svaku legiju. Spiskove konjanika sastavlja cenzor po bogatstvu. Kada obave mobilizaciju, tribuni koji su za to zaduženi sakupljaju nove vojnike po legijama, odaberu najsposobnije među njima i zakunu ga da će se pokoravati i prema svojim sposobnostima izvršavati naređenja oficira. Ostali vojnici prilaze jedan po jedan i polažu zakletvu, govoreći da će u svemu postupati isto kao prvi. Konzuli u isto vrijeme šalju poruke magistratima savezničkih gradova Italije koji treb da daju svoje vojnike. Obavještavaju ih koliko vojnika, kada i kamo da upute. Odabir ljudi i polaganje zakletve saveznici obavljaju slično kao Rimljani, potom izaberu komandanta i blagajnika ratne kase, a onda šalju vojnike u Rim. Kada se u Rimu položi zakletva, tribuni obavještavaju vojnike svake legije kada i gdje da se pojave nenaoružani, a onda ih puštaju kućama.”

Po ovome vidi da se vojska prikupljala svake godine u martu, a raspuštala u jesen, i to na poziv konzula (odnosno ranoprepublikanski pretori ili konzularni tribuni prije reformi Licinija i Sekstija).

Senat je mogao donijeti odluku da se podignu i dodatne snage i stave pod komandu pretora. Kada su stvorene prve provincije, prokonzuli i propretori su isto dobijali određenu armiju pod svoju komandu. Oficijelno su ove armije trebale da ostanu u provincijama dok traje mandat prokonzulu ili propretoru, ali su kasnije ove armije ostajale i stalnije stacionirane.

Za rata sa Hanibalovom armijom, vojska je morala i preko zime ostajati u taboru. Spomenuti vojni rok nije značio da su građani svih tih 10 ili 16 ili 20 godina bili vojnici. Bolje je to tumačiti u smislu vojnih obveznika, kao što je to bilo donedavno i na prostoru većine zapadnobalkanskih državica. Oni bi po potrebi bili podizani, i pojedinci su veći dio svoga obvezničkog roka provodili kao civili, nego u vojnom poretku. Već za vrijeme II. punskog rata mobilizirani vojnici – građani su morali provoditi duži period u oružanim snagama. Kada se imperij rimskog naroda proširio i u prekomorske zemlje, onda su armije i jedinice tamo stacionirane morale provoditi tamo više vremena, nego što je to bilo predviđeno standardnom formom skupljanja u proljeće, a raspuštanja u jesen. Tako se znalo desiti da mobilizirani građani u vojnom službi provode više godina u mahu. Radi toga je donesen zakon po kojem mobilizirani građanin nije mogao služiti duže od 6 godina u mahu (tj. da neprekinuto budu u kontinuiranoj vojnoj službi). Najviše su ukupno mogli služiti u okviru *iuniores* godišta 16 godina. Navedene vojne tribune ne treba

miješati sa vojnim, konzularnim tribunima koji su bili najviši dužnosnici Rimske Republike krajem V. i u prvim decenijama IV. st. p. n. e.; ovi vojni tribuni su obični viši oficiri.

Ovih šest vojnih tribuna sačinjavaše ratno vijeće jedne legije, te su naizmjenice zapovijedala po dvojica i to svaki par dva mjeseca. Na samom početku su ih imenovali konzuli, a kasnije ih je narod izabirao 6, onda 16, a na kraju svih 24-icu.

Svi vojno sposobni građani (od 17. do 46 godine nazivaju se *iuniores*, a od 46. do 60. godine *seniores*) prolaze ispred vojnih tribuna, koji ih u skladu sa vojnim vrijednostima razvrstavaju u regrute, iskusne vojnike i veterane. U ovo razdoblje rane i (posebno) srednje Republike armija je najčešće imala četiri legije, koje su se prikupljale svake godine. Ako je to bilo potrebno, uslijed razvitka vojne situacije na terenu i ratnih potreba prikupljali bi i po nekoliko armija (grupa od 4 legije). Kako je ljudi sposobnih za vojsku bilo uvijek više nego što je tim legijama trebalo nasumice bi se izvlačili tribusi u kojima su odabirali buduće vojnike. Nakon novačenja, vojnici su se zaklinjali na poslušnost. Veteran bi izgovarao riječi zakletve, a ostali samo *idem in me* (isto vrijedi i za mene). Slijedila bi smotra i žrtvovanje.

Kada vojni tribuni podijele trupe i izdaju naređena o naoružanju, puste draftirane vojnike kućama. U onaj dan koji se u vojničkoj zakletvi spominje kao vrijeme obaveznog dolaska na zborno mjesto koje su odredili konzuli (obično svaki konzul svojim trupama određuje posebno zborno mjesto i za legionare i za saveznike, a svaki dobija dio savezničkih trupa i dvije rimske legije) oni su obavezni da dođu pod bojnom opremom. Jedino se od ovih zakletih vojnika prihvata kao izgovor da ne dođu na vrijeme nepovoljni predznaci i više sile protiv kojih je čovjek nemoćan.

Raspored i oprema trupa

Opis izgleda, opreme, oružja i uniformi vojnika Srednje Republike zasnovan je poglavito na vrlo detaljnom opisu koji je dao Polibije, nekim uzgrednim podacima koje su dali drugi historičarima, brojnim arheološkim nalazima i mramorni, reljefni spomenik iz Delfa, podignut u počast pobjede kod Pidne. Postojala su četiri razreda legionara i to : 1. *Velites* su bili najmlađi i najsiromašniji Rimljani koji su sačinjavali lako naoružanu pješadiju. Nosili su kožnu kacigu (*galea*; na koju se ponekad stavlja vučja koža ili nešto slično), okrugli štit (*parma*; prečnika 3 stope), mač, kratku sulicu i pračku. Drvena drška sulice je duga obično 2 lakta i široka 1 prst, dok joj je vrh dug 1 pedalj i tako fino iskovan i zaoštren da se u prvom bacanju neizostavno savija, pa ga neprijatelj ne može hitnuti nazad.

2. *Hastati* (mlađa starosna grupa) su nosili brončani šljem, duguljasti štit, potkoljenice, kratki mač, dvije duge sulice (tešku i lahku). Po Polibiju oni na kacigu stavljaju i „tri uspravna purpurna ili crna pera duga jedan lakat. Kada ih stavi na glavu i uzme ostalo naoružanje, svaki čovjek izgleda dvostruko veći nego što jeste i predstavlja i lijep i strašan prizor za neprijatelje." Većina na grudima nosi još i bronzanu pločicu (tzv. pektoral). Vojnici kojima je cenzus iznad 10 000 drahmi (podatak daje Polibije, pa su novčane jedinice u grčkim apoenima), umjesto pektorala nose oklop sastavljen od

željeznih kolutova (žičani oklop; žičana košulja = *lorica hamata*). 3. *Principes* (iskusni vojnici zrele dobi) koji su bili glavna snaga legije. Nosili su istu opremu i ukrase kao i *hastati*, samo su umjesto sulica nosili koplja, koja su upotrebljavali u borbi prsa o prsa, a ne kao bojni projektil. U bitci su *hastati* bili u prvim bojnim redovima, a principi odmah iza njih. Iza principa su slijedili 4. *Triarii* koji su bili najstariji vojnici, su (po Polibiju) nosili istu opremu i ukrase kao *principes*. Triariji su ulazili u borbu jedino ako su linije hastata i principa bile probijene. Njihova borba je označavala tešlu taktičku situaciju, pa je nastala uzrečica : *res ad triarios rediit* (stvar je spala na triarije), naznačujući najveću pogibao.

Hastati su bili vojnici do 25 godina, principi između 26 i 35 godina i trijariji od 36 do 46 godina.

U toku samnitskih ratova, Rimljani su uslijed potreba za mobilnim brdsko – planinskim ratovanjem uveli i oblik manipule (*maniples*), odnosno pokretljive taktičke jedinice od dvije centurije. Tako je u legiji sada bilo po 10 manipula hastata, 10 manipula principa, 10 manipula trijarija i 10 turmi konjanika.

Ono što je uz disciplinu davalo prednost rimskim vojnicima bila je njihova standardizirana i kolektivna opremljenost. Zanimljivo je da njihova oprema nije bila bolje kvalitete u odnosu na njima druge suvremene narode, ali su je Rimljani znali veoma dobro ukomponirati u jednu cjelinu. Ustvari, dosta oružja i druge borbene opreme je bilo adoptirano upravo od drugih naroda, u prvo vrijeme od Etruraca i Grka, kasnije od Samnita, Gala i Hispanaca. Oružje koje bi i preuzeli Rimljani nisu nikada tretirali tako da bude oslonac individualnom ratniku, nego da bude uklopljeno u vojni kolektiv i bude prilagođeno redu, formaciji, poretku i taktici. Time su ostvarivali kvalitativnu prednost u odnosu na narode iz kojih bi preuzimali tipove oružja, a kod kojih je individualni ratnik imao značajniju ulogu. Zato je glavna karakteristika oružanih snaga Rimske države u svim epohama primat kolektivnog u odnosu na individualno i timskog rada, djelovanja i vojevanja u odnosu na vještine, hrabrost i junaštvo pojedinaca. I obuka i disciplina i bojna oprema i strateško – taktičke doktirne su imali svrhu da integriraju pojedinca u jednu kohezivnu cjelinu, efektivnu borbenu mašineriju. Tako je lojalnost izražavana prema državi, a ponos prema borbenoj jedinici u kojoj se nalazi. Zato su pojedine jedinice, posebno nakon što August standardizira legije i auksilijarne jedinice, imale veliko značenje u životima vojnika, predstavljajući u pravom smislu njihov „dom". Zbog te uniformiranosti opreme, ona i nije mogla da se posebno ističe nekim kvalitetom, jer se morala proizvoditi u velikim količinama, praktično serijski. Oružane snage Rimske države, posebno za vrijeme Republike, odlikuju se još jednom značajkom, a to je upornost. Rimljanima je cilj dobiti rat, a ne samo imati briljantne pobjede a izgubiti rat, kao što se to desilo Piru i Hanibalu koji su izvojevale niz fantastičkin pobjeda, a na kraju su izgubili samo jednu bitku a sa njom i čitav rat. Nijedan poraz, ma kako težak bio (a bilo ih je dosta takvih), nije obeshrabrivao Rimljane niti njihov državni vrh i oni su ustrajno nastavljali da se natežu sa neprijateljem, sve dok mu ne bi iscrpli snage i onda ga

dokusurili. Kod srednjerepublikanske vojske, sustav (koji je mogao da podnese i užasne gubitke) je bio taj koji je pobjeđivao i najgenijalnije taktičare. Uostalom, smatralo se vrlinom promišljanje i kvalitetno savjetovanje prije upuštanja u bitku, a stihijski ili afektivni nastup nije se cijenio. Rizik se pokušavao smanjiti na što je moguće manju mjeru. Zato se često u historiografiji iz rimskog svijeta za poraze (Kana, Arausio) okrivljavali pojedine starješine jer su nepromišljeno, arogantno i prebrzo ušli u bitku. Oholost, prepotentnost i potcjenjivanje protivnika koje su smatrane nedostojnim dobrog zapovjednika.

Aleksandar Makedonski bi sigurno imao dosta problema i otpora sa realiziranjem svojih strateških i taktičkih planova da je oko sebe imao Rimljane, a ne Makedonce.

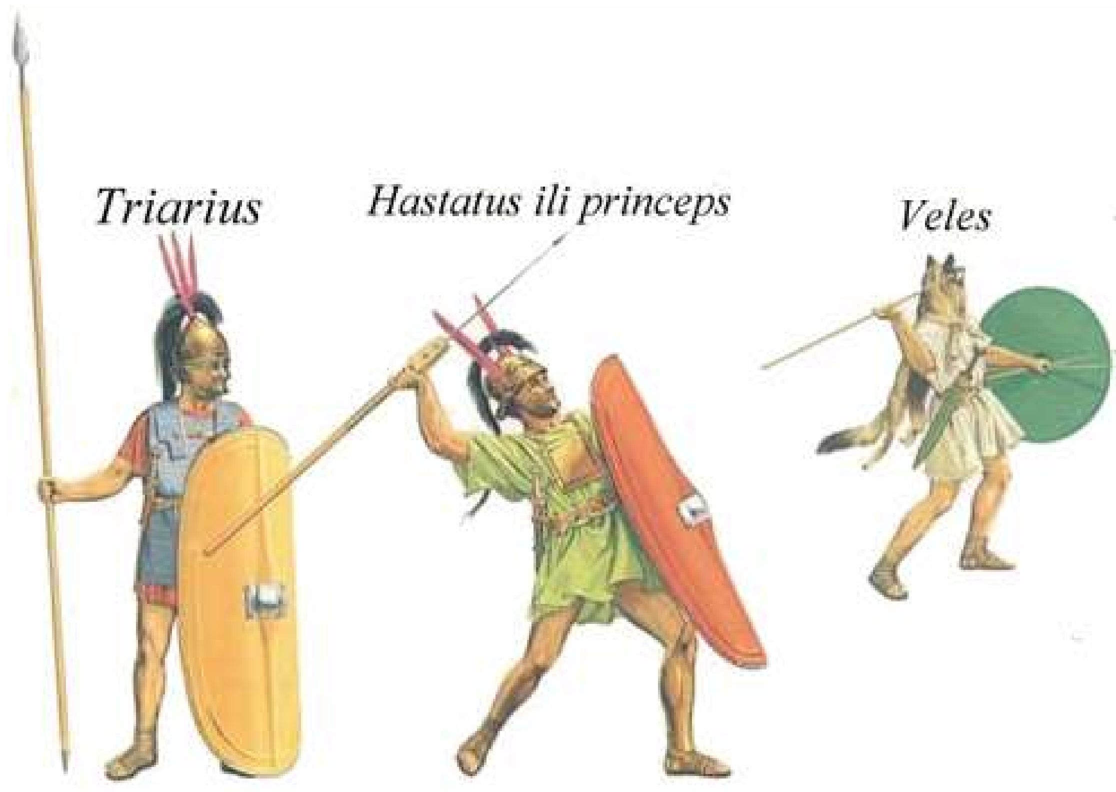
Vegecije retrospektivno govoreći o vojnom poretku, opisuje i vojnu opremu u za njega stoljećima ranijim razdobljima : „....Oni koji se bore ispred i oko bojnih znakova i također u prvome bojnom redu, nazivali su se principi, tj. ordinariji i ostali istaknuti vojnici. Ovo je bila teška pješadija jer su imali kacige, katafrakte, potkoljenice, štitove, veće mačeve koje nazivaju spathama i druge manje, pod imenom polu(semi)spathe, pet plumbata zataknutih unutar štitova koje se bacaju u prvom naletu, zatim po dvije sulice, jednu veću, sa trokutastom oštricom od devet palaca i drškom od pet i po stopa, koju su nazivali *pilum*, a sada se zove *spiculum*. Nju su vojnici osobito uvježbavali bacati jer je umješno i snažno naciljana, često probadala štitove i oklopljene konjanice. Druga manja sa oštricom od pet palaca i sa drškom od tri i po stope tada se zvala *vericulum*, a sada *verutum*. Za takvo se oružje uču da su njime opremljeni principi u prvom i hastati u drugome bojnom redu. Iza njih su bili ferentariji i laka pješadija koje sada zovemo ekskulkatori i armature, kao i skutati koji su bili opasani plumbatama, mačevima i bacačkim oružjem, kako se sada gleda da su naoružani gotovo svi vojnici. Zatim tu su bili strijelci sa kacigama, katafraktima i mačevima, strijelama i lukovima, pračkari koji su bacali kamenje iz praćaka i fustibala, i tragulariji koji su odapinjali strijele iz manubalista i arkubalista. Slično se naoružavao drugi red, u kojemu su stajali vojnici koje su zvali hastati. ... ...Iza svih bojnih redova smještali su se trijariji sa štitovima, katafraktima, kacigama, potkoljenicima, mačevima i poluspathama, plumbatama i parom sulica. Oni su klečeći čekali u pričuvi da bi ipak moglo biti nade u pobjedu ako prvi bojni redovi budu pobijeđeni, a oni gotovo u potpunosti obnove bitku. Svi antesignani i stjegonoše, premda pješadinci, dobivali su manje lorike i kacige prekrivene medvjeđim kožama da zastraže neprijatelja. Centurioni su imali katafrakte, štitove i željezne kacige, ali sa poprečnim srebrrnim perjanicama da ih njihovi ljudi brže raspoznaju.” Kada se analiziraju ovi Vegecijevi podaci, potrebno je imati na umu da on piše o stanju šest stoljeća ranijem od perioda kada je on živio, i da upotrebljava dosta grčkih izraza, npr. katafrakti = „oni koji nose žičane košulje”.

Standardni kratki mač rimskih oružanih snaga (bar od vremena Srednje Republike), poznatiji kao *gladius*, je bio odlično ofanzivno oružje. O njemu govori Polibije sljedeće : „Ovaj mač je izvanredan i za probadanje i za sečenje sa obje oštrice, jer mu je sječivo jako i čvrsto.” Ovaj tip mača je porijeklom iz Španije, pa je radi toga i nazivan *gladius hispaniensis* („španski mač”). Iberci su bili poznati kao dobri dizajneri i proizvođaći visokokvalitetnog oružja. Rimljani su se sa „španskim mačem” upoznali najvjerojatnije u toku I. punskog rata, i to preko plaćenika u kartaginskoj službi. Rimski legionari su ga već sigurno koristili za vrijeme borbi protiv galske invazije iz 225. god. p. n. e. Tako je u periodu između I. i II. punskog rata „španski mač” zamijenio kraći mač za ubadanje italskog dizajna koji se dotada koristio u oružanim snagama Rimske države. Rimljani su nadalje usavršili dizajn „španskog mača”, posebno koristeći željezo iz Norika (*ferrum Noricum*; koje je tada

smatrano najbolje kvalitetnim, jer je sadržavalo i malu, ali dovoljnu količinu karbona). Uskoro je čisto empirijski (ne i teorijski) ovladano tehnologijom apsorbiranja karbona u željezo (što mu daje dodatnu čvrstoću i snagu), u toku same proizvodnje *gladiusa*. Ovaj tip mača je bio superioran u odnosu na njemu savremene mačeve, nanosio je veoma teške rane i samim tim izazivao strah kod neprijatelja. Pored mača, vojnici su nosili i nož/bodež (*pugio*), i to onaj tip koji je isto porijeklom hispanski. Ova nož je tipično imao oblik lista sa velikim sječivom ili je mogao biti sužen do otprilike polovine dužine, kada se opet širio, da bi se na kraju ponovo suzio u vrh noža.

Sulica je koplje za bacanje, a ne za zabijanje. Kratko koplje za bacanje (dužine cc 1,1 m.) koje su koristili veliti se zvalo *verutum* (plur. : *veruta*), i bilo je adoptirano od Volska i Samnita. Veliti su znali nositi i 7 *veruta* u borbu, i pokazalo se kao veoma učinkovito oružje. Kada je formacija velita prestala postojati, iz uporebe je izbačen i *verutum* (vratio se tek stoljećima kasnije u dominatu). Riječ hastati u prijevodu znači oni koji nose *hastae* (duga koplja, koja se nisu bacala nego su se zabijala), pa se pretpostavlja da su originalno sve tri borbene linije bile opremljene sa *hastae*. Ali sa uvođenjem u upotrebu *pila* (sulice dužine od cc 2 m.) samo su ih trijariji zadržali. Po Polibiju : „ Postoje dvije vrste sulica, teške i lake. Kod prvih razlikujemo okrugle, prečnika jedne podlanice i četvrtaste čija svaka strana mjeri jednu podlanicu. Lake sulice, koje se nose zajedno sa težim, liče na koplja za lov umjerene dužine. I teškim i lakim sulicama držalje je dugo oko tri stope, i za njega je pričvršćen savijeni željezni vrh iste dužine. Pomenuti vrh do polovine njegove dužine stavljaju u drveno držalje i pričvršćuju mnogim željeznim sponkama, te ga tako privežu i toliko osiguraju njegovu upotrebu, da će se u bitke prije željezo polomiti nego ovaj spoj popustiti, bez obzira na to što širina vrha na njegovom donjem kraju, tamo gdje se spaja sa držaljem, iznosi tri poluprsta, toliko se trude da ga dobro pričvrste." Moguće je da je i teška sulica *pilum* bio španskog porijekla, i da je isto adoptiran za vrijeme I. punskog rata. Sulice u vidu *pila* su bile veoma opasno oružje, koje se nije moralo izbacivati samo rukom, nego i vitlaćem (*amentum*) kada bi letjela i između 30 i 60 m. daleko. Glavna svrha sulica je bila da razbiju protivnički štit, ili ga bar onesposobe, i time da poremete nepijateljski borbeni poredak (kako bi se skinula sulica sa štita, pojedinac je morao izaći iz poretka), neposredno prije legionarskog udara sa mačem. Ona se mogla koristiti i u borbi prsa u prsa, a mogla je biti upotrijebljena i kao barijera protiv napada konjice. Kao što se vidi mogla je imati mnogostruku primjenu.

Žičana košulja/*lorica hamata* je zamijenila raniji brončani oklop. Njeno porijeklo je možda keltsko, i moguće je da su je Rimljani prihvatili krajem III. st. p. n. e. Nosili su se i štitnici za noge. Štit (*scutum*) koji nose hastati, principi i trijariji je bio širok 75 cm. i dugačak 120 cm. sa 7 cm. širokim obrubom, a u sredini je imao izbočinu (*umbo*). Hastati, principi i trijariji nose za razliku od velita i kovanu kacigu (*cassis*). Uobičajena borbena oprema legionara iz vremena Srednje pa i znatnog dijela Kasne Republike prilično se razlikovala od onoga kako se u modernoj pop i mas kulturi prikazuju legionari i za navedena razdoblja.

Legionari za vrijeme Srednje Republike. Ilustracija preuzeta iz Connolly, 1991:6.

„Španski mač i nož."

Oružje rimskih legionara i saveznika nađeno prilikom iskopavanja u Numanciji.

1. Šiljak koplja.
2. Šiljak kratke sulice velita.
3. Šiljak duge sulice.
4. Nazubljeni šiljak duge sulice.
5. Šiljak lake sulice.
6. Rekonstrukcija kratke sulice velita, duge teške sulice i duge lake sulice.

Ilustracije preuzete iz Connolly, 1991:15.

Sastav vojske

Rimljani su imali tri načela vojevanja : postojanje rezerve, spajanje ofanzive sa defanzivom (ili obrnuto) i umijeće boja iz bliza i iz daleka. Rimljani su se tako osposobljavali da su mogli rukovati i kopljima (koja su se bacala kao projektil) i mačem. Rimljani su i usavršili metodu utaborenja, načinivši od toga jednu posve novu vojnu doktrinu i umijeće. Ako je rimska vojska po nečemu postala prepoznatljiva, to je način njihovog utaborenja i logorovanja koje se odvijalo po jasnim i preciznim uputama.

Contubernium je bio najmanja organizirana vojnička jedinica i sastojala se od osam vojnika. Vojnici unutar jednog *contuberniuma* su se nazivali *contubernales*, a deset *contuberniuma* je činilo jednu centuriju. Vojnici jedne *contubernium* su dijelili zajednički šator i mogli su biti i kolektivno nagrađeni, ali i kolektivno kažnjeni. Zapovjednik ove jedinice zvao se desetar/*decanus* (kasnije je nosio naziv *caput contubernii*). Svaka ova jedinica je imala dvojicu pomoćnika koji su bili zaduženi za logističku i drugu podršku, kao što su briga o jediničnoj muli, osiguravanje da vojnici imaju vode za vrijeme marša, a često su imali i specijalna umijeća kao što su kovački ili drvodjeljski zanat.

Svaka legija načelno ima oko 4200 pripadnika, odnosno 60 centurija (u današnjem rangu manje čete) i to : 20 centurija sa po 30 triarija, 20 centurija sa po 60 principa, 20 centurija sa po 60 hastata. Zatim je bilo još i oko 1200 velita raspoređenih u tri razreda. Raspored bojnih poredaka je bio takav da je uvijek ostavljao dovoljno prostora za manevriranje, a i da se pojedinac može lakše kretati i uspješnije boriti u borbi, a da pritom ne naruši jedinstvo akcije borbene cjeline kojoj pripada. Svaka legije je imala još i 300 stotine konjanika („vitezova"), koji su bili raspoređeni u deset turmi (*turmae*), i u svakoj se biraju tri dekuriona, a ovi sebi određuju tri zamjenika (*optiones*). Prvi koji je izabran predvodi turmu, a ostala dvojica imaju čin desetara. Ako prvi dekurion nije prisutan, drugi preuzima komandu. U ranije doba oprema konjanika je bila slabija, jer nisu nosili oklope, koplja su im bila loša i neprecizna, štit im je bio od volovske kože i nisu ih mogli koristiti u napadu jer nisu bili dovoljno čvrsti i brzo su postajali neupotrebljivi. Međutim, Rimljani su uvidjevši loše stanje svoga konjaništva, usvojili helenske metode naoružavanja i organizacije, pa je naoružanje rimskih konjanika u Polibijevo vrijeme bilo slično onome helenskih konjanika, sa oklopom i kacigom od metala. Većina konjanika je nosila i koplje i mali, okrugli štit (*parma equestris*). Krajem II. st. p. n. e. izgleda da su neki konjanici nosili i dugo koplje (*contus*), koje se drži u obje ruke.

Kada govori o preuzimanju helenskog konjaničkog naoružanja, Polibije konstatira sljedeće : „Doista, nema naroda spremnijeg da mijenja običaje i navike i ugleda se na ono što je kod drugih bolje."

I pored toga, rimsko konjaništvo je ostalo dosta slabije u odnosu na legionarsku pješadiju, radi čega su se u konjaništvu uglavnom naslanjali na saveznike, kasnije na auksilijare i plaćenike. Posebno su se od sklapanja saveza sa Masinisom, Rimljani oslanjali na numidsko konjaništvo. Rimsko konjaništvo je nekada ostvarivalo i uspjehe kao na primjeru bitki kod Sentinuma, Herakleje i Telamona, ali i teške poraze kada se suočilo sa Hanibalovom konjicom, koja je bila znatno brojnija i kvalitetnija (posebno zahvaljujući

numidskim konjanicima). Konjanici na spomeniku Emilija Paula u Delfima, te oni sa žrtvenika Ahenobarba nose žičane košulje.

Reljef koji prikazuje legendu o Marku Kurciju kako upada u Kurcijevo jezero. Nađen na Forumu. Konjanik nosi koplje i okrugli štit (*parma equestris*).

Rimski novčić izdat za vrijeme II. punskog rata, pokazuje aversu boga Marsa, a na reversu vjerojatno najraniji prikaz konjanika iz republikanske epohe, koji nosi kacigu sa konjskim repom, dugo koplje, mali okrugli štit, i plašt.

U vanrednim okolnostima, npr. nakon Kane, u legionarski sastav su primali i oslobođenike i siromašne građane.

Zapovjedna hijerarhija

Polibije na sljedeći način opisuje izbor centuriona : „Iz svake pomenute starosne grupe, izuzev najmlađe, bira se 10 najsposobnijih vojnika i određuje za centurione. Potom se postupak ponavlja i bira još drugih deset vojnika. Svi se zovu centurioni, a onaj koji je prvi izabran učestvuje u sjednicama ratnog vijeća.... Rimljani ne zahtijevaju od centuriona smjelost i spremnost na rizik, već prije svega, osobine rođenog vođe i miran i staložen karakter. Ne žele da prvi napadaju i započinju bitke, već da i savladani i ugroženi ostanu na svome mjestu i poginu za položaj.” Čitav opis regrutiranja, skupljanja, organiziranja i kreiranja zapovjedne hijerarhije vojske Republike, prije marijevskih reformi odaje ultrademokratski karakter. I draft i imenovanje svih zapovjednika od konzula (koje biraju centurijatske komicije) pa do nižih oficira podliježe izbornom procesu. Ovakva struktura (koja je bila funkcionalna skoro četiri stoljeća) je zapanjujuća, jer je

nije primjenjivala nijedna vojska na svijetu. Pokušaj određenih trockističko – anarhističkih jedinica u Španskom građanskom ratu da izgrade demokratsko odlučivanje u vojsci se pokazalo katastrofalnim. Razlog je bio jednostavan, dok je u građanskoj miliciji Republike demokratsko odlučivanje bilo ograničeno samo na izbor komandanata i starješina, a ne i na odlučivanje o vođenju borbenih i vojnih operacija, dotle su ovi španski „utopisti" primjenjivali demokratski način odlučivanja na sve aspekte vojnog funkcioniranja. Eventualnu samovolju u zapovijedanju, te potencijalnu zloupotrebu vojnih snaga Republika je nastojala riješiti uvođenjem sustava kolegijalnosti i rotacije i u legijsku i u manipulsku strukturu.

U manipulskoj organizaciji tako djeluje 60 izabranih centuriona ili primipila (*primus pilus* i *primipilus* = prvokopljanik), koji sebi biraju isti broj zamjenika (*optiones*). Svakoj manipuli se određuju po dva centuriona (i to „stariji"/*prior* i „mlađi"/*posterior*) i po dvojica zamjenika. Zadatak centuriona je bio da u toku akcije idu frontalno, a zamjenika da nadziru zaleđe jedinice (kako bi eventualno sprečavali bjekstvo). *Optiones* su imali duge motke sa posrebrenjim vrhom, kojima su gurali vojnike u zaleđu. Centurioni su primali duplo veći novčani dodatak u odnosu na redove. Iz reda velita (pošto je riječ o najmlađim i najneiskusnijim) se ne biraju centurioni, i oni se radi toga raspoređuju ravnomjerno među svim manipulima. Svaki centurion je birao sebi veksilarija (*vexillarius* ili *vexillifer*= zastavnik, barjaktar). Dužnost veksilarija je bila da nosi *vexillum*, vojni simbol koji prikazuje ime i amblem jedinice. Izborni centurion zapovijeda cijelom manipulom, a imenovani centurion samo svojom centurijom. Izborni centurioni su pod zapovjedništvom vojnih tribuna. Ako su oba centuriona prisutna, onaj koji je prvi izabran vodi desno krilo manipula (odnosno desno-krilnu centuriju), a drugi lijevo krilo. Ponekad je pak jedan centurion zapovijedao čitavim manipulom. Glavni zapovjednik legijske vojske je konzul (ranije pod nazivom pretor i konzularni tribun). Borbeni simboli su : najstariji je bio dugo držalo sa snopićem sijena, a osim toga bila je na koplju učvšćena i ruka ili maleni okrugli štit ili kakva druga slika (vuka, bika, konja ili vepra). Od ostalih časnika i specijalista (po dvojica u svakoj manipuli, odnosno po jedan za svaku centuriju) vrijedi istaći i : logorskog instruktora (*campidoctor*), opskrbitelja (*pecuarius*), graditelje, liječnike, stjegonošu (*signifer*, koji je bio zaogrnut životinjskom kožom), te teserarija (*tesserarius*; neka vrsta kontrolora i zapovjednika straže) koji svake noći prima lozinku napisanu na dašćici (*tessera*), te trubače u rog (*cornicen*) i trubu (*tubicen*) koji daju znak za vježbu, smjenu straže, buđenje i gašenje vatre.

Svaki zapovjednik je imao u svome štabu i legate (sin. *legatus;* bukvalno u prijevodu „zamjenik"), koji su mogli zapovjedati dijelovima trupa.

Legije su imale 4 bojna znaka i to sa predstavom vuka, bika sa čovječijom glavom, konja i vepra.

Socii

Za skupljanje savezničkih italskih trupa su bili zaduženi *conquisitores.* Raspoređivanje i vođenje savezničkih trupa je posao 12 prefekta (*praefecti sociorum*), koje određuju konzuli. Prefekti najprije za potrebe konzula biraju konjanike i pješake najsposobnije da im pruže pravu pomoć u borbi, tzv. „odabrane"/ekstraordinarije (*extraordinarii*). Broj

saveznika u pješadiji je obično jednak broju rimskih pješadinaca, dok je u konjaništvu broj trostruko veći. U savezničkom konjaništvu za „odabrane” uzimaju 1/3 vojnika, a u pješadiji 1/5. Ostatak se dijeli na dva dijela i jedan zovu desno (*dextra ala*), a drugi lijevo krilo (*laeva ala*). Prefektima su subordinirani lokalni komandanti savezničkih kontingenata, koje je imenovala njihova vlada. Saveznički vojnici su bili vjerojatno opremljeni i organizirani na sličan način kao i legionari. Auksilijati su nosili kratka koplja za bacanje *lancea*. Srednjerepublikanska vojska, posebno u drugoj fazi, od punskih ratova pa nadalje je koristila i plaćeničke specijalističke trupe, kao što su numidski laki konjanici, balearski pračkari i kretski strijelci. Strijelci (*sagittarii*) i pračkari (*funditori*) su inače bili isto bitni za nanošenje gubitaka u živoj sili, ali i za unošenje pometnje u protivničke redove.

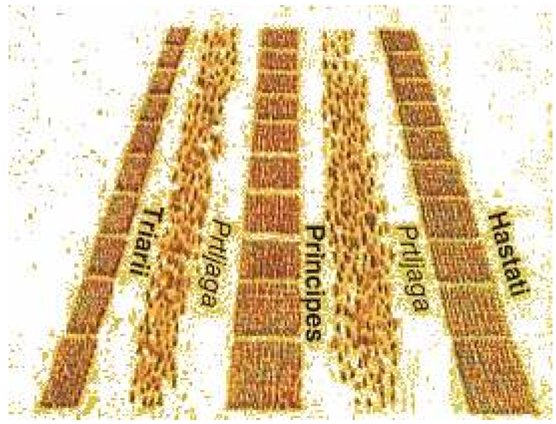
Poredak

Armija ima i jasna pravila o svome kretanju i rasporedu u maršu, što isto detaljno opisuje Polibije. U maršu, naprijed se postavljaju ekstraordinariji, za njima ide desno savezničko krilo, pa onda njihove tovarne životinje i prtljag (*impedimenta*). Iza ovih ide prva legija sa svojom opremom, a slijedi je druga legija sa svojom opremom i opremom onih saveznika koji su posljednji u koloni. Kolona se završava sa vojnicima lijevog savezničkog krila. Konjanici ponekad pokrivaju trupe kojima pripadaju, a ponekad jašu uz tovarne životinje i prtljag. Kada se očekuje napad iz pozadine, kolona zadržava navedeni raspored, ali se ekstraordinariji umjesto u prvim, nalaze u zadnjim redovima. Obje legije i oba saveznička krila svakodnevno marširaju na početku i na kraju kolone, kako bi svi dobili priliku da se snabdjevaju svježom vodom i hranom. Trupe u maršu su tako koncipirane i postavljene da se vrlo brzo i efikasno mogu transformirati u borbeni poredak. Ponekada se ispred ekstraordinarija šalju i izvidnice.

Po Polibiju : „U opasnim situacijama, pod uvjetom da imaju dovoljno prostora, hastati, principi i trijariji marširaju u tri uporedne kolone koje ovako izgledaju. Sasvim naprijed se nalazi oprema prvih manipula, pa onda njihovi vojnici. Za njima idu tovarne životinje drugih manipula, vojnici drugih manipula, oprema trećih manipula i njihovi vojnici, tj. naizmjenično tovarne životinje i ljudi. Ako vojnicima u tako uređenoj koloni zaprijeti opasnost, oni se okreću lijevo ili desno, oslobađaju tovarnih životinja i kreću ka neprijateljskom bojnom redu. Na taj način veoma brzo i jednom manevrom pješadinci zauzimaju bojni raspored (ponekad se može ukazati potreba da hastati zaobiđu ostale kolone) a i tovarne životinje i njihovi pratioci, pokriveni bojnim redom, imaju odgovarajući položaj u toku bitke.”

Raspored armije u koloni.

Raspored armije u kretanju kroz neprijateljsko područje, u očekivanju napada. Ilustracija preuzeta iz Connolly, 1991:8.

Na samom početku vojska nije dobivala plate, i po tradiciji vojnici su prvi put bili plaćeni iz javnog fonda za vrijeme 10-godišnje opsade Veje. Odnosno pješadinci su prvi put plaćeni nakon 405. god. p. n. e., a dvije godine kasnije i konjanici.

Po Polibiju : „Pješadinci dnevno dobivaju dva obola plate, centurioni četiri, a konjanici jednu drahmu. Sljedovanje hrane za pješadince iznosi oko 2/3 atičkog medimna pšenice mjesečno, a za konjanike 7 medimni ječma i dva medimna pšenice mjesečno. Sljedovanje savezničkih pješadinaca iznosi koliko i sljedovanje rimskih, a konjanici dobijaju jedan cijeli i još jednu 1/3 medimna pšenice i 5 medimni ječma. saveznici sve to dobijaju na dar, a Rimljanima kvestor od plate oduzima cijenu žita, odjeće i dodatnog oružja koje im može zatrebati." Obol je predstavljao 1/3 drahme (odnosno denara nakon 211. god. p. n. e.). Konjanici su bili više plaćani jer su imali i veće izdatke, vezane za svoje konje. Inače ovi iznosi su ustvari služili samo za pokrivanje osnovnih troškova vojnika, do njihovog povratka u civilni život, a nipošto kako bi neko ostvario zaradu.

U bitkama, formacijski raspored je bio sljedeći : dvije rimske legije zauzimaju središnji položaj, savezničke *dextra ala* i *laeva ala* zauzimaju svoje odgovarajuće pozicije na krilima. Rimska konjica je uobičajeno bila na desnom krilu, a italska saveznička na lijevom. To je dovodilo do određene neravnomjernosti, jer je saveznička konjica bila znatno brojnija od rimske. Svaki manipul je tvorio pravokutnik sa obje centurije (postavljene jedna do druge) od 10 redova po 6 ljudi u jednoj centuriji, ako bi veliti bili uvršteni u manipule. Između dva manipula hastata je ostavljan prostor (veličine koju bi zauzimao jedan manipul) koji su u sljedećem redu štitila dva manipula principa. Manipuli trijarija pokrivali su prostor iza manipula principata. Ovo je bio unakrsni poredak (*quincunx*) sa tri linije (*triplex acies*) pokrivanja. Između vojnika u centuriji je bilo prosječno cc 90 cm. razmaka. Ovisno o razvoju bitke, bojni redovi su se otvarali ili zatvarali. Legionari su najvjerojatnije kretali u napad u otvorenim bojnim redovima koje

bi pošto bi bacili duge sulice, zatvarali. Koliko će redova biti u bojnom poretku, i da li će oni biti otvoreni ili zatvoreni, zavisilo je i od neprijateljske formacije i zahtjeva u toku same bitke. Npr. u bici kod Pidne gdje su se legije suprotstavile falangi, manipule su morali biti zbijenije kako bi se suprotstavile zbijenoj formaciji falange. Oružane snage Republike su se borile u dugim „tankim" linijama, što im je omogučavalo da i u slučaju da su brojčano slabiji zaobilaze neprijatelja koristeći dubinsku formaciju. Prvi su bacali koplja i započinjali čarkanje veliti sa konjanicima na krilima, dok bi teška pješadija započela napredovanje. Zatim bi se veliki povlačili, a hastati i trijariji bi bacili pravu kišu sulica na neprijateljski poredak, nastojeći ga poremetiti. Onda bi krenuo pješadijski udar hastata. Ako bi on bio uspješan, njima bi se pridružili principi kako bi popunjavali prazne zone i vršili dodatni pritisak na neprijetelja. U ovom slučaju bi trijariji krenuli da preko krila zaobiđu neprijatelja. Ako je napad hastata bio neuspješan, oni bi se povlačili iza principa koji su preuzimali njihovu ulogu. Trijariji bi bili posljednja linija.

Neposredno prije bitke vojskovođa bi pozivao augure koji bi saznavali jesu li im bogovi naklonjeni, zatim bi se obratio javno vojnicima. Bitku su uglavnom prvo započinjali veliti i konjanici, a legije su kretale u napad na znak trube. Hastati bi prvi udarili na neprijateljske linije, udarajući protivnika u lice sa svojim štitovima, i koristeći svoje mačeve da sijeku i probadaju neprijatelja i tako izazivaju paniku u njegovim redovima. Glavna taktika se sastojala u tome da se neprijatelj natjera u bijeg, što je moguće brže. Time bi se narušila njegova borbena linija, a legionari i saveznici bi mogli da naprave pravi pokolj među tako razbijenim neprijateljima. Preferirali su ubadanje u zonu jetre, jer bi tako izazivali najveće krvarenje kod protivnika.

U velikoj većini slučajeva zapovjednici na terenu nisu bili veliki i talentirani taktičari, i uglavnom su se oslanjali na okretnost, pokretljivost i disciplinu vojnika i šablonski pristup borbenom poretku. Zato su pobjede oružanih snaga Rimske države često rezultat ne taktičke umješnosti komandanta, nego snage i umijeća redova i iskustva i odgovornosti centuriona. Doktrinarni cilj je bio samo jedan : uništiti središte neprijateljskog poretka i tako razbiti njegovo jedinstvo i borbeni duh. Međutim kada bi nasuprot sebe imali neke taktičke genije kao što je bio Hanibal, takva taktika je mogla završiti katastrofom. Ipak je poslovična rimske osobina brze prilagodbe i usvajanja, omogučavala i improvizaciju i prilagođavanje uobičajene taktike i borbenog poretka. Ma koliko borbeni poredak oružanih snaga Rimske države bio šabloniziran, on je u odnosu na druge borbene poretke (falangu, hoplitski poredak...itd...) tadašnjeg vremena ipak bio najviše pogodan za elastičnije pristupe i prilagodbu stanju na terenu i potrebama rata. Umješniji i inteligentniji komandanti su tu njegovu osobinu mogli odlično iskoristiti, kao npr. Tit Flaminin u bici kod Kinoskefale, Scipion Afrikanac kod Zame, Cezar u nizu bitaka. Vojska se nekada koristila i posebnim poretcima, kao što su klinasti bojni red (*cuneus*) po kojemu se kolona šire stvarajući oštri ugao, tzv. *orbis* kada se vojnici rasporede u krug kako bi odolijevali napadu sa svih strana i četverougaoni poredak.

Ono što je bitno reći za organizaciju oružanih snaga Rimske države to je da je ona bila dosta fleksibilna i prilagodljiva novonastalim uvjetima. Tako se nisu samo preuzimali tipovi oružja, nego i poretci, rasporedi pa i strateško – taktičke zamisli. Zato se i strategija i taktika oružanih snaga Rimske države mijenjala, dorađivala i usavršavala.

Plijen

Ratni plijen se sabirao i bio je predavan kvestorima koji bi ga prodavali u ime erarija, ali često zapovjednik dosudi vojsci plijen, koji se onda raspodijelio na jednake dijelove. Zapovjednik je mogao i da plijen po kvestorima rasproda i onda novce da podijeli među vojnike i oficire. Dobit od ratnog plijena se dijela na osnovi jasno utvrđenih kriterija. I zato je pogrešno tumačiti raspodjelu plijena među rimsko – italskim vojnicima kao neku vrstu kaotične masovne grabeži i pljačke i trke vojnika da uzmu što je moguće više. U svemu je postojao javno preciziran red, pa i po ovom pitanju. Ono što je neprijatelj oteo Rimljanima ili njihovim saveznicima, povratilo se pravim vlasnicima. Ako je koji vojnik što zarobio i oteo u toku bitke, ostalo mu je i kasnije kao svojina. A da bi neko mogao prepoznati svoje stvari među sakupljenim plijenom, plijen je neko vrijeme javno izložen. I zarobljenici su smatrani ratnim plijenom, te su prodavani u roblje (pri čemu su označavani vijencem na glavi) ili zadržavani kao robovi Republike. Rijetko bi se dozvoljavalo da zapovjednik dopusti da pojedinac prisvoji roba. Zarobljenici su se mogli i otkupiti od svojih srodnika ili svoje zajednice.

Kazne

Disciplina je i u Srednjoj Republici ostala vrlo stroga, te je zapovjednik ili vojskovođa mogao svakog oficira ili vojnika kazniti smrću ili ga dati išibati i bičevati. I to ne samo zbog zločina i izdaje, nego i zbog toga ako se oficir nije držao zapovijedi, ili ako je neko vojno odjeljenje dalo zaskočiti ili je ostavilo bojište. To pravo im je davao *sacramentum*. Vojskovođe su zbog neposlušnosti ubijale i vlastite srodnike, a kažnjavali su i čitave legije. Preživjeli pojedinci iz vojske koju je porazio Hanibal, su bili protjerani iz Italije, da bi se vratili kući tek nakon 14 godina.

Konzul izdaje potrebna naređenja vojnim tribunima, oni ih predaju centurionima i konjanicima, a ovi kada za to dođe vrijeme vojnicima. Posebna se pažnja posvećuje stražarskoj dužnosti i sustavu lozinki, o čemu Polibije vrlo detaljno govori. Kazne za one koji su se ogriješili o stražarske dužnosti su bile vrlo stroge, kao što je kolektivno batinjanje i kamenovanje (*fustuarium*), od strane svojih suboraca čiji su životi dovedeni u opasnost nepažnjom osuđenoga. Onima koji su uspjeli preživjeti ovu kaznu i pobjeći, je zabranjeno da se vrate u domovinu, a nijedan rođak se ne bi usudio da im pruži utočište u svome domu. Kazne za neizvršavanje stražarske dužnosti nisu ograničene samo na vojnike u taboru, nego i na njihove starješine. Po Polibiju : „Vojnici su obavezni da slušaju tribune, a tribuni konzule. Tribun može da izriče novčane kazne, plijeni imovinu i bičuje vojnike, a kod saveznika isto pravo pirpada prefektima. Batinjanjem se kažnjava i svako ko nešto ukrade iz tabora, zatim onaj ko lažno svjedoči, onaj ko se otkrije u zloupotrebi svoga tijela (odnosno u homoseksualnom aktu op. a.) i onaj ko je tri puta kažnjen zbog istog prekršaja. To su prekršaji koji se smatraju zločinima. U kukavičluk i ponašanje nedostojno vojnika ubrajaju sljedeće prekršaje : ako neko tribune lažno izvjesti o svojoj hrabrosti da bi dobio odlikovanje, ako vojnik određen u zaštitnicu iz straha napusti svoj položaj, ili ako neki vojnik iz straha u toku bitke odbaci oružje. Zato pojedini vojnici iz obezbjeđenja svjesno odlaze u smrt, tj. ne napuštaju položaj ni pred navalom brojnijeg neprijatelja, plašeći se pomenute kazne. Isti strah navodi i borce koji su u borbi ispustili štit, mač ili neki drugi dio naoružanja da se nerazumno bacaju među neprijatelje, nadajući se da će povratiti ono što su izgubili ili smrću izbjeći javnu sramotu i nasilje svojih drugova.” Polibije nadalje opisuje i kolektivno kažnjavanje, odnosno kada čitava jedinica napusti položaj, poznato kao decimacija. Riječ je da se iz reda

jedinice koja je pobjegla, kockom izabere 10% vojnika i da se oni kazne bespoštednim batinjanjem. Ostali vojnici iz kaženjene jedinice umjesto sljedovanje pšenice dobivaju sljedovanja ječma i borave van tabora i njegove sigurnosti. Postojale su i blaže kazne, kao što su oduzimanje čina, gubitci povlastica, sramotno otpuštanje iz vojske i tjelesne kazne.

Trijumf, ovacija i odlikovanja

Ali disciplinu nisu održavale samo kazne. *Devotio* (spremnost da se žrtvuje za veći cilj) je bio središnji rimski vojni ideal i činio je srž vojne zakletve. Ova spremnost se odnosila od redova i regruta sve do najviših zapovjednika. Tako su pored kazni postojale i nagrade.

Po Polibiju : “Rimljani imaju i odlično sredstvo za podsticanje mladih vojnika na borbu. Naime, kada dođe do bitke i neki od njih pokažu hrabrost, konzul saziva skupštinu legija i predstavlja sve koji su se istakli nekim izuzetnim djelom. Potom hvali hrabrost svakog pojedinačno i iznosi druge podatke iz njegovog života koji zaslužuju pohvalu, a onda vojnik koji je ranio neprijatelja dobija koplje, onaj koji ga je ubio i opljačkao, ako je pješadinac fijalu, a ako je konjanika faleru (ranije samo koplje). Ovi pokloni se ne dobivaju ako neko u regularnom boju ili u zauzimanju grada rani neprijatelja ili opljačka oružje sa ubijenog neprijatelja, već ako to uradi u čarkama i sličnim situacijama u kojima nema potrebe za borbom prsa u prsa, a on se dobrovoljno i po sopstvenoj odluci izloži toj opasnosti. ”

Najveća nagrada je bio trijumf. Rimski trijumf (*triumphus*) je bio i građanska i religijska ceremonija. Njegovo porijeklo ostaje nepoznato, a rimska tradicija prve trijumfe smješta još u vrijeme prvih kraljeva. Trijumf je bila javna proslava vojnog uspjeha određenog zapovjednika, kojim je uspješno završio vanjski, strani rat. Zapovjednik koji proslavlja trijumf je u danu trijumfalne procesije se po svome statusu približavao „kraljevskom” ili božanskom aspektu. On je nosio *regalia* (odnosno *corona triumphalis*, *tunica palmata, toga picta*), koja se tradicionalno veže za drevnu rimsku monarhiju i za statuu Kapitolinskog Jupitera, odnosno imao je potpuno obojenu u purpur (trijumfalnu), zlatom ukrašenu, togu (*toga picta*/obojena toga), lovorov vijenac na glavi, crvene čizme i možda u crveno obojeno lice (kao rimsko vrhovno božanstvo). Trijumfalni zapovjednik je nazivan *vir triumphalis* do kraja svoga života. Nakon smrti, on je na sahrani svakoga od svojih potomaka bio predstavljan od unajmljenog glumca koji je nosio njegovu posmrtnu masku (*imago*) i obučen u trijumfalnu togu.

Za vrijeme Republike, trijumf je bio najveća počast, ali da bi se zadovoljilo dobivanje prava na trijumf zapovjednik je morao da ostvari određene uvjete :

1.Izvojuje pobjedu nad vanjskim neprijateljem (onima koji nemaju rimsko građanstvo) u kojoj je ubijeno najmanje 5 000 neprijateljskih ratnika/vojnika.

2.Da od vojnika dobije naziv *imperator* i da je u trenutku toga čina bio izabrani magistrat ili promagistrat sa *imperium*.

3.Dovede vojsku kojom je zapovjedao kući, označavajući tako da je rat zaista gotov i da vojska više nije potrebna. Ovo pravilo se samo primjenjivalo na građansku miliciju.

4.U republikanskom sustavu, Senat je bio taj koji je davao dozvolu za održavanje trijumfa na osnovi zadovoljavanja gore navedenih uvjeta.

Unutarnji (građanski) ratovi teorijski ne zaslužuju trijumf, a pošto poražena vojska mora biti teorijski gledano „prava vojska”, ona ni ugušivanje ustanaka robova (ma koliko bili snažni i opasni) ne zaslužuje pravo na trijumf. U postrepublikansko doba, pravi trijumf je bio rezerviran samo za cara ili njegovu familiju. Ako je zapovjednik bio od cara nagrađen trijumfom, on je marširao sa određenim brojem svojih vojnika.

Sama trijumfalna procesija počinje van „servijanskih zidina” na Marsovom polju. *vir triumphalis* ulazi u grad u zaprežnim kolima kroz *Porta triumphalis*, koja se samo otvaraju za ove prilike. Kako ulazi u grad, definiran sa *pomerium*, trijumfalni zapovjednik se sreće sa senatorima i magistratima i zakonski predaje svoje zapovjedništvo. Procesija zatim nastavlja duž *Via triumphalis* preko *Circus Flaminius* do *Circus Maximus*. Zarobljeni neprijateljski vođa je mogao biti odveden u *Tullianum* i zadavljen (neki su doživjeli takvu sudbinu, neki nisu). Procesija zatim nastavlja duž *Via sacra* do Foruma i penje se na Kapitol do hrama Kapitolinskog Jupitera, gdje se nalazi i njena finalna destinacija. Na Kapitolu je trijumfalni zapovjednik žrtvovao bijele bikove Jupiteru. Zatim je ulazio u hram da ponudi svoj lovorov vijenac kao znak da on nema intencija da postane kralj Rima. Čitava linija procesije je bila obrubljena sa masom koja je pozdravlja trijumfalnog zapovjednika, Rim, vojsku i zasipala ih cvijećem. Sam red povorke je isto bio preciziran i to prvo idu trubači, zatim kola sa ratnim plijenom, onda bijeli bikovi radi žrtvovanja, zatim oružje i simboli poražene zemlje, zarobljene neprijateljske vođe sa svojim bližnjima i drugim zarobljenicima, zatim liktori zapovjednika/imperatora koji slavi trijumf sa fasces na kojima se nalaze vijenci, lično *vir triumphalis* u kolima koje vuku dva (kasnije) četiri konja, odrasli sinovi i oficiri trijumfalnog zapovjednika, i na kraju vojska ali bez oružja i opreme (jer se procesija održava unutar pomeriuma), ali obućena u toge i sa vijencima na glavama. Ovo je isto potpuno drugačije od uobičajene, ali pogrešne, predstave rimskog trijumfa u modernoj kulturi po kojoj su naoružani i u potpunosti oklopljeni vojnici stupali u trijumfu. U trijumfu su išli i *camilli*, djeca koja su posluživala svećenike pri žrtvovanju. Pored kola trijumfatora tiskalo se mnoštvo glumaca (*ludiones*) koji su po etrurskom običaju plesali i svirali i izvodili šaljive pokrete. Iza trijumfatorovih kola su išli i građani koje je neprijatelj bio zarobio, a koje je pobjeda oslobodila. Oni su na obrijanoj glavi nosili kapu oslobođenika. U pojedinim opisima trijumfa se spominju i egzotične životinje, muzičari i robovi koji nose slike pokorenih gradova i znakove sa imenima pokorenih naroda. Učesnici u procesiji kao i okupljeni narod je često pjevao šaljive (koje su mogle biti i prilično oštre) pjesme na račun svoga trijumfalnog zapovjednika, kako bi se odagnali uroci. *Vir triumphalis* je na svojim kolima bio u društvu i roba koji je držao zlatni vijenac iznad trijumfatorove glave i konstantno ga podsjeća na njegovu smrtnost šapučući na njegovo uho. Tačne riječi koje rob izgovara nisu poznate, ali možda su bile *respica te, hominem te memento* (“gledaj oko sebe, sjeti se da si samo čovjek”) i *memento mori*

("sjeti se da si smrtan"). Kada se trijumfalna ceremonija završi, hramovi se drže otvorenim i tamjan se spaljuje na oltarima, vojnici se rasprše po gradu da slave, a često se služio navećer trijumfalnog dana i banket za građane. Kako bi se bolje proslavio trijumf, ponekad se podizao određen monument, što je bilo porijeklo trijumfalnih lukova.

Trijumfi su zapisivani u *fasti triumphales* (također nazivani i *acta triumphalia*) i sačuvani su u fragmentarnom obliku na ispisanim kamenim pločama koje su podignute na *Forum Romanum* za vrijeme vladavine Augusta (do oko 12. god. p. n. e.). Ti *fasti triumphales* (koji su bili dio augustovskih *fasti capitolini*) bilježe preko 200 trijumfa, počinjući sa Romulom i završavajući sa Kornelijem Balbom 19. god. p. n. e. Trijumfalni fasti daju ime trijumfalnog zapovjednika, njegovu filijaciju (ime oca ili djeda), zatim ime pobijeđenog naroda, države, zemlje, zajednice (radi čega je zapovjednik i nadgrađen trijumfom) i na kraju datum trijumfalne procesije. Pretpostavlja se da je do kraja Rimske Države bilo održano oko 500 trijumfa.

Mali trijumf nazivan je ovacijom. U tom slučaju vojskovođa je ulazio u Rim na konju ili pješice, na glavi je imao mirtin vijenac i bio je odjeven u običnu togu. Dan ranije bi na albanskom gorju vojskovođa izveo čin žrtvovanja.

Zapovjednici, oficiri i vojnici koji bi se istakli u borbama, mogli su dobiti razne nagrade. Najveće i najređe odlikovanje u Republici i ranom Carstvu je bio vijenac od trave ili „kruna blokade" (*corona obsidionalis* ili *corona graminea*), koji se dodjeljivao zapovjedniku koji probio blokadu oko opkoljene rimske armije. Kruna je napravljena od biljnog materijala uzetog sa bojišta, uključujući travu, cvijeće, pa i različite žitarice. Za spašavanje rimskog građanina ili saveznika dobivao se vijenac od hrastovog lišća (*corona civica*). Zlatnim vijencem (ukrašenim sa prikazima kula i zidina grada) nagrađivan je onaj tko bi se prvi popeo na zid neprijateljskog grada i uspješno tamo postavio znake svoje armije (*corona muralis*). Zlatna kruna (ukrašena sa palisadama koje se upotrebljavaju u formiranju odbrambenih fortifikacija) se dodjeljivala onome koji bi se prvi uspeo na odbrambene pozicije protivničkog tabora, kampa ili logora (*corona vallaris* ili *corona castrensis*). *Corona classica* ili *rostrata* se dodjeljivala onom zapovjedniku koji je ostvario veliku pobjedu na moru. *Corona aurea* („zlatna kruna") se dodjeljivala onima koji su ubili neprijatelja u pojedinačnoj borbi i držali prostor do kraja bitke. Od drugih odlikovanja vrijedi navesti *hasta pura* ili *hasta donatica* (ceremonijalno koplje bez željeznog vrha) i *vexillum* (mala srebrna kopija bojnog znaka ili zastave).

Corona civica

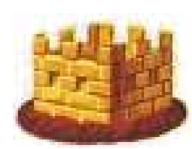
corona obsidionalis

Corona classica

corona muralis

corona vallaris

Ilustracije preuzete iz Connolly, 1991:63.

Po Polibiju : „Ovakvim podsticajima Rimljani navode na takmičenje i revnost u borbama ne samo koji su prisutni i sve slučaju, nego i one koji ostaju kod kuće. Naime, dobitnici pomenutih darova ne samo da stiču slavu u vojsci i domovini, već po povratku u svoje gradove u punom sjaju učestvuju u svim svečanostima zato što je samo onima koje su konzuli odlikovali za hrabrost dozvoljeno da nose svoja odlikovanja. U kućama osvojeno oružje iz plijena postavljaju na najistaknutija mjesta i na taj način ističu dokaze i znake svoje hrabrosti. Da zaključim, kad Rimljani počastima i kaznama u vojsci posvećuju toliku pažnju i brigu, prirodno je da se njihovi ratni poduhvati završavaju uspješno i sjajno."

Česti ratovi doprinijeli su tome da je vojni život bio svakodnevna pojava, da se vojnici nisu odvikavali od vojne službe, već se čeličili i stjecali ratno iskustvo. Višem staležu Rimljana samo je služba u vojsci mogla otvoriti političku karijeru. U IV. i III. st. p. n. e.vojna se služba još nije bila pretvorila u profesiju i vojska je čuvala raniji seljački karakter, tako da je poslije pohoda većina vojnik težila povratku kući.

Ratna mornarica

Za razliku od kopnene vojske, na moru je stanje bilo kvalitativno drugačije. Za razliku od Grka i Kartaginjana Rimljani nisu imali izraženu pomorsku tradiciju. Da to nadoknade Republika je sklapala sporazume sa pomorskim silama kako bi imala kakvu takvu podršku i na moru, te je učvršćivala obalu naseobinama i utvrdama. Porijeklo same ratne mornarice (*classis*) Republike je nejasno. Tako se spominje jedan ratni brod koji je vodio izaslanstvo u Delfe 394. god. p. n. e. Ako je ratna mornarica i postojala u ovim ranim periodima Republike, ona je morala biti neznatna. Republika je 311. god. p. n. e. birala dvojicu dužnosnika → *duumviri navales classis ornandae reficiendaeque causa,* čiji je zadatak bio da se brinu o ratnoj mornarici. Uskoro je Republika dobila i prvu flotu, koja se sastojala od 20 brodova, najvjerojatnije trirema (sa tri reda vesala), a svaki od dvojice dužnosnika je zapovijedao eskadronom od 10 brodova. Tako su i na primjeru mornarice, Rimljani utvrdili pravo kolegijalne uprave. Ali i tada je mornarica ostala efemerna borbena formacija, koja se održavala više u smislu obalne straže (koja se obračunava sa piraterijom), nego stvarne vojne sile. Zato se i desilo da je bila lako poražena 282. god. p. n. e. od iskusnije i bolje tarentinske mornarice. U mornarici su služili najsiromašniji građani (*capite censi;* proleteri), oslobođenici, stranci, raznorazne skitnice i sl. Nakon samnitskih i Pirovog rata Rimljani su se za eventualne borbene potrebe služili i mornaricama grčkih gradova južne Italije, koji su postali *socii navales* Republike. Prvi ozbiljniji korak ka stvaranju organiziranog mornaričkog sustava učinjen je tek 267. god. p. n. e., kada su imenovana 4 pomorska kvestora (*quaestores classici*) u Ostiji, Kalesu, Ariminiju i na jednom za sada još uvijek nepoznatom mjestu. Moguće je da je njihov zadatak bila i koordinacija i nadzor nad južnoitalskim savezničkim brodovljem. I sa tom situacijom je Republika dočekala 264. god. p. n. e.

Brojno stanje

Način ustrojstva srednjerepublikanske vojske je bio takav da su praktično svi muškarci – građani služili u vojsci, i to u više kampanja. Za vrijeme samnitskih ratova u godišnjim kampanjama se u vojsci nalazilo 16 % svih muških vojnih obveznika, a u vrijeme

iznimne opasnosti ta bi brojka rasla na 25 %. U vrijeme II. punskog rata ovaj procent će se uveliko povećati, posebno u postkanskom razdoblju. Tada će se skoro 2/3 svih rimskih građana u statusu *iuniores* nalazi u kontinuiranoj, višegodišnjoj službi i pod oružjem. Nakon Kane su u vojsku mobilizirani čak i oslobođeni robovi, te dječaci koji još uvijek nisu dostigli uobičajenu i propisanu dob za novačenje. To je naravno imalo devastirajući efekt po privredu Italije, jer je nedostajalo radne snage na poljima.

DEMOKRATIZACIJA RIMSKOG POLITIČKOG PORETKA

Ujedinjenje Italije pod žezlom Rimske Republike, je imalo kao posljedicu nesumnjivu demokratizaciju političkog sustava rimskog doba, što je rezultiralo u kreiranju klasičnog institucionalnog sustava Rimske Republike. Razlozi za to su možda ležali upravo u sve većem prioritetu i značenju vojske, u kojoj su veliku većinu činili plebejci, što je moralo biti imajući u vidu skoro kontinuirane, teške ratove od 343. god. p. n. e. pa sve do 272. god. p. n. e. Sa druge strane, uspon niza uspješnih plebejskih vojskovođa kao što je npr. Manije Kurije Dentat je nesumnjivo morao imati efekta na demokratizaciju rimske politike. To jačanje demokratskih tendencija direktno je uvezano sa jačanjem institucije tributskih komicija na račun centurijatskih (u kojima su većinu imale bogatije klase) u prvoj fazi razvitka Srednje Republike. Tributske komicije su temeljene na rimskoj organizaciji teritorijalnih tribusa, znači stanovništvo je podijeljeno načelno temeljeno na teritorijalnoj pripadnosti a ne na klasnoj (kao centurijatske) ili rodovsko – plemenskoj (kao kurijatske). Tributske komicije su ustvari i nastale po modelu plebejske skupštine (zasnovane na tribusima), ali su one uključivale i plebejce i patricije u svome glasačkom tijelu za razliku od plebejske skupštine. Tributske komicije su izgleda imale vrlo dugačak period razvitka i oblikovanja.

Rimski narod je u svome prvobitnom razvitku bio podijeljen na tri trećine (**tri**buse; na naš jezik se ovaj izraz uobičajeno prevodi kao „pleme”), zasnovane na rodovsko-bratsveno-plemenskom načelu i to plemena *Ramnes, Tities* i *Luceres*. Rimska tradicija pripisuje Serviju Tuliju reformu tirbutskog sustava i praktično ukidanje navedena tri stara rimska tribusa i umjesto njega formiranje nova 4 tribusa : Gradski prostor, unutar pomeriuma koji je proširen na okolna brda, je podijeljen u četiri gradska tribusa *Suburana, Esquilina, Collina* i *Palatina*. Kako se razvijala Rimska Država, tako se povećavao broj teritorijalnih tribusa ili smanjivao (npr. nakon pohoda Porsene). Konačno se nakon dodavanja još dva tribusa u Picenumu 241. god. p. n. e. broj tribusa ustalio na brojci 35 (4 urbana i 31 seoski/rustični ,što je ostalo do samoga kraja) i to (abecednim redom i sa kraticama) :

1. *Aemilia* (AEM)
2. *Aniensis* (ANI)

3.*Arnensis* (ARN)
4.*Camilia* (CAM)
5.*Claudia* (CLA)
6.*Clustumina* (CLU)
7.*Collina* (COL)
8.*Cornelia* (COR)
9.*Esquilina* (ESQ)
10.*Fabia* (FAB)
11.*Falerna* (FAL)
12.*Galeria* (GAL)
13.*Horatia* (HOR)
14.*Lemonia* (LEM)
15.*Maecia* (MAEC)
16.*Menenia* (MEN)
17.*Oufentina* (OVF)
18.*Palantina* (PAL)
19.*Papiria* (PAP)
20.*Pollia* (POL)
21.*Pomptina* (POM)
22.*Publilia* (PVB)
23.*Pupinia* (PVP)
24.*Quirina* (QVIR)
25.*Romilia* (ROM)
26.*Sabatina* (SAB)
27.*Scaptia* (SCAP)
28.*Sergia* (SER)
29.*Stellatina* (STE)
30.*Suburana* (SVC)
31.*Terentina* (TER)
32.*Tromentina* (TRO)
33.*Velina* (VEL)
34.*Voltina* (VOL)
35.*Voturia* (VOT)

Nakon 241. god. p. n. e. je odlučeno da se više ne formiraju novi tribusi, nego da se u postojeće uključi sva nova i dodana teritorija, kao i novi građani (koji su primali rimsko građanstvo). To je kao rezultat imalo da su tribusi prestali biti jedinstveni teritorijalni distrikti/oblasti, nego su mogli uključivati različite teritorije u različitim dijelovima Italije i mediteranskog svijeta. I vrlo brzo su tribusi izgubili svoje osnovno teritorijalno značenje, postavši obične glasačke jedinice (npr. naseljenici u nekoj rimskoj koloniji ili naseobini nastaloj nakon 241. god. p. n. e. mogli su biti različitih tribusa, ali stanovnici istoga grada), ali i kao baza vojno regrutiranje, cenzus i oporezivanje. Svaki od tribusa je u tributskim komicijama predstavljao jednu izbornu cjelinu, odnosno jedan glas (koji rezultat glasanja pripadnika-glasaća). Svaki rimski građanin je morao pripadati nekom tribusu, pravilo koje se nastavilo primjenjivati i u carsko doba, čak i za provincijalce koji

su dobili rimsko građanstvo. Nepoznato je na koji način se izabirao tribus za nove građane jer nije postojalo neko konzistentno pravilo (iako su izgleda izvjesni tribusi bili favorizirani u određenim provincijama). Raspoređivanje građana unutar tribusa je uvijek bilo osjetljivo političko pitanje (upravo radi činjenice da su oni bili glasačka mašina od početka Srednje Republike najvažnije i najmoćnije rimske narodne skupštine). Cenzor Apije Klaudije Cek je izazvao previranja kada je registrirao građane iz nižih klasa (vjerojatno uključujući oslobođenike) u rustične tribuse (ovaj akt je bio revidiran 304. god. p. n. e.). Načelno gledano za vrijeme Republike oslobođenici su pripajani urbanim tribusima, koji su smatrani socijalno inferiornijim u odnosu na seoske, rustične tribuse. Kazna "izbacivanja iz tribusa" koju su cenzori mogli primjenjivati značila je ustvari prebacivanje u urbani tribus. Pitanje raspoređivanja novih rimskih građana, nakon masovne dodjele rimskog građanstva u toku i na samom kraju savezničkog rata od 91. do 88. god. p. n. e., u stare tribuse ili formiranje novih tribusa bilo je i uzrokom građanskog rata populara i optimata (poznatiji kao sukob Marija i Sule).

Secesija iz 287. god. p. n. e. i Hortenzijev zakon (*Lex Hortensia*)

287. god. p. n. e. desila se i posljednja plebejska secesija na Janikul (razlozi su ležili u raširenom problemu dugova), a njena glavna posljedica je bilo donošenje novoga zakona kojeg je predložio diktator Kvint Hortenzije (*Quintus Hortensius*) i koji je po njemu nazvan Hortenzijev zakon. Ovaj zakon je omogućio da zakoni (a koji se odnose na čitavu Državu i patricije i plebejce) koje donose plebejska skupština i tributske komicije postanu legalni i važeći i bez odobrenja Senata. Plebejska skupština je već 449. god. p. n. e. bila dobila pravo da donosi zakone (*plebiscites*) koji su se odnosili i na patricije i plebejce (ranije su se odnosili samo na plebejce), ali su ti plebisciti trebali odobrenje Senata (*auctoritas patrum*) da bi postali važeći. Ustvari, do 339. god. p. n. e. i donošenja *lex Publilia* odobrenje Senata je dolazilo poslije donošenja zakona, a od Publilijevog zakona je zahtijevano da *auctoritas partum* bude donesen prije nego što se o prijedloga plebiscita uopće glasa.

Sa Hortenzijevim zakonom se završava višestoljetna borba između patricija i plebejaca, i od tada podjela na navedene staleže gubi svoj suštinski smisao i postaje samo formalna ljuštura bez ikakvog značajnijeg utjecaja u izgradnji vladajućeg staleža koji je dominirao politikom druge faze Srednje Republike i u Kasnoj Republici→nobiliteta. Sa Hortenzijevim zakonom se i konačno uobličava rimska republikanska politička institucionalna struktura u svome klasičnom obliku i koja je bila nosilac prerastanja Rimske Republike iz Italskog hegemona u Mediteranskog hegemona (znači iz lokalne, regionalne u svjetsku silu).

Ager publicus →budući problem

Još od vremena Kraljevstva, primjenivala se praksa da se sa svakom novom pobjedom od protivnika oduzme (konfiscira) dio njegovog zemljišta. Sa tim se zemljištem postupalo na različite načine. Rimljani bi na jednom dijelu zemljišta što bi ih oduzeli (konfiskovali) od

pobijeđenih naroda osnivali kolonije rimskih građana. Drugi dio koji je bio već obrađen su prodavali ili dijelili, u tom slučaju zemljište bi poslije prodaje ili djelidbe prelazilo u *ager privatus* pojedinca koji ga je kupio ili dobio. Treći dio, koji je uglavnom bio neobrađen i koji je po prostranstvu bio najveći, Rimljani su pretvarali u *ager publicus* (javna zemljišta). U toku cjelokupne svoje ekspanzije Rimljani su primjenjivali ovaj postupak prema osvojenim zemljištima. Konfiskacija zemljišta pobijeđenih naroda je mogla biti potpuna ili samo djelomična.

U Italiji je kompletno zemljište etrurskog grada Veje 396. god. p. n. e. pretvoreno u *ager publicus*, dok je Hernicima oduzeto 2/3 njihovog zemljišta. Kapua je zbog izdaje Republike nakon bitke kod Kane, kažnjena oduzimanjem cjelokupnog agera. Takav postupak Rimljani će primjenjivati sve dok su bili u stanju ekspanzije i on neće biti ograničen samo na Italiju, nego će se protezati i na provincije. Poslije zauzimanja Kartage i Korinta njihova područja će biti proglašena za *ager publicus*.

U razdoblju od I. samnitskog rata pa sve do početka I. punskog rata, pobjedonosni ratovi su rezultirali i znatnim proširenjem zemljišnog fonda rimskih građana = *ager publicusa*. Ne samo rimski građani, nego i saveznici (posebno onih sa "latinskim pravom") i peregrini su mogli koristiti ta javna zemljišta, uz određenu nadoknadu vlasniku, tj. Državi. *Ager publicus* se mogao i zakonskim putem pretvoriti u privatno po formuli *agrum publicvm in privatum commatare.* Uživaoci javnih zemljišta, ukoliko ga nisu na zakonski način pretvorili u privatno vlasništvo, bili su prema državi dužni isplačivati naknadu za pravo korištenja *ager publicusa*, jer je titularni vlasnik zemljišta koja su koristili bila Rimska Republika. Po Apijanu zakupnina je iznosila 10 % od usjeva, 20 % od zasađenog povrča i određen broj krupne i sitne stoke od onih zakupaca koji su preferirali stočarstvo. Apijan postojanje institucije *ager publicusa* vidi u u želji Rima da "poveća broj stanovnika Italije, jer je ono najizdržljivije u naporima, i kako bi imali domačih saveznika", dok Plutarh razloge postojanja institucije *ager publicusa* u činjenici da se time željela da obezbijedi egzistencija građanima bez imovine uz plačanje neznatne zakupnine. U stvarnosti odvijao se obrnut proces od onoga što se željelo postići postojanjem javnih zemljišta, jer se *ager publicus* pokazao i kao savršena ekonomsko-imovinska formacija za zloupotrebe i uzurpacije. Pitanje javnog zemljišta, koje je zahvatilo velika prostranstva Italije, i njegovog korištenja će u narednim razdobljima postati jedan od najvažnijih problema unutrašnje rimske i italske politike.

KLASIČNI SUSTAV POLITIČKIH INSTITUCIJA RIMSKE REPUBLIKE

Rimske političke institucije Srednje Republike održavaju temeljno idejno načelo na kojima se bazira funkcioniranje Rimske Države. A to je kombinacija tekovina tri ideje koje su proizlazile iz antičke političke teorije →monarhije, oligarhije i demokratije. To je podrazumijevalo postojanje jednog vrlo složenog i šarolikog političkog sustava koji je

trebao održavati i promovirati harmoniju i ravnotežu odnosa i interesa navedenih ideja, različitih staleža, klasa, teritorijalnih jedinica, stranaka, kolektivizma i individualizma…itd. Rimske političke institucije zato nisu tako oštro odvojene na zakonodavne, izvršne i sudske i nije neobično da se njihove nadležnosti iz navedenih oblasti preplići (npr. komicije imaju i vrhovnu sudbenu nadležnost kao zadnji priziv za najteža djela), već odražavaju vrijednosti spomenute tri antičke ideje.

I.Antička monarhijska ideja se odražava u magistraturama. Svi magistrati su imali ovlaštenja koja su se zvala *potestatem* (*potestas* = moć) različite veličine u odnosu prema svakoj magistraturi. Najviši stepen ovlaštenja bio je *imperium* (najbolje bi se mogla prevesti kao “vlast”) koji je magistratu dodjeljivao ovlasti samostalnog sakupljanja vojske, zapovijedanja njom, najvišu građansku vlast, određene vjerske dužnosti (pravo auspicija[9]) i neke pravne kompetencije. Magistrature koje su imale *imperium* su konzuli, pretori i diktator. Kao simbolični znak državne vlasti sjedili su na kurulnoj (od bjelokosti) stolici (*sella curulis*).

Prema Liviju, kurulna stolica kao i toga, potekla je iz Etrurije gdje je služila kako bi se identificirali državni funkcioneri (iako ima indicija i o porijeklu iz egipatske Nove Države). Za vrijeme Republike i kasnije Carstva kurulna stolica je bila oficijelna stolica za magistrate ili promagistrate sa *imperium* uključujući diktatora i njegovog zamjenika (*magister equitum*), konzule, pretore, te one bez imperiuma kao cenzore i kurulne edile. Iako nije imao *imperium*, i Jupiterovom flamene (*Flamen Dialis*) je bilo dozvoljeno da sjedi na kurulnoj stolici. Kao neka forma državnog trona, kurulna stolica je mogla biti poklonjena i stranim kraljevima, koji bi formalno bili priznati kao prijatelji rimskog senata i naroda. Zanimljivo je da je kurulna stolica, zahvaljujući Putu svile, svoje odredište našla i u Kini. Kurulna stolica se smislu simboličkog određenja prava na vlast upotrebljavala i u europskom srednjem vijeku.

Načela na kojima magistrature djeluju su :

- Kolegijalnost, odnosno načelo da se, izuzev diktatora, magistrati iste službe biraju u grupama od po dva ili više. Istovrsni magistrati formiraju kolegij. Svi članovi kolegija su međusobom jednaki.
- Svi magistrati se biraju u rimskim skupštinama, čime se naglašavalo da moć i ovlaštenja koja magistrati posjeduju proističu iz narodne volje.
- Izuzev cenzora, magistrati se biraju na jednogodišnji mandat, koji se mogao u specifičnim uslovima produžiti na jedno određeno vremensko razdoblje *(prorogatio)*.

[9] Auspic (*auspicium* iz *auspex*; u bukvalnom značenju je „onaj ko gleda ptice“) je bilaosoba koja je čitala i objašnjavala znamenja na osnovi leta ptica. Proricanje na osnovi leta ptica ima vrlo dugu tradiciju, još iz egipatske i istočnomediteranske prakse, pa preko Mikenjana i postmikenjanskih Grka. U starom Rimu, auspicije su obezbjeđivale znak od božanskog, koji je bio interpretiran od svećenika augura. Odgovor je mogao biti ili povoljan ili nepovoljan (*auspicious* ili *inauspicious*) i mogao je puno utjecati na politički život Rimske Države i njenih institucija. Zato je i borba plebejaca da mogu biti birani za augure bila toliko bitna. Kasnije su, kada je o starih vjerovanja ostala samo šuplja forma, auguri mogli biti i podmićeni (ili bi to radili iz viših političkih motiva) kako bi dali odgovarajući odgovor.

U slučaju kada se primjenjivalo produženje građaninu na obnašanje magistarske funkcije ili službe, ono je važilo samo izvan *pomeriuma* («ograđenog» gradskog područja).

➢Magistrat je bio zaštićen imunitetom, i za vrijeme obnašanja funkcije ili službe nije mogao biti ni okrivljen niti je mogao odgovarati. Ali je već sa prvim danom isteka magistarske obaveze građanin koji ju je obnašao mogao da bude okrivljen od strane bilo kojeg drugog građanina, pa i od stranca, za ono što je učinio za vrijeme obavljanja državnih poslova.

➢Zabrana direktnog izbora sa jedne magistrature na drugu. Time se onemogućavalo da ex-magistrati izbjegne eventualno sudsko gonjene i odgovornost, jer bi u slučaju prijelaza sa jedne vrste magistarske funkcije ili službe na drugu raspolagao stalnim imunitetom.

➢Pojedinac nije smio da obavlja dvije magistarske službe u isto vrijeme.

➢Postupnost napredovanja (*cursus honorum*), Od *lex Vilia* 180. god. p. n. e. rimski građanin prije nego što se uopće može i kandidirati za višu magistraturu morao je obnašati niže. Prvo se morala obnašati *kvestura*, zatim *pretura*, pa *konzulat*. A tek poslije konzulata građanin je mogao biti izabran za *cenzora*. Svrha ovog propisa je bila da se za konzule i cenzore biraju oni pojedinci koji imaju najviše iskustva.

➢Da bi se uopće moglo postati magistrat, rimski građanin je morao biti i u vojnoj službi.

➢Regulirana je i najmanja starosna dob za svaku magistraturu, da bi se ona mogla obnašati.

➢Obnašanje magistratura nije bilo plaćeno iz državnih finansija (tehnički gledano obnašanje mandata određene magistrature nije smatrano funkcijom ili službom, nego čašću=*honor*), čime se u samom začetku onemogućavalo siromašnijim građanima obnašanje javnih službi. To je značilo da magistrati, plebejski tribuni i senatori ne primaju platu za svoj posao. Ipak su oni imali pravo u svrhu obnašanja javnih poslova i zadataka na korištenje javnih resursa, materijala i financija. Tako bi na raspolaganju imali pisarne, srebrno posuđe kada su se primali strani poslanici, sredstva za prijevoz, ali i putne troškove (uključujući „dnevnice“) kada bi zvanična poslanstva bila slana u druge zemlje.

Magistrature se dijele na redovne i vanredne. Redovne magistrature su uglavnom jednogodišnje (izuzev cenzora) i dijele se na više (*maiores*) i niže (*minores*).

1. Više magistrature su :

a)Konzuli su birani u centurijatskim komicijama, kojima su i predsjedavali. Rimska godina je nazivana po imenima izabranih konzula za tu godinu. Ako bi za vrijeme svoga mandata jedan od konzula umro, birao se za preostali dio godine na njegovo mjesto *consul suffectus*. Ovlaštenja

konzula su podrazumijevala i pravo da mobiliše i zapovijeda armijama, da ima najvišu građansku vlast i samim tim da praktično predstavlja Državu. Kao što je već rečeno, iako su od ove institucije postupno oduzimana ovlaštenja (koja su se prenosila na novoosnovane institucije), ona je ipak ostala najviša magistratura (njima je pripadao *imperium maius*), a kao takva je i smatrana i uvažavana. Pred konzulima je u znak počasti (ne pojedinca, nego institucije konzulata) uvijek išlo 12 liktora sa *fasces*, u koje su izvan pomeriuma stavljali sjekire. To je značilo da je unutar svete granice bio ograničen određenim normama, ali je van pomeriuma, na vojnim pohodima, imao neograničene ovlasti u svim pogledima (uključujući i pitanje života i smrti). Fasces su konzuli mijenjali po mjesecima, i prvi od konzula je započinjao onaj koji je imao više djece.

b)Pretori. U početku su bila dva pretora, gradski pretor (*praetor urbanus*) koji je bio sudska instanca sa kaznenom i građanskom jurisdikcijom u Gradu (sa glavnom dužnošću čuvanja reda u Gradu = *custodia urbis*) i od 242. god. p. n. e. peregrinski pretor (*praetor peregrinus*) koji je bio zadužen da presuđuje u odnosima rimskih građana i stranaca. Pretori su imali *imperium minus* i uvijek su službovali samo u gradu Rimu i smjeli su ga napustiti najduže samo na deset dana. Ispred pretora išlo je 6 liktora sa *fasces*, a kad je on vršio suđenja u Rimu, kraj njega su se nalazila dva liktora.

c)Cenzorska služba je bila vrhunac karijere i predstavljala je veliku čast. Iako je cenzorska čast smatrana većom nego konzulska, cenzori nisu imali *imperium* niti bilo kakvu zakonodavnu ulogu. Dva cenzora se biraju svakih 5 godina na 18-mjesečni mandate u centurijatskim komicijama. Zadatak im je bio da nadgledaju državne ugovore (najranije od 318. god. p. n. e.), javni moral i ćudoređe (*cura morum*). Cenzori su od zakona Ovinija iz 312. god. p. n. e. pravili i spisak članova Senata (*album*) i mogli su istjerati iz Senata one njegove članove koje su smatrali nemoralnim i koji su živjeli razuzdanim i neprikladnim životom. Ispražnjena mjesta su mogli popunjavati drugim rimskim građanima. Raspolagali su i sa ovlaštenjem *nota infamine,* "oduzimanjem konja", sa čime je bio povezan i gubitak prava dotičnog da se ubuduće kandidira za magistrature. Oni su vršili i popis građana radi procjene njihovog imetka, oporezivanja, mobilizacije, i uvrštavali su ih u cenzorske liste u kojima su građani bili svrstani prema rodu, staležu i teritorijalnoj pripadnosti (po tribusima).

2.Niže magistrature su :

a)Kvestori su obavljali finansijske poslove, oni su modernim rječnikom rečeno bili pomoćnici konzula zaduženi za finansije i upravljanje i kontrolu javnih sredstava. Prvobitno su kvestore postavljali konzuli i početku su bila samo dvojica. Od 447. god. p. n. e. kvestore su birale tributske komicije, da bi 422. god. p. n. e. bila dodana još dva kvestora, koji su kao blagajnici pratili konzula u ratnim pohodima. Od 409. god. p. n. e. ta je dužnost bila pristupačna i plebejcima. Broj kvestora se stalno povećavao da bi u vrijeme Julija Cezara iznosio više od dvadeset. Kvestori su vodili državne knjige rashoda i prihoda, bili čuvari državne blagajne (*questores aerarii*) i arhive, pratili konzula na vojnim pohodima, upravljali vojnom blagajnom, isplaćivali vojničke plate i vršili podjelu i prodaju ratnog plijena. Oni su vodili i državne knjige (znači zaduženi su bili i za poslovno i financijsko „knjigovodstvo")

b)Postojali su plebejski i kurulni edili. Zajedno s tribunima uvedena je dužnost plebejskih edila, koji su isprva bili pomoćnici narodnih tribuna. Edili su prvobitno bili čuvari hrama boginje Cerere. A od 366. god. p. n. e. uz dva plebejska edila, birana su još dva kurulna edila i najprije samo iz redova patricija. Ipak kurulni edili su vrlo brzo obrazovali s plebejskim edilima jedan kolegij. Glavne dužnosti edila bile su: *cura urbis* - nadzor nad redom u gradu (odnosno bii su čuvari javnog reda i mira) i njegovom infrastrukturom, *cura annonae* – staranje o prehrani grada i nadzor nad trgovima, *cura ludorum* – briga o priređivanju javnih igara. Oni su se brinuli i o drenažno – kanalizacionom sustavu i sličnim komunalnim poslovima. Edili su i nadzirali rad javnih kupatila, taverna i bordela. Edile su birale tributske komicije.

Vanredna magistratura je diktator i njegov zamjenik *magister equitum* (zapovjednik konjice u bukvalnom prijevodu). Ovo nije bila kolegijalna magistratura, jer je nosilac imao *imperium magnum,* izvanredno ovlaštenje kojim je upravljao (teorijski je mogao da zbaci sa funkcije ili da osudi na smrt kurulne magistrate sa *imperium*). Diktatura je bila vanredna, viša magistratura koja je bila vremenski ograničena (uglavnom na 6 mjeseci). Diktatore nije birao narod na svojim skupštinama, nego ga je imenovao konzul ili nekada pretor (naravno odlučujuću riječ je ipak imao Senat). Odluku o imenovanju diktatora je donošena u izrazito teškim vanrednim okolnostima i to za *rei gerundae causa* (za stvar koju treba svršiti) ili *seditionis sedandae causa* (za ugušivanje pobune). Kao znak njegove izvanredne vlasti, ispred njega je išlo 24 liktora sa snopovima u koje su bile umetnute sjekire. Diktator je dobivao neograničenu vlast i nazivan je i *magister populi*. U slučaju proglašenja diktature sve redovne magistrature, ali ne i tribunat su bile suspendirane, izuzev onih koje je diktator trebao. Diktatura je još jedan dokaz svestranosti rimskog državnog uređenja, jer je, i pored velikih ovlaštenja koja je imala, ona bila strogo i jasno uokvirena u rimski republikanski zakonski okvir (ustav). Kasnije u

vrijeme krize Republike postojanje ove institucije je poslužilo mnogim pojedincima da svoju autokratsku vlast stave u zakonske okvire i sklop rimskih institucija. Diktatura u klasičnom, propisanom obliku se od II. punskog rata nije više koristila.

Senat je u znak počasti mogao da odredi da se neki bivši magistrat sahrani u odjeći svoje magistrature. Od ove odjeće purpurna toga cenzora se smatrala najodlikovanijom, pa je i "sahrana na cenzorski način"/*funus censorium* smatrala najvišim tipom od svih javnih sahrana. Kasnije se ovaj tip sahrane primjenjivao i na pojedine principse, kao što su August, Klaudije, Pertinaks.

Pored nabrojanih magistratura potrebno je napomenuti i sljedeće institucije rimskog političkog sistema :

Imperator

Imperator je prvobitno bio svaki magistrat koji je komandovao vojskom, odnosno raspolagao sa najvećim stepenom ovlaštenja koja mu je država davala (*imperium*). Kasnije se taj naziv odnosio na vojskovođu koga bi vojnici poslije pobjede aklamacijom pozdravili kao imperatora. U carsko doba je naslov imperatora postajao sve važniji i obavezno je ulazio i u intitulaciju rimskih careva. Vremenom je pojam imperator postao sinonim za cara, i u tom smislu se upotrebljava sve do danas.

Svaka magistratura je imala i svoje službenike (*scribae*), preko kojih je ona obnašala svoje poslove. Većinu ovih službenika za vrijeme Rane i Srednje Republike su činili *ingenuii*, a kasnije su počeli preovladavati oslobođenici. Kako se u svakom pogledu povećavao rimski svijet, proporcionalno tome su se i usložnjavali i povećevali opsezi poslova magistratura, pa je došlo i do određenih specijalizacija unutar službeničkih struktura. Tako je djelokrug poslova službenika magistratura postajao sve raznovrsniji i uključivao je sve ono što danas obnašaju šefovi kabineta, sekretari/tajnici, sekretarice/tajnice, voditelji posebnih odjela, računovođe, revizori/kontrolori, zapisničari, prepisivaći, glasnici... itd... Kao takvi službenici su primali platu. Ovi službenici su imali i posebna mjesta u teatrima i cirkusima, a za kvalificiranim službenicima je izgleda bila velika potražnja, naročito kada rimski svijet postane kosmopolitska, imperijalna zajednica.

Lictores

Liktori su spadali u posebnu kategoriju državnih službi. Oni nisu u rimskom političkom i upravnom sistemu smatrani magistratima, nego službenicima pojedinih magistrata. Broj liktora koji se nalazio uz svakog magistrata je određivao i stepen važnosti magistrature. Uz pretora se nalazilo 6 liktora, uz konzula 12 liktora, a najviše uz diktatora 24 liktora. Liktori su išli ispred svog magistrata noseći **fasce** (svežnjevi pruča, u koje se u slučaju rata i kada bi magistrati boravili van gradskog područja *Pomeriuma* stavljala sjekirica koja je simbolizirala *imperium,* najviši stepen vlasti). Liktori su raspolagali i sa ovlaštenjima i da vrše hapšenja, a mogli su i na licu mjesta da izvršavaju kazne koje je izricao magistrat.

Tresviri capitales

Tresviri capitales su od 289. god. p. n. e. bili niži magistrati, koji su imali odgovornost za zatvorenike. Oni su i izvršavali pogubljenja osuđenika i obavljali neke druge policijske

dužnosti. Po svojoj fizionomiji i dužnostima bili su slični Odboru Jedanaestorice u Atenskoj državi.

I u republikanskog doba se održavala služba gradskog prefekta. Svaka rimska javna magistratura i funkcija imala je i veliki broj službenika kao što su pisari, glasnici, ordonanci, sluge itd...

Posebno mjesto javnih dužnosti predstavlja skupina nižih magistratura koja je činila kolegij Dvadesetšestorice (*Vigintisexviri*) i sastojala se od šest odbora :

1.*decemviri stlitibus iudicandis* – 10 magistrata koji su predsjedali sudskim slučajevima, uključujući i one koji su se bavili da li je neko slobodan čovjek ili rob.

2.*tresviri capitales* ili *nocturni*, - 3 magistrata koji su zaduženi za održavanje javnog reda i mira u Gradu, kao i zatvore, tamnice i pogubljenje osuđenih na smrt.

3.*tresviri aere argento auro flando feriundo* ili *tresviri ad pecuniam feriundum* ili *tresviri monetales* ili *triumviri monetales,* - 3 magistrata koji su bili odgovorni za proces kovanja, livanja i izdavanja novca.

4.*quattuorviri viis in urbe purgandis* ili *quattorviri viarum curandarum* – 4 magistrata koji su zaduženi za održavanje puteva unutar Grada. Ovaj dužnosnički kolegij je obrazovan oko 45. god. p. n. e., sa *lex Iulia Municipalis*.

5.*duoviri viis extra urbem purgandis* ili *duoviri curatores viarum* – 2 magistrata koji su zaduženi za održavanje puteva blizu Grada, odnosno odmah izvan *pomeriuma*. Bili su subordinirani edilima.

6.*praefecti Capuam Cumas* – 4 prefekta koji su bili slani u kampanske gradove Kapuu i Kimu da tamo provode pravdu.

Kolegij Dvadesetšestorice je predstavljao prvu instancu za početak javne karijere i *cursus honorum,* i u njihove redove su mogli biti birani iz svih staleža i klasa. Tek su u augustovsko doba senatskom odlukom iz 13. god. n. e. Dvadesetšestorica ograničeni samo na viteški red, iako se kasnije nailazi i na one iz senatorskog reda kako obnašaju dužnosti i funkcije ovog kolegija. August je ukinuo i kolegij *duoviri viis extra urbem purgandis* (čije je ovlasti i dužnosti prenio na *curatores viarum*) i prefekte Kapue i Kime, čime je ovaj kolegij umjesto Dvadesetšestorice postao kolegij Dvadesetorice (*vigintiviri*).

Duumviri navales su bili vanredni dužnosnici ad – hoc imenovani za opremanje flote. Oni su bili izvorno birani od konzula ili diktatora, a od 311. god. p. n. e. bili su birani od komicija.

I *duumviri perduellionis* su bili obrazovani za specificne situacije. Oni su bili najraniji krivični sud za slučajeve teške izdaje (veleizdaje)- Po tradiciji prvi *duumviri perduellionis* su bili imenovani da sude preživjelom Horaciju, radi ubijanja seste. Bili su imenovani i za vrijeme Republike, i zadnji put su spomenuti 63. god. p. n. e. Njihova nadležnost je smanjena od sredine III. st. p. n. e., kada su plebejski tribuni preuzimali na sebe ovu vrstu slučajeva.

Duumviri aedi dedicandae su bili zaduženi odlukom Senata da izvedu dedikaciju područja planiranog za izgradnju hrama ili već izgrađenog hrama. *Duumviri aedi locandae* su izvorno bili imenovani da nadgledaju izgradnju hrama, ako viši magistrat kao konzul, pretor ili cenzor nisu upravljali sa tim, Oni su nekada bili isti kao i prethodno spomenuti *duumviri aedi dedicandae*.

Za vrijeme kraljevstva, postojala je institucija gradskog prefekta (*praefectus urbi*) koji je predstavljao kralja u njegovoj odsutnosti iz Grada. Za vrijeme rane Republike praksa imenovanja gradskog prefekta se nastavila, kada su svi viši magistrati bili odsutni. Međutim za uvođenje institucije gradskog pretora,

institucija gradskog prefekta (iako nije zvanično ukinuta) je praktično iščezla. Sa uvođenjem principata, August je i reaktivirao instituciju gradskog prefekta, i to samo u periodima njegovog odsustva iz Italije. Tiberije je ad – hoc formu postojanja ove institucije pretvorio u stalnu. Izvorno je gradski prefekt bio zadužen i za krivičnu jurisdikciju kada bi za to bio delegiran od princepsa. Kasnije su se njegova ovlaštenja povećala i od Septimija Severa i *Quaestiones perpetuae* njegove kompetencije u krivičnim predmetima su postale skoro neogranićene ne samo u Gradu, nego i na teritoriji unutar 100 rimskih milja od Grada. U kasnom Carstvu, gradski prefekt je postao načelnik administracije u civilnim i krivičnim stvarima. On je bio i sudija - prva instanca u slučajevima u koje su bili uključene i osobe senatorskog ranga. Žalbe na odluke *praefectus annonae* i *praefectus vigilum* i drugih civilnih dužnosnika (*cognitio extra ordinem*) su išle gradskom prefektu kao drugoj instanci, ako se to ticalo poretka u Gradu.

Plebejski Tribuni su po svojoj osnovnoj vokaciji trebali biti branioci interesa plebejaca i mogli su biti birani jedino iz njihovih redova. U početku su bila dva tribuna (po nekim verzijama četiri tribuna za svaki od prva četiri teritorijalna tribusa) koja su činila kolegij, i koji su mogli djelovati nezavisno jedan od drugog, s time da u slučaju ako im se mišljenja razilaze, tribun koji stavlja veto ima prednost. Kasnije se broj tribuna povećao, prvo na pet, a zatim i na deset, ali i tada je bilo dovoljno da samo jedan tribun stavi veto i da se neka odluka derogira, makar je podržavao i ostatak kolegija. Tribuni su posjedovali pravo da prosvjeduju (*ius intercedendi*) na bilo kakav zakon ili odluku Senata, rimskog magistrata (izuzev diktatora i cenzora) ili drugog tribuna, ali i da obustave izvršenje takve odluke samo jednom riječi *veto*-zabranjujem (od lat. riječi *veto,1,vetui,vettitum*, -zabraniti.*)*. Pravom veta tribuni su mogli da spriječe i usvajanje bilo kog zakona. Tribun nije imao obavezu da obrazloži razloge zbog kojih je primijenio veto. Pored veta, institucija tribuna je imala čitav niz ingerencija i ovlaštenja. Tribuni su pod svojim okriljem imali pravo da pomažu i štite interese pojedinih svojih plebejskih štićenika (*ius auxilii*). Njihove ingerencije u strukturi rimskih državnih institucija su bile toliko velike da su imali pravo da pozovu na odgovornost bilo kog magistrata republike (*ius coercendi et prensionis*) i da mu se izrekne kazna. U sklopu svojih zakonodavnih prava uživali su i prava sazivanja i vođenja sjednica narodne skupštine (*ius agendi cum populo*) i predlaganja zakona narodnoj skupštini, koji bi u slučaju da ih skupština usvoji postali punovažni i izvršni. U početku plebejski tribuni nisu imali pravo govoriti u Senatu (iako su mogli uložiti prosvjed na odluke Senata), nego se samo nalaziti ispred vrata prostorije u kojoj je održavana senatska sjednica. Kasnije su tribuni dobili pravo ulaska u Senat i sudjelovanja u diskusiji. Pri kraju Republike dobili su i pravo sazivanja i vođenja sjednica Senata (*ius agendi cum patribus*). Smatralo se da se tribuni nalaze pod božanskom zaštitom, odnosno bili su sakrosanktni (od lat. riječi *sacer,-cra,-crum*-svet, posvećen). Jednim od mnogih zakona koji su donijeli pretori Valerije i Horacije proglašavao bi se izvan zakona svako ko bi nanio tjelesnu povredu tribunu ili bilo kojem drugom plebejskom funkcioneru i prijestupnik bi se kažnjavao *sacratio capitis* (smrtnom kaznom). Sva ova ovlaštenja samo su još više pojačala snagu i utvrdila poziciju institucije narodnog tribuna, pretvorivši je u jednu od najmoćnijih u državnoj i društvenoj strukturi Republike. Ustvari plebejski tribun po rimskom političkom vokabularu rimske države nije spadao, i pored vanredno velikih ovlaštenja, u magistrature.

II.Oligarhijska ideja se odražava u postojanju Senata. Riječ senator potiče od *senex*-starac. Oni senatori koji su poticali iz starih patricijskih rodova nosili su naziv *patres*-oci, očevi, dok senatori čiji su preci ili oni sami naknadno ušli u sastav Senata, uglavnom iz plebejskih rodova, nazivani *senatores conscripti*-upisani senatori. Zbog toga se prilikom obraćanja senatorima upotrebljavala formula *patres et conscripti.* Članom Senata se moglo postati nasljeđivanjem (od oca koji je bio senator) ili nakon završetka konzulskog, pretorskog i kvestorskog mandata. Senat se popunjavao svake pete godine i to su obavljali cenzori i to iz reda bivših magistratata, a ako njih ne bi bilo dovoljno, onda bi se uzimali i drugi općenito odličniji Rimljani. Da bi se moglo postati i ostati senator cenzus je podrazumijevao i posjedovanje određene imovine. Svi senatori su imali pravo glasanja (*ius dicendae sententiae*). Iako pravno nije imao izvršnu vlast nego je formalno bio savjetodavna institucija, on je faktički bio najsnažnija i najutjecajnija institucija Rimske Republike. Senat je donosio odluke o općim društvenim pitanjima, ratu ili miru, o odnosima sa drugim državama (vanjska politika), o upravi provincija, o finansijama tj. upravljao je sa državnom blagajnom. Senat je imao nadležnost i nad svim religioznim poslovima, nad mobilizacijom vojske i vođenjem rata. Iz njega su se birale sudije i slala zvanična izaslanstva. On je i primao strana oficijelna izaslanstva. Senat je bio i jedina institucija koja je mogla voditi kontinuiranu politiku, neopterećena godišnjim smjenama magistrata. U njemu se nalazio i centar političkog iskustva Republike. Senat su sazivali viši magistrate, dok bi predsjedavao najstariji i najugledniji senator koji je nosio počasnu titulu *princeps senatus* (kasnije su titulu *princeps* uzeli rimski carevi, pa je tako čitavo jedno trostoljetno razdoblje dobilo naziv principat). Spisak senatora (*album*) sastavljao je najprije konzul, a potom je ta dužnost prešla na cenzore. Spisak je nosio naziv album, u njega su se senatori zapisivali strogo utvrđenim redom, prema rangu. Najprije su unošeni bivši konzuli (*consulares*), zatim bivši pretori (*praetori*) itd. Po tome redu se i sjedilo i glasalo. Senat su mogli sazivati najviši magistrati: diktator, konzul, pretor. Kasnije su to pravo dobili i plebejski tribuni. Poslije izvješća magistrata koji je Senat sazvao, pristupalo se raspravi. Svaki od senatora, po redu kojim je unesen u spisak, iznosio je svoje mišljenje, poslije čega se pristupalo glasovanju i donošenju odluka. Da bi se mogla donijeti punovažna odluka, morao je biti prisutan određen broj senatora, kvorum (*quorum*). Nakon što su učesnici rasprave govorima obrazložili ili derogirali neki prijedlog (*sententiam dicere*) ostali bi se senatori razišli na jednu ili drugu stranu dvorane (*dis cessio*) stajući uz one govornike čije su mišljenje o prijedlogu podržavali. Budući da je Senat

teorijski bio savjetodavno tijelo, za to se pred njega nisu iznosili prijedlozi tipa *rogatio*, nego izvješća tipa *relatio*. U nekim slučajevima bi već u toku rasprave, pojedini senatori svoje pristajanje uz nečije stajalište pokazali time što bi stali uz predlagača (*pedibus in sententiam alicuius ire*). Odluka senatske većine zvala se *autocritas,* a u slučaju kada na nju nije stavljen veto, ona postaje senatski dekret (*senatus consultum, decretum*). Zaključak Senata sastaviše i urediše propisanom obrascu službeni pisari i oni koji su najvipe sudjelovali u njegovom oblikovanju. Tada se on odnosio u erarijum kvestorima, da se unese u državni diplomatarij, te je tek onda bio pravovaljan. Senat je raspravljao kod otvorenih vrata i svaki građanin je mogao da prisustvuje, a i da po pojedinim pitanjima učestvuje, u raspravi, ali nije imao pravo da odlučuje. Vodio se i zapisnik rasprave u Senatu. Izvještaji su čuvani u državnom arhivu (*tabularium*) i posebnim odjelima javnih biblioteka. Mogli su ih koristiti za određene svrhe samo senatori, a druga lica samo sa dopuštenjem gradskih prefekta. Ponekada su se izvještaji sa senatskih sjednica objavljivali u službenim novinama (*acta populi*). Senatori su uživali i poseban ugled i autoritet u rimskom društvu, pa su tako imali i posebna sjedišta kod javnih igara (i vitezovi su imali posebna sjedišta). Senatori su imali određene specifičnosti u odijevanju : široka purpurna traka na tunici (*laticlavus* ili *clavus*), duboke cipele sa četiri remena a nosili su i senatorski prsten (originalno napravljen od željeza, ali kasnije od zlata; samo stare patricijske familije kao Juliji Cezari su nastavili da nose željezne prstenove do kraja Republike).

Sjednica Senata

III.Demokratska ideja se odražava u narodnoj skupštini, odnosno u komicijama (*comitia* = naziv potiče od oblasti komicija na sjeverozapadnom dijelu

Foruma, na kojemu su se prvobitno sastajale kurijatske komicije, ili od glagola *com-mitto, misi, missum* 3-sastajati se). One su imale jurisdikciju nad odlučivanjem o ratu i miru, zakonodavnu djelatnost, vršile su izbor magistrata i tako indirektno utjecale i na sastav Senata, a imale su i na kriminalnu sudbenost sve dok nisu uvedeni stalni porotnički sudovi. Pored komicija (koje okupljaju sve rimske punopravne građane), postoje i savjetovanja (*concilium*) na koja se okupljaju samo specifične grupe rimskog stanovništva. Najvažnije "savjetovanje" je ono plebejsko (*concilium plebis*) je moglo donositi i opće, državne zakone. Pored komicija i plebejskog "savjetovanja" (u ovom slučaju se uglavnom u historiografiji umjesto termina "savjetovanja" upotrebljava termin "skupština") postojale su i konvencije (*conciones*), koje su bile obični, nezvanični forumi gdje su se rimski građani mogli javno sastajati radi neke svrhe (npr. da čuju politički govor, ili da se pripreme za ono što će im doći na glasanje u konvencijama). Privatne osobe (znači rimski građani koji nisu magistrati) su mogli govoriti samo pred konvencijom, ali koja za razliku od komicija i plebejske skupštine ne može donositi zvanične odluke. Tako su se i zakonski prijedlozi mjesec dana prije komicija oglašavali na konvencijama. Glasači su se uvijek skupljali prvo na konvencijama da čuju debate, a onda su išli na komicije ili na plebejsku skupštinu da glasaju. Komicije su sazivali i vodili za to ovlašteni magistrati. Postojale su tri vrste komicije :

1.Kurijatske komicije (*comitia curiata*) bile su institucija patricijata. Ukupno je bilo 30 kurijatskih komicija (svaka kurija je činila jednu komiciju). Kurijatske komicije su bile obrazovane na osnovu načela rodovske pripadnosti. Kasnije su izgubile svoju svrhu i ostala im je nadležnost samo da se magistratima, koji su već izabrani u centurijatskim komicijama da vrhovno vojno zapovjedništvo-i*mperium* (obred koji se svodio na čistu formalnost). U njima se vršila i inauguracija sveštenika i proglašavao kalendar, a imale su pravo i imenovati auspicije. U njihovoj nadležnosti ostalo je samo odlučivanje i o nekim pitanjima obiteljskog prava, kao što su: usinovljenje, sastavljanje oporuka. Kurijatske komicije su i pored gubitka praktične političke moći zadržale religijski utjecaj, koji je u ono vrijeme imao značajno dejstvo na religiozne i sujevjerne mase Rimljana. Poslije su se prestale i sastajati i jedini ostatak kurijatskih kurija u vrijeme Tiberija Grakha je bilo prisustvo tri augura sa tridesetoricom liktora (kao simboličkog rudimenta nekadašnjih 30 kurijatskih komicija) prilikom predaje ovlaštenja *imperium* izabranim magistratima.

2.Centurijatske komicije (*comitia centuriata*) obuhvatale su rimske građane na osnovu vojne dužnosti i imovinskog cenzusa. Kada su se održavale centurijatske komicije, na Janikul bi se poslala posada i izvjesila crvena zastava.Vremenom je značaj oružane opremljenosti i pripadnost pojedinca određenom vojnom poretku u centurijatskim komicijama opadao u odnosu na ukupnu visinu imovine. Centurijatske komicije predstavljale su skupštinsku instituciju timokratskog karaktera, jer su bogatiji slojevi stanovništva bili zastupljeni u velikom broju centurija koje su sadržavale mali broj građana, dok su siromašniji bili zastupljeni u malom broju centurija ali koje su u sebi okupljale veliki broj građana. U centurijatskim komicijama svaka je centurija imala po jedan glas. U prvo vrijeme glasale bi prvo centurije viših klasa (vitezovi-18 centurija, i prva klasa-80 centurija), a u slučaju da su one glasale isto, postignuta bi bila većina od 98 glasova od mogućih 193 i više se nije glasalo. Između 241. i 222. god. p. n. e. i 179. god. p. n. e. izvršene su reforme strukture centurijatskih komicija, kojom se stari servijanski sistem u svojoj suštini prilično demokratizirao u korist nižih klasa. Umjesto stare „servijanske" podjele, sada je svaki od 35 tribusa davao po 2 centurije (1 *iuniores* i 1 *seniores*) iz svake od pet klasa i na taj su način sve klase dobile podjednak broj centurija i prema tome podjednak broj glasova u centurijatskim komicijama. Ukupan broj centurija iznosio je 373 (35 x 10 + 18 centurija konjanika + 4 centurije pionira i muzičara + 1 centurija proletera). Vitezovi više nisu prvi glasali, nego je prvo glasala centurija (određena ždrijebom). Po starom „servijanskom" ustroju, odluka u komicijama mogla se donositi samo glasovima centurija prve klase i konjanika. Po novom sustavu bila je potrebna većina u 187 centurija. Prema tome, ova je reforma davala određenu prednost građanima druge i treće klase, a što se tiče slabo osiguranih građana, oni su kao i prije toga bili lišeni političkog utjecaja. Razlozi reforme koje je evidentno najviše koristila srednje pa i niže imučnom seljaštvu ležali su primarno u neodrživosti starog koncepta vojničko-upravno timokratskog ustrojstva, izazvanih između ostalog I Punskim ratom i počecima prekomorskih i vanitaliskih ratova, i sve većem značenju vojnika regrutovanih iz redova srednjeg i sitnog seljaštva. Drugi bitan razlog reforme proizašao je iz činjenice o konačnoj pobjedi principa teritorijalizacije Republike, tj. njenih tribusa u odnosu na druge oblike međusobne uvezanosti rimskih građana. Preuzimanjem kao temeljnog obrazca svoje struktuiranosti tributsku teritorijalnu shemu, centurijatske komicije su samo pratile i prilagođavale se općikulturnom i društvenom razvitku, odnosno sve većem značenju tributske organizacije u rimskoj državnoj strukturi, i analogno tome i tributskim komicijama. Centurijatske skupštine su se sastajale van gradskog ograđenog prostora (*pomerium*) i uvijek im je predsjedavao magistrat sa imperiumom koji ih je jedini

mogao i sazvati. Nakon demokratizacije iz druge polovine III. st. p. n. e. ždrijebom je određivano koje će centurije prve glasati. Centurijatskim skupštinama je pripadao izbor viših magistrata, zakonodavstvo, pravo objave rata (na prijedlog Senata) i pravosuđe u onim slučajevima kada bi se rimski građanin pozivao na *ius provocationis ad populum*[10]. Centurijatske komicije su birale konzule i pretore. Centurijatske komicije su postepeno gubile na značaju kao zakonodavno tijelo rimske države, tako da su sredinom II. st. p. n. e. već predstavljale drugorazrednu vrstu skupštine i samo su pitanja rata i mira razmatrana uvijek na centurijatskim komicijama. Jedino su za vrijeme diktatora Sule koji je želio što je moguće više da umanji značaj tributskih komicija koje su bile centar suparničke stranke, privremeno ponovo, dobile bar na fiktivnom značenju. U prvo vrijeme glasalo se usmeno, a od 139. god. p. n. e. se uvelo tajno glasanje na tablicama.

3.Tributske komicije (*comitia tributa*) razvile su se iz plebejske institucije *concilium plebis*. Vremenom se (najvjerovatnije 357. god. p. n. e.) na osnovu imitacije principa funkcionisanja spomenute plebejske institucije počeo okupljati i kompletan rimski narod svrstan po tribusima. Za razliku od plebejskih skupština (isto zasnovane na tributskoj organizaciji sa komicijama kao glasačkim jedinicama) koje su sazivali i njima predsjedali plebejski funkcioneri (tribun ili njegov pomoćnik edil), zajedničke tributske komicije su sazivali i njima predsjedali kurulni magistrati (konzul, diktator, pretor, kurulni edil). Za razliku od centurijatskih komicija, tributske su se sastajale unutar pomeriuma, najčešće na prostoru Foruma i Kapitolu. Tek su se pred kraj Republike one radi izbora magistrata sastajale na Marsovom polju. Nakon Hortenzijevog zakona tributske komicije su imale i zakonodavnu djelatnost u najširem obliku i one su sve više počele preuzimati i nadležnost vođenja državne politike i uprave i tako polako izbijati na prvo mjesto u odnosu na ostale vrste narodnih skupština. Tributske komicije su vršile izbor i nižih magistrata (kurulnih edila, kvestora, i vojnih tribuna). Od sudskih poslova imale su nadležnost nad radom javnih činovnika ili ljudi koji su radili po javnom nalogu. U tributskim komicijama se glasalo crnim ili bijelim kamenčićima.

Pored spomenutih komicija u rimskom javnom životu na nivou države postojale su još neke vrste skupština, ali one nisu imale političku funkciju. Specijalna komicija koja se sastojala od 17 tribusa sastajala se radi izbora pontifeks maksimusa. Jedini uslov za

[10] Zakon koji je omogućavao okrivljenom, ako je imao status rimskog građanina, da se pozove na narod, i izloži mu svoj slučaj. Nakon nestanka republikanskog sistema, pravo pozivanja se prenijelo na cara.

rimske građane da mogu učestvovati u radu skupština je bio da se nalaze u gradu Rimu u danima kada je zasjedala skupština. Rimske skupštine nisu propisivale pravilo o broju prisutnih, kako bi mogle punovažno odlučivati. Komiciji su se sastajali samo na određene dane (*dies comitiales*), ali samo ako su sazvane od nekog magistrate. Ukoliko su znamenja bila povoljna, magistrat je otvarao sjednice komicija sa svečanim žrtvama i molitvama, a onda je pretresan prijedlog (*rogatio*) iznesen pred komicije. Narod na skupštini je mogao ili da prihvati prijedlog koji je iznio ovlašteni magistrat ili da ga odbaci, a moglo se govoriti samo uz dopuštenje ovlaštenog magistrata. Građani nisu mogli da modifikuju predloženi zakon na samoj sjednici skupštini.

Denar koji prikazuje građanina kako glasa.

Na kraju bi se pristupalo glasanju (*vocare* ili *mittere in suffragio*). Rezultat glasanja bi se javno objavio i ukoliko bi se zakonski prijedlog usvojio postajao bi *lex perlata*, urezivao bi se u bronzu, postavljao na Forumu, Kapitolu ili na nekom drugom važnijem i vidljivijem mjestu ili bi se arhivirao u erariju.

Komicijska metoda glasanja ustvari je neki vid miješanja neposredne demokratije i posrednog zastupanja. Dok je atenska eklesija odlučivala po sustavu jedan čovjek – jedan glas, u komicijskom sustavu jedna komicija (kurija, centurija ili tribus) je imala jedan glas bez obzira koliko imala potencijalnih glasača ili koliko je ljudi u njoj stvarno glasalo. U uvjetima kada je broj potencijalnih glasača mogao iznositi na stotine hiljada, komicijski način glasanja je na neki način ispravljao određene nedosljednosti funkcioniranja neposredne demokratije. Time su i udaljenije zajednice imale istu glasačku mogućnost odlučivanja, kao i zajednice gradskih tribusa.

Javni prihodi i rashodi

Od vremena Valerija državna blagajna se nalazila u hramu Saturna.[11] Javna blagajna se zvala erarij (*aerarium* = od latinske riječi *aes* u značenju bakarni novčić; puni naziv blagajne je bio *aerarium stabulum*), a postojala je i tajna riznica (*aerarium sanctum* ili *sanctius*) u koju se posezalo samo u krajnjim slučajevima nužde. Ovaj specijalni fond se prvobitno punio ratnim plijenom, a od *lex Manila* iz 357. god. p. n. e. se održavao na osnovi indirektnog poreza od 5 % na vrijednost oslobođenih robova. Glavni izvor

[11] Trezor u Saturnovom hramu na *Forum Romanum* (istočno od Kapitola) je takođe čuvao i standarde (simbole) legija, javne zakone ugravirane na bakarnim ili brončanim pločama, dekrete Senata i druge zapise i registre od državne važnosti. Tako je Saturnov hram bio i neka vrsta javne arhive.

državnih prihoda su bili neposredni porezi na osnovi imetka (*tributum ex censu*) koji su cenzori procjenjivali na osnovi izjava građana pod zakletvom (koje su se u ranijim razdobljima Rimljani pridržavali radi toga što je zakletva, kao i sam cenzus, imala i religiozni karakter). Porez su ubirali kuratori (*curatori*) i *magistri pagorum* (načelnici sela), a kasnije su to radili erarski tribuni (to su bili bolji građani, koji su birani na tu službu). U izvanrednoj situaciji je bio ubiran *tributum temerarium*, pri čemu je svako sam sebi procjenjivao imetak. Kako bi se u vanrednim i teškim okolnostima dolazilo do sredstava, kao npr. za Hanibalovog rata u Italiji, narodnim zajmom su se pokrivali javni nužni troškovi. Javne prihode bi pojačavale i dotacije bogatih pojedinaca, kao npr. kada se 242. god. p. n. e. grupa bogatih Rimljana udružila i o svome trošku sagradila 200 brodova. Država bi se i zaduživala, ali je i sama mogla biti kreditor. Prihodi su dolazili i na osnovi držanja ili zakupnine javnih zemljišta, državnih dobara, carina, državnih rudnika, indirektnih poreza (npr. na trgovinu soli). Drugi dohodci su bili i danci potčinjenih zajednica, ratni plijen, globe, ratna odšteta...itd. Od indirektnih poreza treba istaći 20-itinu vrijednosti oslobođenika kao taksa na manumisiju (*manumissio*)/oslobađanje robova. Pretpostavlja se da su državni prihodi oko 250. god. p. n. e. godišnje iznosili između 4 i 8 miliona sestercija. Kako se Republike bude širila i razvijala, povećavati će se i prihodovna strana, pa je do 150. god. p. n. e. ona iznosila 50 – 60 miliona sestercija.

Izdaci su uglavnom u ratnim troškovima, koji su bili enormni, pa u nekim troškovima kako bi funkcionirala javna uprava, bili održavani javni kultovi (npr. hranjenje kapitolinskih gusaka) i građena i održavana javna infrastruktura (javne zgrade, ceste, vodovodi, mostovi). U izdatke je išla i briga i izdržavanje stranih poslanstava, onda i pogrebi istaknutih pojedinaca, pa i podizanje spomenika. Da bi neki izdatak mogao biti legalan, potrebna je bila saglasnost javnih institucija.

S V E Ć E N I C I

Kao što je več izloženo u dijelu teksta koji je obrađivao doba kraljeva, pitanja religije nisu u Rimu bila odvojena od političkog života. Svi najviši magistrati imali su ove ili one vjerske funkcije. Svećenstvo kao stalež nije postojalo u Rimu. Svećenički kolegiji bili su magistrature svoje vrste, ali samo vjerske magistrature. Osobito značenje stekao je kolegij pontifikâ (najprije je imao tri a kasnije šest članova), kojima je na čelu stajao veliki pontifik (*pontifeks maksimus*). Ovlasti velikog pontifika bile su raznovrsne. U vjerskom pogledu on je bio neka vrsta *pater familias* čitave Rimske Države. On je vršio razne vjerske ceremonije, prisustvovao vjerskim obredima koje su vršili razni magistrati, davao savjete magistratima u svezi pitanja kulta, rukovodio kalendarom, vodio anale itd. Po svim pitanjima on se savjetovao sa kolegijem pontifika. Veliki pontifik živio je u kući koja je, po tradiciji bila dvorac Nume (*Regia*). Pontifici su postavljani putem kooptacije, a veliki pontifik, od kraja III.st. p. n. e. biran je na posebnim komicijama. Pontifik je bio tijesno povezan sa aristokracijom i zastupao njene interese, ali su kao rezultat djelatnosti

Gneja Flavija, prava pontifika su bila ponešto ograničena, a 300. god. p. n. e., po zakonu Ogulnija, pontifikat je bio otvoren i za plebejce. Ali prvi pontifik-plebejac bio je imenovan tek 252. god. p. n. e. Ostatak kraljevske vlasti zadržao se u tituli *rex sacrorum*. To je bio u prvom redu svećenik Janusa, ali je imao i druge funkcije. *Rex sacrorum* je bio podčinjen velikom pontifiku, Za tu dužnost birani su uvijek patriciji. Svećenici raznih hramova nosili su naziv flamina. Među njima osobito značenje imali su flamin Jupitera (*flamen Dialis*), flamin Marsa i flamin Kvirina (*flamen Quirinalis*). U historiji rimskih međunarodnih odnosa veliku ulogu odigrao je svećenički kolegij fecijala. On je nastao u kraljevsko doba i glavna njegova dužnost bila je čuvanje i provođenje fecijalnog prava (*ius fetiale*), pod kojim se podrazumijevao skup svih obreda i običaj koji se tiču međunarodnih odnosa. Kolegiji fecijala postojali su ne samo u Rimu, nego i u drugim srednjoitalskim gradovima. Običaji i obredi fecijalnog prava bili su zajednički Rimljanima i drugim Italicima. Fecijali su vršili dužnost poslanika, oni su vršili obrede kojim je popraćivana objava rata i sklapanje mira, i samo onda kada su ti obredi strogo izvršavani, rat je smatran pravednim (*bellum iustum*), a ugovor valjanim. Klaudijevci, sabinjanski rod, su zaslužni za uvođenje i kulta boginje Belone u Rim. Vjerojatno sabinjanskog porijekla Belona/*Bellona* je bila rimska boginja rata, usko vezana sa Marsom kao njegov pratilac (iako se ona može zvati i njegovom suprugom, kćerkom, sestrom ili kočijašem). Njen hram je izgrađen na Marsovom polju (gdje su se sastajale centurijatske komicije i skupljala vojska), van pomeriuma.

Belona se uobičajeno prikativala sa šljemom i oklopom, naoružana sa maćem i mačem i nosi štit; nekada je nosila i baklju sa krvavocrvenim plamenom. Opisuje se kao glasna i vrlo aktivna, a njoj se pripisuje nasilje, početak ratova i slanje vojnika u bitku. Njen originalni praznični dan je 3. juni. Takođe je zvana i *Bellola, Duellona* (odakle i ranija latinska riječ za rat →*duellum*), *Bellona Pulvinensis, Bellona Insulensis* (od svetilišta na jednom tibarskom ostrvu).

U njenom hramu, koji je znači bio izvan svete granice domovine, se Senat sastajao sa stranim izaslanstvima (ambasadorima), primao pobjedničke zapovjednike i tu se rat javno proglašavao i objavljivao. Iza njenog hrama je bila *columna bellica,* koja je simbolički predstavljala granicu Rima, i da bi se objavio rat jedan od svećenika fecijala je bacao koplje preko *columna bellica,* što je simboliziralo napad na stranu zemlju, odnosno javnu objavu rata. Belona je nesumnjivo izazivala ratoborno raspoloženje i najranije žrtve koje su joj se prinosile su bile ljudske. I u republikanskom sustavu veliki ugled i utjecaj su imale vestalke. Poseban kolegij svećenika, koji se sastojao isprava od dva, a počevši od IV. st. p. n. e. od deset ljudi, rukovodio je „Sibilskim knjigama”. Osim toga, postojao je i kolegij augura, svećenika-vidovnjaka. Auguri su imali određen utjecaj i na politički život, jer su se Rimljani rukovodili njihovim tumačenjima raznih gatanja i znamena kod određivanja rokova za skupštine i za kretanje u pohod. Dugo vremena auguri su birani iz redova patricija, i tek su po zakonu Ogulgija plebejci dobili pristup u kolegij augura.

Vrline starih Rimljana i *mos maiorum*

Za vrijeme građanskih ratova Kasne Republike, kaosa i sloma starog sustava vrijednosti i morala ranija razdoblja Rane i Srednje Republike su prilično idealizirana. Rimljani Rane i Srednje Republike su tako predstavljani kao antipod i totalna suprotnost izopačenim potomcima koji djeluju samodestruktivno i uništavaju Republiku. Posebno se u promociji takvog stava isticao Salustije Krisp, inače i sam aktivni učesnik stranačkih borbi i II. građanskog rata. On na sljedeći način opisuje te Rimljane starog kova, istina u idealiziranoj i pomalo nostalgičnoj:

„Nevjerovatno je kad se spomene, koliko je država stekavši slobodu (izgonom kralja Tarkvinija Oholog i uspostavom Republike op.a.) u kratko vrijeme narasla".

"...za hvalom su (Rimljani op.a.) bili pohlepni, u novcu darežljivi, željeli su veliku slavu i pošteno (stečeno op.a.) bogatstvo".

"...u miru i u ratu su se gajili dobri običaji, sloga je bila velika, a lakomost mala".

"Građani (rimski op.a.) su se međusobno takmičili u vrlini...kod kuće štedljivi, prema prijateljima vjerni. Ovim dvjema osobinama, smionošću u ratu a kad bi nastao mir pravednošću brinuli su se za sebe i za državu".

" ...Vlast su više provodili dobročinstvima negoli strahom, a kad bi pretrpjeli kakvu uvredu, više su je voljeli oprostiti negoli se za nju svetiti" .

"Oni su (Rimljani) ...domove svoje slavom kitili, a pobijeđenima nisu otimali ništa negoli samovolju da čine nepravdu".

"...kod kuće radinost, vani pravedna vlast, duh slobodan u odlučivanju, niti grijehu niti požudi podložni".

Salustije je želio da ovim izrazima, a vođen sopstvenom političkom agendom, oslika taj rimski duh koji je bio tvorac Republike i Imperije. Genije seljačkog, rimskog naroda uz navedene kvalitete, posjedovao je i odgovornost, ozbiljnost, upornost, izdržljivost, prkos i energičnost ali i onu crtu koju nisu imali Atenjani i Spartanci, a koja se izražavala u smislu za red i organizaciju, a koja je bila, *conditio sine que non* stvaranja Rimske države i njene moći. Ali sa agrarnom krizom koja će se poput bolesti raširiti rimskim svijetom za vrijeme posljednjih decenija Srednje Republike, ove vrijednosti će se naći u opasnosti da budu istisnute od strane pohlepnog žara.

Način života i odnosa prema okolini i prilikama, a koje ističe Svetonije, su ustvari rezultat nečega što se nazivalo *mos maiorum* („običaji predaka"). Riječ je o nepisanom kodeksu iz kojeg su drevni Rimljani izvodili društvene, moralne i vrijednosne norme. To je bila srž rimskog tradicionalizma u kasnijim historijskim epohama rimskog svijeta. Ipak i bez obzira na želje tradicionalista, pošto „običaji predaka" nisu bili zapisani, moralo je doći i do njihovih transformiranja i prilagođavanja u skladu sa protokom vremena. Borba za „običaje predake" je često bila i fraza političke borbe za Republike, kao i ideološkog opravdanja uvođenja principata. Bez obzira na promjene načina života rimskog svijeta

koje su ih postupno potiskivale iz faktičkog ophođenja, „običaji predaka” su ostali sve do kraja rimskog svijeta bar ideal moralno – vrijednosnog sustava. Sa gašenjem klasičnog rimskog svijeta i nastankom kršćanskog svijeta, nestao je i ovaj nepisani kodeks (smatran inferiornim u odnosu na otkrovenje) i razvio se novi moralno – vrijednosni i društveni sustav.

Taj sustav „običaja predaka” se izražavao kroz obimnu seriju pojmova koji se ne mogu jednostavno i jednoznačno prevesti jer u sebi imaju široku sadržinu. Pojedini od tih pojmova su postali i personificirana božanstva. Načelno gledano ta serija pojmova „vrlina” se dijelila na one koji se odnose na pojedinca i one koje se odnose na zajednicu, odnosno Republiku. Pojmovi „vrlina” su se često prikazivali i na novcu kao propagandno – ideološko sredstvo za promociju rimskog načina života i rimskog vrijednosnog i moralnog sustava.

Privatne „vrline” su :

Comitas → humor, jednostavnost ophođenja, ljubaznost, otvorenost i prijaznost.

Firmitas→ žilavost, upornost, snaga uma, sposobnost da se drži vlastite svrhe.

Frugalitas→ ekonomičnost i štedljivost, ali bez škrtosti.

Honestas→respektabilnost u društvu, iskrenost.

Humanitas→čovječnost, učenje, kulturizacija, rafiniranost.

Industria→ radinost, marljivost.

Prudentia→ razboritost, mudrost, pronicljivost i osobna diskrecija.

Salubritas→ zdravlje i čistoća.

Severitas→odlučnost, izdrljivost.

Veritas→istinitost, poštenje u radu sa drugima.

Religio Cultus→ veza između bogova i smrtnika, izvođena u tradicionalnim religijskim ceremonijama kako bi se održavao *pax deorum*. *Cultus*→ je bio aktivno i pravilno održavanje rituala.

Disciplina→ pridržavanje zakona i pravila i u vojsci i u civilnom životu, vezano je za obuku, edukaciju, trening i samokontrolu.

Gravitas→ je dostojanstvo, snaga samokontrole pred bilo kakvim izazovima, ozbiljnost i odgovornost. *Constantia*→ postojanost i ustrajnost, što podrazumijeva i čvrstoću karaktera.

Dignitas → je podrazumijevao vrijednost, čast i samopoštovanje.

Auctoritas→ je podrazumijevao i prestiž i poštovanje, neka vrsta visokog društvenog i javnog autoriteta koji se sticao nakon što bi pojedinac ispunjavao sve druge navedene vrline.

Javne „vrline” su :

Abundantia→ je ideal da zajednica mora imati dovoljno hrane i drugih esencijalnih resursa za sve segmente društva.

Aequitas→ pravednost u odnosu vlasti naroda, ali i unutar same vlasti i unutar samog naroda.

Bonus Eventus→ Sjećanje na važne i dobre događaje.

Concordia→ harmonija među rimskim narodom i između rimskog naroda i drugih naroda i zajednica.

Felicitas→proslava najboljih i najsretnijih aspekata rimskog društva.

Fortuna→sreća rimskog društva, naroda i države.

Genius→ poštovanje „duha Rima”.

Hilaritas→radost, veselje, izražavanje sretnih vremena,

Justitia→pravda u zakonima i vlasti.

Laetitia→neka vrsta osjećaja zahvalnosti, često u slučaju rješavanja krize.

Liberalitas→plemenitost, darežljivost države.

Libertas→sloboda.

Nobilitas→plemenito djelovanje u javnom životu.

Ops→ prosperitet rimskog svijeta.

Patientia→izdržljivost, sposobnost prebrođavanja kriza.

Pax→mir.

Providentia→sudbinsko veliko predodređenje rimskog svijeta.

Pudicita→čistoća u javnom radu, nekorumptivnost.

Salus→briga za javno zdravlje.

Securitas→sigurnost koju donosi odgovorna i efikasna vlast.

Spes→ nada, posebno u teškim vremenima.

Uberitas→plodnost, posebno u poljoprivrednoj sferi.

Virtus: "Hrabrost" Posebno lidera unutar društva i vlade.

I privatne i javne „vrline” :

Virtus→ ideal istinskog rimskog građanina. Lucilije raspravlja u svome djelu o pojmu *virtus*, smatrajući da je to čovjekovo razlučivanje šta je dobro, šta je zlo, šta je nepotrebno, šta je sramotno, šta je nečasno. Pod ovim pojmom se nekada podrazumijevala i hrabrost, muškost, izvrsnost. U javnoj sferi to je podrazumijevalo hrabrost državnih dužnosnika i društvenih uglednika.

Clementia →milostivost, blagost, nježnost koju pokazuje i pojedinac (prema drugim ljudima) i država (prema drugim zajednicama).

Fides → povjerenje, dobra vjera, vjernost, pouzdanost, vjerodostojnost. U uvjetima nepisanih dogovora, ova vrlina se smatrala veoma bitnom. Ove osobine su se prenosile i na javne poslove. *Fides* je bila i personificirana boginja, sa hramom na Kapitolu od cc. 254. god. p. n. e.

Pietas→ poštovanje, pobožnost, odgovornost prema bogovima, domovini, roditeljima i djeci, familiji u cjelini, svojim pretcima i svojim nasljednicima, i svome agnatima i kognatima i pojedinca i zajednice. I *Pietas* je bila personificirana boginja sa hramom posvećenoj njoj 181. god. p. n. e. (gradnja je počela deset godina ranije).

Mnoge od ovih vrlina će propagirati i princeps Marko Aurelije.

IZBIJANJE RIMA NA POZORNICU MEDITERANSKE POLITIKE

264. god. p. n. e. (ili konzulske godine Apija Klaudija Kaudeksa/*Appius Claudius Caudex* i Marka Fulvija Flaka/*Marcus Fulvius Flaccus* ili 489. god. od osnivanja Grada/AUC = *anno urbe condita* po Varonovoj eri) je ključna za rimsku i svjetsku historiju. Tada je započeo period punskih ratova. kako su ih zvali Rimljani (*Bella Punica* ili *Poenica* proizlazi iz latinske riječi *Punicus* (ili *Poenicus*) što je označavalo Kartaginjanina kao referenca na njihovo feničko porijeklo (na latinskom *Phoenicia* = Fenikija). U tome razdoblju se Rimska Republika (*Res Publica Romana*) iz regionalne, lokalne sile preobrazila u silu koja je hegemon tadašnjeg mediteranskog svijeta, odnosno transformira se u dugovječnu imperiju. I tako je ova godina jedan od temeljnih vremenskih međaša (odrednica) u razvitku ljudske historije (poglavito one sa zapada starog svijeta). Tada je započela skoro jedno stoljeće duga borba za gospodstvo nad središnjim i zapadnim Mediteranom između Rimske Republike i Kartaginske Države (isto sa republikanskom

sustavom). U samom početku riječ je o različitim etničkim i jezičnim kompleksima (Rim je indoeuropski, italski, latinski, a Kartagina je semitska, feničanska), kulturnim zajednicama (Rim je otvoren prema etrurskom i grčko – helenističkom nasljeđu sa dosta i originalnih italskih osobenosti, dok je Kartagina zasnovana na dugomilenijumskoj civilizacijskoj tradiciji blisko i srednjoistočnih kultura sa starosjedilačkim hamitsko – berberskim primjesama), ekonomijama (Kartagina je pomorska i trgovačka sila, dok je tadašnji Rim primarno orijentiran na kopno i poljoprivredu). Međutim, bez obzira na ove različitosti te dvije sile, jedna tek rođena kao što je Rimska Republika koja se dosada dokazivala samo na regionalnom i lokalnom nivou, i jedne koja je već stoljećima aktivni sudionik na pozornici mediteranske visoke politike. A povod za njihov sukob je bio banalan, kao što su to uostalom u većini slučajeva i bili povodi za velike prijelomne svjetske historijske događaje i procese.

Kartagina

Kartagina je bila jedna ekonomski vrlo stabilna i bogata grad – država koja je bazirala svoj razvitak na pomorstvu, trgovini i visoko profitabilnim i kvalitetnim kulturama. Na osnovi antičke tradicije nastala je 814. god. p. n. e. kada je bila osnovana od strane feničanskih kolonista iz grada Tira (radi toga je i dobila ime Novi Grad/Qart-hadasht, u odnosu na Tir, koji je bio stari grad), sa libanske obale, pod vodstvom kraljice Elishat (grecizirano kao Elissa, a kod Rimljana poznate kao Didona), sestre tirskog kralja Pigmaliona. Prva interakcija između hamitskih starosjedilaca i prvog vala semitskih doseljenika (prvi je feničanski, a drugi je bio onaj arapski) je vezana za mit koji govori o osnivanju Kartagine. Zbog razmirica sa bratom Pigmalionom, njegova starija sestra Didona napustila je Tir sa nizom uglednim porodica i velikim brojem naseljenika i iskrcala se na obale Tunisa, i to na mjestu gdje se pružala mogućnost za izgradnju jedne pogodne luku. Didona zamoli i dobi od starosjedilaca toliko zemlje, koliko se može pokriti volovskom kozom. Ali lukava Didona razreže kožu na usko remenje, kojim uhvati velik komad zemlje, gdje se sazida tvrđava Byrsa, oko koje se za kratko vrijeme podigne Novi Grad ili Kartagina.

Poduzetni semitski[12] Feničani (koji su pretci današnjih Libanaca) su bili jedan od najvažnijih naroda i kulturnih zajednica tadašnjeg poznatog svijeta. Zahvaljujući njima, pismenost na bazi alfabeta se ponovo javila u egejskom svijetu, da bi preko grčkih kolonija u Italiji se raširila u etrursko – italsko –rimskom podneblju. Poduzetni semitski Feničani, kao odlični pomorci i trgovci, su imali kolonije širom Mediterana (posebice u sjevernoj Africi istočno od Kirenajke, južnoj Iberiji, Sardiniji, zapadnoj Siciliji, Kipru), pa je pored Kartagine potrebno spomenuti i Hadrumentum, Hippo, Tapsus, Utiku, Cirtu,

[12] Doprinos semitskog etničkog kompleksa razvitku čovječanstva je izniman, i to ne samo u religioznom aspektu (i to u vidu abrahamskih religija kako se to danas poglavito smatra). Nalazeći se između sumerske i egipatske civilizacije oni su vrlo brzo prihvatali njihove tekovine i dalje ih razvijali u vidu akadske, kaananske(kojoj kao podgrupa pripada i feničanska), babiblonske, asirske civilizacija. Danas semitski etnički i jezički kompleks predstavljaju tri glavne skupine : arapska, hebrejska i amharska (etiopska).

Leptis Magnu, Tingis, Lilibej, Karalis, Gades, Malaka, Abdera itd... Feničanska pomorska i trgovačka aktivnost protezala se na jednom širokom prostoru od Kornvala (gdje su bili rudnici dragocjenog kalaja) u današnjoj južnoj Engleskoj, pa sve do malabarske obale (izvori začina, dragog kamenja) u Indiji. Kao glavni nosioci posredničke trgovine, kartaginski trgovci dovozili su u zapadne i istočne luke Sredozemnog mora kalaj i cink iz Britanije, zlato i slonovu kost iz afričkih područja, kovine sa Sardinije i iz Španjolske, jantar iz sjevernih zemlja, robove iz raznih područja i drugu najraznovrsniju robu. Feničanski moreplovci su po nalogu egipatskog faraona Nekaa II. iz XXVI. dinastije oko 600. god. p. n. e. oplovili Afriku i vratili se kroz Herkulove stubove (današnji Gibraltarski prolaz) nakon 3 godine.[13] Do velike grčke kolonizacije, feničanski gradovi – metropole (Tir, Sidon i Biblos) i niz kolonija su držali trgovački i pomorski monopol na Mediteranu već stoljećima. I pored snažnog trgovačkog i pomorskog prisustva, Feničani nisu uspjeli stvoriti jedinstveno pomorsko carstvo u državotvornoj formi i ostali su načelno rascijepljeni na zonu istočnog Mediterana (uključujući i područje domovine) i zonu zapadnog Mediterana. Njihova domovina na obalama Levanta (kaanansko – feničanska obala) je bila izložena upadima hebrejskih plemena i mijenjala je okvire kraljevstava i carstava u koje je ulazila (asirsko, novobabilonsko, perzijsko, i na kraju grčko – makedonsko, odnosno seleukidsko - helenističko). Utika, najstarija feničanska kolonija u Africi, izgubila je svoj prijašnji značaj i potpala pod vlast Kartagine, kojoj su se podčinili i drugi fenički gradovi na sjevernoafričkoj obali. Malo pomalo Kartagina je proširila svoj utjecaj i na druga područja zapadnog dijela Sredozemnog mora (uključujući i Baleare i Maltu). I tako se Kartagina uspjela nametnuti kao hegemon nizu feničanskih kolonija u sjevernoj Africi i stvoriti svoju politički – interesnu i gospodarsku sferu na Zapadnom i dijelu središnjeg Mediterana, koju je vrlo ljubomorno čuvala (po geografu Eratostenu Kartaginjani su svakoga mornara – stranca koji bi plovio za Sardiniju ili Gades u južnoj Iberiji bacali u more). Pojava grčkih kolonija je prilično naškodila feničanskom monopolu na Mediteranu, radi čega su grčke kolonije (predvođene Masilijom i Sirakuzom) bile kontinuirani protivnik Kartagini. Sicilija je bila glavno bojište i pet puta su Kartaginjani nastojali da pobijede sicilske Grke, ali su uvijek bili suzbijani od strane grčko sicilskih i sirakuških tirana ili grčkih vojskovođa, državnika i kraljeva sa Balkana (480. god. p. n. e. od strane Gelona i bitka kod Himere; početkom IV. st. p. n. e. od strane Dionizija Starijeg; 340. god. p. n. e. od strane Timoleona i bitka kod rijeke Krimisus; 278. god. p. n. e. od strane Pira)

Kartagina i druge feničanske kolonije (pod njenom hegemonijom) su u svome dubljem kontinentalnom zaleđu graničile sa zemljama koje su naseljavale zajednice hamitsko – berbersko – maurskog porijekla (koji su starosjedioci sjeverne Afrike), od kojih su najvažnije Numidija (tada se sastojala od dvije kraljevine) i Mauritanija. Sa ovim

[13] Sami Kartaginjani su dolazili do „Krokodilske rijeke", današnji Senegal.

zemljama, posebno sa Numidijom, Kartagina i drugi feničanski gradovi su imali odnose promjenljive prirode. Kartaginjani, odnosno fenički doseljenici su iz redova hamitskih starosjedilaca uzimali plaćenike (poglavito njihovu konjicu) za svoje ratove sa grčkim kolonijama i kasnije Rimskom Republikom, ali su ih koristili i kao zavisne seljake (felahe). Na svoje hamitske susjede Kartagina i ostale feničanske kolonije su imale i veliki kulturni utjecaj, pa je feničanski jezik i pismo postalo udomaćeno na dvorovima numidskih i drugih berbersko – maurskih kraljeva i velikaša.

Kartaginjani su kao razvijena robno – novčana privreda zasnovana na trgovini i visoko profitabilnim kulturama ali i značajnim prinosima žitarica (Kartagina, kao i drugi feničanski gradovi na sjeverozapadnoj afričkoj obali, je ležala na iznimno plodnom tlu) imali i veliki broj robova, pa su u odnosu na tadašnju Rimsku Republiku predstavljali pravo robovlasničko društvo, pa je znatan dio zemljišta kartaginskih zemljoposjednika bio obrađivan od strane robova. Kartaginjani su prvi primijenili u velikim razmjerima rad robova u poljoprivredi i stvorili metode za raznoliko korištenje robovskog rada. Kod njih se pojavila specijalna literatura posvećena agronomskim pitanjima. Osobitu popularnost uživao je rad Magona, koji je bio preveden na grčki, a zatim i na latinski jezik.

Aristotel (koji je umro 50 godina prije I. punskog rata) je kartaginsko ustavno uređenje označio kao prijelaz iz monarhijskog u aristokratski. Na čelu Kartaginske države su stajala dvojica sufeta/sudaca (šofetim), koje je birala narodna skupština i po čijim je imenima nazivana godina, ali je najviša vlast bila u rukama aristokratskog Vijeća, koje se sastojalo od 30 ljudi. Postojale su i druge ustanove, od kojih je naročit značaj imao kontrolni organ – vijeće stočetvorice (104), koje je podsjećalo na spartanske efore i bilo vrlo moćna politička institucija. Narodna skupština, koja je birala službene osobe, nije imala politički značaj. Čitavom politikom, kako vanjskom tako i unutarnjom, rukovodila je plutokracija/ πλουτοκρατία (vladavina bogatih). Aristotel, koji je opisao kartaginsko političko uređenje, ističe da se u Kartagi bogatstvo cijeni više od vrline. Pošto se kartaginska plutokratija plašila da se močna i bogata porodica Mago ne izdigne do kraljevske časti, oko sredine V. st. p. n. e. izmijenjen je ustavni poredak. Kartaginsko uređenje je bilo tako udešeno da je sva vlast bila u rukama tog oligarhijsko – plutokratskog sloja, a interesi države su se praktično izjednačili sa njegovim, poglavito poslovnim, interesima. Obični kartaginski građani (koji nisu imali pravo ni obavezu da služe vojsku) nisu imali velikih prava u odlučivanju. Kod naimenovanja vrhovnih vojnih starješina pitala se narodna skupština, ali su ipak oligarhija i vijeće odlučivali. Demokratska opozicija je bila nemočna i slaba, i tek nakon II. punskog rata Hanibal je predlagao određene reforme.

Za razliku od rimsko – republikanske građanske milicije, kartaginska vojska bila je plaćenička i sastojala se od najraznovrsnijih elemenata. U njoj su služili Libijci, Kelti, Italici, Grci. Jedinicama su ponekad zapovijedali istaknuti Kartaginjani (koji su znali pokazivati iznimna strateška i taktička umijeća), a ponekad plaćenički zapovjednici.

Nekada se događalo da su kartaginske vojskovođe djelovale nezavisno od vladajuće oligarhije i da su s njom dolazile u sukob.

Kartaginska religija je nastavljala tradicije Feničana, i u njoj je bilo mnogo arhaičnog, sve do ljudskih žrtava, prinošenih u čast boga rata Moloha. Glavna božanstva bili su bog neba Baal i boginja mjeseca Tanit. Njihovi svećenici i svećenice bili su članovi istaknutih kartaginskih obitelji. U području umjetnosti i arhitekture Kartaginjani nisu stvorili ništa samostalno. Za njih je karakteristično eklektičko miješanje grčkih i istočnih uzora.

Odnos Rima i Kartagine

Prvi ugovor Rima sa Kartagom Polibije stavlja na sami kraj VI. st. p. n. e. u prvu godinu Republike, ali je potpuno moguće da on pada u kasnije vrijeme. Drugi ugovor zaključen je 348. god. p. n. e., a treći 279. god. p. n. e., za vrijeme rata sa Pirom. Rani ugovori regulirali su pitanja koja su uglavnom bila u svezi s trgovinom i pomorstvom, dok je ugovor iz 279. god. p. n. e. predstavljao savezništvo u ratu protiv Pira. Samim tim je jasno da Rimljani i Kartaginjani nisu imali ni interesa ni potrebe za sukobljavanjem, međutim takvo stanje se naglo promijenilo nakon što su Rimljani nametnuli vlast grčkim kolonijama u južnoj Italiji, čime su praktično naslijedili i grčko višestoljetno suparništvo sa Kartaginom. Izbivši na krajnji jug apeninskog poluotoka, rimski imperij se morao direktno suočiti sa kartaginskim pozicijama na Siciliji i grčkom – sirakuškom državom, i tako biti upleten u splet okolnosti (odnosno u do tada nerazmršen čvor sicilskih poslova) koji je rezultirao punskim ratovima. Kartagina je uvijek imala primarne i dosta snažne interese na Siciliji i jednostavno nije mogla dopustiti da se neko novi pojavi na tome otoku, a stalno su pokušavali da se prošire na čitav otok ili da ga bar stave pod svoj utjecaj. Nakon Pirovog povlaćenja sa Sicilije i Italije Kartaginjani su uspjeli proširiti svoju vlast na Siciliji a postala je neosporni gospodar Zapadnog Mediterana. Ali na Siciliji su se još uvijek držali grčki gradovi. Sredinom šezdesetih godina III. st. p. n. e. u Sirakuzi je vladao tiranin Hijeron II., koji je uzeo titulu kralja i sebi postavio za cilj obnavljanje grčke moći na Siciliji.

Povod ratu

Na sicilskoj Mesani su kampanski plaćenici, koji su sebe nazivali sinovima Marsa ili Mamertincima, oko 284. god. p. n. e. uzurpirali vlast (muške građane su smaknuli ili protjerali, dok su njihove žene, djecu i kuće porazdijelili međusobom) i počeli napadati susjedne gradove i zajednice. Hijeron II., koji se učvrstio u Sirakuzi, krenuo je protiv Mamertinaca, izvojevao veliku pobjedu i opsjeo Mesanu, skoro u isto vrijeme kada su se Rimljani razračunali sa vjerolomnim garnizonom u Regiju (koji je na sličan način, kao Mamertinci u Mesani, bio uzurpirao vlast i imovinu u Regiju). Pošto je opsjedanje trajalo već nekoliko godina, Mamertinci su se ili morali predati, ili zatražiti pomoć od Rimljana ili Kartaginjana. Jedna prokartaginska frakcija ove razbojničke družine se obratila Kartagini za pomoć nudeći se u savez sa njom i prepuštajući joj mesansku utvrdu. Druga frakcija je poslala izaslanstvo u Rim, i pozivajući se na „krvno” (etničko i narodnosno)

srodstvo, tražila pomoć od Rimske Republike nudeći se u savez sa Rimom. Kada su poslanici Mamertinaca došli pred rimski senat, bio je to moment koji se duboko zasjekao u svjetsku historiju. Rimskim senatorima se bilo teško odlučiti šta da se radi. Hijeron je bio njihov saveznik, a sa druge strane tek što su bili pobijedili i kaznili odmetnute plaćenike u Regiju (koji je bio pod rimskom zaštitom, pa su Rimljani svojoj obavezom i čašću smatrali da se radikalno obračunaju sa banditskim preuzimanjem grada, dok je Mesana bila izvan obujma rimskog imperija i saveza), sada bi stupili u savez sa isto tako razbojničkom vojskom (koja je bila u savezništvu sa buntovnicima u Regiju), što je nesumnjivo vrijeđalo moral, pravednost i čast Rimljana i njihovih saveznika. Međutim, moralna načela su bila u sukobu sa činjenicom da je Kartagina, nakon odlaska Pira zavladala nad zapadnim Mediteranom, i jednostavno se nije smjelo dozvoliti da Kartagina bude ta koja će se umiješati u zbivanja oko Mesane, i preuzeti kontrolu nad ovim gradom, koji samo uski tjesnac dijeli od italijanskog kopna. Ako bi preuzeli Mesanu, onda bi i najveći dio Sicilije stavili konačno pod svoju kontrolu, pa bi vjerojatno i samostalnost Sirakuze došla u pitanje, a nesumnjivo bi bile ugrožene i pozicije rimske hegemonije u južnoj Italiji.

Sicilija je praktični produžetak Apeninskog poluotoka prema Tunisu, odnosno sjevernoj Africi. Ona to nije bila samo u zemljopisnom, nego i u kulturološkom, etničkom, političkom i ekonomskom smislu. Ta uloga Sicilije kao mosta nije se ogledala samo u antičkom periodu, nego praktično kroz sva historijska razdoblja (mnogo je doprinijela buđenju kulture u srednjem vijeku). Sicilija je bila iznimno plodna (kao žitnica) zemlja, pa je i radi toga bila privlačna naseljenicima i kolonistima koji su dolazili širom mediteranskih zemalja. U etničkom pogledu, postojale su tri načelno starosjedilačke skupine : istočni dio Sicilije su zauzimali indoeuropski Sikuli (*Siculi*), po kojima je Sicilija i dobila ime. Sikuli su bili po etničkom i kulturološkom porijeklu slični Italicima, posebno latinsko – faličkoj skupini i vjerojatno su na Siciliju došli (kao najmlađi stratum od tri sicilijanska etnikuma) iz južne Italije potisnuti od strane sabelskih zajednica (možda u XI. st. p. n. e.). Na manjem dijelu zapadne i jugozapadne Sicilije živjeli su Sikani, dok su na krajnjem zapadu živjeli neindoeuropski Elimi, kao vjerojatni stariji etnički stratum i od Sikana i od Sikula. Zbog svoga strateškog položaja i bogatstava Sicilija je bila izložena i kolonizaciji Feničana (odnosno Kartaginjani) i Grka, od kojih su ovi prvo spomenuti i ranije došli. Centar sicilijanskih Grka je bila Sirakuza, veliki i snažan grad sa dugovjekim kontinuitetom, u unutrašnjosti Sicilije nalazio se grad Ena, koja je nazvana „*umbilicus Siciliae*“ (pupak Sicilije). Najjače uporište Kartaginjana bio je Lilibej na zapadu otoka.

Sa druge strane uplitanje Rimske Republike u sicilska zbivanja bi označilo i prvu rimsku prekomorsku intervenciju, u čemu jednostavno oni nisu imali iskustva (u odnosu na Kartaginu, Rimljani su raspolagali sa slabim pomorskim snagama). Suočen sa teškim izborom, Rimski Senat se kolebao i nije donio određenu odluku. Ali su komicije, priznavši Mamertince za rimske sunarodnike, odlučile da im se pruži pomoć i tako su uzeli u zaštitu i savez zloglasne Mamertince. Na odluku komicija utjecali su bez sumnje predstavnici senatorskih obitelji, koje su bile povezane sa sabelskim plemenima, srodnim Mamertincima, a tako isto i sa trgovačkim grčkim gradovima (npr. Atiliji, koji su vodili porijeklo iz Kampanije, i Otaciliji – od sabelskih plemena).

Rimljani poslaše poslanike u Kartaginu, da vide namjere Kartagine. Međutim dok su se Rimljani spremali da pomognu Mamertincima, javljeno im je da je prokartaginska frakcija kod Mamertinaca pozvala Kartaginjane i da je u mesanskoj luci kartaginsko brodovlje, a u tvrđavi kartaginska posada, i jedno i drugo pod zapovjedništvom Hanona. Rimski zapovjednik Gaj Klaudije se uspio u proljeće 264. god. p. n. e. iskrcati na mesenskom području, zauzeti Mesanu i zarobiti Hanona koji je onda sa posadom napustio Mesanu. Hanon je okrivljen za gubitak Mesane i u Kartagini je kaznu bio razapet na krst. Taj čin je označio početak I. punskog rata.

I.punski rat od 264. do 241. god. p. n. e.

Rimljani se na početku rata nisu suočili u ratu samo sa Kartaginjanima, nego i sa Hijeronom iz Sirakuze, koji je sklopio savez sa Kartaginom i napao Mesenu sa juga (dok su Kartaginjani napadali sa sjevera). Mesana se našla praktično opkoljena, ali je Apije Klaudije Kaudeks uspio koristeći tamnu noć pređe sa trupama iz Regija na Siciliju i odbije Kartaginjane i Sirakužane od Mesane. Iduće godine nova konzulska vojska pobijedi i Kartaginjane i Sirakužane (konzul Marko Valerij Maksim u čast ove pobjede dobio je nadimak Mesala/*Messala* koji je prenesen i na njegove biološke i adoptivne potomke). Rimljani su opkolili Sirakuzu, što je navelo mnoge grčke gradove da pređu na rimsku stranu, a i Hijeron je bio prisiljen sa Rimom sklopiti mirovni ugovor, po kome je morao vratiti zarobljenike i platiti sto talenata u srebru. Hieron je ostao vjeran i postojan saveznik Rimljana, a to je bilo vrlo znamenito, jer Mesana i Sirakuza sa svojim zemljištem vrijede koliko polovina Sicilije s vojničkoga gledista. Tim se neizmjerno olakšao Rimljanima dolazak na Siciliju, a i trosak sa vojskom se umanjio. Mir i savez sa Hijeronom olakšali su daljnje vođenje rata, jer su sada Rimljani dobivali hranu za svoje legije na licu mjesta. Nakon šestomjesečne opsade 262. god. p. n. e. Rimljani su zauzeli grad Agrigent – jedan od najsnažnijih sicilskih centara. Rimljanima je u ruke pao veliki plijen, 25 000 zarobljenika prodano je u ropstvo. Rimljani su zahvaljujući kvaliteti svoje pješadije uspjeli praktično da Siciliju stave pod svoj nadzor izuzev nekih kartaginskih pozicija na krajnjem zapadu.

Ali su uspjesi na Siciliji bili paralizirani akcijama tada iskusne, brojne i snažne kartaginske mornarice, koja je gospodarila morem i mogla nesmetano napadati italske obale. Republika je imala i po kvaliteti i po kvantitetu slabu mornaricu u odnosu na onu sa kojom je raspolagala Kartagina. Rimljani su imali brodove tipa trirema („Trojka”) i pentekontera, tj. sa tri klupe i po pedeset veslaća, dok su Kartaginjani imali tetrere („Četvorka”; grčki : τετρήρης, latinski : *quadriremis*) i pentere („Petica”; grčki : πεντήρης, latinski : *quinqueremis*/kvinkvereme). U ovo rano doba rata rimsko – italski savez se morao oslanjati na brodove grčkih apoikia u Italiji kao što su Tarent, Lokri, Eleja i Neapolis.

Oslanjanje samo na kopnenu armiju nije moglo donijeti pobjedu rimsko – italskom savezu, i postalo je ubrzo jasno da je bila potrebno podizanje snažne i brojne ratne

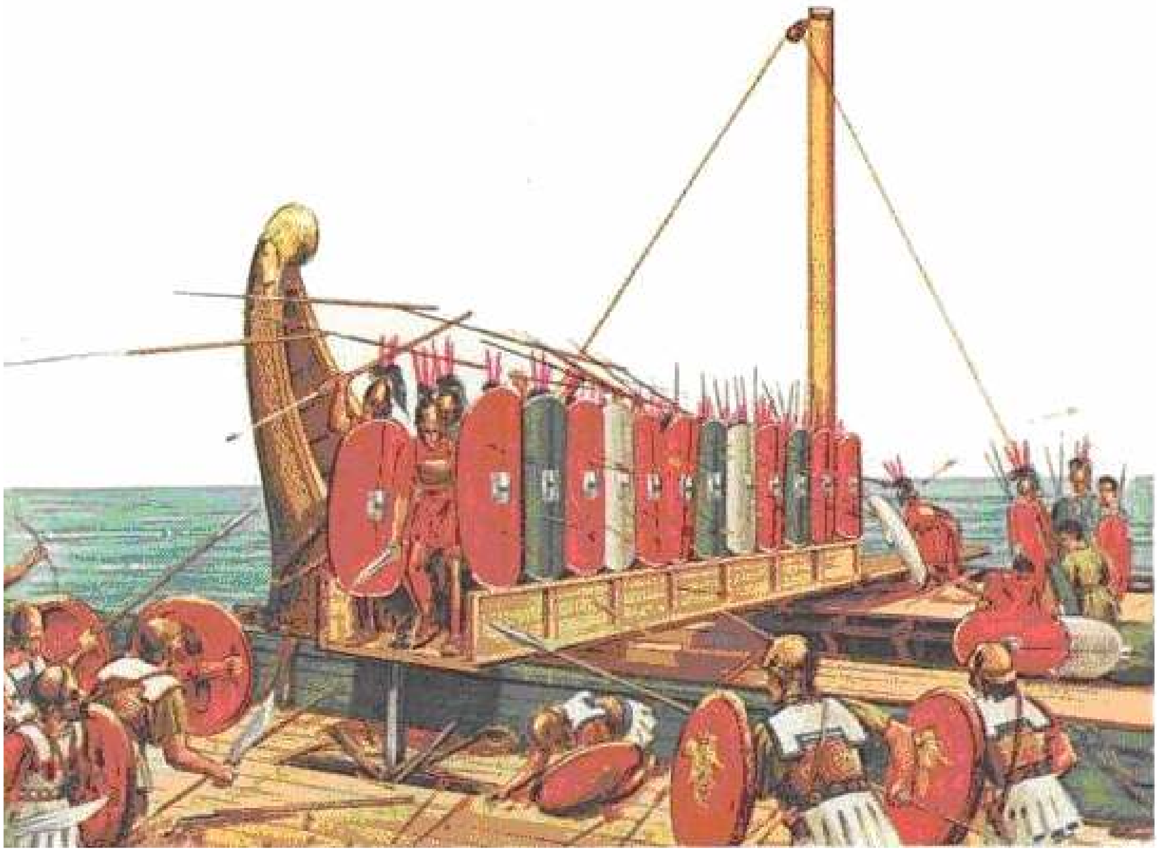
mornarice koja bi mogla ne samo parirati, nego se i nametnuti kartaginskoj pomorskoj moći. Prvo je Senat donio odluku da se sagradi 100 pentera/kvinkverema i još 20 trirema. Ali po Polibiju brodograditelji su bili potpuno nevješti u građenju pentera jer se tada u Italiji niko nije služio tim tipom brodova, pa im je to neiskustvo zadavalo dosta problema. Ali rimski poslovični genij praktičnosti i snalažljivosti se i na ovom mjestu pokazao u svome punom elementu. Po istom historičaru, prilikom prvog prelaza rimskih trupa u Mesenu, kada je kartaginska mornarica isplovila protiv njih, jedna kartaginska pentera se nasukala i tako pala u ruku Rimljanima. Taj im je brod tada poslužio kao model i prema njemu su sagradili čitavu flotu. Ustvari, oni su tu nasukanu penteru rastavili, vidjeli od čega se sastoji i kako funkcionira i onda na osnovi ovog uzorka za dva mjeseca, na osnovi odluke Senata sagradili flotu. „Petica" je postala i osnovna sastavnica ratnih flota u punskim ratovima. Polibije na ovom mjestu ističe i iznimnu odvažnost i nevjerojatnu smjelost Rimljana koji su : „... smjelo ušli u ovaj poduhvat, i prije nego što su se uopće ogledali na moru, odmah su napali Kartaginjane, narod koji neprikosnoveno vlada morem."

Prvom pravom ratnom mornaricom Republike su zapovijedali viši magistrati. Pošto oni nisu imali skoro nikakvo pomorsko iskustvo, morali su se oslanjati na niže časnike, koji su uglavnom dolazili iz redova južnoitalskih Grka. Oslanjanje na grčke mornaričke časnike je postala uobičajena praksa i u narednim stoljećima, pa ne treba da čudi i direktna adopcija mnogih grčkih mornaričkih termina. Čim je brodovlje bilo pripremljeno, isplovi rimska mornarica pod konzulom Gnejom Kornelijem Scipionom (na kopnu je operacije vodio drugi konzul Gaj Duilije). Ali pokazalo se rimsko i italsko neiskustvo u pomorskim bitkama i kod Liparskih otoka, odnosno pred njihovim glavnim gradom, je novoformirana mornarica poražena, radi čega je i konzul Scipion dobio nadimak „lude" (*Asinus*). Ali Rimljani Srednje Republike ne bi bili veliki narod da su lako odustajali. Poučeni iskustvom, odlučili su da promijene taktiku, odnosno da kopneni vid borbe (u kome su bili izvrsni) prenesu na pomorski. Radi toga konzul Duilije dođe na misao "letecih mostova" (*manus ferrea*) na prednoj strani (pramcu) broda, koji su se mogli spuštati po volji i naprijed i na obje strane. Taj most je imao veliki, masivni i oštri željezni šiljak, koji se okretao oko katarke. Zbog toga oštrog kljuna čitava mašina je dobila naziv *corvus* ("vrana" ili "gavran") ili *harpago* (možda tačnije drevno ime). Čim bi takav most pao na neprijateljski brod, zapriječio bi veslanje, a rimska mornarička pješadija (praktično novi rod vojske = marinci u modernom smislu) bi preko mosta prelazila i kao na kopnu se borila sa slabo za tu borbu pripremljenim neprijateljskim mornarima. Tako su vješti Rimljani svoju slabost uspješno pretvorili u svoju prednost.

Naravno i upotreba *corvusa* je imala svojih nedostataka. On je bio veoma težak pa je narušavao stabilnost kvinkvereme (koja je bila jedina dovoljno teška i snažna da ga je mogla imati na sebi). Corvus se nije mogao koristiti ni na uzburkanom moru, pošto je za njegovo postavljanje i prebacivanje trupa bila potrebna stabilna veza. Ti su nedostatci vjerojatno doprinijeli, da kada su posade ratne mornarice Republike postale iskusnije, da dođe do napuštanja upotrebe *corvusa* do kraja I. punskog rata. On se ne spominje u vrelima nakon bitke kod Eknoma i bitka kod Egatskih otoka se možda vodila bez njega.

Ilustracija koja prikazuje rimsku kvinkveremu iz vremena punskih ratova, sa *corvus* na prednjoj strani. Ovaj tip broda je imao posadu 420 ljudi i to od 300 veslaća i 120 vojnika – marinaca. Na njoj se nalazio i određen broj mornara. Jedro i jarbol su spušteni, i obavljaju se pripreme za bitku. Ilustracija preuzeta iz Connolly, 1991:17.

Ilustracija koja prikazuje napad rimske mornarične pješadije na suparnički brod, preko *corvusa.* Marinci su prelazili u grupama po dvojica, zaštićeni štitovima i drvenim poprečnim zidovima visokim do koljena. Most se inače mogao okretati oko pramčevog jarbola, pa se sa njim moglo i manevrirati. Inače je glavno oružje brodova u klasičnoj antici bio "ovan" (zašiljeni dio na vrhu broda = *rostra*, odakle i naziva *navis rostrata* za ratni brod) koji se koristio za razbijanje brodskog trupa. Ali za njegovo efikasno dejstvo bila je potrebna iskusna i vješta posada, kao i brz i pokretljiv brod. Ali kako su se povećavali i sofisticirali brodovi, na njih su se smještale i mašine za izbacivanje projektila. To je dovelo i do promjene pomorske taktike, jer su se umjesto ranijih udara broda u brod, borba sada vodila razmjenjivanjem artiljerijske paljbe. Ilustracija preuzeta iz Connolly, 1991:17.

U navećim bitkama moglo se 120 legionara boriti na pojedinom brodu. Sada je Gaj Duilije išao sa mornaricom protiv Kartaginjana i u bici kod Mila 260. god. p. n. e., rimska mornarica je odnijela veliku pobjedu nad kartaginskom mornaricom. Duilije je proslavio trijumf, a Rimljani svoju pobjedu ovjekovječiše stupom, koji bijaše ukrašen kljunovima od neprijateljskih brodova i sa napisom Duiliju na slavu. Sada je prevaga u ratu na moru bila je na stani Rimljana, i oni su odlučili napasti Kartaginjane u samoj Africi. Konzuli Lucije Manlije Volso Long (*Lucius Manlius Vulso Longus*) i Marko Atilije Regul (*Marcus Atilius Regulus*; on je ustvari tada bio konzul sufekt; prvi put je konzul bio za 267. god. p. n. e.) su se 256. god. p. n. e. uputili prema afričkoj obali sa brodovljem od 330 ratnih brodova. Kod rta Eknoma došlo je do jedne od najvećih pomorskih bitaka u antici i u njoj je kartaginska mornarica bila razbijena, a poslije toga Rimljani su se iskrcali na afričkoj obali. Nakon iskrcavanja, Rimljani su uspostavili stabilan mostobran na afričkoj obali i odatle su napadali kartaginske pozicije ili provaljivali radi plijena (do 20 000 robova su poslali u Italiju). Toliko su se osjećali sigurnim da se Manlije Volso vratio u Rim, ostavivši samo Regula sa 15 000 pješadinaca i samo 500 konjanika. Ali i sa tom malom vojskom, Regul je nizao pobjede. Regulu je pošlo za rukom odvojiti i od Kartaginjana zajednice (i domorodačke i feničanske) koja su se nalazila pod njihovom vlašću. Kartaginjani su poveli pregovore o miru, ali je Regul postavio takve uvjete da su oni odlučili nastaviti rat. Unajmljeni su novi odredi grčkih plaćenika na čelu sa Lakedemonjaninom Ksantipom, koji je izvrsno shvatio gdje leže problemi kartaginske taktike. U sukobu s ovom novom kartaginskom vojskom Rimljani su bili do nogu potučeni, a konzul Regul zarobljen. Od čitave velike vojske spasilo se bijegom samo 2000 ljudi. Kao vrhunac svega, rimska mornarica koja se vraćala iz Afrike sa evakuiranim preživjelim vojnicima u Italiju bila je gotovo sasvim uništena u velikom nevremenu.

No za tri mjeseca sagradiše Rimljani novih 220 brodova, koji se sjediniše sa preostalih (nakon stradanja u buri) 80 brodova i ponovo se rimska mornarica uputi u pomorske pohode. Prvotne uspjehe 254. i 253. god. p. n. e. te rimske mornarice ponovo zaustaviše vjetrovi i morske oluje koji je razbiše. Nakon i te pomorske katastrofe, uzrokovane neiskustvom zapovjednika i mornara rimske mornarice u snalaženju na moru, Rimljani su se privremeno povukli iz pomorskih avantura. Ali, Kartaginjani nisu znali iskoristiti svoju prednost na moru. Zato su Rimljani, zahvaljujući sjajnim kvalitetama svoje pješadije, potisnuli Kartaginjane u sjeverozapadni dio Sicilije (posebno je značajna pobjeda konzula Metela iz 250. god. p. n. e. kod Panorma/Palerma nad kartaginskom vojskom koju je predvodio Hasdrubal), tako da su ovima ostala samo dva velika pristaništa – Lilibej i Drepanu. Pobjeda kod Panorma je ohrabrila Rimljane da ponovo izgrade 200 brodova. Tada su započeli i pregovori o miru, u kojoj se nalazi i pripovijest o Regulu. U Kartaginskom poslanstvu nalazio se i Regul, preko kojeg su se Kartaginjani nadali doći do povoljnijeg mira. Kada je Regul u Rim došao, nije htio da vidi ni ženu ni svoju djecu, jer nije on više ni Regul ni Rimljanin, nego zarobljenik kartaginski. Kada je

sa dozvolom Kartaginjana došao pred Senat i upitan za svoje mišljenje Regul je savjetovao Rimljanima neka nipošto ne pristanu na prijedloge Kartaginjana u vezi mira. Uprkos molbama rođaka i prijatelja Regul se vratio u Kartaginu, jer je bio dao riječ Kartaginjanima da neće ostati u Rimu i da će se vratiti. Za tadašnjeg Rimljanina sačuvati čast je bilo bitnije od toga kako sačuvati život. Nakon povratka u Kartaginu, bio je izložen stravičnom mučenju od čega je na kraju i umro.

Umjetnička slika koja prikazuje povratak Regula u Kartaginu. Autor Andries Cornelis Lens, urađena 1791. god.

Rimljani odbiše ponude mira, te su se spremali da osvoje Lilibej i Drepanu. Ali uzaludni su bili svi naapori Rimljana, da osvoje rečena mjesta. Kao i u slučaju kopnenih bitaka, i na moru se uzimale auspicije. Konzul Publije Klaudije Pulher/ *Publius Claudius Pulcher* [14], unuk slijepog cenzora Apija Klaudija i brat Apija Klaudija Kaudeksa, u svojoj oholosti, kada mu kokoši nisu dale povoljna znaka jer nisu htjele zobati, baci ih u more, sa riječima : "neka piju kada neće da jedu" (*ut biberent, quando esse nollent*). On je kod Drepane 249. god. p. n. e. izgubio pomorsku bitku uz velike gubitke. Nakon toga je bio opozvan u Rim i zahtijevano je da on (po zakonu) imenuje diktatora, što je P. Klaudije

[14] On je bio i prvi koji je dobio kognomen Pulher/*Pulcher*.

Pulher i uradio imenovavši Marka Klaudija Glikija (*Marcus Claudius Glicia*), koji je bio sin oslobođenika i njegov klijent. Ovo imenovanje je bilo poništeno, a P.Klaudije Pulher je bio suđen za nesposobnost i nepobožnost i bio je otpušten (nakon toga je umro, vjerojatno izvršivši samoubistvo). Ni drugi rimski zapovjednici nisu uspijevali da zauzmu ova kartaginska uporišta. Kartaginske pozicije postale su bolje od 247. god. p. n. e., kada je na Siciliju stigao mladi i energični vojskovođa Hamilkar Barkas, koji je reorganizirao kartaginsku vojsku. On nije samo pružio Rimljanima energičan otpor, već je i sam prešao u ofenzivu. Zauzevši tvrđavu Eriks, Hamilkar nije dao mira neprijatelju. Tada su Rimljani, uz velika odricanja i iskorištavanje svih državnih i privatnih potencijala, sagradili novu mornaricu, kojoj je 242. god. p. n. e. na čelo stao konzul Gaj Lutacije Katul (*Caius Lutatius Catulus*). Rimska mornarica pod zapovjedništvom pretora Publija Valerija Falta (konzul Lutacije Katul se oporavljao od rane zadobijene nešto ranije u borbama kod Drepane) kod Egatskih otoka je 10. marta 241. god. p. n. e. teško porazila kartaginsku mornaricu, što se pokazalo kao presudni udarac kartaginskim vojnim naporima u I. punskom ratu. Uskoro poslije toga Hamilkar i Lutacije Katul sklopili su mirovni ugovor, po kojem Kartagina napušta Siciliju i sve svoje baze i pozicije na njoj (uključujući i otoke između Sicilije i Italije), da neće ratovati protiv Hijeronima Sirakuškog niti bilo kojeg drugog rimskog saveznika, morali su platiti visoku ratnu odštetu (u roku od deset godina isplatiti kontribuciju od 3 200 talenata) i vratiti zarobljenike bez odštete. I tako su Kartaginjani morali otići sa Sicilije za koju su se duže od 5 stoljeća borili sa njenim starosjediocima i grčkim kolonistima, što je moralo imati traumatične posljedice po tadašnje kartaginsku politiku i društvo o čemu će ubrzo biti više riječi.

Rimljani su i pored pobjede u I. punskom ratu, čitav rat vodili prilično nesigurno, posebno se to osjećalo u pomorstvu. Osjećao se jasan nedostatak kvalitetne pomorske sile sa iskusnom posadom i zapovjedništvom, a problemi su se osjećali i u tradicionalnom rimskom sustavu zapovijedanja i nad kopnenom vojskom, koje su vršili izabrani rimski magistrati, a ne prokušane vojskovođe i dobri stratezi. Tadašnje vojno i hijerarhijsko ustrojstvo, a koje je bilo preslika rimskog državnog i institucionalnog ustrojstva, jednostavno nije više odgovaralo za prekomorske, vanitalske ratove. Jednogodišnji mandata konzula i pretora postao je velika zapreka za odvijanje kontinuiranih borbenih operacija na udaljenijim područjima. I nedostatak kvalitetnog zapojedništva će se u svim svojim negativnim, skoro katastrofalnim posljedicama osjetiti u narednom punskom ratu kada su se rimski građanski funkcioneri, u svojstvu vojnih zapovjednika, morali suočiti sa taktičkom genijalnošću i smjelošću protivničkog zapovjednika. Srednji i niži zapovjedni sloj rimske mornarice su činili Grci ili drugi tuđinci, a mornarska posada (izuzev mornaričke pješadije/marinaca koja je dolazila iz redova legionara) skupljena iz najrazličitijih izvora (saveznici, plaćenici, oslobođenici, robovi). Rimski seljak se plašio morske vode, i dok se služba u kopnenoj vojsci visoko cijenila, ona u mornarici se cijenila malo ili nimalo. Pa ipak je pobjedu Rimu u ovom I. punskom ratu donijela takva

slabo cijenjena mornarica, a ne regularna kopnena vojska. To što su pobijedili u ratu Rimljani imaju da primarno zahvale i kartaginskoj nesposobnosti i neučinkovitosti što se manifestiralo u oslananju na plaćeničku vojsku sastavljenu od stranaca a ne svoje građane (kao u slučaju Rimljana i Italika, gdje je vojska činila jedno tijelo i bila direktni produkt rimsko – italskog naroda), uskogrudnosti i sebičnosti plutokratske elite Kartagine koja primarno misli na svoje partikularne interese, a ne opće državne, nezahvalnosti (spartanac Ksantip koji je praktično spasio Kartaginu od Regula je po nekim verzijama smaknut od zavidnih Kartaginjana – u rimsko doba je bila poznata uzrečica *punica fides, nulla fides* = punska vjera je nevjera), nespremnost za velike ratne napore i samim tim nedostatak upornosti i žilavosti (bili su skloniji luksuzu, raskoši i bogatstvu), potpuna oligarhijska uprava (što je umanjivalo masovnu i popularnu podršku za rat, tako suprotno od Rimske Republike i njenih italskih saveznika), ne pružanje dovoljne pomoći u ljudima i resursima svojim garnizonima na Siciliji itd....

Na kraju je potrebno reći da su Mamertinci, radi kojih je i izbio rat, nestali iz historijskih izvora odmah nakon po početku rata. Međutim, moguće je pretpostaviti da su oni nastavili prebivati u Mesani, jer su stoljećima nakon mamertinske uzurpacije vlasti, stanovnici Mesane bili još uvijek nazivani Mamertincima.

Dijadoški gospodari istočnog Mediterana i helenističke države su razvile i znatno veće brodove, tzv. polireme. Pa tako imao „Šesticu”, grčki : ἑξήρης, latinski : *hexaremis*; „Sedmicu”, grčki : ἑπτήρης, latinski : *septiremis*; „Osmicu”, grčki : ὀκτήρης; „Devetku”, grčki : ἐννήρης; „Desetku”, grčki : δεκήρης. Helenističke države i dijadosi se nisu zadržali na brojci deset, pa je Demetrije Polioperkat dao da se grade i 11., 13., 14., 15. i 16., a Ptolemej II. je u svojoj floti imao i brodove tipa 11., 12., 13. pa čak i jednu 20. i dvije 30. Ptolemej IV. je dao se izgradi jedna 40. koja je bila 128. metara duga.

„Četvorka” (početak njihove upotrebe Aristotel pripisuje Kartaginjanima) i „Petica” (čiji početak upotrebe zajedno sa „Šesticom” Diodor pripisuje Dioniziju I., tiraninu Sirakuze) su bile snažnije, teže, ubitačnije i mogle su prevoziti veći broj ljudstva u odnosu na „Trojku”. „Šestice” su korištene poglavito kao admiralski brodovi, pa u bici kod Eknoma svaki od konzula nalazi na svojoj „Šestici”. Dva stoljeća kasnije i Marko Junije Brut i Sekst Pompej su kao svoje admiralske brodove imali „Šestice”.

Pošto je u kasnoj antici izgubljeno tehnološko znanje o ovim tipovima brodova, do danas se sa preciznošću ne zna šta su ove brojke određivale, izuzev da je trirema tako nazvana zbog broja redova vesala. Po ovom pitanju postoje najrazličitije teorije.

Pored ovih velikih brodova, tadašnjim Sredozemnim morem su plovili i manji i lakši brodovi. Lemb (grčki : λέμβος, latinski *lembus*) je termin koji se koristio generički za lagana plovila, specifičnije za brodove koje su upotrebljavali ilirski gusari. Ovaj tip broda su kasnije preuzeli i Filip V. Antigonid, Seleukidi, Republika, a i spartanski kralj Nabis je nastojao da reizgradi spartansku flotu koristeći lembe. Hemiolia ili hemiol (grčki : ἡμιολία [ναῦς] ili ἡμίολος [λέμβος]) je bio lagani i brzi ratni brod, i posebno je bio popularan među gusarima istočnog Mediterana. Trihemiolia (grčki : τριημιολία [ναῦς]) je isto bio manji i lakši brod. Ovaj tip je bio jedna od osnovica flote otoka Rodosa, i moguće je da je tamo izumljen poradi protugusarske aktivnosti. Tako je bila velika vezanosti stanovnika Rodosa za ovaj tip broda da su čak stoljeće nakon što je Gaj Kasije Longin ukinuo njihovu flotu 46. god. p. n. e., održavali nekoliko trihemiolija kao ceremonijalna plovila. Liburna (grčki : λιβυρνίς,) je bila varijanta lemba, koju su navodno razvili Liburni. U prvo vrijeme je korištena za gusarstvo i izviđanje. Rimljani su ih uvrstili u svoju ratnu mornaricu već za vrijeme ilirskih ratova.

Pobuna kartaginskih plaćenika

Rat, poraz i reparacije su Kartaginu stajali ogromnih sredstava i kartaginska državna blagajna je bila ispražnjena (nastojali su pomoći uzimanjem zajma iz ptolomeidskog Egipta). Radi toga više nisu mogli plaćati ni uzdržavati plaćeničku vojsku. Ta nezadovoljna i na kartaginskom području okupljena vojska šarolikog sastava (Gali, Iberci, Liguri, Balearci, Grci, Hamiti itd...) se pobunila u zimu 241. god. p. n. e. Ta buna je bila još pogibeljnija jer su se buntovnicima pridružili i mnogobrojni robovi podjarmljeni Hamiti, pa je naoružanih ustanika bilo oko 70 000. Na čelu ustanka nalazili su se Libijac Maton i rob iz Kampanije Spendije. Ustanike su potpomagali fenički gradovi, među kojima i Utika i Hippo, koji su se odmetnuli od kartaginske hegemonije. I tako je izbio jedan vrlo težak po već iscrpljenu Kartaginu unutarnji rat koji je trajao pune tri godine. Istovremeno su se pobunili i kartaginski plaćenici na otoku Sardiniji, a morsko nevrijeme je uništilo kartaginskog brodovlje sa velikom ratnom opremom. Ipak, iz te vrlo teške situacije Kartagina, gdje su se ratne operacije vodile u neposrednoj blizini gradskih zidina, se uspjela izvući zahvaljujući pomoći Hijeronima iz Sirakuze, ali i odličnom vođenju od strane Hamilkara Barkasa (nakon odstranjivanja nekompetentnog i zavidnog suzapovjednika Hanona). Hamilkar Barkas je potukao ustanike, a njihovog vođu Spendija je zarobio, dok je 40 000 pobunjenih vojnika dao kazniti tako što su ih slonovi izgazili. Nakon toga povrati feničke gradove pod kartaginsku hegemoniju i bitkom kod Leptisa 237. god. p. n. e. zaključi taj teški rat. Za vrijeme rata Rimska Republika i njeni italski saveznici su ostali neutralni i tek je pred kraj rata uslijedila jedna indirektna rimska intervencija. Na Sardiniji su domorodački Sardi napali pobunjenje plaćenike i protjerali ih sa otoka. Međutim, ti plaćenici se obratiše Rimljanima za pomoć, koji ih i povratiše na otok. Kartaginjani pošalju svoju vojsku, da im Sardiniju opet osvoji. Rimljani to smatraše kao navještenje rata i Kartaginjani pošto nisu bili u mogućnosti da ratuju sa Republikom, morali su joj prepustiti 238 – 237. god. p. n. e. Sardiniju i Korziku i još platiti 1200 talenata. Međutim, stvarna rimska vlast je ipak bila orijentirana uglavnom na obalna područja ovih otoka (posebno na Korzici).[15]

[15] Sardinija ni približno nije imala takvu važnost kao Sicilija, njeni starosjedioci (Sardi) su mediteranskog, neindoeuropskog porijekla. Njena obalna područja su bila prvo kontrolom Etruraca, a zatim i Kartaginjana. Glavno kartaginsko uporište je bio Caralis na jugu otoka.
Korzika je nazvana po neindoeuropskom, ligursko – mediteranskom narodu Korsa, na vrlo niskom stupnju razvitka. Za Korziku se vodilo žestoko suparništvo između fokejskih Grka na jednoj strani i Etruraca i Kartaginjana na drugoj, najviše jer se u njenoj blizini nalazio otok Elba, bogat željeznom rudom. Na kraju su fokejski Grci bili prisiljeni odustati od Korzike.

I N T E R B E L L V M

Provincija

Nakon završetka rata ukazala se potreba uređenja vanitalskih zemalja koje su potpale pod vlast rimskog naroda. Riječ je o tri velika mediteranska otoka (Sicilija dobivena 241. god. p. n. e. i Sardinija i Korzika od 238. god. p. n. e.). Ti prekomorski teritoriji organizirani su po različitim načelima nego italsko područje koje je imalo oblik federacije/konfederacije sa Rimskom Republikom na čelu. Ove nove oblasti su pretvorene u dvije provincije i to : 1. Sicilija (u to doba , do II. punskog rata, Sirakuza nije ulazila u sastav provincije) i 2. Sardinija i Korzika. Institucija provincije će vremenom postati temeljna teritorijalno – upravna i administrativna jedinica Rimske Države za posjede van Italije (od Dioklecijana je i Italija uključena u sustav provincija). Tako se sustav provincija razvio u jednu od glavnih prepoznatljivih osobenosti Rimske Države pa i ukidanje toga sustava (prelaskom na sustav „tema") može, uz sve ostale značajke transformacije, predstavljati konačno prerastanje Istočnog Rimskog Carstva u novu političku jedinicu → Romejsko mediavelno Carstvo grčkog jezika. U pravnom pogledu provincije su smatrane posjedom rimskog naroda (*praedia populi Romani*). Pojam "provincija" (*provincia*) značio je prvobitno mandat (obično vojni) koji je davan najvišem magistratu, i prije uspostave prekomorskih provincija nije shvatan u teritorijalnom smislu vladanja nad određenom zemljom u ime rimskog naroda. Izraz «*provincia*» je i u početku svoga postojanja i primjene na vanitalske zemlje shvaćan i predstavljan kao odgovornost magistrata (u vidu mandata) izabranih i određenih od rimskog naroda za upravljanje odnosima van Italije, odnosno «posjedima rimskog naroda». I tek su za vrijeme kasne Republike provincije dobile jasno definirane granice i pojam provincija se striktno odnosi na određeno područje, kao teritorijalnu sastavnicu Rimske Države, a ne samo na mandatno upravljanje.

U prvo vrijeme Rimljani nisu imali nikakvih pravila za upravljanje provincijama, i prepuštalo se to ili odgovornom zapovjedniku koji je podjarmio određenu teritoriju, naravno ako te odluke i mjere odobri Senat ili komisiji od deset senatora koji bi to uredili po naputku Senata (nekada zajedno sa odgovornim zapovjednikom). I tek kasnije se kreiraju dužnosti promagistrata koji upravljaju provincijama i to od 227. god. p. n. e. za Siciliju i Sardiniju sa Korzikom (nakon II. punskog rata od 197. god. p. n. e. uvode se i dvije nove promagistrature za dvije novoformirane hispanske provincije). Promagistrat (*promagistratus*) je osoba koja djeluje sa autoritetom i kapacitetom magistrata, ali bez obnašanja konkretne magistrature. Kao legalna novina zadnje faze Srednje Republike, promagistratura je bila izumljena da osigura Rim sa namjesnicima provincija, umjesto da se biraju više novih magistrata svake godine. Promagistrat je imao jednak autoritet kao i njemu paralelni magistrat, praćen je sa istim brojem liktora (ali samo u okviru svoga provincijalnog mandata) i generalno govoreći imao je autokratska prava unutar provincije. Promagistrati su uobičajeno već držali odgovarajuće ekvivalentne (prema

njegovoj promagistraturi) magistrature (iako ovo nije bilo obavezno pravilo). Najviša uprava nad provincijom je tako predavana promagistratima, koji su uglavnom dolazili iz reda konzula i pretora (a odslužili su svoj jednogodišnji mandat). Tim isluženim magistratima bi se produžavao mandat, ali samo za određeno područje (provinciju), a ne za čitavu Državu. Zato bi namjesnici provincija nosili nazive prokonzul (*proconsul*) ili propretor (*propraetor*). Kao svoje pomoćnike namjesnici provincija su imali kvestori, koji su poglavito upravljali sa blagajnom. Osim toga, uz namjesnika provincije obično su se nalazili senatori u svojstvu legata. a imali su u svojoj pratnji i dodatno osoblje (pisari, pravnici, tumaći, liječnici, glasnici, itd...—a mogao je voditi sa sobom i svoje prijatelje, pristalice i klijente), koje je ustvari činilo kancelariju namjesnika ili njegovu „kohortu“. Namjesnik je uz sebe imao i „*consilium*“, koje je bilo savjetodavno tijelo i čije članove je birao sam namjesnik. Namjesnici provincija, kao i drugi magistrati, birani su na godinu dana. Ali se rok upravljanja provincijom mogao produžiti posebnom Senatskom odlukom (*prorogatio imperii*). Dok su bili namjesnici provincija, prokonzuli i propretori su imali veliku vlast sa imunitetom, ograničenu samo rimskim zakonodavstvom i ugovorima koji su postojali sa određenim provincijskim, peregrinskim zajednicama (na sličan način utvrđen na osnovi *foedus iniquum*). U granicama povjerenih provincija namjesnici su imali istu vlast (*imperium*) kao i svi najviši magistrati, ali izvan granica svoje oblasti oni su bili privatne osobe. Nakon službe, namjesnici su gubili imunitet i peregrinske zajednice ili individualni provincijalci su mogli tužiti rimskim sudovima, Senatu i komicijama isluženog namjesnika radi njegovih eventulnih zloupotreba prilikom upravljanja provincijom. Iz izloženog se jasno vidi da se i sustav uprave provincijama formirao postepeno. Nije bilo nikakvih općih zakonskih odredbi koje bi se odnosile na upravu i položaj svih provincija. Postojali su pojedini statuti za ove ili one provincije (*leges provinciae*), koje su određivali Senat ili upravnici provincija. Stupajući na dužnost, provincijski magistrat izdavao je obično edikt (*edictum provinciale*), u kome je naznačavo kojim će se načelima rukovoditi pri upravljanju.

Jedan dio (osvojenog ili na drugi način pridobijenog) teritorija u provincijama proglašavan je za državnu zemlju (*ager publicus*; plodne zone, ali i rudnici), ali je potčinjenim peregrinskim zajednicama ostavljena autonomija (institucionalna, društvena, ekonomska i kulturna) u unutarnjim pitanjima (slično kao u odnosu prema italskim saveznicima) i Rimljani se nisu miješali u unutarnju upravu izuzev ako nisu ugroženi njihovi interesi, ako je došlo do kršenja ugovora ili nastupio kaos. Svaka zajednica u statusu peregrinske *civitas* je mogla imati svoj posebni pravno – zakonski sustav, koji se ticao odnosa među njenim građanima i podanicima, izuzev ako pravni predmet ne bi indirektno ili direktno imao doticaja sa Rimljanima. Ali za razliku od italskih saveznika, provincijalci su morali plaćati Rimljanima poseban porez i imati određene carinske obaveze (uz pomoć u auksilijarnim,pomoćnim trupama u slučaju rata i uz gubitak prava vođenja vanjske politike).

Te peregrinske zajednice u provincijama su bile organizirane u sustav peregrinskih *civitates.* Antičko doba nije pod grčkim izrazom πόλις i latinskom riječi *civitas* podrazumijevalo samo neko urbano područje ili naselje sa urbanim karakteristikama, na našem jeziku označeno kao grad (kako se uobičajeno prevode ove grčka i latinske riječi) [16], već upravnu-teritorijalnu oblast koja se može sastojati i od više naselja sa urbanim karakteristikama i od širokih pojaseva seoskih okruga, pa i nenaseljenih područja. Tako πόλις i *civitas* predstavljaju jednu političku jedinicu sa izvornom suverenošću.[17] U najkraćim crtama predstavljeno, peregrinska *civitas* je autonomna upravno-administrativna jedinica koja je teritorijalno omeđena, i koja predstavlja postojanje određene domorodačke zajednice narodnosno-političkog tipa u okvirima Rimske države. Kao takva ona je od strane rimske oficijelne politike jasno prepoznata, imenovana i definirana, sa svim svojim pravima, obavezama, ingerencijama i odgovornostima u odnosu prema Rimskoj Državi. Tako bi se te peregrinske *civitates* mogle definirati i kao male „državice" koje su se nalazile u vlasti rimskog naroda i zajedno sa rimskom *civitas* činile imperij Rimske Države. U tom slučaju bi se i odnos peregrinskih provincijalnih *civitates* sa Rimskom Republikom mogao promatrati kao federalni sustav. Među peregrinskim *civitates* je vladalo pravo šarenilo uspostavljenih odnosa sa hegemonom, zavisno od uspostavljenog ugovora (*foedus*) koji je određivao nivo slobode (*libertas*) i prava potčinjene peregrinske zajednice prema Republici. Od toga ugovora je zavisio i stupanj unutarnje autonomije svake peregrinske *civitas*. Veći dio peregrinskih provincijalnih jedinica su bile one (*civitates stipendiariae; civitates decumanae*) koje plaćaju neposredni porez, pokoravaju se namjesniku i zadržavaju autonomiju kod odlučivanja o lokalnim pitanjima. Pored njih, postojale su i slobodne zajednice (*civitates*

[16] Slavenske zajednice nisu bile u aktivnom, svestranom i sustavnom dodiru sa antičkim svijetom u vrijeme dok se pod πόλις i *civitas* podrazumijevala i sadržina narodnosne ili političke suverenosti, tako da kada slavenski govornici dolaze u izravni i masovniji dodir sa antičkim svijetom ove stare institucije antičkog društva više ne postoje. Tako da slavenski jezici i dijalekti nisu mogli razviti adekvatan prijevod ili neku svoju čak i izvedenu riječ za prvotno shvaćenu sadržinu grčkog πόλις i latinskog *civitas.*
Inače prevođenje naziva za specifično antičke ustanove i političke institucije može dovesti do korumpiranja njihove pojmovne sadržine i izvornog značenja i tumačenja u skladu sa modernim pojmovnim određenjima, pa tako treba biti prilično oprezan u tumačenju termina kao npr. *princeps, civitas, rex, concilium* itd., koja se pojavljuju u tekstovima antičkih pisaca kada opisuju «barbarske» zajednice kao npr. u Tacitovoj «Germaniji». Tacit kada govori o pojedinim germanskim narodima često ih terminološki determinira kao *civitas* i znatno ređe kao *res publica,* što bi ukazivalo da je on time želio ukazati na određenu političku samosvojnost pojedinih zajednica. To je posebno očigledno u odjeljku (*Ger.* 43) u kome se govori o Ligijcima i tome da su oni podijeljeni na više *civitates*. Inače i sam Tacit, kada opisuje pojedine autentične germanske ustanove, upada u istu zamku i prevodi ih tada uobičajenim rimskim terminima što se najbolje primijeti na slučaju zavisnog seljaštva koje je sastavljeno od robova, a koje Tacit dodatno pojašnjava koristeći latinski termin «*colonus*» (*Ger.* 25). Koloni su bili zakupci zemlje sa određenim obavezama ali koji su pravno smatrani slobodnim građanima, za razliku od onoga što se može zaključiti iz Tacitovog opisa germanske ustanove zavisnog seljaštva kojem bi adekvatnije odgovarao termin «*servi casati*», koji su po zakonu bili smatrani robovima.
[17] I tek sa punim prerastanjem ustrojstva Rimske Države u municipalni sustav (početkom III. st. n. e.) pojmovi πόλις i *civitas* izgubili svoju sadržinu izvornog suvereniteta i pod njima se samo podrazumijevala sadržina jedne administrativno-upravne jedinice, sa izvjesnom lokalnom autonomijom.

liberae), koje su se dalje dijelili na više kategorija i to *civitates foederatae* koje su uživale punu autonomiju, nisu plaćale poreze, ali su za vrijeme rata bile dužne davati trupe ili brodove. U pojedinim slučajevima određenoj *civitas* jamčio je slobodu sam Senat. Takvi su gradovi uživali autonomiju, zadržavali pravo gradnje brodova, ali su pritom jedni od njih bili oslobođeni porezâ (*civitates liberae et immunes*), dok su drugi morali polagati određen novčani iznos. Na Siciliji je tako postojalo više razina autonomije i statusa lokalnih zajednica i područja (pored rimskog *ager publicus*) i to 1. *Civitates foederatae*/savezničke „državice" (npr. *civitates Mamertina* i *Tauromenitana*) 2. *Civitates liberae et immunes* (*civitates Centuripa, Halesa, Segesta, Halicya i Panormus*) 3. *Civitates decumanae* (ostatak sicilijanskih *civitates*). U rimskim provincijama je bio iznimno veliki broj zajednica (na desetine u Africi, Ahaji i Aziji).

Pravilo stupnjevite hijerarhije u statusu peregrinskih *civitates* u provincijama koje je primjenjivala rimska uprava bila je vrlo praktično i djelotvorno sredstvo u stabiliziranju i očuvanju rimske uprave. Uz to, status svake od *civitates* nije bio „zacementiran" i on se mogao, zavisno od ponašanja i odnosa prema hegemonu (tj. Rimskoj Državi u njenoj cjelini) mogao i unaprijediti ili pogoršati (tj. peregrinske zajednice su se mogle uspinjati ili silaziti na toj hijerarhijskoj ljestvici koju su postavili Rimljani). Upravo je ta činjenica na jednoj strani sprečavala zajednički nastup peregrinskih *civitates* unutar jedne provincije (jer su im i interesi, želje i potrebe bili različiti, nekada i suprostavljeni), dok je na drugoj motivirala peregrine (i individualno i kolektivno) da budu ne samo lojalni, nego i aktivni u podršci i daljem razvitku Rimske Države. Nagrada za to im je mogla biti i unapređenje zajednice u pravima i unutarnjoj slobodi, pa na kraju i dobivanje latinskog i rimskog građanstva (i u individualnoj i u kolektivnoj formi). U suprotnom, njihova pozicija je mogla biti derogirana. Pojedine zajednice u provincijama mogle su dobiti i „latinsko pravo" (*ius Latii*), a bez da u njih bude poslana naseobina. I rimsko građanstvo su pored pojedinaca, mogle dobiti i kompletne zajednice, a opet da u njih ne budu upućeni kolonisti. Posebna pojava koja je učvršćivala veze između provincijskih zajednica i Rima bila je to što su mnoge provincijske zajednice ušle u sustav klijentstva ili gostinstva (*hospitium*), stavljajući se pod zaštitu ili patronat utjecajnog i uglednog pojedinca u rimskoj politici (ili i njegove familije). Tako da su te zajednice uvijek u glavnom središtu rimske moći imale svoga predstavnika, koji je zastupao njene interese.

Do završetka razdoblja Srednje Republike 133. god. p. n. e. pored Sicilije i Sardinije sa Korzikom, formirane su i druge provincije i to 197. god. p. n. e. već spomenute hispanske provincije (*Hispania Citerior* i *Hispania Ulterior*), Makedonija/*Macedonia* 146. god. p. n. e. (inkorporiranim dijelovima balkanske Grčke), Prokonzularna Afrika/*Africa proconsularis* 146. god. p. n. e., i za vrijeme previranja vezana za reforme braće Grakh su dodane Azija/*Asia* 129. god. p. n. e. i Transalpinska Galija/ *Gallia Transalpina* (kasnije nazvana Narbonska Galija/*Gallia Narbonensis*) 121. god. p. n. e. Cisalpinska Galija i manji obalni posjedi u ilirskim zemljama nisu pretvoreni u klasičnu provinciju.

Porezni sustav u provincijama

Osnovni neposredni porez je *tributum* (ili *stipendium*), koji se sastojao od zemljarine (*tributum solis*) i glavarine (*tributum capitis*). Porez u provincijama je temeljno počivao na cenzu, koji je bio sličan onome koji je provođen među rimskim građanima, ali s različitom svrhom. Svaka provincija je i imala svoju blagajnu. Neposredni porez se izmirivao u gotovom novcu, a nekada i u naturalnom obliku. Osim toga, peregrinskim gradovima i zajednicama u provincijama su razrezivani posebni porezi, koji su se sastojali uglavnom od carinskih poreza. Izdržavanje upravnika provincije padalo je na teret mjesnog stanovništva. Na njegova pleća padala je i ishrana trupa koje su smještene u provinciji, a tako isto i svi rashodi za lokalne potrebe. U mnogim slučajevima Rimljani su ostavljali stari porezni sustav. Zbog metoda ubiranja dažbina koje su Rimljani prakticirali rastao je teret poreznih obaveza. Oni su uveli sustav zakupa poreza, koji je prakticiran po helenističkim zemljama i koji su Rimljani preuzeli, po svemu sudeći, sa Sicilije.

Dosta upravljačkih poluga na Siciliji, Sardiniji i Korzici su Rimljani naslijedili iz ranijih uprava (kartaginske i grčke) koje su pokazale praktičnim i za novu, provincijsku upravu. Sirakuza u ovo vrijeme nije se nalazila u okvirima provincije Sicilije.

U Rimu su osnivana otkupna društva/kompanije publikana (*societates publicanorum*), koja su državi unaprijed isplaćivala određeni iznos određenog poreza (najčešće preko javnih licitacija). I onda bi te kompanije publikana dobijale pravo da neposredno sakupljaju otkupljeni porez, kako bi naplatili uloženo. Naravno u praksi to skupljanje poreza je donosilo enorman profit, jer su kompanije publikana naplaćivale od lokalnog stanovništva velike iznose. Pored poreza Država je u zakup, na isti ili sličan način kao i u slučaju poreza, davala i druge svoje doprinose i javnu imovinu, kao što su carine, rudnici i neki infrastrukturni objekti u javnom vlasništvu. Kako bi mogle funkcionalno djelovati na terenu, te korporacije publikana su zapošljavale mnogobrojno osoblje.

Republika je naplatom poreza i drugih svojih doprinosa i prihoda preko sustava zakupa i licitacija ustvari na prvi pogled uštedila sebi vrlo težak i mučan posao neposrednog utjerivanja poreza, nije morala stvoriti za to specijalizirani birokratski aparat i nije rizikovala jer je odjednom dobivala i to unaprijed određeni iznos. Jednostavno rečeno, Republika (vođena praktičnim duhom svojim reprezenata) se sustavom zakupa i posrednom naplatom poreza oslobodila prilično tegobnog posla, koji je nesumnjivo kao posljedicu morao imati usložnjavanje i povećavanje državnog aparata. Međutim, sa druge strane sustav zakupa poreza je „širom otvorio vrata” za neviđene zloupotrebe, jer je Republika dobila ono što je tražila i jednostavno se nije interesirala za „privatne poslovne poslove” (a u tu sferu je spadalo i skupljanje zakupljenih poreza od publikana). Država je tako bianco i unaprijed prodavala javna „porezna dugovanja” privatnim licima, pa je sada javno-obveznički dug postajao privatno-obveznički. A kao što je rečeno kompanije publikana su uvijek nastojale ne samo naplatiti uložena sredstva, nego i utjerati enorman

profit. Radi toga su licitacije državnih poreza uvijek bile vrlo primamljive za poduzetne pojedince sa kapitalom, a bez skrupula i morala. A kako bi utjerali svoja financijska potraživanja kompanija publikana nisu prezali ni od čega, i samo im je profit bio bitan. Kakvi su mogli biti rezultati djelatnosti publikana, može se vidjeti iz riječi Tita Livija: ″ Tamo gdje se pojave publikani, ili se javno pravo pretvara u praznu frazu, ili saveznicima ne ostaje nimalo slobode". Namjesnici provincija, koji su vodili porijeklo od senatora, pribjegavali su svakovrsnim iznuđivanjima, da bi se obogatili na račun provincija. Namjesnici su određivali, odkada se odustalo cenzorirati provincije (izuzev Sicilije), i provincijske dohotke, što je omogućavalo brojne zloupotrebe.

Uz zakupce poreza – publikane, u provincijama su se nalazili i *negotiatores* (financijski mešetari)*,* koji su bili zajmodavci (uz visoke kamate) provincijalcima, kako bi ovi mogli izmirivati porezne obaveze. Pošto su provincije mogle postati plijen nezajažljivosti dužnosnika i publikana, u njima je raslo nezadovoljstvo, što je dovodilo i do nemira, buna pa i otvorenih ustanaka. Za ugušivanje tih ustanaka, Država je morala angažirati znatne snage, ali i pretrpiti gubitke i u ljudtsvu i u resursima. A to praktični Rimljani sebi nisu mogli dopustiti, pa su se počele i donositi odluke koje bi trebale prevenitati eventualne probleme u provincijama.

Stanovnici provincija nisu imali pravo žalbe na svog magistrata za sve vrijeme dok se nalazio na vlasti; oni su se mogli žaliti na upravnikove odluke tek pošto ovaj preda svoju punomoć. Toliko je bio veliki obujam iznuđivanja i iskorištavanja provincija da je moralo dejstvovati rimsko zakonodavstvo kako bi se taj proces ublažio. I po zakonu Lucija Kalpurnija Pizona Frugija, plebejskog tribuna za 149. god. p. n. e. donesen je zakon za kažnjavanje za iznuđivanje u provincijama (*Lex Calpurnia de Repetundis*), te su po tome zakonu uvedeni i posebni sudovi, tzv. stalne sudske komisije za razmatranje slučajeva iznuđivanja (*quaestiones perpetuae de rebus repetundis*). Često su ti sudovi u vrijeme Kasne Republike služili kao odlično oruđe u stranačkim borbama koje su u to doba potresale Republiku. Rimljani su bili odgovorni za sigurnost provincija, radi čega su morali održavati i trupe, pa su provincijalci (u posebnim uvjetima) morali snositi i vojne rekvizicije (uključujući i konačišta). Nekada su se znale primijeniti i mjere koje su ograničavale ekonomiku provincija, kako ne bi mogle biti konkurencija italskoj privredi.

I. ilirski rat 229. – 228. god. p. n. e.

Do kraja I. punskog rata Jadransko more je u odnosu na Tirensko more bilo od manjeg prioritetnog značenja. Kontinentalna unutrašnjost i zaleđe istočnojadranske obale su u željezno doba pripadale etničkom kompleksu (indoeuropske pripadnosti) koji se naziva „ilirski". Iliri su ustvari predstavljali jedan veliki konglomerat naroda, koji se u vrijeme početaka rimske ekspanzije na Balkan pružao sve do Drave i srednjeg Dunava. Oni su baštinili određene zajedničke nazivnike (izgleda u jezičkoj sličnosti), ali i određene kulturološke razlike. Ilirski narodi i pored toga što su neki od njih u toku starijeg željeznog doba ostvarili zavidan opće kulturološki i politički razvitak (kao Autarijati za

koje Strabon kaže da su, u periodu protohistorije, bili „najveći i najmoćniji ilirski narod") nisu uspjeli da dostignu i tu zadnju stepenicu i svoje politije/političke entitete[18] transformiraju u državotvorne jedinice. Najbliži tome su bili Ardijejci, ilirski narod koji je u starijem željeznom dobu naseljavao unutrašnjost današnje Istočne Hercegovine. Pod pritiskom Autarijata oni su morali napustiti pašnjake Gornje Hercegovine i kalinovačkog platoa i premjestiti se na morsku obalu južno od Neretve. Tu su polako pod svoju vlast stavljali druge domorodačke zajednice, polako izgrađujući svoju politiju koja je izgleda isto predstavljala neku vrstu federacije čitavog niza zajednica. Nakon što su Kelti uništili autarijatsku politiju oko 310. god. p. n. e., Ardijejci kao i Dardanci izbijaju na pozornicu mediteranskih političkih i društvenih zbivanja. U historiografiji se politička jedinica kojoj na čelu stoji ardijejska dinastija Agronida (po najvećem od kraljeva po imenu Agronu) ili Pleuratida (po Pleuratu, ocu i kraljevskom prethodniku Agrona) naziva „Ilirskom državom". Veliko je pitanje da li bi se ova politička tvorevina mogla nazvati državom u punom i pravom smislu, ali da je od svih ilirskih zajednica ona bila najbliža tome cilju to je sigurno. Agron se upetljao u turbulentne odnose balkanskih Grka (kao saveznik makedonskog kralja Demetrija II. Antigonida), i uspio je tom prilikom da pokaže snagu svoje kraljevine. Međutim, već 230. god. p. n. e. je umro (slaveći svoju pobjedu nad Etolcima je toliko popio vina da mu organizam to nije mogao više izdržati), a naslijedio ga je dvogodišnji sin Pines, u čije ime je kao regent upravljala Teuta (prva supruga Agrona. Pines je bio sin Agronove treće supruge Triteute). Dok je Agron uspješno jačao jedinstvo svoje kraljevine, zabranjujući gusarstvo, regentica Teuta je bila prisiljena da smanji stegu i unutrašnju centralizaciju i da dozvoli ponovno aktiviranje privatnih poduzeća svojih podanika u smislu gusarstva. Inače fenomen gusarstva je bio vrlo uobičajen kod istočnojadranskih zajednica i praktično je smatran uobičajenim načinom života i privređivanja. Istovremeno Teuta je pokrenula novu etapu ekspanzije, poglavito usmjereno na grčke gradove na srednjem Jadranu (bila je ugrožena grčka kolonija Issa – današnji otok Vis) i prema heleniziranim i grčkim zemljama u južnom pravcu (Epir, Akarnanija, Etolija). Ilirsko gusarstvo je nanosilo veliku štetu i rimskim i italskim trgovcima i inače pomorskoj aktivnosti. Uz to i ugroženi Grci, poglavito oni sa Isse, sada su se obratili rastućoj zvijezdi Rimske Republike za pomoć, a ne nekoj drugoj grčkoj i helenističkoj državi. I Republika je poslala svoju zvaničnu delegaciju (koju su predvodila braća Korunkaniji i u kojoj su se nalazili i Isejci) Teuti sa zahtjevom da se prekinu napadi na ugrožene grčke zajednice i da se obustavi gusarstvo. Teuta je odbila zahtjev za zabranom gusarstva, obrazlažući da je riječ o narodnom običaju, odnosno o privatnoj stvari pojedinaca na koje ona ne može uticati. Na to je jedan od rimskih izaslanika (Lucije Korunkanije/*Lucius Coruncanius*) izjavio da će se Rimljani postarati da Iliri promijene običaje (što je sigurno zvučalo kao uvreda upućena Teuti i njenoj

[18] Izrazom politija (Πολιτεία) se podrazumijeva zajednica koja je izgradila vlastiti sustav političkog upravljanja samom sobom (s funkcionalnim institucijama). Politijogeneza je proces nastajanja takve zajednice.

vladajućoj sviti). Prilikom povratka izaslanstvo je napadnuto i ubijeni su rimski izaslanik Lucije Korunkanije i isejski izaslanik Klemporus (*Cleemporus*), I to će poslužiti kao povod za I. ilirski rat. Vojska Republike (pod zapovjedništvom konzula Lucija Postumija Albina/*Lucius Postumius Albinus* i Gneja Fulvija Centumala/*Gnaeus Fulvius Centumalus*) je intervenirala vrlo brzo i u jednom blitzkrieg pohodu potpuno su porazili Teutine snage (istjeravši ilirske garnizone iz Epidamna/Dirahija, Apolonije i Korkire), čemu su pripomogle mnogobrojne izdaje. Teuta je poražena i novi regent, u ime Pinesa, je postao jadranski Grk Demetrije Hvarski (koji je bio zapovjednik ilirskog garnizona na Korkiri, i koji je predao Rimljanima) koji je oženio Triteutu. „Ilirska Država" se morala odreći ekspanzije, izgubljen je dio teritorija na južnom pravcu, a ograničeno je pravo plovidbe.

Sa I. ilirskim ratom započinje i razdoblje prodora na Balkan, kao i pomjeranje rimskog vidika prema istoku, ka helenističkom i orijentalnom svijetu. Za razliku od Sicilije, Sardinije i Korzike Rimljani nisu nakon I. ilirskog rata uspostavili provincijalni sustav na Balkanu, nego su se zadovoljili održanjem manjih pozicija i protektorata (u Epidamnu/Dirahiju, Apoloniji, Korkiri, i nad ilirskim zajednicama Atintani i južni Partheni). Ne miješajući se još u unutarnje stvari grčkih gradova, Rim je ipak stupio s njima u redovne diplomatske odnose. U Korint i Atenu upućeno je rimsko poslanstvo, kome je ukazana dotad neviđena čast (radi toga što su oslobodili svijet balkanskih Grka od ilirske prijetnje). Poslanicima je dopušteno sudjelovanje na Istamskim igrama i na Eleusinskim misterijama. Prema tome, Rimljani su priznavani za Helene.

Kartaginsko širenje u Iberiji/Španiji

Velike gubitke Kartaginjani su odlučili nadoknaditi u Španiji, koja je bila iznimno bogata resursima (Pirenejski poluotok oduvijek je bio na glasu po nalazištima plemenitih kovina i po plodnosti svoga tla) kojima bi se ponovo napunila ispražnjena državna blagajna, kao i povratiti poljuljano samopouzdanje i moral. Tako bi se i stvorila i nova vojska koja bi mogla da se ponovo suprotstavi Republici i revidira sramotni mir iz 241. god. p. n. e. i gubitak tri velika mediteranska otoka. Na jugu Pirinejskog poluotoka su Feničani održavali niz kolonija, pa je već postojao znatan i stabilan mostobran za napredovanje u dublju unutrašnjost. Uostalom, Španija se nalazila prilično izvan dosega tadašnjih rimskih interesa i Kartaginjani su mogli biti ostavljeni na miru u svome napredovanju na Pirinejskom poluotoku. I tako je tamo poslan njihov najvještiji vojskovođa i političar Hamilkar Barkas, heroj otpora Lilibeja i pobjednik nad pobunjenim plaćenicima.

Iberski poluotok je tada bio mješavina etničkih i jezičkih kompleksa kao što su Baski - starosjedioci naseljeni na sjeverozapadu Poluotoka, Iberci (koji su vjerojatno bili neindoeuropski element srodan sjevernoafričkim hamitskim Berberima), Luzitanci na zapadu i doseljeni Gali/Kelti koji su se u središnjem dijelu Španije prilično izmiješali sa starosjediocima da su postali poznati kao Keltiberi. Hamilkar Barkas je osam godina uspješno rješavao postavljene zadatke u Iberiji sve do 229. god. p. n. e., kada je poginuo

u boju. Njega je na dužnosti namjesnika kartaginskih pozicija u Iberiji naslijedio zet Hasdrubal, koji je započeto djelo uspješno nastavio, koristeći i diplomatiju u odnosu prema domorodačkim zajednicama. On je kao prijestolnicu kartaginskih posjeda u Iberiji, i to na jugoistočnoj obali, 228. god. p. n. e. utemeljio Novu Kartaginu (današnji španski grad Kartahena). Kartaginski dominij u Iberiji se znatno proširio, rudnici i drugi izvori resursa su napunili kartaginske blagajne, a pod zapovjedništvom kartaginskih namjesnika je stajala jedna dobra plaćenička vojska. Ipak, to širenje nije moglo ostati neprimječeno od Rimljana i zato je sklopljen sporazum da rijeka Ebro (*Iberus Flumen*, po čemu je i čitav poluotok dobio ime) postane sjeverna granica dozvoljenog kartaginskog dominija. Uz to sklopiše Rimljani 226. god. p. n. e. savez sa helenističko – keltiiberskim gradom Saguntom, koji se nalazio na sjeveroistočnoj obali Poluotoka, ali južno od rijeke Ebra.

Hasdrubal je bio ubijen iz zasjede 221. god. p. n. e., i na njegovo mjesto izabrala je vojska Hanibala, sina Hamilkara Barkasa koga je otac još kao dječaka poveo sa sobom u Iberiju i koji je u tome času imao svega 25 godina. Hanibal je imao nekoliko sestara i dva brata Hasdrubala i Maga. Njegovi zetovi su bili Hasdrubal, kojeg je naslijedio u namjesništvu i zapovjedništvu u Iberiji, i numidski kralj Naravas. U svjetlu Hamilakrovog nadimka Barkas, često se njegova porodica imenuje kao Barkidi, ali je nejasno da li se ovaj nadimak odnosio samo na Hamilkara ili i na njegove sinove. I pored svoje mladosti, Hanibal je već bio zreo vojskovođa, odgojen u mržnji prema Rimu. Po Liviju, kada je Hanibal tražio da ide sa ocem u Iberiju, Hamilkar se složio ali je zahtijevao da se ovaj svećano i obredno zakune da nikada neće biti prijatelj Rima. Kada je preuzeo zapovjedništvo, Hanibal je smatrao da je kartaginska vojska spremna za borbu s Rimljanima. Hanibal je dodatno ojačao vojsku kojom je zapovijedao i koja je bila iznimno šarolikog sastava (Numiđani i drugi Afrikanci, Iberci, Gali, Grci...itd.), a i utvrđivao je pozicije na području Iberije kojom je dominirala kartaginska vlast. I bio je spreman za novu, mnogo rizičniju i ambiciozniju etapu svoga života, ali i mediteranske historije. Hanibal će se pokazati kao jedan od najvećih taktičkih zapovjednika u cjelokupnoj ljudskoj historiji, u pravom smisli genijalan lider (u rangu sa Aleksandrom Velikim) sa neobičnom hrabrošću i smionošću. Za razliku od predstavnika kartaginske aristokratije bio je umjeren, potpuno odvojen od luksuznog i raskošnog života, i spreman na najveće mentalne i fizičke napore i tegobe (skoro do granica ljudske izdržljivosti). Zbog bliskosti sa običnim vojnicima (sa kojima je dijelio i „dobro“ i „zlo“), uspijevao je održati kontinuirano zapovjedništvo nad jednom vrlo smješanom vojskom, u kojoj je uživao priličnu popularnost, do samoga kraja II. punskog rata. Njega su karakterizirali i lukavost, pronicljivost (na neposrednom bojištu), te sklonost ka obavještajnim podacima ali i iznimna „ljubav“ prema Kartagini (koju je napustio kao dječak i u koju će se vratiti tek pri kraju rata), što je bila „ljubav“ koja mu se nije u dovoljnoj i potrebnoj mjeri uzvraćala od druge strane (kartaginske vladajuće elite). Ali ovaj put će se morati suočiti sa različitom koncepcijom vojnog i političko -društvenog uređenja (koje je u rimsko –

italskom svijetu potpuno međuzavisno i isprpleteno) gdje dominiraju masivne vojske istovrsnih građana, a ne mala profesionalna vojska sa taktičkim genijalcem na čelu.

Rimljani nisu imali neposrednih interesa u Iberiji, ali je jačanje Kartagine na ovom prostoru nesumnjivo predstavljalo opasnost po njih. Uz to, na rat su ih poticali i grčki i hlenizirani gradovi na iberskoj i južnogalskoj obali koji su se osjećali ugroženi naglim kartaginskim širenjem, a posebno Masilija, jer su joj se polako približavali Kartaginjani, koji su se sada umiješali u sferu masilijanskog trgovačkog utjecaja.

II. ilirski rat 219. god. p. n. e.

Prije nego što se koncentriraju na problem Hanibala, Rimljani su morali riješiti jedno iskrslo problematično pitanje vezano za istočnojadransku obalu. Demetrije Hvarski je u godinama svoga regenstva postupno jačao svoju poziciju, sve više vodeći samostalnu politiku u odnosu na Rim. On se udružio sa makedonskim kraljem Antigonom III. Dosonom protiv revolucionarne spartanske vlade Kleomena III. I učestvovao je u čuvenoj bici kod Selasije 222. god. p. n. e. i gušenju spartanske revolucije. Nakon toga, on je izgleda sve više težio širenju „Ilirske države", čak ako bi se to sukobljavalo sa rimskim i njihovih saveznika interesima. Zajedno sa Skerdilaidom (bratom Agronovim) 220. god. p. n. e. je isplovio sa 90 ilirskih brodova zvanih lembi, u ekspediciju koja je imala i gusarski karakter i koja je napadala i Peloponez i egejski bazen. To je bilo nesumnjivo kršenje ugovora sa Republikom i novi rat je bio neminovan. Sljedećeg proljeća 219. god. p. n. e. krenula je rimska armija pod zapovjedništvom konzula Lucija Emilija Paula/*Lucius Aemilius Paullus* u Iliriju. Paulus je isto vrlo brzo porazio Demetrijeve snage (koji se bio obračunao nešto ranije sa opozicijom svojoj vladavini) i posljednje uporište Pharos (današnji Starigrad na Hvaru) je palo u rimske ruke. Demetrije Hvarski je pobjegao na dvor novoga makedonskog kralja Filipa V. (vl. 221. – 179. god. p. n. e.). Rimljani su zahtijevali ekstradikciju Demetrija, ali je mladi kralj odbio. Demetrije je postao jedan od najvećih neprijatelja Rima, ali ujedno i jedan od povjerljivijih savjetnika Filipu V. Ni poslije ovoga rata, Rimljani nisu uspostavili provinciju na istočnom Jadranu i Balkanu i „Ilirska država" ardijejejske dinastije je nastavila postojati. Novi regent je postao Skerdilaida, i nakon „iznenadne" smrti Pinesa, koji je bio samo formalna igračka u rukama svojih regenata, on je postao novi kralj. Skerdilaida je konsolidirao svoju kraljevinu, koja je mnogo pretrpjela uslijed poraza u ratovima sa Republikama, a da bi mogao da to ustvari nije išao u sukob sa rimskim interesima, nego je čak bio i vrijedan rimski saveznik u njihovom ratu sa Filipom V. Njega je oko 206/205. god. p. n. e. naslijedio sin Pleurat II. koji je vladao do oko 180. god. p. n. e., kada ga je naslijedio njegov sin (i Skerdilaidin unuk) Gencije, posljednji kralj „Ilirske države".

I. i II. ilirski rat su definitivno doveli Rimljane na Balkan i upetljali ih u zamršene grčko – makedonsko – ilirsko – tračke odnose. A to ih je definitivno moralo dovesti u sukob sa Makedonijom Antigonida koju su južni i istočni Balkan smatrali eksluzivno svojom interesnom zonom. Sve do dvadesetih godina III. st. p. n. e. Rimljani su bili izvan onih

neobično složenih vanjskopolitičkih odnosa koji su karakteristični za helenističke države toga doba. Međutim, nakon I. punskog rata ti odnosi su se počeli intenzivirati, pa su tako Rimljani egipatskom vladaru Ptolemeju III. Eurgetesu obećali pomoć protiv Seleuka II. Kalinika (seleukidskog vladara). Rimljani su se kod Seleuka zauzimali za „srodnike svoje Ilijce (Trojance, jer je mit o trojanskom porijeklu dijela Latina bio iznimno prisutan)".

Nastavak demokratske preobrazbe Rimske Republike i rat sa Padskim Galima

Sa I. punskim ratom i rimskim jačanjem i pobjedama nastavlja se, pa i intenzivira proces dalje demokratizacije rimskog političkog sustava i društva. Razlozi tome leže upravo u značenju vojske i u iznimnim ratnim naporima koje je podnosila Rimska Republika. Bez masovne podrške, poglavito iz srednjih i nižih slojeva stanovništva, bilo bi nezamislivo voditi i pobijediti u nizu vanitalskih ratova. Između 241. i 222. god. p. n. e. izvršena je reforma centurijatskih komicija o čemu je bilo detaljnijeg govora u poglavlju „Klasični sustav političkih institucija Rimske Republike". Od 242. god. p. n. e. bira se drugi pretor i on rukovodi sudskim parnicama koje se vode između stranaca, ili između Rimljana i stranaca (*praetor qui inter peregrinos ius dicit*), a od 227. god. p. n. e. biraju se još dva pretora, radi uprave nad provincijama: jedan za Siciliju, drugi za Sardiniju i Korziku.

Demokratski i reformni pokret toga vremena vezan je za djelatnost Gaja Flaminija Nepota (*Gaius Flaminius Nepos*), koji je bio *homo novus* (skorojević). Kao plebejski tribun iz 232. god. p. n. e. Flaminije je sproveo u tributskim komicijama zakon o podjeli među siromašnim građanima (čiji su posjedi propali za vrijeme I. punskog rata) zemlje osvojene 285. god. p. n. e. i oduzete od Senonskih Gala (*ager Gallicus*). Flaminije je morao voditi borbu sa udruženom i energičnom oporbom senatora (on nije ni konsultirao Senat prilikom donošenja zakona, kao što je to bila dotadašnja tradicija i praksa), na čijoj se strani nalazio čak i njegov otac, koji je prijetio da će prema svome sinu primijeniti očinsku vlast (čak ga je bio sa besjedništva kući odvukao).

Za Rimljane je bila velika sreća da su Padski Gali bili mirni (vjerojatno radi teških poraza koje su pretrpili u ranijem razdoblju) za vrijeme ratova sa Pirom i Kartaginom. Međutim, nakon I. punskog rata situacija na sjevernim italskim granicama se počela usložnjavati. Tek 236. god. p. n. e. Gali su bili prodrli do Arimina na Jadranskoj obali, ali zbog međusobne zavade Boja i drugih Gala Rimljani nisu imali većih problema u sanaciji ovog upada. Rat sa Galima je ponovo oživio sa prijedlogom navedene zemljišne podjele iz 232. god. p. n. e. od strane Gaja Flaminija. Ta odluka je uzbunila Padske Gale Boje i Insubre te su se oni odlučili na rat, sazvavši veliku mobilizaciju i uključivši u nju i druge galske narode kao što su Taurisci i Gesati (*Gaesatae*). Ovi potonji su bili transalpinski plaćenici kojima su Boji i Insubri platili velike sume novca, i bili su predvođeni sa Aneroëstesom i Concolitanusom. I ova velika galska vojska je 225. god. p. n. e. sa 50 000 pješadinaca i 20 000 konjanika provalila u Italiju. Inače je rimsko-italski savez prvih mjeseci 225. god. p. n. e., suočen sa oživljenom galskom pretnjom započeo sa mobilizacijom. Galske snage su provalile u Etruriju oko Pize i napredovali su uz palež i

uništavanja sve do Kluzija, tri dana hoda od Rima. Ovo je bilo totalno iznenađenje za rimsko – italski savez, jer je napad očekivan na drugim mjestima, pa je konzulska armija (22 000 rimskih i 32 000 savezničkih vojnika) Lucija Emilija Papa (*Lucius Aemilius Papus*) čuvala pozicije kod Ariminiuma, a tek je sa Sardinije dolazio sa svojom konzulskom armijom drugi konzul Gaj Atilije Regul (*Gaius Atilius Regulus*).

Papo je i 54 000 vojnika Sabinjana i Etruraca stavio pod komandu jednog rimskog pretora, a poslao je i 40 000 Umbra, Sarsinata, Veneta i Cenomana da napadnu teritoriju Boja. Kao rezerva su služile armija od 21 500 rimskih i 32 000 savezničkih vojnika u Rimu, i dvije legije na Siciliji i Tarentu. Kao što se vidi mobilizacija u Italiji je bila potpuna.

Kod Fesule (*Faesulae*) su upavši u klopku, teško poražene rimsko – italske trupe koje je vodio rimski pretor. Od totalnog uništenja je ovu armiju spasio samo dolazak konzulske armije Emilija Papa, koja je saznavši za galski prodor brže – bolje napustila svoje pozicije oko Ariminiuma. Do glavne bitke je došlo u području Campo Regio kod Telamona (danas Talamone). Prvo su se sa Galima sukobile jedinice Regulove armija koja se iskrcala kod Pize i marširala na front. Borba se vodila za jedno brdo iznad puta kojim su Gali morali proći. Boji i Taurisci su postavljeni prema Regulovim trupama, a Gesati i Insubri prema Papovim trupama, dok su im krila štitili kola i kočije. Bitka za navedeno brdo je bila žestoka i Regul je poginuo, a njegova glava je bila odsjećena i donesena galskim vođama. Ipak je na kraju rimsko – italska konjica uspjela staviti pod svoju kontrolu brdo. Tada je nastalo opće napredovanje rimsko – italskih, brojnijih snaga, koje je posebno nanijelo gubitke Gesatima koji su se borili goli sa malim štitovima i ginuli su od izbacivanih sulica. Nakon toga su probijene i linije Insubra, Boja i Tauriska, jer su "španski mačevi" i veći štitovi bili mnogo efektniji u borbi od galskih manjih štitova i dugačkih mačeva. Na kraju je konjica nahrupila sa brda na galska krila i to je dovelo do uništvanja galske pješadije i bjekstva njihove konjice. Ubijeno je oko 40 000 Gala, a 10 000 (uključujući i Concolitanusa) je bilo zarobljeno. Aneroëstes je sa grupom sljedbenika koji su uspjeli pobjeći, izvršio samoubistvo. I tako su nakon teške bitke, Rimljani izvojevali veliku pobjedu i nanijeli cisalpinskim Galima goleme gubitke, praktično uništivši njihovu vojnu silu. Nakon toga je nastupilo razdoblje rimske ofanzive u Padskom području, sjeverno od granica tadašnje Italije. Papo je preduzeo kaznenu ekspediciju protiv Boja, i proslavio je trijumf. Ova bitka je zabilježena i kao posljednja u kontinentalnoj Europi u kojoj su se koristile bojne kočije.

U toku 225. i 224. god. p. n. e. Rimljani i njihovi saveznici su zauzeli svu zemlju do rijeke Po. Gaj Flaminije je kao konzul 223. god. p. n. e. sa kolegom Publijem Furijem Filom (*Publius Furius Philus*) krenuo u pohod i razbio Gale, a i 222. god. p. n. e. Rimljani su nastavljali napadati preko rijeke Po u zemlju Insubra (glavnih neprijatelja Rimljana tada). Galski Cenomani su bili na rimskoj strani, a i Veneti nisu intervenirali u sukobu. U bici kod Klastidija (*Clastidium*) 222. god. p. n. e. konzul Marko Klaudije Marcel (*Marcus Claudius Marcellus*) je učinio veliko djelo za rimske pojmove osobno u dvoboju ubivši vođu Insubra po imenu Viridomar, za što je dobio najveće odličje *spolia*

opima, što je bio treći primjer od Romula. Nakon toga i poraza Gesata Insubri su bili prisiljeni prihvatiti okupaciju Mediolanuma/Milana 221. god. p. n. e. Nakon što su se Insubri podložili Rimljanima, rimska vlast dopriješe do obronaka Alpa. Manje sukobe na ovom sjevernom području u ovom periodu su imali sa Ligurima i Histrima.

Gaj Flaminije Nepot je 220. god. p. n. e. izabran za cenzora. Za vrijeme njegovog cenzorskog mandara uređena je izgradnja ceste *Via Flaminia* od Rima do Arimina, čime je udario temelj rimskom prodoru i naseljavanju na sjever u padsku zonu, isto kao što je stoljeće ranije cenzor Apije Klaudije Slijepi sa *Via Appia* povezao jug Italije sa Rimom. Na zemljištu padskih Gala su osnovane kolonije Kremona (*Cremona*) i Placentija (*Placentia*) i tako se udaraju temelji romanizacije i latinizacije ovoga bogatog i plodnog područja. U Rimu je izgrađen *Circus Flaminius.* Uz njegovu veliku podršku donesen je 218. god. p. n. e. zakon plebejskog tribuna Kvinta Klaudija/*Quintus Claudius* (*lex Claudia*), po kome senatori i njihovi sinovi nisu mogli posjedovati brodove u koje može stati više od 300 amfora (90 hektolitara). Ovim se nobilitet odvaja od pomorske trgovine, koja prelazi uglavnom u ruke vitezova.

Senatorima je inače bilo zabranjeno učestvovanje u trgovačkim aktivnostima, jer je privređivanje kroz trgovinu smatrano nedostojnim senatora. Oslonac na zemljišni posjed je smatran najprihvatljivijim oblikom egzistencije i za tadašanju elitu, ali i za ostatak populacije. I pored toga, pošto je trgovina mogla donijeti znatan profit, nobili su se trudili da zaobiđu ova pravila. Moguće je pretpostaviti da su sa početkom II. punskog rata demokratski elementi donošenjem ovog zakona željeli da spriječe nobile da se financijski okoriste uslijed vođenja prekomorskih ratova, koji bi uvjetovali i intenzivnije kontakte sa prekomorskim zemljama koje bi se mogle i naći u posjedu Republike. U pozadini donošenja Klaudijevog zakona bi možda ležala i namjera da se senatori navedu da u vremenu rata koji je tek započeo, više misle o općim interesima Republike, a ne da razmišljaju o svojim osobnim materijalnim i financijskim interesima. Time se osiguravala lojalnost i posvećenost najviše elite. I pored toga što je u Senatu naišao na žestoku opoziciju, ovaj zakon je ipak usvojen. Iz izloženog je sasvim jasno da se kontekst donošenja Klaudijevog zakona, koji će dugoročno imati velike posljedice po društveno – ekonomski razvitak Republike, mora promatrati kroz vizuru započinjanja II. punskog rata.

II. P U N S K I R A T 219. – 201. G O D. P. N. E.

Put u rat i povod za II. punski rat

Još u prvoj godini svoga zapovjedništva (221. god. p. n. e.) Hanibal je svladao narode na sjeveru od Nove Kartagine i zapadno od Sagunta. Nakon toga Hanibal je smatrao nužnim zauzeti i Sagunt, koji je bio jedan od najbogatijih gradova Iberije, međutim zbog savezništva Sagunta sa Republikom nije ga u početku napadao. Ali u proljeće 219. god. p. n. e., pošto je osigurao situaciju u drugim dijelovima Iberije, napao je Sagunt, a kao izliku je uzeo da je Sagunt napao jedan od naroda podčinjenih Kartagini. Sagunt se junački opirao osam mjeseci, no na kraju je morao pasti jer je uzalud išćekivao pomoć od Rimljana koji su bili nepripravni i neodlučni u vezi pomoći Saguntu (*deliberante Roma Saguntum periit*). Dio bogata plijena Hanibal je poslao u Kartaginu, dio razdijelio među vojnicima, a dio stavi u blagajnu za rat protiv Rima. Na početku među kartaginskom vladajućoj oligarhijom nije vladalo jednodušje u vezi Hanibalove akcije u Saguntu i bilo

je i javno izražavanog neslaganja sa Hanibalovom „proratnom“ politikom (činjenica je da je Hanibal, kao i ostali članovi njegove porodice, imao snažnu i izraženu opoziciju u redovima kartaginske vladajuće elite). Međutim, je ipak „ratna frakcija“ prevladala. Rimljani su bili poslali jedno poslanstvo Hanibalu, da se ostavi Sagunta, a drugo u Kartaginu u zimu 220. - 219. god. p. n. e., sa zahtjevom da im se preda kartaginski vojvoda u Iberiji odgovoran za napad na Sagunt. Drugo poslanstvo na čelu sa Fabijem Maksimom, nije se uopće htjelo upuštati u diskusiju sa Kartaginjanima nego je samo postavilo ultimatum. Međusobni odnos između rimskih poslanika i članova kartaginskog vijeća nije ni do čega dovela. Kartaginjani su odbili ispuniti rimske zahtjeve i rat je bio neminovan.

Hamilkar je svoje sinove, a posebno Hanibala još od djetinjstva spremao i obučavao u vojnim i zapovjednim vještinama. Kontinuirane borbe u španskim oblastima su prilično izoštrile Hanibala, te je on sa početkom II. punskog rata bio već prilično iskusan zapovjednik i vojnik. Međutim, sa druge strane on nije bio baš u dovoljnoj mjeri izvješten u političkoj areni.

Početak rata

Rimljani i njihovi saveznici su u to vrijeme raspolagali sa golemim vojnim snagama (detaljnije v. o tome u poglavlju „Hegemon Italije = Rimska Republika. Brojno stanje“). Hanibal je raspolagao sa znatno manje brojnom vojskom od oko 112 – 120 000 pješadinaca i 16 000 konjanika, 58 slonova, 32 broda sa mornarima i 18 pentera bez mornara. Izuzev malo lako naoružanih Liguraca i nekih punskih eskadrona, većinu vojske su mu činili sjeverni Afrikanci (kojima je pod zakletvom obećao kartaginsko građanstvo ako pobijede u ratu) i Španci. Od te vojske je odvojio oko 20 000 vojnika i poslao u Afriku da brani samu Kartaginu i afričku obalu od eventualnog rimskog napada, Za odbranu kartaginskih posjeda u Španiji je ostavio 12 000 pješadinaca i 2 500 konjanika, sa polovinom slonova i tamošnjom mornaricom i za zapovjednika im je postavio svoga mlađeg brata Hasdrubala. U Saguntu je ostavio taoce od španskih naroda i zajednica (uglavnom djeca njihovih velikaša i vladara), kao garanciju vjernosti. Jedan dio mornarice je poslao da napada italske obale, a drugi prema Lilibeju. Sam je sa glavnim dijelom vojske planirao provaliti u Italiju sa sjevera, preko Alpa (kako je to izgleda već ranije zamislio Hamilkar; a na jednu kartaginsku izvidnicu u alpsko – padskom području su Rimljani naletili već 230. god. p. n. e.). U toj zamisli on se oslanjao na pomoć Kelta i to Insubra i Boja. Hanibal je odlučio u potpunosti koristiti kopneni put za upad u Padsku ravnicu, a ne morski (sa iskrcavanjem na ligurskoj obali).

Upad sa sjevera kopnenim putem u Italiju je bio smjela operacija, kojom su se ne samo željeli iznenaditi rimsko – italske snage, nego i anulirati njihova glavna strateška prednost. I. punski rat je pokazao da rimsko – italski savez ima obimne resurse u ljudstvu, hrani, logistici koje im je osiguravalo matično italijansko područje. Za razliku od Kartaginjana, oni su svoje gubitke brzo nadoknađivali. Zato je Hanibal, možda se oslanjajući na ranije zamisli Hamilkara, odlučio da udari direktno upravo u tu resursnu osnovu Republike. Tako se iskristalizirala strateška zamisao da bi uspješan upad u Italiju mogao dovesti do kolapsa prvo Saveza, a onda i same Republike.

I u Novoj Kartagini Hanibal je skupio oko 90 000 pješadinaca i 12 000 konjanika (od toga dvije trećine Afrikanaca, a jedna Španaca) sa 37 slonova i pokrenuo se prema sjeveru krajem marta 218. god. p. n. e. Već po prelasku Ebra suočio se sa otporom domorodaca, izgubivši dobar dio vojnika a morao je dio vojnika ostaviti i posade na tome putu do Pirineja. Na domaku Pirineja, došlo je kod jednog dijela vojske do pokazivanja nezadovoljstva, pa je Hanibal bio prisiljen otpustiti dio vojske. Već tada mu se brojno stanje vojske prilično smanjila (ostalo mu je oko 50 000 pješadinaca i 9 000 konjanika). Prešavši Pirineje, on je svoj put kroz keltsku zemlju probijao bilo borbom bilo ugovaranjem i pridobijanjem (često novcem) i na rijeku Ronu je izbio u blizini Avinjona (*Avenio* tj. Avinjon su osnovali Fokejci 539. p. n. e. iz masalijanske kolonije, na području jedne galske zajednice).

Rimljani su planirali poslati dvije vojske : ona pod zapovjedništvom konzula Tiberija Sempronija Longa trebala je napasti neposredno kartaginsko područje u Africi, a ona pod zapovjedništvom drugog konzula Publija Kornelija Scipiona je trebala ići u Iberiju. Na putu u Iberiju, pristao je krajem juna 218. god. p. n. e. u Masiliji gdje je doznao za napredak Hanibala, tu se Scipion ukotvio i planirao je sa Masalijancima i keltskim zajednicama u zaleđu da spriječi Hanibalov prijelaz preko Rone. Sam Scipion je imao na raspolaganju oko 22 000 pješadinaca i 2000 konjanika. Ipak je Hanibal uspio taktičkim zahvatom da probije keltsku zapreku na Ron i pријеđe rijeku, a rimske trupe su stigle prekasno i Hanibalove trupe su im izmakle u pravcu Alpa. Scipio je veći dio vojske (pod zapovjedništvom brata Gneja) je poslao u Iberiju, a sa manjim se vratio u Pizu kako bi se u sjevernoj Italiji suprostavio Hanibalu. Za to vrijeme Hanibal se polako probijao kroz domorodačke zajednice (kod keltskih Alobroga je i intervenirao u njihovom unutarplemenskom sukobu, na zadovoljstvo jedne strane) i došao je do podnožja Alpa. Prijelaz preko Alpa Hanibalove vojske postao je jedna od najvećih epskih epizoda u historiji, ravna poduhvatima Aleksandra Velikog ili Cezara. Uz velike teškoće, napade alpskih zajednica, težak teren kartaginska vojska se probijala preko prolaza Mali sv. Bernhard. Nakon mnogo peripetija i sukoba Hanibalova vojska je izbila na glavnu prolaznu visinu bernhardsku i odatle je iznurenoj vojsci, kako bi je ohrabrio i povećao moral, pokazivao Padsku nizinu i Italiju. Spuštanje sa Alpa u sjevernu Italiju je započeto početkom septembra 218. god. p. n. e. i ono je bilo skopčano sa prolaskom kroz iznimno težak teren sa klisurama, mečavama, zametenim putevima. I konačno je uspio da u toku septembra 218. god. p. n. e. prođe kroz zemlju Salasa i uđe u Padsko područje. Prelazak Alpa je donio ogromne gubitke Hanibalovoj vojsci i od 38 000 pješadinaca i 8000 konjanika koje je imao prije prijelaza preko Malog sv. Bernharda, preostalo mu je samo 20 000 pješadinaca i 6000 konjanika (12 000 Afrikanaca, 8 000 Španaca, a konjanici su bili Numiđani). Uz to, je i preostala vojska bila i više nego iscrpljena napornim putem. Ipak i pored svega Hanibal je uspio ostvariti svoj naum, a to je prodor u Italiju preko nebranjenog sjevera gdje je računao na podršku Boja i Insubra (sa kojima je već ranije imao kontakte i koji su mu obećali pomoć). Osim toga, Hanibal je računao da će italski

saveznici poslije prvih njegovih pobjeda otpasti od Rima i preći na njegovu stranu. Ustvari kompletna strateška zamisao Hanibala za dobijanje rata je počivala na tome, a ne da sa vojskom kojom je krenuo iz Španije pobijedi Rimljane i njihove saveznike. Zato je sebi i mogao dopustiti goleme gubitke, sve kako bi stigao u rimsko zaleđe na sjeveru gdje bi mu se pridružili Gali (koje su Rimljani samo par godina ranije pobijedili) i obnovili mu ljudstvo. Onda je planirao provaliti u Italiju i pokušati odvojiti italske saveznike od Rimske Republike i tako je izolirati i na kraju uništiti. Znači jedan od najvećih generala u svjetskoj historiji je planirao pobjedu ostvariti primarno politikom (koristeći vojne metode samo kao sredstvo ostvarivanje političke zamisli), a ne vojnim udarom. Da li je u toj svojoj strateškoj procjeni veliki taktičar pogriješio i da li je uopće vojnik (bez obzira koliko bio genijalan taktičar) mogao uspješno izvršiti političke zamisli (kao što je rasturanje rimsko – italskog saveza). I na primjeru Hanibala precizno će se očitovati da je politika ipak znatno sofisticiranije i osjetljivije područje u odnosu na vojnu znanost i da je rijetko koji vojnik sposoban da joj uspješno odgovori. I primjer Hanibala pokazuje da odličar taktičar ne znači i odličan strateg, a posebno ne odličan političar. Sa druge strane, tadašnja Republika je imala dobre političare i dobre globalne strateške zamisli, ali ne i dobre taktičke zapovjednike koji bi mogli parirati Hanibalu.

Rimski odgovor i bitke kod Ticina i Trebije

Dok je Hanibal prelazio Alpe, borbe su se već vodile u Iberiji i oko Lilibeja (koji su Kartaginjani neuspješno pokušali zauzeti) na Siciliji (gdje se nalazio konzul Tiberije Sempronije Long koji se nije iskrcao u Africi). 218. god. p. n. e. je izbila pobuna Boja (zbog utemeljenja kolonija u Placentiji, Kremoni i Mutini) protiv koje su Rimljani poslali pretorske vojske pod zapovjednicima Lucijem Manlijem (koji je bio poražen) i Lucijem Atilijem. Hanibal je zauzeo Turin (današnji Torin) nakon trodnevne opsade, a na ovo područje je stigao i konzul Scipion. Dvije vojske su se srele kod rijeke Ticina. Tu je Hanibal pobijedio Rimljane zahvaljujući svojoj konjici, a i sam se konzul ranjen jedva spasio, a i to spašavanje ima zahvaliti svome 17- godišnjem sinu Publiju Korneliju Scipionu (*Publius Cornelius Scipio,* kasnije poznatom i kao Afrikanac/*Africanus* ili Scipion Stariji). Nakon toga se rimska vojska povukla, a došlo je do općeg pristajanja padskih galskih zajednica Hanibalu (izuzev Cenomana koji su istali lojalni Rimu). Zbog upada Hanibala, sa Sicilije je pozvan u Italiju konzul Tiberije Sempronije Long sa vojskom. Kod rijeke Trebije (u blizini Placentije) u decembru 218. god. p. n. e. je došlo do nove bitke. Rimskom vojskom je zapovijedao konzul Sempronije (Scipion se oporavljao od rana). Hanibal je taktički nadmudrio Rimljane i zahvaljujući slonovima i iznenadnim napadom koji je predvodio Hanibalov brat Mago izvojevana je velika pobjeda (od 40 000 rimsko-italskih vojnika izvuklo se samo oko 10 000).

Novi neuspjesi - Bitka kod Trasimenskog jezera 217. god. p. n. e.

Pobjeda kod Trebije izazvala je masovni ustanak Kelta i Ligura. Vise od 60 000 Boja, Insubara i Liguraca povećalo je Hanibalovu vojsku, tako da je ona poprimila većinski

keltski karakter. Ali to je imalo i drugu stranu, jer se Kelti hrabro bore, ali se nerado pokoravaju disciplini, pogotovu onakvoj kakvu je održavao Hanibal. Radi toga su se bili pojavili i određeni problemi sa keltskim prebjezima, posebno jer su oni smatrali da će ih Hanibal voditi direktno na Rim (dok je on planirao taktičke vojne poteze, a ne pljačkaški upad), usput pljačkajući i harajući po Italiji (Hanibal je kako bi pridobio Italije, štedio italske zarobljenike). Kelti su sumnjičili Hanibala i da im namjerava zemlju jer je morao zimovati u njihovim područijima i na njihov teret. Ali i pored svega (bio mu je čak i život ugrožen), Hanibal je uspio da sačuva koheziju proturimskog saveza. Rezultat prve godine ratovanja je bio da je Hanibal postao gospodar Padskog područja, izuzev Placentije u kojoj je ostatak razbijene rimske vojske bio opkoljen.

Vijest o neuspjesima dviju konzulskih vojski predstavljala je za Rimljane potpuno iznenađenje i izazvala u Rimu borbu raznih političkih grupacija. Prevlast su odnijele demokratske skupine, koje su za konzula za 217. god. p. n. e. izabrale Gaja Flaminija (popularnog jabnog radnika) sa kolegom konzulom Gnejom Servilijem. Demokratske tendencije u Republici su tada nastojale da se rat završi brzo, odlučnim udarom jer je Hanibalovo prisustvu najviše štete nanosilo seoskim domačinstvima srednje i sitne veličine. Zato su konzuli brzo pokrenuli svoje vojske prema sjeveru. Konzuli su imali zadatak da čuvaju klance i pristupačna mjesta protiv Hanibala, pa se konzul Servilije postavio kod Arimina, a Flaminije kod Arecija u Toskani. U proljeće 217. god. p. n. e. Hanibal je napustio zimski logor, da bi nastavio ofenzivu na Italiju. Kako bi izbjegao konzulske vojske Hanibal je izvršio smio manevar, prešavši kroz močvarnu nizinu rijeke Arno. Kartaginska ška vojska je marširala četiri dana i tri noći do pojasa i grudi u vodi, a vojnici su se mogli odmarati samo na leševima uginulih konja. Ovaj prijelaz koštao je Hanibala veoma skupo u resursima : nastradalo je mnogo vojnika, uginulo mnogo konja a ostao je samo jedan slon. Sam vojskovođa izgubio je oko. Ali kao rezultat ovog strašnog prelaska Hanibalova je vojska zaobišla utvrđene položaje Rimljana. Pošto je zaobišao Flaminijevu vojsku, Hanibal je krenuo dalje prema jugu, pustošeći sve oko sebe (što je bio činio kako bi isprovocirao Flaminija da napusti svoje pozicije i praktično ga dovede „sebi na noge”). Flaminije je sa svojom vojskom napustio utvrđene linije i krenuo je za neprijateljem, ali bez dovoljno mjera opreza i ne čekajući svoga kolegu koji mu je išao u pomoć. Na to je Hanibal i računao jer se njegova taktika uvijek zasnivala na tome da neprijatelja izvuće sa njegovih pozicija i dovede na teren koji njemu odgovara, u već pripremljenu zamku, i tu da ga uništi brzim manevarskim udarima (što je već i priredio kod Trebije). Flaminije, „veliki pobjednik” nad Galima, je računao da će vlastitim snagama postići uspjeh i opravdati svoju misiju. Međutim, iako se veći dio Hanibalove vojske sastojao od Gala, ipak Hanibal nije bio obični galski poglavica. Zbog slabe sigurnosne pripreme, Flaminijevo kretanje je bilo poznato Hanibalu, koji je imao dobro organiziranu izvidnicu. Flaminijev put vodio je kroz usku dolinu, koja je ležala između planina i Trasimenskog jezera. Hanibal je preko noći prošao kroz dolinu, zauzeo uzvisine i rasporedio svoje trupe iza brežuljaka koji su se nalazili na rubu ravnice.

Bilo je tmurno jutro. Kada je rimska vojska izbila, ništa ne sluteći, na put pokraj obale, iznenada su je sa svih strana napale Hanibalove jedinice. Na samom početku boja (koji se desio u junu 217. god. p. n. e.) ubijen je Flaminije. Jedan dio rimske vojske bio je sasječen, a drugi je konjica bacila u jezero. Samo je jedan odred, od oko 6 000 ljudi, zauzeo brijeg, ali se, opkoljen od neprijatelja, predao pod uvjetom da dobije slobodan odstup. U toj bici poginulo je ukupno oko 15 000 Rimljana, a isto toliko je bilo zarobljeno. Sama Hanibalova vojska je izgubila oko 1500 vojnika (uglavnom Gala). Zadržavši Rimljane u zarobljeništvu, Hanibal je pustio italske saveznike kućama (i to bez otkupnine), ističući da on nije došao ratovati protiv Italika, već protiv Rimljana, za oslobođenje Italika. Zanimljivo je da je Hanibal više vojske gubio u svojim manevrima (prijelaz preko Alpa, prolaz kroz močvare rijeke Arno) nego u bitkama.

Rimski preustroj i Fabije Maksim Oklijevalo

Poslije pobjede kod Trasimenskog jezera Hanibal je krenuo ka obali Jadranskog mora, da bi sebi osigurao neprekinutu vezu sa Kartaginom i kako bi nastojao italske saveznike odvojiti od Republike. Prošavši kroz Umbriju i Picenum, koje je dobro opustošio, i kroz zemlje Marucina i Frentana Hanibal se zaustavio u Apuliji, gdje je pustio svoje trupe da se odmore i gdje je reorganizirao pješadiju po rimskom uzoru.

Vijest o trasimenskoj katastrofi izazvala je u Rimu, kako kaže Polibije, opću potištenost (bili su čak porušeni i mostovi na rijeci Tibru, kako bi se otežalo eventualno Hanibalovo prodiranje na sam Rim). U toku nekoliko dana Senat je vijećao o novonastalim prilikama. Flaminijev poraz i smrt doprinijeli su snaženju frakcije nobiliteta. Senat je odlučio imenovati diktatorom Kvinta Fabija Maksima Verukosa (*Quintus Fabius Maximus Verrucosus;* živio od 280. god. p. n. e. do 203. god. p. n. e.), koji je bio poznat po konzervativnim nazorima. Ujedno podigoše na noge dvije nove legije, a i mornaricu podigoše i bolje opremiše. Fabije Maksim je napravio novi ratni plan, usmjeren na iscrpljivanje protivnika, koji se nalazi u tuđoj zemlji. Po Plinijevim riječima, Fabije je bio svjestan toga da su "Kartaginjani raskinuli sve veze iza sebe i da je pobjeda jedina mogućnost spasa. Položaj rimske vojske bio je sasvim drugačiji. Zato je Fabije predviđao neizbježan poraz u presudnoj bici ali je bio neodlučan da se u nju upusti. Shvativši u čemu se sastoje prednosti njegovog položaja u usporedbi s neprijateljem, on je na njih jedino i računao, i u skladu s njima je vodio rat, a ta prednost Rimljana sastojala se u neiscrpnim pričuvama i brojnoj prevazi njihove vojske." Fabije Maksim je krenuo prema Hanibalu sa 4 nove legije i sa preostalom vojskom bivšega konzula Servilija, ali ne sa namjerom da uđe u otvorenu bitku sa Hanibalom. Promučurni rimski diktator se držao uzvisina i nije želio sa vojskom da siđe u ravnine. Fabije je izbjegavao presudne sukobe. On je uznemiravao neprijatelja sitnim čarkama, napadajući u prvom redu kartaginsku komoru. Ovakva taktika upornog praćenja Hanibalove vojske, i povremenog uznemiravanja u priličnoj mjeri je frustrirala Hanibala koji je nesupješno pokušavao svoga protivnika izvesti na otvoreno bojište pustošeći Samnij i Kampaniju. Tako je

diktatorova vojska vojska sa uzvisina pratila Hanibala, ne dajući se isprovocirati, kao „prijeteći oblak“ kako se sam Hanibal izrazio, a prema pjesniku Eniju : »jedan čovjek, oklijevajući, obnovio je državu za nas“ (*unus homo nobis cunctando restituit rem*).

Ali ovakva Fabijeva taktika, zbog koje je prozvan Oklijevalo (*Cunctator*), nije nailazila na simpatije u demokratskim krugovima Rima. Oni su bili krajnje nezadovoljni gubitkom nizine rijeke Po, koja je poslije Flaminijeve reforme i posljednjeg galskog rata bila naseljena rimskim kolonistima. Osim toga, seljaštvo Rima i Italije bilo je nezadovoljno time što je Hanibal, koga nisu puštali blizu velikih gradova, pustošio seoska naselja. Protivnik Fabijeve taktike bio je čak i njegov najbliži pomoćnik, *magister equitum* Marko Minucije Ruf, kome je za vrijeme Fabijevog odsustva pošlo za rukom da u jednoj slučajnoj čarki zada Kartaginjanima poraz. U Rimu je to naišlo na tako veliki odjek da je Minucije usprkos svih običaja bio izabran za drugog diktatora. Ali je Hanibal ubrzo razbio Minucija, i samo je Fabijeva pomoć spasila njegove trupe od propasti. To je pokazalo koliko je pravilna bila taktika partizanskog rata koju je vodio Fabije Maksim. Njegova zasluga sastojala se je i u tome što je zadržao rimske saveznike. Hanibal ih nije uspio privući na svoju stranu. Osiguranje zaliha bio je jedan od najvažnijih Hanibalovih zadataka. Na povratku Hanibalove vojske sa stravičnog pustošenja Kampanije, Fabije Maksim je pripremio doček Hanibalu na uzvisinama nad lijevom obalom Volturna, misleći da mu je zatvorio dalje kretanje. Međutim, Hanibal se i ovog puta poslužio varkom. Po noći je dao da se na rogove 2000 volova privežu gorući snopovi koje su onda potjerali, a Rimljani su misleći da je riječ o kartaginskoj vojsci pohitali su prema njima, napustivši svoje pozicije i Hanibal se provukao i krenuo nazad u Apuliju. Pošto je osigurao zalihe, Hanibalova se vojska vratila u Apuliju, gdje je Hanibal proveo zimu 217. / 216. god. p. n. e. Za konzule za 216. god. p. n. e. izabrani su Lucije Emilije Paul, pristaša taktike Fabija Maksima, i Gaj Terencije Varon, sin mesara i kandidat demokratskih krugova i pristaša odlučnih vojnih operacija (imao je i demagoški pristup, pa je bio popularan u masama). Novi konzuli su se odlučili za drugačiji strateški pristup u odnosu na Fabija Maksima. I umjesto kontinuiranog iscrpljivanja, odlučili su se za bitku na otvorenom poprištu.

Na temelju iskustava iz Trebije i Trasimenskog jezera se došlo do zaključka da se to može učiniti na bojištu koje istovremeno ispunilo dva važna uvjeta - dovoljno usko da Hanibal na njemu ne može manevrirati sa svojom nadmoćnom konjicom, a istovremeno dovoljno ravno da na njemu nema nekakvih skrivenih prepreka iz kojih bi Hanibal mogao iskoristiti za zasjede i slične smicalice. U takvoj bitci bi Rimljani pobijediti zahvaljujući svojoj nadmoćnoj pješadiji i, što je još važnije, kao ključni adut iskoristiti svoju brojčanu nadmoć. Da bi stekla velika brojčana nadmoć, izvršene su obimne mobilizacije rimskih građana i saveznika. Združena armija pod komandom dvojice konzula se sastojala od osam ojačanih legija i brojnim savezničkim kontigentima.

Katastrofa kod Kane 216. god. p. n. e.

Zapovijedanje nad združenom armijom je riješeno tako što jedan dan zapovijedao Paul, a drugi Varon. Po Polibiju Emilije Paul je bio oprezniji, dok je Varon bio nestrpljiv kao

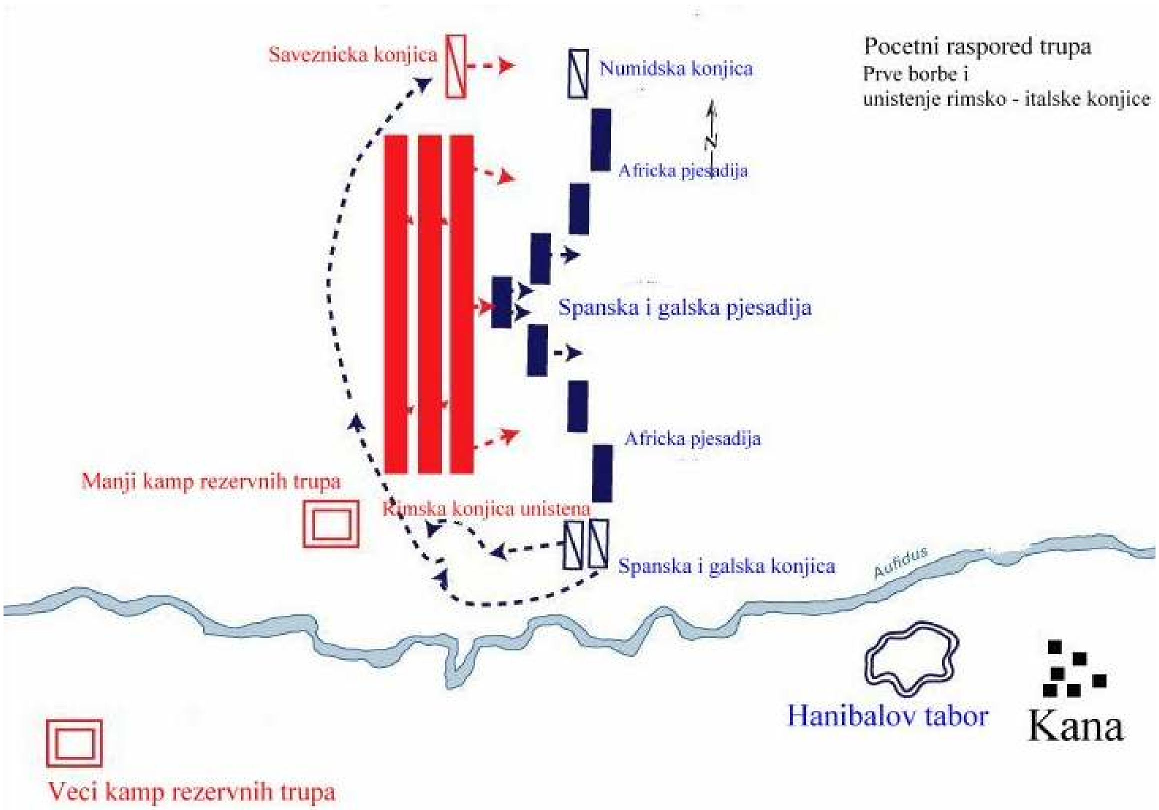
Sempronije Log i Gaj Flaminije. Hanibal se isto pokrenuo i zauzeo kastel Kanu između Kanose i Barlete, koji je kontrolirao Kanusinskom ravninom koja je služila kao glavna žitnica za Rimljane. I armija dvojice konzula se pokrenu prema Apuliji početkom ljeta 216. god. p. n. e. Suparničke vojske su se susrele na rijeci Aufidu kod Kane. Rimsko – italske snage su se zaustavile na nekih 10 km. Udaljenosti od pozicija Hanibalove armije.

Isti dan po dolasku združene armije dvojice konzula je došlo i do prve veće čarke prilikom neuspjelog pokušaja Hanibalovih jedinica da postave zasjedu rimsko – italskih snagama.

Razboritiji Rimljani su vidjevši položaj Hanibalove vojske, željeli da se oklijeva sa bitkom, i na prve „ponude“ za bitkom Hanibala, konzul Emilije Paul se nije dao isprovocirati. Međutim, sa novim danom (2. VIII.) je zapovjedništvo pripalo Varonu i on se time i posluži i pokrenu vojsku u otvorenu bitku na lijevoj strani rijeke Aufida. Rimsko – italske snage koje su se upustile u bitku su brojale do 80 000 pješadinaca (pola rimskih građana, a pola italskih saveznika) i cc 6 000 konjanika (trećina rimskih građana, a dvije trećine italskih saveznika). Postojala su i dva tabora sa rezervnim trupama (ukupno cc 10 000 vojnika) i to jedan manji na lijevoj strani i drugi veći na desnoj strani rijeke Aufida. Varon, koji je odlučio primiti bitku suprotno upozorenju svog kolege Paula, svoju je vojsku rasporedio na tradicionalan način - pješadija se našla u centru, a krila je čuvala konjica. Varonova varijacija u odnosu na tadašnju taktiku je bila ta da je postavio svoje snage u dubinu umjesto širinu. Varonov plan je bio da, koristeći brojčanu nadmoć, jednostavno razbije kartaginski centar, odnosno odbaci ga na rijeku bez ikakve odstupnice. Varon se u tome vodio iskustvom bitke na Trebiji, gdje su se rimski legionari, koristeći veću dubinu svog rasporeda, uspjeli probiti iz Hanibalovog obruča.

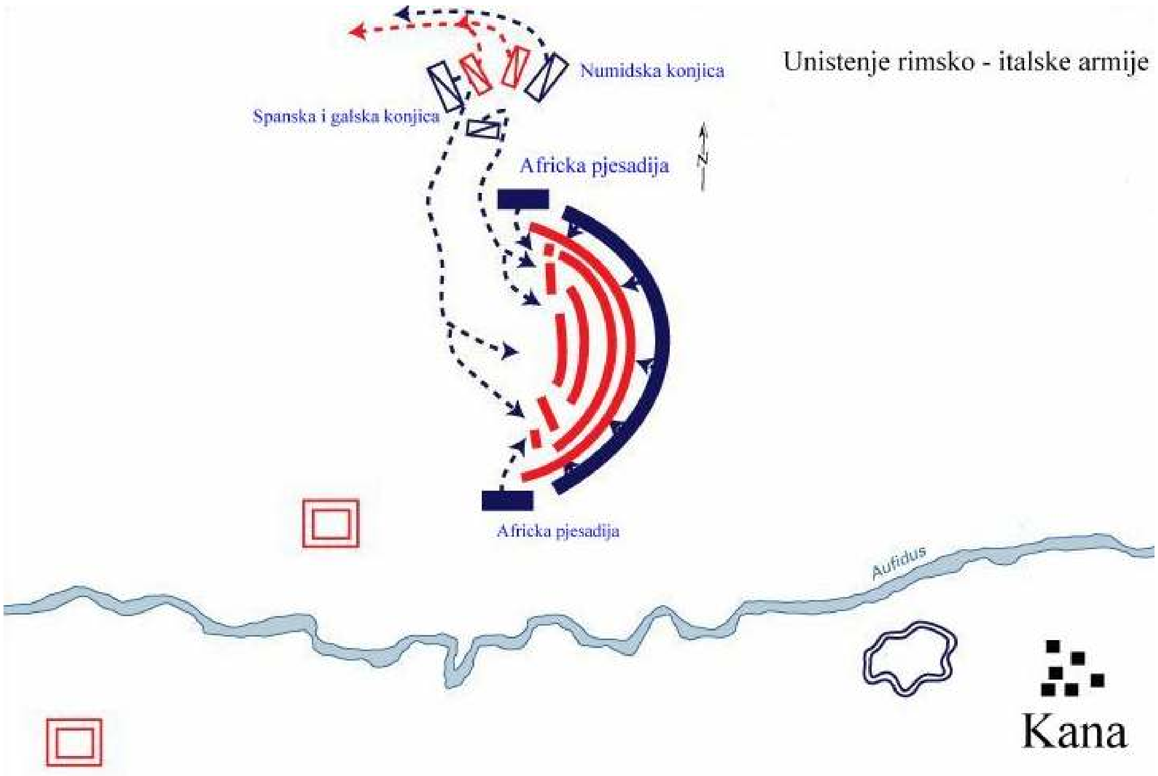
Hanibal je raspolagao sa oko 40 000 teških pješadinaca, 6000 lakih pješadinaca, 10 000 konjanika (4000 Numiđana, 2000 Španaca, 2000 Gala i 450 Libijaca) i 8000 čarkaša i balearskih pračkara. Hanibal je želio otvorenu bitku na polju gdje je mogao iskoristiti prednosti svoje konjice, te dobiti maksimalni učinak od svojih heterogenih jedinica i položaja na kojima su se nalazile. U centar je postavio svoje najslabije snage - ibersku, galsku i keltibersku pješadiju - dok je na krila, isto kao i Rimljani, postavio konjicu. Veći dio konjice (6500 pod Hasdrubalom) je bio na lijevom, a 3500 numidskih konjanika pod Hanonom na desnom krilu. Hanibalove najelitnije i najprekaljenije trupe - afrička pješadija - su također postavljeni na krilima. Hanibal je također svoje trupe postavio u obliku polukruga, tako da njegove najslabije snage u centru budu najistaknutije. Kartaginskom centru je naređeno da na početku bitke ne pruža snažan otpor, odnosno da se povlači, nastojeći nagnati Rimljane na što brže napredovanje, koje bi ranjivima učinilo njihova krila. Hanibal se za bitku odlučio upravo na obali Aufida zato što je njegova vojska bila okrenuta na zapadu, pa bi ujutro Rimljanima - koji su napredovali na istok - sunce udaralo u oči. Istovremeno je sa jugoistoka puhao i vjetar koji je bacao Rimljanima prašinu u oči.

Na samom početku bitke, nadmoćna galsko-španska konjica na Hanibalovom lijevom krilu je bez većih poteškoća razbila i uništila rimsku konjicu. Numidska konjica na Hanibalovom desnom krilu je, pak, imala poteškoća s konjicom rimskih saveznika. Hasdrubal je zbog toga poslan s lijevog krila da s leđa napadne rimske saveznike, što je i učinio. Tako su Rimljani ostali bez svoje konjice, odnosno više nitko nije mogao štititi njihovu pozadinu i bokove. U međuvremenu se i pješadijska bitka odvijala po Hanibalovom planu. Centar koji su činili Gali i Španci se povlačio, ali je afrička pješadija ostala na svojim položajima. Rimsko – italske jedinice su najviše napredovale upravo prema centru gdje su se protivničke linije činile najslabijima. Tako je s vremenom borbeni poredak obje vojske ponovno dobio polukružni oblik, ali u drukčijem smjeru. Ovaj put su se Rimljani našli u poluokruženju.

U tom je trenutku Hanibal naredio svojim Afrikancima da rimsko – italsku armiju napadnu sa bočne strane, dok se istovremeno Hanibalova konjica, umjesto da - po tadašnjim običajima - napadne rimski logor ili goni poraženu neprijateljsku konjicu - vratila na bojište i udarila u neprijateljsku pozadinu. Rimljani i Italici su bili opkoljeni te su formirali krug i pokušali se braniti, međutim, nisu izdržali a bojni redovi su im se raspali. Otpočelo je opće istrjebljivanje rimsko- italske vojske. Gubici rimsko – italske vojske bili su golemi. Možda nikada u historiji, jedna tako velika vojska nije bila tako potpuno uništena na bojištu sa tako malim gubitkom protivnika kao što je bila rimsko – italska kod Kane 2. VIII. 216. god. p. n. e. Hanibal je izgubio oko 8 000 ljudi, od čega 2/3

Gala, dok su Rimljani izgubili gro vojske (bilo pogibijom bilo zarobljavanjem). Poginuo je i konzul Emilije Paul zajedno sa prokonzulom Servilijem, dvojica kvestora, 2/3 časnika (29 od 48 vojnih tribuna) i 80 senatora i desetina hiljada vojnika. Prema Polibiju kod Kane je poginulo 70 000, a zarobljeno 10 000 rimskih i savezničkih pješadinaca, a da je od 6 000 konjanika preživjelo samo njih 370. Po Liviju gubici rimsko – italske armije su bili ipak znatno manji, pa je bilo 45 500 ubijenih pješadinaca i 2 700 ubijenih konjanika, kao i 3 000 zarobljenih pješaka i 1 500 konjanika.

Konzul Terencije Varon se uspio spasiti pobjegavši sa 70 konjanika u Venusiju, a samo je neznatan dio trupa spašen bijegom. Ostatke razbjegle vojske zaustavio je i doveo u red mladi vojni tribun Publije Kornelije Scipion, sin konzula iz 218. god. p. n. e. koji je bio poražen kod Ticine. Hanibal je skupio prstenje koje je skinuo sa ruku poginulih senatora i vitezova i to je poslao u Kartaginu kao svjedočanstvo svoje velike pobjede. Uz Kane, desio se na sjevernom ratištu još jedan poraz, jer je vojska koju je predvodio Lucije Postumije Albin (pobjednik u I. ilirskom ratu) bila uništena u zasjedi Boja, a sam zapovjednik je ubijen, glava mu je odsjećena a njegova lobanja je služila kao žrtveni pehar i bila je pohranjena u jednom od najsvetijih hramova Boja.

I opsi bitke kod Kane u djelima Polibija i Livija su predmet kritičkog preispitivanja. Oni se uglavnom tiču proturječnih tvrdnji Polibija i Livija o posljedicama bitke i događajima koji su nakon nje uslijedili. Većina historičara tako tvrdi da je brojka od 70 000 poginulih Rimljana i Italika pretjerana, te je sklonija Livijevim tvrdnjama od oko 45 000 poginulih, koje uglavnom prihvataju i kasniji rimski historičari kao Apijan i Plutarh. Neki u suvremeno doba smatraju da su i te brojke pretjerane, odnosno da kod Kane nije poginulo više od 10-15 000 ljudi, odnosno da je u pitanju bio težak udarac za Rimljane i Italike, ali ne tako težak kao

što se tradicionalno opisuje, odnosno da čak ni Hanibalova konjica nije mogla u potpunosti spriječiti bijeg hiljada rimskih vojnika iz obruča. Time se nastoji objasniti zašto su, zapravo, Rimljani ne samo nastavili rat, nego vodili borbe s Hanibalom i trpili poraze. Drastično manji broj ubijenih rimskih vojnika bi također poslužio kao mogući razlog zašto Hanibal nije odmah eksploatirao svoj trijumf i marširao na Rim. Dio historičara špekulira kako je Polibije bitku kod Kane opisao kao nezamislivu katastrofu prije svega iz propagandnih razloga, odnosno kako bi postepeni rimski oporavak učinio što dramatičnijim, a konačnu pobjedu što impresivnijim. Polibije je također predmet sumnji zbog toga što je kao glavnog krivca za poraz naveo konzula Varona, koji je usprkos toga kod svojih suvremenika slavljen kao heroj te je primio brojne počasti. Njegov kolega Emilije Paul, koga Polibije opisuje kao opreznog komandanta koji se protivio bitci, je bio djed Polibijevog pokrovitelja Scipiona Emilijana, pa se zbog toga u pitanje dovodi Polibijeva vjedostojnost.

Iz poraza kod Kane, Rimljani su izvukli i vrijedne pouke. Tako je promijenjen borbeni poredak, koji više nikada neće ličiti na grčki hoplitski poredak falange, zbog njegove nefleksibilnosti. Više se neče stvarati združene armije sa dva zapovjednika. Bitka kod Kane je služila kao inspiracija generalštabnim planerima i u drugim historijskim razdobljima. Posebno su za njene karakteristike obuhvata, opkoljavanja i uništavanja neprijateljske sile bili zainteresirani njemački vojni stratezi. U tome je najeksplicitniji bio Alfred von Schlieffen, načelnik njemačkog Generalštaba, koji je svoje ideje o konceptu uništavajuće bitke (Vernichtungsgedanke) objavio u knjizi po imenu Cannae. Pokušaji da se Hanibalov uspjeh ponovi na strateškoj razini su bili poznati Schlieffenov plan, te kasnije razvijena doktrina Blitzkriega. Iako to u I. svjetskom ratu Nijemci nisu uspjeli ostvariti, u II. svjetskom ratu primjenom strategije obuhvata uništena je francuska vojska, a samo zahvaljujući nadljudskim naporima i odlučnosti izbjegnuto je uništenje britanske vojske.

Rimska stabilizacija

Rimska Republika je bila na koljenima, slično kao Atena nakon katastrofe na Siciliji 413. god. p. n. e. U Rimu nije bilo familije koja nije imala koga žaliti, jer je poginuo ili bio zarobljen. Hanibalov upad u Italiju je tako uspio proizvesti prvu namjeru Hanibala, a to je da se ugrzi resursni potencijal rimsko – italskog saveza. Zajedno sa Kanom, ljudski gubici Republike i Italije su bili enormni. A počelo se činiti da se ispunjava i druga namjera, jer nakon Kane su se konačno počeli pojedini saveznici u južnoj Italiji odmetati od rimskog hegemona i pridruživati se Hanibalu.

Nakon završetka bitke kod Kane, dio političara Republike je tražio da se sa Kartaginom sklopi mir, vojni tribun Lucije Cecilije Metel je čak predložio da se grad napusti, a Rimljani pokušaju tražiti sreću kao najamnici u helenističkim državama Azije. Hanibal je u Rim svog oficira Kartalona s mirovnom ponudom koju su antički izvori opisali kao "umjerenu", te nekoliko zarobljenika kao zalog za pregovore o otkupu. Senat je, međutim, odbio pregovarati o miru te je naložio zarobljenicima da se vrate u Hanibalov logor. Donesena je odluka da se rat, usprkos svemu nastavi.

Ostavši bez vojske, a pošto su odbili mir Rimljani su bili spremni na to da će Hanibal napasti Rim i učinjeno je sve da se stvore novi odredi sposobni za borbu. Rimljani i tada pokazaše svoje umijeće i snagu upornosti i ustrajnosti. Poslije bitke kod Kane zabranjeno je bilo ženama da slobodno plaću, a Senat je odbio da zarobljenike novcem iskupi. Ostatak vojske poražene kod Kane, poslan je na Siciliju da tamo nečasno i besplatno služi. Slanjem preživjelih trupa sa Kane, Senat je želio da izbjegne prenošenje njihovog eventualnog defetizma i moguće stečene predrasude o nepobjedivosti Hanibalove armije

na novopodignute armije. Dan bitke uvrstiše među nesretne dane, onako kako su to uradili i sa danom bitke kod Alije. U vojnu službu pozvani su svi građani koji su ostali u Rimu, od sedamnaeste godine naviše. Senat se odlučio na krajnje sredstvo i dvije legije sastavljene su od robova, koje je država kupila. Da umire bogove Rimljani su žrtvovali i jedan galski i jedan grčki ljudski par, što je predstavljao jedan od posljednjih takvih rituala u historiji rimskog svijeta (ne računajući pogubljenja zarobljenika i osuđenika). U „Sibilskim knjigama" su potraženi savjetima šta da se radi, a u Delfe po savjet poslaše Kvinta Fabija Piktora. Bitka kod Kane je kao posljedicu imala i gašenje snage demokratskih tendencija i ustupanje primata u vođenju rimske politike predstavnicima frakcije nobiliteta. O sve većem slabljenju demokratskih snaga svjedoći i slučaj sa komediografom Nevijem, koji u svojim djelima nije krio svoje demokratsko uvjerenje. U jednoj komediji on se ironično izrazio o Publiju Scipionu Starijem, a o Metelima je rekao: "Uslijed zle sudbine Meteli kozuluju u Rimu" (*fato Metelii Romae fiunt consules*). Zbog svojih stihova Nevije je dospio u tamnicu i spasio se iz nje zahvaljujući zauzimanju plebejskih tribuna. Ipak je morao otići iz Rima, i umro je u kartaginskom gradu Utici.

Stabilizaciju rimskih oružanih snaga su uspješno izvršili imenovani diktator Marko Junije Pera/ *Marcus Iunius Pera* (koji je bio i posljednji diktator *rei gerundae causa*) i pretor Marko Klaudije Marcel. I pored toga što je odmah po bitki kod Kane jedan dio italskih saveznika odmetnuo se od Rima, činjenica je ipak da je većina saveznika ostala lojalna, posebno onih ključnih kao što su latinske kolonije i onih koje su zaprećavali prilaz samome Rimu. U taj odbrambeni i dobro utvrđeni kompleks je bilo jako teško prodrijeti, makar i sa vojskom kakvu je imao Hanibal. Upravo je ta činjenica odredila da Hanibal ne krene nakon Kane direktno na Rim.

Hanibalovi časnici su njega nagovarali da krene na Rim odmah po pobjedi kod Kane, ali je to on odbio. Vjerojatno su razlozi ležali ne samo poradi toga što se moralo probijati kroz utvrđeni kompleks, nego i jer su i njegove jedinice bile dosta iscrpljene a i nisu bile pripremljene za bitke opsade. Hanibalova strategija se zasnivala primarno na tome da se razbije rimsko – italski savez.

I kada su propali pokušaji mirovnih pregovora sa Senatom, Hanibal je sve svoje snage usmjerio na odvajanje saveznika od Republike, jer je dobro procijenio da oni čine životnu snagu rimske moći. Kao što je već rečeno dio saveznika je napustio Rim ili se kolebao. Hanibal je na svoju stranu uspio da privuće neke apulske, samnitske i brutijske zajednice te grčki grad Tarent. U Kampaniji Hanibalu je prišla Kapua, ali su Kuma, Napulj i Nola ostale vjerne Rimu. Hanibal je iz Kapue pokušao da se dočepa i Neapolisa (Napulja) kako bi dobio luku za kontakt sa Kartaginom. Ali zidine i lojalnost građana odbiše Hanibalov napad. Kod Nole ga je suzbio Marko Klaudije Marcel ubivši 2 800 Hanibalovih vojnika, a izgubivši samo 500 rimskih vojnika. To je za Rimljane bila velika moralna dobit, jer su se duhom klonuli Rimljani opet ohrabrili.

Za sljedeću 215. god. p. n. e. za konzule su izabrani Tiberije Sempronije Grakh i Fabije Maksim (Marcel je ustvari bio izabran, ali pošto je kod prilikom izbornih komicija grmilo

– što se smatralo lošim znamenjem - njegov izbor nije potvrđen).[19] Marcel je ipak dobio posebno zapovjedništvo. Tada su Rimljani pod oružjem imali najmanje 12 legija pod zapovjedništvima konzula, prokonzula pretora i propretora. Opet se desila bitka kod Nole u kojoj je nakon tri dana Hanibal opet bio suzbijen (uz njegove velike gubitke). Tada se desilo i da je jedan poveći numidski kontigent prešao na rimsku stranu, a i Tiberije Sempronije Long je potukao kartaginsku vojsku.

Za godinu 214. god. p. n. e. izabrani su za konzule Kvint Fabija Maksima (po treći put) i Marka Klaudija Marcela. Fabije je dobio i nadimaka „štit“, a Marcel „mač“ Rima. Broj legija se poveća novom regrutacijom na 18, mornarica se umnoži na 150 brodova, od kojih je 100 određeno za Siciliju. Senatoru i bogatijim klasama je razrezan novi porez kako bi se mogla financirati flota. Hanibal je ponovo (na poziv Kapue) ostavio Apuliju i upao u Kampaniju, ali ni ovaj put nije uspio zauzeti prikladno uporište na kampanskoj obali. I on se opet vrati u Apuliju, te je namjeravao zauzeti Tarent kako bi dobio prikladnu luku. Zahvaljujući izdaji Hanibal je uspio 213. god. p. n. e. da preuzme kontrolu nad Tarentom, Turijem i Metapontom.[20] Odatle je tražio pomoć iz Kartagine (Magona je već ranije poslao, odmah poslije Kane), ali je dobio malo samo 4 000 Numiđana i 40 slonova, dok su u Španiju poslali 12 000 pješadinaca i 1 500 konjanika kako bi istjerali odatle Rimljani, a poslali su i vojsku na Sardiniju koju je potukao T. Manlije Torkvat. Ovo je bio jasan dokaz da je Hanibal još uvijek imao snažnu opoziciju unutar kartaginske vladajuće elite, koja se plašila da bi Hanibal mogao vrlo lako da preraste, zahvaljujući svojim pobjedama i njihovim procjenama, u tiranina ili demogoškog predvodnika naroda i tako potencijalno ugrozi njihove partikularne imovinske i druge interese.

I. makedonski rat od 215. do 205. god. p. n. e. , front na Siciliji i front u Iberiji

Ubrzo nakon bitke kod Kane Hanibal je zaključio savez sa makedonskim kraljev Filipom V. koji je trebao stupiti u borbu protiv Rima (u tome je dosta doprinijelo i proturimsko lobiranje Demetrija Hvarskog kod Filipa V.). Po tom ugovoru Filip je trebao prijeći u Italiju i pomoći Hanibalu da skrši Rimljane, a onda bi Hanibal pomogao Makedoncima da pokore Grčku i pobijede Ilire. Tako bi Apeninski poluotok potpao pod hegemoniju Kartagine, a Balkanski poluotok pod hegemoniju Makedonije. Na Siciliji protiv Rima je ustao sirakuški vladar – mladi Hijeronim II. Poslije poraza kod Kane Rimljani su, kako je već govoreno, izbjegavali presudne bitke u samoj Italiji. Oni su se ograničavali na pružanje pomoći gradovima koji su stajali na njihovoj strani, ometali su Hanibala kod nabavljanja hrane i spriječavali su mu dovođenje pojačanja iz Kartagine. Glavna pažnja i napori Rimljana bili su koncentrirani na vođenje ratnih operacija izvan Italije.

[19] Ustvari i Sempronije Grakh i Klaudije Marcel su bili plebejci, pa patriciji nisu željeli da oba konzula budu plebejci.

[20] Sami su Rimljani krivi za to jer su zbog pokušaja bijega, dali prvo javno izbatinati, a onda baciti niz Tarpejsku stijenu tarentske i turijske taoce.

U Iliriji je makedonski kralj Filip V. (vladao 220 - 179 god. p. n. e.) otpočeo rat protiv Rima 215. god. p. n. e. Ali su Rimljani putem diplomatskih pregovora uspjeli uvući u borbu protiv Makedonije Etolski savez i neke druge grčke gradove (Atena, Elida, Mesenija, pa i Sparta) kao i ilirsko – ardijejskog kralja Skerdilaidu i neke tračke poglavice, a zatim je antimakedonskoj koaliciji pristupio i pergamski kralj Atal I. A već 214. god. p. n. e., na samom početku rata pretor Levin je porazio Filipa V. u borbi u ilirskim zemljama. Ipak glavni teret rata protiv Filipa V. i Makedonaca je pao na leđa te velike grčko – ilirsko – tračko – pergamske koalicije, koja je toliko uspjela vezati makedonskih snaga da je za Filipa V. bilo nemoguće da pošalje trupe u Italiju. Uz to su Rimljani ponovo sklopili 210. god. p. n. e. savez sa Ptolemeidima. Prvi makedonski rat je završen 205. god. p. n. e. i zaključen je mir u epirskom gradu Feniki, po kome su Rimljani morali Filipu ustupiti neke teritorije u Iliriji. Ali su glavni ciljevi rimske diplomacije bili postignuti: rat se vodio uglavnom na teritoriju Grčke, vodili su ga većim dijelom rimski saveznici, a što je glavno – Rimljani su uspjeli spriječiti napad Filipa V. na Italiju i tako onemogućiti njegovo pružanje pomoći Hanibalu.

Daleko veću važnost i ozbiljnost za Rimljane je imao front na Siciliji. Hijeronim, unuk ranijeg kralja (koji je 50 godina održavao savez sa Republikom) je preuzeo sirakuški tron, je bio prilično mlad, rasipan i nerazborit. On je odustao od saveza sa Rimom i ušao u savez sa drevnim sirakuškim neprijateljem Kartaginom. Taj njegov čin će doprinijeti nestanku nezavisnosti stare sirakuške države. Nakon Hijeronimove pogibije krajem 215. god. ili početkom 214. god. p. n. e. u Sirakuzi je zavladala pometnja iz koje je proizađe opet proturimska frakcija (na čelu sa Hipokratom i Epikidom), koja sa Kartaginom obnovi savez. Na Siciliju ju upućen Marko Klaudije Marcel i on zajedno sa propretorom Apijem Klaudijem napadaše na Sirakuzu od 214. god. p. n. e. i sa mora i sa kopna. Ali grad je bilo teško zauzeti, jer je imao sve što mu je bilo potrebno, a kod podizanja obrambenih utvrda i mašina aktivno je sudjelovao i glasoviti fizičar i matematičar antike – Arhimed. Djelovanje Arhimeda je imalo često pogubne efekte za rimske jedinice i brodove, ali rimska upornost je ipak odnijela prevagu. A i pokušaji Kartaginjana da razbiju opsadu nisu uspjeli.

I rimska strana je pokazivala domišljatost u vrijeme opsade Sirakuze. Tako su Rimljani na povezanim brodovima postavili pokretni toranj, pa su i sa mora direktno napadali gradske zidine.

I zahvaljujući nepažnji Sirakužana (koji su većinom otišli na godišnju svetkovinu posvećenu boginji Artemidi) i suradnji sa prorimskim elementima u Sirakuzi (kojih nije bilo malo), rimski vojnici su se tek 212. god. p. n. e. uspjeli probiti u grad. Grad je bio prepušten vojnicima na pljačkanje, i među mnogim drugim stanovnicima poginuo je i Arhimed. Iako je Marcel naredio da se on živ zarobi i dovede pred njega, neuki rimski vojnik ga ubio neznajući ko je u pitanju jer je Arhimed sa njim ušao u prepirku, koju obilježava čuveni izraz : „ne ometaj moje krugove”/*non turbare circulos meos*.

Rimski podni mozaik koji prikazuje smrt Arhimeda.

Ipak citadela unutrašnjeg grada (u koju se povukao i dio Sirakužana) se odupirala i trebalo je još osam mjeseci da se zauzme i to samo zahvaljujući tome što je jedan sirakuški izdajnik otvorio kapije utvrde Rimljanima. Rimljani su iz Sirakuze odnijeli i bogat plijen, mnoštvo umjetničkih spomenika i drugih dragocjenosti grčke i helenističke baštine. Ali i pored zauzeća i pljačke, grad nije uništen. Poslije pada Agrigenta (koji su početkom rata na Siciliji zauzeli Kartaginjani) 210. god. p. n. e. Rimljani su zavladali čitavom Sicilijom.

Počevši od 218. god. p. n. e. ratne operacije nisu prekidane ni u Španjolskoj.Tamo je bio upućen Gnej Kornelije Scipion, a zatim je 217. god. p. n. e. je njemu u pomoć stigao njegov brat Publije (konzul 218. god. p. n. e. pobijeđen od Hanibala kod Ticine). Rimljanima je najprije uspjelo povesti ofanzivu, pobijediti Hasdrubala kod Ebra, zauzeti Sagunt i steći sebi saveznike među lokalnim zajednicama. Ipak 212. god. p. n.e. Kartaginjani su za saveznika dobili istočno-numidskog kralja Gala, koji im je kao pomoć poslao jaku vojsku pod svojim sinom Masinisom. Uz to Kartaginjani pridobiše i jednog hispanskog kralja. Publije Scipion je zato kao plaćenike uzeo Keltibere (što je za Rimljane bio neubičajen potez), ali su ga oni izdali zato što ih je Kartagina podmitila.

Tom prilikom je Publije Scipion poginuo. 29. dan od smrti svoga brata poginuo je u boju sa Kartaginjanima i Gnej Scipion. I Hanibalova braća sa svojim vojskama ponovo dobiše vojnu inicijativu u Iberiji. Zato Rimljani poslaše Gaja Klaudija Nerona sa vojskom od 15 000 ljudi koji se sukobi sa Hasdrubalom, bratom Hanibala. Porazom i pogibijom obaju Scipiona, položaj Rimljana je postao težak. Rimljani su smatrali nužnim osloboditi Iberiju od Kartagine, odakle su oni dobivali srebro i gdje su novačili vojnike. Zato je 210. god. p. n. e. upućena nova ekspedicija sa zapovjedništvom 24-godišnjeg Publije Kornelija Scipiona, sina konzula iz 218. god. p. n. e. (koji je kod Ticina spasio oca, a poslije Kane kao vojni tribun skupljao razbijene rimsko – italske jedinice u Kanusiju) i koji je uživao izniman ugled i popularnost u rimskim masama (čak i među ženama) a bio je i vrlo diplomatičan, inteligentan i sposoban (ne samo u vojnim, nego i u političkim pitanjima). A bio je i odlično obrazovan (posebno naklonjen grčko – helenističkoj kulturi i znanosti) i vaspitan i uvjerljiv u govorništvu kao npr. u Kanusiju, neposredno nakon bitke kod Kane kada je održao vojnu formaciju. On je trebao da pobijedi Kartaginjane i da osveti pogibiju svoga oca i strica. Posebnom odlukom komicija mladom Scipionu je dodijeljen *imperium* i dana su mu prava prokonzula. To je bio prvi slučaj u rimskoj povijesti da se imperij dodjeljuje privatnoj osobi, a ne magistratu.

Mladi Scipion se iskrcao sa 10 000 pješadinaca i 1000 konjanika i nakon spajanja sa tamo već prisutnim rimskim snagama (ukupno je imao 25 000 pješadinaca i 2 500 konjanika) vrlo uspješno je djelovao. Neke domorodačke zajednice, nezadovoljne kartaginskom upravom, djelovale su u savezu s Rimom. Godine 209. god. p. n. e. zauzeo je Novu Kartaginu i tako zauzeo najvažniju bazu kartaginske vlasti u Iberiji. Tvrđava Nove Kartagine je bila nepristupačna s kopna, zato je mladi Scipion iskoristio oseku, i Rimljani su prodrli u onaj dio tvrđave koji je bio okrenut prema moru. U Novoj Kartagini je mladi Scipion oslobodio 300 hispanskih talaca, čime je dobio na prestižu među Hispancima, kojima je inače bilo dosta kartaginske pohlepe i okrutnosti. U osvojenom gradu zarobio je i velike količine blaga, a sa svima je nastojao postupati uljudno i umjereno. Kada su mu vojnici zarobljenu djevojku izvanredne ljepote doveli kao plijen, mladi Scipion nije je želio uzeti, nego je pozvao njene roditelje sa zaručnikom (Alucije/*Allucius*, poglavica jednog keltiberskog naroda) pa je njima preda. Djevojčini roditelji darovaše mladog Scipiona, ali on darove povrati kako bi se dali zaručnicima. Svojom mudrom politikom, Scipion je na svoju stranu privukao značajan broj domaćih zajednica, čime je popunjavao redove svoju ne baš brojnu armiju. Dok su se stari rimski zapovjednici odlikovali strogošću i okrutnošću, mladi Scipion je bio iznimka od toga. Dosta vremena je provodio u hramu, pa su vojnici mislili da mu je bog Neptun kod Nove Kartagine bio na pomoći.

Nakon pada Nove Kartagine, nastavljene su žestoke borbe u Iberiji između Scipionove armije i kartaginskih snaga. U tome periodu su se u Iberiji nalazile tri kartaginske armije, ali međusobno razdvojene, što je omogućilo Scipionu da se obračunava sa njima posebice. Tako je početkom 208. god. p. n. e. pokrenuo svoje vojnike na Hasdrubala, čija je armija zimovala u mjestu Bekula (*Baecula*) na rijeci *Baetis* (današnji Gvadalakivir).

Na ovom mjestu se Scipion pokazao kao odgovoran i dobar zapovjednik, koji je uzimao sve u obzir i ništa nije želio prepustiti riziku ili sreći. I pored pobjede koju je Scipion izvojevao, glavni dio Hasdrubalove armije se uspio izvući (zajedno sa slonovima). Tome je doprinijela činjenica da su rimsko – italski vojnici preferirali da pljačkaju zauzeti kartaginski tabor, nego da nastave progoni Hasdrubala. Nakon bitke Hasdrubal je proveo svoju armiju preko Pirineja u Galiju, odakle je provalio u Italiju sa oko 60 000 ljudi (uglavnom iz reda Gala koji su mu se priključili) sa namjerom da se spoji sa Hanibalom. Scipion nije progonio Hasdrubala, i ostao je u Iberiji sklapajući savezništva sa lokalnim narodima i zajednicama.

Nakon bitke kod Bekule i odlaska Hasdrubala, u Iberiju su se u zimu 208/207. god. p. n. e. iskrcala nova kartaginska pojačanja pod komandom Hana, kojem se pridružio ubrzo i Mago Barka (Hanibalov brat). Oni su zajednički raspolagali sa moćnom armijom, uglavnom sačinjenom od Keltibera. U međuvremenu je iz pravca Gadesa napredovala još jedna kartaginska armija kojom je zapovijedao Hasdrubal Gisko. Scipion se sada suočio sa napredovanjem neprijatelja iz dva pravca, i primijenio je briljantan manevar kojim je prvo njegov dozapovjednik Silan pobijedio Magove i Hanove trupe, sa tim da je Hano i zarobljen. Trupe Hasdrubala Giske su se sklonile iza utvrđenih gradova. U proljeće naredne 206. god. p. n. e. došlo je do novog kartaginskog ofanzivnog pokreta, i kod mjesta Ilipa (nekih 15-tak km sjeverno od današnje Sevilje) su se spojile preostale Magove i Giskine trupe, formirajući armiju između 54 000 i 70 000 vojnika. Nasuprot njima Scipion je raspolagao sa združenom armijom (koju su sačinjavali rimsko – italski vojnici i iberski saveznici) od 43 000 vojnika. Nakon manjih konjičkih sukoba, u roku par dana došlo je do konačne bitke na otvorenom. Ovaj put Scipion je ispoljio svu svoju zapovjedničku mudrost i manevarsku genijalnost, I bitka se završila uvjerljivom Scipionovom pobjedom. Bitka kod Ilipa se smatra najbriljantnijom pobjedom Scipiona u čitavoj njegovoj vojnoj karijeri. Nakon ove bitke, Kartaginjani su izgubili i posljednju nadu da bi mogli na neki način zadržati Iberiju. Bitka kod Ilipa je predestinirala historiju iberskog poluotoka kao rimske zemlje.

Pošto je situaciju u Iberiji stabilizirana Scipion je prvo nakratko posjetio kraljeve Sifaksa i Masinisu, kako bi osigurao njihovu podršku. Po povratku u Iberiju Scipion se suočio sa pobunom svojih vlastitih vojnika (8000 ljudi) u taboru Sucro. Scipion je uspio da uguši pobunu, čije kolovođe su pogubljene. Hasdrubal Gisko je pobjegao u Afriku, gdje je posjetio numidijskog kralja Sifaksa, na čijem dvoru je sreo i Scipiona. Mago Barka je pobjegao na Balearske otoke, odakle je otplovio u Liguriju i prebacio se u Cisalpinsku Galiju, gdje je namjeravao otpočeti novu invaziju Italije. Scipion se 205. god. p. n. e. vratio u Rim.

Pad Kapue i nastavak ratovanja u južnoj Italiji

U Italiji su Rimljani krenuli protiv Hanibala sa čak 23 legije pod zapovjedništvom konzula Fulvija Flaka i Apija Klaudija i pretora Gaja Klaudija Nerona, sa glavnim ciljem da zauzmu Kapuu. Hanibal se isto pokrenuo da zaštiti Kapuu. Hanibal i njegovi saveznici Lukanci su u tri prilike uspjeli razbiti rimske jedinice, ali Rimljani ne klonuše i opet sakupiše jedinice i krenuše opsijedati Kapuu. Konzulima su bili i produžili čast kao

prokonzulima samo da je prestanu opsijedati Kapuu 211. god. p. n. e. Na to i Hanibal opet dođe, da spasi Kapuu te godine. On je pokušao navesti Rimljane u bitku, ali uzalud. Pošto mu je konjici nedostajalo hrane, on se odluči pokrenuti prema Rimu. Krenu dakle preko Samnija, zemlje Peligna, Marucina i Marsa, onda preko Amiterna i Reate te prešavsi preko Anija dodje na jednu milju prema Rimu. Tamo se utabori u blizini grada. Taj njegov nenadani dolazak silno uzbuni i preplaši Rimljane tako, da je poslovicom ostalo: "Hanibal pred vratima (*Hannibal ante portas*). Ipak i to ne navede Rimljane da odustanu od opsade Kapue, a čak poslaše vojsku u Iberiju pod zapovjedništvom Nerona. I ovaj put su Rimljani primijenilo osnovno načelo svoje strategije u II. punskom ratu, a to je pobijediti na perifernim frontovima, prekinuti komunikacije, zauzeti izvore resursa Kartagine i izolirati Hanibala. Međutim, opsada Rima po svemu sudeći nije ulazila u Hanibalov plan, jer se on, približivši se gradu, zadovoljio time što je opustošio ogromna polja i imanja izvan grada, pa se zatim , pošto je neko vrijem proveo ispod grada, povukao od Rima u Kampaniju i krenuo u južnu Italiju. Ubrzo poslije toga grad Kapua bio je prisiljen na kapitulaciju te je okrutno kažnjen (istaknute pristalice Hanibala su izvršile samoubistvo prije pada Kapue). Pad Kapue pokolebao je Hanibalov autoritet u Italiji. U gradu ostaviše samo zanatlije, trgovce i oslobođenike, dok su ostatak kaznili smrću, internacijom, protjerivanjem, prodavanjem u roblje, a neke baciše u tamnicu. Zemljišta konficiraše ili u cjelosti ili djelomice. Slično se postupi i sa nekim drugim odmetnutim gradovima i zajednicama. Nakon pada Kapue, Hanibal je bio prisiljen da napusti mnoge gradove i da se ograniči na Brutiju i zemlju i gradove oko tarentinskog zaliva (Tarent, Turij, Metapont i Lokri). Odatle je provaljivao u rimsko područje i znao nanijeti ozbiljne gubitke rimsko – italskim snagama (210. god. p. n. e. potukavši konzula Gneja Fulvija Centumala, koji je i sam poginuo). I pored toga, 209. god. p. n. e. osamdesetogodišnji Fabije Maksim zauzeo je Tarent (zahvaljujući izdaji), koji Rimljani surovo kažniše te prodaše 30 000 Tarentinaca u roblje, a golemo bogatstvo zadobiše u plijenu. To je bio posljednji uspjeh u životu velikoga političara i vojskovođe Kvinta Fabija Maksima Oklijevala. Naredne 208. god. p. n. e. Kartaginjani su uspjeli da iz zasjede ubiju i konzula Marka Marcela. I pored toga, položaj Hanibala je bio sve kritičniji, sve njegove nade sada su usmjerene na pojaćanje koje je trebalo doći preko Alpa iz Iberije. On je raspolagao sa jednom šarolikom vojskom od oko 40 000 ljudi, dok su Rimljani prema njemu postavili 23 legije što je sa italskim savezničkim snagama činilo oko 200 000 vojnika. Hanibalov plan sastojao se u tome da se sjedini sa bratom Hasdrubalom, koji mu je iz Iberije vodio pojačanja. Ali je Hasdrubal 207. god. p. n. e. kod rijeke Metaura pretrpio poraz i bio ubijen. Rimljanima je išlo na ruku što su prije bitke uhvatili Hasdrubalovog glasnika upućenog starijem bratu sa informacijom gdje se namjerava sastati sa njim. Rimljani su odsjećenu glavu Hasdrubala dali baciti pred Hanibalove prednje straže, koje je donesoše Hanibalu. Nakon toga se Hanibal povukao na najjužniji dio Brutija. Godine 204. p. n. e. još se dva puta potuće sa rimsko – italskom vojskom, a još se nadao pomoći.Od tog trenutak položaj Hanibala, koji nije dobio

potrebnu podršku od kartaginske oligarhije (jer se ona bojala jačanja istaknutog vojskovođe), postao je osobito težak. Ali rat je bio dosadio i Rimljanima i njihovim saveznicima, i npr. 209. god. p. n. e. čak je dvanaest latinskih kolonija odbilo dati vojsku za borbu protiv Hanibala.

Prelazak u Afriku i bitka kod Zame

Nakon završetka rata u Iberiji, mladi Scipion se vratio u Rim, gdje se kandidirao i bio izabran za konzula za 205. god. p. n. e. Njegov plan je podrazumijevao prenošenje rata u Afriku. Međutim, uz sve pobjede, uspjehe i popularnost u Senatu se javila i opozicija mladom konzulu Scipionu. Osobito je stari Fabije Maksim Oklijevalo osuđivao njegovu ratnu strategiju, govoreći da treba konzul Scipion protjerati Hanibala prvo iz Italije, a onda vidjeti da li se može rat prenijeti u Afriku. Jedna skupina je čak predlagala da se Scipion imenuje za doživotnog konzula, što nimalo nije odgovaralo Senatu i njegovim konzervativcima.

Fabije Maksim Oklijevalo je tvrdio da je prelazak u Afriku preriskantan i opasan. Zato mu je ograničen pristup regrutaciji i vojnicima. Fabije Maksim Oklijevalo je želio da osigura da u Italiji ostane dovoljno trupa koje bi je branile.

Zbog neslaganja sa Senatom u vezi sa strategijom, konzul Scipion je čak prijetio da će se obratiti na tributske komicije sa svojim prijedlogom (gdje je uživao masovnu potporu). Ipak je postignuto kompromisno rješenje da Scipion dobije Siciliju kao provinciju, a onda ako uvidi da je zgodno da može prijeći u Afriku. Ali mu tom prilikom nisu dali dovoljno vojske; dobio je samo 30 brodova. On se radi toga obrati na italske saveznike, te je sa njihovom pomoći otpremio još 30 brodova i dobio 7 000 dobrovoljaca. Scipion je 205. i dobar dio 204. god. p. n. e. proveo na Siciliji, ali je tada malo nedostajalo da bude svrgnut i stavljen pred sud, zbog slučaja grada Lokri (ovim gradom je vrlo okrutno upravljao Scipionov legat/zamjenika Gaj Pleminij – koji je i preoteo ovaj italogrčki grad od Kartaginjana -, pa su se Lokrani žalili Senatu, nakon što nisu dobili zadovoljštinu od Scipiona). I na tome primjeru se pokaza snažna opozicija Scipionu, kome se zamjeralo njegovo filohelenstvo, da po Sirakuzi hoda zaogrnut u grčku kabanicu i da knjige čita (što je i bila istina), umjesto da misli na rat. I do kraja svoje nadasve bogate i istaknute političke karijere, Scipion će se suočavati sa snažnom opozicijom svome djelovanju (koje je imalo vizionarske i progresivne poglede), poglavito njegovom vrlo izraženom filohelenstvu, i to od strane konzervativnih i tradicionalističkih elemenata rimskog društva.

Senatskom izaslanstvu, koje je imalo ispitati tužbe, na Siciliji je Scipion pokazao skupljenu vojsku i mornaricu i stranački sukobi se smiriše. U ljeto ili jesen 204. god. p. n. e. prevezao se iz Lilibeja u Afriku sa oko 30 000 vojnika. Uz početne uspjehe postavio se sa vojskom pred Utiku, gdje je želio dobiti potpornu tačku za dalje operacije. U međuvremenu Kartaginjani su na svoju stranu ipak uspjeli pridobiti Sifaksa (*Syphax*; koji je ranije podržavao Republiku), koji je bio gospodar većeg dijela Numidije (zapadno-

numidsko kraljevstvo Masesilija). Sifaks je i Masinisi (koji je pripadao kraljevstvu koje je ranije bilo prokartaginsko), i koji je vladao jednim dijelom Numidije u kartaginskom susjedstvu (istočno-numidsko kraljevstvo Masilija), preoteo zemlju i protjerao ga. Masinisa se sa svojim malobrojnim preostalim konjaništvom od 200 ljudi pridružio Scipionu. Združena i vrlo brojna kartaginsko – numidska vojska pod zapovjedništvom Kartaginjanina Hasdrubala krenu prema Scipionu, koji je bio prisiljen da napusti opsadu Utike i povuće se istočno (gdje se utabori i ukopa). U takvim pozicijama prezimiše dvije vojske na afričkom frontu. Kartaginjani su planirali da opreme mornaricu i da Scipiona uvuku u sličnu situaciju kao sa Regulom 50 godina ranije. Ali u proljeće 203. god. p. n. e. situacija se počela odvijati u korist Scipiona, koji je iznenadnim i smionim napadom (zahvaljujući i odlično smišljenoj i vođenoj obavještajnoj djelatnosti) napao i Sifaksov i Hasdrubalov logor, i izvojevao veliku pobjedu. Nešto kasnije je porazio združenu vojsku Sifaksovih Numiđana i kartaginskih plaćenika (Makedonci pod zapovjedništvom Sopatra i Keltiberi) i Kartagina je ostala bez djelotvorne odbrane. Scipion je počeo zauzimati grad za gradom, dok je Masinisa uspio da preuzme vlast u cjelokupnoj Numidiji (praktično ujedinivši dva kraljevstva). Za poraz Sifaksa je vezana i priča o njegovoj prelijepoj supruzi Sofonisbi (kćerki jednog kartaginskog aristokrate) i Masinisi koji je bio zaljubljen u nju (prije 206. god. p. n. e. ona je bila obećana upravo njemu, a ne Sifaksu). Na kraju je Sofonisba uzela otrov kako ne bi dozvolila Scipionu (koji je bio protiv veze Masinise i Sofonisbe) da je provede u trijumfu.

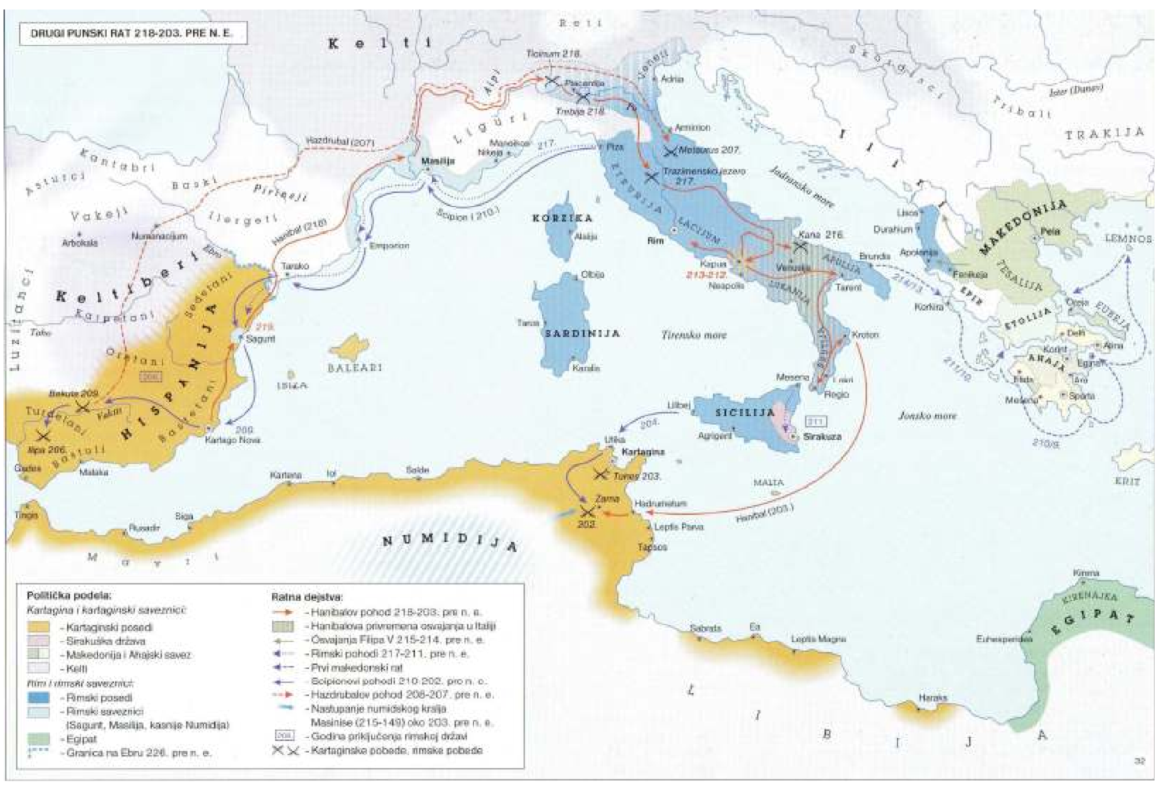
Sifaks je bio zarobljen, proveden u trijumfu, ali mu je pošteđen život i držan je u zatočeništvu (umro je u Tiburu, moderni Tivoli). Rimljani su njegovom sinu Vermini dopustili da vlada nad vrlo malim dijelom područja kojim je nekada vladao njegov otac. Kartaginjani su poslali poslanstvo u Rim radi pregovora, ali rimski uvjeti su bili neprihvatljivi i zatraženo je da se Hanibal i Mago (koji se tada nalazio u Padskom području i Liguriji), što je moguće brže vrate u Kartaginu, kako bi je branili. Mago je na putu umro, dok je Hanibal isplovio iz Krotona i tako napustio Italiju i nakon 36 godina odsustva vratio se u Kartaginu, po svoj prilici početkom 202. god. p. n. e. Hanibal je navodno proklinjao kartaginsku vladajuću elitu jer mu nisu na vrijeme slali pomoć u Italiju. Koliko su se Rimljani plašili Hanibala, pokazuje i to da su bili izvan sebe od radosti, kada su doznali da je ostavio Italiju (i sve one svoje pristalice u Italiji). Primirje koje je postojalo među zaraćenim snagama je razvrgnuto i započeli su novi sukobi. Hanibalova vojska i Scipionova vojska su se srele kod Zame. Tada je Hanibal pozvao Scipiona na razgovor, možda zbog uljudnosti, ili što su uhode opisale rimsku silu kao vrlo znatnu. Scipion pristade na to, te se oba velikana približise jedan drugomu kod Naraggare (nedaleko danasnje tunisko – alžirske granice). Hanibal podsjeti Scipiona na nestalnost i nepouzdanost sreće. Scipion se pozivaše na tobožnje pravo rimskoga oružja. Hanibal ponudi odstupiti sve kartaginske zemlje izvan Afrike. Ali Scipion nije pristao. Već sutradan po razgovoru došlo je do bitke, u kojoj je Scipion računao i na numidsku konjicu kojom je zapovijedao Masinisa na desnom krilu (lijevim je zapovijedao

Scipionov sposobni zapovjednik Lelije). Hanibal je računao razbiti linije Scipionove vojske sa navalom slonova. Međutim, koristeći određene taktičke tehnike u rasporedu pješadije, rimski redovi su vrlo mudro izbjegli slonove. Nakon toga su jedinice Scipionove vojske navalili na redove kartaginskih plaćenika, pa na redove Afrikanaca i Kartaginjana i na kraju na veteranske Hanibalove jedinice i pobjedu je donio tek napad numidskih konjanika Masinise sa leđa kartaginske vojske.

Poginulo je 20 000 Hanibalovih vojnika, dok ih je zarobljeno više – manje isto toliko. Bitka kod Zame je bila i prvi poraz Hanibala, njegova posljednja bitka, ali odlućujuća i konačna bitka II. punskog rata. Kod Zame je bila uništena sva kartaginska vojska i rat je praktično završen sa pobjedom Rimske Republike i njenih saveznika.

Zlatni prsten pečatnjak iz Kapue, sa datacijom kraj III. – rano II. st. p. n. e., nosi portret (u profilu) Scipiona Afrikanca Starijeg. Pečatnjak je potpisan sa imenom Heraklid.

Karta preuzeta iz Brujić, 2005:71

Mirovni ugovor i postratna Kartagina

Scipion je diktirao kartaginskim izaslanicima sljedeće uvjete mira : sve zarobljenike i prebjege moraju predati, sve ratne brodove osim deset njih (za obalnu stražu) i sve

slonove predati, moraju platiti 10 000 eubojskih talenata (koju su morali isplatiti u roku od 50 godina, sa 200 talenata godišnje), nadoknaditi štetu nanesenu povredom primirja, a do zaključenja mira uzdržavati i hraniti prisutnu rimsku vojsku u Africi, predati 100 talaca, sva posjedovanja izvan Afrike napustiti, obavezati se da neće nikakav rat započeti bez dozvole Rimljana, a i Masinisa je dobio svu Numidiju, a Kartaginjani mu moraju vratiti što su njemu ili njegovim pretcima ikada bili oteli. Hanibal je bio za mir i na kraju su Kartaginjani pristali na mir. I u Rimu potvrdiše mir, ali tek onda kada su novi konzuli nastupili na dužnost 15. marta 201. god. p. n.e., koji su htjeli da se odbaci uvjeti i rat nastavi do uništenja Kartagine (jer su se htjeli proslaviti). No tome se usprotivio Senat, te posredovanjem plebejskih tribuna i tributske komicije potvrdiše uvjete mira. Scipion je proslavio veličanstven trijumf, a dobio je kao znak pobjede i nadimak „Afrikanac“, po kojem će i ostati zapamćen u historiji.

Poslije sklapanja mira Hanibal je svu svoju pažnju posvetio uređenju svoje države. Pod njegovim utjecajem sprovedene su demokratske reforme, pravilna kontrola nad financijama omogućila je brzo isplaćivanje kontribucije Rimljanima, a da pritom građani nisu bili opterećeni pretjeranim porezima. Ali je ta djelatnost izazvala nezadovoljstvo oligarhijske stranke u Kartagi i povećala oprez Rimljana koji su tada ratovali na helenističkom istoku i plašili su se ponovnog uspona Kartagine i njene mornarice. Hanibal je 195. god. p.n.e. morao napustiti, ovaj put zauvijek, Kartaginu (jer je došlo rimsko izaslanstvo sa zahtjevom za predaju Hanibala), i sve do posljednjeg dana nije ga napuštala misao o osveti Rimu. Kartagina je postala država koja se nakon II. punskog rata nesumnjivo odrekla svojih težnji za hegemonijom i kontrolom na Mediteranu, potpuno se posvetivši svome poslovnom razvitku i to dosta uspješno. Ali dok su uspješno poslovali i bogatili se, suočavali su se sa nizom problema u vanjskim odnosima, od kojih je najakutniji bio onaj sa Masinisom (238. – 149. god. p. n. e.), dugovječnim kraljem Numidije. Masinisa je povremeno uznemiravao kartaginske granice i posjede (npr. Posebno izraženo 193. god. p. n. e.), i otimao čitava sela. Kartaginjani su se redovno žalili u Rimu na postupke Masinise (koji je bio saveznik Republike), tražeći ili da se urgira kako bi se zaustavile nepravde koje se čine prema njima ili neka Rim dopusti da se Kartaginjani smiju sami braniti (po mirovnom sporazumu iz 201. god. p. n. e. za to im je trebala rimska dozvola) ili neka urede međe, da bi se znalo, što imaju izgubiti, a što mogu držati i braniti. Kartaginjani su se žalili i 172. god. p. n. e. na otimanje njihovih sela (u dvije godine čak 70 sela). I pored dolazaka rimskih povjerenstava koja su trebala izviditi i riješiti situaciju, konkretno se ništa nije uradilo kako bi se djelotvorno zaustavila uznemiravanja Numiđana Masinise i nesumnjive nepravde koje se čine prema Kartagini. Rimljani su u narednim desetljećima nesumnjivo patili od neke vrste fobije prema punskom. Uvijek su kružile, često neosnovane, priče i informacije o navodnim spletkama Kartaginjana sa rimskim neprijateljima na Balkanu i helenističkom istoku. Za to vrijeme, nisu primjećivali kako raste moć Numidije, koja se transformirala u stabilnu, bogatu i moćnu državu (sa prijestolnicom u Cirti), a i sami Numiđani su se prilično kultivirali u

duhu mediteranskih civilizacijskih vrijednosti. Zapadno od Numidije nalazilo se kraljevstvo Mauritanija.

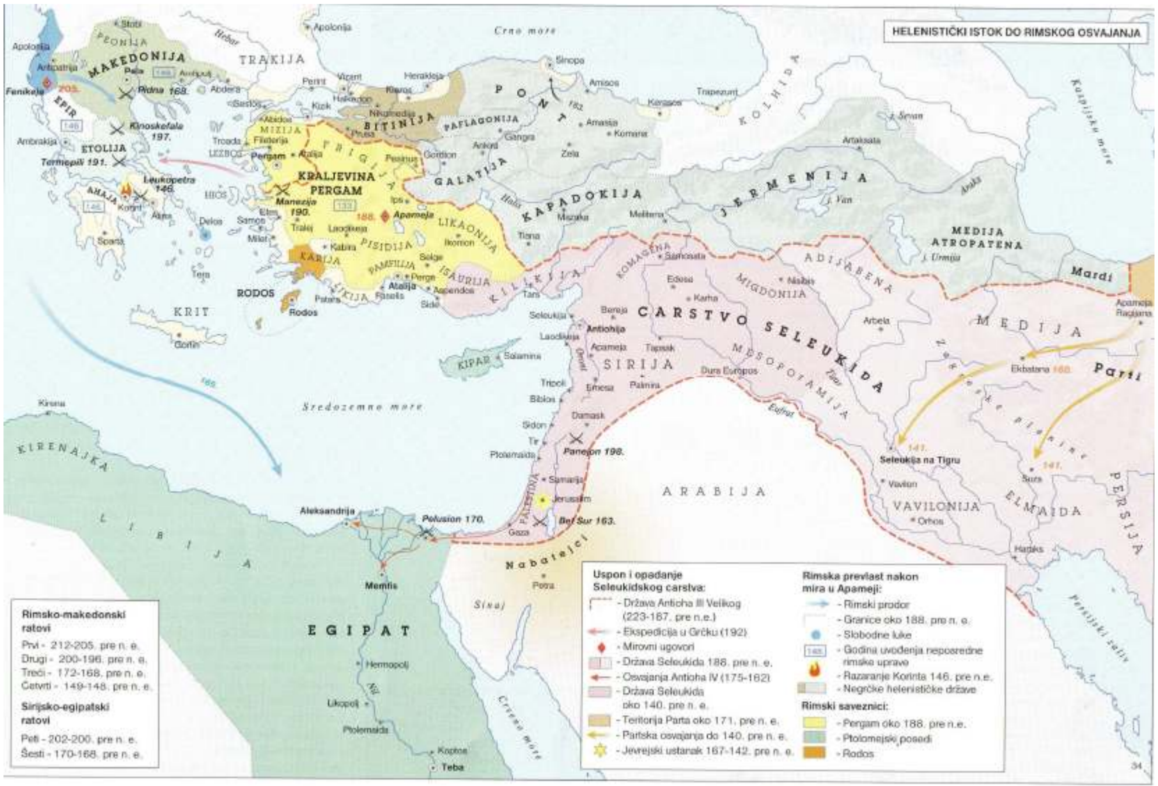
Posljedice Drugog punskog rata

Usprkos uspjesima na početku rata, Hanibal nije mogao slomiti otpor Rimljana, koji su branili svoj teritoriji. Polibije je ispravno ukazao na to da se je "prednost …Rimljana sastojala u neiscrpnosti pričuva i u brojnoj prevazi njihove vojske". Rimljani su se borili na svom teritoriju i branili svoju zemlju; njihova vojska sastojala se je od slobodnih građana. Hanibal je pak djelovao na tuđem teritoriju, imajući pod sobom uglavnom plaćenike. Ovaj rat pokazao je sve nedostatke sustava plaćeničkih vojski, sastavljenih od raznih naroda. I Hanibalova osnovna strateška misao da će uspjeti da odvoji italske saveznike od Republike se izjalovila. To se desilo samo kod nekih saveznika na jugu Italije, dok je većina ostala lojalna. A i ti koji su prešli, počeli su napuštati Hanibala kada je ratna inicijativa prešla na rimsku stranu. Italici, jednostavno nisu vjerovali da bi kartaginska pobjeda nad Rimom i praktično kartaginsko zauzimanje Italije poboljšalo njihov položaj. Naprotiv, vjerojatno bi se taj položaj pogoršao pod pohlepnom vladavinom kartaginske elite. Najzad, ni kartaginskaoligarhija nije Hanibalu pružila potrebnu pomoć. Rimljani se nisu ni ograničili samo na obranu svog teritorija. II. punski rat, osobito u svojoj drugoj fazi, bio je osvajački rat. Za vrijeme tog rata prvi put su se očitovale one političke tendencije, koje su kasnije odigrale veliku ulogu u sudbini Rima. Rimski ustav pokazao se nepogodnim za izvanredne ratne prilike. Imenovanje Scipiona i utvrđivanje u Španjolskoj, njegova ekspedicija u Afriku, podrška plebsa Scipionu – sve je to proturječilo rimskim političkim tradicijama. U Senatu je još igrala veliku ulogu konzervativna skupina Fabija Maksima Oklijevala, principsa Senata, koji je bio priznat za spasitelja domovine. Ali poslije njegove smrti nobilitet je morao priznati autoritet Scipiona. Punski ratovi su obilježili novu etapu u rimskoj historiji i prelazak sa doba italskog osvajanja i ujedinjavanja u doba mediteranskog osvajanja i ujedinjavanja (bez obzira jesu li to bile stvarne namjere rimske zvanične politike ili jednostavno sticaj okolnosti, što je vjerojatnije). Jednostavno rečeno, na ispražnjene kartaginske pozicije morali su doći Rimljani, i prosto je bilo nemoguće (gledano i sa strateških i zdravorazumskih aspekata) da se te zemlje prosto napuste, a Republika povuće u Italiju. I željeli oni to ili ne, Rimljani su nakon II. punskog rata naprosto morali biti hegemon Mediterana, jer su u tadašnjem političkom, vojnom i društvenom ozračju takve bile silnice razvitka i moći, ali i potreba mediteranskih zemalja. Poslije II. punskog rata Rim je područje sirakuške države uključio u provinciju Siciliju i stvorio nove provincije u Iberiji, gdje je na jugu i istoku (i to ne suviše daleko od morske obale, sa uporištima u Tarakonu, Novoj Kartagini i Saguntu) Pirinejskog poluotoka zamijenio kartaginsku upravu.

II. punski rat doveo je ne samo do promjena u vanjskom položaju Republike, nego i do znatnih unutarnjih promjena, koje su na duge staze pokazale prilično negativne efekte.

17- godišnji rat je prilično opustošio Italiju, pojedini krajevi su vrlo teško stradali, posebno oni na jugu gdje su se vodile kontinuirane borbene operacije od 216. do 202. god. p. n. e. Računa se da je stradalo oko 400 naseljenih mjesta. Nakon bitke kod Kane moralo se naimenovati novih 170 senatora kako bi Senat morao normalno funkcionirati. Naročito je stradalo seljaštvo, i to i u biološkoj sferi (ljudski gubici su bili enormni – smatra se da je sama Republika izgubila oko 300 000 ljudi -, posebno u muškoj populaciji), i u ekonomskoj (uništenja mnogobrojnih imanja, česta izbjeglištva, osiromašenje, gubitak stećenog kapitala) i u društvenoj sferi (slabljenje demokratskog pokreta). Moral je pao (što će se u narednim decenijama naročito početi osjećati kada se počeo gubiti stari rimski sustav vrijednosti), a narod bio prilično umoran, a razbojništvo (čete odmetnika/hajduka su bile vrlo brojne) je prosto cvalo na jugu Italije (pojava koja se zadržala sve do modernih vremena). Nekada bogati i cavtući jug Italije, koji je uz Etruriju bio temelj razvitka civilizacije na ovom poluotoku, bio je u Hanibalovom ratu nepovratno uništen. Gradovi i područja koji su se odmetnuli od Rima podvrgnuti su egzekuciji i pretvaranju u roblje (Kapua, Tarent, Bruti), praćenoj konfiskacijom zemlje (na koju se naseljavaju rimski i latinski kolonisti). Od vremena II. punskog rata pojačava se kontrola Senata nad italskim saveznicima. Dok su rimske vlasti do tog vremena vodile računa o autonomiji italskih gradova, dotle je od početka II. st. p. n. e. rimski Senat pažljivo motrio na sve što se događa u italskim područjima. Kaznene ekspedicije gušile su pokušaje ustanaka, kao i nemire robova u raznim pokrajinama Italije. Krnjena su prava saveznika (osobito u vojsci) i Rimljani počinju na njih gledati kao na svoje podanike (izuzev naravno latinskih kolonija koje su ostale privilegirane). Uostalom, pojedine mjere nailaze na podršku municipalne aristokracije, koja je u rimskom Senatu vidjela bedem protiv nemirnih demokratskih elemenata. Nakon rata se krenulo se sa obnovom. Vec poslije bitke kod Metaura Senat umanji rimsku vojsku, da se mogu polja obrađivati, a naseobine se razgraniše po Kampaniji i Brutiji. Scipionovi veterani porazmjestiše se po Lukaniji i Apuliji. Tako se pokušalo da ponovo napući opustošeno zemljište, a državne dugove namiriše, podijelivši zemljišta onima koji su bili Državi dali novaca. Međutim, te mjere, koje su kratkoročno obnavljale život, ipak nisu mogle zaustaviti proces razgradnje društva i ekonomike Srednje Republike, jer je Hanibalov rat prouzročio sistemsku grešku u društveno – ekonomskom i političkom sustavu i funkcioniranju Republike, koje Rimljani početkom II. st. p. n. e. još uvijek nisu bili svjesni (tek će je decenijama kasnije spoznati, ali već je bilo i suviše kasno da se ona tek tako ukloni). Ove promjene u rimskoj ekonomici i socijalnim odnosima čija klica razvitka je ležala u posljedicama II. punskog rata osobito su se jasno očitovale sredinom II. stoljeća i biti će jedan od glavnih uzroka propasti sustava Srednje Republike. I na kraju se ispostavilo da je ipak Hanibal bio taj koji je pokrenuo proces koji će završiti uništenjem Rimske Republike od strane samih Rimljana. Posthumna pobjeda Hanibala!?

POHOD NA HELENISTIČKI ISTOK

Karta preuzeta iz Brujić, 2005:75.

Nakon smrti Aleksandra Velikog 323. god. p. n. e., njegova država se raspala u vihoru dijadoških ratova, odnosno u borbama njegovih generala. To nesređeno i nestabilno stanje je bilo pravilo od rijeke Inda i Baktrije na istoku do Epira, južne Ilirije i Kirenajke na zapadu. Nakon više decenija međusobnih borbi grčko – makedonskih ambicioznih i bezkrupulosnih vojskovođa koji su praktično rasturili nasljeđe svoga vrhovnog zapovjednika, polako su se kristalizirate glavne helenističke države :

1.Egipatska kraljevina Ptolemeida ili Lagida je predstavljala centraliziranu političku tvorevinu, koja je posjedovala ogromne izvore sredstava. Njen osnivač (po kojem dinastija nosi ime) bio je Ptolemej I. Soter, sin Laga (vl. 323. — 283. god. p. n. e., a od 305/304 god. p. n. e. je uzeo titulu faraona), koji je bio jedan od najracionalnijih i najmudrijih od svih dijadoha i Aleksandrovih generala. On se odrekao među prvima težnje za svjetskom vladavinom i obratio pažnju na konsolidaciju i jačanje svoje države. Ali su i on i njegovi najbliži nasljednici, oslanjajući se na veliku plaćeničku vojsku, vodili agresivnu vanjsku politiku u istočnom dijelu mediteranskog bazena. Kraljevi Ptolomeida, iako makedonskog porijekla, grčkog jezika i nesumnjivo helenističke kulturne pripadnosti smatrali su se legitimnim faraonima Egipta, kao njegova XXX. dinastija. Vladari ove dinastije su po pravilu nosili Ptolemej i pod njihovom vlašću nalazili su se: Kirenajka, veliki dio levantske obale Sredozemnog mora, otok Kipar, kao i niz

ostrva i primorskih gradova u Egejskom moru. Dinastija Ptolemeida je svoju vladavinu oslanjala na golemim resursima egipatske zemlje, posebno u žitaricama, i na značenju Aleksandrije (osnovane kao grčki grad, sa grčko-makedonskim kolonistima i sa kasnijim velikim naseljavanjem Jevreja), kao velikog grada, glavne luke i kulturnog i populacionog, pa samim tim i privrednog centra mediteranskog i helenističkog svijeta. Međutim, naknadno su se sve više nalazili pod pritiskom susjedne Seleukidske kraljevine koja ih je postupno potiskivala sa Levanta. Opadanje Ptolemeida započinje sa Ptolemejom IV. Filopatorom (vl. 221. – 205. god. p. n. e.) i pored velike egipatske pobjede kod Rafije 217. god. p. n. e. nad Seleukidima. Postupni dekadens ptolomeidske kraljevine je prilično dugo trajao i ona je bila posljednja helenistička država koja je postala rimska provincija (iako se stoljećima prije nalazila pod rimskim utjecajem).

2.Kraljevina Seleukida je bila ubjedljivo najveća po prostranstvu od helenističkih država i načelno se prostirala od Sredozemnog mora i Male Azije do granica Indije i Baktrije (sa centrom u Mezopotamiji i Siriji). Ime je dobila po Seleuku I. Nikatoru („Pobjedonosnom" vl. 311. – 281. god. p. n. e.), isto jednom od Aleksandrovih zapovjednika. Seleukidska dinastija, čiji su vladari većinom nosili imena Seleuk ili Antioh (kasnije i Demetrije, Diodot, Aleksandar, Filip), se sastojala od područja koja su bila različita u privrednom, kulturnom i etničkom pogledu i u kojima su postojala jaka centrifugalna nastojanja. Seleukidska dinastija je isto bila nosilac helenističke kulture i bila je zaslužna za njeno promicanje na istoku. Seleukidi nisu mogli zadržati u svojim rukama čitav teritorij koji su naslijedili poslije smrti osnivača dinastije. Helenizacija je istočne pokrajine najmanje zahvatila. U njima vlast nasljednika Aleksandra Makedonskog nikad nije bila čvrsta. Grčki kolonisti u Baktriji stvorili su svoje nezavisno kraljevstvo. Sredinom III. st. p. n. e. u sjeveroistočnim područjima nastaje Partska kraljevina iranskog jezika i kulture pod dinastijom Arsakida. Njeni osnivači pripadali su polunomadskim narodima koji su živjeli u stepskom pojasu istočno od Kaspijskog jezera, u oazama današnjeg Turkmenistana. Parti napušta rodne stepe i, počevši od sredine III. st. p. n. e., oduzimaju Seleukidima niz istočnih satrapija. Tako je udaren temelj kraljevini Parta, čije je osnivanje bilo posljedica reakcije na helenizam i obnove iranstva nakon što je Aleksandar Veliki uništio Perzijsko Carstvo Ahemenida (iako su arsakidski vladari i partsko – iranski velikaši njegovali i tekovine helenističke kulture). Ipak pojedini seleukidski vladari su pokušavali povratiti raniju slavu i moć Kraljevine, kao npr. Antioh III. Veliki (vl. 223. – 187. god. p. n. e.). Najvažniji gradovi su bili Antiohija u Siriji i Seleukija u Mezopotamiji, koji su bili i centri helenističke kulture.

3.Vanjsko slabljenje i unutarnje borbe u samoj kraljevini Seleukida iskoristili su sitni maloazijski dinasti. Osobito veliko značenje stekla je Pergamska kraljevina na čelu sa dinstijom Atalida. Prijestolnica Atalida bio je grad Pergam (danas turski grad Bergama), po kojem je Država i nosila ime. Pergam se za vladavine Atalida pretvara u jedan od najsnažnijih kulturnih središta helenističkog Istoka. Politika pergamskih kraljeva imala je za cilj održavanje ravnoteže u sustavu helenističkih država i njihovu vlast nad zapadnom Male Azije. Radi toga je rano stupila u intenzivne odnose sa Republikom. Osim Pergamske kraljevine, svoju samostalnost su izvojevale i druge maloazijske države kao Pont, Bitinija, Kapadokija, Galatija. U ovim maloazijskim državama i kraljevinama miješali su se starosjedilački maloazijski elementi sa onim helenističkim, iranskim i keltskim. U blizini jugozapadne maloazijske obale, veliko značenje je stekao otok Rodos koji je bio bogata trgovačka republika sa jakom mornaricom. Na sjevernim obalama Crnog Mora se nalazila Bosporska kraljevina kojom je vladala dinastija Spartokida, sa sjedištem države u Pantikapeju (današnju Kerč) koja je primarno okupljala grčke kolonije sa ovog prostora. Ova kraljevina je bila veliki izvoznik neophodnih resursa za mediteranski svijet.

4.Kraljevina Antigonida je bila teritorijalno najmanja, ali sa najvećim znaćenjem jer je zahvatala matično makedonsko i balkansko područje. Njen pravi osnivač je Antigon Gonata (vl. Od 276. do 239. god. p. n. e.), unuk Antigona Jednookog (jednog od najvećih dijadoha i generala Aleksandra Velikog) i sin Demetrija Poliorketa („Obsađivaća", isto jednog velikog dijadoškog vojskovođe). Kraljevi Antigonidi nastavili su tradicije Filipa II. i Aleksandra Velikog, oslanjajući se na lokalnu aristokraciju i na discipliniranu vojsku, povezanu sa narodom, nasuprot helenističkim državama Ptolemeida i Seleukida, gdje su domaćem stanovništvu nametnute tuđinske vladavine grčko – makedonske (helenističke) elite i kolonista. Makedonski kraljevi vodili su dugotrajnu i upornu borbu sa drugim državama za hegemoniju nad grčkim gradovima i otocima egejskog mora. Njihovi sukobi sa grčkim savezima i državama su bili kronični za cijelo vrijeme III. st. p. n. e. Svoj vrhunac je antigonidska Makedonija doživjela za vladavine Antigona III. Dosona (vl. 229. – 221. god. p. n. e.)

5.U helenističko doba balkanska Grčka je proživljavala razdoblje opadanja, uzrokovano i zbog dugotrajnih dijadoških ratova, keltske invazije, uspona Antigonida i sukladno tome ratova sa Makedonijom (koja je upravljala cijelim nizom ključnih pozicija u balkanskoj Grčkoj), i naravno iseljavanjem u bogate istočne zemlje kojima vladaju helenistički kraljevi. Kratki period oživljavanja grčkog obrta i trgovine, nastao u svezi s pohodima Aleksandra Makedonskog, nije dugo trajao. Zbog razvitka novih privrednih centara na Istoku, kao i zbog porasta grčkih gradova na periferiji, stari grčki centri gube svoje prijašnje ekonomsko i političko značenje. Atena je uspjela sačuvati svoje značenje kulturnog i

obrazovnog centra, ali nije igrala nikakvu važniju ulogu u vanjskoj politici. Sparta se našla u dubokoj ekonomskoj, imovinskoj, društvenoj i samim tim političkoj krizi, koja je rezultirala teškim unutarnjim borbama i pokušajima revolucionarnog i ultrademokratskog (shvaćeno u antičkom, a ne modernom smislu) prevrata od strane Agisa IV. i konkretnije od Kleomena III., što je zavrilo u kontrarevolucionarnoj interevnciji, bitki kod Selasije 222. god. p. n. e. i prvoj stranoj vojnoj okupaciji Sparte. U balkanskoj Grčkoj se javljaju sada savezi federalnog ili konfederalnog tipa, od kojih su najznačajniji Ahajski (sa središtem na Peloponezu) – najvažniji ahajski lider je bio Atal iz Sikiona - i Etolski (sa dominacijom u središnjoj i sjevernoj Grčkoj). Oba saveza su težili učvršćenju svog položaja, koristeći se vanjskopolitičkim proturječnostima i suparništvima helenističkog svijeta. Dugo vremena Ptolomeidi su podržavali te saveze, da bi oslabili Makedoniju, ali radi borbe protiv spartanskog kralja-reformatora Kleomena III., Ahajski savez napustio je svoju tradicionalnu politiku i stupio u savez sa Makedonijom, plašeći se jačanja revolucionarnih i ultra-demokratskih struja na Balkanskom poluotoku. Nasuprot njima, Etolski savez je ostao u neprijateljstvu prema antigonidskoj Makedoniji i ušao je u savez sa Rimskom Republikom. Borbu balkanskih Grka protiv Antigonida i njihovih saveznika potpomagali su Pergam i Rodos, koji su se plašili da Makedonija ne monopolizira trgovinu u području Helesponta i Crnog mora, pa su težili njenom slabljenju i čuvanju postojećih odnosa (*status quo*).

Početak raspada helenističkog sustava

Kraj III. i početak II. st. p. n. e. donijeti će konačno raspetljavanje odnosa na helenističkom istoku. Poslije uspješnih pohoda na Istoku Antioh III. je učvrstio položaj svoje kraljevine i težio je proširenju njenih granica na zapadu. Kada je 204. god. p. n. e. umro Ptolomej IV. i kao nasljednik ostao njegov šestogodišnji sin Ptolomej V. Epifan, kraljevi Sirije i Makedonije Antioh III. i Filip V. sklopili su savez, koji je za glavni cilj imao podjelu posjeda Ptolomeida i ofenzivu na male nezavisne države (Filip V. bi dobio Kiklade, Joniju i Kirenajku, a Antioh III. bi dobio Egipat, ostatak ptolemeidskog Levanta i Kipar). Antioh je upao u južnu Siriju, a Filip V. osvajao je posjede Ptolomeida u egejskom bazenu i vršio pritisak na druge grčke zajednice u ovom području. Male istočne države (Pergam, Rodos, Atena), kao i Egipat, koji je u to vrijeme oslabljen u vojnom pogledu, obratili su se za pomoć Rimu. Jačanje jedne od država ili obiju agresivnih država na račun malih susjeda, tj. narušavanje tradicionalnog sustava ravnoteže, nije išlo u prilog Rimu, kojemu je za vrijeme II. punskog rata zaprijetila opasnost od makedonske invazije na Italiju.

Rimska diplomatska aktivnost

Prema tome, od početka III. st. p. n. e. Rim vodi aktivnu vanjsku politiku. Vanjskopolitičkim stvarima rukovodi Senat. Komicije su zadržale u načelu vrhovna

prava – objavu rata i sklapanje mira, ali su njoj podnošene na potvrdu već gotove odluke. I samo u rijetkim slučajevima njene odluke kosile su se sa odlukama Senata. U vezi sa novim prilikama oblikuju se i usavršavaju metode rimske diplomatije. Diplomatija je odigrala prilično veliku ulogu i u doba borbe Rima za hegemoniju u Italiji, i u vrijeme punskih ratova. U III. st. p. n. e. Rimljani su mnogo što preuzeli iz postojeće diplomatske prakse helenističkih zemlja (parola borbe za slobodu grčkih gradova, sustav protektorata, podjela sfera utjecaja). Kao ni ostale zemlje antičkog svijeta, ni Rim nije imao stalnih diplomatskih predstavnika nalik na današnje poslanike i konzule. Veliku ulogu u diplomatskom životu igrale su delegacije. Isprva dužnost poslanika vrše svećenici fecijali, ali tijekom vremena fecijalima ostaje samo vršenje tradicionalnih vjerskih obreda koji su pratili razne vanjskopolitičke akte, dok se pregovori i druge diplomatske misije povjeravaju posebnim poslanicima (*legationes*), koje imenuje i kojima rukovodi Senat i koja se sastoje od njegovih članova. Poslanstva su uživala posebne privilegije, ličnost poslanika smatrana je svetom. Ubojstvo ili uvreda poslanika često su služili kao povod ratu. U to vrijeme u Rimu se formiraju običaji u vezi sa prijemom poslanika. Pritisnuti ptolemeidski dvor u Egiptu je zamolio Rimljane neka preuzmu skrbništvo nad malodobnim kraljem, na sto su u Rimu pristali, te je poslanik mladi Marko Emilije Lepid 201. god. p. n. e. u Aleksandriji preuzeo to „skrbništvo."

II. makedonski rat od 200. do 197. god. p. n. e.

Kraj rata sa Hanibalom, nesumnjivo je otvorio pitanje reguliranja odnosa na Balkanu (na kojem su Rimljani bili prisiljeni da se djelomice povuku pred Filipom V.). A i pritisak Filipa V. se nastavljao na balkanske i zapadno maloazijske Grke, koji se za pomoć sada okretali prema Republici. Vojnim operacijama na južnom Balkanu prethodili su složeni diplomatski pregovori. U Rim su upućene delegacije helenističkih kraljevina i polisa. Veoma malo je bilo stvari koje bi se ticale direktno Rimljana vezano za aktivnu politiku Filipa V. na južnom Balkanu i egejskom bazenu od 204. god. p. n. e. Posebno se Filipova agresija intenzivirala od 201. god. p. n. e. zauzimanjem Perinta, koji je bio zaštitom Bizanta, Lizimahije (čime je ponovo navukao neprijateljstvo Etolaca), Kalhedona i Hiosa (čije žitelje je prodao u ropstvo). Rimljani su saslušali apel sa Rodosa i Pergama i poslali su tročlano izaslanstvo da ispitaju stvari. Poslanici nisu pokazali neki veliki entuzijazam za rat protiv Filipa V., dok nisu došli u Atenu gdje su sreli kralja Atala I. od Pergama i diplomate sa Rodosa. U isto vrijeme Atena je objavila rat (zbog zavade sa Akarnancima koji su bili protežirani od Filipa V.) Makedoncima i Filip V. je poslao snage da napadnu Atiku. Rimski izaslanici su održali sastanak sa makedonskim zapovjednikom koji je napao Atiku i urgirali su da Makedonija napusti svaki grčki polis u miru i da postigne sporazum sa Rodosom i Pergamskim kraljevstvom. Filip V. je odbio rimske zahtjeve, obnovio napad na Atiku i počeo u proljeće 200. god. p. n. e. dosta uspješnu kampanju na europskoj tračkoj obali i Dardanelima, opsjedajući i zauzimajući bitan grad Abidos. Ovdje su 200. god. p. n. e. rimski izaslanici (na čelu sa Markom Emilijem Lepidom, koji se vraćao iz Egipta i Sirije) Filipu V. dali drugi ultimatum, zahtijevajući da ne napada

bilo koju grčku državu i prekid vojnih operacija, ne zauzima bilo koju teritoriju koja pripada Ptolemeidima i da vrati ono što je osvojio, i da ide na arbitražu sa Rodosom i Pergamom. Postalo je očigledno da Republika sada ima namjeru da vodi rat sa Filipom V., i u isto vrijeme kada je Filipu V. predavan drugi ultimatum rimske jedinice su se iskrcavale u južnoj Iliriji. Filip V. je na rimske zahtjeve odgovorio da on nije povredio nijedan zaključak mira iz Fenike i da Emiliju Lepidu oprašta žestinu govora jer je mlad, lijep i Rimljanin. Filipovo odbijanje ispunjavanja ovih zahtjeva poslužilo je kao povod ratu. U prvo vrijeme rimske komicije su nerado gledale na miješanje Senata u helenističko – grčke poslove. Rimski narod, izmućen teškim Hanibalovim ratom i nemirima i ratovima na sjevernoj granici nije htio u prvi mah pristati na rat na Balkanu. I tek kada se vidjelo da Filip V. napada rimske saveznike popustiše komicije, ali i pored toga bilo je nezadovoljstva u vojsci (došlo je i do pobune vojske u Apoloniji nešto kasnije).

Protiv antigonidske Makedonije je stvorena značajna koalicija sa Republikom kao predvodnikom. Osobito aktivnu ulogu u njoj igrali su Pergam i Rodos. Pergamski kralj Atal I. nastojao je svoju kraljevinu pretvoriti u maloazijsku državu koja po svom značenju ne bi zaostajala za Makedonijom, a Rodos je još čuvao svoje dominantno trgovačko značenje u bazenu Egejskog mora. Uz Rimljane su pristali i Atamani, Dardanci (sa kraljem Batonom), Pleurat (kralj „Ilirske države“). Tijekom rata koaliciji su se pridružili Etolci. Veliki uspjeh rimske diplomacije predstavljalo je sklapanje sporazuma sa Antiohom III., po kome Rim *de facto* nije imao ništa protiv Antiohovog osvajanja, dok se Antioh, sa svoje strane, obvezivao da neće voditi rat u Europi, tj. da neće pomagati Filipu za vrijeme njegovog rata sa Rimom.

Rimljani su započeli ofanzivu preko južnoilirskih zemalja, ali su na samom početku vojne operacije bile bez velikih rezultata. Operacijama u 200. i 199. god. p. n. e. je rukovodio Publije Sulpicije Galba (*Publius Sulpicius Galba*), a njegov nasljednik na zapovjednom mjestu Publije Vilije morao je da se bavi i pobunom u vojsci. Na moru je protiv gradova makedonske obale djelovala saveznička mornarica. Prve dvije godine tako su prošle bez većih sukoba, i tek kada je Tit Kvinktije Flaminin (*Titus Quinctius Flamininus*), brat Lucija Kvinktija Flaminina koji je bio od Katona Starijeg optužen za ratni zločin u Padskoj regiji, izabran za konzula 198. god. p. n. e. (tada je imao 30 godina) rat se naglo intenzivirao. Tit Flaminin je bio helenofil, darovit, obrazovan, sposoban, popularan, vješt vojskovođa i diplomat, sličan Scipionu Afrikancu Starijem. Tit Flaminin je uspješnim nizom manevara i sukoba uspio da potisne Filipa V. u klanac i dolinu Tempe, prava južna vrata Makedonije. Prije potiskivanja Filip V. i Tit Flaminin su pregovarali o uvjetima mira, ali se do toga nije došlo jer je Flaminin tražio da se Filip V. odrekne Tesalije. Nakon toga je Tit Flaminin uspio pridobiti na rimsku stranu i Epirce i mnoge grčke gradove, a i Ahajce je pridobio za rimsku stvar a protiv Makedonije. Tako je u zimu 198/197. god. p. n. e. stajala gotovo sva balkanska i egejska Grčka na rimskoj strani (izuzev Korinta, Arga, spartanskog revolucionara tiranina Nabisa, Akarnanija i još

neki gradovi kao osobito važni grad Demetrias u Tesaliji). Filip V. je pokušao ponovo pregovarati sa Flamininom i Rimskim Senatom, ali i ovaj put nesupješno. Plebejski tribuni su isposlovali da se Titu Flamininu produži zapovjedništvo i za iduču 197. god. p. n. e. U proljeće iste godine Nabise je otpao iz saveza sa Filipom V, a Flaminin je pridobio i Beotski savez, zauzimajući Tebu. Sada se samo čekalo na odlučujuću bitku do koje je i došlo kod Kinoskefale („Pasje glave"), mesta koje nije bilo pogodno za nastupanje makedonske falange. Obje strane su više – manje bile jednake brojem vojnika, samo su Rimljani imali više konjanika. Tit Flaminin je izvojevao veliku pobjedu, 8 000 makedonskih vojnika je poginulo, a 5 000 zarobljeno, dok su Rimljani imali samo oko 700 poginulih. Uz dodatne poraze na drugim frontovima i dalji gubitak svojih saveznika, Filip V. je bio prisiljen na mir.

Etolci su insistirali na nastavljanju rata do potpunog uništenja Makedonije. Flaminin je odgovorio Etolcima da Rimljani nemaju običaj uništiti pobijeđene, ali je on dobro znao da bi uništenjem Makedonije bili otvoreni putevi za napade „barbarskih keltskih, tračkih i ilirskih naroda" na grčko – egejski svijet. Flaminin je postupao dostojno sa Filipom V, i on je najprije zaključio s Filipom V. primirje, a zatim je Filip V. bio prisiljen na uvjete za mir koje mu je Rim predložio. Po tim uvjetima Rim nije dobivao nikakav novi teritorij (zadržali su samo pokretni ratni plijen, koji nije bio mali), a Filip V. se odricao svih svojih osvojenih teritorija, morao je Rimu platiti 1000 talenata kao naknadu za ratne troškove. Rimljanima je morao predati i svoju mornaricu (osobito onu lijepu i veliku svoju lađu), sa izuzetkom 6 brodova, i bio je obavezan svoju suhozemnu vojsku smanjiti na 5 000 ljudi (koja bi služila samo za odbranu od napada balkanskih zajednica). Bez dozvole Rimljana Makedonija ne smije ratovati izvan svojih granica (što je bila prednost u odnosu na uvjete sa Kartaginom, koja je za svaki sukob morala tražiti dozvolu Republike), i kao taoca je morao dati svoga sina Demetrija.

Najvažnija tačka u uvjetima za mir bilo je priznavanje slobode grčkim gradovima. Na Istamskim igrama 196. god. p. n. e. Flaminin (na osnovi odluke rimskog Senata) je proglasio slobodu grčkih gradova. Riječi njegovog edikta dočekane su sa izvanrednim entuzijazmom. Glasnik ih je morao dvaput ponoviti, i poslije drugog čitanja, kaže Polibije, "nastala je takva eksplozija aplauza, da to današnji čitatelj teško može sebi predočiti". Izuzeti od oslobođenja su bili neki predjeli istočno od Epidamnosa koje je dobio Pleurat, neka mjesta u zapadnoj Tesaliji kao i tri otoka : Paros, Skiros i Imbros koje dobiše Atenjani. Okupacija raznih područja Grčke za vrijeme II. makedonskog rata dovodila je pravog pustošenja grčkih naselja. Usprkos tome, Tit Flaminin je u Grčkoj stekao veliku popularnost. U jednom od gradova on je čak bio deificiran, pa je prema tome bio prvi Rimljanin kome su ukazane božanske počasti. U unutarnjoj politici Grčke Flaminin je potpomagao aristokratske stranke. U ime svih Grka objavljen je rat spartanskom/lakonskom tiraninu Nabisu. Protiv Nabisa i njegove spartanske vojske su krenule kombinirane trupe Republike i Ahajskog saveza uz pomoć Pergamaca i Rođana, sve ukupno oko 50 000 vojnika.

Nabis je vladao Lakonskom državom od 207. do 192. god. p. n. e. i sproveo je niz krucijalnih socijalnih reformi (stilu Kleomena III.) u nastojanju da povrati staru slavu. Tako je oslobodio veliki broj robova (iako nije oficijelno ukinuo drevno helotstvo) i obračunao se sa višim slojevima društva. On je uz pomoć jedne šarolike i brojne „lakonske" vojske koja se po Polibijevim (koji ga je otvoreno mrzio) riječima sastojala od gomile ubojica, provalnika, sjecikesa, drumskih razbojnika (ἀνδροφόνοι καὶ παρασχίσται, λωποδύται, τοιχωρύχοι). Njegova vrlo raširena revolucionarna djelatnost je predstavljala opasnost po aristokratske i bogataške krugove grčkih gradova, jer je Nabis, po Polibijevim riječima, "protjerivao građane, oslobađao robove…pretvorio svoju državu u neku vrstu neprikosnovenog utočišta za one koji bi pobjegli iz svoje domovine". Posebno je bio veliki neprijatelj Ahajskog saveza, iako ga je Filopomen (Φιλοποίμην), daroviti vojskovođa i strateg ovog saveza uspio poraziti više puta.

Združene snage su zauzele dobar dio ključnih strateških pozicija u Lakoniji, opkolile Spartu, pa su čak uspjele zauzeti zidine i provaliti u grad, ali su se morale povući zbog namjerno postavljenog požara u zgrade najbliže zidinama (što je naredio Nabisov promučurni vojskovođa Pitagora). Ipak je Nabis vrlo brzo shvatio bezizlaznost situacije i morao je prihvatiti uvjere koje mu je postavio Flaminin, odnosno napustiti osvojena područja na Peloponezu, te odreći se i nekih lakonskih područja koja su postala kvazi-samostalna.

Nabis je 192. god. p. n. e. ponovo pokušao da povrati svoje pozicije, ali ga je i pored sporadičnih uspjeha uspio poraziti Filopomen. Sam Nabis je ubijen od strane vojnika, koje mu je kao savezničku pomoć uputio Etolski savez. Nakon toga je Filopomen ušao i zauzeo Spartu, učinivši ono što je preostalo od nekadašnje močne Države Lakedemonjana članicom Ahajskom saveza. Spartanci su 189. god. p. n. e. pokušali da učine očajnički pokušaj spasa, pa su napali grad Las i otcijepili se od Ahajskog saveza. Naredne 188. god. p. n. e. Filopomen je sa vojskom zauzeo Spartu i praktično ukinuo samostalnost Lakedemonske države.

Međutim, nisu svi u balkansko – egejskoj Grčkoj bili zadovoljni sa politikom rimskom politikom koju je provodio Tit Flaminin. Etolci nisu dobili mirom, koliko su očekivali, Ahajski savez se nadao da će dobiti čitav Peloponez, nakon poraza Nabisa, a umjesto toga je Nabis ostavljen u Sparti. Etolci su podrugljivo govorili da je Tit Flaminin naslijedio ili baštinio „okove Helade", kako je Filip V. nazivao tri grčke utvrde (Korint, Halkida, Demetrias) u kojima je imao svoje stalne posade. Tit Flaminin je morao i da intervenira i u Beotiji. Nakon toga je 194. god. p. n. e. u Korintu sazvao zastupnike grčkih zajednica sa opomenom neka se umjereno i pametno služe dobivenom slobodom. Jedino je tražio da mu za 30 dana pošalju one Rimljane i Italike koji su bili prodani u grčko – egejskom svijetu kao robovi za Hanibalovog rata u Italiji. Time je Tit Flaminin tim ljudima donio slobodu nakon više od dvije decenije. Nakon toga Tit Flaminin povuće rimsko-italske garnizone iz grčkih gradova i područja i vrati se u Italiju, čime je opovrgnuo primjedbe Etolaca, da namjerava održati trajnu rimsku okupaciju balkanske Grčke. U svojim odnosima prema grčkim gradovima Rimljani su se služili politikom helenističkih država, koje su Grcima proglašavale slobodu, da bi time oslabile svog moćnog protivnika. Rimljani su tu politiku sproveli u velikim razmjerima.

I. sirijski rat od 192. do 188. god. p. n. e.

Dok je trajao II. makedonski rat Antioh III. nije poslao pomoć svome savezniku Filipu V. Umjesto toga je, kako bi iskoristio rimsku zauzetost u borbama na Balkanu, on je osvojio posjede Ptolomeida najprije u Siriji, Judeji i Palestini (posebno je važna bitka kod Paneasa, blizu izvora Jordana, u kojoj je potpuno poražena ptolemeidska vojska koju je predvodio Skopas iz Etolije) i svoju kćerku Kleopatru je udao za malodobnog Ptolemeja V. Epifana. Nakon toga je nastavio osvajanja u Maloj Aziji, i onda je prešao Helespont i na europskoj obali počeo zauzimati gradove koje je Filip V. bio ranije osvojio i koji su potom (nakon makedonskog poraza) bili proglašeni samostalnim. U lidijskom gradu Sardu je Antioh III. počeo skupljati veliku vojsku. Pergamski kralj Atal I. (koji je ubrzo umro) je zatražio pomoć Republike, a Rodos je (ohrabren viješću o rimskoj pobjedi kod Kinoskefale) objavio rat Antiohu III., a i drugi gradovi kao Smirna, Lampsak...itd se digoše protiv Antioha III. i zatražiše pomoć od Republike. Ipak je Antioh III. sa svojom vojskom uspio u proljeće 196. god. p. n. e. prijeći u Europu, zauzeti neke gradove dok je Lizimahiju učinio svojim sjedištem. Tit Flaminin je poslao poslanstvo Antiohu III., što je dovelo i do prvog diplomatskog sukoba između Antioha i Rimljana. U oktobru 196. god. p. n. e. rimski poslanici sastali su se u Lizimahiji s Antiohom. Sastanak je najprije imao prijateljski karakter, ali su se tijekom pregovora odnosi zaoštrili. Rimljani su insistirali na tome da Antioh vrati egipatskom kralju gradove koje je okupirao i, kao zaštitnici grčke slobode, zahtijevali su od njega oslobađanje grčkih gradova u Maloj Aziji i Europi. Antioh III. je osporavao Rimljanima pravo miješanja u grčke stvari, pozivao se na pravo svojih predaka i na ugovor koji je imao sa ptolemeidskim Egiptom (istina sklopljenim pod seleukidskom prisilom). Kada su na konferenciji uzeli riječ predstavnici maloazijskih država koje su se nalazile pod pritiskom seleukidskog kralja, Antioh III. je odbio odgovoriti na njihove prigovore i potom je napustio pregovore (jer je dobio lažnu vijest da je mladi ptolemeidski kralj umro) i vratio se u Aziju. Senat je odbacio Antiohov prijedlog za sklapanje ugovora. Obje strane smatrale su sukob neizbježnim. Osim toga, Antioh III. je pružio utočište starom i uvjerenom protivniku Rimljana – Hanibalu, koji je 195. god. p. n. e. pobjegao iz Kartagine, i kojeg je Antioh III. svečano i sjajno dočekao u Efesu. Hanibal je Antiohu III. predložio plan za stvaranjem antirimske koalicije i upad savezničkih trupa u Italiju (za vojskovođu mu je ponudio samoga sebe). Po tom planu i Kartagina je trebala uzeti učešća u ratu protiv Rimljana. Međutim, iako je ukazivao pažnju svom gostu, Antioh III. nije pristupio ostvarenju tog plana. On je smatrao da je učinkovitije otpočeti vojne operacije u Grčkoj, gdje je u to vrijeme sve više hvatalo maha razočarenje u oslobodilačku politiku Rima. Rimljanima su osobito bili nezadovoljni Etolci, koji su smatrali da su nedovoljno nagrađeni za svoje učešće u II. makedonskom ratu. Etolci su poslali svoje poslanike u Spartu kod Nabisa, kod Filipa V. i kod Antioha III. sa željom da se sklopi veliki protu-rimski savez (i pored činjenice da su prethodne godine Rimljani evakuirali grčko – egejsko područje). Međutim Sparta sa Nabisom je ušla u težak rat sa Ahajskim savezom, kojem je tada na čelu (kao strateg) bio

čuveni Filopomen iz Megalopolisa (živio 253. – 183. god. p. n. e.) i koji je bio nazvan „Posljednji od Grka". Etolci su bili Nabisu poslali pomoć, ali je taj kontigent ubio Nabisa i privremeno preuzeše kontrolu nad Spartom. To je iskoristio Filopomen koji je iz pomoć spartanskih emigranata (izbjeglih uslijed dugogodišnje vladavine socijal-revolucionarnog režima) do 188. god. p. n. e. zauzeo spartansko – lakonsko područje i uključio ga u Ahajski savez.

Krajem 192. god. p. n. e. Antioh III. se prebacio u balkansku Grčku sa 10 000 pješadinaca, 500 konjanika i 6 slonova, što je bila jedna vrlo mala vojska. Antioh III. je izgleda računao na podršku u samoj balkanskoj Grčkoj, ali je nije dobio baš kako je očekivao, a i izgubio je dosta vremena slaveći svoje vjenčanje sa jednom Halkiđankom. Iste godine Republika je poslala vojsku radi zaštite svojih saveznika, a 191. god. p. n. e. su objavili rat Antiohu III. Ahajci su stajali na stani Rimljana. Rim je obećanjima postigao i to da je Filip V. ostao lojalan prema ranijim ugovorima i čak pomagao Rimljane. Republici su pružili pomoć i Rodos i Pergam. Pod pritiskom rimskih trupa (pod zapovjedništvom konzula Manija Acilija Glabrio/ *Manius Acilius Glabrio* koji je došao sa 20 000 pješadinaca, 2 000 konjanika i 15 slonova i združio se sa vojskom pretora Marka Bebija) Antioh III. je bio prisiljen da se povlaći. U bici kod Termopila 191. god. p. n. e. Antioh III. i njegovi etolski saveznici su bili poraženi (u bici se istakao kao legat Marko Porcije Katon koji je razbio Etolce i Sirijce). Nakon toga je Antioh sa šakom vojske koja mu je preostala napustio balkansku Grčku. Uskoro je grčka mornarica, koja je bila rimski saveznik, odnijela pobjedu na moru, i rat se prenio u Malu Aziju. Međutim, Rimljani su morali još čitavu godinu da se na Balkanu bore sa odvažnim Etolcima i nisu nastavili progoniti Antioha III. Iduće 190. god. p. n. e. Acilija je zamijenio na bojištu konzul Lucije Kornelije Scipion (*Lucius Cornelius Scipio*), mlađi brat čuvenog Scipiona Afrikanca (koji je i sam se uputio u rat kao bratov legat, a u stvari glavni rukovoditelj vojnih operacija i diplomatskih pregovora).

Najzaslužniji za pobjedu nad Etolcima je bio Marko Fulvije Nobilior (*Marcus Fulvius Nobilior*; pretor 193. god. p. n. e.; konzul za 189. god. p. n. e.) koji je vodeći konzulsku armiju u potpunosti slomio otpor Etolskog Saveza. Povratkom u Rim, Nobilior je proslavio trijumf, u detaljima opisan od Livija, i koji je značajan zbog veličanstvenosti ratnog plijena koji je tada bio izložen. Za vrijeme ove etolske kampanje Nobiliora je pratio i pjesnik Enije, koji je od zauzimanja Ambrakije načinio jednu od svojih predstava. Zanimljivo je da se zbog ovog čina Nobilior bio strogo kritikovan od strane Katona Starijeg, jer je tako kompromitirao dignitet rimskog visokog dužnosnika i zapvojednika.

Publije Scipion je sa Etolcima sklopio mir (kako ne bi više trošio resurse i ljude na borbu sa njima; i pored neslaganja svoga mlađeg brata), i nakon toga rimska vojske krene preko Makedonije i Trakije protiv Antioha III. Kada su Rimljani prešli u Aziji (to je tada bio prvi upad rimske vojske na azijsko zemljište), Antioh III. je poslao izaslanike sa ponudom za mir, koji su Scipionu bili nedovoljni. Na Scipionove uvjete opet nije želio pristati Antioh III. i kod grada Magnezije je 190. god. p. n. e. došlo do bitke u kojoj Lucije Scipion (brat Publije mu je tada bio bolestan) je sa manje vojnika (i uz pomoć

pergamskog kralja Eumena II. sina umrlog kralja Atala I.) pobijedio Antioha III. Sa bitkom kod Magnezije se i završio rat sa Antiohom III., koji je morao moliti za uvjete mira. Publije Scipion odredio je uvjete mira i poslao ih u Rim na potvrdu Senatu. U znak pobjede nad Antiohom III. u Maloj Aziji Lucije Kornelije Scipion je dobio počasni nadimak Azijski/Azijatik/ *Asiaticus*.

Još prije ratifikacije mira, konzul Gnej Manlij Vulso (*Gnaeus Manlius Vulso*) je 189. god. p. n. e. (uz nalog da sa 10 povjerenika ratificira mir sa Antiohom III.) je poveo veliki pohod u unutrašnjost Male Azije. On je sa trupama pod svojim zapovjedništvom (podržan od Pergamske kraljevine) prešao kroz Kariju, Pizidiju, Pamfiliju i Frigiju sve do Galatije (središnje maloazijskog područja kojeg su kontrolirali Gali, tamo doseljeni nakon velikog pohoda na Makedoniju i Grčku iz 280. god. p. n. e.). Rimski konzul je pobijedio Galaćane nakon niza teških bitaka kod planine Olimpus i Ankare, ubivši i zarobivši veliki broj Galaćana. Ova kampanja je donijela iznimno veliki ratni plijen, jer su Galaćani bili nagomilali veliko bogatstvo zahvaljujući i svojim uspješnim pohodima na susjedne maloazijske oblasti.

I tek nakon galatske kampanje ratificiran je mir sa Antiohom III. i Seleukidskom kraljevinom. Mir je konačno zaključen u Apameji 188. god. p. n. e., i po njemu se Antioh III. morao odreći svojih posjeda u Maloj Aziji i povući iza planine Taurus, čime je praktično za seleukidsku kraljevinu bila izgubljena Mala Azija. Uz to je morao platiti kao ratnu odštetu 15 000 eubejskih talenata i to 500 odmah, 2 500 nakon potvrđenja mira, a onda u narednih 12 godina po 1 000 godišnje. Antioh III. se obavezao da će imati svega 10 brodova i da neće držati ratne slonove. Uz to je morao platiti 400 talenata Eumenu II, izdati Hanibala i još neke istaknute emigrante, te dati 20 talaca. Do ratifikacije mira je Seleukidska kraljevina morala je izdržavanje rimske okupacione vojske platiti 3 000 talenata. Zaključci mira u Apameji su se uglavnom zasnivali na uvjetima koje je odredio Scipion (uz dodatak odredbe o brodovima i slonovima). Potrebno je naglasiti i da se na ovom primjeru vidi određena umjerenost Scipiona, jer uvjeti ponuđeni potpuno poraženom neprijatelju nisu bili toliko teški. Pošto je slično postupio i u slučaju Kartagine, koja je rimskim trupama, kojima je zapovijedao, nakon bitke kod Zame ležala na milost i nemilost, moglo bi se zaključiti i da je riječ o njegovoj političkoj intenciji i namjerama, možda bolje reći viziji koja nije predviđala stvaranje jednog osvajačkog carstva na Mediteranu. Poslije rata Rimljani nisu stekli nikakve nove teritorije (ali su zadobili bogat ratni plijen u pokretnom materijalu i ljudstvu, i stekli nove zone utjecaja i hegemonije), ali je zato znatno proširio svoj teritorij pergamski kralj Eumen II., a i Rodos je dobio zemljišta u Maloj Aziji. Neki maloazijski gradovi proglašeni su slobodnim. I u Aziji Rimljani su primjenjivali politiku *divide et impera*, pa su Likijcima (koji su potpali pod vlast Rodosa) bili tajno obećali slobodu. Maloazijski saveznici Antioha III. (Galaćani, Kapadokijci i drugi) bili su oslabljeni. Nakon bitke kod Magnezije, došao je red na Etolski savez, koji je poslao poslanike u Rim da traže mir. Rimljani su ponovili svoje ranije uvjete: da se predaju na milost ili nemilost, ili da plate 1 000 talenata. Kada

Etolci na to nisu pristali, određen je 189. god. p. n. e. konzul Marko Fulvije da vodi rat protiv Etolaca. Rat se uglavnom vodio oko grada Ambrakije, koji je pripadao Etolskom savezu. Etolci su nakon otpora izgubili i morali su pristati na mir, po kojem su dužni platiti 500 talenata, dati taoce i zavjeriti se da će "poštovati veličanstvo rimskoga naroda" (*maiestatem populi Romani*).

Republika je iz rata izašla sa javnim dugom koji je bio ekvivalent 25godišnjem iznosu direktnog poreza, i tek sa mirom u Apameji i golemom količinom novca sa kojom se Manlije Vulso vratio taj je dug u potpunosti i konačno anuliran.

Posljedice rata i sudbina učesnika

I pored mira u Apameji, Antioh III. se nije mogao smiriti i pokrenuo je veliku ekspediciju na istok, gdje je poginuo u pokušaju pljačke (kako bi napunio ispražnjenu blagajnu) hrama Bela u Elimandi u Perziji. Poslije rata Seleukidsko kraljevstvo je izgubilo svoj prijašnji značaj. Jedna od posljedica Antiohovog poraza bila je i antihelenistička reakcija. Seleukidi su izgubili vlast nad Armenijom i drugim područjima, koja su se pretvorila u samostalne kraljevine. Otpadanje istočnih područja nastavilo se pod nasljednicima Antioha III. Velikog. Za vladavine energičnog kralja Mitridata I. (vl. cc. 160. – 138. god. p. n. e.), pravog osnivača partske moći, počela je energična ofenziva Parta na istočna područja kraljevine Seleukida. Midridat I. je znatno proširio granice svojih posjeda. Partska država se pretvarala u jednu od najjačih istočnih država. Nezavisno, jedan od drugog, i Republika i Partska država zadavali su udarce monarhiji Seleukida, koja je postepeno gubila svaki politički značaj. Antihelenistička reakcija zahvatila je i unutarnja područja monarhije Seleukida. Izraz te reakcije bio je oslobodilački rat u Judeji (od 166. do 164. god. p. n. e.) pod rukovodstvom Makabejaca, koji se završio pobjedom ustanika i obnovom samostalne Judejske kraljevine. Njenu samostalnost priznao je i Rim, koji je posebnom poslanicom, upućenom istočnim dinastijama, potvrdio da se judejski vladari nalaze u prijateljstvu s Rimom, Bez miješanja rimske diplomacije nije odsada mogao proći nijedan iole važnije događaj u helenističkim zemljama.

Po mirovnom ugovoru Antioh je bio dužan predati Rimu Hanibala. Ovaj je pobjegao u Bitiniju kod kralja Prusije, koji je ratovao protiv Eumena II. Pergamskog. Tamo je živio nekoliko godina sve do 183. god. p. n. e., kada je rimsko poslanstvo na čelu sa Titom Flaminінijem zatražilo od Prusije da se preda Hanibal. Kada je saznao da je kuća u kojoj je boravio opkoljena i da nema izlaza, popio je otrov koji je uvijek nosio sa sobom uz riječi : „Oslobodimo napokon Rimljane od velike brige, budući da im je dugo i teško čekati na smrt mrskoga im starca” i umro u svojoj 67. godini. Do kraja života je ostao vjeran zakletvi koju je dao svome ocu Hamilkaru nekada davno, u drugom izgubljenom vremenu.

Sudbina nije štedila ni Publija Kornelija Scipiona Afrikanca, kao ni njegovog brata Lucija Azijca. Njihove pobjede, popularnosti u narodu, filohelenističke sklonosti i posebno vizionarske ideje o budućem Rimu, kao pravednom vođi civiliziranog svijeta

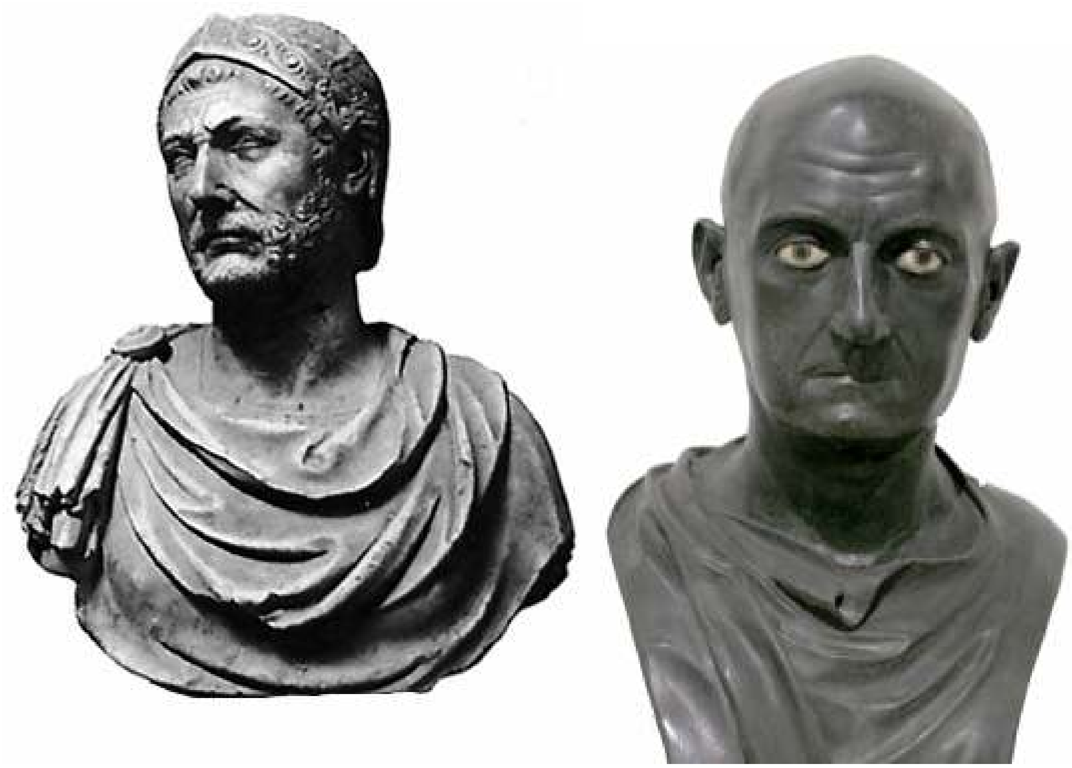
Mediterana (u kojem vlada ravnoteža i harmonija međusobnih odnosa), a ne njegovom gospodaru i osvajaču nesumnjivo su imale snažnu opoziciju u pojedinim krugovima Republike (što je bilo primjetno još od povratka Publija Scipiona iz Iberije). U to rano vrijeme kada je Publike Scipion postigao prve uspjehe najviše prepreka mu je zadavao Fabije Maksim Oklijevalo. Vremenom se ta opozicija snažila i jedan od najsnažnijih njenih predstavnika je bio Marko Porcije Katon Stariji Cenzor. Predstavnici tih krugova, a preko dvojice plebejskih tribuna, su 187. god. p. n. e. zahtijevali da Lucije Azijski (glavni udar je bio usmjeren ustvari na starijeg brata) položi financijske račune o kontribucijama i plijenu pribavljenu u Aziji, odnosno optužili su ga za korupciju i pronevjeru javnih sredstava. Po svemu sudeći optužba je bila lažna i fabricirana kako bi se okaljao ugled Scipiona i oni izveli pred sud i tako im se zapečatila politička karijera. Potrebno je naglasiti da je u tadašnjoj Republici optužba za korupciju i pronevjeru javnog bogatstva i javne imovine bila vrlo teška optužba, u potpunosti ravna sa optužbom za najgoru moguću veleizdaju.

Naravno i scipionska frakcija je znala na političkoj areni tadašnjeg Rima dobro poentirati. To je bilo npr. evidentno u slučaju Kvinta Fabija Piktora (*Quintus Fabius Pictor*, sina istoimenog analiste) koji je bio izabran za pretora 189. god. p. n. e. i kome je ždrijebom pripala Sardinija kao propretorska provincija. On je tada bio flamen *Quirinalis*, i zbog toga tadašnji vrhovni svećenik Publije Licinije Kras (*Publius Licinius Crassus*) nije dozvolio da on preuzme Sardiniju, zbog nekih tabua vezanih za ličnost flamena i poradi potrebe da flamen izvodi određene obrede u samom Gradu. I onda se propretorstvo Sardinije mijenjalo za skupno gradsko i peregrinsko pretorstvo i Fabije Piktor je ostao u Rimu. Ovo je ustvari bio odlično izveden politički manevar Scipiona Afrikanca protiv njegovih tadašnjih političkih protivnika, u prvom redu onih iz roda Fabijevaca. Tradicionalno je frakcija Scipiona Afrikanca bila povezana sa Licinijima Krasima, što je nasljeđe koje će se prenijeti i pola stoljeća kasnije na zbivanja vezana za reforme braće Grakh, gdje će ovu dvojicu unuka Scipiona Afrikanca Starijeg podržavati Liciniji Krasi.

Scipion Afrikanac, tada *princeps senatus* (u periodu od 199. do 184. god. p. n. e.) je iz ruku svoga brata istrgnuo financijske izvještaje vezane za kampanju protiv Antioha III. i demonstrativno ih poderao pred očima senatora, izjavivši da je nedostojno od njega tražiti račun od 3 000 talenata, kada je on državnoj blagajni pribavio 15 000 talenata. Nakon toga čina je izgledalo da je optužba protiv Lucija Azijskog povućena. Međutim, 185. god. p. n. e. sam Scipion Afrikanac je optužen da je bio podmićen od Antioha III. Kada se raspravljalo o ovom pitanju pred narodom, napomenu Publije Scipion Afrikanac da je na taj dan bila bitka kod Zame, pa pozove da svaki čestiti građanin pođe sa njim na Kapitol, kako bi se bogovima iskazala zahvala. Na to narod ostavi komicije, i ode za Scipionom Afrikancem Starijim kako bi zahvalio bogovima i molio ih da Rimu podari još građana kakav je Scipion Afrikanac. Na Forumu je ostao sam tužitelj. Međutim, uprkos narodne podrške, bilo je još ponovljenih pokušaja da se Scipion Afrikanac dovede pred sud, ali izgleda da su oni bili osujećeni od Tiberija Sempronija Grakha Starijeg. Nakon toga se povuće u grad Liternum na obali Kampanije (odakle je pokušavao da spriječi proganjanje Hanibala od strane Rima), te se više nikada nije želio vratiti u Rim, ni nakon ponovljenih molbi svojih prijatelja. Tamo je i umro, pod sumnjivim i nejasnim okolnostima, 183. god. p. n. e. u 53. godini, a testamentom je odredio da ga tamo

pokopaju, i da se ne smiju prenijeti njegovi posmrtni ostaci u Rim (navodno je dao da se na njegovom nadgrobnom spomeniku zapiše : *ingrata patria, ne ossa quidem habebis/*"nezahvalna domovino, nećeš imati čak ni moje kosti"). Scipion Afrikanac je bio napisao i svoje memoare na grčkom jeziku, koja je izgubljena (zajedno sa historijom koju je napisao njegov stariji sin) - možda je uništena. Nakon bratove smrti Lucije Azijski je bio čak i uhapšen i bačen u zatvor, ali je pomilovan od plebejskog tribuna Tiberija Sempronija Grakha Starijeg koji je oženio Korneliju, kćerku Scipiona Afrikanca Starijeg i bio pristalica vanjske i unutrašnje politike svoga punca. Ipak je Lucije Azijski bio prisiljen da proda svoju imovinu i isplati Državi veliku sumu. Rimski historičari izvještavaju da je on odbio da primi bilo koji poklon ili zajam od svojih prijatelja kako bi isplatio kaznu. Iste godine kada su umrli Hanibal, sin Hamilkara Kartaginjanin i Publije Kornelije Scipion Afrikanac Stariji umro je i „posljedni Grk" Filopomen. On je bio učvrstio Ahajski savez i znao je sačuvati njegovu samostalnost prema Rimskoj Republici. Prilikom kampanje protiv jedne odmetnute stranke (od Ahajaca) u Meseniji, bio je zarobljen i u gradu Meseni je morao u tamnici popiti otrov. Njegova smrt je bila smrtni udarac za Ahajski savez. I tako su čudnom igrom sudbine, iste godine umrla trojica najvećih među Rimljanima, Kartaginjanima i Grcima. Nakon njih u mediteranskom svijetu nastupa neko novo vrijeme sa nekim novim igračima i sa drugačijim pravilima.

29 – godišnje razdoblje od 219. god. p. n. e. do 188. god. p. n. e., znači u jednom periodu kraćem od dužine trajanja jedne generacije, desila se jedna od najvećih i najbržih transformacija Rimske Repulike i Mediterana. U prvoj dekadi ovoga razdoblja Rim je vodio borbu za sopstvenu egzistenciju, jer je bio doveden do ruba propasti, a onda je u narednom periodu uspio prevazići sve te opasnosti i postao hegemon Mediterana. U toku ovih decenija rimske legije su se borile na svim krajevima mediteranskog svijeta od južne Hispanije do središnje Male Azije. Prelazila su se iznimno velika prostranstva u kratkim periodima, i može se slobodno reći da je svijet Mediterana tada bio u punom smislu globaliziran, u cjelinu vezanu uzročno – posljedičnom zakonitosti. I upravo je ta uvezanost razlog da imena Hanibala, Scipiona Afrikanca, Filipa V, Antioha III, Filopomena znače nešto na svim stranama i obalama ovog svijeta na razmeđu tri kontinenta. I moglo bi se zaključiti da je ovo 29 – godišnje razdoblje ustvari bio preludij u skoro potpuno jedinstvo Mediterana.

Pretpostavlja se da prva, mramorna bista muškarca sa bradom predstavlja Hanibala. Nađena je u Kapui. Danas se nalazi u Museo Archeologico Nazionale u Napulju. Druga brončana bista muškarca bez brade i kose predstavlja Scipiona Afrikanca Starijeg u njegovoj starosti. Nađena je u *tabliniumu* Villa dei Papirii u Herkulanumu. Danas se nalazi u Museo Archeologico Nazionale u Napulju.

VIZIJA PUBLIJA KORNELIJA SCIPIONA AFRIKANCA STARIJEG

Kao što je već istaknuto, u zadnjim godinama II. punskog rata i narednim decenijima u Republici se bio zaoštrio sukob između dvije grupacije, koje bi se mogle načelno, u smislu *terminus technicus*, nazvati „filohelenska" i „konzervativna". Nesumnjivo su Scipion Afrikanac Stariji i njegov filohelenski kružok duže od decenije ostvarivali dinamičan utjecaj na unutarnju i vanjsku politiku. U unutarnjoj politici Scipion Afrikanac Stariji je bio pristaša senatskog sustava uprave, ali njegova i njegovih suradnika i prijatelja politika manifestirala u poboljšavanju stanja siromašnijih slojeva naroda, dodjelom zemljišta i osnivanjem kolonija. Scipion Afrikanac je za cilj postavio olakšanje vojne službe i smanjenje neposrednih poreza. Scipion Afrikanac Stariji je bio popularan među svojim bivšim vojnicima, koji su s njim izveli priličan broj vojnih pohoda, a tako isto i među plebejcima, gdje je imao brojnu i razgranatu klijentelu. Scipion Afrikanac je naseljavao svoje veterane širom tadašnjeg rimskog svijeta, čime je izlazio u susret upravo skromnijim slojevima društva. Prema italskim saveznicima je vođena umjerena politika uvažavanja i njihovih interesa i želja. Na žalbe, molbe i zahtjeve latinskih i italskih saveznika Scipion Afrikanac Stariji i njegovi saradnici su odgovorili provođenjem

izvjesnih mjera u korist saveznika, pa je tako osnovan veliki broj novih latinskih kolonija u koje su prihvaćani Italici, rimsko građanstvo je dodijeljeno građanima Formija, Funda i Arpina, vraćena su prava onim Kampancima kojima su zbog pobune i nelojalnosti bila oduzeta 211. god. p. n. e. i dopušteno je velikom broju porodica sa latinskim pravom da se dosele u sam grad Rim i u mnogobrojne rimske kolonije (dobijajući na način i rimsko građanstvo). U okvirima spoljne politike Scipionov kružok zalagao se stvaranje neke vrste konfederacije ili samo saveza civiliziranih država Mediterana na čelu sa Republikom kao voditeljem i garantom njegovog postojanja i funkcioniranja.

Smjernice ovakve politike, ne samo prema helenističkim državama i kraljevima, nego i prema iberskim i ilirskim narodima, Scipion Afrikanac je izložio u svom pismu (a koji prenosi Polibije) upućenom bitinskom kralju Prusiji, navodeći u njemu i konkretne primjere rimske velikodušnosti i zahvalnosti.

Tako uobličen Savez-konfederacija bi ne samo štito civilizaciju Mediterana, nego bi je i širio na «barbarska» područja. Takva politika bi prebacivala dobar dio odgovornosti za sigurnost mediteranskog, civiliziranog svijeta i borbe za njegove interese (uključujući i širenje) na druge države (koje bi bile autonomne i načelno slobodne), oslobađajući Republiku od toga da mora stalno biti u ratnom stanju (naprežući svoje ljude, resurse i mogućnosti do krajnjih granica). Takva progresivna politika se znači zasnivala na etabliranju jedne „harmonične“ mediteranske zajednice u kojoj vlada „ravnoteža“međusobnih odnosa, naravno sa Rimskom Republikom koja je njen (teorijski gledano pošteni, pravedni i odlučni) hegemon. Kao da je Scipionov kružok nastojao projicirati temeljnu ideju funkcioniranja rimskog političkog i društvenog sustava na svijet Mediterana. Ali sa druge strane, takva vanjska politika bi ograničila rimska osvajanja (bar na prostoru civiliziranog Mediterana, ali ne i barbarske Europe). Iz ovakve konstelacije odnosa mnogi narodi koji bi živjeli duž obala Sredozemnog mora bi iz svoje slobode crpli snagu i sposobnost da se sami ne samo brane, nego i da šire civilizovano područje. Možda je takvo shvatanje moći i značaja Rimske Republike u kolopletu mediteranske politike bilo i najbolja solucija za Republiku, jer bi konfederacija civilizovanih država Mediterana kojom bi rukovodio Rim bila mnogo snažnija za, ne samo zaustavljanje upada barbarskih naroda, nego i za ekspanziju civilizacije duboko u dubinu barbarskih zemalja. Scipion je vodio i određenu „dinastičku” politiku, gdje se povezivao sa Emilijevcima, ogranak Paul (oženjen je sa Emilijom Paulom). Sempronijima Grakhima (kćerka Kornelija Afrikana je udata za Tiberija Sempronija Grakha Starijeg).

Scipion Afrikanac Stariji (i pored nesumnjive odanosti republikanskom sustavu) je i stvarno pokazivao sklonost ka samovolji i političkoj aroganciji, koristeći svoje pobjede i zasluge za Republiku, pa je time još više izazivao sumnjičenja i neklonost rimskih konzervativnih krugova. Uvijek kada bi bio optužen za neko djelo, nikada se nije argumentirano branio, nije želio nikome da polaže račun niti da se povinuje zahtjevima naroda i državnih institucija, nego je skoro uvijek uzvraćao isticanjem svojih zasluga. Sebi svojstvenom arogancijom mogao je samo još više da podstakne neprijateljstvo prema sebi i stvori nove bespotrebne protivnike. Smatrao je nedostojnim i ispod svoje časti da odgovara na bilo kakve optužbe, jer su samo zahvaljujući njemu Rimljani "zagospodarili Azijom, Libijom i Iberijom". Ali tu njegovu političku aroganciju ne treba shvatati u tome smislu da je Scipion Afrikanac Stariji imao viziju i cilj da uspostavi

neku vrstu tiranije u Republici. On sam, je sigurno bio vjeran republikanskom idealu slobode, rimskom narodu i ustavnom poretku, i unatoč svim kušnjama, kojima je kao i svaki drugi čovjek na visokom položaju i sa takvom slavom bio izložen, nikada nije ni pomislio da zloupotrebi svoju moć kako bi nametnuo ličnu vlast Republici.

Marko Porcije Katon

Najveći oponenti „filohelenskog" kružoka su bili konzervativni predstavnici rimskog društva, posebno jaki u krugovima nobiliteta. Stup te konzervativne opozicije je u početku bio Fabije Maksim Oklijevalo, a poslije njegove smrti je to preuzeo Marko Porcije Katon Stariji (*Marcus Porcius Cato*; živio 239. – 149. god. p. n. e.), *homo novus* iz latinskog grada Tuskula, inače bliski pratilac Fabija Maksima Oklijevala, što je možda i uticalo da on postane izraženi politički protivnik Scipiona Afrikanca Starijeg. Katon je inače potekao iz seljačkog miljea, i vrijednosti rimskog načina seljačkog života i tradicija (divio se Maniju Kuriju Dentatu) je uvijek javno isticao (koristeći je i kao frazu svoga političkog djelovanja).

Zanimljivo je da je učvršćivanju njegovih uvjerenja doprinio i izvjesni pitagorejac, Italski Grk, dok je Katon bio kod njega na stanu nakon zauzeća Tarenta. Pa je, priznao to on ili ne, i grčki doprinos razvitku Katona bio izniman.

Međutim, te izražene demokratske tendencije su se kod ambicioznog, nepokolebljivog i vrlo inteligentnog Katona pomiješale sa uskim interesima nobiliteta (čiji je vrlo istaknuti zastupnik bio Fabije Maksim). Pa je on tako postao i najtvrdokorniji branitelj interesa i privilegija oligarhije, koje je zastupao sa žarom skorojevića koji se uzdigao u njihove redove. Sa druge strane Katon je istupao protiv pojedinih predstavnika nobiliteta, govorio je sa njima oštro i vrlo žurno ukazivao na njihove poroke. To je dalo vrlo interesantnu simbiostičku osobenost političkoj i društvenoj djelatnosti Marka Porcija Katona. Njegov susjed i veleposjednik Lucije Valerije Flak je bio zaslužan za početak njegove političke karijere. Sukob Publija Scipiona i Porcija Katona je započeo još vrlo rano, jer je on bio poslan kao kvestor Publiju Scipionu 204. god. p. n. e. na Siciliju i Afriku. Pošto je ustvari Porcije Katon tamo bio poslan kako bi kontrolirao djelovanje Publija Scipiona, sukob između njih dvojice je bio neizbježan. Scipion Afrikanac je počeo i vojnike darivati vojnike plijenom, pa je i to bio razlog sukoba sa Katonom. Potrebno je naglasiti da ni Porcije Katon nije bio bez vojničkih vrlina i uspjeha (istakao se kao vojni tribun i osoba od povjerenja Fabija Maksima u toku II. punskog rata, a posebno je njegova uloga bila važna u bici kod Metaura, nakon toga se istakao za vrijeme namjesništva u Iberiji i za vrijeme bitke kod Termopila 191. god. p. n. e.). Katon je imao u vanjskim pitanjima drugačije stajalište od Scipiona Afrikanca Starijeg. On je insistirao da se Kartagina razori, i uvijek je svoje govore završavao frazom : „Što se mene tiće, mislim da Kartagina treba biti razorena"/*Ceterum censeo Carthaginem esse delendam,* čak i ako se njegov govor uopće nije odnosio na Kartaginu. U Hispaniji je provodio politiku suprotnu Scipionovoj i područja onih ustaničkih zajednica koja su smatrana rimskim saveznicima priključena su provinciji. Katon je bio i protivnik braće Flaminina, a bio je čak 24 puta optužen, ali je

uvijek u skupštinama bio proglašavan nevinim. Za vrijeme svoje cenzure 184. god. p. n. e. je, između mnogih drugi urađenih stvari, iz spiska vitezova izbrisao Lucija Scipiona Azijca, a iz spiska senatora Lucija Flaminina. Katon se za vrijeme svoje cenzure žestoko borio i protiv luksuza i narušavanja starog rimsko – italskog načina života i kod kuće i unutar familije. Potražnja i potreba za luksuznim i estetskim stvarima, čija je cijena prevazilazila cijenu za praktične i potrebne stvari, i koja je sve više rasla i rasla u rimsko-italskom društvu posebno je bila na meti kritika Katona. Katon Stariji je nastojao živjeti po uzoru na drevne „rimske pretke“. Hvalio se da nikada nije nosio skupo odijelo. A kao pretor i konzul pio je isto vino kao i njegovi radnici. Svoju provinciju Sardiniju je prešao pješke, kako ne bi Državi pravio dodatne troškove. Sardinci su govorili da nikada nisu imali ni strožiju ni bolju upravu od one Katonove. On je uvijek bio spreman da se posveti državnim poslovima, u bilo koje doba dana i zanemarujući svoje poslove. Strogo je korio Rimljane zbog njihova ponašanja, kao npr. kod posjete Eumena II., kojega su Rimljana primali vrlo srdačno pa je Katon to prokomentirao riječima:"...ta životinja poznata pod nazivom kralj po prirodi je mesožderka". Pri tome je naglašavao da najbolji kraljevi na svijetu nisu ravni Epaminondi, Periklu, Temistoklu, Maniju Kuriju Dentatu ili Hamilkaru Barki. Osuđivao je nemoral po njegovom shvatanju (istjerao je iz Senata Manilija jer je svoju suprugu poljubio po danu na oči svoje kćerke!?) i rasipnost i bio je vrlo strog, ali i pravedan u ophođenju sa robovima i ukućanima... ali je i osuđivao i nasilje nad ženama i djecom. Ženu je smatrao kao nužno zlo (*malum necessarium*), a mnogo je držao i do odgajanja djece, pa je osobno učestovao u obrazovanju djece. On je praktično imao vremena za sve : za familiju (koju je smatrao središtem svega), državu, za prijatelje i rođake, ali za zabave.

Katon je bio i revoltiran time što je u Rim 155. god. p. n. e. stigla atenska delegacija predstavnika triju filozofskih škola, sa akademičarem Karneadom na čelu, povodom sukoba između Atene i Orona. Katon se bojao da će nova učenja, koja su pobudila ogroman interes u rimskom društvu, štetno utjecati na čistoću naravi. Tijekom mnogih godina Katon se borio protiv raskoši, a 184. god. p. n. e. on je izabran za cenzora (radi čega je poznat i kao Katon Cenzor). Katonova cenzura stekla je osobito značenje. On je uveo porez na luksuz, a neki senatori, čiju je vladavinu Katon smatrao nedostojnom tog visokog zvanja, nisu uneseni u nove spiskove. Smanjen je i broj vitezova. Strogost Katonove cenzure ušla je u poslovicu. Najbolji primjer njegove strogosti pruža izbacivanje iz senatorskog reda Lucija Kvinktija Flaminina (*Lucius Quinctius Flamininus*), radi ratnog zločina i nečasnog postupanja sa istaknutim zarobljenikom.

Lucije Kvinktije Flaminin je bio konzul za 192. god. p. n. e. Razlog njegovog izbacivanja je bio sljedeći. Mladić po imenu Lucije (po drugim verzijama zvao se Filip i bio je kartaginskog porijekla), dugogodišnji ljubavnik Lucija Flaminina (koji se sa homoseksualnom pederastijom „zarazio” boraveći u grčko-helenističkom svijetu) se stalno nalazio uz njega, uključujući i vojnu kampanju u Padskom području. Upravo u Padskom području, prilikom jednog banketa, mladić se požalio da nije stigao ići na gladijatorske igre (i da vidi kako se ubija čovjek) jer je žurio da se sretne sa svojim ljubavnikom. Lucije Flaminin je da bi

udovoljio poročnom i feminiziranom mladiću svojim rukama ubio jednog galskog poglavicu - pribjeglicu koji je molio za milost, i to pred njegovom djecom.

Protiv njega udružile su se razne grupe nobiliteta. Cenzori izabrani za sljedeći rok ukinuli su mnoge Katonove reforme. Katon Stariji doživio je osamdeset i pet godina i umro je iste godine koje je počeo posljednji rat s Kartaginom, rat za koji se on tako dugo i zdušno zalagao. Katon je inače svoj dugi život posvetio borbi protiv sve većeg utjecaja helenizma u Rimskoj državi i Italiji i kao vatreni pobornik rimsko-italske starine. Konzervativci su kompletnu Scipionovu političku djelatnost, posebno njegovo nastojanje uključivanje rimsko – italskog svijeta u helenistički kulturni obrazac, ocjenjivali kao neadekvatnu i moralno neprihvatljivu rimskoj državi i društvu. Zahtijevali su povratak na staru rimsku vrlinu (*virtus*) i drevne „običaje predaka” nasuprot lakoumnosti, površnosti i nedostatku moralnih načela što su označavali skupnim izrazom “*levitas*”. Po mišljenu Porcija Katona i njegovih istomišljenika sve spomenute «*levitas*», negativnosti koje se javljaju u rimskom društvu su bile posljedica prodiranja helenističke kulture. Po Katonu Grcima „riječi idu iz usta, a u Rimljana iz srca“. Kada je sa Atenjanima imao posla, govorio je latinski, pa je tumać prevodio (iako je dobro znao grčki). Kada se u Senatu dugo raspravljalo da li dozvoliti povratak ahajskih talaca u Grčku (kojis u decenijama boravili u Italiji), Katon je tu raspravu prokomentirao na sebi svojstven način da je to gubljenje vremena na pitanju da li će stare Grčiće pokopati rimski ili ahajski grobari. On sam se suprostavljao tada sve raširenijoj upotrebi grčko – helenističkih ljekara, pa je pa je sam napisao knjigu o domaćim načinima „liječenja“.

Pod firmom navodne borbe protiv helenskog kulturnog prodiranja i za očuvanje starih rimskih moralnih vrijednosti i pradjedovskih običaja krio se u stvari strah izvjesnih krugova senatorske oligarhije od moguće prevlasti jedne porodice i pojedinaca koji su joj stajali na čelu, u konkretnom slučaju porodice Scipiona, koja je po mišljenju visokih krugova rimske politike prigrabila isuviše vlasti. Tit Kvinktije Flaminin, izabran je za konzula za 198. god. p. n. e., protiv želje Scipiona Afrikanca, koji se zalagao za druge kandidate.

Zakoni protiv raskoši i luksuza

Kako je vrijeme odmicalo i sve veća bogatstva se slijevala, život je postajao i luksuzniji i raskošniji. Kako bi se to spriječilo za vrijeme Republike su donošeni zakoni protiv luksuza. *Lex Oppia* je donešen 215. god. p. n. e., nakon katastrofe kod Kane, na prijedlog plebejskog tribuna Gaja Opija (*Caius Oppius*) i bio je prvi u seriji zakona protiv luksuza i raskoši. Ovaj zakon je bio primarno uperen protiv pokazivanja od strane žena luksuznog i raskošnog načina života, kao što je pokazivanje zlata i srebra (bilo u vidu novca bilo u vidu nakita), skupu višebojnu odjeću (posebno onu obojenu u purpurnu boju) i njihovo «nepotrebno» korištenje kočija i nosiljki (unutar bilo kojeg grada ili unutar jedne milje od njih), izuzev u sluaju javnih praznika. Razlog donošenja zakona

nije bila neka ženomrzačka namjera, nego promoviranje štedljivosti i skromnosti u teškim uvjetima za Republiku nakon bitke kod Kane, poradi osiguranja financijske i ekonomske stabilnosti Republike i Italije i jačanja morala na unutarnjem planu.Ubrzo po kraju II. punskog rata i pobjedama u II. makedonskom ratu zbog naglov priliva velike količine bogatstava u Italiju, došlo je i do transformiranja težnji rimskog i italskog građanstva, posebno njihovih elita koje su se najviše materijalno okoristile pobjedama u navedenim ratovima. Stara, tradicionalna jednostavnost je počela da se polako gubi, jer je elita postajala svjesna uživanja u ugodnijem i komfornijem okruženju i životnom stilu. Uz to, sa nametanjem svoje uloge kao hegemona Mediterana, u Republiku su se počeli slivati i egzotični i luksuzni proizvodi iz mnogih okolnih zemalja, a sve bogatija elita je težila da dođe do njih. A pošto su nestale ekonomske i financijske poteškoće postkanskog perioda, mnogi su smatrali da više nema razloga za *lex Oppia*, i da se ženama ograničava trošenje. I dvojica plebejskih tribuna za 195. god. p. n. e. Marko Fundanije (*Marcus Fundanius*) i Lucije Valerije (*Lucius Valerius*) su predložili ukidanje *lex Oppia*. Njih je podržavao konzul Lucije Valerije Flak (*Lucius Valerius Flaccus*). Njihovom prijedlogu su se suprotstavljali dvojica drugih plebejskih tribuna Marko Junije Brut (*Marcus Iunius Brutus*) i Publije Junije Brut (*Publius Iunius Brutus*), i posebno tadašnji drugi konzul Katon Stariji. Glavna argumentacija Katona Starijeg je bila da ovaj zakon uklanja sramotu siromaštva, jer se sve žene oblače na sličan način. On je zastupao stav da ako bi se žene takmičile u tome čija je odječa dotjeranija i raskošnija, da bi to izazvalo negativne posljedice jer bi jedne osjećale sramotu, a duge se radovale zbog pobjede koja je nastala zbog prevelikog trošenja. Katon Stariji je bio mišljenja da je želja žena za trošenjem ustvari bolest koja se ne može liječiti, nego samo suzdržavati, a iznosio je i druge slične stavove kojima je pokušavao dokazati sklonost žena prema trošenju, luksuzu i raskošnosti. Argumenti Valerija Flaka su bili u tome da ne bi bilo rivaliteta među Rimljankama kada one ne bi ničim podsjećale javnost na patnju i mržnju koje osjećaju kada vide žene latinskih saveznika kako nose nakit, koje ne smiju nositi. Dok je trajala senatska rasprava, došlo je do demonstracija žena predvođenih matronama na Kapitolu. One su blokirale ulice Grada i prilaze Forumu i preklinjali su Rimljane da pomognu da se ukine *lex Oppia*. Sljedećeg dana su demonstracije Rimljanki bile i masovnije i opkolile su kapije plebejskih tribuna dvojice Bruta. Pod snažnim pritiskom ovi plebejski tribuni su povukli svoje protivljenje i lex Oppia je bio 195. god. p. n. e. ukinut.

Kasniji zakoni protiv raskoši su bili *lex Fannia* iz 161. god. p. n. e. i *lex Didia* iz 143. god. p. n. e. Prvospomenuti zakon je čak ograničavao trošenje za svečane večere, vrstu hrane koja bi se iznosila i broj gostiju. *Lex Didia* ustvari bila neka vrsta amandmana na *lex Fannia*, kojim se on proširivao na cijelu Italiju i kojim su uvedene sankcije na one koji priređuju i one koji prisustvuju ilegalnim večerama. Kasniji zakoni protiv raskoši, luksuza i ekstravagancije koji su donošeni na osnovi postojanja *lex Oppia* su ipak više imali društvenu, nego ekonomsku osnovu i nisu bili polno segrerirani. Osnova za borbu protiv raskoši i luksuza je ležala u pravilnom uvjerenju da te pojave vode ka urušavanju

tradicionalnih civilnih i vojnih vrlina, da razvijaju pohlepu i zavist što onda dovodi do korupcije i dekadensa. Inače bio je i raširen stav koji je povezivao raskošne i samodopadne troškove sa neekonimičnim korištenjem osobnog ili familijskog bogatstva. Ipak ovi zakoni nisu uspjeli spriječiti širenje luksuza, ekstravagancije i raskoši. Nakon te pobjede, Rimljanke iz gospodskih kuća su se obukle u svoja raskošna odijela te su prošle trijumfalno ulicama Rima (očita parodija na muški trijumf).

Diplomatija Rimske Republike od Scipiona Afrikanca Starijeg do kraja Srednje Republike.

Uslijed nesumnjivog utjecaja stoičke filozofske škole (vrlo prijemčiva kod Rimljana) Rimljani su isticali načela kojim su se rukovodili u diplomaciji a to su : *libertas* (sloboda), *humanitas* (čovječnost), *iustitia* (*pravednost*), fides (*vjernost*), Međutim, ova teorijska načela su često dolazila u koliziju sa praktičnim djelovanjem, jer je diplomatija ustvari služila samo kao sredstvo za ostvarenje ili očuvanje rimskih interesa.

Rimska vanjska politika u prvoj polovini II. st. p. n. e. nije u tolikoj mjeri vršila teritorijalnu ekspanziju i više je težila ka očuvanju ravnoteže između niza helenističkih državica na istoku Mediterana, svoje hegemonije na njegovom zapadnom dijelu, i zadržavajući za sebe ulogu vrhovnog arbitra u svim sporovima i odnosima na čitavom Mediteranskom bazenu. U govoru Tita Flaminija Helenima, održanom poslije pobjede nad makedonskim kraljem Filipom V., ogledaju se principi rimske vanjske politike prema civilizovanim državama. Ugovore sa poraženim vladarima i državama Rimljani su znali tako vješto sročiti kako bi se očuvala ravnotežu moći, a bez narušavanja rimske hegemonije i da se ujedno stekne utisak u javnosti kako Rimljani ne narušavaju ničiju nezavisnost i slobodu. Tim ugovorima su oni nekada željeli da pokažu i da donose “slobodu i pravdu” pojedinim zajednicama, koje bi pretvarali u najobičnije protektorate.

Ako bi im tako nalagali strateški interesi Rimljani su organizirali i podržavali pojedine ustanke po stranim državama, podržavaju u njima separatistička nastojanja.

Rim je postao i središnje mjesto u koje su dolazile mnogobrojne grčke, orijentalne, galske, ilirske, iberske, afričke i mnoge druge delegacije da mole, da se tuže na susjede, da traže usluge. Podrška Senata, ili nekih uglednih rimskih dužnosnika je mogla mnogo značiti za bilo koju od stranaka u sporu, iako se Rimljani u presuđivanju nisu vodili pravednim principima, nego samo svojim interesima. Rimljani su koristili tuđe greške da vješto uvećaju i ojačaju sopstvenu vlast, čineći istovremeno uslugu jednoj od strana u sporu i pokazujući se time kao njen dobročinitelj. U tom sveopštem, dobrovoljnom, ponižavanju mnogih nekada slavnih i moćnih polisa i kraljevina (ali ne i svih mediteranskih naroda) pred veličanstvom rimskog senata spoznajemo i rimsku sposobnost političke manipulacije u vanjskoj politici. Međutim ujedno ostajemo i zaprepašteni činjenicom, koliko truda ove delegacije koje stalno pritiču pred Senat ulažu kako bi stekle milost Republike, uglavnom opankavajući svoje susjede. Tu činjenicu je posebno potrebno istaći za helenske polise i saveze, koje ni etnička i jezička srodnost nije

priječila da se na takav način samouništavaju. Nemogavši ujediniti svoje interese samovoljno, istočnomediteranske države su se na kraju našle ujedinjene u okviru rimske interesne politike.

Senat je sa svoje strane, politiku u odnosu na helenističke države realizirao na dva načina. Javno je želio da ostavi dojam nezainteresovanosti i nemiješanja Republike u poslove Helade, ali je prikriveno stalno i podmuklo rovario i raspirivao unutrašnje proturječnosti i sukobe. Takvu politiku je odlično primijetio i analizirao Polibije, jedan od najboljih poznavalaca politike i historije zadnjih decenija Srednje Republike.

Rimski diplomati tajno sudjeluju u dinastičkim rasprama, starajući se da dovedu na prijestolje svoga štićenika ili da oslabe državu dvorskim sukobima. Rimljani su stalnim i suviše upadljivim podržavanjem makedonskog princa Demetrija, jednog od sinova kralja Filipa II, raspirili unutrašnje sukobe u makedonskoj kraljevskoj porodici što je na kraju dovelo i do tragične Demetrijeve smrti. Rimljani u stvari nisu baš osjećali simpatije prema Demetriju, ali im je on savršeno poslužio u politici daljnjeg rastakanja unutrašnje kohezije makedonske države.

U umješnosti provođenja takve politike Senat prve polovice II. st. p. n. e. ostao je neprevaziđen u čitavoj historiji. Osim toga, u gotovo svakoj od mediteranskih država, posebno u grčkim polisima, bilo je prorimskih frakcija. Tih prorimskim elemenata u grčkim polisima i helenističkim, maloazijskim i levantskim državama nije bio mali broj. Rimskoj političkoj sposobnosti Grci jednostavno nisu bili dorasli. Proglašavajući sebe za pristaše grčke slobode, Rimljani po pojedinim polisima organiziraju i potpomažu romanofilske stranke, oslanjajući se obično na aristokraciju i oligarhiju. Međutim potrebno je i naglasiti i da su se u prvoj polovini II. st. p. n. e Rimljani dugo suzdržavali da se direktno i otvoreno umiješaju u unutrašnje odnose helenskih gradova. Međutim potrebno je i naglasiti i da su se u prvoj polovini II. st. p. n. e Rimljani dugo suzdržavali da se direktno i otvoreno umiješaju u unutrašnje odnose grčkih polisa i helenističkih država. Tek se od Kalikratovog savjeta Senat odlučio aktivnije umiješati u političke borbe u gradovima balkanske Helade, slabeći one pojedince, stranke i grupe koje su se suprotstavljale rimskim "savjetima i preporukama", a jačajući one koji su ih bezrezervno podržavali. Kao po pravilu u toku II. st. p. n. e. oligarhijske stranke u grčkim i helenističkim polisima i gradovima bile su i prorimske, dok su demokratske uglavnom zauzimale proturimski stav. Vrlo lahko se tako znalo desiti da demokratski pokreti u nizu gradova koji su poprimili i izraziti antirimski karakter, podrže i sve one druge snage koje su bile spremne da se suprotstave Rimljanima i stave na čelo otpora, kao na primjer makedonske i seleukidske kraljeve. A i sami kraljevi su težeći masovnijoj podršci u svome suprotstavljanju Rimu, često izlazili u susret demokratskim elementima u grčkim gradovima. Rimska Republika, vođena senatorskim nobilitetom, postati će i zaštitnik interesa oligarhije širom tada poznatog svijeta.

Rimski Senat je znao i da dijeli čitave zemlje i gradove po svom nahođenju, zatim bi ih oduzimao od one državice kojoj bi ih predao i zatim dodjeljivao drugoj. Tako su uradili i u slučaju Likijaca i Rođana. Nikada Rim nije pokazivao više vjerolomstva nego u tom

vremenu. I u postupcima Rimskog Senata pokazalo se da su samo interesi vječni, a ne i saveznici. Zar i Kartaginjani, najogorčeniji neprijatelji Rima nešto duže od čitavog stoljeća, nisu bili njegovi saveznici u ratu protiv epirskog kralja Pira. Ukoliko rimski utjecaj više jača, utoliko rimski diplomati odlučnije počinju razgovarati s kraljevima koji su *de iure* bili nezavisni. Rimljani su u decenijama nakon mira iz Apameje, postali i garanti odnosa na jednom širokom prostoru. Bez miješanja rimske diplomatije od mira u Apameji 188. god. p. n. e. nije u mediteranskim zemljama više mogao proći iole važniji međunarodni politički događaj. Tako je 169. god. p. n. e. seleukidski vladar Antioh IV. Epifan napao na Egipat, i došao skoro do potpune pobjede. Egzistencijalno ugrožen, ptolomeidski Egipat se obratio Senatu i u Egipat je upućeno poslanstvo, koje je imalo zadatak da od Antioha IV. Epifana zatraži da njegove trupe odmah napuste Egipat. Po Polibiju, Antioh IV je, kad mu je javljeno da je poslanstvo stiglo, izišao u susret i pružio ruku glavnom poslaniku Gaju Popiliju Lenatu (*Gaius Popillius Laenas*). Ali je ovaj umjesto odgovora na pozdrav predao kralju zahtjev Senata i, nacrtavši oko njega krug, rekao da kralj neće izići iz tog kruga prije no što mu dâ odgovor. Zbunjeni kralj morao je pristati na rimske zahtjeve. Tako je bilo dovoljno da se pošalje i malobrojno oficijelno izaslanstvo pa da se velike i pobjedonosne vojske povuku pred «snagom i veličinom» autoriteta rimskog Senata.

Senat je imao i toliku moć, ili je više posrijedi bila nemoć i strah većine mediteranskih naroda i državica, da im je Senat Republike nekada uređivao i unutrašnje odnose kao što je bio slučaj sa seleukidskom kraljevinom. Tako je poslije smrti kralja Antioha IV. Epifana bilo određeno poslanstvo (u sastavu Gnej Oktavije, Spurije Lukrecije i Lucije Amelije) sa zadatkom da odnose u kraljevini urede po željama Senata.

Sa nestankom Scipionove liberalne politike, ponovo se javio rimski imperijalizam i ekspanzionizam, ali u svom najnemilosrdnijem i najokrutnijem liku. Staru pomirljivu i mudru politiku, koja se ogledala u zaustavljanju teritorijalne ekspanzije, nove generacije Rimljana su postupno napuštale. Tiberije Sempronije Grakh Stariji (živio 217. – 154. god. p. n. e.) je bio i posljednji predstavnik Rimljanina staroga kova i zastupnika neekspanzionističke pomirljive politike, i poslije njegove smrti nestalo je bilo kakvih obzira kod Rimljana koje su tako brižno njegovali njihovi preci. Sada je nastupilo vrijeme nazvano *nova sapientia* ("nova mudrost"). Staru pomirljivu i mudru politiku, koja se ogledala u zaustavljanju teritorijalne ekspanzije, nove generacije Rimljana su postupno napuštale. Te generacije su sazrevale gledajući ponižavanje mnogih vladara i izaslanstava, ali i u sve većem luksuzu koje su im donosila osvajanja širom Mediterana. One su postale arogantne, izgubivši staru rimsku vrlinu koja je težila umjerenosti i razumnim rješenjima. Kada je naslijedila vlast u Republici, nova generacija rimskih političara nije se samo zadovoljavala priznanjem rimske hegemonije i diplomatskim rješenjima. Oni su sada željeli direktnu vlast nad tim zemljama, njihova bogatstva i ljude. U tim desetljećima Rimljani su pokazali prilikom osvajanja najveće odsustvo humanosti nego u cijeloj svojoj dotadašnjoj historiji. Služili su se obmanama, podmuklošću, i neviđenom okrutnošću u tolikoj mjeri da su se i Grci, kojima inače surovost nije bila

strana, zgražavali nad intenzitetom rimskog nasilja. Rimska osvajanja bila su praćena pravim pokoljima, razaranjima i odvođenjem u ropstvo kompletnih naroda. Centri otpora su nemilosrdno, kao po pravilu, razarani tako da i danas od tih nekada čuvenih, bogatih i velikih gradova imamo samo ruševine. Njihovo zemljište je pretvarano u *ager publicus* ili je na njega bacano prokletstvo, a stanovništvo ili istrebljivano ili pretvarano u roblje.

Primjer Epira, koji je sistematski opustošen, a njegovo stanovništvo pretvoreno u roblje samo zato što je Senat na taj način želio obeštetiti svoje i savezničke vojnike koji su učestvovali u III. makedonskom. Ostaci epirskih gradova i sela koji su bili prepušteni na milost i nemilost vojske, najbolji su pokazatelj rimske hegemonističke politike, nakon što je nova generacija napustila stare vrijednosti na kojima je počivala Republika i smjernice Scipionove liberalne vanjske politike. I odnos rimskih poslanika postajao je sve bahatiji, kao na primjer Kvinta Cecilija prema Ahajcima (koji opisuje Polibije), izgubivši bar i formalnu učtivost kao u prethodnom razdoblju. Sada je gotovo uvijek pobjeda u ratu vodila i aneksiji osvojenih zemalja i stvaranju novih provincija. U svrhu pacifikacije pojedinih područja, Rimljani su počeli primjenjivati i metodu prisilnog preseljavanja stanovništva. Tako su u Samnium preselili blizu 40 000 Ligura.

Napuštanje politike ravnoteže, nezajažljiv apetit prema tuđim zemljama, beskrupuloznost u metodama osvajanjima, i posebno promijenjen odnos prema saveznicima, odveli su Republiku i njene institucije na put, kojim tvorci Republike i starije generacije rimskih državnika sigurno nisu željeli da im njihova država krene. I rimsko građanstvo nekada darežljivo davano i pojedincima i čitavim zajednicama, od sredine II. st. p. n. e. sve se više sebično čuvalo a saveznici su, po ugledu na grčke hegemonističke polise iz V. i IV. st. p. n. e. sve više svođeni na status podanika. Izgledalo je da se Rim kreče istim onim putem kojem su išle stoljećima ranije Atenska i Spartanska država. Da je Rimska država nastavila iči ovim putem ovim putem, sigurno je da bi doživjela istu sudbinu kao i Atenska pomorska država.

Odnosi na helenističkom istoku

Od bitke kod Magnezija, mira u Apameji i posebno pogibije Antioha III., započinje proces dekonstruiranja Seleukidskog carstva. Seleukidska vlast je nakon navedenih dešavanja potpuno napustila egejski bazen i Malu Aziju i svoju pažnju usmjerilo prema Levantu i Srednjem Istoku. Antioh IV. Epifan (vl. 175 – 164. god. p. n. e.) pokušao je da se proširi na Egipat, ali je njegovu veliku i uspješnu ofanzivu zaustavilo, kako je već rečeno, jedno rimsko poslanstvo. Nakon toga je Antioh IV. Epifan je bio prisiljen brutalno ugušiti ustanak Jevreja u Jerusalimu. Nakon toga je, podržavajući helenističku jevrejsku struju, pristupio politici helenizacije Jevreja zabranivši ortodoksne jevrejske abrahamističke religijske rituale i tradicije. Kada su tradicionalistički Jevreji to odbili, ovaj seleukidski vladar je odlučio da to učini nasilno. Ortodoksni, tradicionalistički Jevreji su inače zbog odanosti abrahamskoj tradiciji bili zajednica koja je vrlo nesklona asimilaciji i došlo je do antihelenističkog ustanka 167. god. p. n. e. (i protiv Seleukidske vlasti i protiv Jevreja koji su prihvatili helenizam), koji je poveo svećenik Matatije Hasmonejac sa svojih 5 sinova. Njega je iduče godine naslijedio Juda Makabejac (po čijem imenu je ustanak i poznat kao makabejski). Nakon niza uspjeha, zahvaljujući

gerilskoj taktici, Juda Makabejac je uspio i da zauzme Jerusalim i ritualno ga očisti od helenizma. On je reetablirao tradicionalne jevrejske obrede i tako obnovio staro abrahamsko služenje Jehovi, a Jonatana Makabejca je postavio za vrhovnog svećenika. Uslijed smrti Antioha IV. seleukidski zapovjednik Lisija je postigao kompromis kojim su Jevreji dobili i religioznu i političku autonomiju. Praznik Hanuka se slavi u čast obnavljanja abrahamističkoj jevrejskog bogosložja u Hramu, uslijed makabejske pobjede nad helenističkim Seleukidima. Judin i Jonatanov mlađi brat Simon je uspio diplomatskim i vojnim putem da proširi autonomiju i teritoriju pod svojom kontrolom, te je priznat za vladara Izraela/Judeje 140. god. p. n. e., te je tako uspostavljeno Hasmonejsko kraljevstvo (još uvijek pod vrhovnom seleukidskom vlašću). Tek je smrću Antioha VII. Eurgeta (vl. 138 – 129. god. p. n. e.), koji je bio zauzeo skoro cijelu Judeju, ova zemlja (pod vlašću hasmonejskih vladara) dobila punu samostalnost u odnosu na Seleukide. Rimski diplomatski i politički utjecaj je jačao i na Levantu, gdje se petljao u dinastička pitanja seleukidskog i ptolemeidskog dvorova. Tako je 164. god. p. n. e. rimskim protežiranjem na seleukidsko prijestolje došao Antioh V. Eupator, a ne Demetrije Soter (koji je bio u Rimu), koji je imao više prava na nasljedstvo. Za maloljetnosti Antioha V. Eupatora, seleukidskom kraljevinom su upravljali general Lisija i rimski senator Gnej Oktavije, koji je 162. god. p. n. e. ubijen u Laodikeji. Demetrije je ipak uspio pobjeći iz Rima i postati novi seleukidski vladar, davši umoriti dječaka Antioha V. Rimljani su Gneju Oktaviju podigli spomenik, ali nisu poslali vojsku da kazni Laodikeju i seleukidsku državu, nego su čak priznali Demetrija za kralja. Na Levantu se situacija zakomplicirala kada je na seleukidski prijesto došao uzurpator Diodot Trifon (vl. 146 – 138. god. p. n. e.), koji je podupirao i gusarsku aktivnost.

Istočno od sve slabijeg seleukidskog kraljevstva, sve je snažnija i moćnija iranska Partija dinastije Arsakida, koji se postupno širi na račun helenističkih Seleukida. Pravi utemeljitelj moći Partije je bio Mitridat IV. (cc. 175 god. – 136. god. p. n. e.), koji je podčinio grčko – baktrijsko kraljevstvo na istoku, i od selekidskog kraljevstva oteo Persiju, Mediju i Babiloniju. Tako je iranska arsakidska Partija ustvari predstavljala perzijsko carstvo, samo u drugom izdanju, i prostirala se od indijske granice, srednjoazijskih oaza i rijeke Oksa/Amu Darja sve do rijeka Tigrisa i Eufrata. Partija je predstavljala jednog vrlo bitnog činioca u očuvanju i širenju kulture i civilizacije u širokom srednjoazijskom području, u njenom iranskom obrazcu.

U Egiptu su Rimljani ponovo postavili na vlast Ptolemeja VI. Filometora (vl. od 180. do 145. god. p. n. e.).,[21] ali su Kirenu predali njegovom mlađem bratu Ptolemeju VIII. Euergetu II. Debeljaku (vl. do 116. god. p. n. e.).[22] Stalnom špekulacijom u vezi prava na posjedovanje Kipra Senat je izazvao i rat između dvojice braće. Kada je Ptolemej VI. umro, naslijedio ga je mlađi brat i ponovo ujedinio ptolemeidsko kraljevstvo, ali i izvršio

[21] Interese Ptolemeja VI. u Rimu je protežirao Katon Stariji Cenzor.

[22] Dok je još bio samo vladar Kirenajke, Ptolemej VIII. je oporučno ostavio Republici Kirenajku, ako on umre bez djece. Iovaj podatak je poznat preko jednog natpisa, iako ga ne spominju literarna vrela.

veliko protjerivanje intelektualaca i učenjaka iz Aleksandrije (koja je uvijek bila protiv njega), koji su se onda razišli šireći aleksandrijska znanja i učenja po tadašnjem poznatom svijetu.

Quadrigatus ili didrahma iz 215. – 213. god. p. n. e. Na aversu portreti dioskura, a na reversu Jupiter drži skeptar na kolima sa četiri konja (*quadriga*) koja vozi boginja Viktorija.

Denar iz 211. god. p. n. e. Na aversu je portret boginje Rome sa šljemom, a na reversu dioskuri.

Denar iz cc 134 - 132. god. p. n. e. Na aversu je portret Rome, a na reversu je prikaz boga Sola kako vozi kola sa četiri konja (*quadriga*).

REPUBLIKA I ISKUŠENJA NA ZAPADU

Padsko područje, Ligurija, Sardinija i Korzika, Histria

I pored poraza Kartagine i zvaničnog završetka II. punskog rata, zone neposredno od tadašnje prave Italije naseljene Padskim Galima i Ligurima, još uvijek su u ratnom stanju i nastavljaju otpor. Padski Gali i Liguri su dali Hanibalu veliki broj vojnika, pa je samo u bici kod Zame bilo u njegovoj vojsci 2/3 tih Gala i Ligura. Osim toga u Padsko – ligurskoj oblasti se nalazilo još zaostalih kartaginskih vojskovođa i odreda koji su na svoju ruku nastavljali sa borbom, kao što je bio Hamilkar koji je preostao od vojske Hanibalovog brata Hasdrubala. Ovaj hrabri i sposobni Kartaginjanin je imao određeni ugled kod Padskih Gala, koji su odbili da ga izruće Rimljanima (koji su to zahtijevali i od Kartagine, ali im je odgovoreno da je Hamilkar van njihove kontrole). U godini mira sa Kartaginom Boji su napali sa svom žestinom na rimsko – italsku vojsku, koju su bili teško porazili. Naredne 200. god. p. n. e. pod zapovjedništvom Hamilkara 40 000 Padskih Gala i Ligura napalo je Placentiju, zauzelo je i spalilo. Do odlučujuće bitke je došlo kod Kremone, u kojoj je rimskim trupama zapovijedao Lucije Furije Purpurije (*Lucius Furius Purpurio*). Bitka je završila potpunom rimskom pobjedom, poginula su trojica galskih poglavica i sam Hamilkar, i veliki broj galskih ratnika (cc 35 000). Iz galskog ropstva je izbavljeno 2 000 naseljenika iz Placentije, koji ponovo počeše podizati grad. Međutim, rat ni izdaleka nije bio gotov i Kelti su 199. god. p. n. e. nanijeli novi poraz Rimljanima i to pretoru Gneju Bebiju Tamfilu, koji je onda morao napustiti zemlju Insubra. Da nije bilo izdajstva Cenomana, koji su 197. god. p. n. e. udarili iza leđa Insubre, a Insubri se odijelili od Boja, ne bi Rimljani pobijedili. Nakon toga Klaudije Marcel potuće 196. god. p. n. e. Insubre kod Koma, a Rimljani osvojiše ovo naselje i 28 manjih utvrda. Nakon toga se pobijediše i Boji, ali već 194. god. p. n. e. opet je rimsko – italska vojska vodila teške borbe sa Bojima koji nastojaše sa svojim vođom Dorulakom da pobune Insubre i

Ligure (radi toga je Senat proglasio veliku regrutaciju). Došlo je do bitke kod Placentije u kojoj su Boji poraženi. I konačno, naredne godine kod Mutine dođe do odlučne borbe u kojoj su Padski Gali (odnosno Boji) konačno i potpuno poraženi od rimsko – italske vojske. Samo je bilo 2000 zarobljenika, dok je 40 000 ostalo na bojnom polju. Ali je ova pobjeda skupo koštala i rimsko – italsku armiju, koju je vodio Merula.

Rimljani su vrlo okrutno postupili sa Padskim Galima, kao da je iz njih prokljuvio sav bijes uzrokovan teškim 25- godišnjim ratom sa Kartaginjanima, Padskim Galima i Ligurima. Počinjen je veliki broj okrutnosti i bezpotrebnog nasilja (posebno je ostao zabilježen slučaj konzula Lucija Kvinktija Flaminina, koji se zbog svoga čina našao i pod udarom rimskih zakona), a i prilikom trijumfa Scipiona Nazike sa zarobljenim Galima se postupalo kao sa zvijerima, a ne sa ljudima (makar oni bili i zarobljeni). Rimljani su zaplijenili golem plijen, što pokazuje da su Boji bili iznimno bogat narod. Kada je 191. god. p. n. e. Senat naložio Scipionu Naziki da potpuno pokori Boje, jedan dio ovoga velikog keltskog naroda napusti Padsku zemlju i preseli se u zemlju keltskih Tauriska u panonsko – dunavskom području (gdje je već živjela narodnosna, keltska skupina pod istim imenom, od koje su možda i potekli Padski Boji; od imena Boja potiće i naziv za Bohemiju, sinomin za današnju Češku). Rimljani učvrstiše posjed naseobinama: Bononiom (Bologna) Mutinom (Modena) i Parmom, kao i Emilijevom cestom od Ariminuma pa do Placentije. Nakon toga ova zemlja je brzo bila romanizirana. Prestrašeni postupkom prema Bojima, Insubri se podvrgnuše rimskoj vlasti 187. god. p. n. e. Nakon toga i Veneti priznaše rimsku vlast. I Republika konačno utvrdi svoju vlast do Alpa. Romanizacija ovog područja, do Augustove organizacije Italije, poznatog kao Cisalpinska Galija je bila brza i Polibije je već našao keltski jezik samo u pojedinim selima. Cisalpinska Galija je imala specifičan položaj u okviru imperija Rimske Republike, ona nije ulazila u sastav tadašnje (republikanske) Italije a nije bila ni provincija u obliku kakve su bile Sicilija, Sardinija sa Korzikom, dvije hispanske provincije, a kasnije (od sredine II. st. p. n. e.) i provincije Makedonija, Afrika, Azija...itd. Ona nije imala redovnu magistraturu, ali je mogla biti povjerena pojedinim rimskim dužnosnicima na upravljanje na određeni mandatni period i iz određenog razloga. Da bi učvrstili sjeveroistočnu granicu utemeljena je između 183. i 181. god. p. n.e . Akvileja, koja je postala najvažniji grad u rimskom prodoru prema Zapadnom Balkanu, panonskom bazenu i srednjem Dunavu. Za konačnim pokoravanjem Padskih Gala, slijedilo je pokoravanje Ligura. Međutim, njih Rimljani nisu uspjeli potpuno podložiti, zahvaljujući i samom terenu. 180. god. p. n. e. preselište 40 000 Ligura u Samnij. Kao što su se mučili u Liguriji, tako je bilo i sa unutrašnjošću Sardinije i Korzike. Tiberije Sempronije Grakh (pomiritelj iz Španije i otac budućih čuvenih plebejskih tribuna) je 177. god. p. n. e. je u ropstvo odveo 80 000 Sardinaca, pa je nastala poslovica : „jeftin kao Sardinac“, jer je velika masa robova stigavši skoro u isto vrijeme naglo oborila cijene na tržnicama roblja.

Konačnim potčinjavanjem Padskog područja i zemlje Veneta, Rimljani su se neizbježno morali suočiti i sa Histrima, kao najbližim balkanskim narodom. Histri su bili poznati po svojim gusarskim akcijama i Republika je protiv njih poduzela prvi ratni pohod već 221. god. p. n. e. Osnivanje Akvileje 181. god. p. n. e. je od Histra doživljeno kao prijetnja, pa su pokušali spriječiti izgradnju toga grada. Protiv njih je krenuo pretor Kvint Fabije Buteon i ponovo ih porazio, ali mir nije dugo potrajao. Na čelo Histra je tada stao Epulo, ratoboran i bezkompromisan vladar, koji se počeo spremati za rat. Rimljani su protiv njega i Histra 178. god. p. n. e. poslali vojsku pod konzulom A. Manlijem Vulzonom. Rat se vodio sa promjenljivom srećom, i tek su iduće godine Rimljani napali sa mnogo većim snagama. Epulo se sklonio u Nezakcij (*Nesactium*), središte Histra. I dok su rimsko – italski vojnici na juriš osvajali Nezakcij, Histri su ubijali svoje žene i djecu (kako ne bi pali u ropstvo), a sami se borili do posljednjeg daha. I Epulo je sam sebi oduzeo život, probovši se mačem. Nakon pada Nezakcija, pod rimsku vlast su pali i drugi histarski gradovi. Istra je tako bila prvi dio Zapadnog Balkana koji su Rimljani stavili pod direktnu upravu.

Hispanija

Na tlu Iberije koji su Rimljani kontrolirali, nakon završetka II. punskog rata, kreirane su 197. god. p. n. e. dvije provincije i to *Hispania Citerior* („Bliža Hispanija"), koja je zahvatala sjeveroistočnu obalu i dolinu rijeke Ebro, i *Hispania Ulterior* („Dalja Hispanija"), koja je zahvatala jug Iberije i jugoistočnu obalu (glavni grad *Corduba*, danas Kordova). Obalni razvijeni gradovi su rado prihvatili rimsku upravu, kao dobru garanciju protiv iberskih, keltoiberskih i drugih zajednica i naroda iz unutrašnjosti. U ovom razdoblju Hispanija je za Republiku i Italike imala slično značenje kao Srednja i Južna Amerika za špansku krunu od kraja XV. st. Posebno značenje imali su njeni rudnici, koje su već Kartaginjani sustavno koristili. Pretpostavlja se da je samo za 38 godina iz Hispanije otpremljeno 197 tona srebra i 9,5 tona zlata. I Polibije, i Strabon koji ga citira prenose vijesti o bogatstvima srebronosnih rijeka i rudnika Hispanije. Hispanija nije bila bogata samo rudama, nego i plodnošću tla, brojnošću i kvalitetu riba i životinja, kao što to i Polibije ističe u svojoj 34 knjizi za Luzitaniju (jugozapad poluotoka)[23]. Tako je Hispanija postala obećana zemlja i za uvijek zemlje gladne italske koloniste, koji su u velikom broju dolazili na poluostrvo. U Hispaniji Rimljani su osnovali niz kolonija (*Gracchuris*, koji je osnovao Tiberije Grakh Stariji, *Italica, Carteia, Valentia, Corduba* itd.) u kojima su se naselili mnogi Rimljani i Italici. Ovi gradovi su postali centri razvoja osebujne hispano-rimske kulture i života jedne zemlje.

Dok su južni (koji su bili kultiviraniji) Hispanci više – manje se prilagođavali rimskom prisustvu i načinu života, dotle su glavni problemi bila na zapadnim i sjevernim granicama rimskih hispanskih provincija. Praktično je sva središnja, sjeverna i zapadna Hispanija bila van dosega rimskog imperija. Hispanci su bili žestok neprijatelj rimskom

prodiranju u unutrašnjost poluotoka, imali su čuveni dvosjekli mač, a njihov način ratovanja bio je više gerilski i partizanski nego klasični vojnički. Inače dvosjekli mač (vjerojatno potiće iz keltskih mačeva iz halštatskog i latenskog perioda), koji je korišten od Keltiberaca, su prihvatili Rimljani i pretvorili ga u svoje standardno oružje poznato pod nazivom *gladius Hispaniensis*, („Španski mač"). Hispanci su često ratovali sa Rimljanima, stalno uznemiravajući granice provincija, i tek će u prvim godinama principata Oktavijana Augusta biti pokoreni uporni i žilavi gorštaci sa sjeverozapada. I Rimljani su morali održavati veliku vojnu posadu u španskim provincijama i redovno slati visoke zapovjednike kako bi gušili kontinuirane pobune domorodaca ili granicu pomicali prema unutrašnjosti. Nema tog rimskog vojskovođe i državnika II. st. p. n. e. koji nije po službenoj dužnosti boravio u Hispaniju, ratovao, pokoravao, pljačkao i pacificirao hispanske narode. Na samom početku služba u Španiji nije bila popularna, a interniranje u oblasti zapadno od Nove Kartagine se smatralo teškom kaznom. 195. god. p. n. e. u Iberiji je uspješno djelovao konzul Marko Porcije Katon (radi ugušenja pobune započete 197. god. p. n. e.), koji je domorodačke zajednice potukao. Katon je donio i niz mjera kojim je reguliran sustav provincijske uprave. On je uveo i porez na rudnike srebra i željeza. Luzitance sa granica „Dalje Hispanije" (sa kojima je rat trajao od 194. god. p. n. e.) je pobijedio pretor Lucije Emilije Paul 189. god. p. n. e., a još više pretor Gaj Kalpurnije 185. god. p. n. e. Plutarh je u svojim životopisima Katona Starijeg i Emilija Paula naveo da je Katon Stariji (služeći se varkom) u „Bližoj Hispaniji" osvojio "400 gradova", a Emilije Paul "podložio 250" gradova. 186. god. p. n. e. je izbio dosta žestok sukob sa Keltiberima. Ipak najveće uspjehe je postigao Tiberije Sempronije Grakh u periodu 179 – 178. god. p. n. e., i to više koristeći diplomatske metode, nego vojne (iako mu se pripisuje osvajanje 103 utvrde). I tako je on više milom, ubjeđivanjem, suradnjom i poštenim i časnim pristupom prema hispanskim zajednicama nego vojnom silom uspio da uspostavi mir. On se znao ophoditi sa domaćim kneževima, primao ih je u rimsku službu i istovremeno učvršćivao granice rimskih posjeda u Iberiji, Njegovo ime je dugo ostalo u uspomeni kod Hispanaca. Politika Tiberija Sempronija je kao posljedicu imala višededenijski mir u Hispaniji.

Međutim, ekspanzionistička politika nove generacije Rimljana je uvela i Hispaniju i Republiku i Italije u vrlo neizvjesnu poziciju od sredine šeste decenije prije nove ere. Segeda, glavni grad naroda Bela, je 154. god. p. n. e. pokušao da obnovi svoje zidine. Rimljani su to smatrali povredom ugovora iz 178. god. p. n. e. jer su suprotno njemu, bar su to tako Rimljani tumačili ugovor, Segečani podizali svoje fortifikacije. To je Rimljanima poslužilo kao savršen povod za početak ratnih operacija. Zbog rata, došlo je i do promjene u rimskom kalendaru. Prije 154. god. p. n. e. konzuli su nastupali sa dužnošću 15. marta (od toga dana se računao i početak nove godine), ali je zbog situacije u Hispaniji, bilo potrebno da novi konzuli ranije stupe na dužnost, a i stari ranije preuzmu svoje provincije i izbor konzula je pomjeren za 1. januar 153. god. p. n. e. Sukladno sa promjenom datuma stupanja konzula na dužnost, promijenjen je automatski i datum

početka nove godine (i održava se i danas). Rat gerilsko –partizanskog tipa, koji je tada izbio, antički pisci su nazvali "vatreni rat", želeći da tim izrazom opišu način ratovanja koji je bio neuobičajen u dotadašnjoj helenskoj i rimskoj praksi ratovanja (temeljenoj na bitkama na otvorenom ili na opsadama). Rimljani i njihovi italski saveznici na takav način ratovanja nisu imali pripremljen odgovor. Inače do kraja svoje historije Rimska Država nije znala pronači djelotvoran način kako bi se suprostavili gerilcima i partizanima. Hispanski rat je sve više za rimske legionare i njihove saveznike postajao iscrpljujuća kampanja, mjesto ogromnog trošenja resursa, ljudi i živaca. U tako teškoj situaciji, 151. god. p. n. e. kao dobrovoljac (što je tada bila iznimna rijetkost) se za službu u Hispaniji javio Publije Kornelije Scipion Emilijan/*Publius Cornelius Scipio Aemilianus*, kasnije nazvan i Afrikanac/*Africanus*, Numantinac/*Numantinus,* Mlađi/*Minor* (živio od 185. do 129. god. p. n. e.). biološki sin Emilija Paula (pobjednika u Hispaniji i pobjednika nad makedonskim kraljem Persejem, koji je opet bio sin konzula Emilija Paula koji je poginuo kod Kane), i adoptivni unuk Publija Kornelija Scipiona Afrikanca Starijeg (usvojio ga je najstariji sin Scipiona Afrikanca). Težina rata u Hispaniji je bila toliko velika, da je Scipion Emilijan u zimu 151 – 150. god. p. n. e. otišao u posjetu numidskom kralju Masinisi, kako bi nabavio slonove za vojsku Lucija Licinija Lukula (namjesnika „Bliže Hispanije“) koja je trebala krenuti u novu kampanju u Hispaniji. I tom prilikom Scipiona Emilijana (gdje se vrlo istakao ubivši u dvoboju istaknutog hispanskog poglavicu i zaradivši odlikovanje *corona muralis*) je pratio Polibije. I pored žestokog otpora Keltibera, na kraju su Rimljani uspjeli da bar prividno pacificiraju pojedine keltoiberske narode, i tok tek nakon što je na desetine hiljada Hispanaca poginulo u borbama sa Rimljanima. Temeljni razlog uspjeha Rimljana je nesumnjivo ležao u nejedinstvu i neslozi Keltibera, jer oni smogli ni snage ni volje da se suprotstave u isto vrijeme Rimljanima. Rimska politika u Hispaniji je ovaj put imala sreće. Zapovjednici rimske vojske u hispanskom ratu su bili daleko od časti i ponosa svojih predaka (npr. scena sa Kamilom Furijem i Faliscima iz Falerije) i često su se služili prevarom, vjerolomstvom, izvrgavanjem dogovorenih sporazuma, bezpotrebnim pokoljima. A i njihova pohlepa za ratnim plijenom i bogatstvom Hispanaca je bila daleko od rimskih državnika i vojskovođa prethodnih generacija i njihovog osjećaja za pravdu, slobodu i čast. Lucije Licinije Lukul je 151, god. p. n. e. gotovo istrijebio odraslu mušku populaciju jednog plemena iz naroda Vakeja, i to na vjerolomno jer je prvo ugovorio mir sa njima, a onda naredio pokolj.

Postupci pretora Servija Sulpicija Galbe (namjesnika „Dalje Hispanije“) ubrzali su izbijanje novog sukoba u Iberiji. Galba je 150. god. p. n. e. prodro u Luzitaniju (današnji Portugal i dio zap. Španije) i zaključio sa Luzitancima mir po kome su oni trebali predati oružje, a kao nadoknadu za to, uz rimsku dozvolilo bi im se preseljavanje u bogatu rimsku pokrajinu Betiku (današnja Andaluzija). Međutim kada su Luzitanci predali oružje, Galba, kao klasičan predstavnik nove generacije agresivnih Rimljana koji nije poznavao riječ čast, počinio je vjerolomstvo, dijelom izvršivši masakr nad Luzitancima, a

dijelom ih pretvorivši u roblje. Procjenjuje se da je ovom prilikom nastradalo na desetine hiljada Luzitanaca. Na ovakav vjerolomni postupak podigla se čitava Luzitanija na ustanak i time gurnula Rim u novu epizodu hispanskih ratova. Kada je vijest o vjerolomstvu i pokolju došla u Rim, izazvala je zaprepaštenje i negodovanje među rimskom "starom gardom", posljednjim predstavnicima duha staroga republikanskog Rima. Katon Stariji i tribun Skribonije Libon pozvali su Galbu na krivičnu odgovornost, ali su uplakana Galbina djeca i nadasve golemo blago "ublažili srce" rimskog naroda. Vođa Luzitanaca je bio Virijat, koji je rođen blizu obala Atlantika. Rat sa Virijatom, bio je još katastrofalniji i nezahvalniji za Rimljane nego onaj raniji rat sa keltoiberskim narodima. Ratna sreća se u Luzitanskom ratu poigravala sa rimskim zapovjednicima (među kojima i sa Kvintom Fabijem Maksimom Emilijanom, biološkim bratom Scipiona Emilijana) i njihovim hispanskim saveznicima koji su više puta bili prisiljeni da priznaju svoju nesposobnost da izađu na kraj sa pobunjenim Luzitancima. Rimljani su čak bili prisiljeni da 141. god. p. n. e. sa Luzitancima dogovore mir (i to konzul za 142. god. p. n. e. Kvint Fabije Maksim Servilijan), pod uvjetima koji su odgovarali Virijatu i njegovom narodu (koji su naravno Rimljani ubrzo raskinuli). I tek su se zahvaljujući izdajstvu ljudi iz Virijatove pratnje koji su ga 139. god. p. n. e. umorili na spavanju, Rimljani riješili jednog od najvećih svojih protivnika na tlu Hispanije. Otpor Luzitanaca koji se i bez Virijata nastavio slomio je tek Decim Junije Brut 138. god. p. n. e., nastavivši prodirati sve do Atlantika i proslavivši iduće godine u Rimu i trijumf. Pohod Junija Bruta je nanio velike gubitke hispanskom peregrinskom stanovništvu (procjenjuje se da je oko 50 000 ljudi umoreno). Još za vrijeme luzitanskog rata, došlo je do novog sukoba sa Keltiberima, koji su se ponukani Virijatom 143. god. p. n. e. pobunili. Ali je sa Keltiberima uspio uspješno da izađe na kraj Kvint Cecilije Metel Makedonski.

Tek što je završen rat sa Virijatom, izbio je novi sa Numancijom, keltiberskim gradom koji će predstavljati posljednji ostatak višedecenijskog otpora Hispanaca Rimu. Numancija je bila odbila zahtjev Senata za razoružavanjem (ostale uvjete je bila prihvatila). Iako Numancija nije mogla da izvede na bojno polje i da naoruža više od 10 000 ljudi, njeni građani su se ipak pokazali dovoljno sposobnim da se uspješno brane od napada rimskih vojski. I pored određenih početnih uspjeha (zauzimanja grada Lagni) rimski zapovjednik Kvint Pompej, koji je bio prisiljen da sklopi nepovoljan po Rimljane sporazum sa Numantincima, koji je Senat odbio da ratificira. Jedan od sljedećih rimskih vojskovođa, Marko Popilije Lenat (konzul za 139. god. p. n. e.) je 138. god. p. n. e. blokirao Numantince, ali je i on teško poražen.

Iduće 137. god. p. n. e. određeno je da Numanciju napadne konzulska vojska Gaja Mancine, a u toj se vojsci (ždrijebom odlučeno) kao kvestor nalazio i Tiberije Sempronije Grakh, mladić koji se u tome trenutku nalazio na početku svoje političke karijere. Mladi kvestor je bio sin istoimenog velikog rimskog državnika, političara i vojskovođe koji se proslavio službom u Hispaniji, Sardiniji i kao plebejski tribun koji je štitio braću Scipione. Velika vojska (koju je pratio i veliki broj neboračkog osoblja) je

trebala da zapečati sudbinu Numancije. Od dolaska u Hispaniju vojska Gaja Mancine je trpila poraz za porazom od strane Numantinaca i na kraju se našla potisnuta na nezgodan teren i praktično opkoljena od brojno slabijeg protivnika. Gaj Mancina je izgubio kontrolu nad situacijom i rimsko – italska armija i brojna neboračka pratnja su se našli pred potpunim uništenjem. Numantinci su odbili pregovarati sa glasnikom kojeg je poslao Mancina, zahtijevajući ultimativno da im se pošalje kao pregovarač niko drugi do mladi kvestor Tiberije Grakh, za koga su znali da se nalazi u opkoljenoj rimskoj vojsci. Izgleda da su Numantinci najviše bili motivisani na ovaj korak pozitivnim sjećanjem na njegovog oca. Tiberije Grakh je imenovan za pregovarača i nakon teških pregovora, mladi kvestor je uspio da postigne povoljan sporazuma sa Numantincima, po kome je izdejstvovao siguran odlazak razoružane vojske i njene pratnje (kojima je nesumnjivo prijetila ili smrt ili ropstvo). Perfekcionista i odgovorni Tiberije Grah je samo tražio od Numantinaca da mu vrate dokumente i zapisnike (uglavnom financijske prirode) koje je kao kvestor vodio, što su oni i učinili. Povratkom u Italiju i Rim, Mancinu i Tiberija Grakha je dočekalo pomiješano raspoloženje. Dok mu je od strane rođaka i prijatelja spašenih vojnika zahvaljivano na spašavanju života tolikih građana (krivica za poraz se u potpunosti svaljivala na Gaja Mancinu), na drugoj strani bilo je i onih koji su bili suprotnog mišljenja. Ti oponenti su uglavnom dolazili iz reda nobiliteta i Senata, i oni su smatrali da je sa Numantincima dogovoren nečastan mir, da se vojska trebala boriti do kraja i da se treba postupiti po ugledu na pretke koji su ne samo vojskovođe, nego i kvestore i vojničke tribune poražene i osramoćene u Kaudinskom klancu, izručili Samnitima (kao neku vrstu „otkupnine" za kršenje zakletve i sporazuma), Ipak komicije su na kraju izglasale zaključak po kome se samo Gaj Mancina kaznio po starom običaju, dok su svi ostali, uključujući i Tiberija Grakh pošteđeni kazne i bilo kakvog sudskog procesuiranja u vezi događaja koji su se odigrali u okolini Numancije. Gaj Hostilije Mancina osuđen je da bude svučen do gola i ruku zavezanih odostraga ostavljen pred vratima Numancije. Možda je pored pritiska javnosti, na odluku da se Tiberije Grakh poštedi utjecao i Scipion Emilijan, njegov zet. Iako je Tiberije Grakh bio spašen, sporazum koji je on postigao sa Numantincima bio je derogiran, a u tome se naročito sticao Scipion Emilijan. Odlučeno je da se rat sa Numancijom nastavi, i za novoga zapovjednika je imenovan sam Scipion Emilijan i on je sa novom vojskom u kojoj se nalazio i Tiberijev mlađi brat Gaj krenuo prema Numanciji. Scipiona Emilijan je prvo očistio vojni tabor od civilne pratnje koja je bila samo teret i nepotrebna, izbacivši iz njega i blizu 2 000 prostitutki. Suočena sa dobro pripremljenom vojskom Scipiona Emilijana izigrana Numancija nije imala mnogo izgleda. Scipion Emilijan je kod Numancije primijenio istu taktiku kao pred Kartaginom, presijecajući logičke veze i resurse. I tek se u zimu sabere vojska oko Numancije i započe opsada. Scipion Emilijan se odlučio za dugu i temeljitu kontinuiranu opsadu, sa opkopom i nizom šiljatih kolaca postavljenih preko rijeke Duero. I sam tabor opsađivaća je imao čvršću strukturu, sa izgrađenim barakama. U vojsci Scipiona Emilijana se nalazilo blizu 60 000 ljudi,

uključujući i numidsku konjicu, pješadiju i 12 slonova pod zapovjedništvom princa Jugurte, a Numanciju je branilo šest puta manje branilaca. U vojsci Scipiona Emilijana nalazili su se i mladići Gaj Marije, rodom iz Arpina, Publije Rutilije Ruf (*Publius Rutilius Rufus*) i Kvint Cecilije Metel (*Quintus Caecilius Metellus*; kasnije sa dodatkom „Numidski“). Jugurta, Metel i Marije kasnije će se ponovo susresti, ali u sasvim drugačijim okolnostima. Ali i pored toga što je bila opkoljena od šestorostruko brojnijih snaga Numancija je i dalje pružala herojski otpor, Branioci su branili svoju domovinu do zadnjeg trenutka (vrijedi istaći primjer Retogenesa koji se uspio probiti kroz opsadu), kad su već očaj i glad postali najbolje oružje neprijatelja. Grad je zauzet u jesen 133. god.p. n. e. i slično Kartagini sravnjen sa zemljom, a Scipion Emilijan imao tu čast da proslavi i svoj drugi trijumf. Čuveni filozof Seneka, i sam hispanskog porijekla, je braniocima Numancije (od kojih je dobar dio izvršio samoubistvo preferirajući smrt nego ropstvo) posvetio citat : "...velika je hrabrost opsjednutih koji znaju da nije opkoljen niko kome je mogućnost smrti otvorena i koji umire u zagrljaju slobode...". Diodor, ističući primjer patriotizma Numantinaca nakon pada grada i odvođenja žitelja u ropstvo, pripovijeda da je jedan numantinski dječak prišao svojim trima zaspalim sestrama i onda ih ubio. Kada su ga Rimljani upitali zašto je to uradio, odgovorio je da život za njih više nije imao vrijednosti. Sebe je umorio glađu. Zarobljeni Numantinci ostavljajući domovinu, bacише se na zemlju i zagrabiše pune šake numantinske zemlje i stavivši ih u jedra, ponesoše sa sobom za uspomenu na izgubljenu domovinu. Zbivanja kod Numancije i ono što je kao posljedica toga uslijedilo u Rimu, odredili su stazu po kojoj će se kretati karijera mladoga Tiberija Grakha, budućeg plebejskog tribuna i sa čijim mandatom i prijedlogom reformnom zakonodavstva 133. god. p. n. e. i završava razdoblje Srednje Republike.

N O V A   S A P I E N T I A

III. makedonski rat od 171. do 167. god. p. n. e. i III. ilirski rat

I pored poraza u II. makedonskom ratu, snaga Makedonije, njenog kralja i dinastije Antigonida nije bila slomljena. Filip V. se uspio vrlo brzo oporaviti od poraza, a svoje izvore je povećao novim carinskim nametima i desetinama, dohodcima iz rudnika, razvitkom poljoprivrede i trgovine. Filip V. je znao izigrati uvjete mirovnog ugovora koji je brojnost makedonske vojske ograničavao na 5 000 vojnika. Svake godine Filip bi obučio po 4 tisuće vojnika, pa ih zatim puštao kućama i novačio nove. Time je u svakom momentu mogao računati sa dosta brojnom i vrlo dobro obučenom vojskom sastavljenom od makedonskih građana. Međutim, nakon mira u Apameji, Filip V. nije mogao računati ni na kakvog jačeg saveznika, a Republika je mogla računati i na neke susjede Makedonije, npr. na uvijek lojalnu Pergamsku kraljevinu (čijeg su kralja Eumena II. nastojali neuspješno ubiti makedonski agenti u Delfima). Filip V. se čak pokušao povezati sa germanskim Bastarnima koji su živjeli na lijevoj obali Dunava, blizu

njegovog ušća u Crno more, koji su po tim planovima trebali pokoriti ilirske Dardance, a onda bi se zajednički preko sjeverozapadnog Balkana provalilo u Italiju. Moguće je da su upravo radi toga, što su osjećali mogućnost ponavljanja „Hanibalovog prelaska“ u Italiju (ali ovaj put sa istočne strane) učvrstili Akvileju 181. god. p. n. e., kao glavnu naseobinu, utvrdu i odbrambenu, ali i ofanzivnu poziciju prema kopnenoj granici sa Balkanskim polutokom. Ali otpor Dardanaca i neuspjeh prijelaza Bastarna preko Dunava su osujetili realizaciju ovih vrlo ambiciozno zamišljenih planova.

Nakon mira u Apameji, situacija na Balkanu se počela postupno usložnjavati, jer je Filip V. morao podnositi raznorazna omalovažavanja i narušavanja makedonskog autoriteta u grčko – balkanskom i egejskom svijetu. Situacija između Filipa V. i Republike je bila iznimno napeta, pa je zamalo 183. god. p. n. e. došlo do rata, ali je zahvaljujući aktivnosti Demetrija, mlađeg sina Filipa V., otvoreni oružani sukob spriječen.

U Rimu se 180. god. p. n. e. (149. olimpijade po Polibiju) okupio veliki broj poslanstava iz balkanske Helade i Male Azije, veći nego ikada ranije. Povod za okupljanje je bilo ponašanje nasljednika kralja Filipa prema susjedima.

Senat je izgleda u Makedoniji nastojao stvoriti prorimsku frakciju (kao što je to bio slučaj u dobrom dijelu grčkih i helenističkih država) na čelu sa Demetrijem (koji je nekoliko godina u Rimu boravio kao taoc i postao vrlo naklonjen Republici) kojeg se željelo dovesti na makedonski tron. Posebno je na tome insistirao Tit Flaminin, koji je bio dobar poznavalac grčkog i helenističkog svijeta i često nastupao kao učesnik i arbitar u tamošnjima raspravama. Protežiranje Demetrija je dovelo do sukoba unutar vladajuće makedonske porodice, jer je još ranije Filip V. bio odredio za nasljednika Perseja, starijeg sina i polubrata Demetrijeva. Persej se potrudio da osigura svoje nasljedstvo i eliminira Demetrija podmećući navodno Flamininovo pismo upućeno Demetriju. Filip V. je ne znajući za Persejeve spletke, dao da se Demetrije pogubi 179. god. p. n. e., i tako je Persej, nakon Filipove smrti, u svojoj 31. godini postao novi kralj Makedonije. Persej je bio dobar vojni zapovjednik i odlučio se pripremati za odlučujući rat sa Republikom, kako bi povratio i ugled i snagu Makedonske kraljevine. Persej je uspio i skupiti velike količine novca, ali sa kojim se i teško rastajao (iako ga je skupljao u svrhu rata). Persej je nastojao doći do saveznike i to u „Ilirskoj državi“ Agronida, odnosno kod njihovog novog kralja Gencija (sina Pleurata II, unuka Skerdilaide). Gencije je zvanično bio u dobrim odnosima sa Republikom, ali se potajno nadao slomu rimske hegemonije (isejski izaslanici su bili odali Gencija rimskom Senatu). Osim Gencija, Persej je našao saveznika i u Kotisu, kralju tračkih Odrisa. Mnogo simpatizera za nastup protiv Rima Persej je našao i u Grčkoj. „Sloboda” Grčke, koju je Tit Flaminin proglasio, pretvorila se u strogo tutorstvo i sustavno miješanje Rima u unutarnje stvari grčkih polisa i saveza. Rimljani su gotov svuda podržavali oligarhijske grupe. Zato su demokrati bili prožeti antirimskim stavovima i rado pružali podršku Perzeju. Tako je makedonski kralj zadobio snažnu podršku u redovima najradikalnijih demokrata i najsiromašnijih slojeva, koji su tražili korjenite socijalne, političke i društveno – ekonomske promjene. Makedonskom kralju su

se pridružili i Bizant i Lampsak. Čak su i Ahajci raspravljali da ukinu antimakedonske zakone, a Rodos je na svojim brodovima Perseju doveli njegovu vjerenicu Laodikeju (kćerku Seleuka IV.) iz seleukidske Antiohije. Na otoku Samotraci su se održavali tajni sastanci grčkih predstavnia i Makedonaca sa proturimskim i protupergamskim namjerama. Tako je polako oblikovana jedna ozbiljna antirimska koalicija, koja je predstavljala opasnost ne samo za Rim nego i za njegove saveznike, npr. za pergamskog kralja Eumena II.

Rimljani su prije svega težili da diplomatskim putem odlože početak rata, odnosno da umire Perseja i da razbiju stvaranje njegove mreže podrške u Grčkoj. Već 173. god. p. n. e. rimski poslanici su u ahajskoj skupštini izjavili da savez sa Persejem znači automatsko raskidanje saveza sa Republikom. Eumen II. je 172. god. p. n. e. posjetio Rim i uzeo učešća u stvaranju plana za borbu protiv Perzeja. Perzej je bio optužen da napada na rimske saveznike. Na tajnoj sjednici Senat zaključio rat i dao razmjestiti posade u epirska pristaništa). Rimskom poslanstvu je Persej izjavio da ugovor iz ugovor koji je Republika dobila nakon poraza Filipa V. u II. makedonskom ratu smatra dokinutom, ali da je on spreman na novi ugovor i naloži poslanstvu da u roku od tri dana napusti Makedoniju. Iako je faktički to značilo da je rat izbio, Rimljani su uspjeli (jer nisu bili izvršili dovoljne ratne pripreme) da navedu Perseja da se upusti u nove pripreme i tako izgubi dragocjeno vrijeme. U isto vrijeme rimska je delegacija uložila sve napore da razbije Perzejevog saveznika, federaciju beotskih gradova. To je dovelo i do toga da su borbene operacije započele sa rimskom inicijativom, onda kada su rimske legije dospjele u proljeće 171. god. p. n. e. na Balkan. Persej je mogao računati na 43 000 vojnika (od toga 21 000 makedonskih falangista), dok je rimsko – italska vojska u balkanskoj Grčkoj imala oko 30 – 40 000 ljudi. I pored gubitka vremena 172. god. p. n. e. i gubitka dijela saveznika, makedonski kralj Persej je skoro pune tri godine uspješno odolijevao napadima Rimljana i njihovih saveznika, privukavši na svoju stranu i veliki dio grčkih polisa. Početak rata bio je povoljan po Perzeja. U rimskoj vojsci nije bilo dovoljno discipline, a Persejevi apeli raznim državama i molbe za pomoć počeli su nailaziti su na simpatije. A čak su se i vjerni saveznici Rimljana Eumen II Atalid, kralj Pergama i otok Rodos kolebali u svome držanju u odnosu na rat između Makedonaca i Rimljana.[24] Trojica rimskih konzula : za 171. god. p. n. e. Publije Licinije Kras (u bici kod Larise gdje su Rimljani poraženi zapaženu ulogu je imao Kotis), za 170. god. p. n. e. Aul Hostilije Mancina i za 169. god. god. p. n. e. Kvint Marcije Filip nisu uspijevali da izađu nakraj sa makedonskim kraljem. Persej je nakon pobjede nad Licinijem Krasom nastojao da sklopi mir sa Republikom pod istim uvjetima, kao i njegov otac, ali su Rimljani to odbili (jer oni nikada ne sklapaju mir nakon svoga poraza).

[24] *Vell.* I, IX, 1-2

III. ilirski rat

Kao sastavnica III. makedonskog rata desio se i III. ilirski rat. Pridobiven od Perseja obećanjem o velikoj svoti novca koje bi trebao dobiti, Gencije je dao zatvoriti rimske poslanike, čime je na svoju kraljevinu navukao rimske legije. Čim je Gencije prekršio savez sa Rimom i ušao u rat, Persej radi svoje škrtosti nije ilirskom kralju poslao obećane svote. Persej je radi svoje škrtosti bio krivac što mu kao pomoć nije došlo i 10 000 keltskih konjanika i isto toliko pješadinaca, a nije dao ništa ni onima u grčkim gradovima koji su bili spremni na proturimski nastup. Rimski pretor Lucije Anicije Galo (*Lucius Anicius Gallus*) je poveo vojsku od 30 000 ljudi na Gencija i rat praktično završio za 30-tak dana 168. god. p. n. e. Kada je Gencije vidio da uzalud čeka na pomoć vojske kojom je zapovijedao njegov brat Karavantije, predao se Rimljanima u Skodri. Nakon što je sproveden u trijumfu, interniran je u prvo u grad *Spoletium*, a onda u *Iguvium/Gubbium* u Umbriji. Gencije, posljednji ardijejski kralj argonidske dinastije je u Italiji i umro. Nakon pobjede nad Gencije, Lucije Anicije Galo je u Skodri sazvao 167. god. p. n. e. veliki sabor domorodačkih poglavara i predstavnika. Tu je objavio „u ime Senata i rimskog naroda“ da su sve one zajednice koje su prešle na rimsku stranu prije predaje Gencija slobodna i da ne moraju plaćati danak i to se posebno odnosilo na niz ilirskih naroda kao što su Taulanti, Daorsi i Pirusti, te na gradove Rizon, Olcinium i možda Lissos. Ostatak nekadašnje agronidske kraljevine je podijeljen na tri dijela, kojima su upravljali od Rima zavisni pupit – vladari (kao npr. Balej/Ballaios). Zanimljivo je da Rimljani nisu ni tada stvorili svoju provinciju u ilirskim zemljama, niti anektirali područja. I dalje su se zadovoljavali stvaranjem čitavog niza malih potčinjenih «savezničkih» državica, međutim razaranje i podjela Agronidske kraljevine doveli su do toga da se pojavio novi jaki faktor na istočnom Jadranu, a to su bili Delmati (koji su se 180. god. p. n. e. proglasili samostalnim u odnosu na „Ilirsku kraljevinu“). Sa ovim brojnim i moćnim ilirskim narodom Rimljani će imati dugu historiju međusobnog ratovanja.

<u>Bitka kod Pidne 168. god. p. n. e. i kraj rata</u>

Rat sa Makedonijom na južnom Balkanu otegao, i sada je vagi bila i sama dominacija Republike u mediteranskom svijetu. Ako bi makedonski kralj uspio da se odupre Rimu, to bi definitivno imalo poražavjući efekt po tek uspostavljenu doktrinu rimske supremacije. Novi konzul je postao energični, razumni i strogi konzul Emilije Paul. Potrebno je naglasiti da je poradi potreba rata sa Persejevim falangistima, uvećana i brojnost Paulovih legija sa 4200 na 5000 ljudi. Čim je uvježbao armiju, Emilije Paul je krenuo u odlučujuću bitku. Do sraza je došlo 22. VI. 168. god. p. n. e. kod Pidne u blizini (sjeveroistočno od) planine Olimp. Emilije Paul je vrlo vještim manevrom naveo Perseja da se upusti u odlučujuću bitku. Rimsko – italska armija je bila manevarski elastičnija, pa je samim tim bila i pokretljivija u odnosu na kruću strukturu makedonske falange. A tu prednost je Emilije Paul odlučio da iskoristi u potpunosti. Detaljan opis bitke je ostavio Plutarh u životopisu Emilija Paula, navodeći čitav niz zanimljivih detalja.

Taktika Emilija Paula se sastojala u tome da prisili Perseja na odlučnu bitku na otvorenu. Želeći ga na to primorati, presjekao je sve njegove veze, koristeći ekstraordinarije. Do tada rimsko – italske snage nisu uspijevale da poraze Persejevu vojsku, jer je ona dobijala resurse i imala logističku podršku.

21. VI. rimsko – italse trupe su podigle tabor nekih 1500 km. udaljen od neprijatelja, iskrčivši 800 m2 prostora na jednom obronku sa rijekom. Pošto je glavnina vojske stigla tek u podne, a i radi dugog ubrzanog marša pod žarkim suncem, Emilije Paul je odlučio odmoriti svoju armiju i bitku započeti sutra ujutro 22. VI.

Sama bitka je bila vrlo teška, čega je na samom početku postao veoma svjestan i sam Emilije Paul. U falangi je bilo 16 redova vojnika naoružanih kopljima dugačkim 6 metara (sarisi). Koplja su prvih pet redova isturena, tvoreći tako pravi zid isturenih šiljaka. Tako Plutarh navodi da je vidjevši pritisak makedonske falange Emilija Paula obuzelo zaprepaštenje i strah, "jer je osjetio da još nikada nije vidio većma zastrašujući prizor. Često se kasnije znao prisjetiti svojih ondašnjih čuvstava i onoga pogleda." Ovo Paulovo priznanje je možda i najbolji hommage makedonskim falangama, koje su krstarile prostorom od Jadranskog i Jonskog mora pa sve do Pendžaba.

Po Plutarhu falangu rimsko – italska armija nije uspijevala probiti sve dok izvjesni : "...Salvije, komandant Peligna, zgrabivši bojni znak svoje jedinice baci ga među neprijatelje. A kad su Peligni (jer za Italike je neprirodno i bezbožno ostaviti bojni znak) potrčali prema onome mjestu, u srazu jednih i drugih strašne su gubitke zadavali i trpili. Jedni (saveznici Peligni op. a.) su nastojali mačevima odgurnuti u stranu sarise, pritiskivati ih štitovima prema dole ili su ih čak odvraćali hvatajući ih rukama. Drugi (makedonski falangisti op. a.) držeći ih (sarise op. a.) čvrsto uperene objema rukama i probadajući skupa sa oružjem one koji bi na njih nalijetali, jer ni štit, ni oklop nisu odolijevali snazi udarca sarise, bacali su uvis preko glave trupla Peligna i Marucina, koji su bez ikakva razmišljanja, u zvjerskom bjesnilu, jurili u susret udarcima i sigurnoj smrti. Kada su tako izginuli oni u prvom redu, oni postrojeni iza njih se zaustaviše. I nije to bio pravi bijeg, ali uzmakoše prema gori zvanoj Olokro tako da je i Emilije, kako kaže Posejdonije, kada je to vidio razderao svoju haljinu, jer se taj dio povlačio, a ostali su se Rimljani odvraćali zaplašeni od falange koja nije dopuštala pristup, nego ih je sučeljavala kao sa nekom gustom palisadom od sarisa neodoljivom odasvud. Ali kako je zemljište bilo neravno i bojni red zbog svoje dužine nije mogao održavati čvrstoću niza gusto povezanih štitova, pa kad Emilije ugleda kako nastaju brojne usjekline i pukotine u falangi kao što je prirodno kada su vojske velike i naprezanje boraca nejednako, jer su neki dijelovi bili pod jakim pritiskom, a drugi su iskakivali naprijed, brzo prišavši i razdijelivši kohorte, on zapovijeda neka se u te razmake i praznine ubacuju njegovi ljudi i neka zameću boj prsa u prsa, te ne vode jednu bitku protiv svih Makedonaca, nego mnogo pojedinačnih i uzastopnih bitaka. Kada je Emilije tako uputio časnike, a oni vojnike, čim su se uvukli među neprijateljske redove i rascijepili ih, jedni napadajući iskosa nebranjene tačke, a drugi, obišavši ih, udarajući odostrag, pa je falanga tako izgubila povezanost, odmah joj je propala snaga i zajednička djelotvornost. Pa kako su se sada Makedonci morali boriti čovjek sa čovjekom ili u malobrojnim grupicama udarajući svojim kratkim mačevima o čvrste štitove legionara koji su sezali do zemlje, a kako su pružali slab otpor svojim lakim štitovima od pletera njihovim mačevima koji su težinom i snagom zamaha prodirali kroz njihovo naoružanje u tijelo, udariše u bijeg. Ali borba sa njima bila je žestoka. Ondje je i Marko, sin Katonov, a Emilijev zet, pokazujući vrsnoću svake vrste, izgubi mač. Budući da je bio mladić odgojen najvećom brižljivošću i velikom ocu dugovao dokaze velike vrline, pomisli da život nije vrijedan življenja ako neprijatelju prepusti osobni plijen dok je još živ, pa se baci u bitku govoreći svakom prijatelju i znancu koga bi ugledao što ga je zadesilo i moleći da mu pritekne u pomoć. Kako se našlo mnogo tih valjanih ljudi su se jednim zaletom probili kroz ostale, pod njegovim vodstvom udare na neprijatelje. U žestoku boju te uz silno krvoproliće i mnoštvo rana potisnuše ih odande i osvojiše to mjesto prazno i napušteno od neprijatelja, a onda se dadoše u potragu za mačem. I kada ga najzad

pronađoše u hrpi oružja i palih vojnika pokrivena leševima, veoma se obradovavši i zapjevavši pobjednu pjesmu, još sjajnije nasrtahu na neprijatelje koji su se još držali na okupu. I najzad tri hiljade probranih vojnika Makedonaca, ostajući na svome mjestu i nastavljajući da se bore, svi budu sasječeni. Pokolj ostalih što su bježali bio je tako golem da se ravnica i obronci gorja napuniše leševima, a vode rijeke Leuka još su bile izmiješane sa krvlju kad su je Rimljani prešli dan poslije bitke. Kažu, naime, da je poginulo preko 25 000 ljudi. Rimljana je, kako tvrdi Posejdonije, palo 100, a prema Naziki 80.

Pobjedom kod Pidne, završio je za Rimljane težak i mučan III. makedonski rat. U ovoj bici veliku vrijednost su pokazali i pojedini italski saveznici, npr. Peligni. Kod Pidne Makedonci su imali strašne gubitke od 20 000 poginulih i 11 000 zarobljenih. I tako je slavna makedonska falanga, koja je samo stoljeće i po ranije bile strah i trepet od Jadrana do Inda, konačno u potpunosti potučena i sišla sa povijesne pozornice.

Ilustracija koja prikazuje bitku kod Pidne. Na lijevoj strani su rimsko – italski legionari i vojnici, a a na desnoj makedonski falangisti. Ilustracija preuzeta iz Connolly, 1991:4-5.

Persej je pobjegao na Samotraku, ali je ostavljen od pristalica bio prisiljen da se preda Rimljanima. Posljednji makedonski kralj je zajedno sa svojom porodicom vođen ulicama Rima u trijumfu Emilija Paula. Držan je kao zarobljenik u *Alba Fucens* gdje je i umro. Persejev sin je naučio latinski i kasnije postao javni notar/pisar. U kraljevskoj riznici Makedonije Emilije Paul je, nakon Pidne, u ime rimske države zaplijenio više od 6000 talenata zlata i srebra. Ukupno je Emilije Paul iz Makedonije u Rim prenio oko 200

miliona sestercija. Toliko je novca doneseno u državnu blagajnu, da su rimski građani od 167 god. p. n. e. do principata (izuzev vremena konzula Hircija i Panse 43 god. p. n. e.) oslobođeni od direktnih poreza. Emilije Paul je dao postaviti veliki monument u Delfima u počast pobjede kod Pidne, od kojeg su ostali sačuvani pojedini dijelovi sa reljefnim frizovima.

Sačuvani frizovi sa monumenta Emilija Paula u Delfima. Danas se nalaze u muzeju u Delfima.

Ni nakon Pidne Rimljani nisu izvršili aneksiju, ali su, prema zaključcima iznesenim na saboru u Amfipolu, uništili makedonsku državu podijelivši je na četiri zasebne pupit – državice (Amfipol, Tesalonika, Pela i Pelagonija). Svaka od ovih državica je proglašena „samostalnim", imala je svoj novac, ali nije smjela sa drugim makedonskim državicama stupati u kakav odnos (čak je zabranjen međusobni brak između građana pojedinih državica i međusobna trgovina). Državice su bile obavezne da plaćaju danak Republici u iznosu od polovice koja se isplaćivala Perseju (znači rimski namet je bio manji, što je bila proračunata mjera). Državicama je bilo zabranjeno čak i rudarstvo, i da javna zemljišta u zakup daju, kao i uvoz soli i izvoz drva. Dozvoljeno im je da imaju samo malo vojske, kako bi se mogli suprostavljati sjevernim balkanskim barbarima, dok je utvrda Demetrias bila razorena. Persejevi visoki funkcioneri i njihovi odrasli sinovi su preseljeni u Italiju.

Hiljadu najistaknutijih građana Ahajskog saveza su postali taoci i upućeni su u Rim i Italiju (među njima i Polibije). Rodos je, zbog toga što su njegovi predstavnici otvoreno izražavali nezadovoljstvo ratom (jer im gubi trgovina), izgubio svoje posjede na kontinentu (u Likiji), koji su mu donosili veliki prihod. Osim toga, otok Delos

proglašen je za slobodnu luku (*porto franco*), što je zadalo nenadoknadiv udarac Rodosu koji je dotle ubirao ogromne lučke pristojbe. Potrebno je napomenuti da je Katon Stariji Cenzor bio među onima koji su pokušavali spriječiti rimsku kaznu prema Rodosu. Pergamski kralj Eumen II., za koga se je sumnjalo da je stajao u tajnim vezama sa Perzejom, nije bio nagrađen i izgubio je svoj prijašnji utjecaj (Pamfiliji i Galatiji je data samostalnost). Čak je sve više bio protežiran njegov brat Atal. Kada je Eumen II. pokušao doći u Rim, da regulira svoje odnose sa Republikom, Senat je brzo bio donio zaključak da u buduće kraljevi ne smiju dolaziti u Rim, i Eumen II. se morao iz Brindizija vratiti u Malu Aziju. Kaznili su i Etolce i Akarnance oduzevši im gradove. Jedino nije kažnjen Kotis, nego mu je čak i vraćen zarobljeni sin. Atenjani su opet nagradili radi njihovog sluganskog odnosa darujući im neke oblasti. Na samog završetku rata Emilije Paul je bio uvučen u jednu od najnedostojnih epizoda koje su se desile u rimskoj historiji, i koja je u potpunosti zatamnila sliku njegove pobjede u Makedoniji. Kako bi obeštetili rimske i italske vojnike koji su učestvovali u III. makedonskom ratu, Senat je izdao naredbu Emiliju Paul da sa vojnicima opustoši grčku pokrajinu Epir. Na prijevaru je uništena čitava jedan pokrajina, razoreno 70 gradova i odvedeno u roblje 170 000 njihovih žitelja od kojih je većina pripadala epirskim Mološanima, koji su istina bili glavni nosioci proturimskog otpora u Epiru. To je bilo toliko suprotno od vjerovanja i etike ratovanja starih Rimljana, onih časnih zapovjednika iz vremena Rane i Srednje Republike do zaključno sa Scipionom Afrikancem Starijim i Tiberijem Sempronijem Grakhom Starijim. Pustošenje Epira je bilo pravi primjer izrastanja nove generacije Rimljana sa drugačijim svjetonazorom (*nova sapientia*). III. makedonski rat, odnosno njegov kraj je tako ustvari predstavljao i duboku razdjelinu između Rimljana „nove mudrosti“ u odnosu na njihove pretke. Sada nastupa vrijeme sirovog i krutog imperijalizma i hegemonizma, vrijeme pohlepe i sebičnosti koje će u potpunosti zatomniti rimske drevne vrline koje su ga vodile Republiku u njenom usponu i ponižavanja i uništavanja drugih. To više nije bio Rim Cincinata, Kamila Furija, Apija Klaudija Slijepog, Dentata, Regula, Fabija Maksima, Scipiona Starijeg, Katona Starijeg... Zanimljivo je da je Luciju Paulu malo nedostajalo da mu zaključkom narodne skupštine bude uskraćen trijumf, jer su njegovi vojnici bili nezadovoljni podjelom ratnog plijena.

Poslije Trećeg makedonskog rata vanjska politika grčkih i istočnih država dospjela je u potpunu zavisnost od rimskog Senata. Dok su Rimljani na početku II. st. p. n. e. nastojali održati *status quo*, sustav ravnoteže, sredinom stoljeća među civiliziranim i i kultiviranim zemljama i narodima Mediterana prilike se mijenjaju. Zajedno s rimskim političarima i rimskim vojnim snagama na Istok prodiru rimski i italski poslovni ljudi, i rimsko-italski zelenaški kapital počinje igrati vidljivu ulogu u životu helenističkih zemalja. To nailazi na svoj odraz i u politici. Poslije rata s Persejem Rim napušta politiku jačanja slabih država na račun moćnih susjeda i prelazi na pripremanje aneksije oslabljenih država.

I. delmatski rat 156 – 155. god. p. n. e.

Razaranje „Ilirske države“ neizostavno je kao posljedicu imalo pojavu novih faktora na istočnoj jadranskoj obali. Najvažnija pojava su bili Delmati (i njihova politija) koji su se sa prostora jadranskog zaleđa spustili i na obalu u toku III. i II. st. p. n. e. Ovaj veliki i moćan ilirski narod se sredinom II. st. p. n. e. prostirao od rijeke Krke pa do Neretve, zahvatajući i dijelove današnje zapadne Bosne. Delmati, koji su nekada priznavali vladavinu ilirskih kraljeva, za vrijeme kralja Gencija su se odmetnuli i počeli da ugrožavaju svoje druge ilirske i grčke susjede. Na poziv drugog ilirskog naroda Daorsa (koji su inače uvijek bili vrlo lojalni Republici) i grčkog grada Ise, Republika je poslala 158. god. p. n. e. izaslanstvo na čelu sa Gajem Fanijem da mirnim putem pokušaju riješiti probleme sa Delmatima. Kada je poslanstvo stiglo u Delminij (glavno delmatsko naselje u području današnjeg Duvna/Tomislavgrada), Delmati su se vrlo loše ponijeli prema poslanstvu, a izgleda da je poslanstvo bilo i napadnuto pa su ubijeni isejski i daroski pratioci. To je nesumnjivo dovelo do rata. Tako su i Delmati ponovili istu stvar koju je sedamdeset godina ranije učinila ilirska kraljica Teuta. Prvi rimski pohod iz 156. god. p. n. e. koji je predvodio konzul Gaj Marcije Figul iz Narone je završio porazom, a ni drugi Figulov napad na Delminij nije donio uspjeha. Tek naredne 155. god. p. n. e. konzul Publije Kornelije Scipion Nazika uspio je zauzeti Delminij, središte Delmata, i razoriti ga. Nazikinim razaranjem Delminijuma nije uništen otpor Delmata, nego je on samo označio početak dugotrajnog, hroničnog problema koji je rimska država imala sa ovim ilirskim narodom. Rimljani su se ustvari praktično povukli sa delmatske teritorije. Ustvari sa 156. god. p. n. e. započeo je jedan od najdugotrajnih i najnezahvalnijih (jer zaostalo i siromašno područje nije moglo ponuditi zadovoljavajući ratni plijen, a gubici ljudi i resursa su bili znatni) rimskih osvajačkih ratova.

Japodi

Iz dobro utvrđene Akvileje Rimljani poduzimaju operacije prema Zapadnom Balkanu. Nakon pokoravanja Histra, Rimljani su imali zajedničku među sa Japodima, velikim ilirskim narodom koji je zauzimao jedno prostrano područje od srednjeg Pounja, preko Like sve dok Kupe i Kvarnera. Čarke na granici su neminovno vodili ka žešćim sukobima pa je tako konzul Kornelije između 159. i 156. god. p. n. e. prodirao do dubinu teritorija na istočnom pravcu, prema Segestici (Sisak), ali je bio poražen, pa se morao vratiti. Gaj Sempronije Tuditan, inače poznati historičar i govornik, je 129. god. p. n. e. pokrenuo pohod protiv Japoda. Nakon početnih neuspjeha je uspio doprijeti sve do rijeke *Titius* (današnja Krka).

III. punski rat od 149 do 146. god. p. n. e.

Nakon poraza u II. punskom ratu Kartagina je uspjela da preživi još pola stoljeća. Nakon gubitka političke moći, prekomorskih teritorija i hegemonije, Kartaginjani su se usmjerili

na ono što najbolje umiju da rade →na poslovanje. Kartaginska ekonomika (trgovina, intenzivna poljopriveda) su prosto procvali donoseći velike prihode u ovaj feničanski grad. Osobito značenje stekla je kultura vinove loze, kao i maslinovog drveta. Samim tim Kartagina se postepeno oslobađala od uvoza vina i ulja sa otoka Rodosa i Sicilije. Kartagina je počela izvoziti veliku količinu vina i ulja, i postala je opasan konkurent rimskim zemljoposjednicima, koji su uzgajali vinovu lozu i maslinu. Međutim, dok je Republika bila više- manje indiferentna prema razvitku Kartagine, ona je u tom polustoljetnom periodu bila izložena kontinuiranom pritisku dugovječnog numidskog kralja Masinise.[25] Kartaginjani bi se po pravilu žalili Rimu, odakle bi dolazilo istražno povjerenstvo koje ne bi ništa konkretno uradilo (Kartagina je čak morala platiti odštetu od 500 talenata). Posebno je sporno bilo zemljište oko Male Sirte i ono zvano Emporiom. Masinisa je oteo Kartaginjanima i svu zemlju do Tusce, pa i preko Bagrade tako je praktično Kartaginu zaokružio na malom prostoru. Kartaginsko Vijeće je strpljivo podnosilo očigledno nepravde, ali ne i narod koji se podsticanjem Gisgona pobunio i napao 152. god. p. n. e. rimske poslanike, koji su se jedva spasili. Kartaginski buntovnici su iz grada istjerali i pronumidske i prorimske pristalice, pa i pokušali ubiti Masinisinog sina Gulusa. Katon Stariji Cenzor je u Rimu već zahtijevao novi rat. Navodi se da je Katon u Senatu jednom pokazao lijepe i svježe smokve, pa kada su ga upitali odakle su, on je odgovorio da su prije tri dana ubrane u Kartagini. Time je želio pokazati ekonomsku snagu Kartagine, koja se lako mogla pretvoriti u političku i vojnu. Nasuprot ratno-huškačkoj politici Katona Starijeg, stajao je Publije Kornelija Scipion Nazika Korkul, zet Scipiona Afrikanca Starijeg, koji je javno govorio :"Mislim da Kartagina treba da postoji".

Kada je u Kartaginu došla vijest da Masinisa opsjeda jedan kartaginski grad, došlo je 150. god. p. n. e. do otvorenog rata sa Masinisom, čime je narušen zaključak mira iz 201. god. p. n. e., po kome Kartagina ne smije ratovati bez dozvole Rima. Kartaginski vojskovođa Hasdrubal je u početku imao uspjeha, ali ga je na kraju Masinisa teško potukao i prisilio na ugovor po kome se Kartaginjani odriću spornog zemljišta i platiti odštetu od 5000 talenata (svake godine po 100). Ali bez obzira na kartaginski poraz, Rim optuži Kartaginu za povredu sporazuma. Kartaginjani prognaše Hasdrubala i poslaše poslanstvo u Rim da se pokušaju otkupiti novim sporazumom koje nije uspjelo u svom naumu i rat je

[25] Masinisa je bio svjestan rimske moći, i zato je po svome sinu poručio u Rim, da se on smatra samo korisnikom kraljevstva koje je vlasništvo Rimljana. Za vrije vladavine Masinise u Numidiji se odigrava veliki kulturološki skok, dok rastu stari i niču novi gradovi, jača i numidska vojska i ekonomija. Brodove natovarene žitom Masinisa je slao čak u Egejsko more, na otok Delos. Radi toga on i želi da se još više proširi na plodno područje Kartagine. Međutim, Masinisa nije imao namjeru da uništi Kartaginu, niti da slabijeg kartaginskog susjeda zamijeni sa rimskim. Numiđani, a posebno Masinisa, su se nadali da će preuzeti Kartaginu kao glavni grad svoga kraljevstva, a nikako kao gomilu ruševina pod rimskom vlašću. Ta numidska politika se jasno vidjela kada su Kartaginjani preko Gulusa pokušali iskamčiti neke povoljne uvjete za mir.

zaključen 149. god. p. n. e. Od Kartagine je otpala i Utika, a novo kartaginsko poslanstvo ponudi predaju na milost i nemilost, koje Senat prihvati uz određene uvjete (predaja oružja i talaca i slušanje daljih naredbi konzula). Kartagina je stvarno isporučila svoje oružje (oko 200 000 kompletnih bojnih oprema i 2000 katapultova). Senat im je znak "dobre volje" vratio slobodu, zakone kao i cjelokupnu teritoriju države, ali nigdje u svom odgovoru Kartaginjanima nije spomenuo sam grad. Za njega je Senat namijenio drugačije rješenje, koje je Kartaginjanima postalo poznato tek kasnije kada su predali kompletno naoružanje. Nakon razoružavanja, konzuli su (koji su se več iskrcali kod Utike) postavili novi zahtjev a to je napuštanje samoga grada i preseljavanje i podizanje novog grada na udaljenosti od 80 stadija od mora (nešto više od 14 km). Inače u cjelokupnom toku rata, Rimljani su se služili prevarama i lažima, po Polibiju "čas su im nešto nudili, čas prikrivali prave namjere, sve dok neprijatelje nisu lišili svakih nada". Kada su shvatili šta Rimljani stvarno žele, Kartaginjani su odbili rimski zahtjev odlučivši da se brane i da ne napuste svoj grad, čime su i prekršili ugovor kojim su se predali Rimljanima na milost i nemilost. Za zapovjednika odbrane, u koju se uključio čitav narod, Kartagine je izabran Hasdrubal koji je povraćen iz progonstva. Rat sa Kartaginom, za koji se očekivalo da će biti kratak, pretvorio se u jedan od težih po Republiku, u kojem su Rimljani izgubili mnogo materijala i ljudi, a znali su doživjeti i poraze u bitkama.

Ekonomski interes rimskog III. rata sa Kartaginom se ogleda i u tome što cilj Senata nije bio da uništi Kartaginsku državu, nego samo grad, urbano jezgro koje je bilo centar privredne i trgovačke snage čitave države i da ga preseli sa morske obale u kontinentalnu unutrašnjost. Time bi Rim eliminirao vrlo snažnog trgovačkog konkurenta i preuzeo njegova tržišta. Činjenica je da u tom momentu Kartagina nije bila prijetnja za rimski narod i Italiju, ali poljoprivredna umiješnost i vrijednost njenih građana je bila prijetnja latifundijama i njihovim vlasnicima. Sa druge strane rimski zemljoposjednici su željeli i da se dokopaju plodnih i bogatih zemljišta današnjeg Tunisa, na sličan način kao što su to već uradili sa *ager publicus* u Italiji.

Konzuli Manije Manilije (*Manius Manilius*) i Marcije Cenzorin (*Marcius Censorius*) su se nadali brzom osvajanju i razaranju Kartagine, međutim odbrana grada je vrlo dobro bila postavljena i opsada se pretvorila u niz razočarenja za Rimljane, sa nizom manjih poraza koje su im nanosili Kartaginjani. Posebnu štetu je rimsko-italskim trupama nanosio sa svojim iznenadnim napadima konjanički zapovjednik Himilkon Fameom. U ovom periodu 300 000 Kartaginjana unutar odbrambenih linija transformiralo je grad u veliki arsenal, produciravši dnevno oko 300 mačeva, 500 kopalja, 140 štitova i 1000 projektila za katapultove. Ni 148. god. p. n. e. konzul Lucije Kalpurnije Pizonom (*Lucius Calpurnius Piso Caesoninus*) nije uspio da uradi išta kako bi razbio kartaginsku odbranu, a rimsko – italski gubici su se samo povečavali. I konačno su Rimljani za konzula izabrali 147. god. p. n. e. i na čelo vojske postavili Publija Kornelija Scipiona Emilijana (koji je već boravio na kartaginskom ratištu kao vojnički tribun, uspjevši jednom prilikom da spasi i Manija Manilija), koji se pokazao kao dobar organizator i zapovjednik, uspjevši da

podigne poljuljani moral vojske, ali i da ponovo uspostavi strogu disciplinu. Već po dolasku Scipion Emilijan je uspio da pokrene ratnu situaciju sa mrtve tačke. U periodu 147. i do proljeća 146. god. p. n. e. Scipion Emilijan je porazio prvo kartaginsku vojsku koja se nalazila van grada i njihove saveznike, a zatim je zauzeo sjeverna predgrađa Kartagine i velikim inženjerijskim radovima zatvorio ulaz u Kartaginsku luku, presijecajući tako linije snabdijevanja Kartagine i stežući "zmijski zagrljaj" oko osuđene na smrt Kartagine. Kad je čuo novosti o uspjesima Scipiona Emilijana u Africi, stari i umirući Marko Porcije Katon (nedugo zatim je i umro, ne doživjevši pad Kartagine) je izrecitovao Homerove stihove u slavu njegovog suparnika :"Jedini on (Scipion Emilijan op.a.) da je svjestan, a ostali da blude kao sjenke" . Kartaginjani su više puta pokušavali pregovarati pokušavajući i preko numidskog princa Gulusa, izdejstvovati kakvo-takvo prihvatljivije mirovno rješenje, ali rimski uslovi ostajali su i dalje nepopustljivi. U proljeće 146. p. n. e. započeo je konačni napad na Kartaginu, i njene izgladnjele i iscrpljene branioce. Rimsko – italske jedinice su uspjele provaliti u grad i započeti ulične borbe uz velika razaranja i pokolj. Rimljani su oplijenili i hram Apolona u kome su zaplijenili više od 1000 talenata zlata. Šest punih dana i noći su trajale neprekidne ulične borbe po Kartagini, dok se ne približiše uvtrdi Byrsi. Nakon toga su stanovnici i oni koji su se sklonili u Byrsu počeli pregovore sa Scipionom Emilijanom za slobodan prolaz. Scipion Emilijan je pristao na njihovu molbu, ali izuzveši prebjege (riječ je o dezerterima iz rimsko – italskih jedinica). Ovi prebjezi, njih oko 900, sa Hasdrubalom se skloniše u Asklepijev hram, dok se 50 000 Kartaginjana predalo Scipionu Emilijanu. Hasdrubal nije izdržao i istrčao je iz hrama i na koljenima zamolio Scipiona Emilijana da mu poštedi život. Hasdrubalova žena, kada je to ugledala, sarkastično je poželjela svom mužu da spasi svoji život, gurnula djecu u vatru, pa se za njima i sama bacila u plamen.

Senat je striktno zahtijevao da se grad u potpunosti uništi u toj mjeri, da se zatre trag bilo kakvog ljudskog bivstvovanja na mjestu Kartagine. Scipion Emilijan je bio protiv razaranja Kartagine, ali on nije posjedovao snagu ličnosti jednog Scipiona Starijeg da bi mogao da svoj stav i nametne Senatu i morao se podvrći naredbama Senata. Ovaj put Scipion Emilijan je morao da svoje helenističko obrazovanje pomiri sa osjećajem dužnosti i interesima države. Punih 17 dana je vatra trajala Kartaginom, dok nije potpuno uništila grad. Scipion Emilijan je otvoreno zajecao i zaplakao, pred prizorom apokalipse Kartagine. Na kraju je iz njegovog tadašnjeg stanja duha proizašao stih iz Homerove Ilijade :"Doći će dan u koji i sveti će propasti Ilij". Na pitanje njegovog stalnog pratioca Polibija šta je želio da kaže ovim stihovima, Scipion Emiljan se okrenuvši prema njemu rekao:"Ovo je zaista divan trenutak, Polibije, ali nekako strepim i predviđam da će jednog dana neko drugi izdati istu naredbu za moju domovinu". Po mjestu razorenog grada se dade plugom brazda izorati u znak potpunog uništenja, Na gradski teritorij bačena je anatema, i za vječna vremena zabranjeno je naseljavanje na njemu. Stanovnici su prodani u ropstvo. Jedna senatska komisija (od deset senatora) odlučila je da se znatan dio kartaginskih posjeda pretvori u rimsku provinciju Afriku. Rimski namjesnik je

stolovao u Utici, koja se razvila u veliki i bogati grad. Veliki dio zemljišta proglašen je državnim (*ager publicus*), stanovnici su morali plaćati porez (*stipendium*). Samo su neki gradovi (Utika, Hadrumetum i dr.), koji su pružili pomoć Rimu, zadržali slobodu i čak dobili jedan dio kartaginskog teritorija. Povećan je teritorij i numidske kraljevine, kojom su vladali sinovi Masinise, koji je umro za vrijeme III. punskog rata u dubokoj starosti. Rimsko – italski trgovci su nakon uništenja Kartagine preplavili sjevernu Afriku, potpuno preuzimajući u svoje ruke trgovačku aktivnost na ovom prostoru.

Makedonija postaje provincija (IV. makedonski rat)

Gotovo paralelno sa III. punskim ratom dešavali su se i odsutni momenti po budućnost Makedonije i Helade. Situacija u podijeljenim makedonskim državicama nije bila nimalo jednostavno, između male 4 državice uvijek su se javljali razdori i sukobi. Samim tim je raslo i nezadovoljstvo stanovništva. Rimljani su slali komisije u makedonske državice radi održanja mira (164. god. p. n.e., a 151. god. p. n. e. tamo je po službenoj dužnosti boravio i Scipion Emilijan). Makedonski identitet, održavan stotinama godina i hranjen uspjesima Filipa II, Aleksadnra Velikog, Antigona Gonate, Antigona Dosona, još uvijek je bio dosta snažan i bila je prisutna težnja za ujedinjenjem i eliminiranjem rimskog hegemonizma. Tako se u javila jedna zanimljiva ličnost po imenu Andriks (u to vrijeme vladar grada Adramyttium u maloazijskoj Eolidi), koji je za sebe tvrdio da je princ Filip, sin Perseja i Laodikeje. On je uspio oko sebe privući veliki broj pristalica, ali ga je bio uhvatio seleukidski kralj Demetrije Soter koji ga predade Rimljanima. Međutim, Rimljani nisu ozbiljno shvatali opasnost od Andriksa (ili Pseudo-Filipa) i on im je uspio pobjeći u Milet. I tamo je bio uhvaćen sa nakanom da ga se preda Rimljanima, ali Rimljani izjaviše da se pusti na slobodu. Rimsko ignoriranje Andriksa/Pseudo-Filipa, pokazati će se vrlo brzo kao jedna od njihovih većih grešaka u procjeni. Andriks je uspio doći u Trakiju, gdje je okupio vojsku (uz pomoć tračkih poglavica) i napade makedonske državice. Nakon početnog neuspjeha, Andriks je ipak uspio prodrijeti u Makedoniju i izvojevati niz pobjeda i pridobiti svu Makedoniju na svoju stranu, praktično je pod svojom osobom ponovo ujedinivši. I tada Rimljani su Andriksa smatrali da neozbiljnog, i poslali su poslanika Kornelija Scipiona Naziku bez vojske da ozbiljno opomene Makedonce da napuste lažnog Filipa. Pokušaj ubjeđivanje Makedonaca da je pravi Filip umro, i da je riječ o prevarantu nije imala uspjeha. Vjerojatno su i sami Makedonci znali da je riječ o prevarantu, ali jednostavno im je trebala jedna osoba, koja se poziva na kraljevsko porijeklo, oko koje će se moći ujediniti. Nazika je morao da moli za pomoć ahajske i pergamske trupe, dok ne dođe pretor Publija Juvencija sa jednom legijom. Međutim u bici do koje je došlo 149. god. p. n. e. Andriks je teško porazio Rimljane, uništivši čitavu jednu legiju, a poginuo je i sam pretor Juvencije. I tako je jedan obični čovjek, pretvarajući se da je kraljevski sin, uspio učiniti ono što mnogi pravi kraljevski sinovi u tim decenijama nisu mogli, a to je uništi čitavu jednu rimsku legiju. Nakon toga Andriks je zavladao i Tesalijom i sklopio savez sa Kartaginom. Sada je u Makedoniju upućena dosta jaka rimska vojska pod zapovjedništvom pretora Kvinta Cecilija Metela (*Quintus*

Caecilius Metellus), koji je koristio i pergamsku mornaricu. I pored početnih uspjeha Andriks izgubi bitku kod Pidne 148. god. p. n. e. i pobježe u Trakiju. Metel je drugom pobjedom isposlovao da mu predaju Andriksa. Radi svoje pobjede Metel je dobio nadimak „Makedonski“ (*Macedonicus*).

Sada su Rimljani anektirali makedonsko i šire područje. Stvorila se nova provincija Makedonija, jer se četiri ranije male makedonske državice ukinuše. Provinciji Makedoniji se pripojiše i zemlje u Epiru, južna Ilirija sa lukama Apolonijom i Epidamnom i jonski otoci, pa je tako praktično zauzela jedno široko područje. Upravno sjedište provincije i njenog namjesnika nalazilo se u *Thessalonici* (Solun). I tako je Makedonija, zemlja koja je ujedinila grčki svijet i iz koje se porodilo jedno veliko Carstvo Aleksandra Velikog, postala obična provincija jedne Republike sa zapada. Godina nestanka nezavisne i stvaranja provincijalne Makedonije 148. god. p. n. e. postala je i prva godina "*makedonske ere*", po kojoj će se otada u ovoj provinciji datirati vrijeme. Ali ni uspostava provincije, nije smirila duhove u Makedoniji i 142. god. p. n. e. pojavio se novi Persejev lažni sin Aleksandar kao Filip VII. (Andriks se proglasio Filipom VI.), sakupivši oko Nesta vojsku od oko 16 – 17 000 ljudi. Ali kvestor Lucije Tremelij (*Lucius Tremellius Scrofa*) ga je uspješno porazio i proganjao do Dardanije i od tada makedonska historija postaje rimska historija. Provincija Makedonija postala je osnovicom budućeg rimskog nadiranja prema središnjem Balkanu, a bila je i zemljopisni link Italije sa Malom Azijom i istočnim Mediteranom. U tu svrhu je izgrađena čuvena cesta *Via Egnatia*, koja se protezala od Epidamna/Dirahija i Apolonije, preko Soluna i rijeke Hebros (Marica) sve do Bizanta. Pored toga provincija Makedonija je služila i kao brana upadima barbarskih ilirskih, keltskih i tračkih zajednica sa Balkana prema Balkanskoj Grčkoj i tu ulogu će zadržati punih 120 godina, dok se granica ne pomakne i ne ustali na Dunavu.

Pad Ahaje

U burnoj decenija kada je Makedonija pretvorena u provinciju, a Kartagina razorena, došlo je do stavljanja i dijelova balkanske Grčke pod direktnu vlast. To je bio razultat pogoršanja odnosa Republike i Ahajskog saveza. Činjenica je kako je vrijeme prolazilo da su balkanski Grci sve više postajali svjesni rimskog jarma, i da je od njihove proklamirane slobode ostala samo iluzija. Rimljani su tek 151. god. p. n. e. pustili one ahajske taoce koje su odveli nakon III. makedonskog rata. Razlog prouzrokovanja rata dali su Atenjani, koji su grad (koji im je bio inače podložan) Orop oplijenili. Oropljani su se potužili u Rim, a Senat ih uputi na Sikionce koji su trebali presuditi u sporu. Sikionci su osudili Atenjane na globu od 500 talenata. Radi toga su 150. god. p. n. e. Atenjani u Rim poslali na žalbu novu delegaciju koju su činili ugledni atenski filozofi i koja je uspjela isposlovati smanjivanje globe na 100 talenata. Međutim, balkanski Grci su taj spor uspjeli dodatno usložniti. Atenjani nisu željeli da plate ni manju globu, umiješao se Ahajski savez koji je prevario Oropljane (što je dovelo do korupcije i razmirica unutar njegovog vodstva). Da bi zabašurio nesumnjivu korupciju među vodećim ličnostima

Ahajskog saveza (vezanu za ranijeg stratega Menalkida, Kalikrata i njega samog) Diaeos iz Megalopolja, novi strateg Ahajskog saveza za 150 – 149. god. p. n. e., je uveo Ahajce u novi rat.

Iako je bila prisiljena uči u Ahajski savez, Sparta se često suprostavljala savezu kao cjelini, posebno tužakanjem Rimu. Zato je ahajska skupština 149. god. p. n. e. donijela odluku da Sparta nema nadležnost u krivičnom zakonodavstvu, a niti pravo da šalje posebna poslanstva u Rim. Sparta se ponovo žalila Senatu, koji je poslao istražnu komisiju da provjeri šta se dešava. Ahajci, koji su u Tesaliji ratovali na rimskoj strani protiv Pseudo – Filipa, su odlučili 148. god. p. n. e. da udare na Spartu pod strategom Damokritom. I pored rimske opomene, Ahajci napadnu i teško poraze Spartance. Diaeos, novi – stari strateg, nastavi rat, ali i uvjeravati Rimljane u odanost. U to vrijeme došlo je rimsko poslanstvo na čelu sa Aurelijem Orestom, koje u Korintu obavijesti ahajsku skupštinu da se mora odreći ne samo Sparte, nego i svih drugih gradova i oblasti od II. makedonskog rata, te bi doveli Ahajski savez u stanje u kome se nalazio za Hanibalova rata. To je dovelo do neviđene razjarenosti među Ahajskim savezom i dođe do pobune naroda (koju je na protulakedemonskim i proturimskim porukama pothranjivala demokratska frakcija). I sami rimski poslanici su bili izloženi uvredama i neugodnostima, pa je Senat poslao novo izaslanstvo na čelu sa Sekstom Julijem Cezarom tražeći da se Ahajci ipak podvrgnu zahtjevima Republike. Na ahajskoj skupštini u Egionu u proljeće 147. god. p. n. e. ponovi se od Ahajaca, na čelu sa novim strategom Kritolajem iz Megalopolja, vrijeđanje Rimljana i njihovog poslanstva. Ahajci su isticali da Rimu ne ide baš najbolje pred Kartaginom, što je dokaz da su rimski promašaji u prvim godinama III. punskog rata davali nadu i Andriksovim pristalicama i radikalnim demokratima u Ahajskom savezu da će se moći otarasiti rimskog sizerenstva. Nešto slično su mislili i Kartaginjani kada su neuspjehe Republike u teškom ratovanju u Iberiju od 153. god. p. n. e. tumačili kao mogućnost da će se uspjeti oduprijeti Rimu. Sekst Julije Cezar je pokušao posredovati i smiriti situaciju na skupštini u Tegeji, ali neuspješno (za to snose krivicu Ahajci). I na prijedlog Kritolaja zaključi se rat protiv Sparte i rat sa Republikom je bio sve bliži. Rimski vojskovođa Metel Makedonski pokušao je ponovo posredovati preko poslanika u Korintu, ali su ahajski sabornici toliko vikali da su rimski poslanici morali napustiti skupštinu i rat je počeo. Ahajcima su se pridružili Tebanci, Halkiđani i mnogi drugi Grci, ali u bitki kod Skarfeje Metel Makedonski potpuno porazi ahajsko – tebansku vojsku (u bici je nestao i sam Kritolaj). Ponovno nastojanje Metela Makedonskog da uspostavi mir, nije uspjelo jer je ahajsko ratno-demokratska stranka dominirala i jer je za stratega imenovan ponovo Diaeos iz Megalopolja. On je primijenio mjere koje se preduzimaju samo u slučaju očaja i krajnje nužde. Zatražio je oslobađanje 12 000 odraslih robova koji su rođeni i odgojeni na teritoriji Ahajskog saveza, naoružao ih je i poslao u Korint. Proglašena je opća mobilizaciju svih građana, i uvedene su vanredne namete kako bi se popunila savezna blagajna. Populistički postupci Kritolaja i Diaeosa nisu naišli na odobravanje gornjih slojeva ahajskog društva, što se najbolje ogleda kod

Ahajca Polibija koji je imao negativan stav, ne samo prema Kritolaju i Diaeosu i njihovoj unutarnjoj politici, nego i prema ahajskom otporu Rimljanima uopće. Nije se dugo čekao konačan kraj helenskog otpora i rimski konzul Romul Lucije Mumije je porazio zbrdazdola skupljenu ahajsku vojsku kod Leukopetre. Diaeos je pobjegao, ubio prvo suprugu, a onda otrovom izvršio samoubistvo. I svi ahajski gradovi, uključujući i Korint, se predadoše. Korint je uz mnoga krvoprolića, po naredbi Senata 146. god. p. n. e. sustavno opljačkan i zapaljen. U ovom ratu po na oficijelnom nalogu u Rim i Italiju je bilo preneseno i golemo opljačkano umjetničko blago. U konkretnom slučaju zadatak prijenosa vrijednih umjetničkih djela je povjeren Mumiju, za koga se ne bi baš moglo reći da je bio kultiviran u helenističkom duhu... naprotiv riječ je o jednoj slabo obrazovanoj osobi o čijoj sirovosti su postojale u tadašnjem Rimu i Italiji mnoge anegdote. Nakon razaranja Korinta, Mumije više nije nailazio na otpor. Odnose u balkanskoj Grčki uredi zajedno sa povjerenstvom od 10 senatora, a dobio je i počasni nadimak „Ahajski“. Ovaj put nije stvorena nova provincija, nego su potčinjeni (načelno i službeno slobodni) polisi (*civitates*), u kojima su izvršene i upravne promjene (uglavnom ukidanjem demokratskih elemenata i predajom vlasti u ruke lokalne oligarhije), predani pod kontrolu namjesnika Makedonije. Samo su Sparta i Atena ostale samostalnim polisima.

Stanovništvo Korinta je bilo prodano u roblje, a gradsko područje postade „*ager publicus*“, izuzev malog dijela koji je predan susjednom Sikionu. Sada je grad Argos postao središtem za rimsko – italsku trgovinu na Peloponezu. Vjerojatno su upravo ekonomski razlozi opet vodili Senat da zahtijeva potpuno uništenje Korinta, glavnog trgovačkog središta tadašnje Grčke. Tako je uz Kartaginu, 146. god. p. n. e. Rim eliminirao još jednog velikog trgovačko – ekonomskog konkurenta. I historijskom koincidencijom istovremeno kada se pala Kartagina, pao je i Korint i ugasila se sloboda antičke Grčke. Međutim za razliku od feničansko – kartaginskog nasljeđa (koje je nakon 146. god. p. n. e. bačeno u duboku sjenu), antička Grčka će preko svoje kulture ustvari biti ta koja će trijumfirati, između ostalog zahvaljujući i svome rimskom osvajaču. Činjenica je ipak da je, izuzev brutalnosti razaranja Korinta, postupak Republike prema balkanskoj Grčkoj u periodu 147 – 146. god. p. n. e. ipak bio mnogo blaži nego prema hispanskim zajednicama ili Kartagini. To je vjerojatno i rezultat iznimnog heleniziranja rimske kulture i načina života u prethodnim decenijima.

Konačni slom Ardijejaca 135. god. p. n. e.

I pored pobjeda u tri ilirska rata i uništenja „Ilirske države“ 168/167. god. p. n. e. Ardijejci se nisu smirivali. Zbog ponovog gusarstva, Rimljani su reagirali i dvije rimske legije (10 000 pješadinaca i 600 konjanika) pod zapovjedništvom konzula Servija Fulvija Flaka su 135. god. p. n. e. su vrlo brzo porazile Ardijejce i drugi ilirski narod Plerejce i preselili ih u unutrašnjost, gdje su Ardijejci nenaviknuti na život u kontinentalnoj unutrašnjosti polako izumirali.

R I M S K O D R U Š T V O

Nobilitet

Nakon više stoljeća sukobljavanja i turbulencija na društvenoj sceni Republike došlo je do zakonskog izjednačavanja patricija i plebejaca. To je uslovilo i transformaciju društvene strukture što je izrodilo novi element u rimskom društvu, koji je nastao spajanjem starih patricijskih rodova (samo npr. Fabijevci, Emilijevci, Kornelijevci, Klaudijevci, Valerijevci, Julijevci) sa onim dijelom plebejaca i saveznika koji je bio bogatiji i politički utjecajniji (samo npr. Liciniji, Liviji, Ceciliji, Meteli, Genuciji, Flamininijevci, Semproniji, Aurelijevci, Porciji). Tako se formirao sloj poznat kao Nobilitet (sing. *nobilis* =poznat, slavan čuven, plemenit, odličan; plur. *nobiles*), koji je u razdoblju koje obrađujemo bio najbogatiji i najmoćniji element socijalne strukture Rimske države. Pripadnicima nobiliteta su se smatrale one osobe koje su ili čiji su preci obnašali kurulne dužnosti (kvestura, pretura, konzulat).

To da se smatralo da su *nobiles*/nobili oni koji su bili „plemeniti" na osnovi obnašanja državnih funkcija, je predstavljalo temeljnu razliku u odnosu na raniju društvenu stratifikaciju u rimskom svijetu zasnovanu na staležima patriciji – plebejci u rimskom svijetu. Po ovoj ranijoj društvenoj stratifikaciji uvjet da neko može obnašati državne izvršne funkcije je bilo da je „plemenit" po porijeklu, što potvrđuje i samo patricijsko ime. Sada se sa nobilima koncept „plemenitosti elite" potpuno izokrenuo, i sada je uvjet da neko bude „plemenit" to da je on ili neko od njegovih neposrednih predaka obnašao državnu izvršnu funkciju. Samo porijeklo bez državnog funkcionalnog iskustva ili nasljeđa nije više značilo ništa. Nesumnjivo je ovaj novi poredak predstavljao demokratičniji oblik određenja elite, jer je sada u nju mogao teorijski uči bilo ko bez obzira na porijeklo, pod uvjetom da bude izabran na neku državnu funkciju i da prođe kroz čitav njen jednogodišnji mandat. Zavisno od razdoblja i političkih i društveno – ekonomskih konstelacija ta „kapija" ulaska u nobilsku elitu će biti nekada više a nekada manje otvorena, ali nikada zatvorena. Da bi se ušlo u nobilsku elitu nije bilo potrebno ni da se prvo pređe u viteški red, nego se teorijski moglo direktno iz sloja seoskog ili gradskog plebsa prebaciti u nobilsku elitu. Svaki punopravni rimski građanin *ingenuii* se mogao na izbornim komicijama kandidirati za neku od kurulnih dužnosti. Naravno sasvim je drugo pitanje bilo da li će on dobiti dovoljan broj glasova, jer su oni sa boljim bacgroundom, bolji vezama i sa više novca načelno imali mnogo bolju startnu poziciju. Sada ni vaša pripadnost određenom rodu nije značila da ste član nobiliteta, kao što je to bilo ranije gdje je pripadnost patricijskom rodu određivala pojedinčevu predodređenost za pristup u elitu. Sasvim je bilo moguće da je bili i ogranaka i familija nekada poznatih patricijskih rodova čiji pripadnici nisu nikada obnašali javne funkcije koje bi ih slale u red nobiliteta. Pripadnost familiji je sada određivala pojedinčevu pripadnost određenom sloju.

Bez obzira na sve političke turbulencije Srednje i Kasne Republike, ipak je nova društvena stratifikacija oficijelno uspostavljena sa zakonima Licinija i Sekstija bila demokratičnija i nekastirana u odnosu na ono što je došlo sa uspostavom principata. I tako je tek augustovki režim u nastojanju konsolidiranja i učvršćivanja struktura koje su bile prilično oslabljene uslijed političkog i društvenog kaosa Kasne Republike, izvršio i fiksiranje društvene stratifikacije.

Nastanku nobiliteta najviše su doprinijela tri momenta a to su dozvoljavanje plebejcima da obnašaju magistarske službe, činjenica da (po sistemu automatizma) isluženi konzuli i drugi viši magistrati postaju članovi Senata (bez obzira jesu li oni plebejci ili patriciji) i sve uvreženija praksa da isluženi najviši magistrati u savezničkim državicama Italije dobijaju automatski rimsko građanstvo.

Prvi plebejski konzul bio je Lucije Sekstije, dok je njegov kolega iz redova patricija bio Marko Emilije. Prvi plebejac, Gaj Marcije Rutil izabran je za diktatora 356. god. p. n. e., prvi cenzor plebejac izabran je 351. god. p. n. e., a od zakona Publija Filona iz 339. god. p. n. e. obavezno je jedan od cenzora morao biti plebejac. Nešto kasnije 337. god. p. n. e. prvi plebejac je postao pretor. Konačno su na kraju IV stoljeća i svećeničke dužnosti, do tada rezervisane za patricije postale, otvorene po *lex Ogulnia* i plebejci su otada mogli biti birani i u svećeničke kolegije augura i pontifika, čime je i posljednja institucija koja je bila monopol samo patricija otvorena i za plebejce.

Pošto je Senat bio sastavljen od isluženih magistrata, nobilske i senatorske familije su praktično bili jedno te isto i ova institucija će postati stub nobliske moći.

Rimski nobilitet stajao je u tijesnoj vezi s aristokratskim rodovima latinskih i nekih italskih naroda. Neki od njih ušli su u sastav rimskog nobiliteta (Ogulniji i Perperni bili su porijeklom iz Etrurije, Fulviji i Mamiliji iz Tuskula, Atiliji iz Kampanije, dok je rod Otacilija sabelskog porijekla itd.), dok je sa drugim rodovima rimski nobilitet bio u srodničkim i poslovnim vezama. Pojedini rodovi bili su međusobno vezani ugovorom "gostoprimstva" (*hospitium*). Kao što je rečeno, prijem u nobilski sloj je uvijek bio otvoren, bez obzira na prigušenost vrata u pojedinim razdobljima, i postojala je mogućnost da neko zahvaljujući svojoj darovitosti i umješnosti postane nobil. U IV. i III. st. p. n. e. taj prijem je bio otvoreniji, dok je već sa II. st. p. n. e. ta ulaznost postajala sve uža. Pojedinac koji bi prvi iz svoje familije ušao među nobile se nazivao *homo novus* (“skorojević”). Prvi iz familije koji bi došao do konzulske časti zvao se *princeps nobilitatis*, ili *auctor generis*. I u tom dobu kada je ulaznost u nobilitet bila najuža pojavljivali bi se moćni skorojevići i *princeps nobilitatis* kao što su bili Gaj Marije i Marko Tulije Ciceron.

Sve do pojave politike nazvane *nova sapientia* i agrarne krize, socijalno – imovinske razlike među različitim slojevima rimskog i italskog društva nisu bile toliko prisutne niti izražene. Društvo je bilo znatno egalitarnije nego što će to biti nakon što nova sapientia i agrarna kriza udrade “svoj dio lošeg posla”. U poređenju sa drugim odgovarajućim elitama kroz historiju, nobilitet IV., III., i u pojedinim primjerima prvih decenija II. st. p. n. e. je jednostavan i skromniji. Načelno gledano, luksuz i raskoš nisu u IV. i III. st. p. n. e. uopće dominirali niti bili prisutni u bilo kojem od rimskih socijalnih slojeva. To je značilo i da se rad na svojim poljoprivrednim dobrima, koji se u IV. i III. st. p. n. e. još uvijek nisu isticali velikim dimenzijama, smatrao čašću i odlikom slobodnog i odgovornog pojedinca.

Utjecaj nobiliteta je počivao na političkom ugledu, imovini (poglavito zemljišnom posjedu), na razvijenim klijentskim vezama, na uzajamnoj podršci predstavnika istog roda i naravno na snazi institucije rimskog Senata. Nekim rodovima bila je svojstvena određena politička linija. Predstavnici nobiliteta dijelili su se na razne frakcije, koje su se ponekad razilazile u pitanjima politike, ali koje su najčešće konkurirale jedna drugoj u borbi za dobivanje najviših magistratura, važnih svećeničkih dužnosti itd, Pojedine familije sklapale su koalicije, utvrđivali političke saveze „dinastičkim” brakovima,

pružali jedni drugima podršku ako bi netko od članova određene političke grupacije odgovarao pred sudom.

II. punski rat postao je ključna prekretnica u daljem razvitku nobiliteta. Nakon njega ustaljeni poredak nobliteta karakterističan za IV. i III. st. p. n. e. doživjeti će naglu (u okviru samo jedne generacije) i radikalnu unutarnju transformaciju u skoro svim svojim aspektima. Taj preobražaj je direktno uvjetovan pojavom i razvitkom procesa nazvanih *nova sapientia* i agrarna kriza. Indirektno je tome doprinio i Klaudijev zakon iz 218. god. p. n. e. koji je ograničio trgovačke aktivnosti nobiliteta. Ovim zakonom su demokratski elementi tadašnjeg rimskog svijeta željeli ograničiti moć nobiliteta i Senata. Historijskim paradoksom, dugoročno gledano ovaj zakon je imao potpuno drugačiji efekt jer je doprinio jačanju nobiliteta i samim tim i Senata. Pošto nisu mogli da se direktno bave trgovačkim aktivnostima, sve veći prinos u svojim prihodima (dobijenim od ratnog plijena i pljački provincija) nobilitet je bio prisiljen da ulaže u zemlju, odnosno u širenje svojih zemljišnih posjeda. I tako će nekadašnja skromnost i jednostavnost ustupiti mjesto raskoši.

Nobilske familije starale su se o svom prestižu. U očima tadašnjeg rimskog javnog mnijenja veliki utjecaj imala je starost određenog roda i ugled njegovih predaka. Zato su porodični zapisi znali biti i krivotvoreni, i pojavljivali su se preci kojima su pripisivani fantastični podvizi ili bi se pojedinci rodoslovnim stablima (više – manje dorađivanim i fiktivnim) povezivali sa istaknutim ličnostima rane rimske, italske pa i grčke historije. Posebno če to biti izraženo u II. i I. st. p. n. e. Postojanosti porodičnih tradicija doprinosilo je pravo držanja maski i kipova predaka izrađenih od voska (*ius imaginum*). Oni su čuvani u glavnom dijelu kuće, u atriju, i iznošeni su za vrijeme svečanih procesija prilikom sahrane, određenih svečanosti ili nekih drugih obilježavanja. Ta prezentacija je ustvari pokazivala nečije pravo na pripadnost nobilitetu.

Vitezovi

Drugi sloj Rimskog naroda činili su vitezovi (*equesterian order*). Iako su terminološki podudarni sa staležom srednjovjekovnih vitezova, riječ je od dvije sasvim različite socijalne kategorije. Prvobitno su vitezovi bili oni građani koji su raspolagali sa imovinom tolike visine da su u ratu služili kao konjanici. Pod vitezovima su podrazumijevani Rimljani zapisani u 18 konjaničkih centurija (*eques* - konjanik, vitez). Po pravilu, oni su pripadali najosiguranijim plebejcima koji još nisu prošli kroz magistrature i koji nisu bili uneseni u senatorski spisak. Tri su se razreda vitezova razlikovala : oni koji su od države dobivali konja, oni koji su ga sami morali držati i izdržavati i oni koji su imali viteški status, ali ga stvarno nisu služili. Njihov dan je bio 15. juli kada su se prikazivali svećanim ophodom, ovjenčani maslinovim grančicama i poredani u centurije i turme, a obučeni u trabeu (svećano odijelo rimskih vitezova). Kod naimenovanja u red vitezova postojao je imovinski cenzus. Kasnije u timokratskom uređenju Rima, vitezovi predstavljaju bogati i poslovno najpreduzimljiviji sloj rimskog stanovništva. Od vremena Gaja Flaminija i Klaudijevog zakona, koji senatorima ograničava trgovačku aktivnost, u ruke vitezova prelaze postepeno trgovačko-financijski

poslovi. Tako su oni postali i neka vrsta antičkih «kapitalista». Bilo samostalno, bilo formirajući poslovna društva ulagali su novac u državne zakupe i rudnike, otkupljivali državne poreze, postajali publikani i tako prikupljali i direktne (*tributum*) i indirektne (*vectigalis*) poreze iz osvojenih zemalja, te zakupljivali čitav niz drugih javnih doprinosa.

Bavili su se i trgovinom širokih razmjera, zelenaštvom, lihvarstvom a mogli su ulagati i u zemlju i biti posjednici ili veleposjednici, ali nikada ne dostižući zamljoposjednički obujam nobilskog sloja. Mogli su preko svojih korporacija učestvovati u javnim radovima i gradnjama. U rimskom svijetu njihovu poslovnu aktivnosti nije pratila i stigma, kakva je npr. bila prisutna za neposjedničke staleže u srednjem, pa i ranom novom vijeku.

Od kraja II. punskog rata moralnost u njihovom poslovanju je imala sve manju ulogu, paralelno prateći opći tok degeneracije starog rimskog sustava vrijednosti i morala. Zakupnine poreza u provincijama su se često pretvarale u prava cijeđenja bogatstava, bez imalo obzira. Zelenaško – lihvarske operacije su opet vodile sve jačem značenju sirovih i surovih oblika pohlepe (sa visokim kamatama). Radi neisplaćenih poreza i zajmova dolazilo je do naplate odvođenjem u roblje onih koji nisu imali rimsko ili latinsko građanstvo (na sličan način na koji je u prvim decenijama Rane Republike postojalo dužničko ropstvo). Vitezovi (i to ne samo rimski građani, nego i oni sa latinskim građanstvom i Italici) su se kao nosioci vanjske trgovine bavili sve unosnijom trgovinom robovima. Iz svih ovih privrednih aktivnosti vitezova poticao je i njihov politički utjecaj i značenje, i zbog toga nas ne treba čuditi da su upravo oni bili onaj sloj rimskog stanovništva koji je najviše bio zainteresiran za teritorijalnu i privrednu ekspanziju rimske države. Tako bi na političkoj klackalici Republike vitezovi uzeli ulogu balasta između nobiliteta i demokratskih elemenata. Viteški stalež je i pored određenih zajedničkih interesa, ipak u političkim, stranačkim i frakcijskim sukobima često nastupao protiv nobiliteta. Vitezovi su na svojoj tunici nosili uski purpurni pojas (*angusticlavus*).

Plebs

Najveći dobitnici političke borbe (koja je trajala duže od jednog stoljeća) između patricija i plebejaca su ustvari bili bogatiji i utjecajniji plebejski slojevi, koji su sa preostalim patricijima stvorili nobilitet. Iz ostatka plebejske mase je nakon završetka transformiranja društvenih struktura sredinom IV. st. p. n. e. proizašao nova socijalna kategorija koja se naziva plebs. Iako su zadržali ime starih plebejaca, po svojoj sadržini, popunjavanju i djelovanju, rimski plebs od sredine IV. st. p. n. e. pa nadalje je sasvim nova društvena kategorija.

Kada se govori o rimskom plebsu ne bi trebalo imati predstavu da je riječ o samo siromašnom i potlaćenom dijelu stanovništva. I plebs je pokazivao znakovitu slojevitost. Po osnovnoj podjeli plebs se sastojao iz dva dijela-seoskog i gradskog. Prva grupa je za vrijeme rane i srednje Republike predstavljala najmnogobrojniji dio rimskog naroda. Seoski plebs je zbog svoje brojnosti (ubjedljiva većina stanovništva Države i sastava rimske građanske milicije/vojske) i zato što je predstavljao, da se poslužimo modernim izrazom, srednju klasu rimskog društva, bio i kičma i noseći stup Republike. On je

raspolagao sa imovinom koja mu je omogućavala pristojan život, unapređivanje svoga posjeda pa čak i mogućnost da ima izvjestan broj robova koji su postajali članovi domaćinstva. Promućurnijim od seoskih plebejaca uvijek se pružala mogućnost da se uzdignu na društvenoj ljestvici do najviših počasti, što zorno pokazuju primjeri mnogih Rimljana bez kojih bi postojanje rimske države za nas bilo teško zamislivo. Tako je seoski plebs ustvari predstavljao neku vrstu bazu iz kojeg bi se stalno vršilo osvježavanje viteškog i senatorskog sloja, te regrutirali umješni pojedinci za državne i vojne poslove. U IV. i III. st. p. n. e. seoski plebs je bio i snažan politički faktor u čiju moć i brojnost su se izdali demokratski elementi i političari. Zemljišni posjed je masi seljaka garantirao normalan standard života, jer su na njemu proizvodili sve što je bilo neophodno za osnovnu egzistenciju familije.

O značenju seljaštva za Rimsku državu i društvo govori i Katon Stariji u svome djelu o zemljoradnji, u kome se nalaze i sljedeće rečenice : "Kada su naši preci hvalili dobrog čovjeka, oni su ga hvalili kao dobrog seljaka" i "Od zemljoradnika postaju najhrabriji junaci i najpreduzimljiviji vojnici, sama zemljoradnja je najpobožnije i najtrajnije zanimanje, a ljudima koji se njom bave najmanje su svojstvene zle misli". Opisujući Romula i Rema nakon što su ušli u mladičku dobu i postali pastiri, Plutarh navodi : „Njihove životne djelatnosti i zanimanja bili su dostojni slobodna čovjeka. Nisu držali da slobodnome pristaje dokolica i nerad...“ Ovim se ustvari pokazuje da je u drevna vremena rad bio veoma cijenjen.

Za razliku od seoskog plebsa, gradski je nudio veći spektar različitosti. On je bio sastavljen od srednjih i malih trgovaca, zanatlija, oslobođenika, prodavača, fizičkih radnika, doseljenika iz čitavog Mediterana i besposličara svih mogućih vrsta. Gradski plebs tako nije bio ni socijalno unificiran i na skali bogatstva bilo je i onih sa značajnom imovinom, i onih koji su mogli da obezbijede svoju egzistenciju ali i dosta onih bez bilo kakve imovine (proleteri) koji državi nisu plaćali porez. Zbog svoje šarolikosti i zbog svoga stalnog obnavljanja stalnim injekcijama novih doseljenika u italske gradove, gradski plebs će vremenom sticati sve veći politički značaj, proporcionalno slabljenju seoskog plebsa. Sa agrarnom krizom, političkim kaosom i građanskim ratovima Kasne Republike gradski plebs će se enormno uvećavati, posebno onaj njegov proleterski dio (sa lumpenproleterskom varijacijom).

Potrebno je navesti da je rimsko društvo u toku cjelokupnog 12-stoljetnog postojanja bilo dosta liberalno u odnosu na stjecanje imovine i bogatstava i poslovnih i privrednih aktivnosti. Nije postojala zakonska zapreka za bilo koga da se obogati i da se iz najnižih klasa prebaci u one najbogatije. Pa je teorijski bio moguće da proleter uspije uspjehom svoje privatne poslovne ili ekonomske inicijative se prebaci u znatno više slojeve rimskog društva.

Rimski plebs, i seoskog i gradskog tipa će biti i kategorija u koju će se uvrštavati ubjedljivo najveći broj onih koji su dobijali rimsko građanstvo (individualnim putem, kolektivnom dodjelom ili oslobađanjem iz ropstva). A pošto je više – manje dodjeljivanje rimskog građanstva bila općenita praksa u toku cjelokupne rimske historije, brojnost rimskog plebsa je enormno i eksponencijalno rasla, potpuno neproporcionalno u odnosu

na nobilitet i vitezova. Tako je krajem IV. st. p. n. e. udjel nobila i vitezova u ukupnom rimskom građanstvu bio veći, nego tri stoljeća kasnije. To će naravno imati i svoje političke posljedice, jer je puka inflacija udjela plebsa u rimskom građanstvu indirektno dovodila i do devalvacije vrijednosti njegove pozicije u rimskom društvu. Posebno je vrijednost plebsa opadala jer su iz njega poradi uvrštavanja u senatorski ili viteški stalež otpadali najbistriji, najutjecajniji i najbolji predstavnici.

Rimski plebs, posebno onaj gradski, je posjedovao još jednu zanimljivu osobinu. Sa završetkom političke borbe plebejaca i patricija, politička prava su se načelno izjednačila u okviru rimskog građanstva. Ali sama ekonomska pozicija plebsa se nije nešto radikalno popravila. Izlaz iz tog stanja plebe je tražioi u osvajanjima. U nekim slučajevima plebs je bio znatno agresivniji od nobiliteta. U IV. i do II. punskog rata seoski plebs je bio izraženo ratoborniji, jer su nove pobjede i nova osvajanja omogućavale dobijanje nove zemlje. Seljak je računao da bi se time riješio problem adekvatnog zbrinjavanja njegovog potomstva, a da on ne mora da vrši cijepanje svoga posjeda na manje parcele. Kasnije je za ratovanje bio više zainteresiraniji gradski plebs (nadasve proleteri), posebno nakon Marijeve profesionalizacije armije.

Erariji

Osobit položaj su imali tzv. *aerarii*, što su bili rimski građani koje su cenzori kaznili brisanjem iz albuma matične centurije, gubljenjem prava glasanja u centurijatskim komicijama i brisanjem iz matičnog tribusa. Oni nisu plaćali porez prema svome imetku, nego glavarinu kako je odredio cenzor. Ali su mogli obnašati službe i morali služiti vojsku. To je praktično bio najsramotniji stalež građana, i u njega bi se došlo počinjenim prijestupom (koji bi cenzori sankcionirali). Degradirani građani su za sramotu i primjer bili zabilježeni u tzv. caeritske ploče.

E K O N O M I K A

U privrednom smislu u rimskom svijetu je vođena relativno liberalna poslovna politika, i glavno načelo privrednog života je njegova korisnost. Izuzev zabrana senatorima da se bave trgovačkim aktivnostima, posebno osnažene 218. god. p. n. e. Donošenjem Klaudijevog zakona koji je ograničavao trgovačku aktivnost senatorima i njihovim sinovima, rimski svijet (do dominata) se nije odlikovao ograničavanjem privredne djelatnosti niti je vršio kastiziranje određenih slojeva za određena zanimanja. Teorijski svako se mogao baviti onim čim je želio. Privredna aktivnost u svim aspektima je bila dopuštena i rimskim građanima, i oslobođenicima, i saveznicima i drugim strancima, naravno u okvirima donesene zakonske regulative. Npr. italski saveznici (sa ili bez latinskog statusa) bez rimskog građanstva su mogli koristiti područja rimskog *ager publicusa*. Kako je Rim postao politička metropola Mediterana u toku prve polovice II.

st. p. n. e. u njega i u druge italske gradove doselio se značajan broj stranaca koji su išli tražiti nove poslovne i druge prilike.

Poljoprivreda

I u prva tri stoljeća rimske Republike glavna ekonomska djelatnost bila je poljoprivreda sa srednjim i sitnim seljaštvom kao svojom glavnom polugom. U prva tri stoljeća Republike ti seljaci su činili i ubjedljivu većinu u ukupnom stanovništvu rimskog svijeta (i to ne samo u okviru broja onih koji su bili rimski građani). Izuzev grčkih polisa, slična je situacija bila i u većini drugih politija u Italiji. Ti seljački slojevi su u pravom smislu predstavljali rimsku republikansku srednju klasu (za razliku od kasnijih postrimskih historijskih razdoblja, kada se srednja klasa uglavnom identificirala sa gradskim slojevima) i bili su ona masa koja je davala život rimskoj vojsci i rimskom društvu i politici i njihovim institucijama.

Sigurno od VI. st. p. n. e. je evidentno postojanje i državnog (kolektivnog) vlasništva i razvitak privatnog vlasništva nad zemljom. Smisao rimskog agrarnog zakonodavstva, kako ranog tako i kasnog, sastoji se na prvom mjestu u tome da se što veći broj građana opskrbi zemljom. Osvajanja, praćena konfiskacijom zemlje pokorenog stanovništva u priličnoj su mjeri olakšavala provođenje takve politike i zadovoljavanje „gladi za zemljom". Iako i u ovim stoljećima ima pokušaja koncentracije zemljišnog vlasništva i pokušajima njegovog širenja na račun državnog zemljišnog fonda (*ager publicus*), ono još uvijek nije intenzivno i vođe plebejaca su to osujećivale, braneći interese seljaštva. Potrebno je reći i da su u prva tri stoljeća Republike mnogi pripadnici viših slojeva radili na zemlji. Zanimljivo je da su i pojedinci koji su nastupali na strani plebejaca znali širiti svoja zemljišta koristeći javna zemljišta. Možemo kao primjer navesti Licinija, koji je bio osuđen zato što je prekršio zakon (donesen na njegovu inicijativu) o maksimumu *ager publicusa* koji je jedan pojedinac smio koristiti.

O poljoprivrednoj djelatnosti prije samoga kraja III. i početka II. st. n. e. nije sačuvana nijedna rasprava ili neko specijalizirano djelo. Podaci o agrikulturi i farmama u tome periodu su dosta oskudni i uglavnom su fragmentarnog i usputnog karaktera. Gotovo sigurno su u periodu prva tri republikanska stoljeća Rimljani zahvaljujući kontaktima sa grčkim, kasnije helenističkim i kartaginsko feničanskim svijetovima (koji su imali već dosta razvijene i dobre metode poljoprivredne djelatnosti), poboljšali i sopstvenu agrikulturu.

Rane farme su bile veoma male, pa se tako nailazi u literarnim vrelima na podatke koji govore o privatnom posjedu o samo 2 jugera, što je nedovoljno za zadovoljavajuću prehranu familije. Moguće je da se dostatna ishrana osiguravala korištenjem i javnih zemljišta. Kasnije se češće spominju farme od 7 jugera, i to posebno kada je 393. god. p. n. e. izvršena podjela zemlje iz fonda *ager publicus*. Ove male farme od cc 7 jugera sum

ogle biti obrađivane ne samo od samog vlasnika i njegovih ukućana, nego i uz pomoć unajmljenog radnika pa i jednog ili dva roba.

Kuće su bile grupirane u sela (što je i danas slučaj), a ljudi su onda išli na posjed kako bi ga obrađivali. Italici su inače bili vrijedni i dobri poljodjelci, koji su uspjeli da održavaju visok nivo poljoprivredne proizvodnje.

Zemljišta su drenirana sa posebnom pažnjom, i to sa otvorenim i zatvorenim kanalima. Otvorene brazde su ostavljane duž polja kako bi se praznile u kanale. Zbog vrlo dobrog umijeća u pravljenju drenažne mreže, Italici su bili uspješni i u postavljanju produktivnih farmi na nekim močvarnim ili vlažnim zonama. Dreniranje je pomagalo i u eliminiranju uzroka malarije, jer je isušivalo područja na kojima bi se razmnožavali komarci. Postojala su četiri načina ograđivanja : živica, kolčići, „vojnom ogradom" (kanalima i nasipima), zidovima od suhozida ili cigli (bez obzira bile pečene ili sušene na suncu) ili betona. Uobičajeno je bilo da se sadi drveće duž puteva, linija razgraničena i redova ograde, a nekada i radi zadržavanja vjetrova.

Svoja tehnološka agrikulturna, dosta praktična, rješenja Italici su raširili sa širenjem rimskog svijeta po cijelom euromediteranskom području. Italici su bili i veoma voljni da prihvataju i tuđa dostignuća u agrikulturnoj proizvodnji, što objašnjava rasprostranjenost grčko – helenističkih i feničansko – kartaginskih znanstvenih i teorijskih rasprava o poljoprivredi.

I pored nesumnjivog porasta trgovačke aktivnosti, zanatlijske i manufakturne djelatnosti u toku III. i II. st. p. n. e., ipak je osnovna privredna grana i dalje bila poljoprivreda. Jedan od glavnih izvora koji daje predodžbu o italskoj poljoprivredi u prvoj polovici II. st. p. n. e. je rasprava Katona Starijeg "O poljoprivredi". Obrađujući razna zanimanja, Katon Stariji daje prednost zemljoradnji. Po Katonu Starijem : ″Kada su naši preci hvalili dobrog čovjeka, oni su ga hvalili kao dobrog zemljoradnika" i "Od zemljoradnika postaju i najhrabriji junaci i najpoduzetniji vojnici, sama zemljoradnja je najpobožnije i najtrajnije zanimanje, a ljudima koji se njoj predaju, najmanje su svojstvene zle misli". Trgovina se Katonu čini riskantnim zanimanjem, a zelenaštvo – zanimanjem nedostojnim građanina. Iako branitelj starinskog Rima, čiji su socijalni oslonac činili srednji i sitni vlasnici, Katon je pojmu "dobri zemljoradnik" (*agricola bonus*) davao sasvim drugačiji sadržaj. Iz njegovih misli o tom pitanju može se zaključiti da pod "dobrim zemljoradnikom" on nije podrazumijevao seljaka iz starih vremena (Kraljevstva, Rane Republike i Srednje Republike u njenoj prvoj fazi razvitka), već zemljoposjednika (onoga tipa koji se razvija nakon II. punskog rata) koji primjenjuje robovski rad i koji je povezan sa tržištem. Katon Stariji prilikom raspravljanja o poljoprivredi na umu ima prevashodno farmu srednje veličine od oko 100 jugera, na kojoj prebivaju nadzornik i njegova žena, deset radnika, jedan gonić volova, jedan gonić magaraca, jedna osoba zadužena za vrbin lug, jedna osoba zadužena za svinje. Ukupno 16 osoba. Od stoke ta farma bi trebala imati dva vola, dva magarca za prijevoz robe, jedan magarac za rad na mlinu, a na njoj bi se nalazile tri punoopremljene prese, dovoljno krčaga i amfora.

U Katonovoj raspravi odrazile su se one značajne promjene koje su se dogodile u italskoj poljoprivredi u periodu nakon II. punskog rata.

Katon Stariji pažljivo razmatra i savjetuje kako treba kupovati posjed (*fundus*).

On smatra da idealna farma treba da se nalazi u podnožju brežuljka i da je okrenuta prema jugu. Prilikom kupovine potrebno je i razmotriti i klimatske uvjete područja. Važno je da se izabere zdrava lokacija, sa plodnim i bogatim tlom i sa odgovarajućim snabdjevanjem vodom. Kako bi se omogućila drenaža, zemljište ne bi trebalo da bude preravno. Farma bi se trebala nalaziti u ekonomski i kulturno razvijenijem okruženju, u blizini kakvog boljeg gradskog trgovišta, na ili u blizini ceste ako ne već u blizini plovne rijeke i mora. Farma bi se trebala nalaziti i na prostoru sa značajnijom populacijom, kako bi se mogla unajmiti sezonska radna snaga od slobodnih ljudi (npr. za vrijeme žetve). Katon Stariji savjetuje i da se kupi farma u dobrom stanju i sa očuvanim zgradama i objektima. Nije samo posjed koji se kupuje trebalo da bude u dobrom stanju, nego su i susjedi morali održavati svoje farme isto tako dobro. Po njemu dobar zemljoradnik mora biti posvećen da pregleda farmu do u najmanji detalj.

Katon je pristaša intenzivne poljoprivredne proizvodnje. Pritom on ne smatra sve vrste kultura podjednako unosnim. Govoreći o unosnosti prinosa, on na prvo mjesto stavlja kulturu vinove loze (*vinea*), na drugo – povrtlarstvo (*hortus*), na treće – sađenje vrbe (*salictum*), na četvrto – uzgoj maslina (*olivetum*), na peto – pašnjak (*salictum*), i tek se na šestom mjestu nalazi kod njega žitna oranica (*campus frumentarius*). Na sedmom mjestu se nalaze parcele drveća, na osmom voćnjaci, i na devetom hrastov lug. Termin *villa* upotrebljava Katon Stariji za oznaku seoskog domaćinstva srednjih razmjera. Katon Stariji

U istom značenju upotrebljava se u drugim izvorima riječ *fundus*. Katon govori o dva tipa *villa*: o *villi* od 240 jugera (oko 60 hektara), zasađenoj maslinama, i o *villi* od 100 jugera (oko 25 ha), zasađenoj vinovom lozom (masline zahtijevaju veću površinu od kulture vinove loze). Potpuno je moguće da se ove ville nalaze u blizini jedna druge, ili da čak predstavljaju dijelove istog posjeda. Katonovi savjeti tiču se najraznovrsnijih pitanja poljoprivrede: on govori o uzgoju maslinovog drveća i vinove loze, o uzgoju žitarica i stočarstvu. Dobar domaćin treba se starati na prvom mjestu o dobroj obradi zemlje: "Što znači dobro obrađivati njivu ? – Dobro orati.- Što na drugom mjestu? - Orati. – Što na trećem? – Gnojiti." Katon daje čitav niz savjeta, kada i kako treba gnojiti njive. Ne gnoje se samo zasijane površine; da bi se osigurala dobra kosidba, treba gnojiti i pašnjake, čistiti ih od korova.

Plugovi (*aratra*) su načelno bili mali i lagani, neki su bili izrađeni od željeza, neki od drveta. Drveni plug se koristio tamo gdje je površinski sloj zemlje tanak i zemljište dobrim dijelom kamenito. U jednom ciklusu polje se oralo dvaput, prvi put se plug držao pravo, drugi put nagnuto. Za pokretanje pluga su uglavnom korišteni volovi i 120 rimskih stopa je bila pretpostavljena dužina koliko volovi mogu da oru, bez odmaranja. I to je postala tradicionalna zemljišna mjera. Oranjem se nastojalo izmrviti tlo do najsitnijih komadića, pa se zato postupak oranja stalno ponavljao kako bi se došlo do standardne forme. Plinije Mlađi tako govori o zemlji koja se morala orati čak devet puta.

Brončana figurica koja prikazuje seljaka sa volovima i plugom. Porijeklom iz etrurskog grada Cerveteri. Datacija VI. – V. st. p. n. e. Danas se nalazi u Museo Nazionale Etrusco di Villa Giuli u Rimu.

I pored toga što nisu imali spoznaju o samom procesu kako i zašto biljka koristi zemlju i đubrivo, Rimljani su vrlo dobro poznavali potrebu đubrenja zemlje. Antički pisci savjetuju da ako se ne drži stoka, da bi zemljoradnik trebao da napravi gnojivo gomilanjem lišća, slame, korova, sa pepelom od spaljivanja živica i drugog smeća koje nije propadalo lako. Oni su znali i kako da testiraju tlo kako bi odredili njegovu kiselost. Rimsko – italski seljak je razumio nešto o sjemenskoj selekciji i praktičnoj rotaciji usjeva. Tako je pšenicu zamjenjivao sa raži, ječnom ili zobi. Druge ili četvrte godine grah ili grašak se mogao saditi. Lucerka (*medica*; koristi se kao stočna hrana i medonosna biljka) je bila već prilično usađena u Italiji prije kraja stare ere. Prema Pliniju Starijem lucerka je bila donesena iz Grčke, a tamo je došla iz Azije. U drugim slučajevima određena parcela je ostavljana na ugaru svake druge ili treće godine. Nekada bi parcela bila ostavljena na ugaru godinu prije planirane sadnje pšenice na nju. Tako je ustvari jedno imanje bilo podijeljeno na dio (otprilike 2/3) na kome se sije i sadi i dio na ugaru. Ovi dijelovi bi se svake godine rotirali. Oralo bi se u proljeće i ljeto, kao i u jesen.

Pšenica bi se sadila u jesen i kultivirala sa motikom u proljeće , a u vrijeme žetve bi bila rezana pomoću srpa. Ponekad bi žeteoci sijekli žito bliže tlu, pa bi se nakon gomilanja snopova sjekli vrhovi za vršidbu, a nekad bi se sjekla prvo vrhovi sa zrnima žita, a slama bi se sjekla kasnije. Zanimljivo je da je postojala i neka primitivna i jednostavna forma kombajna kojeg bi vukao vo, ali bi se ovo koristilo samo tamo gdje je zemlja bila ravna.

Ne samo seljaci, nego i mnogi drugi Italici su se bavili i povrtlarstvom u svojim vrtovima. Prinos vrtnih biljaka su koristili ne samo za ishranu, nego i za lijekove. Čak su i sitni posjednici mogli uzgojiti dovoljno povrća i voća, pa bi se višak donosio na gradske pijace za sajmenih dana. U vrtovima je uvijek bilo mjesta i za cvijeće. Ako je seosko imanje bilo blizu nekog grada sa značajnijim trgovištem, uzgajalo se i cvijeće za prodaju. Cvijeće se inače sadilo ne samo zbog mirisa i ljepote, nego i za pravljenje vijenaca za praznika te da bude posvetni dar božanstvima. Oni koji su se imali vrtove u svojim gradskim domovima koristili su ih isto za sadnju povrća, voća i cvijeća. Rimski svijet je inače veoma cijenio povrtlarstvo, i rada u vrtu se nisu stidili ni oni na najvišim pozicijama.

Trska i vrbe su sađene na vlažnim mjestima. Vrbe su bile korisne za pravljenje korpi, vezica za vinovu lozu, za ograđivanje živicom, kada cvjeta za pčele i druge poljoprivredne svrhe. Drvo je naravno korišteno za kuhanje i grijanje. Riječ *arbustum* (koja se često prevodi kao voćnjak) se odnosila na redova stabala brijesta, topole, smokve, duda koja su služila i za pričvršćenje vinove loze. Između ovih redova se nalazila trava, lucerka ili neko povrće i niže bilje.

Bez obzira na veličinu farme, nastojalo se da se na njoj drži stoka i perad. Volovi su korišteni za oranje, dok su krave producirale mlijeko, od kojeg su pravljeni različiti mliječni proizvodi. Ovce su korištene najviše radi vune i mlijeka i mliječnih proizvoda. I koze su korištene radi mlijeka i mliječnih proizvoda. Ako su postojali maslinjaci, ovce bi pasle u njihovim šumarcima. Problem sa velikim stadima ovaca je bio u tome što su se za njih morala primjenjivati metastazička (sezonska) kretanja. U ljeto bi nizinska ispasišta bila sa osušenom travom, pa bi se stada morala voditi na ispasišta na brdima i planinama. Ova metastazička kretanja su i danas svojstvena na našem području. Naravno od ove nabrojane stoke se koristilo i meso, a dobijale su se i velike količine đubriva. Volovi, mule i magarci su se koristili za teške radove i prijenos materijala i proizvoda. Konji nisu u velikoj mjeri korišteni za rad na farmama, i uglavnom su ih održavali zbog vojnih potreba ili trka. Striktno samo za meso koristile su se svinje, koje su bile hranjene i u hrastovim gajevima, jer su se tamo nalazili žirevi. Ptice su držane za različite potrebe, i pored jaja koje su se davale korišteno je i njihovo meso i perje. Pored kokoši, guski, patki i biserki, gajili su se i golubovi, drozdovi, pauni kao i druge ptice. Zanimljivo je da su se na nekim farmama uzgajali i puževi.

Pčelarstvo je bilo veoma razvijeno u Italiji i ostatku mediteranskog područja. Inače je pčelarstvo usko vezano bilo sa zemljoradnjom i stočarstvom. Pčele nisu bile značajne samo zbog proizvodnje meda, nego i zbog toga što su oprašivale biljke pa su tako činile veliku uslugu u poljoprivrednim prinosima.

U ranim razdobljima seljaci su morali poznavati i astronomiju, jer su protok vremena i orijentiranje u sezonama za njih bili veoma bitni. Početak i završetak određenih sezona su bili fiksirani sa pozicijama određni zvijezdi ili sazvježđa. Ovaj problem je tek riješen sa Cezarovim uvođenjem julijanskog sunčevog kalendara. Sve do nedavno su se i naši preci rukovodili poljoprivrednim radovima oslanjajući se primarno na nebeske pojave, a ne na važeći kalendar.

Oruđa koja su korištena za agrikulturne djelatnosti se nisu milenijumima mijenjala, pa se koristile različite vrste motika, grablji, vilica, ašova i lopata. Koristili su se i noževi za obrezivanje, srpovi, kose i druge slične naprave. Poznate su bile i primitivne forme drljača. U vinogradima i maslinjacima bile su uobičajene prese i krčazi za skladištenje.

Uobičajeni život sitnih i srednjih posjednika je slabije poznat. Dva su glavna razloga za to : →1. Agrikulturne rasprave odnose na veća imanja, jer su im i autori uglavnom veći posjednici. 2. Pjesnici po pravilu daju nerealnu idiličnu sliku pastoralnog, seoskog života na farmama i pastoralnim predjelima, gdje ljudi žive i rade sretni i zadovoljni kao u starim idealnim, nostalgičnim, saturnovskim vremenima. U realnom svijetu, seljak je teško radio sedam dana, a osmog, sajmenog dana je išao u obližnji grad na tržnicu, gdje nije samo prodavao svoje proizvode, nego bi se sretao sa prijateljima i saznavao vijesti. Seljak bi se u glavni grad uputio ako bi imao neke javne poslove i obaveze, npr. učestvovanje u komicijama, sudbeni razlozi ili mobilizacija. Žene bi se brinule o domaćinstvu i familiji. Seoskom životu određenu živost i kolorit davali su festivali, posebno oni vezani za agrikulturne kultove. Seosko okruženje je uvijek bilo i tradicionalnije i konzervativnije, pa je čuvalo svoje kultove i vjerovanja duže.

Termin *pagus, i, m* je imao čitav niz različitih značenja, i to je variralo zavisno od perioda rimske historije, socijalnih prilika i teritorijalnih upravno – administrativnih određenja, specifikacija i podjela. Često su ga

pisci na latinskom jeziku aplicirali i na određene unutarnje teritorijalne jedinice nerimskih zajednica. Načelno se ova riječ primjenjivala i na ono što je lokalnog karaktera, udaljeno od upravnog središta (bez obzira da li to središte bilo urbanog ili neurbanog karaktera). Pošto je u prvo vrijeme kršćanske dominacije, najviše žilavosti i otpora nametanju nove ideologije dolazilo u ovim seoskim predjelima, kršćanska terminologija (na latinskom zapadu) je označila u pežorativnom smislu sve te koji se drže starih vjerovanja i kultova „paganima" („*pagani"* množina od *paganus, i, m*). To bi otprilike odgovaralo našem veoma pežorativnom nazivanju nekoga „seljakom" (ne u smislu poljoprivrednika, nego u smislu sociološke kategorije). Kasnije se to ime prenijelo i na sve one koji nisu pripadali abrahamizmu. U kontekstu našeg djela riječ „paganstvo" (uključujući sve njene izvedenice) je samo obični *terminus technicus* kojim se skupno (prilikom poređenja sa abrahamističkim denominacija) nazivaju određuju svi oblici i manifestacije drevne, nebrahamističke religioznosti (koje je imala bezbrojne različite oblike) na Euromediteranu i to bez obzira kojeg oblika oni bili (monoteističkog, dualističkog, politeističkog, filozofsko - mističnog). Navodni znaci na riječi „paganin" su stavljeni kako bi se na neki način pokazalo da ova riječ ne označava nikakvu specifičnu religiju, nikakav specifični kult, nikakav specifični obred, nego samo grupno ime koje ništa ne prejudicira. Korištenje riječi „pogan" je neprihvatljivo jer je izvedenica iz *pagus*, a ne pogus, a posebno zbog toga što je riječ o uvredljivom označavanju prema nosiocima drevne euromediteranske religioznosti.

Zanimljivo je da je i više poznat život gradskog stanovništva, čak i proletera, nego slobodnih seljaka-posjednika rimskog svijeta. Time se stiće prilično neuravnotežena slika, jer su seljaci činili ubjedljivu većinu stanovništva. Pažnja literarne izvorne građe je gotovo po pravilu uvijek prvo i najviše usmjerena na malobrojnu elitu i njene poslove, a zatim na red dolazi gradski život jer je bio sadržajniji i bogatiji anegdotama, i tek onda bi se možda davali neki podatci o seoskom svakodnevnom životu.

Navedeni primjer jasno pokazuje koliko je posao historičara i arheologa zahtjevan, odgovoran i ozbiljan. Pošto je dostupna izvorna građa ta koja usmjerava arheologa i historičara u njihovim rekonstrukcijama povijesti, može se desiti i da zbog neuravnoteženog karaktera te građe dođe i do određenih razmimoilaženja između povijesti kakva je bila i njenog historijskog tumaćenja. Zato je uvijek potrebno da se ima i određena rezerva i kritički odnos prema izvornoj građi. U suprotnom bi se na primjeru rimskog svijeta stekla pogrešna predstava po kojem bi se način života elite ili gradskog stanovništva automatski transferirao na seljake.

Pravila za sjetvu, žetvu, vršidbu, izbor i uređenje gumna, čuvanje gotove ljetine – sve to pažljiv domaćin mora predvidjeti. Uzgoj vinove loze i maslina, cijeđenje vina i maslinovog ulja, njihovo čuvanje i, najzad, prodaja – sve je to predmet Katonovog proučavanja. On daje recepte pomoću kojih italski domaćin može cijediti vino koje neće biti gore od vina sa otoka Kosa. On također savjetuje kako ga najunosnije plasirati na tržište. Kod Katona se nalaze savjeti i za uzgoj voća. On predlaže da se sa posebnom pažnjom uzgaja stoka i daje savjet kao treba graditi staje, držati i hraniti stoku. Katonova djela ne sumiraju samo iskustvo italskih zemljoposjednika. Iako protivnik svega inozemnog, pisac je koristio savjete helenističkih agronoma i radove svojih konkurenata, kartaginskih agronoma. Katonovo djelo ne sadrži samo racionalne savjete o poljoprivredi. Ono u isto vrijeme uči vlasnika imanja kako se treba moliti bogovima, kako se pogađati. Po Katonu Starijem, dobar gospodar prvi ustaje i silazi u dvorište, a zadnji ide spavati i on bi trebao biti strog i prema sebi i prema svojim potčinjenim. U slučaju da dolazi na svoje imanje, posjednik treba da nakon odavanja pošte svojim kućnim božanstvima obiđe posjed i da tek onda pozove vilika da podnese izvještaj o stanju i zbivanjima. Poslije primanja izvještaja, razgovora i davanja naređenja i naloga,

posjednik treba da pregleda račune i pripremi planove za prodaju proizvoda i viška stoke. Taj „idealni“ gospodar u redu drži oruđe i domaćinstvo, ne zadužuje se novcem niti zadužuje druge, a brine se samo za domaća i poljska božanstva. Nasuprot njega, loš je gospodar onaj koji kupuje ono što može dobiti na svome imanju i koji izbjegava raditi korisne poslove.

Katonovo djelo predstavlja zbornik istaknutih savjeta, čije izvršenje osigurava uspjeh poljoprivredniku. Mnogo pažnje posvećuje on tome kako treba izgraditi vilu, kako upravljati imanjem i organizirati rad. Pitanju o racionalnom korištenju radne snage on također posvećuje veliku pažnju. Dobar poljoprivrednik – to je robovlasnik koji mora do maksimuma iskorištavati radnu snagu svojih robova, koji čine glavni kontingent radne snage. Broj robova relativno je mali: u masliniku – 13, u vinogradu – 16. Ali treba imati u vidu da Katon govori o "idealnim vilama", a ne o velikim latifundijama.

Poljoprivredni radovi nose sezonski karakter, pa bi stoga bilo nerentabilno izdržavati robove čitavu godinu, da bi se oni iskoristili u toku jednoj kratkog vremena. Zato Katon predviđa i korištenje slobodne radne snage. Mi doznajemo da berbu maslina uzimaju na sebe, po pogodbi, kompanije radnika sa strane. Ponekad je žetva žita povjeravana slobodnim radnicima, možda seljacima slabog imovnog stanja koji su živjeli u blizini, i to živjeli od određenog, obično neznatnog dijela žetve. Pored specijaliziranih kultura, u tadašnjoj rimsko – italskoj poljoprivredi su se obično sijali i pšenica, pir, ječam, proso, repa, rotkva, luk (i crveni i bijeli), mak, grašak, bob... itd. Pravilno se sijalo u jesen, a iznimno u proljeće. Italici su još vrlo rano se osposobili za metode navodnjavanja, natapanja, isušivanja i drenaže. Polja su se orala volovima, tovar se prevozio magarcima. Često je vlasnik prodao žetvu još u klasju ili još nesazrelo grožđe, pa je kupac to morao onda sam pobrati sa svojim ljudima. U ovom periodu počinje da jača utjecaj stočarstva, koje se pokazalo profitabilnijim od zemljoradnje. Uglavnom su se uzgajale ovce, svinje i u nešto manjoj mjeri goveda, te kokoši, golubovi, zečevi, a česti su bili i ribnjaci.

Katonovo djelo daje pravo da izvedemo zaključak o širenju intenzivnih oblika poljoprivrede u Italiji u II. st. p. n. e. Drugim riječima, on ima u vidu u prvom redu domaćinstvo u okolici grada. Iz pojedinih njegovih primjedbi može se zaključiti da vila o kojoj on govori leži nedaleko Rima, u Laciju ili Kampaniji. U udaljenijim područjima i dalje su zadržavali svoje značenje uzgoj žitarica i stočarstvo. Katonova rasuđivanja rentabilnosti pojedinog domaćinstva i razni njegovi savjeti svjedoče da se sa priljevom jeftinog prekomorskog žita u Italiju uzgoj žitarica postaje nerentabilan, što je imalo velikog značenja za rimsku socijalnu historiju sljedećeg razdoblja. Pored srednjih intenzivnih poljoprivrednih domaćinstava tipa Katonovih vila, na početku II. st. p. n. e. počinju se pojavljivati i krupna domaćinstva.

Poljoprivreda je bila i glavni oslonac socijalne politike u rimskom svijetu od njegovog samog početka pa do kraja. Za vrijeme Republike, briga o snabdjevanju hranom (*cura annona*) je bila dio dužnosti edila. I sama *annona* je bila personificirana kao boginja

snabdjevanja žitom, a dotacije žita su bile distribuirane iz hrama Cerere. Najranije 440. god. p. n. e. Senat je imenovao i specijalnog dužnosnika pod nazivom *praefectus annonae* sa značajno uvećanim moćima. Inače su, zbog esencijalnog značenja poljoprivredne proizvodnje za egistenciju tadašnjeg svijeta, upravljanje i kontrola nad procesom osiguravanja hrane donosili veliku moć. I politička aktivnost se dobrim dijelom bavila agrikulturnim odnosima, što će uostalom na najbolji način pokazati vrijeme braće Grakh jer je jedan predloženi i na netradicionalni i neuvriježeni način usvojen agrarni zakon označio i formalni kraj Srednje i početak Kasne Republike.

Zanatstvo i manufaktura

Novi privredni odnosi utjecali su i na razvoj nepoljoprivrednih privrednih djelatnosti. Još od ranog doba u Rimu i raznim italskim gradovima postojale su radionice (po svemu sudeći sitne), koje su radile za podmirivanje potreba seljaka i vojnika. Tako je zanatstvo uvijek bilo prisutno u rimskom svijetu.

Kako je općekulturni razvitak postajao sve sadržajniji i napredniji, tako je i zanatstvo postajalo sofisticiranije i specijaliziranije. Autarkična zanatska djelatnost je davno nestala, i zanati su se diferencirali i profesionalizirali. Pod utjecajem dobro urađenih predmeta iz vanjskog okruženja, poboljšavao se i nivo zanatske djelatnosti u rimskom svijetu. U skladu sa svojim bićem (koje je odbacivalo uskogrudnost i etničko – kulturnu eksluzivnost), Rimljani se nisu ustručavali ni da preuzimaju oblike i metode proizvodnje od drugih naroda i zajednica i da ih dalje usavršavaju. Tome je doprinijelo i doseljavanje iskusnih majstora, koji su mogli biti dovedeni kao robovi ili su mogli doći dobrovoljno tražeći bolje prilike u metropoli Mediterana. I vrlo brzo će nivo rimsko – italske zanatske i manufakturne proizvodnje ne samo dostići kvalitetu grčko – helenističkih i orijentalnih radionicu nego će je i prestići. Proizvodi zanatskih radionica i manufaktura neće više zadovoljavati samo potrebe lokalnih poljoprivrednika i stanovnika okolnih gradova, nego su slani i za veće tržište. Veća potražnja i sve istančaniji ukus, kao i nova tehnološka dostignuća (posebno izražena u gradnji) su doprinijela da u pojedinim slučajevima iz zanatske djelatnosti proizađe i manufakturna djelatnost. Posebno je to bilo izraženo u kamenolomima, u proizvodnji opeka, crepova, keramike, amfora. Pošto je senatorima bilo samo zabranjeno direktno bavljenje trgovinom, u ovim poslovnim aktivnostima koje su znale donositi značajan prihod su mogli učestvovati i oni isto kao i pojedinci iz drugih socijalnih slojeva.

Pojedini gradovi specijalizirali su se za proizvodnju ovih ili onih predmeta, potrebnih u poljoprivredi. Katon kaže da su tunike, ogrtači i obuća za robove kupovani u Rimu, u Kapui i Noli (u Kampaniji) nabavljana su vjedra, urne za maslinovo ulje i vino te razno bakreno posuđe. Kampanija i Etrurija bile su područja u kojim je zanatska proizvodnja bila razvijenija nego u ostalim područjima. U Etruriji toga vremena zapaža se opadanje keramičkog obrta, ali se zato i dalje razvija tehnika obrade metala, izrađuju brončani i željezni predmeti za domaću upotrebu i oruđa za rad.

Trgovina

Luksuzni predmeti dovoženi su u Italiju iz Grčke i drugih zemlja helenističkog Istoka. Zapadne pak zemlje dostavljale su poljoprivrede proizvode. Uvoz je u znatnoj mjeri premašivao izvoz. Međutim, promjene koje su se dogodile u poljoprivredi utjecale su i na italsku trgovinu. Italsko vino pojavljuje se u raznim područjima Egejskog mora, osvajajući sebi tržišta i potiskujući grčka vina. O tome svjedoče natpisi sa Delosa i velika količina fragmenata amfora za vino sa italskim žigovima.

Rimska hegemonija nad Mediteranom je imala i jednu korisnu stvar za mediteranski prostor, jer je on od prve polovice II. st. p. n. e. postao jedinstvena trgovačka zona. Trgovina sa prekomorskim zemljama je naglo porasla, i to ne samo na korist rimsko – italskih trgovaca. Mediteran je prvi put u svojoj povijesti ujedinjen, što je kao posljedicu imalo cirkuliranje ideja, načina života, stajališta, jezika i ljudi sa jednog kraja Mediterana na drugi, sa Orijenta na Ocident i obratno. A snažna i slobodna trgovačka aktivnost tome procesu daje odlučujući i primarni podsticaj. Dovoljno primjera nudi tadašnja književnost, jer sve vrvi od grčkih i polugrčkih fraza, a na pozornici fenički trgovci govore svojim semitskim jezikom. A rimski novac putuje po svim stranama tadašnjeg mediteranskog svijeta, pojavljujući se i u dubljoj kontinentalnoj unutrašnjosti.

Pored Rima, glavni trgovački centri nalazili su se na Istoku. Izvanrednu ulogu u svjetskoj trgovini igrao je u III. i II. st. p. n. e., a poslije 167. god. p. n. e. stekao je veliko značenje Delos , na kome su se sastajali trgovci iz raznih zemlja i gdje su postojala različita udruženja Italika, uglavnom profesionalnog i vjerskog karaktera. Pad Kartagine doprinio je još većem jačanju Delosa. Rimska osvajanja otvorila su široko polje rada uglavnom Grcima iz južne Italije i kampanskim trgovcima. U sve moguće špekulacije bili su uvučeni i razni slojevi rimskog stanovništva. Prvo mjesto zauzimali su, razumije se, vitezovi. Ali su u tome sudjelovali i nobili, koji su poslovali u prvom redu preko svojih klijenata. Čak se i apologet poljoprivrede Katon, kao što se vidi iz njegove biografije koju je napisao Plutarh, bavio unosnim trgovačkim špekulacijama. On je kupovao i preprodavao produktivna jezera, mjesta pogodna za gradnju valjaonica sukna, davao novac na zajam, pri čemu su kao zalog služili brodovi itd. Pošto pomorski promet nije bio uvijek pouzdan, Katon je stvarao kompanije, od kojih je svaka opremala brodove za prijevoz robe. Njegova materijalna sredstava bila su podijeljena na više kompanija. Time je rizik od gubitak novca u slučaju propasti brodova bio smanjen, a izgled za profit povećan. Izmijenilo se i financijsko stanje rimske države. Sve do 200. god. p. n. e. Rim je osjećao određen nedostatak u srebrenoj moneti, ali poslije osvajanja, naročito poslije priključenja Španjolske s njenim bogatim srebrenim rudnicima, rimska je država stekla mogućnost da u potpunosti osigura srebrnu podlogu svoga novčanog, denarskog sustava. Za vrijeme Hanibalovog rata brončani as je spao od dvije na jednu unciju, a sada se njegova težina smanjila na pola uncije. As je počeo igrati ulogu sitnog novca. Rimljani su počeli i da koriste zlatni novac. Rimljani su inače bili vrlo ozbiljni kada je u pitanju

bio novac i imovina, i uvijek su vodili računa o prihodima i rashodima i računi su bili pedatno vođeni i arhivirani u sobi zvanoj *tablinum*. Sa tim je povezano i pitanje testamenta, jer jedna od osobina Rimljana je bila da za sobom ne ostave neriješena financijsko – imovinska pitanja. Katon tako žali što je bio jedan dan bez oporuke.

Robno – novčana privreda

Od početaka Republike počinje polagano prodirati i korištenje novca, a za uzor je korišteno grčko i helenističko iskustvo. Postupnost razvoja monetarnih odnosa u rimskom svijetu, i pored razvitka trgovine i znatnog širenja zelenaških poslova, i dalje govori o značajnom udjelu naturalnog gospodarstva. O postupnosti razvijanja rimskog monetarnog sustava je već govoreno u dijelu koji se bavi numizmatikom. Zato će se dati samo neke kratke i osnovne opservacije. U srednjoj Italiji postalo je jedinstvenim novcem i mjerilom bakar. Veliki komadi bronze kao novac pod imenom *as* ravnali su se prema srebru 250 : 1, a u Rimu *as* je imao vrijednost 1/288 srebrne funte. Redovno kovanje bakrenih asova pada u drugu polovicu IV. st. p. n. e., a i dotadašnje korištenje lijevanog metala umjesto kovanog, pravog novca polako prestaje. Sa širenjem rimske moći, a samim tim i usložnjavanja ekonomskih potencijala Republike i Italskog saveza, počinje se koristiti i kovani srebrni novac u znatnijoj mjeri. Za vrijeme rata sa Samnitima i sa Pirom u Rimu su u opticaju srebrne drahme iz Kampanije i Velike Grčke. Odnos srebra prema bronci bio je 1:120. I tako nešto kasnije, po uzoru na grčke gradove, ali i zbog financijsko – ekonomskih potreba i usložnjavanja sve šireg rimskog svijeta, i sama Republika prelazi na kovanje srebrnog novca. O pojaćavanju značenja srebra i njegove monetarne cirkulacije dovoljno govori podatak da je došlo i do personifikacije srebra i srebrnog novca, te je od 269. god. p. n. e. slavljen kao božanstvo „Srebrnjak“ (*Argentinus*), kao što je prije bio slavljen „Bakrenjak“ (*Aesculanus*) koji je smatran božanskim ocem „Srebrnjaka“. Za čuvanje i javnih i privatnih depozita u ovim periodima Republike koristili su se hramovni trezori.

Financijsko poslovanje

Iako je rimski svijet uspio da unese neke nove forme u financijsko poslovanje, on nikada nije uspio da pređe na one nivoe koji se od italijanskog mediavelnog i ranorenesansnog doba prepoznaju kao poslovanje uređenih banaka. Financijsko poslovanje rimskog svijet tako nije izlazilo iz okvira zelenaštva, lihvarenja ili mijenjačnica novca. Rimljani nikada nisu uspijevali nači pravilna rješenja regulacije financijskog poslovanja u rimskom svijetu, što je još od samih početaka rimske monetarne politike produciralo dosta problema, posebno u vidu dužničkog pitanja. Ta činjenica je dodatno dobila na težini kada rimski svijet, uslijed svoga razvitka i širenja, dublje i svestranije utone u robno – novčanu privredu, sustav kontinuirane cirkulacije novca i kada uslijed ekspanzije u njega se apsorbira velika količina novca. Polovična rješenja koja su poduzimana sa vremena na vrijeme nisu uspijevala da riješe taj problem u samoj srži, i uglavnom su se bazirala na otklanjanje posljedica, a ne na liječenje uzroka. I ta neregulacija i neprelazak na više nivoe financijskog poslovanja (izražene u stvaranju banaka) su bili, uz agrarnu krizu i kontinuiranu latifundizaciju (od posljednjih decenija Srednje Republike) jedan od glavnih uzroka svih društveno – ekonomskih i političkih problema koji su zahvatali rimski svijet. Zanimljivo je i da se izuzev pokušaja

grakhovskih reformi, odnos prema procesu latifundizacije zasnivao isto na saniranju posljedica, a ne na liječenju uzroka.

Plebejci su uspjeli izboriti ukidanje dužničkog ropstva, ali zakoni protiv zelenaštva (koji su često ponavljani) nisu mogli zaustaviti njegov sve jači pritisak. Plebejci su 352. god. p. n. e. bili u značajnoj nevolji i morali su da posude novac od novih kreditora kako bi isplatili glavnicu i kamate starih dugova. Tako su samo padali dublje u sustav dugova. Ovom prilikom su imenovani novi javni dužnosnici nazvani *quinqueviri mensarii*, koji su pozajmljivali novac iz javne blagajne osobama koje bi mogle da ponude sigurnost. Mjere ovog tipa su poduzimane više puta u svrhu olakšavanja skromnijim i siromašnijim slojevima onda kada je pritisak dugova postajao veoma izražen. Novčarske radnje su otvorene na gradskim forumima u periodu od 318. do 310.g do. p. n. e. *Mensularii* i *numularii* su radili za državu i primali su depozite od privatnih osoba. Oni su od države bili autorizirani i da djeluju kao mijenjači novca, davajući rimski novac za onaj strani po fiksiranom kursu. Oni mijenjači novca koji nisu radili za državu, nego u privatnoj režiji zvali su se *argentarii*. Mijenjači novca su bili vrlo bitan činilac za financijsko poslovanje i trgovačku aktivnost, jer je prije konačno ujednačavanja monetarne politike, cirkulirao veliki broj najrazličitih moneta sa vrlo heterogenim sastavom i vrijednostima. Privatni financijski poduzetnici (kreditori, mijenjači...itd...) su obavljali slične transakcije, kao kasnije bankarsko poslovanje. Oni su držali račune mušterija/komitenata i uveli su plaćanje pomoću neke vrste čeka ili vrijednosnog papira (*attributio* ili *prescriptio*). Radnje u kojima bi se obavljale transakcije zvale su se *taberae argentarioe* i *mensoe Numularioe.*

Sa razvitkom robno – novčane privrede, i prilivom novca i plemenitih metala u Rim nakon II. punskog rata, dolazi i do dubljeg i izražajnijeg razvitka financijskog poslovanja. Onih koji su iznajmljivali novac (kreditora), onih koji su uzajmljivali novac (*fenerator*) i mjenjača novca (*argentarii*) bilo je dosta već za Katona Starijeg. Oni nisu prebivali samo u Rimu, „ušću“ uticanja novca nego i na njegovim vrelima u provincijama i bogatim mediteranskim zemljama na istoku. Ljudi koji su poslovali novcem otvarali su mjenjačnice, koje su odgovarale bankarskim kontoarima sa kraja srednjeg i početka novog vijeka. Vlasnici tih mjenjačnica bili su uglavnom oslobođenici ili stranci, većim dijelom Grci. Oni su uvijek raspolagali gotovim novcem, pratili stanje na tržištu novca, vršili razmjenu moneta, određivali njihovu kvalitetu, čuvali i prenosili novčane iznose s računa jednog ulagača na račun drugog i davali novac na zajam, uz kamatu. Ali ne treba preuveličavati značaj argentarija jer u Republici nije bilo pravog kredita „bankarskog” tipa, i sve su novčane operacije nosile poglavito zelenaški karakter. Lihvarstvo se toliko raširilo, da je Katon govorio da nije velika razlika između ubojice i onoga, koji uz kamate drugima novac daje.

Zajmodavci i mijenjači novca su postavljali svoje tezge na dugoj klupi zvanoj *bancu* (odakle potiće i naša riječ banka) i to u sredini zatvorenog dvorišta (*macella*).

K U L T U R N A, N A U Č N A , O B R A Z O V N A, P R A V N A D J E L A T N O S T I Ž I V O T

Grčko - helenističko „zauzimanje“ Rima i Italije

Kako se rimski svijet širio, u njegovo društveno i kulturno tkivo je sve više ulazio grčki i helenistički duh, koji je postupno zamjenjivao prvotni etrurski kulturološki impuls. To se praktično ogleda u svim poljima (ponajviše u prosvjeti), a u IV. st. p. n. e. postoji i tribina *"graecostasis"* na rimskom trgu za ugledne Grke (ponajprije za Masalijance), A u III. st. p. n. e. pojavljuju se i grčki nadimci. Po grčkom običaju (suprotno drevnom italskom običaju) već ima i nadgrobnih natpisa, kao sto to svjedoči grobni natpis konzula Lucija Scipiona od 298. god. p. n. e. (istina na latinskom jeziku). Ovaj grčki običaj je uveo veliki novotar Apije Klaudije Cek, kada je u novom hramu Belloni na časnu uspomenu objesio 312. god. p. n. e. brončane štitove sa slikama i elogijama svojih predaka (po starom rimskom običaju to se nije moglo uraditi bez zaključka Senata ili komicija ili plebejske skupštine). Po grckom običaju odlikovahu pobjednike kod pučkih igara već od 293. god. p. n. e. Grčki običaji prodiru i u rimsku familiju. Ne sjedi se više kod stola na rimskim klupama, već na udobnijim sofama (ovo naravno samo kod bogatijih familija, dok se drveni stol sa klupama zadržava u srednjim i nižim slojevima). Ne objeduje se više oko podne, nego po grčki između drugog i trećeg sata poslije podne. Poznavanje grčkog jezika je već bilo prilično rasprostranjeno među Rimljanima (što se smatralo uvjetom da bi se neko smatrao obrazovanim, zamijenivši etrurski) tako da Pirovom poslaniku Kineji nije bio potreban tumač u pregovorima sa rimskim dužnosnicima i političarima. Postupno se, po grčkim utjecajem, iz tkiva rimskog kolektivizma počinju izdvajati posebni ambiciozni individualiteti (ali koji za razliku od grčkog svijeta se ipak neće razvijati do te mjere da mogu ugroziti egzistencijalni opći interes rimskog kolektiviteta).

Posebno je Marko Klaudije Marcel, pobjednik kod Nole 215. god. p. n, e. i tri godine kasnije osvajač Sirakuze, doprinosio uvođenju helenizma u rimsko društvo sa svim njegovim pozitivnim i negativnim posljedicama. Marcel se time što je helensku kulturu u velikoj mjeri prenio u Rim i javno hvalio. Veliki zastupnici grčke i helenističke kulture su bili i braća Scipion Afrikanac Stariji i Scipion Azijski. U II. st. p. n. e. moda prihvatanja tekovina helenstva i helenizma bila je punom razvoju u Rimu. Posebno je Marko Fulvije Nobilior (pobjednik nad Etolcima) bio čuven kao veliki ljubitelj i entuzijasta za grčku kulturu i umjetnost, i donio je mnoga remek –djela grčke umjetnosti u Rim (uključujući i sliku Muza od Zeuxisa iz Ambrakije).

Nobilior je 179. god. p. n. e. bio cenzor zajedno sa Marko Emilijem Lepidom (*Marcus Aemilius Lepidus*), a i obnovio je hram Herkula i Muza u *Circus Flaminiusu*.

Rimljane su u tolikoj mjeri privlačili helenski duh i kultura da i helenofobija Katona, iako na momente snažna. nije mogla da zaustavi prodor helenizma. Rimsko društvo je imalo jednu značajnu prednost u odnosu na ostale zajednice tadašnjeg svijeta, a to je bila njegova sposobnost apsorpcije svega što se moglo asimilirati iz drugih kultura, (prvo etrurske kulture, a kasnije i helenske) i da iz sve te mješavine usvojenog i originalno njihovog stvore suvislu cjelinu. Veliki broj helenskih običaja, ideja, stila života, pronalazaka i drugih tehničkih sredstava bio je inkorporiran u rimsko društvo, i helenski utjecaj počeo se osjećati i u religiji, umjetnosti, arhitekturi, graditeljstvu itd. Tako se iz simbioze stare italske kulture, helenskog i helenističkog nasljeđa stvarala osebujna grčko-rimska kulturna ekumena koja je potrajala narednih šest-sedam stoljeća i koja je mnogo zadužila buduća evropska, bliskoistočna i sjevernoafrička društva. Grci su u Rim i ostatak Italije dolazili na različite načine, kao ratni zarobljenici, kao avanturisti, kao učitelji, ljekari, umjetnici koji su tražili patrone, i kao jedna velika masa zanatlija koja je u emigraciji tražila bolju životnu sreću. Ali helenističke tekovine su prodirale i boravkom vojske u grčko – helenističkim područijima, trgovačkom i diplomatskom aktivnošću. I na kraju je po Horaciju pobijeđena Grčka divljeg latinskog pobjednika pokorila (*Graecia capta ferum victorem cepit et artes intulit agresti Latio*).

Izloženost helenskom utjecaju bila je proporcionalna društvenom statusu. Viši slojevi su posebno bili izloženi helenizaciji i poznavanje grčkog jezika bio je znak dobre obrazovanosti i intelektualnog umijeća. Nijedan Rimljanin iz viših društvenih slojeva II. st. p. n. e. nije mogao izbjeći taj helenski doprinos izgradnji njegove ličnosti, makar on bio i sasvim mali. Pa i sam Katon, kao istaknuti helenofob, aktivno je poznavao grčki jezik i u njegovim radovima se može prepoznati dosta toga što bi se moglo tumačiti Katonovom izloženosti utjecaju helenizma (npr. u njegovim Origines, koje imaju uzor ili izvor u grčkom „ktiseisu"/κτίσεις). Među mnogim rimskim patricijskim porodicama, kao na primjer kod Emilijevaca, na momente je ta sklonost prema grčkom načinu života prerastala u opsesiju, tražeći i svoje korijene u legendarnoj i historijskoj Grčkoj. Tradicija, vjerovatno snažno podržana i od samog emilijevskog roda, kao rodonačelnika je smatrala legendarnog Mamerka, sina Pitagore, čuvenog grčkog filozofa i matematičara. Julijevci su tvrdili da je njihov rodonačelnik bio Jul, Enejin sin, a Fabijevci da im je rodonačelnik bio izvjesni Fabije, sin Herakla i nimfe koja je prebivala u vodama i obali rijeke Tibra. Helenomanija je tada bila trend ne samo među Rimljanima, nego i među ostalim Italicima (npr. Sabinjani). I tako je praktično potčinjeni grčki svijet, kulturološki nadjačao rimsko – italski svijet.

Posebno mjesto u prodoru grčko-helenističkih vrijednosti u rimsko – italski život imala je medicina, i već je od 219. god. p. n. e. u Rimu živio kao stalni ljekar Arhagatas/*Archagathas*, rodom sa Peloponeza. On je vrlo brzo stekao veliki ugled, da je dobio i rimsko građanstvo. Njegov uspjeh je u Republiku domamio veliki broj njegovih kolega koji su širili medicinsko znanje, uprkos otporu Katona koji se zalagao za staru „medicinu"(mješavinu magije i liječenja biljem), u kojoj *pater familias* ima dominatnu

riječ. Medicinski „zanat“, koji je bio dosta isplativ, je ostao monopol Grka i drugih stranaca još prilično dugo.

Sa širenjem medicinskih ideja i vjerovanja iz grčko – helenističkog područja, u rimsko – italski svijet je prodro i kult Asklepija (boga medicine i ozdravljenja; Ἀσκληπιός, *Aesculapius*). Ovaj kult je bio vrlo raširen i postojali su mnogi hramovi (*asclepieions* ili *asklepieions*) koji su obavljali i funkciju lječilišta. Sadržavali su kupalila, vrtove i druge kapacitete za pomoć bolesnicima ili svima onima koji su tražili pomoć. Tamo su se obavljali i složeni kirurški zahvati.

Mozaik koji prikazuje Asklepijev dolazak na otok Kos. Datacija II. – III. st. n. e. Danas se nalazi u Arheološkom muzeju Kosa, Grčka.

Na jednom od dva otoka u toku rijeke Tibar, i to na onom manjem, koji se i nalazi u okviru grada Rima, je izgrađen hram Asklepiju. Kada se 293. god. n. e. pojavila epidemija u Rimu, konsultirane su „Sibilske knjige“ i Senat je odlučio da podigne hram Asklepiju. Poslana je delegacija u grčki grad Epidaurus da nabave statuu Asklepija. Delegacija je izvršila zadatak, a sa sobom je povela i zmiju (ova životinja se vezuje za kult Asklepija) koja je dok je brod (na kojem se nalazila delegacija), na povratku u Rim, išao Tibrom skočila u rijeku i otplovila na otok. Smatralo se da je ovo znak od Asklepija koji želi da mu se na tom otoku izgradi hram. Ovaj otok je ranije imao vrlo lošu reputaciju, gdje su se skupljali kriminalci i druge osobe sumnjivog ponašanja. Sa druge strane, lokaliziranje hrama na otoku možda je imalo i realnije osnove, jer su se tako odvajali bolesnici od ostatka grada i time sprečavala zaraza. Sa kopnom sa obje strane Tibra otok je povezan sa dva mosta. Tako je Rim dobio jednu instituciju koja se bavila bolesnicima. Nakon Asklepijevog hrama, na otoku su nastala kasnije i svetilišta drugim božanstvima.

Scipion Emilijan

Sredinom II. st. p. n. e. glavni nosilac filohelenstva je bio Publije Kornelije Scipion Emilijan, kasnije nazvan i Afrikanac, Numantinac Mlađi (živio 185/184. god. – 129. god. p. n. e.), tada najmoćnijem rimskom političaru. Riječ je o već pominjanom biološkom sinu Emilija Paula koji je adoptiran u porodicu Kornelija Scipiona Afrikanaca, učesniku bitke kod Pidne, zapovjedniku u teškom hispanskom ratu, uništavatelju Kartagine i Numancije. Još od od ranoga djetinjstva on je bio okružen gramatičarima, učiteljima filozofije, retoričarima, lovcima, slikarima i ostalim mnogobrojnim slugama koji su svi odreda bili Grci[26]. Ovo je samo još jedan dokaz o stepenu opsesije helenstvom koji je tada vladao u krugovima nobiliteta. Scipion Emilijan, koji je bio odlično obrazovana osoba, je bio praktično opsjednut grčko – helenističkim znanjem, pa je tako nakon predaje kralja Perseja, Emilije Paul (koji je i sam bio veliki i poklonik i promotor grčko-helenističke kulture) svome biološkom sinu podario čuvenu Persejevu biblioteku i prepustio upravu nad kraljevskim rezervatima i kraljevske lovce. Ostatak vremena

[26] *Plut. Emi. Paul.* 6

Scipion Emilijan je proveo u prostranim lovištima makedonskih kraljeva. U njima se osjećao kao "mali kralj". Tu se zaljubio u lov i ta ga strast nije napuštala sve do kraja života. Sklonost prema knjizi, posebno helenskoj i lovu zbližila je Scipona Emilijana sa historičarem Polibijem inače i po ličnom priznanju pasioniranim ljubiteljem lova. Polibije je za razliku od ostalih ahejskih talaca koji su bili raspoređeni širom Italije, zaslugom Scipiona Emilijana i njegovog brata Kvinta Fabija ostao u Rimu. Scipionu Emilijanu je bilo samo 18 godina kada se upoznao sa Polibijem. Zahvaljujući prijateljstvu Scipiona i Polibija raspolažemo sa mnogo detalja o životu Scipiona Emilijana. Polibije je i ostavio i idealizirani psihološki i intelektualni profil i opis Scipiona Emilija. Pored Polibija, prijatelj i učitelj Scipiona Emilijana je bio i stoički filozof Panetije s Rodosa. Scipion Emilijan je poslužio i kao jedan od glavnih aktera u nizu Ciceronovih filozofskih i politoloških djela pisanih u vidu dijaloga kao što su «Lelij ili o prijateljstvu», "*De re publica*" i "Scipionov san".

Scipion Emilijan je ostao poznat i kao pokrovitelj i prijatelj umjetnika, historičara i filozofa. Uz već spomenute Polibija i Panetija, potrebno je spomenuti još neke od umjetnika čiji je pokrovitelj bio Scipion Emilijan. Tako je on bio pokrovitelj i najznačajnijeg uz Plauta, latinskog komediografa Terencija, zatim dramaturga Pakuvija i na kraju satiričara Lucilijana. Filohelenstvo Scipiona Emilijana sukobilo se sa već ostarjelim Katonom Starijim. Njihov sukob bio je nasljeđe političkog suparništva Scipiona Afrikanca Starijeg sa Katonom. Na molbu Polibija, Scipion Emilijan se založio u Senatu da se dozvoli povratak ahejskih talaca u domovinu. Nakon duge rasprave i oprečnih stavova, Katon je na kraju reagovao samo sa njemu svojstvenom ciničkom dosjetkom : "Kao da nemamo što drugo da radimo, nego da sjedimo čitav dan raspravljajući o tome da li da jadne grčke starčiće pokopaju naši grobari ili oni u Ahaji".

Scipion Emilijan je bio i vrlo radoznala duha, interesovalo ga je sve, pa se tako na povratku iz Hispanije, boraveći u Masiliji, raspitivao i o udaljenom otoku Britaniji. Za vrijeme III. punskog rata poslao je Polibija da istraži obale sj. Afrike i da ih opiše. A i sam je kao izaslanik Republike posjetio Egipat, Kipar i Siriju, još više u sebe upijajući tekovine helenističke i višemilenijumske bliskoistočne kulture. Iako je revnosno zastupao interese oligarhije, Scipion Emilijan je uvijek uživao i podršku gradskog plebsa, čime je ostvarivao i znatan utjecaj među običnim Rimljanima i saveznicima. Uspinjući se ljestvicama karijere Scipion Emilijan se pokazao svjestan novih političkih i ekonomskih odnosa. Stara taktika zadobijanja političke podrške je u novim uvjetima bila neadekvatna. Isticanje vrlina nije više bilo dovoljno, sada je bilo potrebno obezbijediti popularnost među tim sve mnogobrojnim gradskim plebsom, koji se u svako vrijeme, ako bi se pravilno usmjeravao i držao pod kontrolom, mogao pokazati kao savršena glasačka mašina. To je bilo savršeno jasno i Scipionu Emilijanu i u ostvarivanju svojih političkih ambicija otvoreno se koristio uslugama svih onih koji su mu mogli pomoći. Nije se ustručavao ni da na centralni rimski trg *Forum Romanum,* srce ritma rimskog javnog života, dolazi u pratnji ljudi niska roda i bivših robova, kao što je to na primjer uradio

prilikom izbora za cenzora. U tome se nije obazirao ni na zgražanje i prebacivanje svojih protukandidata i drugih predstavnika aristokratije, koje je najbolje izrazio sarkazam njegovog protukandidata na izborima za cenzora, Apija Klaudija :"Paule Emilije, zastenji pod zemljom kada doznaš da tvoga sina ka cenzorskoj časti vode telal Emilije i Licinije Filornik".

Helenistički i orijentalni utjecaji na rimsku religiju

U području religije proces helenizacije II. st. p. n. e. vršio se sporije u odnosu na npr. filozofsku, tehničku, znanstvenu i idejnu misao. Već je ranije objašnjen proces primanja identificiranja grčkih božanstava sa rimsko – italskim, čime je i olimpski panteon postao sastavni dio rimske religioznosti. Već u III. st. p. n. uvodi se kult boga - iscjelitelja Asklepija, uvode se žrtve i igre po tarentinskom uzoru u čast Jupitera i Prozerpine. Time su dobivale priznanje grčke predodžbe o zagrobnom svijetu. Religijske novosti zvanično su uvođene i prihvatane obično odlukom Senata, na osnovu „Sibilskih knjiga". Osobito značenje u povijesti rimske religije imao je II. punski rat. Demonstrativno zanemarivanje starinskih vjerskih običaja, koje se zapažalo kod nekih vjerskih magistrata, iskoristili su konzervativni elementi za objašnjenje uzroka nesreća što su zadesile rimski narod. Fabije Maksim, koji je bio izabran za diktatora poslije katastrofe kod Trasimenskog jezera, najprije se pobrinuo za religijska pitanja. On je objavio da je konzul Gaj Flaminije pogriješio više "zbog zanemarivanja ceremonija i auspicija, nego uslijed nerazboritosti i neznanja". Rimljani su se sjetili gotovo već zaboravljenog italskog vjerskog običaja – zavjeta svetog rata (*ver sacrum*), i Fabije je dao taj zavjet na osnovu uputa „Sibilskih knjiga". Karakteristično je da se na osnovu istih tih knjiga uvode grčki vjerski ceremonijal: panteonu od dvanaest bogova priređuju se specijalne svečane "gozbe", koje su se sastojale u tome što su kipove bogova stavljali na posebne jastuke, a pred njih stavljali stolove s jelima. Hramovi posvećeni grčkim bogovima grade su u gradskim granicama. Još u doba rane Republike pojavljuju se predodžbe bogova preuzete od Etruraca i Grka. Poslije osvajanja grčkih gradova u Rim se dovoze kipovi bogova i smještaju u stare hramove. Grčke predodžbe doprinose širenju antropomorfizma, koji je bio stran ranoj rimskoj religiji. Zajedno s grčkim kultom i predodžbama bogova širi se i grčka mitologija. Nju populariziraju pjesnici. U prijevodima s grčkog oni na osnovu svakovrsnih asocijacija nalaze ekvivalente grčkim božanstvima. (Muza – Kamena; Pan – Silvan itd.). U Rimu, kao i u Grčkoj, nije bilo svećeničke kaste ni vjerskih dogmi; helenizacija rimske religije nije značila prijelaz u drugu vjeru. To je bilo prilagođavanje tradicionalnih rimskih pojmova novim uvjetima života i novom pogledu na svijet. Zadržavaju se službeni blagdani, zadržava se mnoštvo starinskih obreda, koji postaju sve nerazumljiviji i samim Rimljanima. Najduže je ostao, sačuvan i najmanje promjena pretrpio porodični kult. Doduše, među penatima i larima štuju se ponekad i nova božanstva, strana starinskim vjerskim predodžbama.

Pred kraj II. punskog rata 204. god. p. n. e. na osnovu upustava iz “Sibilskih knjiga”, odlučeno je da se u Rim prenese kult vrhovnog ženskog božanstva „Velike Majke bogova“ (τες μεγάλης μήτρος των θεων, *Magna mater*), jer je bilo prorečeno da Hanibal i njegova vojska neće biti protjerani iz Italije, sve dok u Rim ne bude prenesena "Velika Majka". Za inkarnaciju Velike Majke smatran je crni meteorit, koji se nalazio u maloazijskom gradu Pesinuntu. Taj crni kamen meteorit je iz Pesinunta prenesen u Rim. Izgleda da je inače crni kamen – meteorit povezivan sa Velikom Majkom bogova. Herodijan vrlo detaljno opisuje kult i objekt obožavanja Velike Majke iz Pesinunta, kao i njeno prebacivanje u Rim i događaje vezane sa tim.

Rimljani su već 205. god. p. n. e., ponukani “meteorskim kišama” koje su se dešavale za vrijeme rata, i nakon konsultiranja sa “Sibilskim knjigama”, odlučili da prenesu kult Velike Majke u Grad. Potražili su savjet i od tadašnjeg pergamskog kralja Atala I., koji ih je instruirao da odu u Pesinunt i da odatle uzmu najvažniju boginjinu inkarnaciju →crni meteorit.

Publije Kornelije Scipion Nazika (*Publius Cornelius Scipio Nasica*; konzul za 191. god. p. n. e.) je bio proglašen za najboljeg građanina i kao takav je bio određen da na čelu velike procesije primi simbol Velike Majke koji su Rimljani za vrijeme II. punskog rata prenijeli iz maloazijskog Penisunta u Rim.

Za prijenos crnog meteorita iz Pesinunta u Rim vezana je i priča o Klaudiji Kvinti (*Claudia Quinta*), matroni legendarne slave. Klaudija Kvinta je bila specifična žena koja je zbog svoje ekscentričnosti odudarala od onoga što je karakteriziralo Rimljanku toga doba. Imala je veliku garderobu i i uvijek je bila lijepo odjevena i pretjerano našminkana. Odavala je utisak odvažne i smjele žene, i njen izgled i gard su za tadašnje Rimljanke bile oličenje nečednosti i nečasnosti. Kada je crni meteorit trebao doći u Grad, naređeno je Scipionu Naziki (koji je bio zadužen za donošenje inkarnacije Velike Majke) da skupi sve udate žene Rima i da budu odvedene kako bi dočekale inkarnaciju Velike Majke kada prispije u luku Ostiju. Ali prije uplovljavanja u luku, brod se 12. IV. 204. god. p. n. e. nasukao na pješćanom sprudu na ušću rijeke Tibar i nije mogao nastaviti ploviti dalje. Kako bi se riješila situacija, konopcima se pokušao izvući brod koristeći snagu skoro svih mladića iz toga područja. Svi pokušaji su ostali uzaludni. Tada se obratilo za pomoć Klaudiji Kvinti i ona je prvo molila ispred njih (okupljenog naroda) a zatim je naredila da se konopci vežu za njenu ešarpu, i da se muškarci sklone. Klaudija Kvinta je zatim vukla konopce dok se brod nije odglavio i nastavio ploviti do luke. Klaudija Kvinta je postala heroina tadašnjeg Rima. Priča vjerojatno ima legendarni karakter.

Spomenik sa natpisom i reljefom je posveta izvjesne Klaudije Sintihe (*Claudia Syntyche*) Kibeli. Reljef prikazuje scenu kada Klaudija Kvinta, koristeći sveto vuneno uže (*infula*) izvlaći brod pod imenom *Salvia*, koji nosi predstavu Velike Majke (na sredini broda). Datacija I. st. n. e. Danas se nalazi u Museo Montemartini Kapitolinskih muzeja.

Velikoj Majci je u Rimu priređen svečani doček a crni kamen-meteorit je prvo bio smješten u hram boginje Pobjede na Palatinu, da bi 191. god. p. n. e. bio prenesen u novosagrađeni hram posvećen Velikoj Majci koji se nalazio isto na Palatinu.[27] Zajedno sa crnim meteoritom, u Rim je prenesen i tron, koji je dva puta nastradao od požara i to 111. god. p. n. e. i 3. god. n. e. i oba puta je bio obnavljan. Kult Velike Majke imao izrazito orgijastičko-mistični karakter. I prilikom bogosložja svećenici, koji su bili eunusi, su padali u ekstazu. Oni su proricali i izvodili svete igre, praćene samounakazivanjem. To je bio jedan od najgrubljih kultova koji su postojali na Istoku. On je prenesen u Rim, ali pošto su obredi takve vrste proturječili rimskim vjerskim običajima, Senat je zabranio rimskim građanima da budu svećenici Velike majke. Ta zabrana je uglavnom rezultat

[27] Hanibal je zaista nakon godinu dana pozvan iz Kartagine da se vrati u Afriku, kako bi se suprostavio rimskom iskrcavanju koje je vodio Publije Kornelije Scipion.

tadašnje rimske odbojnosti prema fenomenu eunuha. I tako za vrijeme Republike rimski građani nisu učestvovali u orgijastičkim aspektima kulta, nego su samo učestvovali u ritualnom kupanju kultne statue Velike Majke u rijeci Almo, pritoci Tibra. U njenu čast su svake godine održavane i svečane igre nazvane *Ludi Megalenses*. Od vremena vladavine principsa Klaudija (vl. 41. – 54. god. n. e.) u martu je svetkovan i praznik u čast Velike Majke i njenog miljenika Atisa (koji svake godine umire, da se ponovo vrati u život), koji je trajao od 15. marta do 27. marta kada se završavao ritualnim kupanjem (*lavatio)*. Uskrsnuće Atisa se slavilo 25. III., koje su vjernici sa neopisivom radošću. U likovnoj umjetnosti Velika Majka je najčešće prikazivana na prijestolju koji je okružen lavovima. Kult Velike Majke, zaštitnice plodnosti, je bio usko vezan za poljoprivredu. Tako su čak mitovi i legende vezani za poljoprivredu, i u patrijarhalnim zajednicama, tumačili da je Velika Majka naučila ljude umijeću poljoprivrede.

Velika Majka je jedan od najraširenijih i najstarijih kultova u svijetu, čije začetke treba tražiti još u vremenima matrijarhata i kamenog doba. Velika Majka je smatrana majkom i bogova i ljudi, ali i cjelokupnog Univerzuma, početkom svakog života. Slavila se širom mediteranskog bazena pod raznim imenima kao što su Rea, Gea, Demetra, (Grčka), Izida (Egipat), Ištar (Babilon), Astarta (Sirija), i najraširenije Kibela (Mala Azija i dijelovi Bliskog istoka). Rudimenti prahistorijskog i starovjekovnog kulta Velike Majke ostali su vrlo "živi" i prisutni i u duhovnom životu modernog svijeta, i usvojile su ih i današnje abrahamističke religije/denominacije.

Još prije II. punskog rata pojavili su se po italskim grčkim gradovima orijentalni helenistički kultovi. Oni su u Rim počeli prodirati zajedno sa stanovnicima tih gradova, ali uglavnom zajedno s robovima porijeklom iz istočnih zemlja, koji su i u Rimu ostajali privrženi svojim vjerskim običajima i tradicijama. Robovi su ih širili po kućama u kojima su živjeli, vrlo često su usađivali svoje vjerske običaje maloljetnim slobodnim Rimljanima koje su čuvali i odgajali.

Posebnu popularnost je stekao kult Bakha/Dionisa i njegov divlji i mistični festival Bakhanalije (*Bacchanalia*), koji je uveden oko 200. god. p. n. e. (navodno ga je donio neki grčki svećenik u Etruriju). Bakhanalije su prvobitno bili pohođeni samo od žena (održavao se u prvo vrijeme blizu Aventina 16. i 17. marta). Kasnije je pristup proširen i na muškarce i proslave su se dešavale 5 puta mjesečno. Po Liviju, ovo proširenje se desilo kada je vođa kulta Bakha bila Pakula Ania (*Paculla Annia*), iako se vjeruje da su i prije muškarci učestovali u kultu. Misterijski kult Bakhanalije je viđen kao prijetnja političkom *status quo*, a i ozloglašen je kao mjesto za dešavanje raznih kriminalnih i urotničkih stvari. To je sve vodilo da se izda uredba *Senatus consultum de Bacchanalibus* donesena 186. god. p. n. e., a poznata zahvaljujući nalazu brončane ploče otkrivene u Apuliji 1640. god. i podacima iz Livijevog djela. Strogi sud Tita Livija o štovateljima Dioniza svjedoči o tome da je senatska odluka bila izraz vjerske reakcije, na čijem su čelu, po svemu sudeći, stajali pontifici. Ovom odlukom Senat je zabranio Bakhanalije u

Italiji, izuzev u izvjesnim slučajevima koji su morali biti odobreni od Senata. Uprkos oštrom kažnjavanju po zakonu iz 186. god. p. n. e. (navodno 7000 zločinaca osudiše većom dijelom na smrt; a 180. god. p. n. e. nađeno je još 3000 prekršitelja.), Bakhanalije su preživjele u južnoj Italiji, gdje su bile i najraširenije i upetljane u veze sa robovima, dugo poslije represije. Dionis je, pored Bakha, identificiran i sa božanstvom Liber (takođe *Liber Pater*). Liber (onaj koji je slobodan) je božanstvo plodnosti, vina i rasta vjenčan sa Liberom. Njegov festival se slavio 17. marta (ali su se neki mitovi održavali 5. marta). Nesumnjivo je širenje orijentalnih kultova u Republici i Italiji moralo na neki način izazvati reakciju. Za tradicionalnu religiju vezivana je politička postojanost i nepokolebljivost rimske države, čitavog njenog sustava. Kultovi među čijim je pristašama bilo ljudi iz nižih klasa smatrani su sumnjivim. Ekstaza i entuzijazam, karakteristični za te kultove, bili su za predstavnike službene religije izraz praznovjerja (*superstitio*). Po uzoru na helenističko razdoblje uvode se kod bogosluženja i bogatije i skupocjenije službe sa sve većim žrtvovanjem i ostavljanjem zadužbina, pa je kao mjera ograničenja toga uveden 186. god. p. n. e. „kolegij trojice“ (*tres viri epulones*), koji je nadzirao takve religijske svetkovine i gozbe. Inače je prevelik formalizam (znalo se desiti da svećenik čak i do 30 puta odbaci životinju određenu za žrtvu zbog kakve spoljašnje odlike) rimskih svećenika doprinio i širenju ravnodušnosti pa i bezbožništva po uzoru grčko – helenistički svijet. Naravno glavnu opoziciju prema tim procesima je vodio Katon (Sokrata je nazivao bogomrziteljem i kvariteljem morala). Katon Stariji je bio zabranio da bez njegova znanja i dozvole upravitelj imanja žrtvuje i pita svećenika za savjet, a posebno ne „haldejce“. Katon je imao izreku da se „svećenik pred svećenikom jedva može uzdržati od smijeha, kada jedan drugog sretne na ulici.“ Još stoljećima ranije, u Italiju su uvedeni „haldejski“ astrolozi,[28] pa se raširilo i vjerovanje u horoskop, astrologiju i tumaćenje sudbine, budućnosti prema zvijezdama. „Haldejci“ su svojim djelovanjem predstavljali veliku konkurenciju tradicionalnom „etrurskom“ i rimskom proricanju. Astrologija je izazivala opoziciju, pa su po naređenju pretora 139. god. p. n. e. svi „haldejci“ morali ostaviti Rim i Italiju u roku od 10 dana. Kasnije je ipak horoskop postao još popularniji, što se uostalom zadržalo do danas.

Među višim slojevima rimskog društva šire se razni pogledi grčkih filozofa po pitanjima religije. Prevedeno je na latinski jezik djelo Euhemera, koji je sve bogove smatrao ljudima koji su ranije živjeli. Scipionu Emilijanu bliski filozof Panaiatije bio je skeptik u pitanjima religije. Ali sam Scipion Emilijan, iako je možda dijelio te poglede, svjesno je vršio sve propise službene religije, smatrajući je osnovom državnog života. Ljudima iz njegovog kružoka bio je jasan značaj religije. Pjesnik Lucilije, Panaitijev učenik, govorio je: "Da bi ljudi vladali nad masom, morali su se , htjeli ne htjeli, obratiti strahotama nepoznatog i izmišljanju raznih zastrašujućih fikcija ". Ali se tako govorilo samo u uskom krugu. Kada se pojavilo pitanje o predaji prava izbora svećenika narodu,

[28] Izraz „Haldejac“ u ovom kontekstu se koristi za one koji prakticiraju astrološke vještine, a ne na narodnosnu haldejsku skupinu iz južne Mezopozamije.

Gaj Lelije (*Caius Laelius*), blizak Scipionu Emilijanu, održao je vatreni govor, u kome je veličao starinske kultove. Po Ciceronovim riječima, on je "govorio zlatnim ustima" u obranu tradicija predaka. Prema tome, helenistički utjecaji ne samo da su izmijenili vjerske predodžbe Rimljana, već su i doprinijeli pojavi krize rimske religije, krize koja je našla izraz kako u širenju orgijastičkih kultova, tako i u skeptičkom stavu prema tradicionalnoj religiji.

Prodor grčke i helenističke filozofije

Rimljani, kao narod sa nedogmatskim shvatanjima i praktičnim načinom života, nisu uvijek bili zadovoljni sa objašnjenjima i radnjama koje im je nudila njihova prilično raznovrsna religijska tradicija i misao ili sa onima što im je dolazilo iz istočnih religijskih sustava (uključujući i orijentalni misticizam i misterije). Zadovoljavanje te potrebe oni su našli u grčko – helenističkoj filozofiji, koja se brzo širila po Republici i Italiji, posebno u višim i obrazovanijim slojevima. Ti slojevi su bili u potpunosti zahvaćeni upijanjem filozofskih ideja, vrijednosti, morala i načina života, jer je za tadašnje obrazovanje obrazovanje po grčko – helenističkom obrazcu, što je uključivalo i učitelje sa grčko – helenističkim shvatanjima, postalo pravilo. Tako se i desilo da se filozofske norme usvoje kao praktična realizacija, dok se religijska shvatanja sve više formaliziraju i postaju puko zadovoljavanje forme i vanjštine. Zato i nije bilo slučajno što su Atenjani (radi slučaja grada Oropa) kao svoje poslanstvo u Rim poslali trojicu istaknutih filozofa i to akademičara Karneada (koji je od 155. do 137. god. p. n. e. bio upravnik Atenske akademije, najvećeg i najvažnijeg obrazovnog centra sa dugom tradicijom u cijelom mediteranskom bazenu), stoičara Diogena (živio 240 – 152. p. n. e.) i peripetičara Kritolaja, koji je bio i upravnik peripatetičke škole. Njihova velika popularnost među rimskom omladinom, izazvala je kontra-akciju starog neprijatelja helenističke kulture Katona Starijeg, koji je uspio izdejstvovati da se filozofima i pored diplomatskog imuniteta uskrati gostoprimstvo u Rimu, ali sjeme helenske filozofije, i pored otpora konzervativaca je bilo već usađeno u tkivo rimskog naroda.

Sokratov učenik Platon je razvio učenje prema kojem postoje ideje kao metafizičke supstancije. Te su ideje osnova i razlog svakog zbiljskog i stvarnog postojanja. Platonizam je temelj svakog kasnijeg objektivnog idealizma, a time i svake metafizike. Platonizam obuhvata raznorodne filozofske škole kojima je zajedničko to što uglavnom daju malu važnost čulnoj spoznaji koja, budući da se temelji na onome što je promjenjivo i mnoštveno, ne može utemeljiti istinsko znanje. Na metafizičkom planu apsolutnom znanju odgovara inteligibilni svet ideja. Materijalni, čulni svijet je samo privid i trajno nastajanje. Nakon povratka sa Sicilije, Platon (427. - 347 god. p. n. e.) je u Ateni kupio imanje koje se nalazilo blizu gaja heroja Akadema i ta tom mjestu je osnovao najstariju atensku filozofsku školu. Akademija je kontinuirano radila u vidu stare, srednje i nove Akademije sve do 529. god. n. e. znaći blizu 900 godina. U II. st. nove ere Platonovo učenje je obnovljeno u vidu neoplatonizma, koje će imati veliki utjecaj na više, obrazovane slojeve rimskog društva. Akademija je radila sve do zabrane ortodoksnog kršćanina istočnorimskog cara Justinijana. Ukidanje Atenske Akademije je označilo i konačan kraj egzistencije antičkog zapada, i stupanje na svjetsku pozornicu novih društveo-ekonomskih poredaka. Znanja i tradicije Akademije u Evropu su se vratili preko islamskog posrednika.

Najčuveniji učenik proizašao iz Akademije bio je Aristotel (384. - 333 p. n. e.). Ali Aristotel je osnovao novu filozofsku školu-*peripatetičku*. Peripatetik (περιπατητικός) je ime koje su nosili Aristotelovi sljedbenici. Naziv se odnosi na čin hodanja, a kao particip "peripatetik" se često prevodi kao "hodajući", "šetajući" ili "lutajući". Škola je ime dobila po peripatoima (kolonadama) Liceja u Ateni gdje su se članovi sretali, iako su kasnije legende naziv pripisivale Aristotelovoj navodnoj sklonosti da predaje hodajući. Najpoznatiji učenici Aristotela i njegovi predstavnici su bili Teofrant, Aristoksen iz Tarenta, straton i Dikearh. Peripatetičari su se više fokusirali na proučavanje prirodnih nauka nego na čistu filozofiju. Kasniji su se članovi više bavili komentiranjem Aristotelovih djela nego njihovom nadogradnjom, te je škola iščezla u 3. vijeku n.e., iako su tradiciju komentiranja Aristotelovih djela nastavili neoplatonisti. Nakon pada rimskog svijeta djela peripatetičke škole su bila više – manje izgubljena na latinskom zapadu, ali su na Istoku uključena u ranu islamsku filozofiju, što će s vremenom igrati važnu ulogu u srednjovjekovnoj obnovi Aristotelovih doktrina u Evropi.

Od svih filozofskih učenja kod Rimljana je najviše uspjeha imao stoicizam. Utemeljitelj stoičke filozofske škole bio je Zenon (350 – 258. god. p. n. e.) rodom iz grada Kitiona na Kipru. Zenon je bio učenik kiničkog filozofa Kratera, a boraveći u Ateni, Zenon je u svoje učenje ugradio i dosta Sokratove filozofije. Stoici (στοικοι) su dobili ime po *Šarenom trijemu (*ποικιλη στοα*)*, koji se nalazio na atenskom Akropolju i koji je bio ukrašenom stubovima i slikama poznatog grčkog slikara Polignata. Na tome mjestu je Zenon počeo propovijedati svoje filozofsko učenje i to je postalo prvo mjesto gdje su se okupljali oni koji su prihvatali novo učenje. Po Zenonu svijet postoji od dvaju početaka, materije i u njoj prebivajućeg božanstva, koje materiji dodjeljuje različite oblike, ali je i ta promjenljivost materije ograničena nepromjenljivim prirodnim zakonima. Stoička filozofska škola je u toku svog razvitka prošla kroz tri faze razvitka; stariju, srednju i novu stou.Osnovna načela stoicizma u praktičnom smislu su propagiranje asketizma, kreposti, vrline, ozbiljnosti i življenja u skladu i slozi sa prirodnim zakonima, što je po stoičarima glavni uslov postizanja sreče u životu i u odbacivanju heodnizma. Vrlina je najveće blago, a grijeh sve što se protivi umnoj naravi čovjeka, prava vrlina pokazuje se u savršenom unutarnjem miru i nesalomivoj vlasti nad strašču. Vrlina sadrži sama u sebi nagradu, jer vodi ljudsko biće sreči, identičnoj sa duševnim mirom. Po stoičkoj nauci postoje četiri osnovne vrline; mudrost (*prudentia*), pravednost (*iustitia*), hrabrost (*fortitudo*) i umjerenost (t*emperantia*).[29] Stoicizam je upučivao ljude kako da se snađu i svladavaju teškoče življenja, jer živimo da bismo živjeli, a ne uživali. Najvažniji zadatak čovjeka je djelovanje, a ne teoretisanje, pravednost i hrabrost, te puno svjesno i aktivno obnašanje svojih obaveza i dužnosti. Stoici su smatrali zajednicu neophodnom, no ta zajednica nije bio mali polis-grad država, nego čitav svijet, koji se prema Kleantesu i Hrisipu manifestirao kao savršen red u kosmosu. Stoicizam je samim tim kao svoj ideal ljudske zajednice, imao i uspostavu svjetske države u kojoj ne bi bilo razlike između siromašnih i bogatih, između Helena i barbara. Rimljani kao zajednica pragmatičnih ljudi, od filozofa su najviše tražili odgovore kako da žive u praktičnom, svakodnevnom životu i kako da umru. I upravo je stoicizam najviše od svih filozofskih škola nudio

[29] Ciceron je svoje djelo "O dužnostima", zasnovao na temelju ove četiri osnovne stoičke vrline.

odgovora na takva pitanja. i zato nas ne treba čuditi što je ostvario veliki utjecaj među Rimljanima. Najzaslužniji za utvrđivanje stoičkog učenja u Rim bio je Panatije, koji ga je prilagodio uslovima rimskog života, razvijajući uglavnom aspekte moralne i društvene filozofije.

Pored navedenih filozofskih škola, ne bi trebalo zanemariti ni učenje Epikura sa Samosa (323 - 270 god. p. n. e.) koje je bilo i među Rimljanima rašireno. Po epikurejskoj školi sreča i duševni mir predstavljaju najviši životni cilj. A ta sreča i duševni mir se mogu postići jedino kroz *ataraksiju*-savršeno spokojstvo i nepomučenost duševne ravnoteže. Epikureizam je učio da je kosmos rezultat slučajnosti i da nema boga koji predodređuje. Epikurovo učenje je samo fragmentarno sačuvano i to uglavnom u djelima antičkih pisaca. Najcjeloviti prikaz filizofskog sistema epikurovog učenja opisao je i objasnio rimski pjesnik Tit Lukrecije Kar u svom djelu od 6 knjiga "*De rerum natura*".[30] Pošto Rimljani nisu bili toliko raspoloženi za špekuliranje kao Grci, druge filozofske škole i struje koje se više bave teoretisanjem, kao što su euhemerizam i sofistika, su imale manje utjecaja na rimsko društvo.

Razvitak pravne djelatnosti i *ius gentium*

Glavni izvor prava od sredine V. st. p. n. e. je bio Zakonik 12 ploča, njemu su se pridružili zakoni koje su donosile centurijatske i tributske komicije. Tumačenje zakona i rješavanje raznih pravnih pitanja i dalje su bili u rukama pontifikâ. Zakoni na 12 ploča već ublažiše mnoge odredbe prava, a taj proces se polako nastavljao u toku srednje Republike. Tako se može reći da su tadašnji Rimljani bili blaži u tumačenju zakona i prava u odnosu na prijašnje. Sudac se morao držati pisanoga zakona, a ne da sudi po svojoj volji ili svojoj predodbi. Civilno – parnični postupak bio je olakšan time, što su i tužitelj i optuženik tačno morali formulirati svoje postupke, tužbe i prigovore (na tužbu, odnosno odbranu).

Sudski postupak toga doba odlikuje se istim formalizmom i konvencionalnošću kao i svi poslovni odnosi. Svaka tužba morala je biti zasnovana na zakonu i izražena riječima zakona. Pontifici su sastavili tužbene formule za razne slučajeve, i samo se tim formulama moglo služiti tijekom sudskog postupka. Te su formule nosile naziv *legis actiones*. Izgovaranje formula praćeno je određenim gestama i formalnim frazama, koje

[30] Prije svih ovih škola, nastala je škola Pitagore sa Samosa (580 – 500. god. p. n. e.). U južnoitalskom gradu Krotonu, ovaj veliki grčki matematičar, filozof i fizičar osnovao je prvu filozofsku školu, koja je ujedno bila i vjerska sekta, u koju su ravnopravno učešće imale i žene, što je za tadašnji grčki svijet bilo nešto revolucionarno. Pitagorejci su razvili i učenje o *metempsihozi* (reinkarnaciji), seljenju duša živih biča, koja se može ponovo otjeljoveliti ne samo u tijelu čovjeka nego i u životinjama i biljkama. Pitagora i njegovi učenici su doprinjeli i razvoju naučnih disciplina i bili odgovorni za niz otkriča. Alkmeon, pitagorejac i ljekar iz Krotona je tako tvrdio da osjeti imaju sjedište u mozgu, a pitagorejci su i prvi učili da je Zemlja okrugla i to zato što je kugla najljepše i najsavršenije geometrijsko tijelo. Utjecaj pitagorejaca, posebno njihov ideal matematičke proporcije, bio je dosta prisutan u javnom, kulturnom i svakodnevnom životu antičkog svijeta.

su također bile stalne i obavezne. Sudski postupak dijelio se na dvije faze. Najprije je predmet razmatrao magistrat, a zatim sudac. U prvoj polovici postupka pred magistratom se izgovarala tužbena formula. Vrste i oblici postupka pred magistratom bili su strogo određeni i nazivani su također *legis actiones*. Jedan od tih oblika bio je sudski postupak putem zaloga (*legis actio sacramento*). Stranke u parnici javljale bi se magistratu, određivale zalog, i svaka stranka bi riječima uobičajene formule (praćenim određenim radnjama) izjavljivala da ima pravo na nju. Magistrat nije raspravljao o stvari niti donosio odluku. On je izgovarao određene riječi i zajedno sa strankama određivao suca ili suce od privatnih osoba, koje su donosile odluku o tom tko je izgubio zalog. Isti formalizam karakterističan je i za ostale *legis actiones*. Djelatnost Gneja Flavija , koji je objavio *legis actiones*, olakšala je postupak, ali je starinski formalizma i dalje postojao.

U postupcima u vezi vlasništva i prava korištenja razvilo se postupno svojinsko (posjedničko) pravo. Vlasnički odnosi, koji su se rano razvili, nalaze svoj odraz upravo u pravnim normama. Pravo vlasništva označavano je obično spominjanjem vlasničkog imena u genitivu i riječima "po kviritskom pravu" – "ovo je rod Sempronija po kviritskom pravu" (*hic homo Sempronii ex iure Quiritium*). Kasnije je za oznaku vlasništva upotrebljavana riječ *dominium*. Glavni način stjecanja imovine u toku čitavog ovog razdoblja i dalje je bila mancipacija. Međutim, pojavile su se i druge vrste prijenosa. Jedan od njih bio je fiktivan sudski spor (tzv. *in iure cessio*). Otuđivač i dobitnik odlazili bi magistratu, i onaj koji želi steći stvar izjavljivao bi da stvar pripada njemu. Magistrat bi pitao prijašnjeg vlasnika hoće li proturječiti. Ovaj bi šutio ili odgovarao negativno. Na ovaj način mogle su se stjecati kako *res mancipi* tako i *res nec mancipi*, ali su *res nec mancipi* prelazile u vlasništvo i poslije obične predaje (*traditio*), ako je za takvu predaju bilo zakonske osnove (kupovina, predaja i miraz itd.). Najzad, stvari su mogle postati vlasništvom na osnovu davnašnjeg posjedovanja (*usuacapio*). Najstarija vrsta obvezničkih odnosa bio je *nexum*, koji je poslije Petelijevog zakona izgubio svaku valjanost. Imovinski obrt postao je pokretniji zahvaljujući pojavi novca i stvari su počele češće prelaziti iz ruke u ruku. Novi obveznički odnosi zaogrnuti su u manje svečane forme, ali su i za njih karakteristični formalizam i konvencionalnost. Jedna od najvažnijih vrsta novih obveznih ugovora bila je stipulacija (stipulatio). Ona se sastojala u određenom pitanju vjerovnika i u određenom odgovoru dužnika. Prvi je pitao : "obećavaš li da ćeš mi dati sto? (*spondesne mihi centum dare*). Drugi je odgovorio "obećavam da ću ti dati sto" (*spondeo tibi centum dare*). Pitanje i odgovor morali su se davati neizostavno usmeno, i to određenim riječima. U protivnom slučaju pogodba je smatrana nevažećom. Postepeno se javljaju i drugi oblici obvezničkih odnosa, kod kojih konvencionalnost igra manju ulogu.

Najteži zločini su oni koji su upereni protiv dostojanstva, veličanstva i interesa rimskog naroda. Originalno oni su se najviše odnosili na djela učinjena u vojnoj službi, kao što je npr. izdaja. Naziv za taj zločin u drevnom rimskom pravu je bio *perduellio*, a *perduelles* su izvorno bili oni javni neprijatelji koji su se podigli na oružje protiv Države. Zakonik

12 ploča je predviđao smrtnu kaznu zbog suradnje sa neprijateljem ili izdaju građanina neprijatelju. Kasnije dopune zakona o izdaji su uključile i druge vojničke prijestupe (slanje poruka neprijateljima, predaja bojnih znakova ili utvrde neprijatelju, dezertiranje itd...). Druge kazne predviđene za *perduellio* su uključivale izgon (odnosno protjerivanje od vode i vatre/ *aquae et ignis interdictio*).Ova vrsta zločina se procesuirala na specijalnom tribunalu (*quaestio*) koji se sastojao od dvojice dužnosnika (*duumviri perduellionis*). Iz zakona koji su tretirali *perduellio,* razviti će se kasnije zakoni o zaštiti veličanstva rimskog naroda (*leges maiestatis*), koji će u carsko doba poprimiti neko sasvim drugo značenje od onoga radi čega su kreirani.

U krivičnim i kriminalnim predmetima optuženik ili osuđenik se mogao prizvati na plebejsku skupštinu ili državne komicije, te je sudac morao javno razložiti svoju presudu. Komicije su mogle osloboditi ili potvrditi osudu (*anquisitio*). Ustvari, rimsko pravo se razvijalo u pravcu zaštite protiv samovolje sudaca i državnih činovnika. To značilo i da su kazne ublažavane, nego je riječ o reguliranju samoga postupka kako bi izrečena kazna bila zasnovanu što je moguće u većoj mjeri na zakonu, pravu i pravdi, a ne tumačenju moćnih i utjecajnih pojedinaca. Kod Rimljana ne postoji istražni zatvor (niti uopće institucija zatvora u novovjekovnom ili modernom smislu). Svaki optuženi rimski građanin (koji još nije bio pravosnažno osuđen) se mogao spasiti osobno, ali i ne imovinski, ako se odrekao rimskog građanstva. Ali kazna izopćenja se inače smatrala najgorom i najtežom, strašnijom i sramotnijom i od smrtne.

U obiteljskom pravu u doba rane Republike događa se relativno malo promjena, u odnosu na ranija razdoblja. Kako se čini, rimska familija je bila društvena zajednica koja se najsporije mijenjala. Očinska vlast (*patria potestas*) ostaje nenarušena. Neke promjene zapažaju se tek u pravnim odnosima među supružnicima.

Pravno-teorijski gledano glava familije je mogla biti samo muškarac, a nipošto žena (u praksi, čak i u ranim razdobljima, je ipak znalo biti i drugačije). Ako je muž umro, žena je baštinila od njegovog imetka kao da je zakonski njegova kćerka. Ako je umro bez oporuke i potomaka, onda sva zaostavština pripadala njoj kao svojina. Ako je imao djece, supruga bi baštinila dio dječji. Žena ako je baštinila od oca ili muža svoga imetak, ipak nije mogla samostalno (izuzev vestalki) niti prodati niti oporučno ostaviti bez privole svojih skrbnika.

Razvitak odnosa vlasništva nalazi svoj odraz i u nasljednom pravu. Vlasnik je mogao u posebnoj oporuci (*testamentum*) naznačiti kome pripada njegova imovina nakon smrti. On je mogao pojedinim osobama uskratiti dijelove svoje imovine ili pojedina prava (takva uskraćivana nazivana su *legata*), što je prilično različito od zapadnobalkanskog nasljednog prava (koje ne priznaje apsolutno raspolaganje privatnom imovinom niti potpuno odricanje i uskraćivanja imovine biološkim i pravnim srodnicima). Ako je pak vlasnik umirao bez oporuke, stupao je snagu propis Zakonika 12 ploča. U prvom redu priznavana su prava najbližim nasljednicima, zatim agnatima i najzad kognatima.

Pravna djelatnost i znanost su se razvijali i u drugom dijelu Srednje Republike, od početka I. punskog rata kada je Republike iz faze ostvarivanja hegemonije nad Italijom, prešla na fazu ostvarivanja hegemonije nad Mediteranom. Tada su o jurisdickim stvarima su pored Katona pisali i Publije Elije i njegov mlađi brat Sekst Pet (konzul 198. god. p. n. e.; cenzor 194. god. p. n. e.) koji se odlikovao djelom „Tripertita“ u kojem je tumačio Zakon 12 ploča, radi mnogih zastarjelih i već nerazumljivih izraza. Još uvijek su se parnice i tužbe ravnale po staroj zbirci Apija Klaudija Ceka. Kao glasoviti pravnici ovoga doba treba istaći i Scipiona Naziku, Lucija Atilija ili Acilija, Kvinta Fabija Labeona i Katonova sina.

Kako su Rimljani sve više i intenzivnije dolazili u svestrani kontakt i veze sa drugim zajednicama, potrebno je bilo razviti i neku vrstu „međunarodnog prava“, koje je po rimskom shvaćanju zajedničko svima. U tom pogledu golemo značenje imalo je osnivanje 242. god. p. n. e. dužnosti drugog pretora. On je nazivan *praetor qui inter peregrinos ius dicit*, ili naprosto *praetor peregrinos*. U njegovom djelokrugu nalazili su se uglavnom sporovi između stranaca i Rimljana. Na te sporove nisu se mogle primijeniti norme starog građanskog prava, jer su se one ticale samo rimskih građana. Nije se moglo suditi ni po nekom drugom inozemnom pravu, jer se mogao pojaviti sudski spor između podanika raznih država, ili pak između stranaca i Rimljana. Uslijed toga, pored starog građanskog prava postepeno se izgrađuju norme takozvanog općenarodnog prava. To pravo se nazivalo *ius gentium*. Norme *ius gentium* uzimaju se jednim dijelom iz općih običaja međunarodnog trgovačkog prava, iz pravnih institucija drugih naroda i samog rimskog građanskog prava, ali se one odlikuju velikom jednostavnošću i elastičnošću.

Načelno, na osnovi *ius gentium,* Rimljani su priznavali i pravo na samostalnost drugih država, i teorijski su smatrali da i drugi narodi trebaju imati ono što i oni (*hostire pro aequare*). Razvijanje *ius gentium* je bilo potrebno, jer je rimsko građansko pravo (*ius civile*) bilo ograničeno samo na rimske građane, pa bi onda svi nosioce nerimskog građanstva na prostorima Republike bili teorijski totalno bespravni. U antici je vladalo pravilo da su prava određenih država ograničena samo na nosioce njihovih građanstava, i samim tim kada su Rimljani počeli stvarati svoju hegemoniju na Mediteranu, oni su bili prisiljeni da polako nizom praktičnih rješenja pronađu *modus vivendi* koji bi bio poveznica svih tih raznoraznih prava saveznika i provincijskih peregrinskih *civitates*, ali i drugih međunarodnih subjekata. To je uzrokovano i činjenicom da Rimska Republika nije svoje rimsko pravo nametala drugim zajednicama (nad kojima je imala hegemoniju), niti je nekoga prisiljavala da bude rimski građanin. *Ius civile* se primjenjivalo samo na rimske građane, ali ne i na nosioce latinskog prava i građane „savezničkih“ i provincijskih državica, pa je neminovno bilo ustrojiti posebni pravni i sudbeni sustav, pa u tome kontekstu treba promatrati i uvođenje institucije peregrinskog pretora i razvijanje *ius gentium*. Njegovo održavanje je u početku zavisilo od religijske svijesti, jer nije bilo nekog „međunarodnog suda“, pa ni samim tim i propisanih „međunarodnih“ sankcija. Kolegij fecijala je brinuo o održavanju tih pravila i regula. Rimljani su se dugo držali

pravila *ius gentium* prilično dugo, i u ratu i u miru. Ustvari *ius gentium* svoje korijenje nastanka ima upravo u vezi reguliranja rata, odnosno definiranja njegove pravednosti i opravdanosti, te sklapanja, primjenjivanja i održavanja ugovora (a što je sve bila zadaća fecijala). Znači, klica nastanka staze po kojoj će se kretati kreiranje i oblikovanje *ius gentium* nastala je u drevna vremena rimske historije.

Osnovni elementi *ius gentium* su bili :

a)Poštovanje tuđe zemlje i svega što se u njoj nalazi, a povrede se smatraju razbojništvom (*latrocinium*). Ako je povreda učinjena od države (*publico consilio*), tada se ima pravo na naknadu (*ad res repetendas*.) Ako je povreda učinjena od pojedinaca, tada fecijali moraju kultnim ceremonijalom predati krivca.

b) Poštovanje zvaničnih izaslanstava. Takvi poslanici su bili smatrani svetim i nepovredivim. I ovoga pravila Rimljani su se strogo držali. Poslanike savezničkih naroda i država su smještali u kuće uglednih građana, dok su one iz neprijateljskih zajednica ostavljali van pomeriuma, i Senat ih je primao u hramu Beloninu. Ko bi povrijedio poslanika, bio bi predan od fecijala. Poslanici su bili slobodni i kada su pregovori propali, ali su morali do određena roka napustiti Rim i Republiku. Povredu svojih izaslanika Rimljani su smatrali najvećom uvredom.

c) Pravo na zadovoljštvinu radi nanesene povrede, makar to bio i rat (*ius gentium est, ut vim atque iniuriam propulsemus*). Rat je bio krajnje sredstvo (kada pregovori sa izaslanstvima nisu uspjeli), ali i religiozno – kultna obaveza za namirivanje povrede, pa je i ulazak u rat morao imati precizno utvrđen ceremonijal. Fecijali bi između sebe izabrali predstavnika (*pater patratus*), koji ode na granicu prema onoj zajednici koja je po rimskom shvatanju bila prekršitelj ili povreditelj. Na međi, predstavnik fecijala glasno najavi sebe i svoje poslanstvo i zakletvom potvrdi istinu svoga govora. A onda tako dalje govoraše prvom na koga naiđe na putu... (*clarigatio* = glasno i svečano navještanje). U slučaju kada je povreda učinjena od javne zajednice tražila se zadovoljština, a ako je od pojedinca onda je traženo njegovo izručenje. Ako u roku od 33 dana nije bilo zahtjevu zadovoljeno, vratiše se fecijali i izjaviše da po božanskom pravu ratu ništa ne stoji na putu.

d)Kada je rat već zaključen, morao se i ceremonijalno objaviti i to tako što je fecijal svečano bacio koplje na tuđe zemljište. Kako se Republika širila, a njeni neprijatelji postajali oni sa prekomorskim posjedima, onda se pristupilo specifičnim i domišljatim rješenjima koje su mogli da izmisle i primijene samo praktični Rimljani. Tako su npr. rat Piru navijestili što su nastojali i uspjeli uhvatiti jednog neprijateljskog vojnika kojem dadoše da formalno kupi mjesto u Flaminijevom cirkusu (koje je tako postalo tuđa, neprijateljsko zemljište). I tako su formalno zadovoljili obred objave rata bacanjem koplja na neprijateljsko

zemljište. Pred hramom Belone podigao se stup (koji je simbolizirao neprijateljsku među) preko koga su fecijali bacali koplje „navještanja rata“.

e)U slučaju navještanja rata, neprijateljsko zemljište i stanovništvo je postajalo bespravno i nije se više poštivalo, i bio je dozvoljen svaki vid uništavanja i razaranja. Ali i ta oštrina u postupku prema neprijatelju je zavisila od situacije i interesa, i uglavnom su najgore prolazili oni koji su se pobunili (*rebellare*), jer su po rimskom shvatanju prekršili ugovore.

Inače rimska zvanična politika je uvijek tvrdila da ona ne vodi osvajačke (koji za svrhu imaju puko osvajanje i slavoljublje) i nepravedne ratove, i zato su nastojali da svoje ratove uvijek prikažu i tumaće kao opravdane, odbrambene, preventivne ili u svrhu kažnjavanja radi određene povrede ili prekršaja. Takvo stajalište je upravo posljedica rimskog shvatanja države i javne vlasti kao korisno potrebne stvari, a ne neke metafizičkog oblika sa kojom se povezuje emocionalnim putem.

Fecijali su kod naviještanja rata, kao i kod sklapanja mira uvijek kod sebe imali „svete trave“ (*verbenae*) koje su zajedno sa zemljom iščupali na Kapitolu, da se čini da su uvijek na domaćem zemljištu. Kasnije kod sklapanja mira je bilo dovoljno da se ugovor potvrdi zakletvom ili zadanom riječi (*sponsio*). Ugovori nisu morali biti sklapani samo uslijed rata, nego i reguliranjem mirnodopskih stvari, kao trgovine. To se postizalo ugovaranjem prijateljstva (*amicitia;* kod Grčka φίλοι) koje nije podrazumijevalo i vojnu pomoć, gostinstva (*hospitium*; u grčkim gradovima je postojala slična institucija „proxenia“), ili savezom (*foedus; socii;* kod Grka σύμμαχοι). Posebno je gostinstvo (koje je moglo biti i javnog i privatnog karaktera) imalo privilegiran status. Gost je bio zaštićen, dobro priman i pred sudom zastupan. Takvi ugovori su potvrđivani međusobnim darovima i posebnim obilježjem (*tessera hospitalis*, dašćica, od koje je svaki gost čuvao polovicu, te bi se tako prepoznavali), a bili su religiozno zaogrnuti. Javna gostinstva su se odnosila i na pojedince i na čitave zajednice. Privatna gostinstva su bila snažna, i uvijek su se primjenjivala, čak i u ratu su se poštivala, a prenosila su se i na potomke. Najveće pravo koje je stranac mogao dobiti je *municipium*, a to je da je on dobijao sva prava i obaveze kao rimski građani (izuzev *iure publica*). Rimljani su bili iznimno obazrivi u vezi ugovora i odlikovanja (npr. dodjela rimskog građanstva), i oni su se čuvali na Kapitolu na brončanim pločama u arhivu edila kod Jupiterovog hrama. Odnos sa Rimom je mogao biti i ugovoren i predajom (*deditio* = kapitulacija). Tako su podanici koji su se predali na rimsku „milost i nemilost“ nazivani *dediticii,* i oni su morali predati oružje, taoce, gradske zidine srušiti, primiti posade i plaćati danak. Ali ove zajednice nisu bile zlostavljene, nego im je ostavljena osobna i imovinska sloboda i prava, manja autonomija, a bili su zaštićeni rimskom vojskom. Kao što se iz izloženog vidi, Rimska imperija republikanskog doba (a nastavilo se to kasnije i u ranom principatu) je bila jedan vrlo složen i heterogen konglomerat koji se zasnivao na čitavom nizu ugovora i zakona koje je Rimska država imala sa zajednicama koje su ulazile u sustav njene hegemonije.

Kao što su ugovori bili različiti, tako su statusi i odnosi tih zajednica prema Rimu bili različiti. Jedan vrlo složena organizacija koja je uključivala hegemona i njegove posjede, njegove saveznike, dediticije, prijatelje i goste, a uvezana je spletom ugovora i zakona... a ne tumaćenjima moćnika.

Ovo jasno ukazuje na općinjenost Rimljana pravom i zakonima (posebno u republikansko doba), jer po njihovom shvatanju praktično ništa izvan sustava prava i zakona ne može postojati. Oni su uvijek isticali da država i bez prava i zakona (uključujući i njihovo provođenje za koje su zadužene javne institucije) ne može postojati i da se rimski građani jedino smiju pokoravati zakonima (koji uvijek imaju i religiozni plašt). Zato je bilo i razumljivo da su Rimljani svaki segment ne samo svoga i ljudskog djelovanja, nego i općeg postojanja sistematiziraju kao *ius civile* (određen za rimske građane), *ius gentium* (zajednički za sve ljude) ili *ius naturalis* (zajednički za prirodu).

Astronomija i matematika

U teorijskoj matematici, za razliku od Grka, rani italski Rimljani se nisu baš proslavili. Astronomija je bila vrlo popularna kod Rimljana, posebno onaj njen praktični aspekt. 263. god. p. n. e. bio je postavljen i prvi sunčani sat na trgu, koji je označavao sate na grčki način (ὥρα hora, naša ura). A konzuli Manije Acilije Glabrion (za 191. god. p. n. e.) i Marko Fulvije Nobilior su nastojali da se ispravi kalendar. Konzul za 166. god. p. n. e. Gaj Sulpicije Gal je ne samo prorekao pomračenje mjeseca, nego je i izračunao udaljenost mjeseca od Zemlje, čemu su se divili mnogi njegovi suvremenici.

Kiparstvo

Relativno rano pojavile su se u Rimu i kiparske predodžbe. Istina, starinska rimska božanstva su amorfna i starinska rimska religija bila je daleko od jasno izraženog antropomorfizma, koji je, npr., bio svojstven grčkim vjerskim predodžbama, ali su se i tu izrazili utjecaji razvijenih naroda. U Kapitolskom hramu nalazila se je obojena terakotna statua Jupitera, i u svim kasnije podignutim hamovima nalaze se predodžbe božanstava i heroja, stvorenih po etrurskim ili grčkim uzorima. U III. i II. st. p. n. e. iz osvojenih grčkih gradova donose se u Rim sjajna kiparska djela znamenitih majstora. Među rimskim vojskovođama bilo je takvih "obožavatelja grčke umjetnosti" koji su doslovno pljačkali grčke gradove. Prvoklasni kipovi ukrašavaju rimske hramove, javne zgrade i privatne kuće. Ali ni u III. ni u II. st. p. n. e. nisu sami Rimljani stvorili originalne statue božanstava i heroja i oni ne idu dalje od kopiranja i oponašanja grčkih uzora. Zasluge Rimljana sastoje se u usavršavanju i razvijanju dvaju tipova kiparskih djela: odjevnih kipova i realističnih portreta. U tom pogledu oni nastavljaju etrursko-italsku tradiciju. Majstorstvo portreta stoji u tijesnoj vezi sa kultom predaka, s predodžbom o tome da zagrobni život pokojnika zavisi od njegovog pravilnog lika koji je ostao kod živih. Još se rani etruščanski kipovi odlikuju realizmom i čak naturalizmom. Određenog značaja za razvitak individualnog portreta imali su voštani otisci sa lica pokojnikâ

(*imagines*). U atrijima uglednih rimskih obitelji čuvane su maske predaka, koje su iznošene iz kuće samo za vrijeme svečanih sahrana. Običaj izlaganja maski predaka bio je jedna od najstarijih, iako su Rimljani tek u III. st. p. n. e. naučili izrađivati prave plastične otiske, pod utjecajem helenističke plastike. Ali još prije toga posmrtne maske utjecale su na razvoj realističkog portreta. Pod utjecajem maski oštrije su naglašavane individualne crte, i nama su sačuvani primjeri portretnih skulptura (istina, relativno kasnih), izrađenih na osnovu voštanih otisaka. Međutim nema osnova za to da se rimski portret izvodi iz maski. On je nastavak etruščanske tradicije i po svojim principima može se čak suprotstaviti spomenicima grčkog kiparstva klasičnog doba. Grčki kipovi idealiziraju čovjeka, rimski portret daje njegov realistični lik. Za jedan od najranijih primjera rimskog portreta može se smatrati brončana bista iz IV. st. p. n. e. poznata pod imenom portret Junija Bruta. Crte njegovog lica su individualizirane, u njemu ima mnogo zajedničkog sa etruščanskim portretima, ali je umjetnik bio i pod grčkim utjecajem, on je već bio upoznat s primjerima uopćavanja, izražavanja neke osnovne ideje modela; pred nam je strogi i koncentrirani Rimljanin, čovjek čvrste volje. U III. i II. st. p. n. e., pod helenističkim utjecajem, ova se "uopćenost" u individualnim predodžbama još više pojačava, ali rimski portret ne napušta svoj osnovni smjer: on zadržava svoju realističnost, koja se postiže u prvom redu prikazivanjem individualnih crta. Nasuprot grčkim obnaženim predodžbama, Rimljani stvaraju "odjeveni kip", u vezi s predodžbom o veličini i dostojanstvu rimskog magistrata, koji se pred narodom pojavljuje odjeven u togu. Spomenik rimske skulpture II. st. p. n. e. je kip koji predstavlja Rimljanina odjevenog u togu. Podignuta ruka označava govornika koji se obraća slušateljima. Brižljivo obrađena toga daje kipu životnost i konkretnost. U tome djelu izrazili su se u isto vrijeme i etrurske i helenističke metode predočavanja, pored čisto rimskih metoda. Prvi javno u Rimu postavljen kip grčkog tipa bio je Bakh od Aristeida, koji je Lucije Mumije sa korintske aukcije donio u Rim. U Rimu je djelovao i kipar Pasiteles, koji je 138. god. p. n. e. od slonove kosti pravio kipove bogova za rimske hramove.

Slikarstvo

U daleko doba rimske povijesti poniklo je i slikarstvo, koje je kod Rimljana uživalo osobito poštovanje. O karakteru starorimskog slikarstva pruža nam predodžbu freska s kraja III. st. p. n. e. nađena u jednom grobu na Eskvilinu. Ona predstavlja daljnji razvitak "sukcesivno-narativnog" stila, na čije primjere se nailazi po etrurskim grobovima. Sačuvani fragment slike iz groba na Eskvilinu sastoji se iz triju predodžbi. Na najnižoj predodžbi prikazani su vojnici kako se bore, na srednjoj – susret vojskovođa, na gornjoj – iste vojskovođe oko zidova tvrđave. Slika "priča" o događaju, prati razne njegove etape. Ona pruža primjer uvjetne perspektive; udaljene figure prikazane su u manjim dimenzijama i poredane u redove iznad prednjih figura. Na osnovu ove i drugih slika može se reći da je rimskom slikarstvu svojstven isti onaj realizam koji je karakterističan za rimsku skulpturu. Rimsko slikarstvo nastavlja tradiciju etrurskih i osačko-samnitskih umjetnika. Manije Valerije je dao ovjekovječiti svoju pobjedu nad

Kartaginjanima i Hijeronom 263. god. p. n. e. kod Mesane, freskom na bočnoj strani rimske viječnice. Među slikarima spominju se Teodot i dramaturg Marko Pakuvije. U slikarstvu isto jača utjecaj grčko – helenističkog svijeta, pa je tako slikar i filozof Metrodor bio pozvan iz Atene da slika za trijumf Emilija Paula.

U II. st. p. n. e. pojavljuju se u Rimu reljefi. To su istina imitacije helenističkih djela, ali u slijedećem razdoblju rimski reljef dobiva originalne crte. Rimski umjetnici koristili su reljef za "historijsko pričanje", oni su na reljef primijenili sustav kontinuiranih predodžbi. Slikarstvo se pak u zadnjem vijeku Republike upotrebljava poglavito u dekorativne svrhe; u Rimu i italskim gradovima razvija se zidno slikarstvo, čije cvjetanje pada u prvo stoljeće Carstva. Prema tome, u svim područjima kulturnog stvaralaštva Rimljani su mnogo što preuzeli od svojih susjeda – Etruraca i Grka, ali oni nisu ostali samo na oponašanju uzora svojih susjeda koji su se nalazili na višem stupnju kulture, već su te uzore prerađivali, čuvajući i razvijajući pri tome svoje samostalne crte. To vrijedi za područje religije i kulta, arhitekture i skulpture, poezije i proze, komedije i tragedije ovog razdoblja.

Način života

Novi uvjeti socijalnog i gospodarskog života u II. fazi razvitka Srednje Republike mijenjali su najvažnije korijene rimskog načina života. Rim je gubio crte egalitarizma i pretvarao se u svjetski centar. Rimska jednostavnost sve je više pripadala prošlosti. Stroge mjere cenzora nisu mogle zaustaviti širenje raskoši. Raskoš u odijelu (osobito ženskom), raskoš na gozbama i u kući – postala je bitno obilježje načina života vladajućih klasa. Kuće su odsad građene po helenističkim uzorima. U rano doba otac ili neki drugi staratelj je bio jedini odgajatelj svoje djece, on ih je učio pismenosti i računanju, davao im elementarne pouke iz agronomije, tjerao ih da uče napamet Zakonik 12 ploča, poučavao ih u duhu običaja predaka. Počevši od II. st. p. n. e. obrazovanje postaje kompliciranije. Pozivaju se učitelji-Grci, koji su vrlo često bili robovi. Od početka šezdesetih godina u Rimu se otvaraju grčke škole. U njima se čitaju i tumače grčki pjesnici, proučava gramatika, obrađuje se retorika i učenici se upoznaju sa osnovama raznih filozofskih sustava. Tako su u Rimu djelovali gramatičar Krates iz Kilikije i njegov konkurent Aristarh, koji je još 169. god. p. n. e. tumačio jezik i sadržaj Homerovih epova svojim rimskim slušateljima. Ali masovno grčko – helenističko obrazovanje nije naškodilo razvitku domaće, latinske književnosti. Naprotiv, to je samo pospješilo kvalitetniji i svestraniji razvitak domaće naobrazbe i sa većim razvitkom rimske književnosti u školama se obrađuju i latinski uzori. Prosvjedi rimskih konzervativaca, od kojih je osobito utjecajan bio Katon Stariji, nisu mogli zaustaviti širenje helenističkog obrazovanja. Grčki jezik je bio vrlo raširen, pa su i službeni govori bili na grčkom (npr. Tita Flaminina su pozdravljali Grci na latinskom, a on njih na grčkom; Tiberije Sempronije Grakh Stariji je održao takav govor na Rodosu 163. god. p. n. e.). Inače, Rimljani tadašnjeg doba su bili prilično dobro obrazovani. Temeljem

obrazovanja je bilo poznavanje Ilijade i Odiseje. Pismenost je bila raširena (ponajviše radi praktičnosti i jednostavnosti latinice), kao i elementarne discipline. Sa boljim obrazovanjem i kultiviranijim pristupom životu, Rimljani su postupno morali i prilagođavati svoj, latinski jezik (dodavanje riječi, poboljšavanje stila, gramatike, pravopisa i uobličavanje kao književnog jezika). Za uzor je služio grčki jezik, pa je znanje o lingvistici i gramatici koje su razvijali grčki jezikoslovci korišteno u istovrsnom procesu oblikovanja latinskog jezika. Već je učitelj pisanja i jedan od prvih utemeljitelja javne škole u Rimu Spurije Karvilije oko 234. god. p. n. e. regulirao latinski alfabet od 21. slova, te je umjesto /z/ uveo /g/ slovo.Taj proces standardizacije latinskog jezika je ipak dugo trajao i praktično je završio tek sa Ciceronom u I. st. p. n. e. Veliko je značenje u obrazovanju u višim slovjevima, u kojima se pretendira na političku i pravnu karijeru, imala retorika, odnosno izučavanje govorničke vještine. U poslovicu je ušlo *rem tene, verba sequentur/*misli na stvar, pa će se riječi već naći. I grčkomrzac Katon Stariji se spremao učeći Tukididove i Demostenove govore. Od Rimljana koji su politički angažirani očekivalo se da budu dobri govornici.

Strogi i skromni način života Rimljana i pored nastojanja i rada Katona Cenzora Starijeg se polako gasio. Širile su i pojave svojstvene grčkom i helenističkom svijetu, kao homoseksualizam i pederastrija, a kupovina lijepih djevojaka i mladića je postala sve prisutnija, iako je Katon Stariji kao cenzor bio udario veliki porez na tu vrstu robova. Pojavilo se i izbjegavanje ženidbe, a i rastave braka su postajale sve češće. Staro jedinstvo familije se polako rasturalo, pa je npr. konzul Gaj Kalpurnije Pizon otrovan od sopstvene supruge i pastorka, sa ciljem da se naknadno za konzula bira ovaj potonji, što se i desilo 180. god. p. n. e. Žene su se inače sve više emancipirale, i nastojale se dočepati samostalnost (odnosno da ne spadaju pod nečiju *potestas*). Kako bi se suprostavljalo procesu emancipacije žena, donešen je 169. god. p. n. e. zakon da se testamentom ne smiju žene postavljati za baštinike, a imovina koja bi im pripala bez testamenta bila bi im samovoljno oduzimana. Međutim, proces emancipacije je bio nepovratan, a ženski utjecaj je sve više rastao da je i sam Katon Stariji primijetio da bi žene htjele vladati nad „vladarima svijeta“, tj. rimskim muškarcima. Inače je nekada neprikosnovena “očinska vlast” počela slabiti u funkcionalnom smislu, iako je formalno – zakonski još uvijek bila na snazi.

I u jelu su se promijenili Rimljani, jer se umjesto starog skromnog obroka (toplo jelo se uobičavalo jesti jedanput) počela sve više javljati ekstravagancija i više jela. Hljeb su dotada same žene pravile, ali se sada uzimao i izučeni kuhar, po pravilu porijeklom sa strane. A Rim je postao i veliko tržište za mnoge prehrambene proizvode koje ranije Rimljani nisu koristili. Same gozbe, ranije isto skromne i čudoredne, sada su postajale sve više luksuznije. I na pogrebne svećanosti se jako mnogo trošilo, pa je npr. Marko

Emilije Lepid (konzul za 187. i 175. god. p. n. e.)[31] odredio, kako bi umanjio troškove, da njegova djeca ne smiju na njegov pogreb potrošiti više od 1 miliona asa. Kockanje je uvijek bilo prisutno kod Rimljana, ali se u ovom razdoblju i to sve više širilo.

Jezik

Latinski jezik i pismo su bili „tvar" koja se stalno mijenjala i oni su već u ranoj Republici bili razvijeni. U stoljećima rane i srednje Republike se nastojalo oko usavršavanja i unapređivanja jezika. Slova /g/ i /k/ se razdružiše, te svako dobi svoj znak. Oko 450. god. p. n. e. još uvijek nije bilo znaka /g/, a oko 250. god. p. n. e. sreće se na sve strane. Na pojedinim mjestima se umjesto /s/ počeo upotrebljavati glas i znak /r/, pa se 336. god. p. n. e. zvao konzul *Papisius* umjestno *Papirius*.

AGRARNA KRIZA, BRAĆA GRAKHI I KRAJ SREDNJE REPUBLIKE

Ekonomsko – društveni i politički odnosi Republike su uvijek bili temeljeni na poljoprivrednoj proizvodnji, odnosno na postojanju brojnog staleža seljaka.

Iako je rimska civilizacija u načelu bila zasnovana na kulturi urbanog života, iako su Rimljani u osvojenim barbarskim zemljama Evrope prvo podizali urbana središta, iako je i svijet drevnog Rima i najviše poznat po ostacima mnogobrojnih gradova, Rimljani su se oduvijek osjećali seljačkim narodom. Dovoljno je samo pročitati Katona, Vergilija i Horacija i shvatiti tu čežnju za jednostavnim i idiličnim seljačkim životom. Na drevni seljački život i u stoljećima Carstva gledalo se sa nostalgijom i sjetom, kao na davno izgubljeno zlatno doba vrlina, kreposti i čednosti. Možda paradoksalno zvuči, ali je čista historijska činjenica da su takvi Rimljani, sa svojom nostalgijom ka rustikalnom načinu života, ustvari pronijeli duh urbanog načina života širom Mediterana i Evrope.

Svaki poremećaj agrarne ekonomike je nesumnjivo morao imati velike posljedice po ritam i način života rimskog i italskog društva, kao i njegovo funkcioniranje. A u zadnjih decenijama postojanja Srednje Republike žarište agrarnih odnosa predstavljalo je pitanje regulacije *ager publicusa*, odnosno javnog zemljišta čiji je obujam uslijed pobjedničkih ratova i konfiskacija dijela teritorija pobijeđenih znatno narastao.

Ključni zakon koji se bavio regulacijom javnog zemljišta bio je *lex agraria* iz 367. god. p. n. e., donesen u okviru velike reformne i zakonodavne djelatnosti Licinija i Sekstija, koji je jasno i precizno propisivao veličinu javnog posjeda koji je privatnik mogao koristiti (to je učinjeno kako bi se spriječilo gomilanje zemljišta u rukama nekolicine bogatih i moćnih). Da bi se umanjila nezaposlenost, zakoni su regulisali da korisnik

[31] M.Emilije Lepid, namjesnik Sicilije, pobjednik nad Ligurima, od 180. god. p. n. e. pontifeks maksimus, od 179. god. p. n. e. princeps Senata i cenzor. Odgovoran za izgradnju čuvene *Via Aemilia* iz 187. god. p. n. e. i ustanovljenje kolonija Parme i Modene.

javnog zemljišta mora zaposliti i izvjestan broj slobodnih ljudi koji će obavljati funkciju nadzornika. Zakoni su bili potvrđivani zakletvom i sadržavali su i kazne u slučaju neprimjenjivanja. Ali zakonima je nedostajala jedna ključna stavka, a to je regulativa njegove realizacije. Republikansko agrarno zakonodavstvo je nizom odredbi pokušavavalo da potpuno uredi agrarne odnose u državi, kako bi se sačuvala njena ekonomska osnovica i unutrašnja struktura, kohezija i snaga rimskog društva. U načelu išlo se za zaštitom srednjeg i sitnog posjeda, i pokušavalo se spriječiti zloupotrebe.

Da bi se pravilno shvatili rimski agrarni zakoni, potrebno je podvući jednu osobitost rimskog agrarnog zakonodavstva. Rimski agrarni zakoni do vremena Kasne Republike načelno nisu zadirali u privatno vlasništvo pojedinca-rimskog građanina, i oni su se uglavnom odnosili na javno zemljište. Privatno vlasništvo je bilo neprikosnoveno i ništa ga nije smjelo ugroziti.Nikada nije bio donesen ni jedan zakon koji je ugrožavao *ager privatus* rimskog građanina (bar nam nije poznat), odnosno maksimizirao njegovu veličinu ili vršio preraspodjelu privatnog zemljišta bezemljašima, za razliku od prakse koja je vladala u helenskim državama. Inače u republikanskom Rimu je načelo privatne imovine bilo razvijeno do perfekcije i ugrožavanje privatnog posjeda pojedinca smatrano je i religijskim prekršajem i za takvo djelo bila je predviđena uz oštre svjetovne kazne i religiozna sankcija.

Uzroci agrarne krize

Sa promijenjenim vanjskim položajem Republike, nakon II. punskog rata i sa procesom unutrašnje sve izražajnije imovinske diferencijacije (uvjetovane i rimskim pobjedama u posljednoj fazi II. punskog rata i u predstojećim decenijama), zakon Licinija i Sekstija se pretvarao u mrtvo slovo na papiru jer se bogati i moćni nisu više obazirali ni na zakone, ni na zakletve, ni na eventualne sankcije, a zloupotrebe i izvrdavanje zakona postajale su sve izražajnija pojava. Bogatiji i moćniji građani, većinom iz sloja nobiliteta ali i iz reda vitezova i savezničke oligarhije i plutokratije, su uzurpirali veći dio javnih zemljišta, nudeći veću zakupninu državi nego obični zemljoradnici. Državi su u vremenima stalnih i teških ratova bila hitno potreba znatna finansijska sredstva, i zato su počeli vremenom preferirati ustupljanje na uživanje javnih zemljišta bogatijim pojedincima. I tako se postupno u njihovim rukama našao veći dio javnog zemljišta, pa su vremenom *de facto* javna zemljišta koja su koristili počeli smatrati i svojim nasljednim zemljištem, iako je *de iure* vlasnik još uvijek bila Republika.

U izvrdavanju odredbi zakona pojedinci su pokazivali zavidan nivo maštovitosti i snalažljivosti : preuzimali su zemljišta pod drugim imenima, prividno su dijelili zemljišta svojim najbližim ljudima i klijentima, s bilo je i dosta onih koji su otvoreno prezreli zakon. Nije rijetka pojava bila ni da pojedinci zaposjednu i obrađuju onaj dio *ager publicusa*, koji je graničio sa njihovim privatnim posjedom, brišući vremenom granicu između privatnog i javnog i tretirajući imanja koja su uživali kao jedinstvenu cjelinu.
Na imanjima iz fonda *ager publicus* uzurpatori su podizali zgrade, sadili drveče i voćke, određivali i namjenu za koju će se zemljišta koristiti po svojoj slobodnoj volji kao da su ona njihovo privatno vlasništvo. Ovim postupkom se izvrgnula prava namjena postojanja javnih zemljišta, jer su oni zbog kojih je *ager publicus* postojao ostajali uskračeni njegovog uživanja.

Hanibalov upad u Italiju i boravak kartaginske vojske oko 15 godina u njoj, donijeli su sistematska pustošenja, uništavanja i spaljivanja imanja. Ovo se posebno osjetilo na jugu poluostrva, gdje su i ratna dejstva bila i najizrazitija i najdugotrajnija. Kada se vojnik –

seljak vratio na svoje imanje zaticao ga je ili razorenog ili zapuštenog i da bi ga ponovo osposobio, bio mu je potreban kapital, kojeg često nije imao. Opadanju snage rimsko – italskog seljaštva doprinijeli su i golemi gubitci u ljudtsvu. Najveći dio poginulih vojnika je poticao iz reda sitnih i srednjih seljaka, i to u dobi kada su bili najvitalniji i najkorisniji za poljodjelske radove.

Rat i značajni gubici u ljudstvu su uslovili i značajniju mobilizaciju seljaka, čime su oni obavljajući vojničku službu, bili odvučeni sa zemlje i više godina. I nakon završetka rata sa Kartaginom, stalno su izbijali novi ratovi koji su odvodili rimske seljake u sve udaljenije zemlje, i na sve duži rok. Teret ratova koje je vodila Republika i ostalih pratećih nedača padao je tako najviše na zemljoradničku klasu. Ona je snosila i težinu tributa, ratnog poreza koji se često ubirao. Ratovi su prilično oslabili i biološku masu zemljoradničke klase, jer su seljaci bili ti koji su snosili i najveće gubitke u ljudstvu. Ta činjenica o biološkoj degradaciji seljačkog staleža dobiva posebnu težinu kada se ima u vidu da su najčešće ginuli upravo najjači i najzdraviji seljaci radno sposobnih godišta, koji su najviše i mogli doprinijeti razvitku italske privrede. Obični rimski vojnik nije ni od svoje pobjede mnogo zaradio, jer se glavnina ratnog plijena, bogatstava dobivenih iz kontribucija i ratne odštete koje su isplačivali poraženi i novca i resursa iscijeđenih iz iskorištavanja provincija slijevala u ruke zapovjednika rimskih armija, činovnika, namjesnika, preduzimljivih privatnika i korporacija (*societates publicanorum*) koji su najvećim dijelom dolazili iz redova nobiliteta i vitezova.

Razmjere naglog priliva velikih količina novca u Republiku i Italiju nakon II. punskog rata potvrđuju sljedeći primjeri. Nakon poraza u ratu, Kartagina je bila obavezna da Republici isplati 10 000 talenata[32] odštete, po 200 godišnje. Nakon uništavanja i raseljavanja galskog naroda Boja iz Padske doline, Rimljani su donijeli ogromno bogatstvo u zlatu i srebru. Makedonski kralj Filip V. je morao poslije poraza, da Rimljanima isplati 1000 talenata, pola odmah, a ostatak u ratama u roku od deset godina. Istina, nešto kasnije Filip je radi svoga neutralnog držanja za vrijeme rimskog rata sa Antiohom III. oslobođen dijela duga. Sam Antioh III. je poslije poraza, bio primoran da isplati 15 000 eubejskih talenata, i to 500 odmah, 2500 kada rimski narod potvrdi mir, a ostalo u roku od 12 godina i to svake godine po 1000 talenata. Prema Salustiju, Antioh je morao platiti 10 000 talenata, po Liviju iznos koji je Antioh III morao platiti iznosio je 12 000 atičkih talenata "izvrsna srebra". I pored neslaganja trojice antičkih historičara o visini ratne odštete koju je morao isplatiti seleukidski kralj prednost dajemo podatku Polibija koji je bio savremenik događaja o kojem govori. Etolci su 189. god. p. n. e, prisiljeni da isplate 200 eubejskih talenata odmah Rimljanima, a u toku narednih šest godina još 300. Tiberije Sempronije Grakh Stariji je iz Hispanije donio 40 000 funti srebra, a njegov kolega Postumije 20 000. U kraljevskoj riznici Makedonije Emilije Paul je, nakon Pidne, u ime rimske države zaplijenio više od 6000 talenata zlata i srebra. Ukupno je Emilije Paul iz Makedonije u Rim prenio oko 200 miliona sestercija. Svaki novi pobjedonosni rat (u vidu ratnog plijena ili ratne odštete) donosio je ogromne količine novca, plemenitih metala i drugih resursa (uključujući i ljudske) u Italiji, a i stalni prinosi iz provincija (raznorazni direktni i indirektni porezi te rudnici metala) donosili su znatne količine bogatstva. I bogati "pokloni" poraženih ili onih koji su tražili neku uslugu ili milost rimskog naroda, a koji su uručivani bilo Rimskoj Republici kao cjelini ili samo pojedinim rimskim dostojanstvenicima i vojskovođama mogli su biti veliki. Konzulu Marku Fulviju Nobilionu je tako prilikom

[32] Talenat je bio antička mjera, ali on nije uvijek i svugdje imao istu vrijednost, atički talenat koji se i najviše koristio iznosio je oko 26,2 kg. Rimska funta,(libra, livra) težila je 0.33 kg, a grčka 0.27 kg.

ulaska u helenski grad Ambrakiju u jesen 189. god. p. n. e. bio dodijeljen vijenac vrijedan 150 talenata, a konzul Gnej Manlije je prilikom svog pohoda protiv maloazijskih Galata, od tiranina Kibire, grada u jugozapadnoj Maloj Aziji, dobio 100 talenata, od grada Termesa 50 talenata, a od grada Sagalasa još 50 talenata.
Stvaranje poslovnih udruženja, nakon II. punskog rata je postalo vrlo rašireno kod Rimljana i Italika, pa i Katon savjetuje da je bolje uložiti svoj kapital u 50 poduzeća, nego u jedno (koje ako propadne, sve je propalo). Povećanje financijskih aranžmana i špekulacija je direktno urokovano širenjem rimske hegemonije po mediteranskom svijetu i povećanjem trgovinske aktivnosti. Iako je senatorima po *lex Claudia* iz 218. god. p. n. e. bila ograničena trgovačka aktivnost, postojao je i način kako da se izvrda zakon i omogući im se indirektnim putem bavljenje trgovinom i zelenaštvom. Senatori su mogli preko svojih oslobođenika koji su imali status klijenta ili čak i osoba koje su još uvijek imale status robova, da posjeduju brodove i da učestvuju u prekomorskoj trgovini. Pošto su senatori imali pravo da pozajmljuju novac uz interes, na taj način su mogli postati i finansijeri velikih trgovačkih pothvata.

Od prve polovine II. st. p. n. e. na helenistički istok prodire i rimsko-italski zelenaški kapital koji, kako vrijeme odmiče, igra sve veću ulogu u ekonomskom životu, a preko njega posredno i u političkom životu Grčke i istočno-mediteranskih zemalja. Nosioci ove ekspanzionističke ekonomske politike bili su rimsko-italski poslovni ljudi (u velikoj većini iz reda vitezova), koji su djelovali ili kao samostalni poduzetnici, ili su bili udruženi u korporacije - *societates publicanorum*. Rimsko-italski poreznici, zakupci, kreditori su prosto isisavali novac i ostale resurse (uključujući i ljudske) sa bogatog istoka u velikim razmjerama. Posljedice neopisive pohlepe korporacija su imale potpuno negativan efekat na ekonomski, a posredno i na kulturni i politički život zemalja u kojima su poslovale. U pojedinim „suverenim“ državama čak je u njihovim rukama bila u potpunosti i kontrola budžeta, a i mnogi vladari su bili „do guše“ kreditno zaduženi i uhvaćeni u kamatne „makaze“ kod rimsko-italskih poslovnih krugova. Ipak sva dobit ostvarena u navedenim poslovnim operacijama ostajala je u rukama samo vrlo malobrojnog sloja, tako da najveći dio rimsko-italskog stanovništva oličenog u srednjem i sitnom seljaštvu nije imao nikave koristi od ovog kapitala. Naprotiv, zelenaški kapital i način rada, ponašanja i morala proistekao iz zelenaštva donijeti će samo štete rimskom seljaštvu.
Tako je razdoblje nakon II. punskog rata donijelo i promjenu u agrarnim odnosima u Italiji. Klica propadanja seljaštva začela se u vremenu II. punskog rata. Nastupio je proces postupnog propadanja rimskih i italskih srednjih i u većoj mjeri sitnih posjednika (koji su do II. punskog rata bili ubjedljiva većina stanovništva Republike i Italije), što je dovodilo do rascjepa nekadašnje načelne socijalne i ekonomske egalitarnosti koja je bila osnovna karakteristika rimsko – italsko društvo u predHanibalovo doba.

Rimsko osvajanje i nametanje hegemonije širom Mediterana donosilo je još jednu negativnost za znatan dio rimskog seljaštva. Rimske provincije, u prvom redu Sicilija te vazalne i savezničke države kao Egipat, otvorile su svoja plodna žitna polja Italiji. Uvoz žitarica je sada postao jeftiniji nego njegova proizvodnja u Italiji. Sitnoposjednik koji je svoju egzistenciju zasnivao na uzgoju žitarica i prodaji eventualnog viška uroda, nije se mogao nositi sa konkurencijom sicilskog, afričkog i egipatskog žita. Polibije izvještava da je samo u jednom slučaju sa Sicilije je uvezeno 100 000 medimni žita. Pomorski transport je bio i jeftiniji od kopnenog, što je bio još jedan od faktora koji je utjecao na cijenu proizvoda koji su dolazili iz prekomorskih zemalja.

Tako su rimski seljaci, paradoksalno, kao ključni elementi rimske osvajačke vojske čija je hrabrost, discipliniranost i umiječe najviše doprinijela stvaranju Rimske Imperije, sami

sebi uništili ekonomsku osnovicu svoje egzistencije. Nausprot njima naglo obogačeni sloj je bio prinuđen da svoj kapital, do kojeg su došli ratnim plijenom i iscrpljivanjem provincija, ulaže u zemlju.

Prosječno pristojan dohodak rimskoga senatora iznosio je 3 miliona sestercija, a imetak viteza 2 milijuna sestercija. Imetak najvećeg bogataša iz grakhovskog doba konzula Publija Licinija Krasa je iznosio do 100 miliona sestercija.

A ta zemlja je bila *ager publicus*, koji se koristio i praktično uzurpirao u velikoj mjeri od strane bogatijih, utjecajnijih i moćnijih pojedinaca i porodica. A onda bi na taj način kreirani veleposjednici počeli da prisvajaju i privatna zemljišta srednjih i sitnih posjednika, kupujući ih jeftino, iskorištavajući seljakovu zaduženost ili su se služili čak i golom silom i nasiljem prosto otimajući zemlju od svojih slabijih i siromašnijih susjeda. Na taj način veleposjednici su zaokruživali svoje prostrane posjede, stvarajući latifundije (složenica od lat. riječi *latu*s, 3 =širok i *fundus,i, m* = zemljište, posjed), apsorbirajući u njih mnoge male posjede. Kasnije će italski latifundisti imati i veleposjede u provincijama. Pošto su veleposjednici težili samo ostvarivanju što je moguće veće dobiti sa svojih zemljišnjih posjeda, na latifundijama je dolazilo i do promjene uzgoja kultura i općenito namjene zemljišta, kao i načina i metoda njegovog iskorištavanja. Latifundije su se počele specijalizirati prema uzgoju samo određene visokoprofitabilne kulture kao maslina i vinove loze ili su postajale pašnjaci. Stočarstvo je zahtijevalo manje ljudi za rad a moglo je donijeti veliku dobit. Krave su držane poglavito radi mlijeka i mliječnih proizvoda, ovce poglavito radi vune (glavnog sastojka za izradu odjeće) i mliječnih proizvoda, a svinje radi mesa. Veliki posjedi su omogućavali i masovniju proizvodnju što je dovodilo i do jeftinije cijene za one proizvode koji su dolazili sa latifundija. Tako se latifundija pokazala kao vrlo profitabilna za njenog vlasnika Za razliku od sitnoposjednika, cilj veleposjednika nije bio izdržavanje porodice, nego prodaja proizvoda na tržištu. Latifundista više nije ni trajno boravio na svojim imanjima koja su služila za sticanje prinosa i profita. On je uglavnom živio u gradskim naseljima ili na posjedima koji su služili za užitak (sa parkovima, lovištima, bazenima i ribogojilištima). Ovi ljetnikovci su bili i sami u blizini nekog naselja ili morske obale i na području koje odiše lijepim pejsažom i zdravim okruženjem.

Primjer odsustvovanja latifundista sa poljoprivrednih dobara na najbolji način oslikava suštinsku transformaciju tadašnjeg rimskog društva u vremenima agrarne krize. U ranijim periodima velikani i visoki dužnosnici Republike su cijenili i rad na zemlji. Cincinat je dočekao delegaciju Senata koja mu je donijela imenovanje za diktatora, dok je orao svoj komad zemlje. Dentat je dočekao sabinsku delegaciju dok je jeo običnu hranu sa pladnja, a Gaj Atilije Regul (*Caius Atilius Regulus*, konzul za 257. i 250. god. n. e.) je sijao sjeme kada su mu javili da je izabran za konzula.

Znatno kasnije Kolumela navodi sljedeće : „...mi smo obrađivanje zemlje prepustili najgorim robovima, kao da smo je predali đelatu da je kazni, dok su se međutim najbolji ljudi među našim precima sami bavili njenim obrađivanjem, uz najveće staranje».

I dok se na jednoj strani odvijao proces stvaranja velikih zemljišnih posjeda, na drugoj strani se kod preostalih sitnoposjednika odvijao proces daljneg usitnjavanja posjeda.

Željeći da osiguraju kakvu takvu egzistenciju kompletnom svom potomstvu, seljaci su razdjeljivali posjede djeci. Ali to je donosilo kontraefekat jer pošto su posjedi bili sve manji, potrebe seljaka su bile sve veće a sve manji posjedi nisu bili u mogućnosti da ih zadovoljavaju. Da bi obezbijedli kakvu takvu egzistenciju sitnoposjednici su morali pozajmljivati novac uz kamatu od lihvara, čime su upadali u makaze zaduženja postajući plijen zelenaša i lihvara. U nemogućnosti da obezbijede kapital, izdrže konkurenciju i sačuvaju svoja imanja došlo je do stihijskog propadanja seoskog plebsa. Nakon svih razloga koji su navedeni, jasno je da je za rimskog i italskog srednjo-, a posebno sitnoposjednika stanje postalo neizdrživo. Pored seljaka nešto slično, ali u manjoj mjeri dešavalo se i sa zanatskim slojem stanovništva, koji je morao izdržavati konkurenciju velikih radionica.

Rimska Republika i druge italske savezničke države iz prve polovine i sredine II. st. p. n. e. su najočigledniji primjer jednog od ekonomskih paradoksa. Tu se u najboljem svijetlu oslikava pojava kada sve veća privredna aktivnost, njena daljnja specijalizacija i usložnjavanje, stabilizacija monetarnog sistema, povećanje priliva, obrta novca i bogatstva u svim oblicima i povećanje ponude, potražnje i kapaciteta tržišta tj. opće gledajući u statističkim pokazateljima i vanjskim izrazima trend ekonomskog rast može proizvesti tolike negativne posljedice po unutrašnju ekonomsku strukturu zajednice da izazove duboku krizu ekonomskog i političkog sistema da bi se na kraju proces završio i njihovim slomom. Ovaj paradoks se dešava samo u zajednicama u kojima se veći dio dobiti dobiva špekulacijama i iznudom materijalne dobiti, a ne povećanjem lokalne proizvodnje na korist široke populacije ili u slučaju kada sva ova velika dobiti, ili bar njen gro prelazi i cirkuliše samo unutar brojčano gledano vrlo malog sloja pripadnika jedne zajednice. Time se tom sloju omogućava primarno učešće u privrednom, a preko njega i u političkom životu zajednice i sloboda špekulacija, zelenaštva, i preuzimanja u svoj posjed većine proizvodnih sredstava i kapaciteta i privrednih resursa zajednice čime polako ostvaruju monopol na ekonomiku svoje zajednice i njen daljnji razvitak. Ta malobrojna grupacija je po prirodi svoga postanka i postojanja nesposobna da sagleda opće i dugoročne interese zajednice kojoj pripada, i ona ulaže novac povodeći se striktno samo po tržišnim principima ili zadovoljavanju ličnih želja i potreba. Priliv zlata i srebra je zbog nedostatka razvijenog bankarsko-kreditnog sistema pogodovao razvitku zelenaških vidova financijskog poslovanja. Za razliku od malobrojne obogaćene i socijalno dobrano raslojene elite, velika većina stanovništva ostaje uskraćena za sve blagodeti privrednog rasta. Ova većina, u rimsko-italskom slučaju oličene u srednjm i sitnom seljaštvu našla se prva na udaru naglo obogaćene zemljoposjedničke i zelenaške elite i njihovih sve većih i nezajažljivih potreba i zahtjeva. Tako su se upravo iz razloga privrednog razvitka koji se odvija na specifičan način našli suprostavljeni ekonomski (iz čega će ubrzo proizaći i politički) interesi slobodnog seljaštva i nobiliteta, postupno odvajajući od slobodnog seljaštva sredstva za proizvodnju i prenoseći ih na nobilitet. Upravo navedeni razlozi objašnjavaju činjenicu da istočno-mediteranske zemlje i zapadne provincije iz kojih se crpe novac, bogatstvo, ljudi i resursi, sirovine osjećaju manje negativnih posljedica po svoj ekonomski, društveni i politički sistem nego npr. Italija u koju se sve to sliva.

Robovski rad

Jedna od prvih asocijacija kod većine običnih ljudi kada se spomene klasični rimski svijet jeste sustav gospodar (*dominus*) – rob (*servus*). Marksistička ideologija čak je rimski svijet uzela kao glavnu paradigmu tzv. „robovlasničkog društva“, kao jedne o pet razina historijski determiniranog razvitka ljudskog društva. To je ipak prilična pojednostavljena i djelimično pogrešna predstava. Rimski svijet je kroz svojih 12 stoljeća postojanja bio znatno složenija socijalna, ekonomska, politička i kulturološka formacija nego što bi se to

moglo objasniti sintagmom „robovlasničko društvo“ i svijet robovlasnika i robova. Činjenica je da ustvari ne postoji stroga, staleška podjela na robovlasnike i robove kao što je to bio npr. slučaj sa crnačkim ropstvom u Sjevernoj i južnoj Americi. Većina stanovništva rimskog svijeta niti je imala robove u svome posjedu u pravom smislu riječi, niti je pripadala robovskom sloju. Potpuno je besmisleno i tvrditi da je teški fizički rad bio rezerviran samo za robove. Iako je činjenica da je većina robova radila na fizičkim poslovima, i veliki broj slobodnih ljudi – *ingenuii* je isto obavljao teške fizičke poslove. Bilo je i dosta robova koji su se striktno bavili samo administrativnim ili intelektualnim poslovima. Nije bilo ništa neobično da pojedini robovi imaju i viši životni standard u odnosu na slobodne ljude, čak i one sa rimskim građanstvom. Uslijed agrarne krize značajan broj slobodnih ljudi je pauperiziran i pao u siromaštvo, ali ne gubeći svoja formalna prava i građanstvo. Uostalom i među samim robovlasnicima i robovima je postojalo podslojeva, da je uopće teško govoriti o nekoj robovlasničkoj ili robovskoj klasi u marksističkom smislu riječi kao zaokruženoj socijalnoj skupini sa razvijenim klasnim identitetom. A i broj robova u prvih pet i po stoljeća rimskog svijeta nije dostizao značajnije brojeve, a u zadnja dva stoljeća se već prelazilo na one oblike gospodarskog uređenja iz kojih će se razviti feudalizam. Iz ovoga se vidi da je i sustav robovlasništva prolazio kroz najrazličitije forme postojanja i funkcioniranja, i da se jednostavno ne smije promatrati i tumačiti samo na osnovi prostog shematizma.

Ni sama ekonomija rimskog svijeta nije bila esencijalno bila vezana za rad robova, kao što je to npr. bio slučaj sa južnjačkim državama USA prije građanskog rata. Uostalom u ovim državama je bio veći procentualni udio robova u ukupnoj populaciji sredinom XIX. st., nego što je to bio u Italiji u zenitu Kasne Republike i augustovskog režima, kada se pretpostavlja da je bilo najviše robova. Naravno, izložene teze ne bi trebalo koristiti da se relativizira činjenica da je ropstvo u rimskom svijetu postojalo, da se razvijalo, umnožavalo i smanjivalo u toku cjelokupnog njegovog postojanja. Nekada je igralo veću, a nekada manju ulogu, zavisno od situacije i historijskih uvjeta i okolnosti, ali je uvijek postojalo. Zanimljivo je da u rimskom svijetu nikada nije postojala izražajnija ideja o potrebi ukidanja ropstva, koje se izgleda smatralo uobičajenom stvari.

Jedan od najvećih rimskih pjesnika, čiji je opus prilično oblikovao kulturu klasičnog rimskog svijeta je bio Horacija, i sam sin oslobođenika. Horacije je u prvo vrijeme bio uvriježeni republikanac (bio je časnik u vojsci Bruta i Kasija), da bi kasnije postao blizak najvišem sloju augustovskog režima. I ovaj sin oslobođenika je imao dva roba u gradskom domu, i osam na svome malom imanju u Sabinskoj zemlji. Tacit spominje gradskog prefekta koji je imao 400 robova u svojoj palati, Plinije Starije navodi da je izvjesni Gaj Ceciclije Klaudije Isodor (*Caius Caecilius Claudius Isodorus;* vjerojatno i sam oslobođenik) u oporuci ostavio preko 4000 robova, Atenej iz II. st. n. e. da je bilo pojedinaca koji su posjedovali čak i 10 000, pa i 20 000 robova.

Na osnovi tradicije i pojedinih pouzdanijih podataka, ropstvo je oduvijek bilo poznato i primjenjivano u rimskom svijetu. Samo ti rani oblici ropstva su bili nerazvijeni i prilično su se razlikovali od onih oblika kakvi će postojati u znatno kasnijim epohama. Sve do kraja III. st. p. n. e. broj robova u Republici i uopće u Italiji (izuzev grčkih polisa) je bio

zanemarljiv i još uvijek je apsolutno dominirao slobodni čovjek kao osnovni proizvođač. Samim tim i robovlasnički sustav nije bio razvijen, i primjenjivan je „patrijahalni oblik ropstva" u kojem su malobrojni robovi radili zajedno sa gospodarem, gospodaricom i ostalim ukućanima i postupno postajali članovi domačinstva. Jedan od čestih vidova ropstva u tim ranim periodima bilo je ropstvo radi duga (sve dok nije bilo ukinuto ako se odnosilo na osobe sa rimskim građanstvom). Bilo je i rijetkih slučajeva da *pater familias* proda svoje dijete. Po Dioniziju iz Halikarnasa ovo pravo je uveo sam Romul. Slaba razvijenost ropstva i njegovi „primitivniji" oblici nisu značili da je ropstvo bilo u tim periodima potpuno potisnuto i da nije bilo i trgovine robovima. Već 357. god. p. n. e. uveden je porez na oslobođene robove. Ovi rani oslobođenici su se brzo utapali, najvećim dijelom, u gradski plebs i bili su zanatlije, trgovci i nadničari.

Međutim, prelaskom na proces dominacije Mediteranom, Rimljani će se naći uvučeni u sustav razvijenog robovlasništva sa velikim brojem uvezenih robova. Sa osvajačkim ratovima od kraja II. punskog rata, pa zaključno sa razaranjem Kartagine i Korinta 146. god. p. n. e. došlo je i do enormnog povećanja broja robova i njihove upotrebe u Italiji (npr. iz Sardinije, Epira i Kartagine). Veleposjednici su za obradu prostranih posjeda koristili rad robova, koji je bio mnogo isplativiji, nego rad slobodnih ljudi. Pošto je cijena roba bila mala, a troškovi izdržavanja bili isto mali, robovska radna snaga je bila jeftina. Istina i njegova produktivnost je bila manja od produktivnosti rada slobodnih ljudi, međutim kada se izvede konačna kalkulacija gospodaru se ipak više isplatio robovski rad nego da unajmljuje slobodne ljude.

Decenijama kasnije će brojevi zarobljenika (koji će biti prodati kao roblje) iz velikih borbenih kampanja narasti na stotine hiljada i to nakon Marijevih pobjeda nad Teutonima, Kimbrima i Amronima, istočnih ratova Sule, Lukula i Pompeja te galskih ratova Julija Cezara.

Reljef iz Smirne (danas Izmira) prikazuje rimskog vojnika kako vodi zarobljenike. Datacija cc 200. god. n. e. Danas se nalazi u Ashmolean Museum u Oxfordu.

Zapovjednici su se željeli riješiti što prije velikih masa zarobljenika, pretvorenih u roblje, kako se ne bi morali brinuti o njima i čuvati ih. Zarobljenici su prelazili u ruke kvestora, koji se nalazio pri vojsci, i ovaj ih je prodavao na licitaciji. Sve njih kupovali su veleprodajni preprodavači (*mangones*; koji su uvijek pratili armije). Na mjesto određeno za prodaju roblja zabadalo bi se koplje (*hasta*).

Zbog ovog koplja se i aukcija zvala *hasta*, a prostor gdje se ona održavala *hastarium*.

Preprodavači su onda kupljenu robu vodili na glavne tržnice robljem, gdje bi se održavala maloprodaja. Oni koji bi bili izloženi prodaji bi imali vijence na glavi, kao što ih imaju i žrtvene životinje kada se nude na kultnim žrtvovanjima, i tablicu o vratu (*titulus*) na kojoj je ispisana „historija", te prednosti i mane roba ili robinje. Ako gospodar nije garantirao za njega, tada je ovaj imao šešir na glavi. Tako su izrazi *sub hasta venire* i *sub corona venire* imali praktično isto značenje kao i izraz „biti prodan kao robovi".

Trgovci robljem su svoju robu izlagali na javnim dražbama, koje su bile pod supervizijom edila koji su određivale mjesto prodaje i donosili regulativu vezanu za nju. Postojala je i taksa na uvezene robove. Onima koji su bili nuđeni na prodaju, stopala su bila izbjeljena kredom, a oni su sa istoka su imali i probuđene uši, što je bio uobičajen znak ropstva na istoku. Robovi su izlagani na platformi, po pravilu goli, kako bi kupac mogao bolje ispitati robu. Nekada bi čak i ljekari pomagali kupcu prilikom kupovine robova. Ako nije bilo natpisa koji bi prezentirao „historiju" i ostalog što se tiče ponuđene robe, na glavu roba bi se stavljala kapa koja bi stavljana na znanje da kupac preuzima na sebe sav rizik kupovine takvog roba. Ako je kupljeni rob imao neki defekt, koji nije bio naveden na titulusu, prodavac je bio dužan da ga uzme natrag u roku od pola godina ili da nadoknadi kupcu njegov trošak. Trgovac robljem je, posebno u slučajevima kada

je bila riječ o robovima velike i neobične vrijednosti (npr. vanredne ljepote ili nekog drugog kvaliteta), je mogao ponuditi svoju robu i u privatnom aranžmanu. Ovi robovi ne bi bili izloženi masi na nekom javnom trgu, nego maloj skupini potencijalnih specijalnih kupaca. Moguće su bile i prodaje robova između i samih građana, bez intermedijacije profesionalnih trgovaca, i to se tretiralo kao prodaja bilo kakve druge robe. Dok nije postojala javna stigma na ovu kupoprodajnu aktivnost običnih građana, *mangones* su smatrani zloglasnim i nečasnim zanimanjem. Posebno su odvratnim smatrani *lenones*, odnosno oni koji su prodavali žene samo radi seksualnog užitka ili prostitucije (slično današnjim trgovcima bijelim robljem). Cijena robova je varirala i zavisila od tržišta, ponude i potražnje pa i samog tipa roba koji se prodaje. Preprodavci su kupovali neposredno od zapovjednika roblje za nominalnu cijenu, jer su morali računati na značajan gubitak dok budu robu prebacivali do glavnih tržnica (umiranja od bolesti i iscrpljenosti, samoubistva, bjekstva). Obični fizički radnici su ostvarivali nižu cijenu, a obrazovani robovi (posebno učitelji i ljekari) ili sa nekim umijećem (mehaničari, kovači, stolari, pekari, zidari, mornari, umjetnici, gladijatori...itd...) su mogli dostići veliku cijenu, kao i osobe vanredne ljepote. Od posljednjih decenija Srednje Republike i za Kasne Republike rasprostranjenost robova dovela je i do pada cijene roba koji se tada mogao prilično jeftino nabaviti. Zapisi iz Pompeja govore o jednom robu koji je na aukciji prodan za 6252 sestercija, dok jedna londonska tablica (koja se datira cc 75. – 125 god. n. e.) tretira kupoprodaju jedne galske ropkinje po imenu *Fortunata* za 600 denara = 2400 sestercija muškarcu po imenu *Vegetus*. Cijene su zavisile i od niza drugih faktora, npr. zemljopisnog područja, onda razloga kupovine, zemlje iz koje potiću robovi, stanja na tržištu.

Potrebno je reči da je znatan dio roblja, ostvarenog velikim pohodima u privredno i kulturno razvijenijim područijima (posebno na istoku), ustvari poticao iz redova onih koji su već bili robovi, pa su zarobljeni ili oteti od svojih ranijih gospodara (koji bi nerijetko i sami u tim okolnostima bili zarobljeni i pretvoreni u roblje). Nisu samo ratovi donosili robove, nego i dužničko ropstvo (koje se sa razvitkom rimsko –italskog zelenaštva povećavalo, ali samo ako se nije odnosilo na osobe sa rimskim građanstvom) i gusarska i općenito razbojnička djelatnost, kao i profesionalni lovci na robove (slično kao što se radilo u periodu XVI. – XIX. st. u Africi). Po Liviju je na Sardiniji već 231. god. p. n. e. konzul Marko Pomponije Mato (*Marcus Pomponius Matho*) išao sa dresiranim psima u lov na ljude. I tek rođena djeca izložena od svojih roditelja su nerijetko kupljena od trgovaca robljem. Hvatanje i prodaja robova na tržištu bio je jedan od najvažnijih izvora prihoda za gusare. Najveće tržnice robova bili su egejski otoci Delos i Rodos, koji su bili preplavljeni i poduzetnim Italicima koji su kupovali robove, kao i gradska pijaca u Rimu gdje su se oni prodavali. Delos je bio proglašen slobodnom lukom 166. god. p. n. e., i na njemu se skupljalo po 10 000 robova dnevno, i svi bi oni do večeri bili prodani. Najveći izvori robova su bili, pored zemalja zahvaćenih rimskim osvajanjem, i istočne maloazijske i bliskoistočne zemlje, čak i ako su bile i savezničke. Kolapsi velikih carstava i unutarnji ratovi i neredi su doprinosili povećanju trgovine robova. Veliki broj robova sa Levanta i Male Azije je rezultat rasapa Seleukidskog carstva.

Rimski i italski zakupnici poreza-publikani, su krajem II. st. p. n. e. ogroman broj stanovnika savezničke kraljevine Bitinije pretvorili u roblje.

U republikansko i postrepublikansko doba su postojala i određena predubjeđenja o kvalitetima robova iz pojedinih područja. Tako su crni robovi, koji su dolazili (uglavnm iz nubijsko – etiopskog područja) preko Egipta i afričkih provincija, smatrani su snažnim i izdržljivim, numidski robovi su smatrani brzim trkaćima,

smatralo se da iz grčko – egejskog i helenističkog područja dolaze obrazovani robovi, pisari, računovođe, učitelji kao i lijepe djevojke i dječaci, a iz Ilirije i Epira bi dolazili iskusni pastiri, te iz Kapadokije strpljivi i ustrajni radnici.

Broj robova nije rastao samo dovođenjem u Italiju nego i njihovim prirodnim priraštajem. Međutim, za razliku od novovjekovnog ropstva u sjevernoj i južnoj Americi u republikansko doba i u vrijeme principata rijetko je ko bio rob u drugoj, a još rjeđe u trećoj generaciji. Razlog tome je ležao i u stalnom prilivu velikog broja novih robova, pa je bilo jeftinije kupiti nove robove, a one starije osloboditi i pretvoriti u klijente. U vrijeme dominata se situacija unešto izmijenila i tada ima više "generacijskih" robova.

Robovi rođeni u domaćinstvu (robovi rođeni od robova su se zvali *vernae*) su imali određenu vrijednost, jer se nisu morali aklimatizirati na novo podneblje, jer su od malih nogu usmjeravani i obučavani za zadatke koji im predstoje, jer su poznavali jezik i način života i nije ih se moralo dodatno usmjeravati, jer su razvijali osjećaj pripadnosti za to domaćinstvo i emotivnu vezanost za članove gospodareve familije. Oni su mogli biti od visokog povjerenja i onda bi preuzimali poslove, koji su mogli biti i osjetljive i indiskretne prirode. Naravno, to bi dovodilo i do prevelike familijarnosti sa pojedinim članovima robovlasnikove familije, što je onda logično vodilo ka njihovoj manumisiji.

Robovi su se načelno dijelili na robove u javnom (*servi publici*) i na robove u privatnom vlasništvu (*servi privati*). U skupinu javnih robova nisu spadali samo oni robovi u vlasništvu Rimske države, nego svi oni koji su bili u vlasništvu javnih institucija bez obzira o kojem nivou teritorijalno – upravne i političke organizacije (provincija, peregrinskih *civitates*, municipalnih jedinica...i sl.). je riječ. Oni su zapošljavani da brinu o javnim zgradama i drugim objektima, da budu sluge i asistenti i sekretari (državnim, provincijskim, lokalnim) magistratima ili svećenicima. Neki javni robovi su bili obučavani i za vatrogasnu službu, a neki su postajali i zatvorski čuvari, đelati i sl. Kvestori i edili su imali veliki broj robova u svojoj službi, koji su za njih obavljali čitav niz poslova najrazličitije prirode. Za razliku od robova u privatnom vlasništvu, načelno su ovi javni robovi bili u znatno povoljnijem položaju. Oni su raspolagali sa određenim umijećima i iskustvima, pa su postajali neophodniji i samim tim ih je bilo teže preprodavati. Nisu radili preteške fizičke poslove, i nisu bili toliko izloženi kapricima svojih naredbodavaca, kao što je to bio slučaj sa privatnim robovima. Pojedini od njih su imali, zahvaljujući poziciji na kojoj su se nalazili, i značajan utjecaj na javne poslove. Oni iskusniji i mudriji su bili i dobri savjetnici javnim dužnosnicima. Oslobođanje javnih robova je bilo često. Za vrijeme Republike državni robovi su oslobađani odlukom magistrata nakon što je ona dobila autorizaciju Senata, a u postrepublikansko doba oslobođanje državnih robova je obavljao princeps. Za oslobađanje municipalnih ili *civitates* robova odgovorne su bile odgovarajuće institucije (lokalne magistrature i lokalna vijeća).

U odnosu na javne robove, onih u privatnom vlasništvu je bilo znatno više. Privatni robovi su mogli biti u personalnoj, neposrednoj službi gospodara i njegove familije i oni bi se nazivali *familia urbana* (neka vrsta sluga), dok bi se oni koji su držani radi profita mogli podijeliti na (mnogobrojniju) skupinu koja je bila zaposlena poradi dobijanja

profita ili prinosa i skupinu koja se iznajmljivala drugima radi obavljanja najrazličitijih poslova. Od ovih zaposlenih robova najbrojniji su bili oni koji su obavljali poljodjelske poslove (*familia rustica*).

U ranije vrijeme osnovicu *familia urbana* činio je *atriensis* (po opisu posla slično novovjekovnom i modernom batleru), koji je vodio glavnu brigu o kućanstvu. Za vrijeme Kasne Republike, uslijed povećanja broja robova, došlo je do određeni promjena. Kućanski robovi sa nazivom *procurator* i *dispensator* su preuzeli odgovornost za nabavku namirnica i vođenje računa, ostavljajući batleru – robu samo superviziju svih poslova. Što je gospodar bio bogatiji, broj njegovih kućanskih robova je bio veći, a njihove specijalizacije raznolikije. Postojao je enorman broj pojedinih specijaliziranosti za kućanske robove da je to nepraktično sve navoditi. Zanimljivo je postojanje roba sa nazivom *nomenclator*, koji je uvijek pratio gospodara ili njegovu nešto stariju djecu, a čija je dužnost bila da napomene na imena ljudi koje bi na putu sretala osobu koju je pratio. Gospodar, gospodarica i njihova djeca ako nisu pješačila, bila su nošena na nosiljci sa nosačima u raskošnoj, livrejskoj odjeći. Ustvari ove kućanske robove rimskog svijeta je najpribližnije uporediti sa sustavom kućanstva u aristokratskim britanskim familijama XVIII., XIX. i početka XX. st., sa tim da su britanske sluge teorijski bile slobodne, a rimske bile u statusu robova. Uporedba sa američkim robovskim sustavom je neodgovarajuća, jer zbog rasnih i drugih (npr. nivoa obrazovanosti) distinkcija crni robovi nikada nisu u kućanstvu mogli zauzimati takve pozicije kao rimski *familia urbana* robovi. Inače su gospodar, gospodarica i njihovi biološki ili adoptivni potomci bili praćeni sa znatnim brojem ovih kućnih robova, koji su mogli steći i znatan utjecaj ali i svoju neprikosnovenu poziciju.

Robovi su inače mogli biti angažirani, pored poljoprivrede, i u mnogim zanatskim, manufakturnim, građevinskim, trgovačkim, uslužnim i drugim privrednim djelatnostima (kamenolomi, rudarstvo, sječa drveća). Praktično nije bilo djelatnosti u kojoj se ne bi moglo naići na nekoga sa robovskim statusom. Bilo je i slučajeva kada bi neki zanatlija, koji se ne bi mogao smatrati imućnom osobom, uzimao roba za pomoćnika. Čak su i u izdavačkim kućama, uglavnom kao prepisivači i umožitelji rukopisa, radili robovi. Za razliku od novovjekovnog i modernog ropstva, nije postojala zapreka da robovi budu ti koji će i voditi te poslove. Ako je neki rob od povjerenja pokazivao dovoljno upravljačkih vještina ili tehničkog znanja, bio je čest slučaj da odgovornost za određene poslove gospodar prebacuje na njega. Zato i nije bilo neobično sretati da su osobe u robovskom statusu bili neposredni savjetnici i tajnici/sekretari gospodara/gospodarica, upravitelji imanja i manufaktura, rukovoditelji trgovačkih, zelenaško - lihvarskih ili drugih poslovnih operacija čak i ako bi se one odvijale u udaljenim područjima (ni granica rimskog svijeta tu nije bila ograničenje).

U slučaju trgovačko – poslovnih aktivnosti kojima bi rukovodio rob, on bi dobio kapital od gospodara kako bi započeo posao. Nekada bi bilo očekivano da on svome gospodaru isplaćuje fiksiranu svotu zarade (čime bi on mogao da za sebe zadrži izvjesni udio u profitu), a nekada bi on isplaćivao određenu svotu unaprijed gospodaru sa kamatama, a onda bi on bio slobodan u poslovanju i zaradi. Bez obzira na metode, rob koji bi vodio ove aktivnosti bi bio veoma zainteresiran da se posao dobro uradi i ostvari značajna zarada. Od te dobiti, onda bi on mogao otkupiti svoju slobodu i posao nastaviti samo ovaj put svojim osobnim imenom.

Za održavanje ljetnikovaca je korišten veliki broj robova koji su isto bili iz skupine sa određenim vještinama, posebno bi za ovu svrhu bili birani dobri vrtlari. Najviše je robova bilo zaposleno na latifundijama u poljoprivrednim poslovima. Svima njima bi rukovodio nadzornik ili upravitelj imanja koji

se nazivao vilik (*vilicus*), i koji je isto dolazio iz reda robova ili je mogao (u rjeđim slučajevima) da bude oslobođenik ili unajmljeni slobodnjak. Vilik je bio odgovoran za kompletno funkcioniranje veleposjeda (od toga da njemu podređeni budu odgovarajuće hranjeni i smješteni pa do toga da se rad odvija efikasno) i sve odnose (od međuljudskih do poštivanja kultova) na njemu. Nadzornik je u odsustvu gospodara – vlasnika i članova njegove familije bio najvažnija osoba na posjedu, pa je zato bilo značajno da se na ovom mjesto postavi odgovorna, sposobna i povjerljiva osoba. Vlasnik je morao biti siguran da nadzornik neće vršiti pronevjeru. Naravno to je podrazumijevalo i da vilik bude adekvatno motiviran, pa i privilegiran, da vodi i izvršava svoje poslove kako treba.

Ako je veleposjed zahvatao značajno veliki prostor, predstavljao je i prilično samodostatnu autarkičnu zajednicu koja je svoje potrebe rješavala na licu mjestu. Tamo se uz visokoprofitabilne kulture, proizvodila i hrana za robove latifundije, bili su i mlinovi i pekare, tkala se odjeća od vune, popravljale se alatke i podizale se zgrade. Tako su se na latifundijama držali i umješni majstori, koje su znali iznajmljivati i sitnosopstvenički i srednjosopstvenički susjedi latifundija za svoje potrebe. Žene robove je nadgledala supruga vilika koja se nazivala *vilica*. Položaj ovih robova koji su bili izloženi stalno fizičkom radu je bio znatno fizički teži u odnosu na prethodne vrste korištenja robova. Najteži položaj je bio onih robova koji su radili u kamenolomima, koji su bili vezani za galije i posebno kod onih koji su morali raditi najteže poslove u rudnicima.

Mozaik iz tuniskog grada Dougga prikazuje dva roba u tipičnoj robovskoj odjeći kako nose vinske krčage. Rob dječak sa lijeve strane nosi vodu i peškire, a onaj sa desne strane granu i košaru sa cvijećem. Datacija II. st. n. e. Danas se nalazi u Bardo muzeju.

Pravno uzevši, rob je smatran vlasništvom svoga gospodara, spadao je u *res mancipi*, tj. mogao se natjerati na bilo koji zadatak i na bilo koji posao, mogao se prodati,

pokloniti, oporučno ostaviti, kazniti, pa čak i ubiti ili otjerati kako bi umro od gladi, starosti i bolesti. Sa robovima se u većini slučajeva loše postupalo, posebno sa onima koji su živjeli na latifundijama ili radili u kamenolomima, na galijama (kao veslaći), rudnicima (koji su se znali davati pod zakup preduzimljivim pojedincima ili poslovnim udruženjima). U principu robovi su smatrani oruđima koja govore. Robovi su izdržavani lošijom hranom i pićem (ali koja se nije razlikovala od onoga što bi jeli siromašni slobodni Rimljani i Italici). Oni su mogli biti i ostavljani i prodavani (za nisku cijenu) ako su ostarili ili se razbolili. Većina robova je stanovala u prostorima koji su bili niže kvalitete u odnosu na one koje su koristili slobodni članovi familije, ali koji se opet nisu mnogo razlikovali od prostora koji su koristili siromašniji Rimljani (posebno u gradovima). Bilo je i onih robova koji su stanovali u prostoru koji je bio bolji, ali i znatan broj onih koji su nekada bili zatvarani u ergastulume.[33] U pojedinim slučajevima su robovi bili i okovani u lance i negve, a mogli su biti i žigosani kao stoka. Bilo je i dosta slučajeva da su robovlasnici kako bi smanjili troškove držanja velikih masa robova na svojim latifundijama, prepuštali svoje robove da se sami snalaze za svoju odjeću i ishranu, a što je samo povećavalo bezakonje u ruralnim sredinama. Gospodar je na robovima štedio i hranu i odjeću i piće.

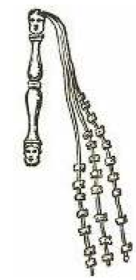
Opis odnosa prema robovima na poljoprivrednom dobu iz zadnjeg poljustoljeća Srednje Republike ostavio je Katon Stariji u svojoj raspravi "O poljoprivredi". Po njemu, odgovoran domačin i veleposjednik iz robova mora izvlačiti maksimum viška proizvoda; ako je rob ostario ili se razbolio, ne treba ga više držati, već ga treba prodati kao stara zaprežna kola, stari alat ili nešto drugo suvišno u domaćinstvu. Robovi ne trebaju sjediti bez posla: ako je kišno vrijeme, treba ih zaposliti na drugim poslovima, npr. na pranju bačava, izbacivanju gnojiva, na čišćenju sjemena, pletenju užadi i sl. Robovi nemaju praznika; na seoske praznike, kad je zabranjeno raditi na njivi, robovi trebaju popravljati ceste, okopavati povrtnjak, čistiti prostorije. Neki robovi, po svemu sudeći oni nepouzdani, radili su, po kartaginskom primjeru, u okovima. Izdržavanje robova svodi se na minimum. Njima se daje relativno mnogo kruha i to do 5 rimskih funti (rimska funta = 327.5 grama) dnevno u vrijeme teških radova, ali im se zato ne daje gotovo nikakvo kuhano jelo. Njima se i daje kiselo vino i ulje najgore kvalitete. Od odjeće robovima se daje svega jedna tunika i jedan ogrtač za cijelu godinu. Sam gospodar ne živi uvijek u vili. Imanjem upravlja upravitelj (*villicus*), postavljen iz redova robova. Vilik je bio osoba od visokog povjerenja. Ovaj vilik u odsutnosti gospodara praktično upravlja imanjem, bavi se prinosima, računima, položajem zaposlenika i robova, daje naređenja i uputstva, osiguravanjem resursa...itd. Vlasnik iz reda nobiliteta je dolazio samo od vremena do vremena, da sve pregleda i uredi, a onda je odlazio da se bavi civilnim ili vojnim dužnostima. Inače da bi se održala stabilnost na imanju, podupirana je nesloga među robovima, pa i Platon, Aristotel i Kartaginjanin Magon su spominjali da nije dobro zajedno držati robove iste zemlje, iste narodnosti i istog maternjeg jezika, jer se mogu ujediniti i lakše urotiti. Iz pojedinih Katonovih primjedbi možemo utvrditi da je bijeg robova bio obična pojava, a da bi robove držao u pokornosti, Katon je, po Plutarhovim rječima, "stalno nastojao među robovima poticati razdor, jer je slogu smatrao opasnom i bojao je se". Katon Stariji je u pravom smislu robove tretirao kao korisne stvari. Ustvari, osnovno načelo kojim su se Rimljani rukovodili u odnosu na robove je bilo da oni donose dobit i profit, jer je rob najčešće procjenjivan preko njegovog ekonomskog značenja. I zato je bio nebitan način na koji rob obavlja svoj posao, bilo je važno samo da je lukrativan. U skladu sa takvim shvatanjem i Seneka smatra da rob prema kojem se ima dobar odnos radi bolje, nego onaj prema kome se loše postupa. Zato i ne čudi da se poslovi prepuštaju preduzimljivim i

[33] Ergastulumi su bile zgrade, većinom podzemne, u kojima su bile smještene veće mase robova,

sposobnim robovima, što je tako različito u odnosu na novovjekovno ropstvo crnaca, gdje je rasna granična konstrukcija doprinijela drugačijim rješenjima. Načelo da je najbitniji prinos, dobit i profit vremenom su doveli do toga da se smanjuje kontrola nad djelatnošću robova (posebno na latifundijama) i da ustaljuje fiksirana razina novca ili robe koja bi se isporučivala gospodaru, odnosno vlasniku. To se onda polako počelo utapati u osnovu na kojoj će se stoljećima kasnije razvijati euromediteranski feudalni odnosi.

U trgovini robovima porodice su bile razdvajane, a žene i djeca su često mogli postati i žrtve seksualnog nasilja gospodara i nadzornika (koji su isto često bili robovi) ili su prisiljavani na prostituciju. Robovi su radili i u radionicama i manufakturama kao visokospecijalizovane zanatlije. Iako je bilo kažnjavanja robova, ono je u svome principu bilo različito od novovjekovnog crnačkog ropstva. Kažnjavanje se primjenjivalo uglavnom zbog neposlušnosti robova, a ne kao neka arbitrarna odluka (npr. u vidu prakse linčovanja).

Najčešća kazna je bila šibanje sa štapom, palicom ili šibom izrađenom od brijesta. Kada bi prekršaj bio ozbiljniji, na taj štap bi se dodavali komadići kosti, pa čak i metalni dijelovi kako bi razdirali kožu i mišiće i u tom slučaju bi se taj predmet zvao *flagrum* ili *flagellum*. Druga vrsta kažnjavanje je uključivala izlaganje na podsmijeh tako što bi mu bilo ograničeno kretanje udovima. Varijacija ovakvog kažnjavanja je bila *furca*, koja je postala toliko uobičajena da je *furcifer* postao oznaka za zlostavljanje. *Furca* je bila urađena od drveta u formi obrnutog slova A, i bila je smještena na ramena krivca, čije su ruke bile vezane za krajeve rašlji ovog objekta. Onda bi se krivac tako kažnjen, noseći na sebi teški teret morao kretati okolo kako bi služio kao upozorenje šta se dobiva za neposlušnost. Nekada bi se rob i šibao dok bi se kretao.

Flagellum

Iako je najčešće korištena za kažnjavanje robova, *furca* je bila i sredstvo izvršavanja smrtne kazne nad pojedincima (koji nisu morali biti u statusu roba; posebno u ranijim periodima), tako što bi oni bili prikačeni za nju i onda bičevani do smrti. Slično sredstvo za kažnjavanje i mučenje je zvano *patibulum* i koje je bilo u obliku grčkog slova Π. I *furca* i *patibulum* su bili korišteni i kao križevi na koje bi se kriminalci nižeg statusa nabijali (bez obzira bili robovi ili slobodni ljudi). Izvođenje kazni je povjeravano robovima koji su (ad - hoc) nazivani *carnifex* ili *lorarius*, iako ove riječi ne znače da su ti robovi implicitno bili određeni samo za ove poslove kažnjavani. Riječ *carnifex* je postala i sinonim za zlostavljanje i mučenje, a mogla se koristiti i kao uvreda. Robovi su mogli biti kažnjavani i tako što bi im bio određivanje težeg ili ponižavajućeg rada, nego što su uobičajeno radili. Za gradskog roba je teška kazna bila i degradacija u status latifundijskog roba. Teška kazna je bila i okivanje u negve i okove, ili prodaja za galije, kamenolome i rudnike. Međutim, gospodari i njihovi nadzornici su morali biti obazrivi da ne pretjeraju sa kažnjavanjem, mučenjem ili iscrpljivanjem robova. Kako je rastao broj robova, i kako su oni obavljali sve bitnije poslove za gospodara i njegovu familiju rasla je i opasnost po i sam život i imovinu robovlasničke familije. Zato su i gospodari morali prilagođavati svoje ponašanje kako ne bi prevršili mjeru i izazvali svoju smrt, ili čak i bunu robova. A kako bi se zaštitili gospodari donošene su i zakonske mjere. Robovi su mogli za sud dati važeći iskaz, samo ako bi bili izloženi mučenju. Najteža kazna za robove je bilo razapinjanje za krst, gdje bi kao primjer umirali u teškoj agoniji. Zato je i riječ *crux* (križ) služila među robovima i proklinjanje nekoga →*ad (malam) crucem*.

Zanimljiva priča o kažnjavanju roba vezana je za Plutarha, a koju prenosi Aul Gelije u svojim "Atičkim noćima". Po toj anegdoti Plutarh je imao nevaljala i lijena roba koji je, međutim, često slušao i čitao gospodareve rasprave i predavanja te se tako prilično izvještio u filozofiji. Kada je uradio neku nepodopštinu, Plutarh je naredio da ga svuku i išibaju remenom. Isprva je krivac samo srdito protestirao da nije učinio nikakvo zlo, ali kako se kažnjavanje nastavljalo, počeo je jadikovati da se Plutarh ne ponaša

kako priliči pravom filozofu, jer je sramora za njega da se prepušta gnjevu jer je često učio o štetnosti gnjeva a napisao je o tome i posebnu raspravu, "doista lijepu raspravu k tome". Ono što preporučuje u raspravi slabo se slaže sa njegovim sadašnjim prepuštanjem ružnim emocijama. Tada Plutarh odgovori polagano i blagim glasom : "Misliš da sam srdit. Jesi li zaključio po mom licu, glasu, rumenilu i riječima da aam srdit? Moje riječi ne sijevaju, moj govor nije zbrkan, ja ne vičem; niti mi je pjena na ustima, niti crvenilo na licu. Ne govorim ništa čega bih se trebao stidjeti ili što bih kasnije morao žaliti. Ne drhtim od gnjeva niti se naokolo bacajam u paroksizmu. U slučaju da ti nije poznato, to su znaci napada ljutine." Tada se okrenuo onome koji je šibao krivca i reče mu : "Dok ovaj i ja raspravljamo o tim stvarima, ti samo nastavi".

Naravno, bilo je pokušaja bjekstva robova, samo je to bilo teže izvesti u politički ujedinjenom svijetu, nego u partikulariziranoj Grčkoj klasičnog i helenističkog doba. Za razliku od grčkih polisa, u Republici i kasnije Carstvu rob nije mogao naći utočišta (npr. refugij na svetom mjestu) i nitko mu nije mogao niti smio pružiti zaštitu. Ipak su izbjegli robovi (*fugitivi*) nekada uspijevali da stvore i bande koje bi razbojničkom djelatnošću nanosile dosta štete. Postojale su i profesionalne družine specijalizirane za hvatanje bjegunaca, jer su često bili izvješane potjernice sa ponuđenom nagradom. Uhvaćeni bjegunci su znali biti teško fizički kažnjavani, prepodavani i slani na najteže poslove, a mogli su biti i označeni na čelu sa slovom F, i imati metalnu ogrlicu oko vrata koje su mogle imati i natpis. Jedan natpis je i sačuvan → FVGI. TENE ME. CVM REVOCAVERIS ME D. M. ZONINO, ACCIPIS SOLIDVM ("Ja sam pobjegao, uhvaćen sam, ako me vratite nazad mome gospodaru Zoninu, biti će te nagrađeni").

Zanimljiv je Plutarhov opis Krasovog odnosa prema robovima : "Tako su brojni i tako sposobni bili oni koje je stekao, čotači, pisari, srebrari, nadstojnici imanja, poslužitelji kod stola, a sam je nadzirao njihovu izobrazbu, posvećivao joj veliku pažnju, osobno ih obućavao i uopće smatrao da je glavna dužnost gospodara briga za svoje robove kao živo oruđe gospodarstva. I u tome je Kras imao pravo ako je, kako je običavao govoriti, smatrao da sve ostalo treba obavljati preko robova, ali da robovima treba da upravlja gospodar sam. Jer vidimo da je gospodarstvo vjetšina stjecanja utoliko ukoliko se bavi neživim predmetima, ali grana politike kada se bavi ljudima." Ovaj Plutarhov podatak ukazuje da u postupanju prema robovima nije bilo nekog općenitog pravila, nego je to sve zavisilo od indivualnog pristupa gospodara.

Bolje se postupalo sa robovima koji su živjeli u domu gospodara i koji su obavljali specifične zadatke (učitelji, ljekari, tajnici, upravitelji, umjetnici, muzičari itd....). Oni su imali znatno privilegiraniji status nego ranije spomenute kategorije robova, a neki su uživali i visoko povjerenje, i za gospodare su obavljali povjerljive poslove ili novčane transakcije. Bilo je državnih robova, koji su vršili dužnost pisara, arhivara itd. Robovi nisu predstavljali jedinstvenu klasu, stalež ili sloj, među njima je bilo mnogo stratigrafskih slojeva, pa je zato uobičajeno promatranje (često i pod utjecajem ideološko – dogmatskog obrasca) antičkog rimskog društva i ekonomike samo preko odnosa rob – robovlasnik potpuno pogrešno. Pravno, robovi su ulazili u sastav rimske familije, i zajedno sa porodicom u užem smislu i klijentima koji su živjeli na imanju nalazili su se pod vlašću oca porodice. Gospodar je nad njim imao pravo života i smrti. Dok se ovo pravo prema drugim članovima familije nije primjenjivalo, dotle su se okrutne kazne i čak pogubljenja robova znale desiti. Iako su se i članovi familije i robovi nalazili pod *patria potestas*, ipak su postojale značajne razlike koje su proizlazile iz "običaja predaka", zakona i načela *pietas* koji su ipak suštinski odvajali članove familije od osoba u robovskom statusu Rob (i u gradskom kućanstvu, i u ljetnikovcima i na

poljoprivrednim dobrima) je imao i pravo na svoju imovinu-*peculium*, i ukoliko bi ga sakupio u dovoljnoj mjeri mogao je i otkupiti svoju slobodu. Znalo se desiti da oni robovi koji su obavljali poslovne aktivnosti za svoga gospodara i nad kojima nije ostvarivana kontrola, pa su raspolagali i sa značajnijim sopstvenim sredstvima, mogli i sami kupiti za sebe robove koji bi obavljali neke poslove za njega ili bi bili iznajmljivani. Rob roba je nazivan *vicarius*, i iako je zakonski pripadao gospodaru, javno mnenje ga je smatralo sastavnim dijelom *peculiuma* roba koji ga je nabavio. Međutim, rob je imao malo koristi od puke štednje, jer on nije mogao svoj peculium ostaviti oporukom, a jedini njegov nasljednik (ako u međuvremenu nije bio oslobođen) po zakonu je bio gospodar. Jedino su javni robovi imali privilegiju da ostave oporučno polovinu svoga *peculiuma*.

Tek u postrepublikansko doba, djelimično pod utjecajem učenja stoicizma, donošeni su neki zakoni koji bi poboljšavali položaj roba. Stoicizam je zastupao općehumanističke i univerzalističke ideje, i da su svi ljudi manifestacija jednog duha, i da su po prirodi jednaki. Na početku principata *lex Petronia* je zabranila gospodarima da bez suđenja izručuju robove životinjama. Princeps Klaudije je odredio da se oslobode oni robovi koje su njihovi gospodari radi bolesti ili starosti izložili. Zabranjeno je da se rob ubija samo zato što je previše ostario ili bio previše bolestan kako bi radio. Možda na poticaj Seneke (koji je otvoreno tražio da se robovima priznaju ljudske osobine), princeps Neron je donio odluku da gradski prefekt prima i žalbe robova zbog nepravednih postupaka gospodara i da provodi istrage. Odluka Senata iz 83. god. n. e. je zabranila kastriranje robova, a gospodare koji prekrše zabranu kažnjava oduzimanjem polovine imanja. Princeps Hadrijan je kasnije podvostručio kaznu za ovaj zločin koji je proglašen “kapitalnim” (tj. počinitelj je mogao biti osuđen na smrt). Hadrijan je od Senata tražio i da donese dvije odluke : 1. Zabranjivanje gospodarima da prodaju robove posrednicima zvanim *lenones* i lanistima; 2. prenošenje na pretorijanskog prefekta ovlasti za odobravanjem izvršenja presuda koje su gospodari izricali svojim robovima. Princeps Antonin Pije je osudio kao čovjekoubojstvo ubijanje roba samo na zahtjev njegova gospodara, i bez odgovarajuće procedure. Izgleda da su ovi zakoni doprinijeli da se rob počne promatrati i kao osoba, a ne više samo kao stvar. Kršćanstvo je kasnije još više izmijenilo položaj roba, tako što ga je načelno olakšalo. Pojedini ranokršćanski “očevi” su pozivali na bolji tretman robova, a robovima je i dozvoljeno da učestvuju u liturgiji. Ranokršćanska tradicija je čak neke rane pape smatrala oslobođenicima.

Širenje institucije ropstva nije lomilo samo ekonomsku i socijalnu bazu Republike, nego je imalo i značajn efekt po druge aspekte života rimsko – italskog svijeta, posebno mijenjajući moralni i vrijednosni sustav elite (koja je i najviše koristila robove). Lomila su se seksualno – ljubavna ograničenja, što je imalo vrlo loše posljedice po čvrstoću rimske familije. Učitelji i njegovatelice su u potpunosti preuzimali brigu nad djecom svojih gospodara, koja su onda preko njih upijala znanja i obrasce ponašanja, a ne više kao u vrijeme Katona Starijeg od svojih roditelja. Zato i ne treba čuditi da su drevne rimske vrline jednostavno, skromnosti i umjerenosti nestajale, a preuzimale se tekovine drugih kultura.

Brojnost robova i u republikanskim i u postrepublikanskim epohama je varirala i bila različita i u odnosu na razdoblja i na područja nad kojima se prostirao rimski svijet. Od posljednjeg polustoljeća Srednje Republike pa nadalje, veći procentualni udio robova je bio u samome Gradu, Italiji (posebno južnoj), Siciliji, grčko – egejskom području i općenito u zonama sa latifundijskim uređenjem. U nekim provincijama je broj robova ostao mali, posebno onim koje su duže uspijevale da sačuvaju svoje sitno i srednje seljaštvo. Na prostoru današnje Bosne za vrijeme klasične historijske epohe, a na osnovi dosadašnje razine znanje, broj robova je bio značajno malen.

Iako je uvriježeno takvo mišljenje, svi gladijatori nisu bili robovi. Među gladijatorima je bilo i slobodnih ljudi, koji su se dobrovoljno prijavljivali iz raznoraznih (najčešće radi zarade i popularnosti) razloga. Oni gladijatori koji su bili u robovskom statusu, a bili su uspješni i popularni su nagrađivani slobodom.

Gladijatori – robovi su bili i najopasniji robovi, jer su bili obučeni, izvježbani i bili su snažne fizičke građe. Inače su robovi, zaposleni u svim granama privrede, po kućama ne samo uglednih i bogatih osoba već i u ljudi srednjeg sloja, bespravni i iskorištavani, bili u to vrijeme strašna politička snaga koja je mogla eksplodirati svaki tren, i čekao se samo povod. Pretjerano iskorištavanje i koncentriranje ogromnog broja robova po posjedima u gradovima neminovno je moralo voditi prema izbijanju velikog ustanka robova. U Kasnoj Republici, posebno njenom posljednjem polustoljeću velike mase robova su bile korištene u stranačkim borbama (Marije, Sula, Sekst Pompej su imali armije sastavljene od robova koje su oslobađali ili koji bi im prebjegli). U kriznim situacijama, rimski državni vrh je donosio odluke o oslobađanju snažnih robova u vojnim godištima *en masse*, kako bi ih mogao unovačiti u vojsku. I Mitridat je radi rata protiv Rimljana u Aziji oslobađao robove i koristio ih kao vojnike.

Oslobođenici

I pored nasilja i općenito lošeg postupanja sa robovima, rimsko društvo je spadalo ipak u jedno od slobodoumnijih društava u odnosu na oslobađanje robova. Gotovo kroz cijelo trajanje Rimske države uvijek se gledalo blagonaklono na oslobađanje robova. Rob je bio pravno-ekonomsko-socijalna kategorija prolaznog karaktera, ne omeđena ni rasnim, ni vjerskim ni etničkim niti bilo kojim drugim odrednicama. Pošto je status roba bio definiran kao privremeni položaj zavisan od volje gospodara, a ne stalni status određen zakonom (kao što je to bio slučaj sa sjevernoameričkim crncima) osloboditi roba iz raznoraznih razloga je bila sasvim normalna pojava.

Radi toga što su robovi predstavljali heterogenu skupinu, postojale su i razlike u stepenu oslobođanja pojedinih skupina robova. Češće i više su se oslobađali robovi koji su pripadali *familia urbana*, posebno oni koji su bili obrazovaniji, sa određenim vještinama i umijećima, koji su obavljali povjerljive tajničke i poslovne dužnosti, učitelji, pedagozi, ljekari, njegovateljice, i koji su bili u intimnim odnosima sa gospodarem/gospodaricom ili članovima njihove familije. I djeca koju su gospodari imali sa svojim robinjama su oslobođana, a mnoga su i bila priznavana (kvalitetno različito u odnosu na praksu u južnjačkim državama USA), pa su bila i nasljednici. Manje su oslobađali robovi zaposleni na latifundijama i koji su bili obični fizički radnici. Oslobađanje je bilo najrеđe među robovima koji su radili u kamenolomu, rudnicima ili su bili veslači na galijama. U etničkom pogledu, oslobođenici su najviše poticali iz razvijenijih oblasti, posebno iz zona grčko – helenističke kulture, iako je bilo dosta i oslobođenika iz drugih oblasti. Marije se npr. okružio oslobođenicima koji su vjerojatno bili ilirskog porijekla.

Razlozi oslobađanja robova su bili najrazličitije prirode i dobrim dijelom su bili motivirani čisto utilitarnim potrebama. Oslobođenici su i nakon manumisije ostajali vezani klijentskim odnosom prema bivšem gospodaru i njegovim potomcima, a prestajala je obaveza kontinuirane brige gospodara za njihovo izdravanje. Oslobođenici su često bili vrlo pouzdani suradnici i poslovni partneri. Oslobađanjem robova, gospodar se i na vrlo „elegantan“ način i rješavao onih koji su prestarili i nisu više bile sposobni za kvalitet rad, i čije izdržavanje više nije bilo isplativo. Naravno, bilo je i slučajeva da se robovi puštaju na slobodu i iz filantropskih pobuda, te uz znak zahvalnosti ili zbog specifičnih razloga (ljubavno – seksualna veza, određeno dobročinstvo, ukazano povjerenje). Puštanju robova na slobodu doprinio je i sustav prevođenja robova na pekulij. Kao pekulij rob je mogao dobiti radionicu, ili dućan. Jedno vrijeme on je plaćao određeni doprinos gospodaru, ali je istovremeno skupljao sredstva i otkupljivao svoju slobodu. Oslobođenici su često bili samo podmetnute osobe, preko kojih su njihovi bivši gospodari sudjelovali u trgovačkim i zelenaškim poslovima.

Broj oslobođenika, je oduvijek bio veliki i stalno je popunjavao gradski plebs, i oni su predstavljali jednu od značajnijih društvenih kategorija rimskog svijeta. Nemoguće je

danas spoznati udio oslobođenika u broju stanovnika rimskog svijeta, jer su oni, a posebno njihovi potomci potpuno srastali u rimsko društvo.

Zavisno od određenog područja, procentualni udio oslobođenika je bio različiti. Veći je bio u samom Gradu, većim gradskim centrima i provincijama sa razvijenijim robovlasničkim sustavom, koje i nemaju veći procenat slobodnog sitnog i srednjeg seljaštva. Pored Grada i većih urbanih centara broj oslobođenika je bio velik i po krupnim posjedima. Na prostoru današnje Bosne za vrijeme klasične historijske epohe, a na osnovi dosadašnje razine znanja, oslobođenici nisu prelazili više od 1,1 %.

Manumisija je imala pozitivne efekte. Mogućnost oslobođanja je često bila motivacija robovima da budu ambiciozni, radišni i lojalni. Pošto su robovi poticali iz najrazličitijih zemalja, njihovo oslobođanje i apsorbiranje en masse je samo obogaćivalo i kosmopolitiziralo rimsko društvo, i olakšavalo njegovu transformaciju u univerzalistički rimski svijet. I preko ovog sloja su tako sa rimskom kulturom saživljavale neke strane forme različitog tipa i sadržaja. Uobičajeno su se robovi grčkog i orijentalnog porijekla uspješnije adaptirali na date situacije i samim tim su lakše pronalazili puteve ka svome oslobađanju. Pošto su poticali iz zemalja sa višemilenijumskim civilizacijskim načinom života, oni su često bili obrazovaniji i umješniji od robova koji bi dolazili iz drugih, zaostalijih predjela. Međutim, ovakva vrsta apsorbiranja u biće rimskog naroda je donosila i neke loše osobine. Veliki broj oslobođenika nije bio toliko vezan za drevne tradicije rimskog političkog života, niti je cijenio državne institucije i prava kao Rimljani i Italici Rane i Srednje Republike. Posebno su Orijentalci, koji su dolazili iz zemalja koje su poznavale samo despotiju kao oblik vladavine, bili slabije upućeni pa i raspoloženi i zainteresirani za kompleksnosti i finese političkih odnosa. Oni jednostavno nisu poznavali suštinu drevnih institucija i zakona, niti su dovoljno razumijevali njihov „duh“ i njihove tradicije. Njihovo utapanje u rimski narod je, uz mnoge druge faktore, doprinosilo procesu uprošćavanja rimskog političkog života i opadanju interesa rimskog naroda za aktivno učešće u političkom odlučivanju, odnosno u pretvaranju rimskog političkog građanstva u rimsku političku masu koja se zadovoljava malim. Ovaj negativan efekt apsorbcije je direktan rezultat brze, loše, slabe i površen politike integriranja.

Kao što je već rečeno do oslobođenja se moglo doći na različite načine, tako što bi se rob otkupio ili bio otkupljen, što bi ga gospodar oslobodio zbog vjerne službe ili nekih drugih razloga i vrlo često oporučno. Oslobođenik je zatim na svoju glavu stavljao kapu slobode.

Kada je gospodar oslobađao svoga roba, to se zvalo *manumissio* (kovanica *manus*/ruka +*mitto*/slati, u značenju da pojedinac izlaći ispod nečije *potestas*). Zvanično oslobađanje po propisima starog civilnog prava robova vršilo se na tri načina : 1. Najsvečanije je bilo ono koje je predstavljalo oblik prividne parnice pred magistratom. Jedna građanin koji bi se zvao *assertor libertatis* bi u prisustvu konzula, odnosno prokonzula ili pretora, odnosno propretora štapom (*vindicta*) dodirnuo roba i proglasio ga slobodnim. Gospodar bi prisustovao tom aktu i šutio bi, te je magistrat onda dao robu slobodu. Takvo dosta formalizirano oslobađanje se zvalo *manumissio vindicta*. Ovaj oblik oslobođanja je kasnije pojednostavljen, tako da je gospodar dao izjavu u zapisnik pred sudom. 2. Zvanično je bilo i oslobađanje unošenjem, po naređenju gospodara, imena robova u listu građana (*manumissio censu*). 3. Oslobađanje testamentom (*manumissio testamento*). Gospodar je to mogao učiniti neposredno (*manumissio testamento directa*) – u oporuci zapovijednim riječima da rob bude slobodan, a rob bi postajao slobodan kada je oporuka pravno stupila na snagu – ili posredno (*manumissio testamento fideicommissaria*) – molba upućena nasljedniku da on oslobodi roba, a rob dobivao slobodu tek kada je zamoljeni izvršio manumisiju.

Ovi oslobođenici bi dobijali status rimskih građana sa umanjenim pravima, i nisu se mogli povratiti u robovski položaj. Postojala je i druga vrsta oslobađanja koja je bila više privatnog, neformalnog karaktera i vršila se primanjem bivšeg roba među prijatelje (*inter amicos*), u prisustvu pet svjedoka ili pismom (*per epistulam*) koje bi potpisalo pet ljudi, za stolom (*per mensam*)...itd... Ovo oslobađanje je nazivano pretorska

manumisija, jer je su pretori davali zaštitu robovima (*vindicatio servitutis*) oslobođenim na „privatni način". Zakon Junija i Norbana (*lex Iunia Norbana*; možda iz 19. god. n. e.), koji je donesen za vrijeme principsa Tiberija, je regulirao ovu pomalo nesređenu pravnu oblast. Pretori su po njemu davali zaštitu onima koji su oslobođeni sa *manumissio inter amicos et manumissio per epistulam*, i ovakvi oslobođenici na „privatni način" ne bi imali status rimskog građanina i bili su nazivani *Latini Iuniani*, odnosno smatrani su slobodnim dok žive, ali su umirali smatrani robovima (tako nisu imali pravo na nasljedstvo, pa je u trenutku smrti njihova imovina pripadala patronu.). Gospodar je u njihovom slučaju mogao da opozove akt o oslobođenju. Tek je za vrijeme Justinijana uređeno da robovi oslobođeni na ovaj način ostaju slobodni.

On je u svome individualnom smislu i u odnosu prema bivšem gospodaru nosio naziv *libertus*, a kao pripadnik posebnog staleža *libertinus*. On više nije imao gospodara (*dominus*) nego patrona (*patronus*), koji je bio ili njegov bivši gospodar ili njegovi nasljednici. Tako je oslobođenik ulazio u rimski klijentski sustav, odnosno međuzavisni odnos pomoći i podrške klijenata i patrona. Obaveze oslobođenika prema patronu nazivane *obsequim et reverentia* (poslušnost i poštovanje). Patron je mogao neposlušnog oslobođenika posebnom tužbom (*accusatio ingrati*) vratiti u ropstvo. Oslobođenik nije mogao tužiti patrona ako nije dobio dozvolu od magistrata. Uz to je morao obavljati odeđene radne obveze (*operae*) patronu. Patron je bio zakonski nasljednik ako oslobođenik nije imao srodnike iz prvog nasljednog reda (*sui heredes*). Patronska prava prelazila su na djecu i nasljednike onoga koji je oslobodio, ali oslobođenikova djeca nisu bila u patronatskom odnosu, ako su rođena kao slobodni građani. Oslobođenik nije bio u statusu klijenta, ako bi bio oslobođen, adoptiran i pretvoren u gospodarevog nasljednika, bilo za njegovog života ili oporučno. Takva praksa nije bila rijetka.

Zbog različitih razloga i načina oslobađanja ni socijalni položaj oslobođenika nije bio ujednačen. Pošto nije bilo nikakvih zakonskih ni običajnih ograničenja oslobođenicima da stiču imovinu, neki od njih pripadali su rimskoj plutokratiji. Bogati oslobođenici su bili i dobrotvori, pa i sami patroni niza gradova i zajednica u rimskom svijetu (bez obzira bila to mjesta njihovog porijekla ili nastanjivanja), o čemu postoji niz svjedočanstava na epigrafskim spomenicima. Oslobođenik je zaslužan za pompejanski amfiteatar, a vjeruje se da su i braća Vetiji koji su imali jednu od najvećih i najveličanstvenijih kuća u Pompejima bili oslobođenici. Pojedinci su do velikog bogatstva znali doći koristeći se bezkrupuloznim sredstvima. U jednom od svojih govora Ciceron priča o Sulinom oslobođeniku Hrisogonu, koji je, koristeći se zaštitom svoga patrona, za bescjenje pokupovao konfiscirana imanja, stekao ogromnu imovinu, sazidao sebi kuću na Palatinu, okružio se skupocjenim korintskim posuđem i drugim dragocjenostima, pojavljivao se na ulici praćen sjajnom svitom. Pojedini oslobođenici su i sami imali velike mase robova, kao npr. Gaj Cecilije Isidor koji je po svojoj smrti ostavio imovinu od 4116 robova, 3600 pari volova i 257 000 grla druge stoke i 60 miliona sestercija u kešu. U vrijeme principata oslobođenici su igrali važnu ulogu u neposrednom, dvorskom okruženju. Njima su povjeravane svakojake dužnosti u provincijama, ponekad su čak postavljani za prokuratore. Oslobođenici su služili samog principsa i njegovu familiju, a

ponekad su se, kao što je to bio slučaj u vrijeme Klaudija ili Komoda, pretvarali u moćne favorite.

U literarnoj građi ti bogati i moćni oslobođenici su prikazivani kao bezkrupulozne, vulgarne, razmetljive osobe niskog morala, koje su još donedavno bili robovi, a zatim stekli ogromno bogatstvo i utjecaj u društvo, ali zadržali manire i običaje skorojevića. Jednog takvog oslobođenika, koji u Falernu posjeduje 1000 jugera zemlje, spominje Horacije. Oslobođenik Trimalhion, vlasnik ogromnih imanja, jedna je od glavnih osoba u Petronijevom "Satirikonu". Trimalhionu slične oslobođenike spominju Marcijal i drugi pisci iz doba principata. Mnogi predstavnici tradicionalnog nobiliteta nisu podnosili te skorojevičke plutokratske oslobođenike, pa su ih ili prezirali ili ih prikazivali kao karikature. Posebno je to došlo do izražaja onda kada su za principsa Klaudija oslobođenici postajali i okosnica vladajućeg režima. Najbolji primjer je već spomenuti Petronijev opis Trimalhiona.

Raskošna grobna urna izrađena za oslobođenika Tiberija Klaudija Hrisera (*Tiberius Claudius Chryseros*) i dvije žene (*Iulia Theonoes* i *Claudia Dorcas*), vjerojatno njegovu suprugu i kćerku.

Plutokratski oslobođenici su, razumije se, bili manjina. Pojedini oslobođenici su bili i odlično obrazovani i oni bi služila kao učitelji, umjetnici, pisari...itd... Bilo je i dosta dobro obučenih i umješnih poduzetnika, trgovaca i zanatlija. Većina oslobođenika stapala se uglavnom sa slobodnim plebsom. Oslobođenici su, prema tome, predstavljali drugi izvor porasta slobodnog gradskog stanovništva. Bilo je i oslobođenika koji su nastavljali raditi za svoje bivše gospodare isti posao kao kada su bili robovi. Siromašniji oslobođenici su uglavnom služili u mornarici, kao i dobar dio proletera. O ovim skromnijim oslobođenicima bar kakvu – takvu predođbu daju epigrafski i arheološki podaci. Predodžbe oslobođenika na nadgrobnim spomenicima prikazuju ih kao prosječne ljude, energične i skromne, koji čuvaju svoje osobno dostojanstvo. Oslobođenici su bili produktivan sloj stanovništva rimskog svijeta i oni su, bez sumnje, odigrali veliku ulogu u razvoju njegovog gospodarskog života.

Ako su rimski građani oslobađali robove po rimskim zakonima, oni su postajali rimski građani, ali sa umanjenim pravima. Izuzetak bi činili oni oslobođenici koji su stekli slobodu na već opisani „privatni način“ i koji su dobijali status *Latini Iuniani.* Načelno oslobođenici nisu imali određena politička prava, nisu mogli obnašati magistrature, iako su mogli biti službenici (*apparitor* i *scriba*) i sekretari magistrata.

Sve veće upošljavanje oslobođenika na ove službeničke poslove je moralo imati efekta po rimske političke strukture. Za vrijeme svoga jednogodišnjeg mandata magistrati su se u velikoj mjeri oslanjali na službenike, jer su oni nesumnjivo posjedovali višegodišnje iskustvo na ovim poslovima. To je moralo dovesti do toga da se polako stvori službenički sloj koji nije bio toliko tradicionalno vezan za rimsko – italsku tradiciju političkog života, a koji je imao realnu (istina posrednu) moć odlučivanja. To navođenje djelovanja magistrata u čijoj su se službi nalazili, a koje nije bilo motivirano interesima drevnog rimskog političkog sustava i „običajima predaka" je isto vodilo degradiranju političkog i društveno - ekonomskog ustrojstva republikanskog rimskog svijeta baziranog na načelima ravnoteže i harmonije u odnosima klasa i slojeva stanovništva, političkih ideja i ideologija, institucija i zakona.

Oslobođenik nije mogao ni da dostigne visoki rang u vojsci, a i nisu se mogli vjenčanjem povezati ni sa senatorskim redom. Iako nisu mogli obnašati visoke svećeničke dužnosti, mogli su biti svećenici određenih kultova. Djeca oslobođenika su postajali punopravni rimski građani, a oni pojedinci iz redova oslobođenika koji su uspjeli da se prilično obogate svom su potomstvu mogli osigurati sjajnu sjajnu budućnost. U republikansko doba, istina znatno rjeđe nego u carsko doba kada će sinovi oslobođenika postajati i imperatori, znalo se desiti da potomci libertina u drugoj ili trećoj generaciji uđu i u sastav rimskog nobiliteta. Načelno, potomci oslobođenih (ako su bili rođeni u slobodi) su se zakonski izjednačavali sa potomcima gospodara. Ovo pokazuje značajnu liberalnost rimskog svijeta, jer je u mnogim drugim društvima bilo teško zamislivo da djeca oslobođenika postanu zakonski potpuno ravnopravna sa djecom gospodara.

Upravo radi masovne manumisije robova, nije se mogla razviti neka zajednička klasna ili staleška svijest robova u trajnijem obliku, niti se stvoriti neka antirobovlasnička ideja. Uglavnom se onaj “elitniji” dio robova (osobe koje su vodile gospodareve poslove, nadzornici, učitelji, ljekari, njegovateljice, robovi u javnoj službi, tajnici i povjerenici gospodara ili njihove djece, ljubavnici ili seksualni partneri) uvijek nadao svome osobnom probitku, odnosno oslobođanju i zgrtanju novca, nego što bi postao nosilac neke idejne antirobovlasničke borbe. Uostalom i sami takvi oslobođenici su posebno u vrijeme principata popunjavali redove najbogatijih slojeva stanovništva, pa su i sami imali robove. Petronijeva satira Trimalhiona (nekada roba, a tada bogataša) upravo pokazuje primjer jednog takvog oslobođenika. Uostalom, robovi su mogli i sami sebe (i druge robove) otkupiti (ako bi imali dovoljno novca za to), a mogli su biti otkupljeni i od drugih lica.

Posljedice krize

Prva i temeljna posljedica agrarne krize bila je sve veća pauperizacija (osiromašanje) sitnog i srednjeg sloja italskog seljaštva. Taj sloj srednjih i sitnih posjednika je predstavljao uzdanicu Rimske Republike. Italsko seljaštvo je činilo stubove rimske i savezničke vojske koja je predstavljala najvećim dijelom građansku miliciju.

Kada je Hanibal u bitkama kod Ticine, Trasimenskog jezera i posebno kod Kane potpuno porazio rimsku vojsku i našao se u blizini Rima, Republika se nije predala niti se većina saveznika odmetnula od nje, već

se njena i saveznička vojska (ovjekovječujući upornost i snagu) sastavljena od italskih seljaka nastavila boriti protiv Hanibalovog genija i njegovih vojnika-najamnika koji su dolazili iz raznih dijelova Mediterana i južne Evrope (Numidijci, Libijci, Iberi, Heleni, Kelti). Bez srednjeg i sitnog posjeda Rimska Republika nikada ne bi mogla akumulirati takvu snagu da se prvo suprotstavi geniju Hanibala i snazi njegovih profesionalnih vojnika, a kasnije i da zagospodari čitavim svijetom Mediterana.

Međutim uzurpacijom javnih zemljišta od strane pojedinaca (uglavnom iz reda nobiliteta), umnožavanjem latifundija i sve većim pritjecanjem robova, srednji i sitni posjed su se našli u teškoj situaciji. Na jednoj strani nisu se mogli nositi sa konkurencijom veleposjednika, a sa druge strane suočivši se sa susjedstvom velikih posjeda, bili su nerijetko izloženi i nasilju i zloupotrebama kako bi bili prisiljeni da napuste svoju zemlju. Ne mogavši vratiti dug zelenašima, gubili su svoja imanja. Spomenuti proces propadanja srednjeg i sitnog posjeda bio je neravnomjerno raspoređen. Najviše su bili pogođeni južni (koji je i najviše bio izložen razaranjima Hanibalovog rata) i centralni dijelovi (Lacij je trpio dodatno i zbog iscrpljenosti tla), dok su sjeverne oblasti cispadanske i transpadanske Galije pokazale više žilavosti u očuvanju srednjeg i sitnog posjeda. Srednji i sitni posjed se bolje očuvao i u udaljenijim područjima, u brdsko – planinskim zonama i izoliranijim udolinama.

Južni i centralni dijelovi Italije postajali su sve zapušteniji, i nekadašnje plodne i obradive površine juga poluostrva pretvorene su u prostrane pašnjake. Uslijed svih faktora koji su počeli djelovati na rimski agrar, pojavila se i sve veća nezaposlenost slobodnog stanovništva. Veleposjednici su se više voljeli služiti robovima nego slobodnim ljudima, ne samo zato jer je rad robova bio jeftiniji nego i iz razloga što su robovi bili oslobođeni vojne obaveze, dok su slobodni građani u slučaju rata mogli biti odvučeni sa posla u vojsku. I samoupravne radničko-seljačke korporacije, čija je osnovna funkcija postojanja kako izgleda bilo obezbjeđivanje sezonskih poljoprivrednih poslova za svoje članove, sve su manje bile u mogućnosti da obezbijede posao za svoje članove (u većini bezemljaše i proletere). Tako je širenje institucije ropstva, kao posljedica širenja i pobjeda Republike, postalo prokletstvo za tadašnju Republiku, jer je devastiralo i nagrizalo njenu suštinu.

Agrarna kriza se najteže odrazila na brojnost populacije. Pauperizacija je sa sobom donosila i pad nataliteta. Ne mogavši da sebi priušte izdržavanje djece, seljaci su bili prisiljeni da ih se lišavaju, što je neminovno dovelo i do naglog pada broja slobodnih stanovnika Italije. To jasno prikazuje i rimska državna statistika, odnosno popisi stanovništva od kraja III. st. p. n. e. do druge polovine II. st. p. n. e. i njihovi sumarni rezultati koji su ostali sačuvani prvenstveno zahvaljujući Liviju i Polibiju. Podaci ove dvojice historičara predstavljali su vjerovatno broj *assidui*, (građani koji su posjedovali odgovarajuću imovinsku kvalifikaciju neophodnu kako bi služili u legijama, nasuprot proleterima). Prije II. punskog rata bilo je 270 000 punoljetnih muških rimskih građana sa statusom *assidui*.

Izraz *assidui* bi se najlakše mogao protumačiti kao oni koji raspolažu sa asima, sitnim rimskim novcem čija je visina (izvedena največim dijelom iz vrijednosti zemljišnog posjeda) bila mjerna jedinica pripadnosti

pojedinca određenim centurijama. Proleteri su bili oni bez imovine, koji nisu služili u kopnenoj vojsci, nego u ratnoj mornarici.

Kraj rat je donio stabilizaciju na brojci od 214 000 punoljetnih muških rimskih građana–posjednika (u statusu *assidui*). Taj broj je zatim povećavan sve do 163. god. p. n. e. kada je cenzor Emilije Paul izbrojio 337 452 punoljetnih muških rimskih građana *assidui*. Od toga momenta posljedice krize počinju da se naglo javljaju i njihov broj naglo opada (tako je evidentirano za 159. god. p. n. e.⇒ 328 316, za 154. god. p. n. e.⇒324 000, za 147 god. p. n. e.⇒ 322 000 i za 136. god. p. n. e.⇒317 933 rimskih građana *assidui*). Statistički pregled koji pokazuje osiromašenje stanovništva dodatno dobiva na veličini (znači na upropaštavanju seoskog plebsa i njihovom proleteriziranju) ako se ima u vidu da je u toku II. st. p. n. e. vršeno konstantno smanjivanje visine imovine kojom se određivala kvalifikacija *assiduia*. U početku je ona iznosila 11000 asa (ili 1100 grčkih drahmi). Polibije navodi da je 216. god. p. n. e. imovinska kvalifikacija već iznosila 4000 asa (ili 400 drahmi). Do sredine II. st. p. n. e. je došlo do radikalnog smanjivanja nivoa imovinske kvalifikacije, pa je 141/140. god. p. n. e. ona iznosila samo 1500 asa (manje od 100 drahmi). Ove mjere smanjivanja donje imovinske granice su sigurno poduzimane u svrhu kompenzacije sve većeg i izražajnijeg gubitka broja *assidui*. Devalvacija vrijednosti *assidui* u imovinskom smislu (od II. punskog rata do Tiberija Grakha od čak preko 62 %), osiromašenje i smanjivanje srednjeg i sitnog zemljišnog sloja dobiva još mnogo drastičnije vidove, nego što ih može suhoparna statistika izraziti. Ni kratkoročne mjere Rimske države, koje uostalom nisu ni išle za rješavanjem uzroka nego samo za privremenim pokušajima saniranja posljedica krize, nisu uspijevale da zaustave brojčano smanjivanje.

Jedan od najbitnijih razloga toga neuspjeha održavanja sloja *assidui* bio je evidentni pad nataliteta, jer jednostavno, više fizički, nije bilo moguće bez obzira na ogromno smanjivanje imovinske granice da se nadomjesti gubitak *assidui*, jer nije se samo smanjivao njihov broj nego i ukupni zbir rimske muške slobodne punoljetne populacije. To posredno dokazuje i Polibije kada kaže da u njegovo vrijeme (sredina II. st. p. n. e.), Rimljani nisu mogli da drže broj posada ratne mornarice u onoj veličini kao za vrijeme I punskog rata. Posade brodova ratne mornarice su sakupljane većinom iz redova proletera, tj. onih građana koji nisu imali imovinu koja bi ih uvrštavala u *assidui*, i ako je i mornarica osjećala nedostatak ljudstva, onda postaje jasno da je depopulacija pogodila kompletno stanovništvo. Ako bi se ovi pokazatelji brojnog stanja punoljetnih muških rimskih građana proporcionalno prenijeli i na ostatak rimskog stanovništva (žene i djecu) kao i na italske saveznike može se primijetiti da je ne samo prirodni priraštaj bio zaustavljen, nego je u jednom kratkom periodu od tri decenije u kome je Italija bila pošteđena ratnih razaranja (između 163. i 136. god. p. n. e.) došlo i do izražene depopulacije što jasno govori o brzini razvoja krize. Livije taj period slikovito opisuje : "Siromašni lišeni zemlje, nisu više dobrovoljno išli u vojsku niti su marili za odgoj djece. Brzo se osjetilo da je cijela Italija oslabljena brojem slobodnih ljudi, a da se napunila tamnicama robova."

Smanjivanje imovinske kvalifikacije je ipak pružalo i priliku ambicioznim pojedincima da se u vojsci poluprofesionalno angažiraju. To pokazuje primjer Spurija Ligustina (*Spurius Ligustinus*), koji se prijavio u vojsku 200. god. p. n. e., i ukupno je služio 22 godine, dostigavši čin starijeg centuriona. Ovaj Rimljanin je posjedovao vrlo mali komad zemlje od samo 1 jugera.

Ostavljeni bez zemlje, i u nemogućnosti da nađu posao na latifundijama, osiromašeni Rimljani su se masovno slijevali u gradove, posebno prijestolnicu, tražeći zaposlenje ili bilo kakvu drugu mogućnost egzistencije. Kvantitativno povećanje gradskog stanovništva nije sa sobom nosilo i kvalitet. Naprotiv, u ovim predindustrijskim društvima kao što je bio i antički Rim, ni posla ni mogućnosti za obezbjeđivanje stabilne egzistencije za veće mase pauperiziranog seljaštva u gradovima nije bilo. Novi gradski stanovnici postajali su proletarijat, koji je sve više "gušio" grad Rim i druga urbana središta Italije. Pored pauperizovanih italskih seljaka, gradski plebs je popunjavan i oslobađanjem robova, i masovnim doseljavanjem stranaca iz Grčke, helenističkih zemalja, Afrike, Hispanije, koje je privlačio "sjaj" prijestolnice Mediterana. Doseljenici su u gradove donosili sa sobom i svoje najrazličitije običaje i navike. I sva se ova masa, sa sela, iz unutrašnjosti Italije, iz svih dijelova Mediterana, po Salustiju "slila u Rim kao u kakvu smrdljivu baruštinu".

Ova masa je predstavljala i plodno tlo za manipulacije jer je gradski plebs bio dobra i poslušna glasačka mašina, koja se poklonima, laskanjem i obećanjima dala lahko pridobiti. Ništa više od demagoških fraza i povlađivanja željama mase nije bilo potrebno, a isticati jasan politički ili ekonomski program je sve više postajalo izlišno. Politička svijest rimskih građana se u tim decenijama prilično degenerisala. Kao patroni mnogih plebejaca nobili su vješto znali iskorištavati masu, koja je dobrim dijelom i služila ostvarivanju njihovih ličnih interesa. To je najslikovitije vidi u riječima govora Gaja Licinija Macera, plebejskog tribuna iz 73. god. p. n. e. (koji prenosi Salustije u sačuvanom fragmentu njegove "Historije") : "...Zbog toga su se već svi prepustili vlasti nekolicine ljudi koji su pod izlikom svog vojničkog položaja prisvojili državnu blagajnu, vojske, kraljevstva i provincije, te tako sebi podignuli utvrdu od vašega plijena, dok se vi za to vrijeme, premda brojčano jači, poput kakve stoke prepuštate pojedinima od njih da nad vama gospodare i da vas iskorištavaju, lišeni svega onoga što su vam vaši pretci ostavili, osim što sada glasanjem, umjesto nekadašnjih branitelja, sami sebi određujete gospodare." U poslanici o Državu upućenoj Cezaru se kaže : "Tako se narod koji je bio gospodar, vladao nad svim narodima, malo pomalo razišao i umjesto zajedničke vlasti svaki je sebi privatno namakao ropstvo" Salustije je inače ostavio najopširnije svjedočanstvo o posljedicama krize tadašnjeg rimskog društva. Vrijedne podatke o korumpiranog stanju rimskog svijeta u tim decenijama ostavili su i Katon Stariji, Livije, Velej Paterkul.

Jedino što je tim siromašnim slojevima još preostajalo i što im je još donosilo prednost u odnosu na Latine, saveznike i peregrine bilo je rimsko građanstvo (a sa tim povezano i pravo glasa koje su mogli prodati). Ta činjenica će dovesti do toga da je rimski plebs pokazivao sve više uskogrudnosti i sebičnosti u daljnjem dodjeljivanju prava rimskog građanstva, koje se do tada dijelilo u znatnoj mjeri. Njihovi glasovi u komicijama mogli su da ometu bilo kakvu aktivnost sa ciljem dodjele rimskog građanstva italskim saveznicima. Ova zapreka je usporila potpunu romanizaciju poluotoka za duže od pola stoljeća, i bio je potreban težak trogodišnji rat da se pravo rimskog građanstva proširi na veliku većinu Italika. Bilo je i dosta onih propalih seljaka koji se nisu doseljavali u gradove, nego su se sa svojim porodicama potucali po Italiji, tražeći bilo kakvo sklonište nad glavom. Sve veći broj beskućnika je neminovno vodio povećanju razbojništava i uopće svih vrsta kriminala sve više čineći Italiju nesigurnom. Uvoz neophodnih žitarica, značajno je smanjio i njihovu proizvodnju u Italiji, stvarajući prehrambenu zavisnost grada Rima prema Egiptu, Africi i Siciliji koja je trajala sve do nestanka Zapadnog

Rimskog Carstva. Uvećano stanovništvo grada Rima sve više je postajalo i latentna prijetnja javnom redu i miru. Da bi se predupredili nemiri, država je sve više na sebe preuzimala brigu o ishrani stanovništva, subvencionirajući cijenu uvezenog žita. Ali ova mjera je samo pretvarala lumpenproleterske stanovnike grada Rima u parazite. Skoro dva stoljeća kasnije veliki rimski enciklopedista je zaključio da su latifundije uništile Italiju (*Latifundia perdidere Italiam*).

Pošto više nisu boravili na svojim poljoprivrednim dobrima, nobili su se mogli prepustiti nefizičkim zanimacijama, posebno aktivnom učešću u politici. Zahvaljujući svojoj ekonomskoj moći nobili su ostvarivali i sve utjecaj na sve brojnije nezaposleno gradsko stanovništvo, koje je bilo dobro tlo za manipulacije i poslušna, ali i podmitljiva glasačka mašina. Tome je posebno doprinosio i sustav klijenata. Kao patroni mnogih plebejaca nobili su vješto znali iskorištavati masu, koja je dobrim dijelom i služila ostvarivanju njihovih ličnih interesa. Jačanje senatorske oligarhije odrazilo se u zakonodavstvu prve polovice II. st. p. n. e. Zakon Vilija (*Lex Villia annalis*) iz 180. god. p. n. e. utvrdio je red za dobivanje magistratura. Najviše magistrature (konzulat, preturu) mogli su zauzimati smo oni koji su prethodno prošli kroz niže izborne dužnosti (kvesturu, edilitete). Pretendent za prvu magistraturu nije mogao bit mlađi od 28 godina. Izbornim dužnostima mogla je prethoditi vojna služba. Prema tome, pretorom se nije moglo postati prije 40., konzulom prije 43. godine života. Ovim zakonom se htjelo pomoći nobilitetu u njihovoj borbi protiv ljudi popularnih među plebsom, a koji bi mogli zahvaljujući pobjedi u izbornim komicijama doći do najviših magistratura. To je ujedno sužavalo manevarski prostor za uzdizanje iz plebsa sposobnih i nadarenih ljudi iz plebsa, a ujedno omogućavalo prosječnim pa i nesposobnim pojedincima iz nobiliteta da se lakše uspinju u političkoj hijerarhiji Republike. Tako je u potpunosti zaustavljen razvitak demokratskih tendencija koji je bio odlika razvitka Republike do početka II. punskog rata. U novonastalim okolnostima u tadašnjem rimskom političkom životu, nije više bilo mjesta za vođe poput Manija Kurija Dentata, Fabricija i Gaja Atilija Regula i postalo je malo vjerovatno da se oni neznatnog porijekla i bogatstva, koji su živjeli od rada vlastitih ruku uspinju od "pluga i motike na govornicu" kao visoki dostojanstvenici i vođe Republike. I rimska politička scena naviknula se da se obazire na visoki i ugledni rod, na veličinu bogatstva, na dijeljenje hrane i izborne manipulacije. Na ukupno 200 konzula u razdoblju 233 – 133. god. p. n. e. pet gensova je dalo 62 konzula. Rod Kornelija u tom periodu dao je 22 konzula. Između 200. i 146. god. p. n. e. spominju se samo četiri konzula "*homo novus*". Za razliku od ranijih perioda, samo su se izuzetno uspijevali probiti na zapovjedničke i više upravne položaje ljudi iz seoskog plebsa. Trebalo je čekati posljednju deceniju II. st. p. n. e. kako bi se iz italskog sela pojavio jedan Marije. Ovakvim procesom narušena je i ravnoteža u odnosima među staležima i klasama, na kojoj je ležala rimska ustavna struktura, što je neminovno vodilo u neželjenom pravcu.

Drugi punski rat je zaustavio jačanje demokratskih opcija u Rimskoj državi, koje je bilo općenito prisutno unazad jednog stoljeća od početka punskih ratova. Demokratski lideri Gaj Flaminije i Terencije Veron su

predvodeći rimske vojske doživjeli teške poraze, prvi kod Trasimenskog jezera, a drugi kod Kane. Spasilac Rima Publije Kornelije Scipion Afrikanac Stariji proizišao je iz jednog od najstarijih i najuglednijih patricijskih rodova. Takvu oligarhijsku reakciju primijetio je još u vremenu između bitaka kod Trasimenskog jezera i Kane narodni tribun Metilije koji je optužio najmoćnije nobile da su izazvali rat samo kako bi srušili demokratiju i Rim skučili pod "jaram neodgovorna samovlašća". Ratovi su doveli i do jačanja političkog značaja Senata koji je bio središte nobiliteta, jer su ratne prilike uslovile postojanje tijela kao što je bio Senat koje bi bilo efektivno i brzo u odlukama. Nasuprot Senatu, komicije su bile trome i nezgrapne u odnosu na ono što su prilike u II. punskom ratu zahtijevale. Narodne skupštine su sada samo aminovale već donesene zaključke u Senatu.

Stvarajući velike zemljišne posjede, krupni zemljoposjednici zadobijali bi i značajnu ekonomsku moć, iz koje je proisticao i sve veći utjecaj na politički život rimske države i Italije. Nasuprot tome došlo je do proporcionalnog smanjenja političkog i ekonomskog utjecaja srednjih i sitnih posjednika. Pauperizacijom je i smanjena i demokratska sposobnost građana Republike jer je većina rimskih građana i Italika sada mislila samo na osiguravanje gole egzistencije, nemajući vremena da se posvete javnim poslovima. Nasuprot seljaštvu obogaćeni nobilitet je sada raspolagao i vremenom i novcem u tolikoj mjeri da su se oni komotno mogli posvetiti samo upravljanju državom. Iz redova nobiliteta sada su se u velikoj većini popunjavale magistarske službe a po njihovoj volji se sada i ratovalo. Tako da su po Salustiju i "državna blagajna i provincije, slave i trijumfi" bili u njihovim rukama. I plebejski tribuni su sada po pravilu bili birani iz redova nobiliteta. Tako se vlast najvećim dijelom skoncentrirala u rukama malobrojnog sloja pojedinih ogranaka pet najuglednijih rimskih rodova (od roda Kornelija-Scipioni, od Cecilija-Meteli, od Valerija -Mesale, od Emilija-Pauli i od Fabija -Maskimi).

Agrarna kriza, *nova sapientia* i posljedice tih procesa se sa pravom mogu okarakterizirati kao „geneza zla“ koja će uništiti Republiku. Upravo je genije rimskog seljačkog naroda koji je posjedovao čitav niz kvaliteta u svome biću (između ostalog, ozbiljnost, odgovornost, energičnost, praktičnost, smisao za red i funkcionalnu organizaciju, ali i fleksibilnost) stvorio Republiku i njenu moć. Za Rimljanina je njegov privatni posjed (*ager privatus),* ma koliko bio velik, njegovo utočište, koje mu osigurava i egzistenciju i određuje društveni položaj. Otrgnuti Rimljanina sa njegovog zemljišnog posjeda, ma koliko on bio mali, značilo je istrgnuti korijenje njega samog i narušiti sistem vrijednosti koji su Rimsku Republiku doveli na prvo mjesto u svijetu Mediterana.

Time je socijalno raslojavanje, uvjetovano agrarnom krizom, postalo rak-rana na strukturi Republike. Stjecanje tako velike količine moći i bogatstva u rukama jednog malobrojnog sloja neminovno je vodilo i ka sve većoj dekadenciji i moralnom sunovratu. Postojanje sistema u kojem je grupica povezanih nobilskih familija imala u svojim rukama najveći stepen političke i ekonomske moći, i koje su se tom moći služile isključivo u sopstvenu korist, zanemarujući općedržavne interesa, nije mogla da donese ništa kvalitativno novo. Posljedica takvog stanja je bilo i neumitno degenerisanje i demoralisanje vladajuće klase, porast korupcije koja se manifestovala od klasične podmitljivosti pa sve do kupovine glasova na izborima. I sve veća helenizacija doprinijela je uvođenju podmićivanja što je na helenističkom istoku već odavno bila standardna praksa u javnom životu. Stara rimska vrlina je neumitno nestajala u dekadenciji nobiliteta, njegovoj korupciji i moralnom padu. I glasači i magistrati su se mogli kupiti. U tom pogledu je veliko značenje imalo i povećavanje javnih igara i svetkovina, jer su kandidati na izborima priređivali i sve raskošnije igre kako bi se demagoški privukli glasaćima. Polibije je tu promjenu u političkoj svijesti Rimljanina izrazio na sljedeći način : "Kada su Rimljani bili vjerni

svojim običajima i zakonima... nijedan Rimljanin ne bi učinio nešto slično (tj, služio se podmićivanjem), sada već (sredina II. st. p. n. e.) ne bi smio da to kažem za sve bez izuzetka". Tako je rimski politički život koji je u potpunosti zavisio od nobiliteta postajao je sve više korumpiraniji. I glasači i magistrati su se mogli kupiti. Timarh, poslanik Antioha Epifana je sa uspjehom podmitio Senat. „Darivanje“ rimskih senatora postalo je tako obično, da je svima za oči zapelo kada je Scipion Emilijan pred Numancijom u ratnu blagajnu prebacio darove koje mu je poslao seleukidski kralj.

Nije samo korupcija i podmitljivost bila problem, nego i pronevjera javnih sredstava. Kako je nisko pao moral kod tadašnjih Rimljana, dokaz je i to što su kupljeno umorstvo Virijata smatrali uspjehom svoje diplomatije. Zanimljivo je da je i Mancina, koji je gol predan Numantincima, a oni ga vratili, dao da se postavi kip za, tobožnji patriotizam, gdje je predstavljen gol i svezan. Tadašnja rimska elita je sve više preferirala oslanjanje na korupciju, aroganciju i dekadentno ponašanja u odnosu na stare vrline, vrijednosti i moralne osobine. Kada strukture Republike postanu iskvarene, neminovno mora doći do njenog sunovrata.

O začetcima toga procesa je govorio i Katon Stariji kada navodi : Ko građanina pokrade završi svoj život u okovima, a ko orobi državu umre u zlatu i grimizu». Rijedak je čovjek koji posjeduje dovoljno unutrašnje snage da ne podlegne iskušenju kada se iznenada suoči sa dobivanjem tolikog bogatstva, i da ne izgubi prijašnje vrline. Zato nas ne treba čuditi i da se kod mnogih Rimljana iz nobilskog ili viteškog reda počela javljati iskvarenost. Pa kao što su se i pojedini takvi Rimljani iskvarili, tako ni država u cjelini suočena sa tolikim naglim prilivom bogatstva jednostavno nije imala snage da odoli iskušenjima, koje je bogatstvo donosilo sa sobom, i da sačuva svoje vrline i sistem vrijednosti koji je bio osnovica snage Republike. Slično se desilo i sa državom Lakedemonjana koja je započela svoje postupno propadanje kada se nakon pobjede u Peloponeskom ratu u nju sručilo značajno bogatstvo.

Socijalno raslojavanje i naglo bogaćenje jednog sloja stanovništva je pospješilo i rast luksuza među dotada relativno skromnim Rimljanima. Bogatašima je sve više bila neophodna skupa luksuzna roba sa Istoka kako bi mogli uživati u naviknutoj raskoši. Iz dalekih istočnih zemalja dolazila su umjetnička djela, radovi primijenjene umjetnosti u zlatu, srebru, dijamantima, draguljima, slonovači itd, obrazovani ili lijepi robovi i robinje, rijetka i visokocijenjena vina, začini i mnogi drugi proizvodi. Istančani ukus nove generacije Rimljana sada je nalazio za shodno da uživa u tekovinama civilizacije. Ali da bi se sve to moglo nabaviti bio je potreban novac. Luksuzna roba je tako na istok slijevala ogromne količine rimskog novca i to je bio početak procesa koji je na kraju doveo do pojave hroničnog deficita rimske države.

Utjecaj krize se najopasnije odrazio na borbenu sposobnost rimske milicije, gospodarice Mediterana. Kao što je već rečeno srž rimske vojske činila je građanska milicija, sastavljena od onih Rimljana koji su raspolagali imetkom (bolje reči zemljišnim kriterijem), jer je vojnik milicioner, kao i u Atenskoj državi, morao sam da se snabdije sa oružjem i ostalim potrepštinama, a i učešće u oružanim snagama Republike smatralo se ne samo obavezom nego i čašću i privilegijom. Daleko najveći dio njenog sastava činili su srednjo i sitnoposjednici, koji su zahvaljujući toj činjenici obezbjeđivali i svoj značaj u javnom životu i državnim poslovima Republike. A pošto su upravo ovi slojevi najviše osjećali negativne posljedice agrarne krize, simptomi slabljenja su se najbrže i

najvidljivije ispoljili na stanju vojske, odnosno na njenoj borbenoj gotovosti i posebno na njenom moralu.
Vojna služba se sada sve više smatrala teretom, a ne čašću i patriotizmom. To je imalo katastrofalne posljedice po rimsku miliciju jer je njena borbena sposobnost i izdržljivost naglo opala. Rimska vojska je počela pokazivati znake sve većeg slabljenja i unutarnje degradacije. To se po prvi put ispoljilo u hispanskim ratovima, a poteškoće su se javile i u III. punskom ratu. To više nije bila ona uporna i brojna vojna sila, sa snažnom disciplinom i moralom, nego se sve više rastakala u udaljenim ratovima. Uz to, seljak-vojnik je dobar u odbrani svoje zemlje, ali nema iste borbene kvalitete u tuđini, na drugom prostoru, posebno u toku kampanja koje su dugo trajale (seljak – milicioner je uvijek težio da se što brže vrati kući). Uz to je seljak – milicioner imao iznimnih troškova da se opskrbi vojnom opremom, dok su šanse za ratni plijen bile sve manje i manje (a povećavala se pogibelj). Nakon povratka iz vojske, seljak je nalazio svoje imanje zapušteno, zaduženo ili čak izgubljeno. Nekada se znalo desiti da regrutacija zahvati većinu muških članova familije, čime je imanje ostavljeno bez muške radne snage.

Hispanski rat, koji je izbio 154. god. p. n. e. i trajao 20- godina, je na svjetlo dana prvi izbacio i simptome već prilično odmakle krize. Rimski mladići su prvi put tada u historiji, počeli da izbjegavaju regrutaciju izmišljajući čitav niz izgovora. Čak se nije javio ni dovoljan broj kandidata za službu vojnih tribuna,[34] iako se ranije javljalo više kandidata nego što je trebalo, a i legati (zapovjednici legija) su prestali ispunjavati naredbe. To se nije nikada ranije desilo. Kako je padao moral, tako je i popuštala disciplina. Rimska vojska je sve više počela ličiti na glomazne mastodonte sa velikom civilnom pratnjom (trgovci, prostitutke, zabavljači, muzikanti, porodice vojnika, itd...), što joj je nesumnjivo slabilo manevarsku sposobnost. Praktično, vojska je postala pravi mali putujući grad. Reforma vojske i njena profesionalizacija postajale su neminovnost. Uz to je vladavina nobiliteta bila povezana sa posebno utvrđenim redom kod zauzimanja magistratura i postavljanja na zapovjedničke položaje. Često su najtalentiraniji vojskovođe i političari potiskivani u zadnji plan, a na njihova mjesta dolazili su utjecajni ljudi bez talenta (a to se posebno osjetilo u hispanskim ratovima od 154. do 133. god. p. n. e.). Stanje u vojsci je zahtijevalo radikalni preustroj, što će se i desiti sa Marijevim vojnim reformama.

Pokušaji reformi

Teško stanje seoskog stanovništva i opća kriza su postali vrlo vidljivi oko 140. god. p. n. e. Nezadovoljnici i reformatori su bili započeli snažnu agitaciju, istina prilično neuvezanu. Ta narodna agitacija se najviše izražavala natpisima na trijemovima, zidovima hramova i drugih javnih zgrada i na spomenicima. Postignuti su i određeni uspjesi u demokratizaciji, kao što je okretanje plebejskih tribuna prilikom govora prema

[34] Vojne tribune (više vojne oficire) je od 362. god. p. n. e birao narod u tributskim komicijama između prijavljenih kandidata, a kasnije ih je mogao imenovati i vojskovođa. Izabrani od naroda vojni tribuni su se zvali *tribuni comitiati*, a od vojskovođe *tribuni rufuli.* U svakoj legiji se nalazilo po šest vojnih tribuna.

narodu od 145. god. p. n. e. i *lex Gabinia tabellaria* iz 139. god. p. n. e., kojim je uvedeno tajno glasanje u centurijatskim komicijama prilikom izbora za magistrate. U široj javnosti je tada bilo veoma rašireno mišljenje o preraspodjeli javne zemlje kao jednom od načina rješavanja krize. Gaj Lelije (prijatelj Scipiona Emilijana) je 140. god. p. n. e. pokušao da riješi krizu predlažući redistribuciju javnih zemljišta. Međutim kada su se nobili usprotivili, Lelije se uplašio i oprezno povukao, napustivši u potpunosti svoje namjere. Zbog svoje obazrivosti stekao je nadimak "*Sapiens*". Snaga onih koji su se suprostavljali reformama koje bi kao cilj imale rješavanje agrarne krize je bil dosta i vidljiva i iznimna. Riječ je o bogatim, utjecajnim, moćnim pojedincima sa širokom klijentskom mrežom, i koji su često bili okruženi i družinama, sastavljenim od klijenata, oslobođenika i robova). Međutim, polako se počeo oblikovati i organizirati otpor onima koji su izigravali zakone, zloupotrebili imovinske odnose i koji su dominirali ekonomskim, društvenim i političkim životom Republike. Zanimljivo je da su nosioci toga otpora, koji su već bili izradili i program djelovanja i reformne aktivnosti, uglavnom dolazili iz reda afirmiranih članova nobiliteta. I onda su došle šokantne vijesti sa Sicilije...

I.sicilski ustanak robova od 135. do 132. god. p. n. e.

Držanje robova uvijek kao prateću pojavu ima i to da se robovi nastoje osloboditi, na bilo koji način ili bar poboljšati svoj položaj. Biti rob nije prirodno stanje čovjeka i radi toga je bilo za očekivati i bjekstva robova, ali i njihove ispade, bune pa i prave ratove usmjerene protiv njihovih gospodara. Proporcionalno povećavanju broja robova i njihovom značenju u ekonomici, povećava se i opasnost od pobuna robova. Od kraja II. punskog rata bilo je pokreta robova sa kojima je Republika uspjela izači na kraj bez većih problema. Iz 199. god. p. n. e. je neuspjela zavjera kartaginskih talaca i afričkih robova; pobuna u Prenesti završena je pogubljenjem 500 robova; 196. god. p. n. e. je došlo do ustanka u Etruriji; u drugoj deceniji II. st. p. n. e. desio se ustanak u Apuliji robova – pastira koji je završio osudom na smrt oko 7000 ljudi). Situacija na Siciliji je posebno bila alarmantna na Siciliji, prvoj i najbogatijoj rimskoj provinciji, u kojoj je od II. punskog rata vladao potpuni mir. Sicilija je za razliku od Italije, još iz znatno ranijih perioda, imala razvijeniju privredu zasnovanu i na ropskom radom, što je rezultat kartaginskog i grčkog prisustva. Ali i ta solidna osnova veleposjeda i ropskog rada je još dodatno produbljena sličnim procesom (izazvanim „agrarnom krizom") koji se istovremeno odvijao u Italiji. Sicilija je bila i žitnica, koja je izvozila velike količine žitarica u Italiji, donoseći latifundistima veliki profit. Pojedinci su se dočepali golemog bogatstva i nagomilavali su sve veći broj robova, koji su praktično preplavili ostrvo. Takva velika koncentracija robova, od kojih je većina bila etnički srodna, jer su većinom bili porijeklom iz Sirije, morala je rezultirati teškim posljedicama za rimsku upravu u provinciji Siciliji. Teškom stanju na Siciliji su doprinijeli i postupci robovlasnika, koji su sa svojim robovima postupali gore nego sa stokom, žigosali ih, davali im teške poslove, tukli i bičevali bez često bez razloga, a kako bi smanjili svoje troškove nisu se nimalo brinuli o njihovoj ishrani i odjeći. Radi toga su robovi često sami morali brinuti o svojoj

egzistenciji pljačkom i razbojništvima. Provincija je prosto srljala u kaos i anarhiju, i bila je potrebna samo iskra da se zapali fitilj pobune.

U sicilskom gradu Eni je živio rob po imenu Eun, rodom iz sirijske Apameje a koji se bavio vidovnjaštvom i magijom. On je tvrdio da mu se ukazala sirijska boginja Atargatis koja mu je prorekla da će postati kralj. Eunove tvrdnje i proroćanstva su među robovlasnicima (uključujući i njegovog gospodara Antigena) su smatrane smiješnim, dok je on sam bio smatran ludom i služio za ismijavanje. Nasuprot njima, među robovima je Eun uživao izniman ugled. Posebno je teško stanje bilo među robovima na imanju Damofila, koji je zajedno sa svojom ženom bio općepoznat po surovosti i iživljavanju nad robovima. Izloženi mučenju, Damofilovi robovi su se počeli udruživati i kada su „dobili“ božansko dopuštenje (preko magijskog obreda koji je vodio Eun) oni su se i pobunili. Pobunjeni robovi su zauzeli odmah Enu i počinili niz osvetničkih akata (ubijeni su i Antigen i njegova supruga, kao i Damofil i njegova supruga – ali je pošteđena njihova kćerka), ali i svireposti. Eun je poglašen za kralja i uzeo je tradicionalno seleukidsko ime Antioh, a njegova supruga (isto sirijskog porijekla) za kraljicu. Kraljevstvo Euna/“Antioha“ je bilo uređeno po helenističkom uzoru (imalo je i političke institucije, uključujući i sud, a kovali su i bakreni novac). U pobuni je veliku ulogu igrao i Grk Ahej, koji je i planirao akciju pobune. Istovremeno se javio i novi centar pobune sa Kleonom iz Kilikije kao vođom, koji je priznao vrhovništvo Euna, priznavši ga za kralja (dok je sam Kleon bio strateg). Organizacija kraljevine Euna/“Antioha“ je bila iznenađujuće dobra, i bila je ustrojena i funkcionalna kao i svaka druga tadašnja mediteranska, helenistička kraljevina. Broj ustanika je bio velik i prelazio je više desetina hiljada (po Diodoru 200 000, Liviju 70 000, a Floru 60 000), i vojska kralja Euna/„Antioha“ je postigla velike uspjeha zauzimanje niza sicilskih gradova kao što su Akragas, Taormina, Morgantina. I trupe Republike i lokalne snage sicilskih provincijalaca su trpile poraze. Pobunjeni robovi su tako pobijedili niz vojski koje su predvodili Lucije Plaucije Hipsej i vojskovođa Manlije. Ipak nakon dosta muke, trupe Republike su uspjele 133. god. p. n. e. pod zapovjedništvom Lucija Kalpurnija Pizona Frugija (*Lucius Calpurnius Piso Frugi*) da kod Mesane potuku ustanike, a pod zapovjedništvom konzula (za 132. god. p. n. e.) Publija Rutilija (*Publius Rupilius*) su opkolile grad Tauromenij, glavno uporište ustanika. Zahvaljujući gladi i izdaji Rutilijeve trupe su uspjele da zauzmu grad, a zarobljenici su prvo mučeni a zatim pogubljeni. Zatim je konzulska vojska napala Enu, koja je isto zauzeta (prilikom borbi je poginuo Kleon). "Kralj" Eun je bio zarobljen i zatočen u zatvoru u Morgatini, gdje su ga izjele uši. I tako je Publije Rutilije uspio da završi prvi veliki robovski rat koji je Rim vodio. 20 000 pobunjenih robova je kažnjeno razapinjanjem na križ.

Pobuna na Siciliji je izazvala i niz sličnih pokreta robova širom Mediterana, kao u samom gradu Rimu, kampanskim gradovima Minturnu i Simesu, otoku Hiosu, Laurijskim rudnicima u Atici i Delosu. Ali svi ti pokreti, zavjere, odmetnuća i bune robova su bile brzo ugušene. Ustanak robova na Siciliji je pokazao i duboko raslojavanje slobodnih

stanovnika, a na osnovu klasnih i staleških razlika, a koje se dešavalo u zadnjih 60-tak godina. Robovskom ustanku je pogodovalo što slobodno sicilsko stanovništvo nije bilo jedinstveno, i jedan dio siromašnih Sicilijanaca se veselilo slomu latifundijske aristokratije. Obični građani su često znali, pod firmom da su pobunjeni robovi, i sami napadati i paliti latifundije. I. sicilski ustanak robova je imao veliko značenje po odvijanje političkih procesa u samoj Republici, jer je ubrzao pokretanje na djelovanje reformni kružok.

Historiae

K A S N A R E P U B L I K A
O D 133. GOD. P. N. E. D O 27. GOD. P. N. E.
(D O B A G R A Đ A N S K I H R A T O V A)

R E F O R M E B R A Ć E G R A K H

Tiberije Sempronije Grakh

Početak reformnog pokreta je neizostavno vezan za ličnošću i imenom Tiberija Sempronija Grakha. Riječ je o jednoj od najvećih historijskih ličnosti, i to ona koju historija nije obilježila i zapamtila radi osvajanja ili ratova, nego zbog pokušaja ostvarivanja jednog monumentalnog idealističkog djela. Tiberije Grakh, odnosno braća Grakh, i njihova djelatnost privukli su veliku pažnju antičkih pisaca. Mali je broj rimskih i grčkih historičara, filozofa, teologa i drugih pisaca stručnih djela koji su živjeli od njihovog vremena pa sve do završetka antičke epohe, a da nisu pisali, analizirali, donosili detalje o njihovom životu i sudili o djelu braće Grakh. Posebno detaljan opis aktivnosti Tiberija Grakha i njegovog mlađeg brata Gaja dali su Plutarh i Apijan. To iznimno zanimanje je i razumljivo kada se ima u vidu da godina Tiberijevog plebejskog tribunata (133. god. p. n. e.) označava jedan od prelomnih međaša ne samo rimske, nego i mediteranske i europske historije. Sa tom godina završava razdoblje Srednje Republike i započinje posljednje doba republikanskog sustava →Kasna Republika, u kojoj bjesne i građanski i vanjski, eksterni ratovi. Zanimljivo je da je riječ o samo jednom kratkom periodu (manje od jedne godine), ali koji je nesumnjivo ne samo obilježio nego i predestinirao budući razvitak Rimske Države i društva. Ideja, rad i djelo Tiberija Grakha su ostali duboko usječeni u kolektivnu rimsku svijest, da bi na taj način bili prenešeni do modernih vremena na čije ljude još uvijek ostvaruju snažan utjecaj i daju primjer za njihovo djelovanje. To kolektivno pamćenje je i razumljivo kada se ima u vidu da je Tiberije Grakh bio osoba sa nizom vrlina, nesebičan i spreman za mučeničko žrtvovanje za javno, opće dobro i budućnost... Rimljanin starog kova u pravom smislu (po Plutarhu je Tiberije Grakh bio „po vrlini prvi od sviju“).

Tiberije Sempronije Grakh je imao iznimno ugledno, nobilsko porijeklo sa obje strane. Semproniji Grakhi – u prijevodu „čavka“ (*Sempronius Gracchus*) su bili istaknuti plebejski rod koji je rano ušao u senatorski nobilitet. Kao i svi ostali rodovi i Semproniji su bili podijeljeni na više ogranaka (*Atratinus, Longus, Sophus, Blaesus, Tuditanus, Gracchus* itd.). Njegov istoimeni otac je bio čuveni plebejski tribun, rimski vojskovođa i političar koji se proslavio u Hispaniji, Sardiniji i Maloj Aziji. I Tiberije Stariji je kao i Scipion Afrikanac Stariji imao slično mišljenje o vanjskoj politici, bez obzira što mu je u unutrašnjoj bio

protivnik. I on je Republiku vidio kao centar koji bi trebao okupljati oko sebe čitav niz naroda i državica Mediterana. Tiberije Stariji je zbog svojih karakternih osobina (čestitosti i hrabrosti) uživao ugled ne samo u visokim krugovima rimskog naroda, nego i među običnim narodom, saveznicima i provincijalcima. Majka Kornelija Afrikanka poticala je iz patricijskog roda Kornelija Scipiona (u prijevodu „ceremonijalni štap") i bila je kćerka Publija Scipiona Afrikanca Starijeg, pobjednika nad Hanibalom i spasioca Rima. Korneliji su jedan od najstarijih rimskih patricijskih rodova. Njegovi ogranci kao Scipioni, Cine, Sule, Dolabele, Lentuli, Cethegi i drugi igrali su veliku ulogu u rimskom političkom životu, i praktično nalazimo u svakom razdoblju Republike po jednog od Kornelija kako ima, ako ne najveći onda bar znatan politički utjecaj na zbivanja u državi. Liberalni intelektualni utjecaj koji je otac imao na kćerku odigrao je krucijalnu ulogu u oblikovanju Kornelije. Kornelija je primila prilično dobru edukaciju, posebno iz grčke literature, ali ni njeno latinsko obrazovanje nije ostalo zanemareno. Antički pisci Plutarh, Orozije i Velej Paterkul kada spominju Korneliju ističu njenu ljubav za literaturu. Kornelija je spadala u red najobrazovanijih i najinteligentnijih osoba tadašnjeg rimskog društva, i bila je vrlo aktivna i ugledna u turbulentnim društvenim zbivanjima koja su dovela do prelaska iz doba Srednje u doba Rane Republike. I pored toga što je između Tiberija Starijeg i Kornelije bila prilična starosna granica, njihov brak je bio prilično stabilan i iznio je 12 djece od kojih je samo troje preživjelo pubertet (kćerka Sempronija, Tiberije – rođen između 165. i 163. god. p. n. e. i devet godina mlađi Gaj). Nakon smrti suprugove smrti (nedugo nakon Gajeva rođenja) Kornelija je odlučila da ostane *univira* i da se više ne udaje (i pored bračnih ponuda), potpuno se posvetivši odgoju i obrazovanju svoje preživjele djece i njihovom budućem usmjeravanju. Još antički historičari su primijetili veliku privrženost Tiberija, Gaja i sestre Sempronije svojoj majci, za koju će ostati čvrsto vezani sve do kraja svojih života.

Prema priči (koju prenosi Valerije Maksim) kada je izvjesna bogata rimska patricijka zamolila Korneliju da vidi njene dragulje, ona je pokazujući svoju djecu rekla "ovo su moji dragulji". Umjetnička slika prikazuje navedeni događaj. Autor Angelika Kauffman, urađena 1785. god. Danas se nalazi u Virginia Museum of Fine Arts u Richmond, USA.

Vjerojatno su se već u ranoj mladosti Tiberija Grakha počele oblikovati karakterne osobine koje će ga ovjekovječiti u historiji. Antički pisci ističu da je bio hrabar i odlučan, odgovoran, razboriti, velikodušan, saosjećajan, rječit, pravdoljubiv ali i blag i staložen, a u privatnom životu umjeren i jednostavan. U poslu je bio perfekcionista, dostojanstven i odan zadatku koji treba da obavi. Zahvaljujući trudu svoje majke braća Grakhi i sestra Sempronija su primili bogato helenističko i drugo obrazovanje.

Skulptura koja prikazuje Korneliju sa sinovima Tiberijem i Gajem. Autor Pierre-Jules Cavelier, urađena 1861. god. Danas se nalazi u Musée d'Orsay u Parizu.

Kao učitelji Tiberija spominju se retoričar Diofan rodom iz Mitilene, zabilježen kao jedan od najmoćnijih govornika Grčke tih vremena, i Gaj Blosije, Italski Grk rodom iz Kime, osoba nevjerojatne energije i vatrenog duha. I Diofan i Blosije su bili sljedbenici stoičke filozofske škole i zastupnici helenskih demokratskih ideja, i preko njih su u dušu Grakha, posebno starijeg Tiberija, usađeni helenska filozofija i ideali helenističkog svijeta po kojima treba "magistrature obnašati za narod, a ne za vjerovnika, i veličinu duha pokazivati jačanjem, a ne potkradanjem države". I Diofan i Blosije će do kraja ostati vezani i za Tiberija Grakha i za revolucionarne ideje.

Tiberije Grakh je kao 17-godišnjak učestovao u opsadi Kartagine, i boravio je u neposrednoj blizini zapovjednika opsade Scipiona Emilijana, koji je bio vjenčan sa Sempronijom, sestrom Tiberija Grakha. Tu na zidinama Kartagine, Tiberije je pokazao svoju hrabrost, uspevši se zajedno sa Gajem Fanijem (koji je Tiberijev podvig i opisao u svome historijskom delu) među prvima na njene zidine. Tim svojim postignućem Tiberije je vjerovatno zaslužio i svoje prvo ratno odlikovanje- *corona muralis*. Nakon razaranja Kartagine, Tiberije Grakh se vratio u Rim, gdje je izabran za svećenika augura. Vjenčao se sa Klaudijom, sa kojom je imao dosta stabilan brak i biološko potomstvo. Klaudija je bila kćerka Apija Klaudija Pulhera koji je bio vrlo ugledna i utjecajna osoba u rimskom političkom životu (obnašao je i konzulsku i cenzorsku čast, a bio je *princeps senatus*). Bračna veza je imala dodatni efekt u daljem usmjeravanju političke karijere mladoga Tiberija Grakha, jer je njegov punac bio jedan od onih koji su zastupali potrebu reformi (posebno u agrarnim odnosima). Nakon završetka obnašanja svećeničke službe, svoj *cursus honorum* Tiberije Grakh je nastavio izborom za jednog od kvestora. U tim trenucima Rimljani su opremali novu konzulsku vojsku protiv Numancije i jedan od kvestora trebao je da prati konzula, i ždrijeb je odredio 26-godišnjeg Tiberija Grakha da bude kvestor u vojsci konzula Gaja Mancine.

Tiberijev brat Gaj je u svome vjerovatno političkom pamfletu, a koji Plutarh naziva "knjižicom", zapisao da se već na putu za Numanciju Tiberije susreo sa posljedicama krize. Tako je u Etruriji vidio zemljišta napuštena od seljaka, a koja sada obrađuje mnoštvo dovedenih "barbarskih" robova ili su jednostavno nekadašnja obradiva područja pretvorena u ogromna prostranstva pašnjaka na kojima su lutala stada stoke. Po Gaju, vidjevši svojim očima posljedice agrarne krize Tiberije je donio odluku da svoj život i političku karijeru posveti borbi za reforme. Dešavanja kod i nakon Numancije su samo dodatno još djelovali na Tiberija Grakha da preuzme kormilo predvođenja velikog reformnog zahvata kojim bi se riješila agrarna kriza, i skrene svoju do tada uspješnu političku karijeru i uspinjanje u rimskoj hijerarhiji na drugi, mnogo rizičniji kolosjek. Na ubrzavanje donošenja odluke o aktivnom nastupanju, reformatori i Tiberije Grakh su nesumnjivo bili motivirani i izbijanjem velikog i opasnog ustanka robova na Siciliji, koji je i sam bio jedna od posljedica poremećaja agrarnih odnosa. Sam Tiberije Grakh je iznosio primjer težinu ustanka na Siciliji, kada je želio da naglasi štetnost primjenjivanja velikog robovskog rada, na uštrb slobodnog rimsko – italskog seljaštva.

Agrarni zakon iz 133. god. p. n. e. (*lex Sempronia*)

Vrhunac krize je upravo u to vrijeme zahvatio Republiku i Italiju, što je sigurno dovelo do udruživanja svih onih koji su se zalagali za reforme. Pored Tiberija Grakha u tome kružoku su bili uz njegove učitelje Diofana i Blosija (ovaj potonji je bio vrlo aktivan i po Ciceronu Blosije je bio direktni duhovni začetnik reformi koje su reformatori/populari/narodnjaci prezentirali) i :

a) Tiberijev punac Apije Klaudije Pulher
b) Kvint Mucije Skevola, koji je ujedno bio i izabrani konzul za 133. god. p. n. e. Kvint Mucije je bio vrstan poznavalac prava, i bio je poznatiji kao jurista nego po elokvenciji i vjerovatno je iz tog razloga i otpala mogućnost da on bude nosilac prezentacije reformi. I Skevolin biološki brat Publije Licinije Kras Mucijan je igrao važnu ulogu u reformatorskom pokretu. Ciceron dvojicu braće spominje kao neposredne tvorce zakonskog prijedloga.
c) Gaj Papirije Karbo, Metel Makedonski, Marko Fulvije Flak/*Marcus Fulvius Flaccus* (čiji je politički angažman više pripadao vremenu Tiberijevog mlađeg brata), Gaj Katon (unuka Katona Starijeg) ... itd.
d) Kornelija, koja je nesumnjivo igrala veliku i aktivnu ulogu u svim zbivanjima vezanim za reformi pokret svojih sinova.

Prvi korak je bio izbor Tiberija Grakha za jednog od 10 plebejskih tribuna za 133. god. p. n. e. Inače, Tiberije Grakh i pristalice reformnog pokreta su još prije samih tribunskih izbora vodili snažnu agitaciju kojom su jasno izrazili svoje namjere u vezi donošenja novog agrarnog zakonodavstva, i bilo je očekivano da Tiberije pobijedi na izborima. Okosnica programa populara, zasnivala se na agrarnom zakonu i oslanjala na agrarno zakonodavstvo Licinija i Sekstija. Nije sačuvan izvorni i potpuni oblik prijedloga zakona, ali prema antičkim piscima (bez obzira da li ga navode direktno ili spominju samo uzgred), te iz sačuvanih natpisa koji indirektno spominju *lex Sempronia*, može se dobrim dijelom rekonstruisati Tiberijev prijedlog zakona na sljedeći način :

c) Pojedinac iz fonda *ager publicus* može uživati najviše do 500 jugera (125 hektara). U slučaju da ima dva sina, svaki od njih je mogao da posjeduje još po 250 jugera zemljišta, ali ukupna veličina zemljišta po jednoj porodici nije smjela da prelazi 1000 jugera, i to zemljište se pretvara se u privatni posjed.
d) Višak zemljišta se oduzimao i davao u fond iz kojeg se vršila podjela zemljišta, po 30 jugera (7,5 hektara) rimskim građanima i ostalim Italicima, preciznije ”onima koje je trebalo pomoći”, ali ne kao privatno vlasništvo, nego kao koncesiju uz malu godišnju zakupninu titularnom vlasniku, tj. Rimskoj Republici.
e) Onima kojima je oduziman višak zemljišta bila bi isplačena nadoknada za uložena sredstva u zemljište koje bi im bilo izuzeto.

f) Da bi se izvršila realizacija zakona, formira se komisija od tri člana "*triumviri agris iudicandis ''*. Agrarna komisija trebalo je da postane stalna državna institucija, čiji bi se sastav mijenjao svake godine.

g) Da bi spriječio mogućnost zloupotrebe i izvrdavanja zakona, zabranjena je prodaja ili bilo kakva transsakcija spornog zemljišta.

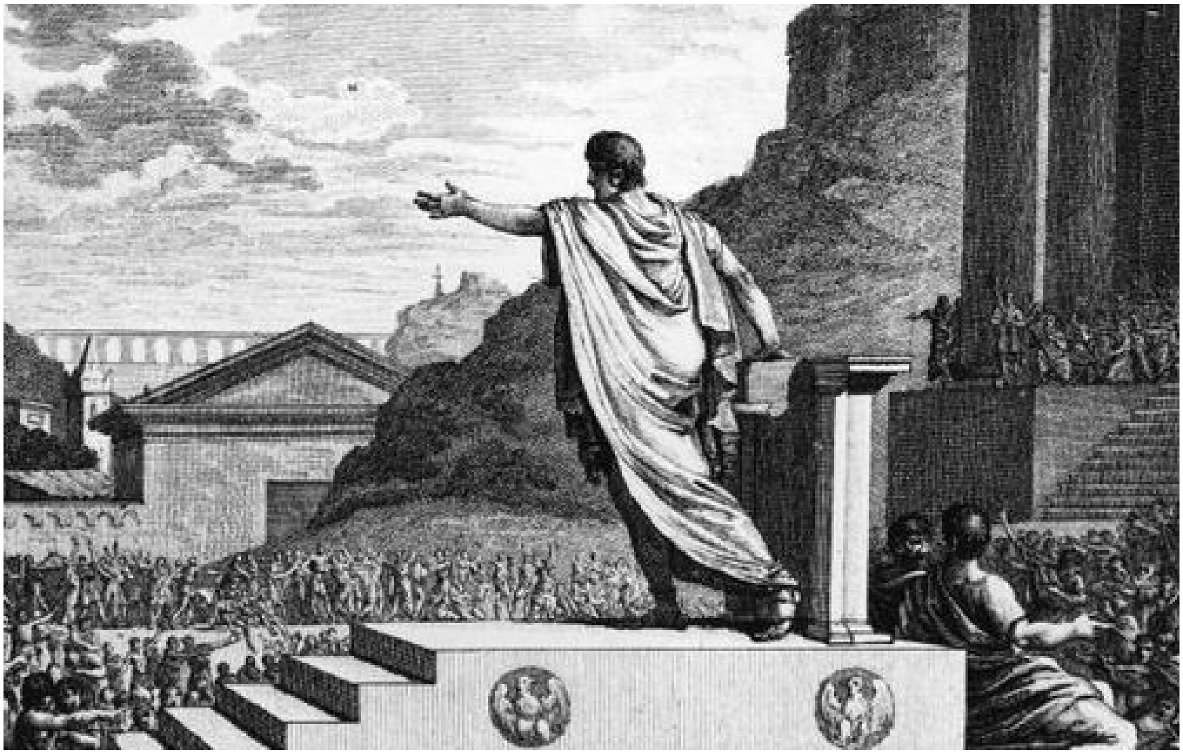
h) Po Veleju Paterkulu, Tiberije Grakh je bio obečao i rimsko građanstvo i onim Italicima koji ga još uvijek nisu imali. Ovaj član je prilično diskutabilan i traži dublju analizu. Moguće je da je Velej na Tiberija Grakha prenio zakonski prijedlog o dodjeli rimskog građanstva italskim saveznicima koji je bio djelo Tiberijevog brata Gaja. ali isto tako ne treba ni odbaciti tvrdnju da je Tiberije u svom političkom programu stvarno predviđao dodjelu rimskog građanstva italskim saveznicima.

Cilj agrarnog zakona bio je obnavljanje slobodnog seljaštva. Ovo je trebalo uzdići borbenu sposobnost rimske vojske i istovremeno spriječiti ustanke robova, slične onom koji je u to vrijeme plamtio Sicilijom. Na zasjedanju tributskih komicija na kojem je Tiberije Grakh namjeravao podnijeti zakonski prijedlog na usvajanje, on je održao jedan svoj besmrtni govor :

“....Da li je pravo da se ono što je zajednički razdijeli narodu?, da li je građanin zakonitiji od roba?,da li je vojnik korisniji od onoga ko ne podliježe vojnoj obavezi?, da li je neko može biti više naklonjen Republici od onoga ko je njen građanin?....

“....Pošto su Rimljani u ratu stekli mnogo zemlje, i nadaju se da će zauzeti i ostalu zemlju u svijetu, sad su oni u najvećoj opasnosti da ili dobiju i ostalu zemlju sa velikim brojem ljudi, ili da i sadašnju zbog svoje slabosti i zavisti neprijatelja izgube...”

“...I divlje zvijeri koje nastanjuju Italiju imaju svaka svoju špilju, i ležaj i rupu, a oni koje se bore i umiru za Italiju imaju svoj dio zraka i svjetla i ništa drugo, nego bez kuće i kućišta potucaju se s djecom i ženama dok vojskovođe lažu pozivajući u bitkama svoje vojnike da brane od neprijatelja grobove i svetilišta; jer niko od njih nema djedovski žrtvenik, niko od tolikih Rimljana grobnicu predaka, nego se bore za tuđu raskoš i bogatstvo, oni koje nazivaju gospodarima svijeta a nemaju ni grudu zemlje koja je njihova.”

Tiberije Grakh se obraća narodu na komicijama

Tiberije Grakh se obraća narodu na komicijama. Scena iz BBC serije „Ancient Rome: The Rise and Fall of an Empire“, epizoda Revolution. U ulozi Tiberija Grakha je bio britanski glumac James D'Arcy.

Iako je zakon bio prilično uravnotežen i umjeren, kako bi zadovoljio i protivnike reformi nudeći jedan kompromis (u duhu rimske državne tradicije), ipak je onaj dio nobiliteta i veleposjednika koji je bio nezadovoljan agrarnom reformom odlučio da je blokira. Najogorčeniji protivnik Tiberija Grakha je njegov prvi rođak Publije Kornelije Scipion Nazika Skorpion (*Serapio*) konzul za 138. god. p. n. e., *pontifex maximus* i sin onog Nazike koji se protivio Katonovom pozivu na uništenje Kartagine. Oko Nazike Skorpiona se okupljala sva opozija agrarnom zakonodavstvu. Instruiran od snažne nobilske opozicije jedan od 10 plebejskih tribuna po imenu Marko Oktavije, i sam jedan o uzurpatora-veleposjednika, stavio je veto na donošenje agrarnog zakona. Pošto pokušaji ubjeđivanja i pritisaka na Oktavija da promijeni odluku nisu uspjeli, Tiberije Grakh je kako bi slomio opoziciju primjenio pravilo opstrukcije. Tiberije je zabranio ediktom sa zakonskom snagom svim magistratima da obavljaju svoje dužnosti, sve dok se ne obavi glasnje o njegovom zakonskom prijedlogu, čime je praktično suspendiran rad institucija i službi Rimske Republike. Zatvoren je i hram Saturna, gdje se nalazila državna blagajna i kvestori više nisu mogli ni uzimati niti unositi u nju novac. Tiberije Grakh se odvažio i na donošenje zakona o opozivu Marka Oktavija kao plebejskog tribuna, što je bila mjera bez presedana u dotadašnjem rimskom političkom iskustvu (plebejski tribun je bio religijski zaštićen). Ali popularnost Tiberija Grakha u narodu i želja za donođenjem agrarnog zakona su bili toliki da je Marko Oktavije smjenjen i umjesto njega je izabran Kvint Mumije, klijent Tiberija Grakha. I sada se moglo pristupiti glasanju o zakonu koji je i usvojen (poznat je kao *lex Sempronia*), uz izmjenu da je iz ranijeg prijedloga izbačena stavka o pravu naknade za vrijednost oduzetog zemljišta. Imenovana je i agrarna komisija u sastavu : sam Tiberije, njegov tast Apije Klaudije Pulher i brat Gaj Grakh. Ova komisija je predstavljala kvalitativni dodatak, jer je omogućavala konkretnu operacionalizaciju donošenog zakona na terenu. Međutim, realizaciji samoga zakona na terenu su senatori pravili velike probleme, otežavajući rad komisije, a navodno su bile unamljene i plaćene ubice koje bi trebale ubiti Tiberija Grakha. Komisija je posebno imala teškoća u određivanju što je javno zemljište, a što privatno, jer je granicu javnog zemljišta nekada bilo praktično nemoguće odrediti. To je dovodilo i do problema na terenu, a kod razgraničavanja često se moralo dirati i u prava saveznika (jer je i dio njihovih veleposjednika bio korisnik rimskih javnih zemljišta).

Ovaj agrarni zakon je indirektno pokrenuo i otvaranje „savezničkog pitanja”. Iako su građani savezničkih državica u Italskoj federaciji/konfederaciji profitirali od ustanovljene hegemonije Republike, ipak su postojala i određena nezadovoljstva među pojedinim saveznicima zbog osjećanja da su „građani drugog reda”. Zemljišta *ager publicusa* su kao zakupci mogli koristiti i saveznici, pa su neki od njih iskoristili agrarnu krizu i sami stvorili latifundije na račun javnog zemljišta. Po ovom zakonu i njihova posjedi na *ager publicusu* su podlijegali reviziji i oduzimanju viška od predviđene veličine. Međutim, taj oduzeti višak je bio predviđen da se dijeli samo bezemljašima sa rimskim građanstvom, ali ne i sa građanstvom neke od 150 savezničkih državica. Dok su elite savezničkih državica stajale na liniji protooptimatskih rimskih krugova, dotle su njeni slabostojeći građani smatrali velikom nepravdom što i oni ne mogu učestvovati u redistribuiranju javne zemlje. Samim tim se postavilo pitanje dodjele rimskog građanstva svim saveznicima. Kao što se vidi iza zahtjeva za dodjelom rimskog građanstva su ležali čisto ekonomsko – socijalni razlozi.

Atalov testament

U godini kada su se Rim i Italija nalazili u previranjima, na istoku je umro pergamski kralj Atala III. Filometora (vl. 138 – 133. god. p. n. e.), sin Eumena II. Oporukom je Atal III. koji nije imao direktnog nasljednika, svoje helenističko kraljevstvo ostavio rimskom narodu (on sam ustvari nije bio uopće bio zainteresiran za upravu kraljevstvom, i uglavnom se posvetio medicini, baštovanstvu i botanici). U Rim je kraljevu oporuku i riznicu donio Euden Pergamljanin, upoznajući rimsku javnost sa sadržajem kraljevih želja. Rim se nije puno kolebao i prihvatio je Atalovu oporuku kojom je došao u posjed bogate teritorije na zapadu Male Azije. Ali sada su se javile različite tendencije realizacije Atalovog testamenta. Tiberije Grakh je predložio zakon u kome je prva stavka predviđala da se novac iz kraljevske riznice dopremljene u Rim, trebao podijeliti građanima koji su dobili zemljišne posjede prilikom preraspodjele radi njihovog uređenja i početnih troškova obrađivanja, te i onim građanima koji su bili aplicirali, ali za koje je, zbog nestašice raspoloživog zemljišta, bila mala mogućnost da dobiju zemljišni posjed. Tiberijev prijedlog zakona o provinciji Aziji je predviđao i da određivanje statusa pergamskih gradova nije u nadležnosti Senata nego narodne skupštine, odnosno u rukama tribuna koji su “izraz narodnih interesa”. Ovaj dio zakonskog prijedloga je posebno ogorčio Senat, jer je iz njegove nadležnosti isključivao upravljanje vanitalskim posjedima koji su predstavljali izvor značajne finansijske i ekonomske dobiti iz koje je proizilazila i politička moć, a narušavan je i monopol Senata na vođenje spoljne politike. Otvoreni sukob sa predstavnicima nobilske opozicije za Tiberija Grakha i njegove najvjernije pristalice je sada bio neminovan. Glavna optužba protiv Tiberija Grakha je bila lažna vijest da on namjerava da se, koristeći popularnost u narodu i demagoške mjere, proglasi za kralja.

Kako se približavao i rok za izbor, u julu 133. god. p. n. e., novih plebejskih tribuna za narednu godinu. Nobilska opozicija je sve jasnije pokazivala želju da se izaberu za plebejske tribune oni pojedinci koji su bili najveći neprijatelji Tiberija Grakha. Uz to, Tiberijevi protivnici su kako se dan izbora približavao, sve više javno govorili da čim mu prestane tribunska vlast, on “neće dobro proči”. Radi toga se Tiberije Grakh odlučio na još jednu mjeru (neubičajenu u tadašnjoj rimskoj politici), a to je da se ponovo kandidira za plebejskog tribuna.

Ubistvo Tiberija Grakha

Tiberije Grakh je kao svoj izborni program ponudio sljedeće prijedloge : skraćenje trajanja vojne službe, pravo priziva na narod protiv sudskih osuda koje bi donio senatski sud, mijenjanje sastava sudova, u kojima bi sada polovinu sastava činili vitezovi. Ovim prijedlozima je on nastojao da i dalje popravi stanje seoskog plebsa (njegove baze), ali i da pridobije vitezove i gradski plebs i da oduzme senatorima još jednu ingerenciju → sudstvo. Seoski plebs je u tim ljetnim mjesecima bio zauzet poljskim radovima, pa je Tiberije Grakh morao potražiti podršku i među gradskim plebsom i vitezovima kako bi dobio dovoljan broj glasača. Nezadovoljni senatori nisu mogli dopustiti još jedan tribunat Tiberija Grakha (bilo je

za očekivati da on pobijedi, i na početku glasanja prva dva tribusa su glasali za njega) i u danima kada se vršio izbor novih plebejskih tribuna došlo je do obračuna. Apijan govori kako se Tiberije, uoči drugog, odlučnog dana izbora (prvog dana su njegovi protivnici uspjeli prekinuti glasanje), odjeven u žalobno odijelo, pojavio sa svojim maloljetnim sinom na Forumu i, obraćajući se pojedincima, preporučivao im svoga sina, jer se nije nadao da će ostati u životu.

U Senatu se uporno tražila akcija protiv Tiberija Grakha, ali je konzul Mucije Skevola odbijao takve zahtjeve uz obrazloženje da on neće ništa učiniti sa silom. Na to je Scipion Nazika Skorpion pozvao senatore riječima : „ako dakle najviši magistrat izdaje državu, slijedite me svi koji ste voljni braniti zakone i koji žele spas domovine". I pokrivši glavu rubom svoje toge, Nazika Skorpion je poveo Tiberijeve neprijatelje (veći dio senatora, dio vitezovi i njihovi klijenti i robovi) da se fizički obračunaju sa Tiberijem Grakhom. Napad je bio iznenadan i uspješan. Po Apijanu Tiberije je uhvaćen blizu Kapitolskog hrama i pogubljen kod kapije pored kipova kraljeva. Po Plutarhu Tiberije je bježeći, posrnuo i pao među beživotna tijela svojih pristalica. Dok se pokušavao dići, prvi ga je nogom u glavu udario njegov kolega tribun Publije Saturej, a drugi smrtonosni udarac mu je zadao izvjesni Lucije Rufus, koji se svojim djelom kasnije i javno hvalio. Po Veleju Paterkulu, dok je bježao niz stepenice koje vode od Kapitola, Tiberije je bio pogođen djelićem klupe i na taj način je završio svoj život. Slično Veleju, govori i Livije, kada kaže da je Tiberije pogođen djelovima klupa koje su se nalazile na biralištu. Diodor ne detaljiše previše kada spominje smrt Tiberija Grakha i samo kaže da je Nazika "svojim rukama" ubio Tiberija. Uz Tiberija Grakha je ubijeno još oko 300 njegovih pristalica. U toku noči Tiberijevo tijelo, zajedno sa tijelima njegovih ubijenih pristalica, je bilo bačeno u rijeku Tibar. Tolika je bila mržnja da nije bila dozvoljena ni sahrana ljudi koje su pobili. Od pada kraljevske vlasti, masakr na Kapitolu je bio prvi građanski sukob koji je završen nasiljem i masovnim međusobnim ubijanjem građana, i od tada će međusobni krvavi sukobi i ratovi građana i Italika postajati sve više svakodnevnica političkog života Rima, a republikanski sustav će se utopiti u stranačkoj mržnji, kaosu i građanskim ratovima. Represalije, pogubljenja i protjerivanja su se nastavljali i poslije ubistva Tiberija Grakha i njegovih pristalica, I to posebno nakon završetka konzulskog mandata Mucija Skevole. Mnogi populari koji su izbjegli pokolj na Kapitolu, nisu uspjeli da izbjegnu i svoje kažnjavanje. Pogubljen je i filozof i retoričar Diofan, dok je Gaj Blosije, zahvaljujući svojim vezama uspio izbjeći smrt. On je bio prognan iz Rima i Italije, ali svoju stoičku revolucionarnost nije mogao suzbiti ni u progonstvu. Krijeru antičkog “revolucionara” i "Če Gevare" nastavio je u nekadašnjoj pergamskoj kraljevini gdje se pridružio Aristoniku i njegovom ustanku. Nedugo nakon pogibije svoga zeta, umro je prirodnom smrču i Apije Klaudije Pulher.

Poslije smrti Tiberija Grakha nastavljeno se sa dodjeljivanjem zemljišta, a čak je i agrarna komisija nastavila svoj posao (samo je umjesto Tiberija Grakha izabran Licinije Mucijan ili Marko Fulvije Flak). Umjesto preminulog Apija Klaudija za drugog, nedostajućeg člana Komisije izabran je Gaj Papirije Karbon. Uostalom da bi se „Sempronijev zakon” mogao

legalno opozvati bilo je potrebno to uraditi preko komicija, što je za protivnike Tiberija Grakha bilo praktično nemoguće izvesti. Ova mjera bila je životno potrebna, tako da čak i konzul Popilije, koji je prognao iz Rima Grakhove pristaše, u sačuvanom natpisu govori o sebi da je "prvi učinio da na državnoj zemlji pastiri ustupe mjesto težacima". Prema tome, čak ni najaktivniji protivnici Tiberija nisu mogli zadržati provođenje njegovog zakona. Tiberijeva pogibija ne objašnjava se utopijom njegovog projekta, već time što je sama metoda provođenja zakona podrivala moć Senata. To je zadiralo u prvom redu u političku moć Senata i prestiž senatorâ, kao najvišeg staleža u državi i narušavalo sve tradicije stvorene u konzervativnim aristokratskim krugovima Rima. Osim toga, snage koje su sudjelovale u demokratskom pokretu nisu bile dovoljno jedinstvene. Oslonac Tiberija Grakha bilo je seljaštvo. Ishod borbe pokazuje da gradski plebs, čiji je određen dio bio u klijentskim vezama sa nobilitetom, nije pružio dovoljnu podršku Tiberiju. Što se tiče vitezova, oni su po svemu sudeći, pružili izvjesnu podršku kod potvrđivanja zakonskog projekta, jer je to podrivalo moć Senata, ali se provođenje zakona u život ticalo interesa vitezova–zelenaša i zemljoposjednika, tako da su se oni povukli iz pokreta.

Narodnjaci i Optimati

Iz zbivanja iz 133. god. p. n. e., odnosno iz prvobitnog kružoka reformatora i podržavaoca i pristalica reformnog pokreta Tiberija Grakh će proizaći stranka populara (*populares → populus, i, m* - narod), odnosno narodnjaka („narodna stranka“). Iz protivničkog tabora će se razviti stranka optimata (*optimates→optimus, a, um* = najbolji, a, e.), odnosno „stranka najboljih, odličnih.“ Narodnjaci/populari će kao glavno oruđe svoje aktivnosti koristiti komicije (posebno tributske) i više će inklinirati demokratskim idejama, a optimati će svoju moć bazirati na Senatu i na tradicionalnim, konzervativnim stavovima. Načelno gledano populari će zastupati i štititi interese seoskog i gradskog plebsa, a optimati interese nobiliteta i senatorske privilegije. Podrška vitezova popularima nije uvijek bila pouzdana. Ove političke grupacije nisu bile potpuno uobličene političke stranke u suvremenom značenju te riječi. Vođe populara i same su većinom dolazile iz reda nobiliteta. Često je politička borba povećavana intrigama između raznih grupa nobiliteta i kombiniranja s tradicionalnim vezama ili rasprama među pojedinim rodovima i familijama. Ali se uvijek u središtu borbe između populara i optimata nalazilo agrarno pitanje i pitanje demokratizacije rimske države. Ta su pitanja postala predmet pažnje rimskog društva s kraja II. i početka I. st. p. n. e., sve praktično do nestanka republikanskog sustava.

Stranka populara se poslije julskih događaja iz 133. god. p. n. e, uspjela konsolidirati i započeti novu zakonodavnu djelatnost koju je otpočeo novi plebejski tribun za 131. god. p. n. e. Gaj Papirije Karbon. On je predložio dva nova zakona i to da se isti tribun može ponovo izabrati po drugi put uzastopce, ako bi to narod želio, i uvodeći tajno glasanje u zakonodavnim komicijama. Dok je drugi prijedlog o tajnom glasanju u vezi donošenja i opozivanja zakona odobren, prvom prijedlogu se uspješno suprotstavio Scipion Emilijan te nije usvojen. Populari su uspjeli i da izdejstvuju i pozivanje na odgovornost i bivših konzula

Rupilija i Popilija, zbog procesuiranja Tiberijevih pristalica. Naziku Skorpiona je Senat da bi ga zaštitio poslao u Aziju. Lutajući i potucajući se po istočnom Mediteranu, vrlo ubrzo je umro prirodnom smrću u Pergamu.

Scipion Emilijan i odnos prema reformi

Scipion Emilijan se nalazio u Hispaniji kada mu je stigla vijest o smrti Tiberija Grakha, što je prokomentirao stihom iz Odiseje": "I pravo jeste, što onaj sad mrtav po zasluzi leži, I drugi pogini tako, tko učini takovo štogod!." Time je jasno naglasio svoje protivljenje djelatnosti svoga šure. Agrarna komisija je postupala odlučno i provodila konfiskacija zemljišta u širokim razmjerima, a osobito su nezadovoljni provođenjem agrarnog zakona bili Italici, od kojih su također oduzimana zemljišta. Nezadovoljnici su sebi našli zaštitnika u ličnosti Scipiona Emilijana, koji je postao novi lider optimata u periodu ponovne popularske zakonodavne i političke ofanzive. Kada se Scipion Emilijan vratio u Rim, stigle su mu žalbe Italika, od kojih su mnogi služili u njegovim trupama. Optimati su uspjeli da izdejstvuju 130. god. p. n. e. donošenje zakona po kojem su plebejski tribuni odgovorni za pobune u komicijama, jer je u njihovoj vlasti raspustiti komicije čime se takva buna pojavi. To je bio direktan udar na plebejske tribune (najsnažniji oslonac populara), jer bi se tako oni lakše mogli tužiti nakon položene tribunske časti. Na prijedlog Scipiona Emilijana pravo sudskog pretresanja predmetâ u vezi sa razgraničenjem privatne i javne imovine (što je bilo jedno od glavnih problema agrarne reforme) oduzeto je agrarnoj komisiji i predato cenzorima i konzulima. Ova odluka zakočila je rad agrarne komisije. Tako je agrarna komisija jnastavila raditi sve do 129. god. p. n. e. kada je rješavanje agrarne problematike preneseno na konzula Gaja Sempronija Tuditana, koji je uvidjevši svu težinu i opsežnost problematike za koju je bio zadužen da riješi, više volio da sve napusti i ode u rat protiv ilirskih Japoda. Populari su postajali sve nezadovoljniji politikom Scipiona Emilijana, što se posebno vidjelo na jednom skupštinskom zasjedanju gdje je imao žestoki verbalni sukob sa Gajem Papirijem Karbonom i masom. Kružili su i glasovi da se on sprema sasvim anulirati „Sempronijev zakon". Ali taj dan skupštinskog zasjedanja na kome se sukobio sa narodom, bio je i posljednji dan njegovog života. Sutra ujutro 129. god. p. n. e. je nađen mrtav (u svojoj 56. godini) u svojoj kući, bez vidljivih rana. Smrt Scipiona Emilijana je jedno od najkontroverznijih neodgovorenih pitanja iz političkog života Republike. Sumnja je bacana na mnoge od pristaša i rođaka Tiberija Grakha, a najviše se sumnjalo da je Karbon bio taj koji je naručio umorstvo Scipiona Emilijana. Karbona su kasnije i javno označavali ubicom, ali ništa nije bilo dokazano. Vrlo je moguće da je riječ o nasilnom umorstvu koje je inicirala Kornelija uz pomoć Sempronije (njen brak sa Scipionom Emilijanom je bio formalnost jer je on zbog ružnoće i neplodnosti nije volio, ali ni ona njega). Kornelija (koja je bila siva eminencija narodnjaka), Sempronija i vođe populara su imali motiva da ubiju Scipiona Emilijana, koji je mogao predstavljati nepremostivi problem za populare jer je namjeravao da potpuno obori *lex Sempronia.* Scipion Emilijan nije dobio ni zvaničnu, državnu sahranu.

Ustanak Aristonika

Atalov testament je doveo do još jednog velikog problema za Republiku, koja se morala u Maloj Aziji boriti protiv nižih socijalnih slojeva, sirotinje i robova. Kralj Atal III. je, po svemu sudeći, podčinjavanje Rimljanima smatrao neizbježnim (rimsko-italski poslovni ljudi su već imali priličnu kontrolu nad atalidsko-pergamskom kraljevstvu), pa je onda smatrao boljim rješenje da se to učini po njegovim, boljim uvjetima. Atalova ostavština svoga kraljevstvu Rimu imala je jedan zahtjev, a to je da grad Pergam i drugi grčki i helenistički atalidske kraljevine (koja više ne postoji) ne plaćaju tribut Rimu. Inače, u pojedinim gradovima bivše atalidske kraljevine su postojale dosta brojne prorimske stranke, npr. u Pergamu i Efesu. I oligarhijski elementi su davali podrški uspostavi rimske vlasti, kao dobrom garant protiv pokušaja demokratskih i socijalnih prevrata. Međutim, preuzimanje uprave i uspostava provincijalne vlasti su iskomplicirali. Nezadovoljstvo je posebno bilo izraženo kod onih članova dinastije Atalida, koji su smatrali da je testament Atala III. predvidio njihova prava. Riječ je prvenstveno o Aristoniku, čije porijeklo nije još uvijek precizno utvrđeno. On je vjerojatno bio nezakoniti sin Eumena II. sa nekom konkubinom ili po Liviju sin kralja Atala II. Senat je u Pergam poslao komisiju koja je trebala da se pobrine u vezi tranzicije vlasti, a dok se čekao njihov dolazak kraljevinom je upravljala neka vrsta provizorne vlade. Ubrzo je nastupio kaos, a onda i je izbio i ustanak, koji je poveo Aristonik, smatrajući se legitimnim nasljednikom. Aristonik se proglasio kraljem Eumenom III. Međutim, on nije poveo borbu radi osiguranja prava na nasljedstvo, nego je njegov pokret imao i radikalne demokratske i socijalne elemente. Aristonik se vjerojatno i sam nalazio pod utjecajem misli i shvatanja kojima je obilovao tadašnji mediteranski svijet o preustroju sustava.

Ta shvatanja utopijskog karaktera o svijetu u kome nema nepravde, iskorištavanja, rata i siromaštva, čiji izvor nisu bila samo stoička učenja, su bila vrlo raširena u tadašnoj literaturi i vrlo popularna. U tu vrstu literarnog opusa spadaju utopijski opisi otoka blaženih i jedne države Sunca, koji su nastali u III. st. p. n. e. U Jambulovom Heliopolisu, opisana je idealna država Sunca, koja se nalazi negdje na Indijskom okeanu. U njoj su svi ljudi jednaki u pogledu posjeda, pravde i naobrazbe. Svi dobijaju jednake plate za usluge i rad, svi sudjeluju u vlasti, ropstvo je ukinuto….itd. Aristonik je sa svojim ultra-demokratskim i socijalnim pokretom računao i na podršku nižih socijalnih slojeva i robova. Aristonik je zato I svoju državu nazvao nazvao „Državom sunca“ (na grčkom *Heliopolis* i na lat. *Civitas Solis*), dok su se njegovi sljedbenici nazivali Heliopoliti-građani države Sunca. Vojsku Države Sunca su uglavnom sačinjavali pobunjeni robovi i siromašni obespravljeni slojevi. Aristoniku se u revolucionarnom ratu i izgradnji "idealne države Sunca" pridružio i Gaj Blosije, koji je protjeran iz Italije. Svoje neprijatelje je Aristonik primarno imao u bogatoj oligarhiji gradova bivše kraljevine i veleposjednika, koji su mu nanijeli i izvjesne poraze (Smirna, Kima). Nakon neuspjeha na egejskom primorju, povlaći se u unutrašnjost i započinje svoj revolucionarni prevrat, čime dobiva na masovnosti. I Heliopoliti počinju da nižu pobjede nad domaćim protivnicima.

Protiv Aristonika je upućena rimska vojskom pod zapovjedništvom konzula Publija Licinija Krasa Mucijana, koja je poražena a konzul zarobljen (u zarobljeništvu je i stradao). Tri godine trajao je težak rat Aristonika i njegovih Heliopolita protiv udruženih snaga Republike, Bitinije, Ponta, Paflagonije, Kapadokije i domaćih proturevolucionarnih snaga. I konačno je konzul za 130. god. p. n. e. Marko Perperna (*Marcus Perperna*) uspio da pobijedi Heliopolite i 129. god. p. n. e. pod opsadu stavi grad Stratonikeju, u koju se Aristonik sklonio. Grad je uslijed gladi bio prisiljen da se preda, pa je i Aristonik zarobljen a rat završen. Nakon što je proveden u trijumfu Aristonik je umoren. Međutim otpor Heliopolita se nastavio i Rimljani i njihovi saveznici su imali velike muke da se suprostave njihovoj gerilskoj taktici. Ipak primjenjujući teške mjere kao što je politika spržene zemlje, heliopolitski gerilci su poraženi, a red u novoj provinciji Aziji uspostavljen. Red je uspostavio Manije Akvilije (*Manius Aquillius*) konzul za 129. god. p. n. e. Kada je propao pokret heliopolita, i Gaj Blosije je izvršio samoubistvo. Nekadašnji atalidski posjedi u Trakiji su pripojeni provinciji Makedoniji, krajnje istočne dijelove nekadašnjeg atalidsko – pergamskog kraljevstva predali su maloazijskim dinastima, a od ostatka je nastala provincija Azija. Gradovi koji su ostali lojalni Rimljanima tokom Aristonikovog rata oslobođeni tributa.

Marko Fulvije Flak →otvaranje savezničkog pitanja

Brutalno ubistvo Tiberija Grakha je neminovno kao posljedicu moralo imati produžetak linije osvete, sukoba, nasilja i prolijevanja krvi. Nije se dugo čekalo da se nastave krvavi unutrašnji nemiri u Rimu. Tih godina počinje da se pojavljuje i pitanje daljeg statusa italskih saveznika. To pitanje se sastojalo u tome da li italski saveznici kolektivno i po sistemu automatizma treba da dobiju rimsko građanstvo ili ne. Porcijevim zakonom (*lex Porcia*) iz 190. god. p. n. e. zabrani se šibanje ili osuđivanje na smrt rimskog građanina, a od 167. god. p. n. e. rimski građani su bili oslobođeni direktnih poreza. Te nove privilegije za rimske građane su bile primamljive i za italske saveznike, posebno one sa latinskim pravom, te su oni nastojali doći do rimskog građanstva na bilo koji način. Sami saveznici su to pitanje, odnosno zahtjev da dobiju punopravno rimsko građanstvo i tako se izjednače sa građanima Republike postavili kao svoj krucijalni prioritet. Tako bi italski saveznici, koji su se borili zajednički sa rimskim legijama, konačno bili izjednačeni sa Rimljanima. Inače se rimski odnos prema italskim saveznicima u periodu „*nova sapientia*“ prilično promijenio, i sada su se prema njima počeli ponašati kao prema potčinjenom stanovništvu. Pitanje dodjeljivanja prava građanstva saveznicima bilo je povezano i sa ekonomskim razlozima. Saveznici su zajedno s Rimljanima sudjelovali u pohodima, ali njih nisu obuhvaćale podjele zemljišta koje su provođene počevši od braće Grakho. Osim toga, porast krupnog zemljoposjeda dovodio je do toga da su zauzete oblasti koje su oduvijek koristile italske zajednice. Npr. krupna stočarska gospodarstva rimskih magnata pojavila su se u Apuliji, kuda su oduvijek italske zajednice nastanjene u brdsko – planinskim zonama, vodile svoju stoku u redovitim sezonskim kretanjima. Za prava građanstva borili su se i predstavnici italskih gradova i njihovi interesi bili su vezani za rimske provincije, gdje su morali konkurirati rimskim vitezovima, koji su uživali razne privilegije.

Pogoršavanje položaja saveznika se naročito osjećalo u vojsci (podjela plijena, slanje u posade i nepopularne misije), podjeli zemlje gdje su dobivali manje od rimskih građana, a bilo je i slučajeva kada su iz Rima bili odstranjivani (187. i 177. god. p. n. e.). To je bilo toliko različito od stanja u vrijeme rane faze Srednje Republike. Zloupotrebe rimskih magistrata prelazile su ponekad svaku mjeru. Samovolja je dolazila dotle da su slobodni stanovnici italskih gradova, bez ikakvog povoda, osuđivani na javne tjelesne kazne. Gaj Grakh je pričao ovakav slučaj. Jedan seljak iz reda italskih saveznika ironično se izrazio o nosiljci u kojoj su nosili nekog rimskog aristokrata, koji u to vrijeme nije vršio službenu dužnost. Krivac je bio podvrgnut tjelesnim kaznama i pretučen. Primanje rimskog građanstva bi doprinijelo političkom i pravnom izjednačavanju svih stanovnika Italije, i status italskih *socii* bi iščezao. Kao novi rimski građani, italski saveznici su mogli računati i na korištenje prava provokacije na zloupotrebe vlasti rimskog magistrata (na što je svaki rimski građanin i obični vojnik imao pravo). Bez prava provokacije italski saveznici su bili bespravni pred rimskim vojskovođama - magistratima, tako da su čak i oficiri osuđivani na smrtnu kaznu. Iako je primanje rimskog građanstva značilo formalni nestanak čitavog niza malih italskih „državica“, njihovi građani su bili spremni i na to kako bi ravnopravno sa starim „Rimljanima“ dijelili plodove imperijalnog statusa. Marko Fulvije Flak (konzul za 125. god. p. n. e.) je predložio (i to kao rješenje problema podjele zemlje među savezničkim gradovima) da se saveznicima dodijeli rimsko građanstvo i tako unificira Italija. Donošenje toga zakona Senat je uspio izbjeći tako što je konzula Flaka poslao u Galiju i on nije uspio svoj zakon podnijeti na izglasavanja komicija. Opozicija dodjeli rimskog građanstva nije bila prisutna samo u Senatu, nego i među plebsom, posebno gradskom koje nije željelo da dijeli pravo glasa (koje može dobro unovčiti) sa masom drugih. Negativan stav Senata prema zakonskom projektu Fulvija Flaka izazvao je 125. god. p. n. e. pobunu italskih saveznika u Askulu i Fregeli. Posebno je teška borba bila u Fregeli. Rimljani su grad porušili, jedan dio njegovog teritorija dodijelili susjedima, a na drugom osnovali rimsku koloniju.

Ekspanzija u transalpinsku Galiju

Marko Fulvije Flak je bio tih godina umiješan u još jednu značajnu epizodu, ali ovog puta u vanjskoj, a ne unutarnjoj politici. Kao izabrani konzul za 125. god. p. n. e. otišao je sa vojskom da pomogne Masiliji koja je bila kontinuirano ugrožavana od Ligura (još 156. god. p. n. e. Masilijanci su se obratili za pomoć Rimu radi zaštite od Ligura). Poslije uporne borbe, Flak je pobijedio Ligure, i pohod nastavio protiv Gala. Fulvije Flak je bio i prvi Rimljanin koji je predvodeći vojsku prešao Alpe. On se vratio pobjedonosno iz rata i 123. god. p. n. e. proslavio je trijumf. Ali rat je u južnoj transalpinskoj Galiji nastavljen i narednih godina, jer su Rimljani naišli na savez galskih naroda, među kojima su posebno snažni i dominatni bili Arverni. Oni su se nametnuli kao hegemon znatnom dijelu galskih naroda i kontrolirali su jedno široko područje, ali su njihovi galski konkurenti Heduanci (Edui) sklopili savez sa Republikom. Protiv keltskih naroda Arverna i Alobroga je upućen Kvint Fabije Maksim/*Quintus Fabius Maximus*, sinovac Scipiona Emilijana i konzul za 121. god. p. n. e., zajedno sa Gnejom Domicijem Ahenobarbom (*Gnaeus Domitius Ahenobarbus*). Fabije

Maksim je pobijedio i Alobroge i Arverne u prvoj i drugoj bitci kod Avinjona, radi čega je nagrađen trijumfom i dobijanjem počasnog naziva Alobroški/*Allobrogicus.* Održani trijumf je bio čuven zbog svoga spektakla, uključujući i arvenskog vođu Bituita u njegovom srebrenom bojnom oklopu. Od pljačke Overnja (*Auvergne*) Fabije Maksim je podigao *Fornix Fabianus* koji prelazi preko *Via Sacra.* Vrlo bitna rimska pozicija *Aquae Sextiae* (Sekstijeve banje, na mjestu termalnih izvora) koju je 122. god. p. n. e. osnovao Gaj Sekstij Kalvin/*Caius Sextius Calvinus* (konzul za 124. god. p. n. e.) A 118. god. p. n. e. u stari galski grad Narbon upućena je rimska kolonija. Zahvaljujući ovim pohodima ustanovljena je provincija Transalpinska Galija/ *Gallia Transalpina* (kasnije nazvana Narbonska Galija/*Gallia Narbonensis*) 121. god. p. n. e. Ovim je otvoren put ka rimskom napredovanju prema Zapadnoj Europi i širenju imperijalnog obujma i na prostore van mediteranskog bazena. Ujedno je konačno stvorena i kopnena veza Italije sa hispanskim provincijama. Ta cesta se po njenom začetniku Domiciju Ahenobarbu zvala „Domicijeva cesta". Osvajanje Balearskih otoka, koji su služili kao uporište gusara, osiguralo je i pomorske komunikacije sa Pirenejskim poluotokom.

Gaj Grakh

Pravi nastavak Tiberijevog rada došao je sa njegovim bratom mlađim bratem Gajem. Epizoda sa Gajem je bila nešto duža i imala širi obujam u odnosu na onu od Tiberija. U godini umorstva brata, Gaj je imao oko 20 godina. On je odslužio vojsku (u kojoj je po sopstvenim riječima proveo 12 godina), oženio se Licinijom, kćerkom Licinija Mucijana, bliskog suradnika Tiberije Grakha (iako pojedini izvori navode da je bio oženjen sa kćerkom Decima Junija Bruta Kalaika/*Decimus Junius Brutus Callaicus*, konzula za 138. god. p. n. e.). Za vrijeme numantinske kampanje njegovog zeta Scipion Emilijana, Gaj je služio kao štabni oficir. Ali pošto postoji svjedočanstvo da je bio prisutan u Rimu, kada se dogodilo ubistvo njegovog brata, Gaj se kući vratio prije završetka ratnih operacija kod Numancije. Gaj je inače bio član agrarne komicije, a zatim je kao kvestor upućen na Sardiniju (gdje je proveo razdoblje od 126. do 124. god. p. n. e.; a svoju vojno i civilnu dužnost na Sardiniji je obavio pošteno), a nakon povrataka je bio pozvan na odgovornost kao uzročnik pobune u Fregeli. Ali je plebs bio na njegovoj strani i optužba je bila povučena.

Gajeva ličnost je bila dosta složena, kao i stariji brat i on sam je bio odlično obrazovan, i usmjeravan u stoičkom pravcu kao ustrajne osobe uvjerene u pravičnu ideju. Sa druge strane, umorstvo brata i njegovih pristalica je imalo priličan efekt u oblikovanju političke djelatnosti Gaja Grakha. On je tako bio vođen ne samo idealizmom i programom narodnjaka, nego i snažnom željom za osvetom. Sam Tiberije Grakh je imao velikog utjecaja na svoga mlađeg brata. Gaj je tako u svojim javnim nastupima uvijek idealizirao svoga starijeg brata, a navodno mu se jednom i u snu javio (kako bi ga podstakao na odlučnu političku akciju), kada je Gaj počeo da oklijeva sa svojim političkim angažmamom. Radi svih tih osjećanja koja su se u njemu samom izmiješala Gaj Grakh je imao i agresivniji i manje popustljiviji nastup u odnosu na svoga starijeg brata, nije bio toliko sklon kompromisima i počeo je zauzimati

ekstremne narodnjačke stavove, a mogao se i lakše isprovocirati. Želju za odlučnim i energičnim nastupom, osvetom i obračun sa protivnicima (posebno onim koje je krivio za smrt brata) kod Gaja dodatno je forsirala i njegova majka Kornelija, Njegova desna ruka je postao Marko Fulvije Flak. Za plebejskog tribuna Gaj je bio izabran 123. god. p. n. e., započeo je svoju svestranu zakonodavnu djelatnost realizacije popularskog programa. I za narednu 122. god. p. n. e. Gaj Grakh je ponovo bio izabran za plebejskog tribuna (radi čega je njegov stariji brat platio glavom). Za vrijeme njegovih plebejskih tribunata on je bio prilično aktivan sa donošenjem zakonskih rješenja kojima je povezivao interese različitih slojeva rimskog i italskog stanovništva, a sve sa ciljem rušenja političke i ekonomske dominacije nobiliteta.

Kao prvi zakon u okviru svoje reformne i osvetničke kampanje Gaj je predložio da ako je nekom magistratu oduzeta služba, taj više nije mogao da vrši bilo kakvu drugu službu, a omogućavao je i narodnoj skupštini (to jest tribunima) da pozovu na odgovornost onog magistrata koji je prognao građanina bez suda ili izvršio smrtnu kaznu nad rimskim građaninom bez dozvole «naroda», tj. bez davanja mogućnosti priziva građanina na komicije a što je bilo njegovo pravo zagarantovano zakonima XII ploča i posebno Porcijevim zakonom. Prva stavka je bila uperena protiv Oktavija (koji je ipak Gaj povukao na molbu Kornelije), a druga protiv bivših konzula Popilija i Rupilija koji su bili najodgovorniji za progon (likvidacije i protjerivanja) Tiberijevih pristalica. Popilije Lenat je bio prisiljen napustiti Italiju.

U korist seoskog plebsa, tradicionalnog oslonca Grakha, donio je zakonske uredbe kojima je olakšavao vojničku službu (kojoj uglavnom podliježe seoski plebs). Posebno je važno bilo širenje prava provokacije (*ius provocationis*), zakona koji je štitio rimskog građanina od samovolje magistratâ apelacijom na narodnu skupštinu, i na vojsku (gdje dotada nije bilo mjesta žalbi na odluku zapovjednika). U vezi s tim stoje i drugi vojni zakoni Gaja Grakha: u vojnu službu ne smiju se primati ljudi mlađi od sedamnaest godina, obustavljaju se odbici od vojničke plate za opremu i dr. Gaj Grakh je nastavio i sa daljnjim afirmiranjem i sprovođenjem agrarnog zakona svoga brata. U korist seljaštva išlo je predviđeno osnivanje novih kolonija na plodnim italskim i vanitalskim zemljištima. Planovi Gaja Grakha su bili osnivanje kolonija na mjestu Kapue i Tarenta. Zakonom plebejskog tribuna Rubrija je odlučeno da se osnuje i kolonija Junonija na mjestu uništene Kartagine u koju bi se naselilo 6000 naseljenika/zemljišnih čestica (svako bi dobivao posjed veličine do 200 jugera). Gaj je zajedno sa Fulvijem Flakom znači namjeravao da ponovo podigne i Kartaginu, ali ovaj put kao koloniju sloja srednjih zemljišnih posjednika. To je značilo da nove kolonije nisu više ličile na ranije vojno – zemljoradnike naseobine, nego bi to bili i pravi gradovi sa trgovačkim i zanatlijskim stanovništvom. Međutim, osnivanjem kolonije Junonije Gaj Grakh je zanemario religijsko prokletstvo (ustanovljeno nakon razaranje Kartagine), koje se odnosilo na taj teritorij. Nove kolonije osnivane su na račun zemljišta koja su dotad uzimali pod zakup veliki posjednici, koji su dolazili i iz reda rimskog nobiliteta.

Gradski plebs je nastojao privući provođenjem široko zasnovanih javnih radova (u prvom redu izgradnje puteva širom Italije koji su bili kostur mreže rimskih puteva), kako bi se smanjila nezaposlenost i zakonom o žitu *(lex frumentaria*), kojim je ozakonjena prodaja državnog žita gradskom plebsu po vrlo jeftinim cijenama (jedan modij davan je po 6 ⅓ asa). Nešto kasnije će demagozi na temelju spomenutog zakona razviti sistem besplatne podjele žita.

Pošto se stanovništvo Grada uveliko uvečavalo zbog pristizanja pauperiziranih masa, koje su živjele na granici puke egzistencije. Takvo stanje je ostajalo i latentna prijetnja javnom redu i miru, i plodno tlo za potencijalne nemire. Nesumnjivo je Gaj Grakh sa *lex frumentaria* želio privući na svoju stranu glasačku masu gradskog plebsa, ali je kasnije ovaj sustav podjele hrane (u početku po veoma niskim cijenama a kasnije i besplatno) predstavljao prije svega mjeru socijalne politike. Tako je država, subvencionirajući cijenu uvezenog žita, na sebe preuzimala brigu o minimalnom zbrinjavanju gradskog plebsa. Ali kako je već rečeno, ova mjera je na duže staze imala negativne posljedice, jer je polako ali sigurno stanovnike grada Rima pretvarala u parazite. Tako je Gajeva izvorna namjera poboljšavanja položaja gradskog plebsa, u svome praktičnom odvijanju vrlo brzo u potpunosti bila izvrnuta i pretvorena u vrlo loš običaj izdržavanja na račun marljivih stanovnika plodnih provincija, a koju će naslijediti i Konstantinov novi Rim na Bosforu. Pitanje podjele državnog žita po nižim cijenama ili besplatno je često predstavljalo i značajan segment kasnijih političkih agendi pojedinaca, pogotovu iz redova populara. U okviru ovog pitanja djelovali su i optimati, o čemu svjedoće npr. zakoni *lex Octavia* i *lex Terentia Cassia*. Podjele žita moguće (posebno u postrepublikansko doba) je promatrati i kao neki vid protosocijalne politike, odnosno državne intervencije kako bi se osigurala najnužnija egzistencija najsiromašnijih građana.

Vitezove je pokušao da privuče na stranu stranke populara zakonom o provinciji Aziji (*lex de provincia Asia*) i sudskim zakonom (*lex iudiciaria*). Zakonom o provinciji Aziji je uveden porez desetina za ovu provinciju, a njegovo ubiranje je prepušteno kompanijama publikana. Davanje zakupa za ubiranje poreza, po ovom zakonu, se trebalo vršiti na licitaciji koje su se morale održavati u Rimu, a ne u provinciji (kao npr. na Siciliji) čime je otpadala mogućnost konkurencije lokalnih financijera. Na taj način, vitezovi su dobivali neograničena prava za ekonomsko iskorištavanje bogate provincije Azije. Natpisi sa otoka Delosa ukazuju na to da od ovog vremena raste uloga rimskih zelenaša u financijskom životu istočnih područja. Po sudskom zakonu u stalnim sudskim komisijama za pretresanje slučajeva zloupotreba po provincijama (*quaestiones perpetuae de repetundis*) su trebali sjediti vitezovi. To je zadavalo težak udarac nobilitetu. Apijan govori da je Gaj, nakon usvajanja zakona rekao da je *"jednim udarcem skršio Senat"*. Odsad su vitezovi morali pretresati slučajeve senatora, bivših namjesnika provincija, koje stanovnici provincije tuže sudu, a takvi su slučajevi bili obična pojava. Zloupotrebe pak publikana ostajale se nekažnjene, jer su oni bili ortaci rimskih sudaca. Da bi privukao saveznike na svoju stranu Gaj i Fulvije Flak su obećali proširenje rimskog građanstva sve do obronaka Alpa.

U sklopu svoje zakonodavne aktivnosti širokog spektra Gaj je srušio i prevlast bogatijih klasa u centurijatskim komicijama, tako što je izmijenio pravilo o redu glasanja centurijatskih komicija i od Gajevog tribunata su sve centurijatske komicije glasale zajedno. Djelatnost mlađeg Grakha nije bila samo ograničena političkim okvirima. Zahvaljujući njemu izgrađeni su mnogi putevi i magacini za žito. Pored gradnje puteva Gaj je pristupio i osnivanju novih

kolonija. U svojoj aktivnosti Gaj je imao i veliku podršku od Kornelije, koja je bila aktivni sudionik kampanje njenog sina. Pune dvije godine (123. – 122. god. p. n. e.) Gaj Grakh je bio glavni pokretač političkih dešavanja u Republici, i vrlo uspješno je određivao pravac u kojem se kreće Republika. Međutim, ta činjenica da je on skoro, pa apsolutno, upravljao politikom Republikom, dovela je do toga da i on bude lažno optužen da teži tiraniji ili monarhiji.

Ali dvogodišnja intenzivna kampanja Gaja Grakha nije mogla ostati i bez optimatske reakcije, kojoj se na čelu nalazi konzul (za 121. god. p. n. e.) Lucije Opimije (*Lucius Opimius*). Veliku podršku Opimiju davao je drugi plebejski tribun za 121. god. p. n. e. Marko Livije Druz (*Marcus Livius Drusus*). Po starim običajima, plebejski tribun nije smio napuštati Rim, ali je Gaj Grakh otputovao u Afriku, da osobno rukovodi osnivanjem Junonije, što su iskoristili njegovo protivnici koji su u njegovom odsustvu (od 7 sedmica) započeli vrlo aktivnu kampanju. Livije Druz je kako bi od Gaja odvojio mase, predložio demagoške mjere kao što je osnivanje 12 kolonija sa po 3000 naseljenika (odnosno 3000 zemljišnih čestica) i olakšavanje rente za zemlju dodijeljenu 133. god. p. n. e., kao i da se latinski saveznici ne bi trebali loše tretirati od rimskih zapovjednika. Ovi *Leges Liviae* nisu bili realizirani (izgleda da je bila osnovana samo jedna manja kolonija – Skilacij), jer je Senat njima samo namjeravao da odvoji mase od Gaja Grakha i preusmjeri na Livija Druza. Tako je i odbijen zakon o dodjeli rimskog građanstva italskim saveznicima. Gajevo odsustvo iz Rima je bila njegova ključna politička greška, jer kada se vratio zatekao je potpuno izmijenjenu konstelaciju političkih odnosa, na njegovu štetu. Na kraju nije mu uspjelo ni da bude izabran za novog plebejskog tribuna za 121. god. p. n. e. Nakon neuspjeha na izborima za plebejskog tribuna Gaj Grakh se povukao u privatni život. Međutim, te iste godine je pokrenuto i pitanje kolonije Junonije. Optimati su iskoristili glasove o nepovoljnim znamenjima, koja su tobože zapažena pri osnivanju kolonije. Pričali su, kako su vuci preko noći podigli kamene međaše koji su dan ranije postavljeni na granici buduće kolonije. To su auguri protumačili kao izraz gnjeva bogova zbog osnivanja kolonija na prokletom zemljištu. Konzul Lucije Opimije, jedan od glavnih Grakhovih protivnika, sazvao je komicije, da ukine Rubrijev zakon o koloniji Junoniji. Situacija u Rimu je postajala vrlo teška i suparničke stranke su se okupljale na Kapitolu, gdje je trebalo da se održe komicije. Tada se i desio incident, kada je u jednom nesretnom spletu okolnosti ubijen Kvint Antilije, liktor konzula Opimija, od jednog pristalice Gaja Grakha.

Taj čin je poslužio kao odličan povod za obračun sa popularima, i Opimije je sazvao sjednicu Senata koji je donio odluku da je država u opasnosti i da se konzulu daje specijalno ovlaštenje *senatus consultus ultimum (exstremum)*, koji je glasio: "*Videant consules ne quid detrimenti res publica capiat*" („neka se postaraju konzuli da Republika ne pretrpi nikakvu štetu"). Time je optimatski Senat dao odriješene ruke konzulu Opimiju da se razračuna sa popularima i Gajem Grakhom. Na Kapitolu su se okupile optimatske snage i to senatori i jedan dio vitezova naoružani, zajedno sa jedinicom kretskih plaćenika – strijelaca. Gaj Grakh i Fulvije Flak su se koncentrirali sa popularima na Aventin. U posljednjem trenutku Gaj i Fulvije obratili su se za pomoć robovima obećavajući im slobodu, ali bilo je već suviše

kasno. Kretski strijelci su odlučili bitku, zasuvši slabo naoružane populare sa kišom strijela. Optimati su ponovo izvršili pokolj na ulicama Rima, ovaj put znatno veći i oko 3000 populara je bilo ubijno. Gaj, koji je uspio da izmakne prvom udaru koji su izveli grčki najamnici-kretski strijelci, ne želeći da padne u ruke svojih neprijatelja, naložio je svome vjernom robu Luciju Viteliju da ga ubije. Po Veleju Paterkulu i Aureliju Viktoru rob kojem je Gaj naložio da ga ubije zvao se Euporus (*Euphorus)*. Vjerovatno je ime koje spominju Velej i Viktor njegovo ime po rođenju dok je Lucije Vitelije dobio od strane svojih rimskih gospodara. Nakon što je izvršio Gajev nalog Euporus (*Lucije Vitelius*) je i sam izvršio samoubistvo. Njihova tijela su pronađena u šumarku Furina sa druge strane Tibra na obroncima Janikulskog brijega. Fulvije, koji je isto izmakao tom prvom pokolju koji se dogodio na Aventinu, ubijen je u radionici svoga klijenta. Za glave Gaja i Fulvija koje donesoše Opimiju, donosioci su od njega nagrađeni zlatom one težine koliko su bile teške odsječene glave dvojice narodnjačkih prvaka. I sin Fulvija Flaka, 18-godišnji Kvint, koji je bio nevin, bio je okrutno umoren. Tijela ubijenih su završila na isti način kao što je to bilo učinjeno sa Tiberijem i njegovim pristalicama, bačena su u Tibar. Porodicama ubijenih u drugom masakru je bilo zabranjeno da nose žalobna odijela. Opimije je izvršio svečano očišćenje grada i podigao hram Sloge (*Concordia*). koji je već ranije podigao Furije Kamilo. Ali u toku noći neko je na netom obnovljeni hram dopisao sljedeći stih:"Djelo bezumlja izgradi hram Sloge.

Tiberije i Gaj Grakh. Skulptura autora Jean-Baptiste Claude Eugène Guillaume, urađena 1853. god. Danas se nalazi u Musée d'Orsay, Paris.

Rezultati reformi braće Grakha

Pokoljem iz 121. god. p. n. e. populari su bili praktično obezglavljeni i optimatska stranka je praktično preuzela sve poluge upravljanja Republikom. Apsolutna vlast optimata je kao posljedicu imala ne samo nastavak degradiranja republikanskog sustava, nego i ubrzanje toga procesa. I naredne godine, sve do afere sa Jugurtom, bile su i najgori periodu u historiji Republike. Korupcija je dostigla neslućene mjere, a izostanak bilo kakvog osjećaja za opće dobro i opću stvar su postali praktično normalno ponašanje. Nesposobnost, korumpiranost, dekadencija su postali obilježje optimatske politike toga perioda, izuzev nepotkupljivog i časnog Kvinta Cecilija Metela.

Rad braće Grakh, i pored otpora nobiliteta, ipak nije bio uzaludan. Njihova politička i ekonomska aktivnost je zaustavila bar na neko vrijeme nestanak srednjih i sitnih posjednika Italije i broj rimskih građana – posjednika (u statusu *assidui*) povećao se (od 317 933 iz 136. god. p. n. e.) već 125. god. p. n. e. na 394 736. To je praktično značilo da je zahvaljujući Sempronijevom zakonu iz 133. god. p. n. e. oko 80 000 građana dobilo svoje zemljišne čestice. Iako je Tiberije Grakh bio ubijen, njegov agrarni zakon nije suspendiran, a i agrarna komisija je nastavila svoj posao još neko vrijeme. Tako je zahvaljujući radu braće, poglavito Tiberija, agrarne komisije i ostalih populara zaustavljena depopulacija Italije i daljnje propadanje srednjeg i sitnog posjeda, bar privremeno. Sam agrarni zakon (*lex Sempronia*) nikada nije opozvan u cjelosti, nego su samo neke njegove odredbe postepeno napuštane. Tako se ipak i dalje nastavio proces latifundizacije Italije (posebno na jugu), povećavane su špekulacije sa zemljom, zatim su i nekadašnja javna zemljišta i formalno utopljena u latifundije. I posljednji trag Sempronijevog agrarnog zakonodavstva nalazimo u zakonu narodnog tribuna Spurija Turija iz 111. god. p. n. e. Po spomenutom zakonu, koji je poznat preko jednog natpisa nađenog u XVI. st., razne kategorije «okupiranog» *ager publicusa* prešle su u potpunu privatnu (kviritsku) svojinu. Njihovi vlasnici postajali su neograničeni vlasnici svojih čestica, i po slovu zakona oni su mogli "koristiti, uživati, imati i posjedovati " (*uti, frui, habere, possidere* = izrazi za oznaku kviritskog vlasništva na zemlju). Ova odredba zakona se ticala i «starih posjeda» (*vetus possesio*) iz vremena prije reformi Grakha i parcela dobijenih po sempronijevskom zakonodavstvu. Vlasnici su bili oslobođeni svih davanja i mogli su prodati zgrade koje se nalaze na njihovim česticama, a tako isto i same čestice. Za još uvijek nepodijeljena javna zemljišta , koja nisu mogla biti okupirana od privatnih osoba, predviđeno je ili davanje pod zakup ili pretvaranje u državne pašnjake. Po zakonu iz 111. god. p. n. e. određen je i maksimum krupne i sitne stoke koja može da pase na državnoj zemlji. Zakon ne obuhvaća samo italska, već također i provincijska državna zemljišta. U njemu se u prvom redu govori o afričkim zemljištima. Poznato je da su u toj provinciji postojale tri osnovne kategorije zemljišta: zemljišta krupnih privatnih vlasnika Rimljana (*ager privatus vectigalisque*), posjedi lokalne aristokracije (*ager stipendiarius*) i poseban zemljišni fond, koji su rimski cenzori davali pod zakup građanima, Latinima i peregrinima, i to u manjim česticama. Visina zakupnine bila je određena zakonom Gaja Sempronija

Grakha. Zakon iz 111. god. p. n. e. i dalje priznaje *lex Sempronia* važećim, ali je i omogućio da se proces latifundizacije legalizira formalnim pretvaranjem javnog zemljišta u privatno. I tako je poslije grakhovskog doba ponovo počeo jačati proces latinfundizacije, ali sa različitim intenzitetom u različitim dijelovima Italije. Seljački srednji i sitni posjed najčvršće se držao u sjevernoj i nekim dijelovima srednje Italije, za razliku od južne Italije, koja je u potpunosti bila latifundizirana. Ipak na kraju procesa će stvaranjem latifundija biti obuhvaćena čitava Italija, a onda se sa isto katastrofalnim posljedicama taj proces nastavio i u provincijama.

Rimski narod nije zaboravio rad braće i njihovu žrtvu, i po Plutarhu izgradio je kipove Grakha, smjestivši ih na vidljivom mjestu i posvetivši mjesto gdje su bili ubijeni. Obični rimski seljaci su odlazili tamo svake godine donoseći prvijence plodova godišnjih doba, čak su mnogi prinosili i žrtve ispod njihovih kipova i na koljenima se klanjali njihovim sjenima kao da obilaze svetilišta bogova. Kornelija je bila svjedokom umorstva oba svoja sina i jedino joj je još preostala kćerka Sempronija i djeca sinova. Kornelija je sve nesreće podnijela stoički, plemenita i uzvišena duha, tako da je i o posvećenim mjestima rekla da njeni sinovi imaju dostojne grobove. Nakon ubistva Gaja, Kornelija se povukla u Misenum (danas Miseno), grad u Kampaniji da izučava grčku i latinsku književnost. Svojim posjetiocima je često pričala o životu i smrti svoga oca Scipiona Afrikanca Starijeg, ali bi najdivnija bila i izazivala najviše emocija kada je govorila, bez suza i drugih vanjskih izraza tuge, o svojim sinovima. Poslije njene smrti, rimski narod je u spomen Korneliji podigao bronzanu statuu sa natpisom "Kornelija, majka Grakha" *(Cornelia, mater Gracchorum).* I tako se završila priča o Scipionu Afrikancu Starijem, koja je počela negdje oko rijeke Ticine 218. god. p. n. e. u jednoj bici u kojoj je Hanibal izvojevao prvu pobjedu nad Rimljanima.

D O B A P O P U L A R S K E R E A K C I J E i N O V I H R A T O V A

Balkanske operacije

Samo desetak godina nakon Tuditanovih operacija protiv Japoda, ponovo su Rimljani morali intervenirati na Zapadnom Balkanu. Konzuli Lucije Kornelije Kota/*Lucius Cornelius Cotta* i Lucije Cecilije Metel/*Lucius Caecilius Mettelus* su 119. god. p. n. e. sa vojskom krenuli iz Cisalpinske Galije protiv Japoda i drugih Ilira. Došavši do Segestike, Kota se vratio u Italiju, dok je Metel produžio na jug i stigao sve do Salone (u kojoj je prezimio) opljačkavši zemlju Delmata i nanijevši im veliku štetu i gubitke. U znak pobjeda nad Delmatima, Lucije Metel održao trijumf 117. god. p. n. e. i dobio počasni nadimak Delmatski/*Delmaticus.* Od ratnog plijena financirao je izgradnju hrama Kastora. Od tada Salona postaje najznačajnije rimsko sijelo na Zapadnom Balkanu, odakle se i pokreću operacije u unutrašnjosti.

Nakon pretvaranja Makedoniju u rimsku provinciju, Središnji Balkan postaje polje kontinuiranih malih ratova i sukoba Rimljana sa Dardancima, Skordiscima, Tračanima koji

pokušavaju ili se zaštititi od rimskih trupa ili pljačkati provinciju ili prodrijeti na grčko-balkansko područje. Postoje pretpostavke da je 156. god. p. n. e. pored Delmata vođen opsežniji ratni poduhvat na poluotoku koji je obuhvatio i Panone i Skordiske. Posebno su intenzivne kampanje bile sa Skordiscima, koji su bili temeljno keltski narod ali i sa znatnim ilirskim i tračkim udjelom, oblikovan nakon neuspjeha velikog keltskog pohoda u Grčkoj 279. god. p. n. e., sa središtem u zoni utoka Save u Dunav (Singidunum je bio jedno od njihovih važnijih naselja). Sa Skordiscima su bile vođene borbe 141 god. p. n. e., a 135. god. p. n. e. sa njima se borio pretor Marko Koskonije. Posebno težak rat sa Skordiscima je vođen u periodu nakon 120. god. p. n. e. i koji se sastojao od niza faza :

1. 119. god. p. n. e. se desila velika pobjeda kvestora Marka Anija nad Skordiscima i Medima.
2. 116. god. p. n.e., rat izvjesnog Fabija (možda se odnosi na Kvinta Fabija Maksima Eburna, konzula za 116. god. p. n. e.).
3. 114/113. god. p. n. e., rat i katastrofalan poraz Gaja Porcija Katona.
4. 113/112. god. p. n. e., rat i uspješne operacije Gaja Cecilija Metela Kaprarije.
5. 112/111. god. p. n. e., rat i uspjeh Marka Livija Druza, koji je prvi sa vojskom izbio na Dunav.
6. 110/109. god. p. n. e., vrlo uspješan rat Marka Minucija Rufa uključujući i pobjede nad nekim drugim srednjobalkanskim i tračkim narodima.

Ofanzivna moć Skordiska je konačno slomljena pohodom Lucija Kornelija Scipiona Azijagena (popularski konzul iz 83. god. p. n. e.) iz 84. god. p. n. e. Nakon dužeg višedecenijskog zatišja posljednji zabilježeni u nama poznatim izvorima, rat sa Skordiscima je vodio Tiberije 16. god. p. n. e. Uz ratove sa Skordicima, rimski namjesnici i vojskovođe su vodili borbe i sa drugim srednjobalkanskim i tračkim narodima pa su tako vođeni ratovi :

1.Protiv Tračana, vodio iznimno uspješno Tit Didije ili 104. god. p. n. e. ili 101/100. god. p. n. e.

2.Rat sa Dardancima i Medima 97. god. p. n. e.

Borbe sa tračkim narodima i Skordiscima se intenziviraju od početaka drugog desetljeća I. st. p. n. e., navođene i od Mitridata koji je i time ugrožavao rimske pozicije na Balkanu-Mitridat je i okupirao Trakiju i dobar dio Makedonije 87. i 86. god. p. n. e. :

3.Rat Gaja Sentija Saturnina protiv Meda i čitavog niza tračkih naroda koji su opljačkali i Dodonu.

4.Sulin pohod na Trakiju i središnji Balkan 85. god. p. n. e.

5.Veliki rat i pobjeda Lucija Kornelija nad Skordiscima.

6. «*Bellum Dardanicum*» iz 75-73. god. p. n. e., koji je sa rimske strane vodio Gaj Skribonije

Kurio i u toku kojeg su rimske trupe izbile na Dunav.

7.Veliki rat koji je briljantno vodio Marko Licinije Kras (*Marcus Licinius Crassus*) 29-28. god. p. n. e., na jedan široki prostor središnjeg i istočnog dijela poluotoka.

Optimatska hegemonija

Nakon masakra nad Gajevim pristalicama 121. god. p. n. e., populari su ostali bez jasnog vodstva i izgubili su dosta od svoje snage. Tako se nakon Grakha sva praktična i funkcionalna vlast u Republici našla u rukama optimata, čiji su glavni predstavnici dolazili iz onog malobrojnog rimskog sloja enormno obogaćenog u periodu nakon II. punskog rata i za vrijeme agrarne krize. Lucije Marcije Filip/*Lucius Marcius Philippus* (plebejski tribun za 104. god. p. n. e.) je preporučujući svoj agrarni zakon (o kome će kasnije biti znatno više govora) izjavio da među rimskim građanima nema više od 2000 bogatih pojedinaca. Ta nekolicina, koja dolazi iz reda nobiliteta, je svoju moč zasnivala na svome društvenom položaju, međusobnoj uvezanosti i širokoj klijentskoj mreži, te masi oslobođenika i robova na koje su isto računali u održavanju svoje vlasti i bogatstva. U to vrijeme proces socijalnog raslojavanja je završen i rimsko društvo je prestalo biti više – manje i načelno socijalno, ekonomski i imovinsko egalitarno. Osnovna institucija preko koje optimati ostvaruju svoj utjecaj je Senat. Ostvavši bez djelotvorne opozicije, optimatska stranka je izgubila svaku mjeru i oholost i obijest njenih najistaknutijih reprezenata je prešla sve mjere. Korupcija je postala normalno stanje, a moral se srozao na najniže grane. Rimska Repulika je ubrzano išla prema svome postupnom slabljenju. A posljedice takve situacije i nesposobnosti optimatske vlade će se vrlo brzo osjetiti u narednom iskušenju sa kojim se Republika suočila.

Prva razdoblja rata sa Jugurtom

Numidski kralj Masinisa, polustoljetni rimski saveznik je 149. god. p. n. e. umro. Za sobom je ostavio tri sina : Micipsu, Mastanabala i Gulusa. Ova posljednja dvojica su umrla odmah poslije očeve smrti, te je jedinim vladarem Numidije ostao Micipsa. Numidija je tada zauzimala jedno prostrano područje zapadno od rimskih posjeda (provincija Afrika) u današnjem Tunisu, preko Alžira do granica Mauritanije. Međutim, Mastanbal je ostavio svoga vanbračnog sina Jugurtu, koji se isticao hrabrošću, okretnošću, umješnošću, lukavošću i smjelošću i stekao je veliki ugled u Numidiji. On je nesumnjivo predstavljao konkurenciju Micipsi i njegovim sinovima Adherbalu i Hijempsalu. Radi toga je Micipsa poslao Jugurtu kao zapovjednika numiđanskog kontingenta prilikom opsade Numancije, nadajući se da će tamo stradati. Nasuprot Micipsinim željama, Jugurta se uspješno vratio iz numantinske kampanje, gdje je stekao i uvažavanje istaknutih Rimljana, posebno Scipiona Emilijana. I radi toga, Micipsa je morao da prihvati ambicioznog, beskrupuloznog i sposobnog Jugurtu i zato je ostavio Numidiju u nasljedstvo i svojim sinovima, ali i Jugurti sa nalogom da zajednički vladaju. Prije svoje smrti 118. god. p. n. e. Micipsa je molio Jugurtu da bude pravedan i dobar prema njegovim sinovima. Međutim, već što je Micipsa izdahnuo, došlo je do sukoba između njegovih sinova i Jugurte. Radi jedne uvrede, Jugurta je dao ubiti Hijempsala u njegovoj kući. To je dovelo do rata između Jugurte i Adherbala, koji je dobio

prvospomenuti. Adherbal je morao pobjeći u Rim, da moli za pomoć. Međutim, sva Adherbalova nastojanja da dobije podršku zvaničnog Rima nisu nailazila na konkretnu podršku. Jugurta je dobro znao za obim korupcije koji je tada zahvatio rimsko društvo, pa je za Adherbalom poslao svoje izaslanike koji su podmitili najuglednije i najutjecajnije rimske političare sa velikim svotama (čime je neutralizirao Adherbalova nastojanja u Senatu). Uslijed toga, nije se izašlo u susret molbama Adherbala. Senat je odlučio da u Numidiju pošalje povjerenstvo desetorice koje je imalo zadatak da podijeli Numidiju i tako riješi spor između Jugurte i Adherbala. Na čelu poslanstva nalazio se Lucije Opimije, progonitelj Gajevih pristalica, i Jugurta je podmitio poslanstvo kako bi se izašlo u susret njegovim željama. Tako je povjerenstvo dalo Jugurti zapadni dio Numidije, koji je bio plodniji i napučeniji, Adherbalu istočni sa glavnim gradom Cirtom. Osnažen takvom odlukom, Jugurta nije dugo čekao da započne novi rat sa Adherbalom, da bi u potpunosti uništio. Nakon što manjim napadima nije uspio isprovocirati Adherbala da izazove rat, krenuo je u otvorenu invaziju Adherbalovog dijela Numidije. Kod grada Cirte (današnji Konstantin u Alžiru) došlo je do bitke, u kojoj je Jugurta potpuno porazio Adherbala koji se sklonio u Cirtu. Međutim u Cirti se nalazio znatan broj rimskih građana i Italika, koji su tamo boravili iz poslovnih trgovačkih razloga, i koji (ne u smislu rimske zvanične politike, nego na svoju privatnu inicijativu) su se suprostavili Jugurtinom prodoru u grad. Stiglo je novo rimsko poslanstvo od tri člana, ali je njih slatkorječivi Jugurta uspio otpraviti i nastaviti opsadu Cirte. Na novu molbu Adherbala (u kojoj je izložio stvarno stanje stvari), zvanični Rim je, zahvaljujući Jugurtinom podmićivanju, umjesto vojske poslao novo izaslanstvo. Na čelu novog izaslanstva je stajao Marko Emilije Skaur, koji je važio za poštenog i uglednog senatora. Dok je Jugurta pregovarao sa poslanstvom u gradu Utici, njegova vojska je nastavila opsadu Cirte. Na kraju su se branioci predali, pod uvjetom da se garantira život i Rimljanima i Italicima, kao i Adherbalu. Jugurta nije ispoštovao uvjete predaje, i uz grozno mučenje je dao smaknuti Adherbala, a i naredio je pogubljenje velike množine Numiđana i u Cirti zatečenih Rimljana i Italika. Događaji u Numidiji su doveli i to krupnih političkih rezova i u samom Rimu. Novi plebejski tribun Gaj Memij/*Caius Memmius* je počeo voditi kampanju u narodu, opisujući dešavanja u Africi, da je raspoloženje među običnim ljudima toliko uzavrelo da Senat nije imao izbora nego se upustiti u rat. Posebno su bili nezadovoljni vitezovi.

Iz Rima je protjeran Jugurtin sin, koji je i najviše bio upleten u podmićivanje rimskih zvaničnika. Protiv Jugurte poslan je 111. god. p. n. e. konzul Lucije Kalpurnije Beštija, koji je u početku vojevao uspješno te je zauzeo neka mjesta u unutrašnjosti Numidije. Ali i ovaj put Jugurta je primijenio svoju strategiju podmićivanja, pa je prvo uspješno podmitio „poštenjaka“ Marka Emilija Skaura, a onda i samoga konzula. Tako je sklopljen mirovni ugovor dosta povoljan po Jugurtu, uz njegove beznačajne i formalne ustupke. Ali na vijest o tome poniženju, ustade Gaj Memije, koji započe borbu protiv dekadentne i korumpirane optimatske stranke. On narodu predoći svu stvar, pa zatraži i kažnjavanje krivaca. Ali kako bi izbjegao nemire kao u vrijeme Grakha, Gaj Memije je bio umjeren i pred narod je pozvao Jugurtu, kako bi se raščistila čitava afera. Jugurta je, na osnovi garancija Republike i riječi

pretora Lucija Kasija (koji je bio općepoznat kao pošten), došao u Rim. Gaj Memije je ustvari želio iskoristiti Jugurtu kako bi on pred komicijama javno otkrio koga je podmitio, te su tako zbivanja u Numidiji postala obična moneta za potkusurivanje u rimskim stranačkim borbama. Ali ispitivanje Jugurte je pravom veta zapriječio drugi plebejski tribun Gaj Bebij, isto podmićen od Jugurte. Dok je boravio u Rimu, Jugurta je inicirao i umorstvo svoga rođaka Masive (sina Guluse) i koji je izgleda od nekih rimskih krugova bio smatran i kandidatom za numidskog kralja. Nakon toga, ni Jugurtini podmićeni pouzdanici nisu ga više mogli braniti i Jugurta je protjeran iz Italije. Prilikom napuštanja Rima, Jugurta je izjavio : „*O urbem venalem et mature perituram, si emptorem invenerit*“ (O, podmitljiva Grada, koji će uskoro propasti, ako mu se nađe kupac). Rat se nastavio i 110. god. p. n. e. borbene operacije je nastavio dosta blijedo konzul Spurije Postumije Albin. Nakon konzulovog povratka u Rim, njegov brat Aul je doživio težak poraz (Jugurta je uspio da pridobije i na izdaju navede jedan dio rimske vojske) i bio je prisiljen da ugovor, po kome je rimska vojska morala ostaviti Numidiju i sramotno proći ispod jarma. I ta vijest prouzroći u Rimu još veće nezadovoljstvo i Gaj Memije je predložio pokretanje istrage protiv svih onih koji su od Jugurte bili podmićeni. Prijedlog je prihvaćen i imenovana je komisija koja treba da to istraži (u koju se uspio uvući Skaur, i tako spasiti). Na osnovi istrage kažnjeni su Lucije Opimije, Kalpurnije Bestija, Postumije Albin, Gaj Galba, Gaj Katon... , a odbačen je i ugovor koji je sklopio Aul. Novi konzul (za 109. god. p. n. e.) Kvint Cecilije Metel, isto jedan od zapovjednika pred Numancijom iz 133. god. p. n. e. i mlađi brata Metela Delmatskog, trebao je nastaviti rat. On je rimsku vojsku našao u rasulu i bez discipline. Jugurta je i Metelu poslao ponudu za ugovor, što je Metel iskoristio da dobije na vremenu, kako bi osposobio vojnu silu, zaveo disciplinu i iz vojnog tabora protjerao trgovce i žene. Do otvorenog rata je ipak došlo, i rimske trupe su provalile u Numidiju. Kod rijeke Mutul se 109. god. p. n. e. je došlo do bitke u kojoj su se Rimljani našli u teškoj situaciji, ali zahvaljujući odlučnom zapovijedanju višeg oficira po imenu Gaj Marije/*Caius Marius* Jugurtine trupe su ipak bile potisnute. Nakon bitke Jugurta je primijenio gerilsko-partizansku taktiku udarajući na rimske trupe koje su nemilosrdno pustošile Numidiju. Došlo je novih pregovora, u kojima je Jugurta bio spreman da sve teške uvjete koje mu je postavio Metel, izuzev da se i sam preda. I opet pregovori nisu uspjeli, a Jugurta se sve više nalazio u teškoj situaciji, jer su ga ostavljali i najbliži suradnici kao sposobni Bomilkar (koji je neupješno kovao zavjeru protiv Jugurte). U ljeto 108. god. p. n. e. Metel je uspio nakon 40-dnevnog opsjedanja da zauzme važnu utvrdu Talu/*Thala,* a nakon toga Jugurta je pobjegao berberskim Getulima gdje je uspio da sastavi vojsku. U rat protiv Republike tada je ušao i mauritanski kralj Bokho, koji je bio Jugurtin punac. Zajednička vojska pod komandom Jugurte i Bokha je krenula protiv Cirte, a Metel pokrenu vojsku na njih.

Gaj Marije

Sporost u ratovanju i nemogućnost da se rat riješi brzim udarom imali su frustrirajuće dejstvo na rimsko društvo, ali i na pojedine zapovjednike na terenu. Jedan od njih je bio i *homo novus* Gaj Marije (rođen 157. god. p. n. e. u južnolacijskom gradu Arpinu, preciznije u selu

Cereatae, koje je kasnije dobilo status grada pod imenom *Cereatae Marianae*) koji je do viših položaja došao samo zahvaljujući svojim sposobnostima, vještinom i hrabrošću, a ne nobilskom porijeklu. Po legendi, Marije je kao tinejđer našao orlovo gnijezdo sa 7 pilića, što je tumaćeno kao predskazanje da će biti izabran za konzula 7 puta. Kasnije, kao konzul on je izdao dekret da će orao biti simbol Senata i Rimskog naroda (odnosno Rimske države). Gaj Marije je rano ušao u vojsku, i tu je otkrio da je vojska ustvari njegova najveća ljubav. I on je bio jedan od onih koji su svoju vojničku karijeru uspješno započeli pred Numancijom, i to kao centurion. Marije se polako uspinjao stepenicama rimske politike, bio se i kandidirao za jednog 24 vojnička tribuna, a onda je nakon neuspjeha na izborima za magistrata u rodnom Arpinu, položio kandidaturu i za rimskog kvestora u čemu je i uspio. Uspio je da bude izabran za plebejskog tribuna za 120. god. p. n. e., zahvaljujući i podršci Kvinta Cecilija Metela (koji je bio njegov naslijeđeni patron, jer su Mariji bili klijenti Cecilija Metela). Za vrijeme svoga tribunata Marije je počeo zastupati interese populara, i suprostavljati se optimatima i nobilitetu. Marije je , kako bi spriječio korupciju i podmićivanje na izborima, predložio zakon koji je sužavao prolaz do glasačkog mjesta (čime je ustvari spriječavao inspekciju onih koji bi željeli da znaju kako je ko glasao). Tom prilikom se i žestoko sukobio sa Metelom, i radi toga novostećenog neprijateljstva Marije je izgubio na izborima za edila. Ali je uspio da (prilično jedva) bude izabran za pretora za 115. god. p. n. e., ali je ubrzo optužen za *ambitus* (izbornu korupciju). Marije je ipak uspio dobiti slučaj na sudu, a 114. god. p. n. e. bio je poslao kao propretor u Luzitaniju. Iz Marijevog *cursus honorum* jasno se vidi njegovo dosta postupno, pa i tegobno uspinjanje u rimskoj političkoj hijerarhiji. Po povratku iz Iberije, desilo se nešto što će predodrediti dalju rimsku historiju jer je oženio Juliju, djevojku znatno mlađu od njega, koja je pripadala gentilnom ogranku Julijima Cezarima. Juliji Cezari nisu do tada bili nešto istaknuti u rimskoj visokoj politici, ali su važili za ugledni patricijski rod. Sa ovim vjenčanjem Marije je uspio da dobije još dodatnog društvenog ugleda i utjecaja. Kada je Metel pokretao vojnu na Jugurtu, i pored mržnje koju je gajio prema Mariju, uzeo ga je za legata, radi nesumnjivih njegovih sposobnosti. Još dok je boravio u Africi, Marije se želio kandidirati za konzula, ali mu Metel namjerno nije davao dopust (jer se u Rimu mogao kandidirati samo osobno), sve do 12 dana prije isteka izbornog roka. Metel se čak ironično izražavao da Marije sačeka da se zajednički natjeće za konzulat sa njegovim sinom (koji je tada imao tek 20 godina). Marije je bio motiviran i jednim proročanstvom da će on učiniti velike i divne stvari. Marije je nesumnjivo uživao veliku podršku kod vojnika, koji su bili glavna glasačka baza, jer je pored vojničkih sposobnosti on jeo zajedno sa njima i nije se ustručavao ni da radi zajedno sa njima. A i italske trgovce je uvjeravao da će uhvatiti Jugurtu sa pola ljudstva kojim je Metel zapovijedao za samo par dana. Ta kampanje se proširila na Italiju i ne samo da je Marije izabran za konzula za 107. god. p. n. e. (uspio je stići na vrijeme za izbore) nego su mu povjerene i Metelove trupe, i pored pokušaja Senata da numidski rat zadrži u nadležnosti Metela. To je bila velika pobjeda populara, koji su sada dobili novoga lidera... možda i najsnažnijeg, izabran u talogu propale vladavine potkupljive oligarhije. Kada je čuo za svoju smjenu, Metel je plakao, a po povratku

mu je dodijeljeno pravo na trijumf i nadimak Numidski/*Numidicus*, a od tada je Metel Numidski izbjegavao da se sretne sa Marijem.

Marijeva vojna reforma →profesionalizacija

Za Marijevo ime se veže i jedna od najvažnijih reformi, koja će obilježiti budući razvitak Rimske države i društva. Riječ je o radikalnom transformiranju rimskih oružanih snaga, odnosno stvaranju rimske vojske u njenom klasičnom obliku. Do tada je rimska vojska bila primarno građanska vojska, teritorijalna odbrana (milicija) koju su služili građani sa imovinom. Cenzus, odnosno pripadnost određenoj klasi (ustrojenim po „servijanskim reformama") je bio primarni element vojnog rasporeda rimskih građana, a ne njihove sposobnosti, želje ili potrebe Države i njene borbene sile. Regrutiranje je zahvatalo građanstvo, i bilo je usko vezano sa političkom strukturom. Može se reći da je predmarijevska vojna struktura bila odraz rimske civilne političke i društveno ekonomske strukture (i unutarnjih odnosa), i obje strukture su bile uzajamno prožimane i dopunjavane. Vojnici – milicioneri su bili dužni da sami osiguraju oružje, opremu i uniforme (oklop), dok bi dobivali određenu naknadu u novcu za vrijeme koje bi proveli u vojsci. Dok je građanska milicija odlična u odbrani i borbi na rimsko – italijanskom tlu, njeni nedostaci se jasno ukazuju u dugotrajnim kampanjama u udaljenim oblastima. Vojna služba u prekomorskim provincijama (posebno onim siromašnijim) je bila nepopularna. Uz to, u borbama u Italiji vojska bi se uglavnom raspuštala u toku godine, ali je to u udaljenijim zemljama bilo nezamislivo i neizvodivo. Za seljake dugotrajnije izbivanje sa svojih imanja je bilo nešto što je bilo nedopustivo. Uz to ratovi u provincijama i prekomorskim zemljama su od kraja II. punskog rata sve više donosili dobit samo eliti i služili njenim interesima, dok su interesi regrutiranih seljaka bačeni u drugi plan. Seljaci – milicioneri su tako doživljavani samo kao elementi vojne službe, a ne kao primarni subjekti koji vode ratove radi i svojih interesa (odbrana svoje imovine, dobivanje novih zemljišta itd...). A takvo stanje se sve više produbljivalo sa razvijanjem politike *nova sapientia* i agrarnom krizom. Bilo je sasvim neminovno da građanska milicija gubi motivaciju za službu i radi toga je dolazilo do naglog pada morala i discipline u njenim redovima. I vojna služba koja je ranije smatrana čašću, sada je sve više doživljavana kao teret, jer je služenje vojske gubilo svoje političko i neposredno bezbjednosno značenje. Regrutima je glavna pomisao bio što je moguće brži povratak.

Republika je izbila na prvo mjesto moći na Mediteranu zahvaljujući i vojsci koja je direktno proizlazila iz naroda, a njene dvije glavne odlike su bile disciplina ali i motivacija (odbrana svoga posjeda, zemlje, familije, ali i eventualno dobivanje novih posjeda). Kada su seljaci gubili motivaciju za službu u vojsci i učestvovanje u ratovima u dalekim zemljama, onda su slabili i ostali segmenti vojnog ustrojstva. Disciplina i ideologiziranje bez motivacije su obične prazne, formalizirane „školjke" i ne postoja ta strogost koja bi uspijevala da održava disciplinu na potrebnom nivou kada motivacija vojnika i građana nestane. Bilo bi onda samo pitanje vremena, ako se ne poduzmu radikalne transformacije sa ciljem izgradnje nove motivacije, da dođe do potpunog rasapa i sloma ne samo vojne, nego i društveno – ekonomske i političke strukture.

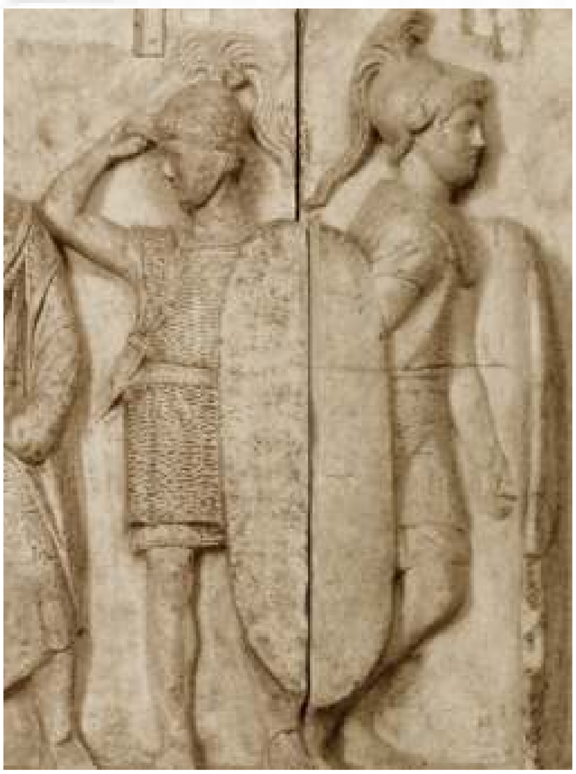
Vojne etape i vojni logori su se pretvorili u prave male gradove, gdje je uz vojni sastav išla i masa neboračkog življa iz najrazličitijih razloga. Građanska milicija je bila odgovarajuća vojna sila za jedno više-manje egalitarnije društvo kao što je bilo rimsko – italsko do II. punskog rata, i za Ranu i Srednju Republiku. Ali ona je potpuno neodgovarajuća da bude vojna imperijalna sila, posebno u društvu koje je doživjelo radikalnu socijalnu transformaciju i raslojavanje, u kojoj je naglo propadalo seljaštvo, baza rimske građanske milicije. Imperijalna uloga nije bila za građansku miliciju, bilo je potrebno tražiti nova rješenja. A i broj regruta je uslijed agrarne krize padao. Odmah po izboru za 107. god. p. n. e. Marije je, vidjevši potrebu za povećanjem broja vojnika kao i za boljom obukom i opremom, započeo sa reformom i promjenom načina popunjavanja. Marije je svoju pažnju usmjerio na proletere, kojih je bio veliki broj u Rimu i drugim italskim gradovima, i kojima je dozvolio da kao dobrovoljci uđu u vojsku. On je tako praktično ukinuo imovinski cenzus za uključivanje i raspoređivanje u vojsci i otvorio je proleterima, koji su masovno stupili u nju. Karijera u vojsci je nudila izlaz i perspektivu za rimske građane koji su po gradskim ulicama živjeli na ivici egzistencije ili koji su lutali Italijom kao bezemljaši. Vojna služba im je otvarala mogućnost da nađu zaposlenje i novac, dođu do ratnog plijena, i ako prežive da se mogu realno nadati dobivanju dobre otpremnine (u zemlji ili novcu). Prednost ove vrste vojnika je bila i u tome što se oni nisu željeli vratiti kući što je moguće prije, nego su ostajali u vojsci, što će neminovno voditi etabliranju stajaće vojske. Dok su predmarijevske trupe skupljane na godišnjoj osnovi i legije bile formirane na privremenoj ili ad – hoc osnovi, nakon marijevske reforme sve više se legijski sustav ustaljuje na permanentnoj osnovi. Radi toga su takve legije postajale učinkovitije i bolje borbene mašine. Međutim, pošto je ulazak u vojsku bio otvoren svim rimskim građanima, legije su postajale dobro pribježište velike mase siromašnih proletera, oslobođenika i osoba sa margina rimskog svijeta. Time se narušavala tradicionalna osnova na kojoj je počivala vrijednost legija, kao oružane sile Republike. Takvi slojevi, posebno oslobođenici i marginalci nisu baš bili toliko povezani sa interesima Republike, koliko sa svojim prozaičnijim interesima. Njihovo poimanje tradicionalnih građanskih dužnosti i prava je bilo sasvim drugačije od onoga koje su imali *assidui*. Uostalom oni i nemaju neku imovinu koju bi branili ulaskom u vojsku, oni se ustvari nadaju da će ulaskom u vojsku doći do značajnije imovine. Ta njihova motivacija je djelimično i bila „odgovorna“ za poduzimanje velikih vojno – osvajačkih pohoda u Kasnoj Republici, kao i za davanje podrške onome od koga su se nadali da bi im mogao ostvariti tu želju.

Osim toga, služba u vojsci na osnovi marijevskih vojnih reformi, je imala i psihološki efekt za proletere jer im je dala i osjećaj pripadnosti i da imaju neki bitnu zadaću. Od tada vojska se počela uglavnom popunjavati iz redova siromašnijih građana iz reda *capite censi*, tj. proletere čija su jedina imovina bila njihova djeca. Tako je taj element, čije je značenje u rimskoj politici bilo značajno samo kao glasačka mašina koja se može potkupiti i ništa više, sada dobilo oružje u ruke i organiziralo se u vojnu mašinu... koja je samo trebala ambiciozne i sposobne zapovjednike i vođe. Međutim, ta „proleterska“ vojska se nije mogla sama financirati, niti snabdjevati. Plata ove vrste „proleterskih“ legionara je povećana, a oni su svi

bili jednobrazno naoružani, opremljeni i obučeni, jer je o tome morala voditi brigu Država. To je dovelo do masovne proizvodnje jeftine vojne opreme (npr. jeftine i praktične bojne kacige). Svi legionari će biti isto naoružani mačem i dugom sulicom (*pilum*). Radi toga su nestale i razlike između teško i lako naoružanih vojnika, a veliti su potpuno nestali kao vojna komponenta lake pješadije. I manipuli trijarija, hastata i principa će biti izjednačeni po snazi i sjedinjeni u kohorte (sastoji se od 3 manipule : po jedna iz sastava trijarija, hastata i principa). Ubrzo će starosna kvalifikacija tipova jedinica izgubiti svaki smisao.

Novi „proleterski“, profesionalni legionar je bio jednobrazno uniformiran i oružano opremljen. Tako su nosili brončanu kacigu, oklop od žičane košulje, duguljasti štit, „španski“ mal, tešku i laku sulicu - *pilum*. Tek sa marijevskom vojnom reformom rimska vojska je počela da i vizuelno liči na pravu armiju. Vojnici bi nosili i oruđa kao što su pijuk – krampa (*dolabra*), strugalo tratine i malu vojničku lopatu - riljaču.

Rijetki su nalazi i pisana svjedočanstva koja govore o vojničkoj opremljenosti za vrijeme Kasne Republike. Najvažnije djelo sa prikazima uniformiranih, oklopljenih i naoružanih legionara je reljefni prikaz sa žrtvenika - spomenika vjerojatno Gneja Domicija Ahenobarba (*Gnaeus Domitius Ahenobarbus*; konzul za 122. god. p. n. e.). Spomenik je otkriven na Marsovom polju i datira se na kraj II. st. p. n. e. Reljefni friz predstavlja vojni cenzus, lustrum i žrtvovanje bika, ovna i svinje bogu Marsu (ceremonija *suovetaurilia*). Danas se nalazi u muzeju Louvre. Kao i na reljefu Emilija Paula iz Delfa i u ovom slučaju legionari nose žičane košulje sa dodatnim pojačanjem na ramenima, veliki duguljasti štit (*scutum*), *gladius*. Jedan legionar ima kacigu nalik na tip pronađen iz Montefortina, dok trojica legionara nose kacige etrursko – korintskog tipa. Tip kacige konjanika je teško utvrditi. Sve kacige su ukrašene sa konjskim repovima, a ne više perjem. Na prikazanim legionarima se ne vide više potkoljenice. Prikazani starješina/oficir (moguće je da je riječ i o predstavi samoga boga Marsa) nosi kacigu složenijeg tipa (vjerojatno spoj dva tipa; možda atički tip), kratki gravirani brončani oklop na prsima, nožni štitnik, koplje, okrugli štit, plašt i *pteruges* (ukrasna suknja od kože ili tkanine koju su nosili oko struka grčki i rimski ratnici i vojnici. I ovaj spomenik je vjerojatno, kao i drugi rimski spomenici, bio obojen ali je boja u vihoru historije nestala. Plaštevi su inače služili i kao vojničko – hijerarhijska distinkcija, pa su vojskovođe nosili grimizni plašt, vojni tribuni i centurioni žarko crvene, a redovi riđe plašteve. Iz jednog dijela kovani oklop, prilagođen poprsju (sličan grčko – helenističkim tipovima), su inače i u doba Republike i u postrepublikansko doba nosili samo visoki oficiri i zapovjednici, dok su vojnici nosili žičane košulje, pa segmentirani oklop i na kraju opet žičane košulje (što se prenijelo i u mediavelno razdoblje). Spomenik se danas nalazi u muzeju Louvre u Parizu.

Ilustracija naoružanog, oklopljenog i uniformiranog vojnika iz vremena kada je podignut spomenika Ahenobarba.

Brončana kaciga tipa Montefortino je izgleda bila u ovom periodu dominantna. Ona je štitila lice, ali tako da je otežava vojnikov vid, sluh, disanje i bacanje projektila. Ovaj tip kacige je bio jeftin za izradu i brzo se proizvodio. Etrursko (ili italsko) – korintski tip kacige je ustvari etrursko/italska verzija stare korintske kacige. Za razliku od originalne korintske kacige, koja je pokrivala čitavo lice sa očnim prorezima (ova zaštita lica se mogla podignuti van borbe), kod ove verzije zaštita lica je bila uklonjena cijelo vrijeme, jer se smatralo da ona otežava rad vojnikovih čula. Popularne su bile i kacige atičkog tipa.

Vrh duge sulice je bio sa dva eksera učvršćen na drvenu motku te tako produžen. Marije je primijetio da se ta duga sulica pri sudaru ne lomi, te da se onda njome koristi neprijatelj bacajući je natrag. Dao je skinuti jedan ekser i zamijenio ga je drvenim zaglavkom koji bi pri sudaru pucao i tako bi se oružje uništilo. Taj isti problem je Cezar riješio upotrebom kaljene kovine. U Alesiji je pronađeno nekoliko vrsta dugih sulica sa takvom omekšanom kovinom.

Kraj građanske milicije je stvorio novu, profesionalnu vojsku rimskih građana. Osnovna taktička jedinica legije je umjesto manipule postala kohorta kojih ima 10 u jednoj legiji. Uslijed toga dolazi i do veća koncentriranosti zapovjedništva (ne 30, već samo 10 taktičkih jedinica). Svaka kohorta je imala između 500 i 600 vojnika, pa je legija brojila između 5 000 i 6 000 ljudi. Uvedene su i neke druge promjene koje su imale simboličko značenje, pa su izbačene stare zastave i simboli i umjesto njih su uvedeni novi znakovi koji su postali klasični simboli rimskog legionarstva. Tako je svaka legija dobila svoga srebrnog orla (*aquila*), kao svoj sveti i prepoznatljivi simbol. I sa tom novom simbolikom, i uvlačenjem orla u nju, Marije je želio da pojača unutarnju koheziju svake od legija, i tako emotivno veže svoje vojnike za taktičke jedinice kojima pripadaju. Smatrano je za veliku sramotu ako legionarski orlovi padnu u ruke neprijatelja. Uz to, vojnici su stalno bili na poslu, ako nisu imali vojničke-borbene dužnosti. Tako je vršena kontinuirana obuka, vojnici su radili u logoru, gradili puteve, podizala utvrđenja i sl., čime je i disciplina dovedena do samoga vrhunca. Nekada je vojska imala i veliku pratnju, koja je usporavala napredovanje vojske, bila težak teret i predstavljala iskušenje za neprijatelja pa je trebalo trošiti ljude i resurse i na njenu zaštitu. Radi toga je Marije odlučio da legionari nose što je moguće više svoje prtljagu na sopstvenim leđima, pa su radi toga ovi novi legionari dobili i nadimak „Marijeve mule“.

Ovaj paket koji su vojnici u toku marša nosili na svojim leđima se nazivao *sarcina.* Izgled i sastav sarkine je poznat preko prikaza na Trajanovom stupu. Ona je bila prikačena za štap/pritku zvan *furca* i uključivala je : kožnu torbu (*loculus*), ogrtač, čuturu za vodu (izrađenu od kože), posudu za kuhanje, pateru – tavu, sljedovanje hrane i druge neke objekte.

Prenošenjem skoro svih fizičkih poslova na same vojnike, prestala je potreba za većim pratećim osobljem, čime se povećavala i borbena učinkovitost i manevarska brzina rimske armije. Nova vojna pravila su bila i kodificirana u službovniku koji je izradio Publije Rutilije Ruf/*Publius Rutilius Rufus* (isto jednog od pripadnika numantinske kampanje Scipiona Emilijana), konzul za 105. god. p. n. e.

Marije je u jednom govoru, koji prenosi Salustije, ukazao na razloge i smjernice reforme, posebno po pitanju zapovjedništva koja treba da drže osobe sa vojnim iskustvom i znanjem i navikli na vojni život, a ne oni sa plemenitim porijeklom i slavnim precima a koji su odrasli u raskoši i mekoputnosti. Međutim, historijskom ironijom ovom reformom, Marije je, vođa narodnjaka, upravo iz ruku onih čije je interese zastupao izbio najvažnije i najmoćnije oružje a stvarnu moć prebacio na autoritativne i popularne vojskovođe. Kada je vojska postala profesionalna, ona se više nije obazirala na interese seoskog plebsa. Potrebno je naglasiti da su mnoge reforme u korist plebejaca i skromnijih slojeva stanovništva, još iz vremena prve secesije, provođene najviše zahvaljujući tome što je obični narod ucjenjivao dominirajuće slojeve rimske politike sa svojim učešćem u vojsci. Sada su tu mogućnost izgubili. Kako je nestala stara motivacija koja je hranila drevnu građansku vojsku, za novu vojsku je izgrađena nova motivacija koja nije imala ništa zajedničko sa motiviranošću seoske milicije. Profesionalni vojnici su bili plaćeni za svoju službu, i njima je bilo u interesu da na taj način osiguraju svoju egzistenciju kao i da nakon službe dobiju penziono, veteransko obeštećenje. Profesionalni vojnici nisu bili više egzistencijalno vezani za neki svoj zemljišni posjed, nego je tu ulogu preuzela plata. To je dovodilo i do udaljavanja profesionalnih vojnika od familija i domačinstava iz kojih bi potekli. Slabljenje takvih veze je prirodno jačalo veze među samim vojnicima, kojima su strukovni interesi postajali primarniji od interesa familija i zajednica iz kojih bi potekli. Marijevska vojna reforma je kao posljedicu imala još jednu kontradiktornu posljedicu, jer se sa činom profesionalizacije u njoj gasilo i demokratsko uređenje. Časnici nisu bili više birani izborima, nego bi ih postavljale vojskovođe. Sa ukidanjem manipula, u profesionalnoj vojsci je nestalo i kolegijalnosti, jer je sada samo jedna osoba bila odgovorna za jedinicu. Ove mjere su nesumnjivo jačale unutarnju koheziju vojne jedinice i rimska oružana sila je počela ličiti na vojnu strukturu kakvu poznaju moderne armije, ali su urušile narodno i demokratsko uređenje vojske. Najveća ironija je da je to posljedica reforme koju je poduzeo Marije, tadašnji vođa populara, prodemokratske strane. On je ovom reformom nesumnjivo želio da umanji moć oligarhijske frakcije, i da stvori oružani argument popularima u nadmetanju za moć u Republici. Međutim, karakter ovog oružanog argumenta je bio takav da se vrlo lako mogla nad njim izgubiti kontrola. I to se na kraju desilo, pa je profesionalna oružana vojska zapečatila sudbinu ne samo oligahijskih optimata nego i narodnjaka.

Ta nova profesionalna vojska je međutim na duge staze pokazala i negativne posljedice po sami republikanski sustav. Pošto su se novi vojnici pretvarali u profesionalce, oni više nisu imali želju za završetkom rata i povratkom kući na svoja imanje, nego su težili za novim

pohodima, koji su im obećavali plijen i bogatstvo. Čak je bilo i veterana koji su se nakon časnog otpusta ponovo aktivirali u vojsci, i oni bi se zvali *evocati*.

Vojnici su zato počeli osobito cijeniti one zapovjednike koji ih vode u uspješne pohode. Vojske su tako bile odane primarno svojim vojskovođama, koji su im bili garancija za plate, ratni plijen i dodjelu zemlju ili novca po časnom otpuštanju iz vojske... a ne više starim republikanskim institucijama.

Uobičajena plata redova legionara je bila cc 112 – 113 denara godišnje, da bi je Cezar duplirao na 225 denara (ili 9 zlatnika aureusa) godišnje.

Baš zbog uvođenja profesionalne vojske autoritet starih republikanskih institucija se polako umanjivao. U slučaju potrebe oni su sa oružjem u rukama potpomagali njihove političke zahtjeve, i tako će prijelaz na sustav dobrovoljne vojske prilično doprinijeti pojavi građanskih ratova u sljedećem razdoblju.

Ambiciozni i odlučni političari i vojskovođe su često podizali mnoge legije i bez dozvole/autorizacije Senata, i to koristeći sopstvene resurse i prihode provincija i zemalja nad kojima su imali kontrolu.

Može se slobodno reći da je profesionalizacija vojske bila temeljni preduvjet i oslonac pojavi građanskih ratova u narednom stoljeću. Ipak je vojnička karijera i dalje bila bitna za sve one koji su željeli da se uspinju stepenicama političkog života. Tako iz reda vitezova i nobiliteta još uvijek dolazili viši zapovjednici i oficiri. Ali kako vrijeme bude prolazilo, pripadnici ovih rimskih vodećih staleža sve će se više odvikavati od vojne službe i ratništva, pa će birati za službovanje mirne i bogate provincije kao npr. Siciliju ili će uopće početi izbjegavati vojnu službu.

Sa Marijevom reformom se razvila i posebna garda uz vojskovođu, koja je ustvari bila njegova tjelesna straža. Začetci toga su se pojavili već kada je Scipion Emilijan skupljao vojsku za napad na Numanciju, pa je on pored uvrštavanja u vojsku i dobrovoljaca i svojih prijatelja i klijenata morao od dobrovoljaca sastaviti i svoju tjelesnu stražu od 500 vojnika. Ta kohorta, koja je predstavljala vojskovođinu gardu, nazvana je *praetoriani* (od *praetorium* – glavni štab/stožer). Ta jedinica povlaštenih vojnika, koji su imali i veću platu i uživali veći ugled, je u kasnijim periodima imala sve veće značenje postajući ključni element moći u periodima carske vlasti do kraja II. st. n. e. I tako je Marijev orao označio pravac budućeg razvitka Republike u novi upravni sustav poznat u historiografiji kao Carstvo.

Marijevska reforma nije značila i da je potpuno ukinuto regrutiranje po starom sustavu. Rimski građani su i nadalje smatrani vojnim obveznicima, i sa vremena na vrijeme su se dešavala i regrutiranja, bolje reći mobiliziranja rimskih građana u vojsku na osnovi oficijelnih poziva za to nadležnih institucija.

Sa završetkom savezničkog rata, i masovnom dodjelom rimskog građanstva italskim saveznicima, nestao je i saveznički segment vojne organizacije. Došlo je do apsorbiranja nekadašnjih saveznika u rimsko građanstvo, samim tim i u legijsku strukturu. Ali to nije značilo da je došlo do napuštanja postojanja nerimske komponente u oružanim snagama.

Veliki broj stranih trupa je upošljavan i nadalje, i to uglavnom u vidu teške ili lake pješadije koja je regrutirana u Španiji, Galiji i Trakiji ili strijelaca i drugih specijalista iz Trakije, Male Azije, Krete i Sirije. Ove jedinice nisu bile integrirane u legije, i ostale su zasebne trupne formacije sa tradicionalnim vodstvom, organizacijom, oružjem i opremom.

Detalj sa mozaika iz Preneste koji prikazuje vojnike sa Mediterana u I. st. p. n. e.

Kraj rata u Numidiji

Kada je na afričko bojište stigla vijest o Marijevom izboru, Metel je počeo pregovarati sa Bokhom. Marije je sa novom vojskom („proleterskim" legijama) stigao kasno 107. god. p. n. e. i odmah su se pokazale prednosti reformi i neprijatelj je potisnut prema zapadu i jugu u pravcu Mauritanije. Kao kvestor u Marijevoj vojsci je tada boravio Lucije Kornelije Sula, iz jedne patricijske familije koja je zapala u tešku situaciju. Marije je u početku bio nezadovoljan da je dobio toga mladića kao svoga pomoćnika kojeg je smatrao gradskim gizdelinom i patricijskim razmaženkom, ali Sula se pokazao kao kompetentan i sposoban vojni lider. I od afričkog rata Sula je stekao glas da je on pola lav, a pola lisica (sa ovim drugim dijelom koji preteže). Rimske trupe su zauzele i utvrdu kod Muluhe, smatranu neosvojivom, u kojoj su zarobile Jugurtino blago. A konačno su potučene mauritanijsko-numiđanske trupe u dvije bitke. Bokho se sve više zabrinjavao zbog približavanja rimsko-italskih trupa svojim granicama i započeo je pregovore sa Rimljanima. U mauritanijsku prijestolnicu je došao Sula koji je ubijedio Bokha da traži mir sa Rimom. Senat je odgovorio Bokhu da mu oprašta i da će dobiti mir. Bokho je, poslije dugog promišljanja, ipak izdao Jugurtu Suli i tako se praktično završi rat u Numidiji 106. god. p. n. e. Pošto je Marije oficijelno držao *imperium*, a Sula bio njegov podređeni čast zarobljavanja Jugurte je pripala Mariju. Ali je Sula odmah odgovorio izradom prstena koji je komemorirao zarobljavanje Jugurte, a Sula je kasnije tvrdio da je zasluga za kraj rata primarno njegova. Marije je u Africi boravio još godinu dana uređujući tamošnje odnose. Trijumf je proslavljen 1. I. 104. god. p. n. e., a Jugurta je bačen u tamnicu u kojoj je umro od gladi. Numidija nije pretvorena

u provinciju, već zapadni dio dadoše Mauritaniji, a ostatak predaše na upravu Jugurtinom polubratu Gaudi. Odmah nakon svoga trijumfa, Marije je pohitao sa pripremama za novu odlučujuću kampanju, u kojoj je računao na svoju novoopremljenu vojsku.

Denar izdat 56. god. p. n. e. Monetar Faust Kornelije Sula. Kovnica u Rimu. Na aversu prikazana boginja Dijana sa dijademom i bogatim nakitom. Na reversu Sula (otac monetara) sjedi na podignutom sjedištu u prvom planu. Ispred njega kleći mauritanski kralj Bokho koji mu nudi maslinovu granu. Iza njih kleči Jugurta sa zavezanim rukama na leđima.

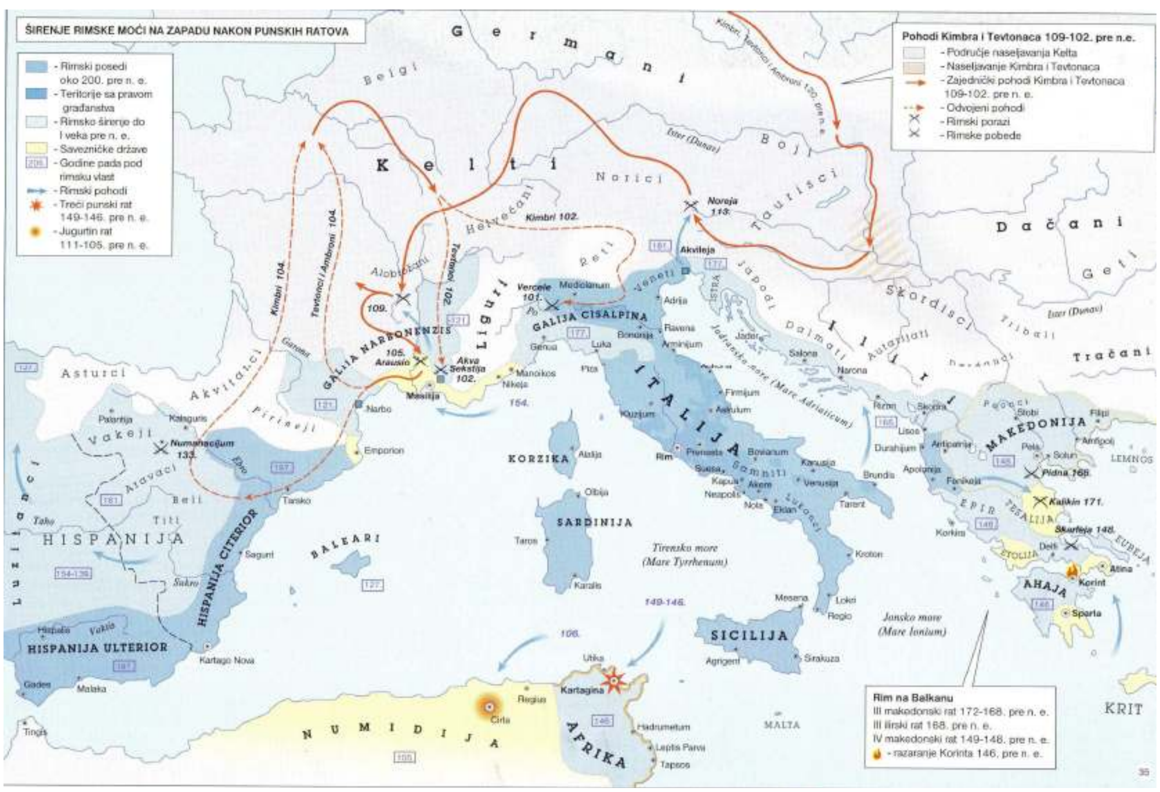
Prvi susret sa germanskim svijetom→Kimbri i Teutoni

Dok su rimski i mediteranski svijet proživljavali krizu, unutarnja previranja i težak rat u sjevernoj Africi, na obalama Sjevernog mora i Baltika započeo je novi proces etničkog i narodnosnog pomjeranja i talasanja. Taj proces je doveo rimski svijet u prvi direktni kontakt sa germanskim svijetom sa europskog sjevera. Germani je skupni naziv za jednu široku srodnu etničku zajednicu, indoeuropskog jezičkog porijekla, koja je u ovom periodu naseljavala sjevernu periferiju Europe, sa nekim manjim inkursima na jugu (npr. Bastarni). Ova jezički i kulturno srodna etnička skupina je bila sjeverni susjed Kelta, čiji ih je široki naseobeni pojas odvajao od mediteranskog podneblja. Načelno gledano, njihova matična zona je područje današnje sjeverne Njemačke i južne Skandinavije. Sjeverno od njih su se nalazile ugro-finske zajednice, istočno iranski svijet i tada još uvijek misteriozni svijet slavenskih govornika. Taj europski sjeverni i istočni svijet izgledao je kultiviranim Mediterancima kao područje mitova i tajanstvenosti... barbarska pustopoljina iz koje se vrlo lako može pojaviti iznenadna ljudska oluja, preti da pomete gradove, sela i dostignuća civilizacije Središnjeg Mora. Sjevernu i istočnu Europu je tek trebalo otkriti i sa zbivanjima koja su se u tim zadnjim decenijama II. st. p. n. e. odigrala na europskom tlu na aktivno započinjanje otkrivanja tih zemalja su bili prisiljeni Mediteranci i to pogotovu Rimljani. Rimljani su svoju sjevernu granicu u alpskom pojasu prilično dobro čuvali, jer su znali koliko je ona bitna za sigurnost Italije. To su ostvarivali i utvrđivanjem pozicija u Cisalpinskoj i Narbonskoj Galiji, kao i pomaganjem svome vjernom i uvijek pouzdanom

savezniku Masiliji, te održavanjem patronatskih veza sa pojedinim alpskim kraljevstvima, npr. sa Norikom. Istovremeno su Rimljani zbog zlatnih ruda podložiše područje oko Vercela. Strateški interes Rimljana je bio i održavanje kopnenog linka sa svojim hispanskim provincijama, a koji se pružao ispod alpske zone i kroz masalijansko područje i Narbonsku Galiju, a o toj komunikaciji su brinuli i Masalijanci i Rimljani. Republika se morala postarati i za kontrolu i nad istočnim pravcem pružanja Alpa, pa je 115. god. p. n. e. došlo do rata sa alpskim Karnima, pa je konzul Marko Emilije Skaur prvi od Rimljana sa vojskom prešao obronke istočnih Alpa (na području današnje Slovenije i južne Austrije). Tom prilikom su Rimljani osigurali mir i prijateljstvo sa keltskim Tauriscima koji su bili nosioci politije Norika. Istočnoalpsko kraljevstvo Norik (ustvari federacija 20 plemena), sa sjedištem u bogatom gradu Noreji, savezničko Republici je već onda bilo poznato zbog rudnika željeza (kojima se snabdjevalo proizvodnja bojne opreme i u okolnim zemljama), ali i zlatnih ruda i soli. I upravo te istočnoalpske zemlje postati će povod za prvi oružani sraz Rimljana sa ljudskim masama sa dalekog, nepoznatog i hladnog sjevera Europe. Kimbri su bili jedna dosta brojna germanska zajednica koja je izvorno prebivala u južnoj Skandinaviji, i to na današnjem poluotoku Jitlandu (u Danskoj) koji se u antičko doba nazivao i Kimbrijski poluotok (Κιμβρικὴ Χερσόνησος). Vjerojatno radi prirodne nepogode koja je zahvatila ovo područje, jedan dio Kimbra se pokrenuo na seobu prema jugu. U bliskoj vezi sa ovom seobom Kimbra i njenim uzrocima povezuje se još jedan germanski narod Teutoni (čije ime je kasnije postalo sinonim za čitavu germansku etničku zajednice, a u nekim slučajevima za Nijemce). Teutonima se isto kao i Kimbrima kao domovina pripisuje Jitland (odnosno Skandinavija). Pored Kimbra i Teutoni, izvori ovoj velikoj seobi pripisuju i Ambrone, koji su isto prebivali u blizini Kimbra i Teutona na obali sjeverozapadne Europe, i vjerojatno bili germansko-keltska mješavina. I za Kimbre se povezuje određeni keltski udio. Ova trojna alijansa je prvo bila suzbijena od iransko-sarmatskih zajednica na jugoistoku Europe, onda se pomjerila dalje prema zapadu i na prostoru današnje Češke se neuspješno sukobila sa keltskim Bojima. Nakon toga su se 113. god. p. n. e. pojavili u Noriku, tako udarivši na rimskog saveznika. Rimski konzul Gnej Papirije Carbo/ *Gnaeus Papirius Carbo* (sin Karbona iz grakhovskog perioda) je poslan da brani Tauriske (odnosno Norik). Kimbri su mu poslali poslanstvo koje je izjavilo da oni ne žele nanositi zlo, nego samo traže zemlju za prebivanje, a pošto je Norik rimski saveznik oni namjeravaju da pođu dalje te ga mole da ih uputi gdje trebaju ići. Ali ih je Karbon prevario i uputio na lošiji put, kako bi ih mogao presresti i uništiti. I kod Noreje Karbon ih je sa svojom vojskom napao, ali su Rimljani bili teško poraženi. Samo je oluja koja je nastala spasila rimsku vojsku od totalnog uništenja. Međutim, umjesto upada u Italiju, trojna alijansa se uputi prema zapadu u galske zemlje i zemlju između Rone i Pireneja teško opustošiše. Kako bi zašitili Narbonsku Galiju, Rimljani su poslali vojske da se suprotstave sjevernim invazorima, ali su one trpile poraze. 109. god. p. n. e. porazili su rimsku vojsku pod zapovjedništvom konzula Marka Junija Silana/*Marcus Junius Silanus* i vojsku konzula Gaja Kasija Longina/*Caius Cassius Longinus,* koji je i poginuo kod Burdigala (današnji Bordo). 107. god. p. n. e. su Rimljani poraženi od Tigurina,

koji su bili saveznici Kimbra. Kvint Servilije Cepion (konzul za 106. god. p. n. e.) je kao prokonzul Cisalpinske Galije zajedno sa konzulom (za 105. god. p. n. e.) Gnejom Malijem Maksimom (*Gnaeus Mallius Maximus*) pokrenuo veliku ofanzivu protiv sjevernjačkih invazora. Dok je napredovao prema Arausiju, gdje će se odigrati jedna od najvećih bitaka u rimskoj historiji, Cepion je opljačkao hramove u gradu Tolosa (današnji Tuluz) gdje je zarobio golemo blago (zlatni dio toga blaga je Cepion na prljav način zadržao za sebe i navodno se to „tolosansko zlato“ prenosilo generacijski sve do posljednjeg nasljednika →Marka Junija Bruta). Po legendi to „tolosansko blago“ je ustvari bilo od Gala ugrabljeno delfijsko blago. Kod Arausija, Cepion je napravio još jednu grešku jer je odbio da surađuje sa konzulom Malijem Maksimom (inače u tome trenutku formalno njemu nadređenom), koji je bio *homo novus*, pa ga je stari nobil Cepion prezirao. Čak je odbio da se zajednički ulogori sa trupama konzula (on je bio na jednoj strani rijeke Rone, o konzul na drugoj), a kada je Maksim počeo pregovore sa vođom Kimbra (koji su mogli završiti i dogovorom), Cepion je unilateralno otpočeo napad na Germane. Bitka kod Arausija, na rijeci Roni (6. X. 105. god. p. n. e,) je bila nova Kana, jedan od najvećih poraza Rimljana. Ukupno je uništeno do 80 000 rimskih vojnika i do 40 000 saveznika i pratećeg osoblja. Vođa Kimbra u toj velikoj pobjedi je bio kralj Bojoriks, a Teutona kralj Teutobod. Nakon poraza Cepion je bio suđen za gubitak vojske od plebejskog tribuna Gaja Norbana, a nakon što je osuđen izgubio je rimsko građanstvo i uskraćeno mu je pravo na vatru i vodu (*aquae et ignis interdictio* tj. progonstvo) unutar 800 milja od Rima, i kažnjen sa teškom globom i zabranom da vidi ili da razgovara sa svojom familijom ili prijateljima dok ne ode u progonstvo. Ostatak svoga života je proveo u Smirni u Maloj Aziji. Kažnjen je i Malije Maksim (i pored toga što su mu sinovi poginuli u bitci), na prijedlog Saturnina, isto na *aquae et ignis interdictio*, što je bila najteža kazna. Serija poraza, koja je kulminirala sa Arausijem, je imala niz posljedica. Stravičan gubitak u ljudstvu (veći u odnosu na onaj kod Kane) je dodatno motivirao prelazak na primanje proletera u vojsku, a narodno nezadovoljstvo prema optimatima se dodatno pojačalo. Inače poraz se pripisivao Cepionovoj aroganciji, a ne slabosti rimske vojske. Rimski izvori su napominjali da je tlo polja na kojima se odigrala bitka bilo toliko plodno, zahvaljujući ljudskim ostacima, da je moglo da proizvodi „*magna copia*" žetvi u toku mnogih godina. Inače, nešto prije bitke kod Arausija, došlo je do sukoba sa galskim Helvetima, u kojem su život izgubili konzul Lucije Kasije Longin i konzular Gaj Pizon. Sada se Italija našla u neposrednoj opasnosti, jer su se na njenim sjevernim granicama našao vrlo opasan neprijatelj i prijetila je velika invazija. Međutim, na iznenađenje mnogih, Germani su, umjesto upada u Italiju, sukobili se sa galskim Avernjima i uputili se prema Iberiji. To je dalo Rimljanima vremena da se reorganiziraju, popune vojne redove i pripreme za novi sraz. A trebao im je i novi vođa, a jedini spasilac Rima bio je Gaj Marije, koji je upravo pobjedonosno završio rat u Africi. Marije je bio, u izvanrednim okolnostima i bez presedana, izabiran za konzula u periodu pet godine (104. – 100. god. p. n. e.). Marije je uspio konsolidirati rimsku politiku i srediti stanje u vojsci, uzimajući u vojsku iskusne vojnike i oficire (uključujući i Sulu). Sa tom vojskom je već 104. god. p. n. e. došao u Galiju, ali tamo Germane nije našao, jer su oni

provalili u Iberiju i tamo vodili teške borbe sa domorodcima. To iskoristi Marije i sredi situaciju u Narbonskoj Galiji, utvrdivši savezništvo sa keltskim Alobrogima i Sekvanima, te sa grčkim Masalijancima, koji su svi bili iznimno ugroženii germanskim prisustvom. Konačno, 102. god. p. n. e. vratiše se Germani iz Iberije i prodriješe sve do rijeke Sene, gdje potčiniše mnoge zajednice, ali ih zaustaviše Belgi. A pošto nisu mogli prodrijeti prema sjeveru, ponovo se pokrenuše prema jugu, ovaj put prema Italiji. Germanski narodi su se razdvojili, planirajući upad u Italiju iz dva pravca i to Teutoni duž mediteranske obale, Kimbri su namjeravali da prodru preko Alpa (preko prolaza Brener) a Tigurini (saveznički Kelti) sa sjeveroistoka. Marije je odlučio da se prvo obračuna sa Teutonima i to se desilo na mjesto i u vrijeme koje je on želio i to kod *Aquae Sextiae.* Marije je na tome mjestu održavao defanzivnu poziciju, na dobroj taktičkoj poziciji, i prvo su uništeni Ambroni, a onda su, zahvaljujući jednom Marijevom manevru sa 4 000 vojnika, uništeni i Teutoni, i to u potpunosti (računa se da je poginulo oko 90 000 Teutona, a 20 000 zajedno sa kraljem Teutobodom zarobljeno). Tom prilikom je 300 uglednih Teutonki izvšilo masovni suicid, kako bi izbjegle poniženje ropstva. U jednom danu jedan narod pod imenom Teutoni je prestao da postoji. Po Plutarhu, toliki je bio broj mrtvih Germana da su Masalijanci svoje vinograde zagrađivali sa kostima poginulih, i da je tlo nakon zime, nakon što su tijela istruhnula, postalo tako bogato da je produciralo izuzetno bogate žetve u narednim godinama. Rimskoj pobjedi veliki doprinos su dali Liguri.

Karta preuzeta iz Brujić, 2005:77.

Ali u vezi Kimbra situacija je stajala lošije. Marijev kolega Kvint Lutacije Katul/ *Quintus Lutatius Catulus* nije bio takve sreće, jer su Kimbri prodrli preko Brenera u Padsko područje. I Marije je nakon što je u Rimu izabran za konzula i za 101. god. p. n. e. i nakon proslave trijumfa nad Teutonima brzo se uputio sa svojim trupama na sjever, gdje se trebao pridružiti Katulu. Konačno 30. jula 101. god. p. n. e. kod Vercele u Cisalpinskoj Galiji došlo je do teške bitke. U bici su Kimbri potpuno pregaženi i uništeni, a poginuo je i njihov veliki i hrabri kralj Bojoriks. Po rimskim izvorima ubijeno je oko 140 000 Kimbra, a oko 60 000 je bilo zarobljeno (brojke su sigurno pretjerane). Velike zasluge za pobjedu imale su akcije Lucija Kornelije Sule, koji je bio legat u vojsci prokonzula Kvinta Lutacija Katula i koji je vodio rimsko i italsko-savezničko konjaništvo. Na vijest o porazu Kimbra, i Tigurini su odustali od prodora u Italiju i povukli su se u svoju matičnu zemlju. I tako se završila jedna epizoda koja je skoro dvije decenije unosila turbulencije u životu Europe. Uništenje Ambrona, Teutona, Kimbra u pojedinačnim bitkama je bilo moguće jer su oni bili putujući narodi, i ratnicima su išle i njihove porodice i ostala pratnja, koji bi u vrijeme bitke bili u neposrednoj pozadini. I ako bi njihovi ratnici izgubili bitku, njihova sudbina bi isto tako bila odlučena, jer se nisu imali nigdje povući niti su imali rezervne snage u unutrašnjosti, za razliku od Rimsko – italskih snaga. Katul i Marije su proslavili zajednički trijumf, ali u narodnoj svijesti sve zasluge za pobjedu su otišle Mariju. Inače njih dvojica su bili suparnici i na terenu oko Vercele, a Katul je pripisivao pobjedu svojim snagama (koje su zarobile 31 neprijateljski bojni znak, a Marijevi vojnici samo 2). I radi toga je Katul kasnije postao jedan od najvećih suparnika Mariju i njegovoj politici. Može se reći i da je rat sa Jugurtom srušio vlast optimata, a rat i pobjede nad Germanima na vlast dovele populare, kod kojih su se javile i ekstremne frakcije. Marije je čak dodijelio i rimsko građanstvo svojim italskim savezničkim vojnicima (riječ je o dvije kohorte), a da nije konsultirao niti tražio dozvolu od Senata, što je bilo da prvi put pobjednički vojskovođa prenebregava Senat. Uz sve to, Marije je bio za konzula izabran i po šesti put za 100. god. p. n. e., godinu u kojoj se dešava radikalizacija popularskog nastupa i novi krvavi obračun između populara i optimata.

II. sicilski ustanak robova

Istovremeno sa završnim i odlučnim borbama sa Germanima, Rimljani su se upetljali u novi težak rat sa robovima na Siciliji. Teška situacija i na vanjskim granicama, ali i zategnuti unutarnji odnosi su rezultirali novim valom ustanaka robova. U blizini Kapue je 104. god. p. n. e. izbio ustanak robova, kojim je rukovodio propali rimski vitez Municije koji je naoružao 3 500 robova. Znatno opasniji po Rim bio je II. ustanak robova na Siciliji koji je otpočeo iste godine. Povod ustanku bio je sljedeći. Za vrijeme rata sa Germanima Senat je Mariju dao pravo da se obraća za pomoć u ljudstvu savezničkim kraljevinama. Kada se Marije obratio za pomoć kralju Bitinije, ovaj je odgovorio da su mu većina podanika odveli rimski publikani i da oni čame u ropstvu po raznim provincijama. Onda je Senat donio odluku da se podanici savezničkih država, koji su nezakonito lišeni slobode, oslobode ropstva. Rimski pretor Publije Licinije Nerva, koji je upravljao Sicilijom, pristupio je izvršenju senatske odluke, i za kratko vrijeme oslobodio 800 robova. Ali su sicilijski robovlasnici mitom i prijetnjama

natjerali upravnika provincije Nervu da obustavi dalje oslobađanje ljudi nezakonito bačenih u ropstvo. Ovo je i poslužilo kao povod za ustanak, koji je počeo u raznim mjestima. Rimski pretor uspio je izaći na kraj s jednom grupom ustanika, ali je drugi dio ustanika napao na rimski odred, pobio ga i naoružao se njegovim oružjem. Ovaj događaj je doprinio širenju ustanka na znatan teritorij.

Kao i za vrijeme prvog sicilskog ustanka, ustanici su izabrali kralja i stvorili Vijeće uz njega. Za kralja je proglašen Sirijac Salvije koji je smatran za iskusnog gatara po utrobi životinje. Salvije je uzeo ime Trifon (tako se zvao jedan od seleukidskih kraljeva-uzurpatora, rob po porijeklu) i izabrao za svoju rezidenciju grad Triokalu. Sa znatnom vojskom Trifon je pristupio opsadi grada Morgantine. On je objavio robovima u opsjednutom gradu da će dobiti slobodu ako pređu na stranu ustanika. Onda su morgantinski robovlasnici sa svoje strane obećali robovima slobodu ako pomognu obranu grada, i oni su izabrali slobodu koju bi im podijelili gospodari a ne slobodu koju bi im donijeli drugi robovi. Trifon je razbio na brzu ruku sakupljeni rimski odred koji je krenuo u pomoć opsjednutima. Ali su Morgantinci, uz pomoć robova, uspjeli obraniti grad. Međutim, robove koji su se nadali oslobođenju čekalo je razočarenje: pretor je obećanje robovlasnika proglasio nevažećim, jer je bilo iznuđeno i nezakonito. Istovremeno sa Trifonovom vojskom na zapadu je djelovala druga vojska, na čijem se čelu nalazio Kilikijac Atenion, koji je uživao slavu proricatelja po zvijezdama. Atenion se također proglasio kraljem i, pošto je sakupio znatnu vojsku, pristupio je opsadi Lilibeja, koja se međutim završila neuspjehom. U Triokali je izvršeno ujedinjenje dviju ustaničkih vojski. Atenion je priznao vlast Trifona i u svemu se podčinio njemu. Jako utvrđeni grad Triokala je izabran za prijestolnicu druge sicilske države robova. U njemu se nalazio kraljevski dvorac, pred kojim se sastajala narodna skupština, koja je rješavala pitanja prethodno razmotrena u vijeću. Trifon, a zatim i Atenion, pojavljivali su se pred narodom sa dijademom na glavi, u širokom hitonu i purpurnoj togi; ispred njih išli su liktori. Prema tome, oni su helenističke oznake vlasti spojili sa rimskim. Ustanak robova doveo je do nemira izazvanih od strane slobodne sirotinje, koja je plijenila stada i imovinu bogatih.

Pokušaji Rimljana da pokore ustanike završili su se 103. i 102. god. p. n. e. neuspjehom i niti pretor Lucije Licinije Lukul niti Gaj Servilije ne učiniše ništa osobito. Tek 101. god. p. n. e. uspio je Manije Akvilije, Marijev prijatelj i kolega po konzulatu, ugušiti ustanak, sa bezprimjernom okrutnoću. U to vrijeme Trifon je umro i na njegovo mjesto je došao Atenion, koga je Akvilije, po Diodorovim riječima, ubio u herojskom dvoboju. Uskoro je osvojeno posljednje uporište robova. Time je slomljen otpor ustanika, a preko 40 000 robova je poginulo tom prilikom. Ubuduće je robovima bilo zabranjeno nositi oružje. II. sicilski ustanak robova, kao i prvi, naišao je na odjek i u drugim dijelovima Mediterana: na otoku Delosu i u Atici.

ESKALACIJA UNUTARNJIH SUKOBA

Dominacija populara

Sa Marijevim usponom i politička situacija u Republici se razvijala u pravcu jačanja populara, koji su početkom 100. god. p. n. e. praktično kontrolirali i unutarnju i vanjsku politiku. U okviru toga treba promatrati i zakon Lucija Kasija Longina koji je proglašavao nevrijednim da bude senator svakoga kome je zaključkom komicija bilo jednom oduzeto zapovjedništvo nad vojskom. A po zakonu plebejskog tribuna iz 104. god. p. n. e. Gneja Domicija, izvršena je reforma izbora svećenika i augura na korist interesa naroda, pa su ih umjesto kooptiranja sada birale komicije i to 17 od 35 tribusa. A na čelu toga pokreta je stajao Gaj Marije, osoba koja je snagu svoje političke aktivnosti primarno crpila iz svoga vojnog djelovanja, i zato je uživao veliki ugled primarno u redovima svojih legionara. On je i sam i navikao i mogao podnositi teške uvjete vojnih etapa, a u vojnoj službi se pokazao kao pošten i nepodmitljiv vojskovođa koji se prema svima odnosio strogo, ali i pravedno i nesebično. Bio je odličan organizator, pa je tako i mogao da novu, proletersku vojsku uredi za kratko vrijeme u ubitačnu borbenu mašinu. Marije je u rimskoj javnosti smatran za trećeg osnivaća Rima (nakon Romula i Furija Kamila), a njemu u čast su se i žrtvovale tekučine (libacija), kao da je božanstvo. Inače je bio i sujevjeran i često je vjerovao ohrabrujućim proročanstvima koja su ga samo još više odvaživala na djelovanje i odlučnu akciju. Kada je sirijska proročica Marta, koja je ponudila Senatu da će pokazati načine i sredstva kako bi se mogli svladati Kimbri i teutoni, bila sa prezirom odbijena od Senata, rimske matrone (posebno Marijeva žena) ipak je poslaše u glavni štab rimske vojske, gdje ju je Marije rado primio i u čijoj je blizini ostala do poraza germanskih naroda.

Marije je zbog svoje nešto slabije potkovanosti u tradicionalni sustav i njegove norme i vrijednosti (a ne zato što ih je prezirao), slabo je mario za tradicionalne običaje, stari poredak i ustaljene odnos, pa je npr. jednom prilikom u Senat došao u trijumfalnom odijelu. Time je samo izazivao zlovolju Senata, a u redovima starog nobiliteta on je uvijek smatran običnim skorojevićem, bez obzira na sve njegove pobjede. Činjenica je ipak, da je Gaj Marije bio spretniji na bojnom polju i u vojnim etapama, nego na pozornici svakodnevne politike u Rimu. Njegovi optimatski oponenti su ipak bili i obrazovaniji i znatno bolje pripremljeni i osposobljeni za snalaženje u politici tadašnjeg republikanskog Rima, sa znatnim klijentskim vezama. A bio je i slabiji govornik od najvažnijih predstavnika optimata. Njegovo nedovoljno poznavanje političkih odnosa i uvjerenja, doprinijeli su i određenom nesnalaženju kako da sebe situira u odnosu prema naglo stećenoj slavi i moći. On se čak i uzoholio i preko mjere, pa je sebe upoređivao sa Dionisom i zato je dao načiniti veliku čašu po primjeru Bakha.

Saturnin i Glaukija

U ovom periodu posebno mjesto zauzimaju populari Lucije Apulej Saturnin i Gaj Servilije Glaukija, koji su se svojim sposobnostima (posebno govorništvom i drskošću) uzdignuli iz nenobilskih slojeva. Oni su uvijek isticali da su im uzori Grakhi, pa su imali i značajan utjecaj u narodu, a zastupali su sve više ekstremne popularske pozicije. Saturnin je stekao popularnost time što je otvoreno govorio na forumu o potkupljivanju vladajućeg nobiliteta. I Marije je koristio njihove usluge i podršku, i na izborima je dobivao između ostalog i zahvaljujući podršci ovih popularskih predstavnika. Glaukija je zakonom sudove opet vratio u nadležnost vitezova, dok je Saturnin za vrijeme svoga prvog plebejskog tribunata 103. god. p. n. e. posebnim zakonom Marijevim veteranima podijelio po 100 jugera zemlje u Africi. Istovremeno je Saturnin vodio kampanju protiv vođe optimatske stranke Kvinta Metela Numidskog, koji je izabran za cenzora za 102. god. p. n. e. Metel je kao cenzor pokušao da Saturnina izbaci iz Senata, ali bezuspješno. Na izborima za magistrature i plebejski tribunat za 100. god. p. n. e. populari su izvojevali odlučujuću pobjedu, pa je pored izbora Marija na njegov šesti konzulat, za pretora izabran Glaukija, a Saturnin ponovo za plebejskog tribuna, istina uz velike probleme i korištenje nasilja. Tako je svjetina (uglavnom Marijevi veterani) za vrijeme izborne borbe ubila Aula Nonija, glavnog Saturninovog konkurenta. Aul Nonije je prvo bio protjeran sa Foruma, a onda izvućen iz privatne kuće i umoren.

Saturninova zakonodavna djelatnost u novom plebejskom tribunatu je bila vrlo ambiciozna, i sastojala se od više zakonskih prijedloga. U interesu gradskog plebsa predložio je da cijena za jedan modij žita bude snižena na pet šestina asa. Međutim, vrlo žestok otpor je pružio Senat, na prijedlog Kvinta Cepiona, a opirali su se i pojedini drugi plebejski tribuni. Cepion je čak sa oružanom silom bio prodro na Forum na zasjedanje komicija, pa je rastjerao skupštinare. Ali ni Saturnin se nije libio upotrebe svih sredstava kako bi došao do svoga cilja. Jasno je bilo da Republika srlja u kaos. Saturnin je predložio i novi agrarni zakon po kojem su Marijevi veterani trebali dobiti zemlju na Siciliji, Ahaji, Makedoniji i posebno u Galiji. Znači po tome zakonu trebala se podijeliti i galska zemlja osvojena od Kimbra (nije uzimano u obzir to što su ta područja pripadala saveznicima rimskog naroda, a samo su ih Germani privremeno okupirali). Tu zemlju Marijevi veterani dobivali su u privatan posjed i nisu trebali ništa platiti za svoju česticu. I pored opozicije većeg dijela Senata i optimata, a uz pomoć Marijevih veterana rad komicija je priveden kraju i zakon je prošao. Taj zakon je imao i bitan dodatak, jer je predviđao da se senatori, pod prijetnjom teških kazni, u roku od 5 dana moraju javno zakleti da će se tome zakonu pokoravati bez oklijevanja i opstruiranja. Ovom mjerom je se pokušavalo preduprijediti optimatsko izbjegavanje realizacije narodnih zaključaka stalnim odlaganjem i oklijevanjem. Nijedan od senatora nije imao hrabrosti da se usprotivi tom zahtjevu, osim Metela Numidskog, koji je odbio položiti prisegu i bio je prisiljen dobrovoljno napustiti Italiju.

Kako bi dobio podršku gradskog plebsa, snižavanje cijena žita je isto ulazilo u političku platformu Saturnina.

Na taj način, Marije i Saturnin uspjeli su se osloboditi utjecajnog protivnika, koji se odlikovao dosljednošću u svojim političkim uvjerenjima. Zakoni su bili usvojeni, ali je borba i dalje trajala. Počeli su izbori magistratâ za sljedeću godinu i Saturnin i Glaukija su kako bi izbjegli da budu pozvani na sud, nakon isteka službe, odlučili da se ponovo kandidiraju. Apuleju Saturninu je pošlo za rukom da bude ponovo izabran za plebejskog tribuna, a uz njega za plebejskog tribuna je izabran i izvjesni Ekvitis/*Equitius*, koji se izdavao za nezakonitog sina Tiberija Grakha (a kojeg je Marije bio bacio u tamnice, a masa oslobodila). Glaukija se pak borio za konzulat. Kao njegov konkurent pojavio se Gaj Memije, koji je za vrijeme svog tribunata pripadao popularima i insistirao na tome da se Jugurta pozove u Rim radi očitovanja, ali je kasnije prešao na stranu optimata. Glaukijeve pristaše organizirale su napad na Memija i on je bio batinama na smrt pretučen za vrijeme predizborne kampanje. Memijevo ubojstvo još je više zaoštrilo borbu. Senat je iskoristio nastalu situaciju da objavi da je država u opasnosti.

Ugušenje nemira povjereno je Mariju, koji se najprije kolebao, a zatim je prišao optimatima i iskoristio dodijeljena mu prava. On je sa senatorima, i mnogima iz reda vitezova i gradskog plebsa krenuo prema pristalicama njegovih bivših saveznika Saturnina i Glaukije. Ovi se skloniše na Kapitol, ali ih Marije opsjednu. Kapitol je bio zauzet, a Saturnin i Glaukija pobjegoše u hram Jupitera Kapitolinskog, što je bio božanski azil. Međutim, pošto nisu mogli ni vode ni hrane dobivati oni su se predali Mariju, koji je odveo i zatvorio u Kuriju Hostiliju. Izvori govore kako im je Marije htio sačuvati živote, ali su pristaše optimata skinule krov i bacali crijepove sve dotle dok tribun i pretor u punoj magistarskoj opremi – kako naglašava izvor – nisu bili ubijeni. Ovo je bio novi, veliki poraz populara jer je eliminiran njihov tada najeksponiraniji dio. Kao što je već ranije istaknuto Marije se nije baš najbolje snalazio na političkoj pozornici i njegovo djelovanje u vrijeme bune Satunina i Glaukije to i dokazuje. Sigurno je na njega utjecala ekstremnost i pogleda i akcija Saturnina i Glaukije, i želio je da to zaustavi, posebno jer je na njega veliki pritisak vršila senatorska oligarhija a i imao je i određenu odgovornost prema sve većem kaosu, nasilju i anarhiji na ulicama Rima. Međutim, učestvujući u eliminiranju ekstremne frakcije populara, on je praktično doprinio indirektno i ponovnom uzdizanju optimatske stranke. Vjerojatno je radikalizacija situacije koju su producirali Saturnin i Glaukija jednostavno uplašila Marija, koji se nije baš najbolje snašao u čitavoj toj priči. Marije je poslije umorstva Saturnina, Glaukije, Ekvitisa i njihovih pristalica bio kompromitiran u očima populara. Optimati su pak, i pored usluga koje im je Marije učinio, i dalje gledali na njega kao na skorojevića. Uviđajući neodređenost svog položaja, Marije je otišao iz Rima na Istok, pod izgovorom da mora ispuniti zavjet i pokloniti se Majci bogova. Nakon sloma Saturnine frakcije, Metel je pozvan iz progonstva u Rim, iako se tome suprostavljao plebejski tribun Publije Furije. Ovog plebejskog tribuna je klečeći molio Metelov sin (radi čega je dobio nadimak *Pius*) da opozove svoj prosvjed. Ali kada je prošla Furijeva služba, Metel Numidski se vratio i priređen mu je veliki doček, dok je rulja ubila Publija Furija na skupštini.

Saturninova akcija nesumnjivo obilježava novu etapu popularsko – optimatske borbe. Razlika u interesima između gradskog i seoskog plebsa jače se očitovala nego ranije. Među gradskim plebsom postojale su jake klijentske veze sa istaknutim optimatima. Osim toga, on nije bio zainteresiran za rješavanje agrarnog pitanja, i zato je u odlučnom trenutku jedan njegov dio istupio čak protiv vođâ populara. Saturninovi zakoni obilježavaju početak nove etape u agrarnom zakonodavstvu jer su oni imali u vidu u prvom redu dodjeljivanje zemlje veteranima. To je bila jedna od posljedica promjena koje su se dogodila u strukturi vojske. Zemlja se ne dodjeljuje slabo imućnim seljacima niti bezemljašima, već isluženim vojnicima. Prijašnje ustavne metode borbe pokazale su se neodrživim. Protivničke skupine su sklone najraznovrsnijim sredstvima, sve do rastjerivanja skupštine i ubojstva kandidatâ koji im nisu po volji. 100. god. p. n. e. politička borba prešla je u građanski rat. Ova pojava može se smatrati za jedan od prvih simptoma pada Republike i zavođenja vojnih diktatura.

Optimatska reakcija

I Saturninovi zakoni bili su ukinuti, kao i onaj agrarni zakon od plebejskog tribuna Seksta Titija iz 99. god. p. n. e. Protiv Saturninovih pristaša pokrenuti su sudski procesi. Tako su kažnjeni svi oni koji u hvalili Saturnina ili imali njegove kipove, što je prvi pokazatelj postupnog uvođenja kažnjavanja za izrečeno (a ne više samo za učinjeno). Istovremeno su nagradili roba, koji se dičio da on osobno ubio Saturnina. Na prijedlog konzula Kvinta Cecilija Metela Nepota i Tita Didija, usvojen je 98. god. p. n. e. zakon (*lex Caecilia Didia*) po kome se svaki zakonski prijedlog ima najaviti najmanje 17 dana prije glasanja (*per trinundinum*), čime je smanjena manevarska politička sposobnost plebejskih tribuna. Konzuli Lucije Licinije Kras/*Lucius Licinius Crassus* i Kvint Mucije Skevola su 95. god. p. n. e. donijeli zakon (*lex Licinia Mucia*) po kome su svi izuzev onih sa rimskih građanstvom morali da napuste sam grad Rim, po kojem onda saveznici (od onih koji su to pravo sebi prisvojili) nemaju pravo glasa (to je bilo potvrđivanje zakona Junija Pene iz 126. god. p. n. e.). Međutim, senatori imaju još uvijek problem sa kontrolom sudova od strane vitezova, koji to svoje pravo prilično zloupotrebljavaju. Zahvaljujući neograničenoj vlasti sudova, kojima predsjedavaju vitezovi, smjenjivani su namjesnici provincija koji zelenašima i publikanima (uglavnom iz redova vitezova) nisu bili po volji, bez obzira na njihovo porijeklo, društveni položaj i ponašanje u provinciji. To je logično izazivalo oštre proteste i rađalo ideje za prevazilaženje takve situacije. Posebno je kritičnost i samovolja sudova na čelu sa vitezovima došla do izražaja kada je 92. god. p. n. e. za iznuđivanje u provinciji Aziji bio optužen i osuđen Publije Rutilije Ruf, poznat po svom nepotkupljivom poštenju i po borbi protiv samovolje vitezova-publikana. Poslije osude Rutilije Ruf se povukao u istu onu provinciju u kojoj je bio legat, tamo je bio s počastima dočekan od mjesnih stanovnika i sve do kraja života ostao među pukom, koji se sjećao njegove pravedne uprave.

Marko Livije Druz

U tome periodu pojavljuju se i ideje o izmirenju stranačke borbe, koja bi uključivala znatnu zakonodavnu djelatnost i protegla bi se i na konačno reguliranje pitanja italskih saveznika.

Naravno, ova politika je poprimila potpuno drugačije posljedice u odnosu na intencije njenih inspiratora i nosilaca. Ta aktivnost primarno veže za ličnost Marka Livija Druza, plebejskog tribuna za 91. god. p. n. e. Riječ je o sinu onoga M.Livija Druza koji je trideset godina ranije bio glavno oruđe optimatske borbe protiv Gaja Grakha. Za razliku od svoga oca, mlađi Livije Druz je postao pristalica određenih popularskih ideja, a sigurno je riječ o osobi dobrih i plemenitih namjera (koji je bio i strogi Rimljanin starih uvjerenja) koji je želio da svojim obimnim zakonodavstvom (u maniri Gaja Grakha, ali ovaj put da zadovolji sve interesne, staleške, klasne i stranačke interese) konačno stavi tačku na stranačke borbe, sukobe staleža i klasa i sva sporna pitanja, nudeći niz kompromisnih rješenja. To je planirao uraditi tako što bi predložio da se jurisdikcija nad sudovima ponovo sa vitezova prenese na miješani sud sastavljen od senatora i vitezova. U interesu vitezova opet je predložio da se broj senatora duplira (sa 300 na 600), i to iz reda najmočnijih i najbogatijih vitezova (ako oni to žele ili ako je neko od njihove familije postao senator). Da dobije podršku seoskog plebsa predložio je komisiju da dodjelu zemlje, i to i oko Rima i u novim kolonijama (u Kampaniji i Siciliji). Druz je htio kolonijama u Italiji dodijeliti nepodijeljeni dio italskog zemljišnog fonda. Time je oduzimana mogućnost budućim reformatorima-demagozima da podnose zakonske projekte o podjeli italskog zemljišta. Druzu se pripisuju riječi da će se ubuduće moći dijeliti samo blato i zrak. Gradski plebs je naravno pokušao privući na svoju stranu smanjivanjem cijene žita, i to predlažući devalvaciju novca. M. Livije Druz je do zaključno sa ovom mjerom uspio da dobije podršku istaknutih političara kao princepsa Senata Marka Emilija Skaura/ *Marcus Aemilius Scaurus* i Gaja Marija. Glavni problem je nastao sa Druzovim prijedlogom da se rimsko građanstvo dodijeli italskim saveznicima. Bila je stvorena i tajna organizacija, čiji su članovi, uključujući i M. Livija Druza i najistaknutije predstavnike Italija, međusobno povezani svečanom zakletvom. Po mišljenju M. Livija Druza dodjeljivanje rimskog građanstva je imalo za cilj učvršćenje položaja Rimske Republike.

I na pitanju dodjele rimskog građanstva Italicima se naišlo na veliku opoziciju, i to praktično u svim slojevima rimskog društva i kod bogatih italijanskih zemljoposjednika. Opoziciju je predvodio konzul za 91. god. p. n. e. i istaknuti orator Lucije Marcije Filip/ *Lucius Marcius Philippus* (njegov konzulski kolega je bio Sekst Julije Cezar/ *Sextus Julius Caesar*) i Druzov zet pretor Kvint Servilije Cepion (prvi suprug Druzove sestre i sin onoga Cepiona koji je doživio katastrofu kod Arausija). Ipak Druz je računao na podršku velikog oratora Lucija Licinija Krasa. Navodno se cijela nerimska Italija zaklela da će postati Druzova klijentela, ako dobije rimsko građanstvo, a to bi nesumnjivo dalo Druzu golemu moć. Filip je iskoristio septembar 91. god. p. n. e. (kada javni poslovi miruju, a rimski političari se povlaće na selo, uključujući i L.Licinija Krasa koji je otišao na svoje tuskulansko imanje) da ostane u Rimu i započne pred narodom javnu kampanju da Senat više ne funkcionira, i da ga treba zamijeniti (mislio je na sastav Senata). Druz ga je pozvao na odgovornost i u Senatu Licinijeva (koji se vratio u Rim) i Druzova retorika dobiše Filipa. Kada je Marcije Filip na vrlo posjećenoj sjednici komicija (na kojima su se usvajali prijedlozi zakona M.Livija Druza) pokušao da prekine usvajanje Druzovih zakona, Druz je naredio svojim klijentima da konzula Filipa

odvuku u zatvor. Naredba je izvršena uz nasilje, i rimski konzul za 91. god. p. n. e. je nasilno odvućen u zatvor. I tako su zakoni predloženi od M. Livija Druza usvojeni na komicijama.

Međutim, Licinije Kras se ozbiljno razboli i umre, a otkrile su se i Druzove tajne veze sa saveznicima. Nakon toga Senat stane na stranu Marcija Filipa (koji je bio i augur), koji je tvrdio da su Druzovi zakoni proturani tobože protiv auspicija. Tako je Druzova zakonodavna djelatnost proglašena ništavnom na bazi nekih religijskih tehnikalija, čime su njegovi zakoni iako usvojeni u komicija postali nevažećim. U to vrijeme Druzove pristalice su pokušale ubiti Filipa, ali je sam Druz osujetio njihovu namjeru. Međutim, dok se Druz pripremao na izlaganje svojih namjera, izvršen je atentat na njega. Kada se vraćao sa Foruma uobičajeno praćen od velike mase, bio je proboden nožem i nakon nekoliko sati je podlegao ranama. Navodno su njegove zadnje riječi bile : "kada cete imati meni ravna građanina?". M. Livije Druz je iza sebe ostavio značajno nasljedstvo, jer je njegov adoptirani sin bio Marko Livije Druz Klaudijan/ *Marcus Livius Drusus Claudianus*, otac Livije, supruge Augusta. Njegova sestra Livija Druza je iz svoga prvog braka (sa K.Servilijem Cepionom) imala kćerku Serviliju, čuvenu ljubavnicu Gaja Julija Cezara i majku Marka Junija Bruta (Cezarovog ubice za vrijeme martovskih ida), a iz drugog braka sa Markom Porcijem Katonom (unukom Katona Starijeg Cenzora) je imala sina čuvenog rimskog političara Katona Mlađeg.

Saveznički rat 91 – 88. god. p. n. e.

Atentat na M. Livija Druza je bio odličan povod da italski saveznici otvoreno oružano nastupe. Oni su već od ranije tajno i neprimjećeno od Rimljana vršili detaljne pripreme za taj čin, i čekali su da Rimljani ili odobre ili odbiju dodjelu rimskog građanstva. Još jednom su poslali izaslanstvo u Rim, ali sve je bilo uzalud i vratilo se sa oholim odgovorom od strane rimskog establishmenta. I rimska oholost, opijenost u svoju veličinu i samozadovoljstvo (tri osobine koje sigurno vode u propast) će se vrlo brzo „obiti Rimu o glavu“. Između pojedinih italskih savezničkih državica je vršena razmjena talaca kao garancija. Rimski prokonzul Servilije koji je bio u Picenumu, doznao je da su iz picenskog grada Askula poslani taoci u Korfinij. Zato je otišao u Askul, gdje je našao narod okupljen radi neke svećanosti, i pred masom koja se sakupila u gradskom teatru je održao prijeteći govor. I ubrzo došlo je do nereda i razgnjevnena masa ga je ubila, zajedno sa svojim legatom i stražom koja ga je štitila. Gradska vrata bila su zatvorena, svi Rimljani koji su se nalazili u Askulu su pobijeni, a njihova imovina opljačkana. Događaji u Askulu su poslužili kao signal za opći ustanak protiv Rima i krajem 91. god. p. n. e. započeo je saveznički rat. Zajednice Samnita, Marsa, Peligna, Vestina, Picena, Marucina, Frentana, Japiga i Lukanaca stupiše u zajednički savez protiv Republike. Italijanskom Savezu se čak priključila nekada Rimu najlojalnija latinska kolonija Venusija. Oni su odlučili stvoriti zajedničku italijansku federativnu državu sa glavnim gradom u Korfiniju (*Corfinium;* moderni Abruzzo) kojem je promijenjeno ime u *Italica* ili osački *Vitellia*, o čemu svjedoče i nalazi emisija novca koje su izdavali pobunjeni saveznici. Italijanski Savez je kopirao političko – upravni i institucionalni sustav Republike, pa su imali Senat od 500 članova, koji je izabrao 2 konzula i 12 pretora, koji su zajedno trebali voditi rat

protiv Republike. Prva dvojica konzula Saveza su bili Kvint Popedije Silon/ *Quintus Poppaedius Silo* iz naroda Marsa i Samnit Gaj Papije Mutil/ *Caius Papius Mutilus*. Pored navedene dvojice od istaknutih vojskovođa Italijanskog Saveza potrebno je istaći i Marsa Tita Lafrenija/ *Titus Lafrenius,* Frauk/*Fraucus*, Tita Vetija Skata/ *Titus Vettius Scato*, Gaj Pontidije/ *Caius Pontidius,* Herije Asinije/ *Herius Asinius*, Obsidije/ *Obsidius*, Gaj Vidacilije/ *Caius Vidacilius*, Publije Presentije/ *Publius Praesentius*, Numerije Lucilije/ *Numerius Lucilius*, Minat Jegije/ *Minatus Iegius* ili *Minius Iegius,* Lucije Kluentije/ *Lucius Cluentius,* Tit Herenije/ *Titus Herennius,* Trebatije/ *Trebatius,* Marko Lamponije/ *Marcus Lamponius,* Marije Egnatije/ *Marius Egnatius,* Pontije Telesin/ *Pontius Telesinus.* Italijanski Savez je želio da brzo da sebi legitimitet formirajući sve atribute državnosti, pa je pušten u opticaj poseban novac sa odgovarajućim simboličkim predodžbama :npr. na jednoj vrsti tog novca predstavljen je italski bik kako gazi rimsku vučicu, a pojedini novci prikazuju osam ratnika koji uzimaju zakletvu. Italijanski saveznici su mobilizirali prilično veliku vojsku, a italijanski vojnici su bili isto obučeni kao i rimski, a njihovi zapovjednici su imali istu ratnu doktrinu kao i rimske vojskovođe. I Rimljani su se pripremali za rat, a jedan dio italskih saveznika im je i ostao lojalan u prvom redu oni iz Etrurije (Toskane) i Umbrije. U drugim dijelovima Italije na strani Republike su bili samo pojedini gradovi kao npr. Nola i Nucerija u Kampaniji. Najzad, glavni oslonac Rima činile su rimske i latinske (izuzev Venusije) kolonije osnovane u razdoblju pokoravanja Italije na raznim dijelovima Poluotoka. Znači pobunjeno italsko područje je uglavnom obuhvatalo južnu i dobar dio središnje Italije. Kao najozbiljniji sudionici u ustanku pokazali su se Marsi (uslijed čega se i rat ponekad naziva Marsijskim ratom).

Pravi rat je izbio 90. god. p. n, e., i zvanični Rim je poslao oba svoja konzula na bojište, i to Publija Rutilija Lupa uz legate Gaja Marija (koji se vratio sa istočnog Mediterana) i Gneja Pompeja Strabona na središnje italijansko ratište, a na jug Lucija Julija Cezara sa legatima Lucijem Kornelijem Sulom i Titom Didijem. Prijedlog ustanika da polože svoje oružje ako se Italicima daju prava građanstva Rimljani su odbacili, i protiv Italika ujedinile su se sve grupacije rimskog društva. Sudovi su privremeno obustavili svoj rad, dijeljenje žita bilo je ograničeno. Inače, ovaj rat je po žestini i borbenosti prevazišao sve ranije ratove i on je vođen sa nečuvenom ogorčenošću i na raznim mjestima. Ustanici nigdje nisu koncentrirali svoje snage, tako da su Rimljani morali rascjepkati svoje vojske. Rimska vojska koja je djelovala na jugu težila je za tim da, oslanjajući se na gradove koji su Rimu ostali vjerni, zadrži Kampaniju i krene u ofanzivu na nepokorne zajednice. Ali su Rimljani imali uspjeha samo u pojedinim bitkama i prevaga je bila na strani saveznika, tako da se konzul Lucije Julije Cezar morao povući. U toku žestokih borbi ginuli su i izabrani rimski konzuli, a mnogi istaknute vojskovođe su bile poražene. Gotovo čitava Kampanija prešla je u ruke saveznika, pored ostalog i grad Nola, koji je sada postao glavni oslonac Italika u Kampaniji. Na sjeveru rezultati ratnih operacija bili su manje određeni. U borbi protiv Marsâ poginuo je konzul Rutilije Lupus. Tek je Marije, koji je poslije njega preuzeo zapovjedništvo na tom vojskom,

postigao izvjesne uspjehe i uspio da stabilizira front. Sa promjenjivim uspjehom vođen je rat i u Picenumu.

Uz vrlo teške i krvave borbe, i u samom Rimu je došlo do zaoštravanja političke situacije, što je bilo posljedica prijedloga plebejskog tribuna Kvinta Varija Hibrida (inače rođenog Hispanca) da se povede istraga nad istaknutim političarima koji su popuštali italskim saveznicima (jer su po njemu tako prouzročili rat). Među optuženima su bili : M. Emilije Skaur, Marko Antonije, Lucije Memije (brat ubijenog Gaja), Kvint Pompej, Lucije Mumije Ahajski ... itd. Ova mjera jasno pokazuje priličnu nepomirljivu ekstremnost tada vodeće politike u Republiku, koja je nesumnjivo bila izrazito uskogrudna i kontraproduktivna. A i čitav proces je trajao čitavu godinu, i imao je golemu štetu po rimsku politiku i ratne aktivnosti. Međutim, kada se uvidjelo da je težina rata ipak znatna, a otpor pobunjenih Italika priličan, rimska zvanična politika je shvatila da mora olabaviti svoje stavove, ako uopće želi da ne doživi poraz. Uostalom neizvjesnost rata je polako dovodila i do kolebanja Etruraca i Umbra. Upravo ta opasnost od odmetanja lojalnih saveznika i teški gubici ipak su primorali Rimljane na ustupke. U zimu 90/89. god. p. n. e. na prijedlog konzula Lucija Julija Cezara je usvojen zakon (*lex Iulia*) po kojem se dodjeljuje rimsko građanstvo onim italskim saveunicima koji su ostali vjerni Republici. Ubrzo je donesen i zakon plebejskih tribuna Marko Plaucija Silvana i Gaja Papirija Karbona (*lex Plautia Papiria*), po kojem se rimsko građanstvo dodjeljuje onim italskim saveznicima koji se u toku od 60 dana prijave gradskom pretoru. Plaucije Silvan je donio i zakon po kojem se u tributskim komicijama biraju sudije i to po 15 iz svakoga tribusa, bez obzira na stalešku pripadnost. To je bila velika pobjeda plebsa, jer sudovi više nisu bili monopol ni senatora niti vitezova. Proces rimskog otvaranja prema italskim saveznicima je nastavljen i 89. god. p. n. e. preko zakona konzula Gneja Pompeja Strabona, po kojem se rimsko građanstvo trebalo protegnuti i na cispadansku Galiju, a transpadanskim (cisalpinskim) zajednicama je dodijeljeno „latinsko pravo“. Ovim praktičnim mjerama Rimljani su predobili mnoge na svoju stranu, što je dovelo da mnogi od pobunjenih italskih saveznika napuste općeitalijansku stvar. I tako je 89. god. p. n. e. glavna snaga pobunjenih ustanika uspješno slomljena od strane rimskih trupa pod zapovjedništvom Gneja Pompeja Strabona i Lucija Porcija Katona (koji je poginuo u toku borbi). Pompej Strabon je uspio da nakon opsade prisili Askul na predaju, dok je Sula porazio Samnite. Naredne 88. god. p. n. e. poginuo je Kvint Popedije Silon, a sa njim je bio upokoren i Italijanski Savez, izuzev samnitsko-lukanskih snaga i npr. grada Nole u Kampaniji koji su se još držali na jugu. Inače, nakon niza poraza 88. god. p. n. e. saveznici su se obratili za pomoć pontskom kralju Mitridatu, ali im on im nije pružio podršku

Masovnom dodjelom rimskog građanstva naglo je narastao broj rimskih građana, za preko polovicu. I gotovo kompletno slobodno stanovništvo Italije je dobilo rimsko građanstvo, čime je stari Italski savez na čelu sa Rimskom Republikom praktično prestao da postoji i umjesto njega je proizašla ujedinjena Italija, kao sinonim za metropolu Rimske Republike (tj. Države). I u Italiji je nestalo razlike između rimskih građana i njihovih saveznika (bez obzira nosili oni latinsko pravo ili ne). Tako su jednim historijskim paradoksom Rimljani koji su bili

pobjednici u savezničkom ratu, na kraju poraženima dali ono što su poraženi tražili prije rata...i što je bio uostalom i uzrok rata. Samo bilo je potrebno da pogine na stotine hiljada ljudi i da se Rim suoči sa teškim ratom na samom svome pragu kako bi rimski zvaničnici shvatili svoju grešku. Italski gradovi su zadržali lokalnu autonomiju, u skladu sa rimskim načelom decentraliziranog upravljanja, i smatralo se da u njima žive rimski građani, koji imaju pravo uzimati učešća u rimskom političkom i društvenom životu. I poslije Savezničkog rata počinje porast i uspon mnogih italskih gradova, porast koji je i pored burnih potresa u razdoblju građanskih ratova trajao sve do sredine I. st. n. e. Romanizacija je postizala velike uspjehe, i samo su neke planinske oblasti sačuvale svoj prvobitni karakter. Ali da bi oslabili politički utjecaj i značenje novih rimskih građana (koji bi mogli činiti većinu glasačkog tijela), rimski establishment je planirao da ih sve uvrsti u 8 novih tribusa, umjesto razvrstavanja u svih 35 tribusa (gdje bi vjerojatno dominirali svojim brojem). A i tih planiranih 8 tribusa bi glasali zadnji.

I. građanski rat – prva faza

Saveznički rat je samo još više produbio stranačke podjele u rimskoj politici i društvu. Kada je pretor Aul Sempronije Aselio/*Aulus Sempronius Asellio* želio pomoći dužnicima pred vjerovnicima, bio je napadnut za vrijeme prinošenja žrtve i ubijen i to zahvaljujući huškanju Lucija Kasija/*Lucius Cassius*, plebejskog tribuna za 89. god. p. n. e. Ubice pretora uopće nisu bili kažnjene, što dovoljno govori o totalnoj destrukciji republikanskog sustava. Poseban problem je bio raspored novih rimskih građana u stare tribuse ili u novoformirane. To pitanje će poslužiti kao jedan od glavnih povoda koji će Republiku odvesti u I. rimski građanski rat. Tada se na političkoj pozornici pojavljuje Publije Sulpicije Ruf, plebejski tribun za 88. god. p. n. e. (koji je prišao popularima), dok su konzuli za tu godinu bili Lucije Kornelije Sula i Kvint Pompej Ruf. Plebejski tribun Sulpicije Ruf je predložio niz zakona : o povratku onih koji su 100. god. p. n. e. prognani u svezi sa slučajem Apuleja Saturnina, zatim da se iz Senata isključuje svaki senator koji ima više od 2000 denara duga (a takvih senatora je bilo dosta) i da se novi rimski građani imaju porazdjeliti unutar postojećih 35 tribusa (a ne da formiraju 8 novih), Sam Sulpicije se okruži sa 3000 naoružanih ljudi i 600 vitezova (koje nazivaše protusenatom) i namjeravao i silom ako treba provesti svoje zakone. Pošto je optimatska stranka, kako bi zapriječila usvajanje zakona, po konzulima proglasila praznike u kojima se nisu smjeli obavljati javni poslovi, došlo je do otvorene bune koju je poveo Sulpicije Ruf i u kojoj je ubijen sin konzula Pompeja Rufa, a Sula pobjegao vojsci pred Nolu. Inače Senat je povjerio Suli da predvodeći kampansku armiju, krene u rat protiv Mitridata u egejskom bazenu i Maloj Aziji. Čim je Sula ostavio Rim i došao u Kampaniju, Sulpicije Ruf je to iskoristio i progurao ne samo zakon o novim rimskim građanima, nego i novi zakon po kojem je Suli oduzeto zapovjedništvo za rat protiv Mitridata i prenijeto na Gaja Marija. Ta odluka je dovela do otvorenog sukoba Marija i Sule. Marije je inače odmah poslao dva plebejska tribuna u Kampaniju. Inače ova odluka prenošenja zapovjedništva sa Sule na Marija, je možda i rezultat želja viteškog sloja Rima koji nije želio da Kornelije Sula,

istaknuti predstavnik stare oligarhije, nobiliteta i optimatskih senatora dođe u apsolutnu kontrolu nad provincijom Azijom i bogatim istočnim zemljama.

Ali Sula na tu odluku nije želio pristati i sazva vojsku oko sebe, pa joj predoči svoje stanje, kao i ono u državi i vojsci, ako bi Marije preuzeo zapovjedništvo. Postojala je velika bojazan kod redova (koji su sada bili toliko različiti od onih ranijih građanskih milicionera) da bi novi zapovjednik mogao raspustiti ovu vojsku i u pohod na bogate zemlje na istoku (u kojima se očekivao golem plijen, a slabiji otpor) unovačiti novu vojsku sastavljenu od svojih pristalica. A to za njih nije bilo više stranačko, nego egzistencijalno pitanje i upravo tu pred Nolom u Kampaniji po prvi put se pokazalo da su profesionalni ili poluprofesionalni vojnici, nastali uslijed marijevskih vojnih reformi, odani prije svega svome vojskovođi kao garantu njihovog socijalnog i ekonomskog položaja, a ne zvaničnim državnim institucijama. Historijski je paradoks da je prvi put takva vojna sila upotrebljena upravo protiv interesa Marijeve stranke populara. Vojska je uslijed Sulinog govora toliko bila razdražena da je kamenovala dvojicu plebejskih tribuna, a od Sule zahtijevala da ih povede na sam grad Rim. To je uostalom bila i Sulina želja i od je povede 6 legija na Rim. Zanimljivo je da su svi njegovi podzapovjednici, osim jednoga, odbili da sa Sulom pođu na grad Rim. Ali ni to odlučnog Sulu nije sprečavalo da sa svojim trupama krene na Rim, koji je on, po vlastitim riječima, htio spasiti od tirana. Prema tome, borba protiv tiranije bila je njegova službena parola. Marije i Sulpicije nisu mirovali i pripremali su otpor. Sula je u Rim ušao nasilno, pa su ga njegovi stanovnici (pristalice populara) njegove vojnike napadali bacanjem kamenja i ugaraka sa krovoma, sve dok Sula ne izjavi da će ako se ne prestane sa takvim napadima zapaliti sam Grad. Na Eskvilinskombrdu je došlo i do bitke, u kojoj su Suline jedinice nakon teške i dugačke borbe ipak bile pobjedonosne. Nakon toga Suline trupe su zauzele Grad, i to je bilo prvi put u historiji da je rimska vojska nasilno prešla granicu pomeriuma i zauzela glavni grad Republike. To je u potpunosti označilo kraj civilne vlasti u Republici, i dotadašanja rješavanja problema politikom (uključujući i političko nasilje), prebacilo na kolosjek vojnih, ratnih rješenja što je značilo totalno destruiranje civilnih tradicionalnih institucija i rast moći i utjecaja vojske, kao nove vrlo bitne državne institucije. Po zauzimanju Rima, što je bila i prva vojna okupacija Grada od strane rimske oružane sile, Sula je počeo provoditi svoje zakonske i ustavne zamisli, inače u optimatskom duhu, i u okviru toga je izdao niz uredbi. Oficijelno je protjerano 12 vođa populara, uključujući i Sulpicija i Marija. Dok je Sulpicija umorio jedan njegov rob, Marije se jedva spasio bijegom. Zanimljiv je odno Sule prema robu koji je ubio Sulpicija, jer ga je prvo bio nagradio, a onda dao baciti niz Tarpejsku stijenu jer je počinio nevjeru prema svome gospodaru. Sula je i promovirao zakon po kojem tributske komicije (najsnažnije leglo popularske snage) nisu više smjele donositi zakone bez prethodne odluke Senata. Sula je ustvari proglasio vraćanje zakona Servija Tulija i na osnovu toga centurijatske su komicije ojačale na račun tributskih komicija, pri čemu je Sula uspostavio Servijev način glasovanja po centurijama. Vlast Senata je proširena i u isto vrijeme smanjena je vlast plebejskih tribuna. Svaki prijedlog plebejskog tribuna morao se prethodno raspraviti u Senatu, a broj članova Senata trebao se je povećati za 300 ljudi. U interesu

veterana osnivane su nove kolonije. Za narednu 87. god. p. n. e. izabraše se novi konzuli i to Gnej Oktavije i Lucije Kornelije Cina. Ovaj posljednji je inače bio sumnjiv zbog propopularskih stavova, ali se Sula zadovoljio time da Cina da zakletvu da neće ništa poduzimati protiv Sule i njegovih interesa.

Sula vrlo brzo ostavi Rim, i sa svojom vojskom krene na pohod na istok protiv Mitridata. Ali čim je Sula pokrenuo svoju vojsku, Cina se ohrabri i pokrenu popularsku reakciju, predlažući komicijama da se pozovu iz progonstva oni koji su prognani uslijed Sulinog prevrata i reafirmirajući Sulpicijev zakon po kojem su se novi građani trebali podijeliti na sve tribuse. Cina se pouzdao u masu novih rimskih građana koji su mu došli u Grad pomoći, ali i drugi konzul Oktavije je sabrao vojsku i provali kroz *Via Sacra* na Forum i rastjera Cinine pristalice. Cina je morao da pobjegne iz Grada, a Senat ga je i zvanično zbacio sa konzulske časti i umjesto njega imenovao Lucija Kornelija Merulu. Ali i Cina je skupljao vojsku od svojih pristalica po Laciju i Kampaniji, a računao je i na vojnu i financijsku podršku bivših italskih saveznika. Cina je vrlo mudro sa velikom količinom novca došao pred rimsku vojsku stacioniranu u Kampaniji pod zapovjedništvom Apija Klaudija i nakon pridobijanja oficira obrati joj se govorom u kome se predstavi kao žrtva Senata i teško stanje Republike. Vojsku je uspio pridobiti na svoju stranu i Cina je nastavio ići po cijeloj Italiji kako bi skupio još novca i širio ustanak protiv optimata. I onda se pokrenu direktno na Rim, gdje se utabori kako bi sačekao Marija, koji je doživio niz avantura nakon svoga bjekstva iz Rima. On je prvo pobjegao u Ostiju, pa je onda boravio u kolibi običnoga ribara, a zatim je pobjegao u močvare kod grada Minturna, ali je bio uhvaćen i na sretan način izbjegao svoje umorstvo. Ipak je bio pušten iz Minturna i pobjegao je u provinciju Afriku, gdje je sa svojim sinom i ostalim bjeguncima lutao po obalama Numidije. I tada mu stigoše vijesti o zapletu situacije u Italiji i odmah krenu na put. Čim se iskrcao u Etruriji, okupio je znatan odred sastavljen od raznoraznih elemenata i sa njim pohita prema Gradu, željan osvete. Tada se kao još jedan istaknuti popularski zapovjednik pojavljuje Kvint Sertorije/ *Quintus Sertorius*. Optimatski Senat je pokušavao da se suprostavi snagama Cine i Sertorija, ali je bitka završila neodlučno. Ubrzo Marije zauze Ostiju i izolira Grad i optimatske snage u njemu, dok se Cina i Sertorije utaboriše pred samim gradom. Popularske snage su se povećavale i raznoraznim prebjezima (posebno iz redova vojnika koji su služili u trupama optimata), uključujući i robove, jer je Cina proglasio slobodu svim robovima koji prebjegnu njemu iz Rima. Uslijed toga je bio otpočeo masovni bijeg neslobodnih elemenata. U gradu je zavladala glad, a zatim je počela bijesniti epidemija. Optimatski Senat je bio prisiljen na pregovore, a Cina je zahtijevao da ga protivnički izaslanici oslovljavaju kao konzula (jer on nije priznavao svoje derogiranje sa konzulske časti). Senat je i na to pristao, ali je zahtijevao da se Cina zakletvom obaveže da niko neće biti pogubljen. Cina je samo odgovorio da i to bez zakletve da on neće biti pogubljen njegovom voljom. Ali Marije, koji se nalazio uz Cinu, je samo šutio. Izaslanici optimatskog Senata su pozvali i Marija da se vrati u Rim, ali je on sarkastično izjavio da to nije dostojno, sve dok ga formalno ne pozovu, jer je on još uvijek prognanik. I dok se optimatski Senat pripremao da donese odluke o zvaničnom ukidanju progonstva za Marija, u

Grad su provalile popularske vojske, uništavajući i harajući, i tako 87. god. p. n. e. zauzimajući Rim.

Marijeva odmazda je bila strašna, i veliki broj njegovih političkih protivnika je pogubljen. Glave ubijenih senatora je dao povješati po gradskom besjedištu, a zabrani i leševe pokapati. Mnogi tada istaknuti Rimljani, pristalice optimata su bili umoreni, pa su tako u čistkama nakon popularskog zauzimanja Rima 87. god. p. n. e. stradali i : braća Gaj Julije Cezar Strabon Vopisk i Lucije Julije Cezar (konzul iz 90. god. p. n. e.) koji su bili i dalji rođaci (u 4. koljenu) onog propopularskog ogranka Julija Cezara koji je bio u rodbinskoj vezi sa Gajem Marijem (a i iz kojeg je potekao i čuveni Gaj Julije Cezar), konzuli Gnej Oktavije i Merula, Kvint Lutacije Katul (Marijev kolega u bici kod Vercele), Publije Licinije Kras Dives (konzul iz 97. god. p. n. e. i cenzor iz 89. god. p. n. e.) i njegov sin, čuveni govornik Marko Antonije Orator/*Marcus Antonius Orator* (djed čuvenog Marka Antonija) i mnogi drugi. Marije je u svome osvjetoljubivom bijesu bio odredio da se pogubi svako, kome on ne odzdravi na pozdrav. Posebno su Marijeve čete sastavljene od prebjeglih robova (koji su prišli Mariju) i to poglavito iz reda ilirskog naroda Ardijejaca bile surove i užasne. Po Plutarhu, ovi prebjegli robovi, koji su se nazivali *Bardyaei* (Bardijejci) su predstavljali neku vrstu osobne Marijeve garde, i bili su mu iznimno odani ali su bili i najgori i najsuroviji dio snaga «narodne stranke». Ovi bivši robovi, su tako bili izvršioci Marijevih osvetničkih i vrlo krvavih i surovih naloga, a vrlo brzo su se i osilili, ubijajući i silujući i općenito terorizirajući i postajući tako izražena prijetnja ne samo po opću sigurnost Rima, nego i po interese populara. Zato su Cina (po Apijanu) i Sertorije (po Plutarhovom životopisu Sertorija, a obojica —i Cina i Sertorije--- po životopisu Marija) na kraju bili prisiljeni i to sa keltskim jedinicama opkoliti i poubijati ih na broj od oko 4000. I Cina i Marije su dali izabrati za konzule za 86. god. p. n. e., međutim čim je stupio na svoj sedmi konzulat Marije je umro 13. I. 86. god. p. n. e. Navodno je Marije počeo mnogo piti, jer ga je savjest pekla zbog učinjenih umorstava, što je ubrzalo njegovu smrt. I tako je završio život jednog od največih Rimljana, “trećeg tvorca Rima”, čovjeka koji je nesumnjivo jedna od najznačajnijih historijskih ličnosti.

Na mjesto Gaja Marija je došao Lucije Valerije Flak. Za 85. i 84. god. p. n. e. Cina je nastavio obnašati funkciju konzula (njegov 3. i 4. konzulat), uzevši za kolegu Gneja Papirija Karbona. U te tri godine Cina je praktično upravljao Republikom samovlasno, imajući podršku popularske stranke i poglavito novih rimskih građana (koji su konačno podijeljeni između 35 tribusa, a ne u nove tribuse). Sprovedena je čak djelomična kasacija dugova, pristupilo se organizaciji kolonije u Kapui, koju je plebsu obećao još Gaj Grakho. Popularska uprava zamijenila je iskvarenu monetu punovrijednom. Jedan od nosilaca Od te reforme bili su na dobitku u prvom redu vitezovi-publikani, koji su predstavljali glavni oslonac marijevaca. Za sve to vrijeme Suline jedinice su praktično autonomno vodile rat sa Mitridatom, a popularska uprava je odlučila dam u oduzme zapovjedništvo pa je na istok poslala Lucija Valerija Flaka sa vojskom u kojoj se nalazio i izvjesni Gaj Flavije Fimbrija, opskurna ličnost koja se za vrijeme popularskog zauzimanja Rima 87. god. p. n. e. istakla

bezdušnim ubijanjem i cinizmom. Pošto je među senatorima bilo pristaša Sule i kolebljivaca spremnih na sporazum sa Sulom, otpočeli su pregovori o Sulinom povratku u Italiju. Ne vodeći računa o njima, Cina je 84. god. p. n. e. krenuo vojsci kako bi je ukrcao na brodove i uputio protiv Sule, ali je u Ankoni pao kao žrtva vojničke pobune i to upravo kada se spremao da preveze vojsku preko Jadranskog mora na susjednu ilirsku obalu. Pregovori sa Sulom nisu ni do čega doveli.

STVARANJE RIMSKOG LEVANTA

Od poraza Antioha III. rimski favoriti Atalidi su održavali kakvu – takvu ravnotežu odnosa među maloazijskim državama, kraljevstvima i dinastima (uz Pergamsko kraljevstvo, vrijedi istaći i Bitiniju, Galatiju, Pont). Atalidsko Pergamsko kraljevstvo se u rimsko provinciju pretvorilo nakon poraza Aristonika, čime su Rimljani stekli i prvi teritorijalni posjed na azijskom tlu, koji će im služiti kao mostobran preko kojeg su krenuli u zauzimanje Istočnog Mediterana. Sa provincijom Azijom u svome posjedu, Republika je jednostavno bila prisiljena da se širi prema istoku, jer su to od nje zahtijevale okolnosti. Mala Azija je, kao most koji se pružao između Balkana i Bliskog Istoka, bila jedno heterogeno područje sa različitim jezicima, narodima i kulturama. Zato je i razumljivo da se tu razvijao jedan vrlo zanimljiv način života, koji je u odlikama bio pluralan, pa je tako i razumljivo da je npr. kralj Mitridat Pontski znao 22 jezika. Međutim, unutarnji stranački sukobi, rat sa Jugurtom, germanske invazije i saveznički rat skrenuli su pažnju zvaničnog Rima sa Istočnog Mediterana u toku cijele jedne generacije. Samo su u Kilikiji 102. god. p. n. e. ostavili određene manje snage, koje su trebale brinuti protiv razbojnika i divljaka. Ipak su neke za Rimljane neočekivane okolnosti dovele do toga da moraju uspostavljati svoju vlast na obalama Istočnog Mediterana. Tako je Ptolemej Apion (sin Ptolemeja VIII. Euergeta II. Debeljaka koji mu je ostavio u nasljedstvo nakon svoje smrti 116. god. p. n. e. Kirenu), umrijevši bez nasljednika u 96. god. p. n. e. je Rimskoj Republici zavještao Kirenu. Slabo je poznato kako je tekao proces preuzimanja nasljedstva u Kireni, i vjerojatno je zbog niza unutarnjih problema u Republici i Italiji to išlo prilično sporo i aljkavo. I tek je 78. god. uspostavljena nova provincija od nekadašnje države Ptolemeja Apiona i Krete pod nazivom provincija *Creta et Cyrenaica*. U Egiptu se nastavljao uobičajeni unutar ptolemeidski „cirkus“, i kraljica Kleopatra se prepirala sa svojim sinovima Soterom II. Latirom i Aleksandrom I. poradi vlasti, a dotle izgubiše Kipar. Unutarnji dinastički sukobi su se zbivali i u drugim zemljama na istoku, pa su se u Seleukidskom kraljevstvu prepirali za vlast polubraća Antioh Grip i Antioh od Kizika, a po njihovij smrti (96. i 95. god. p. n. e.) svađu nastaviše njihovi sinovi. Tada započinje i uspon Jermenije pod njenim vladarom Tigranom II. Između navedenih zemalja i rimske provincije Azije, kao najisturenijeg dijela rimskog imperija, nalazio se splet maloazijskih država kao što su Galatija, Pont, Bitinija, Paflagonija,

Kapadokija. I upravo će rimsku pažnju prema Istoku ponovo okrenuti ambicija, odlučnost ali i megalomizam jednog od tih maloazijskih dinasta.

I. Mitridatov rat od 89. do 84. god. p. n. e.

Istovremeno sa posljednjim bitkama savezničkog rata, u Maloj Aziji je počeo rat protiv pontskog kalja Mitridata VI. (na perzijskom „Dar od Mitre"), koji će se razvući decenijama i na kraju kao posljedicu imati i širenje direktne rimske vlasti i na Istočni Mediteran i Levant. Mitridat VI. Eupator Dionis/*Dionysius*, kasnije nazvan i Veliki (cc. 130. - 63. god. p. n. e.) vodio je porijeklo po ocu od perzijskih Ahmenida, a po majci od helenističkih Seleukida. Navodno je jedan predak Mitridata VI. (koji su bili stari perzijski velikašu) za vrijeme dijadoških ratova izvojevao gospodstvo nad Pontom. Njegov otac Mitridat V. je bio saveznik Rimljana u III. punskom ratu i protiv Aristonika. Za nagradu je dobio u posjed Veliku Frigiju. On je umro, ostavivši za nasljednika nejakog dječaka Mitridata VI. Njegovo djetinjstvo je bilo traumatično i frustrirajuće, što je posljedica djelovanja ne samo njegovih skrbnika, nego i vlastite majke Laodikeje. Tajna ubojstva, pored ostalih i ljudi bliskih (uključujući i braću) Mitridatu VI., bila su obična pojava na dvoru pontskog kralja. Za njegove malodobnosti i Rimljani su mu oteli Veliku Frigiju, pa je i to utjecalo na rađanje njegove mržnje prema Republici. Upravo te okolnosti su utjecale na izgradnju njegove osobnosti i karaktera, doprinijevši iznimnoj složenosti ličnosti. Mitridat VI. nije dobio sustavno obrazovanje, ali je i pored toga poznavao 22 jezika, bio upoznat sa najboljim predstavnicima helenističke kulture svog vremena i sam napisao djela iz povijesti prirode, uživajući glas zaštitnike znanosti, kulture i umjetnosti. Mitridat VI. je bio energičan i sposoban čovjek spreman na samostalno i aktivno odlučivanje, a koji je raspolagao i sa golemom tjelesnom snagom.Ali i pored toga, njegovu karakterističnu crtu činili su praznovjerje, podmuklost, hirovitost, okrutnost, raspuštenost i raskošnost. To je bio tipičan azijatski despot, koji zauzima jedno od prvih mjesta među neprijateljima Rima zbog svoje energije, ustrajnosti i stalnog otpora. Glavni grad Ponta je bio grčki grad Sinope na crnomorskoj obali.

Čim je preuzeo kontrolu nad svojom Kraljevinom (od 120. god. p. n. e. je bio kralj, a od 113. god. p. n. e. je samostalno vladao; cc 115. god. p. n. e. je dao zatvoriti svoju majku), započeo je proces njenog širenja. On je osvojio i pretvorio u pontsku satrapiju gruzijsku državicu Kolhidu, koja je ležala na istočnoj obali Crnog mora. Zatim je pažnja usmjerena na sjeverno crnomorsku i azovsku obalu, gdje su se nalazile brojne davnašnje grčke kolonije i bogate skitske i sarmatske zemlje.

Stepski prostor sjeverno od Crnog Mora (koji je bio matičan protoindoeuropskim zajednicama) je još od davnine pripadao iranskim narodima koji se na osnovi antičkih vrela uobičajeno diferenciraju na Kimerijce, Skite i Sarmate. Ovi iranski narodi su se pružali u jednom širokom stepskom području od čak središnjeg Dunava preko današnje Ukrajine, južne Rusije sve do u dubini središnje Azije. Ovi nomadi su razvili vrlo osebujnu, izražajnu, kreativnu i bogatu kulturu koja je imala golemo značenje za okolne indoeuropske i neindoeuropske (npr. one turkijskih jezika) zajednice. Najraniji zapisi spominju Kimerijce (od kojih potiče naziv za poluotok Krim), zatim su dominatni sjeverno od Crnog Mora bili Skiti, ali su to prvenstvo kasnije

preuzeli sarmatski narodi (koji su u prvo vrijeme živjeli istočno od rijeke Don i južno od planine Ural), koji su više-manje preslojili Skite. Na samom početku nove ere Strabon u svojoj Geografiji imenuje glavne sarmatske narode : Jazige (*Iazyges*), Roksolane (*Roxolani*), Aorse (*Aorsi*) i Sirake (*Siraces*). Skiti i Sarmati su bili vrlo prisutni u grčkim literarnim vrelima, počevši od Herodota koji opisuje Skite. Sjeverna obala Crnog mora je bila vitalni izvor resursa za balkansko-egejsku Grčku klasičnog doba (žito, robovi). Sjeverozapadni iranski narodi su imali vrlo izraženu ne samo sa grčkim, rimskim i općenito mediteranskim svijetom, nego i sa svojim sjevernim ratarskim susjedima iz kojih će se razviti slavenska etnička i jezička zajednica (npr.naše riječi „bog", „demon", „svet" i „raj" su sjeverozapadno-iranskog porijekla što ukazuje na značajan religijski utjecaj koji su ovi iranski nomadi imali na rane Slavene). Sjeverozapadni iranski element je dao veliki doprinos u etnogenezi i politijogenezi istočnih (ruskih) Slavena, i formiranju tih naroda i to posebno izraženo kod Malorusa/Ukrajinaca i južnih Velikorusa/Rusa. Inače su pojedini segmenti skitsko –sarmatskog načina života (u rodnim odnosima) dali grčkoj mitologiji obrazac za mit o amazonkama. Imena velikih rijeka Don, Donjec, Dnjepar, Dnjestar, Dunav i jezero Donuzlav imaju sjeverozapadno iransko porijeklo. Moguće je da vode porijeklo od rekonstruirane riječu danu = voda, rijeka. Tako bi Dnjepar potekao od danu apara = stražnja rijeka, a Dnjestar od danu nazdya = prednja rijeka. Nakon procesa turkizacije i posebno slavenizacije kojima su podlegli, jedini narod koji još govori sjeverozapadnim iranskim dijalektima su Oseti (inače pravoslavni i proruski narod na Kavkazu).

Oko sredine II. st. p. n. e. na Krimu je stvorena jaka skitska kraljevina na čelu sa kraljem Palakom/*Palacus*, koja je težila izlazu na more. Najvažniji grčki centri na ovoj obali i to Tauridski Hersonez i Bosporsko kraljevstvo zatražili su pomoć od Mitridata VI. kako bi se zaštitili od Skita, nudeći za uzvrat prelazak pod njegovu vlast. Tako se i bosporski kralj, posljednji predstavnik stare dinastije Spartokidâ, odrekao vlasti u korist Mitridata VI. Nakon više pokušaja Skiti i njihovi saveznici Roksolani su pretrpjeli teške gubitke od strane pontskog generala Diofanta i prihvatili su da priznaje vrhovnu vlast Mitridata VI. U to vrijeme u Bosporskoj kraljevini izbio je ustanak robova pod rukovodstvom Saumaka, koji se je uspio održati na vlasti čitavih godinu dana. Mitridatove trupe ugušile su pokret robova. Mitridat VI. je uspostavio kontrolu nad jednim širokim pojasem u bogatim zemljama Krima i ono ovoga poluotoka, uključujući i posjede Spartokida, a stupio je i u savez sa Skitima, Bastarnima i Tračanima. I tako je za relativno kratko vrijeme Mitridat VI. je uspio da podloži na ovome području raznorazne zajednice i grčkog i negrčkog porijekla. Grčki crnomorski gradovi i Bosporska kraljevina davali su Mitridatu žito i novčana sredstva, dok su „barbarski" narodi popunjavali redove njegove vojske. Istovremeno je stupio u savez sa moćnim jermenskim kraljem Tigranom II., udavši svoju kćerku za njega i pomogavši mu u borbi protiv Kapadokije i Seleukida. Mitridat VI. je i dobre diplomatske relacije i sa Partijom, seleukidskom Sirijom, ptolemeidskim Egiptom i Kretom. Istovremeno se počeo petljati u unutarnje poslove svojih maloazijskih susjeda (koji su bile u određenim više – manje vazalnim „savezničkim" odnosima sa Republikom), namjeravajući da podjeli Paflagoniju i Galatiju sa bitinijskim kraljem Nikomedom III. (Bitinija je bila tradicionalni rival Pontu). Međutim, ubrzo je došlo među njima do razmirica, jer je Nikomed III. počeo stvarati neku vrstu protu-pontske alijanse sa Rimskom Republikom. Njihov otvoreni sukob izbio je zbog pitanja Kapadokije. U kraljevini Kapadokiji je Mitridat VI. je organizirao ubistvo njenog kralja Arijarata VI. (inače i svoga zeta), uz pomoć kapadokijskog velikaša Gordija, ostavljajući upravu nad kraljevinom u rukama svoje sestre Laodikeje koja je vladala

kao regent u ime njenog sina Arijarata VII. Međutim, Nikomed III. je oženio Laodikeju i okupirao je Kapadokiju, na što je Mitridat VI. odgovorio brzom i učinkovitom vojnom akcijom, uspostavljajući sebe kao patrona nećaka. Međutim, kada je mladi Arijarat VII. odbio da povrati Gordija nazad, Mitridat VI. je ponovo izvršio invaziju, ubio svoga nećaka i na njegovo mjesto postavio sopstvenog sina, isto po imenu Arijarat ali pod zaštitom Gordija. Nikomed III. je tada apelirao na Rim da intervenira. Republika je dvaput diplomatski intervenirala u konfliktu, uglavnom u korist Nikomeda III. i to 95. i 92. god. p. n. e. Pa je tako Lucije Kornelije Sula, koji je 92. god. p. n. e. upravljao Kilikijom, povratio samostalnost Kapadokijske kraljevine, a Senat je imenovao Ariobarzana I. za kralja Kapadokije. Ali ubrzo nakon Sulinog odlaska Mitridat VI. je protjerao kraljeve Kapadokije (uz pomoć svoga zeta Tigrana II. Velikog Jermenskog) i Bitinije i postavio na njihova mjesta svoje štićenike. Tako je on konačno proširio svoj utjecaj na susjedne maloazijske države i naslijedivši od oca malu kneževinu, Mitridat VI. je svojom aktivnošću stvorio veliku državu. Takav razvoj odnosa u blizini granica bogate provincije Azije je zabrinjavao zvanični Rim i po nalogu rimskog Senata poslana je senatorska delegacija 90. god. p. n. e. sa konzularom Manijem Akvilijem (koji je svojedobno ugušio ustanak robova na Siciliji) i Manlijem Maltinom/*Manlius Maltinus* da ciljem da uspostavi ranije stanje u Bitiniji i Kapadokiji. Tome se Mitridat nije mogao suprotstaviti, ne želeći u tom trenutku ratovati s Rimom. Tada je mirnim putem u jesen 90. god. p. n. e. na bitinijsko prijestolje vraćena prorimska marioneta Nikomed III., a na kapadokijski tron Ariobarzan I. Ali se situacija u Maloj Aziji počela ubrzano usložnjavati. Po nagovoru Manija Akvilija (po Marijevim tajnim instrukcijama kojima je trebalo isprovocirati rat) i sopstvenih kreditora Nikomed III. je u proljeće 89. god. p. n. e. provalio na Mitridatovo područje. Mitridat VI. se, preko svoga poslanika Pelopida, obratio na rimskog namjesnika Lucija Kasija i senatske legate, ali i nakon dijaloga i razmjene argumenata sve je bilo uzalud. Istovremeno se i sam Mitridat VI. pripremao za akciju i nakon povratka Pelopide, njegov sin Arijarat je sa velikom armijom ponovo okupirao Kapadokiju u ljeto 89. god. p. n. e., a Ariobarzan I. je ponovo bio protjeran i to je značilo *de facto* objavu rata Republici. Ipak je jedna pontska delegacija otišla u Rim, kako bi se ipak našlo kakvo takvo rješenje. Mitridat VI. pokrenu akciju i na Bitiniju i njegovi zapovjednici Neoptolem i Arhelaj teško poraziše Nikomeda IV. kod rijeke Amnije. Poraženi su i rimski zapovjednici Manije Akvilije, Kvint Opije i Lucije Kasije i Mitridat VI. je 88. god. p. n. e. zauzeo skoro kompletnu provinciju Aziju, gdje je dočekan kao oslobodilac od rimskog nesnosnog jarma. Za pola stoljeća svoje vladavine Rimljani su uspjeli pobuditi mržnju prema sebi kod stanovništva bivše Pergamske kraljevine, jer su gulili gradove i stanovništvo porezima, kao i svojom zelenaško-luhvarskom aktivnošću (dajući zajmove sa izrazito pretjeranim kamatama). I Mitridat VI., ulazeći u Aziju, mogao uzeti na sebe ulogu oslobodioca. Po grčkim gradovima dočekivali su ga sa likovanjem, a u Efez je stigla delegacija odjevena u prazničnu odjeću i pozdravila ga kao novog Dioniza, oca i spasitelja Azije. Osvojeni teritoriji Mitridat je podijelio na satrapijea, a što se tiče grčkih gradova, oni su bili proglašeni slobodnima i za pet godina oslobođeni svih poreza. Samo se nisu htjeli podvrći Mitridatu VI. otok Rodos i neki gradovi u Kariji i Likiji.

Akvilije je pokušao da pobjegne u Italiju, ali je uhvaćen na Lezbosu, i stanovnici Mitilene su ga izručili Mitridatu VI.

Mitridat je bio vrlo osvjetoljubiv i surov i Opija i Akvilija je kao zasužnjene okolo vodio, a posebno je teško ponizio i kaznio Manija Akvilija. Njega je svezana na magarcu javno izlagao u Pergamu. Akvilije je bio prisiljen da prizna svoje navodne zločine protiv naroda Male Azije. Inače je otac M. Akvilija ranije bio namjesnik Azije, vrlo omražen zbog enormnih poreza koje je uveo. Nakon toga M. Akvilije je bio odveden u Dionizijev teatar i pogubljen na stravičan način, tako što su mu u grlo lijevali vruče rastavljeno zlato, kako bi se po Mitridatovim riječima zasitio lakomosti. Nakon toga zapovjedi da se izvrši jedan od najstrašnijih masakra, odnosno da se poubijaju svi Rimljani i Italici sa njihovim porodicama, a koji su se nalazili u Maloj Aziji. Ovo je učinio po savjetu istaknutog grčkog filozofa na svome dvoru Metodora iz Skepsisa koji je bio poznat kao „misoromaios“ („onaj koji mrzi Rimljane“). On je savjetovao da se to učini uz učešće lokalnih civilnih autoriteta, kako bi se tim zločinom zapečatila i sudbina azijskih provincijalaca i oni privezali za stvar Mitridata i stavila tačka na eventualno ponovno prilaženje Republici. Ovo je bilo planirano i prije potpunog osvajanja provincije, a naredba je izdana u Efezu i poslana upravama gradovima koji su se našli u okrilju tadašnje Mitridatove kontrole. Njome je nalagano da se tačno 30. dana od dana koji se nalazi na pismu izvrši masakr. Iz ovoga je vidljivo da su Mitridat VI. i njegovi najbliži suradnici računali da u potpunosti iznenade naseljene Rimljane i Italike, i da ih praktično u isto vrijeme eliminiraju. Navodno je u maju 88. god. p. n. e. likvidirano oko 80 000 ljudi u pokolju poznatom kao „Azijsko večernje“. Nakon toga, rat sa Republikom i to u punom kapacitetu je postao neizbježan i Senat je odlučio na istok poslati veliku vojnu silu sastavljenu od prekaljenih i iskusnih vojnika. Mitridat VI. je nesumnjivo računao na okolnosti savezničkog rata i relativno male snage Republike na istoku i u egejskom bazenu. Uostalom, nesređena rimska provincijska uprava je stvarala izraženo proturimsko raspoloženje širom egejsko – maloazijskog područja i mnogi pojedinci, pa i zajednice su u pontskom vladaru gledali oslobodioca, koji će zbaciti rimski jaram. Mitridat VI. je nesumnjivo smatrao da je ovo najpogodnije vrijeme za izbacivanje Rimljana iz ovih područja i širenje svoje domene vlasti, prilika koja se ne može ispustiti iz ruku. Mitridat VI. se premjestio u Pergam i nakon „čišćenja“ Azije poslao je veliku vojsku na dalja osvajanja u grčko – egejskom svijetu. Arhelaj je podčinio egejske otoke (izuzev Rodosa) i iskrca se u balkanskoj Grčkoj, gdje je primljen bez otpora. Druga vojska provali duž tračke obale sve do Makedonije. U gradu Ateni je uspostavljena propontska uprava na čelu sa filozofom Aristionom, koji je vladajući tiranski počeo provoditi izrazito radikalan program uprave, a Arhelajeva vojska i mornarica smjestiše se u atenskoj luci Pireju.

Sula se sa svojom brojnom vojskom (5 legija, sa konjicom ukupno oko 30 000 ljudi) u proljeće 87. god. p. n. e. iskrcao u Dirahiju a dodatne trupe je dobio od rimskog garnizona u Grčkoj, kojim je zapovijedao Brutije Sura/*Bruttius Sura*, a dodatne pomoćne jedinice je unovačio u Etoliji i Tesaliji. U Heroniji, u Beotiji, Sula je sreo izaslanike iz svih većih grčkih gradova, izuzev Atene, koje je impresionirao sa rimskom odlučnošću da protjera Mitridata iz

Grčke i provincije Azije. Sula je sa svojim trupama prvo krenuo prema Ateni i Pireje, presjecajući veze među njima, izolirajući Atenu i stavljajući je pod opsadu. Sula je i poslao svoga kvestora, kasnije čuvenog Lucija Licinija Lukula/*Lucius Licinius Lucullus* da od preostalih rimskih saveznika u Istočnom Mediteranu sakupi mornaricu, kojom bi se suprostavio Arhelaju koji je neuspješno pokušavao da razbije opsadu Atene. Sula je radi dobivanja materijala za svoje ratne mašine, posjekao okolne šume i gajeve, uključujući i Likej i Akademiju. Uskoro je Sulin kamp u Atici bio popunjavan sa mnogobrojnim optimatskim izbjeglicama iz Italije, kao među kojima su bili i njegova supruga Metela Delmatska i djeca. U samoj Ateni je zavladala glad, i jedna atenska delegacija je poslana Suli radi pregovora. Međutim, umjesto ozbiljnih pregovora atenski izaslanici su izlagali slavu svoga grada. Vrlo obrazovani Sula ih je otpravio riječima : „Ja sam poslan u Atenu, ne da uzimam lekcije, nego da prisilim buntovnike na poslušnost.“ I tek je 1. III. 86. god. p. n. e. Sula uspio da zauzme Atenu, prilikom čega su rimski vojnici opljačkali grad i ubili dosta njegovih stanovnika, „i je krv tekla ulicama“. Ipak je na molbe svojih grčkih prijatelja Midije i Kalifona i rimskih senatora u svome logoru, Sula prekinuo pljačku i ubijanje ironično rekavši da "voli žive zbog mrtvih", misleći na drevnu slavu Atene. Malo zatim Rimljani su zauzeli i Pirej, a Arhelaj se povuće u drugu atensku luku Munihiju, gdje je bio zaštićen jer Sula nije raspolagao sa adekvatnom mornaricom. Ipak Akropolj u koji se sklonio Aristion sa svojim sljedbenicima, a za čiju opsadu je bio zadužen Gaj Skribonije Kurion, je odolijevao još neko vrijeme. Ipak na kraju se i Aristion predao, i bio je odvućen na egzekuciju od oltara boginje Atene (što je predstavljalo božanski azil) i otrovan. Pisac Pauzanija u svome opisu Atike, istiće da je neprijatna bolest koju je zaradio Sula bila božanska osveta za ovo svetogrđe. Sula je izdao naredbu da se i pirejska luka spali do temelja. Tada je u Grčku došla druga pontska vojska pod zapovjedništvom Taksila i koja je brojila oko 100 000 ljudi i bila sastavljena od raznoraznih naroda kao što su Tračani, Pončani, Skiti, Kapadokijci, Bitinjani, Galaćani, Frižani ... itd. Ta vojska se udruži sa Arhelajevom a susret im krenu Sula sa svojim trupama. Dvije vojske su se susrele u Beotiji i dugo su se odmjeravale. I na kraju kada se pontska vojska pokrenula u okolinu Heroneje, koja je bila taktički prikladnija Rimljanima, Sula se odlučio za bitku. Suli su pomogli i neki Heronejci koji su mu ponudili da mu pokažu put kojim se može za leđa udariti neprijatelju. U bici kod Heroneje 86. god. p. n. e. Suline trupe su potpuno porazile pontske trupe pod zapovjedništvom Arhelaja. Po Suli, on je sam izgubio samo 13 vojnika, dok je ubijeno ili zarobljeno čak 90 000 vojnika, što je sigurno izrazito pretjerana tvrdnja. Ipak bez obzira na Sulino pretjerivanje, Arhelejeva vojska je bila do nogu potućena, a on sam je pobjegao na Eubeju. I Licinije Lukul je izvojevao veliku pobjedu nad flotom Mitridata VI., kojom je zapovijedao Neoptolem, kod otoka Tenedos, i očistio je otoke Egejskog mora. Stanovnici otočnih i maloazijskih gradova, u kojim su prevlast imale skupine naklonjenije Rimljanima, počele su prelaziti na njihovu stranu. Tada je u Tesaliju došla i popularska vojska koju je predvodio Valerije Flak. Obje vojske su se srele kod Melite i uglavnom su odmjeravale snagu, i kako su Flakovi vojnici počeli prelaziti na Sulinu stranu popularski zapovjednik je smatrao shodnim da produži dalje na istok (kako

bi izbjegao dalja dezertiranja zbog blizine Suline vojske), a Sula je prezimio u Tesaliji. Mitridat VI. je skupljao novu vojsku i u zimu 86/85. god. p. n. e. u Grčku je stigla nova vojska pod Dorilajem i koja se združila sa ostacima Arhelajevih trupa i ukupno sada brojaše oko 120 000 vojnika. I ovaj Sulina rimska vojska i pontska vojska se sukobiše u Beotiji kod Orhomena 85. god. p. n. e. Bitka je bila vrlo žestoka i u početku se počela odvijati nepovoljno po Rimljane, koji je zgrabio bojni znak te stao pred vojnike koji su se bježeći povlačili sa riječima : "Ako vas ko zaapita, gdje ste svoga vođu ostavili, odgovorite mu, da ste ga kod Orhomena izdali." Tako se bježanje zaustavi i bitka se nastavila prilično uspješno po Rimljane, koji su sutradan zauzeli i neprijateljski tabor. Tako je i druga velika Mitridatova vojska totalno uništena. Istovremeno je i Mitridat dolazio u sukob sa helenističkim gradovima u Aziji zbog svoga despotskog načina upravljanja, što je nesumnjivo slabilo njegove pozicije. Među aristokracijom i zemljišnim krugovima, bilo je dosta pristaša Rimljana. Mobilizacija vojnika za vođenje rata u Grčkoj izazvala je nezadovoljstvo naroda. 86. god. p. n. e. u Efezu je izbio ustanak, koji je pripremila prorimska stranka. Pokret u Efezu naišao je, po svemu sudeći, na odjek i u drugim gradovima, i Mitridat je poduzeo krajnje mjere. Svim maloazijskim gradovima dao je slobodu, proglasio je kasaciju dugova, robovi su pušteni na slobodu, a meteci su dobili pravo građanstva. Na taj način, Mitridat je iskoristio demokratske parole stare mnogo stoljeća. Ali se izgubljena moć nije više mogla povratiti.

I dvije popularske legije pod zapovjedništvom Valerija Flaka su imale uspjeha, i prošavši kroz Makedoniju ušle su u Malu Aziju. Međutim, sukob između Flaka i njemu potćinjenog Fimbrije se počeo ispoljavati, jer je ovaj potonji dopuštao vojsci pljačku velikih razmjera, a bilo je izgleda i drugih razloga za razmimoilaženje. Flak je oslobodio Fimbriju dužnosti i poslao ga natrag u Italiju, ali je ovaj otišao u Bizant gdje se postavio za zapovjednika garnizona. Valerije Flak je krenuo da to pitanje riješi, ali je došlo do pobune u vojsci, pri čemu je ubijen konzular, a Fimbrija se stavi na čelo vojske i nastavi rat protiv Mitridata na azijskom tlu. Fimbrijine jedinice su bile dosta uspješne i izbacile su Mitridatove jedinice iz dobrog dijela provincije Azije, zauzevši i Pergam. Jasno je bilo da je Mitridat VI. doživio totalni poraz od rimskih jedinica, makar one bile zavađene na stranačkoj osnovi. Jedino što je preostalo pontskom vladaru bilo je da se nada povoljnom miru, kojim bi spriječio uništenje svoje kraljevine. Pronicljivi Mitridat VI. je vjerojatno pretpostavljao da je i Suli u interesu brzo zaključenje mira, kako bi svoje trupe okrenuo prema Italiji i obračunu sa popularima. Zato je pontski kralj od Sule zatražio mir, a uvjeti koje je od Sule dobio bili su sljedeći : predaja mornarice, plaćanje 2000 talenata odštete, evakuiranje pontskih garnizona iz zauzetih naselja i područja, da se odrekne svega što je bio zarobio. Arhelaj je pristao na te preliminarne uvjete, ali ne i Mitridat VI., smatrajući da Suli istiće vrijeme, koji nije želio pristati na predaju mornarice i napuštanje Paflagonije. I Sula je nastavio rat, sada namjeravajući prijeći sa trupama u Aziju 84. god. p. n. e. i kada je stigao do Helesponta, Mitridat VI. je tek tada shvatio ozbiljnost situacije i zatražio je da se osobno nađe sa Sulom. Susret se desio u u jesen 85. god. u gradu Dardanu, gdje je Mitridat VI. pristao na sve ranije

uvjete i zaključen je mir. Mitridat VI. je bio prisiljen da se povuće u granice svoje originalne kraljevine. Ali time stvari na istoku još uvijek nisu bile rješene, jer je Fimbrija bio apsolutni gospodar provincije Azije i radi toga je Sula započeo pokret trupa prema njemu. Nakon što je ostavljen od svoje vojske, pobjegao je u Pergam gdje je izvršio samoubistvo u Asklepijevom hramu. Zarobljene Fimbrijine vojnike, Sula je kaznio tako što im je zabranio povratak u Italiju nego da moraju služiti u Aziji, te su kasnije postali poznati pod imenom Valerianaca. Kraj 85. god. p. n. e. i jedan dio 84. god. p. n. e. Sula je proveo u Aziji. Protivnici Rimljana i sudionici u istrebljivanju Italika 88. god. p. n. e. bili su okrutno kažnjeni. Stanovnike provincije Azije, koji su stali na stranu Mitridata VI., je kaznio tako što su ne samo morali platiti dio ratnih troškova, nego i platiti petogodišnji iznos provincijskog danka i to u visini od 20 000 talenata. Da bi mogli isplatiti tu svotu, morali su se dodatno zaduživati kod rimsko-italskih lihvara i zelenaša. Oslobođenje robova i kasacija dugova bili su ukinuti. Kantoniranje (smještaj vojnika po privatnim kućama) trupa i već spomenuta golema kontribucija potkopavali su blagostanje Azije. Samo je mali broj gradova koji su ostali vjerni Rimu i bili nastradali od Mitridata, nagrađen i dobio niz privilegija. Nakon rata nekada bogata provincija je bila opustošena i osiromašena i oporavak je tek morao uslijediti. Drugu polovicu 84. god. p. n. e. Sula je proveo u Grčkoj. Rat je teško naškodio i balkanskoj Grčkoj u kojoj su se vodile glavne bitke. Boravak velikih vojski je nanio golemu ekonomsku štetu balkanskoj Grčkoj. I mnogi gradovi su također veoma nastradali od rata, mnogi od njih bili su opustošeni, a riznice hramova opljačkane. Sula je svuda uspostavio stare odnose. Vlast Rimljana, kako po grčkim gradovima tako i u Makedoniji, bila je učvršćena i otada više nikada rimska vlast neće doći u pitanje na jugu Balkanskog poluotoka. Sa ovim ratom je i konačno odlućena sudbina grčkog svijeta i neprikosnovenost rimskog vladanja nad njim, a i Atenska država se našla pod direktnom vlašću Republike. I pošto je završio pripreme za pohod protiv marijevaca, Sula je otplovio u Italiju.

Buđenje Irana

Iranski svijet u svojoj cjelosti predstavlja za povijest čovječanstva jednu od vrlo bitnih pojava. Dok su iranski narodi Kimerijci, Skiti i Sarmati sa svojim bogatim i osebujnim kulturama dominirali širokim nomadskim pojasom od Dunava pa skoro granica Kine, ostavljajući neizbrisiv pečat na kulturne, demografske, etnogenetske i politijogenetske procese, dotle su njihovi južniji srodnici Međani i Persijanci razvili u pravom smislu jednu veliku civilizaciju koja svojim silnicama i danas obasjava. Proučavati rimski svijet bez obraćanja dostojne pažnje na iranski svijet proizvodi nedostatan i nedovršen rad. Iz Persije se prvo ujedinio Iran, zatim čitav Bliski i Srednji istok a onda se neuspješno upustilo u sraz sa grčkim klasičnim svijetom. Moć dinastije persijske dinastije Ahemenida srušio je Aleksandar Veliki i iranski svijet je jedan dugi period morao „trpiti" moć i dominaciju helenizma. Ovi južni, civilizirani Iranci su stvorili i svoj posebni i originalni, kompleksni religijski sustav poznat kao zaratustrizam, koji i danas postoji, a koji je u velikoj mjeri uticao i na razvitke drugih religijskih sustava (posebno u denominacijama abrahamizma).

Zaratustrizam je sve do arapskog osvajanja Irana u VII. st., bio zvanična religija Irana. Ime je dobila po svome polulegendarnom osnivaću Zaratustri. Ustvari zaratustrizam je bio reformirana verzija mazdizma, religije koja je postojala u južnoiranskom području i znatno ranije. Još uvijek se ne zna sa preciznosti kada je Zaratustra živio i kada se zaratustrizam razvio iz mazdizma. Nakon niza rasprava i postavljenih teza, danas je u historiografiji prisutno mišljenje da je Zaratustra živio i djelovao u ranija razdoblja kada su južni Iranci bili na nižem društveno-ekonomskom i kulturnom nivou razvitka. To bi ga datiralo u više stoljeća prije dolaska na vlast „šaha nad šahovima" Kira Velikog (558. - 529. god. p. n. e.). Poznavanje zaratustrizma temelji se na proučavanju svete knjige Aveste (koja sadrži ukupno 72 poglavlja), napisane na staroiranskom jeziku i pahlavijskim tekstovima pisanim na srednjoperzijskom. Osnovica zaratustrizma je dualizam, borbu između dobra i zla. Zaratustrizam je religija za koju se (sa sadašnjim nivoom razvitka) smatra da je vjerojatno najstarija dualistička religija. Dobro u Zoroastrizmu je Ahura Mazda i predstavljala ga je vatra, kao simbol čistoće i moći. Zlo je prirodna sila odvojena od Ahure Mazde i suprostavljena njemu i njegovu delu, a egzistira samo na duhovnom planu, za razliku od duhovne i fizičke egzistencije onog što je stvorio Ahura Mazda. Ahura Mazda je vrhovni Bog koji je stvorio vidljivi i nevidljivi svet. On nema ni početak ni kraj, već je večan. Svo zlo na svetu je stvorio Ahriman ili Angra Mainyu (zao duh ili Zloduh) koji je svojim priklanjanjem zlu stvorio smrt. On je također oduvek postojao kao i Ahura Mazda, ali će biti poražen na Sudnji dan. Zaratustrizam tako predviđa i pobedu Dobra, to jest Ahura Mazde, na kraju povijesti. Poštovanje prema njemu pripadnici zaratustrizma pokazuju poštovanjem "čistih supstanci" koje je Bog stvorio: zemlje, vode, a naročito vatre. To je dovelo do toga da ih mnogi ljudi smatraju vjernicima koji obožavaju vatru.

Suprotstavljeni zlu su i Amesha Spentas ili "Sveti besmrtnici". Oni su u početku bili lične osobine Ahura Mazde. Ima ih sedam: Celovitost, Dobre misli, Pravednost, Snaga, Odanost vjeri, Savršenstvo i Besmrtnost. Oni predstavljaju neku vrstu anđela. Amesha Spentas ustvari predstavljaju neku vrstu zaratustrijskog panteona, i riječ je o prerušenim drevnim indoeuropskim-arijevskim i iranskim božanstvima.[1] Ahriman i Amesha Spentas simboliziraju izbor između Dobra i Zla, stvaranja i uništavanja. Ljudi se u njihovoj dugotrajnoj borbi, koja po legendi traje 9 vekova, mogu prikloniti jednoj ili drugoj strani, što ovisi od toga jesu li oni dobre i pravedne ili loše i zle osobe. Zaratustrijska etika se sastoji iz dobrih misli, dobrih riječi i dobrih dela. Ljudi poslije smrti prelaze most koji vodi preko pakla. Ako su bili loši, most će se suziti i oni će propasti u pakao. Nasuprot njima, pravednici će naći put do "raja". Nada postoji i za one koji završe u paklu, jer će i oni biti spašeni kada Dobro najzad trijumfira. Ova religija smatra da je Bog stvorio po prirodi dobar svijet, u kojem treba živjeti lijepo, ali bez pretjerivanja ili odricanja, kao što je post.

U ovom periodu na svjetsku pozornicu ponovo, i to snažnim nastupom, stupa iranski element, koji će u narednim stoljećima biti nezaobilazni susjed rimskog svijeta. Iranska, partska dinastija Arsakida je preuzela kontrolu nad Mesopotamijom i izbila na granice Sirije i Jermenije, opasno se približivši Levantu i Mediteranu. Početak diplomatskih odnosa između Irana partskih Arsakida i Republike se datira u u 92. god. p. n. e., kada su poslanici partanskog kralja došli u Kapadokiju – Suli, koji se tamo nalazio, i predložili mu ugovor o savezu protiv pontskog kralja Mitridata VI. Eupatora. Partskim Iranom je tada upravljao Mitridat II. To je bio energičan vladar, pod kojim se Iran oporavio od provala nomadskih zajednica iz središnje Azije i ponovo pomakao svoje granice na zapad. Partski „šahovi nad šahovima" su se smatrali nasljednicima perzijske dinastije Ahemenida. Njihova vlast bila je apsolutna, ali izbor nasljednika nije ovisio o vladajućem monarhu, već o dva aristokratska savjeta, koji su mu birali nasljednika među njegovim rođacima. Kraljeva smrt

[1] (slično se desilo i sa primanjem kršćanstva kada je značajan dio starih božanstava i festivala vezanih za njih prerušen u svece i njihovo štovanje.

bila je obično praćena sporovima među pretendentima, koji su se pretvarali u građanske ratove. Među dvorskom aristokracijom istaknuto značenje imalo je sedam rodova, koji su pretendirali na porijeklo od vođâ partskih osvajača. Ali pored aristokracije znatnu ulogu u dvorskom životu i međusobnim ratovima igrali su vazalni kraljevi i nezavisni kneževi raznih oblasti Irana koje su ulazile u sastav toga državnog konglomerata. Stupanj njihove zavisnosti od vladajuće dinastije Arsakida bio je uvjetovan snagom središnje vlasti. Starinske oblasti perzijske monarhije (Medija, Perzija) i dalje su se dijelile na satrapije. Formiranje partsko – arsakidskog Irana je bilo posljedica pokreta sjevero-istočnih iranskih zajednica protiv helenističkih Seleukida, i moglo bi se promatrati kao djelotvoran odgovor iranskog elementa, na supremaciju helenističkog svijeta nakon rušenja Ahemenidske dinastije od vremena Aleksandra III. Argeada Velikog. Arsakidi su obnovili i staroperzijske ustanove i običaje. Ali iako su Arsakidi i Parti oličenje iranskog preporoda, oni nisu bili uskogrudi i neprijateljski raspoloženi prema helenizmu, nego su prihvatali njegove tekovine i njegove ljude. Među partskom birokratijom bio je priličan broj heleniziranih stanovnika Bliskog i Srednjeg Istoka, ali su njih trpjeli samo kao prevodioce, inženjere, dvorske artiste i poslovne ljude, nikad im ne povjeravajući više položaje, kao što je to bilo u helenističkim monarhijama. Od kraja II. st. p. n. e. u sastav arsakidskog Irana ulazili su i helenistički gradovi, koji su i dalje uživali izvjesnu autonomiju. Slično državama Kira i Aleksandra, arsakidsko carstvo je bilo konglomerat raznih naroda, koji su se nalazili na raznim stupnjevima društveno-gospodarskog razvitka. Stanovništvo sjevernih, sjeveroistočnih i istočnih oblasti Irana zadržalo je crte prvobitne zajednice, dok je za način života grčkih gradova (riječ je o naseobinama nastalim u Aleksandrovo, dijadoško i seleukidsko doba) u mezopotamskoj dolini karakteristično razvijeno robovlasništvo.

Partsko - iranski aristokrati bili su vlasnici ogromnih posjeda u sjeverozapadnim dijelovima Irana, koji su obrađivali pomoću zavisnih i poluzavisnih zemljoradnika. Zanatstvo je bilo razvijenp uglavnom po grčkim gradovima Mezopotamije i nije igrao bitnu ulogu u životu zemlje. Veliko značenje imala je tranzitna trgovina. Preko Irana i Baktrije vodili se trgovački putovi, koji su povezivali Kinu sa najvažnijim centrima Sredozemnog mora. Jedan od tih putova bio je čuveni " put svile", kojim su skupocjene kineske svilene tkanine dostavljane u Siriju i čak Egipat. Oko vladavine nad najvažnijim trgovačkim centrima i putevima arsakidska dinastija je vodila borbu najprije sa grčko-baktrijskim kraljevima i Seleukidima, a zatim sa Rimljanima. U periodu stvaranja svoje moći Parti su 130. god. p. n. e. morali izdržati tešku borbu sa seleukidskim vladarima, koji su poduzeli posljednji očajnički pokušaj da obnove svoju vladavinu nad Iranom, a poslije pobjede nad njima – i pokušaj najezde srednjoazijskih nomada Saka, koji su žestoko opustošili ne samo Iran, već i jedan dio Mezopotamije. Dva partska kralja poginula su u borbi sa Sakima. Tek je za vladavine Mitridata II. (Aršak IX.) partski Iran ponovo ojačao. U to vrijeme pada i vojna reforma, koja je dovela do reorganizacije partske vojske. Mitridat II. odbacio je helenistički sustav vojske mješovitog tipa, koja se uglavnom sastojala od najamnika. On je počeo vojsku popunjavati zavisnim ljudima samog kralja i vazalnih vladara. Glavninu partske vojske činila

je sad konjica, koja se sastojala od dvije vrste: teško naoružanih i lako naoružanih vojnika. Teško naoružani konjanici bili su odjeveni u oklop ispleten od metalnih prstena (koji nije pokrivao samo konjanika, nego i konja) i naoružani konjima i mačevima. Pored teške udarne konjice stekli su veliko značenje i lako naoružani konjanički odredi sastavljeni od strijelaca, koji su neprijatelja zasipali kišom strijela.

Rimski kasnorepublikanski srebrni denar iz 84. god. p. n. e.

Nastavak I. rimskog građanskog rata

Nakon završetka I. Mitridatovog rata, Sula je pokrenuo veliku armiju u nastavak građanskog rata i on se u proljeće 83. god. p. n. e., isplovivši iz Patre blizu Korinta, iskrcao kod Brundiziuma i Tarenta sa oko 40 000 vojnika. Popularska vojna sila u Italiji je bila znatno brojnija (po nekim izvorima 200, po drugim 450 kohorti ili 100.000 do 250.000 vojnika), ali sa slabijim iskustvom, vojnom pripremljenošću, izraženom unutarnjom neslogom i slabijim moralom. Zapovjednici popularskih snaga su bili Lucije Kornelije Scipion Asijagen/*Lucius Cornelius Scipio Asiagenus* i Gaj Norban Bulb ili Balb/*Caius Norbanus Bulbus* (*Balbus*). Nakon smrti Marija i ubistva Cine populari su nesumnjivo ostali bez kvalitetnog zapovjednog i političkog kadra (izuzev Kvinta Sertorija), i to će se pokazati kobnim u sukobu sa centraliziranom komandom Kornelija Sule. Vojsku Sule su pojačale i jedinice koje su doveli Gnej Pompej (sin Gneja Pompeja Strabona, konzula za 89. god. p. n. e.) sa tri picenske legije (koje je sastavio od klijenata i arendatora), Kvint Cecilije Metel Pobožni/*Pius* (sin Metela Numidskog, velikog Marijevog suparnika) i Marko Licinije Kras (njegov otac i brat su stradali za vrijeme čistki u decembru 87. god. p. n. e.) i drugi optimati. Sula povede svoju vojsku preko Apenina u Kampaniju gdje se sukobio sa popularskom vojskom konzula Norbana kod brijega Tifata. Norban je izgubio bitku i oko 6 000 vojnika, uz minimalne gubitke Sulinih trupa, i povukao se u Kapuu. Drugi konzul Scipion je počeo pregovarati sa

Sulom, ali mu je u tome smetao Sertorije, uvijek lojalan narodnjačkoj stvari kako ju je definirao Gaj Marije. U to Scipionova vojska pređe na stranu pobjedničkog Sule. Gnej Papirije Karbon (inače sinovac Gaja Papirija Karbona, čuvenog političara iz grakhovske epohe) ode iz Narbonova tabora u Rim i dade da se Sula i njegove pristalice zvanično proglase za neprijatelje domovine. Ujedno se za nove konzule za 82. god. p. n. e. izabraše Karbon i Gaj Marije Mlađi (sin Gaja Marija iz braka sa Julijom, tetkom Gaja Julija Cezara). Sertorije tada ode u Hispaniju. U julu 83. god. p. n. e. bio je izgorio hram Kapitolinskog Jupitera, što je imalo efekta po raspoloženje poslovično sujevjernih Rimljana. U 82. god. p. n. e. konzul Marije Mlađi je krenuo na jug protiv Sulinih trupa, a Karbon na sjever protiv Metela i Pompeja. Do bitke popularskih snaga pod Marijem Mlađim i Sulinih trupa je došlo kod Sacriportusa i pošto se bitka odvijala nepovoljno po Marija Mlađeg, jer su mnogi njegovi vojnici prešli na Sulinu stranu, ovaj se sa ostatkom vojske povukao u grad Preneste. Problem dezerterstava je bio vrlo ozbiljan za popularsku snagu, i radi nedostatka autoritativnih vojskovođa kao što je Gaj Marije, populari su mnogo trpili svog pobuna i prelazaka na suprotnu stranu svojih vojnika. Tako je profesionalizacija vojska imala ustvari ubitačan efekt za stranačke interese njenog utemeljitela Gaja Marija, jer su vojnici jednostavno birali „po tržišnom načelu" boljeg i efikasnijeg zapovjednika od kojeg su mogli više profitirati. Sula je pred Prenestom ostavio Kvinta Lukrecija Ofela/*Quintus Lucretius Ofella,* a sam je krenuo na sjever gdje je napao popularske protivnike u Eturiji. Do bitke sa Karbonovim trupama je došlo do Kluzija, u koja je i nakon duge borbe ostala neodlučna. Karbon je tada otišao prema sjeveru, ali je i tamo doživio težak poraz prilikom napada na snage Metela Pobožnog blizu grada Faventije (u blizini Ravene). Tom prilikom Kod Faventije je bilo izgubljeno (poginulih i zarobljenih) oko 7 000 popularskih vojnika. Uzalud je Karbon nastojao da probije blokadu Preneste i izvuće Marija Mlađeg, kojeg je i potukao Pompej. Nakon toga, Karbon je, i pored toga što je još uvijek znatnu vojsku i podršku Samnita, uvidio svu bezizglednost situacije i pobjegao je u Afriku, a zatim na otok *Cossyra* (današnja Pantelleria), gdje je bio uhapšen, okovan i predat Pompeju u Lilibeju, gdje je pogubljen. Norban je pobjegao na Rodos, ali kada je saznao da Rođani odlučuju da ga predaju Suli i optimatima, on je izvršio samoubistvo. Za to vrijeme borbe su se još vodile u Italiji, jer je Marije Mlađi bio opkoljen u Prenesti, a žestok otpor Suli i optimatskim trupama su pružali i Samniti. Inače, potrebno je ukazati na ponašanje starih italskih saveznika, koji su uglavnom podržavali populare, posebno Samniti koji u trenutku početka I. građanskog rata još uvijek nisu bili poraženi (u toku savezničkog rata). Samniti su jednostavno svoje vojevanje iz savezničkog rata nastavili i u toku I. građanskog rata i to sada na popularskoj strani. Sula je bio objavio da stanovnicima Italije jamči sva stečena prava, uključujući i dobijeno rimsko građanstvo i raspoređivanje u 35 tribusa, jer je znao da bi se u suprotnom doveo u nemoguću taktičku poziciju, kada bi svi novi rimski građani po default postali njegovi neprijatelji. Međutim, i pored Sulinih garancija (kojih se on i pridržavao) dio bivših saveznika (pored Samniti to je bio slučaj i sa Etrurijom) je ušao u sastav popularskog fronta, i do kraja je ostao nepomirljiv prema Suli. Samniti pod zapovjedništvom Poncija Telesina/ *Pontius Telesinus* i druge popularske snage su pokušale

Marija Mlađeg neuspješno izbaviti iz Preneste, I umjesto da nastavi pokušavati da spasi Marija Mlađeg, Telesin i samnitske trupe su krenule prema sjeveru zaprijetivši samome gradu Rimu. 1. XI. 82. god. p. n. e. kod Kolinske kapije, upravo nešto izvan grada Rim, je došlo do krvave i teške bitke u kojoj je Sula na jedvite jade uspio da pobijedi Samnite i preostale popularske snage. Velike zasluge za optimatsku pobjedu je imao Kras, koji je zapovjedajući desnim krilom potisnuo neprijatelja. Ova bitka je odlučila budućeg gospodara Rima i Italije, a to je bio Lucije Kornelije Sula. Nakon toga, nakon što nije uspio da se izvuće podzemnim prolazima, Marije Mlađi je izvršio samoubistvo a Prenesta se predala. Time je praktično rat u Italiji završen, iako su optimati Nolu zauzeli tek 80. god. p. n. e. a etrurski grad Volatere tek 79. god. p. n. e. Međutim, iako su popularske trupe bile poražene u Italiji, stranački rat na Mediteranu se nastavio. Na Siciliji se još opirao popularski zapovjednik Marko Perperna Vento/*Marcus Perpenna Vento*, a u Africi Gnej Domicije Ahenobarb/ *Gnaeus Domitius Ahenobarbus* koji je bio u savezu sa numidskim kraljem Hiarbom. Protiv njih je 82. god. p. n. e. krenuo Pompej, koji je prvo zauzeo Siciliju osiguravši snabdjevanje Rima žitaricama. Perperna je pobjegao sa znatnom vojskom i količinom novca, nalazeći utočište u Iberiji. Pompej je odgovoran za egzekuciju Karbona i njegovih pristalica, što mu je donijelo i nadimak *adulescens carnifex* u značenju „mladić mesar“ (tada je imao samo 24 godine). Iduće 81. god. p. n. e. on je došao u provinciju Afriku, gdje je porazio Ahenobarba i Hiarba nakon teško vođene bitke. Nakon ovih pobjeda, Pompej je od svojih trupa proglašen imperatorom, a kada se vratio u Rim bio mu je priređen srdačan doček i pozdravljen je od Sule kao *Magnus*/"Veliki". Kada je Pompej zatražio trijumf za svoje afričke pobjede, Sula je odbio jer bi to bio presedan i ilegalan potez u okviru tradicionalnog rimskog sustava čijim se reprezentom Sula volio predstavljati. Mladi Pompej je bio zvanično jo uvijek *privatus*, i nije držao nikakve javne funkcije u okviru *cursus honorum.* Pompej je odbio da raspusti legije, a pojavio se pred kapijama Rima. Tada je Sula popustio, ali je prvo Sula održao svoj trijumf, onda je dozvoljeno Metelu Pobožnom da on održi trijumf, a tek onda je kao treći Pompej održao trijumf. Ovim je ustvari Sula pokušao da jasno postavi mladog Pompeja na svoje mjesto, odnosno „da ga spusti na zemlju“. Pompej je pokušao sa svoje strane da nadmaši trijumfe svojih prethodnika, tako što bi slonovi vukli njegovu trijumfalnu kočiju. Od populara ostao je aktivan još samo Sertorije i to u hispanskim provincijama.

Sulina uprava nad Republikom i Italijom

U okviru toga za dotadašnju rimsko-italsku historiju besprimjernog krvoprolića i razračuna, Sula je sa svojim istomišljenicima počeo provoditi i određeni program, a prvo se nametalo pitanje ponovne uspostave institucionaliziranog sustava, jer je sustav uslijed skoro 10-godišnjih ratova, ubijanja, pustošenja i proskripcija bio praktično zamro, a apsolutno vlast je u rukama imao Sula. U Rimu se tada na vlasti nalazio privremeni upravljač : *interrex* (privremeni kralj), jer nije bilo konzulâ. Posljednji konzuli za 82. god. p. n. e. Karbon i Marije Mlađi su bili mrtvi i praktično je postojao vakuum u izvršnoj vlasti. Posebno su u vrijeme sukoba bili stradali aristokratski i utjecajniji slojevi rimskog društva, koji su predstavljali upravljački sloj, pa je i to otežavalo rekonstruiranje staroga sustava. Sula se

inače predstavljao upravo kao nosilac pokreta koji je težio povratku na stare tradicionalne vrijednosti. Sula je imao za pomagaće : Metela Pobožnog, Lucija Valerija Flaka Starijeg, Lucija Filipa, Kvinta Ofela, Gneja Pompeja, i on je želio uspostaviti takav ustavno-zakonski i institucionalni ustroj koji bi osigurao vlast optimatskog nobiliteta, a njegovom djelovanju dao plašt legaliteta. Da bi u tome uspio zahtijevao je da mu se dodijele specijalna ovlaštenja za uspostavu reda sa pravom dijeljenja pravde i suđenja u prvoj i posljednjoj molbi nad životom i vlasništvom građana, odnosno apsolutna vlast nad svime i svačime ("*ut omnia, quaecunque ille fecisset, essent rata*"). Krajem 82. god. p. n. e. *interrex* L. Valerije Flak Stariji sproveo je u komicijama zakon o vrhovnoj vlasti (*lex Valeria de imperio*) i imenovao Sulu za apsolutnog upravljaća na neodređeno vrijeme. Time mu je ujedno odobreno i sve ono što je bio učinio u prošlosti kao konzul i prokonzul, čime je praktično bio amnestiran za sva svoja djela od 88. god. p. n. e., koja su ujedno bila i legalizirana. Nakon toga je ušao u sam Grad. Suli je posebno bilo stalo da sve njegove odluke i aktivnosti budu pokrivene ustavno-zakonskim odredbama, jer je on isticao upravo borbu za legalitet protiv „tiranije popularskih vođa“. Službeni naziv Suline nove funkcije je bio diktator za stvaranje zakona i za uređenje obnove Republike (*dictator legibus scribundis et reipubliceae constituendae*). Ta vlast je bila mnogo veća od stare diktature (koja je nestala za vrijeme Hanibalovog rata) i izuzev imena nije imala ništa zajedničko sa njom, i bila je slična vlasti decemvira iz sredine V. st. p. n. e. Sula je imao neograničene ovlasti, raspolagao je sa životima i imovinama građana, mogao je dati vrhovnu vlast *imperium* pojedinim osobama, osnivati osnivati kolonije, voditi vanjsku politiku i izdavati zakone u vezi s bilo kojim pitanjem. Već su suvremenici opravdavali Sulu, da je bolje imati kraljeve, nego zle zakone (*satius est uti regibus, quam uti malis legibus*), jer je antičkoj političkoj teoriji (posebno rimsko-republikanskoj) važilo uvjerenje da zakon, a ne pojedinac ili neka skupina, treba upravljati. Ovo je prvi pokazatelj početka detroiranja teorijskih postavki na kojima počiva sustav Rimske Republike u svijesti kasnorepublikanskih Rimljana, što će na kraju dovesti i do pada republikanskog sustava.

Sula je bio vrlo surov, što je dokazivao još za vrijeme kampanje protiv Mitridata VI., a u Italiji je stvorio pravi sustav organiziranog zločina, kojim je namjeravao da uguši i najmanju klicu narodnjaštva. Nakon predaje grada Preneste, dao je da se bez suda pogubi 12 000 ljudi, sve izuzev žena i djece. Odmah po pobjedi kod Kolinskih vrata Sula je naredio da se na Marsovom polju smakne na hiljade samnitskih zarobljenika, Kada su krici nesretnika stigli do hrama Velone, u kome je zasjedao Senat, Sula je lakonski i hladnokrvno rekao da to po njegovoj zapovijedi kažnjavanju nekoliko zlikovaca, i zamolio je senatore da sačuvaju mirnoću. Sula je naredio i da se Marijev grob otvori i njegov pepeo baci u riječicu Anijenu, a spomenici koji su prikazivali Marijeve pobjede nad Numiđanima, Teutonima i Kimbrima su bili porušeni. Pošto se nije mogao osobno osvetiti Mariju i njegovom sinu on je dao da se sin Marijeve sestre Marko Marije Gratidijan/ *Marcus Marius Gratidianus* (a kojeg je kao svoga sina adoptirao Marijev brat Marko), koji je bio istaknuti popularski funkcioner (dva puta pretor), na grobu Lutacija Katula (odnosno na grobnici *gens Lutatia*) ubije na vrlo mučan način, možda kao vid i ljudskog žrtvovanja. Marije Gratidijan je bio vrlo voljen i poštovan ko

naroda, jer je kao pretor za 85. god. p. n. e. izdao edikt o monetarnoj reformi, koja je stabilizirala monetarni sustav.

Velik broj gradova i zajednica u Italiji je izgubio ne sarno gradske zidove, nego i zemljišta (ili sve ili polovicu), jer su učestvovali i podupirali popularski pokret. U Samnij, Etruriju i Lukaniju su poslane kaznene ekspedicije, koje su izvršile niz pustošenja i uništavanja. Pri tome je Samnij bio toliko opustošen da se poslije toga nije više mogao potpuno oporaviti. Kaznene ekspedicije trajale su sve do 79. god. p. n. e., i slomile su snagu mnogih italskih zajednica olakšavši proces romanizacije u narednim decenijima. U gradu Rimu, odmah poslije Sulinog ulaska u grad otpočelo je razračunavanje sa političkim protivnicima i neistomišljenicima. Svako je bio na smrt osuđen ko je sudjelovao u popularskom pokretu, nakon Sulinog pregovaranja sa Scipionom. Pojedinac je bio ucijenjen na 12 000 denara, a određeno je i da se i djeca osuđenika imaju lišiti imovine. Tada je Suli sugerirano da kako bi unio određenog reda u sustav pogubljivanja, da se imenuju i stave na javnu listu oni koje se namjerava pogubiti, kako bi se ostali oslobodili smrtnog straha, Tako je i započela primjena zloglasnih proskripcija, odnosno sastavljanja specijalnih spiskova u koje u koje su unošene osobe koje su se Suli činile sumnjivim. Te liste su bile izložene na rimskom Forumu. Proskribirani građani su bili de facto stavljeni van zakona (oduzimajući im bilo kakvu zakonsku zaštitu). Svako onaj ko bi dao informacije gdje se proskribirani nalazi dobivao bi nagradu, a onaj ko bi ga ubio dobivao je i dio njegove imovine. Ostali dio imovine je konfiscirala Država (čime je popunjava državna blagajna *Aerarium*), a robovi su postajali slobodni. Glave ubijenih proskribiranih građana izlagane su na kopljima na Forumu. Niko nije mogao naslijediti imovinu ni novac od proskribiranih građana, a njihove supruge se nisu mogle preudati. Prvi dan se sastavi lista od 80 osoba, a drugi i treći dan po 220 nesretnika, a stavljanje na proskripcije se nastavilo i nakon 1. juna 81. god. p. n. e., datuma koji je sam Sula postavio kao posljednji za proskripcije. Pošto je Sula uvijek imao obzira prema svojim pristašama i ljubimcima, desio se i veliki broj zloupotreba na proskripcijskim listama, pa je izvršen veliki broj nekažnjenih umorstava iz osobnih razloga i koristoljublja. Na proskripcione liste su stavljali i one i koji su već bili pogubljeni, samo kako bi se došlo do njihove imovine, a proskribirani su i mnogi koji uopće nisu bili upleteni u stranačka razračunavanje i borbe, ali su imali nesreću da su raspolagali sa impozantnom imovinom. Procedura odvođenja proskribiranih građana iz njihovih domova, da se više nikada ne pojave, se uglavnom odvijala po noći i to izvođena od strane grupa ljudi koji su svi nosili ime „*Lucius Cornelius*" (riječ je o Sulinim oslobođenicima → *Sullani*). I od toga vremena praksa odvođenja u toku noći je postala uobičajena za hapšenja političke prirode (koja završavaju mućenjem ili likvidiranjem), što se u našem jeziku izražava u frazi „progutala ga noć". Sula je za egzekutore u Gradu upotrebljavao Kelte. Iako se stvaran broj ubijen ne zna, po nekim podacima, pobijeno je 90 senatora i 2 600 vitezova (ovaj plutokratski sloj je bio prilično na udaru proskripcija). Konfiscirani imetak se cijeni na oko 350 miliona sestercija. Imovina osuđenih prodavana je na licitaciji, i bilo je dopušteno da Sulina supruga Metela Delmatska i drugi privrženici kupe za male iznose veliki imetak. Suline pristaše, među kojima je posebno

bilo njegovih oslobođenika (od kojih su neki postali prilično moćni) i veterana, stekle su za kratko vrijeme golemu imovinu. Suline proskripcije su bile izrazito birokratizirane i imena i informatora i onih koji su profitirali od ubijanja proskribiranih su unešena u javne zapise, a pošto je rimsko pravo moglo kriminalizirati djela po načelu *ex post facto,* mnogi od njih su bili kasnije procesuirani. Ovi pojedinci su koristeći svoju svemoćnu poziciju su počinili još niz drugih zloupotreba, nevezano za proskripcije, kako bi došli do još većeg bogatstva. Posebno se u tome isticao Sulin oslobođenik i sekretar/tajnik Lucije Kornelije Hrisogon/ *Lucius Cornelius Chrysogonus,* koji je bio i prilično korumpiran. To silno bogaćenje Sulinih oslobođenika je izazivalo opoziciju i u redovima nobiliteta.

Neposredni oslonac Suline vlasti bila je vojska, zahvaljujući kojoj je i došao na vlast. Radi trupa sprovedena je konfiskacija zemljišta italskih gradova i u Etruriji, kao i na teritoriju nekih gradova Lacija i Kampanije, osnovane su kolonije, u koje je naseljeno oko 100 000 Sulinih veterana. Raseljavajući bivše vojnike, Sula je prije svega ispunjavao svoje obećanje, a raseljavanjem veterana trebalo je u Italiji obnoviti srednji i sitni zemljoposjed. A uz to Suli je na raspolaganju stajala čitava armija, koju je u slučaju potrebe mogao pozvati. Nisu svi Sulini kolonisti mogli racionalno iskoristiti svoje posjede. Mnogi od njih nisu bili vični poljoprivredi, zapadali su u dugove i napuštali zemlju, dok su se drugi vješto održali i racionalno vodili svoje imanje. U samom Rimu Sula se oslanjao na 10 000 Kornelijevaca, odnosno na robove građana osuđenih i poginulih za vrijeme proskripcija, a koji su dobili slobodu i prava građanstva (uključujući i osobno i gentilno ime Sule). Preko njih Sula je mogao vršiti pritisak na komicije, a predstavljali su i neku vrstu tjelesne straže za Sulu održavajući Sulin red u Gradu. Za Suline diktature je nestalo svake slobode govora, i trgovi i besjedišta zanijemiše. Tako je Italija za vrijeme desetogodišnjeg unutarnjih i građanskih ratova opustošena gore, nego za vrijeme bilo kojeg drugog rata. Do toga vremena nije bilo vanjskog invazora, koji je više razorio Italiju od njenih samih stanovnika.

Zakonodavno i institucionalno uređenje Republike po Luciju Korneliju Suli

Suline dalje mjere u izgradnji Republike, nakon desetogodišnjih ratova, prožete su izrazito konzervativnim duhom, i teže uspostavi poretka koji je postojao prije Grakhâ, ili čak prije Hortenzijevog zakona. Po zakonima koje je Sula donio, Senat se stvarno pretvarao u najviši državnu i upravnu instituciju i njegov sastav bio je obnovljen i povećan od 300 na 600 ljudi. Novi članovi Senata potjecali su uglavnom iz redova isluženih Sulinih vojskovođa i mladih senatorskih sinova (naravno iz reda onih koji su podržavali optmatsku stranku). Senatorski stalež je postao izrazito privilegiran, a uslijed novih načela kod sastavljanja spiskova, zvanje senatora postalo je faktički doživotno. Sula je praktično eliminirao do tada primarnu ulogu cenzora u određivanju ko će biti senator (reguliranu Ovinijevim zakonom iz 312. god. p. n. e.), a pravo na senatsku čast je vezao sa obnašanjem kvesture. Oštrica Sulinih zakona je bila usmjerena prema staležu vitezova, koji su većinom bili promarijevski raspoloženi, i ili eliminiranju ili ograničavanju njihove moći. U prvom redu riječ je o redefiniranju sudova, i od Sule za porotnike se biraju senatori, kao što je to bilo i prije Grakha, a komisijama

predsjedavaju pretori. Vitezovi su tako izbačeni iz sudova, a na štetu vitezova je bilo i ukidanje desetine i carine u provinciji Aziji, i određivanje opredijeljenih nameta. Sula je i na simboličkoj naravi vitezove „derogirao”, jer im je ukinuo pravo da kao stalež imaju posebna mjesta kod javnih svetkovina, što su imali od grakhovskih reformi. Činjenica je da je Sula uveo određeni red u do tada malo nesređene sudbene poslove. Ograničene su ovlasti plebejskih tribuna i edila, a proširene kompetencije porotnika (koji dolaze iz reda senatora) koji su presuđivali u krivičnim i građanskim predmetima, primajući upute od sudaca. Broj stalnih sudskih komisija (*quaestiones perpetuae*) povećan je i pojavljuju se komisije za razmatranje predmetâ : o mitu, trovanju, krivokletstvu, globljenju, paležu, izbornim podmićivanjima, krivotvorenju testamenata, veleizdaji, obešćaščenju rimskog imena, krivotvorenju novca, preljubi, povredi poštenja, pa i o povredi kućnog mira...itd. Uveden je i krivični i krivično-parnični red, a moglo se za pojedine slučajeve odrediti i posebne komisije kao sudove. Sudove o veleizdaji sada vode pretori. I odvojiše se krivične od građanskih parnica, kao što je to slučaj i danas, pa su krivični predmeti dolazili pred porotnike, i pretori koji su predsjedavali (i suđenja za veleizdaju su od tada vodili pretori). Inače je Sula redefinirao zakone o izdaji.

Povećan je broj magistratura i umjesto šest pretora odsada je birano osam, umjesto osam kvestora – dvadeset. Konzuli i pretori morali su se godinu dana nalaziti u Rimu, a pri tome je vlast konzula ograničena, njihov *imperium* protezao se samo na Rim i Italiju. Što se tiče pretora, oni su tijekom godine vladanja vodili nadzor jedino nad sudovima. Po isteku godine konzuli i pretori dobivali su (prokonzulsku i propretorsku) vlast u provincijama, gdje su, kao i prije, uživali znatna prava, uključujući i zapovijedanje vojskom. Po Sulinim zakonima konzula i pretora je moglo građanstvo opozvati, a prokonzula i propretora Senat, što je u ruke Senata prebacivalo i indirektnu kontrolu nad provincijskim vojskama. Konzulom je mogao postati samo onaj ko je prije bio pretorom, a pretorom ko je prije bio kvestorom, a edilska čast se mogla zaobići. Utvrđena je i dobna granica stjecanja magistraturâ : kvestor nije mogao biti mlađi od 30 godina, pretor – od 39, a konzul od 42 godina. Između svake dužnosti morao je proći razmak od najmanje dvije godine, i ponovni izbor za istu dužnost mogao se vršiti samo poslije deset godina. Cenzori su bili lišeni svojih glavnih funkcija, i cenzura je faktički bila ukinuta. Plebejski tribuni trebali su, po novim zakonima, postati samo zastupnici pojedinih plebejaca, kao što je to bilo u vrijeme rane Republike, odnosno još su imali samo *ius auxiliandi*. Istina, oni su mogli podnositi komicijama zakonske projekte, ali samo one koje bi prethodno odobrio Senat. Pravo intercesije bilo je u znatnoj mjeri ograničeno. Osim toga, bivši plebejski tribuni nisu se mogli kandidirati za druge magistrature. Time je oduzimana mogućnost mladim nobilima da svoju karijeru počinju sa plebejskim tribunatom. Jačanje vlasti Senata dovelo je do ograničavanja prava komicija, koje su morale bez pogovora primati mnogobrojne zakone Kornelija Sule. Svi ti zakoni provođeni su u interesu nobiliteta. Obustavljeno je dijeljenje žita plebsu, koje je redovno vršeno od vremena braće Grakha. Ali sa druge strane, Sula nije opozvao dodijeljeno rimsko građanstvo ostalim Italicima, niti je izvršio ponovnu preraspodjelu rimskih građana iz 35 tribusa. On je

praktično stavio tačku na podjelu na stare i nove Rimljane. Kornelije Sula je ustvari imao relativno oportunistički stav prema dodjeli rimskog građanstva, pa je za vrijeme njegove uprave veliki broj ljudi (bez obzira na etničko porijeklo ili društveni status) dobio rimsko građanstvo. U doba Suline hegemonije, spada i razvoj municipalnih jedinica, pa su se imenovali zamjenici (prefekti) pretora koji su smjesta rješavali nužne stvari. Sulino zakonodavstvo je vratilo i staro pravo kooptiranja u svećeničke kolegije, što je bilo Domicijevim zakonom iz 104. god. p. n. e. preneseno na komicije. Sula je i proširio svetu granicu Rima (pomerium), koja se nije mijenjala još od kraljevskog doba.

Sulino povlaćenje i smrt

Sula je bio neograničeni vladar Rima, ali nije namjeravao da svoju novu *ad-hoc* funkciju pretvori u stalnu instituciju. Nesumnjivo je on želio da se koristeći svoje izvanredne ovlasti (kakve do tada niko nije imao u Rimskoj Državi) obračuna sa narodnjacima, i da kreira takav ustavno-zakonski i institucionalni okvir u kome bi vladavina optimatskog nobiliteta bila zagarantirana. Komicije su još uvijek donosile zakone (naravno uvijek sa prosulinskom većinom), a za 81. god. p. n. e. se izabraše i konzuli Marko Tulije Dekula/*Marcus Tullius Decula* i Gnej Kornelije Dolabela/*Gnaeus Cornelius Dolabella,* a naredne je Sula sa Metelom Pobožnim obnašao konzulat. I kada je izgleda osjetio da je uspostavio zakonsku osnovu za novi, redefirani optimatski sustav Republike, Lucije Kornelije Sula Sretni je 79. god. p. n. e. iznenada vratio ovlasti specijalnog diktatora i nakon toga živio na svom imanju kao privatna osoba (a odbio je i konzulsku čast za tu godinu). Kada je zvanično predavao dužnosti i ovlasti, Sula je otpustio liktore, pa je na Forumu pred sakupljenim narodom položio dužnost, a onda je pozvao svakoga ko želi da traži račun od njega. Pošto se niko nije javio, on je pješke bez zvanične straže napustio Forum. I pored svoga zvaničnog povlačenja sa svojom familijom u vilu kod grada Puteoli u Kampaniji, on je i dalje vršio indirektan utjecaj na politički život Republike. Sula je u svojoj „mirovini" napisao i (danas izgubljene) memoare, koje je finalizirao 78. god. p. n. e., upravo prije svoje smrti. Te 78. god. p. n. e. godine je i umro Lucije Kornelije Sula Sretni (*Felix*), a inače se on nikada nije oporavio od bolesti koju je „zaradio" dok je ratovao na istoku. Njegovo tijelo preneseno je iz Kime u Rim, u pratnji ogromnog broja ljudi – veterana, oslobođenika, deputata italskih gradova. U samom Rimu, u pogrebnoj povorci sudjelovali su svi svećenici, magistrati i senatori, aristokratska mladež u ratnoj opremi i vitezovi, a u procesiji su nošene 2000 zlatnih vijenaca – od legija, gradova i prijatelja. Sulina želja je bila da se sahrani skeletno kao je to bio običaj u rodu Kornelija (za razliku od svih ostalih rimskih rodova koji su pokojnike obredno spaljivali). Međutim prooptimatski i prosulinski Senat je, plašeći se da bi neko mogao oskrnaviti Sulin leš, je odredio da se izvrši spaljivanje/inceneracija. Na Marsovom polju Sulino tijelo je spaljeno i tamo sahranjeno pokraj grobnica rimskih kraljeva. Utjecaj Sulinih pristaša bio je toliko velik da nitko nije prosvjedovao protiv luksuznog pogreba koji Rim dotad nije vidio. Po Apijanovim riječima, Sula je ″bio strašan čak i nakon svoje smrti". Sula je sam sebi napiao epitaf : „Niko nije nikada više dobra učinio svojim prijateljima, niti ko više zla svojim neprijateljima". Vrlo jednostavna filozofska misao.

Ocjena Suline ličnosti i djelatnosti

Sula je bio prvi Rimljanin koji je sa vojskom, kako bi se razračunao sa suparničkom frakcijom, nasilno prešao preko svete granice i tako okupirao sopstvenu domovinu, i samim tim to je predstavljalo prijelom u rimskoj historiji. Sula je bio jedna vrlo interesantna ličnost, sa nizom proturječnosti. Vladao je autokratski i brutalno, kao niko ranije u rimskoj historiji, a povukao se neočekivano i brzo. Sulin psihološki profil je bio složeniji, i iako je bio sangvinik, može se reći da je u svojim postupcima bio iznimno hladnokrvan, pa i egoističan. Ali to dovelo do sklonosti asketizmu, naprotiv.. Kornelije Sula je odgojen u rafiniranom okruženju prožetom helenističkim duhom, pa mu i sklonost raskoši, luksuzu i zabavi nije bila strana. I pored nesumnjive hladnokrvnosti u djelovanju, među svojim prijateljima, suradnicima i intimusima se pokazivao kao veseo, ugodan i druževan drug. Sposoban vojskovođa, a zbog svoje brige o vojnicima i neposrednosti u odnosu prema njima bio je vrlo omiljen u taboru, a ta činjenica mu je bila i osnovna strateška prednost u odnosu na njegove protivnike. I pored toga što se pozivao na „stare običaje i zakone”, on nije patio od formalne ukočenosti i uskogrudnosti, što je bila osobina koja mu je i omogućila da izvrši vrlo radikalnu preobrazbu rimskog ustavno-zakonskog sustava u kratkom vremenu. Težnje za restauracijom miješale su se kod njega sa praksom mimoilaženja rimskih običaja. On se npr., u grčkim gradovima pojavljivao u grčkoj odjeći, što rimski magistrati obično nisu činili. Isto tako nije svoje najintimije suradnike i prijatelje birao među starom rimskom aristokratijom, nego se okruživao raznoraznim ljudima, bez obzira na porijeklo i izvorni socijalni i društveni status. Volio je i vino i zabave (volio je dramske predstave), ali nije bio sklon laskavcima. Kad mu je za vrijeme proskripcija neki netalentirani pjesnik donio panegirik u stihovnim, Sula je naredio da se piscu plati određena svota novca, pod uvjetom da ubuduće ne piše stihove. Njegov fizički izgled je bio markantan i može se reći da je i on sam toga bio itekako svjestan. Iako je bio omiljen među ženama, a i sam je volio dosta žena (četiri puta se ženio), nije se ustručavao ni upuštanja ne samo u homoseksualne veze (npr. sa glumcem Metrobijem). Sula je bio obrazovan čovjek, dobro je poznavao grčku literaturu i filozofiju. Iz zauzete Atene je sa sobom ponio Aristotelove spise. On je bio epikurejac i skeptičar i sa ironijom se izražavao o zahtjevima tradicionalne religije i nije kao Marije tražio da mu se proriče budućnost. Opustošivši riznice grčkih hramova, Sula je izjavio da hramovi ne osjećaju potrebu ni za čim, jer bogovi pune njihovu blagajnu. Ali je Sula u isto vrijeme bio praznovjeran čovjek, vjerovao u svakakva priviđenja i znamenja, bio uvjereni fatalist, vjerovao u svoju sudbinu i uz svoje ime stavio nadimak *Felix*/Sretni. Boginju Veneru/Afroditu smatrao je svojoj zaštitnicom. Osim toga, pod imenom starinske boginje Velone poštovao je kapadokijsku boginju Ma, čiji se kult odlikovao naročitim fanatizmom. Sulino odricanje od vlasti bilo je neočekivano za njegove suvremenike i neshvatljivo antičkim povjesničarima. Žedan novca, smatrajući svu konfisciranu imovinu osuđenih svojim plijenom, Sula je istovremeno bio rasipnik. Sula je znao svoju neizmjernu okrutnost kombinirati sa hladnom ironijom, što je na najbolji način pokazao kada je zauzimao Atenu. Sulinu brutalnost prema onima koji se suprostavljaju njegovim idejama i

naredbama možda najbolje oslikava slučaj sa Kvintom Lukrecijem Ofelom. Ofel je bio lojalni i talentirani Sulin legat, koji je svome zapovjedniku donio glavu Marija Mlađeg. Međutim, Ofel je odlučio da se kandidira za konzula i pored toga što je Sula bio protiv toga. Kornelije Sula je prvo pokušao sugestiranjem da ga zaustavi u njegovoj namjeri, ali kada je Ofel ušao na Forum sa velikom masom, situacija se promijenila. Sula je naredio egzekuciju Ofele, a okupljenom narodu je to opravdao na sebi svojstven način ispričavši priču o seljaku kojem su pri oranju smetale uši koje su mu se uvukle u kabanicu i pošto je i pored više pokušaja nije uspio očistiti, seljak je bacio kabanicu u vatru kako mu uši ne bi smetale u njegovom radu.

Pitanje o uzroku Sulinog odricanja od vlasti zanimalo je i moderne povjesničare. Po mišljenju Mommsena, Sula je stvorio oligarhiji nezavisan položaj, osigurao joj vlast, "pa pošto je posao bio završen, tvorac je ustupio mjesto svom djelu". U stvari Sulin režim nije bio čvrst. Protiv njega rasla je opozicija i među nobilitetom, tako da je odricanje od diktature, uz očuvanje ostalih osnova Sulinog ustava, bio jedini izlaz. Sulina diktatura bila je važan moment u rimskoj povijesti. Oružani sukobi raznih političkih grupacija postali su od vremena braće Grakho obična pojava. Osamdesetih godina ti su se oružani sukobi pretvorili u dugotrajan i uporan građanski rat, praćen okrutnim razračunavanjem s protivnicima. Ne vodeći računa o starim rimskim običajima Marije i Sula su nastojali pomoću vojske zadobiti političku vlast. Dosljedniji od svojih protivnika, Sula je u građanskom ratu osvojio vlast i postao neograničeni vladar. On je nastojao ostvariti političke ciljeve one grupacije koja ga je istaknula. Ali, iako je Sula provodio reforme koje su službeno imale za cilj obnovu starog rimskog političkog poretka, ipak karakter njegove vlasti obilježava novu etapu u rimskim političkim odnosima. Stari rimski ustav bio je republikanski, i on je pretpostavljao vrhovnu vlast narodne skupštine, autoritet Senata, ovlasti magistrata zasnovane na zakonu i običaju. Sula je samo formalno obnavljao politički poredak iz vremena prije braće Grakho, ili čak i ranije. U stvari, on je imao neku vrstu neograničene monarhijske vlasti, ustavno-zakonski poredak koji je on stvorio osiguravao je vladavinu oligarhije, ne čitavog nobiliteta uzetog u cjelini, već određene njegove grupe. To je bio prvi pokušaj oružanog osvajanja političke vlasti, to je bio presedan, primjer, za kojim će ubuduće poći druge rimske vojskovođe-političari. Sulina diktatura nije bila potpuno neočekivana i neobična pojava za rimski život, ali njene presedane ne treba tražiti u starinskoj rimskoj diktaturi iz vremena samnitskih ratova i borbe patricija s plebejcima, već u izvanrednim ovlastima koje su uvođene od vremena borbe Senata protiv Gaja Grakha. Sulina diktatura bila je određena vrsta izvanredne magistrature. Ova politička pojava ukazuje na krizu rimskog političkog poretka, formiranog prije više stoljeća. Sula je zadobio vlast oslanjajući se u prvom redu na najamničku vojsku koju je stvorio Marije, Najamnička vojska mogla se iskoristiti ne samo u borbi sa vanjskim neprijateljem; ona je postajala i oružje unutarnje političke borbe. Na to je skrenuo pažnju još Monteskje, u svojim "Razmatranjima o uzrocima veličine i propasti Rimljana".

IZMEĐU DVA RIMSKA GRAĐANSKA RATA
-SULINSKI REŽIM I OBNOVA POPULARSKE STRANKE-

Bista Krasa. Danas se nalazi u muzeju Louvre u Parizu.

Bista Pompeja. Danas se nalazi u NY Carlsberg Glyptoteque kod Kopenhagena.

Bista Julija Cezara. Danas se nalazi u Museo Archeologico Nazionale u Napulju. Bista je značajno restaurirana.

Bista Julija Cezara. Danas se nalazi u Vatikanskom muzeju.

Bista Cicerona, izrađena sredinom I. st. n. e. Danas se nalazi u Kapitolinskim muzejima.

Denar koji je dao emitirati Katon Mlađi 47/46. god. p. n. e. Na aversu se nalazi portret boginje Rome.

Postsulinski Rim

Već odmah nakon Suline smrti 78. god. p. n. e., pokazalo se da njegovo osiguravanje optimatskog sustava nije dugovječno. I pored teškog građanskog rata, proskripcija i ubijanja određeni duh opozicije prema Sulinim mjerama i zakonima se ipak uspio sačuvati. To su bili ne samo ostaci razbijene popularske stranke, nego i mnogi nezadovoljnici kojima je zemlja

konfiscirana, zatim dijelovi gradskog plebsa koji su izgubili pravo na jeftino žito, a vitezovi su bili kivni zbog gubitka sudova. Opozicija je čak mogla računati i na neke elemente koji su ranije podržavali Sulu, kao npr. neke njegove veterane koji su dobili zemlju, ali se nisu snašli kao seljaci. Politički život se postupno prenosio na nove oblike udruživanje i to zajednice ili klubove, koji su imali i svoje predvodnike (*divisores tribuum*). Ovi klubovi su postajali moćni, i oni su se starali o izborima, o tužbama i odbranama a vladali su, na skoro mafijaški način, i nad gradskim ulicama.

U tom periodu počinje uspon pojedinaca, kao Publija Cetega, koji je bio pristalica Marija, ali je prebjegao Suli. Ceteg je bio poznati spletkaroš koji je lukavo utjecao na javni život Republike. Inače je i sam bio pod velikim utjecajem svoje priležnice Precije. Kao zastupnike Sulinog režima, nakon njegove smrti, treba istaći i Kvinta Metela Pobožnog, Kvinta Lutacija Katula (konzula za 78. god. p. n. e. i sina pobjednika kod Vercele), braću Lucija (koji je uspješno vojevao na istoku pod Sulom) i Marka Lukula. Od istaknutijih pojedinaca u ovom periodu vrijedi istaći i Kvinta Hortenzija, Decima Junija Bruta, Mamerka Emilija Lepida Livijana i Gaja Kota (prijatelja i suradnika ubijenog Druza). Ali posebno mjesto među svima njima zauzima Gnej Pompej kojem je bilo 28 godina u trenutku Suline smrti (rođen je 29. IX. 106. god. p. n. e.). On se već u bitkama u Italiji, Siciliji i Africi bio itekako istakao i bio je vrlo popularan u vojsci (koja ga je proglasila i imperatorom, u tadašnjem republikanskom kontekstu), a i bio je dobrog zdravlja i u odličnoj fizičkoj spremi. Uz sve to, Pompej je bio i jedan od krupnijih nobila, a posjedovao je zemlju kako u Italiji (posebno u Picenumu), tako i u provincijama (posebno nakon Sertorijevog rata u Iberiji). Pompej je imao razvijenu klijentelu i uživao je popularnost među svojim vojnicima. Potrebno je naglasiti da Pompej nije bio bezuvjetni pristaša Sulinog zakonsko – ustavnog uređenja. On je često nastupao kao individualac, a ne kao pripadnik optimatske, senatske oligarhije i ponekad je njenim predstavnicima izgledao kao previše ambiciozni vojskovođa i političar koji se nastoji uzdići iznad „dozvoljenog“. Kao i u predgrakhovskom razdoblju, senatorska oligarhija sprečavala je uzdizanje pojedinih svojih članova.

Iako je nizao pobjede, Pompej nije bio genijalni vojskovođa i nije bio sklon rizicima (iako je bio osobno hrabar) i u bitku je stupao kada je u potpunosti bio siguran da nadvladava protivnika. Vrijedi istaći da je Pompej bio častan i moralan čovjek, koji po svojoj prirodi nije bio zao, i koji je bio prijatna osoba i prema familiji, i prema prijateljima pa i prema rimskom narodu. On nije u trijumfu provedene zarobljene neprijateljske vojvode i kraljeve dao smaknuti, što je bio čest običaj. Međutim, i pored iznimnih kvaliteta i velike popularnosti Pompej nije odavao da je osoba sa vizijom, koja je „stvorena radi nečega“, i nije baš djelovao vođen nekom unutarnjom strašću. Jednostavno rečeno, on nije imao neki zacrtani cilj svoje političke karijere. I pored određenog nivoa taštine, on je znao biti i osoba sa ne baš čvrstim stavom, i neke njegove odluke su bile produkt mišljenja i stavova njegovog okruženja. Tako se poradi Suline volje rastavio od supruge, a veliki utjecaj na njega su imali pojedini oslobođenici i klijenti. Uz to, on je uvijek bio vjeran osnovnim načelima rimske politike i nikada se nije usudio da uradi nešto nezakonito, kao npr. Sula. Pored Pompeja, u ovom

postsulinskom periodu veliku ulogu je imao i Marko Licinije Kras, koji je vodio porijeklo iz starog nobilskog plebejskog roda Licinija. I pored nesumnjivih zapovjedničkih kvaliteta, on je moć stekao enormnim nagomilavanjem bogatstva, koristeći okolnosti nastale uslijed Sulinog prevrata (posebno konfiskacije imovine proskribiranih i njihovu prodaju na aukcijama). Tako je došao u posjed velikog broja zemljišta, kao i gradnjama u samome Rimu, a imetak je povećavao i raznoraznim financijskim špekulacijama i ulaganjem i novčarstvom i to uz pomoć svojih klijenata, oslobođenika i robova. Te nekretnine je onda davao pod zakup ili prodavao gradilišta uz visoku cijenu; osim toga, posjedovao je rudnike srebra, zemlju i veliki broj robova. Pri sticanju svoga bogatstva nije prezao ni od kakvog sredstva, i nije baš bio oličenje morala u tadašnjem, već iskvarenom rimskom društvu. Tako se pripovijedalo da je u Brutiju čak dao nekoga unijeti u liste proskribiranih bez Sulinog naloga, kako bi se domogao njegova imetka. Kada je Sula saznao za to, nije više Krasa koristio ni za kakav javni posao. I tako je za kratko vrijeme M. Licinije Kras od običnog senatora postao najbogatiji Rimljanin. Krasova imovina je pred njegovu smrt, i nakon izvanrednih troškova u tome periodu, iznosila 170 miliona sestercija.

Plutarh tako navodi : „Rimljani, istina, kažu da je brojne Krasove vrline zasjenila njegova jedina mana, žudnja za bogatstvom. Ali vjerojatno je da je ta jedna mana, postavši jačom od sviju drugih njegovih slabosti, oslabila ostale. Ali glavni dokaz njegove gramzljivosti predstavljaju način stjecanja i veličina njegova imetka. Jer premda u početku nije posjedovao više od 300 talenata....kad je uoči pohoda na Parte sam sastavio procjenu svoje imovine, našao je da joj je vrijednost 7100 talenata. Najveći pak dio toga, ako treba reći sablažnjivu istinu, izvukao je iz vatre i rata učinivši javne nesreće svojim najvećim izvorom prihoda. Jer kada je Sula zauzevši Rim, prodavao imovinu ljudi koje je dao smaknuti i smatrajući i nazivajući to ratnim plijenom, a želeći što veći broj najutjecajnijih ljudi okaljati tom zločinačkom ljagom, Kras nije nikada izostao primajući ili kupujući to. Pored toga vidjevši da su urođene i stalne nevolje Rima požari i urušavanje zgrada zbog njihove prevelike težine i velikog broja spratova, dao se na kupovanje robova graditelja i zidara. Zatim kada ih je imao preko 500 stotina, kupovao je u velikom broju zgarišta i susjedne zgrade jer su mu ih vlasnici iz straja i nesigurnosti prepuštali za malu cijenu tako da je najveći dio Rima došao u njegovo vlasništvo.“

A sa bogatstvom je dolazila i politička moć. Po Krasovim vlastitim riječima, bogatim čovjekom se mogao smatrati samo onaj ko je mogao svojim sredstvima izdržavati vojsku. Sam Kras je svoj politički utjecaj održavao i tako što je znao kako treba postupati sa ljudima, posebno sa onima od kojih je očekivao podršku (svakog imalo bitnijeg građanina je znao na ulici pozdravljati njegovim imenom). Kras je mnogima davao kredite, zauzimao se na sudovima i tako stalno stjecao veliki broj zavisnih osoba. Tako je dosta ljudi zastupao pred sudom i što nije mogao učiniti svojom govorničkom vještinom (koja je bila osrednja, a bio je i nagluh), to je onda uspijevao novcem potkupljujući sudije. Čak je polovina sudija spadala u njegove dužnike, a i mnogi drugi ugledni i utjecajni građani su postajali ovisni od Krasa, koji u tome pogledu nije imao stranačkih predrasuda i opterećanja. On, kao i Pompej, nije bio sektaški optimat, nego je imao oportuna shvatanja.

Pojava Gaja Julija Cezara

U ovome vremenu polako se na javnoj sceni pojavljuje još jedna ličnost, koji je od svih nabrojanih bio i najmlađi. To je bio Gaj Julije Cezar rođen 13. jula 100. god. p. n. e. u jednoj

od veoma uglednih patricijskih familija. Po agnatskoj liniji gens Julijevaca je pripadao jednom od najstarijih rimsko – latinskih rodova, i po svojoj mitskoj prošlosti je vezivan za Jula, sina Eneje, pa su radi toga Julijevci isticali i svoje božansko porijeklo (jer je Eneja sin Venere/Afrodite). Kognomen *Caesar* je porijeklom, prema Pliniju Starijem, od pretka koji je bio rođen „carskim rezom“ (od latinske riječi za sjeći = *caedere, caes*). *Historia Augusta* sugerira da je prvi Julijevac sa kognomenom Cezar ustvari imao gustu, bujnu kosu (na latinskom *caesaries*; naš Cezar je ustvari bio pročelav), ili da je sive oči (latinski *oculis caesiis*), ili da je ubio slona (*caesai* na maurskom) u borbi. Sam naš Julije Cezar je izdavao novce sa slikama slona, indirektno sugerirajući da je favorizirao ovu interpretaciju. Inače „*Caesar*“ se na tadašnjem latinskom nije izgovaralo na moderni, naš način „Cezar“, nego „Kajsar“. Ipak uprkos svome drevnom, patrcijskom porijeklu Juliji Cezari nisu bili nešto politički istaknuti i utjecajniji, imajući do tada samo tri konzula. Cezarov istoimeni otac je dostigao samo rank pretora (i bio je namjesnik provincije Azije), i iznenada je umro prirodnom smrću (moguće moždani ili srčani udar) 85. god. p. n. e., ostavivši svoju porodicu samu u vrlo turbulentnim i opasnim vremenima. Za razliku od svojih optimatskih rođaka Julija Cezara, neposredna grana iz koje je poticao naš C. Julije Cezar je bila popularska. To je rezultat činjenice da je Julija (živjela 130. – 69. god. p. n. e.; tetka C. Julija Cezara) bila udata za Gaja Marija. Aurelija (živjela 120. – 54. god. p. n. e.), majka C. Julija Cezara, je poticala iz utjecajne i bogate familije Aurelija Kota. Obrazovana i inteligentna Aurelija će imati veliku ulogu u podizanju i utjecaju na svoga sina, tako da je njeno prisustvo u oblikovanju i političkoj karijeri C. Julija Cezara nezaobilazno i snažno. Marko Antonije Gnifo/*Marcus Antonius Gnipho,* orator i gramatičar galskog porijekla, bio je tutor Julija Cezara. Julije Cezar je imao i dvije starije sestre, obje nazvane Julija (sa distinkcijom Starija/*Maior* i Mlađa/*Minor*) i čiji će potomci imati veliku ulogu u zbivanjima nakon martovskih ida (Gaj Oktavije/kasnije Oktavijan August, Kvint Pedije, Lucije Pinarije Skarp).

Cezar je bio odličnog intelekta, pronicljiv i izrazito obrazovana osoba. Izvori govore o njegovoj neobičnoj energiji. O njemu se govorilo da je mogao istovremeno slušati, čitati i diktirati pisma. Njegov intelektualni potencijal je bio visok i primjetan u tadašnjoj rimskoj javnosti i ispoljavao se ne samo u političkoj i pravnoj sferi, nego i u književnosti (pisao je historijske komentare i izvještaje i pjesme). Grčkim jezikom se koristio u istoj mjeri kao i svojim maternjim latinskim. U govorništvu je preferirao aticizam. Isticao se brzim zaključivanjem i poduzimanjem, bio je vrlo preduzetnog i preduzimljivog duha. Cezar nije bio mizantrop i bio je osoba sa kojom se moglo razgovarati i koja je bila dobar prijatelj i koja je željela pomoći, ako je mogla. Svoju nemilosrdnost je uglavnom pokazivao samo onda kada je to bilo krajnje rješenje. Uz intelektualnu blistavost, Cezar je posvećivao pažnju i fizičkim aktivnostima, bio je dobar mačevalac i konjanik, a isticao se kao i odličan plivač (što će me kasnije u Aleksandriji i spasiti život). Sačuvane predodžbe Cezara i opisi njegove vanjštine prikazuju ga kao skladnog čovjeka, visokog rasta, mršavog, oštrih crta lica. Njegovo zdravstveno stanje nije nimalo bilo zadovoljavajuće. Cezar je bio i epileptičar, sa čestim napadima padavice. Ali mu to niće smetati da za vrijeme galskih pohoda podnosi

zajedno sa vojnicima sve ratne tegobe. Za vrijeme Aleksandrijskog rata samo je neobičan tjelesni napor spasio Cezara propasti. Poseban problem u kasnijem životu za Cezara biti će njegova čelavost, koju će pokušavati prikrivati na različite načine. Posebno mjesto u njegovom životu ima njegov i pomalo hedonizirani način života, kada nije bio na vojnim kampanjama. On je bio strasni ljubitelj raskoši i elegancije, pa je trošio ogromna sredstva na svoje vile, slike i kipove. O njegovoj raskalašenosti sastavljali su epigrame čak i njemu odani vojnici.

Karijera mladoga Julija Cezara je započela sa obnašanjem određenih svećenilkih dužnosti, i 84. god. p. n. e. on je nominiran za *flamen Dialis*, visokog svećenika Jupitera (i to protekcijom Marija). Julije Cezar je sa popularima bio vezan i preko svoje supruge Kornelije (živjela 94. – 69 ili 68. god. p. n. e.), kćerke Kornelije Cine. Prije Kornelije, Julije Cezar je bio zaručen sa izvjesnom Kosutijom (*Cossutia*), iz bogate i viteške familije koja je pripadala plebejskom gensu. Sa Kornelijom Julije Cezar će dobiti kćerku Juliju (ljubimicu svoga oca). Međutim, nakon Sulinog osvajanja Rima, situacija se za mladića naglo pogoršala i oduzeta mu je svećenička čast, suprugin miraz, oteto mu je nasljedstvo i zahtijevano je da se razvede od Kornelije, što je on odbio. Odlučno odbijanje Sulinog naređenja izložilo ga je smrtnoj opasnosti i prijetnja je uklonjena tek na intervenciju familije Aurelije, koja je uključivala istaknute pristalice Sule, i Vestalki. Sula je poštedio život mladića, ali je proročanski rekao da se u "dječaku" (tj. Gaju Juliju Cezaru) kriju mnogi Mariji. Osjećajući se, sa pravom, ipak nesigurnim u Rimu (jer je Sula lako mogao promijeniti mišljenje) Julije Cezar je napustio Italiju i otišao na istok. Tamo se pridružio vojsci služeći pod zapovjedništvima Marka Minucija Terma/*Marcus Minucius Thermus* u provinciji Aziji i Servilija Isaurijskog/*Servilius Isauricus* u Kilikiji. Za isticanje u opsadi Mitilene na Lesbosu odlikovan je sa *corona civica*, Kako bi se osigurala flota, Cezar je posjetio bitinijskog kralja Nikomeda, zadržavši se na njegovom dvoru neuobičajeno dugo. To je raširilo priče o njegovom eventualnom homoseksualnom odnosu sa Nikomedom, a koje će kasnije postati i oruđe u rukama njegovih političkih protivnika prateći ga do kraja života. Njegov emocionalni i familijarni život je bio zanimljiv. Inače Cezarov ljubavni i seksualni život će biti vrlo korišten od strane njegovih političkih protivnika, kao vrlo dobro oružje za njegovu diskvalifikaciju pa i očito vrijeđanje (rimski javni diskurs za vrijeme Republike nije poznavao niti je primjenjivao političku korektnost).

Cezar je bio vrlo zaljubljive prirode i imao je nešto izražajniju emocionalnu potrebu, kao i istaknutiji libido,on je nesumnjivo bio izrazito šarmantan i uglađenog ponašanja. On je sigurno imao seksualne i ljubavne odnose sa oba pola (u galskom trijumfu su vojnici pjevali podsmješljive pjesmice na taj račun svoga vojskovođe) i imao je veliki broj ljubavnica i ljubavnika, ali je ipak veće emocionalno povezivanje imao sa ženama. Taj odnos sa ženama će biti vrlo karakterističan za Cezara, i imati će velikog utjecaja na njegovu političku i državničku karijeru, što je možda rezultat rane smrti oca i prepuštanja na brigu majke. On je upravo zahvaljujući ženama iz svoga života bio povezan sa narodnjacima (tetka Julija i supruga Kornelija). Majka Aurelija je imala prilično značenje za Cezara, koji će je iznimno

štovati sve do kraja njenog dugog života, a i sa svojim sestrama je gajio bliske bratske i sestrinske veze. A kćerka Julija će u njegovom „srcu“ zauzimati posebno mjesto. I supruga Kornelija je utisnula snažan pečat na njegovo oblikovanje, a i bez obzira na očevidno politički dogovoreni brak sa Kalpurnijom Pizonis, ni prema njoj nije bio ravnodušan. A posebnu priču će zauzimati višedecenijska ljubavnica Servilija (koju je izrazito volio), majka Bruta (koji je vodio zavjeru protiv Cezara za martovske ide). Odnos sa mladom i lukavom Kleopatrom će uvelike utjecati na zadnje tri godine njegovog života, i indirektno će proizvesti i njegov raskid sa dijelom rimske javnosti.

Na vijest o Sulinoj smrti, Cezar se vratio u Rim, i posvetio se advokaturi. Njegovo tadašnje imovinske stanje je bilo slabo, jer mu je imovina zaplijenjena i radi toga je živio u umjerenoj i pristojnoj kući u Suburi, rimskoj četvrti u kojoj su prebivale niže klase. Cezar je postao poznat po svome dobrom govorništvu, a kako bi ga još više usavršio otišao je 75. god. p. n. e. na Rodos na dodatne studije kod Apolonija Molona (koji je ranije podučavao Cicerona). Međutim, na putu je bio otet od gusara i držan kao zarobljenik na otoku Farmakuza (Dodekanski otoci). Nakon isplate otkupa i oslobađanja, Cezar je sam podigao flotu i zarobio gusare koji su ga bili oteli, zatočivši ih u Pergamu. Pošto je Marko Junkt/ *Marcus Iunctus,* namjenik Azije, odbio da gusare pogubi (preferirajući da ih proda kao robove), sam ih je Julije Cezar razapeo (kao što im je bio obećao dok su ga držali u zarobljeništvu, a oni to smatrali šalom). Nakon toga je produžio za Rodos, ali je ponovo pozvan natrag u provinciju Aziju gdje se desio vojni upad iz Ponta. Po povratku u Rim Julije Cezar je izabran za vojnog tribuna, a izabran je za kvestora za 69. god. p. n. e., i svoju karijeru je postizao teškim, ali upornim putem. Za vrijeme svoje kvesture Julije Cezar je izveo vrlo smion potez, na pogrebu svoje tetke Julije (udovice Marijeve) održao je pogrebni govor (koji je ustvari bio veličanje julijevskog roda i politička promarijevska demonstracija), a u procesiji su bile nošene i slike Marija (neviđeno od dana Sule). Tim činom je Julije Cezar na simbolički način rehabilitirao narodnjačku stranku, postavši njen novi, mladi lider. Međutim te godine mu je umrla i supruga Kornelija Cina, i nakon pogreba (koji je isto iskoristio kao političku propularsku demonstraciju) Cezar je otišao da služi u Iberiji pod Antistijem Vetusom (*Antistius Vetus*). Dok je bio tamo u jednom hramu je vidio statuu Aleksandra Velikog, i osjetio je žalost jer je on tada bio u godinama u kojima je Aleksandar Veliki osvojio svijet, dok je on sam dotada ostvario malo. Po svome povratku 67. god. p. n. e. ponovo se oženio, ovoga puta sa Pompejom, kćerkom Kvinta Pompeja Rufa/*Quintus Pompeius Rufus* i Kornelije, kćerke L. Kornelija Sule. Cezar je 65. god. p. n. e. bio izabran za edila i u okviru svojih ovlasti je obnovio spomenike Marijevih pobjeda (dok je zvanično još uvijek sulinski režim), poduzeo je optužbe protiv ljudi koji su profitirali od Sulinih proskripcija i potrošio je jako mnogo na javne radove i igre. Cezarova odlučnost, pa i drskost u poduzimanju akcija i poslova za vrijeme edilstva se najbolje vidi prilikom ponovnog podizanja Marijevih likova, trofeja i spomenika na Kapitolu, a koje je Sula naredio da se odstrane. Tako su po Cezarovom naređenju u toku samo jedne noći, i pored optimatskog protivljenja (posebno je negodovanje bili izraženo od strane nekih upornih Sulinih pristalica), vraćeni spomenici u čast Marija i

njegovih pobjeda. Time je 65. god. p. n. e. došlo do nove velike simboličke pobjede narodnjaka…čime su oni nakon dvije decenije konačno i zauvijek rehabilitirani. Svoje edilstvo Cezar je obilježio raskošnim predstavama (on je izveo na scenu 320 parova gladijatora) i građevinama. Mnogi veterani iz Marijevih borbenih etapa su se okupljali i javno demonstrirali pred Marijevim kipom, a Senat se nije usudio tome suprotstaviti (iako su sulinski zakoni to još uvijek zabranjivali). Nakon poteza povućenih za vrijeme edilske službe G. Julije Cezar je bio neprikosnoveni i novi vođa narodnjaka.

Marko Tulije Ciceron

U ovom periodu iznikla je još jedna ličnost, ali koja slavu i karijeru nije željela steći na bojnom polju i u oklopu, nego obučen u togu u sudnici kao najveći i najbolji govornik i advokat. Ciceron se smatra jednim od najbriljantijih umova staroga Rima, a po prirodi je bio darovit, svestran (po tome su mu u rimskoj historiji ravni samo Varon i kasniji Plinije Starije), pronicljiv, plemenit, vješt, dosta vezan za familiju, ali na momente i pomalo plašljiv i neodlučan, pa i tašt i častoljubiv.

Krug osoba koje su dobivale kvalitetno i odlično obrazovanje znatno se proširio pred kraj Republike. Veliku ulogu u razvitku rimske kulture odigrali su ljudi porijeklom iz raznih italskih municipija. Poslije Savezničkog rata postepeno počinje iščezavati izoliranost italskih gradova i oblasti, koja je dugo trajala. Djeca municipalne aristokracije dobivaju obrazovanje u Rimu i ulaze u kružoke rimske aristokratske mladeži. Među tim Italicima, "skorojevićima" (*homines novi*), kako su ih u Rimu nazivali, našao se priličan broj talenata, koji su kasnije stekli veliku popularnost.

Njegovo arpinsko i skorojevičko porijeklo je imalo nesumnjiv utjecaj na izgradnju ove ličnosti, jer je uvijek nastojao biti bolji (u svome znanju, umijeću i trudu) i snažniji u zaštiti interesa senatorske oligarhije. Ciceron je poticao iz viteške porodice, a njegov otac je imao dobre veze u Rimu i nastojao je svojim sinovima Marku i Kvintu da da najbolje obrazovanje. A upravo je široko i odlično obrazovanje Cicerona uvezalo sa tradicionalnom rimskom elitom. Kognomen „Cicero” (u to doba se izgovarao kao „Kikero”) potiće iz latinske riječ *cicer* =slanutak, leblebija. Po Plutarhu je to ime prvo dato Ciceronovom pretku koji je imao bradavicu na nosu koja je podsjećala na leblebiju. Međutim, moguće je da je porijekla kognomena radi toga što su Ciceronovi pretci prosperirali uzgajanjem leblebija. O Ciceronovoj majci Helviji se malo zna. Ciceron je bio vrlo i talentiran i vrijedan učenik, i on je imao mogućnost da studira rimsko pravo kod Kvinta Mucija Skevole, zajedno sa Gajem Marijem Mlađim, Servijem Sulpicijem Rufom/*Servius Sulpicius Rufus* i Titom Pomponijem/*Titus Pomponius* (kasnije nazvanim i Atik/*Atticus* –„Atički”, zbog toga što je živio u Ateni). Dvojica posljednjih su postali veliki Ciceronovi prijatelji. Pored njih Ciceron je u mladosti postao prijatelj i sa glumcima Ezopom i Roscijem, i pjesnikom Arhijom. U toku svoga obrazovanja Ciceron je u takvoj mjeri naučio grčki jezik, da je mogao već u mladosti prevoditi grčke pjesme na latinski. Kao uzori su mu služili Tukidid, Lizija, Izokrat i posebno Demosten. Filozofiju je slušao kod epikurejca Fedra, a kasnije i kod akademičara Filona i stoika Diodota. Ciceron je služio u vojsci za vrijeme savezničkog rata i to pod Cn. Pompejem Strabonom i L. Kornelijem Sulom, a svoju advokatsku karijeru je započeo oko 83. – 81. god.

p. n. e. Njegov prvi veliki i glavni slučaj (zabilježen u sačuvanim izvorima), je bila odbrana Seksta Roscija/*Sextus Roscius* iz 80. god. p. n. e., optuženog za oceubistvo. Ovo je bio vrlo hrabar potez od strane Cicerona, jer je optužba bila inscenirana od strane tada svemogućeg Sulinog oslobođenika Hrisogona koji se nastojao u to vrijeme kaosa pokušao dočepati Roscijevog posjeda. U procesu je Ciceron djelovao oštro, odlučno, koristeći znanstvene metode i teoretske postulate i bio je u potpunosti odan interesima Roscija, kojeg je uspio osloboditi optužbe i tako se proslaviti. Ipak je naredne 79. god. p. n. e. Ciceron otišao na istok, u Grčku, Atenu, Malu Aziju i Rodos, gdje se upoznao na licu mjesta sa tekovinama tamošnje civilizacije i gdje je nastavio spoznavati nova znanja i usavršavati svoja umijeća. U Ateni ga je govorništvu podučavao Demetrije, a filozofiju Antioh, Fedro i Zenon, a u Maloj Aziji je slušao znamenitog retora Menipa iz Stratonikeje. Njegov ipak glavni instruktor je bio retoričar Apolonije Molon sa Rodosa, koji ga je poučio takvim oratorskim stilskim formama kojih će se Ciceron načelno pridržavati u toku svoje karijere. Ciceron je tako brzo učio kod Apolonija, da je ovaj izjavio : „Rimljani nam eto oteše i ono zadnje, čime smo ih nadkriljavali". Iako je primarno bio eklektičar, Ciceron je od svih filozofskih pravaca najviše bio inspiriran učenjem Platona (kojeg je čak nazivao svojim bogom, iako je odbacivao njegovu teoriju o idejama), odnosno Akademije (što je započelo još sa dolaskom Fila iz Larise, tadašnjeg upravitelja Akademije 87. god. p. n. e. u Rim). U to rano doba svoje karijere je preveo sa grčkog Ksenofontov spis „*Oeconomicus*" i nekoliko Platonovih dijaloga, ali su se od svih ovih prijevoda sačuvali samo fragmenti.

Ciceronov porodični život je bio manje zanimljiv od Cezarovog, i on se vjerojatno 79. god. p. n. e. vjenčao sa Terencijom (koja je poticala iz bogate plebejsko-nobilske familije Terencija Varona) sa kojom je ostao u braku nekih 30 godina i sa kojom je imao kćerku Tuliju (koju je veoma volio) i sina Marka. Terencija je imala utjecaja na političku i pravnu karijeru svoga muža. Ciceron je 75. god. p. n. e. bio kvestor na Siciliji, i pokazao je zavidno poštenje i integritet u poslovima sa provincijalcima, što je vrlina koju će dugo zadržati. Sa kvesturom je započela i njegova politička karijera (nakon kvesture automatski ulazi u Senat, zatim je 69. god. p. n. e. izabran za kurulskog edila, a 66. god. p. n. e. pretorom).

Ciceron je kao i većina tadašnji rimskih političara bio izrazito dobro i temeljno obrazovan, sa razvijenim istančanim umjetničkim ukusom, pa zato i ne treba da čudi da je znao trošiti velike svote na nabavku knjiga, rukopisa i umjetničkih djela različitih tipova. Koliko mu je stalo do knjiga, najbolje svjedoči njegova prepiska sa Vatinijem koji je tada bio zapovjednik u ilirskoj Naroni. Ciceron piše Vatiniju da mu pomogne pronaći njegova knjižničara roba Dionizija koji je pobjegao i usput mu pokrao knjige. Vatinije mu odgovara da je saznao da je Dionizije prešao na područje Ardijejaca, i da je on izdao naredbe da se „lovi" i na kopnu i na moru. Ovo ujedno pokazuje koliko su značenje knjige imali za tadašnje rimsko društvo. Zanimljivo je da je rob Dionizije smatrao shodnim da ukrade knjige i da ih sa sobom nosi sve do Narone, pa i na ardijejsku teritoriju.

Lepidova buna

Marko Emilije Lepid/*Marcus Aemilius Lepidus*, otac budućeg istoimenog trijumvira, je bio pristalica Sule, što mu je omogučilo da stekne bogatstvo (najviše zahvaljujući proskripcijama) i moć. Bio je namjesnik Sicilije, gdje je nizom zloupotreba došao do velikog

bogatstva, pa mu je prijetila i tužba. Ali kada je Sula podnio ostavku, Lepid je pokušao da postane centar protusulinske opozicije. On je bio izabrani konzul za 78. god. p. n. e., i nastojao je da spriječi da Sula bude sahranjen na Marsovom polju. Ali je Pompej uspio da osigura punu sahranu Sule. Za vrijeme svoga konzulskog mandata Lepid se sve više svrstavao na stranu populara, pokušavajući da se opet uspostavi stara vlast plebejskih tribuna, da se uspostavi subvencionirano dijeljenje žita, da se omogući povratak prognanim, a ponudio je da povrati i zemlju oduzetu od Sule njenim starim vlasnicima. Ti potezi su oko njega okupili veliki broj nezadovoljnika. U Etruriji je izbila i pobuna lokalnih stanovnika (kojima je oduzeta zemlja) protiv Sulinih veterana. U cilju gušenja tog pokreta u Etruriju su poslana oba konzula. Ali je Lepid svoj boravak u Etruriji iskoristio za pripremu novog ustanka. On se oslanjao u prvom redu na zemljoposjednike koje je Sula upropastio, na Marijeve veterane i na stanovništvo, nezadovoljno podjelom zemlje Sulinim veteranima. Senat je morao i popustiti i ponovo omogućiti prodaju subvencioniranog žita (uz određena ograničenja) siromašnom gradskom plebsu. Međutim, njegovi drugi prijedlozi (a posebno onaj o vraćanju stare vlasti plebejskim tribunima) su bili odbačeni. Lepid je došao u sukob sa drugim konzulom Kvintom Lutacijem Katulom/*Quintus Lutatius Catulus*, i Senat je morao arbitrirati natjeravši ih da se zakunu da se neće boriti, a Lepid je kao namjesnik poslan u Narbonsku Galiju. Ali iduće godine Lepid se, i pored zakletve, vratio sa vojskom a i onima koje je Sula prognao, on je ponudio mogućnost povratka i povratak oduzetih dobara, a tražio je i novi konzulat za iduću godinu. Senat je reagirao protiv Lepidovih namjera i opozvan je iz provincije, a protiv njega je poslana vojska sa Pompejem na čelu. Međutim, Lepid se uspio sa vojskom iznenada pojaviti pred Rimom i na Marsovom polju je došlo do bitke u kojoj je Katul ipak uspio poraziti Lepida, koji se povukao u Etruriju. Lepidov suradnik Marko Junije Brut Stariji/*Marcus Junius Brutus Maior,* otac Bruta (čuvenog ubice Cezara za martovskih ida), je ostao u gradu Mutini i predao se Pompeju. Brut Stariji je ipak ubrzo likvidiran, uprkos obećanju i zadatoj riječi. Sada je Lepid bio prisiljen da napusti i Etruriju i da pobjegne na Sardiniju (gdje je neuspješno pokušavao da pobijedi tamošnjeg namjesnika) gdje je i umro 77. god. p. n. e. Ostatke Lepidovih trupa odveo je jedan od istaknutih marijevaca – Marko Perperna, u Španjolsku, da bi ih priključio vojsci Kvinta Sertorija.

Sertorijev rat od 80. do 71. god. p. n. e.

Ali i pored optimatske hegemonije u Italiji, hispanske provincije su bile poprište žestokog otpora koji je predvodio Kvint Sertorije (123. – 72. god. p. n. e.). Ovaj sposobni Marijevac je rodom iz Nursije u sabinskoj zemlji. Zanimljivo je da je i on kao i drugi veliki popularski lideri (Tiberije Grakh i njegova majka Kornelija; Gaj Julije Cezar i njegova majka Aurelija) bio blizak sa majkom. Sertorije je u početku započeo pravno – govorničku karijeru, ali se ubrzo našao u vojsci, gdje je pokazao sve svoje kvalitete. Uspio je preživjeti katastrofu kod Arausia, gdje je pokazao neobičnu hrabrost. U Marijevoj vojsci se pokazao kao odličan obavještajac, pribavši Mariju odlične informacije o lutajućim germanskim narodima i borio se kod Akve Sekstije. Svoju kanije sudbinsku vezu sa Iberijom započeo je 97. god. p. n. e. kao vojni tribun pod zapovjedništvom Titija Didija, a za svoje poduhvate u Iberiji je

nagrađen sa *corona graminea*. Za 91. god. p. n. e. je bio kvestor u Cisalpinskoj Galiji, a u to vrijeme je stekao i tešku ozljedu oka. Po povratku se neuspješno (poradi Kornelija Sule) pokušao takmičiti za plebejskog tribuna. Sertorije je bio sposoban i odan (sa umjerenim stavovima) popular, ali je pokušavao, djelimično i uspješno, amortizirati nasilje koje je izazvao Marije sa svojom "ardijejskom" vojskom nakon zauzimanja Rima 87. god. p. n. e. Nakon Sulinog povratka sa istoka i sloma popularskih snaga, Sertorije je kao popularski prokonzul otišao u hispanske provincije. Sertorije je bio iznimno talentiran u vojnim, državničkim i organizatorskim poslovima, i kako će se pokazati izgraditi će jednu vrlo dobru vojnu silu, pa su ga njegovi hispanski vojnici zvali "novim Hanibalom" (isto je kao on izgubio oko). Nesumnjivo jedan veliki čovjek i vizionar u punom smislu.

Po svom dolasku u Hispaniju, Sertorije je poslao vojsku pod Julijem Salinatorom da utvrde pirinejske prolaze, ali ipak su optimatske trupe pod zapovjedništvom Gaja Anija uspjele da probiju liniju, a Salinator je ubijen izdajstvom. Sertorije je tada morao da se povuće u sjevernu Afriku, gdje je zauzeo Tingis (današnji Tanger), a pobijedio je i optimatske rimske trupe. Tada su Luzitanci (koji su se našli pod pritiskom i pljačkom optimatskih zapovjednika) poslali izaslanstvo Sertoriju, sa pozivom da im bude vojskovođa u ratu protiv optimatskih Rimljana. Sertorije je prihvatio ponudu i 80. god. p. n. e. se uputio Luzitancima, probijajući se kroz neprijateljske pozicije. Na njegovu stranu je u početku stao samo dio luzitanskih zajednica kojima je dodao 2 600 popularskih Rimljana – prebjega iz Afrike. On je regrutirao još 4 000 pješadinaca i 700 konjanika i pokrenuo se protiv optimatskih trupa, nižući pobjedu za pobjedom. Prvo je do nogu potukao Lucija Fufidija kod Betisa, zatim Marka Domicija Kalvina (koji je i poginuo), a Lucije Manlije se došavši iz Galije sa 3 legije, jedva spasio pobjegavši u Ilerdu (danas Lerida), a zatim u svoju provinciju. U Hispaniju je 79. god. p. n. e. došao sposobni rimski zapovjednik Kvint Metel Pobožni, kojeg je isto doveo u tešku situaciju (Metel se morao povući iz Dalje Hispanije). Sertorije se nije zadovoljavao samo vojnim uspjesima, nego je stvarao paralelnu državnu strukture Republike u hispanskim provincijama. Tako je od istaknutijih rimskih prognanika i emigranata stvorio paralelni Senat, a koji je trebao imati 300 članova, te na rimski tradicionalni i formalni način postavljati funkcionere. Sertorijeva Hispanija postala je i pribježište za mnogobrojne popularske prognanike, pa je Sertorije sve više povećavao i rimski udjel u svojim snagama. Svoju vojsku je smatrao rimskom, i oficiri su bili samo Rimljani.

Sertorije je nesumnjivo uživao izniman autoritet i to ne samo Rimljanima, nego i među Hispancima. Njegov stav prema prema iberskom stanovništvu bio je drukčiji od stava ostalih rimskih namjesnika. Hispance je uspio pridobiti, čiji su se vodeći ljudi i aristokratija zavjerili da će biti vjerni Sertoriju. Inače je Sertorije prilično pazio na interese Hispanaca, pa je upotrebljavao i njihove religijske osobenosti u svoje svrhe, vojsku je smještao u izgrađena zimovališta (kako ne bi bili na teretu civila), a za djecu uglednih Hispanaca je ustrojio školu u Osci (današnja Hueska) u kojoj su obrazovani na grčko – rimski način (učili su grčki i latinski, književnost i ostalo). Ta činjenica je nesumnjivo presudno doprinijela romanizaciji Hispaniji (karakteru koji i danas dominira ovim europskim poluotokom). Sertorije je

jednostavno želio da u Hispaniji stvori novi “Rim”, novu “Republiku”, i zato mu je bila neophodna romanizacija i kultiviranje domorodaca u mediteranskom grčko – rimskom stilu, a koji bi činili masu populacije te nove hispano-rimske “Republike”. Sertoriju su pripisivali i posebnu božansku snagu. Pričalo se da Sertorija prati košuta, koja mu prenosi volju bogova.

Rimska vojska koja je poslana na Sertorijev pokret se procjenivala na oko 120 000 pješadinaca, 6 000 konjanika i 2 000 pračkara i strijelaca, jedna prilično impozantna vojna sila, I protiv te velike vojske Sertorije se uspješno borio, pa je pod kontrolom svoga pokreta imao veći dio hispanskih provincija. Sertorijeva vojska bi narasla nekada i do 150 000 ljudi, ali bi se isto tako brzo i razilazila (jer svojim većim dijelom nije bila profesionalna i stalna, nego skupih raznoraznih hispanskih elemenata), pa ni oko njega ostajao sami manji stajaći odred. Sertoriju se pridružio već ranije spominjani Perpena, koji je došao sa vojskom i priličnim bogatstvom (prvo je pobjegao u Liguriju, a onda odatle u Hispaniju). Sertorije je razvio i jaku antioptimatsku (koja je sada dobivala i konture antirimske) diplomatsku aktivnost, pa su i alpski klanci postajali nesigurni za prijelaz. On je imao kontakata sa gusarima i pobunjenim robovima u Italiji, a sa Mitridatom je sklopio i formalni savez. Tada je i Pompej zatražio prokonzulski *imperium* za Hispaniju, kako bi se obračunao sa Sertorijem. Sulinsko – optimatski Senat se plašio mladog, uspješnog i ambicioznog Pompeja, koji je bio odlučan da dobije zapovjedništvo u Hispaniji. Pompej još uvijek nije biran za magistrata i njegovog imenovanje za prokonzula u hispanskim provincijama je proturječilo tradiciji, ali je položaj uprave bio bezizlazan. Pompej je odbijao da raspusti svoje legije dok njegov zahtjev ne bude ispunjen. I konačno je Senat odredio Pompeja za novog zapovjednika hispanskog rata, davši mu prokonzulska prava (i to bez odluke komicija), i on se sa vojskom zaputi tamo u ljeto 77. god. p. n. e. Pompej je dobio ista prokonzulska ovlaštenja jednaka onim koje je imao Metel Pobožni, kako bi se održavala ravnoteža moći i bar na neki kontroliralo Pompeja, u koga sulinski optimati nisu baš imali neko veliko povjerenje. Ipak pacifikacija određenih pobunjenih galskih zajednica u blizini Masilije i izgradnja novog, kraćeg puta preko Kotijskih Alpa su ga usporili i u Hispaniju je stigao tek na jesen iste godine. Sertorije je nastojao da se suprotstavi Pompeju na sve moguće načine dok on zaustavlja Metelovo napredovanje, na Ebru je Perpena neuspješno pokušao zapriječiti prijelaz Pompejevim trupama 76. god. p. n. e. Pompej je potukao i Sertorijeva zapovjednika Herenija kod Valencije, pa je i zauzeo taj bitan grad. Ali kada se Sertorije direktno sukobio sa tada najvažnijim rimskim i optimatskim vojskovođom (do tada nepobjedivim) situacija je postajala sasvim drugačija. I kod Laura, južno od Valencije, Sertorije je nadmudrio i potukao Pompeja, uslijed čega su mnogi hispanski gradovi i zajednice pristali uz pobjedonosnog Sertorija. Ipak na drugoj strani Metel je imao uspjeha protiv drugog sertorijevskog zapovjednika Hirtuleja, koji se morao povući u Luzitaniju. Kada je krenuo prema Valenciji da se spoji sa Pompejem, na putu je kod Segovije došlo ponovo do borbe sa Hirtulejevim trupama, koje je potukao, a i Hirtulej je poginuo. Ali ti uspjesi nisu praćeni sa Pompejeve strane kojeg je Sertorije ponovo potukao kod rijeke Sucra, a i sam Pompej je bio ranjen. Metel ipak pobijedi Perpenu i uspije se spojiti sa Pompejevim trupama. U novoj bitci sa

Pompej kod rijeke Turije (Gvadalakivir), opet je Sertorije bio taj koji je pobijedio (tada je poginuo i Pompejev šurjak i kvestor Lucije Memije). Sa druge strane Metel je pobijedio Perpenu. Rimsko – optimatska vojska je opsjela Sertorija u Kluniju, ali je ovaj uspio pobjeći i ponovo na kraju 75. god. p. n. e. staviti se na čelo vojske. Sertorije je sada počeo primijenjivati gerilsko –partizanski način ratovanja, što je uz opću iscrpljenost Republike, hispanskih provincija i južne Galije doprinosilo dodatno teškom stanju na ratištu. Pojačana gusarska aktivnost u ovom dobu je samo išla u korist Sertoriju i njegovom otporu. Rimsko – optimatska vojska 2 godine nije dobila platu, pa se htjela razići a i Pompeju je bilo dosta i pomišljao je na to da ostavi zapovjedništvo u hispanskim provincijama. Istovremeno sa sertorijevskim ratom u hispanskim provincijama optimatski Rim se suočio sa velikim ustankog robova u Italiji predvođenim Spartakom, ratom u Makedoniji, i sa Mitridatom VI. ponovo u Maloj Aziji. Optimatski Rim čine sve kako bi Sertorija oslabio, nude velike nagrade i obećaju amnestije. Radi toga je Sertorije svoju sigurnost povjerio domorodcima, a ne više Rimljanima; a nesumnjivo je postajao sumnjičav i paranoičan. Tako je došlo i do pogubljenja sumnjivih osoba, i to naglo bez predviđene zakonske procedure. To je sve više rađalo nezadovoljstva, a u tome se našao i Perpena. Na jednoj gozbi 72. god. p. n. e. koju je priredio Perpena u gradu Osci (koji je bio glavno hispano-rimsko uporište), Sertorije je bio na prevaru umoren od strane urotnika kojima je na čelu stajao Perpena. I tako je poginuo jedan od najvećih Rimljana.

Novi vojskovođa hispano-rimskih snaga postao je sada Perpena, ali bez Sertorijevog autoriteta situacija se stalno pogoršavala. Jedan dio luzitanskih vojnika se razišao, a i moral i spremnost na borbu je naglo opala. I več kod prvoga sukoba Perpena pade u Pompejevo zarobljeništvo. Vjerolomni Perpena je želio da svoj život zaštiti tako što je ponudio Sertorijevu prepisku, gdje bi se mnogi istaknuti Rimljani našli kompromitirani. Pompej je dao da se nepročitana prepiska spali, kako ne bi unosila nove nemire i probleme, a Perpenu je dao pogubiti. Od ostalih popularske emigracije u Hispaniji, jedan dio se vratio u Italiju koristeći amnestiju (koju je najviše zagovarao mladi Cezar), dio je pobjegao u mauritanijske pustinje, a dio se čak pridružio gusarima. Osca i ostali hispanski gradovi su se postepeno predavali i zvanični Rim je ponovo potvrdio svoju vlast nad dvije provincije na ovom europskom poluotoku. Pompej je pokazao i talent za efikasnu organizaciju i poštenu administraciju u ovim provincijama, što je njegov autoritet, popularnost i patronat proširilo i nad hispanskim zemljama.

Balkan

Činjenica je da je od atentata na Druza rimski svijet bio u stanju intenzivne napetosti, sukoba, nasilja i kontinuiranih ratova. Čim bi se jedan rat završio, kao hidra nicala su nova žarišta. Na Zapadnom Balkanu su Delmati zauzeli Salonu (vjerojatno iskorištavajući građanske i stranačke sukobe), pa je Rim morao 78. god. p. n. e. poslati vojsku pod zapovjedništvom Gaja Koskonija. Pune dvije godine su trebale Koskoniju da pacifizira delmatski rat i povrati Salonu. Još je aktivnija bila makedonska granica na središnjem Balkanu. Ta granica je često

bila nestabilna, a sukobi sa barbarskim srednjobalkanskim zajednicama su bili kronični. Prvo je prokonzul Apije Klaudije vodio u periodu 78. – 76. god. p. n. e. rat na granici uz uzajamna razaranja. Taj rat je nakon Klaudijeve smrti nastavio Gaj Skribonije Kurio u periodu 75. – 73. god. p. n. e. koji je započeo veliku kampanju protiv Dardanaca (zapadna Makedonija, Kosovo, južna Srbija). Marko Lukul 72. – 71. god. p. n. e. provali u Trakiju, pobijedi tračke Bese i zauzme Uskudemu ili Filipolis. Tada rimsko vrhovništvo priznaše i kralj tračkih Odriza Sadalas i grčki tračko-crnomorski gradovi.

Gusarstvo

Rimsko - italski građanski ratovi i pontski ratovi su doprinijeli širenju gusarstva u Istočnom Mediteranu. Tome je pogodovala i činjenica da Rimljani u tome periodu nisu posvećivali veliku pažnju mornaricu i u prazan prostor moći su jednostavno uletjele raznorazne veće ili manje, organiziranije ili ne skupine koje su postajale pravi gospodari morskih puteva. Uz to, Rimljani su u svome upravljanju istočnim provincijama pokazivali samo želju za održanjem svoje vlasti i izvora prihoda i profita, dok se nisu puno zanimali za produbljivanje i održavanje stabilnosti. Ta slabija zainteresiranost je isto tako pogodovala širenju gusarstva. Dva glavna centra gusarske aktivnosti su bili Kreta i Kilikija. Još u prethodnom stoljeću rimski Senat je bio poslao Scipiona Emilijana u Siriju i Egipat da vidi šta se može učiniti protiv gusarstva. Ali konkretno se nije ništa desilo. Gusarstvo je donosilo iznimno veliki profit, pa je otok Delos bio jedan od glavnih trgova za prodaju robova koje su dovodili gusari, a kupovali rimsko – italski trgovci. Pomorski putevi su postali prilično nesigurni, trgovačka aktivnost u konstantnoj opasnosti, a otmice uglednih ljudi i njihovo otkupljivanje su donosili isto veliki profit. Gusari se nisu ustručavali čak ni otvorenih napada širokog obujma, pa su tako na oči Sule i njegove mornarice, nakon mira sa Mitridatom, napali i opljačkali Samotraku, Klazomenu, Samos i Jasos. Oni su opkoljavali gradove, pustošili otoke, prisiljavali stanovnike nekih gradova da im plaćaju danak. Računa se da je preko 400 mjesta i gradova napadnuto, a gusari se nisu ustručavali da se iskrcaju, pa da i ulaze u unutrašnjost i vrše prepade. Njihova drskost dolazila je dotle da su napadali čak i na Ostiju. Jednom su zarobili dva pretora sa svim liktorima što su ih pratili.

Različita priobalna naselja i zajednice oko mediteranske obale su imale male operativne flotile radi odbrane, trgovine, ali i napada na druge zajednice. Često bi te male zajednice stupale u savezništva koja su mogla biti labave ili čvršće prirode (zavisno od situacije i zemlje). Ustvari, gusarska aktivnost je bila vrlo organizirana, i to posebno u trouglu Kirena – Peloponez – Kilikija, pa se može reći da je tu egzistirala neka vrsta „gusarskog imperija". Iako su operisali od Herkulovih stubova/Gibraltara pa do Levanta, središte gusara je bila Kilikija. Taj „gusarski imperij", kao i svaka druga gusarska i piratska zajednica u svijetu je bila pribježište raznoraznih avanturista, prognanika i očajnika, bez obzira na njihovo porijeklo i status. Među njima je vladala i posebna etika i kodeks pravila, kao uostalom i u drugim gusarskim društvima i zajednicama u toku ljudske historije. Ova gusarska organizacija je čak sklapala sporazume i saveze sa pravim državama i političkim pokretima,

tako i sa Mitridatom VI. Pontskim i rimskim popularima. Borba protiv gusara je bila prepuštana lokalnim vlastima i namjesnicima, a Republika nije protiv njih poduzimala pravu cjelovitu akciju. Tako da rimska reakcija nije uopće bila učinkovita sve do 79. god. p. n. e. kada je konzul Publije Servilije u Kilikiji pobijedio gusarsku mornaricu i osvojio niz gusarskih utvrđenja i naselja, a u borbama je poginuo i gusarski poglavica Zeniketes. Nakon toga je Servilije udario na Isauriju na sjeverozapadu Kilikije na sjevernim obroncima planinskog vijenca Taurusa, koji odvaja Malu Aziju od Levanta. Servilije je osvojio snažna gusarska „gnijezda“ Oroandu i Isauru, a kao prvi je sa rimskom vojskom prešao preko Taurusa. Publije Servilije je odlikovan počasni nadimak Isaurijski/*Isauricus*, ali to nije značilo i ugušenje gusarske aktivnosti. Nedugo nakon toga, gusarska aktivnost je ponovo počela cvjetati.

II. i III. Mitridatov rat

Nakon što je Sula sa velikom vojskom napustio Malu Aziju i egejski bazen, situacija na tome području i pored mira u Dardanu, je bila daleko od stalno mira. Još neko vrijeme tamo je boravio Lucije Licinije Lukul, koji je skupljao poreze i odštete koje je Sula nametnuo, a vodio je i borbe protiv Mitilene na Lezbosu i 80. god. p. n. e. Lukul se vratio u Italiju. Nakon mira u Dardanu za zapovjednika dviju legija „Fimbrijevaca“, odnosno namjesnika provincije Azije, je ostavljen Lucije Licinije Murena/ *Lucius Licinius Murena*, koji je izazvao II. rat sa Mitridatom VI. od 83. do 81. god. p. n. e. Povod je bila Murenina tvrdnja da Mitridat VI. ponovo naoružava svoje trupe, što se smatralo pretnjom po sigurnost provincije i ne izvršavanjem uvjeta Dardanskog mira, dok je pravi razlog bila želja Murene da opljačka oslabljenog (kako se njemu činilo) i vrlo bogatog susjeda. Nakon nekoliko neodlučnih sukoba, Mitridat VI. je uspio da zada jedan manji poraz Mureni i natjera ga da napusti Pont. Mir je ubrzo obnovljen po Sulinim naređenjima, jer mu se Mitridat VI. obratio. Nakon Mureninog odlaska, njegov nasljednik Minucije Term je uspio da zauzme Mitilene, koja je u stanju pobune bila već prilično dugo, a ovaj grčko – lezboski sumnjičilo da aktivno ili taktički pomaže gusarstvo.

Zbog zbivanja u Italiji i zapadnim provincijama, zvanični Rim pokušava da se što je moguće manje bavi zbivanjima na istoku, i uglavnom su diplomatski manevrirali. Sula se intenzivno miješao u pitanja nasljeđa u ptolemeidskom Egiptu u kome su narodne bune Aleksandrinaca zbacivale i ubijale kraljeve/faraone. Ptolemej IX. Soter II. ili Lathyros 81. god. p. n. e. je ubijen u pobuni Aleksandrinaca, zato što je dao da se zlatni sarkofag Aleksandra Velikog zamijeni sa staklenim, kako bi zlato upotrebio za izdavanje zlatnih kovanica. Tada je na Sulino insistiranje za kralja postavljen Ptolemej XI. Aleksandar II. koji je 80. god. p. n. e. samo nakon 19 dana vladanja linčovan od Aleksandrinaca zbog umorstva popularne Berenike III. Iako je oporukom rimski narod postavljen za baštinika Egipta, Republika nije anektirala Egipat i za novog faraona/kralja je postavljen Ptolemej XII. Aulet (vl. 80. – 58. god. p. n. e. i ponovo 55. – 51. god. p. n. e.), otac posljednje vladarice drevnoga Egipta Kleopatre VII. Filopatora (ljubavnice i supruge Julija Cezara i Marka Aurelija). Za to vrijeme

došlo je do naglog širenja Jermenije pod njenih agilnim i sposobnim kraljem Tigranom Velikim (Τιγράνης ο Μέγας vl. 95. – 55. god. p. n. e.). Tigran Veliki je prvo uspješno centralizirao partikularnu strukturu Jermenije, a onda se pokrenuo u osvajanje okolnih zemalja. Tigran je stvorio strateško partnerstvo sa Mitridatom VI., tako što je oženio njegovu kćerku Kleopatru. Tazbinsko partnerstvo pretvorilo se ubrzo i u strateško savezništvo sa podjelom interesnih sfera i pravaca i zona širenja dominacije. Mitridat VI. je svoja osvajanja usmjerio prema sjeveru i zapadu, a Tigran prema jugu i istoku. Taj posao mu je olakšala smrt partskog kralja Mitridata II. Arsakida 88. god. p. n. e., skitski inkursi na partsku teritoriju, kao i unutarnje turbulencije u Partiji. Jermenija je tako zavladala jednim širokim pojasem u istočnoj Maloj Aziji, Levantu i sjevernoj Mezopotamiji, postajući za kratko vrijeme dominantna sila na ovom području. Pojedine nekadašnje partske vazalne kraljevine kao npr. . Medija Atropatena (na prostoru današnjeg Azerbejdžan) sada su prešle po jermensko sizerenstvo. Tigran je najprije učvrstio svoju vlast u Mezopotamiji, Kapadokiji i Kilikiji. Iz južne Mesopotamije Tigran preseli jedno arapsko pleme i naseli ga u Edesu ili Osroenu.

Prema Pliniju, nomadsko arapsko nabatejsko pleme zvano *Orrhoei* je zauzelo Edesu oko 130. god. p. n. e. Oni su osnovali malo kraljevstvo kojim su vladari njihovi poglavari, a čitava zemlja je nazvana *Orrhoene*, što se vremenom izmijenilo u *Osroene*. Ova kraljevina je bila pod utjecajem aramejske kulture i izgubila je svoj izvorni arapski karakter.

A onda je na poziv nekih grčkih gradova, nezadovoljnih rasprama i ratovima posljednjih Seleukida krenuo i da podloži i ostatke Seleukidske kraljevine. Uspio je da 83. god. p. n. e. zauzme Siriju sa Seleukijom, Antiohijom, Damaskom i Fenikijom. Za svoje novouspostavljeno carstvo Tigran je utemeljio novu prijestolnicu Tigranokertu/*Tigranocerta* (na desnoj obali rijeke Tigris, blizu današnjeg Dijabekira), u koju je preseljavao mase ljudi iz osvojenih gradova i zemalja. Sam Tigran, koji je sebe smatrao nasljednikom Darija i Kserksa, oponašao je Ahmenide u običajima i politici. Uzeo je i titutlu „Kralj kraljeva“ i nikada se nije u javnosti pojavljivao bez pratnje od 4 potčinjena kralja, a počeo je i izdavati novac. Rimljani se nisu miješali u maloazijske i sirijske poslove i nisu sprečavali učvršćivanje Tigranove moći.

Nakon dva rata sa Republikom, Mitridat VI. nije se više usuđivao da direktno uđe u konflikt sa Rimljanima. Pod Mitridatovom vlašću ostao je znatan dio crnomorske obale. On je nastojao sebi podčiniti oblasti koje leže između Pontske i Bosporske kraljevine, učvrstiti i po rimskom uzoru reorganizirati svoju vojsku, čemu su doprinijeli rimski emigranti koji su dobjegli na Mitridatov dvor. Mitridat VI. ustvari nikada nije bio napustio zamisli o ponovnom osvajanju svih maloazijskih područja i širenju unutar garancijske zone Dardanskog mira. Unutarnje turbulencije Rimske Republike i težak rat sa Sertorijem išle su na ruku planovima i akcijama kralja Ponta. Povod novom ratu sa Mitridatom, ili Trećem Mitridatovom ratu (od 74 . do 64. p. n. e.), bila je situacija u Bitiniji.

Kada je 75. god. p. n. e. umro Nikomed III. Filopator, kralj Bitinije, oporukom je njegova zemlja zavještana rimskom narodu, i za razliku od Egipta, Republika je ovaj put prihvatila svoje nasljedstvo. U zemlji su i bez toga gospodarili rimski trgovci i zelenaši, i Rimljani su

odmah zauzeli područja koja su graničila s njihovim maloazijskim posjedima. Taj čin je naglo pogoršao stratešku poziciju Ponta i Mitridat VI. jednostavno nije imao drugog izbora nego da u zimu 74/73. god. p. n. e. uđe u svoj treći rat sa Rimom. Formalno je Mitridat VI. istupio kao zaštitnik interesa Nikomedovog sina i objavio Rimljanima rat. Mitridat VI. se tada uzaludno obratio za pomoć Tigranu, pa su mu jedino za saveznike preostali gusar i popularski prognanici. Sa Sertorijem je imao ugovog po kojem rimski posjedi u Aziji ostaju u rukama Republike, ali Mitridatu VI. bi pripale Bitinija, Paflagonija, Galatija i Kapadokija, odnosno sva središnja i istočna Mala Azija. Sertorije je poslao Mitridatu neke rimske oficire da mu pomognu u vezi mornarice i kopnene vojske, a njegovi zastupnici kod Mitridata VI. u Sinopi su bili Lucije Magij i Lucije Fanije. Mitridat VI. je uživao podršku gusara, čijom je pomoću stvorio znatnu flotu. Velika Mitridatova vojska podijeljena je na nekoliko armija, koje su krenule u raznim smjerovima, sa namjerom da Rimljanima presijeku put u Pontsku kraljevinu.

Otvoreni ratni sukob je započeo pontskom ofanzivom (pod zapovjedništvom Diofanta) na Kapadokiju, dok Sertorijev oficir Marko Marije zajedno sa Mitridatovim vojskovođom Eumahom provali u Frigiju. Glavna pontska vojska od oko 100 000 pješadinaca, 16 000 konjanika i 100 ratnih kola pod osobnim zapovjedništvom Mitridata VI. se pokrenula prema Paflagoniji i Bitiniji, dok je ratnoj mornarici zapovijedao Aristonik. Ime Lucija Licinija Lukula (konzula za 74. god. p. n. e., zajedno sa Markom Aurelijem Kotom/*Marcus Aurelius Cotta* – ujakom Gaja Julija Cezara) je ovjekovječilo ovaj rat. Lukul je bio vrlo cijenjen optimat i sposobni vojskovođa i upravitelj, pa ne treba da bude iznenađenje da je Sula svoje memoare njemu posvetio i da ga je imenovao starateljem svoga sina Fausta, nakon Suline smrti. Lukul je u potpunosti bio odan optimatskim načelima, pa je kao konzul branio Sulina zakonsko – pravna rješenja od pokušaja konstitucionalnih promjena plebejskog tribuna Lucija Kvinktija/*Lucius Quinctius*. Lukul je kao prokonzul krenuo na istok, gdje je raspolagao sa 30 000 pješadinaca i 1 600 konjanika. Za to vrijeme je Aurelije Kota trebao štititi provinciju Aziju i Bitiniju, a pretor Marko Antonije je trebao da očisti obale od gusara. Senat je Lukulu ponudio i 72 miliona sestercija radi gradnje i opremljanja mornarice, ali ta ponuda je odbijena. U provinciji Aziji je dolazilo i do proturimskih pobuna, u čija gušenja se tada uključio i C. Julije Cezar koji je bio na studijskom boravku na Rodosu. Taktička situacija u Bitiniji se pogoršala, jer se Kota prebrzo upustio u bitku, koju je izgubio. Zato se morao povući u Halkedonsku luku, gdje ga je blokirao Mitridat VI., koji je dao i spaliti rimsko brodovlje. Radi toga je Lukul, i pored protivljenja vojnika, došao u pomoć Kotinim trupama. Mitridat VI. je odustao od blokade Halkedona i krenu prema jugu, pa je učvrstio svoje pozicije u Propontidi i Helespontu zauzevši Lampsak a počevši opsjedati bogati grad Kizik. Ovaj grčki grad je pružio djelotvoran otpor, a i Lukul je pristigao sa svojim trupama, zašavši sa leđa brojnoj pontskoj vojsci (odsjekavši im logističku podršku). Dobro postavivši vojsku, Lukul je doveo pontsku vojsku u vrlo nezgodnu situaciju, gdje se ona rastakala glađu, bolestima, prirodnim nepogodama, ali i odlascima konjaništva (čiji je jedan dio u potpunosti uništio Lukul). U proljeće 72. god. Mitridat VI. je morao napustiti opsadu Kizika, pa je na

brodovima odlučio spasiti što se spasti može, i izvršena je evakuacija sa tim što su ranjenici i bolesnici ostavljeni na bijes stanovnika Kizika koji su ih poubijali. Lukul je na jedan vješt način, koristeži samo svoje strateško – taktičko umijeće, uspio da nanese goleme gubitke pontskoj vojsci, a da se ne upusti u otvorenu bitku. Iznurivanje kod Kizika i povlaćenje su praktično desetkovali vojsku Mitridata VI. Lukul je uspio i da djelimično obnovi morske snage (podižući mornarice grčkih priobalnih gradova u provinciji Aziji), kojima je osobno stao na čelo, kako bi zaustavio napade pontske mornarice po obalama. Lukulova mornarica je kod otoka Tenedosa, a zatim kod otoka Neae (između otoka Lemnosa i Skirosa; tom prilikom je poginuo Marko Marije) je porazila pontsku mornaricu, čime je uspjela da očisti Egejsko mora od neprijateljskog brodovlja. Uz to i nepogoda uništi dobar dio pontskih brodova u Crnom moru, i sada nastupa Lukulova ofanziva i kod Kabeire 71. god. p. n. e. vojska Mitridata VI. je poražena. Nesumnjivo bi Lukul u toku te bitke u potpunosti uništio pontsku vojsku i zarobio Mitridata VI., da se njegova vojska pridržavala discipline, a manje skupljala plijen. Mitridat VI. je pobjegao u Jermeniju, gdje je našao utočište kod Tigrana Velikog, a žene iz svoga harema, svoje sestre i priležnice je dao udaviti, kako ne bi pale u rimske ruke (jer nisu mogle bježati).

I pored tvrdoglavog otpora pojedinih gradova (kao Sinope i Herakleje), cijela Mala Azija sve do jermenskih granica i Trapezunta se našla pod rimskom vlašću. Dvije pune godine Lukul je pacifizirao osvojeno područje, uključujući preko svojih subordiniranih zapovjednika i zauzimanje posljednjih đepova otpora, i pristupio uređenje rimske Male Azije. Lukul je pristupio i reformi rimske administracije u provinciji Aziji, pokušavajući da spriječi zloupotrebe korporacija publikana, što ga je učinilo nepopularnim među moćnim publikanskim slojem u Rimu. U vojsci je Lukul bio zaveo veoma strogu disciplinu, oštru čak i po rimskim standardima. Lukul je svoje uspjehe bazirao i na diplomatskim i upravljačkim umijećima, a ne samo na vojničkim i preferirao je pobjedu bez borbe. Zanimljivo je da su se popularski zapovjednici Lucije Magij i Lucije Fanije izmirili sa Lukulom, pa su tako i zadnje nade Mitridata VI. propale. A povrh svega njegov sin Mahares, koji je bio namjesnik Bosporske države, je sklopio separatni mir i sporazum sa Rimom i tako izdao oca.

Jermenija

L.Licinije Lukul je poslao svoga poslanika Apija Klaudija u Antiohiju ka jermenskom kralju sa zahtjevom za predaju Mitridata VI., u suprotnom da će se suočiti sa ratom. Lukul je inače bio zagovornik rata sa Jermenijom. Pošto je Tigrao Veliki odbio da sramotno preda Mitridata VI. neminovno je došlo do rata 69. god. p. n. e. Rimske trupe su Eufrat prešle kod Melitene, krenuvši preko Taurusa prema Tigrisu koji su prešli kod Amida (Dijabekira) i napredovali su prema Tigranokerti koju su opsjele. Tigran Veliki se sa velikom vojskom brzo vratio iz Sirije, gdje je ugušio seleukidsku pobunu, i kod Tigranokerte je došlo do velike bitke 16. X. 69. god. p. n. e. Bitka se završila katastrofalnim porazom jermenske vojske. Bitka kod Tigranokerte spada u jednu od najsjajnijih vojnih pobjeda u cjelokupnoj rimskoj historiji, a označila je i konačan kraj kratkotrajne jermenske hegemonije na Bliskom i Srednjem Istoku.

Po Lukulovom izvještaju (vjerojatno pretjeranom) u bitci je palo oko 100 000 Tigranovih vojnika i oko 5 000 rimskih vojnika. Nakon bitke Tigran Veliki se povukao u sjeverna područja prave Jermenije i u staru prijestolnicu Artaksatu. Lukul je zatim provalio u sjevernu Siriju, zauzevši grad Samosatu, a mnoge helenističke, aramejske, jevrejske i arapske zajednice, kraljevi, velikaši, gradovi su poslali izaslanstva kako bi se poklonili Rimljanima. Samo se Tigranov brat Guras održavao u gradu Nisibisu u sjevernoj Mezopotamiji. Lukul je pristupio i uređivanju odnosa na Levantu, protežirajući helenističke zajednice, U Komageni je na prijestolje postavio Antioha I., dok je Antioha Azijata priznao za kralja Sirije. Lukul je došao i u područje kurdskog kraljevstva (Korduene) na granici Jermenskog i Partskog carstva. Stanovnicima Tigranokerte, koje je u nju Tigran Veliki silom preselio, Lukul je dopustio povratak u svoje zavičaje. Rimljani su zaplijenili i golemo Tigranovo bogatstvo, i u resursima i u novcu (8 000 talenata), pa je Lukul ne samo namirio ratne troškove (ne zahtijevajući ništa od državne blagajne) nego je i svakoga vojnika osigurao svime neophodnim, darujući mu i po 800 denara. Ali ni ova katastrofa Jermenije nije pokoljebala upornog Mitridata VI., koji je nastojao utjecati na Tigrana Velikog da se izmiri sa Partima, kako bi se započeo opći rat na Levantu i Srednjem Istoku protiv Lukulovih trupa. Inače u toku zime 69/68 god. p. n. e. obje strane su pregovarale sa Partima, ali je partski kralj Fraat III. (vl. 71. – 58. god. p. n. e.; nasljednik Mitridata II.) nakon pada Tigranokerte sa Lukulom utvrdio Eufrat kao graničnu rijeku između rimske interesne zone i Partije. Po mišljenju Mitridata VI., trebalo je i propagandno djelovati, šireći vijest da Lukul namjerava da opljačka poznato i veoma bogati svetilište u Elamu (današnji Luristan). To je prouzrokovalo ponovnu mobilizaciju na Istoku pod zastave Mitridata VI. i Tigrana Velikog, a sa Lukulom su bili nezadovoljni i oficiri u vojsci i pojedini utjecajni krugovi u Rimu. Tako su počele stizati tužbe da je na svoju ruku započeo rat sa Jermenijom, da ima prevelike ovlasti u provincijama, da može postati preopasan za Republiku. Senat je radi toga nezadovoljstva morao da modifica raspored ovlasti na istoku, pa je provinciju Aziju prepustio pretoru, a Kilikiju konzulu. Lukulu je ostalo samo zapovjedništvo za rat protiv Mitridata VI. i Tigrana Velikog.

U vojsci je inače raslo nezadovoljstvo, koje je dodatno raspirivao Publije Klodije Pulher (inače zet Lukula) tvrdnjom da Lukul namjerava da nastavi rat i protiv Parta. Pošto Tigran nije htio na mir pristati Lukul je morao nastaviti rat, pa je pokrenuo vojsku u dolinu istočnog Eufrata. Lukul je namjeravao da kod stare jermenske prijestolnice Artaksate izazove Tigrana Velikog na novu odlučnu bitku. Ali klimatski i zemljopisni uvjeti u ovom dijelu Jermenije (planinski masiv Ararata, duge i oštre zime, i sl.) su se pokazali kao velika smetnja Lukulovom napredovanju. U ljeto 68. god. p. n. e., Lukul je sa vojskom prešao preko klanca kod Bitlisa i došao na visoravan kod Muša. Ali prije nego što je došao do Artaksate, radi loših klimatskih uvjeta (jer je počela zima, a sa njom snijeg i led) došlo je do vojničke bune, koja je prisilila Lukula na povlaćenje (koje je vješto izveo). Nakon što se spustio sa planinskog pojasa, Lukul je zauzeo grad Nisibis (posljednje jermensko uporište u Mezopotamiji), gdje je zarobio golem plijen. To povlaćenje Lukula, iskoristili su njegovi

neprijatelji udarivši na malobrojnije rimske trupe u Pontu i Jermeniji. U proljeće 67. god. p. n. e. došlo je ponovo do bune u Lukulovoj vojsci, koja je htjela napustiti Nisibis, i to bez svoga zapovjednika Lukula, i vratiti se preko Eufrata. Zato je Lukul bio prisiljen da napusti Mesopotamiju i Tigranokertu, a na povratku je saznao da su Rimljani kod Ziele u Pontu potućeni od Mitridatove vojske (pontski kralj je bio i sam teško ranjen u toj bitci). Već je Senat dao otpust onim vojnicima kojima je isteklo vrijeme službe, a Lukulov zamjenik konzul Marko Acilije Glabrion se iskrcao u Maloj Aziji. Kod Talaure su ponovo stajale jermenske trupe protiv Rimljana i Lukul je zamolio od novoga namjesnika Kilikije da mu pošalje još vojske, ali je umjesto vojnika dobio odgovor da oni neće da idu. Nakon toga je Lukul zamolio Glabriona da on preuzme zapovjedništvo u ratu protiv Jermenije i Ponta, ali se ovaj ustručavao to prihvatiti. Lukul je tada naredio da se krene protiv jermenske vojske, ali kada je došao do raskršća puta koji je vodio u Jermeniju i Kapadokiju vojnici su na svoju ruku krenuli prema rimskoj provinciji Aziji. Uzaludne su bile molbe i zaklinjanja Lukula, vojska je jednostavno otkazala poslušnost i odbila nastaviti pokret prema neprijateljima. Tim činom su Rimljani izgubili sve ono što su u toku višegodišnjeg ratovanja bili zauzeli, a njihove pozicije su se povratile (samo zbog raspoloženja sopstvene vojske) u provinciju Aziju. Mitridat VI. ne samo da je povratio Pont, nego su njegovi konjanici provaljivali i u Kapadokiju i čak do Bitinije.

Spartakov rat od 73. do 71. god. p. n. e.

I kada se optimatska Republika nalazila u svome najvećem naprezanju, zbog rata sa Sertorijem na zapadu, obnovljenog rata sa Mitridatom na istoku, gusarskog gospodarenja Sredozemnim morem, u Italiji je buknuo novi rat koji je prijetio da eskalira u najveće iskušenje po Rimsku državu. Stalni ratovi i razvitak latifundijskog i zelenaškog kapitala u Rimu i Italiji doprinio je naglom porastu broja robova, među kojima su bile zastupljene najrazličitije etničke grupe: Gali, Germani, Tračni, helenizirani stanovnici Azije i Sirije. Glavna masa robova radila je u poljoprivredi i živjela pod krajnje teškim uvjetima. Paralelno se odvijao i proces dalje pauperizacije i proletarizacije rimsko – italskog slobodnog seljaštva. Istovremeno su oni bogatiji, kao npr. Marko Licinije Kras, postajali još bogatiji služeći se čitavim nizom sredstava. Sve je to bila potencijalna „socijalna bomba“ kojoj je trebao samo upaljać i da eksplodira i u ponor odvuće čitav sustav. Posebno je sloj robova – gladijatora predstavljao potencijalnu opasnost, jer je bio dobro obučen i u blizini oružja. U I. st. p. n. e. bez gladijatorskih predstava nije u Rimu mogao proći nijedan praznik. Jedni od njih borili su se u teškom oklopu, drugi su bili naoružani samo trozupcem i bacali na protivnika mreže, da bi mu zadali udarac, treći su imali velike četverokutne štitove i male mačeve, četvrti opet duge mačeve i male štitove; bilo je gladijatora koji su se borili na konjima. Kad bi u boju netko pao kao pobijeđen, gledatelji su kricima davali do znanja, trebali li mu poštedjeti život, ili ga pobjednik treba ubiti.

Takvo stanje je samo ključalo i ustanak je bio neminovan. Sada se samo trebao naći neki vođa. Spartak (Σπάρτακος; *Spartacus;* živio od oko 109. do 71. god. p. n. e.), čije ime je

postalo sinonim za III. robovski rat, je bio tračkog porijekla (možda iz naroda Meda). Malo je pouzdanih informacija o Spartaku prije izbijanja samoga ustanka 73. god. p. n. e. Sudeći po podacima antičkih pisaca (Plutarh, Apijan, Flor) Spartak, inače u određenoj mjeri i heleniziran, je služio u okvirima rimskih oružanih snaga iz kojih je dezertirao i priključio se razbojnicima. Nakon što je uhvaćen pretvoren je u roba, i prodat je da postane gladijator. Po Plutarhu, Spartakova žena (isto tračkog porijekla) je bila proročica i čarobnica i bila je zarobljena zajedno sa Spartakom. Gladijatori su prije nastupa u areni prolazili temeljitu obuku i naporne treninge. Postojale su posebne škole, u kojima su robovi stjecali gladijatorsko umijeće. Sama profesija zahtijevala je od gladijatora smjelost i hrabrost. Za gladijatora je Spartak treniran u čuvenoj gladijatorskoj školi (*ludus*) blizu Kapue, koja je pripadala Lentulu Batijatu (*Lentulus Batiatus*). Kasnije je, zbog svoje tjelesne snage i hrabrosti, dobio slobodu i stupio kao učitelj mačevanja u gladijatorsku školu Lentula Batijata. O njegovoj snazi i visokoj intelektualnoj nadarenosti Plutarh kaže: "on je više ličio na obrazovanog Helena nego na barbara". Salustije je o njemu rekao: "neobično velik snagom tijela i duše".

Spartak je bio među grupom gladijatora koji su planirali bijeg, ali je ta urota (u kojoj je uzelo učešća oko 200 ljudi) bila izdana i oko njih 70 je uspjelo da pobjegne iz škole i da dođe do gladijatorskog oružja i oklopa. Izbjegli robovi su izabrali Spartaka kao svoga vođu, sa Galom Kriksom i Grkom Onomajem kao njemu subordiniranim. Već na samom početku su uspjeli da poraze jedan manji odred koji je poslan na njih, a počeli su i pustošiti okolicu Kapue. Kao svoje utočište izbjegli i pobunjeni robovi su uzeli padine Vesuva, a njihov broj se vrlo brzo poče povećavati stalnim bjekstvima robova sa susjednih posjeda. Izgleda da su se pobunjenicima pridruživali i "slobodni ljudi s polja", kako kaže Apijan. Vjerojatno su to bili propali seljaci, kojih je bilo puno u Kampaniji. Rimske vlasti nisu isprva posvećivale ustanku naročitu pažnju, jer su bjekstva robova od svojih gospodara bili svakodnevni. Protiv Spartaka poslani su samo lokalni odredi; ustanici su ih potukli i zaplijenili oružje. Sada je situacija je postajala opasnija i iz Rima je poslana vojska od 3 000 ljudi na čelu sa pretorom Gajem Klodijem Glaberom. Glaber je pokušao da posjedanjem podnožja Vesuva izolira pobunjenika i da ih glađu prisili na predaju, pa je tako zauzeo jedini put koji vodi u planine, tako da je robovima odstupnica bila presječena. Međutim, u svome potcjenjivanju vojske pobunjenih robova, on nije izvršio sve potrebne mjere zaštite i bio je jednim briljantnim taktičkim potezom Spartaka i ustanika iznenađen i poražen. Nakon toga, Spartakova vojska je i brojno i oružano znatno ojačala, i Rim je bio prisiljen da u Kampaniju pošalje novu vojsku pod zapovjedništvom pretora Publija Varinija. Spartak je ipak uspio sa vojskom i masom neboračke pratnje da prodre u Lukaniju, Varinije je krenuo za njim i bio teško poražen, sam pretor se jedva spasio da ne bude zarobljen, a mnogi rimski zapovjednici su poginuli dok je dosta vojne opreme zarobljeno. "Sada je Spartak" – piše Plutrah – "postao već velika i strašna snaga". Tada vojska pobunjenih robova naraste na oko 70 000 pripadnika i ponovo provali u Kampaniju, Zimu 73/72. god. p. n. e. Spartak je proveo naoružavajući, trenirajući i organizirajući mase pobunjenih robova (koji je nesumnjivo nedostajalo vojnog, borbenog

iskustva i discipline), a napadi pobunjenika su se širili širom južne Italije. Ovo sada više nije bio lokalni incident (kako se u Rimu potcjenjivački gledalo na pokret robova), već je buna prerasla u pravi rat u kojem su pobunjeni robovi uspjeli da zauzmu i gradove kao Konsentiju u Brutiju, Turij i Metapont u Lukaniji, Nolu i Nuceriju u Kampaniji i da napravi sustavno pustošenje i razaranje. Ovaj put se sreća preokrenula i pobunjeni robovi su bili ti koji su se nametnuli svojim bivšim gospodarima, a u rukama Spartakove vojske se našao veliki broj zarobljenih Rimljana. Prilikom pogreba jednog od vođa pobunjenika, prisiljeno je 300 rimskih zarobljenika da se poubijaju u za to priliku izvedenim "gladijatorskim igrama". Posebno otežavajuća okolnost po Republiku bila je ta da su njene legije bile angažirane u teškom ratu u Hispaniji sa Sertoriji i na istoku u Maloj Aziji, sa glavnim zapovjednicima Pompejem i Lukulom na frontu koji se nalazio daleko od Italije. Jedini istaknutiji Rimljanin koji se tada nalazio u Rimu bio je Marko Licinije Kras, koji će na kraju odigrati i glavnu ulogu u suzbijanju pobunjenika. Ali za razliku od I. i II. robovskog rata na Siciliji, pitanje zapovjedništva i vrhovnog autoriteta u vojsci pobunjenih robova nije bilo na zadovoljavajući način riješeno. Spartak je bio nesumnjivo odličan taktičar, primjenjujući nekonvencionalne načine upotrebe raspoloživih vojnih i materijalnih resursa i neuobičajenu taktiku kako bi se suprostavio discipliniranim rimskim vojskama. I pored vojničkog genija, Spartak nije uspio da nametne svoj potpuni autoritet nad sebi subordiniranim, pa se u vezi definiranja cilja pobune pojavio razdor i to između Spartaka i Kriksa (Onomaj je poginuo već na početku borbi). Spartakovoj vojsci je nedostajala i konjica, koje je on pokušavao bezuspješno ustrojiti.

U proljeće 72. god. p. n. e. pobunjena robovska vojska je napustila zimske tabore i počela se kretati prema sjeveru. Senat je bio prisiljen da protiv pobunjenih robova pošalje dvije konzulske vojske pod komandom Lucija Gelija Publikole (*Lucius Gellius Publicola*) i Gneja Kornelija Lentula Klodijanu (*Gnaeus Cornelius Lentulus Clodianus*). Rimske trupe su u početku bile uspješne, i jedna od robovskih vojski (u jačini od oko 30 000 pobunjenika), koja se odvojila od svoje glavnine, pod vodstvom Kriksa je uništena kod Gargana u Apuliji. Ipak Spartak je krećući se prema sjevernoj granici rimskog imperija, izvojevao velike pobjede nad rimskim vojskama. Kod Mutine je odnio pobjedu nad vojskom namjesnika Cisalpinske Galije i put prema Alpama bio je otvoren. Spartakova namjera je bila da robovsku vojsku, koja se pretvorila u pravu seobu "naroda" sačinjenog od pobunjenih i odmetnutih robova, izvede iz Italije preko Alpa, moguće u slobodne keltske, balkanske i germanske zemlje. Ta Spartakova namjera bi konstituirala masu pobunjenih robova u posebni politički i narodnosni faktor, međutim raspoloženje među masom pobunjenika je bilo drugačije. Većina pobunjenika je dugi niz godina već boravila u Italiji, aklimatizirali i navikli su se na ovu zemlju. Uz to, Italija je bila i plodno područje za dalje haranje i dobar plijen i dok je Spartak namjeravao da završi rat što prije i prebaci se van rimskog dosega (što je bila odlična zamisao), većina pobunjenika je bila za to da se ostane i dalje u Italiji (sa neizvjesnim ishodom čitave avanture). Potrebno je i reći da Spartak u dolini rijeke Po i po planinskim

mjestima, gdje je srednji zemljoposjed postojao još u vrijeme Vergilija i gdje je bilo malo robova, nije mogao računati na podršku lokalnog stanovništva.

Odbijanje strateških odluka Spartaka je postala kobna greška i na kraju će se to pokazati kao jedan od glavnih razloga sloma pobunjeničkog robovskog pokreta. Spartak je morao da preokrene vojsku prema jugu ka srednjoj Italiji, i u Picenumu je potukao vojske oba konzula. Pod Spartakovim zapovjedništvom nalazila se ogromna vojska od najmanje 60 tisuća ljudi, kako kaže Eutropije, Apijan pak misli da je Spartakova vojska imala 120 tisuća ljudi. Spartak je poduzeo sve mjere da uzdigne disciplinu i ojača borbenu sposobnost svoje ogromne vojske. On nije primao prebjege, nije dopuštao da se u njegovim trupama prodaju zlatne i srebrene stvari; nabavljali su samo bakar i željezo, za izradu oružja. Imajući dobro organiziranu i discipliniranu vojsku, Spartak je namjeravao krenuti i na sam Rim, kako bi ga blokirao. Ali ni ovu njegovu zamisao pobunjenici nisu željeli poslušati. Rim je tada zapovjedništvo u III. robovskom ratu dao pretoru Marku Liciniju Krasu (najbogatijem Rimljaninu i jedinom koji se dobrovoljno javio za ovo zapovjedništvo), koji je raspolagao sa osam legija. Kras je započeo sa vrlo strogim preustrojem vojske i kada je jedan odjel vojske pobjegao pred Spartakovim pobunjenicima, Licinije Kras je sproveo decimaciju. Ovaj običaj kažnjavanja vojske (načelno pogubljenje svakog desetog vojnika, koje je vršeno pred očima čitave vojske i bilo praćeno mračnim odredima) koja je pobjegla sa bojišta je bio legalan u ustrojstvu rimske vojske, ali se nije često primjenjivao. To je nesumnjivo učvrstilo disciplinu u rimskoj vojsci, koja se trebala ponovo suočiti sa Spartakom. Iako mu je naređeno da ne napada Spartaka, Krasov legat Mumije je sa dvije legije napao (u naizgled povoljnoj prilici) i bio poražen. Ipak su nakon toga Krasove legije bile pobjedonosne u nekoliko okršaja, ubijaći više hiljada pobunjenika, prisiljavajući Spartaka da se povlaći dalje prema jugu. Pobunjena robovska masa se kretala preko Lukanije prema Regiju i mesinskom tjesnacu, jer je sada Spartak namjeravao da se, uz pomoć kilikijskih gusara, prebaci na Siciliji i tamo uspostavi novo uporište (gdje je inače postojala velika koncentracija robova). Ali gusari su prevarili Spartaka i iako su plaćeni, oni nisu došli sa svojim brodovima. Prebacivanje splavima nije uspjelo, uz to je propretor Ver, koji je tada upravljao Sicilijom, učvrstio sicilijsku obalu.

Spartak je sada ostao blokiran na krajnjem jugu Italije (na jugu brutjskog poluotoka), jer je Kras naredio da se 50 km dalje iskopaju šančevi i podignu nasipi od jedne brutijske obale do druge. Iz ove prilično neugodne situacije Spartak se ipak uspio izvući, na jedan vrlo lukav način je prevario Krasa i prešao bez većih poteškoća blokadu i ponovo se našao u Lukaniji. Kras se bojao da robovi ne krenu na Rim, ali se Spartak uputio u Brindizij, namjeravajući ukrcati svoju vojsku na lađe i prebjeći u Grčku. Dva istaknuta zapovjednika njegove vojske, Ganik i Kast, odbili su se pokoriti toj odluci i odvojili su se od Spartaka. Tada se u Italiju vratio i Pompej sa svojim legijama i njemu je od Senata bilo naređeno da ide na jug i pomogne Krasu. Spartak je pokušavao bezuspješno da postigne dogovor sa Krasom, koji je plašio da kredit za pobjedu nad pobunjenim robovima ne preuzme Pompej (koji je po običaju preuzimao vojne uspjehe drugih rimskih zapovjednika). Kras je odbio sporazum, a dio Spartakovih snaga je otišao prema planinama zapadno od današnjeg grada Strongoli u

Brutiju. Kada su Krasove legije uspjele da uhvate dio pobunjenika odvojen od glavne armije (poginulo je preko 12 000 pobunjenika), disciplina u pobunjeničkim redovima je pukla. Radi toga je Spartak pokrenuo kompletnu svoju vojsku i 71. god. p. n. e. ušao u odlučnu borbu sa Krasovim trupama. Prije bitke, Spartak je ubio svoga konja da pokaže da će se boriti do kraja (ako pogine konj mu ne treba, a ako pobijede imati će dosta zarobljenih konja). S mačem u rukama Spartak se je pokušavao probiti do samog Krasa. U žestokoj borbi Spartak je ubio dva centuriona i svoj život je završio boreći se do posljednjeg daha. Njegovo tijelo nije nikada pronađeno. Pobunjenička robovska vojska je totalno uništena, a ostatak se razbježao po okolnim područijima. Na jedan dio pobunjenih robova je naišla i vojska koju je predvodio Pompej (koji se upravo vratio iz Hispanije i kojem je od Senata naređeno da sa svojim legijama pomogne Krasu). Taj ostatak Spartakove vojske su Pompejeve trupe uništile, zarobivši ih oko 5 000, pa je Pompej u svome pismu Senatu tvrdio da je on zaslužan za konačno ugušenje ustanka. Taj čin je dodatno rasrdio Krasa, posebno što je Pompej bio vrlo popularan u Rimu. Kras je surovo kaznio zarobljene pobunjenike i njih 6 000 je kao opomena razapeto na krstove na putu od Kapue do Rima, duž *Via Appia*. Ipak su se pojedini manji odredi Spartakove vojske držali u Italiji još skoro čitavo desetljeće.

Spartakov ustanak imao je značajne posljedice za rimsku povijest. Opravdana je pretpostavka nekih istraživača da su uslijed istrebljivanja robova, kao i uslijed opasnosti od novog ustanka, upojedinim slučajevima krupna imanja dijeljena na sitne čestice i davana pod zakup kolonima. U spomenicima iz ovog vremena mi prvi put nailazimo na upotrebu riječi kolon (*colonus*) upravo u tom značenju zakupca. Spartakov ustanak doprinio je izvjesnoj konsolidaciji vladajućih grupa rimskog društva – nobiliteta i vitezova. Nije slučajnost što su obojica vojskovođa-takmaca, Pompej i Kras, izabrani za konzule za 70. god. p. n. e., iako su obojica bili pristaše Sule, oni su bili prisiljeni sprovesti niz mjera za uspostavljanje ustava iz vremena prije Sule. Za razliku od I. i II. robovskog rata, Spartakov rat je usjekao znatno veće značenje u kolektivnom sjećanju čovječanstva i često je služio kao uzor za one ljude, slojeve i zajednice koje su se osjećale pritisnute nepravdom i izrabljivanjem. Tako je Spartak služio kao inspiracija u toku cjelokupne ljudske historije, a posebno od XIX. st., što je posebno našlo izraza i u političkoj sferi, ali i u umjetnosti. Npr. poslije Cezara, Spartak je lik iz rimske historije koji je najčešće ovjekovječen u filmskoj industriji (izuzev tema iz ranokršćanske historije).

Konzulat Pompeja i Krasa 70. god. p. n. e.

Od početka savezničkog rata, Republika je bila u kontinuiranom stanju naprezanja, vodeći gotovo stalno ratove, i vanjske i građanske i mučeći se sa robovskim bunama. To je imalo negativan efekt po strukture i institucije Države, rušeći njihov autoritet i snagu, ali sa druge strane to je i vrijeme najveće rimske ekspanzije na okolna područja. Upravo je izražena unutarnja turbulencija, dovela do oslobađanja goleme energije što se najviše manifestiralo u iznimnoj ekspanziji. Uz to proporcionalno slabljenju utjecaja javnih institucija, jačala je uloga snažnih i ambicioznih pojedinaca koji su smatrali da svoje karijere i autoritet najviše

mogu izdići ako imaju pobjedonosne ratove, koji su donosili i veliko bogatstvo kao i zapovjedništvo nad velikim i odanim vojskama. Upravo ovo razdoblje kada se bude urušavala Rimska Republika, je postalo i doba najveće ekspanzije rimskog imperija. Sa urušavanjem Republike u kontinuiranim stranačkim borbama, išao je i pad morala, nestajanja starog vrijednosnog sistema, odnos među ljudima se prilično promijenio. Nestajale su i stare rimsko – italske društvene stege, i život se prilično liberalizirao u skoro svim aspektima. To je bilo savršeno vrijeme i za pohlepne i ambiciozne, ali i za sposobne i ambiciozne pojedince. Sulinski ustavno – zakonski sustav je još uvijek bio važeći, ali se u priličnoj mjeri ljuljao. Posebno je pitanje vraćanje oduzetih ovlaštanje i prava plebejskim tribunima bilo zahtijevao od naroda, a i senatorski sudovi su izazivali nezadovoljstvo. Pojedinci kao Lucije Sicinije, Lucije Kvinto i Gaj Licinije Macer su se zauzimali za reforme, ali njihova nastojanja su bila uzaludna. Posebno su zloupotrebe namjesnika u provincijama postale evidentne, a opozicioni elementi sulinskom uređenju su u tome polju vidjeli šansu za dobivanje poena. Samovolja namjesnika u provincijama je u pojedinim slučajevima prelazila sve granice, ali su oni nakon napuštanja svoje dužnosti postajali ranjivi za tužbe, što su provincijalci preko pojedinih uglednih Rimljana znali iskoristiti. Tako je mladi Gaj Julije Cezar, koji se zauzimao za obnovu tribunske vlasti kakva je bila prije sulinskog zakonodavstva, 77. god. p. n. e. vodio optužbu protiv konzulara Gneja Dolabele (inače jednog od najistaknutijih sulinsko – optimatskih pristalica), a sljedeće 76. god. p. n. e. je optužio i Gaha Antonija. Posebno je važan proces protiv zloupotreba u provincijama bio onaj protiv zloglasnog namjesnika Sicilije po imenu Gaj Ver. Tužbu je uspješno vodio Marko Tulije Ciceron 70. god. p. n. e., a proces je ostao zapisan u okviru Ciceronovog opusa. Zato je ta opozicija prosto vapila ne samo za vraćanjem ovlasti plebejskog tribunata, nego i za ponovnim uvođenjem cenzure i prepuštanjem sudova vitezovima, kako bi se uspostavila kakva – takva ravnoteža u moći. Svi ti opozicioni zahtjevi su ostajali neuslišani, sve dok se u samoj postsulinskoj optimatskoj stranci ne pojavi neko, sa dovoljno osobnog autoriteta i moći, srušiti njenu dominaciju. Postsulinski većinski optimatski Senat nije imao neko veliko povjerenje u Pompeja, koji je nakon povratka iz Hispanije zahtijevao za svoje vjerne vojnike dodjelu zemljišta a sebi novi trijumf i konzulat. Posljednja dva zahtjeva su bila protivna zakonu i suprotna većinskoj volji Senata, jer Pompej (paradoksalno) još uvijek nije obnašao ni jednu redovitu magistraturu (čak ni kvesturu), a nije bio ni članom Senata. Radi toga Pompej, koji nikada nije bio apsolutni zagriženik sulinske politike, je počeo naginjati prema narodnjačkoj opciji nadajući se tamo podršci za svoje zahtjeve. Inače zbližavanje vojskovođe s vođama popularske demokratije postati će simptomatično za sljedeće razdoblje. Pompej je počeo tražiti oslonac u popularskim krugovima, da bi dobio nova imenovanja, da bi komicije stavio nasuprot svemoćnome Senatu. Sa svoje strane, predstavnici populara tražili su podršku u vojsci, radi borbe sa Senatom u pitanjima vanjske i unutarnje politike.

Nakon ugušenja Spartakove pobune, jedno vrijeme su obje vojske (Pompejeva i Krasova) stajale u blizini Rima, jedna nasuprot drugoj i situacija je bila vrlo zategnuta. Međutim, do sukoba nije došlo i kompromisnim rješenjem obojica su izabrana za konzule za narednu 70.

god. p. n. e. (Pompej je dobio golemu većinu glasova). Tim činom je stvorena pukotina u optimatsko – sulinskom uređenju, a najvišu izvršnu funkciju su preuzeli da vode tada najugledniji vojskovođa Rima i najbogatiji građanin Rima. Zategnuta situacija, koja je pretila izbijanjem građanskog rata, te neposredno završeni teški rat sa Spartakovim robovima, nesumnjivo su ipak vodili ka konsolidaciji raznih interesnih grupa rimskog društva, dogovoru Pompeja i Krasa s vođama populara i popustljivosti Senata, koji je na kraju krajeva pristao na Pompejeve želje. Pompej je dobio i pravo na održavanje trijumfa za pobjedu u Hispaniji (koji je održan 31. XII. 71. god. p. n. e.), i dodjelu zemlje svojim vojnicima. Kras je dobio kao uništavatelj robovske vojske pravo na ovaciju i lovorov vijenac, iako je neposredna opasnost po Rim koju je on elimirao bila znatno veća od one sa kojom se borio Pompej. Kras je kako bi zadobio podršku u masama priredio gozbu na 10 000 stolova i distribuirao je dovoljno žita za svaku familiju u Gradu da joj bude dovoljno za tri mjeseca. Senat je kao protutežu Pompejevim i Krasovim zahtjevima, mogao još računati samo na vojsku Metela Pobožnog, koja se vraćala iz Hispanije. Ali Metel Pobožni je ovu vojsku raspustio, čim je prešao Alpe. Kako bi se zadovoljili u neku ruku i narodnjački zahtjevi Pompej je izveo i neke reforme, pa su plebejskim tribunima vraćena ovlaštenja koja im je oduzeo Sula, uključujući i zakonodavnu djelatnost. I sudovi se promijeniše u korist narodnjaka, ali Senat ipak nije bio potpuno isključen iz sudova zahvaljujući Krasu i onim optimatima koji su podržavali vladu Pompeja i Krasa. Po zakonu Aurelija (*Lex Aurelia iudiciaria*) reformirani su sudovi i stalne sudske komisije sastojale su se odsada od predstavnika triju grupa: jedna trećina popunjavanja je iz redova senatora, druga – iz redova vitezova, a treća – iz redova erarnih tribuna. I za provinciju Aziju su izmijenjene Suline uredbe o poreznom sustavu, pa je ponovo uspostavljen grakhovski režim zakupa. Obnovljena je i cenzura, i novi cenzori su počeli radikalno „čistiti“ Senat i tom prilikom su odstranili iz njega 64 člana (između ostalih i Gaja Antonija, koga je ranije uzalud sudu tužio Gaj Julije Cezar). Kasnije su ukidane i druge ustanove sulinskog uređenja, ali Pompej i Kras nisu mogli da pristanu na druge narodnjačke zahtjeve kao što su rehabilitacija narodnjačkih vođa, da se kazne ubice narodnjaka, da se prognanici vrate u domovinu i da ukinu kazne njihovoj djeci, da se izvrši povrat konfisciranih imanja, a šteta da se naplati imetkom Sulinih baštinika (nasljednika). I pored „kakvog - takvog“ zajedničkog rada odnos između Krasa i Pompeja nije bio baš srdačan, i za vrijeme čitavog razdoblja njihovog konzulata između njih su trajale nesuglasice. Ni Kras ni Pompej nisu raspuštali svoju vojsku. Tek pred kraj godine došlo je do njihove pomirbe, poslije čega su vojske bile raspuštene.

Inače Pompej je tada bio vrlo moćna osoba, i za svoje obožavaoce je bio najveći i najbriljatnijih vojskovođa svoga doba. Narodu se predstavio kao pristalica njegovih prava i onaj ko se suočio sa sulinskim Senatom, restaurirajući dio prava narodnih institucija (izgubljenih sulinskom reformom). Sa druge strane, veći dio nobilske aristokratije čije interese je kao trebao braniti, nikada mu to nije oprostio. Nesumnjivo je postajala mogućnost da Pompej preuzme vlast i postane samovladar, koji bi iz korijena reformirao nesumnjivo zastarjele institucije i odnose Republike, i mnogima se činilo da bi se tako nešto i moglo

desiti. Ali Pompejeva osobnost, karakter i ciljevi su bili oprečni tome. On je ipak u svojoj osnovi odan tradicionalnim rješenjima, nije imao namjeru za odlučni prevrat i sklon je kompromisima i polovičnim rješenjima. Sigurno ni u svojim krajnjim zamislima nije pomišljao na uništenje republikanskog sustava i dominacije senatorske aristokratije. Ukratko rečeno Pompej je nedostajalo sve ono što je imao i što je namjeravao Gaj Julije Cezar. I tako se Pompej polažući konzulsku vlast krajem 70. god. p. n. e. povukao u privatan život, i u narednih par godina vodio je život van glavnih tokova rimske politike (bar u javnoj formi), iako bi se znao nekada pojaviti uz veliku pratnju i znatan sjaj (samo kako bi pokazao svoje značenje).

Rješavanje gusarskog pitanja

I pored određenih uspjeha (sa Publijem Servilijem Isaurijskim), problem gusarstva je još uvijek bio evidentan, pa se čak ponovo usložnjavao. Gusari su čak potukli rimsku mornaricu pod zapovjedništvom Marka Antonija kod Kidonije, Sam Marko Antonije je bio okovan istim onim okovima koje je nosio kako bi okovao gusare, i umro je na Kreti 71. god. p. n. e. To je bio vrhunac rimskog poniženja u njihovim odnosima sa gusarima, a potrebno je reći i da su neki senatori primali mito od Krećana. Ipak je Senat poslao prokonzula Kvinta Metela protiv kretskih gusara. Pune dvije godine 68. i 67. god. p. n. e. je trebalo Kvintu Metelu da porazi kretske gusare i njihovu vojsku od 24 000 ljudi. Ali ni Metelov trijumf i dobivanje počasnog nadimka Kretski/*Creticus,* nisu zaustavili gusarenje i njihovu snagu od oko 1000 brodova. Tako je gusar Atenodor 69. god. p. n. e. napao otok Delos, opljačkao ga a zarobljene žitelje odvede u ropstvo. Gusarski vođa Pirganion se iskrcao 70. god. p. n. e. u sirakuškoj luci i plijenio je po Siciliji dok ga namjesnik nije prislio da napusti otok. Liparski otoci, u blizini Sicilije, su plaćali godišnji danak gusarima. U Krotonu su opljačkali Herin hram, a iskrcavali su se i u Brundiziumu, Misenumu, etrurskim lukama, pa čak i u Ostiji. Mnogi istaknuti Rimljani su se našli u gusarskom zarobljeništvu, kao zapovjednika vojske u Kilikiji i dva pretora sa kompletnom pratnjom. Iz jedne vile kod Misenuma su oteli i sestru Marka Antonija (koji je umro na Kreti), a i kretanje Apijevom cestom je postajalo rizično. U Ostiji su uništili mornaricu kojom je zapovijedao sam konzul i koja je trebala biti upućena protiv gusara. Stanje nesigurnosti je postajalo alarmantno, a zbog gusarske aktivnosti i presretanja brodova i konvoja, došlo je naglog poskupljenja žita (koje se u Rim uglavnom dopremalo iz prekomorskih provincija i zemalja). I u toj teškoj situaciji, ponovo se pomislilo na Pompeja i dvije godine nakon njegovog konzulata, ponuđena mu je komanda nad pomorskim snagama koje bi se trebale obračunati sa gusarima.

Optimatskiji elementi u Senatu su bili sumnjičavi prema Pompeju, i to zapovjedništvo im je izgledalo suprotno republikanskim tradicijama. Zbog goleme Pompejeve popularnosti u narodu, Senat je bio vrlo obazriv da da veliku moć jednom čovjeku, plašeći se da bi to moglo proizvesti nekog novog samodršca koji bi ukinuo ili bar smanjio njihovu dominaciju. Moguće je isto tako da su Pompejevi agitatori namjerno pretjerivali sa opasnošću od gusara, posebno sa obzirom na konvoje sa žitom koji su dolazili iz Sicilije, Afrike i Egipta na što su

Rimljani bili posebno osjetljivi. Sami Pompejevi podržavatelji (među njima i neki prepoznatljivi narodnjaci kao Gaj Julije Cezar i pretor Lucije Kvinktije) su bili u manjini i izgledalo je da će se Pompej suočiti sa problemom u dobijanju kvalitetnog zapovjedništva po njegovim željama. Tada je nastupio plebejski tribun Aul Gabinije/*Aulus Gabinius* koji je predložio zakon (*lex Gabinia*) po kojem je Pompej dobivao izvanredna prokonzulska ovlaštenja nad morem i duž obalne linije do 50 milja u unutrašnjost od Herkulovih stupova kroz čitavo Sredozemno more. Ovo mu je davalo veću vojnu vlast nego bilo kojem drugom rimskom zapovjedniku u ranijoj historiji Republike, izuzev diktatora. Praktično je najveći dio teritorija rimskog imperija po ovom zakonu "pao" pod apsolutnu vlast Pompeja (tada starom samo 39 godina), istina vremenski ograničeno. Krajnje optimatske struje su bile vrlo ljute na Gabiniju, da mu je pretilo i umorstvo, ali i sa druge strane optimatskog zastupnika konzula Pizona bi narod razderao da ga Gabinije nije zaštitio. Razdraženost u rimskoj javnosti je bila vrlo velika i malo je nedostajalo da dođe do otvorenog sukoba. Optimatski senatori su posebno bili razdraženi što se Pompej za izvanredovitog zapovjednika birao bez kolege, i što bi on sam birao dozapovjednike. I pored izražene opozicije Gabinijev zakon je u komicijama usvojen 67. god. p. n. e., i Pompej je dobio ta izuzetna ovlaštenja kako bi se obračunao sa ovom pogubnom gusarskom opasnošću, koja se stalno kao hidra pojavljivala. Pompej je dobio vlast na 3 godine, sa 25 dozapovjednika sa pretorskim insignijama i vlašću iz senatorskog staleža, dvojicom blagajnika sa kvestorskom vlašću, a mogao je raspolagati i sa državnom blagajnom. Sve ih je osobno izabrao. Imao je komandu nad 500 brodova, 120 000 pješadinaca, oko 5 000 konjanika, te radi toga raspolagati sa neograničenim sredstvima provincija i potčinjenih «savezničkih» država. *Lex Gabinia* je imala veliko značenje po rimsku konstitucionalnu budućnost i praktično je postala plodno tlo na kojem će se razviti buduća specifična konstitucionalna rješenja koja će voditi ka izrastanju carske vlasti. Do tada je bilo neuobičajeno da zakoni ovakvog tipa prolaze na komicijama, suprotno željama Senata Republike. Usvajanje *lex Gabinia* je bio ključna tačka u procesu daljeg kolapsa Senata kao najjsnažnije političke institucije Republike, jer se on pokazao nesposobnim da zaustavi toliku koncentraciju moći u rukama jednog čovjeka. Ipak kasnije će se pokazati da Pompej nije bio taj koga se trebao plašiti optimatski Senat, i da je njihov strah bio potpuno neopravdan da bi Pompej mogao tu vlast zadržati. Neko drugi će indirektno i na duge staze profitirati od presedana, koji je napravilo donošenje Gabinijevog zakona.

Do kraja zime, sve pripreme su bile izvršene. Pompej je podijelio pomorsko područje na 30 zona, a za svaku operativnu zonu su bili zaduženi njegovi legati sa određenim brojem ratnih lađa. Ipak i u tim danima je bilo problema, jer je konzul Gaj Pizon u Narbonskoj Galiji ometao regrutaciju Pompejevu legatu, pa se Pompej morao vratiti u Rim da regulira i tu stvar. Operativne zone rimskog brodovlja su napadale i osvajale gusarske brodove, ili ih pak gonile u posebno organizirane zasjede.

Reljef koji prikazuje rimske vojnike na brodu. Datacija II. – I. st. p. n. e.

Za samo 40 dana zapadni Mediteran je bio očišćen od gusara i Kasije Dion navodi da su komunikacije između Hispanije, Afrike i Italije obnovljene i osigurane. Nakon toga Pompej se posvetio istočnom Mediteranu i to obale Likije i Kilikije, gdje se nalazila najjaća gusarska alijansa, krenuvši tamo sa 60 svojih najboljih brodova. Već na početku su se, bez ozbiljnijeg otpora, predale jake likijske utvrde Antikragos i Kragos, a zatim i druga mjesta.

Pompej je umješno upotrijebio i diplomatiju, jer je u postupku sa zarobljenim i predanim gusarima bio blaži u odnosu na ranije protugusarske zapovjednike. Nakon što je porazio gusarsku flotu, on je osigurao predaju gusara i mnoge zarobljenike iz gusarskih zajednica je preselio u unutrašnjost u Soli, koji je otada nazivan *Pompeiopolis*. Uništen i zarobljen je veliki broj brodova, oko 10 000 gusara je poginulo, a oko 20 000 se predalo. Uz to, Publije Klodije je oslobodio veliki broj osoba koje su gusari bili oteli. Pompej je tako djelotvorno vodeći operacije, kombinirajući i vojne i diplomatske poteze, uspio da problem sa gusarima riješi za samo 3 mjeseca. Tako je on postao heroj za mase, jer je garantirao redovito snabdijevanje žitom, pozdravljan je kao prvi među jednakim (*primus inter pares*). Međutim, na Kreti se desio ozbiljan incident, jer se Pompejeva nadležnost protezala i na otok Kretu, gdje je već 2 godine boravio Kvint Metel koji je upokoravao gusare. Metel je bio zatvorio Pompejeva izaslanika Oktavija, koji je u ime Pompeja, a na molbu kretskog izaslanstva, donio Krećanima blage uvjete sporazuma. Radi toga došlo je i manjeg oružanog sukoba između Metela, koji se protivio Pompejevu petljanju u kretske poslove i prijedlogu sporazuma, i podzapovjednika Lucija Sisene. Ali, nakon prepiske između Metela, koji je bio optimat, i Pompeja taj incident se smirio.

Manlijev zakon i Pompejevo zapovjedništvo na istoku

Ipak Pompejev kratkotrajni rat sa gusarima, čije je rezultate Pompej u svojim izvještajima moguće i namjerno predimenzinirao (iz razloga političke popularnosti), nije završio donošenje zakona u prilog Pompeja. Rimski zapovjednik je ostatak 67. i narednu 66. god. p. n. e. proveo posjećivajući kilikijske i pamfilijske gradove i uređujući odnose u ovom području. Za vrijeme Pompejevog odsustva iz Rima plebejski tribun Gaj Manilije/ *Gaius Manilius* je predložio zakon po kojem se Pompeju dodjeljuje zapovjedništvo na istoku u Aziji, gdje je trebao naslijediti L. Licinija Lukula i ostale rimske namjesnike u III. Mitridatovom ratu. Zakon je podržao i Cezar, a pravno opravdao Ciceron u svome govoru *pro Lege Manilia.* U svom govoru Ciceron je rekao da rat s Mitridatom treba biti odmazda za ono što je pontski kralj počinio 88. god. p. n. e. („Azijsko večernje”). U Ciceronovoj argumentaciji na prvom se mjestu nalaze prihodi provincije Azije, jer po dohodcima koji

stižu iz te oblasti, ona zauzima prvo mjesto među svim rimskim provincijama. Najzad, rat dovodi u opasnost imovinu mnogih rimskih građana. Gubitak provincije Azije predstavljao je opasnost u prvom redu za rimske publikane, čije bi se materijalno upropaštavanje, po Ciceronu, moglo odraziti i na stanje ljudi iz drugih staleža. Drugi dio govora posvećen je dokazivanju teze da vrhovno zapovjedništvo u tom ratu treba povjeriti Pompeju, koji se odlikuje umjerenošću, vjernošću, pristupačnošću u ophođenju, umom i humanošću. Ali je od naročitog značenja autoritet (*auctoritas*) Pompeja kao vojskovođe i upravljača.

Senatorski optimati su se suprotstavljali i *lex Manilia,* ali je i pored njihovog negodovanja ovaj zakon prošao. I ovim zakonom Pompej je dobio golema ovlaštenja, netipična za dotadašnje republikansko ustrojstvo. Pompej je na istoku više izgledao kao helenistički vladar u odnosu prema azijskom stanovništvu, a ne kao oficijelni dužnosnik Republike (što je po zakonima stvarno i bio). Tako je Gabinijevim i Manilijevim zakonima još i dalje krnjen autoritet Senata i posebno njegove optimatske frakcije. Čin prenosa zapovjedništva je Lukula, koji je jednom relativno malom armijom izvojevao čitav niz velikih pobjeda, prilično pogodio i on i Pompej su iznimijenili niz uvreda. Lukul je Pompeja nazvao lešinarom koji se hrani radom drugih, aludirajući da on dolazi na kraju samoga posla (rata) i onda sebi pripisuje pobjedu.

Pompej je prvo poslao jedno poslanstvo Mitridatu VI., više sa ciljem snimanja situacije nego stvarne želje za pomirenjem. Istovremeno je u Jermeniji došlo do pobune Tigranovog istoimenog sina protiv svoga oca. Tigran Veliki je uspio svladati pobunu svoga sina, ali je ovaj umakao u Ktesifon, partsku prijestolnicu gdje se stavio pod zaštitu kralja Fraata III. Inače prisustvo izbjeglog jermenskog princa u Ktesifonu je utjecalo da Fraat III. sklopi sporazum sa Pompejem uz uvjet da se Partima prepusti onaj dio Mesopotamije koji su Jermeni još uvijek držali. Ova pobuna jermenskog princa je kao posljedicu imala i slom saveza sa Mitridatom VI, jer je Tigran Veliki sumnjao da su inspiracija za bunu bili Mitridat VI. i njegova kćerka, inače majka pobunjenog princa. Pompej je cijelo to vrijeme iskoristio za pripreme za pohod na Mitridata VI., i sa vojnom silom od 40 – 50 000 vojnika (bez pomoćnih/auksilijarnih trupa) on se pokrenuo u proljeće 66. god. p. n. e. prema Galatiji kako bi osobno preuzeo zapovjedništvo nad Lukulovim trupama. I pored nastojanja da se Pompej i Lukul izmire, do toga nije došlo i Lukul je napustio Malu Aziju u velikoj ljutnji, posebno jer je Pompej anulirao njegove zadnje odluke.

Mitridat VI. je uspio djelimice obnoviti vojne snage i raspolagao je sa oko 30 000 pješadinaca i 3 000 konjanika, i pokušao je postići neki sporazum sa Pompejem, ali je Rimljanin zahtijevao bezuvjetnu predaju o čemu pontski kralj nije želio ni da raspravlja. Mitridat VI. se ovaj put nije želio upuštati u otvorenu bitku, nego je vršio neku vrstu gerilskih prepada (posebno svojom konjicom) na rimske trupe koje su napredovale i njihovu logistiku. Pompej tada preusmjeri kretanje prema gornjem toku Eufrata, koji je i prešao i tako ušao u istočni dio pontske kraljevine. Mitridat VI. je Rimljanima zatvorio put kod utvrde Dasteire, pa se Pompej (bez jedinica iz Kilikije) morao ponovo vratiti preko Eufrata. I tek kada je

dobio očekivane trupe, Pompej je ponovo i to žestoko provalio preko Eufrata, opkolivši i tabor Mitridata VI. u kojem je brzo zavladala velika glad. I nakon 45-dnevne opsade Mitridat VI. je uspio da se probiju kroz opsadu (prije toga umorivši ranjenike i bolesne, kako ih ne bi Rimljani zarobili). Pompej je nastavio sa progonom pontskog kralja, i napokon je do bitke došlo kod rijeke Lykos (Ješil-Irmak kod današnjeg Enderesa) na mjestu gdje je kasnije izgrađen grad Nikopolis. Tada je pontska vojska ponovo totalno potućena, a Mitridat VI. se jedva uspio pobjeći sa svojicom konjanika i jednom priležnicom svojoj drugoj vojsci kod Sinorije. Tu je svoje blago od 6 000 talenata zlata podijelio među svoje najvjernije podanike, a pontski kralj se uzalud nadao ponovnom savezu sa Jermenijom, jer su Parti provalili u Jermeniju i čak počeli opsjedati Artaksatu. Tigran Veliki je na kraju ipak uspio suzbiti partske trupe, ali nije bio sklon da ponovo rizikuje i upušta se u borbe sa Rimljanima, a posebno iz razloga jer je saznao da njegov buntovni sin namjerava da se prebaci kod Mitridata VI. Ujedno je Tigran obećao i nagradu od 100 talenata za onoga ko uhvati Mitridata VI., a njegove izaslanike je predao Rimljanima. Mitridat VI. je tako ostao sam i našao se u bjekstvu. nadajući se da može doći do Bosporske kraljevine u kojoj je vladao njegov nevjerni sin Mahares. I kada je Mitridat VI. prešao granicu Male Azije i Zakavkazja Pompej ga je prestao progoniti i pokrenuo se prema Artaksati i u njenoj blizini se utaborio. Tu je došao princ Tigran koji se nadao da će mu Pompej predati na upravu očevu kraljevinu, ali i sam Tigran Veliki. Tu se Tigran Veliki poklonio veličanstvu rimskog naroda i Pompeja, kojem je u znak bezuvjetne predaje predao kraljevske insignije (dijademu i tijaru). Pompej je ipak ostavio vlast Tigranu Velikom (vrativši mu insignije), dogovorio sa njim mirovni sporazum po kojem je jermenski kralj morao isplatiti odštetu od 6 000 talenata rimskoj vojnoj blagajni, a kao poseban dar svakome rimskom i njima savezničkom vojniku darovati po 50 denara. Jermenija je izgubila i sva Tigranova osvajanja, preuštajući Rimljanima oblasti u Fenikiji, Siriji, Kilikiji i Kapadokiji, kao i zone na desnoj strani Eufrata, čime ova rijeka postaje krajnja istočna granična linija rimskog imperija. Sama Jermenija, vraćena u svoje stare granice, je dobila položaj rimskog vazala. Nikada više u historiji Jermenija se neće razviti u ekspanzionističku imperiju i uvijek će zadržati status „tampon zone i države“, oko koje se spore velike sile. Rimske jedinice su prezimile na jermenskom i općenito zakavkaskom području, od Eufrata pa do Kura. Na tome jugu Kavkaza, rimske legije su se susrele i sa kavkaškim planinskim starosjedilačkim narodima, kao sa Iberima koji su živjeli na prostoru današnje Gruzije, koji su bili zemljoradnička ratoborna i organizirana zajednica. Pored kavkaskih Ibera, drugi narod na ovom području su bili stočarski Albani, nešto primitivnija i zaostalija zajednica u odnosu na Ibere. Za to vrijeme Mitridat VI. je lutao po Zakavkazju i Kavkazu (zimovao je u Dioskuriasu), a pošto je kružila vijest da će velika rimska vojska krenuti u progon Mitridata VI. Albani su se odlučili za preventivni napad na rimske pozicije u zimu 66/65. god. p. n. e. Nakon što je rimskom zapovjedniku Celeru osobno došao u pomoć Pompej, Albani su suzbijeni preko rijeke Kura. Za to vrijeme, starješina zakavkaskih Ibera Artokes je ostao mir, formalno obećavši Rimljanima mir i prijateljstvo. Pompej je ipak uspio da dozna da je to samo riječ o pretvaranju kako bi se

dobilo na vremenu, jer su se zakavkaski Iberi naoružavali i pripremali za napad na rimske trupe u kavkaskim klancima. Pompej zato svoje trupe usmjeri prema njihove dvije strateške utvrde, a iznenađeni Artokes se morao povući sa vojskom i spaliti most za sobom dok su Rimljani zauzeli navedene utvrde. Artokes je sa svojom vojskom taktički uzmicao sve do rječice Pelorosa, gdje je došlo do bitke sa Pompejevim trupama. U toj bici Zakavkaski Iberi su poraženi, a Artokes je pristao da se podloži Rimu i da preda svoju djecu kao taoce. Nakon toga je Pompej došao do kolhidske - crnomorske obale, gdje ga je čekalo brodovlje (pod zapovjedništvom Servilija) koje je trebalo vojsku prebaciti u Azovsko more kako bi se potpuno potukao Mitridat VI. u Bosporskoj kraljevini. Međutim, umjesto da se upusti u riskantni desant na udaljenoj obali, praktični i obzirni Pompej (koji nije volio rizikovati niti iskušavati sreću) se i pored želja jednog dijela oficira povukao natrag, a dobru izliku mu je pružila pobuna Albana. Ipak je mornarici naloženo da kontrolira maloazijske obale kao i da blokira Kimerijski Bospor. Pompej je provalio u zemlju Albana, porazivši bez većih teškoća njihovu združenu vojsku od 60 000 pješadinaca i oko 12 000 konjanika. Nakon toga Albani sklopiše mir sa Pompejem, a za njima se povedoše i drugi zakavkaski i južno-kavkaski narodi, i južni obronci Kavkaza tako postadoše granična zone do koje se prostirao rimski imperij. Pohod na Kavkaz je imao veliko i stvarno i simbolično značenje po rimski svijet. Iako je Pompej uspio pobijediti u nizu sukoba sa lokalnim zajednicama, on je na kraju ipak morao odustati od namjere da duž kavkaske obale stigne u Bosporsku kraljevinu i tamo napadne Mitridata. Zato se on zadovoljio time što su kavkaski Albani, Iberci i svi narodi koji su živjeli na južnim obroncima Kavkaskih planina i pored njih – službeno izrazili priznanje svoje zavisnosti od Rima. To je priznanje bilo čisto formalno. Pompej nije uspio prijeći preko glavnog planinskog masiva. "Kavkaz je – po Mommsenovim riječima – još jednom pokazao svoje svjetsko-povijesno značenje. Kao što su perzijska i grčka osvajanja, i rimska je najezda naišla tu na krajnju granicu". Uostalom Pompej nije imao dovoljno Hanibalove smjelosti da se upusti u rizični i neočekivani pokret preko jednog velikog planinskog lanca.

Za to vrijeme Mitridat VI. je uz tešku muku uspio da se doćepa Pantikapeja u Bosporskoj kraljevini, gdje je zahvaljujući svome autoritetu i vojnoj pratnji uspio da sruši sina Maharesa, i prisili ga da izvrši samoubistvo. Mitridat VI. je ponovo nudio mir uz priznanje rimskog gospodstva i plaćanje danka, ako mu se vrati izvorno pontsko kraljevstvo. Pompej je zahtijevao da se Mitridat VI. osobno preda, što Mitridat VI. nije želio, nego je mobilizirao posljednje vojne i logističke potencijale sa kojima je raspolagao, pa djelomice i od robova, sastavi vojsku od 36 000 pripadnika koju je opremio na rimski način. Širila se pričao da je sa tom vojskom namjeravao da u savezu sa Sarmatima i podunavskim Keltima provali preko Trakije, Makedonije i Panonije u Italiju... u stilu Hanibala, samo sa sjeveroistočne strane. Ali za Mitridata VI. vrijeme je ubrzano isticalo, a njegova uprava u Bosporskoj kraljevini je izazivala sve više nezadovoljstava. Rimska blokada gradova na krimskoj obali nepovoljno je utjecala na položaj grčkih sjeverno crnomorskih gradova, koji su uz to, po svemu sudeći, bili nezadovoljni Mitridatovim savezom sa skitskim dinastima. Mitridat VI. je sve više gubio utjecaj i kod vojske, te je imao sve manje privrženika, a u Fanagoriji se pobunio zapovjednik

Kastor koji je Mitridatove sinove (koji su se nalazili u utvrdi kojom je Kastor zapovijedao) predao Rimljanima. Pobunili su se i drugi u Hersonezu, Teodosiji (Kaffa) i Nimfeju, a uskoro se i Mitridatov sin Farnak pobunio i stavio čitavoj pobuni na čelo. Mitridat VI. je poslao vojsku protiv svoga sina, ali i ona prijeđe u tabor princa Farnaka, kojem su prišli čak i italski dezerteri koji su se nalazili u Mitridatovoj pratnji. Konačno i glavni grad Pantikapej otvori svoje kapije ustanicima, dok se Mitridat VI. sklonio u dvorac. Nakon toga je Mitridat VI. (pošto mu nije uspjelo da molbama umilostivi sina da mu poštedi život) prisilio svoje dvije kćeri i svoju pratnju da ispiju smrtonosni otrov, što je na kraju i on sam učinio. Radi toga što otrov nije djelovao brzo (svakako otuda što je Mitridat stalno uzimao protuotrove, otrov nije djelovao), zamolio je svoga keltskog plaćenika Betuita da mu odseće glavu i tako je 63. god. p. n. e. u 68. godini završio život Mitridata VI. Farnak je, kako bi dokazao svoju lojalnost Rimljanima, je poslao očevo mrtvo tijelo Pompeju, koji je ipak postupio časno prema posmrtnim ostacima velikog protivnika Rima. Mitridat VI. je pokopan u kraljevskoj grobnici svojih predaka u Sinopi. Farnaku su ostavljeni bosporski posjedi. On je priznat za prijatelja i saveznika rimskog naroda. Fanagorija je proglašena slobodnim gradom. Kao što je poraz Hanibala predstavljao slom Afrike, tako je smrt Mitridata VI. simbolički označila slom efektivnog otpora Azije rimskom imperiju.

I tako je završena epizoda rimske historije u kojoj je glavni „negativac" bio Mitridat VI., i sa njenim krajem maloazijsko područje je konačno inkorporirano u rimski svijet. Tako je Rim zagospodario Malom Azijom, jednom od svojih najvrijednijih tečevina. Mala Azija, taj euroazijski most na Mediteranu će sa rimskim imenom dijeliti jednu dugačku zajedničku sudbinu.Naslijeđene i osvojene zemlje Bitinije i Ponta su pretvorene u novu rimsku provinciju „Bitinija i Pont", i tako su ove dvije zemlje konačno ujedinjene u jednu upravno – administrativnu i teritorijalnu jedinice... ali sasvim suprotno od načina na koji je to želio učiniti Mitridat VI. Smrt pontskog kralja je Pompeju donijela golemu slavu.

Pompej na Levantu

Pompej je nastavio svoj pohod po istoku, i 64. god. p. n. e. je prodro u Siriju, gdje se upleo u skoro anarhično stanje nastalo nakon nestanka seleukidske države i sloma kratkotrajne jermenske hegemonije koja je pretendirala da zamijeni Seleukide. Levant je tada bio poligon borbe za širenje svoje moći ili sopstveno održanje niza helenističkih gradova, posljednjih seleukidskih aspiranata, lokalnih velikaša i uzurpatora i semitskih sirijsko – aramejskih zajednica, Jevreja iz Judeje i arapskih plemena. Često su te rasprave prelazile i u otvorene sukobe, pa i ratove. Neka beduinska arapska plemena je sam Tigran Veliki naselio u sjevernoj Siriji. Posebno je zanimljiv slučaj izvjesnog Ptolemeja, sina Meneosa, koji je bio jedan od najmočnijih i najbogatijih velikaša u postseleukidskoj Siriji i raspolagao je sa privatnom vojskom (samo konjanika je bilo 8 000). Ovaj Ptolemej je bio gospodar u libanskom prostoru, dok su Tripolisom i Biblosom gospodovali Dionizij i Kiniras, a na Orontu u Lisiji, blizu Apameje vladao je Jevrej Silas. U Judeji su kao kraljevi i veliki svećenici vladali Hasmonejci (Makabejci), koji su iskoristili kraj seleukidske vlade da utvrde

svoju vlast. Osnovna ideologija te hasmonejske države je abrahamski judaizam, sada već u dogmatiziranom obliku. Po smrti Janeosa Aleksandra 79. god. p. n. e. hasmonejska država se protezala od granica ptolemeidskog Egipta pa sve do zemlje Nabatejaca (Petra), a na sjeveru zahvačajući Samariju. Ali tadašnja Judeja je bila i mjesto sukoba vrlo suprostavljenih dviju stranaka i to farizeja i sadukeja. Ove stranke su se posebno sukobljavale poradi kontrole nad Sinedrijem, koji je za vrijeme Hasmonejaca bio tijelo najviše državne (i javne i religijske) vlasti, tj. državno vijeće i glavni sud. Jevrejske stranke su se difrencirale na osnovi odnosa prema religijskom ritusu, a ne poradi ekonomsko –političkih odnosa kao u grčko – rimskom svijetu. Ta razlika je i razumljiva kada se ima u vidu da je abrahamistički judaizam dogmatski, za razliku od eklektičkih vjerovanja grčko – rimskog svijeta. Samim tim je pitanje reguliranja dogme u životu jevrejskog društva, i to u svim njegovim segmentima, imalo znatno veće značenje nego kod okolnih naroda. Sadukeji su bili svećenička grupa (“Aroniti”) koja je povezana sa vodstvom Jerusalimskog hrama, i predstavljali su aristokratsku skupinu hasmonejskih Velikih svećenika (koji su zamijenili raniju velikosvećeničku liniju nasljeđivanja). Hasmonejska dinastija je vladala u smislu i kraljeva i vrhovnih svećenika, čime su za sebe zahtijevali obje titule. Sadukeji su načelno bili najintelektualniji i najobrazovaniji dio jevrejsekog društva, u određenoj mjeri i po utjecajem helenističkog sinkretizma i grčko – helenističkih filozofskih škola. Kako bi legitimizirali svoju dominaciju u hramovskom – svećeničkom klanu, Sadukeji su tvrdili da je njihov daleki predak legendarni veliki svećenik Zadok (Tsdoki) iz vremena kralja Solomona. Oni su odbacivali anđele, “život poslije smrti” (odnosno dušu) i opovrgavali su uskrsnuće mrtvih. Sadukeji su odbacivali i Usmenu Toru (Talmud), i striktno su se držali i insistirali na Pisanoj Tori (odnosno na literarnoj interpretaciji Mojsijevog Petoknjižja). Sadukeji su bili orijentirani na održavanje Hrama, na značaj obreda i doslovni tekst Zakona. Zbog svoje velike povezanosti sa Hramom, nakon njegovog razaranja (od strane Vespazijanovog sina Tita) Sadukeji su gubili svoj utjecaj u oblikovanju judejske religioznosti. Sadukeji nisu bili baš uniformi i postojale su i unutar njih određene tendencije. Ime Fariseji poteći iz hebrejskog *perušim* odnosno aramejskog *perišajja*, što znači odvojeni. Za vrijeme makabejskog ustanka postojao je religiozno-politički pokret "hasidim" (pokret pobožnih). Nakon toga se pokret razdvojio u dvije struje, koje dobivaju imena fariseji i eseni. Pojam "fariseji" počinje se koristiti u Judeji za vrijeme vladanja Jovana Hirkana (135-104. god. p. n. e.). Za razliku od sadukeja, koji pripadaju bogatijim i aristokratskim slojevima, fariseji uglavnom potiću iz srednjuh društvenih i ekonomski slojeva. Oni su se usresredili da doslovno i bukvalno slijede jevrejske svete spise i usmenu predaju (koja je po njima jednako važna kao pisani jevrejski zakoni/objave). Kroz usmenu predaju, prihvatili su nauku o osobnoj besmrtnosti, o sudu nakon smrti, uskrsnuću i postojanju anđela. Fariseji su sudjelovali u radu Sinedrija kao opozicija sadukejima. Za razliku od sadukeja (koji su usvajali i elemente grčko – rimske kulture, pa čak u pojedinim slučajevima djeci davali grčka imena) fariseji su načelno rigidnije branili autohtone jevrejske tradicije, iako su neki od njih dobro poznavali i djelomično usvajali grčko - helenističku filozofiju, kao i razne strane religijske i mističke

tradicije. Kako su prihvatali i usmenu tradiciju (i "apokrifne" spise nastale u II. i I. st. p.n.e.), farizeji su su otvoreniji za različite interpretacije zapisanih svetih spisa judaizma. Dok sadukeji doslovno ponavljaju tekst tih spisa u obredima, farizeji su usmjereni na razumijevanje njegovog značaja za svakodnevni život. To je dovodilo i do formiranja različitih farisejskih škola. Fariseji su i očekivali uspostavu Božjeg kraljevstva na zemlji i gajili mesijansku nadu. Farisejska vjerovanja su kasnije, nakon uništenja drugog Hrama 70. god. n. e., postala osnova za rabinski Judaizam, koji je kreirao normative tradicionalističkog Judaizma koji su temelj za sve suvremene oblike Judaizma izuzev Karaizma. Nakon razaranja Hrama u Jeruzalemu 70. god. n.e. farizejski rabini preuzimaju punu kontrolu, osnivaju novi sinedrij i teološku školu u Jamniji, te postavljaju nove osnove judaizam, koji traju do danas. U tome su prestali biti "odvojeni", pa se riječ "farisej" prestala koristiti. U prenesenom smislu, "farisej" u europskim jezicima označava licemjera. Iz redova fariseja su potekli veliki rabini Hilel i Šamaj sa kraja I. st. p. n. e. (osnivači dvije osnovne škole u tumačenju judejskih zakona), onda i čuveni historičar Josip Flavije i kršćanski apostol Savle/Pavle. Farizeji su još za vrijeme prvih Makabejaca obnovili ukočenu i formaliziranu ortodoksiju sa dominacijom svećenika i sa dosadnim ceremonijalom, a središnju moć bi imao konsistorij kod Jerusalimskog hrama. Dok su se populistički raspoloženi fariseji oslanjali na svjetinu, sadukeji su se oslanjali na hasmonejsku dinastiju i vojsku (u kojoj je bilo mnogo pisidijskih i kilikijskih plaćenika). Pored sadukeja i fariseja, u tadašnjem jevrejskom društvu djelovala je još jedna religijska frakcija po imenu eseni. Za razliku od navedene dvije skupine eseni se nisu petljali u javni život, potpuno otišavši u asketizam i religijsku povućenost i predanost. Eseni su stekli slavu u modernoj znanosti, jer im se pripisuju čuveni “Svici sa Mrtvog mora”. Eseni su primjenjivali celibat (iako Josip Flavije govori i o redu Esena koji se vjenčavaju), i strogo se držali religijskih pravila i ritusa. Oni su izgleda imali kolektivno vlasništvo i neku vrstu komunalnog, autarkičnog uređenja. Tek znatno kasnije će se javiti stranka zelota, radikalnih jevrejskih ekstremista (za terorističke ekstremne napadače Rimljani će kasnije upotrebljavati termin *sicarii* /sikariji= bodežari).

Janeos Aleksandar Hasmonejac je znao kontrolirati svećenstvo, ali za njegovih sinova 69. god. p. n. e. došlo je do građanskog rata, jer fariseji podupiraše Hirkana II. protiv snažnijeg i odlučnijeg Aristobula. Na poziv fariseja u taj sukob su se umiješali Nabatejci, koji su utemeljili snažnu državu sa centrom u Petri. Fariseji su arapsko-nabatejskom kralju Aretu III. (vl. 87. – 62, god. n. e.) obećali da će mu vratiti sve zemlje koje je Janeos zauzeo na nabatejskom području. Inače i Hirkana II. je i njegov močni savjetnik i vojni i politički dužnosnik Antipater Idumejac savjetovao da se stavi pod zaštitu nabatejskog kralja. Aret III. je (zajedno sa Hirkanom i Antipaterom) sa vojskom od možda 50 000 vojnika započeo opsjedati Aristobula u Jerusalimu.

Aret III. je bio jedan od najvećih nabatejskih kraljeva, koji je ovu arapsku i levantsku državu znatno uzdigao i kultivirao. On je naslijedio svoga brata Oboda I., i proširio je svoje kraljevstvo. Uspio je zauzeti i veliki i društveno i ekonomski bitan grad Damask. Tako je Arat III. svoje nomadsko kraljevstvo pretvorio u civiliziranu državu, a sebe je na kovanicama novca nazivao Aret III. Filohelen (Prijatelj Grka). Naredio je i da se izdaje novac u damašćanskim kovnicama tako što će njegovo ime na srebrnim novčićima pisati na grčkom, a ne

semitskom aramejskom. Svoju prijestolnicu Petru je dao urediti po grčko – rimskom arhitektonskom modelu, uključujući i akvadukt u dužini 26,8 km. Prvo su Damask 72. god. p. n. e. zauzeli Jermeni, da bi ga Aret III. tri godine kasnije povratio.

U to vrijeme Rimljani su počeli zaposjedati Siriju, eliminirajući vlast uzurpatora, poglavica i prinčeva iz raspadnute seleukidske "kuće". Damask su zauzeli Lolij i Metel, a Aul Gabinije je 65. god. p. n. e. je prodro do Tigrisa i onda došao u Siriju, između ostalog da uredi odnose među Jevrejima. Nedugo zatima, Pompej je poslao svoga legata Marka Skaura u Judeju da izmiri ratujuće stranke, jer je dugotrajni sukob u Judeji i na granicama nove smetao ekonomici (posebno trgovini) Sirije. Na kraju je sam Pompej 64. god. p. n. e. krenuo u Siriju, gdje je uspješno podložio raznorazne privatne vojske, bande, grupacije, poglavice i zbacivši njenog posljednjeg kralja Antioha XIII. Azijatika i uspostavio je novu rimsku provinciju. Pompej je vrlo uspješno regulirao odnose (često u korist helenističkih gradova) u novoj rimskoj (i to bogatoj) provinciji Siriji, a 63. god. p. n. e. on je krenuo dalje prema jugu u Fenikiju i Koele-Siriju (zonu koja je podrazumijevala i Judeju). Pompeju je uostalom samo još preostalo rješavanje problema u Judeji, kako bi se konsolidirali novi rimski posjedi na Levantu. Pompejevi poslanici su bili podmićeni velikim svotama i stali su na stranu Aristobula, te je Aret III. morao prestati opsjedati Jerusalim i vratiti se u nabatejsku zemlju. Međutim, fariseji su poslali svojih 200 istaknutih predstavnika Pompeju kako bi isposlovali ukidanje kraljevske vlasti, koja je bila glavna smetnja farisejskoj frakciji. Tako je Pompej ipak anulirao odredbe svojih izaslanika i dao je izvršnu naredbu kojom Jevreji gube svoju kraljevsku vlast, a uspostavlja se vlast velikih svećenika kao vrhovnih starješina Judeje. Takvu Pompejevu odluku je i Senat kasnije potvrdio 61. god. p. n. e. Aristobul nije pristao na Pompejeve odredbe i radi toga su, predođene osobno Pompejem, rimske legije (zajedno sa snagama Hirkana II.) nakon tromjesečne opsade zauzele Jerusalim. Za vrijeme opsade Jerusalima, Pompej je dobio vijest o smrti starog rimskog neprijatelja Mitridata VI. Eupatora. Smrt nekada opasnog protivnika Rimljana dočekana je u Pompejevoj vojsci kao radostan događaj.

Rimski gubici prilikom opsade i zauzimanja Jerusalima su bili minimalni, dok je broj poginulih jevrejskih branilaca bio izrazito visok, Pompej je čak, sa nekolicinom svojih pratilaca, ušao u Hram i vidio one dijelove i stvari koje su bile zabranjene (po jevrejskim zakonima) da se vide izuzev vrhovnih svećenika. Činjenica je da je Pompej poštovao religijske svetinje Jevreja, i Hirkana II. je postavio za vrhovnog svećenika i etnarha (ali ne i za kralja). Judeja je izgubila teritorije koje je osvojila pred kraj II. i na početku I. st. p. n. e. uglavnom grčke gradove, i smatrana je sastavnim dijelom novostvorene provincije Sirije. Pompejev pohod na Judeju i stavljanje jevrejskog naroda pod rimsku kontrolu, pokazati će se kao jedan od najvažnijih historijskih događaja. Posljedice ulaska Jevreja i njihove abrahamske religioznosti u okvire rimskog svijeta su bile dalekosežne. Tako je Pompej nesvjesno u rimsko, eklektično tijelo apsorbirao i svijet koji je bio u svojoj bitnosti različit od rimske civilizacije, koji je ustvari po svojim shvatanjima bio čak i njen antipod. Narodnosni i kulturoški identitet Jevreja (u periodu Pompejevog prodora u Judeju i u narednim

decenijima) je direktno uvjetovan religijom, on je i nastao, on je i oblikovan, ali i egzistira zahvaljujući religijskoj dogmi i svijesti i propisima, što baš nije bio slučaj u okvirima grčko – rimske kulture. Nemogućnost da se Jevreji asimiliraju u rimsko društvo je porodila sa jedne strane i rimsko nerazumijevanje prema jevrejskoj baštini, načinu života i kulturi, ali i čitav niz unutarnjih frustracija unutar samoga jevrejskog naroda, koje će rezultirati i srazovima ova dva svijeta u narednim decenijima i stoljećima. Sudar, u smislu konfrontacije suština dvije kulture, je bio i neminovan i neizbježan, i voditi će se ne samo ognjem i mačem, nego štaviše i na kulturološkom i duhovnom planu. Čudnim spletom historijskih okolnosti, na samom kraju rimskog antičkog svijeta, taj konflikt će završiti trijumfom hebrejske religijske kulture i to u svojoj kršćanskoj verziji. Kršćanstvo je ništa drugo nego hebrejska religioznost i mitologija, u toj mjeri modificirana kako bi se mogla bolje uklopiti u mediteranski i europski nebhebrejski habitus. I tako da Pompej nije odlučio da se uplete u odnose judejskih religijskih frakcija, hebrejska religioznost i kultura (uključujući i njene razvijenije kršćansko – islamske izvedenice) bi ostala mala, lokalna i izolirana religijska i kulturna pojava.

Jedino još arapsko - nabatejski kralj (koji je tada kontrolirao Damask) nije priznao rimsku vrhovnu vlast, i Pompej je sa trupama provalio u područje pod nabatejskom vlašću, ali je morao (zbog jevrejskog ustanka i Mitridatove smrti) prepustiti vođenje operacija Mrku Emiliju Skauru (*Marcus Aemilius Scaurus*). Skaurove trupe su opkolile Petru. Sposobni i lukavi judejski dužnosnik Antipater je uspio da nagovori Areta III. da za veliku svotu novca “kupi” mir sa Rimljanima, kojim je uspio zadržati svoj posjed (uključujući i Damask), ali se i stavivši pod rimsku vrhovnu vlast. Skaur je postizanje mira ovjekovječio na novcu kojeg je izdao, gdje je prikazan Aret III. kako kleći pred Rimljaninom moleći za mir. To je praktično označilo i kraj višedecenijskog razdoblja ratova na istoku koji su započeli upadom Mitridata VI. u provinciju Aziju, a koji su se (zahvaljujući nizu različitih okolnosti) razvili u pravu rimsku osvajačku kampanja u Maloj Aziji, Mesopotamiji, Zakavkazju i Levantu, nezabilježenu još iz vremena Aleksandra Velikog i dijadoških ratova. Na kraju je Rim postao apsolutni gospodar maloazijskih oblasti i Sirije.

Prema tome, rezultat Pompejevih pohoda bilo je stvaranje novih provincija. Osim toga, Rim je sada stupao u prilično složene odnose s raznim azijskim dinastijama, koje su pod raznim uvjetima priznavane za prijatelje i saveznike rimskog naroda. Pompej je podržavao sustav vazalnih kneževina, koji je Rim oduvijek prakticirao. Ali u mnogim slučajevima on je naglašavao svoje pokroviteljstvo nad grčkim gradovima. Sam on osnovao je niz novih gradova, koji su doprinijeli prodiranju helenističke kulture na Istok. Prema tome, od vremena Pompeja Rimljani se pojavljuju kao nasljednici helenističkih osvajača – dijadoha i epigona Aleksandra Makedonskog. Na istoku rimski se teritorij sada neposredno naslanjao na posjede partskih kraljeva, koji su osvojili čitavu Mezopotamiju. Na početku Pompejevog pohoda Parti su djelovali u savezu s Rimljanima protiv Tigrana, ali je priznavanje armenskog kralja za prijatelja rimskog naroda izmijenilo stanje stvari. Rimljani su često krnjili interese partskog kralja u korist svojih vazalnih i saveznih kraljeva, ali se Parti nisu odlučivali na proturimsku akciju, sve dok se je Pompej sa svojim trupama nalazio u blizini njihove

kraljevine. Pompej, koji je smatrao da je njegova misija na Istoku završena, vratio se 62. god. p. n. e. u Rim. Pompejevo pretvaranje niza bogatih maloazijskih i levantskih zemalja u provincijsku shemu Rimske Republike je predstavljalo novi stepenik u razvitku rimskog imperija. Ova osvajanja su nesumnjivo povećala državne prihode (samo godišnji prihodi od tributa povećali su se za gotovo 70 %). Pompej je darežljivo nagradio vojnike i unio veliki novac u državnu blagajnu. Priliv novca i bogatstva je nesumnjivo pogodovao financijskim krugovima, poduzetnicima i špekulantima, pa su oni krugovi vitezova koji su ranije isticali Pompeja protiv Lukula – bili su apsolutno u dobitku. Gotovo sve one grandiozne špekulacije, koje Ciceron spominje u govorima, vezane su za Pompjeve pohode.

Zapleti Orijenta

Zaposjedanjem Levanta, Rim je uspostavio zajedničku granicu sa Partijom, čime su dva indoeuropska svijeta (rimski i iranski) došla u sudbinski kontakt koji će zadržati i u narednih šest stoljeća. Srednjoazijski Iran (pod obje dinastije i partsko-arsakidskom i perzijsko-sasanidskom) je nesumnjivo jedna od najznačajnijih civilizacija u historiji, koja u sebi dobrim dijelom baštini i tekovine ranijih srednjoistočnih civilizacija. Upravo ta dugotrajna tradicija srednjoazijske iranske civilizacije i jake centrifugalne silnice koje su karakteristične za srednjoazijsko iransko biće su doprinijele njegovoj dugovječnosti, i pored niza iskušenja sa kojima je bio suočen u toku svoje historije. Tako je i nakon sloma Ahemenidske Perzije i skoro dvostoljetne helenističke prevlasti, uspjela ponovo da se artikulira iranska sila i to u vidu Partije i njene vladajuće dinastije Arsakida. U početku je Fraat Partski indirektno pomogao Pompeju prilikom njegove kampanje na istoku, ali Pompej se nakon pacifiziranja Male Azije pokazao više kao pragmatičan, a manje kao lojalan političar. Tako je kao arbitar presudio u korist Jermenije u vezi razgraničenja ove zemlje sa Partijom, a i nije priznavao naslov „kralja kraljeva“ Fraatu. Pompejevo neprincipijelno ponašanje nesumnjivo će odigrati ulogu u stvaranju međusobnog nepovjerenja Rima i Partije, što će jednoga dana eskalirati u sukob koji će trajati stotinama godina.

Pompej je ostatak vremena na Istoku proveo utvrđujući rimsku vlast, koja je trebala biti neposredna (preko provincijskog namjesnika) ili indirektna (preko lokalnih dinasta). Od tih Rimu vazalnih kraljevina treba istaći Kapadokiju i Galatiju kojom je vladao uvijek lojalni Dejotarus I., kojim je za nagradu dobio na upravu i istočnu polovicu pontske kraljevine sa gradovima Trapezuntom i Farnakijom, kao i tzv. „Malu Jermeniju“ i Pompej mu je još dodijelio i titulu kralja (što je Senat potvrdio i legalizirao). Dejotarus I., koji je doživio duboku starost, će imati znatnu ulogu u kasnijim dešavanjima za vrijeme II. rimskog građanskog rata. Iz sastava galatske vojske koju je ustanovio Dejotarus u augustovsko doba će se formirati legija XXII. *Deiotariana*. Pompejevi natpisi, nesumnjivo sa pretjeranim sadržajem, navode da je on podložio 12 miliona ljudi i osvojio 1538 gradova i utvrda, a tvrdio je da je pobijedio čak 22 kralja. U novoj provinciji Siriji najvažniji gradovi su bili Antiohija, Seleukija i Damask, i sam Pompej je u istočnim oblastima osnovao niz gradova, npr. u Kilikiji se njemu pripisuje osnivanje oko 20 gradova. Pompej je lojalnost rimskoj

vlasti osiguravao i brigom za status svećenstva orijentalnih religija i kultova, u prvom redu za velikog svećenika „majke bogova“ u Pesinuntu, zatim dva velika svećenika boginje Ma u Maloj Aziji kojima je ostavljena posebna autonomija u sudstvu i 6 000 robova za potrebe hramova. Veliki svećenik je gospodar i hrama Zeusova i njegove okolice u Kilikiji. Pompej je 61. god. p. n. e. održao veliki trijumf (na njegov 46. rođendan) u kojem su se nalazila djeca Mitridata VI., Tigrana Velikog i Fraata, kao i kraljevske insignije pontskog kralja. Za ta postignuća, Rim je nagradio Pompeja sa zlatnim vijencem i doživotnim simbolima magistrature, a kovani su i novci njemu na čast kao trijumfatoru nad tri dijela svijeta : Afrike, Španije i Azije. Konačno osvajanje bogatog istoka donijelo je golemo bogatstvo rimskim financijama, jer su nove provincije, podložni kraljevi i poglavice, svećenici i gradovi donosile veliki novac. Sam Pompej je u javnu blagajnu položio oko 200 miliona sestercija, dok je među oficire i vojnike razdijeljeno oko 16 000 talenata...dok je nepoznato koliko su Pompej i Lukul uzeli za sebe (ali sigurno mnogo bogststva).

Ali Levant je Rimu donio i nove obaveze, jer je trebalo tamo osiguravati vlast, sigurnost i stabilnost što nije bilo nimalo jednostavno na jednom turbulentnom području. Posebno su njegovi južni dijelovi bili problematični sa skoro kroničnim jevrejskim bunama i nezadovoljstvima, što je Rimljane prisiljavalo da se miješaju u poslove Judeje. Za namjesnika Aula Gabinija (57. – 54. god. p. n. e.) došlo je do čak tri bune u Judeji, a posebno je ozbiljna bila posljednja u kojoj su jevrejski ekstremisti napadali i ubijali Rimljane. Rimska intervencija je bila brza i učinkovita, a Jevreji su za kaznu izgubili svoju svećeničko – monarhijsku autonomiju, a Judeja je bila podijeljena na 5 dijelova, dok su od Judejaca razorena mjesta kao Samareju ponovo podigli kako bi bila protuteža Jerusalimu. Jevrejima je nametnut i veći danak nego drugim zajednicama i narodima.

Jedina još preostala nezavisna helenistička kraljevina bila je ona ptolemeidska u Egiptu. Ova kraljevina na čelu sa Ptolemejem XII. Auletom nesumnjivo je bila lak plijen, bez snažne odbrane i Rimljani su je mogli zauzeti ako su to htjeli. Međutim, često suprostavljeni, interesi rimskih političkih stranaka, frakcija i utjecajnih političara ali i iznimno lojalno ponašanje ptolemeidskog dvora, kao i njihovo stalno podmićivanje Rimljana, su ipak doprinosili održanju bar prividne nezavisnosti Egipta. XXX. egipatskoj dinastiji više su tada prijetili unutarnji sukobi, nego Rimljani, ali koje će uzrokovati snishodljiv odnos kralja/faraona prema Rimljanima. Kada je 63. god. p. n. e. postalo jasno da je Pompej glavna sila na Levantu, Ptolemej XII. Aulet je svoju vlast želio osigurati i dobivanjem Pompejeve podrške i stavljanjem sebe u poziciju klijenta prema patronu Pompeju, tako što je poslao bogate darove Pompeju sa pozivnicom za posjetu Aleksandriji. Pompej je uzeo darove, ali je odbio pozivnicu. Egipatski faraon/kralj je putovao i u Rim, kako bi podmitio znatnim novcem istaknute rimske političare (Cezara i Pompeja) i dobio zvanično priznanje svoje kraljevske vlasti. I tako je Aulet svoje gospodstvo u Egiptu ipak uspio održati isplativši Rimljanima 59. god. p. n. e. iznos od 6 000 talenata. Između Republike i Egipta je uspostavljen formalni savez (*foedus*), a Ptolemejevo ime je upisano u listu prijatelja i saveznika rimskog naroda

(*amici et socii populi Romani*). Novac kojim su se podmitili rimski političari trebao se osigurati novim porezima u Egiptu.

Unutarnje stranačke borbe i želja da se Marko Katon Mlađi odstrani iz arene svakodnevne političke borbe u Rimu doveli su 58. god. p. n. e. do anektiranja Kipra. Tako je trijumvirska frakcija odredila da, njihov žestoki i vispreni protivnik, Marko Katon izvede tu aneksiju, kojom bi se Kipar pripojio provinciji Kilikiji. Aneksija je izvršena bez ikakvog otpora, a vladar Kipra iz ptolemeidske dinastije (brat tadašnjeg kralja/faraona Egipta) je izvršio samoubistvo. I tom prilikom su Rimljani došli u posjed velikog blaga iz trezora nesretnog kiparskog kralja. Ptolemej XII. Auleta. Nereagiranje Ptolemeja XII. Auleta na "kiparsku epizodu", kao i novi porezi doveli su 58. god. p. n. e. do pobune u Egiptu i protjerivanja kralja/faraona Auleta, koji je pobjegao u Rim (vjerojatno sa kćerkom Kleopatrom). Novi vladar Egipta je postala Auletova kćerka Berenika IV., koja je vladala zajedno sa Kleopatrom VI. Trifenom (svojom majkom ili sestrom; umrla 57. god. p. n. e.). Berenika se i vjenčala sa Arhelajem (vrhovnim svećenikom boginje Ma iz Komane u Maloj Aziji). Aulet se u Rimu zadržao znatno vrijeme, i uživao je veliku podršku Pompeja koji je u Senatu zastupao Ptolemejevu restauraciju na egipatski tron. Ptolemej XII. je u Senatu nailazio na izraženu opoziciju, ali su rimski kreditori vršili pritisak u korist njegovih zahtjeva jer su znali da svoje zajmove egipatskom kralju mogu povratiti samo ako se izvrši restauracija. I 57. god. p. n. e. pritisak rimske javnosti je primorao Senat da pruži podršku Ptolemeja XII, ali bez vojne intervencije jer su „Sibilske knjige“ prorekle da će ako egipatski kralj zamoli za pomoć, a Rimljani na to odgovore vojnom intervencijom, doći do velike nesreće. Konačno je Aulet uspio da osigura i intervenciju plativši Aulu Gabiniju 10 000 talenata. Arhelaj i Berenika se oružano suprostaviše rimskim trupama i Ptolemeju XII. Auletu. Radi toga je protiv Egipta krenula vojska sa Markom Antonijem (kasnije čuvenim članom II. trijumvirata). Pohod je bio pojedonosan, prvo se predala jevrejske posada u Peluziju, a rimska vojska je prvi put u historiji došla na obale Nila. Arhelaj je poginuo i brzo je okupirana i Aleksandrija, i samim tim ugušena egipatska pobuna a Ptolemej XII. Auletu je vraćena vlast nad Egiptom. Rimske trupe su tako 55. god. p. n. e. restauirale vlast Ptolemeja XII. Auleta u Egiptu, koji je dao da se Berenika i njene pristalice pogube. Oko 2 000 rimskih vojnika i plaćenika (tzv. *Gabiniani*) je bilo stacionirano u Aleksandriji radi održavanja kraljevog autoriteta. Nakon toga, duboko zaduženi Egipat, nekada bogata zemlja, je samo čekao trenutak da se konačno utopi u rimsku državu.

Predizborna kampanja i izbori

Nakon djelomične restauracije demokratskih institucija i zakona, prevlast optimatske oligarhije je prilično uzdrmana. Odluke narodne skupštine ponovo su stekle veliko značenje i mogle su se donijeti mimo volje i želje rukovodećih osoba senatorske stranke – kao što to pokazuju primjeri dvaju zakona o izvanrednim ovlastima danim Pompeju. Nakon dvanaestogodišnje vladavine oligarhije, demokracija je ponovo dobivala snagu. Veliku ulogu u političkom životu Rima igrali su u to vrijeme i izbori magistrata, koji su zavisili ne samo od

dogovora najviših senatorskih krugova, nego i od volje centurijatskih komicija. Poredak koji je zaveo Sula, po kome su konzuli i pretori mogli dobiti dužnost u provinciji tek nakon prolaska kroz magistrature u Rimu, i dalje je bio na snazi, premda ga se nisu uvijek strogo pridržavali. Na taj način, osoba izabrana za magistrata mogla je računati na dobivanje položaja u provinciji, a uprava provincijom bila je, po pravilu, izvor bogaćenja. Uslijed toga, kandidati su težili da svim sredstvima privuku birače na svoju stranu; zato su izbori magistrata, naročito konzula, vršeni vrlo često u napetoj situaciji i mogli su biti vrlo zanimljivi. To je iziskivalo i određene vještine kandidata u načinu vođenja predizborne kampanje.

Jedno vrlo sadržajno svjedočanstvo o načinu vođenja predizborne kampanje u ovom periodu sačuvano je i poznato pod imenom *Commentariolum Petitionis* ili *De petitione consulatus.* Riječ je o eseju koji se pripisuje (iako ne bez sumnje u njegovu autorsku autentičnost) Kvintu Tuliju Ciceronu (*Quintus Tullius Cicero*), i u kojem se govori o načinu i uputama kako se treba boriti u predizbornoj kampanji za konzula. Vjerojatno je napisan 65 – 64. god. p. n. e. kao vodić Kvintovom starijem bratu Marku Tuliju Ciceronu, prilikom njegove kampanje za konzulsku čast. Ovo djelo je vrlo vrijedan izvor o rimskoj politici, i načinima njenog vođenja i pruža čitav niz praktičnih savjeta, koji su više nego korisni i u modernoj političkoj praksi. Položaj Marka Cicerona bio je otežan time što je on bio skorojević (*homo novus*), pa nije imao prednosti koju donosi porijeklo i ugledni preci. Uslijed toga, Ciceron je, za razliku od svojih konkurenata, mogao računati jedino na svoju slavu istaknutog govornika i odvjetnika. Ali je to bilo nedovoljno. Po Kvintovom mišljenju, dvije okolnosti mogu kandidatu osigurati glasove birača: usrdnost prijateljâ i raspoloženje naroda. Prijateljske veze treba jačati i širiti, i svim sredstvima privlačiti na svoju stranu magistrate, senatore i vitezove. Ne treba zanemarivati ni obične ljude – klijente, oslobođenike, građane svojeg tribusa, pa čak ni robove; iako oni ne sudjeluju u izborima, ipak čovjekov ugled u mnogome ovisi od mišljenja posluge. Sama pojava kandidata na ulici treba ulijevati biračima poštovanje. "Potrebno je da se svakodnevno okružuješ ljudima različite obrazovanosti, starosti i svih društvenih slojeva i sam njihov broj treba stvoriti predodžbu ...o autoritetu koji ćeš ti uživati...". Raspoloženje naroda može se postići raznim sredstvima. Kandidat treba biti ljubazan, nastojati zapamtiti što je moguće više ljudi, pri susretu svakoga bi trebao nazvati njegovim imenom, naprežući svoje pamćenje i koristeći se uslugama nomenklatora – roba koji će na uho došapnuti ime prolaznika. Laskavost je porok u svakodnevnom životu, ali je ona nužna kod borbe za konzulat. Kandidat treba pred biračima biti darežljiv, i ako ne raspolaže dovoljnim sredstvima da bi ih sve gostio, treba postići to da njegovi prijatelji hvale dobrotu i raspoloženje budućeg konzula prema narodu. Na osnovu "instrukcije" Kvinta Cicerona može se suditi o tome da je demokratizacija rimskog života bila kombinirana sa starim principom patronata i klijentele. Zasnovana na hijerarhijskim načelima (klijenti su mogli imati svoje klijente itd.), razvijena klijentela bila je oslonac rimskog magnatstva. U sastav klijentele ulazili su čitavi gradovi, koji su sklapali posebne ugovore o stupanju u klijentelu kakvog istaknutog rimskog nobila. Kandidati su se dodvoravali mnoštvu, ali su oni u stvari bili

daleko od mnoštva sitnih ljudi (*tenuiores*). Na državne položaje birani su uglavnom predstavnici uskog kruga aristokracije (*nobilâ*), i samo u rijetkim slučajevima mogli su sebi prokrčiti put ljudi neznatnog porijekla. Kvint Ciceron donekle oprezno govori o prijaznosti (*benignitas*) kandidata prema biračima. U stvari, za politički život šezdesetih godina karakteristično je direktno potkupljivanje birača.

Preko svojih klijenata kandidat je dijelio po tribusima novac među biračima. Postojali su čak posebni posrednici koji su se bavili distribucijom novčanih iznosa (tzv. *divisores*). Protiv potkupljivanja izdano je nekoliko strogih zakona, ali je to bilo bez rezultata. Praksa predizborne borbe stvorila je forme pravih pogodbi – s garancijama, jamcima i čak sa arbitražnom intervencijom u spornim slučajevima. Stvoren je čak specifična taksa: iznos koji je kandidat trebao utrošiti na potkupljivanje birača zavisila je od važnosti magistrature. Veliku ulogu igralo je priređivanje svakovrsnih predstava, na koje su trošeni ogromne svote novca. Javno mnijenje nije prosvjedovalo protiv potkupljivanja birača ako ovo nje prelazilo određene granice. Marko Tulije Ciceron, koji se za vrijeme svog konzulata borio protiv podmićivanja, sam je ustao u obranu Lucija Licinija Murene, optuženog za izborno podmićivanje. On je rekao ovo: "To je stara ustanova da sitni ljudi (*homines tenuiores*) dobiju takve darove od svojih sugrađana po tribusima".

Većina onih koji su najredovniji bili na izborima dolazila je iz reda gradskog plebsa, koje Ciceron u jednom od svojih pisama naziva "bijedni i gladni puk" (*misera et ieiuna plabecula*), Gradski plebs je u državnim i privatnim distribucijama vidio jedno od svojih osnovnih prava. Ne uslijed neke tradicije, nekih starinskih načela, već kao rezultat jačanja uloge gradskog plebsa i njegove političke borbe, Republika je trošila velika sredstva na snabdijevanje slabostojećeg stanovništva prijestolnice. I od kandidatâ za najviše dužnosti siromašno je stanovništvo zahtijevalo pažnju prema sebi i određene materijalne žrtve. Time se i objašnjava politički uspjeh istaknutih magnata, koji su raspolagali ogromnim sredstvima i oslanjali se na široku klijentelu. Početak opadanja demokratije očituje se i u tome što se principijelna, politička pitanja tijekom predizborne agitacije stavljaju na drugo mjesto, premda se ne skidaju s dnevnog reda. U savjetima Kvinta Cicerona "nada u buduću političku djelatnost" (*spes in re publica*) kandidata zauzima posljednje mjesto među ostalim sredstvima za stjecanje narodnog raspoloženja. Tako se i politička platforma koju Kvint predočuje svome bratu odlikuje neodređenošću: "Neka kod tebe postoji uvjerenosti da te Senat ocjenjuje po tome kako si prije živio i da na tebe gleda kao na branitelja svog autoriteta; neka rimski vitezovi i bogati ljudi na osnovu tvoga prošlog života vide u tebi čuvara reda i mira, a većina, ukoliko su te tvoji govori na sudovima i zborovima (*contiones*)pokazali kao populara, neka smatra da ćeš djelovati u njenom interesu". U skladu s rimskom osvajačkom vanjskom politikom toga vremena, vojni uspjesi igrali su za vrijeme izbora veliku ulogu. Sve veće značenje dobivali su među biračima veterani i isluženi vojnici: prilikom izbora za konzule, ističe Ciceron, kod čitavog rimskog naroda uživaju autoritet riječi ratnika koji su služili pod zapovjedništvom datog kandidata.

Svake godine za vrijeme izbora natjecalo se po više kandidata. Metode borbe bile su najraznovrsnije. Veliku ulogu igrale su "invektive", tj. osobni napadi na protivnike, njegovo podrijetlo, njegov rad i osobni život. Često je stvar dolazila do prave klevete, ali ni to nije smatrano za osudu. Ljudi koji su željeli igrati političku ulogu držali su demokratske govore, vodili odgovarajuće sudske procese, pozivajući na odgovornost istaknute magistrate, davali narodu ova ili ona obećanja. Tako je postupao do 64. god. p. n. e. Marko Tulije Ciceron, dok je još dosljednije i energičnije djelovao Gaj Julije Cezar.

Uzavreli Rim

U deceniji kada se Pompej nalazio na istoku, Rim je predstavljao pozornicu žestoke političke borbe u kojoj su se tradicionalisti, većinski oličeni u Senatu, sukobljavali sa obnovljenom narodnjačkom strankom koju je predvodio Gaj Julije Cezar, te bili ljuti na Pompeja i njegovo djelovanje. Posebno mjesto među tradicionalistima, koji su isticali vrijednosti i norme starog republikanskog sustava (naravno sa dominacijom nobiliteta) zauzimao je Marko Porcije Katon Mlađi (kasnije u historiografiji prozvan Utički. *Marcus Porcius Cato Uticensis*). On je rođen 95. god. p. n. e. u porodici koja je poticala od mlađeg sina Katona Starijeg Cenzora, i bio je praunuk ovog čuvenog rimskog političara. Još od najranije mladosti Katon Mlađi se isticao nizom vrlina i sposobnosti. Ne samo da je bio vrlo obrazovan, nego je bio neobično (za tadašnje rimsko društvo) pošten i neporočan, a kao životni cilj je postavio odanost starom, tradicionalnom konstitucionalnom uređenju Republike. Slično M.Liviju Druzu bio je vrlo ozbiljan i odličan govornik, skoro bez izliva naglih strasti, a prihvatio je sa punim žarom stoičku filozofsku školu. Nesumnjivo su njegovi uzori (čak i u manirima) bili Katon Stariji i Livije Druz i zato se pokušavao predstaviti i nosiocem starih vrlina (*virtus*) i drevnih običaja u odnosu na tadašnje iskvareno i korumpirano društvo. Takve svoje stavove je pokušavao primijeniti i u svakodnevnom životu, pa je želio stalno pokazivati skromnost pa nije jahao nego pješke išao, nije uzimao kamate na pozajmice, nije primao vojničkih časti i običavao je hodati bez košulje, po navodnom primjeru Romula. Katon Mlađi je bio uvjereni pristaša republikanskog sustava, vatreni branitelj rimske starine. Još kao kvestor on je reformirao upravu erarijem (državnom blagajnom), pokazao se kao pošten i energičan administrator, dosljedno se borio protiv svih zloupotreba. Katonovo poštenje i beskompromisnost ušli su u poslovicu. Katon Mlađi je „svoje ime“ tako posebno istakao u slučajevima vezanim za finansije i nadziranje buđeta Republike i poreznih zakupnika, sa kojima je neprestano imao žestoke sukobe. Može se slobodno reći da je njegovo djelovanje u pravcu finansijske kontrole i suprostavljanje zloupotrebama imalo pozitivan efekt. Radi svoje izražene konzervativnosti, popularnosti (koje je stekao svojim ponašanjem) ali i odlučnosti, konzistentnosti i hrabrosti, postao je vremenom glavni predstavnik tradicionalističke frakcije (koja se razvila iz optimatske stranke).

Ipak tradicionalistima i Katonu Mlađem je nedostajala ona optimatska snaga, oličena u vojnim pobjedama u vanjskim ratovima, kako bi mogli da se uspješno suprostavljaju udarima na autoritet Senata i vlasti aristokratije. Katon Mlađi i njegovi istomišljenici su uglavnom

imali defanzivnu taktiku, kojom su se ustvari kao bedem suprostavljali onima koji su težili reformama. To ih je dovelo u poziciju da su inicijativu skoro u potpunosti prepustili svojim političkim protivnicima i neistomišljenicima, koji su obilato koristili komicije kao oruđe preko kojeg su ozakonavljali svoje namjere. Senatu su tako bili određeni dani kada se moraju primati strana poslanstva, kako se ne bi više audijencijama (koje su bile česte) odgađalo rješavanje unutarnjih političkih pitanja. A upravo je ova praksa „odgađanja" bila često korištena kao opstrukciono oruđe kojim su tradicionalisti koji dominiraju Senatom otezali stalnu inicijativu svojih protivnika. Kako bi se spriječilo podmičivanje senatora od strane stranih delegacija, određeno je da ono što se uzajmi stranim poslanicima, nemože utjerivati. I pravo dispezovanja od zakona u pojedinim slučajevima, koje je pripadalo Senatu je ograničeno 67. god. p. n. e., a 63. god. p. n. e. je ograničeno i pravo Senata da ugledni rimski građani koji imaju privatne poslove u provincijama moraju u ovoj instituciji isposlovati značenje rimskog poslanika. Ovom mjerom je dobivena puna sloboda kretanja utjecajnih i ambicioznih rimskih političara, a bez nadzora i odobrenja Senata. Pooštrene su i kazne protiv korupcije na izborima, jer su se tim sredstvom često služili oni pojedinci, koji su izbačeni iz Senata i koji su nastojali izborima na magistrature ponovo se uvući u Senat. Zakonom plebejskog tribuna Tita Labijena 63. god. p. n. e. ponovo je uspostavljen izbor svećenika u posebnim komicijama, što je bio ukinuo Sula. Sudije su morale suditi po normama koje su postavili prilikom nastupa svoje službe, čime je i sudbeni proces polako dovođen u red. Ipak i pored stalnih inicijativa svojih protivnika i njihovih pojedinih uspjeha, ipak su se i u toj defanzivnoj poziciji tradicionalisti znali pokazati kao vrsni borci u političkoj areni posljednjih decenija republikanskog Rima. Vrlo intenzivno polje sukobljavanja je bio i status Cisalpinske Galije, odnosno zahtjevi i planovi da i njeni stanovnici po automatizmu postanu rimski građani, kao što je to bio slučaj u Italiji južno od Rubikona. Dok su tradicionalisti bili protiv toga, narodnjaci i ostali čiji su interesi izlazili iz tradicionalističkih okvira su načelno ne samo podržavali te zahtjeve, nego su i protežirali, pa i predlagali. Tako je u tu svrhu putovao po cisalpinskim naseljima Gaj Julije Cezar, a Marko Licinije Kras je kao cenzor već 65. god. p. n. e. Cisalpince namjeravao uvesti u liste građana, ali se tome suprostavio njegov kolega. Sa drugom mjerom (anektiranje Egipta i njegovo pretvaranje u provinciju) koju je predložio kao cenzor, Kras je nastojao ograničiti i oslabiti Pompejev utjecaj na istoku. Ali i ovaj prijedlog nije prihvaćen od Senata. Kras je stalno nailazio na otpor svoga kolege po cenzuri, tako da su cenzori vratili svoje ovlasti, ne izvršivši cenzus i ne revidiravši čak ni spisak senatora.Populari su stalno nastojali, preko redovnih sudova, i vratiti prava djeci stradalih i prognanih u Sulinim čistkama i proskripcijama, i radi toga se porodio veliki broj parnica i osobnih sukoba. Lukul je morao pune 3 godine (od 66. do 63. god. p. n. e.) na trijumf, a problema je imao i Kvint Metel Kretski zbog sudjelovanja u Sulinom pogromu. U tome se poslu posebno isticao sve istaknutiji novi lider narodnjaka Gaj Julije Cezar koji je na sud bio pozvao mnoge istaknute Suline pristalice.

Ali ubrzo su se i u okvirima protutradicionalističke koalicije počele pojavljivati „pukotine" i razmimoilaženja. Činjenica je da je i sama ta koalicija sastavljena od i ideološki i osobno

antagonističkih sastavnica, i da je ona ustvari bila ad – hoc formacija (kako bi se olabavila dominacija senatorske oligarhije), i da je održavana na vrlo labavoj ravnoteži odnosa. Nju su sačinjavali narodnjaci koje je predvodio Gaj Julije Cezar, i Pompej i njegove pristalice. Onoga trenutka kada se ravnoteža poremetila nakon Pompejeve uspješne kampanje na istoku, došlo je do novog pozicioniranja i pregrupiranja na rimskoj političkoj sceni. Cezarovi narodnjaci su se radi toga povezali sa Krasom, koji je bio najbogatiji Rimljanin, dok je Cezar tada bio najzaduženiji Rimljanin. Potrebno je navesti da prevelika ovlaštenja u rukama Pompeja, koja je dobio Gabinijevim i Manilijevim zakonima, sve više nisu bila po volji ni popularima, a odranije ni tradicionalistima i Krasu.

Uzavrela politička situacija u Gradu je dodatno podgrijavana postojanjem organiziranih grupa i asocijacija, na cehovskoj ili kvartovskoj osnovi. Ove skupine su mogle biti snažno i popularno oruđe u rukama pojedinih frakcija, a mogle su i djelovati više – manje samostalno. Njihova snaga je posebno dolazila do izražaja za vrijeme kvartovskih predstava *Ludi compitalicii* („Igre raskršća”), kojima su uglavnom rukovodile kvartovske organizacije. Za vrijeme Republike, ceremonije su se simultano održavale na glavnim raskrščima Grada u toku istog dana. Za vrijeme krize Kasne Republike, stranačkih borbi i građanskih ratova, ova vrsta *ludi* je često služila i za izražavanje političkog stava kvartovskih organizacija. To je bila savršena prilika da uglavnom popularski političari pokušavaju dobiti javnu i glasnu podršku za sebe i svoje ideje i političke programe. Nemiri uzrokovani skupljanjem naroda i političkom agitacijom na „Igrama raskršća” su izbili 67. god. p. n. e., što se ponovilo i 66. i 65. god. p. n. e. Zbog tih nemira, „Igre raskršća” (ne i festival *Compitalia*) su zajedno sa kvartovskim organizacijama i nekim grupama esnafa (*collegia*) bile 64. god. p. n. e. zabranjene od Senata. Jedan pokušaj ponovnog pokretanja ovih igara 61. god. p. n. e. je bio osujećen. Klodije Pulher je kao plebejski tribun 58. god. p. n. e. obnovio pravo na udruživanje, a prije nego je ovaj zakon donesen, njegov suradnik Sekst Kloelije (Sextus Cloelius) je organizirao novogodišnje *ludi*, kao raščišćavanje puta za restauraciju „Igara raskršća”. Konačno je Kalpurnije Pizon, konzul za 58. god. p. n. e. i punac Julija Cezara, ponovo dozvolio ove igre, iako su organizacije koje su ranije rukovodile njima bile zabranjene. Zbog toga što su ove *ludi* bile organizirane 58. god. p. n. e., Ciceron je optužio Kalpurnija Pizona. Julije Cezar je ponovo zabranio asocijacije i ove ludi 46. god. p. n. e., jer su predstavljale opasnost za stabilnost poretka koji je on namjeravao uvesti. U skladu sa ovom reorganizacijom teritorijalno – administrativnog uređenja Grada, te tradicionalističkom restauracijom kultova koji bi trebali da služe novom režimu došlo je i do uređivanja festivala *Compitalia.* Tako su postavljeni lari ili penati na raskršća i ustanovljen je svečenički red koji bi se brinuo o njihovom bogosluženju. Ovi svečenici su birani iz reda oslobođenika. August je dao se sa postavi prikaz njegovog Genija između Lara na njihovim svetilištima na raskršćima.

Katilinine zavjere

U vremenu dok je Pompej imao svoju orijentalnu avanturu, Rim je zahvatila „urotnička groznica” sa ciljem preuzimanja vlasti neuobičajenim i nasilnim putem, a preko stvaranja tajnih udruženja u kojem su njegovi članovi međusobno povezani zakletvom vjernosti (*coniuratio*). U historiji ove zavjere (urote) se vežu za ime Lucija Sergija Katiline. Politička situacija u Rimu i Italiji se nalazila u stanje stalne napetosti, i bilo je jasno da je i sulinska konstitucija, ali i stari republikanski sustav u dubokoj krizi i da je potrebno tražiti novi pravac kojim bi se Rim kretao. To je bilo savršeno vrijeme za ambiciozne i poduzetne ljude, bez ikakvih skrupula kao što su bili Lucije Katilina i Gnej Kalpurnije Pizon, da se pokušaju domoći vlasti i srušiti stari poredak. Lucije Sergije Katilina (108. – 62. god. p. n. e.), je bio jedan od najbezkrupuloznijih rimskih političara, koji je posjedovao dobru inteligenciju i

hrabrost. On je vodio porijeklo iz propalog patricijskog roda Sergijevaca i koji je u svoje vrijeme bio pristaša Sule i aktivni sudionik u proskripcijama i govorilo se da su tom prilikom postali njegove žrtve i neki njemu bliski ljudi. Poslije Suline smrti Katilina je bio blizak Sulinim pristašama i njihovom pomoću postao je pretor 68. god. p. n. e. Poslije preture upravljao je provincijom Afrikom i vratio se u Rim 66. god. p. n. e. da se bori za konzulat. Ali je u to vrijeme jedna afrička delegacija optužila Katilinu za iznuđivanje i na osnovu toga njegova je kandidatura bila odbačena. Ovo je, po svemu sudeći, i potaklo Katilinu na organizaciju urote.

Katilina nije zazirao od bilo kakvih tradicija, i bio je nesumnjivo spreman za radikalni i odlučni nastup. Katilina je imao i kvalitetan demagoški nastup, što je u tim vremenima krize bila i te kako neophodna osobina za ambiciozne i vrlo odlučne političare. Katilina se uspio nezadovoljnicima predstaviti kao čovjek koji može riješiti njihove probleme, ako ga naravno podrže u njegovoj težnji za vlašću. A nezadovoljnika je bio i preveliki broj. Ne Glavni sudionici u uroti bili su propali nobili. Oni su vrbovali sebi pristaše među aristokratskom mladeži italskih kolonija i municipija. Katilina je tako stvarao svoju zavjereničku mrežu, i u samome Gradu i van njega. Inače je moral i sustav vrijednosti naglo opao i ljudi se nisu ustručavali ni od kakvog sredstva kako bi se dokopali moći. Konzuli izabrani za 65. god. p. n. e. Publije Kornelije Sula i Publije Autronije Pet su optuženi i osuđeni radi toga što su se prilikom izbora služili podmićivanjem. Pošto su osuđeni po optužbi za korupciju, po tadašnjim rimskim zakonima oni više nisu smjeli obavljati nikakvu javnu funkciju u Republici. Logično je bilo očekivati i da će se ova dvojica (kako bi dobili ponovo mogućnost da dođu do državnih časti) pridružiti zavjerenicima koji su namjeravali srušiti tadašnji republikanski sustav. Prva Katilinina zavjera je trebala biti neka vrsta iznenadnog državnog udara, kojim bi se obezglavili tradicionalisti. Ova zavjera je trebala početi 1. I. 65. god. p. n. e., kada su trebali novi konzuli (umjesto dvojice ražalovanih) preuzeti dužnosti, namjeravali su zavjerenici napasti na kuriju, ubiti nove konzule i njihove pristaše i onda poništiti osudu Sule i Peta, kako bi se oni mogli proglasiti za konzule. Kras bi bio izabran za diktatora, a Cezar za njegovog zamjenika (zapovjednika konjice), a sve bi se desilo dok se Pompej još bavio zakavkaskim problemima. Sve je bilo spremno i Katilina je samo čekao na ugovoreni znak, koji je trebao dati Cezar (a kojem je trebao opet znak za početak akcije dati Kras), kako bi napao vijećnicu. Međutim, Kras se nije uopće pojavio na konkretnoj sjednici Senata, i planirana zavjera je propala. Slična operacija je planirana za 5. II., ali je Katilina dao znak za akciju, prije nego su se zavjerenici okupili, pa je i ovaj put akcija propala. Iako se bilo doznalo za ove zavjereničke namjere, tadašnji rimski establishment nije još uvijek želio da javno nastupi protiv zavjerenika, jer je smatrao da bi to moglo voditi u teški i nepredvidivi građanski rat, a jer su procjenjivali da trenutno i ne raspolažu dovoljno i respektabilnim snagama da bi se mogli efikasno obraćunati sa zavjerenicima. Radi toga je samo konzulima dano bolje osiguranje, a kako bi se riješili Pizona, predloženo je (na što je pristao i Kras) da se ovaj kao kvestor (ali sa pretorskom vlašću) pošalje u Bližu Španiju. Sudska rasprava

povodom Katilininog predmeta koju su pokrenuli Afrikanci, otegla se, tako da Katilina, iako je bio oslobođen sumnje, nije uspio postaviti svoju kandidaturu za konzula za 64. god. p. n. e.

Ipak prava priča o Katilininoj zavjeri započinje vezano za konzulske izbora za 63. god. p. n. e. Za konzule su se kandidirali Katilina i Gaj Antonije, brat zlosretnog Antonija koji je stradao na Kreti. Gaj Antonije je ranije isključe iz Senata na osnovi narodnjačke optužbe, a bio je slabije snage ličnosti i nesposoban za vođu. Iako je bio Sulin pristalica, kako bi bio izabran za konzula Gaj Antonije se približio demagoškim i populističkim krugovima tadašnjeg Rima, koje je je između ostalog najviše reprezentirao Lucije Katilina. Katilina i njegovi najbliži zavjerenici su nade polagali u pobjedu na izborima, zatim bi uzeli Pompejevu djecu za taoce, kako bi se ovaj ucjenjivao jer je raspolagao sa znatnim snagama sa kojima je mogao intervenirati u zaštiti ustavnog poretka. U isto vrijeme se namjeravala dići frakcijska vojska u Italiji, kao i trupe u Bližoj Hispaniji pod zapovjedništvom Gneja Pizona, a planiralo se i savezništvo sa pojedinim galskim narodima. Po Africi i Hispaniji je subverzivno djelovao i urotu raspirivao izvjesni Publije Sitij iz Nucerije, koji je izgnan iz Italije zbog nekih svojih financijskih malverzacija. Ipak, kao glavna brana vrlo opasnoj zavjeri postavio se tada Marko Tulije Ciceron, koji se isto kandidirao za konzula. Ovaj arpinski „*homo novus*“ je bio popularan kao advokat, a već tada je smatran izvrsnim govornikom i osobom odanom republikanskom sustavu u njegovoj osnovnoj konstrukciji i ideji. Pošto nije bio dogmatski optimat, Ciceron je mogao računati i na podršku određenih narodnjačkih krugova, a sa druge strane tradicionalisti i Pompejevci su ga podržali kao glavnog suparnika (za njih) opasnom demagogu Katilini. Dok su se prije toga za Cicerona zalagali uglavnom vitezovi i populari, na samim izborima za njega su glasovali i neki senatori, koji su se bojali nereda u slučaju pobjede Katilininih ljudi. Bojeći se agitacije Katilininih pristaša među plebskom, Senat je raspustio kvartalne kolegije, koji su se sastojali od demokratskih elemenata. Po broju glasova Ciceron je prošao kao prvi, dok je za drugog konzula izabran Gaj Antonije, a Katilina je bio treći na spisku, i opet nije bio izabran za konzula.Da Da Rezultati izbora su tako bili poražavajući za Katilinu, jer je premoćno pobijedio Ciceron, zajedno sa Gajem Antonijem. To je bio dodatni udar na zavjerenike, jer je Pison već prije bio umoren u Hispaniji, kako se sumnjalo na osnovi tajnog dogovora sa Pompejem. Ciceron je uspio i Gaja Antonija da privuće na svoju stranu, jer mu je prepustio upravljanje (nakon odsluženog konzulata) nad bogatom provincijom Makedonijom (koja je ustvari bila ždrijebom dodijeljena Ciceronu).

Agrarni zakon Servilija Rula

Sa druge strane, i Pompej je završavao svoju istočnu kampanju i mogao se očekivati njegov skori povratak, sa velikom vojskom. Radi toga su zavjerenici morali znatno brže i radikalnije djelovati, sa manje sigurnosti i pronicljivosti, ali sa istim ciljem i istim metodama, a to će se pokazati kao ubitačna kombinacija za namjere zavjerenika, pa i same njihove živote. Zavjerenici su se zato upustili u vrlo opasnu „igru“ koja je započela sa prijedlogom zakona plebejskog tribuna Publija Servilija Rula koji je predviđao novi agrarni zakon, sa osnivanjem

novih kolonija, kako bi se riješio problem siromašnih slojeva. Rulov prijedlog bio je detaljno razrađen, njegovi tvorci uzeli su u obzir višestoljetno iskustvo rimskog agrarnog zakonodavstva i nastojali su predvidjeti sve slučajeve na koje se može naići prilikom provođenja zakona u život. Predviđano je osnivanje novih kolonija, isključivo u granicama Italije. U tu svrhu inicijatori zakona namjeravali su podijeliti, u prvom redu, još nedirnutu državnu zemlju (*ager publicus*) u Kampaniji. Ali, pošto je ta zemlja bila očito nedovoljna, oni su htjeli naširoko organizirati kupovinu privatnih italskih zemljišta. Zemljišta su se trebala otuđiti uz suglasnost vlasnika, koji su za njih dobivali punu vrijednost. Sredstva za provođenje te reforme trebala su se osigurati prodajom državnih zemljišta u granicama svih provincija. Osim toga, projekt je imao u vidu prodaju privatnim osobama prava na korištenje raznih prihoda u provincijama. Po projektu, trebao se je iskoristiti i ratni plijen Gneja Pompjea. Zemlju su trebali dobiti slabostojeći građani, u prvom redu seoskih, a zatim i gradskih tribusa.

Po tome zakonu, za njegovu realizaciju je bio zadužen kolegij desetorice sa mandatom na 5 godina, koji su imali i posebnu jurisdikciju i imperij. Kao svoje pomoćnike oni bi imali i 200 službenika iz reda vitezova. U sastav te komisije trebao je ući i sam inicijator zakona Servilije Rul. Zbog širokih ovlaštenja koja bi dobila izabrana desetorica, ovaj prijedlog zakona je bio sličan Gabinijevom i Manilijevom zakonima, samo što se ticao mirnodopskih, a ne vojnih i ratnih potreba i poslova. Tome prijedlogu je bio dodata i odredba, po kojoj se izbor odsutnih iz Rima isključuje, što je bila mjera da se onemogući Pompejev izbor. Marko Tulije Ciceron ustao je još prije stupanja na konzulsku dužnost protiv Rulovog zakona u Senatu, a zatim je, 63. god. p. n. e., već kao konzul, dvaput istupio protiv tog zakona pred Senatom i narodom. Ciceron je učinio sve da taj zakonski projekt prikaže pred gradskim plebsom sa nepovoljne strane. Servilije Rul imao je u vidu, nesumnjivo, oslobođenje Rima od izvjesnog dijela lumpenproleterskih elemenata, koji je smetao određenim slojevima u Rimu. Prigovarajući Ciceronu u Senatu, on je neoprezno rekao da je "gradski plebs postao suviše moćan u državi: treba ga iz nje iščistiti" (*exhauriendem esse*). Koristeći se ovim izrazom, Ciceron je rekao narodu: "Vidite, upotrijebio je tu riječ, kao da govori o kakvom ološu, a ne o najboljem sloju građana. Slušajte mene, kviriti: držite se čvrsto darežljivosti, slobode, davanja glasova, svog dostojanstva, samoga Grada i Foruma, igara i praznika; nastojte u svojim rukama sačuvati i sve druge koristi gradskog života; ili vam je možda draže sve to ostaviti, i taj sjaj Republike, pa da se, s Rulom na čelu nastanite u Sipontnskoj pustinji ili u kužnim krajevima Salapinkih močvara". U svojoj argumentaciji Ciceron nastoji da gradski plebs odvoji od seoskog. Iz njegovih riječi možemo zaključiti da je gradski plebs bio malo zainteresiran za dobivanje zemlje. U njemu su bili jaki lumpenproleterski elementi, koje je u prvom redu sablažnjavao parazitski život u Rimu. U svom govoru protiv agrarnog zakona Ciceron je obećao narodu da će za vrijeme njegovog konzulata u državi vladati mir, spokojstvo i dokolica (*pax, tranquillitas, otium*), a kasnije je često govorio da država njemu duguje za svoj spas, za zaštitu od opasnog prevrata. Ciceron se tako pokušavao predstaviti i

kao čovjek koji u svome političkom programu nudi i stabilnost i očuvanje tradicionalnih institucija i uređenja Republike, čime je je računao i na podršku tradicionalista.

Uvidjevši očigledni neuspjeh svoga zakonskog prijedloga, Servilije Rul ga je povukao i on nije ni iznesen na glasanje. Propašću Rulovog agrarnog zakona završena je višestoljetna tradicija agrarnog zakonodavsta (u njegovom klasičnom republikanskom smislu i duhu). Praksa dodjele zemljišta veteranima, koja je započela još u ranijim periodima, sada će u potpunosti zamijeniti staro, republikansko agrarno zakonodavstvo. Razlozi neuspjeha prijedloga Servilija Rula leže prvenstveno u nesumnjivom opadanju tradicionalnih popularskih (odnosno) demokratskih vrijednosti, načela i frakcija. Uslijed propadanja seljaštva, seoski plebs je izgubio politički utjecaj, premda nije sasvim iščezao. Uz to, učestvovanje na komicija je bilo povezano sa dolaskom u Rim i to na dane određene za skupštinska zasjedanja. A puotvanje je bilo povezano i sa troškovima, ali i sa napuštanjem seoskih radova i drugih poslova na više dana. Jednostavno rečeno, rimskim građanima koji su živjeli u udaljenijim oblastima od Rima (npr. u Brutiji, Picenumu i Cisalpinskoj Galiji) odlazak u Rim samo kako bi glasali bio je neisplativa, „loša" investicija. Tako se desilo da u praksi u političkom životu Republike uopće ne učestvuje velika većina rimskih građana. Oni koji su najviše učestvovali u izbornom i zakonodavnom procesu posljednjih decenija Kasne Republike dolazili su iz reda rimskog gradskog plebsa (čiji se broj uslijed agrarne krize uveliko povećao). Rimski gradski plebs je imao i dovoljno vjere i motiva da učestvuje aktivno i u velikom broju u izbornoj i zakonodavnoj djelatnosti. Radi te očite činjenice, mijenjali su se i načini rimske političke borbe, kao i pravci djelovanja ambicioznih rimskih političara. Rimski političari sada u potpunosti usmjeravaju svoje djelovanje i pažnju prema gradskom rimskom plebsu. Vrijednosti starog popularizma i demokratizma grakhovskog tipa su nestajale, a umjesto toga se razvijao demagoški pristup manipuliranja masama. Proces proletarizacije rimskog slobodnog stanovništva nije prestajao, jer je konkurencija robovskog rada odvlačila plebs od proizvodne djelatnosti. Uslijed toga je dužničko pitanje, koje je još od davnih vremena igralo veliku ulogu u rimskoj državi, dobilo u ovom periodu godina osobitu aktualnost. Za zakonsko miješanje u odnose između dužnika i vjerovnika bili su zainteresirani predstavnici raznih socijalnih krugova.

Procesi iz 64. i 63. god. p. n. e.

Cezar je 64. god. p. n. e. pozvao na sud dvojicu Sulinih pristaša, koje je optužio za ubojstvo građana unesenih u proskripcijske spiskove. Tim činom Cezar je izvojevao pravnu pobjedu populara, jer se tako ukidala od od Sule proklamirana nekažnjivost za ubojstvo proskribiranih građana. Naredne 63. god. p. n. e. plebejski tribun Tit Labijen (inače bliski prijatelj Julija Cezara) pojavio se kao tužitelj izvjesnog Gaja Rabirija, kome se inkriminiralo da je sudjelovao u ubojstvu Apuleja Saturnina. Kao Rabirijev branitelj pojavio se Ciceron. On nije samo nastojao dokazati nevinost Rabirija u zločinima koji su mu pripisivani, već je ujedno iskoristio priliku da se založi za pravo Senata da proglašava izvanredno stanje na osnovu *senatus consultum ultimum*, što predstavnici stranke populara po svemu sudeći nisu

priznavali. Prema tome, procesi iz 64. i 63. god. p. n. e. bili su upereni protiv izvanrednih zakona koji su ograničavali suverenitet narodne skupštine. Oni su nosili nesumnjivo agitacijski karakter i svjedočili o radikalnoj usmjerenosti rimskog plebsa u tim godinama.

Krešendo Katilinine zavjere

I pored toga što ovaj vrlo ambiciozni agrarni zakonski prijedlog nije naišao na snažnu podršku i bio povućen 63. god. p. n. e., ništa nije moglo obeshrabriti zavjereničko vodstvo i zavjera na čelu sa Katilinom se nastavila. Katilina je kao svoju glavnu političku parolu istakao *tabulae novae*, tj. kasaciju dugova. U prošlosti pristaša Sule i optimata, Katilina se 63. god. p. n. e. pojavljuje kao branitelj sirotinje. Ciceron navodi Katilinine riječi koje je ovaj rekao pred njemu bliskim ljudima: " Vjeran branitelj bijednikâ može biti samo onaj – tvrdio je Katilina – tko je i sam bijednik; oni koji su ranjeni i bijedni, ne trebaju vjerovati obećanjima onih koji su zdravi i čitavi i koji žive u blagostanju...vođa i zastavnik nevoljnika (*dux et signifer calamitosorum*) treba biti onaj koji je najmanje kukavica i tko je ljuti nevoljnik". Katilinin politički program bio je neodređen. On se svodio na osvajanje konzulske vlasti putem izbora ili nasilja. Za kasnije se predviđalo ograničavanje vlasti Senata. To je Katilina izrazio zagonetnim i dvosmislenim riječima, izgovorenim Senatu: ″Država – rekao je on – ima dva tijela: jedno nemoćno, sa slabom glavom, drugo čvrsto, ali bez glave; ovo posljednje može naći svoju glavu u meni, samo ako budem živ". Pod nemoćnim tijelom Katilina je imao u vidu Senat, pod čvrstim i snažnim – većinu građana, na koju se je htio osloniti. Katilinina agitacija imala je određenog uspjeha. Njega su simpatizirali nobili koji su zapadali u dugove. Za njim su pošli oni predstavnici aristokracije koji su računali da će se, oslanjajući se na njega, ne samo osloboditi dugova, nego i dokopati najviših položaja. Katilina je imao svojih privrženika ne samo u Rimu nego i u municipijima. Preko sebi bliskih ljudi on je poveo agitaciju među propalim Sulinim veteranima. i u etrurskom mjestu Fesule/Faesulae (istom onom gdje je 15 godina ranije bunu digao Lepid) je započelo okupljanje i organiziranje protivnika oficijelnog sustava. To je sada postao centar oko kojeg se grupirala oružana opozicija i tabor skupljanja zavjereničke vojske čiji zapovjednik je postao bivši Sulin oficir Gaj Manlije. Urotnici su se organizirali i po drugim mjestima i oblastima, a posebno je situacija bila napeta na jugu gdje su još uvijek postojale bande pobunjenih robova, ostatci nekadašnje velike Spartakove vojske. I u samome Rimu je postojala snažna zavjerenička jezgra, koja je ustvari trebala da predstavlja „petu kolonu“ i da izvede odlučujući udar. Državna vlast je osjećala konspiraciju u samome gradu na osnovi nekih indirektnih pokazatelje, i radi toga su i provođene neke mjere kao što je stroga zabrana izvoza srebra i zlata, a počelo je i nadziranje glavnih luka. Međutim, još uvijek tada legitimna vlast na čeku sa Ciceronom još uvijek nije imala pouzdane i jasne dokaze o konspiraciji, kako bi se moglo direktno djelovati protiv pojedinaca. Stvari su se još uvijek odvijale u rukavicama, u pokušaju da se konspiraciji da neki legitimirajući oblik. Zavjerenici u gradu su planirali da Katilina bude izabran za konzula 62. god. p. n. e., a pri tome su namjeravali i da pobiju i uklone sve svoje protivnike, a da naoružane jedinice iz pobunjenog tabora u Etruriji i iz drugih područja provale u Rim i preuzmu vlast.

Ali zavjerenici jednostavno nisu racunali na konzula Cicerona, koji je vrlo vješto kontrolirao čitavu situaciju i uspio da preko svoje informativne mreže dođe do informacija koje su otkrivale osnove konspiracije. Ciceron je pažljivo pratio rad urotnika; preko provokatorâ on je dobivao informacije o tome što se događa u Katilininom taboru. A i sam Katilina izazivao je svojim ponašanjem. Na prijetnju Katona Mlađeg da će ga pozvati na sud, Katilina je odgovorio – ako mu potpale kuću, on požar neće gasiti vodom, već ruševinama. Na dan izbora Ciceron je javno pred senatorima otkrio namjere konspiracije, i to u prisustvu zavjereničkih vođa. Katilina se čak nije ni opravdavao za ono što namjerava učiniti sa svojim pristalicama. Državnoj vlasti je ipak još uvijek nedostajalo konkretnih dokaza za direktni nastup, a nisu željeli rizikovati u ovoj napetoj situaciji gdje se svaki potez pomno promatrao i ocijenjivati. Ni Ciceronu ni drugim pristalicama tradicionalnog republikanskog sustava (posebno onim u Senatu), koji su se zaklinjali na zakonitost i legalnu proceduru, nije pristajalo da se sa svojim protivnicima obračunaju bez konkretnih dokaza i bez legalne procedure. Uostalom, zbog pozicija koje su uživali u političkoj hijerarhiji Republike, to je za njih bilo i strateški nemoguće učiniti, čak i kontraproduktivno. A i Katilina je imao dosta uglednih i moćnih zaštitnika (ako ne i podržavatelja u njegovim nakanama), tako da njegovi protivnici nisu mogli poduzimati odlučne mjere. Radi toga su se oni za predstojeći sukob pripremali indirektnim mjerama, pa je Ciceron dobio tjelesnu stražu od mladih ljudi, osobito regrutiranih iz trgovačkog staleža. Tek 21. X. 63. god. p. n. e. kada je Ciceron dobio obavještenje o konspirativnom sastanku na kome je utvrđen rok za prevrat, uspio je postići donošenje senatske odluke o donošenju izvanrednih ovlasti konzulima (*senatus consultum ultimum*). Izbor konzula je bio odgođen za 28. oktobar 63. god. p. n. e., i Ciceron je naredio da vojnici zaposjednu toga dan Marsovo polje, na kojem su se trebali održati izbori za nove konzule. Na konzulskim izborima Ciceron, koji ih je provodio, pojavio se u oklopu ispod toge i praćen stražom mladih vitezova. Te su mjere nosile bezuvjetno demonstrativni karakter. One su imale za cilj da mirnim građanima pokažu da su konzuli i država u opasnosti. Ciceronova demonstracija, potkupljivanje birača ali i strah građana od eventualnog kaosa, pobune i građanskog rata odigrali su svoju ulogu i Katilina je ponovo propao na izborima. Tako su I ovaj put zavjerenici bili nesupješni, jer niti su uspjeli ubiti konzula niti izbore okrenuti na svoju korist, a i 27. X. 63. god. p. n. e. Manlije je u Fesuli pozvao na oružje, čime je i zvanično otpočeo bunu. Izdatim proglasom, Manlije je obečao oslobođenje od dugova i ublažavanje parničnog postupka u svezi sa dugovima, što su uostalom i bile stvari koje su najviše zanimale Katilinine pristalice. Iako su se zavjerenici uzdali u nagli ustanak i u drugim mjestima u Italiji, do toga zbog određene neodlučnosti nije došlo, i pored skupljanja oružja. Državni aparat je na sve to reagirao slanjem svojih oficira, jedinica i agenata na sve strane u Italiji, a gladijatore je protjerao iz Rima. Gladijatori su se smatrali nepouzdanim slojem koji je mogao vrlo lako da postane elitni i udarni dio zavjereničkih odreda u samome gradu. Vladini agenti (koji su se inflitrirali u zavjereničke grupe) su uspjeli da dođu do informacija o planovima zavjerenika o napadima na pojedina mjesta u Italiji, pa su unaprijed straže i lokalne uprave bile obavještene o prepadima, uspijevši da osujete

zauzimanje niza gradova. Tako nije uspio plan da dođe do lančane pobune za vrijeme izbora i u Etruriji i u gradu Rimu, pa su djelimično poremećeni planovi Katiline, koji je početkom novembra odlučio napustiti Rim. A prije odlaska Katilina se sastao sa zavjereničkom grupom u gradu Rimu, i tom prilikom je odlučeno da se Ciceron likvidira u toku noći 6/7 XI. 63. god. p. n. e., zatim da se iskoriste Manlijeve trupe, da se povede ofenziva na Rim, osvoji grad i okrutno razračuna sa svim protivnicama. Ali i ovo nije uspjelo, jer su ubice došavši do Ciceronove kuće, naišle na pojaćane straže, koje su ih spriječile u njihovom poduhvatu. I ovaj put obavještajna mreža Cicerona je odlično odradila svoj posao, jer je ustvari Ciceron već znao za njihove namjere. Konzul je za sljedeći dan 8. XI. sazvao sjednicu Senata, na koju je bio došao i Katilina (koji se još uvijek nalazio u Rimu). Ciceron je na sjednici Senata otvoreno optužio Katilinu za zavjeru, i došlo je do žestokog verbalnog sukoba jer se Katilina usudio braniti i konzulove stavove pobijati. Ali veći dio senatora odbijao je uopće više slušati Katilinu, pa se udaljiše i svoja sjedišta ispraznište oni koji su sjedili blizu vođe konspiracije, što je bio simbolički gest kojim je Katilini stavljeno do znanja da je između njega i zvanične vlasti Republike nepremostiv ponor, koji se više ne može premošćavati. Katilina je napustio sjednicu i ode pravo u Etruriju, gdje je sam sebe proglasio konzulom i odlučio je da sačeka da njegove pristalice u gradu podignu ustanak, kako bi i on krenuo sa sakupljenom vojskom prema Rimu. I sada su konzuli i Senat dobili odriješene ruke i vlada Republike je proglasila Katilinu i Manlija sa njihovim pristašama, ako ne polože oružje do zadanog roka, za izdajnike i neprijatelje. Na čelo vojske koja je trebala da se suprotstavi pobunjenicima u Etruriji postavljen je konzul Antonije, koji je u potpunosti otpao sa zavjereničke strane. Ali pošto je Ciceron čekao dodatne dokaze, protiv zavjerenika u samome gradu, iako su većim dijelom već bili poznati javnosti, još uvijek nije poduzeta odlučna akcija. Ta zavjerenička skupina je pripremila novi plan po kojem je jedan od plebejskih tribuna trebao dati znak sazivom skupštine, a podijeljena su i zaduženja. Pa je tako Ceteg bio zadužen da već sljedeće noći bude ubijen konzul Ciceron, a Gabinije i Statilije su bili odgovorni za podmetanje požara u Rimu na 12 mjesta, što bi izazvalo totalni kaos, dok bi se dotle Katilina sa vojskom približio Rimu. Međutim, oklijevanje Lentula vođe zavjereničke skupine u Rimu, i pored Cetegovih opomena, je doprinijelo priličnom razvodnjavanju akcije i eventulanog njenog uspjeha. A Lentul je napravio i ključnu grešku, koja će dovesti do konačnog raspetljavanja čitave situacije, jer se upustio u tajne pregovore sa poslanicima galskog naroda Alobroga, kako bi se i ovaj galski narod uvukao u zavjereničku mrežu. Ipak ispostaviti će se da su alobroški poslanici ustvari više radili za interese vlade Republike, nego za zavjerenike. I tako su se pisma u kojima su se Alobrozi pozivali u zavjeru (što je bio težak optužujući dokaz) našla u rukama Cicerona, i sada je konzul konačno raspolagao sa konkretnim inkriminirajućim dokazima. I akcije je započela u rano jutro 3. XII. 63. god. p. n. e., hapšenjem najistaknutijih zavjerenika u Gradu i to Publija Lentula, Publija Gabinija i Lucija Statilija, dok su neki drugi uspjeli pobjeći. Pored pisma, tom prilikom saznalo se i za skupljeno oružje i planove zavjerenika u Gradu kako izazvati ustanak i preuzimanje vlasti, a Ciceron se potrudio da se vijesti o tome raširе po Gradu. Posebno ogorćenje je izazvala

namjera zavjerenika da podmetnu požar, što bi zbog karakteristika gradnje tada u Rimu (uglavnom drvo) nanijelo nemjerljivu materijalnu štetu upravo običnim ljudima. Uz to je suradnja sa Galima, koji su bili pozvani da se priključe zavjerenicima, je otvorila neprijatna rimsko kolektivna sjećanja na sukobe pa i uništavanje Rima od prije više od tri stoljeća. I to je samo dodatno podgrijavalo atmosferu u Gradu i među protivnicima zavjerenika, koji su sada bili optuženi i za izdaju. Bijesna masa je se tada skupila pred vijećnicu i opkolila je, otvoreno prijeteći pristašama Katiline. Istoga dana, predmet urotnika raspravljan je u Senatu. Uvečer istog dana Ciceron je ponovo održao narodu govor o opasnosti urote. Ciceron je uhićenike optuživao za pokušaj pokretanja robovskog rata u Italiji, optužio ih je da su htjeli sa svih strana potpaliti grad i izvršit gotovo opće istrebljenje građana. Urota je, podvukao je Ciceron, na vrijeme otkrivena, i taj je uspjeh ravan pobjedi bez krvi. "Jer vi ste istrgnuti iz kandži najokrutnije i najbjednije smrti – rekao je Ciceron, - i to bez pokolja, bez krvi, bez vojske, bez oružane borbe; pobijedili ste vi, mirni građani u togi, na čelu sa mnom kao svojim predvodnikom, odjevenim u mirnodopsku togu, i ratnim vođom." Još u svom prvom govoru protiv Katiline, održanom u Senatu, Ciceron se pokazao kao pristaša optimata i opravdavao je obračunavanje sa braćom Grakh i Saturninom. Ni u govoru održanom 3. XII, pred narodom Ciceron također nije krio svoje poglede i on je opravdavao Sulu i smatrao za pobunjenike vojskovođu Marija, narodnog tribuna Sulpicija Rufa čijim se političkim govorima u mladosti i sam oduševljavao, i pored njih Cinu. Ciceronov govor utjecao je na raspoloženje plebsa. "Međutim, plebs – kaže Salustije, - koji je isprva, željan prevratâ, bio veoma zagrijan za rat, poslije otkrića urote promijenio je mišljenje..." Na to je utjecala možda naviše opasnost od požara, koji je mogao imati strašnih posljedica za siromašne ljude.

Freska koja prikazuje kako Ciceron ukazuje na opasnost od Katiline. Autor Cesare Maccari, urađena 1899. god. Danas se nalazi u Palazzo Madama u Rimu (zgrada italijanskog Senata). Navedeni artistički prikaz Senata je u potpunosti pogrešan. Ova i mnoge druge ilustracije senatore prikazuju poredane u polukrugu oko otvorenog prostora, gdje bi govornici stajali. Kako pokazuje sačuvana struktura julijevske kurije, senatori su vjerojatno sjedili u ravnim i paralelnim linijama na obje strane unutrašnjosti zgrade, a ne u polukrugu.

Sa dešavanjima od 3. XII. u potpunosti je paraliziran planirano dizanje ustanka u samom Gradu, a bez njega pobunjenici u Etruriji nisu prakično mogli ništa efektivno učiniti. Ali strah od udara Katilinine vojske iz Etrurije i nastanka posvemašnje anarhije, prouzrokovalo je donošenje i nekih kontroverznih odluka, čije će se posljedice osjećati i u narednim decenijama. Činjenica je da tadašnji republikanski sustav više nalikovao na poluanarhičnu sredinu, nego na razdoblje relativne uređenosti iz vremena Srednje Republike. I zato se javila i potreba da se sa uhapšenim zavjerenicima postupi po kratkom postupku, jer bi njihov eventualni bijeg (što je bila realna opasnost, jer Rim ne raspolaže sa zatvorskim sustavom) prouzročio vrlo nezgodnu situaciju po vladajuću strukturu. Međutim, po rimskom pravu, zvanične magistrature nisu mogle osuditi na smrt i izvršiti tu kaznu rimskog građanina, a bez mogućnosti njegovog priziva na komicije. Ciceron je mudro odlučio da ne preuzme samo na sebe takvu odgovornost, pa je za 5. XII. sazvao sjednicu Senata kako bi se sudilo i osudilo (uključujući i smrtnu kaznu) uhapšenu četvorku ili petorku. Ali činjenica je da je i tim činom Ciceron prenebregnuo pozitivnu zakonsku regulativu, jer je Senat po ovom pitanju imao još manje prerogativa nego institucija konzula. Ali za razliku od vrijeme prije hapšenja zavjereničke četvorke, Ciceron nije više imao nikakvu praktičnu potrebu da se baš striktno drži zakona i zakonske procedure. Naprotiv, sada su prilike bile drugačije i zahtijevale su žurna rješenja, ma kakva god ona bila (makar i nezakonita). Najprije su izrečena mišljenja da ih treba pogubiti. A kada je došao red na Cezara (koji je kao i Kras, možda bio na neki način involviran u urotu), on je, načelno podržavajući optužbu, predložio da se uhićenici umjesto smrtne kazne razašalju po municipijima, motivirajući to time što pogubljenje proturječi rimskim zakonima koji su na snazi. I tako je na senatskoj raspravi Cezar nastojao da se uhapšena četvorka poštedi smrtne kazne, i njegova govornička vještina je nesumnjivo imala utjecaja i na Cicerona i na senatore koji su sada pokazivali i mogućnost da popuste. Ali je Ciceron prekinuo glasanje i održao govor, u kome je dokazivao nužnost strogog kažnjavanja optuženih. Na scenu tada stupa odlučni Katon Mlađi, koji se u svome žestokom govoru usprotivi bilo kakvom popuštanju u postupku prema uhapšenicima. Katonov nastup je doprinio donošenju senatskog zaključka po kojem se uhapšenici zavjerenici kažnjavaju smrću, a za realizaciju zaključka se treba pobrinuti konzul Ciceron. 5. XII, uhapšenike odvedoše do Mamertinske tamnice (u podnožju Kapitola, preko 3 metra pod zemljom) u kojoj su se držali na smrt osuđeni, gdje su predati kolegiju *triumviri capitales,* koji su rukovodili procesom pogubljenja. Uhapšeni zavjerenici su usmrćeni davljenjem. U gradu Rimu je zavladalo slavlje, a Senat je odredio i javne svečanosti u znak rješavanja tako opasne krize. Katon Mnoštvo koje se sakupilo oko tamnice pozdravilo je Cicerona. Mlađi i Kvint Katul pozdraviše Cicerona (koji se smatrao najzaslužnijim za uspješno rješavanje krize, uz vrlo malo prolijevanje krvi i stradanje) izrazom „otac domovine“ (*pater patriae*), koji je tada

prvi put upotrijebljen. Ali ovaj čin je nosio i negativne posljedice, jer je to bio presedan, kojim je praktično ukinut priziv na komicije, odnosno na narod. Nakon sprećavanje pobune u Gradu, pristupilo se obračunu sa Katalininim buntovnicima u Etruriji. Ova vojska koju su predvodili Katilina i Manlije, nakon propasti bune u Gradu, se počela rasipati, pa je morala promijeniti prioritete i pregrupirati se, počevši se povlačiti prema Cisalpinskoj Galiji. Ali, Katilina se ubrzo kod Pistorije našao između dvije vojske, jer se ispred njega nalazio Kvint Metel sa vojskom i koji je došao iz Ravene i Arimina, a za njim Antonije koga su oficiri prisilili na vojnu kampanju u toku zime, kako bi se čitava ta priča završila. Suočen sa ulaskom u protivničke makaze, Katilina je započeo sa napadom na Antonijeve trupe, kojima je tada zapovijedao Marko Petrej (kojem je Antonije prepustio zapovjedništvo). I pored iskazane hrabrosti i odlučnosti Katiline, njegova vojska je bila potpuno poražena, a on je poginuo zajedno sa drugim vodećim zavjerenicima. "Kada je Katilina vidio – govori Salustije – da su mu čete razbijene i da je ostao s malim brojem ljudi, on, sjećajući se svoga porijekla i nekadašnjeg dostojanstva, jurne u najgušću masu neprijatelja, i tamo, boreći se, padne proboden".Kao glavnokomandujući Antonije je dobio počasni naslov imperator, iako je za vrijeme bitke bio prenio zapovjedništvo. Istovremeno je kod Turija ugušen pokret robova.

Pokušaj oružanog osvajanja vlasti pretrpio je neuspjeh. Neko vrijeme Katilina je uživao nesumnjivu podršku širokih slojeva plebsa, koji su trpjeli od vladavine nobiliteta i zelenaštva. On je imao pristaša u raznim dijelovima Italije, i njegovi rimski prijatelji bili su voljni pozvati na učešće u borbi čak i robove. Ali i pored toga što je Katilinin pokret nosio masovni karakter, on nije sličio na ranije akcije popularske stranke. U programu braće Grakho, Saturnina, Livija Druza i čak Sulpicija Rufa središnje mjesto zauzimao je ovaj ili onaj zakonski projekt. Kod Katiline je pak u prvom planu stajalo osvajanje vlasti, i on je, ne obazirući se na izborne parole, išao Sulinim putem. Ali ni prijelaz na monarhiju nije u širokim slojevima rimskog društva nailazio na potrebnu podršku. Za republikanski oblik vladavine zalagali su se mnogi, i kako optimati tako i populari. Time se znao vrlo dobro okoristiti Ciceron. Najzad, sama organizacija pokreta nosila je konspirativan, urotnički karakter. U njegove planove bio je upućen samo mali broj pokretu odanih prijatelja, propalih nobila, koji su bili daleko od naroda. Zanimljivo je da su kao aktivni sudionici zavjere bile uključene i pojedine žene iz visokih krugova tadašnjeg rimskog društva, kao izvjesna Sempronija. I pored mržnje prema optimatima, mnoštvo nije odobrilo nasilne mjere u borbi. Ipak su rimski plebejci čuvali Katilininu uspomenu. Pet godina kasnije Ciceron je prognan iz Rima kao krivac za nezakonito ubojstvo Katilininh pristaša. Katilinin pak grob ukrašavan je cvijećem i na njemu su priređivane karmine. Odredi Katilininih ljudi, poslije smrti njihovog predvodnika, borili su se zajedno sa ostacima Spartakove vojske.

Slomom Katilinine zavjere, tradicionalistička frakcija je dobila bitku, i postala ponovo dominirajuća struja rimske politike. Posebno je nezahvalna situacija bila za Cezara, koji je možda na neki način sa Krasom bio upoznat sa zavjerom. Mnogi ekstremni tradicionalisti su sada tražili i politički razračun sa Cezarom, ali za njegovu upletenost u zavjeru jednostavno nisu postojali jasni pravni dokazi. Činjenica je da su Kras i Cezar podržavali Katilininu

kandidaturu za konzula, a Cezar je prilikom progona Sulinih pristalica 64. god. p. n. e. namjerno zaobišao optužiti Katilinu (koji se za vrijeme Sulinih progona pokazao kao bezkompromisna osoba). Ciceron je ustvari zaštitio Cezara i Krasa, jer ih je izbrisao sa listi onih koji su denuncirani, a prešutio je i njihova imena u Senatu, kada je izlagao detalje o zavjeri. Čak je i iskaz jednog od uhvaćenih urotnika (iz reda nižerangiranih zavjerenika), izrečen u Senatu da je dobivao nalog od Krasa, na Ciceronov prijedlog Senat anulirao. Taj uhapšenik je čak držan u pritvoru, sve dok nije opozvao svoje izjave rekavši da je bio (navodno!?) naveden na krivu izjavu. Ciceron je ustvari ovakvim postupcima lavirao, pokušavajući da održi kakvu- takvu ravnotežu u odnosima moći raznoraznih frakcija i stranaka na tadašnjoj rimskoj političkoj sceni. Ta ravnoteža je nesumnjivo bila dosta labilna, i vrlo lako se mogla narušiti i izokrenuti u teški građanski rat. A to bi se sigurno desilo da su Kras (najbogatiji Rimljanin) i Cezar (vođa narodnjačke stranke) optuženi za izdaju i da im je suđeno. Cezarova demokratska agitacija imala je za posljedicu da je on 63. god. p. n. e. bio izabran za pretora za 62. god. p. n. e.

Uostalom i sam Ciceron je po svojoj prirodi bio umjerenih shvatanja, i uvijek je zazirao od ekstremnih, posebno radikalnih rješenja, koja bi brzo „prebijao preko koljena". Ciceron po svome karakteru i idejama nije bio Sula, uostalom on to nije ni želio. I zato se čitava priča oko ove zavjere koja je trebala srušiti tradicionalni republikanski sustav, završila samo na Katilini po čijem imenu je i ostala zapamćena u historiji. Historija je ostavila neodgovoreno pitanje da li su i Cezar i Kras (posebno ovaj prvospomenuti) bili upleteni u zavjeru, ili je Katilina ustvari bio samo „žrtveno janje" rimske tadašnje politike. Ali bez obzira na sve činjenica je da je Lucije Sergije Katilina svoj život završio na isti način na koji ga je vodio...

Nakon Katiline

Cezar se u ovim danima ipak nalazio u nezavidnoj poziciji, jer je bio pod lupom tradicionalista. Radi toga nije dugo dolazio u Senat, ali se kasnije ipak uspio polako ponovo aktivirati, i to kandidiranjem za vrhovnog svećenika 63. god. p. n. e. Izbori za vrhovnog svećenika, u toj atmosferi pobjede tradicionalista i očekivanog Pompejevog povratka, su bili krucijalni za karijeru Gaja Julija Cezara. Tom prilikom svojoj majci on je izjavio da ako ne bude izabran za vrhovnog svećenika, neće više prekoračiti prag svoje kuće. Na izborima za vrhovnog svećenika on je dobio prednost pred drugim kandidatima.

Inače povratak Pompeja i to sa velikom vojskom se očekivao, i pojedinci koji su zadnjih par godina rovarili protiv Pompejevih interesa sada su se suočavali sa realnom opasnošću. Kras je čak počeo da traži brodove kako bi na istok, u neko sigurno utočište, prevezao svoju porodicu i golemo bogatstvo. Pompejev aktivni povratak u Rim i Italiju je naviješten dolaskom bliskog Pompejevog suradnika Kvinta Metela Nepota u jesen 63. god. p. n. e., koji se želio kandidirati za plebejskog tribuna i da pripremi teren za novi Pompejev konzulat za 61. god. p. n. e. Te namjere Pompeja, koji se na istoku ponašao kao apsolutni despot, nisu naišle na odobravanje politički osnaženog Senata i tradicionalista, a za cenzora je izabran strogi i nepopustljivi Katon. To je neminovno vodilo novom preslagavanju političkih odnosa

na rimskoj sceni, jer će se Pompej ponovo morati osloniti na Cezarove narodnjake i Krasa kako bi pogurao svoje zahtjeve. Tako će ta taktička greška uskgrudnih i politički neumješnih senatskih tradicionalista pomoći Krasu, a posebno Cezaru da se ponovo izdignu, nakon političkih grešaka vezanih za Katilinine avanture. Nepot je uspio da bude izabran za plebejskog tribuna i javno se stavio na stranu protivnika tradicionalista. Uostalom, nisu ni izdaleka svi plebejci simpatizirali Cicerona, i kada je on posljednjeg dana svog konzulata htio održati govori, plebejski tribun Metel Nepot (pristaša Pompeja) stavio je svoj veto, uz odobravanje nazočnih. Onda je Ciceron poslije tradicionalne prisege koju je konzul izgovarao prilikom predaje punomoći – dodao da je on spasio Rim. Ali je to, po riječima Diona Kasija, razdražilo nazočne i nimalo nije doprinijelo njegovoj popularnosti.

Cezar je ovakvu situaciju nesumnjivo znao iskoristiti za podizanje svoje popularnosti i otvorilo se novo poglavlje političke rašomonijade Rimske Republike. Kao pretor Cezar je pozvao na polaganje računa Kvinta Katula u vezi gradnje Kapitolinskog hrama, da bi nastavak gradnje prenio na Pompeja. Sukob se nastavio, posebno jer su drugi plebejski tribuni Katon Mlađi i Kvint Minucije ometali Nepota (pravom veta su). Senat sa tradicionalističkom većinom je čak suspendirao Nepota i Cezara (pretorske za 62. god. p. n. e.) sa njihovih pozicija. Cezar je odbio da se povinuje odluci Senata i malo je nedostajalo da dođe do oružanog sukoba, ali je ipak došlo do smirivanja situacije i okupljene Cezarove pristalice su se razišle, a Senat je povukao svoju odluku. Po završetku svoje preture Cezar je dobio dužnost u Španjolskoj. Ali njegovi mnogobrojni vjerovnici nisu ga htjeli pustiti iz Rima sve dok ne isplati sve dugove. On je uspio otići iz grada samo zahvaljujući novčanoj pomoći i jamstva Krasa, koji se nakon Katiline povukao u „političku zavjetrinu". Cezar je u tome periodu konačno uspio i da se oslobodi kronične dužničke krize, jer mu je Kras da isplati povjerioce i kreditore. Još od Katilinine urote, za Cezara nije baš bila najpovoljnija politička klima i trebao mu je neki razvoj događaja, van njegove kontrole, koji bi mu omogučio novi pokušaj jačeg etabliranja na rimskoj političkoj sceni (uključujući i njegove zamisli). I onda se pojavio Pompej.

Pompejev povratak

U Republiku se vratio mir, ali su mnogi sa zebnjom očekivali Pompejev povratak, plašeći se da bi on, kao Sula, mogao osvojiti vlast oslanjajući se na svoju vojsku. Nepot je odmah nakon suspenzije, ne čekajući razrešenje situacije kompromisom, otišao Pompeju u Aziju. Pompej ipak na to nepoštivanje njegovog autoriteta nije reagirao tako što bi odmah intervenirao u Italiji, nego je Aziju napustio tek u jesen 62. god. p. n. e. I samo što se sa svojom velikom vojskom iskrcao u Brundiziumu u decembru 62. god. p. n. e., Pompej je raspustio svoje legije, čime nije ponovio djelo Sule, i u Rim se uputio samo sa malom pratnjom. Pompej je ipak isuviše u sebi baštinio osjećaja za republikansko uređenje, da je bio spreman za neki radikalni čin kao što je marš na Rim. Pompej se odrekao vojske i kao oruđa kojim bi indirektno nametao svoju političku volju i zakone. Ta činjenica nije išla na ruku interesima Pompeja, koji nije bio dobar u političkoj areni Rima, kao na bojnom polju. Zbog

svoje neodlučnosti i laviranja između različitih strana u njega nisu imale povjerenja tada zavađene političke frakcije Republike, pa nije mogao ni računati na bezuvjetnu podršku ni jedne od tih frakcija za svoje prijedloge, koji su uključivali kandidaturu za novi konzulat, sankcioniranje odluka koje je donio za maloazijske i levantske oblast i dodjela zemljišta isluženim vojnicima.

I u januaru 61. god. p. n. e. Pompej se pojavio pred rimskim pomeriumom. Ne ulazeći u grad, on je očekivao svoj trijumf, očigledno nadajući se da će mu ratna slava osigurati prevlast u državi. Istovremeno on je, po svemu sudeći, imao u vidu da njegovo osvajanje vlasti neće naići na simpatije kod optimata, jer se oni sjećaju Katiline, koji je izvršio atak na slobodu Republike. Udruživanje pak s popularima i istupanje protiv postojećeg poretka moglo je Pompeju izgledati riskantan poduhvat koji dovodi u opasnost rezultate njegove dotadašnje djelatnosti. Pompejeve nade da će mu ratni uspjesi osigurati utjecaj u državi nisu se opravdale. Na te njegove prijedloge odmah je nastupila opozicija u Senatu na čelu sa Lukulom (koji Pompeju nikada nije prežalio gubitak zapovjedništva na Istoku), Metelom Kretskim (koji je sa Pompejem imao neraščićene odnose još iz vremena kampanje protiv gusara) i Katonom Mlađim. Pompej nije naišao na potrebne simpatije ni u redovima populara. Iako je Pompej 28. i 29. decembra 61. g. proslavio sjajan trijumf, on je u političkom pogledu bio izoliran. Senat je pristajao samo na raspravu, tačku po tačku, svih promjena koje je Pompej izvršio u istočnim zemljama. Uz to je i Lukul insistirao da budu priznate i njegove naredbe u istočnim oblastima. Nakon duge rasprave i Lukulovih primjedbi, ipak su bar Pompejeve odluke vezane za istočne oblasti sankcionirane. Međutim, situacija je sasvim drugačije stajala sa ostalim prijedlozima. Senat je pristajao na podjelu zemljišta vojnicima, ali samo ako se ta odluka veže ne samo na Pompejeve veterane, nego i na Metelove. A za takvo obeštećenje jednostavno nije bilo dovoljno novca, pa nije ni izvršeno. Radi toga se Pompej morao obratiti za podršku masi, i to preko plebejskog tribuna Lucija Fulvija koji je predložio agrarni zakon, u okviru kojeg je bila predviđena i podjela zemljišta Pompejevim veteranima. Ali i ovaj put je Pompej naišao na veliku opoziciju i morao je tražiti nova rješenja i nova, čvršća savezništva... a posebno prema narodnjacima i njihovom vođi Cezaru.

I. trijumvirat

Nemogućnost Pompeja da sprovede svoje zamisli, na indirektan način je doprinijela afirmaciji Cezara i narodnjaka. Cezar je nakon preture, za propretorsko namjesništvo dobio Dalju Hispaniju, gdje je za vrijeme svog upravljanja uspio postići znaćajne uspjehe, ali i steći veliko bogatstvo. On je sa vojskom prešao preko visokog planinskog lanca Serra da Estrela (u današnjem Portugalu), podložio stanovništvo sa obje strane rijeke Duro, pobijedio narode *Callaeci* (ili *Gallaeci*), koji su bili keltske jezične pripadnosti i živjeli su u području današnje Galicije i sjevernog Portugala i Luzitance, te je bio proglašen imperatorom od trupa kojima je zapovijedao. Tom prilikom Cezar je sa svojim vojnicima zauzeo i grad *Brigantium* (današnja Korunja/Coruna na krajnjem sjeverozapadu Španije). Cezar se u svome namjesništvu

posvetio i civilnim poslovima, pa je i reformirao i zakon koji se ticao dugovanja, a i preduzeo je ozbiljne mjere za obnovu ruinirane privrede u provinciji za koju je bio nadležan. Iz Hispanije se Julije Cezar 60. god. p. n. e. vratio kao vrlo bogat čovjek i konačno se uspio riješiti kroničnih financijskih problema i dugova. Bogatstvo koje je stekao dobro će mu poslužiti u daljoj političkoj karijeri. Činjenica da se Cezar vratio prebogat iz jednogodišnje uprave provincijom, ukazuje koliko se promijenio i mentalitet i moral popularskih vođa, u zadnjih 100 godina. I Tiberije i Gaj Grakh su se iz svojih provincijskih službi vratili, bez ikakve zarade. Mariju je prilikom njegovih mnogobrojnih provincijskih službi mnogo više stalo do dužnosti i zadatka koji je pred njim postavljen, nego od zgrtanja bogatstava. A Cezar se vraća sa golemim bogatstvom iz jednogodišnje uprave nad samo jednom i ne to baš bogatom udaljenom provincijom.

Po povratku iz Hispanije Cezar se zaustavio pred Rimom, očekujući trijumf i boreći se za odobrenje da u odsustvu postavi svoju kandidaturu za konzulat, ali je to izazvalo negativnu reakciju Senata. Populari su uvijek nastojali do sada da se dokopaju konzulske časti, odnosno da na izborima prođe njihove čovjek. Time bi populari i zakonski dobili pravo da njihov lider dobije pod zapovjedništvo veliku vojnu silu (u vezi nekog eventualnog „vanjskog rata" u velikom stilu), čime bi konačno mogli ravnopravno parirati Pompeju i senatskim tradicionalistima, i ne bi više imali potrebe da traže ad – hoc politička savezništva sa pojedinim predstavnicima i elementima nekadašnje sulinske frakcije (kao što su bili Kras, Pompej, Katilina). Senatska aristokratija to naravno nije željela doživjeti i Cezarova kandidatura je među njima izazvala nezadovoljstvo. Tradicionalisti, koji su bili većinski u Senatu, su prilično otežali kandidaturu, jer su opstruirali provođenje Cezarovog trijumfa. Cezar je tako morao birati, jer se mogao kandidirati samo osobno unutar Grada, a da bi ušao u Grad morao je ili održati trijumf ili ga se odreći. Posebno je Katon Mlađi bio suprostavljen Cezarovom kandidiranju za konzula u odsustvu, pa je npr. kada su pojedini senatori počeli naginjati na stranu Cezarovog prijedloga, Katon Mlađi je govorio u Senatu čitav dan i samim tim spriječio donošenje odluke (senatske sjednice mogle su trajati samo do zalaska sunca).

I tako se desilo da su u istim trenucima i Pompej i Cezar našli se suočeni sa opstrukcijama tradicionalista. A ta činjenica je i dovela i do međusobnog približavanja njih dvojice, a tome tandemu se onda priključio i Kras, kao najbogatiji Rimljanin, koji je imao i jake veze sa financijskim krugovima. Tako su tradicionalisti svojom „tvrdoglavošču" indirektno proizveli političko savezništvo Pompeja, Cezara i Krasa, čime su ustvari prilično otežali svoju poziciju. Svaki od triumvira je imao i pristalice i poslušnike među nobilima i razvijenu klijentelu, i to ne samo među rimskim plebsom: u klijentskim odnosima s njima su se nalazili čitavi gradovi – kako u Italiji tako i po provincijama.

I tako su tradicionalisti, poradi sopstvene uskogrudnosti i sitničarenja, praktično „gurnuli" Pompeja u političko savezništvo sa Cezarom i Krasom, čime su u krajnjoj instanci nanijeli golemu štetu interesima režima i sustava koji su reprezentirali. Pompej je nesumnjivo bio osoba, naklonjena interesima rimskog tradicionalističkog nobiliteta, ali naravno sa tim da se

zadovolje njegovi zahtjevi. Nemogućnost da ispuni obećanje svojim veteranima (radi otpora senatske većine), od kojih je najviše zavisio njegov utjecaj u Italiji, primoralo je Pompeja da se udruži sa istinskim supranikom tradicionalista, sa Cezarom. Iako je, poradi sklapanja političkog savezništva (koalicije), Pompej kratkoročno bio na dobitku, ispostaviti će se da je na duge staze i on bio taj koji je bio na gubitku. Od I. trijumvirata (kako je u historiji nazvano ovo političko savezništvo/koaliranje Pompeja, Cezara i Krasa; a nominiranje je izvršio Ciceron) najviše će profitirati Gaj Julije Cezar. Pompej je neposredno prije sklapanja I. trijumvirata bio znatno moćniji i utjecajniji (uživao je slavu, popularnost a mogao je računati na podršku velikog broja svojih veterana, a utjecaj mu je bio snažan ne samo u Italiji, nego i u provincijama) i od Cezara i od Krasa, ali će stvaranjem I. trijumvirata na ravnopravnoj osnovi njegovih učesnika, on praktično jednakim proglasiti i drugu dvojicu. Tako je prvi put nakon Sule, popularska stranka došla u priliku da bude ravnopravni učesnik u upravi i „plodovima" vlasti, a ne kao do tada samo kao „mlađi" ili podržavajući partner jedne od frakcija proizašlih iz sulinsko – optimatske stranke. I u ljeto 60. god. p. n. e. došlo je do konačnog stvaranja I. trijumvirata, odnosno politička koalicija Pompeja, Cezara i Krasa, kojim se nastojala dobiti većina u komicijama, kako bi se progurao „program" I. trijumvirata (Cezarov konzulat za 59. god. p. n. e.; Pompeju zemlja za vojnike i odobravanje odluka na Istoku;). Politička koalicija između njih trojice je učvršćena i porodičnim vezivanjem, pa je tako dogovoreno vjenčanje Pompeja sa Cezarovom kćerkom Julijom, a i Cezar se ponovo oženio i to sa Kalpurnijom, kćerkom Lucija Kalpurnija Pizona Cezonina/ *Lucius Calpurnius Piso Caesoninus* (koji je bio izabran za konzulstvo za 58. god. p. n. e.). U prvo vrijeme triumvirski sporazum je držan u tajnosti.

Onda je Cezar, odrekavši se trijumfa, došao u Rim, osobno uzevši učešća u izborima. Tri kandidata su se „takmičila" za dvije konzulske časti za 59. god. p. n. e., i to pored Julija Cezara i Marko Kalpurnije Bibul/ *Marcus Calpurnius Bibulu* i bogati Lucije Lukej/*Lucius Lucceius*. U jednoj dosta prljavoj izbornoj kampanji, Cezar je izabran za konzula za 59. god. p. n. e., a senatskim tradicionalistima je pošlo za rukom (služeći se izbornim podmićivanjem) izabrati za sukonzula Marka Kalpurnija Bibula, koji je bio ekstremni optimat, ali i dosta ograničena i pasivna osoba. Bibul je po karakternim osobinama bio suprotnost aktivnom, preduzetnom i punom ideja Gaju Juliju Cezaru.

Čim je izabran, Cezar je dao na razmatranje zakone o dodjeli zemlje Pompejevim vojnicima i siromašnijim građanima. Za njih je predviđen *ager publicus* oko Kapue, a ako ne bude dovoljno zemljišta, onda je trebalo drugdje u Italiji kupiti zemljišta. Ustvari, riječ je o dva agrarna zakona, koja su bila zasnovana na istim principima kao i projekt agrarnog zakona Servilija Rula, iako su razmjeri tih zakona bili znatno manji i skromniji. Pod diobu su potpadala dotad još nepodijeljena italska zemljišta (po prvom zakonu, od toga su izuzeta kampanska državna polja; drugi pak zakon uključio je u njih i fond zemljišta koja podliježu podjeli). Osim toga, Republika je (uslijed manjka raspoloživog zemljišta) trebala kupiti zemlju i od privatnih osoba, po cijenama određenim u cenzorovim spiskovima. Bilo je predviđeno da zemljišne čestice dobije 20 000 ljudi, u prvom redu Pompejevi veterani, a

zatim slabostojeći građani koji imaju najmanje troje djece. (čime su forsirali prirodni priraštaj) Svi su oni trebali osnovati kolonije i dobivali su manje čestice, koje se nisu mogle otuđivati u roku od dvadeset godina.

Senat je ponovo odbio taj zakonodavni paket, ali je zahvaljujući upornosti Cezara, koji nije prezao ni od upotrebe sile zakonodavni paket ipak usvojen na komicijama. Ustvari grad je u vrijeme skupštinskog zasjedanja bio preplavljen Pompejevim veteranima (koji su se pojavili na Forumu sa oružjem sakrivenim ispod odjeće). Bibul je pokušao da regularnost usvajanja zakona, tako što bi proglasio znamenja nepovoljnim. Ali je bio otjeran (zajedno sa Katonom Mlađim) od strane Cezarovih naoružanih pristalica, a tom prilikom je bio i povrijeđenih. Na intercesiju tribunâ Cezar jednostavno nije obraćao pažnju. Napokon, osnovni zakon bio je prihvaćen, a poslije nekog vremena prošla je i dopuna uz njega (o podjeli kampanskog polja). U cilju provođenja zakona izabrana je komisija od 20 osoba, u koju su ušli istaknuti senatori, među kojima i Ciceron. Pod prijetnjom stroge kazne senatore su natjerali da se zakunu na vjernost zakonu, i oni su se bili prisiljeni podčiniti, a samo su Katon Mlađi i još jedan senator još neko vrijeme uporno ostajali pri svome, ali su zatim i oni položili prisegu. Inače, proces usvajanja ovog agrarnog zakonodavnog paketa je na svjetlo dana iznijelo i triumvirski sporazum, jer je nakon što je Senat odbio Cezarov prijedlog, ovaj održao govor na komicijama (koje su trebale usvajati zakon) u kome se otkrila njegova politička veza sa Krasom i Pompejem.

U strahu za svoj život, Bibul se povukao u svoju kuće gdje je proveo ostatak svoje konzulske godine. Radi toga su rimski satiričari konzulsku 59. god. p. n. e. nazivali godinom „konzulstva Julija i Cezara“. Inače je Cezarov konzulat bio vrlo plodan u zakonodavnom i reformnom smislu, pa je tako donesen i zakon po kome je snižena otkupna suma poreza u Aziji, što je zadovoljavalo Krasa i njegove prijatelje iz staleža vitezova, a sproveden je Julijev zakon o iznuđivanju (*lex Iulia de repetundis*), kojim je povećana kazna za iznuđivanje u provincijama i točnije određena kompetencija provincijskih namjesnika. U svojim glavnim crtama ovaj zakon je ostao na snazi sve vrijeme trajanja Carstva. Uvedeno je objavljivanje senatskih odluka, koje je sličilo na moderne službene novine i sprečavalo krivotvorenje senatskih odluka. Objavljen je i niz drugih zakona, koji se tiču raznih područja uprave.

Kako se približavao kraj godine i kraj Cezarovog konzulata, on je namjeravao da po Pompejevom presedanu (na osnovi Gabinijevog i Manilijevog zakona) dobije određenu provinciju i vlast u njoj na više godina. Kada su i Cezar i Bibul izabrani, tradicionalisti u Senatu su nastojali da ograniče Cezarovu postkonzulsku moć, tako što bi mu se dodijelile u prokonzulsku upravu „šume i pašnjaci Italije“ (odnosno određena nevažnija oblast Italije) umjesto regularnog namjesništva nad nekom provincijom i sukladno tome zapovjedništva nad legijama (stacioniranim u toj provinciji). Plebejski tribun i Cezarova pristalica Publije Vatinije je prijedložio zakon po kojem je Cezar dobijao prokonzulsku upravu na pet godina – od početka 58. do kraja 54. god. p. n. e. -- (uključujući i imunitet dok je namjesnik) nad Cisalpinskom Galijom i Ilirikom (odnosno uskim priobalnim pojasom sa otocima), vrhovno

zapovjedništvo nad 3 legije a njegovi suradnici su dobili propretorski rang (kao što je bilo u Pompejevom slučaju). Trijumviri i njihove pristalice su u tome periodu praktično uspijevali da sve svoje političke namjere pretoće u stvarnost. Popularnost su održavali priređivanjem igara, a brzo su i popravljali svoje financijsko stanje. Uspjeli su da za narednu 58. god. p. n. e. izaberu i svoje kandidate za konzule i to pored Cezarovog punca Lucija Pizona i Pompejevog pristalicu Aula Gabinija. Pompej je na čelu 20 povjerenika nadzirao podjelu zemljišta među oko 20 000 građana i vojnika oko Kapue. Kada je završena Cezarova konzulska godina, on je jedva uspio da izbjegne optužnicu za neregularnosti za vrijeme službovanja i brzo je otišao za svoju novu provinciju. Kasnije je Cezaru pripalo i namjesništvo nad Narbonskom Galijom i njenom 1 legijom, nakon smrti njenog dotadašnjeg namjesnika Kvinta Cecilija Metela Celera (*Quintus Caecilius Metellus Celer*).

C E Z A R O V   P R O K O N Z U L A T i G A L S K I   R A T O V I

Uzavrela tromeđa

Odlazak Cezara za prokonzula zemalja sjeverno od Rubikona, i ono što će neposredno potom uslijediti kao posljedicu će imati rođenje zapadnoeuropske civilizacije. U pravom smislu Gaja Julija Cezara možemo nazvati „kovaćem koji je izlio prvu, temeljnu leguru“ zapadnoeuropske kulture, jer bez njega rimski svijet bi vječno ostao orijentiran samo na Mediteran, a zemlje sjeverno od Alpa bi zauvijek ostale neka druga Europa. Cezar je prodorom u Transalpinsku Galiju, izbijanjem na Rajnu (i njenim prelaskom), iskrcavanjem u Britaniju u ovaj svijet (nesumnjivo nasilno) unio mediteranske kulturne vrijednosti. Te više, civilizacijske vrijednosti stare hiljadama godina onda su se pomiješale sa drevnim prapovijesnim i protohistorijskim tekovinama zapadne i sjevernoalpske Europe kako bi stvorile podlogu na kojoj je iznikla zapadnoeuropska kultura. Stvorena galorimska kultura će biti „temeljna boja“ za sliku na kojoj će se iscrtati zapadnoeuropska kultura.

Uz to, Galija je imala i simboličko značenje za tadašnju Rimsku Republiku, jer su Gali bili jedini narod koji je do tada zauzeo grad Rim i najopasniji njegov protivnik. Naravno, Galija iz I. st. p. n. e. je po svojoj ratobornosti bila daleko od onih opasnih Gala/Kelta koji su se od V. st. p. n. e. širili od obala Irske do središnje Male Azije. Uz, to još uvijek nepokorena Galija (do 59. god. p. n. e.) je bila i vrlo prostrana i bogata zemlja sa brojnom, višemilionskom populacijom. Uz to pružala se i mogućnost kolonizacije i romanizacije, kao što se to uspješno dešavalo u južnoj Galiji.

Rimljani su u ranijim stoljećima uspjeli zagospodariti i nekim galskim područijima, kao što su Cislalpinska Galija i manji dio Transalpinske Galije (u primoskoj zoni i koji se nazivao i Narbonska Galija), koje su već bile prilično izložene procesu romanizacije. Ova više – manje već romanizirana Galija se nazivala *Gallia Togata* (odnosno ona koja „nosi", koja je odjevena u togu), dok se veći dio Transalpinske Galije (koji je bio nezavisan od Republike) u unutrašnjosti nazivao *Gallia Comata*. Taj nezavisni dio Transalpinske Galije je obuhvatao jedno široko područje sve do obala Atlantika na zapadu, do Rajne na istoku i sjeveru i do Pirineja na jugu. Granice između rimskog gospodstva i „slobodne zone" je uvijek bila nestabilna, posebno na njenom alpskom dijelu koji Rimljani još uvijek nisu uspjeli pacifizirati. Pompej je npr. morao prilikom pohoda u Hispanske provincije (za vrijeme rata sa Sertorijem) da se borbom probija kroz ove zone.

Ni nezavisni (od Rima) dio Transalpinske Galije nije bio potpuno nepoznat, jer su još prije Rimljana sa njenim zajednicama veze održavali grčki kolonisti iz Masilije, a i mnogi rimski trgovci su boravili među Galima u unutrašnjosti. Nivo općekulturnog razvitka naroda i politija Galije je bio različit, i one na jugu su bile više izložene utjecajima mediteranskog svijeta. U privrednom pogledu ovaj svijet predcezarovske Galije se ne bi mogao nazvati slabim. Poljoprivreda je donosila značajne prinose (tako da se Cezar već većih problema mogao koristiti lokalnim izvorima hrane), trgovina je bila razvijena (ne samo sa mediteranskim svijetom, nego i sa Britanijom posebno vezano za kositar/kalaj; a koristili su se često riječni putevi i pojedine luke kao Masilija), a i zanatstvo je bilo napredno, pa su i sami Rimljani od njih preuzimali određene tehnike (npr. posrebrivljanje predmeta). Upravo arheološki podaci svjedoče o relativno visokom stadiju razvitka zanatstva. Kelti su dobro poznavali obradu metalâ. Oni su se služili oružjem vlastite izradbe, koje je čuvalo crte latenske kulture. U umjetnosti, i pored grčkih i čak istočnih utjecaja, sačuvale su se originalne crte. Na bojeno glineno posuđe sa spiralnim ukrasima, kitnjastim lišćem i geometrijskim ukrasima često se pri iskopavanjima nailazi po raznim kelstskim oblastima. Bile veoma su rašireni proizvodi od kovina, npr. mačevi; bili su popularni umjetnički izrađeni ukrasi od emajla. Pojedine politije su kovale i svoj novac, kao npr. Arvenjani. Razvijena privreda i plo tlo za zemljoradnju donosile su Galiji relativno visok standard života, tako da je i populacija bila brojnija. Svaka galska politija je imala središnje naselje koje je bilo upravni centar, u kojem se skupljala vojska, gdje su priređivani sajmovi i održavani vjerski praznici. Takvo naselje (načelno gradinskog tipa) je kod pojedinih galskih naroda počelo poprimati i odlike urbanog ili bar protourbanog naselja. U njima su se i okupljali stranci, npr. rimski i drugi mediteranski trgovci i avanturisti.

Kod Gala je bilo vrlo razvijeno i pjesništvo, a i pismenost je bar u nekom početnom stadiju bila prisutna. Ako je pismo i korišteno, onda su se njime služili uglavnom svećenici i za to su upotrebljavali grčki alfabet, a u južnijim zonama i latinicu. Gali su bili ne samo dobri pjesnici i bardi, nego i dobri govornici, a odlikovala ih je i radoznalost. Tako su vijesti smatrane vrlo vrijednim, što je inače vrlo uobičajeno u društvima sa neuvezanom i slabom komunikacijom.

Zato su i donosioci vijesti i putnici bili na cijeni, pa su se i trgovci zadržavali sve dok ne bi sve ispričao što zna. To je znalo dovesti i do pojave širenja lažnih vijesti i fantastičnih priča.

Posebno poglavlje u galskoj kulturu zauzimaju druidi, odnosno svećenički stalež. O ovom vrlo značajnom sloju keltskog svijeta u Galiji, Britaniji i Irskoj svjedočansto su ostavili antički autori kao Gaj Julije Cezar (koji je osobno bio u dobroj prilici da promatra i analizira druidski kult i sloj koji ga je održavao), Ciceron, Diodor, Strabon, Lukan, Plinije Stariji, Tacit, Svetonije, Pomponije Mela. A neki elementi se mogu nači i u irskoj i britanskoj mitologiji i legendama, ranokršćanskim hagiografijama, kao i filološko – lingvističkim ostacima. Druidi su predstavljali ne samo religijsko – svećenički, nego i intelektualni sloj galskog društva, i bili su vrlo utjecajni i moćni. Oni su činili jednu relativno zatvorenu klasu, koja se koja se nije starala samo o vjerskim pitanjima, nego je i čuvala starinsku predaju, predviđala budućnost i tumačila običajno pravo. Druidi su sveto čuvali svoje obrede i svoje učenje u tajnosti od neposvećenih. A posvećivanju je prethodilo studijsko učenje koje se održavalo u pećinama ili šumama i moglo je trajati prilično dugo, čak i do 20 godina. Učenici su morali napamet naučiti veliki broj stihova.

Druidi su se bavili i vidarstvom, a pored specifičnog odnosa koji su gajili i održavali prema prirodi, kod pojedinih druida su se mogli nazreti i obrisi poznavanja filozofije (nesumnjivo je bilo i onih koji su upoznati sa grčkom filozofijom). Druidi su se služili pismom, sastavljenim na osnovu grčke grafike, ali koje se znatno razlikovalo od grčkog alfabeta. Druidi su imali i posebne škole (gdje su se odgajali i sinovi galskih uglednika), u kojima su se učile i čuvale stare predaje te sticala znanja, a bili su oslobođeni poreznih i vojnih obaveza. Po fragmentarnim podacima koje imamo o druidizmu možemo pretpostaviti da su vjerske predodžbe druida imale mračan karakter. Znatnu ulogu u njihovom vjerskom sustavu igralo je vjerovanje u odmazdu nakon smrti i seljenje duša (reinkarnacija). Ove predodžbe trebale su utjecati na masu i poticati keltske vojnike na hrabrost i neustrašivost.

Kult druida bio je pun tajanstvenosti i zadržao je u sebi ostatke dalekih stadija ljudskog razvitka. Druidi nisu znali za hramove, njihovi kultni sastanci održavani su u gustim šumama. Ustvari druidski kult je bio prilično uvezan sa odnosom prema hrastu. Kod Šartra (Chartres) su se svake godine održavale druidske skupštine. Prilikom pojedinih rituala druidi su znali prinositi i ljudske žrtve. Žrtve su prinošene bogovima *Teutates, Esus* i *Taranis.* Kasnije su ova božanstva našla svoje mjesto i u okviru apsorbiranog rimskog svijeta i po *interpretatio romana* identificirana su sa različitim bogovima iz rimskog politeističkog panteona. Druidi su utjecali i na politički život galskih zajednica, rukovodili su izborima dužnosnika, a imali su i određene pravno – zakonske i sudbene prerogative.

Druidi su uz galsku aristokratiju bili najvažniji socijalni sloj u Galiji, i da su bili odgovorni za organiziranje bogoslužja, žrtvovanja, proricanja i sudskh procedura. Sudbene i religijske ovlasti su im same po sebi davale veliko značenje u galsko – britansko – irskoj kulturi i načinu života. Druidi su bili izuzeti od vojne službe i od plaćanja taksi, a imali su i pravo ekskomunikacije pojedinaca iz kulta i njegovih radnji, čime su ih pretvarali u autsajdere.Oni su uživali takav utjecaj i spiritualnu i kultnu snagu da su mogli da svojom intervencijom

zaustave bitku između sukobljenih galskih vojski.Druidi su ustvari smatrani direktnom i ključnom vezom običnih ljudi sa bogovima.

U svojim „Komentarima o Galskom ratu", Cezar je u općenitom smislu stanovništvo Kosmate Transalpinske Galije diferencirao na tri veće grupe i to : Akvitance, koji su naseljavali jugozapadnu oblast (područje današnje Akvitanije), Belge, koji su zauzimali sjeverne oblasti i „Kelte" koji su naseljavali središnje zemlje. Po Cezaru su se oni razlikovali po jeziku, običajima i zakonima, a rijeka Garona je dijelila „Kelte" od Akvitana, a rijeke Marna i Sena od Belga. Po Cezaru najborbeniji su bili Belgi, jer su oni bili najdalje od civilizacije Narbonske Galije. U etničkom smislu dominirao je keltski etnički i jezički kompleks, koji je ipak na jugu bio izmiješan sa Baskima/Vaskoncima, Iberima i Ligurima, a na krajnjem sjeveru i istoku sa germanskim zajednicama.

U nezavisnoj Transalpinskoj Galiji (i u Akvitaniji i među „Keltima" i Belgima) se nalazio čitav niz naroda koji su formirali svoje politije, odnosno čitav niz malih galskih „državica", od kojih su najrazvijeni i najbrojniji bili Heduanci, Alobrozi, Helveti, Biturigi, Arvernanji, Senoni, Sekvani, Treveri, Nervi, Remi, Eburoni, Menapi ... itd... Kod južnijih i razvijenijih politija, postupno je nestala monarhijska vlast i bila je zamijenjena sa oligarhijskim uređenjem. Te moćne, aristokratske familije koje su dominirale životom galskih politija su imale veliku i političku i vojnu i ekonomsku moć. Galska aristokratija se tako razvila u vrlo snažan stalež, koji je imao monopol na zakupe, imao velike posjede, sustavom dužnika širio svoj utjecaj na mase i održavao velike družine (tj. vojne pratnje nazvane ambakti). Zbog utjecaja aristokratije, i institucija narodne skupštine je gubila svoju političku važnost i realnu snagu. U oligarhijskim politijama najvišu izvršnu vlast (umjesto kralja) su obnašali „vergobreti", koji su birani na mandat od jedne godine (slično kao konzuli u Rimu). Naravno bilo je slučajeva da su se i u ovim politijama javljali ambiciozni pojedinci koji su se nastojali dočepati vrhovn vlast i uspostaviti neku vrstu tiranije ili monarhije. Zbog velikog broja politija, koje su često bile i u međusobnim sukobima (poradi najrazličitijih razloga; poglavito ekonomske naravi), a i zbog arogancije i snage lokalne aristokratije ne samo da se Galija nije uspjela ujediniti, nego se vrlo teško uspijevao izgraditi i zajednički nastup u slučaju opće opasnosti. A tu podijeljenost, i unutarnje zavade i međusobna suparništva i surevnjivosti, su vrlo uspješno znali iskoristiti i njihovi neprijatelji, u prvom redu mudri Cezar.

Borbena snaga galskih naroda se temeljila na konjaništvu, a Belgi i Briti (u Britaniji) su upotrebljavali i bojna kola. Pješadija (koja je u ranijim epohama kod Cisalpinskih Gala bila kvalitetnija) je sada bila mnogo slabija od konjaništva, i pješadinci su slabije naoružani sa velikim šitom i često samo sa dugačkim sulicama. U tim godinama koje su prethodile Cezarovom upadu u još uvijek nerimski dio galskog svijeta, Transalpinska Galija nije bila suočena samo sa pretnjom od kulturno znatno razvijenijeg rimskog svijeta, nego se počela sve više osjećati i opasnost na sjeveru i istoku od tada kulturno zaostalijeg germanskog svijeta. I u predjelima Galije doći će do novog sraza dva svijeta. Znatno germansko uplitanje u pitanja Galije se desilo upravo u godinama koje su neposredno prethodile Cezarovom pokretu u duboku unutrašnjosti Galije. Može se slobodno reći da je vojno i političko

prisustvo Germana istočno od Rajne i uzrokovalo još dublje uplitanje Cezara i njegovih legija u Kosmatu Transalpinsku Galiju. Osoba za koju se veže ovo germansko prodiranje je bio Ariovist, vođa germanskih Sveba.

Tacit u svojoj „Germaniji“ Svebe definira na sljedeći način : „38. Svebi nisu kao Hati ili Tenkteri jedan jedini narod. Oni zauzimaju veću polovinu sve germanske zemlje, ali se dijele na različite narode, koja se različito zove, iako sva imaju jedno zajedničko ime Svebi. Njih je lako prepoznati, jer češljaju kosu unatrag i prave od nje čvor. Po tome se razlikuju Svebi od ostalih Germana, i po tome se, kod Sveba, razlikuju slobodni od robova. Ovakav običaj može se naći i kod drugih naroda, bilo zato što su sa Svebima srodni, ili zato što su – kod Germana to nije rijedak slučaj – podržavali njihovoj modi....“ U ovu skupinu Sveba antička vrela ubrajaju veliki broj germanskih naroda uključujući i Semnone, Nariste, Markomane i Kvade.

Osterby glava sa sačuvanom crvenom kosom. Nađena u mjestu Osterby, blizu Rendsburg-Eckernförde u Schleswig – Holstein.

Mramorna glava sa prikazom čvora. Nađena u Somzée u Belgiji. Danas se nalazi u Kraljevskom muzeju umjetnosti u Briselu.

Kotao iz Mušova u Češkoj. Datacija II. st. n. e. Kotao je ukrašen sa četiri drške u obliku muških glava sa svebskim čvorom.

Brončana figura muškarca sa svebskim čvorom i klećećem položaju. Danas se nalazi u Nacionalnoj Biblioteci u Parizu.

Tacitove podatke o svebskom čvoru (njemački : Suebenknoten) potvrđuje i čitav niz arheoloških nalaza

Ariovist je sa svojim ratnicima bio saveznik Sekvana i Arvenjana u njihovom ratu protiv Heduanaca (koji su inače bili tradicionalni rimski saveznik). Sa presudnom germanskom pomoći, Heduanci i njihov vođa Epoderix su bili poraženi u bitci kod Magetobriga. Po sklopljenom miru (oko 61. god. p. n. e.) Heduanci su morali godišnji danak plaćati Sekvanima, dati taoce i obavezati se da neće zvati Republiku u pomoć. U Rim je otišao i druid i heduanski prvak Divitiak, koji je bio izrazito prorimski nastrojen. Dok je boravio u Rimu, Divitiak je bio gost Cicerona, koji je govorio o njegovom znanju o bogoštovlju, astronomiji i prirodnim znanostima. Uz Cezarovu pohvalu njegovim diplomatskim umijećima, nesumnjivo je Divitiak bio i obrazovana i inteligentna osoba, koja je mogla voditi ravnopravan diskurs i sa Ciceronom i sa Cezarom (osoba nesumnjive visoke kulturne naobrazbe). Divitiak je pred Senatom zatražio rimsku vojnu pomoć, ali oficijelni Rim nije učinio ništa. Naprotiv Ariovist je čak od rimskog Senata bio priznat kao „kralj i rimski prijatelj“ 59. god. p. n. e. Jedina rimska intervencija u Galiji je tada bila usmjerena na pobunu Alobroga.

Ali posljedica pobjede Ariovista i Sekvana je bilo i germansko naseljavanje u velikim masama u Galiji. Navodno je 58. god. p. n. e. već 120 000 germanskih doseljenika bilo u području zapadno od Rajne. Ariovist se toliko moćno osjećao da je počeo smatrati nekadašnje svoje keltske saveznike za obične podanike, polako uređujući svoju politiju. Sekvani su Ariovistu i Svebima morali ustupiti trećinu svoga zemljišta i to u današnjem Alzasu. Nešto kasnije je Ariovist zahtijevao da mu Sekvani ustupe još jednu trećinu kako bi tu naselio još jedan germanski narod. Kako se situacija razvijala, sve se više ocrtavala jedna teritorijalno prostrana hegemonija na čelu sa Ariovistom sa zapadne strane Rajne, koja je okupljala ne samo Svebe, nego i druge narodnosne germanske elemente, dok bi se galske zajednice nalazile u sve težem položaju. Svebi su pritiskali i keltske Helvete sa graničnog

područja, a provaljivali su i u zemlju Trevera (oko današnjeg grada Triera u Njemačkoj). Helveti su inače još ranije (u toku treće decenije I. st. p. n. e.) su napustili svoj stari teritorij između Majne i gornjeg toka Rajne i nastanili su u zapadnom dijelu današnje Švicarske, a Svebi su jednostavno popunili tu oblast Gornje Rajne.Ova svebska ekspanzija je imala posljedice i po područja istočno od Rajne, jer su se i germanski Usipeti i Tenkteri isto morali povlačiti zbog Sveba i to prema Donjoj Rajni gdje će kasnije izazvati niz turbulencija, a uznemiravani su i germanski Ubijci. Bilo je i drugih političkih i etničkih poremećaja na tromeđi Germanije, Kosmate Galije i Galije Togata, koji su voditi zaoštravanju situacije i bez obzira na stvarne namjere i želje, i neminovnom aktivnom uključivanju novog rimskog namjesnika u ta zbivanja. Galski Rauraci, kojima su se pridružile grupe keltskih Boja (sa područja današnje Češke i istočnih dijelova Bavarske) su napustili svoju domovinu oko današnjeg Bazela, pa su preko Jurskih Alpa 61. god. p. n. e. provalili u rimsku provinciju. Napuštena područja između Bodenskog i Ženevskog jezera su ispunile germanske zajednice. Vjerojatno su se i ovi keltski narodi nalazili pod pritiskom Germana.

Gaj Julije Cezar na granici – helvetska epizoda

I u takvoj situaciju u proljeće 58. god. p. n. e. u Narbonsku Galiju je stigao Cezar. Cezar je raspolagao sa 4 dobro obučene i kvalitetne legije (VII., VIII., IX. i X.) i sa određenim brojem auksilijarnih (pomoćnih) trupa, regrutiranih iz zajednica koje nisu imale rimsko građanstvo. Konjanici i laka pješadija (uključujući i strijelce i pračkare) su većinom dolazili iz hispanskih provincija i iz Numidije, Krete i sa Balearskih otoka. Od podzapovjednika je imao 10 propretora, od kojih treba istaći Publija Krasa (mlađeg sina trijumvira) i Tita Labijena. U odnosu prema Galiji i općenito prostoru van rimskih granica i njegovog mandatnog teritorija, Cezar nije imao nikakve posebne instrukcije, več je upučen da djeluje sa obrzirom na trenutne okolnosti. Rimski Senat sigurno nije imao nikakvih namjera da se aktivno uključi u osvajanje Galije, a pitanje je da li je i sam Cezar to namjeravao učiniti kada je dobio svoje prokonzulstvo za Cisalpinsku Galiju. Cezarovo djelovanje u Galiji je ustvari splet uzročno – posljedičnog razvoja situacije, a ne nekog ranije (u doba žestoke stranačke borbe u Rimu) pripremljenog plana. I Cezarovo uplitanje u zbivanja na uzavreloj tromeđu započinje sa pokretom Helveta.

Ugledni helvetski aristokrata Orgetorix je bio taj koji je potakao migraciju u kojoj bi kompletan helvetski narod napustio svoju teritoriju, i onda naselivši se u unutarnjoj Galiji nametnuo svoju hegemoniju. Ustvari riječ je bila o konspirativnom planu sa aristokratskim pomagaćima iz drugih naroda i to Kastika iz Sekvana i Dumnorixa iz Heduanaca, koji su trebali izvršiti neku vrstu državnog udara u svojim politijama. Nakon toga bi trojica tirana zajedno surađivala u ostvarivanju neke vrste galske „triumvirske" hegemonije. Kako bi se učvrstila alijansa Dumnorix (ovaj heduanski prvak je bio izrazito antirimski orijentiran, inače brat prorimskog Divitiaka) je oženio Orgetorixovu kćerku. Međutim, kada su Orgetorixove namjere da bude tiranin Helveta otkrivene, malo je nedostajalo da dođe do građanskog rata, ali Orgetorix je umro pod nerazjašnjenim okolnostima.

Velika masa Helveta se ipak odlučila pokrenuti i napustiti svoja stara prebivališta (na području današnje Švajcarske/Helvetske konfederacije) i preseliti se na pitomija zapadna područja. Helveti su kako bi pokazali svoju odlučnost za seobom tako što su spalili svojih 12 „*oppida*" i oko 400 sela. To su uradili i zato što nisu željeli Germanima koji bi sigurno popunili ispražnjeni prostor, ostaviti bilo šta od svoje infrastrukture. Helvetima se pridružio veliki broj i drugih zajednica kao što su Raurici, Latobrigi, Tulingi i skupina Boja. Helvetska i njihovih suputnika intencija je bila da se nasele u zemlju galskih Santona (*Santones*) na zapadu Galije. Put koji bi se kretali je išao duž doline rijeke Rone, i kroz rimsku provinciju Narbonsku Galiju, kojom je upravljao Cezar. To ih je direktno vodilo u sraz sa Cezarovim trupama. Helveti su tako izbili u proljeće 58. god. p. n. e. pred Ženevu (koju su držali Rimljani). Helveti su od Cezara tražili miran prolaz kroz provinciju, ali Cezar nije mogao imati povjerenja u tu golemu masu, i nastojao je pregovorima dobiti na vremenu kako bi mu se kod Ženeve pridružile još tri legije koje su bile smještene kod Akvileje. Cezar je naredio rušenje mosta preko Rajne, koji je za migracione Helvete imao veliko značenje, a dao je i iskopati šančeve sa nasipima i jamama na svojoj, južnoj strani rijeke. Kada je utvrdio svoje položaje i bio dovoljno osnažen pojačanjima, Cezar je rezolutno odbio helvetske zahtjeve i migranti su morali odustati od ovog pravca i uputiti se težim putem. Sada su zaobilazili provinciju, prolazeći kroz teritoriju Sekvana i prelazeći Jurske Alpe. Helvete je u zemlju Heduanaca bio pozvao i Dumnorix, inače predvodnik proturimske stranke i brat prorimskog Divitiaka. Ipak Helveti su pustošili zemlje Heduanaca, koji su se obratili rimskom prokonzulu za pomoć. Cezar je i ovaj pokret Helveta smatrao ugrožavanjem rimskih interesa (iako su se ove zemlje nalazile van opsega njegove provincije), a bio je pozvan i od prorimske stranke Heduanaca, koji su se smatrali „rimskim prijateljima". Cezar je brzo prvo otišao u Italiju, gdje je regrutirao nove dvije legije, te sve svoje trupe sjedini kod Rone, i zatim provali u zemlju Heduanaca (gdje mu se pridužila i heduanska prorimska stranka). Prilikom prelaska rijeke Saone (kako bi prodirali dublje u unutrašnjost), koje im oduzelo nekoliko dana, Helveti i njihovi saveznici su bili napadnuti od Cezarovih trupa. Tom prilikom su nastradali Tigurini. Opet su nastupili pregovori, i helvetsko izaslanstvo koje je predvodio Diviko je predložilo da se Helveti i njihovi migracioni pratioci nasele tamo gdje tu bude Cezarova želja, ali u slučaju da Cezar to odbije prijetili su otvorenom bitkom. Cezar je zahtijevao taoce i reparacije prema Heduancima i Alobrozima za štetu koju su im Helveti nanijeli. Diviko je odgovorio da su Helveti navikli da primaju, a ne da daju taoce, činjenica koju i Rimljani mogu da posvjedoće. Odlučna bitka je bila neminovna. U konjičkoj bitci koja je neposredno slijedila Helveti su nadvladali Cezarove heduanske saveznike (a za što je bio odgovoran Dumnorix, koji je zapovijedo dotičkom konjičkom heduanskom jedinicom) i nastavili su svoje putovanje, dok je rimska armija bila u zakašnjenju radi opstrukcije sa snabdjevanjem kod Heduanaca, koje su prouzrokovali Dumnorix i njegove pristalice. Do odlučne bitke je ipak došlo i to kod heduanskog glavnog opiduma (središta) Bibrakte, kojom prilikom su Helveti pretrpili težak poraz. Helveti su ipak nastavili sa svojim kretanjem, koje su čak ubrzali došavši do zemlje Lingona. Cezar je inače izdao proglas da će one koji budu

pomagali Helvete u bijegu smatrati neprijateljima i sukladno tome sa njima i postupati. Došlo je do novih pregovora, i sada su Helveti ponudili potpunu predaju, predaju talaca i predaju oružja. Po Cezarovom reguliranju mira, Bojima su Heduanci morali dati dio zemljišta za naseljavanje. Preživjele Helvete i Raurake je Cezar vratio nazad na prostore današnje Švajcarske koje su napustili, kako bi se onemogučilo germansko naseljavanje na tome prostoru. Cezar je naveo da je prema tablicama napisanim grčkim pismenima koje su bile nađene u zarobljenom helvetskom logoru, bilo ukupno u seobi 263 000 Helveta, 36 000 Tulinga, 14 000 Latobriga, 23 000 Rauraka i 32 000 Boja, ukupno 368 000 osoba, od čega 92 000 ratnika. Gotovo je sigurno da je Cezar namjerno pretjerano uvećao broj i masu neprijatelja. Po Cezaru u matičnu teritoriju se vratilo samo 110 000 preživjelih.

Epizoda Ariovist

Nakon što je pobjedom nad Helvetima, uspostavio uporište u središnjoj Galiji, Cezar se neminovno morao uplesti i u druga pitanja tada vrlo kriznog galskog prostora. I sljedeće što je trebalo riješiti bilo je germansko prisustvo na zapadnoj strani Rajne. Ova epizoda „galskih ratova“ je bio ujedno prvi okršaj Rimljana i Germana za gospodstvo nad obalama Rajne. Galski predstavnici (prvenstveno heduanski Divitiak) su sada zatražili od Cezara da zaštiti galske zemlje od intenzivnog germanskog naseljavanja i pritiska. Cezar je poslao izaslanike Ariovistu, ali je germanski vođa imao stav da ako Cezar želi da govori sa njim, on bi trebao i da dođe kod njega. Cezar je ipak ponovo poslao izaslanike i to sa sljedećim zahtjevima : da se prestane doseljavanje Germana na lijevu obalu Rajne, da se povrate heduanski taoci koje su držali Ariovist i njegovi saveznici i da se obaveže da ne pokreće rat na Heduance. Cezar je stavio da znanja da će Ariovist ostati prijatelj Rima ako prihvati zahtjeve, ali u suprotnom da se pritisak na Heduance i pustošenje njihove zemlje ne može ostaviti nekažnjeno. Ariovist je odbio zahtjeve, smatrajući da po pravu osvajanja ima pravo na danak od pobjeđenog, te da on od Heduanaca ima pravo tražiti i ubirati danak, isto kao što to Rimljani zahtijevaju od Alobroga. Po Ariovistu, njemu je po osnovi prava osvojenja pripadala sjeverna Galija, na isti način na koji je Narbonska (južna) Galija pripadala Rimljanima.Germanski vođa je i ismijavao rimsku sposobnost da zaštiti svoje saveznike i podcrtavajući germansku nepobjedivost, pozvao je Cezara da ga napadne ako želi. Ipak događaji će kasnije pokazati da je Ariovist precijenio svoje potencijale, a potcijenio rimske (posebno Cezarovu odlučnost da napadne). Cezarova diplomatska aktivnost je prvenstveno bila usmjerena prema tome da se rat sa Ariovistom prikaže kao pravedan, a ne kao začetnik oružane agresije na područje koje je bila van orbite Rimske Države. Cezar je tada primio i vijesti da germanski Harudi (pod Ariovistovom kontrolom) pustoše heduansku zemlju, i da nova velika grupa Sveba ide da pređe Rajnu. Cezar je pokrenuo svoje snage, i krenuo prema dolini Saone. Cezar je prvi stigao do Vesontio (današnji Bezanson), najvećeg i glavnog naselja Sekvana, koje je bilo i vrlo bitna strateška tačka. Cezar se suočio i sa problemom panike među svojim vojnicima, jer je među legionarskim sastavom kružio mit o germanskoj superiornoj snazi. Cezar je taj problem riješio jednim svojim čuvenim govorom okupljenoj vojsci, gdje ih je podsjetio na dužnost i zaprijetio da će rano ujutro marširati samo sa X. legijom, u čiju vrijednost je imao

puno povjerenje. To je dovelo do snaženja lojalnosti X. legije i pojave srama kod ostalih jedinica. I Cezarova armija je nastavila borbeni pokret, koristeći Divitiaka kao vodića, prešavši 80 km (50 rimskih milja) za 7 dana. Kada je Ariovist saznao za rimsko prisustvo, on se zaustavio sa svojim snagama i čekao (i sam je bio namjeravao da zauzme Vesontio. Ali ga je Cezar preduhitrio). Ariovist je poslao izaslanike Cezaru, složivši se za održavanje pregovora. Dvojica vojskovođa su se sastali između svojih logora, na svojim konjima praćeni sa konjaničkim jedinicima (Cezara je praćena skupina vojnika X. legije pretvorenih u konjanike). Cezar je u svojim „Komentarima o galskom ratu" detaljno opisao svoj razgovor, u kojem se Ariovist pokazao kao zanimljiva i dobro informirana osoba, koja se dobro razumjela i u politiku. Čak je komentirao i političku i stranačku situaciju u Rimu, jer je znao za Cezarove protivnike u visokim krugovima Republike. Ovo dokazuje da je Ariovist imao dobre veze u Rimu i nesumnjivo je održavao informacioni kanal, vjerojatno preko antitriumvirskih krugova. Sam tok pregovora je propao, a Cezar je morao i da bježi do svoje oružane pratnje. Sljedećeg dana, Ariovist je pozvao Cezara na druge razgovore, ali je ovaj poslao samo dva niža oficira (Gaja Valerija Procila/*Caius Valerius Procillus* i Marka Metija/*Marcus Mettius*) koji su našli Ariovista u procesu borbenog pokreta i bili su uhapšeni. Narednih dana, germanske snage su svoj logor premjestile još bliže rimskim pozicijama, a počelo je dolaziti i do oružanih čarki i povremenih sukoba. Ariovist je presjekao i liniju snabdjevanja rimskih trupa i praktično ih stavio pod opsadu, nastojeći ih izgladniti i iscrpiti. Ali, rimska armija je tom prilikom pokazala svu svoju vrijednost. Cezar je odlučio djelovati ofanzivno sa svojih 6 legija i auksilijarnim jedinicima, a ne održavati defanzivnu poziciju nasuprot brojnijem neprijatelju (čak je izgrađen još jedan logor u koji je smješten dio trupa, još bliže germanskom glavnom logoru). Rimski napad je započeo prema samom germanskom logoru, koji je bio branjen sa linijom kola, iza germanskih snaga, a na kojem su se nalazile germanske žene koje su vriskom i plaćem pokušavale uticati na svoje muškarce da se bore snažnije i bezkompromisno do samoga kraja. Tako je došlo do jedne vrlo teške bitke, u kojoj je Cezar bitku počeo napadom na germansko lijevo krilo, koje je izgledalo slabije. Jednom smjelom i samoincijativnom akcijom Publija Licinija Krasa, sina triumvira, rimska strana je ipak ponijela prevagu. Germanska linija je pukla i došlo je do općeg bjeksta prema Rajni (15 milja udaljenoj od mjesta bitke = naših 24 km.). Ariovist se uspio spasiti, prešavši Rajnu, ali je većina sasjećena od strane Rimljana (uključujući i Ariovistove supruge i jednu kćerku; drugu kćerka je zarobljena). Dvojica zarobljenih rimskih poslanika su bila oslobođena. Ovo je bila jedna od najvećih rimskih pobjeda u historiji rimskog svijeta, u kojoj je uništena jedna velika i šarolika vojska sastavljena od raznoraznih germanskih naroda pod vodstvom Sveba Ariovista. Međutim, Cezar nije uništio germanske naseobine zapadno od Rajne, nego ih je odlučio iskoristiti u svoje političke ciljeve. Tako je ostavio Triboke oko današnjeg Strazbura (u Alzasu), Nemete oko Spiera i Vangione oko Wormsa. Motiv ovog poteza je više nego očigledan, jer je Cezar želio da ovih germanskih zajednica sporadično naseljenih u zoni neposredno zapadno od Rajne stvori lojalni element koji bi čuvao rajnsku granicu, ali i pazio na galske narode, poslovično promjenljive vrijednosti. Vjerojatno sličnu

motivaciju nailazimo i u slučaju Cezarovog naseljavanja Boja na heduanskom području. Sa pobjedom nad Ariovistom, Cezar je izgradio čvrste temelje za svoje pozicije u Kosmatoj Galiji, i to posebno njenom južnom i istočnom dijelu. Međutim, Cezara je čekao još dugačak put da zauzme čitavu Galiju.

Epizoda sa Belgima

Galska avantura Cezara se morala nastaviti i ovaj put je bila usmjerena prema sjeveru, odnosno onoj grupi naroda koja se skupno nazivala Belgi. Po Cezaru Belgi su bili najratoborniji, ali su bili i najudaljeniji od kulture Mediterana i imali su i izražajnije veze sa germanskim zajednicama. Cezar je na Belge krenuo u proljeće 57. god. p. n. e. Najvažniji narod Belga su bili Suesoni, koji su održavali tradiciju o svome kralju Divikiaku, koji je (po istoj tradiciji) održavao hegemoniju nad većinom Belga i čak dijelovima Britanije. U vrijeme Cezara njima je vladao Galba. Belgi koje je predvodio Galba su krenuli u susret Cezaru sa velikom vojskom (navodno od 300 000 pripadnika). Rimsko uplitanje u poslove Belga, iskoristili su Remi koji su se oslobodili suesonske hegemonije i tako preuzeše sličnu ulogu, kao onu koju su imali rimski pouzdanici Heduanci. U zemlju Rema su Cezar i Belgi stigli skoro u isto vrijeme, a rimske trupe su se odlučile na defanzivnu taktiku, znajući da se okup jedne velike, ali i šarolike vojske sastavljene od mnogo zajednica (čija disciplina nije ni približna rimskoj a i koje su na nižem nivou kulturnog razvitka), teško može održati duži period, posebno imajući u vidu i pomanjkanje resursa i slabu logističku bazu Belga. Cezarova promišljena taktika se pokazala uspješnom. Tako su se prvo Belovaci našli uvrijeđeni što njihov čovjek nije bio zapovjednik združene vojske, a vijest da se Heduanci spremaju da upadnu u njihovu zemlju (vjerojatno u sadejstvu sa Cezarovim borbenim pozicijama) ih je još više pokolebala. Nakon toga se belgijska združena vojska praktično raspala i počela se povlačiti. Cezar ih je započeo progoniti kao da ih je pobijedio u otvorenoj bitci i kada je provalio u njihove zemlje predali su mu se i Suesoni i Belovaci i Ambiani, a belgijski opidumi bi se predavali čim bi se opazili strojevi za opsjedanje. Ipak, otpor na ovim prostorima je još uvijek postojao, posebno u istočnijim zonama, kao što su Viromandui, Atrebati, germanski Atuatuci, i posebno Nervi, koje je Cezar opisao kao najratobornije od svih naroda i zajednica Belga. Ove narodi su sklopile neku vrstu proturimskog savezništva. Nervi pod zapovjedništvom Boduognata, a pomognuti sa Atrebatima i Viromanduima (Atuatuci nisu još bili stigli) su vodili bitku sa Cezarovim trupama na rijeci Sabis/danas rijeka Selle. Nervi i njihovi saveznici su iznedno napali rimske trupe, i malo je nedostajalo da Rimljani budu poraženi. Ali Cezarova odlučnost i hrabrost, kao i napad Tita Labijena, zapovjednika X. legije, na logor Nerva i dolazak dvije legije koje su čuvale opremu su spasile situaciju i preokrenule tok bitke u potpunu rimsku pobjedu. U toku ove bitke Nervi su pretrpili goleme gubitke. Kada su Atuatuci (ostaci Kimbra, Teutona, Ambrona koji su ostali na sjeveru Galije, nakon što su glavnine ovih germanskih naroda se uputili prema jugu) saznali za nervijanski poraz, oni su se povukli prema svome utvrđenom središtu. Rimljani predvođeni Cezarom su ih pratili i započeli su opsadu atuatucskog naselja. Iako su se u početku uspješno odupirali, Atuatuci su se predali nakon što su Rimljani podigli opsadno

oružje i sprave. Cezar im je obečao milost, ako se predaju, tako su Atuatuci otvorili svoje kapije i predali oružje Rimljanima. Ovo je ustvari bio trik – klopka za Rimljane kako bi se oni iznenadili u kasnijem napadu. Cezar je održao svoju riječ i poslao je rimske vojnike van naselja, kako bi se izbjegla pljačka i nasilje. Ali su Atuatuci koristeći improvizirane štitove i oružje napali Rimljane u iznenadnom napadu iste noći. Iako su se Atuatuci borili dobro, Rimljani su ipak pobijedili. Mnogi Atuatuci su poginuli u bitci, a Cezar je bio prilično oštar u postupanju sa ovim narodom, jer je bio bijesan zbog njihovog vjerolomstva. Atuatuci su praktično uništeni kao zaseban narod, jer je Cezar u ropstvo prodao 53 000 pripadnika ovog naroda. Nakon toga su Belgi više – manje priznali rimsko vrhovništvo, a van Cezarovog domašaja su ostali samo neki periferni narodi i zajednice u Belgiji (uključujući i neke zajednice germanskog jezika).

Umjetnička slika koja prikazuje Cezarovu pobjedu nad Belgima. Autor Louis van Engelen.

Cezar i atlansko primorje

Nakon uspjeha na području Belga, Cezar se uputio u pravcu atlanske obale i pokrajine Armorike. Još u toku jeseni Cezar je uputio Publija Krasa (sin triumvira) i određeni dio vojske u ovu zonu između rijeka Loare i Sene, jer su se Veneti (koji su važili kao dobri i umješni mornari, te graditelji jedrenjaka sa debelom oplatom koji su bili sposobni za plovidbu Atlantikom) pristali podvlastiti Rimljanima, potpisajući ugovore i predajući taoce.

Ali oni su se već iduće godine 56. god. p. n. e. pobunili, i uhapsili rimske dužnosnike zadužene za skupljanje žita za vojnu opskrbu, kako bi ih držali kao taoce i upotrijebili za razmjenu za svoje taoce. To je za sobom povuklo i druge domorodačke zajednice od ušća Loare i uzduž morske obale, a računalo se i na pomoć iz Britanije i germanske protivnike Cezara. Uslijed toga postojala je opravdana zabrinutost u Cezarovom zapovjedništvu vezano za situaciju u Galiji, pa je Labijen sa kojaništvom poslan na Rajnu, kako bi zapriječio eventualni prelazak Germana, dok je Kvint Titurij Sabin sa tri legije krenuo u Armoriku, gdje je bilo glavno žarište ustanka kome su na čelu stajali Veneti, dok je sam Cezar (koji je bio vrlo gnjevan zbog vjerolomstva atlanskih Gala) sa dijelom vojskom prodro u zemlju Veneta. Međutim, rimske kopnene operacije su uvijek nailazile na problem, jer su Veneti koristeći svoju mornaricu uspješno manevrirali duž obale (koristeći i snažne plime i oseke), prebacujući ili evakuirajući snage i stanovništvo. To je natjeralo Cezara na konstrukciju kakve - takve pomorske snage, kako bi se elimirala venetska mornarica i neprijatelj primorao na pokornost. Naravno, Rimljani su se tada morali suočiti i sa dobro urađenim brzim venetskim jedrenjacima koji su bili tanji u odnosu na rimske tek izgrađene galije na vesla, ali i dobrom umješnošću protivnika koje odlično poznavao lokalno more. Rimska improvizirana mornarica, kojom je zapovijedao legat Decim Junije Brut Albin (*Decimus Iunius Brutus Albinus*), je bila stacionirana kod ušća Loare, a onda se uputila ka obalama današnje Bretanje, gdje je kod Morbihana (u zalivu Kviberon, u današnjoj Bretanji) ušla u bitku sa venetskom mornaricom od oko 220 lađa. Nakon dosta teške borbe rimske trupe su ipak uspjele (i to najviše zahvaljujući korištenju dugačkih kuka) da pobijede venetsku mornaricu. Posljedica pobjede Decima Bruta je bila da su se i Veneti i dobar dio galskog atlanskog primorja pokorili a njihova uporišta bila zauzeta. Cezar je strogo i surovo kaznio buntovnike (radi toga što su bli vjerolomni), ubijajući vijećnike i pretvarajući stanovništvo u roblje. Postupak prema Venetima je trebao da posluži kao primjer i upozorenje drugim Galima da ne izazivaju Cezara i Rimljane. Jedini manji neuspjeh Cezara je bio kada je krenuo protiv Morina i Menapija, ali je slabo napredovao zbog nepogodnog terena u šumama Ardena (području vrlo borbeno aktivnom kroz historiju). Tada je uspio da podloži samo mali dio Morina.

Kako bi učvrstio vlast nad Galijom, Cezar je preduzeo niz inženjerijskih radova, posebno gradeći ceste. Cezar je tako nastojao da preko prolaza Velikog Bernhardta osigurati vezu sve do Ženevskog jezera, pa je u svrhu zaposjedanja Wallisa poslao Servija Galbu 57. god. p. n. e., zauzimajući i naselje Octodurum. Kako bi se osigurala veza sa hispanskim provincijama, Cezar je poslao Publija Krasa 56. god. p. n. e. u Akvitaniju. Međutim, Akvitanci (koji su u etničkom pogledu baštinili dosta baskijskih tradicija i elemenata) su pružali žešći i djelotvorniji otpor (među njima su se nalazili i neki rimski Sertorijevi oficiri). Ipak su na kraju i Akvitanci morali priznati rimsku vrhovnu vlast, pa je tako i područje između Pirineja i rijeke Garone upokoren. Tako se krajem 56. god. p. n. e. pokoravanje Galije moglo se smatrati završenim. Pobjeda je Rimljanima pribavila ogroman plijen – mnoštvo stoke, skupocjene metale, desetine i čak stotine hiljada robova. Cezarovi uspjesi izazvali su

divljenje i oduševljenje u Rimu. Po odluci Senata priređeni su praznici, koji su trajali petnaest dana.

Cezarov prelazak preko Rajne

Cezarova kampanja u Galiji je bila svjedokom i prvog rimskog vojnog prelaska Rajne. Razlozi zato su ležali u ponovnim zbivanjima na rajnskoj granici. U zimu 56. – 55. god. p. n. e. germanski Usipeti i Tenkteri su prešli u izrazito velikom broju preko donje Rajne. I nakon 18 dana boravka istočno od Rajne, Cezar se bez vođenja glavne bitke vratio u galske zemlje zapadno od Rajne, srušivši most. Cezar je na prevaru zarobio njihove vođe (pozvao ih je na dogovor, a onda ih je zatočio protivno svakom tadašnjem pravu), a onda je izvršio iznenadni napad na Germane, počinivši strašan pokolj. Oni koji su se uspjeli spasiti su pobjegli nazad preko Rajne nalazeći utočište kod Sugambra. Vjerolomni postupak Cezara je bio žestoko osuđen i u rimskom Senatu. Cezar je opet krenuo za ostacima Usipeta i Tenktera. Cezar je namjeravao i da zaštiti Ubijce, germanski narod sa istočne strane rijeke, a koji mu je bio saveznik. Istovremeno se željela pokazati snaga Rima, čije su trupe sposobne priječi Rajnu i voditi borbene operacije širokog zahvata i na istočnom dijelu Rajne. Upravo iz propagandnih razloga je odabrano da se Rajna premosti mostom, a ne prelaskom brodovima, jer se time pokazivala i rimska umješnost i kvaliteta vojne inženjerije. Konstrukcijom prvog rimskog mosta 55. god. p. n. e. preko Rajne željelo se pokazati da Cezar i rimske trupe mogu doći tamo gdje žele i da im niko ne može izbjeći, ako im se suprotstavi. Izgradnja mosta dužeg od 100. m je završena za samo 10 dana i tim uspješnim poduhvatom Cezar je želio da impresionira tehnološki znatno zaostalije tadašnje Germane. Cezar je Rajnu premostio iz zemlje Trevera u zemlju Ubijaca između Koblenca i Andernacha. Na drugoj strani Rajne, on je spalio neka sela, ali je i saznao da su germanski Sugambri (protiv kojih je ustvari bio usmjeren glavni napad Cezara) i Svebi, pa i Hati povukli u dublju germansku unutrašnjost. Ovim pokretom u Germaniju, Cezar je dodatno učvrstio svoj autoritet u Galiji. Međutim, na osvajanje Germanije se tada nije moglo ni pomišljati dok se ne stabilizira u potpunosti situacija u Galiji.

I. Cezarov prelazak u Britaniju

Sljedeći Cezarov potez u ljeto 55. god. p. n. e., je bio najambiciozniji pokret, koji je raspalio maštu mediteranskog svijet. To je bio prelazak u Britaniju, daleku, misterioznu i maglovitu zemlju na krajnjem sjeverozapadu tadašnjeg poznatog (gledano iz vizure Mediteranca) svijeta. Britanija je poznata još od vrlo ranih razdoblja kao zemlja kalaja (kositra), i bila je ispitivana od možda od kartaginskog pomorca Himilka u V. st. p. n. e. i grčko – masilijanskog istraživača Piteasa (Pytheas) oko 325. god. p. n. e.

Ime Britanija (*Britannia* ili ranije *Brittannia*) potiće iz zapisa grčkih pisaca, putnika i moreplovaca. Najraniji spomen u formama Πρεττανική i αι Βρεττανιαι daje Piteas, po kojem se to ime odnosi na grupu otoka na sjeverozapadu Europe. Diodor je koristio izraz Πρεττανια, Strabon Βρεττανία, Marcijan iz Herakleje u svome *Periplus maris exteri* opisuje Pretanske otoke (αἱ Πρεττανικαὶ νῆσοι). Slijedeći Grke, Rimljani su koristili izraz (u pluralu) *Insulae Britannicae*, koji su se sastojali od *Albion* (otok Albiona; današnji glavni britanski otok), *Hibernia* (današnja Irska; odnosno Ierne koju su Grci interpretirali kao Sveti otok i koja je naseljena sa

Hibernima), *Thule* (današnja Skandinavija ili Island) i mnogo drugih malih otoka (kanalski otoci, Šetlandski otoci... itd.)

Vremenom će se ime Britanija odnositi samo na glavni britanski otok, odnosno na rimsku provinciju južno od Hadrijanovog zida i Kaledonije (sjeverni i središnji dio današnje Škotske).

U prvo vrijeme (kod Piteasa) su stanovnici otoka nazivani Pretani (Πρεττανοί; u bukvalnom prijevodu „Obojeni“, vjerojatno iz britanske uobičajene prakse bojenja u plavo lica i dijelova tijela ili običaja tetoviranja), ali se /P/ kod Rimljana transformiralo u /B/ u cezarovsko vrijeme. Ustvari Piteas je Pretanima nazivao sve stanovnike okeanske zone koju on naziva Britanski otoci. I otada se stanovništvo glavnog britanskog otoka općenito naziva Briti.

Tadašnje stanovništvo Britanije se nalazilo na željeznodobnom nivou razvitka, sa ipak plodnijim i nešto razvijenijim jugoistokom (zahvaljujući i plovnosti rijeke Temze). Briti su ostvarivali i trgovačke veze sa kontinentom, posebno nakon rimskog zaposjedanja Narbonske Galije, pa je i italijansko vino bilo uvoženo kao luksuzna roba. U etničkom pogledu Britanci su bili načelno keltske pripadnosti, ali i sa jakim predindoeuropskim elementima. Predindoeuropsko (možda iberske pripadnosti) stanovništvo je iza sebe ostavilo značajnu kulturu (npr. Stonehenge), i sigurno je u velikoj mjeri učestvovalo u etnogetskim i politogenetskim procesima koje su izazivali dolasci keltskih zajednica. Kelti su u Britaniju (bolje rečeno britanska otočja) dolazili u valovima, pa je i proces indoeuropeizacije i keltizacije bio postupan. Belgi su među posljednjim keltskim grupacijama prešli u Britaniju, i imali su svoja naselja i zajednice u jugoistočnom dijelu, koji je i najbliži kontinentu, ali se njihov utjecaj širio i dublje u unutrašnjost (moguće kroz političku kontrolu). Od najpoznatijih britanskih naroda i politija (inače ih je bilo na desetine) uz Belge vrijedi istaći i Atrebate (*Atrebates*, sadašnji Hampšir/Hampshire i dolina Temze), Katuvelani (*Catuvellauni*, zona Temze), Trinovanti (*Trinovantes*, sadašnji Eseks/Essex i Safolk/Suffolk), Iceni (sadašnji Norfolk, Suffolk i Cambridgeshire), Dumnoni (*Dumnonii*, sadašnji Devon, KornvalCornwall i Somerset), Siluri (*Silures*, sadašnji južni Vels) Briganti (*Brigantes*, sadašnji Jorkšir/Yorkshire, Kambrija/Cumbria, Lankašir/Lancashire i County Durham), Kaledonci (Caledonii, sadašnje Škotsko Visočje/Hajlend/ Scottish Highlands).... itd... Rimljani će stoljećima kasnije Kaledonce i sve druge domorodce sjeverno od Hadrijanovog zida nazivati Pikti (*Picti*), isto u značenju „Obojeni“.

Već 57. god. p. n. e. rimski oficir koji je došao na prostor današnje Bretanje je zaplovio sve do kositrenih otoka na jugozapadnoj obali Britanije. Cezar je kao povod za svoj pohod u Britaniju navodio da su Briti podržavali njegove protivnike u Galiji, i da su izbjeglice od Belga sa kontinenta utočište nalazili među Belgima u Britaniji, nastavljajući sa anticezarovskom i proturimskom kampanjom. I Veneti su zvali u pomoć Brite prilikom borbi sa Cezarom prethodne godine. Po Strabonu je i venetska pobuna izbila kako bi se spriječio Cezar da se prebaci u Britaniju i tako ugrozi vrlo isplativu pomorsku trgovinu, nad kojom su Veneti imali kontrolu. Nakon što nije uspio da od trgovaca izvuće relevantne informacije o Britaniji i njenim lukama, Cezar je prvo poslao tribuna Gaja Volusena da izvidi obalu (riječ je o području Kenta) sa samo jednim brodom. Inače su izaslanici nekih britanskih politija

(upozoreni od trgovaca) kod Cezara pokušali preduprijediti invaziju obečavajući svoje potičinjavanje. Cezar ih je poslao nazad u Britaniju, zajedno sa svojim saveznikom Komijem, kraljem Atrebata. Cezar je skupio flotilu od 80 brodova, koji su trebali prevesti VII. i X. legiju, druge prateće ratne brodove pod kvestorskim zapovjedništvom. Trupe vjerojatno su okupljene u luci *Portius Itius* (današnji Bulonj), dok je konjica trebala trebala da isplovi iz druge luke (Ecala/Wissant). Flota sa legijama je isplovila u ponoć 23. VIII. 55. god. p. n. e., dok je konjica trebala da im se pridruži što je moguće prije. Cezar se prvo pokušao iskrcati u Dubrisu/Doveru, ali su se Briti sakupili na „Bijelim liticama Dovera" onemogučivši mu iskrcavanje. Nakon toga je oplovio na jednu otvorenu plažu sedam milja dalje, ali je i u tu iskrcavanje bilo suočeno sa britskim otporom i njihovom konjicom i borbenim kolima (koja su bila bitno oružje Brita). Uz to, invazione trupe su se morali iskrcavati u samo more, jer su rimski brodovi bili i suviše veliki da bi se dovoljno približili obali. Masovno iskrcavanje je najviše motivirao *aquilifer* (stjegonoša orla - simbolalegije) X. legije koji je kako bi poslužio kao primjer prvi skočio u more uz povik vojnicima da ga slijede, ili će u suprotnom izdati legijski stijeg neprijatelju (što bi bila velika sramota). Nakon žestokih borbi, Briti su konačno bili odbačeni, ali pošto konjica nije bila stigla Briti nisu bili poraženi. Nakon toga su Rimljani uspostavili vojni logor, primajući izaslanstva Brita, a vraćen je i Komije (koji je bio zatočen čim je došao u Britaniju), a predavani su mu i taoci. Međutim, prvo je oluja bacila transport konjice nazad na kontinent, a onda su se počele i smanjivati zalihe hrane, a i visoka plima je nanijela velike štete rimskom brodovlju. Briti su shvativši težinu pozicije u kojoj se na obali našao Cezar sa preostalim trupama, odlučili da iscrpe Rimljane u toku zime i obnove napade koji su uz teškoće odbijani (napad na jednu legiju iz zasjede, veliki napad na sam rimski logor). Uviđajući da bi bio prevelik rizik dočekati zimu ili se usuditi za zimski olujni prelazak preko Lamanša, Cezar je bio prisiljen na povratak u Galiju. Ova kampanja je po svojim učincima i gubicima predstavljala promašaj u taktičkom pogledu, ali je zato za Cezara predstavljala veliki politički dobitak, jer je rimska i italijanska javnost bila „očarana" prelaskom trupa u Britaniju i Cezarovim preuveličanim izvještajem (u kojem su navodilo potčinjavanje pojedinih britskih naroda i predaja talaca). Stvarni razlozi koji su vodili Cezara u ovu prve ekspedicije u Britaniju nisu još uvijek u potpunosti razjašnjeni (sprečavanje britskih miješanja u galske poslove, istraživanje britanskih rudnih i mineralnih resursa i privrednih potencijala).

II. Cezarov prelazak u Britaniju

Radi svoga autoriteta u Galiji, Cezar se nije mogao smiriti radi neuspjeha doživljenog prilikom prvog iskrcavanja u Britaniji. Radi toga je planirana druga invazija. Pripreme za drugo iskrcavanje u Britaniji su vrlo brižljivo planirane i obavljane u toku zime 55/54. god. p. n. e., a sama invazija bi se trebala odigrati u ljeto 54. god. p. n. e. O pripremama za drugu invaziju na Britaniju, svjedočanstva pružaju Ciceronova pisma svome brati Kvintu i Gaju Trebatiju Testi, koji su bili viši oficiri u Cezarovoj vojsci u Galiji. Kako ne bi ponovio greške iz prethodnog pohoda, Cezar je skupio veću borbenu snagu od pet legija i veliki broj konjanika. Armija bi bila prevežena brodovima koji su izgrađeni na osnovi iskustva venetske

brodogradnje. I ovaj put je *Portus Itius* određen kao polazišna luka, a flota koje je trebala krenuti na Britaniju je bila golema od oko 800 brodova (transportni, borbeni i trgovački brodovi – koji su pokušavali iskoristiti priliku). U luci je ostavljen Labijen da brine o logističkoj opskrbi trupa koje bi se iskrcale u Britaniji (preko „Pas de Calais"). Ovom iskrcavanju rimskih, pomoćnih i savezničkih trupa Briti se nisu suprostavljali, ili iz razloga što su bili zatečeni veličinom flote ili zato što su vršili skupljanje odbrambenih snaga. Po iskrcavanju na obali je ostavljen Kvint Atrije sa dijelom trupa (u funkciji zaštitnice), dok je Cezar odmah sa usiljenim maršem prodro duboko u unutrašnjost, stvarajući strateški mostobran. Prilikom marša, primijećene su britanske snage na prelazu možda rijeke Stour (kod današnjeg Kantebrija). Briti su napali, ali su bili odbijeni i pokušali su se pregrupirati u utvrđenom naselju u šumi, ali su ih Rimljani ponovo porazili i raspršili. Ali ponovo je oluja na obali nanijela veliku štetu usidrednom brodovlju, radi čega su se trupe morale vratiti na obalu, kako bi se popravila šteta. Danonoćnim radom u periodu od 10 dana brodovi su opravljali a izgrađen je i dobro utvrđen logor, dok je od Labijena zatraženo da pošalje još brodova. Tom prilikom je Cezar iz Italije dobio i vijest o tragičnoj smrti njegove jedinice Julije (na porodu), što ga je vrlo teško potreslo.

Nakon tih nedaća, Cezar je ponovo krenuo u unutrašnjost našavši ponovo koncentraciju britskih snaga. Vođa britskog otpora Rimljanima je postao Kasivelaunus, ratni vojvoda iz području sjeverno od rijeke Temze (na prostoru današnjeg Middlesexa). On je nedavno svrgnuo kralja Trinovanta (koji prebivali na području današnjeg Essexa) prisilivši njegovog sina Mandubracija u izgnanstvo. Nakon nekoliko manjih sukoba, Briti su napali grupaciju od tri legije pod zapovjedništvom Gaja Trebonija, ali su bili odbačeni i opkoljeni od rimske konjice. Nakon toga je Kasivelaunus promijenio taktiku i od tada je primjenjivao gerilske napade, koristeći mobilnost 4 000 borbenih kola. Cezar je ipak uspio da pređe Temzu (vjerojatno izmedju današnjih Kingstona i Brentforda) i probije britsku odbranu. Trinovanti, koji su po Cezaru bili najmočniji narod u široj oblasti, su poslali izaslanike Cezaru obećavajući mu pomoć i logističku podršku. Mandubracije, koji je pratio Cezara, je ponovo postavljen za njihovog kralja, dok su Rimljani dobili žito i taoce. I drugih pet britskih naroda, Kenimagni, Segontiaci, Ankaliti, Bibroci i Kasi su se predali Cezaru, usput mu otkrivši i mjesto uporišta Kasivelaunusa. Uporište je stavljeno pod opsadu, a Kasivelaunus je zatražio pomoć od „četiri kralja Kenta" kako bi izvšili diverzioni napad na rimske obalske trupe. Ali nakon propasti ovog napada, Kasivelaunus je poslao izaslanike da pregovaraju predaju sa Cezarom, koji je bio željan da se vrati u Galiju preko zime. Sporazum je postignut zahvaljujući Komiju kao medijatoru. Kasivelaunus je predao taoce, pristao na godišnji danak i obavezao se da ne napada Trinovante i Mandubracija. Rezultate kampanje je Cezar opisao u pismu Ciceronu datiranom na 26. IX. 54. god. p. n. e. Nakon toga se Cezar vratio na kontinent, u potpunosti napustivši Britaniju. Što se tiče danka, riječ je izgleda o čisto formalnoj obavezi, jer ga Britanci nisu plaćali. Ali ipak sa Cezarovim pohodom, Britanci su prestali podupirati galski otpor na kontinentu.

Prelazak preko Rajne (ma koliko bilo riječ o simboličkom pokretu) i iskrcavanja u Britaniji (bez obzira što nije bilo nikakvog konkretnog dobitka) imali su za Rimljane i Mediterance nemjerljiv moralni efekt, i podigli su Cezarov ugled i utjecaj u Rimu, Italiji, provincijama i potčinjenim «savezničkim» državicama.

Pobune u Galiji

Cezarova kontrola nad Galijom se ipak morala suočiti sa još iskušenja, jer galski narodi su sve teže osjećali na sebi rimsko prisustvo. Rimska politika je sve više nailazila na antipatije kod većine galskog stanovništva. Galski odredi morali su se boriti na strani Rimljana, obveza dostava žita i drugih proizvoda potrebnih za izdržavanje rimske vojske sve su se više povećavale. Rimljani su se miješali u unutarnje poslove galskih plemena, podržavali jednu stranu protiv druge ili uzdizali jedno pleme na račun drugog, i tako po sustavu zavadi pa vladaj (*divide et impera*) unosili nemire u unutarnje poslove zajednica. Cezarova politika nije se razlikovala od politike ostalih osvajača. Nezadovoljstvo i težnja za oslobađanjem zemlje ujedinila je sve slojeve galskog društva – od druida i plemenskih vođa do upropaštenih i osiromašenih Gala. Cezarove pobjede su usto otklonile glavni uzrok galske nesloge, a to je borba za hegemoniju u svijetu Kosmate Galije. Unutarnje razmirice su sada izgledale znatno manje, nego prije rimskog upada, a želja za narodnom slobodom se znatno povećala. Činjenica je da su rimske snage u samoj Galiji bile znatno malobrojnije od sveukupne mase domorodačke populacije, i nesumnjivo se mogao očekivati novi pokret galskih naroda. Još prije druge britanske ekspedicije je Cezar morao da ode u zemlju Trevera i sa sobom u Britaniju povede njihovog lidera Indutiomara, navodno kao oficira, a stvarno kao taoca. Sa sobom je bio na sličan način poveo i Heduanca Dumnorixa, ali je ovaj kada je došao do Kalea, dezertirao i vratio se kući. Ipak Cezarova potjera ga je uhvatila i bio je smaknut. A počele su se javljati i otvorene oružane pobune, pa su se na istoku na oružje digli Eburoni, i opkoliše rimski logor pod zapovjedništvom Kvinta Titurijem Sabinom (*Quintus Titurius Sabinus*). Vođe buntovnika Ambiorix i Katuvolk su obečale slobodan prolaz opkoljenom Sabinu i njegovim trupama, ali ga Eburoni vjerolomno napadnu na polasku i u vješto postavljenoj zasjedi unište rimsku vojsku (odnosno XIV. legiju). Pogibija Sabina i uništenje jedinica kojima je on zapovijedao je prvi ozbiljniji poraz Rimljana u Galiji, i vijest o tome je prostrujala Galijom i Germanijom. Sada su svi osim Heduanaca i Rema bili protiv Cezara. Eburoni, pojačani Aduatucima i Menapijima su provalili u zemlju Nerva koji im se odmah pridružiše. I ta velika buntovnička vojska od oko 60 000 pripadnika napala je rimski tabor koji je zapovijedao Kvint Ciceron (brat govornika Marka Cicerona). Jedina nada za opkoljene trupe pod Kvintovim zapovjedništvom bio je Cezar koji je zimovao oko Amiena sa oko tri legije, i da se nije jedan keltski konjanik, u rimskoj službi, provukao kroz opsadu i javio šta se dešava Cezaru, Kvintove trupe bi doživjele sudbinu Sabina. Cezar je odmah pohitao što je brže mogao sa 7 000 pješadinaca i 400 konjanika u pomoć Kvintovom taboru. Čim su za to saznali buntovnici, oni odustanu od opsade i krenu prema Cezaru, koji je dobro rasporedio trupe kako bi se stekao utisak da ih je znatno više nego što ih je stvarno bilo. U jednom okršaju buntovnici izgube od Rimljana i odustaše od daljeg ratovanja u podložiše se

ponovo Rimljanima. Ali rimska osveta je sada bila ubojita, i sve što se nije dragovoljno podložilo, moralo se suočiti sa rimskom silom. I Treveri, koje je pobunio Indutiomar, su se nakon njegove pogibije i prekasnog dolaska germanske pomoći ponovo podložili Rimu. Novi vođa Trevera je postao Cingetorix, zet Indutiomara i prorimski raspoložen. Nakon toga su Rimljani pokorili Menapije. Cezar se ustremio posebno na Eburone, rekavši da će žalobno crno ruho (koje je nosio radi uništenja Sabinove vojske) skinuti tek nakon što se osveti. Rimljani su prešavši preko Ardena, Eburone zatekli potpuno nespremne, pa je tako npr. Ambiorix u zadnji čas uspio pobjeći u Germaniju, dok je Katuvolk izvršio samoubistvo. Rimljani su skoro iskorijenili Eburone. Dvije godine, nakon što je podignut prvi most preko Rajne, Cezar je naredio podizanje i drugog mosta preko Rajne i to na mjestu blizu podizanja pređašnjeg mosta. Taj drugi most je izgrađen za samo nekoliko dana, kako je opisano u VI. knjizi Cezarovih Galskih komentara. Eskpediciona jedinica koja je prešla Rajnu, je opustošila okolicu, ali su Svebi povuklo, pa nije došlo do žešćih borbi. Nakon povratka u Galiju, most je ponovo uništen. Iako su rimski eksurzi preko Rajne bili kratkotrajni i bez većeg vojnog učinka, brzim podizanjem mostova i prelaskom trupa Cezar je želio da pokaže prekorajnskim Germanima da ih uvijek može brzo i učinkovito dosegnuti rimsko oružje. Tako su ustvari mostovi poslužili kao opomena onima koji bi željeli da ugroze istočne granice Cezarove Galije, i ujedno kao demontracija rimske vojne i inženjerijske moći koja bi trebala impresionirati prekorajnske Germane. I taj psihološki rat je Cezar dobio, jer je ova granica bila mirna za vrijeme II. rimskog građanskog rata.

Nakon toga smirivanja Galije, Cezar je mogao ponovo kasne jeseni 53. god. p. n. e. prijeći preko Alpa na jug, kako bi se promatrala politička zbivanja u prijestolnici.

Vercingetorixov ustanak

Ipak Cezar nije mogao ostati miran, jer se pripremala najveća od svih galskih „oluja“ koja će staviti tačku na sudbinu Galije. U unaprijed dogovoreni dan u zimu 53/52. god. p. n. e. na ustanak su se podigli Karnuti (u Genabumu, današnji Orlean), čiji je ugledni vođa Ako bio pogubljen od strane Rimljana. Ustanak su vodili karnutski plemenitaši Gutruatus i Konkonetodumnus, i Karnuti su pobili Rimljane naseljene na njihovoj teritoriji. Njihov primjer uskoro slijediše i drugi, a posebno Arverni (koji su bili brojni, bogati i snažni). Na čelu Arverna, a uskoro i drugih pobunjenih Gala stao je Vercingetorix, ugledni i sposobni arvernski plemenitaš. Vercingetorix je rođen oko 82. god. p. n. e. u jednoj od najuglednijih aristokratskih porodica Arverna, i u mladosti je doživio prvu tragediju jer je njegov otac Keltilus bio pogubljen od sunarodnika zbog navodne namjere za tiraniju nad Galijom. Vercingetorix je imao i obrazovan i dobro je poznavao i Rimljane i Gale, i njihove međusobne odnose i prilagodio je taktiku rimskom vojnom umijeću. Ono na čemu je posebno insistirao Vercingetorix je bilo galsko jedinstvo i unutarnja disciplina. Izbijanje i rasplamsavanje ustanka je posješila i činjenica da je Cezar bio u Cisalpinskoj Galiji gdje je novačio nove trupe. Inače galski ustanici su se nadali da će se Cezar uplesti u novonastala

turbulentna zbivanja i sukobe stranaka u Rimu, nakon umorstva Cezarovog suradnika Publija Klodija Pulhera od strane tradicionalista.

Ustvari Vercingetorix i njegove pristalice su u početku naišli na snažnu opoziciju od jednog dijela arvernske aristokratije (uključujući i njegova strica Gobanitia), koja je mislila da je pobuna protiv Cezara prevelik rizik. Zato su Vercingetorix i njegove pristalice bili istjerani iz Gergovije, glavnog naselja Arverna. Vecingetorix je zato digao vojsku sastavljenu od običnih stanovnika i siromašnijih slojeva, i zauzeo Gergoviju i bio je pozdravljen kao kralj. Čak su se i Heduanci nekako u tišini priključili proturimskom pokretu. Ovo je prvi put u galskoj historiji da se ostvarilo kakvo – takvo jedinstvo. Kako bi se savez očuvao, uvedena je stroga disciplina i razmjenjeni su taoci. Izbijanje ustanka je i širenje nasilja je direktno bilo povezano i sa pokoljem rimskih građana, trgovaca, vojnika i naseljenika u glavnim galskim naseljima čiji su se stanovnici pridružili pobuni. Vercingetorix je udario in a Boje, naseljene na heduanskoj zemlji, koji su se držali prorimski.

Cezar je morao da odluči da li da intervenira odmah i pomogne svojim saveznicima i prorimskim elementima ili da sačeka da prođe zima. On se odlučio za ovaj drugi, riskantniji poduhvat i pokrenuo je trupe. Cezar je u vrlo smionom pokretu prešao preko Alpa, koje su bile pokrivene snijegom, sa trupama koje su trpile i oskudicu u snabdjevanju u osnovnim potrepštinama. Cezarov povratak u Transalpinsku Galiju je iznenadio buntovnike, i napadnuti su Vellaunodunum (*oppidum* od Senona; predao se pod uvjetima), Genabum (kod Karnuta; opljačkan i pretvoren u prah i pepeo), Kada je Cezar prešao preko rijeke Loare u zemlju Bituriga, Vercingetorix je odustao od opsade glavnog naselja Boja. Kod *Noviodunum Biturigum* Vercingetorix se sukobio sa Cezarom u otvorenoj bitci, koju je izgubio. Vercingetorixova strategija se sastojala u povlaćenju pred glavninom rimskih trupa, koristeći načelo „spržene zemlje“ (uključujući i uništavanje gradova) kako bi iscrpio Rimljane. Ustaničke galske jedinice su imale neke manje okršaje sa rimskim trupama, ali veća se bitka izbjegavala. Ipak Avarik (današnji Bourges) glavno naselje Bituriga je odbio Vercingetorixovu evakuaciju i napuštanje, iako je samo u toku jednog dana spaljeno preko 20 naselja u zemlji Bituriga.

Biturigi su smatrali da je Avarik nemoguće osvojiti, pa se Vercingetorix morao povinovati njihovom prijedlogu. Ali Cezar i rimske trupe su ponovo pokazale zavidnu umješnost u opsadnoj inženjeriji i uspjeli su svladati otpor Bituriga i provaliti u Avarik. I tako su Rimljani u zimu 52. god. p. n. e. zauzeli Avarik i počinili jedan od najstrašnijih ratnih zločina u historiji čovječanstva, poubijavši kompletno njegovo stanovništvo (oko 40 000 ljudi, a samo se 800 spasilo bjekstvom od pokolja). Masovnosti pokolja je doprinijela činjenica da su rimska vojska i njeni saveznici praktično gladovali (uslijed radikalnog smanjivanja opskrbe) i da su se radi galske taktike i ponovnog ustanka nagomilavale unutarnje frustracije u vojsci. Posebno su Rimljani bili bijesni radi umorstava rimskih građana u različitim pobunjenim oblastima Galije. Sa druge strane Vercingetorix, iako je pokušavao da skrene Cezarovu pažnju, jednostavno nije mogao da djelotvorno pomogne Avariku, niti da spriječi pokolj. Sve

dok početka juna 52. god. p. n. e. Cezar je odmarao i obnavljao izmorenu vojsku, a osobno je otišao među Heduance da povrati njihovu podršku, a poslao je i četiri legije pod zapovjedništvom Tita Labijena među Senone i Parizije. Luteciju (središnje naselje Parizija; današnji Pariz) je stari vođa Kamulogen dao spaliti, a mostove preko rijeke spaliti, ali se ipak nije usudio upustiti u otvorenu bitku sa Labijenovim legijama.

Sam Cezar je sa šest legija, heduanskim pomoćnim snagama i germanskom plaćeničkom konjicom krenuo prema Gergoviji. Kod Gergovije je bila drugačija priča, otpor je bio djelotvnorniji a u bici je osobno učestvovao i Vecingetorix, koji se sa svojim galskim snagama uspješno i brzo povlaćio pred Cezarom. Nakon pet dana Cezar je stigao pred Gergoviju i odlučio je da okruži ovo brdsko – planinsko uporište. Cezar se tada suočio sa otpadom Heduanaca koje je predvodio Litavik i sa kojima se morao boriti u teškoj borbi. Nakon pobjede nad otpadnicima, ponovo je pažnju usmjerio na Gergoviju. U bici do koje je došlo, Gali su izvojevali veliku pobjedu nad Cezarovim trupama i Rimljani su morali podići opsadu i povući se. U bitci je poginulo oko 700 legionara i 46 centuriona, što i nisu veliki gubitci, ali je nanošenje poraza Cezarovim snagama, imalo izrazito veliki efekt po galske ustanike. Uspjeh Vercingetorixa kod Gergovije je ponovo privukao Heduance na galsku, ustaničku stranu. Oni su kod Noviodunuma na rijeci Loari zauzeli blagajnu i magacine sa opskrbom za rimsku vojsku. Vijest o tome šta se desilo kod Gergovije je odjeknula širom Galije, i dođe do novih pobuna (npr. kod Belga), a Belovaci su odlučili napasti „sa leđa" Labijenove trupe kod Lutecije. Na stranu općegalske oslobodilačke akcije prelazili su i drugi narodi i pojedinci, koji su do tada djelovali prorimski, kao npr. Komije, vođa Atrebata i jedan od bitnijih likova vezanih za Cezarove ekspedicije u Britaniju. Komije je ostao lojalan Cezaru za vrijeme pobune iz 54. god. p. n. e., i zauzvrat su Atrebati ostali formalno nezavisni i oslobođeni danka, a Komije je imenovan i da upravlja nad narodom Morini. Međutim, ova lojalnost nije trajala, jer je nakon izbijanja nove pobune, Labijen bio u uvjerenju da je i Komije uvezan u konspiraciju, i poslao je tribuna Gaja Volusena (*Caius Volusenus*) i neke centurione da ga na prevaru likvidiraju. Iako teško ranjen, Komije se uspio spasiti, i uskoro se našao u ustaničkim redovima. Rimljani su još mogli da računaju samo na lojalnost Rema, a i Lingoni su ostali mirni.

Tada su se u rimskom zapovjedništvu javili i prijedlozi da bi se trebalo povući na mandatni teritorij, ali je Cezar ipak odlučio da se treba združiti sa Labijenovim trupama. Cezar je usput raspršio pojedine jedinice Heduanaca, a Labijen je na lijevoj obali Sene pobijedio Kamulogena, koji je i poginuo. Cezar se uspio spojiti sa Labijenovim trupama i tako ojačati svoju poziciju. U međuvremenu se i Vercingetorix našao na skupštini ustaničke Galije i to u heduanskoj prijestolnici Bibrakte. Međutim, na skupštini Galije su se počele ispoljavati i određene razlike u pristupu daljem vođenju ustaničkog galskog saveza. Uostalom, bilo je i za očekivati da onog momenta kada se krene u proces jasnijeg institucionaliziranja galskog ustaničkog saveza da će se ponovo javiti stari animoziteti i unutarnje razmirice i nepovjerenja, te težnja za sopstvenom dominacijom. Heduanci su na skupštini zahtijevali da se umjesto Vercingetorixa imenuje njihov čovjek za zapovjednika ustaničke vojske. Ali ostali

skupštinari su odbili heduanske zahtjeve za hegemonijom, te je Vercingetorix ostao vojvoda ustaničke vojske, a i odobrena je njegova ratna strategija.

I Vercingetorix je imao velike gubitke i morao se povući iz Gergovije u drugo uporište – Alesiju. Za njima je ubrzo stigao i Cezar i tako je u septembru 52. god. p. n. e. započela opsada ovog galskog utvrđenog naselja. Alesija je bila klasično gradinsko naselje, na jednom vrlo dobroj poziciji koja je omogučavala kvalitetnu odbranu. Uvidjevši da bi frontalni napad na Alesiju bio vrlo rizičan. Pravilno pretpostavljajući da se u naselju nalazi veliki broj galskih vojnika (oko 80 000) i domicilnih stanovnika Cezar je odlučio da primijeni taktiku iznurivanja Vercingetorixa, njegove vojske i stanovnika Alesije. Zalihe hrane u Alesiji su bile dostatne samo za mjesec dana, i to je bila vrlo otežavajuća okolnost za Vercingetorixa. Kako bi održao kvalitetnu blokadu, Cezar je naredio izgradnju kružnih fortifikacija (zvanih *circumvallation*) oko Alesije, i to u dužini od 18 km i 4 metra visine za samo tri sedmice. Ova linija je bila praćena i dubokim i širokim udubinama (od kojih je ona najbliža fortifikacijama bila ispunjena i vodom iz obližnje rijeke), kulama – osmatračnicama (sa rimskom artiljerijom) i nizom zamki ispred iskopanih udubina. Iako je galska konjica iz Alesije pokušavala da iznenadnim napadima otežava izgradnju fortifikacija koje bi u potpunosti zatvorile Vercingetorixa, rimska pomoćna konjica je pokazala svu svoju vrijednost kada je uspijevala da zadrži uznemiravaće na odstojanju. Ipak, nakon dvije sedmice rada, jedna jedinica galske konjice je uspjela da pobjegne preko nedovršenog dijela opsadne linije. Pošto je znao da će galske pobunjene zajednice biti obavještene o stanju u Alesiji, i da se samim tim može očekivati dolazak nove vojske, Cezar je naredio izgradnju i druge linije fortifikacija (u dužini oko 21 km.) okrenutih prema vanjskoj strani (*contravallation*), i koja je po svome sadržaju bila identična prvoj opsadnoj liniji. Tako je Cezar praktično stvorio vojni logor opsadnog oblika koji je bio ograđen sa obje strane i to i sa unutarnje strane prema Vercingetorixu i prema vanjskoj strani prema očekivanom dolasku galskih pojačanja. U taj ograđeni prostor smještena je rimska armija.

Cezar je dao blizu grada iskopati i jarak dubok 6 m., a 120 m. Iza njega postavljen je opkop sa jarkom veličine 4,5 x 4,5 m. i napunjen je vodom iz obližnje rijeke. Prostor iza jarka je popunjen preprekama i zamkama. Zemlja iz jaraka je nagomilana između druge linije i grada, pa je tako napravljen bedem na koji je postavljena ograda i po jedan toranj na svakih 25. m. Na vrhu bedema učvršćeno je vodoravno šiljasto kolje. Iskopano je još 5 jaraka, dubokih 1,5 m. i zaštićenih „živicom“ od zašiljenog kolja. Nasuprot toj „živici“ iskopano je osam redova jama ispunjenih šiljastim kolcima. Vojnici su ih nazivali „ljiljanov cvijet“. Kolce su prekrivali granjem da ih neprijatelj ne opazi. Iza „ljiljana“ ukopani su kolci željeznih šiljaka, tako da je iz zemlje virilo samo željezo. Ti isti radovi izvedeni su i na vanjskoj strani. Ovu odbrambenu postavu, rimska vojska je zadržala i u narednim stoljećima, pa su neki od tih „ljiljana“ pronađeni i kraj Antoninog zida.

Opsadne fortifikacije pred Alesijom.

Kako je vrijeme prolazilo, stanje u Alesiji se naglo pogoršavalo, zbog sve većeg pomanjkanja resursa (posebno hrane) i prevelike mase ljudi na jednom ograničenom prostoru. Uslijed vrlo djelotvorne rimske blokade, situacija je postala očajna i donešena je odluka da se iz naselja istjeraju žene i djeca, nadajući se da će ih Cezar primiti, otvarajući barem dio opsade. Ali Cezar je izdao naređenje da se ništa ne smije uraditi niti pomoći ovim izgnanicima. Tako su žene i djeca ostavljeni da polako skapavaju na ničijoj zemlji. To je dodatno doprinijelo i padu morala Vercingetorixovih ratnika. Ipak velika galska vojska (procjene se kreću od 80 000 do 250 000 pripadnika) koja je trebala osloboditi Alesiju je ipak stigla (Belovaci nisu došli, iako su i dalje bili odlučni u borbi protiv Rimljana, ali samo na svojoj teritoriji), i došlo je do simultanog napada na rimske pozicije i sa vanjske (koji je vodio Komije iz Atrebata) i sa unutrašnje strane. Ali ovi napadi nisu bili uspješni. Sljedećeg dana galski napad je izveden, sa vanjske strane, pod zaštitom noći i ostvareni su neki manji uspjesi, jer je Cezar bio prisiljen da napusti neke manje dijelove svojih odbrambenih linija i tek je brz i učinkovit napad konjice kojom su zapovijedali Marko Antonije i Gaj Trebonije spasio rimske pozicije. I sa unutarnje strane je pokušan napad, ali nije bio uspješan. I rimske snage su bile iscrpljene, i održavale su se na ivici izdržljivosti. 2. oktobra 52. god. p. n. e. Vercacivelaunus, rođak Vercingetorixa je sa vanjske strane izveo jedan veliki napad, fokusirajući se na slabost u rimskim fortifikacijama i u kombinaciji sa Vercingetorixovim snagama. Rimske disciplinirane trupe, kao i osobno vodstvo Cezara, su se tada suočile sa vrlo žestokim udarom. I u trenutku kada se činilo da će popusti rimske linije, Cezar je sa 13 konjaničkih kohorti izveo smion napad na napadačku armiju. To je okuražilo rimske trupe i došlo je do prenošenja pritiska na Gale, koji su počeli podlijegati panici. Gali u povlačenju su postali lak plijen za Rimljane i nastalo je uništavanje galske vojske sa vanjskog prstena. Uvidjevši stravičan poraz, Vecingetorix se sutradan predao Cezaru, završavajući i opsadu Alesije, ali i bilo kakav djelotvoran otpor Rimskoj Državi. Kod Alesije je zarobljena velika masa Gala, od kojih je većina prodata u roblje ili predata kao ratni plijen legionarima (po jedan svakom legionaru), jedino su Heduanci i Arverni bili oslobođeni, kako bi se osigurala alijansa sa ovim galskim politijama. Vercingetorix je bio godinama zatvoren u tamnici u Tullianumu u

Rimu, a ritualno je pogubljen nakon Cezarovog trijumfa u Rimu 46. god. p. n. e. Iako je u Republici tada započinjala žestoka politička borba tradicionalista i pompejevaca na jednoj strani i cezarovaca na drugoj, Senat je ipak proglasio 20 dana zahvalnosti radi ove velike pobjede, ali je zahvaljujući manipulacijama Katona Mlađeg i Cezara odbijena proslava trijumfa Cezaru.

Nakon Alesije

Sa bitkom kod Alesije završava i organizirani otpor Galije, koja više jednostavno nema snage da suprotstavi konačnoj okupaciji. Po Plutarhovom životopisu Cezara, za deset godina rata koji je Cezar vodio, zauzeo je više nego 800 gradova (u galskom smislu utvrđenih oppida), pokorio 300 naroda i vodio žestoke borbe u različita vremena protiv tri miliona ljudi (misli se na stanovništvo Galije i rajnskih oblasti), od kojih je jedan milion ubijen, a mnogi pretvoreni u roblje. Pored neupitnog Cezarovog vojničkog i političkog genija i organiziranosti, obučenosti i discipliniranosti rimske armije, pobjedi ipak znatno malobrojnije vojske je doprinijela i činjenica da je Galija bilo razjedinjena sa nizom naroda koji se jednostavno rečeno nisu uspijevali zajednički djelotvorno djelovati. Upravo na primjeru Galije primjećuje se tradicionalno rimsko pravilo u odnosu prema drugim (posebno onima na koje namjeravaju proširiti svoju vlast), a to je „zavadi pa vladaj“. Nakon Alesije otpor je još bio samo sporadičan, od kojih je onaj kod Belovaka bio i nažilaviji, ali je i on u konačnici smiren a njihov vođa Korejem je poginuo. Posljednja važnija utvrda koja se odupirala bio je Uxelodunum, protiv koje je i Cezar osobno krenuo. Nakon inženjerijskog djelovanja i skretanja vodenog toka, uporni branioci su se predali, ali je Cezar naredio da se zarobljenicima odsijeku ruke i onda ih je takve oslobodio. Sa Komijem je ipak sklopio mir, a potomci ovog galskog vođe će u narednim periodima vladati i u pojedinim regijama Britanije. Tako je uz neke manje predjele na krajnjem sjeverozapadu i sjeveroistoku Galije u potpunosti pacifizirana i pod rimskom kontrolom. Cezar je sada ponovo ublažio svoju politiku, jer se plašio izbijanja novog ustanka, u uvjetima kada se politička borba u Rimu počela zaoštravati i kada je Pompej potpuno prešao na stranu tradicionalista. Cezar sebi nije mogao dopustiti da ratuje na dva fronta, radi čega je i smatrao da mu trebaju galski saveznici, pa je primijenjivao politiku *clementia*. Tako je npr. Heduancima u potpunosti oprošteno njihovo vjerolomstvo za vrijeme zadnjeg ustanka, a prestala su i dalja razaranja i ubijanja. Čak su i opstale političke politije galskih naroda sa svojim institucijama i unutarnjom autonomijom (naravno sada u formi zavisnih peregrinskih *civitates*) pa su i Arverni i Treveri i Senoni i Sekvani i drugi nastavili svoje postojanje. Cezar je nastojao u svakoj od galskih politija oformiti prorimske, bolje reći procezarovske stranke. Radi toga je mnoge uglednike odlikovao na najrazličitije načine, uključujući i dodjelu rimskog građanstva, zbog čega se u Galijama nailazi na veliki broj osoba sa julijevskim gentilnim imenom. Remi, Lingoni i Heduanci (kojima je ponovo vraćeno povjerenje i prijateljstvo rimskog naroda) su dobili privilegiraniji položaj na osnovi ugovora (*foedus*) sa Rimskom Državom (koju je zahvaljujući svome mandatu predstavljao Gaj Julije Cezar). Položaj galskih peregrinskih *civitates* nije bio ujednačen i zavisio je od odnosa koji su one imale u procesu rimskog

zaposjedanja Galije. Cezar, kao areligiozna osoba, je bio i izrazito tolerantan i prema galskim religijskim i kultnim odnosima, kao i prema svećenstvu (druidima). Cezar je bio i pravilno shvatio da je najbolji put za održanje rimske vlasti ubrzavanje procesa romanizacije, koji bi se predstavio u vidu podizanja kvalitete života (bar za više slojeve), promicanju vrijednosti mediteranske grčko – rimske kulture, pa i kao privilegija. Cezar je pojedinim galskim politijama ostavio i djelomičnu monetarnu autonomiju, pa su tako one mogle kovati i bakreni novac, dok je na kovanje zlatnih i srebrnih novaca privilegij imala samo Rimska Država.

Ono što su potčinjene politije morale izmirivati Rimu su bili porezi, ali Cezar je njihovo ubiranje prenio na institucije samih tih politija, čime su smanjene mogućnosti zloupotreba korporacija publikana. Galije su Rimu donosile velike prihode i to godišnje oko 40 miliona sestercija, što će se pokazati kao veliki doprinos izgradnji buduće carske vojske za vrijeme Augusta. Zanimljivo je da u narednim decenijama nakon Cezarovog galskog pohoda, kada su Italija i čitav mediteranski svijet bili zahvaćeni nesmiljenim i razornim građanskim ratovima, koji su oduzeo veliki broj života i iz korijena izmijenili suštinu rimskog političkog sistema i transformirali Republiku u Carstvo, da je Galija bila miran (bez pobuna ili značajnijih upada Germana). Osvojena Kosmata Galija je upravno spojena sa Narbonskom provincijom (čiji namjesnik je imao nadzor nad galskim politijama koje su smatrane savezničkim) i tek kasnije će doći do formiranja novih provincija na od Cezara osvojenom području.

Cezar je u Italiju otposlao velike količine zaplijenjenog bogatstva (čak i iz galskih hramova), da je vrijednost srebra devalvirala za oko 25 %. Ova devalvacija novca je donijela određene materijalne gubitke bogatijim optimatima, što je samo još više pojačavalo njihovo neprijateljstvo prema Cezaru. Ali je sa druge strane to samo povećavalo popularnost Cezara u običnim masama Rima i Italije. Uz enormno bogatstvo otpremljeno za Italiju, tamo je poslan i veliki broj galskih, germanskih i britanskih robova. Uz to, bogateći se sam, Cezar nije zaboravljao ni svoje prijatelje i suborce. Mnogi od njih obogatili su se i postali magnati. Galski plijen omogućio je Cezarovim pristašama, da razviju široku demagošku politiku. Galskim novcem pokrivani su rashodi na priređivanju predstava, praznika, na distribucije, poklone i mita.

Vremenom će Galija biti u priličnoj mjeri romanizirana i njene provincije će predstavljati jedan od glavnih dijelova rimskog imperija u budućnosti, posebno se ističući po privrednoj snazi (poljoprivreda, trgovina, zanatstvu), a bogatstvo galske romanizirane aristokratije će postati njeno poslovično određenje. U nekim momentima Galija će više simbolizirati ono što se podrazumijevalo pod „rimskim“ u kasnoj antici, nego sam Rim. Zanimljivo je da će Zapadno Rimsko Carstvo trajati u dijelovima Galije i nakon što Odoakar svrgne posljednjeg zapadnog cara 476. god. n. e., a i obnova Zapadnog Carstva 800. god. n. e. desila se zahvaljujući djelovanju vladara i kraljevstva koje se primarno oslanjalo na galske zemlje. Galo-rimsko kultura, kao poseban segment/podskup šireg okvira/skupa rimske civilizacije je postala osnova na kojoj će izrasti buduća zapadnoeuropska kultura. Ali i pored romaniziranja

i latiniziranja galskih zemalja, sačuvao se i galski identitet i to posebno u toponijimi i hidronimiji. Cezarove pobjede na Rajni su imale još jedan efekt, a to je zaustavljanje germanske plime koja se kretala sa sjevera i istoka na keltske zemlje. Sada će nastupiti razdoblje reakcije i prodiranja sa zapada i juga... i onda će se to ciklično smjenjivanja pomjeranja na ovoj još jednoj europskoj etnodjelnici nastaviti sve do modernog doba. I vrijednost djela Cezara i njegovih vojnika se ogleda upravo u činjenici da je zaustavljena germanska najezda i da su tako stvoreni preduvjeti izgradnje galorimske, odnosno zametci zapadnoeuropske kulture. Cezar je tako i ne planirajući to, udario temelje buduće zapadnoeuropske kulture i Zapadnog svijeta.

Druge oblasti Cezarovog mandata

Za vrijeme svoga desetogodišnjeg mandata, Cezar nije bio samo zaokupljen poslovima u Galiji. Povremeno se morao uključivati i u zbivanja na drugim oblastima koje je obuhvatao njegov mandat, nekada osobno, a nekada preko svojih legata. Ipak se mora konstatirati da su te aktivnosti (uglavnom orijentirane na zapadni Balkan – ilirske zemlje) ipak ostajale u zasjenku onoga što se dešavalo u Kosmatoj Galiji, na Rajni i u Britaniji. Već 59. god. p. n. e. kod Akvileje je pobjedu nad alpskim narodima odnio predcezarovski namjesnik Lucije Afranije. A 52. god. p. n. e. je i sam Cezar morao slati vojsku na prostore nezavisnih alpskih zajednica, koji su napali grad Tergeste (današnji Trst).

Cezar je dva puta aktivnije posvećivao pažnju ilirskim pitanjima svoga mandata. Tek, "kad je mislio da je Galiju pokorio, pošto je svladao Belge, istjerao Germane, pobijedio u Alpama Sedune, pošao je on početkom zime u Ilirik, jer je htio da te narode posjeti i te krajeve upozna..." Ovaj prvi njegov posjet ilirskom svijetu se datira u 57/56. god. p. n. e. Kad je on na putu u Ilirik boravio u Akvileji, posjetiše ga isejski poslanici. Cezar je Isejce lijepo primio i obećao im da će, budu li oni ostali i nadalje vjerni rimski saveznici, on poštivati i njihovu slobodu i njihovo područje. Ustvari on je potvrdio njihova (uključujući i Tragurionce i Epetionce) prava koja uživaju kao davni prijatelji i saveznici Rimskog naroda, a koja su ugrozili Salonitanci. Zadovoljni takvim rezultatom svog poslanstva, vratiše se isejski poslanici u svoju domovinu i obavijestiše svoje vijeće o Cezarevoj izjavi. Isejsko vijeće tu izjavu je dalo uklesati u kamen i postaviti na javnom trgu (agori) u samoj Issi, i u svojim naseobinama. Ovaj je natpis, nađen u Solinu, nedaleko gradskih vrata staroga dijela Salone, tzv. "Porta Caesarea". Epigrafski spomenik sa zapisom Cezarove izjave o pravima i slobodama Isse je jedan od najvažnijih historijskih dokumenata. Iz njega doznajemo kakvi su odnosi vladali još u Cezarevo doba između Rimljana i Isejaca, a donekle i Salonitanaca. U toku Cezarovog mandata pojedine zajednice i gradovi u koje je već bio naseljen značajan broj rimskih građana ili su domorodci dobivali građanstvo (Pola, Salona, Narona, Epidaur) dobivaju i status kolonija. Ovo je naravno bilo u potpunoj suglasnosti sa Cezarovim načinom odnosa prema vanitalskim zajednicama i njegovom željom da stiće što je moguće više saveznika.

Situacija je bila teška i na južnijim predjelima ilirskog svijeta, jer je narod Pirusta (koji su prebivali u zaleđu Skadarskog jezera i sjevernoj Albaniji) napadao pozicije Rimljana i njihovih „saveznika" na području oko Lissosa (današnji Lješ u Albaniji). Pirusti su se prije 167. god. p. n. e. nalazili u okvirima „Ilirske države" Agronida, ali su zbog suradnje sa Rimljanima bili nagrađeni time što su ostali samostalni. Ovaj put, nakon više od 110 godina, situacija se izmijenila i Pirusti su uznemiravali granice rimskog imperija na jadranskoj obali. Radi toga se i Cezar (napravivši tako kraći intermezzo svoga boravka u Galiji) 54. god. p. n. e. morao uputiti u Ilirik. Čim je stigao, započeo je mobilizaciju vojnika kod zajednica koje su priznavale vrhovnu vlast Rima, odredivši i mjesto i vrijeme okupljanja te vojske. Namjera je bila jasna da se krene na Piruste, i kada su oni saznali za to, poslali su izaslanstvo koje je javno izjavilo da nije bilo djelovanja sa njihove strane po odluci politije i njenih institucija. Izaslanstvo je tako praktično krivicu prebacilo na neke „neodgovorne elemente", a ponudilo je i kompenzaciju štete. Nakon što ih je saslušao, Cezar zatraži da daju taoce i odredi dan za njihovu primopredaju, a još ih je i upozorio da ako ne ispune zadato povešće rat na njih. Taoci stigoše u određeni dan i zatim Cezar odredi arbitražu među narodima na ovom području da se izračunaju štete i način obeštećenja.

Ipak najteži sukobi su se dešavali u zoni Srednjeg Jadrana i njegovog neposrednog zaleđa, gdje je započeo višedecenijski rat sa Delmatima. Sukob je započeo 50. god. p. n. e. zbog spora Liburna, domorodačkog naroda koji je živio sjeverno od rijeke Krke (i koji su bili više prorimski orijentirani), i Delmata oko graničnog utvrđenog naselja Promona (na današnjoj planini Promina). Delmati su bili najveći ilirski narod i politija koja se protezala od rijeke Krke pa do u Zapadnu Hercegovinu sa središtem na dijelovima današnje zapadne Bosne (na duvanjskom polju u naselju Delminij). Delmati su oteli Liburnima Promonu i Liburni se za pomoć obrate Cezaru, koji je pozvao Delmate da vrate Promonu. Međutim, ovaj ilirski narod je to odbio, radi čega je Cezar poslao na njih vojsku koju su Delmati, po Apijanu, pobijedili i poubijali do posljednjeg čovjeka. Ovaj rat zbog Promone će se nastaviti, zadavajući u narednim godinama dosta posla cezarovcima i njihovim saveznicima Salonitancima, Liburnima i Daorsima. Ovaj sukob sa Delmatima će se kasnije nastaviti i kao epizoda rimskog građanskog rata na istočno-jadranskoj obali, jer su se Delmati stavili na stranu Senata i trupa kojima je zapovijedao Pompej.

Istočni Balkan

Istvoremeno da dešavanjima u Galiji i Zapadnom Balkanu, situacija se počela komplicirati i na istočnom Balkanu. U periodu 62 – 61. god. p. n. e. tračke zajednice sa prostora današnje Dobruđe, uz pomoć germanskih Bastarna, su potukli Gaja Antonija kod Istropolisa. Trački Denteleti su pustošili duž rijeke Strimon (današnja Strumica) 56. god. p. n. e., i njima se suprostavljao vojska pod zapovjedništvom Marka Pizona. Ipak, glavni politički i vojni faktor na ovom području se tada javio u vidu dačke kraljevine (koja ugrubo pokriva područje današnje Rumunije), čije uzdizanje je vezano za kralja Bojrebistu i Dekaneja (zakonodavca, astronoma, savjetnika Bojrebiste, i neke vrste vrhovnog svećenika). Dačke (više orijentirane

na karpatsko gorje; raniji njihov vladar je bio Rubobostes) i getske zajednice (današnja Vlaška ravnica sa centrom u Argedava) sa donjeg Dunava, ravnica sjeverno od Dunava i karpatskih masiva su pripadale u širem kontekstu tračkoj etničkoj zajednici i Bojrebista je bio prvi koji ih je ujedinio. Bojrebista je vladao između 82. i 44. god. p. n. e., i vodio je novouspostavljenu moć Dačana (koji su do tada bili na marginama historijskih i kulturoloških procesa na Balkanu) u pohodima, pustošenjima i osvajanjima širom jugoistočne Europe i Podunavlja. Veliko je još uvijek pitanje u kojoj mjeri je bila centralizirana i na kojoj način organizirana politija koju je ujedinio Bojrebista. Riječ je o nekoj vrsti teokratske države (u antičkom, neabrahamskom smislu), koja se zasnivala na učenju Zamolkisa, koji je bio legendarni prorok, zakonodavac, socijalni i religiozni reformator iz drevnih vremena. Vremenom se Zamolkis kod Dačana i Geta preobrazio u božanstvo, i po Herodotu Geti, koji su vjerovali u besmrtnost duše, su vjerovali da po smrti idu Zalmokisu. Po grčkim i rimskim piscima Zamolkis je stvarno postojao i bio je getskog porijekla, i na Samosu je bio učenik (možda rob) Pitagore. Nakon što je stekao veliko bogatstvo (i možda nakon svoga oslobođenja!?) Zamolkis se vratio u svoju domovinu. Po Herodotu je Zamolkis putovao i u Egipat. Ipak moguće je da je Zamolkis ipak bio znatno stariji od Pitagore i njegovog učenja, i da je putovao po istočnomediteranskim zemljama. Za Zamolkisa su se povezivale i podzemne prostorije (možda prirodne pećine) na svatoj planini Kogaion, a vjerovanje u njegov kult (koji se razvio poslije njegove smrti) je podrazumijevalo i neku vrstu uskrsnuća (ali za razliku od drugih uskrsnuća kao što su ona Tammuza ili Isusa, Zamolkisovo uskrsnuće se desilo nakon tri godine nakon njegovog nestanka). Nakon izvjesnih reformi Dekaneja (npr. restrikcija upotrebe vina), kult Zamolkisa je bio za vrijeme Bojrebiste vrlo močna religiozna pojava (nejasno je da li je riječ o nekoj vrsti monoteizma ili henoteizma = rana faza monoteizma, koja obožava jednog boga, ali prihvata i egzistenciju i drugih božanskih bića, nekada i u vidu preuzimanja različitih oblika i personaliteta od samo jednog božanskog entiteta), a tradicionalna godina njegovog rođenja (713. god. p. n. e.) se smatrala prvom godinom dačkog kalendara. Dačani pod Bojrebistom su predstavljali onu snagu koja je konačno slomila hegemoniju keltskih politija na sjevernom Balkanu i Podunavlju. Dačani su 60/59. god. p. n. e. napali i pobijedili keltske narode Boje i Tauriske u Podunavlju, a uspješno su napali i do tada zloglasne tlačitelje Balkana, keltske Skordiske i slomili njihovu moć. Poslije 55. god. p. n. e. (a prije 48. god. p. n. e.) dačka hegemonija se proširila na crnomorsku obalu, podređujući i grčke utvrde od Olbije do Apolonije. Ali pojedini grčki polisi na crnomorskoj obali su imali i dobre odnose sa Bojrebistom, kao što je grad Dionysopolis, čiji je građanin Akornion bio i glavni savjetnik Bojrebiste. Bojrebista i njegova „dačka imperija“ su morali biti primijećeni od Rimljana, jer je vrlo lako mogao ugroziti Rimljane na Balkanu. Bojrebista je za vrijeme građanskog rata koji je izbio između Cezara i tradicionalista (na čelu sa Pompejem) 48. god. p. n. e. stao na stranu potonjih, radi čega je Cezar planirao veliku oružanu intervenciju (nakon pobjede nad Pompejem, Katonom Mlađim i tradicionalistima). Bojrebista je 44. god. p. n. e. bio ubijen atentatom, koji je izveden uslijed zavjere plemenske aristokratije koja se plašila da bi Bojrebistina sve veća

autokratija ugrozila njihove tradicionalne pozicije, moći, privilegije. Nakon njegove smrti, i „dačka imperija“ se raspala na različite politije (za vrijeme Augusta postojati će četiri „državice“). Istočni Balkan, posebno pitanje bogate Dakije (koja će kasnije ponovo ujediniti) će nakon uspostave carskog režima u velikoj mjeri zaokupljati pažnju zvaničnog Rima.

B U R E V J E S N I K

Klodije i Milon

U posljednjem povijesnom razdoblja postojanja republikanskog sustava u samom Rimu je moćan igrač bio vrlo drski plebejski tribun Publije Klodije, Publije Klodije Pulher (*Publius Clodius Pulcher* živio od 93/92. – 53. god. p. n. e.), inače politički saveznik Gaja Julija Cezara. Klodije, inače izvorno patricij je bio vrlo zanimljiva i osebujna pojava u tadašnjem rimskom javnom i političkom životu. On je spadao u broj one aristokratske „zlatne” mladeži koja je u svojoj javnoj djelatnosti stavljala u prvi plan osobne ciljeve, smatrajući sva sredstva dopuštenima. Klodije je služio u Lukulovoj vojsci. On je bio nezadovoljan svojim zapovjednikom i čak je pokušavao dići bunu protiv njega. Svoju političku karijeru Klodije je počeo optužbom Katiline za iznuđivanje, ali je tu optužbu, neenergično podržavao i kasnije i sam možda bio među njegovim pristaša. Klodije je imao i intrigantno privatno i ljubavno ponašanje, uostalom kao i njegova tada vrlo poznata sestra Klodija. Za vrijeme praznika u čast Dobre boginje (*Dea Bona*) 62. god. p. n. e., na kome su mogle prisustvovati samo žene, Klodije se, preobučen u žensku odjeću, provukao u kuću vrhovnog svećenika Julija Cezara, gdje se održavao taj praznik, na sastanak s njegovom ženom Pompejom. Klodije je optužen za skrnavljene svetinje, ali je Cezar (iz razloga političkog savezništva) odustao od podizanja optužnice i ograničio se jedino na to da dopusti razvod svojoj ženi. Sudska rasprava o skrnavljenu svetinje završila je Klodijevim oslobođenjem od krivnje. Među onim koji su tražili Klodijevu osudu bio je Ciceron (koji je i svjedočio i govorio protiv Klodija po ovom predmetu), što je dovelo do osobne mržnje između Klodija i Cicerona.

Nakon povratka sa Sicilije (gdje je bio kvestor u periodu 62. – 61. god. p. n. e.) Klodije je odlučio da se kandidira za plebejskog tribuna. Pošto je bio patricijskog porijekla, Klodije se za vrijeme Cezarovog konzulata 59. god. p. n. e., dao adoptirati od plebejca P. Fonteja (*P. Fonteius*) koji je bio mlađi od njega (ali rimsko tadašnje zakonodavstvo nije uopće bilo definiralo da sin mora biti mlađi od oca). Ova adopcija je povredila niz tradicionalnih pravila i rituala vezanih za proces adoptiranja koji su bili uobičajeni u tadašnjem rimskom društvu. I pored toga Klodije je izabran za plebejskog tribuna za 58. god. p. n. e. i odmah se obrušio na Cicerona (prema kojem je imao i vrlo izraženu i osobnu antipatiju). Klodije je tako zaslužan za donošenje zakona po kojem je kažnjava progonstvom svako onaj ko je naredio egzekuciju rimskog građanina bez suda (uskraćivanje vatre i vode). Ovo je direktno bilo upereno protiv Cicerona i njegovog odnosa prema pogubljenju Katilininih pristalica. Na taj način, senatska odluka o pogubljenju Katilininih pristalica bila bi proglašena nezakonitom. Ciceron i njemu bliske osobe poduzeli su sve mjere da spriječe progonstvo. Pojedini senatori i vitezovi

oblačili su žalobna odijela. Nakon što nije uspio da se odbrani (pozivajući se na pravo dekreta *senatus consultum ultimum*) niti da dobije zadovoljavajuću pomoć od Pompeja – kojeg je osobno molio da se izbjegne progonstvo-, Ciceron je otišao u egzil i stigao u Tesaloniku/Solun u Makedoniji 29. V. 58. god. p. n. e. Klodije je donio i zakon kojim se zabranjuje Ciceronu približavanje Italiji unutar 400 milja (oko 640 km.) i konfiscira njegova imovina. Izgnanstvo je vrlo teško palo Ciceronu, koji je pao u duboku depresiju, a iz Tesalonike se preselio u Dirahij. Ciceronova velika imovina (npr. vile na Palatinu, Tuskulu i Formiju) je tada praktično bila uništena za vrlo kratko vrijeme. Od konfikacije Ciceronove imovine je na neki način profitirao i Klodije (za kojeg je neko drugi na aukcijama kupovao određenu Ciceronovu imovinu).

Klodijeva politika (*leges Clodiae*) je išla u korak sa zahtjevima rimskim masa i ekstremnih populara, čime je učvršćivan Cezarov utjecaj među nižim slojevima stanovništva (jer je Klodije važio u rimskoj javnosti kao Cezarov čovjek). Uz to su njegovi zakoni išli za tim da dobiju podršku i od pojedinih krugova viših slojeva tadašnjeg društva, i da slomi snagu optimatskih tradicionalista i njihovih poluga moći. Još na početku 58. god. p. n. e. on je sproveo četiri zakona. Prvim od njih je ukinuo plaćanje za žito koje je mjesečno dijeljeno slabostojećem gradskom stanovništvu, pa se tako žito regularno distribuiralo siromašnim stanovnicama besplatno, umjesto kao ranije neregularno i po vrlo niskim cijenama. Po drugom zakonu obnovljeni su kvartovski kolegiji (*collegia compitalia*). politički klubovi svoje vrste, koji su 64. god. p. n. e,. bili zatvoreni po senatskoj odluci, u vrijeme borbe protiv Katiline. Ovim zakonom je legalizirana pozicija stranačkih/frakcijskih poluvojničkih zajednica. Treći zakon ograničio je vlast cenzorâ kod sastavljanja senatskih spiskova (zabranjeno im je da iz Senata isključe nekoga, a da on ranije nije bio javno suđen i osuđen), čime je Klodije privukao na svoju stranu one senatore kojima je prijetilo isključenje iz Senata. Četvrti zakon zabranio je višim magistratima da za vrijeme komicija promatraju nebeska znamenja, jer su optimati, i pored opadanja tradicionalna religije, često iskorištavali starinska pravila i pod izgovorom da su nebeska znamenja nepovoljna pokušavali ponekad donesene zakone proglasiti nevažećim ili ometati rad komicija (što je bilo vrlo uobičajeno političko oruđe optimata, odnosno tradicionalista).

Uz sve to Klodije je i organizirao rimski proletarijat u neku vrstu poluvojničke organizacije, zahvaljujući čemu je postao gospodar ulica tadašnjeg Rima, a time je i osigurao da komicije vrlo poslušno usvajaju njegove zakonske prijedloge. Iako je važio kao njegov čovjek, Klodije je ipak po pojedinim pitanjima djelovao autonomno i imao je znatno radikalnije, antioptimatske poglede od Cezara. Moglo bi se reći da je Klodije ipak u određenom smislu bio jedan od posljednjih pravih popularskih demagoga i zakonodavaca. On je bio više privržen i vezan za ranije popularske tradicije, nego što je bio uvezan za djelovanje i karijeru samo jednog čovjeka (što se može reći za kasniju cezarovsku stranku). Kako bi se otarasio i Katona Mlađog, mudro je predložen zakon po kojem se anektira Kipar (koji je po testamentu kralja Aleksandra II. Ptolemeida, možda krivotvorenom, trebao pripasti Republici), a kao

osoba koja bi to trebala urediti određuje se Katona Mlađi sa specijalnim pretorskim ovlaštenjima da se preuzme kraljevo blago i upravu nad ostrvom.

Naredne 57. god. p. n. e. jedan od plebejskih tribuna Tit Anije Milon (*Titus Annius Milo*) je predložio povratak Cicerona, i pored protivljenja Klodija povratak je odobren i 5. VIII. 57. god. p. n. e. Ciceron se iskrcao u Brundiziumu, a konfiscirana imovina mu je povraćena. Cicerona je dočekala velika masa, uključujući i njegovu voljenu kćerku Tuliju. Oduševljenje koje se iskazivalo u Italiji povodom Ciceronovog povratka može se promatrati i kao izraz javnog nezadovoljstva triumvirskom koalicijom. Klodije je u Milonu (bliskom Ciceronovom savezniku) našao dostojnog protivnika. Milon je isto organizirao paravojne skupine na ulicama Rima, ali sa podrškom tradicionalistima i kao protuteža Klodijevim „snagama". Sukobi na ulicama su postajali sve drastičniji, a nesigurnost je znatno porasla (situacije je bila vrlo slična onom koja je za vrijeme Vajmarske republike prethodila uspostavi nacističke vlasti). Klodije je 56. god. p. n. e. kao edil optužio Milona za nasilje i držanje naoružanih odreda. Milon je ustvari samo branio svoju kuću od napada Klodijeve rulje. Ali sudski proces je propao, jer je praćen uličnim sukobima i neredima. Republika se nalazila na ivici propasti i uranjanju u kaos anarhije uslijed sukoba stranačkih bandi. Situacija se posebno zaoštrila kada se Milon kandidirao za konzula za 52. god. p. n. e., a Klodije za pretora. Klodije je namjeravao i da donese zakon po kojem bi oslobođenici imali jednako političko pravo sa onima koji su rođeni slobodni. Izborna kampanja je postala odličan poligon za kaos uličnih sukoba i anarhije. 6. XII. 53. god. p. n. e. dvije paramilitarne skupine (sa Milonom i Klodijem na čelu) su se susrele na Apijevom putu, i došlo je do žestokog sukoba u kojem je Klodije prvo ranjen, a onda (nakon što je prenesen u obližnju kuću) likvidiran. Nakon toga je svjetina pristalica Klodija (uključujući i njegove klijente), u kojoj je bilo pored plebejaca i robova, potaknuta potaknuta govorima plebejskih tribuna, Klodijevih prijatelja, svečano je prenijela njegov leš na Forum, u Hostilijevu kuriju, gdje je načinjena pogrebna lomača; uslijed toga je nastao požar, u kome je izgorjela kurija.

Klodijeve pristalice su nakon toga napale i Milonovu kuću, ali su bili odbijeni od Milonove paravojske. Senat je onda donio odluku po kojoj se Cezar derogira sa namjesništva i zapovjedništva u Galiji i to se prenosi na Pompeja, ali su plebejski tribuni to uspjeli blokirati. Plebejski tribuni Tit Munacije Plank, Kvint Pompej Ruf i Gaj Salustije Krisp su iskoristili umorstvo Klodija i osujetili su izbor Milona za konzula. Njemu je održano suđenje u veoma napetoj situaciji, a Ciceronov obrambeni govor nije imao uspjeha. Milon je i kažnjen (radi umorstva Klodija) progonstvom (otišao je u Masiliju), a njegova imovina je konfiscirana. Tradicionalisti - optimati, koji su se 52. god. p. n. e. nalazili u fazi ponovnog političkog i interesnog zbližavanja sa Pompejem, morali su žrtvovati Milona, radi viših ciljeva. U odsustvu Milon je bio optužen po tri različite stvari : korištenje podmićivanja u kampanji za konzula (pod *lex Pompeia de ambitu*), zakonu o ilegalnom udruživanju (pod *lex Licinia de sodaliciis*) i za Klodijevo umorstvo (pod *lex Plautia de vi*). Milon se više nikada nije vratio u Rim i poginuo je 48. god. p. n. e. boreći se na protucezarovskoj strani.

Odnosi unutar trijumvirske koalicije i sporazum u Luki

Odlaskom Cezara u Galiju 58. god. p. n. e., trijumvirska koalicija je nastojala da ojača i dalje svoju poziciju, Pompej je dobio i namjesništvo nad provincijom Daljom Hispanijom (*Hispania Ulterior*), ali je ostao u Rimu, a upravu je prepustio svojim legatima. Međutim, vremenom Pompejev utjecaj je pomalo slabio, ponajviše poradi predavanja uživanju na stećenim lovorikama/zaslugama i staroj slavi (dok je nasuprot njemu Cezarova moć rasla proporcionalno uspjesima u Galiji, na Rajni i u Britaniji). Sve je to moralo voditi ka sve većem, ponovnom približavanju interesa Pompeja i tradicionalista. To se prvo primjetilo kada je podržao Ciceronov povratak iz izgnanstva. Pompej je ipak želio dodatnu vlast, a na umu je imao i rat u Egiptu kako bi se protjerani ptolemeidski vladar Ptolemej XII. Aulet vratio na prijestolje. Ciceron je u septembru 57. god. p. n. e. predložio, kako bi se odužio za podršku Pompeja za njegov povratak iz izgnanstva, da Pompej dobije nadzor nad distribucijom žita, što je bila jedna vrlo značajna i moćna funkcija. Iako je taj prijedlog naišao među senatorskim tradicionalistima na opoziciju, Pompej je ipak dobio vlast prokonzularnog ranga na pet godina, u vezi opskrbljivanja žitaricama Grada Rima. Tako je on u listu njegovih funkcija upisana i *curator annonae,* koja iako nije imala vojnu silu na raspolaganju, ipak je imala veliko značenje po Grad, i njegovo sve brojnije stanovništvo. Kontrola nad snabdjevanjem hranom je donosila veliki utjecaj moć Pompeju. Ali prijedlog da mu se povjeri rat u Egiptu, nije prošao. Čak su i „Sibilske knjige“ upotrijebljene kako bi se odbio ovaj prijedlog (navodno je u njima bilo zapisano da je slanje rimske vojske u Egipat bezbožnički čin). I tako je 56. god. p. n. e. Senat vođen „pobožnošću“ odustao od vojnog posredovanja u egipatskim dinastičkim poslovima, ali je time ponovo udaljio od svojih pozicija Pompeja i približio ga načelima održanja triumvirske koalicije. Uz to, znatno stariji Pompej je nesumnjivo bio zaljubljen u svoju mladu ženu Juliju. Samim tim je i Pompejeva podrška bla dosta labilna, i on je stavove mijenjao zadržavajući u ovom periodu još uvijek distancu u odnosu na tradicionaliste, čemu je prilično doprinosila upravo staračka zaljubljenost. Međutim, vrijedi istaći da je i pored te „ljubavne“ zaokupljenosti on vrlo dobro vodio posao oko snabdjevanja Grada. Odbijanje da se uputi vojna ekspedicija u Egipat, nesumnjivo je doprinijela rastu Pompejeve frustracije, jer bi upućivanje interventnih trupa pod njegovih zapovjedništvom bila odlična prilika da se na legalan način vrati veličina vojnog autoriteta Pompeja, koju je počeo u prilično mjeri zasjenjivati Cezar u Kosmatoj Galiji. Antitriumvirska opcija je tada prilično ojačala i izabrani su njihovi kandidati za konzula Gnej Lentul Marcelin i za pretora Gnej Domicije Kalvin (za 56. god. p. n. e.), iako su bili za pretore izabrani i cezarovci Publije Vatinije i Gaj Alfij. Uz to, Ciceron 6. IV. 56. god. p. n. e. predloži da se 15. V. iste godine na dnevni red stavi rasprava o podjeli zemlje oko Kapue, čime bi se derogirali Cezarovi zakoni i naseobine Pompejevih veterana. To je bio novi udar na triumvirsku koaliciju, i ovaj put su direktno ugroženi Pompejevi interesi.

A i približavalo se isticanje petogodišnjeg mandata, pa se i radi toga ukazala potreba za ponovno redefiniranje odnosa među trijumvirima, kako njihova koalicija ne bi doživjela slom. Cezar je tako pozvao Krasa i Pompeja na tajni sastanak 56. god. p. n. e. u sjevernoj

Italiji u etrurskom (ranije ligurskom) gradu Luki radi ponovnog uređenja trijumvirske koalicije. Nesumnjivo je Cezaru, koji je tada imao još dosta posla u Galiji, bio neophodno dobivanje na vremenu i samim tim održanje triumvirata. U suprotnom, a pošto mu mandat ističe moglo se desiti da mu se oduzme i namjesništvo, i zapovjedništvo i vojska i sasvim legalno prenese na nekog drugog. A i Cezar je nastojao da održi savezništvo, jer bi prelazak „klimavog“ Pompeja na stranu tradicionalista donijelo dosta neprilika Cezaru. Početkom IV. mjeseca 56. god. Kras je otišao na sjever i u Raveni se našao sa Cezarom, odakle su obojica krenuli u Luku, u koju je došao i Pompej 11. IV., pod izlikom da ima poslova oko pospješivanja snabdjevanja žitom sa Sardinije i Afrike. U Luku su na sastanak došli i prokonzul Bliže Hispanije Metel Nepot, propretor Sardinije Apije Klaudije, te preko 200 senatora i 120 liktora (čime se ukazivalo na visoki autoritet skupa) i mnogih drugih.

U Luki je postignut sporazum po kojem su Pompej i Kras ponovo kandidati za konzule za 55. god. p. n. e., i čim budu izabrani produžili bi Cezarovo namjesništvo u Cisalpinskoj i Narbonskoj Galijama (iz čega je proizlazilo i zapovjedništvo nad Kosmatom Galijom) i Iliriku za još pet godina (njegov mandat je isticao sa 31. XII. 54. god. p. n. e.) i taj produženi mandat bi trajao do 31. XII. 49. god. p. n. e., i uključivao je povećanje legijskog sastava na deset legija (koje bi bile financirane javnim sredstvima). Sporazum u Luki je predviđao da nakon konzulske godine Kras dobije prokonzulsko namjesništvo u Siriji (na pet godina), koje bi mu poslužilo za invaziju Partije na istoku (gdje se nadao da će doći do slave i bogatstva slično onome što je Cezar učinio u Galiji). Pompej je dobio obje Hispanije za upravu isto na pet godina, ali u odsustvu (*in absentia*). Bitno je istaći još jednu saglasnost, a to je da je Cezar pridržao pravo na konzulat nakon završetka nejgovog drugog petogodišnjeg mandata. Pokazati će se da je ovo Cezarovo pravo, jedno od glavnih pitanja koje su na kraju dovele do početka II. rimskog građanskog rata. Zahvaljujući većini koju su mogli osigurati prilikom izbora i glasanja (praćeno sada uobičajenim podmićivanjem glasaća i izbornim nasiljem), triumvirska koalicija je uspjela u toku 55. god. p. n. e. progurati sve svoje namjere. Odluke o prokonzulstvima i mandatima triumvira su leglizirani i odobreni Trebonijevim zakonom (*lex Trebonia*). Sporazum u Luki je predviđao utvrđivanje pozicija triumvirske koalicije uz navedene i druge uobičajene metode (kao što je odgovarajuća legislativa, zatim i promocija podobnih “kadrova”; i sustav patron - klijent)

Cezar se sa svoje strane obavezao i da smiri Klodija, kako ovaj ne bi napadao Pompeja i njegove interese u Rimu. Senat je nakon uspjeha sastanak u Luki i obnove triumvirske koalicije, praktično kapitulirao, raniji triumvirski zakoni (npr. onaj vezan za raspodjelu zemlje oko Kapue) nisu derogirani, a potvrđene su i odluke iz Luke. Ciceron se čak javno pokajao, što je prenaglio (*me asinum germanum fuisse,* u pismu Atiku). Ponašanje triumvira i njihovih legata je sada sve više zaobilazilo Senat, pa je Cezar bez Senata uređivao svoje provincije i osnivao kolonije (npr. *Novum Comum*, današnji Komo na sjeveru Italije), Pizon ratuje u Trakiji, Gabinije u Egiptu (koji je vratio Ptolemeja XII. Auleta na prijestolje), a Kras pokreće invaziju Partije (sve bez mišljenja Senata). Po sporazumu u Luki, Krasovoj ekspediciji se pridružio i njegov sin Publije, Triumvirska koalicija ipak nije uspjela osigurati

i kontrolu nad porotnim sudovima. Cezar je inače vodio mudru politiku, tako što nije nije želio da stvori totalni animozitet prema tradicionalistima. Tako je bio dosta obziran prema Ciceronu, iako ipak nije želio da žrtvuje Klodija. A pomogao je i Ciceronu da se riješi dugova, sudjelovanjem kod izgradnje velikih građevina. Krajem 56. god. p. n. e. u Rim se vraća Katon Mlađi, kako bi se pomoglo tradicionalističkoj opoziciji koju je predvodio tvrdoglavi senator Marko Bibul. A vrlo brzo će se desiti i dva događaja koja će iz temelja poremetiti odnose unutar triumvirske koalicije i na kraju dovesti do njenog nestanka u krvi drugog građanskog rata.

Prestanak porodične veze Cezara i Pompeja

Prvo što će poremetiti triumvirsku koaliciju je bila smrt Cezarove kćerke Julije u jesen 54. god. p. n. e. i to prilikom porođaja, a nešto kasnije i dijete je umrlo. Iako su i Cezar i Pompej dijelili duboku žalost zbog nesreće koja se desila mladoj ženi, ova smrt je ipak na duže staze utjecala na udaljavanje Pompeja od Cezara. Kako bi spriječio ovakav razvoj situacije, Cezar je predložio još jednu bračnu vezu i to tako što bi ponudio unuku svoje sestre Julije, mlađahnu Oktaviju (inače sestru Gaja Oktavija, kasnijeg Oktavijana i Augusta) za suprugu Pompeju. A ta veza bi bila pojaćana i vjenćanjem Cezara sa Pompejevom kćerkom. Ove prijedloge Pompej je odbio i 52. god. p. n. e. je oženio Korneliju Metelu, udovicu Krasovog sina Publija i kćerku Kvinta Cecilija Metela Pija Kornelijana Scipiona Nazike (*Quintus Caecilius Metellus Pius Cornelianus Scipio Nasica*), jednog od Cezarovih najvećih oponenata i zagriženog optimata (oni su upotrebljavali i drugo ime *boni* = „dobri ljudi“). Ovim brakom je Pompej jasno ukazao u kojem pravcu će se razvijati njegova dalja privrženost i to prema tradicionalistima sa kojima se on definitivno povezao. Pompej se jednostavno vratio svojim ideološkim korijenima. Pompejeva kćerka se udala za Fausta Sulu, sina nekadašnjeg diktatora i vođe optimatske stranke Lucija Kornelija Sule. Kada se govori o ovim pitanjima potrebno je imati na umu da su brakovi u visokim rimskim političkim krugovima uglavnom podrazumijevala i politički aspekt. Brak je bio javna, državna institucija i kao takav se shvatao, dok se ljubav mogla tražiti na drugim stranama.

Bitka kod Kare 53. god. p. n. e., prvi sraz rimskog i iranskog svijeta

Kras je od svih članova triumvirata bio najmanje zapažen i uglavnom se zanimao za materijalnu dobit, i na posredovanje između Cezara u usponu i Pompeja u stagnaciji. Kras je i u osvajanju Partije gledao kako da dođe do bogatog iranskog blaga, koje bi stekao osvajanjem ove drevne zemlje. Kako je stariji, i njegova škrtost i pohlepa (inače izražena) su postajali sve veći. Motivi koji se navode za Krasovu ekspediciju na istoku su različiti, u prvom planu ističe se njegova pohlepa, zatim želja za slavom kao što je bila ona Pompejeva i Cezarova (Partija se smatrala slabim orijentalnim neprijateljem), a možda je i na to utjecala i ambicija sina Publija, visoko odlikovanog oficira. Uostalom po Plutarhu je i sam Cezar u svojim pismima Krasu (koje je slao iz Galije) govorio o planovima za invaziju Partije. Raspoloženje za rat sa Partijom i otvaranje iranske stranice rimske historije u samoj Republici je bilo različito, i bilo je i dosta protivljenja tome ratu. Ciceron ga je nazivao *nulla*

causa (rat bez opravdanja), jer je Partija imala kakav – takav sporazum sa Republikom. Posebno se ekspediciji protivo plebejski tribun Atej Kapit (*Ateius Capito*), a i znamenja su bila loša. Ali uprkos svemu Kras je napustio Rim 14. XI. 55. god. p. n. e. (još dok mu nije istekao konzulat), i u kasno doba iste godine stigao u Siriju. Čim je Kras stigao u stigao u Siriju, odmah je započeo pripreme za rat na Bliskom i Srednjem Istoku. Za vrijeme zime 54/53. god. p. n. e. u Siriji mu se pridružio sin Publije. koji je iz Galije sa sobom doveo 1000 galskih konjanika iskusnih vojnika.

Podlogu za rat je već godinama ranije pripremio sam Pompej, nizom poteza kojima je pogoršavao odnose sa iranskom dinastijom Arsakida koja je vladala iranskim platoom, Mezopotamijom i dijelom središnje Azije. Sukob rimskog i iranskog svijeta je bio neminovan i to upravo na onom historijskom, etničkom i kulturološkom rasjedu koji postoji do danas. U odnosu na vrijeme boravka Pompeja na ovom području, situacija se uneliko izmijenila. Tigran Veliki Jermenski je nedavno umro, a partski prinčevi Mitridat III. i Orod su 58. god. p. n. e. umorili svoga oca Fraata III. Mitridat III. je 56. god. p. n. e. i otpočeo rat protiv jermenskog novog kralja Artavazda II., koji je bio rimski štićenik, čime je praktično došlo do rata i sa Republikom. Tadašnji namjesnik Sirije Gabinije je krenuo preko rijeke Eufrat, ali se tada i kod Parta desila promjena, jer je državnim udarom (u kojem će značajnu ulogu imati velikaš Surena) srušen Mitridat III., a na njegovo mjesto postavljen Orod II. Mitridat je pobjegao iz Irana i prešavši na stranu Rimljana došao u Gabinijev tabora. Ali je za Gabinija došla nova naredba koja je upućivala u Egipat (kako bi tamo ustoličio Ptolemeja XII. Auleta), zemlju koja je za Rimljane imala mnogo veći vrijednost nego mezopotamijsko i iransko područje. Dok je Gabinije krenuo prema Egiptu, ostavio je Mitridata da sam ratuje. Na stranu izgnanog arsakidskog kralja su prešla dva velika i bitna grada i to helenistička kolonija Seleukija i drevni Babilon. Ali Orodov zapovjednik Surena je uspio da zauzme Seleukiju, a da Mitridata opsjedne u Babilonu. Prisiljen glađu, Mitridat se predao i po zapovijedi njegovog brata Oroda je pogubljen. Ali to nije bio kraj rata i upravo kada je Gabinije, nakon uspješne intervencije u Egiptu, namjeravao da nastavi rat sa Partima, u Siriju je stigao Kras. Novi namjesnik je prezirao protivničku silu i ne samo da je mislio da će pobijediti Parte na granici, nego da će ponoviti djelo Aleksandra III. Argeada Velikog (mnogi kasniji rimski zapovjednici i carevi će isto biti opsjednuti tom idejom ponavljanja Aleksandrovih osvajanja na istoku.) i osvojiti Iran, Baktriju i Indiju. Ali Kras nije bio Aleksandar, i umjesto brzih i odlučnih akcija u aleksandrovskom stilu, Kras je gubio vrijeme pljačkajući hramove u Siriji i Judeji, sakupljajući veliko blago. Prva vojna akcija je bio prelazak Eufrata i zauzimanje grada Nikeforiona, ali umjesto da nastavi pohod on je samo ostavio posadu i vratio se u Siriju. Kras se predomišljao kojim putem da udari na arsakidsku državu. Jedan put je išao preko Jermenije i bio je duži, ali i sigurniji i njega je zagovarao Artavazda II., dok bi drugi kraći, ali i nesigurniji vodio u Mezopotamiju. Artavazd II. je ponudio, pod uvjetom da Kras invaziju izvrši preko Jermenije, pomoć od skoro 16 000 konjanika i 30 000 pješadinaca. Ali je time što je odabrao put preko Eufrata, Kras je i odbio ovu vrijednu pomoć jermenskog kralja. I Kras se tako na svoju i rimsku nesreću odlučio za

ovu drugu opciju. U Krasov tabor je došao i arapski šeik Ariamnes/Abgar II bar Abgar (koji je ranije pomagao Pompeju u njegovoj istočnoj kampanji), koji je vladao pustinjom od Edese do Kare (odnosno kraljevinom Osroene/Edesa), znači i nad komunikacijom do Eufrata, koji je Krasa uvjerio u svoju vjernost, nudeći se i kao vodić. Kras je lakomisleno prihvatio ovog arapskog poglavicu, i 53. god. p. n. e. je prešao Eufrat. Sa mjesta gdje je prešao Eufrat, Kras je mogao krenuti prema Seleukiji, gdje je najuža udaljenost između rijeka Eufrata i Tigrisa, čime bi prodro u samo „srce" Mezopotamije i izbio neposredno pred glavni arsakidski grad Ktesifon, ali bio je još jedan kraći put preko velike mezopotamijske pustinje. Prvi put prema Seleukiji su predlagali mnogi oficiri u rimskom stožeru (posebno imajući na umu težinu pokreta preko pustinje), ali Ariamnes je zagovarao kraći, pustinjsku put, govoreći da su Parti u panici i da već bježe pa da je bolje da ih stignu što prije i tomo golemo blago. Pohlepni Kras prihvati prijedloge arapskog šeika i krenu preko pustinje sa 4 000 konjanika, 4 000 lakih pješadinaca, 1 000 Gala – konjanika te 7 legija = ukupno oko 44 000 ljudi. Za razliku od rimske vojne doktrine, koja se temeljila na teškoj legionarskoj pješadiji, partska doktrina se bazirala na konjici koja je obučena i za izbacivanje strijela. Poseban tip partske konjice bili su teški konjanici = katafrakti (κατάφρακτος), gdje su i konjanik i konj bili zaštićeni oklopom. Orod II. je podijelio svoje snage, pa je sa sobom uzeo veći dio vojnika i napao Jermene, dok je ostatak njegovih snaga od 9 000 konjanika – strelaca i 1 000 katafrakta pod zapovjedništvom spahboda Surene (istaknutog velikaša iz jedne od najmoćnijih i najuglednijih partsko – iranskih porodica; živio od 84. do 52. god. p. n. e., i bio je praktično druga osoba u kraljevstvu) trebao paziti i povremeno ugrožavati glavninu Krasove armije. Izgleda da prava namjera Oroda II. nije bila da Surena porazi Krasa, nego da samo usporava napredovanje njegove vojske, dok se on ne obračuna sa jermenskim kraljem. Međutim, situacija se ipak odvijala na drugačiji način.

Ulazeći sve više u dubinu protivničkog teritorija, ta velika vojska uopće nije nailazila na neprijatelja, ali je zato sve više stradala od gladi, žeđi i iscrpljenosti. Zavlaćenje rimske vojske je u stvari bila strategija Parćana, i arapski šeik je to namjerno radio udaljavajući ih od vode. Kras je primio i poruku od jermenskog kralja koji je molio za pomoć, jer je glavnina partske vojske u Jermeniji. Kras je ignorirao poruku i nastavio svoj pohod. I konačno kada dođoše do rijeke Balissosa, ukazali su se prvi neprijateljski konjanici. Kras je poslao Ariamnesa i njegove arapsku jedinicu u izviđanje. Parti izmicahu sve dalje i dalje, dok se Ariamnes i Arapi nisu vraćali (oni su svoj zadatak ostvarili, jer su prevarom Krasa namamili u dubinu partskog područja i onda ga ostavili). Bez vodića, Rimljani nastaviše kretanje nagađanjem pravca. I odjednom se pojavi na svim stranama partska vojska, a uz Surenu nalazio se i Ariamnes sa svojim beduinima. I tek tada je Kras shvatio da je prevaren, a Parti su imali mnogo više vojske, mogli su lakše podnositi vrućinu a i taktički položaj na samom terenu je bio mnogo pogodniji od onoga koji su Rimljani zauzimali. Do prvog sukoba je došlo nekih 45 km. od Kare (danas Harran u jugoistočnoj Turskoj, u Kurdistanu). Podzapovjednik kvestor Gaj Kasije Longin (*Caius Cassius Longinus*, živio 85. – 42. god. p. n. e.) je predlagao da se rimska vojska postroji u borbeni poredak koji bi omogućavao i

mobilnost (sa pješadijom u centru, i konjicom na krilima), ali je Kras (iako je prvo taj prijedlog prihvatio) na kraju trupe ipak rasporedio tako da im smanjena manevarska sposobnost. Rimski zapovjednici su predlagali i da se sagradi tabor, i da se tek napadne sutra ujutro, ali Publije je bio željan bitke i uspio je da njegovo stajalište o momentalnom napadu prevlada.

Surena je primijenio i psihološko ratovanje (pokušaji izazivanja zabune među rimskim legionarima koristeći galamu i kakofoniju, te pokušaj odsjaja sa oklopa katafrakta). I onda je poslao konjanike – strijelce u napad na rimske linije (iako je prvo pomišljao na napad katafrakta). Na rimske trupe su se sručivale kiše strijela nanoseći im goleme gubitke. Partski lukovi su imali dovoljno snage da svojim ispaljenim strijelama probiju oklope i djelimično štitove, jer veliki rimski štitovi *scuta* nisu mogli pokriti cijelo tijelo. Iako su rimske formacije stalno napredovali, konjanici – strijelci su uvijek izmicali, a onda su formirali i testudo ("kornjača") formaciju. Onda su nastupili katafrakti, uzrokujući paniku (razbijajući formaciju) i nanoseći teške žrtve. I onda bi ponovo nastupili strijelci i čitav proces bi se ponavljao. Kras je mislio da će Parti ostati bez strijela, što se nije desilo zbog odlične logističke podrške (deve su prenosile nove i nove zalihe strijela) I onda je Kras poslao svoga sina Publija i njegove Gale u napad na konjanike – strijelce. Pod pritiskom partskih strelaca, i Krasov sin Publije (koji se kao viši oficir kod Cezara kao u Galiji odlično pokazao) se morao povući na jednu uzvisinu. Mezopotamijski Grci koji su poznavali područje, preporučivali su Publiju da se može spasiti bijegom, ali on je već bio ranjen i odlučio je da umre na bojištu (dao se probosti od svoga štitonoše), nego da izgubi čast bjekstvom. Od njegovih 6 000 ljudi, samo je 500 preživjelo (predavši se Partima), dok su oficiri vršili samoubistva.

Nakon što je na poprište stigao i sam Kras, saznao je za smrt sina i uništenje prethodnice, a i sam se upustio u bitku koja je potrajala do noći, Ovaj put su partski konjanici pokazali svoju punu vrijednost i samo je dolazak noći spriječio puno uništenje Rimljana. Kras je potpuno izgubio glavu i jednostavno nije znao šta da radi. I podzapovjednici vojske odrede da se odmah treba povući pod zaštitu zidina Kare, ostavljajući veliki broj ranjenika koje su Parti zarobili. Sljedećeg dana je Surena poslao poruku predlažući pregovore..Kras je bio prisiljen od vojske da ode na sastanak (gdje je Kras dostojanstveno primljen i dočekan), na kojem je partski predstavnik nudio mirovni sporazum po kojem bi se rimskoj vojsci dopustio siguran odlazak u Siriju, a zauzvrat bi se sva teritorija istočno od Eufrata prepustila Partima. Zbog određenog nesporazuma prilikom odlaska Krasa, došlo je do sukoba, u kojemu su poubijani rimski oficiri. I sam Kras ne želeći da bude zarobljen od Parta, izvrši samoubistvo. 9. VI. 53. god. p. n. e. Preostali Rimljani su iz Kare pokušali umaći, ali je dobar dio bio likvidiran ili zarobljen.

Kralj Orod II. je upravo slavio vjenčanje svoga sina Pakora sa sestrom svoga novog saveznika, kralja Jermenije Artavazda II., kada je došla vijest o velikoj pobjedi nad Krasom. U tadašnjoj javnosti se pojavila i vijest (historijski nepotvrđena) da su nakon Krasove smrti Parti u njegova usta izlili istopljeno zlato, kao simbol njegove žeđi za bogatstvom. U

Plutarhovom životopisu Krasa se navodi da je za vrijeme svečanosti Pakorovog vjenčanja, donesena i odrubljena Krasova glava. Tada su oba kralja (partski i jermenski) gledali izvedbu Euripidove tragedije "Bakhe", i jedan dvorski glumac po imenu Jason, je uzeo glavu izrecitavši stihove iz Euripidove navedene tragedije. Po Plutarhu, Krasova glava je korištena kao rekvizit u toku trajanja izvedbe tragedije. I tako je završio pobjednik nad Spartakom i najbogatiji Rimljanin. Parti jednostavno nisu bili robovska vojska.

Iz ove tragedije, od preko 40 000 rimskih vojnika koji su prešli preko Eufrata, u Siriju se uspjela probiti tek jedna četvrtina snaga (uključujući i konjičku jedinicu kojom je zapovijedao Gaj Kasije Longin), dok je 10 000 zarobljenih bilo poslano na istočne granice iranskog svijeta, oko Merva u pokrajini Margiani. Sudbina rimskih, europskih i mediteranskih zarobljenika je bila vrlo interesantna. Oni su nastanjeni kao naseljenici i vojnici koji su trebali braniti istočne granice Irana. Postoji niz različitih teorija i špekulacija o sudbini ovih vojnika. Pa se tako, pozivajući se na neka tumaćenja iz kineskih – hanskih vrela, tvrdilo da je jedan odred vojnika koji je koristio rimskom "testudo" formacijom 17 godina nakon bitke kod Kare zarobljen od kinesko – hanske vojske i da je naseljen u provinciju Gansu kao vojni sastav.

Rimska država je bila iznimno ponižena ovim porazom, jer je zarobljeno i više legionarskih orlova (*aquilae*), što se smatralo veliko sramotom ali i lošim znamenjem po rimski narod i njegovu vojsku. Orod II. je zauzeo i dobar dio Jermenije, ali je sudbina velikog pobjednika Surene bila tragična. Orod II. je bio ljubomoran na Sureninu pobjedu i naredio je njegovu egzekuciju, a osobno je preuzeo zapovjedanje vojnom kampanjom u Siriji, što se na kraju pokazalo velikom greškom i katastrofom. Tada je i u rimskoj i u iranskoj javnosti nastao i mit da se rimske legije ne mogu uspješno boriti sa partskom konjicom, posebno katafraktima. Ipak pokazati će se da je ovaj mit ipak bio potpuno pogrešan, ali je ipak znao navesti Parte na neke odluke, zbog kojih su znali zažaliti. Bitka kod Kare je nesumnjivo zaustavila ekspanziju Rimljana, i to u razdoblju kada je ona bila naizražajnija, na granicama Levanta i Srednjeg Istoka, i tako spriječila da Rim zagospodari i iranskim platoom i izbije na granice Indije. Surena se tako može smatrati u pravom smislu spasiocem iranske – srednjoistočne civilizacije, jer bi rimska okupacija sigurno preslojila i ove zemlje. Ali se ovim otvorila i rasjeklina u koju su se utapale mnogobrojne rimske, romejske, osmanske, iranske, arapske, britanske i danas američke vojske.

Istok nakon Kare

U Siriji je Gaj Kasije Longin uspio sa preostalim trupama konsolidirati pozicije u Siriji kojom je upravljao kao prokvestor u naredne dvije godine, uspješno je braneći od napada Oroda II. Pobjeda kod Kare je nesumnjivo bila ojačala i partsko – iransko samopouzdanje i njihovo vodstvo je pomislilo da sada može da postane glavna sila na Orijentu, i da povrati staru slavu Ahemenida (koje je uništio Aleksandar Veliki) kada je perzijsko – iransko ime gospodarilo od Egejskog mora i Egipta pa do rijeke Inda i duboku u središnju Aziju. Prvo su namjeravali otjerati Rimljane iz Sirije, jer im je strateška situacija nakon Kare to

omogučavala (stavili su Jermene pod kontrolu, a imali su savezništvo sa nekim arapskim zajednicama, a buntovni elementi među Jevrejima su isto očekivali pomoć Iranaca), a i u Republici se sve više nazirala mogućnost novog građanskog rata. Ali prokvestor Gaj Kasije se dobro počeo pripremati, u čemu mu je dobro došlo i to da se Parti nisu žurili sa napadom na Siriju. Kasije je to iskoristio kako bi uz pomoć saveznika Antipatera smirio Jevreje/Judejce, koji su se bili digli na oružje, jer je Kras opljačkao jerusalimski hram. I 51. god. p. n. e. preko Eufrata je provalila velika partsko – iranska vojska u Siriju koju je Kasije branio sa samo dvije legije. Partsko – iranskom vojskom je zapovijedao Pakor, sin Oroda II. i zapovjednik Osakes. Parti su uspjeli zauzeti veći dio Sirije, ali nisu uspijevali da zauzmu utvrđene gradove, posebno Antiohiju u koju se sklonio Kasije. Pošto nisu uspjeli da zadaju konačni poraz Rimljanima, Partsko – iranska vojska se počela povlačiti, što je odlučio iskoristiti Kasije. Rimljani su vješto napali neprijateljsku vojsku prilikom njenog prijelaza preko rijeke Orontes, nanijevši joj velike gubitke (poginuo je i Osakes). Ali 50. god. p. n. e. došao je novi namjesnik Marko Bibul, a princ Pakor je digao bunu protiv oca Oroda II. Sve je to dovelo do toga da je Eufrat ostao granica rimskog i iranskog svijeta.

Kada se Kasije vratio u Rim, malo je nedostajalo da od svojih protivnika bude izveden pred sud radi navodnog iznuđivanja u Siriji, ali ga je od toga spasilo izbijanje II. rimskog građanskog rata 49. god. p. n. e. On je inače bio izabrani plebejski tribun za 49. god. p. n. e., i stavio se na stranu tradicionalista.

Uspon tradicionalista

Uz sve to za 54. god. p. n. e. je za konzula izabran tradicionalista i vrlo bogati Lucije Domicije Ahenobarb (*Lucius Domitius Ahenobarbus*). Tradicionalistička opozicija, čiji je glavni stup činio Katon Mlađi, je uspjela da koristeći nezavisnost sudova (jer je triumvirskoj koaliciji bilo sve teže da pridobije ili zastraši porotnike i sudije) da otkrije velika bezakonja triumvira, a počele su se i dizati tužbe protiv pristaša triumvirske koalicije, koje su često završavale uspješno. Tako je radi globljenja kažnjen progonstvom konzular Gabinije, dok je Vatinije spašen na jedvite jade spašen samo zalaganjem samoga Cezara. Tradicionalističku opoziciju je još teže bilo zauzdati na planu propagande, jer su opozicionari koristili književnost i svoja govornička i literarna umijeća. Širili su se pamfleti, pjesme, epigrafi, grafiti, zapisani govori pa i čitava književna djela čija je oštrica (često ironična i podrugljiva) bila uperena prema triumvirima. U tome načinu djelovanja isticali su se Marko Terencije Varon (izdao je vrlo oštru satiru protiv trimvira pod naslovom „Troglavo čudovište“), Gaj Licinije Klavo, Marko Furije Bibakul i čuveni pjesnik Kvint Valerije Katul (živio 87. – 45. god. p. n. e.). Cezar je bio shvatio snagu ovog vida antitriumvirskog djelovanja i zato je nastojao da pridobije pojedine uglednije pisce, a sa mladim Katulom se osobno izmirio zahvaljujući posredovanju pjesnikovog oca. A i sam Cezar je vršio propagandnu aktivnost i to najviše koristeći svoje izvještaje („komentare“) o ratu Galiji.

Situacija u Rimu se naglo zaoštrila vezano za konačni obračun Milona i Klodija, a kaos koji je nastupio bio je po volji Pompeja koji je nastupao kao spasilac Republike i osoba koja može zaustaviti anarhiju na ulicama Grada. Čak je i *interrex* (jer sedam mjeseci nisu bili provedeni izbori za konzule) Marko Lepid bio u svojoj kući opsjedan pet dana, jer nije htio da odmah naredi izbore za konzule (kako bi onda Pompejeve pristalice bile izabrane). Senat je ipak iskoristio spaljivanje kurije za vanredne mjere, a i kako bi se anarhiji konačno stalo na kraj. Na prijedlog Katona Mlađeg i Bibula Pompej je dobio „konzulat bez kolege" (*sine collega*), tj. do tada za Republiku neuobičajene ovlasti kako bi se uveo red u Državi. Tradicionalisti su jednostavno tada zaključili da bi savez sa Pompejem bio učinkovit (koji je po njihovom mišljenju bio znatno manje zlo od Cezara), jer bi time bila u potpunosti završena epoha I. triumvirata, a raskid Pompeja sa Cezarom neminovan. Pompej je tada u svojim rukama koncentrirao razne magistrature (konzulat bez kolege, prokonzulat u španjolskim provincijama, izvanredne ovlasti za opskrbu Rima namirnicama). Ovakvo spajanje dužnosti bilo je neuobičajeno u prijašnjim razdobljima rimske povijesti, ono je predstavljalo presedan za buduće događaje. Pompej se odmah pokrenuo kako bi sredio situaciju, i izdao je obavezujuće odredbe protiv agitacije na izborima (koja su postala obična legla nereda), obnovivši i stare propise. Pompejev konzulat je regulirao i proceduru prilikom izbora za najviše dužnosti i utvrdio novi sustav podjele provincija. Bitnija odredba je bila po kojoj konzul ili pretor, po isteku svoje vlasti, ne može odmah dobiti namjesništvo nego tek nakon pet godina (što je indirektno bilo usmjereno protiv Cezarovih namjera). Kod sudova je određen vremenski maksimum preko kojeg govor ne može trajati, revidirani su spiskovi sudija, a i ograničen je broj advokata. Uz to Pompej je izvršio i mobilizaciju, jer je Senat izjavio da je domovina u opasnosti, i ta vojska je dobila dužnost da kod izbora i rasprava bude prisutna, kako bi se spriječili neredi i drži pod kontrolom narušitelje mira i stranačke bundžije. Pompej je sproveo stroge zakone protiv krivaca za nasilje i potkupljivanje. Pompej je bio dosta učinkovit i u toku 52. god. p. n. e. u Rimu je uspostavljen kakav- takav red i mir, i on je 1. VIII. 52. god. p. n. e. vrati svoja posebna ovlaštenja, odnosno dobio je kolegu u konzulatu i to svoga tasta Metela Scipiona. Uspostavljanje reda nakon godina klodijevskog kaosa na ulicama Grada, i eliminiranje uličnih paravojski je nesumnjivo bio veliki uspjeh Pompeja, koji je to uspio riješiti vještim kombiniranjem političke djelatnosti i vojnog pritiska.

Ali za vrijeme Pompejevog specifičnog obnašanja konzulata bez kolege, donesen je i jedan zakon (l*ex Pompeia De Magistratibus*) kojim je kandidat za magistrature morao da bude prisutan u Rimu (unutar pomeriuma) i samim tim nije mogao da sa sobom dovlaći legije u Rimu radi svoje zaštite (iako je ranijim zakonima bilo omogućeno kandidiranje *in absentia*). Kasnije će se pokazati i da je ovaj zakon bio uperen protiv Cezara. Ustvari jedan dio Pompejeve i tradicionalističke zakonodavne aktivnosti za vrijeme ovog razdoblja 52. god. p. n. e. bio usmjeren na otežavanje produženja Cezarovih ovlasti i njegov eventualni izbor u odsustvu za konzula za 48. god. p. n. e., odnosno za novo prokonzulstvo i novi imunitet koji bi slijedli automatski nakon završetka konzulata. Naredne 51. god. p. n. e. Pompej je bio

izričitiji, i Cezaru neće biti dozvoljeno da se kandidira za konzula dok ne raspusti svoju vojsku.

Galski ratovi su Cezaru donijeli enormno bogatstvo, i to najviše preko prodaje zarobljenika u roblje i ratnog plijena. Iz bogatih i plodnih galskih zemalja se izlilo i veliko bogatstvo u Rim, Italiju i provincije. To je nesumnjivo imalo utjecaja i na Cezarovu popularnost, pa samim tim i na povećavanje njegovog ugleda i političke snage. Ali taj Cezarov uspjeh je imao i drugu stranu medalju, jer je homogenizirao sve druge necezarovske elemente u protivnički tabor. Prvi trijumvirat, ta politička alijansa narodnjaka, Pompeja i Krasa se praktično ugasio tragičnom pogibijom Publija Krasa kod Kare 54. god. p. n. e., a veza sa Pompejem je oslabila i poradi smrti Julije I tek rođenog djeteta. Pompej se sve više približavao tradicionalističkoj struji, posebno jer je postajao sve obazriviji vezano za Cezarovu kampanju u Galiji. Posebno se u toj anticezarovskoj kampanji isticao Katon Mlađi, koji je optuživao Cezara da teži da postane rimski kralj. To je i bilo vrijeme kada se narodnjačka stranka transformirala u cezarovsku stranku. Vrijeme grakhovskog idealizma i marijevskog narodnjaštva je neumitno prestalo i sada je na djelu bio cezarizam, kao obični spin – off nekadašnje narodnjačke stranke.

Uzroci i povod II. građanskog rata

Nakon smrti Julije i novog porodičnog preslagavanja odnova, te pogibije Krasa triumvirska koalicija je praktično prestala da postoji. Pompej se u potpunosti stavio na stranu tradicionalista i ponovo se stavio nasuprot Cezaru i njegovoj stranci. Ali do direktnog sukoba nije došlo, jer je Cezar imao prečeg posla u Galiji poradi Galskog ustanka iz 53/52. god. p. n. e., a mandat mu je još uvijek bio na snazi. Sam Pompej je dao sebi produžiti namjesništvo u hispanskim provincijama za još pet godina, dok uopće nije bio raspoložen za produženje mandata Cezaru u Galijama i Iliriku. Ali ipak je oklijevao da išta učini prije nego što Cezaru istekne mandat, iako su neki tradicionalistički radikali bili za to da se udari na Cezara što prije. Pompej je bio legalista prije svega, a Cezarov mandat je pravno gledano bio legalan i važeći, a isto tako i pojedine Pompejeve ovlasti su dijelom proisticali iz istog zakonodavnog paketa u kojem se nalazilo i izglasavanje produženje Cezarovog mandata. Pa bi u tome slučaju bilo nelogično da se tek tako derogira Cezarova mandatna pozicija.

Tako je i Cezar, poradi poslovićne Pompejeve sklonosti odugovlaćenju, mogao na miru da sređuje poslove u svome mandatnom području, ali i da konsolidira svoju frakciju pred neminovni sukob sa Pompejem i tradicionalistima. Ove godine od konačnog uvezivanja tradicionalista i Pompeja (otprilike oko 52. god. p. n. e.) i Cezarovog dolaska na Rubikon su praktično bile godine koje su (po interese Pompeja i tradicionalista) „pojeli skakavci“. Za to vrijeme Cezar je obnovio vojsku nakon Galskog ustanka iz 53/52. god. p. n. e. (povećao je svoje trupe na 11 legija), i preusmjerio svoje ljude u Rimu i Italiji sa „tračnica“ triumvirske koalicije na kolosjek samostalnog djelovanja. Ono što je bitno naglasiti jeste da su obje strane tvrdile da se bore za Republiku i njene interese (niko nije isticao da želi monarhiju ili tiraniju) protiv uzurpatora i prekršitelja zakona i političkih institucija. Uzroci onoga što će se

desiti su duboki i sežu u doba stranačke borbe populara i optimata. Triumvirska koalicija je samo odgodila ono što je bilo neminovno, a to je borbu za konačni preustroj Rimske Države. Stari republikanski sustav, nagrižen u svojoj srži uslijed agrarne krize i sloma starih sustava morala i vrijednosti se jednostavno morao zamijeniti. Osjetljiva harmonija i ravnoteža odnosa između različitih političkih ideja, staleža, klasa, stranaka i interesa, na kojoj se temeljila Republika i njen uspon su toliko bili narušeni da je jedini izlaz kako bi Rimska Država mogla nastaviti postojati bio preustroj i zamjena republikanskog sustava koji je bio čudna kombinacija oligarhijskih, demokratskih i monarhijskih načela sa novim sustavom. Uostalom, stare političke institucije su se sve više pokazivale glomaznim i neučinkovitim u vremenu kada je Rim postao neosporni gospodara Mediterana. A jačanje profesionalne vojske kao novog snažnog političkog faktora i institucije koja je sve više postajala nezaobilazna u sustavu Države se više nije moglo zanemarivati. I upravo je vojska ta koja će dati pečat daljem razvoju situacije. Ali naravno, stare tradicije su još uvijek bile jake i njihovi reprezenti nisu tek tako željeli da ustuknu (i da napuste svoje političke i druge interese) i prepuste mjesto novim težnjama. I sukob je morao biti neminovan, samo je bio potreban povod. Ali činjenica je i da njegovi sudionici nisu baš srljali u taj novi rat, ali silnice historijskog razvitka su bile jače od njih samih.

Povod rata je bio u problemu istjecanja mandata Cezaru, koji je završavao sa 31. XII. 49. god. p. n. e. Nakon toga datuma Cezar bi postajao privatno lice, bez ikakve zaštite imuniteta (što je imao kao magistrat ili promagistrat Republike) i mogao bi lako da bude optužen za ono što je radio kao magistrat ili promagistrat i da bude izveden pred sud. Činjenica je da su na tadašnjim sudovima dominirali tradicionalisti i Cezar je sa pravom mogao sumnjati u njihovu pravednost, i da je izašao pred neki takav sud vjerojatno bi osjetio tradicionalističku pristrasnost i želju za osvetom. A nije nedostajalo ni mogućih optužbi (uglavnom vezanih za zloupotrebe u provincijama), a ni ljudi koji bi poveli proces protiv Cezara. Ekstremni tradicionalisti su mrzili Cezara punom snagom, za njih je on predstavljao najveću prijetnju ustaljenom poretku, osobu koja je oživila narodnjačku stranku, osoba koja je imala najviše kvalifikacija i mogućnosti da postane tiranin Republike, osobu koja je kreiranjem triumvirske koalicije tradicionaliste skoro čitavu deceniju gurnula u opoziciju, osobu koja je kao konzul 59. god. p. n. e. provodila popularski program, osobu koja je imala radikalne ideje o preustroju Države, i osobu kojoj se ne može vjerovati. Potencijalne optužbe protiv Cezara vezane bi bile za neregularnosti koje su se desile za vrijeme njegovog konzulata 59. god. p. n. e. i za ratne zločine počinjene u borbenim kampanjama u Kosmatoj Galiji. Ekstremniji tradicionalisti su Cezarove kampanje u Kosmatoj Galiji, na Rajni, u Germaniji i Britaniji smatrali nelegitimnim, jer Senat nije autorizirao rat u Germaniji. Ustvari, mnogi su tvrdili zaštita Narbonske i Cisalpinske Galije nad kojima je Cezar imao mandat nije podrazumijevala i rat u većem dijelu Kosmate Galije i sukladno tome njeno osvajanje. Cilj optuživanja i izvođenja na sud Cezara je bilo dobijanje osude u vidu smrtne kazne, egzila ili nekog drugog načina njegovog eliminiranja iz političkog života, kako bi bio spriječen da ostvari svoj popularski program (koji se sve više transfomirao u cezarovski osobni program).

I tradicionalisti, oličeni u instituciji Senata jednostavno nisu mogli vidjeti nikakav kompromis sa Cezarom i njegovim ljudima, jer su se plašili (sa pravom) da Cezar u krajnjem slučaju planira smanjiti ovlasti Senata i mijenjati njegov sastav (kako bi smanjio njegov autoritet). Kao da se pred radikalnim tradicionalistima stalno ukazivalo predviđanje Sule da se u tome mladiću (misleći na Cezara) kriju mnogi Mariji. Pooštravanju odnosa tradicionalističke frakcije prema Cezaru, dodatno je doprinijelo ponovno povezivanje sa Pompejom i njegovim pristalicama. Bez obzira na vrludanja Pompeja u političkom životu Republike nakon Sule, što je uključivalo i povremena naginjanja ka popularskim interesima i ulazak u triumvirsku koaliciju, on je prije svega bio optimat u svojoj suštini, osoba odana Senatu i tradicionalnom poretku. Pompej, iako je nesumnjivo želio da bude najmoćniji personalitet Republike, ni približno nije imao radikalne stavove kao Cezar i nikada ne bi želio neko preuređenje koje bi ugrozilo bit starog republikanskog sustava i interese senatorske oligarhije kojoj je i on sam pripadao i za koju se i borio vrlo žestoko u I. građanskom ratu. Slično Polibiju, Ciceron smatra izvrsnom onu "mješavinu oblika", "ravnotežu vlasti", koja se opaža u Rimu, gdje je vlast podijeljena između narodne skupštine, Senata i magistrata. Najinteresantnija je Ciceronova misao o idealnom državniku, "gotovo božanskom čovjeku", koji se u teškom trenutku po državu pojavljuje kao upravljač (*rector*) i umiritelj (*moderator*) Republike. Raspolažući posebnim ovlastima, on upravlja individualno, u sporazumu sa najboljim ljudima u državi, tj. sa optimatima. Ciceron ne govori na koga misli kad govori o tom idealnom čovjeku. Potpuno je moguće da je idealizirao Pompeja; ali u isto vrijeme Ciceron, po svemu sudeći, nije zaboravljao ni sebe, čineći aluzije na svoje akcije za vrijeme borbe protiv Katiline. Pompej, Cezar, Ciceron će nestati u predstojećim sukobima... a Ciceronovu ideju će realizirati jedan Cezarov rođak, tada još uvijek nezamjetni dječak. Najvažniji predstavnik tradicionalističkih optimata u ovom periodu je bio Katon Mlađi, a ideolog je bio Ciceron koji je 51. god. p. n. e. objavio svoju raspravu "De republica").

Imajući u vidu političko pozicioniranje u Republici i raspoloženje u Rimu, Cezar je sada išao za tim da sebi osigura novu magistraturu kao što je konzulat ili produženje promagistrature. Za konzulat je imao načelno odobrenje na osnovi sporazuma u Luki, između triumvira, ali taj sporazum je bio neformalne, koalicijske prirode i za Državu nije bio obavezujući. A činjenica je da ga više nije mogao ni provesti, jer koalicija koja je napravila više nije postojala, nego su sada na djelu bile nove političke konstelacije. Ali Pompej nije namjeravao da se Cezaru dopusti nova funkcija, koja bi mu osiguravala imunitet i *imperium*, odnosno pravo držanja i zapovijedanja vojske. Naravno, sa svoje strane Pompeju a ni tradicionalistima nije ni pamet padalo da se i Pompej odrekne svoga promagistarskog *imperiuma,* i da napusti zapovijedanje vojskom (posebno trupama u hispanskim provincijama). A činjenica je da se Cezar ne bi usudio da ostane bez ikakve oružane snage, dok je Pompej upravljao velikim brojem legija.

Cezar i populari

Cezarov se pojavio na političkoj pozornici kao novi vođa popularske/narodnjačke demokratske stranke, nakon Marijevog poraza u I. građanskom ratu. To njegovo političko uzdizanje i ponovno etabliranje narodnjaka je trajalo dugo, skoro dvije decenije. Parole populara sačuvale su svoje značenje i u sljedećim razdobljima njegov djelatnosti, kada je već imao uza sebe snažnu vojsku u doba Galskih ratova i neposredno nakon njih. Tako je on prijelaz preko Rubikona i početak rata s Pompejem pravdao nužnošću da se osveti za uvredu narodnih tribuna, predstavnika plebsa. Kod samog Cezara i njemu bliskih ljudi zapažaju se odjeci ideja stoičke filozofije, koja je učila o prvobitnoj jednostavnosti ljudi i njihovoj općoj jednakosti. U "Bilješkama o Galskom ratu" on idealizira germanski agrarni sustav. U godišnjoj raspodjeli zemljišta kod Germana Cezar je vidio želju da se spriječi imovinska nejednakost i strast za novcem. Cezaru bliski historičar Salustije pozivao ga je u svojim pismima da izvrši socijalne reforme; on je čak predlagao ukidanje novca, koji rađa raskoš – glavni porok rimskog društva. Salustije je Cezaru preporučivao da izvrši reformu običaja, za koju se nisu borili samo cezarovci, jer je na nju pozivao i Ciceron. Govoreći o mjerama koje bi mogle uskrsnuti starinsku rimsku jednostavnost života, Salustije je Cezaru savjetovao odustajanje od prakse snabdijevanja rimskog plebsa žitom. Cezar je smanjio besplatnu distribuciju žita, ali je i pored toga tijekom čitave svoje djelatnosti sačuvao popularnost među rimskim gradskim plebsom, koji je uzalud očekivao od njega radikalne reforme. Ipak
kasnijim razvojem događaja, kod Cezara će se sve više pojavljivati potreba za kompromisom sa dijelovima senatske oligarhije i optimatskog nobiliteta, što će dovesti i do njegovog postupnog odustajanja od osnova izvornog narodnjačkog programa. A kako sve više bude postajao dominantna osoba u Rimskoj državi, njegov politički program i praktična realizacija će sve više ići u korak sa kreiranjem autokratskog režima, a ne za ostvarenjem popularskog programa. To udaljavanje od izvornog narodnjaštva, je dovelo i da se od Cezara postupno (posebno pri kraju i nakon II. građanskog rata) udalje istaknuti populari koji su ga do tada podržavali. A ta činjenica će se na kraju pokazati i presudnom ne samo za ostvarenje Cezarove vlasti, nego i za sam njegov život.

Put ka Rubikonu

Ali u toku 51. god. p. n. e. situacija se počela usložnjavati i u Senatu se pojavio prijedlog konzula Marka Klaudija Marcela (*Marcus Claudius Marcellus*; konzul za 51. god. p. n. e.) da se Cezar vrati u Italiju kao privatni građanin i da se Galije i Ilirik predaju novim namjesnicima. Marcel je bio vatreni protivnik Cezara i čak je dao da se bičuje građanin Koma (zajednice kojoj je Cezar dodijelio rimsko građanstvo), sa porukom da se žali Cezaru, a sve kako bi pokazao svoje nezadovoljstvo prema Cezaru.

Cezarovci su zahtijevali da se Cezaru produži zapovjedništvo sa konzulskom čašću. Ali da bi neko mogao postati konzul, morao se kandidirati u samome Rimu. Cezar je nastojao ostvariti kandidaturu dok je još uživao prokonzularnu promagistraturu i samim tim imao imunitet i golemu vojsku. Ali tradicionalisti u Senatu i Pompej su zahtijevali da prvo Cezar odstupi sa svoga prokonzulata i preda zapovjedništvo nad vojskom, a da mu se tek onda dozvoli da se

kandidira za novi konzulat. Naravno, ako bi to prihvatio Cezar bi u tome intervalu od polaganja funkcije i imuniteta do izbora bio izložen gotovo izglednim podizanjem optužnica i odlaskom na sud, a bez vojske bi bio na milosti ili nemilosti vojske pod Pompejevim zapovjedništvom. Pompej je prijedlog cezarovaca o novom konzulatu popratio riječima da bi to značilo da sin ocu nudi batine. Tada se desilo još nešto što je poljuljalo odnose dviju frakciju, jer je u jesen 50. god. p. n. e.

30. IX. 51. god. p. n. e. Marcel Mlađi je uspio da provuće senatski zaključak po kojem bi 1. III. 50. god. trebalo diskutovati o pitanju derogiranja Cezarovih namjesništava i njihovoj popuni novim ljudima. Ujedno se htjelo i Cezarovu vojsku raspustiti. Cezar je uspio da potkupi i konzula Lucija Emilija Lepid Paula (*L. Aemilius Lepidus Paullus*; konzul za 50. god. p. n. e.) i plebejskog tribuna Gaja (ili Kvinta/*Quintus*) Skribonija Kuriona (*Caius Scribonius Curio*), koji je bio odličan spletkaroš, vrlo dosjetljiv, oštrouman a bio je i dobar i elegantan govornik. Cezar je ustvari otplatio Kurionov dug (koji je navodno iznosio do 60 miliona sestercija, što je bila enormna svota). Ustvari Kurion je vrlo pametno nastupao po ovom pitanju (nakon što ga je Cezar korumpirao) i u početku se predstavljao stranački nezavisnim, te je jednako kritizirao i Pompeja i Cezara (kako se njegova korumpiranost ne bi primjetila). Kurion je kao stvar načela isticao da se sa obojicom mora na isti način postupati, pa je tako zahtijevao da se u isto vrijeme i Pompeju oduzmu državne ovlasti kada i Cezaru. Po njegovom tumaćenju kako se obojica moraju zakonu pokoriti, i kako se sa obojicom mora jednako postupati, te je najavio da će svojim pravom veta poslužiti protiv svake jednostranosti prema Cezaru. Iako ovo na prvi pogleda izgleda kao nepristrasnost, riječ je ustvari o podilaženju interesima i željama Cezara i njegove frakcije. I sam Cezar je iznio stajalište da je spreman odreći se državnih funkcija, u isto vrijeme kada i Pompej. Cezar je računao da će takvo stajalište naići na podršku u rimsko – italskim masama i sam je isticao da je spreman položiti zapovjedništva, ako to i Pompej učini. Pompej je protiv ovako dobro smišljenog prijedloga, isticao da će se i on odreći zapovjedništava i namjesništava (bez određivanja roka) ako to prije učini Cezar.

Ovo je ustvari bila dobro smišljena politička klopka za Pompeja, jer odricanje od zapovjedništva nad trupama stacioniranim u Italiji (uključujući i Rim) i hispanskim provincijama nije bilo isto kao i odricanje Cezara nad zapovjedništvom nad galskom vojskom. Popularski, brojni elementi u Rimu i Italiji bi se na kraju našli spremniji da podrže Cezara nego Pompeja. Tako je održanje vojne sile za tradicionaliste i Pompeja bilo bitnije nego za Cezara.

Cezar je mogao računati i na svoga odanog i sposobnog Marka Antonija (*Marcus Antonius;* živio 14. I. 83. – 1. VIII. 30. god. p. n. e.), koji je isto bio plebejski tribun. Marko Antonije, je u potpunosti podržavao stvar Julija Cezara i praktično se sve više pretvarao u njegovu desnu ruku. Plebejski tribuni su vetom Kuriona uspjeli spriječiti senatorski zaključak kojim bi Cezar bio derogiran sa svojih namjesništava i vojnih zapovjedništava. I tako je 50. god. p. n. e. nastupio krešendo u odnosima između Pompeja i tradicionalista na jednoj strani i

cezarovaca na drugoj. Senat donio jednu novu odluku kojom je prividno želio da pokaže svoju nepristrasnost, ali u suštini da oslabi Cezara. Senat je tako zahtijevao da i Pompej i Cezar daju po jednu legiju, koje bi se poslale na istok protiv Parta. U jednom oštroumnom potezu tradicionalističko – pompejevska frakcija je tako praktično Cezaru oduzela dvije legije, jer je ta druga "Pompejeva" legija ustvari bila kod Cezara (nju je za vrijeme Galskog ustanka Pompej "posudio" Cezaru). Ova vojska nije poslana na istok, nego je ostala u Italiji (oko Kapue) i prepuštene su praktično Pompeju.

Situacija se nesumnjivo usložnjavala i Cezaru je želio da isproba sve mogućnosti, pa je tako predložio kompromis, koji bi samo podrzaumijevao njegovu sigurnost. Tako je u decembru 50. god. p. n. e. Cezar je pisao Senatu, slažući se sa tim da i napusti svoje pozicije kao zapovjednika velike vojske i promagistrata, ali samo pod uvjetom i da Pompej to isto uradi. Cezar je znači i pristajao da postane obično privatno lice, ako to učini i Pompej. Međutim, Senat je zahtijevao da on odmah raspusti vojsku ili će biti proglašen neprijateljem naroda. Ovaj potez Senata je bio van zakonskih okvira, jer je on uvijek bio pod mandatom i mogao je sukladno sa tim i da drži vojsku do kraja mandata.

U oktobru 50. god. p. n. e. pronijela se nepotvrđena vijest da je Cezar iz Transalpinske Galije u Cisalpinsku Galiju prebacio četiri legije i smjestio ih oko Placentije. Iako je Cezar demantirao tu vijest, uzbuđeni tradicionalistički Senat (kojem je ova vijest poslužila kao dobar povod) kojim dominiraju tradicionalisti su prihvatili prijedlog konzula Gaja Klaudija Marcela Mlađeg (konzul za 50. god. p. n. e.) da se pozove Pompej da sa vojskom krene na Cezara. Senatska delegacija (Marcel Mlađi i dva izabrana konzula za 49. god. p. n. e.) je otišla kod Pompeja i zamolila ga da se stavi na čelo trupa utaborenih kod Kapue i da na oružje pozove Italike, već prema svojim željama. Pompej je na to pristao, iako je riječ o nesumnjivom narušavanju zakonitosti od strane tradicionalističke frakcije jer se praktično time navještao rat Cezaru i njegovoj frakciji, a bez da je ovaj ozbiljnije povrijedio interese Republike. Odmah se započelo sa ratnim pripremama i regrutiranjem, a Pompej je kako bi pospješio ratne pripreme i napustio Rim.

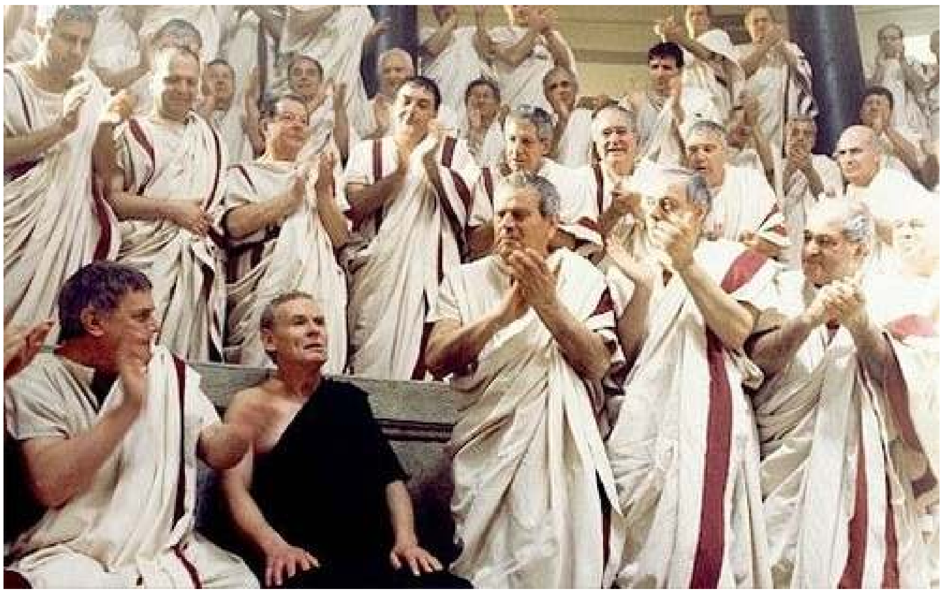
Kurion je isto vješto manipulirao senatskim sjednicama, pa je tako 1. XII. 50. god. p. n. e. on predložio odluku da i Pompej i Cezar simultano predaju i namjesništva i zapovjedništva, i ovaj prijedlog je dobio 370 glasova prema 22 protiv. Ovo glasanje nije bilo iznenađujuće, jer je dobar dio senatora težio da izbjegne građanski rat. Ali je anticezarovski konzul zatvorio sjednicu riječima: "...Pobjeđujete, da biste dobili u Cezaru despota" i odluka Senata nije dobila formu. Sljedećeg dana, konzuli Gaj Klaudije Marcel i Lucije Kornelije Lentul Krus su prosto ignorirali senatsko glasanje, i naredili su (formalno kao najviši izvršni fukcioneri Republike) Pompeju da preuzme komandu od lokalnih legija i da podigne još vojske kako bi branio Rim i Italiju od Cezara i njegove vojske. Vjerojatno je i ova akcija konzula bila sinkronizirana sa Pompejem i tradicionalističkim vođama, i ne bi se ovaj nesumnjivo ilegalni čin trebao prebacivati samo na odgovornost navedenih konzula. Anticezarovski plan je

sigurno već ranije bio formuliran. Ciceron je isto pokušao da ostvari neki kompromis, i on se sreo sa Pompejem i pokušao je bezuspješno utjecati na njega da se napravi neki kompromis.

U takvoj situaciji, Kurion je u decembru 50. god. p. n. e. položio svoju tribunsku čast i onda je otišao u Ravenu, na područje pod Cezarovim mandatom, gdje mu je izložio stanje stvari. I Cezar je započeo sa borbenim pripremama i odredio je da se legije okupe u Padskom području. Cezar i njegova frakcija je ipak odlučila da učini još jedan pokušaj pomirenja, u vidu prijedloga sporazuma a koji je Kurion odnio i predstavio u Rimu. Rizik novog građanskog rata u Republici je bio prevelik, pa se pokušalo sa još jednim kompromisom. Po tome prijedlogu on je obečao da će položiti namjesništvo Transalpinske Galije, a zahtijeva namjesništvo samo Cisalpinske Galije sa dvije legije, dok bi ostale legije raspustio. A kao krajnji kompromis je nudio da mu ostave samo Ilirik sa samo 1 legijom, i to samo dotle dok ne prođu izbori za konzule za 48. god. p. n. e., i on uđe u Rim, bez opasnosti da bude procesiran, Cezar je isticao da je on samih krajnosti insistirao na zakonitosti, dok Pompej radi protiv zakonitosti, te da je ovo njegov posljednji pokušaj za izmirenje na zakonit način. Naravno, potrebno je imati na umu da dobar dio podataka koji se odnose na ovo razdoblje potiće iz Cezarovih „komentara“ (a u njima se Cezar nastojao opravdati zbog izbijanja građanskog rata), pa se ima treba imati na umu uravnoteženiji pristup kada se obrađuju ovi posljednji mjeseci mira pred II. rimski građanski rat.

Konzuli za 49. god. p. n. e. Gaj Klaudije Marcel Stariji (*Caius Claudius Marcellus Maior*; rođak konzula iz prethodne 50. god. p. n. e. i brat Marka Klaudija Marcela, konzula iz 51. god. p. n. e.) i Lucije Kornelije Lentul Krus (*L. Cornelius Lentulus Crus*) sazvaše sjednicu Senata na kojoj su plebejski tribuni i Kurion insistirali da se pročita Cezarova poruka. U Senatu je situacija bila zategnuta i veoma se vatreno diskutiralo o tome, ali konzuli nisu davali na glasanje prijedlog cezarovaca da se glasa o tome da se obojici naredi da u isto vrijeme polože ovlasti. Pompej je po Kvintu Scipionu izjavio da je on spreman za sukob, ali da će ukoliko Senat i dalje bude oklijevao da će napustiti poziciju predvodnika u sukobu sa Cezarom. I konzul Lentul izjavi da će on sa svojim istomišljenicima raditi ono što misli da treba bez obzira na eventualne zaključke Senata. I tako pod određenim pritiskom tradicionalista i Pompeja senatska većina donese zaključak da Cezar mora predati namjesništvo i Transalpinske Galije Luciju Domiciju Ahenobarbu, a Cisalpinsku Galiju Marku Serviliju Nonijanu a vojsku raspustiti. U suprotnom će biti proglašen veleizdajnikom. Tada je Kurion krajem decembra 50. god. p. n. e. ponudio novi prijedlog da bi se Cezar složio sa onim (Kurionovim) prijedlogom koji je Senat usvojio velikom većinom da on i Pompej simultano odustanu od svoje vlasti i vojske. Ovaj put je bila velika debata u Senatu, jer je bilo i dosta onih koji su stajali na tome da se prihvati ovaj prijedlog, pa je Senat bio podijeljen. Ciceron, koji se je malo prije toga vrtio iz Kilikije, gdje je bio prokonzul 51. – 50. god. p. n. e. (tamo je uspješno upravljao i pobijedio je gusare, pa je od vojske pozdravljen kao imperator), pokušao je naći mogućnost pomirbe. Ciceronovo jednogodišnje odsustvo se desilo u najlošije vrijeme, kada je sukob cezarovaca i tradicionalista doveo do usijanja. Gotovo je sigurno da je Ciceronovo odsustvo dodatno doprinijelo zaoštravanju situacije, jer

bi on sa svojom intelektualnom snagom i autoritetom vjerojatno nastojao da smiri strasti i da se nađe neko zakonsko i ustavno rješenje. Šta god se mislilo o Ciceronu, on bi u ovim slučajevima ipak preferirao neki kompromis, kako bi se izbjegao građanski rat. Nažalost, bez Cicerona u toku ove godine, ekstremisti sa obje strane su „kolo vodili”. 1. I. 49. god. p. n. e. i u sljedećim danima Senat je ipak odbio Cezarove posljednje prijedloge i proglasio je Gaja Julija Cezara neprijateljem (*hostis*) Republike. I ukoliko Cezar ne napusti svoja bezuvjetno namjesništva i zapovjedništva i preda ih nasljedniku kojeg je odredio Senat, može očekivati da će se suočiti sa ratom.

Sjednica Senata koja se održavala u vrijeme sukoba tradicionalističkih elemenata sa cezarovcima. U prvom planu je Katon Mlađi, prezentiran kao grčki filozof. Scena iz HBO serije „Rome“ .

Kada su plebejski tribuni (Marka Antonije i Kvint Kasije Longin/ *Quintus Cassius Longinus*) svojim vetom željeli spriječiti ovaj senatski zaključak, bili su napadnuti od tradicionalista i pompejevaca i nasilno izbačeni iz Senata. Oni su jedva izvukli žive glave i pobjegli su iz Rima, preobučeni u robove na Cezarovo mandatno područje u *Ariminium* (današnji Rimini). Senat je njihov pokušaj stavljanja veta zanemario, smatravši ga prevratnim činom, te je proglasio da je domovina u opasnosti i onda pozvao rimske građane na oružje i da budu spremni na ono što se može desiti. Činjenica je da onemogućavanje stavljanja veta od strane plebejskih tribuna, i njegovo derogiranje, predstavljalo težak udar na uobičajenu rimsku političku praksu koja traje već stotinama godina. I upravo će to poslužiti Cezaru (vijest o dešavanju u Rimu došla je do njega oko 10. I. 49. god. p. n. e.) kao povod za napad na Italiju.

Kada su plebejski tribuni sa Antonijem došli do Cezara i sve su mu objasnili šta se dešava, pa je ovaj pozvao svoju XIII. legiju iz Tergeste (današnji Trst) i onda je okupljenim vojnicima predočio stanje u Republici, i šta radi tradicionalističko-pompejevska frakcija (koja je proizašla iz optimatske stranke) i kako krši zakonitost, te da je on sve pokušao kako bi se izbjegao građanski rat. Cezar je vojnicima prikazao i plebejske tribune još onako krvave i izranjavane, kao primjer nelegalnih akata njegovih političkih protivnika, koji su udarili u plebejske tribune koje je štitila svetost i čija je institucija bila jedan od glavnih stubova

rimskog zakonskog i političkog poretka. I na kraju je vojnike pozvao da pođu sa njim kako bi oslobodili Republike nesnosnog i žalosnog stanja i rimskim građanima osigurali prava i slobodu. Vojska je krenula za njim napustila Ravenu i Cezar se tog 11. I. 49. god. p. n. e. našao pred rječicom Rubikon, koja je predstavljala granicu tadašnje Italije od svijeta provincija. Za djelovanje sa vojskom južno od Rubikona, Cezar nije imao mandat i područje Italije se smatralo metropolom, u odnosu na provincije. Prelaskom 10. I. 49. god. p. n. e. (po predjulijanskom kalendaru.) sa vojskom preko Rubikona, i zvanično bi započeo rat sa Senatom i Republikom, počinivši nesumnjivo nelegalan čin. Prekoračivši Rubikon sa naoružanom vojskom pod svoji zapovjedništvom, Cezar je izašao van legalnih okvira svoga mandata i tako se direktno uputio na stazu građanskog rata. Tom prilikom je izjavio „*alea iacta est*“ (kocka je bačena), povratka više nije bilo i započelo je konačno odbrojavanje postojanja stare Republike.

II. RIMSKI GRAĐANSKI RAT

(49. – 45. god. p. n. e.)

Raspored snaga

Protivničke strane su raspolagale i kvantitativno i kvalitetno sa različitim snagama i podrškom. Potrebno je naglasiti da je Cezarova frakcija bila i jednodušna i prilično koherentna, za razliku od protivničkog tabora, u kojoj je vladalo i šarenilo i neujednačenost. Tradicionalističko – pompejevska frakcija je ustvari bila skup čitavog niza jakih pojedinaca sa Pompejem na čelu, i tu je bilo i dosta „pametovanja“ i usaglašavanja i osobnih ambicija i nuđenja različitih rješenja i diskutiranja. Kod Cezara je vladala jasna linija zapovijedanja i znalo se ko je „gazda“ i ko je posljednji u lancu zapovijedanja koji izdaje naređenja. Samim tim su njegova i frakcija i vojska bile jedinstvena politička i borbena struktura. Cezaru je bilo znatno lakše rukovoditi svojom frakcijom, nego Pompeju (koji je zapovijedao ustvari jednom koalicijom), što će se na kraju pokazati i kao ona presudna i ključna prednost. Kako je Ciceron primijetio, Pompej je bio pritisnut godinama, neizvjesnošću i svojim strahom od Cezara i naprezan jer je bio oruđe svađalačke optimatske oligarhije.

Pored toga, legije pod Cezarovim zapovjedništvom su bile izvanredno borbeno iskusne i prokušane u mnogim ratnim situacijama, bile suočene i sa mnogim klimatskim, zemljopisnim i drugim nedaćama za vrijeme ratova u Galiji, na Rajni i u Britaniji. Pompejeve jedinice sa pohoda protiv gusara i istočne kampanje su bile već raspuštene deceniju ranije, i tek su se pojedine skupine okupljale, dok su regrutirane legije bile sa manjim borbenim iskustvom. Uz to, Cezarove legije su bile dobro uvježbane (osposobljene za brzo kretanje i manevriranje) i potpuno, do samoga kraja, odane Cezaru koji je uživao nemjerljiv zapovjednički autoritet. I disciplina Cezarovih trupa je bila na visokom nivou, čak i za ionako visoke rimske standarde po ovom pitanju. Cezar je mogao računati i na kvalitetno i lojalno germansko, galsko i noričko konjaništvo, Sa druge strane i Cezar je odlično brinuo o svojim vojnicima (nagrade,

odlikovanja i unapređenja su bila česta za sve oni koji su se istakli, a vojni plijen se pravedno dijelio), a i sa njima je dijelio i dobro i zlo i pokazivao da je spreman da se suoči sa istim nedaćama i oskudicom kao i redovi. A prema vojnicima je zadržao prijazan odnos, izbjegavajući pretjeranu zapovjednu aroganciju, radi čega su vojnici i bili spremniji za teške bitke ali i da pomognu Cezaru u određenim financijskim problemima (oni su bili spremni kreditirati obećanu dvostruku platu do završetka rat). Takav svoj stav je pokazivao i u verbalnom ophođenju sa vojnicima, koje je uobičavao zvati „drugovima“, a ne vojnicima ili građanima. Cezarova vojska je bila i dobar primjer uzajamne solidarnosti, jer su se siromašniji suborci znali podupirati iz zajedničkog fonda. Regrutna baza Cezarovih legija je uglavnom sa područja Cisalpinske Galije i sjeverne Italije, pa je on dobro pazio i na ove krajeve.

Podrška Cezaru od strane rimskog plebsa nije mogla biti čvrsta ni dovoljna, tim prije što su i Cezarovi protivnici imali među plebejcima mnogobrojne klijente. Priličan broj pristaša imao je Cezar i među stanovništvom italskih municipija. Većina municipija stajala je na strani Cezara za vrijeme njegove borbe s Pompejem. Među stanovnicima municipija bilo je poduzetnika, koji su se koristili Cezarovom provincijskom politikom; novi italski kolonisti dobivali su od njega zemljišne čestice; iz redova italskih stanovnika popunjavane su Cezarove legije. Ali su i neprijateljske grupe također imale u gradovima podršku, koja se zasnivala na istim tim klijentskim vezama. Oko Cezara okupili su se neki moćni rimski poslovni ljudi, tijesno povezani s provincijama. U njihovom interesu bilo je stvaranje takvih uvjeta koji će učvrstit trgovačke veze. Cezar je nastojao na svoju stanu privući vladajuće grupe provincijskog stanovništva i samim tim proširiti svoju socijalnu bazu. On je darežljivo dijelio prava rimskog građanstva ne samo pojedinim osobama, već i čitavim gradovima. Zajednice Cisalpinske Galije dobijale su od njega pravo rimskog građanstva. Prava rimska građanstva dodjeljivana su pojedinim španjolskim gradovima, kao i mnogim stanovnicima novoosvojenih područja slobodne Galije. Nadaleko se širi latinsko pravo, koje je dano raznim gradovima Narbonske provincije, mnogim španjolskim općinama, sicilijskim gradovima i nekim afričkim gradovima. Romanizaciji zapadnih područja doprinijelo je osnivanje rimskih kolonija po ranim provincijama. Naselja italskih kolonista pojavila su se i u istočnim provincijama – na južnoj obali Crnog mora i u Siriji. Sve ove mjere povećale su broj Cezarovih pristaša u oblastima zavisnim od Rima, ali su Cezarove pristaše po provincijama bile malo utjecajne u političkom pogledu.

Galske provincije su i bile jedina područja rimskog imperija u kojima je Cezar imao bezuvjetnu podršku krajem 50. god. p. n. e. U samoj Italiji su tradicionalisti (čiji je tada najznačajniji lik bio Katon Mlađi) i Pompej su više – manje širili uvjerenje da su oni branitelji Republike i zakona, dok bi Cezar bio uzurpator. A i Pompejevo ime je imalo još uvijek snažno dejstvo u drugim provincijama. Ustvari izuzev galskih provincija i pojedinih zona na jadranskoj obali Ilirika, ostale provincije su početkom 49. god. p. n. e. bile pod kontrolom tradicionalista i pompejevaca. Tako je Pompej mogao računati i na njihova sredstva i vojsku, ali i na podršku čitavog niza kraljeva i potčinjenih «savezničkih» državica

na rubovima rimskog imperija (posebno na Orijentu). Oni su stavili na raspolaganje i svoje oružane snage i financije, a neki će se pretvoriti u najžešće protivnike Cezara. Od ovih saveznika kao najogorčeniji protivnik Cezara pokazati će se Juba I., kralj Numidije (živio oko 85. – 46. god. p. n. e.), koji je za vrijeme vladavine svoga oca Hiempsala zavadio sa Cezarom, a i Cezarov pouzdanik Kurion je bio predložio da se Numidija pretvori u provinciju. I Parti su mogli pružiti podršku anticezarovskoj stranci, jer je namjesnik Sirije Bibul kreirao mir sa Pakorom (koji je preuzeo prijestolj Partije) predstavljajući Krasa kao Cezarovog prijatelja i političkog saveznika (nasuprot predstavljajući tradicionaliste kao one koji su se suprostavljali partskoj ekspediciji Krasa). Pompej je dobio i savezništvo od često antirimskih Delmata, samo zato što su oni smatrali da su prokonzul Cezar i njegovi saveznici na istoku Jadrana njihovi glavni protivnici. Na prvi pogled gledano, Pompejevsko – tradicionalistička strana je izgledala znatno snažnija i brojnija, jer je samo u hispanskim provincijama imao sedam legija na raspolaganju, i mnoge legijske, pomoćne i savezničke trupe razasute širom provincija. U djelu „Građanski rat“ je zabilježeno da je Pompej, uvjeren u snažan autoritet među svojim brojnim pristalicama i veteranima u Italiji, tvrdio da je dovoljno da samo nogom od zemlju udari i pojaviti će se mnoge legije. Kako bi se ta golema anticezarovska vojska sakupila, senatskim zaključkom od 7. I. 49. god. p. n. e. je odlučeno da se optimatski predstavnici razašalju širom imperija kako bi se vojska, materijalna i financijska sredstva našla, sakupila i pripremila za predstojeći rat. Ipak je Pompej naišao na problem prilikom regrutiranja konjanika, jer su uobičajena regrutna područja za rimsku konjicu bili pod Cezarovom kontrolom. Zato je Pompej bio prinuđen da 300 apulskih pastira unovači i opremi kao konjanike. Kako bi se došlo do novca, uzimano je blago iz hramova.

Sa Cezarovim prelaskom preko Rubikona, nastupilo je još jedna situacija u rimskom, italijanskom i provincijskom društvu. Sada je trebalo odabrati stranu, i pojedinci i čitave zajednice su morali da se odrede prema novom građanskom ratu. Sada su na kušnji bila mnoga prijateljstva, lojalnosti, klijentsko – patronske i porodične veze, koja su se lomila pod rezom maće ideološke i stranačke borbe. Tit Labijen, znameniti i proslavljeni visoki oficir iz Cezarove „galske vojske“ je ipak i previše bio lojalan Senatu i tradicionalnom uređenju, i prešao je u suparnički tabor (iako mu je Cezar prethodne 50. god. p. n. e. povjerio zapovjedništvo nad Cisalpinske Galije). Bratske i bračne veze su se lomile pod udarom topuza građanskog rata (kao što je uostalom slučaj u svakom građanskom ratu), pa su se tako na različitim stranama našli npr. Gaj Kasije Longin i Kvint Kasije Longin (braća ili rođaci).

Načelno su i siromašniji slojevi više podržavali Cezara, dok su tradicionalisti i pompejevci veću dobivali podršku iz viših slojeva društva i lokalne aristokratije. Pored Pompeja i Katona Mlađeg, od istaknutijih predstavnika pompejevsko tradicionalističke frakcije je potrebno istaći Metela Scipiona, Cicerona (koji je ipak lavirao), Tita Labijena, Publija Atija Vara, Lucija Afranija, Marka Petreja.... I pored toga što je načelno zastupao narodnjaštvo, u Cezarovom taboru se nalazio i priličan broj mladih nobila čiji su se stariji rođaci borili na strani Pompeja i tradicionalista. Cezar je u potpunosti mogao računati na Marka Antonija, Kuriona, Gaja Trebonija, Decima Junija Bruta Albina....

Cezarov „blitzkrieg“ u Italiji

Za Cezarov prelazak preko Rubikona se, po Ciceronu, već znalo 18. I. 49. god. p. n. e. Ova vijest je djelovala neugodno iznenađujuće po tradicionaliste i Pompeja, čija je glavnina trupa bila u hispanskim provincijama, a temeljna potpora u pristalicama i saveznicima bila u istočnim provincijama. Izgleda da nisu mogli shvatiti da se Cezar usudio da aktivno i brzo djeluje u toku samo par dana, i to sa samo jednom legijom na neposrednom raspolaganju. Tradicionalističko –pompejevska strategija se zasnivala na tome da borbe neće odmah započeti, nego će se prvo skupljati trupe i resursi, i to je bila njihova startna greška u procjeni situacije. Iako su se u Italiji nalazile dvije legije, kojima je zapovijedao Pompeje, ipak je gro „galske, legijske vojske“ bio na putu prema Italiji. Cezar je znao da je brzina jedina njegova strateška prednost, jer je svako odlaganje davalo mogućnost da Pompejeve legije iz Hispanije prodru u Galiju, a izvrši se mobilizacija italske vojske pod Pompejevim zapovjedništvom. Brza reakcija i šok brzog prodora direktno u samo srce Republike su bili jedino rješenje koje je Cezar imao, i to je odlično izvedeno. Briljantnost blitzkriega Cezara u Italiji će ući u anale odlično izvedene ratne strategije. Cezarova namjera je nesumnjivo bila šokirati protivnika, i zauzeti Rim i Italiju što je moguće brže. Time ne bi samo spriječio mobilizaciju ljudstva i materijala za protivničku stranu, nego bi i u Rimu preuzeo institucije Republike, preko kojih bi legalizirao svoju poziciju u građanskom ratu (koja je u tim prvim danima nakon prelaska Rubikona, gledano u legalističkom smislu, bila vrlo loša), te se predstavio i zaštitnikom Republike, od onih koje su cezarovci smatrali uzurpatorima.

Nakon prelaska Rubikona, Cezar napredovao popilijsko – flaminijskom cestom koja vodi od Ravene prema Ankoni, dok je Marko Antonije krenuo sa trupama emilijevsko – kasijskom cestom od Bononije (današnja Bolonja) do Arecija. Otpora brzom nadiranju skoro da i nije bilo, i Cezar je mogao birati ili da ide prema Rimu ili prema Luceriji, gdje se nalazilo 7 000 pješadinaca i nešto konjanika pod zapovjedništvom tradicionaliste Apija Klaudija. Cezar se ipak preusmjerio prema Luceriji.

U Rimu je na vijesti o brzom napredovanju Cezara nastupila panika. Pompej je u početku pomišljao da pristupi odbrani Grada, ali kada je doznao da je Cezar trupe preusmjerio prema Luceriji, promijenio je strateški pristup i naređena je evakuacija snaga i pristalica tradicionalističko – pompejanske frakcije. Pompej je bio u potpunom pravu, kada je pristupio napuštanju Grada, jer je njegova odbrana u novonastalim uvjetima bila teško održiva. Glavna snaga Pompeja se nalazila u prekomorskim provincijama, a ne u Italiji. Odbrani Grada se moglo pristupiti samo ako je riječ o stvarnoj očajnoj situaciji (npr. u slučaju da je Cezar direktno napao Grad), ali je Cezarovo preusmjerenje prema Luceriji, pomoglo Pompeju da dobije na vremenu i da u redu evakuira snage kojima zapovijeda te istaknute tradicionaliste. Inače, vrlo je teško bilo kontrolirati strah onih koji su se sa ili bez razloga plašili Cezara, a takvo stanje je savršeno plodno tlo za bujanje neprovjerenih i lažnih vijesti. Npr. procurile su netačne vijesti da su se pojavili pred Gradom, i da će Pompej kazniti svakoga ko u Rimu ostane, nakon evakuacije, kao tobožnjeg pristašu cezarovaca. Pompej i tradicionalistički

senatori sa konzulima su pobjegli u Kapuu, gdje je bio stacioniran dio trupa. Smetnja koja je nastala je bila tolika da konzuli nisu stigli državnu blagajnu smjestiti na sigurno. Kada im je Pompej izdao naređenje da to učine, on su mu poručili da bi bilo bolje da on posjedne Picenum. Kako bi se kako tako smirila situacija, 23. I. 49. god. p. n. e. sazvalo se ratno vijeće pompejevsko – tradicionalističke frakcije u *Teanum Sidicinumu*. I tada je Cezar predlagao prestanak rata, da će vojsku raspustiti i provincije predati novim namjesnicima, te kandidirati za konzula, ako Pompej razoruža trupe u Italiji i ode u hispanske provincije. Cezaru je odgovoreno da će se Italija demilitarizirati i da će Pompej otići u hispanske provincije, samo onda kada to i Senat u zvaničnoj legislativi odluči. Do tada Cezar je poručeno da se vrati u svoje mandatno područje. Cezar je bio poručio i Pompeju da se želi sa njim sastati, ali je i ovaj poziv odbijen.

Za to vrijeme, Cezar nije gubio vrijeme, nego je spojio svoje trupe i preko Ankone ušao u Picenum. U blizini Auxima u sjevernom Picenumu je došlo do prvog ozbiljnijeg sukoba. Vrlo bitan detalj blitzkriega u Italiji se desio u gradu Korfiniju, u koji je došao Lucije Domicije, tradicionalistički aristokrata. Međutim, ovaj protucezarovski zapovjednik nije slušao Pompejeve naloge da krene naprijed prema Cezaru i usporava njegovog napredovanje, niti je pripremio dobro trupe kojima je bio nadređen, a niti odbranu Korfinija. Čitava njegova taktika se zasnivala na tome da će Pompej doći sa još vojske. Cezar je sa vojskom (koja se naglo povećavala dolaskom pojačanja) 14. II. 49. god. p. n. e. izbio pred Korfiniji. Domicije je pokušao pobjeći iz Grada, što je izazvalo nezadovoljstvo vojske, pa nije to uspio izvesti. I 20. II. 49. god. p. n. e., uz vrlo malo pruženog otpora, Domicije je predao Korfinij i kompletnu vojsku Cezaru. Taj čin je bio vojnička katastrofa tradicionalističko pompejanske frakcije na italijanskom ratištu. Odmah je nastupio val predaja garnizona kao u Albi (3000 vojnika), Teracini (1500) i Sulmonu (3500). Pompej je postao u potpunosti svjestan da je Italija izgubljena, i preostale tradicionalističko – pompejanske snage i mnoštvo bjegunaca civila su upućeni u luku Brundizium. Odatle su trebale biti prebačene na Balkanski poluotok. Pošto je bilo dosta onih koje je trebalo prebaciti, a malo brodova odlučeno je da se prelazak obavi u dva navrata. Prvi prelazak je obavljen 4. III., dok je Pompej ostao sa dijelom trupa u Brundiziumu. Ali, u to je stigao Cezar i sa kopnene strane je zatvorio ovu luku, ali pošto je bio bez mornarice, ostavljen je izlaz pompejevskim trupama. I kada su došli brodovi sa balkanske obale, iz Brundiziuma je evakuiran i ostatak trupa. I tako je u samo dva mjeseca Cezar maestralno zauzeo Italiju, bez većih problema je razoružao veliki broj protivničkih vojnika a pod njegovu kontrolu su došle državne financije. Pompejevsko – tradicionalistička frakcija se žalilana strašnu brzinu, uviđajnost i energiju „nemani“ (mislilo se na Cezara).

Cezar u kontroli nad Italijom i Rimom

Ali i pored zauzimanja Italije, Cezarova pozicija nije baš bila dobra. Dio vojske je morao ostaviti po nizu gradova i strateških tački kao posadne garnizone, novac iz zarobljenih blagajni se potrošio, a priliv novca i resursa sa istoka je presječen. Uz to, vladala je bojazan, da će doći do radikalnog obračuna i promjena u svojinskim odnosima, po uzoru na ono što je

deceniju i po ranije najavljivao Katilina. Posebno se ta bojazan povećavala kada se znalo da su Kvint Hortenzije, Gaj Kurion i Marko Antonije, u rimsko – italskoj javnosti poznati kao raskalašeni dužnici, bili glavni suradnici Cezara. Zato se očekivalo da će Cezar raditi u materijalnoj koristi svojih drugova, da će dopustiti „galskoj vojsci“ da harači po Italiji i da će se brutalno obračunati sa svima onima koji mu se ne svidjaju ili su bili protiv njega. Međutim, desilo se nešto sasvim suprotno. Već u Ariminu (današnji Rimini) je Cezar izdao naređenje da nijedan vojnik ne smije po gradu nositi oružje, a u Korfiniju (nakon njegove predaje kasno na večer) Cezar je odgodio ulazak u grad do jutra kako bi spriječio da vojska po noći (kada ju je teže kontrolirati) maltretira civile i zarobljenike. U samome Rimu je Cezar poštedio svakoga, a i pored financijskih neprilika radije se zaduživao nego što bi konfiscirao ili oduzeo nečiji imetak. Labijenu, koji je ostavio i novac i prtljagu, poslao je sve u neprijateljski tabor. Sa zarobljenicima je postupao vrlo humano, a Domicija je i oslobodio zarobljeništva. Time je uspio da zadobije povjerenje Rimljana i Italijana, i da izvojuje i političku pobjedu nad propagandom svojih protivnika. Ali ne bi trebalo smatrati ovu „Cezarovu milost“ (*clementia Caesaris*) samo kao političko oruđe Cezara, ili neki privremeni taktički oportunizam, Izgleda da je i sam Cezar smatrao da tako treba postupati, i da je njegova glavna strateška opservacija bila da na svoju stranu prevede što je moguće veći broj ljudi, i da zadobije njihovo povjerenje. Vjerojatno je Cezar mislio da će tako lakše moći provoditi svoj vrlo ambiciozni politički i reformni program i da će na svoju stranu privući i neke umjerenije protivnike i ugledne i utjecajne Rimljane. Nije bilo ni nekih posebnih istraga, a npr. nakon bitki kod Farsale i Tapsa je zaplijenjene spise, koji bi mogli kompromitirati mnoge pripadnike nobiliteta, nije zloupotrijebio, nego ih je dao spaliti, smatrajući da time u prah i pepeo pretvara i sve ono što je bilo ranije i da započinje novo doba. Cezarova uspostava reda i mira u Italiji nije uopće prouzrokovala dublje poremećaje, i svi pokazivali znakove olakšanja jer je bilo očekivano (djelimično i pod utjecajem dosta snažne tradicionalističke propagande) razračune i konfiskacije u stilu Marija i Sule. Konfiscirana je imovina samo Pompeja i njegovih najdosljednijih pristaša. Uskoro su i aristokratskiji elementi rimsko – italskog društva počeli pokazivati određeni nivo pristajanja na novu situaciju. Nakon pobjede nad neprijateljima Cezar odlučno kreće putem pomirbe sa starom aristokracijom. On se vrlo darežljivo odnosi prema istaknutim aristokratima, bivšim Pompejevim pristašama. Oni se biraju na najviše državne položaje, šalju u provincije, dobivaju posjede na dar. Za Cezarovu socijalnu politiku, kada je stekao dominantnu vlast u Rimu, karakteristično je nastojanje da nađe oslonac kod raznih socijalnih grupa, i to se odražava u mnogobrojnim reformama koje je on sproveo. Ipak na kraju, za vrijeme martovskih ida, pokazati će da je politika prevelikog oportunizma i popuštanja i vjerovanja ljudima ipak bila loša procjena. Ali sa poslovičnom blagosti i milosti, Cezar je izgubio i neke svoje radikalnije i energičnije pristalice, prvenstveno one iz redova ekstremnih populara.

Krajem marta Cezar je konačno stigao u Rim, te je za 1. april dao sazvati Senat. Ipak na sjednicu Senata nisu došli ni Ciceron (koji je prvo pobjegao iz Rima, ali se ubrzo i vratio), ni Cezarov punac Lucije Pizon, a konzular Servije Sulpicije Ruf je čak predložio da Cezar

odustane od rata u hispanskim provincijama i na Balkanu, i da bi to bilo zaslužno djelo za domovinu. I Senat, ustvari ono što je ostalo od njegovih članova u Rimu i Italiji, je ipak odbio imenovati Cezara za diktatora. Cezar jednostavno nije mogao primijeniti silu na preostale senatore, jer bi to bio šlag na tortu protivničke strane i njihove propagande, i po automatizmu Cezar bi stvarno postao uzurpator i neprijatelj Republike. Jedino što mu je preostalo jeste ubjeđivanje ili korumpiranje. Tako je neuspješno pokušao da potkupi prezaduženog Lentula, jer je po rimskim zakonima konzulov prijedlog bio presudan u toku procedure izbora za diktatora. Preostali senatori su isto tako morali računati i na mogućnost da pompejevsko – tradicionalistička frakcija pobijedi. U tom slučaju bi se moralo opravdati zašto se legitimizirala Cezarova pozicija. Čak je i plebejski tribun Lucije Metel protestirao, i to protiv njegovog preuzimanja državne blagajne. Plebejski tribun je postavio pečat na ulaz u državni trezor, ali je Cezar prenebregao veto plebejskog tribuna i silom ušao i koristio novac u trezoru. Taj čin je nesumnjivo predstavljao povredu starih zakona i svetosti tribunske institucije. I tako je Cezar započeo sa zaobilaženjem zakonske procedure, pa je tako za gradskog prefekta imenovao Marka Emilija Lepida, te je donio još niz odredbi. Nakon toga je vrlo brzo, ponovo napustio Italiju i uputio se prema hispanskim provincijama na zapadu.

Kampanja na zapadnom frontu

U djelovanju na zapadnom frontu Cezar je isto pokazao iznimnu brzinu i odlučnost. Ovaj ofanzivni pokret na zapad je bio više nego neophodan, jer Cezar nije smio dozvoliti da bude uvučen u sinkronizirano i istovremeno vođenje borbenih operacija i na istoku i na zapadu. Zato je odlučio da se prvo uputi na zapad, gdje je mogao otići kopnenim putem, jer nije raspolagao sa dostatnom mornaricom kako bi se prebacio na Balkan. Sa svojom inicijativom je ponovo i iznenadio protivnika i pokazao svoje strateško razmišljanje. Hispanske provincije su bile mandatna područja Pompeja, i tamo se nalazilo sedam legija. Ako bi ih porazio ili pridobio na svoju stranu, Cezar bi se prvo oslobodio zapadnog fronta, a onda bi dobio na vremenu i izvršio temeljne pripreme za prebacivanje na Balkan i konačni obračun. Zapovjednici Pompejevih legija u hispanskim provincijama su bili učenjak Marko Terencije Varon (*Marcus Terentius Varro*), te Lucije Afranije (*Lucius Afranius*) i Marko Petrej (*Marcus Petreius*; poznat kao pobjednik nad Katilinom). Cezar je u hispanske provincije krenuo sa devet legija i 6 000 konjanika. Cezar je i u pokretu prema Hispaniji pokazao silovitu brzinu i manevarske sposobnosti, pa je put do hispanskih provincija prešao za samo 27 dana, što bi bilo impozantno djelo i za moderne ratove.

Na putu prema Hispaniji, Cezar je prolazeći današnjom Azurnom obalom morao da vodi borbu i sa Masilijom, koja je stala na stranu Pompeja i Senata, i u aprilu 49. god. p. n. e. zatvorila je kapije Cezaru. U Masiliju se bio sklonio Lucije Domicije Ahenobarb, koji je bio zapovjednik Korfinija i kojeg je Cezar oslobodio, ali je ovaj tradicionalista i optimat u Masiliji agitirao protiv Cezara. Masilija se nalazila na takvom mjestu da je Cezar nije mogao zaobičiti i morao ju je ukloniti kako bi prodro u Hispaniju. Za to vrijeme, Petrej i Afranij su sa pet legija, 40 000 hispanskih auksilijara i 5 000 konjanika krenuli su da zatvore put preko

Pirineja. Cezar je osobno neko vrijeme ostao kod opsade Masilije, ali je tri legije pod legatom Fabijem poslao naprijed. I ovaj potez je bio uspješan, i kada su zapadna Pompejeva vojska došla do pirinejskih prolaza, oni su bili zauzeti od strane cezarovaca. Pošto su izgubili pirinejsku liniju odbrane (koja im je predstavljala temeljnu stratešku osnovu borbe na zapadnom frontu za anticezarovce), Afranij i Petrej su se utaborili kod grada Ilerde (između Pirineja i rijeke Ebro). Ubrzo stiže i cezarovska vojska, koja se utabori u delti kod Ilerde između dviju rijeka Sikorisa i Cinge. Napad cezarovaca je započeo 23. VI. 49. god. p. n. e. kada je došao i Cezar (koji je napustio sukob sa Masilijom, prepustivši ga svojim dozapovjednicima Gaju Treboniju i Decimu Juniju Brutu Albinu/ *Decimus Junius Brutus Albinus*) sa ostatkom vojskom, i došlo je do bitke, koja je završila bez očitog pobjednika (iako su pompejanci imali bolju taktičku poziciju). Nesretnim sticajem okolnosti, zbog veće vode (uslijed proljetnih oluja i topljenja snijega na planinama) u Sikorisu, došlo je do rušenja dva drvena mosta preko ove rijeke. Tako je Cezar sa svojim trupama ostao u poplavljenom taboru (koji je bio niže situiran u odnosu na pompejevce), i odsjećen i bez zaliha i resursa i sa pojavljivanjem bolesti, ali to njegovi protivnici nisu znali iskoristiti kako bi ga ili izgladnili ili uništili ili bar odbacili nazad u Galiju. Kada se voda konačno povukla, Cezar je naredio dizanje novog mosta, te je vojska ponovo mogla dobivati hranu i druge potrepštine, i samim tim napredovati prema rijeci Ebru. Uslijed toga Petrej i Afranije su morali da napuste svoj tabor i grad Ilerdu, i počnu se povlačiti u pravcu vojske kojom je zapovijedao Varon.

Tada su mnoge zajednice na ovom području počele prelaziti na Cezarovu stranu. Cezar je naredio svojim trupama da krenu na protivnika, tako da se njihovo povlaćenje blokira. I on je dobrim manevarskim potezom praktično zaobišao protivničku glavninu trupa. Uvidjevši to pompejanski zapovjednici su se povukli ponovo prema Ilerdi, gdje su se našli potpuno opkoljeni (do 30. jula su bili potpuno zaokruženi u svome taboru) i odsjećeni od ostatka hispanskih provincija, odakle su dobijali resurse i očekivali pomoć. I kada je glad zavladala među pompejanskim trupama (pet legija, i mnoštvo auksilijarnih jedinica) one su se predale 2. VIII. 49. god. p. n. e. I sa njima je Cezar vrlo dobro i blago postupao. Predaja kod Ilerde je praktično rasturila zapadni front i oslobodila lijevo krilo za buduće Cezarove operacije i stavila provinciju Bližu Hispaniju pod Cezarovu kontrolu. Nakon što se vijest o predaji zapadne vojske kod Ilerde i Ebra raširila, važnije hispanske zajednice (Korduba, Gades) su se predale Cezaru. A kada je i Italica zatvorila kapije pompejanskim trupama, predao se i Varon sa svojom vojskom (2 legije) bez borbe. Sama kampanja na zapadnom frontu je isto ličila ne neku vrstu blitzkriega i sve se odigralo brzo i bez većih gubitaka i stradanja na obje strane (cezarovci su pretrpili oko 700 poginulih, a pompejevci oko 200 poginulih i 600 ranjenin), ali sa puno manevriranja u čemu je Cezar pokazao sav svoj raskošni genij. Moglo bi se reći da su gubici i vojnika i civila bili minimalni u odnosu na liniju sukoba i obm angažiranih snaga.

Cezar je u Daljoj Hispaniji (*Hispania Ulterior*) ostavio kao legata Kvinta Kasija Longina, brata ili rođaka tradicionaliste Gaja Kasija Longina, sa zapovjedništvom nad 4 legije, koje su djelimično bile sastavljene od vojnika koji su se predali ili prebjegli u Cezarov tabor. Uprava u Hispaniji Kvinta Longina (sutribuna sa Antonijem za 49. god. p. n. e.) je bila totalni

promašaj, i on je provincijalce sa okrutnošću. Imenovanje (48. god. p. n. e.) za pohod protiv Jube Numidskog mu je dalo dobar izgovor za novu opresiju, pa je izbila pobuna u Kordubi (danas Kordova). Kvint Longin je bez milosti i vrlo okrutno kaznio vođe pobune, što je samo jačalo jaz sa Hispancima. Na kraju su se i neke njegove trupe pobunile pod kvestorom Marcelom, koji se proglasio namjesnikom provincije. Marcelove trupe su u gradu Ulia opkolile Kvinta Longina, koji se obratio za pomoć Marku Emiliju Lepidu (*Marcus Aemilius Lepidus*, 89/88 – 13/12. god. p. n. e.; sin istoimenog čuvenog konzula iz 78. god. p. n. e. i buntovnika protiv sulinskog režima), namjesniku (od 48. god. p. n. e.) Bliže Hispanije (*Hispania Citerior*) i mauritanskom kralju Bogudu. Međutim, ova dvojica su pregovarali sa pobunjenim Marcelom i sa njim dogovorili sporazum da će Kvintu Longinu biti dopušteno da ode sa trupama koje su mu ostale lojalne. Kvint Longin je onda poslao svoje trupe u zimovališta, i ukrcao se u brod u Malaci, ali je doživio brodolom na ušću Ebra. Uprava Kvinta Longina je prilično naštetila cezarovskoj stvari u Hispaniji, što će se ubrzo i pokazati.

Masilija

Ipak je još ostalo otvoreno pitanje Masilije. Ova drevna, močna i ugledna grčka (fokejsko - jonska) kolonija ostala je posljednji đep anticezarovskog otpora na zapadnom frontu. Masilijanci su posjedovali i snažno brodovlje, koje se jednostavno moralo eliminirati. Inače pompejansko – tradicionalistička frakcija je bila znatno snažnija od cezarovaca u mornarici, i to je uveliko iskorištavala. Ali je i cezarovska frakcija pristupila gradnji i opremanju mornarice, te je veliki broj brodova izgrađen pod rukovođenjem Decima Bruta, istoga onoga koji je Venete pobijedio u pomorskoj bitci na Atlantiku. I nakon Veneta, Decim Brut je uspio da sa tom novom mornaricom krajem juna porazi i Masilijance. Na kopnu ih je pristinuo Gaj Trebonije, započevši i opsadu grada, koristeći najrazličitiji spektar opsadnih mašina. Ipak je tradicionalistička flotila pod zapovjedništvom Lucija Nasidia (*Lucius Nasidius*) uspjela da se probije do masilijanske luke i da pojaća pomorske snage. Odgovornost za ovaj prolaz snosi Gaj Skribonije Kurion (*Caius Scribonius Curio*) koji je kao predstavnik cezarovske frakcije bio nemaran u čuvanju sicilijanskih prolaza. Zbog ovog pojačanja došlo je do nove pomorske bitke u kojoj je Domicije ponovo poražen od Decima Bruta. Nakon toga Masilijanci su bili prisiljeni da brane svoje zidine od napada cezarovaca, i u jednom trenutku su molili za primirje, da bi ga onda prekršili uništavajući po noći opsadne radove protivnika. Ali su se ipak nakon žestookih borbi predali Cezaru koji se vraćao iz Hispanije. Masilija je izgubila određene privilegije i dio teritorija, ali je sačuvala temeljnu autonomiju i slobodu, iako je bilo cezarovskih oficira i vojnika koji su vjerolomnoj Masiliji (jer su prekršili primirje, izvršivši noćni napad) joj htjeli namijeniti sudbinu Kartagine i Korinta. Domicije je uspio da pobjegne Pompeju na Balkan, i to samo sa jednim plovilom.

Ostrvsko – afrički front

Strategija optimatske frakcije se zasnivala i na da zaprečavanju prijevoza žita i drugih resursa u Italiju, kako bi se što je moguće više izgladnilo područje pod cezarovskom kontrolom i naravno protivnička oružana snaga. Osnovna postavka ove strategija je bila pomorska

premoć na Mediteranu, te kontrola nad velikim otocima Korzikom, Sardinijom i Sicilijom, te nad provincijom Afrikom, koja je tada obuhvatala samo jedan dio današnjeg Tunisa. Afrika i Sicilija su bile žitnice Republike, i od njih je zavisilo kvalitetno snabdjevanje žitom i drugom hranom Italije i Rima. Toga je u potpunosti bio svjestan i cezarovski borbeni štab, te je radi toga na Sardiniju poslao Kvinta Valerija sa dijelom trupa. Valerije je uspio da preotme Sardiniju od pompejevskog namjesnika. Na Siciliju je poslao Gaja Kuriona, kojem je pomagao iskusni Gaj Kaninije Rebil. Cezarovci su zauzeli Siciliju praktično bez borbe, jer je Katon Mlađi napustio, smatrajući da nije raspolagao sa dovoljno vojske. Nakon toga, Kurion je ostavivši dio vojske na Siciliji kao posadni garnizon (što će se pokazati kao njegova greška), otplovio za Afriku. Anticezarovci su u Africi bili mnogo snažniji i organiziraniji i spremniji na djelotvorniji otpor. U Africi su optimati u potpunosti računali na numidskog kralja Jubu I. i njegove brojne trupe. Kurionove trupe su se iskrcale između Hadrumentuma i Utike, a zatim su potukle anticezarovca i namjesnika Afrike Publija Atija Vara (*Publius Attius Varrus*) i počele opsjedati Utiku. Ali numidska vojska koja je došla kao pojačanje Atiju (kojeg je Kurion potcjenjivao) je teško porazila cezarovce u bitki na rijeci Bagradas 24. VIII. 49. god. p. n. e. Sam Kurion je ne želeći da se osobno povuće, borio do samoga kraja i svoje pogibije. Za pobjedu je ustvari najviše zaslužan numidski vojskovođa Sabura. Ostatak Kurionove vojske se predao u kasno ljeto 49. god. p. n. e. i to je bio prvi ozbiljniji poraz cezarovaca. Zarobljeni senatori – cezarovci su bili odvedeni u Numidiju, gdje su bili javno izloženi i zatim pogubljeni. Samo se vrlo mali dio Kurionove vojske, uključujući i kasnijeg čuvenog historičara Azinija Poliona (*Asinius Pollio*) i kasnijeg konzula Gaja Kaninija Rebila (*Caius Caninius Rebilus*), uspio domoći Sicilije.

Jadranska bojišnica

Vrlo bitna bojišna linija se nalazila i na Jadranskom moru i istočnojadranskoj obali i njenom zaleđu. Vlast Republike na ovom području prije prelaska Rubikona je bila vrlo, vrlo fragmentirana. Iako se nekada u ad-hoc formi podjeljivala prokonzulska ili propretorska vlast nad Ilirikom, uistinu je rimska vlast zahvatala samo određene pojaseve. Pitanje je da li je uopće tada postojala provincija Ilirik u onoj formi i sa onim praktičnim dejstvom i funkcionalnim i stalnim institucijama kao što su bile provincije Afrika, Bliža i Dalja Hispanija, Sicilija... itd... Republika, odnosno Rimska Država je sve do velikog Oktavijanovog pokreta 35. god. p. n. e., imala većim dijelom posrednu vlast na ovom području, preko zavisnih domaćih pupit državica i saveznika; a neposredno na manjim, često kopneno nepovezanim, posjedima razasutim po čitavoj istočno-jadranskoj i jonskoj obali. Salona i Narona (koji su bili teritorije, «gradovi» rimskih građana) su i za vrijeme Republike predstavljali određene administrativno-upravne jedinice, koje su imale svoje lokalne upravne institucije i magistrate, uključene na neki način u strukturu Rimske Države. Pored salonitanskog i naronitanskog agera u sastav Rimske države i njen vanitalski ustroj na istočnoj jadranskoj obali su prije Cezara vjerojatno bili uključeni i drugi dijelovi obale i neposrednog zaleđa (npr. u Hercegovini, Albaniji, Crnoj Gori) i Istra. U unutrašnjosti Zapadnog Balkana rimska vlast se ne samo da nije osjećala, nego se i dalje odvijao

samostalni život niza mlađe željeznodobnih politija kao što su Mezeji, Dezitijati, Breuci, Naresi, Deretini, Dindari... itd. Ove zajednice uopće nisu imale dodira sa rimskim trupama, jer je delmatsko – japodski „bedem“ bio tada još uvijek dovoljno snažan i vitalan da na sebi (već nešto duže od jednog stoljeća) zadržava rimski pritisak i tako ne dozvoli prodor rimskih legija u dublju unutrašnjost.

Najvažniji rimski saveznici na srednjem Jadranu su bili Liburni i Daorsi, a poradi spora Liburna sa susjednim Delmatima i Cezar je kao legalni prokonzul bio uvućen u sukob sa ovim najvećim ilirskim narodom koji je imao dosta snažnu politiju. Za očekivati je bilo i da oni gradovi, zajednice, državice, politije, narodi i plemena koja su bila lojalna Cezaru kao prokonzulu ostanu na njegovoj strani, dok bi oni koji bi ranije imali antirimsku agendu, sada postali saveznici i pristalice tradicionalističko – pompejanske frakcije. Tako su se i Delmati našli u ovom potonjem taboru. Jadransko i Jonsko more su bili bitni za obje strane, jer se preko njih prelazilo iz Italije na Balkan i obrnuto. Ovladavanje ovim akvatorijem je bilo strateška prednost i tu su se opet umiješali i sukobi mornarica i ranije narodnosno – plemenske razmirice. Ali na početku rata, stvari nisu dobro stajale po cezarovce, jer je njihova flotila pod zapovjedništvom Publija Kornelija Dolabele (*Publius Cornelius Dolabella*) doživjela poraz između kopna i otoka Krka (*Curicta*), kod otočića Sv. Marko. Na otoku Krku su se nalazile i cezarovske trupe pod zapovjedništvom Gaja Antonija (*Caius Antonius*, mlađi brat Marka Antonija), koje nisu dobile ni pojačanje ni resurse. Radi toga se Gaj Antonije predao Marku Oktaviju (*Marcus Octavius*; edil za 50. god. p. n. e.), zapovjedniku pompejanske flote u Jadranu. Pored M.Oktavija na ovom području je važan zapovjednik protucezarske vojske bio i Skribonije Libon, ali je on nakon pobjede na sjevernom Jadranu napustio navedenu zonu. Marko Oktavije je nastavio uspješno voditi borbene operacije na ovom Cezarovom mandatnom području, a sa Delmatima je sklopio i protucezarski savez. Oktavije je uspio pridobiti, nešto prijetnjama, nešto obećanjima mnoge gradove. Grčka kolonija Issa (Vis) koja je zauzimala strateški položaj na Jadranu je prešla na pompejansko – tradicionalističku stranu (tako što je primila pompejansko – tradicionalističku mornaricu). Isejci su bili i uvrijeđeni što su rimski građani iz Salone uzimali sve više maha, oslanjajući se na Cezara i previše ne mareći za prava Isse, koje je i Cezar potvrdio u prethodnoj deceniji. Ali Salona i njeni rimski građani su se pokazali lojalnim Cezaru i uporno su se branili od opsade snaga kojima je zapovjedao Oktavije. Salonitanci su se tako dobro branili, da je Marko Oktavije morao da napusti napad na Salonu kako bi otplovio za Dirahij gdje je prezimio 49/48. god. p. n. e.

Nakon bitke kod Farsale, situacija se počela mijenjati u korist cezarovaca i za zapovjednika cezarovskih snaga je postavljen Kornificije (kao *quaestor pro praetore*), koji je uspio da, uz pomoć brodovlja liburnskih Jadestinaca (Zadrana), kako tako stabilizira situaciju a 48. god. p. n. e. je uspio da zauzme i Promonu. Ali, uskoro se u Jadransko more vratio Marko Oktavije sa svojom mornaricom, jer je nakon Pompejevog poraza kod Farsale, bio prisiljen da traži kakvo – takvo pribježište. On je Jadransko more odlično poznavao, a na njegovim istočnim obalama je mogao računati na vjerne saveznike. Inače su u Ilirik tada stizali razni

pompejansko – tradicionalistički bjegunci. Radi toga je Cezar, koji se uputio u Egipat, naredio Aulu Gabiniju (istom onom koji je kao plebejski tribun donio *lex Gabinia* 67. god. p. n. e. i koji je sa trupama vratio na prijestolje Ptolemeja XII.) da sa novo regrutiranim trupama ode u Ilirik, spoji se sa vojskom Kornificija. Ali sada se desilo nešto što je uteg moći ponovo preteglo na anticezarovsku stranu. U toku zime 48/47. god. p. n. e. Gabinije se teško probijao prema Saloni kroz neprijateljsko područje, i u zaleđu Salone, kod Sinodija (između današnjih Solina i Sinja) su ga Delmati dočekali i hametice porazili. Poginulo je preko 2000 vojnika, 37 centuriona i 4 vojna tribuna, a zarobljeni su vojni stjegovi - rimski orlovi. Ovo je užasno težak poraz, koji nije imao samo vojničko i materijalno, nego i moralno značenje. Teškom mukom se Gabinije ipak uspio probiti do Salone, koju je sa mora opet napadao Marko Oktavije. U Saloni je i umro od bolesti krajem 48. ili početkom 47. god. p. n. e. Kornificije se i sam sada našao u teškom položaju, pa se obratio za pomoć Publiju Vatiniju (*Publius Vatinius*), onom istom koji je kao plebejski tribun za 59. god. p. n. e. donio zakon kojim se Cezaru u prokonzulstvo dodjeljuju Cisalpinska Galija i Ilirik. Vatinije se nalazio u Brundiziumu, gdje je trebao držati pod kontrolom i braniti ovu za Cezara vrlo bitnu luku. Inače borbe su vođene i sa druge strane Jadrana, jer je pompejevska flotila pod zapovjedništvom Decima Lelija (*Decimus Laelius*) 48. god. p. n. e. napala Brundizium, koju su uspješno branile jedinice pod komandom Publija Vatinija. Ovaj cezarovac je zbog svoga uspjeha bio nagrađen konzulatom za 47. god. p. n. e.,

Iako se ni on nije nalazio u najboljem položaju, Vatinije je (sa skupljenim brodovima zbrda - zdola) krenuo u pomoć Kornificiju. U to je doba Oktavije opsjedao Epidaur u kojemu se nalazila cezarovska posada, ali kad je čuo za dolazak Vatinijeve mornarice, povukao se prema sjeveru i zaustavio se u luci otoka Tauris (Ščedro), južno od otoka Hvara. Vatinijeva flota krene za njim, i u kanalu između Ščedra i Hvara, došlo je do pomorske bitke u kojoj Vatinije pobijedi, a Marko Oktavije se sa nekoliko brodova sklonio u Issu. Poslije tri dana otplovi Vatinije na Issu i uđe u njenu luku. Tamo više nije bilo Marka Oktavija koji je pobjegao za Afriku, a Issa se predala pobjedniku na milost i nemilost, Sama Issa je zbog odabira strana u ratu, kažnjena tako što je ukinuta isejska samostalna država i priključena je Rimskoj državi. Po Pliniju Starijem, ova prva bitnija srednjojadranska grčka apoikia je postala "*Issa civium Romanorum*". Zbog svoje pobjede nad Markom Oktavijem, Publije Vatinije je odlikovan pravom na ovaciju. Vatinije se morao baviti sada i Delmatima i 46. god. p. n. e. je sa tri legije i velikim brojem konjanika krenuo direktno na ilirsko kopno, a za svoje sjedište je uzeo Naronu. Ali Delmati nisu htjeli da ispune uvjete mira (jer su smatrali da su postavljeni uvjeti preteški) i rat se nastavio. Vatinije je ostao u Naroni još neko vrijeme, gdje se dopisivao sa Ciceronom (kojem je utekao rob Dionizije, koji se sklonio kod Ardijejaca). Inače je Vatinije uspio pridobiti Ardijejce (*Vardaei*) i tako osiguravši svoju stratešku pozadinu krenuo je sa vojskom na Delmate iz Narone. U toku 45. god. p. n. e. zauzeo je šest delmatskih gradinskih naselja i napadne sedmi. Ovo posljednje gradinsko naselje je uspio da dobrim dijelom osvoji, ali ga onda kiša, snijeg i zima prisiliše da ostavi daljnje operacije te da se vrati, mada je to gradinsko naselje, kako sam priznaje u svojem

pismu Ciceronu, bilo najvažnije i moglo je odlučiti rat. Nakon martovskih ida i atentata na Cezara, Vatinije se povukao sa vojskom na jug u Dirahij.

U ovom periodu se vjerojatno desio i poraz Daorsa, koji su tradicionalno bili na rimskoj, odnosno u konkretnom ratu cezarovskoj strani i razaranje njihovog središta Daorsona. *Terminus post quem* poraza Daorsa je početak građanskog rata u januaru 49. god. p. n. e., kada se razbuktao rat širom mediteranskog svijeta, a *terminus ante quem* je proljeće 47. god. p. n. e., odnosno povlačenje Marka Oktavija, zapovjednika pompejevsko-optimatskih snaga na Jadranu (možda bi ga čak mogli i prezicnije odrediti između Gabinijevog poraza i proljeća 47. god. p. n. e. kada je bio najžešći pritisak na Salonu i Epidaurum).

Nakon martovskih ida 44. god. p. n. e. na Zapadnom Balkanu je novi rimski predstavnik postao Decim Junije Brut Albin (koji je kao propreturu dobio Cisalpinsku Galiju, a sa njom zajedno i Ilirik), ali je on imao isuviše drugog posla u borbi sa Markom Antonijem da bi se mogao baviti upravom Ilirika, a najmanje borbom sa Delmatima. Rimska vojska, koja je još bila ostala u sjevernom Iliriku, morala se poslije uzmaka Vatinijeva povući, vjerojatno na otoke. Sam Decim Brut je bio i teško poražen od Japoda. Delmati čak napadnu Salonu i zauzmu je.

Več od 44. god. p. n. e. rimska vlast u sjevernom Iliriku bila je ograničena samo na neke otoke i vjerojatno na Liburniju. Delmati i svi oni koji su im se pridružili ili koje su pokorili, bijahu izvan njenog domašaja. U južnom Iliriku od Rima su otpali Južni Partheni. Kako bi se stabilizirala situacija u Iliriku, tamo je 40/39. god. p. n. e. poslan vojskovođa i historičar Azinije Polion. Ukrcavši vosku na brodove, Polion se zaputio iz sjeverne Italije, duž obale, prema Saloni koja se nalazila u rukama Delmata. Zauzevši Salonu, i dobivši pojaćanja od Marka Antonija, Azinije Polion krenuo je na Južne Parthene koje je svladao i pokorio. Kako se nastavio rat sa Delmatima se ne zna jer postoji malo podataka. Po povratku u Rim Azinije Polion je proslavio trijumf nad Delmatima i dao je svome sinu,koji mu se rodio za vrijeme njegovog prokonzulata u Dalmaciji, ime *Saloninus*, u čast svoga zauzimanja Salone. Od plijena, što ga je zarobio u ilirskim zemljama Azinije Polion je sagradio prvu javnu biblioteku u gradu Rimu. Ali ni to nije značilo da je rat završen. Naprotiv, i Delmati i Japodi su se nalazili van dosega rimske vlasti.

Južnobalkansko ratište

Najvažnija borbena zona cjelokupnog građanskog rata je bio južni Balkan. Tu su se skoncentrirale pozicije glavnine snaga tradicionalističko – pompejanske frakcije sa njenim glavnim liderima. Tako su se tu našli i Pompej, kao glavnokomandujući, zatim Katon Mlađi koji je došao sa Sicilije, Lucije Domicije je došao iz Masilije, a iz Hispanije je došlo dosta vojnika i oficira sa Afranijem i Varonom. Tamo je uskoro prešao i Ciceron, koji je ipak na kraju odabrao pompejansko – tradicionalističku stranu, i pored Cezarovih nastojanja da ga pridobije. Ali tamo Ciceron nije baš naišao na oduševljeni doček, pa mu je čak Katon Mlađi sarkastično odbrusio da bi on bio korisniji po optimatsku stvar da je ostao u Rimu.

Anticezarovska stranka je nastojala i da legitimizira svoju poziciju, i to tako što bi izgradila paralelni institucionalni sustav. U tome kontekstu je potrebno promatrati i uspostavljanje novog središta Republike u Solunu (Thessalonika). Tako se pokušalo napraviti nešto što bi moglo biti pandan rimskom Senatu, odnosno vijeće sa 200 članova, među kojima su bili mnogi konzulari i istaknuti rimski senatori. Međutim, ovo vijeće (iako se nazivalo Vijećem 300) se, i pored popunjavanja prooptimatskim vitezovima, brojčano nije uspjelo približiti standardnom broju senatskog članstva od 300. Sa druge strane, to po rimskim zakonima nije mogao biti zvanični Senat, jer su po rimskom zakonodavstvu Senat, komicije, plebejski tribunat i sud mogli biti samo u Gradu. Ove institucije su bile, po shvaćanju tadašnjih Rimljana, organski i neotuđivo vezane za prostor grada Rima, i samo su u okviru njega mogle postojati i donositi legitimne odluke. Ova činjenica je dovodila optimatsku frakciju (iako je ona okupljala više zvaničnih i politički uglednih osoba) u težu legalističku i institucionalističku poziciju u odnosu na cezarovce, koji su kontrolirali sam Grad. Sama situacija u Solunu nije bila baš pozitivna, jer je dolazilo do prepucavanja i prebacivanja među istaknutim pojedincima, ko je kriv za poraze u Italiji i na zapadu i često je sam Pompej bio žrtva tih priča. Pripisivalo mu se da je on odgovoran za pad Grada i zapadnih provincija, ističući njegovu poslovičnu kolebljivost kao uzrok tih gubitaka. Uz to su se ipak pripremali za povratak, najavljujući i žestoki obračun sa svojim protivnicima u marijevskom i sulinskom stilu. Ovoj frakciji je štetu nanosio i način života njegovih najviših aristokratskih predstavnika, koji se nisu odricali luksuza ni u vojnim kampanjama. To je nesumnjivo loše utjecalo na samu vojsku, koja je počela da slijedi obrazac ponašanja svojih predvodnika. To je toliko različito bilo od Cezarove vojske, koja je bila spremna za sva iskušenja i za oskudicu, kao i na njihovog zapovjednika koji je svojim primjerom i ponašanjem u ratnim kampanjama bio dobar uzor svojim vojnicima. Tako su i optimatski predvodnici prezirali i omalovažavali cezarovsku vojsku, koja se hranila običnim hljebom, a kada njega nije bilo onda su jeli i korijenje, pa se uz to i zaklela da će se u nuždi i nevolji i ako bude trebalo hraniti i korom od drveća dok ne pobijede protivnika.

Pompej jednostavno nije uspijevao kontrolirati te senatore i uglednike koji su ustvari svojom poludisciplinom samo štetili koheziji i snazi tradicionalističke frakcije. Jedini koji je to mogao kontrolirati bio je Katon Mlađi, i to zahvaljujući svome osobnom integritetu i autoritetu. Međutim, on je bio zapostavljen i nije dobio nikakvo bitnije zapovjedništvo, a mornaricu je Pompej predao pod zapovjedništvom nesposobnom Bibulu. Uviđajući nemogućnost kontrole nad optimatima, Pompej je to pokušavao nadomjestiti skupljanjem, pripremom i organizacijom vojske koja bi se trebala sraziti sa cezarovskom vojskom u odlučnom okršaju. U tu svrhu koristio je i svoj utjecaj u zemljama istočnog Mediterana, kako bi povećao svoju vojsku, i nerimskim elementima, te snagama raznoraznih potčinjenih «savezničkih» i savezničkih državica. Sva ta vojska pod neposrednom komandom Pompeja sastojala se od 11 legija, 7 000 konjanika i 500 brodova. Ipak ta vojska je bila relativno neuvježbana, pa je Pompeju trebalo vremena da je pripremi za to. On je namjeravao i okupiti vojsku, ali i uvježbavati je u toku zime 49/48. god. p. n. e. u epirskom primorju, odakle se

mogao u proljeće 48. god. p. n. e. prebaciti u Italiju. Ipak to okupljanje je prolazilo ipak sporije, pa je Cezar ipak dobio na vremenu i da priprema svoju vojsku za ofanzivu. Glavna baza cezarovaca je bila luka Brundizium.

Međutim, i Cezar je imao prolema, jer se kod Placentije pobunila jedna njegova legija, ali je ipak on uspio da brzo uspostavi svoj autoritet. Uz to, još uvijek cezarovska frakcija nije raspolagala sa dostatnim brodovljem. Tako je Cezar mogao u jednom valu samo polovinu vojske sa kojom je raspolagao (12 legija i 10 000 konjanika) sa dostupnim brodovima prebaciti na Balkan. To je bila prilična manevarska prepreka za neku brzu i učinkovitu ofanzivu na južnom Balkanu, posebno kada se ima u vidu činjenica da je pompejevsko – optimatska mornarica gospodarila Jadranskim i Jonskim morem, Otranskim prolazom i otocima. Ali, Cezar nije imao izbora, jer je prelazak mora i desant negdje na južnoilirskoj (danas albanskoj) ili epirskoj obali bila jedina optimalna solucija. Kopneni prelazak iz Cisalpinske Galije i Venetske regije preko sjeverno i srednjoilirskih zemalja je bio nemoguć, poradi činjenice da bi se trebalo probijati stotine kilometara kroz izrazito neprijateljsko područje, koje je uz to zemljopisno nepogodno (brda, planine, šume, prelasci preko rijeka) i slabo poznato (posebno u zaleđu primorja). Po povratku iz Hispanije, Cezar je odlučio legalizirati svoju poziciju, pa je imenovan za diktatora, sa Markom Antonijem kao njegovih zapovjednikom u zvanju Zapovjednika konjice. Cezar je to iskoristio kako bi definitivno vratio prava svima onima koje je Sula bio proskribirao, te presjedavao konzulskim izborima za 48. god. p. n. e., na kojima je dobio svoj drugi konzulat i zatim je nakon 11 dana dao ostavku na diktatorsku službu. Cezarov kolega konzul za 48. god. p. n. e., je bio Publije Servilijem Vatijem Isaurijskim (*Publius Servilius Vatia Isauricus*; pretor za 54. god. p. n. e.), koji je početkom II. građanskog rata prešao sa tradicionalističke strane u cezarovsku frakciju. Izborom za konzula Cezar je imao najvišu izvršnu državnu funkciju, čime je njegova pozicija u rimskoj ustavnoj hijerarhiji ozvaničena. Pošto je namjeravao da pređe na Balkan Cezar je ostavio Vatija Isaurijskog kao upravitelja Italije, što će vrlo brzo pokazati kao promašaj.

I 4. I. 48. god. p. n. e. (po predjulijanskom kalendaru; a po julijanskom 5. XI. 49. god. p. n. e.) Cezar je pokrenuo ovu smjelu operaciju, ukrcavši se sa prvom turom trupa (6 nepotpunih legija i 600 konjanika). Cezarova flotila je bila primjećena i od protivničke flotile u luci Orik (18 brodova), i od njihove glavne pomorske baze kod Korkire. Ali nijedna grupacija nije reagirala (jedni jer su smatrali da su preslabi, drugi su bili zatečeni i nespremni), i cezarovci su se uspješno iskrcali. Dok se cezarovsko brodovlje vraćalo po novu turu vojske, Cezar je ponovo pokazao svoju brzinu i već iste većeri je prešao preko Akrokeraunskog gorja. I opet je iznenadio svoga protivnika, a zauzete su luke Orik i Apolonija, a zaprijetilo se i bitnom pompejevskom uporištu Dirahiju (nekadašnji Epidamnos, danas Drač na albanskoj obali).

Ipak situacija se počela mijenjati, jer je počela djelovati i protivnička strana i desio se prvi poraz cezarovskih snaga i to od strane neprijateljske mornarice, koja se tako nonšalantno ponijela prilikom prvotnog iskrcavanja cezarovskih snaga. Pošto je iskrcao vojnike u prvoj turi, Cezar je iste noći poslao brodove nazad prema Brundiziumu, kako bi one mogle prevesti

ostale legije i konjicu. Za taj zadatak je bio određen Kvint Fufije Kalen/ *Quintus Fufius Calenus* (plebejski tribun za 61. god. p. n. e.; pretor za 59. god. p. n. e.). Međutim, ti brodovi su kasnije isplovili i nisu koristile noćni vjetar, pa su naletile na Bibulovu eskadru. Zarobljeno je oko 30 brodova (koji su spaljeni, a mornari i zapovjednici ubijeni), a sam Kalen se jedva uspio spasiti bjekstvom.

Libon koji je zamijenio preminulog Bibula je blokirao brundiziumsku luku, ali zbog pomanjkanja vode nije mogao duže održati blokadu. Ipak i to je bilo dovoljno da se poremeti prevoz ostalih cezarovskih trupa iz Italije na Balkan. Ovo je počelo dovoditi Cezaru u poziciju da bude sve više izoliraniji, a posebno jer (bez pojačanja koja su trebala stiči) nije mogao da zauzme Dirahij. Pompejevske snage su se uspjele konsolidirati i iako su po kvaliteti bile slabije, ipak su kvantitavno bile duplo brojnije. Uz to i resursi cezarovske vojske su se smanjivali, i on nije jednostavno nije mogao ponuditi Pompeju odlučnu bitku. Ipak na Cezarovu sreću, i Pompej nije izveo napad, nego se u zoni Dirahija utaborio nasuprot njemu, na lijevom brijegu rijeke Apsos (danas Seman). Tu je oprezni Pompej namjeravao da prezimi i da sačeka nove legije i trupe iz Male Azije, a onda bi tako pojačan u proljeće udario na neprijatelja, potpuno ga unistivši. Pompej je želio igrati na sigurnu kartu i nije želio da sa sadašnjom vojskom previše riskira. Situacija nije bila nimalo bezazlena za Cezara i on je čak pomišljao da sam pođe po ostatak vojske u Brundiziumu, ali ga niko nije želio prevesti po zimskom, olujnom vremenu kada se inače u antici malo ili nimalo plovilo. Na ovom mjestu je potrebno zaključiti da je Pompejeva poslovična opreznost ipak nanijela štetu optimatskoj stvari, jer bi brzi i odlučno napad na cezarovce zaključio njihovo iskrcavanje na južni Balkan i donio Pompeju veliku pobjedu. Na Cezarovu sreću, ipak se Marko Antonije dovoljno odvažio da zaplovi sa dodatnih 5 legija i 800 konjanika, i uspješno izbjegavši Libona uplovio je u luku Lissos (današnji Lješ), koja je ipak bila isuviše sjeverno od mjesta gdje se stvarno trebao iskrcati (na to pomjeranje prema sjeveru su Antonijevu flotilu prisilili snažni vjetrovi). Marko Antonije je sa sjevera krenuo prema Cezaru, dok je prema njemu krenuo Pompej sa svojim trupama. Cezar je ipak pratio Pompeja, koji se opravdano plašio da bi se mogao način u uklješten između dvije neprijateljske vojske. Zato je Pompej morao da manevrira kako bi izašao iz ovakve situacije. Cezarove i Antonijeve snahe su se uspjele spojiti na desnoj strani rijeke Apsos. Sada se situacija popravila po Cezara i mogao se očekivati odlučni boj.

Pompej se ni ovaj put nije usudio da uđe u otvorenu bitku, i utabori se kod Asparagiona kod rijeke Genusus (danas Škumbi), koja teće između Apsosa i Dirahija, i to sa njene južne strane. U svome stilu, Cezar je pokušao prevariti Pompeja manevriranjem, kao što je to učinio kod Ilerde, pa se utaborio između Dirahija i protivnikova tabora, sjeverno od rijeke Genusus. Ali Cezarova vojska je i dalje imala problema sa nabavkom hrane, a nije bila ni presjećena Pompejeva veza sa morem (ako je već bila presjećena veza sa garnizonom u Dirahiju). Cezar je protiv svoga protivnika odlučio da primijeni istu taktiku kao kod Alesije, odnosno da ga sa brojno manjim snagama opkoli i tako „uguši", pa je dao da se naprave šančevi i drugi slični oblici fortifikacija. Kada je to uvidio Pompej, započeli su fortifikacijski

radovi i sa njegove strane fronta, a sve je to praćeno stalnim manjim okršajima i čarkama radi kontrole nad istaknutim strategijskim položajima i brežuljcima od taktičke vrijednosti.

Međutim, sa ovakvom taktikom se Cezar prešao, jer je Pompeja prilično potcijenio. Prvo Pompej nije bio ni Petrej ni Afranije da bi se tek tako manevarskim varkama u stilu Ilerde, doveo u bezizlaznu situaciju, a posebno nije bio Vercingetorix da bi se navukao kao ovaj u Alesiji. A i vojska pod Pompejevom komandom je bila većinski rimska, a ne galska ili germanska i borila se na isti način kao i cezarovska vojska i jednostavno rečeno na njih se nije mogla primijeniti taktika Alesije. Tu grešku u procjeni će Cezar vrlo brzo skupo platiti. Pompej je uočio slabosti u liniji opsade i izveden je napad na tu stranu. Riječ je o dijelu linije gdje se doticala sa morem i gdje je bila stacionirana IX. cezarovska legija. Mnogobrojnije pompejevsko – tradicionalističke trupe su slomile cezarovce i probile njihove linije. Cezar je uspio da izvede jedan uspješniji kontranapad sa pojačanjem od 20 kohorti pod Antonijevim zapovjedništvom kojim je potisnuo protivnika, ali pompejevske trupe su zatim probile desno krilo, i poraz je bio neminovan. Iako je čak i osobno pokušavao zaustaviti povlaćenje, Cezar je ipak na kraju shvatio da je organizirano povlačenje najbolja opcija.

Od totalnog poraza, cezarovce je spasila samo širina prostora na kojem se bitka dešavala, a i to što se Pompej plašio moguće ratne varke Cezara pa se nije usudio krenuti u odlučno razračunavanje, čime nije uspio iskoristiti pobjedu. Pompej se zadovoljio ovom pobjedom kod Dirahija (koja se odigrala 10. VII. 48. god. p. n. e.), a ubrzo je i mornarica pod zapovjedništvom Pompejevog starijeg sina Gneja uništila (spalivši ili zarobivši) cezarovske brodove kod Orika i Lissosa. Cezar se sada našao u prilično teškoj situaciji, bez resursa, odsjećen od italijanskih baza, na području koje nije pružalo neke mogućnosti velikog snabdjevanja, izložen stalnim napadima protivničke konjice. Da se kompletna cezarovska vojska u tim danima nije raspala, ima se zahvaliti Cezarovoj osobnoj energiji, srčanosti, ne odustajanju i upornosti, njegovoj snazi volje, ali i disciplini i odanosti njegovih veteranskih i prokušanih vojnika.

Bitka kod Farsale 48. god. p. n. e.

Pompej je sada mogao birati, da li pređe u Italiju ili da krene u „potjeru“ za Cezarom. Izabrana je druga opcija, što je možda bila greška, jer je iskrcavanjem u Italiji, Pompej mogao brzo povratiti Rim. Samo su poslane pomorske snage na Siciliju i prema italijanskoj obali. Cezar se od Dirahija, povukao prema Apoloniji a zatim je krenuo prema Tesaliji. Kod Eginiona blizu izvora rijeke Peneos, spojio se i sa snagama koje je vodio Gnej Domicije Kalvin/*Gnaeus Domitius Calvinus*. Tesalski grad Gomphoi je zatvorio kapije pred cezarovskom vojskom, pa je grad zauzet na juriš, opljačkan i kažnjen. To je imalo dejstvo po ostale tesalske zajednice pa su se one Cezaru predavale bez većih borbi. A cezarovska vojska je i ovaj put pokazala svu svoju vrijednost, jer je uspjela da se preporodi nakon jednog od najtežih poraza i ponovo postane respektabilna borbena mašina. Ubrzo je u Tesaliju stigla i Pompejeva vojska, koja se kod Larise spojila sa vojskom kojom je zapovijedao Metel Scipion (Pompejev punac i zagrižen optimat). Međutim u Tesaliji Pompej nije zatekao

razbijenu protivničku vojsku, a i napravio je grešku jer se prodiranjem u južnobalkansku unutrašnjost prilično udaljio od svoje mornarice, koja se pokazala vrlo vrijednim dijelom anticezarovskih oružanih snaga. Ipak Cezaru nisu stigla pojačanja koja je vodio Kornificije sa dvije legije i 15 kohorti pod zapovjedništvom Kalena (koje su bile stacionirane u Ateni i Megari). Cezar je okupio vojsku i pitao ih da li više žele da sačekaju ove trupe ili da rizikuju bitku bez njih. Vojnici su tada u glas povikali da se ne čeka, nego da se krene prema neprijatelju, i otvorena bitka je ubrzo uslijedila.

Dvije vojske su se srele kod grada Farsale, i cezarovska vojska je zauzela pozicije na polju između brežuljaka Kinoskefale (gdje je Tit Flaminin stoljeće i po ranije porazio Filipa V.) i Otrisa, dok se nasuprot njima na desnom brijegu od potoka Enipeja (pritoka Peneosa) utaborila pompejevsko – tradicionalistička vojska. Pompej je na raspolaganju imao 11 legija i 7 000 konjanika (oko 45 000 vojnika), te je njegova vojska bila skoro duplo brojnija od cezarovske kojaje imala 8 legija (među ostalim I., III., IV.,VIII., IX., X. koja je bila elitna, XII.) i ne više od 22 000 ljudi. Cezarovske legije su bile u velikom manjku ljudstva, zbog gubitaka kod Dirahija, ali i zbog Cezarove želje da brže napreduje i efikasnije manevrira sa odabranom, manjom vojskom, što ne bi mogao sa golemom i brojnom armijom. Istaknuti tradicionalisti su bitku već smatrali dobijenom i željeli su brzi napad na po njihovom mišljenju izmorenu i oslabljenu armiju. Pošto su Cezara već otpisali, neki među njima su se već zavadili po pitanju ko će preuzeti mjesto *pontifex maximusa*, koje je tada imao Cezar. Kada je Pompej oklijevao da pređe preko potoka i napadne cezarovske pozicije, tradicionalističke vođe su ga optuživali da on oklijeva sa vođenjem rata, jer želi da što je moguće duže ima pod svojom komandom veliku vojsku i toliki broj konzulara i pretora, i da tako izigrava Agamemnona, koji je bio vrhovni kralj ahejske vojske pred Trojom. Pod tolikim pritiskom, Pompej je popustio (on je namjeravao da dodatno iscrpi protivnika) i krenuo u bitku. Cezar se u tim trenucima spremao da opet izvede jedan manevar opkoljavanja, jer je mislio da neće doči do bitke. Međutim, uvidjevši postrojavanje Pompejevih trupa, i cezarovske snage su se poredale spremne za bitku na otvorenom.

Pompej je svoje desno krilo postavio na potok Enipej, dok je Cezar nasuprot njemu na isti potok naslonio svoje lijevo krilo. Na pompejevskoj strani su I. i III. legija sa Pompejem bile na lijevoj strani, sirijske legije pod zapovjedništvom Metela Scipiona u centru a kilikijske legije i španske kohorte pod Afranijem na desnoj strani. Novi regruti su se nalazili raspoređeni na centralnoj liniji. Taktika pompejevaca se bazirala na tome da se sačuva pješadija i pusti cezarovcima da izvrše napad, dok bi se konjicom razbila slabija protivnička konjica, a onda sa leđa napasti desno krilo cezarovaca. Cezar je svoju kompletnu konjicu postavio na svojoj desnoj strani (nasuprot Pompeju), dok je iza njih ostavio lake jedinice. Svoju elitnu X. legiju je postavio isto na desnoj strani, dok je VIII. i IX. pod Antonijem stavio na lijevu stranu, dok su se u centru nalazile trupe kojima je zapovijedao Domicije. I Cezar i Pompej su vojnike rasporedili u tri linije, samo kod Cezara je svaka linija bila 6 vojnika, dok je kod Pompeja bila 10 vojnika duboka.

Između vojski je bila prilična udaljenost, na što su računali u pompejevskom štabu, jer je njihova taktika bila da se ne napada, nego da se pusti da neprijatelj napreduje preko ničije zemlje, kako bi se dok dođe protivničkih linija izmorio (svaki vojnik je na sebi nosio dosta tešto oružje i oklop). Takvo stajalište je zastupao Gaj Trijarije (savjetnik Pompejev). Međutim, cezarovski vojnici vidjevši da se protivnik ne pomiće, a da oni napreduju prema njima, su bez posebnog naređenja se zaustavili, pregrupirali i odmorili. I tek nakon toga su nastavili napredovanje, čime su pokazali svoje vojničko umijeće na najbolji način.

Pompejevska pješadija je izdržala prvi udar, dok je konjica pod zapovjednišvom Labijena razbila cezarovce pa je krenula da zaobiđe cezarovsku pješadiju. Međutim, Cezar je predvidio ovakav razvoj događaja i već ranije je na stranu na koju se očekivao zaobilazeći udar pompejevske konjice postavio 2 000 svojih najboljih legionara. I čim je pompejevska konjica, koja je proganjala cezarovske konjanike, došla do njih i do lakih jedinica došlo je do kontranapada cezarovaca. Taj udar je imao šokirajuće dejstvo po pompejevce i došlo je do njihovog povlaćenja u panici. Odmah zatim cezarovski legionari su zajedno sa konjicom napali lijevo pompejevsko krilo, započinjući ga opkoljavati. U isto vrijeme je Cezar i sam sa trupama krenuo cijelom linijom u napad. I tako je 9. VIII. 48. god. p. n. e. (po julijanskom kalendaru 29. VI. 48. god. p. n. e.) započeo konačni poraz glavnine protucezarovskih snaga, pompejevski vojnici su se povlačili preko potoka, uz znatne gubitke. Zanimljivo je napomenuti da poražena vojska nije uništena, i da je uspjela sačuvati svoju cjelinu. Poraz kod Farsale je čak bio manji nego Cezarov kod Dirahija, ali je sada malodušnost zahvatila i čitavu armiju. Pompej se povukao u tabor, i naredio je garnizonu da ga brani, dok je Cezar naložio svojim ljudima da do kraja dana zauzmu i tabor. I pored žestokog otpora tračkih saveznika i drugih auksilijarnih jedinica, cezarovci su zauzeli tabor. Pompej je onda pobjegao prema moru, gdje se ukrcao na brod. Metel Scipion je nastojao da zadrži napad cezarovaca, tako što je nastojao ohrabriti vojsku da se brani iza nasipa, ali na kraju se i on dao u bijeg. Pompejevsko – tradicionalistička vojska je doživjela totalni poraz i bila je uništena, na samom bojištu je ostalo oko 15 000 poginulih i ranjenih, dok su cezarovci izgubili samo 200 vojnika i 30 centuriona. Narednog dana predalo se još 20 000 vojnika, dok su bjekstvom zarobljavanje izbjegle samo pojedine jedinice i oficiri. Od 11 legijskih orlova pompejevsko – tradicionalističke vojske, pred Cezara je doneseni njih 9, Cezar je sa velikim brojem zarobljenika (i oficira i vojnika) postupao blago (još je prije bitke napomenuo svoje vojnike da nezaborave da su nasuprot njih sugrađani). Redove je ponovo angažirao, ali sada u okviru vojske pod svojim zapovjedništvom.

Nakon Farsale

Kako se širila vijest o katastrofi kod Farsale, Pompej je gubio sve više i više prijatelja, klijenata i saveznika. Tako mu uskrati podršku i utočište veliki broj zajednica u egejskom bazenu i istoku (sirijske i maloazijske zajednice su povukle i svoje brodove iz zajedničke flotile), izuzev Megare koju su opsadom i jurišem morali zauzeti cezarovci, a i Peloponez je još neko vrijeme bio pod kontrolom tradicionaliste Rutilija Lupa. Pompejevsko –

tradicionalističkoj stvari je ostao lojalan još sam kralj Juba, koji je i previše zaglibio u anticezarizmu, da bi tek – tako mogao promijeniti stranu. Mnogi optimati, uključujući i Cicerona, iz pompejevske vojske su se poklonili Cezaru, ali su istaknutiji i odlučniji ipak i to odbili, pa su otišli u dragovoljno progonstvo ili su se nastavili boriti. Marko Marcel je tako otišao na Lezbos, dok je nepomirljivi Katon Mlađi, nastavio da se bori. Ni Pompej nije mogao da traži mir, i još uvijek je imao nadu da bi se nekako mogao izvući, pa je zato mislio da će na istoku uspjeti da sakupi novu vojsku. Od tradicionalističke frakcije nakon Farsale je poginuo Lucije Domicije Ahenobarb, ali je velika većina njenih predstavnika preživjela bitku i uspjela se probiti do Korkire, gdje je Katon Mlađi zapovijedao flotom i preostalim vojnim rezervama. Tu su tako Katon Mlađi, Metel Scipion, Tit Labijen, Lucije Afranije, Pompejev sin Gnej i mnogi drugi diskutirali šta činiti dalje. Ali (i zbog Pompejevog nedolaska) nije se uspjelo doči do zajedničkog stava. Ipak je na kraju provincija Afrika postala utočište za većinu tradicionalističkih lidera, jer je ona uz Numidiju predstavljala najjače preostalo anticezarovsko uporište. Nasuprot njima, Ciceron se vratio u Rim, i dobio je od Cezara amnestiju, pa se posvetio svome znanstvenom radu, nadajući se da bi Cezar možda mogao da obnovi institucije Republike.

Sam Cezar je sa relativno malo vojske krenuo preko Helesponta u potjeru za Pompejem, smatrajući da sve ostale optimate treba ostaviti za kasnije, nakon što u potpunosti ne eliminira bilo kakvu dalju opasnost od njihovog vrhovnog zapovjednika. Smatrao je da će otpor protivnika (koji je započeo sa obnavljanjem snaga u Africi, Iberiji, a imao je još uvijek i snažnu flotu, kao i saveznike u Iliriku) lakše prestati, ako se prekine njihova međusobna veza preko vrhovnog zapovjednika. Pompej je otplovio za Lesbos po svoju ženu i sina Seksta (*Sextus Pompeius Magnus Pius*, 67. – 35. god. p. n. e.), a onda se preko Male Azije zaputio u Kilikiju, a zatim na Kipar, Izgleda da je namjeravao prebjeći dalje na istok, ka arsakidskom vladaru, izvan mogućeg i cezarovskog, ali i rimskog dosega. Činjenica je da je u tim trenucima partski Iran preduzeo ofanzivu na Levant, da bi se Rimljani našli u teškoj poziciji jer na istoku nije bilo skoro uopće prave vojne snage. Dok je na Kipru sakupljao novac i vojsk, Pompeju je stigla vijest da je Antiohija prešla na stranu Cezara, čime mu je put ka istoku zatvoren.

Pošto su Mala Azija i Sirija uglavnom ispražnjene od rimskih legija (izuzev manjih posada), jedina još preostala znatnija vojska na Istoku je bila u Egiptu, koja se tamo nalazila još iz vremena Gabinijevog pohoda poradi ustoličenja Ptolemeja. Uz to je Egipat raspolagao sa golemim sredstvima i resursima. Zato je Pompej odlučio da se preusmjeri na jug, prema ptolemeidskom Egiptu.

Egipat, Pompej i Cezar

Sa Pompejevim otplovljavanjem za Aleksandriju i Egipat započinje jedna od najvećih priča iz rimske epohe. U Egiptu je tada bilo turbulentno stanje, jer su se nakon smrti Ptolemeja XII. Auleta (u maju 51. god. p. n. e.) za vlast borila njegova djeca. Po testamentu Auleta, suvladari i supružnici su trebali biti 16-godišnja Kleopatra VII. i njen 10-godišnji brat

Ptolemej XIII. Teos Filopator (*Theos Philopator*). Ipak je sukob izbio ubrzo, i to zahvaljujući spletkama Filopatorovog savjetnika i skrbnika Potina pa je Kleopatra morala bježati u Aziju. A postavljena je i vojska na istočnu egipatsku granicu kod Pelusija, kako bi se spriječio eventualni povratak Kleopatre, koja je u Palestini počela skupljati plaćeničku vojsku. Kada se Pompej približio Aleksandriji, zatražio je dozvolu za iskrcavanje, što je (znajući za poraz kod Farsale) ptolemeidski dvor želio u početku odbiti. Međutim, faraonov učitelj retorike Teodot sa Hiosa predložio je da je ovo dobra prilika da se riješe Pompeja, jer bi on mogao sa svojim autoritetom možda pobuniti vojsku u Egiptu, što je u uvjetima unutar dinastičkog sukoba bila vrlo opasna opcija. Dvor je pristao na taj prijedlog, pa su poslali vojskovođu Ahileja sa nekoliko bivših Pompejevih vojnika sa pozivom ovom nekada vodećem Rimljaninu da posjeti mladog kralja/faraona. Kada je Pompej silazio na barku koja ga je trebala odvesti u Aleksandriju, ubio ga je Lucije Septimije (zapovjednik rimskih vojnika stacioniranih u Egiptu tzv. *gabiniani*, koji su inače bili glavni oslonac filopatorovske frakcije) i to na oči Pompejeve žene i sina Seksta. Tako je Pompej mučki ubijen 28. IX. 48. god. p. n. e., i to na isti dana kada je prije 13 godina u trijumfu ušao u grad Rim. Pompejeva familija je uspjela sa brodom pobjeći dalje prema zonama u koje su se mogli skloniti. Ali pompejevsko ime je nastavilo da bude faktor građanskih sukoba u ovim posljednjih decenijima republikanskog sustava. Njegovi sinovi Gnej i Sekst preuzeše njegovo nasljeđe i utjecaj, pa su i nastavili sa borbom. Kasnija rimska politička tradicija predstavljala ga je kao mučenika za slobodu, za republiku, za tradicije predaka. Ova predodžba nije odražavala prave namjere Pompeja, koji je često mijenjao svoje političke pozicije; kao Cezar, i on je težio apsolutnoj vlasti. Pred njim je lebdio ideal helenističkog heroja-pobjednika. Nije uzalud on sebe smatrao novim Aleksandrom i nastojao je u mnogo čemu oponašati makedonskog osvajača.

Tri dana kasnije je u aleksandrijsku luku uplovila i flotila sa Cezarom osobno, koja je pratila Pompeja. Međutim, ptolemeidski dvorjani su se prevarili sa umorstvom Pompeja, misleći da će time oraspoložiti Cezara. Kada je Cezaru, odmah po iskrcavanju, donesena Pompejeva glava, Cezar je bio vrlo neraspoložen i može se reći da je bio pogođen, i da je procjena Filopatorovog dvora da će Cezar biti oduševljen time što su oni ubili Pompeja bila totalno pogrešna. Cezar je namjeravao doći do živoga Pompeja, sa kojim je imao dvije decenije vrlo bliske i političke i familijarne odnose. Pompejevo umorstvo je moralo zato imati efekta na Cezara, a posljedica toga je bilo Cezarovo petljanje u unutarnje ptolemeidske odnose i narušavanje dominacije filopatorovske frakcije. Naravno, na ovom mjestu je potrebno zamijetiti da je Cezar bio vrlo žalostan zbog smrti Pompeja, svoga glavnog protivnika, ali šta je jedna smrt u odnosu na desetine hiljada već poginulih u II. rimskog građanskom ratu. Pitanje je koliko je Cezaru bilo žao zbog pogibije svih tih legionara i vojnika, koji su nastradali poradi političkih ambicija i Cezara i Pompeja i mnogih drugih istaknutih Rimljana. Cezar je naredio i dostojan rimski pogreb Pompejevog tijela.

Cezar se odlučio zadržati u Aleksandriji, uza se imajući samo 3 200 pješadinaca i 800 konjanika, čije izdržavanje je prebacio na Egipat i njegove resurse. Uz to je zahtijevao da se isplati dug prethodnog faraona radi vojne intervencije koja je Ptolemeju XII. vratila

prijestolje. Cezar je zahtijevao da se isplati samo preostali neisplaćeni dio od 10 miliona denara. Cezar se po dolasku upustio u egipatsko –ptolemeidske dinastičke zapletaje. Na osnovi oporuke pokojnoga kralja/faraona Cezar je naredio da i Filopator i Kleopatra moraju zajednički vladati, a Kipar povrati ptolemeidskom Egiptu kao posjed za mlađu Auletovu djecu princezu Arsinoju IV. i Ptolemeja Mlađeg XIV. Te odredbe su bile na korist Kleopatre (koja je uspješno iskoristila promašaj taktike filopatorovske frakcije vezano za umorstvo Pompeja), i Cezarovom arbitražom su bili nezadovoljni i Filopator i Potin. A i raspoloženje rimskih vojnika i Italika ranije stacioniranih i naseljenih u Egiptu nije bilo baš zadovoljavajuće. Oni su se prilično iskvarili uslijed lagodnog života na Istoku i bračnih i drugih emocionalnih veza sa domicilnim stanovništvom. Istovremeno je vrijeme provodio sa Kleopatrom, koja se pokazala zahvalnom za sve ono što je on učinio za nju.

Nezadovoljnici, okupljeni oko Potina, Ahileja i mladoga faraona, su pripremali zavjeru protiv Cezara. Potin je zapovjedništvo nad čitavom vojskom prenio na Ahileja, koji je krenuo prema Aleksandriji sa 20 000 pješadinaca i 2000 konjanika. Cezar je poslao izaslanike Ahileju da pregovaraju sa njim, ali ih je ptolemeidski vojskovođa dao umoriti kako bi otklonio sve nade za pomirenje. Ahilej je odlučio da ide do kraja. Ahilej je ubrzo umaširao u Aleksandriju, u kojoj je došlo i do protucezarovske pobune. Iako se veći dio grada našao u rukama anticezarovskih snaga, Cezar je na neki način uspio i da preduhitri zavjerenike, pod kontrolu (bolje reči uhapsio je) je stavio Ptolemeja XIII. i njegove glavne dvorjanine, i utaborio se u faraonskom teatru. Sam Potin je nakon što su njegovi izaslanici (sa porukom Ahileju da ne oklijeva sa napadom) uhapšeni, je zatvoren i ubijen. Odmah je poslao poruke u Malu Aziju i Siriju tražeći pomoć i dodatne trupe, kako bi ojačao svoju poziciju u Aleksandriji i Egiptu.

Ovakvu kaotičnu situaciju je odlučio iskoristiti novi pretendent na prijestolje, i to mlađa Kleopatrina sestra Arsinoja IV. Ustvari, iza čitave te priče sa Arsinojom je stajao njen tutor eunuh Ganimed, jer je ona tada bila vrlo mlada djevojka. Arsinoja IV. je pobjegla iz Aleksandrije sa svojim mentorom Ganimedom (koji je ustvari bio manipulator i rukovoditelj akcija vrlo mlade princeze) i pridružila se vojsci pod komandom Ahileja, uzevši i titulu faraona. Kada su se Ahilej (koji je bio vrlo iskusan i odličan zapovjednik) i Ganimed sukobili, Arsinoja je naravno formalno podržala stranu svoga mentora i Ahilej je bio pogubljen. I pored nekih početnih uspjeha, Ganimed je bio neomiljen od oficira.

Od buntovnika u Aleksandriji kojima su zapovjedali Ganimed (u ime Arsinoje IV.) i koji su kontrolirali veći dio grada, Cezar se i sa dosta malobrojnim snagama uspio odbraniti. Pošto ga nisu uspjeli uništiti na kopnu, ustanici su odlučili prekinuti vezu Rimljana sa morem, tako što bi uništili njihovo brodove. Ganimedova armija je bila u kontroli nad vodenim kanalima koji su snabdjevali i Aleksandriju, a samim tim i Cezara, sa pitkom vodom. Zato je Ganimed naredio da se prekine dotok vode Cezaru, a da se cisterne i kanali koji vode ka cezarovcima ispune sa slanom vodom. Situacija se za cezarovske vojnike pogoršavala, pa je i sam Cezar morao da osobno djeluje po tom pitanju, jer su se legionari uspaničili radi nedostatka vode.

Pošto je znao da je Aleksandrija izgrađena na krečnjačkim stijenama koje su porozne, Cezar je naredio da se iskopaju i izgrade bunari, čime je obnovio snabdjevanje vodom i smirio vojnike. Dva dana kasnije je u Egipat prispjela i XXXVII. legija, ali je bila u nemogućnosti da uplovi u Aleksandriju radi vjetrova i jer je bila u potrebi za vodom. Cezar je osobno otišao da vidi šta se dešava, ali je protivnička konjica zarobila mornaričku patrolu koju je Cezar poslao da nađe vodu. Tako je Ganimed saznao Cezarovu lokaciju i sa svim raspoloživim brodovima se upustio u pomorsku bitku koju je izgubio. Nakon toga su Aleksandrinci klonuli duhom i gotovo odustali od dalje borbe, ali je Ganimed uspio da ih ponovo angažira i pripremi još jednu flotu sa kojom se upustio u novu bitku, koja je završila još težim porazom za Ganimeda. Promijenivši taktiku, Ganimed se sada fokusirao na bombardiranje (katapultima i drugim opsadnim mašinama) cezarovaca, ali to nije impresioniralo cezarovske veterane i nastala je pat – pozicija. Delegacija utjecajnih Aleksandrinaca je uspjela da zamoli Cezara da pusti Ptolemeja XIII. kako bi nastala protuteža Ganimedu i Arsinoji, i kako bih ih on od sada predvodio. Inače borbe sukobljenih snaga su bile vrlo žestoke i nesmiljene, tako da je i sama Aleksandrija pretrpila znatne štete, uključujući po nekim vrelima i spaljivanje nekih građevina koje su pripadale čuvenoj Aleksandrijskoj biblioteci, te gubitak znatnog broja rukopisa. To se navodno desilo kada je Cezar (bojeći se da flota, koja se nalazila u luci, ne pređe na stranu ustanika), naredio da se flota spali.

Bitka na Nilu

Ipak pojačanja koja je zatražio Cezar su počela dolaziti i mijenjati stratešku poziciju Cezara, i polako uvlačeći ptolemeidske trupe u svoje “makaze”. Ptolemeidske trupe su radi toga povukle iz Aleksandrije. Najvažnije pojačanje je vodio Mitridat od Pergama, maloazijskog aristokrate i sina Mitridata VI. I njegove ljubavnice galatske princeze Adobogione. Ova vojska je bila skupljena u maloazijskim i levantskim zemljama i među raznim narodima, uključujući i jevrejski kontigent pod komandom Antipatera. Mitridat je u januaru 47. god. p. n. e. prodro u deltu Nila i prvo je porazio trupe koje su krenule da ga zaustave. Primivši vijest o dolasku pojačanja iz Azije, Cezar je napustio Aleksandriju i uputio se da se spoji sa njima. Nakon spajanja kombinirana vojska od oko 20 000 vojnika pod Cezarovom komandom se uputila prema egipatskoj vojsci. Do bitke sa egipatskom vojskom (u brojnom stanju kao i cezarovska vojska u Egiptu), koja je bila uređena i opremljena po helenističkom modelu, je došlo na Nilu u februaru 47. god. p. n. e. Cezar je ptolemeidsku vojsku napao na tradicionalni rimski način, a zatim su cezarovci uništili egipatsku utvrdu a onda poslije žestoke borbe zauzeli i neprijateljski tabor. Vojska Ptolemeja XIII. je bila uništena, a hiljade vojnika su pobjegle, dok se mladi faraon udavio u rijeci, dok je bježao. Za vrijeme bitke je nestao i Ganimed, vjerojatno ubijen prilikom bjekstva. Cezar i Kleopatra su svoju pobjedu proslavili sa trijumfalnom povorkom na Nilu, a kraljevska lađa je praćena sa dodatnih 400 brodova, čime je Cezar uvođen u ekstravagantni život egipatskih faraona.

Cezar je sada bio apsolutni gospodar Egipta, i za suvladare je postavio Kleopatru VII. i njenog polubrata Ptolemeja XIV. Kipar je opet oduzeo Ptolemeidima i sastavio ga sa

Kilikijom u zajedničku provinciju, dok je radi sigurnosti strateški i resursno bitnog Egipta, kao i radi osiguranja aleksandrijske luke ostavio je posadu pod zapovjednikom Rufinom. Ukupno je u u ovim zbivanjima u Egiptu on izgubio razdoblje od oktobra 48. god. p. n. e. do marta 47. god. p. n. e. Cezar se onda prepustio ležernijem načinu života, uživajući u bogatstvu ove plodne i kulturno – civilizacijski snažne zemlje, a posebice u emotivno – seksualnom odnosu sa Kleopatrom VII. Iz veze sa Kleopatrom rodio se i sin po ime Ptolemej Cezar, ali uobičajeno nazivan Cezarion („Mali Cezar“). Kleopatra je Cezara moguće upoznala i sa astronomom Sosigenom.

Arsinoja IV. je bila zarobljena i prebačena u Italiju i Rimu, i bila je izložena prilikom Cezarovog trijumfa u Rimu 46. god. p. n. e. Cezar je poštedio život Arsinoji i garantirani su joj azil i utočište u Artemidinom hramu u Efesu. Ali 41. god. p. n. e. na Kleopatrin zahtjev Marko Antonije je naredio da se Arsinoja ubije na stepenicama hrama, što je bilo teško svetogrđe i povreda svetosti i prava hrama. Taj čin je skandalizirao i Rim i Italiju i čitav mediteranski svijet.

Marko Antonije

Nezaobilazna osoba u ovo doba bio je glavni Cezarov čovjek, a to je bio Marko Antonije, koji je zanimljivo po majci Juliji pripadao onom ogranku julijevsko-cezarovskog roda, koji je bio prooptimatski raspoložen (kćerka Lucija Cezara, konzula za 90. god. p. n. e. i cenzora za 89. god. p. n. e.; ubijen u marijevskim čistkama). On je bio najstariji sin Marka Antonija Kretika (pretora za 74. god. p. n. e.) i unuk čuvenog Marka Antonija Oratora/Govornika (konzula za 99. god. p. n. e. i cenzora za 97-96. god. p. n. e.; isto žrtve marijanskog terora u zimu 87/86. god. p. n. e.). Biološki otac Marka Antonija je umro 71. god. p. n. e. (za vrijeme zapovjedništva protiv mediteranskih gusara), i majka se preudala za Publija Kornelija Lentula Suru (*Publius Cornelius Lentulus Sura*), patricijskog političara koji je bio jedan od vođa Katilinine zavjere. Njegova mlađa braća (Gaj – pretor za 44. god. p. n. e. i Lucije – kvestor za 50. i konzul za 41. god. p. n. e.) će isto kasnije igrati značajnu ulogu u životu posljednih godina Republike. Zanimljivo je da će ovaj potomak istaknutih optimatskih obitelji postati najbliži suradnik Gaja Julija Cezara. Ta preobrazba je više rezultat trenutnih i osobnih potreba Marka Antonija, nego neke njegove ideološke određenosti i tradicije.

Prema Plutarhu, Marko Antonije je mladost provodio raskalašenije na ulicama Rimu, družeći se sa Gajem Skribonijem Kurionom (koji je postao čuveni plebejski tribun za 50. god. p. n. e. ; Rimom je kružio trač da su imali i homoseksualnu vezu). Zbog svoga načina života je još u ranoj mladosti upao u velike dugove (oko 250 talenata), pa je kako bi izbjegao kreditore, pobjegao u Grčku (gdje je i studirao retoriku). Zatim se priključio Aulu Gabiniju u kampanji protiv Aristobula II. u Judeji i u egipatskoj kampanji. Tada se Marko Antonije pokazao kao talentirani, sposobni i hrabri konjanički zapovjednik. Sa Cezarom se povezao 54. god. p. n. e. kada je postao člano štaba njegove armije u Galiji, gdje se isto pokazao kao vrijedan zapovjednik. Tu se u potpunosti pridružio Cezaru, i zahvaljujući njegovom protežiranju napredovao je u rimskom političkom *cursus honorum* (kvestor, augur i plebejski tribun).

Ustvari, tu se na najbolji način pokazuje da je cezarovska frakcija okupljala i osobe koje su se vezale za osobu (u konkretnom slučaju za Cezara), a ne za narodnjačku/popularsku ideologiju, kao za vrijeme Grakha i Marija. Antonije je bio hrabar i iskusan vojskovođa. To je bio prilično hrabar i odlučan čovjek, ali u isto vrijeme neuravnoteženog karaktera i nedovoljno dosljedan u borbi za svoje političke ciljeve. Inače za političku aktivnost Marka Antonija je bio bitan i njegov porodični i emocionalni život, jer je on nekada pokazivao i izrazitu zaljubljivu i strastvenu prirodu. Ukupno se u toku života pet puta ženio i to sa izvjesnom Fadiom, zatim sa rodicom Antonijom Hibridom Mlađom (*Antonia Hybrida Minor*) – sa kojom je bio u braku dok su trajale prve dvije godine građanskog rata -, onda od 47 ili 46. god. p. n. e. sa čuvenom i ambicioznom Fulvijom Flakom Bambula (*Fulvia Flacca Bambula*; potomkom Kornelije i Gaja Grakha; 83. – 40. god. p. n. e.) – ranijom suprugom Publija Klodija Pulhera i Gaja Skribonija Kuriona -, i na kraju sa Oktavijom Mlađom (sestrom Oktavijana) i konačno sa Kleopatrom. Zahvaljujući bliskom prijateljstvu sa Cezarom Antonije je stekao veliku imovinu, ali ga pretjerana raskoš nije spasila vjerovnika.

Farnak i Bitka kod Zele

Izbijanje II. rimskog građanskog rata je pokušao da iskoristi Farnak II. (sin Mitridata VI. Eupatora), koji je vladao Bosporskim kraljevstvom od 63. god. p. n. e. Bosporski kralj je smatrao da je ovo dobra prilika kako bi se osvetio za pontske poraze za vrijeme svoga oca i kako bi se povratila hegemonija i teritorija u Maloj Aziji. Još ranije je Farnak II. napao i zauzeo grad Fanagoriju, čime je prekršio jedan od svojih sporazuma sa Pompejem, odnosno Republikom (kada je bio proglašen i prijateljem i saveznikom Rima), što je jasno ukazivalo na namjere bosporskog kralja da se domogne ranije domene svoga oca. A kada je izbio građanski rat, Farnak II. je bez većeg otpora sa vojskom sebe učinio vladarom Kolhide i Male Jermenije. Dejotar (*Deiotarus*), vladar Galatije je molio Gneja Domicija Kalvina (tada Cezarovog predstavnika u Maloj Aziji) za pomoć. Domiciju Kalvinu je i Cezar poslao naredbu da od Farnaka zatraži povrat zemalja koje je protupravno prisvojio i da napusti Malu Jermeniju. Farnak je to odbio i stavio se na čelo otpora protiv Kalvina, kojega je i pobijedio kod Nikopolisa, a zatim je započeo osvajanje Ponta, i masakriranje rimskih ratnih zarobljenika i građana. Farnak je zauzeo čak i Bitiniju, koja je pripadala Rimu.

Tada Cezar napusti Egipat i osobno neviđenom brzinom (preko Sirije, Kilikije i Kapadokije) dođe sa vojskom u Malu Aziju i do bitke je došlo kod Zele, gdje je vojska Farnaka totalno potućena. Iako je i Cezarova vojska (2 kohorte od veteranske VI. legije, XXII. Legija, veksilijari XXXVI. legije, manji kontingent konjice i galatski saveznici) imala velike gubitke, Farnakova armija (od oko 20 000 vojnika) je bila uništena za samo pet sati. I tako Cezar 2. VIII. 47. god. p. n. e. okonča još jedan rat a u Senat je kao izvještaj poslao lakonsku poruku „*veni, vidi, vici*" (dođoh, vidjeh i pobjedih). Farnak II. je uspio pobjeći, u Bosporsko kraljevstvo (preciznije rečeno u Pantikanej) gdje je uspio da okupi određene snage od Skita i Sarmata, ali ga je njegov bivši namjesnik i zet Asander (oženjen je bio sa Dinamis/Dynamis, kćerkom Farnaka II.) napao. Tom prilikom je i Farnak II. nastradao. Cezar je Bosporsku

kraljevinu predao nezakonitom Farnakovom polubratu Mitridatu, koji je Cezaru bio doveo presudno pojačanje u Egipat. Cezar se još neko vrijeme zadržao u Maloj Aziji, uređujući poslove i odnose u njoj. Mitridat od Pergama je kako bi došao do kraljevske časti voditi rat protiv nećakinje Dinamis i njenog supruga Asandera, koji su preuzeli Bosporsko kraljevstvo. Na kraju su Dinamis i Asander bili poraženi od Mitridata i njegove vojske, Mitridat od Pergama je postao kralj Bospora, ali ipak nakon Cezarovog ubistva 44. god. p. n. e. Na kraju je ipak Oktavijan na bosporsko prijestolje povratio Dinamis i Asandera, a Mitridat od Pergama je, ubrzo nakon abdikacije, preminuo.

Socijalni nemiri i bune u Italiji

II. rimski građanski rata nije bio samo izraz sukoba jakih osobenosti kao što su Cezar, Pompej, Katon Mlađi (kako se često i pogrešno predstavlja u historiografiji), niti samo različitih vizija preustroja Republike, nego je i predstavljao kulminaciju krize republikanskog sustava, odnosno krešendo niza nagomilanih (i neriješenih) društvenih, socijalnih i ekonomskih problema, proturječnosti i nedosljednosti. Riječ je ustvari bilo o posljednjim stadijima agrarne krize, koja je nastala prošlo stoljeće i producirala Kasnu Republiku. I sam Cezar je po zauzimanju Italije i stavljanju pod kontrolu političkih institucija Republika, morao se pozabaviti tim pitanjima. Iako je cezaristički pokret II. rimskog građanskog rata izrođena nekadašnja narodnjačka (popularska) stranka, on je u sebi ipak okupljao i dosta pojedinaca koji su mu se priključili i aktivno u njemu učestovali jer su zadržali narodnjačke, demokratske (često u demagoškoj formi) ideje i stavove, a ne zato što ih je očarala Cezarova osobnost. Nekada su ovi pojedinci djelovali i u svoju koristi, koristeći kao svoju „zastavu“ stare popularsko – demokratske stavove. Uz to se i ekonomsko stanje, uslijed teškog građanskog rata, počelo dodatno pogoršavati. Privredno stanje Rima pogoršavalo se za vrijeme građanskog rata. Vrijednost novca je opadala, život je poskupljivao, i posljedica toga bilo je zaoštravanje dužničkog pitanja.

Parola "brisanje dugova" ponovo je postala aktualna. Radikalni demokrati/narodnjaci su se pozivali na drevni zakon iz 342. god. p. n. e. po kojem nije bilo dopušteno uzimanje kamata na dug. Cezar se našao pod pritiskom onih koji su tražili anuliranje dugova, i morao je djelovati. Zato je već 49. god. p. n. e. proveo sljedeće mjere : kamate su uključene u dug, imovina koja je služila kao pokriće za novac uzet na posudbu – trebala se je kupovati po cijeni koja je bila prije građanskog rata. Cezarove mjere su bile kompromisne i polovične, jer su na jednoj strani pokušavale da zadovolje one elemente koji su pružali tradicionalnu podršku narodnjacima (dužnici, siromašniji gradski i seoski plebs), ali i da ne potpuno otuđe one skupine koje je Cezar nastojao pridobiti. Po Cezarovim odredbama koje reguliraju dužništvo, vjerovnici su izgubili otprilike oko 25 %, ali sa druge strane dugovi niti kamate nisu otpisani. Cezar nije bio baš toliko radikalan, a i sve je više mislio na interese svoje pozicije i svoje karijere, nego na interese narodnjačkih ideja. A da bi pobijedio protivnika u građanskom ratu i ostvario svoje ideje o preustroju Republike i osobnoj vlasti, Cezaru su bili potrebni i oni koji nisu izvorno narodnjaci. Tako je on morao lavirati između narodnjaka na

jednoj strani i onih koje je želio pridobiti, kakvi su bili financijski močnici i predstavnici nobiliteta. Uostalom, Cezar se nije smio ni previše suprostavljati interesima zajmodavaca, jer su oni jednostavno mogli da mu uskrate kapital koji mu je u tom vremenu bio itekako potreban. Ostale je mogao zamijeniti ili protjerati, ali bogate kreditore je morao trpiti.

Nesumnjivo će Cezarovo djelovanje u toku II. građanskog rata kao posljedicu imati i udaljavanje od njega istaknutijih narodnjaka, koji su rat primarno shvatili kao obračun sa protivničkom strankom i provođenje narodnjačkog programa, a ne kao proces izgradnje osobne vlasti Cezara u Repulici. Oni su željeli stari republikanski sustav preuređen po narodnjačkoj shemi, a ne sustav u kojem bi imali autoritativnog Vladara Republike (pa makar se on zvao i Gaj Julije Cezar). Vrlo brzo će se između Cezara i ovih narodnjaka javiti proscjep, koji će se vremenom sve više produbljivati kako Cezar bude izgrađivao svoju osobnu vlast, a zanemarivao realiziranje demokratskih i narodnjačkih ideja. Radi održanja stabilnosti svoje vlasti Cezar je išao i ka nekoj vrsti sporazuma i kompromisa sa predstavnicima nobiliteta. To je podrazumijevalo da se ne ide u neke socijalne i demokratske reforme i promjene, što naravno radikalnim popularima nije moglo biti nimalo po volji.

Cezarove odluke o dugovima nije zadovoljavale ni dužnike ni vjerovnike, i za vrijeme Cezarovog boravka na istoku 48. god. p. n. e. došlo je do otvorenog sukoba. Rimski orator i političar Marko Celije Ruf (*Marcus Caelius Rufus,* 87. – 48. god. p. n. e.) je bio izabrani pretor (p*raetor peregrinus*) za 48. god. p. n. e., i predložio je program dužničkog rasterečenja, po kojem bi se na šest godina produžio rok dužnicima za isplatu dugova. Ali kada je taj prijedlog naišao na otpor, Celije je komicijama predložio novi zakonski projekt kojim se anuliraju svi dugovi i zakupci stana oslobađaju plaćanja najamnine za proteklo vrijeme stanovanja. Ovo je bilo previše za tadašnji Senat (pod kontrolom cezarovaca) i Celije je smijenjen sa svoje funkcije. Ali Celije ni tada nije odustao, nego se odlučio na radikalniji pristup, i otišao je na jug Italije, gdje se iz progonstva vratio Milon. Njih dvojica su se udružila i sastavila jednu šaroliku i zanimljivu ustaničku vojsku od pristalica Pompeja, gladijatora, radikalnih demokrata/populara i robova (kojima je obećana sloboba). Celije je sa pobunjenim i naoružanim robovima namjeravao da napadne i zauzme Kapuu, ali su to osujetili sami Kapuanci. Rim je reagirao i protiv njih su poslane trupe pod zapovjedništvom Kvinta Pedija, koje su ustanike uspjele da uguše ustanak bez većih problema, a vođe su ubijene. Sam Milon je poginuo kod Kompse, blizu Turija u Lukaniji, tako što ga je pogodio kamen ispaljen sa gradskih foritifikacija.

Ali poraz Celijevske bune nije smirio duhove u Italiji, i već sljedeće 47. god. p. n. e. došlo je do novog pokreta. Na scenu stupa mladi, vrlo ambiciozni i odlučni plebejski tribun za 47. god. p. n. e. Publije Kornelije Dolabela (*Publius Cornelius Dolabella*; 70. – 43. god. p. n. e.; suprug Ciceronove kćerke Tulije). Dolabela je prvo bio na strani Pompeja, ali je prešao Cezaru i bio je prisutan na njegovoj strani za vrijeme bitke kod Farsale. Kao plebejski tribun, u okviru svoga pokušaja ustavno – zakonodavne reforme, je podnio zakonski prijedlog o brisanju dugova i oslobođenju zakupaca od zakupnine. Na svoju stranu je pokušao i privući

Marka Antonija, koji je nakon Farsale i za vrijeme Cezarovog boravka na Istoku, bio njegov predstavnik za Rim i Italiju. Ali su drugi plebejski tribuni Gaj Azinije Polion (*Caius Asinius Pollio*) i Lucije Trebelije Fides (*Lucius Trebellius Fides*) savjetovali Antonija da ne podrži Dolabeline prijedloge. Ubrzo je situacija počela ključati i Dolabela je sa svojim sljedbenicima zauzeo Forum kako bi se (koristeći silu) zakonski prijedlog progurao na komicijama, pa je Antonije morao oružano intervenirati. I Senat je glasao dajući podrški Antonijevoj intervenciji. U Dolabelinoj buni su učestvovali i oslobođenici, ali je Antonije uspio da bzo uguši bunu.

Međutim, kada se Cezar vratio sa istoka u Rim, shvatio je da bi preveliko otuđenje od svoje prirodne baze, moglo biti pogubno za njega jer je neprijatelj sakupio novu vojsku u Afriku. Radi toga je amnestirao Dolabelu i povratio ga u Rim, pa ga čak i uzeo kao jednog od zapovjednika u predstojećoj afričkoj kampanji. Ali Antonije je zadržao distancu i neprijateljsvo prema Dolabeli. Cezar je u Italiji 47. god. p. n. e. morao ponovo da provodi reforme, posebno u korist plebsa (jer je sa jačanjem afričke tradicionalističko – optimatske vojske rasla i anticezarovska opozicija u redovima dijela nobiliteta i vitezova). Iako nije prihvatio kompletan Dolabelin program, Cezar je ipak sproveo brisanje zakupničkih dugova za vrijeme od godinu dana za one koji u Rimu plaćaju 2000, a po italskim gradovima – 500 sestercija. U interesu dužnika utvrđeno je da se kamate računaju u dug, a ne kamata na kamatu. Da bi podigao italsku poljoprivredu, Cezar je proveo obavezni zajam i prodao na licitaciji imovinu svojih protivnika, poginulih za vrijeme posljednjeg građanskog rata.

Pobuna vojske

Uz sve to, došlo je i do nemira u južnoj Italiji među cezarovskim legionarima, kojima je izgleda bilo dosta ratovanja širom mediteranskog svijeta. Riječ je bilo o 4 legije pod zapovjedništvom Marka Antonija (koji se nakon Farsale vratio u Italiju), koje su bile utaborene van Rima. Ti legionari su su čekali da budu časno otpušteni iz vojske sa nagradom koju im je Cezar obečao prije bitke kod Farsale. Dok je Cezar provodio vrijeme po Egiptu, Antonije je izgubio kontrolu nad legijama i vojnici su započeli pljačke imanja južno od Rima. Nekoliko delegacija je bilo upućeno da pokuša da smiri bunu, ali nisu uspjele u svome naumu i buntovni vojnici su zahtijevali demobilizaciju i nagrade. Vojnici su otjerali svoje oficire a nisu željeli ni čuti o afričkom frontu, dok im se ne isplate obečane nagrade. Prilikom svih tih zbivanja vojnici su čak bili i umorili neke oficire koji su pokušavali da ih zaustave u njihovom kretanju.

Nakon nekoliko mjeseci nesređenog stanja u južnoj Italiji i blizini Rima, Cezar je osobno došao u Rim i Italiju i obratio se pobunjenim vojnicima. Cezaru su evidentno trebale te legije za predstojeću kampanju u afričkoj provinciji, ali nije raspolagao sa dovoljno sredstava kako bi namirio vojnike obećanim nagradama. Cezar se zato lično pojavio pred buntovnim vojnicima i hladnokrvnim i odlučnim glasom pitao ih šta žele. Pošto su bili posramljeni da traže novac, oni su počeli da zazivaju demobilizaciju. Cezar je odmah na to pristao (i tako ih praktično demobiliziravši), ironično poručivši da se za nagrade prijave kada bude održavao

trijumf sa drugim vojnicima. Cezarova poruka je bila dobro smišljena i taktična, jer je tako kod vojnika izazvao osjećaj časti. Vojnici su mislili i da će moći ucjenjivati Cezara, jer su smatrali da se bez njih ne smije uputiti u Afriku, ali su se prevarili u procjeni. Uz to, vojnike je namjerno verbalno povrijedio, tako što ih nije više zvao „drugovi“ (... ;kao do tada), nego samo „građani“ (*cives*). Time im je želio reći da su oni sami sebe demobilizirali poradi nelojalnosti. Nakon kratke stanke i tišine, vojnici su ponovo počeli moliti Cezara da ih ipak uzme za vojnike i vodi sa sobom u Afriku, što je on nakon ponovne molbe i učinio (izazvavši oduševljenje među okupljenim vojnicima). Cezar je tako u ovom psihološkom ratu sa sopstvenim vojnicima (sa nekima je bio zajedno 12 godina) izašao kao pobjednik, jer ih je svojim odličnim nastupom uspio šokirati i kod njih izazvati osjećaj vojničke sramote. I uspio je i svojom karizmom i mudrošću da za svoju afričku kampanju pridobije 4 legije, a da potroši nijedan dodatni sestercij radi potkupljivanja vojske.

Nakon smirivanja situacije u Italiji, i uvođenja reda ponovo su izabrani konzula, a Senat je popunjen novim članovima, među kojima je bio i priličan broj Cezarovih centuriona. Time je Cezar nastojao jačati svoju osobnu poziciju u Senatu.

Afrički rat

I pored poraza kod Farsale i umorstva Pompeja, tradicionalističko – pompejanska stranka još uvijek nije bila u potpunosti poražena. Njihove snage su se počele koncentrirati u zapadnom Mediteranu, sa središtem u provinciji Africi i sa naslonom na anticezarovskog vladara Numidije. Tamo su otišlo svi ugledniji tradicionalisti, koji se nisu željeli pokoriti Cezaru. Tradicionalistički „Senat“ u izbjeglištvu je sada imao sjedište u gradu Utici, a glavni likovi nastavka protucezarovskog otpora su bili Katon Mlađi i kralj Juba I. Dok je Cezar u Egiptu gubio vrijeme upletavši se u unutarptolemeidske sukobe i u seksualno – emocionalnu vezu sa Kleopatrom, njegovi protivnici su se pripremali, skupljali i opremali vojsku. Katon Mlađi se vrlo ozbiljno prihvatio toga poslao, jer je znao da ga čeka sukob sa Cezarom. Protucezarovska vojska u Africi je narasla na 14 legija, 1 600 konjanika (i to bez dobre numidske vojske) i na 55 brodova pod zapovjedništvom Marka Oktavija i Publija Vara. Uz sve to je i Juba I. raspolagao sa 120 slonova. Ipak među tradicionalističkim glavarima okupljenim u Africi je nastala rasprava ko će biti glavnokomandujući. Vojska je bila za Katona Mlađeg, ali na kraju su se ipak složili da to bude Metel Scipion. Upravo je na insistiranje Katona Mlađeg, dotadašnji zapovjednik i namjesnik (sa titulom *legatus pro praetore*) tradicionalističkih trupa u afričkoj provinciji Atije Var, predao zapovjedništvo Metelu Scipionu. A to će se pokazati kao katastrofalna greška. Cezarovo vojevanje, a kasnije besposličarenje u Egiptu su omogučili protivnicima da se reorganiziraju i da se dobro pripreme za predstojeći sukob. Da je Cezar odmah poslije Pompejeve smrti napustio Egipat, mogao je lakše zauzeo afričku provinciju. Istine radi Cezar je još prije odlaska u Egipat, bio odredio Kvinta Longina da iz Dalje Hispanije napadne Afriku, zajedno sa mauritanskim kraljem Bogudom. Ali katastrofalna uprava Kvinta Longina je rezultirala da ne samo da ne

dođe do napada na afričku provinciju, nego i do gubitka Cezarovog autoriteta u samoj Daljoj Hispaniji.

Cezar je planirao u afričku provinciju prevesti 10 legija, ali mu je morski vjetar razbacao brodove, tako da se uspio iskrcati na afričku obalu sa samo 3 000 pješadinaca (uglavnom regruta) i 150 konjanika blizu Hadrumetuma 28. XII. 47. god. p. n. e. Uspio je zauzeti dvije luke i to Ruspinu i Leptis Minor, gdje se i utaborio. Međutim, njegova pozicija je bila nesigurna, pa je ostavio otvorenu mogućnost za ukrcavanje i napuštanje afričke obale. Ipak je imao sreće i 3. I. 46. god. p. n. e. su prispjeli oni brodovi koje je oluja bila razbacala po moru. A već sljedećeg dana je provalio sa tri legije u unutrašnjost.

Kod Ruspine se 4. I. 46. god. p. n. e. sukobio sa Labijenovim znatno brojnijim trupama, te je bio opkoljen od protivničke konjice i lake pješadije. Da se ovaj afrički grad nije nalazio tako blizu cezarovskih trupa, u koji su se oni sklonili, one bi (poradi uspješnog manevra Labijenovih snaga) doživjele sudbinu Krasove vojske kod Kare. U bici kod Ruspine, i pored toga što su se uspjeli izvući cezarovci su pretrpili velike gubitke i izbačena je iz stroja trećina sastava njihove vojske. Cezar je sada bio prisiljen ostati u defanzivu, dok mu je prispiju veteranske jedinice. Cezar je u tome periodu iščekivanja pripremao buduće djelovanje protiv neprijatelja, uključujući i ustanak getulskih nomadskih plemena protiv Jube I. Getuli nisu simpatisali Pompeja još iz vremena I. građanskog rata, kada ih je on potčinio numidskoj kraljevini. Cezar je na sjeveru Afrike mogao računati i na pomoć mauritanskih kraljeva Boguda i Bokka, koji su bili suparnici Jube I. Uz to, sjeverom Afrike se potucao i Publije Sitije, koji je jedini još preostao iz Katilinine zavjereničke skupine, i koji se sada nalazio na cezarovskoj strani, sa svojom privatnom vojskom. Bokho i Sitije su sa svojom vojskom napali Numidiju i zauzeše grad Cirtu. Radi toga je Juba I. morao odvojiti dio vojske i poslati ga u pravcu zapada. Ali i pored tih savezničkih djelovanja, sama pozicija cezarovaca u afričkoj provinciji je bila još uvijek teška, jer su bili stješnjeni na jednom uskom obalnom prostoru, koje je oskudijevalo u osnovnim resursima (posebno za konjicu, odnosno ishranu konja). Usprkos savjetu Katona Mlađeg, glavni zapovjednik Metel Scipion se odlučio za borbu na obalnoj liniji. Vjerojatno bi bila uspješnija taktika da se borbena linija povukla u unutrašnjost i da se dopustilo cezarovcima da uđu u afričku dubinu, gdje bi im se mogla namijeniti ista sudbina kao u slučaju Krasove vojske. Metel Scipion je sa vojskom krenuo prema cezarovcima, koji su bili u zoni Ruspina – Leptis Minor, te je zaposjednuo Hadrumetum na sjeveru, a Taps (*Thapsus*) na jugu. Tu se spojio i sa numidskim snagama koje je predvodio Juba I. Ali Cezar nije prihvatao otvorenu bitku i još uvijek je čekao kontingente svojih veterana, koji su postupno prispjevali. Oko dva mjeseca su prošla u čarkanju i izazivačkim, manjim sukobima u ovoj zoni od Ruspine do Tapsa. Napokon se pokrenuo Cezar i to prema Tapsu i početkom februara, Cezar je opseo Taps, blokirajući južni ulaz sa tri linije fortifkacija. Vojska Metela Scipiona, koji nije smio dopustiti pad grada, se kretala zaokružujući Taps, sa namjerom da mu se približi sa sjeverne strane. Na njenim krilima su se nalazili slonovi i konjica. Metel Scipion je sa svojom vojskom počeo utaborivati na zemljište koje posebno odgovara pješadijskom načinu borbe, što je bila

taktička greška jer su udružene anticezarovske trupe imale izrazitu i kvantitativnu i kvalitativnu prevagu u konjici. Cezar je požurio sa bitkom, i novi tabor snaga Metela Scipiona još nije bio završen, kada je došlo do bitke. Cezarov ratni raspored je bio uobičajen, sa njim osobno na desnom krilu. Čim su oglašeni zvuci za borbu, Cezarovi strijelci su napali slonove, izazivajući paniku među njima. Slonovi sa neprijateljskog lijevog krila su napali cezarovski centar, gdje se nalazila V. legija *Alaudae* (koja je ustvari bila sastavljena od Gala 52. god. p. n. e.). Ova legija se sa takvom hrabrošću suprostavila napadu, da je nakon toga uzela slona kao simbol legije. Nakon gubitka slonova, počela se raspadati taktika i raspored vojske Metela Scipiona. Odlično izmanevriravši neprijatelja, cezaristička konjica je zauzela i uništila neprijateljski tabor i napala protivničke vojnike u povlaćenju. Tada su i numidske trupe napustile borbeno poprište i bitka je bila odlučena. I tako se 6. IV. 46. god. p. n. e. završila bitka kod Tapsa, u jednoj briljantnoj pobjedi cezarovskih snaga. Ali tada se desilo i nešto što će baciti veliku mrlju na ovu veliku pobjedu cezarovaca. Oko 10 000 neprijateljskih vojnika se željelo predati Cezaru, ali su umjesto toga, oni bili brutalno pobijeni od cezarističkih vojnika. Ovaj pokolj je prilično iznenađujuća stvar za Cezara, jer je on bio poznat kao milostiv pobjednik. Po nekim vrelima navodno je on dobio epileptički napad, i nije bio baš pri punoj svijesti nakon završetka bitke. Za pokolj su po svemu sudeći „najzaslužniji“ cezaristički vojnici, jer su smatrali da rat mogu konačno završiti samo ako u potpunosti fizički eliminiraju neprijatelja. I tako je na desetine hiljada leševa, u najkrvavijoj bitci II. rimskog građanskog rata prekrilo bojište kod Tapsa. Bitka kod Tapsa je predstavljala i posljednju veliku bitku na zapadu u kojoj su u velikom broju korišteni i slonovi.

Nakon bitke kod Tapsa, postalo je savršeno jasno da je Cezar apsolutni pobjednik II. građanskog rata i moglo se ili predati i moliti za milost, ili pobjeći i skrivati se ili izvršiti časno samoubistvo. Nakon bitke je nastavljena opsada Tapsa, koji se ubrzo predao, a onda je Cezar sa vojskom krenuo na Utiku. U gradu Utici se nalazio Katon Mlađi (gdje je kontrolirao luku), i on se nije namjeravao predati, niti da dopusti Cezaru da mu poštedi život. To poniženje bi za ovog stoika bilo gora nesreća, nego smrt. Posljednje večeri svoga života zabavljao se i opuštao u razgovoru sa preostalim prijateljima. Tako se raspravljalo o stoicizmu i njegovim vrijednostima i učenjima, te o izreci : da je samo mudrac slobodan. Nakon toga je otišao u spavaonicu, ali su mu prijatelji uzeli mač (kako bi ga spriječili da ne izvrši samoubistvo). Ali Katon Mlađi ne bi bio dostojan sebe, da opet nije nabavio mač, a zatim je nekoliko sati čitao Platonovo djelo „Fedon“ („*Phaedon*“). I onda nakon razmišljanja o krepostima čovjeka, sam je sebi zadao samrtni udarac mačem. Katon Mlađi je izvršio samoubistvo u svojoj 48. godini. Cezar je želio Katona Mlađeg živog, i bio je vrlo uznemiren zbog njegovog samoubistva. Po Plutarhu kada je saznao za smrt Katona Mlađeg, Cezar je izjavio :“ Katone, zavidim ti na tvojoj smrti, zato što mi nečeš zaviditi na poštedi tvoga života.“ Katon Mlađi (nazivan i Utički/ *Uticensis*, po mjestu gdje je skončao sa životom) je nakon svoje smrti postao ikona i uzor republikanizma, poštenja i dosljednosti, i sjena njegove političke djelatnosti će se još dugo nadvijati nad rimskim javnim životom, ali i nad razvitkom modernog svijeta. Načinom svoje smrti samo će još više produbiti sjećanje na sebe i svoje

ideje i duboko se urezati u svijest mediteranskog i europskog svijeta. Ciceron će napisati pamflet (nažalost danas izgubljen) u kojem će nahvaliti vrline i ličnost Katona Mlađeg, Cezar je kao odgovor napisao polemički tekst (koji je sačuvan samo u fragmentima) pod nazivom Antikaton (*Anticatones*). Kasnije će i Marko Junije Brut (sin Katonove sestre Servilije, koja je dugo bila i ljubavnica Gaja Julija Cezara) u spomen (a i nezadovoljan Ciceronovim radom) napisati novi pohvalni pamflet pod nazivom „Katon“ (*Cato*), a njemu će antikatonovski odgovor napisati Oktavijan.

I drugi istaknuti tradicionalisti su nastradali, pa su Afranije i Faust Sula (sin diktatora Sule) prvo bili zarobljeni, a pošto ih Cezar nije dao odmah pogubiti, ubili su ih vojnici. Metel Scipion je pokušao pobjeći u Hispaniju, ali je bio pritisnut od flotile pod zapovjedništvom Publija Sitija. Kako ne bi pao u ruke Sitijevih mornara, i Metel Scipion je počinio samoubistvo nonšalantno, u stoičkoj maniri, opraštajući se sa svojim vojnicima riječima „*imperator se bene habet*“ (dostojanstveno umiranje Metela Scipiona je pohvalio i stoički filozof Seneka). Juba I. je naredio da se u gradu Zami podigne velika lomača, na kojoj je planirao da se spali, zajedno sa blagom i građanima. Ali stanovnici Zame mu nisu dozvolili da uđe u grad kada je zajedno sa Markom Petrejem pokušavao pobjeći u Zamu. Zbog toga je Juba I. otišao u jedn od svojih dvoraca, gdje je priredio gozbu, a zatim predložio Petreju (onom istom koji je pobijedio Katilinu) da se u međusobnom dvoboju usmrte. Juba I. je u dvoboju ubio Petreja, a zatim je dao da ga jedan njegov vjerni rob ubije. Ipak je bilo i onih koji su uspjeli pobjeći, kao što su bili Pompejevi sinovi, Tit Labijen, Atije Var. Gnej Pompej (*Gnaeus Pompeius* 75. – 12, IV. 45. god. p. n. e., stariji Pompejev sin) je pobjegao na Balearske otoke, gdje mu se pridružio mlađi Sekst Pompej. I zajedno sa Titom Labijenom i Atijem Varom su prešli u provinciju Dalju Hispaniju, u kojoj se događao novi preokret u moći i upravi.

Nakon pada afričke provincije, Cezar je preuredio sjevernoafričke odnose, pa je nekadašnju Numidiju (nasljedstvo i djelo velikog kralja Masinise) podijelio u dva dijela. Istočni dio je dobio mauritanski kralj Bokh, a i Bogud je dobio znatan dio za nagradu. Cirtu (današnji Konstantin u Alžiru) sa okolicom je dobio Publije Sitije, da ondje naseli svoje ratnike. A najbolji i najplodniji dio Numidije Cezar je pripojio Rimskoj državi pod imenom „Nova Afrika“.

Povratak u Rim i trijumf

Cezar se u Rim vratio 25. jula 46. god. p. n. e., ovaj put kao gospodar Republike. Sada je dobio nova specijalna ovlaštenja kojima je dodatno učvrščivao i legitimizirao svoju poziciju kao prve osobe državne strukture i rimskog društva. Kontrola nad Senatom (u koji je Cezar imenovao veliki broj svojih pristalica) i komicija je bila potpuna, i zato je bilo i očekivano da se nije naišlo na neku znatniju opoziciju. Cezar je tako naimenovan za diktatora na 10 godina, a na 3 godine sa konzulskom vlašću (ovlaštenjima) kao *praefectus moribus*. Donesen je i zaključak da prilikom trijumfa ispred njega trebaju ići čak 72 liktora, da mu trijumfalna kola trebaju vući četiri bijela konja, da mu se podigne kip. Uz to je dobio i neka simbolička

prava, kojima se naglašavala njegova nova specijalna pozicija u državi, kao što je pravo da u Senatu uvijek sjedi između konzula i to na kurulnoj stolici ili da kod javnih igara on daje znakove.

Cezar je u četiri dana slavio četverostruki trijumf, i to nad Galijom, Egiptom (odnosno nad protu-kleopatrovskom frakcijom), Pontom (odnosno nad kraljem Farnakom) i Afrikom (odnosno nad numidskim kraljem Jubom I.). Nad poraženom tradicionalističko – pompejevskom strankom se nije mogao slaviti trijumf (koji nije bio predviđen za pobjede u građanskim, nego samo u vanjskim ratovima), jer se smatralo da ne može trijumfirati nad poraženim sugrađanima. U toku ta četiri dana, kada su prolazile trijumfalne trijumfalne povorke, Cezar je izložio 65 000 talenata, 2822 zlatne krune, i mnoge druge vrijednosti. Po drevnom običaju vojnici su pjevali podrugljive pjesme na račun svoga zapovjednika (po vjerovanju da tako odagnaju uroke i sprečavaju bogove da budu zavidni trijumfatoru). Tom prilikom Cezar nije bio pošteđen ni svoga odnosa sa Kleopatrom ni svoje osebujne seksualne aktivnosti. Za vrijeme galskog trijumfa izložen je bio i Vercingetorix, nakon kojeg je i bio i pogubljen. Za vrijeme egipatskog trijumfa bila je izložena Arsinoja IV., ali je ona bila pošteđena. Cezar je čak praćen kući sa 20 slonova, koji su nosili baklje. Priređen je i lov (*venationes*) koji je trajao 5 dana i u kojem je učestvovalo 400 lovaca, i u kojem je 400 lavova bilo ubijeno. Uz lov su priređene i gladijatorske borbe, kao i pomorska bitka na poplavljenom dijelu Marsovog polja. Konačno, dvije „vojske“ ratnih zarobljenika (2000 ljudi, 200 konja i 20 slonova) su se u *Circus Makximus* borili do smrti. Pored zemljišnih čestica, Cezar je dijelio i novac, pa su tako velike novčane iznose dobili redovi, centurioni, vojni tribuni i konjanički komandiri. Uz vojsku, podijeljene su velike količine novca i običnom narodu, kojem je dijeljeno i žito i ulje, a priređen je i golemi javni besplatni objed na oko 22 000 stolova. Međutim, toliko prolijevanje krvi i neizrecivi troškovi su izazvali i određene nemire stanovništva Rima, koji su ipak djelotvorno zaustavljeni od samoga Cezara koji je dao da se dvojica podstrekaća nemira žrtvuju od svećenika na Marsovom polju. Cezar je u pravom smislu priredio veliki spektakl, neviđen dotada u Rimu, u stilu istočnjačkih despota. Ovo je bio najbolji uvod u novi Rim koji se rađao, Rim imperatora i careva i njihove ekstravagancije, a ne više Rim odgovornih i skromnih građana.

Nakon trijumfa, koji je ustvari predstavljao i pokušaj dodvoravanja rimskim masama i vojnicima, Cezar se počeo posvečivati preustroju Republike, njenih institucija i zakonodavno – ustavnog sustava, kao i društva rimskog imperija općenito. Međutim, u toj svojoj zamisli je morao napraviti pauzu, jer su se preživjeli ostaci tradicionalista i pompejevaca ponovo uzdigli i na u Hispaniji.

Španski rat 46/45. god. p. n. e.

Na Iberijski poluotok su uspjeli da pobjegnu mnogi preživjeli tradicionalisti i pompejevci. I na tom području će ponovo pojaviti respektabilna anticezarovska opozicija predstavljena u prvom redu sa izrazito talentiranim vojskovođom Titom Labijenom, Atijem Varom i sinovima Pompeja (Gnej/*Gnaeus* i Sekst/*Sextus*). Odgovornost za ponovno uzdizanje

opozicije snosi neodgovorni namjesnik Kvint Lentul, koji je svojom upravom i ponašanjem izazvao niz pobuna provincijalaca i dijela vojske. Ove nemire nije uspio da uguši ni Gaj Trebonije, koga je Cezar 47. god. p. n. e. poslao kao zamjenu Kvintu Lentulu. Takvo stanje su iskoristili Cezarovi protivnici te su preuzimali kontrolu nad iberijskim područjem. U proljeće 46. god. p. n. e. dvije legije iz provincije Dalja Hispanija, koje su inače većinski bile formirane od bivših Pompejevih veterana (koji su nakon sloma zapadnog fronta 49. god. p. n. e. bili pridruženi cezarovskoj armiji) su se javno opredijelili za Gneja Pompeja, otjeravši cezarističkog namjesnika. Uskoro su se njima pridružili i drugi ostaci tradicionalističko – pompejanskih snaga. Koristeći resurse bogate i plodne provincije, anticezarovci su uspjeli da izgrade i snažnu armiju i čvrstu poziciju. Podignuta je još jedna legija regrutirana od rimskih građana i lokalnih stanovnika u provinciji. Vrlo brzo su kontrolirali skoro kompletnu provinciju Dalju Hispaniju, uključujući i bitne gradove Italika i Korduba (koja je bila provincijska prijestolnica), a vojska je narasla na 13 legija.

U junu 46. god. p. n. e., kada je napuštao Afriku, Cezar je sa Sardinije 31. juna poslao Gaja Didija sa mornaricom i Kvinta Fabija Maksima (*Quintus Fabius Maximus*) sa kopnenom vojskom u Španiju. Dok je Didiju pošlo za rukom da kod Karteje pobijedi protivničku mornaricu, na kopnu je situacija bila drugačija i ustanak se nije mogao ugušiti. Cezarovi zapovjednici Kvint Maksim i Kvint Pedije (*Quintus Pedius*) se nisu usuđivali upustiti u otvorenu bitku i ostali su utaboreni u Okulbu, oko 56 km istočno od Kordube, tražeći pomoć od Cezar. Na kraju se i Cezar morao osobno uključiti u rat u Španiji, i u novembru je krenuo prema pobunjenom području. I ovaj put je pokazao uobičajenu brzinu i za samo 27 dana je bio na frontu, vodeći sa sobom prekaljene X. *Equestris*, V. *Alaudae*, te manje iskusne III. *Gallica* i VI. *Ferrata*. Cezar je tom prilikom napisao i danas izgubljenu kratku poemu *Item* („Put"). Cezar je pozvao i unuka svoje sestre Julije po imenu Gaj Oktavije da mu se pridruži u hispanskoj kampanji, ali radi svoga slabog zdravlja i brodoloma koji ga je zadesio na putu u Španiju mladi Gaj Oktavije mu se mogao pridružiti u Hispaniji tek nakon zaključivanja kampanje.

Čim je prispio na hispansko ratošte, Cezar je prvo krenuo prema Kordubi (koju je branio Sekst Pompej), ali ne sa namjerom da je zauzme, nego da protivničke trupe pod komandom Gneja Pompeja odvrati sa Ulije, jedinog grada u Betici (današnja Andaluzija), koji je ostao lojalan. Ovaj manevar je bio uspješan, ali je zahvaljujući Labijenovom savjetu, Gnej Pompej izbjegavao upuštanje u otvorenu bitku. To je prisililo Cezara na odugovlačenje kampanje i preko zime, što mu je nametalo i obavezu osiguravanja hrane (i drugih resursa) i skloništa za vojnike. Od Kordube, koju nije zauzeo, Cezar je sa vojskom skrenuo prema utvrđenom gradu Ategua, na desnoj obali rijeke Gvadajoz. Gnej Pompej je sa svojim trupama krenuo prema ovom gradu, ali se nije usudio upustiti u otvorenu bitku i Ategua se predala 19. II. 45. god. p. n. e. Pad toga grada je bio težak udarac za moral protivnika, a i pojedine domorodačke zajednice koje su bile u savezu sa Pompejevim sinovima su počele dezertirati na Cezarovu stranu. Anticezarovske trupe su se tada povukle prema Hispalisu (današnja Sevilja), i prema granadskom gorju. I naredni okršaj kod Sorikarija koji se odigrao 7. III. 45. god. p. n. e. je

išao u Cezarovu koristi, a i mnogi rimski građani iz protivničke vojske su počeli prelaziti na stranu Cezara. Sve je to prisiljavalo Gneja Pompeja da se ipak upusti u otvorenu bitku.

Bitka se odigrala kod Munde 17. III. 53. god. p. n. e. u južnoj Španiji. Iako je anticezarovska vojska (kojom je zapovijedao Gnej Pompej) bila brojnija (13 legija, 6000 lako naoružanih pješadinaca i oko 6 000 konjanika), u kvalitativnom smislu je ta vojska bila znatno slabija od one kojom je zapovijedao Cezar (8 legija, 8 000 konjanika). Ipak su Pompejevi sinovi mogli računati i na jednu vrlo bitnu činjenicu u moralu svoje vojske, a to je da su dobar dio njenog sastava činili raniji pompejevski i tradicionalistički vojnici, koji su se već jednom predali Cezaru, pa onda prebjegli Pompejevim sinovima. Oni su smatrali da ne mogu računati na amnestiju i zato su bili odlučniji kao vojnici. Vojska Gneja Pompeja je zauzela defanzivnu poziciju, manje od jedne rimske milje od zidina Munde. Cezar je naredio frontalni napad sa lozinkom „*Venus*" (Venera), imenom boginje (helenska Afrodita) koja je bila mitski predak julijevskog roda (pa samim tim i Julija Cezara). Borba je trajala neko vrijeme bez prevage na bilo kojoj od strana, prisiljavajući i glavne zapovjednike da se pridruže trupama u okršaju. Cezar je kasnije izjavio da se borio mnogo puta za pobjedu, ali da se samo kod Munde morao boriti za svoj život. Cezar je preuzeo zapovjedništvo nad desnim krilom, gdje je njegova elitna X. *Equestris* vodila izrazito tešku bitku. I tek tada je X. legija počela da potiskuje protivnika. I tada je Gnej Pompej napravio taktičku grešku, jer je prebacio jedinice sa svoga desnog krila na svoje ugroženo lijevo krilo. I onda je Cezarova konjica izvela odlučujući napad na krilo sa kojeg je povućena jedna legija, razbijajući Pompejeve snage. Zatim je konjica Cezarova saveznika mauritanskog kralja Boguda napala pozadinu tabora anticezarovskih snaga. Labijen, koji je zapovijedao anticezarovskom konjicom, ih je pokušao presresti. Međutim taj Labijenov manevar su anticezarovski legionari pogrešno protumačili kao povlaćenje konjice. To je izazvalo paniku i došlo je do potpunog pucanja linija anticezarovskih snaga, i njihovog bjekstva u neredu i panici. Iako su se neki uspjeli spasiti iza zidina Munde, većina je bila ubijena u ovom paničnom i dezorganiziranom bjekstvu. I tako se bitka kod Munde završila velikim gubicima na anticezarovskoj strani (sa navodno 30 000 mrtvih). Zarobljeno je i svih 13 legijskih znakova, Tit Labijen je poginuo na bojištu, dok su Pompejevi sinovi uspjeli da pobjegnu. Cezar je dozvolio pogreb Labijenu, ali je po Apijanu, njegova glava donijeta Cezaru, zajedno sa glavom Atija Vara (koji je isto poginuo u bici kod Munde). Na vijest o pobjedi kod Munde, u Rimu su u aprilu održane igre i svečanosti.

Nakon bitke kod Munde, Cezar je ostavio Kvinta Maksima da opsjeda Mundu, dok se on sam uputio u pacifikaciju provincije Dalja Hispanija. Korduba se predala, a nad onima koji su bili naoružani u gradu (uglavnom naoružani robovi) je izvršena egzekucija, dok je sam grad morao platiti veliku odštetu. Munda je ipak odolijevala još neko vrijeme, ali se ipak nakon neuspjeha proboja blokade, predala sa svih 14 000 branilaca. Mornarički zapovjednik cezarovaca Gaj Didije je uspio uloviti većinu protivničkih brodova. Gnej Pompej je uspio pobjeći u Karteju, ali je ipak ubrzo zarobljen i pogubljen. Ali je Sekst Pompej uspio pobjeći (sakrivši se u obližnjem gorju), kako bi u narednim godinama ponovo na svjetlo dana u

punom sjaju i moći izvukao pompejevsko ime. Priča o Pompejima u rimskoj historiji još uvijek nije bila završena.

Ova pobjeda kod Munde i španska kampanja 46/45. god. p. n. e. su ipak utjecali i na javno mnenje u Rimu i Italiju, koje je počelo izražavati i nezadovoljstvo prema Cezarovoj diktaturi i postupcima. Kada se Cezar vratio sa dijelom vojske u Rim u septembru 45. god. p. n. e., napravljen je opasan presedan jer se slavio trijumf ali ovaj put radi pobjede nad rimskim građanima. I ovaj trijumf je bio raskošan, sa čašćavanjem vojnika i naroda, a cezarovski Senat je donio zaključak da se 50 dana mora slaviti svetkovina blagodarnosti. Po Plutarhu, trijumf koji je Cezar održao u Rimu izazvao je neraspoloženje građana, jer se nije slavila pobjeda nad stranim zapovjednicima i barbarskim kraljevima, nego uništenje familije jednog od najvećih Rimljana (Pompeja Velikog). Afrička i španska kampanja su ipak utjecali na Cezara, koji je izgleda sa svojim protivnicima gubio strpljenje, postajao je suroviji i bezkrupulozniji i sve više se otuđivao od tradicionalnog rimskog poretka i ideja na kojima je počivala Republika. Počinjao se stjecati dojam da on više nije revolucionarni, demokratski reformator (koji je slomio moć optimatske oligarhije) nego osoba koja teži samovlasti.

Sa španskom kampanjom se i konačno završio teški i krvavi II. rimski građanski rat, ali ujedno i I. mediteranski građanski rat (jer je obuhvatio cjelokupno mediteransko područje). Iz toga rata je proizašao jedan apsolutni pobjednik, a to je bio Gaj Julije Cezar, koji se u historiji prvi put pojavio za vrijeme prethodnog I. rimskog građanskog rata. Iako su i u ovom građanskom ratu žrtve bile goleme, ipak je postojao čitav niz razlika u odnosu na I. građanski rat. Proskripcije nije primjenjivala ni jedna strana (optimati to nisu ni bili u mogućnosti, dok Cezar i njegove pristalice to nisu činili, iako su mogli). Cezar nije ni vršio masovne konfiskacije zemljišta, niti je oduzimao općinska zemljišta gradovima u Italiju, i njihovu preraspodjelu veteranima i svojim pristalicama. Nije dolazilo ni do oslobađanja robova protivnika, kao što je to radio Sula. Potrebno je istaći da Cezar nije ni planirao da slijedi marijevske (iako mu je bio rodbinski blisko vezan) i sulinske metode razračuna i prarospodjela.

I N T E R R E G N V M

G O D I N A C E Z A R O V E S A M O V L A S T I 45 – 44. god. p. n. e.

Gaj Oktavije Turinac/*Caius Octavius Thurinus* → Gaj Julije Cezar Oktavijan/*Caius Iulius Caesar Octavianus* → Gaj Julije Cezar August/*Caius Iulius Caesar Augustus*

U zadnjim fazama II. rimskog građanskog rata počelo se u rimskoj javnosti pojavljivati ime Cezarovog rođaka Gaja Oktavija, prvo stidljivo samo u krugovima familije, a zatim sve šire i šire. Ova osoba će postati ključni lik ne samo rimske, nego i svjetske historije. Gaj Oktavije je rođen 23. IX. 63. god. p. n. e., kao član ugledne i bogate, ali još uvijek ne u dovoljnoj

mjeri istaknute familije u državnom *cursus honorum*. Oktaviji/*Octavii* su bili rod plebejskog porijekla, a ogranak roda kojem je biološki pripadao Gaj Oktavije je u početku bio viteškog ranga, i obogatio se „bankarskim“ poslovima u gradu Velitri (u Laciju), gdje je familija bila dio lokalne aristokratije. Njegov istoimeni otac (cc. 100 – 59. god. p. n. e.) je bio prvi koji je kao *homo novus*, ušao u senatorski stalež i to nakon što je obnašao kvesturu oko 70. god. p. n. e. Otac je kasnije bio pretor za 61. god. p. n. e., a kao propretor 60. god. p. n. e. je ugušio pokrete robova (koji su ranije učestvovali u Spartakovom ustanku) u Turiju (radi čega je dobio počasni nadimak Turinac) i bio uspješni namjesnik Makedonije. Naredne 59. god. p. n. e. je krenuo u Rimu, kako bi se kandidirao za konzula, ali je umro u gradu Noli prije nego što je stigao u Rim, ostavljajući za sobom djecu iz dva braka. Iz ranijeg braka sa izvjesnom Anharijom (*Ancharia*) je imao kčerku Oktaviju Stariju (*Octavia Maior*), a iz kasnijeg braka sa Atijom Balbom Cezonis ili Sekudom (*Atia Balba Caesonia- Secunda;* 85 – 43. god. p. n. e.) dvoje djece i to Oktaviju Mlađu (*Octavia Minor*) i Gaja Oktavija. Preko svoje majke Gaj Oktavije je bio uvezan sa jednim od najstarijih patricijskih rodova Julijevcima i sa Gajem Julijem Cezarom. Atija Balba je bila kćerka Marka Atija Balba (*Marcus Atius Balbus;* 105 – 51. god. p. n. e.) i Julije Cezaris Mlađa (*Iulia Caesaris Minor;* 101 – 51. god. p. n. e.), sestre Julija Cezara (imao je dvije starije sestre – Juliju Stariju i Juliju Mlađu).

Nakon smrti oca, Gaj Oktavije je kao dječak postao vezan za svoga roba – tutora po imenu Sferus/*Sphaerus*, koji je na njega ostvario značajan utjecaj i koji ga je uvijek pratio u školu (bilo da je riječ o Rimu ili Velitri). Kasnije je Sferus dobio slobodu, a nakon smrti je dobio i pravo na javnu sahranu. Atija Balba se kasnije preudala i to za Lucija Marcija Filipa (*Lucius Marcius Philippus*), pristalicu Julija Cezara i bivšeg pretora za 60. god. p. n. e. i namjesnika Sirije, i konzula za 56. god. p. n. e. (zajedno sa Gnejom Kornelijem Lentulom Macelinom/*Gnaeus Cornelius Lentulus Marcellinus*). Gaj Oktavije je prvi javni nastup imao na pogrebu svoje bake Julije Cezaris Mlađe, kada je izrekao posmrtnu besjedu, i moguće je da je tada privukao pažnju Julija Cezara. Gaj Oktavije je kao petnaestogodišnjak, po starom rimskom običaju, 18. oktobra 48. god. p. n. e. postao formalno punoljetan i obukao togu virilis, a ubrzo je (na protežiranje Cezara) bio izabran na pvru javnu funkciju kao pontifik u kolegiju pontifika. Ubrzo su se protežiranja nastavljala, pa je Cezar dok je slavio Latinsku svetkovinu, postavio Gaja Oktavija na počasnu službu gradskog prefekta do svoga povratka. Ova funkcija u datim okolnostima nije imala autoritet, ali je ipak izložila mladog Gaja Oktavija očima javnosti.

Postajala je jasno da je Cezar sve više počeo uz sebe vezati Gaja Oktavija, kako bi ga počeo pripremati možda za svoga eventualnog nasljednika. Ali dječaku je trebalo i vojno iskustvo, što je tada bilo nezaobilazno za svakog rimskog građanina koji je želio napraviti političku javnu funkciju. Kada je započinjala afrička kampanja, Cezar je predožio da sa sobom povede Gaja Oktavija (koji je tada bio bolestan), ali se tome (po Nikoli iz Damaska) suprostavila Atija Balba, i Gaj Oktavije nije otišao u afričku provinciju. Od 46. god. p. n. e. Gaj Oktavije se sve češće nalazio u Cezarovom okruženju, pa je zajedno sa njim posjećivao teatre, bankete i druga društvena zbivanja, a i čak je primio vojna odlikovanja i jahao sa Cezarom za vrijeme

njegovog afričkog trijumfa (iako uopće nije učestvovao u borbama). Ipak se Gaj Oktavije pokušao priključiti Cezaru za vrijeme španske kampanje, ali je nakon niza peripetija (bolest i brodolom) došao na sami završetak borbi. Na putu u Španiju Gaj Oktavije će biti praćen sa nekoliko prijatelja, od kojih će neki kao daroviti i lojalni Marko Vipsanije Agripa (*Marcus Vipsanius Agrippa* cc 64/62 – 12. god. p. n. e.) postati njegovi najbolji i najbliži suradnici. U Hispaniji se nakon brodoloma Gaj Oktavije morao sa svojim prijateljima probijati kroz neprijateljsko područje dok nije došao do Cezara, što je isto impresioniralo Gajevog praujaka. Cezar je Gaja Oktavija nastavio da uči načinima provincijske uprave, i ostali su u Španiji do juna 45. god. p. n. e. Po Veleju Paterkulu, u povratku su Cezar i Gaj Oktavije dijelili istu kočiju. Za Gaja Oktavija je potrebno istaći još jednu značajku, a to je da bio krhkog zdravlja sa čestim pobolijevanjem. Ali je taj nedostatak uspio prevaziči snagom volje, upornošću i pronicljivosti.

Po povratku u Rim, Cezar je kod Vestalki deponirao svoj novi testament u kojem je tajno imenovao Gaja Oktavija kao svoga glavnog nasljednika (uključujući i usinovljenje i pravo da nosi njegovo ime). Želeći da se Gaj Oktavije dodatno pripremi za ulogu koju mu je namijenio, Cezar ga je krajem 45. god. p. n. e. poslao na dodatnu edukaciju, zajedno sa prijateljima Markom Agripom, Gajem Mecenom (*Caius Maecenas;* 13. april 70.? – oktobar 8. god. p.n.e.) i Kvintom Salvidijenom Rufom (*Quintus Salvidienus Rufus*) u primorski grad Apoloniju u provinciji Makedoniji. Zanimljivo je istaći da ni jedan od pratilaca Gaja Oktavija nije bio pripadnik starog rimskog nobiliteta. U Apoloniji na ilirskoj obali, Gaj Oktavije je sticao akademska i vojna znanja. U makedonskoj provinciji se tada nalazilo i pet legija koje je Cezar bio planirao da upotrebi u planiranom predstojećem napadu na Partiju. U okviru tih priprema za veliki rat na istoku, Cezar je imenovao i Gaja Oktavija kao zapovjednika konjice (formalno zamjenika sebe kao diktatora) za 43. god. p. n. e. Ali to toga nikada nije došlo, jer je u Apoloniju stigla vijest o martovskim idama 44. god. p. n. e., i za mladića Gaja Oktavija svijet je krenuo u drugom pravcu.

Cezarova agenda

Odmah po dolasku u Rimu, Cezar je pristupio opsežnom reformnom zahvatu u sustav upravljanja i način života u Rimskoj Državi. Institucije, komicije i cezarovcima popunjeni Senat, su u potpunosti bile pod njegovom kontrolom i samo su aminovale njegove želje. Površnom promatraču je izgledalo da je opozicija u potpunosti elimirana. Poslije pobjede nad Pompejem Cezar je bio apsolutni gospodar, ali je ta vlast ipak izražavana u tradicionalnim republikanskim oblicima.

Gaj Julije Cezar je bio pronicljiva osoba, čiji je čitav život obilježen stranačkim borbama narodnjaka i optimata. On je u tome kaosu i sukobima karakterističnim za drugu polovicu kasne Republike polako izgrađivao svoj politički stav. Shvatio je da je kičma republikanskog sustava postala previše deformirana uslijed agrarne krize i totalnog poremećaja osnovne tvari i zakonitosti postojanja Republike i to harmonije i ravnoteže ideja, institucija, slojeva, staleža i interesa. Ta kičma više nije mogla držati na sebi breme sve većeg imperija, i novih tereta

koji su se nadvijali nad Rimom. Središnja uprava je sve više slabila, a provincijski namjesnici su se pretvarali u neodgovorne (u odnosu na interese područja kojim su upravljali), apsolutističke vladare. Vojska, koja se u potpunosti profesionalizirala, je sve više izmicala nadzoru i sve ju je više obilježavala odanost prema svojim vrhovnim zapovjednicima, a ne prema Republici i njenim institucijama. Ono što se desilo sa vojskom i njena transformacija iz građanske milicije (neke vrste teritorijalne odbrane) u profesionalnu soldatesku, što je započeo Marije, je samo udarila posljednji čavao u lijes koji se pripremao Republici. Korupcija je postala sasvim normalna činjenica koja je kao najgori neizlječivi rak brutalno razgrađivala i nemilosrdno razarala tijelo Republike.

Cezar je odlučno prionuo na posao kako bi izgradio sustav, kakav je mislio da treba biti. Temelj ideje o preustroju državnog uređenja koju je razvio zaključno sa afričkom i španskom kampanjom se sastojao u tome da treba stvoriti jaku, funkcionalnu i brzu središnju vlast u Rimu, koju bi reprezentirao on osobno. U okviru toga, čitav imperij rimskog naroda je trebalo transformirati u kohezivnu jedinicu, što bi smanjilo čitav niz razlika koje su u njemu tradicionalno postojale. To nastojanje ka jedinstvenoj imperiji, koje je za tadašnje vrijeme predstavljalo u pravom smislu preobražaj revolucionarnog karaktera, je podrazumijevalo i ujednačavanje uprave, prava, sustava mjera i težina.

Rimski svijet je u to doba bio jedna dosta heterogena zajednica, koju je jedino objedinjavala moć središnje vlasti u Rimu. Mnoge oblasti i narodi unutar okvira rimskog imperija su imale svoje zasebne pravne ustroje, svoje posebne političke institucije, različito se mjerilo i živjelo. Takva heterogenost je direknta posljedica načela rimske politike da se ne miješaju u unutarnje poslove lokalnih jedinica autonomije, ako se oni ponašaju i funkcioniraju na osnovi ugovora koji su imali sa Rimom.

Da bi se mogle provesti takvi suštinski preobržajni planovi, neminovno su se morale smanjiti ovlasti tradicionalnih rimskih institucija kao što je Senat i komicije, a povećavati njegov osobni autoritet. A da bi to postigao Cezar je u svojoj osobi koncentrirao veliki broj već postojećih magistratura i ovlasti.

Posebno mjesto u Cezarovom „skupljanju magistratura“ zauzimala je diktatura, koju je za vrijeme i neposredno nakon II. građanskog rata dobivao u različitim oblicima više puta (prvi put na jedno vrlo kratko razdoblje krajem 49. god. p. n. e. - *dictator rei gerundae causa*, naredne 48. god. p. n. e. na neodređeno vrijeme i 46. god. p. n. e. na 10 godina). Posljednji put (u februaru 44. god. p. n. e., samo mjesec dana nakon atentata) je dobio doživotnu diktaturu (*dictator perpetuo* ili *dictator in perpetuum*). Cezarova doživotna diktatura je bila veoma različita od stare republikanske diktature i predstavljala je nesumnjivo prvi stepenik i glavni oslonac za legalistički razvitak samovlasti i monarhizma. Za vrijeme Cezara, na značajnom autoritetu su dobile i institucije zapovjednika konjice (što je bila titula, koju je u tradicionalnom sustavu nosio zamjenik diktatora) i gradskog prefekta, koji su upravljali Gradom za vrijeme Cezarovih odsustva. Potrebno je napomenuti da je Cezar još 48. god. p. n. e. dobio stalne tribunske ovlasti, što je činilo njegovu osobu zaštićeno svetošću, omogučavalo mu je da stavi veto na odluke Senata, komicija i magistrata, te da dominira radom plebejskih skupština, posebno njihovim izborima plebejskih tribuna (kako bi se

spriječio izbor nepočudnih). Cezar je 46. god. p. n. e. dobio još jedno bitno zvanje i to Prefekta morala (*praefectus morum*) za tri godine, koje je samo po imenu bilo nova funkcija, a ustvari je riječ o instituciji čije su ovlasti identične cenzorskim ovlaštenjima. Zahvaljujući toj vrsti prikrivenih cenzorskih ovlaštenja Cezar je kontrolirao kandidature i popunjavao sastav Senata. Uslijed građanskog rata, sastav Senata je bio prilično prorijeđen, i Cezar je koristeći navedene ovlasti imenovao mnoge nove senatore, u čemu je daleko prevazišao uobičajeni broj senatora. Tako se sastav Senata za Cezara povečao na 900 članova, a svi novoimenovani su bili njegove pristalice, čime je osiguravao lojalnost Senata. Mnogi od tih novoimenovanih senatora uopće nisu bili dostojni nošenja toga zvanja, čak su direktno u Senat imenovani i neki centurioni (preskačući viteški rang), stranci iz Galija i Španije koji su tek tada počeli učiti latinski jezik i čak bivši oslobođenici. Time je prilično okrnjio snagu nobilske aristokratije, kojoj je Senat bio glavna poluga moći i vlasti. A upravo su predstavnici nobiliteta bili oni koji su se bili najviše konzervativni i surevnjivi prema Cezarovom reformnom paketu preuređenja države. Dok se primarno pozivao na svoje diktatorske, tribunske i cenzorske ovlasti, izmjenjivao se u konzulatima i prokonzulatima. Već od ranije je Cezar imao titulu vrhovnog svećenika, pa se formalno nalazio na čelu toga vrlo složenog sustava rimske oficijelne religije (koja je još iz drevnih vemena bila prožeta sa državnim poretkom i tradicijom). Njegov kip postavlja se u hram uz kipove bogova, on se naziva božanstvom na nekim natpisima, koji su, doduše, privatnog karaktera. Cezar se svuda pojavljuje u purpurnoj odjeći koju su nosili trijumfatori i koju su, po tradiciji, nosili rimski kraljevi.

Cezar je uz to postavio i presedan, koji će slijediti kasniji cezari, da mu Senat dodjeljuje različite počasne titule, kao što su „otac domovine“ (*pater patriae*) i imperator (što će se za vrijeme kasnijih cezara iz počasnog naslova praktično transformirati u najvišu titularu carskog zvanja). Uz to, dobio je i pravo da i naslov imperatora može prenijeti na svoje potomke, što je bila podloga na kojoj će se iz ovog naslova koji su od svojih vojnika dobijali aklamacijom pobjedničke vojskovođe razviti praktično sinonim za carsku titulu i vlast. Činjenica da je naslov imperator postao taj sinonim i njegova glavna odrednica dokazuje koliko je značenje vojska kao institucija imala za uspostavljanje i održanje i Cezarove vlasti, ali i za uspostavu (za vrijeme Oktavijana Augusta) i održanje carskog režima. Jednostavno rečeno, carska vlast je primarno i stvarno počivala na djelotvornoj kontroli nad profesionalnom vojskom, i zato je logično da se i ovaj vojni naslov „imperator“ preobrazi u najsnažniju titulu vrhovnog poglavara države. Ustvari vojska je bila i glavni instrument Cezarove vlasti, bez nje ne bi mogao doći do legitimizirajućih titula, dužnosti i funkcija. Oslanjajući se na vojsku, Cezar je uspio steći slavu i bogatstvo, a pomoću svojih legija on je uspio zadobiti vlast u državi. Popularnost Cezara, talentiranog stratega i darežljivog vojskovođe, bila je među vojnicima veoma velika, ali to nije otklanjalo opasnost od vojničkih ustanaka, a pri gušenju tih ustanka Cezar je pokazivao podjednaku inventivnost kao i za vrijeme ratnih pohoda. Inače Cezar je dobio i vrhovno pravo rata i mira.

Cezar je u jednom kratkom vremenu pristupio vrlo opsežnoj djelatnosti, pa je tako naredio novi cenzus koji je rezultirao u smanjivanju broja korisnika subvencionirane dodjele žita sa oko 320 000 na 150 000, te u njihovom fiksiranju i uvođenju/popisu u posebni registar). Da bi smanjio broj rimske sirotinje bez kuće i poslam Cezar je iselio u kolonije 80 000 gradskih proletera. Zatim je odredio da sudije mogu biti samo iz senatorskog ili viteškog ranga. Donesen je i zakon koji je restrukturirao dugove. Ovim zakonom Cezar je pokušao da konačno riješi kronični dužnički problem, tako što je faktički otpisao ¼ dugova. Cezar je započeo i sa intenziviranjem građevinskih radova, pa su tako uz mnoge druge javne objekte izgrađeni i uređeni Cezarov Forum sa Hramom *Venus Genetrix* („Venere Roditeljka“), koja je bila njegovo osobno božanstvo.

Cezar je izgradnjom svoga foruma u Rimu sa hramom Venere Roditeljke želio da zadužbinski konkurira Pompejevom teatru, koji je u sebi sadržavao i hram Venere Pobjednika.

Cezar je planirao i velike javne radove, pa je tako u zamislima imao izgradnju ceste preko Apenina do jadranske obale, te isušivanje Fucinskog jezera (što bi koristilo zemljoradnicima). Cezar je u planu imao i izgradnju golemog hrama Marsu, velikog teatra, i velike biblioteke u rangu one u Aleksandriji. Imao je u planu i preuređenje (produbljivanje) luke u Ostiji u veliku i glavnu luku Mediterana, te izgradnju kanala na Istamskoj prevlaci kod Korinta (kako bi se izbjegla duga plovidba oko Peloponeza). Kako bi smanjio broj robova i time automatski snizio visoku stopu nezaposlenosti Cezar je naložio da se najmanje trećina pastira mora uzimati iz reda slobodnih ljudi. Izvršio je i neku vrstu agrarne reforme, pa je dio državnih i svećeničkih imanja dao po mogućnosti podijeliti među siromašne seljake, i veterane uz uvjet da 20 godina nesmiju ništa prodati, kako ta imanja ne bi pala u ruke latifundista i zemljišnih špekulanata. Cezar je pravio i planove za distribuciju zemljišnih čestica među 15 000 svojih veterana. Čitav niz mjera imao je za cilj da doprinese uzdizanju poljoprivrede. Zakon koji je ograničavao iznos gotovine koju pojedinac može posjedovati – imao je za cilj povećanje sredstava koja se ulažu u zemljišne posjede. U interesu italskog seoskog proletarijata on je utvrdio da se najmanje jedna trećina pastira zaposlenih po latifundijima mora sastojati od slobodnih ljudi. Cezar je proveo i reformu skupljanja poreza, po je i stavljena pod kontrolu djelatnost publikana; i dalje su zadržani zakupci posrednih poreza, dok su neposredne poreze u nekim provincijama odsada plaćali državi izravno predstavnici općina. Od Cezarovog vremena počeo se je redovito kovati zlatni novac. Rimski denarij konačno se pretvara u jedinstvenu monetu za čitav Zapad. Na Istoku je doduše u dalje ostala ranija šarolikost monetarnih sustava. Uz to Cezar je dobio i pravo raspolaganja državnom blagajnom.

Cezar je koristeći pravo preporučivanja kandidatâ (*ius commendationis*) kontrolirao i proces kandidatura i izbora za magistrature (kako bi prošli od njega određeni kandidati), imenovao je kao senatore svoje pristalice i sprečavao je komicije u usvajanju mjera koje mu se nisu sviđale. I pod cezarističkim režimom su se sastajale komicije, ali pošto je Cezar bio taj koji je birao kandidate za izbore i slao zakone na izglasavanje, one su postale praktično nemočne i samo su služile za legaliziranje Cezarovih želja. U komicija je nestala bilo kakva opozicija i

one su bile obična Cezarova mašina za legaliziranje njegovog sustava. Ovo je bio paradoks, jer je Cezar izvorno potekao iz narodnjačke (popularske) stranke koja je svoju borbu ideološku borbu temeljila na ideji suverenosti i pravima komicija. I tako je posljednji lider rimskih narodnjaka praktično, ne i formalno, ugušio stvarnu suverenost najvažnije popularske političke institucije. Cezar je kontrolirao u potpunosti i vojsku, i javne financije a i izbore namjesnika. Uslijed nesumnjive samovlasti i sudovi (kojima su u Gradu rukovodili pretori, a u provincijama namjesnici) su izgubili svoju nezavisnost, a mogao se i sam Cezar vidjeti kako sjedi na Forumu i presuđuje u nekim bitnijim predmetima. Istine radi, kazne su ublažene i progonstvo je zamijenilo izricanje smrtne kazne. Naravno, advokatura nije time oštećena, pa se i nadalje nastavila razvijati.

Sam Cezar je u oktobru 45. god. p. n. e. dao ostavku na svoju poziciju kao jedinog konzula i proveo je izbore dva nasljednika za ostatak godine, što je teorijski restauiralo raniji oblik konzulske institucije, ali sada u uvjetima da je ova najviša izvršna institucija republikanskog sustava podređena postojećem diktatoru. Ali ovo sa uvođenjem konzula sufekta je predstavljalo i uzor, koji će vrlo često primjenjivati i kasniji carevi. Cezar je inače znatno povećao broj magistrata-kolega za jednogodišnje izvršne institucije (pretora na 16, edila na 6 i kvestora na 40), čime je želio da ugodi ambicijama i željama svojih pristalica i suradnika, ali ujedno i da dobije i veći broj iskusnih magistrata. Ovo nije bilo nikakvo opterećenje za državne financije, jer se obnašanje ovih institucija nije nadoknađivalo u vidu neke vrste plate iz javnih resursa. Time je ujedno još i dodatno devalvirao značenje tradicionalnih institucija u vidu kolegijalnih magistratura. Kako bi se minimizirao rizik da neki drugi ambiciozni u uspješni političar i vojskovođa može da ga izazove, Cezar je proveo zakon koji je namjesnike obavezivao na vremenski limit. Tako su propretori morali da napuste svoje funkcije, nakon jedne godine, dok su prokonzulari napuštali svoje funkcije nakon dvije godine. Cezar je narušavao integritet i autoritet drevnih institucija republikanskog sustava i kada je u vršenju nekih poslova prednost davao svojim pouzdanicima, a ne nosiocima tih institucija. Tako ga npr. kada bi nakratko bio odsutan iz samoga Grada, ne bi ga zastupao gradski prefekt, nego neko drugi, kao financijski moćnik, zelenaš i trgovac Lucije Kornelije Balbo (*Lucius Cornelius Balbus*) iz iberskog Gadesa (koji uopće nije bio italskog i rimskog porijekla).

Cezarove reforme su trebale i da reguliraju šarenilo u teritorijalnim i upravno – administrativnim poslovima municipalnih jedinica. Njima je po cezarovskoj agendi predviđeno održanje i širenje lokalne autonomije. Tako je odredbama (Julijev zakon o municipijima čiji je znatan dio poznat po sačuvanom natpisu) iz 49. god. p. n. e. tim jedinicama ostavljena sloboda i autonomija u rješavanju lokalnih pitanja i izboru lokalnih dužnosnika i službenika (iako su utvrđena neka pravila za te izbore lokalnih magistrata) te pravo na, istina ograničenu, građansku i krivičnu sudbenost.

Kratko prije atentata na martovske ide, Cezar je proveo još niz reformi, dok su neke planirane i započete ostale neuređene i nedovršene zbog atentata. Cezar je tako uspostavio u gradu Rimu neku vrstu jedinica javnog reda i mira, imenovao je zvaničnike da provode

zemljišnu reformu i naredio je ponovnu izgradnju Kartagine i Korinta (što će tek završiti njegov nasljednik Oktavijan August). Nakanio je i utemeljiti rimsku koloniju u Buthrotonu, preko puta otoka Krfa, a utemeljene su i rimske naseobine u crnomorskoj Herakleji i Sinopi, kao i u Bejrutu na feničko – libanskoj obali. Ove rimske kolonije su trebale da posluže kao most spajanja latinskog, helenističkog i semitskog svijeta u jednu imperijalnu cjelinu. Isto tako, je prošireno latinsko pravo kroz cijeli rimski svijet. Cezar je u svojim dalekosežnim planovima imao ideju o izjednačavanju, ili bar većem niveliranju stanovnika rimskog imperija, i smanjivanju međusobnog jaza između Italije, provincija i «potčinjenih» savezničkih državica. U praktičnom smislu to bi vodilo ka stvaranju jedinstvene imperije. Međutim, taj njegov plan je bio više nego preambiciozan i rimski građani još uvijek nisu bili spremni da se odreknu osjećaja (ali i faktičnosti) svoje supremacije koje im je donosilo rimsko građanstvo (bez obzira da se ono dijelilo darežljivo). Globalistički pristup još je uvijek bio stran rimskim građanima, koji se nisu željeli tek tako odreći ni svojih prava ni privilegija, a ni određenih sloboda, dok bi za uzvrat dobili jedinstvenu, unificiranu globalnu državu.

U vojnom pogledu, njegovi planovi su bili precizni. On je želio da se što je moguće brže upusti u nove vojne i osvajačke pohode i avanture. Planirane su kampanje na istok i to prema Bojrebistinoj Dakiji i partskom Iranu (kako bi se osvetio poraz kod Kare i povratila čast rimskom imenu na istočnoj granici). Bile bi izvršene i invazije Kavkaza i Skitije, pa bi se prodrlo u Germaniju dolazeći iz istočne Europe. Taj vrlo ambiciozni plan je trebao da zasjeni i ono što je učinio Aleksandar III. Argead Veliki (čije je djelo mnogo utjecalo na samoga Cezara). Radi toga su naređene velike pripreme, kako se ništa nebi prepustilo slučaju. Kako bi u Rimu i Italiji održavao funkcionalno i nadalje svoj autoritet, dok je odsutan na istoku, Cezar je proveo i zakon koji mu je omogučavao da imenuje sve magistrate za 43. god. p. n. e., a konzule i plebejske tribune za 42. god. p. n. e. Ovaj zakon je praktično transformirao magistrate iz forme predstavnika naroda u predstavnike samovlasnog diktatora, čime su nadalje krnjena i prava i autoritet i komicija, ali i samih magistratura (koje su se pretvarale iz državnih funkcija u državne službe). Cezar je namjeravao kodificirati rimsko pravo, što je bilo ostvareno tek u doba kasnog Rimskog Carstva.

Cezar nije provodio samo politički program, njegovi reformni zahvati su zahvatali i način života, pa je donio i zakon kojim se ograničavao luksuz. Potom se otisnuo i u porodično zakonodavstvo, pa je donesen i zakon po kojem su se nagrađivale familije koje su imale mnogo djece, dok je prema rastavama brakova postupao strožije (iako on sam nije baš bio po tome pitanju uzoran). Ipak za porodično zakonodavstvo nije imao dovoljno vremena da ga provede, pa je tak zadatak ostavljen tek Oktavijanu Augustu da ga rješava strogo i ozbiljno. U interesu najutjecajnijih krugova nobiliteta neke su senatorske porodice uvrštene u patricije (*lex Cassia*). Kako bi zaustavio bezakonje po ulicama, zabranio je raznorazne „kolegije“ (izuzev onih koji su imali drevno porijeklo), jer je većina takvih „kolegija“ bila ustvari korištena kao plašt prikrivenosti za djelovanje političkih klubova ili najobičnijih uličnih bandi. Najpoznatija reforma u ovom kontekstu je bila reforma kalendara, koja je trebala biti u

potpunom skladu sa Cezarovom proklamiranom politikom zavođenja pravog i pravilnog reda stvari. Reforma je izvršena na osnovi helenističkih dostignuća u astronomskim istraživanjima, a cilj je bio stvoriti kalendar za novinovi ujedinjeni svijet. Zato je i reformirani rimski kalendar u odnosu na onaj predjulijanski bio znatno bolji. Kao zaključak se može reći da je u Cezarovim reformama i projektima karakteristična kombinacija tradicionalnih načela stranke populara, monarhijskih ideja raširenih po zemljama helenističkog Istoka i nekih postavki rimskih konzervativaca.

Formiranje republikanske frakcije

Cezar je dobio i simbolično pravo da trijumfalno odijelo (što su rani rimski kraljevi formalno nosicli) i lovorov vijenac smije nositi i nakon trijumfalne svečanosti, te *spolia opima* žrtvovati Jupiteru Feretriju. Senat je čak donio odluku da se kao posebni znak počasti njegova trijumfalna kočija smjesti na Kapitol. Dobio je i počasne nazive kao što su osloboditelj i otac domovine, a na javni trošak mu je podignut i kip kraj kipova kraljeva i Lucija Junija Bruta (koji je prije više od 450 godina srušio kraljevsku vlast), a još jedan kip mu je postavljen u hramu boga Kvirina, sa natpisom „nepobjedivom bogu“. Šesti mjesec (*quintilis*) rimskog kalendara dobio je naziv „*iulius*“(juli; i zadržao ga je do danas). U Senatu je dobio pravo da sjedi na stolici od zlata, umjesto ranije od slonovače, kao i pravo da govori kao prvi za vrijeme senatskih sesija. Kod svečanosti prilikom procesija morao se nositi njegov kip među kipovima bogova. A i njegova statua je postavljena kao osma, uz sedam kipova drevnih kraljeva na Kapitolu, a u formulu za zakletve je uz Jupitera i Penate uvršten i genij diktatora. Ovi simbolika i propisani ceremonijal kojom je okružen Cezar za jedno kratko vrijeme, upadljivo su podsječali na despotske kraljeve sa istoka. Posebno su dekret da se njegov lik iskuje na novcu i da se njegov rođendan slavi javnim žrtvovanjem, upadljivo podsjećali na simbole monarhizma.

Tako se Cezar pored zakonsko – konstitucionalnih odluka koje je provodio i koje su na jednoj strani u njegovoj osobi koncentrirale veliku količinu moči, a na drugoj u velikoj mjeri derogirale sve ostale institucije Republike, sve više upuštao i u upadljivu mrežu ceremonijala i simboličkog manifestiranja nove vlasti i sustava koji je namjeravao napraviti. Tako se Cezar zaogrtao „plaštom“ onoga čega su se Rimljani najviše užasavali i prema čemu su osjećali odbojnost, jer je uzdizanje jednog čovjeka i formalno na monarhijski nivo vlasti (po uzoru na istočne despotije) automatski značilo i derogiranje rimskog građanina kao temeljne institucije Rimske države.

Sve ovo što se dešavalo u mjesecima nakon španske kampanje, je ipak u nekom prikrajku vodio ka novom rađanju opozicije, koja je uslijed Cezarovog djelovanja sve više bujala i bujala. U prvom redu nju su sačinjavali preživjeli pripadnici poražene tradicionalističke frakcije, koji su nakon Farsale dobili amnestiju i iskusili *clementia Caesaris*. Oni nikad nisu „u srcu“ prihvatili novi režim i samo su čekali priliku da ponovo dignu „stijeg“ tradicionalističke opozicije. Cezarovo djelovanje je od povratka sa Istoka sve više ličilo na uvođenje neke vrste monarhijske vlasti, a i njegovo ponašanje se počelo mijenjati u tome

pravcu. Vjerojatno je njegov boravak na istoku, posebno helenističkom Egiptu, utjecao na to da mu se jave razmišljanja da bi se neki elementi tradicionalne uprave nad istočnomediteranskim i srednjoazijskim kraljevstvima (stari duže od najmanje tri milenijuma), mogli primijeniti i u rimskom slučaju. Ali rimsko društvo još uvijek nije bilo u dovoljnoj mjeri sazrelo na klasični monarhijski sustav kakav je npr. postojao na istoku. I tu se počinje dešavati i razdjelnica Cezara i sa pojedinim svojim pristalicama, koje su u njemu primarno vidjeli narodnjačkog reformatora Republike, a ne budućeg samovladca, despota ili u krajnjem slučaju kralja Rima.

I tako su se od 46. god. p. n. e. od njega počele udaljavati i neke istaknutije pristaše njegove stranke (koji su bili protivni urušavanja institucija Republike), pa i povezivati sa ostacima tradicionalističko – pompejanske frakcije. Tadašnji istinski populari (npr. ilustrativan je primjer Lucija Kornelija Cine) jednostavno nisu željeli da republikanski sustav zamijene monarhijskim ili perpetualno diktatorskim, i prema tome su se odnosili isto kao i prema vladavini nobilske oligarhije. Pristalice i predstavnici izvornog popularskog programa nisu baš bili oduševljeni cezarizmom, kako se razvijao u zadnjim fazama II. građanskog rata i nakon njega. Zato je bilo i za očekivati da će nezdovoljstvo istaknutih populara sa Cezarovom politikom, posebno njegovom sve izražajnijom autokratijom, dovesti do toga da se oni povežu sa anticezarovcima sa drugog (optimatskog) kraja rimskog političkog spektra. Iz te simbioze će se polako oblikovati nova republikanska frakcija, koja za temeljni cilj svoga postojanja ima spriječiti nastanak kraljevstva i vratiti republikanski sustav uprave i punom kapacitetu. Činjenica je da je Cezar (iako je bio strastvene naravi) bio više sklon praktičnosti, nego nekom pridržavanju ideoloških smjernica, a u potpunosti mu je bila strana idejna ili ideološka fanatičnost. I zato mu je bilo i lakše odstupiti od temeljne ideologije narodnjaštva (koja nikada nije imala namjeru da ukine republikanski sustav), i započeti neki svoj cezaristički program, koji je sa punom predanošću i strastvenošću pristupio da ostvari. Tako je npr. kada je nakon Farsalske pobjede, došlo do rušenja Sulinih spomenika u Rimu (od strane radikalnih narodnjaka), Cezar je naredio da se ponovo podignu, jer je Suli trebala suditi historija, a ne zlovoljni suvremenici.

Tiha opozicija je koristila svaki moment i grešku Cezarovu, kako bi javnosti (koja je vrlo osjetljiva na eventualnu obnovu kraljevske vlasti) predočavali da je upravo Cezar taj koji želi postati kralj. Bilo je više primjera koji su samo pojačavali tu sumnju. Možda najbolji primjer je bila smjena plebejskih tribuna za 44. god. p. n. e. Gaja Epidija Marula (*Caius Epidius Marullus*) i Lucija Cesetija Flava (*Lucius Caesetius Flavus*), koju je inicirao Cezar, radi tzv. „dijadema incidenta“. Kada se Cezar jednom prilikom vračao u Grad, iz mase koja je bila okupljena kako bi pozdravila njegov dolazak i prolazak, neko je stavio dijademu (što je simbol kraljevstva) na statuu Cezara na Rostri. Navedeni plebejski tribuni su naredili da se ukloni dijadema kao simbol Jupitera (vrhovnog boga) i monarhizma, i da se uhapse odgovorni. Oni su i dali da se uhapse oni građani koji su nazivali Cezara sa titulom „*rex*“, dok je prolazio (po Svetoniju Cezar je ove povike odgovorio „ja sam Cezar, a ne Rex“). Cezar je djelovao odlučno i naredio je da se uhapšeni puste, a plebejske tribune je pozvao

pred Senat i onda ih ražalovao sa funkcije. Ovim je načinio vrlo opasan presedan, ali i opasan paradoks jer je upravo on kao glavni povod za početak građanskog rata i prelazak Rubikona, uzimao činjenicu da su povrijeđena sveta prava plebejskih tribuna. A sada je upravo Cezar bio taj koji je vrlo brutalno kršio ta ista sveta prava (čineči tako i svetogrđe). Ovim činom je Cezar okrnjio i drugu instituciju, u koju su se narodnjaci „zaklinjali" i koja je 500 godina predstavljala izraz zaštite plebsa. Cezar je također i uvrijedio plebejske tribune u govoru kada ih je dao ražalovati, čime je posredno uvrijedio i plebs. Potrebno je navesti da je, po Plutarhu, prilikom hapšenja oni koji su pozdravljali Cezara kao kralja, okupljena masa aplaudirala na taj čin i nazivala plebejske tribune kao *Brutuses*/Brute (po uzoru na legendarnog osnivača Republike Lucija Junija Bruta). Ražalovani Marula i Flav su otišli u egzil, a imena su im izbrisana iz javnih zapisa. Za vrijeme praznika Luperkalija 15. II. 44. god. p. n. e. Marko Antonije (koji je inače aktivnije od ostalih podržavao Cezarove monarhijske težnje) je javno ponudio Cezaru (dok je držao govor na Rostri) kraljevsku dijademu (koju je više puta pokušavao da stavi na Cezarovu glavu), ali je ovaj demonstrativno odbijao i stavio na stranu kako bi bila upotrebljena kao žrtva Jupiteru, Najboljem, Najvišem. Taj njegov čin je izazvao oduševljenje u masi, koja je ipak bila još uvijek prorepublikanski nastrojena. Nepoznato je da li je ovaj događaj za Luperkalija bio dobro naštimana predstava ili je riječ o stvarno spontanom dešavanju. Lucije Kota navodno je u „Sibilskim knjigama" protumačio da Parte može pobijediti samo kralj i predložio je Senatu da Cezaru treba dodijeliti tu titulu. A javna je tajna bila da se priprema pohod na Iran u velikom stilu. Prema Kasiju Dionu, senatska delegacija je otišla da informira Cezara o novim počastima koji su mu namijenili u 44. god. p. n. e. Cezar ih je primio sjedeći u hramu Venere Roditeljke, a ne nije ustao da se sretne sa njima, što bi bila uobičajena protokolarna gesta. Ovo je bila direktna uvreda za senatore (ne u osobnom smislu, nego u smislu institucije koju obnašaju). To je bila toliko teška povreda uobičajenog protokola, da su Cezarove najvjernije pristalice morale tražiti opravdanje u navodnom napadu proljeva koji je imao (radi čega nije mogao ustati), ali su njegovi protivnici odgovarali da mu to nije smetalo da ode kući hodajući.

I tako je Cezar sve više srljao u ono za šta tadašnji rimski svijet uopće nije bio spreman, a istovremeno su svi ti događaji, kao i priče koje su sve više kružile Rimom samo ubrzavale uobličavanje tajne skupine republikanskih zavjerenika, ali i pokretali ih na odlučno i brzo djelovanje. Inače. Buđenje opozicije je bilo vidljivo i preko brošura, grafita i satiričnih pogrdnih stihova koji su sijali anticezarovsko raspoloženje po ulicama Grada. I u teatrima su se znale upučivati žaoke na Cezara. Polako se i kod Cezara smanjivao nivo tolerancije, pa su se počeli primjenjivati nadzor i cenzura.

Republikanski zavjerenici

Po historijskim vrelima i historiografiji vođenje republikanske zavjereničke skupine se uglavnom povezuje sa dvije osobe i to Gajem Kasijem Longinom (prije 85. – 23. X. 42. god. p. n. e.) i Markom Junijem Brutom (*Marcus Junius Brutus* rani juni 85. – 23. X. 42. god. p. n. e.). Kasije Longin je bio heroj rimske Sirije, nakon katastrofe kod Kare, uspjevši da

konsolidira granicu i očuva ovu provinciju u rimskim rukama. Kada se dvije godine kasnije vratio u Rim, bio je optužen radi navodne iznude dok je upravljao Sirijom, ali je izbijanje građanskog rata „spasilo" Kasija od izvođenja pred sud, a čak je i izabran za plebejskog tribuna za 49. god. p. n. e. Kasije se priključio tradicionalističko – pompejanskoj frakciji, i pobjegao je iz Italije nakon što je Cezar prešao Rubikon. Pompej ga je bio izabrao za zapovjednika flotile, i 48. god. p. n. e. je sa svojim brodovima krenuo prema Siciliji, gdje je napao i spalio veliki dio cezarističke mornarice. Zatim je nastavio da napada duž italijanske obale, ali je poraz kod Farsale, uzrokovao da Kasije otplovi do Helesponta gdje se nadao da će uspostaviti savezništvo sa kraljem Farnakom II, Ali je ipak bio prisiljen da se bezuvjetno preda Cezaru, koji ga je ipak amnestirao, pa čak i imenovao legatom i koristeći ga u u borbama protiv samoga Farnaka II. Ipak je Kasije kasnije odbio da učestvuje u afričkoj kampanji protiv tradicionalističkih trupa, birajući da ostane u Rimu. Naredne dvije godine je proveo bez ikakve javne funkcije, ali se sve više krečući u krugu oko Cicerona. Ipak je izabran za *praetor peregrinus* za 44. god. p. n. e., sa obećanjem da će dobiti u propretorsko namjesništvo Siriju, ali ga je izbor mlađega Marka Junija Bruta za *praetor urbanus* duboko uvrijedilo. I onda se i ta osobna povrijeđenost, Cezarovim nesumnjivim protežiranjem Bruta spojila sa njegovim republikanskim osjećanjima i nesumnjivo nelagodom koju je imao prema novom režimu. Ta osobna povrijeđenost je tako samo poslužila kao incijalna kapisla, za konkretno pokretanje zavjere i njeno realiziranje. Ali lider cijele zavjereničke skupine nije postao Kasije, nego upravo Marko Junije Brut, koji je uživao veći ugled i imao bolju reputaciju, ali i snažnije porodično zaleđe.

Marko Junije Brut (uobičajeno u vrelima i historiografiji nazivan samo Brut) je bio legalni sin istoimenog oca i Servilije Cepionis (*Servilia Caepionis*; prije 107. – poslije 42. god. p. n. e.), starije polusestre Katona Mlađeg. Brutov otac je prišao Lepidovoj buni, i bio je ubijen od vojnika Pompeja Velikog pod sumnjivim okolnostima. Brutov ujak Kvint Servilije Cepion ga je adoptirao oko 59. god. p. n. e., dobivši ime Kvint Servilije Cepion Brut (*Quintus Servilius Caepio Brutus*), ali je kasnije počeo ponovo upotrebljavati svoje rođeno ime. Ali je nakon martovskih ida počeo ponovo upotrebljavati adoptirano ime, kako bi želio da pokaže vezu sa čuvenim tiranoubojicom Gajem Servilijem Ahalom (*Caius Servilius Structus Ahala*; čiji je bio potomak po majčinoj liniji). Brut je tvrdio i da je on potomak (po očevoj liniji) i prvog ranorepublikanskog pretora Lucija Junija Bruta (rodonačelnika brutovskog kognomena i vođe istjerivanja kralja).

Međutim, Brutova ličnost je mnogo kompleksnija nego što izgleda, jer je njegova majka bila čuvena dugogodišnja ljubavnica Julija Cezara (on joj je bio veoma privržen i npr. kada se vratio u Rim, nakon Galskih ratova, poklonio je Serviliji neprocjenjivi crni biser). U tadašnjoj javnosti se pojavljivala i priča da je Brut ustvari biološki sin Julija Cezara. Po svemu sudeći i sam Brut je u dubini svoje podsvjesti sumnjao u stvarno očinstvo, što je nesumnjivo kod njega izazivalo krizu identiteta, i vodilo ga prema radikalnijim pozicijama. Međutim, najvjerojatnije je da je ipak riječ o običnom traču koji je cirkulirao Rimom, jer je razlika između Cezara i Bruta ipak bila mala (između 15 i 17 godina) da bi se Cezar u toj

svojoj ranoj mladosti (ispunjenoj dešavanjima vezanim za I. rimski građanski rat) upustio u ljubavnu vezu sa nešto starijom Servilijom. Uz to je i patricid kod Rimljana smatran jednim od najgorih zločina (pa je pitanje kako bi se tradicionalni Brut odvažio na vođenje anticezarovskih zavjerenika). Ali na kraju krajeva u vezi Cezarovog ljubavnog i seksualnog života je sve moguće, tako da se ni danas ne može baš sa apsolutnom sigurnošću staviti tačka na ovaj zanimljivi rimski trač.

Brut je od rane mladosti bio čvrsto vezan za Katona Mlađeg, pa je i svoju političku karijeru započeo tako što mu je bio pomoćnik za vrijeme Katonove uprave na Kipru. Vezanost za Katona Mlađeg, vodila je ne samo sve većem uvažavanju prema stavovima ovog rimskog političara, nego i prihvatanju stoičkih i platonističkih nazora i stila života svoga polu-ujaka. I pored toga što mu je proučavanje najboljih uzora grčke filozofije bilo njegovo omiljeno zanimanje, Brutu nije smetalo da se bavi lihvarstvom i zgrne veliko bogatstvo. Tako su stanovnici kiparskog grada Salamine dobili su od njega zajam uz godišnju kamatu od 48 %; kasnije su Brutu bliski zelenaši sa izvanrednom okrutnošću tražili plaćanje zajma. Po povratku u Rim se oženio sa Klaudijom Pulhrom (*Claudia Pulchra Major*, starije kćerke Apija Klaudija Pulhera/*Appius Claudius Pulcher*, pretora za 57. god. p. n. e. i konzula za 54. god. p. n. e., starijeg brata čuvenog Klodija). Brut je od samoga početka i svoga ulaska u sastav Senata bio sljedbenik optimatskih tradicionalista. On je bio besprijekornog ponašanja, bio je dobar govornik i okretna osoba. Kada je izbio građanski rat, Brut je slijedio „put" tradicionalističko – pompejanske frakcije i učestvovao je u bici kod Farsale.

Brutov odnos sa Cezarom je slojevit i dubiozan, posebno od strane ovog potonjeg. Kada je počela bitka kod Farsale, Cezar je naredio svojim oficirima da zarobe živoga Bruta ako im se dobrovoljno preda, ili ako on bude pružao otpor zarobljavanju da ga puste da ode, ne učinivši mu nikakvo nasilje. Čitav niz činjenica pokazuje određenu Cezarovu posvećenost prema Brutu, ili (vjerojatnije) iz razloga emocionalne vezanosti za Serviliju ili možda iz fakta da pitanje očinstva nije bilo jasno ni kod samoga Cezara. U svome novom testamentu, Cezar je naveo i da u slučaju da Oktavije umre prije nego što on umre, da je sljedeći u liniji nasljeđivanja Marko Junije Brut.

Nakon Farsale, Cezar je amnestirao Bruta i praktično zaboravio njegovo pristajanje uz protivničku stranku. Cezar ga je kasnije čak uveo u svoj uži krug i imenovao za namjesnika Cisalpinske Galije, kada je krenuo u afričku kampanju. I onda je kao vrhunac, imenovao Bruta za gradskog pretora za 45. god. p. n. e. Brut je nesumnjivo imao izražene kvalitete, što nije moglo proči nezapaženo od Cezara koji je izjavio : „šta hoće taj mladić, ne znam, ali što hoće, hoće valjano."

U junu 45. god. p. n. e. Brut se razveo od svoje supruge, i oženio je svoju prvu rodicu Porciju Katonis (*Porcia Catonis* 70. – juni 43. god. p. n. e.. kćerku svoga mentora Katona Mlađeg). Ovaj detalj iz Brutovog porodičnog života je prema Ciceronu izazvao skandal u tadašnjoj rimskoj javnosti, pošto Brut nije dao nikakav valjan razlog za razvod, izuzev da želi da se vjenča sa Porcijom. To je dovelo i do udaljavanja Bruta od svoje majke.

Organizirana zavjerenička skupina je uglavnom obuhvatala senatore, koji su posredno ili neposredno ubjeđivali i utjecali na Bruta da se prihvati učešća u konspiraciji, pa i u njenom vođenju. Oni su u njega imali više povjerenja nego u Kasija, i bilo im je veoma stalno da ga na svoju stranu privuku, pa su koristili raznorazna sredstva. Iako je u početku pokazivao određeno oklijevanje, ipak se priključio konspiraciji nakon što je Cezarovo monarhističko ponašanje uzimalo sve više maha. Inače zavjerenicima je bilo stalo da na svoju stranu privuku. Jedina žena koja je znala za konspiraciju i koja je možda i ohrabrivala Bruta da bude odlučniji je bila njegova nova supruga Porcija.

Pored Bruta i Kasija, od istaknutijih zavjerenika potrebno je spomenuti i nekadašnje cezarovce Decima Junija Bruta Albina i Gaja Trebonija. Decim Brut je bio bliski suradnik Julija Cezara koji je u nekoliko slučajeva govorio da voli Decima Bruta kao svoga sina. On je bio Cezarov legat i zapovjednik konjice za vrijeme galskih ratova i uspješno je sa svojom flotom priveo kraju rat sa Venetima. Za vrijeme II. građanskog rata, zapovjedao je cezarističkom flotom i bio je zaslužan za predaju Masilije. Nakon Cezarovog povratka u Rim i imenovanja kao diktatora, Decim Brut je bio vrlo izraženi pripadnik anticezarovske konspiracije, iako ga je Cezar imenovao za *praetor peregrinus* i iako mu je kao propretorska oblast dodijeljena Cisalpinska Galija. Nakon toga mu je Cezar predvidio konzulat, i sukladno tome prokonzulat nad Transalpinskom Galijom. I Gaj Trebonije je bio bliski suradnik Cezara u galskim ratovima i II. građanskom ratu. Cezar ga je imenovao za konzula sufekta za 45. god. p. n. e., ali ga to nije spriječilo da postane učesnik konspiracije. Ukupan broj zavjerenika – senatora je polako narastao na blizu 50, od kojih su uz navedene u historiji ostali zabilježeni i Servije Sulpicije Galba (*Servius Sulpicius Galba*), Kvint Ligarije (*Quintus Ligarius*), Lucije Minucije Basil (*Lucius Minucius Basilus*), Publije Servilije Kaska Long (*Publius Servilius Casca Longus*,), Gaj Servilije Kaska (Gaius Servilius Casca, brat prethodnog Servilija Kaske), Lucije Tilije Cimber (*Lucius Tillius Cimber*), Lucije Kasije Longin (*Lucius Cassius Longinus*, Kasijev brat), Gaj Kasije Parmens (*Gaius Cassius Parmensis*), Cecilije (*Caecilius*), Bukolije (*Bucolianus,* brat od Cecilija), Rubrije Ruga (*Rubrius Ruga*), Marko Spurije (*Marcus Spurius*), Publije Sektije Nazo (*Publius Sextius Naso*), Lucije Pontije Akvila (*Lucius Pontius Aquila*), Petronije (*Petronius*), Decim Turulije (*Decimus Turullius*), Pakuvije Antistije Labo (*Pacuvius Antistius Labeo*). Marko Ciceron nije bio član konspiracije, niti je išta o njoj znao.

Kasije je predlagao i da se likvidiraju Marko Antonije (tada konzul) i Lepid (tada formalni zamjenik diktatora u zvanju zapovjednika konjice), kao tada najvažniji i oficijelni i stvarni pomoćnici Cezara. Međutim, Brut je bio protiv, tvrdeći da je njihova akcija ubistvo tiranina (tiranicid), a ne politički, državni udar u kome bi se razračunavalo sa nosiocima državnih funkcija.

Konspiratori su bili izgradili stvarno odličnu organizaciju i izvan njihovog kruga informacije nisu izlazile. Sami konspiratori su sebe nazvali liberatori (*Liberatores* = Oslobodilelji). Međutim, sa druge strane konspiratori/liberatori nisu imali nikakav jasan i precizan plan šta

da se radi nakon uspješno obavljenog atentata. Oni su se jednostavno dogovorili da treba ubiti Cezara, i kako to treba učiniti, ali ne i šta poslije treba uraditi. I upravo će se to pokazati sudbonosnim po pitanju opstanka Republike. Možda su mislili da će samo ubistvo biti dovoljno, i da će se odmah aktivirati drevne republikanske institucije koje će nastaviti raditi svoj posao, kao da se ništa ozbiljno nije desilo. Ali ovo uvjerenje će se pokazati običnom iluzijom.

Martovske ide

Nakon dužeg predomišljanja kako, gdje i na koji način da izvrše napad na Cezara, liberatori su na kraju izabrali senatsku sjednicu zakazanu za 15. III. 44. god. p. n. e. na *idus martiae*, jer su na sjednici Senata smjeli prisutni biti samo senatori, koji su uz to mogli oružje sakriti u toge. To su bili dani kada je Cezar bio u žurnim pripremama za predstojeću kampanju na Partiju, određujući i vojne i civilne mjere. Naprijed je već poslao znatan dio trupa, a za konzula je umjesto sebe dao da se izabere mladi Publije Kornelije Dolabela. Pošto je računao na dugotrajnu ratnu kampanju, Cezar je osobno opredijelio za više godina unaprijed državne magistrate. Ta martovska sjednica je možda bila posljednja prije nego što Cezar krene na istok, a cirkulirala su i nepotvrđena govorkanja da bi se tada moglo desiti i da se javno kaže rečenica iz „Sibilskih knjiga“. Za taj dan je određeno da se skupe zavjerenici sa mačevima ispod svojih toga. Za mjesto gdje se trebala održati senatska sjednica sasvim slučajno je određen Pompejev teatar, gdje se nalazila i Pompejeva statua. Liberatori su priredili i gladijatorske borbe u Pompejevom teatru. To je bilo smišljeno za slučaj ako im budu zatrebale usluge i gladijatora (koje je obezbijedio Decim Brut).

Za martovske ide se veže čitav niz neobičnih događaja. Prvo je Kalpurnija, zakonita Cezarova supruga, imala ružne snove koji su joj naslučivali neko zlo. Ona je zadržavala Cezara da ne ide na senatsku sjednicu, pa je Cezar i oklijevao (a i poradi zdravstvenih razloga). Ali tada su zavjerenici poslali Decima Bruta, koji je uspio ubijediti Cezara da ipak dođe, Na putu, mu je čak predan spis o zavjeri i njenom cilju, ali ga Cezar nije odmah pročitao, nego ga je ostavio za kasnije. Dok je išao prema Senatu, naišao je na jednog proroka, koji ga je pozvao na oprez na martovske ide. Cezar mu je lakonski odgovorio da su došle martovske ide, a da mu se ništa nije desilo. Odgovor proroka je bio da su martovske ide došle, ali nisu i prošle. Cezar je i pored toga nastavio put. Za liberatore je olakšavajuća okolnost bila činjenica da Cezar nije imao tjelesnu gardu niti bilo kakvu oružanu pratnju dok je ulazio u Senat. Jedino je trebalo skloniti Marka Antonija da bude blizu Cezara. 14. III. Marko Antonije je bio alarmiran kada mu je Ciceron rekao da će bogovi oboriti Cezara. Antonije je i noć ranije od uplašenog liberatora Servilija Kaske saznao za zavjeru, i krenuo je da presretne Cezara. Međutim, liberatori su uredili da dugogodišnji Antonijev saborac Gaj Trebonije (po Plutarhu je to bio Decim Brut) presretne Antonija, dok se on bude približavao portiku Pompejevog teatra i tako ga zadrži u razgovoru. I tako su liberatori uspješno riješili i problem Antonija. Liberatori su se pobrinuli i da presretnu Cezara i da ga onako usput upute u jednu od prostorija.

I čim je Cezar ušao u Senat, prišao mu je Tilije Cimber, podnoseći molbu za pomilovanje prognanog brata. Cezar mu je više puta odbio tu molbu, a i ponovo je sada odbio. Na to je Cimber zgrabio Cezarova ramena i povukao njegovu tuniku, dok je napadnuti Cezar povukao da je to nasilje (*ista quidem vis est*). Cimberov postupak je ustvari bio već ranije dogovoreni znak da se krene u napad na Cezara. Kaska je prvi napao, ali ga je samo slabije ranio u vrat. Iznenađeni Cezar se okrenuo prema njemu i uhvatio ga za ruku sa riječima : „Kaska, nasilniče, šta to radiš“. Kaska je uplašen povikao na grčkom da mu se pomogne. Skoro odmah priđoše i drugi liberatori ubadajući Cezara, koji je bio obliven krvlju. Kada je među njima Cezar vidio i Bruta rekao shvatio je da je kraj Posljednje Cezarove riječi i trenutci života su bile predmet zanimanja i antičkih i modernih historičara i drugih znanstvenika i interesanata. Po Svetoniju (koji se poziva na druge pisce), to je bila grčka fraza καὶ σύ, τέκνον („I ti, sine?“). Po Plutarhu, on je kada je vidio Bruta među onima koji ga napadaju, samo prekrio togom preko glave i nije rekao ništa. I na kraju je Gaj Julije Cezar izdahnuo od napada mačeva liberatora (kojih je prema Eutropiju bili oko 60 ili više). Čudnom ironijom sudbine, Cezar je izdahnuo kod postolja statue Pompeja Velikog. I samo postolje je bilo poprskano Cezarovom krvlju, i činilo se kao da Pompej u vidu svoje statue promatrajući rukovodi osvetom nad svojim nekadašnjim saveznikom, tazbinom i neprijateljem. Umorstvo Cezara na senatskoj okupljanju je bio presedan za rimske odnose, jer je ubijen i to od strane senatora najviši rimski državni funkcioner, koji je ujedno bio i vrhovni svećenik, znači posvećena osoba. Zadane su mu bile 23 rane, ali je prema Svetoniju ljekar koji je izvršio autopsiju utvrdio da je samo jedna rana bila po život fatalna. Izvještaj sa Cezareve autopsije (koji je do sada najstariji poznati postmortem izvještaj sa autopsije u historiju) opisao je da je Cezarova smrt uglavnom bila rezultat gubitka krvi uslijed mnogobrojnih rana. I tako je Cezar umro kako je izjavio da bi želio i to iznenadnom smrću (*subito*).

Cezar je imao oko šezdeset godina kad je bio ubijen od urotnika. On se proslavio kao istaknuti vojskovođa antike, kao veoma snažan političar, diplomat i upravljač. Cezar je bio jedan od najobrazovanijih ljudi svoga vremena. Pa ipak, čitava njegova djelatnost ne može se objasniti samo njegovim osobnim talentima. Oni su mu samo pomogli bolje nego drugim istaknutim Rimljanima da shvati zadatke koji stoje pred tadašnjim rimskim društvom i da odredi puteve za njihovo rješavanje. Aristokrat po porijeklu, on se pokazivao kao obnavljač i rukovoditelj stranke populara, ali se pred kraj svoje djelatnosti nastojao pokazati kao autokrata kako se brine za interese svih grupa slobodnog stanovništva rimske države. Ali je Cezar precijenio svoje snage, svoj autoritet i svoj položaj. Stoljetne republikanske tradicije bile su još žive, iako je nesumnjivo Republika proživljavala krizu.

Viđenje Cezara u historiografiji suvremenog doba

Cezarova djelatnost, njen karakter, kao i njegova sudbina izazivali su različit stav prema sebi kako u antičkoj tako i u novovjekovnoj historiografiji. U novom vijeku pitanje o Cezarovoj ulozi pobuđivalo je osobit interes u Napoleonovo doba. Sam Napoleon III. visoko je cijenio Cezarov vojni talent i ostavio djelo posvećeno galskim ratovima. U predgovoru trotomnoj

povijesti Cezara Napoleon III. je pisao: "Providnost uzdiže takve ljude kao što su Cezar, Karlo Veliki, Napoleon, da bi prokrčili narodima put kojim oni trebaju ići... Teško onima koji ih ne priznaju i koji im se protive!" U Njemačkoj, jedan od prvih cezarijanski nastrojenih povjesničara bio je Druman, koji se sa oduševljenjem izražavao o Cezaru i često kritizirao njegove protivnike. Ali je naročito veliku ulogu u historiografiji o Cezaru odigrao III. tom Mommsenove "Rimske povijesti". Mommsen na Cezara gleda kao na demokratskog monarha i veliča ga kao idealnog junaka ne samo rimske već i čitave svjetske historije. Mommsenova koncepcija naišla je na mnoge prigovore. Priznajući Cezaru osobni talent, Nitzsche je na njega ukazivao kao na jednog od uzročnika pada rimske demokratije. Jedan od najodlučnijih Mommsenovih protivnika bio je Ferrero. On je odbijao Cezaru priznati ma kakvu izvanrednu ulogu. Po Ferrerovom mišljenju, ne može se smatrati da je čitava Cezarova djelatnost podčinjena nekom određenom planu. Ferrero je Cezara smatrao "velikim pustolovom" i "genijalnim nesretnikom". Cezarovi postupci zavisili su od stjecaja slučajnih okolnosti, on je trpio mnoge poraze i neuspjehe, a njegovi uspjesi često su bili rezultat slučajnosti. Cezar nije uspio ostvariti cilj koji je sebi postavio, jer on, po Ferrerovom mišljenju, nije vodio računa o realnom stanju. 1918. g. izašla je velika monografija Eduarda Meyera, pod naslovom "Cezarova monarhija i Pompejev principat". Slično Mommsenu, Meyer smatra da je Cezarova monarhija bila natklasna. On priznaje da je Cezarova djelatnost bilo podčinjena određenom programu, ali smatra da njegovi planovi nisu sazreli još prvih dana po stupanju na političku pozornicu, već da su stvoreni pred kraj njegove političke djelatnosti. Cezar je nastojao ostvariti prijelaz Rima na svjetsku monarhiju helenističkog tipa, u kojoj bi se rastopio i sam grad Rim. Odajući dužno priznanje osobnim Cezarovim vrijednostima, Meyer smatra da su ti planovi bili preuranjeni. Oni su se mogli ostvariti tek nakon više stoljeća, u vrijeme Konstantina Velikog. Daleko je realnija bila djelatnost Pompeja: on je bio prvi osnivač principata; u principatu osoba koja zauzima poseban položaj i čuva vlast aristokracije, Rim i dalje igra izvanrednu ulogu u sudbini države, a Italija zauzima privilegirano mjesto. U političkom pogledu August nije nastavio politiku Cezara, već Pompeja. Meyerova knjiga utjecala je na način obrade povijesti zadnjih desetljeća Republike. Neki povjesničari prihvatili su osnovne teze teorije Eduarda Meyera, ali su, u isto vrijeme, njegovoj koncepciji stavljeni u historijskoj literaturi nasuprot i drugi pogledi. Novovjekovni engleski povjesničari (od kojih treba spomenuti Edkoka, pisca članaka o Cezaru u "The Cambridge old history", i Seima, koji je 1939. g. objavio monografiju pod naslovom "Rimska revolucija") smatraju da nema osnova za to da se govori kako je Cezar težio stvaranju monarhije helenističkog tipa. Novovjekovni historičari ispitali su razne etape Cezarove djelatnosti i iznijeli niz objašnjenja za pojedine događaje njegovog doba. Ali je glavna njihova pažnja bila usmjerena na pitanje o ulozi Cezarove osobnosti a ne na ispitivanje odnosa klasnih snaga i karakteristike njegove socijalne politike u vezi s tim odnosom. Ovaj nedostatak podvukao je još 1908. g. ruski historičar R. J. Viper, koji je nastojao Cezarovu djelatnost dovesti u svezu s rimskom vanjskom i unutarnjom politikom i porastom magnatstva. Historiju Cezarovog uzdizanja prikazan je u knjizi R. J. Vipera na

podlozi ogorčene klasne borbe u Rimu. Od novijih zapadnih povjesničara pitanje o socijalnoj osnovici Cezarove vlasti najjasnije je postavio Seim. Po njegovom mišljenu, Cezaru su pružali podršku u prvom redu italski gradovi, iz kojih se potjecali njegovi vojnici i časnici – glavni oslonac njegove vlasti; na Cezarovoj strani bili su i rimski plebs i poslovni rimski krugovi. Svi ti elementi pojavljuju se kao Cezarova stranka, koja je sebi stavila u cilj obrazovanje vlade "nacionalne koncentracije". U Seimovoj studiji ima dosta novog i interesantnog, ali on u svojim zaključcima modernizira događaje rimske povijesti, prenosi u prošlost pojmove i parole karakteristične za povijest kapitalističkih država njegovog doba. Od sovjetskih povjesničara karakteristici Cezarove djelatnosti najveću je pažnju posvetio profesor V. S. Sergejev u svojim "Ogledima iz povijesti starog Rima". Pisac je široko iskoristio izvore i literaturu o Cezaru, koga on smatra osnivačem monarhije vojničkog tipa, u izvjesnoj mjeri prethodnikom Severâ. V. S. Sergejev daje podrobnu karakteristiku Cezarovih političkih planova i njegove socijalno-gospodarske politike.

P O S LJ E D NJ I U Z D A H R E P U B L I K E

Post Ceasaris

Po Plutarhu, poslije izvršenog čina, Brut je pokušao da održi govor ostalim liberatorima, ali u tome nije uspio jer su se oni razbježali iz Pompejevog teatra. Brut, njegova pratnja i drugi istaknutiji liberatori su onda i sami izašli iz zgrade, i krečući se ulicama Rima prema Kapitolu su uzvikivali : „Rimski narode, mi smo ponovo slobodni“. Međutim, očekivana podrška je izostala, i većina građana se jednostavno zaključala i zatvorila u svojim domovima čim su glasovi o tome što se desilo prostrujali Gradom, ponajviše iz razloga sigurnosti. Brutovoj koloni su se priključili tek neki ugledniji pojedinci, kao izvjesni Oktavije/*Octavius* i Lentul Spinter/ *Lentulus Spinther*, Favonije, Akvin, Dolabela, Murko, Patisk, koji nisu učestvovali u umorstvu, ali su htjeli da imaju slavu vezanu za događaje za martovske ide. Po Apijanu „slavu nisu stekli, ali su bili kažnjeni zajedno sa krivcima“. Liberatori su se sa svojim pristalicima, gladijatorima (koje je doveo Decim Brut) i robovima utaborili na Kapitolu. Nad Rimom se nadvila sjenka neizvjesnosti i straha. Cezarovo beživotno tijelo je ležalo nepomaknuto neko vrijeme, i konačno su ga tri općinska roba (u javnom vlasništvu, djeluju praktično kao državni službenici) stavila na nosila i odnijela domu.

Konzul Marko Antonije se uspio spasiti kao i zapovjednik konjice Lepid, sklanjajući se u kuće drugih, a onda se utvrdio u svojoj kući. Ciceron je mislio da su liberatori trebali takođe likvidirati i Marka Antonija, ali su oni smatrali da je smrt Cezara dovoljna. Vrlo brzo će se to pokazati kao jedna od glavnih greški liberatora u procjeni osoba i situacije. Pronicljivi Ciceron je bio u pravu. Iako nije bio član konspiracije niti liberator, i iako je bio iznenađen sa dešavanjima na martovskim idama, Ciceron je javno podržao liberatore i njihov čin i sam je

kasnije pisao u februaru 43. god. p. n. e. Treboniju da je želio da i on bude pozvan na taj izvanredni banket na martovske ide (misleći na čin atentata). Liberatori su bili uvjereni da bi ih Ciceron simpatizirao, pa je Brut kada je podizao okrvavljeni bodež izvikao Ciceronovo ime moleći ga da obnovi Republiku.Oklijevanje liberatora da se obračunaju sa ostalim istaknutim cezarovcima, pružilo je suparničkoj opciji priliku i vrijeme da se konsolidira. Zapovjednik konjice Marko Emilije Lepid, sabrao je oko sebe veterane (jačine jedne legije) utaborene na Tibarskom otočiću, i odveo ih je na polje, kako bi je imao spremnu za akciju, ako dođe naredba od Marka Antonija. Kako su tada Cezar i Marko Antonije bili konzuli, umorstvom prvospomenutog, jedini konzul i najviši državni funkcioner po rimskim zakonima i tradiciji bio je Marko Antonije. Međutim, i Antonije i Lepid nisu bili u tim momentima dovoljno snažni, da bi mogli odlučno djelovati i obračunati se sa liberatorima. Nejasna im je bila i pozicija Senata i ponašanje masa, i jednostavno nisu željeli rizikovati.

U početku je u Gradu vladalo neko čudno stanje neizvjesnosti, a onda se pojavio pretor Lucije Kornelije Cina (*Lucius Cornelius Cinna* na Forumu, gdje se okupila velika masa (onih koji su podržavali Cezara, ali i kasijevaca). Cina je simbolički skinuo pretorsku odeždu, kao znak prezira jer mu je to zvanje dodijelio Cezar, kojeg je ovaj nazvao tiraninom, a njegove ubice tiranoubojicama. On je tada pozvao i da se liberatori sa Kapitola pozovu da siđu i da se nagrade. Njemu se priključio i mladi i častoljubivi, ali ne i pretjerano častan Publije Kornelije Dolabela, kojega je Cezar pred namjeravano napuštanje Rima, imenovao za konzula sufekta za preostali dio 44. god. p. n. e. Dolabela je na osnovi toga, odmah po umorstvu Cezara, obukao konzulsko odijelo i proglasio se konzulom. On je isto govorio protiv Cezara, praveći se da je i sam bio učesnik zavjere (iako to nije bio i iako ga je Cezar za života protežirao). Kasije i Marko Brut (koji je bio ranjen u ruku u gužvi prilikom ubijanja Cezara) su sišli sa Kapitola i govorili na Forumu. Ali su nesigurni još uvijek u situaciju u Gradu, ponovo su se vratili u zaklon na Kapitolu. Liberatori su ipak smatrali da se situacija treba smiriti i poslali su izaslanike Antoniju i Lepidu. Iako su nesumnjivo mrzili liberatore, oni tada nisu mogli praktično ništa efikasno uradili, posebno jer su morali računati na brojnu i snažnu cisalpinsku vojsku, a mandat za zapovijedanje njome je dobio Decim brut. Radi toga su odlučili da odugovlaće i poručili su izaslanicima da će sazvati senatsku sjednicu. Pošto su računali da će Senat biti naklonjen liberatorima, izaslanici su bili zadovoljni.

U međuvremenu je Antonije u svoju kuću prenio Cezarovu arhive i blagajnu, a posegao je i za državnom blagajnom, koju je dao prenijeti u svoj stan. Pokazati će da je to bila jedna dobra odluka i odličan potez, bez obzira da li je to inicirala Cezarova udovica ili je to samoincijativna Antonijeva odluka. Tako su Lepid i Antonije, nakon prvotnog šoka, pokazali zavidnu incijativnost i uspjeli su da nametnu svoje „potezanje poteza“.

Senatska sjednica

Antonije je sazvao sjednicu Senata u hramu boginje Zemlje (*Tellus*), koji je bio sasvim blizu njegove kuće. Namjerno je nije sazvao u viječnicu, jer je ona bila ispod Kapitola, znači suviše blizu Kapitola. Lepid je u Grad bio uveo i vojsku, radi održanja reda. Tada je malo

nedostajalo da pretor Cina strada, jer je krenuvši na sjednicu Senata (ponovo obukavši pretorsko odijelo), bio napadnut od veterana, ali ga je od sigurne smrti spasio Lepid. Iz straha, ili iz neodlučnosti na sjednicu Senata nisu došli utaboreni liberatori na Kapitolu. Ipak, i pored njihovog odsustva, sjednica je bila burna. Dobar dio senatora, uključujući i neke koji su se do martovskih ida predstavljali kao cezarovci, je želio da Cezara proglasi tiraninom i uzurpatorom. Međutim, Antonije je izjavio da bi se u tom slučaju (što je značilo da je Cezara nelegalno i nezakonski upravljao) po automatizmu poništile sve odluke i zakoni koje je Cezar donio, što bi na jednoj strani izazvalo kaos, a na drugoj bi direktno ugrozilo mnoge interese i dijela senatora koji su tražili proglašenje Cezara tiraninom, a njegovih ubica „tiranoubojicama“. Čak bi u tom slučaju i mnogi liberatori izgubili naimenovanja, funkcije i ovlasti koja im je Cezar odredio. Sa druge strane, ako se Cezar ne proglasi tiraninom i uzurpatorom, onda su po zakonu liberatori obične ubice, koje su mučki i hladnokrvno ubile najvišeg državnog funkcionera. I sukladno tome bi se onda trebali i tretirati. Naravno i ova druga opcija je bila teško provodiva. Taj paradoks se morao nekako prevazići, jer je bila činjenica da se pojedinci (a koji su željeli proglašenje Cezara za tiranina, a i oni koji su i učestvovali u njegovom umorstvu) nisu željeli odreći pozicija koje su dobili zahvaljujući Cezaru. To je izazivalo i vrlo zanimljive prijelome u mišljenju, kao npr. kod mladog Dolabela, koji je shvatio da bi mogao izgubiti konzulat i sukladno tome kasniji prokonzulat, Pred zgradom gdje se sastao Senat, okupila se velika masa, procezarovskog uvjerenja, i njima su se obratili i Antonije i Lepid, još uvijek je razdražujući protiv liberatora.

Kompromis je bio neminovan, jer ni jedna strana nije imala dovoljno snage da se nametne. Tako je i predložena odluka, koja bi izmirivala sve interese. Po tom prijedlogu (koji je predložio Ciceron), Cezar ne bi bio proglašen tiraninom, čime bi njegove odluke ostale na snazi, ali bi se proglasila opća amnestija liberatorima, kao da se ništa nije desilo i da se tako nastavi živjeti. Po Apijanu odluka je glasila : „da se nikome ne sudi zbog Cezarovog ubistva, a sva Cezarova djela i odluke da se potvrde pošto su korisne po državu“. Donijeti su i amandmani toj odluci, i to o isticanju da su Cezarova djela važnija po korisnosti, nego po pravu (što su tražili anticezarovci), te o potvrđivanju naseobina za veterane (što su tražili cezarovski veterani) i onih koji su trebali biti naseljeni i oni koji su već bili naseljeni. Antonije je upravo svoj položaj pokušao učvrstiti oslanjajući se na Cezarove trupe i veterane. Zato je u njihovom interesu sproveden niz zakona, od kojih je osobit značaj imao taj agrarni zakon koji je predložio brat Marka Antonija, plebejski tribun Lucije.

Senat je na sve pristao, kao i Antonije (ispostaviti će se kasnije samo iz taktičkih razloga). I tako se proglasi mir, a komicije (koje su sazvali konzuli) utaborene liberatore pozvaše da siđu sa Kapitola, a čak su im Lepid i Antonije kao garanciju poslali svoje sinove za taoce. Zanimljivo je da su Brut i Kasije ipak uživali određenu podršku, pa su kada su se pojavili pred komicijama, bili dočekani pljeskom i odobravanjem. To je bio znak konzulima da pažljivije vode kampanju protiv liberatora.

Kao potvrdu toga mira, Kasije je došao na večeru kod Antonija, a Brut kod Lepida. Antonije je kao konzul uspio isposlovati i da se prognanici nepozivaju kući, niti da se oslobođenje od poreza dodjeljuje. Posebnim zakonom je ukinuta i diktatura za sva vremena, a Sekst Pompej je pozvan da se vrati u Rim.

Cezarov pogreb

Pošto Cezar nije proglašen zvanično tiraninom, onda se morala prihvatiti i njegova oporuka kao legalna, a i mogao se javno obaviti pogreb o državnom trošku. Prvo je pročitana oporuka, po kojoj je Gaj Oktavije glavni baštinik, a Cezar ga je i posinio i dao mu svoje ime. Ostali baštinici, u slučaju smrti Gaj Oktavija, su bili Marko Antonije i Decim Brut (jedan od liberatora). Po oporuci je Cezar svakom stanovniku - građaninu Grada ostavio po 300 sestercija, a puku je ostavio i svoj lijepi perivoj sa druge strane Tibra. Nakon toga se trebao obaviti pogreb, a taj javni čin vrlo dobro će iskoristiti Marko Antonije. Po običaju je prvo javno izloženo Cezarovo tijelo na Forumu, a Marko Antonije je preuzeo na sebe održavanje govora. Antonije je tako prvo naglasio njegova vojnička djela, darežljivost i naklonost prema narodu. Zatim je naglasio kako ga je Senat odlikovao velikim i izvanrednim častima. Napokon je pokazao velikoj masi koja se okupila da prisustvuje pogrebu, krvavo i bodežima probadano Cezarovo odijelo. U istom trenutku, odlično i namjenski sinkronizirano, nad Cezarovim odrom je neko podigao njegov kip od voska sa 23 rane, koji se pomoću mehaničke naprave okretao na sve strane. Za tim su pjevane posmrtne pjesme i hvalospjevi na čast velikom junaku, a još većem dobrotvoru. Čitav taj spektakl na Forumu, a posebno Antonijev teatralni, vatreni i osvetnički govor su razdražili masu do usijanja. Cezar je uvijek bio popularan u srednjim i nižim slojevima rimskog društva, i upravo je masa koja je dolazila iz takvih struktura bila okupljena na Forumu. Ta rimska masa je ustvari tada bila daleko od onog rimskog gradskog plebsa iz vremena Rane i Srednje Republike. Rimljani i Italici su već odavno bili izmiješani sa strancima, koji su se proporcionalno širenju rimskog imperija sve više slijevali u Rim iz raznoraznih razloga. Oslobođenici su dobili građanstvo, a njihova djeca su zakonski jednaka sa djecom gospodara. U tadašnjem Rimu ni robovi se po odjeći nisu razlikovali od slobodnih stanovnika (izuzev ako oni senatorskog ranga). A pošto se žito siromašnim građanima izdavalo u samom Gradu, iz Italije su kao rijeka pristizali besposličari, prosjaci i nepouzdana svjetina. A u vrijeme pogreba Cezara u Gradu se nalazio i veliki broj njegovih veterana.

Masa je tada počela na lomaču koja je gorila spaljujući Cezarovo tijela bacati suhe grane, namještaj, odjeću, čime su samo pojačavali plamen koji se širio Forumom. Veterani su bacali u vatru i svoje oružje i odlikovanja, a žene i djeca svoj nakit. Uskoro je masa toliko bila razdražena da se njeno stanje pretvorilo u nekontrolirani bijes, a to je izgleda bila i skrivena namjera Antonija. Nasilje se proširilo ulicama Grada, a napadnute su i kuće Bruta, Kasija i drugih liberatora - ubojica, od kojih je masa odbijena tek teškom mukom, i to zahvaljujući otporu sluga, molbi susjeda da se ne pale njihove kuće (jer bi lako mogao izbiti veliki požar), te intervenciji Antonija. Ali, bez obzira što je spasio kuće urotnika Antonije je izgleda ovu

situaciju smatrao povoljnom da se sam nametne kao neprikosnoveni postcezarovski lider, i ljubimac mase sa kojom bi lako manipulirao i obračunavao se sa protivnicima. Gotovo je sigurno računao da je Gaj Oktavije premlad i neiskusan, a i da su senatorski protivnici preslabi i prestrašeni. Podivljala masa je u Gradu počinila niz nepodopština i zločina, od kojih je nakrakterističnije ubistvo i masakriranje plebejskog tribuna Gaja Helvija Cine (*Caius Helvius Cinna*), kojeg je masa zamijenila za pretora Lucija Korneliju Cinu. Ovaj plebejski tribun (možda je riječ i o pjesniku – neoteriku, prijatelju Katula) je tako ni kriv ni dužan u bukvalnom smislu rastrgnut od nasilnika.

Lažni Marije

Ovo kaotično stanje neposredno nakon martovskih ida, doprinijelo je i da se nađu raznorazni ekstremisti i avanturisti, koji su takvo stanje pokušavali da iskoriste. Najvažniji od njih je bio izvjesni Amatije, zvan i Herofil, koji se još ranije proglasio za Marijeva unuka, a samim tim i bliskog Cezarovog rođaka. Njega je Cezar bio prognao iz Rima, ali se u njega vratio u tim kaotičnim danima. On se predstavio kao istinski predstavnik cezarovaca i ekstremnih populara, pa je podigao oltar - žrtvenik na onom mjestu gdje je Cezarovo tijelo spaljeno, pa je započeo sa obožavanjem Cezara kao božanstva. Oko sebe je vrlo brzo skupio veliku masu pristalica, i mogla se očekivati velika buna nižih slojeva Grada Rima. Iz straha od Amatijevog odreda, mnoge ubice pobjegoše iz Rima. Oni liberatori koji su od Cezara bili određeni za određene provincije, odoše u te provincije, kako bi preuzeli upravu i vojsku koja se tamo nalazila. Decim Brut je otišao u Cisalpinsku Galiju, Trebonije u provinciju Aziju, a Talije Cimber u Bitiniju. Iako je Cezar i Marku Brutu i Kasiju bio namijenio za iduću godinu (43. god. p. n. e.) kao propretorima provincije Makedoniju (M. Brutu) i Siriju (Kasiju), oni su još uvijek ostajali u Rimu, kao pretori gdje su na svoju stranu pridobijali građane, veterane... Amatije je i njima radio o glavi, ali je Antonije smatrao da je Amatijevo djelovanje ipak preopasno i štetno i po interese Antonija. Zato ga je kao konzul, mimo suđenja i vrlo smjelo, uhvatio i pogubio. Ali to je izazvalo bijes Amatijevih pristalica i oni su zauzeli Forum, gdje su zahtijevali da oni umjesto Amatija posvete žrtvenik i da na njemu prvi prinesu Cezaru žrtvu. Antonije je poslao odred vojnika, da ih rastjera, ali je to na ulicama Rima, uz kolanje neprovjerenih informacija, izazvalo još veće nerede. I tek kada je Antonije poslao još jedan odred vojnika, nemiri su utihnuli. Jedni od izgrednika su u borbi poginuli, neki su pobjegli, a neki su bili i zarobljeni. Oni zarobljeni, za koje je bilo utvrđeno da su robovi, bili su razapeti na krst, a slobodni su bili bačeni sa stijene. Značaju ulogu u gušenju nemira je imao i konzul Dolabela, koji je još prije par godina vodio pokret radikalnih elemenata.

Učvršćivanje pozicija M. Antonija

Marko Antonije je likvidaciju Amatija iskoristio ne samo kao razračun sa ekstremnim, radikalnim popularskim konkurentima, nego i kao mogućnost približavanja Senatu. To je bila dobro smišljena politika, kojom je nasstojao da učvrsti svoje pozicije, i eventualno popravi nepovoljno raspoloženje većeg dijela Senata prema sebi. U tom kontekstu je potrebno promatrati i odluku da se Sekst Pompej pozove iz izgnanstva i da mu se umjesto

konfisciranog imanja njegovog oca iz državne blagajne dodijeli nadoknada od 200 miliona sestercija. I to je bio kompromisni prijedlog, jer je imanje Pompeja Velikog uglavnom uživao sam Antonije. Antonije je još uvijek djelovao pod krinkom navodne želje za mirom i sporazumom sa liberatorima i senatorskim tradicionalistima i republikancima, Cilj je jasan, staviti sebe u moćniju poziciju, i praktično prevariti senatore. U tome je djelimično i uspio, jer mu je Senat nepromišljeno dodijelio i pravo na tjelesnu stražu (koju bi sastavio od veterena), navodno jer mu je prijetila opasnost od radikalnih elemenata narodnjaka. Antonije je to dobro iskoristio i povečao je tjelesnu stražu na oko 6 000 ljudi, i to uglavnom od samih prekaljenih i iskusnih centuriona i svojih suboraca iz Galskih ratova. Tako je stvorio jednu privatnu vojsku, kojoj je otvoreno povjerovao svoje stvarne namjere i koja mu je bila u potpunosti odana. Tek tada je Senat počeo da osjeća bojazan da su Antonijeve stvarne namjere opasne i neizvjesne, i „savjetovao" je Antoniju da smanji broj svoje tjelesne straže, navodno kako ne bi izazivao zavist. Antonije je rekao da će to učiniti kada se uguše svi nemiri. Antonije je nastavio sa manipuliranjem, posebno jer je bio i u posjedu Cezarove arhive. A i Cezarov pisar (zvanični sekretar) Faberije je bio poslušan Antoniju. Tako je njih selektivno čitao i koristio, ono što bi mu u datom trenutku trebalo ili je čak izmišljao navodne Cezarove odluke. Tako je vještim manipuliranjem, dijelio časti, funkcije, provincije, gradove, države... itd. Tako je galatski kralj Dejotar od njega kupio Malu Jermeniju, a Kreta je za velike novce ponovo dobila samostalnost. Prije je imao 8 miliona sestercija duga, a sada je za kratko vrijeme dug otplatio i dao se i sam u lihvarstvo dajući na kamate 135 miliona sestercija. Taj novac je upotrebljavao da sebi diže vojsku, te da podmićuje senatore i narod. Nastojao je i da učvrsti savez sa Lepidom. Još ranije je Cezar predvidio da Gaj Oktavije zamijeni Marka Lepida kao zapovjednik konjice/*magister equitum* za ostatak 44. god. p. n. e. od trenutka odlaska vojne ekspedicije iz Rima i Italije prema partskom Iranu. Lepidu je u tom slučaju bila namijenjena uprava nad Transalpinskom Galijom i Bližom Hispanijom. Pošto do martovskih ida vojni pokret Cezara iz Rima i Italije nije započeo, i Lepid je još uvijek bio u Rimu, i nije krenuo za provincije. Međutim sa smrti Cezara, nestalo je i diktature, pa samim tim i potrebe za zamjenikom konjice (što je zvanična titula zamjenika diktatora). Na navođenje Antonijevo, Lepid je prije odlaska za svoje provincije nominiran i izabran za vrhovnog svećenika/*pontifex maximus* (mjesto koje je ostalo upražnjeno sa Cezarovom smrti) do kraja svoga života. A i Lepidov sin je vjeren sa Antonijom, kćerkom konzula (do braka nije nikada došlo). Kada se osjetio dovoljno sigurnim i moćnim odlučio je kasnije i da liši Bruta i Kasija njihovih provincija.

Za M. Bruta i Kasija je situacija u Rimu postajala sve nesnošljivija, i osjećali su neraspoloženje i neprijateljstvo mase i veterana, a nisu bili sigurni ni u Antonija, čija je pretvornost postajala očita. Oni su odlučili da odu u svoje provincije, koje im je još Cezar namijenio. Pošto im još nije istekao pretorski mandat, Senat je kao izliku za njihovo udaljavanje iz Rima (gdje se nisu osjećali prijatno) donio odluku da im se dodjeljuje briga da nabavljaju žito za Grad, sve dok im ne dođe vrijeme da odu svoje provincije. Tako je na „elegantan način" Senat izbjegao da odlazak M. Bruta i Kasija iz Rima izgleda kao bjekstvo.

Ali odlazak M. Bruta i Kasija (nakon što su proveli ljeto u Italiji, oni su otišli na istok) je samo dodatno ojačao poziciju Antonija u samom Gradu. Iz Rima je otputovao i Ciceron, ali ne daleko.

Kako bi dodatno „zakuhao“ situaciju Antonije je nagovorio Dolabelu da za sebe traži Siriju i vojsku koja je prikupljena za rat protiv Parta, ali ne od Senata, nego direktno po zakonu od komicija. Dolabela je nasjeo na ovaj Antonijev prijedlog, i odmah je predložio zakon, koji je praktično značio oduzimanje Kasiju provincije Sirije. Senatori su, kako bi spriječili donošenje ovog zakona, uspjeli da nagovore plebejskog tribuna Asprenu da na glasanju tributskih komicija objavi loša znamenja, kako bi se zasjedanje prekinulo i tako spriječilo usvajanje zakona. Republikanski senatori su računali i da će im u sprečavanju Dolabele pomoći Antonije. Međutim, kada je Asprena (iako na to nije imao pravo) objavio loša znamenja, Antonije je pokazao svoje prave karte i naredio je da tribe ipak glasaju o prijedlogu. I tako je Dolabela dobio Siriju i predviđeni rat sa partskim Iranom (sa golemom vojskom). Antonije je tada za sebe zatražio Makedoniju, i Senat mu je nerado dodijeli. Inače po ovim odlukama Antonije bi formalno ostao bez provincijske vojske, jer je makedonski garnizon bio predviđen da se uputi na istok, u novi iranski rat. Senat je kao nadoknadu za M. Bruta i Kasija zatražio nove provincije, i tako je prvi dobio Bitiniju, a potonji Kretu sa Kirenom. Antonije je izgledao kao svemoćni vladar Rima, i zato je Ciceron izjavio : „Tiranin je umro, ali tiranija živi podjednako“.

Dolazak Gaja Oktavija

Gaja Oktavija je vijest o dešavanjima za martovske ide dočekala na studijima i vojnoj obuci u Apoloniji. Pojedini prijatelji iz Rima su savjetovali da se obrati trupama u Makedoniji i zatraži zaštitu i pomoć od njih (a što bi odmah izazvalo građanski rat), ali njegova majka Atija i njen drugi suprug Marcije Filip su mu pisali da ne poduzima ništa riskantno, i da mu je bolje da se uzdrži kao privatno lice i da se požuri njima u Rim, čuvajući se dobro. Oni su nastojali da ubijede Oktavija da ne prihvati nasljedstvo kako ne bi došao u opasnost za svoj život, posebno od Marka Antonija. Majčinska briga i posvemašnja sklonost poočima ka izbjegavanju konflikta su vjerojatno uticali na ovakav stav.

Oktavije je odlučio da ipak ode za Italiju. Nakon što je uplovio u gradić Lupiju, blizu Brudiziuma. Tamo je dobio detaljne izvještaje o martovskim idama, i što se nakon toga dešavalo u Rimu, te saznao za sadržaj Cezarove oporuke. I tada je, bez obzira na savjete porodice i nekih prijatelja, odlučio da postane Cezarov legalni nasljednik (kojem je po oporuci pripadalo i 2/3 Cezarovog posjeda), i krenuo je u Brundizium. Kada je došao u Brundizium, Oktavije je od vojnika tamo stacioniranih bio toplo dočekan, te se ohrabrio i zvanično prihvatio usvojenje. On je odmah uzeo i Cezarovo ime, što mu je kao usvojeniku po pravu pripadalo. Kod Rimljana je inače bio običaj da usvojenik (ili onaj ko se oslobođa ropstva ili onaj ko dobija rimsko građanstvo) dobija ime (posebno gentilni *nomen*) onoga ko ih usvaja (ili oslobađa ili im dodjeljuje rimsko građanstvo). Gaj Oktavije je preuzeo kompletno Cezarovo ime i od tada se (do januara 27. god. p. n. e.) zvanično zvao Gaj Julije

Cezar. Iako su po nekom pravilu Rimljani kada bi se adoptirali uzimali svoj stari *nomen* u formi agnomena sa dodatkom – *anus*, ne postoji dokaz da je Cezarov nasljednik ikada koristio agnomen Oktavijan/ *Octavianus,* kako se uobičajeno naziva u znanstvenoj literaturi. Međutim, uprkos tome da on oficijelno nikada nije koristio ime Oktavijan, kako bi se izbjegla konfuzija sa diktatorom Gajem Julijem Cezarom, za Gaja Oktavija se za period nakon njegovog usinovljavanja pa sve do dobijanja počasnog naziva August, koristi ime Oktavijan (kao *terminus technicus*).

Znatno kasnije Marko Antonije je, kada se našao sa ovim Cezarovim nasljednikom u sukobu, optužio ga da je do adopcije i nasljedstva došao pružajući seksualne usluge Cezaru. Historičar Svetonije je ipak ovu Antonijevu optužbu ocijenio kao klevetu bez ikakvih osnova. M. Antonije je vjerojatno lagao po ovom pitanju.

U Brundiziumu se nalazila i velika količina novca (700 miliona sestercija), koja je predstavljala fond predviđen za predstojeći partsko – iranski rat., a pošto je bio bez dovoljno novca, Oktavijan je zatražio dio fonda koji se nalazio u Brundiziumu. Kasnija senatska istraga vezano za nestanak javnih fondova nije provela nikakvu akciju prema Oktavijanu (jer je on novac iskoristio da podigne vojsku protiv Marka Antonija). Oktavijan je napravio još jedan potez, bez zvaničnog odobrenja, a to da je preuzeo godišnji tribut koji je u Italiju poslan iz istočnih provincija. Oktavijan je kao Cezarov nasljednik, dobivao potporu Cezarovih veterana (posebno su mu prišli veterani stacionirani u Kampaniji) i vojnika, Tako je na tome maršu kroz Italiju sakupio armiju od oko 3 000 vojnika (svaki je kao platu dobio 500 denara). Prilikom povratka u Rim, kod Kime je Oktavijan saznao da se u blizini nalazi Ciceron, i odmah ode da ga posjeti. Uskoro će se pokazati da je to bio jedan od najpromišljenijih poteza mladog Oktavijana, koji je uspio da Cicerona pridobije. U Rim je stigao 6. V., gdje se sreo sa majkom i Filipom, koji su ponovo izrazili strahovanja. Već sutradan Oktavijan se predstavio preturi (koju je držao Gaj Antonije, brat Marka Antonija) te javno izjavio da prima baštinu i adopciju Cezara. Nakon toga ode na besjedište i obeća sabranom narodu da će izvršiti sve odredbe oporuke i isplatiti svotu koju je on ostavio narodu.

U Rimu je zatekao vrlo zanimljivu situaciju, kojom je dominirao i manipulirao M. Antonije. Zbog zbivanja vezanih za amnestiju od 17. III, te prvotno odbijanje uzdizanje Cezara na božanski status i ugušivanje pobune lažnog Marija, Antonije je izgubio dio pristalica koji nisu razumjeli njegove strateške i taktičke poteze. I tada se pojavljuje Oktavijan, koji je zatražio Cezarovo nasljeđe, koje je Antonije koristio kako je želio i koliko je želio. Antonije je odbio da mu preda novac, a i vrlo grubo mu je inače odgovorio. Antonije se prema Oktavijanu odnosio s visine, izjavivši da je on još mlad i neiskusan da bi preuzeo Cezarovo naslijeđe. Onda je Oktavijan poveo protiv Antonija agitaciju, optužujući ga za pomirbu s Cezarovim ubojicama, i podsjećao plebs na njegovo razračunavanje iz 47. god. p. n. e. Oktavijanova agitacija podrivala je Antonijev autoritet. Antonije je dao i nadzirati Oktavijana, i kada je uvidio da ovaj mladić uživa sve veće uvažavanje i ugled kod naroda i

vojnika pokušao je napraviti neki politički sporazum. Antonije je želio da mu Oktavijan pomogne da dobije Cisalpinsku Galiju umjesto Makedonije, ali je Oktavijan tražio mjesto plebejskog tribuna. Međutim, kada je na komicijama (uz podršku i Oktavijanovih pristalica) prošao zakon o Galiji, konzul je spriječio izbor Oktavijana za plebejskog tribuna, što je poništilo približavanje njih dvojice. Svađa i sukob Oktavijana i Marka Antonija je bio neminovan, posebno jer je ovaj potonji osjećao da je on taj koji bi trebao biti pravi nasljednik, a ne ovaj (po njegovom shvatanju) nezreli i bojažljivi mladić. Oktavijan i njegovo neposredno savjetodavno okruženje je tada shvatilo da im treba velika vojska, kako bi progurali svoje želje i interese. Oktavijanski pouzdanici su tada obilazili veterane legija koji su se vraćali iz Makedonije (kako bi stali pod Antonijevo zapovjedništvo), kako bi ih privukli na stranu Oktavijana.

Razdor koji se pojavio između najsnažnijeg predstavnika cezarovske frakcije i legitimnog nasljednika cezarizma su pokušali da iskoriste republikanci, u prvom redu Ciceron. Ovaj uvijek aktivni Rimljanin je smatrao da treba izabrati manje zlo, a to je bio Oktavijan, kako bi elimirao opasni i moćni Antonije. To je u toku ljeta 44. god. p. n. e. doveli do približavanja između onih republikanaca koji nisu učestvovali u martovskim idama i Oktavijana (koji ni pod kojim uvjetom nije želio da surađuje sa liberatorima – ubojicama Cezara). Ciceron je mislio da će moći da kontrolira i manipulira sa Oktavijanom, kao i da ga politički iskoristi za obračun sa Antonijem.

I pored svojih godina Ciceron je djelovao izvanredno energično. On je pripadao onoj grupi senatora i rimskog društva koja se zalagala za raskid s cezarovcima i usmjeravala događaje ka građanskom ratu. U tajnom savezu s Ciceronom djelovao je Oktavijan, čija je agitacija imala uspjeha kod veterana i vojnika. Obraćajući se njima on je obećao da će se osvetiti za Cezarovu smrt i obilno nagraditi svakog tko prijeđe na njegovu stranu. Kao što se vidi repulikanci u Rimu i Italiji nisu imali iste ciljeve kao i Oktavijan, i njihovo savezništvo je moglo imati samo privremeni karakter, jer su imali zajedničkog protivnika M. Antonija i njegovu vojsku. Nade republikanskih elemenata u Rimu i Senatu su primarno ležale na armiji Decima Bruta i vojskama koje su na Balkanu i na Istoku skupljali Marko Brut i Gaj Kasije. U takvoj konstalaciji odnosa gdje postoje tri središta moći, politička razmimoilaženja su vrlo brzo prerasla u novi građanski rat, koji će konačno zapečatiti sudbinu republikanskog sustava, i pretvoriti Rimsku državu u principat.

Filipike

1. septembra 44. god. p. n. e. došlo je do sjednice Senata, na kojoj je Antonije vrlo žestoko govorio protiv Cicerona. Ovaj je sutra sa svoje strane održao prvi veliki protu-antonijevski govor. Antonije je odgovorio sa puno gorčine uvredama, na koje je dobio odgovor sa novim Ciceronovim briljantnim govorom. I tako je u septembru Ciceron započeo i sa serijom govora u kojima je obilježavao Antonija kao najvećeg neprijatelja redu, Republici i Senatu. Te govore je Ciceron po uzoru na Demostena nazvao Filipike. U njima je vrlo oštro žigosao Antonija i njegovo neposredno okruženje. Ukupno je bilo 14 govora, koje je prezentirao

krajem 44. i početkom 43. god. p. n. e., za vrijeme Mutinskog rata. U prvom govoru Ciceron priznaje određene zasluge Antoniju, ali mu stavlja u krivnju prekršaj rimskog ustava i principâ pod kojim je izvršena pomirba od 17. marta. U svojim daljnjim govorima Ciceron nabraja stvarne i fiktivne Antonijeve delikte, zahtjeva borbu protiv njega, ujedinjenje svih dobronamjernih elementa rimskog društva: senatorskog staleža, vitezova, italske municipalne aristokracije. Antonijevu pobjedu on prikazuje kao trijumf razuzdane soldateske koja prijeti uništenju pradjedovskih ognjišta i svetinja. On nastoji svoje slušatelje uvjeriti da će iza Antonijeve pobjede doći pljačke i nasilja, da će vojnici po pravu ratu dobiti kuće i izvršiti ponovnu podjelu zemljišta.

III. R I M S K I G R A Đ A N S K I R A T 43. – 30. god. p. n. e.

Novi, treći građanski rat je bio i najduži građanski rat i ustvari predstavlja skup čitavog niza malih ratova, sa različitim fazama razvitka, određenim intervalima primirja (sa čak dogovorenim mirovnim sporazumima), stalnim promjenama savezništava, petljanjima vanjskih faktora, golemim žrtvama u ljudstvu, materijalu i resursima. Iz ovog rata ne samo Rimska država, nego kompletno rimsko – italsko i mediteransko društvo je izašlo u svojoj suštini promijenjeno. Na kraju će od svih učesnika ostati samo jedan, i to onaj na kojeg je 44. god. p. n. e. bilo najmanje uloga. Uzroci rata su bili slični onima iz prethodna dva građanska rata, sa tim da su se na to nadovezali i sukobi vezani za Cezarovo nasljeđe. Činjenica je da od martovskih ida ipak nije došlo do otvorenog vojnog sraza protivničkih snaga, i mjesecima se vodila jedna politička utrka sa nadmudrivanjem, kalkuriranjem i manipuliranjem. Uglavnom su se tada razbistravala situacija i skupljalje snage. Ipak takvo stanje nesigurnog mira, sa stalnom političkom napetošću i povremenim nemirima i eskcesima radikalnih i ekstremnih elemenata, nije se moglo održati jer su razlike ipak postajale sve nepomirljivije, a težnje i ciljevi svih političkih faktora tadašnjeg Rima ostajali u svojoj suštini nepromijenjeni. Kako je vrijeme prolazilo, postajalo je očito da Antonije nije baš uspio da u potpunosti učvrsti svoju poziciju i apsolutizira svoju moć među cezarovcima. Sa krajem godine je isticao njegov konzulski mandat i on je na neki način morao da i nakon kraja mandata bude u posjedu određene vojne i teritorijalne moći. Pošto se kako bi pridobio Dolabelu, odrekao vojske u Makedoniji (provinciji gdje je trebao da ima prokonzularnu vlast), sada je morao tražiti područje koje bi mu dalo i vojsku, ali i zemlju iz koje bi mogao direktno da utiće na poslove u Italiji i Rimu. Naravno, najbolje rješenje bi bilo preuzimanje Cisalpinske Galije u kojoj je upravu imao Decim Brut. I to će poslužiti kao povod za izbijanje novog, III. rimskog građanskog rata. Antonije je provinciju odlučio prenijeti na sebe, koristeći komicije pred koje je izložen prijedlog o zamjeni provincija. Komicije su prihvatile ovaj zakon o zamjeni provincija/*lex de permutatione provinciarum*, i Antonije je zakonski došao u prokonzularni posjed Cisalpinske Galije. Republikanci u Senatu su bili prilično razdražljivi na ovu odluku, i

jednostavno nisu mogli dozvoliti da Antonije dođe u posjed strateški vrlo bitne Cisalpinske Galije. Ne treba zaboraviti da je pet godina ranije Cezar upravo iz Cisalpinske Galije započeo II. građanski rat. A i odnosi Oktavijana i Antonija su bili pogoršani, jer se konkurenti za Cezarovo nasljeđe i vodstvo cezarističke stranke nisu mogli nikako dogovoriti o zajedničkom nastupu.

Mutinski rat 43. god. p. n. e.

Prvi sukob je dobio ime po cisalpinskom gradu Mutina (današnja Modena, inače naselju izvorno etrurskog porijekla), koji je obnovljen kao rimska kolonija 183. god. p. n. e. Ovaj grad je postao bitno središte u Cisalpinskoj Galiji, jer se nalazilo na važnom raskršću *Via Aemilia* i puta koji je išao u Veronu. U samom Rimu i Italiji, Antonije nije bio baš toliko moćan kao što je to bio slučaj u prva dva - tri mjeseca nakon martovskih ida, jer je u borbi za liderstvo nad cezarističkom strankom dobio snažnog konkurenta u Oktavijanovoj osobi. Oktavijan je 28. XI. čak na svoju stranu (nudeći privlačnu novčanu dobit) privukao i dvije legije (Marsovu i IV. legiju) kojima je zapovijedao Antonije. Ovaj je uvidio da se opasnost za njega povećava, i odlučio je na olakšanje Senata da ode ka Cisalpinskoj Galiji, koja bi mu se trebala predati 1. I. 43. god. p. n. e. Međutim, Decim Brut je odbio (vjerojatno vođen naputcima republikanske struje u Rimu) da preda Cisalpinsku Galiju Antoniju i krajem 44. god. p. n. e. i početkom 43. god. p. n. e. Antonije je sa 6 legija napao Decima Bruta, opsjedajući ga u Mutini. Antonije se nadao da će uništiti Decima iscrpljivajući ga i izgladnjujući. A osvajanjem Cisalpinske Galije bi popravio svoju prilično tešku stratešku situaciju.

Ohrabren Ciceronom, Senat (na prijedlog Cicerona) je u januaru 43. god. p. n. e. donio niz odluka kojima se otvoreno udarilo na Antonija. Ciceron je nagovorio Senat da odobri sve unaprijed več učinjene korake Decima Bruta i Oktavijana. Napokon je opozvao Senat pravo Antonijevo na Cisalpinsku Galiju, a predao ju je ponovo Decimu Brutu, čime je legitimizirana njegova pozicija. Sa druge strane je Antonijev rat protiv Decima Bruta proglašen nezakonitim. Uz to je Ciceron jasno pred narodnom skupštinom izjavio u četvrtoj filipici, da je tim Antonije proglašen neprijateljem domovine. Cicerona je na to narod odlikovao po drugi put naslovom oca i spasitelja otađbine. Senat je 2. I. 43. god. p. n. e. dekretom odlučio da se Oktavijan treba smatrati *quaestorius*, i samim tim po automatizmu i senatorom. Njemu je i dato pravo da glasa uz konzulare (bivše konzule), što su bile nesumnjivo velike počasti za jednog mladića, do tada nezabilježene u rimskoj historiji. Na Ciceronov prijedlog Oktavijan je dobio i pretorsku čast (samim tim i *imperium*, pravo da zapovijeda vojskom), te je tako legitimizirana i njegova pozicija kao zapovjednika. Naravno, riječ je o pretvornoj taktici, gdje se Oktavijan smatrao „potrošnom robom“, koja je morala uvažavati samo zato što je imao dosta pristalica, i utjecaj među cezarovskim veteranima i legijama, a sve samo zbog „svoga imena“. Republikanci u Senatu su inače mislili time da što je moguće više prodube jaz među cezaristima, i da Oktavijana vežu privremeno za sebe dok se ne ukloni Antonije, koji je smatran mnogo opasnijim neprijateljem. Za ovakav stav

republikanaca u Senatu je najviše zaslužan Ciceron, koji je postao i duša i tijelo antiantonijevske kampanje. On je sazivao skupštinu, skupljao oružje besplatnim radom kovača, pribavljao novac i nametao antonijevcima teške namete. Publije Ventidije Bas (*Publius Ventidius Bassus*), Cezarov subordinirani zapovjednik i Antonijev prijatelj nije to mogao više da podnese i pobjegao je u Cezarove kolonije gdje je pozvao 2 legije na stranu Antonija i krenuo u Rim da uhapsi Cicerona. Iako je u Rimu zavladala panika a i Ciceron je pobjegao, Ventidije je ipak skrenuo trupe prema sjeveru i Antoniju. Ali pošto je bio blokiran od oktavijanovsko – konzulskih legija, otišao je u svoj rodni Picenum gdje je regrutirao još jednu legiju.

Ciceron je takođe branio Oktavijana od Antonijevih provokacija o Oktavijanovom nedostatku nobilskog porijekla. Tako je Ciceron tvrdio da Rimljani nemaju bolji primjer od tradicionalne pobožnosti među svojom omladinom. Uostalom, republikanska stranka nije mogla dopustiti da Decim Brut bude uništen u Mutini. Na prijedlog Fufija Kalena poslano je bilo izaslanstvo Antoniju, koje ga je trebalo uvjeriti da se podloži ugledu i zaključku Senata, pa da napusti opsadu Mutine i da povuće preko Rubikona, ali i da se ne približi Rimu preko 300 km. Antonije nije želio na to pristati i mirni sporazum više nije bio moguć. Republikanci su nastojali i Lepida odvojiti od Antonija, pa su donijeli odluku da mu se podigne zlatni kip na Forumu, zato što je uspio izmiriti Seksta Pompeja.

Na Antonijeve trupe koje su opsjedale Mutinu, Senat je poslao združenu borbenu grupu kojima su zapovijedala dvojica konzula za 43. god. p. n. e. Aul Hircije (*Aulus Hirtius* 90. – 43. god. p. n. e.) i Gaj Vibije Pansa (*Caius Vibius Pansa Caetronianus*) i Oktavijan. Hircije i Pansa su zapovijedali senatskim legijama, a Oktavijan snagama koje je sam prikupio ili privukao na svoju stranu (5 legija). Sakupljena vojska je krenula na sjever kako bi se suočila sa Antonijevim trupama i oslobodila opsade Decima Bruta. Za Oktavijana je ovo bilo prvo pravo vojno sučeljavanje, u kojem se morao dokazati da je dostojan da bude vođa cezarovaca. Njegove trupe su bile i prve koje su još u januaru 43. god. p. n. e. došle na frontu u Cisalpinskoj Galiji, a uskoro mu se pridružila i konzulska vojska Hircija.

Pošto su mu protivnici bili brojniji, Antonije je odlučio da primijeni taktiku napada na razdvojene protivničke trupe, kako ih ih uništavao dio po dio. Zato je zauzeo centralnu poziciju i očekujući protivnika. Pansa je trebao da se spoji sa Hircijem i Oktavijanom, i da dovede 4 legije regruta, što Antonije nije želio da se desi. Znajući da Pansa raspolaže sa svježim regrutima, Antonije je odlučio da ga napadne sa veteranskim i dobro obučenim pretorijanskom kohortom, II. i XXXV. legijom, te lako naoružanim snagama i jakom konjičkom jedinicom. Međutim, nije znao da je noč ranije Hircije poslao elitnu Marsovu legiju i Oktavijanovu pretorijansku kohortu da pomogne Pansi. Antonijeve trupe su se srazile sa Pansinom vojskom 14. IV. kod *Forum Gallorum.* Pansine trupe su bile opkoljene, a konzul je bio ozbiljno ranjen. Ali su uskoro Hircijeve trupe koje su dolazile kao pojačanje probile izmorene Antonijeve linije, zarobljavanju 2 legijska orla i 60 simbola. Pobjeda se tako vrlo brzo pretvorila u poraz i Antonije se sa konjicom morao povući u svoj tabor. Pansa

je od rana umor nekoliko dana kasnije (nakon bitke kod Mutine u Bononiji), a ljekar je bio uhapšen, jer se sumnjalo da je otrovao konzula. Šest dana kasnije 21. IV. došlo je do nove bitke kod same Mutine. I ovaj put je Antonije bio poražen, ali je i Hircije poginuo prilikom napada na Antonijev tabor. Oktavijanove trupe su upale u protivnički tabor, uzele Hircijevo tijelo i zauzele tabor, ali su malo kasnije konzulsko – oktavijanske trupe bile odbijene od antonijevaca.

Iako je bitka bila praktično neriješena Antonije se odlučio povući prema Alpima i spojiti sa trupama Ventidija i možda uspostaviti savezničku vezu sa Lepidom i Lucijem Munatijem Plankom (*Lucius Munatius Plancus,* cc 87. – cc. 15. god. p. n. e.; u to vrijeme prokonzul Galije Komate) i njihovim trupama, i protiv savjeta svojih prijatelja koji su predlagali da se nastavi opsada Mutine (jer su grad i posada u njemu dovedeni do ruba izdržljivosti, a raspolagali su i sa boljom konjicom). Međutim, Antonije je ipak pravilno procijenio, jer bi se ostavši pred Mutinom našao u sedviću, ukliješten između Decima Bruta u Mutini i konzulsko – oktavijanskih trupa van zone opsade. Tako bi bio doveden u poziciju duplog obruča i nesumnjivo bi doživio kad - tad sudbinu totalnog poraza. Radi toga je pokrenuo svoje trupe prema Transalpinskoj Galiji, na veoma mučan, težak i iscrpljujući put. Kada je opsada Mutine podignuta, Decim Brut se zahvalio Oktavijanu zato što je spašen, poslavši poslanike na drugu stranu rijeke (gdje se nalazio Oktavijan). Oktavijan je hladno i ljutito odgovorio poslanicima da je došao da se suprotstavi Antoniju, a ne da pomaže Cezarovim ubojicama (po Apijanu Oktavijan je rekao da „on nije došap da Decima spasava, nego da ratuje sa Antonijem, sa kojim će se jednom moći pregovarati.“).

Nakon što je i Pansa umro, tijela poginulih konzula je Oktavijan poslao za Rim, nakon što im je osigurao svečanu pratnju. I Pansa i Hircije su počašćeni javnim pogrebom, a Antonijev poraz je slavljen i 14. filipikom i 50-dnevnim svetkovanjem. Bez obzira na savezništvo sa Oktavijanom (koje se smatralo prolaznim i potrošnim), republikanci u Rimu (posebno skoncentrirani u Senatu) su sve svoje nade polagali u republikanske snage na Balkanu i istočnim provincijama, odnosno u Marka Bruta i Gaja Kasija. Republikanski senatori u Rimu su tada napravili potpuno pogrešnu procjenu situacije, koja će ih vrlo brzo skupo koštati. Pobjeda kod Mutine ih je potpuno „zaslijepila“ i smatrali su se dovoljno moćnim i sigurnim jer eto Antonije je poražen i bačen u Transalpinsku Galiju sa ostacima vojske. U tom slučaju, više se ne moraju ulagivati Oktavijanu, niti ga uvažavati više, jer je po njihovom mišljenju svrha ovog mladića odrađena. Senat je više nagradio za pobjedu u mutinskoj kampanji Decima Bruta, nego Oktavijana, koga nisu ni spomenuli. Istovremeno je prorepublikanski Senat odlučio da prenese komandu nad konzularnim legijama (jer su konzuli poginuli) na Decima Bruta. Tako je ovaj liberator dobio zapovjedništvo za rat protiv Antonija, a več ranije je zabranio Oktavijanu da prelazi rijeku (i time boravak u njegovoj provinciji). Po nalogu Senata kvestor je nakon Pansine smrti predao konzulske vojske Decimu Brutu. Prorepublikanski Senat je poslao i zvanična pisma Lepidu, Aziniju Polionu i Planku da zarate sa Antonijevim snagama čim im se približi ili uđe na njihovo područje.

Oktavijan je sa svoje strane odlučio da više ne surađuje, i ostao je utaboren sa velikom vojskom u dolini rijeke Po i odbio je da izvede bilo kakav dalji ofanzivni napad protiv Antonija. Oktavijanu je vrlo jasno postalo da su pravi favoriti i eksponenti politike tada zvaničnog Rima bili Marko Brut i Kasije, i da su njega trpili samo iz nužde. Oktavijanu, njegovim suradnicima, okruženju i vojnicima nisu dolazio u obzir bilo kakvo savezništvo sa liberatorima, ubicama Cezara. Oktavijanu je nesumnjivo nanijeta uvreda jer nije postavljen za vojskovođu za nastavak kampanje protiv Antonija. On je zatražio i trijumf, ali je po Apijanu bio „prezren od strane Senata, kao da traži veću počast, nego što mu prema godinama dolikuje." Oktavijanovo ponašanje tada se počelo okretati prema eventualnom pomirenju sa Antonijem, pa je tako dobro postupao sa antonijevskim zarobljenicima (uvrštavajući ih u svoju vojsku), a one koji su htjeli da se vrate Antoniju je raspustio. Kada se utaborio prema Ventidiju, on ga je samo zaplašio, i dao mu je mogućnost ili da priđe njemu ili da na miru ode sa vojskom (jedino mu zamjerajući što ne uviđa zajedničku korist). Ventidije je odabrao drugu mogućnost. Oktavijan je napisao i pismo Lepidu i Aziniju Polionu o uvredi koja mu je nanijeta, čime je ih želio navesti na međusobno približavanje.

Istovremeno sa tim dešavanjima u taboru kojim je zapovijedao Decim Brut izbila je dizenterija među iskušanim legionarima. Međutim situacija po njega se popravila kada je došao Plank sa svojom vojskom. Sve je to utjecalo da su se republikanci u Rimu ponadali da stvari teku po njihovim željama, pa su izabrani i decemviri da izvrše reviziju Antonijeve vlasti. To je bio izgovor da se ukidaju i zakoni koje je uvodio Cezar. Započela je i borba za upražnjena konzulska mjesta, na koje je pretendirao i Oktavijan, koji je pokušavao zadobiti za tu ideju privatnim pismima Cicerona (kojeg je pozivao da mu bude stariji sukonzul). Ciceron je savjetovao Senat da se prihvati Oktavijan kao konzul jer je „bolje trpiti da on vrši zvanje u Rimu prije zakonom propisanih godina (najmanje 43 godine), nego da bude nezadovoljan pod oružjem". Ali Senat je ismijao Cicerona i njegovu ambiciju, a najviše su mu se opirali rođaci liberatora. I to je bila kardinalna greška, jer će se pokazati da je pogibija oba konzula bila velika tragedija za republikansku stranku, jer je ostavila Republiku bez najviših zvaničnih predstavnika, a vojsku bez najviših zapovjednika. To će naravno na najbolji način kasnije iskoristiti Oktavijan, koji će preuzeti konzulske legije. Tako je sretnim sticajem okolnosti Oktavijan bio pravi pobjednik Mutinskog rata.

Antonije i Lepid

Antonije je uz velike teškoće prešao preko Alpa, zahvaljujući i pristanku Kuleona, Lepidovog čuvara prelaza preko Alpa. Antonijevske trupe su se tada utvrdile iz rijeku gdje je Lepid imao tabor. Antonije se nije utvrdio jer se preko našao drugi cezarovac. Iako se Lepid držao u neku ruku suzdržano, jer mu je Senat naložio da ratuje sa antonijevcima, vojnici su se međusobno miješali, a podignut je i pontonski most preko rijeke, a posebno se za proantonijevske interese zalagala X. legija, koja se nalazila u Lepidovom taboru. Uslijed te vojničke želje, pa i njihove otvorene potpore (jer su mu otvorili vrata tabora) Antoniju, Lepid je na kraju pristao uz Antonija. Tako je cezarovska stranka naglo ojačala, a posebno kada se

ovoj združenoj antonijevsko – lepidskoj vojsci pridružio i Ventidije. Kada je vijest o združivanju cezarističkih vojski, u Rimu je zavladao strah i situacija se usložnjavala. Kako bi postali kako tako sigurniji, prorepublikanski Senat je pozvao dvije legije iz provincije Afrike, a iz te provincije su treću legiju prebacili u Numidiju namjesniku Kornificiju, koji je bio naklonjen Senatu.

Raskid Oktavijana sa prorepublikanskim Senatom

Raskid između Senata i Oktavijana je bio sve vidljiviji, a i njegovi vojnici su postajali nezadovoljni Senatom, jer nisu primili po 20 000 sestercija koje im je Senat obećao. Prorepublikanski Senat je pokušao da manevriranjem i demagogijom vojnike privuće na stranu Decima Bruta. Nakon toga, situacija se usložnila u potpunosti i Oktavijan je sazvao skupštinu vojnika gdje je nabrojao uvrede i nepravde od strane tadašnjeg Senata. Okupljena vojska je aklamacijom i povicima podržala Oktavijana. Vezano sa tim je U mjesecu julu 43. god. p. n. e. delagacija centuriona koju je Oktavijan poslao u Rim, zahtijevala je da Oktavijan dobije konzulat koji je ostao upražnjen pogibijama Hircija i Panse. Oktavijan je i zahtijevao da se dekret kojim se Antonije proglašava državnim neprijateljem opozove. Oktavijan i njegovo okruženje (u kojem se nalazio znatan broj vrlo marljivih, sposobnih i talentiranih pojedinaca kao što su Agripa i Mecena, osobe koje će odigrati presudnu ulogu u uzdizanju Oktavijana) su procijenili da je Antonije dovoljno kažnjen i „spušten na zemlju" i da nema potrebe da bude u potpunosti uništen, što je želio republikanski Senat. Uostalom, uništenjem Antonija i njegovih preostalih snaga, tas na vagi ravnoteže moći bi u potpunosti pretegnuo na republikansku stranu. Temeljni interes Oktavijana i njegovog okruženja je bila osveta za martovske ide i kažnjavanje liberatora, a ne uništavanje Antonija i tako potpuno prepuštanje moći republikanskih snaga koje su se detaljno i vrlo djelotvorno pripremale na Balkanu i istočnim provincijama. Senat je još onda kada je proglasio Antonija državnim neprijateljem i Makedoniju ponovo predao Marku Brutu a Siriju Kasiju, donio odluku da svi „ostali koji upravljaju rimskim provincijama ili vojskama istočno od Jadranskog mora da se pokoravaju Brutu i Kasiju". Tako je prorepublikanski Senat za kratko vrijeme naglo uvečao moć Bruta i Kasija. Oktavijanovcima je jasno da ne smiju dozvoliti da u ovakvoj situaciji (kada su cezarističke snage međusobno u zavadi, bez novca i ujedinjenog sustava) dođe do iskrcavanja republikanskih vojski u Italiju (u kojoj je Grad Rim pod dominacijom prorepublikanskih elemenata). Oktavijanu je radi svega toga trebala ta najviša politička funkcija a to je konzulat.

Prorepublikanski Senat je uslijed loše procjene i prevelikog samopozdanja i samozadovoljstva napravio grešku i odbio je ovaj zahtjev oktavijanskih centuriona, sa obrazloženjem da je Oktavijan još premlad. Sa potpunom podrškom vojskom, Oktavijan je tada poduzeo nasilnu akciju i ponovio je Sulin i Cezarov čin, započevši marš na Rim. Raspolagao je sa 8 legija, dosta konjice i pomoćnih jedinica, i prešao je Rubikon i krenuo da svoje zahtjeve progura oružanom intervencijom. U samom Gradu je zavladala panika i strah. Tako prorepublikanski senatori bili i poslali izaslanstvo koje je trebalo izaći u ususret

Oktavijanu i obavijestiti ga da se usaglasilo sa njegovim željama. Ali ubrzo su se predomislili , a posebno kada su došle dvije afričke legije. Uz to su imali još i II. legiju, a izvršili su veliko regrutiranje i pripremali se za otpor. Međutim, pokazalo se da je sve to obični „mjehur od sapunice“ koji se raspuhnuo čim se Oktavijan približio Gradu. I one tri legije pređoše na njegovu stranu, a samo je jedan oficir zbog toga izvršio časno samoubistvo, i to jedan od njihovih zapovjednika Kornut.

Bez ikakvog vojnog otpora oktavijanske trupe su zauzele Rim i 19. VIII. 43. god. p. n. e. Oktavijan je izabran za konzula, dok je za drugog konzula izabran njegov rođak Kvint Pedije (*Quintus Pedius*). Oktavijan je zatim poništio odluku kojom je Dolabela proglašen za državnog neprijatelja, a naredio je i pokretanje suđenja za ubice Cezara (i to preko zakona koji je predložio Pedije), čime je praktično anulirana amnestija. Ubrzo je po predmetu za ubistvo Cezara održano i suđenje, koje je pratio sam Oktavijan. Svi odsutni su osuđeni i sve su sudije, osim jednog nobila (koji će kasnije biti proskribiran) bile za osudu.

Poraz Decima Bruta

Pošto je preuzeo vlast u Rimu, a saznavši za veliku republikansku vojsku koja se okupila na Balkanu i Istoku, Oktavijan je odlučio da se izmiri sa Antonijem, i sa vojskom je napustio Rim i krenuo prema sjeveru. Kako bi se izmirio sa Antonijem i Lepidom, Senat je na nagovor konzula Pedija i iz nužde odlučio da povuće neprijateljske odluke prema njima. Antonije, koji je gonio Decima Bruta, je dodatno osnažen kada mu se priključio Azinije sa još dvije legije. Azinije je zatim sklopio sporazum sa Plankom i njegove 3 legije pređoše na cezarističku stranu. Sam Decim Brut je imao 10 legija, koje su bile ili iscrpljene ili neiskusne. Radi toga je Decim Brut odlučio da se ne bori sa njima protiv velike cezarističke vojske Antonija, Lepida, Ventidija, Azinija i Planka. On je odlučio da napusti galska područja i sa vojskom pređe na Balkan ka Marku Brutu. Kako bi izbjegao i oktavijanske legije koje su se kretale prema sjeveru, Decim Brut je na svoju nesreću izabrao teži put, pa je zbog umora i oskudice hrane došlo do dezertiranja. Prvo su ga napustili regruti koji su prešli Oktavijanu, dok su kasnije i veteranske legije i gotovo sve ostale snage prišle Antoniju. Ostavši skoro sam, i preobučen u galsko odijelo je nastavio svoje bjekstvo. Uskoro je bio uhvaćen od strane ljudi lokalnog galskog velikaša, i uskoro je bio pogubljen od strane toga velikaša (koji je inače bio Decimov prijatelj, ali i lojalan Antoniju), a po naređenju Antonija. Decim Brut je bio drugi od Cezarovih ubica koji je bio likvidiran (nešto ranije je ubijen Trebonije).

Republikansko zaposjedanje Balkana i Istoka

Istovremeno sa Mutinskim ratom i uobličavanjem II. triumvirata trajale su i borbe na Balkanu i istočnim provincijama, koje su na svoju stranu nastojali i uspjeli pridobiti Marko Brut i Kasije. Njih dvojica su se u Siriju i Makedoniju uputili nakon što su shvatili da na predstavama u Rimu neće zadobiti dovoljno podrške za povratak u Rim. Po njima su im te provincije dodjeljene prije nego što su prebačene Antoniju i Dolabeli, pa su krenuli da ih zauzmu nasilno. Kada je to postalo jasno, prema istoku je požurio i Dolabela (napustivši Rim prije isteka svoga konzulata za 44. god. p. n. e.), koji je prvo marširao kroz Balkanske oblasti

i svratio u provinciju Aziju kako bi se snabdio novcem i resursima. Međutim, tamo je naišao na neprijateljstvo namjesnika Trebonija, koji je podržavao republikance. Ubrzo je došlo i do otvorenog sukoba, te je na prevaru zauzeta Smirna a Trebonije ubijen (u februaru 43. god. p. n. e.; jedna verzija je bila da je ubijen u kreveru, a po drugoj koju iznosi Ciceron on je bio mučen dva dana prije nego što je ubijen), kao prvi Cezarov ubojica koji je platio glavom (kronološki to se desilo prije ubistva Decima Bruta). Tijelo i glava Trebonija je bilo na užasan naćin unakaženo. Uskoro je Senat i Dolabelu proglasio državnim neprijateljem, a Siriju vratio i zvanično Kasiju. U samom provinciji Aziji, koju je Dolabela nelegalno zauzeo, započeo je sa masovnim i brutalnim (bez ikakvih skrupula) utjerivanjem novca i resursa.

U Siriji je još prije martovskih ida došlo do pobune vojske na čelu sa Cecilijem Basom, i u kojoj je ubijen Cezarov rođak Julije Sekst. Protiv pobunjenika Cecilija Basa (2 legije) je otposlana vojska (3 legije) pod zapovjedništvom Stacija Murka, kojem se priključio i namjesnik Bitinije Marcije Krisp sa tri legije. Kada su Murkove i Krispove trupe opsjeli pobunjenike, u Siriji se pojavio Gaj Kasije, koji je pridobio svu vojsku sa obje strane za sebe (ukupno 8 legija). Uskoro se u Siriji pojavio i Dolabelin zapovjednik Alijen, koji je u Egiptu pokupio 4 legije, Njegove trupe je u Palestini

opkolio Kasije i primorao da pređu na njegovu stranu. U Siriju je došao i Dolabela sa 2 legije i zauzeo je Laodikeju (današnja Latakija). Kasije je ipak bio moćniji i pobijedio je Dolabelu i povratio ovaj grad. Dolabela je kako ne bi živ pao u ruke svojih neprijatelja, naredio jednom od svojih vojnika da ga ubije.

Iako je brojni i snažni makedonski garnizon trebao pripasti Dolabeli, ipak je sticajem okolnosti došlo do drugačijeg rješenja. Pronijela se lažna vijest da su Geti upali u Makedoniju, i Antonije je uspio da uvjeri Senat i Dolabeline prijatelje da mu se povjeri jedna legija. Marko Antonije je u Makedoniju sa ovom odlukom poslao brata Gaja Antonija. Kada je Marko Antonije proglašen za državnog neprijatelja, Makedonija je zvanično vraćena Marku Brutu, koji je već raspolagao sa znatnom vojskom i novcem. U Makedoniji i na Balkanu su se sukobili Marko Brut i Gaj Antonije, koji je raspolagao sa samo 1 legijom. Na kraju je Gajeva vojska prešla na Brutovu stranu, a sam Gaj se predao i kasnije je bio ubijen. Marko Brut je tako imao 6 legija, a regrutirao je i obučio i dvije legije među Makedoncima.

Kasije i Brut su ubrzo raspolagali sa velikom vojnom silom od oko 21 legije i 20 000 konjanika. Oni su se u jesen 43. god. p. n. e. sastali u Smirni, kako bi dogovorili zajednički nastup. Nakon toga su njih dvojica dovršili pacifiziranje onih gradova, oblasti i zajednica koje su još bile nepokorne. U lidijskom gradu Sardu su se ponovo sastali i donijeli zaključak da krenu prema zapadu. Kod Abidosa su prešli Helespont i ušli u Trakiju.

II. triumvirat

Sa raspadom vojske Decima Bruta, jedine respektabilne vojne snage zapadno od Jadranskog mora su bile u rukama cezarista i to u dva vida. Oktavijanovci su kontrolirali Rim i Italiju, a antonijevsko – lepidske združene trupe su se približavale iz zapadnih provincija i galskih

zemalja. Činjenica je da njihov međusobni odnos nije bio na visini, ali u uvjetima formiranja velike republikanske armije istočno od Jadranskog mora, te još uvijek postojanja snažne republikanske opozicije u Rimu i Italiji, cezaristi nisu smjeli sebi dopustiti međusobni sukob. To bi u tom vremenu bio i preveliki luksuz, koji bi samo pomogao protivničkoj, republikanskoj strani. Pored Balkana i istočnih provincija republikanci su držali i Afriku, u kojoj je bio namjesnik Korfinije, koji je zastupao stare republikanske principe. A Siciliju, kao prvu susjednu provinciju Italiji je držao Sekst Pompej, koji je tamo pobjegao nakon što mu je brat poražen u Španiji, i čija vojna i politička naklonost sigurno nije bila na strani triumvira. I Afrika i Sicilija u bile značajne provincije po Italiju i po svome bogatstvu i po svojoj strateškoj poziciji.

Cezarističke vođe su se sastale kod grada Bononije (današnja Bolonja) u oktobru 43. god. p.n. e. na jednom malom i ravnom rijeke Lavinije. I Oktavijan i Antonije su sa sobom vodili po 5 legija, a na most su došli sa po 300 vojnika. Ostrvo je osobno prvo ispitao Lepid. Antonije, Oktavijan i Lepid su vijećali puna dva dana. Glavni njihov zaključak je bio da se uspostavi nova vlast radi obustave građanskih ratova, koju će činiti njih trojica u mandatnom periodu od 5 godina, i ta vlast bi po ovlaštenjima bila jednaka konzulskoj. Pored toga je Oktavijan trebao ostaviti konzulsku čast, koju će za ostatak godine preuzeti Ventidije, a njih trojica će odmah imenovati državne vlasti za period od 5 godina. I provincije su podijeljene i to tako što je Antonije dobio veći dio Galija, Lepid Hispaniju sa Narbonskom Galijom, dok je Oktavijanu pripala Afrika sa ostrvima. Ovo je prvi put, ali ne i nažalost posljednji put, da su rimski vrhovnici samovoljno dijelili Državu i provincije kao privatnu svojinu međusobom. Oni su se dogovorili i da u rat protiv Bruta i Kasija krenu Antonije i Oktavijan (svaki bi poveo u rat po 20 legija), dok bi u Italiji sa 3 legije ostao Lepid (jer je bio predviđen za konzula za iduću godinu). Vojnicima su obećane nagrade, u vidu naseljavanja na zemljištu (zajedno sa zgradama) koje bi bilo oduzeto od 18 italskih gradova (Kapua, Regija, Venusija, Benevent, Nucerija, Arimin, Vibona... itd). Ova odluka je bila vrlo problematična jer je od potpuno nevinih zajednica na jedan brutalan i samovoljan način konfiscirala goleme količine imovine i predavala ih u ruke vojske, kao da je zadobijena u ratu od vanjskog neprijatelja. Oni su donijeli još jednu odluka, a to su nove proskripcije koje će po svome obimu i užasu prevazići i prve proskripcije iz vremena Sule.

Nova vladajuća trojka je ipak odlučila da ozvaniči novu vlast, koristeći načelo temeljnog narodnog suvereniteta. Nakon izvršenih prvih proskripcija, ulaska triumvira u Grad i njegove vojne okupacije, odmah je pod takvim uvjetima sazvana narodna skupština na kojoj je 27. XI. 43. god. p. n. e. donesen *lex Titia* (po predlagaču plebejskom tribunu Publiju Titiju), kojim je legalizirana nova triumvirska vlast i njihova ovlaštenja. Time je legalizirana nova vlast koja je poznata u historiografiji kao drugi triumvirat, iako je i narodna skupština i kompletna procedura donošenja zakona izvedena pod pritiskom i nesumnjivom vojnom okupacijom. Dok je prvi triumvirat predstavljao samo političku alijansu/koaliciju i nije imao državni i zakonski karakter, drugi triumvirat je dobio državnu, zvaničnu i zakonsku formu i predstavljao je ne neku političku koaliciju nego pravu vladajuću instituciju. Oktavijan,

Antonije i Lepid su zvanično nosili titulu *Triumviri Rei Publicae Constituendae Consulari Potestate.* Savez među triumvirima je dodatno učvršćen sa vjenčanjem Klodije Pulhre (kćerke Klodija i Fulvije, odnosno Antonijeve pastorke) sa Oktavijanom. Ovaj brak ipak nikada neće biti konzumiran.

Proskripcije

Jedan od najgnusnijih perioda III. građanskog rata su bile proskripcije građana, koje su izvedene neposredno po uvođenju II. triumvirata. One su bile čuvane kao tajna i nisu bile objavljene kada i ostale odluke iz sporazuma o nastanku triumvirata. Razlozi novih proskripcija su bili ne samo eliminiranje republikanske stranke u samom Rimu, među senatorima i vitezovima, nego i popunjavanje fondova koji su bili neophodni ako se htio voditi težak rat sa republikanskom vojskom na istoku. Triumviri su bili u financijskom škripcu i u kroničnoj potrebi za novcem, a konfisciranje imovine proskribiranih je bio odličan način da se popune njihovi prihodi. Za razliku od njih Brut i Kasije su mogli koristiti bogate balkanske i istočne zemlje, te financirati i resursima održavati veliku vojsku. Uostalom, njih dvojica su kada su triumviri zaposjeli zapadne provincije i Italiju, presjekli dotok novca i resursa sa bogatog istoka.

Spiskove proskribiranih građana napravili su sami triumviri, i u njih nisu stavljani samo oni koji su bili najveći neprijatelji i vođe republikanske stranke, nego su stradali i njihovi osobni neprijatelji, onda prijatelji njihovih neprijatelji, neprijatelji njihovih prijatelja. zatim neki koji su se isticali bogatstvom ili samo zbog lijepe kuće ili vile. Nesumnjivo je među stradalima bilo i dosta nevinih, čak i apolitičnih. Ukupno je bilo proskribirano sa konfiskacijom imovine oko 300 senatora i 2 000 vitezova, praktično cvijet rimske aristokratije. Među njima je bilo i braće i prvih rođaka triumvira i Cezara, pa i njihovih legata koji se nečim zamjerili triumvirima. Biti proskribiran je značilo da si stavljen van zakona i da te svako može ubiti, odredi centuriona i vojnika su slati na sve strane da bi se pronašli proskribirani. Toliki je bio pritisak da je čak i konzul Pedije (koji je pokušavao da iznađe način da se proskripcije i stradanja ograniče) umro već druge noći od prvih pogubljenja. Nakon prvih proskripcija (ubijeno je 17 ljudi), u Grad su sa vojskom ušli i triumviri, i to tako da je jednog dana ušao jedan, drugog drugi i trećeg treći, svaki sa po zaštitnim odredom i po jednom legijom. Grad je praktično bio okupiran od strane cezarističkih triumvira. Odmah nakon legaliziranja triumvirske vlast sa *lex Titia* započele su nove proskripcije, i ubijanja su postala masovna. Bilo je i propisano da se glave svih pogubljenih nose triumvirima za naznačenu nagradu (25 000 drahmi) i to slobodnom čovjeku novac (10 000 drahmi), a robu sloboda, građanstvo i novac, ako izdaju gospodare koji su pali u nemilost. Svako je morao dopustiti pretraživanje u svojoj kući, a podjednako je kažnjavan onaj ko bi primio proskribiranog ili sakrio ga kao i onaj ko ne bi dopustio pretragu. To vrijeme koje je započelo i trajalo u toku kasne jeseni i rane zime 43. god. p. n. e. (na početak 42. god. p. n. e.) je bilo svjedokom sloma svih normi i vrijednosti starog Rima, ali i primjera žrtvovanja i hrabrosti. Tako su se neki proskribirani više plašili svojih žena ili sinova sa kojima su bili u zavadi (primjeri pretora Anala i

propretora Turanija), ili svojih robova, dužnika pa i pohlepnih susjeda, nego vojnika. Izvori mnogo govore o tome kako su osuđenicima bliske osobe, njihova djeca i žene potkazivali svoje muževe, da bi dobili nagradu i prije vremena došli do naslijeđa. I određen broj robova koristio se ovom ponudom. Ono što se dešavalo tih dana u Rimu i Italiji na svjetlo dana je izbacilo sve ono čega se tadašnji Rim stidio, ali i ono čime se antički Rim ponosio. Tako su se u tome mraku zločina, izdaja, potkazivanja, pojavljivali i svjetli primjeri odanosti, žrtvovanja i ljubavi. Literarna i epigrafska građa daju podatke o pojedinim suprugama i robovima koji su pokazivali veliku energiju i ustrajnost kako bi zaštitili svoje muževe i gospodare.

Apijan vrlo detaljno opisuje vrijeme drugih proskripcija, ilustrirajući ta dešavanja sa nizom primjera : „Od tih događaja neke ću sada ukratko izložiti, sjajne kao i ružne, koji se više pamte pošto su se posljednji dogodili; ali ne sve“. Triumviri nisu prezali da u liste proskribiranih stave i osobe na dužnosti i one koje su svetošću zaštićene. Tako je pogubljen plebejski tribun Salvije, koji je ranije bio spriječio svojim vetom da se Antonije proglasi neprijateljem, ali koji je kasnije u svemu pomagao Ciceronu. Pretor Minucije je pogubljen dok je držao skupštinu na Forumu. Drugi pretor Anal je nađen i pogubljen zahvaljujući izdaji sopstvenog sina, koji je zauzvrat od triumvira dobio očevo imanje i zvanje edila. Za smrt propretora Turanija je direktno odgovoran njegov raspušteni sina koji je bio prijatelj sa Antonijem. Kada je Turanije molio centurione da mu malo odlože smrt, dok ga sin ne izmoli od Antonija, oni se samo nasmijaše i rekoše: „Izmolio te je, ali za suprotno.“ Turanije je tada pozvao svoju kćerku i posavjetovao je da se suzdrži od očinskog nasljedstva, kako i nju brat ne bi „izmolio“ kod Antonija. Otac i sin Egnaciji su zagrljeni pogubljeni od samo jdnog udarca. Balb je prvo poslao svoga sina prema moru, a sam je krenuo za njim (putovali su razdvojeno kako ne bi pali u oči progoniteljima). Kada je dobio lažnu vijest da mu je sin uhvaćen, on se vratio i predao dželatima. A i njegov sin je stradao u brodolomu. Aruncije je jedva uspio svoga sina da natjera na bjekstvo. Njega je majka ispratila, a onda se vratila da sahrani pogubljenog muža. Kada je saznala da joj je i sin stradao u brodolomu, izvršila je samoubistvo glađu. Nastradala su i braća Ligariji, i to izgleda zahvaljujući robovima. Bilo je inače dosta primjera bratske odanosti, kao u slučaju kada je neki Rimljanin (koji nije znao da je i on proskribiran) vidio da mu hvataju brata, dotrčao je i rekao : „Mene ubijte prije njega“. A centurion, koji je imao spisak sa imenima proskribiranih je odgovorio : „Sa pravom to tražiš, jer si ti prije njega zapisan.“ Tada su obojica ubijeni. Jednog Ligarija je pokušala sakriti supruga, ali ga je izdala robinja. Supruga je kasnije izvršila samoubistvo glađu. Izvjesni Septimije je stavljen na listu proskribiranih zato što je njegova žena od svoga ljubavnika, inače Antonijevog prijatelja, to tražila (nadajući se da će postati supruga toga Antonijevog prijatelja). Istoga dana kada joj je muž bio ubijen, ona je proslavila drugu svadbu. Jednog Salasa je isto izdala žena, osobno dovodeći dželate. Nekog Fulvija je izdala njegova oslobođenica, koja mu je ranije bila ljubavnica, jer je bila ljubomorna na žene koje je kasnije uzeo kao konkubine. Samnit Stacije, proskribiran je radi samo svoga bogatstva, iako je bio star 80 godina. On je otvorio svoju kuću narodu i svojim robovima da iznose što god žele, pa im je i sam stvari dobacivao. Kada je kuću ispraznio, zaključa je i zapali, pa izgori zajedno sa njom. Tom prilikom je izazvao i požar u Gradu. Pojedinci su pružali i hrabar otpor kao izvjesni Kapiton, koji je prije nego što je poginuo ubio veliki broj napadača. Neki Vetulin je skupio i odred odmetnika kod Regija, sastavljen od drugih proskribiranih i stanovnika onih 18 italijanskih zajednica koji su bili određeni kao nagrada triumvirskim vojnicima. Vetulin je nanosio veliku štetu triumvirskim snagama i iako je poginuo junačkom smrću, spasio je prebacivanjem na Siciliju veliki broj svojih sljedbenika i svoga sina. Izvjesnog Nasona je izdao njegov oslobođenik i ljubavnik. Bilo je primjera i vjernosti, pa je tako jedan rob nasrnuo na vojnike koji su ubijali njegovog gospodara (koji je već bio na izdisaju), ubivši tom prilikom jednog centuriona. Rob je izvršio samoubistvo. Labijen je izašao ispred svoje kuće i sjeo na stolicu čekajući dželate. Cestije je izvršio samoubistvo, iako se bio sklonio na selu kod odanih robova. Aponije se bio sakrio na sigurnom mjestu, ali kako nije mogao da podnese slabu ishranu, predao se dželatima. Drugi neki čovjek koji je dobrovoljno sjedio na vidnom mjestu, pošto su džealti oklijevali sam se objesi. Lucije

Kvinktije (Lucius Quinctius), tast tadašnjeg konzula i antonijevca Azinija Poliona, je uspio da pobjegne brodom, ali kako mu je pozlilo od morske boelsti, on je izvršio samoubistvo bacivši se u more. Neki Cezinije, dok je bježao od progonitelja, vikao je da on nije proskribiran, nego da mu zbog novca rade o glavi. Oni ga odvedu pred spiskove proskribiranih, i narede mu da pročita svoje ime. Izvjesni Emilije, ne znajući da je proskribiran i vidjevši da nekoga drugog gone, upita centuriona ko je proskribiran. Centurion je poznavao Emilija pa mu je rekao : „Ti i on“, pa ubi obojicu. Senatore Kilona i Decija je odalo što su u panici bježali. Sudija Ilicije je proskribiran jer je javno glasao da se Brut i Kasije oslobode prilikom procesa protiv njih koji je zbog umorstva Cezara pokrenuo Oktavijan. Ilicije je pokušao pobjeći tako što se pridružio pogrebnoj procesiji koja je iz Grada na groblje nosila tijelo pokojnika. Ilicije je čak i prihvatio odar, kao da je i on nosilac. Ipak na izlaznoj kapiji je bio otkriven i ubijen. Konzulara Gaja Kasija Vara je izdao oslobođenik, ali je uspio pobjeći i sakriti se u Miturnijsku močvaru. Tu ga uhvatiše Miturnjani misleći da je riječ o razbojnika, u Miturni ga je prepoznao jedan centurion i pogubio ga je. Nekog Larga su uhvatili u polju dok su gonili drugog, ali se progonitelji smilovaše na njega i pustiše. Kada su ga drugi krenuli goniti, on se vrati prvima jer je više volio da ga ubiju oni prvi milostiviji, kako bi primili nagradu za njega. Cezetije Ruf je ubijen samo zato što je imao lijepu kuću koja se svidjela Fulviji, i njegov primjer je najbolje svjedočanstvo kaosa, bezvlašća i samovolje koji su vladali u periodu proskripcija. Drugi neki čovjek je bio vjerojatno proskribiran i pogubljen jer je imao veoma lijepu vilu, u kojoj je bila i neka duga pećina. Ovog čovjeka je pokušao spasiti jedan rob, ali ga je izdao drugi rob. Aterija je prokazao rob, koji je postavši odmah slobodan otkupljivao njegovo imanje sa velikom lihvom od njegovih sinova. On je prevršio svaku mjeru, pa ga triumviri vrate u robovsko stanje i predaju Aterijevim sinovima. Čak je i jedno siroče, ubijeno zajedno sa svojim vaspitačem, koji je zagrlio dijete i nije ga puštao. Atilije, koji je upravo ulazio u punoljetstvo je stavljen na spisak proskribiranih, je pobjegao (čak ga ni majka iz straha nije primila) u planinu. Kada je zbog gladi sišao sa planine uhvatio ga je čovjek koji je navikao da lovi prolaznike i da ih tjera u robovsku radionicu. Kao nježan dječa koji nije mogao da podnese napore, on pobježe sa okovima na cestu te se prijavi centurionima. Pojedine žene su se veoma istakle kako bi zaštitile svoje muževe. Jedan epitaf pod nazivom *Laudatio Turiae* je sačuvao muževljevu (izvjesni Kvint Lukrecije Vespil/*Quintus Lucretius Vespillo*) eulogiju za svojom ženom Turijom (*Turia*), koja je za vrijeme III. građanskog rata koja je izlažući opasnosti svoj vlastiti život poslala njemu (dok se nalazio u izbjeglištvu) svoj nakit kako bi se on mogao izdržavati u teškoj situaciji.

Fragmenti epigrafskog spomenika *Laudatio Turiae*

Zanimljivo je da su proskribirani i Lepidov brat Lucije (koji je uspio da pobjegne, zahvaljujući vojnicima), zatim Antonijev ujak (brat njegove majke Julije Antonije) Lucije (izvršio samoubistvo), Plankov brat Plocije, pa i Oktavijanov tutor Toranije. Ovim se željelo pokazati da su proskripcije ozbiljna i opasna stvar čim se neće poštediti ni najbliži članovi familije.

Dopuštanje članovima familije da se okrenu protiv svojih očeva, te obraćanje robovima nesumnjivo je urušavalo temelje rimskog tradicionalnog društva. Time je direktno potkopavan autoritet oca porodice čime je nepovratno narušavano tradicionalno načelo na kome je počivala rimska socijalna struktura.

Među najpoznatijim žrtvama proskripcija bio je Marko Tulije Ciceron. Potrebno je istaći da se Oktavijan dva dana ubjeđivao da se Ciceron ne stavi na liste proskribiranih, ali je Marko Antonije po ovom pitanju posebno insistirao smatrajući ga najvećim neprijateljem. A Antonijeva supruga Fulvija, vođena i osobnom mržnjom prema čuvenom govorniku, je bila

uporna da se Ciceron kazni. I na kraju je Oktavijan popustio. Ciceron je pobjegao iz Rima, ali su i progonitelji vrlo revno i gorljivo krenuli za njim. Ciceron je uhvaćen 7. XII. 43. god. p. n. e. dok je napuštao svoju vilu u Formiju, idući prema morskoj obali gdje se nadao da će naći brod koji bi ga odveo u Makedoniju (navodno ga je prepoznao i izdao jedan obrtnik, koji se nekad nalazio u Klodijevim družinama). Njegove ubice po imenima su bili centurion Herenije (*Herennius*) i vojni tribun Popilije (*Popilius*). Ciceronove posljednje riječi su bile „Nema ništa ispravno u tome što radite, vojnici, ali bar pokušajte da me ubijete ispravno". Po Plutarhu Ciceronovu glavu i ruku je odsjekao Herenije, koji je ranije bio optužen za oceubojstvo i kojeg je uspješno odbranio Ciceron. Antonije je insistirao da mu donesu i ruku, kojom je Ciceron pisao filipike protiv njega. Ciceronova glava i ruka su bile izložene na Rostri na Forumu prema marijevskoj i sulinskoj tradiciji. Ciceron je bio jedina žrtva ovih proskripcija koja je bila izložena javnosti na ovaj način. Antonijeva supruga Fulvija je uzela Ciceronovu glavu, izvukla iz nje jezik i u njega zabijala ukosnice u konačnoj osveti prema Ciceronovoj glavnoj snazi. Decenijama kasnije, Oktavijan, sada nazivan i August, je našao jednog od svojih unuka kako čita knjigu od Cicerona. Dječak je pokušao da sakrije knjigu, plašeći se djedove reakcije. Ali August je uzeo knjigu, pročitao dio iz nje i vratio je unuku sa riječima : „on je bio obrazovan čovjek, drago dijete, obrazovan čovjek koji je volio svoju zemlju."

I Markov brat Kvint Ciceron je pogubljen zajedno sa svojim sinom. Pogubljeni su i mnogi prijatelji i rođaci Cicerona. Sin Marka Cicerona, koji je isto bio proskribiran, uspio se spasiti i pobjeći Brutu. Kasnije je bio amnestiran i vratio se u Rim.

Proskribiranim, njihovim familijama i mnogim drugim koji su osjetili bijes triumvira i vojnika mnogo je pomogao Sekst Pompej, koji je i najzaslužniji da se spasio bar dio tadašnje rimsko – italske elite. On je preuzeo kontrolu nad Sicilijom i njenim gradovima ukazivao je veliku pomoć, šaljući glasnike koji su nudili pomoć. On je ponudio i dvostruko veću nagradu za spašavanje proskribiranih, nego što su davali triumviri za njihovo hvatanje i ubijanje. Slao je čamce i transportne brodove u susret onima koji su plovili, a njegove trijere su plovile uz obale Italije, pokazujući zastave onima koji su lutali i spasavajući one na koje su naišli. Sicilija je za bjegunce uostalom bila i najbliža za spas. Tako je Sekst Pompej postao veoma koristan nesretnoj otadžbini, i po tome je uz očevu, stekao i sopstvenu slavu. Mnogi od onih koje je spasio, i koji su amnestirani i povraćeni u Italiju kada se triumvirski režim prilično olabavio, su deceniju kasnije učestvovali u sporazumu sa Oktavijanom koji bi definirao novi sustav, a njihovi sinovi (sam Tiberije Klaudije Neron – drugi rimski car, Valerije Mesalinus, Sentije Saturnin, Lucije Aruncije) su bili istaknuti pojedinci ranoga principata za vrijeme augustovskog i tiberijanskog režima.

Po Italiji su nekažnjeno operirale bande svakakvih avanturista, koje su hvatale slobodne ljude i pretvarale ih u robove, u isto vrijeme bijeg robova uzeo je dotad neviđene razmjere. Vlada triumvirâ, zauzeta proskripcijma i spremanjem za pohod protiv republikanskih vojski na istoku, ostavljala je sve to nekažnjeno. Vladala je i prava razuzdanost profesionalne vojske, koja je počinila niz nedjela i prema proskribiranim i prema onima koji to nisu htjeli. Lepid je

tada proslavio i hispanski trijumf. Apijan kaže sljedeće: „Kuće proskribirani su pljačkane. Mnogi nisu htjeli da kupuju takva imanja i stidjeli su se da koriste tuđu nesreću. Smatrali su da im tuđa nesreća neće donijeti sreću, i da uopće nije dobro da budu viđeni sa zlatom i srebrom. Da novo sticanje nije sada bez opasnosti, pa čak da je opasno i ono što imaju." Samo su špekulanti kupovali ta imanja i to vrlo jeftino. Radi toga je triumvirima za ratne pripreme nedostajalo još 800 miliona sestercija.

Pobuna rimskih žena

Kako bi namirili novac, triumviri su primijenili i jednu do tada neuobičajenu mjeru i to oporezivanje 1 400 žena koje su se najviše isticale bogatstvom. One su morale da procijene svoju imovinu i da za ratne potrebe daju onoliko koliko zatraže triumviri. One koje sakriju nešto ili ne procijene dobro svoju imovinu su trebale biti kažnjene, a potkazivačima je obećana nagrada. Međutim, u tom vremenu zla, te žene će učiniti jedan od najherojskih činova u ljudskoj historiji. Bez obzira na to što nisu imale vojske, žene su odbile da daju novac za građanski rat. Prvo su pokušale da utiču na žene iz familija triumvira, ali ih je u toj namjeri odbila Fulvija. Zato je okupljena masa žena krenula prema Forumu, probila se do govornice i onda je Hortenzija, kćerka čuvenog govornika Hortenzija održala okupljenom narodu besmrtni i vrlo hrabar govor. U govoru je istakla da one nisu ni željele ni povele građanski rat, niti su ikoga proglašavale za državne neprijatelje, i zašto onda moraju dijeliti kaznu kada nisu učestvovale u krivici. Po Hortenziji neka nastupi rat sa Galima ili Partima (znači neki vanjski rat) i one neće biti gore u spasavanju domovine, ali u građanskom ratu neče niti će podnostiti namete niti pomagati u međusobnom sukobu. Na hrabre Hortenzijine riječi triumviri, koji su bili na Forumu, su se naljutili poručivši da dok muškarci šute, žene su drske. Triumviri su svojim slugama naredili da odvuku pobunjene žene sa govornice, ali nastade povika iz nase okupljenog naroda, te su sluge spriječene u svojoj namjeri. Triumviri su bili prisiljeni da popuste i idučeg dana je umjesto 1 400 žena, određeno samo 400 za procjenu imovine. I tako su Hortenzijine Rimljanke sačuvale kod sebe dovoljno drevnog rimskog čojstva... i prisilile su svemoćne i krvoločne triumvire na popuštanje. Kako bi ipak namaknuli sredstva triumviri su natjerali pod prijetnjom kazne i sve one sa imovinom višom od 400 000 sestercija da daju 10 %, i jednogodišnji prihod za rat sa republikanskim vojskama na Balkanu i istoku. Oni sa 100 000 sestercija su morali dati 50 %, dok se u triumvirsku blagajnu morala uplatiti i godišnja ili polugodišnja stanarina u Rimu, dok se od seoskih imanja uzela polovica godišnjeg prihoda. Kako bi snabdjeli brodove veslačima i mornarima, triumviri su oduzimali robove bez naknade, a preživjeli senatori su morali na svoje troškove izdržavati ceste. Svim građanima je bilo naloženo, da sav svoj imetak državu povjeriti, koja im onda povrati trećinu, i to na osnovi loše procjenjenog cenzusa.

Bitka kod Filipa 42. god. p. n. e.

Sa 1. januarom 42. god. p. n. e. je nastupila je i godina u kojoj će se odlučiti sudbinu republikanskog sustava. Dvije snažne sile jedna triumvirska i druga republikanska odmjeriti će snage konačnim srazom, i odlučiti će konaćno sudbinu drevne Republike. 1. I. 42. god. p.

n. e. Senat je postuhmno priznao Julija Cezara za božanskog (*divus*), što je indirektno bilo veliko odlikovanje za Oktavijana, jer je tako on postao sin božanskog (*divi filius*), što će on koristiti i u svome potpisivanju. Triumviri su sukob sa liberatorima, odnosno posljednim predstavnicima starog republikanskog sustava pravdali i osvetom prema Cezarovim ubojicama. Istog dana je i novi konzul Lepid obećao da više neče biti globljenja, čime je kao formalno navijestio ponovno uvođenje legalnog poretka. Međutim, ovo je ostalo samo teorija. Triumviri su se toga prvog januarskog dana obavezali zakletvom da će se držati Cezarovih zakona. Ujedno su u okviru te cezarofilske smišljene politike (kako bi uz sebe vezali cezarističke elemente) triumviri odredili da se i Cezarov rođendan ima javno svetkovati, a da se dan smrti uvrsti među žalobne dane.

Čim su se dovoljno pipremili triumviri su pokrenuli ofanzivu na Balkan, krenuvši iz Brundiziuma u kasno ljeto 42. god. p. n. e. Predvođeni Antonijem i Oktavijanom preko Jadranskog mora je prevezena velika oružana sila od ukupno 28 legija. Ispred je poslana predhodnica od 8 legija predvođena Gajem Norbanom Flakom (*Caius Norbanus Flaccus*) i Decidijem Saxom (*Decidius Saxa*), i koja se kretala duž *Via Egnatia*. Ove trupe su kod grada Filipi u istočnoj Makedoniji zauzele snažnu defanzivnu poziciju u uskom brdsko - planinskom prolazu. Njih je slijedio Antonije, dok je Oktavijan ostao još neko vrijeme u Dirahiju zbog narušenog zdravlja (što ga je pratilo u toku cjelokupne kampanje "Filipi"). Iako je gro triumvirske vojske prebačen na Balkan, komunikacija sa Italijom je ubrzo postala vrlo teška, zbog dolaska republikanske flote od 130 brodova pod zapovjedništvom Gneja Domicija Ahenobarba (*Gnaeus Domitius Ahenobarbus*).

Radi uspjeha republikanske mornarice, koja je presjekla vezu sa Italijom, Marko Brut i Kasije nisu se željeli upuštati u odlučnu bitku sa kopnenim trupama triumvira. Umjesto toga su odlučili da održavaju dobru defanzivnu poziciju i da iscrpe protivnika čije su zalihe i resursi bili ograničeniji. To vrijeme je iskorišteno za dodatno financijsko iscrpljivanje grčkih gradova, i tek onda se republikanska vojska, zajedno sa legijama sa istoka i sa trupama saveznika okupila u Trakiji. Koristeći savjet tračkog kralja Raskupolisa, oni su dobrim manevarskim potezom uspjeli da zaobiđu trupe Norbana i Saxa, koji su prisiljeni da se povuku zapadno od Filipa prema i u grad Amfipolis. Tako su Marko Brut i Kasije postavili svoju poziciju (3, 5 km zapadno od Filipa) na snažnom defanzivnom prostoru, držeći više zone duž obje strane *Via Egnatia.* Republikanske trupe su imale i dovoljno vremena da dodatno utvrde pozicije. Brutov kampa se nalazio sa sjeverne strane ceste, a Kasijev sa južne.

Uskoro su stigle i triumvirske trupe i Antonije se sa svojim snagama pozicionirao prema Kasiju, dok je Oktavijan sa svojim trupama zauzeo sjevernu stranu prema M. Brutu. Pred Filipima triumvirska armija je imala 19 legija, zatim brojna konjica (13 000 kod Oktavijana i 20 000 kod Antonija). Republikanska armija se sastojala od 17 legija (8 pod Brutovim i 9 pod Kasijevim zapovjedništvom, 2 legije su bile sa flotom), te mnogobrojnih auksilijarnih jedinica i odreda savezničkih državica i kraljeva. Imali su 17 000, poglavito savezničkih konjanika. Pretpostavlja se da su obje vojske i triumvirska i republikanska imale po oko 100

000 boraca. Potrebno je naglasiti da je većina legionara u republikanskoj armiji ustvari pripadala cezarovim legijama na istoku, pa je lojalnost dobrog dijela te vojske bilo ozbiljno i delikatno pitanje po Bruta, Kasija i druge liberatore. Zato je Kasije na sve načine pokušavao da pojača lojalnost i snažnim govorima i darežljivošću (1 500 denara svakom legionaru i 7 500 denara za svakog centuriona).

Antonije je nekoliko puta nudio bitku, ali republikanske vođe nisu bile raspoložene da napuste svoje dobre defanzivne pozicije. Na kraju je Antonije pokušao da zaobiđe republikanske snage krećući se kroz močvare na jugu. Ovaj manevar koji je Antonije izveo uz velike napore, bio je primjećen od Kasija, koji je krenuo u protivmanevarsku akciju. Na kraju je to dovelo do bitke 3. X. 42. god. p. n. e. Antonije je naredio napad na Kasijeve trupe, a u isto vrijeme Brutove trupe su napale Oktavijanove jedinice i to ne čekajući naređenje o napadu (koje se trebalo dati sa lozinkom „Sloboda“), jer su izgleda bile isprovocirane od strane protivnika. Ovaj iznenadni napad na sjevernoj strani je bio potpuni uspjeh i oktavijanske jedinice su bile prisiljene na povlaćenje, a i tabor im je bio zauzet od strane republikanaca (koje je predvodio Marko Valerije Mesala Korvin/*Marcus Valerius Messalla Corvinus*). Zarobljena su i tri legijska simbola oktavijanskih trupa, što je bio jasan pokazatelj sloma triumvirske linije na sjeveru. Sam Oktavijan, koji je bio bolestan tada, uspio je da pobjegne iz tabora i svoga šatora. Međutim, sa južne strane od *Via Egnatia*, Antonijeve trupe su uspjele probiti fortifikacije kasijevskih jedinica. Nakon toga su su antonijevske trupe lako zauzele južni republikanski tabor. Na osnovi stanja na sjevernoj i južnoj strani, bitka je bila neriješena (kasijevske trupe su izgubile 9 000, a oktavijanske trupe 18 000 žrtava). Bojno polje je bilo vrlo veliko i zbog prašine koja se digla i stvarne zbrke na terenu, bilo je vrlo teško odrediti stanje i pozicije snaga, pa i pojedini dijelovi fronta nisu znali za sudbinu drugih dijelova bojišnice. Kasije se popeo na vrh jednog brežuljka, ali nije mogao dobro vidjeti šta se desilo na Brutovoj strani. Pošto je pogrešno stekao impresiju da je Brut poražen, Kasije je naredio svome oslobođeniku Pindaru da ga ubije. Brut je Kasija nazvao „Posljednim Rimljaninom“.

U vrijeme sučeljavanja republikanskih i triumvirskih armija kod Filipa, na moru se desila jedna velika republikanska pobjeda i to istoga dana kada je vođena i prva bitka kod Filipa. Gnej Domicije Kalvin (*Gnaeus Domitius Calvinus*), vjerni Cezarov i kasnije Oktavijanov pristalica je trebao da preveze na Balkan iz Italije pojačanje. Međutim, njegovu flotu je u Jonskom moru teško porazila republikanska flota pod zapovjedništvom Ahenobarba (koji je tada pozdravljen kao imperator). Dvije legije su tada bile izgubljene. Po Plutarhu, Brut nije primio vijest o ovom velikom uspjehu republikanske mornarice, što će se pokazati kao kobna činjenica po strateško i taktičko promišljanje reublikanskog zapovjedništva kod Filipa.

Marko Brut je sada jedini zapovjedao kopnenim republikanskim trupama, a njegova defanzivna pozicija je još uvijek bila dovoljno jaka, jer je držao više zone sa linijom komunikacije sa morem. Iako je vojnički i zapovjednički bio manje iskusan od poginulog kolege Kasija, Brut je ipak dobro procjenjivao svoju poziciju. Preostale republikanske trupe

su mogle primati resurse u velikoj mjeri i neometano sa bogatog istoka, dok se triumvirska vojska suočavala sa nestašicom, jer su Makedonija i Trakija već bile dobrano iscrpljene građanskim ratom. Radi toga su triumviri bili prisiljeni da u Ahaju pošalju jednu legiju koja bi mogla da se dodatno opskrbi resursima, a morali su vojnicima učvršćivati moral sa dodatnim obećanjima od 5 000 sestercija svakom vojniku, a 25 000 sestercija svakom centurionu. I Brut je obećao vojnicima „dar" (obično mito) od 1000 denara. Tako su vojskovođe sa samoga kraja Republike započele sramni običaj potplaćivanja vojnika, kako bi se borili za njihove osobne i stranačke, a ne za javne i državne interese. I tako se srušio čitav sustav čvrste i pouzdane vojsne sile, a vojna čast je bila na prodaju.

Brut je odlučio da primijeni originalni plan republikanskog štaba i da se ne upušta u otvorenu bitku, nego da čeka da pomorskom prevlašću oslabi protivnika. Međutim, većina njegovih oficira i vojnika je bila umorna od odlaganja sukoba i zahtijevala je novu otvorenu bitku. U ovom kontekstu treba imati u vidu da su Brut i njegovi najbliži suradnici imali na umu da se odugovlaćenjem bitke, povećava i rizik od dezertiranja vojnika i prelaska na protivničku stranu. I kada su neki istočnjački saveznici i plaćenici počeli dezertirati, Marko Brut je poslijepodne 23. X. 42. god. p. n. e. započeo drugu bitku kod Filipa, rekavši : „Izgleda da se nosim sa ratom slično Pomšeju Velikom, ne toliko da komandujem, nego da mi se komandujem." Bitka uglavnom vođena u stilu licem i licem je bila žestoka, a gubici su bili golemi. Na kraju je Brutov napad bio odbijen i u republikanskim jedinicama je zavladala konfuzija, a njihove linije su bile probijene. Oktavijanovi vojnici su zauzeli kapije Brutovog tabora prije nego su Brutovi vojnici mogli zauzeti odbrambene pozicije. Tako je druga bitka kod Filipa zaključena triumvirskom pobjedom. Marko Brut se uspio povući na obližnje brežuljke sa snagom od oko 4 legije, ali vidjevši da je poraz neminovan (jer ga ni preostala vojska nije željela poslušati da se probijaju), on je izvršio samoubistvo mačem, uz pomoć retora Stratona. Sa Brutovim tijelom su njegovi protivnici postupali sa poštovanjem, te su ga primjereno spalili po rimskim pogrebnim običajima, a pepeo su poslali njegovoj majci Serviliji.

Sa dvije bitke kod Filipa, republikanska stvar je završena. Po Plutarhu, šrema tijelu Marka Bruta Antonije je postupio časno, prekrivši ga purpurnim pokrivaćem. Antonije je uostalom znao da je Brut bio taj koji je spriječio da i on bude umoren za martovskih ida. U bici su poginuli, zarobljeni i pogubljeni ili izvršili samoubistvo nakon bitke i Marko Porcije Katon (sin Katona Mlađeg, poginuo), Lucije Kasije (sinovac Gaja Kasija, poginuo), sin velikog govornika Hortenzija (pogubljen), Marko Lukul (pogubljen), zatim Marko Livije Druz Klaudijan (*Marcus Livius Drusus Claudianus*; otac Livije, buduće supruge Oktavijana Augusta, samoubistvo), Kvint Antistije Labeon (samoubistvo), Sekst Kvintilije Kar (samoubistvo)...itd. Hrabra i odvažna Brutova supruga Porcija je izvršila samoubistvo tako što je progutala usijani ugljen. Neki su uspjeli i da pobjegnu i priključe se Antoniju (kao Lucije Kalpurnije Bibul/*Lucius Calpurnius Bibulus* i Marko Valerije Mesala Korvin/*Marcus Valerius Messalla Corvinus*), koji je i uspješno posredovao da se sa zarobljenom vojskom postupa primjereno vojnički. Ostatak republikanske vojske je bio zarobljen i čak ih je oko 14

000 bilo uključeno u triumvirsku vojsku. Filipi su postali i rimska kolonija pod zvaničnim imenom *Colonia Victrix Philippensium.* Sa oktobarskim borbama kod Filipa ugasio se i zadnji plamen drevne Republike.

Umjetnička slika koja prikazuje samoubistvo Porcije, kćerke Katona Mlađeg i supruge Bruta.
Autor Elisabetta Sirani, urađena 1664. god. Slika se sada nalazi u Ross Miles Foundation, Houston, USA

Umjetnička slika koja prikazuje samoubistvo Porcije. Autor Pierre Mignard (živio 1612. – 1695. god.). Danas se nalazi u Musée des beaux-arts de Rennes

Triumvirski rimski svijet

Nakon bitke kod Filipa, najveći dio tadašnjeg rimskog svijeta se našao u rukama triumvira. Jedino su otpor pružali još Sekst Pompej koji je držao strateški bitnu Siciliju, i Ahenobarb

koji je sa svojom flotom od 70 brodova i dvije legije pustošio obale Jonskog mora. U toku 42. god. p. n. e. triumvirska vojska je porazila i prorepublikanskog Kvinta Kornificija/*Quintus Cornificius* koji je upravljao provincijom Stara Afrika. Namjesnik Numidije/Nove Afrike Tit Sekstije je, uz pomoć mauritanskog kralja Arabiona, napao Kornificija i pobijedio kod Utike, kojom prilikom je poginuo i sam Kornificije. Nakon Filipa i zadobijanja i zemalja koje su republikanci dobili, triumviri su izvršili novu redistribuciju rimskog svijeta među sobom, ali i zaduženja i ovlaštenja. Pošto su Oktavijan i Antonije krivili Lepida da je vodio sa Sekstom Pompejem pregovore, oduzeli su mu posjede na zapadu, pa su hispanske provincije pripale Antoniju, a Narbonska Galija Oktavijanu. Za uzvrat je dobio Afriku, dok je Antonije dobio i bogati i prostrani svijet Istočnog Mediterana. Oktavijan je dobio i zaduženje, da se nakon povratka u Italiju pobrine za golemu masu veterana, odnosno da osigura zemljišta u Italiji za veliku masu vojnika koji bi se trebali otpustiti iz vojske, a na osnovi ranijeg obećanja koje su vojnicima dali triumviri. Oktavijan je imao vrlo težak zadatak. Osim zemlje bilo je svakom redovu obečano 5 000 denara, a centurionu pet puta toliko, a vojnom tribunu deset puta toliko. Ukupno je za 170 000 vojnika obećana svota iznosila oko milijardu denara.

Bitka kod Filipa je predstavljala i vrhunac karijere M.Antonija, jer je u tim momentima on bio tada najmoćniji rimski zapovjednik i stariji partner u okviru II. triumvirata. Trebala mu je još samo jedna velika pobjeda u vanjskom ratu, a istočna granica je kao porućena za to. A boravkom na Istoku je trebao da regulira odnose u istočnomediteranskim i maloazijskim provincijama, te da pojača i financijske mogućnosti i resurse, izvlačeći ih iz bogatih (ali već i dobrano iscrpljenih) provincija, a sve kako bi se osigurala sredstva za isplatu vojnika.

Antonije je najprije posjetio Grčku, osobito Atenu, Megaru i druge gradove, gdje je bio vrlo slavljen, što mu se svidjelo. To neiskreno grčko – helenističko i orijentalno slavljenje će vrlo utjecati na njegovu osobu u negativnom smislu. U Efesu je dao da se izvode bakhanalije. Na te raskošne i razbludne zabave su se trošile velike svote koje su dolazile iz provincijskih dažbina. Antonije je izgubio kontrolu, i prepustio se hedonističkom i autokratskom upravljanju na istoku. Antonije je kažnjavao gradove koji su pružali podršku Brutu i Kasiju, nagrađivao i davao privilegije onima koji su im pružali otpor, vršio dinastičke promjene u sitnim, od Rima zavisnim kraljevinama, ubirući pri tome ogromne poreze. Antonije se u Tarsusu u oktobru 41. god. p. n. e. sastao sa ptolemeidsko – egipatskom kraljicom Kleopatrom, što će biti početak jedne od najvećih ljubavnih priča u ljudskoj historiji. Iz Tarsa je Antonije zajedno sa Kleopatrom, otišao u Aleksandriju, gdje su njih dvoje proveli zimu 41/40. god. p. n. e. Kleopatra je sa sobom donosila i bogatstvo Egipta, toliko neophodno za iscrpljenu vojsku Antonija. Interesi i Antonija i Kleopatre su bili slični, ona je željela održavati svoju i egipatsku poziciju, a Antonije se borio da bude glavni upravitelj nad rimskim svijetom. Ali njihov savez je sigurno imao i stvarnu emocionalnu crtu, koja je njih dvoje još čvršće uvezivala. Taj ljubavno – interesni savez i veza će uskoro da preraste u pokušaj stvaranja nove monarhije, koja bi bila organizirana po helenističkom i orijentalnom obrascu.

Ali nakon sloma republikanske armije kod Filipa, na svjetlo dana su počele ponovo da izbijaju stare surevnjivosti među triumvirima. Pošto je republikanska prijetnja otklonjena, triumviri su mogli nastaviti tamo gdje su stali u međusobnom okršaju. Jednostavno rečeno, konstitucija odnosa među triumvirima, a i sama logika i priroda cezarističkog poretka zahtijevali su samo jednog prvaka, a ne tri prvaka koji dijele vlast. Samo je jedan mogao ostati. Činjenica je da je najviše zasluga za trijumf kod Filipa imao Antonije, koji je to pokušavao i kapitalizirati, ali i diskreditirati svoga starog suparnika za vodstvo nad cezarističkom strankom. Antonije je tako opanjkavao Oktavijana kao kukavicu, koji je predao stvarno vojno zapovjedništvo nad svojim snagama Agripi, nesumnjivo sposobnom i odlučnom vojskovođi.

Peruzijski rat 41. god. p. n. e.

Oktavijanov zadatak u vezi dodjele obećanih zemljišnih čestica veteranima se pokazao kao izrazito težak. Zemlju su tražili ne samo vojnici triumvirske vojske, nego i oni koji su se borili na strani Marka Bruta i Kasija, a koje Oktavijan nije mogao zanemariti, jer su se mogli ako im se ne bi udovoljilo prebaciti u tabore Oktavijanovih suparnika. Problem za Oktavijana je bio da više nije bilo dostatnog *ager publicusa* u Italiji na raspolaganju za dodjelu zemljišta. Oktavijan je jednostavno morao da izvrši široko zasnovanu konfiskaciju javnih i privatnih zemljišta u nizu italskih zajednica, a to neminovno vodi provali nezadovoljstva i pokreće nasilje. U suprotnom, Oktavijan bi nesumnjivo izazvao nezadovoljstvo vojnika, od kojih je u potpunosti zavisio. Oktavijan nije mogao u uvjetima, kada se ponovo počela pojavljivati rasjeklina među triumvirima da izgubi vojnike. Izabrano je 18 italskih zajednica poglavito sjeverne i srednje Italije (Ankona, Arimin, Kapua i dr.) koje će biti pogođene konfiskacijama i naseljavanjem veterana. To su bili stari i značajni gradovi. Zemljišta koja su pripadala stanovnicima tih gradova konfiscirana su, stanovnici su protjerani sa zemlje, a novi vlasnici dobivali su obrađenu zemlju zajedno sa robovima, sa živim i mrtvim inventarom. Prema mirnim italskim stanovnicima veterani su se ponašali kao osvajači. Veterani su birali najbolje čestice, uzimali i više od onog što im je dodijeljeno i odmah stupali u neprijateljske odnose sa svojim susjedima – starim vlasnicima. Uz to vojnici su zahtijevali i obećani novac, koji je Antonije trebao sabrati na istoku. Međutim, umjesto da taj novac pošalje Oktavijanu, on ga je trošio po Istoku i Egiptu. Vojnici, nestrpljivi da dobiju novac, počeli su se otimati kontroli i disciplini i došlo je do porasta vojničkog nasilja i otimačine. Sama vojska u Italiji je narasla na 34 legije.

Sve to što se dešavalo u Italiji, izazivalo je veliko nezadovoljstvo i nemire, a situacija se dodatno pogoršavala jer je Oktavijan bio bolestan u Brundiziumu. A pošto se među triumvirima ponono počela razvijati surevnjivost, tu situaciju je pokupala da iskoristi antonijevska frakcija koju su u Italiji vodili Fulvija i Lucije Antonije (koji je bio i konzul za 41. god. p. n. e.). Nakon što je Oktavijan zatražio razvod od Klodije (uz napomenu da brak nikada nije konzumiran), Fulvija je stupila u akciju, zajedno sa Lucijem Antonijem je započela antioktavijanska kampanja. Oni su na Oktavijana bacali odgovornost za nasilja koja

su činjena u vezi s naseljavanjem veterana na zemljišta italskih stanovnika i, stavljajući Oktavijanu nasuprot Antonija, uvjeravali da će ovaj vratiti svoje izvanredne ovlasti i uspostaviti slobodu čim se vrati iz istočnih provincija (čime su pokušavali na svoju stranu privući i republikanske i tradicionalističke elemente u Italiji). Agitacija je vođena i među vojnicima. Oktavijanovi protivnici uspjeli su skupiti vojsku od nezadovoljnih italskih stanovnika, uglavnom od vojnika i veterana, kojih je bilo mnogo po svim oblastima Italije. Tako su Lucije i Fulvija uspjeli da dignu čak 8 legija u Italiji i došlo je do rata. Buntovnici su čak uspjeli nakratko da zavladaju Rimom, ali su uskoro bili prisiljeni na povlaćenje pred oktavijanovskim trupama kojima je odlično zapovijedao Marko Vipsanije Agripa, ta udarna pesnica oktavijanovske frakcije. Lucije Antonije se sa svojim trupama povukao u grad *Perusia* (današnja Peruđa) u Etruriji/Toskani, gdje je ubrzo bio opsjednut od strane oktavijanske vojske, kojom je faktički komandirao Agripa. Dok je trajala opsada Perusije u toku zime 41/40. god. p. n. e., Fulvia je skupljala oružane snage i saveznike i slala ih u pomoć opsjednutima. Međutim, uslijed vrlo teške situacije u opsjednutom gradu i oskudice, Lucije, opsjednuti garnizon i *Perusia* su se predali u proljeće 40. god. p. n. e. Poradi svoga bliskog srodstva sa triumvirom na istoku, Lucije je dobio amnestiju (i otišao je da upravlja u Španiji), a njegove trupe primljene su u službu Oktavijana. Sam grad je teško kažnjen kao primjer drugima, bio je spaljen (izuzev hramova Vulkana i Junone), a njegovi stanovnici su vrlo loše prošli (npr. gradski viječnici su bili pogubljeni). Oktavijan je naredio i da se 15. III. (martovske ide) izvrši egzekucija i nad 300 rimskih senatora i vitezova koji su prišli Luciju Antoniju i buntovnicima. Ovaj krvavi događaj i postupak sa predanim gradom je bio kritiziran od mnogih, uključujući i pjesnika Seksta Propercija.

Lokalna tradicija priča da su izbjeglice iz Perusije osnovale grad Perouges (u današnjoj francuskoj pokrajini Dauphiné). Razaranje Perusije (koja će ipak biti nešto kasnije obnovljena) je dodatno doprinijela rastakanju etrurskog identiteta. Za vrijeme opsade Perusije, vojsku je protiv Oktavijana u Kampaniji sakupio i Tiberije Klaudije Neron. Ali nakon pada Perusije pobjegao prvo Sekstu Pompeju, a onda Antoniju. Sa njim se u bjekstvu našla i njegova mlada supruga *Livia Drusilla* i dvogodišnji sinčić, očev imenjak, Tiberije Klaudije Neron.

Sa predajom Perusije praktično je i završen rat i Italija se našla pod kontrolom Oktavijana u potpunosti. Nakon predaje Lucija Antonija i njegove vojske i završetka „peruzijskog rata“ Fulvija je bila prisiljena da sa djecom izbjegne iz Italije. U grčkom gradu Sikionu iznenadno se razbolila i nakon patnje koju joj je bolest izazvala, Fulvija je umrla. Peruzijski rat nije zaustavio dodjeljivanje zemljišta veteranima. Znatan dio veterana dobio je zemlju. Ali nisu svi veterani zadržali zemlju u svojim rukama; mnogi od njih, nenavikli na teške seoske radove, prodavali su svoje čestice i napuštali mjesta svojih novih naselja. Pa ipak ih je određen broj ostao, tako da se po najvažnijim italskim gradovima obrazovao socijalni sloj odan vođama cezarovske stranke, naročito Oktavijanu.

Brundiziumski sporazum u septembru 40. god. p. n. e.

Sam Marko Antonije je na vijest o buni i sukobima u Italiji koje su vodili njegov brat i supruga je krenuo u proljeće 40. god. p. n. e. iz Egipta prema Italiji, i to preko feničansko – libanskog Tira, Kipra, Rodosa, provincije Azije i Atene. U Grčkoj je zatekao i svoju majku Juliju (koja je bila prvo pobjegla Sekstu Pompeju), koju su dopratili pouzdanici Seksta Pompeja koji su predlagali dogovaranje sa Antonijem. Antonije nije bio raspoložen za savez dok ne dođe do otvorenog rata sa Oktavijanom, a i ponudio se i da izmiri Oktavijana i Seksta. Iz Korkire je Antonije sa vojskom prešao u Italiju, a na putu mu se pridružio i Domicije Ahenobarb, povećavši mu flotu na 500 brodova. Ali antonijevska kopnena vojska je bila slaba, jer je veći dio trupa očekivao iz Makedonije. I Oktavijan se spremao za rat sa Antonijem, te je na svoju stranu pridobio 11 antonijevskih galskih legija, koje su se nalazile pod zapovjedništvom Fufija Kalena (koji je na Oktavijanovu i njegovog okruženja sreću umro). I Oktavijan se nastojao približiti pompejevcima i tradicionalistima, pa je za suprugu uzeo Skriboniju, sestru Skribonija Libona, punca Seksta. Lepid je otposlan u Afriku sa ionako 6 nepouzdanih legija. Ukupno je Oktavijan računao na preko 40 legija. Situacija je postajala prilično zategnuta, i oktavijanska posada od 5 legija je spriječila Antonija da se iskrca kod Brundiziuma. Zato su Antonije i Ahenobarb započeli opsadu ove luke. Antonije je u pomoć pozvao i Seksta Pompeja, čiji je mornarički zapovjednik Menas (poznat i kao Menodorus), inače oslobođenik Pompeja Velikog, zauzeo Sardiniju 40. god. p. n. e. (porazivši oktavijanskog namjesnika Marka Lurija/*Marcus Lurius*). Sekstova mornarica je napadala i po obalama južne Italije.

Međutim, do općega rata ipak nije došlo, najviše poradi samih vojnika koji nisu željeli da vode teški rat. Posrednik u pregovorima je bio rimski političar Marko Kokcej Nerva, kojega je Oktavijan bio ranije poslao Antoniju u Egipat. A sada je Kokcej bio poslan Oktavijanu radi pregovora. Pošto je Fulvija umrla, glavni povod sukoba među dvojicom glavnih triumvira više nije postojao. Vijest o njenoj smrti Kokcej obraćajući se triumvirima Oktaviju i Antoniju popratio je sljedećim riječima; „...Pošto je ona (Fulvija op. a.) uklonjena, ništa vam više ne smeta...“ Antonije je Ahenobarba (koji je bio proskribiran za vrijeme drugih proskripcija) poslao u Bitiniju za namjesnika, a odrekao se i eventualnog savezništva sa Sekstom. Oktavijan je za svoga glavnog pregovarača odredio odličnog diplomatu Mecenu, koji je ugovorio brundiziumski sporazum. Po tome sporazumu Antonije je dobio zemlje istočno od Skodre, a Oktavijanu zapadne zemlje, ali bez Afrike (koja je pripala Lepidu) i Sicilije sa Sardinijom koje je faktički držao Sekst Pompej. Italija je bila ostavljena triumvira otvorena za regrutaciju. Po sporazumu je Oktavijan trebao oprostiti Ahenobarbu. Po sporazumu Oktavijana i Antonija, potonji je kako bi se učvrstila triumvirska veza za suprugu u septembru 40. god. p. n. e. uzeo Oktavijanovu lijepu sestru Oktaviju Mlađu (kojoj je nedavno umro suprug Gaj Marcel sa kojim je imala sina Marka Marcela). Bio je dogovoren i rat protiv Seksta, koji je sa svojom velikom mornaricom otežavao dopremu namirnica i resursa u Rim i Italiju. Sekstovom flotom, koju su sačinjavali iskusni sicilski mornari, su zapovijedali pored Menasa i druge sposobne ličnosti kao što su Menekrat i Demohar.

Pomorska blokada Italije je bila uspješna i nesumnjivo je izazivala nestašicu potrepština. Inače Sekstovu oružanu silu su dobrim dijelom, u toku cjelokupnog trajanja njegove vlasti na Siciliji, sačinjavali i oslobođenici i robovi koji su pobjegli. Sekst je sve primao, čime je njegov rat poprimao i odlike robovskog rata (što će kasnije isticati i Oktavijan August). Toliko je bilo mnoštvo robova koji su bježali i pridruživali se Sekstu da su čak i Vestalke molitvama pokušavale da to zaustave.

Nakon sklapanja sporazuma, oba triumvira su krenula zajedno u Rim, u koji su ušli sa ovacijom. Izmučeni ratovima, progonima, nametima, eksproprijacijama i mobilizacijama italski stanovnici nadali su se da će poslije sporazuma u Brundiziumu nastati mir za dugo godina. To je našlo odraza u pjesničkim djelima toga vremena. U IV. Vergilijevoj eklogi govori se o rođenju djeteta, potomka bogova, u čije će vrijeme prestati svi ratovi i nastupiti sretna vremena. Snovi o miru pokazali su se neostvarivima, i jedan drugi mladi talentirani pjesnik, Horacije, žali se u XVI. epodi na to kako već druga generacija doživljava građanske ratove. Pjesnik ne vidi u budućnosti ništa svjetlo: Rim će osvojiti barbari i oskrnaviti kosti predaka. On savjetuju da Rimljani napuste zavičaj i krenu preko mora. Tamo daleko postoje otoci blaženih, koja je Jupiter sakrio i spremio za pobožne ljude. Jednostavno, umor i zasičene Italije je doveli njene stanovnike do tačke izdržljivosti, i sada su se samo tražili mir i stabilnost, dok je pitanje ideologije postalno sekundarnog značenja. Kada se dođe do toga nivoa, onda je put ka ukidanju republikanskog sustava i legaliziranju autokratije u potpunosti otvoren.

Mizenski sporazum

Ali kada su raspisani novi nameti za rat protiv Seksta, uvezano sa nestašicom osnovnih potrepština, došlo je do nemira i bune, koji su nasilno ugušeni. Sada su triumviri morali odustati od direktnog sukoba sa Sekstom i umjesto toga su se odlučili na pregovore. Ustvari, Antonije nije baš nešto ni bio zainteresiran za rat na moru i Siciliji, jer je planirao vojnu kampanju protiv partskog Irana. Radi te kampanje je trebao što je moguće više trupa, pa je trebao osigurati primirje na morskom i sicilskom frontu. Do sastanka sa Sekstom je došlo blizu Misenuma, u ljeto 39. god. p. n. e., gdje je došlo i do novog sporazuma. Po Mizenskom sporazumu Sekstu je priznata vlast nad Sicilijom Sardinijom, Korzikom i Peloponezom. Najvažnija odluka je bila amnestija proskribiranih (osim Cezarovih ubojica), koji su se mogli bezbjedno vratiti u Rim i Italiju, što je značilo da je i Sekst skinut sa listi proskribiranih. Sekst je za konfiscirana imanja svoga oca, koje je preuzeo Antonije, trebao dobiti odštetu od 17 ½ miliona denara, a obečan mu je i augurat i konzulat za 35. god. p. n. e. Sporazum je predviđao da se robovima koji su prebjegli Sekstu Pompeju i služili u njegovoj vojsci prizna sloboda. Sekst se sa svoje strane obavezao će obustaviti svako neprijateljstvo na moru i da će dopustiti snabdjevanje Italije žitom, kao i da će prestati primati pobjegle robove. Oktavijanov nećak (sin njegove sestre iz prvog braka) Marko Marcel je zaručen sa Sekstovom kćerkom. Nakon Mizenskog sporazuma Antonije je otišao u Atenu, a Oktavijan u Galiju radi rata sa Akvitancima, koje je sljedeće godine dovršio Agripa. U Ateni se Antonije sa svojom novom

suprugom prepustio ekstravaganciju i obožavanju od strane Grka. Čak su mu pripisani atributi boga Dionisa 39. god. p. n. e. Brigu o Fulvijinoj djeci preuzela je Oktavija, koja će sa Antonijem dobiti dvije kćerke i to Antoniju Stariju i Antoniju Mlađu.

Razlaz sa Sekstom Pompejem i Livija Druzila

Ipak sporazum sa Sektom nije bio dugog vijeka. Antonije, pod izlikom utjerivanja nekih zaostalih dugova, nije predavao Peloponez. Sekst je opet kršio ugovor globljenjem i uznemiravanjem trgovaca na moru, kao i time da je nastavio primati odbjegle robove. Razlaz sa Sekstom je bio očekivan, pa se u okviru toga Oktavijan razveo od Skribonije, sa kojom je dobio kćerku Juliju. Za novu suprugu je uzeo već ranije spomenutu Liviju Druzilu (koju mu je praktično, moguće pod pritiskom, prepustio Tiberije Klaudije Neron), sa kojom je vezu započeo već ranije. Ovaj novi brak će se pokazati kao presudan po budući razvitak Rimske države.

Livija Druzila (*Livia Drusilla*; 30. I. 59. ili 58. god. p. n. e. – 29. god. n. e.) je po svome porijeklu pripadala starom rimskom nobilitetu i tradicionalnoj aristokratiji. Ona je bila druga kćerka Marka Livija Druza Klaudijana (*Marcus Livius Drusus Claudianus*) i Aufidije, kćerke Marka Aufidija Lurka (*Marcus Aufidius Lurco*). Kao petnaestogodišnja ili šesnaestogodišnja djevojka je udata za Tiberija Klaudija Nerona (*Tiberius Claudius Nero* cc. 85 – 33. god. p. n. e.; on je bio cezarovac, ali se priključio republikancima kasnije), koji je bio njen biološki rođak (Livijin otac je biološki pripadao klaudijevskom rodu). Već 16. XI. 42. god. p. n. e. u gradu Fondi rođen je Tiberije. Tada je i Livijin otac izvršio samoubistvo kao nepomirljivi republikanac nakon poraza kod Filipa.

Nakon što je proglašena amnestija, u Rim su se vratili i Livija i njen suprug. Livija je 39. god. p. n. e. bila osobno predstavljena Oktavijanu. Ova mlada, energična, izrazito inteligentna i snažna, ali i bezkrupulozna žena je već na prvi pogled izazvala izrazito zanimanje Oktavijana. On se od Skribonije razveo isti onaj dan, kada je ova rađala Juliju i kasnije se oženio Livijom 17. I. 38. god. p. n. e. Zanimljivo je da je ovom vjenčanju prisustvovao i Livijin raniji suprug. Sva ta brzina je dovela je do toga da je pitanje očinstva drugog Livijinog sina Druza (koji je zvanično bio sin Tiberija Klaudija Nerona i to će ostati do kraja svoga života) u tadašnjoj rimsko – italskoj javnosti izazivalo određene sumnje.[2] Iako je nesumnjivo bio zaljubljen i posvećen Liviji (što će zadržati sve do samoga kraja života) Oktavijan je imao i određene političke beneficije ulaskom u ovaj brak. Time je ušao u krug utjecajnog nobiliteta, koji je istine radi bio više prorepublikanski nastrojen. Tako je počeo okretati svoju političku poziciju prema stvaranju kompromisa sa onim slojem koji je faktički držao vlast za vrijeme Republike. To je dovelo i do ideološkog razilaženja sa Antonijem, koji je ne samo zadržavao ranije cezarističke ideje, nego je svoju poziciju razvijao sve više u pravcu monarhije helenističkog tipa. Oktavijan je sada sve više mogao računati na podršku predstavnika stare nobilske oligarhije, uključujući i neke koji su bili proskribirani. Sudeći po

[2] Klaudije, mlađi sin Druzov, je na neki način i sam oživljavao te glasine kada je postao princeps, kako bi kod naroda izgledao kao Augustov unuk.

daljem razvitku situacije, oktavijanska stranka je vrlo uspješno ostvarila ovo zbližavanje sa tim tradicionalističkim slojevima rimskog društva.

Livija i Oktavijan neće uspjeti imati zajedničke biološke djece (izuzev jednog pobačaja), ali i pored toga njen utjecaj na supruga i njegovo okruženje će biti nemjerljivo veliki. Ona je uvijek uživala status privilegiranog savjetnika, a osobno se i otvoreno petljala u politička i druga pitanja, usmjeravajući i oblikujući tako politiku onoga što će u historiografiji ostati obilježeno kao augustovski režim. Tako je i ona, uz Agripu i Mecenu, doprinijela stabiliziranju novog sustava u Rimskoj Državi koji se povezuje sa imenom Oktavijana Augusta.

Rat sa Sekstom Pompejem 38 – 36. god. p. n. e.

Prvih godina nakon Cezarove smrti mnogi u republikanskoj frakciji su se nadali da će Sekst Pompje osloboditi Italiju od vladavine trijumvirâ i uskrsnuti Republiku. Ali kako je vrijeme odmicalo te se nade nisu opravdale. Sekst je vodio istu autokratsku politiku kao i trijumviri i samovoljno postupao sa senatorima koji su se nalazili u njegovom taboru. Poslije mizenskog sporazuma većina aristokrata vratila se u Italiju, a Sekst Pompeju su ostali vjerni oslobođenici njegovog oca. Dominirajući krugovi italskog društva počeli su se sada prema Pompeju ponašati kao prema gusaru, koji koristi oslobođenike i robove – prebjege, i počinje da vodi neku svoju radikalnu politiku. Ovu promjenu raspoloženja nastojao je iskoristio Oktavijan, koji je paralelno vođenje oportunije politike prema tradicionalnijim slojevima želio rat sa Sekstom Pompjem prikazati kao općeitalsku stvar. I tako je nezavisno od Antonija Oktavijan stupio u borbu sa Sekstom Pompejem.

Zapovjednik Sekstove mornarice Menas, koji se ranije istakao kao vrstan zapovjednik, je 38. god. p. n. e. sa svojim brodovljem prešao na Oktavijanovu stranu i predao mu Korziku i Sardiniju sa tamošnjim kopnenim jedinicama. Zauzvrat je dobio rang viteza i nagradu. Pošto ga Oktavijan nije želio predati Sekstu na njegovo traženje, došlo je do rata nazvanog „sicilski rat“. Oktavijan je zahtijevao pomoć i od Antonija i Lepida, ali prvopomenuti je to odbio izgovarajući se planiranim ratom sa Partima, a potonji nije ni odgovorio. Oktavijan je pripremao dvije mornarice (sa dvije strane italskog poluotoka), koje su se trebale spojiti kod Regija. Sekstovi zapovjednici su uspjeli da raspršе obje Oktavijanove mornarice, i to zapadnu kod Kime, a onu koja je dolazila iz jadranske Ravene u sicilskom tjesnacu kod Mesine. Da je Sekst energično nakon Mesine išao dalje za potučenom oktavijanovskom mornaricom, on je mogao da potpuno dokrajći protivničku snagu na moru. U bici kod Kime, na oktavijanskoj strani pod zapovjedništvom Kalvisija Sabina (*Calvisius Sabinus*) se borio i Menas. Nakon ovih uspjeha, Sekst Pompej se proglasio Neptunovim sinom i nosio je odijelo koje je asociralo na ovo božanstvo mora.

Poslije toga teškog poraza, Oktavijan je morao da počne graditi novu mornaricu, a zbog nastavka rata sa Sekstom, nije mogao poslati Antoniju obečane trupe koje je ovaj trebao zbog rata sa Partima. To je dovelo do ponovnog razmimoilaženja među njima dvojicom. Ali ipak je i ovo prevaziđeno, zahvaljujući pomoći Oktavije, i postignut je novi sporazum u Tarentu

37. god. p. n. e. kojim je produžen mandat drugog triumvirata za novih pet godina, poćevši od 36. god. p. n. e. (završava sa krajem 33. god. p. n. e.).[3] Antonije je sa svoje strane zauzvrat očekivao pomoć za kampanju protiv partskog Irana. Tako je Antonije snabdio Oktavijana sa 120 brodova kojima je komandovao *homo novus* Tit Statilije Taur (*Titus Statilius Taurus*), dok je ovaj na istok Antoniju trebao poslati 20 000 legionara. Međutim, Oktavijan nije izvršio u potpunosti dogovoreno, nego je poslao samo 10 % obećanog vojnog sastava.

Novu oktavijansku flotu 37. god. p. n. e. je opremao i vodio Agripa kod Lukrinskog jezera, koje je spojeno kanalom sa Arvenskim jezerom i morem, i to tako što je Agripa naredio da se presjeće *Via Ercolana*. Namjera ovog velikog infrastrukturnog posla je bilo stvaranje luke nazvane *Portus Iulius*, gdje bi se opremala i obučavala nova flota. Izgrađeni brodovi su bili sagrađeni po posljednjim uzorima helenističke tehnike. Oni su bili i znatno veći, kako bi mogli da transportiraju što je moguće više vojnih jedinica. U mornare -veslaće koje je Agripa opremljao i obučavao uvršteno je i oko 20 000 robova, kojima je Oktavijan poklonio slobodu. A pomoć Oktavijanu je ipak sada došla i od Antonija i Lepida. Agripa je pobijedio Sekstovu flotu kod Mile, ali je ovaj za uzvrat pobijedio onu flotilu koju je neposredno vodio Oktavijan, koji je sa teškom mukom uspio da se spasi. Tada se i Menas vratio na stranu Seksta Pompeja. Pošto ga je Sekst dao da se promatra kao sumnjivog, Menas, nezadovoljan što je tako tretiran je ponovo prebjegao Oktavijanu. Prevrtljivi Menas je poginuo kasnije za vrijeme Oktavijanove kampanje u Iliriku.

Ipak je oktavijanska frakcija uspjela da sabere sve svoje snage, a i Lepid se priključio novoj ofanzivi. U julu 36. god. p. n. e., dvije flote su isplovile iz Italije, a treća koju je predvodio Lepid iz Afrike. Ipak u početku je bilo iskušenja za triumvirske vojske. Agripa je u augustu pobijedio Seksta u pomorskoj bici kod Mile, ali je i Oktavijan doživio poraz u pomorskoj bici blizu Taormine. Konačno je u bici kod Nauloha 3. IX. 36. god. p. n. e., Agripa uspio da u potpunosti uništi Sekstovo brodovlje, jer je vrlo dobro znao taktički iskoristiti svoje teže naoružane jedinice i posebno *harpax* (neka vrsta harpuna koji se zabijao u protivnički brod; djelo Agripinog genija). On je uspio da blokira Sekstove brodove koji su mogli bolje da manevriraju i tako im je izbio iz ruku osnovnu taktičku prednost. Obje flote su imale oko 300 brodova, i dok je Agripa izgubio 3 broda, os Sekstove mornarice su ostali samo ostaci. U narednim borbama je poginulo oko 200 000 ljudi, a uništeno je i oko 1 000 brodova.

Sekst Pompej je pobjegao prvo u Mesanu, a onda u Mitilenu u Egejskom moru, gdje je i prezimio. On je tada započeo pregovore sa Antonijem, ali i napadati neke oblasti u Aziji i započeo je pregovore sa Partima. Za to je na njega krenula vojska pod komandom Marka Titija, koji ga je porazio. Nakon toga je i Sekst Pompej bez suđenja ubijen u Miletu 35. god. p. n. e. Ovaj čin je bio ilegalan, jer je Sekst Pompej bio rimski građanin i nije po zakonu mogao biti ubijen bez odgovarajućeg suđenja i osude. Odmah nakon Sekstova bijega,

[3] Prvi petogodišnji mandat triumvira je počeo 27. XI. 43. god. p. n. e., i taj prvi *quinquennium* je trebao završiti sa 31. XII. 38. god. p. n. e. Triumviri su *de facto*, ali ne i *de iure* funkcionirali kroz 37. god. p. n. e., jer je drugi *quinquennium* trebao započeti sa 1. I. 36. god. p. n. e. i završiti 31. XII. 32. god. p. n. e.

njegova vojska na Siciliji se predala triumvirskoj vojsci. Trupe Seksta Pompeja, koje su se predale, upućene su u razne provincije, čiji su upravnici dobili naređenje da odbjegle robove razoružaju i upute u Italiju.

Ali okupacija Sicilije je izazvala i sukob među Oktavijanom i Lepidom, jer je potonji tražio da mu se preda Sicilija, tvrdeći da je on zauzeo najveći broj sicilskih gradova i naređujući Oktavijanu da napusti Siciliju. Oktavijan nije na to pristao, već je počeo na svoju stranu da privlači Lepidove trupe, obečavajući i novac. I kada su Lepidovi vojnici prešli na Oktavijanovu stranu, i ovaj se morao pokoriti. Lepidu je razvlašćen i jedino što mu je od ovlasti ostalo bila je titula vrhovnog svećenika/*pontifex maximus.* Lepid se povukao u privatni život, nije se više miješao u političke i državne poslove, čime je prestao i da postoji triumvirat. Nakon poraza Seksta i odstupanja Lepida, Oktavijan je u Afriku poslao Statilija Taura, koji ju je osigurao bez većih problema, radi čega je bio nagrađen trijumfom 34. god. p. n. e.

Nakon pobjede na Siciliji i ujedinjena Zapada

Sicilija je teško stradala za vrijeme ovog rata sa cijelim pojasevima opustošenim i napuštenim, a dobar dio zemljišta je bio podijeljen među legionare koji su se borili na Siciliji. Nakon zauzimanja Sicilije i otpadanja Lepida, rimskim svijetom je upravljao duovirat Oktavijana i Antonija. Oktavijan je nakon sicilske pobjede i izbacivanja Lepida iz triumvirata, raspolagao sa enormnom vojnom moći, do tada neviđenom u rimskom svijetu. Ukupno je kontrolirao 45 legija, 25 000 konjanika i 600 ratnih brodova. Ipak, je radi jačanja discipline i poslušnosti počeo u vojsku uvoditi red. Jedan dio koji je bio i previše razuzdan i prevelike nagrade zahtijevao je otpustio iz vojske, a kod drugih je održao i učvrstio svoj autoritet popuštanjem i svojim ozbiljnim, strogim i odgovornim držanjem. Oktavijan, koji je postao faktički gospodar Rima, Italije, zapadnih provincija je sve to vrijeme popravljao svoje odnose sa tradicionalnim nobilskim slojevima, a sve sa ciljem stabiliziranja situacije u Italiji i Zapadu (posebno ako se ima u vidu da su se odnosi sa Antonijem pogoršavali iz godine u godinu). Poraz Seksta Pompjea uzdigao je u Italiji prestiž Oktavijana, ali je oslonac samo na profesionalnu vojsku bio nedovoljan, i Oktavijan je tražio podršku vladajućih klasa, nastojeći naglasiti svoju miroljubivost i poštovanje tradicionalnog ustava. Tako je sada om svoju poziciju u potpunosti zaokrenuo i po pitanju privatne imovine i počeo se postavljati kao zaštitnik i garant imovinskih prava građana. Od tada je svoje vojnike kao veterane počeo naseljavati van Italije. Usprkos mizenskog sporazuma i svih Oktavijanovih obećanja, oko 30 000 robova koji su pobjegli i pridružili se Sekstu Pompeju vratio njihovim vlasnicima. 6 000 zarobljenih bivših robova je bilo kažnjeno mučnom smrću kao primjer. Oktavijan i njegove pristaše prikazivali su kasnije rat sa Sekstom Pompjem kao borbu sa gusarima i odbjeglim robovima. U popisu svojih djela (*Res Gestae*) Oktavijana je pisao: "More sam očistio od gusara. Zarobivši u tom rat oko 30 tisuća robova, koji su bili pobjegli od svojih gospodara i digli oružje protiv države, predao sam ih gospodarima da ih kazne".

Nakon sicilskog rata, Senat je odlikovao Oktavijana i nekim formalnim častima kao što je pravo da uvijek nosi lovorov vijenac i da presjeda kod svih javnih svetkovina. Donesena je i odluka i da se dani pobjeda Oktavijana slave kao javne svetkovine, i da za te dane Oktavijan može blagovati sa svojom familijom u hramu Jupitera Kapitolinskog, Njegova trijumfalna kola sa kurulskom stolicom trebala su se izložiti pred besjedištem, a na Forumu mu se trebao podići kup na stupu, koji je ukrašen kljunovima od uništenih i zarobljenih neprijateljskih brodova, i koji je imao natpis na kojem se govori o Oktavijanu koji je uspostavio mir na kopnu i na moru. Oktavijan je trijumf održao 13. XI. 36. god. p. n. e. a senatori i narod su ga dočekali prije ulaza u grad. Oktavijan je u dobro pripremljenom i proračunatom govoru pokazao promjenu svoje politike te je obećao da će položiti vanredne ovlasti što prije. Ujedno je izjavio da će se zaostali porezi i nameti otpisati. Nakon toga je bilo zaključeno da mu se na državni trošak ima sagraditi kuća. A kako bi osigurao sigurnost za sebe, Liviju i Oktaviju, Oktavijan se pobrinuo i da Senat dodjeli njemu, njegovoj supruzi i sestri tribunski imunitet i svetost (*sacrosanctita*). Oktavijan je dobio i pravo sjediti kod javnih dešavanja pored plebejskih tribuna. Nakon pobjede na Siciliji, Oktavijan je još više počeo uvršćivati svoje veze sa tradicionalističkim krugovima rimskog društva. Počeo se pokazivati kao umjeren, obziran i razložan političar koji uvažava druge. Svoje nove tendencije dao je posvjedočiti i time što je pisma svojih protivnika dao uništiti, a Valerija Mesalu, koji je nekada bio proskribiran, izabrati za augura. Isto tako započeo je vraćati prilično uzdrmani i ukaljani autoritet Senatu.

Uz sve to, prihvatio se mnogo i gradnje, i to ne samo on nego i njegovi najbliži suradnici kao Agripa. Tako su sagrađeni kurija i zgrada za biblioteku. Agripa je kasnije kao edil dao graditi vodovode i ceste, čistiti kloake (kanalizaciono – drenažne sisteme), a i uljepšava cirkus sa raznim umotvorinama. A kako bi se narod zabavio, svetkovine na kojima su dijeljeni darovi narodu, su održavane 59 dana.

Rat sa partskim Iranom

Razlozi Antonijevog pohoda na Iran, nisu ležali samo u želji da se osveti Krasov poraz i stekne slava i bogatstvo, i da se primijene Cezarovi planovi za osvajanje Irana. Parti su podržavali Marka Bruta i Kasija, poslavši čak i određene jedinice da se bore za njih kod Filipa. Kod partskog „šaha nad šahovima“ Oroda je boravio Kvint Labijen/*Quintus Labienus*, sin Tita Labijena (čuvenog Cezarovog zapovjednika iz Galskih ratova a kasnije njegovog žestokog protivnika za vrijeme II. građanskog rata). On je nagovarao Parte da provale preko rimske granice. Tako su nakon triumvirske pobjede nad republikancima, Parti iskoristili rasulo rimskog realnog autoriteta na istoku i izvršili su invaziju 40. god. p. n. e. Orodov sin princ Pakor je osvojio Levant, dok je mlađi Labijen provalio sa vojskom u Malu Aziju, gdje je porazio Decidija Saxa. Parti su uspjeli i da instaliraju Antigona,[4] kao svoga marionetskog

[4] Antigon je jedini preostali sin bivšeg hasmonejskog kralja Aristobula II, koga su skinuli Rimljani i umjesto njega kao vrhovnog svecenika postavili slabog Hirkana II. 63. god. p. n. e. Nakon što su Parti zarobili Hirkana,

kralja u Judeji, umjesto prorimskog Hirkana II, koji je zarobljen i interniran u Seleukiju. Kako bi ponovo otrgao Levant iz ruku domacije Parta, Parti su uspješnu ofanzivu nastavili i 39. god. p. n. e., nailazeći čak i na podršku domorodačkog levantskog i maloazijskog stanovništva koje je mnogo propatilo zbog raznoraznih iznuđivanja rimskih zapovjednika i namjesnika. Čak su i neke rimske jedinice, prešle na stranu Parta.

Situacija je bila vrlo ozbiljna, a za Antonija i sramotna, jer je on bio odgovoran za taj dio rimskog imperija, posebno jer je on zimu 41/40. god. p. n. e. provodio u beskrajnim zabavama i gozbama. Radi toga je on tamo poslao svoga odličnog zapovjednika Publija Ventidija Basa (*Publius Ventidius Bassus*). Ventidije je bio rodom iz Picenuma, i izvorni nije bio rimski građanin. Za vrijeme savezničkog rata, njegova zajednica se našla u proturimskom taboru, te su on i njegova majka bili zarobljeni i oboje prisiljeni da prođu kao izloženi zarobljenici za vrijeme trijumfalne procesije Pompeja Strabona ulicama Rima. Nakon rata, dobio je rimsko građanstvo i započeo je karijeru izgrađivati u rimskoj vojsci. Učestvovao je i u Galskim ratovima i u II. građanskom ratu, gdje se istakao kao odličan zapovjednik u cezarističkoj vojsci. Nakon uspostave II. triumvirata Ventidije je imenovan za konzula sufekta.

Ventidije je prvo porazio Labijena (koji je bio zarobljen i nakon toga likvidiran) i najboljeg partsko – iranskog zapovjednika Franipata. Nakon što je Antonije čuo vijest o ovoj velikoj pobjedi dok je boravio u Ateni, on je priredio javnu svečanost, a onda je produžio na Levant da mu se pridruži. Napredujući dalje kroz Malu Aziju, Ventidije je prisilio Parte da se povuku do prolaza Aman, gdje ih je ponovo porazio. Ali partska vojska je ponovo izvela novi ofanzivni napad u Siriju, koji je predvodio Pakor. Ventidije je vrlo dobro znao iskoristiti jednu obavještajno – špijunsku smicalicu i prevariti Pakora, koji je Eufrat prešao upravo na onom mjestu gdje je to Rimljanin želio.Trupe koje je predvodio Ventidije su se sa Pakorovom velikom vojskom srazile 38. god. p. n. e. u bitci kod Kirhestike (ili bitka na brdu Gindar) gdje je nanio vrlo težak poraz Partima. Tom prilikom je poginuo i princ Pakor. U ovoj bitci se jasno vidjelo kako je Ventidije dobro naučio lekciju iz Krasovog poraza. Zato se potrudio da ima dovoljno strijelaca i pračkara, ali i da se bori na neravnom, brdovitom terenu gdje se prednost partske konjice naglo smanjuje. Ova pobjeda je prisilila Irance na povlaćenje u Mediju i Mesopotamiju, a imala je i veliki psihološki efekt jer je doprinijela smanjivanju rimske frustracije zbog poraza kod Kare. Toliki su bili iranski gubitci da je Ventidije mogao i nastaviti ofanzivu, ali je morao odustati kako ne bi izazvao ljubomoru Antonija, i umjesto toga se zadovoljio potčinjavanjem onih koji su se pobunili protiv Rima. Jedan takav otpadnik je bio Antioh I. iz Komagene, koga je Ventidije opsjeo u Samosati. Antioh je pokušao da ponudi mir Ventidiju (nudeći odštetu od 1000 talenata), ali ga je ovaj uputio na Antonija. Međutim triumvir je želio nešto od slave sa levantske kampanje za sebe, pa je odbio mir i sam je preuzeo opsadu. Ispostavilo se da je Antonijeva opsada bila manje

Antigon je dao dam u se odrežu uši, kako bi ga na taj način diskvalificirao da ponovo služi kao vrhovni svećenik.

učinkovita od one Ventidijeve, pa je na kraju Antonije ipak morao da sklopi mir sa Antiohom koji je morao platiti 300 talenata (3 puta manje nego što je nudio Ventidiju). Nakon toga je Ventidije otišao u Rim, gdje je proslavio trijumf, kao prva i posljednja osoba koja je trijumfovala ulicama Rima radi pobjede nad Partima. Ujedno je Ventidije bio i jedina osoba u rimskoj historiji koja je jednom bila kao zarobljenik provedena u trijumfu, onda decenijama kasnije i sama slavila trijumf ulicama Rima (istim onim kojim je on išao sa svojom majkom).

Antonije u Aleksandriji

Ali i pored sporazuma u Tarentu, Antonije je bio skeptičan prema namjerama Oktavijana. Tako je ostavivši trudnu Oktaviju, on oplovio u Aleksandriju gdje je očekivao financijsku potporu od Kleopatre, sa kojom je poradi ljubavno – seksualne veze iz 41/40. god. p. n. e. imao blizance (rođene 25. XII. 40. god. p. n. e.) Aleksandra Helija/ o Αλέξανδρος Ήλιος (po bogu sunca) i Kleopatru Selenu (po boginji mjeseca) II. Ovaj odlazak u Aleksandriju je predstavljao prijelomnu tačku u životu Marka Antonija, sa krešendom u ponovnom ujedinjenju rimskog svijeta. Antonije je ne samo nastavio svoju ljubavnu priču sa Kleopatrom, nego je i dobio novac od nje, sa kojim je započeo niz operacija na Levantu. U Egiptu je usprkos svih rimskih običaja proslavio i svoj brak sa Kleopatrom, ne razvodeći se u isto vrijeme sa Oktavijom. Sa Kleopatrom je dobio još jednog sina Ptolemeja Filadelfa (rođen u augustu ili septembru 36. god. p. n. e.). Potrebno je naglasiti da su sva imena Antonijeve i Kleopatrine djece imala simbolička značenja, kojima je njihova majka željela istaći njihovu veličinu.

Judeja

Antonijev vojskovođa Gaj Sosije/*Caius Sosius* je sa vojskom je 37. god. p. n. e. je zauzeo Jerusalim i Judeju i smijenio partsko – iransku marionetu Antigona sa Herodom Idumejcem (cc 74./73. – 4. god. p. n. e.), koji će obilježiti narednih 40 godina hebrejske i judejske historije i kulture i duboko usaditi pečat u historiju čitavog Zapadnog i mediteranskog svijeta. Sosije će za uspjeh zauzimanja Jerusalima biti nagrađen trijumfalnom procesijom 34. god. p. n. e. u Rimu. Herod je bio drugi sin ranije već spomenutog Antipatera Idumejca i nabatejske aristokratkinje po imenu Kipra. Idumeja ili Edom je bila zemlja između Mrtvog mora i Akabskog zaliva, koju su nastanjivala semitska plemena, koja su prisilno judaizirana za vrijema Jovana Hirkana oko 125. god. p. n. e. Tom judaiziranju su se inače protivili fariseji, koji ga nisu priznali. Tako su iako su se Antipater i Herod smatrali pripadnicima judaizma, oni nisu bili pravi Jevreji u očima konzervativnih i religijski zatucanih Judejaca, nego kao Idumejci/Edomci, a posebno zbog njihove sklonosti helenističkoj kulturi i prorimskoj politici.

Iako Idumejac po porijeklu, Antipater je postao vrlo močan dužnosnik za vrijeme posljednjih hasmonejskih vladara (podržavao je vrlo aktivno, odlučno i presudno Hirkana II. u njegovom sukobu sa Aristobulom), a postao je i klijent Pompeja Velikog, kada je ovaj preuzeo kontrolu nad Judejom. Za vrijeme II. građanskog rata i kada je Pompej poražen, Antipater je pomogao Cezaru za vrijeme sukoba u Aleksandriji i ovaj ga je imenovao za glavnog ministra Judeje

(*de facto* upravljaća, dok je de iure to još uvijek bila hasmonejska dinastija), sa pravom da skuplja poreze. Antipater je imenovao svoje sinove Fesala i Heroda za guvernere Jerusalima i Galileje. Nakon martovskih ida Antipater je bio financijski potpomagao republikansku stranku Kasija i Bruta. Ipak je prorimska politika Antipatera bila vrlo nepopularna među nehelenizirаnim, konzervativnim Jevrejima i on je bio otrovan 43. god. p. n. e. Oca je osvetio Herod, kada je potpomognut rimskom vojskom, izvršio egzekuciju nad ubicama. Kada je Antonije došao u Aziju, imenovao je Heroda za tetrarha Galileje. Ipak 2 godine kasnije Antigon, nečak Hirkana, je uz pomoć Parta skinuo sa kraljevskog trona Hirkana II. Herod je tada pobjegao u Rim da moli pomoć od Rimljana. U Rimu je on bio 39. god. p. n. e. proglašen za kralja Jevreja od strane Rimskog Senata. Kada se vratio u Judeju oženio je hasmonejsku princezu Mariamne, kako bi dobio određeni legitimitet u očima Jevreja. Tako je započela sa kraljevanjem u Judeji idumejska dinastija.

Antonijev pohod na Parte

Ventidijeve pobjede je Antonije shvatao samo kao uvod u dugoplaniranu invaziju Mezopotamije i Irana. Antonije je nesumnjivo želio da pobjedom u velikom stilu i osvajanjem ovog prostranog i bogatog područja dosegne slavu i moć Cezara nakon osvajanja Kosmate Galije. Time bi se u potpunosti zasjenio Oktavijan, a Antonije bi onda svoju volju mogao nametnuti rimskom svijetu, bez nekih većih problema. Antonije je odlučio da iskoristi određene probleme unutar vladajuće arsakidske dinastije. Zbog smrti Pakora, „šah nad šahovima“ Orod je vlast prepustio drugom sinu Fraatu IV., čija je vladavina već sa početka postala krvava. Fraat IV. je dao poubijati svu svoju preostalu braću, kako bi spriječio eventualnu konkurenciju, a zatim je dao i oca umoriti. Mnogi partski velikaši su prebjegli na rimsku teritoriju, gdje su oni Antonija nagovarali da krene na Partiju. Pomoć je Antoniju ponudio i jermenski kralj Artavasdes II. (vl. 53. – 34. god. p. n. e.), inače sin Tigrana Velikog. On je inače iako prvotno rimski saveznik, nakon bitke kod Kare bio prisiljen da se pridruži Partima. U okviru toga je dao da se njegova sestra uda za Pakora, sina partsko – iranskog „šaha nad šahovima“ Oroda.

Antonije je krenuo na Iran sa velikom armijom od oko 100 000 vojnika, od kojih 60 000 rimskih vojnika. Antonije je bio potpomognut «savezničkim» kraljevima Galatije, Kapadokije i Ponta. Međutim, Antonijev pohod se već na početku suočio sa nizom problema. Prvo se izgubilo mnogo vremena u Laodikeji, gdje je Antonije bio pozvao svoju Kleopatru da dođe (Oktaviju je već otpravio ka Italiji). Glavni uzročnik svih neuspjeha je bio jermenski kralj, koji je vodio dvoličnu politiku i više je bio izdajnik Antonijevog pohoda nego njegov saveznik. Artavasdes je ubijedio Antonija, da preduzme prvi vojni udar protiv Medije Atropatene i njene prijestolnice Fraati, gdje je bilo mnogo blaga. Poslušavši Artavasdesa, Antonije se pokrenuo prema Mediji Atropateni, a legatu Opiju Statijanu je dao zapovijed da ga sa prtljagom i logističkom pratnjom prati. Uzimajući u obzir iskustvo sa Krasom, Antonije je izabrao put preko Armenskih planina, umjesto pustinjskog puta peko Mezopotamije.

Tada jermenski kralj napusti Antonijeve trupe i vrati se u Jermeniju, a partske trupe napadoše kolonu koju je predvodio Opije, te ili unište ili opljačkaju rimsku logistiku, uključujući i opsadne mašine. Antonije opet sa svoje strane nije uspio da zauzme prijestolnicu Medije Atropatene. Ubrzo su započeli i napadi partsko – iranskih snaga sa svih strana na antonijevsku vojsku. Antonije je bio prisiljen na povlaćenje, i njegove trupe su morale da pređu 450 km., kako bi došle do rijeke Araksesa na granici Medije i Jermenije. Nakon 27-dnevnog mučnog marša Antonije se uspio izvući i doći do Jermenije, ali je usput izgubio oko 20 000 pješadinaca i 4 000 konjanika. Jermenski kralj se nije usudio otvoreno nastupiti protiv Antonija, nego je hinio još uvijek prijateljstvo. Krečući se po gorskoj Jermeniji, Antonije je izgubio još 8 000 vojnika. Tako se čitava ta kampanja završila bez ikakvog uspjeha, a sa golemim gubicima, i sa dosta umanjenim Antonijevim ugledom.

Oktavijanove kampanje u Alpima i Iliriji 35. – 33. god. p. n. e.

Zaposjedanje i podčinjavanje ilirskih zemalja, koje je započela još Republika dva stoljeća ranije i koje se odvijalo u nizu sporadičnih pohoda bez ratova u velikom stilu i uopće bez izražene motivacije za konačnim rješenjem ilirskog i uopće zapadno-balkanskog pitanja, sa dolaskom Oktavijana na čelo Države sada se našlo uklopljeno u primarne strateške zamisli novog režima. Tako je nastupilo odlučujuće razdoblje u kome se desio presudni sraz ilirskih naroda sa rimskom silom, i u kome se bespovratno predodredila sudbina zemalja od Jadrana do Dunava i one uvukle u nove civilizacijske tokove.

Nakon kratkotrajnog «brundiziumskog rata» 40. god. p. n. e., dvojica trijumvira i njihovi predstavnici ugovorili su «brundiziumski sporazum», po kome su podijeljene interesne sfere i teritorijalna uprava u Rimskoj državi. Tako su i zvanično zapadnobalkanske zemlje ušle u interesnu sferu i mandat Oktavijana. Jedina oblast na kojom je Oktavijan teorijski imao mandat 36. god. p. n. e., a koja se držala neprijateljski prema Rimljanima još od Cezarovog prokonzulstva bile su istočnojadranske ilirske oblasti. Sasvim je realno bilo očekivati da će se kao prvi naredni cilj Oktavijanove vojne politike postaviti rješavanje zapadno-balkanskog ilirskog pitanja i to u stilu široke vojne operacije sa ciljem konačne pobjede i zaposjedanja teritorija i to iz više razloga. Do tada Oktavijan nije proveo ni dana u vanjskim ratovima, nego se uglavnom borio u građanskim ratovima. Neophodno je bilo, radi pojačavanja vlastitog ugleda i autoriteta pa i popularnosti, da se on proslavi i nekim vanjskim ratom i pripajanjem novih oblasti «veličanstvu rimskog naroda». Pošto je sukob sa Markom Antonijem bio pitanje samo vremena, Oktavijan je morao da pojača svoje pozicije na Balkanu, na kojem su se trebale voditi odlučujuće borbe. Potencijalna ilirska prijetnja je morala biti potpuno eliminirana, a njihova strateška pozicija stavljena pod kontrolu, kako mu se ne bi moglo dogoditi da vrši razvlačenje snaga na jadranskom frontu i time oslabi neophodno koncentriranje snaga na frontu prema Marku Antoniju i Kleopatri. Delmati i drugi Iliri bi sigurno iskoristili i ovaj građanski rat (kao uostalom i onaj Pompeja i Cezara) da pojačaju svoju aktivnost na terenu i to upravo protiv pozicija oktavijanovaca, jer je od dvojice trijumvira on jedini imao kontrolu (po osnovi brundiziumskog sporazuma) nad

rimskim posjedima na istočnom Jadranu. Oktavijan bi tako faktički zauzeo onu poziciju koju je imao njegov praujak Julije Cezar. Pobjedom nad Japodima, pojedinim alpskim i zapadnim panonskim narodima i plemenima bilo je potrebno osigurati i sjeverno-istočne granice Italije u trenutku kada glavnina Oktavijanovih trupa i pažnje bude pokrenuta na rješavanje eventualnog sukoba sa Antonijem i Kleopatrom. Osim toga trebalo je i kazniti Delmate i druge nepokorne Ilire (Japodi i Liburni-Kasije Dion, XLIX, 34, 2) za njihovo stalno uznemiravanje rimske vlasti na istočnom Jadranu. A Oktavijan je sigurno imao u vidu i delmatsko učešće u građanskom ratu Cezara i Pompeja koje je u izvjesnoj mjeri oslabilo rimsko prisustvo na srednjem Jadranu i donjoj Neretvi.

Osvajanjem dinarskih ilirskih zemalja i pojedinih bitnih strateških točaka u Panoniji stvorili bi se uvjeti i za dalje napredovanje u dublju panonsku i podunavsku unutrašnjost, ali i osigurala strateška (u slučaju Segestike) i pozadinska pozicija u eventualnom sukobu sa Dačanima koji su u građanskom ratu Oktavijana sa Markom Antonijem figurirali kao saveznici potonjeg. Oktavijan je jednostavno morao da sebi osigura kompletan prostor zapadnog Balkana, kako bi izbjegao neke neprijatnosti kada dođe do rata sa Antonijem i Kleopatrom. Na kraju krajeva, Oktavijan je nakon zauzimanja Sicilije i otpadanja Lepida raspolagao i sa golemom vojskom koju je trebalo «zaposliti». Oktavijanovi napori za osvajanjem zapadnobalkanskih zemalja imali su vjerojatno i ekonomsku motivaciju. Ilirske zemlje su uz Hispaniju za Imperiju bile izvor najvažniji izvor plemenitih metala. Sve veće iscrpljivanje hispanskih rudnika primoravalo je rimski politički i gospodarski sustav da traži nove resurse, poglavito na zapadnom Balkanu čije su bogate rezerve minerala sigurno bile poznate Rimljanima.

I tako je 35. god. p. n. e., pokrenuta Oktavijanova «ilirska» kampanja koja se odvijala u više faza i zahvatila je jedno široko područje od alpskih oblasti do dunavskih predjela. Kampanja 35-33. god. p. n. e. se ustvari nije odvijala kao jedna i ujednačena vojna kampanja, nego je ona sudeći prema podacima iz sačuvane izvorne građe bila skup čitavog niza operacija protiv domorodačkih naroda i zajednica zapadnog Balkana, dijela panonskog bazena i alpskog pojasa, koja su dotada bar nominalno priznavala vrhovnu rimsku vlast ali i onih koja su bila u potpunosti politički nezavisna u odnosu na Rimsku državu. Kampanja je izvođena u različitim pravcima kojima i nije morao neposredno zapovijedati Oktavijan. Tako bi se čitava kampanja mogla podijeliti u više segmenata. Teške višegodišnje borbe na alpskom pojasu sa alpskim Salasima, koje se jednim svojim i to posebno završnim dijelom, više-manje istovremeno odvijaju sa ostalim operacijama i njih je konačno pobijedio Marko Valerije Mesala Korvin, vjerojatno 34. god. p. n. e. Inače ova kampanja uključuje iznimnu aktivnost i na alpskom pojasu, prilikom čega su zahvaćeni Karni i keltski Taurisci.[5]

35. god. p. n. e. nastupalo se na sjeverozapadu istočnog Jadrana i njegovom zaleđu prvo protiv Japoda, Jedno za drugim padala su japodska naselja Monetium, Avendo, Arupium i Terponus, a onda je Oktavijanova vojska napala i vjerojatno japodsko središnje naselje

[5] *App. Ill.* 16

Metulum. U napadu na to jako utvrđeno naselje, čija se precizna lokacija ni do danas nije precizno utvrdila, ranjen je i sam Oktavijan. Na kraju su ga Rimljani ipak uspjeli osvojiti. Rimske trupe su prodrle i u dio Japodije, koji oni nazivaju translalpinska (onostrana) Japodija. Nakon pobjede nad Japodima, posebno onim onostranim, fokus operacije usmjerio prema Segestici (kasnija *Siscia*/Siskia) i prema nekim drugim panonskim narodima u tome dijelu šireg savskog područja. Oktavijan je uspio i da zauzme i taj grad, sa namjerom da stvori uporište za eventualnu borbu protiv Dačana. Sam Oktavijan je napustio ubrzo Segestiku, ostavivši u njoj garnizon pod komandom Fufija Gemina. Međutim, u gradu je došlo do ustanka i Oktavijan se morao vratiti u područje Segestike. Ali već prije samog povratka Oktavijana, Gemin je uspio ugušiti pobunu.

Naredne 34. god. p. n. e., pokrenuta je operacija protiv Delmata/Dalmata i to upadom sa sjevernog pravca prema Promoni i odatle dalje u delmatsku unutrašnjost. Suočivši se sa značajnim, brojnim i snažnim invazionim trupama Delmati/Dalmati su odlučili primijeniti dvostruku taktiku. Tako su se utvrdili u svojim gradinskim naseljima, a izvodili bi gerilske i partizanske napade na rimske trupe. Delmatski vojskovođa Verzo se utaborio sa oko 12 000 boraca u gradu Promoni na liburnskoj granici. Inače Oktavijan je na invaziju Delmatske teritorije krenuo sa područja Liburna (sjeverno od rijeke Krke), kojima su Delmati bili oduzeli ranije strateški vrlo bitno naselje Promona. Došavši pred Promonu, Oktavijan je prvo zauzeo okolne strateške pozicije, a onda je započeo i sam napadom na samo naselje. Drugi delmatski vojskovođa Testimos je krenuo u pomoć opsjednutom naselju, ali su mu Rimljani uspješno prepriječili put, i prisilili na povlačenje. I pored niza neprilika, i pojedinih uspjeha, Verso i delmatska vojska u Promoni na kraju su se morali ipak predati. Sada je Rimljanima bio otvoren put u samu unutrašnjost delmatske zemlje. Testimos je pružao otpor primjenjujući gerilsko – partizansku taktiku, pa je često i iznenadno napadao rimske trupe. Kako bi izbjeglo da bude uvučeno u klopku i uništeno kao što se znalo desiti sa nekim ranijim rimskim vojskama upućenim u unutrašnjost delmatskog područja (npr. Gabinijeva vojska), zapovjedništvo oktavijanskih trupa odlučilo da se napreduje sporo, oprezno ali i odlučno. Napredujući osvojena su gradinska naselja Sinodium i Andetrium, a onda je oktavijanska vojska stigla i pred Setoviju, gdje se utaborila glavnina delmatske vojske. Tako je pod i na fortifikacijama toga naselja započela odlučna bitka. U jednom okršaju Oktavijan je ponovo bio ranjen, a onda se i povukao u Rim kako bi preuzeo novo konzulstvo. Da nastavi kampanju protiv Delmata ostavljen je Statilije Taur. Nakon preuzimanja konzulstva Oktavijan se vraća pred Setoviju. Opsada naselja je bila uporna i iscrpljeni branioci su na kraju kada je u Setoviji zavladala glad bili prisiljeni da se predaju. Oktavijan je Delmatima nanio teške uvjete. Morali su plaćati danak, predati bojne znake što su ih oduzeli Aulu Gabinija i dati kao taoce 700 mladića iz uglednih i utjecajnih porodica.

Velikim pobjedama nad Delmatima i Japodima konačno je slomljena japodsko – delmatska barijera koja je skoro 120 godina onemogučavala rimski prodor u unutrašnjost zapadnog Balkana. Izvori ne daju dovoljno informacija šta se tačno desilo nakon pobjede nad Delmatima. Ono što se sa sigurnošću može reći jeste da je Oktavijan nastavio pohod prema

narodu Derbanoi (moguće Deurima), koje je isto uspio pokoriti. Tako se nesumnjivo nakon slamanja delmatskog otpora, početkom 33. god. p. n. e., operacije nastavljaju prema dubljoj kontinentalnoj unutrašnjosti gdje se rimske trupe sreću sa dezitijatskim političkim entitetom, koji mu je (sudeći po jednom Apijanovom podatku, koji je on preuzeo iz memoara Oktavijana Augusta) pružio otpor. Ipak i Dezitijati su se morali pokoriti sili oktavijanske vojske. Poslije potčinjavanja i Dezitijata koji su naseljavali prostor Gornje Bosne i lašvanskog porječja, Oktavijan je krenuo ponovo u panonsko područje i to prema srednjem Dunavu. Sudeći po govoru koji po Kasiju Dionu izriče Oktavijan vojnicima pred bitku kod Akcija 31. god. p. n. e., on je ranije sa vojskom bio došao i do Dunava. Jedino kada je ta vojska mogla doći do Dunava bilo je u nastavku kampanje 35-33. god.p. n. e., odnosno u pokretu trupa nakon svladavanja Dezitijata, kada su trupe pokrenute dolinom Bosne prema panonskim zemljama. Ipak ovaj pokret i izbijanje na Dunav su bili samo eksurzi, i rimska vlast na ovom području nije uspostavljena i tek će za dvije decenije krenuti nova kampanja sa ciljem potčinjavanja panonskog svijeta i njihovog uključenja u rimski imperij. Oktavijan se na morsku obalu vratio krečući vjerojatno istočnim pravcem duž Drine, preko jugozapadne Srbije i sjeverne Albanije do u dolinu Zete i Morače. Zatim se skretalo prema zapadu nešto sjevernijom linijom i prema Neretvi, odnosno koloniji Naroni. Tom prilikom u unutrašnjosti Zapadnog Balkana su pobijeđeni i potćinjeni i drugi ilirski narodi kao Ozuaei, sjeverni Partheni, Pirusti, Melkumani, Dokleati, Naresi, Glindicioni, Taulanti, Oktavijan je tako uspio da odnese veliku pobjedu jer je po Apijanovim riječima «…potčinio čitavu Iliriju, onu koja se odmetnula od Rimljana i onu koja prije nije bila pod njihovom vlašću». Ipak potčinjeni su i uključeni u provincijsku organizaciju samo predjeli dinarskog pojasa i djelomično panonskog bazena (na njegovom jugozapadu). Sjeverna područja u panonskom bazenu su ostala nezavisna još dvije decenije. Vrativši se u Rim, Oktavijan je od plijena zadobijenog u Iliriku dao da se sagradi velika javna knjižnica/biblioteka koju je nazvao u čast svoje sestre „*Octaviana*“. Tako je Oktavijan slijedio praksu Azinija Poliona, koji je od plijena zadobijenog u pohod na Ilire 39. god. p. n. e., dao izgraditi prvu javnu biblioteku u Rimu. Tako su čudnom ironijom sudbine zapadnobalkanski domorodci „zaslužni“ za širenje znanja i prosvjete u rimsko – italskom svijetu, i održanje tekovina razvijene mediteranske civilizacije. Oktavijan je provinciju Ilirik (*Illyricum*) 27. god. p. n. e. predao Senatu na upravu.

Novi Antonijev pohod na istoku

Nakon zlosretnog pohoda na Parte, Antonije je u zimu 36/35. god. p. n. e. otišao grad Leuke Kome, između Bejruta i Sidona u Fenikiji, gdje je pozvao i Kleopatru da dođe, gdje je sa njom provodio vrijeme u zabavama. Same vojnike je održavao uz sebe darovima u novcu i novom odijelu, što im ga je davao u ime Kleopatre, koja je na taj način isto snažila svoj utjecaj među istočnom rimskom vojskom. Nakon toga je sa Kleopatrkom otišao u Aleksandriju i Egipat. Ali ubrzo se Antonije morao pokrenuti na novi pohod prema Partima. Ranije spomenuti kralj Medije Komagene (zvao se Artavasdes, isto kao i tadašnji jermenski kralj) ušao je u zavadu sa partskim vladarem, te je ponudio savez Antoniju i pozvao ga na

zajedničko vojevanje protiv Parta. Antonije je novonastalu situaciju pokušao da iskoristi tako što bi se osvetio jermenskom kralju, pa ga je pozvao na sastanak u Aleksandriju. Ali oprezni jermenski kralj nije želio doći u vjerojatno pripremljenu zamku. Antonija zatim napusti Egipat, sakupivši veliku vojsku, krenu tobože prema Iranu, a u stvari prema Jermeniji. Ali Antonije nije mogao daleko otići od Kleopatre, pa se opet vratio u Aleksandriju.

Još uvijek zakonita Antonijeva supruga Oktavija htjela se vratiti Antoniju, vodeći sa sobom pojačanje od 2000 dobro uvježbanih vojnika, ali joj je on poslao zapovijed u Atenu, da se mora vratiti u Atenu.

Antonije je u Jermeniju prvo poslao svoga prijatelja Kvinta Delija (*Quintus Dellius*) koji je predložio u Antonijevo ime vjenčanje Aleksandra Helija i kćerke Artavasdesa. Međutim, jermenski kralj je po ovom pitanju oklijevao. Napokon je i Antonije krenuo protiv Jermenije i to 34. god. p. n. e. Brzo i učinkovito je provalio u Jermeniju i došao do glavnog jermenskog grada Artaxate. Artavasdes se dobrovoljno predao Antoniju u njegovom taboru. Antonije se nadao da će se uz pomoć zarobljenika domoći i velikih bogatstava iz jermenskih utvrda. Jermenski kralj i zarobljeni članovi njegove porodice su okovani zlatnim lancima su morali da slijede Antonija u trijumfalnoj procesiji koja se održavala u Aleksandriji, a ne u Rimu. Održavanje trijumfa u Aleksandriji je bilo vrlo znakovito i ukazivalo je na totalnu promjenu Antonijeve percepcije o uređenju rimskog imperija, koji je izgleda sada u Antonijevim i Kleopatrinim kombinacijama zamišljan kao neka vrsta helenističkog kraljevstva, praktično u privatnom vlasništvu vladara. Kleopatra VII. je očekivala Antonija sjedeći na zlatnom tronu, gdje je i očekivano da se i Artavasdes pokloni Kleopatri proskinezom. On i njegovi članovi porodice su to odbili, čime su se izložili Kleopatrinom gnjevu. Jermenski kralj je bio pogubljen nakon bitke kod Akcija, a njegova glava je bila poslana Artavasdesu I. kralju Medije Atropatene, koji je bio ranije bio neprijatelj jermenskog kralja. Po Plutarhu, tragični jermenski kralj je bio vrlo obrazovani učenjak, koji je sastavljao tragedije i historije na grčkom jeziku. Antonije je održao i veliki javni banket u rimskom stilu, na kojem je on bio obučen kao bog Dioniz. Zarobljena kraljevska porodica je bila dovedena pred Kleopatru, gdje je očekivano da joj se poklone. Nakon što su to odbili, članovi jermenske kraljevske porodice su izloženi njenom gnjevu.

U Jermeniji je ipak došlo do pobune protiv antonijevskih trupa, te buntovnici na prijestolje posadiše Artaxiasa, sina Artavasdesa. Ipak su ih rimske trupe uspjele poraziti i osvojiti Jermeniju, dok je Artaxias pobjegao na iransku teritoriju. Antonije je 33. god. p. n. e. ponovo provalio u Jermeniju kako bi je osigurao jednom od sinova koje je imao sa Kleopatrom. Pored nesumnjive ljubavne veze i Antonije i Kleopatra imali su pred sobom određen političke ciljeve. Antonije je računao da će mu neiscrpna sredstva egipatskih kraljeva omogućiti organiziranje pohoda protiv Parta, a Kleopatra je maštala da će uz podršku rimske vojske uskrsnuti kraljevinu Lagida u granicama koje su postojale na početku III. st. p. n. e.

Aleksandijske donacije

Na kraju jermenskog trijumfa, javno je u Aleksandriji u jesen 34. god. p. n. e. obznanjena jedna vrlo bitna odluka, a to su religiozno – političke (teopolitičke) „Aleksandrijske donacije“. Okružen Kleopatrom i njenom i svojom djecom, je učinio nešto čime je zapečatio svoju sudbinu i doveo se u otvoreni sukob sa Oktavijanom i rimskim tradicionalnim establishmentom. Aleksandrinci su pozvani u gradski Gimnasium, gdje su se nalazili Antonije i Kleopatra obučeni kao Dioniz/Oziris i Izida/Afrodita, kako sjede na zlatnim prijestoljima. Cezarion je predstavljen kao Horus, sin Izide. Ova priredba je mnogo, mnogo više ličila na stare egipatske ceremonijale, nego na rimsku građansku praksu i tradiciju. Kako se čini kod Antonija su u blizini Kleopatre nestajali svi rimski obzire i tradicije. Ljubav koja je gorila u Antonija prema Kleopatri (a preneseno i na egipatske, helenističke i orijentalne običaje), gasila je sve ono rimsko u njemu. Antonije je tom prilikom podijelio rimske posjede među svojom djecom koju je imao sa Kleopatrom. Tako je Aleksandar Helije postao kralj Jermenije, Medije i Partije (koja nije okupirana), Selena II. je dobila Kirenajku i Libiju, dok je najmlađi Ptolemej Filadelf dobio Siriju i Kilikiju. Kleopatra je bila proglašena „kraljicom nad kraljevima“ i kraljicom Egipta da vlada zajedno sa Cezarionom (odnosno Ptolemejem XV. Cezarom), koji je u istočnjačkom smislu proglašen „kraljem kraljeva“ i kraljem Egipta. Najvažnija odluka za Cezariona je bila da je on proglašen legitimnim sinom i nasljednikom Cezara. „Aleksandrijske donacije“ su predstavljale pravi šok za Rim, jer je narušavao osnovnu ideju rimske države, po kojoj je rimski narod temeljni nosilac suvereniteta. Po rimskim shvatanjim nijedan pojedinac nije mogao raspolagati sa rimskim posjedom i imperijem po svojoj želji. Za Oktavijana je proglašavanje Cezariona za nasljednika Cezara predstavljalo vrlo opasnu stvar, koja se morala jednim rezom riješiti. Oktavijan je svoj prvotni legitimitet i političku i vojnu moć crpio pozivajući se na Cezarovo nasljedstvo, i javno proglašavanje i legitimiziranje Cezariona za Cezarovog sina je nesumnjivo predstavljalo otvorenu pretnju po interese Oktavijana. Inače Antonije se potpuno prepustio Kleopatri uživajući i vrijeme provodeći u veselju, gozbama i zabavama, sebe predstavljajući kao Ozirisa ili Dionisa, a Kleopatru Izidom, pa je posve poprimao istočnjačke običaje. A i insistirao je i da njegovo okruženje učeszvuje u tim zabavama. Prenosio je svo blago i umjetnosti u Aleksandriji, a kako bi ugodio Kleopatri naredio je da se u Aleksandriju prebaci bogata pergamska biblioteka od 200 000 svezaka u vidu svadbenog dara. Zato nije ni čudno da su se širile priče po Rimu da Kleopatra preko Antonija namjerava da prvo zagospodari čitavim Istokom, a da onda podloži zapad, i da tako postane gospodariom Rima i vladaricom na Kapitolu.

Bilo kakav sporazum između na jednoj strani Oktavijana i rimskog tadašnjeg establishmenta i Antonija i Kleopatre sa njihovim orijentalnim i helenističkim shvatanjima o državnom uređenju, je sada postao nemoguć. Rimsko društvo još uvijek nije bilo spremno da prihvati način uprave i vladanja u stilu orijentalnih despocija i autokratija. Antonije i Kleopatra su precijenile i svoje mogućnosti, ali i spremnost Rimljana da se priviknu na tako radikalnu transformaciju uprave i načina vladanja. Da bi se došlo do despocije, bilo je ipak potrebno neko prelazno rješenje, a te činjenice će Oktavijan i njegovo neposredno okruženje biti

itekako svjesni. Antonije je ipak poslao obavijest o donacijama u Rim, lakomisleno se nadajući da će ih Senat potvrditi. Naravno, Senat je to odbio.

Posljednji obračun

I konačno su sazreli uvjeti da dođe do konačnog obračuna, koji će kao posljedicu imati izrastanje novog, carskog sustava na pepelu drevne Republike. Oktavijan i njegovo okruženje, koje se sada u potpunosti uvezalo sa starom tradicionalnom aristokratijom, su započeli vrlo snažnu i djelotvornu antiantonijevsku propagandnu kampanju. Tako su se počele širiti priče o Antoniju kao osobi slabog morala, koji je ostavio vjernu suprugu (Oktaviju) dok se istovremeno upustio u aferu sa Kleopatrom. Antonije je optuživan i da je postao nalik istočnjačkim domorodcima, što je u očima Rimljana bio veliki zločin koji je vrijeđao ponos Rima. Antonijevo ponašanje je nesumnjivo ljutilo i otuđivalo od njega Rimljane, posebno one sa tradicionalističkijim shvatanjima. Kružila je i informacija da Antonije planira da ustanovi drugi Senat u Aleksandriji. Za produciranje i širenje antiantonijevske propagande najzaslužniji je bio Mecena. Antonije je čak i nekoliko puta bio pozivan u Rim, ali je ostajao u Aleksandriji. U toku 33. god. p. n. e. došlo je i do razmjene ljutitih i ogorčenih pisama između Antonija i Oktavijana. Antonije je spočitavao Oktavijanu što je Lepida eliminirao, te što je njegove i Sekstove provincije prisvojio a bilo je u tim pismima i otvorenog vrijeđanja Oktavijana za mnoge stvari. Oktavijan je spočitavao orijentalni način života i odnos prema Kleopatri, zapostavljanje Oktavije, neprestano himbeno ponašanje prema kralju Jermenije i samovoljno postupanje u „Aleksandrijskim donacijama“, gdje je dijelio ono što se smatralo svojinom rimskog naroda.

Uz sve to, zadnjeg dana 32. god. p. n. e., istekao je i posljedni mandatni period koji su imali triumviri, čime je legalna osnova i Oktavijanove i Antonijeve vlasti faktički prestala. Ova nekadašnja močna triumvirska vlast se nije obnovila, i stvoreno je i zakonsko stanje za mogućnost izbijanja novog rata. Ali i pored propagande, narod i Senat još uvijek nisu u dovoljnoj mjeri ubijeđeni u potrebu otvorenog rata, a Antonije je još uvijek imao određenu podršku u Rimu i Italiji. Ali Antonije je svojim ponašanjem ipak sve više išao na ruku Oktavijanu i njegovim suradnicima i pristalicama. Tako je ponovo otišao u Grčku, gdje je pozvao i Kleopatru, pa je posjetio Efes, Samos i Atenu. Iz Atene je poslao Oktaviji otpusno pismo kojim se zvanično od nje razvodi. Dobivši pismo Oktavija je sa suznim očima napustila Antonijevu kuću u Rimu (u koji se bila vratila 36. god. p. n. e.).[6]

Do očitog neprijateljstva je došlo 1. I. 32. god. p. n. e. kada je započela konzulska dužnost dvojice Antonijevih pristalica (Gaj Sosije i nekadašnji republikanski pomorski zapovjednik Gnej Domicije Ahenobarb). Pri tome su oni neprijateljski govorili protiv odsutnom Oktavijanu, te je samo zahvaljujući jednom plebejskom tribunu spriječeno da ne prođe

[6] Antonije se već ranije vjenčao sa Kleopatrom prema egipatskom običaju i ritualu, a da se nije još bio razveo od Oktavije. Po rimskim zakonima dozvoljen je i predviđen samo monogamni brak. U očima Rimljana poligamni brakovi su ono što definira strance, a ne rimske građane. Ipak činjenica je da rimski zakoni nisu priznavali za pravnovaljani brak Antonija sa Kleopatrom koji je učinjen samo po egipatskim pravilima.

prijedlog protiv Oktavijanu. Kada se Oktavijan vratio u Rim, odgovorio je vrlo oštro na te primjedbe proantonijevskih konzula, koji se nisu usudili više suprostavljati Oktavijanu, pa su pobjegli u Atenu. I u antonijevskoj stranci je došlo do razmimoilaženja, pa su neki razboritiji savjetovali Antonija da raščisti sa Kleopatrom, što je ovaj odbio. Uvidjevši njegovu tvrdoglavost, mnogi su ostavili Antonija i prebjegli Oktavijanu, među kojima i Lucije Plank i Marko Titije. Oni su Oktavijanu prenijeli vrlo bitnu informaciju da se Antonijeva oporuka nalazi pohranjena kod vestalinki. Oktavijan je kako bi ojačao antiantonijevsko raspoloženje u Rimu, Italiji i zapadnim provincijama, prekršio nepovredivost i svetost mjesta, i ilegalno došao u posjed Antonijevog testamenta iz hrama Veste. Po tome testamentu, čije se iznošenje u javnost prije smrti dedikanta smatralo svetogrđem, je Antonije priznao Cezariona za Cezarovog legalnog nasljednika, ostavio je svoje posjede svojoj djeci sa Kleopatrom i na kraju je kao posljednju želju imao da bude sahranjen zajedno sa Kleopatrom u Aleksandriji, umjesto u Rimu. Oktavijan je kao iskusan političar svu krivicu bacao na Kleopatru, kako bi bar na neki način neutralizirao antonijevce u Rimu i Italiji, kojih je još uvijek bio znatan broj. Antonijevim pristašama bilo je dopušteno napustiti Rim, nakon čega je Rim ostavilo oko tri stotine senatora, među kojim oba konzula.

Oktavijan i njegovo okruženje su željeli da akciju protiv Antonija predstave kao zvaničnu stvar Rimske države i kao reakciju njenih legalnih institucija. Tako je ustvari Senat zvanično objavio rat ptolemeidskom Egiptu, odnosno Kleopatri. Ali jasno se znalo da će se u ovaj rat „oficijelnog Rima“ protiv Kleopatre umiješati Antonije. Oktavijan i njegovi suradnici su vrlo umješno Antonija formalno gurnuli na proturimsku stranu, dok su sebe predstavili kao istinske predstavnike Rimske države i njenih starih institucija. U isto vrijeme Oktavijan je zatražio prisegu stanovnika Italije i zapadnih provincija, koji su mu povjerili zapovjedništvo u ratu protiv Antonija. Oktavijan je morao angažirati bogate slojeve, u cilju izgradnje flote. Kada je Kleopatra dobila vijest o objavi rata, Antonije je sasvim očekivano ponudio svoju pomoć Egiptu. Senat je na to odmah razriješio Antonija svih funkcija i legalnih moći koje je imao (uključujući i predviđeno konzulstvo za narednu 31. god. p. n. e.) i proglasio ga izdajnikom i otpadnikom.

Ovo je bio treći put u zadnje dvije decenije da su se trebale sukobiti vojske koje su se okupljale na zapadu i na istoku (prvi put Cezar i Pompej, drugi put triumviri protiv Bruta i Kasija). Antonije je računao i na podršku «savezničkih» kraljeva i državica na istoku, među kojima Malha iz Arabije (misli se na prostor današnjeg Jordana), Heroda iz Judeje. Antonije je raspolagao sa 100 000 pješadinaca i 12 000 konjanika. Kleopatra je dala 200 brodova i 20 000 talenata u novcu, pa je antonijevsko - egipatska flota sada imala oko 800 brodova (od kojih 500 ratnih). Oktavijan je na samom početku raspolagao sa preko 80 000 pješadinaca i oko 12 000 konjanika, te sa manje brodova od antonijevsko – egipatske flote. Uz sve to Istok je bio znatno bogatiji od ratom dobro opustošenog Zapada, koji se tek obnavljao od ratnih pustošenja, proskripcija i eksproprijacija. Pošto je raspolagao sa manje resursa, Oktavijan je bio prisiljen da povisi poreze i namete, Od oslobođenika koji su imali preko 50 000 denara, zahtijevana je 1/8 imetka, a od ostalih slobodnih je zahtijevana ¼ godišnjih dohodaka. To je

prouzročilo veliko nezadovoljstvo i do bune koja se morala ugušiti. To smirivanje nezadovoljstva je Oktavijana koštalo da je svoje pripreme dovršio tek krajem 32. god. p. n. e. Oktavijansku stranku je spasila i činjenica da je i sam Antonije oklijevao da iskoristi svoju početnu prednost i provali u Italiju. Oktavijan je poduzetim mjerama na kraju uspio da nekako izjednači snage. Tako su rimske trupe pod zapovjedništvom Oktavijana su brojale skoro 200 000 pripadnika, dok je protivnička strana brojala skoro isto (izmiješana teška rimska i laka egipatska pješadija).

Bitka kod Akcija 2 . IX. 31. god. p. n. e.

Antonijevsko – egipatska flota je umjesto napada na Italiju, došla u Grčku i utaborila se i zimovala kod Akcija, kod južnog ulaza u ambrakijski zaliv. Kopnena vojska je smještena u blizini Apolonova hrama, a brodovlje u luci južno od zaliva. I to je bila strateška greška Antonija, jer je zimovanje opustilo vojsku, a oktavijanovska frakcija je prikupljalja snage i pripremala se za napad. I u proljeće 31. god. Oktavijanovske trupe su bile spremne ostaviti Italiju. Isplovivši iz Brundiziuma, oktavijanovci su zauzeli bez otpora vrlo bitan otok Korkiru. Onda se kopnena vojska iskrcala na grčko kopno, pa se nakon određenog stupanja, utaborila na mjestu gdje će kasnije Oktavijan August podignuti grad *Nicopolis* (Grad pobjede). Tako su se u Grčkoj našli prisutni i Oktavijan i Antonije i Kleopatra. Pomorskim snagama oktavijanaca, koje su trebale da preuzmu na sebe glavni obol u borbenim operacijama, zapovijedao je Agripa. Iako su kopnene trupe suparničkih strana bile po snazi izjednačene, Agripina flota je bila snažnija. Antonijevsko – egipatska flota je bila sastavljena od većih brodova, ali sa posadom i zapovjednicima koji su bili sa znatno slabijim iskustvom. Agripini brodovi su bili manji, ali sa boljim manevarskim potencijalom i sa iskusnijom posadom. Dok je Antonije oklijevao sa brzim udarima, Agripa je preuzimao inicijativu, pa je je sa svojim brodovima ugrožavao Antonijeve linije snabdijevanja. Već u proljeće 31. god. p. n. e. Agripa je zauzeo Metonu (koja je ranije bila lojalna Antoniju), zatim Korint i Leukadiju. Jedan eskadron antonijevske flote kojim je zapovijedao Gaj Sosije (*Caius Sosius*) je porazio eskadron oktavijanske flote pod zapovjedništvom Lucija Aruncija (*Lucius Arruntius*). Ali kada je Aruncije bio pojačan sa snagama od Agripe, Sosijev saveznik kralj Kilikije Tarkondimot je poginuo a Sosije je bio prisiljen da se povuće. Tako je Agripa uspio da zagospodari otvorenim morem.

Oktavijan je odlučio da ne napada i riskira nepotrebne gubitke, pa je u njegovom okruženju odlučeno da se bitka odvija na moru gdje su oktavijanske snage bile snažnije i iskusnije. Pošto su Oktavijan i Agripa primjenjivali fabijansku taktiku oklikevanja, do bitke je došlo tek krajem ljeta. Taktika otezanja je imala negativan efekt po Antonijevu stranu jer je moral njegovih zapovjednika i vojnika padao, A pošto je preko zime, balkanska Grčka bila iscrpljena održavanjem velike vojske, počeo se 31. god. p. n. e. osjećati nedostatak resursa. Antoniju su njegovi prijatelji savjetovali da odabere bitku na kopnu, ali je Kleopatra zagovarala pomorsku bitku. Antonije se priklonio željama Kleopatre i time praktično išao na ruku Oktavijanovim planovima. To je kao posljedicu imalo da su mnogi prominentni

Rimljani koji su se nalazili u taboru Antonija i Kleopatre su prebjegli Oktavijanu, npr. Gnej Domicije i Ahenobarb. Antonije je pomorske snage povečao sa 20 000 legionara i 2 000 strijelaca. I tako je Antonije pokrenuo flotu, i 2. IX. 31. god. p. n. e. namjestio je svoju flotu na ulazu u zaliv tako da je predstavljalo čvrstu skupinu poput lanca. Agripa i Oktavijan su doveli svoju flotu pred zaliv u blizini od 8 stadija, postavivši je u bojni red.

Antonijeve velike kvinkvereme su se našle nasuprot manevarski podesnijih i manjih Agripinih liburni (tip brodova koji je načelno nastao na istočnojadranskoj obali). Kleopatra je ostala iza Antonijevih linija na svome kraljevskom brodu. Antonije je u startu bio u lošijoj poziciji, jer je jedan od ranijih Antonijevih zapovjednika predao Oktavijanu ratni plan antonijevskih i egipatskih snaga. Antonije se nadao da upotrijebi svoje najveće brodove i da potisne Agripino krilo na sjevernom kraju borbene linije. Međutim, Agripina flota je ostala oprezno van dometa. Nakon podneva, Antonije je bio prisiljen da proširi svoje linije i da konačno krene na protivnika, tako što je Sosije sa svojom eskadrom krenuo naprijed. Agripina flota je u sukobu uspjela da pobijedi antonijevske i egipatske brodove, i da probije Antonijev lančani borbeni poredak. Kopnene trupe su stajale svaka na svojoj strani i promatrale poraz antonijevsko – egipatskih brodova u jednoj vrlo žestokoj i krvavoj bitci. Kleopatra je shvativši da je riječ o porazu, sa svojim brodovima isplovila na otvoreno more i počela bježati, iskorištavajući otvor koji se pojavio u liniji blokade Agripine linije. Antonije se uspio spasiti tako što se povukao na manji brod i pobjegao u Aleksandriju. Do kraja dana, skoro kompletna antonijevsko – egipatska flota je bila uništena i to je bio završetak jedne od najvećih pomorskih bitaka u historiji. Zapovjednici antonijevskih kopnenih snaga umjesto da ga slijede u Aziju (gdje im je Antonije neposredno nakon poraza kod Akcija, naložio da se povuku), su svoje legije sedam dana nakon pobjede kod Akcija predali Oktavijanu i to bez borbe. Tome je pogodovala i činjenica da je pobjegao njen glavni zapovjednik Kanidije.

Posljednji čin

Sada je Oktavijan imao pod kontrolom blizu 60 legija (oko 360 000 vojnika) i bio je praktični pobjednik rimskih građanskih ratova. Oktavijan je položio temelje gradu Nikopolis, te je dijelio pravdu, milost i kazne. Za razliku od perioda proskripcija i neposredno nakon bitke kod Filipa, kada je Oktavijan bio brutalan i surov, sada je djelovao drugačije u skladu sa politikom pomirenja amnestiranja. Većinu je pomilovao, ali bilo je i kažnjenih kao u slučaju jednog od sinova Kuriona. Oktavijan je namjeravao da odmah krene i završi posao sa Antonijem i Kleopatrom, i došao je do Samosa, na kojem je odlučio da prezimi. Ali su mnogi od njegovih veterana bili nezadovoljni time što im nisu isplaćene obećane nagrade i htjeli su da se demobiliziraju, pa je došlo i do bune u Italiji. Radi toga se Oktavijan vratio u Brundizium, gdje mu je u susret došlo mnogo senatora i vitezova iz Rima. Nagrade vojnicima je isplatio donekle nagrade prodajom svojih i svojih prijatelja imanja, te uvjeravavši ih novim obećanjima za budućnost. Oktavijan dozvolio svojim veteranima sa najdužim stažom (mnogi od njih su bili učesnici i Cezarovih legija i ratova) da se časno otpuste iz vojske (po nekim izvještajima u visini od 10 legija). U Italiji on se ponovo latio

dijeljenja zemlje veteranima, ali ovog puta nisu bila podijeljena konfiscirana zemljišta, već zemljišta kupljena za novac od italskih gradova. Nakon 27- dnevnog boravka u Italiji brzo se povrati vojsci, kako bi nastavio rat protiv Egipta. Nakon zime 31/30. god. p. n. e. Oktavijan se pokrenuo da završi priču sa Antonijem i Kleopatrom. Oktavijan se odlučio na duži pokret krečući se kroz azijske provincije i zemlje, čime je otežavao i primanje pomoći Antoniju od strane «savezničkih» kraljevstava i državica, a njih primoravao na novu lojalnost njemu = Oktavijanu. Tako je posjetio grčke i maloazijske gradove, i prebacio se u Siriju, koja je prešla na njegovu stranu.

Nalazeći se u vrlo teškoj situaciji, Antonije je nastojao da osigura pomoć kirenajske vojske pod zapovjedništvom Lucija Pinarija (*Lucius Pinarius*). Međutim, i ovaj je prešao na Oktavijanovu stranu a Antonijeve poslanike je dao umoriti, i njemu je Oktavijan naredio da pokrene svoje 4 legije prema Aleksandriji, dok će trupe pod neposrednim Oktavijanovim zapovjedništvom doći sa druge strane. Tako bi se Aleksandrija našla ukliještena sa dvije strane. Da bi im se suprostavili, Antonije i Kleopatra su raspolagali sa slabim snagama. Antonije je sa oko 10 000 vojnika napao Pinarija, ali je tome prilikom bio poražen i izgubio i ono malo vojske što mu je preostalo. Antonije je uspio da pobjegne u Aleksandriju, prije nego što je Oktavijan stigao. Kako se Oktavijan približavao, i ono što je ostalo od antonijevske pješadije, konjice i flote se predalo Oktavijanu.[7] Pošto je poraz i kraj bio neminovan, Antonije je 1. VIII. 30. god. p. n. e. odlučio da sebi presudi na drevni rimski časni način tako što je sam sebe probo mačem.[8] Tome je doprinijela i lažna vijest da je Kleopatra izvršila samoubistvo. Ali prema literarnim vrelima, pokušaj samoubistva nije bio uspješan, i ranjeni, ali još uvijek živući Antonije je odveden (u jednoj dosta emocionalnoj situaciji) kod Kleopatre koja je pobjegla sa svojim služavkama u svoj mauzolej. Tu je Antonije izdahnuo na rukama svoje voljene Kleopatre, ostavljajući je da se sama suoči sa Oktavijanom. Ona se zatvorila u neku vrstu grobnice u svojoj palati, gdje je dovukla i svoje blago i gorivo, kako bi se mogla spaliti. Time je željela da Oktavijana prisili na povoljnije uvjete za predaju, jer je ovome itekako bilo stalo da je zarobi živu. Ali zahvaljujući lukavosti Oktavijanovih izaslanika Gaja Prokuleja i Kornelija Gala Kleopatra je uhvaćena živa. Nakon svoga trijumfalnog ulaska u Aleksandriju, Oktavijan se sastao sa Kleopatrom, i tom prilikom joj je dozvolio da Antonija svečano sahrani. Kleopatra je odvedena u palatu, gdje se relativno dobro postupalo sa njom, ali pod strogim nadzorom. Kleopatra je pokušavala da utiče na različite načine na Oktavijana kako bi poboljšala svoj i svoje djece položaj, ali Oktavijan je na sve to ostajao hladan.

[7] Kada je Oktavijanova vojska zauzela Peluzij, postalo je jasno da se Egipat neće moći odbraniti. Jedini manji uspjeh antonijevskih snaga je bilo to što su napali oktavijanovsku konjicu pred Aleksandrijom i uspjeli je suzbiti. To je Antonija osmjelilo da se pokuša upustiti u posljednjoj bitci koja bi se vodila i na moru i na kopnu. Ali njegovo brodovlje i konjica pređoše na Oktavijanovu stranu, a pješadija je bila potučena. Tako je Antonije izgubio svaku nadu.

[8] Antonije je prvo zapovijedio svome robu Erosu da ga ubije, ali je ovaj umjesto toga mač zario u sebe.

Kleopatra je tako ostalo da posljednjim naporom moli Oktavijana da poštedi Cezariona. Oktavijan je to odbio, a nedugo zatim je obaviještena da će biti izložena u njegovom trijumfu u Rimu. Kako bi izbjegla to poniženje, Kleopatra je izvršila samoubistvo 12. VIII. 30. god. p. n. e., zajedno sa svojim služavkama Iras i Harmion, tako što je pustila da je ugrize zmija otrovnica. Kleopatrina posljednja volja je bila da bude sahranjena zajedno sa Markom Antonijem. Oktavijan je ispunio tu njenu želju i dao da bude sahranjena pored Marka Antonija.

Vijest o Antonijevoj smrti i porazu njegove frakcije, kao i osvajanju Egipta je u Rimu javno obznanio Ciceronov sin, inače konzul sufekt za 30. god. p. n. e. Za vrijeme konzulata mlađeg Cicerona, Senat je uklonio statue Antonija, derogirao njegove javne počasti, i dekretom zabranio da niko iz roda *Antonia* više ne smije nositi ime Marko. Tako je na simboličan način sudbina odredila da tačku na djelo Marka Antonija stavi Ciceronovo ime.

Sudbina17 – godišnjeg Cezariona je isto bila nesretna. Kada je postalo očito da će Aleksandrija pasti u Oktavijanove ruke, Kleopatra je poslala Cezariona u crvenomorsku luku Bereniku, eventualno kako bi mogao pobjeći u Etiopiju ili Indiju. Ali ga je izdao njegov tutor, i Cezarion je vraćen u Aleksandriju gdje je dječak bio uhapšen i ubijen, jer je „loša stvar da ima mnogo Cezara“. Tako je Oktavijan, davši da se ubije Cezarov biološki sin, elimirao konkurenciju za Cezarovo nasljedstvo i bogatstvo. Od strane oktavijanovskih ljudi likvidiran (vjerojatno jer je od strane oca bio određen za legitimnog i oficijelnog nasljednika) je i stariji Antonijev sin Marko Antonije Antil (*Marcus Antonius Antyllus*), dok je mlađu sin Jul Antonije (*Iullus Antonius*) pošteđen. Zanimljivo je da su djeca Antonija i Kleopatre (Aleksandar Helije, Selena i Ptolemej Filadelf) pošteđena, da bi kasnije bila izložena u Oktavijanovom trijumfu. Nakon toga su prepuštena Oktaviji da brine o njima i podiže ih zajedno sa svojom djecom koju je imala sa Antonijem. August Oktavijan je godinama kasnije uredio da se Selena uda za Jubu II. prvo kralja Numidije, kasnije Mauritanije. U trijumfu je umjesto izložene Kleopatre bila nošena njena slika.

U roku od mjesec dana od zauzimanja Alekandrije, Oktavijan je proglašen faraonom (i u listama faraona njegovo ime se pojavljuje nakon imena Cezariona), i bogati Egipat je postao njegov osobni posjed i nije se u početku smatrao posjedom rimskog naroda, odnosno rimskom provincijom. Osvajanje Egipta donijelo je Oktavijanu ogroman plijen: u njegove ruke prešli su blagajna i ogromna bogatstva egipatskog dvora. Oktavijan je dobio mogućnost da darežljivo nagradi svoje vojnike i pokrije sve dugove. On je postao vrhovni vlasnik čitave egipatske zemlje, i od tog vremena egipatsko žito igra veliku ulogu u opskrbi stanovništva grada Rima. Svoje pobjede Oktavijan je proslavio sa trostrukim trijumfom 13., 14. i 15. VIII 29. god. p. n. e. Tada su proslavljene pobjede u Iliriku, kod Akcija i zauzimanje Egipta.

Pad Aleksandrije je simbolički označio u isti mah završetak više historijskih pojava. Likvidiranjem Cezariona nije samo završila helenistička, ptolemeidska linija egipatskih faraona, nego je do konca došla i skoro 3 000 godina dugačka faraonska egipatska historija. Smrću Kleopatre i gašenjem nezavisnosti posljednje helenističke države, završila je i historija

egejsko – grčko – helenističkog svijeta, koja je trajala najmanje 1 500 godina. Zanimljivo je da se početak historije grčkog svijeta često obilježava sa dešavanjima vezanim za ljubavnu priču Helene i Parisa, i sukladno sa tim Trojanskim ratom i Ilijadom. A evo i završetak njegove historije je omeđen sa isto jednom ljubavnom pričom i to Marka Antonija i Kleopatre. I sa smrću Antonija, rimski svijet se konačno našao nakon skoro 470 godina ponovo našao u rukama samo jednog čovjeka. Republika je nestala, triumvirati i duovirati su nestali, ostao je samo jedan autokrata. Ali ako je nestala drevna sloboda, došao je i mir za kojim je rimski svijet čeznuo već decenijama. Oktavijan je sada samo trebao da odredi u kojem pravcu će se razvijati nova vlast i novi sustav kojem će se neminovno na čelu nalaziti jedan čovjek. Put koji je on, odnosno njegovo okruženje izabralo, voditi će neminovnoj transformaciji stare Republike (sa oligarhijskim i demokratskim elementima) u sustav u kojem dominiraju više monarhijski elementi.

Šta dalje ?

Nakon zauzimanja Egipta i kada je postala jasna činjenica da se na čelu čitavog rimskog svijeta nalazi samo jedan čovjek, pred njim ali i pred njegovim okruženjem se jasno postavilo pitanje šta dalje?, odnosno kako urediti novi sustav, koji bi bio i funkcionalan i trajan. Restauracija starog republikanskog sustava sa svim njegovim institucijama u punoj snazi je praktično bila neizvodiva. Čak i da je želio Oktavijan nije mogao tek tako da se razriješi svih ovlasti i povuće u privatni život. Niko nije garantirao da se ponovo ne bi pojavili neki ambiciozni pojedinci koji bi, pozivajući se na neke ideološke principe, ne bi upustili u avanture sa nasiljem i ratovima. Nesumnjivo bi ponovo uskrsnule i stare stranke koje bi nastavile sa uništavanjem rimskog društva. Strah od obnavljanja ratova, nereda i sa tim povezanih nedaća i nesigurnosti kod stanovništa Rima, Italije i provincija se isto morao uzeti u obzir. Upravo zbog toga je pobjeda Oktavijana izazvala val optimizma u Italiji. Obično stanovništvo je garanciju za rješavanje čitavog niza nagomilanih problema vidjelo sada samo u Oktavijanu. Kako se situacija stabilizirala tako su cijene zemlje i nekretnina počele rasti, a trgovina se obnavljala.

Građanski ratovi i nasilni slom starog sustava uslijed borbi stranaka i ambicioznih pojedinaca doveli su Rim i Italiju, kao i dobar dio provincija u stanje kaosa. Potreba za redom i uspostavom sustava koji bi garantirao rimsku upravu i imovinske odnose, je bila više nego jasna. Međutim, iako je sada vladalo jako raspoloženje za uspostavom mira i stabilnosti, istovremeno taj isti rimski svijet još uvijek nije bio spreman da prihvati neku vrstu samovoljne autokratije, despotije, kraljevine u klasičnom smislu ili Cezarovog univerzalnog carstva. Tradicije republikanskog osjećaja i građanskih prava su još uvijek bile prisutne, i nisu se mogle tek tako ugušiti. Oktavijan i njegovi suradnici, u prvom redu Agripa, Mecena i Livija su uostalom pred sobom imali i iskustvo samog Cezara, koji je potcijenio republikanska i građanska osjećanja Rimljana. Naravno, nakon završetka i III. građanskog rata moralo se računati sa još jednim močnim faktorom, a to je bila rimska profesionalna armija. Ta institucija se pokazala kao vrlo močan segment uprave i vlasti, i na čije se

raspoloženje moralo računati u svakom oblikovanju novog sustava. Kako se čini rješenje ovog pitanja nije prepušteno brzini, jer je nakon zauzimanja Aleksandrije, još par godina (29. i 28. god. p. n. e.) prošlo u nekoj nejasnoj i nedefiniranoj političkoj i upravnoj poziciji. Proces nastanka principata se tako odvijao sigurno u prilično detaljnoj analizi, i „vaganju“ svih faktora, potencijala i potreba. Oktavijan je inače u ovom periodu obnašao praktično kontinuirano dužnost konzula. A za 28. god. p. n. e. dobio je za kolegu – sukonzula Marka Vipsanija Agripu, što je bilo predviđeno i za narednu 27. god. p. n. e. Konzulska ovlaštenja su mu davala pravo zapovijedanja vojskom, a već ranije dobivena tribunska moć mu je osiguravala nepovredivost ličnosti i pravo kontrole nad Senatom i narodom. Ipak to nedefinirano stanje nije se moglo zadržati zauvijek. U tome pogledu je zanimljiv opis, koji daje Kasije Dion, razgovora Oktavijana, Mecene i Agripe o tome koji je najbolji put rješavanja ovog političko - sistemskog vakuma. Po tome vrlo opširnom dijelu Kasijevo djela (knjiga LII, 1 - 41) Agripa je savjetovao obnovu republikanskog sustava, Mecena je bio suprotnog mišljenja zastupajući centralizirano monarhijsko uređenje. Po Kasiju Dionu, Oktavijan se ipak više približavao mišljenju Mecene, nego Agripe. Isto po Dionu, on ipak nije odlučio da prihvati odjednom sve savjete Macene. Ustvari kada se bude iskristaliziralo i profiliralo mišljenje kakva Rimska država treba da izgleda ubuduće, to će najviše ličiti na kompromis između onih stavova koje je Dion pripisivao Agripi i onih koje je pripisivao Meceni. Sada je samo trebalo da se to i provede kroz zvanične institucije i da se tako legalizira, formalizira i postane funkcionalan novi sustav. I u januaru 27. god. p. n. e. će biti sazvana senatska sjednica na kojoj bi se trebali položiti temelji novog sustava – principata, i tako formalno završiti sa republikanskim sustavom (koji je efektivno prestao funkcionirati par decenija ranije.)

Razlozi nestanka Republike

Kostur političkog ustavno – zakonskog sustava Rimske Republike formirao se u ono vrijeme kad je Rim bio relativno mali grad-država. Osnovna načela rimskog političkog uređenja ostajala su nepromijenjena, iako je Rimska Republika obuhvatala sve veći teritorij, da bi na kraju bile podčinjene sve zemlje Sredozemnog mora. Novo stanje nije naišlo na adekvatana odgovor u rimskom političkom sustavu. Na provincije se nije gledalo kao na dijelove jedinstvene države, već kao na posjede rimskog naroda (*praedia populi Romani*), kao na oblasti na koje se proteže njegova vlast (*imperium*). Nemilosrdno iskorištavanje provincija, koje je neke oblasti dovodio do potpunog upropaštavanja, izazivalo je ustanke, koji su dovodili u pitanje vladavinu Rima nad pokorenim teritorijima. Rimsko zakonodavstvo predviđalo je stroge kazne za zloupotrebe u provincijama. Sudski procesi, koji su često vođeni u to doba, nisu imali u vidu interese rimskih podanika, već su samo bili sredstvo za borbu između pojedinih predstavnika vladajućih grupa. Objektivnu nužnost predstavljao je prijelaz na takvo političko uređenje koje će izmijeniti metode i oblike upravljanja iskorištavanja provincija. Senatorski nobilitet se pokazao nemoćnim da izvrši izmjene u državnom uređenju koje bi odgovarale objektivnom stanju stvari – prerastanju Rima od italske politije u svjetsku imperiju, dotada nezabilježenu u historiji mediteranskog i

europskog svijeta. Sredinom I. st. p. n. e. vitezovi nisu igrali samostalnu političku ulogu. Pojedini njihovi predstavnici pružali su podršku senatorskim grupacijama, drugi su pak nastojali sačuvati svoju neutralnost i ostati izvan politike, zadovoljavajući se ekonomskim i poslovnim radnjama. Zajedno s propadanjem seljaštva i raspadanjem rimsko – italske demokratije nestajalo je preduvjeta za daljnju demokratizaciju rimskog političkog uređenja. Među gradskim plebsom bile su još žive tradicije stranke populara, ali su demokratske parole gubile svoj realan sadržaj, pretvarajući se u obične demagoške pokliće ambicioznih i bezkrupuloznih pojedinaca. Tijekom borbe između rimskih stranačkih grupacija, kao što se to može vidjeti na primjerima Marija, Sule, Katiline i istog tog Cezara, predstavnici stranaka (po pravilu iz reda nobiliteta ili vitezova) obraćali su se slobodnoj gradskoj sirotinji, pa čak i robovima, što je u određenoj mjeri predstavljalo prepreku za gušenje revolucionarnog pokreta donjih slojeva slobodnog stanovništva (kao npr. za vrijeme Rane Republike, Srednje Republike i u doba Grakha), pa i robova. Iskustvo klasne borbe u razdoblju nakon Sule pokazalo je da je prijelaz na vojnu diktaturu bio neizbježan. Cezar je bio dosljedniji od Pompeja, koji je htio zadobiti apsolutnu vlast, a istovremeno sačuvati vladavinu nobiliteta, koji je branio starorepublikanska načela.

Republika je počivala na osjetljivom sustavu ravnoteže i harmonije između ideja monarhije, demokratije i oligarhije, te različitih javnih institucija, staleža, klasa, tribusa, gradova, provincija i interesa. Onog trenutka kada je ta klackalica narušena, uslijed agrarne krize, otvoren je put ka tome da na kraju prevlada samo jedna ideja i to ona monarhijska. Tako je ustvari cjelokupna historija Kasne Republike bila doba kontinuiranog ruiniranja rimskog republikanskog sustava i njegovih institucija, a jačanja novih institucija u prvom redu svemoćne soldateske. Profesionalna vojska se u toku građanskih ratova pretvorila u argument sile, koji se uvijek morao primarno uvažavati. Stari rimski republikanski ideal je bilo civilno društvo, što je Ciceron u svome djelu *De Officiis* izrazio riječima „*cedant arma togae*“, u značenju da oružje i vojska uvijek mora uzmaknuti pred civilnim ovlastima i dužnostima. Sada kada je nestalo republikanskog sustava, i profesionalna vojska je došla na svoje, kao najmoćnija institucija Države. Uz to je uslijed ponovnih podjela zemljišta došlo do promjena u italskom zemljišnom vlasništvu. Oktavijanu bliski ljudi bili su vlasnici ogromnih latifundija; istovremeno stekli su veći značaj nego prijašnji vlasnici srednjih zemljišnih čestica. To su bili Cezarovi veterani, naseljeni po italskim gradovima, koji su za sve što imaju dugovali Cezarovom nasljedniku. Sve te promjene u socijalnim odnosima našle se svoj odraz u ideologiji tog vremena. Žeđ za mirom, težnja ka povratku starinskih običaja, odricanje od aktivne političke borbe – sve je to doprinijelo ideološkom opravdanju i teorijskom zasnivanju vladavine Oktavijana Augusta nad Rimskom državom. Istina, u Rimu i Italiji ostao je priličan broj pristaša republikanskog oblika uprave; mnogi su bili uvjereni da se treba vratiti idealnom poretku daleke starine. Otvoreni prijelaz na apsolutnu monarhiju, kao što je to pokazao primjer Julija Cezara, bio je za Rim neprihvatljiv. I zbog toga poslije građanskih ratova formirao se specifičan politički oblik, koji je dobio naziv principat. Rimljani iznureni građanskim ratovima, proskripcijama, prekomjernim porezima, pljačkama,

bježanjem robova i njihovim ustancima, uništavanjima, eksproporacijama, mobilizacijama, i totalnim odsustvom sigurnosti i ostalim nedaćama su sada bili spremni na bilo šta samo da se dobije sigurnost i mir. Naravno, na duge staze će se pokazati koliko je za Rim bilo ubistveno što su napušteni primjeri i ideali rano i srednjerepublikanskih Rimljana. Jer sloboda i Republika su ipak širili Rim, dok će ga Carstvo konzervirati i pustiti da tako polako izdiše i postane nemotiviran za napredovanje. Republika, kakva god da je bila, je ipak imala svojim sustavom i postojanjem jednu prednost u odnosu na sustav principata koji je uveo Oktavijan August, jer je u načelu stari republikanski sustav ustvari pospješivao i stalno održavao na potrebnoj razini osjećaj opće dužnosti kod rimskih građana bez obzira na njihov imovinski i staleški položaj i tako osiguravao uvijek i dovoljno vojnika, ne samo za vanjske nego i za građanske ratove. Za Rimljane starog kova koji su u republikansko doba stvorili imperij na Mediteranu sustav jedna država – jedan vladar nije bilo idealno rješenje. Osjećaj da ste stvarni sudionik države, da i vaša riječ, vaš glas ima neko značenje ima veliko značenje po stabilnost i razvitak određene zajednice. Autokratske ili oligarhijske zajednice zato nemaju taj privilegij da se u svojoj odbrani mogu pouzdati samo u svoje građane.

U principatu stvarna vlast se nalazila u rukama jednog čovjeka koji je svoju moć sada zasnivao prije svega na lojalnosti stalne, profesionalne armije koja je dobro plaćena. Ostatak građana, koji je predstavljao neku vrstu rezervnog sastava legija, je tako izgubio pravu volju za učešćem u armiji. Po prirodi stvari čovjek se uvijek lakše odvaži na učešće u borbi i žrtvovanje ako se bori za sustav u kojem on ima i praktično pravo učestvovanja u političkom životu ili neku metafizičku ideju, a ne za onaj sustav makar riječ bila i o njegovoj domovini u kome je i pored njegove teorijske dominacije stvarna vlast koncentrirana u rukama nekolicine ili samo jednog pojedinca.

Tako su rimski građani postupno istiskivani kao subjekt političkog života, postajući već za Augustove vladavine samo objekt političkih odluka, i pored Augustovog formalizma i zaogrtanja starim državnim institucijama. Principat je jednostavno svojim djelovanjem za samo par desetljeća u tolikoj mjeri podrio stari rimski, građanski osjećaj prava i obaveza da je, kada je došlo do izbijanja ustanka 6. god. n. e., u Iliriku i poraza u Teutoburškoj šumi 9. god. n. e. u pitanje bila dovedena i jedna tako bitna stvar za državne interese kao što je regrutiranje dovoljnog broja legionara. Jer dok je režimu principata odgovaralo opadanje i zainteresiranosti i svijesti građana o njihovim pravima koja su imali za vrijeme republikanskog režima, kao neminovna prateća pojava toga procesa odvija se i recipročno opadanje osjećaja i svijesti o dužnostima toga istoga građanina, sve dok on ne bude na kraju zamijenjen sa ne više građanskom sviješću nego podaničkom sviješću. Pored toga, evidentno je da je i razvoj hedonističkog načina života (što je uzročno – posljedično vezano sa opadanjem građanske svijesti i odgovornosti) koji je polako u sve većoj mjeri zahvaćao više klase rimskog društva utjecao i na smanjene motivacije za vojničku službu, ali i na smanjenje nataliteta u višim slojevima rimskog društva (senatorima i vitezovima) tendencije protiv koje će se August žestoko boriti svojim zakonodavnim mjerama.

Sa druge strane činjenica je da je stari politički sustav sa početkom II. građanskog rata praktično prestao da funkcionira i se više nije moglo ići u obnavljanje nečega što je propalo. Uz to *Pax Romana*, koji je ustanovio Oktavijan August je bio jedan od najdužih perioda mira u zabilježenoj historiji Europe i Mediterana. Mir je donio mogućnosti za smanjivanje nagomilanog stresa u zajednicama Mediterana. Stabilnost je donijela mogućnosti svestranog rada na čitavom nizu polja, od književnosti do graditeljstva. Tek rođeni principat će u u svojim prvim decenijama nesumnjivo imati pozitivan efekt po život stanovnika Imperija. Uz to, potrebno je navesti da je režim principata najdugovječniji sustav koji će u svojoj historiji imati Europa i Mediterana, jer će trajati nešto više od tri stoljeća. Oktavijan August i njegovi suradnici su nesumnjivo bili postavili dobre temelje za efikasnu upravu.

Zatvaranje vrata hrama Janusa

Za vrijeme svoga petog konzulstva, Oktavijan je dobio vrlo vrijedno odlikovanje. Rimski Senat je 29. god. p. n. e. naredio da se zatvore vrata hrama Janusa na Forumu prvi put nakon perioda od preko 200 godina. U rimskoj drevnoj simbolici otvorena vrata hrama Janusa[9] su znak da je u tijeku ratno stanje, a zatvaranje bi značilo dovršenje ratova. Ovo je bilo treće zatvaranje vrata hramova u dotadašnjoj rimskoj historiji. Prvo je tradicionalnog karaktera i navodno se desilo za vrijeme Numa Pompilija, a drugo je uradio Tit Manlije 235. god. p. n. e. Ovim činom je Senat želio odati veliko priznanje Oktavijanu, kao osobi koja je donijela mir. I upravo će to donošenje i proklamiranje mira postati ključna ideološka mantrica budućeg augustovskog režima. Nakon Oktavijanovog zatvaranja, vrata hrama Janusa su još dva puta zatvorena i to četvrti put za vrijeme Nerona 66. god. n. e. i konačno peti put za vrijeme Vespazijana 70. god. n. e.

Ali i pored simboličkog zatvaranja vrata hrama Janusa, stanje na granicama je bilo daleko od mirnog. Čitav niz sukoba manjeg intenziteta na granicama mogao je vrlo lako da eskaliraju u veće vojne pokrete, pa i otvorene ratove.

Sukobi u Galiji

Narodi Morini i Treveri iz Kosmate Galije, su se 30. god. p. n. e. pobunili protiv rimske vlasti. Germanski Svebi su prešli Rajnu kako bi pobunjenicima dali podršku. Morini su bili poraženi od Gaja Karina (*Caius Carrinas*) prokonzula Galije (od 31. god. p. n. e.), koji je nastavio da potiskuje i Svebe. Za svoje uspjehe na Galskoj granici Gaj Karin je nagrađen zajedničkim trijumfom sa Oktavijanom 29. god. p. n. e. Treveri su se sukobili sa novim prokonzulom Gajem Nonijem Galom (*C. Nonius Gallus*) 29. god. p. n. e. i bili su poraženi, dok je Nonije počastvovan nazivom imperator.

Egipat

Prefekt Egipta Gaj Kornelije Gal (*Caius Cornelius Gallus*; čuveni rimski pjesnik, govornik i političar) je 30. god. p. n. e. ugušio dva manja revolta u Heroonpolisu u delti Nila i u Tebaidi

[9] Hram Janusa je imao vrata na oba svoja kraja, a unutar hrama se nalazila statua boga Janusa sa dva lica.

na jugu. Gal je čak poveo i vojsku južnije od Prve katarakte na Nilu. U tom pojasu je ustanovio marionetsku puppet državicu *Triacontaschoenos,* koja je sa svojim marionetskim kraljem trebala Rimljanima da služi kao tampon zona prema Etiopiji, odnosno semitsko – afričkom kraljevstvu Aksum. I pored ovih uspjeha Kornelije Gal je izazvao neraspoloženje Oktavijana jer je podigao spomenik u Philae, kako bi proslavio svoje uspjehe. Egipat je smatran privatnim posjedom Oktavijana, i ovo je na neki način značilo ugrožavanje njegovog autoriteta. Gal je optužen po nekim različitim optužbama i protjeran, a 26. god. p. n. e. je završio sa životom. U Egiptu ga je zamijenio novi prefekt Elije Gal (*Aelius Gallus*).

Pohod Marka Licinija Krasa na središnji Balkan 29. – 28. god. p. n. e.

Još uvijek principat nije bio zvanično proglašen (dešavati će se u ovom intermezzo periodu, kada se tek trebala utvrditi načela buduće uprave.), a jedan primjer će vrlo slikovito ukazivati u kojem pravcu će se ubuduće i Rimska država i rimsko svijet kretati. Riječ je o odnosu prema briljantnoj pobjedi Marka Licinija Krasa na središnjem Balkanu. Marko Licinije Kras Mlađi*,* inače unuk triumvira Licinija Krasa (koji je poginuo kod Kare), je bio konzul za 30. god. p. n. e., (iako ranije nije bio pretor) zajedno sa Oktavijanom. Zanimljivo je da je Kras Mlađi ranije ratovao na strani Seksta Pompeja i Marka Antonija, prije nego što je prešao na stranu Oktavijana. Kao prokonzulsko namjesništvo je dobio Makedoniju. Već po dolasku upetljao se u sukob sa središnjo balkanskim narodima sa sjeverne makedonske granice. Povod za taj pohod je bio prelazak Bastarna preko Dunava i zaposjedanje dijela Mezije (današnja sjeveroistočna Srbija i sjeverna Bugarska), te potčinjavanje Tribala i drugih središnjobalkanskih zajednica. A kada su prešli planinu Hem (današnja planina Balkan u Bugarskoj), i provalili u zemlju tračkih Denteleta (koji su bili ugovor o savezu vezani sa Rimom) Kras Mlađi je odlučio intervenirati u korist slijepog Sitasa, kralja Denteleta. Aktiviranje Krasa i njegove vojske je dovelo do paničnog bjekstva Bastarna. Kras Mlađi je nastavio pohod i prešao je u Meziju, gdje je uspješno vodio osvajanja. Kada su pobijeđeni Mezi, Kras Mlađi se sa Bastarnima suočio kod rijeke *Ciabrus* (današnja Tsibritsa u Bugarskoj),. Bastarni su poslali izaslanstvo sa molbom da ih ne proganja dalje, jer oni Rimljanima nisu učinili nikakvu štetu. Kras Mlađi je prevario izaslanstvo odugovlačeći sa odgovorom, a čak ih je i napio vinom kako bi od njih izvukao informacije o planovima Bastarna. Za to vrijeme Kras Mlađi je pregrupio vojsku, povlačeći vojsku dublje u šumu, dok je manji odred vojske kao mamac ostavio ispred te vojne glavnine. Bastarni misleći da je taj izviđački odred rimske vojske usamljen, su napali mamac i ušli dublje u gustu šumu gdje su bili sasjećeni. To je bio veliki poraz Bastarna, germanskog naroda koji je dugo vremena ugrožavao Balkanski poluotok. Sam Kras Mlađi je izvojevao jednu veliku pobjedu, jer je osobno ubio bastarnskog vođu Delda, što je vrlo rijedak događaj u rimskoj historiji. Borbenu opremu Delda, bi po starim rimskim običajima, Kras Mlađi trebao posvetiti kao *spolia opima* Jupiteru Feretriju. Kras Mlađi je nastavio sa uništavanjem Bastarna južno od Dunava, i to koristeći i pomoć Rola, kralja Geta. Veliki broj zarobljenika je bio podijeljen među vojnicima. Nakon sloma Bastarna, Kras Mlađi je ponovo posvetio pažnju Mezima, uspjevši da ih potčini koristeći raznorazna sredstva. Kada je došla zima, Kras Mlađi se povratio na

prijateljska području (uz put je stalno bio ugrožavan i napadan od nekih tračkih zajednica), izgleda zadovoljavajući se onim što je postigao prve godine rata.

Naredne godine Bastarni, želeći se osvetiti za poraz a smatrajući da ih Mlađi Kras sa svojom vojskom neće ponovo ugrožavati, su ponovo prešli Dunav i napali Sitasa i Dentelete. U procjeni su se prevarili, i Kras Mlađi je usiljenim maršem došao do njih, porazio ih i primorao na mir po njegovim uvjetima. Nakon te pobjede, odlučio se osvetiti onim tračkim zajednicama koje su ga uznemiravale za vrijeme zimskog povlaćenja. Ne bez teškoća je uspio da porazi neke od tih zajednica kao što su Medi i Serdi, koristeći i zastrašivanje kao što je sjeća ruku zarobljenika. Kras Mlađi je jedino poštedio tračke Odrize, jer su bili povezani sa službom kulta Dioniza i jer su njihovi predstavnici došli do Krasa Mlađeg bez oružja (praktično se predajući). Kras Mlađi je Odrizima čak predao dio teritorija gdje su oni slavili Dioniza, a koji je bio okupiran od tračkih Besa. Kras Mlađi se morao ponovo upustiti u poslove na sjeveru, prema Dunavu, jer je Rol zatražio pomoć Rimljana zbog njegovog sukoba sa Dapiksom, isto kraljem jednog od getskih zajednica. I tu je Kras Mlađi izvojevao pobjedu, prosto uništavajući neprijateljski snage, i na kraju stavivši pod opsadu Dapiksa u jednoj utvrdi. Ipak jedan stanovnik utvrde, koji je znao grčki, je ponudio i izdejstvovao pad utvrde. Dapiks je tom prilikom nastradao, a njegov brat je zarobljen, da bi ga kasnije Kras Mlađi oslobodio. Rimljanin je poveo i uspješnu operaciju protiv velike pećine Ciris, u koju se sklonio veliki broj domorodaca. Kras Mlađi je jednostavno zazidao sve ulaze u pećinu, i tako domorodce primorao glađu na pokoravanje. Ali Kras Mlađi se nije zaustavio, nego je nastavio uspješno potčinjavanje Geta i Mezije i područja Donjeg Dunava. On je npr. napao kraljevstvo Ziraksa, jer je čuo da se u najvažnijoj utvrdi Genukla toga kraljevsta nalaze standardi koje su Bastarni bili oteli Gaju Antoniju. Velikim pohodom Krasa Mlađeg, rimski imperij se i teritorijalno pomakao sve do obala Donjeg Dunava, čime je Rim konačno nakon skoro 120 godina na zadovoljavajući način riješio pitanje sjeverne i istočne granice makedonske provincije, koja je bila redovno ugrožavana. I pored briljantnih pobjeda, sa relativno malim vojnim snagama, Marko Licinije Kras nije dobio sve ono što bi u republikansko doba dočekalo jednog tako uspješnog zapovjednika. Oktavijan jednostavno nije želio da uspjeh jednog individualnog zapovjednika, koji nije bio ni član njegove familije niti njegovog neposrednog okruženja, zasjeni njegovu poziciju i njegov prestiž kao vrhovnog vođe rimskog naroda i rimske vojske. Kras Mlađi tako nije primio agnomen *Scythicus* u znak svoje pobjede, a nije primio ni titulu *imperator*, koja se do tada dodjeljivala pobjednicima u ratu. Time je Oktavijan jasno stavio do znanja da on ima ekskluzivno pravo na tu titulu, što će biti i prvi korak ka transformaciji te nekada ad – hoc dodjeljivanog naziva različitim pojedincima u osnovnu carsku titulaciju. Ovakvim ponašanjem prema Krasu Mlađem, Oktavijan je naglasio da je on kao vrhovni poglavar cjelokupne vojske taj koji je i vrhovni „uživatelj“ pobjeda i uspjeha svojih zapovjednika i namjesnika, makar se uopće ne pojavljivao na bojnom polju ili ugroženoj provinciji. To načelo će slijediti i svi budući princepsi i dominusi rimskog imperija. Ipak Kras Mlađi je dobio pravo na trijumfalnu procesiju u Rimu.

R I M, I T A L I J A I P R O V I N C I J E

Grad i Italija

Za vrijeme kasne Republike, grad Rim se u potpunosti transformirao iz grada sa italskim odlikama u kosmopolitski grad. Pečat tome razvitku davao je veliki broj robova, oslobođenika, i slobodnih ljudi koji su u Grad stizali iz najrazličitijih razloga iz najrazličitijih dijelova tadašnjeg svijeta. To je naravno u Grad i Italiju unosilo i njihove tradicije, kulturne i religijske i kultne elemente. Strani, posebno orijentalno – mistični kultovi su ostvarivali značajnu impresiju po stanovnike. Kosmopolitsko raspoloženi Cezar je i legalistički dopustio štovanje kult Izide i jevrejskog Jehove.

Rimska osvajanja i uspostava hegemonije na Mediteranu i u Zapadnoj Europi su nesumnjivo vodila kosmopolitizaciji ne samo Grada, nego i Italije i čitavog mediteranskog i zapadnoeuropskog svijeta. Tome je doprinosilo znatno povećanje kretanje i to se samo onih koji su bili obavezni ili prisiljeni na to (vojska, dužnosnici, zarobljenici, sluge, robovi), nego i posebno onih koji su se selili i kretali po svojom volji ili po svojim interesima (i to iz raznoraznih razloga kao što su npr. kolonizacija, trgovina i druge privredne i vanprivredne djelatnosti, sticanje obrazovanje, pa i obični avanturizam i emocionalne potrebe). Iz Italije je tako otišao dio stanovništva i razlio se širom Mediterana i Zapadne Europe, a Rim i Italiju su se slijevale rijeke stranaca (posebno sa istoka). Posebno brojne zajednice stranaca trgovaca, lihvara i poslovnih predstavnika bile u lukama kao što su Ostija, Puteoli i Brundizium.

Inače činjenica je da su pojedini predjeli Italije, uslijed odvijanja agrarne krize i procesa latinfundizacije doživjeli depopulaciju. Nekada gusto naseljeni predjeli su bili raseljeni, i pauperizovani seljaci su se pretvarali i gradski plebs, koji se zbog nepostojanja industrije u koju bi bio uposlen, pretvarao dobrim dijelom u lumpenproletarijat. Manufakturna proizvodnja, trgovina i zanatstvo jednostavno nisu mogli uposliti ne samo oslobođenike i strance, nego i seljake koji su „trbuhom za kruhom" stizali u gradove Italije, posebice Rim. Zato se i tuži Varon da su nekada gusto naseljene zajednice sada opustjele. Cezar je nastojao da zadrži u Italijane što je moguće više u samoj Italiji, pa je tako donosio odredbe da senatori nesmiju, izuzev po državnim i službenim poslovima, izostajati iz Italije. Ostali Italijani – rimski građani, u starosti od 20 do 40 godina a koji su sposobni za zenidbu se zabrani boravak vak Italije u neprekidnom roku preko 3 godine. Uostalom uslijed savezničkog rata i dva građanska rata koja su se vrlo žestoko vodila, Italija i njene zajednice su prilično stradale i uveliko promjenile, i Italija oko 100. god. p. n. e. i ona iz 44. god. p. n. e. bile su različite zemlje. Zanimljivo je da su navedena tri rata dodatno pospješila proces romanizacije i etničkog i jezičkog unificiranja Italije.

Predstavnici rimsko-italskih bogatijih i viših slojeva u Grad su dolazili radi karijere, boljeg obrazovanja, dok su niži slojevi dolazili iz ekonomskih i socijalnih razloga (kako bi

učestvovali u dobijanju žita). Komunalna uprava samog Grada nije bila na visini, posebno je njen sigurnosti aspekt bio loš. Lumpenproleterski sloj se naglo povećao, i bilo ga je sve teže kontrolirati. Oni su se organizirali u kolegije, koji su često bili pandan za raznorazne kriminalne aktivnosti, špekuliranja, iznuđivanja i ulične razuzdanosti. Lumpenproletarijatu nije bilo loše u tadašnjem Gradu, stranačke borbe su stvorile kaotičnu situaciju, iz koje je ovaj sloj izvlačio korist. Njihove usluge su koristili razni ambiciozni političari, dobijali su žito, a čak 62 dana u godini su zapremale različite religijske i kultne svetkovine, pa su vrlo česte bile slave i ulične zabave i procesije. Vrijeme se provodilo na ulicama, u krčmama, javnim kućama i toaletima. A najželjenija zabava su bile gladijatorske borbe, zatim druge igre i na kraju teatar. Lumpenproletarijat je unosno prodavao i svoja politička prava, posebno glas u komicijama. Umiljavanje gradskom plebsu, preko raznih javnih zabava i igara, te klasičnom korupcijom i kupovinom glasova su uzeli velikog maha i svako ko je želio da postigne visoku političku karijeru je morao da pribjegava ovim mjerama. Tako je 54. god. p. n. e. kupljena konzulska čast za 10 miliona sestercija. Inače sa sve većim turbulencijama u rimsko – italskom društvu, građanskim ratovima i stranačkim nemirima, kao i dubokim socijalnim raslojavanjem moral je prilično pao, i stare vrijednosti su se topile. A to je vrlo plodno tlo za korupciju, pad čudoređa, falsificiranje, kršenje zakletvi i dogovora. O tome slikovito govore slučajevi Aula Kluentija Habita (*Aulus Cluentius Habitus*), bogatog i uglednog građanina iz samnijskog Larina iz 74. god. p. n. e. i 66. god. p. n. e., gdje su se preplitale laži, korupcija sudstva, izvrtanje istine, advokatska umješnost, pohlepa koja je razarala i familiju, kao i otrovi koji su izgleda postali popularno sredstvo za rješavanje problema, ali i za nečije optuživanje.

Cezar je i na ovom polju počeo uvoditi red. Komunalne odredbe iz Cezarovog doba su pooštravale krivične zakone, osnaživale sigurnosne mjere, brinule o čistoći, prisilio je i bogataše da ispred svojih kuća imaju dobre pločnike od izdubena ili nasjeckana kamenja. U Gradu se i pored građanskih ratova i kriza, ipak puno gradilo. Cezar je tako npr. dao da se podignu palate i hramovi, viječnica/bazilika, teatar, biblioteku po primjeru one u Aleksandriji. Za Cezara su uređena i kupališta (koja po rimski način života imaju veliko značenje), i određeno je da godišnje dobivaju 1, 75 miliona litara ulja besplatno (jer je u rimskom svijetu uobičajeno bilo mazanje uljem u kupalištima). Uređeni su i trgovi, osobito Julijevski forum, između Kapitola i Palatina. Cezar je dao i da se regulira tok Tibra, tako da su Rimljani kod Taracine dobili novu luku.

Provincije

Zaključno sa završetkom II. građanskog rata, rimski imperij je zahvatao metropolu Italiju i 14 provincija. Sedam europskih provincija su Bliža Hispanija, Dalja Hispanija, Narbonska Galija (sa Kosmatom Galijom), Makedonija (sa balkanskom Heladom), Sicilija, Sardinija sa Korzikom, dok je Cisalpinska Galija (sa posjedima u Iliriku) imala dosta specifičan položaj i bila baš karakteristična provincija. Bilo je pet azijskih provincija i to Azija, Bitinija i Pont, Kilikija i Kipar, Sirija i Kreta, i dvije afričke Afrika i Kirena. U provincijama za vrijeme

kasne Republike situacija često nije bila na zadovoljavajućem nivou poradi korupcije i pohlepe namjesnika i korporacija publikana, te zloupotrebe, izvrgavanja i izvrtanja prava. Rimsko zakonodavstvo je davalo mogućnost da se tuže rimski namjesnici i službenici, ali za to je trebalo doputovati u Rim (znači priječi dugačak put), imati utjecajne patrone i upustiti se u zahtjevan sudski proces. Namjesnik je često vladao kako je želio, bez prevelikog obaziranja na zakone i propise. I nisu samo stradali samo provincijalci, nego često i rimski građani, kao npr. na Siciliji gdje je trogodišnje zloglasno namjesnikovanje Gaja Vera veliku štetu nanosilo rimskim građanima i to imućnim posjednicima sa ovog otoka. Nije samo namjesnik zloupotrebljavao svoju poziciju, nego je to činilo i njegovo neposredno upravno okruženje i prijatelji koji su ga pratili. Vratiti se znatno bogatiji iz provincije je skoro postalo pravilo, pa je odlazak na upravnu funkciju u provincije značio i mogučnost lakog i brzog bogaćenja i izvlaćenja iz dugova i financijskog škripca.

A i rimska vojska koja je garnizonirala u provincijama je znala plijeniti i harati, da su sami Rimljani kazivali da je svejedno da li je neprijatelj zauzeo neki grad ili u njemu zimuju rimske trupe. Provincije su veliku nepravdu morale podnositi radi nepravedno i nejednako razrezana poreza i izvanrednih danaka, kada su morale žito i druge stvari davati. Uz to provincije su se morale pobrinuti i za umjetnička djela i divlje zvijeri za rimske teatre i cirkuse. Naravno korporacije publikana i lihvari su samo dodatno crpile sredstva i resurse iz provincija. Posebno je teška situacija bila u potčinjenim «savezničkim» državicama, jer je njeno stanovništvo sa svojim mogućnostima i resursima moralo zadovoljavati ne samo Rimljane nego i lokalne, domaće poglavare (sitne kraljeve i kneževe). Rimsko – italski i nerimski lihvari su zahvaljujući sustavu dužničkih obaveza postajali pravi mali gospodari čitavih zajednica u provincijama i potčinjenim «savezničkim» državicama. Bilo je slučajeva kada su lokalne zajednice uzimale kredite sa kamatom od 4 % mjesečno, što je bila enormna suma za isplatiti. Zajmovi su postajali veliki teret i za lokalne vladare, koji su onda da bi mogli isplačivati dug uz visoke, lihvarske kamate, još više opterečivali domaće stanovništvo i resurse zemlje. Nekada se znalo desiti da pojedini lihvar – zajmodavac od Senata dobije naslov „slobodnoga izaslanika“ (*libera legatio*), ili ga namjesnik imenuje za odgovarajućeg dužnosnika, pa dobije i nešto vojske na raspolaganje pa se onda pretvori u stvarnog gospodara određene zadužene oblasti. Tako je npr. jedan financijer u kiparskoj Salamini blokirao gradsko vijeće u samoj vijećnici, radi duga, pa je čak pet vijećnika od gladi i umrlo. A i ratovi i vanjski i građanski su provincijama nanosili velike štete, jer su protivničke vojske pustošile i rekvirirale golema sredstva i resurse. A često se znalo desiti da su pojedine provincijske zajednice prepuštene same sebe prilikom barbarskih, razbojničkih i gusarskih napada.

Zbog takvog stanja nije bilo neobično da su Rimljani bili omrznuti u provincijama i u drugom periodu Kasne Republike, i da su se znala desiti ubistva rimskih činovnika i lihvara. Naravno nikada se više nije desio pokolj kao što je bio onaj za vrijeme „azijskog večernja“. Cezar je u svojim planovima imao i reviziju i reformu provincijskog uređenja, koje za vrijeme republikanskog sustava uopće nije bilo kodificirano. Cezar je tako nastojao ograničiti

samovolju i umanjiti bezakonja kao i poreze i namete. Desetina je bila uvedena za Afriku i Sardiniju sa Korzikom. Kako bi se olakšao položaj provincija pod jarmom lihvara, Cezar je zabranio naslove izvanrednih poslanika te se nije moglo više kao ranije lihvariti i zulumčariti. Ustvari po cezarovskoj agendi provincije su se trebalo postupno stopiti sa Italijom u jednu veliku domovinu (što će se desiti tek u kasnijim stoljećima).

Ipak nije sve bilo loše što su Rimljani donijeli u provincije, proces romaniziranja i latiniziranja je u zapadnim provincijama uzimao maha, i to ne samo zahvaljujući kolonijama i naseljenicima. Pojedini namjesnici, političari i zapovjednici su mnogo učinili na ubrzavanju i učrvšćivanju ovog proces. Tako je djelo Sertorija na romaniziranju Španije (prvenstveno preko obrazovanja i uvođenja višeg i kulturnijeg načina života) donijelo za kratko vrijeme velike rezultate, pa je tako Cezar u Španiji već naišao na mnoge domorodce koji su se oblačili kao Rimljani, i toliko dobro latinski govorili da su i stihove na tome jeziku stvarali. U istočnim zemljama sa višemilenijumskom tradicijom razvijenog kulturnog života, situacija je bila drugačija i helenistički element, zajedno sa starosjedilačkim semitskim na Levantu i hamitskim u Egiptu se održavao. Ustvari rimska kultura Kasne Republike je bila italsko – helenistička kultura, pa je i grčki duh prodirao zajedno sa rimskim vojskama. Heleni, helenizirani i nehelenizirani Istočnjaci su se doseljavali ne samo u Rim i Italiju, nego su dolazili i u druge zapadne provincije. I sada su se i grčki učitelji nalazili i na obalama hispanske rijeke Gvadalakavir. A Pompej je sa rimskim zaposjedanjem istočne Male Azije i Levanta ustvari ponovo oživio helenistički duh (koji se povlačio uporedo sa slabljenjem Seleukida) i spriječio uzdizanje i jačanje na ovom području iranskog i semitskog elementa. Tako je Rimska država postala zajednica sa dva jezika i to sa latinskim i koine grčkim.

E K O N O M S K I   Ž I V O T

Razvitak poljoprivrede

I za vrijeme kasne Republike, i dalje je glavna privredna grana u Italiji poljoprivreda, koja se uslijed razvitka dodatno unapređuje i specijalizira. O dinamici njenog razvoja možemo steći predodžbu ako Katonove podatke, iz sredine II. st. p. n. e., usporedimo sa onim što kaže rimski pisac Marko Terencije Varon u svom djelu o poljoprivredi. Svoju agronomsku raspravu Varon je pisao oko sedme decenije I. st. p. n. e., ali se puno toga što on govori o poljoprivrednim odnosima može datirati i u ranija razdoblja I. st. p. n. e. Katonovi savjeti tiču se uglavnom Lacija i Kampanije, dok Varon ima u vidu čitavu Italiju, čiju plodnost on visoko cijeni. "Imali li ičeg korisnog u privredi što ne bi u Italiji ne samo uspijevalo nego i bilo izvrsno? Koja se druga zob može usporediti s kampanijskom ? Koja pšenica – sa apulskom ? Koje vino – sa falernskim ? Koje maslinovo ulje s venafarskim ? Zar nije čitava Italija skroz zasađena drvećem, tako da sliči na kakav vrt".

I u Kasnoj Republici, poljoprivreda nije izgubila na svome značenju, pa i Ciceron u svojoj raspravi „O dužnostima" kaže : „da od svih zanimanja u kojima je dobit sigurna, nijedno nije bolje nego poljoprivreda, nijedno više profitabilno, nijedno ne donosi više zadovoljstva, nijedno više da se bude slobodan čovjek." Kada je jedan od njegovih klijenata bio ismijavan na sudu zbog toga što preferira ruralni način života, Ciceron je branio seoski život kao „učitelja ekonomije, marljivosti i pravde" (*parsimonia, diligentia, iustitia*).

Imanja koja Varon ima u vidu veća su i šira po dimenzijama od Katonovih. Varon se zalaže za to da se sve radi temeljito i racionalno. U svojim razmatranjima on obuhvaća gotovo sve grane poljoprivrede. Ali pitanje o tome koja je od tih grana najunosnija, Varon ne rješava onako jednostavno kao njegov prethodnik. Navodeći tablicu relativne isplativosti raznih kultura, koju daje Katon, Varon primjećuje: "Ali se svi s tim ne slažu, neki daju prednost dobrim livadama. Neki kažu da troškovi oko održavanja vinograda gutaju prihod". Varon posvećuje mnogo mjesta stočarskom gospodarenju. Prema tome, porast krupnih posjeda vodio je širenju ekstenzivnih oblika iskorištavanja imanja. Varon daje prednost imanjima koja su povezana s tržištem. "Poznato je – piše on - da mnogi vlasnici gospodarstava moraju uvoziti na svoja imanja ono što im nedostaje (žito, vino itd.); naprotiv, ima dosta takvih koji moraju izvoziti neke proizvode." Ali ova primjedba ukazuje na to da su mogli postojati i takvi posjedi koji su izlazili na kraj vlastitim sredstvima, vodili izolirano gospodarstvo. Varon zna za latifundije koje su imale svoje kovače, tekstilce i druge obrtnike. Iz toga možemo zaključiti da su u granicama Italije postojala krupna gospodarstva koja su stajala u slabim vezama s tržištem, proizvodila uglavnom za vlastitu potrošnju i zadržavala karakter naturalne privrede. Varon njih samo spominje.

Robovi predstavljaju glavnu radnu snagu na Varonovom imanju. Varonu pripada znamenita definicija roba kao oruđa koje govori. "Sredstvo za rad – kaže on dijeli se na tri djela: na oruđa koja govore (*instrumentum vocale*), na oruđa koja puštaju neartikulirane glasove (*semivocale*) i nijema oruđa (*mutum*)"; među oruđa koja govore spadaju robovi, među ona koja puštaju neartikulirane glasove – volovi, a među nijema – zaprežna kola. Ali pored robova na veleposjedima je upotrebljavan i rad slobodnih ljudi. Najamni radnici uzimani su vjerojatno za vrijeme sezonskih radova, ali su oni, osim toga, mogli biti i arendatori ili zakupnici. "Po nezdravim mjestima – savjetuje Varon – unosnije je obrađivati zemlju pomoću najamnih radnika, nego pomoću robova". Smisao ovog savjeta je jasna: rob košta novca i, prema tome, o njegovom se zdravlju treba u određenoj mjeri starati, dok je slobodan radnik za vlasnika bio strani čovjek koji se svakog trenutka može zamijeniti drugim ili otpustiti s posla. Znači to što je smatran vrijednom imovinom, robu je bila prednost u odnosu na slobodnog čovjeka, koji se sam brinuo o svome izlječenju. I na ovom primjeru se vidi opsjednutost latifundista profitom.

Pisci agronomskih rasprava davali su savjete kako treba postupati s robovima. Varon kaže da ne treba nabavljati robove iste narodnosti, "jer je to u većini slučajeva uzrok domaćih nereda". Pisac ne poriče značaj tjelesnih kazni za robove, ali on govori i o opomenama."Volja prema radu može se pobuditi slobodnijim režimom, darežljivijim mjerama u hrani i odjeći, smanjenjem količine rada, ili dopuštenjem robu da na pašnjake

imanja izgoni nekoliko grla vlastite stoke, ili ma kojim drugim sredstvima". Varon predlaže da se vilici stavljaju u drugačiji položaj. Njima treba dodjeljivati pekulijum, tj. takvu imovinu kojom oni mogu raspolagati po svom nahođenju, ali koja ostaje u vlasništvu vlasnika posjeda; njima treba dopuštati da imaju žene-robinje, s kojima mogu imati djecu."To čini da oni postaju mirniji i privrženiji imanju". Unijeti podvojenost među robove i, na taj način, držati ih u pokornosti – to je glavna Varonova misao. Međutim, Varon ima u vidu idealno imanje. On je uzeo o obzir iskustvo posjednika svoga vremena i prethodnog doba. Njegovi savjeti odražavaju interese onih latifundista koji su težili da svoje prihode uvećaju putem maksimalne racionalizacije svog gospodarstva. Događaji za vrijeme Spartakovog ustanka pokazali su da se robovlasnici nikako nisu odnosili prema svojim robovima onako blago kako to Varon preporučuje. Moguće je da je Varon pri tome uzeo u obzir iskustvo velikog ustanka robova u Italiji. U vrijeme Sule i u sljedećem desetljeću pada procvat latifundijskog gospodarstva. Posjedi rimskih magnata obuhvaćali su ogromne teritorije. Tako su npr., posjedi Domicija Ahenobarba iznosili preko 40 000 jugera. Rasprodaja zemljišta poslije Sulinih proskripcija doprinijela je koncentraciji malih posjeda u rukama veleposjednika. Krupna imanja nisu bila koncentrirana na jednom mjestu. Ona su se često sastojala od posjeda koji se nalaze u raznim dijelovima Italije. Kao izvjesna protuteža toj latifundijalnom vlasništvu služila su naselja veterana, ali ona, razumije se, nisu mogla utjecati na odnos između krupnog i srednjeg zemljoposjeda. Upravo zahvaljujući stalnim dodjelama zemljišta veteranima, srednji i sitni posjed se nekako uspijevao održavati, ali to je samo usporavalo latifundizaciju a nije je nipošto zaustavljalo. Ipak i u ovo vrijeme u Italiji ima običnih seoskih gazdinstava.

Zanimjivo je da je rimski svijet tada u poljoprivredi primjenjivao načela selekcije, kako bi se dobile bolje sorte biljaka i životinja. Zato su i cijene za rasplodnu stoku, konje i magarce bile vrlo velike. Tako je dobar rasplodni magarac mogao koštati i 60 000 i 100 000 sestercija (u nekim slučajevima i 400 000 sestercija). Novac je u Italiji, uslijed razvijene privrede, bio jeftiniji nego u drugim zemljama starog svijeta.

Zanatstvo

U kasnoj Republici i zanatska djelatnost se razvija i specijalizira. Rimsko - italski majstori stiču i znanja i vještine koje dolaze sa razvijenog Istoka. Italski obrt u tom razdoblju nije samo podmirivao lokalne, italske potrebe jer su neke radionice počele raditi i za izvoz u druge zemlje. Brončani i bakreni proizvodi kampanskih gradova, proizvodi sjevernoitalske keramike – počinju se izvoziti izvan granica Italije. Oni su sebi nalazili prođu u prvom redu u galskim oblastima, u kojima je romanizacija postizala sigurne uspjehe. Ipak je poglavito po italskim gradovima prevladavala sitna obrtnička proizvodnja. U malim radionicama radilo je po nekoliko ljudi (slobodni ljudi/radnici, šegrti, kalfe/ ili robovi), pod prismotrom vlasnika, njegovog oslobođenika ili roba. U ovoj privrednoj djelatnosti je, iako u manjoj mjeri, isto bio zastupljen rad robova. Iskusni i vješti majstori (i slobodni i robovi) su bili vrlo cijenjeni, i

njihovi radovi znali su postići vrlo veliku cijenu. Ako je umješni zanatlija bio rob, on se nalazio u znatno boljem položaju od onih koji su radili u poljoprivredi ili rudnicima.

Trgovina

U Kasnoj Republici, trgovinska aktivnost je obuhvatila skoro sav tadašnji poznat svijet. Ali, iako su mnogi italski gradovi i oblasti bili uvučeni u razmjenu, italska je trgovina i dalje bila pasivna. Vrijednosti italskog izvoza bila je znatno niža od vrijednosti robe koja je u Italiju uvožena. Glavnu poziciju u uvozu zauzimali su robovi i žito, a odmah za njima dolazili su luksuzni artikli, koji su se ticali najraznovrsnijih strana rimskog života. Pomorska trgovina donosila je velike prihode, ali je bila povezana s rizikom, jer je pomorski transport često stradao i od elementarnih nepogoda, i od napada gusara. Trgovina se neposredno nalazila uglavnom u rukama Italika (naročito Kampanaca) i italskih Grka. Rimski poslovni ljudi više su voljeli u njoj sudjelovati samo sa svojim kapitalom. Naseobine Sirijaca i Grka u Puteoli svjedoče o tome da su se određene grane italske trgovine nalazile u rukama stranaca. Kao kompenzacija za pasivnu bilancu italske trgovine služilo je to što su u Rim, uslijed izvanekonomske prinude, pritjecala ogromna sredstva iz provincija i zavisnih helenističkih država.

Financijsko poslovanje

Kao što je već ranije rečeno, zelenaštvo se u rimskom svijetu pojavilo još u ranim razdobljima, a u Sulino vrijeme i u narednim decenijama Kasne Republike ono dostiže izrazito veliki opseg. To je direktno bilo povezano i sa sve većom cirkulacijom gotovog novca, iznimno velikim potrebama pojedinih političara i pojedinaca, uzavrelom političkom atmosferom, slomom ranijih vrijednosnih i moralnih normi, promjenama u ekonomici mediteranskog područja i transformacijama kasnorepublikanskog strukturalnog uređenja rimskog svijeta. Pošto su pojedinci i korporacije raspolagali sa većim količinama gotovog novca u jednom novom kosmopolitiziranijem svijetu (sa liberalnijim odnosom prema ekonomskom životu), u kome su strujali različiti proizvodi, različite metode i načini poslovanja jasno je da je i financijsko poslovanje postajalo svestranije, angažiranije i sadržajnije.

Iako se na kreditorske poslove (zelenaštvo; lihvarenje) u rimskom društvu nije gledalo kao baš na časnu zanimaciju i način privređivanja, ipak je veliki profit koji su takve vrste poslova donosile bio i previše primamljiv da se u njega ne upuste i osobe iz vrhova tadašnje elite. Nobili su često obavljali kreditorske poslove u diskreciji preko oslobođenika. Naravno, ubjedljivo najveći dio kreditora je dolazio iz reda vitezova. Financijski mešetari nisu samo posuđivali novac uz kamate i čekali isplate, oni su mogli i biti aktivno uključeni u investicije i transakcije zajmoprimalaca. Isto tako znali su i koristeći svoju strane veze i sustave klijenture i *hospitiuma* snadjevati putnike sa kreditnim pismima, koje bi onda oni unovčavali na konkretnom području.

Suline pristaše, koje su se obogatile konfiskacijama, ulagale su sredstva u razne unosne poslove. Pojavljuju se poslovni ljudi krupnih razmjera. Za jednog od njih Ciceron kaže da je vodio masu poslova, uzimao pod zakup razne unosne objekte, imao velike udjele u raznim kompanijama→"On je kreditirao narode i davao zajmove kraljevima". Za

iskorištavanje provincija bili su zainteresirani i vitezovi i nobili. Vitezovi su nastojali osigurati vladavinu kompanija publikana, a predstavnici nobiliteta željeli su iscijediti iz provincija novac putem iznuđivanja. Zelenaške operacije vršene su po provincijama u najkrupnijim razmjerima. Nije baš bio rijedak slučaj da su lokalne zajednice morale od zelenaša uzimati novac, da bi mogle isplatiti ono što zahtijevaju publikani ili namjesnici provincija. Uobičajena kamata za zajmoprimaoce (bez obzira da li je riječ o pojedincima ili kolektivima) je iznosila 25%, ali u pojedinim slučajevima visina kamata je znala dostizati i do skoro 50%.

Rat s Mitridatom pokazao je do kakvih rezultata može dovesti ta eksploatacija. Usprkos tome, sudbina italskih stanovnika u Maloj Aziji poslije Mitridatovog ukaza u Efezu još nije poslužila kao lekcija rimskim osvajačima. Ogoljenje provincija pobuđuje Rimljane na nova osvajanja. Od Sulinog vremena počinje novo razdoblje širenja rimskog imperija. Za takvu politiku zainteresirani su razni krugovi rimsko - italskog stanovništva. Za nova osvajanja bili su zainteresirani i predstavnici nobiliteta i vitezovi, i srednji slojevi gradskog stanovništva, koji su ulagali sredstva u otkupne komisije, i plebs, koji je računao na distribucije i predstave poslije uspješnih pohoda.

Kako bi se održavao luksuzni način života, ali i kako bi se napredovalo u političkoj karijeri mnogi su se pojedinci iz uglednih familija zaduživali na visoke svote, pa je tako Cezar 62. god. p. n. e., kada se odbije aktiva, dugovao 25 miliona sestercija, a Marko Antonije je već sa svoje 24. godine dugovao 6 miliona sestercija, a 14 godina kasnije taj se dug povećao na 40 miliona sestercija. Kurion je dugovao 60 miliona sestercija, a Milon čak 70 miliona sestercija. Radi velikog dugovanja, pojedinci su se morali povinovati i volji vjerovnika (pojedini senatori su tako zastupali interese svojih vjerovnika), a najzaduženiji su često bili i predvodnici popularske kampanje za sanaciju dugova. Jedan od bitnijih financijskih vjerovnika, lihvara i financijera Rima je bio Kras. Pitanje dugova je dovodilo i do bankrota i samim tim i financijskih kriza, koje su samo dodatno pogoršavale ionako prilično narušenu strukture Kasne Republike. Inače dužničko pitanje je u Kasnoj Republici bilo jedno od goručih problema, pa su ga pokušavali riješiti i oni iz redova optimata i iz redova narodnjaka. Po odredbama Lukula dozvoljavao se mjesečno najviše jedan postotak kamata tražiti, od zaostalih kamata nisu se smjele kamate uračunavati niti uzimati (nije dozvoljeno tražiti kamatu na kamatu, nego samo kamatu na glavnicu), niti se smjelo sudbeno kamate utjerivati u večoj svoti od same glavnice. To je po svoj prilici uvedeno po helenističko – egipatskom primjeru. Time je bilo doonekle ublaženo stanje dužnika, a svemočna sila kapitala znatno oslabljena. Na tom temelju temelji se i današnje evropsko zakonodavstvo o kamatama i lihvarstvu. Kada je zakratko postao jedini vladar Republike, Julije Cezar (i sam višegodišnji dužnik) se pozabavio i rješavanjem pitanja dugova. U tome kontekstu su doneseni i zakoni koji su u praksu uveli instituciju stečaja, koja se zadržala sve do danas. Stečaj je davao mogućnost dužnicima za novu šansu, oslobođeni pritiska dugovanja, ograničavao je osobnu odgovornost pripadnika dužnikove bliže i dalje familije. I privatnici - mijenjači novca

(*argentarii*) su mogli ujedno biti i kreditori. Inače je uloga mijenjača novca bila vrlo neophodna i u vrijeme Kasne Republike.

Državni prihodi i rashodi

Nakon III. makedonskog rata državni prihodi, nakon ukidanja direktnih poreza (zemljarine) na italskom području Republike, su se u velikoj mjeri oslanjali na indirektne poreze i prihode iz provincija. Tako su u državnu blagajnu erarij/*aerarium stabulum* (od latinskog *aes*), koja se nalazila u hramu Saturna na Forumu, išli prihodi iz različitih državnih monopola i javnih posjeda (rudnika, javnih zemljišta), te carina, cestarina, mostarina, oslobođanja robova...itd. Saturnov hram (odnosno erarij) je služio i kao neka vrsta arhive, jer su se u njemu čuvali i simboli legija, javni zakoni urezani u bakarne pločice, senatski dekreti i drugi bitni javni zapisi i registri. Za erarij su za vrijeme Republike bili odgovorni kvestori, a pod supervizijom i kontrolom Senata. Pored običnog erarija, u hramu Saturna se nalazio i specijalni rezervni fond *aerarium sanctum* (ili *sanctius*) koji se originalno sastojao od ratnog plijena, a kasnije se održavao sa 5 % taksom na vrijednost oslobođenih robova. Ovaj izvor prihoda je bio uveden sa *lex Manila* iz 357. god. p. n. e. Specijalni fond se smio koristiti samo u slučajevima krajnje nephodnosti.

U provincijama je Republika prisvojila i posjede imanja i dohodke bivših vladara, a izuzev onih koji su oslobođeni od nameta, provincijske zajednice su plaćale direktni porez. Sama visina direktnih poreza nametnutih provincijskim zajednicama nije bila visoka (po pravilu je bila manja u odnosu na poreze ranijih indigenih vladara i uprava), ali problem je bio u načinu i metodama prikupljanja tih poreza, koji se zasnivao na zakupu koji su otkupljivale pohlepne kompanije publikana. A kompanije publikana su često bile uzrok mnogih zloupotreba u načinu prikupljanja poreza, pa je tako činjenica da je oficijelno porez bio manji u odnosu na ranije razdoblje gubila na svome smislu. Formalno je porez bio manji, ali su zbog metoda njegovog prikupljanja bio veći.

A i ponašanje rimskih namjesnika u provincijama je često vodilo korupciji, zloupotrebama pa i najobičnijim iznuđivanjima, a sve kako bi se ovi namjesnici i njihovo okruženje prilično obogatili za vrijeme svoje relativno kratkotrajne uprave. Rimljani su pored redovnih nameta u vanrednim okolnostima zahtijevali i rekvizicije, posebno u osiguranju potrepština za vojsku (odnosno riječ je o logističkom zbrinjavanju). Zanimjivo je napomenuti, da ako se zanemare zloupotrebe publikana i namjesničke uprave, da zvanični rimski prihodi (pošto porezi, koje je Republika oficijelno odredila, nisu bili visoki) nisu baš bili preveliki. Izuzev provincije Azije, od ostalih provincija javni prihodi nisu baš imali neke osobite koristi, jer je održavanje uprave nad njima Republiku stajalo gotovo onoliko koliko su dobivali iz njih. Desetina od žita dobijana iz provincija se računa na 200 miliona sestercija, a to je tek 2/3 prihoda koju je dobivao ptolemeidski-egipatski vladar od svojih zemalja. Ali radi sustava zakupa poreza, troškovi prilikom njihovih utjerivanja su bili znatni, pa je ustvari Republika dobijala samo manji dio onoga što su stanovnici provincija, obavezni na porezne dažbine, u stvarno plaćali. Praktično je najveći dio novca dobijenog od utjerivanja poreza završavao u rukama

kompanija publikana. Ubjedljivo najveći dio državnih rashoda odnosio se na vojsku. U rashode su spadali i stalni troškovi održavanja uprave Republike i provincijskih namjesništava, npr. kao što su dnevnice i troškovi obavljanja određenih javnih dužnosti rimskih zvaničnika. Rashodi su se odnosili i na golemu javnu i praktičnu građevinsku djelatnost i mijenjanje prostora kako bi bio olakšavao život. Ipak mora se priznati da su javne financije (koje nisu bile velike kao one helenističkih kraljeva na istoku) i pored agrarne krize i pada morala, bile dobro i korektno vođene. Ipak je uloga cenzora i kvestora Republike upravo na primjeru javnih prihoda i rashoda, i domačinskog upravljanja njima, pokazala svu svoju svrsishodnost. Ali relativno niži prihodi i nepostojanje direktnog poreza u Italiji za rimske građane, moglo je imati i neugodne posljedice npr. uslijed nekih neočekivanih i nepovoljnih situacija (rat sa Mitridatom je doveo da pet godina porez iz najbogatije provincije nije stizao; gusarstvo; razbojničko – hajdučka djelatnost). I u ovom razdoblju dominira srebrni novac u rimskoj robno-novčanoj ekonomici i monetarnoj ekonomici. Republika je inače vrlo bila pažljiva u čuvanju svoga monetarnog suvereniteta i u Italiji i u provincijama, kao i među potčinjenim zajednicama. Samo u iznimnim slučajevima bi dopuštali provincijalnim i „savezničkim“ zajednicama da imaju i kuju svoj srebrni novac (Masalija, Apolonija, Dirahij).

U drugoj polovici Kasne Republike sa pobjedonosnim ratovima (i sve većim i bogatijim ratnim plijenom), širenjem imperija i novim provincijama umnožili su se i prihodi države. Tako su javni prihodi ranije iznosili oko 200 miliona sestercija, dok su samo sa Sirijom i Bitinijom narasli za dodatnih 85 miliona sestercija. Do 50. god. p. n. e. godišnji državni prihod je već iznosio 340 miliona sestercija. Ali su i rashodi bili veliki, i to iz razloga vojne potrošnje, ali i kupovine socijalnog mira. Samo se svake godine rimskom gradskom puku moralo davati žita u vrijednosti od 30 miliona sestercija. Na vojni buđet su se isto trošile velike svote, a kako bi osiguravao lojalnost vojske Cezar je npr. povećao platu redova sa 480 na 900 sestercija. Novac je curio i iz razloga loše postavljene i već u priličnom rasulu kasnorepublikanske uprave i naravno uslijed korupcije, neurednog vođenja, lošeg korištenja, pa i lošeg sakupljanja.

I na ovom polju je Cezar nastojao da u red dovede neke stvari, pa u tome kontekstu treba promatrati da je reducirao broj onih koji primaju žito sa 320 000 primatelja na stalni broj od 150 000, što je prilično rasteretilo javne financije. Može se reći da je Cezar po atenskom uzoru uredio ovu socijalnu politiku i doveo je red, pretvarajući je u stalnu, organiziranu državnu službu, a sve kako se ne bi mogla više koristiti u politikantske, agitatorske i stranačke svrhe. Cezar je dao popisati i dobro nadzirati javne financije, kako bi se imao jasan pregled o njima. Javne financije je popravljao i time što je konfisciranu imovinu svojih protivnika te utjerane kazne koristio za javnu korist. Tako su africki veletrgovci morali radi toga što su podržavali pogrešnu stranu da plate globu od čak 100 miliona sestercija. Ali je Cezar i trošio, pa je svaki vojnik koji je na njegovoj strani učestvovao u II. rimskom građansko ratu dobio 20 000 sestercija, a svaki građanin koji je živio u prijestolnici, a nije bio na protivničkoj strani, je uz žito dobio i 300 sestercija. Cezar je mnogo trošio i na javne

radove i podizanje javnih zgrada (samo za vrijeme Galskih ratova je potrošio za ovu namjenu 160 miliona sestercija). Cezar je smanjio ili fiksirao poreze mnogim zajednicama u Aziji, Španiji, Galiji i Balkanu. U Galiji su peregrinske *civitates* plaćale fiksni porez koji je ukupno iznosio 40 miliona sestercija. Kada se podvuće crta, Cezar je ipak državne financije ostavio u značajnom suficitu, pa je tako 44. god. p. n. e., nakon martovskih ida u državnoj blagajni bilo 700 miliona sestercija. Ali se i sam Cezar prilično obogatio, pa je u svojoj blagajni ostavio 100 miliona sestercija.

Ekonomska stratifikacija

Rimsko – italski svijet kasne Republike se nastavljao socijalno produbljivati, i nekadašnja za rimsko društvo karakteristična egalitarnost se nastavila topiti. Tome je samo dodatno doprinosilo stanje konstantnih ratova i nemira, kao i dovlačenje velikog bogatstva iz osvojenih zemalja. I dalje je održavanje imanja uživalo veliki ugled, pa tako Ciceron kaže da je za slobodna čovjeka imanje ili posjed najbolje i najčestije zanimanje, dok su ostala zanimanja kao što su zanatstvo, trgovina, lihvarstvo i druge financijske špekulacije nedostojna i nepoštena zanimanja.

U drugoj polovici kasne Republike smatrao se bogatim onaj koji bi imao 2 miliona sestercija. Sekst Roscij, koji je bio među ubijenim 81. god. p. n. e. je imao imetak od 6 miliona sestercija (što je bio i jedan od uzroka njegovog umorstva). Broj velebogatih se naglo povećao u kasnoj Republici, što je postalo tako različito od ranijih republikanskih razdoblja. Pojam bogatstva u kasnoj Republici je bio triumvir Kras, koji je imao imovinu od 170 miliona sestercija (po Pliniju Starijem 200 miliona sestercija), dok je Pompej bio manje imućan sa vrijednošću od 70 miliona sestercija. U ovo vrijeme i neka neproduktivna zanimanja iz privredne djelatnosti zabave mogla su donijeti veliko bogatstvo, pa su se tako enormno obogatili i pojedinci koji nisu ulazili u okir nobiliteta. Tako je npr. glumac Esop/*Aesopus* imao 20 miliona sestercija.

Nasuprot bogatima se povećavao broj proletarijata koji se popunjavao i iz reda pauperiziranog seljaštva, ali i libertina i drugih doseljenika. Velika masa je praktično živjela na ivici egzistencije. Može se sa punim pravom reći da je duboko socijalno raslojavanje prilično doprinijelo rastakanju republikanskog sustava i njegovom konačnom urušavanju. Ipak se zadržavao u određenom broju i srednji sloj imučnijih zemljoposjednika, koji su imali imetak od 100 000, preko pola miliona pa do milion sestercija. Takvi imučniji zemljoposjednici su se smatrali uzornim domačinima i očevima familija (*pater familias rusticanus*).

Prostorna djelatnost

Saobraćajna (cestovna) mreža je bila jedna od najvažnijih metoda stabiliziranja rimske vlasti i uprave. U Italiji je ona nesumnjivo odigrala i ulogu oruđa ujedinjavanja i uobličavanja italskog identiteta. Via Appia je dobila produžetak sve do jadransko – jonske obale, pa je povezivala Rim preko Kapue, Beneventa, Venusije, sa Brundusijem i Tarentom. Ova ceste se

preko Otranskog tjesnaca naslanjala na *Via Egnatia*, žilu kucavicu tadašnjeg rimskog gospodstva na istočnom Mediteranu. Za konzula za 132. god. p. n. e. Publija Popilija Lenata je izgrađena *Via Popilia*, koja je povezivala Kapuu sa Regijem na Mesinskom tjesnacu. Pod nazivom *Via Popilia* je bio poznat i produžetak *Via Flaminia* od Arimina duž sjevernog Jadrana i kroz venetsko područje. Arimin je tako bio saobraćajno čvorište u kojem su se ukrštale *Via Flaminia* (iz Rima), *Via Aemilia* (duž doline rijeke Po) i sjeverna *Via Popilia*. I u Cisalpinskoj Galiji i venetskom području konačno je 148. god. p. n. e. završena cesta od Genove, preko Dertone, Placentije, Kremone, Verone pa sve do Akvilije, čime su spojene sjeverno-jadranska i sjeverno-tirenska obala.

Veliku važnost po poljoprivrednu djelatnost je imalo isušivanje močvara, irigacija i melioracija zemljišta. 160. god. p. n. e. radilo se na isušivanju Pomptinskih (Ponptinskih) močvara, a 109. god. p. n. e. isušile su se nizine između Parme i Placentije. I vodovodna mreža se širila i dograđivala, pa ne samo da su 144. god. p. n. e. stari vodovodi bili popravljeni, nego su sagrađena i dva nova i to : iste godine Marcijev i 19. godina kasnije još jedan.

D R U Š T V E N A   S T R A T I F I K A C I J A

Nobilitet

Kao i u prethodnom razdoblju, nobilitet je i sada zauzimao dominantan položaj u državi, ali se u njegovim redovima vrši izvjesna diferencijacija. Tako se izdvaja relativno mala grupa nobila, koji se oslanjaju na razvijenu klijentelu, u koju mogu spadati i čitave provincijske lokalne zajednice. Istaknuti nobili su praćeni sa velikim brojem klijenata, kako bi davali javnu impresiju o svome utjecaju. Prilikom političkih borbi ovi klijenti bi igrali aktivnu ulogu u podržavanju političkih aktivnosti svoga patrona. Politička karijera je bila za nobile Kasne Republike glavno zanimanje. Zato je i politička kampanja dobijala na intenzitetu. A da bi se moglo napredovati u političkom životu i na ljestvici *cursus honorum*, nije se moglo računati samo na klijente, nego se morala steći znatno veća popularnost u masama i među glasaćima. Zato su ambiciozni pojedinci koji bi bili izbrani na neku nižu magistraturu (npr. edilsku) i time započeli uspon ka glavnim, višim magistraturama, znali trošiti velike sume svoga novca za priređivanje igara i javne radove. To ulaganje u popularnost je iziskivalo ogromna sredstva, pa su ambiciozni političari trošili i zaduživali se preko svojih mogućnosti. Jedina nada im je bila da uspiju ostvariti svoju namjeru i doći do neke više magistrature, odnosno do promagistrature u nekoj od provincija. Jedino bi u tom slučaju izbjegli da potpuno ne propadnu pod pritiskom kreditora. Računali su da bi se u provincijama ne samo došli do sredstava za otplatu dugova, nego i za dodatno bogaćenje. Navedena politička praksa koja se dešavala za vrijeme Kasne Republike je dovela do toga da se provincije i mandati za vanjske poslove (uključujući i diplomatiju i ratove) promatraju kao jedini realni izvor iz kojeg se mogu izvući dostatna sredstva kako bi se namirili svi dugovi vođenja političke kampanje.

Ujedno je to vodila ka daljem produbljavanju korupcije, kao i iskorištavanja provincija, te sve češćim ratovima i osvajanjima.

Bogatilo se u provincijama na najrazličitije načine, i svaka vrsta iznuđivanja, zloupotreba i korupcije je znala biti primjenjivana. Dodatni problem je bio što se od namjesnika očekivalo da se pobrine i da njegova pratnja dođe do značajnih materijalnih sredstava. Katul se takogorko žali na sebičnost Memija koji je spriječio kao namjesnik svoje okruženje od iscrpljivanja jedne siromašnije provincije.

Ovaj pritisak na kandidate za javne funkcije da troše mnogo kako bi imali popularnost je bio teška obaveza čak i u ranom principatu, kada se očekivalo od magistrata da priređuju igre i druge svečanosti na svoj trošak. Praksa je ostala, iako je suština izgubila svaki smisao, jer da bi se došlo do funkcija koje su se sve više formalizirale nije bila više potrebna podrška naroda. Uz to, to je u principatu za pojedinca postajao i veći teret, jer više nije mogao računati na svoju samovolju u upravljanju provincijama jer je mogao da bude optužen za iznudu i nije imao tako lake mogućnosti za duboko iskorištavanje provincija za svoj račun. Iako je principat od samih svojih početaka u okviru velike reforme provincijske uprave i administracije donosio mjere i odluke koje bi trebale da zaštite provincijalce od iznuđivanja kakvo se dešavalo za vrijeme Kasne Republike, ipak to nije uvijek spašavalo provincijalce od pojava iznuđivanja od strane namjesnika. Naravno činjenica je i da je smanjen obim iznuđivanja od namjesnika i njegove pratnje u provincijama za vrijeme principata.

Naravno, bio je i značajan broj časnih i sposobnih pojedinaca (i koji nisu toliko bili pod pritiskom kreditora) i koji su odlazili na službu u provinciju i tamo zarađivali ulaganjem u profitabilne investicije, a ne služeći se zloupotrebama i korupcijom najgore vrste i najvećeg obima. Ovi promagistrati su zbog dobre uprave često bili izabirani od provincijskih lokalnih zajednica (koje su mogle imati i rimski i peregrinski karakter), pa i od samih provincija da budu njihovi patroni i brinu o njihovim interesima u Gradu. Ova pojava je isto nudila značajan dobitak za pojedinca, jer mu je osiguravala veoma brojnu i značajnu podršku. Ciceron je najbolji primjer, jer je njegova pravedna i umjerena politika kao kvestora na Siciliji donijela mu i nagradu kada su ga Sicilijanci odredili kao svoga tužitelja u procesu protiv bivšeg namjesnika Vera. To je patronima od tih lokalnih zajednica i provincija donosilo i vrijedne poklone. I glas o tako dobrom i poštenom ponašanju u provincijama bi se raširilo među glasačkim tijelom, pa je i to doprinosilo popularnosti pojedinca.

Materijalnu bazu rimskog nobiliteta, kao i u prethodnom razdoblju, čini krupni zemljoposjed, pri čemu bogati Rimljanin, pored imanja u Italiji, stječu i velike posjede po provincijama. Bilo je i drugih metoda za eksploataciju provincija od strane rimskog nobiliteta. Upravljanje raznim oblastima služilo je mahom kao izvor bogaćenja. Stanovnici provincija podnosili su žalbe, ali su u sudskim komisijama od Sulinog vremena zasjedali ti isti senatori. Sredstva stjecanja po provincijama trošena su na potkupljivanje birača u Rimu. Ali nije svim predstavnicima najvišeg staleža išlo dobro. Znatan dio nobila je propadao, neproduktivno trošeći svoje prihode, pri čemu su neki on načina tog trošenja bili rashodi prilikom izbora za magistrate. Propali nobili, uz profesionalne vojnike, upravo su i činili oslonce političkih frakcija Kasne Republike. Između raznih predstavnika nobiliteta vođena je borba za utjecaj, za vlast, za bogatstvo.

Vitezovi

Vitezovi su još za vrijeme Srednje Republike izgubili svoje originalno značenje klase konjanika, i kao jedina reminisencija na svoje porijeklo ostale su im neki formalizmi i ime. Za vrijeme Kasne Republike to je već bila izgrađena i profilirana klasa čiji su pojedini pripadnici svoje bogatstvo i značenje crpili primarno iz niza poslovnih aktivnosti, posebno u trgovini i financijskim transakcijama. Mnogi vitezovi su posjedovali i značajne zemljišne posjede, a mogli su se iskušavati i u vođenju manufaktura. Za razliku od nobila, vitezovi su se primarno interesirali za svoj profit, izuzev naravno onih ambicioznijih među njima koji su nastojali uči u sastav Senata. Zato je i njihova politička aktivnost poglavito išlasamo do nivoa kada je trebalo osigurati praktične interese i zakonodavstvo koje bi im pogodovalo. U turbulentnim vremenima Kasne Republike oni se nisu previše uzbuđivali nekim ideološkim postavkama ili velikim idejama. Njihovo najčešće sukobljavanje na političkom pozornici ticalo se odnosa sa namjesnicima provincijama i osobama sa mandatom za određeno područje ili izvršavanje određenog zadatka. Poslovne aktivnosti korporacija u koje bi bili uključeni vitezovi su se dobrim dijelom odigravale u provincijama, radi čega su se nekada njihovi i namjesnički interesi mogli sukobiti. Posebno bi taj problem narastao kada bi se u njihove poslovne transakcije počeli miješati namjesnici i njihovi službenici.

Pored zakupa poreza i drugih javnih prihoda i javne infrastrukture, bogati poslovni vitezovi su bili i kreditori, zajmodavci i ne samo pojedincima, nego i čitavim zajednicama, provincijama pa i državama. U Kasnoj Republici nije rijetka pojava da budu zaduženi i pojedini kraljevi, pa bi onda situacijom u njihovim kraljevstvima manipulirali kreditori. Posebno je to bilo izraženo ako bi se ove zajednice suočile sa izvanrednim troškovima.

Kada je Sula zatražio kontribuciju od zajednica provincije Azije u iznosu od 20 000 talenata, ova provincija je kako bi mogla isplatiti namet bila prisiljena da se zaduži kod korporacije publikana. Ova korporacija je onda utjerala iznos šest puta iznad pozajmljenog, pa je Sula i sam morao intervenirati, iz straha da za njegove buduće potrebe neće ostati ništa.

Vitezovi su mogli poslovati i individualno, neuvezano u korporacije, samo bi u tom slučaju poslovi bili nižeg obima i intenziteta, pa samim tim i manje profitabilni. Bilo ih je praktično svuda, u najrazličitijim oblicima trgovine i poduzetništva.

Za vrijeme Kasne Republike sukobljavanja pojedinih predstavnika nobiliteta i vitezova dobijaju na intenzitetu. Većina predstavnika viteškog reda stala je na stranu Sulinih protivnika, tako da su vitezovi više od drugih slojeva stanovništva nastradali za vrijem Sulinih proskripcija. Ali borba nije prestajala ni poslije Sule. Veliku ulogu u trgovini sa provincijama, osobito poslije Savezničkog rata, igrali su stanovnici italskih gradova, koji su u pravima bili izjednačeni sa starim rimskim građanima.

Erarni tribuni

Pozicija, status i dužnosti erarnih tribuna *(tribuni aerarii)* su neodređene i vrlo slabo poznate. Originalno oni su bili plebejske starješine koje su skupljale tribut, ali su vremenom ovu moć izgubili jer je prenesena na druge dužnosnike. Krajem Republike, to je bila klasa ili stalež

koji se po bogatstvu nalazio odmah ispod vitezova, pa bi se samim tim i erarni tribuni ubrajali u imučnije slojeve rimskog društva.

Seoski plebs

Agrarne reforme nisu mogle zaustaviti propadanje seljaštva. Iako ono nije sasvim iščezlo, iako je još bilo oblasti u kojima se sačuvao srednji i sitni zemljoposjed, ipak je seljaštvo u političkom pogledu gubilo svoj značaj. Poslije 100. i 91. god. p. n. e. mi više ne čujemo da su ovi ili oni zakoni prošli zahvaljujući aktivnom učešću seoskog plebsa. Pred propalim seljacima stajala su dva puta: ili u vojsku da se znatan dio svog života bore za nekog istaknutog vojskovođu, ili u Rim, gdje su popunjavali redove rimskog lumpenproletarijata. Propali seljaci i lumpenproleteri činili su onu rezervu iz koje je popunjavana najamnička vojska, koja je odigrala izvanredno važnu ulogu kako u borbi između Marija i Sule, tako i u građanskim ratovima sljedećeg razdoblja. Agrarno pitanje nije izgubilo svoju aktualnost. Stupajući u vosku, seljaci bezemljaši računali su na to da će, pošto odsluže vosku, dobiti zemljišne čestice, u agrarnim zakonima toga vremena mi često nailazimo na točke o dodjeljivanju zemlje veteranima. Ali je tu zemlju trebalo naći, i inicijatori zakonâ morali su stupati u borbu sa onima koji već koriste ili namjeravaju u okviru krupnih imanja koristiti zemljišta predviđena za podjelu među veteranima. Pretresanje projekata agrarnih zakona uvijek se odlikovalo osobitom oštrinom.

Gradski plebs

U Kasnoj Republici, povećanju gradskog plebsa su doprinijela i dva građanska rata kada su se izbjeglice i svi oni koji bi izgubili imovinu (a nisu mogli nači neki posao u poljoprivredi) slivali u gradove, posebno u sam Rim. Doseljavanje u Grad je motivirala i činjenica da se tamo dijelilo subvencionirano žito, pa je i ta mjera socijalne politike doprinijela povećavanju gradskog plebsa. Uz to, gradski plebs se povečavao i sve većim brojem oslobođenika. Zanimljivo je da je jedan dio gospodara oslobađao robove i pretvarao ih tako u svoje klijente – oslobođenike kako bi ih prebacio na državno izdržavanje (preko subvencija žita).

Nije samo proletarijat (sa svojom lumpenproleterskom varijacijom) činio gradski plebs. Kao i u ranijim razdobljima, i za Kasne Republike gradski plebs je socijalno i strukovno najheterogeniji sloj rimskog svijeta. Jedan njegov dio se bavio i produktivnim radom u najširem spektru zanimanja (srednji i sitni trgovci, zanatlije, fizički radnici, prodavači, pisari...itd...).

Među gradskim proletarijatom (najsiromašniji građani) lumpenproleterski elementi (sitni kriminalci, prosjaci, prodavači glasova, besposličari) igrali su veliku ulogu. Država je trošila ogromna sredstva na distribucije. Pomoću predstava i distribucija političari su privlačili gradski plebs na svoju stranu, a znatan dio gradskog plebsa je činio klijentelu rimskih magnata. Sredstva trošena na potkupljivanje – izravno ili neizravno, dobivana su uglavnom iz provincija, i to je bio onaj "višak profita" koji je dominirajući sloj rimskog društva dijelio sa siromašnijim rimskim građanima. Rimski lumpenproletarijat pripadao je

parazitskim slojevima rimskog društva. Zanimljivo je da je proletarijat, bar onaj njegov najglasniji dio, bio u posljednjem polustoljeću Republike slabo zainteresiran da napusti Grad i postanu kolonisti u drugim područijima gdje bi dobili i svoju zemlju. U Gradu su mogli živjeti na račun Države i kupovanja glasova, javnih priredbi i slično.

Dominacija zelenaškog kapitala osjećala se u svim slojevima stanovništva. Od zelenaša su trpjeli i gradski stanovnici i seljaštvo, pa čak i neki predstavnici nobiliteta. Nezadovoljna postojećim stanjem gradski plebs je podržavao čas vitezove, čas nobilitet, boreći se za olakšanje svog položaja. Ne smatra Salustije uzalud, žeđ za promjenama (*cupiditas rerum novarum*) karakterističnom crtom gradskog plebsa.

Romanizacija i kosmopolitizam Mediterana

Romanizacija je historijska pojava koja se manifestira na dva pravca i to preko pravno – političke romanizacije i kulturološke romanizacije. Pravno-politička romanizacije je označavala proces primanja rimskog građanstva, a kulturološka prihvatanje tekovina mediteranske urbane kulture, načina života, latinskog jezika ili njegovih vulgarnih izvedenica kao prvog jezika, rimske povijesti i tradicije kao primarne. Romanizacija je jedan od najvažnijih pratećih fenomena rimske historije, odnosno širenja Rimske Države. Pošto su i sami rimski narod i rimska kultura fleksibilni i apsorbitivni, tako je romanizacija baštinila u toku svoga širenja i fleksibilnost i apsorbciju, ne samo dajući nego i usvajajući, i onda bi nakon nekog vremena i to usvojeno postajalo prepoznatljivo rimsko. Na području Italije, ključni period za romanizaciju je bio onaj vezan za saveznički rat, I. građanski rat i Sulino gospodstvo. Saveznički rat je kao posljedicu imao završetak pravno-političke romanizacije Italije, a težak građanski rat, Sulino brutalno razračunavanje sa Etrurijom i Samnijem, i posebno naseljavanje veterana bili su krucijalna tačka kada je nepovratno udaren rimski pečat Italiji. Naravno lokalni jezici i dijalekti će se na pojedinim mjestima zadržati, a domaće tradicije pojedinih zajednica i regija će i nadalje kontinuirano živjeti još prilično dugo, ali sada zaogrnute rimsko – latinskim plaštem. Već tada postoji veliki broj rimskih građana (bez obzira da li je riječ o doseljenim Italicima ili domorodcima koji su dobili rimsko građanstvo) i u provincijama, pa i drugim zemljama širom Mediterana (poglavito onim pod vrhovnom vlašću ili kontrolom Republike, tzv. „saveznika“ i „prijatelja“). Ti Rimljani (koji su nesumnjivo u povlaštenom položaju u odnosu na ostatak stanovništva) u provincijama i drugim okolnim zemljama, ako nisu prebivali u nekoj od tamošnjih kolonija i municipija, su se organizirali u „*conventus civium Romanorum*“. Konventi su bili *corpus separatum* u odnosu na zajednicu u kojoj su se nastanili i imali su svoje sudove i porote, a na njih se odnosilo rimsko zakonodavstvo, a ne domaći zakoni i običaji. Ali to ne znači da su ti konventi parazitirali unutar zajednice – domaćina, oni su mogli da budu i značajan ekonomski faktor koji je doprinosio privrednoj aktivnosti, a sigurno su i značajno pospješivali kulturizaciju i romanizaciju i to u zemljama Zapadnog Mediterana i zapadnim provincijama. Konventi su mnogo doprinosili simbiozi rimskog i domorodačkog u provincijama i zemljama, van kulturološki razvijenijeg grčko – helenističkog i semitskog

kulturnog i jezičkog kruga na istočnom Mediteranu. Rimski građani u konventi, i pored svoje privilegirane pozicije, načelno su isto bili fleksibilni i otvoreni i bili su u snažnoj međusobnoj interakciji u svim pogledima (kultura, religija, ekonomika, familija, način života...itd) sa stanovnicima zajednica u kojima su prebivali. A to je moralo doprinositi ubrzavanju romanizacije. Rimljani nisu bili ni sebični ni arogantni, i kao što su uvijek bili spremni da prime od drugih ono što su smatrali praktičnijim, boljim, svrsishodnijim i potrebnijim, isto tako su širom otvorili „kapije“ svoje simbiostičke kulture drugima. Tako su nastajale simbiostičke zajednice, posebno u zapadnim provincijama, gdje je domaća populacija u većini slučajeva kulturno zaostalija u odnosu na Rimljane i Italije, kao npr. u hispanskim Karteji i Valentiji. Međusobno prožimanje svih tih utjecaja i kulturoloških tekovina samo je pospješivalo uspješnu izgradnju univerzalnog rimskog svijeta, koji će dobiti svoj klasični oblik u prva dva stoljeća carskog doba. Rimsku vlast u provincijama je jačalo prisustvo italskih naseljenika, ali i romanizacija koja je zahvatila peregrine.

Ali zanimljivo je da kako napreduje latiniziranje i romaniziranje, uporedo napreduje i heleniziranje rimskog društva (posebno viših slojeva), a grčki jezik postaje drugi govorni jezik Rimske države. Već je Sula dopustio da strani izaslanici smiju pred Senatom govoriti grčki, i to bez tumača. To je i razumljivo ako se ima u vidu da je u to doba grčko – helenistička naobrazba sastavni dio rimsko - latinske naobrazbe. A Rim je postao stjecište ljudi koji su dolazili sa svih strana, pa tako imamo i pjesnika Arhiju iz Antiohije kojeg je Marije protežirao. Mnogi učitelji, filozofi i stručnjaci grčko – helenističkog svijeta su u Rimu i Italiji vidjeli jedno vrlo plodno tržište i mnogi su se tamo doselili (jedan dio učitelja, sekretara i neposrednih suradnika su bili i robovi). I plate i naknade za izobražene slobodne ljude i cijene za obrazovane robove, koji su podučavali, su bile vrlo visoke. Na tadašnje kulturološko oblikovanje Rima i Italije veliki utjecaj nisu imali samo obrazovani, talentirani i tehnički izobraženi doseljenici, nego i jedna velika masa robova (posebno onih koji su dolazili iz Male Azije i Levanta - Sirije) te običnih siromašnih pojedinaca koji su dolazili tražeći bolji život u prijestolnici Mediterana. Oni su se, kao i masa oslobođenika, brzo stapali sa rimskim gradskim plebsom unoseći tako u njega neke nove općekulturološke silnice. Posebna je ta simbiostička zajednica primjetna u lučkim italijanskim gradovima kao Ostiji, Puteolima i Brundiziju. Tako su po provincijama se raseljavali Italici, a u Italiju se doseljavali Grci, Sirijci, Feničani, Jevreji, Egipćani, Gali, Maloazijci, Hispanci itd... Mediteran je konačno postao, i to zahvaljujući Republici, „globalno sijelo“, zajednica kosmopolitske kulture.

Vojska

U ovom periodu se vojska u potpunosti profesionalizirala, iako je još uvijek postojala obaveza služenja vojnog roka za sve sposobne građane (koja se mogla aktivirati ako je bilo potrebe). Međutim, u slučaju aktiviranja vojne obaveze, dolazilo je do sve većeg pokušaja izbjegavanja, pa je ipak primanje dobrovoljaca i oslanjanje na te elemente postajalo sve prisutnije. Institucija vojske je postajala sve opasnija po republikanski sustava, jer je ona

prestala biti sredstvom općeg, javnog interesa nego se ravnala po svome ili interesu svoga zapovjednika a koji je često znao biti štetan po javne interese Republike. I to će postati i ostati rak – rana rimskog državnog sustava sve do kraja njegovog postojanja, i stoljećima nakon nestanka republikanskog sustava vojska će se na štetu države petljati u njene poslove, i svojim ubitačnim djelovanjem razarati njene ustanove.

Financiranje vojske i briga o njoj su često prepuštani zapovjednicima, čime su občni vojnici sve više osjećali vezu lojalnosti prema njima, a ne prema Republici (kako je to bilo u vrijeme građanske milicije). Odnos prema zapovjedniku uskoro postaje ključan u održanju stabilnosti, discipline i borbene gotovosti vojske. Ako je vojska uvažavala zapovjednika npr. u slučaju Cezara ili Gabinija onda je sve bilo u redu, ali ako se zapovjednik našao u proturječju sa vojskom kao u slučaju Lukula, onda je moglo biti problema po koheziju i disciplinu. Ipak za razliku od kartaginske države, grčkih postklasičnih polisa i helenističkih kraljevina u čijim profesionalnim vojskama su uglavnom služili stranci, u legije su se ipak primali samo rimski građani, čime su i u toku te profesionalizacije uspjeli bar sačuvati rimski identitet legija. Veći procent stranaca se nalazio u pomoćnim konjičkim jedinicama i u lakoj pješadiji. Uz legije (rimsku teško oklopljenu pješadiju) uvijek su se nalazile i pomoćne jedinice iz peregrinskih *civitates* i savezničkih državica. Mornarica je i nadalje ostajala u sekundarnom značenju u rimskoj vojnoj organizaciji, i pored nesumnjivih potreba za snažnom mornaricom u ovom periodu (gusarski rat, II. građanski rat, Sekst Pompej i pomorsko carstvo, bitka kod Akcija).

Činjenica je i da je u drugoj polovici Kasne Republike, uslijed procesa profesionalizacije vojske (a koji nije u potpunosti zaokružen, kodificiran i definiran), građanskih ratova i stranačkih sukoba, te sve većih potreba za prekomorskim ratovima došlo i do dezorganizacije vojnog sustava Republike. Radi toga, čim je pobijedio u II. građanskom ratu, Cezar je pristupio kodifiranju vojnog sustava i jasnom definiranju stajaće oružane sile (što će tek uspješno završiti Oktavijan August), kojim je nastojao u njega uvesti više reda, discipline i jasno načelo zapovjedne odgovornosti i linije komandovanja. U korist vojnika je išlo skraćivanje vojničke službe. Kako bi prisilio više slojeve da sudjeluju u vojsci, Cezar je ozakonio da niko ne može biti magistrat ko nije prije služio u vojsci, i to u konjici najmanje 3, a u pješadiji najmanje 6 godina. Cezar je počeo u većoj mjeri koristiti i strane plaćenike, pa je osobito uzimao Germane kao plaćenike u konjaništvu. Kao novu funkciju legijskom sastavu uveo je i legijske pomoćnike (*legati legionis pro praetore*), koji su od sada komandovali legijom, umjesto ranijeg republikanskog sustava u kojem se 6 vojnih tribuna smjenjivalo u komandi. Ovo je uvedeno radi centraliziranja zapovjedništva i izbacivanja demokratskog načina upravljanja legijom.

Iako je uslijed profesionalizacije kvantitativno opadala, rimska oružana snaga je nesumnjivo postajala kvalitetnija. Vojnici po profesiji su bili znatno spremniji, obučeniji, znali su djelovati u situacijama i manevriranju, a i tehnički su se još bolje specijalizirali (njihovo

umijeće u podizanju utvrda, korištenju opsadnih mašina i obrtu za vojne potrebe je postalo znatno bolje).

Ratni plijen

Ratni plijen je bio veliki izvor bogatstva za pojedinca i utoliko je ovaj način bogaćenja bio primamljiviji jer je smatran legitimnim, za razliku od pukog iskorištavanja provincije klasičnom korupcijom i zloupotrebama. U slučaju nezakonitog i nepravednog bogaćenja na račun mirnih provincijskih zajednica, pojedinac se mogao suočiti sa tim da u uzavreloj političkoj atmosferi kasnorepublikanskog Rima bude lako optužen za iznudu i zloupotrebe i da bude suočen sa potencijalnom kaznom ili u najboljem slučaju sa gubljenjem ugleda u javnosti. Zato je i upuštanje u vanjske, pobjedonosne ratove, bilo jedno od rješenja kojim bi se došlo u mogućnost sticanja velikog bogatstva, utjecaja i ugleda, a bez velikih opasnosti da se bude izvrgnut čudljivosti rimskih sudova i umješnosti advokata. Uz to, vanjski ratovi su omogučavali i zapovijedanje armijama, što je u naelektrisanoj atmosferi Kasne Republike postojao sve bitniji argument. Samo ako nije došlo do nekih teških prekršaja u vođenju rata, sa stajališta rimskih normi zakona i interesa, dozvoljeno je bilo zgrtanje plijena iz vanjskih ratova. Naravno, uz vojskovođe i njihovu pratnju i vojnike, i državna blagajna je uvijek profitirala od pobjedonosnih ratova, što bi vojskovođu onda prikazivalo kao osobu koja brine o javnim interesima. To je naravno onda moralo imati efekta i na njegovu popularnost. Ratni plijen je mogao biti najraznovrsnijeg karaktera, od gotovog novca, plemenitih metala, robova i stoke pa do čitavih biblioteka i umjetničkih djela. Načini sticanja novca u ratovima nisu se zasnivali samo preko grabljenja ratnog plijena, nego su se mogli odvijati nekim drugim metodoma. Od onih koji bi se pošteđivali uzimane su otkupnine, prodavane su čiatve zemlje i kraljevine, dobijali bi se pokloni od pojedinih zajednica, gradova, prinčeva i velikaša. Ratna odšteta je isto imala veliko značenje, a ulazilo se i u najrazličitije poslovne aranžmane. Cezar je bio dobro plaćen od Heduanaca zato što je pobjedom nad Helvetima, njima osigurao supremaciju u središnjoj Galiji. Rat je pružao još jednu mogućnost zarade, istina manje cijenjenu, a to je obavljanje liferacija za vojsku po visokim cijenama. Neki slabiji, a pohlepniji zapovjednici – političari bi znali i da vojne liferacije koriste u svoje privatne svrhe. Naravno i ovdje se liferant i onaj koji bi zloupotrebljavao liferacije mogao suočiti sa potencijalnim optužbama i kaznom.

Gotovo kontinuirana potreba za novcem ambicioznih pojedinaca i pretendenata na vlast u Kasnoj Republici kao posljedicu je imalo to da oni teže za mandatima u provincijama sa nestabilnim granicama ili u ratovima u kojima se očekivala laka pobjeda uz golemi plijen. To je opet kao posljedicu imalo sve veći broj ratova, sa dalekosežnim pokretima trupa u kojima je sva odgovornost ležala na zapovjednicima – političarima koji bi imali dodijeljeni mandat. Uz to i karakter novog vojnog ustrojstva zasnovanog na profesionalnim armijama je doprinio i da vojnici budu primarno motivirani takvim ratovanjem u kojem bi dolazili do plijena i bogatstva. Sa profesionalnim vojnicima koji nisu mislili na svoje imanje negdje u pozadini, nego sa primarnom mišlju kako da dođu do novca, vojskovođe – političari su sada mogli

voditi kontinuirane, višegodišnje kampanje u dubini protivničkog područja. Vojnici su sve manje bili vezani za svoje porijeklo, što je samim tim olakšavalo i manevarsku pokretljivost kao i njihovu borbenu gotovost. I tako je ta želja za velikim ratnim plijenom postala „gorivo" velikih i opsežnih vojno – osvajačkih pohoda za vrijeme Kasne Republike, kada se i desila najveća ekspanzija (Sulini, Lukulovi i Pompejevi ratovi an istoku; Cezarovi ratovi u Galiji). To je naravno dovelo i do toga da se pojedine armije i egzistencijalno povezuju sa svojim zapovjednicima, što je na kraju moralo voditi ka građanskim ratovima. Povod I. građanskog rata je upravo bio zamjena Sule sa Marijem kao glavnokomandujućim u ratu sa Mitridatom u Egeji i Maloj Aziji. Nažalost slična praksa će se prenijeti i na unutarnje, građanske ratove. I iz ovih ratova bi pobjednici izlazili enormno bogati, pljačkali bi se javni trezori, oporezivali građani, pobjeđeni i proskribirani bi se suočili sa konfisciranjem imovine. Radi obeštećenja vojnika dolazilo bi do kolektivnih konfisciranja zemljišta pojedinih zajednica, a koje bi se onda dodjeljivalo veteranima. Često je samo potreba za novcem bila glavna motivacija za progone određenih pojedinaca, koji su se isticali svojom imovinom, makar oni bili i apolitični. Takvo stanje su znali iskoristiti svi oni koji bi se nalazili uz pobjednika, a koji su imali slab, pohlepan pa i pokvaren karakter. Poznat je u tome smislu bio Sulin oslobođenik Hrisogon, koji se skrivajući iza autoriteta Sule, uspijevao dokopati na aukcijama imovine za koju je plaćao znatno ispod njihove relane vrijednosti. I naseljavanje veterana na konfiscirana zemljišta je mogao biti unosan posao za članove komisija koji bi nadzirali distribuciju zemljišta. Oni su mogli mito dobivati i od veterana koji bi željeli neki posebni posjed i od ranijih vlasnika koji bi željeli zadržati svoju imovinu.

P R A V O I A D V O K A T U R A

Utemeljitelj sistematiziranja prava i njegovog objavljivanje je Kvint Mucije Skevola (*Quintus Mucius Scaevola*; konzul za 95. god. p. n. e.), u čijoj je familiji jurisprudencija kao neka vrsta nasljeđa prelazilo sa oca na sina. Njegovih 18 knjiga temeljem je pravnog rimskog sustava. Na rad Kvinta Mucija Skevolu su djelovali i grčko-helenistički i stoički utjecaji. Inače tumačenje prava je sada radio bio ko obrazovaniji u pravnim pitanjima, a ne samo članovi potifikata, pa je potrebno u ovom kontekstu spomenuti sina Katona Cenzora (*Caton de iuris disciplina*), Marka Bruta (*Bruto de iure civili*), te Seksta Pompeja, Akuleona i Kvinta Kornelija Maksima. Kao istaknute juriste iz druge polovice Kasne Republike, je potrebno izdvojiti i lucidnog Servija Sulpicija Rufa (*Servius Sulpicius Rufus*, 106 – 43. god. p. n. e., konzul za 51. god. p. n. e., ostavio je mnogobrojne spise kojima je djelovao na razvoj rimske pravne znanosti, ali je pisao i erotske poeme), Rufovog učenika Aula Ofilija (*Aulus Ofilius;* koji je pisao različite pravne ugovore, a bio je i autor ekstenzivnog komentara o pretorskom ediktu), Trebatija Testu (*Trebatius Testa*). Ofilije je bio tutor budučim juristima Kvintu Aliju Tuberu (*Quintus Aelius Tubero*), Marku Antistiju Labeonu (*Marcus Antistius Labeo*) i Gaju

Ateju Kapitu (*Caius Ateius Capito*), a Cezar mu je dao da izradi ukupni građanski zakonik (*ius civile*).

Ovo je i doba ubrzanog razvitka prava i posebno advokatske profesije, koja se sve više vezala i za političku karijeru pojedinca. Obnašanje advokatskih poslova je bila i odlična prilika da se pojedinac istakne u javnom životu i dođe sa svojim govorničkim vještinama do određenog ugleda i značenja. Posebno je advokatura bila poželjna metoda za one ambiciozne i vješte pojedince koji nisu imali porodični background, nego bi započinjali karijeru kao *homo novus*, bez oslanjanja na voštane prikaze svojih predaka. Sudske „arene" su tako u Kasnoj Republici postajala i razbojišta na kojima su se sukobljavale i političke ambicije, interesi i ideje. Za razliku od današnje advokature, zvanično nisu bile potrebne ikakve službene i formalne kvalifikacije da bi se neko bavio odvjetničkim poslom (bilo kao tužitelj, bio kao branitelj). Svaki građanin je mogao podnijeti tužbu i po privatnom i po javnom predmetu protiv bilo koga.

Ustvari, teorija posjedovanja građanstva i sama građanska dužnost, koja je iz te teorije proizlazila, su podrazumijevale da je svaki građanin dužan boriti i štititi javne interese u sudištu isto tako kao i na bojnom polju i političkim, državnim institucijama. Pošto nije postojala institucija javnog tužitelja (odnosno državnog službenika koji bi na sudu zastupao interese države), onda su tu ulogu na sebe preuzimali obični građani. Ali nisu iskrene želje pojedinaca da zaštite javne i opće interese te pravdoljubivost igrali ulogu u sudskim procesima po javnim predmetima, nego su u tu često bili upetljani i motivi političke, stranačke i pa osobne provenijencije.

Posebno je poznat slučaj „Protiv Vera" (*In Verrem*). Pretor Gaj Ver, koji je upravljao Sicilijom od 73. do 71. god. p. n. e., bio je ozloglašen kao iznuđivač i osoba koja je korupcijom i lošom upravom nanijela veliku štetu sicilskim zajednicama. Nijedan član sicilijskih gradskih vijeća nije mogao biti izabran ako prethodno ne da Veru mito. Bogati nasljednici plaćali su mu ogromne iznose. Stanovnici jednog grada, koji su se naumili žaliti na visoke namete, morali su mu platiti veliku količinu žita i novca. Za kupovinu namirnica za grad Rim Ver je dobio 37 miliona sestercija. Taj novac on je ostavio kod sebe, a u Rim poslao opljačkano žito. Svuda je kupio umjetnička djela. Čuvene statue, lijepu brončanu posudu, zlatne predmete – sve je to Ver konfiscirao u svoju korist. Njegovo gospodarenje na Siciliji imalo je skoro iste posljedice kao i osvajanje ili kuga. Gotovo polovica obradive zemlje bila je zapuštena. Stanovništvo se razbježalo, i u nekim oblastima ostala je najviše jedna trećina svih zemljoposjednika. Ver se pročuo svojom gramzivošću i samovoljom u upravi. Verova samovolja na Siciliji došla je dotle da je on naredio da se jedan rimski građanin, koji se je htio žaliti na njega, podvrgne tjelesnoj kazni, a zatim razapne na križ. Umirući u mukama, nesretnik je ponavljao: "Ja sam rimski građanin", a Ver je rekao: "Neka pogleda... na domovinu. Neka umre gledajući zakone i slobodu". I čim se Ver vratio u Rim 70. god. p. n. e. protiv njega je podignuta optužba, čiji je nosilac bio advokat Marko Tulije Ciceron, i to u upravo u vrijeme sudske reforme koja je započela sa konzulatom Pompeja i Krasa. Sicilijanci su zamolili Cicerona, koga su dobro upoznali za vrijeme njegove kvesture na Siciliji, da zastupa njihov slučaj protiv Gaja Vera. Ciceron je brižljivo prikupio materijal

(u pravoj istražno – forenzičkoj maniri) i izložio ga pred sudskom komisijom, isključivo sastavljenom od senatora. Međutim, Ciceron je mogao računati na predsjedavajućeg sudiju Manija Acilija Glabrija/*Manius Acilius Glabrio*, inače gradskog pretora, koji je važio kao častan i pošten čovjek. Verov branitelj bio je čuveni govornik Kvint Hortenzije Hortal/*Quintus Hortensius Hortalus* (114. – 50. god. p. n. e.). Branjena strana je pokušavala da odgodi suđenje za 69. god. p. n. e. kada je Verov prijatelj Kvint Cecilije Metel Kaprarije (*Quintus Caecilius Metellus Caprarius*) mogao da bude predsjedavajući sudija. Ali dva Hortenzijeva pokušaja odgađanja suđenja nisu dala rezultata, i u augustu 70. god. p. n. e. Ciceron je otvorio slučaj svojim uvodnim govorom, izvođenjem dokaza i svjedoka. Toliko je bio snažan uvodni nastup Cicerona i optužbe uopće da je Hortenzije odbio da odgovori, i savjetovao je svoga klijenta da napusti Rim i Italiju. Uostalom, nakon usvajanja Aurelijevog zakona o sudskim komisijama, Verova pozicija u sudskom procesu se još dodatno iskomplicirala. I tako je Ver otišao u dobrovoljno izgnanstvo i našao se na putu u Masiliju u kojoj je živio sve do 43. god. p. n. e., kada je bio proskribiran od Marka Antonija (istoga onoga koji je dao da se proskribira i Ciceron). Pošto sudski proces nije bio zaokružen, Ciceron je izložio samo 2 od pripremljenih 7 govora protiv Vera, pa ih je objavio nakon bjekstva Vera. Ova djela predstavljaju tipičan primjer političkih pamfleta toga doba i upoznaju nas s praksom provincijske uprave u posljednjem stoljeću Republike. Magistratâ optuženih za iznuđivanje je bilo mnogo. "Koliko li je krivaca bilo u Aziji – rekao je Ciceron, Verov tužitelj, - koliko u Africi, Španjolskoj, Galiji, na Sardiniji, koliko na samoj Siciliji.

Načelno za advokatsku službu se nije primala plata ili honorar. U ranijim razdobljima klijenti bi se obraćali svojim patronima radi legalnih savjeta, podrške na sudu ili aktivnog učešća u sudskom procesu. Kasnije je advokat bio na raspolaganju svima koji bi mu se obratili za pomoć. Osobe najvišeg ranga su smatrali čašću da svoje znanje i umijeće stave na raspolaganje prilikom sudskih procesa, i ako bi tako na jednom javnoj pozornici (koja se smatrala dostojnom osoba najvišeg ranga) uspješno pokazali svoj talent, raskošnost i umijeće svoga govorništva, sticali bi samo dodatne poene u javnosti.Ali postojali su i načini da se izbjegne pravilo da advokati za svoj posao ne primaju honorar. Zakoni nisu sprečavali zahvalne osobe koje su advokati zastupali na sudu da daju vrijedne poklone, i u Kasnoj Republici je postalo uobičajeno da se ostavljaju veoma darežljive poklone uspješnim advokatima. Pošto su pravila protiv uzimanja honorara uspješno izbjegavana i sve više ignorirana, princeps Klaudije je to pitanje odlučio riješiti tako što je fiksirao visinu advokatskih honorara.

U Kasnoj Republici raširila se i korupcija u sudovima. Izvorna građa koja govori o tome ne spominju u tolikoj mjeri sudije kao korumpirane, jer su oni (često pretori) mogućnosti bogaćenja mogli lakše i u većeme obimu ostvarivati na službi u provincijama, nego da sebe kompromitiraju malim dobicima u sudskim procesima. Uglavnom se korupcija na sudovima u vrelima veže za porotnike (*iudices*). Rimska javnost i za vrijeme Kasne Republike je posebno bila senzibilna po pitanju ove vrste korupcije, radi čega su donošeni zakoni koji bi tu korupciju sprečavali, ograničavali i kažnjavali. Ali nesređena politička situacija nije omogučavali da takvi zakoni u punoj mjeri i dugoročno zažive.

Govorništvo

U temelju čitavog sustava dobrog obrazovanja i političke i društvene karijere Rimljanina ležala je retorika, odnosno govorništvo. Razvitak govorničkog umijeća bio je u tijesnoj vezi s

društvenim i političkim prilikama rimskog društva u II. i I. st. p. n. e. Od umijeća javnog istupanja često je zavisio uspjeh u narodnim skupštinama i na zborovima koji su im prethodili (*contiones*), na senatskim sjednicama i sudskim komisijama. Vojskovođa je morao posjedovati govorničko umijeće da bi mogao svojim vojnicima držati govore. Rimski govornici unijeli su malo čega novog u teoriju govorništva; oni su samo razrađivali principe koje su već bili formulirali njihovi grčki prethodnici; ali, oponašajući grčke uzore, oni su stvorili sjajne obrasce latinskog govorništva. U prvoj polovici I. st. p. n. e. stekao je značaj u rimskom govorničkom umijeću onaj smjer koji nosi naziv azijanizam. On se pojavio u Maloj Aziji ubrzo poslije smrti Aleksandra Makedonskog. Karakteristične crte tog smjera bile su kićenost, afektacija, pretjerana ljubav prema vanjskim efektima, patetičnost i izvještačenost. Suprotan smjer bio je aticizam. Njegove pristaše zalagale su se za vraćanje na jednostavnost, kratkoću i jasnoću starih atenskih govornika.

Kasna Republika je obilovala sa velikim govornicima. Oni su svoje umijeće ispoljavali i na advokatsko – sudskim i političkim arenama turbulentne Kasne Republike. Za ranu fazu toga razdoblja trebalo bi istaći braću Grakhe i druge velike govornike njihovog razdoblja. Ciceron, koji je osuđivao političke poglede Gaja Grakha, priznavao je njegove izvanredne oratorske sposobnosti. Po Ciceronovim riječima, u govorništvu njemu nije bilo ravnog. Kasnije su došli Lucije Licinije Kras i Marko Antonije Orator (djed budućeg trijumvira). Za posljednje decenije republikanskog sustava vrijedi istaći Publija Sulpicija Rufa, Gaja Aurelija Kotu, Gaja Skribonija Kuriona, Gaja Julija Cezara, Servija Sulpicija Ruf, Marka Koelija Rufa, Marka Junija Bruta, Gaja Licinija Kalva (koji je poznat i kao pjesnik), Marka Kalidija, Gaja Kasija Longina, Gaja Azinija Poliona (koji je više poznatiji kao ugledni i uvažavani historičar te vojskovođa). Najveći rimski govornici i advokati su bili Hortenzije i Cicerona (obojica su bili privrženici azijanskog načina govora = *genus Asiaticum*), Brižljivo pripremani Ciceronovi govori odlikuju se skladnošću kompozicije; on je jedan od najboljih majstora latinskog periodičnog govora. Ciceron je pristaša patetičnog govorništva. Da bi uzbudio svoje slušače, govornik mora djelovati na njihova čula, a to se postiže primjenom različitih metoda. Ciceronova argumentacija ima pred sobom jedan cilj: pod svaku cijenu uvjeriti u opravdanost svojih misli. Govornik preuveličava stvari, on ponekad izvrće tijek događaja i služi se neprovjerenim glasinama. Invektiva (iznošenje svakakvih optužbi) predstavlja jednu od bitnih Ciceronovih metoda. Zato Ver u "Govorima protiv Vera", Katilina u "Govorima protiv Katiline" i Antonije u "Filipikama" nisu realno prikazani. To su likovi koje je stvorio tužitelj i politički protivnik. Ciceronovi govori privlačili su ogroman broj slušatelja, o kojim je Ciceron vodio računa. Pred kraj svoje djelatnosti, zauzimajući antidemokratsku poziciju, on nije priznavao rimskom mnoštvu sposobnost za razumne političke odluke, ali je i tada imao visoko mišljenje o njenoj sposobnosti prosudbe govorničkog umijeća. Odlikom svojih govora Ciceron je smatrao obilje riječi i misli. Međutim, to nije bila uvijek odlika. Njegovim govorima nedostaje kratkoća, on se često ponavlja, a njegovi ekskursi često su posvećeni pretjeranoj samohvali.

Posebno mjesto u govorništvu u ovom dobu zauzima i jedna žena Hortenzija, koja je održala čuveni kritički govor trimvirima u vrijeme najžešćeg provođenja proskripcija. U teorijskom - didaktičkom pogledu veliki doprinos je dao Ciceron u svome djelu „*Brutus*“ u kome obrađuje historiju rimskog govorništva. Tada se dodatno razvijaju i umjetnički obrađeni dijalozi, kao posebna struka.

Govorničke metode usavršavale su se i komplicirale. Teoretičari govorništva smatrali se nedovoljnim ako govornik samo dobro govori latinskim jezikom. On je morao znati rasuđivati i poučavati, izazivati kod ljudi strah: auditorij mu se morao diviti, "smatrati ga takoreći bogom među ljudima". Ali je socijalna stvarnost kasne Republike stavila svoj pečat i na rimsko govorništvo. Oratorsko umijeće razvijalo se na štetu jednostavnosti, iskrenosti i istinitosti. U sudskom govorništvu, npr. pravna istina stavljana je u pozadinu. "Veoma se vara onaj – kaže Ciceron - tko u našim govorima, održanim na sudu, misli da ima u šaci takoreći potpisane obveznice s našim uvjerenjima. Kroz sve ove govore ne čuju se sami ljudi i patroni, nego i procesi i suvremene prilike". Govorniku nije bilo važno da mu teza bude istinita, već da ona izgleda vjerodostojna. Uobičajena metoda političkog govora bila je invektivna: u njoj su politički protivnici prikazivani u lošem svjetlu, govornici su iskorištavali svakakve glasine i spletke, špekulirali s lakovjernošću i čak, sa praznovjerjem svojih slušatelja. Kakvu je važnost u društvenom životu imalo govorništvo pokazuju ove Ciceronove riječi: "Postoje dvije umjetnosti koje čovjeka mogu dovesti do najvišeg stupnja počasti: prva je umijeće vojskovođe, druga – umijeće dobrog govornika". Govorničko umijeće u vrijeme pred kraj Republike bilo je tijesno povezana sa životom. Svoj sadržaj ona je crpla iz rimskih državnih i privatnih odnosa. I pored određene neprirodnosti on je uzimala oblik koji je bio pristupačan većini. U to doba govorništvo je nosilo u određenoj mjeri narodni karakter. Uloga retorike ne može se svesti samo na umijeće sastavljanja govorâ. Na elemente retorike nailazi se u raznovrsnim publicističkim djelima toga vremena, u rimskoj historiografiji i lijepoj književnosti; izvjestan utjecaj izvršila je retorika i na obradu rimskog prava. Govorničko umijeće doprinijelo je razvitku i usavršavanju latinskog jezika, jer je pridavan velik značaj pravilnosti i preciznosti izraza, kao i plastičnosti, eleganciji i zvučnosti govora.

Razvoj rimskog prava

Književni razvitak ovog doba, stvaranje uzorne latinske proze, povoljno su utjecali i na obrađivanje rimskog prava. Rimski pravnici koristili su tečevine rimske proze, i u ovo doba stvara se onaj jasan i precizan jezik kojim su napisana istaknuta djela pravne književnosti carskog doba. U doba rane Republike udareni su temelji građanskog prava. Za njega je karakterističan formalizam; ono je reguliralo samo odnose između rimskih građana. Uslijed ratova i promijenjenih socijalnih odnosa, u rimski građanski promet pritjecalo je mnoštvo vrijednih predmeta. Rimski građani sada su stupali u razne odnose sa stanovnicima provincija i podanicima drugih država. Sve je to stvaralo potrebu za novim pravnim normama i novim propisima. Stari oblici prilagođavani su novim odnosima. Osim toga, na rimsko pravo

utjecale su pravne norme drugih naroda, u prvom redu grčko i helenističko pravo, a na same principe obrade prava utjecala je kako helenistička filozofija tako i grčka retorika. Sačuvani pravni spomenici spadaju u kasnija razdoblja, te stoga nije moguće točno datirati pojavu pojedinih pravnih odnosa i pojmova. Moguće je samo skicirati opći tijek razvitka prava.

Pretorsko pravo

Veliku ulogu u razvoju rimskog prava ovog razdoblja odigrao je pretorski edikt. Kao i drugi magistrati, i pretori su imali pravo objavljivanja edikata, tj. odluka koje su se ticale pitanja iz njihovog djelokruga. U svojim ediktima pretori su iznosili pravila kojim će se rukovoditi kod razmatanja pojedinih pitanja. U početku pretorski su edikti stavljali sebi u cilj služenje starim pravom, "pomaganje tom pravu"; ali su kasnije počeli unositi ispravke, tako da je pored starog građanskog prava poniklo i posebno pretorsko pravo.

Formalizam u općenarodnom pravu prestao je biti vladajući princip. Individualizam, svojstven epohi kasne Republike, našao je svog odraza i u građanskom pravu; on je doprinio kompliciranju odnosa između pojedinaca, pripomogao tome da se svlada formalizam i utvrde novi principi za rješavanje pravnih pitanja, kako općih, tako i posebnih. Naglasak nije stavljan na formu nagodbi, na odredbe i izgovorene riječi, već na bit odnosâ, na namjeru obiju strana. U pravo se uvodi pojam jednakosti i pravičnosti (*aequitas*) i dobronamjernosti (bona fides) osoba koje sklapaju razne nagodbe, kao osnovno načelo svih imovinskih odnosa. Kod pravnika se javlja misao da postoji neko pravo koje je opće za sve narode i koje se sastoji od pravila koja svi priznaju (srodstvo, poštovanje roditelja, borba protiv zločinâ). Pod utjecajem stoičke filozofije općenarodno pravo (*ius gentium*) približava s pojmu prirodnog prava (*ius naturale*), koje je takoreći diktirano samom prirodom. Općenarodno pravo utjecalo je i na građansko pravo/*ius civile*, tj. na propise koji su trebali regulirati odnose samo između rimskih građana.

Reforma sudskog postupka

Pravna disciplina u ovo doba izašla je iz djelokruga pontifikâ. Ona se pretvorila u posebnu disciplinu, koju su proučavali i obrađivali specijalisti. Bavljenje pravom smatralo se u Rimu časnim: istaknuti pravnici bili su predstavnici uglednih rimskih obitelji. Oni su izricali svoja mišljenja povodom ovog ili onog pitanja, sastavljali obrasce raznih nagodbi, davali savjete strankama u pogledu postupka na sudu. U samom sudskom postupku dogodio se oko 150. god. p. n. e. pravi prevrat. Poslije te reforme suđenje se, kao i ranije, sastojalo iz postupka *in iure* i postupka *in iudicio*. Ali je pri starom sustavu magistrat samo pazio da li obje stane pravilno postupaju, da li se pridržavaju obreda propisanih raznim *legis actiones*. U novom pak sudskom postupku magistrat je počeo igrati aktivnu ulogu. One se upoznavao sa predmetom i sastavljao formulu, tj. dokument u kome je ukratko izlagao potraživanja tužitelja i prigovore okrivljenoga; u tom dokumentu davana je i uputa sucu, kakvo rješenje treba donijeti, ako se pokaže da je pravda na jednoj ili na drugoj strani. Na primjer, vodi se spor oko toga kome pripada neki rob. Magistrat se upoznaje sa predmetom i piše. "Oktavije neka bude sudac: Ako se pokaže da rob Stih predstavlja vlasništvo Aula Agerija, onda ti,

suče, optuži Numerija Nigidija u korist Aula Agerija, a ako se to ne pokaže, opravdaj ga". Prisegnuti sudac (ili suci) razmotrio bi slučaj i donosio rješenje predviđeno u formuli. Ovaj takozvani formularni proces omogućavao je da se obuhvate odnosi za koje okviri starog građanskog prava nisu više bili dovoljni. Pretor i pravnici razrađivali su razne oblike parnica kako onih oko imovine tako i osobnih.

Vlasništvo i posjed

U području građanskog prava izvršene su u ovo doba bitne promjene. Jedna od važnih novosti ovog razdoblja bilo je utvrđivanje razlike između vlasništva i posjeda. Vlasništvo (*dominium*) je pravo na danu stvar, ali nije uvijek moguće to pravo spojiti sa stvarnim posjedovanje stvari (npr. kad je stvar dana u zalog, pod zakup itd.). Posjed (*possessio*) je po rimskom pravu stvarno posjedovanje neke stvari, spojeno sa razumnom težnjom za vladavinom nad njom. Pretorsko pravo je priznavalo da se posjed u nizu slučajeva može ne poklapati sa pravom vlasništva, i utvrdio određene oblike zaštite posjeda od nezakonitih pretenzija. Jedan od starinskih oblika posjeda bile su zemljišne čestice na državnom polju. Zemljišno vlasništvo, po rimskom pravu, moglo je postojati smo u Italiji; u provincijama pak zemlja se mogla nalaziti samo u posjedu.

Bonitarno vlasništvo

Jedna od najvažnijih pojava u povijesti građanskog prava bio je postanak nove vrste vlasništva, koje se naziva bonitarnim ili pretorskim. Staro kviritsko vlasništvo moglo je nastati samo poslije određenih formalnih akata (u prvom redu mancipacijom). Ako se neka stvar predavala na kakav drugi način, predviđen građanskim pravom, ona se nije mogla smatrati vlasništvom. Pretori nisu proširivali načine za stjecanje kviritskog vlasništva, ali su u nizu slučajeva počeli braniti posjednika kao vlasnika, i na taj način dobivala se nova vrsta vlasništva. Pojava bonitarnog vlasništva vezana je za promjene u građanskom prometu. Pojavili su se slučajevi kad se *res mancipi* nisu predavale putem macipacije, već putem obične kupoprodaje. Postoji hipoteza, da je postanku bonitarnog vlasništva doprinijela trgovina robljem. Robovi su kupovani u velikim skupinama, tako da je bilo teško vršiti nad svakim od njih akt mancipacije. Ako bi kasnije prodavač ili neka druga osoba zahtijevala da im se njihov bivši rob vrati, zato što nije mancipiran, pretor je smatrao svojom dužnošću zaštititi kupca. U isto ovo doba nastaje učenje o raznim načinima stjecanja vlasništva (na primjer, okupacija, tj. osvajanje stvari koje nikom ne pripadaju; stjecanje "plodova stvari" itd.). Dosljedna obrada prava privatnog vlasništva pada u doba Carstva, ali su temelji tog učenja položeni pred kraj Republike.

Izmjene u obveznom pravu

Novi oblici odnosa dovode do promjena u obveznom pravu. Čak i u stari oblik ugovorâ stavlja se ograda o dobronamjernosti (bona fides). Pojavljuju se novi oblici ugovorâ. Npr, priznaju se zakoniti kontakti koji su zasnovani samo na običnom sporazumu. Među takve su, na primjer, spadali kupoprodaja (*emptio-venditio*), najma (*locatio-conductio*).

Promjene u području obiteljskog prava

Promjene u području obiteljskog prava sastoje se u postepenom smanjivanju prava oca porodice. Još u rano doba odrasla djeca uživala su politička prava. Ali svojim postupcima ona su, kao i ranije, bila vezna roditeljskom voljom: slučajeva da otac pokuša natjerati sina na ovaj ili onaj politički akt, bilo je i u ovom razdoblju, ali se na to gledalo kao na anakronizam. Ali u imovinskim odnosima djeca su i dalje ostajala u vlasti oca porodice i nisu mogla samostalno raspolagati imovinom. Međutim, došlo je do slabljenja vlasti muža nad ženom. Pod utjecajem raznih uzroka vrši se određena emancipacija žena; brak koji nije praćen utvrđivanjem muževljeve vlasti (*matrimonium sine manu mariti*), postaje pravilo, a ne izuzetak. Pred kraj Republike utvrđuje se običaj da je razvod moguć po obostranom sporazumu i po jednostranoj odluci kako muža tako i žene. Mijenjaju se i imovinski odnosi među supružnicima. Pravnici obrađuju pitanje ženine imovine, napose miraza, koji se razlikuje od ostale ženine imovine; on se nalazi u vlasti muža, ali u određenim slučajevima mogu ga žena ili njen otac uzeti natrag. U nasljednom pravu ograničava se u određenoj mjeri oporučiteljeva sloboda, u korist najbližih srodnika. Pretorsko pravo stvara čitav novi sustav propisa za prijelaz imovine po naslijeđu; taj sustav postojao je paralelno sa starim, građanskim sustavom. Pojednostavljen je oblik testamenta, određeni su rokovi kada se od rimskog magistrata može dobiti posjed nad pokojnikovom imovinom; utvrđenje red nasljedstva po stupnju srodstva nasljednikâ; pri tome su nasljednici mogli biti i kognati. II. i I. st. p. n. e. je doba izvanredno intenzivnog i produktivnog obrađivanja prava. Rim se pretvorio u svjetski centar, on je primio pravne sustave drugih naroda. Prerađujući svoje starinsko, tzv. civilno pravo, rimski pravnici su se služili metodama grčke retorike i nastojali savladati osnovna pitanja pravne teorije, služeći se pri tom zaključcima helenističke filozofije. U to doba formulirane su osnovne postavke rimskog prava, koje je ostalo na snazi više stoljeća, a poslije pad Rima dugo vremena bio obrazac pravne misli. Sljedeća epoha bila je razdoblje daljnje teoretizacije općih pravnih pitanja- putem rješavanja raznih spornih slučajeva. Učinjeni su pokušaji da se pravo dovede u određeni sustav.

N A Č I N Ž I V O T A

Povećanje luksuza kod viših slojeva

Udobnost života se isto tako povećavala, ali je sa tim bilo povezano i povećanja troškova privatnih osoba, posebno za vrtove i stanove. Kuća čuvenog govornika Lucije Licinija Krasa (konzul za 95. god. p. n. e.; cenzor iz 92. god. p. n. e.; učitelj Cicerona) je imala impozantan vrt u vrijednosti od čak 6 miliona sestercija. Obična kuća za stanovanje u gradu Rimu je bila vrijedna oko 60 000 sestarcija. Kornelija Afrikana, majka Grakha, je kupila misensku vilu za 75 000 sestercija, a Lucije Lukul je istu vilu kupio za svotu 33 puta veću. Posebno su upravo

u napuljskom zalivu bila vrlo skupocjene i luksuzne vile. Isto tako se počeše kupovati i drugi luksuzni i vrlo skupi proizvodi, kao npr. odjeća od svile (koja je dolazila iz daleke Hanske Kine) i orijentalni parfemi i masti. Bogatiji slojevi su dosta izdvajali sredstava i na gozbe (dobri kuhari su bili na cijeni), ribnjake. Glavni objed je bila *cena* (večera), a ne ručak koji je bio siromašan. Redovno su se donosili protu-luksuzni zakoni i to 161., 115., 89. i 81. god. p. n. e., koji su ograničavali pretjeranu raskoš, određivale maksimume i zabranjivali mogo toga. Posebno je bila pomama za srebrnim posuđem, i davno je bilo prošlo vrijeme kada su se Kartaginjanina rugali Rimljanima što su njihovi poslanici u Rimu u svakoj kući nailazili na istu srebrninu. Potražnja za srebrnim predmetima se uveliko i naglo povećavala, pa dok je Scipion Emilijan imao 32 libre izrađena srebra (što je u to vrijeme bila velika svota), njegov biološki sinovac Kvint Fabij imao je 121. god. p. n. e. čak 1000 libri, a Marko Druz, čuveni plebejski tribun iz 91. god. p. n. e., je posjedovao vrijednost od 10 000 libri izrađene srebrnine. Lucije Licinije Kras je platio srebrnaru 100 000 sestercija za dvije lijepo izrađene čaše od srebra. Uz srebrno posuđe i predmeti od drugih metala su bili traženi i „masno plaćani“, tako su manji kipovi od bronze koštali od 3 000 do 4 500 sestercija. Skupocjeni sag je stajao čak 200 000 sestercija. Dobro izrađena bakrena posuda za kuhanje je bila vrlo skupa.

Rimski bogataši su velike svote trošili na udobne i raskošne kuće. Osobita važnost se polagala ako je uz kuću bio bolji ribnjak, ili golubinjak. Smatralo se potrebnim da se imaju dvije kuće, i to jedna na albanskim bregovima, i jedna na kampanskim obalama. Velike svote su se trošile i na grobove. Na luksuzu se nije štedilo, pa se tako znalo da se bolji konj proda za 24 000 sestercija, a cijenili su se i rasni psi, a i na pokučstvo i odjeću su se davale velike svote. Ta pomama za luksuzom je bila toliko različita od one uobičajene skromnosti koja se vezala za ranije generacije Rimljana. Uslijed povećanja luksuza i mekoputnost i ležernost se raširila među nekad čvrstim i odlučnim rimskim namjesnicima i zapovjednicima. Tako je Ciceron govorio o namjesniku koji se dao na nositi na nosiljci sa mekanim jastukom, koju je nosilo osam nosača, i to sa jednim vijencem na glavi, a sa drugim oko vrata i držeći pred nosom jastučić napunjen miomirisnim ružama.

Cezar je namjeravao i da donese zakone koji bi ograničavali luksuz. Tako je ograničeno kićenje biserima i purpurnom nošnjom, a propisan je i maksimum trošenja na gozbe. To ustvari nisu bile nove, vec stare odredbe, koje su se samo ponovo zakonski aktualizirale. Čak je cenzor nadzirao i trg sa poslasticama, i mogao je konfiscirati zabranjene luksuzne zdjele i jela. Međutim, u praktičnom pogledu ti zakonu i odredbe protiv javnog pokazivanja prevelikog luksuza su postale puko slovo na papiru, jer je „zabranjeno voće“ uvijek slađe ili *nitimur in vetitum semper, cupimusque negata*. Borba protiv luksuza je prepuštena Oktavijanu Augustu.

Familija

Tijekom mnogih vjekova rimsko je društvo čuvalo određene crte patrijarhalnog uređenja. Ali su izmijenjene socijalne i gospodarske prilike, utjecaj grčkih običaja i helenističkih kulturnih strujanja djelovali destruktivno, tako da je čvrsta porodica bila prije socijalni ideal nego stvarnost. Pri sklapanju brakova veliku ulogu igrali su politički motivi i financijski razlozi. Razvodi su bili obična pojava, a natalitet se smanjivao. Već je grakhovsko zakonodavstvo počelo stimulirati natalitet. Tako je cenzor, za 131. god. p. n. e., Metel Makedonski preporučivao svojim sugrađanima da žive porodičnim životom i da kao patrioti „teret“ djece moraju snositi. Metel je izjavio tako : „Da možemo, građani, mi bismo se toga tereta oslobodili. Ali pošto je priroda tako uredila, da niti se može udobno živjeti sa ženama, a niti bez njih uopće, to se pristoji, da gledamo više na trajno blagostanje, nego li na kratko, slatko uživanje.“ Međutim, i iz ove izjave se polako ogleda promjena u svijesti Rimljana iz najviših slojeva (nobiliteta i vitezova), po kojem djeca i brak postaju teret i obaveza, a ne više potreba, svrha i cilj (kako su to shvatale prethodne rimske generacije). A kada se nešto što se želi, uslijed promijenjenih historijskih i društveno – ekonomskih i općekulturnih silnica, transformisalo u nešto što se nameće (poradi viših ciljeva), onda je bio potreban samo jedan mali korak i da se kompletna struktura rasturi. I zato je u ovo vrijeme pojava razvoda, nekada vrlo rijetka i izuzetna, sada počela pojavljivati kao normalna i obična stvar. Među seoskim i gradskim plebsom se ipak još uvijek čuvalo starinsko shvatanje potomstva i braka. Ali brak u ovo doba je skoro uvijek zasnovan na načelu *sine manu*, po kojem žena nije prelazila pod *potestas* svoga muža, ili njegovog oca i djeda, dok je *cum manu* bio vrlo, vrlo rijedak.

Prostitucija je uzela u to vrijeme značajne razmjere. Ljubavne avanture dama iz najvišeg društva bile su općepoznate i samo u iznimnim slučajevima privlačile pozornost (kao npr. sastanak Cezarove žene s Klodijem, preobučenim u žensku odjeću, za vrijeme praznika u čast Dobre boginje). Raspad starog rimskog i italskog morala i sustava vrijednosti doveo je i do pojave do tada slabo ili nikako prisutne kod Rimljana, a to su sukobi i razdori između roditelja i djece. Stare, tradicionalne veze su uslijed pritiska novih okolnosti i kulturnih, političkih, religijskih i plutokratskih strujanja su se raspadale. Bilo je i pojava da su djeca radi bogatog naslijeđa željela smrt roditelja. Osobito mnogo primjera u tom pogledu pruža povijest proskripicija iz 43. god. p. n. e. Raspadanje patrijarhalnog života izazivalo je prosvjed od strane konzervativno raspoloženih predstavnika aristokracije. Neki od njih bili su uvjereni da se strogim zakonima može vratiti tradicionalni moral i samim tim ispraviti suvremeno društvo. Salustije, npr., kritizira postojeći poredak i predlaže Cezaru da izvrši niz reformi, koje bi trebale uskrsnuti moral i vrijednosti iz razdoblja rane i prve faze srednje Republike, koji je on smatrao idealnim. Društveni život toga vremena pun je frapantnih proturječnosti. Može se navesti priličan broj slučajeva prodaje i izdaje političkih uvjerenja, kao i primjera pravog samožrtvovanja i junaštva.

U ovom periodu kada se raspadao republikanski sustav, kada se drevna društvena struktura (uključujući i familiju) nalazila u dekadensu, tražili su se novi modaliteti uzajamne podrške i

uglavnom su se pronalazili u prijateljstvu. Tako su vrlo česti prijateljski odnosi koji su nadomještavali razbijene tradicionalne veze. Zato ne treba ni čuditi snažna epistularna djelatnost npr. Cicerona sa njegovim bliskim prijateljima. To je proizvelo i gozbe na kojima su se prijatelji okupljali, kao i činjenicu da se u oporukama sada nailazi na sve veči broj ljudi.

RELIGIJA I FILOZOFIJA

Pregled povijesti rimske kulture u posljednjem razdoblju Republike navodi na zaključak da se kulturni razvoj, i pored vanjskih i unutarnjih teškoća toga doba, nije zaustavio, i da su književnost i umjetnost često bile sredstva političke borbe. Početak kulturnog razvoja Rima pada u doba kada je kultura u nekim područjima Italije, u Grčkoj i u istočnim zemljama bila na relativno visokom stupnju. Rim je preuzimao i prerađivao već gotove oblike. Kao što je već ranije istaknuto, od osobite važnosti po razvitak kulturnog bića rimskog svijeta bio je utjecaj visoko razvijene helenističke kulture; ali je i stara rimsko - italska kultura sačuvala priličan broj svojih originalnih crta, koje su održavale rimske i italske kulturne tradicije, često iz najdavnije prošlosti. Ponekad su Rimljani samo prenosili na svoje tlo već gotove oblike; u drugim slučajevima oplođivalo se dotad stečeno iskustvo i preobražavale stare kulturne tradicije. Iza razdobljâ obilježenih samo oponašanjem već gotovih uzora, često je dolazila reakcija, koja se izražavala u težnji za povratkom starinskim oblicima i tradicijama. Ova borba između tradicionalnog i novog ("neoterizma") nije slučajna. Ona u određenoj mjeri predstavlja odraz borbe koja je vođena između senatora i konzervativnih elemenata i koja je u pojedinim trenucima dostizala izvanrednu napetost.

Ipak ni burni događaji u II. i I. st. p. n. e. nisu zaustavili onaj sinkretički kulturni pokret i polet koji je počeo u vremenu borbe Republike za hegemoniju na Mediteranu. I tako se u posljednjem stoljeću Republike i prvom vijeku Carstva završava sinteza starinskih italskih kulturnih osnova sa onim raznolikim strujanjima što su potjecala iz razvijenijih helenističkih zemlja. Kultura razdoblja kraja Republike ostavila je u svim područjima dosta eklektičkog, neprerađenog. Put kulturnog razvitka nije bio završen. Taj razvitak nastaviti će se i u doba Carstva. Razvitku rimske kulture je neminovno mnogo doprinijela i činjenica da se Rimska država enormno povečala za vrijeme kasnorepublikanskog razdoblja. A eklektični duh uvijek znatiželjnih Rimljana je takav da se strani kulturni elementi posebno sa razvijenog Istoka brzo primaju, aklimatiziraju i prilagodjavaju rimskom biću. Poslije Savezničkog rata raste kulturno značenje istaknutih municipija. Ali rimska kultura nije bila ta koja je samo primala, ona je vršila i vrlo snažna kulturna strujanja, posebno u kulturno zaostalija područja.

Glavni nositelji novih kulturnih strujanja bili su predstavnici viših slojeva rimskog društva. Izvori pružaju podatke o životu, pogledima i raspoloženjima povlaštenih skupina stanovništva. Što se pak tiče kulturnog nivoa i kulturnih interesa rimske sirotinje i srednjih slojeva rimskog stanovništva, kao i stanovnika italskih municipija – o njima se zna relativno

malo (izuzev ako nisu spominjanja u kontekstu visoke politike ili nekih govorničkih i poetskih izražaja). Raskoš vladajućih klasa i bijeda siromašnih slojeva stanovništva dostigli su u to doba krajnje granice, što je bilo toliko različito od poslovične skromnosti Rimljana iz ranijih perioda. Upravo je ovaj period primjer kako se i zajednice sa najvećim vrlinama mogu preobraziti u dekadentna društva. Potrebni troškovi često su predstavnike aristokracije dovodili do propasti, prezaduženost nobila (osobito mladih) gurala ih je u sve moguće političke avanture.

Religijska slika Kasne Republike

Kriza religioznosti se u doba građanskih ratova dodatno produbila, i može se slobodno reći da se stara rimska religioznost našla pred teškim iskušenjima. Pošto je rimska religija (već prethodnoj epohi izmiješana i isprepletena sa grčkom religioznošću) bila usko i esencijalno prožimana sa rimskim državnim sustavom i životom familije, jasno je da je destrukcija toga sustava i propadanja starih vrijednosti i morala rimske familije moralo imati utjecaja i na slabljenje rimske religioznosti. Paralelno sa slabljenjem političkih institucija Republike, slabile su i institucije rimske religije, pa su one u ovome razdoblju obična prazna forma, ljuštura bez sadržine i svećeničke službe služe samo kao jedan od stepenika u karijeri rimskih političara (bez obzira da li su oni i stvarno religiozni po starom rimskom obrazcu). Prema staroj religiji se sve više širio osjećaj ravnodušnosti, ili tek formaliziranog poštivanja u svrhu npr. javnih potreba. Tako su se proturječnosti kasne Republike osjećale i u religioznom aspektu života. Činjenica je da u službenoj rimskoj religiji još od kraja III. st. p. n. e. nije došlo ni do kakvih bitnih promjena. I nadalje su održavani tradicionalni praznici, svaki akt političkog života bio je praćen prinošenjem žrtvi i auspicijima, u čast novih pobjeda priređivani su veličanstveni višednevni trijumfi. Usprkos tome tradicionalna religija nije igrala svoju prijašnju ulogu. Među obrazovanim Rimljanima bilo je priličan broj filozofa, racionalista i skeptičara, koji su se doduše zanimali za nacionalnu religiju i proučavali je, ali koji su bili daleko do iskrenog vjerovanja. Toliko su stara religija i njene institucije postale „školjka bez stvarnog sadržaja i suštine" i obične formalne stvari koje su služile samo kao dobar stepenik u građenju političke karijere za ambiciozne političare, da su se znale desiti i proturječne stvari. Tako je npr. Gaj Julije Cezar, kao nereligiozna pa i ateizirana osoba, izabrana da bude vrhovni svećenik (*pontifex maximus*), jer je ovaj tada narodnjački lider smatrao da je kandidiranje i izbor za vrhovnog svećenika odlična pozicija za nastavak političke karijere.

Teško unutarnje stanje, protkano ratovima, sukobima, nemirima i neslućenim nasiljem doprinijeli su traženju novim puteva u smislu religioznosti, što se posebno odražavalo u misterijskim orijentalnim kultovima. Filozofska učenja su ipak bila i previše zahtjevna za obični puk, tako da je „kriza duhovnosti" i nesumnjiva sve veća ravnodušnost prema drevnim vjerovanjima kao rezultat imala da se obični ljudi okreću prema novom misticizmu i misterijskim kultovima, tražeči rješenje za svoje probleme, strahove, pa i želje. A orijentalni kultovi (koji su još od uvođenja kulta Velike Majke/Kibele postajali sve popularniji) su sa

svojim osobenostima bili kao poručeni za takvo duhovno stanje na zapadu. Misterijski orijentalni kultovi i posebno njihovi obredi su bili prijemčivi, jer su u svojoj ponudi imali pročišćenje od grehova i mogućnost ostvarivanja preko njih zagrobne sreće. Orijentalne kultove su širili i mnogobrojni doseljenici (koji dolaze u Italiju i zapadne provincije iz raznoraznih razloga, a najviše tražeći bolje mogućnosti za život) i robovi. Jedna od pozitivnih osobenosti Republike bilo je to pravo slobode kretanja (naravno za one koji nisu robovi) i traženja boljeg života, tako da Rim i Italija nisu bile zatvorene teritorije, i tamo se mogao doseliti ko je želio. Uz to je i razvijena trgovina sa bogatim istokom doprinosila jačanju orijentalnih kultova, koji bi se širili koristeći luke kao svoje polazne tačke. Procesu uvođenju orijentalnih kultova su dodatno doprinosili vojnici koji su se u Italiju, zapadne provincije i Balkan vraćali iz kampanja u Maloj Aziji i Levantu. Ali činjenica da se transfomirala u praktično sredstvo svakidašnje politike i strančarenja, ipak je omogučila rimskoj religiji i njenim drevnim svećeničkim redovima da se uspijevaju održavati u ovom vrlo turbulentnom vremenu. Tako su pojedinci održavali javne obrede ili bili svećenici, a sve u svrhu svoje političke i društvene pozicije, a da uopće u to nisu ni vjerovali. Veza sa helenističkim Istokom doprinijela je prodiranju raznovrsnih mističnih kultova u Rim. Grčko-trački kult Dioniza, egipatski kult Izide i Ozirisa, kultovi maloazijske boginje Ma, frigijske Velike boginje i čak judejskog Jahve – nalazili su priličan broj poštovatelja u raznim društvenim slojevima.

Nove kultove donosili su iz dalekih zemalja vojnici, trgovci, doseljenici (koji su dolazili iz najrazličitijih pobuda u Rim i Italiju) a veliku ulogu igrali su u tom pogledu i robovi. Sa njima su istočna vjerovanja prodirala čak i u kuće rimskih aristokrata; oslobođenici porijeklom sa helenističkog Istoka pretapali su se u gradski plebs, i širili svoje vjerske poglede među rimskim stanovništvom. U ovom periodu orijentalni kult Velike majke oficijelno donesen iz Pesinunta za vrijeme Hanibalovog rata, je imao i odlike zvaničnog kulta. Za vrijeme teškog rata sa Kimbrima u Rim je iz Pesinuntu došao veliki svećenik Batakes, koji je „zastupao“ svoju boginju govoreći i čineći čuda, stekavši popularnost u prostim masama i među ženama (i pored ljutnje koju je izazivao kod obrazovanijih Rimljana). Marije je i sam hodočastio u Pesinunt (nakon sloma „bune“ Saturnina i Glaukije). Kult kapadokijske boginje Ma je u Rim i Italiju donio Sula, kojem se navodno ova boginja ukazala u snu. Nju su Rimljani počeli poštovati pod imenom svoje stare boginje rata – Belone. Bogosližja u čast Ma-Belone pratile su ekstaze još veće nego tijekom obreda u čast Velike majke.

Širili su se razni sirijski kultovi, od kojih je naročito poznat bio kult velike boginje Atargatis, koju su nekad poštovali pobunjeni robovi na Siciliji.

Od Sulinog doba i egipatski kultovi Izide i Ozirisa započinju svoj uspon u Italiji. I još neki egipatski kultovi kao što u oni Serapisa, „šutljivog i ozbiljnog“ Harpokratesa i Anubisa nalaze svoje mjesto u rimskom društvu. Katul zagovara i brani frigijska (maloazijska) božanstva pred drevnim bogovima. Ovo je bilo i vrijeme širenja raznoraznih subreligijskih pojava, kao što su vračanje, proricanje budućnosti, okultizam i astrologija.Tako je Lucije

Tarutije iz Firma, inače prijatelj Cicerona i Varona, „dokazao“ služeći se haldejskom i egipatskom astrologijom kada su se rodili Romul i Rem, i kada je Rim sagrađen. Kult boga Mitre, koji će se u u kasnijim stoljećima raširiti rimskim svijetom, došao je iz istočnih zemalja vezano za dugogodišnje ratove koje su tamo vodili armije kojima su zapovijedali Lukul i Pompej. Prvi su ga na Zapad donijeli Pompejevi vojnici koji u se borili protiv gusara. Mitraizam će postati vrlo popularan kult među profesionalnim rimskim vojnicima.

Promijenjena vremena u shvaćanju religioznosti su doprinijela i pojavama „sverogrđa“, pa su npr. 114. god. p. n. e. optužena trojica mladića iz uglednih rimskih familija zbog seksa koji su imali sa trima vestalkama (isto porijeklom iz uglednih familija). Kolegij pontifika (koji je bio prooptimatski) je pokušao to zataškati, ali je čitav incident prerastao u u tada uobičajeno političko i stranačko prepucavanje i došao je pred komicije (gdje je ležala snaga populara) koje su osudile mladiće na smrt. I pored utjecaja filozofije i orijentalnih misterija i dogmi, kod Rimljana je i nadalje vrlo prisutna sklonost ka sujevjerju, praznovjericama i raznoraznim proročanstvima, kao što pokazuje primjer Marija. Čak je i Senat 87. god. p. n. e. bio prisiljen da se pridržava onoga što je neka proročica predstavila kao volju bogova.

Ipak se, uslijed nesmiljene stranačke borbe, kod tradicionalističkih pojedinaca u religijskom smislu javlja i protuteža rastakanju drevne rimske religioznosti, pa se ponovo pokušavaju animirati određene drevne religijske predstave i kultne aktivnosti. U tome kontekstu treba promatrati i djelo antikvara Varona o „starinama božjih stvari“. Tako je 50. god. p. n. e. od zvanične vlasti Republike naloženo da se mora porušiti unutar *pomeriuma* sagrađeni hram Izide. Međutim, toliko je ovaj orijentalni kult zaživio među stanovništvom Grada, da se ni jedan radnik iz strahopoštovanja nije usudio da svojim rukama učestvuje u rušenju hrama Izide, već je konzul Lucije Paul morao prvi uzeti sjekiru i početi rušiti (a sve kako bi se provela vladina uredba). Stara vjerovanja su se ipak najviše zadržavala u familijskim kultovima, odnosno u privatnoj religijskoj sferi. Ovi kultovi familije i pojedinca (kućno ognjište, lari, menati, lemuri, geniji) su se kako tako držali u ovom vremenu skepticizma. Orijentalizam, racionalizam i skepticizma su manjoj je mjeri dotakli kultove familije i pojedinca, ali su i oni vršeni više po tradiciji nego iz iskrenog uvjerenja.

Najspecifičnija zajednica koja se našla u uokvirima rimskog imperija zaključno sa krajem II. građanskog rata bili su Jevreji. Ova izvorno semitska zajednica je uspješno iskombinirala etničko i narodnosno sa religijskim eksluzivizmom, čime je ujedno postala i etnička, ali i religijska skupina. Kod Jevreja su se tako narodnosno i religijsko direktno uvezalo i proželo. Tome je nesumnjivo doprinijela specifičnost, pa i dogmatika religijskog izraza jevrejstva. Historijsko – mitološka tradicija Jevreja postala je njihova sveta religijska tradicija, da bi se sticajem historijskih i kulturoloških okolnosti u narednim stoljećima ta jevrejska „sveta“ tradicija ukomponirala i kao sveta tradicija i druge dvije mlađe grane abrahamizma → kršćanstva i islama. Međutim, za razliku od drugih orijentalnih kultova i religija, judaizam se nije širio među rimsko – italskim stanovništvom i neJevrejima. Ni sami Jevreji, doseljeni u Rim i druge italske i zapadne gradove nisu imali želju za prozelitizmom ili primanjem novih

vjernika. Tako je hebrejski kult ostao više – manje u Rimu, Italiji i zapadnim provincijama vezan samo za doseljene Jevreje.

Kada se govori o Abrahamizmu i njegovim denominacijama, potrebno je naglasiti da on u svim svojim oblicima ne pokazuje strogi monoteizam. Bez obzira na ekskluzivno pozivanje na monoteizam, potrebno je istaći da se u sklopu abrahamske religioznosti nalaze mnoga tumačenja i mnogi elementi koji su u nesuglasju sa proklamiranim monoteizmom, pa tako nailazimo na sveto trojstvo, anđele/meleke, svece, svete duhove, dualistički odnos bog – sotona, đine i sl. Postojanje i održavanje vjerovanja u njih u skoro svim religioznim abrahamističkim denominacijama jasno ukazuje na njihove sinkretističke mono/duo/poli/teistički karaktere. Tako po njima ne postoji samo jedan Theos, nego čitav niz još manjih theosa sa slabijom božanskom moći, ali ipak sa kakvim-takvim posjedovanjem božanske moći koji su po abrahamskim religioznim dogmama subordinirani vrhovnom Theosu. Tako je u osnovi propovijedana i održavana abrahamska religioznost slična u nekom pogledu sa npr. olimpskim pantheonom.

Zahvaljujući religijsko – etničkom ekskluzivitetu, konzervativnosti, te snažnom osjećaju za svoju svetu historijsko – mitološku tradiciju, jevrejstvo je pokazivalo znatnu žilavost. Iako su Jerusalim i Judeja tada bili središte jevrejstva, mnogi pripadnici ove zajednice su već živjeli u dijaspori. Ova jevrejska dijaspora je nastajala još iz vremena tzv. „babilonskog sužanjstva“, pa se širila. Brojne zajednice su već prebivale generacijama u Aleksandriji i Kireni, gdje su činili posebne općine sa određenom religijskom i kulturnom autonomijom i svojim priznatim poglavarima. Jevreji u dijaspori su čuvali svoje vjerske zakone i nastojali su se zaštiti od tuđinskih vjerskih utjecaja, pazili su na čistoću svoje vjere i obreda. Zbog te sklonosti ka ekskluzivizmu i sopstvenog osjećanja o svojoj uzvišenoj posebnosti i „izabranosti“ Jevreji su izazivali podozrenje kod svojih susjeda. Jevrejske općine u dijaspori su nekada bile bazirane na sličnom modelu kao što će to biti sustav milleta u Osmanskom carstvu, kao neka konsonacijska grupacija. Jevreji su u svojoj kolektivnoj svijesti i u temeljima i izrazima svoje religije i kulture snažno baštinili uvjerenje o svetoj posebnosti i svetoj izabranosti, što je vodilo i ka razvijanju osjećaja o svetoj superiornosti u odnosu na nejevrejski svijet. To je naravno sa jedne strane jačalo unutarnje veze jevrejstva i njihovu kohezivnu snagu te izdržljivost, ali sa druge strane je neminovno vodilo do rađanja antipatije kod drugih zajednica.

Filozofija

Pored orijentalnih i drugih stranih kultova koji su se širili Rimom i Italijom, među obrazovanijim dijelom stanovništva i dalje su dominantno mjesto zauzimala filozofska učenja. Poznavanje filozofije bilo je jedno od obilježja rimske obrazovanosti. Najviše uspjeha i dalje je kao i u vremenu Srednje Republike imao stoicizam. Apstraktni ideal mudraca, strogog prema sebi i ljudima, stopio se s predodžbom o Rimljaninu starog kova, koji u sebi utjelovljuje starinske rimske vrline (junaštvo, pravičnost, pobožnost i dr.). Osim toga, stoicizam je doprinosio širenju kozmopolitizma. Učenje o razumu koji vlada cijelim svijetom, o jednakosti ljudi, o razumnoj pravednosti – našlo je svog odraza i u političkim idejama, i u pravnim normama toga vremena. Iako je stoicizam i dalje bio najpopularniji, ali su sve prisutnija bila i druga učenja. Treba istaknuti da u ovo doba nijedan Rimljani nije

stvorio originalan filozofski sustav, pa je eklekticizam jedna od karakterističnih crta rimske filozofije s kraja Republike.

Zbog nedogmatizma filozofskih učenja dešavao se u pojedinim slučajevima i simbiostički i eklektički efekt , npr. između stoicizma i učenja Akademije i Aristotela. Tako je Antioh iz Askalona tu vrstu simbiostičkog učenja širio među konzervativnim krugovima oko 79. god. p. n. e. Ovo je i doba oživljavanja pitagorejskog učenja, sada ponešto redefiniranog i sinkretiziranog sa raznoraznim filozofskim, religijskim i mističnim shvatanjima, predstavama i izražavanjima. Taj neopitagorizam, koje se nalazilo na pola puta između filozofije i religije (sa dosta subreligijskih elemenata), je u ovom dobu predstavljao ugledni i ozbiljni nobil Publije Nigidije Figul/*Publius Nigidius Figulus* (rođen oko 98. god. p. n. e.; pretor za 58. god. p. n. e.), ali koji je i umro u izgnanstvu izvan Italije 45. god. p. n. e. Figul je bio optimat i prijatelj Cicerona, koga je podržao za vrijeme Katiline konspiracije. Među savremenicima Figul je imao reputaciju kao najvećeg naučnika, poslije Varona. Figul (kao pravi Rimljanin - eklektičar) je sinkretizirao predsokratovske i stoičke stavove sa perzijskim, haldejskim, egipatskim i etrurskim misterijama, a bavio se i proricanjem i okultizmom, te bi se njegovo učenje moglo smatrati ezoteričnim pitagorejstvom. Po Ciceronu, Figul je pokušao sa određenim uspjehom da obnovi doktrine pitagorejstva (uključujući matematiku, mističnost brojeva, astronomiju, astrologiju i magijsku tradiciju). Pretpostavlja se da je Figul prorekao veličinu Gaja Oktavija (budućeg Oktavijana Augusta) na dan njegovog rođenja. Po Apuleju, Figul je koristeći „magijske dječake“ (*magici pueri*), pomogao da se pronađena izgubljeni novac. On je navodno umio proricati iz leta ptica, a svojim „prizivanjem duhova“ pridobio je za neopitagorizam dosta ljudi, među njima i konzula za 49. god. p. n. e. Apija Klaudija, Marka Varona i Publija Vatinija. Njegovi *Commentarii grammatici* u najmanje 29 knjiga su bili kolekcija lingvističkih, etimoloških, gramatičkih i antikvarnih stvari. Pored ovog djela, Figul je napisao i niz drugih djela iz sfere astronomije, astrologije, retorike (*De gestu*), teologije i religioznih manifestacija (*De Diis*; *De augurio privato, De extis*), tumačenja snova (*De somniis*). Nažalost Figulov golemi opus je sačuvan samo u fragmentima, preko djela drugih autora. Neopitagorizam je u tim nestabilnim vremenima, kada su se tražili novi putevi kao neki vid pomoći i izlaska iz teške situacije (često u mističnim religijskim i subreligijskim oblicima koji su nudili novi „pokušaj kontrole“ nad svijetom koji se prebrzo mijenjao) i gdje bi se pojedinac sigurnije smjestio u korelaciji prema božanskom i natprirodnom (bar su tako oni mislili tada), postajao popularan. Čak je i Varon, iako školovan u stoicizmu preko Elija Stila i u skeptičnom antihonijskom platonizmu, zahtijevao pitagorejski pogreb za sebe (jer je tu nalazio nadu za neko drugo postojanje). Drugi istaknuti neopitagorejac je bio cezarovac (bar do zaključno sa 45. god. p. n. e.) Publije Vatinije. Sve prisutniji je bio i epikureizam i kinička Diogenova filozofija. Najvažniji predstavnik epikureizma u ovo doba je bio Tit Lukrecije Kar/*Titus Lucretius Carus* (oko 99. – oko 55. p. n. e.).

De rerum natura

Njegov jedini poznati i sačuvani rad je filozofska poema o epikureizmu pod naslovom *De rerum natura* (o prirodi stvari). Veoma se malo zna o životu Lukrecija, i jedina sigurna činjenica je da je on bio ili prijatelj ili klijent Gaja Memija, kome je posvećena *De Rerum Natura*. Možda je moguće da je pripadao višim krugovima, iako ga neki smatraju čovjekom demokratskog podrijetla. Djelo *De rerum natura* je bilo poznato široj rimskoj javnosti, i poznato je da su ga čitala braća Kvint i Marko Ciceron koji su ga ocijenili kao genijalno djelo (iako je bila publicirana bez konačne redakcije i revizije, možda zbog autorove iznenadne smrti). I Vergilije je čitao Lukrecijevo djelo i cijenio ga, a da je Lukrecije bio poznat u tadašnjem rimskom društvu pokazuju i drugi podaci. Kornelije Nepot (u svome „Životu Atika“) spominje Lukrecija kao jednog od najvećih pjesnika njegovog vremena. Ovidije u svojim „Ljubavima“ piše da će stihovi Lukrecija nestati samo kada dođe kraj svijeta. Vitruvije u *De Architectura,* Kvintilijan u *Institutiones Oratoriae*, i Statije u *Silvae* pokazuju veliko divljenje za Lukrecijevo djelo. Elije Donat/*Aelius Donatus* je, vjerojatno se pozivajući na ranije Svetonijevo djelo, je spominjao i vrijeme smrti pjesnika Lukrecija, a o Titu Lukreciju je govorio i Jeronim, i to da je ovaj poludio jer je upotrebljavao ljubavni napitak, da je svoj spjev pisao u svjesnim trenucima, da mu je knjige ispravljao Ciceron, te da je izvršio samoubistvo u 44. godini života. Međutim, u spjevu nema nikakvih tragova bolesne svijesti; ova verzija po svemu sudeći pripada kasnijem vremenu i plod je protivnikâ Lukrecijeve filozofije. Lukrecijevo djelo je i možda najbolji izglagač kompletne epikurejske filozofije, a sam Lukrecije je uvjereni pristaša i strastan propovjednik Epikurovg učenja, koje, po njegovom mišljenju, treba ljude izbaviti praznovjerja i učiniti ih sretnim. Iako je spjev "O prirodi" načelno filozofsko djelo, pisac je iskoristio ritmički govor i raznovrsne oblike pjesničkog izlaganja, da bi predmet svog djela činio pristupačnim čitatelju. Izlažući svoje učenje "u zvučnim i slatkim stihovima", on, po vlastitim riječima, postupa kao liječnik koji "maže medom rubove čaše kad djeci daje gorak lijek".

Sama poema se sastoji od 6 knjiga, podijeljenih u dva glavna dijela po 3 knjige. Prvi dio obezbjeđuje osnovni izvještaj o bivstvovanju, stvarima i prostoru, atomima i njihovom pokrenuti, beskonačnosti Univerzuma (uključujući i vrijeme i prostor), pravilima reprodukcije, prirodi uma i duha kao mterijalnim entitetima i njihovoj smrtnosti (pošto oni i njihove funkcije kao što su svjesnost i bol završavaju sa tijelima koja ih sadržavaju). Sama prva knjiga i poema ujedno počinju sa himnom preblagoj Veneri, personifikaciji jedinstvene i vječito žive prirode (ali ne u smislu božanstva). U prvoj knjizi je i formuliran zakon vječnosti materije, kao osnova učenja o svemu postojećem: iz ničega ništa ne postaje, već se sve rađa i raste iz najsitnijih prvobitnih tijela (*principes*), od kojih se sastoje sva tijela. Razvijajući ove misli posvećen je i znatan dio sljedeće knjige. U trećoj knjizi obrađuje se pitanje života i smrti. Lukrecije poriče besmrtnost duše. Čovjekov duh i duša rađaju se i umiru zajedno s tijelom. Zato je smrt neizbježan kraj postojanja. U četvrtoj knjizi utvrđuje se da su naša čula osnovni izvor spoznaje. Drugi dio poeme daje atomističko i materijalističko objašnjenje fenomena koji preokupiraju ljudsku predođbu. U petoj knjizi razvijena je

veličanstvena slika kozmosa. Svijet je nastao uslijed raznovrsnih spajanja pojedinih tijela. Svijet ne ostaje nepomičan u svom položaju, sve je prolazno, priroda se vječno mijenja. Lukrecije izlaže povijest oblikovanja zemlje i pojavu živih bića na njoj. On daje skicu razvitka prvobitnog društva. Prvi ljudi više su sličili životinjama, nisu imali zakona ni pravila društvenog života, među njima je vladalo nasilje. Ali su ljudi postepeno podčinili sebi prirodne sile, ovladali vatrom, počeli se služiti životinjskim kožama, pojavila se obitelj, kao rezultat ugovora nastalo je i društvo. U šestoj knjizi objašnjavaju se razne prirodne pojave: oluje, potresi, kolebanja temperature, epidemije. Spjev pokazuje cjelovit, u svojoj osnovi materijalistički i mehanistčki pogled na svijet. Pisac spjeva nije samo racionalist-mislilac, nego i pjesnik; on prirodu ne samo da proučava, nego i obožava. Neki opisi (oluje, oblaka) svjedoče o snazi piščevog pjesničkog opažanja prirodnih pojava.

Prema Lukrecijevim frekventnim izjavama u poemi cilj rad je bio da oslobodi um Gaja Memija (odnosno kompletnog čovječanstva) od praznovjerja i straha od smrti. To je činio tako što je predstavljao filozofski sistem Epikura. Lukrecije identificira praznovjerje (*religio* na latinskom) sa idejom da bogovi/nadprirodne sile kreiraju naš svijet ili se u njega upetljavaju u nekom vidu sa svojim djelovanjem. Lukrecije je zastupao stav protiv straha od takvih natprirodnih sila/bogova, podupirući ga promatranjem okruženja i logičkim argumentima. Sa tim argumentima je dokazivao da se sve pojave u svijetu mogu smatrati prirodnim fenomenima, odnosno pokretima i interakcijom atoma u praznom prostoru, umjesto voljom bogova/natprirodnih sila. Prirodna slika svijeta ne ostavlja mjesta božanskoj intervenciji. U skladu sa Epikurom, Lukrecije govori o tome da bogovi vode bezbrižan život i da se ne miješaju u ljudske stvari. Čovjekova premoć nad prirodom i njegova bespomoćnost kod tumačenja njenih pojava bili su uzrok zabluda, koje mogu biti izvor svakakvih zala.

Lukrecije je zastupao i stav protiv straha od smrti, tvrdeći da je smrt rasterećenje od materijalnog. Lukrecije je koristio analogiju sa brodom, kojeg je uporedio sa fizičkim tijelom koji drži i um (*mens*) i duh (*anima*) čovjeka. Ni um ni duh ne mogu preživjeti nezavisno od tijela. Tako Lukrecije tvrdi da jednom kada tijelo umre, da i njegov sastav ne može više egzistirati. Po tome ne može biti ni dobra ni loša stvar po čovjeka. Po Lukreciju, strah od smrti je projekcija terora i trauma iskušanih u životu, u boli koje samo živući um može osjećati. Zanimljiva je Lukrecijeva opaska protiv straha od smrti, (na osnovi simetrijskog argumenta) da bi ljudi koji se boje mogučnosti vječne neegzistencije nakon smrti, trebali pomisliti na vječnu neegzistenciju prije svoga rođenja, koje se vjerojatno ne plaše. Ukratko Lukrecije vodi borbu protiv božanstava, kultova i sujevjerja, kao i Enije (na koga se u epskom stilu ugleda), i kaže da se bogovi ne brinu za sudbinu ljudi, te da nema života poslije smrti, pa da se samim tim ne trebaa plašiti ni smrti ni navodnih muka poslije smrti. Mogao bi se čak steći utisak da je Lukrecije umoran i nezadovoljan sa životom, pa se i u tome pogledu ugleda na Enija i dio grčkih klasičnih pisaca, koji su govorili da bi najbolje bilo da se nisu ni rodili. Ali kada je već tako, da je smrt dobra, jer oslobađa od patnje i bijede.

Lukrecijev ideal predstavlja mudrac koji je saznao zakone života i prirode i oslobodio se praznovjerja, udaljio od trzavica, i uživa u svom duševnom miru. Epikurejska etika je u svojoj osnovi apolitična. Ona opravdava individualizam, čovjekov otklon od društvenog života, što je praksa i poruka prilično različita od one koja je tipična za ranija antička i rimska razdoblja (gdje se bavljenje javnim poslom i cijenilo i opravdavalo, ali i tražilo od građana). Iskustvo rimskih građanskih ratova druge polovice Kasne Republike je nesumnjivo imalo efekt na pojavu i razvijanje apolitičnog ponašanja (koje se ranije preziralo i smatralo nedostojnim građanina), koje je postajalo sve više i hvaljeno. Životu punom teških briga, udaljenom od prirode i otežanom borbom, Lukrecije pretpostavlja život prvobitnog društva. Ali je Lukreciju stran pesimizam. Klanjanje prirodi, vjera u njene neiscrpne snage kombinira se kod njega sa apologijom ljudskog razuma koji prodire u najdublje tajne kozmosa i koji je izvor prave mudrosti. U tome je snaga Lukrecijeva optimizma.

Lukrecijeva poema održava visok intelektualni, pa i znanstveni nivo tadašnjih Rimljana. Nesumnjivo je riječ o jednom fenomenalnom djelu, koje će i u narednim stoljećima i milenijumima utjecati na razvitak čovječanstva, posebno u znanstvenom smislu. Ujedno Lukrecije i njegovo djelo govore o slobodi savjesti i spoznaje, kao i dubokom promišljanju autora, ali posredno i o društvenoj i intelektualnoj atmosferi posljednjih decenija republikanskog sustava koja je omogučavala i kreiranje, ali i publiciranje jednog ovakvog djela. Kada se danas čita i izučava Lukrecijeva poema, može se ostati samo zatečenim sa kolikom intelektualnom snagom i znanjem je raspolagao autor i koliko je bio ispred vremena. Lukrecije je bio najbolji antički glasnik modernog vremena. Svoje učenje, koje u biti stoji u opreci s mnogim pojavama rimskog društvenog uređenja, punog kultova i praznovjerja, Lukrecije je obukao u tradicionalni latinski pjesnički oblik. On nije išao za aleksandrijskim uzorima, već za rimskim pjesnikom Enijem, prema kome je gajio duboko poštovanje. Kako se pridržava Enijevog stila, Lukrecijeva poema se odlučno drži i klasične grčke književnosti, a ne aleksandrijskog i helenističkog utjecaja, a u svome obliku slijedi Empedokla. Kao i Enije, i Lukrecije prezire u poeziji mitološku učenost (koja je prisutna u aleksandrizmu) te očekuje od čitatelja da već poznaje opće priće, odnosno da ima dobre obrazovne temelje. Lukrecije se protivi i modernom purizmu (jezičkom čistunstvu), i ne ustručava se da koristi i grčke riječi i izraze, ako u latinskom nije nalazio adekvatne riječi i izraze za misao i pojam koje je želio izraziti (*propter egestatem patrii serrmonis*). Lukrecijevi dikcija i heksametri su bolju od Enijevih, ali ipak još uvijek nisu bili u dovoljnoj mjeri uglađeni i „izglancani" kao u tada suvremenim školama. Zato taj njegov način pisanja ne nailazi većeg odziva kod njemu suvremenih pisaca, ali na potonje pisce iz Augustovog doba, djeluje znatno. Lukrecijeva reforma Enijevog stiha bila je od važnosti za kasnije pjesnike, naročito za Vergilija.

Grčko – helenistički utjecaj

I u ovom periodu grčko – helenistički utjecaj je bio vrlo prisutan u Rimu, Italiji i zapadnim provincijama. Kao što je već spomenuto, za vrijeme Kasne Republike, došlo je do konačnog sažimanja rimsko – italske kulture sa grčko – helenističkom u novu, jedinstvenu kulturu. Ta

jedinstvena rimsko – grčka kultura će dominirati prostorima Mediterana i Zapadne Europe u narednih pet stoljeća (do kraja IV. st. n. e.).

Helenska književnost odavno je izgubila svoj slobodni i samonikli polet. Ona je sada živjela samo od milosti većih gradova i mjesta, lokalnih kraljeva, kneževa i velikaša. Od kada su nestale helenističke dinastije u Pergamu, Kireni, Bitiniji i Siriji stanje za helenske pisce nije bilo tako prijemčivo kao u ranije, helenističko doba. Radi toga su mnogi književnici na grčkom jeziku, zajedno sa mnogobrojnim učenjacima, težili da dođu u Rim, koji je postao u pravom smislu glavni grad mediteranskog svijeta. Tako su uz grčke i orijentalne filozofe, kuhare, ljubavnice i ljubavnike, sluge ...itd kod uglednih i utjecajnih Rimljana svoje mjesto nalazili i pisci na grčkom jeziku. Posebno rimska visoka klasa u ovo doba nije mogla bez pisaca memoara, koji su dolazili sa istoka.

U Rimu su se tako našli tada epikurski filozof Filodem (uz Lucija Pizona, konsula za 58. god. p. n. e.), čuveni ljekar Asklepijad (živio cc 124. ili 129. – 40. god. p. n. e.; koga je uzalud htio u svoju službu domamiti kralj Mitridat), pa polihistor i učenjak Aleksandar Miletski, pjesnik Parten iz Nikeje u Bitiniji, znameniti putnik, učitelj i pisac Posejdonije iz Apameje u Siriji, koji je 51. god. p. n. e. preselio sa Rodosa u Rim, i mnogi drugi. Svi su oni djelovali na razvoj rimske opće naobrazbe i knjizžvnosti. Kuća sa dragocjenom bibliotekom Lucija Licinija Lukula bila je gotovo kao Aleksandrijski Muzej, stjecište helenskih učenjaka i književnika. A i samoga vlasnika bi našli često kako sa svojim gostima raspravlja o jezikoslovnim ili filozofskim pitanjima. Sve veće prisustvo grčko – helenističkih pisaca u Kasnoj Republici je prirodno proizvodio i sve veći broj rimskih pisaca, te jačao njihove intelektualne vidike i kapacitete. Pošto je u ovom razdoblju grčki jezik bio „svjetski jezik“ (u smislu „lingua franca“ za mediteransko, srednje istočno i europsko područje) i samim tim imao potencijalno brojnije čitateljstvo (svi obrazovani ljudi su koristili grčki jezik, a njima su takav djela bila uglavnom i namijenjena), dobar dio i tih pisaca je koristio i grčki jezik i grčko pismo za svoja djela. Pored Rimljana grčki su koristili i vladari drugih državica, kao npr. kraljevi Jermenije i Mauritanije.

Asklepijad je rođen u gradu Prusa (današnja Bursa) u Bitiniji, i bio je veoma čuveni ljekar u Rimu, iako je prvo pokušao da karijeru ostvari kao retoričar. Imao je veliki broj učenika. On se bio suprotstavio teorijama o bolestima Hipokrata i pokuša je da razvije nobu teoriju o bolestima, prema kojoj su one rezultat neharmoničnog kretanja „atoma“ tijela. Asklepijad je i zastupao humani tretman za mentalno i psihičko oboljele. Asklepijad se smatra i pionirom – ljekarom u psihoterapiji, fizikalnoj terapiji i molekularnoj medicini.

Ali grčko – helenistički utjecaj je imao i dekadentnih osobina, jer je raširio poniznost i udvorništvo (koje je bilo svojstveno dvorskim i salonskim učenjacima i piscima) među Rimljanima, kojima te osobine nisu baš bile svojstvene. Tako se npr. Aristodem iz Nise preporučivao svome patronu tako što je kao dokazao da je Homer bio porijeklom Rimljanin.

TEHNOLOŠKA I NAUČNA DJELATNOST

Znanost

Na ovom polju je najzanimljivija i najvažnija osoba bio erudita, znanstvenik, logistorik, skriboman, političar i knjižničar Marko Terencije Varon (*Marcus Terentius Varro*, zvan i *Varro Reatinus* – kako bi se razlikovao od Varona Atacina/*Varro Atacinus*;116. – 27. god. p. n. e.), rodom iz sabinskog grada Reate. Varon, moguće rođen u viteškoj familiji, je uvijek ostao vezan za svoje korijene oko Reate, gdje je posjedovao veliko imanje sve do svoje starosti. Varon je pripadao tradicionalističkoj frakciji i obnašao je čitav niz javnih funkcija (plebejski tribun, kvestor, kurulni edil i pretor), tako ušavši u senatorski rang. On je bio i član Komisije Dvadestorice koji su trebali provesti agrarni zakon (sa naseljavanjem Kapue i Kampanije) koji je donio Cezar. Za vrijeme II. rimskog građanskog rata Varon je zapovijedao sa pompejevsko – tradicionalističkim snagama u Hispaniji. Uprkos tome što je bio na poraženoj strani, Varon je čak dva put bio amnestiran od Cezara (prije i poslije bitke kod Farsale), Kasnije je Cezar 47. god. p. n. e. imenovao Varona za upravitelja javne biblioteke. Nakon martovskih ida i ustanovljena II. triumvirata, Marko Antonije je Varona stavio na liste proskribiranih. Uslijed toga je Varon izgubio veći dio imovine, kao i svoju biblioteku. Ipak je nakon razlaza Marka Antonija sa rimskim establishmentom, Varon našao podršku kod Oktavijana Augusta. Prvi rimski car je omogučio Varonu da se posveti nauci, studijama i pisanju, sve do svoje smrti.

Varon je spadao u red ubjedljivo najobrazovanijih ljudi ne samo tadašnjeg svijeta, nego općenito u historiji čovječanstva. Bio je student kod tada čuvenog filologa Lucija Elija Stila (*Lucius Aelius Stilo*), a kasnije je nastavio studije u Atenskoj Akademiji i to kod filozofa Antioha iz Askalona. Kvintilijan je u svojim *Institutio Oratoria* Varona nazvao najučenijem Rimljaninom, dok je njegovo opsežno djelo citirano i korišteno od niza antičkih autora i znanstvenika (Ciceron, Vergilije, Plinije Stariji, Kolumela, Aul Gelije, Augustin i Vitruvije koji mu odaje priznanje). Varon je bio vrlo plodan pisac i njegov opus obuhvata više od 74 rada (u 620 knjiga), u velikoj većini na latinskom jeziku, koja obrađuju najrazličitije teme. Nažalost, taj golemi opus je vrlo slabo sačuvan i to samo jedan rad u potpunosti (*Rerum rusticarum libri III*), jedan u dijelovima (*De lingua latina libri XXV*, od kojih je sačuvano samo 6 knjiga), a ostali u fragmentima, većinom u Gelijevima *Noctes Atticae.* Poznati izgubljeni radovi su : *Saturarum Menippearum libri CL or Menippean Satires, Antiquitates rerum humanarum et divinarum libri XLI, Logistoricon libri LXXVI, Hebdomades vel de imaginibus, Disciplinarum libri IX*, *De rebus urbanis libri III, De gente populi Romani libri IIII*, *De sua vita libri III, De familiis troianis, De Antiquitate Litterarum libri II* (jedan od ranih Varonovih radova, koji je posvećen tragičnom pjesniku Luciju Aciju/*Lucius Accius*), *De Origine Linguae Latinae libri III* (posvećeno Pompeju), Περί Χαρακτήρων, *Quaestiones Plautinae libri V* (sadržava interpretacije drevnih riječi nađenih u komedijama od Plauta), *De Similitudine Verborum libri III*, *De Utilitate Sermonis libri IIII*, *De Sermone Latino libri V* (?), *De philosophia.*

Varon je veliki dio svojih radova posvetio latinskom jeziku, njegovoj gramatici i pravopisu, te se i on može uz Cicerona smatrati osobom koja je standardizirala latinski književni jezik. Jedno od vrijednih Varonovih djela je i *Disciplinarum libri IX*, enciklopedija koja je upotrebljavala tzv. „slobodne vještine" (a*rtes liberales*) kao načela organiziranja studija i nauke. Varon identificira 9 takvih „slobodnih vještina" : gramatiku, retoriku, logiku, aritmetiku, geometriju, astronomiju, muzičku teoriju, medicinu i arhitekturu. Ove Varonove „slobodne vještine" su poslužile kao osnova za kasnije autore koji su definirali 7 klasičnih „slobodnih vještina mediavelnih škola i studija". Prva knjiga ove vrlo korištene enciklopedije se bavila gramatikom. Varonova enciklopedija je poslužila kao model za kasnije enciklopediste, posebno Plinija Starijeg. Naročito značenje za rimsku antikvarsku znanost je imalo njegovo djelo koje je nosilo naslov "Starine ljudskih i božanskih stvari" (*Antiquitates rerum humanarum et divinarum*). Nažalost to djelo nije sačuvano, ali ga drugi pisci često spominju. Varonovo djelo predstavljalo je kompilaciju, ali ona je sadržavala priličan broj važnih i interesantnih podataka iz drevnog doba Rima i njegovih institucija i načina života. Neka djelomična pitanja Varon je i sam pokušao ispitati.

Varon nije bio cjepidlaka u stilskom pisanju, a rado je upotrebljavao i humor. Kao uzor za ozbiljne znanstvene i stručne rasprave služio mu je Herakleid iz crnomorske Herakleje (koji je umro oko 300 god. p. n. e.), a za satire Menip iz Gadare u Siriji (živio sredinom III. st. p. n. e.). Taj je njegov izbor karakterističan za doba u kojem su nestajale sve ranije vrijednosne i moralne skrupule i norme rimsko – italskog društva. Herakleid je mnogo citao i mnogo znao, te bio ugodan pisac, ali ne i filozof. Ni Menip nije bio filozof, več mudrac, a kao zastupnik Diogenove kiničke filozofije ostale filozofe izvrgava ruglu. Menipu od čestita zivota na zemlji i na nebu nema ništa većega ni boljega, a ništa taštijeg od prepirki među mudracima. Za to kaže Varon, da se možeš filozofiju naučiti tako brzo, kao što rob kruh peći. Ništa, veli na drugom mjestu, nije još nijedan bolesnik tako ludo sanjao, da toga nebi bio već koji filozof učio. Iako su mu stranci uzori, Varon ipak nastoji svuda samostalno, a osobito rodoljubivo obraditi gradivo, koje uzima najradije iz rimskoga života i rimskih odnosa. Na osnovu sačuvanih fragmenata možemo reći da su one imale određene političke i didaktičke ciljeve. Na primjer, besplodnim filozofskim rezoniranjima stavljana je nasuprot rimska životna mudrost. Tako je on u satirama i sadržajem i oblikom originalan i različit od Menipa koji nije miješao stihove sa prozom, kao sto je to radio Varon. Nazivi Varonovih satira („Herkulovi stubovi ili o slavi", „Lonac nađe svoj poklopac, ili o dužnosti supruga", „Vrč ima svoju mjeru, ili o pijančevanju", „Seran ili o izborima", „Pasji retor, pasji vitez, pasji vodopija", „Herkul Sokratik", „Poludrugi Odisej", „Čovjek od 60 godina") mnogo govore o njegovim ciljevima vezanim za pisanje i objavljivanje satira. Neke satire su napisane po Diogenovoj kiničkoj filozofiji. U tim satirama Varon ismijava pokvarenost tadašnjih Rimljana, a hvali starije generacije i njihove vrijednosti i moral. Prije su žene bile kod kuće, pa su plele, tkale i kuhale, a u Varonovo doba se samo kite nakitom i uvijek su u pokretu. Nekada su djeca bila radost i ponos kuće i domačinstva, a sada odgovara žena da više voli tri puta poći u bitku, nego roditi. Nekada je otac opraštao sinu, a sada sin oprašta ocu, a ima

slučajeva kada se i otrov upotrijebi. Po Varonu se mladi psi bolje i razumnije odgajaju u kasnorepublikansko doba nego djeca. Izbori služe kako bi se zarađivalo, a parnice su zlatni rudnici za porotnike. Nekada su kukavice prodavali u robove, a sada ih cenzor nekažnjeno pušta, pa ga za to još i hvale. Po Varonu sve su krijeposti i vrline nestale.

Zanimljive su mnoge Varonove opaske, koje pokazuju njegovu izrazitu oštroumnost i intelektualnu snagu. Tako je primijetio i objašnjavao neke pojave koje bi odgovarale današnjoj mikrobiologiji i epidemiologiji. Varon je upozoravao svoje suvremenike da izbjegavaju močvare i bare, jer takva područja hrane i uzgajaju izvjesna bića koja se ne mogu vidjeti golim okom, nego se kreću kroz zrak i ulaze u tijelo kroz usta i nos i uzrokuju ozbiljne bolesti (izgleda kao da je teorijski shvatio postojanje bakterija, virusa i drugih mikroskopskih parazita). Varon je u znanosti poznat i kao osoba koja je ustanovila Varonovu kronologiju Rimske Države. Riječ je o pokušaju da se odredi precizna godina za godinom kronologija rimske historije do njegovog doba. Varonova kronologija je bazirana na tradicionalnim spiskovima konzula Republike, a tamo gdje su se pojavljivale „konzulske lakune“ Varon ih je popunjavao sa diktatorskim i anarhijskim godinama. Iako je u određenim pogledima (posebno što se tiće najranijih razdoblja) kronologija pogrešna, ona je ipak postala općeprihvaćena standardna rimska kronologija. Razlog za to leži i u činjenica da je u svome velikom dijelu ona bila ispisana na Augustovom slavoluku. Iako slavoluk više ne stoji, veliki dio njegove kronologije je sačuvan pod imenom *Fasti Capitolini*. Po Varonovoj kronologiji 1. godina od osnivanja (kratica AVC = *Ab urbe condita*) Grada je 3. godina šeste Olimpijade, odnosno 754/753. god. p. n. e., dok je prva godina Republike bila 245. godina AVC = 510/509. god. p. n. e. Varon je prvi uveo u književnost biografski žanr. On je dao oko 700 skica biografija istaknutih Rimljana i Grka („*Imagines*“).

Zanimljivo je da kognomen *Varro* pripada ilirskoj onomastici (ime je evidentirano i na dezitijatskom području), ali naš Varon nije ilirskog podrijetla, nego je to postao naziv jednog od ogranaka roda Terencija, nakon što je jedan njegov član u dvoboju ubio ilirskog neprijatelja po imenu *Varro*, za vrijeme I. ilirskog rata 229-228. god. p. n. e. Inače Varon je pisao i o ilirskim zemljama.

Tehnologija

Rimska tehnologija se i dalje razvijala, naravno pod velikim utjecajem grčko – helenističkog i etrurskog nasljeđa. Brodogradnja, zidanje kuća, zgrada, palata, teatara, mostogradnja, cestogradnja, iziskivali su iskusne i vrsne inženjere i majstore. A toga ne bi bilo da se nije razvijala i teorijska i praktična matematika i fizika. I uspješna Cezarova reforma kalendara ukazuje na dobro poznavanje matematika (u konkretnom slučaju vezano sa astronomijom). Inače matematika i fizika su bile sastavni dio obrazovanja. Matematika je ulazilo i i mistiku i filozofsko – religijska shvatanja i to poglavito preko pitagorejske škole i neopitagorizma. U građevinarstvu, i to posebno za monumentalne objekte, koristio se mramor i to često žuti numidijski (*giallo antico*) i lunenski (carrarski).

Latinski i grčki jezik kasne Republike

Jezik se razvijao u ovo doba između klasične latinštine i prostoga govora, Već se u krugu Scipiona Emilijana bockalo "čistom latinštinom", jer je klasičnost bila plod čisto italske naobrazbe, dočim se sada miješaju grčki izrazi u govor naobraženih, a po mogućnosti se izbjegava govor prostoga puka, Ali se u ovo doba javlja i reakcija protiv govoru tih viših slojeva i vladajućeg klasicizma u književnosti. Poticaj i za to je dao Grk i to maloazijski grčki retor i romanopisac Hegesias iz Magnesije, On je počeo zahtijevati u saglasnosti mnogo svojih retorskih i književnih pristaša, da se da običnom, svakodnevnom jeziku (posebno uključujući vokabular) pravo da bude književni jezik, a ne da se ugleda na klasični aticizam. Tako bi se u književni jezik uvrstile i riječi ili fraze koje su se odomačile u općoj upotrebi, bez obzira da li one dolazile iz Atike, Karije, Frigije itd... Hegeesias i njegove pristalice i istomišljenici nisu pisali po pravilima i ukusu učenjaka, vec prema izražavanju velikoga dijela govornika. Oni su tako uveli u književni jezik maloazijski vulgarizam, o čemu Ciceron govori : "ko poznaje Hegesiasa, zna, šta je ludo".

Ali kao sve što je grčko, tako je i ovaj način pisanja sebi brzo utro put u rimske krugove i književnost na latinskom jeziku. Glavna zasluga za to pripada Kvintu Hortenziju, Rimska javnost nije više marila za starinsku „čistoću", nego je brzo pristala uz ovu jezičku promjenu koja je došla iz helenističkog – istočnog svijeta, koja je književni i retorski jezik približavala običnom, svakodnevnom pučkom govoru. Zbog toga je samo onaj govornik ili pisac bio popularan, koji je umio vulgarizmu udariti pečat umjetnosti. Dok su se u prostoru dominacije grčkog jezika borba za uvođenje „novog izražavanja" vodila u retorskim školama, u Rimu se to dešavalo u sudnicama gdje su advokati - oratori koji su koristili „novo izražavanje" uspješno predstavljali taj novi vid jezičkog izražavanja. Hortenzijeve bravure su tako istiskale klasicizam sa rimskih besjedišta, pa bi se moglo sa pravom reći da je rimska advokatura oblikovala književno izražavanje na latinskom jeziku.

U retorskoj školi na otoku Rodosu javila se i tendencija koja je pokušavala ići srednjim putem u odnosu prema starom atičkom klasicizmu i „novog izražavanja". Rodska škola je tako posebnu poklanjala na stilistiku i jezičku čistoću, te na izbor riječi i redanje izreka. U ovom pravcu će djelovati nekadašnji učenik Hortenzija, a sada pristalica rodske škole Marko Tulije Ciceron, Ovaj rimski advokat, orator, pisac, političar, filozof... će sa svojim književnim i lingvističkim pristalicama, poradi svoga golemog i svestranog opus, stvoriti „zlatno doba" književnosti na latinskom jeziku, ali će i kodificirati latinski jezik u onaj oblik koji se danas prepoznaje i naziva „klasičnim". Prevođenjem grčkih filozofskih i drugih djela Ciceron je stvarao i odgovarajući latinski vokabular, te je tako omogućio svestrani razvitak latinskog jezika. Time je latinski jezik postao dostojan grčkog jezika u mnogim pogledima, čak ga polako i zamjenjujući u nekim oblastima. Uz Cicerona, mnogo za kodificiranje i jačanje vokabulara učinili su i Varon, Cezar i Katul, te drugi rimski pisci. Cezar je preporučivao da se tuđice izbjegavaju, kao što brodar izbjegava grebene u moru, a da se valja čuvati i seljačkih, prostih izraza, kao i poetskih i zastarjelih riječi iz drevnog doba. Kasna Republika je tako razdoblje intenzivnih filoloških studija. Prvo je Stilo udario temelje znanstvenoj rimsko – latinskoj filologiji, a to su onda nastavili Varon sa svojim opusom i

Publije Nigidije Figul (pretor za 68. god. p. n. e.) sa gramatičkim komentarima.Tada se raspravljalo o upotrebi latinskog jezika, o sinonimima, o starosti slova, o postanku latinskog jezika, o staroj književnosti (posebno o Plautu), pisale su se literarno – historijske rasprave, životopisi pjesnika, analizirao se stari teatar, scenariji i vjerodostojnosti Plautovih komedija.

To je vodilo ka i utvrđivanju gramatičkih i pravopisnih normi i pravila za latinski jezik. Padežni nastavci, koji su do sada bili ostavljeni na volju piscima i govornicima, sada su dobili stalni oblik i npr. više nije moglo biti kolebanja između oblika kod 4. deklinacije u genitivu za *senatuis* ili *senatus* , niti u dativu za *senatu* ili *senatui*. Sam Cezar je zagovarao i upotrebljavao samo stegnuto *senatus* i *senatu*. U pravopisu se takođe nastojalo ići prema govornom jeziku, te je po Cezarovu primjeru slovo /*u*/ zamijenjeno sa slovom /*i* / u *maxumus* → *maximus*. Isto se tako išlo i da se slovo /*k*/ istisne i da se samo slovo /q/ održava. Uz to je latinski jezik dobio i grčka slova /*y*/ i /*z*/, a za grčke aspirante počeše se upotrebljavati oblici *th, ph* i *ch*. Grčka gramatika i pravopis su u ovom oblikovanju latinske gramatike i pravopisa isto imale udjela, pa se tako slovo /*s*/ po grčkom uzoru smatra suglasnikom. Sve navedeno jasno pokazuje veliku dinamičnost i fleksibilnost latinskog jezika, koji nije bio statična formacija. Stare drevne oblike su pokušavali održati samo najkonzervativniji elementi koji su inače bili naklonjeni optimatskoj i tradicionalističkoj frakciji.

Književnost

U kasnorepublikansko doba, posebno u njegovim posljednjim decenijama, se nesumnjivo mnogo čitalo i pisalo. Samim tim se i tehnika pisanja i prepisivanja, tj. knjižarstva i izdavaštva znatno poboljšala, pa je i pospješeno širenje knjiga. Sa više pisaca na tržištu i boljom manufakturom i procesom izdavanja knjiga, one su postale jeftinije nego u ranijim periodima. Samo knjižarstvo je postalo ugledan i profitabilan posao, a knjižare su postale stjecište obrazovanih ljudi. Naravno, prepisivanje je još uvijek bilo temelj tehnologije izdavanja i umnožavanja knjiga, samo je to dobilo precizniji i jasniji sustav, što je omogučilo bržu, veću i jeftiniju produkciju.

Samo glasno i javno čitanje je postalo modom, pa i pomodarstvom u pojedinim slučajevima. Tako se i kod objeda praktikovalo glasno čitanje, a obrazovaniji su ako bi išli na neki dalji i dugotrajniji put ili odsustvo, sa sobom nosili i knjige. Čak je bilo i slučajeva da je zapovjednik vojske u taboru čitao neke sablažnjive grčko – helenističke romane, a senator dok je bio na senatskim sesijama sa sobom nosio kakvu filozofsku raspravu. Partski zapovjednik koji je pobijedio Krasa kod Kare, pokazao je građanima Seleukije romane koje je našao u rimskom taboru.

U književnosti ovog doba su se ustalile dvije tendencije, i to oni koji su ranije latinsko književno stvaralaštvo (Enija i Pakuvija) smatrali uzorom, dok su se drugi držali nove književnosti na grčkom jeziku, uobičajeno nazvanom aleksandrijska književnost ili aleksandrizam. Kako bi se shvatila rimska književnost u ovom razdoblju, potrebno je razjasniti ono što se obilježava pod terminom „aleksandrizam“ u kontekstu razvitka književnosti. Aleksandrijska književnost je iznikla u uvjetima povlačenja klasičnog grčkog

idioma, koji je uslijed primjesa narodnih narječja i stranih primjesa (uslijed helenističke simbiozne na istočnom Mediteranu i srednjem Istoku), postajao žargonom. Tako se dobila. U samoj Aleksandriji učenjaci i pisci ipak njeguju i dalje grčku književnost na stari način, pa je tako aleksandrizam slična pojava kao renesansa (koja je raširila i produbila zanimanje za antičke kulturne vrijednosti). Relativno cvjetanje Aleksandrijske književnosti počinje neposredno prije I. punskog rata, ali tadašnji rimsko – italski pisci kao Nevije, Enije, Pakuvije pa sve do Varona i Lukrecija nisu se nalazili pod utjecajem aleksandrizma. Oni su se direktno nadahnjivali Homerom, Euripidom, Menandrom i sa drugim klasičnim grčkim piscima, a ne sa aleksandrijskim posrednikom i prespojem. Ipak su na kraju i rimski pisci pristali uz aleksandrizam, što bi se moglo objasniti i time što se kako se približavalo kraju stare Republike, dolazilo do sve snažnije i djelotvornije simbioze kultura i stvaranja jedinstvene kulture, kojoj će grčko – helenistička kultura dati nemjerljiv doprinos. Među znatnije širitelje Aleksandrijske književnosti u Rimu spada elegičar Partenije, koji je oko 54. god. p. n. e. otvorio u Rimu školu za književnost i poeziju. Od njega su se sačuvali excerpti po kojima je naučavao. Iako su Rimljani prosto upijali grčke i helenističke romane, fikcije i fantastične priče, na latinskom jeziku još uvijek nije bilo većeg zamaha u ovom žanru. Jedini bitniji izuzetak pruža prijevod Aristidovih lascivnih pripovjesti od strane historičara Sizene.

Pjesništvo i neoterici

Kasna Republika je dala veliki broj i lirskih pjesnika, da ih je samo u Rimu bilo toliko kao u Tarsusu ili Aleksandriji. Bilo je i takvih koji su mogli po 500 heksametara odjednom napisati, da im učitelj nije imao što prigovoriti, ali niti čitatelj baš posebno ni pohvaliti. I ne samo rimski mladići, nego i žene su se bavile pisanjem stihova i živo zanimale za književnost. Tako je posljednje stoljeće Republike obilježeno ne samo procvatom latinske proze, nego i vidnim uspjesima u području pjesničkog stvaranja. Versifikacija se je učila u školama, a umijeće sastavljanja stihova bilo je znak bontona. Sastavljanje stihova je postalo vrlo uobičajeno u tadašnjem, posebno višem, rimskom društvu, pa su često priređivale poetske večeri, a sastavljanje stihova za opkladu je postalo česta pojava. To sastavljanje stihova je bilo i na latinskom i na grčkom (kojim su se tečno služili svi tadašnji obrazovani Rimljani). U rimskoj poeziji toga doba borila su se dva pravca: Jedan smjer branio je tradicionalni način sastavljanja stihova koji potječu od Enija. Ciceron je sebe smatrao pristašom ovog pravca; istom pravcu pripadao je i Tit Lukrecije Kar, pisac znamenitog filozofskog spjeva "O prirodi". Drugi pravac je tražio nove pjesničke oblike, nastojao iskoristiti raznovrsne pjesničke metode koje su gajili helenistički, naročito aleksandrijski pjesnici. Ovaj pravac je ponikao na dvoru Ptolomeida i za njega su karakteristične sljedeće crte: **1.** podvučena erudicije piščeva (naročito u pitanjima mitologije); **2.** elegancija i profinjenost oblika: **3.** osobita pažnja prema osobnim doživljajima, naročito ljubavnim. Pred kraj prve polovice I. st. p. n. e. aleksandrizam ulazi u modu i u Rimu. On nalazi priličan broj pristaša, uglavnom među aristokratskom mladeži. Tako se lirika na latinskom jeziku u drugoj polovici Kasne Republike počela ugledati na metričku poeziju Aleksandrinaca. Predvodnik toga novog stila je bio jedan pjesnik koji je došao sa sjevera, sa prostora koji tada uopće nije

ulazio u sastav Italije. Njegovo ime je bilo Gaj Valerij Katul/ *Caius Valerius Catullus* (cc 87. ili 84. god. p. n. e. – cc 54. god. p. n. e.) iz Verone. Katul je bio najveći i najvažniji lirski pjesnik ne samo kod tadašnjih Rimljana, nego i u općoj historiji, a njegov utjecaj se osjeća još i danas. Katul je porijeklom iz viteške familije iz Cisalpinske Galije i prema svetom Jeronimu, on je bio rođen u gradu. Njegova familija je spadala u red uglednijih cisalpinskih familija, pa je Katulov otac ugostio Cezara, tada prokonzula Cisalpinske Galije. U jednoj od svojih poema Katul opisuje svoj sretni povratak u familijarnu vilu u mjesu Sirmio na jezeru Garda kod Verone. Ipak izgleda da je Katul najveći dio vremena kao odrasla osoba proveo u Rimu, a njegovi prijatelji su bili pjesnici Licinije Kalvo/*Licinius Calvus*, Kvint Hortenzije/*Quintus Hortensius* (sin Hortenzija, čuvenog oratora i advokata, učitelja i kasnije rivala Cicerona), Helvije Cina/*Helvius Cinna,* i biograf Kornelije Nepot (kojem je posvetio *libellus*, koji je osnova njegove slave). Izgleda da je bio prijatelj i sa pjesnikom Markom Furijem Bibakulom (*Marcus Furius Bibaculus*), a i veliki broj uglednih suvremenika se pojavljuje u njegovoj poeziji, kao što su Ciceron, Cezar i Pompej. Prema anegdoti koju prenosi Svetonije, Cezar nije opovrgavao da su Katulove zlobne satire ostavile neizbrisive mrlje na njegovoj reputaciji, ali kada se Katul izvinio, Cezar je pozvao pjesnika istog dana (po izvinjenju) na zajedničku večeru. Katul je dobro poznavao grčku i helenističku poeziju. Niz njegovih pjesma napisan je u čisto aleksandrijskom duhu ("Svadba Peleja i Tetide", dva svatovca-epitalamija i druge). Katul je i sam bio pod utjecajem one naglašene učenosti koju je zahtijevala aleksandrijska škola, ali je on u isto vrijeme davao točne, pune realizma karakteristike ljudskih osjećaja i strasti.

U Rimu će ostvariti i ono specifično emocionalno iskustvo koje će presudno djelovati na njegovu poeziju. U Rimu je upoznao i beskrajno se zaljubio u Klodiju Pulhru Metelovu/*Clodia Pulchra Metelli,* sofisticiranu i vrlo opasnu ženu iz nobilskih krugova. Klodija je bila sestra čuvenog narodnjačkog demagoga Publija Klodija Pulhera, i zajedno je sa bratom (koji se kasnije dao adoptirati u plebejski rod) izvorno poticala iz patricijskog roda *Claudii Pulchri*. Klodija Pulhra, iako je bila supruga Kvinta Cecilija Metela Celara (*Quintus Caecilius Metellus Celer*) je bila vrlo aktivna u ljubavnim i seksualnim aferama tadašnjeg Rima, i imala je veliki broj kratkotrajnih i dugotrajnih seksualnih i ljubavnih partnera. Klodija Pulhra, koja je bila iznimno atraktivnog izgleda, je važila i kao kockar i osoba koja može dosta popiti, a sumnjičila se da je i otrovala supruga, nakon što je on umro 59. god. p. n. e. u čudnim okolnostima. Katul je vjerojatno spadao u kategoriju kratkotrajnih partnera, i jednostavno nije mogao podnijeti da ga je ona ostavila. U svojim poemama on ju je imenovao kao "*Lesbia*", po ugledu na grčku pjesnikinju Sapho sa Lezbosa. U svojim poemama, Katul opisuje nekoliko stupnjeva njihovog odnosa : početnu euforiju (zaljubljenost), sumnje, odvojenog i osjećanje gubitka. Katulove poeme su nabijene emocijama i ljubavnim ushićenjima i razočarenjima. On doživljava suprotne osjeća, koje je osobito snažno izrazio u distihu koji počinje riječima: "Mrzim i volim..." On moli bogove da ga izbave ljubavne bolesti, on je razočaran u ljubavi i kasnije se ne želi više vratiti ranijoj ljubavnici. Razlozi raskida Katula i Klodije Pulhre su ostali do danas nepoznati, i taj ga je

raskid gotovo otupio. On piše stihove o smrti voljenog brata i mnogobrojne i raznovrsne pjesme posvećuje prijateljima. Sjajni su Katulovi stihovi o prirodi. Pjesmu posvećenu zavičajnom poluotoku Sirmiju napisao je pjesnik nakon povratka iz Bitinije; rodni kraj draži je Katulu od svih drugih "otoka i poluotoka, tinsikih i bitinskih polja". Na taj način, Kautulova lirika predstavlja odraz složene ljestvice osobnih pjesnikovih doživljaja. Na njega nisu utjecali smo aleksndrinici: on je bio pod utjecajem i ranih grčkih liričara (naročito Sapfe i Arhiloha). Katul je uspio naći po svojoj snazi i ljepoti izvanredne riječi, da bi izrazio složene ljudske doživljaje; on se s punim pravom može smatrati prvim rimskim lirskim pjesnikom. U Katulovim lirskim pjesmama najjasnije se zrcalio razvoj individualizma u rimskom društvu.

Katul se nalazio i u provincijskom zapovjedništvu propretora Gaja Memija/*Caius Memmius* u Bitiniji i to u periodu od ljeta 57. do ljeta 56. god. p. n. e. (pošto je živio rasipnički, morao je da se upusti i u ovaj posao, nadajući se da će doći do bogatstva). Dok je bio na istoku, putovao je do Troade, da provode odgovarajući ritual na bratovom grobu, što je zabilježio u jednoj poemi. Katulov opus je sačuvan u antologiji od 2400 stihova u 116 *carmina*, koje bi se mogle sistematizirati u tri dijela i to : 60 kratkih poema u različitim stihovima (nazvane *polymetra*). 8 dugih poema (7 himni, od kojih dvije epitalamije - literarne svadbene pjesme koje su ujedno prvi takvi tekstovi na latinskom --- i jedan mali ep ili *epyllion* o svadbi Peleja i Tetide) i 48 epigrama u elegijskom distihu. Polymetra i epigrami mogli bi se podijeliti u četiri glavne tematske skupine i to : poeme prijateljima, erotske poeme (velika većima izražava heteroseksualni odnos, posebno prema Lesbiji, ali ima i onih koje indiciraju homoseksualni odnos), invektive (često uvredljive, lascivne i opscene poeme koje su upućene prijateljima koji su ga izdali, drugim ljubavnicima Lesbije, političarima, retorima, drugim poznatim pjesnicima), sažaljive poeme (npr. lament zbog smrti brata). Katulove poeme su već tada bile vrlo cijenjene, iako ih Ciceron nije podnosio zbog pretpostavljene amoralnosti. Katulove poeme će imati velikog utjecaja na Vergilija, Horacija i Ovidija. Katul je svojim načinom života potpuno odstupao od onog drevnog kanona kako se trebao dokazivati i živjeti jedan Rimljanin. Drevne vrline na njega nemaju nikakvog utjecaja. Njega i njegove prijatelje ne zanima ni politika ni vojna dužnost, on je posve u svojim emocijama i javne stvari ga ne interesiraju mnogo, izuzev kada je kao privrženik tradicionalističke frakcije napadao Cezara u svojim poemama. On je bio taj koji je neke stvari uobičajene u političkom vokabularu, kao što je *fides* (vjernost) iz sfere političkih i društvenih odnosa (gdje su označavali vjernost političkih saveznika) u sferu emocionalnih vrijednosti (gdje su se zadržali do danas).

Na Katulovu poeziju je utjecala inovativna poezija helenističkog doba i posebno Kalimah (neke Katulove poeme su izravni prijevodi pjesmi Sapho i Kalimaha) i njegova aleksandrijska škola, koja je propagirala novi poetski izraz, koji je prilično odstupao od klasične epske i herojske poezije. Ciceron je ove nove pjesnike i njihov stil nazvao neoterici (*neoteroi* – νεώτεροι; *poetae novi* = „novi pjesnici“), Katul i Kalimah nisu opisivali drevne heroje i bogove, nego su se fokusirali na personalne i emocionalne teme. Katul je opisao svoj

rad kao *expolitum* = uglađen, kako bi pokazao da je jezik koji koristi bio veoma pažljivo i umjetnički sastavljen. Katul je pisao u različitim metrima preuzetim iz grčke lirike, a neke tehnike koje je primjenjivao koriste se i danas u pjesništvu. Pored Katula kao pjesnike – neoterike u ovom razdoblju je potrebno spomenuti i Gaja Helviju Cinu (sa njegovim mitološkim epom *Zmyrna*) i Licinija Kalva (*Licinius Calvus*).

Pred kraj ovog razdoblja počeli su svoju djelatnost istaknuti pjesnici iz vremena početka principata i Carstva. Vergilije i Horacije; ali se njihova djela koja su objavili u vrijeme posljednjih građanskih ratova, ne mogu odvojiti od čitavog njihovog književnog stvaranja, koje je tijesno povezano uz političke i socijalne prilike iz vremena Augustovog principata.

Teatarska umjetnost

Teatarska umjetnost je imala veliku ulogu u životu klasičnog rimskog svijeta, a i tu je grčki upliv bio znatan. U Rimu i Italiji, kao i u grčko – helenističkom svijetu teatarske i druge predstave davale su se samo prigodom godišnjih svetkovina i javnih zabava. U klasičnom rimskom svijetu nije postojao komercijalni teatar, u današnjem smislu. Glumci i drugi teatarski radnici nisu uživali veliki javni ugled u tadašnjem Rimu, pa je i sam direktnor glumačko – teatarskog ansambla (*dominus gregis, factionis i choragus*), obično glavni glumac, bio u većini slučajeva oslobođenik. Dramske predstave su se sastojale od komedija, tragedija, mima (*farces*) i pantomime. Mim i pantomima su uglavnom korišteni u interludijima činova, ali su i pored toga bile vrlo popularne među običnim narodom.

Za razliku od Grka, Rimljani su više preferirali komedije od tragedija (iako su gledali i ove potonje), a i postavljanje tragedija je bilo skuplje od komedija. Kao uzor rimskih komediografa je služio novoatički tip komedije i to na Filemona iz Kilikije (301. – 262. god. p. n. e.) i Menandra iz Atene (342. – 292. god. p. n. e.), koji su bili i najbolji. Za razliku od stare atičke komedije koja ismijava, parodira i satirizira, novoatička komedija je komedija situacije i uglavnom ima više – manje šabloniziranu radnju (slično današnjim sit-com).

Lucije Livije Andronik je u Rim došao kao rob (vjerojatno grčko – tarentinskog porijekla), ali je bio oslobođen (i bavio se poučavanjem djece svoga patrona –Marka Livija Salinatora/*Marcus Livius Salinator*-- i drugih utjecajnih Rimljana) i smatra se za najstarijeg rimskog književnika. Prijevod "Odiseje" izvršen je u saturninskom stihu. Njegov jezik nije se odlikovao elegancijom, bio je tvrd i hrapav, a slog prostački i naduven; a u njemu je bilo i neologizama, dotad nepoznatih latinskom jeziku. To je bilo prvo pjesničko djelo napisano na latinskom jeziku. U rimskim školama tijekom mnogih godina učilo se po Andronikovom prijevodu "Odiseje". Livije Andronik napisao je i nekoliko komedija i tragedija, koje predstavljaju prijevode ili prerade grčkih djela. 240. god. p. n. e. nakon I. punskog rata. na rimskoj pozornici je prvi put izvedena drama. I Republika je odlikovala Andronika davši mu da nakon sretnog obrata u Hanibalovom rata da sastavi pjesmu zahvalnicu/himnu (za hor od 27 djevojaka u čast Junone koja je trebalo da bude izvedena kao dio religijskih ceremonija 207. god. p. n. e.), radi čega je čak cehu/esnafu pjesnika-pisaca i glumaca (*collegium scribarum histrionumque*) dozvolila posebno mjesto za bogosluženje u hramu Minerve na

Aventinu. Gnej Nevije je bio rimski građanin (rodom iz Kampanije, ali latinskog porijekla i pripadnik plebejskog gensa) koji je u svome djelu *Bellum Poenicum* dao i kratki prikaz ranije rimske historije. I on je kao i Livije Andronik obrađivao grčka djela na latinskom jeziku. Uz djelo o I. punskom ratu Nevije je napisao nekoliko tragedija, među kojima i takve za koje je siže uzeo iz rimskih legendi. Pošto su se u Nevijevim tragedijama pojavljivali Rimljani odjeveni u rimsko svečano odijelo togu s grimiznim obrubom (*toga praetexta*), ta se djela nazivaju *fabulae praetextae*. Kvint Enije je bio Italik, rodom iz Kalabrije (u mesapskom gradu *Rudiae*, u multijezičkom području gdje su mesapski, grčki, osački i latinski bili u stalnom kontaktu). Sudjelovao je u II. punskom ratu, a poslije njega služio kao centurion na otoku Sardiniji, gdje se sreo sa Katonom Starijim, koji ga je doveo sa sobom u Rim. Od tog vremena Enije je živio u Rimu i bavio se nastavničkim i književnim radom. Enije je dobio pravo rimskog građanstva 184. god. p. n. e. i kretao se u krugu uglednika Rimljana, a osobito je popularan bio u kružoku Scipionâ. On je oskudno zivio, te se uzdržavao podučavanjem u latinskom i grčkom jeziku (dobro je poznavao grčku književnost), i donacijama za svoje komade od prohelenističkih uglednika (Scipion Afrikanac Stariji, Tit Flaminin, Marko Fulvije Nobilior/*Marcus Fulvius Nobilior*). I Enije je bio u tadašnjem Rimu poznati dramski pisac i pjesnik. Osim „Anala”, po ugledu na svoje prethodnike, je pisao tragedije i komedije. Enije je bio jedan od rijetkih uspješnih pisaca-pjesnika tragedija, a kao uzor mu je služio Euripid. Enije je prvi uveo u latinsku književnost heksametar. Na taj način, grčki metri, zasnovani na određenom smjenjivanju dugih i kratkih slogova, mogli su se koristiti za latinsku poeziju. Enije je uživao slavu još za svog života, a poslije smrti poštovan je kao jedan od najboljih pjesnika, a sam se smatrao reinkarnacijom Homera (što je posljedica značenja pitagorejskog učenja u južnoj Italiji). Enije je i tvorac znatnog broja poslovičnih latinskih poslovica (koji su bili sastavni dio njegovih djela). Od djelâ sve trojice nabrojanih pjesnika (Livija Andronika, Nevija i Enija) sačuvani su samo fragmenti ili naslovi djela. Naslovi Andronikovih tragedija su *Achilles, Aegisthus, Aiax Mastigophorus, Andromeda, Antiopa, Danae, Equus Troianus, Hermonia, Tereus*, a od komedija *Gladiolus/*Mali mač i *Ludius* i možda *Virgo*. Od Nevija znamo za adaptirane grčke drame pod nazivima *Aegisthus, Lycurgus, Andromache* ili *Hector Proficiscens, Equus Troianus*, a od fabula preteksta sačuvani su naslovi za „Odgoj Romula i Rema ili Vuk”/ *Lupus* ili *Alimonium Romuli et Remi* i *Clastidium,* koja slavi pobjedu Marka Klaudija Marcela nad Keltima 222. god. p. n. e. Opus Enija uključuje i *Epicharmus, Euhemerus, Hedyphagetica i Saturae*, kao i „Ambrakiju”, koju je opjevao u čast opsjedanja toga grada od strane svoga dobrotvora Nobiliora 189. god. p. n. e.

Plaut se rodio u Umbriji (možda iz već latinizirana umbrijskoga mjesta Sarsine). Dospjevši u Rim, stupio je kao sluga u skupinu glumaca, zatim se bavio trgovinom, ali bez uspjeha, pa je onda radio pod najam, pišući u slobodno vrijeme komedije, koje je uspijevao prodati. Plaut je imao prilike mnogo putovati, sretati se s ljudima koji su pripadali najrazličitijim slojevima stanovništva Italije. Po sižeu, kompoziciji i karakteru tipova, Plautove su komedije imitatorske. I one su stvorene pod utjecajem nove atičke komedije, koja nema intenciju da

bude politička i društvena komedija kao stara atička komedija, nego se zadovoljava jezikom „političke korektnosti”. Plautovi junaci nose grčka imena, radnja njegovih komedija događa se po grčkim gradovima. U Plautovim komedijama, kao i u novoj atičkoj komediji, figuriraju određeni tipovi. Veliku ulogu u komadima igraju robovi, a gotovo uvijek figuriraju u komediji lijenčina i svodnik dok su ženske uloge (koje uglavnom igraju muškarci) donekle slične i umjetne. U osnovi Plautove komedije obično leži ljubavna intriga i one se završavaju sretno po glavne likove. Plautove komedije obično se izdaju abecednim redom. I pored toga što se radnja Plautovih komedija događa u grčkim gradovima i što njihovi junaci nose grčka imena, u njima ima dosta živih odjeka rimske stvarnosti.

Prva nosi naslov "Amfitrion". Njen siže je sljedeći. Tebanac Amfitrion kreće u rat. Njegovoj ženi dolazi Jupiter, uzevši na sebe lik samog Amfitriona, i Merkura, prerušen kao Amitrionov sluga. Poslije nekog vremena vraća se pravi sluga da javi ženi svog gospodara njegovo dolazak, ali ga ona istjeruju iz kuće. Ista sudbina stiže i samog Amfitriona. Žena ga ne priznaje za muža i uvjerava da se njen muž već odavno vratio. Najzad, bogovi su se odlučili povući. Jupiter je otkrio Amfitrionu čitavu tajnu, i zajedno s Merkurom odletio na nebo. Amfitrion je sretan što je sam Jupiter sišao njegovoj ženi. Veliku popularnost uživala je komedija "Hvalisavi vojnik" (*"Miles gloriosus"*). Radnja se događa u Efezu. Glavni lik – Pirgopolinik – je vojnik u službi kralja Seleuka. Njemu je pošlo za rukom odvući iz Atene djevojku. U Efez stiže atenski mladić, njen zaručnik, koji nastoji osloboditi djevojku. Glavni pomagači pri tome su mu rob Palestron i dobri starac, vojnikov susjed. Starčeva klijentkinja počne se pretvarati da je zaljubljena u vojnika, odredi mu sastanak, i on, želeći se osloboditi Atenjanke, otpusti ju s bogatim darovima. U posljednjem činu intriga izbija na vidjelo, robovi mudrog starca tuku hvalisavog vojnika, uz opći smijeh.

Plaut nije imao patrona-aristokrata, on je zavisio u prvom redu od gledatelja; u njegovim komedijama odražavaju se u izvjesnoj mjeri interesi i pogledi širokih masa gradskog plebsa. U njegovim komedijama nailazimo na prosvjed protiv zelenaštva, protiv aristokratske nadmoći. Komedija "Hvalisavi vojnik" bila je uperena protiv najamničke vojske i podsjećala gledatelje na pobjedu nad Hanibalom. Plautovi sižei nisu originalni, u njegovim komedijama pojavljuju se jedni te isti tipovi. Ali su kod Plauta originalne komične situacije. One su se gledateljima sviđale, i ovi su ih lako pamtili i o tome se može suditi na osnovu toga što na italskim oslikanim vazama nalazimo predodžbe sa scenama iz Plautovih komedija. Plauta su oponašali tijekom mnogih razdoblja, komedija novog vijeka nesumnjivo duguje njemu za pojedine sižee i motive. Plaut je stvorio jezik komedije, koji se odlikuju svježinom i raznolikošću; vješto se koristeći igrom riječi, on je stvarao nove, slikovite izraze, sretno uvodio neologizme, parodirao izraze iz službenog jezika i sa suda. Mnogo što je on uzeo iz svakidašnjeg govora, iz rječnika nižih klasa. U Plautovom jeziku naći će se priličan broj grubih izraza, ali je on usprkos tome smatran uzorom. Plautu se pripisivalo 130 komada (od kojih nisu svi njegovi), od kojih se sačuvalo dvadeset. Pored nesumnjivo utjecaja grčko-helenističkog svijeta na izgradnju rimskog dramskog i pjesničnog stvaralaštva, određeni doprinos je dao i keltski element. Cecilije Stacije je bio galskog porijekla iz okolice Mediolanuma. On je sa insubrskim zarobljenicima došao u Rim. Nakon oslobođenja (njegov patron je bio neki od Metela, zato i gentilno ime Cecilije), isto se posvetio prerađivanju grčkih djela. Poznata su 42 naslova, od kojih pola zasnovano na Menandru, a pola na drugim grčkim autorima. Oko 280 fragmentiranih stihova je preživjelo. Najbolje je sačuvano djelo

Plocium (45 stihova). *Fabula togata* se prvotno razvila u italskim zajednicama sa latinskim pravom. Najstariji togata je bio Titinije/*Titinius.* U tim togatama radnja se dešava u Italiji, a teme su iz narodnog života, a i ženske uloge imaju većinu, jer od 15 Titinijevih komedija ima ih 9 sa ženskim, a 6 sa muškim ulogama. Uz Enijevog sestrića Marka Pakuvija, rodom iz Brindizija (od kojeg dosta fragmentarno poznajemo 12 tragedija i 1 pretekstu), potrebno je spomenuti i Trabeja, Atilija, Akvilija, Licinija Imbreksa i Luscija Lavinija. Kao pjesnike – pisce palijata potrebno je spomenuti još i Turpilija, Juvencija i Valerije, te Kvinta Fabija Labeona i Marka Popilija Lenata. Sve ovo ukazuje da je ovo razdoblje bilo iznimno produktivno u produkciji dramskog stvaralaštva, naravno kvantitet ne znači i da je riječ o kvaliteti, jer rimska dramaturgija ipak je zaostajala za onom grčkom.

Krugu Scipiona Emilijana (u koji su bili uključeni i Gaj Lelije, Furije Filon, Spurije Mumije, Polibije...itd.) pripadao je i pisac komedija Terencije, koji je bio rodom iz Kartagine i još u ranoj mladosti dospio je u Rim kao rob. Njegov gospodar (senator Terencije Lukan) dao mu je obrazovanje i pustio ga na slobodu. Terencije se kretao u najvišem sloju rimskog društva, i njegove komedije usmjerene su ka obrazovanom gledatelju. Terencije je također oponašao grčke pisce, a najviše Menandra, znamenitog pisca nove antičke komedije. Sve Terencijeve komedije odlikovale su se elengacijom stila. U tom pogledu one su smatrane uzorom i bile predmet mnogih komentara gramatičara. Sačuvano je šest njegovih komedija :

8.*Adelphoe* (Braća) (iz 160. god. p. n. e.)

9.*Andria* (Djevojka sa Androsa) (iz 166. god. p. n. e.)

10.*Eunuchus* (Eunuh) (iz 161. god. p. n. e.)

11.*Heauton Timorumenos* (Samomučitelj) (iz 163. god. p. n. e.)

12.*Hecyra* (Punica) (iz 165. god. p. n. e.)

13.*Phormio* (iz 161. god. p. n. e.)

Ima i pretpostavki (na osnovi prologa u „Braći“) da su mu Scipion Emilijan i Lelije pomagali u izradi djela. Terencije je umro na povratku iz Grčke u svojoj 26. godini, ostavivši samo kćerku jedinicu iza sebe. Terencije je upravo najbolji primjer kako je rimsko društvo sposobno da kvalitetno apsorbira strani element, pretvori ga u Rimljanina koji dodatno doprinosti razvitku rimske kulture. Afrikanac Terencije, potomak feničanskih kolonista i rimskih neprijatelja, ne samo da je postao Rimljanin, nego i jedan od najvažnijih nosilaca rimske kulturne djelatnosti i to sve za samo dvije decenije. Prohelenističkom krugu je pripadao i satiričar Gaj Lucilije, porijeklom iz uglednxe familije iz latinske kolonije *Suessa Aurunca*, koji je poznat po svojim satirama u kojim se zrcalio društveni život toga doba. Lucilije je napadao poroke suvremenog društva i on je osuđivao krivokletstvo, gramzivost i raskoš, ali pored toga obrađivao je i književne i druge teme. Gaj Lucilije je bio prijatelj sa Scipionom Emilijanom i u mladosti se borio pred Numancijom. Riječ *satura* značila je prvobitno jelo koje se sastoji od raznih plodova, i prije Lucilija imala je različita

značenja. Lucilije ju je upotrijebio za svoja djela da bi ukazao na mješovit književni oblik, ali se od tog vremena ovaj pojam obično odnosi na didaktička djela koja imaju za cilj da na „satiričan" (komičan) način osude poroka i ispravljanje naravi suvremenog društva. Lucilije je I. knjigu posvetio utemeljitelju rimske filologije Luciju Stilu. Od Lucilijevih satira sačuvani su samo fragmenti. Od Lucilijevog vremena satira je postala čisto rimski književni rod i bila je razvijena u slijedećem razdoblju. I tako u razdoblju od kraja III. st. p. n. e. do polovice II. st. p. n. e. rimska književnost, isprava imitatorska, dobiva postepeno originalne crte i razvija se samostalno. Književnost je rimsko društvo upoznavala s novim idejama, ona je doprinosila stvaranju onog latinskog jezika koji je proučavan tijekom slijedećih stoljeća.

Prikazivane komedije su više ličila na današnje komične opere, jer su veliki dijelovi teksta ustvari bili recitali praćeni muzikom, a bilo je i plesa. Predstave u klasičnom rimskom svijetu su po pravilu izvođene po danu, jer se nije koristilo osvjetljenje po noći. Ranije su se davale nakon podnevnog ručka, ali od Plautovog vremena su se priređivale u jutro. Prosječno je komedija trajala oko dva sata.

Za predstave priređivane za *ludi* je bio zadužen državni dužnosnik, koji je ugovarao poslove produkcije menađeru (*dominus gregis*) koji je uobičajeno bio i sam glumac i vezan sa glumačkom trupom (*grex*). Sama produkcija nije zahtijevala mnogo sredstava. Inače nije postojalo nikakvo ograničenje vezano za broj učesnika – glumaca u predstavi, ali su producenti uvijek nastojali da smanje troškove uzimajući manji broj glumaca. I kostimografija nije bila u mnogočemu zahtijevna. Jedina šminka koja se zahtijevala u danima Terencija i Plauta je bilo bojenje lica, posebno za muškarce koji su uzimali uloge žena.

Perike su korištene kako se reprezentirali različiti karakteri (sijeda za starije ljude, crna za mlade, crvena za robove). Radi diferencijacije karaktera i određivanja vrste dramske predstave korištene su u velikoj mjeri i maske. Bijela odjeća je odavala karakter starije osobe, purpurna mlađe osobe, a žuta žene. Inače u ranijim razdobljima, ženske uloge su glumili muškarci, da bi kako je napredovala rimska teatarska književnost robinje preuzimale ženske uloge.

Brončana pozorišna maska, koja predstavlja heroinu u tragediji. Datacija I. st. n. e.

Za razliku od grčkog svijeta, u klasičnom rimskom, teatarske predstave nisu bile toliko pod uticajem religije. I sam publika se razlikovala, jer se u rimskom teatru često dešavala međusobna i interakcija glumaca i publike koja je znala i dobacivati glumcima, pa i vrijeđati ih (ako im izvođenje nije bilo po volji).

Izgleda da je bio i običaj da producent na svoj trošak priredi i gozbu za glumce, ako su predstave bile neuobičajeno uspješne.

Mozaik iz Pompeja koji prikazuje ulične izvođaće. Danas se nalazi u Museo Archeologico Nazionale u Napulju.

Mozaik koji prikazuje jednu masku za tragedije i drugu za komedije. Danas se nalazi u okviru Kapitolinskih muzeja u Rimu.

Veliko značenje za razvitak umjetnosti teatra u republikanskom Rimu je imao Lucije Mumije, koji je zauzeo i uništio Korint, jer je on 145. god. p. n. e. dao održavati predstave po grčkim uzorima. Nakon Mumija je prilično oslabila opozicija teatru i on postaje iznimno popularan. Među rimskim glumcima važno mjesto zauzima oslobođenik Kvint Roscije (umro 62. god. p. n. e.), inače Sulin prijatelj. Veliko značenje za razvoj teatarske umjetnosti predstavljala je izgradnja Pompejevog teatra.

U teatrima su se za vrijeme Cicerona, pored grčkih drama, davali i komadi starih rimsko – italskih pisaca, kao Enija, Pakuvija, Acija, ali uz neke jezičke i teatarske ispravke (uglavnom je riječ o moderniziranju). Poznatiji i bolji glumci i plesači su mogli dobro zaraditi, pa je tako glumac Esop bio milioner, i odlično živio. Njegov suvremenik i kolega – glumac Roscije je na godinu imao prihod od 600 000 sestercija, a od Države je dobivao za svaki dana kada je bila predstava 1000 denara i platu za osoblje. Roscije se kasnije odrekao honorara. Plesačica Dionizija je zarađivala godišnje 200 000 sestercija, što joj je omogućavalo prilično lagodan život. Publika je bila vrlo kritična i negodovala je na svaku pogrešku, dok su pred kraj predstave često plesačice skidale sa sebe gornje odijelo, pa bi samo u košulji plesale.

Domaća narodna scenska umjetnost se u kasnoj Republici, uslijed konkurencije grčke drame (i komedije i tragedije) sve više povlačila. Po tim grčkim uzorima kasnorepublikanski Rimljani su u jambima sastavljali tragedije u tolikoj mjeri, da je to postala jedna vrsta zabave, pa i manije za tadašnje obrazovanije ljude. Kvint Ciceron je tako za vrijeme zimovanja u Galiji, za samo 16 dana napisao 4 tragedije, kojima je zabavljao svoje vojnike. Grčko – helenistički dramski šabloni su postali skoro u potpunosti dominantni. Stari narodni scenski umjetnički izraz, se pokazivao u punom životu i svježini još samo u mimu (*mimus*). Mim se razvio iz plesova uz sviralu, pa se koristio za razveseljenje gostiju prilikom objeda ili između činova u teatarskim predstavama. Uopće nije bilo teško da se od tih plesova uz

prikazivanje dobro priređene basne ili dijaloga napravi neka vesela i zabavna igra. Od ranijih veselih igara se razlikovao po tome što je bio nerazdruživ od plesa i lascivnosti, i što se nije igrao na teatarskim daskama, nego na parteru. U mimu su aktivno učestvovale i žene, i to bez potrebe da nose maske i bez cipela, koje su bacale na stranu. Taj novi mim je u teatar uveden tek od 82. god. p. n. e. Predmeti mima su uglavnom bili ljubavne i lascivne prirode, i to često priređeni na raskalašeni način. U mimu se, kao i atelani, opisivao prosti (sa lascivnim elementima) život, pri čemu su prednost imala slobodna i razuzdana dešavanja u gradu (slično kao i u Aleksandriji), a ne kao ranije u seoskim predjelima. Dosta gradiva za mim je uzimano iz svijeta zanatlija. Repertoar je mogao biti vrlo raznovrstan, a kratke značajne, lako shvatljive rečenice su odlikovale te komade. Mim se nekada koristio i kako bi se indirektno uputila politička poruka ili satira, a nije se baš pazilo na neku pravilnost i uglađenost građenja stihova. Jedino su mimi koje je stvarao vitez Laberije (živio 105. – 43. god. p. n. e.), premda puni prostote, ipak su bili što se tiče korištenog jezika, metra kvalitetni. Drugi čuveniji autor mima Marko Furije nazvan i *Bibaculus* ili *Vivaculus*, je rođen u Kremoni oko 103. god. p. n. e., a sastavljao je vrlo podrugljive pjesme, osobito protiv prvih triumvira i cezarovaca (*duplici toga involutus*). Od njega su i *lucubrationes*, a pripisuje mu se i jedan epos o galskom ratu, nažalost izgubljen. Njegova prostota u izrazu je bila tolika da su se protiv nje izražavali i tadašnji Rimljani.

Uz teatarske komade, od latinske književnosti vrijedi istaći i Aula Furija i njegove „Annales“ u heksametrima, zatim i poetska pisma Spurija Mumija, brata Lucija Mumija, koje je on pisao iz vojnog tabora svojim prijateljima u Rimu, pa epigramičare Kvinta Katula, konzul za 102. god. p. n. e., i senatora Lucija Manlija koji je pisao oko 97. god. p. n. e.

Reljef koji prikazuje predstavu komedije. Većina glumaca nose maske.

Mozaik koji prikazuje trupu glumaca. Danas se nalazi u Museo Archeologico Nazionale u Napulju.

Umjetnost

Kasna Republika je bila i razdoblje istančanijeg umjetničkog ukusa i izraza. Pripadnici najbogatijih i najutjecajnijih slojeva, već dobrano apsorbirani u svijet jedinstvene grčko – rimske kulture smatraju shodnim da uživaju u estetskom izrazu. Tako se podovi u sobama ispunjavaju mozaicima, a u modu su ulazile umjetničke zbirke, pa su se stare umjetnine tražile i skupo plaćale. I putovalo se kako bi se vidjele neke umjetnine. U ovom dobu su dobro prolazili tumači ili exegeti slika i umjetnina, neka vrsta protohistoričara umjetnosti. Mnogo je umjetnina, uz veliku cijenu, došlo iz Grčke i sa Istoka kako bi ukrasilo kuće rimskih nobila, vitezova i bogatih oslobođenika. Privatnu kuću prvi je ukrasio mramornim

stubovima govornik Lucije Kras na Palatinu. Sula je stubovima sa Zeusovog hrama u Ateni ukrasio Kapitol. Lukul je iskoristio svoje namjesništvo da pribavi veliki broj umjetnina i time obogati svoju palatu. Za razliku od palata i privatnih kuća, u rimske hramove još uvijek ne ulaze u velikom broju grčke i orijentalne umjetnine, već su rimski bogovi bili „zadovoljni“ sa rezbarijama od drveta. Rimljani još uvijek nemaju velikih kipara, izuzev Arelija koji je kipove boginja predstavljao prema izgledu svojih ljubavnica.

Rimljani su i dalje bili samostalni u umjetnosti realističkog portreta. U doba Sule i u toj je oblasti pojačan utjecaj helenističke umjetnosti, ali se već u razdoblju poslije njegove smrti, tj. sedamdesetih i šezdesetih godina I. st. p. n. e. zapaža reakcija. Tako se, na primjer, kiparski portret Pompeja odlikuju brižljivom obradom i finom modelacijom površine biste (u tom pogledu kipar je koristio metode visoke helenističke tehnike, ali, prikazujući lice, umjetnik se u duhu rimske tradicije trudio da dâ sve individualne crte. On je daleko od idealizacije, svojstvene grčkim i helenističkim kiparima. U duhu svojih etrursko-rimskih prethodnika, umjetnik je naglasio prirodne nedostatke prikazanog čovjeka. On je predstavio nepokretno, mesnato lice, sa sitnim, malo izrazitim očima, malim prćastim nosom... Kao jedan od najboljih primjera portretnog majstorstva ovog vremena može poslužiti bista Cicerona. I na njoj se helenistička tehnika obrade materijala metode uopćenog prikazivanja kombiniraju s rimskim realizmom. Ciceron je prikazan kao čovjek u godinama, s nešto otežanim licem, visoka čela i oštra pogleda, dok mu na usnama leži lagan i prirodna osmijeh. Pred nama nije prosječan čovjek, već mislilac i javni djelatnik. Kolosalna Cezarova statua, koja pada u kasnije doba, ali koja vodi porijeklo od originala iz Cezarovog vremena odlikuje se čvrstinom linija u prikazivanju individualnih crta Cezara, koji je prikazan kao čovjek srednjih godina, strog i jake volje. Na osnovu toga mi možemo suditi da je za kraj ovog razdoblja karakteristična reakcija, težnja ka povratku ranijim italskim uzorima. Umjetnici doba Republike obratili su pažnju na to da prenesu individualne crte lica: figura odjevena u togu prikazivana je gotovo uvijek stereotipno. Pored muškog, u ovom razdoblju pojavljuje se i ženski individualni portret, čiji procvat pada u doba Carstva. Veliki uspjeh postižu u ovom razdoblju i reljefi. I tu zapažamo kombiniranje helenističkih crta s rimskim, koje je doduše u prvo vrijeme bilo eklektično. Jedan bareljef, na primjer, predstavlja kombinaciju mitoloških scena koje su po svojim sižeima i tehnici helenističke – sa predodžbom rimskog prinošenja žrtve poslije cenza, predodžbom koja je dana u tradicionalnom rimskom realističkom stilu. Reljefi iz Cezarovog doba, kao i drugi umjetnički spomenici toga vremena, svjedoče o pokušajima sinteze tih dvaju stilova. Slikarstvo se u I. st. p. n. e. sve više upotrebljava u dekorativne svrhe. U to vrijem formiraju se razni stilovi zidnog slikarstva, čiji su nam sjajni primjeri sačuvani u Pompejima.

Muzika i ples su u Kasnoj Republici su dobili veće značenje. Profesionalni muzikanti i plesači se naručuju i za privatne zabave. Muzika je bila i obavezni predmet u obrazovanju. Ples je u rimskom društvu isto bio prisutan i na privatnim zabavama su i žene plesale zajedno sa muškarcima.

Statua Julija Cezara u Torinu.

Phaenomena

Kalendar

U vrlo uskoj vezi sa drevnom rimskom religijom je i kalendar, koji je do danas ostao uz latinicu najprisutnija tekovina rimskog svijeta. Kao i sam rimski svijet, i njegov kalendar je mijenjao forme, dopunjavao i prilagođavao se, pokazujući praktičnu vrijednost. Zato i ne treba čuditi da se toliko dugo sačuvao.

Vjerojatno je u početku rimski kalendar bio lunarni sa 10 mjeseci i po tradiciji je bio uveden za vrijeme Romula. Prvi mjesec u rimskom ranom kalendaru bio je mart (*martius*; imao 31 dan), prozvan po bogu Marsu. April/*aprilis* (imao 30 dana) je dobio ime od *aperire* - otvarati, jer sa njim počinje pravo proljeće. Maj/*maius* (imao 31 dan) je dobio ime po Maji, boginji majci Merkura, a juni/*iunius* (imao 30 dana) po Junoni. *Quintilis* (imao 31 dan) od *quinque* - pet je u čast Julija Cezara 44. god. p. n. e. promijenjen u juli, a *sextilis* (imao 30 dana) od *sex* - šest je 8. god. p. n. e. dobio ime august po imenu Oktavijana Augusta. Septembar (imao 30 dana) od *septem* = sedam je bio sedmi mjesec, oktobar (imao 31 dan) od *octo* = osam je bio osmi mjesec, novembar (imao 30 dana) od *novem* = devet je bio deveti mjesec, a decembar (imao 30 dana) od *decem* = deset je bio deseti mjesec. Ovaj romulovski kalendar je iamo u godini 304. dana, a preostali zimski dani od kraja decembra pa do početka marta nisu bili pridodati nijednom mjesecu. Po tradiciji kalendar je nadalje uređen od strane kralja Nume Pompilija, koji je u kalendar dodao još dva mjeseca. Numina dva mjeseca su bila januar/*ianuarius* (posvećen bogu Janusu)[1] i februar/*februarius* (mjesec prošišćenja, pomirenja, pokajanja i pokore) u kome su se obavljala i žrtvovanja (pročišćenja; *februare* = očistiti, okajati). Pošto su Rimljani bili sujevjerni, i smatrali su da su neparni brojevi sretni, Numa Pompilije je morao izvršiti potpunu reviziju ranijeg kalendara, pa je dodao 51 dan na romulovski kalendar. Godina je sada imala 355 dana. Izgleda da su konačnu reviziju ovog kalendara učinili decemviri.

Od svakog romulovskog 30dnevnog mjeseca je uzet po dan i ti dani su podijeljeni između januara (dobio 29 dana) i februara (dobio 28 dana i jedini bio parni). Preostala četiri mjeseca su imala 31 dan, a sedam mjeseci 29 dana. Februar je bio podijeljen u dva dijela, svaki sa neparnim brojem dana. Prvi dio je završavao sa praznikom *Terminalia* 23. II., koji je smatran krajem religiozne godine. Preostalih pet dana je formiralo drugi dio februara. Kako bi se lunarna godina održavala kako – tako u skladu sa tropskom godinom, sa vremena na vrijeme bi između ova dva dijela februara bio ubacivan posebni mjesec (*mensis intercalaris*, nazivan i *mercedonius* ili *mercedinus* i njegove none su bile 5. dana, a ide 13. dana). U tom slučaju bi drugi dio februara bio inkorporian u *mensis intercalaris* kao njegovih zadnjih pet dana, pa bi tako ovaj ubačeni mjesec imao ukupno

[1] Varon prenosi da je prema Marku Fulviju Nobilioru (sastavljać fasta koji su bili smješteni u hram Herkula i Muza/*Hercules Musarum* koji se nalazio u *Circus Flaminius*) januar nazvan po Janusu jer ovaj bog ima dva lica, odnosno okrenut je prema oba puta.

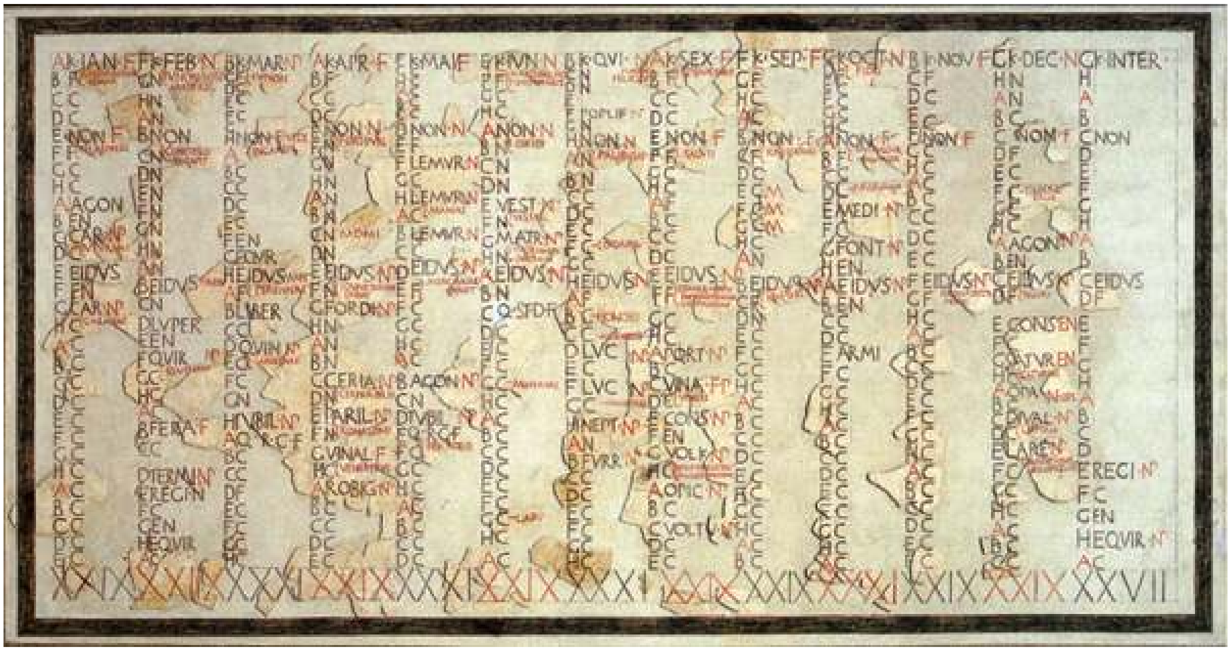
27 dana. Godina sa ubačenim *mensis intercalaris* je imala 377 dana. Odluka o uvođenju *mensis intercalaris* je spadala u domenu *pontifex maximusa*.

Prema Censorinu i Makrobiju, idealni ciklus bi podrazumijevao smjenjivanje obične godine sa onom u koju je ubačen *mensis intercalaris*, i u tom slučaju bi prosječno rimska godina trajala 366 ¼ dana. Makrobije opisuje i dalju doradu u kojoj su u 8 godina (u periodu od 24 godine) 3 godine sa *mensis intercalaris.* Po ovoj doradi u periodu od 24 godine prosječno godina traje 365 ¼ dana. Međutim, odlučivanje vrhovnog svećenika o uvođenju *mensis intercalaris* nije se samo zasnivalo na ovim shemama. Njegovo diskreciono pravo da odlučuje o uvođenju *mensis intercalaris* ga je stavljalo u poziciju u kojoj je mogao prihvatiti ove sheme ili je mogao raditi po svome nahođenju. Ako bi se upravljalo pravilno sa ovim sustavom sa "ubačenim" kalendarskim mjesecom, onda bi rimska godina bila kako – tako u prosječnom smislu vezana za tropsku godinu.[2] Bilo je vrhovnih svećenika koji su odgovorno rukovodili ovim pitanjem, ali se to izmijenilo u Kasnoj Republici.

Ovaj kalendarski pomalo komplicirani sustav je, sudeći po izvornoj građi, kolabirao najmanje dva puta. To je značilo da je kalendar radikalno odstupio u odnosu na tropsku godinu. Prvi put se to desilo za vrijeme ili nakon II. punskog rata (uslijed toga što nisu ubacivani *mensis intercalaris*), što je dovelo do reforme izražene u *lex Acilia* iz 191. god. p. n. e., koja je izgleda uspješno regulirala uvođenje *mensis intercalaris* za čitavo jedno stoljeće. Drugo kolabiranje se desilo sredinom I. st. p.n. e. i vezano je kaos koji je tada vladao u političkom životu Rima. *Pontifex maximus* nije bio svećenik u današnjem smislu riječi, nego je to uvijek bio neki pripadnik vladajuće elite koji je poslove vrhovnog svećenika obnašao usput, dok su mu politički i stranački interesi Kasne Republike bili primarni. Zato se dešavalo da *pontifex maximus* bude aktivno uključen u mahinacije tadašnje politike, pa je koristio svoje ovlasti kako bi što je moguće više produžio mandatnu godinu u kojoj su on ili njegovi saveznici i prijatelji bili dužnosnici ili bi je skraćivao kada su njegovi politički oponenti imali funkcije. Poseban problem je bio ako bi se građani nalazili udaljeni od Rima, kada bi se objavljivalo uvođenje *mensis intercalaris*, i nisu na vrijeme bili o tome obavješteni. Problem je postao prilično akutan upravo u periodu 63. – 46. god. p. n. e. (kada je Julije Cezar bio vrhovni svećenik). U ovih 17 godina samo su u 5 godina bili ubačeni *mensis intercalaris*, i nijedan u pet godina prije 46. god. p. n. e. To je posljednje godine predjulijanskog kalendara dovelo u veoma konfuznu poziciju. Nepravilnost je tako iznosila čak 67 dana, pa se cvjetna svetkovina slavila u ljeto 11. VII., umjesto u proljeće 28. IV. Rješavanje novonastanog kalendarskog cirkusa je postao jedan od prioriteta politike Julija Cezara, čim je izašao kao pobjednik iz građanskog rata. Bilo je jasno da je vrijeme lunarnog kalendara i svih njegovih kombinatorika neumitno prošlo. Trebalo je stvoriti kalendar vezan za sunce i koji bi funkcionirao bez ljudskog uplitanja (kao što se to dešavalo u odnosu vrhovnog svećenika

[2] Tropska godina (također poznata i kao solarna godina) označava vremenski period potreban da bi se Sunce - gledano sa Zemlje - vratilo na istovjetnu tačku i ciklusu godišnjih doba, npr. od jedne jesenske ravnodnevnice do druge jesenske ravnodnevnice ili jednog ljetnog solsticija do drugog ljetnog solsticija. Inače svake godine tropska godina varira, i prosječno trajanje tropske godine iznosi 365 dana, 5 sati, 48 minuta i 45,5 sekundi. Tropska/solarna godina se razlikuje od zvjezdane/sideričke godine koja predstavlja orbitalni period Zemlje oko Sunca i koja iznosi 365,2564 dana.

i *mensis intercalaris*), na praktično „mehaničkoj osnovi“. Tako bi svaki čovjek bez obzira gdje živio na prostoru rimskog svijeta tačno znao koji je datum.

Fasti Antiates Maiores, fragmentirana freska predjulijanskog rimskog kalendara. Nađena u ruševinama Neronove vile u Anciju (*Antium*; Anzio). Danas se nalazi u Palazzo Massimo (u okviru Museo Nazionale Romano) u Rimu.

Procjena da tropska godina traje cc 365 ¼ dana je bila poznata u starom vijeku ali nije bila direktno korištena jer većina drevnih i antičkih kalendara (izuzev egipatskog) nisu bili solarni kalendari. Astronomija, astrologija i sa njima vezana matematika su bile dosta razvijene znanosti u ranijim razdobljima, pa je i julijanska reforma zasnovana na rezultatima ovih višestoljetnih istraživanja. Od tih istraživaća čiji su rezultati vodila ka stvaranju julijanskog kalendara vrijedi istaći Kleostrata iz Tenedosa (živio cc druga polovica VI. – prva polovica V. st. p. n. e.), Kaldejca/Babilonca Naburimana, Metona iz Atene (Μέτων ὁ Ἀθηναῖος; živio u V. st. p. n. e.), Eudoksa iz Knida (živio u periodu kraj V. – sredina IV. st. p. n. e.), Kalipa (Κάλλιπος; živio cc. 370. – cc. 300. god. p. n. e.), Aristarha sa Samosa (Ἀρίσταρχος; 310. – cc. 230. god. p. n. e.), Hiparha iz Nikeje (Ἵππαρχος; živio 190. – cc 120. god. p. n. e. Natpis iz Kanope u Egiptu iz 238. god. p. n. e., uz čitav niz drugih podataka (političke, ekonomske i religijske naravi) inaugurira novi kalendar zasnovan na Suncu od 365¼ dana. Ptolomeidska reforma, koja inače nije zaživjela, je predviđala da se na pet dana (koji su bili van sustava 12 regularnih egipatskih mjeseci) starog egipatskog kalendara doda svake četvrte godine po jedan dan. Ova reforma je konačno implementirana u Egiptu od Augusta 26/25. god. p. n. e. i taj se kalendar naziva „aleksandrijski“.

Cezara je vjerojatno na radikalno zasnovana reformu kalendara ispirirao njegov boravak u Egiptu. Lukan opisuje kako je na gozbi (priređenoj u čast postignutog sporazuma koji je trebao riješiti konflikte unutar tadašnjih ptolemeidskih pretendenata na prijestolje Egipta) Cezar razgovarao sa učenjakom Akorejem, interesirajući se za egipatsku historiju i kulturu (uključujući i kalendar). Tada je Cezar i saznao za egipatsku sunčanu godinu i načelo od cc 365 ¼ dana u tropskoj godini, pa je i nagovjestio svoju namjeru da napravi bolji kalendar od onoga koji je napravio Eudoks. Prema Plutarhu, Cezar je po povratku u Rim pozvao najbolje učenjake kako bi se riješio problem sa kalendarom. Plinije Stariji navodi da se u ovoj reformi Cezar najviše oslonio na helenističkog i aleksandrijskog matematičara i astronoma Sosigena koji je ustvari smatran i glavnim tvorcem julijanskog kalendara. Sosigen je možda bio i autor astronomskog djela koje je

Cezar da se izda kako bi se olakšalo prihvatanje reforme. Julijanski kalendar je bio sinkretizam starog rimskog kalendara, egipatskog solarnog kalendara i 365 ¼ dana koje je ustanovila grčka astronomija. Prema Makrobiju, Cezaru je u ovome poslu asistirao izvjesni Marko Flavije (*Marcus Flavius*).

Kako bi se novi sunčani kalendar, koji je zasnovan i na zvjezdanoj/sideričkoj godini, doveo u sklad sa godišnjim dobima, Cezar je uveo u dva navrata tri extra mjeseca u 46. god. p. n. e., koja je tako imala 445 dana. I tako je julijanski kalendar zvanično započeo i to pravilno sa 1. I. 45. god. p. n. e. (709. godina AVC). Po novom, julijanskom kalendaru, prosječna godina je postavljena na 365 ¼ dana, sa tim da je svake četvrte godine februar imao 29 dana i to tako što je dan koji je slijedio praznik *Terminalia* (23. II.) bio dupliran (nazvan *bis sextum* = „dupli šesti" dan od idućih, martovskih Kalendi = 24. II., koji je imao 48 sati). Zbog umetanja *bis sextum*, prestupna godina se nazivala *annus bissextus* ili *annus bissextilis*.

Jurista Cels (II. st. n. e.) umetnuti dio u *bis sextum* naziva *posterior*, natpis iz 168. god. n. e. određuje *a(nte) d(iem)* V Kal. Mart. kao dan nakon prestupnog *bis sextum*. Celsovu definiciju su nstavili upotrebljavati u pravne svrhe, pa je bila inkorporirana u Justinijanove Digeste i u neke mediavelne pravne statute. Cenzorin 238. god. n. e. opet smatra da je umetnuti dio u *bis sextum* bio onaj raniji dio, što je mišljenje koje imaju i Makrobije, Beda Venerabilis i drugi mediavelni računatelji Uskrsa, pa i liturgijski kalendar rimokatoličke Crkve sve do 1970. god. Tek u srednjem vijeku dani su se počeli računati u smislu rednog mjeseca u kalendarskom mjesecu, pa se onda tako prestupni dan vezao za 29. II., što mu je i današnja pozicija. Na samom početku julijanskog kalendara, desila se i jedna tehnička greška. Po Makrobiju ta greška je bila uvjetovana rimskom praksom inklusivnog brojanja u konkretnom slučaju prestupnog ciklusa. Tako se prestupni dan ubacivao svake treće, umjesto pravilno svake četvrte, što je dovelo do pojave tri viška prestupna dana nakon 36 godina. Tadašnji vrhovni svećenik je bio Lepid i vjerojatno ni sam nije pokazivao dostatnu brigu za ovo pitanje, a niti je imao i dovoljno znanja i interesa da se upušta u pitanja kalendara. Ovu grešku je dao ispraviti August, pošto je postao vrhovni svećenik, ustanovivši pravilan četvorogodišnji ciklus i izbjegavši dodavanje prestupnog dana u narednih 12 godina.

Tako je i u prestupnoj godini februar formalno imao 28 dana, a praktično 29 dana. Pošto je godina povećana za 10 dana, moralo je doći i do prekrajanja dotadašnjih mjeseci. Teorijski je tako svaka julijanska godina imala 365 dana.

Kalendarski mjesec	Romulovski kalendar	Predjulijanska dužina u danima	Julijanska dužina u danima
Ianuarius	Nije postojao	29	31
Februarius	Nije postojao	28 (u godini kada je ubačen *mensis intercalaris* 23 dana)	28 (prestupna godina 29)
Mensis intercalaris	Nije postojao	27	Ukinut
Martius	31	31	31
Aprilis	30	29	30
Maius	31	31	31
Iunius	30	29	30

Quintilis (Iulius)	31	31	31
Sextilis (Augustus)	30	29	31
September	30	29	30
October	31	31	31
November	30	29	30
December	30	29	31

Stabilnost julijanskog kalendara je vrlo brzo pokazana i više nije dolazilo do takvog stupnja konfuzija, kao što se to dešavalo za vrijeme Republike. Julijanski kalendar nastavljen da bude korišten i na mediavelnom ranonovovjekovnom latinskom zapadu (uz određene dorade, npr. u nazivlju kalendarskih mjeseci koje je učinio Karlo Veliki) i na vizantijskom istoku. Sjevernoafrički Berberi su koristili i još koriste kao svoj kalendar ustvari modificiranu verziju julijanskog (čak su i nazivi mjeseci latinske izvedenice). Zanimljivo je da su sjevernoafrikanci još u XI. st. koristili januarske kalende. I Osmansko Carstvo je koristilo modificiranu verziju julijanskog kalendara, pod nazivom „Rumi takvim“.

Baş defterdar (glavni rizničar) Hasan paša je 1677. god. predložio sultanu Mehmedu IV. ispravku finansijskih zapisa, tako što bi se svakih 33 godine izostavljala jedna godina, koja je nastala iz razlike lunarnog religijskog i solarnog julijanskog kalendara, koji će se nadalje upotrebljavati za fiskalne svrhe. Za vrijeme vladavine sultana Mahmuda I., usvojen je 1740. god. mart kao prvi mesec fiskalne godine za plaćanje poreza i bavljenje sa vladinim službenicima, umesto muharema (prvog meseca religijske godine) i to po predlogu defterdara Atif efendije. Takva godina će se nazivati Marti godina. Po predlogu defterdara Morali Osman efendije, tokom vladavine sultana Abdul Hamida I., primena fiskalnog kalendara je 1794. proširena na državne troškove i isplate, kako bi se sprečio suvišni trošak usled dužinske razlike između religijskog i julijanskog kalendara. Rumi takvim je 13. III. 1840. god. proglašen za zvanični kalendar svih građanskih i sekularnih poslova, pod imenom "Rumi takvim" (tj. "rimski" kalendar, jer je poreklom iz Romejskog, odn. Istočnog Rimskog Carstva). Početna godina osmanskog Rumi takvim je bila Hidžra 622. god. Zanimljivo je da je ovaj kalendar za prvi mjesec uzeo mart, što je bila i najranija rimska tradicija. Rumi takvim je ukinut nakon turske revolucije 1925. god. i zamijenjen je sa gregorijanskim kalendatom.

Za vrijeme srednjeg vijeka ni na latinskom zapadu nije bilo usklađenosti kada počinje nova godina (odnosno njeno računanje), pa je zavisno od zemlje i od naroda vladalo pravo šarenilo (25. XII.; 1.III.; 25. III.; 1. IX.; Uskrs), iako je zadržano da je 1.I. prvi dan kalendarskog ciklusa. Uglavnom se standardizirao 1.I. kao prvi dan nove godine (i kako bi se izbjeglo njegovo nekršćansko porijeklo nazvan je *stilus circumcisionis* = dan kada je Isus obrezan/osunećen) u većini rimokatoličkih i protestantskih zajednica u XVI. st., a u Engleskoj (uključujući i američke kolonije iz kojih su nastale USA) tek 1752. god.

Međutim i julijanski kalendar je imao jednu malu nepreciznost u odnosu na stvarnu tropsku (solarnu) godinu. Iako su još grčki i helenistički astronomi (sigurno Hiparh) znali da je tropska godina kraća za par minuta (preciznije rečeno za 11 minuta) od 356,25 dana, julijanski kalendar nije kompenzirao ovu razliku. To je kao posljedicu imalo da je kalendarska godina dobijala jedan dan na svake 134 godine, u odnosu na ekvinocije/ravnodnevnice i solsticije. Tako je nakon 1500 godina postala vrlo uočljiva razlika da npr. ljetni solsticij ne pada na predviđeni datum. Ovo je ispravljeno sa

gregorijanskom reformom uvedenom 1582. god. Gregorijanska reforma, koju je inicirao i vodio papa Grgur XIII. nije dirala u načelnost forme ustanovljene 46/45. god. p. n. e., pa se može smatrati da gregorijanski kalendar samo poboljšana verzija julijanskog kalendara.

Gregorijanski kalendar nije automatski bio prihvaćen, i potrajati će stoljeća da ga prihvate europske države (posebno protestantske, pravoslavne i muslimanske). Austrija (uključujući i današnju Sloveniju) je 1584. god. prihvatila gregorijansku reformu, Ugarska (a sa njom i Hrvatska) 1587. god. Srbija je gregorijanski kalendar prihvatila sa stvaranjem kraljevine SHS 1919. god. Danas se julijanski kalendar koristi u nekim pravoslavnim crkvama (u Srpskoj pravoslavnoj crkvi je on postao i „nacionalno obilježje“), te među pojedinim berberskim zajednicama (danas islamske denominacije) sjeverne Afrike gdje je isto postao nacionalno obilježje i odrednica identiteta.

Istraživaći koji se bave kronologijom moraju biti vrlo oprezni sa radom na navedenim kalendarom i otkrivanjem odgovarajućeg datumskog ekvivalenta u odnosu na naš gregorijanski kalendar koji poćinje 1.I. Ako se nešto desilo 5. I. po numinsko – decemvirskom kalendaru, to ne mora automatski odgovarati 5.I. po julijanskom ili gregorijanskom kalendaru. Posebno se taj problem usložnjava ako se imaju u vidu *mensis intercalaris* i prestupne godine (posebno u julijanskom periodu kada se prestupni dan dodavao na svaku treću, a ne četvrtu godinu). Metoda ekvivalencije datuma se zasniva na načelima proleptičke verzije kalendara (tj. produžavanja određenog kalendara u razdoblja prije njegovog kreiranja ili potpune implementacije). Zahvaljujući nekim preciznim astronomskim sinkronizmima (riječ je o dvije eklipse) koje daje Livije znamo da je numinsko – decemvirski kalendar mogao biti prilično u nesuglasju sa proleptičkim julijanskim kalendarom (koji se računa od rješavanja tehničke greške sa prestupnom godinom); tako su oni za 190. god. p. n. e. bili neporavnati čak za period od 4 kalendarska mjeseca, a 168. god. p. n. e. za čak dva kalendarska mjeseca. Konveriranje u proleptički gregorijanski kalendar i onih datuma koji su bili po numinsko – decemvirskom i onih po julijanskom kalendaru je moguće učiniti i na osnovu nekih drugih pokazatelja i metoda.

Nakon što su Julije Cezar i August dobili svoje kalendarske mjesece, bilo je i drugih pokušaja promjena imena kalendarskih mjeseci, ali koji nisu zaživjeli. Kaligula je 37. god. n. e. u čast svoga oca preimenovao septembar u *germanicus*, Neron je preimenovao 65. god. n. e. april u *neroneus*, maj u *claudius* i juni kao *germanicus*. Domicija je 84. god. n. e. preimenovao septembar u *germanicus* i oktobar u *domitianus*. Posebna priča je bio Komod koji je preimenovao sve mjesece po imenima koja je uzimao : *amazonius, invictus, felix, pius, lucius, aelius, aurelius, commodus, augustus, herculeus, romanus i exsuperatorius*. Priča da je princeps Tacit odredio da septembar bude preimenovan po njegovom imenu je vjerojatno netačna. Tiberije je odbio senatski prijedlog da se septembar preimenuje u *tiberius*, a oktobar u *livius* (po Liviji). Antonin Pije je odbio senatorski prijedlog po kojem se septembar preimenuje u *antoninus* i novembar u *faustina*. Nazivi kalendarskih mjeseci zaključno sa doradama u Augustovom dobu zadržali su se i danas i koristi ih najveći dio svjetske populacije. U Europi izuzetak čini niz istočnoeuropskih naroda, posebno onih iz slavenske jezične zajednice, koji još uvijek koriste svoja narodna imena (npr. danas su ta narodna imena jedna od odrednica hrvatskog nacionalnog identiteta).

Rimska godina je počinjala onda kada su magistrati stupali na svoje izabrane dužnosti. Ustvari godina za Rimljane predstavlja mandatni i dužnosnički period za obnašanje magistratura (izuzev cenzora i diktatora) i plebejskog tribunata. Najčešće je to bilo 1. III. i 15. III., iako postoje indicije i za druge datume kada su konzuli stupali na dužnost. Konačni prijenos na 1. I. desio se 154/153. god. p. n. e. poradi situacije u Hispaniji. Dok je nepoznato kako su se godine identificirale i nazivale, za vrijeme Republike, principata i dominata godine su se nazivale po ranorepublikanskim pretorima, konzularnim

tribunima, dvojici konzula *ordinarius*. Npr. 298. god. p. n. e. = godina konzula *L. Cornelius Scipio Barbatus* i *Cn. Fulvius Maximus Centumalus*; 219. god. p. n. e. = godina konzula *L. Aemilius Paullus* i *M. Livius Salinator*; 59. god. p. n. e. = godina konzula *C. Iulius Caesar* i *M. Calpurnius Bibulus.* Zbog totalne neaktivnosti Bibula za vrijeme konzulskog mandata, nastala je pošalica da se ta godina naziva "godinom Julija i Cezara". Godina se nije nikada nazivala po konzulima sufektima. Zbog ovog oficijelnog nazivanja godine po konzulima, bilo je neophodno da se u fastima nalaze popisi ranorepublikanskih pretora, konzularnih tribuna i konzula. Međutim, ovakav način računanja godina u slučaju nekih ambicioznijih i obimnijih znanstvenih i historijskih istraživanja je prilično nepraktičan. Sa svakom novom godinom dolazio je i novi naziv za godinu. Nizovi imena su postali toliki da ih je bilo teško pratiti, posebno ako su ta imena i sama bila slabije čitljiva i nerazumljivija. Ista imena za različite osobe su samo dodatno doprinosila zbrci. Za vrijeme Kasne Republike učenjaci i historičari su zato počeli da računaju godine od pretpostavljene godine od osnivanja grada (*ab urbe condita* = AVC/AUC). Problem je međutim bio u tome što se nije znao tačan datum osnivanja Rima, pa je postojalo više različitih verzija.

Katon Stariji je osnivanje Rima datirao u 21. V. 752. god. p. n. e. Po Veleju Paterkulu osnivanje Rima se desilo 437 godina nakon pada Troje, odnosno prije nego što se desila sunčeva eklipsa (pomrčina) koja je primjećena u Rimu 25. VI. 745. god. p. n. e. Prema Luciju Taruciju (*Lucius Tarrutius*; koji je računao na osnovi egipatskog kalendara i astronomskih promatranja) iz Firma Romul i Rem su se začeli 15. VI. 763. god. p. n. e. (za vrijeme totalne sunčeve eklipse), rođeni su 23. III. 762. god. p. n. e., a Rim je bio osnovan 21. IV. Rimljani su govorili da u vrijeme kada je Romul započeo da gradi Rim, da je pjesnik Antimah sa egejskog otoka Teosa promatrao sunčevu eklipsu (to je već spomenuti 25. VI. 745. god. p. n. e..) Romul je po tradiciji "nestao" u 54. godini na none mjeseca *quintilis* (današnji juli) na dan kada je bilo pomraćenje Sunca, koje se stvarno desilo 17. VII. 709. god. p. n. e. Plutarh je "nestanak" Romula smjestio u 5. dana mjeseca *quintilis* 37. godine od osnivanja Rima, pa bi po toj Plutarhovoj verziji Rim osnovan 746. god. p. n. e. Kasije Dion navodi da je Romul imao 18 godina kada je inicirao osnivanje Rima. Navedeni podaci jasno pokazuju koliko su značenje astronomske i nebeske pojave imale po najranije računanje vremena i određivanje datacije događaja, čim su se one prenosile sa generacije na generaciju. Navedene tri eklipse (15. VI. 763. god. p. n. e.; 25. VI. 745. god. p. n. e.; 17. VII. 709. god. p. n. e.) mogle bi biti glavne odrednice za datiranje osnivanja Rima (koje bi se moglo smjestiti u 745. god. p. n. e.) i vladavinu Romula od 746. do 709. god. p. n. e. Fabije Piktor navodi da je prva konzulska godina počela 239 godina nakon osnivanja Rima, po Liviju riječ je 240 godina, dok Polibije navodi da se zbacivanje kraljevske vlasti desilo 28 godina prije nego što je Kserks sa vojskom prešao u Europu.

Ipak se kao ustalio datum 21. IV. 753. god. p. n. e., koji je predložio Varon. Do ovog datuma Varon je došao tako što je koristio konzulske faste, zbrajajući godinu po godinu, i preuzevši od Dionizija iz Halikarnasa da je period kraljevske vlasti trajao 244 godine. Po tome je on onda zaključio da je 753 god. bilo osnivanje Rima, a da je prva konzulska godina bila 245 AVC. Na osnovi Varonove kronologije, koja je izgleda pogrešna, ustanovljena je i kasnija tradicijska kronologija vladavina pojedinih kraljeva.

Metoda AVC se nikada nije upotrebljavala za oficijelno datiranje, nego je samo korištena u historijskim djelima. Interesantno je da su eru AVC više koristili renesansni urednici i

pisci, te novovjekovni i moderni historičari nego pisci i historičari klasičnog doba. U postrepublikansko doba se ponekad za označavanje godine uz imena konzula *ordinarius* koristila i godina vladanja (posebno godina *tribunicia potestas*/tribunske moći). Od kraja IV. st. n. e. za datiranje se koristio i 15-godišnji ciklus indikacije. Justinijan je 537. god. n. e. odredio da datiranje mora uključiti i ime vladara i njegovu godinu vladanja, uz indikaciju i konzulovo ime (dozvoljeno je takođe bilo korištenje i lokalnih era). Datiranje po godinama vladavine cara ili kralja se prenijelo i u mediavelno doba i bilo je veoma rašireno, a pored vladara preuzele su ga i pape.

Od početka IV. st. n. e. počelo se dešavati sa vremena na vrijeme da se ne imenuju konzuli (npr. 309. i 310. god. n. e.). Kada bi se to desilo, konzularna datacija se određivala brojem godina od zadnjeg konzula *ordinariusa*. Datiranje po konzulima se zadržalo u prilično iskvarenom vidu od sredine VI. st. n. e. pa u narednim stoljećima i na vizantijskom istoku i na latinskom zapadu.

Pretpostavlja se da je AVC godina započinjala isti dan kada i konzulska godina, ali Censorin (III. st. n. e.) navodi da je u njegovo vrijeme AVC godina započinjala sa praznikom *Parilia*, koji se smatrao kao godišnjica osnivanja Rima. U postrepublikanskom dobu slavljenje godišnjice osnivanja Rima je bilo i sredstvo imperijalne propagande. Princeps Klaudije je 48. god. n. e. prvi održao veličanstvene manifestacije u čast 800-godišnjice. Principsi Hadrijan i Antonin Pije su održali slične manifestacije 121. i 147/148. god. n. e., a Filip Arapski je 248. god. n. e. dao da se održi proslava prvog rimskog milenijuma.

Uzurpator Pakatijan (u vrijeme vladavine Filipa Arapskog) je izdao novac (antoninijan tip) koji se datira po AVC sa legendom : ROMAE AETER AN MIL ET PRIMO ("Vječnom Rimu, u njegovoj hiljadu i prvoj godini"). Uz aureus Hadrijana, ovo je drugi poznati rimski carski novac koji se datira po AVC.

I po pitanju kalendara, Rimljani su primjenjivali svoju uobičajenu politiku da nema prisilnog nametanja, i da su otvoreni za simbiostička i eklektička prožimanja. Ustvari i sam julijanski kalendar je bio rezultat sinkretističke politike Julija Cezara. Zato su u okvirima rimskog imperija postojali i funkcionirali najrazličitiji kalendari, te različita računanja datuma i era. Ali i na njih je djelovala reforma Julija Cezara, jer je u odnosu na druge kalendare julijanski kalendar u to doba bio najbolji, najjednostavniji i najtačniji i ujedno kalendar vladajućeg naroda. Zato su se u augustovsko doba već počeli usklađivati ti domorodački kalendari sa onim julijanskim. To je značilo i prihvatanje lokalnih era za julijanski kalendar ili neki njegov lokalni ekvivalent, npr. Akcijska era, Hispanska era...itd... Naravno, bilo je i kalendara koji se nisu usklađivali sa julijanskim, kao npr. hebrejski i drugi semitski kalendari.

Vrlo raširen i korišten sistem računanja vremena je bio i ciklus Olimpijade, koji se sastojao od četiri godine, i koji je uveo historičar Timej sa Sicilije (umro 256. god. p. n. e.). Svećanost Olimpijada je počinjala prvog uštapa nakon ljetnog solsticija. Olimpijska era počinje od 1. Olimpijade održane 1. VII.

776. god. p. n. e. Iako je održavanje Olimpijskih igara zabranjeno 393. god. n. e., u iznimnim slučajevima se nastavilo korištenje Olimpijske ere i kasnije, u mediavelnom razdoblju.

Iako bi se razni lokalni kalendari usklađivali sa julijanskim, mnogi bi ipak započinjali godinu različitih datuma. Nova godina za aleksandrijski kalendar je počinjala prvo 29. VIII. (ili 30. VIII. u prestupnoj godini), a nekoliko provincijskih kalendara je počinjalo godinu na Augustov rođendan 23. IX. Oko 9. god. p. n. e. za vrijeme namjesnikovanja Paula Fabija Maksima (*Paullus Fabius Maximus*) sabor provincije Azije je odlučio da je potrebno naći neki jedinstveni način na koji bi se odala počast August. Zato je sabor odlučio da izda neku vrstu idejnog natječaja, a predviđana nagrada je bila svečani vijenac. Pobjednik natječaja je bio sam prokonzul Paul Fabije Maksim, koji je predložio donošenje novog kalendara za provinciju Aziju u kojem bi nova godina započinjala sa Augustovim rođendanom.

Od kršćanskih era vrijedi navesti : 1. Mučenička era (nekada zvana i *anno Diocletiani*) koja je vezana za aleksandrijski kalendar, nastavljane da bude korištena od koptskih kršćana i etiopskih crkvi, a uticala je i na moderni etiopski kalendar. 2. Od stvaranja svijeta (από κτίσεως κόσμου; *anno Mundis*), počela se koristiti u V. st. n. e. Ova era (počinje 5493. god. p. n. e.) se obično naziva i "Antiohijska era" a ponekad i "Aleksandrijska era". Nova godina je također prebačena na 1. septembar. Njena izvedenica je vizantijska era, koja je dugo korištena kod pravoslavnih zajednica, i ona je započinjala 5509. god. p. n. e. Jevreji su još iz davnina koristili eru od postanka svijeta, samo što su oni smatrali da je svijet nastao 3760. god. p. n. e. 3. U V. st. n. e. kroničar Prosper iz Akvitanije je koristio eru koja bi počinjala sa Isusovom pasijom (mučeničkom smrti), ali ovo nije zaživjelo. 4. Rimski opat i kanonista Dionizije Mali/*Dionysius Exiguus* (porijeklom iz *Scythia Minor*/današnja Dobruđa) je 525. god. n. e. predložio eru *anno ab incarnatione Domini* (AD), koja se računala od pretpostavljene (pogrešne) godine Isusovog rođenja. I ova era je zaživjela na mediavelnom latinskom zapadu (posebno zahvaljujući Bedi Venerabilisu i Karlu Velikom) i odatle se proširila i danas je, i pored nesumnjive Dionizijeve greške u proračunu Isusove godine rođenja, općeprihvaćena. Pošto u vrijeme kada je Dionizije objavio eru AD nije bilo koncepcije broja nula, 1. AD godina korenspodira sa 754. AVC.

Za razliku od modernog doba, u rimskom svijetu se dani nisu računali po sustavu sedmice i rednim danima mjeseca, nego po odnosu prema kalendama, nonama i idama. Dan kojim počinje mjesec se nazivao kalende (*kalendae,* uporediti sa grčkim καλέω = objaviti, vidjeti dan mladog mjeseca), i originalno je to bio prvi dan novoga mladog mjeseca. Kalende su i dale ime kalendaru. None (*nonae, nones*) su originalno prije bile dan polumjeseca, i uglavnom su bile devet dana od ida (računajući ide kao "prvi dan"), i padale su ili na 5. ili na 7. dan kalendarskog mjeseca. Ide (*idus, ides*) su bile originalno dan punog mjeseca (a kasnije pola mjeseca; kod većine kalendarskih mjeseci to je bio 13. dan, izuzev za mart, maj, juli i oktobar kada je to bio 15. dan). Po tradiciji kalende, none i ide su određivane na osnovi konkretnih ukazanja stanja mjeseca (pa su mogle i varirati u položaju kalendarskog mjeseca), da bi nakon Numine reforme dobile fiksiranu poziciju u svakom od kalendarskih mjeseci. Dan koji prethodi kalendama, nonama i idama se zvao *pridie*, dok su se ostali dani računali unatrag od referentnog datuma (koji se računao kao "prvi dan"), npr. *a(nte) d(iem)* III Kal. Nov. = treći dan od novembarskih kalenda = 30. X, *a(nte) d(iem)* IX Id. Apr. = 5. IV. Rođeni na navedene datume u rimskom svijetu ne bi govorili da im je rođendan 30. oktobra ili 5. aprila, nego bi koristili odrednice sa kalendama, nonama i idama.

Računanje dana kalendarskog mjeseca od kalenda se može sagledati preko sljedećih stihova :

Principium mensis cujusque vocato Kalendas:

Sex Maius nonas, October, Iulius, et Mars;

Quattuor at reliqui: dabit Idus quidlibet octo

Neki datumi su se računali i u odnosu prema praznicima, a kojima je obilovao rimski svijet (npr. postoje svjedočanstva za *Feralia*, *Quirinalia* i *Terminalia*), moguće u onim godinama kada se ubacivao *mensis intercalaris.*

Julijanska reforma je dodavala dane pojedinim kalendarskim mjesecima i to tako što su oni dodani na krajeve kalendarskih mjeseci, prije posljednjeg dana mjeseca. Tako nisu bili poremećeni datumi praznika u ovim kalendarskim mjesecima, ali je to imalo neke druge efekte. Npr. Oktavijan August je bio rođen 23. IX. 63. god. p. n. e. i u predjulijanskom kalendaru to je značilo *a(nte) d(iem)* VIII Kal. Oct. da bi po julijanskom kalendaru to bio *a(nte) d(iem)* IX Kal. Oct. Zbog ove činjenice, rođendan Oktavijana Augusta je slavljen nekada na oba dana. Livija je zadržala svoj raniji datum rođendana *a(nte) d(iem)* III Kal. Feb. (koja se pomjerila sa 28. na 30. I.). Svi ubačeni dani su smatrani *dies fasti*.

Prema Makrobiju rimski sajmeni dan se održavao svakog osmog dana (*nundinae*) i to je određivalo osmodnevni ciklus (*nundinae*). Osmodnevni ciklus koji se završavao osmog dana su razvili Etrurci, a prihvatili od njih Rimljani. Dani u ovom periodu su se označavali početnim slovima abecede : A, B, C, D, E, F, G, H. Slovo koje je određivalo sajamski dan se svake godine mijenjalo. Ovaj ciklus je bio važan za Rimljane, jer je sajmeni dan bio vrijeme kada su seljaci dolazili u gradove, kada bi na gradskim forumima bilo veoma živo i kada bi se ljudi snabdjevali kupujući na veliko potrepštine i sve ono što bi im trebalo. Zato je *lex Hortensia* iz 287. god. p. n. e. zabranjivala održavanje komicija na sajmene dane, ali je bilo dozvoljeno vođenje pravnih radnji i zakonskih akcija. U Kasnoj Republici naraslo je praznovjerje da je loše ako godina započne sa sajmenim danom, i onda je veliki svećenik preduzimao korake kako bi se to izbjeglo. Pošto je ovaj ciklus za vrijeme Republike načelno bio fiksiran, podaci o sajmenim danima su jedno od najvažnijih alata u konvertiranju datuma iz predjulijanskog kalendara u formu julijanskog kalendara. Nejasno je kako se julijanska reforma kalendara odrazila na ovaj ciklus. Kasije Dion navodi da je 41. god. p. n. e. ubačen jedan dan, kako bi se osiguralo da sajmeni dan ne padne na 1. I. 40. god. p. n. e.Ovaj Dionov podatak i koliko je značanje sajmeni dan imao za Rimljane, jer je za njih bilo lakše (i to u godini napete i teške političke situcije) da ubace jedan novi dan, nego da jednostavno pomjere sajmeni dan. Naravno, ipak je bilo i bitnijih festivala od sajmenog dana, pa se i on pomjerao ako bi se poklopio sa njima. Tako Kasije Dion izvještava da je 44. god. p. n. e. sajmeni san bio pomjeren, kako bi se izbjeglo poklapanje sa festivalom *Regifugium*. Ovo bi onda moglo značiti da je jedno slovo ciklusa u sebe uključivalo čitav 48-satni *bis sextum,* pa bi u tom slučaju *Regifugium* i sajmeni dan imali isti datum, ali bi padali u različite dane. Kasije Dion usput konstatira da je sajmeni dan već bio pomjeran nekoliko puta. U odnosu na sam Grad, drugi rimski gradovi (iako bi se pridržavali ciklusa *nundinae*) nisu morali da imaju na isti datum sajmeni dan. Jedan pompejanski grafit *CIL* IV 4182 navodi da je dan Sunca (naša "nedjelja") 6. II. 60. god. n. e., 16. dan lunarnog mjeseca, bio sajmeni dan u obližnoj Kimi, a četiri dana prije pompejanskog sajmenog dana. Drugi pompejanski grafit *CIL* IV 8863 daje ciklus sajmenih dana koji pokazuje da je sajmeni dan u Gradu dva dana nakon onoga u Kimi. Na osnovi ovih primjera se može tvrditi da je 8. II. 60. god. n. e. bio sajmeni dan u Gradu. Kasnije je riječ *nundinium* (*nundinae*) označavala onaj dio godine u kojem je par konzula (bilo da su *ordinarius* ili sufekti) obnašao svoju dužnost. Moguće je da je to proizašlo iz toga što je u ranim periodima novi konzul od ranijeg konzula preuzimao fasces na *nundinium*.

Sa julijanskim kalendarom se razvio i sedmodnevni ciklus, koji je koegzistirao sa ciklusom *nundinae*. Ovaj sedmodnevni sistem je zasnovan na astrološkom uređenju dana koje su objasnili astrolog Vetije Valens i historičar Dion Kasije. Prema njima osnovni princip astrologije je da nebeska tijela u određenoj sukcesiji predsjedavao u satima dana. Astrološko uređenje od najdaljih do najbližih Zemlji je : Saturn, Jupiter, Mars,

Sunce, Venera, Merkur, Mjesec. I u ovom sedmodnevnom ciklusu su dani po uzoru na *nundinae* označavani slovima, a označavani su po tzv. ferijama (npr. nedjelja = *feria prima*; ponedjeljak = feria *secunda*...itd...). Dominus Konstantin je zvanično usvojio sedmodnevni ciklus 321. god. n. e. i tako je ciklus *nundinae* izišao iz upotrebe. Konstantin je ovo učinio jer je sedmodnevni rimski ciklus odgovarao abrahamističkom sedmodnevnom ciklusu. Tako je ustvari naša sedmica nastala simbioziranjem abrahamističke sedmice sa rimskim sedmodnevni ciklusom. Dok je za Jevreje i kršćanski sedmica imala i karakter svetosti i bila glavni element podjele vremena, rimski sedmodnevni ciklus nije imao ni približno takvo značenje. Zato je ova simbioza bila zasnovana na nejednakim udjelima. Hebrejska sedmica se zasniva na starozavjetnoj prići o sedam dana stvaranja svijeta. Ustvari, vrlo je moguće pretpostaviti da je izvor nastanka hebrejske sedmice i njenog sedmog dana mnogo drevniji i nebrahamistički, i da potiće iz Mesopotamije i još iz sumerskog doba. Narodi i zajednice koje su prelazile na kršćansku ili islamsku varijaciju hebrejskog abrahamizma su je preuzimali kao jedan od vidova podjele vremena. Naša sedmica je od hebrejske sedmice primila i koncepciju svetog dana (jevrejska varijacija →subota (Shabbat), kršćanska varijacija→nedjelja, islamska varijacija→petak), tako da je sedmodnevni ciklus imao i religioznu posvećenost što nijedan rimski tjedni ciklus (bez obzira na broj dana) nije imao.

Zanimljivo je ipak da i pored abrahamističkog porijekla sedmice i njene nesumnjive svetosti, da imena dana u sedmicu često imaju "pagansko" porijeklo. I dok je koncept svetog dana sedmice udjel abrahamističke (preciznije rečeno hebrejske sedmice), nazivi sedmičnih dana održavaju udjel rimske neabrahamističke sedmice. Tako je na latinskom jeziku → ponedjeljak = *dies Lunae* (dan boginje Mjeseca Lune), utorak = *Dies Martis* (dan boga Marsa/Aresa), srijeda = *dies Mercuris* (dan boga Merkura/Hermesa), četvrtak = *dies Iovis* (dan boga Jupitera/Zeusa), petak = *dies Veneris* (dan boginje Venere/Afrodite), subota = *dies Saturni* (dan boga Saturna/Krona; upotrebljava se i hebrejski izraz *sabathum* koji potiskuje vremenom "Saturnov dan"), nedjelja = *dies Solis* (dan boga Sunca, ali brzo je dobila abrahamistički pojam *dominica, dies dominica, dies dominicus*, "dan Gospodnji" kada se ne radi/ne djela). Ovi nazivi su više – manje ostali u svim romanskim izvedenicama latinskog jezika. I Germani (vjerojatno u zadnjim stoljećima rimskog svijeta) su adaptirali latinske nazive za sedmične dane, ali su ih preveli na imena svojih domaćih bogova (koji su po *interpretatio germanica* imali odgovarajući ekvivalent u grčkim i rimskim božanstvima). Jedino na engleskom jeziku nije preveden i interpretiran Saturday ("Saturnov dan" = subota). Za razliku od većine europskih jezika, kao i u slučaju kalendarskih mjeseci, i u nazivlju sedmice su slavenski jezici pokazali veću žilavost i održali su svoje narodne termine. Zajednice slavenskih jezika su različito od grčko – rimskog sustava (kojeg je preuzela i romanska i germanska Europa) po kojem nova sedmica počinje Sunčevim danom (nedjelja), novu sedmicu započinjale sa ponedjeljkom.

Svaki dan rimskog kalendara je imao neku povezanost, neki svoj identitet koji je kao takav označen u fastima, često evocirajući i neke datume i događaje iz tradicije i historije. *Dies fasti* su bili označeni sa F, *dies nefasti* sa N, *dies comitiales* (kada se dozvoljavalo sazivanje komicija i skupština) sa C, nekoliko dana je imalo različite oznake npr. EN (*endotercissus* ili možda *endoitio exitio nefas*) kada su pravne radnje bile dozvoljene samo u toku pola dana, i NP kada su bili javni praznici. Ova praksa identificiranja dana je već krajem I. st. n. e. prestala da se upotrebljava. Jurista Gaj govori o *dies nefasti* kao o stvari prošlosti.

Dan i noć

Rimljani su dijelili dan (od izlaska pa do zalaska sunca) na 12 sati koji nisu bili jednaki, a to je ovisilo o godišnjem dobu (*horae inaquales*). Ljeti je dan duže trajao nego noć, a budući da je broj sati u danu uvijek jednak, ljeti su rimski sati bili duži a zimi kraći. Tako je ljetni rimski sat trajao čak sat i po po našem računanju, a zimski rimski sat samo pola sadašnjeg sata. Podne je u svako doba godine padalo u 6 sati (po našim satima to je podne

= 12 sati). U doba ekvinokcija sati su bili jednaki. Raspored rimskih sati (u odnosu na naše sate) se može predstaviti i preko sljedeće dvije tabele :

Datum	Dužina dana u našim satima i minutama.	Dužina rimskog sata (preračunata po našim satima i minutama).
23. XII.	8° 54'	44' 30"
6. II.	9° 50'	49' 10"
23. III.	12° 00'	1° 00' 00"
9. V.	14° 10'	1° 10' 50"
25. VI.	15° 6'	1° 15' 30"
10. VIII.	14° 10'	1° 10' 50"
25. IX.	12° 00'	1° 00' 00"
9. XI.	9° 50'	49' 10"

Rimski sati	25. VI. (naši sati).	23. XII. (naši sati).	Rimski sati	25. VI. (naši sati).	23. XII. (naši sati).
Izlazak sunca	4° 27' 00"	7° 33' 00"	7. sat	1° 15' 30"	12° 44' 30"
1. sat	5° 42' 30"	8° 17' 30"	8. sat	2° 31' 00"	1° 29' 00"
2. sat	6° 58' 00"	9° 2' 00"	9. sat	3° 46' 30"	2° 13' 00
3. sat	8° 13' 30"	9° 46' 30"	10. sat	5° 2' 00"	2° 58' 00"
4. sat	9° 29' 00"	10° 31' 00"	11. sat	6° 17' 30"	3° 42' 30"
5. sat	10° 44' 30"	11° 15' 30"	12. sat	7° 33' 00"	4° 27' 00"
6. sat	12° 00' 00"	12° 00' 00"			

Ovi rimski sati su se vrlo lako preračunavali pomoću sunčevih časovnika. Rimljani su dijelili i noćni period na 4 vigilije koje su počinjale zalaskom sunca. To je bilo i vrijeme kada su se mijenjale noćne straže. Jednaki sati (*horae aequales*) su uvedeni tek u XIV. st.

Način na koji su Rimljani provodili dan zavisio je od epohe u kojoj su živjeli, da li su živjeli u urbanoj ili ruralnoj sredini, podneblja u kojem bi prebivali, profesije, društvene i političke pozicije, sezone i konkretnog dana. Uobičajena dnevna rutina prosječnog pripadnika (i to muškarca civila) viših, bogatih društvenih slojeva za vrijeme Kasne Republike i prva dva stoljeća principata, a koji je živio u urbanoj sredini, je izgledala na

sljedeći način. On bi se probudio pred samo svanuće, kako bi u doba kada nije bilo električnog osvjetljanja ugrabio od dana što je moguće više. Nakon jednostavnog doručka, on bi provodio neko vrijeme kod kuće kako bi završio neke privatne poslove, pregledajući račune, pisma, podijelio instrukcije u svome kućanstvu, i razgovarao sa članovima svoje familije. Ciceron i Plinije Stariji su smatrali da su ovi sati zore i jutra najbolji za intelektualni i literarni rad, pa su tada oni najviše pisali i stvarali. Nakon što bi završio svoje privatne poslove i ako bi imao klijente, pojedinac bi u svome atriju obavio *salutatio*. Navedene jutarnje obaveze pojedinac nije obavljao, ako bi imao neke vanredne situacije privatnog, javnog ili polujavnog karaktera (vjenčanja, imendani, rođenja, vanredni događaji, ulazak u pubertet svoga sina ili sinova braće, rođaka i bliskih prijatelja). Nakon *salutatio*, pojedinac bi odlazio na forum, praćen klijentima i robovima i posebno sa svojim nomenklatorom.

Rimljani su bili narod posvećen javnom životu i povućenost se nije cijenila. Zato se smatralo prikladnim da se poznaje što je moguće veći ljudi, i da se oni oslovljavaju i pozdravljaju po imenu. Posebno je to bilo bitno za one pojedince koji bi željeli da grade javnu i političku karijeru. To je podrazumijevalo da se upamti veliki broj imena, što nimalo nije bilo lako, posebno ako se imaju u vidu osobenosti rimskih imena. Radi toga su se koristili nomenklatori. *Nomenclator* je bio dobro obučeni rob čija je dužnost bila da zapamti što je moguće više lica i imena, i da svoga gospodara podsjeća na imena osoba koje bi sretao.

On je mogao doći na gradski forum pješke ili nošen u nosiljci. Poslovi na sudovima, Senatu, lokalnim vijećima (ako je pojedinac nije živio u Gradu) i drugim javnim poslovima počinjali bi oko 3. rimskog sata i mogli su trajati do 9. ili 10. rimskog sata. Senat je uobičajeno završavao sa poslovima u povečerje. Izuzev u izvanrednim okolnostima, svi poslovi bi bili završeni prije 11. rimskog sata. U ovom dnevnom rasporedu u mediteranskim zonama, dolazila bi podnevna siesta (*meridiatio*), koja je bila toliko uobičajena da su tada ulice bile prazne kao da je ponoć. Zanimljivo je da je jedan od rimskih pisaca ovo doba dana čak koristio kao prikladno vrijeme u koje je smjestio priču o duhovima. Siesta je i danas karakteristika čitavog mediteranskog podneblja, ali i zemalja Latinske Amerike. Nakon sieste koja je trajala jedan sat ili nešto više, pojedinac je bio spreman da vrijeme provede u kupatilima ili atletskim vježbama. Poslije je pojedinac imao promenadu do sudova i forumom što mu je davalo mogućnost da razgovara sa suradnicima, prijateljima i poznanicima te da čuje najnovije vijesti. Kako bi se dan približivao kraju, nastupalo bi i vrijeme za večeru (*cena*) bilo u svome domu ili domovima rođaka, prijatelja, saveznika i političkih suradnika. Sličnu rutinu, samo bez obnašanja javnih poslova u komicijama, Senatu, lokalnim skupštinama i vijećima bi imale i žene iz odgovarajućeg sloja. One su mogle sudjelovati u sudbenim stvarima. Kada se razmatra ovaj opis idealnog dana bogatog i visokorangiranog pojedinca potrebno je uvijek imati na umu da je ubjedljiva većina rimskih građana u navedenom periodu živjela skromnijim životom. Dosta rimskih građana je prebivalo i u seoskim područijima.

Sjednica Senata, sudova, komicija, lokalnih skupština i vijeća nije bilo za vrijeme javnih praznika, i tada bi se vrijeme provodilo u cirkusima, teatrima i amfiteatrima. Zanimljivo

je da su neki ugledni i obrazovani Rimljani izbjegavali ove predstave, izuzev ako nisu bili oficijelno vezani za njih. Oni su nekada više voljeli da za vrijeme praznika posjete svoje ladanjske vile i posjede. Ovakav dnevni ritam Rimljani nastojali prenijeti i u druga područja u unutrašnjosti Europe i Male Azije.

Mjere

Rimski svijet je, kao i u drugim segmentima svoga funkcioniranja, u sustavu mjerenja pokazivao svoju univerzalnost, pa je prihvatao i modificirao i mjerne jedinice kultura i naroda koje je apsorbirao. Zato i nije neobično da se u mjernom sustavu rimskog svijeta osjećaju grčko – helenistički, egipatski, mesopotamijski pa i hebrejski utjecaji.

Za praktične Rimljane najranije mjere su se uglavnom zasnivale na nekim svakodnevnim potrebama i stvarima. Priroda je za opredjeljenje vremena dala sunce, mjesec, ili dan i mjesec, a za prostor duljinu čovječje noge, koja ga lakše mjeri nego ruka, a za težinu onaj teret ili težinu, što čovjek sa ispruženom rukom može vagati (*librare*), a to je mjerilo težine (tezulja, vaga) ili libra (*funat*). Za predstavu cjeline, koja se sastoji od jednakih dijelova, najbliža je ruka sa pet ili dvije ruke sa deset prstiju, pa se na tome temelji decimalni sustav. U Italiji se sa deset odvajkada računalo. Toliko se puta spominje deset svjedoka građana, magistrata, poslanika, deset ovaca je mjera za jednoga vola, rod je imao deset familija, kurija je imala deset rodova, a tribus deset kurija. O tome svjedoče i imena decemviri, zatim riječi dekurija, *decimus* (desetnik, deseti). Prema toj mjeri i brojenju je za I. V, ili X (za 1, 5 i 10) pismo udešeno po ispruženom prstu. Ovamo spada i prvobitna desetomjesečna godina. Italici su upotrebljavali i duoodecimalni sustav, dok nisu došli u doticaj sa Grcima. Cijelost (*as*) se dijelila na dvanaest dielova (*unciae*). Po tom duodecimalnom sustavu bijahu ustrojeni stari kolegiji svećenika Salija i Arvala, pa i savez dvanaest latinskih gradova. Rimski funat (*libra*) i stopa (*pes*) su imali dvanaest dijelova. Duodecimalni sustav je ustrojen prema suncu te je sunce tako stvorilo pojam i za prvu podlogu matematike, što je bilo narodno-italsko i prije doticaja sa Grcima.

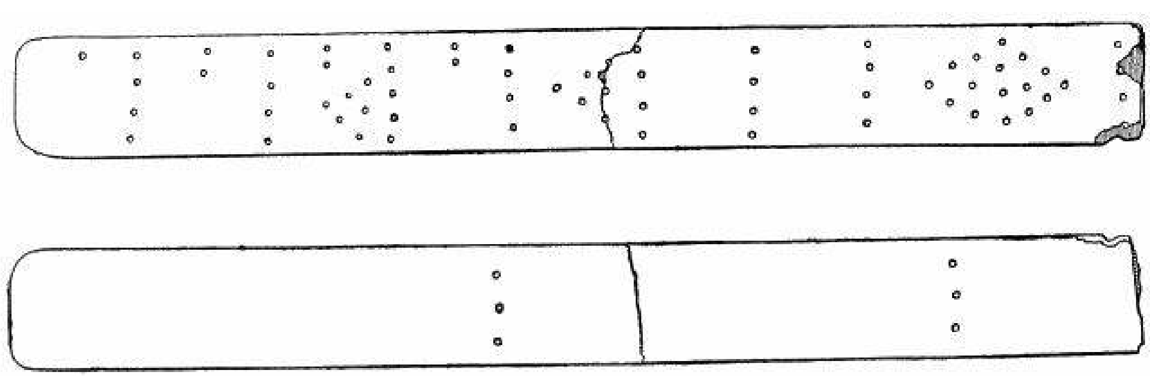
Iz potreba i metoda poljoprivredne djelatnosti proizašle su i mjere za određivanje površine. Latinska riječ za jaram je bila *iugus* ili *iugum*, i odatle se vjerojatno razvilo prostorna mjera koja je označavala stazu dovoljno široku za jaram vola. Ovaj rani juger je tako predstavljao dupli *actus* u širini. I kada se *actus quadratos* počeo koristiti kao mjera za površinu, onda je i juger po analogiji postao dupli *actus quadratos*, i znatno širi. Plinije Stariji navodi da se dio zemlje koji se može poorati sa jarmom vola u toku jednog dana naziva *iugerum*. *Actus* je onaj dio zemlje koji se sa volom mogao poorati bez zaustavljanja i odmora, i to je po Pliniju Starijem bilo 120 rimskih stopa u dužinu.

<u>Dužina</u>

Osnovna mjera za linearnu dužinu je bila rimska „stopa" (*pes*). Do danas u historiografiji ne postoji precizno mišljenje koliko rimska stopa tačno iznosi u novovjekovnim i modernim mjernim jedinicima. Otprilike se kreće između 29, 47 cm (294, 7 mm; na osnovi mjerenje stope na statui Kosutija/*Cossutius* od strane Johna Greavesa 1639. god.)

pa do 29, 59 cm (295, 9 mm po Williamu Smithu iz 1851. god). Često je prihvaćena dužina rimske stope ona koja iznosi 29, 6 cm (296 mm). Rimska stopa je bila podijeljena slično grčkoj pous na 16 prstiju/*digiti* ili na 12 uncija/*unciae*. U tabeli su dati primjeri rimskih dužinskih mjera, i njihovi ekvivalenti u našim mjerama. Kao osnova za izračunavanje uzeta je pretpostavljena dužina rimske stope od 296 mm.

Digitus	1/16 *pes*	18,5 mm.
Uncia ili *polex*	1/12 *pes*	24,6 mm.
Palmus	¼ *pes*	74 mm.
Palmus maior	¾ *pes*	222 mm. (u kasnijim razdobljima)
Pes	-	cc 296 mm.
Palmipes	1 ¼ *pedes*	370 mm.
Cubitus	1 ½ *pedes*	444 mm.
Gradus ili *pes sestertius*	2 ½ *pedes*	0,74 m.
Passus	5 *pedes*	1,48 m.
Decempeda ili *pertica*	10 *pedes*	2,96 m.
Actus (u smislu dužine)	120 *pedes*	35, 5 m.
Mille passuum ili *milliarium*	5000 *pedes*	cc 1, 48 km. U pojedinim slučajevima rimska milja se računa i do 1,5 km.
Galska *leuga*	7500 *pedes*	2, 22 km.

Crtež dijela rimske mjere →stopa, napravljene od kosti i nađene u ili u blizini Via della Fontana in 1897. god. Sačuvana je samo polovina mjere, a originalno je bila 29,6 cm. duga.

Površina

Osnovna rimska mjera za površinu je bio juger/*iugerum* (sa varijacima *iugera* i *iugus*) od 73 m. dužine i 37 m. širine. To bi odgovaralo otprilike našim 0,65 akri ili oko 0,26 ili ¼ hektara. Jedan naš hektar iznosi 10 000 m2, pa bi u tom slučaju juger iznosio cc 2600 m2. U tabeli su dati primjeri rimskih mjera za površinu, i njihovi ekvivalenti u našim mjerama. Kao osnova za izračunavanje uzeta je pretpostavljena dužina rimske stope od 296 mm.

Pes quadratus	-	0,0876 m2, ako je *pes* iznosio 296 mm
Scrupulum ili *decempeda quadrata*	100 pedes	8,76 m2
Actus simplex	480 pedes	42,1 m2
Uncia	2400 pedes	210 m2
Clima	3600 pedes	315 m2
Actus quadratus ili *acnua*	14400 pedes	1262 m2. U Galiji nazivana *arpennis*.
Iugerum	28800 pedes	cc 2523 m2. Uzima se i 2600 m2 kao zaokružena cifra.
Heredium (na osnovi Romulove prvotne podjele zemlje na nasljednju baštinu)	2 jugera	5047 m2
Centuria	200 jugera (ranije 100 jugera)	50, 5 hektara
Saltus	4 centurije	201, 9 hektara

Kolumela opisuje i druge jedinice površinske mjere : *porca* (cc 473 m2 ili 180 x 30 rimskih stopa) i koja se koristila u Betici, *candetum* ili *cadetum* (100 rimskih stopa u gradu i 150 stopa u u seoskom području) i koja se koristila u Galiji.

Volumen

Osnova za mjerenje volumena (i za tečne i za suhe materije) je *sextarius*, čija se tačna mjera još uvijek nije utvrdila i kreće se između 0,53 litre do 0,58 litre.

U prezentiranoj tabeli su predstavljene pretpostavljene veličine za tečne materije. Kao osnova za izračunavanje uzeta je pretpostavljena veličina *sextariusa* od 546 mililitara.

Ligula	1/48 *sextarius*	11,4 ml.
Cyathus	1/12 *sextarius*	45 ml.
Acetabulum	1/8 *sextarius*	68 ml.
Quartarius	¼ *sextarius*	136 ml.
Hemina ili *Cotyla*	½ *sextarius*	273 ml.
Sextarius	-	546 ml.
Congius	6 *sextarius*	3,27 l.
Urna	4 *congii*	13,1 l.
amphora quadrantal	8 *congii*	26,2 l.
Culeus	160 *congii*	524 l.

U prezentiranoj tabeli su predstavljene pretpostavljene veličine za suhe materije. Kao osnova za izračunavanje uzeta je pretpostavljena veličina *sextariusa* od 546 mililitara.

Ligula	1/48 *sextarius*	11,4 ml.
Cyathus	1/12 *sextarius*	45 ml.
Acetabulum	1/8 *sextarius*	68 ml.
Quartarius	¼ *sextarius*	136 ml.
Hemina ili *Cotyla*	½ *sextarius*	273 ml.
Sextarius	-	546 ml.
Semimodius	8 *sextarii*	4,36 l.
Modius	16 *sextarii*	8,73 l.

Brončani *modius* pronađen u Ponte Puñide (O Pino, Galicija u Španiji), iz IV. st. n. e. Na njemu se nalazi i natpis : „*Modiil (ex) iuxta sacram iussi [on] em dominorum nostrorum Valentiniani Valentis et Gratiani invictissimorum principum, iubente Mario Artemio v(iro) c(larissímo) a[g](ente) vic(ariam) p(raefecturam) (i), cur(antibus) potamio et quentiano principalibus*.“ Natpis se odnosi na lex Modii, donesen od Valentijana, Valensa i Gracijana, i poslan vikariju Mariju Artemiju, koji je regulirao mjere i takse.

Težina

Mjere na težini su zasnovane na duodecimalnom sustavu. Neka od imena mjernih jedinica za težinu su ujedno i nazivi novčanih apoena. I subdivizija novca je slijedila subdiviziju težinskih mjera. Osnovna mjera za težinu je libra/funta, za koju se isto ne zna precizna vrijednost i uglavnom se proračuni kreću od 322 grama do 329 grama. Najčešće se uzima kao standardizirana mjera 328,9 grama. U tabeli je predstavljena uncijalna podjela libre sa vrijednošću od 328,9 grama.

Siliqua	1/144 *uncia*	0,19 g.
Obolus	1/48 *uncia*	0,57 g.
Scrupulum	1/24 *uncia*	1,14 g.
Semisextula	1/12 *uncia*	2,28 g.
Sextula	1/6 *uncia*	4,57 g.
Sicilicius	¼ *uncia*	6,85 g.
Duella	1/3 *uncia*	9,14 g.
Semuncia	½ *uncia*	13,7 g.

Uncia	1/12 libra	27,4 g.
Sescuncia ili *sescunx*	1/8 libra	41,1 g.
Sextans	1/6 libra	54,8 g.
Quadrans ili *teruncius*	¼ libra	82,2 g.
Triens	1/3 libra	109,6 g.
Quincunx	5/12 libra	137 g.
Semis ili *semissis*	½ libra	164,5 g.
Septunx	7/12 libra	191,9 g.
Bes ili bessis	2/3 libra	219,3 g.
Dodrans	¾ libra	246,7 g.
Dextans	5/6 libra	274,1 g.
Deunx	11/12 libra	301,5 g.
As ili *libra*	-	328,9 g.

Rođenje

Reljef koji prikazuje porođaj nađen u *Isola Sacra* u Ostiji. Danas se nalazi u Museo Ostiense u Ostiji, Italija.

Reljef koji prikazuje rođenje. Potiće iz Ostije.

Čim bi se dijete rodilo, običaj je nalagao da bude položeno pred očeve noge. Ako bi on podigao (*tollere, suscipere*) dijete svojim rukama, automatski ga je priznavao (*susceptio*) i beba bi dobijala sva prava i privilegije svoga „učlanjenja" u familiju. Ako se ovo ne bi desilo, dijete bi formalno ostajalo bez zaštite familije, bez zaštite duhova predaka. Pošto je bilo zabranjeno u tom slučaju ubiti dijete, ono bi se dalo izložiti (*exponere*), odnosno ostavljeno bi bilo uz put. Sudeći po izvornoj građi, ovo se veoma, veoma rijetko dešavalo, i riječ je izgleda samo o teoretskom, a ne praktičnom očevom pravu. Na osnovi

dosadašnjeg nivoa znanja, nije poznat nijedan stvarni slučaj izlaganja za vrijeme Republike. Po Svetoniju August nije dopustio da se dijete, što ga je njegova unuka Julija rodila nakon što je osuđena, prizna i othranjuje. Klaudije nije, prije nego što je postao princeps, priznao dijete koje je rodila Urgulanila jer je stvarni, biološki otac bio Klaudijev oslobođenik Boter. Djevojčicu po imenu Klaudija, iako se počela odgajati na dvoru, Klaudije je dao izložiti i golu je ostaviti pred majčina vrata. Djevojčica se bila todila prije petoga mjeseca nakon Klaudijeve rastave od Urgulanile. Da je bilo izlaganja djece od strane siromašnih očeva, te nezakonite djece (*spurii*) dokazuju i prosvjedi učenih stoika, poput Musonija Rufa. Konačno je ovo pravo i formalno bilo ukinuto 374. god. n. e., a još prije toga je Konstantin, pod utjecajem kršćanskih ideja, izjednačio ubistvo oca i čedomorstvo. Izlaganje se često pojavljuje u rimskim komedijama, ali to je vjerojatno riječ o pokušaju dramatskog raspleta preuzetog iz grčkih dramskih predložaka, a ne o reprodukciji stvarnih dešavanja.

Prvo kupanje djeteta, odmah po porođaju, je prikazano na jednoj strani mramornog sarkofaga. Datacija II. st. n. e. Danas se nalazi u Museo Archeologico Regionale u Agrigentu.

Strana sa mramornog sarkofaga koja prikazuje kupanje bebe. Datacija 160-180. god. n. e. Danas se nalazi u County Museum of Art u Los Anđelesu, USA.

Po rimskom vjerovanju, sa rođenjem djeteta na svijet je dolazio i njegov genije. U rimskom svijetu, rođendani su ustvari bili praznici genija pojedinca, koji je tada dobivao bezkrvne „žrtve" u vidu cvijeća, vina, tamjana i kolaća. Nosila se čista bijela odjeća, prijatelji bi dolazili u posjetu ili slali čestitke, poklone.... Sadašnje proslave rođendana su ustvari obična preslika kulta genija pojedinca, a rođendan ustvari praznik božanske strane slavljenika.

Di nixi ili *dii nixi* ili *nixae* su bila božanstva rađanja, koja su se prikazivala kako kleče ili čuče, što je bio češći način rađanja u antici nego danas. Tri statue *nixae*, koje kleče, su stajale ispred hrama Minerve na Kapitolu. *Nixae* su bile povezane i sa novim životom u smislu ponovnog rođenja ili spasavanja, a imale su oltar na Marsovom polju (preciznije u zoni zvanoj *Tarentum* ili *Terentum*. Tamo je pronađen natpis iz vremena stoljetnih igara ut 17. god. p. n. e. koji govori o noćnom žrtvovanju izvedenoj za Ilithyis i Eileithyiai grčke boginje rađanja. Klećanje je takođe imalo određenu ulogu u inicijacijama za misterijske religije koje su nudile obećanje u ponovno rođenja.

Reljefni prikaz dojenja novorođenčeta. Iza majke se nalazi otac, a uz nju i žena sa maramom. U pozadini je prikaz hrama. Danas se nalazi u Vatikanskom muzeju.

Skulptura od terakote sa prikazom žene koja doji, vjerojatno votivnog karaktera. Potiće iz blizine vojnog tabora u Pförring u Bavarskoj, Njemačka. Datacija II. st. n. e.Danas se nalazi u Archäologische Staatssammlung u Minhenu.

Za vrijeme prvih osam dana bebinog života (*primordia*), održavane su različite kultne manifestacije. Beba koja još uvijek nije dobila prenomen, nazivala se *pupus* ili *pupa*. Uobičajeno su djevojčice ime dobivale osmog, a dječaci devetog dana. Imendan je imao veliko značenje za Rimljane, uz određeni čin žrtvovanja, izvođena je i ceremonija pročišćenja radi čega se i taj dan uobičajeno naziva danom pročišćenja (*dies lustricus*; nekada je nazivan i *dies nominum* ili *nominalia*). To bi bio dan kada bi familija slavila. Na ovaj dan bi bebe dobivale igračke, ukrase i amulete u formi cvijeća, minijaturnih sjekira i mačeva, različitih minijaturnih oruđa i figurica polumjeseca (*lunulae*), a sve spojeno u vidu nekih čegrtaljki. Ovi predmeti kolektivno zvani *crepundia* su nošeni oko vrata ili na prsima, i služili su svojim zveketanjem za zabavu djeteta u dobi bebe, kao neka vrsta amajlija protiv zlih čini i urokljivih očiju (*fascinatio*), te kao neka vrsta identifikacionog predmeta, u slučaju da se dijete izgubi ili otme.

Princeps Marko Aurelije je bio prvi koji je uveo pravilo registracije novorođene djece. Tako je otac bio obavezan da registrira dijete, njegovo ime i datum rođenja u roku od 30 dana od djetetovog rođenja. U Rimu bi se registracija izvodila pred erarskim prefektom (*praefectus aerarii*), a u provincijama pred *tabularii publici*.

O procesu registriranja djece po rođenju svjedoće sačuvani rodni listovi iz provincije Egipat, i to i za rimske građane (na latinskom jeziku) i za one koji to još uvijek nisu bili (na grčkom jeziku). Tako je dostupan 21 rodni list koji se izdavao za rimske građane.

Fragment kopije rodnog lista iz Egipta na latinskom (certifikata o rođenju) dječaka po imenu Marko Kornelije Just (*Marcus Cornelius Iustus*) na voštanoj tablici. Strana sa voskom je sačuvala kraj teksta certifikata, a ona sa samo drvenom površinom je sačuvala listu svjedoka i početak teksta certifikata. Datacija 103. god. n. e.

Kopija rodnog lista (iz Egipta) za blizance čiji je otac nepoznat, na voštanoj tablici i na latinskom i na grčkom. Moguće je da je otac bio neko ko nije mogao stupiti u brak (npr. vojnik) ili možda neko nižeg statusa u odnosu na majku. Zanimljivo je da je majka bila rimska građanka po imenu *Sempronia Gemella*, a imena njenih sinova su *Marcus Sempronius Sarapion* i *Marcus Sempronius Socratio*. Sinovi nose gentilno ime majčine familije. Datacija 145. god. n. e.

Djeca su uvijek potpadala pod *pater potestas* i u slučaju razvoda roditelja, otac bi bio taj koji je imao glavno starateljstvo nad djecom. Slučajevi kada bi majka preuzela starateljstvo su bili dosta, dosta rijetki. Historija potvrđuje tek za vrijeme vladavine Antonina Pija jedan slučaj da su sudije, pod pritiskom dokaza o nedostojnosti nekog oca, majci povjerili čuvanje djece, ali da ipak nisu ocu oduzeli druga prava, odnosno njegov *pater potestas*.

Crepundia

Djetinjstvo

Izvorna građa ne daje eksplicitne podatke o dječijim igrama, iako su vjerojatno imali igre slične današnjim dvorišnim igrama. Kada se preraste dob dojenčadi, djeca su se igrala sa krpenim, glinenim, voštanim, drvenim ili metalnim lutkama (u pojedinim dječijim grobovima su pronađene lutke sa spojenim udovima i visoke 15 – 16 cm.), minijaturnim kolicima, trakama pokretanim sa palicama sa djeličima metala (koji su zveketali i tako upozoravali prolaznika kako ih štap ne bi slučajno udario), loptama....itd... Pravljene su i makete kuća, hodalo se na štulama, a djeca su kao i danas u svojim igrama imitirala svijet odraslih. Kvintilijan spominje da su za rano upoznavanje djece sa slovima korištene slovne makete ozrađene od bjelokosti. Sudeći po arheološkim nalazima i prikazima sa reljefa izgleda da nije postojala neka striktna podjela na igre dječaka i igre djevojčica kao danas. Domaći ljubimci su bili uobičajeniji nego danas. Posebno su bili omiljeni psi, ptice su isto bile česte kao ljubimci, dok su mačke kao kućni ljubimci korišteni tek od I. st. n. e. Bilo je primjera drugih životinjskih vrsta koje su služile kao ljubimci.

Djeca u igri. Reljefni prikaz sa dječijeg mramornog sarkofaga. Datacija III. st. n. e. Potiće sa Vigna Emendola na *via Appia*. Danas se nalazi u Vatikanskom muzeju.

Od roditelja ili staratelja se očekivalo da se pobrinu da djeca od ranog djetinjstva budu oblikovana u skladu sa „običajima predaka", odnosno sa moralnim i vrijednosnim normama. Roditelji su bili i odgovorni da djeca (i dječaci i djevojčice) steknu neke osnovne vještine i znanja, kao što su čitanje i pisanje u elementarnom obliku, osnovna matematika, plivanje.... Djevojčice bi učile i da predu, tkaju i šiju, te ostale kućanske poslove. Sinovi bi bili upoznavani i sa osnovnim vojnim vještinama. Djeca (primarno dječaci) iz seoskih, poljoprivrednih familija bi učili kako da oru, sade i vrše žetvu, kao i kako da se brinu o stoci.

Kada je proces usvajanja grčke i helenističke kulture uzeo maha u rimskom svijetu, u bogatim familijama je zavladao običaj da se za malu djecu uzima dadilja (*nutrix*) grčko – helenističkog porijekla (često u ropskom statusu). Razlog je bio da djeca nauče govoriti grčki isto onako kao i latinskim. Zbog toga što su djeca (oba pola) iz viših klasa istovremeno učila i latinski i grčki jezik, razvio se fenomen dvojezičnosti kod osoba iz viših i bogatijih socijalnih slojeva. Međutim, korištenje stranih dojilja i dadilja je kao posljedicu imalo i vezanje njegovane djece za njih (bez obzira da li su i one imale svoju djecu ili ne). Uobičavalo se čak da mlade djevojke, kada se udaju, sa sobom u novi dom vode i svoje dadilje koje bi im postajale najpovjerljivije savjetnice i pouzdanice. Ove dadilje, ako bi bile ropkinje, po pravilu su bile oslobađane. Dosta je primjera gdje su dadilje do zadnjih trenutaka ostajale vezane za djecu o kojoj su brinule. O tome

ilustrativno govore primjeri Nerona i njegovih dadilja Ekloge i Aleksandrije (za koje je on bio više emocionalno vezan nego za sopstvenu majku Agripinu Mlađu), te Domicijana i njegove dadilje Filide. Naravno, ovo se odnosilo na samo najbogatije familije koje su sebi mogle priuštiti dojilje i njegovateljice. Zato je ubjedljiva većina djece u slobodnim rimskim familijama bila primarno odgajana od sopstvenih majki ili od drugih žena u rodbinskoj vezi. Bilo je i bogatih rimskih familija koje su odbijale da se o njihovoj djeci brinu strane dadilje, nego su se djeci od samoga početka primarno posvećivali roditelji (Katon Stariji i njegova supruga Licinija, Kornelija Afrikanka).

Plutarh u svome životopisu Katona Starijeg pruža opis toga temeljnog obrazovanja koje su direktno pružali roditelji. Po Plutarhu kada mu se rodio sin Katon Stariji „nikakav posao nije smatrao tako hitnim, osim ako se radilo o državnom poslu, da bi ga spriječio da bude prisutan dok njegova supruga kupa i previja novorođenče. Hranila ga je, naime, svojim milijekom; a često je primala na prsa i malu djecu robova da im to zajedništvo u othranjivanju usadi naklonost prema njezinu sinu. Kad je pak dječak počeo shvaćati, Katon ga sam uze, kako sam veli, te ga je učio slovima premda je imao obrazovana roba koji je bio učitelj, imenom Hilon, koji je podučavao mnoge dječake. No Katon je, kako sam veli, smatrao da nije pravo da mu rob grdi sina ili ga vuče za uho ako sporije uči, a još manje da njegov sin duguje robu zahvalnost za tako važan nauk, nego mu je sam bio učiteljem kako u čitanju i pisanju, tako i u upoznavanju zakona i u tjelovježbi, učeći ga ne samo bacati koplje i boriti se u oružju nego i šakati se, i vručinu i hladnoću podnositi, i plivajući probijati se kroz virove i divlje struje rijeke. I svoju Povijest Rima kaže da je napisao vlastitom rukom i krupnim slovima da njegov sin u svojoj kući ima mogućnost da upozna drevne predaje svoje domovine, da se u nazočnosti sina čuvao nepristojnih riječi ne manje nego u prisutnosti svetih djevica koje zovu vestalkama..."

Pošto je i u rimsko doba majčino mlijeko smatrano najboljim za bebu, bilo je očekivano da Rimljanke bez obzira na status i imovinu budu dojilje djeteta, osim ako neki fizički razlog to ne sprećava. Na foumu Holitorium se nalazila *Columna Lactaria* („Stup Mlijeka"), jer se su po riječima gramatičara Festa tamo dovodile bebe da se nahrane. Izgleda da je to bilo milosrdno mjesto gdje su siromašni roditelji mogli dobiti mlijeko za svoje bebe ili prostor gdje su se mogle unajmiti dojilje. Postoji i teorija da je to bio i prostor gdje bi se neželjene bebe mogle ostaviti, u nadi da bi se neko smilovao i dao im hranu. Inače ovaj „Stup Mlijeka" se nalazio blizu Hrama *Pietas*, gdje je bila izložena slika teme *Caritas Romana* („Rimsko Milosrđe") koja prikazuje ženu koja doji ostarjelog roditelja. U blizini se nalazilo i naselje *Vicus Sobrius* čiji su stanovnici nudili libacije mlijeka Merkuru Sobriju, izvorno punskom bogu koji j prošao kroz *interpretatio romana*. I stup i naselje su porušeni kako bi se izgradio Marcelov teatar.

Sa I. st. n. e. žene u najuticajnijim i najbogatijim familijama su izbjegavale da budu dojilje i imale su žene zadužene za takvo nešto. I Tacit govori da je pojava da žena iz veoma bogatih familija doji dijete bila cijenjena kao podsjetnik na praksu iz starih vremena vrline.

Životni ciklus Marka Kornelija Stacija (*Marcus Cornelius Statius*), detalj sa mramornog sarkofaga iz II. st. n. e. nalazi se u muzeju Louvre u Parizu.

Dok je za dječake postojala ceremonija ulaska u punoljetstvo (manifestirana u skidanju *toga praetexta*), to nije bio slučaj sa djevojčicama. Ustvari za djevojčice bi se smatralo da ulaze u punoljetsvo nagovještajem braka. Nije postojalo neko pravilo kada dječak treba da postane punoljetan i to je variralo između 14 i 17 godina, zavisno od intelektualnog i fizičkog razvitka dječaka ili želja roditelja. U vrijeme Republike, kada su odgovornosti odraslog muškarca-građanina bile znatno veće (uključujući i političko odlučivanje i vojnu obavezu), u punoljetstvo se ulazilo u kasnijim godinama jer su prilike zahtijevale odrasliju i ozbiljniju osobu. U vrijeme principata obični građanin nije više imao toliko javne odgovornosti i u punoljetnost se ulazilo sa mlađim godinama. Punoljetnost se nije morala steći na rođendan (kao što je to slučaj danas), nego se uglavnom ova ceremonija obavljala za vrijeme praznika *Liberalia*.

Bulla je bio amulet (etrurskog porijekla) koji se nosio kao medaljon i davao se muškoj djeci devet dana po rođenju (na imendan). Unutar ovog medaljona je bila neka vrsta amajlije koja je trebala štititi dječaka od zla.

Bulla se izrađivala od različitih materijala, zavisno od bogatstva roditelja i bila je različitih motiva i oblika. Dječaci bi nosili ovaj amulet oko vrata (nalazio bi se na prostoru prsa) sve dok ne bi postali punoljetni. Tada bi se *bulla* skidala, posvećivala familijarnim larima i ostavljala po strani. U nekim prilikama i odrasli muškarac je nosio *bullu*, npr. kada bi bio trijumfator jer bi ga u tom slučaju amulet štitio od zla i ljudske ljubomore, jala i zavisti, ili u drugim prilikama kada je tražio zaštitu metafizičkog. Originalno su zlatne *bulle* nosili samo dječaci iz patricijskih familija, dok su plebejski dječaci nosili kožne *bulle*. Kada su se razlike između ova dva staleža rastočila za vrijeme Srednje Republike, nestala je i ova razlika, pa je nošenje zlatne bule zavisilo samo od bogatstva familije kojoj je dječak pripadao.

Djevojčice su nosile drugu vrstu zaštitničkog amuleta (amajlije) u vidu polumjeseca (*lunula*) sve do nagovještaja vjenčanja kada bi se skidala i spaljivanja zajedno sa dječijim igračkama i drugim stvarima. Djevojčica bi prilikom ulaska u djevojačku dob posvetila igračke boginji Dijani, a ako se pripremala za brak onda boginji Veneri. Čin spaljivanja je ustvari trebao da predstavlja konačni raskid sa životom djeteta i ulazak u svijet odraslih. Nakon toga djevojčica bi postajala djevojka i počela bi nositi uobičajenu odjeću odraslih žena.

Dječak sa *bullom* na prsima.

Ogrlica sa polumjesecom. Cc 50. – 150. god. n. e.
Nalazi se u British Museum u Londonu.

Ceremonija ulaska u punoljetstvu je započinjala u rano jutro, kada je dječak položio svoju *bullu* i dječačku togu (zajedno nazivano *insignia pueritiae*) pred Lare svoje familije. Zatim bi se oblačio u bijelu tuniku (*tunica recta*). Ako je bio sin senatora na tunici bi se nalazile dvije široke purpurne pruge, a ako je bio sin viteza na tunici bi se nalazile dvije uske pruge. Preko tunike bi se navlačila *toga virilis* (koja bi se u kontekstu ovog događaja zvala *toga libera*, jer se punoljetstvo smatralo i nekom vrstom slobode). I nakon toga bi započela procesija na Forum. U slučaju da je riječ o uglednoj i utjecajnoj familiji, otac ili djed bi okupljali svoje rođake, prijatelje, klijente, oslobođenike i robove kako bi eskort bio što je moguće veći, jer se time slala i poruka o snazi familije kojoj novi punoljetni Rimljanin pripada. Na Forumu bi dječako ime bilo upisivano u listu građana, i tako bi dječak (*puer*) postajao mladić (*adulescens*), odnosno muškarac. Zatim bi uslijedila formalna čestitanja i familija bi produžila do hrama Libera na Kapitolu, gdje bi bila ponuđena žrtva tome bogu. Dan bi se završio sa večerom koju bi davao otac familije u čast novog rimskog građanina.

Mramorna statua koja prikazuje dijete kako spava na stijeni. Staua je nađena 1997. god. u jezeru El – Borlos u Donjem Egiptu.

Obrazovanje

U rimskom svijetu, nije postojala ideološka misao koja bi išla za tim da namjerno ograničava obrazovanje i sticanje znanja i umijeća pojedinaca niti je obrazovanje predstavljalo privilegiju samo elite, nekog staleža ili sloja, i bilo zatvoreno za šire slojeve. Teorijski svako je mogao da stiće znanje, samo što su oni koji su imali više novca imali i bolje i produbljanije obrazovanje. Od osobe na bilo kojoj državnoj dužnosti za vrijeme Republike i principata se očekivalo da bude izrazito i svestrano obrazovana. Čak bi se moglo reći da osoba sa manjkom i teorijskog i praktičnog znanja iz niza obrazovnih polja nije mogla očekivati da napreduje u okviru sustava *cursus honorum*. Zato su roditelji sa velikim ambicijama za svoju djecu mnogo ulagali u njihovo obrazovanje. I manje ambiciozni roditelji i sa manje sredstava na raspolaganju su se morali pobrinuti da im djeca steknu kakvo – takvo obrazovanje, jer se nebriga o obrazovanju djece smatrala proturječju sa obavezama roditelja prema djeci koja su proizlazila iz „običaja predaka” i samim tim bi bila velika sramota. Zanimljivo je da u jednom takvom društvu sa izraženom željom za obrazovanošću, Rimska Država (u toku veće dijela svoga postojanja) nije imala javni obrazovni sustav, nego je to smatrano privatnom sferom.

Za vrijeme pobjedničkih pohoda i ratova na grčko – helenističkom i orijentalnom području od kraja III. st. p. n. e. pa zaključno sa Pompejevom istočnom kampanjom u Rim i Italiju je pristigao i veliki broj obrazovanih zarobljenika. I upravo ovi zarobljenici su postali veoma vrijedna „roba” za bogate rimske familije, jer su korišteni kao učitelji i tutori. Pored ovih učitelja u ropskom statusu, postojao je i veliki broj slobodnih, profesionalnih „grčkih” učitelja koji su se slijevali u Rim i Italiju tražeći i nalazeći zaposlenje u uglednim i utjecajnim familijama. Sve je to samo doprinosilo ulijevanju značajnih segmenata grčke i helenističke kulture u biće rimskog svijeta koji se tako polako pretvara u vrlo zanimljivu simbiostičku tvorevinu sadržanu od mnogih silnice euromediteranskog svijeta. Pored ovih učitelja „grčkog” porijekla, čiji je broj u Rimu i Italiji rastao kako se širilo rimsko gospodstvo u Europi i Mediteranu, postojali su i učitelji rimsko – italskog porijekla. Kako je rimski svijet postao kosmopolitski u vrijeme principata, tako se i učiteljski poziv grčko – rimskog tipa proširio i u zaostalijim provincijama. I tako su učitelji mogli biti najrazličitijeg etničkog, narodnosnog i zemljopisnog porijekla.

Prve škole za sticanje elementarnog znanja pojavljuju se od sredine IV. st. p. n. e., i koincidiraju sa usponom plebejaca, odnosno sa završetkom „borbe staleža”. Ove škole su nazivane *ludi* = igre.

U nedostatku javnog obrazovnog školskog sustava, obrazovani pojedinci najrazličitijeg porijekla (uključujući u pojedinim slučajevima čak i one još uvijek u ropskom statusu, ali sa značajnim privilegijama kretanja i posjedovanja imovine - *peculium*) su otvarali privatne osnovne škole koju su za određenu nadoknadu pohađala djeca iz slabije imućnih familija. Za prvu takvu plaćenu školu je zaslužan oslobođenik po imenu Spurije Karvilije Rug (*Spurius Carvilius Ruga*; oslobođenik senatora Spurija Karvilija Maksima Ruga, poznatog po razvodu svog braka) u drugoj polovici III. st. p. n. e., čime je nastalo i zanimanje profesionalnih učitelja. Cijena za pohađanje nastave u ovim školama nije bila visoka i više – manje je bila u skladu mogućnostima velike većine stanovništva. Zato je ovo elementarno obrazovanje u rimskom svijetu bila najraširenije u odnosu na sve ostale narode antičkog, a činjenica je i modernog svijeta. U osnovne škole su djeca kretala sa

otprilike sedam godina i nije postojala zakonski uređena rodna segregacija za pohađanje ovih časova. Ovidije i Marcijal svjedoče da su i dječaci i djevojčice u ovim školama bili obrazovani zajedno ili slično, a Livije isto spominje da je kćerka jednog centuriona bila u školi. Međutim, velika većina djevojčica bi imala znatno manje vremena na raspolaganju (jer su se rano vjerile i počele pripremati za udaju) i brzo bi napuštale te škole (ako bi uopće i krenule u njih). Tako su dječaci bili ti koji bi pohađali nastavu u osnovnim školama.

Kvintilijan je isticao važnost da edukacija započne što je moguće ranije, jer „pamćenje ... ne samo da postoji kod male djece, nego je posebno dobro u tome periodu”

Ove vrste elementarnih škola za najšire stanovništvo su se često održavale u prostoriji nazvnoj pergula /*pergula* (galeriji koja bi se spojila sa nekom javnom zgradom ili prostorijom u obliku prodavnice) koja bi bila natkrivena, ali otvorena sa strana i sa grubim klupama bez naslona. Pojedini učitelji čak nisu ni imali ovakvih prostora, nego su želeći smanjiti troškove iznajmljivanja prostorije, nastavu držali na stepeništima, u kolonadama i drugim javnim prostorima. Tako bi djeca bila išla u školu okružena svakodnevnim životom ulice i susjedstva, te bi održavanje koncentracije bilo umanjeno.

Zanimanje učitelja (*litterator, magister litterarum*) u ovim osnovnim školama nije bilo ni cijenjeno, a niti je on mogao nešto puno zaraditi. Otprilike je u vrijeme Antonina literator dobivao osam asa po učeniku mjesečno i zato je bio prisiljen da traži dodatni izvor prihoda obavljajući poslove javnog pisara. U odnosu na literatora gramatik je mogao zaraditi pet do šest puta više. U vrijeme kada je rimski svijet ulazio u svoje završno razdoblje, Dioklecijanov edikt o cijenama je fiksirao platu gramatika na 200 denara po učeniku mjesečno. Postojao je i običaj da učenici sa vremena na vrijeme učitelju donesu i određeni, mali poklon što je vjerojatno bio rudiment doba kada je to bila jedina nagrada za učitelja. Ipak i u elementarnom nivou obrazovanju, zarada učitelja je varirala zavisno od reputacije njegove škole. U nekim školama se nije ni plaćala nadokanada, nego su one financirane darežljivošću patrona (*honorarium*). Pošto nije postojala neko edukacijsko obrazovanje za učitelje, niti su se tražile određene kvalifikacije kako bi neko mogao otvoriti školu, praktično je svako mogao biti učitelj. Tako je vrijednost svakog učitelja ostavljena na procjenu javnosti.

Riječ *litteratus* mlađa je od *litterator*, te ne označava učitelja, vec obrazovana čovjeka.

Školski dan je započinjao kao i svi drugi poslovi u rimskom svijetu, u praskozorje. Učenici bi sa sobom čak nosili i svijeće kako bi mogli pratiti nastavu prije nego što se potpuno razdani. Prvi dio školskog dana u toplijim, mediteranskim krajevima je trajao do vremena ručka, znači do oko podneva. Tada je nastupilo vrijeme odmora (uobičajeno u mediteranskom području), a drugi dio školskog dana je započinjao u poslijednevnim satima. Nepoznato je da li je postojalo nešto slično onome što je danas definirano pod pojmom „školska” ili „akademska” godina. Neka vrsta takve godine bi započinjala 24. marta, a za glavne festivale, vrijeme igara i pijačne dane (*nundinae*) se nastava nije pohađala.

Djevojčica bi ostajala uz majku ili drugog bliskog ženskog srodnika koji bi je učili kako voditi kućanstvo i brinuti o djeci. Ideal čedne Rimljanke je bio da prede, šije i tkaje odjeću koju bi nosili članovi njene familije. Oprema za predenje vune se mogla pojaviti i kao grobni prilog kako bi se pokazalo da je pokojnica bila uzorna i časna matrona. U svome tradicionalističkom revizionizmu čak je i sam August nosio odjeću koju je šila i tkala njegova supruga. Naravno to nije značilo da su rimske djevojke ostajale slabo obrazovane Većina rimskih žena je za vrijeme Republike bila pismena, bar u elementarnoj formi. Bogatije familije su i za svoje kćerke znale priuštiti kvalitetno

obrazovanje uzimajući u službu učitelje i nastavnike u privatnosti svoga doma. Tako su Rimljanke iz takvih familija uglavnom bile dobro obrazovane, pa su radi toga bile i hvaljene od muških pisaca. Iz ovog sloja su došle Kornelija, majka Grakha i Kornelija Metela, mlada supruga Pompeja Velikog koja se isticala poznavanjem muzike, geometrije, književnosti i filozofije. I za dječaka iz bogatije familije nije bilo neophodno da ide u školu, ako bi bio osiguran kompetentan učitelj u okvirima njegovog doma.

Brončana skulptura rimske djevojke koja čita.

I dječaci i djevojčice su zajedno participirali u pojedinim religijskim praznicima, pa su tako npr. pjecali formalne kompozicije u horovima na Sekularnim igrama.

Dječaci bi se odvojeno od njihovog školskog pohađanja, od malih nogu pripremali za svijet odraslih, uglavnom na osnovi planova njegovih roditelja. Posebno je to bilo izraženo kod dostojanstvenijih familija, gdje je dječak uvođen u javne aktivnosti svoga oca, djeda ili nekog drugog muškog srodnika koji bi mu bio staratelj. Tako su stajali u atriju kada bi se primali gosti i klijenti, kako bi se praktično učila etiketa društvenog ophođenja i ponašanja. Dječaci su vođeni da čitaju Zakonik 12 ploča, da borave na Forumu, da slušaju velike oratore, prate sudske procese ili su čak dovođeni u Senat da slučaju debate.

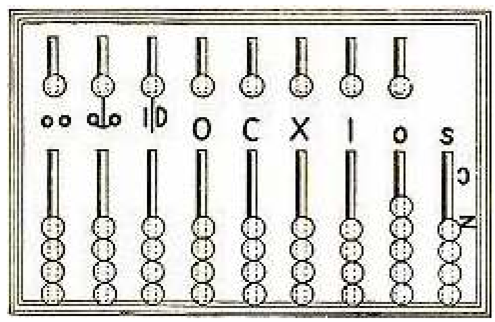
Za vrijeme kada bi se izlagale biste predaka u atriju, dječaci i djevojčice bi uvijek bili prisutni i tu bi saznavali historiju svoje familije, ali ujedno i historiju rimskog svijeta. Taj čin je imao i svoje duboko ideološko značenje, jer bi se preko tih kućnih sati historije djeca suštinski povezivala i sažimala sa Državom i društvom kojem pripadaju. Zato i ne treba da nas čudi dugovječnost rimskog svijeta, jer su njegove historija, tradicija i vrrijednosti usađivane u svijest rimske djece još od njihovog ranog djetinjstva.

Za Rimljane cilj obrazovanja i odgoja nije bilo zadovoljavanje i dostizanje formalnih normi kao što je to danas slučaj, nego je to bio aktivni i svestrani proces suštinskog sticanja teorijskih i praktičnih znanja i umijeća. Zato je rimskom svijetu bila nepoznata i hijerarhija titula u obrazovnom sustavu. Progres u obrazovnim nivoima je u rimskom svijetu više zavisio od sposobnosti učenika i studenata, a ne od njihovih

godina starosti. Veliki naglasak se polagao na učenikov *ingenium* (urođenu sposobnost za učenje). U ovom obrazovnom sustavu nije postojao formalni ispit ili test. Učenikovo umijeće se mjerilo kroz stalne vježbe koje su bile ispravljane ili slavljene.

U osnovnom obrazovanju učilo bi se čitanje, pisanje i aritmenika. Posebna pažnja je posvećivana i izgovoru. Za pisanje su korištene voštane tablice i „pisaljka" *stilus*. Kada je neka spretnost u pisanju stećena, učenik je poučavan da piše tintom po papirusu. Korištene su prazne strane listova papirusa koji su već bili ranije iskorišteni za neke druge svrhe, a čiji sadržaj više nije imao neku vrijednost. Ako se uopće nalazila i jedna knjiga u osnovnoj školi, učenici su je prepisivali dok ju je učitelj diktirao. Matematičke operacije su izvođene pomoću abakusa. Velika se pažnja posvećivala razvijanju memorije, i svaki učenik je morao da napamet nauči mnoge izreke, recitale i (ako se dijete nalazilo u Gradu) Zakonik 12 ploča, iako je vremenom jezik kojim su one zapisane postao arhaičan i teško razumljiv za latinske govornike u Kasnoj Republici. I Ciceron je kao dječak morao da napamet nauči Zakonik 12 ploča. Kasnije je čitanje Zakonika 12 ploča izbačeno iz kurikuluma.

Učenici sa pisaljkom *stilus* i voštanom tablicom

Abakus

Kako je Republika i politički i kulturno jačala, javila se potreba za produbljavanjem obrazovanja iznad elementarnih i striktno praktičnih i utilitarnih/korisnih predmeta. Sa grčkim jezikom proširile su se i i grčke ideje o obrazovanju i odgoju. Tako je postupno nastao viši (načelno rečeno „srednjoškolski") nivo obrazovanja u vidu škola gramatičara (*grammaticus*). Ovaj naziv nose jer je njihovo glavno polje poučavanja bila *grammatica*. Ovaj pojam je u rimsko doba u sebe uključivao ne samo usku gramatičko – leksičku sadržinu, nego je obuhvatao sva pitanja književnosti (na grčkom jeziku), uključujući čak i literarnu kritiku. Nivo obrazovanja gramatičara je poticao iz grčko – helenističkog svijeta. Škole gramatičara su načelno pohađali đaci od cc 12 do 16 godina starosti, odnosno do sticanja punoljetstva. Međutim, nije bila propisana nikakva starosna granica za početak pohađanja škola gramatičara, pa je to zavisilo od dječijih sposobnosti i od položaja njihovih roditelja. Sudeći po epigrafskim spomenicima iz prvih stoljeća nove bilo je slučajeva kada se ta dobna granica prilično smanjivala.

U školama gramatičara glavni udžbenik je bio Homer, i učenici nisu samo bili poučavani jeziku i književnim oblicima homerskih epova, nego i njihovoj mitologiji, starinama,

historiji, etici, zemljopisu...itd... Nakon homerskih epova, analizirana bi bila i druga grčka književna djela (Hesiod, Ezop) na isti način u svojoj cjelosti. Tako su i Aratove poučne pjesme nalazile svoj put među rimskom omladinom. I Eshil, Sofokle, Euripid, (posebno Menander) i drugi grčki dramski pisci su već bile uobičajene i lake stvari u obrazovnom ciklusu, a prelazilo se i na izučavanje aleksandrijske poezije. Tako su u obrazovanju rimske omladine svoje mjesto nalazili i Euforionove ljubavne pjesme, Kalimahovi „uzroci“ i njegova Ibis, Likofronova komična i tajna „Aleksandrija“ itd....

Po uzoru na škole gramatičara na grčkom jeziku, pojavile su se i škole na latinskom jeziku. „Srednje“ škole na grčkom jeziku i na latinskom su u početku bile odvojene i zasebno su pohađane. „Srednjoškolski“ vid obrazovanja na latinskom jeziku je imao dva smjera i to književnost i govorništvo. Školu za latinsku književnost je otvorio Marko Sevij Nikanor Postum, a za gramatiku i retoriku oko 90. god. p. n. e. Lucije Plocije Gal. Govorništvo, je i pored otpora konzervativnijih elemenata, ipak palo pod veliki grčki utjecaj. U školama za latinski jezik je prvo izučavan prijevod Odiseje od Livija Andronika (urađen u saturninskom stihu). Sa napredovanjem lirske i epske poezije na latinskom jeziku, i korištenjem djela Terencija, kasnije Vergilija, Horacija, Propercija, ovidija...itd... potisnut je iz kurikulama Andronikov prijevod i njegov saturninski stih. Kasnije kako bude odmicalo vrijeme principata u ovim nastavnim programima na latinskom jeziku se nailazi i na djela Aneja Lukana, Stacija,

Za unapređenje kurikuluma u „gramatičarskim” školama na latinskom jeziku je posebno bio zaslužan Kvint Cecilije Epirot (oslobođenik Tita Pomponija Atika), koji je u svojim predavanjima učinio čast i drugim piscima na latinskom jeziku.

Posebna se pažnja u ovim „srednjim” školama i za grčki i za latinski jezik posvećivala pravilnom izgovoru i elokvenciji, što je bila dobra priprema za govorničku vještinu (koja je imala veliko značenje u antičkom periodu). Pored toga, u „srednjim” školama se predavala i logika, mitologija, historija, zemljopis, aritmetika i geometrija, astronomija i neki elementi muzike. Vrijednost nuđenog znanja je naravno zavisila i od samog nastavnika. Školski dan se sastojao od predavanja (*enarratio*), intenzivnog čitanja poezije (*lectio*) i analize poezije (*partitio*). Sa završetkom „srednjoškolskog” nivoa obrazovanja je završavalo i djetinjstvo i nakon toga je proces obrazovanja nastavljao punoljetni muškarac.

Kao učitelja latinske književnosti i govorništva iz vremena Kasne Republike vrijedi istaći Lucija Elija Preskonija iz Lanuvija, sa nadimkom Stilo. Ovaj ugledni i strogi konzervativac iz reda vitezova je bio učitelj mnogih mladih i uglednih Rimljana, od kojih će neki steći veliku slavu kasnije kao Ciceron i Varon. Ali njegovo podučavanje nije bilo za platu, nego kao prijatelj drage volje. Za vrijeme Augusta čuveni nastavnik latinske „gramatike“ je bio oslobođenik Marko Verije Flak (inače i ugledni filolog, antikvar i enciklopedista), koji je bio zadužen za obrazovanje Augustovih unuka Gaja i Lucija. Kada je postao nastavnik Gaja i Lucija, njegova plata je značajno uvećana pod uvjetom

da ne uzima novih učenika. Statua sa natpisom (odnosno kalendarom rimskim festivala) u njegovu čast je bila podignuta u gradu Preneste.

Reljef koji prikazuje rimsku školu sa učiteljem (vjerojatno je riječ o gramatičaru) i njegovim učenicima. Učenik se ispričava što je zakasnio na početak nastave. Kraj II. st. n. e. Rheinisches Landesmuseum u Trieru.

Disciplina je i u elementarnim školama i u školama gramatičara bila veoma izražena i strogo provođena. O tome svjedoće reference koje se pojavljuju u opusu Horacija, Kvintilijana, Juvenala, Marcijala, Kornelija Nepota i Stacija. Naravno, djeca kao djeca uvijek su bila sklona nestašlucima, pa je i šiba sa batinom, unapređivala obuku i red. Da je to bilo staro i uobičajeno rimsko načelo i praksa govori i Plaut prema kojem bi učitelj po potrebi mogao đaku ispuniti leđa modricama. Horacije kritizira svoga nastavnika latinske književnosti Lucija Orbilija Pupilija (*Lucius Orbilius Pupillus*; živio 114. – cc. 14. god. p. n. e.) i naziva ga *plagosus* („onaj koji šiba"). Orbilije je ušao u poslovicu kao oštar učitelj. Kvintilijan je bio posebno kritičan prem literatorima koji kaže da : „Bol i strah stvaraju u djeci takve stvari koje je, pošteno govoreći, teško prikazati i zbog kojih se uskoro stide. Još je gore ako se zanemarilo ponašanje nadzornika i učitelja... " Ipak, ne bi trebalo generalizirati pa misliti da su svi literatori bili „odvratni ljudi" (kako ih Kvintilijan naziva) i da su metode poučavanja u elementarnim školama bile spore, loše, dosadne i neučinkovite. Sve je, kao i danas, zavisilo od same osobe koja je bila učitelj, odnosno bilo je literatora koji su bili nesumnjivo dobri vaspitači i predavači, ali i onih koji su proizvodili strah i bili oličenje sadizma i pokvarenosti. O tome svjedoći i govornik Apulej iz Medaura (druga polovica II. st. n. e.) kad kaže : „Za vrijeme objeda, prvi je pehar za žeđ, drugi za veselje, treći za nasladu, četvrti za ludosti. Naprotiv, na gozbama Muza, što nam više služe pića, naša duša dobiva više mudrosti i razuma. Prvi pehar nam ulijeva literator, koji počinje brusiti oporost našeg duha. Zatim dolazi gramatičar koji nas ukrašava različitim spoznajama. Konačno, red je na retoričaru, koji nam stavlja u ruke oružje govorništva."

Rimljani su od Grka preuzeli i običaj korištenja roba od visokog povjerenja koji prati dijete u školu (bar u familijama koje su to sebi mogle priuštiti) koji se nazivao pedagog (*paedagogus*; od grčkog παιδαγωγός = „voditi dijete"; korišteni su nekada i izrazi *comes, custos*, monitor i *rector*, zavisno od njegovih dužnosti). On bi cijelo vrijeme nastavnih sati ostao uz dijete, i onda ga pratio u povratku kući. Ovi pedagozi su bili starije životne dobi, i oni nisu bili samo pratioci dječaka, nego su bili i neki usmjeravači ponašanja i morala, pazeći ujedno da se dijete ne otisne na stranu na koju ne bi trebalo. Antički pedagozi nisu bili

učitelji, iako su to često bile osobe sa odličnim znanjem grčkog jezika, kako dijete ne bi zbog nekorištenja zapostavilo grčki jezik. Bez obzira što su pedagozi bili robovi, imali su pravo na neku vrstu blagog kažnjavanja djeteta ako bi ono pokazivalo neposlušnost. Kada je dječak postao mladić, dužnosti pedagoga bi prestajele, ali je bilo dosta slučajeva da su bivši pedagozi nastavili da uživaju povjerenje svojih bivših štićenika i da su korišteni u nekim povjerljivim poslovima.

Naobrazba grčko – helenističkog tipa napreduju u rimskom svijetu i u drugim vidovima. Gimnastika je npr. prodrla u sve bitnije rimske familije, pa se uz kupališta nalaze i palestre za vježbanje. Ipak je potrebno istaći da su se Rimljanin i Grk razlikovali u svome odnosu prema atletskim i gimnastičkim vještinama. Za Grke je to bio način da održavaju lijepo i zdravo tijelo, za Rimljane su ove sportske vještine služile u praktične svrhe, kao za sticanje vojničkih umijeća i održavanje vojničke kondicije. Zato kod Rimljana, atletika i gimnastika nikada nisu uspjeli dostići razinu kakvu su uživali u grčko – helenističkom svijetu. I tu se očitovala rimska praktičnost. Kako se razvijao rimski svijet došlo je i do širenja obrazovnih struka, jer se po Katonu Starijem (kraj III. i prva polovica II. st. p. n. e.) učilo intenzivnije i u većoj mjeri govorništvo, gospodarstvo, pravo, vojništvo i medicina, a po Varonu (I. st. p. n. e.) još i gramatika, logika ili dijalektika, geometrija, aritmetika, muzika i arhitektura (koje se uče po grčko – helenističkom znanstvenom kalupu). Astronomija je bila direktno vezana sa astrologijom, jer se vjerski, religijski i filozofski sustav prožimao sa proučavanjem i tumačenjem zvijezda i neba.

Produbljavanje znanja je uskoro zahtijevalo i novi stupanj obrazovanja, te je došlo do razvijanja škola retoričara (koje bi kod nas odgovarale „višem školstvu"). Ovaj nivo obrazovanja je primarno nudio cjelovito studiranje djela proznih autora, a i filozofija bi se počela poučavati. Glavni dio rada je započinjao sa naracijom (*narratio*) i napredovao bi se korak po korak do trenutka kada je student spreman na praksu javnog govorništva (*declamatio*). Studenti bi uz vještine govorništva, tako potrebne i cijenjene u antičkom društvu, sticali znanja i iz historije, literature, zemljopisa, filozofije, mitologije, muzike i geometrije. Zanimljivo je da su retoričari uspjevali, preko obrazovanja koje su nudili, da šire i svoje političke i druge ideje na svoje učenike. To je znalo izazvati i reakciju konzervativnijeg dijela establishmenta, pa su tako 161. god. p. n. e. iz Rima protjerani mnogi retoričari i filozofi. Jedan od bitnijih međukoraka u kurikulumu škola retorika je bila *suasoria*, u kojoj bi student preuzimao karakter neke čuvene historijske ličnosti u momentu kada je donosila neku presudnu odluku. Tada bi student diskutirao i analizirao moguće pravce akcije. Česta je bila i vježba kada bi se napisao govor, koji bi kao izrekle neke čuvene osobe iz mitologije, tradicije ili historije. Ovo vježbanje u fiktivnim govorima (napisanom po Tukididovom poučku da on piše govore onako kako bi ih izrekle dotične osobe u konkretnom slučaju) je doprinijelo velikom broju friziranih govora u historijskim djelima Salustija, Livija i Tacita. Sa širenjem grčkog jezika u Rimu i Italiji, paralelno su i rasli zahtjevi za boljim latinskim jezikom, jer je latinština postala usko vezana za helenštinu. Govornika je inače bio veliki broj, a iz takve kvantitativnosti je proizašao i kvalitet. Dobro se pazilo na svaku riječ, pa je svako ko je želio da se

uzdigne u javnom poslu morao težiti ka znanjem i pravilnošću u govoru (povodeći se za grčkim uzorima), kako je to tadašnja uglađenost (*urbanitas*) zahtijevala.

Škole retoričara su u prvo vrijeme bile na grčkom, što ih je uglavnom vezalo za nobilske i viteške slojeve, jer su oni bili ti koji su govorili tečno grčki jezik. Sa strankom populara je vezana i pojava retoričarskog obrazovanja na latinskom jeziku. Plotije Gal, pristalica Marija, je izrazio želju da svojim učenicima govori latinski. Nekoliko godina kasnije je objavljeno već spomenuto djelo *Rhetorica ad Herennium*, koja je bila natrpana primjerima iz historije i izvještajima o temama o kojima se raspravljalo na komicijama. *Rhetorica ad Herennium* je trebala da služi kao neki udžbenik za retoričare za latinski jezik i bila je po svome sadržaju nesumnjivo propopularski nastrojena. Latinske škole retoričara će se u rimskom svijetu proširiti tek za vrijeme Cicerona i Cezara.

Način rada u školama retoričara je uveliko pratio i preobražaje Rimske države i društva. Za vrijeme Republike se veća pažnja polagala na praktična umijeća koja bi studentu omogučavala da se pripremi za političke i sudske rasprave, kako bi svojim govorima mogao zadubiti snažnu podršku u Senatu, narodu ili sudu. Kako je odmicalo razdoblje principata, sve se više fokusiralo na stil i umjetnost izričaja govora a ne za pripremanje da se govori o bitnim stvarima u sudu ili političkim arenama. Tacit je tako primijetio da su u njegovo doba, studenti počeli da gube iz vida pravne sporove i počeli da se primarno okreću ka umijeću i ljepoti pripovijedanja.

Iz dosadašnjeg opisa je jasno da je primarnu ulogu u procesu obrazovanja u rimskom svijetu imala književnost, shvaćena u smislu svega onoga što je napisano, a ne kao danas u smislu samo uže discipline koja se bavi uglavnom beletristikom. Tome je prilično doprinijelo veliko značenje oratorstva, koje je iziskivalo dobro poznavanje književnosti u širem pojmovno – sadržinskom određenju. Ali tu ulogu ipak ne treba precjenjivati, kao što se to često dešava u historiografiji o rimskom svijetu, i smatrati da je tada u obrazovnom programu znanost bila svedena na ulogu sluškinje književnosti, kao što su u srednjem vijeku sve znanosti i vještine svedene na ulogu sluškinja abrahamističkoj teologiji. Da se rimski svijet nije ograničavao samo na sabiranje rezultata do kojih se došlo ranije i koje su bile publicirane u knjigama, nego da je znao producirati i nove vrijedne stvari, dokazuje čitav niz primjera. Arhitektura, graditeljstvo, medicina i druge znanstvene discipline pokazuju značajan razvitak, što ne bi bio slučaj da su Rimljani bili samo dobri kopiranti, odnosno da su bili zaslijepljeni pretjeranim smislom za praktičnost i da nisu vidjeli dugoročnu korist u istraživanju.

Sljedeći nivo je bilo ulaženje u područje filozofije (kod nas bi to odgovaralo „visokoškolskom" obrazovanju). Oni koji bi sebi mogli priuštiti i koji bi to željeli odlazili bi u grčke – egejske i maloazijske gradove kako bi tamo produbili svoje znanje, poglavito iz filozofske tematike. U tim kultiviranim sredinama istočnog Mediterana bi ovi ambiciozni mladići sve više u sebe upijali tu atmosferu. U svrhu ozbiljnog učenja, Atena je pružala najbolje uvjete i ovaj grad će se ubrzo pretvoriti (posebno nakon Sulinog osvajanja) u glavni univerzitetski centar rimskog svijeta. To svoje značenje je Atena sačuvala sve do Justinijanovog zatvaranja atenske Akademije. Rodos je važio kao univerzitetski centar za oratorstvo, a i Pergam te Masilija na zapadu su smatrani dobrim obrazovnim centrima. Slabije se išlo u Aleksandriju, koja je tada bila središte učenosti i znanja. Činjenica je da je i pored jačanja obrazovnih kurikuluma na latinskom jeziku, ipak sve dok kraja rimskog svijeta grčki jezik ostao primarni jezik kulture i visoke obrazovanosti. Posebno je to ponovo došlo do izražaja za vrijeme Druge sofistike, kada je Hadrijan protežirao grčku kulturu. Zato i ne treba da čudi da su filozofske rasprave i

spisi, uključujući i djelo principsa Marka Aurelija, epigrami principsa Hadrijana i druga vrijedna pisana djela koja je producirao rimski svijet izvorno napisani na grčkom jeziku

Iako su pravo, administracija i uprava, diplomatija i vojne vještine predstavljale stubove rimskog svijeta, nisu postojale neke specijalizirane škole za izučavanje ovih disciplina. Zato se uobičajilo da mladić znanje iz ovih disciplina stekne tako što uđe u krug oko nekog istaknutog starijeg pojedinca, već prilično eminentnog i cijenjenog u konkretnim disciplinama. Tako bi mladići pratili (u vidu nekih pomoćnika, mlađih asistenata - volontera) rad uglednika, i vještili se i u teorijskom i u praktičnom smislu, a sticali bi i vrijedno iskustvo. Tako je Ciceron studirao rimsko pravo pod Kvintom Mucijem Skevolom, tada veoma značajnim pravnikom, da bi kasnije i kod samoga Cicerona pravo studirao (*tirocinium fori*) Marko Celije Ruf. Što je imao veći broj studenata osoba je još više bila cijenjena. Poradi iste svrhe, namjesnici provincija i zapovjednici armija su oko sebe imali i pratnju sastavljenu od mladih ljudi (*tirocinium militiae*). Oni su formalno zauzimali određeno časničko mjesto u zapovjednoj hijerarhiji. I Julije Cezar je sa sobom vodio ove mladiće kada se uputio u Galiju. Cezar je školama i naobrazbi dao nov i čvrst temelj u smislu helensko – italskog humaniteta, kada je svim učiteljima slobodnih nauka i svim liječnicima u Gradu dodijelio rimsko građanstvo. On je utemeljio i veliku javnu biblioteku, postavši učenoga Varona za njenog upravitelja (iako je Varon ranije bio veliki Cezarov protivnik i optimat i tradicionalista prvog reda).

Sve bolja obrazovanost kod Rimljana je donijela sa sobom još jednu pojavu, a to je patroniziranje slabije kulturno i obrazovno razvijenih zajednica. Rimljani su sada ne samo htjeli da budu gospodari nizu pokorenih zajednica (na zaostalijem „barbarskom“ zapadu), nego i njihovi učitelji, odnosno smatrali su svojom misijom civiliziranje niza drugih naroda, uglavnom na europskom području. To je ubrzo postala i državna politika, u Galiji je postojala škola za sinove galskih prvaka, Agrikola osniva školu za sinove britanskih poglavica. Epigrafski spomenik iz *Metallum Vipascense* (danas Aljustrel; provincija Luzitanija) dokazuje da su principsi II. st. n. e., a posebno Hadrijan rado gledali na širenje elementarnih škola i u najudaljenijim provincijama i da su materijalnim povlasticama ohrabrivali učitelje da se nastanjuju u zabitim selima. Sve je to bila dobro promišljenja politika kojom se obrazovni sustav tretirao kao glavno oružje očuvanja stabilnosti i moći Rimske države. Djeca u tim zaostalijim europskim provincijama su se tako obrazovala u okviru razvijene mediteranske grčko – rimske kulture, prihvatali bi njene tekovine kao svoje, gubila bi ili preoblikavala i prilagođavala domaće identitete. Nakon što bi obrazovni rimski sustav zahvatio određenu zajednicu, njene unutarnje otporne snage bi se urušile u potpunosti. Onoga trenutka kada u kasnoj antici oslabi obrazovanje u rimskom svijetu i kada se Vegecije bude žalostio zbog velikog broja nepismenih koji ulaze u vojsku i koji ne znaju ni koliko vojnika broji njihova jedinica, može otpočeti odbrojavanje prema neumitnom kraju rimskog svijeta i doba. Osnova modernih obrazovnih sustava počiva na grčko – rimskom modelu.

Znanost

Najvažnija i najpoznatija znanstvena institucija klasičnog svijeta grčko – rimske kulturne ekumene je bio aleksandrijski Muzej (Musaeum ili Mouseion; Μουσεῖον τῆς Ἀλεξανδρείας), jedne velike znanstvene i istraživačke institucije koju je osnovao ili Ptolemej I. Soter (Πτολεμαῖος Σωτήρ; vl. 323. – 283. god. p. n. e.; vojskovođa Aleksandra Makedonskog, dijadoh i osnivač ptolemeidske dinastije) ili njegov sin Ptolemej II. Filadelf (Πτολεμαῖος Φιλάδελφος; vl. 283. – 246. god. p. n. e.). Sastavni dio aleksandrijskog Muzeja je bila i čuvena aleksandrijska Biblioteka.

Originalno je grčka riječ Μουσεῖον označavala mjesto ili hram posvećen Muzama (božanstvima umjetnosti i znanosti) i samim tim i posebnu zgradu za studiranje i izučavanje, uključujući i umjetnost. Tako je to postao pojam za znanstveno – obrazovne institute univerzitetskog tipa. Danas riječ muzej ima znatno užu pojmovnu sadržinu i odnosi se primarno na sakupljanje, čuvanje, konzerviranje, restauriranje i izlaganje kolekcija artefakata znanstvenog, umjetničkog, kulturnog ili historijsko – arheološkog značenja, uz znanstvena istraživanja i slabiju formu edukativne djelatnosti.

Aleksandrijski Muzej je u svoje vrijeme bio stjecište najvećih učenjaka, te studenata željnih znanja. Aleksandrijski Muzej, sa Bibliotekom kao sastavnim dijelom; je ustvari predstavljao veliki kompleks od niza zgrada. Taj kompleks je imao peripatečku (zaštićenu krovom) šetaonicu, vrtove, prostorije za zajednički objed, čitaonice, predavaonice, prostorije za sastanke, akvizicijsko odjeljenje, katalośko odjeljenje, specijalističke prostorije za medicinsko – anatomska istraživanja i astronomska promatranja, rezidencijalne prostorije, privatne prostorije za izučavanje. Čak je postojao i zoo – vrt sa egzotičnim životinjama. U pravom smislu aleksandrijski Muzej, sa Bibliotekom, je ličio na moderne velike univerzitetske kampuse. Po Strabonu za aleksandrijski Muzej je bio odgovoran svećenik kojeg su u vrijeme ptolemeidske vladavine imenovali kraljevi-faraoni, a u vrijeme rimske vlasti princepsi (počevši od Augusta).

Aleksandrijski Muzej, sa sastavnicom Bibliotekom, nije bio sa samo institucija koja je skupljala staro znanje, ona je i proizvodila novo znanje. Pod patronstvom ptolemeidskih faraona, tu su se okupljali učenjaci sa svih strana Mediterana radi istraživanja na raznoraznim znanstvenim poljima (književnost, historija, filozofija, matematika, astronomija, fizika, medicina, prirodne znanosti...itd...). Tako je Muzej sa Bibliotekom bio samo žarište znanstvenih istraživanja na cjelokupnom mediteranskom prostoru, objavljivanja, predavanja, sakupljanja što je moguće više literature, te prevođenja na grčki jezik djela sa asirskog, hebrejskog, perzijskog, čak i sanskrta...itd... sasvim je onda razumljivo da su se tu formirali standardi znanstvenog rada, kanonizirali su se tekstovi ranijih djela, donosila nova pravila. Posebnu važnost je stekao ozbiljni kritički i komparativni pristup tekstovima raznoraznih djela, jer su ranije postojale mnogobrojne varijante jednog te istog djela. Tako je aleksandrijska Biblioteka vrlo uspješno obavljala i funkciju završne i kvalitetne redakcije, mnogobrojnih djela iz ranijih epoha (npr. Homera, Hesioda, Pindara...itd...). Ta kritička izdanja su onda kopirana i prodavana, čime je i

biblioteka dodatno i to prilično zarađivala. Kako je već rečeno, knjige su bile skupa roba. Tako je muzejska sastavnica aleksandrijska Biblioteka imala i svoju značajnu prihodovnu i ekonomsku osnovu postojanja, jer je donosila značajna sredstva ptolemeidskom Egiptu.

Najpoznatiji editori (urednici) su uobičajeno također bili i glavni bibliotekari, između ostalog : Zenodot, Kalimah, Apolonije Rođanin, Eratosten (dokazao da je Zemlja okrugla), Aristofan iz Bizanta, Aristarh sa Samotrake. Pored njih zna se da su i sljedeći učenjaci studirali, pisali ili eksperimentirali u aleksandrijskom Muzeju (sa bibliotekom) : Arhimed (čuveni izumitelj), Aristarh sa Samosa, Erasistrat (ljekar koji je zajedno sa Herofilom osnovao medicinsku školu u Aleksandriji), Euklid („otac“ geometrije kao znanstvene discipline), Edesija, Hiparh („otac“ trigonometrije kao znanstvene discipline), Hipatija (poznata učenjakinja i mučenica za stvar nauke), Pap (matemaričar), Heron (čuveni izumitelj). Pretpostavlja se da oko 1000 učenjaka živjelo u aleksandrijskom Muzeju, koji su sa pratećim osobljem financirani od institucije Muzeja i nisu plaćali poreze. Imali su i besplatnu ishranu, besplatan boravak i besplatne sluge. I pored državne politike podržavanja, ipak je dolazilo do problema u radu aleksandrijskog Muzeja , kao npr. velika čistka i progon njegovih učenjaka 145. god. p. n. e. kada je Aristarh sa Samotrake dao ostavku na svoju poziciju. Princeps Karakala je 216. god. n. e. potisnuo aleksandrijski Muzej, a 272. god. n. e. za vrijeme vladavine Aurelijana je elitni dio Aleksandrije (*Bruchion*), gdje se nalazio Muzej sa bibliotekom u potpunosti bio uništen požarom. Sudeći po tome što je Sinesije iz Kirene, koji je bio Hipatijin student na kraju IV. st. n. e. vidio Muzej i opisao slike filozofa u njemu, i pored velikog značenja *Serapiona* tada, aleksandrijski Muzej je sigurno postojao i u to vrijeme. Uostalom i Theon (živio cc 335. – cc 405. god. n. e.), istaknuti matematičar i otac Hipatije, je u njegovoj biografiji opisan kao „čovjek iz Muzeja“. Nejasno je kakvu je vezu Theon imao sa Muzejem.

Postojanje znanstvenog, obrazovnog i bibliotečkog središta u Aleksandriji je kao posljedicu imalo i da se velike količine papirusa troše u samoj Aleksandriji, kao i da se ograničava izvoz papirusa (kako se ne bi stvorila konkurencija na nekom drugom mjestu). Taj deficit na tržištu je doveo do povećanja proizvodnje drugih materijala za pisanje, posebno na pergameni.

U julu 2011. god. arheolozi su objavili otkriće nečega šta su oni procijenili kao rimski Muzej pod Trajanovim kupatilima.

Drugi veliki znanstveni, istraživački i obrazovni centar u Aleksandriji je bio *Serapeum* (Σεραπεῖον) ili hram posvećenom sinkretičkom helenističko – egipatskom bogu Serapisu koji je kombinirao aspekte Ozirisa i Apisa i koji je bio vrlo popularno božanstvo Aleksandrinaca. Kasnije se ovaj kult raširio širom helenističkog i kasnije rimskog svijeta (uključujući i Italiju i sam Grad). *Serapeum* u Aleksandriji je izgrađen za vrijeme vladavine Ptolemeja III. Euergeta (Πτολεμαῖος Εὐεργέτης; vl. 246. – 222. god. p. n. e.) i u rimskom periodu je postao poznat po ogranku kolekcije Biblioteke i po snažnom znanstvenom i istraživačkom radu.

Papirus koji prikazuje episkopa Teofila sa evanđeljem u ruci kako trijumfalno stoji nad Serapeumom.

Serapeum, sa svojom bogatom i vrijednom knjiškom kolekcijom, je uništen 391. god. n. e. od strane kršćanske mase pothranjene od strane tadašnjeg aleksandrijskog episkopa/biskupa Teofila. Moguće je da se tada desio obračun i sa Muzejem i njegovo zatvaranje. To je bio početak brutalnog, brzog i sustavnog obračuna u Egiptu sa svim onim što nije bilo u skladu sa nikejskim tipom krščanstva. Ovo je bio inače vrhunac uličih aleksandrijskih sukoba između neabrahamista i abrahamista koji su potresali Aleksandriju stoljećima. Prvo su ulice Aleksandrije bile žarište sukoba Aleksandrinaca i Jevreja, a zatim nekršćana i kršćana.

Antikiterski mehanizam

Jedna najpoznatijih automatskih mašina iz antičkog perioda je tzv. Antikiterski mehanizam. Riječ je o složenom mehaničkom uređaju sa zupčanicima i brojčanicima, a služio je za predviđanje položaja planeta, Sunca i Mjeseca i smatra se prvim analognim računalom. Pronađen je od 1900. do 1901., iz jedne starorimske brodske olupine pokraj grčkog otoka Antikitere, po čemu je i dobio ime. Datiran je u cc 87. p. n. e. Analize teksta pronađenog uz mehanizam sugerišu da je uređaj korišćen 15-20 godina prije toga. Dimenzije mehanizma su 33 cm (visina), 17 cm (širina) i 9 cm (debljina). Napravljen je od bronze i smješten u okvir od drveta. Na njemu je ispisan tekst od oko 3.000 slova, koji je dešifrovan u posljednjih par godina. Tekst je neka vrsta uputstva za upotrebu, sa odjeljcima o astronomiji, geografiji i mehanici.

Uređaj ima više nego 30 zupčanika, iako znanstvenik Michael Wright smatra da ih je bilo 72. Zubi zupčanika imaju oblik jednakostraničnog trougla. Datum bi se u mašinu unio mehanički, a aparat bi dao podatke o položaju Sunca, Mjeseca, i druge astronomske podatke. Uređaj je zasnovan na geocentričnom načelu, jer je referirao pozicije astronomskih tijela u odnosu na promatračevu poziciju na Zemlji. Imao je 3 glavna kružna indikatora, jedan naprijed i dva pozada.

Prednji indikator je imao dvije koncentrične skale, i vanjski prsten je označavao dane godine egipatskog kalendara (koji se može prilagoditi prijestupnim godinama). Unutar njega, postojala je podjela sa grčkim simbolima zodijaka. Metalne strelice pokazuju pozicije Sunca, Mjeseca i pet planeta. Dva spiralna brojčanika u pozadini prikazuju mjesečeve mijene i predviđaju pomrčine. Mehanizam je dizajniran tako da uzima u obzir promjenljivu ugaonu brzinu Mjeseca i prikazuje njegove faze na sfernom modelu.

Prednji indikator uključuje i parapegmu, koja se koristila za izračunavanje izlaska i pozicioniranja određenih zvijezda. Gornji pozadinski indikator je prikazivao 235 mjeseci 19-godišnjeg metonskog ciklusa. Misli se da i jedan od supsidarnih dijelova gornjeg pozadinskog indikatora prikazuje 76-godišnji kalipički ciklus, odnosno prikazuje olimpijski 4-godišnji ciklus. Ovaj dio je podijeljen na četiri sektora, od kojih je svaki bio ispisan sa godinom i imenom dvije panhelenske igre (4 glavne su istamske, olimpijske, nemejske, pitijske) i dvije manje igre (dodonske i jedne još uvijek nedešifrirane). Donji pozadinski indikator sa 223 dijela pokazuje saros (period od 18 godina, 11 dana i 8 sati, otkriven od Haldejaca). Novi nalazi pokazuje da je mehanizam pratio metonski kalendar, predviđao sunčeve eklipse i izračunavao vrijeme olimpijskih igara. Ostaci mehanizma sa Antikitere se danas čuvaju u Nacionalnom arheološkom muzeju u Atini. Tehnološki artefakti slične složenosti nisu se pojavljivali u narednih hiljadu godina.

Jedna od teorija govori da je uređaj stvoren na Akademiji koju je utemeljio antički stoički filozof Posejdonije na grčkom otoku Rodu. Naime, u tekstu rimskog govornika i filozofa Cicerona, bivšeg Posejdonijevog učenika, opisuje se uređaj sličan mehanizmu. Poput Aleksandrije, i Rod je u svoje vrijeme bio veliki centar astronomije. Ova hipoteza pretpostavlja da je mehanizam dizajniran od astronoma Hiparha, pošto sadržava i mjesečev dizajn koji koristi Hiparhovu teoriju o kretanju mjeseca. Nedavno se javila i teorija da je mehanizam porijeklom iz korintskih kolonija, što bi moglo implicirati vezu i sa Arhimedom. Inače sudeći po nizu podataka iz literarnih vrela, mašine sličnog tipa i sadržaja nisu baš bile radikalno neobične i rijetke stvari za klasično historijsko razdoblje. Ciceron u djelu *De re publica* spominje dvije mašine sličnog tipa, koje su obje bile dizajnirane od Arhimeda i donesene u Rim nakon što je Marcel zauzeo Sirakuzu. Jednu od mašina je zadržao Marcel (koji je veoma cijenio Arhimeda), dok je druga ponuđena hramu *Virtusa*/Vrline). Ova mašina se zadržala u posjedu Marcelove familije i Gaj Sulpicije Gal (*Caius Sulpicius Gallus*; konzul zajedno sa Marcelovim nećakom za 166. god. p. n. e.; Plinije Stariji navodi da je on bio prvi Rimljanin koji je napisao djelo koje objašnjava sunčeve i mjesečeve eklipse) je i objasnio i demonstrirao njen rad. Pap (*Pappus*) iz Aleksandrije tvrdi da je Arhimed napisao, sada izgubljeno, djelo o konstrukciji ovim mašina pod nazivom „O pravljenju Sfere“. Arhimedova mašina je takođe spomenuta od kasnijih rimskih pisaca iz IV. i V. st. n. e. kao što su Laktancije (Divinarum *Institutionum Libri VII*), Klaudijan (*In sphaeram Archimedes*), Prokl (Komentari na prvu knjigu Euklidovih geometrijskih elemenata). Ciceron navodi da je i druga slična mašina bila nedavno izrađena od njegovog prijatelja Posejdonija. Grčka tradicija izrade sličnih mehanizama je imala utjecaja i na mašine izrađivane u vizantijskom i arapskom dobu. Djelo Banu Musa's Kitab al-Hiyal („Knjiga o domišljatim uređajima“), koju je naručio bagdadski kalifa u ranom IX. st., opisuje više od 100 mašina, od kojih neka potiću sigurno iz drevnih grčkih tekstova.

Glavni fragment Antikiterski mehanizma.

Model Antikiterskog mehanizma (rekonstrukcija).

Heron iz Aleksandrije

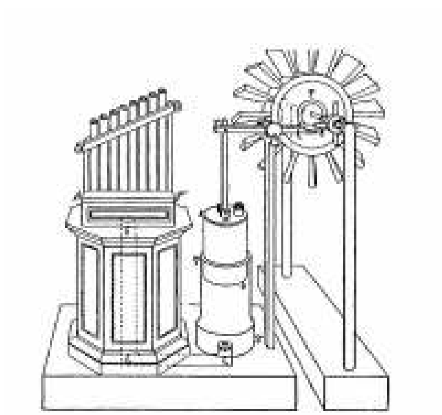
Jedan od najveći naučnika i izumitelja, nego samo u rimskoj nego i u svjetskoj historiji bio je Hero/Heron iz Aleksandrije (Ἥρων ὁ Ἀλεξανδρεύς; živio cc. 10. – 70. god. n. e.). Ovaj čuveni matematičar i inženjer je bio rodom iz Aleksandrije i smatran je najvećim eksperimentalistom antičkog doba, a njegov opus na najbolji način predstavlja helenističku znanstvenu tradiciju. Neke od njegovih ideja su potekle iz radovaa Ktesibija Κτησίβιος; živio 285. – 222. god. p. n. e.), aleksandrijskog izumitelja i matematičara. Heron je poučavao u aleksandrijskom Muzeju, a većina njegovih zapisa izgleda kao da je riječ o tekstovima za predavanje (udžbenici) iz matematike, mehanike, fizike i pneumatike. Od Heronovih izuma i dostignuća vrijedi izdvojiti :

1. Heron je opisao konstrukciju aeolipila, i njegova verzija je poznata kao Heronova mašina. Aeolipil opisan od strane Herona se često navodi kao prva parna mašina ili reaktivna parna turbina u pisanoj historiji. Ime je nastalo od grčke riječi Aἴολος (bog vjetra na grčkom) i latinske riječi *pila* = Eolova lopta. Uređaj pod ovim imenom se prvi put spominje i opisuje od strane Vitruvija. Međutim nije jasno da li je riječ o istom uređaju, jer se ne spominju rotirajući dijelovi.

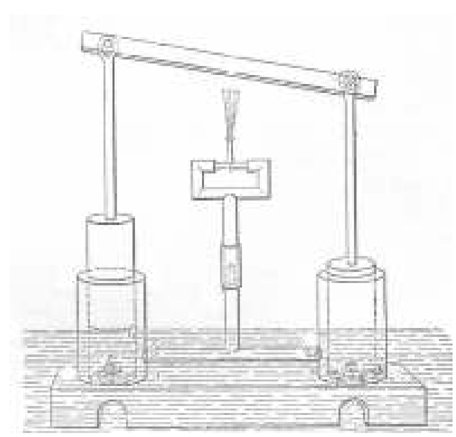

Aeolipil ili Heronova mašina (ilustracija lijevo je rekonstrukcija) se sastojala od spremnika, kugle ili valjka, koji se mogu okretati, i na sebi ima mlaznice, koje su savijene u suprotnim smjerovima. Spremnik se grije dok se ne stvori para, koja izlazi kroz mlaznice. Tako se stvara potisak, prema trećem Njutnovom zakonu gibanja (zakon akcije i reakcije), koji okreće spremnik u ležajevima. Nije poznato da li se Heronova kugla koristila kao stroj za pokretanje.
Sličan način rada ima naprava za izbacivanje vode, koja umjesto pritiska pare koristi pritisak vode, koji okreće napravu i izbacuje vodu.

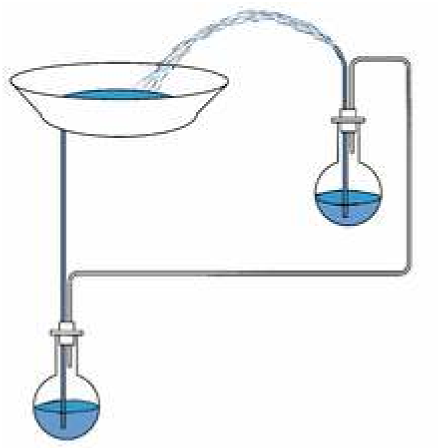
2. Prva vending mašina (riječ je o danas veoma popularnim mašinama tipa automata sa kafom, čokoladicama, pićem, čipsem...itd...) je isto tako Heronova konstrukcija. Kada bi se novčić ubacio u nju, određena količina svete vodice bi se izdavala.
3. Vjetroviti točak, koji je pokretao instrument organ, je prva poznata mašina u historiji pokretana vjetrom.
4. Heron je izumio i mnoge mehanizme za teatre, uključujući i u potpunosti mehaniziranu predstavu koja traje skoro 10 minuta.
5. Heron je imao i jednu verziju vatrogasnog uređaja koji funkcioniše na principu pumpe, koja je inače bila raširena i primjenjivana u rimskom svijetu.
6. Heron je opisao i mašinu sličnu siringi, a koja je trebalo da kontroliše isporuku zraka ili tekučina.
7. U optici, Heron je formulirao načelo „najkraće staze svijetlosti".
8. Heronova fontana koja djeluje na osnovi sopstvene hidrostatičke energije.

Vjetroviti točak koji pokreće organ (rekonstrukcija).

Vatrogasna mašina (rekonstrukcija).

Heronova fontana (rekonstrukcija).

U geometriji se Heronu pripisuje i formula za izračunavanje površine (P) trougla čije stranice imaju dužinu a, b i c, i glasi (prikazano modernim matematičkim simbolima) :

$$P = \sqrt{s\,(s-a)\,(s-b)\,(s-c)}$$

Ova formula se može naći u Heronovoj knjizi *Metrica*. Postoje indicije da je za formulu znao i Arhimed. Obzirom da je *Metrica* kolekcija matematičkih znanja kojima je raspolagao antički svijet, moguće je da ju je Heron samo zabilježio, a ne i otkrio.

Heron je ostvario i značajna dostignuća u matematici. ak se smatra da neki dijelovi Heronovog opusa, posebno njegovi automatizirani uređaji, predstavljaju i najranije poznato formalno ulaženje u pitanja kibernetike. Za Herona se smatra da je bio sljedbenik atomista. Nažalost dosta od Heronovih originalnih zapisa i dizajna je izgubljeno, iako su neki njegovi radovi sačuvani u manuskriptima na arapskom jeziku. Radovi za koje je poznato da su napisani od Herona su :

a) *Pneumatica* (opis mašina koje rade na zrak, paru ili pritisak vode).
b) *Automata* (opis mašina koje omogučavaju „čuda“ u hramovima sa mehaničkim ili pneumatskim sredstvima, kao što su npr. automatska otvaranja ili zatvaranja vrata hramova i slično). *Automata* su inače u antičkom svijetu bile mašine koje se „same pokreću“.
c) *Mechanica* (napisana za arhitekte i sačuvana samo na arapskom, daje sredstva da se podižu teški objekti).
d) *Metrica* (opis kako da se računaju površine i obujmi različitih objekata).
e) O Dioptri. Riječ je o opisu metoda za mjerenje udaljenosti. U ovom radu su opisani odometar (aparat za mjerenje udaljenosti) i dioptra.

Najraniji podaci o korištenju odometra se nalaze u djelima Vitruvija, Plinija Starijeg i Strabona. Posljednja dvojica daju liste dužine tura koje je prelazio Aleksandar Veliki, a koje je izračunavao bematisti (specijalisti za mjerenje udaljenosti) Diognet i Beton (visoka preciznost njihovih proračuna ukazuje da su oni možda koristili neki predarhimedovski mehanizam). Vitruvije je opisao odometar koji služi za mjerenje distanci, a moguće je da je njegov izumitelj bio Arhimed.

f) *Belopoeica*, koji opisuje ratne mašine.
g) *Catoptrica*, o svjetlosti, refleksiji i korištenju ogledala.
h) U fragmentima su sačuvani radovi *Geodesia* i *Geoponica*.

I pojedini radovi za koje se danas pretpostavlja da su im autori bile druge ličnosti, su pripisivani Heronu : *Geometria* (kolekcija jednačina baziranih na prvom poglavlju

Heronove Metrike), *Stereometrica* (primjeri trodimenzionalnih kalkulacija baziranih na drugom poglavlju Heronove Metrike), *Mensurae* (oruđa koja se mogu koristiti kako bi se izvodila mjerenja bazirana na *Stereometrica* i *Metrica*), *Cheiroballistra* (o ratnim mašinama), *Definitiones* (sadržava definicije termina za geometriju).

Znanost nije bila ograničena sao na istočni, grčki dio rimskog svijeta. I na zapadnom dijelu znanost je napredovala, o čemu svjedoće djela enciklopedista i erudita kao što su Varon i Plinije Stariji, te niz specijalističkih radova (npr. Kolumela).

Latinica i druga pisma rimskog svijeta

Iako i rimska tradicija i arheološki podaci govore da su prvobitni Rimljani nastali sinkretizmom različitih etničkih i jezičkih elemenata, ipak je njihov karakater poglavito latinski. To nije samo rezultat toga što su latinske zajednice sa Palatina i uz Tibar bili pokretaći procesa nastanka Grada, nego i intenzivnijih odnosa protoRimljana sa latinskim svijetom, o čemu dovoljno govore i podaci iz tradicije o preseljavanju mnogih latinskih zajednica na rimsko područje i njihovo postupno apsorbiranje u Rimljane. I sami na rimskom području nastanjeni Etrurci, koji su u odnosu na Latine i Sabinjane bili na znatno višem nivou kulturnog razvitka, i pored toga što su jedno vrijeme dominirali Rimom ipak su se na kraju jezično latinizirali. Naravno, latinski jezik Rimljana nije bio zatvorena konstrukcija, nego je i sam bio aktivan i apsorbativan, uključujući u sebe čitav niz stranih riječi (u rano doba etrurskih). Jedna od najvažnijih tekovina rimskog svijeta današnjem čovječanstvu jeste njegovo pismo = latinski alfabet ili latinica. Uglavnom se smatra da su se italski alfabeti razvili adaptirajući alfabet Kime, grčke kolonije (osnovane u VIII. st. p. n. e. od eubejskih gradova Kime i Halkide) iz Kampanije. Alfabet iz Kime je ustvari zapadna varijanta grčkog alfabeta (koji je i sam potekao iz semitsko - feničanskog alfabeta), i koji se koristio od VIII. do VI. st. p. n. e. Tako je alfabet iz Kime (koji je imao 24 slova) je bio osnovica nastanka i razvitka mnogih starih italskih alfabeta (i za indoeuropske i za neindoeuropske govornike) i to preko etrurskog posrednika. Etrurski alfabet je ustvari bio taj preko kojeg su drugi italski narodi razvijali, modificiranjem, svoje alfabete. Pa su tako nastali alfabeti Faliska, Umbra, Picena, Oska i Latina. I prvobitni latinski alfabet je tako nastao adoptiranjem 21 slova od 26 etrurskih slova. Najranija latinica je : A B C D E F Z H I K L M N O P Q R S T V X. Po rimsko – latinskoj mitologiji, u Italiju je alfabet donio Evander iz Palantiona u Arkadiji 60 godina prije Trojanskog rata. Evander, koji je u Lacij došao sa majkom Karmentom i mnogo sljedbenika, se smatra i osnivačem grada *Pallantium*, na mjestu današnjeg Rima i osnivačem Luperkalija.

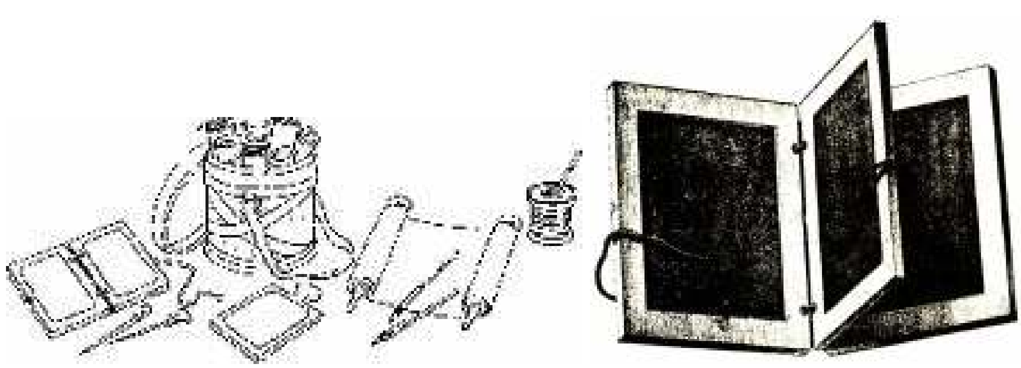
Dok su Grci preuzimajući feničanski alfabet, preuzeli (uz određene modifikacije) i semitske nazive za slova (a = grčki alfa = feničanski alef; usporediti sa semitsko – arapskim elif), praktični Rimljani su imena slova dali prema njihovoj zvukovnoj vrijednosti, dodajući ispred ili iza pomoćni vokal radi lakšeg izgovora (npr. A, Be, Ce, De, eM, eN, eS...), što se zadržalo do danas.

U I. st. p. n. e. u latinicu su uvedena dva nova slova i to Y i Z za transkripciju grčkih posuđenica. Pokušaj Klaudija da provede određene reforme i uvede nova slova nisu nakon principsove smrti zaživjele.

Rimski numerički sustav se bazirao na latinici, odnosno na slovnim vrijednostima slično kao i u grčkom i ćiriličnom sustavu. I = 1, V = 5, X = 10, L = 50, C = 100, D = 500, M = 1000. Jedna horizontalna crtica iznad brojke znači da je broj pomnožen sa 1000, dok dvije horizontalne crtice iznad brojke znače da je broj pomnožen sa 1 000 000. Ista brojka se može jedna za drugom ponavljati najviše četiri puta (npr. IIII, CCCC, XXXX...itd...). Ovaj sustav se zadržao u toku većeg dijela mediavelne historije zapadne i središnje Europe, da bi bio zamijenjen sa savršenijim i praktičnijim sustavom "arapskih" (preciznije rečeno indijskih) brojki. Rimske brojke se i danas koriste u specifičnim prilikama, posebno u formi rednih brojeva.

Kada se razmatra pitanje pismenosti i korištenja pisma (uključujući i numerički sustav) u rimskom svijetu potrebno je razjasniti jednu bitnu stvar. Latinica nije bila jedino pismo korišteno u rimskom svijetu. Dok je Republika uspostavljala svoju hegemoniju u Italiji, korištene su i nadalje različite varijante raznih italskih pisama. Rimljani nikada nisu donosili neku zakonsku odredbu kojom bi se ta pisma zabranjivala, nego je njihov postupni nestanak prepušten vremenu i stapanju Italije u jednu cjelinu. Od III. st. p. n. e. u rimski svijet prodire u značajnoj mjeri i grčki jezik, zajedno sa svojim pismom i numeričkim sustavom. Kao što je svojim širenjem prema istoku, rimski svijet postajao bilingualan (sa latinskim i grčkim jezikom kao primarnim u odnosu na druge domorodačke jezike) sukladno tome su u njemu egzistirala i latinica i grčki alfabet (koji se u helenističko doba već standardizirao) kao primarni u odnosu na mnogobrojna domorodačka pisma. Smatralo se očekivanim da svaki iole obrazovaniji rimski građanin, bez obzira na porijeklo, od III. st. p. n. e. pa nadalje poznaje i koristi latinski i grčki jezik i njihova pisma. Tu svoju više – manje istaknutu poziciju u rimskom svijetu grčko pismo je zadržalo sve do samoga kraja postojanja rimskog svijeta. Pored latinice i grčkog alfabeta, u pojedinim zemljama su i nadalje korištena domaća pisma, kao što su hijeroglifski sustav u Egiptu (koji je čak korišten i u oficijelnom dokumentiranju, npr. na epigrafici zajedno sa latinicom i grčkim pismom), hebrejsko i druga raznorazna semitska pisma na Levantu i Arabiji.

Tehnika pisanja

Materijali za pisanje, oblici rukopisa i sredstva za pisanje

Rimljani su za pisanje koristili svaki dostupan materijal. Plinije Stariji u svome djelu *Naturalis historia* navodi da se prvo pisalo na palminu lišću, zatim na liku od nekih biljaka. Liko od drveta je bilo isto drevni materijal za pisanje, što se očitovalo i u značenju latinske riječi „*liber*“. Korišteno je i platno. Etrurci su svoje mumije omotavali platnom na kojem su ispisivali razne ritualne tekstove. Jedno takvo platno na etrurskom jeziku se čuva u Arheološkom muzeju u Zagrebu. Gotovo su sigurno u ranim razdobljima korištene i slabije obrađene kože životinja kao materijal za pisanje.

I za istraživaće, i za entuzijaste pa i za obične ljude najvidljiviji primjer pismenosti rimskog svijeta predstavljaju epigrafski spomenici, pisani raznima varijacijama latinske epigrafske kapitale ili grčkim pismom. Zbog čvrstoće materijala (ubjedljivo najviše kamen i „živa stijena“) na kojem su pisani sačuvan ih je enorman broj i to u svakom kutku rimskog svijeta. Radi toga se može steći pogrešna predstava da je kamen bio osnovni materijal za pisanje za svakidašnju upotrebu u rimskom svijetu. Ustvari, situacija je potpuno obrnuta, jer se klesanje teksta na kamenitoj površini dešavalo samo u iznimnim situacijama, reda čega i tekstovi imaju često oficijelni, posvetni stil. Ubjedljivo najviše zapisa je bilo na drugim materijalima, ali oni zbog karakteristika tih materijala nisu sačuvani. Čak je zbog propadanja zidova, sačuvano zanemarljivo malo grafita (koji isto spadaju u grupu epigrafskih spomenika) i to uglavnom u Pompejima i Herkulanumu. Grafiti su bili vrlo rašireno sredstvo širenja misli u rimskom svijetu. Pošto su se grafiti slikali kistom zvali su se i „*litterae depictae*“. Na grafite se nailazi i u katakombama.

Masa sačuvanih epigrafskih spomenika može stvoriti još jedno pogrešno uvjerenje, a to je da je glavni oblik pisma korištenog kod Rimljana bila kvadratna kapitala. Ustvari, i ovdje je situacija različita, jer su ustvari najviše korišteni rustična kapitala i raznorazne paleografske varijacije. Npr. za pisanje na papirusu i pergameni se uglavnom koristila rustična kapitala, dok su se za pisanje na raznoraznim tablicama (izuzev metalnih brončanih vojničkih diploma) koristio kurziv.

Epigrafski spomenici su se izrađivali u kamenorezačkim radnjama ili od majstora direktno na živoj stijeni ili objektu *in situ* (npr. zid nekog hrama ili druge građevine). Kao sredstvo pisanja su korišteni dlijeto i čekić.

Posebno mjesto u izaćuvanju pismenosti ne samo kod Rimljana, nego općenito u predgutenbergovskom vremenu zauzimaju tablice. Zabilješke, kratka pisma, poslovni računi, školske vježbe, koncepti književnih djela i slično bi bili zapisivani na voštane tablice (*tabulae ceratae, cerae, cerussatae pugillares*), koje bi bile urađene od jelovog drveta ili bjelokosti u različitim veličinama. Riječ je o vrlo jednostavnom i jeftinom materijalu za pisanju. Voštane tablice imaju dugu povijest trajanja u Maloj Aziji, Egeji i Levantu, i vjerojatno predstavljaju kasniju varijaciju višemilenijumske tradicije pisanja na zemljanim pločicama. U rimski svijet je njihova upotreba ušla preko Grka. Često bi voštane tablice bile povezane zajedno u setu od dvije (*duplices*), tri (*triplices*) ili više tablica (*multiplices*). Korišteni su i grčki nazivi diptih, triptih, poliptih. Za pisanje na

voštanoj površini koristio se instrument pod nazivom *stylus* ili *graphium* (izrađen od metala – često od bronce -, kosti ili bjelokosti), a da bi se pisalo na njima bilo je potrebno više vještine, pritiska i strpljenja nego u slučaju pisanja tintom na papirusu ili pergameni. Kraj *stylusa* kojim se pisalo je bio oštar, dok je drugi pljosnati kraj služio za brisanje. Stylusi su se držali u pernici zvanoj *stilarium* ili *graphiarium*. Sadržaj čitave tablice bi se mogao izbrisati, kako bi se ponovo koristio, tako što bi se ona zagrijala do oko 50 C stupnjeva, pa bi se zagladila omekšana površina. Neispisana površina tablice se zvala „*tabula rasa*“, što je ušlo u poslovični rječnik kao pojam za nešto što je prazno ili za nekog ko je neznalica.

O raširenosti upotrebe voštanih tablica u rimskom svijetu dovoljno govori i činjenica da je latinska riječ *littera* u uskoj vezi sa tehnikom priprema voštanih tablica, odnosno sa semantikom glagola *linere* („premazati“). Isto tako i riječ *litura* znači korekturu na voštanoj tablici. Latinski glagol *scribere* („pisati“) u svom prvotnom onomatopejskom značenju se prevodi kao „grebati“, što potiće od načina pisanja *stylusom* po voštanoj površini tablice.

Horacije u jednoj svojoj satiri duhovito preporučuje književnicima, misleći u prvom redu na mlađe i neiskusne koji se pouzdavaju u prvu inspiraciju, da često okreću *stylus* ako namjeravaju pisati nešto što će biti vrijedno da se ponovo čita : *Saepe stilum vertas, iterum quae digna legi sint scripturus.*

Slično tablicama sa voštanom površinom, postojale su i one sa gipsom i tada su se zvale *album*. Pisalo se grafitom i to je bila preteća današnje olovke. I te gipsane tablice su se upotrebljavale za kratke sastave, i bilo ih je lako sastrugati i ponovo koristiti. Nisu se za kratke sastave koristile samo tablice koje bi bile povoštane i gipsane, nego i drvene i metalne tablice i pločice bez voska. Drvene tablice na kojima bi se kurzivni tekst ispisivao tintom su bile česta pojava, ali zbog propadanja drveta očuvan ih je samo veoma mali broj i to samo zahvaljujući specifičnim klimatskim i geomorfološkim karakteristikama zemljišta u kojem bi se nalazile, kao što je Vindolanda. Inače je zbog propadanja materijala sačuvan vrlo mali broj i drugih nemetelnih tablica, i to u većim količinama samo u Egiptu, Pompejima, *Alburnus Maior* i Vindolandi. Metalnih pločica sa tekstom je sačuvan znatno veći broj i to su uglavnom vojničke diplome.

Pored bronzanih vojničkih diploma pisanje se nekada primjenjivalo i na objektima od zlata, srebra, olova i željeza. U prvom redu riječ je o novcu. Olovo se koristilo za tzv. tablice kletve (*tabellae defixionum*) i za pečate.

Postoje i svjedočanstva o upotrebi tablica i u ilirskim provincijama. Na salonitanskim sarkofazima se tako nailazi na reljefne prikaze osoba koje u ruci drže povoštenu tablicu sa *stylusom*. U gradu *Aenona* (danas Nin u današnjoj pokrajini Dalmaciji) je pronađena tablica od bjelokosti zajedno sa *stylusom* (datacija II. ili III. st. n. e.).

Korištenje tablica je nastavljeno i kroz srednji vijek, da bi se od pronalaska štamparske mašine, upotreba tablica svela samo na rad u najnižim razredima osnovne škole. Sa digitalizacijom, tablice su dobile novu upotrebu u vidu raznoraznih tableta.

Reprodukcija voštanih tablica uvezanih u set sa *stylusima*. Nalazi se u Reiss-Engelhorn-Museen, Mannheim, Njemačka.

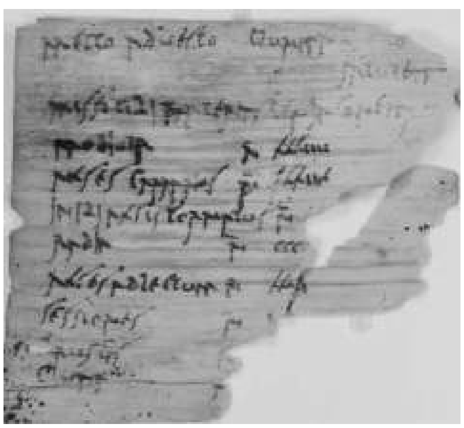
Freska koja prikazuje djevojsku (tip *docta puella*/ „učena djevojka“/ *docta puella*) sa voštanim tablicama i *stylus*. Nađena u Pompejima. Danas se nalazi u Museo Archeologico Nazionale u Napulju.

Freska iz Pompeja koja prikazuje par koji drži stylus, voštane tablice i svitak papirusa. Museo Archeologico Nazionale u Napulju.

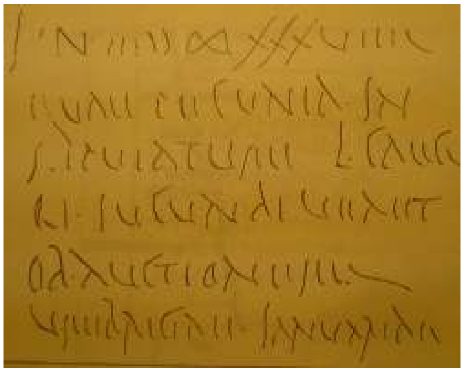
Reljef sa nadgrobne stele koji prikazuje pisara sa tablicama i stylusom, pronađen u *Flavia Solva* iz provincije Norik, južna Austrija.

Vindolanda tablet 309. Tekst ispisan na tablici sa samo drvenom površinom.

Voštana tablica (*Stylus* tablet 836) iz Vindolande. Vosak je nestao, ali su sačuvani mnogobrojne urezotine, koje otkrivaju kurzivnu majuskulu.

Primjer teksta napisanog kurzivnom majuskulom na voštanoj tablici pronađenoj u Pompejima.

Tablica iz Dakije sa datacijom 20. VI. 162. god.

Exempli interioris pagina prior (unutarnja prva strana tablice).

Exempli interioris pagina posterior (unutarnja druga strana tablice).

Exempli exterioris pagina prior (vanjska strana tablice sa spiskom svjedoka i datacijom)
CIL III, p 936 (p 2215), *Alburnus Maior* / Roşia Montană, Rumunija, (voštana tablica - triptih). Tablica je datirana sa 17. III. 139. god. n. e., i riječ je kupoprodajnom ugovoru za jednu djevojku – robinju po imenu Pasija. Tekst je napisan kurzivnom majuskulom.

Sarkofag koji prikazuje dječaka koji se nalazi na kauču sa svitkom u lijevoj ruci dok je voštana tablica otvorena pred njima. Danas se nalazi u Vatikanskom muzeju u Rimu.

Za duže pisane sastavke i tekstove klasični rimski svijet je uglavnom koristio papirus (*papyrus*). Papirus nastaje preradom srčike biljke *Cyperus papyrus,* koja raste u močvarama gornjeg toka Nila i u delti Nila. Tehnologija izrade i korištenje papirusa ima veoma dugu, dugu višemilenijsku historiju u Egiptu i rimski svijet je samo preuzeo već gotov proizvod i tehnologiju njegove izrade. I u rimsko doba Egipćani su bili pravi majstori u proizvodnji papirusa. To je za njih bila vrlo bitna izvozna roba kojom su namirivali potrebe prostranog rimskog svijeta.

Podaci o proizvodnji papirusa se mogu naći u djelima niza grčki i rimskih pisaca, a dobar zapis o tome je ostavio Plinije Stariji u svome djelu *Naturalis historia.* Proces izrade papyrusa bio je relativno jednostavan. Nakon sječenja stabljike i guljenja lika, srčika se uzimala samo od onog dijela stabljike koji je bio pod vodom. Srčika bi se rezala u tanke vrpce (pruge) od oko 40 cm duge. Vrpce su zatim redane jedna do druge na nekoj tvrdoj podlozi. Na taj sloj je zatim stavljan pod pravim uglom drugi sloj redanih vrpci. Ovi slojevi su spajani međusobno ljepilom dobijenim iz brašna ili kuhanog kruha. Dok su još bili vlažni, dva sloja su nekim tvrdim predmetom zajedno gnječena kako bi se pretvorila u jedinstveni list (u knjiškom smislu). Taj list je nakon sušenja pod pritiskom, poliran (glačan, izravnavan) nekim okruglim ili glatkim objektom (školjka, kamen, bjelokost ili obična kost, okruglo tvrdo drvo) i premazivan kedrovim uljem kako bi se zaštitio od moljaca i miševa. Zatim bi se rubovi lista rezali prema predviđenoj veličini ili namjeni. Jedan red srčika se zvao *shaeda* ili *philtra*, a kompletan završeni papirusni list (u knjiškom smislu) se zvao *plagula*. 20 *plagula* je činilo *scapus* koji je izgleda predstavljao mjernu jedinicu za veleprodaju papirusa. Vjerojatno se do ove brojke došlo jer se etpostavlja da je jedna biljka papirusa mogla dati oko 20 listova. Potpuno za pisanje pripremljeni *scapus* se zvao *charta*. Papirus sa širim listovima je smatran kvalitetnijim.

Jedan list je uglavnom služio kao pismo ili neki kraći dokument, ali je više listova bilo potrebno za neko značajnije djelo. Da bi se dobila duga pruga koju zahtijeva forma svitka, određen broj listova je spajan po svojim stranama, ne po vrhovima. Spajanje listova u formu svitka je činjeno onda kada bi se djelo napisalo i potpuno pripremilo za izdavanje. Ustvari svitak se može promatrati kao izdati djelo. Naravno, bilo je slučajeva i kada bi se na tržište iznosili spojeni bjanko svitci, odnosno već zalijepljeni listovi, jer je za neke pojedince bilo praktičnije da tako rade, nego na separatnim listovim koje bi onda morali spajati.

Iako nije bilo proizvodnje i prerade papirusa u drugim dijelovima euromediteranskog pojasa, na njegovim pojedinim mjestima je prerađeni egipatski papirus (koji je bio žute boje) mogao biti dorađivan i dotjerivan. To je dovelo do pojave papirusa različitih kvaliteta. Papirusi najbolje kvalitete su se zvali *Augusta, Liviana* i *Hieratica*, i oni su bili bijeli, tanki i veoma glatki. Nekada su se papirusi zvali i po vlasniku radionica, npr. *charta Fanniana*. Bilo je i papirusa koji su služili samo za zamotavanje i oni su se zvali *emporetica*. U periodima kada su napisana glavna djela klasične književnosti kao najčešći materijal je korišten papirus, a knjiška forma je bio svitak (*liber, biblion, tomos, volumen*).

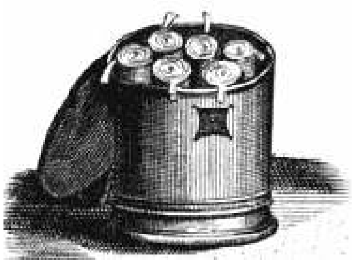

Djevojka sa svitkom papirusa. Freska iz Pompeja.

Krhka i lomljiva materija kao što je papirus nije se mogao prelamati u folije, i mogao se čuvati samo smotan u svitke. Pošto je većina djela klasične književnosti bila veoma obimna, nepraktično je bilo da jedan svitak sadržava čitavo takvo djelo. Zato su autori i prepisivaći od III. st. p. n. e. dijelili takva djela u dva ili više svitaka. Ova dioba je u početku bila sasvim arbitrarna, da bi se od II. st. p. n. e. nastojalo da svaki svitak predstavlja određenu zaokruženu cjelinu, odnosno poddijelove. Iz ovog razloga su nastale forme podjele jednog književnog djela na poddijelove. Tako da jedna antička „knjiga“ (*liber; biblion*) u vidu jednog svitka u stvari danas predstavlja jedan poddio određenog književnog djela. I oni raniji autori čija djela nisu bila podijeljena (Herodot, Tukidid, Nevije...itd...) sada su dobila poddijelove (tzv. „knjige“), koja su ostala njihova karakteristika do današnjeg dana. I literarna izvorna građa se uvijek citira na osnovi ovih poddijelova – „knjiga“ i poglavlja u njima koja su napravili ili sami autori ili njihovi prepisivači ili njihovi komentatori od III. st. p. n. e. pa do kraja antičkog razdoblja.

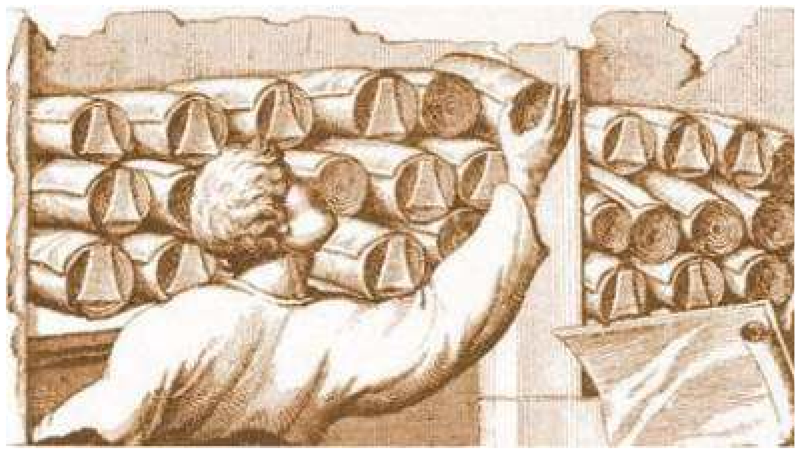
Odmotati svitak do kraja se latinski kaže *explicare*, pa je na kraju svitka bilo upozorenje : *explicit liber*. Svitak se odmotavao pomoću štapića koji se latinski stručno zove *umbilicus* i mogao je biti od drveta li bjelokosti. Pričvršćivao se na početku ili na kraju svitka i na njemu. U mnogim svitcima puni naziv i ime autora bi bili napisani na kraju zadnjeg pričvršćenog lista. Na vrhu ovog zadnjeg lista je u svakom slučaju bila pričvršćena papirusna ili pergamenska vrpca na kojoj je bio ispisan naslov djela (*titulus* ili *index*) i ime

autora. Svitci su se uglavnom ispisivali samo na jednoj strani, a ako su bili ispisani na obje strane zvali su se opistografi.

Pisalo se u stupcima (*columnae*), odnosno tekst na jednom listu papirusa je predstavljao poseban stubac koji je u odnosu na dužinu svitka stajao vertikalno, načelno pod pravim uglom. Na kraju teksta čitavog djela se nalazio broj stubaca i redaka kako bi prepisivač znao koliki će mu trebati svitak za kopiranje. Svitak je bio držan zatvoren trakom (*lora*), uobičajeno od neke svjetlije boje. Za svaki svitak je pravljen kožni, pergamenski okvir cilindričnog oblika. Svitak se ubacivao u ovaj okvir i samo je *titulus* bio vidljiv. Ako je djelo bilo podijeljeno u više svitaka (što je bio čest slučaj za djela klasičnih autora) svi svitci bi bili skupljeni zajedno u svežanj (*fascis*) i držani u drvenoj kutiji (*capsa, scrinium*), koja liči na suvremene kutije za šešire. Svitci bi bili nekada držani u ormarima postavljani da leže uzdužno na policama sa titulima ispred.

Capsa

Svitci papirusa poredani na police. Ilustracija sa izgubljenog rimskog nadgrobnog reljefa iz Neumagena u Njemačkoj.

Za pisanje su korištene olovke izrađene od trstike (*calamus*) i tinta. Postoji i mogućnost da su već Rimljani koristili i metalna pera (od bronce i srebra). Od IV st. n. e. počinje se koristi ptičje pero (*penna*) što unosi nove mogućnosti u pisanje i olakšava morfološku elastičnost slova svojstvenu kasnoj antici za razliku od klasičnog rimskog svijeta. I *calamus* i *penna* su korišteni za pisanje i na papirusu i na pergameni.

Mastionica sa dva odjeljka

Tinta (*atramentum*) pravljena od čađi (gara) je bila vrlo crna, postojana na sjetlu i otporna na hemijske reagense za izbjeljivanje. Nekada je bila zamijenjivana i tekućinom iz sipe. Crvena tinta je korištena za naslove, ukrase i slično. U prikazima mastionica se uobičajeno predstavlja sa dva odjeljka i to jedan za crnu i jedan za crvenu tintu. Antička tinta (u svome osnovnom sadržaju) je više ličila na boju nego na modernu tintu, i imala je manu da dok je bila svježa mogla ju je obrisati vlažna spužva, a mogla se isprati vodom čak i kada je postala suha. Pranje listova kako bi se koristili za drugi put je bio znak siromštva ili škrtarenja.

Da bi se poboljšala kvaliteta i trajnost tinte, dodavale su joj se još neke tvari. Čini se da su već Rimljani poznavali tintu na bazi metalnih soli. Smatra se da je grk Pedanije (cc 60. god. n. e.) pravio tintu dodajući joj male količine fero-sulfata, čime je postignuta njena otpornost na vodu. Zbog tih metalnih sastojaka su se tekstovi palimpseta tako dugo sačuvali. I najraniji kodeksi su pisani tamnom tintom.

U suhoj klimi, kao što je bila u vanobalnim egipatskim oblastima (posebno onim pustinjskim ili polupustinjskim) papirus je bio stabilniji i otporniji na proces truljenja. Međutim, u područijima sa drugačijom i vlažnijom klimom (posebno u europskim zemljama) papirus je brže propadao i više bi bio izložen napadima plijesni, te bi njegov rok trajanja bio znatno manji; 200 godina stari papirusi bi bili smatrani vanrednim slučajevima. Djela na papirusu su se uvijek morala prepisivati, jer je materijal u europskoj klimi polako propadao. Zato je zbog slabije izdržljivosti papirusa, malo sačuvano papirusnih pisanih djela. Izuzetak predstavljaju kolekcije pronađene u Egiptu i kolekcija u Herkulanumu.

Naravno izvorna građa potvrđuje da je bilo i izdržljivijih papirusa. Aristotelova djela, iako mnoga od njih u lošem stanju, su bila dio plijena koji je Sula prenio u Rimu (gdje su bila editirana od Andronika sa Roda nekih 250 godina nakon što su napisana). Plinije navodi da je vidio dokumente od papirusa stare od 100 do 200 godina, Galen spominje knjige stare čak 300 godina. Mediavelni podaci od kardinala Deusdedita, višeg papinskog službenika *Censiusa* i iz drugih vrela, te renesansnog historičara Tristano Calchia spominju neke papirusne dokumente i tekstove stare više stoljeća. Postoji još niz primjera o papirusima na europskom tlu koji „žive stotinama“ godina. Međutim, ovdje je prije riječ o izuzecima, nego o pravilu.

I pored dominacije pergamene kao knjiške materije od kasne antike, upotreba papirusa u mediavelnim zajednicama izniklim na ruševinama rimskog svijeta (latinski zapad, vizantijski istok i islamski svijet) se nastavila. Papirus se iz kancelarijske upotrebe latinskog mediavelnog zapada konačno povlaći tek u XI. st., kada je njegovo korištenje napustila i papska kancelarija u Rimu. U slično vrijeme je napuštena upotreba papirusa u vizantijskom i islamskom svijetu.

Nejasno je kada se stvarno počela koristiti pergamena (odnosno materijal za pisane nastao preradom životinjske kože). Neštavljena koža se kao materijal za pisanje koristila znatno ranije, prije priče o početku proizvodnje pergamene koju je prenio Plinije Stariji. I drevni Egipčani su neke tekstove pisali na koži, kao i Asirci, Babilonci i Hebreji (na svitcima od kože).

Po toj priči, ptolomeidski vladar (možda Ptolemej V. Epifan), željeći da sačuva prvenstvo Aleksandrijske biblioteke, je zabranio izvoz papirusa u Pergam, gdje je atalidski kralj Eumen II. (Εὐμένης Β' τῆς Περγάμου; vl. 197. – 159. god. p. n. e.) nastojao osnovati knjižnicu koja bi nadmašila onu aleksandrijsku. Uslijed toga je u Pergamu započela proizvodnja specijalno prerađene kože koja je i dobila ime po mjestu svoje proizvodnje. Bez obzira da li je ova priča tačna ili ne, činjenica je da je u ovom maloazijskom gradu postojala snažna proizvodnja pergamene. Uostalom u Pergamu se nalazila i velika knjižnica koja je iziskivala snažnu proizvodnju. Možda je početak intenzivne proizvodnje pergamene vezan i za invaziju seleukidskog vladara Antioha IV. Epifana 169. god. p. n. e. na Egipat, uslijed čega je došlo do prekida izvoza papirusa. Ali na sam naziv *pergamenum* se ne nailazi prije IV. st. n. e. Klasični pisci ovu vrstu hartije naziva *membranum*. Zanimljivo je da Herodot navodi da su drevni Jonjani pisali na koži kojoj su dali ime difthera, od kojeg je potekao naš izraz defter ili tefter.

Najstariji do danas pronađeni tragovi membrane/pergamene su jedan kupoprodajni ugovor iz 195. god. p. n. e. i jedan popis vojnika na latinskom jeziku. Ciceron spominje da je vidio Ilijadu napisanu na membrani/pergameni koja je mogla stati u „orahovu ljusku“. Sv. Pavle u svojoj II. poslanici Timoteju nagovara ovoga da ponese sa sobom svete knjige, osobito one na pergameni. Marcijal spominje djela

Homera, Vergilija i nekih drugih pjesnika pisana na membrani/pergameni. Na pergameni su pisani (na hebrejskom) i čuveni svici nađeni 1947. god. u pećinama doline Kumran (Wadi Kumran, Khirbet Qumran). U Dioklecijanovom ediktu o cijenama iz 301. god. n. e. ima spomena i o pergameni.

U egipatskom Oxyrthynchusu pronađen je fragment pergamene sa tekstom djela koje nosi naslov *De bellis Macedonicis*. Datacija cc 100. god. n. e. Ovaj fragment predstavlja najstariji latinski dokument na pergameni pisan na latinici (danas se nalazi u biblioteci British Museum). On ujedno predstavlja i primjer kurziva, a pošto je napisan na obje strane pergamene to je i najraniji primjer *membrana* kodeksa koje spominje Marcijal.

Iako pergamena ima niz prednosti pred papirusom, jer se može savijati, kompaktnija je, čvršća, lakše se na njoj piše, ona je mnogo skuplja od papirusa jer se dobijala od koža zaklanih životinja. Zato su originalna izdanja djela velikih klasičnih autora grčko – rimske kulturne ekumene napisana na papirusu, a ne na membrani/pergameni. Ali je pergamena zato imala nemjerljivo značenje u spašavanju klasičnih književnih djela.

Proizvođaći pergamene su se zvali *membranarii*, a sam postupak prerade kože je bio složen. Debljina i finoća pergamene je ovisila u prvom redu o životinji i njezinoj dobi. Najfinija i najskupocjenija pergamena se parvila od kože fetusa, tj. od nerođenog ploda životinje. Sama pergamena se dobivala od kože raznih životinja, a najčešće od teleta, koze i ovce. Pergamena je jedini materijal za izradu kodeksa. Ali iako je pergamena načelno vezana za kodekse, bila je upotrebljavana i u formi svitaka. Najpoznatija pergamena u svitku je čuvena Pojtingerova karta, iako je ustvari riječ o kopiji iz XII. ili XIII. st. koja je urađena na osnovi originala iz IV. st. n. e.

Iz oblika više sastavljenih voštanih tablica (*multiplices*; poliptih) se razvio format kodeksa (*codex*, plural *codices*; stariji iblik *caudex* = deblo drveta, drveni blok, knjiga) za oblikovanje i izdavanje knjiga. Oblik kodeksa je imao sigurno ranu primjenu, a kao materijal za njegove listove su korištene i voštane tablice i pergamena i papirus. Uglavnom je riječ o manjim sastavima i praktičnim bilježnicama za svakodnevnu upotrebu. U literarnim vrelima je zabilježeno da je Julije Cezar koji je smanjivao svitke papirusa do forme lista i spajao u neku vrstu bilježnice (koja je tako imala oblik kodeksa od papirusa). Sa nitima spojene tablice kodeksom naziva Seneka →*Plurium tabularum contextus caudex apud antiquos vocabatur, unde publicae tabulae codices dicuntur*. U Herkulanumu su pronađena dva poliptiha (pentatih i oktopih), a pri kraju I. st. n. e. vrsta presavijene pergamentne bilježnice zvana *pugillares membranei* je bila značajno prisutna u rimskom svijetu. Marcijal koristi ovaj termin u kontekstu literarnih poklona koji su koji

su razmjenjivani za vrijeme festivala Saturnalija. Najraniji sačuvani fragmenti kodeksa pisanih na papirusu pronađeni su u Egiptu i datiraju ili n a kraj I. st. ili u prvu polovicu II. st. n. e. To uključuje i Rylands Library *Papyrus* P52, koji sadržava dio Jovanovog evanđelja. U Egiptu su pronađeni i Demostenov kodeks *De Falsa Legatione* iz Oxyrhynchusa. I pored tih podataka i nalaza u periodu I. – III. st. n. e. upotreba kodeksa je ipak znatno manja u odnosu na papirusne svitke. Korištenje forme kodeksa je u klasičnom rimskom svijetu ipak polako napredovalo i zamijenjivalo tip svitka kao dominirajuće knjiške forme. Tek početkom IV. st. n. e. knjiška forma kodeksa je dostigla numeričku jednakost sa svicima. Na kraju je kodeks postao izrazito dominantna varijanta knjiške forme. U knjižnici iz Vile papirusa u Herkulanumu (datacija do 79. god. n. e.) svi tekstovi u vidu svitaka, dotle su u knjižnici Nag Hammadi (cc 390. god. n. e.) svi gnostički – kršćanski tekstovi u kodeksnom tipu. Moguće je da je i primjena tipa kodeksa kao dominirajućeg oblika knjiške forme u kasnoj antici i ranom srednjem vijeku vezana na neki način i za proces kristijanizacije.

Neki od kožnih kodeksa iz knjižnice Nag Hammadi

Tip kodeksa je bio veoma prijemčiv za produkciju i širenje Biblije, jer je omogućavao da se čitav biblijski tekst stavi u jedan primjerak, a ne da bude razložen u više svitaka. Kodeks je tako praktično „centralizirao“ biblijski tekst u jednu knjigu. A pošto je u ranom srednjem vijeku biblijski tekst postao ubjedljivo najčešće prepisivani i publicirani tekst to je prirodno vodilo ka dominaciji kodeksa. Od kasnoantičkih biblijskih manuskripta – kodeksa vrijedi istaći *Codex Vaticanus* (na grčkom jeziku; grčka uncijalna majuskula; datacija sredina IV. st. n. e.) i *Codex Sinaiticus* (na grčkom jeziku; grčka uncijalna majuskula; datacija sredina IV. st. n. e.).

Naravno to ne znači da je kristijanizacija kao direktnu posljedicu imala širenje tipa kodeksa. Značajan broj tekstova koji nisu kršćanske sadržine je isto pisan i na pergameni i u formi kodeksa. Npr. kolekcija nekršćanskih knjiga pod nazivom Tebanska magijska biblioteka (iz Egipta) sadržava 5 kodeksa (iz IV st. n. e.) i 8 svitaka (iz III. st. n. e.). Iako veliki broj kodeksa iz IV. i V. st. n. e. sadrži tekstove klasičnih autora, već od V. st. n. e. nakon konačne pobjede kršćanstva, kristijanizira se i tip kodeksa za knjišku formu koji postaje i sredstvo širenje kršćanstva, a kasnije i mlađe abrahamističke varijante→islama (za koji je isto veoma pogodna forma kodeksa jer se u nju mogao sadržati čitav sadržaj Kurana). Tako bi se moglo tvrditi da je prelazak na tip kodeksa za knjišku formu bio postupan, gradualan i da nije bio direktno uvjetovan sa pobjedom kršćanstva. Napredovanje kodeksa na uštrb svitaka bi tako bio proces koji se odvijao nevezano sa širenjem kršćanstva, i to bar do sredine IV. st. n. e. Moglo bi se preciznije tvrditi da su kršćanstvo, i kasnije islam, samo iskoristili tip kodeksa za knjišku formu jer je bio najprikladniji za njihove potrebe. Naravno, oni su time dodatno zapečatili dominaciju forme kodeksa kao knjiškog tipa.

U preddigitalnom dobu, forma kodeksa je imala niz praktičnih prednosti u odnosu na druge knjiške oblike (npr. na svitke), kao što su kompaktnost, čvrstina, izdržljivost, dugotrajnost, postojanje čvrstih korica, lakše snalaženje u čitanju i referiranju, lakša katalogizacija, ekonomičnost, lakša pokretljivost. Paralelno sa prijenosom dominirajuće knjiške forme sa svitaka na kodeks, trajala je i tranzicija sa papirusa kao dominirajućeg materijala za pisanje djela knjiške forme na pergamenu kao dominirajući materijal. Posebno je to bilo izraženo u IV. st. n. e. Ali i nakon toga je bilo primjera korištenja papirusa za djela knjiške forme. U VI. st. n. e. Zakonik Justinijana je bio distribuiran i na papirusu i na pergameni. Posljednje zapadno djelo knjiške forme, a koje je sačuvano, je *Luxeuil codex* (datacija VII. – VIII. st.) koje sadržava radove Augustina, ali i tu se nalaze pergamenski umetci. Na kraju je jedina vrsta materijala za pisanje kodeksa ostala pergamena.

Upravo zahvaljujući prelasku na formu kodeksa i korištenje pergamene kao glavnog materijala sačuvani su manuskripti literarnih vrela koje danas poznajemo. I ako na europskom području, djela klasične literature nisu bila prepisana sa svitaka papirusa na pergamenski kodeks u periodu od IV. st. n. e. do karolinške renesanse ona su poradi europske vlažnije klime izgubljena. Sačuvana vrela pronađena na papirusu čine vrlo mali dio korpusa poznate izvorne literarne građe. Sve do vremena digitalizacije, dominirajuća knjiška forma je bio tip kodeksa na pergameni. Iako je tehnički svaka današnja printana knjiga u formi kodeksa, ovaj se pojam u užem smislu nakon Gutenbergovog otkrića štamparske mašine odnosi samo na sačuvane manuskripte (rukom pisane knjige).

Kako je veliki broj kodeksa sadržavao pravne propise, osobito vladarske reskripte, pojam kodeksa označava i zbirku pravnih propisa. Zanimljivo je da najmanji poznati antički pergamenski kodeks (datacija sredina V. st. n. e.) onaj koji na grčkom jeziku opisuje život Manija (proroka i osnivaća maniheizma) i nazvan *Codex Manichaicus Coloniensis*.

Papir je 105. god. n. e. izumio Caj – Lun upravitelj carske tvornice oružja za mlađe dinastije Han. Nalazi drevnih fragmenata papira u sjevernoj i sjeveroistočnoj Kini bi datum početka korištenja papira mogli pomjereti čak za dva stoljeća ranije. Kinezi su vrlo ljubomorno čuvali tehnologiju izrade papira, koju su u narednim stoljećima još više razvijali. Rimski svijet nije nikada nije upoznao papir.

Destrukciji literarnog nasljeđa klasičnog historijskog razdoblja tako su doprinijeli sljedeći činioci : a) skup materijal, b) slaba održivost papirusa, c) nepoznavanje tehonologije štampanja i nepoznavanje papira, d) promjena ideološke matrice sa eklektičkog poimanja grčko – rimske kulturne ekumene na dogmatski obrazac abrahamizma. Posebno je ovaj posljednji navedeni faktor imao negativan efekt. U ranom srednjem vijeku, radi ideološke matrice (oličene u dogmama abrahamističkih denominacija) po kojoj se mnogo više obraća pažnja na tektove odgovarajuće teološke prirode, djela klasičnih autora padaju na vrijednosti. Pošto je materijal za pisanje rijedak i skup, onda iz toga proizlazi da se znatno više ulagalo u ideološko – dogmatske tekstove, nego u prepisivanje djela klasične literature (bez obzira kojeg ona tipa bila).

Tipovi latinskog pisma[3]

U toku svoga milenijumskog postojanja u okviru rimskog svijeta latinsko pismo je doživljavalo čitav niz varijacija, uslijed kulturoških transformacija i materijala na kojem se pisalo. Načelno se sve te varijacije dijele na epigrafsku (pisanu na tzv. „trajnim materijalima“) i paleografsku skupinu (pisanu na tablicama - izuzev vojničkih diploma -, papirusu i pergameni).

Najstariji epigrafski tip latinskog pisma se naziva arhajska kapitala. Arhajska kapitala je tip majuskule u kojem su slova neproporcionalna, nejednaka, a njihovo je oblikovanje prilično slobodno bez razlike taknik i debelih poteza. Slova su uspravna i malo naginju prema kurzivnosti.

Pored *Lapis niger*, vrijedan primjer arhajske kapitale je natpis na zlatnoj fibuli pod nazivom *Fibula Praenestina.* Tekst ide sa desna na lijevo. Datacija VII. ili VI. st. n. e. Postoje određene nedoumice vezane za autentičnost samoga natpisa na fibuli. Danas se nalazi u Museo Preistorico Etnografico Luigi Pigorini u Rimu.

U daljem razvojnom procesu iz te arhajske epigrafske kapitale razvijaju također epigrafski tipovi : kvadratna kapitala (*capitalis quadrata*), rustična kapitala (*capitalis rustica*) i kurzivna kapitala. Kvadratna kapitala nastaje kasnije, uslijed daljeg kultiviranja rimskog svijeta i njen naziv je u vezi sa proporcijama visine i širine slova. Većina slova ovog tipa latinice se može smjestiti u formu kvadrata. Ubjedljivo najviše latinskih epigrafskih spomenika, posebno onih svećanijih i posvetnih, su napisani kvadratnom kapitalom. U estetskom i kaligrafskom obliku ti spomenici pisani kvadratnom kapitalom dostižu vrhunac u augustovskom dobu i ranom principatu. Rustična kapitala se isto sreće, istina u manjoj mjeri u odnosu na kvadratnu, na epigrafskim spomenicima. Ona imaju nešto izduženija slova i to tako da se mogu smjestiti u pravougaonik. Načelno su slova manje ljepša, izduženija, nepravilnija i neproporcionalnija u odnosu na kvadratnu kapitalu. Radi štednje prostora, tekste je i vrlo zbijen. Poseban oblik rustične kapitale se nalazi na vojničkim diplomama i naziva se *actuaria*. Kurzivna kapitala je pismo slobodnih poteza koji pokazuju brzinu i nemar pri pisanju. Uglavnom se koristi za grafite na zidovima i posve je sličan kurzivnoj majuskuli.

Iz epigrafskih kapitala se razvijaju paleografske kapitale (*capitalis libraria*). Zbog slabe otpornosti papirusa, mnoga djela pisana paleografskom kapitalom prije IV. st. n. e. su nestala. Osim nekih fragmenata, najstariji primjerak jednog književnog djela na papirusu

[3] Kapitala = naša „štampana slova“, majuskula = naša „velika slova“, minuskula = naša „mala slova“, kurziv = naša „pisana slova“.

pisanog paleografskom kapitalom, za sada nepoznatog imena autora, je ep *Carmen de bello Actiaco* nađen u Herkulanumu koji je nastao između 31. god. p. n. e. i 79. god. n. e.

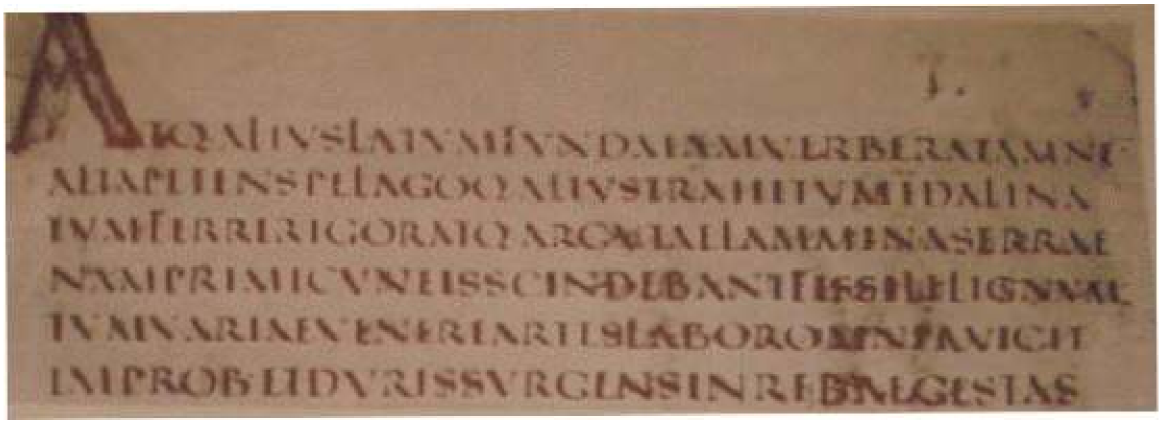

Fragment epa *Carmen de bello Actiaco.* Paleografska kapitala pokazuje određene kurzivne tendencije. Tako ovaj tekst ima i odlike paleografske rustične kapitale i kurzivne majuskule. Papirus sa ovim epom se nalazi danas u Museo Archeologico Nazionale u Napulju.

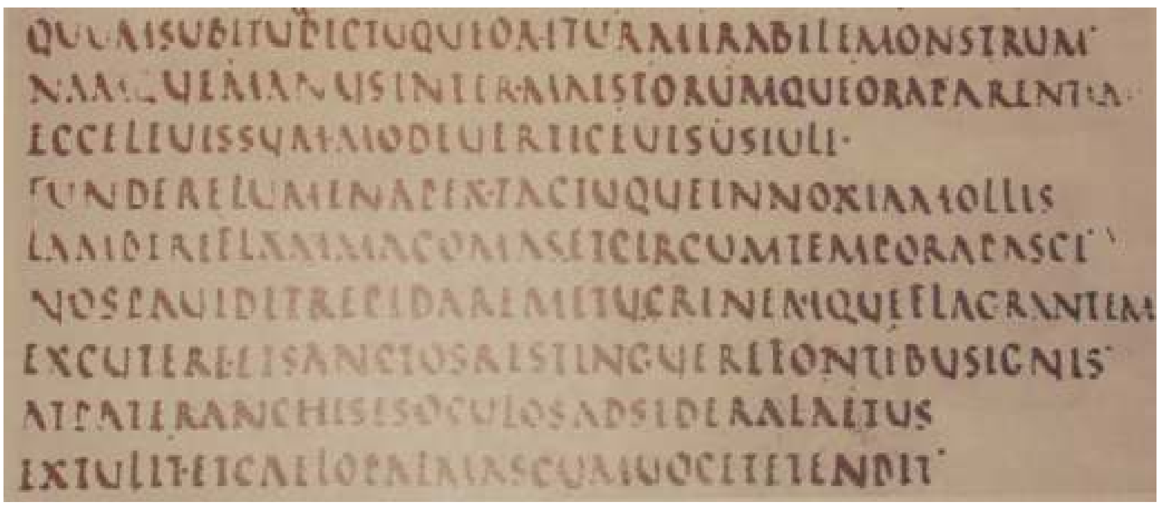
Analogno postojanju tipova epigrafskih kapitala, postoje i tipovi paleografskih kapitala. Tako epigrafskoj kvadratnoj kapitali odgovara paleografska elegantna kapitala (*capitalis elegans*), epigrafskoj rustičnoj kapitali odgovara paleografska rustična kapitala (*capitalis rustica libraria*). Razlika između dva navedena tipa paleografske kapitale je isto kao u slučaju njihovih epigrafskih pandana, i bazira se uglavnom u odnosu visine prema širini slova. Dok su kod elegantne kapitale slova jednake visine i širine, rustična ima izduženija slova. Paleografska rustična kapitala se upotrebljavala više u odnosu na elegantnu, pa je je sa njom napisano i više kodeksa sa djelima klasičnih autora (pjesnika, historičara, govornika, pravnika). Navedene paleografske kapitale dominiraju otprilike sve do VI. st. n. e., ali je zbog nedostatka originalnih paleografskih rukopisa iz Republike i principata, teško odrediti kada su se one počele koristiti.

Vatikanska knjižnica ima više kodeksa Vergilijevih djela pisanih rustičnim tipom i to : *Vergilius Vaticanus, Mediceus, Romanus, Palatinus* koji se datiraju u IV. ili V. st. n. e. Elegantnom kapitalom su napisana dva čuvena kodeksa *Vergilius Augusteus* (u Vatikanskoj biblioteci i djelimično u Državnoj knjižnici u Berlinu) i *Vergilius Sangallensis* (u knjižnici benediktinske opatije u Sankt Gallenu u Švajcarskoj). Oba su pisana krajem IV. st. n. e.

Kao i u epigrafici, kratice su bile česte i u paleografskim tekstovima. Gdje je god riječ kraćena, postoji i znak koji na to upozorava. U paleografskim rukopisima se nailazi na tzv. *nexus litterarum*, odnosno splet slova ujedinjenih u jedan znak. Najčešće se nalazi takav splet slova kod kojih posljednji potez jednog slova služi istodobno i kao prvi potez idućeg. To su *litterae contiguae*.

Primjer paleografske kvadratne kapitale iz jednog vergilijevskog kodeksa iz IV. st. (Danas se nalazi u Vatikanskoj biblioteci)

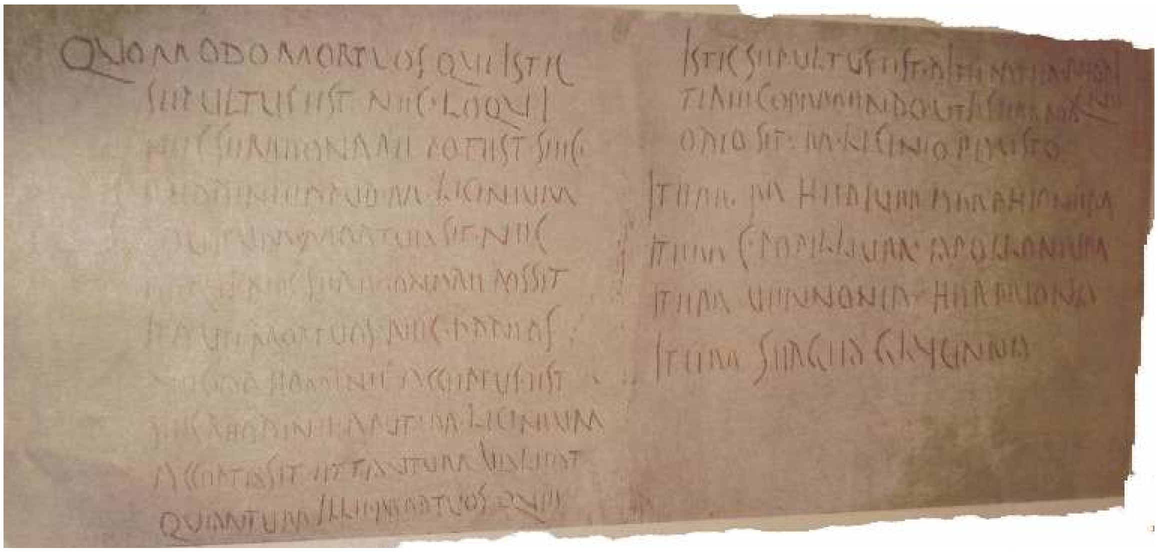
Primjer rustične paleografske kapitale iz jednog vergilijevskog kodeksa (Enejida) iz IV. st. (Danas se nalazi u Vatikanskoj biblioteci).

Paleografske kapitale nisu mogle zadovoljiti svakodnevne potrebe za zapisivanje kod Rimljana, jer su bile glomazne. Radi toga je pismo trebalo prilagoditi običnoj, svakodnevnoj upotrebi. Zato epigrafskoj kurzivnoj kapitali odgovara paleografska kurzivna majuskula, čije su opće osobenosti površnost oblika, ligature i nejednaka visina slova. Iako je kurzivna majuskula kurzivno izvođenje osnovnih oblika kapitale, strogost oblikovanja slova svojstvena kapitali se u praksi, odnosno u samom pisanju pojedinaca prilično uprostila. Slova su nejednakih dimenzija, neka su izdužena, druga su opet smanjena.

Pisanje *calamusom* je omogučavalo elastičnost u pisanju, i u kurzivnoj majuskuli pisanoj ovim priborom nalazimo više ligatura i a slova su zaobljenija. Nasuprot tome, u kurzivnoj majuskuli pisanoj *stylusom* ligature su vrlo rijetke, i slova sa voštanih tablica pokazuju dekomponiranost i raščlanjenost na svoje sastavne dijelove. Tako se nekada slovo E prikazuje samo u vidu dvije okomite crtice, slovo F u vidu jedne dulje i jedne kraće okomite usporedne crtice, a slovo M u vidu od četiri okomite usporedne crtice.

Zbog brzine pisanja formiranje slova zavisi od temperamenta pisara, pa svaki pisar tekstu daje individualno značenje. Sve navedeno otežava čitanje i rekonstrukciju takvih

tekstova, što je često i danas kada se mora čitati nečiji rukopis (posebno ako je napisan malim slovima u kurzivu). Spomenika pisanih kurzivnom majuskulom ima veliki broj, i potiću još iz vremena ranog principata, što ne znači da se kurzivna majuskula nije koristila i u republikansko doba. Kurzivnom majuskulom su pisani papirusi iz Herkulanuma i Egipta, voštane, drvene, olovne i druge tablice iz *Alburnus Maior*, Vindolande i drugih mjesta širom rimskog svijeta.

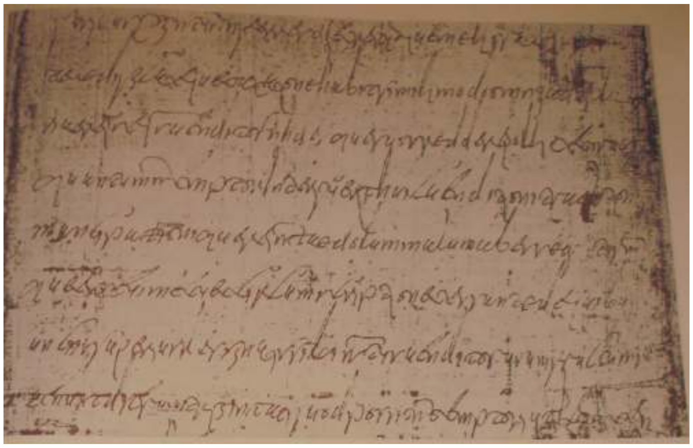
Primjer kurzivne majuskule : *Imprecatio antierotica* M. L. Fausta iz I. st. na olovnoj pločici.

Kako je vrijeme teklo, sve veća težnja za daljim uprošćavanjem pisma dovela je i do demajuskulizacije slova, odnosno do probijanja dvocrtnog sustava pisanja slova (što je karakteristika svih majuskula). U IV. st. n. e., a možda i ranije taj proces demajuskulizacije je doveo do stvaranja kurzivne minuskule, koja će kao još praktičnije pismo svakodnevnog života u potpunosti istisnuti kurzivnu majuskulu. Pošto ni kurzivna majuskula ni kurzivna minuskula nisu bili oficijelni tipovi pisma, oni su zavisili od praktičnih interesa svakodnevnog života i zato su bili izloženi bržim promjenama nego što bi to bio slučaj sa raznoraznim kapitalama (posebno onim epigrafskim).

Kurzivna minuskula predstavlja i posljednji stadij „raspadanja kapitale“, ali i temelj svih kasnijih srednjovjekovnih tipova latinice. O porijeklu kurzivne minuskule postoje različite teorije kao što su idući razvojni stupanj kurzivne majuskule, utjecaj grčke minuskule (čiji postanak pada u isto vrijeme), utjecaj uncijale. Kurzivna minuskula ima razbijenu formu slova, neproporcionalnost i ligature (ima ih znatno više nego kurzivna majuskula), kratice su česte, neka slova su i ovalna, slično uncijali. Slično pisanju „pisanim slovima i kurzivom“ (prije digitalizacije) svaki rukopis pisan kurzivnom minuskulom ima svoje osobenosti, jer sve zapisi od stila i temperamenta pisca.

Prvi tragovi kurzivne minuskule se javljaju na Dioklecijanovom mermernom natpisu *De pretiis rerum venalium* iz 301. god. n. e., ali se njen razvoj može sustavno pratiti tek od V. st. n. e., i to u prvom redu na temelju ravenskih ranosrednjovjekovnih papirusa. Tip kurzivne minuskule kakav se upotrebljavao u privatnim pismima se nalazi u pismu nekog Vitalisa upućenom rimskom namjesniku Fenikije po imenu

Ahil, i koje se datira u sredinu IV. st. n. e. Od VI. st. kurzivna minuskula se upotrebljava i za pisanje kodeksa, ali je u tom slučaju ona kaligrafskija, proporcionalnija, prilično izjednačena pa se mnogo lakše čita. Ovaj knjiški tip kurzivne minuskule se naziva polukurzivna minuskula, a primjer pruža fragment djela Josipa Flavija o Judejskim starinama i koji se čuva u knjižnici *Ambrosiana* u Milanu. Upravo ova knjiška varijacija kurzivne minuskule je bila predak ubjedljivo najvećeg broja mediavelnih zapadno- i središnjo europskih varijacija latinskog pisma, uključujući i karolinu iz koje se razvio i moderni tip latinice.

Primjer kurzivne minuskule iz 572. god. Privatna isprava na papirusu iz Ravene. Danas se nalazi u British Museum u Londonu.

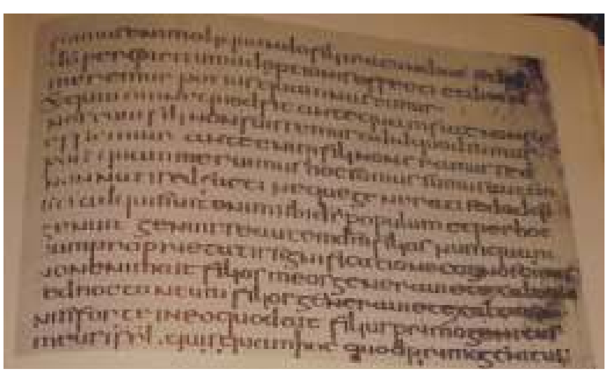
Paleografskoj elegantnoj kapitali pripadaju i dalje varijacije latinskog paleografskog pisma svečanog izgleda : uncijala i poluuncijala. Uncijala je pretežito majuskulni tip pisma koji je nastao na kraju principata, nadživjevši rimski svijet za nekoliko stoljeća. Iako se nalazi i na epigrafskim spomenicima (javlja se u III. st. n. e.), to je tipično paleografska varijacija (javlja se u V. st.). Uncijala je varijacija u kojoj su slova svečana, estetski ovalna i čitljiva. Porijeklo uncijale je još uvijek neodgonetnuto, i postoje različite teorije o tome. Porijeklo latinske uncijale je moguće tražiti i u vezi sa grčkom uncijalom, odnosno da je to bilo oblikovanje latinskih slova prema primjerima grčkog uncijalnog pisma. Ovalna stilizacija njenih slova je možda je rezultat uglaste kapitale i mnogo slobodnije kurzivne majuskule koja pokazuje tendenciju prema zaobljenosti pojedinih slova. I prelazak na pisanje kodeksa od pergamene je možda doprinio razvitku ovog izvještačenog stila, jer su pisaljke imale veće mogućnosti za takvo oblikovanje slova. Uncijala je tako i jedan od simptoma dekadencije i izvještačenosti doba dominata, jer dominirajuća ceremonijalna dekorativnost i formalizam u zemlji svoj odraz imaju i u pismenosti. Stari jasni, precizni oblici se povlaće pred ovalnim, estetiziranim oblicima slova. I uncijala ima kratice i *litterae contiguae*. Stariji kodeksi ne poznaju rastavljanje riječi ni rečenice.

Kada je kršćansko postalo dominantno, svećana i estetizirana uncijala je potpuno odgovarala potrebama izraza kršćanske dogme na latinici. Zato su mnogi tekstovi religiozne prirode u kasnoj antici i ranom srednjem vijeku pisani uncijalom. Naravno, to ne znaći da su uncijalom pisani samo biblijski i drugi teološki tekstovi, jer se ona koristi i za prepisivanje djela klasičnih autora. Tako su pisani kodeksi sa veće spomenutim Ciceronovim djelom *De re publica* (koji je postao palimpset), *Livius Lateranensis, Institutiones iuris civilis* (djelo juriste Gaja), fragmenti Plinija Mlađeg iz kolekcije Morgan ... itd... Uncijalom se pišu kodeksi sve do IX. st.

Fragment teksta (pisanog uncijalom) iz purpurnog *Codex Vercellensis*, koji je po tradiciji napisan pod vodstvom Eusebija (biskup grada Vercelli u sjevernoj Italiji 370. god. n. e.). Prezentirana sekcija sadržava dio teksta evanđelja po Jovanu.

Poluuncijala je pretežno minuskulna paleografska varijacija koja se upotrebljavala u kodeksima od V. do IX. st. I porijeklo i početci upotrebe poluuncijale zbunjuju stručnu paleografsku javnost i postoji više različitih teorija o njenom nastanku. Sam proces minuskulizacije slova poluuncijale je tekao postupno, i nisu sva slova odjednom postala minuskulna. Radi toga postoje i razmimoilaženja da li pojedine kodekse treba uvrstiti u uncijalne ili poluuncijalne. I u poluuncijalnim tekstovima isto ima kratica, ligature se više upotrebljavaju nego u uncijalnim tekstovima.

Za najstariji primjer poluuncijale smatra se pismo Hilarija, episkopa iz galskog grada *Pictaviuma* (Poitiers/Poatje) iz V. st. n. e. Danas se nalazi u Vatikanskom arhivu. Pismo pokazuje i tragove polukurzivne rimske minuskule. Pored navedenog pisma najstariji rukopisi pisani poluuncijalom su Najstariji rukopisi pisani poluuncijalom su : 1. *Fasti consulares* (popis konzula za period 487. – 494. god. n. e.), palimpset iz kaptolske biblioteke u Veroni. 2. *Didascalia Apostolorum*, palimpset iz Verone sa kršćanskim tekstom koji je napisao neki grčki episkop u III. st. n. e., a naknadno je prevedeno na latinski. 3. *Chronica* Sulpicija Severa, historijsko djelo koje pokriva od Adama do početka V. st. n. e. Sam rukopis je nastao 517. god. i nalazi se u kaptolskoj knjižnici u Veroni.

Pored latinica i grčko pismo se može bar od III. st. p. n. e. smatrati jednim od pisama rimskog svijeta. Istina oficijelno, državno značenje je sve do Justinijana imala latinica, ali je grčko pismo bilo vrlo korišteno, posebno kao pismo kulture i obrazovanja. Sljedeći političku rascjepkanost grčkog svijeta, i grčki alfabet je imao niz svojih varijacija. Ova činjenica ukazuje koliko politička situacija predestinira i kodificiranje određenih kulturnih tekovina, u konkretnom slučaju pisma. Jedinstvena Rimska država sa jednim pismom nije razvila više latinica, nego samo jednu. Grčki alfabet se tek standardizirao u helenističko doba, i imao kao i latinica svoje razvojne tipove.

Minijature i iluminacije

O minijaturi i iluminiranju rimskih književnih djela (odnosno o umetanju slika i ilustracija koje sadrže prizore iz pisanog djela) je teško govoriti jer nije sačuvan ni jedan primjerak stariji od IV. st. n. e. Ali da je praksa iluminiranja bila prisutna u klasičnom rimskom svijetu potvrđuju i neki podaci iz izvorne građe. Plinije Stariji u *Naturalis historia* kaže da je Marko Terencije Varon napisao 700 biografija slavnih Grka i Rimljana koje su sadržavale i njihove portrete. Po Pliniju Starijem, većinu tih portreta je oslikala grčka slikarka Iaya iz Kizika u tehnici tempera. Marcijal u jednom svom epigramu spominje Vergilijev rukopis u pergameni koji je na naslovnoj strani imao portret samoga Vergilija. Dva najstarija iluminirana kodeksa iz rimskog perioda su *Vergilius Vaticanus* i *Vergilius Romanus*, koji se čuvaju u Vatikanskoj biblioteci.

Prvo spomenuti kodeks je imao 50 slika - minijatura, od kojih 9 pripada tekstu Georgika (ovi pastoralni prizori dostižu najveću umjetničku razinu u cijelom kodeksu), a 41 ilustrira Enejidu. Drugo spomenuti kodeks je ukrašen sa 19 minijatura (7 za Bukolike, 2 uz Georgike i 10 uz Enejidu). U oba kodeksa je primijenjen čitav spektar boja (zlatna, crna, bijela žuta, smeđa, purpurna, plava, zelena, crvena ... itd...). Ilustracije su jednako naturalističke, sa tim da su u *Vergilius Romanus* one sa mnogo manje elegancije nego u *Vergilius Vaticanus*. Vergilije je bio vrlo popularan pjesnik i u postklasičnom razdoblju, pa je zato i postojao značajan broj njegovih kodeksa. Rani primjer iluminiranja nudi i djelo Homera u knjižnici *Ambrosiana* u Milanu. Pored klasičnih autora, vjerojatno su iluminirana i djela kršćanskih pisaca nastala u rimskom periodu i o tome postoji samo jedan manji dokaz i to fragment *Itale* iz Quedlinburga (datiran u IV. st. n. e.). *Itala* ili *Vetus latina* ili „stari biblijski latinski“ je skupni naziv za dijelove biblijskih tekstova prevedenih na latinski jezik prije Jeronimovog prijevoda Biblije (Vulgate). Ustvari danas ne postoji jedinstvena *Vetus latina* Biblija. Ovi tekstovi, uslijed različitih načina prevođenja, daju i različite varijante čitanja istih biblijskih odjeljaka i to u značajnom broju. Jeronimov prijevod Biblije je postupno potiskivao te stare tekstove koji su se pojavljivali i u srednjem vijeku. Tek je na crkvenom koncilu u Trentu priznata Jeronimova Vulgata kao oficijelni prijevod na latinski jezik. Inače su tekstovi u *Vetus latina* znači u prijevodu biti različiti u odnosu na Jeronimovu Vulgatu.

I neki kasniji prijepisi klasičnih rimskih autora su mogli sačuvati barem u osnovi i iluminacije originala. Prepisujući tekst, prepisivači su nerijetko pokušavali preslikati i minijature. Tako se smatra da je mediavelni (sa početka IX. st.) iluminator vatikanskog kodeksa dramaturga Terencija slikao minijature prema kodeksu Terencija koji se datira u IV. st. n. e. U tim primjercima su i maske osoba u dramama. Iz kasnijih stoljeća sačuvane su iluminirane Esopove basne, Perzijeve Satire, Horacijeva *Carmina*...itd...u kojima minijature imaju značajke grčko – rimskog stila. O kopiranju (u mediavelnom razdoblju) iluminacija nastalih u kasnoj antici potvrdu daje i *Notitia Dignitatum*.

Iznimno vrijedni kodeksi su bili obojeni purpurnom ili crvenom, rjeđe plavičastom bojom. Na takvim se kodeksima pisalo zlatnom ili srebrnom bojom, pa nose naziv *codex aureus* ili *codex argenteus*. O tome postoji i svjedočanstvo u pismu Jeronima iz 384. god. n. e., u kojem se kore bogate kršćanke čije su knjige/kodeksi na pergameni bile u purpurnoj, zlatnoj i srebrnoj boji. → *Habeant qui volunt veteres libros vel in membranis purpureis auro argentoque descriptos.* Primjer *codex argenteus* je i najstarija sačuvana kopija biblije (nastala u sjevernog Italiji u VI. st.) koju je Vulfila preveo na gotski jezik.

Prikaz iz Enejide (Eneja i Didona). Kodeks iz IV. – V. st. n. e.

Iluminacija portreta Vergilije u jednom od kodeksa.

Kratice

Još od samih početaka pismenosti na latinici, počele su se u značajnoj mjeri primjenjivati i kratice i to i u epigrafskim i u paleografskim tekstovima. Razlog uvođenja kratica je bio ušteda na prostoru, materijalu, a u slučaju epigrafike i u vremenu rada klesara. Načelno se sve rimske kratice dijele na suspenzije (pri kojima se piše jedno ili više prvih slova, a ostalo se izostavlja) i kontrakcije (pri kojima se unutar jedne riječ izostavlja jedno ili više slova). Suspenzije su starije i najviše ih se nalazi na epigrafskim spomenicima. Kratice u latinici za vrijeme klasičnog rimskog doba su imale jasna pravila, koja su omogućavala snalaženje čitatelju u pravom „moru kratica“. Tako su pojedine riječi uvijek označavani istim kraticama kao npr. prenomeni →C = *Caius,* CN = *Gnaeus,* TI = *Tiberius*, A = *Aulus*, T = *Titus*....itd... nomeni →FL = *Flavius*, VL = *Ulpius*, AEL = *Aelius*, AVR = *Aurelius*.... itd... titule i počasni nazivi COS = *consul*, IMP = *imperator*, AVG = *augustus*.... Kratice koje imaju jedno ili više početnih slova nazivaju se *litterae singulares*, a kasnije samo *siglae*. Dvostruko slovo označava množinu : AVGG = *Augusti*, VVCC = *viri clarissimi*, DDNN = *domini nostri*, ali i DD koje ne označava množinu nego *decreto decurionum* (“odlukom vijeća dekuriona”) ili *donum dedit* („daje posvetu“). I izrazi su podlijegali kraćenju pa se tako ima SC = *senatus consultum* („odlukom Senata“), DM = *diis manibus* („bogovima Manima“, uobičajeni početak teksta na nadgrobnim spomenicima), VSLM = *votum solvit libens merito* (na nadgrobnim spomenicima : “zavjet ispunio rado zasluženo”). Pojedini epigrafski spomenici su toliko načičkani kraticama da ih je, bez poznavanja sustava kratica, veoma teško čitati. Čak

umjesto slovnih kratica postoje i određeni grafički simboli koji zamjenjuju čitavu riječ, kao npr. u slučaju pisanja riječi *centurio* koja se često zamjenjuje sa simbolom koji se (radi grafičke sličnosti) transkribira kao naša brojka 7. U kasnorimskim paleografskim rukopisama su se ponekad izostavljala slova M i N, i to tako da se iznad posljednjeg vokala stavljala vodoravna ili valovita crtica. Kratice se nisu samo koristile u tekstovima ispisanim latinicom, nego i u onim tekstovima koji su ispisani grčkim pismom.

Posebna velika skupina kratica u rukopisima jesu *notae tironianae* koje se pripisuju Ciceronovom tajniku Tironu. Ta se vrsta kratica upotrebljavala u govorničkim spisima, imala je ulogu stenografije i razlikovala se od uobičajenih kratica. Svaka tironska kratica se sastoji od glavnog znaka (*signum principale*) i pomoćnog znaka (*signum auxiliare*) koji je manji od glavnog. Nažalost, nema sačuvanih primjera ovih stenografskih kratica iz rimskog doba, pa se najstariji sačuvani primjeri nalaze u merovinškim ranomediavelnim diplomama iz VII. i VIII. st. *Notae tironianae* su veoma koristile u ranom razdoblju ranomediavelne latinske Europe. *Notae iuris* su bile pravne kratice iz rimskog doba i upotrebljavale su se u spisima pravnog karaktera. Ove pravne kratice su zadavale teškoće u tumačenju pravnih pitanja, jer su se tekstovi mogli krivo interpretirati, pa se vremenom zabranjivala njihova upotreba. Senat ih je tako svojim odlukama zabranio 438. i 530. god. n. e., a Justinijan je takvu zabranu izdao 533. god. n. e.

Nije samo klasična rimska pismenost koristila kratice, nego i ona kršćanska u okviru svoje terminologije. Kršćanske kratice se uobičajeno nazivaju *nomina sacra* (npr. XPS = *Christus,* u rimskom periodu *Christus* i *Iesus* se uvijek pišu grčki; SPS = *Spiritus*; EPS = *episcopus*).

Potrebno je navesti i da su brojni simboli ustvari bili kratice.

<u>Publiciranje knjiga</u>

Oni pojedinci koji su imali obimnu korespondenciju, koji su se bavili književnim radom (znanstvenog ili neznanstvenog tipa), koji su obnašali određene odgovorne javne funkcije su uvijek uz sebe imali stenografe i sekretare. Oni su mogli biti i poticati iz različitih socijalnih slojeva, pa se među stenografima i sekretarima pisarni nailazi i na one koji su *ingenuii* i oslobođenici i robovi, i na one sa rimskim građanstvom i na one bez njega. Ono što su svi morali imati je visoka educiranost. U ranijim razdobljima te poslove su uglavnom obavljali *ingenuii*, ali od Kasne Republike stenografi i sekretari kod utjecajnih i bogatih pojedinaca sve više postaju robovi i oslobođenici. Uz opći naziv *librarii*, ako su bili robovi onda bi nosili naziv *servi ab epistulis*, *servi a manu* ili *amanuenses*.

Rimski svijet nikada nije upoznao štamparsku mašinu i kopiranje i publiciranje knjiga se zasnivalo na pukom prepisivanju djela. Autorov primjerak bi kopirali njegovi *librarii* (ako je bio bogat čovjek kao npr. Ciceron, Cezar ili Salustije) ili njegovog patrona *librarii* (u slučaju npr. Terencija, Vergilija). Poseban problem su bile korekture i lekture, jer se svaki primjerak morao posebno pregledati, a to su nekada radili i sami autori. To se tako radilo, pošto je svaki primjerak posebno prepisivan, i greške nisu morale biti iste. Primjerci izrađeni na ovaj način su skoro uvijek bile predviđene kao pokloni i samo je manji broj izlazio na knjiško tržište. Sve do Kasne Republike nije bilo organiziranog knjiškog tržišta. Ako je neko želio da dođe do nekog književnog djela, on bi umjesto da ode u knjižaru, jednostavno nabavio jednu kopiju i njegovi *librarii* bi za njega prepisivanjem napravili kopija koliko je želio. Na ovaj način je Atik za sebe i Cicerona

napravio kopije svih grčkih i latinskih djela do kojih je mogao doći, a i distribuirao je i Ciceronova djela. Načelno isti postupak sa distribucijom knjiga se dešava i u modernom, digitaliziranom svijetu preko opcija copy – paste i download.

I na primjeru štampanja je kineska civilizacija prednjačila u odnosu na svoj zapadni euroazijski pandan. Najraniji poznati primjeri korištenja štampanja tehnikom drvenih kocki (i to na svili) se datiraju u doba Han dinastije. Najraniji poznati i sačuvani dokazi printanja na papiru u kineskom svijetu se datiraju u drugu polovicu VII. st.

Publiciranje književnih djela u smislu nuđenja na tržištu započinje tek u I. st. p. n. e. Zanimljivo je da rimsko pravo, koje se bavilo i najmanjim sitnicama u poslovnim odnosima, nije reguliralo autorsko i copyright pravo niti zaštitu intelektualne i umjetničke svojine. Izgleda da se smatralo da su produkti intelektualnog i umjetničkog stvaralaštva (npr. niko nije pravio probleme ako bi se neka poznata i lijepa skulptura kopirala) od javnog interesa i općeg probitka, pa se poradi toga načelnog stava nisu ni pokušavali donijeti određeni zakoni koji bi štitili autorov rad. Činjenica je da ubjedljiva većina autora klasičnog doba nije ni pisala svoja djela kako bi zaradila na njihovoj prodaji. Ciceron, Cezar, Salustije, Tacit i mnogi drugi koji su kao i navedeni autori bili dovoljno materijalno situirani, su pisali i objavljivali radi promoviranja svoje slave, svojih djela, svojih političkih ideja i svojih zamisli. Plinije Stariji, koji je bio odlično financijski situiran, je pisao i objavljivao vođen samo svojom znanstvenom žari koja je u njemu stalno buktila. Oni imovinski skromniji su zavisili od svojih patrona, od kojih bi dobivali poklone i financijske grantove za svoja djela. Horacije i Vergilije su imali imanja srednje veličine koja su im osiguravala dostatne prihode. Potrebno je reći da je ubjedljivo najveći dio rimskih historičara spadao u red imućnijih pojedinaca koji nisu morali da brinu o osiguravanju egzistencije.

Profesionalne prepisivačke radionice su bile ujedno i knjižare i u njima je bio zaposlen veliki broj prepisivača, koji su mogli biti i *ingenuii* i oslobođenici i robovi. I na ovom polju se vodila prava poslovna i tržišna utakmica. Izdavač je tako u slučaju izdavanja novog djela ili reprodukcije starog djela morao bar približno procijeniti eventualnu potražnju za njim na tržištu, i ako bi krenuo u proces izdavanja trebao se osigurati da da nijedna kopija ne izađe prije nego što se završi i bude spremna da se izbaci na tržište čitava edicija. Nakon što se knjige pošalju na tržište, mogao ih je kopirati bilo ko. Najbolje izdavačke kuće su nastojale da što je moguće više svoja djela očiste od grešaka, pa su imali i kompetentne korektore i lektore, nekada zapošljavajući i ugledne učenjake da prečišćavaju kopije. I ta činjenica je uticala na cijenu, a kopije poznate po odlično obavljenom korektorskom i lektorskom radu su bile veoma tražene. Inače je posao skriptorskih radionica i knjižara donosio velike prihode svojim vlasnicima, a kopije književnih djela su bila roba od prvorazrednog značenja. Cijene su naravno varirale, zavisno od ugleda autora, vrste i žanra djela, veličine djela, kvaliteta izdanja, tržišne potražnje.

U nedigitaliziranom društvu bez štamparske mašine, brzina pisanja je mnogo značila. I obični ljudi, a posebno profesionalni pisci i prepisivaći su svojom brzinom iznenađivali. Marcijal navodi da se njegova II. knjiga (od 540 stihova) mogla kopirati za jedan sat.

Biblioteke

Rimljani su još od ranih vremena bili općinjeni pisanom riječi, samim tim i posjedovanjem knjiga. Zato je zauzimanje knjižnica smatrano vrlo vrijednim ratnim plijenom. Nakon bitke kod Pidne i konačnog sloma antigonidske Makedonije, pobjednik Emilije Paul je svome sinu Scipionu Emilijanu podario i čuvenu Persejevu biblioteku. Sula i Lukul su sa povratkom iz istočnih pohoda iz njih donijeli i cjelokupne knjižnice koje su zaplenjivali kao ratni plijen. Kako je napredovao kulturološki razvoj rimskog svijeta, tako su se počele stvarati i privatne i javne biblioteke.

Stvaranje privatnih biblioteka je postalo općenito već u I. st. p. n. e. i Ciceron je posjedovao značajne kolekcije ne samo u svome domu u Gradu, nego takođe i u svojim ladanjskim i seoskim vilama. I formiranje javnih biblioteka postalo je općenita praksa i smatrano je značajnim zadužbinarskim djelom, pa je uskoro svako gradsko naselje imalo svoju biblioteku u kojoj bi bile izložene i biste velikih pisaca grčko – rimske kulturne ekumene i statue muza. Prvu javnu biblioteku u Gradu je osnovao Azinije Polion (zahvaljujući ratnom plijenu zadobijenom u ilirskim zemljama) i ona se nalazila u *Atrium Libertatis*. August je sam osnovao dvije javne biblioteke (jedna isto financirana ratnim plijenom iz ilirskih zemalja), i nakon njega i njegovih nasljednika broj javnih biblioteka u Gradu je dostigao broj od 28. Najveličanstvenija od ovih biblioteka je bila *Bibliotheca Ulpia*, koju je osnovao Trajan. Plinije Mlađi je bio osnivač javne biblioteke u svome rodnom gradu Komu na sjeveru Italije, koja je bila podržavana sa zadužbinom koja je donosila prihod od 30 000 sestercija godišnje.

Najpoznatije dvije biblioteke klasičnog doba su nastale u helenističko doba i nalazile su se u Aleksandriji i Pergamu. Prvospomenuta Biblioteka, nazivana još i kraljevskom (jer su je osnovali i financirali ptolemeidski kraljevi), je čuvenija i vjerojatno veća od pergamske. Aleksandrijska Biblioteka je, u okviru aleksandrijskog muzeja, otvorena vjerojatno za vrijeme vladavine sposobnog i učenog Ptolemeja I. Sotera ili za vladavine njegovog sina Ptolemeja II. Hol, poznat pod nazivom βιβλιοθῆκαι, je sadržavao police za kolekcije svitaka. Postoji legenda da je na zidu iznad polica bio urezan natpis : „Mjesto za liječenje duše“. Aleksandrijska Biblioteka je imala univerzalističko značenje, jer je njena intencija bila da objedinji svo znanje tadašnjeg svijeta. To je bila i oficijelna državna ptolemeidska politika, koja je težila da svoju Biblioteku smjesti na prvo mjesto u svijetu po količini skupljenog znanja, što bi samim tim i podiglo autoritet Aleksandrije (koja se brzo po osnivanju pretvorila u najsjajniji biser mediteranske obale) i čitavog ptolemeidskog Egitpa. U tu svrhu je postojao i kraljevski fond, kojim se financirala nabavka knjiga i putovanja na sajmove knjiga na Rodosu i Ateni. Podržavanju razvoja

Biblioteke je posebno doprinijela i činjenica da je Egipat i zemlja porijekla i proizvodnje papirusa.

Dekretom Ptolemeja III. Euergeta od svih onih koji bi dolazili u Aleksandriju je bilo zahtijevano da predaju sve knjige bez obzira na jezik. Tako su praktično izvlaćene knjige sa svih brodova koji bi uplovili u aleksandrijsku biblioteku. Ovakvu politiku su ptolemeidski vladari smjeli dopustiti, jer je Aleksandrija bila glavno trgovačko čvorište sa odličnom lukom na cijelom Mediteranu i Levantu, pa se nikome ne bi isplatilo da zbog ovog zakona izbjegava uplovljavanje u luku. Oduzete knjige bi se predavale službenim prepisivačima koji bi ih brzo i precizno kopirali. Originali bi se zadržavali, a odlično urađene kopije bi se vraćale vlasnicima. Prema ljekaru Galenu, Ptolemej III. je molio Atenjane za dozvolu da pozajmi originalne tekstove Eshila, Sofokla i Euripida za što su Atenjani zahtijevali kao garanciju povratka enorman iznos od 15 talenata. Ptolemej III. je platio garanciju, ali je zadržao tekstove za svoju Biblioteku.

Nepoznato je koliki je bio kapacitet Biblioteke, i za sada se samo pretpostavlja da je na svome vrhuncu Biblioteka sadržavala između 400 000 i 700 000 papirusnih svitaka. Inače se pretpostavlja da je osnovica Biblioteke bila Aristotelova knjižnica.

Do danas nije baš načisto šta se desilo sa aleksandrijskom Bibliotekom i uglavnom se za njen nestanak vežu četiri događaja : 1. Ulične borbe i požar koji je uslijed toga izbio za vrijeme aleksandrijskog rata koji je Julije Cezar vodio 48. god. p. n. e. 2. Napad aurelijanovske armije na Aleksandriju 3. Krščanski obračun iz 391. god. n. e. 4. Muslimansko osvajanje Aleksandrije iz 642. god. Požar (koji je izazvao Cezar) iz 48. god. p. n. e. spominju nepoznati autor „O aleksandrijskom ratu“, Plutarh, Aul Gelije, Amijan Marcelin i Orozije, i on se slučajno i nenamjerno proširio sa lučkih dokova na biblioteku. Međutim, veliko je pitanje šta se tada desilo i da li je uopće požar zahvatio Biblioteku ili neko skladište knjiga u luci ili blizu nje. Da je moguće bilo nekog stradanja knjiga tada, govorio bi Senekin podatak o 40 000 knjiga koje su bile spaljene u Aleksandriji. Za vrijeme svoje samovlasti na istoku, Marko Antonije je opljačkao pergamsku biblioteku i njene kolekcije poklonio Kleopatri kao zamjenu za uništene knjige u požaru iz 48. god. p. n. e., iako ima mišljenja da je riječ o oktavijanskoj propagandi protiv Marka Antonija kako bi se on prikazao kao osoba koja radi u interesu egipatske kraljice. Pored aleksandrijske biblioteke u ovom gradu su postojale još i biblioteke u Serapeumu i u Cesarion hramu, koje su u odnosu na Biblioteku (koja je bila sastavnica Muzeja) imale više javni karakter. Ipak čini se da je (možda potpuno ili djelimično obnovljena?, ako je bila uopće zahvaćena požarom iz 48. god. p. n. e.) Biblioteka, sastavnica Muzeja, nastavila egzistirati i održavati i u prva tri stoljeća rimske vladavine. O tome bi možda svjedočio i epigrafski spomenik (sa datacijom cc 79. god. n. e.) *AE* 1924, 78 = *AE* 1927, +156 = *AE* 1933, +251b = *AE* 1934, +1 iz Efesa na kome se spominje izvjesni Tiberije Klaudije Babil (*Tiberius Claudius Balbilus*) iz Rima i ALEXANDRINA BYBLIOTHECE.

Drugi događaj koji je možda imao utjecaja na nestanak Biblioteke se desio kada je aurelijanska armija zauzimala Aleksandriju, kada je ugušivala Zenobijin pokret, kada je stradao elitni dio Aleksandrije. Kada je dominus Teodozije 391. god. n. e. zabranio sve druge religije izuzev nikejskog tipa kršćanstva, u opasnosti su se našli i aleksandrijski Muzej i njegova Biblioteka i *Serapion*, jer su bili usko vezani za neabrahamističkim vjerovanjima i kultovima (npr. Muza i Serapisa). Orozije navodi da je nakon uništenja iz 48. god. p. n. e., sve do njegovog vremena ostalo u aleksandrijskim hramovima škrinja sa knjigama, koje su u njegovo vrijeme bile ispražnjene od kršćana kada su bili pljačkani i demolirani ovih hramovi. Kada se 642. god. Aleksandrija predala muslimanskoj armiji koju je predvodio Amr ibn al `Aas, navodno se desio posljedni čin uništenja kolekcija Biblioteke. O tome govori pet različitih izvora na arapskom jeziku (i od muslimanskih i od kršćanskih autora) i to najmanje 500 godina nakon tih dešavanja. Najduža verzija je ona koju prenosi sirijski kršćanin Bar-Hebraeus (poznat i kao Abu'l Faraj; živio 1226. – 1286. god.), i u kojoj se opisuje izvjesni Jovan Gramatik, koji je pitao Amra šta da se radi sa knjigama u „kraljevskoj biblioteci“. Amr je onda tražio instrukcije od kalife Omara, koji mu je odgovorio : „Ako su ove knjige u saglasnosti sa

Kuranom, onda nema potrebe za njima, ako su suprotne Kuranu, uništi ih“. Abd'l Latif iz Bagdada (živio 1162. –1231. god.) isto tvrdi da je Biblioteku uništio Amr, po naređenju kalife Omara, što isto tvrdi i Al-Qifti (živio 1172.– 1248. god.), a ovu priču ukratko spominje i Al-Maqrizi (živio 1364. – 1442. god.) dok govori o *Serapeumu*. Čuveni historičar Ibn Haldun/Khaldun (živio 1332. – 1406. god.) kaže da je sličnu naredbu kalifa Omar izdao i za perzijske knjige. Potpuno je nejasno da li je ova mediavelna arapska tradicija tačna ili ne. Po ovom pitanju u historiografiji postoje mnoge nedoumice i dok neki historičari prihvataju ovu tradiciju, drugi je odbacuju.

Eventualnoj destrukciji sadržaja Biblioteke je možda doprinijelo i propadanje papirusa, izloženog morskom vazduhu Aleksandrije.

U toku 2004. god. je objavljeno da je moguće došlo do otkrivanja lokacije Biblioteke, uključujući 13 velikih predavaonica koje su mogle primiti 5000 studenata. Prostorije su bile orijentirane oko središnjeg uzdignutog podiuma za predavanje. Zahi Hawass, tadašnji predsjednik je izjavio da je to možda najstariji pozanti svjetski univerzitet.

Druga velika biblioteka mediteranskog svijeta u helenističko i rimsko doba nalazila se u Pergamu. Za vrijeme atalidskog kralja Eumena II. Pergam je je kao kulturno središte bio rival ptolomeidskoj Aleksandriji i seleukidskoj Antiohiji. U njemu su se tada producirali mnoga značajna umjetnička djela, a sama država i njena prijestolnica su bili veoma bogati. Zato i ne treba da čudi da je Eumen II. odlučio da podigne veliku biblioteku na sjevernom kraju gradskog akropolja. Zalaganjem kralja ova biblioteka je dobila obiman sadržaj i bila je čuvena. Na osnovi vrela pretpostavlja se da je biblioteka posjedovala veliku glavnu čitaonicu (u kojoj se nalazila statua boginje Atene) sa mnogim policama za knjige. Manuskripti su pisani na pergameni.

Ostaci biblioteke u Pergamu.

U Efesu se isto nalazila velika biblioteka (potpuno kompletirana 135. god. n. e.). To je ustvari bio i monumentalni mauzolej za grob Tiberija Julija Celsa Polemejana (*Tiberius Iulius Celsus Polemaeanus*, Τιβέριος Ιούλιος Κέλσος Πολεμαιανός; konzul 92. god. n. e., namjesnik provincije Azije 105. - 107. god. n. e.; inače porijeklom iz obližnjeg Sarda) posvećen od njegovog sina Tiberija Julija Akvile Polemejana (*Tiberius Caius Iulius Aquila Polemaeanus*; konzul sufekt 110. god. n. e.). Novac je ustvari za ovu namjenu predvidio sam Cels. Kapacitet biblioteke je možda bio više od 12 000 svitaka. Statue u nišama sa prednje strane zgrade su danas kopije originala i one su predstavljale Mudrost (*Sophia*), Znanje (*Episteme*), Inteligenciju (*Ennoia*), Hrabrost (*Arete*), odnosno vrline Celsa. Postojao je i auditorijum koji je služio za predavanja i prezentacije, i to između biblioteke i mramornog puta, i izgrađen je za vrijeme vladavine princepsa Hadrijana.

Ostaci biblioteke u Efesu.

Cels je bio toliko cijenjen od svojih maloazijskih zemljaka da je mogao da bude sahranjen unutar gradskog područja, što je bilo neobično za klasičnu historiju. Unutrašnjost biblioteke i njen sadržaj su uništeni požarom za vrijeme zemljotresa koji je pogodio Efes 262. god. n. e.

Mramorna statua Celsa, koja je stajala u centralnoj niši gornjeg sprata efeške biblioteke. Danas se nalazi u Arheološkom muzeju u Istanbulu.

Rodni odnosi

Rimski svijet je u osnovi bio patrijahalno i patrilinearno uređen, što je definirano primarno preko „običaja predaka”. Rimljanke su zakonski smatrane rimskim građanima i nositeljima rimskog građanstva, istina sa umanjenim pravima u odnosu na muške rimske građane. Međutim, polna segregacija i status žene – rimske građanke nisu bili ni približno izraženi ni loši kao u drugim istovremenim zajednicama. I za razliku od od grčko – helenističkog svijeta, uloga žene je ipak imala veće značenje. Iako *pater familias* ima formalno apsolutnu vlast, familijarni i to dosta snažan ugled ima i *mater familias*. Čak i u najkonzervativnijim familijama, *mater familias* je bila apsolutna gospodarica u kućanskim poslovima, a mogla je i pomagati suprugu ili sinovima u njihovim poslovima. Na osnovi prava na apsolutnu vlast „oca familije”, muž je mogao ženu na smrt osuditi samo radi dva slučaja : zbog preljube i zbog pijanstva (u kasnijim razdobljima ovo se zaboravilo). Žena se nije mogla tek tako i ostaviti, pa je Spurije Karvilije bio prezren u javnosti jer je ostavio ženu, pošto sa njom nije imao djece.

Za razliku od mnogih drugih kultura, rimska kućanstva (bez obzira da li bila riječ o običnoj kući, domusu, vili i stanu u insuli) nisu bila podijeljena na muški i ženski dio. Samim tim i Rimljanka nije bila zatvorena u neke posebne „ženske” prostore (kao što je to bio slučaj u većem dijelu grčkih zajednica) i bila joj je otvorena čitava kuća. Ona nije bila udaljavana sa večera, nego su cene za razliku od grčkih simpozija uvijek bile počastvovane i prisustvom i žena. Dok su Grkinje, posebno Atenjanke, bile zatvorene i nisu smjele prisustvovati ni gozbama, dotle za rimske muškarce nije bilo sramno da svoje

supruge vode na gozbe kod svojih prijatelja, naprotiv to je bila vrlo raširena pojava. Rimljanke su prisustvovale i javnim zabavama, priredbama i svečanostima, čak su bile i izmiješane sa muškarcima u gledalištu. One su mogle biti svjedoci na suđenjima, a od ranih razdoblja su mogle biti i ekonomski samostalne, naravno u ograničenoj mjeri. U slučaju da je muž umro prije svoje supruge, njegovi nasljednici u „očinskoj vlasti“ su morali da njegovoj supruzi (često vlastitoj biološkoj majci) osiguraju dostojnu skrb i brigu (*tutela*). Žena sa ugledom se općenito nazivala matrona. Postojala su pravila pristojnosti i uglađenosti u odnosu i ponašanju prema matroni i u javnom i u privatnom životu. Varon je svoju prvu knjigu o poljoprivredi posvetio svojoj supruzi.

Tradicija razloge takvog odnosa jedne izrazito patrijarhalne sredine prema ženama smješta u rano legendarno doba rimske historije. I mnoštvo rimskih mitova kao svoju osnovu ima upravo žene koje su nekada ujediniteljice države kao Sabinjanke, povod za zbacivanje kraljevske vlasti kao Lukrecija, časne, ponosne i odane djevojke kao Klelija ili spasioci domovine kao na primjer u priči o Koriolanu. U čast Klelije, Rimljani su na "Svetoj cesti" bili postavili i kip djevojke na konju kao simbol herojstva i ponosa jedne Rimljanke. A po tradiciji hram «Ženske sreče» (*Fortuna muliebris*) podignut je u čast majke i supruge Koriolana. U ovom ranom razdoblju Rimljanke aktivno sudjeluju u političkim zbivanjima, najbolji primjer nude Tanakvil, punica Servija Tulija i njegova kćerka Tulija koje iz zasjenka praktično rukovode sa izborom novoga kralja. I svetkovine Matronalije i Karmentalije su i bile uvedeno na spomen ženama i majkama. I priča o Klaudiji Kvinti ukazuje na značenje žene kao snažnog stuba zajednice.

Ipak je potrebno naglasiti da o ženama u rimskom svijetu najviše znamo iz vizure muškaraca, jer su skoro svi pisci (i literararne i epigrafske građe), čija su djela sačuvana, bili muškarci. Uz to, najveći dio takvih podataka odnosi se na žene iz uskog kruga elitnih, bogatih i utjecajnih familija. Veoma malo se zna o ženama iz skromnijih slojeva stanovništva. Van okvira dešavanja iz političke historije i epigrafskih zapisa, najviše podataka o rimskim građankama u se nailazi u žanrovima kao što su drama, satira, poezija. Tako se iz djela Katula, Ovidija, Juvenala može dosta saznati o ženama u blagovaonicama, u budoarima, na sportskim i teatarskim dešavanjima, na ulici, o njihovom ljubavnom i seksualnom životu.... itd.... Vrijedno svjedočanstvo o ženi kao jedinku u okviru jedne dosta utjecajne familije pružaju Ciceronova pisma u kojima se daju detalji svakodnevnom života sa suprugom Terencijom i kćerkom Tulijom.

Bez obzira na to što je rimski svijet zakonima i običajima držao žene u inferiornijem položaju u odnosu na muškarce, ipak je za tadašnje vrijeme i uvjete pružao za žene najbolje mogućnosti u odnosu na njihove suvremenice koje su živjele u okvirima kultura Levanta i Srednjeg Istoka ili u okviru grčko – helenističkog svijeta, koji je spadao u red najšovenskijih društava u rodnim odnosima. Bolji položaj žene u odnosu na rimski svijet su imale neke kulturno zaostalije zajednice Kelta, Germana i Ilira. Ali sa njihovom romanizacijom i apsorbiranjem u rimski svijet, više – manje su i ovi narodi usvajali rimske odnose prema ženi.

Iako oficijelno Rimljanke nisu bile punopravni građani, jer su im bila uskraćena politička prava i neka druga prava (nisu mogle služiti u vojsci), one su znale steći značajan politički utjecaj još u najranijim periodima. Zato i ne treba iznenađivati da se u rimskoj političkoj historiji pojavljuje znatno više ženskih imena, nego u bilo kojoj drugoj političkoj historiji sve do modernih vremena, kada su tek žene dobile i politička prava.

Rimska tradicija i historija su uvijek veličale pojedine žene zbog njihovog patriotizma, vrlina i samožrtvovanja.

Ako bi otac, u slučaju da je još uvijek imao *patria potestas* nad kćerkama, umro bez oporuke, kćerka bi imala pravo kao i sinovi na očevu imovinu koja bi se dijelila na jednake dijelove među neposrednim *heredes sui*, bez obzira na dob i pol. Pod *heredes sui* su se podrazumijevali svi oni koji su se nalazili pod *potestas* preminulog, a koji su bili i njegovi priznati i legalni biološki i adoptirani potomci. U tu grupu su tako bili uključeni oni koji su zakonski smatrani njegovim sinovima i kćerkama, unuci i praunuci po agnatskoj liniji, i snaha (*nurus*) ako je bila udata *cum manu* (zakonski je bila smatrana unukom preminulog). I u braku *cum manu* supruga je mogla naslijediti dio imovine u slučaju da je njen muž umro bez oporuke. U tom slučaju je prema Zakoniku 12 ploča nasljeđe prelazilo na *heredes sui.* U ovu grupu *heredes sui* je spadala i supruga preminulog koja se nalazila pod njegovim *potestas*, jer je formalno zakonski smatrana njegovom „kćerkom”. U braku *sine manu*, ako je muž umro prije supruge i bez oporuke, ona nije ništa nasljeđivala. To se odnosilo i ako je neko njeno dijete umrlo prije nje (a nije ostavilo testament), i zato što nije bila vezana za njega u okviru *patria potestas* nije ga mogla naslijediti. U prvom redu su nasljednici bili otac (ako je bio još živ), a zatim i braća i sestar preminulog.

Zakonodavstvo II. st. p. n. e. pokušavalo da ograniči ovo pravo žena nasljeđivanje, ali u praksi se ništa nije radikalno promijenilo. Zahvaljujući pravu na nasljeđe imovine preminulih osoba pod čijom su se *potestas* nalazili, kao i instituciji miraza žene su mogle doći u posjed značajne imovine. Posebno se to moglo desiti u slučajevima kada bi kćerke bile i jedina djeca. Vremenom će žene, koje su bile u braku *sine manu* (pa nisu imale pravo na nasljedstvo supruga ili osoba pod *patria potestas* supruga), sticati još više prava na nasljedstvo. Za vrijeme princepsa Hadrijana cc 128. ili 129. god. n. e., po *Ad senatus consultum Tertullianum*, majka sa troje djece (ako je ona u statusu *ingenui*) ili četvoro djece (ako je oslobođenica), ako njezin pokojni muž nije imao ni potomaka ni braće po ocu, dobila pravo da nasljeđuje *ab intestat* (bez oporuke) bilo koje svoje dijete, pa i ako su bila rođena izvan braka. Naravno njena prava su bila ograničena, ako su bile druge osobe uključene u ovakvo beztestamentarno nasljeđe, npr. njena unučad, otac, braća i sestre preminulog. Za vrijeme princepca Marka Aurelija je 178. god. n. e. donesen je *Ad senatus consultum Orfitianum*, kojim se izrijekom daje pravo djeci da nasljeđuju svoju majku, bez obzira na valjanost veze iz koje su potekla, dajući im prednost nad rodbinom pokojnog muža. Ova dva senatska dekreta dokazuju da su *patria potestas* i sustav stare agnatske patrijahalne dominacije, koji su inače u prethodna dva – tri stoljeća doživjeli funkcionalnu devalvaciju, u antoninijansko doba i formalno bačeni u zasjenak familijarnih, rodnih i bračnih odnosa klasičnog rimskog svijeta. Na samom kraju rimskog svijeta, Justinijan je u svojim novelama donio niz odluka kojima je još više ojačao pravo na nasljeđe supruge, pa je tako ukinuo odrednicu o broju djece koju ona mora imati da bi naslijedila svoje preminulo dijete i dozvolio joj da nasljeđuje zajedno sa braćom i sestrama preminulog...itd...

Rimljanke su još od ranih perioda rimske historije mogle posjedovati zemlju i ostavljati imovinu oporučno. Ako žena nije bila u braku *cum manu*, i ako bi joj umro otac, ona bi postajala *sui iuris*. Žena je ipak morala da ima formalnog zakonskog tutora (staratelja), čija je glavna svrha bila da daje oficijelni pristanak na ženino djelovanje. Žena *sui iuris* mogla da se uda za koga je željela, da administrira u svojim poslovima, a mogla je ako želi i da zamijeni tutora. Od kraja Republike, bilo je dovoljno da se štičenica požali makar i na kratko odsustvovanje svoga staratelja, pa da joj pretor dodijeli drugoga. August je svojim porodičnim zakonodavstvom, a u želji da poveća broj djece, još više smanjio značenje staratelja. Za Hadrijana je donesena odluka da udate žene više ne trebaju skrbnika da bi napisale oporuku.

Za vrijeme Augusta, žena koja je dobila *ius liberorum* kao povlasticu jer je rodila najmanje troje djece, je oslobođena tutorstva. Institucija tutorstva kao zakonskog statuta je vremenom nestajala, i jurista Gaj (II. st. n. e.) govori da više ne vidi razloga za njegovor postojanje. Ipak je pad klasičnog rimskog svijeta i uzdizanje kršćanskog svijeta promijenilo zakonski status žene, i to na njenu štetu.

Posebno se pojačavala emancipacija žena sa Kasnom Republikom, i sa procesom slabljenja starih običaja i morala koji se paralelno odvijao. Kako je slabila *patria potestas*, tako je rasla emancipacija žena. Tome je uveliko pridonijelo i činjenica da je jedan broj žena raspolagao sa značajnom imovinom. A i mogućnost razvoda je dobrano doprinijela da se uloga žene pojača. Sada vec ima ženskih branitelja i odvjetnika, koji samostalnim i bogatim ženama pomažu kod parnica i upravljanja imetka, te im imponuju pravničkom i poslovnom vještinom, a za to dobivaju znatne nagrade.

Valerije Maksim je smatrao dostojnim da čak jednu sekciju svoga djela posveti ženama koje su obavljale odvjetničke usluge. One su pokazivale oratorske sposobnosti, a posebno se kao govornik isticala Mesija rodom iz grada *Sentinuma* (*Maesia Sentinas*). Ona je govorila u sopstvenu odbranu i njen govor je pokazao takvu snagu i efektivnost da je bila oslobođena nakon jednog kratkog suđenja. U ovom kontekstu je interesantan i slučaj Afranije, supruge jednog senatora za vrijeme Suline vlasti. Zbog sve češće ženske advokature, donesen je edikt kojim je zabranjivao ženama da na sudu zastupaju druge osobe, pod obrazloženjem da to ugrožava njihovu moralnu čistoću. Uprkos pokušajima da se žene udalje iz arene advokatske borbe, brojni su primjeri žena koje su bavile zakonom u Kasnoj Republici i principatu, uključujući i iza scene vođenje strategije za svoje advokate.

Žene su postajale slobodnije, pa i moćnije, i u emocionalnom i seksualnom dijelu života, kao i u raspolaganju svojom imovinom. Jake žene su mogle vrlo lako manipulirati sa javnošću i sa istaknutim pojedincima, a aktivno su se petljale i u vrlo živi tadašnji politički život. One su bile aktivni sudionici stranačkih i drugih konspiracija i kampanja (kao Kornelija – majka Grakha -, Sempronija, Fulvija, Servilija, Porcija Katonis) i nerijetko su zauzimale radikalnije, nemilosrdnije i ekstremnije pozicije i stavove u odnosu na muškarce. Fulvija je uživala i podršku paravojnih bandi u Rimu, koje je ranije vodio njen prvi suprug Klodije. I zahvaljujući tome Antonije je mogao koristiti ove bande u sopstvenom sukobu sa npr. Dolabelom. Fulvija je pred kraj života čak komandovala armijama i izdavala novac sa svojim portretom. U te oblike političke borbe, žene su unosile i emocionalni aspekt i često su u njima nalazile i opravdanje za neke svoje osobne mržnje, ljubomore, komplekse i želje za uspjehom, utjecajem, moći, promocijom i bogatstvom. Naravno, to ne znači da one nisu bile vođene i idejnim i ideološkim motivima. Emancipacija žene je dovela i do toga da je bilo i onih žena koje su bile i prezahtjevne, pa onda ne bi birale sredstva kako bih ih ostvarili.

U Ciceronovim govorima i pismima, npr., često se spominje Klodija, sestra Klodija, tribuna iz 58. god. p. n. e., koja se pročula svojim avanturama i za koju se čak sumnjalo da je počinila kriminalno djelo (trovanje muža). Žene su koristile i svoju seksualnu moć, što se moglo lako primjetiti preko *Cytheris*, primadona“ tadašnjih baletnih plesačica. Ljubavne i preljubne veze u uglednim kućama nisu bile za posljednje decenije republikanskog sustava ništa neobično. U tome društvu je Klodija, sestra popularnog narodnjačkog demagoga, bila ta koja je bila općepoznata po svojim ljubavnim i seksualnim vezama i avanturama. Veliki skandal je npr. bio prilikom ženske svetkovine „*Bona Dea*“ kada je Publije Klodije u ženskoj odjeći ušao u kuću tadašnjeg *pontifex maximusa* Gaja Julija Cezara, kako bi imao ljubavni sastanak sa njegovom tadašnjom

suprugom Pompejom. Njemu se tada osim sramote i javne sablazni nije ništa dogodilo, dok bi samo stoljeća ranije sigurno izgubio glavu. Čak su i časni i pošteni Rimljani, koji su pokušavali da se pridržavaju „starih običaja“, ulazili u neke i za to doba čudne kombinatorike. Tako je Katon Mlađi, na molbu svoga prijatelja govornika Kvinta Hortenzija Hortala koji nije imao djece, 56. god. p. n. e. njemu prepustio svoju drugu suprugu Marciju/*Marcia* (prva supruga mu je bila *Atilia*). A kada je Hortenzije umro 50. god. p. n. e., onda je Katon Mlađi ponovo Marciju uzeo sebi. Marcija je naslijedila značajan dio Hortenzijevog bogatstva. Razvodi i ponovna vjenčanja su postala vrlo raširena pojava. A sve je više bilo i samaca a širilo se u najvišim rimskim slojevima i uvjerenje da su djeca teret (potpuno strano ranijim rimskim generacijama), što je imalo vrlo loš demografski efekt po više slojeve rimskog društva. Nesumnjivo su tada počele polako izumirati stare patricijske i nobilske familije. Umjesto njih je bilo sve više pridošlica.

Prve mjere Augustovog principata su preko porodičnih zakona indirektno pokušavale da uređuju rodne odnose u tadašnjem rimskom svijetu, za koje su konzervativci tvrdili da su se dobrano iskvarili. Međutim, ni pokušaji tradicionalističke restauracije nisu utjecali na to da žene budu izbačene iz javnog života. U vrijeme principata supruge i majke kao što su bile Livija, Mesalina, Agripina Starija, Agripina Mlađa, Mesalina, Pompeja Plotina, Vibija Sabina, Fulvija Starija, Fulvija Mlađa, Julije Domne, Julije Mameje ... koje su težile i da budu stvarni vladari u Državi. Sa preovladavanjem kršćanskog svijeta, rodni odnosi doživljavaju prekompoziciju i uloga žene (pod utjecajem mita o „prvobitnom grijehu za koji je Eva/Hava kriva”) se počinje drastično smanjivati. Ali i u tim vremenima se nailazi na snažne žene, kao što su Konstantinova majka Helena, kasnije Gala Placidija i Teodora.

Pored već navedenih žena vrijedi spomenuti i Pomponiju (*Pomponia*; majka Afrikanca Starijeg i Scipiona Azijatika), Emiliju Tortilu (*Aemilia Tortilla* ili *Aemilia Tertia* ili *Aemilia Paulla*; supruga Afrikanca Starijeg), Serviliju (majku Bruta i ljubavnicu Julija Cezara), Atiju Balbiju (majka Oktavijana i Oktavije Mlađe), Oktaviju Mlađu, Antoniju Mlađa (majka Germanika i princepsa Klaudija), Plauciju Urgulanilu (*Plautia Urgulanilla*), Klaudiju Metrodoru (*Claudia Metrodora*; I. st. n. e., veliku zadužbinara sa otoka Kosa).

Satiričari (posebno Juvenal), pjesnici (posebno Ovidije) i moralistički historičari i drugi pisci od ovoga vremena pa zaključno sa razdobljem principata svoju pažnju primarno usmjeravaju na takve emancipirane i snažne žene koje su dobri manipulatori i osobe bez skrupula. Zbog toga se u pučkoj javnosti stekla pogrešna impresija o Rimljankama posljednjih decenija Republike i principata kao nekim opasnim, gramzivim i raskalašenim bićima. Međutim, to je potpuno pogrešna predstava, jer iz kutova historijskih podataka proizlazi čitav niz žena, koje su iako obrazovane, ambiciozne, snažne i emancipirane ipak i dalje odgovorne i prema sebi i prema javnosti, i koje se drže vrijednosti morala i vrlina, i koje predstavljaju oličenje dostojanstva i samostalnosti Rimljanki. Tako je i u ovom razdoblju velika većina Rimljanki ipak bila po svome

karakteru i ponašanju bliža slici jedne Aurelije (majke Julija Cezara), Oktavije (sestre Oktavijana Augusta), Sekstije (supruga Mamerka Emilija Skaura, počinio samoubojstvo 34. god. n. e.), Pakseje (supruga Pomponija Labeona, nastradao 34. god. n. e.), Arije (supruge Cecine Peta), Pauline (supruge Seneke), nego Klodiji, Plancini (supruga Kalpurnija Pizona, optuženog da je otrovao Germanika), Mesalini ili Popeji.

Čak se i u Marcijala nailazi na galeriju savršenih žena, kao što su Klaudija Rufina (koja po ovom pjesniku iako potiće od „tetoviranih Britanaca", ima doista „latinsku dušu"), Nigrina, književnica Sulpicija. Po Pliniju Mlađem, koji u svojim pismima navodi čitav niz požrtvovanih supružnika, supruga njegovog prijatelja Makrina je bila dostojna : „da bude predložena kao primjer, čak i da je prije živjela. Provela je sa njim trideset i devet godina bez ijedne svađe, mrzovolje, u slozi bez sjene i u uzajamnom poštovanju". I sam Plinije Mlađi je imao sretan brak sa trećom suprugom Kalpurnijom, koju u svojim pismima obasipa pohvalama i vrlinama, skoro do granica pretjeranosti. Kalpurnija je ustvari bila i „desna ruka" Pliniju Mlađem u njegovim javnim i književnim poslovima. Njihova pisma održavaju i patnju, ako su se zbog obaveza morali razdvojiti, što je velika rijetkost u modernim brakovima. Tako Kalpurnija, kada je Plinije Mlađi odsutan, ga traži u njegovim djelima koja miluje i stavlja na mjesta gdje je navikla njega gledati. Plinije Mlađi, kada mu je žena odsutna, uzima više puta njena pisma u ruke kao da su tek stigla. Noću, probuđen, predočuje njenu dragu sliku, a danju, u sate kada ju je navikao viđati, „noge ga same nose" prema prostoriji gdje se obično zadržavala i tužna srca „vraća se iz prazne sobe, kao da mu je ona zatvorila vrata". Moguće je da je ovolika privrženost, koja se očituje u pisanju Plinija Mlađeg, možda ipak rezultat određene poetičnosti (na granici izvještaćenosti) i mondenske učtivosti kod tadašnje elite (sa početka II. st. n. e.), a ne stvarne opsesije. O tome da je u ovoj vezi, i pored opsesivne oblande, ipak nedostajalo suštinske topline, možda bi potvrdu davala i pisma koja je Plinije Mlađi poslao nakon što je Kalpurnija doživjela nesretni pobačaj. Uostalom, i kada su bili zajedno Plinije Mlađi i Kalpurnija su spavali u različitim sobama.

U politički utjecajnim familijama, gdje je muškarac obnašao visoke dužnosti i često radi toga bio odsutan iz svoga doma, njihove supruge su na sebe preuzele vođenje svih poslova familije. Dok je Julije Cezar skoro deceniju bio odsutan za vrijeme Galskih ratova, njegova supruga Kalpurnija je bila odgovorna za njegovu imovinu. Kada je August dao da se protjera Ovidije, njegova supruga je iskoristila veze i zakonske mogućnosti da se imovina familije ne otuđi. Od dobrih rimskih matrona se očekivalo da bude štedljive, stroge prema sebi i drugima.

Sa pravom na sopstvenu imovinu direktno je povezano i poslovanje koje žene obavljaju. Pojedine Rimljanke su se znale pokazati kao vješte poslovne osobe, pa su one ne samo vodile imanja, nego i investirale novac i materijalna bogatstva, pozajmljivale i dugovale novac (uz kamatu). Tako je jedna žena bila među kreditorima Cicerona, a dvije među njegovim dužnicima. Među nobilitetom, i žene i muškarci su posuđivali novac osobama slične društvene pozicije kako bi izbjegli da se oni obrate zajmodavcima, koji su po pravilu imali karakter zelenaša i lihvara. Bogate žene su rado financirale i javne radove i zgrade o čemu svjedoči niz epigrafskih spomenika. Bogata žena iz provincije Azije po imenu *Politta* (prva polovica III. st. n. e.), koju je kršćanska martilogija prilično ocrnila, je pokazala svoju darežljivost u financiranju obnove gimnasiuma u Sardu. Zanimljivo je da postoje podaci da su bogatašice posjedovale i rukovodile brodskim kompanijama, što je i danas veoma rijedak slučaj. Epigrafski spomenici otkrivaju da su žene bile vlasnice i rukovodile manufakturama u proizvodnji cigli.

U skromnijim slojevima stanovništva, posebno u nekim zanatskim, manufakturnim i trgovačkim aktivnosti nije bilo neke radne segregacije i žene su često pomagale muškarcima u ovim poslovima. Čak su neke žene bile i zanatlije, npr. na jednoj tablici kletve spominje se izvjesna Artemisa (koja se bavila izradom pozlatom) udata za Dionizija, izrađivaća kaciga. Danas je vrlo teško naći ženu zanatliju. Čak su i zakoni za vrijeme carstva koji su kažnjavali žene za preljubu, pravili iznimku za one koje su bile zadužene za neki posao ili radnju. Žene su bile prisutne u zanimanjima kao što su dojilje, babice i kuharice. Bilo je i žena

koji su bili pisari i sekretari, uključujući djevojke obučene za lijepo pisanje. Plinije Stariji daje i listu umjetnica i njihovih slika. Zanimanja kao što su glumice, plesačice, prostitutke bila su stigmatizirana kao nečasna

Ali proces snaženja uloge žene je imao i drugu stranu medalje. Opisi Kasne Republike i prvih stoljeća principata nude i niz primjera razuzdanih žena, koje izbjegavaju materinske dužnosti kako ne bi izgubile ništa od ugodnosti života, koje ne žele iz razloga samo prkosa i arogancije da popuste svojim muževima ni na jednom polju, koje su živjele po trenutnoj potrebi i po cijenu preljuba, nevjera i razvoda. Augustovsko porodično zakonodavstvo nije uspjelo da uguši pojavu preljube, čak i nakon što je Domicijan svečano obnovio njegove odredbe. Nakon što je i Domicijanova obnova obiteljskog zakonodavstva doživjela devalvaciju, njegovu obnovu je ponovo izveo Septimije Sever.

Žene su počinjale da žive kao obične susjede svojih muževa →*vivit tamquam vicina mariti*. Tako jedna žena kaže svome suprugu : „Nekada je bilo u redu, kaže jedna svome mužu, da ti činiš što hoćeš a ja ću, sa svoje strane, zadovoljiti sve svoje želje. Možeš ti zazivati nebo i zemlju, ja sam ljudsko stvorenje.” (*Ut feceres tu quod velles nec non ego possem. Indulgere mihi. Clames licet et mare caelo. Confundas! Homo sum!*). Čak su i princepsi nekada morali razriješavati parnice vezane za preljube. Tako Plinije Mlađi opisuje slučaj kada je jedan centurion zaveo suprugu svoga pretpostavljenog, legijskog tribuna, i koji je presudio princeps Trajan. Inače u okvirima najviše elite ima dosta brakova koji nemaju djecu, pa npr. Plinije Mlađi iz tri braka nije imao djece, pa su njegovu veliku imovinu razdijelile zadužbine i njegovi oslobođenici i robovi. Iz ovog perioda, ima dosta epitafa gdje pokojnika oplakuju ne njegovi biološki potomci, nego njegovi oslobođenici. Marcijal predlaže svojim čitaocima da se dive Klaudiji Rufini jer je imala troje djece, i podsjeća (kojoj je posvetio i jedan posebni epigram) na jednu ženu koja je bila slavljena na sekularnim igrama jer je sa svojim mužem imala pet sinova.

Juvenal, inače očiti protivnik rimske inačice feminizma, daje gotovo niz karikiranih ženskih likova koje nastoje da sliče muškarcima i da ih čak nadmaše na svim poljima. Pa tako govori o onima koje se sa uživanjem zadubljuju u parničke spise ili se oduševljavaju politikom, željne novosti iz čitavog svijeta, lakome za gradskim glasinama i dvorskim spletkama, koje su dovoljno bezočne da u prisustvu svojih šutljivih muževa bučno i drsko izlažu svoje teorije i planove vojnim zapovjednicima, koje više vole i književnu slavu nego diplomatske kombinacije i bavljenje strategijom osvajanja. Po Juvenalu te koje se odaju književnošću su rječite i vole smiješne grčke i latinske purizme, začuđuju svoje sugovornike tačnošću svojih primjedbi i odlučnošću sudova. Bilo je muškaraca koji su u ovom ranoantoninijanskom periodu podlijegali čarima učenih žena. Nasuprot njima, Juvenal, preko svoga junaka Krisala, hvali ženu „koja nema svoga stila, koja ne zna ništa iz historije i ne razumije ono što čita.” Juvenal satiri izlaže i one žene koje u njegovo vrijeme odlaze sa muškarcima u lov, i kao Mevija, sa kopljem u ruci i razotkrivenih grudi, propadaju veprove u Etruriji. Juvenal nije štedio ni one koje obučene u muška odijela sudjeluci u utrci kola, niti one koje su se oduševljavale mačevanjem i hrvanjem. Tako on kaže : „Kakvu stidljivost može sačuvati žena sa kacigom koja se odriće svoga spola.” Naravno, Juvenal vođen svojom svjesnom ili podsvjesnom mržnjom prema ženskoj emancipaciji, u ismijavanjima i satiri uveliko pretjeruje iz razloga što nije shvatio razliku između ženske samosvijesti i samostalnosti na jednoj strani i ženske razuzdanosti na drugoj strani, odnosno nije u sebi razlučio (možda i nije želio to učiniti) distinkciju da učena i slobodna žena ne znači i raskalašenu, nemoralnu ženu. Dobar dio učenih i samostalnih žena iz antoninijanskog doba uopće nije bio

ni raskalašen niti nemoralan. Juvenal je ustvari izražavao i uvjerenja dijela muške javnosti koje je sablažnjavala činjenica da se gube granice među polovima, jer su pojedine Rimljanke suviše oponašale muškarce pa su procesom svoje emancipacije prije preuzele njihove mane nego što su preuzimale njihove vrline i odgovornosti.

Petronije opisuje Fortunatu, debelu Trimalhionovu suprugu, kako se natrpava jelom i pićem, a Juvenal ismijava bogate gospođe koje bez stida ističu svoju odvratnu proždrljivost i pijančevanje do kasno u noć.

Freska na kojoj dvije žene pomažu muškracu u bojađijskoj (bojenje tkanine) radionici (*fullonica*) Veranija Hipseja (*Veranius Hypsaeus*) iz Pompeja. Danas se nalazi u Museo Archeologico Nazionale u Napulju.

I žene su se iz ropstva oslobođale istim intenzitetom kao i muškarci, i zauzimale bi poziciju klijenta prema bivšem gospodaru. Pošto po rimskom zakonu, robovi nemaju roditelje, onda ni oslobođenici bez obzira na svoj pol nemaju pravo direktnog nasljeđa, izuzev ako nisu poimenično navedeni u oporuci. Odnos između oslobođenica i patrona je mogao biti složen i zavisan od situacije. U jednom pravnom slučaju, žena pod imenom Petronija Justa (*Petronia Iusta*) pokrenula je slučaj pred sudom da joj se, iako nije imala potvrdu o rođenju, dokaže da je rođena u slobodi. Ona se pozivala na to da je rođena nakon oslobađanja njene majke koja je bila robinja Petronija Stefana (*Petronius Stephanus*) i Kalatorije Temis (*Calatoria Themis*), i da samim tim ona nije oslobođenica i da nije klijent udovice Kalatorije koja je tvrdila da je Justa rođena dok je njena majka još bila robinja. Ni Kalatorija nije posjedovala ni jedan validan dokument koji bi dokazao navodnu manumisiju Juste i morali su se pozvati svjedoci. Status oslobođenica je mogao biti različit, zavisno od njihovog umijeća i sposobnosti.

Rimske žene u svim epohama su imale znatno veću slobodu kretanja u odnosu na npr. Atenjanke. One su se mogle kretati ulicama bez pratnje odraslih muških srodnika ili muževa, sretale su se sa prijateljicama, pohodile hramove i svečanosti i posječivale javna kupatila, prisustvovale javnim debatama u forumima, igrama, svečanim večerama. Rimski dužnosnici i vojskovođe su znali voditi sa sobom i svoje supruge, dok bi boravili u provincijama ili na granici. Mnoge su i igrale značajnu ulogu u vojnim i političkim zbivanjima u tim provincijama, kao što su Agripina Starija (supruga Germanika) i njena *nemesis* Plancina, supruga Pizona. Najbogatije žene su mogle i ići na neke vrste turističkih turneja širom imperija rimskog naroda.

Mozaik koji prikazuje djevojke u «bikini» kostimima, nađen u Villa Romana del Casale, kod Piazza Armerina na Siciliji.

Kornelije Nepot u predovoru svoga djela o biografijama vojskovođa daje kratak prikaz običaja između Grka i Rimljana i kaže u jednom dijelu : „... prema našim je običajima većina onoga što se kod njih (Grka op. a.) smatra sramotnim – časno. Ta koga li je među Rimljanima sram dovesti svoju suprugu na gozbu? Ili čija li majka obitelji ne zauzima najuglednije mjesto u kući i ne kreće se među svijetom? A to sasvim drugačije biva u Grčkoj. Niti se, naime poziva na gozbu, osim na onu kod rođaka, niti gdje sjedi, nego samo u unutrašnjem dijelu kuće, koji se naziva ginekonitid, kamo ne pristupa niko do onaj najbližim srodstvom povezan."

Tacit u svojim Analima detaljno opisuje jednu senatsku raspravu iz 21. god. n. e., koju je inicirao senator Cecina Sever predloživši da se namjesnicima provincija zabrani da sa sobom vode svoje žene. Pozivao se na neku davnu odluku da se žene ne smiju voditi među saveznike ili u tuđe zemlje, te na karakterne osobine žena koje mogu da štetno djeluju u odnosu na vojsku i upravu. Međutim, Cecina nije naišao na podršku, i tome prijedlogu su se svojom argumentacijom suprotstavili Valerije Mesalinus i Druz (sin principsa Tiberija). Cecinin prijedlog je tako odbijen.

Žene su bile prisutne na većini rimskih religijskih praznika i kultnih obreda. U velikoj većini slučajeva žene nisu izvodile žrtvovanje životinja, glavni dio većine javnih ceremonija. Nazivi za žene svećenice su bili *sacerdos* (koji je bio općeniti naziv i za muške svećenike), *flaminica*, *magistra* (visoka svećenica koja je bila ekspert u religijskim stvarima), *ministra* (žena pomoćnik uglavnom na službi nekom božanstvu). Neki kultovi su bili rezervirani samo za žene (*Bona Dea*). Najpoznatiji ženski svećenički religijski kolegij bile su vestalke. Muškarci nikada nisu obnašali i dužnost svećenika Cerere, nego su to uvijek bile žene (*sacerdos Cereris* ili *Cerealis*). Neke svećeničke dužnosti su obnašane zajednički od bračnog para. Jupiterov flamen je bio obavezan da bude oženjen, a njegova supruga koja je nosila naziv *Flaminica Dialis* je imala jedinstvenu svećeničku odjeću i nalazila se kao i suprug pod određenim religijsko – magijskim zabranama. *Flaminica Dialis* je bila i jedan od izuzetaka od pravila da žene ne izvode žrtvovanje životinja, jer je ona nudila ovna Jupiteru svake *nundinae* (osmi dan ciklusa, slično našoj sedmodnevnom tjednu). Flamen i flaminica Jupitera se nisu smjeli razvesti, i ako je flaminica umrla onda je flamen morao dati ostavku na funkciju. Supruga *rex sacrorum* se zvala *regina sacrorum* (morali su biti vjenčani u formi *confarreatio*), i nosila je isto posebnu ceremonijalnu odječu i predstavljala je isto izuzetak od pravila žrtvovanja jer je predsjedavala obredu žrtvovanja svinje (*porca*) ili ženskog jagnjeta (*agna*) Junoni prvog dana svakog mjeseca. Za vrijeme izvođenja rituala u kojima je imala glavnu ulogu, *regina sacrorum* je nosila maramu zvanu *arculum*. Zahvaljujući natpisima se mogu saznati imena i pojedinih „svetih kraljica" kao što su Sergija Paulina/ *Sergia Paullina* (supruga Gneja Pinarija Kornelija Severa - *Gnaeus Pinarius Cornelius Severus*, nešto prije 112. god. n. e.) i Manlija Fadila/ *Manlia Fadilla* (na prelazu II. u III. st. n. e.).

Inače je potrebno navesti da su rimska božanstva (čak i ako bi podlegla pod *interpretatio greaca*) često bila svrstana po sustavu božanskih parova (*Dii Consentes*), kao što su Liber i Libera, Silvan i Dijana, a i panteon od 12 bogova je bio rodno uravnotežen na 6 muških i 6 ženskih božanstava. Čak su u vrhovnoj božanskoj trijadi Jupiter – Junona i Minerva bile dvije boginje. Sa apsorbiranjem niza drugih kultova i vjerskih i religioznih mišljenja,

otvarala su se i nova mjesta za ženske svećenice. Posebno su kultovi Izide i Velike Majke davali istaknute uloge za žene. Sačuvan je i jedan epitaf koji spominje svećenički naziv *sacerdos maxima* za ženu koja je bila vrhovni svećenik hrama Velike Majke u Rimu.

Kao i u modernim vremenima, žene su pored toga što su nekada predstavljale i uzore rimskih vrlina, češće (u odnosu na muškarce) padale u temperamentnu i pretjeranu pobožnost, sujevjerje, praznovjerje pa i magiju. Globalno gledajući žene su lakše podlijegale egzotičnim kultovima i ceremonijama, posebno onim koje su dolazile sa istoka i predstavljale su „lakši plijen" za raznorazne misionare i spasitelje. Kršćanstvo je u rimski svijet najviše prodiralo preko žena, koje bi se prve konvertirale a onda bi u kršćanski kult privlaćile i muškarce u svojoj blizini. Na kraju je abrahamizam u kršćanskoj verziji prevladao rimski svijet, a položaj žena se značajno pogoršao i u javnoj i u privatnoj sferi života. U prvoj poslanici Korinćanima Pavle kaže : „Kao u svim crkvama svetih, neka žene u crkvama šute, jer se njima ne dopušta govoriti, nego neka budu podložne, kako i Zakon govori. Ako se žene čemu poučiti, neka pitaju svoje muževe kod kuće, jer sramota je ženi govoriti u crkvi..."

U abrahamističkoj dogmi žene su na sebi nosile kolektivnu stigmu tzv. „prvobitnog grijeha" i zato je njihova uloga naglo i ubrzano smanjivanja.

Rimljani su inače bili veoma sumnjičavi prema tajnovitim religijskim i kultnim obredima, i Ciceron je upozorio da noćne žrtve ne obavljaju žene, izuzev za one obrede koji su ritualno propisani kao *pro populo* (za dobrobit rimskog naroda).

Ljekar Soran preporučuje igranje sa loptom, plivanje, hodanje, čitanje naglas, kretanje u nosiljci ili kolima i rekreativna putovanja za žene kako bi se promoviralo dobro zdravlje. U istraživanju neplodnosti, pisci ginekoloških rasprava nisu samo razrađivali uzroke kod žena, nego su uključivali i informacije o muškom sterilitetu. Rimski svijet nikada nije podrazumijevao da i ženama treba oduzeti mogućnosti seksualnog zadovoljstva. Zato su helenistički i rimski ljekari i medicinski pisci operaciju otklanjanja klitorisa tretirali primarno kao „egipatski običaj".

Naravno, poradi navedenih podataka ne bi trebalo zaključivati da je rimsko društvo bilo idilično po interese žena, jer je to ipak i primarno svijet gdje muškarci dominiraju. Muškost je definirana kao umijeće vladanja sobom i vladanja drugima nižih pozicija na socijalnoj hijerarhijskoj ljestvici u svim segmentima života (i u ratu i u miru i svome domu). Sama latinska riječ *virtus* proizašla je iz pojma *vir*, *i, m* koji je označavao muškarca. Za Rimljane je i domovina bila ustvari otađbina (*patria*), a maternji jezik se zvao „očinski jezik" (*sermo patrius*).

Freska ženske osobe koja potiće iz Villa San Marco iz Stabije.

I senatori su titulirani kao „očevi” (*patres*), u riječima Jupiter, patriciji, patron osnova je bila riječ otac. I u riječi patron/*patronus* je bila osnova pojma za oca. Možda bi rodne odnose u klasičnom rimskom svijetu bilo najbolje definirati kao patrijahalno i patrilinearno društvo, ali koje nije bilo seksističko.

Zanimljivo je da je, još od ranorepublikanskog doba, postojala institucija *conventus matronalis* koja se sastajala na Kvirinalu. Nadležnost se uglavnom ticala stvari vezanih za javnu etiketu, određene javne festivale ili kada bi matrona bila predstavljana sa insginijama tzv. „konzularnog braka”. Ovo bi dodjeljivali princepsi ženama koje bi im bile srodnici, a čiji su muževi bili nižeg društvenog statusa u odnosu na supruge. Tako te žene ne bi bile degradirane na društveni status svojih muževa. U vrijeme Elagabala ova skupština matrona je dobila i određeno oficijelno priznavanje.

Brak

Supružnici sa jednog grobnog reljefa. Danas se nalazi u Metropolitan Museum of Art u Njujorku.

Kao i grčko društvo klasičnog i helenističkog doba, tako je i rimski svijet odbacivao poligamiju i poliandriju kao legalne oblike bračnog stanja. „Običaji predaka” i zakoni su zakonski sklopljen brak definirali kao monogamnu zajednicu muškarca i žene, i to ne kao dobrovoljni privatni dogovor (kao što se to danas tumači u liberalnom poimanju) dvije osobe, nego praktično kao instituciju od javnog značenja.

Latinski pojam za brak je bio *matrimonium*, u čijem se korijenu nalazi riječ *mater*/majka definira glavnu funkciju postojanja braka u rimskom svijetu, a to je produciranje legitimne djece, koja će imati status rimskog građanina.

Dionizije iz Halikarnasa navodi da je prvi bračni zakon donio još Romul. Po Dioniziju iz Halikarnasa to porodično zakonodavsto koje je proveo Romul je mudro i jednostavno definiralo brak, obaveze supruga i njihova prava. Po tome „zakonu” žena se pridružuje mužu u svetom braku u kojem dijeli njegovu imovinu i njegove svete obrede. Ovaj „zakon” je regulirao i pitanje nasljedstva i načine ophođenja prema slučajevima kada bi žena počinila neku što se tada smatralo lošim. Navodno je Romul definirao da se za preljubu i pijenje vina kažnjava smrću („jer je pijanstvo uzrok preljube”). Riječ je vjerojatno o najstarijim oblicima bračnih običajnih zakona, koji su kasnije postali samo „mrtvo slovo na papiru”. Tip braka koji Dionizije iz Halikarnasa opisuje je *confarreatio*. Potrebno je naglasiti da Dionizije svoje djelo stvara u vrijeme Augustove „restauracijske” politike, uključujući i donošenje porodičnih zakona. Plutarh daje sljedeće viđenje „Romulovog bračnog zakona” : „Romul je propisao neke zakone od kojih je oštar onaj koji ne dopušta ženi da ostavi muža, ali dopušta mužu da otjera ženu zbog trovanja djece ili krovotvorenja ključeva. Otpravi li je ko iz drugog razloga, jedan će dio imetka pripasti ženi, a drugi hramu Cerere. Ko god otpusti ženu, treba da žrtvuje podzemnim bogovima.” I ovaj tip braka je *confarreatio.*

Najstariji oblik braka bio je vjerski obred, u kome su sudjelovali vrhovni svećenik, Jupiterov flamen i deset svjedoka (koji predstavljaju deset rodova kurije). Mladenka i mladoženja bi bili dovedeni zajedno sa matronom (*pronuba*) koja je samo jednom bila udata i koja je imala uzoran i dobar brak. Bračna veza bi bila posvećena od vrhovnog svećenika i Jupiterovog flamina sa soljenim brašnom na zajedničko uživanje i dijeljenje vode i vatre (*aquae et ignis communiciatio*), te bi uz propisane molitve supružnici jeli kao simbolični znak, kolač od pira (*farreum libum*), po kome se čitav obred nazivao *confarreatio*. Sa ritualnim darovima Jupiteru, flamen je izricao molitvu Junoni, kao boginji braka, te Teri, Picumnu i Pilumnu, božanstvima zemlje i plodova. Stvari neophodne za ove darove koji se žrtvuju nosio je u košarici dječak koji se nazivao *camillus*, i čija su obja roditelja u to vrijeme morala biti živa. Zatim bi mlada prešla ispod plužnoga jarma mimo vage preko praga muževljevog domačinstva i poklonivši se penatima rekla : *Ubi tu Gaius, ego Gaia* („Gdje ti Gaj, tu ja Gaja"). Ovom formulom mladenka bi ulazila u gens mladoženje. Tada bi mlada iz vlasti svoga „oca svoje familije" prešla pod vlast svoga muža (*cum conventiōne uxōris in manum viri*), ili njegovog oca (što je bio češći slučaj) ili čak djeda (sve po agnatskoj liniji). Ovaj brak je onda predviđao za nevjestu i da postane *mater familias*, kada njen suprug postane *pater familias*. Po svemu sudeći, takav brak mogli su sklapati samo patriciji. Brak se inače čestitao sa riječi *feliciter.*

Pored ovog vjerskog, postojao je i svjetovni oblik braka, koji se sastojao u fiktivnoj prodaji nevjeste mladoženji (*coemptio*), gdje nije moglo biti manje od pet svjedoka. Formalno je mlada kupovana za jedan novčić koji je polagan na vagu. Izvorno je mladoženja pitao mladu : *sibi mater familiās esse vellet*. Nakon što je ona dala suglasnost slijedilo je njeno slično pitanje : *sibi pater familiās esse vellet*. Kada je i on dao pozitivan odgovor, recitovala bi se molitva. Tako je ustvari obred mancipacije, i nevjesta je prelazila u vlast muža. Riječ je vjerojatno o rudimentu nekadašnjih prodaja i kupovina nevjesta. Brak se mogao sklopiti i bez ikakvih obreda ili fiktivne kupnje žena koja bi proživjela godinu dana u muževljevoj kući dolazila je pod vlast muža ili njegovog *pater familiasa* (*usus*). Ta vlast kao da se stjecala davnašnjim posjedovanjem. Spomenuta tri načina sklapanja bračne veze su se zasnivala na načelu ***cum manu***, odnosno na prelasku nevjeste u familiju muža i time automatsko stavljanje pod *potestas* supruga, njegovog oca ili djeda i izlazak iz potestasa nosioca svoje biološke familije. Još u ranom periodu vremena sklapani su i takvi brakovi u kojim žena nije stupala pod muževljevu vlast (*sine conventione in manum* ili *matrimonium* ***sine manu*** *mariti*). Još je Zakonik 12 ploča određivao da žena koja ne želi nad sobom imati vlast muža (ili njegovog *pater familiasa*) mora svake godine odlaziti iz muževljevog domačinstva na tri noći zaredom (*trinoctium*) i na taj način prekidati davnašnje posjedovanje. Ovi tipovi brakovi su u najranije vrijeme prakticirani od strane plebejaca. U prvo vrijeme, kao što je već govoreno u poglavljima koji su se bavili sukobom patricija i plebejaca, brak između pripadnika ova dva staleža je bio zabranjen. Patriciji su to pravdali religioznim stavom da su bogovi Države ustvari

patricijska božanstva, i da auspicije mogu uzimati samo patriciji, pa su tako samo brakovi patricija bili sankcionirani/priznati od božanskih sila. Po toj definiciji, brakovi plebejaca u očima rimskih bogova nisu bili pravi brakovi, plebejka se mogla uzeti samo u *matrimounium* i mogla je biti samo supruga (*uxor*), a ne i *mater familias*. Prve pobjede plebejaca u političkoj borbi sa patricijima su se ticale upravo dobijanja prava na *ius conubii*. Uskoro su se sklapali brakovi tipa *coemptio, usus, sine manu* i među pripadnicima patricija i plebejaca.

U brakovima *cum manu*, suprug nije mogao da kazni svoju ženu kako je on želio, u slučaju nekih njenih prijestupa, nego je morao sazvati *iudicium domesticum*, u koji bi bili uključeni i neki njeni biološki srodnici. Ona je mogla biti „otjerana" ili kažnjena samo za neke vrlo teške prijestupe. Tradicija tako navodi da je Romul odredio da ako se neko razvede bez dobrog razloga, da će biti kažnjen tako što bi izgubio svu svoju imovinu. Supruga ili snaha u cum manu verziji nije mogla biti prodata ni pod kojim uvjetima. Tako da je iako je žena ulazila u *cum manu* brakovima pod *patria potestas* muževljeve familije, prema njoj je običajno – zakonski odnos ipak bio nešto labaviji (jer je u teoriji smatran dobrovoljnim pristankom) nego prema drugim članovima familije (kod kojih je veza sa „ocem familije" nastala prirodnim putem, u kojem nije bilo izbora).

U *cum manu* brakovima, žena bi bila uključena u kult familije u koji bi ulazila, i smatrala bi se da dijeli misterije i obrede kulta predaka kao i ostali ukućani. Time bi preko udatih žena dolazilo do međusobnih prožimanja familijskih kultova, jer su žene prije udaje *cum manu* bile obavezne da učestvuju u kultu familija u kojima su rođene.

Formula *Ubi tu Gaius, ego Gaia* se kasnije upotrebljavala i u braku *sine manu*, iako je njeno izvorno značenje bilo izgubljeno.

I patricijske žene su shvatile prednosti braka *sine manu* i ubrzo se ovaj tip značajno proširio, postajaći uskoro dominirajući oblik regularnog braka. Tako su brakovi bez muževljeve vlati (čak iako bi žena prešla da živi u kućanstvo svoga supruga) postali karakteristični za naredna razdoblja rimske historije, a uzimanje auspicija prije ceremonije vjenčanja smatralo se običnom formom. Time je brak gubio i sakramentalnu vrijednost. Naravno to nije značilo da je brak *cum manu* potpuno iščezao. Neke svećeničke dužnosti (*flamines maiores* i *rex sacrorum)* su mogle popunjavati samo one osobe koje su rođene u braku tipa *confarreatio* i koje su i same sklopile brak istog tipa. Ipak brakovi *sine manu* (jer žene nisu željele da prelaze pod muževljevu *potestas*) su se toliko raširili u svim slojevima rimskog stanovništva, da je postalo ugroženo čak i popunjavanje ovih preostalih svećeničkih dužnosti. Zato je bilo potrebno da se za vrijeme vladavine princepsa Tiberija donese kompromisna odluka po kojoj se *cum manu* opcija izbacivala iz braka tipa *confarreatio.* Brak sa sakramentalnim značenjem (samo bez rimskih bogova i odgovarajućih obreda) kasnije se ponovo javio u kršćanskom svijetu.

Brak *sine manu* je praktično povećao ženinu slobodu jer na njom suprug imao *potestas*, a pošto je živjela fizički odvojeno (u većini slučajeva) od oca (koji je nad njom imao *potestas*) uživala je značajnu slobodu.

I nakon ukidanja zabrane sklapanja braka između patricija i plebejaca, izbor partnera je ipak podlijegao određenim ograničenjima. Tako se rimski legalni brak (*Iustae Nuptiae*=regularni brak) mogao sklopiti samo partnerom koji je isto bio

Rimljani/Rimljanka, ili sa osobom iz reda zajednica sa kojima je Rimska država imala *ius conubii*. Djeca iz regularnog braka su nazivana *iusti liberi*. U slučaju legalnog braka Rimljana/Rimljanke sa strankinjom/strancem, djeca su nasljeđivala status oca. Brak sa osobom sa kojom Rimska država nema ius conubii se nazivao *iniustae nuptiae* ili *iniustum matrimonium*, i djeca iz njega bi zauzimala poziciju roditelja (bez obzira bio on muško ili žensko) koji je imao niži status. Sudeći po Gajevim Institucijama, ovo pitanje mješovitog braka je ipak bilo znatno složenije i postajale su najrazličite varijacije po pitanju odnosa prema njemu i pitanju toga kakav građanski status djeca nasljeđuju.

Za legalni brak bio je teorijski potreban obostrani pristanak mladenaca, ali praktično bolje reči pristanak njihovih roditelja. Za vrijeme Augustove vladavine odlučeno je da *pater familias* može uskratiti svoj pristanak samo ako je pokazao i dokazao valjane razloge za tako nešto, odnosno za nedozvoljavanje braka. Naravno, ugovaranje brakova je bilo znatno prisutnije među elitom, nego među skromnijim klasama, jer je brak mogao da ima i obilježja političkog, ekonomskog i društvenog cilja, dogovora ili savezništva među pojedinim predstavnicima elite.

Veliki jurista Salvije Julijan je izjavio da se brak ne sklapa prisilom, nego pristankom, a slobodni pristanak djevojke nužan je za sklapanje braka→*nuptiae consensu contrahentium fiunt; nuptiis filiam familias consentire oportet.*

Za razliku od nekih drugih kultura, u brak nisu mogla stupiti djeca. Nije postojalo neko precizirano pravilo o najnižoj dobi za stupanje u brak, i to je variralo između 12 i 14 godina starosti (za djevojke; mladići bi bili godinu – dvije stariji). Vjeridbe bi se dešavale još znatno ranije.

Djevojke bi ranije stupale u brak, jer bi ranije završavale obrazovni ciklus, a i zbog bojazni familije da bi njena adolescencija mogla ugroziti njeno djevičanstvo i izgubiti reputaciju čednosti. Po pravilu su se djevojke iz nobilskih familija vjenčavale ranije u odnosu na djevojke iz skromnijih familija. Očekivano je da djevojka iz nobilskih familija prilikom stupanja u svoj prvi brak bude djevica. Djevojka je mogla odbiti brak sa osobom koju su joj nametali roditelji, ako bi uspjela dokazati da je predloženi mladoženja iz određenog razloga karakterno nepodoban.

Gornja granica starosti za stupanje u brak postojala ni običajno ni zakonski. Osoba koja stupa u brak ne smije biti u legalnom braku sa nekom drugom osobom u tom trenutku. Incest je bio zabranjen, iako su u prvo vrijeme brakovi između daljih rođaka, a kasnije i između bližih rođaka bili sklapani. Odredbe o incestu su vremenom ublažavane, pa je na kraju princeps Klaudije proveo zakon po kojem je bilo dozvoljeno da se oženi sinovica. Istospolni brakovi nisu bili dozvoljeni, izuzev jednog Neronovog presedana. Naravno, ovaj Klaudijev postupak je izazvao zgražanje tadašnje rimske javnosti.

Brak u rimskom svijetu, kao uostalom u svim antičkim kulturama nije morao podrazumijevati ljubav. To je bila institucija sa svrhom, a nipošto samo za zadovoljavanje emotivnih motiva. Brakovi su uglavnom ugovarani iz raznoraznih razloga i interesa. U nobilskim familijama brak je bio sredstvo političkih pozicioniranja i stvaranja međusobnih savezništava. Brak ostarjelog Tiberija Sempronija sa Kornelijom je imao značenje političkog saveza, brak Tiberija Grakha sa Klaudijom je imao odlike političkog vezivanja u neki reformski kružok iz kojeg će se razviti stranka populara. Fulvija je za muža imala Klodija, a zatim

Marka Antonija koji je kasnije oženio Oktaviju. August je svoju kćerku Juliju tretirao kao oruđe svoje unutarnje politike, pa joj je tri puta ugovarao brak (rođak Marcel, Agripa, Tiberije). Primjera koji dokazuju da je brak promatran kao nešto sredstvo ostvarivanja određenih prozaičnih interesa ima i previše. Zato i ne treba da čudi pojava da se emocionalno ispoljavanje tražilo na drugim stranama, a ne u braku. Rijetki su primjeri da se neko iz ovih krugova vjenčao samo iz ljubavi, kao npr. Neron sa Popejom. Posebno je ugovaranje bilo bitno za prvi brak, za drugi i naknadne brakove supružnici su mogli imati više izbora. Mladići i djevojke iz skromnijih slojeva stanovništva su imali više slobode i izbora po ovom pitanju.

Zaruke (*sponsalia*) su smatrane dobrim običajem, iako nisu bile zakonski neophodne. Obećanje u ime djevojke je davao njen *pater familias* ili drugi muški tutor vjereniku (samo ako je on bio *sui iuris*, znači punovlasan) ili njegovom *pater familiasu*. Prilikom vjeridbe su se davali i određeni pokloni, od kojih je najčešći bio prsten koji se nosio na prstu lijeve ruke koji je do maloga prsta.

Po Aulu Geliju : „Kada otvorimo ljudsko tijelo, kao što to čine Egipčani, i seciramo ga, kako kažu Grci, nađemo vrlo tanak nerv koji polazi od prstenjaka i dopire do srca. Zacijelo je primjerenije dati čast tom prstu da nosi prsten, jer je tijesno spojen nekom vrstom veze sa glavnim organom."

Pokloni i prsten su vjerojatno rudiment vremena kada se davala kapara prije sklapanja braka prividnom kupnjom (*coemptio*). Običaj vjereničkog prstena se sačuvao do danas. Postojala je određena jezična formula kojom su se potvrđivale zaruke. Zaruke su se mogle prekinuti, formalni izraz za raskid zaruka je bio *repudium renuntiare* ili samo *renuntiare*. Razlozi su mogli biti različiti, a jedna osoba nije u isto vrijeme mogla biti zaručena sa dvije ili više osoba.

Čast je nalagala da mlada u brak unese i svoj miraz (*dos* ili *res uxoria*). To je uglavnom osiguravao njen *pater familias* ili tutor. Davanje miraza je bilo više običajno, nego obavezno. Mirazi su mogli biti različitog karaktera (haljine, toaletni pribor, novac, itd..), u pojedinim bogatim familijama miraz je mogao uključivati čak i zemljišta i robove. U slučaju da je mlada bila *sui iuris* to bi dolazilo iz njene imovine, a ako je nema onda bi miraz bio namirivan od rođaka.

Miraz davan od same mladenke (ako je bila *sui iuris*) ili neke druge osobe nazivao se *dos adventicia*, a miraz davan od oca mladenke je nazivan *dos profecticia*. U slučaju *dos adventicia*, ako supruga umre prije muža, miraz bi preuzimao muž. U slučaju *dos profecticia,* ako bi došlo do razvoda, otac bivše supruge ili ona sama (u slučaju smrti oca) su imali pravo zahtijevati povrat miraza. Ako bi supruga umrla prije svoga muža, njen otac je mogao potraživati *dos profecticia* natrag, ali je muž imao pravo zadržati 1/5 ovog miraza za po svako dijete. Postojao je i *dos recepticia*, koji je podrazumijevao dogovor o njegovom raspolaganju ili eventualnom povratku, i nakon suprugine smrti on se morao vratiti osobi koja ga je dala. Načelo rimskog zakonodavstva vezanog za miraz je jednostavno i zasnivalo se na sintagmi . „Nema miraza, gdje nema i braka." Inače je u brakovima *sine manu*, imovina supružnika bila oštrije separirana nego danas.

Pravila koja se bave restitucijom miraza pravila su distinkciju da li se brak završio smrću jednog od supružnika ili razvodom. U slučaju razvoda, pitanje reguliranja miraza nije zavisilo od toga čijom je krivicom došlo do razvoda. Suprugu je bio dodijeljivan *beneficium competentiae* i imao je pravo da zadrži neke dijelove miraza iz različitih razloga. Justinijanov kodeks je uveo određene reforme po ovom pitanju.

Uobičajeno je miraz predavan prije samoga zaključivanja braka, ali se mogao dati i poslije čina vjenčanja. U slučaju braka *cum manu*, i imovina unešena u brak mirazom bi

automatski postajala imovina supruga ili njegovog *pater familiasa*. Međutim, on je bio ograničen u raspolaganju sa imovinom donesenom u miraz, jer je miraz podrazumijevao održavanje zajedničkog domaćinstva. Iako je imao pravo rukovoditi imovinom koja je došla iz miraza, muž je morao tražiti saglasnost supruge kako bi zakonski mogao da učini nešto sa tom „miraznom” imovinom (npr. u slučaju prodaje zemlje, manumisije robova).

U braku *sine manu*, napravljena je određena distinkcija u imovini donesenoj od strane mlade. Dio je bio rezerviran za njenu ekskluzivnu upotrebu, a dio je predavan mladoženji pod formalnim izrazom *dos*. Omjeri ovih dijelova su varirali.

Brak se sklapa spajanjem ruku. Prikaz sa reljefa.

Za razliku od modernog doba, sklapanje braka u rimskom svijetu je spadalo u sferu privatnog, i nije bilo potrebe da se brak prijavljuje kod nekog državnog tijela, niti da se bračne ceremonije (bez obzira kojeg obima i karaktera one bile) izvode pred javnim dužnosnicima ili službenicima. Brak se mogao sklopiti samo ako su obje strane bile osobno prisutne, znači nije bilo brakova koji bi se sklapali pismom i preko posrednika. Glavni čin kojim se ozakonjuje brak bilo je ili spajanje ruku (*dextrarum iunctio*)

mladoženje i mlade u prisustvu svjedoka ili da mlada dopusti da bude ispraćena do suprugovog doma, vile, stana. Zanimljivo je da nije bilo neophodno za validan brak da supružnici žive zajedno, iako je ovo življenje u tipovima braka koji nisu bili *confarreatio* podrazumijevalo regularan brak.

Detalj koji prikazuje vjenčanje na sarkofagu Dioskura. Druga polovica IV. st. n. e. Nalazi se u Musée de l'Arles et de la Provence antiques.

Epigrafski, nadgrobni spomenika Aurelije Filematio (*Aurelia Philematio*).

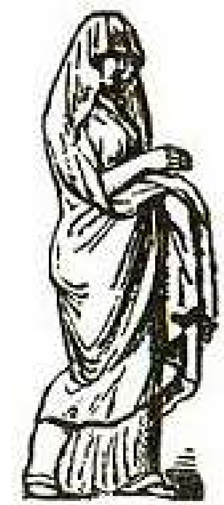
Dan vjenčanja je igrao veliku ulogu u životima Rimljana, a sujevjerje vezano za vjenčanje je kao i danas imalo zapaženo učešće. Vjenčanja se zato nisu sklapala za kalende, none, ide i dan koji ih neposredno slijedi, jer je to smatrano nesretnim po brak. Isto tako i maj i prva polovica juna nisu smatrani pogodnim (zbog praznika koji su tada održavani), a izbjegavane su i *dies parentales* (13. . 21. II.), dani (24. VIII.; 5. X.; 8. XI.) kada se *Mundus* otvarao. Vrijeme velikih praznika isto nije bilo poželjno, ne zbog toga što su smatrani nesretnim, nego zato što bi ljudi koji bi bili pozvani na svadbu mogli imati druge obaveze. Žene koje bi se vjenčavale po drugi put birale bi često upravo vrijeme ovih praznika, kako bi im vjenčanje bilo manje upadljivo.

U predvečerje vjenčanja, mlada bi prvo otklonila od sebe odjeću i simbole djevojčice. Mlada bi oblačila *tunica recta* (ili *tunica regilla*), koja je bila tkana u jednom komadu, bez poruba i spuštala se niz noge. Mladu bi uglavnom pripremala za svadbu njena majka ili neki drugi bliski ženski srodnik. *Tunica recta* je bila učvršćena oko struka sa jednom trakom koja je bila zavezana sa dvostrukim Herkulovim čvorom (*nodus Herculaneus*; vjerojatno zato jer se Herkul smatrao čuvarem bračnog života). Ovaj čvor je smio simbolički razvezati samo suprug. Preko tunike se nosio mladenkin veo u boji plamena (*flammeum*), koji je imao veliko simboličko značenje za mladu. Izraz *nubere* („staviti veo") je postao sinonim za vjenčanje žene. Specijalna pažnja je bila posvećena aranžiranju kose (stegnutu crvenom mrežom), a mlada je imala i vijenac od cvijeća i svetog bilja. Preko sve ove odjeće bi mlada stavljala ogrtač *palla* šafranove boje. Mladoženja je nosio togu i sličan vijenac od cvijeća na glavi. On je bio praćen do doma mladenke sa svatovima, koji su činili srodnici, prijatelji, i u utjecajnim familijama klijenti. U *confarreatio* braku auspicije su bile uzimane od augura, a kasnije bez obzira na tip braka, mogli su auspicije uzimati i haruspici koji su konsultirali iznutrice ovce ili druge žrtvovane životinje. Glavni dio ceremonije se obavljao u mladenkinom domu (samo uz iznimke to se dešavalo u mladoženjinom kućanstvu), i nakon što je data saglasnost (pristanak) za brak i tako on sklopljen, započela je zabava (*cena nuptialis*). Kako je vrijeme odmicalo ove zabave vjenčanja su kod bogatih familija postajale sve estravagantnije i luksuznije, i u vrijeme Augustove vladavine je predložen zakon o ograničavanju svadbenih troškova do 1000 sestercija. Kao reminisenciju na legendarnu otmicu Sabinjanki, mladoženja je mogao i izvesti predstavu otimanja mladenke iz ruku njene majke, uz prikaz simbolične sile. Nakon zabave je mlada otpraćena u njen novi

dom u ceremoniji koja se zvala *deductio*. Ova procesija je bila esencijalna za validnost braka i nikada nije bila izostavljena. U svečanoj procesiji od mladenkinog kučanstva do onog mladoženjinog mogao je učestvovati veliki broj ljudi, i slično su se odvijale kao i današnje subotnje svadbene povorke. U svadbenoj povorci bi se pjevali feskenini, a masa bi izvikivala vjenčani krik, drevni običaj čije značenje ni sami Rimljani nisu razumijevali. Taj krik su ustvari bile varijacije *Talassius* ili *Talassio*, vjerojatno imena nekog sabinjanskog božanstva. Livije navodi da je to bilo pretpostavljeno ime jednog senatora iz vremena Romula. Mlada je sa sobom nosila i tri novčića i bacajući jedan od njih učinila bi žrtvu Larima sa raskršća, drugi bi dala mladoženji kao simbol miraza koji je donijela i treći je davala Larima kućanstva u koji bi došla. Mladoženja bi uz put bacao orahe među masu, običaj koji se sačuvao do danas kada se bacaju riža, slatkiši i novčići u masu. Orasi su bili simbol plodnosti. Mlada bi u procesiji bila praćena sa tri dječaka (*patrimi et matrimi*), od kojih je ona dvojicu držala za ruke, a treći je nosio baklju od bijelog trnja (*spina alba*). Prije samoga ulaska u kučanstvo mlada bi bila nježno prenesena preko praga, vjerojatno kako se slučajno ne bi udarila o prag što se općenito smatralo veoma lošim predznakom. I zatim bi se vrata zatvarala pred masom, a unutra bi bili primani samo pozvani gosti. Suprug je svoju ženu primao u atriju i ponudio joj je „vatru i vodu”, a mlada bi pripalila ognjište kućanstva sa *spina alba*, a onda bi se ova baklja bacala među goste, koji bi se borili za njen posjed jer je to donosilo sreću (slično danas u formi bacanja bidermajera). Ceremonija se nije morala završiti samo prvog dana, i mogla se odvijati i u toku narednih dana. Naravno, ceremonije vjenčanja nisu bile zakonski ni strogo običajno propisane, i procesije i načini vjenčanja općenito su varirali zavisno od bogatstva pojedinaca, filozofskih ili vjerskih uverenja, većeg ili manjeg držanja tradicionalnih običaja, pokondirenosti ili skromnosti onih koji organiziraju vjenčanja, slično uostalom kao i danas. Sama ceremonija vjenčanja je mogla biti još detaljnija i formaliziranija nego što je opisana, ali je mogla biti i znatno skromnija. Brak je sklopljen u trenutku kada mladoženja i mlada, ohrabreni božanskom saglasnošću (koju su dobili preko auspicija) zajedno izraže želju da se bračno vežu, dok je sve ostalo dodaci bez kojih se može. Kada se Katon Mlađi ponovo oženio sa Marcijom, oboje su se složili da im ti dodaci nisu potrebno, i prisegnuli su jedno drugome bez lažnog sjaja i ceremonijala. Čak nisu imali ni svjedoke, niti su pozvali svoju rodbinu.

Priprema mladenke.

Flammeum

Brak bilo kojeg tipa nije predviđao da žena mora uzeti muževljevo gentilno ime, za razliku od sadašnje situacije gdje žene uobičajeno uzimaju i muževljevo prezime. Djeca su u republikansko doba uobičajeno dobivala samo očev *nomen*, kognomen pa i agnomen. U vrijeme principata djeca su mogla u svoje ime ubaciti i *nomen* i kognomen majčine familije. To se često radilo kako bi se prikazalo porijeklo od uglednih predaka i sa majčine strane. To je dovodilo do stvaranja obimnih imena, slično kao što se danas zadržalo u iberskom romanitetu.

Rimski zakoni i običaji su smatrali prevarom ako oženjeni muškaraca počini ljubavni ili seksualni akt sa ženom koja je bila u braku sa drugom osobom ili sa neudatom djevojkom. Prevarom se nisu smatrale takve veze sa prostitutkom ili robinjom. Kazna za one koji su varali je bila različita u odnosu na epohe razvitka rimskog svijeta. Po svemu sudeći teške kazne za preljubu historijska vrela koja govore o periodu Republike, tumaće u smislu arhaičnih rudimenata, a ne stvarne primjene. Prevara je smatrana privatnom stvari familije, koja je morala da u okviru svojih kapaciteta riješi ili ne riješi to pitanje. Ali iako nije bila teški kriminalni čin koji je kontinuirano izvođen pred sud, ipak je bila slučajeva kada je pitanje preljube supruge iznošen pred edile radi presuđivanja.

Prema Katonu Starijem, suprug je imao drevno pravo da ubije svoju suprugu ako je uhvati u činu preljube. Ako je ovo pravo i stvarno postojalo, to je više bilo stvar običaja, nego zakonodavstva i samo bi se primjenjivalo na supružnike vezane brakom tipa *cum manu*, koji je sa Kasnom Republikom postao iznimno rijedak. Ustvari dosadašnja izvorna građa ne detektira nijedan slučaj po kojem je žena po ovom pravu ubijena zbog preljube od strane svoga muža ili svoga oca za vrijeme Republike. Preljuba bi se uglavnom završavala razvodom, kao i danas. Situacija se po pitanju preljube posebno pooštrila sa augustovskim porodičnim zakonodavstvom, i to posebno ako je udata žena bila uključena u preljubu. I pored oštrijih zahvata u samo vrijeme augustovskog režima, izgleda da se njegove oštre odredbe koje se tiču sankcija nisu bap primjenjivale. Izvorna građa ne daje podatke da su supruzi upadali u ložnice svojih žena i ubijali njihove ljubavnike u stilu renesansnog doba. Čak ni kasniji princepsi kao Domicijan i Hadrijan, čije su supruge izgleda imale vanbračne afere, nisu počinili neki radikalni i oštri obračun ni sa svojim ženama ni sa njihovim eventualnim ljubavnicima.

Rimsko pravo nije dozvoljavalo porodično nasilje supruga nad svojom ženom. Katon Stariji je za onoga koji tuče ženu ili dijete govorio da diže ruku na najsvetiju od svetinja i da je veće hvale vrijedno biti dobar suprug nego veliki senator, a kao primjer je uzimao Sokrata kojemu se divi jer je u odnosu sa ženom neugodne naravi i tupavim sinovima uvijek bio ljubazan i dobroćudan. Od istaknutih Rimljana za vrijeme Republike se očekivalo da se prema svojim suprugama ponašaju dolično. Najpoznatiji slučaj porodičnog nasilja je Neronov udarac trudne Popeje Sabine zato jer ga je kritizirala.

Teorijski razvod je u rimskom svijetu bio moguć još od njegovih ranih razdoblja, o čemu govori i već citirani Plutarhov podatak o „Romulovom bračnom zakonu" po kojem je muž iz određenih razloga mogao ostaviti ženu. „Romulov zakon" je praktično sprečavao muža (jer bi ga doveo na rub bankrotstva) da ostavi ženu iz nekih drugih razloga. Na osnovi niza primjera koje nude tradicijski i historijski podaci, u interesu stabilnosti familije do III. st. p. n. e. razvod od supruge zavisio je samo od osude i dokazane krivnje koja se rješavala na porodičnom vijećanju. Zakonik 12 ploča je dopuštao mužu da, na osnovi odluke takvog vijećanja, zahtijeva od svoje supruge ključeve kuće kojima je ona

upravljala kao gospodarica i iz koje će biti otjerana : *claves ademit, exegit*. Međutim, izvorna literarna građa, u svojoj antikvarnoj nostalgiji za starim dobrim vremenima morala, navodi da je prošao značajan vremenski period u odnosu na Romulovo doba kada se desio prvi stvarni razvod.

Po Dioniziju iz Halikarnasa prvi razvod se desio 231. god. p. n. e. za vrijeme konzula Marka Pomponija Mata (*Marcus Pomponius Matho*) i Gaja Papirija Masa (*Caius Papirius Maso*). Spurije Karvilije je bio prvi koji se razveo od svoje žene zato što nije imao djecu sa njom, a opravdanje mu je bilo to da se pred cenzorima bio obavezao da će dobiti djecu (što potvrđuje i Aul Gelije). Zbog toga što se razveo od svoje supruge, Karvilije je na sebe navukao prezir i mržnju tadašnje rimske javnosti. Karvilijev razvod spominju i Aul Gelije, Valerije Maksim i Plutarh. Gelije u svojim „Atičkim noćima" dva puta pravi različite reference o prvom rimskom razvodu. Prvi put pozivajući se na djelo Servija Sulpicija (*Servius Sulpicius*) o mirazu, navodi da se Karvilijev razvod (Karvilijeva supruga nije mogla roditi zbog nekog fizičkog problema) desio 227. god. p. n. e. za vrijeme konzula Publija Valerija Flaka (*Publius Valerius Flaccus*) i Marka Atilija Regula (*Marcus Atilius Regulus*). Drugi put taj razvod stavlja u 223. god. p. n. e., i ovaj put uz spominjanje obaveze/zakletve prema cenzorima i neplodnosti djece, Aul Gelije navodi da su na ovaj čin Karvilija naveli njegovi prijatelji.Valerije Maksim Karvilijev razvod stavlja u 604. god. p. n. e., a Plutarh u 524. god. p. n. e. Valerije Maksim opet spominje da je Lucije Anije (*Lucius Annius*) 307/306. god. p. n. e. ostavio svoju ženu a da nije prije toga konsultirao o tome pitanju svoje „prijatelje" (odnosno nije uzeo u obzir implikacije takve odluke na one koji su se nalazili u okviru njegovih mreža *amicitia* i klijenta), radi čega su ga cenzori izbacili iz Senata. Inače, u konzulskim listama se nailazi na dvije osobe sa imenom Spurije Karvilije i to Spurije Karvilije Maksim (konzul za 293. i 272. god. p. n. e.) i Spurije Karvilije Maksim Rug (*Spurius Carvilius Maximus Ruga*; 234. i 228. god. p. n. e.). Najvjerojatnije je najtačniji Gelijev podatak (koji inače Karvilija oslovljava i sa Rug), posebno jer se nakon 227. god. p. n. e. Rug više ne pojavljuje u konzulskim listama. Ako je tačan podatak Dionizija da je Karvilije bio izložen preziru i mržnji naroda nakon čina razvoda, onda bi bilo teško očekivati da on bude izabran ponovo za konzula 228. god. p. n. e. Ciceron (u okviru Filipika) navodi da je u Zakoniku 12 ploča bila predviđena procedura razvoda. Moguće je da je do konfuzije u datumima prvog razvoda i mogućnosti razvoda kod navedenih autora došlo jer postoji više tipova brakova. Vjerojatno se Karvilijev razvod ustvari odnosi na prvi razvod braka tipa *confarreatio.*

Da se i u drugoj fazi Srednje Republike na razvod gledalo sa dozom prijekora dokazuje i Plutarhov opis razvoda Emilija Paula (pobjednik u bitci kod Pidne op. a.) od njegove prve supruge Papirije : „... i nakon što je živio sa njom dugo vremena, razvede se od nje premda je sa njom imao lijepu djecu. Ona mu je naime rodila preslavnog Scipiona (razoritelj Kartagine i Numancije op. a.) i Fabija Maksima. Nikakav zabilježe razlog za razvod nije došao do nas, nego čini se da ima neke istine u pričici o razvrgnuću braka. (Plutarh navodi pričici op. a.) Razveo se Rimljanin od svoje žene, a kada su ga prijatelji kudili : Nije li pametna? Nije li lijepa? Nije li plodna. On ispruži cipelu na nozi (Rimljani je zovu kalkej), pa reče : Nije li lijepa? Nije li nova? Ali niko od vas ne bi mi znao reći mjesto gdje me žulja. " (Plutarh daje svoje mišljenje o razlozima razvoda op. a.) Jer stvarno, velike i općepoznate greške razdvajaju jedne žene od muževa, ali kod drugih sitne i česte zađevice zbog neke neugodnosti ili nesklada naravi, što niko drugi ne primjećuje, stvaraju također neizlječiva otuđenja između onih koji žive zajedno."

Nakon što je pojava razvoda zaživjela, to je otišlo u drugu krajnost. Rimljani su tako počeli, a da više nije bilo negodovanja ili sablazni, da se oslobađaju svojih supruga i zbog najmanjih sitnica i razloga. U prvo vrijeme su samo muškarci imali pravo na pokretanje razvoda, ali su to pravo kasnije počele dobivati i žene, posebno kako je jačala uloga žene u Kasnoj Republici. Ako je žena ušla u brak pod utjecajem svojih roditelja ili najbližih muških genetskih rođaka, trebalo je da oni kažu samo jednu riječ da bi ona prekinula tu

vezu i tako bila rastavljena →*abducere uxorem*. Ako je bila *sui iuris*, žena je i sama odlučivala o razvodu. Kao što je u utjecajnim familijama i brak mogao biti alijansa sklopljena iz političkih razloga, tako je razvod služio kao šansa za raskidanje starih, formiranje novih političkih, društvenih i ekonomskih veza. Zato i ne treba da čudi veliki broj brakova i razvoda koji su se dešavali u životima ambicioznih Rimljana/Rimljanki u vrijeme Kasne Republike i principata. U to vrijeme razvod braka je u potpunosti izgubio bilo kakvo obilježje srama, prezira ili prijekora kao što je to bilo u ranijim razdobljima, i postao je normalna i raširena pojava među tadašnjom rimskom elitom.

Sula je imao pet brakova (sa *Iulia Caesaris, Aelia, Cloelia, Caecilia Metella, Valeria* – polusestra govornika Hortenzija, koja je i sama bila razvedena), Julije Cezar je imao tri braka, Pompej Veliki čak pet brakova (sa *Antistia, Aemilia Scaura, Mucia Tertia, Iulia, Cornelia Metella*), Ciceron je imao dva braka (Terencija i Publilija). Sama Terencija se nakon Cicerona još dva puta udavala i to prvo za Salustija Krispa, a onda za Mesalu Korvina da bi umrla prešavši sto godina života. Fulvija je imala tri muža i to prvo Klodija Pulhera, zatim Skribonija Kuriona i na kraju Marka Antonija. Sam Marko Antonije je imao čak pet brakova, od kojih su mu četiri bila priznata po rimskim zakonima (ona sa Kleopatrom to nije bio).

Da bi se sada neko razveo bila je dovoljna volja samo jednog supružnika, samo zato što su to on ili ona tako željeli. Više nije bio potreban razlog. Pošto je to bila privatna stvar, i razvod se rješavao samo u okviru te privatnosti i nije trebalo obavijestiti o tome neku javnu instituciju kao danas. Pošto su nedostajali neki javni dokumenti o razvodu, dolazilo je do konfuzije u praćenju brakova i razvoda pojedinaca. U razvodu je najteže bilo pitanje imovine, odnosno ženinog miraza. Bivši suprug je mogao zatražiti dio miraza na osnovi zajedničke djece. I pored pokušaja augustovske tradicionalističke restauracije, razvodi brakova su ostali uobičajeni i u vrijeme principata. Porodično zakonodavstvo nije išlo na zabranu razvoda, jer je njegov cilj bila produkcija zakonite djece, pa je bilo nebitno je li se to dešavalo u jednom ili više brakova. August nije mogao, a izgleda nije ni htio, da spriječi razvode, nego se zadovoljio time da se u to unese nešto reda. Tako je i u augustovsko doba bila dovoljna samo volja i izrijeka jednog supružnika da dođe do razvoda, ali je sada bilo zahtijevano da se to izrekne u prisutnosti sedam svjedoka. Uostalom i sam August se tri puta ženio i dva puta razvodio. Zato se i nastavila praksa da se pojedinci u višim slojevima po više puta žene ili udaju. Posebno su žene bile ohrabrivane da se preudaju nakon smrti muža ili razvoda. Tadašnji ljekari su vjerovali da žena može da ozbiljno oboli ako joj je uskraćena seksualna aktivnost.

Novi brakovi su bili čest slučaj, posebno među elitom. Dok nije postojao neki formalni period „čekanja” za udovce, uobičajeno bi bilo da žene ostanu u žalosti 10 mjeseci prije nego što se preudaju. Naravno bilo je i osoba koje su donosile i odluku da se više nikada ne preudaju. Najbolji primjer pruža Kornelija, majka Grakha, koja je nakon smrti supruga odbila bračnu ponudu Ptolemeja VIII., odlučivši da ostane *univira* (matrona udata za samo jednog muškarca). Ako bi žena zatrudnila prije nego što joj je muž umro ili se od njega formalno razvela, dijete se smatralo njegovim. Nijedan zakon nije zabranjivao trudnicama da se preudaju. Tako je Oktavijan oženio Liviju dok je ona bila u šestom mjesecu trudnoće, noseći sina Druza (koji je začet dok je ona bila formalno u prethodnom braku). Oktavijan je od pontifika tražio mišljenje da li je moguće da oženi Liviju dok je bila trudna. Oni su mu odgovorili da ako nema sumnje u začeće (odnosno u očinstvo djeteta) nema nikakvih zapreka da se odmah vjenča.

Tako je došlo do prave pošasti razvoda unutar visoke rimske elite, a i trka za mirazom postaje čest razlog sklapanja brakova. Pojedinci su postajali pravi sužnjevi miraza, koji bi dolazili sa brakom, i ulazili su iz jednog dobrostojećeg braka u drugi. Radi toga žena počinje da stiće i nadređeni položaj nad suprugom. Po Seneki : „Nijedna žena ne stidi se da prekine svoj brak, budući da i najglasovitije gospođe običavaju da godine broje ne više prema imenima konzula već prema imenima svojih muževa. Razvode se da bi se preudale. Udaju se da bi se razvele.→*exeunt matrimonii causa, nubunt repudii*”.

Posebno mjesto u ovom razmatranju zauzima pojava konkubinata (*contubernium*), odnosno stupanje muškaraca u ljubavne veze sa drugim ženama, izuzev sa prostitutkama.

Izvorno je riječ *contubernales* (σύσκηνοι) označavala grupu vojnika koja je prebivala u istom šatoru ili u istoj garnizonskoj prostoriji. Porijeklo riječi je iz pojma *taberna*, koji je po Festu, bio originalni naziv za vojni šator jer je bio rađen od ploča (*tabulae*). Mladići iz uglednih familija koji su pratili vojskovođu ili namjesnika provincije u svrhu sticanja iskustva su isto zvani njegovi *contubernales*.

U širem značenju ovaj izraz se počeo primjenjivati na osobe koje su imale intimnu vezu i živjele pod istim krovom, a zbog zakonskih ograničenja ili nekih drugih razloga nisu mogled stupiti u regularni brak. Taj izraz se odnosio i na profesionalne vojnike (koji dok su bili u službi nisu smjeli biti oženjeni) i na žene sa kojima su oni živjeli, te na „brak” između robova. Njihova veza kao i mjesto u kojem su boravili se zvalo *contubernium*. Nekada se bilo kakvo zajedničko boravljenje nazivalo ovim izrazom, pa je tako Ciceron u pismu svome prijatelju Atiku Julija Cezara nazvao *contubernalis* Kvirina, aludirajući na činjenicu da je Cezar dozvolio da se njegova statua podigne u hramu Kvirina.

Te veze nisu bile u formi avantura, zabavljanja, vanbračnih izleta nego bi bile neka vrsta braka bez oficijelnog sklapanja braka. Možda bi najviše odgovaralo današnjoj formi „zajedničkog života”. Pošto je poligamija bila zabranjena, konkubinat bi se mogao smatrati i nekom surogat varijantom ostvarivanja poligamnih sklonosti muškaraca. Ova pojava se tolerirala do razine do koje nije ugrožavala integritet familije. U konkubinat bi se ulazilo i kada bi neko želio da bude zajedno sa nekom osobom, ali to nije mogao jer su on ili ona poticali iz zajednica koje nisu imale *ius conubii* sa rimskim građanima. Konkubinat je bio i dobro rješenje za premošćivanje segregacijskih, klasnih barijera, posebno onih ustanovljenih augustovskim porodičnim zakonodavstvom. Tako je senator mogao da „privede” oslobođenicu ili bivšu prostitutku, odnosno da bude sa ženom sa kojom je to želio biti. Indirektno je augustovsko porodično zakonodavstvo dalo prvo legalističko priznanje konkubinata, u smislu veze bez bračnog statusa. Sam naziv konkubine u rimskom društvu nije bio pežorativan, kao što je to danas. Nekada se znalo desiti da konkubine postanu i zakonite supruge po rimskom zakonu. Zanimljivo je da su Rimljanke mogle ulaziti u konkubinat sa muškarcima koji su nisu bili odgovarajućeg statusa ili su bili van okvira *ius conubii*.

Konkubinat je bio prisutan i za vrijeme Kraljevine i Republike, ali ne toliko kao za principata. Zanimljiv je slučaj Scipiona Starijeg koji je bio prilično sklon vezama sa ženema, van okvira oficijelnog braka. Ironijom sudbine njegovom razvitku je najviše doprinijelo augustovsko porodično zakonodavstvo, posebno odredbe koje su uvodile klasnu segregaciju u sklapanju brakova. Po Svetoniju, Marko Antonije je prebacivao Oktavijanu da se razveo od Skribonije jer se ona potužila na značajan utjecaj njegove konkubine.

Djeca iz konkubinatskih veza nisu smatrana legitimnim i nisu imala pravo na nasljedstvo. Djeca su nasljeđivala status majke i po zakonu nisu spadala po *potestas* svoga oca. Zato su pojedinci iz senatorskog reda često ulazili u konkubinat, nakon smrti prve žene, tako da djeca iz te druge veze ne bi mogla potraživati nasljedstvo i time ugrožavati poziciju djece iz regularnog braka. Konkubine nisu imale neki značajan oslonac u rimskom pravu, i poglavito su zavisile od svojih patrona. Na osnovi zakona koji se pripisuje Numi Pompiliju, konkubinama je bilo zabranjeno da učestvuju u bogoslužju Junoni, jer je ova bila boginja braka.

Seksualnost u rimskom svijetu

Rimski svijet u odnosu na kasnija historijska razdoblja Euromediteranskog pojasa se u pogledu odnosa prema seksualnosti razlikovao u temeljnom postulatu →za Rimljane, kao uostalom i za Grke i druge neabrahamističke narode, seks može biti nemoralan, ali nije grijeh. Za abrahamistički religijsko – kulturološki okvir seks može biti moralan, ali je grijeh koji se može samo sakramentalno opravdati. Naravno u oba pogleda postoji čitav niz varijacija unutar njih samih.

Zbog ideološke dominacije abrahamističkih denominacija u euromediteranskom području koja traje već duže od 1600 godina, razvijana je pogrešna predstava o odnosu prema seksualnosti u klasičnom rimskom svijetu. Shvatanja abrahamističkih denominacija o seksualnosti proizlaze iz tumaćenja o grijehu, te se tako nije mogao na pravilan način razumijevati odnos prema seksualnosti u grčko – rimskoj kulturnoj ekumeni. Tako se ovaj vrlo vidljivi fenomen grčko – rimske kulturne ekumene sagledao samo kroz prizmu abrahamističkog morala i sustava vrijednosti. Sa druge strane, ideolozi postklasičnih epoha su željeli što je moguće više negativno oslikati taj period. Zato je rimski svijet promatran i objašnjavan kao neko orgijastičko društvo, slično kao što su starozavjetni proroci opisivali svoje nejevrejske neprijateljske i suparničke susjede. Zato je u pučkoj kulturi namjerno stvoren lažni mit o klasičnom rimskom svijetu u kojem „caruju" nesputane seksualne slobode, seksualna nasilja, perverzije, u kome se čednost „gazi" na sve strane, kao da je riječ o nekoj Sodomi i Gomori. Time su postklasične dominantne i vladajuće religije i ideologije, najviše abrahamistička rimokatolička denominacija koja je kontrolirala izvorni dio klasičnog rimskog svijeta, željele sebe predstaviti kao pozitivan kontrast svijetu kojeg su idejno porazile, i koji je kao bio razvratan, dekadentan i bezbožan. Naravno, istina je sasvim drugačija i uopće ne odgovara stereotipima koje su kreirali ideolozi postklasičnih društava, a nažalost prihvatili i moderni propagatori masovne kulture.

Seksualnost, i njene izražajne manifestacije kao što su akti fizičkog odnosa, erotizam, romantika, zaljubljiva emocionalnost su uvijek bile povezivane primarno sa ulogom žene. Drevni jevrejski proroci, koji su oblikovali srž abrahamističke dogmatike, su bili po pravilu sa određenim kompleksima prema ženama. Pošto se smatralo da najveća moć žena u odnosu prema muškarcima proistiće iz njihove seksualnosti, da bi se održavala superiornost muškog svijeta, to glavno „oružje" žena se moralo sputavati i ograničavati. Jevrejski proroci su u borbi za jahvistički, „muški" kult, žestoku borbu vodili protiv različitih ženskih boginja, posebno onih koje su se povezivale sa kultom plodnosti, pa su zato i razvijali taj paranoidni specifični strah od ženske moći, u prvom redu od seksualnosti. Iako je rimski svijet bio patrijahalno i patrilinearno društvo, i iako se seksualnost isto promatrala kao moćno sredstvo kojim žene mogu ostvarivati svoju moć, manipulativnost i snagu, nikada rimsko društvo (naravno sve dok kršćanstvo ne prevlada) nije dostiglo takve nivoe suzbijanja žena i njihove seksualnosti kao u slučaju abrahamističkih shvatanja. Od Rimljanki se očekivalo održavanje seksualnog integriteta (*pudicitia*) i izbjegavanje seksa izvan okvira braka.

Regulacije u ponašanju i muškaraca i žena prema svim manifestacijama seksualnosti su proizlazile iz „običaja predaka", osjećaja sramote (*pudor*), određenih zakonskih odredbi i posebno djelovanja cenzora (u republikansko doba) i princepsa i dominusa (u postrepublikansko doba).

Seksualnost u antičkom periodu, za razliku od abrahamističkog odnosa, nije bila sabijena u kutove stroge privatnosti (i ograničena strogim i krutim regulama), niti izopćena iz javnog diskursa, nego je bila prisutna čak i u određenim religijskim i kultnim manifestacijama, posebno onim vezanim za rituale plodnosti. Dok su u abrahamističkom svijetu polni organi skriveni pod prizvukom sramote, u antičkom svijetu njihovi pojedini izrazi su mogli biti smatrani i svetim, jer simboliziraju plodnost, materinstvo, snagu, moć koja tjera zlo. Vestalke su tako čuvale i „sveti falus". Od muškaraca koji su služili u određenim svećeničkim kolegijama se očekivalo da budi oženjeni i imaju familije. Seks je direktno povezivan sa razmnožavanjem i samim tim je predstavljao suštinu glavne društvene forme – bračnog života, pa je bio neophodan za postojanje Države. Mnogi i rimski praznici su imali elemente seksualnosti, kao što su *Lupercalia* (koja se slavila sve do V. st. n. e.), *Floralia* (koja je uključivala plesanje u nagosti), u određenim aprilskim praznicima su učestvovale i prostitutke.

Žene su 1. IV. slavile *Fortuna Virilis* („Muška Sreća"), na praznik *Veneralia* (praznik Venere). Po Ovidiju su se tada prostitutke pridruživale udatim ženama u ritualnom čišćenje i „oblačenju" statue „Muške Sreće", iako je i tada bilo nekih segregacijskih postupaka prema prostitutkama i drugim nečasnim osobama. Prostitutke su 23. IV. (istog dana kada je bio i praznik *Vinalia*) nudile darove u hramu *Venus Erycina*, manifestacije Venere koja se povezivala sa prostitutkama. Toga dana 181. god. p. n. e. je bio posvećen drugi hram u Gradu (na Kvirinalu) ovoj Venerinoj manifestaciji. Pueri lenonii je slavljen 25. IV., istog dana kada i *Robigalia*, arhaični agrikulturni festival.

Temeljna sveta veza seksualnosti i rimskog svijeta (odnosno njegove reprodukcije i prosperiteta) je boginja Venera, koja se smatra i pramajkom rimskog naroda preko svoga sina Eneje.

Za vrijeme I. građanskog rata, Sula je izdavao i novac sa okrunjenom Venerom kao njegovim osobim božanstvom, i su Kupidom koji je držao palminu granu kao simbol pobjede. Sula je nosio i naziv Epaphroditus („Afroditin vlastiti"), prije nego što je postao diktator.

Falus (*phallus*) se pojavljuje u mnogim aspektima rimske kulture, od nakita do zvona i svjetiljki, a korišten je i kao amulet za zaštitu djece i trijumfatora od uroka. Smatralo se da falus ima moć da odvrati uroke i druge zločudne natprirodne sile, pa je zato korišten kao amulet (*fascinum*). Preveliki falus je u rimskoj umjetnosti uvijek povezivan sa

Prijapom (izvorno grčko božanstvo plodnosti, čije su statue bile smještene u vrtovima kako bi se odvratili lopovi. U ovoj svrhi postojali su recitali koje je kao izgovarao Prijap, a kojima se prijetilo lopovima najrazličitim kaznama. Zanimljivo je da postoji oko 120 zabilježenih latinskih pojmova i metafora za penis, što dovoljno ukazuje na opsesiju falusnom snagom. U Muzeju grada Sarajeva nalazi se jedan objekt (u obliku tave, patere) sa primjerom izrađenog falusa u erekciji, u funkciji drške. I ženski polni organ je bio veoma prisutan i u literarnom izrazu i u slikovnom i drugom umjetničkom prikazivanju. Postojao je isto čitav niz izraza za ženski polni organ, a

Brončano falusni *tintinabulum* (zvončići). Pronađen u Herkulanumu. Danas se nalazi u Museo Archeologico Nazionale.

Brončani falusni (u obliku lava) *tintinabulum*. Danas se nalazi u British Museum u Londonu.

Mozaik na ulazu u *caldarium* kuće Menandera u Pompejima. Gornji dio prikazuje crnog slugu, a donji dio prkazuje spremnik za ulje uokviren sa strugačima u rasporedu koji oslikava ženski polni organ.

Žena koja boji statuu Prijapa. Freska iz Casa del Chirurgo u Pompejima. Danas se nalazi u Museo Archeologico Nazionale.

Kupid je izražavao želju, pohotu, a Prijap (*Priapus*; božanstvo uvezeno iz grčkog svijeta) je predstavljalo žešću i smiješnu požudu. *Mutunus Tutunus* je promovirao bračni seks. I božanstvo Liber je nadgledao fiziološke reakcije tokom seksualnog akta, a direktno je vezan i sa oficijelnim ulaskom u pubertet dječaka. Po ljubavnim pjesnicima dječak je postajući mladić, pod okriljem Libera ostavljao nevinost djetinjstva (*pudor*) i dobijao ljubavno - seksualno slobodu.

Izvorna građa koja govori, opisuje ili samo prikazuje seksualnost u rimskom svijetu je relativno bogata i sadržava pravne akte, medicinske tekstove, druge podatke iz literarnih djela (posebno poezije), epigrafske zapise, grafite, freske, mozaike, skulpture, reljefe, amajlije... Čak se i na svjetiljkama često nailazi na prikaz seksualnog čina.

Heteroseksualni čin prikazan na uljanoj svjetiljci. Danas se nalazi u Römisch-Germanischen Museum u Kelnu.

Homoseksualni čin prikazan na uljanoj svjetiljci. Danas se nalazi u Römisch-Germanischen Museum u Kelnu.

Najvažniji autori koji daju podatke o seksualnosti u rimskom svijetu su dramaturg Plaut (čiji su zapleti često zasnovani na seksu i mladim ljubavnicima koji su odvojeni poradi različitih uzroka), Katon Stariji koji tome pristupa sa moralističkih, tradicionalno italskih postavki (naravno u potpunosti različito od abrahamističkog moralisanja), pjesnik Lukrecije koji predstavlja epikurejski odnos prema seksualnosti, Katul čije poeme zahvataju široki raspon seksualnost od čedne romantike do same obscenosti, Ciceron čiji govori i pisma često sadržavaju tračeve ili aluzije na nečiju ili opću seksualnost, pjesnici augustovskog doba (posebno Ovidije sa svojim djelima), Marcijala, Juvenal. Ovidije čak i daje listu pisaca koji su se bavili tematikom seksualnosti.

Pjesnici kasne Republike i augustovskog doba su odbacili tradiciju muške dominacije u seksualnosti i bili su spremni da se prepuste „ljubavnom ropstvu” (*servitium amoris*), gdje bi patili zbog neuzvraćene ili slabo uzvraćene ljubavi. Ovidije je odstupio djelimično od ovog pravila, i on savjetuje u potpunosti prepuštanje seksualnom i ljubavnom žaru, nudeći i savjete o tehnici upražnjavanja strasti koje proizlaze iz seksualnosti.

Postojali su i grčki priručnici o seksu i pornografski spisi koji su bili publicirani pod imenom čuvene hetere/kurtizane. Djelo sa snažnim seksualnim nabojem je bilo (Μιλησιακά) od Aristida, koje je preveo Kornelije Sizena (jedan od pretora iz 78. god. p. n. e.). Nakon bitke kod Kare, Iranci su u prtljagu Krasa našli i primjerak Aristidovog djela. U II. st. n. e. je vrhunac objavljivanja djela i tekstova sa seksualnom sadržinom i na grčkom i na latinskom jeziku. U III. st. n. e. seksualnost se povlaći iz literature, izuzev za medicinske rasprave i na kršćanske autore koji su raspravljali o seksualnosti u okviru teološke dogmatike. Tertulijan i Klement Aleksandrijski su tako debatirali da li je čak i bračni seks za razmnožavanje dozvoljen na osnovi kršćanske dogmatike. Posebno mjesto zauzima martirologija, gdje se fokus stavljao na testove kršćanske čednosti i morala ili na

seksualna mučenja i iživljavanja posebno nad kršćankama. Posljednji predstavnik obscesivnog humora bio je Galorimljanin Ausonije (IV. st. n. e. iz Bordoa).

Veliko slikovno bogatstvo sa seksualnom tematikom je sačuvano u Pompejima i Herkulanumu. Slike koje prikazuju seksualnost u svim njenim aspektima, od dolične romantike pa do penetracija, (i to ne samo u mitološkom nego i svakodnevnom kontekstu) nisu bile samo odlike javnih kuća, orgijastičkih kultnih mjesta ili lascivnijih osoba, nego i domova uglednih i utjecajnih muškaraca i žena. Te slike pokazuju da se Rimljani nisu sramili seksualnosti, čak i u onom eksplicitnom fizičkom izražaju polnog kontakta.

Romantična scena sa mozika iz Villa u Centocelle. Danas se nalazi u Kunsthistorisches Museum u Beču.

Južni zid *cubiculuma* u Casa del Centenario u Pompejima sa freskom jednog seksualnim, heteroseksualnim činom u krevetu.

Jedna serija slika iz kupatila u predgrađu Pompeja, otkrivena 1986. i objavljena 1995. god. prezentira čitav niz varijacija seksualnog odnosa. Pjesnik Horacije je navodno imao sobu punu ogledala, tako da kad bi unajmio prostitutku, on je mogao da promatra seks sa njom iz svih uglova. Princeps Tiberije je svoje spavaće sobe uredio sa veoma lascivnim slikama i skulpturama, a imao je i zalihu grčkih seksualnih priručnika od Elefantis.

I pored seksualne otvorenosti, rimski svijet je i razlučivao ono što se smatralo moralnim i ono što se smatralo nemoralnim u okviru tadašnjih moralno – vrijednosnih sudova. Inače se opća moralnost izražavala sa riječi *castitas* (čednost, čestitost, čistoća), dok se osoba koja je bila moralno čestita u užem seksualnom pogledu nazivala *pudicus, a, um...* Glavno božanstvo vezano za *castitas* je bila Vesta, a i boginja Cerera je imala nadležnosti za *castitas*. Cerera je utjelovljavala i majčinstvo. Ono što je suprotno od *castitas* se nazivalo *incestum*, i podrazumijevalo je neki akt koji vrijeđa ili krši religioznu ili seksualnu čistoću i moralnost. Iako naša riječ incest vodi porijeklo iz ove latinske riječi, ova pojava je bila samo jedan segment onoga što se podrazumijevalo pod latinskim pojmom *incestum*. Tu je u prvom redu spadao prekršaj čednosti koji bi počinile vestalke, a onda i niz drugih radnji koje bi se smatrale nemoralnim sa religijskog ili općedruštvenog karaktera. Kada je Klodije, peobučen u ženu ušao u Cezarov dom, i bio otkriven optužen je za *incestum*. U pravnom i moralnom govoru *stuprum* je nezakoniti seksualni odnos, i uključivao je široki spektar prekršajnih i krivičnih djela kao što su *incestum*, silovanje i preljuba. U ranijim razdobljima *stuprum* je bio općenito neki sramni

čin, ili neka javna sramota rimskih građana koja nije bila ograničena samo na nezakoniti seks.Od vremena dramaturga Plauta njegove sadržinsko značenje se ograničilo samo na seksualno značenje. Zaštita od seksualnog „nedjela” na osnovi *stupruma* je spadala u grupu prava koja su razlikovala rimske građene od onih koji nemaju rimsko građanstvo. Po rimskom pravu *raptus* (ili *raptio*; od latinskog glagola : *rapio, rapere, raptus*=ugrabiti, oteti, odnijeti) je primatno označavao otmicu, a ne samo silovanje u užem smislu. Tako je i u otmici Sabinjanki seksualno uznemiravanje u drugom planu.

U antičko vrijeme nisu samo žene bile žrtve silovanja, i česta su bila silovanja muškaraca. Za razliku od muških prostitutki i onih muškaraca koji su dobrovoljno pristajali na pasivnu ulogu u seksu, silovani muškarci nisu gubili svoj pravni ili socijalni položaj. Rimljani su smatrali silovanje osobe u statusu *ingenuus* i silovanje djevice kao najgore zločine, u rangu sa ubistvom oca ili majke ili pljačkanjem hrama. Silovatelj je kažnjavan smrtnom kaznom. Inače žrtva silovanja, bez obzira na svoj pol, nije po rimskom zakonu smatrana krivom ni po kojoj osnovi. Silovanje roba se po *lex Aquilia* smatralo štetom po imovinu gospodara roba/robinje, i po toj osnovi se procesuiralo. Promjene u odnosu prema otmici i silovanju su se promijenile kada je kršćanstvo zavladalo, i to teže po žene – žrtve otmice ili silovanja.

Rimski građanin je mogao seksualno koristiti svoga roba/robinju kako je želio, jer rob/robinja nije imao nikakav pravni status. Izuzetak su bili rimski građani koji su bili robovi/robinje na osnovi dužničkog ropstva (prije 326. ili 313. god. p. n. e.). Sa ukidanjem dužničkog ropstva se utvrdilo uvjerenje da je nepovredivost fizičkog tijela rimskog građana fundamentalni koncept slobode, u kontrastu prema onome kako se moglo koristiti tijelo onoga u ropskom statusu. Seksualnost robova je bila strogo kontrolirana. Oni nisu mogli međusobno da imaju legalni brak, nego samo neku vrstu veze *contubernium*. Djeca iz veze bi po automatizmu isto bili robovi. Naravno, postojali su i određeni običajni i moralni uzusi koji su predstavljali zaštitu robovima/robinjama da ne budu izloženi seksualnoj pohoti svojih vlasnika. Prvo je sam ugled rimskih građana zahtijevao od njih suzdržavanje od takvih aktivnosti. *Mater familias* je u javnosti bila ocjenjivana i na osnovi seksualnog ponašanja ženskih robova u njenom kućanstvu, pa je ovo očekivanje o moralnom ili bar diskretnom ponašanju moglo ograničiti seksualno iskorištavanje robinja. Rimska javnost u svim svojim epohama nije sa odobravanjem gledala na seksualno iskorištavanje muških robova. Seneka je izražavao stoičko ogorćenje prema pojavi da se rob muškog pola feminizira i seksualno iskorištava, jer i ljudski dignitet roba ne bi trebalo ponižavati. Ugovori o prodaji i kupovini roba (bez obzira na pol) su mogli uključivati i odredbu *ne serva prostituatur*, kojom se zabranjuje njegovo zapošljavanje u prostituciji. Ova odredba bi ostajala na snazi i u narednim kupoprodajama toga roba, čak i ako bi kupac bio bez spoznaje o tome. Ako bi se ova odredba pobrijedila, rob ili robinja koji bi ilegalno bili uvučeni u prostituciju bi bili oslobođeni.

Za vrijeme Republike, rimsko građanstvo se definiralo i kao pravo da se sačuva tijelo od bilo kakvog fizičkog uznemiravanja, uključujući i seksualnu podređenost. Rimska kultura je u republikansko doba pod idealom muškosti i vrline koja mušku osobu (u polnom smislu) čini muškarcem (u društvenom smislu) podrazumijevala i uzimanje aktivne uloge u seksualnom ponašanju u rimskom svijetu. To je proizlazilo iz iz teorije o suverenitetu i veličanstvu rimskog naroda. To se posebno ispoljavalo u određenju rimskog svijeta prema muškoj homoseksualnosti, prema kojoj je za rimskog građanina – muškarca bilo

dostojno da je on taj koji penetrira, ali u kojeg se ne smije penetrirati (bez obzira na njegove godine starosti). U suprotnom, ako bi on bio taj u kojeg se (sa njegovim dopuštenjem) penetrira (pasivni partner), to bi ugrožavalo njegovu slobodu i čast rimskog građanina, pa je u prenesenom smislu to bila i uvreda za čitavu rimsku zajednicu, odnosno izdaja Republike. Tako je za muškarca – rimskog građanina (u statusu *ingenui*) bilo moguće da ima seks i sa ženama i sa muškarcima, dok god ima dominirajuću ulogu i dominirajući građanski status. U okviru braka, muškarac je svoju pohotu prema drugim osoboma, u odnosu na svoju ženu, mogao da upražnjava samo sa prostitutkama ili robovima, i znatno manje sa konkubinama. Ali i na to se nije baš gledalo sa odobravanjem, i nedostatak samokontrole u seksualnom životu pokazivao je da ta osoba nije sposobna ni da upravlja drugima. Prepuštanje u niske senzualne užitke prijetilo je da erodira dignitet muškarčevog autoriteta. Zato je Gaj Grakh ponosno tvrdio nakon povratka sa Sardinije (gdje je bio kvestor) da za vrijeme svoje dužnosti nije imao dječake – robove izabrane zbog njihovog izgleda, nisu mu ženske prostitutke posjećivale dom, i da on nikada nije pozdravljao dječake – robove od drugog čovjeka.

Ustvari u antičkom načinu razmišljanja nije postojala pojmovna i sadržinska dihotomija heteroseksualno – homoseksualno. Ustvari, ovi pojmovi se uopće nisu koristili u grčko – rimskoj kulturnoj ekumeni. Ova dihotomija je u potpunosti konstrukcija novovjekovnog promišljanja o seksualnosti.

Postojali su i zakoni kao *lex Scantinia* i dijelovi augustovskog zakonodavstva koji su izgleda ograničavali mušku homoseksualnost među slobodno rođenim muškarcima, jer je to prijetilo građanskom statusu.

Postojala je i homoerotska literatura koja uključuje i određene poeme Katula i Horacija, elegije Tibula, Propercija i drugu eklogu Vergilija. Za razliku od njih Ovidije ima čistu heteroseksualnu poziciju, odbacuje pederastiju i kaže da mu je veće zadovoljstvo kada vodi ljubav sa ženom na jednakoj osnovi. Po njemu seksualno zadovoljstvo mora biti obostrano.

Ali takvog republikansko shvatanje, se počelo mijenjati sa uspostavom principata, pa je devalvacija rimskog građanstva, dovela i do degradacije tumaćenja aktivnog odnosa u seksualnom činu. To je i dovelo do povećanja pasivne homoseksualnosti među građanima. Ženska homoseksualnost u rimskom svijetu je slabije poznata, posebno u bvrijeme Republike i ranog principata. U kasnijim razdobljima se poveća broj podataka koji spominju žensku homoseksualnost.

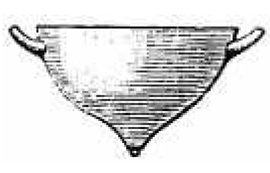
Rimska djeca su imala nepovrediv status, i čak je bilo religiozno nedopustivo da se govore obscene i proste riječi pred njima. Katon Stariji svjedoči da se on u prisustvu svoga maloljetnog sina trudio da govori kao da su se tu nalazile vestalke. Postojali su i zakoni koji su štitili djecu od onih sklonih pedofiliji. Optužbe za nedolično ponašenje seksualnog karaktera prema djeci su smatrane najtežim. Ciceron je tako optužio Kvinta Apronija (*Quintus Apronius*) da je plesao gol na jednom banketu ispred maloljetnog dječaka.

Izvorna grana donosi neke podatke da je bilo i kažnjavanja homoseksualaca od pojedinih rimskih političara, pretendenata na princepski tron i samih princepsa i dominusa. *Historia Augusta* navodi da je Klodije Albin uvijek kažnjavao homoseksualizam, a pola stoljeća kasnije princeps Filip Arabljanin je zabranio muško prostituisanje. Odnos prema homoseksualizmu se sistemski zaoštrava sa jačanjem kršćanstva, i do kraja IV. st. n. e. pasivni homoseksualizam je bio strogo kažnjavan. Kaznu smrti za tu vrstu seksa je

predviđao i Teodozijev kodeks. Sa Justinijanom svim oblici homoseksualnog odnosa su zabranjeni i proglašeni suprotni prirodi i kažnjavani smrću.

Na feminiziranost muškaraca se vrlo negativno gledalo, i ta optužba je bila vrlo česta u prljavoj političkoj kampanji, odnosno u invektivama upućivanim političkim protivnicima. Samim tim je i transvestija promatrana lošim ponašanjem. Ulpijan kaže da muškarac koji nosi žensku odjeću riskira da bude objekt ismijavanja. Svećenici Velike Majke zvani *Galli* su nosili ritualnu odeždu koja je uključivala i elemente odjeće svojstvene ženama.

Pjesnik Enije je tvrdio da je izlaganje golih tijela među građanima početak javne sramote (*flagitium*). Iako se na nagost u rimskom svijetu nije gledalo u tom stupnju podozrivosti kao danas, ipak je odnos Rimljana i Rimljanki prema nagosti bio znatno drugačiji nego kod Grka. Općenito su se rimska shvatanja prema nagosti razlikovala od grčkih. Dok je za Grke ideal muške odličnosti bio izražen kroz atletsku nagost, Rimljani i Italici su i kada bi skidali odjeću sa sebe radi vježbi ili drugih razloga, držali pokrivenim svoje genitalije i stražnjicu. I zato su prikazi muške i ženske nagosti u skulpturama znatno rjeđi u rimskom svijetu, nego u grčko – helenističkom. Ipak se pod grčkim utjecajem širila i nagost na atletskim takmičenjima u grčkom stilu, a i mijenjala su se shvatanja prema ovome fenomenu. Ali i tada bi se njeno manifestiranje na javnom mjestu i u javnim okolnostima moglo naići na osudu, čak i ako je riječ o nekim tradicionalnim običajima npr. za praznika *Lupercalia*. Nagost nije nailazila na odobravanje prije svega iz socijalnih, a ne nekih moralnih seksualno – emocionalnih razloga i to zbog asocijacija na ratni poraz (zarobljenici su po pravilu bili skidani do gola) i ropstvo (na tržnicama robova oni su prezentirani goli). Pod grčko – helenističkim utjecajem još od II. st. p. n. e. počele su se u Rimu i Italiji pojavljivati u grčkom stilu „herojske” skulpture istaknutih Rimljana. Ali kada su se ove statue počele pojavljivati, one nisu šokirale tadašnju javnost zbog nagosti, nego zato što su rimsko građanstvo podsjećale na koncepte monarhizma i diviniziranja, što je bilo u kontrastu sa republikanskim načelima građanstva. U rimskoj postrepublikanskoj umjetnosti nagost ženskog tijela se uglavnom ispoljavala u djelimično formi u vidu dostojanstvene izloženosti grudi kao simbola materinstva, obilja i mirnoće. U rimskoj umjetnosti ženske grudi znatno više povezivane sa majčinstvom i plodnosti, nego kao seksualnim objektom. Ipak erotska umjetnost, bar ona koja je sačuvana, ukazuje da su male grudi i široki kukovi bili smatrani idealnim oblikom ženskog tijela. Zanimljivo je da ovaj tip umjetnosti kada daje žensku nagost, uključujući i slike seksa, u nekim slučajevima prikazuje njihove grudi pokrivene sa *mamillare* i *strophium*, čak iako je ostatak tijela nag.

Mastoi su bili pehari u obliku ženskih grudi i bili su česti kao votivni darovi. Česti dedikanti su bile dojilje. Ovaj tip pehara je imao i religijsko značenje.

Mozaik iz Pompeja. Danas se nalazi u Museo Archeologico Nazionale u Napulju.

Izlaganje grudi su žene primjenjivale da izraze žalost ili da mole za milost, ili neke druge ekstremne emocionalne situacije. Julije Cezar je opisao da su za vrijeme opsade Avarika, galske „matrone” izložile svoje grudi i ispružile svoje ruke u simboličkoj gesti molenja da se poštede žene i djeca. Tacit je zabilježio da Germanke izlaganjem grudi potiću svoje muškarce da se odvažnije bore.

Od rimskih vojnika se očekivalo da pokazuju isti odnos prema seksu kao i od drugih doličnih građana. Vojnici koji su bili osuđeni za preljubu bi bili nečasno otpuštani iz vojske, osuđenim preljubnicima je bilo zabranjeno da se regrutiraju.Strogi zapovjednici bi iz tabora izbacivali makroe i prostitutke, koji su često pratili pokrete i taborovanje vojnika. Sa profesionalizacijom vojske (posebno od augustovske regulacije oružanih snaga) došla je i zabrana vojnicima da budu oženjeni, kako ne bi bili vezani za određeno područje ili za neke druge stvari izvan vojne strukture. Ova zabrana se odnosila na sve vojnike do zaključno ranga centuriona. Time se nastojala očuvati stabilnost jedinice i mobilnost trupa, te spriječiti vezanost vojnika za određeno područje na kojem bi boravila njihova familija. Vojnik je formalno trebao da bude bez ikakve druge emocionalne povezanosti, izuzev za svoju jedinicu i vojsku kao instituciju. Mislilo se da bi se time spriječile pojave dezerterstva, ali se to u praksi nije baš pokazalo 100 % djelotvornim.

Ipak vojnici su uspostavljali trajnije veze sa lokalnim djevojkama i ženama, pa se razvijao *contubernium* između njih, koji nije smatran rimskim zakonskim brakom. Nakon časnog otpusta, vojnici (i legionari i auksilijari) su po pravilu dobijali pravo da te veze ozvaniče kao legalni rimski brak. U tom slučaju su djeca iz takve veze po automatizmu dobijala prava rimskih građana. Septimije Sever je 197. god. n. e. ukinuo zabranu vojnicima da mogu stupati u legalni brak. Homoseksualno ponašanje među vojnicima (i za vrijeme milicijske i za vrijeme profesionalne faze) je bilo strogo kažnjavano (različito od ponašanja spartanskih i tebanskih vojnika), uključujući i smrtnu kaznu, jer se to smatralo povredom vojne discipline. Od vojnika se čak i više očekivalo da poštuju svoje tijelo i da imaju veći seksualni integritet u odnosu na civile.

Plutarh prenosi jedan incident koji na najbolji način oslikovala koliko je za oružane snaga Rimske države u svim njenim epohama bilo bitno očuvanje seksualnog integriteta. Tako Plutarh u životopisu Marija kaže : „Gaj Lucije, njegov (Marijev op. a.) nećak, služio je u vojsci kao časnik pod njegovim vrhovnim zapovjedništvom a činilo se da inače nije rđav čovjek, ali je imao slabost prema lijepim mladićima. On se zaljubi u mladića koji je služio kao njegov podređeni, po imenu Trebonije, i često je bezuspješno pokušavao da ga zavede. Najzad, poslavši noću svoga pobočnika, dade ga pozvati sebi. Mladić je došao, jer nije bilo moguće da uskrati poslušnost pozivu, ali kada ga, uvedena u njegov šator, Lusije pokuša silovati, trgnuvši mač, mladić ga ubije. To se dogodilo kad Marija nije bilo kod vojske. Kada se vratio stavi Trebonija pred sud. No kad je, budući da su ga mnogi optuživali a niko branio, sam, smjelo ustavši, ispripovijedao sve o toj stvari i naveo svjedoke da je mnogo puta odbio Lusijeva napastovanja i da se nikome nije podao unatoč velikim ponudama, Marije, zadivljen i ushićen, naredi da se donese vijenda kakav Rimljani tradicionalno dodjeljuju za osobito sjajna djela i uzevši ga sam njime ovjenča Trebonija zato što je, po njegovim riječima, pokazao dični držanje u času kada su potrebni dični primjeri.” Postoji i niz drugih primjera u kojima su časnici koji su pokušavali da iskoriste svoj autoritet kako bi dobili seksualne usluge od vojnika morali podnijeti veoma teške konsenkvence za svoje ponašanje. Od najmlađih časnika, koji su regrutirani iz redova senatorske i viteške omladine i koji su u početku svoje službe mogli održavati neke civilne običaje, se očekivalo da dokažu svoju muškost, i da odbace nježnost, feminizranost i

sklonost npr. parfemima i brijanju dlaka ispod ramena. Oružana sila Rimske države je u pravom smislu iskorijenjivala u okviru svoje službe sve ono što je civilno društvo apsorbiralo od nezdravih i neprirodnih stvari.

Iako je oružana sila Rimske države pojam discipline, ipak je vojnicama (i legionarima i auksilijarima) bilo dozvoljeno da u vanjskim ratovima provode masovna silovanja i to se nije smatralo krivičnim djelom, izuzev ako situacija na terenu i komande nisu drugačije zahtijevale. Ako bi do predaje došlo pregovorima i sklapanjem sporazuma, po običaju poraženi stanovnici nisu bili ni ubijani, ni porobljavani, ni pljačkani ni silovani ili na drugi način mučeni. Na teritorijama i provincijama u kojima nema rata ili koje se nalaze u određenom sporazumu sa Rimskom državom, vojnik koji počini akt seksualnog nasila je bio izložen strožim kaznama nego da je civil počinio isto djelo. Dok je upravljao Hispanijom, Sertorije je bio prilično strog po ovom pitanju, jer je on računao na suradnju sa lokalnim zajednicama. Tako je dao pogubiti čitavu jednu kohortu, kada je samo jedan njen pripadnik pokušao silovati lokalnu ženu. Aurelijan je isto bio veoma strog prema nedozvoljenim seksualnim ekspanadama svojih vojnika. Tako je neki vojnik bio zaveo ženu svoga domaćina. Krivac je privezan za dva silom spojena drveta i kada su oni naglo rastavljeni, vojnik je rašćetvoren.

I antičke filozofske škole mišljenja su imale svoj stav o seksualnosti. Ove teorije su više – manje odraz razmišljanja samo izrazito i odlično obrazovane elite, ali ne i velike većine stanovništva. U svojoj IV. knjizi djela *De rerum natura*, Lukrecije nudi jedan od najvećih odjeljaka o teorijskoj seksualnosti (viđeno kroz vizuru Lukrecijevog epikureizma) u rimskoj književnosti. Zanimljivo je da Lukrecije vrlo detaljno analizirajući aspekte seksualnosti, otkriva i neke elemente onoga što se danas naziva genetika, i kao da teorijski dokazuje postojanje gena. U ranom grčkom stoicizmu, seks je smatran dobrim, ako se odbija među osobama koje održavaju načela respekta i prijateljstva. U idealnom društvu seks bi trebao da se uživa slobodno, bez ograničenja braka koji tretira partnera kao imovinu. Od ovog grčkog stoičkog pristupa, odstupa u određenom pogledu rimski stoicizam koji naglašava vrijednost seksa u braku, koji kao ustanova pomaže očuvanju društvenog poretka. Iako su oni sumnjičavi prema strasti, uključujući i libido, i za rimske stoike je seksualna vitalnost bitna i neophodna radi reprodukcije. O seksu sa stoičkog aspekta su pisali i Seneka (koji se u svome viđenju seksualnosti oslanjao i na neopitagorejske stavove) i Musonije Ruf (koji je iako u načelu stoik, ipak ugrađivao u svoje mišljenje i elemente platonizma i pitagorejstva). Rimski ideal braka, pa samim tim i seksualnosti je bio zajedništvo bračnih partnera, koji produciraju djecu, održavaju svakodnevne poslove, vode primjerene živote i uživaju međusobnu privrženost u svim pogledima. Seneka i Musonije kritiziraju duple standarde i u općoj kulturi i u običajima i u pravu koji muškarcima u pitanjima seksualnosti daju veću slobodu nego ženama. Seneka zadovoljstvo (*voluptas*) daje u kontrastu sa vrlinom (*virtus*). Princeps Marko Aurelije kaže : „... za polno općenje : to je samo trljanje jednog uda o drugi i lučenje nekakve sluzave materija praćeno nekim grčevima."

Venera se rađa iz mora. Freska iz Casa di Venus u Pompejima.

Zanimljivo je da se i u medicinskim i magijskim tekstovima i priručnicima nailazi na spomen mnogih afrodizijaka, anafrodizijaka, kontraceptivnih sredstava i sličnog. Marcel iz Bordoa (*Marcellus Empiricus*, poznat i kao *Marcellus Burdigalensis*), koji je bio savremenik Ausonija, je sakupio u svojoj XXXIII. knjizi djela *De medicamentis* čak 70 tretmana koji su vezani za određene probleme i rješenja seksualnih odnosa i organa. Uz medicinski tretman prilikom liječenja neplodnosti ili nekih bolesti vezanih ta reproduktivne organe, pribjegavalo se i traženju metafizičke, božanske pomoći što je podrazumijevalo i nuđenje votivnih predmeta božanskim silama na njihovim posvećenim mjestima. Ti predmeti su mogli i sami biti seksualnog sadržaja, kao što su falusi i grudi.

Predmeti (u obliku penisa, ženskih grudi i materice) izrađeni od terakote, koji su bili votivni darovi. Pronađeni u samnitskom svetilištu u gradu *Cales* (Calvi Risorta). Danas se nalazi u Museo Archeologico Nazionale u Napulju.

Pored toga tražila se i pomoć u seksualnim i ljubavnim pitanjima, posebno korištenjem raznoraznih magijskih sredstava. *Amatorium* je bio neka vrsta ljubavnog napitka, *defixiones* (uvezane čatolije) su navodno popravljale nečiju seksualnu privlačnost. Postojala je i kolekcija sinkretičkih magijskih tekstova na grčkom nazivanih *Papyri Graecae Magicae* (pronađena u Egiptu), koji su sadržavali i mnoge ljubavne čarolije. Može se slobodno reći da je postojalo vrlo živo tržište za ljubavno – seksualne čarolije i

magiju u rimskom svijetu, koje su održavali neki svećenici koji su tvrdili da njihova moć i autoritet proistiću iz drevne egipatske religijsko – magijske tradicije. Horacije je opisao neku vrstu čarobnice po imenu Kanidija (*Canidia*) koja je izvodila čaroliju koristeći ženski lik kako bi dominirao manjom muškom lutkom.

Po standarnom rimskom shvatanju kastracija i obrezivanje su smatrani barbarskim sakaćenjem. Kada je kult Velike Majke donesen u Rim krajem III. st. p. n. e. za ovaj kult vezani svećenici – eunusi (nazvani *Galli*; zato što je njen kult bio središnji u središnjoj Maloj Aziji, u pokrajini Galatiji) su bili ograničeni samo na strance, dok su rimski građani formirali poseban svećenički kolegij koji je vršio bogosluženja, ali je zadržao svoje običaje nekastriranja. Zabrana da i rimski građani budu svećenici *Galli* ukinuta je za vladavine principsa Klaudija, ali ju je ponovo nametnuo princeps Domicijan koji je zabranio da rimski građani vrše *eviratio* (kastraciju). Princeps Neron je dao svoga ljubavnika Spora kastrirati. Za Jevreje je obrezivanje bilo oznaka njihovog Sporazuma sa Jahveom, pa je to bio glavni element njihovog religijskog i etničkog identiteta. Sam običaj obrezivanja je nesumnjivo porijeklom iz drevnog Egipta, odakle se raširio među semitskim narodima. Jevreji su čak obrezivali i svoje muške robove i odrasle muške konvertite. Hadrijan je zabranio obrezivanje, a Antonin Pije je izuzeo Jevreje iz ove zabrane, kao i egipatske svećenike. Car Konstantin je dao da se oslobodi svaki rob koji je bio objektom obrezivanja, a 339. god. n. e. obrezivanje roba se kažnjavalo smrću.

Smatralo se, ne samo u pučkom vjerovanju nego i u medicinskim teorijama da previše ejakulacija šteti i slabi čovjeka. Zato se radi održanja životne snage preporučivalo ograničavanje seksualne aktivnosti. Posebno se mislilo da prevelika seksualna aktivnost šteti glasu. Kvintilijan je savjetovao oratorima koji su se željeli da održavaju duboki muški glas radi sudbenih arena da apstiniraju od seksualnih odnosa.

U rimskom svijetu prostitucija je bila legalna, ali i ograničavana zavisno od epohe te javnih potreba i okolnosti. Literarna izvorna građa pravi značajne reference na prostituciju, koja nije bila jedna uniformna pojava. Riječ je o slojevitoj profesiji koja se manifestirala kroz različite nivoe, od robova/robinja u prostituciji do prostitutki visokog ranga, kao uostalom što je i danas slučaj. Prostitucija nije bila samo ograničena na one u robovskom statusu, niti na one koji nisu imali rimsko građanstvo. Bilo je i slobodnih Rimljanki koje bi iz najrazličitijih razloga ostvarivale određenu zaradu kao prostitutke. Iako su prostituciju prakticirali predstavnici oba pola, svjedočanstva o ženskoj prostituciji su mnogo češća. Prostitutke su mogle živjeti sa podvodačicom (*lena*), a mogle su raditi i u bordelima (javne kuće) ili tavernama za makroa (*leno*). Prostitutke visokog ranga, koje bi dostigle nivo kurtizane su mogle imati patrone i mogle su postati bogate. Navodno je Sula izgrađivao svoje bogatstvo na osnovi nasljeđa koje je oporučno dobio od jedne takve prostitutke. U vrijeme Cicerona, kurtizana Kiteris (*Cytheris*) je bila dobrodošao gost na svečanim gozbama i u najvišim slojevima tadašnjeg rimskog društva. Ove kurtizane su po pravilu bile lijepe, šarmantne, obrazovane, sa umjetničkim umijećima i sl... Od II. st. p. n. e. elitne prostitutke su bile jedine žene koje su nosile togu. Inače je odjeća ovog tipa prostitutki bila veoma skupa i raskošna.

Većina prostitutki je dolazila iz robovskih ili oslobođeničkih slojeva. Ako nisu kupoprodajnim ugovorom ili čašću i ugledom gospodara bili zaštićeni od toga, robovi su mogli biti natjerani da se prostituišu. Zarada nije samo pripadala gospodaru, nego su i prostitutke iz robovskog sloja imale svoj dio.

Do određenog nivoa prostitucija je bila regulirana. Prostitutke u Gradu su morale biti prijavljene kod edila. U prijavi su morali biti dati pravo ime, godište, mjesto rođenje i pseudonim pod kojim je prakticirala svoj zanat. Ako je slobodna djevojka bila mlada i odavala je utisak neporočne osobe, dužnosnik je imao zadatak da utiće na nju kako bi promijenila svoju odluku da se oda prostituciji. Ako u tome ne bi uspio, on bi joj izdao dozvolu (*licentia stupri*), utvrdio cijenu koju je prostitutka namjeravala da zahtijeva za svoje usluge i upisao njeno ime u službeni spisak. Jednom kada to ime uđe u spisak, više ne može ukloniti. Ovo administrativno uređenje nije činjeno radi nekih moralnih razloga, nego radi financijskih poslova Države. Kaligula je bio uveo porez na prostitutke (*vectigal ex capturis*). Aleksandar Sever je zadržao taj zakon, ali je prihod namjenski usmjeren na održavanje javnih zgrada i objekata. Ovaj porez je ukinuo tek Teodozije, zahvaljujući snažnom urgiranju bogataša po imenu Florencije (*Florentius*).

Augustovsko zakonodavsto kojim se kriminalizirala preljuba, nije se odnosilo na prostitutke u slučaju da su imale seks sa oženjenim muškarcima. Zanimljivo je da su neke istaknute žene izbjegavale da budu procesuirane zbog preljube registrirajući se kao prostitutke. Jurista Ulpijan je iznio mišljenje da otvoreno promiskuitetna osoba samu sebe dovodi u status prostitutke, bez obzira da li je primala novac ili ne za svoje seksualne odnose.

Tacit u „Analima” opisuje jedan zanimljiv slučaj iz 19. god. n. e. : „Iste te godine, strogim senatskim odlukama suzbijena je raskalašenost žena. Ženama čiji je djed ili otac ili muž bio rimski vitez zabranjeno je da se podaju za novac. Naime, izvjesna Vistilija, porijeklom iz pretorske familije, izjavila je pred edilima da ima pravo da se prostituiše prema onom starom običaju koji počiva na shvatanju da je već i samo priznanje poroka dovoljna kazna za bestidne žene. Vistilijin muž, Titidije Labeon, morao je takođe da odgovara zato što nije tražio zakonsku odmazdu kada je krivica njegove žene bila dokazana. On se pravdao time što još nije prošlo vrijeme od 60 dana koje mu je zakon davao za razmišljanje. Senat se zadovoljio time da osudi Vistiliju i onda bude protjerana na otok Serif.” Vistilija je željela izgleda da izbjegne procesuiranje zbog preljube, tako što bi se deklarirala kao prostitutka.

Bordel u rimskom svijetu je uobičajeno nazivan *lupanar* ili *lupanarium*, od lupa (vučica, naziv u slengu za prostitutku) ili *fornix*. Prema regionarima Grada iz IV. st. n. e. bordeli su bili koncertirani u II. gradskom regionu *Caelimontium*, preciznije u Suburi. Ovaj gradski region je bio naposlovniji i najnaseljeniji dio Grada sa Velikom pijacom (*macellum magnum*). Bordeli su mogli biti u zgradi, odnosno kući kojoj je bio vlasnik ili bar upravnik *leno* ili *lena*. U ovom slučaju vlasnik bordela je imao i tajnika (*villicus puellarum*) koji je ustvari vodio poslove bordela i brinuo se o prostitutkama u njemu. Makro ili podvodačica su mogli i biti i prosti rentijeri prostora i soba. Iznad svake sobe nalazio se natpis sa imenom „zaposlenika” i cijenom. Kada je soba bila zauzeta, natpis se okretao na drugu stranu na kojoj je bila ispisana riječ *occupata*. Sačuvane cijene u Pompejima su se kretale od 2 do 20 asa, i na kampanskoj obali su cijene bile najniže vjerojatno zbog velike ponude. Da je prostitucija bila veoma razvijena u Pompejima govore i natpisi ponude i reklame otkriveni na zidu gradske bazilike. Oni su nudili djevojke i zabavu, i ženske i muške prostitutke sa imenom i cijenom su nudile usluge, a jedan reklamni natpis spominje i izvjesnog Maritima (*Maritimus*) koji nudi oralni seks ženama (uključujući i djevice) za samo 4 asa. Naravno neki grafiti su predstavljali i predizborne uvrede na račun određenih kandidata, pa je tako jedan grafit *CIL* IV, 1383 (p 463) (našvrljanom na ulazu u jednu radnju u Pompejima) govorio da se glasa na izborima za edila glasa za izvjesnog Isidora, jer je on najbolji u oralnom zadovoljavanju žena (originalni tekst je jednostavniji sa vulgarnijim riječi, ali i napisan sa humorističnijim stilom).

Freska koja prikazuje heteroseksualni čin iz vile Vetija u Pompejima.

U drugim dijelovima rimskog svijeta, posebno onim manje kultiviranim cijene su bile znatno više. Čak i prostitutke sa nižim cijenama su zarađivale više nego tri puta više nego jedan nekvalificirani fizički radnik. Dekoracije bordela su uglavnom bile freske i mozaici sa pornografskim ili erotskim sadržajem. Primjer ove pornografske ili erotske umjetnosti pružaju nalazi iz Pompeja i Herkulanuma.

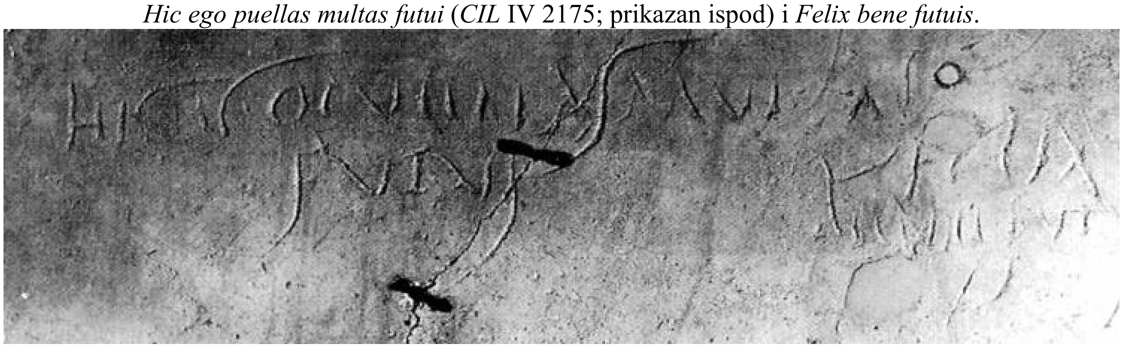
Reljef sa heteroseksualnim činom (pozicija *mulier equitans*) nađen u Pompejima. Danas se nalazi u Museo Archeologico Nazionale u Napulju.

Slika iz kuće Epigrama iz Pompeja. Danas se nalazi u Museo Archeologico Nazionale u Napulju.

Lupanar iz Pompeja je najočuvaniji bordel rimskog svijeta, i do danas su čak 134 grafita sa ovog bordela transkribirana uglavnom sa seksualnim aluzijama kao što su :
Hic ego puellas multas futui (*CIL* IV 2175; prikazan ispod) i *Felix bene futuis*.

I lukovi cirkusa i amfiteatara su bila poželjna mjesta za rad prostitutki. I taverne su bile često predstavljane kao bordeli, a konobarice kao prostitutke. Zanimljivo je da se prostitucija odvijala i na nekim mjestima i na odmorištima, pa čak i u mlinovima. Kaligula je i svoju palatu jednom pretvorio u bordel, a za vrijeme nekih

Neronovih zabava, bili su kreirani neki ad – hoc bordeli. Bavljenje prostitucijom je nekada moglo biti određeno i kao kazna za neki prekršaj, i poznati su slučajevi da su neke žene zbog određene dokazane krivice osuđene da rade u bordelima.

Prostitutke su bile u skupini osoba koje su kategorizirane kao *infames* („ozloglašene"), i uživale su slabu zakonsku zaštitu čak i ako nisu bili robovi. U kategoriju *infames* su ulazili i glumci i plesaći i gladijatori, odnosno svi oni koji su za novac izlagali svoje tijelo javnosti. Rimska javna klima je takođe podrazumijevala da su i glumci i plesaći spadali u kategoriju onih koji za novac ili neki drugi dobitak pružaju seksualne usluge, pa se i kurtizane čija se imena pojavljuju u historijskim zapisima ponekad ne razlikuju od glumica ili nekih drugih sličnih izvođaća. Pojedini glumci su lako stupali u seksualne veze sa opa pola. Sula i Mecena su imali homoseksualne veze sa glumcima, a i žene iz julijevsko – klaudijevske vladajuće familije su se isto upuštale u seks sa tada čuvenim glumcima.

Ovi „ozloglašeni" su mogli biti tjelesno kažnjeni, čak i ako su bili u statusu rimskih građana, jer su oni javnim izlaganjem svoga tijela izgubili pravo na zaštitu slobode i integriteta tijela rimskog građanina/građanke od fizičkog ugrožavanja. Svaki rimski građanin koji je postao gladijator zaklinjao se da će trpiti povređivanje. Odnos prema gladijatorima je inače bio ambivalentan, jer dok su na jednoj strani spadali u grupu *infames* i samim tim bili prezreni, aa drugoj su bili slavljeni do stupnja glamuroznosti i toga da su predstavljali oličenje sirove seksualne privlačnosti prema ženama. Ko je jednom ušao u stanje *infamia*/ozloglašenosti, iz njega nije izlazio. Prije Septimija Severa, žene koje bi kao robovi bile angažirane u nečemu što bi ih učinilo *infames*, i nakon oslobođanja bi ulazile u kategoriju *infamia*. Kao ozloglašen je mogao biti i onaj muškarac koji je pasivan u analnom seksu ili koji koji pruža oralne seksualne usluge i karakteriziran je izrazom *cinaedus*. Naravno, bilo je i zanimanja koja su smatrana nedostojnim za uglednu osobu. Pored već navedenih *infames*, Cezar je tako diskvalificirao pogrebnike i aukcionare za javne funkcije.

Iako je uobičajena *cena* bila daleko od opisa holivudskih filmova i suvremene beletristike, ipak je bilo slučajeva kada su se dešavale privatne seks – zabave, koje su obilovale različitim razvratima i maštovitim rješenjima. Uostalom to nije bio nikakav rimski ekskluzivitet, kao što se uobičajeno pomišlja i smatra kada se spominje pojam orgija, nego je ovakvih privatnih seksualnih orgija bilo u svim epohama euromediteranske civilizacije, samo što su one u drugim religijskim i ideološkom okvirima bile više skrivene ili licemjerno oblandirane.

Jednu od takvih orgija koja se odigrala 52. god. p. n. e. spominje i Valerije Maksim, navodeći da su njoj prisustvovali i tadašnji konzul Metel Scipion i pojedini plebejski tribuni, te drugi ugledni Rimljani i Rimljanke.

Na osnovi poznate izvorne građe do danas je poznato oko 90 pozicija za seksualni odnos koje su se primjenjivale u rimskom svijetu. Ovidije u svome djelu „Umijeće ljubavi" opisuje različite forme kopulacije (*concubitus varii*) i pozicija u seksu (*figurae veneris*). Najčešće se u heteroseksualnim predstavama nailazi na poziciju *mulier equitans* (ili *Venus pendula conversa* sa verzijom *Venus pendula aversa*), koja ustvari ne naglašava muškarčevu dominaciju. Korišteni su i tipovi seksa *fututio*, *pedicare*, *os impurum* (ili *oral turpitude*), *cunnilingus, fellatio* (sa verzijom *irrumatio*)... u paru ili sa više od dva učesnika. Iako su masturbaciju smatrali inferiornim oblikom rješavanja seksualne napetosti, u rimskom svijetu se na nju nije gledalo kao na nešto što je grijeh.

Rimljani se nisu ustručavali ni korištenja riječi kao što je glagol *futuo*, a jedan fragment iz jednog Plautovog djela spominje djevicu koja objašnjava da još uvijek nije naučila riječi pogodne za prvu bračnu noć (*nupta verba*), što bi sugeriralo da je usvajanje erotskog i seksualnog vokabulara bio i dio uvođenja žene u bračnu seksualnost. Marcijal se nije ustručavao da obscene riječi ubacuje u svoje djelo. On je tako tvrdio da je prenio jedan epigram Oktavijana, koji je ovaj navodno napisao za vrijeme peruzijskog rata i u kojem se na više mjesta nalaze obscene riječi uključujući i navodni Fulvijin ultimatum Oktavijanu : „*Aut futue aut pugnemus*".

Rimljani su bili dobro upoznati i sa problemom hermafrodita, koje spominje i Plinije Stariji. Po drevnim rimskim religijskim shvatanjima, rođenje hermafrodita u fiziološkom smislu se smatralo *prodigium*, događajem koji signalizira narušavanje *pax deorum*. Livije opisuje kako je za vrijeme II. punskog rata otkriveno 4-godišnje dijete – hermafrodit. Na osnovi savjeta haruspika, sujevjerni Rimljani su dijete bacili u more da se udavi. Hermafrodit nađen 133. god. p. n. e. je utopljen u lokalnoj rijeci. Izgleda je je utapljanje hermafrodita u rijeci bilo jedan od kultnih oblika kojima se navodno popravljao narušeni „prirodni poredak". Vremenom se ovaj odnos prema hermafroditima iz osnova izmijenio, pa se tako u I. i II. st. n. e. oni više nisu utapali, nego su postali takav kuriozitet da su se oni u statusu robova mogli i kupovati na „pijaci čudovišta" u Gradu. Ipak po rimskom zakonu, hermafrodit se morao klasificirati bilo kao muško bilo kao žensko. Za razliku od moderne primjene ovog termina, koji se odnosi primarno na fiziološki poremećaj, u antici se pod izrazom hermafrodit tumačilo i nečije po tadašnjim normama neprimjereno ispoljavanje polnog identiteta. Hermafrodit je i čest motiv u rimskoj vizuelnoj umjetnosti. Makrobije čak opisuje i mušku manifestaciju Venere/Afrodite koja je imala i kult na Kipru. Ta Venera je imala bradu i muške genitalije, ali je nosila žensku odjeću.

Seksualnost je igrala određenu ulogu i u simboličkom predstavljanju rimskog osvajanja. Po pravilu su antropomorfizirane skulpture pobijeđenih naroda predstavljane kao žene, što se može vidjeti u Sebasteionu u Afrodiziju, na oltaru svetilišta Tri Galije u Lugdunumu, kao i na novcima. Klaudije i Neron se tako u scenama iz Afrodizija predstavljaju kao pobjednici nad Britanijom i Jermenijom, oličenim u ženama.

Medicina

Rimska medicina mnogo toga duguje grčkom i helenističkom svijetu, o čemu je već govoreno u poglavljima koja se tiču Republike. Svi najveći rimski ljekari su bili grčkog ili istočnjačkog porijekla (bez obzira imali rimsko građanstvo ili ne). O enormnom grčkom utjecaju na medicinu dovoljno govori i činjenica da je latinski medicinski rječnik (koji je i danas službeni rječnik medicine) u svome velikom broju ustvari grčkog porijekla. Primjer Galena, najpoznatijeg ljekara rimskog svijeta (o kojem će kasnije biti detaljnijeg govora), jasno pokazuje da je medicina u rimsko doba izvedenica grčke medicine. Dodatno znanje iz medicine je prostrujalo zapadnim dijelom rimskog svijeta, kada je Aleksandrija (glavno učenjačko i znanstveno središte tadašnjeg svijeta) postala sastavnica Rimske države. U Aleksandriji su ljekari mogli da izvode seciranje ljudskog tijela, što je vodilo do bitnih medicinskih otkrića. Zanimanje ljekara je u rimskom svijetu

smatrano respektabilnim i bilo je cijenjeno. Julije Cezar je tako dao rimsko građanstvo grčkim ljekarima koji bi se doselili u Rim, a August im je dodjeljivao određene privilegije. Moćne familije su uvijek nastojale i da imaju dobro obućene ljekare u svojoj službi, bez obzira bili oni robovi, oslobođenici ili slobodni ljudi. Pojedini ljekari, posebno oni koji su bili u službi principsa, su mogli biti odlično plaćeni. O tome govore i primjeri oporuka koje su oni ostavljali i godišnje stipendije koje su primali od principsa (u jednom konkretnom slučaju od Klaudija). U II. st. n. e., mnogi gradovi su uobičavali da imaju plaćene ljekare ili druge medicinske službenike za tretman svojih siromašnih sugrađana, i dobijali su od tih lokalnih zajednica i prostor za svoj posao.

U antičko doba nisu postojali medicinski fakulteti suvremenog tipa i znanje se prenosilo u hramovima Asklepija, mentorskim sustavom ili samoukim načinom. Ljekari su uobičavali uvijek uz sebe imati i određeni broj učenika. Tako se Marcijal žali na mnoge hladne ruke koje opipavaju njegov puls kada pozvani ljekar dođe sa velikim brojem svojih učenika.

Reljef sa nadgrobnog spomenika koji prikazuje oslobođenike koji su se bavili medicinom. Datacija druga polovica I. st. p. n. e. U centru je *Clodius Metrodorus Medicus*, desno od njega je *Clodia Hillara*, a lijevo *Clodius Tertius Medicus*. Danas se nalazi u muzeju Louvre.

Freska koja prikazuje Asklepija (sjedi desno) uz kentaura. Potiće iz Pompeja. Danas se nalazi u Museo Archeologico Nazionale u Napulju.

Postojalo je više škola mišljenja koje se tiču medicine. Dogmatici ili racionalisti (*Dogmatici*, Greek: Δογματικοί) su bili najstariji poznati pravac medicinskog mišljenja. Pošto su tvrdili da slijede mišljenje Hipokrata, oni su zvani i *Hippocratici*. Za njene osnivače se smatraju Hipokratov sin Tezel i zet Polibije i to oko 400. god. p. n. e. Ova škola je zadržala primat sve do uzdizanja aleksandrijske, empiricističke škole. Ali je i nakon toga imala mnogo pristalica među uglednim ljekarima. Ova škola mišljenja je držala da treba upoznati skrivene uzroke bolesti, kao i evidentne uzroke. Isto tako su smatrali, iako nisu odbacivali eksperimentiranje, da sve treba počivati na razumijevanju. Dogmatici su davali i primarno značenje već ustanovljenim učenjima kako bi se stvorile nove teorije u ime medicinskog napretka. Empiricisti (*Empirici*, Ἐμπειρικοί; ἐμπειρία = iskustvo) su su davali značenje iskustvu, praksi i eksperimentu ili aktivnom učenju. Osnivanje ovog pravca se pripisuje Serapionu iz Aleksandrije i Filinu sa Kosa i to još u III. st. p. n. e. Mnogi istaknuti ljekari su pripadali ovom pravcu. Empirici su smatrali da je potrebno znati uzroke bolesti, ali su smatrali da je traženje skrivenih, tajnih uzroka besplodno. Metodici (*Methodici*; Μεθοδικοί) su bili pravac koji je nastao kao reakcija na empiriciste i racionaliste. Za osnivača ovoga pravca se smatra Temison (Θεμίσων) iz Laodikeje, najbolji učenik ljekara Asklepijada, iako ima mišljenja da je njen osnivač i sam Asklepijad oko 50. god. p. n. e. Metodici su se radije bazirali na tretmanu konkretne bolesti, nego na historiju pacijenta, i da je dovoljno da se promatraju generalni simptomi bolesti. Po njima sve što ljekar mora znati je bolest sama, i od toga znanja on će znati i liječenje. Oni su smatrali da bolest sama indicira i eventualno liječenje. Pored ove tri najzastupljenije škole mišljenja u tadašnjoj medicini postojao je još čitav niz manjih pravaca. Atenej (rodom iz kilikijske Atalije ili Tarsa) je osnivač pneumatika (*Pneumatici*, Πνευματικοί). Atenej koji je imao praksu u Rimu gdje je uživao veliki uspjeh. Od Ateneja (njegovo glavno djelo je bilo Περὶ βοηθημάτων) su sačuvani samo fragmenti. Atenejev učenik Agatin (Αγαθινος; rođen u

Sparti) je možda bio osnivač episintetika (*Episynthetici*), dok je njegov učenik Arhigen možda bio osnivač eklektika (*Eclectici*, Ἐκλεκτικοί) koji su nazivani tako jer su iz svake od etabliranih škola uzimali ono što su smatrali da je dobro i da im odgovara. Njihov osnivač je možda bio Arhigen. Naravno, navedene škole medicinskog mišljenja su mnogo složenije i detaljnije, nego što je to prezentirano u navedenom odjeljku.

Vrlo vrijedne podatke o medicini daje i rimski encklopedista Aul Kornelije Celz (*Aulus Cornelius Celsus*, živio 25. p. n. e.- 50. god. n. e.). Iako je nažalost veći dio njegove enciklopedije izgubljen, sačuvana je sekcija o medicini (*De Medicina*). Ova medicinska sekcija nudi informacije o ishrani, farmaciji, terapiji, dijagnostici, kirurgiji i drugim sličnim temama i jedan je od najboljih izvora koji se tiču medicinskog znanja u grčko – rimskoj kulturnoj ekumeni. Tako se daju detalji o tome kako ukloniti dijelove strijela u tijelu, kako zaustaviti krvarenje, kako ukloniti kamen iz bubrega, o amputacijama i sl. Sekcija se sastoji od osam knjiga i to : Uvod (diskusija o značenju medicinske teorije i prakse, te o eksperimentima na životinjama i ljudima), 1. Ishrana, higijena i vježba, 2. Opća patologija (uzrok bolesti, simptomi i prognoza) 3. Tretman bolesti, uključujući i običnu prehladu i upalu pluća, 4. Opis anatomije i određenih bolesti, 5. Lijekovi, uključujući opijate, laksativi i slično, 6. Čirevi i kožna oboljenja., 7. Operacije, kao što su vađenje kamena i uklanjanje katarakta/mrene, 8. Tretman fraktura. Hipokrat je prvi upotrebio grčku riječ *carcinos*, u značenju rak ili kraba, kako bi pojmovno odredili maligne tumore. A Celz je bio prvi koji je taj termin preveo na latinski kao *cancer*. Kolumela je svoje djelo djelimično bazirao na Celzusovoj izgubljenoj sekciji o poljoprivredi.

Naravno bilo je i određenih dorada i unapređenja u rimsko doba u odnosu na grčko i helenističko razdoblje. Rimljani su preferirali prevenciju bolesti u odnosu na liječenje bolesti, radi čega su se gradile tolike banje, akvadukti, sanitarno – drenažni sustavi, pazilo na čistoću i sl. I pored određenih teorijskih postavki Varona o eventualnom postojanju živih bića, ljudskom oku nevidljivih, koji mogu nanijeti štetu zdravlju, praktično znanje o postojanje bakterija i virusa je za Rimljane bilo nepoznato.

U I. st. n. e. značajan ljekar, ali i farmaceut i botaničar je bio Pedanije Dioskorid (*Pedanius Dioscorides*; Πεδάνιος Διοσκουρίδης; oko 40. - 90. god. n. e.), rodom iz kilikijskog grada Anazarbusa. On je imao ljekarsku praksu u Rimu, a bio je vojni kirug, gdje je stekao odlično iskustvo. Pedanije je napisao golemo djelo na grčkom jeziku Περὶ ὕλης ἰατρικῆς (na latinskom : *De Materia Medica*) o herbalnoj medicini i općenito potencijalnim lijekovima. Ovo djelo je ostalo u upotrebi za narednih 1500 godina. Za vrijeme Nerona i Vespazijana je ljekarsku praksu imao i Aret (Ἀρεταῖος; nazivan i Kapadokljaninom/Καππάδοξ). Aret je spadao u red nekih od najboljih ljekara u historiji. Postoji dvojba da li je bio bliži pneumoticima ili eklekticima. Njegovo djelo je uglavnom sačuvano i sastoji se od po dvije knjige djela *De causis et signis acutorum morborum, De causis et signis diuturnorum morborum, De curatione acutorum morborum, De curatione diuturnorum morborum.* Na prijelazu iz I. u II. st. n. e. bio je poznat ljekar Arhigen ('Αρχιγένης), porijeklom iz sirijske Apameje. On je imao praksu u Rimu za vrijeme Trajana, gdje je uživao značajan ugled zbog svoga znanja i rada. Arhigen je pisao medicinske rasprave, od kojih su samo sačuvani pojedini fragmenti.

U ovom periodu je živio i ljekar i pisac Apolonije Glauk (*Apollonius Glaucus*, Ἀπολλώνιος Γλαῦκος) o kojem se zna vrlo malo izuzev da je imao djelo, danas izgubljeno, o unutarnjim bolestima.

Značajan ljekar je bio Soran iz Efeza, koji je prakticirao medicinu u Aleksandriji i Rimu za vrijeme Trajana i Hadrijana. On je pripadao školi metodika, i bio je jedan od njenih najeminentnijih predstavnika. O njegovom istraživačkom i empirijskom duhu govori podatak da je on jedno vrijeme boravio u Akvitaniji, gdje je liječio neke kožne bolesti koje su tamo u to doba bile vrlo prisutne. On je bio i značajan pisac o medicinskim temama, pa je od njega sačuvano i dosta djela koja obrađuju pitanja ginekologije, fraktura, o akutnim i kroničnim bolestima... itd... Naravno dosta njegovih vrijednih radova je nestalo, koja su obrađivala farmaciju, dušu (koju je Soran podijelio u sedam dijelova, i kojoj negira besmrtnost)... itd... On je uživao veliku reputaciju i u narednim stoljećima i sv. Augustin ga naziva „*medicinae auctor nobilissimus*“, a Tertulijan "*methodicae medicinae instructissimus auctor*."

Celije Aurelijan (V. st. n. e.) iz Numidije je bio ljekar i pisac iz medicinske teorije, a najpoznatiji je kao prevoditelj sa grčkog na latinski dva djela Sorana o akutnim i kroničnim bolestima. Sačuvani su i fragmenti Celijevog djela „*Medicinales responsiones*“ koji je isto adaptacija Soranovih rasprava

Muscio ili Mustio je svoju ginekološku raspravu *Genecia* (*Gynaecia*), koja je nastala oko 500. god. n. e. bazirao uveliko na Soranu. Ustvari ta rasprava je skraćeni i pojednostavljeni prijevod Soranovog ginekološkog djela.

Reljef sa sarkofaga koji prikazuje okulistu i pacijenta. Datacija kraj II. – početak III. st. n. e. Danas se nalazi u Ravenna Museo Nazionale.

Reljef koji prikazuje pregled kod ljekara. Danas se nalazi u Museo della Civilta Romana.

Freska pronađena u Domu Kirurga (Domus del Chirurgo) u Pompejima koja prikazuje liječenje rane. Sama tematika slike se odnosi na priču o Eneji.

Postupno se diferencirao i određeni broj specijalnosti kao što su kirurgija, ginekologija, oftamologija, stomatologija...itd... Potrebno je reči i da bavljenje medicinom nije bilo gender segrerirano. Iako su muškarci činili najveći broj ljekara, bilo je i žena koje su se bavile medicinom. Na razvoj pojedinih segmenata medicine su dodatno utjecali i neki

praktični zahtjevi tadašnjeg društva. Tako je za razvoj kirurgije zaslužna bila i potreba vojske za saniranjem ranjavanja. Inače je u vojnim jedinicima uvijek bio prirodat i ljekar.

Grčko – rimski ljekari su razvili i čitav niz instrumenata, posebno za kirurške intervencije, kao što su skalpel, kuka (koja je mogla biti oštrog ili tupog tipa), bušilica za kosti, forceps, kateter (pravljen od željeza ili bronce), vaginalni *speculum*, špatula, kirurška pila. Kirurški i drugi medicinski instrumenti su prije upotrebe prvo kuhani u vreloj vodi, čime se vršila njihova dezinfekcija. Medicinski instrumenti su pronađeni i u Pompejima i na drugim područijima. Za anesteziju su se upotrebljavali opijum i skopolamin, a za pranje rana ocatna kiselina. Rimljani su razvili i specifične bolnice koje su omogučavale pacijentima da se u potpunosti oporave.

Medicinski i kirurški pribor pronađen u Domu Kirurga u Pompejima. Danas se nalazi u Museo Nazionale Archaeologico u Napulju.

Reljef koji prikazuje hirurške instrumente. Datacija I. st. n. e. Danas se nalazi u Museo della Civilta Romana u Rimu.

U velikoj mjeri korišteno je i ljekovito bilje, ali ne treba zaboraviti da ni u ovo vrijeme Rimljani i drugi Mediteranci se još uvijek nisu odrekli da lijek traže u molitvama, praznovjericama i magiji.

Od bilja korištenog u antičkoj medicini vrijedi istaći : komorač (smatralo se da ima umirujuća svojstva), oman (koristio se probavu), kadulja (iako je imala i ljekovitu vrijednosti, imala je i golemu religioznu vrijednost), bijeli luk (koristan za čitav niz bolesti kao što su visoki pritisak i srčani problemi, posebno u prevenciji), piskavica (koristila se za upalu pluča), *silphium* (biljka kojs se koristila u čitavom nizu prilika; bila je esencijalna za trgovinu Kirene), kora vrbe i mladice sa pupoljcima na vrhu (koristila se kao antiseptik).

Sahrana

Sve što se rodi, mora i umrijeti. Sahrana i rituali vezani za sahranu su u rimskom svijetu bili vezani za drevne „običaje predaka” koji su uključeni u kult i poštovanje predaka. Zato su i pogrebi trebali da budu sredstvo prezentiranja i čuvanja nasljeđa preminulog,

familije i gensa kojima je pripadao. Zato su i postignuća preminulog bila slavljena zajedno sa onima njegovih predaka, odnosno članova „ognjišta” kojem je pripadao.

Rimsko viđenje budućeg života objašnjava važnost ceremonijalnih pogrebnih običaja primjenjivanih u rimskom svijetu. Po tim shvatanjima duša je mogla naći mir samo onda kada bi posmrtni ostatci bili propisno položeni u grob. Ako se ovo ne bi desilo, duša bi bila nesretna i uznemiravala bi familiju, donoseći i nesreći drugima. Zato je izvrođenje odgovarajućih pogrebnih običaja bilo i religiozna dužnosti živih članova familije. Pojmovni izraz za takve obrede →*iusta facere*, ukazuje je da je dostojna sahrana promatrana kao pravo preminulog. U slučaju tijela izgubljenog u moru ili ako tijelo nije otkriveno iz nekih drugih razloga, ceremonije su bile pobožno primjenjene. U tom slučaju bi se podizao prazan grob – kenotaf (*cenotaphium*; „prazan grob” od grčkog κενοτάφιον) u počast preminulog. Pošto su se svi rimski građani, u političkoj teoriji, smatrali članovima jedne velike familije rimske respublike pravilni pogrebni obred je svaki Rimljanin bio dužan da izvede i ako bi naišao na nesahranjeno tijelo drugog rimskog građanina. Ako iz nekog razloga potpuni ritual sahrane ne bi bio moguć, bilo je dovoljno za ceremonijalni pogreb i sreću duše da se raspurši tri puta šaka puna prašine i pijeska iznad pokojnika.

Najdetaljniji sačuvani opisi pogrebnih ceremonija odnose se na osobe visoke ili najviše pozicije, a i same te informacije su sakupljene iz niza vrela, koja potiću iz različitih epoha. Radi toga postoji i opasnost da se način sahrane pojedinaca iz najviše (vrlo malobrojne) elite percepira kao uobičajeni vid pogreba u rimskom svijeta, kao i da dođe do konfuzije u određivanju kojoj epohi pripadaju pojedini oblici pogrebnih ceremonija. I pogrebne ceremonije u rimskom svijetu u toku 1200 godina njegovog postojanja su evoluirale, dograđivale se, dopunjavale ili transformirale zavisno od općekulturološkog razvitka. Ono što je sigurno jeste da su veoma mala djeca sahranjivana jednostavno i tiho (*funus acerbum*), da nije bilo nekih posebnih ceremonija za robove, da su građani najniže klase sahranjivani bez javne parade. Pogrebi su se uglavnom odvijali noću, izuzev u posljednjem republikanskom stoljeću i u prva dva stoljeća principata.

Pogrebni ceremonijal

Ako bi pojedinac preminuo u svome domu, članovi familije i prijatelji bi se okupili oko njegovog tijela koje se nalazilo na postelji. Dužnost najstarijeg sina (biološkog ili adoptivnog) bila je da glasno imenom pozove pokojnika, kao neki vid običajnog posljednjeg prizivanja u svijet živih. Formalno izvođenje ovog čina (*conclamatio*) on bi izrekao odmah sa riječima *conclamatum est.* Pošto se često duša izjednačavala sa dahom, najbliži srodnici bi zapečatili prelazak duše iz tijela sa posljednjim poljupcem i zatvaranjem očiju pokojnika. Tada bi započele lamentacije i prizivanje pokojnika sa imenom. Nakon toga bi tijelo bilo položeno na zemlju, oprano sa toplom vodom i ritualno očišćeno („pomazano”). Tada se mogla uzeti i posmrtna voštana maska. Onda bi se tijelo oblačilo u odjeću koja prikazuje status koji je pokojnik imao za života i bilo bi položeno na *lectus funebris* u atriju sa stopalima okrenutim prema vratima. Ovo je najčešći bio način koji se odigravao u domovima i vilama, a bilo je nekih drugih načina koji su se održavali prema onima koji su živjeli u insulama.

Krevet na kome se nalazio pokojnik bio je okružen cvijećem, a tamjan je gorio. Ispred vrata doma stavljan bi set grana bora ili čempresa kako bi upozoravao da se u kući desio smrtni slučaj. Sve navedene ritualne radnje sa tijelom pokojnika su obavljali ili njegovi srodnici ili klijenti ili robovi, ali postojali su i oni (*libitinarii*) koji su se profesionalno bavili ovim poslom.

Reljef koji prikazuje ožalošćene iza pokojnika koji leži na kauću. Danas se nalazi u Museo Laterano u Rimu.

Kada bi umrla neka istaknuta ličnost, javni telal bi izrekao sljedeću stilsku frazu : *Ollus Quiris leto datus. Exsequias, quibus est commodum, ire iam tempus est. Ollus ex aedibus effertur*. Tok i organizaciju ove vrste sahrane je određivao i organizirao *designator*.

Pogrebna povorka (*pompa funebris*) se kretala od kuće ili stana pokojnika do pogrebnog mjesta. Tijelo otkrivenog lica su nosili na svojim ramenima sinovi ili neki drugi bliži rođaci. Za mrtvim tijelom su išli u crno obučeni i bez nakita sinovi pokojnika zamotane glave, kćeri bez šminke, a za njima rođaci i drugi članovi familije, prijatelji, klijenti, oslobođenici, robovi. Za razliku od ksnijih epoha kada se na sahranama nastoje suzbijati izražavanje emocija na javnom mjestu, posebno kod muškaraca, u rimskom svijetu se sasvim normalno bilo slobodno izražavanje emocija u širokom spektru i bez suzdržavanja. Veličina, sjaj i prikaz pogrebne procesije su zavisila od bogatstva, ugleda i utjecaja pokojnika. Na početku procesije su se mogli nalaziti i muzičari koji su se specijalizirali u pogrebnoj muzici, oni koji bi pjevali tužaljke, te profesionalne narikaće i plesači. Značajnu ulogu u ovom kultu predaka su imale i voštane posmrtne maske, koje su modelirane direktno sa lica pokojnika. Jedan od plesaća je bio obučen u odijelo pokojnika (sa svim znacima dostojanstva, odlikovanjima i znacima funkcija i službi) i nosio je njegovu voštanu masku, te je gestikulirajući oponašao pokojnika i tako ga predočavao svjetini. Drugi glumci i plesaći su nosili voštane maske drugih predaka, oponašajući ih. To je predstavljalo simboliku da su se pokojni preci vratili među žive, kako bi ispratili svoga potomka u svoj svijet senki. Nakon toga bi išli memorijali velikih

djela koja je učinio preminuli. Procesiju bi pratili i nosioci baklji, čak i ako bi se ona dešavala po danu, kao reminisencija na drevni običaj sahranjivanja po noći.

Nobilske i druge utjecajne familije su izlagale prikaze predaka (sing.: *imago*; plur.: *imagines*) u atriju. *Imagines* su bile uređene u vidu obiteljskog stabla (*stemma*), sa kraćim naslovom (*titulus*) koji sabire dužnosti, časti i dostignuća koje je predak postigao (*res gestae*). Uglavnom su to bile portretne biste. Servije navodi da je čak 600 imagines bilo izloženo na sahrani mladog Marcela, Augustovog nećaka,

Za istaknute pojedince, pogrebna procesija bi se zaustavila na Forumu, gdje je mrtvo tijelo podignuto. Glumce sa voštanim maskama, posadiše na kurulske stolice zato jer oni simbolički predstavljaju pokojnikove pretke koji su obnašali javne funkcije. To je bio simbolički prikaz skupa predaka koji su dočekivali u svoje „društvo“ najmlađeg pokojnika. Po Polibiju, to „uskrsnuće“ predaka je imalo veliki efekt na prisutne prilikom sprovoda. Tada bi se sa rostre u znak sjećanja na pokojnika održao i eulogij (*laudatio funebris*; pogrebni govor - panegirik) i pogrebna pjesma (*nenia*). U govoru, koji bi izricao sin ili neki bliži srodnik, isticale bi se vrline i dostignuća pokojnika i historija njegove familije. Tada bi došlo i do pretjerivanja u izrečenim podacima. Za vrijeme Republike, panegirici su bili manje uobičajeni, ali su zato više bili cijenjeni. U postrepublikansko doba, laudacije su bile češće davane, posebno članovima imperijalne vladajuće. Naravno, ovakva detaljna i velika ceremonija je bila primjenjivana samo kod najbogatijih i najutjecajnijih pojedinaca. U vremenima epidemije, ovakve ceremonije se nisu primjenjivale. Laudacije se nisu morale održavati samo na forumima, nego su se održavale i u privatnosti doma ili prilikom samoga pogreba.

Ovi govori su nekada bili i izraz političkog mišljenja, npr. kada je Cezar održao govor u spomen svoje tetke u kojem je hvalio popularske lidere, te čuveni govor Marka Antonija na pogrebu Cezarovom. Ovaj govor je bio tako pripremljen i održan da je praktički „lansirao” Cezara na mjesto lidera popularske stranke i označio je ponovno okupljanje raspršenih marijevaca.

Zakonik 12 ploča je zabranjivao sahranu pa i samu kremaciju preminulih unutar Grada (pomeriuma), i to pravilo se proširilo širom rimskog svijeta i zadržalo sve do kraja njegovog postojanja. Nakon što je procesija došla do grobnog mjesta, dalja procedura je varirala zavisno od epohe, ali u doba klasičnog rimskog svijeta tri stvari su bile zajedničke i neophodne u svim razdobljima : 1. sveto posvećenje počivajućeg mjesta, 2. prosipanje zemlje iznad posmrtnih ostataka i 3. pročišćenje onih koji su „umrljani” smrću koja se desila.

U drevna vremena, ako bi se tijelo skeletno sahranjivalo, ono bi bilo spuštano u grob ili na kauču na kojem je bio donesen na grobno mjesto ili u mrtvačkom sanduku od pečene gline. Ako je tijelo bilo spaljivano, kopan je plitki grob i popunjavan je suhim drvećem, iznad kojeg bi se smještalo tijelo. Onda bi se izvršila kremacija i na pepeo bi se nabacio zemljani humak. Grob u kojem je tijelo bilo spaljeno nazivalo se *bustum*, i bilo je sveto posvećeno uobičajenim pogrebnim ceremonijama.

U velikoj većini slučajeva u klasičnom rimskom svijetu se primjenjivala incineracija (kremacija, spaljivanje tijela pokojnika). Ali i tada je kao ceremonijalna neohodnost bio običaj da se neki mali dio ostataka (*resectum*), uobičajeno kost prsta, zakopa u zemlju (kao neki atavizam drevnijeg skeletnog sahranjivanja). Ako bi se tijelo spaljivalo, oni bi se nosilo do mjesta zvanog ustrina, koje nije smatrano dijelom groba i smješteno je nad hrpu drveta (*rogus*). Na njih su onda bacani mirisi, parfemi, začini, pokloni i uspomene od strane prisutnih osoba. Vatru je upalio jedan od srodnika, koji je odvraćao lice za vrijeme ovog čina. Nakon što je vatra prestala goriti, žar je ugašen sa vodom ili vinom i

prisutni su pozvani na posljednji oproštaj sa preminulim. Prisutni su zatim bili prskani tri puta vodom pročišćenja, i zatim su izuzev neposredne familije ostali napuštali mjesto spaljivanja. Pepeo bi bio sakupljen u tkanine, kako bi se osušilo, a ceremonijalna kost se zakopavala. Izuzetak je bio gens Kornelijevaca koji se tradicionalno sahranjivao inhumacijom (skeletno sahranjivanje kao što je danas uobičajeno u abrahamističkom svijetu). Jedino je Kornelije Sula incineriran, iz straha da bi njegov grob mogao biti namjerno oskrvavljen od političkih protivnika i kosti iskopane i obeščašćene. I bebe koje su bile umrle prije nego što bi doživjele 40 dana života bi bile skeletno sahranjivanje. U kasnom periodu antike, kada je kršćanski svijet sve više zamjenjivao rimski svijet, polako se gasila incineracija i prelazilo se na inhumaciju.

Do doba Cicerona bila bi prinošena žrtva boginji Ceres i htoničnim božanstvima. Kod uglednijih i bogatijih žrtvovala bi se svinja, a kod onih koji nisu mogli priuštiti svinju prinosile bi se libacije vina, tamjana, žito ili njegove prerađevine, plodovi voća ili povrća ... itd... Dijelovi žrtvovane životinje bi se podijelili prisutnima, a jedan dio bi bio stavljen uz pokojnika. Ovo bi tako predstavljalo simbolički posljednji zajednički obrok pokojnika (*silicernium*) sa živima. Nakon toga bi se ožalošćeni vratili u svoje domačinstvo, koje bi bilo pročišćeno darivanjem Larima i tako bi se završio pogrebni ceremonijal.

Reljef na funeralnoj steli koji prikazuje ritualni obrok prilikom pogreba. Potiće iz Erdeka, a danas se nalazi u Arheološkom muzeju u Istanbulu u Turskoj.

Neko vrijeme nakon kremacije, kada je pepeo imao dovoljno vremena da se u potpunosti osuši, članovi familije ili prijatelji su odlazili do mjesta spaljivanja, uzimali pepeo koji je bio zamotan u tkanine i prebacivali ga u urne koje bi se odlagale u grobnice. Nakon pogrebne ceremonije još neko vrijeme bi se nastavile pogrebne ritualne ceremonije. Deveti dan od pogreba bi se održavao *sacrificium novendiāle*. Tada bi se održavala u domačinstvu preminulog *cena novendialis*. Tradicionalno su na ovaj dan nasljednici preuzimali svoju baštinu a bile su priređivane i pogrebne igre (naravno kod onih koji su to mogli priuštiti). Period žalosti ako je umro najbliži član familije je trajao deset mjeseci, za umrlog odraslog rođaka period žalosti je trajao 8 mjeseci, a za dijete – rođaka (u starosti između 3. i 10. godine) onoliko mjeseci koliko je preminulo dijete imalo godina. Žalobni period od 10 godina ukazuje na veliku drevnost i konzervativnost običaja sahranjivanja, jer je desetogodišnji ciklus bila ustvari romulovska godina.

Na mrtve se sjećalo prilikom odgovarajućih praznika, koji su mogli biti i javnog i privatnog karaktera.U februaru umrlima je bio posvećen devetodnevni festival *Parentalia* ili *dies parentales*, koji se nastavljao na praznik *Feralia*, kada bi se umilostivili zli duhovi preminulih. Održavanje ovih festivala u februaru je drevnog i simobličkog karaktera, jer je prije prelaska na godinu koja počinje sa 1. I., sa februarom završavala godina.

Za vrijeme *Parentalia*, članovi familije bi se okupili na groblju i nudili jela precima, a i sami se gostili vinom i hranom. Inače bi se grobovi posječivali i drugim prilikama, kada bi se nudila hrana i vino.

Na praznike *Violaria* („Festival ljubičice”) i *Rosaria* („Festival ruža”) krajem marta i maja su se dijelile ljubičice i ruže među rođacima i postavljale na grobove ili sipale iznad urni. Proslavljale su se i rođendani ili dani sahrane osobe koja bi se komemorirala. Na sve ove prigode prinosili su se darovi u hramovima bogovima, a na grobovima manima preminulih. Kod grobova bi se tada održavala i gozba za članove familije, rođake i prijatelje, a „nudila” bi se i hrana mrtvima.

Rimljani su ponekada prihvatali i neke strane običaje koje bi uključivali u sustav svojih pogrebnih aktivnosti. Tako su u literarnim vrelima i u arheološkim podacima nailazi na svjedočanstva da se pokojniku u usta stavljao „Haronov novčić”, što se povezuje sa grčkim mitom o Haronu koji na svome čamcu prevozi sjene mrtvih u podzemni svijet, preko rijeke Styx. Tim novčićem bi se onda plaćao prijevoz. Balzamiranje nije bilo uobičajeno i smatrano je uglavnom egipatskim običajem, sa samo nekoliko slučajeva koji su evidentirani van prostora Egipta.

Grobnica

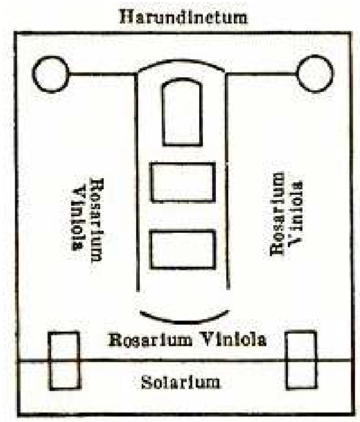
Što se tiče izgleda groba i grobnog mjesta, tu je vladala prilična šarolikost. Rimski svijet nije bio homogen u pogledu izgleda grobnih mjesta i nadgrobnih spomenika. To je zavisilo primarno od materijalnih sredstava, ugleda i tradicije pokojnikove familije. Uz to, i skoro 1200 godina postojanja rimskog svijeta uvjetovale su i kronološke različitosti u izboru, izgledu i veličini groba, grobnice i prostora oko njih. Ipak je osnovna misao vodilja, bez obzira na epohu i uložena sredstva, prilikom sahranjivanja bila da grob treba da predstavlja novi dom za pokojnika. Najprostiji vid bi bilo sahranjivanje u urne, koje su u ranija vremena imala oblik doma ili sobe. Ovi grobovi nisu imali sepulkarne prostorije,

i ostaci su ostavljani u zemlji ispod nadgrobnog spomenika (slično današnjoj većinskoj praksi). U ovom slučaju cijev (od olova) bi vodila od počivališta do površine, i kroz nju bi se slivali kao posvetni darovi slijevalo vino, mlijeko ili nešto drugo.

Bogate familije su mogle konstruirati monumentalne zajedničke grobnice koje su imale dekorirane prostorije u kojima su se čuvali posmrtni ostaci više njenih generacija. Glavni i najvažniji dio te grobnice bila je zatvorena prostorija (*sepulcrum*), čiji je pod uobičajeno ispod nivoa okolnog zemljišta i do kojeg se spuštalo sa manjim stepeništem. Oko baze zidova je vodila uzdignuta platforma (*podium*) na koju su se smještali mrtvački kovčezi ako bi se pokojnici sahranjivali inhumacijom. Urne su se smještale ili na spomenuti *podium* ili u niše koje su građene u zidu. Često se u ovom grobnicama nailazi na oltar ili neki drugi tip svetilišta, na kome su se nudili darovi manima, odnosno dušama preminulih. Vrlo čest nalaz u grobnicama su bile i svjetiljke. Zidovi, podovi i stropovi su bili dekorirani istim stilom kao i da je riječ o domu živih, pa se i tamo nailazi na vrijedne mozaike i freske. I predmeti koje je pokojnik za života volio su ili spaljivani zajedno sa njim prilikom incineracije ili polagani u grob, posebno je to bio slučaj ako je bila riječ o nečemu što je bilo vezano za njegovo zanimanje. U tim zajedničkim grobnicama bi se sahranjivali i *hospites*, koji bi umrli daleko od sopstvenih domova, i oslobođenici te familije. Princepske vladajuće familije su imale svoje mauzoleje, kao što su Augustov mauzolej i Hadrijanov mauzolej.

Vanjski izgled monumenata je mogao biti različit, pa je tako mogao biti oblika oltara ili hramova, a bilo ih je i u obliku slavoluka sa nišama. U Pompejima se nekoliko puta nailazi na oblik polukružne klupe (koja je mogla biti natkrivena ili otkrivena), i koja se koristila za razgovor i ćaskanje van sopstvenog doma.

Prostori koje su zauzimale grobnice su zavisili od sredstava sa kojima su njegovi graditelji raspolagali i bili spremni da u njega ulože. Inače se uvijek nastojalo da ovi monumenti zahvataju što širi prostor, kako bi zona grobnice mogla primiti i biti komforna za članove familije koji su posjećivali grobove svojih umrlih na određene regularne religijske praznike. Ako je prostor bio mali (kao u velikoj većini današnjih grobova), onda bi se bar postavljala klupa ili stolica. Znatno skuplje i monumentalnije grobnice su imale veći ne samo unutrašnji nego su zahvatale i širi okolni, vanjski prostor i mogle su imati zaklone, hladnjake, pa čak i ljetne („baštenske") kućice, pa čak i blagovaonice na kojima bi obilježavale godišnji praznici i održavale određen kultne radnje. I privatna mjesta za kremaciju (*ustrinae*) se spominju. Zato su i pojedine grobnice izgledale i kao parkovi, sa drvećem i cvijećem, vrelima ili bunarima, rezervoarima vode ili fontanama, pa i kućama u koje bi se smještali robovi ili oslobođenici zaduženi za održavanje grobnica.

U sredini parka je smještena *area*, odnosno prostor za grobnicu sa nekoliko objekata, od kojih je jedan bio skladište (*horreum*). Oko grobnice su se nalazili redovi ruža i ljubičica, koje su se koristile u praznicima. Oko njih su se nalazili vinove loze smještene na rešetke od drvenih letvi (*vineolae*). Postojali su i terasa (*solarium*), dva bazena (*piscinae*) povezana jednim malim kanalom sa *area*. Sve je to okruživala neka vrsta žive ograde (*harundinetum*). Ova vrsta grobnice okružena sa dodatnim, parkovnim i drugim sadržajima se zvala *cepotaphium*.

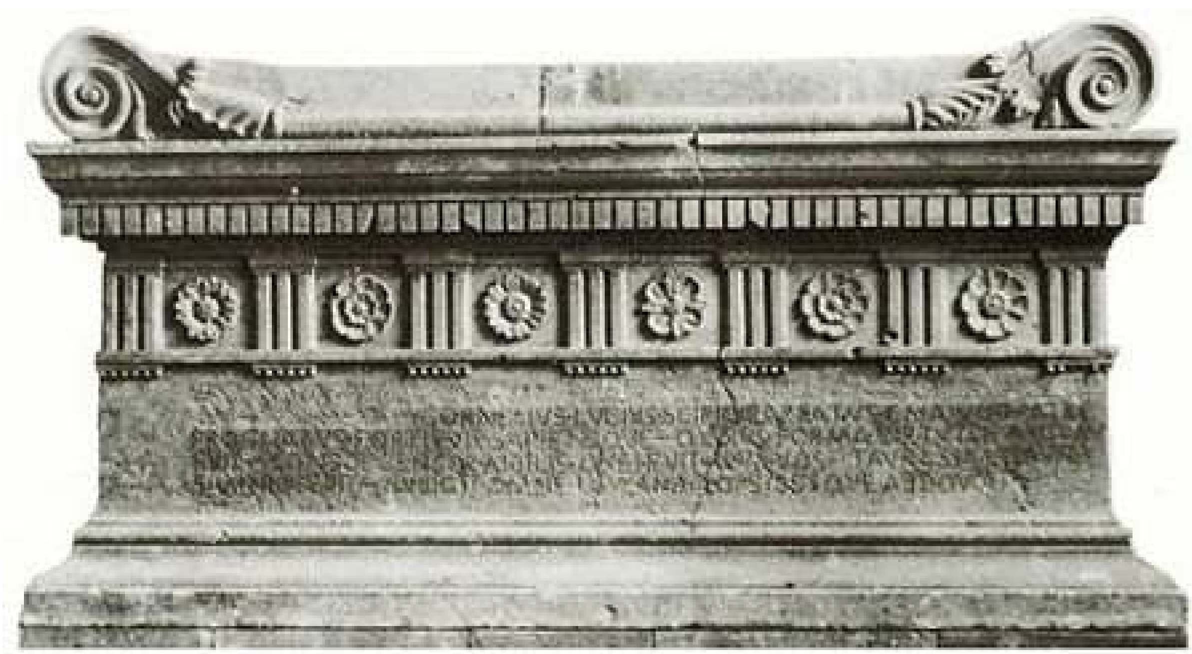

Monumentalna grobnica Cecilija Metela duž *via Appia*.

Ulaz u *Sepulcrum Scipionum* („Grobnica Scipiona" duž *Via Appia*) koja je bila familijarna zajednička grobnica Scipiona, u funkciji od početka III. st. p. n. e. do I. st. n. e. Zanimljivo je da su tamo bili sahranjeni i neki koji nisu bili iz roda Kornelija Scipiona, kao pjesnik Enije, a da nisu sahranjeni neki istaknuti Scipioni, kao što su Afrikanac Stariji i njegov brat. Ova grobnica se vremenom pretvorila u neku vrstu porodičnog muzeja.

Naravno, ove monumentalne grobnice sa parkovima i dodatnim sadržajima su bile vrlo rijetke, i velika većina stanovništva se sahranjivala u znatno skromnije zajedničke ili individualne grobnice.

Nadgrobni spomenik Scipiona Barbata sa čuvenim natpisom. Danas se nalazi u Vatikanskom muzeju.

Urne sa posrmtnim ostacima bi se mogle skladištiti u posebnom građevinskom objektu koji se nazivao kolumbarijum/*columbarium*, i koji je većim dijelom građen pod zemljom. Iznad vrata na ulazu u kolumbarijum bi se nalazio natpis koji je davao imena vlasnika, datum podizanja i druge podatke. Ove građevine za razliku od zajedničkih familijarnih grobnica su mogli biti otvoreni i ostalim ljudima, koji bi platili vlasniku kolumbarijuma grobno mjesto u njemu. Podizanje i posjedovanje kolumbarijuma su bili isplativ posao za poduzetne pojedince, jer im mušterija nikada nije nedostajalo. Kolumbarijumi su bili

pravouglog oblika, sa velikim brojem niša (zvanih *columbaria*) koje su se nalazile u regularnim nizovima koji su mogli biti horizontalni (*gradus*) i vertikalni (*ordines*). U velikim kolumbarijima bilo je mogućnosti za komotan smještaj do 1000 urni. Kao što je već rečeno vezano za zajedničke grobnice, postojali su oko zidova i *podiumi* na koje bi se smještali sarkofazi u koje bi se smještali pokojnici koji bi bili skeletno sahranjivani. Nekada bi za istu svrhu bile iskopavane i posebne prostorije ispod poda. Na *podium* su takođe bile i niše, kako se ne bi „trošio” prostor uzalud. Ako je visina zgrade bila dovoljno velika, drvene galerije bi se podizale oko zidova. Do prostorije se dolazilo stepeništem koje je isto sadržavalo niše. Svjetlost se dobijala zahvaljujući malim prozorima blizu stropa. I zidovi i podovi su bili uređeni i dekorirani.

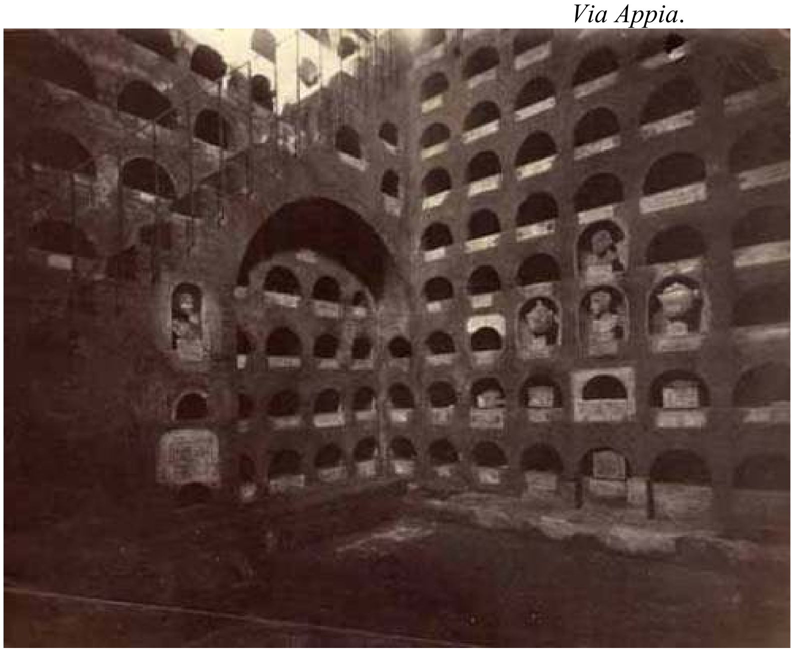
Ove građevine svoj naziv kolumbarijum duguju sličnosti sa golubnjacima.

Ostaci kolumbarijuma u Ostiji.

Posebno je lijep kolumbarijum Pomponija Hilasa (*Pomponius Hylas*), koji je bio bogat freskama, dekoracijama i vrijednim mozaicima. Ovaj kolumbarijum je bio smješten blizu *Porta Latina* na *Via Appia*.

Columbarium na Vigna Codini na *via Appia*.

Edikula

Niše su bile češće polukružnog oblika, a nekada i potpuno pravokutne. Neki od kolumbarijuma su imali donje redove pravokutne, dok bi oni gornji bili lučni. Niše su uobičajeno sadržavale po dvije urne (*ollae, ollae ossuariae*). Povremeno su niše bile pravljene dosta duboko za dva seta urni, sa tim da bi one iza bile podignute malo iznad onih ispred. Iznad ili ispod svake niše je na zidu bio pričvršćen mramorni *titulus* na kojem se nalazilo ime vlasnika niše. Ako je osoba tražila za svoju familiju grupu od 4 ili 6 niša, bilo je uobičajeno da se one označe nekom zidnom dekoracijom kako bi se pokazalo da one čine neku zajednicu; često bi se i podizali stubovi sa strana kako bi se odavao utisak prednje strane hrama. Ove grupe su se zvale edikule (*aediculae*). Niše u višim redovima su bile jeftinije, nego one što su bile bliže podu. One pod stepeništem su bile najmanje poželjne. Urne su bile od različitog materijala i bile su običajene cementirane za dno niše. Poklopci su bili pokretljivi. Na urnama su bila ispisana imena pokojnika čiji su se ostaci nalazili u njima, ponekad sa danom i mjesecom, a rijetko godine smrti.

Urne, bez obzira da li se nalazile na skromnom ili monumentalnom grobnom prostoru su u većini slučajeva i same bile od iznimne umjetničke, pa i historijske vrijednosti. Mnogo se ulagalo u ljepotu i izgled urni, i one su bile reljefno ili na neki drugi način dekorirane. Na urnama su se mogli nalaziti i natpisi, najčešće imena pokojnika i njegove familije, eventualno godine starosti i dostignuća u toku života. Materijali za izradu urni su mogli biti različiti i to mramor, obični kamen, glina, staklo.

Staklena urna sa pepelom. Potiće iz Augustoritum (danas Limož/Limoges u Francuskoj). Datacija druga polovica I. st. n. e. Danas se nalazi u Metropolitan Museum of Art u Njujorku. U I. st. n. e. staklene posude su postale popularan izbor za upotrebu kao grobnih urni.

Rimska grobna urna sa poklopcem. Danas se nalazi u Walters Art Museum. U njoj se nalaze posmrtne ostaci žene po imenu *Novia Clara*. Drške su u obliku Zeusa – Amona.

Etrurska brončana grobna urna sa poklopcem. Danas se nalazi u Metropolitan Museum of Art u Njujorku.

Mramorna grobna urna sa natpisom i reljefom. Datacija kasno I. st. n. e.

Grobna urna sa reljefnim prikazom posvetnog darivanja.

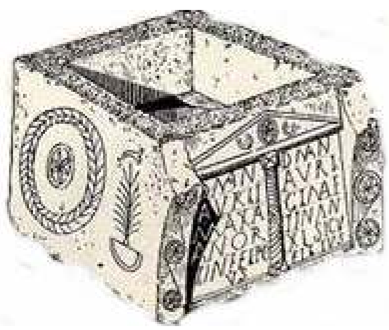
Grobna urna sa reljefnim prikazom oružja i ratnih trofeja. Datacija prva polovica I. st. n. e. Nađen blizu lokaliteta Anagni, sjeveroistočno od Rima. Danas se nalazi u Metropolitan Museum of Art u Njujorku.

Rimska grobna mramorna urna. Datacija augustovsko doba.

Urna sa natpisom iz Donje Pecke kod Mrkonjić Grada, BiH.

Urna sa natpisom iz Doljana kod Bihaća, BiH.

Rimski sarkofag koji reljefno prikazuje Heraklova djela, nalazi se u Arheološkom muzeju u Konji, Turska. Datacija cc. 250 – 260. god. n. e.

U kasnijim periodima počinju se koristiti sarkofazi za pohranu posmrtnih ostataka, koji su bili često ukrašeni reljefima vanredne umjetničke ljepote. Prikazi su mogli biti različite tematike, od one mitološke pa do nekih historijskih i pejsažnih pojava, te kultnih i filozofskih tema.

Nadgrobni reljef familije Publija Gesija (*Publius Gessius*).

Na grobnom mjestu bi se nalazili i epigrafski spomenici (često sa reljefnim prikazima), koji su ovjekovječivali pokojnikovo ime, njegova postignuća (ako ih je bilo), godine

starosti, i dedikante. Ovi epitafi, koji su najčešće vrlo sažete informacije, mogu otkriti i filozofska i religijska uvjerenja pokojnika. Npr. epitafi onih koji su bili bliski epikurejskom učenju bi često izražavali formu : *non fui, fui, non sum, non desidero* (nisam bio, sam bio, nisam, ne želim), što u „lakonskoj formi" simbolizira pokojnikovo postojanje.

Želja za ovjekovečivanjem pokojnika je glavni razlog da se grobna mjesta (svih mogućih tipova i arhitektonskih oblika) nalaze uzduž strana cesta i puteva koji povezuju gradove, naselja, sela i rustične vile. Uzduž *via Appia* nalazi se veliki broj grobova, nekropola, mauzoleja, zajedničkih grobnica i kolumbarijuma, posebno iz reda drevnih uglednih rimskih familija. Sličan raspored se vidi i u „Ulici grobova" kada se izlazi iz Pompeja. Rimska opsesija da neko nastavi svoje postojanje u kolektivnom sjećanju dovela je do toga da natpisi budu što izražajniji, kao i grobnice impozantnije i raskošnije. Ne samo civilni, nego i vojnički grobovi su često grupirani duž rimskih cesta i puteva. Vojnički grobovi se često nalaze na putevima koji vode iz tabora. Pored sahranjivanja uz ceste, postojali su i drugi grobni prostori, manje primjetni i manje skupi, a sahranjivalo se i na farmama i seoskim posjedima. Pojedini rodovi i familije su imale i svoje zasebne grobne prostore, kao i mnogobrojni kolegiji.

Za vrijeme Republike na istočnom dijelu Eskvilina se nalazilo odlagalište za sve ono što odvodni kanali Grada ne bi mogli odnijeti. Takođe na istom prostoru su bile i grobnice (*puticuli*), koje su bile obične jame u zemlji. Tu bi se jednostavno bacali posmrtni ostaci, kao smeće na odlagalište. Tako bi to postajalo počivalište za odbačene robove, izopćenike...itd... Ove grobnice su bile loše održavane, nekada i prepunjene pa je ovo eskvilinsko područje bilo nenastanjivo i izvor potencijalno najgore zaraze ili zagađenja. U te jame se nekada vršilo i brzo, masovno sahranjivanje umrlih uslijed epidemija. U augustovsko doba, opasnost za zdravlje i čistoću Grada je postala tolika da je odlagalište pomjereno na znatno veću udaljenost, Eskvilin je pročišćen, a jame – grobnice su zatrpane. Tu je nastao park, poznat pod nazivom Meceninin park (*Horti Maecenatis*). Pogubljeni kriminalci, na osnovi presude suda, se nisu uopće sahranjivali, nego su njihove lešine ostavljane pticama i životinjama (što se smatralo najvećom kaznom) na mjestu egzekucije.

„Ulica grobova" u Pompejima. Slika je nastala između 1890. i 1900. god.

„Ulica grobova" u Pompejima. Slika je nastala između 1890. i 1900. god.

Velika rimska nekropola nalazi se na prostoru Alyscamps, izvan zidina starog dijela južnofrancuskog grada Arla. Riječ je ustvari o dijelu ceste koja vodi prema gradskim kapijama. I u kršćanskom svijetu su se na ovom lokalitetu nastavljala sahranjivanja.

Vojnički odnos prema smrti

Posebno je kult mrtvih bio izražen kod vojnika i drugih profesija čiji je posao uključivao i eventualnu smrt. Vojnici su tako pokazivali posebnu sklonost da dostojno sahrane svoje drugove. Često uslijed ratnih okolnosti i brzine razvijanja operacija nisu dozvoljavali održavanje pravilnog rituala, a za vojnike koji bi poginuli na protivničkom području, vjerojatno su davane masovne kremacije ili sahrane. U slučaju kada bi prilike to dozvoljavale, poginuli drugovi bi bili kremirani, i njihov pepeo bi bio prebačen na predviđeno grobno mjesto. Zbog te vojničke posvećenosti kultu mrtvih, načinjen je veliki broj epigrafskih spomenika (sa ili bez reljefa) u spomen palim ili umrlim vojnicima i veteranima. Ako tijelo nije bilo pronađeno, onda bi se pokojnik komemorirao sa kenotafom. O posvećenosti tome da se dostojno sahrane drugovi po oružju, govori i primjer poginulih legionara i auksilijara iz Varove armije. Kada je Germanik sa svojom armijom došao na mjesto uništenja Varove armije u Teutoburškoj šumi, prvo što je uradio bilo je da se sakupe razbacani i neshranjeni ostaci poginulih vojnika, i da se dostojno sahrane pod jednim humkom. Za vrijeme principata jedan dio vojničke plate se odvajao i stavljao u poseban fond iz kojeg su se financirali pogrebni troškovi, uključujući i ritualno jelo, sahranu i komemoraciju.

Natpisi na vojničkim nadgrobnim spomenicima uglavnom daju osnovne podatke o pokojnom vojniku ili veteranu, ime, jedinicu, godine starosti, godine službe i možda imena dedikanata. Reljefi mogu biti vrlo raznovrsni i tako između ostalog prikazuju i starješine sa insignijama činova, obične vojnike sa oružje, konjanike kako jašu (često iznad tijela oborenog neprijatelja).

Pogrebni zavodi/kolegiji

Inače su ovi pogrebni zavodi (*collegia funeraticia*) postojali i za civile i za vojnike. Rimska svijest je podrazumijevala dostojnu brigu o umrlim, zato je i postojao razvijen i raširen sustav koji se brinuo o sahranama, pa su i esnafi/kolegiji, kao i druge asocijacije (npr. gladijatora) brinuli o pogrebu svojih članova, pa i gradnji kolumbarijuma. Iako su se ovi kolegiji mogli zvati različitim imenima kao npr. *cultores* ovog ili onog božanstva, *collēgia salutaria, collegia iuvenum*, njihove metode rad i razlozi postojanja su bili praktično isti. Ako su članovi imali osigurano grobno mjesto za sebe, oni su poradi održavanja neophodnih pogrebnih troškova, uplaćivali u zajednički fond određenu članarinu. Kada bi član umro, iz zajedničkog fonda bi se plaćala sahrana i odgovarajući obredi, a komitet kolegija bi nadzirao da su obredi na pravilno održani. Kolegij bi na odgovarajuće datume i praznike posvetio i kolektivno darivanje sjenima umrlog. Ako je svrha kolegija/zavoda bila izgradnja i održavanja kolumbarijuma, prvo bi bio određen trošak za planiranu radnju koji bi zatim bio podijeljen na udjele (*sortes viriles*). Svaki član je po svojim mogućnostima učestvovao u ovom trošku i njegov udjel bi se slivao u zajedničku blagajnu. Nekada bi neki zadužbinar sam platio čitav trošak za gradnju kolumbarijuma, pa bi on postao počasni član kolegija sa titulom patrona. Podizanje kolumbarijuma bi bilo povjereno kuratorima, izabranih kockom, koji su načelno bili najveći udionici u zajedničkom fondu i najuticajnije osobe. Oni su sklapali pogodbe za radove i nadzirali gradnju i pratili utrošak novca. Služba kuratora je bila smatrana veoma počasnom, pa se njihova imena pojavljuju na natpisima izvan gradnje. Ovi pojedinci bi na svoj trošak nekada dali da se dekorira i unutrašnjost građevine, srede niše ili podignu dodatni sadržaji oko grobnice, kao hladnjaci ili blagovaonice. Nakon završetka gradnje, kuratori bi dijelili niše članovima i to na osnovi određenih pravila i reda. Pošto sve pozicije i niše nisu imale jednaku vrijednost i poziciju, kuratori bi cijeli prostor (što je moguće poštenije) podijelili u sekcije (*loci*), koje bi se onda ždrijebom dijelile udionicima u zajedničkim troškovima. Svako je imao onaj broj *loci* koji je odgovarao visini njegovog udjela, iako su ove sekcije mogle biti na potpuno različitim stranama kontubernijuma. Članovi je bilo dozvoljeno da raspolažu svojim dijelovima grobnice po sopstvenoj želji, mogli su ih prodati, založiti, zamijeniti, pokloniti. Pojedini veći ulagaći su ustvari ulazili u posao oko izgradnje kontubernijuma ne kako bi osigurali za sebe i svoju familiju posljednje počivalište, nego kako bi mogli zaraditi i ostvariti profit. Oni koji su posjedovali određene dijelove kontubernijuma su stavljali na njih svoja imena, a mogli su staviti i stupove i statue... Neki *tituli* su mogli uz ime vlasnika niše ili grupe niša da daju i broj i poziciju njegovih *loci* ili *ollae*. Nekada bi *tituli* bilježili i prodaju ili kupovinu niša i ime bivšeg vlasnika. Nekada imena na urnama ne bi odgovarala imenima

na titulima iznad niša, pokazujući da je vlasnik niše prodao samo dio svoga posjeda ili da kupac niše nije zamijenio titul. Troškovi održavanja su plaćani vjerojatno iz članarine članstva.

Jedan titul ima sljedeći sadržaj : L · ABVCIVS · HERMES · IN · HOC / ORDINE · AB · IMO · AD · SVMMVM / COLVMBARIA · IX · OLLAE · XVIII / SIBI · POSTERISQVE · SVIS („Lucije Abucije Hermes/*Lucius Abucius Hermes* je osigurao u ovom redu, od najnižeg do najvišeg 9 niša sa 18 urni za sebe i svoje potomke”).

Sačuvan je i pravilnik jednog od pogrebnih zavoda (po imenu *collegia salutaris Dianae et Antinoi*), zahvaljujući jednom natpisu iz 136. god. n. e. iz Lanuviuma. Taj pravilnik regulira troškove učlanjenja, mjesečnu članarinu, pogreb članova, i raspored za sastanke i zajedničke večere. Rimljani su nekada kršćane smatrali i nekom vrstom pogrebnih asocijacija. Zanimljivo je da su pogrebne asocijacije i zavodi ostavljani na miru, ako je i Država nekada zabranjivala udruživanje u skupine, organizacije i asocijacije. Bilo je i poduzetnika koji su prodavali prostor za smještaj urni osobe koje ili nisu bile dovoljno bogate da podignu sopstvene grobove ili nisu mogle potraživati pravo na sahranu na nekom rodovskom ili familijarnom grobnom prostoru ili nisu mogli na neki drugi način osigurati grobno mjesto (preko npr. kolegija zanatlija, vojske, gladijatora). Bilo je i slučajeva da neki zadužbiran javnom donacijom osigura grobni prostor za svoje sugrađane. Patroni bi brinuli za sahrane svojih klijenata, i obrnuto. Iz svega izloženog, jasno je da je velika većina rimskih građana bila dostojno sahranjivana.

Zbog svojih eklektičnih shvatanja, klasični rimski svijet (za razliku od abrahamističkog svijeta) nikada nije bio načisto sa tim šta se dešava nakon smrti. Tumačenja različitih religija, kultova i mitologija su se miješala sa filozofskim shvatanjima i razumijevanjima. Po epikurejcima duša je bila tanko tkivo atoma koji se nakon smrti rasprše u svemiru, te da su mitovi koji govori o zagrobnom životu obična fikcija.

Rimska imena

Crte rodovskog (gentilnog) poretka najbolje su se očuvale u rimskim imenima.

<u>Muškarci :</u>

U najranije doba, o kome govore samo podaci koje prenosi tradicija, imena su bila jednostavna i monotematska (izražavala su samo jednu ideju i pojam, a ne dva kako se to često sreće i u modernim imenima) i sastojala su se samo od osobnog imena, npr. *Romulus, Remus, Faustulus*. Ubrzo se uz to osobno ime počelo koristiti i rodovsko/gentilno ime, koje je postalo srž nečijeg nominiranja (*Numa Pompilius, Ancus Martius, Tullus Hostilius*). Kako se povečavao broj stanovnika, a rodovi se sve više granali, javila se i potreba za nominiranjem tih grana u pojedinim gensovima. Ovaj proces prihvatanja nominiranja grana gensa je bio postupan, zavisan od veličine određenog roda i njegovog značenja i njegove tradicije historije (rodovi sa starijom historijom su načelno imali više grana npr. Klaudiji, Korneliji, Semproniji). Bilo je pojedinaca i do duboko u Kasnu Republika koji su nosili samo osobno i gentilno ime. Ipak se neki standardni oblik imena rimskog građanina muškarca sastojao od tri (*tria nomina*) i više dijelova :

1. Osobno ime (*praenomen*). Prenomen u rimskom društvu nije igrao veliku ulogu i često se u imenu nekog pojedinca navodilo umjesto punog ličnog imena samo prvo slovo imena. Postojao je vrlo mali broj ličnih imena koje su Rimljani upotrebljavali. Iako to nije bilo nigdje propisano, za očekivati je bilo da najstariji sin dobija prenomen svoga oca, a ostali sinovi prenomene svojih djedova, pradjedova i stričeva. Zato su pojedini rodovi i njihovi ogranci generacijama koristili specifičnu grupu prenomena. U rodu Kornelija najčešće su se koristili prenomeni *Aulus, Gnaeus, Lucius, Marcus, Publius, Servius* i *Tiberius*, u rodu Julija *Lucius, Caius, Sextus* i *Vopiscus* (ali je rano izašao iz upotrebe), u rodu Emilija *Caius, Gnaeus, Lucius, Manius, Marcus, Quintus, Tiberius* i *Mamercus*, u rodu Klaudija *Appius, Caius, Decimus, Lūcius, Pūblius, Servius* i *Tiberius,* u rodu Postumija *Aulus, Caius, Lucius, Publius* i *Spurius*, u rodu Sempronija *Tiberius* i *Caius*, u rodu Junija *Lucius, Marcus* i *Decimus*, u rodu Valerija je vrlo čest prenomen bio *Publius*. U rodu Klaudija je samo ogranak Nerona koristio *Decimus* i *Tiberius*, a u rodu Kornelija je samo ogranak Scipiona koristio *Gnaeus*, *Lucius* i *Publius*. Zbog te limitiranosti, prenomen se rijetko koristio kako bi se određena osoba prepoznavala i navodila. Samo u najintimnijim familijarnim i drugim odnosima koristio bi se prenomen.

Iz različitih razloga pojedini gensovi su izbjegavali davanje određenih prenomena. Juniji tako nisu muškoj djeci davali imena *Titus* i *Tiberius*, jer su se tako zvali izdajnički sinovi Junija Bruta. Čak se dešavalo da se oficijelno zabrani nekom gensu da daje određeno ime, kao u slučaju Manlija kojima je zabranjeno odlukom Senata da daju ime *Marcus*, kako se ne bi referiralo na Marka Manlija Kapitolinskog, te na primjeru roda Antonija kojima je zabranjeno da daju ime Marcus, kako se ne podsjećali na Marka Antonija.

Za vrijeme Kraljevstva i prvih stoljeća Republike koristilo se nešto više od 30 prenomena, ali je ovaj broj sa Kasnom Republikom spao na oko 18 prenomena, često u tekstu korištenim u vidu uobičajene kratice (u zagradi).

Agrippa
Ancus
Appius (AP.)
Aulus (A., nekada i AV. i AVL.)
Caeso ili *Kaeso* (K.)
Decimus (D.)
Faustus ("Sretan")
Caius (C., možda povezan sa *gaudere*)
Gnaeus (CN.)
Hostus *Lucius* (L.)
Iulus
Kanus
Lucius (možda originalno značenje «rođen po danu»)
Mamercus (MAM., možda kao i ime *Marcu*s povezano sa imenom boga Marsa)

Manius (M'., možda originalno značenje «rođen ujutro»)
Marcus (M.)
Mettius
Nonus
Numerius (N.)
Octavius
Opiter *Paullus*
Postumus (POST., «rođan kao posljednji u nizu ili nakon očeve smrti»)
Proculus (PRO.)
Publius (P.; "Javno"; možda etrurskog porijekla)
Quintus (Q.)
Septimus
Sertor
Servius (SER., možda povezan sa *servare*)
Sextus (SEX., nekada i S. i SEX.)

Spurius (S.)
Statius
Tiberius (TI., možda vezan za ime rijeke Tibar, odnosno ime njenog boga)
Titus (T.)
Tullus
Vibius (V.)
Volesus (varijanta *Volero* korištena od publilijevskog gensa)
Vopiscus

Pojedina značenja ovih imena su odgonetnuta, a o nekim drugim se još uvijek vode filološke rasprava. Najjasnija značenja imaju imena koja su nastala iz rednih brojeva. Sa procesom romanizacije Italije, mnoga imena svojstvena Umbro – sabelskoj skupini i Etrurcima su bila apsorbirana, ali u značajnom broju tako što bi podlijegali *interpretatio romana* (imali bi svoj latinski ekvivalent → *Attius* = *Appius*, *Decius* = *Decimus*, *Seppius* = *Septimus*, *Aule* = *Aulus*, *Cae* = *Caius*, *Cneve* = *Gnaeus*, *Lucie* = *Lucius*) ili tako što bi postajali nomeni ili kognomeni. Nejasno je koliko su Rimljani preuzeli u svoj skup prenomena umbro – sabelskih imena (koja su im jezički vrlo srodna) i etrurskih. Moguće je da je jedan dio često korištenih rimskih prenomena etrurskog, pa i umbro - sabelskog porijekla, i da ih poznajemo u latiniziranoj verziji. Najčešći prenomeni su bili *Lucius*, *Caius* i *Marcus*, zatim su slijedili *Publius* i *Quintus*, pa nakon njih sup o učestalosti bili *Titus, Aulus, Gnaeus, Spurius, Sextus* i *Servius*, a tek nakon njih po brojnosti dolaze *Manius, Tiberius, Caeso, Numerius* i *Decimus*. Pojedini navedeni prenomeni iz ranorepublikanskog doba su se vremenom transformirali u nomene ili kognomene, i nisu se koristili kao prenomeni. To je bio slučaj i sa sljedećim imenima : *Agrippa, Faustus, Mamercus, Paullus, Postumus, Proculus, Statius, Vibius* i *Vopiscus*. Do sa II. st. n. e. broj prenomena je opao i koristili su se samo *Aulus, Decimus, Gaius, Gnaeus, Lucius, Manius, Marcus, Numerius, Publius, Quintus, Sextus, Titus* i *Tiberius*. Kako je odmicalo doba principata i dominata, uslijedila je relativna konfuzija u određivanju šta je to prenomen. Čak su pojedini carevi stavljali riječ *Imperator* u ulogu prenomena, a tu ulogu su čak preuzimali i pojedini stariji nomeni kao što su *Flavius* (Fl.), *Claudius* (Cl.), *Iulius, Iunius, Valerius* (Val.) i *Aurelius*. Ovo je posebno izraženo u vanitalskim područijima, koja su se romanizirala i koja nisu imala punu razvijenu svijest o rimsko – italskom *tria nomina*.

2. Ime roda (*nomen gentile* ili *gentilicium;* uglavnom se koristilo samo *nomen*), kojim se označavala pripadnost nekog pojedinca izvjesnom rimskom rodu. Nomen je za razliku od prenomena igrao mnogo bitniju ulogu za Rimljanina. Gensovi i njihova imena su mogli nastati na različite načine, pa su samim tim mogli imati i različita značenja. Originalni rodovi su predstavljali klanove iz prvih sela koja se ujedinila. Kako se širio rimski svijet, tako se povećavao i broj rodova, i to posebno procesom apsorbiranja drugih zajednica u rimski narod. Zato mnogi rodovi i u ranom dobu nose i latinska i sabinjanska i etrurska imena. Kasnije će u rimsko gentilno nominiranje, kako se bude širio rimski svijet, ući čitav spektar imena najrazličitijeg porijekla.

Na osnovi dosada poznate izvorne građe (literarna vrela i natpisi) poznati su više – manje sljedeći nomeni rimskog svijeta :

Aburius
Accius
Accoleius
Acilius
Aebutius
Aedinius
Aelius
Aemilius
Albanius – možda pomiješano sa *Albanus* ili *Albinus*
Allectius
Amatius
Annius
Antistius
Antius
Antonius
Appuleius
Aquillius
Armenius
Arrius
Arsinius
Artorius
Asinius
Ateius
Atius
Atilius
Atrius
Atronius
Aufidius
Aurelius
Ausonius
Avidius
Avitus
Axius
Babudius
Baebius
Balventius
Bantius
Barbatius
Barrius
Faenius
Falerius
Favonius
Festinius
Flavius
Flavinius
Flavonius
Florius
Floronius
Fufius
Fulcinius
Fulvius
Fundanus
Furius
Gabinius
Galerius
Gavius
Geganius
Gellius
Granius
Gratius
Gratidius
Helvetius
Helvius
Herennius
Herminius
Hirtius
Horatius
Hortensius
Hosidius
Hostilius
Icilius
Insteius
Iulius
Iunius
Iuventius
Laberius
Labienus
Laelius
Laetorius
Pompilius
Pomponius
Pomptinus
Pontidius
Pontius
Popidius
Portius
Postumius
Potitius
Paesentius
Publicius
Pullo (centurion kojeg je spomenuo Julije Cezar)
Pupius
Quinctilius
Quinctius
Quirinius
Rabirius
Rufius
Rufrius
Rusonius
Rutilius
Sabucius
Sallustius
Salonius
Salvius
Scribonius
Secundinius
Secundius
Seius
Sempronius
Sennius
Sentius
Septimius
Sepunius
Sepurcius
Sergius
Sertorius
Servilius
Sestius

Betilienus
Betucius
Blandius
Blossius
Bruccius, možda isto kao i
Bruttius
Bucculeius
Burrienus
Caecilius
Caecina
Caecius
Caedicius
Caelius
Caeparius
Caepasius
Caerellius
Caesennius
Caesetius
Caesius
Caesonius
Caesulenus
Caetronius
Calavius
Calidius
Calpurnius
Calventius
Calvisius
Camilius
Camillius
Camelius
Canidius
Caninius
Canius
Cantilius
Cantius
Canuleius
Canutius
Caprenius
Carius
Caristanius
Carvilius
Cassius
Ceionius
Cicereius
Cilnius
Cincius
Cispius
Claudius
Clodius
Cloelius
Clovius
Cluilius
Cluntius
Coiedius
Cominius
Coruncanius
Lafrenius
Lampronius
Lartius
Liburnius
Licinius
Livius
Lollius
Longinius
Loreius
Lucceius
Lucilius
Lucius
Lucretius
Lusius
Lutatius
Macrinius
Maecilius
Maelius
Mallius
Mamilius
Manlius
Manilius
Marcius
Marius
Matius
Maximius
Memmius
Menenius
Messienus
Metilius
Milonius
Minicius
Minucius
Modius
Mucius
Munatius
Munius
Murrius
Naevius
Nasennius
Nemetorius
Nepius
Nigidius
Nigilius
Ninnius
Nipius
Norbanus
Novius
Numerius
Octavius
Olcinius
Oppius
Opsius
Oranius
Otacilius
Palpellius
Sextilius
Sextius
Sidonius
Silius
Sittius
Socellius
Sornatius
Spurius
Statius
Statilius
Stertinius
Suedius
Sulpicius
Tadius
Talmudius
Tanicius
Tertinius
Tettidius
Tettienus
Tettius
Titiedius
Titius
Titinius
Trebatius
Trebellius
Tremellius
Tuccius
Tullius
Ulpius
Umbrenius
Umbrius
Ummidius
Urgulanius
Uulius
Vagennius
Vagionius
Vagnius
Valerius
Varius
Vassenius
Vatinius
Vedius
Velius
Veranius
Verecundius
Vergilius
Verginius
Vesnius
Vesuvius
Veturius
Vibenius
Vibidius
Vibius
Victricius
Viducius
Vinicius

Cordius
Cornelius
Cosconius
Curius
Curtius
Decumius
Desticius
Dexsius
Didius
Dillius
Domitius
Duccius
Duronius
Egnatius
Epidius
Equitius
Fabius
Fadius

Papinius
Papirius
Papius
Pedius
Peltrasius
Pescennius
Petellius
Petilius
Petillius
Petronius
Pinarius
Piscius
Pisentius
Placidius
Plautius
Plinius
Plotius
Pollius
Pompeius

Vipsanius
Vipstanus
Viridius
Virius
Visellius
Vitellius
Vitruvius
Volaginius
Volcatius
Volumnius
Volusenna
Volusenus
Volusius
Vorenius (centurion kojeg je spomenuo Julije Cezar)

Nomeni su originalno završavali na *-ius*, a završetci na *-eius, -aius, -aeus* su bili varijacije. Nomeni na -*acus* održavaju galsko porijeklo, na *–na* održavaju etrursko porijeklo (npr. *Caecina*), na *–enus* ili *–ienus* su umbrijskog ili picenskog porijekla.

3. Nadimak (*cognomen*), koje je označavalo određeni ogranak unutar pojedinog roda. Kognomen je često proistekao iz neke osobine nosioca – rodonačelnika ogranka roda, odnosno iz nadimka koji je taj pojedinac nosio, a koji se postupno ustalio kao sastavni dio imenskog prepoznavanja pojedinca, a koji je onda kao takav i prešao na njegove neposredne nasljednike.

Gens Kornelija je u sebe uključivao i patricijske i plebejske ogranke, sa tim da su prvospomenuti bili daleko brojniji i značajniji. Patricijski ogranci su *Arvina, Blasio, Cethegus, Cinna, Cossus, Dolabella, Lentulus, Maluginensis, Mammula, Merenda, Merula, Rufinus, Scapula, Scipio, Sisenna* i *Sulla.* Zanimljivo je da su se i ovi ogranci mogli dalje podgranati, pa se tako iz ogranka *Scipio* razvio podogranak *Nasica*. Plebejski organci su bili *Balbus* i *Gallus*, a nailazi se i na različite kognomene tipa *Chrysogonus, Culleolus, Phagita* koje su dobivali oslobođenici pojedinaca iz kornelijevskog roda. Tako je u red gensa Kornelija apsorbiran i značajan broj osoba najrazličitijeg etničkog i socijalnog porijekla. I drugi načelno i originalno patricijski klaudijevski rod je imao plebejske ogranke.

Zbog načina svoga nastanka, kognomeni su mogli imati šaljivo ili neobično značenje, mogli su održavati određene fizičke i karakterno-temperamentne karakteristike pojedinca – rodonačelnika ogranka, mogli su bili rezultat određene počasti, mogli su odražavati određeno naselje ili neku drugu zemljopisnu odrednicu, čak su se mogli referirati na određenu biljku ili životinju... itd. Neki od pokušaja prijevoda kognomena :

Agelastus	„Onaj koji se nikad ne smije"
Ahenobarbus	„Crvenobradi"
Albinus	„Bjeličast"
Bestia	„Zvijer"

Brocchus	„Zubat"
Brutus	„Glup", „tupav"
Cato	„Lukavac", „promućuran"
Caecus	„Slijep"
Caepio	„Prodavač luka"
Caesar	„Onaj sa bujnom kosom"
Cicero	„Slanutak/Leblebija"
Dentatus	„Rođen sa zubima"
Eburnus	„Sačinjen od slonovače"
Fimbria	„Koji nosi šiške"
Flaccus	„Ušati"
Galba	„Trbušasti"
Geta	„Sa kraja zemlje"
Glaucia	„Sivozeleni"
Gracchus	„Čavka"
Caldus	„Mlak"
Calvus	„Ćelav"
Carbo	„Izgorio ili ugarak"
Carparius	„Jarac"
Catullus	„Štene"
Cotta	„Vinska mrlja"
Crassus	„Glupav"
Laenas	„Sveštenički ogrtać"
Lentulus	„Leća (vrsta biljke) ili „aljkav", „spor", „lijen"
Lepidus	„Sjajan momak"
Limetanus	„Neko sa granice"
Lucullus	„Šumarak"
Mactator	„Koljač"
Mancinus	„Bogaljev"
Margarita	„Biser"
Merula	„Kos"
Metellus	„Oslobođeni najamnik"
Mus	„Pacov ili Miš"
Nazica	„Nosonja"
Nerva	„Žilav"
Paulus	„Mališa", „sitnica"
Piso	„Grašak"
Postumus	„Rođen nakon očeve smrti"
Pulcher	„Lijepi"
Ravilla	„Onaj koji mnogo priča"
Rufus	„Riđokosi"
Rufinus	„Neko iz riđokose porodice"
Ruso	„Seljačina"
Saturninus	„Saturnov"
Scaevola	„Ljevoruki"
Scipio	„Ceremonijalni štap"
Serranus	„Testerin ili nazubljen"
Sikulus	„Sicilijanac"
Silo	„Prćastog nosa"
Scaurus	„Otečenih stopala ili onaj koji pati od vodene bolesti"
Strabo	„Zrikavi"

Tacitus	"Šutljiv"
Tubero	„Grba ili moralno iskvaren"
Vatia	„Šepav"
Verrucosis	„Prekriven prištevima"
Vopiscus	„Preživjeli od blizanaca"

Iako je dobar dio rimskih familija do Kasne Republike imao i kognomen, ipak je još uvijek bilo rodova bez svojih ogranaka i kognomena. Čak su u ovu grupu spadali i nomeni *Marius, Sertorius, Mummius*. U vrijeme principata došlo je do određenih modificiranja u dobijanju kognomena, zavisno od situacija i različitih potreba (npr. identifikacijskih, statusnih, nasljednjih, financijskih) familije ili pojedinaca unutar njih. Sada više kognomen pojedinca nije morao da po automatizmu slijedi iz očevog imena, nego su postojale različite varijacije. To je direktno povezano sa slabljenjem *patria potestas*, i jačanjem uloge žene u društvenoj strukturi. Dobar primjer pruža familija Vespazijana. Njegov djed se zvao *Titus Flavius Petro*, otac *Titus Flavius Sabinus,* majka *Vespasia Polla*, stariji brat *Titus Flavius Sabinus*, on se prije izbora za princepsa zvao *Titus Flavius Vespasianus*, supruga mu se zvala *Flavia Domitilla*, stariji sin *Titus Flavius Vespasianus*, mlađi sin *Titus Flavius Domitianus*, kćerka *Domitilla Minor*. Iz ovog primjera je jasno vidljiv sustav dobijanja kognomena u Vespazijanovoj familiji. Stariji sin nasljeđuje prenomen, nomen i uglavnom kognomen oca, mlađi sin nasljeđuje prenomen i nomen oca, ali kognomen mu postaje ili majčin nomen ili kognomen. Karakala se po rođenju zvao *Lucius Septimius Bassianus*, i on nije imao očev kognomen *Severus*, nego kognomen majčinog oca koji se zvao *Caius Iulius Bassianus*. U ovom slučaju je stariji Severov sin preuzeo kognomen majčinog, a ne očevog oca.

Primjeri *tria nomina* iz Rane Republike : *Lucius* (prenomen) *Iunius* (nomen) *Brutus* (kognomen; razvio se iz nadimka koji je rodonačelnik Republike nosio); *Lucius* (prenomen) *Tarquinius* (nomen) *Collatinus* (kognomen; razvio se radi toga što je njegov predak dobio na upravu grad Kolatij u kojem je i Lucije imao dom); *Publius* (prenomen) *Valerius* (nomen) *Publicola* (kognomen; dobio ga od naroda).

Politika apsorbiranja niza euromediteranskih zajednica u klasični rimski svijet se najbolje očitovala na primjerima korištenih kognomena, kojih je bilo mnogo više nego prenomena i nomena. Dosta kognomena nema uopće latinsko porijeklo. Na osnovi dosada poznate izvorne građe (literarna vrela i natpisi) poznati su više – manje sljedeći kognomeni rimskog svijeta :

Abercius, Abito, Acacius, Acaunus, Achaicus, Acilianus, Adauctus, Adepphius, Adjutor, Adranos, Adventus, Aeacus, Aebutus, Aemilianus, Aetius, Afer, Agaptus, Agatopus, Agelastus, Agorix, Agricola, Agrippa, Agustalis, Ahala, Ahenobarbus, Albanus, Albinius, Albinus, Albucius, Alethius, Allectus, Aloysius, Aluredes, Alypius, Amandus, Amantius, Ambrosius, Amor, Amphion, Anatolius, Ancus, Andronicus, Angelus, Antius, Anullinus, Apelles, Apellinus, Aper, Apollonarius, Aponius, Aquila, Aquilius, Aquillius, Aratus, Arcadius, Arcavius, Archarius, Arius, Armiger, Arminus, Arpagius, Arrianus, Arruntius, Aruns, Arvina, Asellio, Asina, Asprenas, Asprenus, Assanius, Audaios, Audens, Augendus, Augurnus, Augurius, Augustalis, Augustanus, Augustus, Auila, Aurelianus, Aurelius, Ausonius, Auspex, Auxentius, Auxientius, Auxilius, Avienus, Avitus, Balbillus, Balbus, Balduinus, Bambalio, Bamballio, Banquerius, Barbatus, Baro, Bassus, Bato, Belenus, Belisarius, Bellator, Belletor, Bellicus, Bellus, Bestia, Betto, Bibaculus, Bibulus,

Bitucus, Blandus, Bodenius, Bolanus, Bonifatius, Bonosus, Bonus, Bradua, Britannicus, Brocchus, Bromidus, Bruccius, Brucetus, Bruscius, Brutus, Bubo, Buccio, Bulla, Burcanius, Burrus, Buteo, Caecilianus, Caecina, Caecus, Caelistis, Caelestius, Caelianus, Caelinus, Caepio, Caerellius, Caesar, Calacicus, Calatinus, Caldus, Calenus, Calerus, Caletus, Caligula, Callisunus, Calogerus, Calpornius, Calpurnianus, Calpurnis, Calvinus, Calvus, Camerius, Camillus, Campanus, Candidianus, Candidus, Candidius, Canio, Canisius, Cantaber, Capito, Capiton, Caprarius, Caracturus, Carantus, Carbo, Carinus, Carius, Carnifex, Carus, Casca, Cassianus, Castinus, Castorius, Castus, Catianus, Catilina, Cato, Catonius, Catullus, Catulus, Catus, Cecilianus, Celatus, Celer, Celsus, Cenaeus, Cencius, Censorinus, Censorius, Centumalus, Cerialis, Cerinthus, Cerularius, Cervianus, Cervidus, Cethegus, Chlorus, Christianus, Cicero, Cico, Cimber, Cinna, Cinnianus, Cita, Cittinus, Civilis, Clarus, Classicianus, Claudianus, Clemens, Clement, Clodian, Clodianus, Cogitatus, Colias, Collatinus, Columbanus, Columella, Comes, Comitianus, Comitinus, Commidius, Commidus, Commius, Commodus, Concessus, Congrio, Constans, Constantius, Corbulo, Cordus, Cornix, Cornutus, Corvinus, Corvus, Cosmas, Cotentinus, Cotta, Crassus, Cremutius, Crescentius, Cresces, Crispian, Crispin, Crispus, Crito, Crotilo, Cucuphas, Culleolus, Cumanus, Cunobarrus, Cupitas, Curio, Cyprianus, Cyprias, Cyricus, Dacien, Dalmatius, Dama, Damasippus, Damasus, Damian, Dannicus, Dardanius, Dardanus, Decentius, Decianus, Decmitius, Decmus, Dentatus, Dexion, Dexippus, Didicus, Dignus, Dio, Diocletianus, Diocourides, Disertus, Docilinus, Docilus, Dolabella, Dominicus, Domitianus, Donatianus, Donatus, Donicus, Dorotheus, Draco, Drusillus, Drusus, Dubitatius, Dulcitius, Durio, Durus, Duvianus, Eborius, Eburnus, Ecdicius, Eclectus, Egbuttius, Egnatius, Elerius, Eliphas, Elpidius, Elvorix, Emeritus, Encratis, Ennecus, Ennius, Ennodius, Eonus, Epidianus, Epimachus, Epolonius, Erasinus, Esdras, Eudomius, Eudoxius, Eugenius, Eugenus, Eulogius, Eumenius, Eunapius, Euphemius, Eustacius, Eutherius, Evodius, Excingus, Exsupereus, Exuperantius, Exupertus, Fabianus, Fabillus, Facilis, Fadus, Fagus, Falco, Falconius, Falx, Famia, Familiaris, Fastidius, Farus, Faustillus, Faustinianus, Faustinius, Faustus, Faventinus, Felicissimus, Felissimus, Felix, Ferentinus, Ferreolius, Festus, Fidelis, Figulus, Fimbria, Fimus, Firminus, Firmus, Flaccus, Flavian, Flavianus, Flavillus, Flavinus, Florens, Florentius, Florianus, Florus, Forianus, Fortunatus, Fraucus, Fredisius, Frigidian, Frontalis, Frontinus, Fronto, Fructosis, Frugi, Frugius, Frumentius, Fullofaudes, Fulvianus, Furius, Fuscinus, Fuscus, Gaianus, Gaius, Gala, Galarius, Galenus, Galerus, Galba, Gallio, Gallus, Galvisius, Garilianus, Gaurus, Gavros, Gavrus, Gelasius, Gellius, Gemellus, Geminianus, Generidus, Genesius, Genialis, Gennadius, Gerardus, Germanus, Germanicus, Gessius, Geta, Getha, Glabrio, Glaucia, Globulus, Gluvias, Glycia, Gordian Gordianus, Gordio, Gorgonius, Gracchus, Gracilis, Gratian, Gratidianus, Grattus, Gregorius, Grumio, Gualterus, Gryllus, Habitus, Hadrianus, Hardalio, Haterius, Helvius, Herculius, Herenus, Herma, Hermina, Hesychius, Hiberus, Hilario, Hilaris, Hilarius, Hirpinius, Hirrus, Homullus, Honoratus, Horatius, Hortensis, Hortensius, Hortensus, Hosidius, Humilus, Hybrida, Iacomus, Igennus, Ignatius, Indaletius, Indus, Ingenuus, Ingenvinus, Iocundus, Iovinus, Irenaeus, Isatis, Isauricus, Italicus, Ivmarus, Ianuarius, Iavolenus, Iovinianus, Iovinus, Iovius, Iuba, Iulian, Iulianus, Iuncinus, Iuncus, Iunianus, Iustianus, Iustinianus, Iustinus, Iustus, Iuvenlis, Labienus, Lactantius, Laeca, Laenas, Laetinianus, Laevinus, Larcius, Lartius, Lateranus, Latinius, Laurentius, Leddicus, Lentulus, Leon, Leontius, Lepidus, Lepontus, Leptis, Libanius, Liberalis, Libo, Licinianus, Licinius, Ligur, Ligustinus, Limetanus, Linus, Litorius, Littera, Litumaris, Livianus, Livigenus, Longinus, Lovernianus, Lovernius, Lucan, Lucanus, Lucianus, Lucius, Luccius, Lucceius, Lucilianus, Lucretius, Luctacus, Lucullus, Lunaris, Luonercus, Lupercus, Lupicinus, Lupinus, Lupis, Lurco, Lurio, Lutherius, Lutorius, Maccalus, Macrinus, Macro, Macrobius, Mactator, Maecenus, Maecius, Magnentius, Magnus, Magunnus, Maius, Maior, Malchus, Mallus, Maltinus, Maluginensis, Mancinus, Manlius, Mansuetus, Marcallas, Marcellinus, Marcellus, Marcialis, Marcipor, Margarita, Marinianus, Marinus, Maritialis, Maritimus, Marius, Maro, Marsallas, Marsicus, Marsus, Marsyas, Martial, Martialis, Martianus, Martinus, Martius, Martyrius, Marullinus, Marullus, Maternus, Matho, Mauricius, Maursus, Maximian, Maximianus, Maximinius, Maximinus, Maximus, Medullinus, Megellus, Melissus, Melitus, Mellitus, Melus, Meminius, Memmius, Memor, Mercator, Mercurialis,

Mercurinus, Merula, Messala, Messor, Metellus, Metilius, Metunus, Micianus, Mico, Micon, Milonius, Minervalis, Minianus, Minicianus, Moderatus, Molacus, Momus, Montanus, Montaus, Mordanticus, Mucianus, Muco, Muncius, Murena, Mus, Musa, Musicus, Mutilus, Mutius, Nabor, Naevius, Narcissus, Narses, Nasica, Naso, Natalinus, Natalis, Naucratius, Nazarius, Nectaridus, Nelius, Nemesianus, Nemnogenus, Neneus, Nennius, Nepos, Nero, Nertomarus, Nerva, Nicasius, Nicetius, Nigellus, Niger, Nigidius, Nigrinus, Niraemius, Nolus, Nonius, Noster, Novation, Novellius, Numerianus, Numonis, Oceanus, Octavian, Octavianus, Octobrianus, Olennius, Olympicus, Opilio, Opimius, Opis, Optatus, Ordius, Orientalis, Orientius, Orissus, Orosius, Osterianus, Otho, Ovidus, Pacatianus, Pachomius, Pacuvianus, Paenula, Paetinus, Paetus, Palicamus, Pamphilius, Panaetius, Pansa, Pantensus, Pantera, Panthera, Papinian, Papus, Paratus, Parnesius, Pascentius, Pastor, Paterculus, Paternus, Patiens, Patricius, Paulinus, Paullus, Pavo, Pelagius, Pennus, Peregrinus, Perennis, Perpenna, Perperna, Pertacus, Pertinax, Petasius, Petreius, Petronax, Petrus, Philippus, Photius, Pictor, Pilatus, Pilus, Piso, Pius, Placidus, Planta, Plautis, Plautius, Plautus, Pleminius, Pollienus, Pollio, Polus, Polybius, Pompolussa, Pomponius, Poplicola, Porcus, Porphyrius, Postumianus, Postumus, Potitus, Praetextus, Prilidianus, Primanus, Primulus, Primus, Prisca, Priscian, Priscillian, Priscillianus, Priscus, Probus, Processus, Proceus, Proculus, Procyon, Profuterius, Propertius, Protacius, Protus, Proxsimus, Publianus, Publicola, Publicus, Pudens, Pudentius, Pulcher, Pulcherius, Pullus, Pusinnus, Pustula, Quartinus, Quarto, Quatruus, Quentin, Quietus, Quintilianus, Quintilius, Quintillius, Quintillus, Quiriac, Quiricus, Quirinalis, Ramio, Ramirus, Ravilla, Reburrus, Receptus, Rectus, Regillus, Reginus, Regulus, Remigius, Remus, Renatus, Respectus, Restitutus, Rex, Rhesus, Ripanus, Rogatus, Rogelius, Romanus, Romulianus, Romulus, Roscius, Rufinianus, Rufinus, Rufrius, Rufus, Rullus, Ruricius, Ruso, Rusticus, Rutilianus, Sabellius, Sabinianus, Sabinus, Sacerdos, Saenus, Salinator, Salonianus, Saloninus, Salonius, Salvian, Salvianus, Sanctus, Sandilianus, Sanga, Sarimarcus, Sarrius, Saturninus, Saunio, Scaevola, Scapula, Scaro, Scato, Scaurus, Schlerus, Scipio, Scribonianus, Scrofa, Sebastianus, Secundas, Segestes, Sejanus, Sellic, Seneca, Senecianus, Senecio, Senilis, Senna, Senopianus, Sentius, Septimianus, Seronatus, Serranus, Servanus, Servatius, Seuso, Severlinus, Severus, Sevso, Siculus, Sidonius, Sigilis, Silanus, Silius, Silo, Silus, Silvanus, Similis, Simo, Simplex, Simplicianus, Siricus, Sisenna, Sisinnius, Sita, Sollemnis, Sorex, Sorio, Sosius, Sotericus, Soulinus, Sparticus, Spendius, Speratus, Statius, Stichus, Strabo, Sudrenus, Suilius, Sulinus, Sulla, Super, Superbus, Superstes, Sura, Surinus, Surius, Surus, Sylla, Sylvian, Sylvius, Symmachus, Symphorian, Sympronian, Synistor, Synnodus, Tacitus, Taenaris, Tancinus, Tanicus, Tarquinius, Tarsicius, Tasius, Tatian, Taurinus, Telesinus, Terenteianus, Tertius, Tertullian, Tertullianus, Tertulus, Tetricus, Tetullianus, Thrasea, Thurinus, Tiberillus, Tiberinus, Tibullus, Tiburs, Tiburtius, Ticinius, Titianus, Titillus, Torquatus, Toutius, Traianus, Trailus, Tranio, Tranquillus, Trebellius, Trebius, Trebonianus, Trebonius, Tremerus, Tremorinus, Trenico, Trenus, Triarius, Trifer, Triferus, Trimalchio, Trogus, Trupo, Tubero, Tuccianus, Tuditanus, Tullas, Tullius, Turibius, Turpilianus, Turpilinus, Turpilias, Tuticanus, Tutor, Typhoeus, Tyranus, Ulfila, Ulixes, Ulpianus, Umbonius, Urbicus, Ursacius, Ursinus, Ursus, Uticensis, Vala, Valens, Valentinian, Valentinus, Valerian, Valerianus, Valgus (Gens Quintia), Varialus, Varro, Varus, Vatia, Vedrix, Vegetius, Velius, Velus, Venantius, Venator, Ventor, Venustinius, Vepgenus, Veranius, Verecundus, Vergilius, Verinus, Verres, Verrucosis, Verullus, Verulus, Verus, Vespasianus, Vespillo, Vestinus, Vestorius, Vetranio, Vettonianus, Veturius, Viator, Vibennis, Vibius, Vibullius, Victor, Victorinus, Victricius, Vincentius, Vindex, Vinicianus, Vipsanius, Virginius, Viridio, Virilis, Virnius, Vitalinus, Vitalion, Vitalis, Vitoricus, Vitulus, Vitus, Vocula, Volturcius, Volusenus, Volusianus, Vonones, Vopiscus, Voteporix, Vulso, Zeno, Zoilus, Zosimus.

4. Na *tria nomina* ponekad je dodavano još više komponenti, koje je pojedinac u toku svoga života sticao na osnovu zasluga, pobjeda ili nekih izvjesnih fizičkih, psihičkih i drugih karakteristika (*cognomen ex virtute* ili *agnomen*; naziv agnomen je *terminus techicus* koji su uveli tek gramatičari iz IV. st. n. e.). U slučaju kada bi agnomen ušao

u imenski sustav pojedinca, onda bi se on mogao i dalje prenositi biološkim ili adoptiranim potomcima. Iz Srednje Republike najbolje primjere sustava imena sa agnomenima daju : a) *Publius* (prenomen) *Cornelius* (nomen) *Scipio* (kognomen) *Africanus* (agnomen; dobio ga u znak pobjede nad Hanibalom i Kartaginom) *Maior* („Stariji"→ starosna odrednica; Scipion Afrikanac i njegovi suvremeni je nisu upotrebljavali, riječ je o znatno kasnijem distinkcionom umetku), b) *Publius* (prenomen) *Cornelius* (nomen) *Scipio* (kognomen) *Aemilianus* (agnomen; u konkretnom slučaju modificirani oblik imena biološkog roda pojedinca, prije njegove adopcije) *Africanus* (agnomen; dobio ga zbog osvajanja Kartagine) *Numantinus* (agnomen; dobio ga zbog osvajanja Numancije) *Minor* („Mlađi" → starosna odrednica radi distinkcije na Scipiona Afrikanca Starijeg). Agnomen je bio i praktičan način da se izvrši distinkcija između niza pojedinaca koji su nosili isti oblik *tria nomina*, a živjeli bi više-manje u istom vremenu. Dobar primjer pruža :

a) *Marcus Valerius Messalla Niger* (konzul 61. god. p. n. e.).

b) *Marcus Valerius Messalla Corvinus* (živio u vrijeme kraja Republike i augustovskog režima).

c) *Marcus Valerius Messalla Messallinus* (konzul *ordinarius* za 3. god. p. n. e.).

d) *Marcus Valerius Messalla Barbatus* (živio u vrijeme augustovskog režima).

e) *Marcus Valerius Messalla Corvinus* (konzul *ordinarius* za 58. god. n. e.)

Onaj Rimljanin koji je bio usvojen, mogao je dodati imenu koje bi dobivao od svoga usvojitelja i agnomen nastao proširivanjem imena roda (nomena) biološkog oca sa nastavkom *-ianus,* npr. primjer *Publius Cornelius Scipio Aemil**ianus*.** Ovaj nastavak se dodavao i na kognomen pojedinca, ako je on nastao od nomena ili kognomena majčine familije, npr. *Titus Flavius Vespas**ianus***. Inače su nomeni na koje bi se dodao navedeni nastavak ponekad smatrali kognomenima ili agnomenima npr. *Claudianus* i *Aemilianus*.

Pošto su osobe sa istim prenomenom, nomenom i kognomenom bile dosta čest slučaj, postojanje agnomena se nametalo kao neophodno kako bi se Rimljani uspjeli po imenu između sebe razlikovati. Agnomen je često kod Rimljana imao onu ulogu koju u našem društvu ima lično ime. Inače nije postojalo neko pravilo o tome kako bi se u svakodnevnom životu trebalo onomastički odnositi prema pojedincu, kao što je danas slučaj u istočnoslavenskim jezicima, gdje se pojedinac referira preko osobnog imena i deminutivnog (završava se na /–ić/ npr. Vladimir Vladimirovich/Влади́мир Влади́мирович) ili genitivnog oblika (završava se na /-v/) očevog imena. Bile su moguće najrazličitije kombinacije, pa se tako koristilo referiranje samo sa prenomenom, nomenom, samo sa kognomenom, samo sa agnomenom ili u opcijama prenomen i nomen, prenomen i kognomen, nomen i kognomen, nomen i agnomen, u specifičnim slučajevima samo agnomeni. Čak je i referiranju narušavan i red dijelova imena, posebno u poeziji kako bi se uskladilo sa metričkim zahtjevima i potrebama. Ciceron često stavlja

kognomen ispred nomena (npr. *Ahala Servilius*), dok Cezar stavlja prvo nomen, a onda dolazi kognomen. Horacije, Livije i Tacit koriste oba načina, a dok Plinije Mlađi slijedi Cezarovo načelo. Tri sin Marka Aneja Seneke su se zvali : *Marcus Annaeus Novatus*, *Lucius Annaeus Seneca* i *Lucius Annaeus Mela*, kako bi se preko kognomena međusobno razlikovali. Ista osoba se mogla pojavljivati i u oficijelnim dokumentima sa različitim rasporedom dijelova imena, npr. u konzulskim listama se tako nailazi osobu (konzularni tribun) koja se na jednom mjestu naziva *Lucius Lucretius Tricipitinus Flavus*, a na drugom *Lucius Lucretius Flavus Tricipitinus*.

Bilo je i slučajeva da se u imenu naiđe na dva ili više prenomena ili dva i više nomena. Ove duplikacije su sve češće kako se zalazi u doba principata. Pojedinci su u svoje ime ugrađivali prenomene i nomene i sa strane majke. Kako bi se to ugrađivalo iz generacije u generaciju, došlo je do pojave glomaznih imena pa se tako u imenu konzula *ordinariusa* (*Q. Pompeius Senecio Roscius Murena Coelius Sex. Iulius Frontinus Silius Decianus C. Iulius Eurycles Herculaneus L. Vibullius Pius Augustanus Alpinus Bellicus Sollers Iulius Aper Ducenius Proculus Rutilianus Rufinus Silius Valens Valerius Niger Claudius Fuscus Saxa Amyntianus Sosius Priscus*) iz 169. god. n. e., nailazi na enorman broj nomena.

U nekim slučajevima vrela bi koristila i samo neoficijelne nadimke koji nisu ulazili u sustav imena nekog pojedinca. Najpoznatiji primjeri tih neoficijelnih nadimaka, a preko kojih historiografija referira određene pojedince, su *Caligula* i *Caracalla*. To je dovelo do prilično kaotične situacije u literarnim vrelima, gdje je zbog korištenja različitih kombinacija za referiranje Rimljana, teško pratiti određenu ličnost, a zabuna i pogrešno distanciranje pojedinih osoba su vrlo realne mogućnosti. Dobar primjer pružaju Apijanovi građanski ratovi, u kojima se i Julije Cezar i Oktavijan (nakon što je adoptiran od Cezara) spominju pod imenom Cezar. Dodatni problem za istraživaće (posebno prosopografije) predstavlja i činjenica da sustav rimske muške nomenklature uopće nije bio statićan, nego je pojedinac u toku života mogao mijenjati svoje ime, nadograđivati ga počasnim i drugim naslovima. U pojedinim slučajevima, prvi i posljednji oblik imena nekog pojedinca – rimskog građanina mogli su se radikalno razlikovati. Princeps Komod je posebno bio poznat po svojim stalnim promjenama imena. U pitanjima datiranja određenih događaja i dešavanja ova pojava stalnih mijenjanja, dogradnji i nadogradnji imena pojedinaca može biti i korisna. U kasnoj antici, rimski nomenklaturni sustav se u potpunosti izmijenio, posebno kada klasični rimski svijet bude zamijenjen kršćanskim svijetom.

Proces političko – pravne romanizacije, odnosno dodjeljivanja rimskog građanstva je imao velikog utjecaja i na rimski nomenklaturni sustav. Kada bi peregrini primali rimsko građanstvo, oni bi trebali uzeti i novo ime, i to tako što bi za vrijeme Republike prenomen izabrali po želji, a nomen uzimali od osobe koja bi bila zaslužna zato što su postali rimski građani. Grčki pjesnik Arhija/*Archia*, je tako npr. uzeo gentilno ime svoga patrona Lucija Licinija Lukula, pa se kao rimski građanin zvao *Aulus Licinius Archias*. Cezar u svojim „Galskim ratovima“ spominje Gala po imenu *Caius Valerius Caburus*, koji je građanstvo dobio po

Gaju Valeriju Flaku, namjesniku njegove provincije u to vrijeme. Zato i ne treba da čudi veliki broj Kornelija na Siciliji (vezano za boravak i namjesništvo Scipiona Afrikanca Starijeg), Pompeja u španskim provincijama i Julija u galskim provincijama. Ovo je dovelo do apsorbiranje velikih masa izvorno etnički nerimskog ili neitalskog stanovništva u rimski gentilni sustav, pa je tako nosilaca klaudijevskog gensa bilo praktično u svim provincijama, a bez ikakve biološke ili adoptivne veze među njima. Zato i ne treba da čudi golemi broj novih i različitih kognomena i agnomena (sa grčkim, galskim, iberskim...itd... prizvukom) koji su se stavljali uz neke starinske rimske i italske nomene. Kako su peregrini i oslobođenici primali rimsko građanstvo, tako su u rimski sustav unosili i elemente svojih domorodačkih imena. Zato se kako vrijeme teće, sve više u formi kognomena i agnomena, ali i nomena imena koja nisu izvorno italska, nego imaju strano (posebno grčko – helenističko) porijeklo. Potrebno je navesti da su u postrepublikansko vrijeme peregrini koji su dobivali rimsko građanstvo po pravilu uzimali gentilno ime trenutno vladajućeg principsa. Tako su oni koji bi dobili rimsko građanstvo za Augusta, Tiberije, Kaligule bili julijevskog gentilnog imena, oni koji bi dobili građanstvo za Klaudija i Nerona bili klaudijevskog gentilnog imena, oni koji bi dobili građanstvo za vrijeme I. flavijevske dinastije bi bili flavijevskog gentilnog imena, oni koji bi dobili građanstvo za vrijeme Trajana bi bili ulpijevskog gentilnog imena, oni koji bi dobili građanstvo za vrijeme Hadrijana bi bili elijevskog gentilnog imena, oni koji bi dobili građanstvo za vrijeme Antonina Pija, Marka Aurelija i Komoda bi nosili aurelijevsko gentilno ime. Sa konstitucijom Karakale su svi preostali peregrini, koji su bili slobodni, dobili rimsko građanstvo i automatski dobili aurelijevsko gentilno ime jer je Karakala kao princeps nosio ime *Caesar Marcus* ***Aurelius*** *Severus Antoninus Pius Augustus*. Ova praksa uveliko može pomoći istraživačima da prate nivo i brzinu odvijanja pravno – političke romanizacije na određenom području. Na osnovi ovih pokazatelja dokazano je da ubjedljivo najveći broj Rimljana koji su živjeli na prostorima današnje Bosne ustvari bio domorodačkog porijekla. Pravno – politička romanizacija današnje Bosne je započela sa I. flavijevskom dinastijom i završila sa Karakalinom konstitucijom.

Zanimljivo je da osoba koja je postajala rimski građanin, i dobijala sukladno tome novo ime, nije morala odustajati i od svoga starog imena. Zanimljive primjere nude pojedini epigrafski spomenici : a) AE 1912, 184 = AE 1992, 101 = LIHarvard 9 iz Rima : *M(arco) Baebio Ce/leri* ***qui et*** *Bato / Dazantis f(ilio) Delma(tae)...* = "Marku Bebiju Celeru koji je i Bato Dazanta sin, Delmata (ili Dalmatinca)..." b) *CIL* X, 3618 = = D 2901 = RICIS-2, 504/502 iz *Misenum*/Miseno : ...*C(aius) Ravonius Ce/ler* ***qui et*** *Bato Sce/nobarbi nation(e) Dal[m(ata)]...*="... Gaj Ravonije Celer, koji je i Baton, Skenobarba sin, delmatske nacije ... " Ovi natpisi otkrivaju jednu opciju kojim je novi rimski građanin zadržavao i ranije nerimsko ime, tako što bi se oba imena povezala sa veznikom *qui et*... (...koji je i...). Ova pojava navođenja dvojnog imena je bila česta i kao veznici se koriste i izrazi ... *qui et vocatur (vocitatur)*..., ...*sive*... Ovo je uglavnom bio slučaj sa prvom generacijom novih građana, kao na primjeru ove dvojice Ilira. Već naredna generacija je više – manje napuštala stara imena, izuzev ako ih ne bi koristila u vidu kognomena ili agnomena. Oslobođenici bi uzimali gentilno ime svoga bivšeg gospodara, odnosno osobe koja ih je oslobodila.

Rimski sustav imena osoba se razlikuje od uobičajenog indoeuropskog načina nominiranja koji se sastoji od osobnog imena + ime oca u genitivnoj formi ili sa dodatkom sin toga... Rimski sustav je posljedica etrurskih utjecaja. *Nomen*, kognomen i agnomen su se nasljedstvom dalje prenosili.

U službenim ili oficijelnim dokumentima i zapisima (npr. na epigrafskim spomenicima) ime rimskog građanina je uključivalo prenomen i nomen, slijedila ga je filijacija (ili ime oca u genitivnom obliku bez filijacije), naziv tribusa kojem je pojedinac pripadao i zatim kognomen (ako ga je imao) i agnomeni (ako ih je imao). Moguće je bilo dodati i boravište pojedinca. Primjer Ciceronovog oficijelnog oslovljavanja : *M. Tullius M. f. M. n. M. pr. Cor. Cicero* = "Marko Tulije, sin Marka, unuk Marka, praunuk Marka, iz tribusa *Cornelia* Ciceron". Sljedeći epigrafski spomenici nude ilustrativne primjere : a) *CIL* X, 5182 iz *Casinum/*Cassino : *C(aio) Ummidio C(ai) f(ilio) Ter(etina tribu) Durmio / Quadrato...* = „Gaju Umidiju, sinu Gaja, iz tribusa Teretina, Durmiju Kvadratu..." b) *CIL* III, 4008.= *CIL* III, 4013 (p 1746) iz Šćitarjeva

(Velika Gorica kod Zagreba) : *L(ucio) Funisulano / L(uci) f(ilio) Ani(ensi) Vettoniano...*= „Luciju Funisulanu, sinu Lucija, iz tribusa Aniensi, Vetonijanu....“ c) *CIL* XI, 1833 = AE 1926, 123 = AE 1987, 392 iz S. Maria in Gradi (Arezzo, *Arretium, Etruria*) : *C(aio) Cilnio C(ai) f(ilio) [Po]m(ptina) Procul[o...* = „Gaju Cilniju, sinu Gaja, iz tribusa Pomptina, Prokulu....“ Filijacija se nije morala ograničavati samo na oca, nego se mogla širiti i dalje u dubinu porijekla, zahvatajući i djeda pa i pradjeda, pa bi se uz riječi filius (sin), moglo naići i na riječi *nepos* (unuk), *pronepos* (praunuk) i *abnepos* (prapraunuk). Primjeri : a) *CIL* II, 1282a (p 842) = *CIL* IX, *628 iz grada *Salpensa* (danas Utrera u *Baetica*) : *[Imp(eratori) Caes(ari) divi Hadriani f(ilio)] / divi Traiani Parthici / nepoti divi Nervae / pronepoti T(ito) Aelio Hadria*/5*no Antonino Aug(usto) Pio...* = „Imperatoru Cezaru, božanskog Hadrijana sinu, božanskog Trajana Partskog unuku, božanskog Nerve praunuku, Titu Eliju Hadrijanu Antoninu Augustu Pobožnom..." b) *Marcus* (prenomen) *Aurelius* (nomen) *Lucii f.* (sin oca) *Quinti n.* (unuk djeda) *tribu Galeria* (tribus) *Antoninus* (kognomen) *Felix* (agnomen), *domo Caesaraugusta* (boravište; današnja Saragosa u Španiji). Slično službeno navođenje je bilo i u slučaju Rimljanki, samo što one ne bi imale prenomen, i koristile bi se riječi *filia* (kćerka) i *neptis* (unuk).

Žene :

Rimska ženska nomenklatura se razlikovala od muške, a i mijenjala se kroz epohe razvitka rimskog svijeta. Zanimljivo je da su i žene imale prenomen, ali je njegovo korištenje ignorirano, pa je vremenom i napušteno od većine familija. Ženin prenomen je ostao u upotrebi u nekim familijama u seoskim područjima.

Načelno su Rimljanke dobijale referentno ime tako što bi nomen svoga oca prebacile u ženski rod (*femininum*), na primjer *Tarquinia* od *Tarquinius, Tullia* od *Tullius, Sempronia* od *Sempronius*, *Claudia* od *Claudius*, *Emilia* od *Emilius* itd. U slučaju da je bilo više kćerki, onda bi one dobijale i neki distinktivni dodatak imenu, kap npr. *Prima* („Prva“)*, Secunda* („Druga“)*, Tertia* („Treća“), Maior („Starija“), Minor („Mlađa“). Ako je bilo potrebno žene su se mogle oslovljavati i referirati i sa svojim imenom i dodatkom čija je kćerka (npr. *Annia P. Anni senatoris filia* =“Anija, kćerka Publija Anija senatora“). I nakon što su se udale (bez obzira na tip braka) žene su zadržavale svoje ime i nisu preuzimale ni jedan dio složenog suprugovog imena. Udate žene su mogle biti identicirane i sa genitivnim oblikom nomena supruga (npr. *Clodia Metelli* = Metelova Klodija), ali ovo se ne može smatrati njenim pravim imenom, nego više patrilianiziranim nadimkom (usporediti naš običaj kada se žena oslovljava modificiranim oblikom muževljevog imena : Mehaginica, Avdovica... i sl.). Bilo je i slučajeva da žena kao kognomen uzme i feminizirani oblik muževljevog nomena (npr. *Aquilia Severa*). Nekada bi se koristio invertirani prenomen, koji bi u referiranju žena bio korišten kao kognomen,

Primjer starosnog određenja ženskog imena daju kćerke Gaja Lelija Sapiensa/“Mudrog“ po imenu *Laelia Maior* (Lelija Starija) i *Laelia Minor* (Lelija Mlađa).

Dodatci imenu po rednim brojevima i starosnim odrednicama nisu bili karakteristični samo za žene, nego i za muškarce, pa su tako bili rašireni prenomeni *Tertius* („Treći“), *Quintus* („Peti“), *Sextus* ("Šesti"), *Septimus* („Sedmi“), *Octavius* („Osmi“), i *Decimus* ("Deseti"). Ovi muški prenomeni, ali u nekim slučajevima i ženski redni (manje starosni) dodatci imenu, nisu morali da podrazumijevaju da je riječ o praćenju reda rađanja. Oni su

jednostavno postali uobičajeno ime u vidu prenomena. Dobar primjer pruža *Quintus*, brat Marka Cicerona.

Jedan od značajnih izuzetaka u oslovljavanju Rimljanki po starosnoj odrednici predstavlja oslovljavanje Kornelije, majke Grakha koja se u vrelima uglavnom naziva samo *Cornelia Africana*, iako je ona ustvari bila mlađa kćerka, ali se u njenom imenu u vrelima ne nailazi na odrednicu *Minor*. Razlog je vjerojatno u tome što je ova mlađa Kornelija ostala daleko poznatija u rimskoj historiju od svoje starije sestre Kornelije, pa nije bilo potrebe praviti distinkciju.

Kada se govori o imenima Rimljana mora se konstatirati da je rimski narod bio izrazito nemaštovit u smišljanju imena, i da su u izboru osobnih imena pokazivali pretjeranu praktičnost kroz čitavu svoju historiju. To je znalo dovesti da različite osobe nose u potpunosti ista imena, npr. tri istaknute ličnosti iz Kasne Republike su nosile ime *Lucius Valerius Flaccus* (konzul 100. god. p. n. e.; konzul sufekt 86. god. p. n. e. i njegov sin). Ova pojava prilično otežava prosopografiju rimskog svijeta, posebno u vrijeme Republike i ranog principata.

Sa snaženjem uloge žene od Srednje Republike i u toku Kasne Republike, pored feminiziranog oblika očevog gentilnog imena, u njihovim imenima se mogu (ali ne i moraju) pojavljivati i feminizirani oblici očevog kognomena ili čak agnomena. Takve primjere pružaju *Aemilia Paulla*, *Cornelia Africana, Cornelia Sulla*, *Pompeia Magna*, *Cornelia Metella*, Krasove kćerke *Licinia Crassa Maior* i *Licinia Crassa Minor, Claudia Pulchra.*

Natpis koji spominje ime *Caecilia Metella* (kćerka Metela Kretskog i supruga Marka Licinija Krasa, sina triumvira Krasa). Tekst : „Ceciliji, Kvinta Kretskog kćerci, Meteli (supruzi op. a.) Krasa". Mauzolej Cecilija Metela na *via Appia*.

U ranom principatu, došlo je do određenih promjena u nominiranju žena, koje je izašlo iz tradicionalnih kalupa po kojem se žensko ime fomira na osnovu očevog imena. To se desilo već za Augusta, pa tako kćerke Julije sa Markom Vipsanijem Agripom ne nose imena tipa *Vipsania Maior* i *Vipsania Minor*, nego se zovu *Iulia* (sa dodatkom *Minor*, kako bi se razlikovala od majke; naslijedila je majčino ime) i *Agrippina* (sa dodatkom *Maior* kako bi se razlikovala od svoje istoimene kćerke). Germanikova i Klaudijeva sestra *Livilla* je dobila ime tako što je u deminutivni oblik stavljeno ime očeve majke Livije (čiji je kognomen *Drusilla* bio deminutivni oblik kognomena njenog oca). I kćerke Agripine Starije (koja je bila u braku sa Germanikom, koji je adopcijom iz klaudijevskog prešao u julijevski gens) uz ime *Iulia* nose i imena *Drusilla* (deminutivni oblik kognomena očevog oca), *Livilla* (po očevoj sestri) i *Agrippina* (po majci). Tako se uvodi u praksu i dobijanje drugog dijela imena za žene, a koje nije vezano za očevo ime, iako može (ali ne mora) imati veze sa očevim porijeklom. Kćerke Klaudija se nisu zvale *Claudia Major* i *Claudia Minor,* nego *Claudia Antonia* i *Claudia Octavia*. U konkretnom primjeru *Antonia* je ime Klaudijeve majke, a *Octavia* bake/nane/nene. Klaudijeva prva supruga *Plautia Urgulanilla* je dobila ime spajanjem feminiziranog očevog gentilnog imena *Plautius* i deminutivnog oblika imena očeve majke Urgulanije. Da je preuzimanje majčinog imena postalo primjetnije od ranog principata pokazuju i primjeri kćerke Trazeje Peta po imenu *Arria* i kćerke Servilija Nonijana (*Servilius Nonianus*) po imenu *Considia*. Žene su mogle nositi ime i na osnovi mjesta rođenja, ali to bi se više smatralo nadimkom. Pojedine žene su mogle dobiti i počasna imena kao što je npr. *Augusta*. Kako je vrijeme odmicalo, ženska imena su se sve više udaljavala od veze sa imenom osoba iz reda očevih predaka. Sa kasnoantičkim periodom, posebno kada kršćanski svijet nadvladava klasični rimski svijet dolazi do potpunog preobražaja konvencija u nominiranju žena. Kćerka Teodozija I. se nije zvala *Theodosia*, nego *Galla Placidia* (djelimično nazvana po majci). Pored toga što su žene bile nazivane po svojim majkama ili drugim ženskim rođacima, počelo se koristiti i imenovanje iz korpusa kršćanskih imena (uglavnom iz starozavjetnih i novozavjetnih priča, te posebno iz reda mučenica, pa ponekad i feminiziranjem imena mučenika). Pojedine istočnorimske (romejske) carice su pri stupanju na tron i mijenjale svoja ranija imena. U Romejskom Carstvu, sa preobražajem u grčko – vizantijski ortodoksni svijet, usvaju se grčko – kršćanske konvencije u davanju ženskih imena.

U ranom dobu, dok se ropstvo još uvijek nije bilo razvilo, rob je uobičajeno nazivao *puer* (“momak”; u sličnom kontekstu kako se u anglosferi sve do nedavno obraćalo crnim robovima sa riječi “boy”, bez obzira na njihovu starost). Do završnih faza Srednje Republike robovi su bili nazivani i preko korumpiranog oblika *por* koji bi se dodavao kao sufiks genitivnom obliku imena gospodara, npr. *Marcipor* (*Marci puer*/”momak Marcija”), *Olipor* (*Auli puer*/”momak Aula”). Kako se broj robova naglo povećavao od posljednjih decenija Srednje Republike i u Kasnoj Republici, ova forma se više nije mogla održati i robovi su dobivali individualna imena, uglavnom stranog porijekla (i često su se referirali na narodnosno, etničko ili političko porijeklo roba) kao što su *Afer, Eleutheros, Pharnaces*. Tada je i riječ *servus* zamijenila riječ

puer. U ovom dobu se ustanovljuje i neka oficijelna konvencija nazivlja za roba, koja se sastojali od njegovog individualnog imena i nomena i prenomena gospodara u genitivnom obliku i na kraju sa riječi *servus→ Pharnaces Egnatii Publii servus* ("Farnak, Egnatija Publija rob"). Kada bi se promijenio gospodar, tako bi se prilagođavalo i nazivlje roba, pa je tako uziman nomen novog gospodara i stavljan ispred kognomena starog gospodara kojem bi se dodavao sufiks *–anus* → *Anna Liviae serva Maecenatiana* ("Ana, robinja Livije, Mecenatijana, u značenju da je prije nego što je postala robinja Livije, da je bila u vlasništvu Mecene").

Oslobođenik je dobivao nomen onoga koji je zaslužan za njegovu slobodu (često je to bio sam bivši gospodar) te bilo koji prenomen koji bi mu se dodijelio. Nekadašnje individualno robovsko ime se često pretvaralo u neku vrstu kognomena. Često se dešavalo da u slučaju da ga oslobađa direktno njegov gospodar da oslobođenik uzima i njegov prenomen. Oslobođenik – muškarac neke žene uzima prenomen i nomen njenog oca, npr. u slučaju Livijinog oslobođenika *Marcus Livius Augustae l(ibertus) Ismarus* ("Marko Livije Auguste oslobođenik Ismar"). Gospodar je imao pravo da da bivšem robu ime koje on želi. Tako je Ciceron kada je oslobodio svoje robove Tira i Dionizija, prvog je nazvao *Marcus Tullius Tiro*, a drugom je dao svoj prenomen i nomen svoga prijatelja Tita Pomponija Atika, pa se Dionizije zvao *Marcus Pomponius Dionysius*. Često se dešavalo da kasniji potomci odbace ovaj kognomen koji bi mogao da asocira na robovsko porijeklo. Kada je Sula preuzeo vlast, robovi njegovih političkih protivnika koje je on dao osloboditi, a kojih je po Apijanu bilo 10 000 su svi uzeli njegovo kornelijevsko gentilno ime. Tako je samo preko njih rod Kornelija po brojnosti značajno uvećan.

G R A Đ E V I N A R S T V O, A R H I T E K T U R A, P R O I Z V O D NJ A

Rimski svijet je danas vidljiv ponajviše i zbog svoje građevinske djelatnosti, koja se odvijala na značajnom nivou sa enormnim sredstvima uloženim u nju. Građevinska djelatnost je bila je jedna od najprofitabilnijih grana privrede u rimskom svijetu, posebno u sferi utilitarnih objekata. Zato i ne čudi da su se mnogi pojedinci obogatili i upuštanjem u građevinarstvo (kao npr. Kras koji je to kombinirao sa špekulacijama na tržištu nekretnina). Ono što je jedna od osnovnih karakteristika građevinske djelatnosti u rimskom svijetu jeste njena kvaliteta, radi čega se možemo i nakon 2000 godina diviti mnogim objektima i zanimljivim i tehnički sofisticiranim rješenjima primjenjivanim na njima. Zanimljivo je da je i danas građevinska djelatnost veoma profitabilna, ali je zbog trke za pukim profitom i brzine gradnje sa tendencijom utroška što manje materijala, njena kvaliteta slabija u odnosu na onu iz rimskog perioda. Arhitektura je inače smatrana respektabilnim i cijenjenim zanimanjem.

Rimsko – italsko umijeće graditeljstva se datira u vrlo drevna razdoblja. Tzv. kiklopski zidovi u Etruriji, Umbriji, Laciju, Sabinskoj zemlji spadaju medju najstarije građevine Italije. Sami Rimljani u prvo doba kraljevstva se po svojim građevinsko – arhitektonskim oblicima nisu razlikovali od drugih zajednica latinske i sabinjanske pripadnosti. Etrurski susjedi, sa kulturom na znatno višem nivou i značajnom građevinsko – arhitektonskom tradicijom (djelimično pod grčko – egejskim impulsima) su ostvarili prvi bitniji ka rimskom usvajanju kvalitetnijih i sadržajnijih arhitektonsko – građevinskih obrazaca. Rimljani se nikada nisu libili da preuzmu od drugih zajednica i kultura (makar bili sa njima i u neprijateljstvu) ono što su smatrali boljim, efikasnijim, praktičnijim i ljepšim. Tako su kasnije apsorbirali i arhitektonsko – građevinske tekovine grčko – helenističkog i feničansko – kartaginskog svijeta. U tome apsolutno nisu imali ni najmanju zadršku, niti

osjećaj neke uskogrudne više vrijednosti. Ali Rimljani nisu bili samo dobri majstori kopiranja, oni su razvijali i usavršavali te oblike i tehnike u tolikoj mjeri da se sa pravom oni u konačnici mogu tumačiti kao rimski. Zato je kada se govori o rimskoj arhitekturi i građevinarstvu potrebno shvatiti da je riječ o eklektičko – simbiostičkom fenomenu i da se ono što se danas promatra, vidi i tumači kao rimsko, nekada samo vrlo uspješna adaptacija onoga što je izvorno etrursko, grčko, feničansko, orijentalno ... itd... Naravno, Rimljani nisu samo adaptirali, razvijali i usavršavali preuzete oblike i tehnike (kao uostalom i na drugim poljima opće kulture), nego su bili i tvorci nekih originalnih rješenja.

U prva dva stoljeća republikanskog sustava slabo se razvijala arhitektonska i druga umjetnost, jer su zakoni protu-luksuzu i ćudoređu i poslovična skromnost tadašnjih Rimljana i patricija i plebejeca kao posljedicu imali i umanjivanje estetskog izražavanja (posebno ako je on bio skup). To je različito od npr. Etruraca sa raskošnim grobovima (koji su pravo arhitektonsko djelo sa oslikanim zidovima u živopisnim detaljima i pejsažima) i južnoitalskih Grka koji su imali razvijenu hramovnu arhitekturu.

Od ranih vremena podizane su građevine od praktičnog značenja. Prva namjera drevnih Rimljana u podizanju javnih građevinskih objekata bila je da budu impresivni (kako bi dočarali moć Republike i njenih institucija) i da budu funkcionalni u realiziranju svrhe radi koje su podizani. Zato oni u javnoj, a i u privatnoj građevinskoj djelatnosti nisu bili ograničavani estetskim i drugim sličnim aksionima i šablonima.

Ubrzo nakon galske najezde Rim je ograđen kamenim zidom, čiji su krajevi dopirali do Tibra. Još ranije, možda čak u doba kraljeva, stvorena je kanalizacija, kloaka obložena kamenom, radi odvođenja nečistoće. Kasnije su sprovedeni akvedukti (vodovodi), sagrađeni mostovi i putovi. Karakterističnu crtu rimskih građevina predstavlja njihova izvanredna čvrstoća. Rimljani su usavršili razne metode zidanja, preuzete uglavnom iz Etrurije, ali su naročito umijeće postigli u građenju svodova. Ove su upotrebljavali pri građenju mostova, akvedukata i raznih zgrada,

Rimljani su se tako zadržavali na praktičnoj arhitekturi i monumentalnošću sa općom javnom realnom (a ne metafizičkom) svrhom kao što su ceste, akvadukti, kloake i mostovi. Posebno je ta javna gradnja imala velikog izraza za vrijeme epohalne cenzure Apija Klaudija Ceka (Slijepog) 312. god. p. n. e. Tada su izgrađeni rimska vojna cesta od Rima prema Kampaniji (čuvena *via Appia*) i prvi vodovod (*Aqua Appia*). Na temelju Apijeve ceste, Rimljani su kasnije raširili čitavu mrežu vojničkih cesta, bez kojih se njihova hegemonija i vlast nisu mogli održati. Manije Kurije Dentat je dao da se isuši znatan dio ravnice oko Rietija, a kao što je spomenuto nakon rata sa Pirom izgradio se i drugi vodovod. U ovoj epohi napredovalo je i rimsko umijeće u građenju lukova, i taj arhitektonski oblik su upravo oni razvili (iako se po grčkoj tradiciji teorijsko osmišljavanja luka pripisuje fizičaru Demokritu). I ta vještina gradnje luka (kod vrata, kapija, mostova, vodovoda, hramova) je nerazdruživa od rimskog imena.

Vezano sa ovladavanjem konstruiranja lukova vezan je i originalni izum Rimljana, a to je križni svod koji nastaje poprečnim sijecanjem dva bačvasta svoda (pod kutom od 90◦), te se teret raspoređuje na četiri nosača. Križni svod dinamičnije zatvara prostor od bačvastog svoda (koji je bio poznat u različitim formama u znatno još starijim kulturama) jer su bridovi koji označavaju spoj dvaju poprečnih svodova nosioci dijagonalnog kretanja. Inženjeri i graditelji rimskog svijeta su toliko dobro ovladali lučnom tehnikom da su za njih vezane i monumentalne gradnje kupola. Rimske kupole su se nastavile kasnije razvijati u vizantijskoj i osmanskoj arhitekturi crkava i džamija. Razvijanje kupole je omogučilo kreiranje objekata sa golemim unutarnjim prostorom.

Sa gradnjom se sam grad Rim (početkom III. st. p. n. e. grad Rim je možda imao oko 150 000 stanovnika) se izmijenio iz jednog naselja sa prevashodno seljačkim izgledom u urbano naselje mediteranskog gradskog tipa.

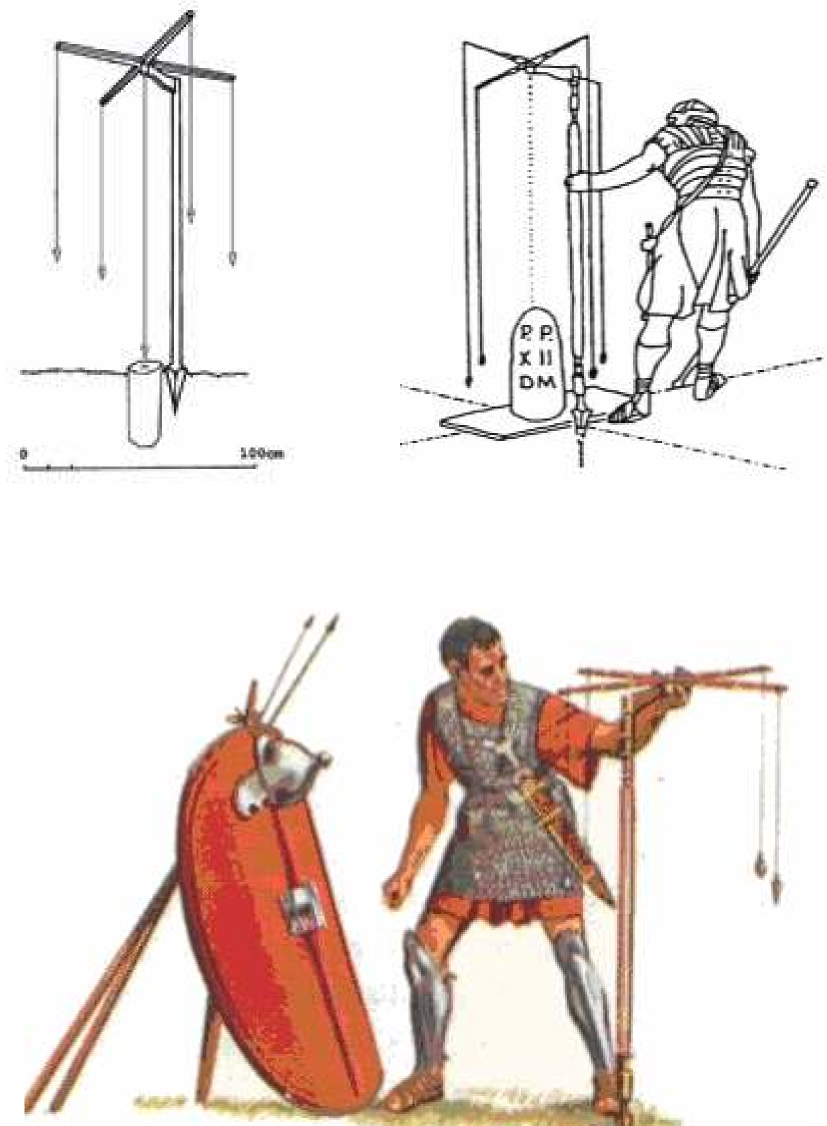
Neke od rimskih monumentalnih građevina sa religioznom svrhom spadaju u najstarije razdoblje rimske povijesti. Jedna od najstarijih zgrada bio je okrugli hram boginje Veste, koji je u arhitektonskom pogledu imao zajedničke crte sa etrurskim nadgrobnim spomenicima i koji je vodio porijeklo od ovalnih koliba neolitskog doba. U rano doba, po etrurskim uzorima, podignut je i pravokutni hram Jupitera na Kapitolu (oko 3300 m2). Rano se je počeo manifestirali u rimskoj arhitekturi i grčki utjecaj. Hram na Aventinskom brežuljku, posvećen plebejskom trojstvu – Cereri, Liberu i Liberi, - po svom planu bio je etrursko - italski hram, ali je bio dekoriran u grčkom stilu.

Grčki svijet je imao velikog utjecaja na rimsko – italsku građevinsku djelatnost, o čemu svjedoće riječi *calx* (*calex, calecare* pripremati lijep = od grčkog halix), *machina* (grč. mehane), *groma* (grč. gnoma), *clatri* (grč. klethron).

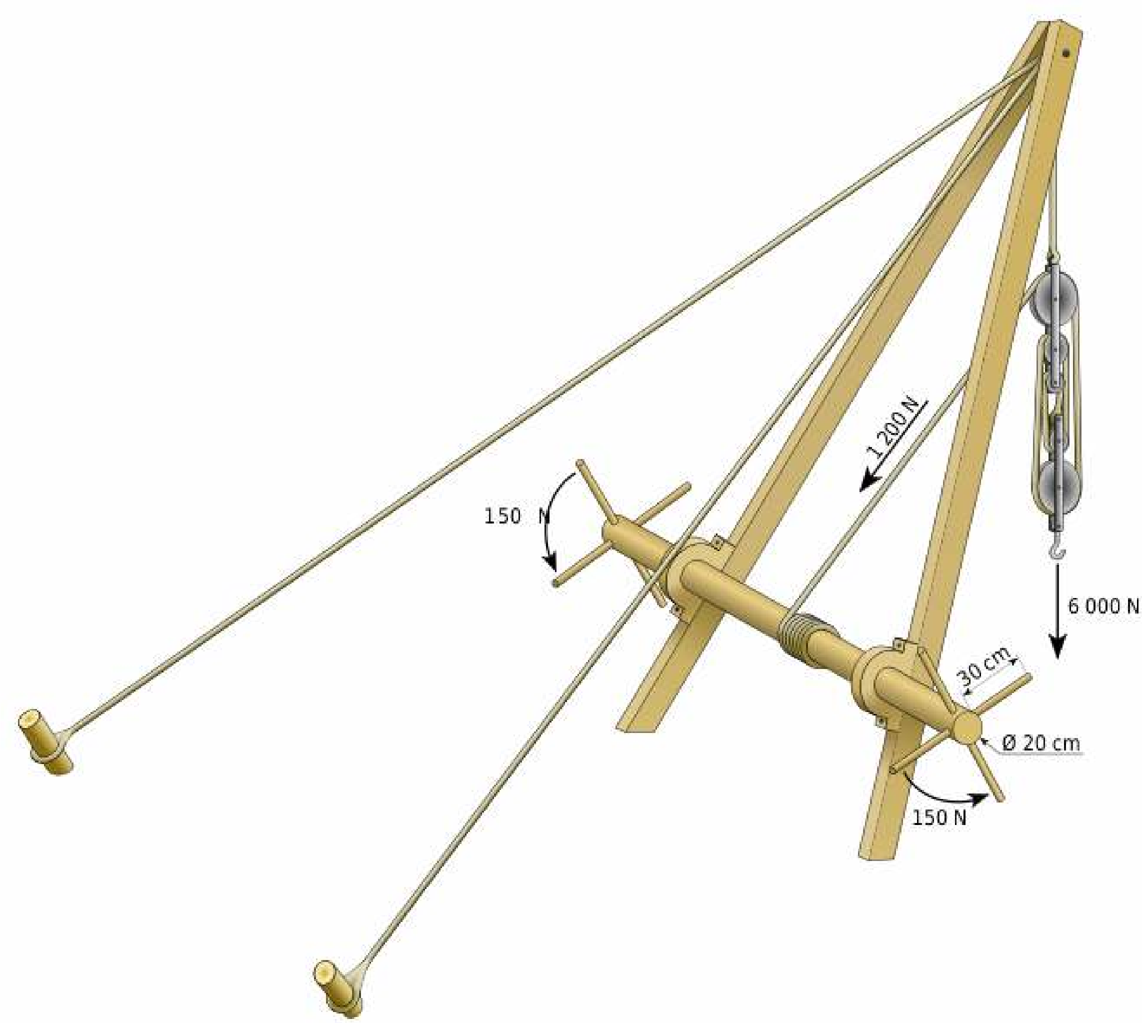
Rimljani su u svojoj iznimnoj građevinskoj djelatnosti (posebno u gradnji cesta, akvadukta i mjerenju zemljišta) koristili čitav niz instrumenata, kao što su chorobates (χωροβάτης) kojim su se vršile provjere poravnanja (slično vaservagi), zatim groma koja je služila za pregled na terenu pravih linija i desnih uglova, a zatim kvadrata i pravokutnika. Groma, koja se u velikoj mjeri upotrebljavala u rimsko doba, je kasnije vjerojatno zamijenjena sa sofisticiranijim instrumentom dioptra, pretkom modernog theodolita (kod nas totalna stanica, koja služi za mjerenje uglova u horizontalnim i vertikalnim ravninama).

Nadgrobni spomenik rimskog geometra i oslobođenika Lucije Ebutija Fausta (*Lucius Aebutius Faustus*) sa reljefom koji prikazuje i izvjesne atribute i predmete njegove geometarske profesije. Spomenik je Faust podigao za života, sebi, svojoj supruzi Ariji Aukti (*Aria Aucta*; isto oslobođenica), djeci i oslobođenici Zepiri (*Zepyra*). Datacija I. st. p. n. e. Danas se nalazi u Museo Civico u Ivrea, sjeverna Italija.

Ilustracije koje pokazuju izgled grome i rad na njoj.

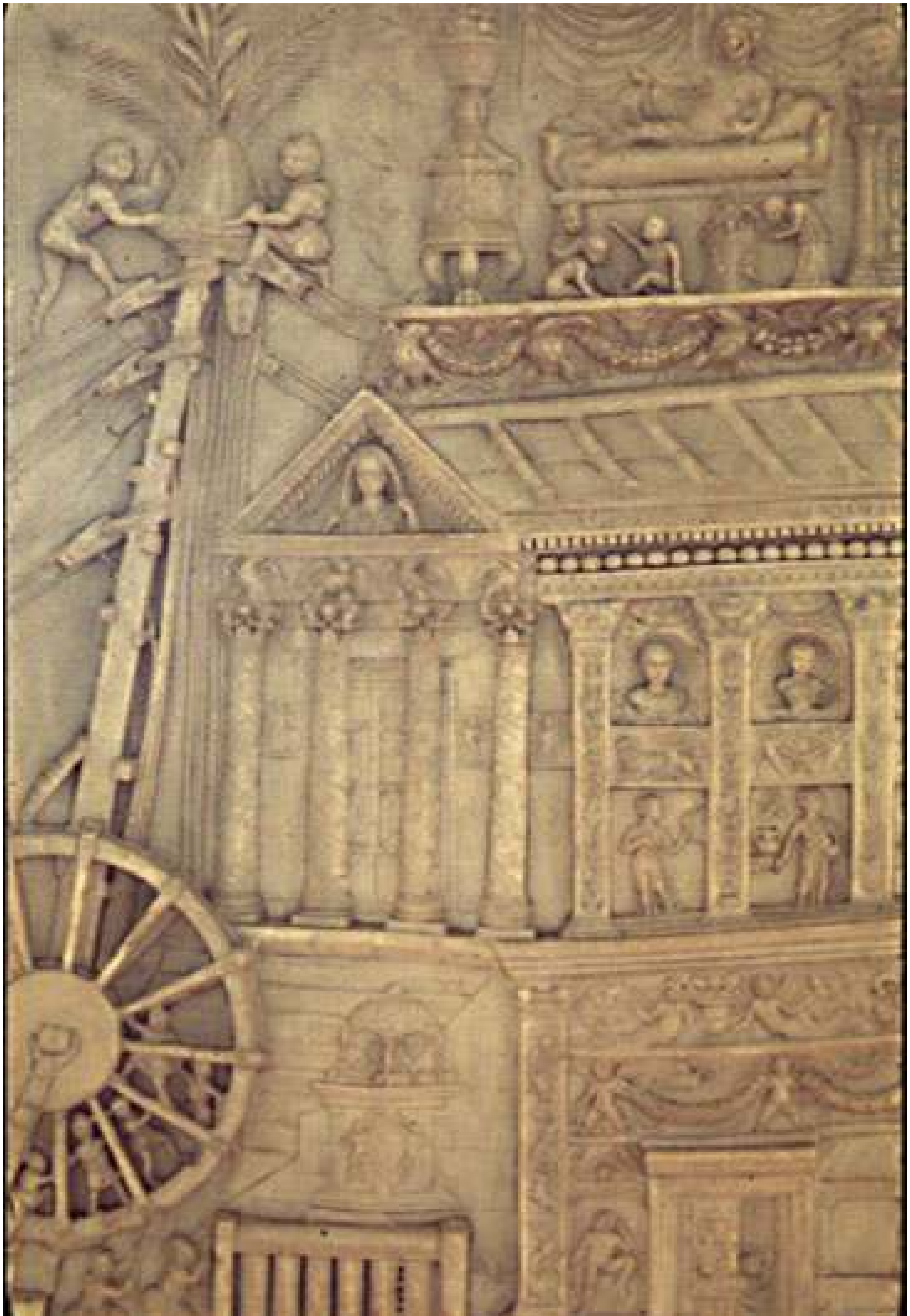
Ilustracija koja prikazuje pentaspastos kran, koji je služio za podizanje teških objekata.

Sa jačanjem i širenjem Republike i sve snažnijim utjecajima i uzorima iz grčko – helenističkog svijeta, počela se obraćati pažnja i na estetiku. Tako su se javne zgrade počele ukrašavati. Na Kapitolu i na trgovima su se podizali spomenici i kipove legendarnim i historijskim herojima i uglednicima (bez ograničenja na spol i etničko i državnom porijeklo). Forum je gubio izgled seljačke tržnice, okružene stajama za stoku, i pretvarao se u središnji trg velikog grada, ukrašen hramovima i javnim zgradama. U Rimu se pojavljuju dotad neviđene građevine. Krajem III. st. p. n. e. gradi se Flaminijev cirkus.

Od početka II. st. p. n. e. pobjednici ukrašavaju grad trijumfalnim lukovima, koji predstavljaju dekorativnu primjenu svodne konstrukcije. Pobjednik nad Makedoncima Kvint Metel Makedonski je 143. god. p. n. e. ukrasio mramornim stubovima Marsovo polje. Slično je uredio Kapitol Scipion Nazika (konzul iz 138. god. p. n. e.), a Gnej Oktavije 128. god. p. n. e. trkalište. Ogroman utjecaj na rimsku arhitekturu u doba osvajanjâ izvršile su helenističke konstrukcije. Iako plan zgrade zadržava ranije etrursko-

italske crte, sam način zidanja usavršava se pod utjecajem helenističke prakse, i novi smjerovi manifestiraju se naročito kod ukrašavanja fasade i drugih dijelova zgrade. Rimski arhitekti upotrebljavaju sva tri grčka arhitektonska stila – dorski, jonski i korintski, ali daju prednost korintskom redu, kao najdekorativnijem. Kombiniranje etrursko-italskog načina zidanja sa helenističkim načinom ukrašavanja može se pratiti na primjeru rimskih hramova podignutih u ovo doba. Oni su sagrađeni u raznim dijelovima Rima, a po svojim dimenzijama bili su osrednji, zaostajući u tom pogledu za starinskim Kapitolskim hramom (umjetnički su dekorirani u helenističkom luku). O uspjesima rimske arhitekture može se suditi po tome što je seleukidski vladar Antioh IV. 174. god. p. n. e. pozvao rimskog arhitekta Kosucija da dovrši radove na rekonstrukcije Olimpejona u Ateni. Rimu je djelovao i arhitekt Hermodor iz kiparske Salamine, koji je po narudbi Metela Makedonskog izradio hram Jupitera Statora, a Decimu brutu (konzulu za 138. god. p. n. e.) Marsov hram u flamininskom cirkusu.

Razvoj vizuelne umjetnosti i arhitekture za vrijeme Kasne Republike kreće se istim smjerom kao i u prethodno doba. Jedan dio onih ogromnih bogatstva koja su pritjecala u Rim trošen je na izgradnju javnih i privatnih zgrada, koje su preobražavale vanjski izgled grada, i u to doba Grad se pretvara u snažan urbani centar mediteranskog i europskog svijeta.

Dio reljefa iz groba Haterijeve familije koja prikazuje dizalicu – mašinu (na koju je spojen izvjestan broj konopaca i kotura) koja se koristila za dizanje tereta i građevinske radove na visini. Datacija I - II. st. n. e. Danas se nalazi u Vatikanskom muzeju.

Zadnjih desetljeća II. st. p. n. e. sagrađena su dva nova vodovoda. Grad se ukrašava kamenim lukovima, sjajnim privatnim zgradama. Novim gradnjama osobito su se proslavili Sula, Pompej i Cezar. Potpuno je moguća pretpostavka da je Sulin boravak na Istoku pobudio u njemu želju da Rim preuredi po uzoru na snažne helenističke centre. U Sulino doba je došlo do najintenzivnijeg utjecaja helenističkih oblika na rimsku umjetnost, a to se odrazilo u arhitekturi toga vremena.

Pompej je podigao ogromno kameno kazalište, u koje je moglo stati 10 000 gledatelja; zgrada je bila obložena mramorom, ona je izazivala divljenje izvanrednom čvrstoćom i neviđenim razmjerima. - O Pompejevom teatru će biti više riječi nešto kasnije. - Mnoge druge javne zgrade koje je Pompej podigao ukrasile su rimske trgove. Pompejanski prvi amfiteatar je bio izgrađen od Sulinih kolonista oko 70. god. p. n. e. Prvi stalni (drveni) amfiteatar u Rimu sa sjedištima je dao 53. god. p. n. e. izgraditi Skribonije Kurion (plebejski tribun iz 50. god. p. n. e.) u počast svoga oca Gaja Skribonija Kuriona.

Gaj Skribonije Kurion (otac) je bio jedan od najistaknutijih Rimljana svoga doba. Bio je plebejski tribun za 90. god. p. n. e., konzul za 76. god. p. n. e. Prvi Rimljanin koji je na čelu vojske izbio na rijeku Dunav. Za vrhovnog svećenika je izabran 57. god. p. n. e., a umro je 53. god. p. n. e.

Grandiozni su bili planovi Julija Cezara za preuređenje Rima. U njegovo vrijeme stari Forum je popločan, sjeverno od njega udareni su temelji drugom (julijevsko - cezarovskom) forumu, u čijem se središtu trebao nalaziti hram *Venus Genetrix*, podignut od mramora. Cezara je smrt spriječila da realizira sve svoje planove. Jedan dio onoga što je Cezar bilo zamislio i započeo dovršio je kasnije August, dok je puno toga ostalo u projektu. Cezarovi projekti određivali su u određenoj mjeri daljnji tijek razvoja rimske arhitekture. Od njega počinje mijenjanje plana grada putem izgradnje novih foruma; on je inicijator pretvaranja Rima u "mramorni " grad. Za razliku od Sulinog perioda, arhitektura Cezarovog doba vraća se italskim uzorima, povećavajući razmjere konstrukcija i uvodeći novo arhitektonsko ukrašavanje. Od Sulinog vremena nove zgrade ukrašavaju se grčkim kipovima, bareljefima i vazama. Kiparske predodžbe igraju, dakle, dekorativnu ulogu. One se stavljaju u zgrade i vrtove. Izvanredno visoko cijene se kipovi grčkih majstora. U Rim stižu čitavi brodovi natovareni grčkim antikvitetima. U isto vrijeme, u Rimu se pojavljuju majstori koji izrađuju kopije grčkih i helenističkih originala. Umijeće kopiranja dostiglo je visok nivo, premda je izrađivano i niz stvari niske kvalitete.

Pri samom kraju Kasne Republike, Oktavijan je pristupio javnoj građevinskoj djelatnosti, kako bi podigao svoj ugled među rimskim stanovništvom, a sve u svrhu svoje propagandne restauratorske djelatnosti. Pored njega, i njegovi suradnici i prijatelji su učestvovali u ovom projektu, koji će se još više nastaviti i razgranati u doba Augustovog principata. Tako je ponovo izgrađena legendarna koliba Romula, koja je bila izgorjela. Gnej Domicije Kalvin je dao da se 36. god. p. n. e. ponovo izgradi *Regia* na Forumu. U periodu 36. – 28. god. p.n. e. izgrađen je hram Apolona na Palatinu (posvetio ga 9. X. 28.

god. p. n. e.), a od 34. do 30. god. p. n. e. izgrađen je teatar na Marsovom polju (posvetio ga T. Statilije Taur/*T. Statilius Taurus*). Nakon 1. jula 34. god. p. n. e. završena je *Basilica Aemilia* (rađena od 55. god. p. n. e.; ustvari zamjenska zgrada za raniju baziliku *Fulvia – Aemilia*, izgrađenu 179. god. p. n. e.), a čin posvečivanja je izvršio Emilije Lepid Paul (*Aemilius Lepidus Paullus*). Ova baziliku je dva puta opravljanja i obnavljana i to prvi put 14. god. p. n. e. (nakon požara) i 22. god. n. e.

Kao edil Marko Vipsanije Agripa je poduzeo niz javnih radova na popravci mostova, ulica i reizgradnji akvadukta *Aquae Julia, Anio Vetus, Appia, Marcia* i podizanju fontana i delfina na Spini. Oktavijan je podigao *Porticus Octavia* na Marsovom polju (od plijena iz ilirske kampanje). Podignuti su i hramovi *Heracles Musarum* na Marsovom polju zajedno sa portikom (vezano za trijumf Lucija Marcija Filipa/*L. Marcius Philippus*) i hram Dijane na Aventinu (vezano za trijumf L.Kornificija/*L. Cornificius*). Oktavijan je dao se 32. god. p. n. e. reizgradi hram Jupitera Feretrijskog na Kapitolu. Nakon pobjede kod Akcija, izdani su dekreti za trijumfalnu kapiju na Forumu (u blizini hrama Kastora i Poluksa). Hram božanskog Julija je posvećen 29. god. p. n. e., a naredne godine Oktavijan je obnovio 82 hrama u samom gradu, počelo je podizanje *Mausoleum Augusti*. Kalvisije Sabin je reizgradio *Via Latina.* Nakon povratka u Rim, pošto je oslobođen iz zarobljeništva poslije Akcija, Gaj Sosije je završio građevinski projekt izgradnje hrama Apolona Medicusa (koji se počeo graditi 34. god. p. n. e.), posvetivši ga u Oktavijanovo ime. Još 36. god. p. n. e. narod je bio izglasao odluku da se na javni trošak izgradi kuća Oktavijanu. Pored javnih građevina, potrebno je istaći i nek privatne poduhvate kao što su kuća i vrtovi Mecene na Eskvilinu. Prvi djelimično kameni amfiteatar u Rimu je inauguriran 30/29. god. p. n. e., radi trojnog Oktavijanovog trijumfa.

Rimska arhitektura i graditeljstvo su nemjerljivo utjecali na budući razvitak arhitekture i graditeljstva u euromediteranskom svijetu. Bez rimskog obrasca je teško zamisliti postojanje vizantijske, arapske, latinsko – zapadne, osmanske, renesansne, klasicističke arhitektonsko – građevinske tradicije. Moderna arhitektura mnogo duguje rimskom arhitektonsko – građevinskom obrascu.

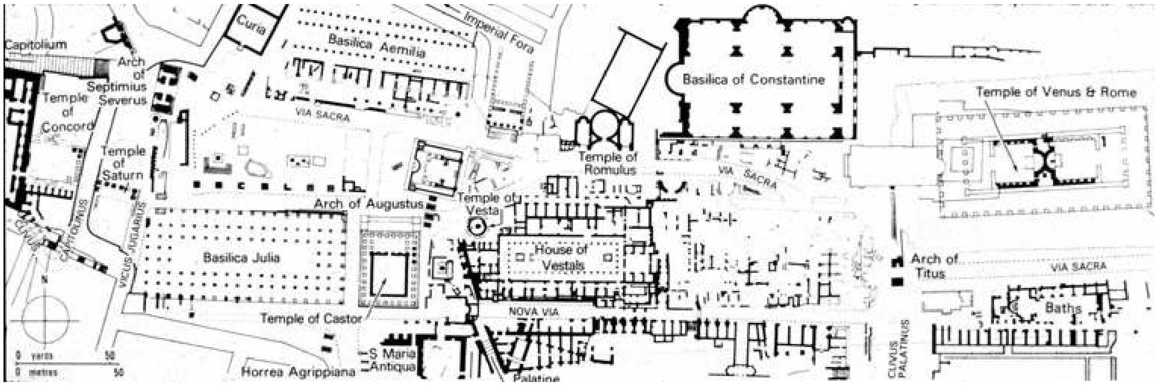
Forum Romanum

Današnji izgled istočne strane Foruma.

Današnji izgled zapadne strane Foruma.

Plan Foruma sa građevinama na njemu.

Središnji prostor rimskog svijeta je bio Forum, koji se nazivao i Veliki (*Magnum*) Forum. U njegovom okruženju su se nalazile najvažnije građevine Rimske države, tuda su prolazile trijumfalne i druge procesije, održavali izbori, držali govori javnosti, održavala suđenja i poslovne aktivnosti. Čak je bilo i primjera da su bile održavane i gladijatorske borbe i teatarske predstave. Tu su bile postavljene i mnoge statue i spomenici koji su komemorirali osobe koje su obilježile rimsku historiju. U pravom smislu to je bilo srce i Grada i općenito rimskog svijeta. Smješten je bio u maloj dolini između Palatina i Kapitolina. Danas je Forum jedno od najvažnijih arheoloških nalazišta, i potpuno je prekriveno ostacima objekata iz antičkog perioda.

Tradicija početak Foruma smješta u prve dane rimskog svijeta, kada su na njemu Romul i Tit Tacije sporazumjeli o miru i sinoikizmu svojih zajednica. Pošto se dolina, gdje će izniknuti kasniji Forum, pruža između Palatina (gdje je bilo Romulovo naselje) i Kapitola (gdje su bili Sabinjani) to je bilo savršeno mjesto za sastajanje i održavanje skupština. Pošto je ovo područje u to doba bilo pomalo vodenasto i močvarno, najbolji zona za sastajanje je bio njegov sjeverozapadni dio, koji će uskoro biti poznat kao komicij (*comitium*). Tu se vjerojatno još od prije rimskog sinoikizma nalazilo svetilište boga Vulkana (*Vulcanal*), gdje se konkretno desio spomenuti sporazum i savez. To je i mjesto gdje je pronađen *Lapis niger* i gdje se nalazio neki drevni hram etrurskog tipa. U komiciju se nisu održavale samo skupštine nego je to bilo i područje trgovine, u vidu pijace i trgovišta. Kako su se umnožavale potrebe i aktivnosti na komiciju, tako se i povečavao zahvat korištenja doline Foruma. Najranija (još iz doba kraljevstva) svetilišta, hramovi i javni objekti su bila smještena ili na Forumu ili u njegovoj blizini.Tako se kralju Numi Pompiliju pripisuje da je zaslužan za izgradnju kružnog hrama Veste i zgrade poznate pod imenom *Regia* (nekadašnju rezidenciju kraljeva, a kasnije svećenika *rex sacrorum*) na jugoistočnom dijelu. U ovom dijelu se nalazio i rezidencija vestalki (*Atrium Vestae*) i to preciznije između zgrade *Regia* i Palatina. Blizu rezidencije vestalki je bio smješten i *domus publicae* gdje je prebivao vrhovni svećenik, sve dok tu dužnost nisu preuzeli principsi. Tulu Hostiliju se pripisuje zatvaranje komicija zidom i izgradnja kurije poznate pod njegovim imenom. Izvorno je Forum bio močvaran, i sa izgradnjom

drenažnog sustava *Cloaca Maxima* on je bio isušen. A kralj Tarkvinije Prisk ga je i popločao. Najranije u VI. st. p. n. e. je bila izgrađena i uzdignuta platforma za govornike u južnom dijelu Komicija (nasuprot Hostilijevoj kuriji) koja će znatno kasnije dobiti ime rostra. Ovu govorničku poziciju će posvetiti auguri i pretvoriti u *templum* (sveto područje).

Rostra je bila platforma na Komiciju, u blizini svetilišta Vulkana, koja se koristila za govore. Ime je nosila po šest *rōstra* (vrhova ratnih brodova) koji su uzeti sa zarobljenih brodova grada Ancija za vrijeme latinskog rata. Značenje ove rostre u komiciju je bilo toliko da je riječ *rostrum* postala generički termin za sve druge govornice i podijume i u Gradu i u drugim mjestima rimskog svijeta. U komiciju i neposrednoj okolici prvobitno su se sastajale tributske komicije. Govornici su prvobitno govorili u pravcu Hostilijeve kurije, gdje su se često sastajali senatori. Plebejski tribun Gaj Licinije Stolo je bio prvi koji se okrenuo prema narodu na Forumu, što je cc 240 godina kasnije ponovio i Gaj Grakh. Sa tim je započeo i običaj locus popularis, kada su se mladi, ambiciozni nobili obračali narodu sa rostre. Prije početka rada komicija, magistrat ili neki drugi dužnosnik (kao npr. plebejski tribun) morao je da uzme auspicije u *templumu* (svetom prostoru) na rostri, odakle je on upravljao procedurom. Ako su znamenja bila povoljna, sazivan je narod preko glasnika koji su to činili preko rostre ili sa gradskih zidina. Prije glasanja za neki zakon, glasnik ga je sa rostre pročitao okupljenom narodu. Nakon toga, tribe su bile pozvane na *templum* na rostri da glasaju. Ova procedura ukazuje koliko je demokratski čin glasanja pretvoren u rimskoj svijesti u svetu kategoriju, kao nešto sankrosanktno što se obavlja na svetom području. Pošto se glasačka masa povečavala, onda su tributske komicije premještene na suprotni kraj Foruma oko hrama Kastora i Poluksa, čije stepenice su služile kao neka nezvanična govornička platforma. Ali to nije umanjivalo simboličko značenje rostre u komiciju. Za vrijeme građanskih ratova sa ove rostre su služile za obračanje ambicioznih političara, ratujućih stranačkih lidera, vojnih zapovjednika i zavjerenika. Tu su ostavljane glave proskribiranih i pogubljenih, a kontrola nad rostrom je imala i simboličko značenje kontrole nad Gradom. Rostra je korištena i za sudbene procese. Za vrijeme Republike krivični procesi su se uglavnom održavali na Forumu pred komicijama sa odgovarajućim magistratom koji predsjedava (procedura je specifizirana u Zakoniku 12 ploča) ili pred sudbenom porotom (*quaestio de repetundis*) kojom je predsjedavao sudija sa oko 50 do 70 porotnika. U ovim procesima rostra je služila kao tribunal. Govornička platforma ili rostra su bili mijenjani, dograđivani, ukrašavani i uvečavani mnogo puta ali i pored tih remodeliranja ovo javno besjedništvo je ostajalo na istom mjestu za vrijeme Republike. Konačeno je Julije Cezar za vrijeme svoga uređivanja Foruma, pomakao rostru van okvira komicija. Pomaknuta rostra (na lokalitet jugozapadno od novog Julijevog foruma) će biti završena tek od Augusta, koji ju je i proširio. Ova rostra je u postrepublikansko doba prozvana *Rostra Vetera* („Stara rostra“), kako bi se razlikovala od kasnijih platformi sa sličnom namjenom i koje su nosile isto ime rostra (sa dodatkom imena onoga koji je zaslužan njenu izgradnju ili koji se slavi). August je na drugom kraju Foruma dao da se 29. god. p. n. e. izgradi nova rostra ukrašena sa prednjim dijelovima zarobljenih brodova iz bitke kod Akcija. Ova rostra, koja je bila dio hrama božanskog Julija, je bila zvana *rostra Augusti*. Na Forumu otkrivena je još jedna rostra koja se naziva *rostra Diocletiani* (iako nije sigurno da je izgrađena za vrijeme Dioklecijana).

Kako bi se povečalo područje sastajanja, Senat je za ranih razdoblja Republike dao proširiti otvoreno područje između komicija i hrama Veste. Time je Forum prerastao uveliko zatvorenu zonu komicija. U V. st. p. n. e. izgrađeni su najraniji hramovi Foruma kao što su : hram Saturna (izgrađen 497. god. p. n. e.) i hram Kastora i Poluksa (*Castor et Pollux* 484. god. p. n. e.). Stoljeće kasnije je izgrađen i hram Sloge (*Concordia*). Prvu baziliku je dao izgraditi Katon Stariji, a zatim je slijedila bazilika Fulvija/Fulvija –

Emilija/Pauli/Emilija koja se nalazila na sjevernoj strani Foruma. Na južnoj strani je izgrađena Sempronijeva bazilika.

U prostoru Komicija, zapadno od rostre se nalazila platforma nazvana *Graecostasis*, koja je služila za prijem izaslanika stranih državica i naroda.

Sula je prvi pristupio pokušaja reorganiziranja Foruma i njegovog uređivanja i dovođenja u red. Golemi *Tabularium* je izgrađen 78. god. p. n. e. na kraju Foruma (na padinama Kapitola i ispod hrama Jupitera, Najboljeg, Najvećeg/Kapitolinskog) po nalogu tadašnjih konzula Marka Emilija Lepida i Kvinta Lutacija Katula.

Zgrada *Tabulariuma*

Tabularium je bio neka vrsta državnog arhiva, u kome su se čuvali oficijelni zapisi, a u njemu su se nalazile i prostorije mnogih dužnosnika i službenika. Unutar zgrade su se nalazili ostaci hrama božanstva *Veiovis*. *Tabularium* je restauiran i obnovljen oko 46. god. n. e.

Unutarnji hodnik u *Tabulariumu*.

Cezar je preuređenjem Foruma konačno razbio stari koncept Komicija, ali zbog martovskih ida Cezarovo preuređenje nije završeno. Nakon završetka III. građanskog rata, taj započeti posao je završio Oktavijan August. Na jugoistoku su izgrađeni hram božanskog Julija i Augustov slavoluk.

Augustov slavoluk.

U istom području je nakon Augustove smrti podignut i hram božanskog Augusta. Sa Kapitola prema Forumu su vodile Gemonijanske stepenice (*Scalae Gemoniae*). Na sjeverozapadu Foruma se se nalazio i *Umbilicus Urbis Romae.*

Umbilicus Urbis Romae je bio simbolički centar Grada, odakle se mjere sve udaljenosti prema drugim mjestima. Tradicija navodi da je Romul dao da se iskopa jedna okrugla jama na Forumu, u koju su bačeni prvi plodovi godine kao žrtva i svi novi građani Rima su morali da bace šaku prašine ili zemlje koja potiće iz mjesta njihovog porijekla. Podzemna struktura pod nazivom *Mundus* („Svijet“, poznata samo preko literarnih vrela) se smatrala ulazom u podzemni svijet i bila je ritualno otvaran samo tri puta godišnje. Ovi dani su se smatrali *dies nefasti*, jer su zli duhovi podzemlja mogli da izađu tada u vanjski svijet. Moguće je da je *Umbilicus Urbis Romae* bio gornji, vanjski dio podzemnog „Svijeta“. Originalna gradnja *Umbilicus Urbis Romae* potiće iz II. st. p. n. e., dok postojeće njegove ruševine potiću iz vremena principsa Septimija Severa. U blizini se nalazio i *Milliarium Aureum*.

Za razliku od kasnijih carskih foruma koji su modelirani na osnovi grčkih plateia (πλατεῖα; javni trg), glavni Forum se razvijao postupno i organski stoljećima. Pošto je predstavljao i simbolički pa i stvarno „srce“ rimskog svijeta, njega su pokušavali više – manje uspješno remodelirati Sula, Cezar i August. Kako se budu gradili novi objekti, posebno u postrepublikansko doba (kada je i potreba za narodnim zborovima gubila na važnosti), tako se i smanjivao otvoreni prostor na Forumu da bi se na kraju sveo na pravougaonik dimenzija 130 X 50 m.

Na jugozapadu, prije *Tabulariuma* se nalazio hram božanskog Vespazijana, a na sjeveroistoku Foruma je bio izgrađen i hram posvećen Antoninu Piju i Faustini. Sjeverno od njega se nalazio prostrani hram Mira, izgrađen još u republikansko doba. Septimije Sever je dodao svoj trijumfalni luk, a Dioklecijan je obnovio hramove Saturna i Veste te kuriju. Za vrijeme Konstantina je dovršena bazilika Maksencija i Konstantina. Posljednje značajnije građevinsko poduzeće na rimskom Forumu, u ime cara, bio je stup cara Foke (posvećen ili ponovo posvećen od strane italijanskog - ravenskog - eksarha Smaragda 1. VIII. 608. god. n. e.). Sam stup, korintskog tipa, je vjerojatno nastao u II. st. n. e. za neku nama nepoznatu građevinsku strukturu. I postament je recikliran, i vjerojatno izvorno potiće iz vremena Dioklecijana.

Forum je vezan i za objekte gdje je Senat najčešće održavao sjednice. U rimskoj političkoj praksi nije postojala neka specijalna građevina u kojoj bi bio smješten Senat po defaultu. Senat je shvatan kao vanprostorna institucija, koju čine ljudi a ne građevinski objekti, pa se mogao sastajati na različitim i odgovarajućim mjestima. U slučaju da se primao neko ili delegacija koja nije smjela uči u sveti kurijski prostor, onda bi se Senat za tu svrhu sastajao bez ikakvih problema na drugom prostoru.

Po tradiciji Senat se prvo sastajao u kolibi etrurskog tipa u blizini starog hrama etrurskog tipa, koji je kasnije pretvoren u Hostilijevu kuriju. *Curia Hostilia* je bila zgrada i prostor u kojima je Senat najčešće održavao svoje sjednice. Ona je jedan od najranijih poznatih objekata u rimskoj historiji. Pretpostavlja se da je na mjesto gdje se ona nalazila u početku bio hram etrurskog tipa koji je bio simbol mjesta su sukobljene zajednice

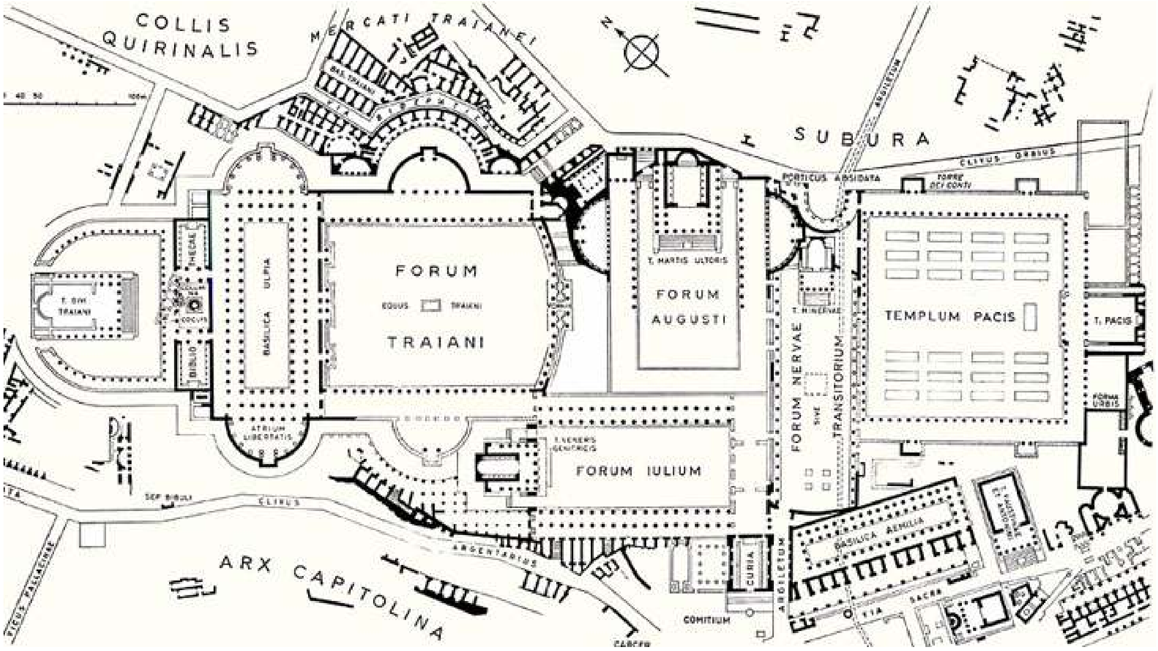
Romulovih Rimljana i Sabinjana Tita Tacija položile svoje oružje. Tako bi taj rani hram, predstavljao i realiziranje sinoikizma zajednica sa rimskih brežuljaka. Rimska tradicija pripisuje kralju Tulu Hostiliju da je nakon što je požar uništio raniju hramovnu konstrukciju, izgradio novu zgradu u kojoj su se sastajali senatori. U njoj se nalazilo i mali kameni oltar posvećen bogu Vulkanu. Sula je dao da se ovaj objekt 80. god. p. n. e., zajedno sa komicijem u potpunosti preuredi. Svrha preuređenja je bila da se ona proširi kako bi mogla da primi sve veći broj senatora. Stara – nova kurija je zadržala drevno Hostilijevo ime. Nakon uništenja za vrijeme pogreba Klodija, novu kuriju na istom mjestu, ali sa novim imenom *Curia Cornelia*, dao je da se izgradi Faust Sula. Za vrijeme redizajniranja Foruma 44. god. p. n. e. Kornelijeva kurija je bila pretvorena u hram. Nepoznato je kada je ona bila u potpunosti srušena, možda za vrijeme izgradnje foruma Julija Cezara. Izgradnja nove kurije pod julijevskim imenom (*Curia Iulia*) je započela 44. god. p. n. e., ali je dovršena tek 29. god. p. n. e. od strane Oktavijana. U blizini julijevske kurije je izgrađena i julijevska bazilika. Dok je trajala izgradnja julijevske kurije, Senat se sastajao na drugim mjestima, kao npr. u Pompejevom teatru za vrijeme martovskih ida 44. god. p. n. e.

Pored navedenih kurija Senat se znao sastajati i u prostranoj hali hrama Sloge, kao npr. 63. god. p. n. e. kada je Ciceron razotkrivao Katilininu zavjeru.

Basilica Iulia je izgrađena na mjestu ranije Sempronijeve bazilike i bila je posvećena 46. god. p. n. e. Nakon požara je obnovljena i ponovo posvećena 12. god. n. e., a rekonstruirana je ponovo (oštećenja uzrokovanih požarom iz 283. god. n. e.) za vrijeme Domicijana.

Julijevska kurija je restauirana za vrijeme princepsa Domicijana, a 283. god. n. e. bila je teško oštećena požarom. Ponovo je reizgrađena za dominusa Dioklecijana, i u ovoj formi još uvijek postoji. Ponovo je restaurirana 412. god. n. e. zalaganjem gradskog prefekta Anija Euharija Epifana (*Annius Eucharius Epiphanius*). Julijevska kurija je kasnije pretvorena u katoličku baziliku Sant'Adriano al Foro. Originalni izgled julijevske kurije je poznat zahvaljujući Oktavijanovom denaru iz 28. god. p. n. e. Na krajnjem kraju julijevske kurije se nalazio oltar boginje Pobjede, koji se sastojao od statue Viktorije. Ovaj oltar je u julijevsku kuriju dao postaviti Oktavijan, a uklonjen je kada je zavladalo kršćanstvo.

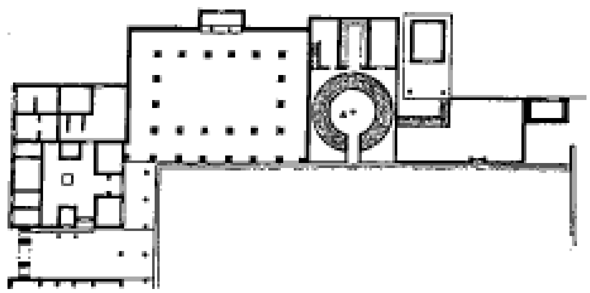
Pored glavnog Foruma, u Gradu su nastali i drugi forumi, uobičajeno nazivani „carski”.

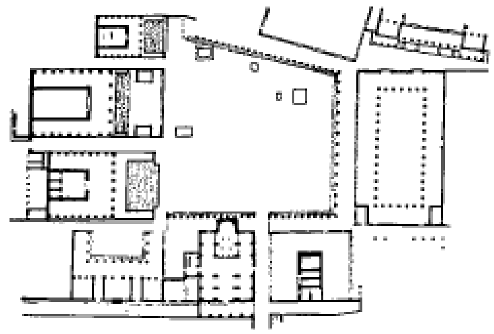

Julijevski forum.

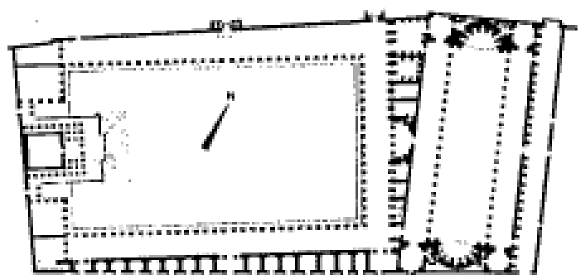
I svaki drugi grad širom rimskog svijeta težio je da ima forum ili forume kao svoja glavna mjesta okupljanja.

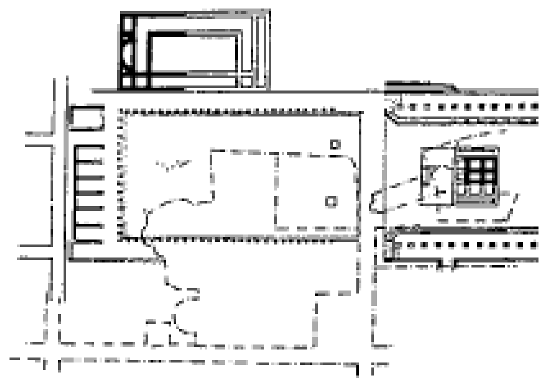
Forum italijanskog grada Kose se bazira na otvorenom trgu koji su sa sjeverne strane oivičavali bazilika, dva hrama i komicij.

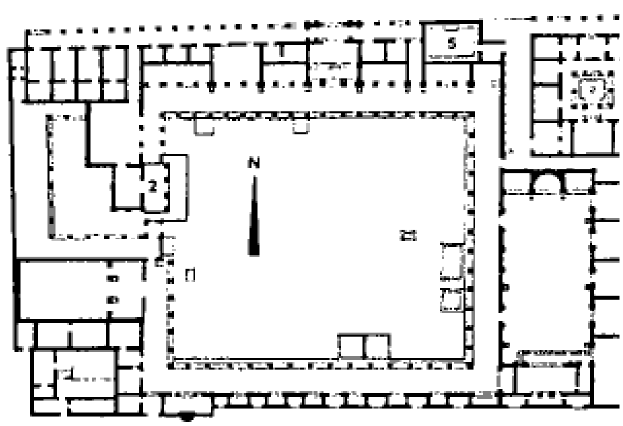
Stari forum Leptis Magne u svom augustovskom obliku. Forum je četvorougaon, sa bazilikom na istočnoj strani i tri hrama na zapadnoj.

Novi forum Leptis Magne, koji je dao sagraditi Septimije Sever i kojim je dominirao hram posvećen carevoj porodici. Bazilika obuhvata cijeli forum.

Forum u Zadru, Hrvatska. Trg sa kolonadom i bazilika bez krila na južnoj strani. Jedna ulica odvaja hram koji je slobodno postavljen.

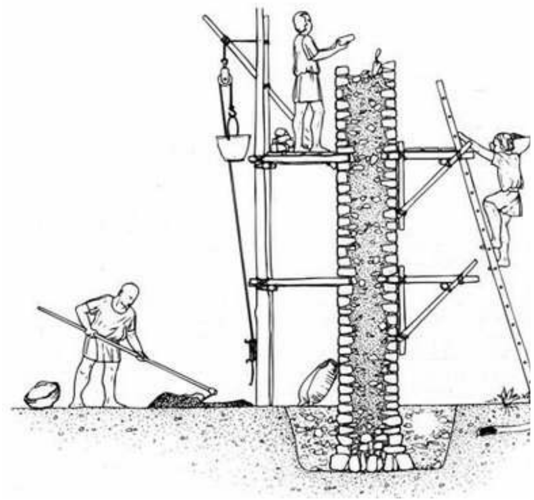

Timgadski forum. Bazilika se nalazi istočno od četvorougaonog foruma.

Beton i stilovi za prikaz lica građevine

U najranije doba kao materijal za gradnju su korišteni više – manje obrađeni kamen, drvo i nepečene cigle (*lateres crudi*). Za fasadu je korišten malter, te na suncu sušene cigle (za samo neke manje bitne zgrade, ne javne objekte). A kasnije su uz beton, u gradnji od materijala korištene i pečene cigle (*laterēs cocti*), mramor koji se koristio uglavnom kao dekorativni materijal te drugi kameni materijali, drvo.

Pored luka (koji su prenijeli mediteransko – europskom svijetu), Rimljani su građevinarstvu i općenito ljudskoj civilizaciji doprinijeli sa još jednim dostignućem i izumom → betonom. Rimski beton (*opus caementicium*) se sastojao od vulkanskog pepela (kao temeljnog sastojka), vode, kreća, pijeska, šljunka, fragmenata cigle ili crijepova, i bio je čvršći, snažniji i fleksibilniji od današnjih vrsta betona.

Naravno, građevinari rimskog svijeta su bili dovoljno maštoviti i poduzetni, pa je rimski beton doživljavao i određene varijacije u korištenim sastojcima, zavisno od potreba građevine. Sama metoda formiranja betonskih konstrukcija je bila više – manje ista kao i danas.

Upotreba betona je postala vrlo raširena u tadašnjim konstrukcijama, i građevinarstvo je dobilo mogućnosti za nove dizajne i kompleksne strukture i dimenzije, koje su se održale sve do današnjih dana (npr. Panteon i Koloseum, te mnogi mostovi i akvadukti). Beton je u pravom smislu doprinio da se u rimskom svijetu desi arhitektonska i građevinska revolucija. Upotreba betona je zahvatala doba Republike, pa duž čitave imperijalne historije. Ovladalo se i tehnologijom podvodnog betona, što je naveliko korišteno u izgradnji luka (npr. Cezareja). Ipak Rimljani nisu poznavali upotrebu čelične rešetke, odnosno „armirani beton” koji je davao znatno višu čvrstinu građevinama.

Primjer *opus caementicium* na jednom grobu na *Via Appia*.

.
Drvena konstrukcija za *opus caementicium*.

Vitruvije u svojoj II. knjizi tako razlikuje sastojke (agregate) prikladne za pripremu vapnene žbuke. Za strukturalnu žbuku, on preporučuje vulkanski pijesak pozzolana (iz okolice grada Puteoli), a preporučuje i najbolji omjer korištenih sastojaka. Pozzolana je inače bila najcjenjenija da se koristi kao agregat u stvaranju betona. Pozzolana čak očvršćava pod vodom. Inače su komadi lave bili najbolji za izradu betona, pa su ovi korišteni za gradnju cesta. Inače je važilo pravilo, što jači agregat, to bolji beton.

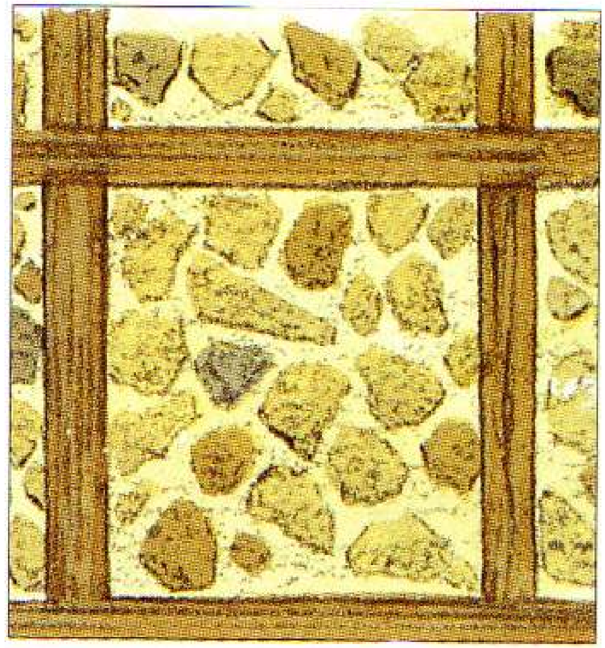

Dokaz čvrstoće rimskog betona→primjer bačvastog svoda u Gradu.

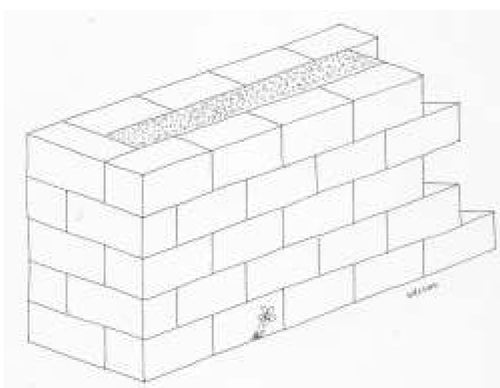

Velike terme u Hadrijanovoj vili.

Kada su ekonomska sredstva bila oskudna za gradnju su se koristili jefitniji materijali, kao što je *opus craticum.* To je drvena konstrukcija popunjena sa veććim kamenjem i malterom.

Sirova površina bila je smatrana ružnom, pa su radi estetskog dojma primjenjivane određene modifikacije i tehnike (često na osnovi tehnike stucco/štuko maltera, ugradnje blokova, kamena i posebno cigli) za prikaz lica građevina i to :

1. *Opus quadratum*, kvadratni blokovi kamena iste veličine smješteni u liniji (korišteno još od VI. st. p. n. e.). Primjeri ovog stila nalaze se u *Cloaca Maxima*, u servijanskom zidu, Klaudijevom akvaduktu i Tabulariju.

2. *Opus incertum*, mali nepravilni kamenovi (upotrebljavana od početka II. st. p. n. e. do sredine I. st. p. n. e.). Ovom tehnikom su građeni hram Velike Majke i *Porticus Aemilia*.

3.*Opus reticulatum*, u obliku „baklave" ili dijamanta (započela sa početkom I. st. p. n. e. zamijenila prethodnu tehniku).

3. 1. *Opus reticulatum*

3.2. *Opus reticulatum.* Primjer sa Palatina u Rimu.

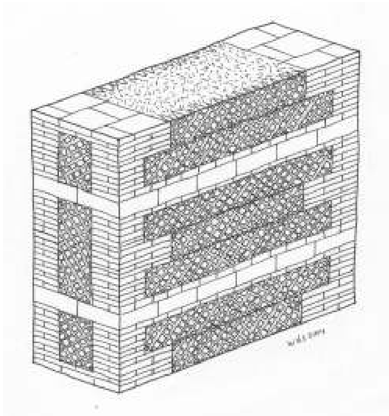
4. *Opus testaceum*, gusto položene cigle, praktično isto kao *opus latericium.* Popularan stil za vrijeme Nerona.

4.1. *Opus testaceum*. Primjer iz *Ostia Antica*.

4.2. *Opus testaceum*. Primjer iz Karakalinih kupatila u Rimu.

5. *Opus reticulatum mixtum* ili *opus mixtum*, korišten za I. flavijevske dinastije i u toku II. st. n. e., do zaključno sa vremenom vladavine Antonina Pija.

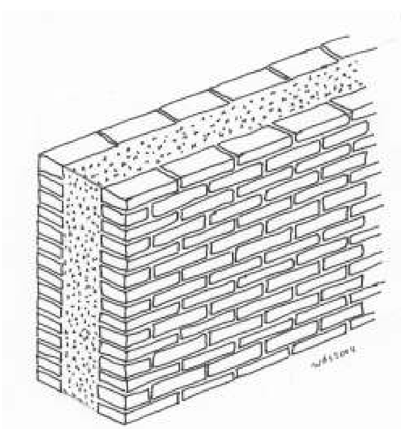
5.1. *Opus reticulatum*, Hadrijanova vila u Tivoliju. Opaža se mješavina *opus reticulatum* i *opus testaceum.*

5.2. *Opus reticulatum mixtum* ili *opus mixtum*, Hadrijanova vila u Tivoliju. Mješavina *opus reticulatum* i *opus testaceum.*

5.3. *Opus reticulatum mixtum* ili *opus mixtum.* Mješavina *opus reticulatum* i *opus testaceum.*

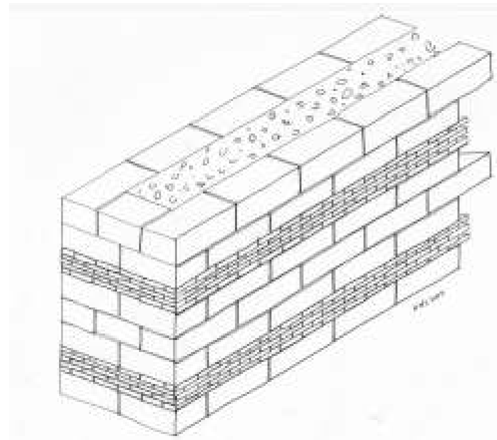
6. *Opus latericium*, u formi položenih cigli. Dominantna forma u carsko doba za specifične konstrukcije.

6.1. *Opus latericium.*

7. *Opus spicatum*, u formi pravilnih šiljaka (uglavnom za podove).

8. *Opus vittatum*, kvadratni tuf (vrsta vulkanske stijene) blokovi ispresjecani grupama cigli na pravilnim ili nepravilnim udaljenostima (uglavnom korištena za podizanje visokih zidova npr. Karakalinim kupatilima i Aurelijanovim zidinama u Rimu u III. st. n. e.).

8.1. *Opus vittatum.* Primjer iz Vasio (Vaison la Romaine, Provansa, Francuska).

8. 2. *Opus vittatum simplex*, korišten za vrijeme Republike i ranog principata (do Nerona). Blokovi su bili dobro urađen za vrijeme Republike i prvih decenija principata. Od posljednjih decenija Republike nalazi se u u kombinaciji *opus reticulatum.* Ponovo se javlja u kasnoj antici, u određenoj varijaciji.

8. 3.*Opus vittatum mixtum A*, korišten od ranog III. st. n. e., pa kroz kasnu antiku. Vrlo uobičajen u III. i IV. st. n. e.

8.4. *Opus vittatum mixtum B*, glavna pojava u kasnom IV. st. n. e., nastavlja se i u mediavelnom razdoblju.

9. *Opus africanum*: vertikalni „lanci" uspravnih blokova sa izmjeničnim horizontalnim blokovima (uglavnom korištena u Africi, te u određenoj mjeri na Siciliji i južnoj Italiji).

10. *Opus signinum*, vodootporne podne i zidne obloge. Malter pomiješan sa ulomcima terakote i slomljenih pločica i cigli.

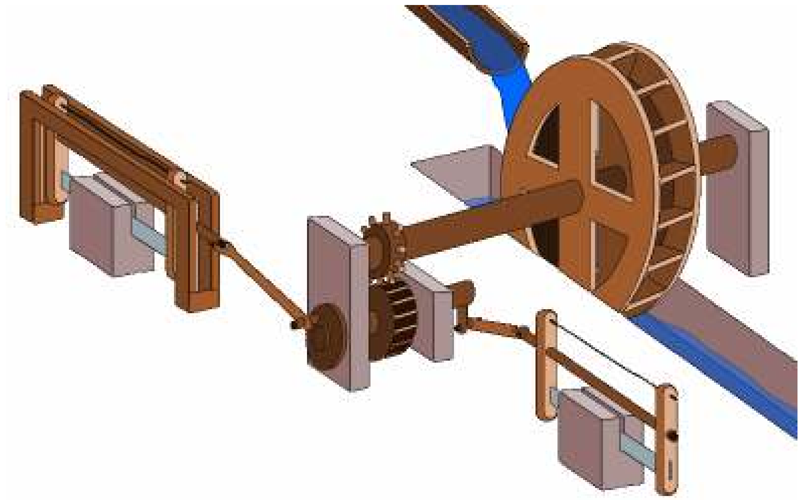

11. *Opus sectile*, dekoracija zidova i podova sa mramornim pločama položenim u regularni uzorak.

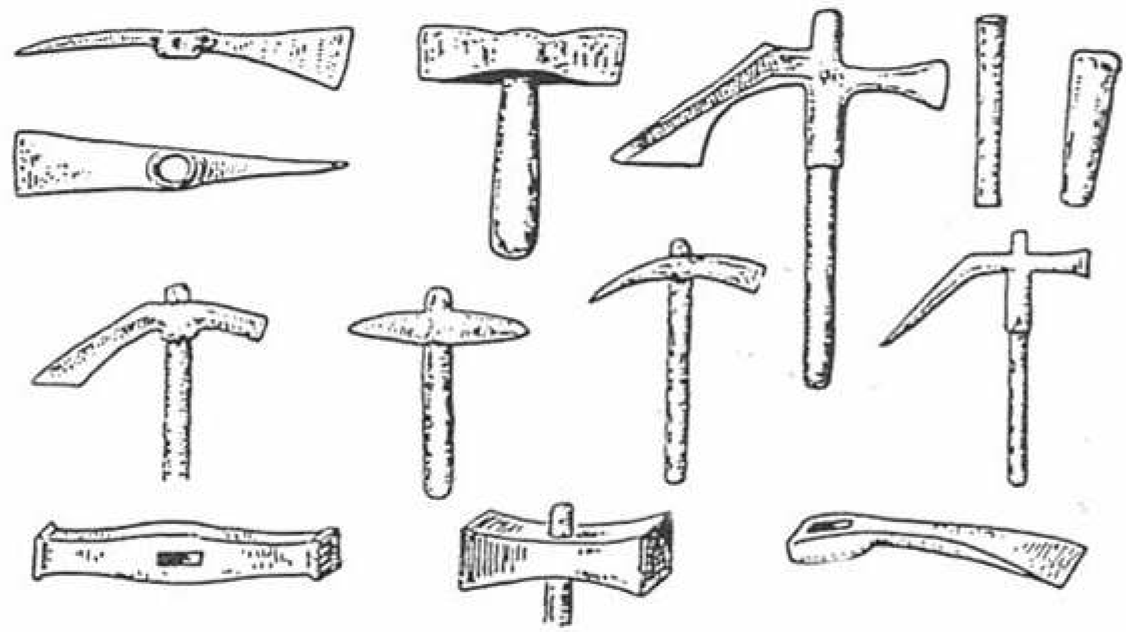
Iz izloženih primjera se vidi niz varijacija, spajanja stilova i međusobnim arhitektonskim prožimanjima koje u potpunosti odgovaraju eklektičkom rimskom duhu.

Za izgradnju javnih, monumentalnih objekata i za dekoraciju bogataških kuća korišten je mramor, granit ili porfirij. Bijeli mramor je uglavnom uvožen iz Grčke do 35. god. p. n. e, da bi se nakon toga u Italiji počeo koristiti bijeli mramor sa sjevernoitalijanskog lokaliteta Carrara. Obojeni mramor je dolazio sa egejskih otoke i iz Afrike.

Auzonije, onako usput u svojoj poemi *Mosella*, spominje vodeni mlin za piljenje mramora na jednoj od pritoka rijeke Mozele. To je jedna od rijetkih referenci u literarnoj građi na korištenje vodenih mlinova za sjećenje kamena. Najraniji podaci o raširenoj upotrebi mlinova se nailazi u djelima Vitruvija i Plinija Starijeg. Iako su konstrukcija mlina za pilenje kamena bile različite, zavisno od tehnološkog umijeća i mašte, one su ipak bile jednostavnije u odnosu na vodeni mlin koji se koristi za dobijanje brašna ili mljevenje.

Shema vodenog mlina za pilanje kamena iz maloazijskog Hierapolisa. Datacija III. st. n. e. Ovo je najranija poznata mašina koja je uključivala koljenasto vratilo („ručicu“) i klipnjaču.

Oruđa za rad sa kamenom

Ceste

Rimski juristi koristili su tri riječi da označe put ili pravo na put i to *iter, actus* i *via*. Po *servitus itineris* pojedinac se mogao kretati pješke ili na konju ili na nosiljci po određenom području (u privatnom ili javnom vlasništvu). Ovo pravo se nazivalo *ius eundi. Actus* ili *agendi* je bilo pravo tjeranja stoke ili kola kroz određeno područje. Viae su imale *ius eundi et agendi et ambulandi*.

Ceste (*viae*) izgrađene u rimsko doba i po uzusima tadašnje rimske tehnologije spadaju u najveća dostignuća rimske kulture i civilizacije. Na ovom polju rimski praktični duh je pokazao svu svoju originalnost i umijeće. Ceste koje su tada izgrađene su u pravom smislu predstavljale krvotok rimskog svijeta, esencijalne po interese vojske, ekonomije i komunikacije. Ta cestovna mreža je po obimu prevazila monumentalnost svih građevina izgrađenih do modernog vremena. Pretpostavlja se da je njena dužina iznosila najmanje 400 000 km (uključujući 85 000 km/53 000 rimskih milja popločanih cesta). Cesta je bilo posvuda u rimskom svijetu (od današnje Škotske sve do sjevernog Iraka) i kao da nije postojala prepreka koja bi ih zaustavila.

Cesta u Pompejima.

Stoljećima nakon Apijevog puta, rimske ceste će prolaziti i kroz močvare, i kroz tunele i preko planina, probile su i Alpe, kao i klisure na Đerdapu. Pojedini gradovi su mnogo dugovali svome razvitku činjenici da su se nalazili na cestovnim raskršćima (Lungdunum/Lion, London, Antiohija). Pojedine ceste kao npr. Trajanov put u arabijskoj provinciji je služio i kao neka vrsta granične zone u polupustinjskom i pustinjskom predjelu. Putna mreža koju su Rimljani uspostavili na euromediteranskom prostoru je i danas osnovica moderne cestovne mreže. Toliki je bio kvalitet rimskih cesta, da su se pojedine od njih koristile sve do suvremenog doba. Europa u XIX. st., a Amerika u prvoj polovici XX. st. su tek uspjeli dostići standarde rimske cestovne mreže.

Livije navodi da su postojali putevi sa miljokazima i prije izgradnje *Via Appia*, prve popločane ceste. Vjerojatno su to bile samo utabani putevi, a ne kvalitetno izgrađene ceste po klasičnim rimskim standardima. A da su i u ovim ranim periodima Republike putevi imali veliko značenje dokazuju i Zakoni 12 ploča, koji su između ostalog regulirali i određena pravila vezano za puteve. Inače je i kasnije republikansko zakonodavstvo nastavilo da se bavi putevima i pravu pojedinca na kretanje i prijevoz robe.

Osnovna intencija puta je bila da što je moguće više „sažima udaljenosti”, odnosno da tačku A poveže sa tačkom B najkraćom mogućom linijom. Time su se ne samo pojednostavljivale putne linije, nego se štedilo i na materijalnim i ljudskim resursima, a dobijalo se i na vremenu jer je Rimljanima iz strateških razloga uvijek bilo stalo da se izgradnja određenog puta što je moguće prije završi.

Postojalo je više specifikacija rimskih cesta. Po osnovi svoga nastanka, funkcionalnosti i pripadnosti ceste su se načelno dijelile na javne i privatne. Na osnovi zapisa rimskog gromatika (*gromaticus* = geometar) Sikula Flaka (*Siculus Flaccus*) iz vremena principsa Trajana (čije je djelo uključeno u kolekciju gromatskih rasprava iz VI. st. n. e.) i čuvenog pravnika Ulpijana iz prvih decenija III. st. n. e. mogu se ceste sistematizirati na sljedeći način :

1. *Viae publicae, consulares, praetoriae et militares*. Ove ceste su izgrađene i održavane javnim sredstvima na javnom prostoru. Sikul Flak ih naziva *viae publicae regalesque* i navodi da su se oni nalazili pod staranjem kuratora (*curatores*). Postojala je i neka vrsta fiksne kontribucije (kao putne takse) koja se radi održavanja cesta uzimala od obližnjih vlasnika zemljišnih posjeda. Ove ceste nose imena osobe koje su dale da se one izgrade (npr. *via Appia, Cassia, Flaminia*). Ove ceste su mogle nositi i ime po svojoj konačnoj destinaciji ili po oblasti preko koje su se pružale. Uz to su one bile nazivane i epitetima (vojne, konzularske, pretorske...itd...).
2. *Viae privatae, rusticae, glareae aut agrariae*. Ove ceste su originalno izgrađene incijativom privatnika. U ovom slučaju korištenje puta je bilo javno, ali je tlo na kojem je izgrađen ostajalo u privatnom vlasništvu.
3. *Viae vicinales*. Ovo je bila treća kategorija puteva koji su uglavnom imali strogo lokalno značenje za komunikaciju među selima i vilama i nisu morali imati priključak na glavnu cestu. Seoski putevi su mogli biti smatrani i javnim i privatnim, zavisno od izvora financiranja njihove izgradnje i njihovog održavanja. Za njihovo održavanje su bili zaduženi načelnici sela (*magistri pagorum*), koji su imali pravo zahtijevati da vlasnici zemljišnih posjeda u zoni odgovarajućeg puta brinu o njemu i radno i financijski.

Zanimljivo je da su za gradske ulice bili zaduženi sami stanovnici određenog grada. Svaka osoba (odnosno kućevlasnik ili domaćin) je bio zadužen za onaj odjeljak koji je odgovarao njegovom domu ili zgradi. Iz ovog uključivanja što je moguće većeg broja ljudi u sustav odgovornosti prema cestama i putevima, jasno se vidi svo značenje cestovne politike za rimskog društvo.

Po metodu izgradnje i korištenom materijalu ceste i putevi nastali u rimsko doba su se dijelili na :

1. *Via terrena*. Najprostiji vid puta, koji je nastao stalnim utabavanjem kretanjem ljudi, stoke i kola.
2. *Via glareata.* U ovom slučaju površina ceste je bila otvrdnuta sa šljunkom, a kada je i bilo uvedeno i njihovo popločavanje, izgleda da su blokovi ležali na malom kamenju.
3. *Via munita.* Standardni oblik rimske ceste. Sam njen naziv sugerira da je povezana sa vojskom, odnosno govori da su one viđene i kao neka vrsta

fortifikacije. Latinski izraz za „graditi put” je *munire viam*, a glagol *munire* znači „graditi zid” (*moenia*). Zato i ne treba čuditi da je *Via Appia* bila sigurno prva *via munita*, jer je izgrađena za vrijeme samnitskih ratova sa svrhom bržeg i efikasnijeg prebacivanja trupa u Kampaniju i južnoitalski front.

Nejasno je da li su *Via Latina, Via Gabina i Via Salaria* koje spominje Livije za ranije periode bile ceste tipa *via munita* ili je riječ (vjerojatnije) o slabije kvalitetno izrađenim putevima. Bez bzira na navedene ceste, *Via Appia* se ipak može smatrati cestom iz koje se razvila mreža popločanih cesta, u pravom smislu to je bila „kraljica puteva” (*regina viarum*).

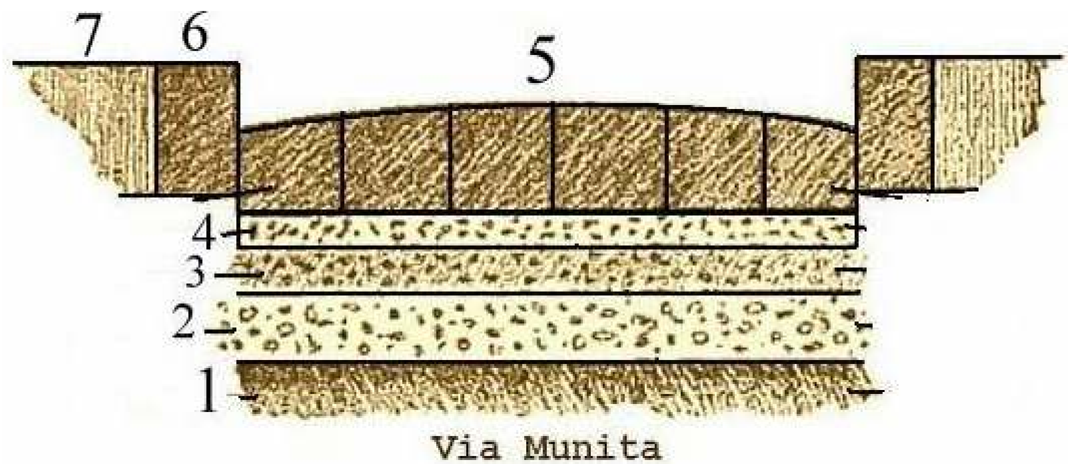

Via Appia

Po Izidoru iz Sevilje (*Primi autem Poeni dicuntur lapidibus vias stravisse; postea Romani eas per omnem pene orbem disposuerunt, propter rectitudinem itinerum et ne plebs esset otiosa*) znanje o izgradnji ove vrste cesta Rimljani su preuzeli od Kartaginjana, iako je nesumnjivo da su neke izvjesne aspekte oni naslijedili i od Etruraca.

Ovaj tip ceste se smatra popločanim sa složenom konstrukcijom koja omogučava kvalitetno kretanje po njoj i njeno lakše održavanje. Prvo bi bila izgrađena dva paralelna plitka tranšea (*sulci*), označavajući širinu planirane ceste. Širina je mogla varirati od 2,4 m. do 5 m. Između ovih tranšea su onda skidani mekši slojevi zemlje sve dok se ne dođe do čvrstog zemljišnog sloja (*gremium*) koji bi se teškim maljevima ravnao i učinio solidnim. U slučaju da se ne može doći do ovog sloja, zbog vodenastog (močvarog) tla ili nekih drugih osobenosti zemlje,

gremium se vještački stvarao zabijanjem pilota. Iznad *gremiuma* su se postavljala četiri sloja materijala. Najniži sloj je bio *statumen* (kamenje koje po veličini može stati u šaku), *rudus* (sloj grubog betona ili slomljenog kamenja i vapna; sloj je bio debeo cc 23 cm.), *nucleus* (sastavljen od betona i fragmenata cigli i keramike - koji su bili manji od dijelova kamenja iz *rudusa* - i vapna; sloj je bio debeo cc 15 cm.). Površinski sloj (*dorsum* ili *agger viae*) je bio popločan sa velikim i teškim blokovima od najjačeg kamenja ili bazaltne lave (*silex*). U izgradnji cesta je korišten i beton. Sa svake strane je postojao odvodni, drenažni jarak. Nastojalo se osigurati da površina ceste ostane suha, pa je zato središnji dio ceste bio neznatno uzdignut kako bi voda (nastala kišom, istopljenim snijegom ili nanosima) mogla u slobodnom padu da otiće prema odvodima. Eliptična površina ceste je sprečavala zadržavanje vlage i nastanak blata. Ceste, materijal korišten za njihovu gradnju i upotrebljena tehnologija i znanje trebali su osigurati njihovu trajnost, kako bi odoljevale atmosferskim prilikama (posebno smrzavanju i plavljenju). Bolje ceste u ekskluzivnim zonama su imale i uzdignuti trotoar/pločnik sa svake strane ceste i linijsko kamenje (*umbones*) koje je odvajalo cestu od pločnika koji je služio kao trotoar pješacima (izraženo poglavito u gradskim naseljima).

1. *gremium*
2. *statumen*
3. *rudus*
4. *nucleus*
5. *dorsum* ili *agger viae*
6. *umbones*
7. *semitae* ili *margines*

U predstavljenoj shemi, kameni blokovi su predstavljeni sa donjom, ravnom površinom, ali su oni uobičajeno bili dotjerivani na svojim ivicama, kako bi se bolje uklopili u *nucleus*. U slučaju da je cesta prelazila preko stijana, *nukleus* je direktno stavljan na stjenovitu površinu (koja je ranije uglačana i oblikovana kako bi mogla primiti *nukleus*).

Cestovni nagib u brdsko – planinskom području nije iznosio više od 15 – 20 %. Uglavnom su rimske ceste nastojale da idu ravnom linijom i u poljima i na uzvisinama gdje su to preferirali u odnosu na korištenje serpentina (kako je to danas čest slučaj). To češće korištenje strmina, a ne serpentina, pokazalo se nepraktično za prebacivanje robe i komercijalni saobraćaj. Zbog te intencije za cestom kao pravom linijom,

udaljenosti na rimskim cestama između pojedinih naselja su kraće, nego što je to slučaj sa današnjim putevima.

Rimljani su uveli i neku vrstu prometnih putokaza, u vidu miljokaza koji su govorili na kojoj se udaljenosti nalazite i u kojem pravcu idete. Na njima bi se nalazile i posvete konzulima ili kasnije princepsima i dominusima za čijeg vremena su ceste bili građene ili opravljane i obnavljane. August je dao da se cc 20. god. p. n. e. na Forumu podigne zlatni miljokaz (χρυσοῦσα μίλιον — χρυσοῦς κίων, *Milliarium Aureum*) na kojem su bili ispisani svi glavni gradovi imperija i udaljenosti do njih. Konstantin je dao se uradi sličan monument (*milion*) u Konstantinpolisu. Čak su uz put osiguravani i objekti koji bi služili pješacima, konjanicima i vozilima sa zapregom. Ako bi uz put bilo izvora vode oni bi se uređivali da budu na korist putnicima i životinjama (životinje koje služe za kretanje putnicima i stoka koja se prati). Postojale su i itinerariji, koji su putniku olakšavali kretanje i orijentaciju na cesti.

Itinerarij (*itinerarium*) je bio lista naselja, drugih putnih stanica i mjesta koja su značajna za putnika na određenoj cesti i to sa distancama među njima. Kasnije su se ova mjesta povezivala sa linijama na kojima je naznačena udaljenost, a ucrtavani su i riječni tokovi i obalna crta (npr. Pojtingerova karta). Julije Cezar i Marko Antonije su uposlili grčke geografe Zenodoksa, Teodota i Poliklita da urade jedna veliki itinerarij. Oni su ovaj složeni zadatak obavljali 25 godina i rezultat je bio ugravirani itinerarij postavljen blizu Panteona.

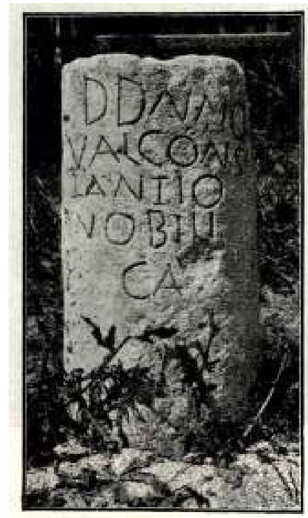

Miljokaz na *Via Appia*.

Ostaci *Milliarium Aureum.*

Miljokaz na lokaciji Alto Rabagão u Portugali (cesta od *Bracara Augusta* do *Asturias*).

Miljokaz na lokaciji Halapić kod Glamoč.

Gradske ulice, ako nisu bile središnjeg značenje su bile uske i u vrijeme gužvi su bile prilično nekomforne za kretanje. Inače ulice rimskih gradova, posebno onih na Mediteranu su bile prilično žive. Kako bi se olakšao prelazak sa jedne strane ceste na drugu u gradovima su postojali i nogostupi, kao što to pokazuje primjer iz Pompeja. Između nogostupa je bio prostor koji je omogučavao prolazak kotača kola.

Ceste su imale veliko značenje za Rimsku državu, i zato su se njihova izgradnja i održavanje smatrali jednim od prioriteta funkcioniranja Države. Zato je razumljivo da su se najviši funkcioneri bavili ovim djelatnostima, uključujući i namjesnike u provincijama. U prvo vrijeme Republike glavnu nadležnost za konstrukciju i održavanje cesta i puteva (u Gradu i van njega) imali su cenzori. Kada cenzori nisu bili na dužnosti, ovlasti za ceste i puteve su imali konzuli, a u njihovoj odsutnosti gradski pretor, pa edili ili neki pojedinac kojeg bi Senat naimenovao. Sa početkom Kasne Republike, nadležnost izgradnje i održavanja cesta su preuzimali i plebejski tribuni kao npr. Gaj Grakh. Izgradnja i održavanje puteva su bile vrlo raširene metode za sticanje snažne javne podrške. Sličnu je „cestovnu politiku"vodio i plebejski tribun za 50. god. p. n. e. Gaj Skribonije Kurion, koji je zaslužan za donošenje *lex Viaria*, kojim se on imenovao za glavnog komesara za cestovnu mrežu u mandatu od pet godina. Dion Kasije spominje da

su drugi triumviri 43. god. p.n. e. obavezali senatore da opravljaju ceste na sopstveni trošak, odnosno donijeli su neku vrstu „cestovnog nameta” na senatorski red.

Ciceron spominje izvjesnog Terma da je 65. god. p. n. e. bio *curator Via Flaminia,* a po Plutarhu je Cezar imao isto kuratorsko zaduženje (ἐπιμελητής; *curator viarum*) za *Via Appia*, ulažući u njegovo održavanje velike količine sopstvenog novca. Kuratori su u republikansko doba bili imenovani u specijalnim situacijama, za konkretnu cestu, na privremenoj ad – hoc bazi. Pored ovih privremenih kuratorskih dužnosti, ipak su postojala i neka stalna tijela koja su se brinula o putevima u Gradu i van njega.

Posebno se u cestovnoj politici za vrijeme Augusta istakao Agripa, a i sam se prvi princeps osobno angažirao na restauraciji *Via Flaminia* do Ariminija. August je radi boljeg i efikasnijeg djelovanja u sferi cestovnog prometa, izvršio i određenu reformu službi koje su se brinule o cestama i putevima. Sam August je preuzeo vrhovna ovlaštenja (čime je ustvari ostvario i ono što je u drevnoj Republici ulazilo u okvir cenzorskih ovlaštenja) koja se tiču cestovne politike, ali ih je delegirao na dvije osobe pretorskog ranga (po Kasiju Dionu „graditelja cesta”/ ὁδοποιοῦς). On je i učinio dužnost kuratora svake od velikih cesta trajnom magistraturom. I kasniji principsi i dominusi su smatrali svojom dužnošću da se bave cestovnom politikom i to prilično intenzivno. Natpisi posvećeni gradnji i opravci cesta i miljokazi spominju poimenično mnoge principse i dominuse. U provincijama su se u izgradnji cestovne mreže prilično istakli namjesnici. Najzaslužniji za izgradnju cestovne mreže na prostoru provincije Gornji Ilirik/Dalmacije je bio njen namjesnik Publije Kornelije Dolabela (na dužnosti 14. – 20. god. n. e.).

Salonitanski/Solinski natpisi posvećeni Publiju Korneliji Dolabeli, radi izgradnje cestovne mreže. Danas se nalaze u Arheološkom muzeju u Splitu.

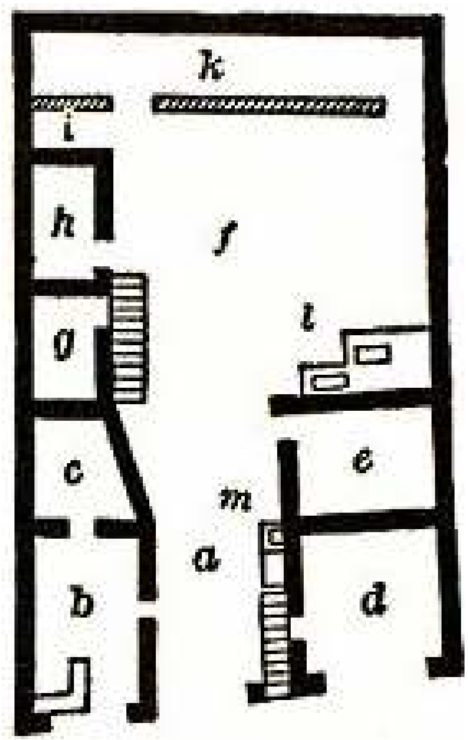
Financiranje i restauriranje javne putne mreže se obavljalo iz javnih fondova, ali su bili i česti slučajevi da i pojedinci daju značajna sredstva, što se smatralo i patriotskim činom (upor. Cezar i Agripa). Zahvaljujući natpisima zna se da je praksa doniranja javnih cesta dobrovoljnim financijskim, materijalnim i ljudskim resursima je bila veoma raširena i u Italiji i u provincijama.

Za samu izgradnju su se angažirali poduzetnici (*publicani*), koji su i sami bili ponosni da svoja imena zapišu na epigrafskim spomenicima vezano za izgradnju ili restauraciju određenih cesta. Magistrati ovlašteni za izgradnju cesta bi provjeravali da li su poduzetničke kompanije ispunile na kvalitetan način posao koji su preuzele. Pored poduzetničkih kompanija, ceste su posebno u provincijama sa snažnim garnizonom i na granici, gradile i vojne jedinice. Izgradnju Dolabeline cestovne mreže su vodile VII. i XI. legije.

Prvo je inženjer pregledao teren i predložio trasu, a zatim su geometri/gromatici izvršili geometarsko „snimanje" u pomoć štapa i grome. Gromatici bi postavili štapove i tako dobili liniju zvanu *rigor*. Onda bi inženjer promatrao duž štapova i rukovodio gromaticima da ih pomiću kako on zahtijeva. Koristeći grome (koje bi određivale uglove) oni bi tako polagali rešetku na plan ceste.

Slično današnjim auto-putevima, ni kretanje rimskim cestama nije bilo baš besplatno. Cestarina (često na ulazu u određeni grad) i mostarina su se naplaćivale i donosile su značajne prihode. Duž cesta su postojale i putne stanice (*mansiones*). Putne stanice su bile međusobno udaljene oko 25 – 30 km/15 – 18 rimskih milja. Znalo se desiti da oko ovih putnih stanica nastane i značajnije naselje, pa i pravi grad ili bar vojni tabor. U *mansiones* su postojala i prenočišta (*cauponae*), ali su ona često bila puna lopova i prostitutki i bila su izbjegavana od uglednijih putnika. I vlasnici takvih prenočišta (*caupones*) su imali lošu reputaciju. Putnicima su na usluzi bili i skuplji smještajni

objekti, kao *tabernae*. Jedan od najboljih takvih hostela bila je *Tabernae Caediciae* u *Sinuessa* na *Via Appia*. Oko ovih taberna kompleksa znala su isto nicati naselja. Postojale su i stanice (*mutationes*) koje su pomagale servisiranju kola i promjeni konja i one su bile međusobno udaljene 20 – 30 km/12 – 18 rimskih milja. U ovim stanicama je bila omogućena čak i veterinarska pomoć. Zahvaljujući *mutationes* putnik je mogao za vrlo kratko vrijeme da prijeđe iznimno velike udaljenosti.

Plan prenočišta i gostionice u Pompejima.

a) Široki ulaz kako bi se mogla primiti i velika vozila.
b) Prostorija za vino.
c) Prostorija vlasnika.
d) Prostorija za vino.
e) Spavaonica.
f) Prostor za smještaj vozila.
g) Spavaonica.
h) Spavaonica
i) *Latrina*
k) Štala.
l) Korito za vodu.
m) Ognjište

Prednje stepenište je imao sopstveni ulaz sa ulice. Postojao je i drugi sprat do kojeg se dolazilo stražnjim stepeništem.

Uglovi ulica, posebno oni blizu granica ili zidina naselja su bili omiljena mjesta za postavljanje ovih prenočišta. Ona su imala i znakove (slon, orao), kao i u kasnijim krčmama. U ovim prenočištima cijene su bile umjerene. Naravno putnici su možda imali i sopstvene mjesta na kojima bi se zaustavljali, ili su kao putna odmorišta i koristili usluge i prijatelja i hospita koji bi imali domaćinatva uz ili u blizini puta.

Iako je prvotna intencija nastanka cesta (npr. *Via Appia, Via Flaminia, Via Aemilia, Via Egnatia*) bila u vojno – strateške svrhe, one su odigrale veliku ulogu u procesu romanizacije i širenja elemenata razvijene mediteranske kulture u tada zaostalu europsku kontinentalnu unutrašnjost. Istovremeno su ceste bolje povezale dijelove rimskog svijeta i omogučile njihovo brže srastanje u jednu cjelinu, jer „svi putevi vode u Rim". Preko njih su strujale kulturne silnice, spajale se zajednice i ljudi, miješale se ideje i religije. Bez ovih cesta nemoguće je zamisliti tu snagu sinergije i simbioze koja je bila karakteristična za ljude rimskog svijeta. Tako su ceste ostvarivale i svoju općekulturološku namjenu. Ekonomsko značenje cesta je bilo golemo, i jedna razvijena trgovina bi teško bila shvatljiva bez njihovog postojanja. Preko cesta su brže cirkulirali poslovni aranžmani, smanjivali se troškovi transporta i povećavala dobit. Kretanje je u tolikoj mjeri bilo olakšano, da je tek XX. st. dostiglo taj nivo pokretljivosti pojedinca u Europi. Kozmopolitsko rimsko društvo počivalo je na temeljima i cesta koje su ovi naši preci, sa praktičnim duhom i njima svojstvenom upornosti, izgradili.

Rimski inženjeri su bili umješni i u izgradnji nasipnih puteva iznad poplavnih i močvarnih područja, te u blizini rijeka. Kako bi se napravio nasipni put, bacane su velike količine kamenja kako bi se dobilo vještačko suho uzdignuće više od 1,5 m. od vode i močvare. U pojedinim područijima su korišteni dugi , drveni, mostovi (*pontes longi*) koji bi nadvisivali močvaru.

Za prijevoz su se koristila najrazličitija sredstva. Pored kretanja pješke (prosječno kretanje na cesti na ovaj način je iznosilo 20 – 25 km/12 – 15 milja dnevno) i na konju, česta su bila i kolica koja su vukli volovi, mule i konji (ova su se kretala prosječno 40 – 50 km/25 do 30 milja dnevno). Za kretanje na kraćim dionicama i u gradovima koristile su se nosiljke (*lectica*) i viseće stolice. U kasnoj antici za nošenje nosiljki koristile su se umjesto ljudi – nosaća i mule, pa su se u tom slučaju nazivale *basterna*. Potrebno je navesti da je jahačima iz postklasičnog razdoblja bilo lakše da se kreću samo na konjima, jer Rimljani nisu poznavali sedlo.

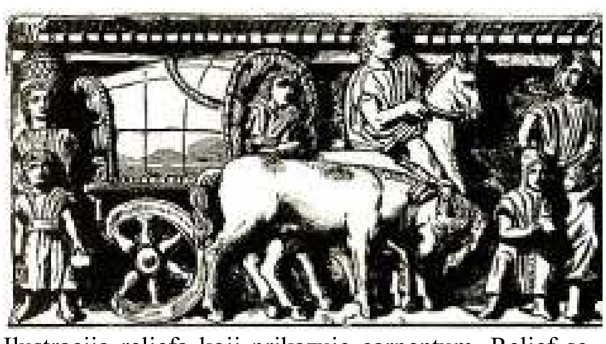
Luksuzna kola su bila *pilentum* (sa 4 točka) i *carpentum* (sa 2 točka). *Pilentum* i *carpentum* su bili pokriveni, pokretani sa dva konja i korišteni u javnim procesijama (npr. njima bi se kretale vestalke, flamini i drugi svećenici) i za javne poslove. Po Liviju, prvi Tarkvinije je iz Etrurije u Rim stigao vozeći se u *carpentumu*. *Petorium* se koristio u trijumfalnim procesijama i to samo za prevoz ratnog plijena. Najčešća vozila su bila *raeda* ili *reda* (pokrivena, sa četiri kotača, pokretana sa 2 ili 4 konja i korištena za duže relacije i prevoz više osoba i prtljage) i *cisium* (koja su bila prostija nepokrivena varijanta *carpentuma*; korištena za brzo kretanje). Ciceron navodi da je jedan glasnik sa *cisium* prešao 56 rimskih milja (83 km.) za 10 sati, vjerojatno sa jednom ili više promjena konja. U kasnoj antici su se koristili i tipovi *essedum* i *covinum*, a pojavilo se i dosta luksuzno putničko vozilo *carruca dormitoria*, koje je imalo i krevet u kojem bi se putnik sjedio danju i spavao po noći. Vojska je koristila standardna teretna kola zvana *carrus clabularius, clabularis, clavularis*, ili *clabulare*. Za prijevoz su se koristila i jednostavna kola po nazivu *carrus*. Pored konja, sva ova vozila su bila pokretana i snagom mula i volova. Zanimljivo je da su svi nazivi vozila (izuzev *pilentuma*) keltskog porijekla.

Reljef Zollfelda (*Virunum*), Austrija koji prikazuje *pilentum.*

Reljef sa jedne etrurske urne koji prikazuje *carpentum*. Možda iz Voltere. Danas se nalazi u British Museum u Londonu.

Ilustracija reljefa koji prikazuje carpentum. Reljef se danas nalazi u muzeju Louvre u Parizu.

Reljef koji prikazuje *cisium*..

U Rimu i u većim gradovima su se često dešavale zabrane kretanja kola u toku dana, kako bi se spriječile gužve u uskim ulicama. Iz tih zabrana bi bile izuzete sljedeće kategorije : 1. Dostavna vozila koja bi u toku noći donosila trgovačku i drugu robu u Grad, pa bi im bilo dozvoljeno da prazni napuste Rim u toku jutra.

2. Vozila za prijevoz (*plaustra*) koja su dostavljala materijal za javne gradnje. 3. Vozila koja su koristile vestalke, flamini i *rex sacrorum* dok su obavljali svoje svećeničke funkcije. 4. Vozila korištena u *pompa circensis* i trijumfalnim procesijama.

Rekonstrukcija rimskih kočija. Nalazi se u Römisch-Germanisches Museum u Kelnu, Njemačka.

Via Appia (Rim – Kapua; 312. god. p. n. e.; kasnije produžena do luke *Brundisium*), , *Via Aurelia* (Rim – *Pisae*; cc 241. god. p. n. e.), *Via Cassia* (Rim – granice Ligurije), *Via Flaminia* (Rim – *Ariminum*; 220. god. p. n. e.), *Via Salaria* (Rim – *Castrum Truentinum* na jadranskoj obali), *Via Aemilia* (*Ariminum* – *Placentia*; 187. god. p. n. e.), *Via Aemilia Scauri* (*Pisae* – *Placentia*; 115. god. p. n. e.), *Via Egnatia* (*Dyrrhachium* – Solun – Bizant, II. st. p. n. e.). ...itd.... U IV. st. n. e. čak je 19 velikih cesta izlazilo iz Rima kroz 15 kapija na Aurelijanovom zidu.

Via Egnatia

Rimska cesta u Irbidu, Jordan.

Mreža cesta u provinciji Donja Germanija.

Mreža cesta duž Dunava i u Dakiji.

Mreža cesta u hispanskim provincijama.

Dobra cestovna mreža i infrastruktura (uključujući i mostove) su nesumnjivo olakšavali komunikaciju i putovanja. Međutim, za razliku od suvremene prakse, fenomen putovanja nije se odvijao samo iz turističkih razloga. Putovanja su uglavnom imala druge uzroke, povode i razloge, a posjeta turističkim sadržajima je imala samo popratni karakter. U

klasičnom rimskom svijetu veoma je malo bilo onih koji su putovali vođeni samo osobnim avanturizmom ili znatiželjom. Najviše od svih rimskih građana putovali su vojnici, posebno u razdobljima nakon profesionalizacije vojske. Zatim su dolazili trgovci, mornari, dužnosnici i njihovo prateće osoblje, studenti, latifundisti koji bi posjećivali svoje veleposjede, putujući i sezonski radnici, pastiri... itd... Uz nabrojane primjere, bilo je i drugih razloga za putovanja.

Mostovi

U rimskoj epohi su građeni i prvi veliki trajniji mostovi. Tome je ponajviše doprinio praktični duh Rimljana, koji su željeli da funkcionalno i dugotrajno povežu različite dijelove svoga imperija. Rimljani su oduvijek bili odlično mostograditelji i to svoje umijeće su prenijeli na buduće kulture. To je razumljivo kada se ima u vidu da je Rim nastao upravo na tromeđi, na obali Tibra gdje se jedino ova rijeka mogla mostom premostiti.

Mostovi su uglavnom građeni od kamena i sa lukovima kao bazičnom strukturom koja održava statiku konstrukcije. Čvrstoći gradnje je doprinosilo i korištenje betona. Pored kamenih mostova, građeni su i drveni mostovi. Rani rimski mostovi (pod utjecajem idealne kružne forme) su imali lukove koji su često opisivali puni krug, nastavljajući se pod zemljom. Kasnije se gradnja mostova zasniva uglavnom na polukružnim lukovima i nešto manje na segmentiranim lukovima. Naravno ima i nekih rijetkih primjera druge forme luka, kao što je upotreba "prelomljenog luka". Rimski svijet, posebno vojska, je koristila i pontonske mostove.

Do danas je evidentirano na stotine mostova izgrađenih u rimsko doba i sa tehnologijom svojstvenoj rimskom svijetu, od kojih je dobar dio i danas u upotrebi. Inženjeri i graditelji rimskog doba su premostili sve rijeke svoga svijeta, izuzev dvije i to Eufrata i Nila. Dunav je bio premošten sa sva mosta (Trajanov i kasnije Konstantinov) a Rajna sa više privremenih i trajnih mostova (Cezarovi mostovi, u Majncu, u Koblencu, u Kelnu).

Od više stotina danas poznatih mostova nastalih u rimsko doba vrijedi istaći sljedeće :

Pons Aemilius (sa polukružnim lukovima) u Rimu (dovršen 142. god. p. n. e.).

Pons Fabricius (sa kružnim lukovima) u Rimu (iz 62. god. p. n. e.). Jedan od najstarijih svjetskih mostova koji se i danas koristi.

Pons Augustus (sa polukružnim lukovima; prve decenije nove ere) kod Riminija u sjevernoj Italiji.

Limyra most (sa segmentiranim lukovima) u Likiji.

Alconétar most (sa segmentiranim lukovima) u današnjoj španskoj pokrajini Estramaduri.

Alcántara most (sa polukružnim lukovima) nad rijekom Tagus u Španiji.

Karamagara most (najstariji danas poznati most sa prelomljenim lukom) u Kapadokiji.

Segura most (sa polukružnim lukovima) nad rijekom Segura u jugoistočnom dijelu Pirinejskom poluotoka.

Penkalas most (sa polukružnim lukovima) nad rječicom Penkalas u sjeverozapadnoj Maloj Aziji.

Most u Vaison-la-Romaine, Provansa u Francuskoj.

Dugački rimski most (760 m. sa 60 lukova) na rijeci Gvadijani u Meridi.

Inženjeri rimskog svijeta su bili umješni i u dosta složenim poduhvatima izgradnji luka i svjetionika. U sjeveroistočnoj Španiji (kod La Korunje u Galiciji) još uvijek postoji i još uvijek je u upotrebi Ovaj svjetionik (nazivan Herkulov toranj ili *farum Brigantium*) visok 55 metara (originalno je bio visok 34 metra, pa su prilikom neoklasične restauracije 1788. god. dodata još 21 metra), izgrađen je početkom II. st. n. e. Njega je projektirao arhitekta Gaj Sevije Lup (*Caius Sevius Lupus*) rodom iz grada *Aeminium* (danas Coimbra u Portugaliji), provincija Luzitanija.

Gradnja mostova nije morala biti inicirana i vođena samo od strane središnje ili provincijske vlasti, nego su to mogle raditi i lokalne autonomne zajednice, bilo same ilo u kooperaciji. Dobar primjer pruža izgradnja čuvenog Alcántara mosta. Njegov nastanak je rezultat kooperacije 11 luzitanskih zajednica, čija su imena ispisana na natpisu koji se nalazi na mostu. Njegov graditelj i arhitekt je bio Gaj Julije Lacer (*Caius Iulius Lacer*).

Putovanja vodenim tokovima i brodogradnja

Postoji određena predrasuda da Rimljani nisu spadali u zajednice sa pomorskom tradicijom. Tačno je da su izvorni italski Rimljani bili kontinentalni, poljodjelski narod koji je stoljećima bio primarno orijentiran na kopnene poslove. I to je trajalo sve do početka I. punskog rata kada je rimski svijet proizašao iz svoje kopnene čahure. Sa širenjem rimskog svijeta i njegovim prerastanjem u kosmopolitsku zajednicu, došlo je i do apsorbiranja pomorskih tradicija drugih zajednica. I ti Rimljani, nastali apsorbiranjem različitih etničkih, kulturnih i političkih zajednica euromediteranskog pojasa, su između ostalog morali baštiniti i ranije pomorske i brodske tradicije euromediteranskog prostora.

Činjenica je da rimske legende, tradicijske priče i historijski podaci ne nude nekog novog Odiseja, feničanske gusare, preduzimljive i hrabre trgovce i moreplovce, grčke avanturističke i kolonijalističke poduhvate po nepoznatim obalama, neke velike istraživaće kao što su masilijanski Piteja, ali im se ipak ne može oduzeti to da su se dobro snalazili i na moru. Pa ti praktični Rimljani su se samo za par godina uspjeli iz kopnene sile preobraziti u pomorsku, uspješno potukavši tada glavnu pomorsku silu na Mediteranu →Kartaginu. Pompejeva mornarica se za zapanjujuće kratko vrijeme uspješno obračunala sa piraterijom na Sredozemnom moru. Najsigurnije vrijeme za plovidbu Sredozemnim i Crnim morem, te zapadnoeuropskim atlanskim priobaljem bilo je u rimsko doba. Sigurnost će se na ova mora vratiti tek nakon napoleonskih ratova. Invazija Britanije bi bila nemoguća bez opremljene i organizirane flote. Grad je stoljećima opstajao zahvaljujući prekomorskim konvojima žita koji su iz Afrike, Egipta i Sicilije stizali. Razvijena trgovina rimskog svijeta bi bila nemoguća bez postojanja sofisticiranog pomorstva. Uz to, i mnoga otkrića rimskih brodova, posebna dva monumentalna iz nemijskog jezera, ukazuju na izraženu i razvijenu brodogradnju.

Ono što se rimskom svijetu u pogledu pomorstva jedino može sa pravom prigovoriti jeste njegov do krajnosti utilitaran odnos prema ovom segmentu (prijevoz vojske, hrane). Kao da se primjećuje nedostatak istraživačkog i avanturističkog duha u pomorstvu rimskog svijeta, kao da je nestao onaj žar kojim su se vodili levantski i grčki moreplovci. To se može objasniti i time da se najveći dio obala koje su „otkrivali" feničanski i grčki moreplovci ustvari našao u okviru rimskog svijeta, te da tehnološke mogućnosti nisu dozvoljavale otiskivanje na otvoreni okean. Zato i nema, bar nam nije poznato, primjera da se neko usudio ploviti u dubinu Atlanskog oceana. Ne raspolaže se ni sa jednim podatkom da je neki brod iz rimskog svijeta posjetio bar Island. Naravno ovako izrečenu misao ne bi trebalo apsolutizirati, jer su se pomorci iz rimskog svijeta (poglavito oni iz njegovog istočnog dijela) upuštali i u daleka putovanja Indijskim okeanom, i da su posjećivali ne samo indijske priobalne zemlje, nego i vrlo daleke obale Indokine, indonežanskog arhipelaga pa i Kine.

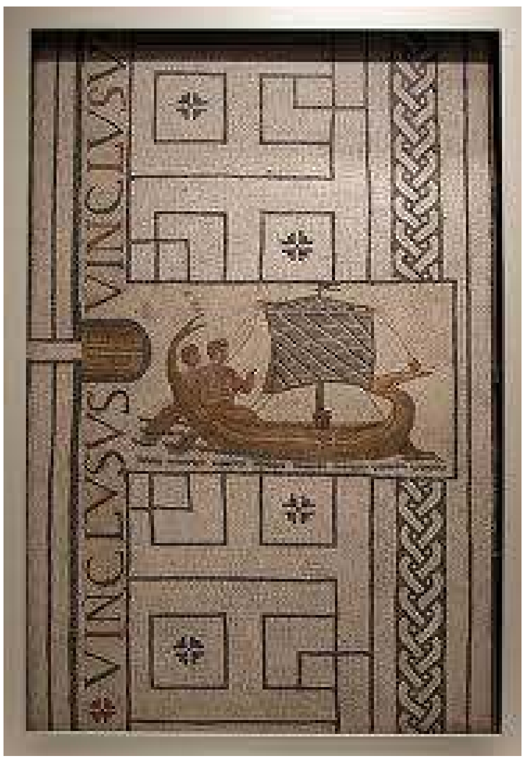
Uz korištenje cestovne mreže, putovanja su se obavljala i vodenim tokovima i morem. Postojale su i određene kompanije koje su se bavile prijevozom i kopnom i vodom, uz financijsku nadoknadu. Naravno, bogatiji pojedinci bi putovanja aranžirali u sopstvenoj režiji, i ne bi zavisili od tih prevozničkih kompanija. Većina brodova klasičnog historijskog razdoblja (još iz najranijih razdoblja), posebno onih većih su bile galije, odnosno pokretane su primarno veslima.

Generički termin za galije je bio „dugi brod" (*navis longa*), dok se onaj pokretan samo jedrima nazivao *navis oneraria*, a manji plovni objekti su nazivani *navigia minora*.

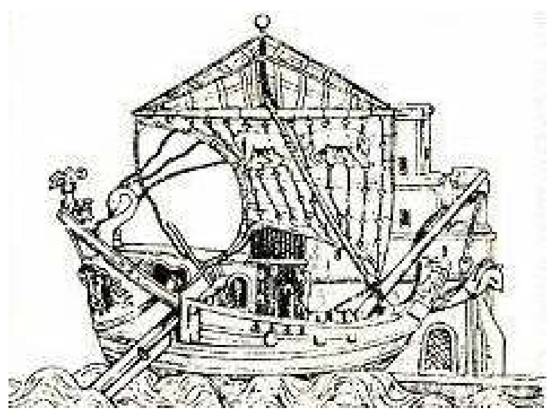
Pogonu veslaća je uz povoljan vjetar pomagalo i četverokutno jedro, a kasnije će galije dobiti i jedno prednjo jedro →upornik. Stare galije nisu imale kormilo i smjer je određivan veslom-kormilom, koje je bilo smješteno straga na brodu, uzduž palube. Vezano užadima, stajalo je gotovo okomito na valnicu.

U grčko – rimskoj kulturnoj ekumeni brodovi su se pravili tako što bi se prvo podizao vanjski plašt plovila, a zatim bi se ugrađivao kostur. Daske brodskog trupa nisu bile preklopima sastavljene, nego su postavljanje jedan do druge, povezane konopcima i utorima. Trup je presvlaćen slojem olova, kako pokazuju primjeri dva Kaligulina broda iz jezera Nemi.

Najbrojniji dio svake galije su bili veslaći (*remiges*). Suprotno popularnom mitu, gro veslaća u klasičnom historijskom razdoblju uopće nije poticao iz statusa robova ili osuđenika. Riječ je dobrim dijelom o slobodnim ljudima, oslobođenicima. Broj robova bi se povećavao samo u vrijeme ekstremnih opasnosti ili oskudice u ljudstvu.

Mozaik koji prikazuje plovidbu, možda Tezeja kako bježi sa minojske Krete. Potiće možda iz Utike u Tunisu. Datacija prva polovina III. st. n. e. Danas se nalazi u University of Pennsylvania Museum, USA.

Plovidba morem, prikaz sa jednog rimskog reljefa.

Putovanje vodom, iako na prvi pogled izgleda prikladnije, je ustvari iziskivalo više truda i poteškoća. U luci je trebalo čekati odgovarajući brod, a zbog nedostatka kompasa brodovi su se orijentirali držeći se vidika obale ili preko sunca i zvijezda u toku noći. To je onda sa svoje strane produljivalo distance putovanja. Morskim putem se uglavnom putovalo sezonski, jer su zimske oluje i nevrijeme otežavali pa i onemogučavali plovidbu. Ako je put kopnom mogao putnike izložiti i razbojničkoj djelatnosti, onda je i put morem mogao mornare i putnike isto izložiti pirateriji.

I na primjeru kompasa je kineski svijet prednjačio nad rimskim. Postoje indicije da su Kinezi poznavali magnetiziranu iglu (i da su se služili njome) stoljećima prije eksplicitnog spomena magnetskog kompasa koji je služio za orijentaciju i navigaciju u kineskim tekstovima u XI. st.

Zato su neki pojedinci preferirali da smanje dionice koje bi prelazili morskim putem. Tako je bilo uobičajeno da putnik iz Grada koji želi da ode u Atenu, umjesto da plovi za ovaj grčki grad iz Ostije direktno brodom, bi išao kopnom do Brundiziuma, a odatle bi tek prešao more u dužini od cc 100 km. (i to više – manje u toku 24 sata) i došao u Dirahij ili Apoloniju

Konfiguracija rimskog svijeta, koje se radijalno širilo i prostiralo oko Sredozemnog mora kao svoje gravitacione osi, je ipak doprinijela da ako su uvjeti bili dobri da se brodom brže prelaze dionice od tačke A. do tačke B.

U razdoblju prva dva stoljeća principata kada je plovidba morem bila bezbjednosno najsigurnija, a rimska se vlast prostirala obalama Sredozemnog mora, i morske dionice su se brže prelazile : Ostija – Kartagina od 3 do 5 dana, Ostija – Narbona 3 dana, Ostija – Tarako 6 dana, Ostija – Gades 9 dana, Masilija – Aleksandrija cc 30 dana, Puteoli – Aleksandrija od 15 do 20 dana (najbrže 9 dana), Cezareja – Ostija cc 20 dana, Cezareja – Bizant cc 20 dana, Antiohija – Aleksandrija od 8 do 10 dana, Rodos – Azovsko more 10 dana.

Intenzivna pomorska aktivnost, posebno trgovačkog karaktera je neminovno vodila i ka izgradnji dostatne lučke infrastrukture.

Ostija, drevna rimska luka na ušću rijeke Tibra je imala nekoliko ograničenja. Poseban je problem bio sa velikim brodovima koji nisu mogli u nju ući, jer se ispred samoga ušća nalazio pješćani sprud. Zato se roba sa velikih brodova morala prebacivati na one manje još dok su oni bili na moru. Ni ostijski kejovi nisu više imali dovoljno mjesta za sve sofisiciraniju i intenzivniju trgovačku prekomorsku aktivnost. Gradnja nove luke pod službenim nazivom *Portus Augusti Ostiensis* i kanala, koji su inicijacijom od strane princepsa Klaudija započeli 42. god. n. e. su omogučili da se tovari sa velikih brodova prebace na manja riječna plovila i preko Tibra donesu u Grad. *Portus* je bio luka namjenski izgrađena, na osnovi dobrih zemljopisnih predispozicija, za velike kapacitete, radi čega i ne treba da čudi njena impresivna lučka infrastruktura. Zbog enormne trgovačke aktivnosti, *Portus* i Ostija su imali i brojne strane zajednice, o čemu svjedoći i imena na nadgrobnim spomenicima. Posebno je izgleda bila brojna zajednica porijeklom iz sjeverne Afrike, vjerojatno vezano za vrlo obiman uvoz žita i drugih proizvoda (vino, maslinovo ulje, garum...itd...) iz provincije prokonzularne Afrike. Velike količine žita su u *Portus* dolazile i iz Egipta. Iako je dobar dio posla izgradnje masivne lučke infrastrukture bio urađen za vrijeme Klaudija (započeto već 42. god. n. e.), inauguracija je izvršena tek za vladavine Nerona. Kasnije je lučka zona značajno proširena za vrijeme princepsa Trajana, sa novim heksagonalnim "bazenom" iza onog bazena izgrađenog za vrijeme Klaudija i Nerona (*portus Augusti*). Za ovu trajanovsku heksagonalnu strukturu (koja je i sam bila podijeljena na numerirane sekcije/sektore) je možda bio zaslužan arhitekta Apolodor. Nakon dogradnje u trajanovsko doba ovaj lučki kompleks će se zvati *Portus Augusti et Traiani Felicis*, ali takođe i *Portus Uterque* ("Obje luke").

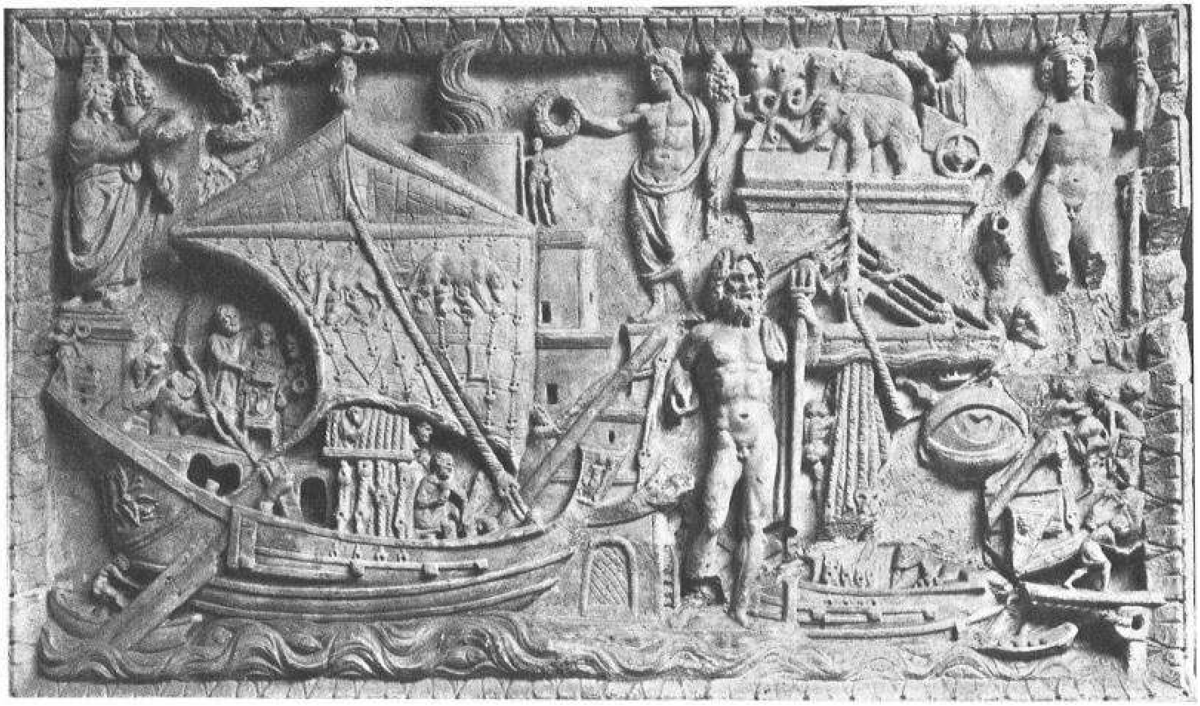
Plan luka Ostije i *Portusa*.

Na kejovima je bio i zid, sa pet uskih prolaza na svakoj strani heksagona, koji je omogućavao carinskoj službi kontrolu protoka robe. *Portus* se vremenom razvio u pravi mali grad sa svim urbanim karakteristika koje predstavljaju rimski grad (npr. amfiteatar).

I pored toga *Portus* je ostao sastavni dio upravno – teritorijalne samoupravne ostijanske jedinice. Tek za dominusa Konstantina se, na osnovi jednog natpisa, identificira da je on središte posebne municipalne jedinice → *Civitas Flavia Constantiniana*, a od tada je bio nazivan i *Portus Romae* ("Luka Rima") i ostati će glavna luka preko kojeg je Grad obavljao trgovinu sa vanjskim svijetom.

Reljef koji prikazuje ulazak u luku Portus. Brod se približava svjetioniku. Vidi se još jedan čamac, i na kraju lučka gostionica. Potiće sa nekropole Isola Sacra.

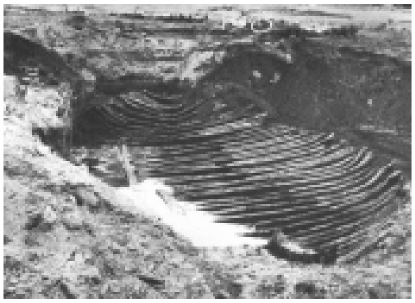
Reljef koji prikazuje *Portus*. Datacija severijansko doba. U ovoj luci je pronađen veliki broj reljefa, uključujući i reljef na mramoru koji prikazuje plan *Portusa*.

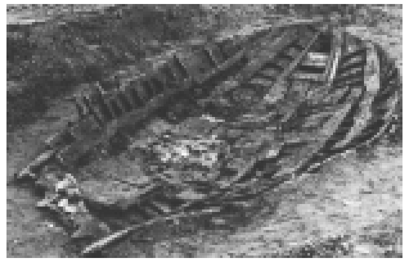
Reljef koji prikazuje rajnski riječni brod. Vide se krma sa montiranim veslom - kormilom i vesla. Datacija I. st. n. e. Danas se nalazi u Römisch-Germanisches Museum u Kelnu.

Replika rimskog broda (20 m. dugačkog) na osnovi jedne olupine iz III. . IV. St. n. e. Nalazi se u Mainz Museum für Antike.

Ostaci riječnog broda kojim je roba rijekom Tibar prebacivana u Rim.

Ostaci malog morskog broda.

Ostaci malog ribarskog brodića sa bazenčićem za ribu.

U sjeveroistočnom uglu *Portus Augusti* je između 1958. i 1965. god. pronađeno pet konstrukcija brodova. Pretpostavlja se da je riječ o "groblju brodova", odnosno da su na tom mjestu ostavljani stari brodovi koji više nisu bili u upotrebi. Na istoj lokaciji gdje su nađeni brodovi, otvoren je 1979. god. muzej.

Isto prilikom radova na izgradnji rimskog aeredroma pronađen je "Divovski brod" ili "Okrugli brod", koji je bio dužine između 95 i 104 metra, mogao je prevoziti minimum 7400 tona robe i imao je posadu od 700 do 800 mornara.

Nadgrobni spomenik trgovca vinom u vidu kargo broda za prijevoz vina (u buradi). Nađen u Nijmegenu. Danas se nalazi u Rheinisches Landesmuseum u Trieru.

Mramorni reljef koji prikazuje triremu. Datacija augustovsko doba. Danas se nalazi u Museo Archeologico Dei Campi Flegrei u Bacoli.

Mramorni reljef iz Puteoli koji prikazuje triremu. Datacija I. st. n. e. Danas se nalazi u Museo Archeologico Nazionale u Napulju.

Reljef koji prikazuje brod iz Kartagine. Datacija cc 200. god. n. e. Danas se nalazi u British Museum.

Reljef sa mauzoleha Gaja Munacija Fausta (*Caius Munatius Faustus*) koji prikazuje brod sa spuštenim jedrima. Mauzolej je dala izgraditi njegova supruga Nevoleja Tihe (*Naevoleia Tyche*). Datacija prva polovica I. st. n. e. Pronađena na zapadnoj strani Via dei sepolcri u Pompejima.

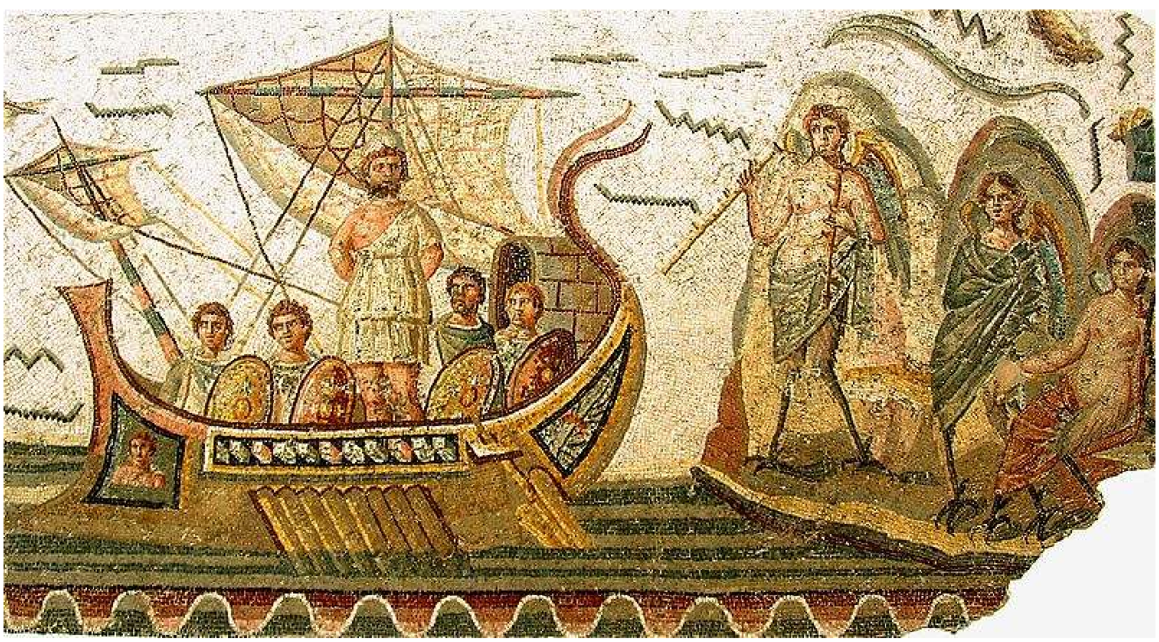
Reljef iz doba principata koji prikazuje dva broda kako se bore sa talasima. Danas se nalazi u Ny-Carlsberg-Glyptothek u Kopenhagenu u Danskoj.

Reljef koji prikazuje brod koji prevozi lavove. Potiće iz luke Portus.

Mozaik koji prikazuje vjerojatno ratni brod sa dvojicom naoružanih mornara. Datacija I. st. p. n. e- I. st. n. e.

Mozaik koji prikazuje Odiseja. Danas se nalazi u Bardo muzeju u Tunisu.

Cursus publicus i slanje pošte

Ovako dobra putna organizacija je sasvim razumljivo omogučila i poštansku službu. Državni emisari (poglavito konjanici) su dolazili u te stanice, mijenjali konje ili predavali poruke sljedećim emisarima. Javnu poštansku službu (*cursus publicus*; δημόσιος δρόμος

odakle naša riječ drum) je osnovao August, kako bi se prenosile poruke, prevozili dužnosnici i službenici, kao i slali porezni prihodi. Postojala je čitava serija utvrda i stanica (*stationes*) duž cesta, koje su bile na usluzi kuririma i dužnosnicima i snabdjevali ih konjima, mulama, magarcima, volovima i prijevoznim sredstvima (koja su se zvala *clabulae*). Isto tako putnici su mogli dobiti i hranu i smještaj. Tu su se nalazili i potkivači i kovači. Kako bi se moglo besplatno koristiti uslugama *cursus publicusa*, bilo je potrebno posjedovati diplomu izdatu od principsa.

Zloupotrebe, krađe i krivotvorenje diploma su bili česti. Namjesnici i niži dužnosnici i službenici su koristili te diplome da sebi osiguraju sebi i svojim familijama besplatno putovanje. Troškovi ove službe su bili enormno visoki.

Drugi termin za *cursus publicus* je bio *cursus vehicularius* i *munus vehicularius*, posebno u periodu prije Dioklecijanovih reformi. Poznat je jedan *praefectus vehiculorum* po imenu Lucije Volusije Mecijan (*Lucius Volusius Maecianus*) koji je obnašao tu dužnost za vrijeme Antonina Pija, a i Gaj Fulvije Plautijan (rođak Septimija Severa) sudeći po jednom natpisu je bio *praefectus vehiculorum*. I ova dužnost je pripadala viteškom *cursus honorumu*. Ali i pored ove službe izgleda da nije bilo nekog središnjeg poštansko – transportnog ureda koji bi brinuo o ovom sustavu, nego je riječ ustvari samo o infrastrukturi koja omogućava efikasnije i brže kretanje poštara i magistrata. Do Hadrijana troškove održavanja stanica su snosile lokalne zajednice, a onda je financiran iz carskog fiska.

Poštar (emisar) je nosio kožnu kapu (*petanus*). *Cursus publicus* je postojao sve do Justinijanovog doba, kada je većim dijelom rasformiran, izuzev na dioniciama prema iranskoj granici. *Cursus publicus* je na zapadu postojao za vrijeme Teodorikovog kraljevsta.

Vrijeme koje je bilo potrebno da bi se određena poruka ili roba prenijeli sustavom *cursus publicus* je varirala, zavisno od niza faktora (vrste prijevoza, dionica koje treba preći, bezbjednosti na putu, vremenskih prilika...itd.). U neindustrijskom društvu, i pored odličnih rimskih cesta, bilo je nemoguće odrediti precizni red polazaka i dolazaka. Brže su se prenosile urgentne poruke, posebno one loše (konjanik bi u tom slučaju imao zakačeno pero na koplje; ako je nosio dobre vijesti imao bi vijenac na poruci). Ako je bilo zimsko vrijeme, poruke nisu mogle ići morem, pa im je trebalo duže vrijeme da dođu na svoj cilj. Poruka da je Pertinaks postao princeps je putovala od Rima do Aleksandrije najviše 63 dana, i prešla je cc 3 177 km/cc 2000 rimskih milja (odnosno dnevno je prelazila oko 32 rimske milje). Naravno bilo je i slučajeva da je poruka mogla i znatno brže putovati, pa bi dnevno prelazila između 41 i 67 rimskih milja. Sa zamjenom konja i konjanika ako je stvar bila i više nego hitna, poštar je mogao preći čak 800 km u 24 sata. Na moru plovilo, je po uvjetima dobrog vremena i dobre plovidbe, moglo preći čač 120 rimskih milja dnevno, dok bi se pod nepovoljnijim uvjetima dnevno prelazilo oko 50 rimskih milja dnevno.

Sa prelaskom na dominat, *cursus publicus* je bio podijeljen na dvije sekcije i to brzu (*cursus velox*, ὀξὺς δρόμος) i regularnu (*cursus clabularis*, πλατὺς δρόμος).

Privatnu poštu su prenosili *tabellarii*, odnosno službenici privatnih poštanskih kompanija ili robovi i sluge utjecajnih i moćnih pojedinaca. Oni su prosječno dnevno prelazili pješke 26 – 27 rimskih milja., a kolima 40 – 50 rimskih milja. Pisma iz Rima u Brundizium su putovala cc 6 dana, a u Atenu cc 21 dan. Pisma sa Sicilije bi u Grad putovala cc 7 dana, iz provincije Afrike cc 21 dan, iz Britanije cc 33 dana. Zanimanje poštara u antičko doba je bilo vrlo opasno.

Slanje pisama preko specijalnog glasnika, posebno prekomorskim putem, je bilo veoma skupo i izuzev za neke hitne stvari, češće je bilo slanje pisama preko trgovaca i putnika koji su išli u željenom pravcu. Osoba koja bi slala pisma preko specijalnog glasnika ili bi sama namjeravala da putuje, smatrala je čašću da o tome na vrijeme obavijesti svoje prijatelje, kako bi oni mogli da pripreme pisma za slanje; čak su oni nosili i pisma od neznanaca. Naravno, postojala je i opasnost da pisma budu izgubljena ili da padnu u pogrešne, pa i neprijateljske ruke. Zato se uobičajilo da se u slučaju bitnog sadržaja, šalje i kopija pisma (*litterae eodem exemplo, uno exemplo*) ili bar njegov abstrakt/sažetak drugom osobom koja bi po mogućnosti išla različitom rutom. Uobičavalo se i na neki način šifrirati pisma, pa Svetonije navodi da je Cezar jednostavno zamijenjivao svako slovo sa onim koje je stajalo tri mjesta dalje u abecedi (D za A, E za B...itd...). Korišteni su i znatno složeniji i bolji metodi šifriranja poruka.

Materijal korišten za pisma je bio različit, ali uglavno su se preferirale tablice (voštane, drvene, metalne) za ona pisma koja nisu bila predugačka. Za pečaćenje pisama su bili potrebne niti (*linum*), vosak (*cera*) i pečat (*signum*). Pečaćenje nije samo osiguravalo da neko ima neprimjećeno ima uvid u pismo, nego je i potvrđivalo izvornost sadržaja. Na čvor niti koji je povezivao poruku (bez obzira na kojem materijalu je pisana) stavljan je istopljeni vosak na koji bi se utiskivao pečat (često nošen u vidu prstena pečatnjaka). Na vanjskoj strani poruke bi se napisalo ime osobe kojoj se pismo upućuje, možda i mjesto gdje se on nalazi (odnosno njegova adresa). Ako bi se pismo otvaralo, nastojalo se da se ne slomi pečat na čvoru, nego bi se sjekle niti i tako dolazilo do unutrašnjosti pisma i njegove sadržine. Tako se bi očuvao voštani pečat kao znak autentičnosti pisma. U petom poglavlju svoga trećeg govora protiv Katiline, Ciceron opisuje otvaranje pisma. Potrebno je navesti da pisma nisu sastavljali samo oni koji ih šalju, često su korištene i tajnika i stenografa.

Papirusno pismo na grčkom iz Egipta. Datacija rano III. st. n. e. Pismo je napisao izvjesni Heraklid (*Heraclides*) svome bratu Petehoju (*Petechois*).

Drvene tablice sa pismom iz Vindolanda, koje je napisao Oktavije izvjesnom Kandidu (*Candidus*). Danas se nalazi u British Museum u Londonu.

Drvena tablica sa pismom iz Vindolande. U javnosti je najpoznatija sačuvana „vindolandska” korespondencija pismima između Klaudije Severe (*Claudia Severa*), supruge Elije Broka (*Aelius Brocchus,* zapovjednika jedne obližnje utvrde), i njene sestre Sulpicije Lepidine (*Sulpicia Lepidina*), supruge Flavija Cerijalija (*Flavius Cerialius*, prefekt IX. batavske kohorte stacionirane cc 100. god. n. e. u Vindolandi). Tako se u jednom pismu (na gore prikazanoj tablici) kaže sljedeće : „Klaudija Severa svoju Lepidinu pozdravlja. Za 11. IX., sestro, dan kada je proslava moga rođendana, šaljem ti toplu pozivnicu da dođete do nas, da zbog svoga dolaska učiniš dan još ljepšim za mene, ako si prisutna...Pozdravi i svoga Cerijalija. Moj Elije i moj mali sin mu šalju svoje pozdrave. Ja ću te očekivati, sestro, doviđenja, sestro, moja najdražo dušo, nadam se prosperitetu i zdravo; (druga strana pisma op. a.) Sulpiciji Lepidini, ženi Cerijala od Severa ” Veći dio pisma je Klaudija Severa diktirala pisaru, ali je zadnju najitimniju i najosjećajniju rečenicu ona osobno napisala. Danas se nalazi u British Museum u Londonu.

Pisma su obavljala i ulogu koje danas imaju tv-vijesti, portali i novine. Postojale su i osobe koje su profesionalno skupljale vijesti, skandale, tračeve ... itd... Onda bi se to sve slagalo u pisma, koja bi se kopirala u veliki broj primjeraka i onda slala onima u udaljenijim područijima koji bi bili voljni da plate za tu uslugu.

Pisma su vrlo vrijedna svedočanstva za sve one koji se bave izučavanjem historije rimskog svijeta, jer otkrivaju obične ljude sa svojim svakodnevnim životima i potrebama, te sa izražajima svojih intimnih osjećanja. Ona omogučavaju da istraživač ili bilo koji entuzijasta klasičnih studija udalji sa oblande visoke, hladne površine velikih priča koje poglavito nude literarna vrela, i da ponire u te dubine života rimskog svijeta. Tako saznajemo kako ljudi stvarno misle, kako žive, kako osjećaju... i ubrzo shvatamo da se oni u tim običnim ljudskim stvarima uopće nisu razlikovali od nas danas. I oni su voljeli, i mrzili, i bili emocionalni, i bili hladnokrvni, i imali bratske i sestrinske osjećaje, osjećali i privrženost, ali i potrebu za nekim, a nekada i željeli samoću. Pisma otkrivaju kako su se vodili poslovi i kako su ljudi radili. Jednom riječi tek sa analizom pisama, čovjek počinje da na pravi način razumije rimski svijet. Kao

Po osnivanju *cursus publicus* u Augustovo doba za slanje poruka prvo se slijedio model Ahemenidsko – perzijskog iranskog carstva, koji su prvi uveli poštansku službu i na koje su se Rimljani vjerojatno ugledali kada su kreirali svoju službu, po kojem je kurir/poštar predavao poruku sljedećem kuriru/poštaru i tako bi se poruka kao neka štafeta prenosila do cilja. Međutim, ubrzo se još za samoga Augusta prešlo na metodu da samo jedan kurir nosi, uz zamjene konja, prelazi čitavu razdaljinu od starta do cilja svoje misije. Ova druga metoda se pokazala znatno praktičnija i sigurnija.

Brane

Praktičnost Rimljana se ogledala i u izgradnji brana i rezervoara. Ova građevinska infrastrukturna djelatnost rimskog svijeta je u odnosu na ceste, akvadukte, mostove i luke

slabije istražena i poznata. Najviše brana i samim tim vještačkih jezera (rezervoara) je do danas evidentirano u sjevernoj Africi, Levantu i hispanskim provincijama. Brane su najviše građene radi potreba navodnjavanja, snabdjevanja vodom gradova i naselja, kontrole vode, promjene pravaca vodenih tokova...i slično. U Italiji je do danas poznata samo grupa od tri Subiaco brane, koje je princeps Neron dao da se izgrade radi rekreacijskih potreba.

Nepropusnost rimskih brana je povečana sa uvođenjem hidraulične žbuke i posebno betona. Ovi materijali su omogučili izgradnju velikih struktura, kao što su brana na jezeru Homs u Siriji (izgrađena za vrijeme vladavine Dioklecijana; još uvijek u upotrebi) i čvrste Harbaqa brana isto u Siriji (izgrađena u I. st. n. e.). Zato ove brane pokazuju visoki stupanj cjelovitosti i inovativnosti. Kako bi brane bolje nosile sa pritiskom vode, inženjeri rimskog svijeta su prvi integrirali u njih stabilizirajuće lukove i podupirače. Rimski inženjeri su bili prvi koji su uveli sljedeće tipove brana : lučno – gravitacijski (2000 godina kasnije na osnovi ovog tipa je izgrađena čuvena Huverova brana na rijeci Kolorado), lučni, kontraforski (potpornji), lučno – kontraforski (potpornji). Ustvari ovi tipovi su danas i osnovica izgradnje najvećeg broja brana. Sve do modernih vremena, rimske brane su bile i najveće, a dosta ih je i danas u upotrebi nakon 2000 godina postojanja.

Pored navedenih brana vrijedi spomenuti još i branu Almonacid de la Cuba u današnjoj španskoj pokrajini Aragonu (izgrađena u I. st. n. e.), branu Cornalvo u današnjoj španskoj pokrajini Estramaduri (izgrađena u I. ili II. st. n. e.), branu Proserpina u današnjoj španskoj pokrajini Estramaduri (izgrađena u I. ili II. st. n. e.), branu Alcantarilla kod današnjeg Toleda u Španiji (izgrađena u I. st. n. e.), branu Ermita de la Virgen del Pilar u današnjoj španskoj pokrajini Aragonu (izgrađena u I. ili II. st. n. e.), branu Glanum u jugozapadnoj Galiji (izgrađena u I. st. p. n. e., najstarija do danas poznata rimska brana), branu Kasserine u Tunisu (izgrađena u II. st. n. e.)....itd....

Rudnici

Ekonomika rimskog svijeta se u priličnoj mjeri oslanjala na rudarstvo. Čak je pitanje kontrole i iskorištavanja rudnika predstavljalo jedno od krucijalnih pitanja rimske visoke politike. Rimska država je uvijek bila zainteresirana da bude dominirajući faktor u rudarskoj djelatnosti. Rudarskoj djelatnosti je posvećivano dosta pažnje, i u nju su ulagani značajni resursi u ljudstvu i materijalu. Zato su i bile razvijene tehnike koje su omogučavale rudarsku aktivnost na tehnološki višem i produktivnijem nivou u odnosu na ranije epohe, što je uvjetovalo i sustavnu i intenzivnu proizvodnju u višem obimu.

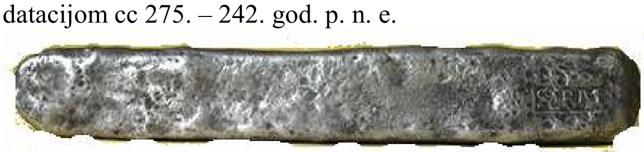
Rudarstvo i metalurgija su u Italiji bili poznati još od eneolita. Sama središnja Italija iz koje je potekao rimski svijet nije bogata u metalnim rudama, pa su Kraljevstvo i Rana Republika potrebe za metalom osiguravale trgovinom. Nešto veći depoziti metalnih ruda su se nalazili u Toskani i Padskom području, kao i na otocima Elba i Sardinija. Kako se rimski svijet širio, tako je dolazio u posjed značajnih rudnih zona u euromediteranskom području.

Površinski kopovi su iskorištavani korištenjem tehnike zagrijavanja (paljenja vatre na stijeni radi njenog omekšavanja) i hlađenja, a zatim ispiranja i uklanjanja slojeva zemlje i krhotina stijena. Snaga vode je inače imala veliko značenje u rimskom rudarstvu, pa su i građeni dugački akvadukti koji su dovodili vodu u neposrednu rudnu zonu. Hidraulično rudarstvo je, pored hlađenja i ispiranja, korišteno i za pranje izdrobljene ili zgnječene rude. Rimske tehnike rudarstva nisu bile ograničene samo na površinsko iskorištavanje, i rudari su slijedeći rudne žile prodirali sve dublje u podzemlje.

Voda bi se skupljanja u velike rezervoare i spremišta, i kada bi se oni otvorili, snažni vodeni talas bi sprao zemljane slojeve kako bi se ukazala živa stijena i potencijalne rudne žile. Zatim bi se vatra palila na stijeni, kako bi se ona zagrijala. Nakon dostizanja odgovarajuće temperature, naglo bi se ta vatra gasila tokom hladne vode. Temperaturni šok bi razbio stijenu, i onda bi se njeni ostaci uklonili isto sa dodatnim količnom vodom. Ovaj metod je opisao Diodor, kada je govorio o zlatnim rudnicima u drevnom Egiptu. I u slučaju dubinskog rudarenja, korišteni su i točkovi na vodu, kako bi se vršilo pražnjene od podzemnih voda. Kako bi se vršila ventilacija i adekvatna cirkulacija zraka dubokih okna rudnika, pravljeni su mnogi dugački vodoravni otvori koji su služili i za drenažu. Plinije Stariji opisuje i hidraulično rudarstvo, kao i dubinsko kada se prodire u utrobu zemlje. U *Naturalis historia*, od XXXIII. Do XXXVII. knjige se nalaze vrijedni podaci o metalnim rudama i metalima. Plinije Stariji tako na jednom mjestu navodi : „Ono što se dešava daleko nadilazi rad divova. Planine su bušene hodnicima i galerijama, sa svjetlošću iz lampi sa trajanjem koje se koristi za mjerenje jedne smjene. Mjesecima rudari ne mogu vidjeti sunčevu svjetlost i mnogi od njih umru unutar tunela. Ovoj vrsti rudnika je dat naziv *Ruina Montium*. Pukotine nastale u unutrašnjosti kamena su tako opasne da bi bilo lakše naći purpurin ili bisere na dnu mora nego praviti ožiljke u stijeni. Kako smo opasnu napravili Zemlju.“

Veoma rijedak brončani ingot iz perioda Republike, sa datacijom cc 275. – 242. god. p. n. e.

Srebrni ingot iz privatne kolecije. Datacija II. – IV. st. n. e., sa žigom S P M.

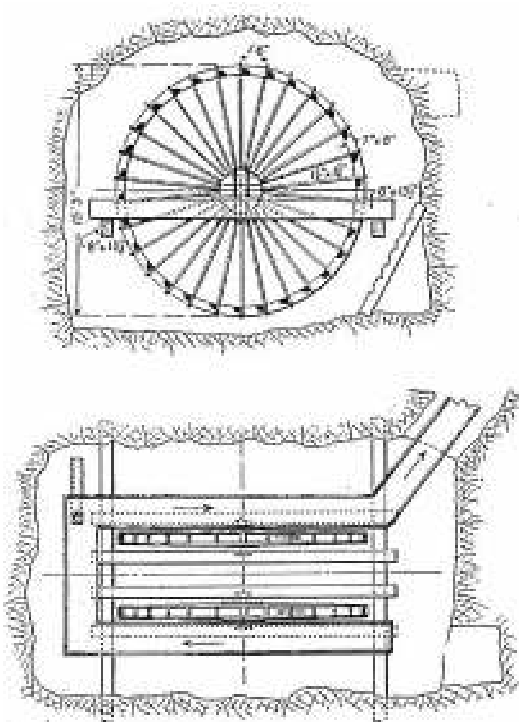

Olovni ingoti iz rimskih germanskih provincija. Natpisi na ingotima nose ime Lucija Flavija Verukla (*Lucius Flavius Verucla*), carskog službenika odgovornog za proizvodnju olova. Natpisi uključuju i odrednicu *Plumb. Germ.* ("olovo iz Germanije") i žig *Imp. Caes.*, što indicira da je olovo izdvojeno za princepsa. Danas se nalaze u Musée de l'Arles Antique u Arlu, Francuska.

Olovni ingoti iz rudnika u zoni Carthago Nova (danas španska Kartahena). Na ingotima se nalazi žig *C(ai) Aquini M(arci) f(ili*. Danas se nalaze u Museo Arqueológico Municipal de Cartagena.

Ruda	Izvori ruda
Zlato	Hispanske provincije, Dalmacija, Dakija, Cisalpinska Galija, Britanija, Norik, Arabija, Afrika, Indija (uvoz).
Srebro	Hispanske provincije, Galija, Atika – Laurion, Mala Azija, Britanija, Kipar, Karmanija u Iranu (uvoz), Midijanci (uvoz), Indija (uvoz), Baktrija (uvoz).
Bakar	Hispanske provincije, Galija, Kipar, Britanija, *Cisthene* (Κισθήνη; sjeverozapadna Mala Azija - Mizija), Alep u Siriji, Sinaj, Arabija, Meroe u Nubiji (uvoz), Karmanija u Iranu (uvoz), Indija (uvoz).
Kositar/kalaj	Hispanske provincije, Britanija, Iran (uvoz).
Olovo	Hispanske provincije, Galija, Sardinija, Sicilija, Britanija.
Željezo	Hispanske provincije, Elba, Sardinija, Halštat, Norik, Dalmacija, Makedonija, Dakija, Sinaj, Britanija, Meroe u Nubiji (uvoz).
Cink	Galija, Kampanija, Germanija, Kipar.
Živa	Hispanske provincije, Karmanija u Iranu (uvoz), Etiopija (uvoz).
Arsen	Paflagonija, Karmanija u Iranu (uvoz).
Antimon	Hios, oko Smirne, Britanija, Transkavkazija (uvoz), Iran (uvoz), Pendžab (uvoz).

Hispanske provincije su od prvih godina svoga (na prelazu iz III. u II. st. p. n. e.) uključivanja u rimski svijet bile podvrgnute iznimnoj rudarskoj eksploataciji. Iberija je imala značajne depozite zlata, srebra, bakra, kalaja, olova, željeza i žive. U zlatonosnoj zoni Las Médulas u sjeverozapadnoj Španiji, 7 dugačkih akvadukta je izgrađeno kako bi dovodilo i odvodilo vodu sa nepotrebnom šljakom. Značajni rudnici su bili u ili oko rijeke Rio Tinto u južnoj Španiji i u Vipasca, blizu Beja (*Pax Iulia*) u današnjem Portugalu. Zanimljivo je da je u prvim stoljećima rimske vlasti, Hispanija služila Rimu i Italiji na isti način kao što će srednja i južna Amerika 1500 godina kasnije koristiti svome kolonijalnom španskom (kastilijanskom) ili portugalskom (luzitanskom) gospodaru. To je bio poligon intenzivne eksploatacije, posebno mineralnih bogatstava zemlje, te prostor kolonizacije. Po Pliniju Starijem produkcija zlata u sjeverozapadnoj Španiji i Luzitaniji je iznosila 9 tona.

Točak iz Rio Tinto koji je u dubinskom rudarenju služio za drenažu.

Jedan od hodnika u Las Médulasu, nastalih rimskom rudarskom djelatnošću.

Pejsaž u Las Médulasu je direktna posljedica rimske rudarske djelatnosti, odnosno tehnike „raznošenja brda" za što su koristili snagu vode, koja bi se dobijala sustavom akvadukta i skretanjem tokova potoka, rječica i rijeka. Ukopavali su tunele u stijenu i onda bi ih poplavili kako bi pomoću vodenog pritiska „raznijeli" brdo. Nakon urušavanja brda, zlato bi bilo ispirano iz jezera koje bi nastalo na ovaj način. Na kraju ispiranja voda bi se pustila da odvodnim kanalom ode prema moru ili drugom većem toku. Riječ je o vrlo sofisticiranom i sistemtiziranom načinu radu. Las Médulas je uvršten u svjetsku baštinu UNESCOa.

Akvadukt probijen u stijenama kako bi se Las Médulas snabdio dovoljnim količinama vode.

Veliko rudarsko područje se nalazilo i u ilirskim provincijama. U provinciji Gornji Ilirik/Dalmaciji planinska zona Vranica – Bitovnja je predstavlja i zonu značajnih depozita zlatnih žila, pa su područja Fojnica – Kiseljak (istočno od navedenih planina) i Gornjeg Vrbasa (zapadno od navedenih planina) bile veoma intenzivno iskorištavane čim je Rimska država zavladala unutrašnjošću Ilirika krajem I. st. p. n. e. Nakon kraćeg prekida uslijed Velikog Ilirskog ustanka, iskorištavanje zlatnih bosanskih rudnika je nastavljeno velikim intenzitetom. Po Floru, princeps August je Vibiju Postumiju, prvom postustaničkom namjesniku Gornjeg Ilirika, naložio da odmah po ugušenju ustanka pokrene intenzivnu proizvodnju u rudarskim kompleksima i to upošljavajući domorodce. O zlatonosnom bogatstvu provincije Dalmacije i njegovom značenju za rimski svijet I. st. n. e. svjedoče i pjesnici Stacije po kojem je, prilikom opisa jednog doma, zlato dalmatinski metal (*dalmaticum metallum*) i Marcijal po kojem je Dalmacija zlatna zemlja (*aurifera terra*). U području Vareša i u zoni Japra – Sana i Ljubija (sjeverozapadna Bosna) bili su rudnici željezne rude, a u srednjepodrinjskom gradu Domaviji (današnje

Sase kod Srebrenice) se nalazilo središte iskorištavanja srebra. Ovakva intenzivna rudarska djelatnost nije nastala *ex nihilo*, nego je sigurno imala i dugotrajnu podlogu u predrimsko doba. Zbog značenja rudnika, država je nastojala i centralizirati njihovu upravu, preko prokuratorskih uprava. U Domaviji se tako nalazila i državna uprava na čelu sa prokuratorom rudnika srebra za Dalmaciju→ *procurator argentariarum Delmaticarum.* Ujedinjavanje rudarske uprave na prostoru Ilirika koje se desilo možda za vrijeme Marka Aurelija je vjerojatno bilo motivirano potrebom centralizacije kontrole nad ovim vrijednim i esencijalnim resursom po interese Imperije u turbulentnim vremenima ratova sa Markomanima, Kvadima, Sarmatima i drugim transdanubijskim narodima na dunavskoj granici. Otada je uprava za sve rudnike metala na prostoru Ilirika centralizirana u ličnosti prokuratora za sve rudnike provincija Dalmacije i obje Panonije (Gornje i Donje) → *procurator metallorum Pannoniorum et Delmatorum.* Sudeći po pojedinim natpisima iz Domavije, ova uprava je ponovo razdvojena, pa je u u Domaviji ponovo stolovao samo prokurator za srebrne rudnike. Pismo kralja Teodorika iz ostrogotske dinastije Amala (koje prenosi Kasiodor) upućeno komesu Simeonu je govorilo i o rudnicima željeza u provinciji Dalmaciji i u prvim decenijama VI. st. n. e. U samom pismu se kaže da je željezo neophodno za odbranu domovine, za poljoprivrednu proizvodnju i za mnoge druge stvari u ljudskom životu, i da je željezo gospodar zlatu (zato što i nenaoružani bogataš pokorava se siromašku koji drži željezni nož). Sudeći po ovom pismu izvori zlata u Dalmaciji su u V. i VI. st. n. e. već bili iscrpljeni. Iliriku obližnji Norik je bio izrazito bogat u zlatnoj i željeznoj rudi, i njegove depozite hvale Strabon, Ovidije i Plinije Stariji. Glavna norička roba je bilo željezo, i trgovina sa njim se protegla i u V. st. n. e. Prepostavlja se da se i tehnologija kovanje željeza dodatno razvila u Noriku.

I u Britaniji su Rimljani zatekli značajno mineralno i rudno bogatstvo. Ova provincija je bila bogata sa kositrom, bakrom, željezom, zlatom, srebrom i olovom. Ubrzo po okupaciji (najvjerojatnije za namjesnikovanja Frontina, nakon 74. god. n. e.) u području Dolaucothi u Velsu je pronađena zlatna žila, koja se iskorištavala hidrauličnom metodom. Ovi zlatni rudnici su poznati i kao Ogofau zlatni rudnik. Još uvijek su vidljivi ostaci nekoliko akvadukta i rezervoara i spremišta vode. Tehnika lomljenja stijena je producirala mnoge otvorene površine zone koje su još uvijek vidljive na brežuljcima. Kada površinske metode više nisu bile efektivne, pristupilo se kopanju okna u jedan od brežuljaka, i izvađena ruda bi se lomila teškim maljevima (moguće auomatiziranim sa točkom na vodu) do u vrlo sitne komadiće. Ti komadići bi se onda ispirali vodom, kako bi se uklonili ostatci kamena i ostalog taloga. Pronađeno zlato bi se rastalilo i pretvorilo u ingote i onda bi se slalo u kovnice i trezore. Vezano sa rudnikom podignuti su i utvrda i naselje (možda ga je naveo Ptolemej Klaudije pod imenom *Luentinum*) sa kupatilom u obližnoj Cothi dolini. Mnogi elementi sprava koje su korištene u rimsko – britanskom rudarstvu u području Dolaucothi su sačuvani u British Museum i u Nacionalnom muzeju Velsa. Bakar i kalaj su se proizvodili u Kornvalu, dok su najveći izvora olova bili u

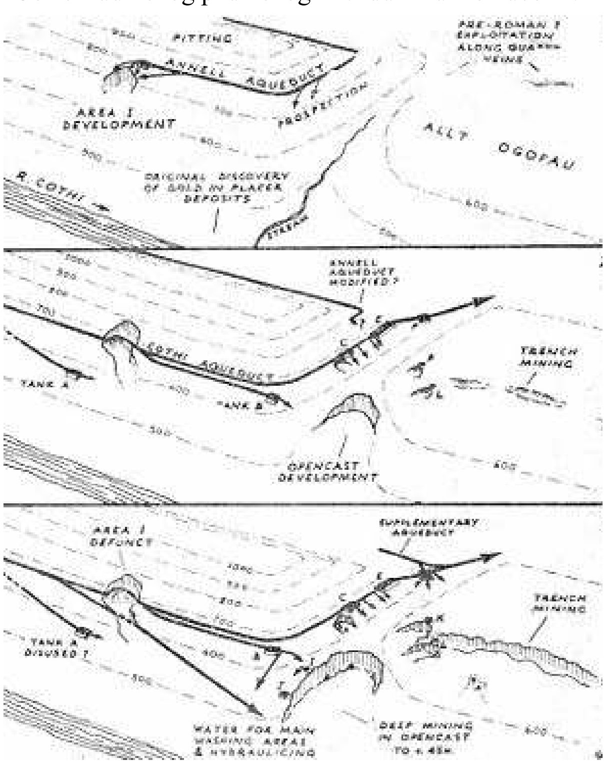
Mendipu u jugozapadnoj Engleskoj, u Charterhouse i u Hawshaw Mooru. Samo šest godina nakon klaudijevske invazije, Rimljani su već imali u rudnike olova u Mendipu i na sjeverozapadu današnje Engleske i u Velsu, i to u punom proizvodnom kapacitetu. Ta proizvodnja je imala značajan efekt na tržište olova u rimskom svijetu (sigurno je uticala na pad cijena), pa je ubrzo došlo od strane Španaca i do podnošenja žalbe princepsu Klaudiju. Zato su postavljeni limiti na količinu olova koji je proizvođen u Britaniji, ali su te limitirajuće odredbe bile više – manje ignorirane i do 70. god. n. e. Britanija je u proizvodnji olova prestigla Španiju. U Britaniji su postojali i mnogi rudnici željeza, i najmanje su do danas evidentirana 33 rudnika. Bitna područje iskorištavanja ruda je bila i Dakija, i to zona Roşia Montană/*Alburnus Maior*. Posebno je velika količina dačkog zlata bila proizvođena, a u Dakiji se proizvodilo i željezo.

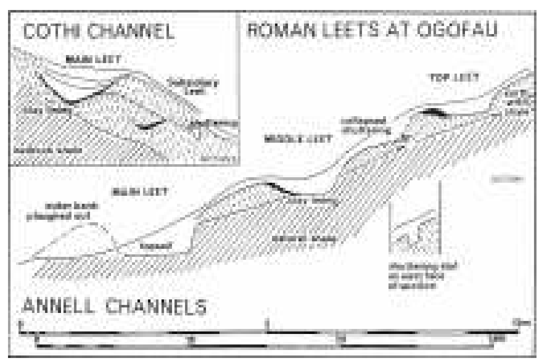
Ostaci rudarskog padinskog akvadukta u Dolaucothi.

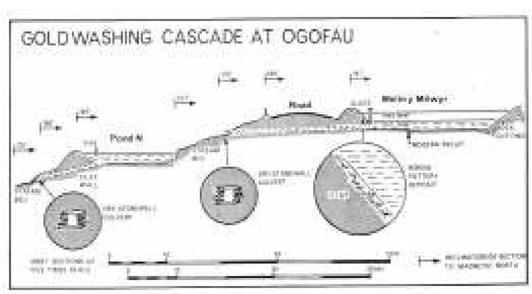
Tragovi rimske rudarske djelatnosti u Dolaucothi.

Razvitak rudarske djelatnosti u Dolaucothi.

Akvadukti u Dolaucoth.

Kaskade za ispiraje zlata.

Svih pet grafičkih ilustracija koje pokazuju načine iskorištavanja zlatnih depozita u zoni su originalno i bez prerađivanja i prijevoda preuzeti sa http://en.wikipedia.org/wiki/Dolaucothi_Gold_Mines

Rudarski hodnici i galerija u Alburnus Maior.

Za rad u rudnicima su se koristili različiti slojevi stanovništva. Za specijalističkije radove kao što su izgradnja i održavanje akvadukta, rad u procesu „temperatrnog šoka“, ispiranje vodom, rad sa spravama kao što su vodeni točak i za razbijanje i odjeljivanje rude su većinom korišteni majstori i iskusniji radnici, većinom slobodnjaci. Robovi i oni koji su osuđeni na rad u rudnicima su uvijek bili određeni za najteže i najopasnije poslove. U rudnicima su radili i nadničari. U Noriku su pronađeni grafiti na zidovima rudnika koji govore o slobodnjacima koji su zaposleni u rudarskoj djelatnosti i trgovini metalima. Pojedinci su dobijali i rimsko građanstvo za njihove napore i doprinose za dobavljanje i snabdjevanje metalima.

Rudarska djelatnost nije po defaultu spadala u državni monopol, iako se u državnom vlasništvu nalazio veliki broj rudnika. U ovim javnim rudnicima rad i proizvodnju je direktno mogla kontrolirati država preko svojih službenika, ili bi ih davala u zakup. U slučaju zakupa državni rudnici su davani u zakup konduktorima (*conductores*) , koji su državnoj blagajni dostavljali kovine u obliku poluga. Pored rudnika u javnom vlasništvu postojali su i rudnici u vlasništvu lokalnih zajednica i privatnih lica. I obim rudarske djelatnosti rimskog svijeta je našao svoje mjesto u teorijama o razlozima pada Rimskog Carstva. Pa se tako navodno značajno opadanje rudarske djelatnosti u kasnom rimskom svijetu u pojedinim promišljanjima o slomu rimskog svijeta navodilo kao glavni razlog,

jer je za sobom vodilo i do opadanja proizvodnje i trgovine, što bi onda dovelo do privrednog kolapsa.

Metalurgija

Rimski svijet je koristio sljedeće metale : zlato, srebro, bakra, kositar, olovo, cink, željezo, živa, arsen i antimon. Zlato, srebro i djelimično bakar su bili esencijalni za održanje robno – novčane privrede, kositar sa bakrom za proizvodnju bronze. Olovo se koristilo za ispuste akvadukta i vodovodne cijevi, posuđe, oluke u vilama, a bilo je i izvor za srebro jer su se ova dva metala ponekad nalazila u istim mineralnim depozitima.

Metali su se upotrebljavali zavisno od njihovih fizičkih osobenosti kao što su estetika, sjaj, boja, čvrstoća, težina, otpornost na koroziju, miris, akustičnosti i boje zvuke... itd... Ovi metali se nisu koristili samo u čistom obliku, nego i u legurama, kako bi se dobile određene tražene karakteristike i promijenila osnovna svojstva nekog metala. To je naravno zahtijevalo značajan razvitak metalurgije i umješnost metalurga i kovača. Stvaranje jedinstvenog kosmopolitskog rimskog svijeta je imalo veliki pozitivni efekt za širenje i razmjenjivanje, i samim tim i usavršavanje, metalurških tehnika. U tom periodu pojedine zemlje, kao npr. Norik su sa svojim metalurškim umijećima mnogo zadužili civilizacijski razvitak euromediteranskog prostora. I pored određenih specifičnosti u načinu metalurške djelatnosti i sredstava koja su korištena, postojao je minimum zajedničkih neophodnih komponenti za njeno funkcioniranje u rimskom svijetu : ruda metala, peć nespecifiranog tipa sa formom izvora kisika (možda preko mijeha), metod restrikcija spomenutog kisika, izvor goriva (drvo, drveni ugalj, ugalj ili treset), kalupi, čekići, nakovnji, lonci (tiglovi) za taljenje u kojima bi se izolirali metali i ognjišta za separaciju metala. Postoje i dokazi da se u rimskom svijetu metalurška djelatnost mehanizirala u određenom dijelu, bar u procesu ekstrakcije. Uglavnom je za mehanizirane sprave korištena snaga vode.

Za većinu metalurških operacija korišteno je gorivo koje se dobijalo od drveta i drvenog uglja, kao i običnog uglja. Posebno su u Britaniji bili eksploatirani rudnici uglja. U Sjevernom moru se razvila i živa trgovina ugljem, koja se proširila sve do Rajnske oblasti gdje se bitumenski (crni) ugalj koristio za taljenje željezne rude.

U metalurgiji rimskog svijeta su se koristile različite tehnike naslijeđene još iz ranih metalurških epoha. Korištenjem visokih temperatura bi se metal topio i tako se odvajao od šljake. Postojala je i tehnika koja se zasnivala na korištenju kisikom bogatog okruženja kako bi se izolirao sumporni oksid iz metal oksida, koji bi onda mogao biti taljen. Taljenje se koristilo kako bi se proizveo metalni sadržaj (srebro, željezo, bakar i drui bazni metali) iz njegove rude, i to uz pomoć visokih temperatura i kemijske oksido-redukcije kojim bi se ruda razložila, i tako oslobodila drugih elemenata (poglavito gasova) ili šljake. Sredstvo oksido-redukcije je ugljen (ranije drveni ugalj), koji izvlaći kisik iz rude, ostavljajući metal. Karbon se onda oksidira u dva dijela, prvo producirajući ugljen monoksid, a zatim ugljen dioksid. Pošto je većina ruda nečista, često je bilo neophodno da se koristi vapnenac kako bi se uklonile prateća šljaka. Istopljeni, tečni metal je bio sipan u kalupe kako bi se dobio odgovarajući oblik. Gola snaga se upotrebljavala, koristeći

malj, čekić ili neki drugi alat, kako bi se kovanjem dobili tanki limovi koji bi mogli biti kaljeni ili oblikovani. Poznavala se i tehnologija koja je dijelila metalne legure, kako bi se izolirao određeni metal. Rimljani su razvili i nova tehnološka dostignuća, i to u procesu separacije u legurama zlata. Dok je bilo uobičajeno naći zlato u samorodnom obliku, ruda zlata je nekada sadržavala i male količine srebra ili barka ili se nalazila u leguri elektrum (koja se sastojala uglavnom od zlata i srebra, ali su se nalazili i tragovi platine, bakra i drugih metala). Rimljani su koristili usavršeni i sofisticiraniji sistem separacije legura (u odnosu na ranije epohe) kako bi odvojili ove dragocjene metale, i to tako što bi se granulirala legura sipanjem istopljenog, tečnog metala u hladnu vodu. Zatim bi se rastalile granule sa solju, odvajajući zlato od kemijski promijenjenog srebrnog klorida. Srebro bi se nekada nalazilo uvučeno u rudu olova. Tehnologija izvlaćenja srebra iz olova je bila veoma jednostavna. Ruda bi se zagrijavala do 1100°, i na toj tačci bi se srebro odvajalo od olova. Metali bi se postavljali u kalupe koji bi ih formirali u ingote (poluge, šipke), i takvi bi se onda slali u kovnice, metalurške centre i tržište. Željezo je bilo itekako potrebno za Rimsku državu, jer se od njega primarno proizvodilo ofanzivno naoružanje. Kada bi željezna ruda bila izvađena iz rudnika, ona bi bila prvo lomljena a zatim isprana. Željezo bi bilo grijano do 1500°C korištenjem drvenog uglja. Preostala šljaka bi bila odvojena i uobičajeno odbačena. Nakon što je bilo rastaljeno, željezo bi bilo slano u kovačnice, gdje bi ponovo bilo zagrijavano i pretvarano u oružje ili nešto drugo. Proizvodnja željeza je zahtijevala i velike količine drveta. Ingoti proizvedenog metala su često imali na sebi žigove proizvođaća. I keramika se isto grijala.

Razvijeni i rašireni sustav rudnika i metalurgije, doprinijeli su da proizvodnji metala u enormnim količanama, skoro u protoindustrijskim skalama. Taj nivo nije dostignut sve do industrijske revolucije. Sa Rimljanima je došao i koncept masovne proizvodnje. I pored čestog korištenja kalupa u manufakturnoj proizvodnji, kreativnosti i umjetnički izražaj individualnog zanatlije nisu nestajali i dalje su se proizvodili unikatni primjerci ručno izrađenih predmeta, posebno u manjim radionicama. Uz kovanje novac, rimska metalurgija je bila zapanjujuće svestrana u primjeni metala od predmeta svakodnevne upotrebe do nekih umjetničkih dijela. Tako se izrađivala borbena oprema (mačevi, šiljci kopalja i strijela, oklopi, šljemovi, knemide/podkoljenice), oruđa (čekići, maljevi, sjekire i drugi alati), nakit (fibule, naušnice, prstenovi, narukvice, broševi, privjesci, ukosnice, igle...itd...), posuđe najrazličitijeg tipa, svjetiljke, kipovi i figurice...itd... Umješnost zlatara, juvelira i kovača rimskog svijeta je bila neprevaziđena. Oni su poznavali i tehnike pozlate, ubacivanja pojedinih zlatnih i srebrnih segmenata u brončani objekt, dobro su znali ukalupiti i metale u staklene objekte ili obrnuto... Predmeti izrađeni u metalurškim radionicama i manufakturama su bili predmet i intenzivne trgovačke aktivnosti. Za arheologe ovi predmeti se koriste za utvrđivanje datacija, trgovačkih ruta, centara proizvodnje i stupanja razvitka.

Vrlo interesantna konjanička paradna kaciga (frigijskog tipa) sa maskom za lice, pronađena u selu Crosby Garett u Kumbriji (današnja sjeverna Engelska) je izvandredni primjer kvalitete rimske metalurgije na njenom vrhuncu. Na vrhu se nalazi figurica grifina. Maska i frigijski tip šljema davali bi auksilijarnom konjaniku izgled bezbradog Jupitera Dolihena. Ovi ceremonijalni i majstorski urađeni šljemovi se nisu nosili u borbenom okruženju, nego samo prilikom „konjaničkih sportskih igara“ (hippika gymnasia). Historičat i namjesnik Arijan iz Nikomedije, u dodatku svoga djela *Ars Tactica*, opisuje ove konjaničke vojničke igre. Konjanici bi bili podijeljeni u dva tima, i po Arijanu nošenje ovih maski – šljemova je bilo oznaka čina ili virtuoznosti u konjaničkoj vještini. Ovi tipovi šljemova su bili nabavljani od individualnih vojnika, i zato su oni često nalaze u pogrebnom ili nekom drugom nevojničkom kontekstu. Datacija kasno I. ili II. st. n. e.

Grudni oklop sastavljen od tri brončana diska. Datacija IV. st. p. n. e. Vjerojatno je riječ o etrurskoj metalurškom radu.

Rimska zlatna svjetiljka sa dva plamička. Potiće iz Pompeja

Rimski zlatni privjesak sa dragim kamenom u sredini. Datacija I. -. III. st. n. e.

Rimski zlatni privjesak. Datacija I. – II. st. n. e.

Rimski zlatni prsten u obliku zmije. Datacija cc I. st. p. n. e. – I. st. n. e.

Rimska zlatna fibula. Datacija I. – III. st. n. e.

Rimska zlatna fibula. Datacija I. – III. st. n. e.

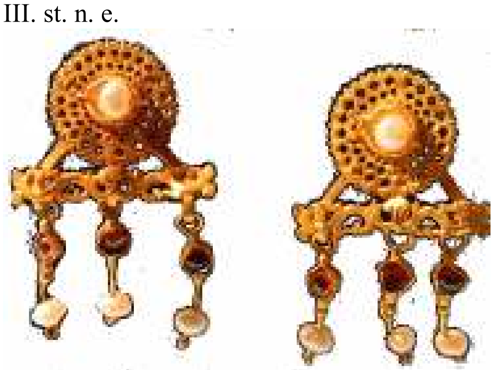
Rimske zlatne naušnice. Datacija II. – III. st. n. e.

Rimske zlatne naušnice. Datacija II. – III. st. n. e.

Zlatni rimski prsten sa modeliranom kamejom koja prikazuje dvije osobe. Datacija III. st. n. e.

Zlatne naučnice sa biserima

Rimski zlatni pehar

Brončana fibula.

Rimski zlatni privjesak koji u reljefu prikazuje Dioskure.

Zlatni prsten sa prikazom boginje Fortune.

Brončana fibula u obliku delfina. Datacija I. – III. st. n. e.

Brončana fibula. Datacija I. – III. st. n. e.

Rimska brončana fibula. Datacija I. – III. st. n. e.

Slika 1.

Slika 2.

Slike 1-2 prikazuju srebrni pehar koji reljefno prikazuje kako August prima predaju barbara i njegove otvorene ruke simboliziraju njegovu milost. Na drugom prikazu August je predstavljen kako sjedi na kurulnoj stolici i kao vladar svijeta. Potiće iz Villa Pisanella u Boscoreale. Danas se nalazi u muzeju Louvre u Parizu. Datacija prva polovica I. st. n. e.

Epigrafski spomenik sa reljefom Publija Kurtilija Agata, oslobođenika Publija (*Publius Curtilius Publii libertus Agatus*), majstora u izradi srebrnine (*faber argentarius*). Datacija prve decenije I. st. n. e.

Brončani bik iz Sirije, sa srebrnim očima, predstavlja egipatsko božanstvo Apisa, i moguće je da je imao polumjesec na svojoj glavi. Danas se nalazi u muzeju Louvre u Parizu. Datacija I. – II. st. n. e.

Mala srebrna statua satira. Datacija 150. – 200. god. n. e.

Brončana figura boginje Fortune. Datacija I. – II. st. n. e.

Srebrna zdjela sa modeliranim portretom muškarca, možda prikaz vlasnika vile gdje je pronađen trezor od preko više 100 srebrnih objekata. Potiće iz Boscoreale. Danas se nalazi u muzeju Louvre u Parizu. Datacija I. st. n. e.

Srebrna zdjela sa prikazom Merkura. Potiće iz Berthouville. Danas se nalazi u Cabinet des Médailles, Bibliothèque Nationale u Parizu. Datacija kraj II. st. n. e.

Srebrni skyphos. Datacija cc augustovsko doba.

Djelimično pozlaćena srebrna statua boga Serapisa. Datacija I. st. n. e.

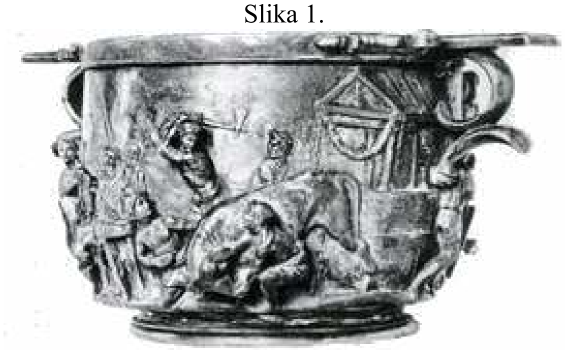
Brončani oinochoe. Datacija I. st. n. e.

Slika 1.

Slika 2.

Slika 3.

Srebrni pehar koji reljefno prikazuje Tiberijev trijumf (vjerojatno nad ilirskim ustanicima iz rata od 6. do 9. god. n. e.). Prikazana je trijumfalna procesija, sa žrtvovanjem bika na Kapitolu. Potiće iz Villa Pisanella u Boscoreale. Danas se nalazi u muzeju Louvre u Parizu. Datacija prva polovica I. st. n. e.

Circus/Cirkus

Riječ *circus* (uz izvorno značenje „kruga“) u rimskom svijetu je označavala građevinu, bez krova, sa dugačkim, avenijskim prostorom koja se koristila za javne događaje u rimskom svijetu. Cirkus, amfiteatar i teatar su bili glavni prostori za zabavu u rimskom svijetom. Iako su najpoznatiji po utrkama konja i kola sa upregnutim konjima, u

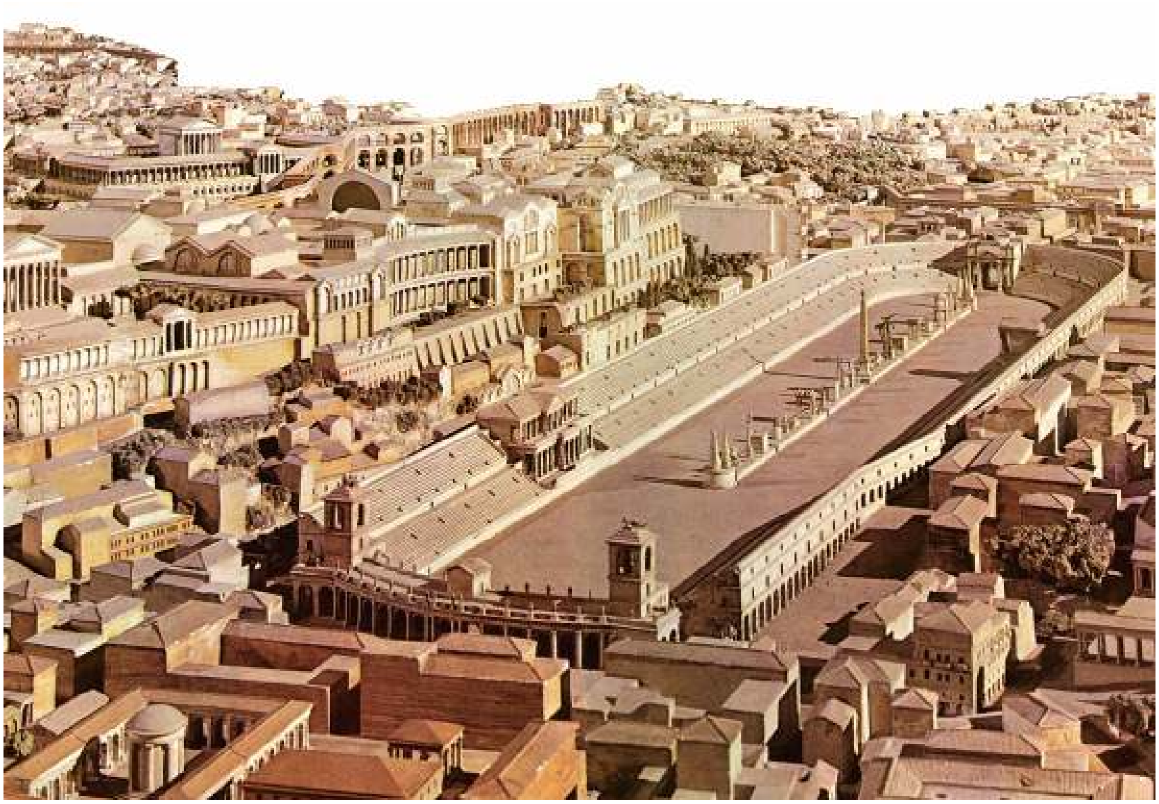
cirkusima su se održavali i drugi perfomansi, u okviru igara (*ludi*). Čak su pojedini crikusi bili i poplavljeni vodom kako bi se u njima održavale naumahije.

Cirkusi su evoluirali od prostih traka u polju, preko drvenih sjedišta do impresivnih kamenih i betonskih struktura. Avenijski prostor cirkusa (arena od *harena* = pijesak) je bio podijeljen u dvije trake, sa središnjim prugom zvanom *spina* koja je bila uobičajeno ukrašena stupovima, statuama i drugim umjetničkim djelima te komemorativnim obeliscima koji su za tu svrhu bili donošeni čak iz Egipta. Sjedišta su se okruživala ovaj avenijski prostor. Slični cirkusu, ali manji su bili objekti zvani *stadium* gdje su se izvodila atletska takmičenja u grčkom stilu.

U republikansko doba *spina* i stupovi (*metae*) na njenim krajevima su pravljeni od drveta i bili su prenosive građe, kako bi se u slučaju predstava sa divljim zvijerima i konjičkim egzibicija omogučio širi prostor. Nakon što su se ove priredbe preselile u amfiteatre, cirkus je donio permanentnu spinu. U svakom cirkusu spina je na svojim krajevima imala i pijedestale; jedan je podržavao sedam velikih mramornih jaja, a drugi sedam delfina koji su spuštajući se označavali pređene krugove učesnika u trkama.

Veličine cirkusa su varirale, i dužina trake je mogla iznositi više stotina metara, a i kapacitet gledališta je mogao zahvatiti više desetina, pa i stotina hiljada. Svi veći gradovi u rimskom svijetu su imali cirkuse. Sam cirkus je mogao biti i izvan urbanog središta, unutar zidina, pa čak i u samom središtu grada.

Najpoznatiji cirkus u Rimu je bio *Circus Maximus,* smješten u dolini između Aventina i Palatina. U svom konačnom obliku (jer je on građevinski i prostorno evoluirao) Bio je dugačak 621 m., a širok 118 m., a mogao je primiti na svome maksimumu za vrijeme dominusa Konstancija oko 250 000 gledalaca. Po rimskoj tradiciji tu se održavao religijski festival *Consualia* (uključujući i konjske trke), u toku kojeg je došlo do otmice Sabinjanki. Po Liviju, Tarkvinije Prisk je bio taj koji je izgradio prvu verziju cirkusa sa uzdignutim drvenom konstrukcijom za sjedišta vitezova i patricija. Njegov sin je dao da se izgrade i niža sjedišta za plebejce. Oko 190. god. p. n. e., odlukom cenzora izgrađena kamena sjedišta i rezervirana za senatore. Za vrijeme Julija Cezara i Augusta desila su se velika preuređenja *circus Maximusa*. Međutim, zbog drvene građe u svojim dijelovima, cirkus je bio izložen požarima. Zato je Trajan dao da se *circus maximus* ponovo reizgradi i to u potpunosti od kamena. U zoni gledališta je postojao podijum na kojem su bili podignute „kabine“ predviđene za najvažnije magistrate i dužnosnike Države, i tamo je August odredio mjesta za senatore i druge uglednike. August je inače izvršio separaciju gledališta na mjesta koja su pripadala određenim redovima i staležima, a odvojio i muškarce od žena. Do Augusta nije bilo separacije u cirkusu po spolnoj osnovi. Patron *Circus Maximusa* je bio bog sunca (jer je i on vozio svoja kola sa četiri upregnuta konja na nebeskom svodu) i njegov sveti obelisk (koji je iz egipatskog Heliopolisa dao prenijeti August) je smješten u središnju prugu. Posljednje poznate trke u *Circus Maximus* održao je Totila 549. god. n. e.

Rekonstrukcija *Circus Maximus* u Museo della Civiltà Romana u Rimu.

Današnji izgled *Circus Maximus* u Rimu.

Pored *Circus Maximusa* u Rimu su kasnije izgrađeni i *Circus Flaminius* (podignut 221. god. p. n. e.; podigao ga Gaj Flaminije koji je zaslužan i za *Via Flaminia*), treći je izgrađen za vrijeme Kaligule i Nerona.

Najbolji sačuvani rimski cirkusi su u :

1. Merida (*Emerita Augusta*) u Španiji. Bio je dužine više od 400 m. i 30 m. u širinu, primao je do 30 000 gledalaca; izgrađen krajem stare i početkom nove ere.

2. Cezareja (*Caesarea Maritima*) u Izraelu. Cirkus uz obalu, dužine cc 290 m. i širine cc 45 m.

3. Maksencijev cirkus na trećoj milji na *Via Appia*. Bio je dužine cc 490 m. i širine cc 80 m.

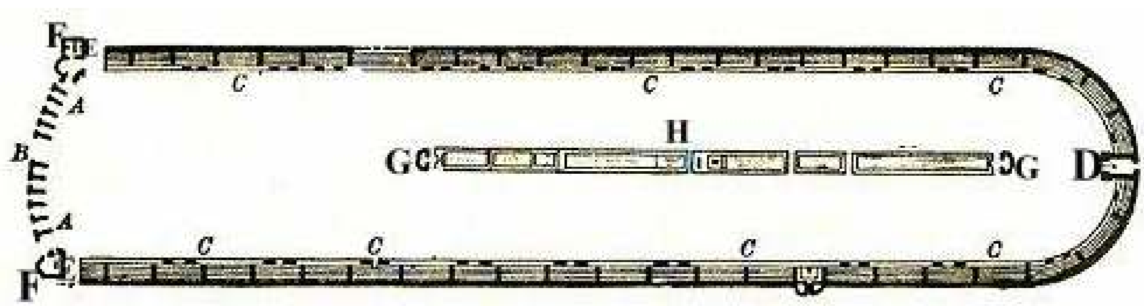

4. Jerash (*Gerasa*) u Siriji. Bio je dužine cc 245 m. i širine cc 50 m.

5. Tir u Libanu. Bio je dužine cc 435 m. i širine cc 80 m.

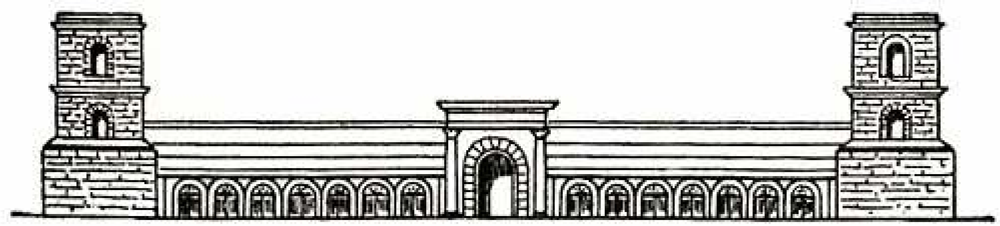
6. Santiago do Cacém (Miróbriga) u Portugalu. Bio je dužine cc 330 m. i širine cc 70 m.
7. *Leptis Magna* u Libiji. Bio je dužine cc 445 m. i širine cc 75 m.

Plan Maksencijevog cirkusa :

A. *Carceres*, stanice za kola i konje.
B. *Porta pompae*, preko kojih procesija ulazi u cirkus.
C. Gledalište
D. *Porta triumphalis*, kroz koja je izlazio pobjednik nakon trke.
E. Kapije između kula i *carceres.*
F. Na bokovima se nalaze kule.

G. *Metae*, stupovi
H. Spina

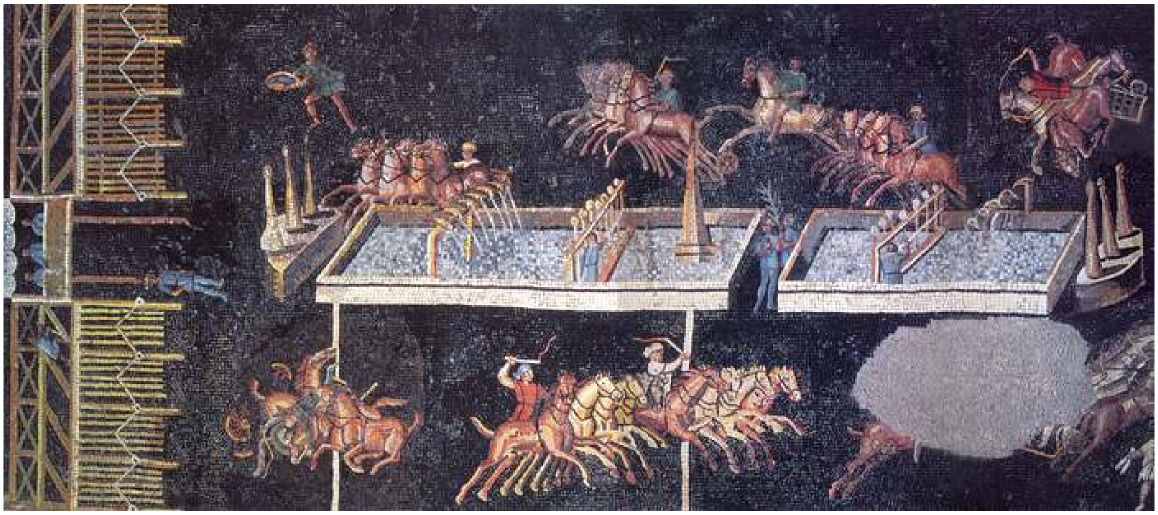
Vanjski izgled gledano na *carceres* i kule (skupno nazivani *oppidum*).

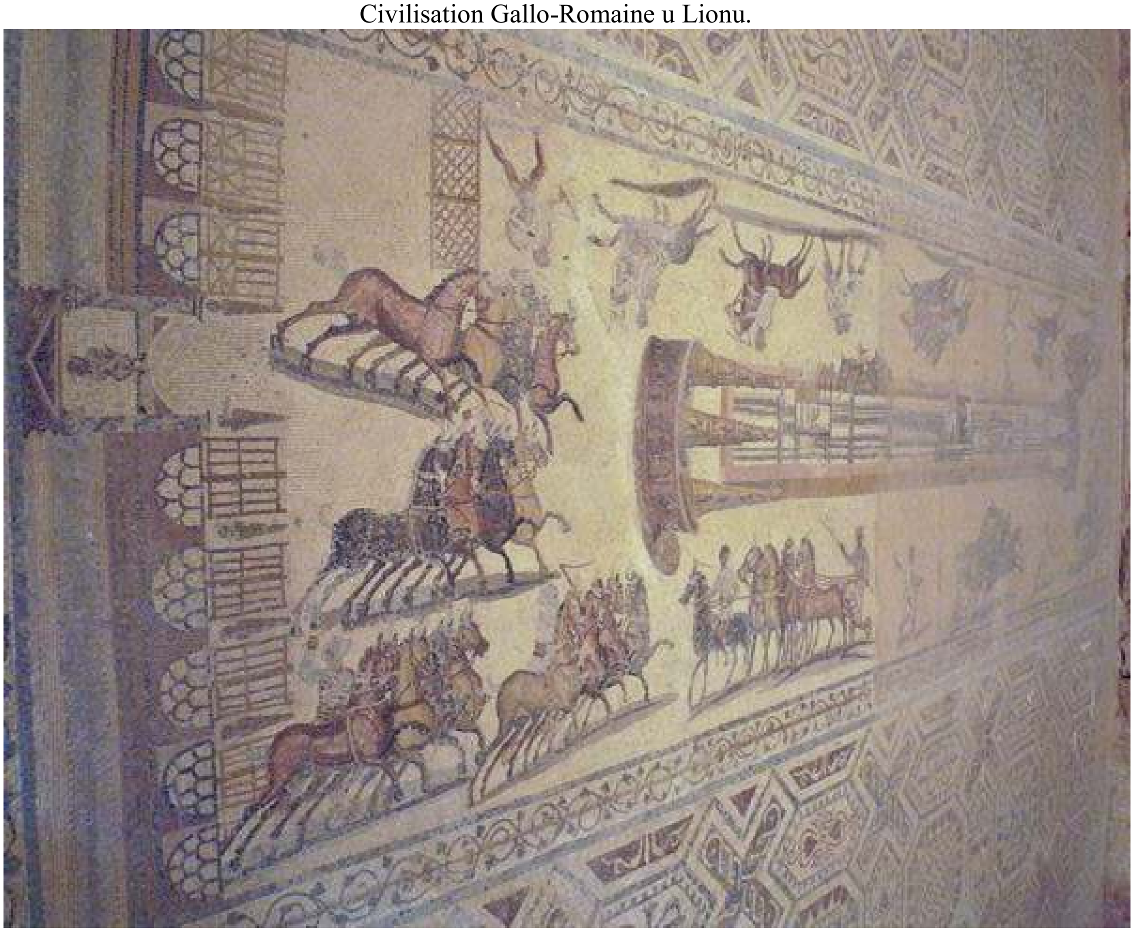
Današnji izgled *oppiduma* Maksencijevog cirkusa.

Pogled duž spine Maksencijevog cirkusa.

Mozaik koji prikazuje utrke kola sa upregnutim konjima u cirkusu. Danas se nalazi u Musee de la Civilisation Gallo-Romaine u Lionu.

Mozaik koji prikazuje utrku kola sa upregnutim konjima. Pronađen u vila Selene, u blizini grada *Leptis Magna* u Libiji.

Rimski cirkus je bio sličan grčkom hipodromu (ἱππόδρομος) koji je isto služio za trke konja i kola. Glavna razlika je bila u tome što hipodrom nije imao spinu, pa je bio prostraniji i više se moglo kola sa konjskom zapregom trkati, ali se onda one nisu kretale u krug kao u cirkusima. Na istoku, rimski cirkus nije u potpunosti zamijenio postojanje hipodroma i *stadiuma*.

Hipodrom iz rimskog doba u *Aphrodisiasu.*

Teatri

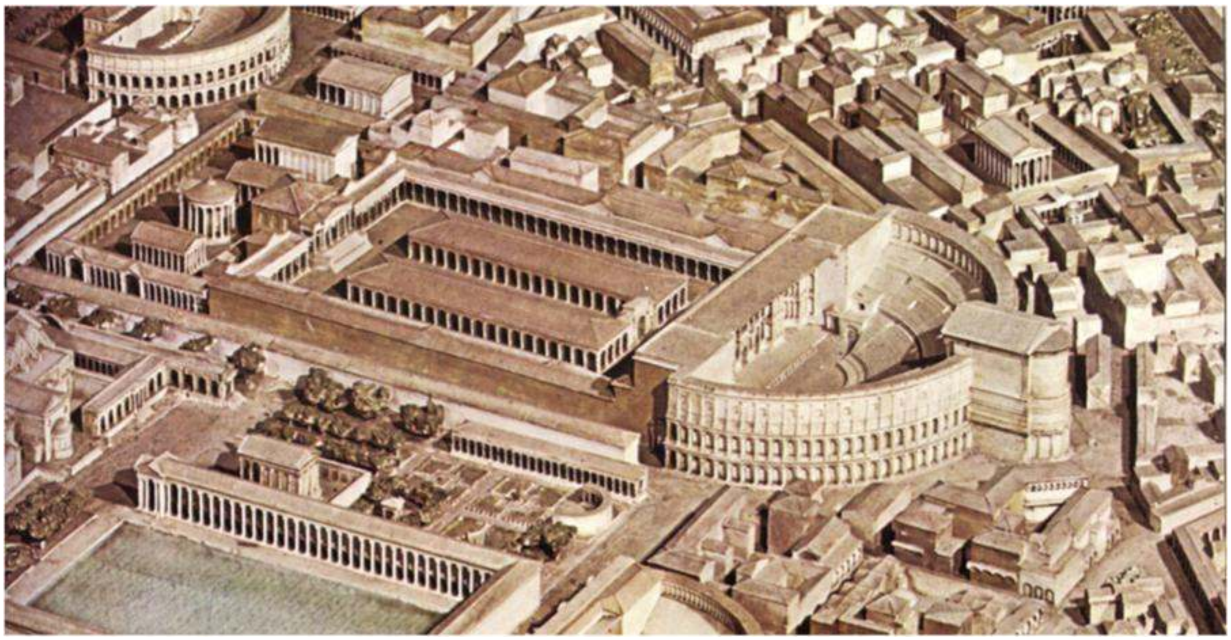
Teatar (u arhitektonsko – građevinskom smislu) u rimskom svijetu se oslanja na teatre građene u grčko i helenističko doba. Glavna razlika u dizajnu između rimskog i grčkog teatra je da je ovaj prvospomenuti izgrađen na na svojim vlastitim temeljima i da je bio u potpunosti zatvoren na svim stranama. Bazični dizajn za rimski teatar je bio prvi, trajni rimski, Pompejev, teatar. U teatrima su izvođene pozorišne predstave (tragedije i komedije), pantomime, horske izvedbe, govori, recitali....

U prvo vrijeme nije bilo podignutih teatara od kamena, nego se svaki put gradila daščara sa pozornicom i sa ostraga ukrašenom scenom, a u polukrugu prema tome bilo je gledalište. U takvim ad-hoc teatrima nije bilo sjedišta, a izgleda da su u to prvo vrijeme samo žene imale odijeljenja i najgornja mjesta. Tek 194. god. p. n. e. senatori su dobili najdonja i najbolja mjesta. Inače ulaz u takve privremene teatre je bio besplatan.

Jedan od prvih trajnih od kamena izgrađenih teatara u rimskom svijetu je Pompejev teatar (*Theatrum Pompeium*), koji se gradio sedam godina počevši od 55. god. p. n. e. na Marsovom polju. Pompej Veliki je bio inspiriran za financiranje ovog građevinskog poduhvata posjetom grčkim teatrima na istoku, posebno onim u Mitileni.

Ali rimski teatar ipak pokazuje i određene razlike u odnosu na grčko – helenistički, pa se tako on podizao na ravnom području, za razliku od potonjeg koji se gradio na brežuljkastoj strani. Grčko – helenistički teatar je imao i prosto, uobičajeno polukružni, koji se zvao *orchestra* i to prije *scenae*. Ova *orchestra* je davala prostor za horove grčkih drama. U rimskom teatru *orchestra* nije korištena za hor (koji je rijetko korišten u rimskim predstavama) i zato je bila manje veličine.

Istovremeno je želio da ostavi značajnu zadužbinu i da tako dobije značajnu podršku javnosti. Još prije nego što je bio u potpunosti završen, teatar je bio posvećen 52. god. p. n. e. Riječ je o gigantskom, arhitektonskom kompleksu. Sam teatar je ustvari bio samo dio jednog kompleksa koji je uključivao veliki *quadriporticus*, odmah iza *scaenae frons*. Tu se nalazio i prostran vrt sa fontama i statuama. Duž pružanja pokrivenih arkada nalazile su se prostorije koje su predstavljale izložbe umjetnina i drugih radova koje je sakupljao Pompej Veliki za vrijeme svojih kampanja. Na suprotnoj strani vrta se nalazila *curia* u kojoj su se održavali politički sastanci i sjednice Senata. Ova *curia* je bila i mjesto na kojem su liberatori izvršili atentat na Julija Cezara. Pompejev teatar je imao i najveću criptu (*crypta*, κρυπτη; prostorija ispod posvećene ili javne građevine). Teatar je bio povezan sa hramom *Venus Victrix* („Venera Pobjednik") i radnjama. Sljedeći trajni teatri su izgrađeni tek decenijama kasnije i to Balbov teatar i Marcelov (u čast Augustovog sestrića) teatar.

Rekonstrukcija Pompejevog teatra u Museo della Civiltà Romana u Rimu.

Pompej je čak u ovaj kompleks inkorporirao četiri hrama izgrađena u ranijem periodu u odjeljak koji se zvao sveto područje : 1. Hram Juturna, koji je dao izgraditi Gaj Lutacije Katul, nakon pobjede nad Kartaginjanima 241. god. p. n. e. (kasnije pretvoren u crkvu); 2. *Aedes Fortunae Huiusce Diei* („Hram sreće toga dana") koji je dao izgraditi Kvint Lutacije Katul 101. god. p. n. e. u znak pobjede nad Kimbrima; 3. Hram moguće posvećen drevnoj italskog boginji plodnosti po imenu *Feronia* (izgrađen u IV. ili III. st. p. n. e.); 4. hram posvećen *Lares Permarini* (II. st. p. n. e.).

Iako su na prvi pogled slični, rimski amfiteatri i teatri ipak imaju i određene distinkcije. Teatar je morao da bude tako konstruiran kako bi imao i odgovarajuću akustiku, što amfiteatru nije trebalo. Teatar je ustvari bio izgledom pozornicom presjećeni amfiteatar, odnosno amfiteatar je bio spoj dva teatra ako se izbace njihove pozornice. Zato su oni imali polukružnu formu, sa nizom standarnih oblika svojstvenih rimskom teatru. *Scenae*

frons je bila bogato ukrašena pozadina pozornice rimskog teatra, i imala je uobičajeno više ulaza na pozornicu uključujući i veliki središnji ulaz. Ova pozadina je bila dva ili tri sprata visoka. Razine ili balkoni su bili podržavani sa stupovima. *Proscaenium* je bio prostor pozornice ispred *scenae frons*, odnosno zid koji podržava prednju ivicu pozornice sa dekoriranim nišama sa strana. Postojao je i *podium*, koji je nekada podržavao stupove *scenae frons*. Glavni dio teatra se sastojao od pozornice (*orchestra*) i mjesta za publiku (*auditorium*). *Vomitoria* su bili ulazi i izlazi za publiku. Teatri nisu bili pokriveni krovom, ali je nekada korištena tenda da gledaoce zaštiti od kiše ili sunca.

Neki teatri, kao npr. u sirijskom gradu Bosra su imali i *pulpitum*, veliki masivni zaslon, *porticus post scaenam* i *aditus maximus*. Riječ *cavea* je označavala mjesta u teatru gdje gledaoci sjede na osnovi svoga mjesta u političkoj i društvenoj hijerarniji. Ova riječ se odnosila i na podzemne čelije u kojima su divlje životinje bile zatvorene prije izlaska u rimske arene.

Sjedišta najbliža orchestra su bila predviđena senatorima ili magistratima lokalnih zajednica. Sljedeći redovi iznad njih su bili rezervirani u Gradu za vitezove. Postojala su i posebna mjesta za vestalke, za dužnosnike koji priređuju i nadgledaju igre, kasnije i za principse i dominuse.

Rimski teatar u Bosri.

Rimski teatar u Amanu, Jordan.

Rimski teatar u Orange, Francuska.

Amfiteatri

Posebno mjesto u arhitekturi i graditeljstvu rimskog svijeta zauzima forma amfiteatra (*amphitheatrum*; bukvalno u prevodu „teatar svuda okolo“, odnosno okrugli teatar) koji su bili prostorno veliki, kružnog ili ovalnog oblika sa uzdignutim sjedištima. Amfiteatri su se gradili širom rimskog svijeta, i praktično svaki njegov grad je imao amfiteatar. Oni su korišteni za gladijatorske borbe, trke konja i kola, borbe sa životinjama, priredbe različitog sadržaja pa i za javno izvršavanje smrtnih presuda egzekucijom. Do danas je pronađeno oko 230 amfiteatara širom rimskog svijeta.

Nepoznato je kada su prvi amfiteatri bili izgrađeni, a moguće je da su postojali privremeni drveni amfiteatri koji su građeni na Forumu još od II. st. p. n. e. Plinije Starije u svojoj *Historia Naturalis* tvrdi da je prvi amfiteatar izumio Gaj Skribonije Kurion 52. god. p. n. e., tako što je dao da se dva drvena teatra rotiraju kako bi se spojila i napravila jedan okrugli teatar, odnosno amfiteatar. Međutim, kameni amfiteatri su već ranije bili građeni krajem II. st. p. n. e. i to u kampanskim gradovima Kapua, Kime i Liternum. Kameni amfiteatar u Pompejima (koji je i najbolji istražen) je izgrađen nešto nakon 70. god. p. n. e. Pronađeni su predKurionski amfiteatri i u drugim italijanskim gradovima.

Spominje se da je i Julije Cezar 46. god. p. n. e. u Gradu podigao drveni amfiteatar, koji je vjerojatno bio privremena konstrukcija. Statilije Taur je 29. god. p. n. e. je dao da se izgradi amfiteatar, koji je djelimično bio izgrađen od kamena i koji je postojao sve do velikog požara 64. god. n. e. Princeps Neron je dao da se podigne jedan privremeni drveni na Marsovom polju. i nakon toga je izgrađen čuveni Flavijevski amfiteatar (Koloseum).

Amfiteatar u Pompejima je bio izgrađen u jugoistočnom dijelu grada i sa južne i istočne strane njegove strane su bile obrubljene gradskim zidinama. Oblik amfiteatra je bio ekliptičan. Arena je okružena sa 35 redova sjedišta koja su podijeljana u tri grupe : *infima* ili *ima cavea* (najdonja), *media cavea* (središnja) i *summa cavea* (najviša). Široka terasa se pružala oko amfiteatra na visini najvišeg reda sjedišta i do nje se

dolazilo preko tri stepeništa. Između terase i najviših sjedišta je bio red odjeljaka (separae), ispod kojih se moglo proći sa terase na sjedišta. Amfiteatar je imao kapacitet od cc 20 000 posjetitelja. Pristup areni, donjim i srednjim sjedištima je išao preko dva podzemna prolaza. Iz arene je vodio i jedan niski i uski prolaz koji je vodio do *porta Libitinensis*, kroz koji su se izvlačila tijela mrtvih konopcima i kukama. Zanimljivo je da je samo donja grupa sjedišta bila podržana vještačkim konstrukcijama, dok su ostala sjedišta bila izgrađena na nagnutim stranama, kao u ranim teatrima. *Cavea ima* ustvari i nije u toku svoga pružanja bila sva od sjedišta. U donjoj grupi sjedišta nalazili su se i prostori rezervirani za lokalne dužnosnike, za priređivaće igara i njihove prijatelje.

U doba principata, amfiteatri postaju jedan od simbola rimskog svijeta i glavni objekt gradske, urbane infrastrukture. Oni postaju veći, ljepši, ekstravagantniji, za gradnju se koristi i mramor. Ukrašavaju se statuama i reljefima. Na zapadu amfiteatri se prave kao dio nastojanja za ubrzanijom romanizacijom starosjedilačkog stanovništva. Radi toga je i broj amfiteatara na zapadu bio veći u odnosu na istok, gdje se priredbe i igre češće održavaju u teatrima ili stadiumima. Amfiteatre pravi i Država, odnosno središnja vlasti ali i lokalne jedinice autonomije, vojska, pa i privatni dobrotvori. Sa vremenom dominata započinje postupno napuštanje gradnje amfiteatara. Tome je doprinijelo više faktora. Gladijatorske borbe su postupno iščezavale, posebno radi sve snažnijeg utjecaja kršćanstva. Dominacija kršćanstva je doprinijela i da se zamijeni tradicionalno rimsko shvatanje javnog dobročinstva i zadužbinarstva.

U rimskom svijetu, pojedinac je sebe vidio kao *homo civicus*, osobu koja donira javni interes u vidu gradnje infrastrukturnih i drugih objekata, priređujući igre i predstave na svoj trošak ili osnivajući određene fondove, institucije i zadužbine poradi određene javne potrebe. Za svoje beneficije osoba očekuje javna priznanja, čast i položaj. U kršćanskom svijetu situacija je drugačija, i osoba je orijentirana za dobijanje nagrade u „onozemaljskom“, metafizičkom „drugom svijetu“ radi milostinje i dobrotvornog rada, a ne poradi javnih radova i igara.

Posljednja konstrukcija amfiteatra je zabilježena 523. god. n. e. u Paviji za vladavine ostrogotskog kralja Teodorika. Amfiteatri su u srednjem vijeku služili kao majdan za druge gradnje, uništeni ili su transformirani u utvrde. Neki su amfiteatri pretvoreni i u kršćanske crkve ili su čak pružali zaštitu stanovnicima u mediavelnom razdoblju.

Amfiteatar u Veroni.

Amfiteatar u Arlu (*Arelas*, južna Francuska).

Amfiteatar u Nimu (*Nemausus*, južna Francuska).

Amfiteatar u Puli, Istra.

Amfiteatar u El Djem (*Thysdrus*).

Trijumfalni lukovi/slavoluci

Jedan od elemenata arhitekture koji se u pučkoj kulturi često veže za rimski svijet jesu trijumfalni lukovi. Riječ je o monumentalnoj strukturi koja se sastoji od jednog ili više lučnih prolaza, od najmanje masivna stuba povezanih sa lukom ili lukovima i sa ravnom trabeacijom ili atikom.

Trabeacija je jedan od glavnih elemenata klasične arhitekture. To je horizontalni element kojeg nose stupovi, a stoji na kapitelima. Pojavljuje se i na pročeljima hramova. Uobičajena podjela je na 3 dijela (počevši od najnižeg): arhitrav (horizontalna greda); friz (horizontalni potez koji se sastoji od metopa i triglifa, te može biti ukrašen reljefima); vijenac. Struktura trabeacije varira kod 3 različita klasična reda - Dorskog, Jonskog i Korintskog. Kod svakog od tih redova proporcije pojedinih elemenata (arhitrav, friz i vijenac) su definirane proporcijama stupova tog reda. U antičkoj i renesansoj interpretaciji proporcije trabeacije su obično oko četvrtine visine stupova.

U klasičnoj arhitekturi, pojam atika označava niski zid (ili visine etaže) iznad vijenca klasične fasade. Dekoracija najvišeg dijela građevine bilo je vrlo važno u antičkoj Grčkoj arhitekturi.

Glavna struktura je često ukrašena sa rezbarijama, reljefima i posvetama. Pojedini slavoluci daju čitavu jednu reljefnu, vizuelnu priču sa nizom detaljama i prilično dobro urađenim frizovima. Trijumfalni luk nije građen samo kako bi komemorirao trijumfe, nego je označavao i druge događaje od važnosti za javnost kao što su osnivanje kolonije, izgradnja ceste ili mosta...

Porijeklo rimskih trijumfalnih lukova je nepoznato. Monumentalne kapije su već hiljadama godina ranije bile u upotrebi kod mnogih ranijih naroda i civilizacija. Na

osnovi određenih građevinskih etrurskih oblika, moguće je pretpostavi da su određene inspiracije za rimski trijumfalni luk dolazile i iz ovog smjera. Ali tu je sigurno bilo i grčkog utjecaja, posebno ako se ima u vidu trabeacija. Najraniji poznati trijumfalni lukovi/slavoluci su podignuti za vrijeme Republike. Zna se da je Lucije Steritin (*Lucius Steritinus*) podigao dva luka 196. god. p. n. e. u znak komemoracije svojih pobjeda u Španiji. Scipion Afrikanac Stariji je 190. god. p. n. e. izgradio luk na Kapitolu, a Kvint Fabije Alobrog je 121. god. p. n. e. izgradio luk na Forumu. Nažalost ovi lukovi nazivani *fornix*, koji su bili prilično skromni u odnosu na ranije konstrukcije, nisu uopće sačuvani. Sa uvođenjem principata trijumfalni lukovi su se značajno promijenili i terminološki, i sadržajno, ali i funkcionalno. Stari termin *fornix* je u principatu zamijenjen sa terminom *arcus*. Dok su u republikansko doba, *fornixi* podizani na inicijativu pojedinaca i njihov trošak, za podizanje *arcusa* je bila potrebna dozvola Senata. Ovi trijumfalni slavoluci su postali i sredstvo propagande i širenja imperijalne ideje. Ali i ovi slavoluci su zadržali svoju praktičnu vrijednosti jer nisu pravljeni kao ukras i da budu zaobiđeni u kretanju, nego su podizani nasred puta i očekivalo se da se prolazi kroz njih.

Sa IV. st. n. e. samo u Gradu je u vremenima principata i dominata bilo izgrađeno 36 trijumfalnih slavoluka, od kojih su samo tri sačuvana : slavoluk Tita, slavoluk Septimija Severa i slavoluk Konstantina. Mnogi lukovi i slavoluci su podizani i širom rimskog svijeta. Postojali su različiti tipovi lukova i slavoluka. Najčešći je bio samo sa jednim lučnim prolazom. Trijumfalna kapija (iz vremena Augusta) u galskom gradu Orange (današnja jugoistočna Francuska) je najstariji sačuvani i poznati primjer sa tri lučna prolaza. *Arcus quadrifrons* je podizan na raskrsnicama (posebno u sjevernoj Africi sa primjerom Severovog slavoluka u *Leptis Magna*) sa lučnim prolazima koji se otvaraju na sve četiri strane. U francuskom gradu Besançon sačuvan je jedan veoma lijep i dekorisani lučni prolaz (cc 100. god. n. e.; Porte Noire).

Slavoluk južno od Saint – Remy u Francuskoj.

Sačuvani trijumfalni slavoluci kao npr. Titov slavoluk je bio inspiracija za mnoge kasnije slične građevine u vidu trijumfalnih slavoluka i kapija koje se grade sve do modernih vremena. Najpoznatije kopije su „Arc de Triomphe" u Parizu, Siegestor u Minhenu i Wellington Arch u Londonu.

Domus, villa, insula

O domovima u rimskom svijetu raspolaže se sa značajnom građom. U prvom redu tu su podaci iz literarnih vrela, posebno kod Vitruvija, zatim su brojni arheološki ostaci nastambi koje su podizane od Eufrata do Hadrijanovog zida. Praktično gdje god se odvijaju arheološka istraživanja naselja koja su funkcionirala za vrijeme rimske vladavine, nailazi se bogate tragove domova. Posebno su značajni arheološki nalazi iz Pompeja i Herkulanuma. U Bosni i Hercegovini vrijedni nalazi domova i zgrada su pronađeni u Sasama kod Srebrenici (*Domavia*), Duvnu (*Delminium*), sarajevskom naselju Ilidža (*Aquae*). Iako su se i domovi u rimskom svijetu podizali zavisno od klimatskh uvjeta u pojedinim područijima, a moguće su bile i varijacije u dimenzijama i nekim oblicima, ipak je njihova esencijalna struktura bila ista ili slična u vremenu rimske dominacije euromediteranskim zemljama.

Najraniji oblik kuće iz vremena kada je nastajao Rim je bila okrugla koliba sa slamnatim krovom, kako je bila reproducirana kasnije tradicionalna „Romulova koliba" na Palatinu. Okrugli oblik je zadržan u formi hrama Veste, čije se bogosluženje i odvijalo u središtima ovakvih koliba, oko ognjišta. Nakon okruglih koliba, došle su one ovalnom, a zatim i one sa pravouglom osnovom. Vanjski izgled ovakve kolibe je prikazan u etrurskim pogrebnim urnama, koje se nalaze na različitim mjestima u Italiji. Osnova doma je bio jednostavni pravougaonik bez unutarnjih podjela. I pored nesumnjivog napretka građevinarstva, i u najranije doba Republike najčešći oblik rimsko –italskog domačinstva

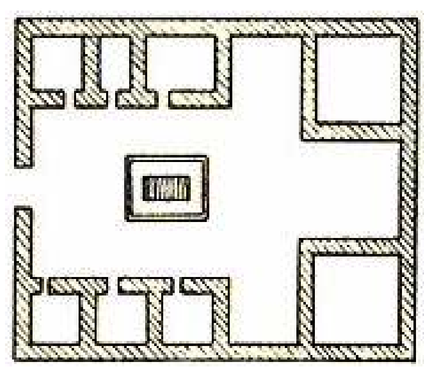
je bila stara, skromna rimska drvena (uz korištenje blata izrađena) kuća/koliba, koja je bila jednospratna, pokrivena slamnatim ili od dašćica izrađenim krovom i bila temeljena na četverouglastoj osnovi. U središtu prostorije se nalazio prostor (kvadratnog oblika) iznad kojeg se nalazio otvor u krovu (*compluvium*) kako bi ulazila svjetlost, a izlazio dim. Otvor se mogao i pokriti sa pokrovom (*cavum aedium*) koji je bio nad krovnim otvorom i služio kao zaštita protiv kiše. Ovaj središnji prostor je vjerojatno bio neki rani oblik atrija (*atrium*), koji je imao veliko značenje u životu ukućana. U njemu se odvijao cjelokupan život ukućana, tamo se i pripremalo jelo i objedovalo. Tu se nalazilo i ognjište i tu je gorila vatra (što je imalo značajno religiozno – kultno značenje), a u atriju su bile smještene i poštovane kućne i familijarne svetinje. Tako se u njemu nalazila i malo svetilište posvećeno kultu kućnih božanstava i predaka. Nedaleko od ognjišta, i to nasred poda bila je urezana četverougla nakapnica (*impluvium*) za kišu, koja preko krovnog otvora ulazi u središnju prostoriju. U atriju je domačin primao goste, a domačica (po rimskom starinskom idealizmu) prela vunu.

Ako je domačin bio ugledni i utjecajni predstavnik rimskog društva, po običaju on je ujutro u svome domu primao procesiju klijenata, gostiju, izaslanika (*salutatio*). Tada bi se sa njima obavljali razgovori, primali i davali pokloni. Ovo poklonjenje je imalo veliko značenje u rimskom klijentskom sustavu.

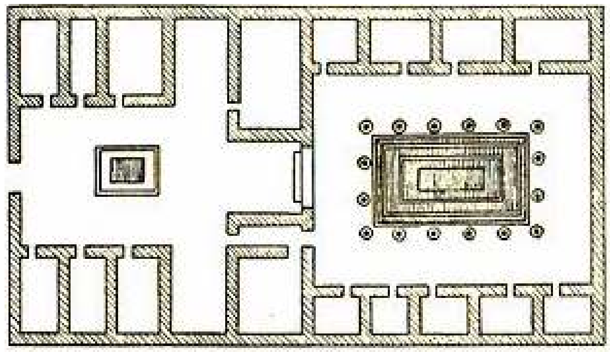
U jednom uglu atrija i to na najvidljivijem mjestu nalazila se velika drvena škrinja (*arca*), zakatančena brončanim ili željeznim obrućima za zaštitu ili kao ukras. Sama škrinja je po pravilu bila spojena jakim kvakama za pod, kako je niko ne bi mogao oteti i odnijeti. U ovoj škrinji su se držali zapisi, dokumenti, računi, novac, dragocjenosti...itd... i sve ono što je domačin smatrao vrijednim i značajnim da se u nju stavi, čak npr. i odjeću i neke tkanine od materijalne ili emocionalne vrijednosti. Kasnije su ove škrinje bile i vanredno lijepo dekorirane i ukrašavane. Drugih prostorija u kući nije bilo.

Pojam *atrium* je možda originalno označavao u doba „seoskih koliba“ i cijeli dom, da bi kasnije nakon diferencijacije unutarnjih prostora definirao samo središnji prostor. Potvrdu bi tome davali i nazivi nekih drevnih zgrada, koje su služile u određene svrhe stare rimske religioznosti, u samome Gradu kao što su *Atrium Vestae, Atrium Libertatis*...itd...

Kako vrijeme bude prolazilo, uslijed produbljivanja općekulturnog razvitka italsko - rimskog svijeta od V. st. n. e. pa u narednim stoljećima, došlo je i do diferencijacije unutarnjeg prostora. Iako je atrij zadržao središnje mjesto, oko njega su se stvarale nove zasebne prostorije. Ove prostorije su gravitirale prema atriju, i preko njega su bile međusobno povezane. Preko atrija su i gravitirajuće prostorije primale svjetlost i zrak.

Atrij sa gravitirajućim prostorijama.

Atrij i gravitirajuće prostorije + peristil sa gravitirajućim prostorijama.

Političke i ekonomske promjene izvršene u II. st. p. n. e. odrazile su se i na unutarnjem uređenju pojedinih stambenih zgrada i na vanjskom izgledu grada. Osnovni plan kuće ostao je uglavnom isti kao u ranijim razdobljima, ali su kuće zidane na dva i tri sprata. Kako su kasnije Rimljani postajali sve bogatiji i odvažniji, tako su u svojim domovima počeli sintetizirati etrursku kuću sa atrijem i grčko – helenističku kuću sa peristilom. Ta rimska (bogatija) kuća (*domus*) se tako može smatrati i dvojnim objektom nastalim srastanjem navedenih objekata, što u najboljem smislu i održava rimsku kulturu nastalu u svojim temeljima sinergijom etrurske i grčke kulture. Od II. st. p. n. e. i za vrijeme principata i dominata *domus* se načelno opisuje na sljedeći način.

Portik (*porticus*) je trijem (odnosno veranda) koji vodi u unutrašnjost određene zgrade ili je proširuje u vidu kolonade sa krovnom strukturom iznad sebe koju podupiru stupovi. Riječ je o ideji koja se javila u grčko – egejskom svijetu i preko rimskog doba utjecala na mnoge zapadne arhitektonske stilove. Pronaos je unutarnji dio, smješten između kolonade portika i ulaza u zgradu. Rimski hramovi su uobičajeno imali otvoreni pronaos, sa kolumnama (a ne i zidovima). Postojalo je više tipova portika i to sa četiri stupa, sa šest stupova, osam stupova, sa deset stupova .

Ulaz u dom se nazivao *ostium*, i pojmovno je u sebi sadržavao i zonu vrata i sama vrata. Nekada bi iznad vrata bile fraze dobrog znamenja, npr. →*Nihil intret mali*. U bogatim domovima, koji su sebi mogli priuštiti sluge, na dužnosti u ovom dijelu doma je bio vratar (*ostiarius* ili *ianitor*). Nekada bi se u okviru *ostium* nalazio i pas – čuvar.

Vrlo lijep prikaz psa čuvara, urađen u vidu podnog mozaika otkriven je u *vestibulumu* doma Tragičkog pjesnika (nazivanog i Homerskim domom i Ilijada domom) Pompejima. U mozaiku se nalazi i natpis CAVE CANEM = „Čuvaj se psa“.

Sa ulice se preko ulaznog otvora prvo ulazi u neku vrstu ulaznog hola/hodnika (*vestibulum*), gdje bi se ukućani i gosti razodjevali. Ovaj hol je u bogatijim domovima mogao biti i nešto širi, koji je mogao biti i ukrašen na različite načine i zavisno od ugleda i bogatstva domačina (grmlje, cvijeće, statue, ratni plijen). U skromnijim domačinstvima pojmom *vestibulum* se nazivao mali prostor između vrata i unutarnje ivice hodnika.

Takvi, skromniji i siromašniji domovi nisu morali ni imati *vestibulum*, nego se u atrij ulazilo direktno sa ulice. Zatim se išlo u već spomenuti atrij, koji je sada bio veći, luksuzniji i ukrašeniji. Ako je kuća bila prostranija, tada je imala na gornjem kraju atrija lijevo i desno dvije manje, krilne otvorene sobice (*alae*). U ovim krilnim otvorenim prema atriju sobama nalazile su se *imagines* (biste i voštane maske onih predaka koji su držali kurulne dužnosti, poredane u odgovarajućem redu sa natpisima). Sada se nasred mozaičnog poda nalazio ukrašeni (sa bogatim urezima i reljefima) *impluvium* (u kojem se mogla nalaziti i manja fonatna), iz kojeg se voda skupljanja i odlagala u cisterne. Iznad *impluviuma* se i dalje nalazio *compluvium*.

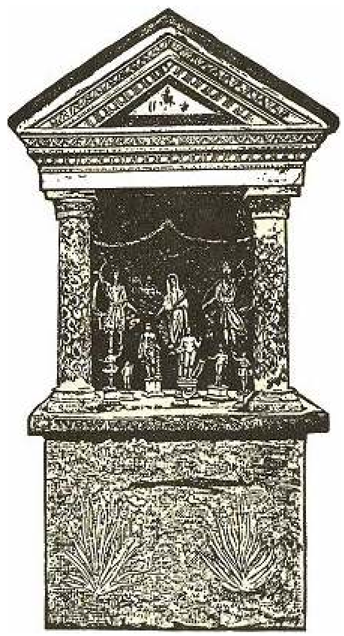
Toliko je bio bitan *compluvium* za atrij da su tipovi atrija bili nazivani na osnovi konstrukcija *compluviuma*. Po Vitruviju imaju četiri stila : *atrium Tuscanium* (krov formiran sa dva para greda koje se sijeku pod pravim kutovima), *atrium tetrastylon* (grede krova su na svojim spojevima bile podržane stupovima), *atrium Corinthium* (grede su bile podržane sa više nego četiri stupa), *atrium displuviatum* (krov je bio nagnut prema vanjskim zidovima, i voda je oticala olucima). Postojao je i peti tip, *atrium testudinatum* u kojem nije bilo ni *compluviuma* niti *impluviuma* i nepoznato je kako je svjetlost ulazila u domačinstvo.

Atrium i *compluvium* u domu Vetija u Pompejima.

Umjetnička slika koja prikazuje atrij jednog pompejanskog doma. Autor Luigi Bazzani, urađena 1882. god. Danas se nalazi u Dahesh Museum of Art u Njujorku.

Jednostavnost ranog atrija je kako se razvijao rimski svijet nestajala, i u Ciceronovo doba, to je bio i nadalje središnji prostor, koji je imao i ulogu predstave značenja, moći i bogatstva domačina prema gostima i posjetiocima. Stubovi koji podržavaju krov su građeni od mramora ili skupog drveta, a između njih i duž zidova bi bile smještene i skulture i drugi umjetnički radovi. Zidovi su bili oslikani u svjetle boje, a zavisno od bogatstva domačina zidovi su mogli biti bogato ukrašeni na različite načine i koristeći različite materijale (najluksuzniji ukrasi su bili od zlata i bjelokosti).

Likovi penata i lara su se čuvali u objektu zvanom *sacrarium*, a njegova forma za lare se zvala *lararium*. Tu bi se izvodili i odgovarajući rituali. Na slici je primjer iz Pompeja.

Bez obzira na stupnjeve promjene atrija, tamo se i nadalje smatralo da se nalazilo središte domačinstva, u kome su se nalazili oltari kučnih božanstava i predaka (lari i penati), iako se uobičajeno žrtvovanje prenijelo u posebnu kapelicu u peristilu. Tradicionalistički duh Rimljana je čak i u najluksuznijim domovima i atrijima sačuvao naprave za predenje vune. Svadbeni krevet (*lectus adversus*) je stajao nasuprot *ostiuma*, gdje se smještao samo za prvu bračnu noć. U ovom periodu niko stvarno nije više spavao u atrijima. Atrij je imao na tri strane vrata, preko kojih se ulazilo u razne spavaće sobe - *cubicula* (u jednini *cubiculum*),od kojih je jedna bila namijenjena vrataru, a jedna je bila gostinjska).

Spavaće sobe nisu imale značenja u životu Rimljana, smatrane su čisto utilitarnim prostorom samo za spavanje i bile su male sa oskudnim namještajem (čak i u najluksuznijim domovima).

Sobe koje bi se koristile i u atriju i u peristilu za noćno spavanje (*cubicula dormitoria*) su smještavane na zapadnu stranu kako bi mogle dobijati jutarnju sunčevu svjetlost, a one za poslijepodnevnu siestu (*cubicula diurna*) su bile situirane u najhladnijem dijelu domaćinstva. Za razdvajanje soba u domovima korišteni su zidovi od betona, koji su oslikavani freskama. Postoje i dokazi o upotrebi drvenih tankih zidova ili čak drvenih rešetki (slično našim mušebacima).

Rekonstrukcija *cubiculum diurnum* iz vile Publija Fanija Sinistora (*P. Fannius Synistor*; moguće je da je vlasnik vile bio i Lucije Herenije Flor/*Lucius Herrenius Florus*) iz Boscoreale kod Pompeja. Postavka u Metropolitan Museum of Art u Njujorku.

Nasuprot ulazu na gornjoj strani atrija se nalazila soba (*tablinum*) sa mozaičnim podom i slikama (oslikanim jarkim i živahnim bojama) po zidovima. U *tablinum* je iz atrija premještena *arca*, te je tako *tablinum* postao praktično središte doma, dok je atrij sačuvao svoje formalno središnje značenje.

Postojale su i male, prenosne škrinje, da bi se u njih pohranio nakit ili neke druge bitne vrijednosti. Ove male škrinje su preteće kasnijih kutija. Kod bogataša ove male kutije su bile izrađivane od plemenitih metala

To je bila neka vrste radne sobe domaćina, koja je predstavljala i simboličku i stvarnu sklopku spajanja zone atrija i zone peristila. Sa lijeve i desne strane *tablinuma* su se nalazili uski hodnici zvani *fauces*, koji su povezivali atrij i peristil. Na lijevo od ove arhivske knjižnice i radne sobe nalazila se blagovaonica (*triclinium*), a na desno soba za dragocjenosti sa tijesnim hodnikom za robove kako bi oni mogli prolaziti u unutrašnji dio - peristil, a da ne zalaze u navedene prostorije.

Pretpostavlja se da je i *tablinum* bio jedan od ranih arhitektonskih oblika, odnosno prva od atrija diferencirana prostorija. Možda je njegovo stvaranje bilo motivirano poradi neke privremene svrhe, a odvojen je korištenjem drvenih ploča (*tabulae*) i imao je samo vanjska vrata bez veze sa atrijem. Postoji i drugo mišljenje da *tablinum* svoje ime duguje tome što je domačin tamo držao svoje knjigovodstvene i druge poslovne i privatne zapise (*tabulae*). Tek kasnije će atrij i *tablinum* biti povezani, kada se probije zid među njima. Varon tvrdi da je ovaj rani *tablinum* bio neka vrsta balkona ili trijema, korištenog kao blagovaonica u vrelim danima. Rani arhitektonski oblik su bile i *alae*.

Iza svih ovih prostorija se nalazio četverouglasti trijem zvan peristil (*peristylium* ili *peristylum*; u koji se moglo ulaziti i kroz *tablinum*, preko vrata), koji je okruživao dvorište (sa kolonadama stupova) koje je predstavljalo unutarnji vrt *domusa*. Ovaj vrt je tako mogao sadržavati cvijeće, grmlje, fontane, skulpture, mozaike, freske pa i manje bazene i ribnjake (*piscina*), a mogao je i biti okružen stubovima. Ako je kuća bila manja, nije bilo ništa iza ovoga trijema. Peristil je imao značajno veći otvoreni prostor na vrhu, nego trijem. Vezano sa peristilom je bio i ljetni *triclinium.* Tom trijemu su sa lijeva i desna bile spavaonice, i još jedna blagovaonica i knjižnica.

Knjižnica (*bibliotheca*) je imala svoje mjesto u svim uglednijim rimskim domovima. Knjige i papirusni svici su policama i ormarima oko zidova. Bilo je uobičajeno da se ova prostorija dekorira sa statuama Minerve i Muza, te sa bistama ili portretima osoba istaknutih u obrazovanju i nauci. Biblioteka je morala biti smještena u onom dijelu doma, gdje je opasnost od vlage najmanja.

Desno od peristila se obično nalazila kuhinja (*culina*) sa ognjištem za kuhanje i prženje i sa peći, koji su građeni od opeke sa mjestom za gorivo ispod njih. Nekada su korištene prijenosne peći. U pojedinim slučajevima, zbog pomjeranja ognjišta u kuhinju, tamo bi se iz atrija prebacivalo i svetilište kučnih božanstava. Ima i primjera da su ova svetilišta nalažena i u vrtovima ili peristilima.

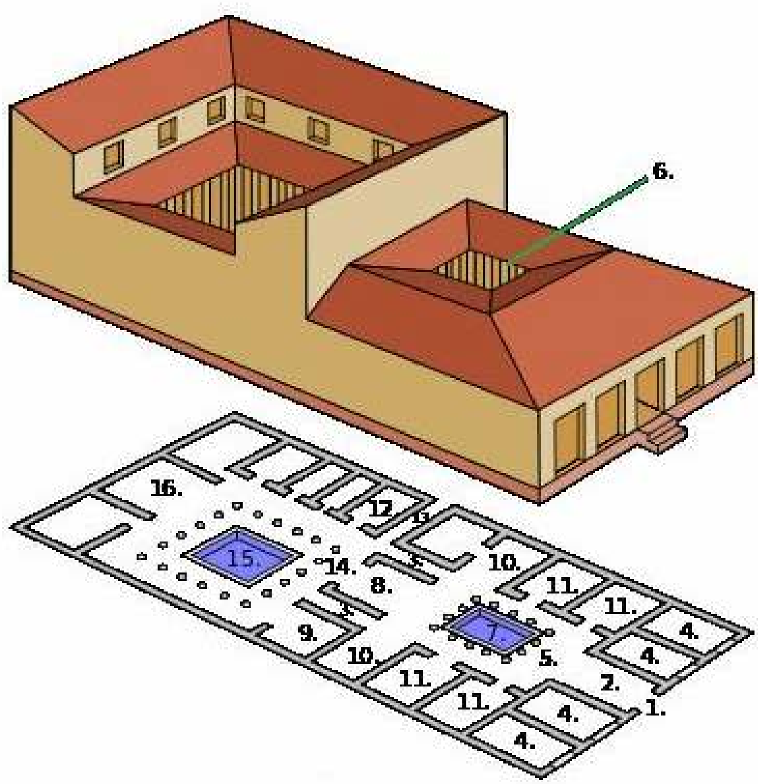
U blizini kuhinje se nalazilo i kupatilo sa *latrina*. Ove prostorije su bile blizu iz praktičnih razloga, kako bi mogle koristiti isti odvodni sustav. U pojedinim domovima bi se pored kuhinje nalazila i pekara. U blizini kuhinje je bio i sporedni ulaz/izlaz za poslugu (*posticum*). Prostorije oko peristila su mogle služiti i kao spavaće sobe, saloni (*oeci*), stovarište...itd... zavisno od intencija i mogućnosti domačina, ukućana ili arhitekte/graditelja. Ako je domaćinstvo imalo robove, u prostorijama koje gravitiraju peristilu bi se nalazile i sobe za robove. Kao i u slučaju atrija, i peristilu gravitirajuće prostorije bi od njega primale svjetlost i zrak. Iza peristila bi se nalazio polukružni prostor zvani *exedra*, koji se prije Nerona i njegovog *Domus Aurea* nije koristio u privatnim domovima.

U većim kućama peristil nije bio na kraju i nije služio kao cvječarnik, već se usred njega nalazio vodoskok ili ribnjak, a na kraju je bila obično najveća blagovaonica kojoj su se sa obje strane otvarale spavaonice i prostorija za slike i portrete predaka (*pinacotheca*). Kroz ove prostorije se išlo u novi četverouglasti prostor, koji je sličio peristilu, ali je bio znatno veći. To je bio vrt (*viridarium*) sa vodoskokom, kipovima i cvijećem. Za brojniju familiju bilo je još prostorija na obje strane toga drugog trijema. Sobe su bile vrlo male, jer su se posjetioci primali ili u atriju ili u peristilu ili u vrtu. I blagovaonice su bile male. Donji dio stubova su farbali crvenom bojom, a ako je vrt bio malen bio je običaj da se zidovima slikaju stabla, ptice, hramovi. Iako su sve kuće bile različite, one uvijek imaju isti okvir, znači svuda se nailazi na atrij, *tablinum* i peristil, jedno iza drugoga. Sa vanjske strane *domusa* mogle su se nalaziti u redu sa ulaznim holom i taberne (*tabernae*), odnosno radnje u kojima se mogao pojedinac snabdjeti sa najrazličitijim artiklima. Ove prostorije koje nisu bile povezane sa unutarnjim dijelom doma, su vjerojatno u prvo

vrijeme za svoje poslove koristili sami domačini, da bi ih ubrzo mogli i iznajmljivati. Sve veće kuće do sada otkrivene u Pompejima su uređene na ovaj način.

Pored navedenih prostorija, mogle su postojati i one koje su imale stalna sjedišta i koja su korištena za predavanja i različite zabave. *Solarium* je bio prostor za uživanje na suncu, nekada je to bila terasa, često ravni dio krova (koji bi bio uređen u vidu vrta). Čest slučaj u domovima su bili i spremnici vode. Prostorije ispod domova su izgleda bile rijetke, iako su neke bile nađene u Pompejima.

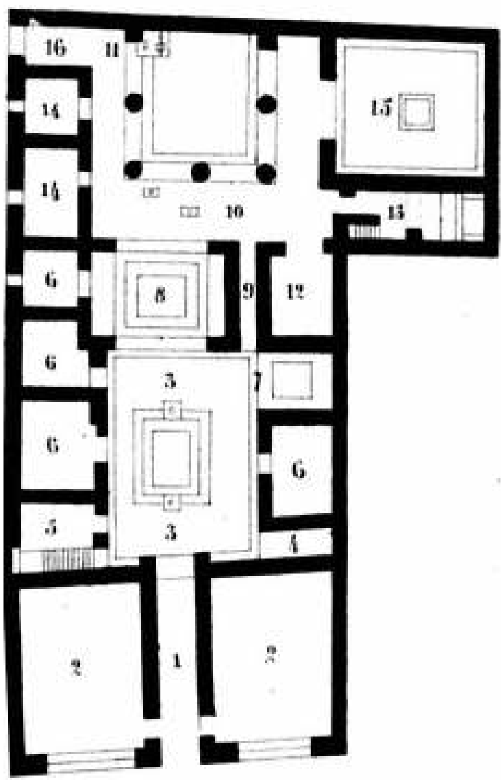
U *domusu*, i inače u rimskim kućama i zgradama, za razliku od grčkih nije bilo posebnih muških i ženskih prostorija. Prostorije koje bi pripadale kućnim robovima i slugama (*cellae servorum*) nisu bile strogo odvojene od prostorija za ostale ukućane. Nepoznato je kada su se u *domusu* počeli dodavati drugi spratovi sa prostorijama. Da su *domusi* imali spratove dokazue i činjenica da su čak i u skromnijim kućama u Pompejima otkriveni ostaci stepenica.

1. *ostium*
2. *vestibulum*
3. *fauces*
4. *tabernae*
5. *atrium*
6. *compluvium*
7. *impluvium*
8. *tablinum*
9. *triclinium*
10. *alae*

11. *cubicula*
12. *culina*
13. *posticum*
14. *peristylium*
15. *piscina*
16. *exedra*

1. *vestibulum*
2. *tabernae*
3. *atrium*
4. odlagalište za odjeću
5. 6. i 12. *cubicula*
7. *ala*
8. *tablinum*
9. *fauces*
10. i 11. *peristylium*
13. *culina*
14. dnevni boravak?
15. *triclinium*
16. *bibliotheca*

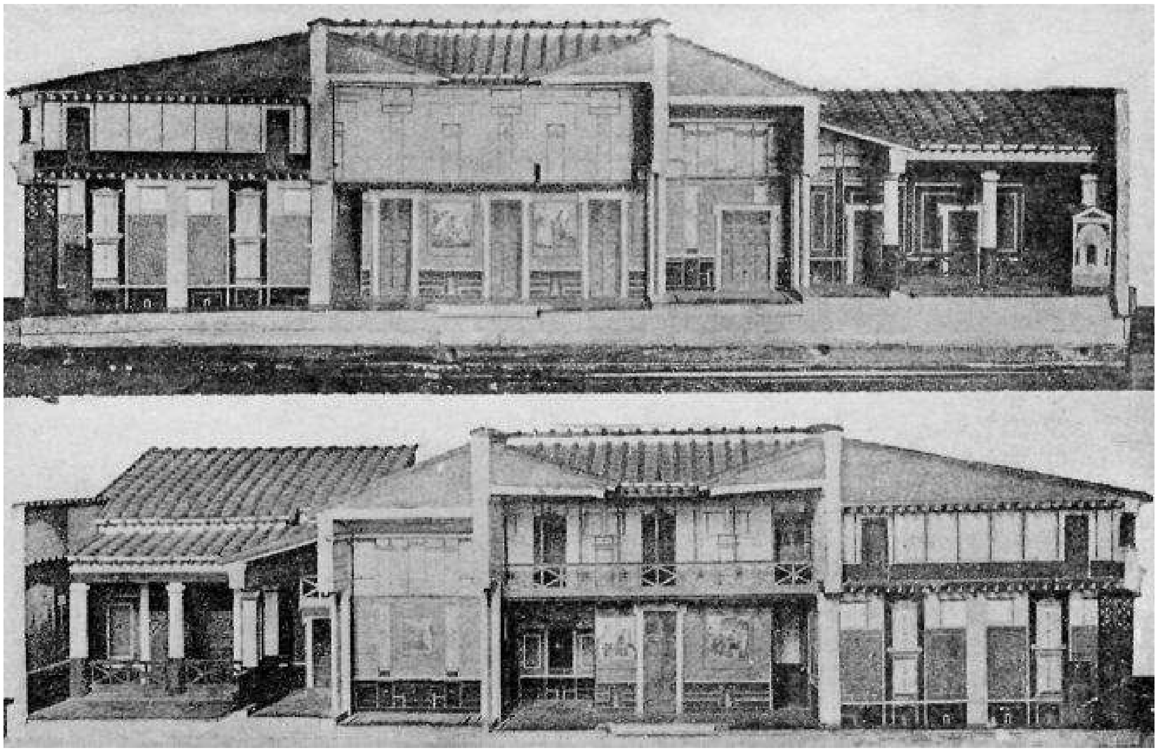

Plan doma Tragičkog pjesnika u Pompejima.

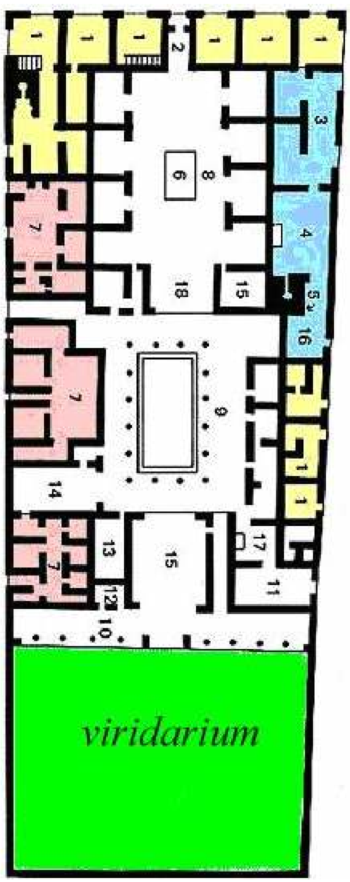
Arheološka istraživanja potvrđuju da je postojao i gornji sprat u domu Tragičkog pjesnika. Atrij ovog doma je veoma dekoriran sa nizom umjetnički odlično izrađenih mozaika, sa predstavama iz grčke mitologije.

Freska koja prikazuje žrtvovanje Ifigenije. Nađena na zidu lijevo od peristila doma Tragičkog pjesnika. Danas se nalazi u Museo Nazionale Archaeologico u Napulju.

Rekonstruirani model doma Tragičkog pjesnika.

Plan doma Panse iz Pompeja, koji spada u red najvećih i najkompleksnijih građevina u Pompejima.

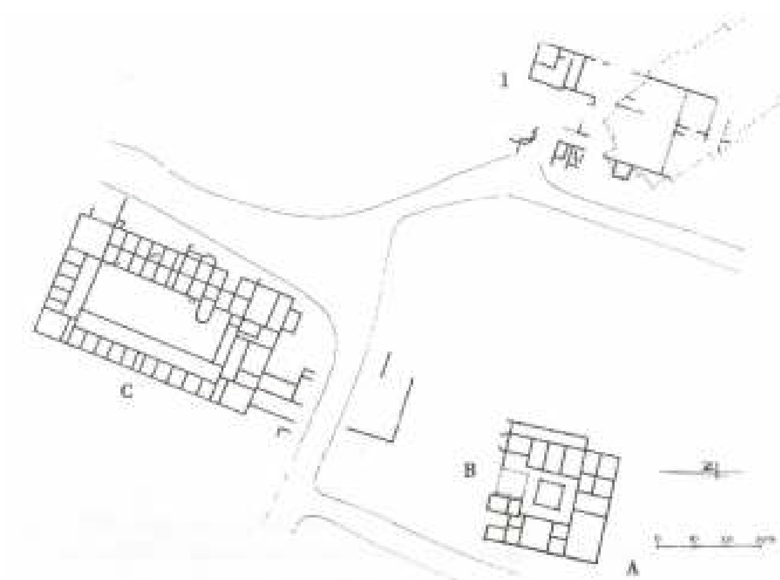
1. *tabernae*
2. *ostium, vestibulum, fauces*
3. 4. i 5. pekarski prostori
6. *impluvium*
7. posebna domačinstva
8. *atrium Tuscanium*
9. *peristylium*
10. *portico*
11. prostor za sluge ili odlagalište sa sporednim izlazom na ulicu (*posticum*).
12. odlagalište za vrt
13. zimski *triclinium*
14. *triclinium*
15. *oecus* (od peristila prema vanjskom vrtu) i *bibliotheca* (u zoni atrija).
16. poslovni prostor
17. *culina*
18. *tablinum*

Na planu nisu označene *alae* i *cubicula.* Pansinom domaćinstvu su u pravom smislu pripadali samo neobojene prostorije + *viridarium,* u kojem su se nalazili i rezervoar sa vodom i spremnik. Dom Panse je imao i gornji sprat, ali pronađeni ostaci stepenica vode samo iz prostora koji je pripadaju domaćinstvu u užem smislu. Zato se pretpostavlja

da je gornji sprat isto služio za iznajmljivanje..

Vila misterija u Pompejima gledana iz zraka.

Planovi zgrada na dijelu naselja *Aquae* (sarajevsko naselje Ilidža) prema današnjim Lužanima. 1. objekat ispod današnjeg hotela Bosna, A. *villa/domus*, B. nepoznata namjena, C. *hospitalium, hospitium.*

Temelji zgrada u dijelu naselja *Aquae* (sarajevsko naselje Ilidža) prema današnjim Lužanima, viđeni preko Google Earth.

Kako se mijenjala ekonomska, imovinska, socijalna i društvena struktura rimsko – italskog društva, tako se mijenjao i način stanovanja van urbanih centara. Srednje i sitno seljaštvo je zadržavalo stari, skromni način stanovanja u običnim seoskim domaćinstvima. Ali sa agrarnom krizom i socijalnim raslojavanjem rađa se i u rustičnim područijima novi vid boravišta. Bogatiji predstavnici rimskog društva su na van gradskih središta boravili u kućnom kompleksu koji se zove vila/*villa.* Po Pliniju Starijem postojale su dvije vrste vila i to : 1. *villa urbana* ili *pseudourbana*, do koje se moglo doći relativno brzo (za jedne ili dvije noći) iz Rima ili nekog drugog urbanog središta i koja je služila kao neka vrsta ljetnikovca ili „vikendice" i 2. *villa rustica*, koja je uvijek bila

nastanjena i služila kao središte određenog gazdinstva. Mnogi bogatiji stanovnici i u Italiji i u provincijama su imali značajan broj vila. Tako je Ciceron posjedovao ne manje nego sedam vila na različitim lokacijama, a Plinije Mlađi tri ili četiri.

U slučaju ljetnikovaca, raspored prostorija i dvorišta, njihov broj i dekoracija su zavisili u potpunosti od lokacije, ukusa vlasnika i sredstava sa kojima je raspolagao. Ostaci ovih vila, otkrivanih širom rimskog svijeta, pokazuju različite stilove i planove. Pored arheoloških nalaza, opise ovih vrsta vila daju i literarna vrela, pa tako Plinije Mlađi daje opise dviju svoju vila. Neke vile –ljetnikovci su bile smještene na brežuljcima i brdsko – planinskim padinama radi svježine zraka, a neke blizu vode. Bilo je slučajeva da su pojedine prostorije mogle biti građene kako „vise”, nalaze se iznad vode. U Bajama, popularnom morskom ljetovalištu, vile su građene zapravo nad stubovima tako da se protežu od obale preko morske površine. Vitruvije navodi da u vili urbani peristil uobičajeno dolazi nakon ulaznih vrata. Onda se tek ide u atrij, okružen kolonadama koje se otvaraju prema palestri i šetalištu. Ove kuće su bile opremljene prostorijama različitih tipova za sve prilike i sezone. Pa su tako imale kupatila, knjižnice, zakrivena šetališta, vrtove, sve ono što bi moglo služiti za opuštanje i uživanje. Prostori i kolonade koje bi se koristile za toplog vremena bi bili okrenuti prema sjeveru, a oni za hladnije dane su tako planirani kako bi mogli „uhvatiti” što je moguće više sunčeve svjetlosti i topline. Za raspored prostorija je uzimana u obzir i atraktivnost pogleda na okruženje.

Kako se razvijao proces latifundizacije, tako je i rastao broj rustičnih vila. O funkcioniranju tih seoskih gazdinstava orijentiranih oko vila pisali su Katon Stariji, Varon i Kolumela. *Villa rustica* nije bila samo jedna kuća, nego je to bio stambeni kompleks koji je uključivao više zgrada i objekata. Tako su rustične vile mogle u pravom smislu biti i snažni proizvodni kompleksi, koji su osiguravali ekonomsku osnovu svoga postojanja, pa i profit. U njima se nije moralo samo baviti poljoprivrednim aktivnostima, nego su se u njima mogle nalaziti i metaloprerađivačke, keramičke i druge radionice te manufakturna tehnologija. Na ostatke rustičnih vila se nailazi po čitavom rimskom svijetu, a najbolje očuvane su one koje su otkrivene u zoni koju je zahvatila erupcija Vezuva 79. god. n. e. Veličina i tip rustičnih vila je varirao, zavisno od lokacija na kojima se nalazila, veličina samih posjeda, potreba i ukusa vlasnika. Ali po pravilu, rustična vila je morala imati prostor za vlasnika kada bi on tamo dolazio iz raznoraznih razloga. Katon Stariji je savjetovao da ovi prostori budu ugodni i komforni, kako bi vlasnik provodio što je moguće više vremena na svojoj farmi i tako se zanimao za ili vodio svakodnevne njene poslove. Kolumela dodaje da ovi prostori moraju zadovoljiti i gospodaricu. Soba za vilika se morala nalaziti blizu glavnih vrata, kako bi mogao bolje paziti na to ko dolazi ili odlazi. Druge prostorije u rustičnoj vili su uključivale dnevni boravak, službenu prostoriju, svetilište, spavaće sobe, blagovaonicu i kuhinju. Ako je na imanju bila veća koncentracija robova, postojali su i prostori za njih i to *cellae familiae.* Za one neposlušne robove koji su radili u lancima postojao je *ergastulum*, djelimično ukopane prostorije u podrumu. Služinčad (bez obzira da li je riječ o slobodnim ljudima, oslobođenicima ili

robovima) se okupljala u velikim kuhinjama radi doručka ujutro i nakon završetka posla u predvečerje. Varon savjetuje da za ove svrhe postoji posebna dvorana za služinčad. Zanimljivo je da se sve do nedavno ovakav raspored (izuzev ergastuluma) i način ophođenja i odnosa (gazda i služinčadi) sačuvao i u country house britanske aristokratije. Vitruvije savjetuje da kupatilo bude blizu kuhinje, i to na to se stvarno nailazi u vilama u zoni Vezuva. Prostorije za presovanje grožđa i skladištenje vina su okrenute prema sjeveru, a one za ulje prema jugu. Postojale su i prostorije u vidu šupa za odlaganje alata i za raznorazna kola i kolica. Varon primjećuje da je u njegovo vrijeme bilo farmera na koje se moralo urgirati da drže svoju opremu zaklonjenu pod krovom. Tu su bile i štale i žitnice i sve drugo što bi moglo koristiti farmi. *Villa fructuaria* je predstavljala skladište proizvoda sa farme. U samom dvorištu bi se mogao nalaziti i bazen, a ako nije bilo neke tekučice, izvora ili bunara u blizini, građene su cisterne za vodu. Ako je rustična vila bila blizu ceste, dio nje bi se pretvarao u prodavnicu, odmorište ili tavernu,

Vile su znale biti veoma bogato ukrašene i opremljene, kako bi osiguravale lagodniji život domaćina. Vile su preuzimale klasične arhitektonske oblike kao što su atrij i peristil. Za vrijeme principata naglo se povećao broj carskih vila, pa je Tiberije na otoku Kapriju imao 12 vila. Najpoznatija vila je ona Hadrijanova u Tivoliju. Vile su nastavile i kasnije postojati na latinskom zapadu u mediavelno doba, jer su se polako transformirale u nukleuse budućih samostana.

Freska iz Pompeja koja prikazuju vilu.

Od kraja III. st. p. n. e. počinju se graditi zgrade od više spratova (uglavnom šest ili sedam spratova) za iznajmljivanje, nazvane *insulae* (otoci). Na kraju su insule postale glavno obilježje Rima i drugih većih gradova i u njima se u različitim stanovima mogao smjestiti veliki broj gradskog stanovništva. Većina insula je građena brzo i jeftino, i Juvenal govori o velikoj opasnosti za njih od požara i kolabiranja. U doba principata su

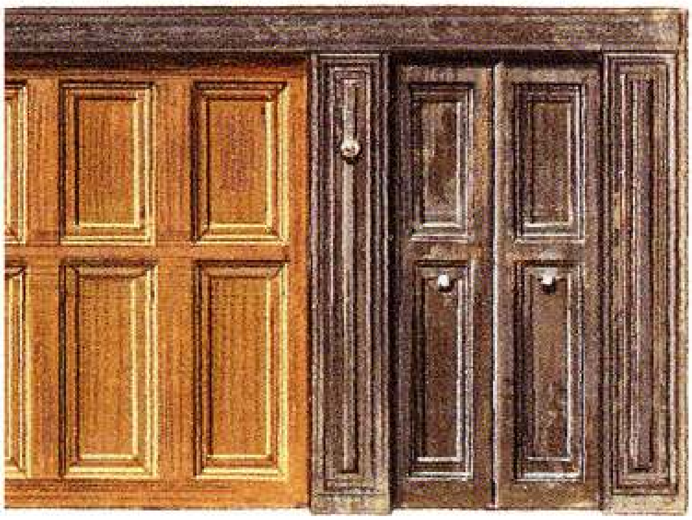
bila uvođena određena ograničena za visinu insula, ali uprkos tome bilo je i zgrada sa osma ili devet spratova. Nadzornik insule se nazivao *insularius*.

Za vrijeme Augusta je donijeta odluka da insule ne smiju biti više od 70 rimskih stopa (*pes*)/20,7 m., a za vrijeme Nerona je donesen još rigorozniji zakon po kojem insula nije smjela prelaziti 60 pesa/17,75 m. U IV st. n. e. bile suu gradu Rimu evidentirane 46 602 insule i 1797 *domusa*.

Stanovi u insulama su bili različitih dimenzija i oni na donjim spratovima su bili bolji ali i skuplji. Uglavnom su najsiromašniji živjeli na najvišim spratovima, dok su u donjim živjeli nešto imućniji ili vlasnici same insule. Dok su na donjim spratovima stanari mogli računati na tekuću vodu i korištenje kanalizacione mreže, to nije bilo moguće na višim spratovima. U Ostiji su nađeni ostaci insula čiji su stanovi na gornjim spratovima imali svaki za sebe posebno stepenište. *Domusi* najbogatijih i insule ostatka stanovništva nisu bili u nekim segregacijski odvojenim zonama, kao što je to slučaj u modernim megapolisima (downtown - predgrađe). Prizemlja insula su bila korištena za taberne, radnje i druge poslovne objekte. Insule nisu imale strukturu (gore opisanu) kao što su je imali privatni domovi, tipa gradskih *domusa* i seoskih vila. Za razliku od domusa i vila, one su bile izgrađene od materijala slabijeg karaktera i slabije održivosti. Pojedinci su u svome posjedu imali veliki broj insula, i predstavljali su prave rentijere; najbolji primjer je bio Marko Licinije Kras.

Taberne su imale veliko značenje za ekonomski život rimskog svijeta. Osobe koje su vodile taberne zvale su se *tabernarri.*

Mediavelna, novovjekovna i suvremena percepcija klasičnog rimskog svijeta uglavnom ga doživljava, rekonstruira i tumači kroz bjelinu mramora i sivilo kamena. Ta predstava je potpuno pogrešna jer je proizašla iz promatranja onoga što je preživjelo iz materijalne kulture klasičnog rimskog svijeta. A ono što se prvo gubilo jeste boja i nijanse dizajna. Pošto je zanemario ovu činjenicu neoklasicizam je kopirao ostatke klasične historije, a ne njen stvarni izgled. A klasični rimski svijet je bio preplavljen različitim bojama i dekoracijama. Čak su i epigrafski spomenici bili bojani. Dekoriranje i bojanje domova je bilo rašireno, pa su čak i skromnija domaćinstva i stanovi imali dozu šarma. Freske i drugi oblici slika na zidovima domova i stanova obasjavaju ljepotom i ruše mit o bijelo – sivom klasičnom rimskom svijetu. Prikazi nisu bili samo mitološke, tradicijske i historijske prirode, to su mogle biti i teme iz svakodnevnog života, pejsaža, arabaske...itd... Čak su i vrata dekorirana i ukrašavana, sa bojenim i urezanim motivima ili dodaci od metala (posebno bronce). Podovi su bili dekorirani ili mozaicima ili mramornim pločicama dizajniranim u geometrijske figure sa bojama u kontrastu.

Drvena debela vrata nađena u Herkulanumu.

Rimljani su bili i majstori u krovnim strukturima (*tecta*), posebno u izradi kvalitetnih crepova, koji su bili vodootporni i dugotrajni (dosta ih se sačuvalo do danas). Oni su uglavnom pravljeni od pečene gline, ali nekada i od mramora (po pravilu znatno veće veličine), bronce i pozlate. U potpunosti su zamijenili šindru i bili su korišteni u skoro svakom tipu gradnje. *Tegula* je obični ravni crijep, ili ravan crijep sa uzdignutim ivicama (kako bi se bolje slivala kišnica), i postavljao ravno na krov. *Imbrex* je bio polucilindrični krovni crijep, koji se polagao nad spojevima između vertikalnih ivica tegula (kako bi se izbjegla filtracija vode). Tegule i imbreksi zajedno formiraju karakteristični grebenasti krovni stil, kakav se viđa i danas u Italiji i južnoj Francuskoj.

Tegule i imbreksi iz Galije. Muzej Feurs (Loire), Francuska.

Primjer imbreksa i tegula u „Fishbourne Roman Palace“, u današnjoj Engleskoj.

Nagib rimskih krovova sa tegulama i imbreksima je uvijek bio umjereno slab, ne više od oko 30°. Krov je završavan sa serijom jednostavnih dekorativnih završetaka, koji su takođe mogli biti od terakote na zabatu. Neke građevine su imale *antefixae* (često pravljene od terakote), uspravnog bloka trokutnog ili okruglog oblika koje su bile postavljane duž ivice krova kako bi se pokrili krajevi svakog reda imbreksa. U pojedinim zgradama i kućama lice svakog antefiksa je bio bogato izrezbaren, često i sa anthemion ukrasom. U drugim zgradama antefiksi su bili kalupno izrađeni, mogli bi biti ukrašeni sa figurama ili nekim drugim sadržajima. *Antefixae* su mogle biti dekorirane i sa motivima koji odvraćaju od loše sreće ili sa natpisima.

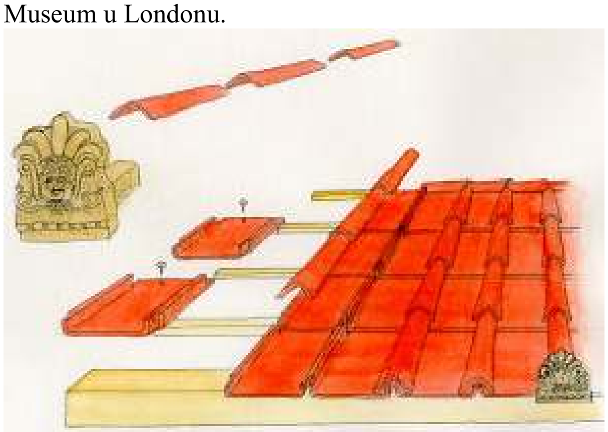
Obojeni etrurski antefiks, porijeklom iz etrurskog grada Cerveteri. Datacija 520. – 500. god. p. n. e. Danas se nalazi u British Museum u Londonu.

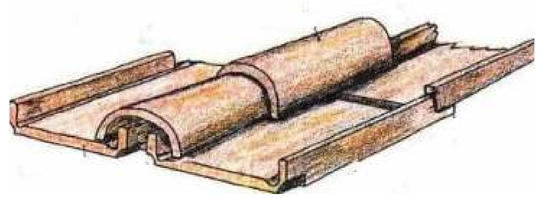

Antefiks u vidu prikaza Gorgone. Pronađen u etrurskom gradu Vulci. Danas se nalazi u Gregorijanskom etrurskom muzeju Vatikanskih muzeja.

Rekonstrukcija izgleda krova sa *antefixae*.

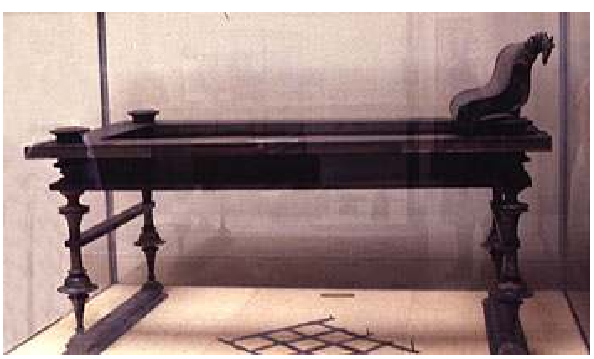
Primjeri postavljanja imbreksa na tegule i sa antefiks završetcima.

U glavnim sobama privatnih kuća u gradovima prozori (*fenestrae*) su se otvarali prema peristilu. Nije se uobičavalo da prostorije na prvom spratu korištene za domaće poslove imaju prozore otvorene prema ulici i vanjskom svijetu. One na drugom spratu i višim spratovima su to često imale, ali opet nisu imale prozore koje gledaju na peristil. Inače su viši spratovi u domovima bili građeni uglavnom u zoni peristila, tj. na prostorijama koje gravitiraju peristilu. Inače su i u insulama bili prozori stavljani prema vani, a ne prema unutarnjem dvorištu. Kuće na selu su mogle imati prozore prema vani i u prostorijama za domaće poslove na prvom spratu. Staklo je bilo poznato Rimljanima, ali je bilo i previše skupo da bi bilo u općoj upotrebi za prozore. Rimljani su prema vratima imali čisto praktični odnos, i zavisno od mjesta mjesta korištenja nosili su i poseban naziv (*ianua, ostium, fores, posticum, serae*). U u unutrašnjosti privatnih domova vrata nisu tako često korištena.

O namještaju u domovima i stanovima se malo zna, jer su oni napravljeni od organskog materijala (drvo) do sada uglavnom nestali, izuzetak su jedino nalazi iz Pompeja i Herkulanuma. Nešto više je sačuvan namještaj koji je bio izrađen od kamena ili metala. Ipak namještaj dosta često spominju literarna vrela, pa su moguće i njegove rekonstrukcije. A i freske i mozaici često prikazuju pojedine vrste namještaja. Za razliku od modernog vremena, klasični rimski svijet nije pokazivao neku veliku sklonost ka gomilanju ili specijalizaciji kućnog namještaja. Najvažniji objekti namještaja koji se nalaze u rimskim domaćinstvima su kauči i kreveti, stolice, stolovi, škrinje, drveni ormari i lampe. U nekim domovima bi se nalazio i vodeni sat. Najčuveniji predmet rimskog namještaja je kauč (*lectus, lectulus*) koji je služio i kao sofa i kao krevet, sa tim da su oni koji su korišteni kao krevet bili veći nego oni što su korišteni kao sofa. Ako je bila riječ o sofi, onda se na nju smještalo uglavnom tako što bi se naslonilo lijevom rukom. Ovi kauči su isto mogli biti visoko dekorirani, a njihove noge i ručke su mogle biti izrađene od skupog drveta, sa pokrovom od oklopa školjki, bjelokosti ili vrijednih metala. Pokrivala kauča su često izrađena od najboljih tkanina, obojenih u različite boje i sa određenim motivima. Najprimitivnija vrsta stolice je bila ona bez naslonjača i sa četiti noge. Klupa (*subsellium*) se razlikovala od stolice po tome što je mogla primiti više od jedne osobe, i koristili su se senatori u kurijama, sudije u sudovima i djeca u školama. Stolica sa visokim naslonjačem i ručkama se zvala *solium*, i često se nalazila u atriju i na njoj je sjedio domačin kada bi primao goste i klijente. Ova vrsta stolice je bila i neka vrsta prijestolja. *Cathedra* je bila stolica bez ručki ali sa zakrivljenim naslonjačem, nekada fiksiranim u laganom kutu (*cathedra supina*), i u početku su je uglavnom koristile žene jer se smatrala preluksuznom za muškarce. Kasnije je ušla u opću upotrebu.

Njeno kasnije korištenje od strane učitelja retorike doprinijelo je rađanju izraza ex cathedra, koji se i danas koristi u školama i univerzitetima. Iz toga se onda njeno pojmovno određenje prenijelo na sve autoritativne izraze, pa je odatle nastala onda u kršćanskom svijetu i riječ katedrala.

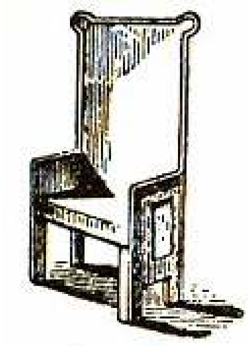
Posebna vrsta stolice je *sella curulis*, koja je imala prekrižene noge od bjelokosti i nije imala naslonjač. *Sella curulis* je bila sklopiva stolica i praktična za nošenje. Ova neudobna *sella curulis* je imala posvećeno mjesto u rimskoj političkoj hijerarhiji, jer je predstavljala stolicu na kojoj su sjedili kurulni dužnosnici, kasnije i princepsi. Svoje značanje kurulna stolica je zadržala i u mediavelnom i novovjekovnom razdoblju.

Lectus

Sella, na osnovi jedne pompejanske freske.

Solium

Denar sa prikazom kurulnih stolica.

sella curulis

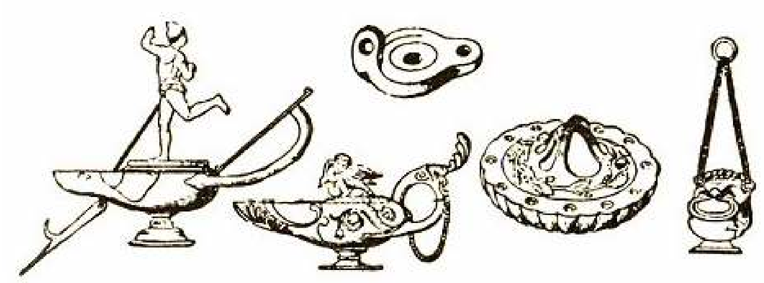

Sella curulis, prikaz sa freske.

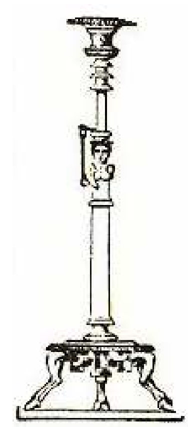
Sto (*mensa*) je imao veliku važnost u domačinstvu. Pravljeni su od najrazličitijih materijala, na najrazličitije načine. Pojedinci su znali za pojedine vrste stolova izdvajati velike količine novca. Od vrsta stolova vrijedi istaći *monopodium* (sa jednim osloncem), *abacus*, *delphica* (sa tri noge), a bilo je i statičnih stolova (u *tricliniumu*) koji su građeni ciglama ili od betona i imali su mozaike ili su bili od poliranog kamena. Stolovi su imali i radnu funkciju, odnosno korišteni i za neki zanatski, umjetnički i intelektualni rad. Ormari (*armaria*) su imali čisto utilitarnu funkciju.

Klasični rimski svijet je poznat i po opsjednutosti za lampama/svjetiljkama koje se sreću širom njegovog rasprostriranja i u čitavom nizu različitih oblika, od kojih neka predstavljaju i akte vrhunske umjetnosti. Rimska lampa (*lucerna*) za razliku od onih kasnijih nije imala stakleni okvir. Neke lampe su bile napravljene tako da se nose u rukama i takvih je najviše, dok su druge pravljene da stoje na stolu tipa *monopodia*. Postojale su i stajače svjetiljke (*candelabra*), koje su kako im govori izvorno bile namjenjene da drži vosak svijeće od loja (*candelae*). Inače Rimljani nisu baš ovladali

tehnikom izrade svijeća. Kao gorivo je korišteno često ulje, što nije baš donosilo prijatan miris. Ulice nisu bile osvjetljavane po noći, pa bi se uz ulazna vrata nalazile baklje od suhog, lako zapaljivog drveta.

Tipovi svjetiljki pronađenih u Pompejima.

Candelabrum

U *solariumu* bi se nalazio i sunčan sat, koji je uveden u klasični rimski svijet iz grčko – helenističkog svijeta 268. god. p. n. e. A stoljeće kasnije je isto iz grčko – helenističkog svijeta u upotrebu upao vodeni sat (*clepsydra*), koji je bio praktičniji jer je mjerio sate ne samo po danu (kao sunčev), nego i po noći, a mogao je biti smješten i u unutrašnjosti kuće ili stana.

Vrtovi

Rimski vrtovi (*horti*; od *hortus, i, m* = vrt) su se razvijali pod utjecajem tehnika i načina uređivanja vrtova koje su oblikovale u egipatskoj, srednjoistočnoj i grčko – egejskoj civilizaciji.

Vrt je u svijesti stanovnika dolina rijeka Nila, Tigrisa, Eufrata, Jordana imao veliko značenje, jer je predstavljao na vještački način uređenu malu oazu, mali raj. Zato i vrt ima drevnu prošlost, i u tim civilizacijama postao je personifikacija idealnog, utopijskog prostora („Rajski vrt“).

Kod ranih Italika vrt je bio sastavni dio samoga zemljišnog posjeda. Prema Katonu Starijem, svaki vrt je trebao biti blizu kuće i imati cvijeće i ukrasno drveće. Kako se razvijao rimski svijet, tako se i vrt razvijao i postajao je sve veći, luksuzniji i raskošniji. Vrtovi su postajali i prava arhitektonska remek – djela (posebno u ljetnikovcima), odnosno oni su građeni u pravim linijama i pravilnim krivuljama.

Početkom nove ere prigovori na obim prostora za uživanje na velikim imanjima i na veličinu zemlje koja se radi toga nije kultivirala postali su uobičajeni.

Vrt je simbolički postao mjesto mira i opuštanja, bjekstva iz svakodnevnog života, stresa i žurbe.

Privatni rimski vrtovi su uobičajeno podijeljeni na tri dijela :

a. *Xystus* (po rimskom, a ne grčkom shvatanju ovog arhitektonskog termina) je bio vrtno šetalište ispred portika. Podijeljen je na cvijetne zone i promenadu između redova velikog drveća. Najomiljenije cvijeće su bile ruže, ljiljani i ljubičice.

b. *Ambulatio* se sastojao od različitog cvijeća, ukrasnog drveća i drugog bilja i predstavljao je glavni, rekreacijski dio vrta;

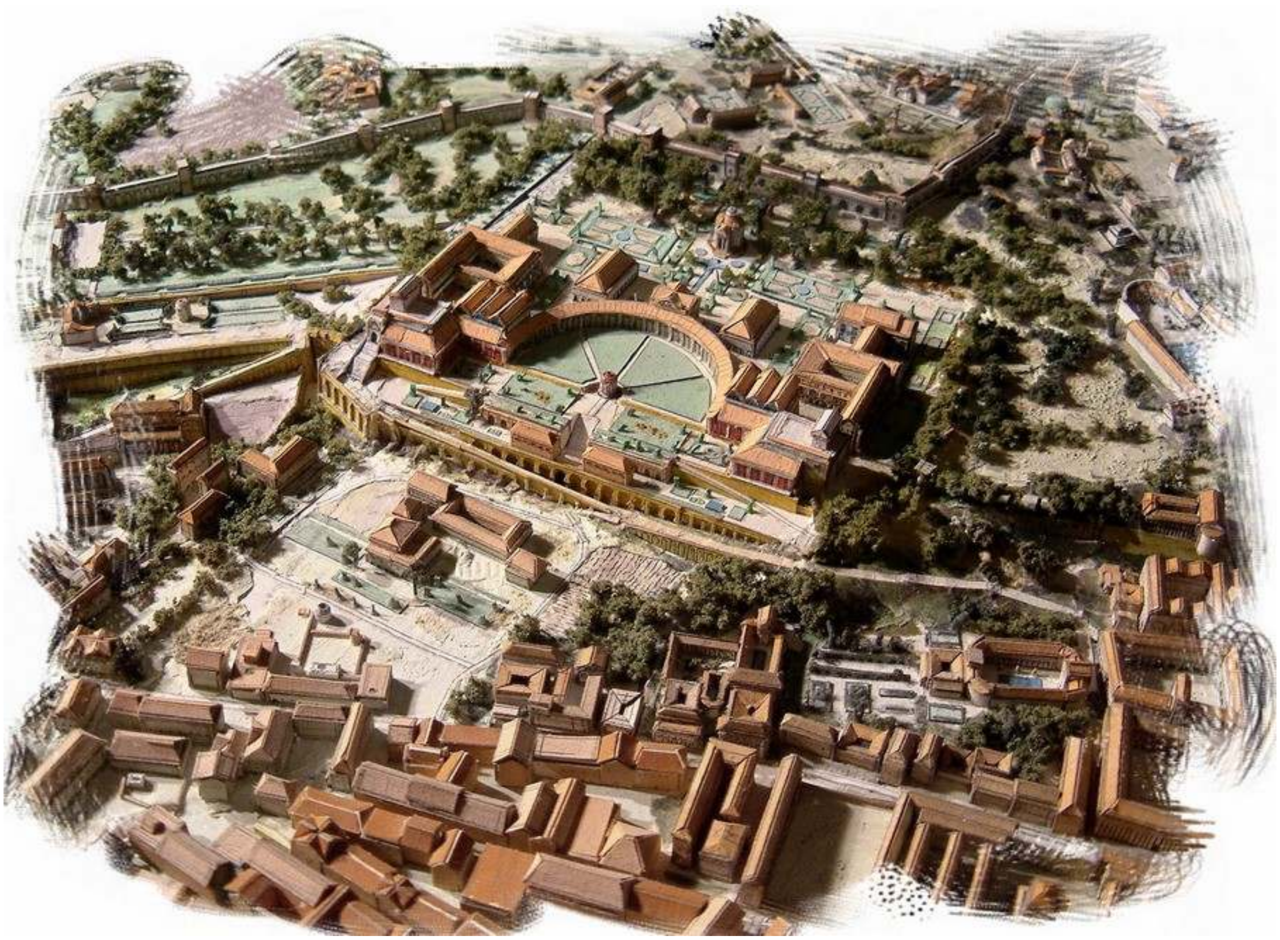
c. *Gestation* je bio zasjenjena avenija koja je ili (uglavnom) zaokruživala *ambulation* ili je izgrađen kao posebni ovalni prostor, u kojem bi se šetalo.

U većim vrtovima su mogli postojati i hipodromi za jahanje ili vožnju kolima sa konjskom zapregom. Kolonade i živica su osiguravali zaklon od sunca ili vjetra. U vrtovima su se mogli naći i *triclinia*, bazeni, fontane i kanali i terase na vrtovima koji se nalazili na obroncima su dopuštali efektivnu i racionalnu upotrebu vodu. Vrtlari (*topiarius*) su bili eksperti i u šišanju živice, mirte ili čempresa ili u oblikovanju živice u simetrične ili fantastične oblike. Za dekoracije u vrtovima su korištene i statue i permanentni arhitektonski oblici, te uvijek zimzeleno lišće.

Razlozi izgradnje vrtova nisu ležali samo na zadovoljavanju relaksacijskih i estetskih potreba elite. Rimska svijest je smatrala da ljepota vrtova treba da bude dostupna javnosti. U insulama gradski vrtovi su zamijenjeni sa žardinjerama ili krovnim vrtovima. U pojedinim provincijama su se razvijale modificirane verzije rimskih vrtova. Dizajni rimskih vrtova su bili kasnije preuzeti od renesansnih, baroknih, neoklasicističkih i modernih arhitekata prostora. Od renesanse u Italiji se prilikom izrade vrtova ustvari pokušava restaurirati vrt iz klasičnog historijskog razdoblja.

Najpoznatiji i naljepši vrtovi su bili :

1. Lukulovi vrtovi (*Horti Lucullani*) na Pincianskom brdu na obodima Grada, koji su izgrađeni po uzoru na mesopotamijsko – iranske vrtove.

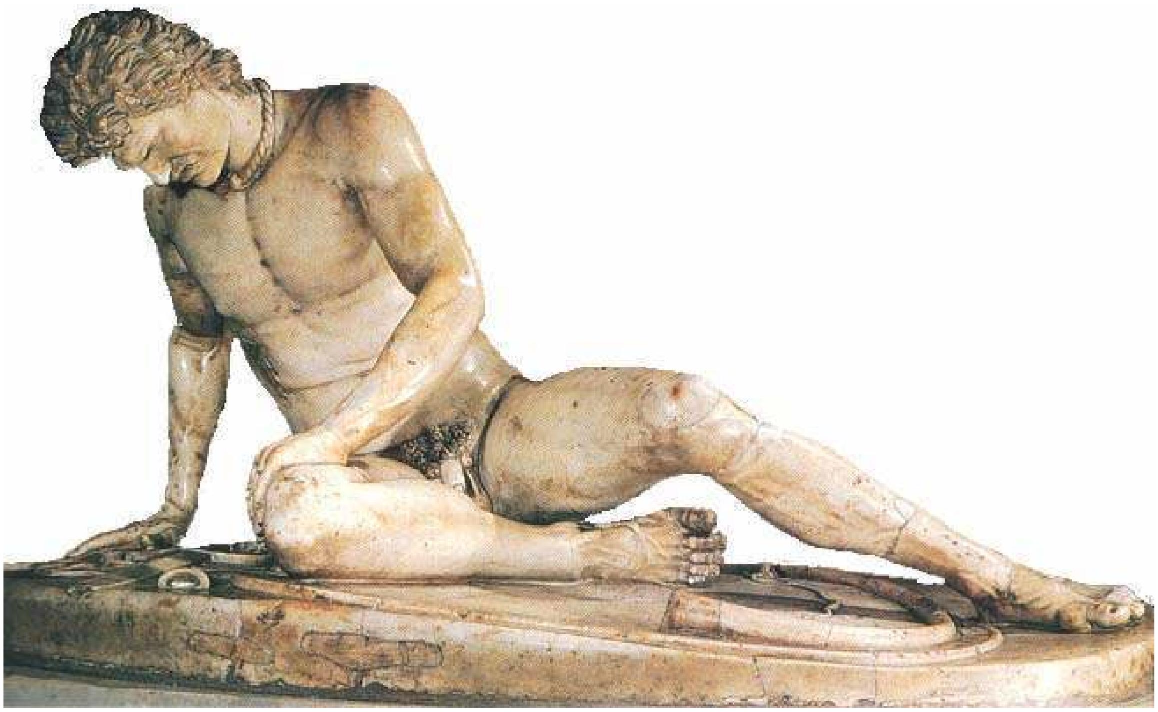

Pokušaj rekonstrukcije Lukulovih vrtova. Preuzeto sa http://www.maquettes-historiques.net/P43.html

Boravak Licinija Lukula na čelu istočne armije u maloazijskim i levantskim zemljama kao posljedicu je imao i presipanje kraljevskog istočnjačkog luksuza u Italiju. Lukul, koji je bio osoba i obrazovana i istančanog ukusa, se vratio u Italiju zavadene elemenatima raskoši dvorova i vrtova, pa i mentaliteta istočnjačkih vladara. To se posebno vidi ne samo po Lukulovim vrtovima u Rimu, nego i po njegovim raskošnim vilama kod Tuskuluma i Napulja. Kako bi morska voda mogla dolaziti u ribnjak njegove napuljske vile, dao je i prokopati kanal, kao što je to učinio ahemenidsko – persijski "šah nad šahovima" kada je probio kanal na rtu Athos. Pompej ga je podrugljivo nazvao rimskim Kserksom, a Tiberon Kserksom u togi. Iako su i Lukulove gozbe ušle u poslovicu, on je iza sebe ostavio i stvarne zadužbinske vrijednosti. On je dao da se otvori knjižnica, bio je patron piscima i umjetnicima, a i sam je pisao.

2. Salustijevi vrtovi (*Horti Sallustiani*), na sjeverozapadu Grada. Izgrađeni su po želji historičara i cezarovca Salustija na području koje je ranije pripadalo Juliju Cezaru.

Oba ova vrta, koja su zahvatala veliko područje, su bila i prava umjetnička djela koja su sadržavala i prelijepe skulpure i dizajne.

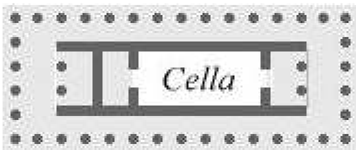
„Umirući Gal“, rimska mramorna kopija izgubljene helenističke skulpture koju je bio naručio pergamski kralj Atal I. između 230. i 220. god. p. n. e. u znak pobjede nad Galatima iz središnje Male Azije. Rimska skulptura se nalazila na prostoru Salustijevih vrtova, a danas se nalazi u Palazzo Nuovo Kapitolinskih muzeja u Rimu.

Hramovi

Iako rani rimski svijet nije imao hramove u današnjem smislu riječi, u vidu izgrađenih objekata, ipak se i u njemu uslijed kasnijih kulturoloških procesa razvila praksa podizanja hramova. Danas su drevni hramovi rimskog svijeta među najvidljivijim arheološkim ostacima kulture klasičnog historijskog razdoblja, i predstavljaju veoma vrijedno vrelo za izučavanje rimske arhitekture. Rani Rimljani su hramovnu arhitekturu zasnivali na etrurskim modelima (koji su se isto inspirirali grčkim utjecajima), da bi kasnije prodro i direktni grčki utjecaj. Ipak je rimska hramovna gradnja imala i svoj originalni pečat, u skladu sa odgovarajućim shvatanjem božanskog. Konstrukcija i održavanje hramova i svetih prostora su bila glavni dio drevne rimske religioznosti i javnih dužnosti.

Općenito neabrahamistička vjerovanja su se više obraćala prirodnom, vanjskom okruženju, pa je zato i razumljivo da je prostor ispred rimskog hrama naglašen. On se sastoji od portika sa stupovima i pronaosa. Ovo je bilo različito od grčkih hramovnih modela, koji su imali isto isticanje oko čitavog hrama, kako bi mogli biti viđeni i kako bi im se moglo prići iz svih pravaca. Glavni prostor hrama (*cella*) je u sebi sadržavao sliku, kip ili neki drugi prikaz (personifikaciju) božanstva kojem je hram posvećen, a u dodatku se nalazio često mali oltar za paljenje tamjana ili libacije i stol ili postolje na koje su se ostavljali votivni darovi kao što su statue, skupocjeni predmeti metala (posebno zlata i srebra) i keramike, novac, drago i poludrago kamenje, šljemovi, mačevi, strijele, koplja,

ratni trofeji... Iza glavnog prostora bila je prostorija ili prostorije (aditon) koje su koristili svećenici, čuvari hrama ili polaznici hrama za skladištenje opreme ili onoga što se planira za žrtvovanje. Ugledniji i utjecajniji hramovi grčko – rimske kulturne ekumene su tokom stoljeća svoga postojanja akumulirali enormnu vrijednost darova u hramovnim trezorima.

Plan cele u klasičnom hramu.

Cella (grčki : Ναός) je arhitektonski pojam za unutrašnju, središnju prostoriju u hramovima izgrađenim u stilu arhitekture klasičnog historijskog doba. Cela je uglavnom jednostavna prostorija bez prozora pravougaonog oblika sa vratima ili ulaznim otvorom u sredini jednog od nižih zidova, iza portika sa kolonadama.

U većim hramovima cela je bila uobičajeno podijeljena sa dvije kolonade na središnji brod i dva bočna krila. Po Vitruviju, etrurski hram (npr. u Portonaccio blizu Veio) je imao tri cele, smještene jedna uz drugu, povezane sa duplim redom stupova na fasadi. Ovo je potpuno nova postavka u odnosu na druge hramovske građevine koje imaju samo jednu celu sa ili bez stupova. Uz neke iznimke, grčki hram je bio sa peripteralnim dizajnom koji je smještao celu u centar plana (npr. Partenon na Akropolju i hram Apolona u Pestumu). Za razliku od njih Rimljani su preferirali pseudoperipteralni plan, koji je koristio polustupove ugrađene duž prednjih i stražnjih zidova cele. Ugrađeni polustupovi su imali sličnu funkciju kao zidni podupirači, ali su različiti od pilastra koji su ukrašeni i ne intergralna komponenta. Hram Venere u Rimu, koji je Hadrijan dao da se izgradi, imao je dvije cele, obje zatvorene u jednom vanjskom peristilu. Cela je bio pojam koji se odnosio i na radnje – prodavnice koje su se nalazile prema ulici. U kršćanskim crkvama cela je glavni arhitektonski brod. U kšćanskom svijetu cela je označavala i ćeliju, monašku osobnu prostoriju u samostanima. Kasnije će se ovaj pojam prenijeti i na osobne prostorije za zatvorenike. Od XVII. st. riječ *cella* je počela da se primjenjuje i u biologiju za osnovnu stanicu organizma, a nedugo zatim se prenijela i na označavanje drugih osnovnih jedinica iz društvenog, političkog, ekonomskog života.

Pseudoperipteralni hram Maison Carrée u Nimu, južna Francuska, sa ugrađenim polustupovima na stražnjim zidovima cele i korintskim stupovima ispred ulaza. Hram je dominirao forumom Nima. Ovo je jedan od najbolje sačuvanih monumenata iz klasičnog razdoblja. Vjerojatno je izgrađen nalogom Marka Vipsanija Agripe 20. ili cc 16. god. p. n. e., a rekonstruiran u narednim godinama. Ovo je uobičajeni tip hrama iz rimskog doba. Izvorno je hram bio posvećen princepskom geniju i boginji Romi, znači služio je u svrhu carsko – državnog kulta (*Augusteum*), ali je kasnije (možda cc 2. – 4. god. n. e.!?) bio posvećen Gaju i Luciju, unucima Augusta, koji su bili i patroni nimske kolonije. Nešto kasnije hram je ponovo bio preposvećen Romi i Augustu. O kultu u nimskom hramu su se brinuli *augustales*. Hram svoju očuvanost duguje činjenici da je pretvoren u kršćansku ckrvu u IV. st. n. e. Tako on nije doživio sudbinu mnogih drugih objekata koji su stradali za vrijeme kataklizmičke i fanatične destrukcije klasične grčko – rimske kulture krajem IV. i u toku V. st. n. e., koja je uslijedila nakon proglašenja nikejskog kršćanstva za jedinu dozvoljenu religiju. Kasnije je hram služio i kao gradska vijećnica, pa i dio dvora vizigotskih kraljeva. Danas je muzej. Maison Carrée je primjer arhitekture koju izlaže Vitruvije.

Već je ranije u tekstu rečeno da latinska riječ *templum* u rimsko doba nije označavala zgradu kao takvu, nego sveti prostor koji je ritualno ispitan i iscrtan. Vitruvije tako uvijek koristi riječ *templum* u označavanju svetog prostora, a ne za zgradu. Za označavanje primarno hramovnog građevinskog objekta koristile su se riječi *aedes, delubrum* i *fanum*. Danas je riječ *templum* sinonim za riječ hram u građevinskom smislu.

Javne religijske svečanosti, ceremonije i obredi se izvode po pravilu vani, a ne unutar hramovne zgrade. Neke ceremonije u vidu procesija započinju ili posjećuju ili završavaju u hramu ili oltaru. Životinjske žrtve su se nudile na otvorenom, svetom prostoru unutar *templuma*. Sa svojim širenjem rimski svijet je pored italskih, u sebe apsorbirao enorman broj predrimskih svetih prostora i hramova, najrazličitijih formi i građevinskih oblika koji

su pripadali Egipćanima, Levantincima (uključujući i Feničane), Maloazijcima, Grcima, Tračanima, Iberima, Baskima, Ilirima, Keltima, Germanima....itd... Većina tih svetih prostora i hramova je nastavila svoje postojanje, sa svojim kultovima, ritualima i obredima koji su uglavnom podlijegali načelu *interpretatio*. I u stoljećima nakon uključivanja u rimski, kosmopolitski svijet nastavljena su podizana i održavanja hramova na stari način kod različitih etnokulturnih zajednica, samo su sada više dolazili do izražaja i određeni simbiostički i sinkretički momenti. Jedino u apsorbirani, sinkretizirani sustav svetih prostora i hramova rimskog svijeta nisu uključeni hebrejski hramovi.

Kraći popis najčešće spominjanih hramova u Rimu, Italiji i provincijama :
<u>Grad</u>
Pantheon na *Campus Martius*.
Hram Antonina i Faustine na Forumu.
Hram Apolona Palatinskog na Palatinu.
Hram apolona Sosijana, blizu Marcelovog teatra.
Hram Belone, blizu Marcelovog teatra.
Hram Dobre Boginje (*Bona Dea*) na Aventinu.
Hram Cezara na Forumu.
Hram Kastora i Poluksa na Forumu.
Hram Sloge (*Concordia*) na Forumu, u podnožju Kapitola.
Hram Kibele na Palatinu.
Hram Dijane na Aventinu.
Hram božanskog Augusta (*Augusteum*) iza Julijeve bazilike.
Hram Hadrijana na *Campus Martius*.
Hram Herkula Pobjednika.
Hram Izide i Serapisa na *Campus Martius*.
Hram Janusa na Forumu.
Hram Janusa na forum *Holitorium*.
Hram Junone Monete na Kapitolu.
Hram Jupitera Kapitolinskog na Kapitolu.
Hram Marsa Ultora na Augustovom forumu.
Nymphaeum (pogrešno nazivan hram Minerve Ljekarke), ranije na forum *Transitorum*.
Hram Minerve Ljekarke (poznat prema literarnim vrelima, ali još uvijek nisu pronađeni ostaci).
Hram Mira na forumu mira.
Hram Portuna.
Hram Romula na Forumu.
Hram Saturna na zapadnom kraju Foruma.
Hram Sirijaka na Janikulu.
Hram Venere i Rome, sjeveroistočni ugao Foruma.
Hram Venere Roditeljke na Cezarovom forumu.
Hram Vespazijana i Tita.
Hram Veste na Forumu.
Hram *Veiovis* na Kapitolu.
<u>Italija</u>
Hram Apolona u Pompejima.
Hram Belone u Ostiji.
Hram Veste u Tivoliju.
<u>Europske provincije</u>
Hram Klaudija u Kolčesteru, Engleska.
Arthur's O'on, Stenhousemuir, Škotska.
Pagans Hill Roman Temple, Somerset, Engleska.
Rimska kupatila i Hram Minerve Sulis, Bath, Somerset, Engleska.
Mitrej u Londonu, Engleska.

Hram Augusta (*Augusteum*) u Barseloni, Španija.
Rimski hram u Alcántara, Španija.
Rimski hram u Vic, Španija.
Rimski hram u Kordobi, Španija.
Maison Carrée u Nimu, južna Francuska.
Hram Augusta i Livije (*Augusteum*) u Vienne blizu Liona, Francuska.
Rimski hram u Evora, Portugal.
Hram Augusta (*Augusteum*) u Puli, Hrvatska.
Hram Augusta (*Augusteum*) u Naroni, južna Hrvatska.
Mitrej u Jajcu, BiH.
Mitrej u Konjicu, BiH.
<u>Maloazijske provincije</u>
Hram Augusta (*Augusteum*) u Ankari, Turska.
Hram Augusta (*Augusteum*) u Afrodiziju, Turska.
Hram Augusta (*Augusteum*) u Istanbulu, Turska.
Donuktas rimskih hram u Tarsu, Turska.
<u>Levantske provincije</u>
Hram Augusta (*Augusteum*) u Antiohiji, Turska.
Hram Artemide u Jerashu, Jordan.
Omajadska džamija u Damasku, Sirija.
Hram Augusta (*Augusteum*) u Sebaste, Izrael.
Hram Bakha u Baalbeku, Liban.
Ain Harcha, Liban.
Kfar Qouq, Liban.
Aaiha, Liban.
Deir El Aachayer, Liban.
Yanta, Liban.
<u>Afričke provincije</u>
Augustov hram (*Augusteum*) u Kartagini, Tunis.

Augusteum u Puli.

Hram Augusta i Livije (*Augusteum*) u Vienne, Francuska.

Ostaci Jupiterovog hrama u Pompejima, koji je predstavljao glavni dio gradskog foruma. U pozadini se vidi Vezuv.

Ostaci Apolonovog hrama u Pompejima.

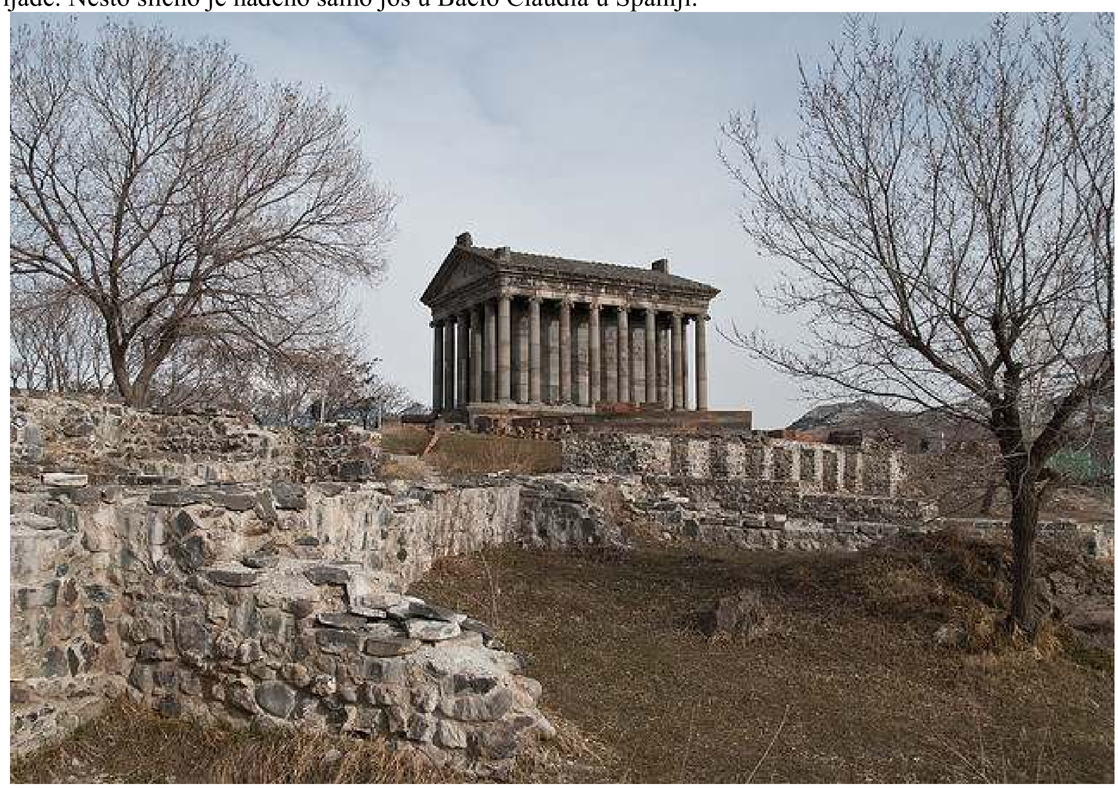
Hram Zeusa/Jupitera u Aizanoi, Turska. Izgrađen u II. st. n. e. Hram je posjedovao značajan zemljišni kompleks, koji je rentao zakupcima. Međutim, granice hramovnog zemljišta nisu bile baš precizne i oni koji su radili na njemu su odbijali plaćanje takse. Princeps Hadrijan je riješio ovo pitanje i kopije sadržaja pisama su ispisane na zidovima hrama.

Hram u Dougga u današnjem sjevernom Tunisu. Datacija II. st. n. e. i posvećen Kapitolinskoj trijadi.

Tri hrama gradu Sbeitla (ili Sufetula) u današnjem Tunisu. Umjesto da izgrade jedan hram posvećen Kapitolinskoj trijadi, stanovnici grada su odlučili da izgrade tri zasebna hrama, za po svaku sastavnicu trijade. Nešto slično je nađeno samo još u Baelo Claudia u Španiji.

Rekonstruirani Garni hram u Jermeniji, posvećen bogu suna Heliju. Dao ga je izgraditi jermenski kralj Tiridat I. u I. st. n. e. Izgradnja je novčano pomognuta i novcem koji je Tiridat I. dobio od princepsa Nerona.

Hram Dionisa/Bakha u libanskom gradu Baalbeku (*Heliopolis*; بعلبك). Moguće je da je riječ ipak o hramu Venere – Atargatis, boginje koja je pripadala semitskoj božanskoj trijadi poštovanoj u Balbeku. Trijadi su inače pored Atargatis (po grčko – rimskoj interpretaciji Afrodita i Venera) pripadali i Baal (po grčko rimskoj interpretaciji Zeus i Jupiter) i bog nepoznatog originalnog semitskog imena, ali je po *interpretatio* odgovarao Hermesu/Merkuru. Datacija izgradnje ovog hrama je cc 150. god. n. e. Pored ovog hrama u Baalbeku su postojala još dva velika hrama posvećena Veneri i Jupiteru - Baala, sa tim da je ovaj potonji kreiran da bude najveći hram u rimskom svijetu. Od njega je sačuvano samo 6 od 54 masivna granitna stupa (od kojih je svaki bio visok 21 m.) hrama. Inače je Balbek poznat kao grad koji je vrlo dugo čuvao nekršćanski karakter.

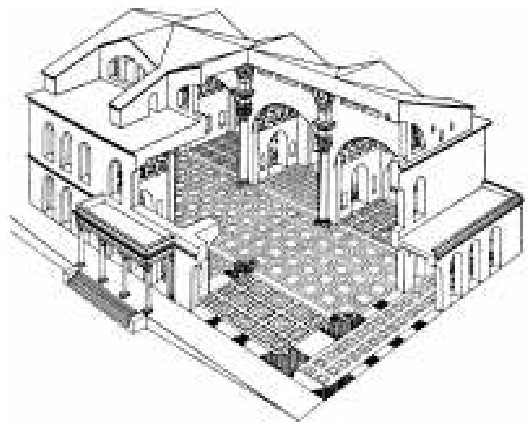
Bazilika

Bazilika (*basilica*; βασιλική στοά = „kraljeva dvorana”) je originalno označavala javnu zgradu rimskog svijeta, koja je uobičajeno (najranije od vremena Augusta) bila smještena na forumu bilo kojeg rimskog grada. U rimskom svijetu one se pojavljuju od početka II. st. p. n. e., i imale su primarno svjetovnu svrhu. Bazilike su kasnije igrale veliku ulogu u rimskom društvenom životu. U bazilikama su održavana suđenja i vršene svakovrsne nagodbe, priređivani politički sastanci, čak se obavljale trgovinske i druge poslovne transakcije, u njima su se, najzad, ljudi sklanjali od kiše i sunčeve žege. Isti termin je korišten i za zgrade sa religijskom i kultnom svrhom, i to za neabrahamistička vjerovanja. Tako je pronađena jedna neopitagorejska bazilika iz I. st. n. e. (blizu Porta Maggiore u Rimu). Oblik i funkcija bazilike je prenesena iz grčko – helenističkog svijeta. Iako su po formi postojale varijacije, bazilike uglavnom imaju unutarnju kolonadu koja dijeli prostor i polukružnu apsidu (αψις; *absis*) iznad koje se nalazi polukupola. Apsida je bila na kraju i u njoj je magistrat sjedio. Ove apside su imale malo uzdignute podijum. Centralni prolaz je širi i viši nego bočni prolazi, kako bi svjetlost lakše prodirala kroz prozore. Najstarija

poznata bazilika izgrađena u Rimu je *Basilica Porcia* (184. god. p. n. e.) za vrijeme cenzure i pod auspicijima Katona Starijeg. Ova bazilika je trebalo da bude oficijelna građevina za plebejske tribune. Pored nje poznate su i sljedeće bazilike : *Basilica Aemilia* (179. god. p. n. e)[4], *Basilica Sempronia* (169. god. p. n. e.; od cenzora Tiberija Sempronija Grakha Starijeg), *Basilica Opimia* (121. god. p. n.e.; možda od konzula Lucija Opimija) *Basilica Iulia* (završena od Augusta), *Basilica Ulpia*, bazilika Maksentija (građena između 308. i 312. god. n. e.; započeta za Maksentija, a završena za Konstantina). Relativno je dobro poznata i bazilika u Pompejima (izgrađena na kraju II. st. p. n. e.).

Ostaci Maksentijeve bazilike.

Rekonstrukcija Maksentijeve bazilike.

Od III. st. n. e. tip bazilike je zbog karakteristike velike hale postao i sastavni dio palata, odnosno služio za audijencije i okupljanje elite širom rimskog svijeta. Sjedeći na uzdignutoj apsidi, carski, regionalni i lokalni poglavar je mogao da bude i formalno uzdignut između osoba koje se još nalaze u bazilici. Tako se oblik bazilike u kasnoj antici pretvarao u glavnu upravnu zgradu.

[4] Ova bazilika je data da se izgradi od cenzora Marka Emilija Lepida (*Marcus Aemilius Lepidus*) i Marka Fulvija Nobiliora (*Marcus Fulvius Nobilior*). Prvobitno se ona zvala *Basilica Fulvia*, a kada ju je konzul za 78. god. p. n. e. Marko Emilije Lepid preuredio preimenovana je u *Basilica Fulvia et Aemilia* ili samo *Basilica Aemilia*.

Ostaci bazilike u Leptis Magni, Libija. Izgrađena početkom III. st. n. e.

Nakon što je kršćanstvo zavladalo kao dominirajuća religiozna manifestacija, termin bazilika je počeo određivati velike i bitne crkve. Tako je pojam bazilika ujedno održavao i arhitektonsku i crkvenu sadržinu. Tip bazilike je bio vrlo prijemčiv za kršćane (prvo nakon njihove konačne dekriminalizacije, a zatim u doba njihove vlasti), jer je več bila simbol moći i vlasti, a pružala je za kršćanski obred (koji se uglavnom obavlja unutra, a ne vani) odličan prostrani ambijent. Bazilika je imala centralni, izduženi brod sa bočnim prolazima prolazima i apsidom; na ovoj uzdignutoj platformi je stajao ili sjedio episkop ili neki svećenik i obraćao se okupljenoj pastvi na misi ili nekom drugom dešavanju. U odnosu na bočen prolaze viši dijelova broda su sadržavali redove prozora, kako bi svjetlost ulazila u središnji dio. Izuzetak su bile kavkaske crkve u kojima je brod bio samo viši od bočnih prolaza, pa je njihova unutrašnjost bila mnogo mračnija. Ispred kršćanskih bazilika su se nalazila zaokružena predvorja – dvorišta sa kolonadama stupova. Bazilike su bile pogodne da budu tako izrađene kako bi njihov tlocrt sadržavao u sebi i simboliku krsta. Vrijednost svake pojedine kršćanske bazilike je proizlazila iz toga kolika je bila gradacija autoriteta i moći osobe koja je stolovala u njoj, odnosno njegove pozicije u crkvenoj hijerarhiji.

Dobar primjer kršćanskih bazilika pružaju stara crkva sv. Petra u Rimu (IV. st. n. e.), crkva svetih apostola u Konstantinpolisu (koja je prva po tlocrtu podsjećala na krst), rimske crkve sv. Sabine, sv. Jovana Lateranskog, sv. Pavla (kraj IV. st. n. e.; van zidina Grada) i sv. Klementa (VI. st. n. e.), crkva sv. Ilije u Solunu (V. st. n. e.), bazilika u Betlehemu (VI. st. n. e.), dvije velike bazilike u Raveni. Najpoznatija kršćanska bazilika na prostoru današnje Bosne i Hercegovine je pronađena na Bilmišću u Zenici.

Kako je u kasnoj antici slabila svjetovna vlast, na uštrb vlasti svećeničke kaste, tako su i crkve – bazilike sa lokalnim episkopom postajale oličenje stvarne vlasti u odnosu na svetovne bazilike u kojima su se nalazili lokalni magistrati. Danas je arheologija otkrila tragove mnogih kasnoantičkih bazilika, koji se po defaultu smještaju u skup kršćanskih crkvenih objekata. Međutim, činjenica je da i u kasnoj antici još uvijek egzistiraju i arhitektonski oblici baziličnog tipa, a koji imaju svjetovnu sadržinu. I to bi trebalo da imaju na umu arheolozi kada započinju sa svojim istraživanjima baziličnog nasljeđa.

Vojna inženjerija

Oružana snaga Rimske države, i u vrijeme Republike i u vrijeme principata je posjedovala jednu fantastičnu osobinu, a to je da je bila veoma fleksibilna institucija. Ona se nije uskogrudo niti dogmatski držala vojnih teorija i doktrina. Zavisno od potreba, uvjeta na terenu i konkretne situacije ona se mijenjala, apsorbirala i prilagođavala. To je podrazumijevalo i da se čak od najvećih neprijatelja preuzimaju određene vrijednosti strateške i taktičke prirode, tipovi oružja i borbene opreme, kao i načini borbe. Tako bi se moglo smatrati da rimska oružana snaga nije bila samo originalna tvorevina rimskog svijeta, nego i djelo uspješnog apsorbiranja raznoraznih elemenata vojnih i borbenih tekovina euromediteranskog, pa i srednjoistočnog područja. Rimljani su najviše preuzimali od razvijenih kultura Grka, Etruraca i Kartaginjana, ali se nisu ustručavali ni preuzimati od slabije kultiviranih europskih zajednica kao što su Kelti, Iberci i Germani. U skladu sa takvim načelima, oružana snaga Rimske države je bila otvorena i za najrazličitija inženjerijska i tehnološka iskustva i dostignuća. Zato je i vojna inženjerija u rimsko doba predstavljala najbolji i najkvalitetniji element inženjerskih umijeća i tehnologija rimskog svijeta. Praktični Rimljani su dobro znali da je za uspjeh rata, uz dobro oružje, dobru logistiku i dobre zapovjednike i obučene vojnike, potrebno i umijeće dobrog korištenja prostora. Zato je svaki vojnik, u svojoj standardnoj opremi, morao da ima i malu, vojničku lopatu.

Još je Servije Tulije u svojim reformama ustanovio dvije centurije koje su u sebi okupljale zanatlije.

Vojna inženjerija se posebno isticala u podizanju vojnih tabora, mostova, cesta, te drugim građevinskim aktivnostima (gradnja kanala i luka, melioracija tla, akvadukti, podizanje gradskih zidina, čak i u rudnicima i sadnji vinograda). Zapošljavanje profesionalne vojske na građevinskim poslovima u vrijeme mira je bila i potreba. Time se održavala njihova dobra fizička kondicija, a i vojnici su bili zaposleni, jer je vojnička dokolica mogla predstavljati vrlo opasnu pojavu iz koje su se mogle izroditi problemi, konspiracije, nezadovoljstva, pa i bune. Pošto je vojska veoma potrošačka institucija, njeno zapošljavanje na građevinskim poslovima je donosilo i značajne javne uštede. Uz to, činjenica je da su i najbolji građevinski utilitarni objekti bili oni koje je izgradila vojska.

Tabori

Za nominirane vojnog tabora u latinskom jeziku se koristila riječ kastrum (*sing.* : *castrum*, *plu.* : *castra*) i to poglavito za veće tipove u koje su se smještale i legionarske jedinice. Izraz u množini →*castra* se ustvari koristio za jedan tabor, jer je *castrum* primarno pojmovno označavao samo jedan objekat, baraku, zgradu ili šator unutar tabora. Za postaju manje jedinice – većinom auksilijarnog tipa – se koristio termin *castellum*. Generički termin je *praesidium* (garnizon), a koristili su se i grčki termini στρατόπεδον i φρούριον. Toliko je bilo kastruma i kastela širom rimskom svijeta da su se izvedenice iz ovih latinskih riječ zadržale u mnogim euromediteranskim jezicima i zemljama, uključujući i toponimiju, onomastiku i patronimike. Mnoga naselja u Europi i na Mediteranu razvila su se iz tabora oružanih snaga Rimske države, pa i pokazuju još uvijek tragove njihovog originalnog obrasca. Ovaj obrazac je korišten i za formiranje novih gradova u španskim kolonijama u Amerikama. U Engleskoj i Velsu mnogi gradovi koji u svome imenu sufiks chester isto predstavljaju nasljeđe kastruma iz rimske epohe.

Vojni tabori su predstavljali jedan od vidljivih primjera ne samo rimske moći i vlasti, nego i zavidnog arhitektonsko – graditeljskog planiranja i rada. I na tom je vojna inženjerija pokazala sva svoja umijeća.Glavna strateška misao oružanih snaga Rimske države je dobro, promišljeno uređivanje sustava tabora. Po toj zamisli veće vojne jedinice se nikada ne bi zaustavile na određenom mjestu kako bi zanočile (posebno na neprijateljskom ili stranom području), a da nisu podizale tabor u standardiziranoj formi koji bi bio u mogućnosti da primi kompletno borbenu jedinicu sa ljudstvom, pratećom logistikom (civili, konji, teretne životinje, prtljag) i ratnim materijalom i mašinama. Način izgradnje tabora, njegova unutarnja organiziranost i funkcionalna osposboljenost su bili kodificirani, kako bi se bez mnogo razmišljanja u svakoj prilici mogao brzo podići tabor. Toliko se smatralo esencijalnim podizanje tabora, da se i u slučaju da je došlo do neprijateljskog napada nije nikada prekidalo, nego je dio vojnika ostao da podiže utvrdu, dok su njihovi drugovi po oružju odbijali napad ili stražarili i bili pod punom borbenom gotovošću (ako je pretila potencijalna opasnost). Ova praksa podizanja tabora – zanočišta u toku jednog marša, da je fraza *pervenire ad locum tertiis . . . quartis . . . septuagesimis castris* označavala broj dana koji je trebala određena vojna jedinica preći od tačke A do tačke B.

Tabori nisu služila samo za sklanjanje i zaštitu vojske u pokretu ili garnizoniranje na određenom prostoru, nego su predstavljali i neke vrste odstupne linije u slučaju poraza u bitki na otvorenom. Tabori bi se podizali prije same bitke, i slučaju da nešto nepovoljno krene, vojnici bi se sklonili u utvrđeno područje, gdje bi se zaštitili i pregrupirali.

Ovi privremeni tabori su ustvari činili skup šatora i torova zaštičenih drvenom palisadom, usjecima i nasipima. U slučaju da se jedan rejon, iz različitih razloga (strateških, stanja terenu, zemljopisnih, geomorfoloških, demografskih...itd...) koristio u dužem periodu taj tabor bi se nazivao *castra stativa* („permanentni tabor") koji je mogao biti *castra hiberna* (zimski tabor) i *castra aestiva* ili *aestivalia* (ljetni tabor). Od augustovske reorganizacije oružanih snaga Rimske države, svaka legija i auksilijarna kohorta je imala svoju stalnu, glavnu bazu. Tabor pomorskih i flotnih jedinica se nazivao *castra navalia* ili *castra nautica*. Zimski tabori su uglavnom bili snažnije građevinske strukture (zbog vremenskih prilika) i nalazili su se u duboljoj pozadini (jer zima nije bila sezona ratovanja). U ljetnim taborima vojska je više bila u borbenoj gotovosti i bliža konkretnom ili potencijalnom

protivniku. Naravno postojali su i tabori u kojima su se sve odgovarajuće trupe nalazile u toku cijele godine.

Konstrukcija tabora je bila odgovornost inženjerijskih jedinica, koje su u svome sastavu imale specijaliste mnogih tipova kojima su nadređeni bili *architecti*. Oni su smatrani *immunes* vojnicima, koji su bili oslobođeni nekih regularnih dužnosti. Oni su mogli da od običnih vojnika zahtijevaju rad koliki je bio potreban, i postavljali su tabore na osnovi uzoraka iz priručnika birajući onaj koji bi bio najpodesniji za poziciju gdje bi se armija nalazila i u vrijeme koje će provesti u njemu. Postavljanje tabora i njegovo unutarnje uređenje je izvođeno od strane iskusnih časnika zvanih *metatores* koji su koristili mjerne štapove od 10 stopa (*decempedae*) i gromatika koji su koristili instrument groma. Kada bi glavni komandant okvirno odredio prostor gdje bi se trebalo taborovati, onda bi za to odgovorni oficir (uglavnom vojni tribun) vodeći sa sobom grupu centuriona (svi bi skupno bili zvani *mensores*) ispitao taj prostor i određivao najbolju preciznu lokaciju za smještaj tabora.

U ranije doba, dok su trajali ratovi u Italiji, vojnici bi se na kraju borbene sezone (otprilike u kasnu jesen) uglavnom vraćali kući. Ali kada su trupe odlazile u prekomorska područja, zimovanje u svojim domovima je postalo praktično teško izvodljivo, posebno ako je riječ bila o grčko – egejskom, maloazijskom, sjevernoafričkom ili hispanskom području. Tada bi se uglavnom povlaćila vojska na zimovanje u neki grad ili seosko područje (na kantonovanje) gdje bi bila zaštićena od zimskih nepogoda i gdje bi se vojnici mogli odmoriti i ponovo uvježbavati (*in hiberna concedere; exercitum in hiberna dimittere; exercitum per civitates in hiberna dividere*). Naravno, postojali su i specifični uvjeti, npr. u slučaju kontinuirane opsade ili blokade kada je zapovjednik mogao odlučiti da trupe drži u borbenom poretku, bez odlaska u zimovališta, čitavu godinu ili duže. Nekada se zimovanje „pod šatorima” (*hiemare sub pellibus; hiemem sub tentoriis exigere*), tj. na borbenoj liniji bez ugodnosti zimovališta primjenjivalo kao kolektivna kazna za određenu vojnu jedinicu (neposlušnost, dezerterstvo, ležernost, omlitavost).

U razvijenijim provincijama na istoku tabori su više – manje gravitirali već postojećim gradovima. Na kulturno zaostalijem zapadu i u graničnim zonama ovi tabori su se mogli nalaziti ili u blizini nekog već postojećeg domorodačkog naselja, ili na posebnoj poziciji. Stalni i veći tabori su u uvelikoj mjeri doprinosili procesu romanizacije i kulturizacije, jer se pored njih, posebno u kulturološko -zaostalijim sredinama i u udaljenijim provincijama, postupno stvaralo i civilno naselje. U mirnodopsko doba, ovi tabori su predstavljali pravi magnet za lokalne i okolne populacije. Vojnici su uvijek bili redoviti izvor svježeg gotovog novca, a i njihovo prisustvo je pružalo sigurnost. Zato su se oko tabori naseljavali trgovci i drugi poduzetnici. Uz to su vojnici stupali u veze sa ženama iz niza zajednica, pa bi se i one sa djecom naseljavali uz tabore. Tako bi se tabori postupno pretvarali i u gradska naselja koja su mogla prerasti u centar određene municipalne jedinice.

Nepoznato je kada su Rimljani počeli koristiti taborski sustav kakav postoji od druge faze Republike zaključno sa principatom. Iako Livije i Dionizije iz Halikarnasa govore o taborima i u najranijim periodima rimske historije, riječ je sigurno o anahronističkom tumačenju. Po Frontinu, ideju o podizanju uređenog tabora u koji bi se sklonile čitave jedinice, ako ne i cjelokupna armija, Rimljani su dobili za vrijeme rata sa Pirom kada su zauzeli tabor Pirove armije kod Beneventa. Vjerojatnije je da je i po pitanju podizanja tabora riječ o postupnom procesu, uzrokovanom čestim ratovima na sve udaljenijim područjima od matičnog teritorija Republike. Dešavala su se stalna poboljšavanja i unapređenja strukture tabora od vremena samnitskih ratove, preko Pirovog, cispalpinskih kampanja i I. punskog rata, pa do II. punskog rata, kada je konačno zaokružen sustav tabora u pravilnom, standardnom smislu.

Bez obzira na svoj karakter, obim i svrhu, svi tabori su imali fiksiran i dobro poznat načelni plan na osnovi kojeg su se podizali i gradili. Svaka jedinica je imala i svoj raspored u tome planu i svoje mjesto u taboru bez obzira na prostor gradnje ili želje zapovjednika. Poradi te uređenosti i discipline tabori su bili primjer sređenog i funkcionalnog sustava, u kojima nije dolazilo do konfuzije i odlaganja ili dodatnih zapovijedi.

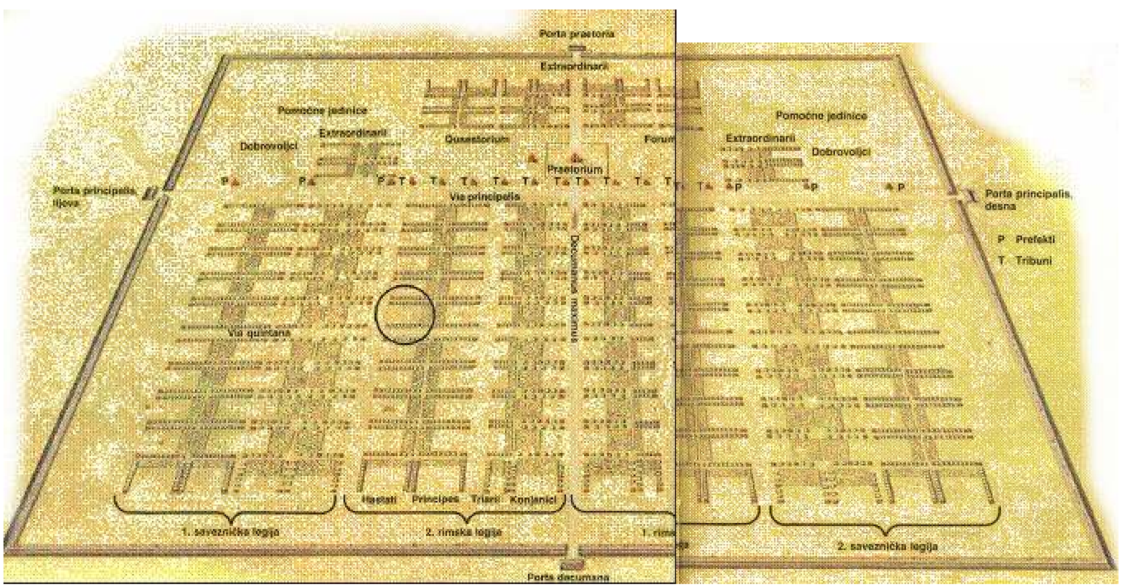
Detaljne opise tabora rimskih oružanih snaga, njihovoj strukturi, podizanju i funkcioniranju u različitim epohama daju Polibije (prva polovica i sredina II. st. p. n. e.), Josip Flavije (vrijeme Judejskog rata), djelo *De Munitionibus Castrorum* („O fortifikacijama vojnih tabora") nepoznatog autora iz III. st. n. e., i Vegecije (kraj IV. st. n. e.).

Tabor koji Polibije opisuje je predviđen za regularni sastav jedne konzularne armije (dvije premarijevske legije i isti broj saveznika – pješadinaca i veći broj saveznika - konjanika) za vrijeme Srednje Republike i koji se formira na kraju uobičajenog kretanja marša vojnika. Riječ je o taboru koji je dugačak 300 m., imao tri glavne ceste i četvero vrata, i koji je najviše u sebe mogao da sabere cc 16 800 pješadinaca i 1800 konjanika. Po Polibiju : „Evo kako Rimljani podižu tabor. Kada nađu povoljan položaj, oni mjesto koje nudi najbolji pregled okoline i najbolje mogučnosti za izdavanje naredbi namjene za podizanje konzulovog šatora. Tamo gdje će podići njegov šator zabijaju zastavu, oko koje potom izmjere i obilježe prostor površine četiri pletra, tako da dobiju kvadrat čija je svaka strana udaljena 100 stopa od zastave. Duž jedne strane ovog kvadrata, one za koju se učini da pruža najveće pogodnosti za snabdijevanje vodom i hranom, raspoređuju se rimske legije. Kako u svakoj legiji, kao što sam rekao, ima šest tribuna, a svaki konzul vodi uvijek dvije legije, jasno je da sa svakim konzulom ide obavezno 12 tribuna. Njihove šatore postavljaju u jednom nizu, uporedo sa prethodno odabranom stranom jvadrata i na 50 stopa od nje, da bi ostalo dovoljno prostora za konje, tovarne životinje i ostatak tribunskog prtljaga. Svojom zadnjom stranom šatori su okrenuti pomenutom kvadratu i gledaju ka spoljašnjoj strani tabora koju ćemo sada i nadalje zamišljati i zvati prednjom stranom cijelog tabora. Tribunski šatori su podjednako udaljeni jedan od drugog, i taj razmak između njih je tako udeđen da se prostiru duž čitavog prostora namjenjenog rimskim legijama. Potom odmjere stotinu stopa ispred tribunskih šatora, pa od linije koja omeđuje ovaj prostor, uporedo sa šatorima tribuna počinju sa određivanjem mjesta za svaku legiju. To rade ovako. Pomenutu liniju presjeku po sredini drugom, pa od mjesta njihovog spajanja, pod pravim uglom na osnovnu liniju, počinju da redaju šatore konjanika iz obje legije jedne naspram drugih na udaljenosti od 50 stopa, tako da sporedna linija prolazi između šatora. Postavljanje šatora konjanika i pješadinava je slično jer cijela površina koju zauzimaju i manipuli i turme ima oblik četverougla. Ovaj četverougao gleda na ulice koje prolaze kroz tabor i ima određenu dužinu uz glavnu ulicu →100 stopa. Po pravilu, trude se da mu i dubina bude ista, izuzev kod saveznika. Kada vode veće legije, onda mu proporcionalno povećavaju i dužinu i dubinu. Dakle, šatori konjanika počinju od sredine tribunskih šatora, te tako stvaraju neku vrstu ulice koja leži pod pravim uglom na ranije pomenutu liniju i prostor ispred tribunskih šatora. Doista, čitav splet prolaza u taboru najviše liči na ulice u gradu, jer su čitavom njihovom dužinom, i sa jedne i sa druge strane, smješteni manipuli i turme. Iza konjanika su smješteni trijariji obje legije, uz svaku turmu po jedan manipul. Njihov raspored isti kao raspored konjanika i šatori im se dodiruju, ali gledaju u suprotnom smjeru. Dubina svakog manipula trijarija iznosi polovinu njegove dužine, zato što su, po pravili trijariji brojčano dvostruko slabiji od ostalih trupa. Na taj način, iako se manipuli često međusobno razlikuju po broju ljudi, dužina njihovih šatora je uvijek ista zahvaljujući razlici u dubini. Nakon toga, na udaljenosti od 50 stopa sa obje strane, naspram trijarija podižu šatore principa. Kako su ovi šatori okrenuti pomenutom međuprostoru od 50 stopa, stvaraju se dvije nove ulice koje polaze od iste ravne linije kao ulica na koju izlaze konjanici, tj. od one koja omeđuje prostor od 100 stopa ispred tribunskih šatora. Završavaju se na onoj strani tabora koja se

nalazi naspram tribunskih šatora, koju smo nazvali prednjom stranom tabora. Iza principa i neposredno uz njih, a u smjeru suprotnom od onoga u kome oni sami gledaju, nalaze se hastati. Rečeno je već da ove starosne grupe imaju po deset manipula, iz čega slijedi da su im i ulice jednake dužine. Sve ulice se završavaju na prednjoj strani tabora kojoj su okrenuti i posljednji manipuli u svakom redu. Iza hastata odmjere 50 stopa pa naspram njih postavljaju savezničke konjanike, počinjući od iste linije i završavajući na istoj liniji kao legije. Kao što sam naprijed rekao, kod saveznika je broj pješadinaca isti kao u rimskim legijama, osim što je umanjen za 1/5 vojnika koji se biraju za ekstraordinarije, dok je konjanika dvostruko više, jer se i od njih 1/3 oduzima za ekstraordinarije. Zato saveznicima kod podizanja tabora daju proporcionalno dublji prostor, da bi na taj način dužinu njihovih šatora izjednačili sa dužinom rimskih. Kada su rimski šatori već obrazovali pomenutih 5 prolaza, postavljaju se šatori savezničkih manipula i turmi, pri čemu im se dubina uvečava u skladu sa njihovom jačinom. Pješadinci su leđima okrenuti konjaništvu i gledaju ka palisadi i dvije bočne strane tabora. U svakom manipulu prvi šator sa obje strane pripada centurionu. Praveći pomenuti raspored rimskih i savezničkih šatora, između pete i šeste turme i petog i šestog manipula uvijek ostavljaju prostor od 50 stopa, pa se tako stvara još jedan prolaz kroz cijeli tabor pod pravim uglom prema ulicama i paralelan sa tribunskim šatorima. Zovu ga *quintana* zato što se prostire duž pete turme i petog manipula. Prostor iza tribunskih šatora, lijevo od pretorija, koristi se kao trg, a desno od pretorija je smješten kvestorij sa rezervama koje se u njemu nalaze. Sa obje strane tribunskih šatora, manje više pod pravim uglom na posljednji od njih, nalaze se konjanici odabrani među ekstraordinarijima i dobrovoljci koji na pohod polaze da budu na usluzi konzulima. Njihovi šatori se pružaju duž bočnih strana tabora, i jedni su okrenuti kvestoriju, a drugi trgu. Po pravilu, ove trupe su i u taboru i na maršu uz konzula, a i u svm ostalim slučajevima paze na njega i na kvestora i uslužuju ih. Leđa uz leđa sa njima, okrenuti palisadi, nalaze se pješadinci koji obavljaju dužnost sličnu njihovoj. Iza ovih pješadinaca i konjanika imamo prolaz širok 100 stopa, paralelan sa tribunskim šatorima, koji sa zadnje strane trga, pretorija i kvestorija prolazi kroz cijeli tabor. Sa njegove druge strane su smješteni šatori savezničkih konjanika ekstraordinarija okrenuti trgu, pretoriju i kvestoriju. Između ovih šatora, preko puta pretorija, ostavlja se prolaz od 50 stopa koji vodi do zadnje strane tabora i leži pod pravim uglom na pomenuti prolaz širok 100 stopa. Leđa uz leđa sa konjanicima postavljaju šatore odabranih savezničkih pješadinaca, tako da su okrenuti palisadi i zadnjoj strani cijelog tabora. Prazan prostor koji ostaje uz ove šatore duž bočnih strana tabora daje se strancima i saveznicima koji su došli određenim povodom. Ovakvim rasporedom rimski tabor stiče oblik kvadrata, a po uličnoj mreži i opšetm uređenju svojih sastavnih dijelova podsjeća na grad. Palisada se na svim stranama nalazi 200 stopa udaljena od šatora, i taj prazan prostor im je od velike koristi. Naime, zgodan je za uvođenje i izvođenje legija, zato što svaka legija svojim ulicama izlazi na njega, pa se ne stiču svi na jednom mjestu, gdje bi im se vojnici sudarali i gazili jedni druge. Na isto mjesto smještaju i stoku (*capita* op. a.) uvedenu u tabor i plijen (*praeda* op. a.) osvojen od neprijatelja, i tamo ih u toku noći čuvaju na sigurnom mjestu. Što je najvažnije, u noćnim napadima ni vatra ni strele ne stižu do šatora, izuzev u zanemarljivim količinama, koje su tada već bezopasne, kako zbog velike udaljenosti, tako i zbog slobodnog prostora ispred šatora."

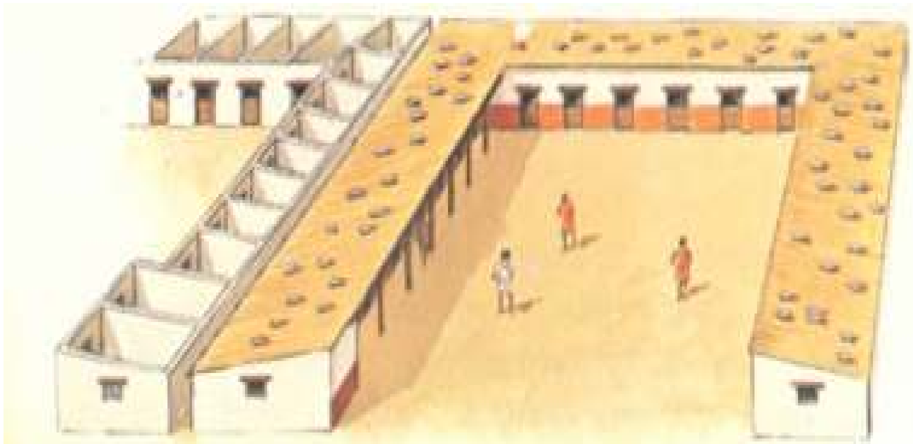
Polibije nadalje objašnjava raspored u slučaju da dođe veći broj savezničkih i drugih vojnika, ako taboruju na istom mjestu dvije konzulske armije (taj zajednički tabor nastaje prostim spajanjem dva do sada opisana tabora). Za Rimljane podizanje tabora nije značilo samo puki građevinski poduhvat, nego i uređenje odnosa unutar ljudstva smještenog u njemu. Tako Polibije isto govori da vojni tribuni zaklinju sve one koji se u njemu nalaze i vojnike i civile, pa i robove da neće ništa ukrasti iz tabora, a ako nešto nađu da će odnijeti vojnim tribunima. Čak se od vojnika u taboru određuju i higijeničarska služba. Inače je dužnost vojnih jedinica i civila u taboru strogo određena, i tačno se zna ko, kada, gdje i zašto obavlja određenu dužnost i službu. Jedino su trijariji oslobođeni nekih fizičkih dužnosti (npr. služenje vojnim tribunima), ali zato svi svakodnevno daju stražu za konjanike iz turme koja se nalazi neposredno iza njih. Što se tiče kopanja rovova, podizanja nasipa/šančeva i palisada, saveznici su zaduženi za dvije strane uz koje se nalaze njihova krila, a za preostale dvije strane su odgovorne legije, svaka legija za po jednu.

Polibije u zaključku svoga opisa oružanih snaga poredi rimski i helenski tabor : „Trudeći se da u ovoj stvari sebi olakšaju posao, čini se da su se Rimljani odlučili za metod potpuno suprotan helenskom. Zapravo, Heleni pri podizanju logora najvažnijim smatraju prilagođavanje prirodni pogodnostima terena, jer vjeruju da vještačka odbrana nije jednaka bezbjednosti koju položaju daje sama priroda, a stalo im je i da izbjegnu napore vezane za kopanje rovova. Zato su, što se tiče plana cijelog tabora, prinuđeni da usvajaju najrazličitije oblike kako bi se prilagođavali terenu, te da dijelove vojske smještaju čas na jedne, čas na druge, a ponekad i na neodgovarajuće položaje, što dovodi do toga da niko unaprijed ne zna ni svoj položaj ni položaj ostalih odreda u taboru. Rimljani, naprotiv, prihvataju naporno kopanje rovova i obavljanje ostalih odbrambenih poslova da bi imalu tu prednost da im tabor uvijek ima isti, svima poznati oblik. ” Ipak su i časnici rimskih oružanih snaga pazili na neke zemljopisne karakteristike. Pa bi se tako za podizanje tabora odabrao prostor od cc 800 m2, blizu izvora vode ili vodenog toka koji bi tekao kroz tabor (*aquatio*), te livadama koje bi služile za ispašu (*pabulatio*). Mjesto je trebalo i da bude na određenom uzvišenijem položaju kako bi se imala bolja percepcija okolnog terena, pa su zato u europskim oblastima za smještaj tabora korišteni akropolji gradinskih naselja iz ranijih epoha. Vojnici bi tako mogli formirati i *acies*, ili borbenu liniju izvan kapija tabora, gdje bi mogli biti snabjevani i podržavani od artiljerije i strijelaca za palisada ili zidina. Idealni model tabora se ipak morao prilagođavati zemljopisnim uvjetima, pa je tako skoro svaki tabor oružanih snaga Rimske države koji je arheološki istraživan imao neke svoje specifične planske i arhitektonske crte. Od pozicije na kojoj je smješten, prirodnih resursa sa kojima raspolaže, veličine i stalnosti tabora, na temelju generalnog i standarnog plana vršene su i određene modifikacije, pa i improvizacije u odnosu na objekte i fortifikacije u njemu. Tako se nailazi i na tabore u kojima nisu baš evidentirani baš svi propisani arhitektonski i građevinski elementi.

Rekonstrukcija izgleda tabora po Polibijevom opisu. Ilustracija preuzeta iz Connolly, 1991:9 - 10.

Vrijedne podatke o izgledu vojnog tabora polustalnog karaktera, koji je podignut za vrijeme opsade Numancije od strane trupa pod komandom Scipiona Emilijana dala su i arheološka istraživanja u Numanciji. Inače je otkopan i istražen veliki broj rimskih tabora, posebno onih koji se datiraju u vrijeme principata, i koji su dali nemjerljivo mnoštvo vrijednih podataka.

Pokušaj ilustrativne rekonstrukcije nastambi manipula iz polupokretnog tabora pred Numancijom 134./133. god. n. e. Legionari su smješteni bočno, a centurioni u sredini. Ilustracija preuzeta iz Connolly, 1991:10.

Po Josipu Flaviju kada trupe Rimske države prodru u neprijateljsko područje : „nikada se ne upuštaju u bitku, sve dok ne podignu utvrđeni tabor. A ovaj ne podižu na svakom mjestu, niti u nepravilnom obliku, niti svi bez reda, nego se najprije isplanira mjesto ako nije ravno, zatim se označi četverougaonik za tabor, pa tek onda mnoštvo graditelja prelazi sa potrebnim oruđem na posao. Unutarnji prostor tabora dijeli se za šatore, dok spoljna strana pruža izgled zida na kojem su u jednakom rastojanju tornjevi. U međuprostoru između tornjeva postavljaju se brzi bacači i katapulti, i bacači kamena (baliste) i naprave spremne za gađanje. Na ograđenom prostoru postavljaju se četiri kapije, svaka na po jednu stranu, koje dozvoljavaju slobodan prolaz teglećoj stoci, a i dovoljno široke za ispade ako se ukaže potreba. Unutrašnjost tabora je podijeljena na ulice. U sredinu se postavljaju šatori zapovjednika, a u njihovoj sredini opet šator vrhovnog zapovjednika, sličan hramu. U svemu izgleda kao mali grad sa svojim trgom, radionicama i sudačkim mjestom za niže i više oficire gdje se rješavaju razmirice, ako neke iskrsnu. A nasip podižu, i sve unutarnje uređenje, mnogi i vješti radnici. Ako se ukaže potreba, onda se unaokolo iskopa spoljni rov, dubok četiri lakta a isto toliko i širok. Kada tako završe utvrđivanje, vojnici u miru i poretku logoruju svaki na određenom mjestu. I sve ostalo izvršavaju oni sa isto tako dobrim poretkom i tačnošću : nošenje drva, pribavljanje namirnica, opskrbljivanje vodom vrši svako odjeljenje po poretku. Isto tako niko ne smije da doručkuje kada hoće, nego svi zajedno. Za spavanje, straže, ustajanje daje se znak trubama, niti se išta vrši bez naređenja.... Ako tabor mora da se napusti, truba daje znak. Niko ne oklijeva, nego zajedno sa datim znakom sklapaju šatore i sve pripremaju za odlazak. Ponovo trube zatrube dajući znak da moraju biti spremni, da brzo tovare prtljag na mazge i ostalu tegleču stoku, i da stoje kao takmičari pred trkačkom vrpcom spremni da nastupe. Poslije toga zapale tabora, jer je njima vrlo lako da ga ponovo sagrade... Treći znak truba obznanjuje polazak i tjera na žurbu one koji su ma iz kojeg razloga zaostali, da ne bi niko izostao od svoga poretka."

Opis vojnog tabora četiri stoljeća kasnije daje i djelo *De Munitionibus Castrorum*. Ovo se djelo ranije pripisivalo Higinu Gromatiku (*Hyginus Gromaticus*), koji je djelovao u vrijeme principsa Trajana. Međutim, danas se ono pripisuje nepoznatnom autoru koji se nominira kao Pseudo – Higin (*Pseudo-Hyginus*), i datira preciznije u početak III. st. n. e. Veoma malo se zna o njegovom autoru, a sudeći po samom tekstu, djelo je zamišljeno da bude korisni priručnik kako pravilno konstruisati vojni tabor, napisan za visoke oficire. Struktura i organizacija rimskog tabora u potpunosti su pratili evolutivni razvitak Rimske države i vojske. Nestale su tako manipule, nema više ni trijarija, hastata, principa i velita. Konjaništvo je odvojeno u potpunosti od pješadije i čini poseban korpus. Nema više ni *socii*, niti peregrinskih auksilijara, a njihovo mjesto pokrivaju stranci u službi Rimske države, koji se mogu prepoznati po stranim nazivima. U III. st. n. e. oružane snage Rimske države se ne sastoje više od *Romanae legiones cum sociis* (kao u Polibijevo vrijeme), ili *legiones cum sociis et auxiliis*, nego samo od *legiones cum supplementis*. A to se onda moralo odraziti i na uređenju vojnog tabora. U djelu *De Munitionibus Castrorum* se opisuje ljetni tabor koji sadržava tri legije i suplement jedinice.

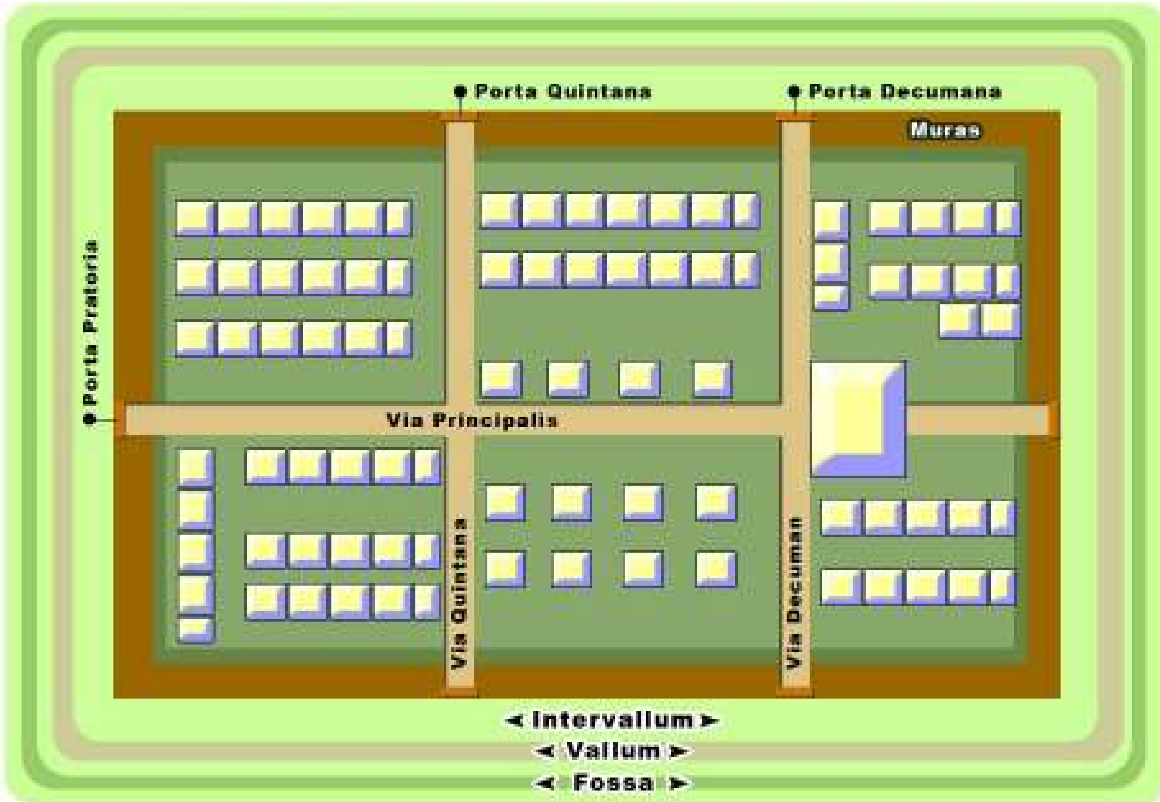
Po Vegeciju (retrospektivni prikaz) : „Regrut također mora naučiti kako se utvrđuje tabor. U ratu, naime, ništa nije tako spasonosno ni tako nužno. Ako je tabor valjano sagrađen, vojnici unutar nasipa bez brige provode dane i noći, čak i ako ih opsjeda neprijatelj, te se čini kao da sa sobom posvuda nose obzidani grad. Međutim, to je znanje potpuno nestalo. Niko već dugo nije postavio tabor davši prokopati opkope i pozabijati kolce. Znamo da su tako mnoge vojske često uništene dnevnim ili noćnim prepadom barbarskih konjanika. No oni ne trpe od toga samo kada logoruju bez tabora, već i kada su u bojnom redu nekim slučajem započeli odstupati, a nemaju taborsko utvrđenje da bi se u njega povukli, pa padaju bez odmazde poput životinja, a umiranje ne prestaje prije negoli neprijateljima uzmanjka volje da ih progone. Tabor uvijek, a osobito kada je neprijatelj blizu, treba načiniti na sigurnom mjestu gdje ima dovoljno drva, krme i vode, a ako se mora duže zadržati, neka se odabere zdravo mjesto. Valja još paziti da u blizini ne bude brdo ili povišeni položaj koji bi mogao biti na smetnji ako ga zauzmu protivnici. Treba razmotriti ne plave li bujice obično ravan, da vojska u takvoj prilici ne bi pretrpjela udar. Tabor se pak mora utvrditi u skladu sa brojem vojnika i sa količinom prtljage, kako se preveliko mnoštvo ne bi zbijalo u malome taboru, ili malen broj opet bio prisiljen da se po previše prostranome razvlači više nego što je potrebno. Tabore katkada valja podizati u obliku kvadrata, katkada trokuta, katkad polukruga, kako već iziskuje kakvoća položaja ili nužda. Vrata koja se nazivaju pretorijskim moraju gledati na istok ili motriti na ono mjesto sa kojega se vide neprijatelji ili, ako traje marš, na onu stranu na koju će krenuti vojska. Iza njih razapinju šatore i postavljaju zmajeve i bojne znakove prve centurije, tj. kohorte. Vrata koja se nazivaju dekumanskim i kroz koja se vojnici prijestupnici izvode na kažnjavanje, nalaze se iza pretorija. Tabori se utvrđuju različito i trostruko. Ako ne pritišće prevelika nužda, sa zemlje se izrezuju buseni i slažu se poput zida, tri stope visoko iznad zla, tako da sprijeda bude jarak iz kojeg je busenje izvađeno. Potom se kopa privremeni opkop širok devet, a dubok sedam stopa. Kada zaprijeti žešći neprijateljski udar, onda valja utvrditi obod tabora propisnim opkopom, širokim dvanaest, a dubokim devet stopa ispod crte, kako to zovu. Iznad toga se na pregrade načinjene prema vani i prema unutra nagomilava zemlja koja je bila izbačena iz opkopa i raste uvis četiri stope. Tako je naposljetku visoka 13, a široka 12 stopa. Na nju se zabijaju kolci od vrlo čvrsta drva koje su vojnici obično nosili sa sobom. Za ovu gradnju prikladno je uvijek imati u pripremi motike, trnokope, košare i druge vrste oruđa. Lako je utvrditi tabor kada je protivnik odsutan. Međutim, ako neprijatelj pritisne, onda se svi konjanici i polovina pješadinaca svrstavaju u bojni red da odbiju nalet, dok preostali iza njih kopaju opkope i utvrđuju tabor. Glasnik objavljuje koja je centurija čitav rad završila prva, koja druga, a koja treća. Nakon toga centurioni pregledaju i mjere opkop te kažnjavaju one koji su previše nemarno obavili zadaću. Regrute zato valja pripremiti i za ovakav postupak, kako bi bez pomutnje, brzo i brižno mogao utvrditi tabor kada to nužda zatraži." Vegecijev opis ukazuje da je taborska strategija, koju je oružana sila Rimske države primjenjivala još od Srednje Republike, krajem IV. st. n. e. zaboravljena. Njegov prikaz zato ima i namjeru da oživi ovu vrijednu stratešku doktrinu rimske vojske. Nesumnjivo je u toku IV. st. n. e. došlo do slabljenja kvalitete i vrijednosti vojske, njenog opuštanja i napuštanja takvih strateških stvari i vještina, kao što je taborovanje.

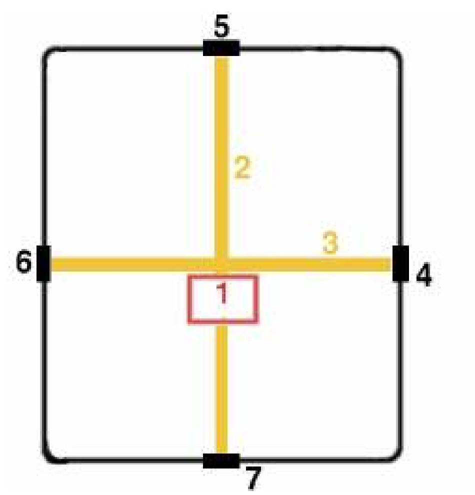
Kada bi se kopao jarak, zemlja bi se bacala sa strane jarka i tako bi se automatski podizao i nasip koji su dopunjavali busenjem trave, povrh čega su postavljali ogradu od kolja. Ovo kolje su vojnici morali da nose dok su marširali. Kasnije, ako bi tabor dobijao stalnije značenje, drvena palisada bi bila zamijenjena sa kamenim i zidanim zidom. U svakom nešto većem taboru bi se postavljale i kule situirane u pravilnim razmacima. Pošto svaku stranu podijele po dionicama za svaku manipulu, centurioni se brinu za detalje i nadgledaju posao, a po dvojica vojnih tribuna su zaduženi za ocjenjivanje urađenog posla na onoj strani koja pripada njihovoj legiji. Polibije detaljno opisuje i sam postupak izgradnje tabora, kako se zastavama označavaju mjesta na kojima će se nalaziti šatori konzula ili drugih vrhovnih zapovjednika jedinice (mjesto se zove pretorij i

označava se bijelom zastavom), te prostori gdje će se smjestiti šatori vojnih tribuna i legionara (sa purpurnim zastavama)....itd... i hvali poduzetnost i praktičnost rimskog vojnog tabora. Nesumnjivo je rimski vojni tabor vrhunac vojne inženjerijske genijalnosti i odlične strukture vojske, jer je svako znao svoje mjesto u njemu kao da se nalazi u sopstvenom gradu, bez obzira na kojoj se poziciji tabor podizao. Onaj dio vojnika koji bi gradio tabor, to bi obavljao u oklopima, dok bi drugi dio bio u punoj borbenoj pripravnosti, kako bi mogao dočekati potencijalni neprijateljski napad. Jasno su bila propisana i pravila ulaska u tabor. Posljednja bi u tabor ulazila konjica, i to tek kada bi na strani koja gleda prema neprijatelju bila postavljena ograda. Kada se napušta tabor, sklapaju se šatori i sakuplja oprema i sve ima svoju vrlo preciziranu proceduru do u najmanji detalj. Na prvi znak trube vojnici raspremaju konzulov i tribunske šatore, a potom svaki vojnik sklapa svoj šator. Na drugi znak trube učvršćavaju zavežljaje na tovarne životinje i na treći prethodnica napušta tabor.

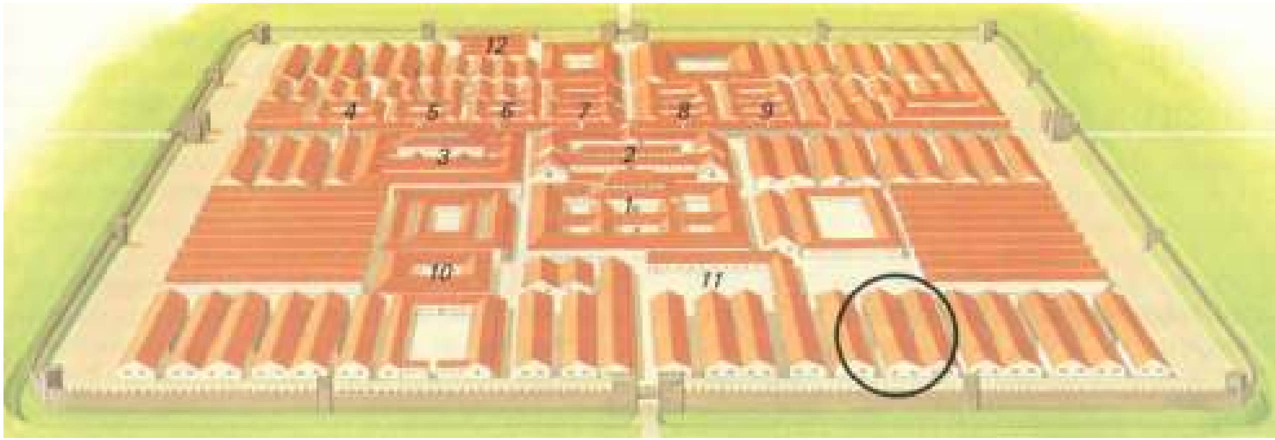
Shematski gledano svaki tabor bi načelno izgledao na sljedeći način. Iza jarka (*fossa*), na nasipu (*agger*) bi se nalazila palisada ili zid (*vallum*). Vojnici su u nasip ugrađivali tajne prolaze, od kojih neprijatelj ne bi imao nikakve koristi. Postojala su tri tipa ovih tajnih prolaza : *clavicula, agricola et tutulus.* Ovo je podrazumijevalo da su vojnici sa sobom nosili ne samo oružje, nego i oruđe. Baza (*munimentum*) je bila smještena u potpunosti unutar palisade ili zida. Neposredno iza palisade ili zida pružao bi se prazan prostor (*intervallum*), u koji bi se smještali i stoka (*capita*) i plijen (*praeda*). U svakom taboru se nalazila „glavna" cesta (*via principalis*) koja se pružala pravcem sjever→jug i bila je veoma široka i ustvari je odgovarala gradskoj ulici *cardus maximus*. Zgrada ili šator komandanta armije koja se nalazila u taboru se nazivala pretori/*praetorium*, bez obzira da li je on bio konzul ili pretor ili je nosio neki drugi položaj. Na jednoj strani od pretorija se nalazio kvestorij/ *quaestorium*, koji je bio neka vrsta administrativne kancelarije tabora. U ovoj zoni se nalazio i forum, i to bi bilo okupljalište vojske. Duž *via principalis* su bili šatori ili objekti gdje su boravili vojni tribuni, i to ispred baraka ili šatora jedinica kojima su komandovali. *Via principalis* je izlazila iz tabora kroz *porta principalis dextra* i *porta principalis sinistra*, koje su dodatno bile osigurane i utvrđene sa kulama (*turres*). Središnji prostor *via principalis* gdje su bile smještene objekti ili šatori komandnog sosoblja nazivan je *principia* (plural od *principium*). Pod pravim uglom na *via principalis* je bila *via praetoria.* Ove dvije ceste su dijele tabor u 4 kvadratna dijela. *Via praetoria* je izlazila preko *porta praetoria* (što je bila glavna kapija) i *porta decumana*, koja je nazivana i *porta quaestoria*. Termin *porta decumana* („kapija od Desete") je dolazio poradi rasporeda manipula ili turmi od I. do X., tako da je ova posljednja bila najbliža *intervallumu* na ovoj strani. Na ovoj strani *via praetoria* bi zbog toga bila nazivana i *via decumana*, a nekada bi i naziv *via praetoria* bio u potpunosti zamijenjen sa nazivom *decumanus maximus*. U vrijeme mira i u stalnim taborima unutar tabora bi bila postavljena i tržnica na kojoj bi se obavljala trgovina sa domorodcima, kojima bi tada bilo dozvoljeno da uđu unutar tabora do jedinice sa rednim brojem V. (na pola puta do

pretorija). Tamo je postojala druga cesta koja je zvana *via quintana* („cesta od Pete"), koja je isto mogla izlaziti preko kapija. Bilo je i slučajeva kada ulica od Pete nije imala svoje izlazne kapije. Unutar tabora se pružao i periferni put = *via sagularis*. Ovakva shema uređenja vojnog tabora se prenijela i na planiranje gradskih naselja, i u postavljanju mreže ulica i glavnih zgrada sa trgom i u terminologiji. Ovo jasno pokazuje koliko je rimski urbs dugovao vojnoj organizaciji, i kakvo je veliko značenje vojska imala u životu rimskog svijeta. *Via quintana* i *via principalis* su dijelile tabor na tri dijela : *latera praetorii*, *praetentura* i *retentura*. U *latera* su se nalazili *arae* (žrtvenici), *auguratorium* (za auspicije), tribunal sa uzdignutom platformom (gdje su izvođeni sudski procesi i arbitraže), stražarnica, skladišta za žito (*horreae*) ili meso (*carnarea*), *armamentarium* u kojem se nalazilo ono teško naoružanje i artiljerija koje nije bilo situirano na zidu. *Praetentura* je u sebi sadržavala *scamnum legatorum* gdje su bili smješteni časnici. Blizu *principia* su bili i *valetudinarium/* kasnije nazvan *hospitium* (bolnica), *veterinarium*, *fabrica* (radionica za metal i drvo), a nešto dalje su bile smještene specijalne snage kao što su *classici* (marinci; pošto je većina stalnih tabora u Europi bila smještena na rijekama u njima su bile smještene i riječna zapovjedništva i riječne flotile), *equites* (konjaništvo), *exploratores* (izviđaći) i *vexillarii* (nositelji zastava i simbola svojih jedinica). *Retentura* je bila najbliža *principia* i u njoj se nalazila kvestura. Do kasnog carstva, *retentura* se razvila i u zonu za čuvanje plijena i mjesto gdje su smještani taoci i visokorangirani neprijateljski zarobljenici. Blizu kvestorija se nalazio i dio za štapsko osiguranje (*statores*), dok su dalje od kvestorija bile barake ili šatori za smještaj auksilijarnih trupa (*nationes*) i legionara.

Idealna baza za tabor : 1. *principia*, 2. *via praetoria*, 3. *via principalis*, 4. *porta principalis dextra*, 5. *porta praetoria*, 6. *porta principalis sinistra*, 7. *porta decumana*.

Utvrđeni tabor XVI. legije u *Novaesium* (Neuss) na rajnskoj granici u sjevernoj Njemačkoj. Tabor koji je pokrivao područje od oko 24 hektara (450 x 650 m.) je bio okružen zidom, nasipom i jarkom. 1. pretorij, 2. *principia,* 3. bolnica, 4. – 9. prostorije vojnih tribuna, 10. radionice, 11. tržnica, 12. skladišta i kuhinje.

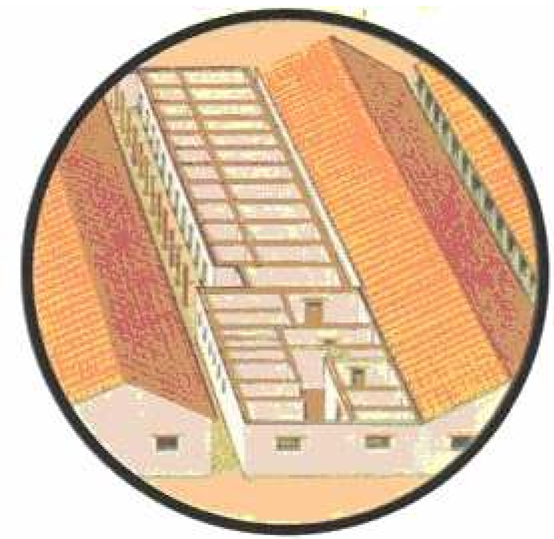

Ostaci plana kastruma za X. legiju *Fretensis* ispod Masade u Izraelu. Gledano sa zidova Masade.

Vojnici bi bili smješteni u perifernim zonama unutar tabora. Centurion je imao duplo veći objekt ili šator, koji je služio i kao oficijelna zona jedne centurije.

Šator, baraka ili odjeljak u nastambi sa smještenom grupom vojnika (prosječno 8 ljudi) nazivao se *contubernium*. Stalni vojni tabori na granicama i u unutrašnjosti načelno po svojoj strukutri i rasporedu izgledaju isto kao i u vrijeme vojnih pohoda, samo su bile

čvršće gradnje. Tako su šatori zamijenjeni prvo sa drvenim, a zatim i sa kamenim nastambama.

Ilustracija preuzeta iz Connolly, 1991:34.

Jedna nastamba bila je predviđena za cijelu centuriju. U stalnim taborima, izgrađenim od kamena, drva i cigli, jedna nastamba je bila predviđena za cijelu centuriju. Ogranci nastambe namijenjeni vojnicima imali su 10-11 odjeljaka, a u svakome od njih po dvije prostorije. Smješteni su bili na jednome kraju nastambe. Svaki odjeljak sastojao se od jedne sobe veličine 4,5 m2 i predviđene za 8 vojnika, te jedne male ostave za odlaganje opreme. Na drugom kraju nastambe bile su službene prostorije centurije i štab centuriona. Nastambe su bile situirane u paru, tako da podsječaju na stari raspored manipula. Sve nastambe su sagrađene najmanje 30 metara od zidina, izvan dometa neprijateljskog strijela i drugih projektila.

Vojni hljeb se pekao u vanjskim pečnicama, ali su sami vojnici bili odgovorni za sopstveno kuhanje i serviranje. Mogli su i kupiti jelo ili neku dodatnu hranu i u kantini. Bilo je dozvoljeno i držanje sluga, posebno za časnike. Za sanitarne potrebe tabor je imao i javne i privatne latrine. U javne latrine je uvijek kanalima provođena tekuća voda, koja je odvodila kanalizacioni otpad. Voda za piće je dolazila iz iskopanih bunara. U veće i stalne tabore je voda dolazila i preko izgrađenih akvadukta. Pretorij je imao sopstvenu latrinu, kao možda i zona gdje su bili smješteni viši oficira, dok su latrine za vojnike bili u ili blizu *intervalluma*. Javno kupatilo za vojnike, koje je uključivalo i latrine, je bilo smješteno blizu ili na *via principalis*. Ova kupatila su mogla biti istog tipa kao ona u gradskim naseljima, pa su imala i dvorane za vježbanje i masažu.

Kompletno područje koje je bilo potrebno za održavanje stalnog tabora je uključivalo i zonu izvan zidina, i zvalo se *territoria*. Ta *territoria* tabora je uključivala vodene resurse, pašnjake za konje, mazge i stoku, šumske oblasti, kamenolome, rudnike, predio za obuku i vježbalište i pridodata civilna naselja i sela. Posebno su za tabore bila bitna civilna naselja koja su izrastala uz njih ili u njihovoj blizini. Ta naselja su nosila naziv kanabe/*canabae,* i u njih bi se smještale žene koje su vojnici imali za priležnice, te eventualno njihova djeca. Pošto su stalni tabori djelovali kao magnet za lokalnu

populaciju, u kanabe bi se naseljavali i trgovci, manufakturisti i zanatlije, gostioničari i svi oni koji su mislili ili nadali se profitirati od prisustva vojske. Uskoro su broj ovih civila naseljenih u kanabe značajno povećavao. Kanabe nisu imale poseban pravno – administrativni status, nego su i one padale pod upravu i jurisdikciju odgovarajućeg vojnog zapovjedništva u taboru. Tek kasnije kada bi se na osnovi dugotrajnijeg postojanja tabora i kanabe, formirale jedinice municipalne organizacije, dobijala bi se zasebna, autonomna civilna uprava i administracija. Zanimljivo je da urbano i upravno jezgro na ovaj način nastalih jedinica municipalne organizacije nisu morale da budu smještene na području gdje se pružao tabor sa kanabe. Ona su mogla biti u blizini, ali ipak nešto udaljenija. I poljoprivredna sela (*vici*) i gazdinstva su nicala vezano za tabor, jer im je ono, zajedno sa kanabe postajalo vrlo bitno tržište za njihove proizvode i robu. Nekada je i sama vojska stimulirala osnivanje ovih poljoprivrednih sela i gazdinstava, kako bi imala stalan priliv hrane. Tako su stalni tabori, posebno u zaostalijim europskim zemljama, imali neprocjenjivo značenje za njihov privredni razvoj. Središnji tabor je mogao da ima i izdvojene manje utvrđene pozicije, kao što su osmatračnice (*speculae*), kastele, predstraže, postaje... itd...koje su bile zadužene i za osiguravanje logističke i komunikacijske podrške glavnom taboru. Iz toga je jasno da stalni tabori predstavljaju u pravom smislu značajne naseobinske komplekse i da zahvataju pod svojom odgovornošću prilično veliku teritoriju. Teritorija stalnih tabora na rijekama ili jezerima je uključivala i fortifikacije i objekte prilagođene i ovoj svrhi, sa dokovima i nadstrešnicama za brodove. Kada nisu bili korišteni, brodovi su smještani pod nadstrešnice radi zaštite i održavanja. Pored marinaca, za ove brodske instalacije su brinuli i *optiones*. Pošto je središnja zona tabora najčešće bila smještane na najboljoj poziciji na nekom brežuljku ili padini blizu rijeke, luke i riječne baze su se uglavnom nalazile van zidina, ali su marinci i opslužujuće osoblje (koje nije moralo biti smatrano vojnicima) stanovali unutar ograđenog tabora. Tabori su se polako pretvarali u rasadnike razvijene mediteranske kulture, pa su se tako u njima ili u naselju neposredno naslonjenom na njega gradile banje u rimskom stilu, dvorane za vježbanje i masažu, amfiteatri, tržnice, skladišta, velike kuhinje, pa i škole. Civilima iz kanabe i okolnih sela je u slučaju vojnog pohoda bilo zabranjeno da slijede vojsku. Izuzetak su bile sluge ili neposredni robovi oficira i zapovjednika.

Rekonstrukcija osmatračnice na retijskom limesu, blizunRainau-Buch, Baden-Württemberg u Njemačkoj.

Rekonstruirana zapadna kapija rimskog tabora u South Sheilds, blizu Newcastle upon Tyne u Engleskoj.

Dan u taboru je započinjao sa prvim satom dana, i to zvukom trube. Vojnici bi ustajali i okupljali bi se u zoni jedinice za doručak. Centurioni bi ustajali još prije običnih vojnika i od njih je bilo zahtijevano da se sa konjanicima okupe na *principia*, dok su vojni tribuni već bili u pretoriju gdje bi se održao štabni brifing. Vojni tribuni bi dobili dnevne naredbe i lozinke, koje bi oni onda prenijeli centurionima koji bi se vratili u zone jedinice gdje bi ih prenijeli vojnicima koji su doručkovali. Odgovornosti i dužnosti vojnika su bile raspoređivane metodama koje su smatrane fer i demokratskim, kao što su kocka, rotacija i sporazumijevanje. Pojedine dužnosti su pripadale samo pojedinim rodovima vojske, a neki tipovi vojnika su bili po automatizmu isključivani iz obavljanja određenih dužnosti i poslova. Najčešće dužnosti su bile stražarenje, koje se po danu nazivalo *excubiae*, a po noći *vigilae*. Vrijeme dužnosti je bilo podijeljeno u osam *vigilia*, pa je stražarska dužnost iznosila tri rimska sata. To je praktično značilo da je u toku ljeta dnevna stražarska služba bila duža od zimske, dok je noćna bila kraća u ljeto, ali duža u zimu. Za javno signaliziranje protoka vremena korišteni su muzički instrumenti : *buccina, cornu* i truba. Komande su se inače izdavale preko muzičke službe, pa su vojni muzičari (*aenatores*) bili bitan segment zapovjednog ustrojstva.

Vojnici su imali i obaveze održavanja i čišćenja tabora. Za vojnike su glavni dio uobičajenih vojnih obaveza, pored stražarenja, patroliranja i održavanja tabora, bili i obuka i kontinuirani trening. Nevezano za obuku i trening, svaki vojnik je imao i svoj regularni posao u taboru, u širokom rasponu od službeničkih preko stražarskih i manualnih do zanatlijskih dužnosti. Službena vojna politika je bila da je što je moguće veći broj vojnika umješan u što je moguće više zanimanja i poslova, kako bi se mogli međusobno nadopunjavati. Ipak su neki poslovi morali biti prepuštani i osobama sa užom specijalnosti (*optiones*), koje bi se samo time bavili. Pojedini vojnici su ipak bili

sposobniji u nekim zanimanjima u odnosu na druge. Tabor se morao kontinuirano snabdjevati (sa najrazličitijim resursima i potrebama) uključujući i priličnu cirkulaciju novca, pa je zato u njemu bila razvijena i administrativno – logističko – financijska služba. O ovim poslovima je brinuo kvestorij. Vrijedna svjedočanstva o snabdjevanju utaborene vojske i vrlo izraženoj trgovačkoj, proizvodnoj i drugom poslovnoj interakciji sa okolnim civilnim stanovništvom pružaju pronađene tablice iz Vindolande. Stalniji tabori nisu bili samo veliki potrošaći, jer su mogli sa svojom zanatskom i manufakturnom proizvodnjom i zarađivati. Posebno je vojska proizvodila cigle i crijepove. August je dao ustanoviti i stalnu vojnomedicinsku službu, a njeni pripadnici *medici ordinarii* su morali bili kvalificirani ljekari. Njima je bilo dozvoljeno da sa sobom vode i imaju studente medicine, one koji prakticiraju vidarstvo, i da imaju osoblja koliko žele. Tako je vojnomedicinska služba postala i neka vrsta medicinskih škola.

Iako je vojnih tabora bilo širom rimskog svijeta, ipak je na pojedinim područijima njihova koncentracija bila veća. Posebno ih je bilo dosta u zoni Hadrijanovog zida i Britanije, zatim duž Rajne, dunavske granice, u Dakiji, istočnoj granici, te na drugim strateški esencijalnim tačkama, kao što su Egipat, rudarske oblasti, saobraćajna čvorišta, te u regijama sa problematičnom lojalnošću kao što su sjeverna Španija, neke Dalmacija, Judeja. Najmanje stalnih tabora je bilo u lojalnim i mirnim zemljama i provincijama, kao što su Italija, galske provincije, prokonzularne Afrika i Azije, grčke provincije...

Regija, zemlja, provincija	Tabori
Sjevernoafričke provincije	*Ammaedara, Lambaesis, Thamugas, Theveste.*
Egipat	*Alexandria, Babylon, Coptos, Nicopolis.*
Judeja	*Aelia Capitolina, Raphana*, Masada.
Sirija	*Apamea, Bostra, Dura, Emesa.*
Mesopotamija	*Nisibis, Singara, Ziata.*
Osrhoene	*Circesium.*
Komagena	*Samosata, Zeugma.*
Jermenija	*Satala.*
Kapadokija	*Melitene.*
Britanija	*Alauna, Arbeia, Banna, Bremenium, Burrium, Camulodunum, Deva Victrix, Eburacum, Epiacum, Glevum, Isca Dumnoniorum, Isca Augusta, Condercum, Concangis, Corinium, Galava, Glannoventa, Leucarum, Lindum, Mamucium, Manduessedum, Mediobogdum, Olicana, Pinnata Castra, Portus Adurni, Segedunum, Trimontium, Vindolanda, Viroconium, Voreda.* Tabori nepoznatog imena u Bar Hill, Bearsden, Binchester, Lunt Fort, Normandykes, Raedykes.
Mezija	*Arrubium, Altinum, Argamum, Beroe, Capidava, Carsium, Cius, Dinogetia, Ibida, Halmyris, Oescus, Novae, Noviodunum, Ratiaria, Sacidava, Salsovia, Scupi, Singidunum, Troesmis, Ulmetum, Viminacium.* Tabori nepoznatog imena u Basarabi-Murfatlar, Tirighina-Bărboși, Cernavodă.
Dakija	*Acidava, Ad Mutrium, Ad Pannonios, Agnaviae, Aizis, Altenum, Augustia, Apulum, Arcidava, Arcobadara, Arutela, Bacaucis, Berzovia, Buridava, Caput Bubali, Caput Stenarum, Castra Traiana, Castra Martis, Castra Nova, Certinae, Cumidava, Dierna, Drobeta, Jidava, Largina, Megessalla, Micia, Noviodunum, Optatiana,*

	Pelendava, Pons Aluti, Pons Vetus, Porolissum, Potaissa, Praetoria Augusta, Praetorium (Copăceni), *Praetorium* (Mehadia), *Resculum, Romula, Rupes, Rusidava, Samum, Sucidava, Tibiscum, Ulpia Traiana Sarmizegetusa.* Tabori nepoznatog imena u Albeşti, Apoldul de Jos, Bădeni, Boroşneu Mare, Brusturi, Brâncoveneşti, Bucium, Buciumi, Bulci, Bumbeşti-Jiu, Băneasa, Băniţa, Chitid, Cigmău, Cincşor, Cioroiu Nou, Colţeşti, Constantin Daicoviciu, Cornuţel, Cristeşti, Crâmpoia, Călugăreni, Desa, Drajna de Sus, Duleu, Federi, Feldioara, Fizeşti, Fâlfani, Gherla, Gilău, Gresia, Gurghiu, Hinova, Hoghiz, Hunedoara, Ighiu, Ilişua, Islaz, Izbăşeşti, Izvoarele, Castra of Jac, Livezile, Luncani, Moldova Nouă, Negreni, Ocna Sibiului, Olteni, Odorheiu_Secuiesc, Orheiu Bistriţei, Pietroasele, Pietroşani, Ploieşti, Plosca, Poiana, Pojejena, Purcăreni, Putineiu, Puţinei, Roşiorii de Vede, Râu Bărbat, Răcarii de Jos, Războieni-Cetate, Reci, Salcia, Sebeş, Sfârleanca, Sighişoara, Slăveni, Stremţ, Surducu Mare, Sânpaul (Harghita), Sânpaul (Mureş), Săpata de Jos, Sărăţeni, Sfârleanca, Tihău, Titeşti, Târnăveni, Târsa, Urlueni, Voineşti, Voislova, Şinca Veche.
Panonija	*Aquincum, Brigetio, Mursa, Poetovio, Sirmium*.
Dalmacija	*Delminium, Burnum, Ragusia* ili *Laus, Tilurium*. Tabori nepoznatog imena u Makljenovcu.
Norik	*Emona, Augusta Raurica, Brigantium, Carnuntum, Castra Maiense, Vindobona, Vindonissa*. Tabori nepoznatog imena u Zwentendorf.
Retija	Tabori nepoznatog imena u Oberstimm.
Italija	*Castra Albana, Castra Taurinorum, Cremona, Placentia.*
Galske provincije	*Argentoratum, Castra Constantia, Lugdunum*. Tabori nepoznatog imena u Oudenburg
Germanske provincije	*Abusina, Augusta Vindelicorum, Batavis, Bonna, Colonia Agrippinae, Castra Regina, Flevum, Moguntiacum, Novaesium, Noviomagus, Vetera.* Tabori nepoznatog imena u Saalburg.
Hispanske provincije	*Asturica Augusta, Castra Servilia, Legio, Lucus Augusti, Tarraco.*
Korzika	*Aleria, Aurelianus.*

Navedeni tabori predstavljaju samo dio do danas poznatih utvrđenih pozicija oružanih snaga Rimske države.

Ostaci vojnog tabora *castra Potaissa*, Turda u današnjoj Rumuniji.

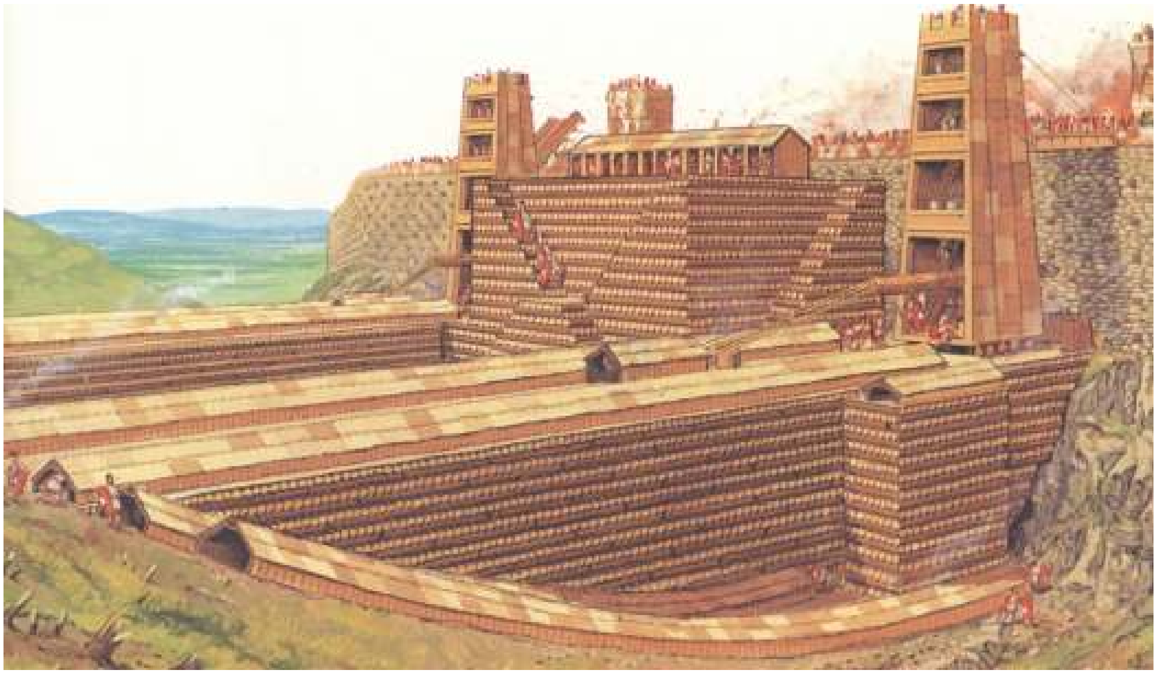
Sanitacijski kanal u *castra Potaissa.*

Rekonstrukcija vojnog tabora *Viminacium* na Dunavu.

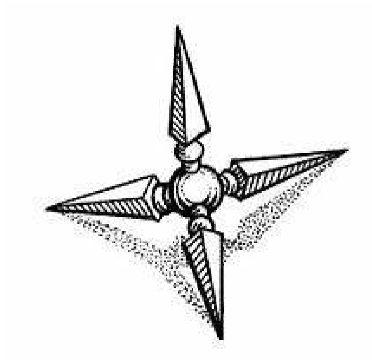
Opsadne fortifikacije

Direktno vezano za tabore, Rimljani su bili i majstori u podizanju opsadnih fortifikacija. I ovo je bio posao vojne inženjerije. Opsada se provodila na više načina. Blokada bi podrazumijevala podizanje dvostruke utvrde : odbrambene linije (*contra-vallo*) kojom su onemogučavali izlaz opkoljenima i opkopa (*circum-vallo*) kojim su nadzirali kretanje protivničkih snaga izvan opsade. Protivničke zidine ili palisade su se mogle rušiti i pijucima, te prokopavanjem hodnika. Tako su građeni podzemni hodnici poduprti gredama i stupovima premazanim katranom ili lojem. Kada bi se stiglo do neprijateljskih zidina, bila bi potpaljena drvena građa. Hodnik bi se urušio, a sa njime i zidine tako oštećenih temelja. Kroz nastale otvore bi onda prodirali pješadinci. Gradio bi se *agger*, građevina koja se u blagom nagibu uzdizala sve do neprijatelja. Građena je od debala, granja i zemlje. Privremene ograde od kolja su štitile građevinu od neprijateljskog oružja. *Agger* je rastao približavajući se cilju polako i neumoljivo. Preko njega bi se dovlačile ratne sprave i ratni tornjevi sve do bedema. Onda bi se spuštali mostovi i vojnici bi navalili na opkoljene.

Ilustracija koja prikazuje agger koji je dao izgraditi Cezar prilikom opsade galskog grada Avarika. Ilustracija preuzeta iz Connolly, 1991:27.

Vojnici bi u opsadama ili u svrhu odbrane sopstvenih tabora i pozicija koristili i raznovrstan spektar klopki i zamki, od uobičajenih u zemlju iskopanih i zakrivenih rupa sa postavljenim naoštrenim kolcima do željeznih šiljaka koji bi se dopola zakopavali u zemlju. Najpoznatije takvo oružje je bilo tribulus, koje se sastojalo od četiri oštra eksera, koja je korištena protiv nadiranja konjice, bojnih kola, slonova, pješadije a posebno je bila učinkovito protiv napada jedinica na kamilama.

Tribulus

Borbene mašine

Rimske borbene mašine su većim dijelom adaptirane mašine i tehnike koje razvijene još u klasičnom grčkom razdoblju i u helenističko doba. Rimljani su poboljšali dejstvo i borbeni rezultat ovih mašina dobro ih uklapajući ih svoj agresivni stil. Julije Cezar je uspješno integrirao borbene mašine u okvire vojnog sustava, poretka i borbene linije kako bi se što je u moguće većoj mjeri poboljšala njihova učinkovitost na bojnom poprištu.

Tri su cilja ovih mašina bila da uzrokuju oštećenja na neprijateljskoj odbrani, poveća protivničke žrtve i djeluje na moral suparničke strane. Istovremeno je djelovanje mašina trebalo da zaštiti sopstvene trupe, posebno one jedinice koje su napadale protivničke pozicije ili gradile opsadne fortifikacije. Borbene mašine (*tormenta*) su izbacivale koplja i sulice, strijele, kamenje, stijenje, pa i grede. Zahvaljujući zakonima fizike koje su

inženjeri i vojnici zaduženi za ove mašine praktično primjenjivali, ovi projektili su prelazili značajne udaljenosti i imali su veliku probojnu i udarnu snagu. Ponekad su projektili bili i zapaljivi, kako bi šteta za živu silu i infrastrukturu protivnika bila veća. Kao i svake mašine i one su se morale kontinuirano održavati, kako bi se zadržala njihova efikasnost.

Ove borbene mašine nisu samo korištene za napade na utvrđene pozicije, nego i u odbrani tih pozicija. Prilikom napada ilirskih ustanika na Salonu 6. god. n. e., jedan projektil ispaljen sa rimskih odbrambenih pozicija je ranio glavnog ustaničkog vojvodu Batona Dezitijatskog. I ratni brodovi su mogli biti snabdjeveni sa borbenim mašinama.

U armijama kasne Republike pojavljuje oznaka *praefectus fabrum*, koji je vjerojatno bio zapovjednik inženjerijskih jedinica ili možda vojni, inženjerijski savjetnik pri komandantovom štabu. Za konstrukciju mašina su bili odgovorni već spomenuti *architecti.* Mašinama su rukovali, odnosno slali projektile *libratores*. Inače se taktika zasnivala da se neprijateljske pozicije bilo na otvorenom polju ili u utvrdama i gradovima prvo zaspu projektilima i strijelama, kako bi se oslabile protivničke linije. „Kiša” projektila je pružila i podršku napredovanju trupa prema protivničkim pozicijama.

Najpoznatije borbene mašine i tehnike su bile:

1. Balista (*Ballista* od grčki βαλλίστρα, odnosno od βάλλω =baciti) je bilo antičko artiljerijsko oruđe, koje je, koristeći mehanizam dvije poluge s uvrtanjem, ispaljivalo projektile u obliku teških kopalja ili kamenja. Svaka centurija je u I. st. n. e. imala jednu balistu. Po Vegeciju, za upotrebu u balisti je najbolje bilo riječno kamenje koje je bilo zaobljeno. Domet baliste je iznosio cc 300 – 350 m. Od Cezarovog doba vršena su stalna poboljšanja i modificiranja balista. To je uključivalo i zamjenu drvenih dijelova sa metalnim, te kreiranje manjih i lakših mašina. Razvijene su i pojedine verzije ovog oružja kao što su *Cheiroballistra* ili *Manuballista* (u potpunosti izrađena od metala, a bila je i manja; dizajnirao Hero iz Aleksandrije cc 100. god. n. e.)*, Carroballista* (neka vrsta pokretne artiljerije, balista na kolima), možda i *Polybolos* („repetirajuća balista”). Vojnici specijalizirani za rukovanje artiljerijom nazivani su *ballistarii*.

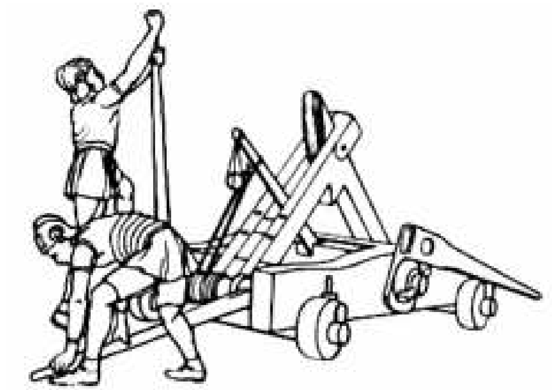
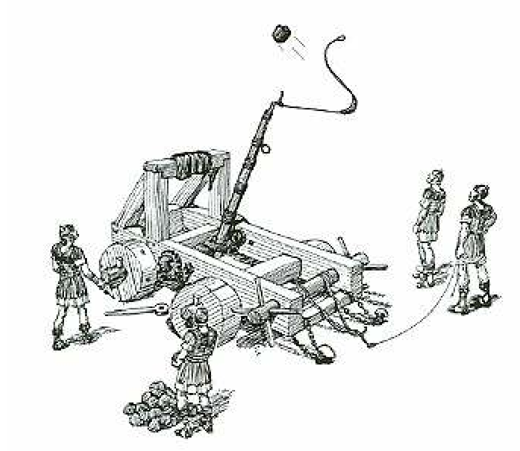

Balista

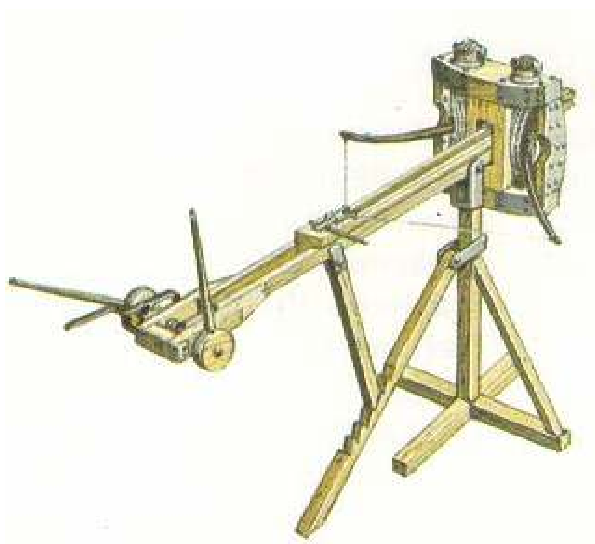
Prikaz korištenja *carroballista* za vrijeme dačkih ratova. Reljef sa Trajanovog stupa.

2. *Onager* („divlji magarac”) je bio tip katapulta koji koristi torzijsku silu (uvijanje tijela zbog djelovanja momenta). Oružje je bilo namijenjeno primarno za nanošenje štete na neprijateljskim fortifikacijama, tako što bi na njih izbacivalo veliko kamenje ili stijenje.

Onager

3. *Scorpio*/Škorpion bilo izuzetno precizno oružje velike probojne moći i dometa. To je ustvari bio modificiran i uvećani samostrijel, namijenjeno neprijateljskoj živoj sili. Projektili su bili samo strijele ili koplja. Svaka centurija je imala jednog „škorpiona”, pa je legija mogla imati do 60 škorpiona u upotrebi. To bi legiji u punom, standarnom sastavu i brojnosti davalo snagu od oko 240 projektila u minuti koji bi se slali na neprijatelja.

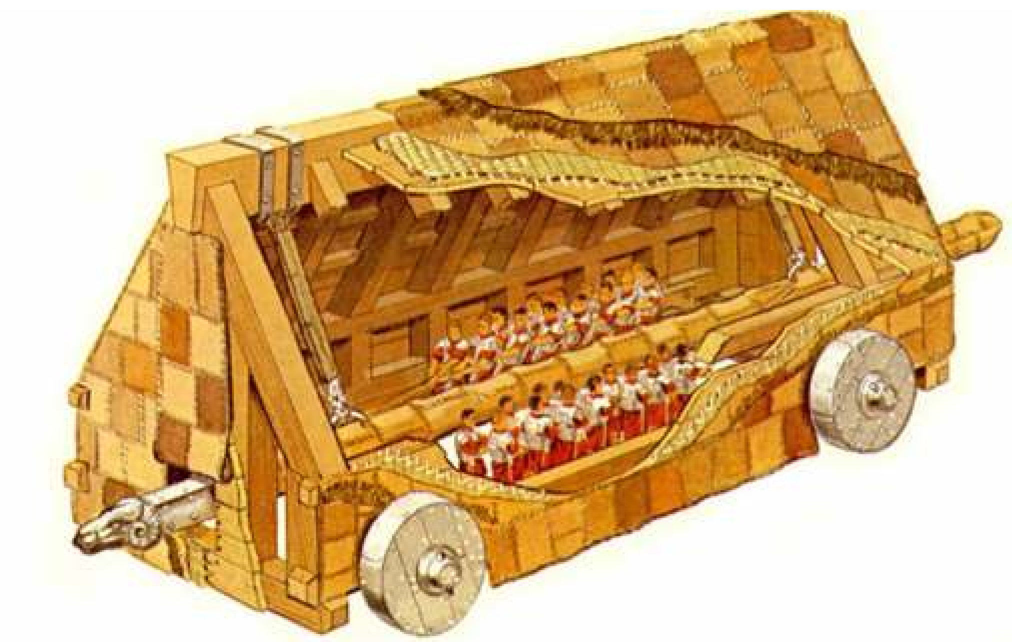

Scorpio

U borbi na distanci, pri izbacivanju projektila u pravoj liniji, „škorpion” je mogao ubiti bilo kojeg neprijatelja na daljini od oko 100 m. Kod paraboličnog izbacivanja domet je iznosio oko 400 m. sa većom brzinom paljbe (oko 3-4 projektila u minuti), ali sa znatno umanjenom preciznošću.

4. *Testudines* su bile mašine na točkovima koje su imale krovnu zaštitu, najčešće ovalnog tipa. One su imale drvenu konstrukciju i bile su zaštićene šibljem na stranama. Vojnici su se nalazili unutra i mogli su zaštićenije dolaziti do neprijateljskih fortifikacija i linija. Riječ je o nekoj vrsti rimskih „transportnih bornih kola”. *Musculus* je bio sličan, ali manji.

5. *Vineae* su bile prepreke isprepletene od pruča koje su vojnici nosili iznad svojih glava. One su mogle imati i dvostruki krov, pa je prvi krov bio izrađen od dasaka, a drugi iznad je bio prepleteno pruće. Trijemovi prekriveni svježim kožama nisu bili lako zapaljivi. Kada bi se spojilo nekoliko *vineae* dobivao bi se hodnik koji je vodio do grada koji su opsjedali.
6. *Plutei* su bili neka vrsta kola sa vrstom približavanja protivničkim zidinama. One su imale tri točka kako bi se omogučila svestranija pokretljivost u različitim pravcima.
7. Za proboj u opsadnim fortifikacijama (uglavnom vrata, a rijetko i slabijih zidina) služio je „udarni ovan" (*Aries*). Sastoji se od jednog brvna (sa željeznim vrhom, koji je mogao biti izrađen u obliku ovnujske glave) koji može biti na točkovima (a ne mora) i daskama, prućem, kožama pa i algama (koje su se slagale između dva sloja svježih koža), pločama od kovanog metala postavljenim iznad radi zaštite od strijela, kamenja, vrelog ulja. Konstrukcije udarnog ovna su mogle biti i vrlo složenog tipa, kao prave pokretne mašine. Nekada udarni ovan nije morao ni da bude u posebnoj konstrukciji, nego bi to bilo jednostavno brvno. Potrebno je više snažnih ljudi za primjenu. Ti bi se ljudi zaletili i brvnom razvaljivali vrata.

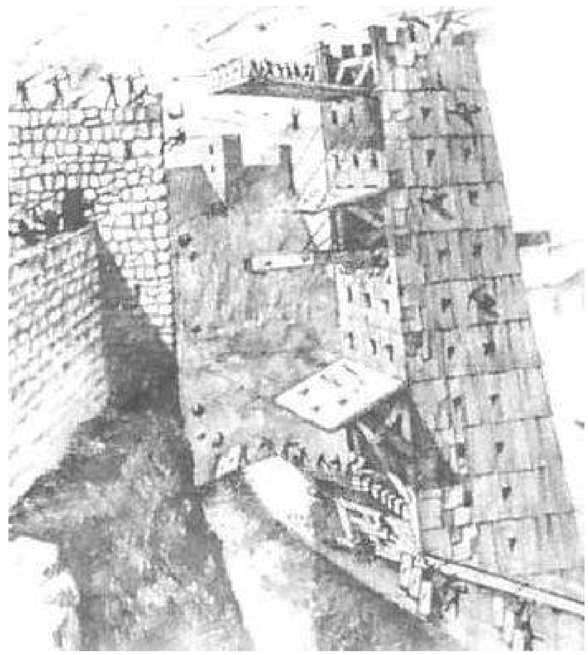
Pokretni udarni ovan, prema Vitruviju.

8. Kako bi se zauzele protivničke fortifikacije i zidine, građene su i pokretne opsadne kule (*Turres mobiles*) koje su bile veoma složeni građevinski objekt koji se mogao sastojati i od artiljerijskih mašina, mostova za prebacivanje trupa i „udarnih ovnova". Izloženi dijelovi pokretnih opsadnih kula su bili zaštićavani kožama ili metalnim, kovanim pločama. Kule (najmanje visine od 30 m.) bi se nalazile na točkovima, a vojnici bi ih gurali. Svaka tri metra bio bi ugrađen po

jedan sprat, koji bi međusobno bili povezani stepeništem. U kulama bi se nalazili vojnici koji bi se prebacivali mostovima na neprijateljske položaje, ili bi strelama i drugim projektilima „čistili" te položaje.

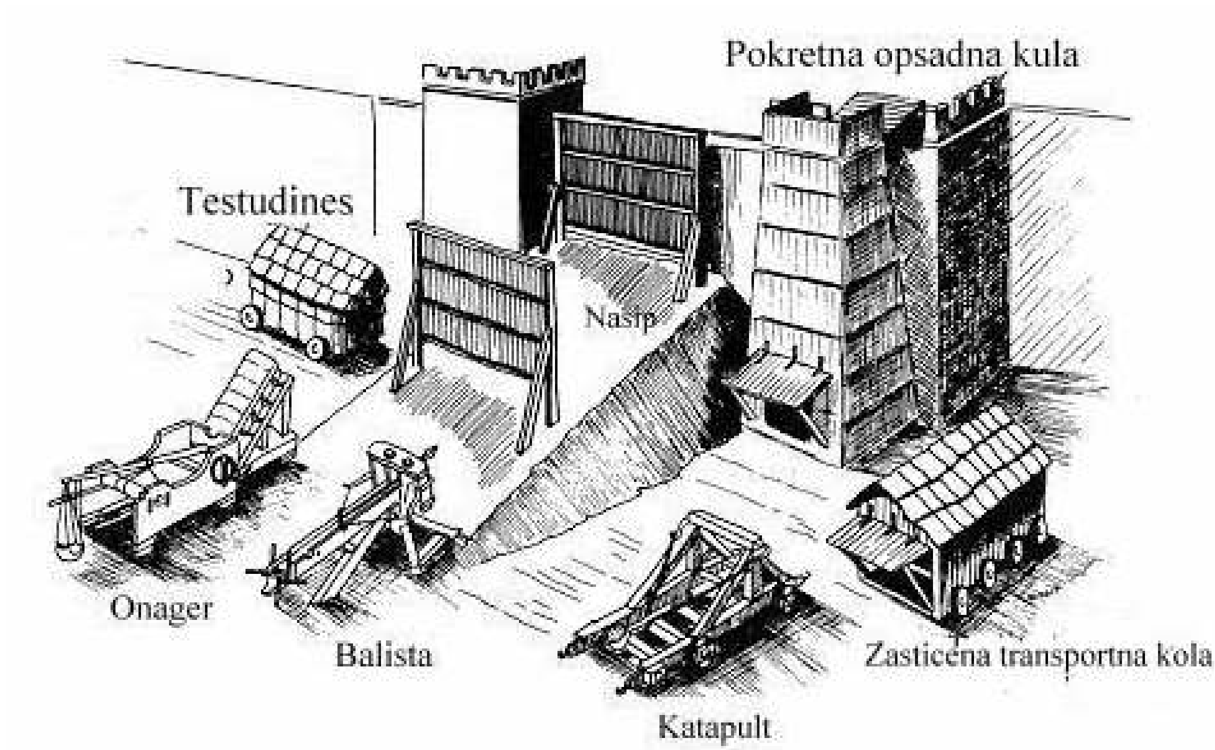

Ilustracija koja prikazuje opsadnu kulu.Ilustracija preuzeta iz Connolly, 1991:58.

Ilustracija koja prikazuje opsadnu kulu.

9. Kako bi se omogučilo zauzimanje protivničkih fortifikacija (posebno zidina) građeni su i vještački nasipi. Najbolji primjer tih nasipa je izgrađen za vrijeme opsade Masade.
10. Kako bi se provalilo u unutrašnjost opsjednutog prostora, išlo se na i na potkopavanje zidina ili na građenje kanala kojim bi trupe provalile u protivničko područje. Ako se išlo na potkopavanje zidina, onda su na kraju posla, mineri rušili zidine tako što bi potpalili noseće drvene stubove sa smolom, sumporom ili nekim drugim zapaljivim materijalom. Rimska vojna inženjerija je svoje puno umijeće pokazala za vrijeme opsade Alesije (kada je stvorena dvostruka borbena linija u vidu prstena), Jerusalima i Masade.

Testudo/kornjača je bio prepoznatljivi oblik približavanja rimskih legionara protivničkim pozicijama
U ilustriranoj formi kornjače/*testudo* se nalazilo 27 vojnika. Svaki je red drugačije boje. Ilustracija preuzeta iz Connolly, 1991:58.

VIZUELNA UMJETNOST

Vizuelna umjetnost rimskog svijeta se najviše ogleda preko mozaika, skulptura, portreta, reljefa i freski.

Mozaik

Mozaik je umjetnost kreiranja slika slaganjem raznobojnih, manje ili više pravilnih kockica od malih komadića stakla, kamenčića, glazirane keramike. Kockice se utiskavaju u svježu žbuku, cement, masu na bazi disperzije umjetne smole, razna ljepila, poliesterske smole (od koje se mogu praviti i kockice) i slično. Mozaikom se oslikavaju zidne, podne ili svodne površine. Podni mozaici su uglavnom od kamenčića, a zidni mogu biti i od drugih materijala. Postojalo je više načina izvedbe mozaika kao što su *opus tesselatum, opus vermiculatum, opus sectile*, *opus regulatum*, *opus regulatum*...itd...

Tehnika mozaika je izvorno porijeklom iz Mesopotamije, odakle se polako širila iranskim područjem i istočnim Mediteranom. Tako su prihvaćeni i u rimskom svijetu od posljednjeg republikanskog stoljeća, gdje su postali jedno od bitnijih sredstava izražajne umjetnosti. Tako su se raširili i postali su obilježja skoro svakog domusa i vile od Hadrijanovog zida do Dura Europosa. I u sarajevskom naselju Ilidža su pronađeni brojni i lijepi mozaici. Iz perioda rane upotrebe mozaika vrijedi istaći čuveni mozaik iz Pompeja koji prikazuje Aleksandra Makedonskog u suočavanju sa ahemenidskim „šahom nad šahovima" Darijem III., u bitci kod Isse 333. god. p. n. e.

Mozaik sa slikom bitke kod Isse je pronađen u „Kući Fauna". Original se nalazi u Museo Archeologico Nazionale u Napulju, a kopija u „Kući Fauna" u Pompejima.

Prikazi na mozaicima su mogli biti najrazličitiji, od mitoloških priča do nekih pejsažnih slika, portreta, historijskih opisa, svakodnevnog života, lova, hrane, gladijatorskih borbi... itd... Mozaici su vrijedno historijsko-arheološko svjedočanstvo koje iz prve ruke daje slikovit prikaz mnogih stvari koje konvencionalne historijsko – arheološke metode nisu uspijevale da otkriju. Čuveni Zliten mozaik iz Libije daje mnoge scene gladijatorskih borbi, lova i svakodnevnog života.

Značajna kolekcija mozaika iz rimskog doba se danas nalazi u Bardo muzeju u gradu Tunisu. Najčuveniji mozaik iz Bardo muzeja je onaj na kome se nalazi slika pjesnika Vergilija.

Vergilije sjedi u sredini, i drži volumen na kojem je ispisan ep Enejida. Sa strana stoje Klio (muza historija) i Melpomena (muza dramske targedije). Mozaik je otkriven u Hadrumetum u Sousse u Tunisu. Datacija III. st. n. e. Danas sa nalazi u Bardo muzeju.

U muzeju u Trieru se nalazi i isto često prikazivani mozaik devet muza. Mozaici u Villa Romana del Casale (blizu Piazza Armerina na Siciliji) su najveća kolekcija kasnoantičkih mozaika na svijet *in situ*.

Mozaik «Mali lov», u kojem se prikazuju slike lova na divljač, iz Villa Romana del Casale.

Kasnohelenistički „palestrina mozaik” koji prikazuje rijeku pejsaže doline rijeke Nila od Etiopije do Mediterana. Ovaj mozaik sa mnoštvom detalja jasno ukazuje na rimsko - italsku fascinaciju sa egipatskom egzotikom.

U turskom gradu Gaziantep je u 9. IX. 2011. god. zvanično otvoren najveći muzej mozaika („Zeugma muzej mozaika”) na svijetu. Mozaici su imali i značenje i ranokršćanskoj i vizantijskoj umjetnosti.

Skulpture, portreti i reljefi

Skulptura starog čovjeka. Danas se nalazi u Vatikanskom muzeju u Rimu.

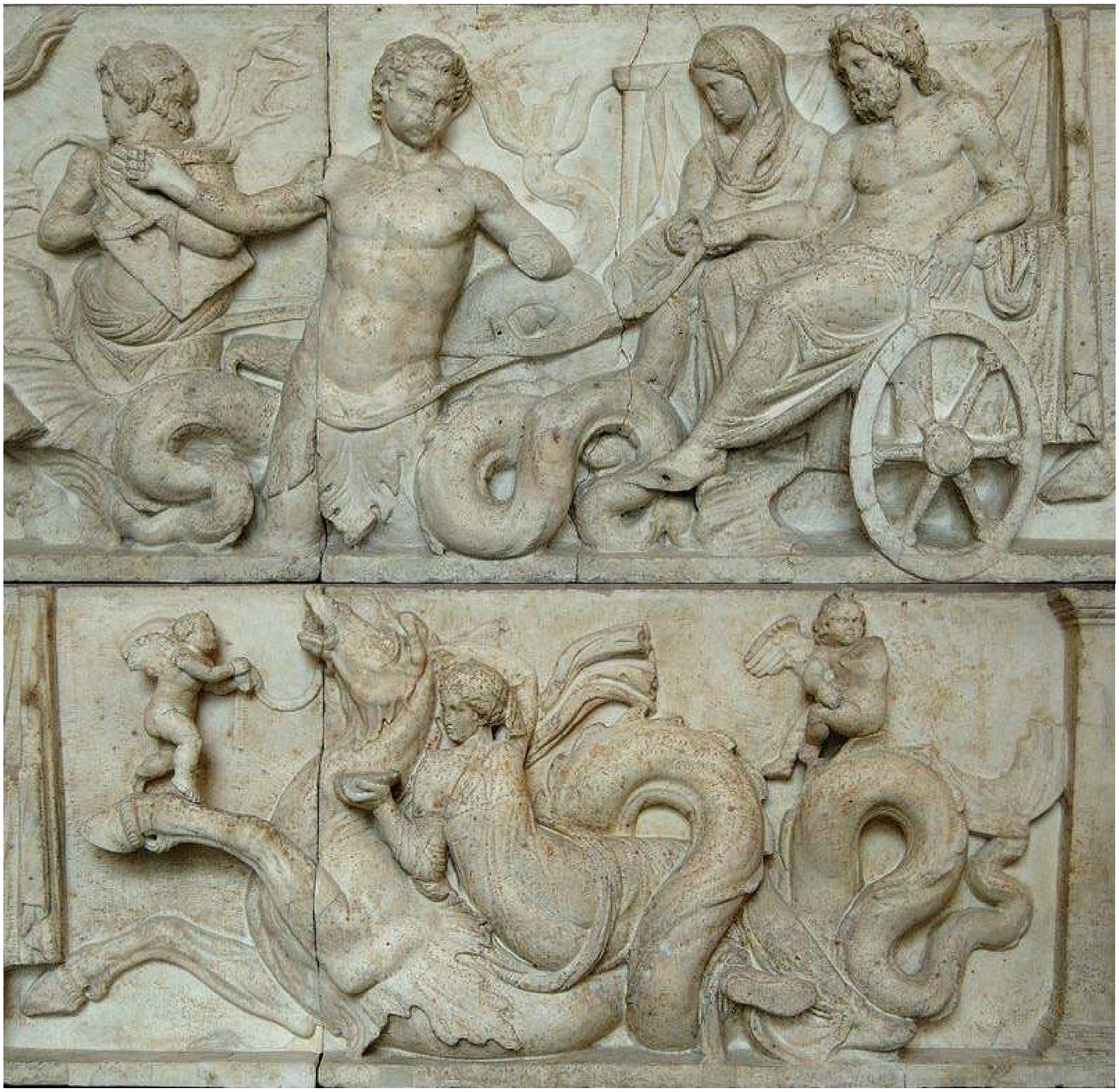
Rimska mramorna kopija originalne helenističke skulpture pod nazivom „Tri Kharite/Gracije". Nađena u Villa Cornovaglia u Rimu. Datacija originala II. st. p. n. e., datacija rimske kopije II. st. n. e. Danas se nalazi u muzeju Louvre u Parizu.

Rimska umjetnost skulpture je uglavnom uvezana u zajednički kontekst sa grčkom skulpturom. Mnogi primjeri čuvenih grčkih skulptura nisu sačuvani u svome originalnom obliku, nego preko kopija izrađenih u helenističkom ili rimskom svijetu. Navedena činjenica o kopiranju se uvijek mora imati u vidu prilikom izučavanja grčke skulpture, jer su neke impresije koje su se pripisivale umjetnosti grčke skulpure, mogla bile ustvari izrazi rimskog izražaja. Sami primjeri skulpture (u cjelosti, djelimično, oštećeno, fragmentarno) rimskog svijeta su sačuvani i enormno velikom broju. I literarna vrela daju određene podatke o rimskoj skulpturi, pa tako Plinije Stariji u XXXIV. knjizi *Naturalis historia* opisuje statue.

Još od III. st. p. n. e. u Rim su se doseljavali skulptori iz grčkog svijeta. Zato je i razumljivo da je poglavito adaptiran grčko – helenistički repertoar sa dodavanjem nekim specifičnim rimsko – italskim značajkama, koje su se više izražavale u ekspresiji ideja rimsko – italskih naručilaca skulptura. Tako i skulptura rimskog svijeta pokazuje ekletičnost.

Grčko – helenistička tradicija se najbolje uočava na skulpturama sa friza na tzv. „oltaru Domicija Ahenobarba” ili „baze statue Marka Antonija” koji se datira cc 110. god. p. n. e. Tematika reljefa je čisto mitološka i predstavlja svadbenu procesiju sa vjenčanja Neptuna i Amfitrite. Potiće sa Marsovog polja, a danas se nalazi u Glyptothek u Minhenu.

Skulptura svećenice kako pali tamjan.

Statua leteće Pobjede (*Victoria*).

Skulptura brončanog genija familije.

Skulptura Fortune iz Tomisa. Danas se nalazi u muzeju Konstanca u Rumuniji. Pored Fortune se nalazi i znatno manja skulptura Ponta.

Jedna od najmonumentalnijih mramorna skulptura izrađena u rimsko doba je Laokontova grupa, koja prikazuje epizodu sa samog kraja Trojanskog rata u kojoj su stradali Laokont i njegova dva sina. Statuu spominje Plinije Stariji i pripisuje je trojici skulptora sa otoka Rodosa : *Agesanderu*, *Athenodorosu* i *Polydorusu*. Pretpostavlja se da je izrađena u periodu između 42. i 20. god. p.n. e. Nepoznato je da li je riječ o originalnom radu ili je to kopija neke ranije helenističke skulpture. Plinije Stariji navodi da je Laokontova grupa bila smještena u domu Tita. Danas se nalazi u Vatikanskom muzeju u Rimu. Laokontova grupa je imala veliki utjecaj na italijanske renesansne skulptore, posebno Mikelanđela.

Brončana skulptura plesajućeg lara. Datacija I. st. n. e.

Umjetnost u svrhu religioznosti i određenih kultnih radnji igrala je veliku ulogu u izradi rimskih skulptura. Središnja odlika većine kultova u rimskom svijetu je bila statua koja je personificirala božanstvo ili božansku narav i manifestaciju. Zato se često nailazi na takve statue i statuetice različitih dimenzija, koje su mogle biti smještene i u hramovima, i u javnim prostorima, ali i u privatnim svetilištima (koji su mogli biti i u domaćinstvu, ali i u vrtovima, parkovima, poljima...itd...).

Kao materijal za izradu skulptura su se koristili mramor, obični kamen, metali (poglavito bronca) i terakota. Pored božanskih, religioznih i mitoloških predstava, skulptura je mogla imati i sekularno značenje. Pa je tako podizan veliki broj skulptura koje su prikazivale određene pojedince, posebno one istaknute i moćne. Skulpture su mogle izražavati i najrazličite predstave iz svakodnevnog života.

Fontana sa skulpturom riječnog boga kako se odmara na kauću, u uobičajenoj pozi prilikom svečanih večeri.

Mramorna skulptura *Venus Genetrix* („Venere Roditeljke”). Datacija I. st. n. e.

Statua Marsa Kobana (*Mars Cobannus*). Potiće iz Galije. Datacija 125. – 175. god. n. e. Natpis na latinskom jeziku navodi posvetu duumvira Lucija Makija Eterna (*Lucius Maccius Aeternus*) bogu Kobanu koji je predstavljen kao mladić obućen u tipičnu odjeću sjevernih provincija : dugu tuniku sa rukavima, dokoljenice, ogrtač pričvršćen brošem. Na glavi nosi tada uobičajenu rimsku kacigu. Koban je bio lokalno božanstvo koje se interpretiralo kao Mars.

Rimska kopija helenističke originalne skulpture Pana/Silvana/Fauna. Helenistička skulptura pripada Heliodorovoj grupi Heliodora sa Rodosa i datira se u II. st. p. n. e. Rimska kopija se datira u II. st. n. e. Danas se nalazi u muzeju Louvre u Parizu.

Rimska kopija helenističke originalne skulpture Afrodite sa Erosom Dedalsasa iz Bitnije (cc 250. god. p. n. e.) Rimska kopija se datira u II. st. n. e. Danas se nalazi u muzeju Hermitage u Sankt Petersburgu, Rusija.

Brončane figure Bakha i Pana. Datacija II. st. n. e. Danas se nalaze u muzeju Louvre u Parizu.

Mramorna statua poznata pod nazivom „Barberini Faun" ili „Pijani satir". Skulptura je ili original kojeg je izradio helenistički skulptor pergamske škole (kraj III. ili rano II. st. p. n. e.) ili je rimska kopija visoke kvalitete. Vjerojatno se nalazila u Hadrijanovom muzeju, pa je možda poslužila kao projektil koji su ispaljivali Belizarovi vojnici prilikom opsade Rima 537. god. n. e. Danas se nalazi u Glyptothek u Minhenu.

Mramorna skulptura Apolona sa kitharom (*Apollo Citharoedus*). Statua je bila nađena 1774. god. , zajedno sa sedam statua muza u ruševinama vile Gaja Kasija Longina (*Caius Cassius Longinus*), blizu Tivolija. Datacija II. st. n. e. Danas se nalazi u Holu muzea, u Museo Pio-Clementino Vatikanskih muzeja.

Portreti

Svoj najorginalniji umjetnički rimski svijet je ostvario u portretima. Društveno – politički, općekulturni, moralni i vrijednosni sustav, kao i način razmišljanja rimskog svijeta su poradi svojih osobenosti sasvim razumljivo vodili ka tome da se vodila pažnja posvećuje portretnom prikazivanju. Rimsko poimanje značenja i vrijednosti građanina (onakvog kakav on jest) kao sastavnice šireg kolektiva (*res publicae*), kult predaka (izražen i kroz posmrtne maske) i odsustvo značajnijeg izražavanja borbe za „savršeno društvo" (što je posljedica dominiranja praktičnosti) na ovom umjetničkom polju nisu dopuštali eksperimentiranje ili totalni eklekticizam. Pošto je u slučaju portretisanja riječ o direktnom prikazivanju pojedinca – Rimljanina, italsko – rimsko javno mnenje je u skladu sa svojim poimanjem društvene slike i odnosa pojedinca i kolektiva zahtijevalo da to bude što realniji prikaz. Idealiziranje pojedinca (u orijentalnom, grčkom i helenističkom stilu) bi sigurno u republikansko doba (kada je i definitivno nastala forma rimskog portreta) izazvalo podozrenje javnosti, jer bi asociralo na to neko želi da se izdigne iznad svojih sugrađana (možda do i kraljevske vlasti). A to je bilo nedopustivo.

Smatralo se i dobrom karakternom osobinom to da se fizičko nesavršenstvo ne pokušava zagladiti ili sakriti. I radi takvog shvatanja karaktera, ljudi su nastojali sebe predstavljati u posebno čvrstom i ravnodušnom odnosu prema taštini. Iz sličnog razloga su vjerojatna i nastajala ona mnogobrojna gentilna, kognomenska i agnomenska imena sa šaljivim, uvredljivim i osobenim značenjima.

Porijeklo nastanka realističnog rimskog portreta je i u tome što je vjerojatno evoluirao iz posmrtnih voštanih maski, koje b se uzele sa lica pokojnika i držala u kućnom svetilištu. Pored voska, za izradu maski korišteni su i brozna, mramor i terakota. Tako je kult predaka doprinio iznimnoj produkciji bisti. Rimskoj realističnoj portretnoj umjetnosti su doprinijeli i etrurske i italske skulpturalne tradicije. Tako bi se preci rimskih portreta mogli tražiti i u stiliziranim glavama etrurskih pogrebnih ćupova i urni.

Zato su rimskom portretu svojstveni neuobičajeni (čak i rigorozni) realizam, usmjerenost na i najmanje detalje, ispoljavanje individualnih (osobenih) karakteristika pojedinca, odsustvo idealizma i proporcija, i visok kvalitetan stil izrade. Za razliku od rimskog portreta, raniji grčki portreti streme ka idealizaciji, jer je grčka civilizacija bila pobornik kulta ljepote, pa je za njim dobro često bilo jednako lijepo. Sačuvani rimski portreti po pravilu se uvijek direktno odnose na neku specifičnu individuu koja je postojala. Rimska portretna umjetnosti predstavlja i jedan od najvažnijih perioda u razvitku ovog umjetničkog izraza kroz čitavu historiju. Sačuvan je izrazito veliki broj portreta, posebice u vidu bisti, ali i u vidu skulptura, na reljefima, na freskama, na mozaicima (koliko su to tehničke mogućnosti mozaika omogućavale), na novcu, na metalnom nakitu, na gemama i kamejama, dok je materijal mogao biti mramor, kamen, stijena, glina, zid, metal, bjelokost, drago kamenje, vosak...

Velikom broju portretnih skulptura je doprinosio i uvriježen običaj da Država, provincije i lokalne zajednice donose odluke o tome da se u znak određene počasti prema nekom pojedincu podigne portretna skulptura, bilo u punoj veličini ili samo u vidu poprsja. U vrijeme Republike, takve statue su podizane uglednim javnim dužnosnicima, radnicima i vojnim komandantima. U slučaju da su podizane unutar pomeriuma Grada i na javnom prostoru, za to je bila potrebna odluka Senata, i to uvijek povezano sa komemoracijom pobjeda, trijumfa i političkih dostignuća. U vrijeme principata i dominata, na javni trošak i na javnim mjestima su uglavnom podizane portretne skulpture careva i članova njihovih familija.

Ipak postoje i određene razlike u razvitku rimskog portreta. U republikansko doba, portret je više naturalistički, realističniji, prirodniji i umjereniji, u odnosu na postrepublikanska doba kada portreti princepsa, dominusa i članova njihovih familija postaju i sredstvo carske propagande. Za carska ideološka poruka se izražava u pozi, autoritetnom izrazu i odjeći. Dobar primjer pruža portretiranje Augusta, koji je doživio duboku starost. Pošto rimska portretna umjetnost i u postrepublikansko vrijeme zadržava realni prikaz anatomije portretiranog, rješenje toga da se izbjegne eventualno lošije fizičko predstavljanje Augusta u portretu je nađeno u tome da se njegov portret „zamrzne u vremenu", odnosno da se on uvijek predstavlja kao kada je bio mladić.

Tako se u vrijeme Augusta i njegovih nasljednika primjećuje stilizacija inspirirana grčkim klasičnim djelima. Realistično prikazivanje, koje je čak blisko naturalizmu, ponovo se pojavljuje u vrijeme Flavijevaca. Portret Vespazijana pokazuje osrednjeg, čak običnog čovjeka, sa otežalim, napregnutim licem,

a u Titovoj predodžbi uhvaćene su neke "dječačke" crte. Ovaj realizam nastavlja se i u sljedećem razdoblju. Ali je u Hadrijanovo vrijeme rimsko kiparstvo podvrgnuto snažnoj helenizaciji. Oštre crte rimskog realizma blijede, jača moment idealizacije. To se očitovalo i u predodžbi samog Hadrijana i Antonina Pia. Osobito jasan utjecaj helenističkih uzora pokazuje se u predodžbama Hadrijanovog ljubimca Antinoja, koga je on deificirao. U tim predodžbama gotova da i nema rimskih crta; one nastavljaju tradiciju grčkih klasičnih škola.

Zanimljivo je kada se uporede portreti iz republikanskog i postrepublikanskog doba da se na ovim prvospomenutim jasno uočava na licima ozbiljnost zainteresirane odgovornosti, dok se na onim potonjim više na licima uočava određena ravnodušnost. Tako se i na portretnoj umjetnosti jasno uočava evolucija građanskog osjeća kod Rimljana od one aktivne participacije u političkom životu u vrijeme Republike do neumitnosti prepuštanja vođenju od strane principepse, kasnije dominuske vlasti.

Ipak i u strogom republikanskom realizmu mogu se naslutiti određene idejne, moralne i vrijednosne smjernice koje su oblikovale tadašnji klasični rimski svijet. Tako se u portretima građana Republike može jasno naslutiti tradicionalni rimski koncept vrline, koji se manifestira kroz tradicionalističke vrijednosti. Zato izrazi lica Rimljana, ma koliko biti realistično predstavljeni, uvijek odaju karakteristike jasne posvećenosti pojedinca ozbiljnosti, odgovornosti, odvažnosti, kao i mudrosti, iskustva i ugleda. Tako bi i ovi portreti služili kao uzor novim generacijama da se ugledaju na svoje pretke. Izgleda da je upravo ta realističnost ozbiljnosti, odgovornosti i predanosti bila rimski ideal za portretnu umjetnost, a fizička ljepota.

Nisu samo istaknuti pojedinci i pripadnici elite ostavljali svoje portrete, to je bila veoma uobičajena praksa za praktično sve slojeve rimskog svijeta. Izgleda da su Rimljani i preko svojih portreta željeli da na neki način osiguraju bar kakvu – takvu vječnost i sjećanje na sebe. Zato je ostalo toliko mnogo portretnih predstava, i to u velikom broju slučajeva običnih ljudi.

Posebno mjesto u portretu rimskog svijeta predstavljaju „fajumski mumijski portreti" koji potiću iz Egipta. Riječ je o tipu naturalistički crtanim portreta na drvenim pločama koje bi onda bile postavljane u slojeve platna koje je obavijalo mumiju i bile su okružene trakama tkanine, kako bi se dobio efekt „prozora" kroz koji je „lice" (predstavljeno portretom) pokojnika moglo biti viđeno. Portreti su nekada bili direktno slikani na platno ili krpe koje su obavijale mumiju. Svaki portret predstavlja pokojnika (odnosno njegovo lice, i eventualno poprsje), koji je sahranjen mumificiranjem. Iako su pokojnici sahranjivani na tradicionalni egipatski način, slikarski i umjetnički stil kao i same predstave pokojnika odaju primarno grčko – helenistički i rimski utjecaj. Ovaj tip portreta je pronalažen širom Egipta, ali najčešće u bazenu Fajuma (odakle i potiće skupno ime) i to posebno na lokalitetima Hawara i Antinoopolis. Radi toga naziv „fajumski portreti" više predstavljaju stilističku, nego zemljopisnu odrednicu. Njihova egzistencija započinje sa početkom inkorporiranja Egipta u rimski svijet, i odvija se do otprilike sredine III. st. n. e. „Fajumski portreti" se dijele na dvije grupe, zavisno od tehnike kojom su rađeni, i prva predstavlja enkaustično (voštano) slikanje, a drugo slikanje sa temperama.

Enkaustika je stara, zaboravljena tehnika i još uvijek se pokušava saznati način postupka. Slična je uljanoj tehnici, ali razlikuje se po tome što boje nisu sastavljane od ulja niti se miješaju lanenim uljem ili terpentinom, i ne polažu se na platnenu podlogu kistom, nego se, vezane voskom (koji proizvode pčele u

košnicama), postavljaju metalnim štapićem na drvenu, mramornu ili bjelokosnu podlogu. Boje rađene ovom tehnikom su jake otporne, i najviše njoj „fajumski portreti" imaju zahvaliti svoju dobru očuvanost.

Do danas je poznato oko 900 „fajumskih portreta", preko kojih se može proniknuti i u modne stilove koji su vladali u rimskom Egiptu u određenom periodu. Modni stilovi na „fajumskim portretima" (posebno oni koje se odnose na žene i njihove frizure) pomažu i u njihovom datiranju. Sudeći po modnim detaljima (odjeća, nakit, frizure), egipatska elita je uglavnom slijedila modne obrasce ustanovljene u prijestolnici, ali ih je i zadržavala duže, pa su možda i različiti modni stilovi i koegzistirali.

Uobičajeno je bilo da se portretne skulpture koje predstavljaju cara i njegovu najbližu familiju šalju i šire kroz čitav rimski svijet. Njihovi oblici su imali direktan utjecaj na modne procese u provincijama.

Vrijednost „fajumskih portreta" je u tome što i predstavljaju najveću sačuvanu kolekciju slikarija na pločama (odnosno na pokretnom materijalu) iz klasičnog historijskog razdoblja i što svjedoće o visokoj kvaliteti slikarstva u tome periodu. Inače je slikarska tradicija klasične civilizacije bila dosta snažna i izražena, ali je poradi propadanja materijala na kojima je bila rađena, od nje ostalo vrlo, vrlo malo. „Fajumski portreti" su sačuvani samo zahvaljujući suhoj egipatskoj klimi.

Mramorna statua koja prikazuje rimskog nobila koji nosi portrete (u vidu bisti) svojih predaka. Datacija cc 30. god. p. n. e. Danas se nalazi u Kapitolinskom muzeju u Rimu.

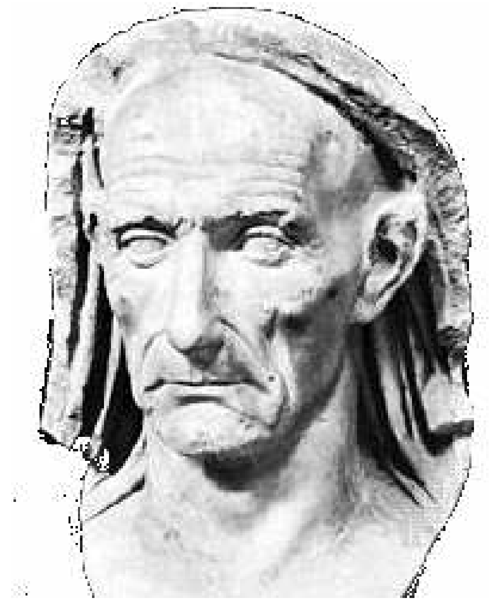
Brončana bista „Kapitolinskog Bruta“, izrađena za vrijeme Srednje Republike, IV. ili III. st. p. n. e. Danas se nalazi u Hodniku trijumfa, Palazzo dei Conservatori Kapitolinskih muzeja u Rimu.

Portret Rimljanina. Datacija cc. 80. god. p. n. e. Danas se nalazi u Palazzo Torlonia u Rimu.

Mramorna bista ozbiljnog Rimljanina. Datacija republikansko razdoblje I. st. n. e. Danas se nalazi u Metropolitan Museum of Art u Njujorku.

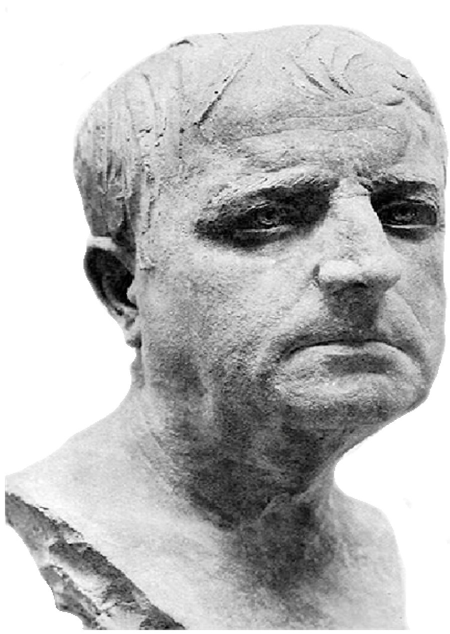
Rimski portret od mramora, koji prikazuje uglednika sa velom od toge preko glave. Datacija 75. – 65. god. p. n. e. Danas se nalazi u Kapitolinskim muzejima u Rimu.

Mramorni portret muškarca iz ranog I. st. n. e.

Rimska brončana bista. Danas se nalazi u Museo Archeologico Nazionale u Napulju.

Bista od gline koja prikazuje Rimljanina. Danas se nalazi u Museum of Fine Arts u Bostonu.

Odlično urađen mozaični portret matrone. Pronađen u Pompejima. Danas se nalazi u Museo Archeologico Nazionale u Napulju.

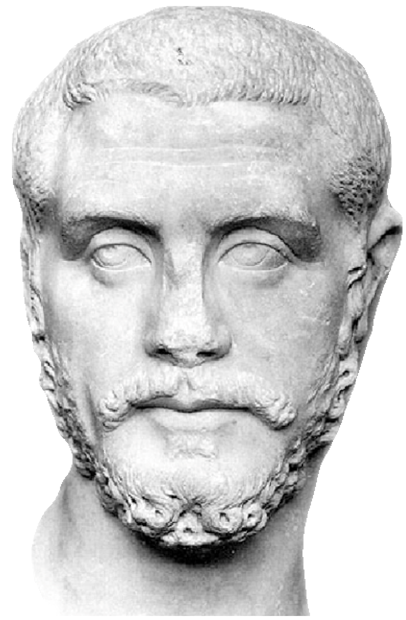
Portret djevojčice od mramora. Datacija 13. god. p. n. e. – 5. god. n. e. Danas se nalazi u Metropolitan Museum of Art u Njujorku.

Brončana bista rimskog dječaka. Datacija kasno klaudijevsko i rano neronijansko doba. Danas se nalazi u Metropolitan Museum of Art u Njujorku.

Portret od mramora koji prikazuje djevojku. Datacija rani severijanski period (cc 193. – 200. god. n. e.). Danas se nalazi u Metropolitan Museum of Art u Njujorku.

Portret Rimljanina. Datacija cc. 230. god. n. e. Danas se nalazi u Ny Carlsberg Glyptothek u Kopenhagenu, Danska.

Portret žene.

Portret mlade svećenice

„Fajumski" portret muškarca uklopljen u zavijenu mumiju.

„Fajumski" portret žene, vjerojatno iz er-Rubayat, Egipat. Datacija cc. 160. – 170. god. n. e. Danas se nalazi u British Museum u London.

„Fajumski portret" koji prikazuje ženu sa nakitom i prilično dobro uređenom frizurom. Danas se nalazi u Royal Museum of Scotland.

„Fajumski portret" dječaka po imenu *Eutyches*. Datacija II. st. n. e. Danas se nalazi u Metropolitan Museum of Art u Njujorku.

Reljefi

Reljefi predstavljaju vid umjetnosti, koji je veoma čest još od vremena ranih civilizacija (Egipat, Mesopotamija, Mala Azija, Levant, Iran, grčki i helenistički svijet). Riječ je o vizuelnim prikazima koji su integralno vezani za podlogu i koji su uvijek dio šireg umjetničkog sklopa. Nekoliko različitih reljefa može činiti povezani niz scena u vidu friza. Reljefi su mogli biti izrađivani na bilo kojoj trajnijoj materiji kao što su mramor, stijena, kamen, zidovi, metal, keramika, staklo, bjelokost, drvo.

Tri su glavna tipa reljefa :

1. Visoki (duboki) reljef (italijanski : alto-relievo) je reljef kod kojega se prostor i masa međusobno "isprepliću", tj. pojedini dijelovi reljefa su toliko izbočeni od okvira reljefa prema nama da prodiru kroz prostor, dok se on pak zavlači u udubljenja nastala oblikovanjem izbočenja. On je sličan statui u punoj plastici, tako da se za pun dojam i njega treba sagledati sa više strana.
2. Niski (plitki) reljef ili bareljef (francuski : bas-relief) je za razliku od visokog ispunjen manjim izbočenjima, iako se i tu javlja igra sa svjetlom i sjenom. Zbog sjena stvorenih razlikama u visini pojedinog dijela reljefa dolazi do izgleda plastičnosti reljefa. Friz u klasičnom korintskom redu se često ukrašavao s niskim reljefima.
3. Uleknuti (ucrtani) reljef nema nikakvih izbočina, već udubljenja koja su uklesana u kamenu ploču. Udubljenja su plitka i uska, sve su plohe ravne, a odnos mase i prostora je manje zamjetniji nego kod visokog i niskog reljefa. Uleknuti reljef promatramo samo iz jednog pravca, za razliku od promatranja visokog reljefa, a primjer za njega su mnoge nadgrobne ploče i sarkofazi. Upravo zbog toga uleknuti reljef se vizualno približava svojstvima slike.

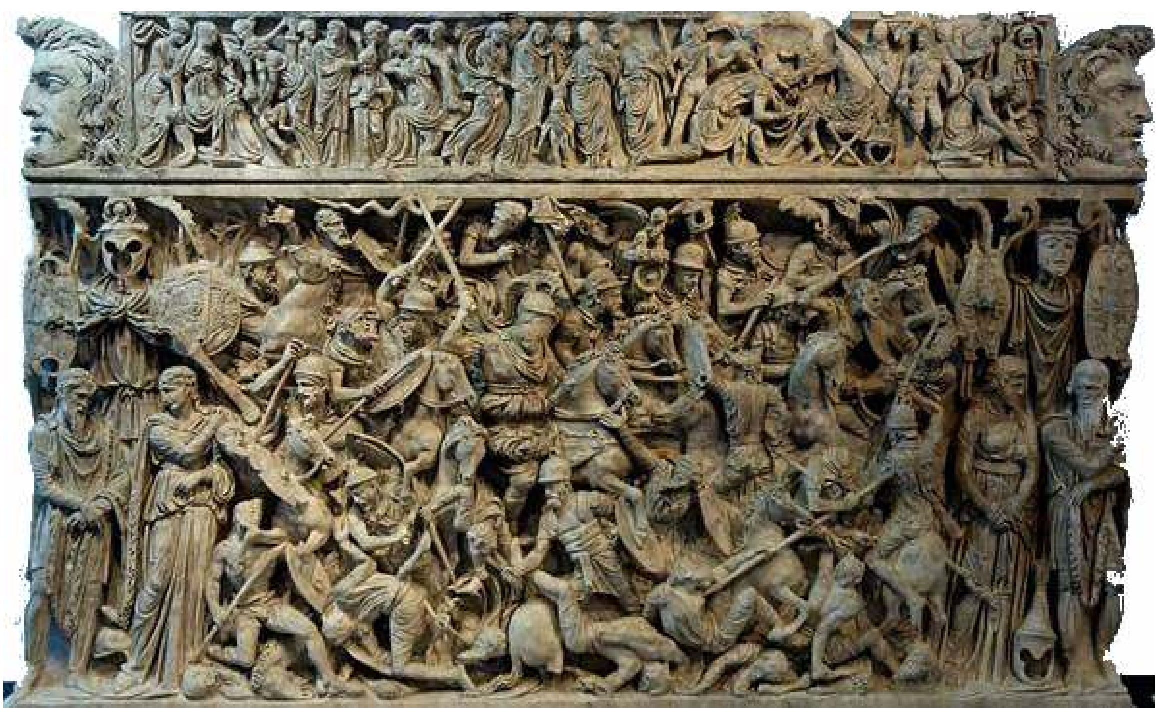
Rimski svijet je imao veoma razvijenu reljefnu umjetnost, koja nije bila rezervirana samo za elitu, nego su je za svoje potrebe koristili i skromniji slojevi stanovništva. Zavisno od umješnosti majstora i cijene koju je naručilac bio spreman prihvatiti, varirali su i reljefni dizajni. Tako je bilo i reljefa urađenih najprostijim stilom, kao i reljefa sa visokom tehničkom i umjetničkom izradom. Vrhunac monumentalnosti rimske reljefne umjetnosti su reljefi na *Ara Pacis*, na Titovom slavoluku, Trajanovom i Aurelijevom stupu, te posebno na sarkofazima. Sačuvan je enorman broj reljefnih prikaza iz rimskog svijeta. Reljefni prikazi nude čitav spektar prikaza, od onih koji reprezentiraju scene iz grčke ili rimske mitologije i misterijskih orijentalnih religija, preko reminisencija na vojničke pobjede do prizora iz svakodnevnog života, zanimanja (profesija) i portreta. Reljefi predstavljaju veoma vrijedan izvor za rekonstruiranje načina života u rimskom svijetu, pa se tako otkrivaju mnogi povijesni elementi koje ne detektiraju literarna i epigrafska građa. Posebno su interesantni nalazi izgubljene tehnologije.

Nadgrobni spomenik sa reljefnim prikazom supružnika Lucija Caltilija Stefana (*Lucius Caltilius Stephanus*) i Kaltilije Moskis (*Caltilia Moschis*). Potiće iz Ostije. Datacija cc. 100. – 125. god. n. e. Danas se nalaze u Getty Museum u Los Anđelesu.

Mramorni nadgrobni spomenik sa reljefnim prikazom majke Petronije Hedone (*Petronia Hedone*) i njenog sina Lucija Petronija Filemona (*Lucius Petronius Philemon*). Datacija cc 110. – 120. god. n. e. Danas se nalazi u Museum of Fine Arts u Bostonu.

Veoma ilustrativan i detaljan reljefni prikaz, sa sarkofaga, bitke između Rimljana i Germana. Datacija 180. – 190. god. n. e. Danas se nalazi u Palazzo Massimo alle Terme u Rimu.

Sarkofag sa reljefnim prikazom bitke. Datacija cc 190. god. n. e. Danas se nalazi u Dallas Museum of Art, USA.

Tzv. „Veliki Ludovici sarkofag" na prednjoj strani daje scenu bitke između legionara i Germana. Središnji Rimljanin na konju se identificira kao Hostilijan, sin princepsa Decija. Datacija cc 250. god. n. e. Danas se nalazi u Palazzo Altemps u Rimu.

Reljefni frontalni prikaz, sa mramornog sarkofaga, četiri godišnja doba. Datacija III. st. n. e. Danas se nalazi u Palazzo dei Conservatori Kapitolinskih muzeja u Rimu.

Mramorni sarkofag iz Vicovaro, sa reljefnim prikazom grčke mitske priče o Kalidonijskom lovu.. Danas se nalazi u Palazzo dei Conservatori Kapitolinskih muzeja u Rimu.

Freske

Freska (od italijanski fresco = „svježe“ ili „vlažno“) je tehnika zidnog slikarstva. Slika se bojama, koje su razređene u vodi, po svježem sloju krećnog maltera, žbuke. Boja se suši istovremeno sa podlogom i tako se nerazdvojivo i zastalno povezuje s njom. Nakon sušenja boje postaju znatno svjetlije. Postupak slikanja freske je zako zahtijevan i slikar mora da podijeli svoj rad prema tome koliko može dnevno da oslika fresku, tako da tokom dana malter ostane svjež. Rad na svježoj žbuci zahtijeva brzinu i sigurnost jer se naknadne promjene mogu izvršiti tek tako da se ukloni čitav sloj žbuke i da se zamijeni novim slojem. Zato su slikari prethodno izrađivali crtež na kartonu koji se u mjeri slagao sa konačnim djelom i prenosili obrise na svježu žbuku. Postoji još jedna varijanta fresko-tehnike, a ona se zove al secco (italijanski „na suho“). Boja se nanosi na osušenu žbuku, koja se prije slikanja osvježi gašenim vapnom. Stapanje boje s podlogom nije tako potpuno i zato dolazi do znatnih oštećenja.

Rimsko slikarstvo (posebno u svojoj “trećoj pompejanskoj fazi”) se odlikovalo i u sakro – idiličnim prikazima pejsaža. Ove slike idiličnih pejsaža pojaviti će se u europskom slikarstvu tek sa renesansom.

Tehnika slikanja freskama se razvila u vrijeme drevnih civilizacija i najraniji sačuvani i tako poznati primjeri su oni koji pripadaju Minojskoj civilizaciji. U Egiptu su freskama

oslikavani zidovi u grobovima, uobičajeno korištenjem al secco tehnike. I u grčko – helenističkom svijetu su korištene freske, ali je sačuvano samo malo od ovih radova. U južnoitalijanskoj grčkoj koloniji Pestumu, pronađen iz cc 470. god. p. n. e. grob pod nazivom „Grob vozaća“, sa freskama koje prikazuju scene iz svakodnevnog i društvenog života. Rimski svijet je isto bio veoma bogat freskama, nažalost najveći dio fresaka koje su bile izrađivane u tom periodu je propao. O rimskom fresko slikarstvu jedino svjedoćanstvo pružaju Pompeji i Herkulanum. U ova dva grada freske su bile toliko česte, da se može reći da su činile uobičajeni sadržaj domova. I u narednim periodima su freske igrale veliku ulogu.

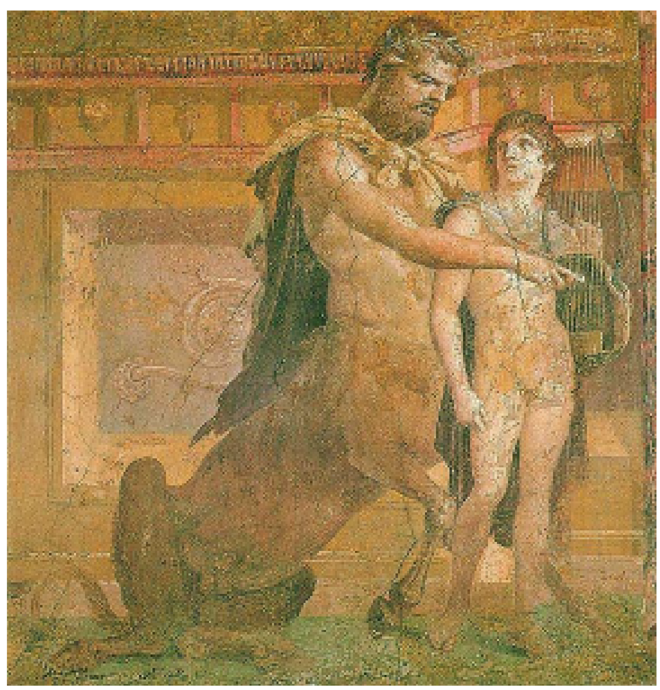

Freska iz Pompeja koja prikazuje tri Gracije. Pronađena u domu Tita Dentata Pantera (*Titus Dentatus Panthera*).

Freska iz Herkulanuma koja prikazuje Artemidu.

Freska iz Stabije (kod Pompeja) koja prikazuje boginju proljeća Floru. Danas se nalazi u Museo Archeologico Nazionale u Napulju.

Freska iz Herkulanuma koja prikazuje kentaura Hirona kako podučava mladog Ahila. Danas se nalazi u Museo Archeologico Nazionale u Napulju.

Čuveni slijed freski u Vili misterija, na krajnjem sjeverozapadu Pompeja, nalazi se možda u *tricliniumu* doma. Sama tematika odlično urađenih freski je još uvijek predmet debata i različitih mišljenja. Jedna od pretpostavki je da fresko – priča prikazuje scene inicijacije žene u dionizijevski kult. Postoji i mišljenje da je riječ o prikazu djevojke sa ritualima vjenćanja u toku.

Fragment freske – priće iz Vile misterija.

Freska koja prikazuje vrt i voće iz Livijine vile u Prima Porta, nedaleko od Rima. Danas se nalazi u Palazzo Massimo u Rimu.

Za zidno slikarstvo flavijevskog vremena karakterističan je takozvani "četvrti" pompejanski stil sa neprirodnim i fantastičnim predodžbama, naslikanim i modeliranim arhitektonskim detaljima i sa kombinacijama živih boja.

P R O I Z V O D I O D K E R A M I K E

Proizvodi od keramike su u rimskom svijetu bili producirani u enormnim količinama, poglavito u čisto utilitarne svrhe. Keramički proizvodi su u to vrijeme imali jednaku važnost kao danas plastični proizvodi, I mogli su biti izrađivani u najrazličitijim oblicima i tipovima (posuđe, figure, svjetiljke, amfore…itd…).

Iako su metalne posude napravljene od bakra, bronce i željeza bile široko korištene u rimskom svijetu, ipak su praktični, jednostavni i jeftini keramički objekti (zdjele, tave, tepsije, tegle...itd...) najrazličitijih tipova bili esencijalni za pripremu hrane i bili su standardni u kuhinji svakog domačinstva. To je različito od modernog doba, kada prednjaće metalni i plastični predmeti u kuhinji.

Keramička proizvodnja rimskog svijeta, direktno proizašla iz višemilenijumske produkcije zemljanih proizvoda na mediteranskom području, je bila iznimnog kvaliteta. Kao i u drugim primjerima kulturoloških procesa definiranih “rimskim” imenom, i keramička proizvodnja u rimskom svijetu se mora promatrati kao kosmopolitski fenomen, koji sažima u sebe različite kulturne tradicije i forme ali ih i ponovo preoblikuje i nadograđuje. Na nalaze keramičke proizvodnje (bilo u njihovoj cjelosti ili u

fragmentima) se nailazi širom rimskog svijeta, pa i van njegovih granica. Proizvodnja zemljanih predmeta je predstavlja vrlo bitnu stavku privredne i produktivne aktivnosti rimskog svijeta. Zato su se razvile mnogobrojne radionice i manufakture, koje su mogle biti i vrlo specijalizirane za izradu određenih vrsta i tipova. Trgovina sa proizvodima izrađenim od keramike je bila vrlo raširena. Za arheologe keramika je ključni materijal koji služi za dataciju, a kvantitet i tipologija keramike rimskog svijeta u velikoj mjeri olakšavaju posao kronološkog određivanja. Radi svega navedenog i stručna literatura o keramici u rimskom svijetu je enormna.

Etrurci su čak pravili glinene sarkofage.

Uobičajeno je da se "kućna" keramika dijeli na grubu i finu. Gruba keramika su predmeti svakodnevne upotrebe kao što su krčazi, amfore, zdjele, tave, tepsije, tegle, i stolne posude (slabijeg kvaliteta i lokalno proizvedene), i koji su korišteni za prenošenje i skladištenje materijala (hrana, piće, ulje), pripremanje i posluživanje jela i pića. Fina keramike su bili servisi i stolne posude korištene za formalne i svečane prilike, koji su uobičajeno bili više dekorativnog i elegantnog izgleda, uključujući i umjetničke sadržaje. Masovnost proizvodnje ukazuje na veliku potražnju. Metalno posuđe (posebno od zlata i srebra) i predmeti od stakla su bili izrazito skupi i dostupni samo bogatim slojevima, dok je i fina keramika bila znatno jeftinija i dostupnija širim slojevima stanovništva. Tek od III. st. n. e. počinje da opada i kvalitet i kvantitet fine keramike, iz razloga ekonomskih i političkih potresa i turbulencija te činjenice da je stakleno posuđe za piće zamjenjivalo ono izrađeno od keramike.

Zanimljivo je da u rimskom svijetu nema odgovarajućeg ekvivalenta vaznom slikarstvu grčkog svijeta, koje se polako ugasilo. Ali to nije značilo da na keramici proizvođenoj u rimskom svijetu nije bilo vrijednog umjetničkog stvaralaštva, jer se umjetnički izraz ogleda na drugi način (poglavito preko prikaza niskog reljefa). U ukrašavanju i oblikovanju zemljanih predmeta rimski svijet se izgleda više ugledao na stilove, oblike i dekoraciju prestižnog metalnog posuđa, nego na tradiciju crtanja po površini.

U rimskom svijetu je bila raširena i upotreba pečene neglazirane gline (terakota/*terracotta*) u građevinske svrhe (za izradu cigli i crijepova i povremeno za arhitektonsku dekoraciju) i za proizvodnju figurica i svjetiljki.

U toku 12 stoljeća postojanja rimskog svijeta, korištene su najrazličitije vrste keramičkih proizvoda (u vidu lonaca, tava, šaljica, čaša, zdjela, boca, pehara, vrčeva, bokala, tanjira, vaza, svjetiljki, figurica, urni, cigli, crijepova, cijevi...itd...). Zanimljive su npr. primjerci fine keramike kao što su oni sa sjajnim, "staklastim" olovnim glazurama i posuđe za piće sa delikatnim i tankim stijenkama. Najupečatljiviji keramički proizvodi rimskog svijeta su oni koji su nastali na samom kraju Republike i koji su poznati pod skupnim nazivom *terra sigillata*.

Terra sigillata

Terra sigillata vaze iz cc II. – III. st. n. e., sa finom crvenom glazuzom i sa kalupnom dekoracijom. Reljefi su urađeni u visokoj kvaliteti i sa različitim motivima.

Terra Sigillata (na latinskom „pečaćena zemlja"; preciznije rečeno „glina koja nosi male prikaze" od latinski *sigilla*; riječ je o *terminus techicus*, koji su ustanovili antikvari) je tipična vrsta keramičkih/glinenih/zemljanih posuda u rimskom svijetu. Ova vrsta proizvoda izrađenih od gline se u rimskom svijetu javila nešto prije sredine I. st. p. n. e., i karakteristična je po odličnoj i kvalitetnoj izradi i načelno crvenkastim nijansama površinske glazure i reljefnim, pečaćenim ukrasima. Ovi visokokvalitetni proizvodi su bili vrlo popularni i rašireni u zapadnim zonama rimskog svijeta, gdje su uglavnom i izrađivani. Ova vrsta keramike se proizvodila u radionicama Italije, Galije, Germanije (rajnske oblasti), a u doba Antonina i u Britaniji, a postojala je i lokalna proizvodnja u hispanskim provincijama, sjevernoj Africi, alpskim provincijama i Iliriku. Posebno je manufakturna proizvodnja *terra sigillata* bila izražena u onim oblastima sa snažnijom tradicijom izrade objekata od keramike, i gdje su se nalazili dostatni izvori kvalitetne gline.

Terra sigillata je i pored svojih specifičnosti kao novgo izražajnog i oblikovanog tipa, ipak činila sastavni dio finog keramičkog posuđa iz grčko – helenističkog i republikanskog italsko – rimskog posuđa. Grčka umjetnost vaznog slikarstva i tehnika njihove izrade (posebno shvatanje kontole uvjeta pečenja kako bi se postigao kontrast crne i crvene boje) su nalazile svoga odraza i među kultura koje bi se prožimale sa grčkim svijetom. Atičke obojene vaze i njeni kasniji regionalni varijeteti su uključivali su i izradu sjajne površine kojoj nije trebalo poliranje. Sjajna crna keramika pravljena u Etruriji i Kampaniji je nastavila ovu tehnološku i umjetničku tradiciju, sa tim da su bojene dekoracije i prikazi polako ustupali mjesto pečaćenim motivima i u nekim slučajevima ukalupljenim reljefnim motivima. Inače je i tradicija dekoriranja posuda niskim reljefom bila duboko etablirana i u grčko – helenističkom svijetu. Tako su helenistička reljefna keramika proizvedena u Kampaniji, zatim pergamska, samoska i „Čandarli" keramika uticale na stvaranje rimske *terra sigillata*. Uglavnom se smatra da je za aretinsku terra sigillata direktna inspiracija bile male, hemisferične megarske zdjele bez prstenova na dnu i čija je dekoracija uobičajeno reminisencija istovremenih srebrnih zdjela sa formaliziranim uzorcima lišća i cvijeća.

Posuđe je bilo proizvođeno u standardnim oblicima (tanjiri, posude, šaljice, čaše, zdjele, pehari, vaze) i u velikim manufakturnim količinama (skoro protoindustrijskog tipa). Proizvodnja *terra sigillata* zato nije služila samo za zadovoljavanje autarkičnih, domaćih i lokalnih potreba, nego je naširoko izvožena. Posuđe *terra sigillata* je prolazilo i kroz svoje evolutivne faze, što je dovodilo i do različitosti njegovih tipova. Prvi detaljniju podjelu je dao Hans Dragendorff 1895. god., i njegova sistematizacija na 55 tipova je i

danas osnovna klasifikacija *terra sigillata*. Pored Dragendorffa, postoji još čitav niz klasifikacija *terra sigillata*, što u priličnoj mjeri olakšava datiranje pronađenog materijala u znatno specifičnija razdoblja (unutar 20 ili čak manje godina).

U arheološkom smislu *terra sigillata* određuje dva glavna tipa i to arentinski i samianski. U toskanskom Areciju se nalazila najproduktivnija radionica *terra sigillata*. Termin arentinska *terra sigillata* se ne odnosi samo na striktno ono posuđe koje je izrađeno u Areciju, nego na sve proizvode vrste *terra sigillata* koje su izradile italijanske radionice. Tako su postojali i proizvodni ogranci aretinskih manufaktura u Pizi. Arentinska *terra sigillata* svoj vrhunac dostiže u vrijeme vladavina Augusta i Tiberija. U tom zenitu neukrašeno posuđe dobija lako utisnuti ornament i skromnu reljefnu dekoraciju, kao i pečat u obliku stopala (*planta pedis*). U početku je aretinska keramike bila crvene boje, da bi kasnije pod grčko – helenističkim i orijentalnim utjecajem bila uvedena crvena prevlaka. Uklopljavanje posljednjeg helenističkog kraljevstva (ptolemeidskog Egipta) u rimski svijet je sigurno imalo utjecaja na dobijanju zamaha u razvitku aretinske keramike. Tako je ona dobila i one stimulanse sa istoka. Najpoznatiji majstori – lončari aretinske *terra sigillata* su bili Kerdo Marko Perenije, Marko Perenije Tigran (*Marcus Perennius Tigranus*), Rasinije i Gnej Atej (*Gnaeus Ateius*). Najčešći oblici bili su pehari (*calix*) i tanjiri raznih dimenzija sa oštro profiliranim obodom i stopom. Aretinska *terra sigillata* ima lagane i tanke zidove, zemlja je blijede boje, dok je bojena prevlaka odlične kvalitete. Ukras je dobro raspoređen i estetski i prostorno, i djeluje ukomponiran, umjetnički i usklađeno. Mlađa faza aretinske *terra sigillata* se naziva padanskom ili sjevernoitalskom, jer se proizvodnja preselila na sjever, gdje je u dolini rijeke Po nastalo više središta izrade. Karakteristični oblici ove faze su zdjele skromno ukrašene apliciranim maskama, malim erotima, rozetama ili spiralama. Pečat u obliku stope je sa unutrašnje strane. Arentinska *terra sigillata* je bilo vrlo cijenjena i u kasnijim epohama i od renesanse je nastupio običaj njenog skupljanja.

Aretinska *terra sigillata* je svojom kvalitetnom izradom, impresivnom dekoracijom i jeftinijom cijenom (u odnosu na metalno posuđe) imala veoma dojmljivo dejstvo na stanovnike zaostalijih zapadnih provincija, pa se i veoma brzi širila i koristila. Tako je i aretinska *terra sigillata* imala i propagandno dejstvo kojim se promovirala rimska kultura, i sukladno tome i rimska državna, imperijalna ideja. Već od početka I. st. n. e. Atejeva i Rasinijeva manufaktura otvorili su proizvodne ogranke u južnoj Galiji. Već na samom kraju I. st. p. n. e. i u ranom I. st. n. e. započelo je i kopiranje pojedinih formi arentinske *terra sigillata* u sjeveroistočnoj Galiji, i ova grnčarija je poznata pod nazivom Galsko-belgijska keramike. Mnogi od proizvoda galsko-belgijske keramike i sa crvenom glazurom (*terra rubra*) i sa crnom glazurom (*terra nigra*) nose žigove. Nedugo zatim se u Galiji započelo i izrađivanje sopstvenih ukalupljenih *terra sigillata* posuđa. Opadanje značenja Italije u kasnijim epohama razvitka rimskog svijeta, a jačanje uloge provincija ogleda se i u proizvodnji i distribuciji arentinske *terra sigillata*.

Aretinska *terra sigillata* iz *Novaesium* (danas njemački grad Neuss u Rajnskoj oblasti). Proizvođač Perenije. Danas se nalazi u Clemens-Sels-Museum, Neuss.

Aretinski pehar. Datacija cc. 25. god. p. n. e. – 10. god. n. e. proizvođač Tigran. Danas se nalazi u The Metropolitan Museum of Art, Njujork.

Aretinska posuda.

Aretinski scyphos (pehar). Datacija 15. god. p.n.e. – 60. god. n. e. Proizvođač Perenije Tigran. Danas se nalazi u The Metropolitan Museum of Art, Njujork.

Provincijski centri proizvodnje nastaju na osnovi arentinsko – italskih tipova, ali razvijaju i svoje varijacije. Proizvodi vrste *terra sigillata* izrađeni u galskim radionicama i manufakturama se terminološki određuju kao samianski. Galska samianska *terra sigillata* je prvo proizvođena u južnoj Galiji već od kasnog I. st. p. n. e., posebno oko La Graufesenque (blizu Millau) te još i na lokalitetima Bram, Montans, Le Rozier i Banassac. Ova južnogalska *terra sigillata* je brzo postala vrlo kvalitetan proizvod i u kasnom I. st. n. e. južnogalska samianska *terra sigillata* je bila izvožena ne samo u galsko

– germanske provincije i Britaniju, nego i u samu Italiju i druga mediteranska područja, pa i izvan granica rimskog svijeta.

Samianska *terra sigillata* je pronađena i u Pompejima. Proizvodi iz La Graufesenque su imali impresivnu i raširenu distribuciju u kasnom I. st. n. e., i fragmenti posuđa iz La Graufesenque su nalaženi od Indije do Sudana i Kaledonije.

Iz južne Galije proizvodnja se brzo širila i na središnje galsko područje, glavna proizvodni pogoni su bili situirani u Lezoux i Les Martres-de-Veyre, nedaleko od Clermont-Ferrand u Overnju. I centralnogalska samianska *terra sigillata* se izvozila, i iako nije dostigla širinu južnogalske samianske keramike, ova odlično i umjetničko kvalitetno izrađena terra sigillata je bila daleko najuobičajniji tip posuđa u galsko – germanskim provincijama i u Britaniji za vrijeme II. st. n. e. Postoji i određeni podtip centralnogalske *terra sigillate* sa sjajnom crnom površinom. Poznati proizvođači u drugom II. st. n. e. centralnogalske samianske *terra sigillate* su bili *Cinnamus* (koji je dominirao tržištem sa svojom golemom produkcijom), *Paternus, Divixtus, Doeccus, Advocisus, Albucius*...itd... Od kraja II. st. n. e. opada izvoz centralnogalske samianske *terra sigillate,* iako se proizvodnja nastavlja i u III. st. n. e., ali sada samo za lokalne potrebe. U istočnogalskim i germansko – rajnskim područijima se isto raširila proizvodnja samianske *terra sigillata*, gdje su na mnogim lokalitetima konstatirane radionice i manufakture. Posebno su značajan doprinos proizvodnji i izvozu davali lokaliteti Rheinzabern, blizu Speyera i Trier. U Trieru je proizvodnja počela početkom II. st. n. e. i bila je aktivna i sredinom III. st. n. e., a poznat proizvođač u Rheinzabernu je bio *Ianus*. U III. i IV. st. n. e. istočno od Rheimsa je izrađivano Argonne posuđe, dekorirano po cijeloj površini sa uzorcima malih pečata. Argonne posuđe je načelno još uvijek bilo tip *terra sigillata*. Aretinska i južnogalska samianska *terra sigillata* su bile inspiracija i za proizvodnju španske varijacije koja se naziva *terra sigillata hispanica*. Španska varijacija razvija neke svoje određene specifičnosti i nastavila se proizvoditi do u IV. i V. st. n. e., ali se nije izvozila u druge regione rimskog svijeta.

Južnogalska samianska zdjela. Datacija kasno I. st. n. e., nađena u Londonu. Danas se nalazi u British Museum u Londonu.

Južnogalska samianska zdjela. Datacija kasno I. st. n. e. proizvođač Merkat/*Mercato*. Danas se nalazi u British Museum u Londonu.

Centralnogalska samianska posuda. Datacija 150. – 190. god. n. e. Proizvođač *Divixtus*. Danas se nalazi u British Museum u Londonu.

Samianska vaza iz Rheinzaberna sa barbotinskom dekoracijom. Kasno II. st. n. e. Danas se nalazi u British Museum u Londonu.

Proizvodnja provincijske *terra sigillata* se dodatno razvila nakon opadanja italske aretinske proizvodnje i trajala je sve do u IV. st. n. e. Razlike između aretinske i provincijske *terra sigillata* ogledaju se u tehnici izrade, nijansama boje, oblicima predmeta i načinu ukrašavanja, izostaju pečati u obliku stopala, natpis je cijeli ili u skraćenom obliku a ime majstora je u nominativu ili genitivu jednine. Dok je dekoracija arentinske *terra sigillate* često u stilu visokog naturalizma (i uporediva sa istovremenim srebrnim posuđem), samianska *terra sigillata* je fuzionirala klasične grčko – rimske i domorodačke umjetničke tradicije.

Terra sigillata zdjela. Danas se nalazi u Archäologisches Landesmusuem Konstanz u Njemačkoj.

Aretinske i južnogalske posude imaju oblik metalnog prototipa, poput plitke zdjele na nozi sa fino detaljisanim profilom. Mali pehari su aretinskog porijekla. Karakterističan oblik italijanske *terra sigillata* su pehar na nozi i zdjela na nozi. U poznijim fazama razvitka *terra sigillata* karakteristična je zdjela sa

profilacijom na trbuhu, koja se proizvodila u centralnogalskim i istočnogalskim radionicama kasnog II. st. n. e.

Ostaci velike manufakture (preciznije 4 velike peći) samianske *terra sigillata* u La Graufesenque. Procjenjuje se da je ova struktura bila u mogućnosti da peče 30 – 40 000 posuda u isto vrijeme na temperaturi od oko 1000° C.

U istočnim i sjevernoafričkim provincijama je istovremeno sa aretinskom i samianskom keramikom postojala i vrlo slična keramička proizvodnja, koja se uobičajeno ne navodi u okviru skupa *terra sigillata*, nego sa specifičnim nazivima.

U istočnim provincijama egzistirala je proizvodnja lijepog crvenonijansiranog posuđa sa sjajnom i glatkom površinom od oko sredine II. st. p. n. e., znatno ranije prije nastanka aretinske *terra sigillata*. Centri proizvodnje su se nalazili u Siriji, zapadnoj Maloj Aziji (Pergam, Čandarli, a izvozilo se preko Efeza), Kipru. Od ranog II. st. n. e., kada je samianska *terra sigillata* dominirala tržištima zapadnih provincija, istočna *sigillata* je bila potiskivana sa afričkom crvenim posuđem koje se širilo Mediteranom i istočnim dijelom rimskog svijeta. U IV. st. n. e. razvio se iz istočne *sigillate* fokejska crvenkasta kermika koja je postojala do u VII. st.

Afričko crveno posuđe je predstavljalo završnu fazu *terra sigillata*, i proizvodila se od sredine I. st. n. e. do u VII. st. n. e. Dok je aretinska *terra sigillata* i samianska *terra sigillata* producirala i izvozila u periodu od jednog do dva stoljeća, afrička produkacija je trajala više nego 500 godina. Od III. st. n. e. afrička crvena keramika se pojavljuje na lokalitetima širom Mediterana i u glavnim gradskim naseljima rimskog svijeta, a u kasnoantičkom periodu to je bio najrašireniji tip *sigillata* tradicije. Pojedini predmeti se pronalaze i u Britaniji V. i VI. st. n. e. Centri proizvodnje su bili u provinciji Africi i Numidiji. Od oko IV. st. n. e. dobro urađene kopije su izrađivane i u drugim regijama, uključujući Malu Aziju, istočne provincije i Egipt. U okviru proizvodnje afričke crvene keramike produciran je veliki broj zdjela, posuđa, boca u širokom rasponu tipova i oblika. U crvenoj afričkoj keramici aplicirani motivi su često bili korišteni gdje je dekoracija u reljefu bila zahtijevana, odvojeno pravljeni i primjenjeni na posuđe prije sušenja i pečenja. Dekorativni motivi afričke crvene keramike, posebno u kasnijim periodima, počinju da održavaju i kršćansku simboliku. Uspješnost produkacije i širenja afričke crvene keramike su vjerojatno usko vezani za poljoprivrednu proizvodnju sjevernoafričkih provincija i sukladno tome za istovremenu distribuciju sjevernoafričkih amfora.

Tri posude afričke crvene keramike. Datacija II. – IV. st. n. e. Danas se nalaze u British Museum u Londonu.

Tanjir afričke crvene keramike. Datacija 350. – 400. god. n. e. Danas se nalaze u British Museum u Londonu.

Prema načinu ukrašavanja *terra sigillata* se dijeli na ukrašenu i neukrašenu ili glatku *terra sigillata*. Posude su ukrašavane niskim reljefom koji je dobijan tako što su pravljeni kalupi sa prikazima, a u nekim slučajevima je upotrebljavan i *stylus*. Motivi i dizajni „reljefne" *terra sigillate* održavaju eho grčko – rimske dekorativne umjetnosti, sa prikazima božanstava, mitologije, legendi, tradicije, pa i slike svakodnevnog života (uključujući i lov i erotske sadržaje). Pored reljefnih izraza i oblici posuđa mogu biti estetski izrađeni tako da i sami daju određenu predstavu (kao *ovolo* modeliranje, akantus/*acanthus*, zavojnice vinove loze...itd...). Pojedini reljefni izrazi zajedno sa odgovarajućim oblikom posude, se mogu preciznije povezati sa specifičnim i poznatim centrima proizvodnje (radionice i manufakture). Ukrašena keramika je najčešća, ali se takođe nailazi i na barbotin na najjednostavnijim oblicima posuda i na ureze, koji podržavaju tehniku rada u staklu i aplikacije. Proizvodnja neukrašene (glatke, obične) *terra sigillata* je bila velika, jer je pribor za ručavanje u doba ranog principata bio sačinjen od tanjira, zdjela i šolja. I ova neukrašena *terra sigillata* ponekad nosi neku jednostavnu dekoraciju, često u formi prstena unutar ravne unutarnje baze posude. Dekoracije, neki tehnički aspekti izrade (oblici, moduli), pečati radionica i manufaktura i potpisi majstora omogučavaju da istraživaći *terra sigillate* dobiju vrlo dobru okvirnu sliku razvitka i datiranja predmeta izrađenih na ovaj način.

Na posuđu, kao uostalom i na drugim zemljanim predmetima, se često nailazi i na imena vlasnika radionica i manufaktura u vidu žigova. Ovi „brendovi" mnogo koriste u istraživanju produkcije i datacije rimskih keramičkih proizvoda, bez obzira bili oni vrste *terra sigillata*, neke druge vrste ili je riječ o terakoti.

Gnej Atej koji je prominentni proizvođač u Areciju, ali posuđe sa njegovim žigom na osnovi modernih analiza gline od kojih je izrađeno, ukazuje da se njegova produkcija desila ustvari u Pizi, i u proizvodnim ograncima u Lionu i La Graufesenque.

Istaknuti pečati vidljivi u dekoriranim dijelovima i ukomponirani u dekoraciju oglašavaju ime proizvođaća (radionice; manufakture). Imena (žigovi) samih majstora – izrađivaća grnčarije pojavljuju se na običnim, neukrašenim posudama, i riječ je o nekoj vrsti brendirane garancije. I kalupi za izradu dekoriranih posuda su ponekad bili potpisani

rukom (kurzivom) od strane izrađivaća kalupa, pa se i njihov potpis nekada pojavljuje na završenoj grnčariji. Površina posuđa je mogla varirati od lakog sjaja do veoma sjajne glazure, dok se boja kretala nijansama od blijedo narandaste do svijetlo crvene. Površina rimske terra sigillata nije trebala poliranje. Upotreba robovskog rada u italijanskim radionicama *terra sigillata* još uvijek nije dokazana, iako neka imena nesumnjivo pripadaju oslobođenicima.

Ostali vidovi keramike

Pored *terra sigillata* i njoj sličnih keramičkih vrsta i tipova, u rimskom svijetu su postojale i drugačije vrste keramičkih proizvoda, koji su imali lokalno ili regionalno značenje. Bojom obložena keramika je proizvođena u britanskom Kamulodunumu/ Kolčesteru i dolini rijeke Nene u današnjoj istočnoj Engleskoj. Mnoge i različite dekorativne tehnike i metode su korištene da uljepšaju keramičke proizvode, uključujući bojenu glazuru, slikanje i različite površinske teksture. Ali kao što je rečeno u rimskom svijetu nije nastavljena grčka i etrurska tradicija slikanja na luksuznom stolnom posuđu, iako se neki jednostavni slikani dizajni pojavljuju na pojedinim tipovima i grube i fine keramike. Keramika sa olovnom glazurom je pravljena u mnogim područijima rimskog svijeta. Ovaj tip „staklaste" glazure je najčešće korišten za male, dekorativne predmete stolnog posuđa, uključujući kalupima izrađivane pehare sa reljefnim dekoracijama, svjetiljke i zoomorfne spremnike. Glazura varira u bojama od jantarske do smeđe i mnogih nijansi zelene. Egipatsko posuđe glazirano u živopisno plavoj, tirkiznoj ili zelenoj boji je nastavljeno da se proizvodi u velikim količinama i u rimsko doba. Proizvođeno je i veoma dekorativno višebojno posuđe.[5]

Rimsko – britanski pehar, napravljen u Kolčesteru. Dekoriran u barbotinskoj tehnici sa prikazom trke konjskih kola. Datacija II. st. n. e. Danas se nalazi u British Museum u Londonu.

Kalupom napravljena boca, i olovom glazirana. Proizvedena u središnjoj Galiji, a nađena u Kolčesteru. Datacija I. st. n. e. Danas se nalazi u British Museum u Londonu.

[5] Riječ je ustvari o tzv. „egipatskom fajansu", keramici koja nije pravljena od gline, nego je sastavljena od zdrobljenog kvarca ili pijeska sa malim količinama kalcitnog vapna i alkalne mješavine. Glazura je često sastavljena od bakrenih pigmenata kako bi se dobio svjetlo plavo-zelenkasti sjaj.

Terra nigra pehar pronađen u Kelnu. Danas se nalazi u Römisch-Germanisches Museum u Kelnu.

Olovno glazirana keramička boca, modelirana u formi groždanog grozda. Potiće iz Sirije. Datacija I. st. n. e. Danas se nalazi u British Museum u Londonu.

Crnoglazirani pehar. Datacija III. st. n. e.

Vrč od bijele gline. Proizveden u Kelnu. Datacija III. st. n. e.

Pored ove proizvodnje luksuznijih i dekorativnijih keramičkih predmeta, širom rimskog svijeta lokalne tradicije predrimske proizvodnje jednostavnog kuhinjskog posuđa su se nastavljale kroz stoljeća bez nekih radikalnih stilskih i drugih promjena. U pojedinim područijima imperija rimskog naroda, kao npr. u unutrašnjosti Ilirika koji je bio kulturno zaostaliji, ova činjenica donosi arheolozima određene probleme vezane za datiranje nalazišta. Pošto se nastavlja tradicija keramičke proizvodnje iz željeznog doba i u rimsko doba, teško je samo na osnovi keramičkih nalaza povući neke kronološke granice između kraja mlađeg željeznog doba i početka klasičnog historijskog razdoblja. Ova činjenica još

jednom ukazuje na to da Rimljani nisu imali namjeru da guše druge kulture, jer stilovi keramičke proizvodnje u prednovovjekovno doba predstavljaju jednu od glavnih osobenosti određene kulture. Rimska kultura tako nije za cilj imala gušenje, nego sažimanje i prožimanje kultura. Preživljavanje lokalnih stilova u produkciji keramike ukazuje i na to da nema naglih i radikalnih etničkih, populacionih promjena i da je domorodačko stanovništvo opstajalo na širokim pojasevima i onda kada bi ta područja bila inkorporirana u rimski svijet. Jedinstveno političko i ekonomsko područje je čak imalo i pozitivne efekte za tu lokalnu proizvodnju, jer je olakšalo njegovo širenje i povećavalo njegovu proizvodnju. Naravno to se dešavalo samo ako je lokalni predrimski produkt bio kvalitetan, ako su za njegovu izradu primjenjivane nove tehnološke mogućnosti i nove ideje o modeliranju i načinu proizvodnje.

Primjeri keramike pronađena u Britaniji, a koja potiće iz rimskog perioda. Primjerci su bilo lokalne britanske proizvodnje ili su importirani. Danas se nalaze u British Museum u Londonu. Na lijevoj strani slike se vidi posuda za potisak na sir, iza njega dvije crne vaze koje su primjeri rimsko-britanskog crno poliranog posuđa koje se proizvodilo u današnjoj jugozapadnoj Engleskoj još u predrimsko doba. Ova vrsta britanskog posuđa se u rimsko doba nastavila proizvoditi, čak i u većim količinama. Veliki crni pehar dekoriran sa scenom lova (prikazi lovačkih pasa i zečeva) u barbotinskoj tehnici, potiće iz doline rijeke Nene.

Poradi toga kontinuiteta lokalne proizvodnje, kuhinjsko posuđe se u okvirima rimskog svijeta izučava na regionalnoj ili provincijskoj osnovi. Ipak postoji jedan tip posuđa koji je karakterističan za rimsku kulturu i rimsku kuhinju →*mortarium*. Riječ je o robusnoj plitkoj posudi sa debelim, izvijenim rubom i koja je jednostavna sa rukovanje. Ova posuda je imala često i mali izliv na rubu. Koristila se za mrvljenje, pravljenje sosova i začina. I mnogi pronađeni *mortariumi* nose žigove proizvođača ili majstora na svojim rubovima. Korištenje ove posude je indikator razvijanja procesa kulturološke romanizacije, a njihova kronologija i distribucija uveliko pomažu arheolozima da razumiju trgovačku aktivnost u rimskom svijetu.

Mortarium nađen u Londonu. Lokalne je proizvodnje i na svome rubu ima žig sa imenom proizvođaća →*Sollus*. Datacija I. st. n. e. Danas se nalazi u British Museum u Londonu.

Amfore/*amphorae*, krčazi/*dolia, Oenochoai*

Veliku važnost u keramičkoj proizvodnji imaju amfore i krčazi, koji su bili glavno sredstvo za prijenos i skladištenje hrane i pića. Ovi čisto utilitarni predmeti su najčešće korišteni za maslinovo ulje i vino, te za garum i vočne sirupe i prerađevine.. Amfore su trebale da budu tako dobro urađene da mogu biti dugotrajne, da mogu izdržati putovanje, da ne budu preteške, da budu tako modelirane kako bi bile prikladne za lako smještanje u brodove te za rukovanje kada dođu do krajnje destinacije. Oblik amfora je jednostavan, sa cilindričnim terakotnim tijelom, obodima različitih oblika, sa dvije drške i zašiljenom ili u rjeđim slučajevima ravnom bazom. Zašiljena baza je služila u praktične svrhe, kao treća drška prilikom pražnjena. Amfore su bile proizvođene u enormnim količinama širom rimskog svijeta. Žigovi, grafiti i natpisi na amforama su sadržajniji od onih na ostalim predmetima od keramike, pa sadržavaju i informacije o proizvođaću, sadržaju i komercijalnoj upotrebi. Žigovi su uobičajeno stavljani na amfore u njihovom djelimično suhoj fazi izrade i indiciraju ime radionice ili manufakture (*figlina*) i/ili ime njenog vlasnika. Obojeni žigovi (*tituli picti*) su stavljani na već izrađene amfore i oni sadržavaju informacije koje se tiću težine i vrste sadržaja. Najstariji znanstveni pokušaj sistematiziranja i klasifikacija rimskih amfora je učinio njemački učenjak Heinrich Dressel. Ima i dosta primjera analize regionalno - lokalnih tipova amfora (neofeničanski, galski, kretski, španski, jadranski, zapadnomediteranski...itd...). Amfore danas predstavljaju jedan od najčeščih nalaza rimskog perioda, posebno ih se veliki broj (dobro sačuvanih) nalazi u ruinama potopljenih brodova. Krčazi su uglavnom korišteni za skladištenje vina, ulja, žitarica i suhog voća, i često su bili zakopavani u zemlju. U rimskom svijetu se zadržao i oblik uglavnom keramičke (pronalaze se i oni izrađeni od metala) posude (nastao u grčkom svijetu) pod nazivom *oenochoe/oinochoe* (οἰνοχόη). *Oenochoai* mogu biti dekorirani ili neukrašeni, i za razliku od amfora, imaju samo jednu dršku (riječ je ustvari o našem tipu bokala za vodu).

Izražena proizvodnja kvalitetnih amfora je pored Italije bila i na drugim područijima rimskog svijeta. Proizvodnja u Masiliji (počela u kasnom periodu augustovskog doba) je imala više tipična lokalna obilježja i nije se zasnivala na imitaciji ranijih italskih formi kao što se to dešavalo na početku proizvodnje rimskih amfora u galskim provincijama. U kasnorepublikansko doba su posebno bile popularne amfore proizvođene

u hispanskim provincijama. Sjevernoafrička proizvodnja amfora je proisticala iz one feničanske, radi čega se i nziva neofeničanskom. U egejskom području amfore sa Rodosa su bile prilično popularne počevši još od III. st. p. n. e., zahvaljujući najviše lokalnoj produkciji vina. Kretske amfore su bile isto tražene i korištene su širom Mediterana od augustovskog doba do III. st. n. e. Sjeverno – afričke tipovi su prilično korišteni od II. do kasnog IV. st. n. e. Tip iz Gaze je bio popularan između IV. i VII. st. n. e.

I amfore su prolazile svoj evolutivni razvitak, koji se uglavnom bazirao na poboljšavanju njihove praktičnosti. Tip italsko – rimskih amfora iz kasnog II. st. p. n. e. je imao debele stijenke i karakterističnu crvenu boju, i bio je snažan i izdržljiv, ali i težak. Oko sredine I. st. p. n. e. javio se tip amfora koji je bio lakši i sa tanjim stijenkama, pa je brodski prostor iste veličine mogao primiti bar za trećinu više amfora ovog tipa, nego prethodno spomenuti tip. Uslijed toga je došlo i do zamjene u proizvodnji navedenih tipova.

Amfora. Datacija druga polovina II. st. n. e.

Amfora. Datacija druga polovina II. st. n. e. i prva polovina III. st. n. e.

Amfora. Datacija prva polovina III. st. n. e.

Amfora. Datacija prva polovina III. st. n. e.

Amfora. Datacija druga polovina IV. – prva polovina V. st. n. e.

Oinochoe. Datacija I. st. p. n. e.

Oinochoe. Datacija I. – II. st. n. e.

Oinochoe. Datacija II. st. n. e.

Svjetiljke

Jedna od najouobičajnijih stvari rimskog svijeta su bile njegove svjetiljke. Dok se svijeće, pravljene od voska ili loja, nisu očuvale, na svjetiljke se nailazi na skoro svakom važnijem nalazištu. Svojim najvećim dijelom su pravljene od terakota keramike, dok je samo mali broj pravljen od metala (i to u skupim i veoma razrađenim formama koje su uključivale statue i više plamičaka). Keramičke svjetiljke su bile male, jeftine i imale su jedan izlaz za plamičak. Kao gorivo za svjetiljke je korišteno maslinovo ili neko drugo biljno ulje. Većina svjetiljki je oblikovana korištenjem kalupa u radionicama i manufakturama, radi čega su dobrim dijelom bile i standardiziranih tipova. Svjetiljke su mogle biti dekorirane niskim reljefom i to sa motivima široke tematike kao što su „paganska“ božanstva, mitovi i legende, svakodnevni život, životinje, lov, igre i zabave, seks i erotika, i u kasnoantičkom periodu i ranokršćanska simbolika. Pronađene su i jevrejske svjetiljke koje imaju na sebi simbole menorah. Naravno, bilo je i svjetiljki koje nisu bile dekorirane, kao što su npr. bile one tipa „Firmalampen“ koje su bile popularne u vojnim zonama sjeverozapadne granice u toku II. st. n. e. I same svjetiljke nisu morale biti samo jednostavno oblikovane u standardnom obliku, nego su mogle biti modelirane da reprezentiraju životinje, čak neke dijelove ljudskog tijela i mnoge druge oblike. Tipovi svjetiljki su mogli biti direktno i lako kopirani korištenjem postojećih svjetiljki kao arhetipova za produciranje kalupa. I svjetiljke su bile označavane žigovima sa imenima proizvođaća ili majstora. Jedan od poznatijih brendova proizvođaća svjetiljki je bio *Fortis*, i njihova velika raširenost je mogla biti rezultat ili kopiranja ili činjenice da je *Fortis* imao u nizu provincija svoje proizvodne ogranke.

Svjetiljka dekorirana sa motivima lišća. Pronađena u Tunisu i danas se nalazi u tuniskom Nabeul muzeju. Datacija I. – II. st. n. e.

Svjetiljka sa seksualnim prikazom.

Svjetiljka koja prikazuje mit o Ledi i labudu. Datacija cc I. – II. st. n. e.

Svjetiljka koja prikazuje gladijatora. Datacija I. – II. st. n. e.

Dvije svjetiljke tipa Firmalampen, ona lijevo je napravljena u Kolčesteru, a ona desno u Galiji (sa žigom proizvođaća sa imenom *Atimetus*). Obje su nađene u Britaniji. Danas se nalaze u British Museum u Londonu.

Svjetiljka u obliku stopala sa sfingom kao drškom. Napravljena u Italiji, a nađena u Libiji. Datacija I. st. n. e. Danas se nalazi u British Museum u Londonu.

Svjetljka koja prikazuje pale heroje/ratnike ili gladijatore. Datacija I. – II. st. n. e.

Svjetiljka koja prikazuje dvije polunage boginje. Datacija I. – II. st. n. e.

Svjetiljka sa reljefom koji prikazuje borbu gladijatora. Danas se nalazi u Römisch-Germanischen Museum u Kelnu.

Svjetiljka sa prikazom trke kola sa konjima. Datacija 200. – 300. god. n. e.

Svjetiljka koja prikazuje mladića kako jaše kozu. Datacija III. – IV. st. n. e.

Svjetiljka koja prikazuje Herkula. Datacija I. – II. st. n. e. Proizvođać : AVNT?IPP.

Terakota figurice

Egipat, levantske i maloazijske oblasti i egejsko – grčko područje su imale dugotrajnu kontinuiranu tradiciju produkcije terakota figurica, pa je i razumljivo da je njihova dominacija na ovom polju zadržana i u rimsko doba. Galsko – germanske zone nisu imale domaću željeznodobnu proizvodnju terakota figurica, ali se inkorporiranjem u rimski svijet i tamo razvila proizvodnja u kalupu izrađenih terakota figurica u finoj bijeloj glini. Značajna produkcija terakota figurica u galsko – germanskoj zoni se nalazila u dolini rijeke Allier i u Kelnu.

Kao i brončane statuetice, koje su bile mnogo skuplji predmeti, i jeftinije terakota figurice su uglavnom pravljene za ritualne i religijske svrhe, kao što su posvete hramovima i božanstvima, izlaganje u kućnim svetilištima ili za odlaganje u vidu grobnog priloga. Neke terakota figurice su bile korištene i kao dječije igračke. Kao i drugi zemljani objekti, i terakota figurice su proizvođene u golemim razmjerama, i većina ih je bila farbana u svjetlim bojama nakon pečenja. Nažalost, boja na sačuvanim figuricama se većim dijelom izgubila. Svaka regija rimskog svijeta je imala svoj posebni

stil izrade terakota figurica. Oblik figurica je mogao prikazivati božanstva (uključujući i njihove lokalne interpretacije) i njihove atribute, mitološke ili tradicijske likove, predstave životinja i ptica. Terakota figurice često pokazuju izraženi sinkretizam u predstavama, gdje se kombiniraju egipatske, italsko – rimske, grčko – helenističke, keltsko – germanske...itd... tradicije.

Figurica koja prikazuje Eneju kako bježi iz Troje, noseći svoga oca Anhiza na svojim ramenima i vodeći za ruku sina Askanija. Idealni arhetip rimskog odraslog muškarca. Pronađena u Pompejima. Danas se nalazi u Museo Archeologico Nazionale u Napulju.

Figurica psa izrađena u južnoj Italiji. Datacija I. st. p. n. e. – I. st. n. e. Danas se nalazi u British Museum u Londonu.

Figurica goluba, napravljena u Galiji. Datacija II. st. n. e. Danas se nalazi u British Museum u Londonu.

Figurica boginje Fortune/“Sreće“, napravljena u Kelnu. Datacija II. st. n. e. Danas se nalazi u British Museum u Londonu.

Figurica Harpokrata (grčka forma Horusa) iz Egipta. Danas se nalazi u muzeju umjetnosti u Lionu.

Figurica keltske „Majke boginje“ pronađene u groblju u Welwyn Grange, Hertfordshire u Engleskoj. Boginja doji bebu. Datacija II. st. n. e. Danas se nalazi u British Museum u Londonu.

Figurica „Majke boginje“ kako doji i sjedi je popularan tip u sjeverozapadnoj Europi, i slikovito odaje sinkretizam svojstven rimskom svijetu.

Građevinski materijal

Keramika je imala široku primjenu u građevinarstu, i to u izradi cigli, crijepova, u sustavu hipokausta i arhitekturalnoj dekoraciji. Cigle i crijepovi su često na sebi imali žigove proizvođaća. I cigle i crijepove su mogle proizvoditi i vojne jedinice, radi čega mnogi pronađeni primjerci nose simbole i nazive pojedinih legija. Cigle su više – manje bile standardizirane, u četvrtastom ravnom obliku, tanke (5 – 7 cm.). Cigle su mogle biti različitih tipova i to : 1. *bipedalis* („dvostopne“) od 59 cm2, 2. *sesquipedalis* („jednoipostopna”) od 44 cm2, 3. *pedalis* („stopna”) od 29, 5 cm2 i 4. *bessalis* od 20 cm2. I cijevi za vodovodnu i drenažno – kanalizacionu mrežu su često pravljene od pečene gline.

Imbrekse i tegule su prvi počeli koristiti Grci, a nastavili Etrurci i Rimljani. U rimskom svijetu, postojala je snažna proizvodna djelatnosti crijepova, u kojoj su učestvovale i legije. Zato znatan broj pronađenih crijepova nose i pečat legijskih znakova.

Crijepovi sa legijskim natpisima. Potiću iz grada *Ulpia Noviomagus* (danas Nijmegen).

Antefiks sa imenom XX. legije i slikom divljeg vepra (amblemom dotične legije) potiće iz velškog mjesta Holt, Clwyd. Datacija II. – III. st. n. e. Danas se nalazi u British Museum u Londonu.

Antifeks sa imenom IX. legije i slikom bika (amblenom dotične legije).

Crijep koji je izradila XIV. legija *Gemina Matria Victrix*. Nađen u Karnuntumu. Datacija I. st. n. e.

Crijep koji je izradila XIV. legija. Datacija I. st. n. e.

Tegule i imbreks, pronađeni na lokalitetu „Panossas“, oko 42 km. Istočno od Liona.

Rimska „stopna“ cigla, koju je izradila XIV. legija *Gemina*. Datacija kasno III. st. n. e.

Tegule (porijeklom iz *Ceasar Augusta*, I. st. n. e.), imbreks (porijeklom iz *Colonia Celsa*; danas Velilla de Ebro, Saragosa; I. st. n. e.) i antefiks (iz El Convento Mallén, Saragosa; I. st. n. e.). Danas se nalaze u Museo Provincial de Zaragoza.

I neki keramički reljefni obloga paneli sa figuracijom koji se postavljaju u zidove imitiraju mramorne frizove velikih hramova i ovaj stil se naziva „Kampana reljefi“ (po italijanskom učenjaku i kolekcionaru Giampietro Campana). „Kampana reljefi“ se razvijaju od oko 50. god. p. n. e. do cc kraja II. st. n. e. i koristili su se skoro eksluzivno u Italiji, i to između Etrurije i Kampanije, i možda predstavljaju neki ostatak etrurske kulture. U početku su se koristili u malim hramovi, ali se kasnije nalaze i u javnim i privatnim zgradama. Uobičajeno su ove ukrasne ploče bile široke između 22 i 50 cm, a visoke između 27 do 48 cm, i aranžirane su bile u grupama. Tematika je najčešće mitološke prirode.

„Kampana reljef“ iz I. st. n. e., koji prikazuje *venatio*. Danas se nalazi u Antiquarium u Milanu.

Keramički fragment sa predstavom Jupitera Amona iz I. st. n. e. Reflektira helenistički utjecaj. Danas se nalazi u Museo Barracco u Rimu.

Fragment terakotne keramike sa predstavom Silena i Erosa iz ranog I. st. n. e. Nađen u gradiću Scrofano u Laciju. Danas se nalazi u Cabinet des Médailles u Parizu.

Prizor iz grčke mitologije : Herakle se priprema da ubije trojanskog kralja Laomedona. Jedna od strana sa *terra sigillata* boce, izrađene od Feliksa iz južne Galije. Datacija kasno I. – rano II. st. n. e. Danas se nalazi u Museo Civico Archeologico della Valle Sabbia in Gavardo u Breši, Italija.

Zemljane posude su se koristile u najrazličitije svrhe. Slika lijevo prikazuje urnu sa poklopcem. Pored ostataka incineriranog pokojnika u njoj se nalazio i sestercij, na osnovi koje se pogreb datira u 138. god. n. e.

PROIZVODI OD STAKLA

Iako se u prirodi nastalo staklo (posebno vulkanski obsidijan) koristilo još u kamenom dobu, arheološki dokazi ukazuju da se proizvodnja stakla može pratiti do sredine IV. milenijuma prije nove, i da se razvila u oblanim zonama sjevernog Levanta, Mesopotamiji i drevnom Egiptu. Za vrijeme kasnog brončanog doba u Egiptu, Levantu, Mesopotamiji, mikenskom i minojskom svijetu je došlo do rapidnog rasta u tehnologiji izrade stakla. Helenističko razdoblje je posebno doprinijelo razvoju staklarske proizvodnje, uvodeći i neke nove tehnike.

Rimski svijet je poznavao tehnologiju izrade stakla i njegovog korištenja u različitim kontekstima. Najviše se staklo upotrebljavalo u proizvodnji posuda, te u znatno manjoj mjeri za izradu mozaičnih pločica i prozora. Rimska staklarska proizvodnja se direktno razvila iz helenističke tehničke tradicije. U rimskom svijetu staklo je, od kasnog republikanskog perioda staklo, bilo proizvođeno korištenjem primarno helenističkih tehnika i stilova. Zanimljivo je da i pored te rimske proizvodnje naslonjene na helenističke tekovine, latinski jezik sve do nove ere nema svoju riječ za staklo. Većina tadašnjih tehnika proizvodnje je bila dugotrajna i inicijalni produkti su bile posude sa debelim zidovima, koje su zahtijevalo značajno dodatno dotjerivanje. Ovo je uz uvoz natrona (koji se koristio u proizvodnji sirovog stakla) doprinijelo ograničenoj upotrebi

stakla i njegovom pozicioniranju kao veoma skupog i elitnog materijala. Za vrijeme Republike, staklarstvo je bilo relativno slaba zanatska djelatnost, da bi se za vrijeme prvih decenija I. st. n. e. i kvantitet, i kvalitet i raznolikost staklenih proizvoda naglo povećali.

Naglo povećanje proizvodnje stakla u najranijem principatu je nesumnjivo rezultat kosmopolitizacije euromediteranskog svijeta koja je bila direktni produkt uspostavljanja reda i mira u širokom euromediteranskom pojasu u augustovskom periodu. Helenistička proizvodnja stakla se tada u potpunosti apsorbirala u kulturne i proizvodne procese klasičnog rimskog svijeta. Levantski, egipatski, grčki staklarski majstori i tehničari su se raširili i po Italiji i zapadnim provincijama, doprinoseći i adopciji dekorativnih stilova svojstvenim helenističkom prostoru. Tada je započeo i izvoz staklenih objekata iz rimskog svijeta, i to ne samo u susjedne zemlje (kao što je arsakidski Iran), nego i u prilično daleka područja kao što su Kušansko Carstvo i Hanska Kina. Dok su „putem svile“ sa istoka (Kine i Indije) stizali svila i začini, sa zapada su išli manufakturni predmeti. Najraniji poznati stakleni predmet, izrađen na zapadu a došao do Kine, nađen je u jednom grobu u Guangzhou i datira se u rano I. st. p. n. e.

Zelenkasta staklena posuda otkopana iz jednog groba iz perioda Kasne dinastije Han u pokrajini Guangxi. Danas se nalazi u Nacionalnom muzeju u Pekingu.

Staklena posuda iz rimskog svijeta sa prikazom gladijatora urađenog tehnikom emajliranja.. Nađena u Begramu, Avganistan. Danas se nalazi u Musée Guimet u Parizu.

Staklarska proizvodnja u rimskom svijetu se zasnivala na dva procesa : primarnoj proizvodnji sirovog stakla i njegovoj sekundarnoj preradi u staklene objekte. Oba procesa su se mogla izvoditi na geografski veoma udaljenim područijima, jer je prvi proces zahtijevao i pristup sirovinama za proizvodnju stakla i velikim količinama goriva, pa nije mogao biti lokaliziran bilo gdje. Radionice za sekundarnu preradu su zavisile samo od uvoza sirovog stakla. Prvi proces se odvijao, u spremnicima situiranim unutar visoko specijaliziranih peći. Proizvodnja sirovog stakla se oslanjala na vrelinu koja je trebala fuzionirati dva glavna sastojka : *silica* (osnovna komponenta; silicijum - dioksid) i sodu. U rimsko doba *silica* je bila kvarcni (kalcijumom bogati) pijesak, dok je glavni izvor sode bio natron. Najvažnije nalazište natrona u rimskom svijetu je bio Wadi El Natrun, Egypt. Staklo nastalo spajanjem silica i sode je prirodno topljivo i zahtijeva dodavanje određenog stabilizatora. U rimskom svijetu vapno je bilo glavni stabilizator. Manufakture za primarnu proizvodnju su mogle producirati tone sirovog stakla samo u jednom paljenju peći (koje je moglo trajati sedmicama). Iz ovih manufaktura, situiranih uglavnom u istočnom Mediteranu, sirovo staklo se izvozilo i isporučivalo u radionice za

sekundarnu preradu sirovog stakla, odnodno proizvodnju konkretnih objekata. Zbog oslanjanja na natron iz Wadi el Natrun, u većini rimskog stakla je prilično homogena kompozitnost.

Za razliku od primarnih pogona koji su proizvodili sirovo staklo u velikim količinama, i kojih je izgleda bilo relativno malo, radionica za preradu sirovog stakla u konkretne staklene objekte je bilo znatno više. Za razliku od pravljanja sirovog stakla, njegova sekundarna prearada je zahtijevala znatno manje temperature i manje goriva. Već do kraja I. st. p. n. e. razvili su se ovi staklarski prerađivački centri u Rimu, Kampaniji i Padskoj dolini. Italija je bila i centar za izradu i izvoz svjetlo obojenih posuda u ovo vrijeme sa produkcijom koja je dostigla vrhunac sredinom I. st. n. e. Od ranog I. st. n. e. sekundarna prerada stakla se širila, pa su Keln i druga mjesta u Rajnskoj oblasti postali važni staklarsko – prerađivački centri. Proizvodnja staklenih objekata u rimskom svijetu je dostigla svoj vrhunac u II. st. n. e. Rast prerade stakla u germansko – galskim područijima je nastavljen i u narednim periodima, a u III. st. n. e. izgleda da je Keln doživio značajnu ekspanziju u ovoj privrednoj djelatnosti. Staklene posude izrađene u Kelnu nose oznaku CCAA ili CCA (kratica za *Colonia Claudia Ara Agrippinensium*). I od III. i ranog IV. st. n. e. proizvodi ovih galsko – germanskih radionica su se izvozili u sjevernu Italiju. Značajan staklarski prerađivački centar se nalazio i u Akvileji, koji je ujedno imao i bitnu ulogu u širenju tradicije staklarstva. Značajan centar staklarstva se nalazio i u Ptuju (*Poetovio*) i Celju (*Celeia*), gdje su nađeni ostaci plavo – zelenih staklenih posuda, izrađenih tehnikom „puhanja stakla“.

Ipak, od IV. i V. st. n. e. italijanske staklarske radionice ponovo dominiraju. I pored ovog značajnog razvitka sekundarne staklarske proizvodnje na zapadu, i dalje su se uvozili i objekti izrađeni na istoku, kao npr. u aleksandrijskim i sirijskim i radionicama. Marcijal tako spominje Aleksandriju kao izvor previše dotjeranog staklenog posuđa.

Stacije i Marcijal indiciraju da je i reciklirano slomljeno staklo bilo važan dio staklarske proizvodnje, čime bi se objasnila činjenica da se rijetko nailazi na staklene fragmente bilo koje veličine. U zapadnim provincijama je recikliranje i ponovno prerađivanje u sirovo staklo izgleda bilo češće, nego u istočnim provincijama gdje su se nalazili glavni, primarni kapaciteti za proizvodnju originalnog sirovog stakla.

Proizvodnom skoku u staklarstvu je doprinijela i jedna nova tehnika izrade pod nazivom „puhanje stakla“ koja je bila u rimski svijet uvedena u toku I. st. n. e. Inače je ova tehnika otkrivena na Levantu u toku I. st. p. n. e. Jedan od najprominentnijih i najumješnijih majstora je bio *Ennion* iz Libana/Fenikije, a vrijedi spomenuti i radionice Jasona, Nikona, Aristeasa i Megesa. Sa Levanta se tehnologija „puhanja stakla“ raširila i Egiptom i aleksandrijskim radionicama, a onda su istočnjački, levantski majstori sredinom I. st. n. e. u Italiji počeli otvarati radionice sa primjenom tehnike „puhanja stakla“, a zatim i u drugim mjestima zapadnog dijela rimskog svijeta. Italija je brzo postala glavni centar staklarske proizvodnje tehnikom „puhanja stakla“. Ovom tehnikom su se stakleni objekti širokog spektra, od *unguentaria* (posuda za toaletni, kozmetički pribor), preko posuđa do kameja. Cijevi za puhanje su prvo pravljene od gline, a kasnije od metala. I u Saloni se

nalazila staklarska prerađivaćka radionica, jer je tamo nađen željezna cijev u obliku štapa koja se koristila za „puhanje stakla“. Tehnika „puhanja stakla“ je omogučavala da se proizvode posude i predmeti sa značajno tanjim zidovima, što je i smanjivalo količinu stakla potrebnog za jednu posudu, a povečavalo njegovu estetsku vrijednost. „Puhanje stakla“ je doprinijelo i znatno kraćem periodu izrade, a objekti izrađeni ovom tehnikom su zahtijevali i značajno manje završnih radova i dotjerivanja. Do sredine I. st. n. e. ranije tehnike su uglavnom bile napuštene u korist „puhanja stakla“, iako se u manjoj mjeri sačuvalo lijevanje. Troškovi proizvodnje su se smanjili, što je doprinijelo da stakleni objekti postanu pristupačni i za šire slojeve. U svojoj Geografiji, Strabon navodi da se „stakleni pijači pehar može kupiti za jedan bakreni novčić“. Naravno, i nadalje su se proizvodili i primjerci izrazito skupe i dekorativne izrade. Još jedna tehnička novina je doprinijela dodatnu razvitku manufakture staklenih objekata, a to je izum „čistog stakla“ (kroz uvođenje manganskog dioksida) od strane aleksandrijskih „puhaća stakla“ cc 100. god. n. e. Moda i stilova staklenih posuda su vezani i sa naglim razvitkom keramičke proizvodnje sa uspostavom principata. Keramičke posude, stilovi i forme su služile kao uzor staklarskoj proizvodnji posuđa. Upotreba obojenog stakla kao dekorativnog dodatka blijedim i bezbojnim glazurama takođe se povećala, pa su i metalne posude imale utjecaja na oblik staklenih posuda. Ovaj razvoj staklarstva je podrazumijevao i produkciju prvih staklenih pločica za mozaike i prve staklene prozore.

Krhotine od slomljenog stakla su korištene u mozaicima još od augustovskog perioda, a od početka naše ere se počinju koristiti i male staklene pločice koje su bile proizvođene namjenski za izradu mozaika. Ove pločice su bile uobičajeno u nijansama žute, plave ili zelene i uglavnom su korištene u mozaicma koji su ležali pod fontanama. Najranije staklene ploče za prozote su lijevane u drvene okvire,

Iako je bilo određenih promjena u tipovima staklenih posuda, tehnologija njihove izrade je ostala skoro nepromjenjena sve do kraja rimskog svijeta.

Pored lijevanja i „puhanja stakla“ postojale su i druge tehnike izrade staklenih objekata kao što su oblikovanje pomoću jezgre (formirane od blata i slame fiksirane oko metalne šipke; rana tehnika koja je bila popularna i u I. st. p. n. e.), tzv. „srozavanja“, tzv. „hladnog rezanja“, tehnika proizvodnje „pehara u kavezu“, *cameo* staklo, o čemu će kasnije biti više riječi.

Stakleni tanjir, rađen tehnikom lijevanja. Datacija III. st. n. e. Nađen na Kipru, a danas se nalazi u Nacionalnom

Posude dobijene tehnikom lijevana su kasnije fiksirane na tokarski stol, rezanje i polirane preko čitave površine kako bi dobile konačni oblik. Sudeći po Pliniju Starijem tokarski stol je bio upotrebljavan za produkciju većine stakla sredinom I. st. n. e., dok nije preovladala tehnika „puhanja stakla“. Ali u periodu izrazite dominacije tehnike „puhanja stakla“ lijevanje se koristilo i u drugoj i trećoj dekadi II. st. n. e. Neka vrsta obnove tehnike lijevanja se desila u III. ili IV. st. n. e., ali je producirala relativno mali broj posuđa.

arheološkom muzeju u Madridu.
„Pehar u kavezu“ je tip kasnorimskog luksuznog posuđa (datacija sredina III. – IV. st. n. e. (u isti periodu kao i kameo stakleno posuđe, sa kojim dijeli mnoge sličnosti) i predstavlja vrhunac rimskog staklarstva. Većina sačuvanih primjeraka ove vrste posuđa ima kavez sa kružnim geometrijskim uzorcima, često sa natpisom ili frazom. Rjeđi su primjerci sa figuralnim scenama. Ovaj tip posuđa je nesumnjivo bio vrlo težak za izradu, pa je samim tim bio i izrazito skup. Najveći dio do sada nađenih nalaza koji se odnose na ovaj tip staklenog posuđa potiće sa lokaliteta uzduž ili blizu Rajne, što navodi na pomisao da se ono tamo i proizvodilo, možda u Trieru (*Augusta Treverorum*) ili Kelnu. Ipak nekoliko drugih vrijednih otkrića potiću iz istočnog dijela rimskog svijeta, tako da je moguće da su bila dva proizvodna područja.

„Likurgov pehar“ rađen tehnikom „pehara u kavezu“. Datacija IV. st. n. e. Danas se nalazi u British Museum u Londonu.

„Likurgov pehar“ se pojavljuje u zelenkastoj boji, ako nema svjetlosti koja prodire kroz staklo. Fantastičan vizuelni efekt koji je ostvario majstor.

„Kelnski pehar“ rađen tehnikom „pehara u kavezu“. Na njemu se nalazi „natpis“ na grčkom : ΠΙΕ ZHCAIC ΚΑΛѠC ΑΕΙ = ΠΙΕ ΖΗΣΑΙΣ ΚΑΛΩΣ ΑΕΙ = „pij, živi dobro zauvijek“. Datacija druga polovina IV. st. n. e. Danas se nalazi u Römisch Germanisches Museum u Kelnu.

Pehar nazvan „Coppa diatreta Trivulzio“ rađen tehnikom „pehara u kavezu“. Na njemu se nalazi latinski natpis : *Bibe vivas multis annis* = „pij i živjeti ćeš mnogo godina“. Datacija IV. st. n. e. Danas se nalazi u

„Minhenski pehar“ rađen tehnikom „pehara u kavezu“. Na njemu se nalazi latinski natpis : *Bibe multis annis* = „pij (i živjeti ćeš) mnogo godina“. Datacija druga polovica IV. st.

„Corning posuda“. Pretpostavlja se da potiće iz istočnog dijela rimskog svijeta. Danas se nalazi u Corning Museum of Glass u Njujorku.

Arheološkom muzeju u Milanu.	n. e. Nađen u Kelnu, a danas se nalazi u Staatliche Antikensammlung u Minhenu.

Najraniji stilovi i oblici rimskih staklarskih proizvoda slijede helenističke tradicije i koriste snažno obojene i mozaične uzorke. Od samoga kraja Republike, nove jarko obojene prugaste posude se uvode. Za vrijeme ovog perioda postoje određene indicije da su stilovi stakla varirali, pa su one lijepo urađene i prozračno obojene posude iz ranog I. st. n. e. bile više zapadnog porijekla, dok su one kasnije bezbojne lijepe posude imale više internacionalistički karakter. Ovi objekti su karakterizirani i sa novim bogatim bojama. „Smaragdno“ zelena, plavo-zelena, plava ili kobaltno plava, perzijsko plava ili „paunsko“ plava su uobičajeno vezane za ovaj period, dok du druge boje prilično rijetke. „Smaragdno“ zelena i paunsko plava su bile nove boje uvedene od italijanskih radionica i uvijek su povezane sa produkcijom lijepih posuda. Od zadnjeg kvartala I. st. n. e. dolazi do značajne stilske promjene, jer snažne boje iznenada nestaju i zamjenjuju se sa bezbojnim i „*aqua*“ (blijeda plavo – zelena boja; inače uobičajena prirodna boja neobrađenog stakla) staklom. Bezbojne i „*aqua*“ staklene posude su se koristile i ranije, ali sada počinju da dominiraju tržištem. Jeftinije staklene posude su sada išle prema svjetlijim nijansama plave, zelene i žute.

Nije jasno da li je ova stilska promjena, koja se dešava oko 70. god. n. e., rezultat promjene u modi ili je indikator promjene shvatanja o upotrebi objekata izrađenih od stakla. Možda se više nije zahtijevalo da stakleni predmeti imitiraju drago kamenje, keramiku ili metal, ili je prelaz na bezbojno staklo rezultat da se imitira visoko cijenjeni kristal. Plinije Stariji navodi da je najvrijednije staklo ono koje je bezbojno, i koje što je moguće više podsjeća na kristal. Moguće je da se i zbog ove tzv. „kristalizacije“ stakla održavala i tehnika lijevanja, jer je ona mogla producirati debele zidove posuda koje su jedino mogle izdržati pritisak stalnog rezanja i poliranja koje su vezane za rad na tzv. „kristalizaciji stakla“. Moguće je da je i dominiranje tehnike „puhanja stakla“ bilo uzrok za dominiranje bezbojnog ili „*aqua*“ stakla

Do danas je identificirano šest primarnih uzoraka mozaičnog stakla : 1. cvijetni i 2. spiralni uzorci, 3. mramorni i 4. prošarani uzorci, 5. gajtanasti uzorci (bili popularni u ranom periodu, ali su izašli iz mode od sredine I. st. n. e.), 6. prugasti uzorci (razvili se iz prethodnog, gajtanastog tipa). Kao tehnike dekorativnog ukrašavanja korišteno je i emajliranje i graviranje.

Pored navedenog obojenog stakla, koristili su se i sljedeći obojeni tipovi : jantarski, purpurni, tamno zeleni, egipatsko plavi, neprozirno crveni prema smeđem (Plinije ga naziva *haematinum*), bijeli, žuti. Boje su se inače dobijale u toku samoga hemijskog procesa izrade stakla i staklenih predmeta (dodavanjem određenih elemenata) i bile su njihov sastavni dio, a ne naknadnim farbanjem ili bojenjem. Poznavanje ovih procesa u staklarskoj proizvodnji, te primjena određenih metalurških proceca ukazuje da su majstori rimskog svijeta imali i zavidno znanje vezano za kemijske procese, ako ne u teorijskom ono sigurno u praktičnom pogledu.

Širenje sekundarne staklarske prerade stakla je doprinijelo i razvitku prepoznatljivih distinkcija u oblicima objekata koje su proizvodile pojedine radionice. Od II. st. n. e. stilovi su postali regionalizirani, i određeni dokazi ukazuju da su boce i posude sa poklopcima kao *unguentaria* korištene primarno za prijenos robe, i mnoge su zato odgovarale rimskim mjernim skalama. Nakon što je kršćanski svijet potisnuo klasični rimski svijet, ikonoklastika i dekoracija staklenih objekata se počela pomjerati sa

prikazivanja scena svojstvenih grčko – rimskoj kulturnoj ekumeni prema adoptiranju kršćanske simbolike.

Rimsko monohromno posuđe. Datacija II. st. n. e. Danas se nalazi u Musée Saint-Remi u Remsu, Francuska.

Monohromna staklena urna. Danas se nalazi u Nacionalnom arheološkom muzeju u Madridu.

Staklena posuda. Datacija II. st. n. e. Danas se nalazi u Zemaljskom muzeju u Sarajevu.

Staklena posuda sa prikazom gladijatorske borbe 4 para. Imena gladijatora su navedena na posudi. Datacija 50. – 80. god. n. e. Danas se nalazi u Metropolitan Museum of Art u Njujorku.

Staklena posuda. Datacija cc kasno I. st. p. n. e. – rano I. st. n. e.

Mozaična staklena posuda. Datacija cc kasno I. st. p. n. e. – rano I. st. n. e.

Mozaična staklena posuda. Datacija cc kasno I. st. p. n. e. – rano I. st. n. e.

Staklena boca. Datacija cc I. st. n. e.

Staklena boca levantskog porijekla. Datacija cc sredina I. st. n. e.

Staklene posude.

Staklena boca. Datacija I. st. p. n. e – I. st. n. e.

G E M E i K A M E J E

Jedan od najljepših produkata rimskog svijeta su kameje i geme. Gliptikom ili gliptičkom umjetnošću se naziva graviranje/rezbaranje na malim podlogama od dragog, poludragog kamenja ili nekog plemenitog metala. Gravirana gema je podrazumijevala rezbaranje

koje je kao posljedicu imalo određene prikaze, simbole pa i natpise na samo jednoj strani. Striktno govoreći graviranje je značilo rezbarenje u intaglio formi (korištena je tehnika „tiska“), ali je ovaj pojam podrazumijevao i reljefno rezbarenje.

Najveći dijelom ova tehnika se koristila za izradu pečata, posebno na prstenovima.Tradicija ovog tipa rezbarenja ima dugu povijest u većini ranih kultura Levanta, srednjeg Istoka pa i u civilizacija Harapa – Mohendžo daro. Odatle se prošitila minojsko – egejski svijet, i preko njega na kontintenalnu Grčku. Okrugle ili ovalne grčke geme (zajedno sa sličnim objektima izrađenim od bjelokosti) se nalaze već od VIII. i VII. st. p. n. e. U početku je u grčkom svijetu prisutna forma intaglio, da bi u V. st. p. n. e. reljefno rezbarenje postalo uobičajeno. Inače je reljefni prikaz mnogo impresivniji, nego onaj urađen u intaglio formi. Kameje (za koje je karakteristično reljefno rezbarenje) su se javile u grčko – helenističkom svijetu u III. st. p. n. e. Geme izrađene u rimsko doba poglavito nastavljaju helenističke stilove. Prikazi na rimskim gemama su mogli biti različiti, pa tako Ciceron npr. spominje da su neki pojedinci imali geme sa portretima njihovih najomiljenijih filozofa. U postrepublikansko doba portreti vladara članova vladajuće familije su postali česti. Njihov kvalitet je naglo opao krajem II. st. n. e.

Primjeri ranih rimskih gema.

Gema sa prikazom satira iz Etrurije. Datacija sredine VI. st. p. n. e. Danas se nalazi u British Museum u Londonu.

Rimska gema iz I. st. n. e. sa prikazom Sokrata.

Ovalna gema sa portretom žene. Datacija kasno I. – rano II. st. n. e.

Portret princepsa Karakale, urađen u intaglio formi. Natpis na grčkom i krst su dodani u vizantijskom periodu kako bi transformirali portret Karakale u onaj od svetog Petra. Danas se nalazi u Cabinet des Médailles Nacionalne biblioteke u Parizu.

Sardoniks kameje koje su služile kao dekorativni dijelovi ogrlice. Portret se vjerojatno odnosi na mladog Nerona, da bi u III. st. n. e. bio ugrađen u ogrlicu.

Sardoniks kameja sa prikazom Minerve. Datacija doba Julijevaca – Klaudijevaca.

Prsten sa gemom od agate koja na sebi ima prikaza Zeusa – Amona. Datacija cc II. st. n. e.

Zlatni prsten sa karnelijanskom gemom koja na sebi ima prikaz Sreće. Datacija cc I. st. n. e.

Cameo je metoda rezbarenja objekata kao što su nakit ili posude u formi kontrasta boja, i predstavlja podvrstu gema (koje nisu morale biti u kontrastu boja), odnosno njen savršeniji i umjetnički ljepši tip. Skoro uvijek u glavnom prikazu je uzdignuti reljef čija je boja u kontrastu prema boji pozadine. Ovo se dobija pažljivim rezbarenjem materijala sa ravnom površinom, gdje se dvije boje u kontrastu susreću. Rezbarenjem se eliminiše oni dijelovi jedne boje, koji ne ulaze u okvir željenog prikaza. Kameje klasičnog historijskog i kasnijeg renesansnog razdoblja su pravljene od specifičnih vrsta poludragog kamenja, posebno od različitih tipova oniksa i agate, te bilo kojih drugih kamena sa ravnom površinom i sa dvije kontrastirajuće boje. To je različito u odnosu na geme, koje su mogle biti od bilo kojeg dragog ili poludragog kamena. Pored na kamenju *Cameo* rezbarenje se primjenjivalo i na staklu. Njihova upotreba je bila različita, od vste nakita, memorijalnih objekata, pa do prstena pečatnjaka. Kameje posjeduje veliku umjetničku vrijednost i smatrane su vrlo skupocjenim predmetima.

Kameje velike umjetničke vrijednosti su se pravile u grčko – helenističkom svijetu već od III. st. p. n. e. U rimski svijet je ova umjetnost prenešena zahvaljujući Augustu, u čiju službu je nakon pada Aleksandrije 30. god. p. n. e., prešao tada čuveni aleksandrijski gliptičar Dioskurid (inače inače rodom iz Kilikije). Dioskurid se preselio u Rim, i njegova radionica je direktno bila vezana za Augustovu familiju. Dioskurida (koji je izgleda živio prilično dugo) je u ovoj proizvodnji naslijedio sin Herofil. Najpoznatije

kameje upravo se odnose na detalje iz života Julijevaca – Klaudijevaca i predstavljaju jedno od sredstava njihove propagande. Najčuvenija kameje je tzv. *Gemma Augustea* koja se danas nalazi u Kunsthistorisches Museum u Beču.

Gemma Augustea je kameja na arabljanskom oniksu, izrađena najvjerojatnije ili od nekog Dioskuridovog učenika ili od njegovog sina Herofila. Jedan vrlo zahtijevni prikaz najvjerojatnije se odnosi na sami završetak Velikog Ilirskog ustanka i Tiberijev ilirski trijumf. *Gemma Augustea* je bila prigodan dar koji je poklonjen Augustu čijoj je riznici pripadao. Sama kameja se sastoji od dvije kompozicije koje su sigurno sadržinski i uzročno-posljedično vezane. Gornji friz prikazuje u prvom planu boginju Romu i idealiziranog i stiliziranog Augusta kao Jupitera kojem druga ženska osoba, vjerojatno personifikacija naseljene zemlje *Oikumene,* drži «krunu» iznad glave. August (predstavljen skoro u deificiranoj formi) predsjedava trijumfu Tiberija koji se nalazi ovjenčan vijencem u trijumfalnim kočijama, dok se pored njih u punoj bojnoj opremi nalazi Germanik, U donjem redu je u jednom odličnom realističkom ambijentu prikazan svečani čin podizanja podizanja *tropaeuma*, tj., dosta slikovito, po Rim pobjedonosni završetak jednog rata. I to najvjerojatnije onog zbog kojeg je Tiberije proslavio trijumf iz gornje kompozicije. Sam *tropaeum* podižu četvorica legionara, a pored njih na donjem frizu nailazi se i na dva para «barbarskih zarobljenika», i što je posebno zanimljivo na dvojicu pripadnika pomoćnih jedinica. Na *tropaeumu* koji dižu legionari nalazi se i štit sa slikom škorpiona, koji je bio Tiberijev zodijački znak. U gornjem frizu između Augusta i Rome nalazi se disk, koji možda predstavlja sunce, sa slikom jarca-koji je bio Augustov zodijački znak-ali ne njegovog rođenja nego začeća-znači kraj prosinca ili siječanj, jer se Oktavijan August po Svetoniju i Dionu Kasiju rodio devet mjeseci kasnije 23. IX. 63. god. p. n. e. U svakom od dva para "barbarskih zarobljenika"

se nalaze po jedan bradati i do pasa goli muškarac i po jedna žena u dugoj haljini (koje su prilično sofisticirane i lijepe). Jedan par sjedi (muškarac je sa zavezanim rukama na leđima), dok drugi par za kosu vuku auksilijarni vojnici. Jedan od zarobljenika (muškarac kojeg vuče za kosu auksilijar) nosi oko vrata torkves, što ukazuje na preciznost stvaraoca kameje i bavljenje sitnim detaljima koji su bili karakteristični za zarobljenike. Torkvese inače Rimljani nisu nosili a njihova upotreba je bila široko rasprostranjena i na ilirskom prostoru, možda označavajući i određeni statusni položaj. Ovaj prikaz je utoliko vrijedniji jer daje sliku ilirskih domorodaca u vrijeme prije nego što su bili romanizirani. Iako je vjerojatno u prikazivanju zarobljenih barbara stvaralac kameje koristio ustaljene kalupe, ne bi se mogla odbaciti ni činjenica da je on u svoj prikaz zarobljenih «barbara» iz rata 6 - 9. god. n. e. unio i neke određene crte osobene za «ilirsku baštinu», odnosno za stvarni fizički izgled zarobljenika. Ta posebna osobnost najviše je izražena na primjerima prikaza dvije zarobljene žene, čija odjeća ne odaje ništa od onoga što bi se moglo smatrati općeprihvaćenim barbarskim kalupom. Stvaralac kameje je uostalom mogao da vidi zarobljenike iz ilirskih zemalja i u trijumfalnoj povorci Tiberija, uključujući i samoga Batona Dezitijatskog. Uostalom Iliri nisu bili ništa neobično za Rimljane i oni su već u većem broju boravili i u Italiji. U ovom kontekstu potrebno je istaći i činjenicu da stvaralac kameje na donjem frizu na kojem se i nalaze zarobljeni parovi pravi jasnu distinkciju između legionara i auksilijara, prikazujući izvjesnu specifičnost u odjeći ovih potonjih (npr. jedan od prikazanih auksilijara nosi *petanos*—šešir sa širokim obodom). Pa ako je bilo moguće prikazati određenu specifičnost auksilijara koji su imali drugorazrednu ulogu u ratu 6 - 9. god. n. e., zašto onda ne bi mogao biti to slučaj i sa ubacivanjem određenih osobnosti u prikaze zarobljenika koje su bile po shvaćanjima Grka i Rimljana karakteristične za njihove narode. Može se sa pravom reći da *Gemma Augustea* predstavlja najvažnije svjedočanstvo iz historije ilirskih zemalja.

Najveća do danas poznata i sačuvana kameja iz klasičnog historijskog razdoblja je „Velika kameja iz Francuske“ , izrađena na sardoniksu sa datacijom cc 23. god. n. e. U Francusku je došla preko romejskog carskog trezora. Jedno vrijeme pogrešno je smatrano da predstavlja biblijsku scenu trijumfa Josipa (sina Jakova) na dvoru faraona. Prikaz na kameji je čisto propagandističkog karaktera u svrhu pormocije Julijevaca – Klaudijevaca i njihovog legitimiteta na principsku vlast. U gornjem dijelu su prikazani tada mrtvi članovi familije : August, Druz i Germanik, u sredini su živi članovi sa Tiberijem u sredini, te Livija i Germanikovi sinovi Neron (tada designirani Tiberijev nasljednik), Druz i mali Kaligula. U donjem dijelu su prikazani zarobljenici. Danas se nalazi u Cabinet des Médailles Nacionalne biblioteke u Parizu.

Kameja od oniksa, iz cc 27. god. p. n. e. sa prikazom orla, kao simbola rimske vlasti i moći. Danas se nalazi u Kunsthistoriches Museum u Beču.

Gemma Claudia, izrađena na oniksu 49. god. n. e., predstavlja dva para i to na jednoj strani principsa Klaudija i njegovu novu suprugu Agripinu Mlađu (prikazanu kao boginju Kibelu), a na drugoj Germanika i Agripinu Stariju. Između njih je orao. Danas se nalazi u Kunsthistoriches Museum u Beču.

Kameja koja prikazuje Jupitera sa orlom pored nogu. Danas se nalazi u Bibliothèque nationale de France u Parizu.

Cameo tehnika se primjenjivala i na staklu, i to počevši oko 30. god. n. n. e., imitirajući kameje rađene na poludragom kamenju. Za razliku od uobičajenih kameja koje su rezbarene i gravirane na ravnim površinama, *cameo* staklo uglavnom predstavljaju okrugle i ovalne posude. U ovom vidu umjetnosti prikazi su uobičajeno svjetlijih boja na podlozi sa tamnijim kontrast bojama. Staklo je bilo znatno jefitniji materijal za *cameo* tehniku, nego poludrago kamenje, a i nudilo je mogućnosti da se manipulira bojama. Kameje izrađene na poludragom kamenju su imale su prirodne boje, dok su se u procesu kemijske obrade stakla mogle dobiti željene boje i nijanse. I pored toga, *cameo* staklo je veoma rijetko, i znatno ga se manje pronašlo u odnosu na kameje od poludragog kamenja. Ono se smatralo izrazito elitnim i skupocjenim, pa zato i ne treba da čudi sa se „Portland vaza“ našla u sarkofagu principsa Aleksandra Severa (koji je vladao 200 godina nakon nastanka pomenute vaze).

Sudeći po pronađenim fragmentima i posudama izgleda da se proizvodnja *cameo* stakla odvijala u dva perioda i to sa prvim koji pada u vrijeme Julijevaca – Klaudijevaca i drugim koji pada u razdoblje od sredine III. do sredine IV. st. n. e. Najpopularnije sheme boja za raniji period su bile bijela na tamnoplavoj, a staklo je bilo neprozirno. U kasnijem periodu evidentiran je prozirno obojen sloj sa virtualnom bezbojnom podlogom, moguće je riječ o imitaciji kristala. Ovaj kasniji period je također vidio i kraću obnovu umjetnosti graviranja gema. Zanimljivo je da je jedan primjerak rimskog *cameo* stakla iz potonjeg perioda pronađen čak u Norveškoj, što pokazuje razgranate trgovačke veze koje su povezivale rimski svijet i Skandinaviju. Istine radi, pitanje podjele na ova dva perioda je prilično diskutabilno, i sasvim je moguće pretpostaviti da je i u pretpostavljenom intermezzu postojala produkcija cameo stakla u rjeđem obimu i na skromnijih primjercima.

Strana A. „Portland vaze“.

Strana B. „Portland vaze“.

Najpoznatija *cameo* staklena posuda je tzv. „Portland vaza“, čiji se nastanak datira u periodu između 5. i 25. god. n. e. Vaza je sa bijelim figurama na tamnoplavoj podlozi. Ukupno je prikazano sedam antrofomorfnih figura, ljudi i bogova. Na strani A. su prikazane četiri osobe u izvjesnom gaju, i to muška i ženska figura sa krilatim Amorom koji leti i nosi „baklju vjenčanja“. Sudeći po tome riječ je o činu vjenčanja. Sve to promatra starija, bradata muška figura. Na strani B. su prikazane tri osobe, i to dvije na stranama (muška i ženska) i jedna ženska u poluležećem stavu između njih. Za interpretacije figura i scena do danas postoji čitav niz interpretacija, koje se uglavnom vežu za neke mitološke priče ili za neke odnose u ranom augustovskom dobu. Od otkrića vaze navodno u grobnici princepsa Aleksandra Severa cc 1582. god., ova vazu su posjedovale italijanske i britanske aristokratske familije. Sama vaza je odigrala veliku ulogu kao inspiracija za nastanak sličnih umjetničkih djela u novom vijeku. Vaza je bila teško oštećena jednim vandalskim činom 1845. god., ali je kasnije restaurirana. Na dnu boce je bio *cameo* stakleni disk, također u tamnoplavo – bijeloj kombinaciji, sa prikazom glave, pretpostavlja se Parisa ili Prijama (na osnovi frigijske kape koju nosi, kao simbola Male Azije). Ovaj okrugli disk nije originalno pripadao vazi, nego je naknadno dodano. Danas se nalazi u British Museum u Londonu.

Morgan *cameo* staklena posuda. Danas se nalazi u Corning Museum of Glass u Njujorku.

Staklena *cameo* boca, sa prikazom egipatskih božanstava. Datacija 25. god. p. n. e. – 25. god. n. e. Danas se nalaze u Getty Museum u Los Anđelesu.

Cameo staklo koje prikazuje satira kako daje grožđe Bakhu/Dionisu dok je ovaj bio dijete.

Cameo staklena posuda koja prikazuje scenu sa Bakhom/Dionisom i Arijadnom. Datacija 25. god. p. n. e. – 25. god. n. e. Danas se nalaze u Getty Museum u Los Anđelesu.

Cameo staklena vaza pronađena u Pompejima. Danas se nalazi u Museo archeologico nazionale u Napulju.

Stakleni pano (I. dio) sa prikazom (urađenim u *cameo* tehnici) inicijacije Arijadne u dionizijevske misterije. Pronađena u Pompejima. Danas se nalazi u Museo Archeologico Nazionale u Napulju.

Datacija prva polovica I. st. n. e. Potiće iz Italije. Danas se nalazi u Petit Palais u Parisu.

Staklena kameja sa portretom člana vladajuće dinastije, moguće preminulih Druza Starijeg ili njegovog sina Germanika. Autor kameje je Herofil, sin Dioskurida, koji se i potpisao u lijevom donjem uglu. Vjerojatni naručitelj kameje je bio princeps Tiberije u komemoraciju svoga mlađeg brata i nećaka. Ustvari ovo je jedna od staklenih kopija originala urađenog na poludragom kamenu (vjerojatno tirkizu). Izlivene staklene kopije su predstavljale ili principske poklone ili neku vrstu medalja za vojnu službu. Danas se nalazi u Kunsthistoriches Museum u Beču.

Stakleni pano (II. dio) sa prikazom (urađenim u *cameo* tehnici) inicijacije Arijadne u dionizijevske misterije. Pronađena u Pompejima. Danas se nalazi u Museo Archeologico Nazionale u Napulju.

Izvanredna umjetnička vrijednost gema i kameja su doprinijeli i ranom razvitku kolekcionarstva. Veliku kolekciju je posjedovao Mitridat Pontski, i nju je zarobio Pompej da bi je darovao hramu Jupitera u Rimu. Po Pliniju Starijem Marko Emilije Skaur (*Marcus Aemilius Scaurus*; pretor 56. god. p. n. e.) je bio prvi rimski kolekcionar. Julije Cezar je poklonio šest kolekcija hramu Venere Roditeljke. Prema Svetoniju, Cezar je bio i kolekcionar gema i kameja. I neki principsi su bili kolekcionari.

Tradicija izrade kameja i gema se dugo sačuvala u mediteranskim zemljama, ponovo je došla do izražaja za vrijeme renesanse i danas je vrlo izražena u juvelirstvu Italije. Ova prelijepa i vrlo precizna umjetnost, jer dobar dio gema i kameja su vrlo sitni primjerci, od samo par centimetara, je imala veliki utjecaj na renesansu i neoklasicizam.

Strana A.

Strana B.

Tzv. „Pehar Ptolemeja“ je ustvari kameja od oniksa ili halkedonija sa dionizijevskim motivima. Nastao je najvjerojatnije u Aleksandriji za vrijeme I. st. p. n. e., ili možda kasnije. Igrao je veliku ulogu u historiji francuskog kraljevstva. U srednjem vijeku je dobijao određene dijelove, kao i jedan kršćanski natpis. Danas se nalazi u Cabinet des Médailles Nacionalne biblioteke u Parizu.

R I M S K I S V I J E T I V O D A

Odnos rimskog svijeta prema vodi je bio zanimljiv. Iako je glavni napitak bilo vino, posvećenost vodi je bila i više nego izražena. Tome su doprinosile i higijenske i neke druge navike koje su se raširile rimskim svijetom. Najbolje svjedočanstvo o toj rimskoj posvećenosti vodi pružaju akvadukti, kupališta (banje i terme) i odvodni kanali, koji su uz ceste, rimsku vojsku i političke institucije glavni stubovi rimske kulture.

Akvadukti

Sustav akvadukta predstavlja jedno od najvidljivjih obilježja rimske civilizacije, iako su kanali i građevine za dovođenje vode postojali i u ranijim kulturama i civilizacijama (Asirci su bili izgradili u VII. st. p. n. e. akvadukt dužine 80 km.). Akvadukti su bili zadivljujuće umijeće rimskog graditeljstva, i znali su se pružati i desetinama kilometara kako bi kao vještačka rijeka dovukli vodu u gradove, utvrde, sela, vile, rudnike, metalurške i manufakturne pogone, mlinove....itd. Akvadukti su, zajedno sa irigacionim kanalima, korišteni i za navodnjavanje. Dovedena voda je korištena i kao odvodna snaga nečistoća, čime su naseljene zajednice čuvale čistim svoje okruženje. U gradnji akvadukta, inženjere i graditelje rimskog svijeta nije sprećavala nikakva prepreka. Akvadukti su građeni u svim dijelovima rimskog svijeta, od Britanije do Eufrata. Dobar dio rimskih akvadukta se pokazao veoma izdržljivim i trajnijim, a neki su se održavali i koristili sve do u suvremeno doba, a nekoliko ih je još uvijek u upotrebi. Metode polaganja i izgradnje akvadukta daju Vitruvije i Frontin.

U prvo vrijeme Grad se snabdijevao vodom preko velikog broja iskopanih bunara, dok je kišnica bila skupljana u cisterne. Voda je uzimana i iz toka rijeke Tibar i potoka koji su strujali niz padine rimskih brda. Vremenom je ovaj tip snabdjevanja vodom za Grad postajao sve više neadekvatan, pošto su se potrebe za pitkom, svježom vodom povećavale, pa se pristupilo gradnji akvadukta. U sam Grad se slijevala voda iz čak 11 akvadukta, snabdijevajući njegovo stanovništvo, mnoge banje, latrine i fontane sa vodom iz obilnih vrela. Taj složeni sustav je bio uvezan i sa sustavom kanalizacije i odvoda. Grad Rim su vodom snabdijevali sljedeći akvadukti : *Aqua Appia* (312. god. p. n. e.), *Anio Vetus* (272. – 269. god. p. n. e.), *Aqua Marcia* (144. – 140. god. p. n. e.; dao da izgradi Kvint Marcije Reks/*Quintus Marcius Rex*), *Aqua Tepula* (125. god. p. n. e.; nazvana zbog temperature svoje vode), *Aqua Iulia* (33. god. p. n. e.), *Aqua Virgo* (19. god. p. n. e.), *Aqua Alsietina* (2. god. p. n. e. ?; nije bila za piće), *Aqua Claudia* (38. – 52. god. n. e.), *Anio Novus* (38 – 52. god. n. e.), *Aqua Traiana* (109. god. n. e.), *Aqua Alexandrina* (226. god. n. e.). *Aqua Appia* i *Anio Vetus* su snabdjevali donje dijelove Grada, dok je *Aqua Marcia* bila pvi akvadukt na visokom nivou i dovodila je hladnu i dobru vodu do vrha Kapitola. Ukupno su akvadukti Grada bili dugački preko 415 km.

Za akvadukte je bio nadležan *curator aquarum,* Akvadukti su zahtijevali kontinuiranu brigu, i za dužnosnike i službenike zadužene za akvadukte su se birali odgovorne i sposobne ličnosti. Iako se danas u pučkoj javnosti rimski akvadukti promatraju samo u vidu svojih nadzemnih monumentalnih dijelova sa lukovima (koji su se nerijetko u kasnijim razdobljima korišteni i kao mostovi), veliki dio mreže akvadukta se ustvari prostirao ispod površine (slično kao danas u vodovodno – kanalizacionoj mreži). Konstrukcija samih akvadukta je bila vrlo sofisticirana, i mogla je da prenese veliku količinu vode, veću nego mnogi moderni vodovodi. Ustvari tehnološka osnova svih kasnijih vodovodnih i kanalizacionih sustava je ona koju su razvili Rimljani.

Za kretanje vode je načelno korištena sila gravitacije, ali na pojedinim područijima gdje se morala preći određena „depresija“ dublja od 50 metara, korištena je tehnologija sifona (Σίφων; *syphon*) kako bi se voda „silila„ na kretanje uzbrdo. Kanali akvadukta su uglavnom građeni zidanjem, zbog nedostatka cijevi. Lijevane željezne cijevi rimski svijet nije poznavao, olovne su se rijetko koristile za cijevi šireg promjera i veće dužine, dok su brončane bile preskupe. Zbog zidanih kanala, nije bio poželjan visok pritisak vode jer je on mogao ugroziti i oštetiti gradnju. Da bi se izbjegao visok pritisak vode, akvadukti su građeni sa veoma slabim nagibom, i uvijek su vođeni oko brdovitih zona i dolina, kroz tunele i preko mostova. Akvadukti su zahtijevali pored značajne tehničke ekspertize i inženjerijskog umijeća i redovni sustav održavanja, kako bi se opravljala oštećenja ili čistili kanali (posebno od kalcijum karbonata). Bila je potrebna i zaštita kanala od krađe vode. U gradovima se voda skupljala u rezervoare (*castella*), odakle je vodila distributivna mreža. Olovne cijevi (*fistulae*) su vodile vodu u domove. Ove olovne cijevi, koje su bile više kruškolikog nego okruglog oblika, su isto nosile žigove proizvođaća ili vlasnika ili korisnika. U gradovima koja su imala klimu kao Pompeji, navedene cijevi su često postavljane na zemlju blizu doma, a ne zakopavane. Skromniji stanovnici koji nisu imali domove do kojih je dolazila voda, morali su uzimati vodu iz javnih fonatana koje su bile smještene na pravilnim udaljenostima u ulici.

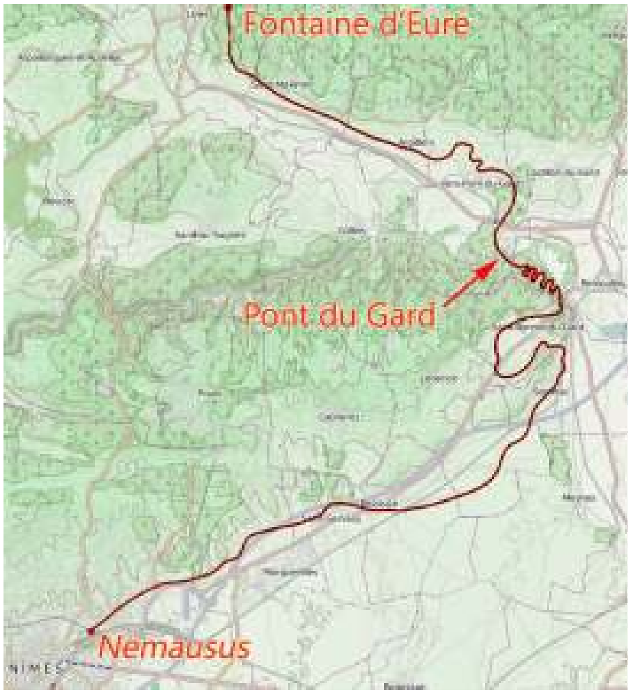

Pont du Gard, blizu Nima (*Nemausus*), izgrađen do sredine I. st. n. e. Pont du Gard je mogao transportirati do 20 000 kubnih metara vode (skoro 6 miliona galona) dnevno, dok su akvadukti Rima mogli dovesti dnevno čak 1127 220 kubnih metara vode (skoro 300 miliona galona). Lokalni kamenolomi iz kojih je donošen materijal za gradnju su još uvijek vidljivi.

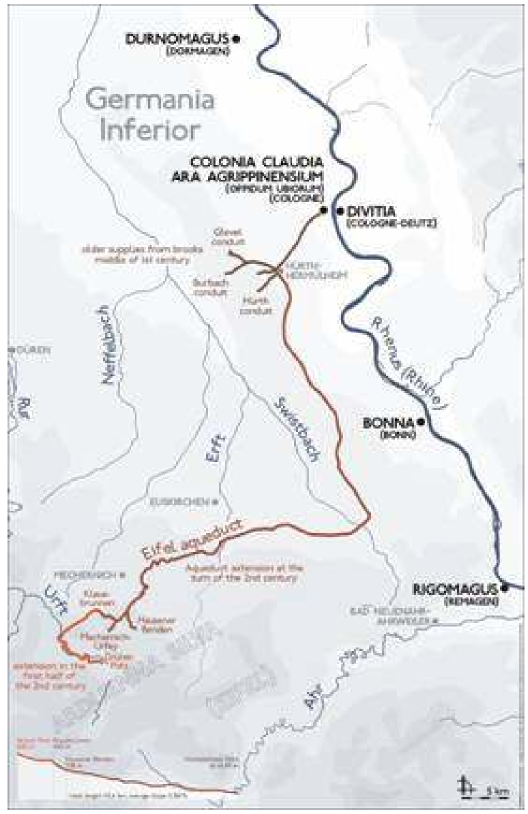
Akvadukti su mogli biti vrlo dugački, i od najdužih vrijedi istaći onaj koji je snabdijevao Konstantinpolis (Valensov akvadukt koji je kasnije dobio novu liniju *Aquaeductus Theodosiacus*, da bi kasnijim razdobljima bio stalno dograđivan, popravljan i mijenjan po željama i naredbama romejskih vasilevsa i osmanskih sultana), te Zaguan akvadukt koji je snabdijevao rimski Kartaginu. Pored akvadukta koji su snabdijevali Grad, za Italiju vrijedi istaći i čuvenu *Aqua Augusta* koja je snabdijevala plodnu i bogatu zonu današnjeg Napuljskog zaliva i Pont d'Aël u dolini Aosta. Vrlo vidljivi su i monumentalni ostaci akvadukta Pont du Gard u južnoj Francuskoj koji je snabdijevao Nim i akvadukta koji je snabdijevao Segoviju u Španiji.

Akvadukt u Segoviji. Izgrađen u I. ili II. st. n. e.

Potrebno je istaći još i akvadukt u Plovdivu (Bugarska), Burnum akvadukt i Dioklecijanov akvadukt (na prostoru današnje Dalmacije), akvadukt od Gorze do Meza, četiri akvadukta (uključujući i akvadukt Gier) koja su opskrbljivala Lugdunumu (Lion), Eifel akvadukt u Njemačkoj koji je snabdijevao vodom Keln (*Colonia Claudia Ara Agrippinensium*), zatim akvadukti u Grčkoj kao što su onaj u Nikopolju i Hadrijanov akvadukt u području Korinta.

Ruta pružanja akvadukta Pont du Gard.

Ruta Eifel akvadukta.

Pored čuvenog segovijskog akvadukta za Španiju vrijedi istaći i Los Milagros u Meridi, pet akvadukta (od kojih se, adaptirana u andaluzijskom razdoblju, četiri još uvijek koriste) u Almuñécaru i Aqüeducte de les Ferreres (koji je vodom snabdjevao grad *Tarraco*/Tarragona). U Maloj Aziji su zapaženi akvadukti kod Smirne, Aspendos i Lamas, a na Levantu su bitni bili akvadukti Caesarea Maritima, Zubaida (Bejrut), Tira, Msaylha, Nahr Ibrahim. I u dalekoj Britaniji, na kraju rimske ekumene pronađeni su značajni akvadukti. Pored klasičnih akvadukta, u rimsko doba su bili rašireni i vještački napravljeni vodeni kanali. Ovi kanali su dovlačili vodu u svrhu poglavito ispiranja ruda, „lomljenja“ stijena (prvo se jakom vatrom zagrije stijena, a onda se naglo hladi vodom) ili nekih manufakturnih i zanatskih poslova. Primjer takvih kanala pružaju Dolaucothi u jugozapadnom Velsu i Las Medulas u sjeverozapadnoj Španiji. Akvadukti su mogli služiti i za snabdijevanje mlinova, kao npr. Barbegal koji je služio kao vodovodni sustav Arla u južnoj Francuskoj.

Aqüeducte de les Ferreres (nazivan i Pont del Diable) u današnjoj Kataloniji

Kupališta

Posebno mjesto u rimskoj kulturi zauzimaju banje i terme. Većina naselja urbanog tipa u cjelokupnom klasičnom rimskom svijetu od Eufrata do Hadrijanovog zida je imala najmanje jedno kupalište, više – manje javnog karaktera, koje se nije koristilo samo za kupanje, opuštanje, masažu, rekreaciju, relaksaciju i održavanje higijene nego su to bila i mjesta intenzivnog druženja gdje su se sklapali i poslovni i drugi dogovori. Kupališta su tako bila neki naročiti socijalno – zdravstveno – rekreacijski klubovi sa širokom lepezom ponude. Ona nisu bila ograničena samo na javne objekte, nego su ona bila prisutna i u privatnim domovima te u vojnim taborima. Kupališta su se snabdjevala vodom direktno iz obližnjih rijeka i (posebno onih ljekovitih i toplih) vrela, te preko akvadukta. Ako nije riječ o već toplim vrelima, onda se voda zagrijavala. Javne banje su bile otvorene za sve stanovnike, i nisu imale nikakve socijalne ograde.

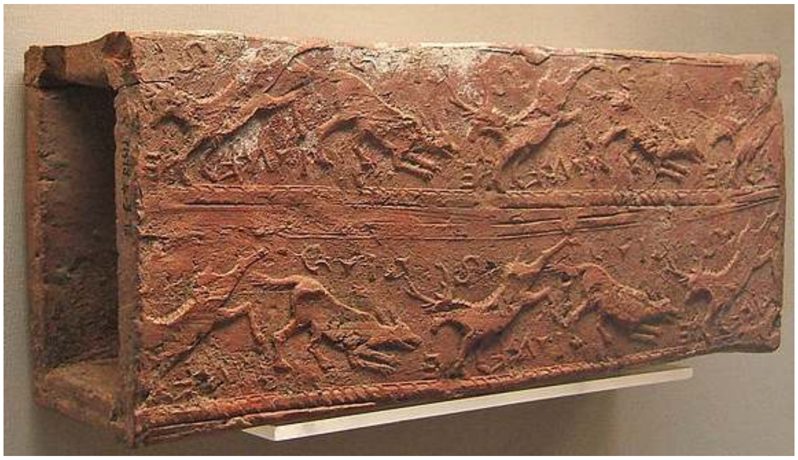
Još od najranijih razdoblja Rimljani su cijenili čistoću. U tim ranim razdobljima kupalo se u domu, koristeći neku vrstu improvizirane praonice (*lavatrina*). Takva praonica se nalazila u blizini ognjišta i kuhinje, jer se tamo grijala voda. Sa tako dobrim osnovama u običaju kupanja i održavanja čistoće tijela, sa daljim razvitkom klasičnog rimskog svijeta, kupanje postepeno postaje jedno od glavnih obilježja njegove kulture i načina života. Kupanje izlazi iz okvira privatnog, pa se počinju sve više javljati i javna kupatila u Gradu i drugim italskim gradovima, dobijajući i temeljna obilježja. Najraniji do danas poznati podaci evidentiraju javna kupatila nakon II. punskog rata. Samo u Gradu je 33. god. p. n. e. postojalo 170 javnih kupatila, da bi prema jednom katalogu građevina u Rimu iz 354. god. n. e. bilo evidentirano čak 952 kupatila različitih dimenzija u Gradu. Kako bude napredovalo širenje rimske vlasti, tako će i taj kulturni aspekt kupatila napredovati kroz Italiju, provincije, savezničke i vazalne državice i kraljevstva. Širenje sustava javnih kupatila nije značilo da su nestala i privatna kupatila, pa sve do samoga kraja klasičnog

rimskog svijeta su svaki *domus* i vila imali svoja kupatila. Rimljani se mogu sa pravom nazvati jednim od najčistijih naroda u historiji čovječanstva.

Šarolikost pojmova u latinskom jeziku koji su proizlašli iz grčke riječi βαλανείον na najbolji način ocrtava koliko se u rimskom svijetu cijenilo i razvijalo kupatilo. *Balneum* ili *balineum* se u svome osnovnom smislu odnosi na veću ili manju kadu, odnosno prostoriju u kojoj se ta kada ili manji bazenčić nalazi (što je također i pravilni prijevod riječi *balnearium*). Seneka je usvojio deminutiv *balneolum* kako bi opisao jednostavno kupatilo Scipiona Afrikanca Starijeg u Liternumu. Tim opisom je Seneka želio da ukaže na umjerenost drevnog republikanskog doba, odnosno da je moralizatorski uporedi sa luksuzom njegovog vremena. Kada su kupatila privatnih osoba umjesto jednostavne prostorije koju opisuje Seneka postala raskošnija i dobila više prostorija, počeo se koristiti pluralni oblik *balnea* ili *balinea.* Ciceron naziva kupatila u vili svoga brata Kvinta naziva *balnearia*. Po Varonu *balneae* i *balineae* ako nemaju određeni broj uz sebe su bili javna kupatila. Međutim, ova pojmovna određena nisu apriori bila prihvaćena, i varirala su zavisno od pisca (posebno pjesnika koji su to prilagođavali metrici). Plinije Mlađi za javno kupatilo koristi izraz *balnea*, a za privatno kupatilo *balneum*. Terme (od grčkog pridjeva thermos = vruće, vrelo) su prvotno označavale topla vrela ili kupatila sa vrućom vodom. Vremenom se ovaj termin u literaturi počeo primjenjivati na impozantne građevine u vidu banjsko-rekreacionih kompleksa koje su nastajale za vrijeme principata i dominata. Kod antičkih pisaca ova distinkcija između terma i banja nije bila baš primjenjivana.

Arheološki ostaci bezbrojnih javnih i privatnih kupatila, zajedno sa zapisima Vitruvija i nizom podataka iz literarnih vrela jasno ukazuju na konstrukciju i izgled kupatila. Tako se očitava i temeljni zajednički dizajn, ali i maštovita rješenja u detaljima. Zanimljivo je napomenuti da je posvećenost klasičnog rimskog svijeta kulturnom aspektu kupanja bila tolika da se ono nije obavljalo samo u jednoj prostoriji (kao danas), nego u više različitih prostorija od kojih je svaka bila specijalizirana za neki segment. Javna kupatila su građena sa tri osnovne prostorije i to *tepidarium* (topli dio kupališnog kompleksa), *caldarium* (*calidarium; cella caldaria; cella coctilium*; kupatilo sa vrućom vodom, sa ne više od 50-55°C) i *frigidarium* (kupatilo sa hladnom vodom).

Caldarium je grijan zahvaljujući sustavu hipokausta (*hypocaustum*), koji je bio neka vrsta podnog grijanja. Vitruvije pripisuje pronalazak ovog sustava izvjesnom Sergiju Orati (*Sergius Orata,*), iako to u historiografiji još uvijek nije potvrđeno. Prije ovog pronalaska, prostorije su grijanje sa pećima koje bi bile u njih smještene. Hipokaust nije korišten samo za grijanje kupatila, nego i općenito a grijanje kuća. Pod (*suspensura*) je bio uzdignut od tla malim stubićima (*pilae stacks*), koji su bili slojevito sastavljeni od pločica između kojih se nalazio beton. Ostavljen je i prostor unutar poda i zidova tako da topli zrak i dim iz peći mogu prolaziti ove zone i izlaziti preko dimnjaka. Ustvari riječ je o zidnom i podnom grijanju, a ne prostom puštanju toplog zraka u prostorije. Tako bi se zagrijavale, ali ne i zagađivale prostorije. Terakota (glina pečena na velikoj temperaturi, crvenkaste boje koja se mnogo koristila u rimskom građevinarstvu, uključujući i izradu crijepova i oblaganje zidova) propusne kutije ili cijevi su bile smještene ispod poda i unutar zidova kako bi se izbacio vreli zrak, ali i kako bi se zagrijavali zidovi.

Iako su bile izvan neposrednog vizuelnog kontakta, ove cijevi (tube) su isto mogle biti dekorirane. Primjer bogato dekorirane cijevi/tube pruža primjerak pronađen u Britaniji. Danas se nalazi u British Museum u Londonu.

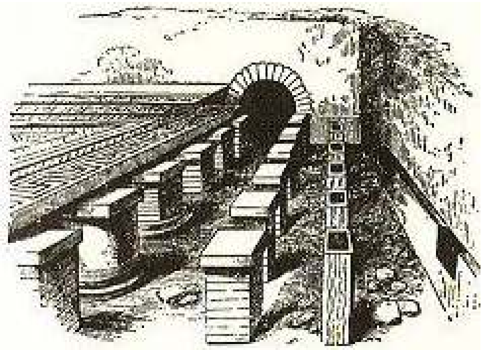
Hipokaust je bio dosta složen sustav, koji je zahtijevao stalnu pažnju (posebno što se tiče regulacije vatre u peći) a bio je i dosta skup jer je trošio mnogo goriva. Stepen zagrijanosti je zavisio i od blizine prostorije gdje se nalazila peć (*praefurnium* ili *propigneum*) koja je zagrijavala hipokaust. Zato se *laconicum* uvijek situirao iznad te peći, zatim bi dolazili *caldarium*, pa *tepidarium*, a *frigidarium* i *apodyterium*, pošto nisu imali potrebe za toplotom su se nalazili na najdaljoj udaljenosti (u odnosu na prostoriju sa peći koja je grijala hipokaust) u kompleksu. Osobe zadužene za grijanje zvale su se *fornacatores*. Na vrhu peći, odmah iznad nivoa poda nalazila su se tri kotlića za grijanje vode. Onaj koji se nalazio odmah iznad peći je sadržavao kontinuirano vrelu vodu, onaj iznad njega toplu vodu, a najudaljeniji je bio kotlić sa hladnom vodom koji se puno iz rezervoara sa vodom. Iz vrelog kotlića voda je cijevima odlazila u *caldarium*, a ovaj kotlić je popunjavao onaj topli kotlić, a njega je opet punio hladni kotlić. Vitruvije je opisao i uređaj koji je korišten za podešavanje toplote preko brončanog ventilatora u zasvođenom stropu. Mnogi nalazi hipokausta su preživjeli u rimskom svijetu. Kod nas su vidljivi tragovi hipokausta u objektu C na Ilidži, a pronađeni su i tragovi hipokausta u jednoj rustičnoj vili u selu Krivoglavci kod Vogošće.

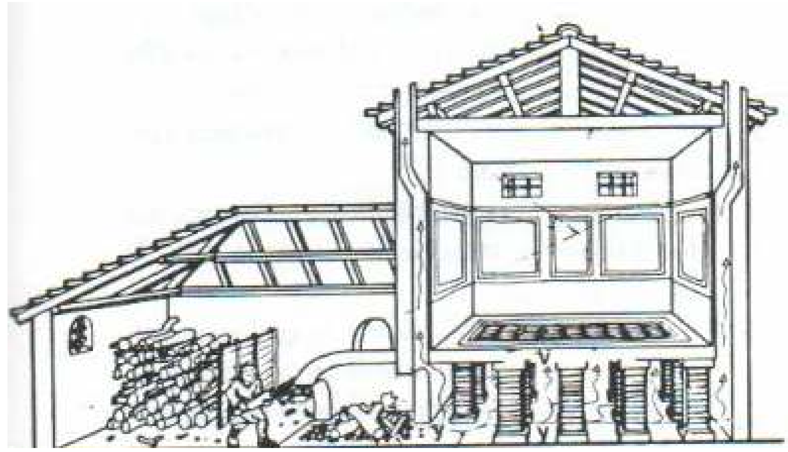
Hipokaust pod podom rimske vile u Vieux-la-Romaine u normandijskom Kanu, Francuska.

Prostor ispod *caldariuma* banjskog kompleksa u *Aquae Sulis,* danas Bath u Velikoj Britaniji.

Ilustracija koja prikazuje podni hipokaust.

Ilustracija koja prikazuje grijanje pomoću hipokausta.

Sa ulaza se prvo išlo u *apodyterium* (od grčkog ἀποδυτήριον = svlačionica), u kojoj su se gosti svlačili i ponovo oblačili. Tamo su se ostavljale i personalne stvari prije ulaska u glavne prostorije kupatila. Javno kupalište je moglo imati i osobu (*capsarius*) zaduženu da čuva te stvari. Odatle bi posjetilac krenuo prema *tepidariumu,* koji je u rimskim kupalištima bio središnja sala, oko koje su sve ostale sale i prostorije grupirane, i zato je često bio veoma dekoriran sa mramorom, kipovima, mozaicima, slikama. *Tepidarium* je služio i kao prostor u kome bi se posjetitelj aklimatizirao, kako ne bi došao u opasnost naglog ulaska u *caldarium*. Na jednom kraju *caldariuma* se nalazio okrugli bazen (*labrum, solium*), a na drugom veće pravokutno središnje mjesto za kupanje (*alveus, puelos, solium, calida piscina*) do kojeg se dolazilo preko par stepenika. Vrela voda je u *alveus* dolazila direktno iz kotlića koje je grijala glavna peć ili je održavana vrelom sa metalnim grijaćem (*testudo*) koji je povezivao *alveus* i prostor ispod poda u kome se nalazio vreli zrak. U *labrumu* se izgleda držala hladnija voda, koja je služila za tuširanje i osvježavanje gostiju nakon boravka u *alveusu*. U privatnim domovima *labrum* je uobičajeno smještan u ugao. U *caldariumu* bi se nalazio nekada i *laconicum* (vruči, suhi odjeljak; slično današnjim saunama; navodno uveden od Marka Vipsanija Agripe) korišten za intenzivno znojenje. *Sudatorium* je bio posebna zasvođenja prostorija za znojenje, koji Vitruvije naziva *concamerata sudatio*. Da bi se dobila odgovarajuća vrelina u *sudatoriumu*, cijeli zid je obložen sa vertikalnim terakota cijevima kroz koje je prolazio dim prema izlazu krovu.

Mramorna statua Herkula, pronađena u okviru kompleksa Karakalinih termi. Rimska kopija grčkog orginala. Danas se nalazi u Museo Archeologico Nazionale u Napulju.

Mramorna skulpturalna grupa pronađena u okviru kompleksa Karakalinih termi. Prikazuje mit o Dirsi, prvoj ženi tebanskog kralja Likosa. Vjerojatno je riječ o helenističkom djelu i koje je ranije pripadala Aziniju Polionu. Danas se nalazi u Museo Archeologico Nazionale u Napulju.

U *frigidariumu* se nalazio hladni bazen (*loutron, natatio, natatorium, piscina, baptisterium, puteus*). Prostorija za masažu i pomazanje sa uljem se nazivala *unctorium*, i u njoj se uglavnom završavao „obred“ kupanja. Tijelo se relaksiralo masažom, korišteći maslinovo ulje i čišćenjem prljavštine i onoga što je znoj izbacio sa strigilom (metalnim oruđem koje je pravljeno u različitim dimenzijama za različite dijelove tijela).

Rimski brončani strigil

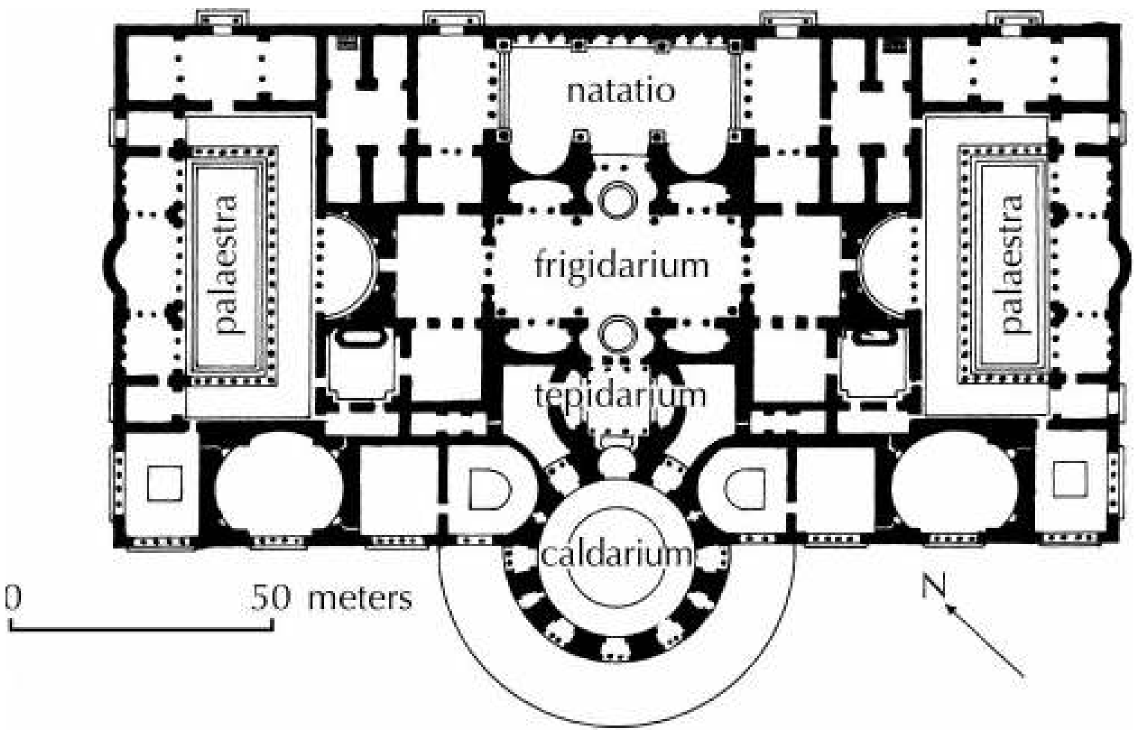
Banjski mozaik iz Sabrathe u Libiji, koji prikazuje banjske sandale, tri strigila i ima slogan SALVOM LAVISSE („kupanje je dobro za vas“).

U kupatilima (kao u primjeru starog kupatila u Pompejima) se mogao nalaziti i *atrium*. Veća javna kupališta su inače u sebi sadržavala i palestru (παλαίστρα), odnosno vježbalište sa bazenom i prostorijom (*destrictarium*) u kojoj bi se znoj i prljavština nastala intenzivnim vježbanjem skidala sa strigilom.

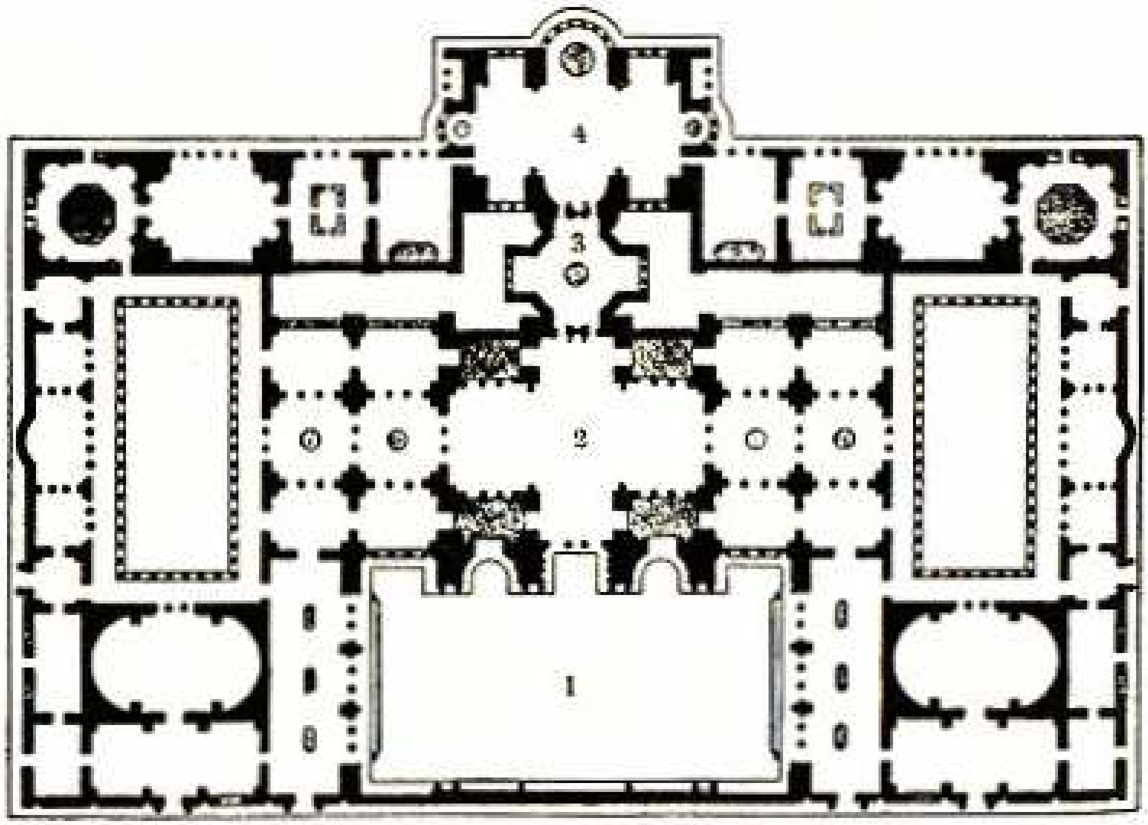

Reljefni prikaz scene iz palestre.

Terme su imale i dodatne sadržaje, pa su se tamo nalazile i brijačnice, knjižnice, prostorije za čitanje poezije, muzičke i teatarske perfomanse, parfimerije, pa i prostorije da se jede i pije, kao i vrtovi sa fontanama. Pojedina kupališta su predstavljala prave trezore vrijednih umjetničkih djela. Načelno puni aranžman bi uključivao boravak u sve tri prostorije. Naravno, sve je zavisilo od ukusa i potreba posjetilaca kupališta, pa se nisu morale posjetiti sve prostorije, nego samo one koje bi se željele.

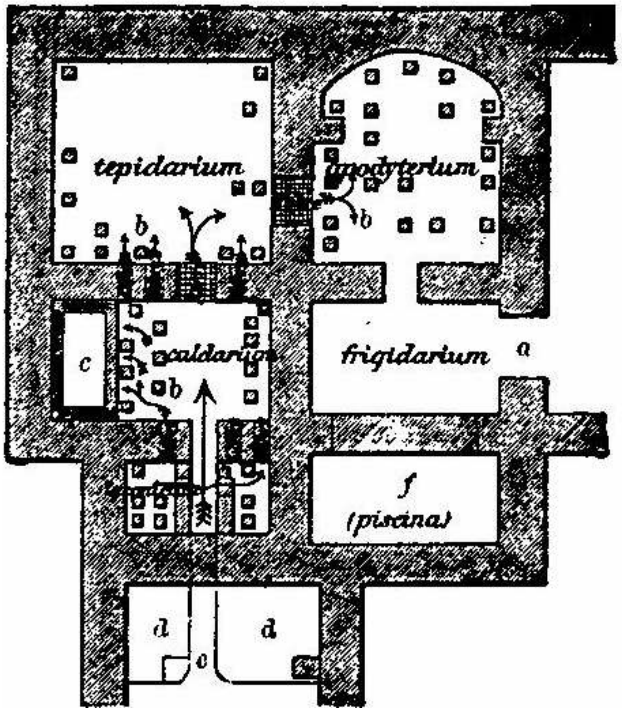

Plan Karakalinih kupatila.

Dioklecijanove banje u Rimu. 1. *piscina* (bazen), 2. *apodyterium* i *frigidarium* (zajedno), 3. *tepidarium*, 4. *caldarium*.

U skromnije izgrađenim kupatilima, nisu morale postojati sve nabrojane prostorije, nego bi se one spajale kako bi se uštedilo na prostoru, pa bi se npr. funkcija *apodyterium* prenijela na *frigidarium* ili *tepidarium*, ili bi se funkcija *unctorium* prenijela na *tepidarium*.

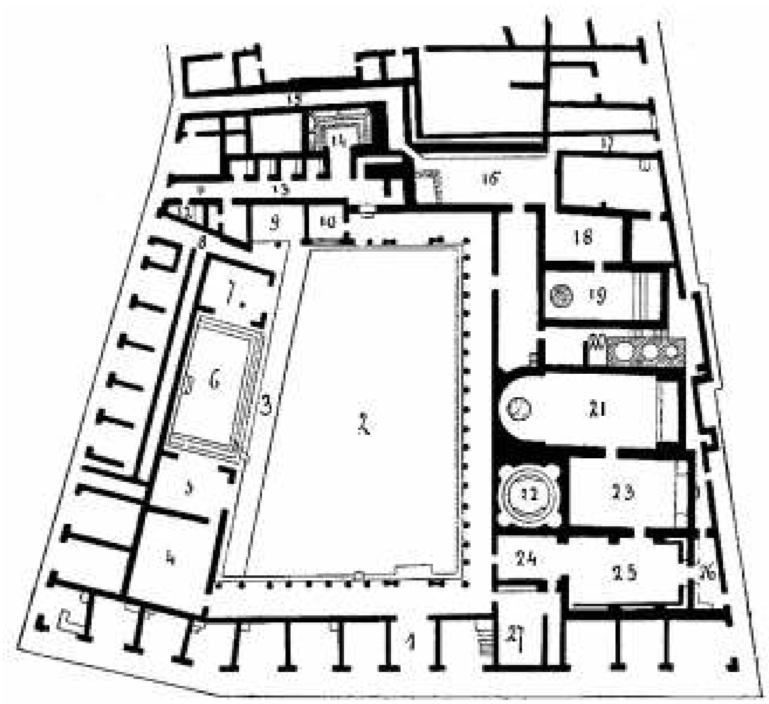
Plan privatnog kupatila u Caerwent, Monmouthshire u Engleskoj. Datacija vrijeme vladavine dominusa Konstantina.

a. Ulaz
b. Cijevi
c. Toplo kupatilo
d. Prostorija sa peći
e. Peć
f. Hladno kupatilo

Za vrijeme Republike javna kupatila često su imala posebne odjeljke za muškarce i žene, pa su tako njihovi sadržaji praktično bili duplirani. Ipak su muške prostorije bile veće (kao npr. u Pompejima). Moguće je bilo i da muškarci i žene koriste iste prostorije za kupanje, ali u različitim terminima. Pored ovih dupliranih kupatila, postojala su i kupatila u vidu zasebnih zgrada, predviđena samo za žene. Ali od I. st. n. e. uobičajilo se mješovito kupanje (o čemu govore Marcijal, Juvenal, Plinije Mlađi, Kvintilijan, Klement iz Aleksandrije). Princeps Hadrijan je ponovo u kupatilima proveo polnu segregaciju, ali se zajedničko kupanje nastavilo sve do vremena kada je kršćanski svijet prevladao nad rimskim.

Plan Stabijskih kupatila u Pompejima (duplirano kupatilo)

Glavni ulaz na jugu (1) je vodio u palestru (2) koja je sa tri strane bila zatvorena sa kolonadama, a na njenom zapadu se nalazila aleja za kuglanje (3) gdje su nađene velike kamene kugle. Iza aleje se nalazila *piscina* (bazen) pod suncem (6). Sa strane bazena su se nalazile sobe (5 i 7) za tuširanje i *destrictarium* (4). Na sjeverozapadu su se

nalazila i dva postrana ulaza (8 i 11), sa sobom za portira (12; *balneator*) i kancelarijom upravitelja (10). Soba broj 9 na vrhu aleje je korištena od igrača. Iza kancelatije upravitelja je bila *latrina* (14).

Tek je na istoku započinjalo kupatilo u pravom smislu, i njegov južni dio je bio predviđen za muškarce. Bila su dva *apodyteria* za muškarce (24 i 25), i svaki je imao i posebne čekaonice za sluge (26 – imao je i vrata prema ulici - i 27). *Frigidarium* je bio 22, *tepidarium* 23 i *caldarium* 21. Glavni ulaz u ženski dio kupatila je bio na sjeveroistoku (17), ali je postojao i ulaz sa sjeveroistoka kroz dugi hodnik (15). Oba su ulazila u ženski *apodyterium* (16) koji je u jednom uglu sadržavao hladno kupatilo (jer nije bilo *firgidariuma* za žene). *Tepidarium* je bio 18, *caldarium* 19. Glavna peć (20) je bila između dva *caldaria* (što je bilo praktično i štedljivo rješenje), a krugovi u njemu pokazuju tri kotlića. U svim dupliranim kupatilima uvijek su se *apodyteria* i *frigidaria* nalazili na suprotnim stranama kompleksa, a *caldaria* su bila jedna uz drugo, odnosno prislonjena na prostoriju sa glavnom peći. U ovom kupatilu nema *laconicum*. Moguće je da je jedna od prostorija označenih 24 i 25 bila korištena i kao *unctorium*. Prostorije su bile vrlo, vrlo luksuzno i umjetnički uređene. Prostorije koje nisu označene brojevima i koje se otvaraju prema ulici, posebno sa južne i zapadne strane su korišteni kao radnje i prodavnice.

Odlazak u kupališta je postao skoro svakodnevni običaj. Prva javna kupatila su otvarana od pojedinaca iz špekulativnih razloga, da bi se kasnije uvriježila praksa zadužbinarstva, odnosno bogataši, istaknuti pojedinci, principsi, dominusi su podizali kupatila i poklanjali ih svojim rodnim gradovima ili naseljima u kojima su živjeli. Time su željeli pokazati narodu veličinu svoje dobrohotnosti i darežljivosti. I lokalne zajednice su učestvovale u izgradnji kupatila, koristeći sredstva iz javnih fondova.

Zadužbinarstvo je inače bilo vrlo rasprostranjena pojava u klasičnom rimskom svijetu, pa su mnogi javni objekti (pored kupatila i teatri, amfiteatri, mostovi, cirkusi, hramovi, biblioteke, vodovodi, drenažno – kanalizacioni kanali, luke, zdravstvene ustanove... itd..) podignuti upravo u vidu dara istaknutih i bogatih pojedinaca. Sustavom zadužbinarstva su se javni objekti i obnavljali i restaurirali.

Uprava nad kupatilima je povjeravana lokalnim autoritetima, koji su se brinuli o njima. Javna kupatila iznajmljivala poduzetnicima (*conductor*) koji bi ostvarivao prihode od prodatih ulaznica. Zato se za ulazak u kupatilo načelno morala plaćati ulaznica (*balneaticum*). Posjetitelji bi nosili sa sobom svoje peškire, ulje, miomire i sluge (ako su

ih imali). Cijene ulaznica bi i varirale, zavisno od vrste i kvalitete korištenog kupatila, kao i godina starosti i spola posjetilaca. Besplatni ulaz je bio moguć samo za neke magistrate ili neke osobe koje bi bila javno nagrađene. Pojedinci su kako bi se omilili kod naroda (radi kandidiranja na izborima ili nekih drugih razloga), znali nekada zakupiti za jedan dan ili određeni vremenski period javno kupatilo i omogućiti besplatan ulaz svim posjetiocima. Agripa je 33. god. p. n. e. oslobodio plaćanja ulaznica svih 170 tadašnjih javnih kupatila. Neka kupatila (npr. Karakaline terme u Rimu) su mogla biti od osnivača određena i kao slobodna i besplatna. A ako se ulaz i plaćao, cijena ulaznica se nije smatrala skupom i bila je pristupaćna i običnim ljudima. I bogati pojedinci bi nekada u svojim vilama osiguravali besplatno kupanje za svoje skromnije sunarodnike, naravno samo za određeni vremenski period.

Načelno se u kupatila odlazila između *meridiatio* i *cena*, naravno i to je zavisilo od godišnjeg doba te tipa posjetitelja (zavisno od njihove klase, spola i afiniteta). Po pravilu ugovora koji su *conductores* sklopili sa lokalnim vlastima, oni su morali 8. rimskog sata da kupatila drže otvorenim i u njima sve spremno kako bi se primili posjetitelji. Kupatila su mogla biti otvorena i prije ručka, odnosno *meridiatio*. Veliki broj pronađenih svjetiljki u Pompejima ukazuju da su se dešavala kupanja i u noćnim satima. Ustvari poduzetnici su držali otvorenim kupatila, dok god je za njih to bilo profitabilno.

Ostaci Karakalinih termi u Rimu (pogled iz zraka).

Ostaci Karakalinih termi u Rimu (pogled sa prednje strane).

Rekonstrukcija Karakalinih termi u Museo della Civiltà Romana u Rimu.

Stolica iz latrine. Danas se nalazi u British Museum u Londonu.

Veliki broj rimskih kupatila je preživio, u različitom stupnju očuvanosti. Najpoznatija kupatila u Rimu su izgrađena od Agripe, Tita, Trajana, Karakale i za vladavine Dioklecijana. Najveća je bila ova posljednja spomenuta i u njoj je po Olimpijadoru moglo biti u jednom trenutku do 3000 kupaća.

Ostaci Dioklecijanovih termi u Rimu.

Ostaci kupatila kod Strumice, Makedonija.

Latrinae u Kiklopskim kupatilima u Dougga, Tunis.

Ostaci termi u Trieru.

Ostaci kupatila u Bejrutu.

Tamo gdje su postojali prirodni izvori ljekovite i tople vode razvili su se pravi urbani centri, koji su mogli biti i središta jedinica municipalne organizacije. Tih Toplica (*Aquae*) je bilo širom rimskog svijeta :

1) *Aquae* (sarajevsko naselje Ilidža)
2) *Aquae Sulis* (Bath, Velika Britanija),
3) *Aquae Arnemetiae* (Buxton, Velika Britanija),
4) *Aquae* (Baden – Baden, Njemačka),
5) *Aquae Mattiacae* (Wiesbaden, Njemačka),
6) *Aquae Calidae* (Vichy, Francuska)
7) *Aquae Neri* (Nevris-les-Bains, Francuska),
8) *Aquae Sextiae* (Aix-en-Provence, Francuska), još za Augusta je podignuta na rang kolonije i bila je središte teritorije pod nazivom *civitas Aquensium*.
9) *Aquae Convenarum* (Bagne;res –de-Bigorre, Francuska),
10) *Aquae Tarbellicar* (Dax, Francuska).
11) *Aquae Bormonis* (Burbon Lancy, Francuska)
12) *Aquae Segestae* (područje Orleana, Francuska)
13) *Aquae Quarquernae* (u Španiji)
14) *Aquae Bilbilitanorum* (Bilbilis u Španiji)
15) *Aquae Flaviae* (Chaves, Portugal),
16) *Aquae Apollinares* (u Etruriji/Toskani, Italija)
17) *Aquae Neptuniae* (Italija)
18) *Aquae Cumanae* (kod Kime u Kampaniji, Italija)
19) *Aquae Perticianenses* (kod Parthenicuma na Siciliji)
20) *Aquae Regiae* (Tunis),
21) *Aquae Calidae* (Alžir),
22) *Aquae Thibilitanae* (kod Thibilisa u Numidiji)

23) *Aquae Herculis* (Numidija)
24) *Aquae Caesaris* (kod Theveste, Numidija)
25) *Aquae Flavianae* (Numidija)
26) *Aquae Iasae* (Varaždinske Toplice, Hrvatska)
27) *Aquae Balissae* (Daruvar, Hrvatska), koja je imala i status urbanog i upravnog sjedišta municipalne jedinice (*Res publica Iasorum*).
28) Naročito je veliki broj rimskih toplica i topličkih naselja sa nazivom *Aquae Callidae* : u Trakiji, Kapadokiji, Akvitaniji, na afričkoj obali blizu Kartage, u provinciji *Hispania Tarraconensis*, u južnoj Britaniji i dr.

Umjetnička slika koja prikazuje *frigidarium*. Autor Lawrence Alma-Tadema, 1890. god.

Odvodni kanali

Rimljani su vrlo rano počeli primjenjivati drenažno – odvodnu i kanalizacionu tehnologiju. Kanalizacioni kanali su bili pokriveni kamenjem, i voda koja bi dolazila iz latrina bi se spuštala u glavni kanalizacioni kanal, a odatle u rijeku ili potok (kao i danas).

Kanalizacioni sustav je direktno povezan sa fenomenom objekata u formi javnih nužnika (*latrine*). U rimskom svijetu javni nužnici su bili veoma rašireni, i za razliku od modernog doba, u njima nije bilo privatnosti. Ove latrine su nađene na mnogim mjestima u rimskoj utvrdi na Hadrijanovom zidu, u Pompeji, Herkulanumu, *Ostia Antica*... itd....Ovi javni nužnici su isto bili mjesta druženja. Voda bi prolazila ispod rupa u kojima se vršila nužda i spirala bi sa sobom nečistoće. Za čišćenje se koristila spužva na štapu. Zanimljivo je da su rimski inženjeri bili ekonomični sa korištenjem vode, pa se ona i reciklirala tako što bi se iskorištena voda iz banja i termi koristila za odvođenje nečistoća iz latrina.

Tradicija izgradnju prvog kanalizaciono – drenažnog sustava smješta u VIII. st. p. n. e., i u prvo vrijeme je služio za isušivanje močvara i odvođenje površinskih, drenažnih voda. Ali pravi drenažno – kanalizacioni sustav u gradu Rimu je vezan za *Cloaca Maxima*,

prvobitno otvoreni kanal koji je kasnije pokriven. *Cloaca Maxima* se smatra jednim od najboljih odvodnih kanala u antičkom svijetu. Navodno je za nju bila zadužena boginja *Cloacina*. Iako je po tradiciji izgrađena u doba Tarkvinija Priska, *Cloaca Maxima* se stalno dorađivala i održavala, tako da je i danas u funkciji. Poznato je da je pod rukovodstvom Vipsanija Agripe 33. god. p. n. e. izvršena njena inspekcija. I u drugim gradovima je imitiran sustav drenažno – kanalizacione mreže u Rimu, kao u *Eboracumu*. Rimska posvećenost održavanju drenažno – kanalizacione mreže je bila tolika da je to primijetio i Plinije Stariji izjavivši da je od svih stvari koje su Rimljani ostvarili, kanalizacija bila najvrijednija od svih. Praktični duh Rimljana je jednostavno davao prednost izgradnji akvadukta i odvodnih kanala u odnosu na kozmetičko uljepšavanje i estetsko uređivanje grada.

I pored postojanja ovog sustava, ipak u velikim gradovima nije bilo neobično da se desi izbacivanje (posebno iz insula) nečistoća direktno na put. Zato je bio i donesen zakon kojim bi se štitili prolaznici od toga da budu žrtve ovakvog „ispada“. Oko 100. god. n. e. započelo je i povezivanje privatnih objekata (istina od bogatijih vlasnika) na javnu kanalizacionu mrežu. Međutim, problem odvoza đubriva je bio kroničan.

I S H R A N A

Ishrana Rimljana se mijenjala kako se mijenjao, odnosno povećavao i razvijao rimski svijet. Tako su se i političke i društvene i kulturne promjene održavale na ishranu. Kao što je to bio slučaj i sa drugim segmentima rimskog života, i ishrana nije shvaćana u nekom „nacionalnom smislu“ i bila je vrlo prilagodljiva, odnosno izložena svim mogućim utjecajima. Kako je rimski svijet na kraju apsorbirao kompletan Mediteran i dobar dio Europe, tako je njegova ishrana u apsorbirala sve tekovine i navike tih područja. U starija vremena „čednog i skromnog Rima“, u ishrani su Rimljani bili dosta umjereni, pa su se uglavnom jele čorbe i kaše (*puls*) od zrnevlja ili leguma, mlijeko, sir, svježe ili sušeno voće, masline, a povremeno svježe ili suho meso. Hranu su pripremali ženski članovi familije (pod vodstvom *mater familias*) i ishrana svih Rimljana bez obzira na stalež i status je više – manje bila slična. Sa širenjem rimskog svijeta, socijalnim raslojavanjem i dubljom kulturnom i društvenom preobrazbom prirodno se mijenjao i stil u ishrani. Posebno su tome doprinijeli grčko – helenististički i orijentalni utjecaji koji su ubrzano mijenjali način života u posljednjem poslustoljeću Srednje i u toku Kasne Republike. Kako su izvori hrane postajali sve raznovrsniji, i potražnja je postajala raznovrsnija, detaljnija i eksluzivnija, a ukus profinjeniji. Kaše su zamijenjene hljebom, a različite vrste mesa su se koristile češće. Bogataši su sebi priuštavali i nabavljanje, upošljavanje ili iznajmljivanje (nešto slično modernom ketering) specijaliziranih kuhara, a njihova ishrana (po sadržaju, namirnicama i načinima pripremanja) se sve više razlikovala od ishrane većine rimsko – italskog stanovništva. Ti bogataši na hrani i piću više nisu štedili, i sve su više težili egzotičnom, skupom i luksuznom objedu koji je nekada više služio za javno demonstriranje bogatstva pojedinca, nego samoj svrsi prehrane.

Po tim luksuznim i ekstravagantnim gozbama poznat je bio Lucije Licinije Lukul, i to u tolikoj mjeri da riječ je „lukulski“ postala sinonim za nešto raskošno, luksuzno i gurmanski. O tome segmentu Lukulovog života Plutarh iznosi čitav niz anegdota : „Kada mu (Pompeju op. a.) je njegov ljekar propisao da uzme kao hranu drozda, a kućni robovi rekoše da je ljeti drozda nemoguće naći drugdje osim kod Lukula koji ih tovi, ne dopusti im Pompej da ih uzmu odande, nego rekavši ljekaru : „Da, dakle, Lukul ne živi u raskoši, Pompej ne bi preživio?“ naredi im da mu prirede nešto što se moglo lako nabaviti.... ...Da Lukul, međutim, nije samo uživao u tome načinu života, nego se i dičio njime, bilo je jasno iz anegdota spominjanih o njemu. Pripovijeda se tako da je mnogo dana gostio neke Helene koji su došli u Rim, a da su oni se oni, ustručavajući se na pravi helenski način, stidjeli i najzad odbijali njegov poziv zato što on toliko troši svakodnevno zbog njih; našto im je, kažu Lukul rekao nasmijavši se : „Nešto je od tih troškova doista zbog vas, moji helenski prijatelji, najveći je ipak dio zbog Lukula.“ Kad je večerao sam, pa su mu pripremili jedan stol i skromnu večeru, ljutio se pa je pozvao slugu u čijoj je to bilo nadležnosti. Kada je ovaj rekao da je mislio, budući da niko nije pozvan, da Lukulu nije potrebno ništa osobito skupo, reče mu gospodar : „Što govoriš? Zar nisi znao da danas Lukul večera kod Lukula?“ Kako se, prirodno, o toj zgodi mnogo govorilo u gradu, pristupiše mu, dok je besposličario na Forumu, Ciceron i Pompej, prvi jedan od njegovih intimnih i prisnih prijatelja, dok je sa Pompejem imao razmiricu od vremena zapovjedništva nad vojskom, ali su ipak uobičajili da se posjećuju i često međusobno učtivo razgovaraju. Pozdravivši ga, dakle, Ciceron ga upita kako je raspoložen prema molbama; a kada je on rekao da je raspoložen izvrsno i pozivao ih neka je samo iznesu, reče Ciceron : „Mi želimo danas večerati sa tobom onako kako je za tebe pripremljeno.“ A kada se Lukul skanjivao i tražio da može izabrati koji drugi dan, rekoše da mu to neće dopustiti niti mu dozvoljavahu da se dogovara sa slugama da ne bi anredio da se priredi bilo što više od onoga što se priređuje za njega osim što na njegovo traženje pristadoše da pred njima kaže jednom od sluga da će danas večerati u Apolonu. To je naime bilo ime jedne od njegovih raskošnih dvorana i tako je njih nadmudrio a da to nisu primijetili. Jer svaka je od njegovih blagovaonica, kako se čini, imala unaprijed utvrđenu cijenu večere kao i poseban jelovnik i pribor tako da su robovi, čuvši gdje želi večerati, znali koliki treba da bude trošak i kakva treba da bude večera po svom redu i rasporedu. Uobičajeni troška za večeru u Apolonu je bio 50 000.“

U principatu je bilo i bogataša, posebno skorojevičkog tipa kao što je bio Petronijev Trimalhion, koji su trošili na gozbe i više od Lukula. Ove ekstravagantne gozbe, na granici dobrog ukusa i dekadensa, su često bile meta satiričara i pisaca. Naravno bilo je i bogataša koji su se i ovim razdobljima pridržavali jednostavnijih običaja u jelu, kao što je bio npr. Ciceronov prijatelj Atik.

Potrebno je navesti da se kuhinja rimskog svijeta i moderna mediteranska kuhinja razlikuju u određenim sastojcima. Tako Rimljani, kao ni drugi Mediteranci antičkog doba, nisu poznavali tjesteninu, paradajz, papriku, kukuruz... koji se danas smatraju karakterističnim elementima mediteranske kuhinje. Riža je bila dosta rijetka, jer se uvozila i bila je skupa.

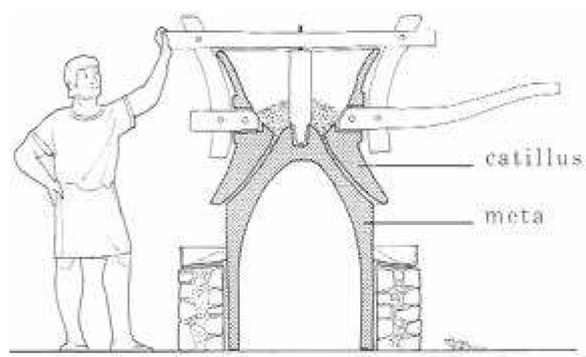
Kaše su bile toliko raširene u kraljevstu, ranoj i srednjoj Republici da je Plaut šaljivo svoje zemljake zvao *pultiphagonidae* („jedači kaše“). Pojam *frumentum* se odnosio na mnoge vrste žitarica : pšenica, ječam, zob, raž. Raž se nije posebno kultivirala, dok se zob davala kao hrana stoci. U prvo vrijeme bio je raširen uzgoj i upotreba pira (*far*; rana sorta pšenice), ali je kasnije izišao iz upotrebe izuzev za kolač na ceremoniji svadbe tipa *confarreatio* (kojoj je i dao ime). Hljeb je ranije bio pravljen od emera (dvozrna pšenica) sa malo soli. Oko nove ere, sve se više počeo koristiti hljeb pravljen od uobičajene pšenice. Vremenom su prerađevine od ove pšenice sve više zamjenjivale one od emera. Prilikom obrade žitarica nije bilo rafinisanja, pa je zato i njihova nutricionistička vrijednosti bila veća.

U klasičnom rimskom svijetu i mlinari i pekari su se zvali *pistores*, i često su mlinovi i pekare činile isti kompleks, a ne odvojeni kao što je danas uobičajeno. Mlin je pokretala snaga konja, mula, magaraca, mazgi, ljudi, voda (tek u kasnijim periodima). Postojali su i ručni mlinovi koje su koristili vojnici kako bi mrvili žitarice koji su dobijali kao namirnice. Postojale su mlinovi - pekari i u privatnom i javnom vlasništvu. Za vrijeme Trajana uobičajilo se da se umjesto dijeljenja žita jednom mjesečno, dijeli hljeb svakog dana stanovnicima Grada. I mlinari – pekari su, kao i ostale zanatlije i manufakturisti, bili uvezani u strukovnu organizaciju (*collegium*).

Rimljani su u pojedinim segmentima kulinarstva i daleko nadmašivali grčke uzore i to posebno u pravljenju poslastica (*dulcia*), u čemu su bili pravi majstori te u pekarskom asortimanu. Pekar - *pistor* (a ako je bio i poslastičar zvao se *placentarius*) je koristio tri vrste brašna različite kakvoće : *siligo* ili *pollen* (sitno brašno), *simila* ili *similago* (srednje mljeveno brašno), *cibarium* (brašno od cijelog zrna). Postojali su različiti tipovi kruha, zavisno od kvalitete i načina proizvodnje, sorte i rada mlina. Hljeb od čistog bijelog brašna se zvao *panis siligineus*, onaj od grubljeg brašna ili od kombinacije brašna i mekinja ili samo od mekinja se zvao *panis plebeius, castrensis, sordidus, rusticus*...etc... Vekne kruha su bile okruglog oblika sa povućenim linijama iz centra koji bi je dijelili u četiri ili više područja. Od brašna su rimski pekari proizvodili veliki broj najrazličitijih ukusnih proizvoda, uključujući i kolače. Kvasac se nazivao *fermentum* i proizvodio se iz pjene – vrenja tokom fermentacije piva. Ova vrsta kvasca se proizvodila uglavnom u galskim i hispanskim provincijama. Postojao je i kvasac pravljen sa prosom.

Rimski mlin (*mola*) sa svojim dijelovima *meta* i *catillus*, ali i bez okvira.

Mlin sa sva tri dijela.

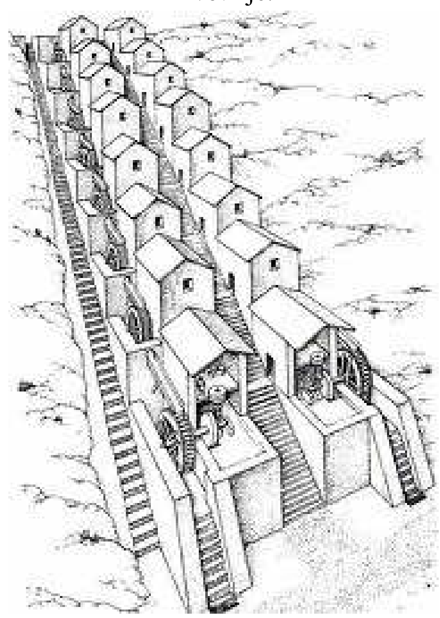
Fragment reljefa na kome se vidi mlin u punom obliku, a kojeg pokreće snaga konja. Danas se nalazi u Vatikanu.

Reljef iz Ostije koji prikazuje mlin kojeg pokreće snaga životinje.

Ostaci rimskog mlina kojeg je pokretala voda u Barbegalu, 12 sjeverno od Arlesa u Francuskoj. Riječ je o do sada poznatom najvećem mlinarskom kompleksu iz antičkog perioda. Pokretan je sa 16 mlinskih kotača, postavljenih u dva paralelna stupca. Vodom (koja je vrlo racionalno i štedljivo upotrebljena) ga je snabdjevao glavni akvadukt koji je vodio u Arl.
Datacija cc 100. - 300. god. n. e. procjenjuje se da je ovaj kompleks mogao da proizvede 4,5 tone brašna za jedan dan.

Rekonstrukcija mlina u Barbegalu

To bi otprilike bilo dovoljno za populaciju od 12 500 ljudi, što je otprilike brojnost Arla u to doba.

Sačuvana vekna rimskog hljeba iz Pompeja (zahvaljujući tome što je brzo bila ugljenisana). Na njoj se jasno očitava i pečat pekara-proizvođača.

Ilustracija koja prikazuje rad u mlinu – pekari.

Ostaci mlina i pekare u pekarskom kompleksu u Pompejima.

Freska iz Pompeja koja prikazuje prodavnicu hljeba.

Veliko upotrebno značenje u ishrani su imale maslina i maslinovo ulje. Maslina se jela i svježa, a postojali su i različiti načini njene konzervacije.

Maslinovo ulje se nije koristili samo u ishrani, nego i za relaksaciju tijela nakon kupanja, kao gorivo za svjetiljke, te za spravljanje kozmetičkih sredstava. Kada se cijedila maslina, iz nje je prvo tekla tečnost (*amurca*), gustoće kao u vodi, i ona se nije koristila u ishrani (bila je tamna i gorka), nakon još jačeg pritiska iz maslina bi zatim teklo ulje (*oleum*). Najbolje ulje je dolazilo iz onih maslina koje još uvijek nisu bile dovoljno zrele, ali se kvantitavno najviše ulja dobijalo iz zrelih maslina. Ulje se čuvalo u zemljanim krčazima i amforama.

Reljef koji prikazuje branje maslina.

Presa za cijeđenje maslinovog ulja, pronađena u Villa Pisanella u Pompejima.

Zemljani krčazi (*dolia*) pronađeni u Ostiji. U njih se nije odlagalo samo maslinovo ulje, nego i svi drugi prehrambeni proizvodi (vino, žito), kao što se i amfore nisu koristile samo za vino.

Rimske amfore pronađene u Istri.

So se dobijala i iz morske vode i slanih vrela, a kasnije i rudarstvom. Pošto se nije poznavao šečer (iako su imali botaničko znanje o šečernoj trsci), za zaslađivanje je u velikoj mjeri korišten med. U velikoj mjeri su korišteni i začini, i to samo oni koji su se mogli dobiti od bilja i sjemenki na prostoru Mediterana i Europe, nego i oni koji su se uvozili (kao npr. biber).

Za vrijeme Republike, mlijeko i mliječni proizvodi kao što su vrhnje, sirutka i sirevi različitih tipova i vrsta su bili korišteni u ishrani u velikoj mjeri u svim slojevima stanovništva. Sirevi su se jeli i u raznovrsnim kombinacijama sa raznim vrstama bilja, začina i žitarica. Pošto sve do agrarne krize, socijalne razlike nisu bile prevelike, to se odražavalo i na ishranu. To je značilo da nije bilo nekih prevelikih razlika u konzumaciji hrane i pića unutar rimskog društva.

Najčešće meso u upotrebi je bilo svinjsko, goveđe i ovčje, dok se kozje smatralo slabijim i uglavnom su ga jeli siromašni. Posebno je korištenje svinjskog mesa za ishranu bilo rašireno i to u svim klasama i staležima, o čemu govori raznolikost pojmova koji se odnose na svinje (*sus, porcus, porca, verres, aper, scrofa, maialis, nefrens*) kojih je više nego u odnosu na bilo koju drugu životinju. Tu činjenicu potvrđuje i činjenica da u ceremoniji *suovetaurilia*, svinja zauzima prvo mjesto. Kada bi se žrtvovala životinja, onda bi se priređivala gozba sa obiljem mesa, a srce, jetra i pluća (nazivane skupno *exta*) su bile dio koji je pripadao svećeniku. Jelo se i meso drugih životinja, kao što su zečevi, kunići, veprovi. Rimljani nisu bili tabuizirani u korištenju mesa. Jeli su npr. i meso puha (što je bio specijalitet), a popularani su bili i puževi. Rimljani su prilikom širenja svoga

imperija, širili i pojedine životinje, pa su tako raširili zeca po čitavoj Europi. Za ishranu su korištene u značajnoj mjeri i kokoši, guske, patke i golubovi, a bogataši su koristili i raznolike vrste divlje peradi, kao što su tetrijebi, jarebice, šljuke, drozdovi. U Ciceronovo vrijeme je cijenjen bio i fazan. Ćurka je bila nepoznata. Veliku ulogu u rimskom svijetu je igrala i ishrana ribom, potočno – riječnim i morskim plodovima, posebno u primorskim i potočno - riječnim oblastima. U početku ti proizvodi nisu imali veću važnost, ali se ta situacija ubrzo promijenila i hrana dobijena iz slane i slatke vode je postala vrlo popularna. Tržište svježe i slane ribe je bilo veoma značajno. Ciceron spominje jedno popularno jelo *tyrotarichus*, koje se pravi od slane ribe, jaja i sira. Bogataši su u svojim vrtovima imali i bazene i sa slanom i sa slatkom vodom u kojima su uzgajali ribu kako bi je imali svježu za obrok. Primjer za takvu praksu je uveo Lucije Licinije Kras (*Lucius Licinius Crassus*) 92. god. p. n. e.

Mozaik koji prikazuje hranu. Nađen u vili u villa at Tor Marancia. Danas se nalazi u Vatikanskom muzeju u Rimu.

Mozaik koji prikazuje ribe i patke.

Mozaik iz kuće Fauna u Pompejima.

Mozaik koji prikazuje hranu iz mora. Nađen u Pompejima. Danas se nalazi u Museo Archeologico Nazionale u Napulju.

Mozaik koji prikazuje puževe.

Mozaik koji prikazuje lov na zeca.

Postojale su i zanimljive metode tovljenja. Guske su npr. tovljene smokvama, a onda nalivale medovinom (skoro do iznemoglosti) što je premu mišljenju antičkih pisaca njihovom mesu davalo specifičan okus. Tako uvečana guščja jetra/džigerica se zvala *iecur ficatum*. Poznate kobasice (*lucanica*) su bile porijeklom iz Lukanije.

I pored ratova i nemira za vrijeme Kasne Republike, van samoga Grada se nastavljao, pa i ubrzavao privredni, društveni i kulturni razvitak. Kulture vinove loze i maslina, stočarstvo, zemljoradnja, voćarstvo (u ovo doba počinje i korištenje maloazijske trešnje), ribarstvo, ptičarstvo, pčelarstvo su zadovoljavali potrebe tadašnjeg rimskog svijeta. Rimljani su bili oportunisti u ishrani, i nisu imali nekih tabua i praktično su jeli sve, što je omogučavalo izrazitu svestranost u poljoprivrednim aktivnostima. Samim tim su oni bili i vrlo otvoreni za primanje novih biljnih kultura, a sve u svrhu poboljšavanja ishrane. To je

dovodilo i do vrlo maštovitih rješenja u kulinarstvu, sa egzotičnim i ekscentričnim jelima i sastojcima.

Pošto su bogati sve više jelu i gozbama posvećivali veliku pažnju, nastojali su se zaposliti ili držati (kao robovi) dobri kuhari. Glavni majstor u kuhinji se zvao *magirus* (ili *arhimagirus*).

Reljef sa jedne funeralne stele (datacija cc II. st. n. e.) prikazuje prodavnicu hrane. U ponudi ove prodavnice vidljivi su živi puževi, zečevi ili kunići, guske i voće. Dva majmuna su trebala da privuku kupce.

Reljef iz sjeverne Europe koji prikazuje jedan ugostiteljski objekt sa brzo spremljenom hranom.

Rimljani su uobičajeno dan započinjali jakim doručkom (*ientaculum* ili *iantaculum*), dok bi se oko podneva pravila pauza za ručak (*prandium*). Međutim, za razliku od modernog doba, gdje je ručak glavni dnevni objed, u antičko doba taj ručak je bio više neka vrsta užine. Inače upravo radi ovog ručka, koji je bio neka vrsta jela „na brzinu“ i često van kuće, u Rimu se razvila vrlo povoljna klima za otvaranje i poslovanje velikog broja „ugostiteljskih objekata“. Najvažniji objed bila večera (*cena* ili *coena*) koja je bila obilan i potpuni obrok. Večera u vidu gozbe (*convivium*) je bila društveni događaj i radi toga su i prostorije u kojima se događala bile posebne. Pošto Rimljani nisu poznavali institucije

prijema i balova, večere su postajale mjesto socijalne interakcije i to u svim slojevima društva.

Ciceron navodi da su Katon Stariji i njegovi sabinjanski susjedi razvlačili ove večere do duboko u noć, provodeći ih u razgovoru i socijalizaciji. Iz toga razloga Katon Stariji je riječ *convivium* („živjeti zajedno“) uveo kao prikladniju za pojmovno definiranje ovih večeri, u odnosu na grčku riječ *symposium* („piti zajedno“).

Pod grčko – helenističkim utjecajem i povećanim uvozom različitih tipova namirnica, večere (kod bogatijih familija) su se povečavale i u veličini i po različitosti jela, i uglavnom su se priređivale u kasno poslijepodne ili sumrak. Posebno su svećeničke gozbe bile skupocjene i odabrane, posebice kada je *pontifex* nastupao u svojoj časti. Prejedanje (i uslijed toga raznorazni probavni problemi, praćeni sa povraćanjem) nije bilo ništa neobično na tim luksuznim gozbama, pa su čak uvođeni i specijalisti koji su podućavali mladiće iz bogatijih i uglednijih familija, kako se treba „gostiti“. Postojala i *vesperna*, lagana večera u noći, ali je ona postupno napuštana kod bogatijih familija koje su priređivale *convivium*. Skromniji slojevi društva su se ipak pridržavali više uobičajenog poretka objeda.

Dok je za stanovnike sa skromnijim prihodima, kuhinja biti i trpezarija, u bogatijim kućama *cena* je bila postavljana u *tricliniumu*, sa (u standardnoj formi) tri specijalno dizajnirana kauča (*lectus triclinaris*) na kojima se ne sjedi nego se nalazi u poluležećem stavu na lijevom boku i prinoseći hranu desnom rukom (po grčkom uzoru) . Između kauča koji formiraju kvadrat nalazi se okrugli sto na koji se smješta hrana. Četvrta strana kvadrata (po pravilu okrenuta prema ulazu u blagovaonicu) je slobodna, kako bi se mogla na sto posluživati jela. Naravno bilo je i blagovaonica i sa dva i sa četiri, pa i više kauča, zavisno od praktičnih potreba i mogučnosti domačinstva.Tako su postojale i velike blagovaonice (*triclinium maius*) koje su se upotrebljavale za veće večere, koje bi uključivale i više gostiju i mnoge klijente domačina. Večere nisu bile samo povezane sa hranom i pičem, to su znali biti i pravi kulturni događaji, na kojima bi se recitovala lirska i epska poezija, održavali govori, čitali historijski zapisi....itd... Ujedno su one služile i kao mjesto na kome bi se diskutiralo o politici ili nekim drugim javnim temama. Blagovaonice su bile često ukrašene slikama i freskama. Potpuno je pogrešno prikazivanje ovih večeri kao mjesta razuzdanog ponašanja kako se to uobičajilo promatrati u modernoj pučkoj kulturi. Naravno, bilo je i večera koje su, posebno u pojedinim periodima principata, ličile na zabave sa muzičarima, plesačima, akrobatama... itd... Manje blagovaonice su se nazivale *triclinium minus*, i uglavnom su formirale neku vrstu apartmana sa kupatilom i spavačom sobom. U predprincipatsko doba Varon daje osnovna pravila kojih se treba držati prilikom organiziranja *conviviuma*. Na ovim specijalnim večerama je postojao i pravilan raspored gdje će ko poluležati ili sjediti. Uglavnom je etiketa nalagala da domaćini budu na kauču koji se naziva *lectus imus*, dok su gosti bili na kaučima nazvanim *lectus summus* i *lectus medius* („središnji kauč“). Čak su i pojedina mjesta na kaučima imala svoje nazive i tačno se znalo gdje će se ko smjestiti. Početkom principata pojavio se novi tip kauča polukružnog oblika zvan *sigma*.

Freska iz Pompeja koja prikazuje *triclinium.*

Freska iz Pompeja koja prikazuje večeru – *cena.* Danas se nalazi u Museo Archeologico Nazionale u Napulju.

Sam naziv blagovaonice ukazuje na grčki utjecaj, jer je riječ o adoptiranju grčke riječi τρικλίνιον : tri kauča. Sam ovaj običaj blagovaonice tipa *triclinium* je izvorno grčki, pa se onda proširio i među Etrurcima, odakle su ga prihvatili Rimljani. Za razliku od grčkog svijeta, gdje su gosti na ovim formalnim večerama bili samo muškarci, Etrurci i Rimljani nisu po ovom pitanju imali nikakvu gender segregaciju i muškarci i žene su bili potpuno ravnopravni sudionici večera. I uvođenje korištenja *tricliniuma* ukazuje na onu promjenu iz skromne jednostavnosti u luksuzniji pristup, jer je u tim bogatijim domaćinstvima kauč potisnuo klupu i stolicu.

I na ovim večerama bogataša, na kojima se lijepo jelo i zabavljalo, postojao je običaj (preuzet od Egipćana) da se podsjeti na efemernost užitaka i prolaznost života. Mali, zveckavi kostur (*larva convivalia*) napravljen od drva, slonovače ili metala (u Pompejima je nađen jedan od srebra) je donošen i pokazivan svakom gostu sa riječima : „Pogledaj ovoga, pij i veseli se, jer kada umreš bićeš kao i ovaj ovdje".

Za vrijeme Republike, jela na večeri su se razvila u dva dijela i to glavno jelo i neku vrstu dezerta (voće i morski plodovi). Od kraja Republike c*ena* u obliku *conviviuma* je započinjala sa predjelom (*gustum, gustatio, promulsis*), zatim dolazilo glavno jelo (*mensa prima* ili *caput cenae*) i desert (*mensa secunda*). Dezert se zvao još i *bellaria* ili *mensa pomorum*, jer se jelo često voće. Inače je voća bilo u izobilju i kao hrana i kao dekor, i bio je neizostavna završnica svakog obroka, od čega je u govor ušla i poslovica *ab ovo usque ad malum* (od jaja do voća).

Freska iz Herkulanuma koja prikazuje jabuke i stakleni bokal vode.

Freska iz kuće Julija u Pompejima.

Mozaik sa predstavom branja voća, pronađen u Saint-Romain-En-Gal u Francuskoj. Datacija prve decenije III. st. n. e.

Freska iz Pompeja koja prikazuje voće i pijetla koji jede nar.

Pojedini podaci iz literarnih vrela omogućavaju da se dobije uvid u uobičajenu večere. Juvenal tako daje meni koji se sastoji : predjelo od jaja i šparoga, glavno jelo od mlade jaretine i piletine, desert od voća. Sačuvana su i dva menija od Marcijala, te jedan meni Makrobija koji se odnosi na gozbu pontifika za vrijeme Republike.

U zavisnosti od vrste večere i onoga koje je priređuje postojao je širok dijapazon gozbi, pa su tako poznate npr. : *cena pontificalis* (večera koju priređuju pontifici)*, cena auguralis* (večera koju priređuju auguri)*, cena Capitolina, cena Persica* (vjerojatno objed sa jelima od perzijskih začina, namirnica ili nekog drugog iranskog/perzijskog sadržaja)*, cena Sibaritica* (objed vjerojatno sa namirnicama sa otoka Sibarisa)*, cena Campanae, cena cerealis* (žitna večera)*, cena triumphalis* (objed koji se priređuju za trijumfa)*, cena saliaris, cena polinctura...* manje zvanične gozbe, sli sa posebnim sadržajem : *cena philosophica, cena platonica, cena laconica, cena rustica, cena cynica,...*.sa specifičnim povodom : *cena Hecates* (u čast boginje Hekate)*, cena novendialis* (gozba 9. dana od pogreba)... ili običnih : *cena terrestris* (vegetarijanska)*, cena deum* (samo sa domaćim jelima)*, cena saturnia* (bez uvoznih jela i inostranih specijaliteta)*, cena dapsilis, cena pellocibilis, cena uncta, cena epularis, cena regalis...*itd... U pravom smislu pijanka nazivala se *commissatio* ili *compotatio* i često je trajala do iznemoglosti gostiju. I ove pijanke su imale određene običaje, uglavnom preuzete iz grčko – helenističkog svijeta. Pa su se na njima upotrebljavali parfemi, cvijeće i lišće (koje su često uvezivali u vijence = *coronae convivales*). Posebno su ruže bile popularne, pa su uskoro bile povezane sa *commissatio* na kojima bi se imenovao i *rex (magister, arbiter) bibendi* („kralj pijanke“) koji je određivao pravila pijanke (*leges insanae,* kako ih Horacije naziva). Ove pijanke bi u sebi sadržavale nekada i kockanje, a veseljaci bi znali i tumarati ulicama.

Kako bi se hrana i piće sačuvali, postojao je i široki dijapazon konzerviranja hrane, kao što su kiseljenje, usoljavanje, dimljenje i sušenje. Korištene su sve tehnike pripravljanja hrane kao i danas : kuhanje, dinstanje, prženje, pečenje (uglavnom pod sačem).

Za vrijeme ljeta, bilo je popularno jesti vani. Zato su se postavljali kauči i u vrtove i dvorišta.

Kuhinje u modernom smislu nije bilo, većina stanovništva je kuhala u atriumu, nešto imućniji bi imali i posebnu prostoriju u kojoj se kuhalo (ali malu i sa slabim provjetravanjem), dok su samo kuće najbogatijih imale prave kuhinje sa sopstvenim dimnjakom. Gdje su klimatski uvjeti dozvoljavali, kuhalo se na otvorenom. Hrana se spremala na ognjištu, koje moglo biti statično ili pokretnog tipa (*clibanus*; neka vrsta rešoa). Koristio se i roštilj *craticula*, a u većim domačinstvima nalazile su se i peći. Peklo se i pod sačem, korišten je i *thermospodium,* neka vrsta samovara za grejanje vode i podgrijavanje hrane. Za vatru su se koristili i drvo i drveni ugalj koji je proizvodio manje dima.

Clibanus

Rimski svijet je posebnu brigu posvećivao i čuvanju hrane i pića u amforama, ćupovima, teglama, zagipsanim zemljanim posudama, krčazima. Meso se sušilo. Kuhinjski pribor je bio vrlo raznovrstan, maštovit i praktičan. U ranijim razdobljima je bio jednostavan i skroman, a posuđe je bilo izrađivano od zemlje ili od drveta, da bi sa produbljivanjem razvitka rimskog svijeta došlo i do usložnjavanja i obogaćivanja posuđa i pribora za jelo. Tako je postojao npr. široki dijapazon tipova noževa (*cultellus; culter*), kašika (*cochleare*), kašičica sa zašiljenom drškom za puževe ili levkom za školjke, špatula (*palus*), varjača (*ferula; surcellus*).... itd... Posebno je izbor različitih tipova posuđa (i keramičkih i metalnih) : šerpi, lonaca, tiganja, poslužavnika bio impresivan. Bilo je čak posuđa za jednokratnu upotrebu. Neke posude kao *patela* (ili *patina*) su dale i ime i pojedinim popularnim jelima

Najpoznatiji i najautentičniji rimski začin je bio garum, koji je nastajao preradom ribe. Veliki proizvođači garuma nalazili su se duž čitave mediteranske obale, u Pompeji, Leptis Magni, južnoj Španiji, Klazomeni u Maloj Aziji, i na svakom drugom mjestu gdje je postojala solana i manufaktura za preradu ribe. Najskuplji

je bio *garum sociorum*, španski proizvod koji je pravljen isključivo od skuše. Talog koji bi ostao iza prvoklasnog garuma se koristio za garum lošijeg kvaliteta zvanog *alec*. Najslabiji po kvaliteti garum je pravljen od ribljih iznutrica. Postojala je čak i neka vrsta košer – garuma (*castimoniale*) koji je pripravljan za Jevreje (bilo je garantirano da je pravljeno od riba sa oba peraja, i da nisu korišteni mekušci, jegulje i sl.). Korišten je i orijentalni sos *nuocman*, koji je u osnovi bio riblja esencija. Inače je rimska kuhinja bila karakteristična po sosovima, prelivima i umacima. Za kuhanje je često korištena ukuhana šira (*sapa* ili *defritum*), koja se mogla zamijeniti i vinom.

Glavno piće je bilo vino, kojeg je bilo najrazličitijih tipova i kvaliteta. Vino su koristili svi od najsiromašnijih i robova do najbogatijih i najmoćnijih, pa se praktično preobrazio u glavni prehrambeni sastojak i napitak. Pošto je vino postalo glavni element rimske kulture, i uzgajanje vinove loze se širilo po europskim područijima u koja su dolazili Rimljani i drugi Mediteranci. Toliko je duboko bila usađena kultura vinove loze u rimsko biće da je u romanskom svijetu (Francuska, Italija, Španija, Portugal) i danas neromanskim zemljama koje su nalazile unutar limesa (Rajnska oblast, Istra, današnja Dalmacija) vinogradarstvo i danas jedna od glavnih poljoprivrednih grana. Naravno, Rimljani su preuzeli vinogradarstvo i spravljanje i korištenje vina od drugih Mediteranaca, poglavito Grka (čija su vina u početku bila importirana u velikim količinama), ali su kasnije dali tome svoj nemjerljiv doprinos. Od II. st. p. n. e. započinje „zlatno doba" rimsko – italskog vinogradarstva, što je usko vezano i sa agrarnom krizom. Jačanje i širenje vinograda je doprinosilo smanjivanju korištenja zemljišta za uzgajanje žitarica i povrća. Posebno je berba iz 121. god. p. n. e. postala čuvena, i po velikom urodu i po kvaliteti vina (neki primjerci su se pili čak 100 godina kasnije). Procjenjuje se da je samo grad Rima (na svome vrhuncu) konzumirao 180 miliona litara vina godišnje. Već od Augustovog vremena, italijanski vinogradari su po kvaliteti svoga proizvoda prevazilazili i Grke i druge Mediterance. Plinije Stariji tako navodi da je od 80 vrsta vina po izboru, 2/3 proizvođeno u Italiji, a u II. st. n. e. Arijan je rekao da su italijanska vina po čuvenju bila poznata sve do Indije.

Zato je i razumljivo da su se Rimljani od svih industrija vezanih za ishranu najviše posvetili vinu, njegovoj proizvodnji i tehnici, degustaciji i ukusima. Njihovo umijeće rada sa vinom je bilo veoma umješno. Posebno su cijenjena bila vina iz Kampanije (među njima čuveno falernsko vino), Galije – odakle su dolazila aromatizirana vina, Španije i grčko – egejskog područja (Knosos, Hios, Kos i Rodos).

Od italijanskih vina vrijedi istaći i ona iz Preneste, Velitre i Formija, gdje su se vinogradi nalazili na sunčanim padinama albanskog gorja. Blizu Teracine je bio *ager Caecubus*, gdje se proizvodilo kekubijsko vino, koje je August nazvao najplemenitijim od svih. Vinogradi su i smještani na laganim osunčanim brežuljcima, te u blizini drveća na koje bi se vinova loza penjala. Za tu podršku rastu vinove loze je preferiran brijest (*ulmus*), pa Vergilije govori o „vjenčanju vinove loze za brijest". Sezona branja grožđa bi počinjala sa festivalom vinalia rustica, koja se slavila 19. VIII. i trajala je zavisno od uroda i mjesta berbe. Sama tehnologija dobivanja vina se malo razlikovala od načina koji su se primjenjivali sve do modernih vremena. Tekučina koja bi se dobijala cijeđenjem se zvala *mustum*, i često se pila nefermentirana. Kada bi se ovaj *mustum* ukuhavao, smanjio b se za ½ i postajao bi grožđani žele (*defrutum*). Fermentirana vina bi se dobijala skupljanjem mustuma u velike krčage, koji bi se djelimično, ali trajno, ukopavali u podrumima

(*vinariae cellae*). Fermentacija bi trajala prosječno oko devet dana. Lošija vina bi se koristila direktno iz ovih krčaga, a bolja vina bi se nakon godinu dana iz krčaga presipala u amfore koje bi se onda slale ili u skladišne prostore (često na gornjem spratu domačinstva) ili slale na tržište. Amfore sa vinom bi uobičajeno bile markirane (uz pečat proizvođača amfora) sa nazivom vina i imenima konzula *ordinarius* iz godine kada se desila berba.

Mozaik koji prikazuje cijeđenje grožđa. Pronađen u ostacima vile,Yad-Ashmona, Izrael.

Mozaik (iz Uthina/Oudhna) koji prikazuje kako rob poslužuje vino svome gospodaru po imenu Fruktus. Danas se nalazi u muzeju Bardo u Tunisu.

Kako vino ne bi prokislo, procijeđenom grožđu su dodavani stabilizatori i konzervansi, kao morska voda (u Grčkoj), dok Katon Stariji i Kolumela predlažu smolu, katran, korijen irisa i gladiole, čak i kreč i olovo. Vino je prevoženo u amforama. Kako bi se olakšala jačina ukusa vina, ono je razređivano vodom. Pijenje čistog vina se smatralo nekultiviranim i „barbarskim“, te činom čiste alkoholizirane razuzdanosti. Vino je često korišteno i začinjeno, sa cvjetnom esencijom i sa raznim sjemenjem (što danas nije slučaj). Čak su se i snijeg i morska voda znali miješati sa vinom. Vinu je dodavan i med (*mulsum*). Kombinacija vina, meda i začina zvala se *conditum*, a ako bi se kombinacija sastojala od vina, meda, bibera, lovora, mastike, sjemenki hurme i šafrana, pa se onda sve to kuhalo i stavilo da odstoji dobivao bi se *conditum paradoxum*. *Passum* (vjerojatno kartaginskog porijekla) je bilo vino pravljeno o grožđa koje je ostavljeno da se na vinovoj lozi osuši, pa tek onda obere i izgnječi. Slično je bilo našem prošeku, i bilo je jače i slađe od običnog vina, pa je služeno uz dezert. Vino je korišteno i tako što se ukuhavalo. Pored što bi se pretvaralo u vino, grožđe se u velikoj mjeri konzumiralo i svježe, te osušeno (kao rozini).

Kada je kao začin korišten pelen (absint) dobijao se *vinum absinthiatum*. Germani su ovan naziv prevodili doslovce (*absinthium* - wormwood), pa je ovaj naziv vremenom potisnuo originalni absint i polako iskvaren u vermut. Danas se vermut pravi od vina i bilja (među kojima se koristi i pelen). Naše piće pelinkovac i rimsko vino absint nemaju nikakvu vezu.

Takođe su se koristila i pića nastala fermentacijom krušaka, dunja, urmi. Naročito popularno piće je bilo mješavina 1/3 meda i 2/3 vode i zvalo se *hidromeli*. Pilo se odmah po spravljanju ili je mješavina prepuštena fermentaciji. Za okrepljenje i osvježenje je korišteno piće *posca*, odnosno acidifikovano vino (neka vrsta sirćeta), koje je bilo popularno među vojnicima i skromnijim slojevima društva. Mleko je bilo korišteno više u seoskim nego u gradskim sredinama. Posebno je bilo cijenjeno kamilje mlijeko kao najslađe i najhranjivije. Koristilo se i pivo (*cervesa*), koje se pravilo od pšenice i ječma, ali bez hmelja (koji daje pivu dugovječnost) radi čega se morao brzo konzumirati po pripravku. Pivo ni približno nije uživalo ugled i značenje kakvo je imalo vino.

Bogataši se nisu libili da uvoze velike količine stranog vina. U vinskom podrumu govornika Hortenzija se tako nalazilo čak 10 000 vrčeva inostranog vina. Taj uvoz je naravno izazivao nezadovoljstvo italskih vinogradara radi nelojalne konkurencije.

U „Apicijevom kuharu“ se nalazi i ovaj recept pod naslovom „Lazanja na Apicijev način“ (mjere su date po modernim mjernim jedinicama) :
- paket tijesta za lazanju, za četiri osobe (500 gr.)
- 800 gr. sjeckanog mesa, piletine ili ćuretine, džigerice i mozga po izboru
- 4 jaja
- 1 čaša crnog vina
- 1 čaša prošeka
- 100 gr. pinjula (i bibera u zrnu po ukusu)
- 1 kšika maslinovog ulja
- 1 kašika garuma
- 1 kašičica mljevenog bibera
- 1 kašičica majorana
- 2 kašike brašna

Meso dinstati na maslinovom ulju i vinu. Kada bude skoro gotovo, dok je vrelo, umiješaj četiri razmućena jaja. Meso izvadi, pa u soku od distanja uprži dvije kašike brašna kao osnovu za sos. U tu smjesu dodaj biber i majoran, pa polako razredi garumom, i kako se zgušnjava nalivaj ostatkom vina i prošeka. U vatrostalnu podmazanu činiju složi lazanju: tijesto, meso, sos, pinjule (biber u zrnu), tijesto, meso... i tako redom sve dok ne potrošiš sav materijal, tako da ga na kraju pokriješ probušenim tijestom (da se ne bi potklobučilo), sosom ili narendanim sirom po izboru.

O D I J E V A NJ E R I M S K O G S V I J E T A

Odjeća

Jedan od rijetkih segmenata klasičnog rimskog svijeta koji nije ostavio veće nasljeđe u kasnijim epohama je njegova odjeća i obuća. U odnosu na suvremeni svijet, raznolikost u odijevanju u klasičnom rimskom svijetu je bila manja. Ustvari, pojedinac je uglavnom na sebi imao dva ili eventualno tri odjevna predmeta (danas ima prosječno oko 5 – 6 odjevnih predmeta). Karakteristike njihove odjeće su bile takve da je bila komotna, i da nije bila uska. Načelno su se odjevni predmeti dijelili na *indutus* („onaj koji se oblaći“) i *amictus* (koji se omotava oko). Uobičajeno je bilo da se *indutus* oblači u vidu „rublja“, dok je *amictus* bio onaj vanjski dio odjeće.

Najprepoznatljivi dio odjeće u rimskom svijetu je bila toga, koja je bila i jedan od glavnih elemenata rimskog identiteta skoro čitav milenijum, sve do posljednje faze ravitka klasičnog rimskog svijeta. Toga se razvila iz odjeće koju su koristili Etrurci, a rimska

tradicija njen izum i početak nošenja smješta u vrijeme oko Numa Pompilije. Toga je predstavljala tanku vunenu tkaninu koja se omotavala oko ramena i tijela i uobičajeno je nošena preko tunike, pregače ili nekog drugog odjevnog predmeta koji je bio oko kukova. U prvim stoljećima togu su nosili i muškarci i žene, da bi od II. st. p. n. e. (ili bar nešto ranije), ona postala samo muški odjevni predmet. Od tada je smatrano sramotnim za ženu da nosi togu, jer je oblačenje muške odjeće za ženu bilo automatski povezivano sa prostitucijom ili preljubom. Ovaj odjevni predmet je bio relativno nepraktičan za nošenje i zato se koristio samo kao dostojna odjeća kada se boravilo van doma, na oficijelnim poslovima i dužnostima, svečanim događajima (npr. na vjenčanju i pogrebu) ili nekom prijemu. Tako npr. Cincinat kada je vidio delegaciju Senata poslao je svoju suprugu da mu donese togu kako bi obučen u nju saslušao oficijelnu delegaciju, jer je to tako nalagala nepisana etiketa rimske kulturu. U kasnijim vremenima, kada je republikanski sustav postao samo nostalgično sjećanje, nošenje toge se smatralo i teretom, pa je Juvenal uzdisao za slobodom zemlje, gdje samo mrtvaci nose togu, Marcijal je hvalio nekonvencionalnost u oblaćenju u provincijama, a Plinije Mlađi je u prednosti svoje vile ubrajao i to da nijedan gost tamo ne mora da nosi togu. Naravno, pošto je postojala skoro hiljadu godina toga je morala proći i određenu, istina malenu, evoluciju. U početku je bila jednostavnija i više je odgovarala tijelu, da bi se kasnije prilično usložnila. U ovim vremenima kada se oblik i dizajn toge usložnio, bogatiji građani bi imali i slugu (*vestiplicus*) koji je brinuo o njoj.

Brončana statua govornika („*Arringatore*"), možda III. st. p. n. e. prikazuje jednostavniji tip toge. Skulptura se danas nalazi u Museo Archeologico u Firenci.

Oblik toge za vrijeme Kasne Republike i ranog principata. Mramorna statua Augusta. Danas se nalazi u Museo Nazionale u Rimu.

Oblik toge u periodu Antonina, nakon vladavine principsa Trajana.

Oblik toge, gledano sa zadnje strane.

Još od vremena srednje Republike toga se promatrala kao nešto što je specifično za osobe sa rimskim građanstvom i što ih (zajedno sa njihovim pravima i obavezama) u vanjskom, vizuelnom smislu najbolje detektira. Zato se Rimljani u Vergilijevim stihovima pojavljuju i kao „narod toge“ (*Romanos, rerum dominos, gentemque togatam*). Pošto je imala službeno, ceremonijalno značenje togu su nosili magistrati u svim prilikama. Smatralo se nedostojnim da se magistrat pojavi u grčkom ogrtaču paliju (*pallium*) i sandalama. Kako se zbog nepraktičnosti toga i samom Gradu sve manje nosila među rimskim građanima, August je u okviru svoje tradicionalističke politike zabranio da se nijedan muškarac - rimski građanin ne smije pojaviti na Forumu ili Circusu bez toge. Nijedan strani narod nije nosio togu, i strancima nije bilo ni dozvoljeno da nose togu, pa je bilo zabranjeno čak i onima koji su živjeli u Gradu i Italiju generacijama, a nisu imali rimsko građanstvo da nose togu.

Pošto togu nisu nosili vojnici, ona je predstavljala i simbol mira. Tako je i civil nazivan *togatus*. U vrijeme posljednjih decenija Kasne Republike, kada su armije i građanski ratovi pustošili posljednje ostatke republikanskog uređenja, stav o tome da je vojska podređena civilnoj vlasti, koju reprezentiraju magistrati i senatori obučeni u toge, najbolje je izražena u već spomenutoj frazi *cedant arma togae*, koju je izgovorio Ciceron.

Postojali su različiti tipovi toge :

1. *Toga virilis aut alba aut pura aut libera*. Najčešći tip toge u bijeloj boji. Početak njenog nošenja je bio i glavni dio ceremonije vezane za ulazak u punoljetstvo mladića.
2. *Toga candida* je nošena od strane kandidata za neku od javnih dužnosti. Toga je bila izblijeđena kredom. Iz ovog termina je proizašla i naša riječ kandidat.
3. *Toga praetexta* je bila bijele boje sa širom purpurnom prugom na svojim krajevima. Nosili su se maljoljetni rimski građani, svi kurulni magistrati, bivši kurulni magistrati, svećenici najznačajnijih kolegija...itd... Mogli su se nositi i dužnosnici municipija, kolonija i respublika. Oni koji su imali pravo da nose ovaj tip toge su nekada nazivani i *laticlavius*. U rano doba purpurna pruga je bila tkana ili šivana na zakrivljenu ivicu, a u kasnijim formama purpurna pruga se stavljala na ivicu *sinusa* (koji je služio i kao neka vrsta đepa na togi).
4. *Toga pulla*. Ova crna toga se nosila u žalosti, ili u vremenima opasnosti i javne anksioznosti. Nekada je nošena u znak protesta. Osobe koje su nosile ovaj tip toge su se nazivali *sordidati.*
5. *Toga picta*. Ova toga je bila obojena u cjelosti u purpurnu boju i ukrašena i uglavnom je bila dekorirana obrubljivanjem zlatom. Za vrijeme Republike nosili su je trijumfatori, te gradski pretor kada je vozio „kočiju bogova“ za vrijeme *Ludi Apollinares*. Za vrijeme Carstva obojenu togu su nosili magistrati koji su davali gladijatorske igre, te konzuli i sami principsi i dominusi u specijalnim prilikama.
6. *Toga trabea* je bila isto obojena u purpur i nalazila se na statuama božanstava i careva.
7. Šafran toga, koju su nosili auguri i svećenice, je bila bijela sa purpurnom trakom. Nosili su se takođe konzuli na festivalima i vitezovi za vrijeme *transvectio*.

Vestis mutatio („promjena odjeće“) je označavao javnu demonstraciju simpatiju za političkog ili drugog vođu, lidera koji je izgubio političku borbu. Za određene ceremonijalne obrede, dio toge koji se nazivao *sinus* je stavljan kao pokrivalo na glavu. Drugi način aranžiranja toge za izvjesna žrtvovanja i službene obrede se nazivao *cinctus Gabinus*.

Toga je završila svoje korištenje zaključno sa krajem klasičnog rimskog svijeta. Do Justinijanovog vremena, ona je već zamijenjena sa tunikom ili dugim hitonom, preko kojih pripadnici viših slojeva nose druge odjevne elemente, kao što je *dalmatica*.

U modernim vremenima toga se isto nosi, uglavnom prilikom toga – zabava, pa i od osoba i zajednica koje se smatraju potomcima romaniziranih naroda. Posebno je nošenje toge u ceremonijalnim prilikama izraženo među sjevernoafričkim zajednicama zapadno od Egipta.

Nakon što su prestale da nose togu, tradicionalna svečana odjeća za Rimljanke je bila *stola*. Ovaj odjevni predmet je bio inspiriran odijevanjem antičke Grčke. To je bila duga naborana haljina, nošena nad tunikom ili intimnom tunikom (*tunica intima*; rimska verzija ženskog kombinezona). *Stola* je dopirala do stopala, i na donjoj ivici je imala dodan široki obrub (*instita*). Uobičajeno je *stola* bila bez rukava, ali su postojale i verzije i sa dugim i sa kratkim rukavima. Tradicionalna *stola* bez rukava je bila na ramenu pričvršćena fibulama. *Stola* je bila sa vrpcama i sa dva pojasa, od kojih se prvi nosio ispod grudi, a drugi oko struka (oko kukova). Pojas (*zona*) se uobičajeno sakrivao između nabora odjeća. Iako je uobičajeno *stola* pravljena od vune i pamuka, bogatije žene su sebi mogle priuštiti i onu napravljenu od svile. Ova ženska odjeća je mogla biti u različitim bojama, a mogle su se dodati i dekoracije. Bogatije žene su na *stola* mogle dodati *limbus*, zasebni komad tkanine sa mnogim naborima koji su bili prišiveni na ivicu. Time se stvarala iluzija o još jednoj haljini ispod vanjske odjeće, što se smatralo simbolom bogatstva i statusa. Žene su nosile *crocota* haljinu za vrijeme praznika Kibele.

Mramorna statua Livije Druzile, nađena u kampanskom gradu Paestum. Danas se nalazi u Museo Arqueológico Nacional u Madridu. Na figuri se vide *stola* i *palla*.

Mramorna statua Faustine Mlađe. Datacija cc 160. god. n. e. Danas se nalazi u Palazzo Massimo alle Terme u Rimu. Na figuri se vide *stola* i ogrtač preko nje.

Toga je bila primarno ceremonijalno – dostojanstvena muška odjeća i nije se odijevala kada se radilo, vojevalo ili odmaralo. Zato su još dosta rano Rimljani počeli koristiti i tuniku (*tunica*, grčki hiton/ χιτών), koja je postala veoma raširen odjevni predmet. Nju su nosili i muškarci i žene, i rimski građani i oni ko to nisu. Ako su na tunici postojale purpurne pruge (koje se pružaju od ramena do dna tunike) i određene dekoracije, to bi označavalo da je riječ o osobi određenog ranga. Tunika viteza je zvana *tunica angusti clavi* ili *angusticlavia*, a senatora *tunica lati clavi* ili *laticlavia*. Vojnici su redovito nosili tunike, ispod svoga ogrtača, oklopa i borbene spreme. Tunike su mogle biti različitih dimenzija, i pružati se do koljena ili do članaka. Najčešće su bile one koje su dolazile do koljena i sa veoma kratkim rukavima. Tunike koje su sa rukavima dolazile do ručnih zglobova (*tunicae manicatae*) i one koje su dolazile do gležnjeva (*tunicae talares*) su bile poznate i u kasnoj Republici, ali su smatrane nemuževnim i feminiziranim. Postojale su tunike za kuću (*tunica interior* ili *subucula*) i tunike za van (*tunica exterior*). August, koji je bio osjetljiv na hladnoću je čak nosio i veći broj tunika, kada je hladnoća bila vrlo ozbiljna. Zato su i debljine tunika bile različite, iako su sve vrste bile pravljene od vune. Tunike su i danas popularan odjevni predmet, posebno kod žena.

Mozaik iz Orfejeve kuće, Sepphoris, Galileja, današnji Izrael.

Paenula je bio ogrtač sličan današnjem ponču. U početku su ovaj rimski „pončo" nosile osobe iz nižih društvenih slojeva i robovi, da bi se u III. st. n. e. počeo koristiti kao jahački ili putnički odjevni predmet. Kasnije se *paenula* još više statusno izdignula i po zakonu iz 382. god. n. e. bila je propisana kao svakodnevna odjeća senatora, umjesto vojničke hlamide (χλαμύς), dok je toga ostala rezevirana samo za službene, ceremonijalne prilike.

Pallium je bio (sa ili bez kapuljače) ogrtač koji su nosili i muškarci i žene (u njihovom slučaju *palla*). Ovaj ogrtač je smatran ekskluzivno grčkim i u početku preziran od Rimljana, ali je kasnije polako ulazio u upotrebu kod običnih građana, filozofa i učitelja. Za njegovu izradu je korištena vuna, koža, krzna, lan i pamuk, a bogatiji slojevi su koristili i svilu, koja je mogla biti ukrašena i zlatnim vezovima i nitima. Boja ovog ogrtača je mogla biti različita. Ovaj ogrtač je primarno služio u utilitarne, a ne estetske svrhe jer je štitio od kiše, vjetra i hladnoće. Koristili su ih putnici i vojnici koji su bili stacionirani u krajevima sa hladnijom klimom. Mogao se koristiti i kao pokrivač.

Pallium

Palla

Lacerna

Postojale su još neke vrste civilnih ogrtača kao što su *lacerna* i *laena*. *Lacerna* ulazila u modu otprilike u Ciceronovo doba, i izgleda da je bila prvo nošena od vojnika i skromnijih slojeva da bi se kasnije proširila na ostatak populacije. Ovaj ogrtač, koji je mogao biti različite boje je bio vrlo popularan, a mogao je imati i kapuljaču/kukuljicu (*cucullus*).

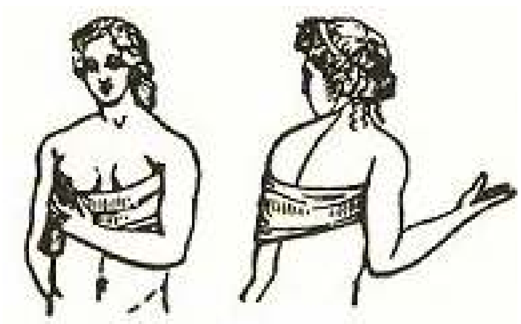
Vojnici su nosili vuneni plašt ili ogrtač *paludamentum* ili *sagum* (koji se ranije zvao *trabea*), koji je tradicionalno bojen u crvenoj boji. Kao što je toga bila simbol za civila i civilnog uređenja, tako je *sagum* postao simbol vojnika i vojnog uređenja. Sagum je izgleda bio sličan lacerni, ali je bio rađen od težeg i čvršćeg materijala.

Tri figure obučene u ogrtaće sa kapuljačom. Reljef nađen u jednom svetilištu na Hadrijanovom zidu.

Pretorijanac koji nosi i kukuljicu, spomenik nađen u Pozzuoli, II. st. n. e. Danas se nalazi u Pergamon Museum U Berlinu.

mamillare

strophium u vidu pojasa podupirača.

Žene su mogle nositi, u vidu donjeg rublja, i odjevne predmete za grudi (*mamillare* i *strophium*).

Za pokriće bokova se koristio *subligaculum* ili *subligarium,* posebno je onaj kožni bio popularan kod vojnika. To je bio dio i odjeće atletičara, gladijatora i glumaca na pozornici. Radnici su zemlji su nosili pokrivalo za slabine zamotano kao pelene.

Kožni *subligaculum* pronađen prilikom iskopavanja rimskog Londona. Danas se nalazi u Museum of London.

Tradicija prenosi da je je *subligaculum* bio jedino rublje koje su u svoje najranije doba Rimljani nosili. *Cethegi* su se ovog drevnog običaja pridržavali sve vrijeme Republike, noseći preko njega samo togu. *Subligaculum* + toga su nosili i oni pojedinci koji su željeli da se ističu kao predvodnici borbe za „dobre, stare obićaje jednostavnosti “ kao npr. Katon Mlađi. Ipak je uglavnom *subligaculum* nošen ispod tunike ili ga je ona u potpunosti zamijenila. Izuzev subligaculuma Rimljani nisu imali nekog drugog redovitog donjeg rublja, iako su starije i bolesne osobe nosile neke vrste vunenih predmeta radi dodatne topline.

Iako Rimljani nisu generalno nosili pantalone, ipak su korištene i neke vrste kraćih pantalona, do koljena ili do iznad članaka. Nekada je upravo nošenje pantalona značilo distinkciju između barbarskog i civiliziranog. Gali i Germani su nekada nazivani i *braccati* (oni koji nose pantalone/*braccae*), a europski barbarski politički narodi su nazivani *nationes braccatae*, što će postati i sinonim za barbara. Vojne jedinice i legijskog i auksilijarnog sastava su dok su garnizonirale u hladnijim, europskim krajevima usvajali i nošenje *braccae*. Tacit u svojim Historijama prenosi priču o Cecini koji je po povratku sa vojne dužnosti sa galsko – germanske granice nastavio da nosi *braccae*, pa je bio izložen uvredama od strane u togu obučenih građana italijanskih gradova kroz koje je on prolazio. Ipak je ovaj „barbarski" odjevni predmet pobijediti i postati dominantni vid odjeće za muškarce.

Najčešći materijal za izradu odjeće je bila vuna, ali su korišteni i lan, konoplja pa i kopriva. Posebno je vuna od tarentinske ovce bila cijenjena, ali je dobra vuna dolazila i iz Kalabrije i Apulije. Ali tolika je bila potražnja za vunom u Italiji, da se i pored dosta raširenog intenzivnog ovčarstva, ona morala još i uvoziti. Postoje i dokazi o korištenju pamuka (*carbasus*) koji se uvozio iz Indije, dok je svila uvožena sa Dalekog istoka. Rimljani nikada nisu saznali za tehnologiju izrade svile, koja je na zapadu bila veoma, veoma skupa roba i simbol luksuza. U početku je svila bila miješana sa lanom (*vestes sericae*), da bi se u III. st. n. e. koristila odjeća od čiste svile. Za vrijeme principsa Tiberija je bila zabranjena upotreba svile od strane muškaraca, ali ovaj zakon je ubrzo postao „mrtvo slovo na papiru". Postojali su i još neki materijali za izradu luksuzne odjeće, kao što je bilo platno sa prelijepim zlatnim sjajem poznat kao morska svila. Ovo platno se pravilo od dugih niti koje je proizvodila velika mediteranska školjka (*pinna nobilis*). U značajnoj mjeri su korištene i kože i krzna, a njihovi prerađivači su bili dosta umješni. Štavljeni kožni ogrtači su korišteni u vojsci i u krajevima sa hladnijom klimom. Inače su kožni i krzneni materijali bili popularni kao odjevni predmeti kod vojnika.

Najveći dio trajanja rimskog svijeta odjeća se tkala na vertikalnom tkalačkom stanu, ali se na kraju III. st. n. e. počeo koristiti i horizontalni tkalački stan da bi na kraju potpuno zamijenio raniju tehnologiju. Trgovina tkaninama i odjećom je imala velike razmjere.

Čuvena purpurna boja (πορφύρα), koja je simbolizirala državni suverenitet, autoritet i moć, a kasnije postala carska boja se dobivala iz jedne vrste morskog puža (*Bolinus brandaris* ili *Murex brandaris*) koji je čest na Mediteranu. Ekstrariranje purpurne boje iz ovih morskih puževa su poznavali i Minojci i Feničani. Bio je potreban veoma veliki broj ovih puževa da bi se dobio mali ekstrakt purpurne boje, radi čega je ova boja bila rijetka, cijenjena i skupa. Poznati centar proizvodnje ove boje je bio libanski grad Tir, pa se ova purpurna boja naziva nekada i Tirski purpur. Za razliku od današnje definicije purpura koji ga približava ljubičastoj boji, tirski purpur je bio više prema grimiznim, tamnocrvenim nijansama, odnosno purpurno – crvenoj (magenta boja). Indigo boja, koja se nekada naziva kraljevsko plavom ili hijacint purpurom se dobivala iz druge (ali srodne) vrste morskog puža (*Hexaplex trunculus* ili *Murex trunculus*). Kod Mogadora na mauritanskoj atlanskoj obali je postojao snažan proizvodni pogon za dobijanje indigo plave boje. Iz biljke broć se dobivala nijansa crvene i bila je jedna od najjeftinijih boja. Iz šafrana se dobivala žuta boja i bila je skupa i rezervirana za odjeću matrona i vestalki. Bijela boja je dolazila iz samog materijala koji se koristio, kao što je vuna. Postojale su i određene vrste vune koja su imale određene bojene odsjaje, pa je Kanusija dolazila smeđkasta vuna sa primjesama crvenkastog, iz Mutine sivkasta ili bijelo – sivkasta, iz Polencije (*Pollentia*) u Liguriji tamno sivkasta (*pulla*), iz Betike pomalo blijedo žučkasta, crna boja je dolazila iz vune crnih ovaca.

Pored navedenih odjevnih predmeta postojali su i *synthesis* ili *vestis cenatoria* ili *cenatorium* (neka vrsta ultramodne odjeće za večere), *abolla* (teški vuneni ogrtač), *endromis* (neka vrsta banjske haljine, koja se koristila i nakon gimnastičkih i atletskih vježbi).

causia *petatus*

Rimljani nisu uobičavali nositi neke kape, i uglavnom su glavu pokrivali dijelovima odjeće kao što su toga i raznorazni ogrtači, te sa kapuljačama. Nekada bi se upotrebljavali šeširi tipa *causia* ili *petasus*, uglavnom radi zaštite od sunca.

Jedna od najinteresantnijih kapa koja se nosila u grčko – rimskoj kulturnoj ekumeni je bio *pilleus* (πῖλος). Pilos je izvorno grčka kapa koničnog oblika, koja je bila uobičajena za putnike. U umjetnosti se sa njom prikazuju Dioskuri i Paris, a postojala je i vojna bronzana kaciga tipa πῖλος. U klasičnom rimskom svijetu je oslobođenik stavljao *pilleus* na svoju glavu (koju je prije toga dao obrijati) ovu kapu (πίλεον λευκόν), a fraza *servos ad pilleum vocare* je postala poziv na slobodu, jer je to bio uobičajeni poziv kojim su robovi često pozivani da uzmu oružje sa obećanjem slobode. Zato je kapa ubrzo postala i sinonim za slobodu. Statua Slobode na nekim od novaca Antonina Pija, kovanim 145. god. n. e. drži ovu kapu u desnoj ruci. Jedna od varijacija *pilleusa* je frigijska kapa, sa zakrivljenim vrhom prema naprijed. Sa frigijskom kapom se predstavljaju i božanstva Mitra i Atis, te sami Frigijci (maloazijski narod srodan balkanskim Tračanima, sa kojima se ona i povezivala), a na Trajanovom stupu frigijsku kapu nose Dačani (srodni Tračanima), a na slavoluku Septimija Severa Parti. Makedonske, tračke, dačke vojne kacige su podsjećale na frigijsku kapu. Inače su *pilleus*/ πῖλος i njena varijacija frigijska kapa imali i simboliku nečega što dolazi sa istoka. Ova kapa se nosila za vrijeme festivala *Saturnalia*.

Početkom III. građanskog rata Brut je dao da se izradi novac sa prikazom na kojem se nalazi *pilleus*, kao simbol slobode koju su donijeli bodeži sa „martovskih ida".

Terakota prikaz seljaka koji nosi πῖλος. Urađena u Myrina u toku I. st. p. n. e. Danas se nalazi u muzeju Louvre u Parizu.

Frigijska kapa je postala najčešće nošena kapa za vrijeme Francuske revolucije, te je praktično postala i sinonim za nju. Frigijska kapa se nalazi i na grbovima pojedinih država danas, te u njihovim simboličkim antropomorfnim predstavama (npr. Marijana, simbol Francuske). Izvedenice kape *pilleus*/πῖλος, nešto manje i u bijeloj boji su veoma nošene među Albancima.

Mladić nosi frigijsku kapu. Mramorna bista, rimska kopija grčkog originala nastalog u IV. st. P. N. E. Danas se nalazi u Fitzwilliam Museum, Cambridge, UK.

Frigijska kapa prikazana na jednom mozaiku iz Ostije, koji je vezan za kult Mitre.

U vrijeme dominata je došlo do naglih promjena u odijevanju. Odjeća dužnosnika, službenika i vojnika je postala veoma nakićena (iscrtana) sa različitim motivima. Povećala se upotreba svile i većina dvorjana u dominatu su nosili svilene haljine. Drevna toga se u potpunosti izgubila.

U vizantijskom periodu je prevladao jedan vid hlamide, koji je bio veći i nošen je sa svake strane tijela. Rano vizantijska hlamida je bila pričvršćena sa kopčom na ramenu i skoro se pružala so same zemlje.

Obuća

Za razliku od Grka, čiji su se i mitološki i epski i historijski junaci i ratnici znali boriti bosi, a koji su isto tako i van bojišta znali hodali bosi, Rimljani su znatno više koristili obuću. Dok je za njih odjeća bila i simbol statusa, obuća je viđena kao neophodnost življenja u civiliziranom svijetu. Smatralo se dostojnim građanina da ne hoda bosim nogama, izuzev ako to nije odrza najvećeg siromaštva. Naravno i u rimskoj epohi, u određenim uvjetima, konkretnim situacijama, specifičnim prilikama i vanrednim okolnostima muškarci i žene su hodali bosi i van svoga doma. Npr. kada su uslijed galskog napada vestalke bježale iz Rima, one su to činile bose noseći sveti pribor. Time su one direktno ukazivale na vanrednost situacije u kojoj se rimski svijet tada našao. Inače je bila veoma rijetka pojava da se istaknutija Rimljanka vidi izvan svoga doma bez obuće. Kada su ostaci Augusta bila skupljani nakon obavljene incineracije od uglednih Rimljana, oni su to činili bosi. Ustvari, hodanje bosim nogama van doma u rimskoj svijetu je često izražavalo tugu i poniznost, kao npr. u slučaju procesije *Nudipedalia*, koja se održavala kada se bogove molilo za milost prestanka suše. i neki obredi orijentalnih kultova koji su apsorbirani u rimsku kulturu (npr. Izida, Kibela) su se znali obavljati bosi.

Sandale klasičnog tipa (*sandalium*, σανδάλιον ili σάνδαλον) su kao i većina druge obuće apsorbirane iz grčko – helenističko – orijentalnog područja, i uglavnom su ih nosile Rimljanke. *Solea* je bila najjednostavniji tip sandala, koji se sastojao od đona koji je za stopalo pričvršćen sa remenima. Korištenje ovih sandala je bilo neprimjereno za službene izlaske i nošene su uglavnom uz tuniku i često unutar doma, posebno prilikom svećane večere. Na svečanim večerama kada bi se leglo na kauče, one bi se skidale sa nogu. Fraza *soleas poscere* značila je da se neko priprema da ide, napusti određeno domačinstvo. Ova vrsta obuće je nekada pravljena od drveta (*soleae ligneae*), pa i određenih biljnih elemenata (*baxa/baxae*). I potkove za mule su se zvale *soleae*, samo su bile od željeza (*soleae ferreae*), a u ekstravagantnim prilikama i od srebra i zlata. *Crepida* (κρηπίς) su bile neka vrsta papuća koje su bile nošene sa palijem, ne sa togom. Dok su koturne nosili glumci u tragedijama, dotle su glumci u komedijama nosili krepide. Sličnu funkciju kao krepida je imao i *soccus* (*socculus*).

Različito od sandala i papuča (izvorno uglavnom grčkog porijekla), glavna prava obuća (koja je pokrivala cijelo stopalo) u rimskom svijetu je bio kalkej (*calceus, calceamen, calceamentum;* ὑποδήμα, πέδιλον). Kalkej je imao varijacije zavisno koliko se protezao od tabana, pa čak i do koljena. Mogao je biti zatvorenih prstiju i tako bi se približavao cipelema iz kasnijih epoha, ili je mogao imati otvorene prste. Ženske cipele (*calcei muliebres*) su bile po pravilu pravljene od mekše i tanje kože sa svjetlijim varijacijama boje i mogle su biti vrlo ukrašene. Nekada su bogatije Rimljanke stavljale i svilene trake da se vežu na kalkeje. Zavisno i od pozicije, uglede i reda kojem je pripadao, pojedinac je mogao nositi različite tipove kalkeja. Senatori su nosili visoke kalkeje (*calceus senatorius*), pričvršćene sa četiti crna remena (*corrigae*). Kalkeje posebno omiljene kod senatora su bile crvene *mullei* (muleji) i *alutae* (kod kojih je koža bila omekšana upotrebom stipse). Izvorno su crvene kalkeje muleji nosili samo, patriciji a kasnije su

postale odrednica senatora i viših, kurulnih magistrata. Onaj tip sa polumjesecom (izrađenim od bjelokosti; *lunula*) na vrhu (izvan gležnja) kalkeja muleja nosili su bitni dužnosnici iz nobilskih familija. Za senatorske kalkeje vjerojatno kao model su služile kalkeje sa istaknutim vrhom (*calcei repandi*) koje su nosili Etrurci u VI. st. p. n. e. Više – manje su ove kalkeje izašle iz upotrebe, iako se verzija sa zaokrugljenim vrhom koristila do III. st. n. e. Pojedinci iz skromnijih klasa su nosili kalkeje zvane *periones*, rađene od grubljeg materijala i ne toliko ukrašene.

Primjerci rimske obuće koji su ostali sačuvani.

Najčuveniji vojna obuća su bile kalige/*caligae*, kožne čizme koje su se veoma dugo koristile i u legijskom i auksilijarnom sastavu rimskih oružanih snaga. Zato su vojnici, uključujući i centurione, bili nazivani i *caligati*, a sama riječ *caligae* je bila i simbol za vojnu moć i vojni status. Za Marija se govorilo da se uzdigao do konzulata iz kaliga, odnosno da je svoju političku karijer dugovao vojnoj karijeri koju je započeo sa nižim činovima.

Originalna rimska kaliga nađena u Qasr Ibrim u Egiptu, I. st. p. n. e. – I. st. n. e. Danas se nalazi u British Museum u Londonu.

One su bile simbol rimske vojne ekspanzije i izgradnje imperije. Potrebno je razjasniti da kalige nisu bile sandale (kako se uobičajeno tumaći u pučkoj kulturi), nego čizme sa jakom potplatom ojačanom ekserima. Kalige su imale otvore (kako bi stopalo imalo ventilaciju), i bile su tako dizajnirane da su smanjivale mogućnosti nastanka problema na stopalima, koji bi nastajali uslijed dugih marševa.

One su bile bolje i prikladnije za nošenje, nego moderne vojničke čizme. U hladnijim krajevima ispod kaliga su nošene vunene čarape. Same kalige su bile izrađene iz tri kožna sloja, i vezivale su se na sredini gornje strane stopala i na vrhu članka.

Carbatina/carbatinae (ἀρβύλη; καρβατίνη) je bila niska obuća iz jednog komada kože koju su nosili zemljoradnici i pastiri. Imala je snažan đon i bila je adaptirana za stopalo sa velikom tačnošću. Ovo je izgleda bio najraniji tip cipela među Grcima, Rimljanima i Keltima, i zbog svoje praktičnosti bila je nošena sve do duboku u srednji vijek. Postojali su različiti tipovi : 1. *galicae* (koja se nosila u neformalnim prilikama, ali ne i sa togom) : *biriles* (za muškarce), *cursuriae* (za trkaće) i *rusticanae* (za poljoprivrednike); 2. *pero* (mekana koža koja pokriva cijelo stopalo i članke)

Koturn (*cothurnus*, κόθορνος) je bila neka vrsta čizme, koja je nekada dostizala do koljena. Nju su nosili konjanici, lovci i osobe od položaja i autoriteta. U većini slučajeva đon je bio uobičajene debljine, ali je nekada pravljen debljim kako bi osoba izgledala viša. Ove (i to prilično) više đonove su nosili glumci u atenskim tragedijama još u klasično doba grčke historije. Zimska obuća je bila uobičajeno sa jakom potplatom.

Službenim ediktom u vrijeme Dioklecijana su i viteške kalkeje diferencirane u odnosu na senatorske. Inače je dominat izmijenio i tipove obuće. U Dioklecijanovom ediktu su *caligae* (nekada vojnička obuća) sada označene kao čizme za goniče mula i radnike na zemlji, dobre kvalitete, ali bez učvršćivanja ekserima.“ U istom ediktu ženske kalige (*caligae muliebres*; bez učvršćivanja ekserima) su koštale samo 60 sestercija. Iz ovog kasnoantičkog određivanja sadržine pojma kalige, vjerojatno su se i razvile naše riječi kaloše, kaljige. Inače riječ kalige se sačuvala i u pojedinim našim prezimenima. Kasnoantičke vojničke cipele su se zvale *campagus/campagi* i po Dioklecijanovom ediktu koštaju 75 denara. *Campagi imperiales* su bile cipele nošene od careva iz kasnijih perioda i ranoromejskih vasilevsa.

Uljepšavanje

Kao i sve druge žene, i Rimljanke su brinule o svome izgledu. Ovidije je čak napisao i poemu o pravilnom nanošenju šminke. Tako se izbjeljivalo lice (sa bijelom kredom ili arsenikom), dodavale boje na obraze, te isticale oči. Kod matrona i bogatih žena vrlo je često korištenje najrazličitijih oblika nakita, kao što su prstenovi, broševi, fibule, ukosnice, igle, dugmad od dragog kamenja i plemenitih metala, vijenci od vrijednih materijala, narukvice, ogrlice, naušnice. Ovaj nakit nije bio vrijedan samo zbog materijala od kojeg je bio izrađivan, nego i zato što je često bio i umjetničko djelo. Biseri su bili posebno omiljeni. Svetonije navodi da je Julije Cezar platio za jedan biser čak 6 miliona sestercija kako bi ga poklonio ljubavnici Serviliji. Plinije Stariji prenosi da je Lolija Paulina, jedna od Kaligulinih supruga, imala kolekciju bisera i smaragda u vrijednosti od 40 miliona sestercija.

Nivo ekstravagantnosti i korištenja tehnika uljepšavanja je varirao u epohama. U ranijim razdobljima žene su se i nosile, šminkale i kitile jednostavnije i skromnije. Kozmetika je prvo korištena u ritualne svrhe, da bi se kasnije počela koristiti i za uljepšavanje. Asortiman sastojaka i predmeta koji su se koristili u uljepšavanju, te njegovih sve boljih načina korištenja i tehnika se povećavao kako se širio imperij rimskog naroda. Veće bogatstvo dovelo je i do pojave da žene iz bogatih familija imaju na raspolaganju znatno više vremena, koje su često trošile na procese svoga uljepšavanja. Na Rimljanke su nesumnjivo uticali i ideje o ljepoti grčko – helenističke i drevne egipatske kultura. Ipak za razliku od njih, Rimljani su načelno smatrali da je prihvatljivije čuvati ljepotu, nego je neprirodno uljepšavati. Tako su i Rimljanke, i pored utjecaja sa istočnog Mediterana ipak znale preferirati da izgledaju što je moguće prirodnije kao znak čednosti i čestitosti. Smatralo se da neprirodnost u nanošenju kozmetike i drugih elemenata uljepšavanja ustvari predstavlja izraz žene da bude zavodljiva. Iz toga su muškarci često izvodili pitanje radi čega onda stvarno žena želi da izgleda atraktivna. Vestalke zato nisu koristile šminku, zato što se pretpostavljalo da one izgledaju sveto i čestito. Postumija je izazvala ovo pravilo i bila je optužena za *incestum* (prekršaj zavjeta djevičanstva). Od svih muških autora koji spominju kozmetiku i uljepšavanje, samo Ovidije opravdava njihovu upotrebu. Juvenal je pisao da žena kupuje parfeme i losione sa preljubom na umu. Upotreba parfema je gledana i kao maska da se sakrije miris seksa i alkohola. Seneka je savjetovao žene da izbjegavaju kozmetiku, jer je vjerovao da je korištenje šminke jedan od uzroka pada morala u rimskom svijetu. Stoici su uglavnom bili protiv upotrebe šminke, jer su načelno bili protiv bilo kakvog luksuza koji je bio produkt ljudske djelatnosti.

Međutim, izgleda da se na osnovi dokaza o uljepšavanju, Rimljanke nisu previše obazirale na mišljenja ovih autora i da su kako je vrijeme odmicalo, a posebno u Kasnoj Republici i principatu pribjegavale uljepšavanju, posebno kozmetici. Uljepšavanje se uobičajeno obavljalo u maloj prostoriji, u koju muškarci često nisu zalazili. Robinje koje

bi pomagale svojoj gospodarici u uljepšavanju su nazivane *cosmetae* i mogle su biti zbog svojih vještina veoma slavljene. Latinska riječ *cultus* je u sebi sadržavala kozmetiku u užem smislu, parfeme i nakit. Kršćanke su izbjegavale korištenje kozmetike, jer su vjerovale da trebaju slaviti ono što im je bog dao.

Reljef koji prikazuje bogatu rimsku matronu prilikom jutarnje toalete. Nađen u Neumagen-Dhron u Rajnskoj oblasti. Danas se nalazi u Danas se nalazi u Rheinisches Landesmuseum u Trieru.

Čista bijela koža je naročito bila popularna, jer je ona bila simbol klase koja se ne bavi fizičkim poslovima. Žene koje radu u polju, u trgovinama, radionicama i općenito koje se više bave fizičkim poslom su po pravilu više preplanule od onih iz familija u kojoj njihova egzistencija nije povezana sa fizičkim radom. Problem je bio da Mediteranke nisu bile prirodno izrazito svjetle puti, što je kao posljedicu imalo da se troši i vrijeme i novac na stalno izbjeljivanje puti ili mažući maslinovim uljem izložene dijelove (poglavito lice) kada bi izlazile vani, na sunce. Inače zbog teških sastojaka kozmetike, žene su prije njenog nanošenja pripremale lica stavljajući masku, koja se mogla sastojati od najrazličitijih sastojaka. Kupanje u mlijeku magarice je bio vrlo skupi tretman i njega su koristile samo najbogatije žene kao Kleopatra i Popeja Sabina. Na lice bi se onda

nanosile kozmetiku za izbjeljivanje, kao što su kredni puder, bijeli lapor, krokodilski izmet i bijelo olovo. Zanimljivo je da je olovo, iako otrovno, bilo prilično korišteno u izradi šminke. Postojali su i mnogi drugi sastojci korišteni za ovu svrhu, od pčelinjeg voska preko životinjske masti i krastavaca do korijena ljiljana i jaja. Tehnika uljepšavanja i korišteni sastojci i predmeti su zavisili i od stupnja financijskih i drugih mogućnosti korisnika. Skupu kozmetiku su uglavnom koristile bogate matrone ili prostitutke i kurtizane visokog ranga. Postojali su i jeftiniji i pristupačniji za većinu žena sastojci i objekti uljepšavanja. Rimljanke nisu voljele ni bore, pjege, perutanje kože i druge slične stvari. Da smanje bore, koristile su mast labuda, mlijeko magarice, grah...itd... Vanjski čirevi i pjege su tretirani sa pepelom puževa. Depiliranje je isto bilo česta pojava i to se obavljalo na najrazličitije načine. Rumeni obrazi su se smatrali privlačnim, jer su bili simbol dobrog zdravlja. Za ruž su se koristili isto različiti sastojci, između ostalog i latice ruže i maka, crvena kreda, crveni oker.... itd..... U rimskom svijetu idealne oči su bile one velike sa dugim trepavicama. Plinije Stariji je smatrao da trepavice opadaju od prevelikog seksa, i zato je bilo važno za žene da drže svoje trepavice duge, kako bi dokazivale svoju čednost. Glavni sastojak za kozmetiku očiju je bio kohl (originalno porijeklo sa Bliskog istoka) koji se sastojao od pepela ili čađi i antimona sa šafranom koji se dodaje kako bi se poboljšao miris. Postojale su i drugi oblici kozmetičkih preparata za uljepšavanje područja oko očiju. Iako postoje dokazi za upotrebu karmina u ranijim civilizacijama, za sada ne postoje naznake da su Rimljanke bojile svoje usne. Jedini dokaz za bojenje noktiju dolazi od crvene boje koja je bila uvožena iz Indije, gdje je proizvođena iz jedne vrste insekta. Higijena i ljepota usta i zuba je bila cijenjena u rimskom svijetu, pa su zato pravljeni i umjetni zubi od kostiju, bjelokosti i drugih sličnih sastojaka. Svoj dah su Rimljani često popravljali sa određenim sastojcima, npr. sodom. Mirisi su bili važan element ljepote, jer se pretpostavljalo da žena koja miriše dobro da je zdrava. Zbog smrada mnogih sastojaka koji su se koristili u kozmetici toga doba, žene su često sebe na sebe stavljale velike količine parfema koji su mogli dolaziti u različitim agregatnim stanjima. Tehnologija izrade parfema je došla sa istoka. Cvijeće, bilje i ulje su bili glavni sastojci za izradu parfema. Najpoznatije trgovište parfema u Italiji je bila Seplasia u gradu Kapui. Različiti mirisi su bili korišteni za različite prigode, a dezodoransi od stipse i ružinih latica su bili uobičajeni. Parfemi su korišteni i za osvježavanje domova i prostora u kojima se boravi. Ogledala su uglavnom bila ručnog oblika i pravljenja su od poliranog metala ili žive iza stakla. Provođenje previše vremena ispred ogledala je za ženu značilo da je slabog karaktera. Pretjerana upotreba šminke je bilo uobičajeno povezano sa prostitutkama, a latinska riječ *lenocinium* je ujedno označavala i prostituciju i kozmetiku. Kurtizane su često kao poklone primale kozmetiku i parfeme.

Vrsta suncobrana *umbraculum* ili *umbella* (sličnog oblika kao današnji kišobrani) je uobičajeno korištena od žena od kraja Republike. Uglednije i bogatije žene su imale pomoćnike koji bi za njih nosili ovu vrstu suncobrana koji se mogao i sklopiti kada se nije upotrebljavao. Muškarci koji bi koristili ove suncobrane smatrani su feminiziranim.

Za rashlađivanje je korišten *flabellum*, a upotrebljavali su se u rupčići/maramice (*sudaria*) i to bez obzira na spol.

I poneki muškarci su koristili kozmetiku, ali se na to gledalo kao na feminiziranost i smatralo se neprimjerenim. Muškarac viđen kako nosi ogledala je smatran feminiziranim, a oni koji su koristili šminku za izbjeljivanje lica su smatrani nemoralni, jer se smatralo da muškarci moraju da budu više preplanuli zbog posla vani. Ono što je bilo jedino prihvatljivo je lagana upotreba određenih parfema i umjereno friziranje. Muškarac koji bi uklonio previše dlaka sa tijela je isto smatran feminiziranim, dok je ukljanjanje premalo dlaka smatrano nerafiniranim. Smatralo se da je najbolji put umjerenost. Princeps Heliogabal je uklonio sa tijela sve dlake i često se šminkao, što je izazvalo kod Rimljana mnogo zlovolje.

Muškarci su izbjegavali nošenje nakita i jedini nakit koji bi odrasli Rimljani imali je bio jedan prsten. I ovdje se ogleda praktičnost klasičnog rimskog svijeta, jer je nošenje prstenova imalo značenje određivanja statusa, imalo je i utilitarnu korist ako je bila riječ o prstenu pečatnjaku. Prstenovi su uglavnom bili rađeni od željeza, ali ih je bilo i od zlata i srebra te sa ugrađenim dragim kamenom. Prstenovi su mogli biti i od značajne umjetničke vrijednosti. Naravno bilo je slučajeva da su pojedinci na rukama nosili i znatno veći broj prstenova.

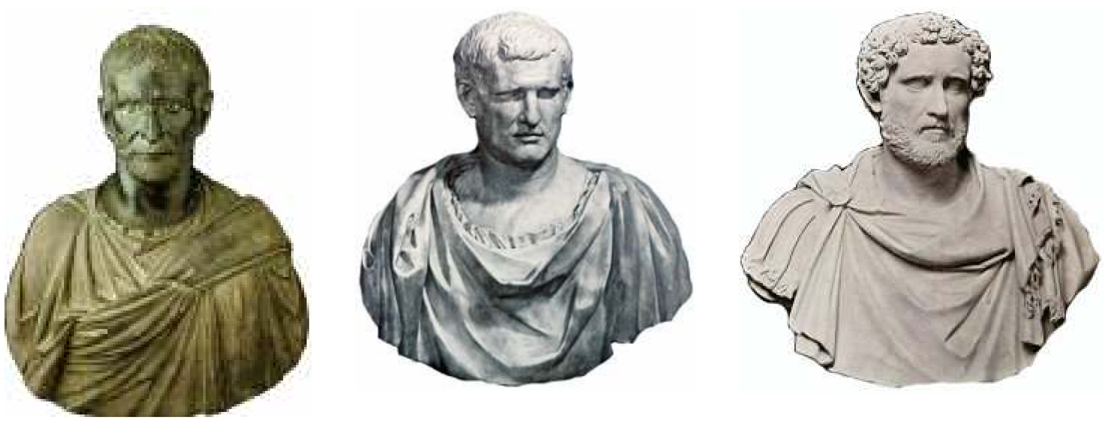
Frizura

Stilovi nošenja kose su se mijenjali kroz rimsku historiju, posebno u vrijeme principata i dominata kada je postojao veliki broj različitih tipova uređivanja kose. Naravno, promjene stilova frizura su znatno češće kod žena, nego kod muškaraca. Različitost stilova u uređivanju kose je tolika da omogučava historičarima i arheolozima da na osnovi portretnih prikaza vrše periodizaciju i datiranje određenih objekata, pa i epoha. Posebno se to odnosi na žene, pa se tako zahvaljujući tipu frizure koji se pojavljuje na portretnim prikazima carica na novcima koji su radi određenih oštećenja nečitljivi mogu oni preciznije datirati. Frizura je, posebno u postrepublikansko doba, izražavala i društvenu poziciju pojedinca. U svim epohama rimske historije kosa je smatrana erotičnim i atraktivnim dijelom ženskog tijela. Zato je bilo i prikladno za žene da se prilično posvećuju uređivanju svoje kose, iako su neki pisci (Tertulijan i Plinije Stariji) negativno komentirali trošenje previše vremena na uređivanje kose. Brojni prikazi uređivanja ženske kose u reljefima i portretima jasno ukazuju koliko je to smatrano dijelom ženske domene. Friziranje je smatrano i elementom kultiviranosti i elegancije. Zato u postrepublikansko doba frizura nije težila naturalizmu, nego se razvijala kako bi pokazala poziciju žene, njeno bogatstvo i moć. To je dovelo do razvitka vrlo kompleksnih stilova, jer što je frizura bila složenija to je značilo da je ta žena imala vremena da se posveti uređivanju, odnosno da je bila iz bogatih krugova. Robovi – frizeri su se nazivali *ornatrices*, i oni su praktično svaki dan brinuli o frizura svojih bogatih gospodarica, uključujući i skidanje sijedih dlaka. Naturalistički stil je bio povezivan sa

nekultiviranim barbarima, pa se zato izbjegavao. Kako ne bi bili povezivani sa svojim sjevernjačkim priprostim susjedima (koji su nosili duge kose i brade), Rimljani – muškarci su održavale svoje kose kratkim, što je običaj koji se u muškoj populaciji više – manje zadržao do danas.

U ranim razdobljima muškarci su nosili brade. Na osnovi arheoloških podataka, danas se zna da su Italici, a među njima i Rimljani, vrlo rano počeli koristiti makaze i britve. Po Varonu prvi profesionalni berberi u Rim došlo 300. god. p. n. e. Od Scipiona Afrikanca Starijeg Rimljani su prestali nositi brade i redovito su se brijali, dok se nošenje brade smatralo nedostojnim. To je dovelo do procvata brijačke djelatnosti, i dok su bogataši sebi mogli priuštiti umješnog roba – frizera platívši za njega golemu cifru, skromniji slojevi su se zadovoljavali odlaskom u brijačnice koje su postajale i mjesto razbibrige i socijalizacije pojedinaca. Tu bi se širile i vijesti, ali i glasine. Brada

i kosa su se puštali u znak žalosti, i nošene su uz odjeću žalosti. Filohelenizam Hadrijana je doprinio da se kao muška moda ponovo uvede nošenje njegovane brade i frizure (često u obliku kovrča). Ovaj stil se zadržao više – manje do cara Konstantina.

Razvitak stilova muške frizure i nošenja brade najbolje se sagledava preko otkrivenih bisti. Prva slika pokazuje modu prije Scipiona Afrikanca, druga slika prikazuje najučestaliji i najčešći modni vid koji se nalazi na bistama i pokriva uglavnom doba od II. st. p. n. e. do zaključno sa vladavinom principsa Trajana, treća slika pokazuje modu od principsa Hadrijana pa do uvođenja dominata i Konstantina.

Toleriralo se da dječaci u pubertetu i mladići u ranoj dobi puštaju da im kosa i brada raste. Prvo brijanje brade se smatralo se posebnim, ceremonijalnim činom (*depositio barbae*), i moglo se poklopiti sa danom kada bi dječak oficijelno ulazio u punoljetnost i postajao mladić. Uz brijanje tada bi se održavala i određena svečanost na koju bi se pozivali rođaci i prijatelji. Skinute dlake bi se onda skupljale i ponudile kao dar određenom božanstvu. Poznati su i datumi tih ceremonija, pa se tako Oktavijan tome podvrgao u septembru 39. god. p. n. e., njegov sestrić Marcel 25. god. p. n. e., Kaligula i Neron u danu kada su postali punoljetni. Na jednom epitafu ožaloščeni roditelji navode da je njihov pokojni sin baš nedavno skinuo bradu, na isteku svoje 23. godine. Neron je svoje skinute dlake bio pohranio u zlatnoj piksidi prinesenoj Jupiteru Kapitolinskom. Petronije u svome romanu opisuje da je Trimalhion pohranio svoje malje (smještene u zlatnoj piksidi) u privatnoj kapelici, između srebrnih statua svojih lara i mramorne statue Venere. Skromniji slojevi su za pohranu dlaka koristili i staklene pikside, a jedna takva je nađena prilikom iskopavanja u jednoj antičkoj kući na *Via Salaria*.

Postojali su i tipovi ženskih frizura koji su se nosili za određene prilike, kao za sprovode i vjenčanja. Mlade djevojke su uglavnom svoju kosu aranžirale tako što bi je češljale nazad i skupljale u punđu na pozadinskoj strani glave. Nevjeste i vestalke su nosile stil zvan *seni crines*, tj. kosu učvršćenu pomoću šest umjetnih vitica odvojenih vrpcama, a u slučaju nevjeste je bio podignut sa nekom vrstom drške koplja. Zbog erotičnosti kose, preko nje se nekada stavljao veo. Postoje i dokazi da se i *palla* nekada koristila i kao veo. Vunene vrpce (*vittae, taeniae, fasciolae*) su vezale kosu udatih žena, pa su i one bile oznaka ženine umjerenosti i čednosti i bile su viđene kao dio odjeće i prezentacije matrona. *Vittae* su mogle biti umetak sa dragim kamenjem ili u slučaju *flaminicae* (supruge flamena), mogle su biti purpurne boje. Da bi se uređena kosa držala u predviđenom obliku, korištene su ukosnice koje su mogle biti od najrazličitijeg materijala (drveta, bjelokosti, srebra, zlata, nekada ukrašene dragim kamenjem i rezbarijama). Kosa je mogla biti ukrašavana i vijencima od cvijeća, lišća, perli, bisera, dragog kamenja i drangulija...itd... Perike su bile pravljene od ljudskih dlaka i one „plave“ (žute) boje iz germanskih zemalja i izrazito crne iz Indije su bile posebno cijenjene. Zna se da su perike koristili i muškarci i žene. Princepci Oton i Domicijan su nosili perike. Perike su korištene i umetci kako bi se bolje dostigao „viseći“ stil ženskih frizura za vrijeme Prve flavijevske dinastije i Trajanove vladavine. Ovaj stil je toliko uzdizao ženske frizure da je Juvenal takve frizure satirično uspoređivao sa višespratnim zgradama. U slučajevima kada je perika trebala sakriti čelavost (uglavnom u slučaju muškaraca) preferirao se prirodni izgled, bez pretjerivanja u izgledu perike i sa bojom dlake koja je bila ista ili slična onoj koju je pojedinac originalno imao. Bile su dvije vrste perika u rimsko doba i to „puna perika“ (*capillamentum*) i „pola perike“ (*galerus*). Zanimljivo je da su i biste mogle imati odvojive perike. Postoji više teorija o razlozima zašto su postojale takve vrste bista. Možda je razlog praćenje mode pa je bilo previše skupo da se izradi nova bista svaki put kada se moda stilova frizure promijeni ili je riječ o običaju sirijsko – levantskog porijekla koji je podrazumijevao pomazanje uljem glave biste. Bojenje kose je bilo vrlo popularno među ženama, iako je učestalost bojenja štetila kosi. Umjetne boje su se primjenjivali kroz pudere, gelove i izbjeljivače. Kana (privremena boja) pa čak i životinjska mast su bile korištene kako bi se kosom bolje rukovalo. Pored kane, uobičajene trajne boje su bile bazirane na prirodnim supstancama i nekim neortodoksnim mješavinama. Plinije Starije za bojenje kose u crnu boju preporučuje pijavice koje bi trunule u crnom vidu 40 dana. Crvena boja je zahtijevala mješavinu životinjske masti i pepela od bukovine, dok je zlatna boja zahtijevala šafran. Ovidije daje mnogo primjera za izradu primjera boja. Za liječenje gubljenja kose Plinije Stariji preporućuje svinjski žučni mjehur, pomiješan sa urinom junaca ili pepelom magarčevih genitalija ili korištenje drugih mješavina kao što su pepeo jelenovih rogova pomiješan sa vinom. Kozje mlijeko ili kozni izmet su korišteni da čiste kosu od uši.

Vjerojatno prve decenije Kasne Republike. Porijeklom sa prostora Male Azije. Danas se nalazi u Selingrove Museum u Glazgovu, Škotska.

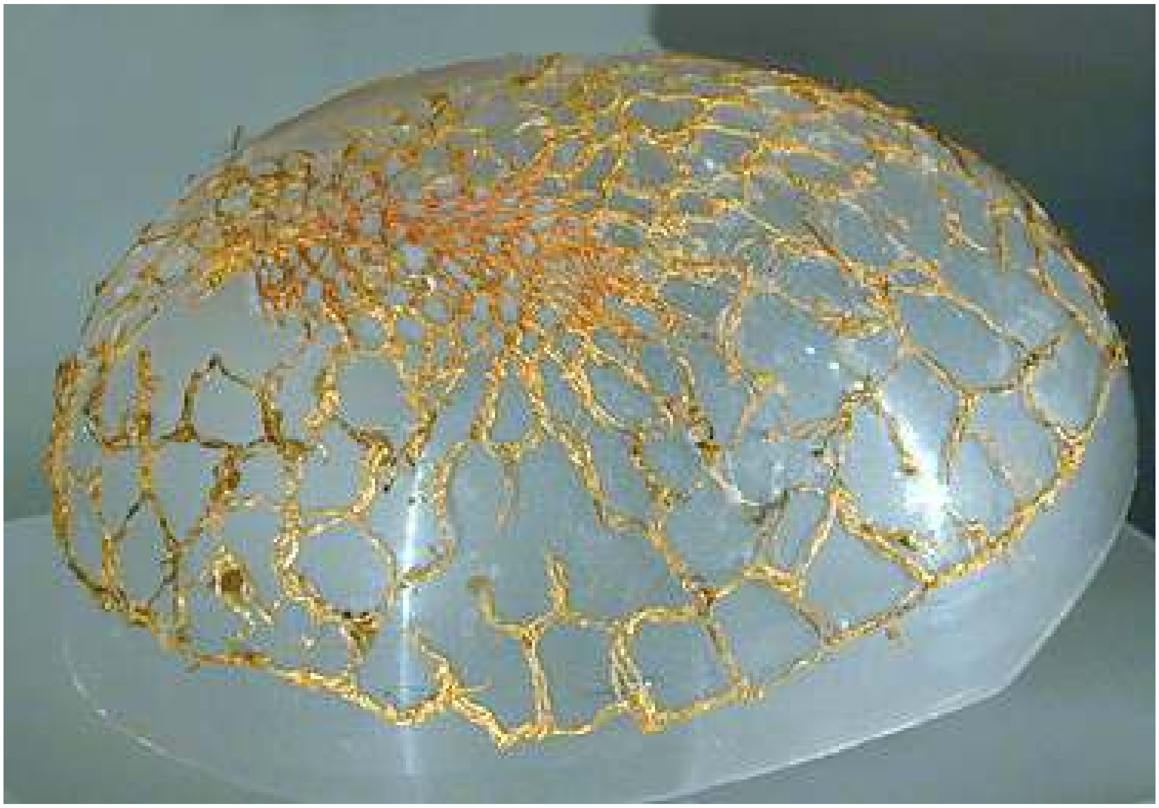
Rani antoninijanski period. Nalazi se u Museo Montemartini Kapitolinskih muzeja.

Stil frizure je iz antoninijanskog doba. Nalazi se u Palazzo Nuovo Kapitolinskih muzeja.

Primjeri poze *Pudicitia* u umjetnosti skulpture rimske epohe. Matrona sa *palla*.

Kovrđanje kose je izvođeno sa željeznim instrumentom nazvanim *calamistrum*, koji se sastojao od šupljeg metalnog vanjskog valjka i manjeg krutog cilindra unutar valjka. Kosa bi se uvrtala oko krutog cilindra i umetala oko vanjskog metalnog valjka koji bi bio zagrijavan. Za kosu su korištene i mreže, kao i igle. Korištene su drvene, zletne, bjelokosne, kristalne, srebrne ili od slikane kosti igle, koje su mogle biti i ukrašenje i vrlo lijepim umjetničkim rezbarijama, perlama ili privjescima.

Zlatna mreža za kosu iz Via Tiburtina,
Postrepublikansko doba. Museo Nazionale Romano : Museo Massimo u Rimu.

Od korištenih stilova za uređivanje frizura vrijedi istaći :

a) *Tutulus*. Izvorno je etrurski stil i nošen je često od *mater familias*. Ovaj stil je ostajao u upotrebi čak i kad se moda mijenjala u toku stoljeća rimske historije. Da bi se postigao ovaj stil, kosa je bila podijeljena i uzdignuta u obliku konusne punđe.

b) U republikansko vrijeme, stil čvora je bio čest. Kosa je bila razdijeljena u dva ili tri dijela, sa kosom sa strana glave povezanom u punđu na pozadini glave. Augustova žena Livija i sestra Oktavija su preferirale ovaj stil, kako bi se to možda usporedilo sa kićenošću Kleopatre. Ovaj stil je čest i u julijevsko – klaudijevskom dobu.

c) Ženske, pa i muške frizure iz vremena Prve flavijevske dinastije i Antonina su najpoznatije i najekstravagantnije frizure rimskog svijeta. One su bile sa kovrđama i gajtanima. Visoke lučne krune na prednoj strani glave su izrađivane korištenjem redova vune i tupeta. Kosa je bila počešljana na dva dijela. Prednji dio je počešljan prema naprijed i izgrađen sa kovrđama, dok je zadnji dio zamotan u raskošnu punđu. U kasnijem periodu doba Antonina, kovrđe sa prednje strane su dovedene na niži nivo u odnosu na flavijevsko razdoblje. Pletenice namotane na stražnjem dijelu glave su dovodili naprijed, umjesto da se stavljaju na vrh glave.

Drugi „antoninijanski“ stil je podrazumijevao kosu podijeljenu u zakovice i vezane na stražnoj strani.

Česta frizura matrona iz vremena Prve flavijevske dinastije i sa početka II. st. n. e. „Fonseca bista“. Bista mlade žene (možda Julija Flavija, kćerka principsa Tita). Nalazi se u Palazzo Nuovo Kapitolinskih muzeja u Rimu.

Frizura matrona iz rano antoninijanskog doba. Možda bista Salonine Matidije (nećakinja principsa Trajana i punica principsa Hadrijana). Nalazi se u Palazzo dei Conservatori Kapitolinskih muzeja

d) U severijansko doba Julija Domna je nosila posebnu frizuru sa perikom, a pošto je ona porijeklom Sirijka, ima mišljenja da je riječ o nekom sirijsko – levantinskom tipu. Međutim, žene iz istočnih provincija nisu uobičavale nositi perike. Moguće je da je Julija Domna nošenjem perike i svojom frizurom željela ipak da imitira svoju prethodnicu Faustinu Mlađu. Kako je vrijeme prolazilo, severijanske frizure su se prebacile sa talasastog stila u onaj sa više kovrđa, često uz umetke.

Bista Julije Domne sa karakterističnom talasastom frizurom. Nalazi se u muzeju Louvre u Parizu.

P O P U L A R N E I G R E i M U Z I K A

Ludi

U rimskoj kulturi još od najranijih razdoblja veliko značenje imaju *ludi* (igre; množina od *ludus* = igra, sport). Kao i grčke igre, i rimske su proizašle direktno iz religioznih festivala. Za razliku od grčkih igara, *ludi* su bile znatno svestranije i sadržajnije a i bile su sklonije stalnom mijenjanju svoga sadržaja.

Iako nisu toliko bili posvećeni grčkom idealu tjelesne ljepote i fizičkom vježbanju, bavljenje sportom u vidu relaksacije je bilo prisutno i u privatnim životima Rimljana. Tako su zabilježeno igranje loptom, trčanja i drugih atletskih vještina, jahanje, mačevanje, streljaštvo, hrvanje i boksanje, bacanje diska, plivanje... Potrebno je navesti da je praktična misao Rimljana ovim igrama pristupala radi održavanja zdravlja, a ne kompetitivnog žara ili pokazivanja i sticanja fizičke ljepote. Sjeverozapadni dio Marsovog polja, koji je bez javnih i privatnih zgrada bio je uobičajeno rimsko igralište. Tu bi se okupljali mladići (nekada i ljudi u zrelim godinama) kako bi se relaksirali bavljenjem određenim sportskim sadržajima, i koji bi se umjesto odlaska u gradska kupatila ostali kupati u obližnjem Tibru.

Uz mnogobrojne vrste i varijacije igranja loptom, vrijedi istaći igru *trigon* (prikazan na fresci) u kojoj su bila trojica učesnika. Igra je zahtijevala značajnu vještinu i koordinaciju pokreta.

Ipak u klasičnom rimskom svijetu nije u tolikoj mjeri bilo svojstveno učestvovanje u sportskim nadmetanjima, nego njihovo promatranje i navijanje, posebno ako bi to uključivalo i kockanje i eventualno povređivanje natjecatelja. Inače je kockanje bilo jedna od glavnih razbibriga Rimljana, i to u tolikoj mjeri da su bili i donošeni zakoni (koji su bili teško provodivi) koji su ga zabranjivali i ograničavali. Posebno su bile za kockanje popularne igre *tali* (izrađene od kostijugležnja ovce) i *tesserae* (kockice, slične današnjim).

Mozaik koji prikazuje kockanje.

Freska koja prikazuje kockanje.

Skulptura iz III. st. n. e. koja prikazuje žene kako se zabavljaju igrajući *tali*.

Rimske vojničke kockice.

Ludi su bile javne igre sponzorirane od predstavnika vladajuće elite (ili same Države i njenih dužnosnika) i mogli su biti posvećeni božanstvu, religijskom festivalu, božanskom ili herojskom pretku, kasnije za vrijeme Carstva vladajućem principsu ili dominusu ili komemoraciji nekog određenog događaja. Najraniji *ludi* su bile konjske trke, konjaničke egzibicije, lov na životinje (*venatio*) i druge igre koje su se održavale u cirkusu (*ludi circenses*) i teatarske predstave (*ludi scaenici*) održavane u teatru. *Ludi* su često bili

povezani i sa trijumfom. Najraniji zabilježeni *venatio* je predstavljen 186. god. p. n. e. od Marka Fulvija Nobiliora kao dio njegovih *ludi votivi*, koje je on platio iz ratnog plijena koji je bio izložen na njegovom trijumfu. Dani u koje bi se održavali *ludi* smatrali bi se javnim praznikom.

Pošto su razlozi nastanka *ludi* bili religiozne prirode, njih su u vidu religijskih ceremonija prvo organizirali različiti svećenički kolegiji. Kasnije su to preuzeli na sebe konzuli, ali je njihovo organiziranje najviše povezano sa službom edila. *Ludi Romani* su bile prve igre koje su 367. god. p. n. e. smještene u religiozni kalendar kao godišnji događaj sponzoriran od Republike. Ustvari možda bi se moglo govoriti da je sa nastankom institucije kurulskih edila došlo i do reguliranja periodičnog održavanja rimskih igara, koje su tako dobile sustav i stalnost. Ako su igre organizirali javni dužnosnici ili svećenici radi neke javne ceremonije, onda su i *ludi* bili financirani iz javne blagajne. Naravno, kako bi uvečali same igre, dužnosnici su (a radi i sopstvene popularnosti i filantropije) u nekim slučajevima sufinancirali te igre. Uskoro se i očekivalo da edili i svojim novcem učestvuju u organiziranju *ludi*. *Ludi* su nekada uključivali i javne bankete, pa i javne radove (posebno restauraciju, obnavljanje ili podizanje hramova). Pošto su *ludi* kao po pravilu bili uvezani sa neabrahamističkim kultovima i vjerovanjima, kršćani su izbjegavali participirati u njima.

Godišnje javne *ludi* :

Ludi compitalicii („Igre raskršća”), između *Saturnalia* i 5. januara u počast Larima sa raskršća, u vezi sa festivalom *Compitalia. Ludi Compitalicii* su jedan veoma drevan festival, i antički pisci njegovo osnivanje pripisuju ili Tarkviniju Prisku ili Serviju Tuliju ili Tarkviniju Oholom. Po Dioniziju iz Halikarnasa Larima sa raskršća su se nudili kolači od meda (πέλανοι). Oni koji su služili na festivalu su bili robovi.

Ludi Romani, osnovane u drevno doba (možda u VI. ili početkom V. st. p. n. e.) u čast Jupitera. U početku su održavane po prilici, ne po utvrđenom godišnjem redu. Godišnje su postale vjerojatno 367. god. p. n. e. i održavane su u periodu 12. – 14. IX., kasnije se proširivši na period od 5. do 19. IX. U počast božanskog Julija dodat je i 4. IX. Ove igre su prve uvele i kazališnu dramu u Rim.

Ludi Plebeii, prvobitno 13. XI na Ide od Jupitera, kasnije proširene na period 4. – 17. XI., osnovane 216. god. p. n. e. i održavane u *Circus Maximus*. Održavale se sve do IV. st. n. e.

Ludi Apollinares, 6. – 13. VII., prvi put održane 211. god. p. n. e. u čast Apolonu kako bi se dobila njegova pomoč u ratu protiv Hanibala. Od 208. god. p. n. e. senatskim dekretom održavale su se godišnje.

Ludi Megalenses, 4. – 10. IV., osnovane 204. god. p. n. e. u počast Velike Majke, u vezi sa festivalom *Megalensia*.

Ludi Ceriales, 12. – 19. IV., osnovane 202. god. p. n. e. u vezi sa festivalom *Cerealia*.

Ludi Florales, 28. IV. – 3. V., osnovane 173. god. p. n. e. u vezi sa festivalom *Floralia*.

Ludi Augustales, 3. – 12. X., osnovane nakon smrti Augusta i u vezi su sa festivalom *Augustalia*.

Javne *ludi* koji se nisu održavali godišnje :

Ludi Saeculares/“Sekularne igre“/“Stoljetne igre“, navodno prvi put održane nakon protjerivanja posljednjeg kralja. Rok održavanja je određivan preko „Sibilskih knjiga“ i pod utjecajem etrurske Velike Godine (110 – godišnji ciklus). Teorijski „Stoljetne igre“ su trebalo da budu slavljene u Rimu svakih sto

godina. Ove specifične igre vode porijeklo od privatne svetkovine sabinskog roda Valerija. U početku im je bio cilj da očiste Grad od grijeha, da odvrate zlo i nesreću od Rima, i bile su posvećene podzemnim (htonskim) božanstvima (*Dis Pater - Proserpina*). Od Augusta su stoljetne igre trebale da donesu Gradu i zemlji napredak i blagodet za narednih 100 godina, i tada su molitve upućivane Jupiteru i Junoni (zaštitnicima Rima), Apolonu i Dijani (zaštitnicima cezara), parkama, Ejletiji i Majci Zemlji, te božanstvima plodnosti i rađanja. Najranije zabilježena javna proslava stoljetnih igara pod nazivom *ludi Terentini* praznovana je 249. god. p. n. e. (po savjetu „Sibilskih knjiga“ kao „krizni ritual za I. punskog rata“), zatim 146. god. p. n. e., i onda pod Augustom tek 17. god. p. n. e. Naziv *ludi Terentini* su dobile zbog toga što su se održavale na dijelu Marsovog polja koji se nazivao Tarentum ili Terentum. Na ovom dijelu su se nastavile održavati stoljetne igre, što dokazuje i pronađeni natpis stoljetnih igara održanih 17. god. p. n. e. Stoljetne igre su imale formu rituala koji su se održavali u toku tri noći i konjskih utrka u čast *Dis Pater* i Proserpine. U okviru ovog dijela Marsovog polja su se nalazili i podzemni oltari *Dis Pater* i Proserpine i *Nixae* (božanstva rađanja), gdje su se izvodile konjaničke vježbe) je bio mjesto godišnjeg žrtvovanja „Oktobarskog konja”.

Inače žene su imale veoma zapaženu ulogu u vrijeme rituala stoljetnih igara, moleći se i održavajući svete gozbe. To da su stoljetne igre iz 17. god. p. n. e. imale tu karakteristiku neuobičajene slavljenja žena, djece i familije je razumljivo ako se ima u vidu augustovsko porodično zakonodavstvo i njegove intencije. Posljednje su održane 397. god. n. e.

Prikaz konja i stabla nara, koji su bili vezani za drevni grčki mit o Proserpini i njenoj otmici od Hada i ostajanju u podzemnom svijetu jedan, manji dio godine. Mozaični prikaz je dio poljoprivrednog kalendara izrađenog u vidu mozaika (urađenog u durgoj polovici IV. st. n. e.), koji se danas nalazi u Museo de Zaragoza.

Ludi Capitolini, osnovane 388. god. p. n. e. u komemoraciju Jupiterove pomoći u odbrani Kapitola za vrijeme upada Gala. Održavale su se neredovno, od Domicijanovog uređivanja 86. god. p. n. e. održavale su se svake četvrte godine.

Ludi Pontificales ili *Ludi Actiaci*, ustanovio ih August 30. god. p. n. e. i održavale su se svake četvrte godine u komemoraciju na pobjedu kod Akcija.

Ludi Decennales, ustanovljene od Augusta, održavale se na desetogodišnjicu principsove vladavine.

Javne *ludi* održane samo jednom :

Ludi Victoriae Caesaris, održane od 20. do 30. VII. 46. god p. n. e. prilikom posvećivanja hrama Venere Roditeljke.

Ludi Volcanalici, održane 23. VIII. 20. god. p. n. e. unutar svetilišta Vulkana u počast sporazuma sa iranskim Partima.

Lusus Troiae ili *Ludus Troiae* je bio konjanički događaj koji se održavao za vrijeme ludi, na sahranama principsa, prilikom postavljanja temelja hramova ili u komemoraciju pobjede ili neke druge prigode.

„Trojanske igre" su bile nekada predstavljane i na Stoljetnim igrama. Učešće u njima je bila privilegija dječaka i mladiča iz uglednih familija. „Trojansku igru" je „oživio" Julije Cezar, želeći da naglasi svoju vezu sa Enejom i Trojancima. August je „Trojansku igru" uveo kao regularni događaj, što se poklapalo sa intenziviranjem pozivanja na „trojanske korijene" u augustovsko doba, o čemu na najbolji način svjedoči Enejida. Mladi Tiberije, budući princeps, je vodio konjičku turmu u „Trojanskoj igri" za vrijeme posvećivanja hrama božanskog Julija 18. VIII. 29. god. p. n. e.

Ovi praznici su vremenom postajali sve brojniji i brojniji, pa je krajem Republike 66 dana u Gradu otpadalo na njih, a u vrijeme vladavine Marka Aurelija ne manje od 135 dana u godini. Davale bi se i privatne igre, iz različitih razloga (npr. pogrebne igre).

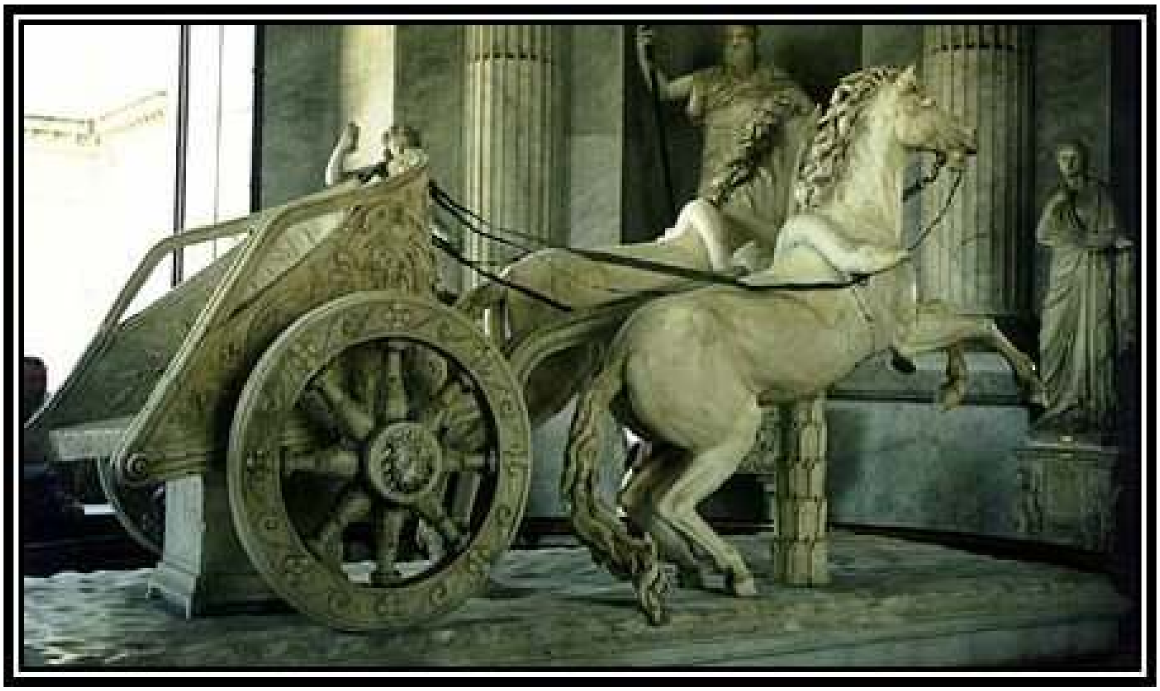
Od prvog uvođenja u redovni kalendar, ludi su bili usko vezani sa poezijom i umjenošću. Igrači, plesaći svirači, šaljivđije, a osobito utrkivanje na kolima uveličivaše igre. Država je 364. god. p. n. e. izgradila za igre privremeni teatar, te dodijelila edilima 200 000 asa za uzdržavanje igara. Da su igre i pozornica stajale pod grčkim utjecajem, dokazuje dovoljno riječ scena (σκηνή). *Grassatores* (skitalice pjevači), *spatiatores* išli su od grada do grada, od naselja do naselja, pa i od kuće do kuće, te su pjevali svoje pjesme (*saturae*) uz gestikularno plesanje i sviranje po saturnijskom stihu. Te se pjesme rano javiše na rimskoj pozornici, te su dale temelj rimskom teatru. Kako su raspušteni pjevači i kako su nepristojne bile te pjesme, vidi se iz stroge zakonske zabrane u zakoniku od 12 ploča, gdje se određuju stroge i teške kazne. Zato su Rimljani smatrali sramotnim djelom, ako bi ko za novce i bez krinke na pozorištu pjevao pjesme, od kojih su mnoge često bile improvizovane. Takvom pjevaču zabraniše u vojsci služiti.

Iako su sa procesom intenzivne helenizacije u drugoj fazi Srednjoj Republici tragedija i komedija po grčkom uzoru dobile vrlo istaknuto mjesto u rimskoj kulturi, ipak nisu potisnute ni stare predstave i igre koje su još u prethodnom razdoblju razvile i oblikovale. Njihovo održavanje je bilo i posljedica toga što su bile vezane za razne rimske praznike. Među najstarije predstave spadaju svakovrsna natjecanja. Ona su održavana u dolini između Aventinskog i Palatinskog brežuljka (*Circus Maximus*), gdje su, po predaji, Rimljani nekad oteli Sabinjanke. Tu su još u rano doba napravljena mjesta za gledatelje. To su bile drvene skele, koje su skidane po završetku igara. Socijalni uvjeti rimskog života (priljev bogatstava, težnja predstavnika aristokracije da privuku na svoju stranu rimsku svjetinu, povećanje gradskog plebsa) učinili su predstave trajnima, raskošnima i raznolikima. Cirkuske predstave sastojale su se iz raznih natjecanja : priređivane su borbe u boksu, trke na kolima, pojedini građani natjecali su se u trčanju, mladi Rimljani izvodili su pred gledateljima uzor-bitke. Od 186. god. p. n. e. domaćim borcima i natjecateljima se pridružuju i grčke atlete.

Ipak su cirkuske predstave i pojedine *ludi* najviše povezivane sa trkama konja i dvokolica koje su bile vrlo popularne u rimskom svijetu. Tradicija utrke povezuje još sa Romulovim dobom i to konkretno sa legendom o otmici Sabinjanki. Po legendi dok su u toku slavljenja praznika *Consualia* Sabinjanski muškarci bili zabavljeni gledanjem utrka, Rimljani su oteli Sabinjanke. Utrke kočija su imale i obredno značenje u pojedinim

rimskim religijskim festivalima, i tu tim slučajevima su im prethodile procesija koja je zvanično otvarala neke od *ludi* (*pompa circensis*), sa kočijašima, muzikom, kostimiranim plesačima i prikazima bogova. Procesije u Gradu su započinjale na Kapitolu i išle bi do *Circus Maximus*. Na čelu parade bi bio predsjedavaći magistrat, a za njim bi išla masa uglednika, zatim bi u koloni bili učesnici u trkama i za njima bi slijedili svećenici po redu kolegija. Nošene su statue božanstava. U procesiji su bili i muzičari.

Kočije (tipa *carrus*) su mogle biti sa dva konja (*bigae*), sa tri konja (*trigae*), sa četiri konja (*quadrigae*), i kasnije i sa šest konja (*seiuges*) pa i sedam konja (*septeiuges*). Ipak su najčešće bile kočije sa četiri konja.

Mramorna *biga*. Danas se nalazi u Vatikanskom muzeju.

U najranije dobe vjerojatno su trke u cirkusima bile otvorene svima onima koji su željeli da pokažu svoje konje i umijeće u konjaništvu i trkama. Međutim, već do kraja Republike, nijedna osoba od društvenog ugleda nije uzimala učešća u trkama. Kako se gasio amaterizam u natjecanjima u cirkusima, tako je nastajao profesionalizam koji se očitavao u nastanku posebnih timova (*factiones*). Ovi timovi su praktično kontrolirali sve što je bilo vezano za konjička natjecanja, i sa njima je onaj ko je bio donator igara dogovarao sve što je bilo potrebno za održavanje trka (uključujući i broj utrka).

U rimskom svijetu su se razvile četiri tima, koja su se razlikovala po boji odječe koju su nosili njihovi kočijaši i jahači. Tako su postojali timovi plave boje (*veneta*), zelene boje (*prasina*), crvene boje (*russata*) i bijele boje (*albata*). Po Tertulijanu prvo su postojali Bijeli (posvećeni zimi) i Crveni (posvećeni ljetu), dok su Plavi i Zeleni nastali kasnije. Navodno su Crveni bili posvećeni Marsu, Bijeli Zephyrsu, Zeleni Majci Zemlji i proljeću, a Plavi moru i nebu, i jeseni. Princeps Domicijan je bio za kratko formirao dvije

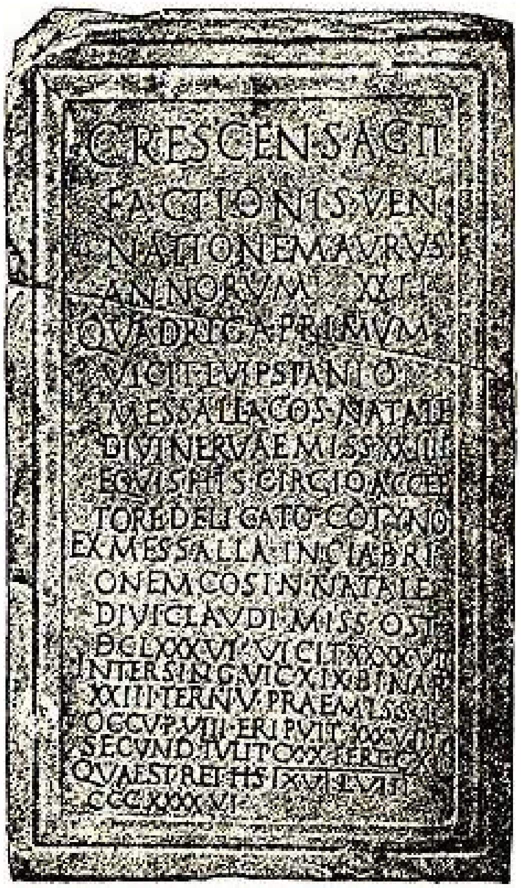
nove frakcije i to Purpurnu i Zlatnu, ali su one iščezle uskoro nakon njegovo ubojstvo. Već od ranog doba se razvio veliki rivalitet među timovima koji su trošili velike količine novca na osiguravanje dobrih konja, za dobre kočijaše i jahače, kao i za krotitelje i trenere. Nisu su birala sredstva da bi se ostvarila pobjeda, od dopingovanja konja do podmićivanja suparničkih kočijaša i đokeja. Razlog suparništva je bio i materijalne prirode, jer su klađenja na trkama bila nešto sasvim uobičajeno.

U trkama nije bilo baš fair playa, i uobičajeno je bilo vidjeti bezobzirnu međusobnu borbu kočijaša ili jahača. Ozljede, pa i gubitak života nisu bile neobične stvari koje su se dešavale na pijesku cirkusa. Kočijaši su zato bili obučeni prilično zaštitnički, a nosili su i nož kako bi mogli presjeći uzde u slučaju da padnu sa kola. Vozači i jahači (*agitatores, aurigae*) u timovima su uglavnom bili ili oslobođenici ili robovi ili neki drugi stranci. Oni po rođenju rimski građani su rijetko bili profesionalni vozači i jahači na trkama. Kočijaši i jahači su bili profesionalni sportaši i ako bi preživjeli trke mogli su dobro zaraditi, a bili su iznimno popularni u narodu. Daleko najpoznatiji kočijaš je bio Gaj Apulej Diokle (*Caius Appuleius Diocles;* hispanskog porijekla) koji je pobijedio u 1462 od 4257 utrka u kojima se takmičio. Kada se penzionirao u 42. godini (nakon 24 godine karijere) imao je imovinu od 35 863 120 sestercija, što je kada se preračuna u moderne vrijednosti više nego što zarađuju i najskuplji fudbaleri i sportisti sadašnjice. Zahvaljujući epigrafskim spomenicima poznata su i imena još nekih velikih pobjednika.

Statua koja prikazuje kočijaša.

Tako je Publije Elije Gut Kalpurnijan (*Publius Aelius Gutta Calpurnianus*) pobijedio 1127 puta, prije nego je poginuo u svojoj 27. godini kočijaš Flavije Skorp (*Flavius Scorpus*) je pobijedio u 2048 utrka, Marko Aurelije Liber (*Marcus Aurelius Liber*) je imao čak 3000 pobjeda, Pompej Muskos (*Pompeius Muscosus*) je zabilježio 3559 pobjeda. Nisu samo bila poznata imena vozača i jahača, nego i samih konja. Prije same utrke bi bile izdane liste konja i vozača kao neka vrsta vodića za one koji bi se željeli kladiti. Zato su se i pratili uspjesi pojedinih konja, kočijaša i jahača. Konji koji su učestvovali u trkama su gotovo uvijek bili pastuvi (kobile se rijetko spominju) i nikada nisu učestvovali u ovim trkama mlađi od pet godina. Imajući u vidu sve opasnosti u rimskim trkama, iznenađujuće je kako su neki konji dugo imali "karijeru". Diokles je imao imao konja koji je pobijedio čak 200 puta. Ti pobjednički konji su bili veoma slavljeni i popularni.

Natpis u počast izvjesnog Kreskensa.

CIL VI, 10050 (p 3489, 3895) iz Rima.
Tekst natpisa :
“Kreskens, vozač plave frakcije, maurske nacije, 22 godine starosti. On je prvu svoju pobjedu ostvario kao vozač *quadrigae* za vrijeme konzulata Lucija Vipsanija Mesale, na rođendan božanskog Nerve, u 24. utrci sa ovim konjima : *Circius, Acceptor, Delicatus* i *Cotynus*. Od Mesalinog konzulata pa do rođendana božanskog Klaudija on se trkao 686 puta i bio je pobjednik 47 puta. U trkama između kola sa jednim od svake frakcije on je pobijedio 19 puta, sa dvije od svake 23 puta, sa tri od svake 5 puta. On se vratio namjerno jednom, uzeo prvo mjesto na startu 8 puta, uzeo od drugih 38 puta. 130 puta je bio na drugom mjestu, 111 puta je bio na trećem mjestu. Zaradio je 1 558 346 sestercija.

Reljef koji prikazuje utrku u cirkusu.

Mozaik koji prikazuje četiri tima (zeleni, crveni, bijeli, plavi). Datacija kraj II. i početak III. st. n. e. Danas se nalazi u Museo Nazionale Romano (Palazzo Massimo alle Terme) u Rimu.

Mozaik iz Villa del Casale, Piazza Armerina pokazuje pobjedu zelenog tima.

Zanimljiv mozaik koji prikazuje Junija Basa (konzula 331. god. n. e.) kako vozi kola sa dva upregnuta konja i iza njega četiri konjanika iz četiri tima.

Za ulaz u cirkuse se nije plaćalo (iako su bogatiji mogli platiti za bolja mjesta), pa je rimski plebs tu mogao zadovoljiti svoje potrebe za izražavanjem javne snage, što mu je bivalo sve uskraćenije kako je napredovao sustav principata. Trke i gladijatorske borbe su tako postajala jedino mjesto gdje su se carevi pojavljivali pred masom, pa su se polako stadioni i igrališta preobražavali i u neke vrste demokratskih izražaja mase. Tamo je car mogao da osluškuje pa i čuje raspoloženje mase, ili da usmjerava ta raspoloženja. Sa postupnim gašenjem starih republikanskih demokratskih institucija (kao što su komicije), narod je svoju pažnju i svoje političke, ekonomske, društvene, staleške i klasne interese preusmjeravao na pijesak hipodroma, amfiteatara, gladijatorskih pozornica. Tako su se ovi timovi pretvarali i frakcije određenih interesnih skupina, pa su Zeleni bili naklonjeniji interesima običnog stanovništva, a Plavi su uobičajeno naginjali interesima senatorske “aristokratije”. Uostalom Plavi i Zeleni su polako postajali najsnažnije frakcije i glavna mjera diferencijacije, dok su Crveni i Bijeli polako zamirali, dok na kraju nisu nestali ili se stopili sa dvije dominirajuće frakcije i to Bijeli sa Plavima, a Crveni sa Zelenim. Sukobi i neredi navijača su bili vrlo česti, pa je i vojska morala intervenirati. Tome je doprinosila i raširenost kockanja i klađenja na utrke, čemu su se odavali sa velikim žarom i članovi vladajuće familije. Plavi i Zeleni su nastavili svoje postojanje stoljećima i bili su prisutni kao snažna politička i navijačka pojava i u ranoromejskom periodu (VI. i VII. st.). Zadnja zabilježena utrka kočija u *Circus Maximus* je održana 549. god. n. e. I Konstantinopolis je naslijedio timove Zelenih i Plavih, preživjevši čak i jednu njihovu veliku oružanu pobunu.

Gladijatorske borbe

Pored igara, pojavljuju se i druge predstave, koje su kasnije davane u rimskom amfiteatru. U Etruriji su još u doba cvjetanja etrurskih gradova uživale popularnost gladijatorske igre, koje su prvobitno bile u svezi s kultom predaka. Etrurci su tjerali zarobljenike - vojnike da se bore međusobno na život i smrt nad grobom umrlih aristokrata, kao neka vrsta darova krvi i snage bogovima. Pobjednik je bio pošteđen, bar za neko vrijeme. Kasnije su te krvave predstave davane kao predstave u amfiteatrima.

Po Nikoli iz Damaska gladijatorske igre su etrurskog porijekla, dok je Livije naveo da su prve gladijatorske igre održali Kampanci 310. god. p. n. e., prilikom slavlja pobjede nad Samnitima. Izidor iz Sevilje (radnosrednjovjekovni pisac iz VII. st.) neke aspekte gladijatorske (nazivi *lanista* i *Charon*) borbe vezuje za etrursku jezičnu tradiciju. Ali grobne freske iz kampanskog grada *Paestum*, koje se datiraju u IV. st. p. n. e., pokazuju uparene borce, sa borbenom opremom u odgovarajućem pogrebnom ritualu koji liči na rane rimske gladijatorske igre. Inače gladijatorske igre kod Kampanaca, a koje opisuje Livije, su praćene i javnim banketom u znak komemoracije pokojnika. A i najranije rimske gladijatorske škole (*ludum gladiatorium*) su smještene bile uglavnom u Kampaniji. Ipak rimski historičari i moderna historiografija uglavnom porijeklo gladijatorskih igara veže za Etrurce, a ne za Kampance, jer su prve rimske gladijatorske borbe bile one u vidu pogrebnog rituala.

U početku se zvanični Rim opirao, pa je došlo i do zabrane kod javnih svečanosti održavanja gladijatorskih igara, pa je npr. konzul Publije Sempronije Sofus/*Publius Sempronius Sophus* 268. god. p. n. e. raspravljao u pismu sa svojom ženom, jer je prisustvovala nekoj mrtvačkoj igri. Livije najranije gladijatorske borbe kod Rimljana datira u 264, god. p. n. e. (tek nakon pet stoljeća od osnivanja Grada), kada je Decim Junije Brut Skeva (*Decimus Iunius Brutus Scaeva*) u čast svoga preminulog oca Bruta Pera priredio predstavu sa tri para gladijatora koji su se borili do smrti na Stočnom Forumu (*Forum Boarium*). Ove borbe su opisane kao *munus* (u značenju obaveza, dužnost; u pluralu *munera*), odnosno komemorativna dužnost koja se duguje Manima preminulog pretka od njegovih nasljednika. Rane *munera* su organizirane i rukovođene od strane muneratora („onoga koji je napravio nuđenje”). Kasnije je to prešlo u nadležnost osobe koja se nazivala *editor.* Sama riječ gladijator znači „čovjek sa mačem” (od *gladius* = mač), Marko Emilije Lepid (*Marcus Aemilius Lepidus*; konzul za 232. i 221. god. p. n. e., drugi put kao sufekt; bio je i augur) je 216. god. n. e. bio od svojih sinova komemorativno „počašćen” sa tri dana gladijatorskih borbi na *Forum Romanum*, u kojima su učestvovala 22 para boraca. Deset godina kasnije Publije Scipion Stariji je u Iberiji priredio komemorativne *munera* za svoga oca i strica. Ove rane igre su tako povezane i sa “darežljivosti” u znak slavljenja vojničke pobjede ili religijskog ispaštanja za ratne katastrofe. Ove *munera* su tako služile i kao neka vrsta moralnog programa u doba teškog II. punskog rata. Marko Valerije Levin (*Marcus Valerius Laevinus*) je priredio *munera* 200. god. p. n. e. Po svemu sudeći nakon višestoljetnog opiranja uvođenju ovog običaja svojih susjeda, Rimljani su od trenutka kada su započeli sa održavanjem gladijatorskih borbi, to prihvatili sa velikim žarom.

Sljedeće zabilježene *munera* održane su 183. god. p. n. e. na pogrebu Publija Licinija i bile su mnogo ekstravagantnije sa tri dana održavanja i uz učešće 120 gladijatora (uz javnu distribuciju mesa/*visceratio data*). Gladijatorske igre su bile popularne i brzo su se širile i bile prihvatane i van specifično rimsko – italskog konteksta, npr. u Iberiji, a proširile su se i na helenistički svijet koji ih do tada nije poznavao ni upražnjavao, pa ih je na svome dvoru bio uveo seleukidski vladar Antioh Epifan (vl. 176. do 164. god. p. n. e.). Po Liviju su 174. god. p. n. e. održane mnoge gladijatorske borbe, od kojih je vrijedna pažnje bila ona koju je priredio Tit Flaminin u znak komemoracije svoga istoimenog oca (čuvenog pobjednika iz II. makedonskog rata). Ove Flamininove igre su trajale 4 dana, i bile su praćene javnom distribucijom mesa, javnim banketom i scenskim predstavama. Borila su se ukupno 74 gladijatora. I tako je od prve polovice II. st. p. n. e. priređivanje tih igara postalo obična pojava, njih su obično davale privatne osobe, i to samo poslije sahrane uglednih Rimljana i bile su infrenkventne. Tako bi gladijatorske borbe u ovom periodu Republike spadale u *munera* i načelno nisu bile održavane u javnoj produkciji kao *ludi*. Samim tim nisu imale fiksirane dane kada bi se trebale održavati, a privatnik je sve morao platiti iz svojih sredstava i imati neki razlog zašto ih održava. Broj gladijatora koji sudjeluju u borbama sve više raste, a na organiziranje predstava troše se značajne svote novca. Gladijatori su uzimani iz redova osuđenih zločinaca (*ad ludum*), ratnih zarobljenika i robova-krivaca. Posebni nadzornici učili su ih borbi. Kasnije se javlja profesija učitelja gladijatorskog umijeća i počele su se otvarati gladijatorske škole.

Po Valeriju Maksimusu dvije godine nakon poraza kod Arauzija, konzuli za 105. god. p. n. e. Publije Rutilije Ruf/*P. Rutilius Rufus* i Gnej Malije Maksim/*Cn. Mallius Maximus*, su ponudili predstavu „barbarske borbe" od gladijatora iz Kapuanskih škola. To je bila neka vrsta trening obuke za vojsku (u kritičnim trenutcima rata sa Kimbrima i Teutonima). Nejasno je da li su ova dvojica tadašnjih konzula sami financirali ovu predstavu ili su nastupali kao aktualni magistrati pa bi u tom slučaju predstava bila od Republike sponzorirana. Turbulentna vremena Kasne Republike su dovela do pojave gladijatorskih igara koje su bile skupe, ekstravagantne i česte, a financirane su od strane ambicioznih političara i vojskovođa koji su time željeli u masama steći popularnost. *Munera* su tako održavane u izbornoj sezoni, kada je ova darežljivost prema masama mogla donijeti glasove. Sula je za vrijeme svoje pretorske službe priredio raskošne *munera* povodom pogreba svoje supruge. Novi izabrani kurulni edil Gaj Julije Cezar je 65. god. p. n. e. priredio igre u znak komemoracije svoga oca (koji je ustvari umro dvije decenije ranije). Učestvovalo je čak 320 gladijatorskih parova u srebrnom oklopu. Gladijatori su služili i kao tjelesna straža i oružana pratnja istaknutih i ambicioznih političara. Tako su oni bili i udarna pesnica raznoranih skupina pristalica pojedinih političara, koje su izazivale nerede na ulicama i na javnim skupovima (skupštinama i sudovima), ili su upravljale ili osujećivale izborni proces. Plašeći se stvaranja privatnih gladijatorskih armija koje bi služile ambiciozne pojedince, Senat je 65. god. p. n. e. donio odluku o limitu (koji je iznosio 320 parova gladijatora) koje je jedan građanin mogao

„zaposliti” u Gradu. Povod za ovu odluku su bile Cezarove pripreme za već spomenute gladijatorske predstave za vrijeme njegovog edilstva. Senat nije smio dozvoliti da Cezar zadobije izvanrednu popularnost u masama, a ni da u jednom trenutku raspolaže sa većim brojem dobro istreniranih boraca. Tako su polako gladijatorske igre iz sfere pogrebnog rituala (*munera*) prelazile u sferu zabavnih igara za narod (*ludi*).

Vremenom su se razvili i tipovi gladijatorskih boraca koji su postali kanon. Prvo su Kampanci opremali svoje gladijatore onako kako su izgledali samnitski ratnici (tada su Kampanci i Samniti bili ljuti neprijatelji), pa su ih i nazvali Samniti. Izgleda da su oni tako željeli da preko gladijatorskih igara, u nekom prenesenom vidu, ustvari žrtvuju same Samnite na svojim pogrebnim ritualima, bez obzira da li su sami gladijatori bili samnitskog porijekla ili su samo glumili ratnike sa samnitskom opremom. Za Rimljane su gladijatorske igre postajale i pozornica na kojoj su se teatralno (naravno često sa stvarnim krvavim ishodom) u prenesenom značenju prikazivali narodi neprijatelji Republike (sa oružjem i metodama borbe njima svojstvenim). Na osnovi toga su i nastali tipovi sa nazivima samnit (koji su izgleda bili najstariji razvijeni tip), gal, tračanin koji su se borili sa njima specifičnom opremom i taktikom. Pored tipova gladijatora koji su nosili etnička imena, postojali su i tipovi koji su nosili imena na osnovi oklopa, naoružanja, izgleda opreme koju su nosili, načina borbe... Gladijatori svakog tipa su bili specijalisti za pojedine vrste naoružanja i oklopa.

Pored tipa samnit (teško naoružani borac sa pojasevima, debelim rukavima na desnoj ruci – *manicae*, dugim štitom -*scutum*, šljemom sa vizirom i kratkim maćem) a koji je kao ime iščezao u ranom principatu, tipovi gladijatora su bili i : *Andabatae, Arbelas, Bestiarii, Bustuarii, Cestus, Dimachaerii, Equites, Essedarii, Galli, Hoplomachi* („teško naoružani”, koji su se razvili iz tipa samnit, kada je ovaj naziv iščezao)*, Laquearii, Myrmillonis, Paegniarii, Praegenarii, Provocatores, Retiarii, Rudiarii, Sagittarii, Scissores, Secutores* (kao i *hoplomachi* se razvili iz tipa samnit)*, Tertiarii / Suppositicii, Thraeces, Velites, Venatores, Noxii.* Parovi boraca su uobičajeno bili različito opremljeni, ali tako da ipak izražavaju određenu ravnopravnost u borbi jedan na jednog. *Essedarii* predstavljali u arenama taktiku borbe sa bojnim kolima, evocirajući borbe sa Britancima.

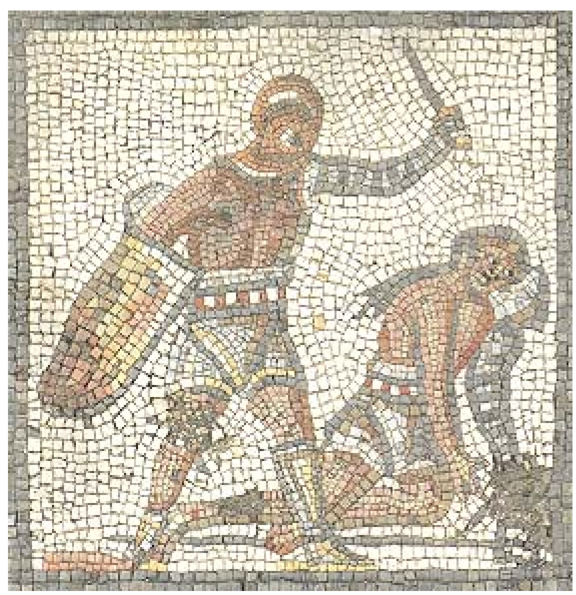
Mozaik iz muzeja u Veroni, *secutor* sa dugim štitom je na lijevoj strani, a *retiarius* na desnoj strani.

Najpopularniji tipovi gladijatorskih boraca su bili *retiarii* (nosili su trozubac, mrežu i nož), koji su se razvili u rano augustovsko doba, *myrmillonis* (koji je nosio šljem sa stiliziranom ribom na kresti), *secutores* (varijanta od prethodnog tipa, ali sa šljemom koji je pokrivao cijelo lice, izuzev dvije male rupe za oči), i *thraeces* (nosili mali štit zvan *parma* i zakrivljeni mač). Gladijatorska borba je imala i muzičku pratnju, koja je slijedila tempo i intenziteta borbe. Tipični instrumenti su bili duga prava truba (*tuba*), veliki zakrivljeni instrument *lituus* i *organum*.

Borbe nisu morale samo biti jedan na jednog (koji je ipak bio najčešći tip sučeljavanja gladijatora), nego su se znale kombinirati i različite vrste borbi kao što su grupne borbe (*gregatim, catervatim*; kao neke mini bitke). Da bi se “razbila” monotonija uobičajenih načina borbi, uvođene su i novine, često na granici bizarnog. Ljudi su se borili sa povezima preko očiju (*andabatae*), naoružani sa dva mača (*dimachaeri*) ili sa lasom (*laqueatores*). Čak je bilo i borbi patuljaka. Posebno mjesto su zauzimale one borbe u kojoj je dolazilo do serijske zamjene protivnika pobjedniku, što je na kraju moglo iscrpiti i najbolje borce.

Mozaik iz muzeja u Veroni koji prikazuje *thraexa* sa zakrivljenim mačem kao pobjednika. Uz njega se nalazi i *lanista.*

Mozaik koji pokazuje mirmilona kako pobjeđuje retijarija.

Gladijatorske igre imale su i u kasnijim razdobljima Republike, u Rimu i Italiji takav uspjeh kakav dramske predstave nikad nisu uživale. Ovo ukazuje na to da helenistički utjecaji nisu duboko prodirali u rimsko društvo, zahvaćajući samo ograničene krugove, a da su lokalni običaji, porijeklom iz duboke starine, i dalje zadržavali svoje značenje i bili rašireni više nego ranije. Sve više su postajale popularne i borbe životinja. Javne svečanosti sada u sebe uključuju i životinje, pa se prvi lavovi u rimskoj areni pojavljuju 103. god. p. n. e., a prvi slonovi 99. god. p. n. e. Sula je kao pretor 93. god. p. n. e. dao da se u igrama nađe 100 lavova. A gladijatorske igre doživljavaju još veću popularnost, i na njih su se trošila velika sredstva.

Venatio je predstavljao u pravom smislu predstavljao pokolj nad uglavnom divljim životinjama koje bi bile ili međusobno poubijane ili bi u tome pokolju učestvovao i čovjek. U arenama bi još za vrijeme Republike bile puštane najraznovrsnije životinje, kao što su panteri, medvjedi, bikovi, lavovi, slonovi, nosorozi pa i krokodili. Velika količina životinja dopremana u cirkuse i amfiteatre radi ubijanja je napravila u pravom smislu ekocid u pojedinim oblastima i među pojedinim vrstama. Tako je skoro istrebljen sjevernoafrički lav. Lov na životinje kao arenska atrakcija nastavio se do 536. god. n. e.

Reljef koji prikazuje *venatio.*

Mozaik koji prikazuje borbu sa lavom.

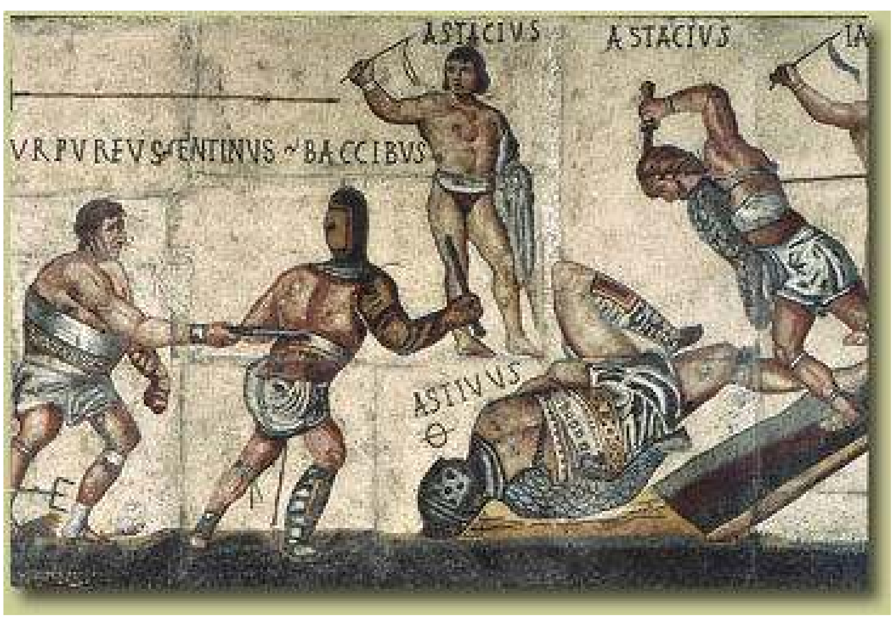

Mozaik iz Velike palate u Konstantinopolisu koji prikazuje borbu sa tigrom.

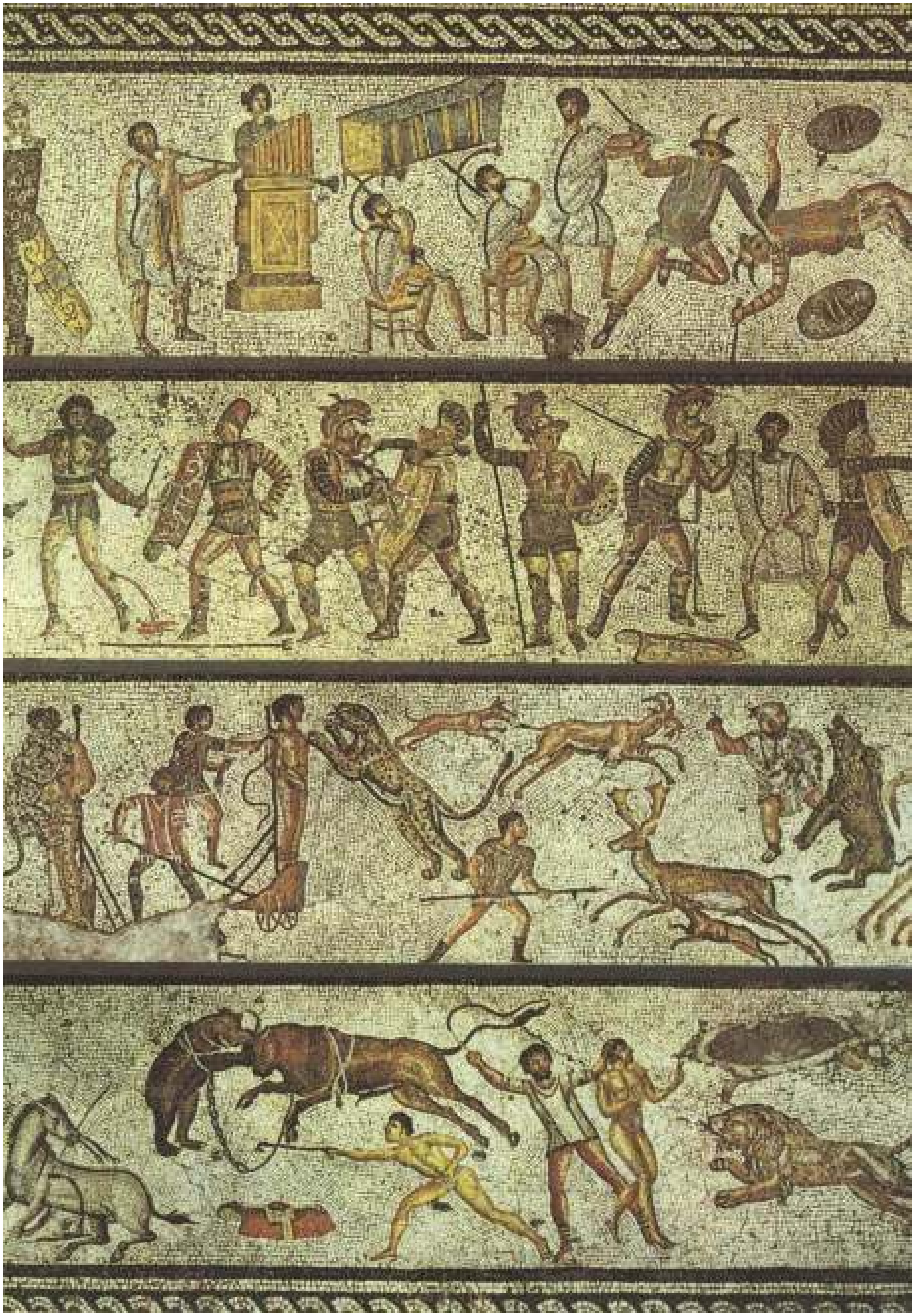
Venationes nisu uključivale samo lov i borbe među životinjama, nego su mogle sadržavati i izlaganje ljudi zvijerima. Oni koji su izloženi zvijerima su mogli biti kriminalci osuđeni na smrt, ali i oni koji su osuđeni po drugačijim optužnicama pa su tada bacane u arenu i žene i djeca. Oni bačeni u areni su nekada mogli imati oružje, a nekada bi bili bez oružja.

Mozaik koji prikazuje *retiariusa* po imenu *Kalendio* kako se bori protis *secutora* sa imenom *Astyanax*. Znak Ø pokazuje da je Kalendio bio ubijen nakon što se predao (u gornjem dijelu mozaika je predstava predaje). Mozaik se danas nalazi u Nacionalnom arheološkom muzeju u Madridu.

Detalj mozaika iz Villa Borghese koji prikazuje borbe gladijatora.

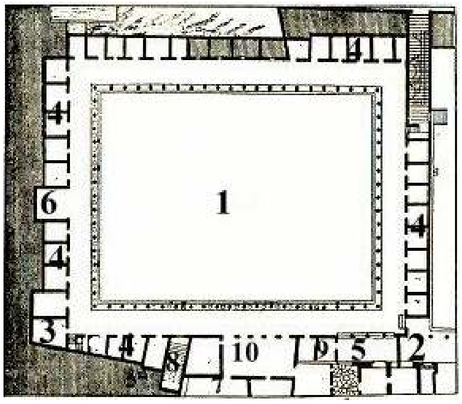

Mozaik koji prikazuje gladijatorske borbe i *venatio*. Potiće iz vile u Dar Buc Ammera u libijskom gradu Zlitenu. Danas se nalazi u tripolijskom muzeju.

Uz naravno trke, veliku (ako ne i najveću) popularnost u rimskom svijetu i u vrijeme principata su imale borbe gladijatore. Ove igre, isto sa drevnom starosti, su za vrijeme principata postale jedno od glavnih mehanizama kontrole mase. Shvatajući snagu gladijatorskih igara po popularnost, August je reogranizirao sustav igara (u okviru revizije zakona o raskoši), uključujući i ako su se one priređivale u formi *munera.* Tako su one formalizirane kao građanska i religijska dužnost, troškovi su ograničeni a njihovo izvođenje je bilo ograničeno na praznike *Saturnalia* i *Quinquatria.* August je i osnovao poseban fond za "vanredne igre" pod ravnateljstvom pretora. Maksimum za pretorske igre je iznosio 120 gladijatora (što je koštalo u to doba oko 25 000 denara), a carske igre su mogle koštati ne manje od 120 000 denara. August je ukupno za vrijeme svoje vladavine u Gradu priredio osam *munera*, u kojima se borilo ne manje od 10 000 gladijatora. Princeps Trajan je uz znak pobjede nad Dačanima 107. god. n. e. održavao igre preko 123 dana, sa korištenjem 10 000 gladijatora i 11 000 životinja. Marko Aurelije je 177. god. n. e. vodio određenu legislativu kako bi gladijatorske igre stavio pod kontrolu, ali je to u potpunosti ignorirao njegov nasljednik Komod. Gordijan (koji je postao za kratko princeps 238. god. n. e.) je za vrijeme godine svoga edilstva davao *munera* mjesečno, sa brojem gladijatorskih parova koji se kretao od 150 do 500. Gladijatorske borbe su kao javnu predstavu priređivale i lokalne zajednice širom rimskog svijeta, a i privatnici su mogli na svoj troška širom imperija priređivati gladijatorske borbe. Tako popularnost gladijatorskih igara uopće nije bila ograničena samo na Grad i Italiju, nego se širila zajedno sa uspostavom rimske vlasti provincijama i lokalnim zajednicama. O toj popularnosti gladijatorskih borbi širom rimskog svijeta od Eufrata do Britanije govori mozaici i freske sa prikazima gladijatorskih borbi, kao i arheološki nalazi. Pored princepsa i dominusa, te javnih dužnosnika i privatnici (i u Gradu i u Italiji i u provincijama) su mogli davati gladijatorske borbe na svoj trošak. Zato su i postojale mnogobrojne gladijatorske škole širom rimskog svijeta.

Gladijatori su još za vrijeme posljednjih decenija Srednje Republike postali unosan posao za vlasnike (*lanistae*) i trenere (*magistri, doctores*) u gladijatorskim školama koje su širile. Postojanje gladijatorskih škola je mnogo pomoglo u uobličavanju profesionalne rimske armije koju je uspostavljao Marije. Instruktori regruta su došli iz gladijatorske škole izvjesnog Gaja Aurelija Skaura (*Caius Aurelius Scaurus*) iz Kapue. Ciceron spominje za vrijeme svoga konzulata jednu u Gradu, a postojale su i druge u Kapui i Prenesti. Cilj gladijatorskih škola, bez obzira gdje se one nalazile u Gradu, Italiji ili provincijama je bio isti→da što je moguće bolje istreniraju svoje „učenike" kako bi bili efikasni borci na pijesku raznoraznih arena. Za vježbu su korišteni drveni mačevi zvani *rudes*. Gladijatori povezani u okviru jedne škole su se kolektivno zvali *familia*. I pored iznimne discipline, strogog i surovog treninga, gladijatorske škole nisu bila mučilišta, nego su nudile regularnu i dobru prehranu (za njih je bila predviđena specijalna hrana →*sagina gladiatoria*), normalan smještaj, a gladijatori su zadržavali zarađeni novac i sve poklone koje su primili. Za vrijeme Republike gladijatorske škole su bile privatnog

karaktera, a najraniji zapisani *lanista* po imenu je već spomenuti Gaj Aurelije Skaur se datira u 105. god. p. n. e. Od Domicijana mnoge gladijatorske škole su bile apsorbirane u državno vlasništvo, uključujući i neke van Rima, u većim gradovima Imperije. Gladijatori su imali i dobru medicinsku brigu, jer su oni predstavljali vrlo vrijednu imovinu. Dio obuke čuvenog ljekara Galena je bio i u gladijatorskoj školi u Pergamu.

Plan gladijatorske škole u Pompejima, koja je originalno izgleda planirana za neku drugu svrhu, pa je kasnije prekomponirana u gladijatorsku školu.

1.Središnje dvoršite – vježbalište, okruženo kolonadama.
2. Ulaz.
3. Oružarnica ili skladišni prostor. Blizu nje u jednom uglu su bile stešenice koje su vodile na platformu odakle se ide ka sobama na drugom spratu.
4. Sobe za gladijatore i drugo osoblje, koje su nepovezane i otvorene prema dvorištu. Svaka soba je predviđena za dvije osobe. Ukupno je 71 soba
5. Stražarska soba.
6. *Exedra*, gdje su gladijatori čekali svoj red za vježbu.
7. Kuhinja.
8. Stepenice koje vode ka sobama na drugom spratu, koje su moguće bili prostori trenera i njihovih asistenata.
9. Soba za čuvara.
10.Zajednička trpeza.

Model Velike gladijatorske škole (*Ludus Magnus*).

Za vrijeme Republike, borbe gladijatora su se dešavale nekada na pogrebu onoga u čiju se čats priređuju ili nekom drugom mjestu koje odredi priređivać, u cirkusima i na Forumu. Međutim, nijedno od ovih mjesta nije bilo adekvatno za gladijatorske igre, posebno gledano iz perspektive gledatelja. Cirkusi su npr. imali dovoljno mjesta, ali za gladijatorske borbe im je smetala spina, a bili su i predugački pa ako bi se borba odvijala na jednoj strani ili uglu gledaoci na suprotnoj strani bi imali veoma slab vidik. Na forumima bi se morale podizati privremene platforme (kvadratnog ili amfiteatralnog tipa) za gledatelje, koje bi se onda kasnije morale uklanjati. Uz to, prostor za samu borbu je bio relativno skućen, a posjetitelji bi se tiskali kako bi mogli „uživati" u predstavi i navijati. Smisao za praktičnost je vodio Rimljane da izgrade trajnije građevine koje su primarno određene za *munera*, i to na mjestima gdje ne bi remetile uobičajene privatne i javne poslove (što se uvijek dešavalo kada bi se *munera* priređivale na forumima). Svojim oblikom te građevine bi trebale riješiti i problem perspektive gledaoca u odnosu na samu predstavu. I tako su nastali amfiteatri.

Pobjede u ratovima su doprinosile da se ima stalni priliv materijala za amfiteatre, jer su još od Republike zarobljenici (posebno oni koji su bili ratnici, pa samim tim i vješti sa oružjem) bili najvažniji izvor za nabavu gladijatora. Nakon ugušenja Jevrejskog ustanka od strane Tita, gladijatorske škole su primile veliku masu Jevreja, koji su dobrim dijelom odbijali da se treniraju, pa su slani u arene kao *noxii*. Pored zarobljenika, u gladijatorske škole su još za vrijeme Republike slani i robovi bez ranijeg borbenog iskustva. Naravno, kao gladijatori su i dalje uvrštavani i oni koji su zbog raznoraznih krivičnih djela (umorstva, dezerterstvo, izdaja, iznuda) bili osuđeni da kao gladijatori uveseljavaju mase. Ove osude su bile smatrane i kao neka vrsta olakšavajuće osude, jer je presuđeni mogao da kroz borbu i pobjede (ako ostane živ) dođe do slave, časti pa i oslobođenja.

Kako se povećavao broj predstava, aa posebno ako se ima u vidu da su se skoro u svakom gradu u rimskom svijetu počele priređivati gladijatorske borbe, povečavale su se i potrebe za nabavkom "robe", odnosno ljudi koji će biti bačeni na pijesak arena. U Ciceronovo doba, namjesnici provincija su bili optuživani ako su slali provincijalce radi nekih bezazlenih prekršaja da budu ubijeni u Rimu i ako su prisiljavali rimske građane da se bore u *munera* u provincijama. Kasnije, u postrepublikansko doba, kada je snabdjevanje sa tradicionalnim izvorima gladijatora (zarobljenici, robovi, ozbiljni kriminalci) bilo nedovoljno za zadovoljavanje potreba tržišta, postajalo je uobičajeno da se u arenu šalju i osobe osuđene za manje prekršaje.

Među gladijatorima je bilo i plaćenih dobrovoljaca (*auctorati*) koji su iz svojih razloga (novac, slava, avantura) postajali gladijatori. Ovi dobrovoljci su sa gladijatorskim školama sklapali ugovor (*auctoramentum*) o međusobnom odnosu. Zanimljivo je da je među dobrovoljcima bilo i osoba viteškog, pa i senatorskog ranga. Formalno je August bio zabranio senatorima i vitezovima da se povezuju sa učešćem u areni na bilo koji način, ali pri kraju vladavine i on je shvatio da od toga zakona nema koristi i 11. god. n. e. dozvolio je nekim vitezovima da budu dobrovoljci. Kasniji carevi i magistrati se nisu mnogo obazirali na ovaj zakon. Tiberije je obnovio ovaj zakon 19. god. n. e., Kaligula ih je ismijao, Klaudije ojačao, Neron i Komod su ignorirali, dok je Valentijan II. stoljećima kasnije prosvjedovao protiv kršenja tih zakona, pa ih je obnovio.

Gladijatori su bili izrazito popularni u narodu i među elitom, a pojedini dosta uspješni i proslavljeni gladijatori su mogli doći do velikog bogatstva. Kao i danas djeca i navijači su među gladijatorima imali svoje favorite, na koje su se kladili, sa kojima su se poistovječivali i koji su predstavljali prave idole. Sirova muška snaga gladijatora je privlačila i mnoge matrone, koje su znale plaćati da provedu noć ili imaju seksualni odnos sa gladijatorom kojem su se divile. Tiberije je ponudio jednom penzioniranom gladijatoru 100 000 sestercija da se vrati u arenu. Neron je gladijatoru Spikulu (*Spiculus*) darovao bogatu imovinu i rezidenciju.

Gladijatorske igre nisu bile ograničene samo na muškarce, nego su na njima mogle učestvovati i žene (*gladiatrix*; u množini *gladiatrices*). Larinum ediktom za vrijeme vladavine principsa Tiberija je zabranjeno kćerkama, unukama i praunuka senatora, te svakoj onoj ženi čiji su suprug, brat, otac ili djed (i sa očeve i sa majčine strane) ikada

imali pravo da sjede na sjedištima rezerviranim za vitezove, zabranjivao da treniraju ili se pojavljuju kao gladijatori.Tacit u svojim "Analima" spominje da su 63. god. n. e. "održane gladijatorske igre isto onako veličanstvene kao i prethodne. Ali još više uglednih žena, još više senatora pogazilo je svoju čast i sišlo u arenu." Ovaj Tacitov podatak pokazuje da se već u Neronovo vrijeme više nije pridržavalo Larinum edikta. U Satirikonu se isto spominje žena - borac (kao *essedarius* koji se bori na bojnim kolima keltskog tipa), što je moguča referenca na Budiku, čiji se ustanak u Britaniji dogodio u vrijeme kada je pisan Satirikon. Kasije Dion za 66. god. n. e. spominje da je Neron u čast Tiridata I. Jermenskog priredio gladijatorsku predstavu u gradu Puteoli pod produkcijom svoga oslobođenika Patrobija (*Patrobius*). Ova predstava je bila veličanstvena i veoma skupa, i u njoj su učestvovali i Etiopljani i to i muškarci i ćene i djeca. Tada je i sam Tiridat učestvovao sa svoga podiuma u *venatio*. Na jednom natpisu iz Pompeje autor se hvali da je bo prvi *editor* (sponzor ili promotor) koji je doveo žene – gladijatore u Pompeje. Za vrijeme Domicijana igre koje je on priredio 89. god. n. e. su uključivale i žene gladijatore. Svetonije o tome kaže : "Borbe sa zvijerima i gladijatorske predstave priređivao je i noću uz mnoštvo svjetiljaka, i to ne samo borbe muškaraca, nego i žena." U ovom periodu žene gladijatore i borce spominju i Marcijal i Stacije. Juvenal spominje izvjesnu Meviju (*Mevia*) koja je lovila divlje svinje sa kopljem u ruci i otkrivenim grudima. Juvenal u svojoj VI. satiri veoma osuđuje *gladiatrices*, i to one iz viših klasa koje traže uzbuđenje i pažnju.

Jedan mramorni reljef koji potiće iz Halikarnasa iz II. st. n. e. prikazuje dva ženska borca sa "umjetničkim" imenima "*Amazon*" i "*Achillia*". Natpis navodi da su obje dobile *missio* ("časni otpust"). One nose uobičajenu gladijatorsku opremu, ali ne nose kacige i imaju gole grudi (kao što je uobičajeno u skulpturalnim predstavama amazonki) Reljef se danas nalazi u British Museum u Londonu.

Žene su se borile po istim pravilima kao i muškarci, i sigurno su imale profesionalnu obuku.

Pretpostavlja se da gladijatorske škole nisu bile mjetsa gdje su obučavane žene, nego da su one imale

privatne učitelje u školama pod nazivom *collegia iuvenum*. Ova vrsta škola je služila za obuku visoko rangiranih mladića starijih od 14 godina u ratničkim vještinama.

Navodno je i ženski rimski skelet koji je otkriven 2001. god. u Southwaru u Londonu bio *gladiatrix*, jer je sahranjena van glavnog groblja, jer se u grobu nalazi svjetiljka sa ugraviranim prikazom palog gladijatora i jer ima zdjelu sa spaljenim žirevima/šišarkama/češerima koje pripadaju vrsti *Pinus pinea* (pinija, pinj ili pitomi bor). Ova vrsta bora se uobičajeno nalazi oko rimskih cirkusa i amfiteatara, jer se njegova šišarka tradicionalno spaljivala za vrijeme *ludi*. Po ovom pitanju još uvijek traju rasprave. Postoje i velike sumnje da li i ženski skelet pronađen u julu 2010. god. Credenhill u Herefordshire pripada *gladiatrix*.

Za vrijeme dok je bio u Siriju, Septimije Sever je bio gledatelj na Antiohijskim igrama, gdje je razvio divljenje prema spartanskoj tradiciji učešća žena u atletskim takmičenjima. Kada je kao car, Sever to prenio u Rim, publika je reagirala sa vulgarnim povicima i podsmijehom. Kao rezultat toga Sever je 200. god. n. e. zabranio ženama učešće u gladijatorskim igrama. Ali kasniji natpis iz Ostije reklamira *mulieres* (žene) kao natjecatelje, tako da je zabrana vjerojatno bila slabo provođena.

Kao gladijatori znali su se pojavljivati i pojedini carevi, naravno rizik za njihovo ozbiljnije povređivanje je bio minimalan. Najfanatičniji u tom pogledu je bio Komod, koji je kao takav najviše i zapamćen u kolektivnom sjećanju Zapadnog i mediteranskog svijeta. On se borio kao *secutor*, i sebe je nazivao Ponovo Rođeni Herkul. Kao *bestiarius* je ubio samo u jednom danu 100 lavova.

Igre su od Augusta standardizirane, pa su počinjale ujutro sa *venationes* (lov na životinje) i *bestiarii* (borbe životinja), zatim u podne *ludi meridiani* (u koje su bili uključene i egzekucije *noxii* i drugih osuđenih/*damnati*, često u mitološkom kontekstu), i poslijepodne dolazi najatraktivniji dio→borbe gladijatora. Igre su bile oglašavane reklamama/oglasima (slično kao i danas), koji su ispisivani na zidovima kuća i zgrada, pa čak i na grobovima uz glavne ceste koje su vodile u gradove u kojima bi se one održavale. U tim najavama su se navodili razlozi igara, njihov priređivać-editor, vrijeme održavanja i broj parova gladijatora (*ordinarii*), a mogle su sadržavati (na osnovi primjera iz Pompeja) i niz drugih detalja (kao što su i imena gladijatora koji se bore i njihove karakteristike). U igre su znale biti uključene i neke extra aktivnosti, kao što su javne egzekucije osuđenih na smrt, muzika, pa i dodjela nagrada, hrane i novca gledateljima. Bili su pripremani i programi (*libellus*) u kojima su se nalazile imena, tipovi i zapisi o mečevima parova gladijatora, pa i statistika (kao i danas u sportskim dešavanjima) vezana za borbe gladijatora. Noć prije borbe, oni koji su određeni za borbu su imali priređen banket (*cena libera*). U ove bankete su bili uključeni čak i *noxii* i *damnati*. Tada su gladijatori primali posjete od svojih prijatelja i poštovalaca.

U ranim *munera* smrt učesnika u borbi je smatrana odgovarajućim završetkom. U kasnijim razdobljima igre su mogle biti biti *missio* (kada se pošteđuje život poraženog gladijatora), što je izgleda postajalo uobičajena praksa, ili *sine missione* (kada se ne pošteđuje poraženi gladijator, nego se bori do smrti). Kako bi se privukao veći broj gledatelja borbe *sine missione* su bile ponekad i oglašavane kao takve. August je zabranio borbe *sine missione*. Ugovor između laniste (vlasnika gladijatorske škole) i editora (*editor muneris*, koji priređuje igre) su mogle uključivati i kompenzaciju za neočekivane smrti, ako su borbe bile dogovorene kao *missio*.

Oni koji su oklijevali da uđu u borbu, su u arenu gurani sa bičevima i vrelim željeznim šipkama. Ako je jedan od učesnika u borbi bio očito pobijeđen, ali još uvijek živ, mogao je apelovati za milost podižući svoj prst i tako se obraćajući editoru koji je imao diskreciono pravo da o tome odluči. Onaj gladijator koji nije dobio milost, bio je ubijen na licu mjesta.

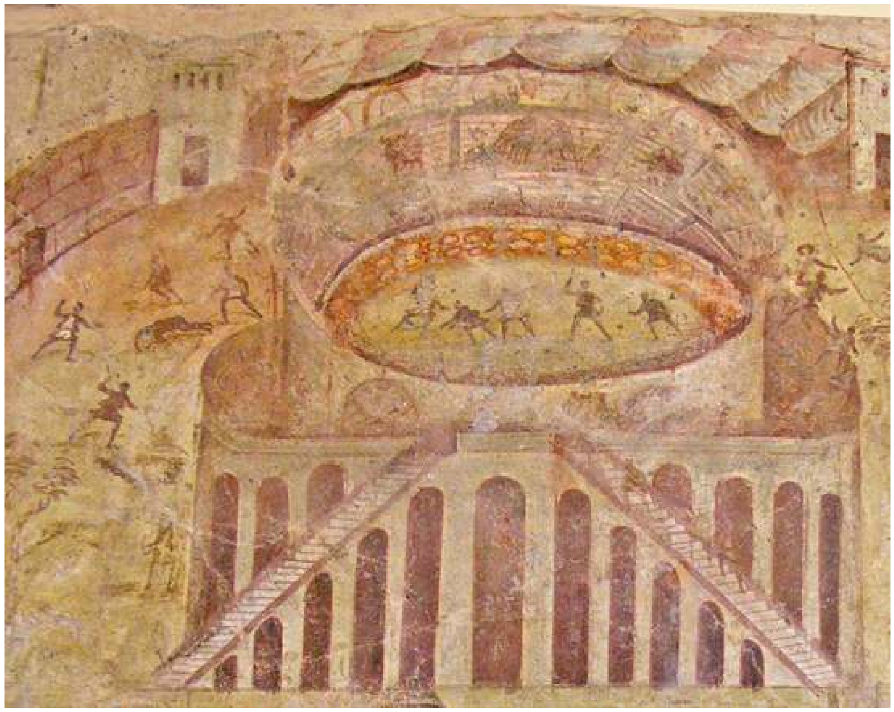
Vremenom se ipak ustalila praksa da se poštedi poraženi gladijator ako se borio odlično. Tako su *munera* postajale i moralna vertikala u kojoj je jedini častan izlaz za gladijatora bio da se bori dobro ili u suprotnom da umre dobro. Ustvari, tu je veliku ulogu počela da igra popularnost pojedinih gladijatora, jer je publika bila ta koja je mogla da svojim povicima zatraži poštedu ili smrt onih gladijatora koji su izgubili. Masa u gledalištu je svoju želju mogla da izrazi i gestikulirajući *pollice verso*. I editori, koji su i priređivali igre za narod, sve su više obraćali pažnju na želje mase u gledalištu. Pragmatični August je tako održavao i svoju vezu sa rimskim masama, ugađajući po tome pitanju željama gledatelja. Naravno, bilo je i rijetkih slučajeva da su pojedini carevi (npr. Kaligula i Klaudije) su odbijali poštedu i pored zahtjeva naroda. Ipak uobičajeno je bilo da masa gledatelja odlučuje da li da se neko poštedi ili usmrti, a car bi samo potvrđivao tu većinsku želju. U rijetkim slučajevima, borba je mogla biti i neriješena, a o pobjedniku bi odlučilo gledateljstvo. I tako se rimski narod, čija je volja nekada u drevnoj Republici bila najsnažnija državna poluga, sada zadovoljio da mu se volja poštuje samo ako je trebalo poštediti jednog od poraženog učesnika u gladijatorskoj borbi. Nezamisliva dekadencija suverenosti rimskog naroda, za što je i sam kriv jer je dopustio da vrline svojih predaka podčini manama i porocima. Tako je tome narodu jedino ostala *theatralis licentia,* sloboda izražavanja u amfiteatrima.

Gladijatorske borbe su imale i sudije i to starijeg sudiju (*summa rudis*) i njegovog pomoćnika. Gladijator je i sam mogao priznati poraz, tako što bi podigao prst (*ad digitum*), pa je sudija prekidao meč, pa se obraćao editoru čija je odluka u velikoj većini slučajeva zavisila od volje mase. Većina gladijatora se borila dvije ili tri borbe godišnje. Zabilježeni su gladijatori (kao pompejanski borac Publije Orozije/*Publius Orosius*) sa 51 pobjedom u toku svoje karijere, dok je do 150 borbi bilo zabilježeno za vrlo, vrlo mali broj boraca.

Igre su uključivale i prikaze pomorskih bitaka (*naumachia* od grčkog ναυμαχία), za što su priređivane predstave na prirodnim ili vještačkim (samo za tu svrhu izgrađenim) jezerima, kao i u amfiteatrima koji su imali specijalne mogućnosti i za priređivanje ovih borbi. Najranije poznatu naumahiju je priredio Julije Cezar 46. god. n. e., sa učešćem 2000 ratnika i 4000 veslača (svi iz reda ratnih zarobljenika). Prilikom inauguracije Hrama Marsa Osvetnika 2. god. n. e. August je priredio naumahiju u kojoj se na desetinama brodova i čamaca borilo 3000 ratnika. Čuvena je bila i naumahija koju je priredio Klaudije 52. god. n. e. na Fucinskom jezeru, kada su borci (sve osuđenici na smrt) po Svetoniju cara pozdravili sa izrazom *"morituri te salutant"* (oni koji će umrijeti te pozdravljaju). Uprkos tradicionalnom i ustaljenom pučkom vjerovanju ne postoji ni jedan dokaz, izuzev Svetonijevog navedenog podatka, da su gladijatori tako pozdravljali prije početka borbe. Borci u naumahijama nisu baš bili pravi gladijatori, imali su znatno slabiju obuku i nisu prolazili kroz klasični sustav gladijatorskih škola. Naumahije su reprezentirale određene historijske ili pseudo-historijske teme, ilustrirajući pomorske bitke. Pošto je riječ o veoma skupim priredbama, one su se priređivale samo u posebnim okolnostima.

Umjetnička slika koja prikazuje naumahiju. Autor Ulpiano Checa, urađena 1894. god.

Pobjednik je dobijao granu palme i nagradu od editora, dok bi oni najbolji borci mogli primiti i lovorov vijenac i novac. Najvažnija nagrada za onoga koji je bio osuđen na "*ad ludum*" (odnosno na gladijatorske borbe) bila je manumisija, koja bi se simbolizirala time da bi manumisirani (tj. oslobođeni) gladijator dobivao drveni mač za trening od editora. Naravno, bilo je i onih koji su željeli ostajati gladijatori i pored manumisija, jer su navikli na takav način života a i računali su na novac i bogatstvo koje su dobijali. Jedan dio ovih manumisiranih gladijatora se često zapošljavao u gladijatorskim školama kao treneri ili je otvarao gladijatorske škole. Svjedočanstvo o životu jednog gladijatora pruža pogrebni natpis sa Sicilije koji govori o izvjesnom sekutoru sirijskog porijekla Flami (*Flamma*) koji je živio 30 godina, borio se 34 puta, pobijedio 21 put, sa 9 neriješenih borbi i izgubio 4 borbe.

Iako nije bilo timova i frakcija kao u slučaju utrka, i na gladijatorskim igrama se znalo desiti navijačko nasilje. Tako je u pompejanskom amfiteatru 59. god. n. e. došlo do sukoba Pompejanaca i Nucerijanaca (stanovnika grada Nucerije), koji su prerasli u vrlo ozbiljne nerede. Neron je zato kaznio Pompejance tako što je zabranio gladijatorske borbe u Pompejima u trajanju od 10 godina.

Freska iz Pompeja prikazuje navedeni sukob i nerede.

Ulaz na gladijatorske igre je mogao biti i besplatan ili su se morale nabaviti ulaznice. Jedan od vidova dobijanja besplatnih sjedišta bila je u carsko doba i lutrija. Naravno učestala je bila i preprodaja karata-ulaznica po znatno višim cijenama. U amfiteatre je bio dozvoljen i ulaz ženama, za razliku od grčkog svijeta. Od principata sjedišta u amfiteatrima su odražavala i slojevitost rimskog društva, pa su posebna mjesta rezervirana za vladajuću familiju, onda za senatore, za vitezove, za predstavnike stranih država i za obični narod. August je posebno uređivao pravila sjedenja u amfiteatrima, pa je prvi red rezerviran za senatore, nije dozvolio da strana poslanstva sjede u orkestri, odvojio je vojnike od naroda, dao specijalna sjedišta za oženjene, za dječake a i žene je segrerirao tako što im je dodijelio gornja mjesta, izuzev vestalki koje su imale počasna mjesta. Međutim, ovo se nije mnogo poštovalo, posebno rodna i starosna segregacija, pa su muškarci i žene uobičajeno sjedili izmješano.

Odnos javnosti prema gladijatorima je bio varljiv. Načelno se njima divilo zbog hrabrosti, lojalnosti, ratničke etike, borbene spremnosti i dostojanstvene i staložene smrti, pa i altruizma koji je vladao među gladijatorima. Sve te osobine, nekada vrlo njegovane u rimsko – italskom svijetu su sada bile napuštane, pa je zato dodatno dobijalo na vrijednosti njihovo surogat proživljavanje kroz pijesak arena. Lukijan tako opisuje gladijatora Sisina koji se dobrovoljno borio kao gladijator, zaradio 10 000 drahmi kako bi otkupio svoga prijatelja Toksarija (*Toxaris*). Ali sa druge strane društveni status gladijatora je ipak bio dosta nizak (u okviru pojma *infamia*), iako je i među samim gladijatorima (bolje reći onima koji učestvuju u zbivanjima u areni=*arenarii*) postojala socijalna stratifikacija, zavisno od tipa boraca, razloga radi kojeg su postali gladijatori i uloge u areni, broja borbi u kojima su učestvovali broja pobjeda. Onaj koji još uvijek nije imao javni nastup se zvao *tiro*, a onaj koji se dokazao nakon niza pobjeda i bio najbolji u svojoj gladijatorskoj familiji je nazivan *primus palus*, a onaj iza njega *secundus palus*. Sudeći po mnogim epigrafskim spomenicima, mnogi gladijatori se nisu stidili svoje povezanosti sa arenama, jer su na njima bilježili svoje borbe, pobjede i eventualno dobijanje drvenog maća. Ako su *munera* i imale neko religiozno, obredno značenje u pogrebnom ritualu, problem sa gladijatorskim igrama je počeo kada su one postale sredstvo

političke borbe (za sticanje popularnosti) ili za zadovoljavanje poroka mase. Sve veći luksuz, raskoš i troškovi gladijatorskih borbi su izazivali negodovanje odgovornijih pojedinaca.

Rijetko je koji gladijator preživio više od 10 borbi ili živio duže od 30 godina, iako su neki penzionirani gladijatori mogli doživjeti duboku starost. Gladijatori su imali svoja groblja, a mogli su imati i svoja posebna udruženja/kolegije koji su brinuli o pogrebima te o familiji preminulog člana. Poginulog gladijatora je iz arene pratio dužnosnik pod nazivom *Charon* (Haron).

Mozaik koji prikazuje i gladijatore koji su pobjednici i koji su izgubili.

Iako gladijatori nisu bili smatrani dobrim vojnicima, u očajnim situacijama su uvrštavani u borbeni poredak, kao za vrijeme godine 4 cara, ili u 167. god. n. e. kada je Marko Aurelije uslijed nedostatka ljudstva regrutirao gladijatore.

Gladijatorske borbe su nalazile zapaženo mjesto i u umjetnosti, pa se javljaju njihovi prikazi u mozaicima, reljefima, zidnom slikarstvu, na kamejama i gemama, na nakitu, u književnim djelima antičkih pisaca, koji daju čitav niz anegdota vezanih za gladijatore i njihovo okruženje. Kao i u antičko doba, i danas je zanimanje javnosti impresivno za gladijatore. Nakon tema koje se odnose na Isusa i ranokršćansko doba, gladijatorska tematika je sljedeća po stupnju zanimanja filmske umjetnosti za rimsko razdoblje.

Reljef sa prikazom gladijatora. Danas se nalazi u muzeju u Efesu u Turskoj.

Reljef sa prikazom gladijatora. Danas se nalazi u muzeju u Efesu u Turskoj.

Na postupno opadanje gladijatorskih borbi uticalo je više faktora, kao što su financijske nedaće, manjak ljudi, sve teži ratovi, ali posebno jačanje kršćanstva koje iz svojih ideoloških razloga se vrlo negativno odnosilo prema gladijatorskim igrama. Konstantin je 325. god. n. e. zabranio gladijatorske borbe, i one koji su bili osuđeni na gladijatorske igre (*ad ludum*) je prebacio na rad *ad metallum.* Ali ovaj dekret nije baš poštovan i gladijatorske igre su se nastavile. Valentijan I. je prijetio novčanom kaznom sudcu koji je osudio neke kršćane *ad ludum*. Pokušano je 384. god. n. e. i da se ograniče troškovi gladijatorskih borbi. Zabrane kršćanskih careva su se nastavljale i krajem IV. i početkom V. st. n. e. (Honorije 399. god. n. e., i ponovo 404. god. n. e. u Zapadnom Carstvu; Valentijan III. je ponovio zabranu 438. god. n. e. ovaj put možda efikasno i konačno).

Mozaik koji prikazuje završni čin gladijatorske borbe.

Mozaik koji prikazuje odmjeravanje snaga gladijatora.

Mozaik koji pokriva pod vile u Nennigu (Njemačka) ilustrira različite aspekte gladijatorskih borbi, uključujući i muzičku pratnju.

Veoma lijep mozaik iz Galije koji prikazuje borbu gladijatora.

Nalaz gladijatorske kacige iz I. st. n. e.. Danas se nalazi u British Museum u Londonu.

Nalazi figurina vezanih za gladijatore. Danas se nalaze u British Museum u Londonu.

Iz vrtova u Jorku/*Eboracumu* pronađeno je više od 80 skeleta koji su dobro građenih mlađih osoba muškog spola. Na osnovi dosadašnjih forenzičkih istraživanja pretpostavlja se da je riječ o do danas najbolje sačuvanom gladijatorskom groblju koje je pronađeno. Mnogi od skeleta (starih oko 1800 godina) ukazuju na snažniju strukturu desne ruke, što ukazuje da veću izloženost treningu ove ruke. Testiranja ostataka gleđi zuba pokazuju da

su sahranjeni pojedinci poticali iz oblasti širom rimskog svijeta. Ranije se mislilo da ovi skeleti, inače nazvani „Headless Romans“ („Bezglavi Rimljani“) su rezultat pokolja koji je Karakala izveo u Jorku, odmah nakon smrti Septimija Severa. Druge teorije su bile grobište koje je uključivalo neki „paganski“ ritual sa odrubljivanjem glava ili pogrom protiv neke manjinske skupine, npr. kršćana. Pretpostavlja se da je misterija razjašnjena zahvaljujući ožiljcima koji potiću od ujeda lavova (ili možda tigra ili medvjeda) i udaraca čekića i malja na odrubljenim lobanjama.

Iskopavanja groblja u Jorku.

Muzika

O rimskoj muzici se manje zna, nego npr. o muzici stare Helade. Tako se zna o muzičkim teorijama Pitagore i Aristoksena, a sačuvano je i oko 40 primjera grčke muzičke notacija. Za razliku od Grka i drugih aspekata rimskog postojanja, muzika je vrlo slabo poznata. Jedan od razloga je možda i suzbijanje antičke rimske muzike na „talibanski način“ onda kada je kršćanstvo postalo dominantno, jer su „ranokršćanski oci“ bili protiv teatra i festivala (u kojima je bilo dosta muzičkog sadržaja) zato što su ih povezivala sa „paganskim“ nasljeđem i tradicijom.

I sami Rimljani su u odnosu na Helene imali različit odnos prema muzici. Za grčko – helenistički svijet muzika je bila fundamentalna za grčki edukacijski sustav, i za Grke je sposobnost sviranja na nekom instrumentu bila oznaka kulturnog, educiranog čovjeka. Rimljani nisu muzici pridavali toliku važnost. Ali sa preuzimanjem niza kulturnih elemenata iz etničkih zajednica koji bi se utapale u rimski svijet, i taj svijet se prilagođavao novim kulturološkim silnicama, uključujući i muziku. Strogi stari Rimljani su apsorbiranjem u svoje biće drugih zajednica mijenjali svijet koji su stvorili. Zato i ne treba da čudi da su grčka i keltska riječ za pjesnika našle svoje mjesto u latinskom jeziku. Postupno se preko teatarskih predstava počela koristiti sofisticiranija muzika i njeni sustavi. Organizirana su i muzička takmičenja.

Međutim grčko – helenistički i keltski doprinos izgradnji jedinstvene euromediteranske „rimske“ kulture, iako je bio značajan, ipak nije uspio da muzičku kulturu u rimskom svijetu postavi na nivo kakav je imala u njihovih originalnim etnokulturnim kompleksima. Muzika u rimskom svijetu nije uspjela da se razvije u smislu primarno estetske ili edukativne kategorije u odnosu na njenu praktičnu vrijednost (npr. poradi vojnih potreba). Ni muzičari, izuzev onih koji su služili kao vojnici, nisu uživali neki ugled u rimskom svijetu.

Pošto su Rimljani i u muzičkom pogledu bili pod velikim utjecajem Grka, možda je i muzika rimskog svijeta bila monofonska i da su melodije bile bazirane na sustavu skala nazvanih modes. Bilo je i drugih utjecaja, od Etruraca (to u ranim razdobljima) i kasnije u carskim fazama sa Bliskog Istoka i Afrike.

Od instrumenata (od kojih su neki etrurskog porijekla) su korišteni : rimska truba/tuba (razlikuje se od današnjih truba, od kojih su veće i znatno izduženije), *cornu*/kornu/rog ili *cornum* (u obliku sloga G), *buccina* ili *bucina* (neka vrsta duvačkog instrumenta, sličan kornuu), αὐλός ili *tibia* (duvački instrument u obliku duple frule), askaules (možda grčka riječ za neku vrstu gajdi), neke vrste običnih flauta i panskih flauta (siringa), lira, πανδούρα/*pandura*/luta sa tri strune (predak današnjih mandolina, tambura, buzukija, sazova, gitara), kithara (ne treba je miješati sa gitarama) je bio najrašireniji rimski instrument (bar na osnovi do sada poznatih slika i freski) i po obliku je pripadao familiji lira, rane varijacije orgulja (uključujući i hidraulis), bubnjevi i razne druge vrste udaraljki. Rimljani su koristili muziku praktično na svakom koraku, od vojnih potreba do običnih zabava i gladijatorskih borbi. Sa stapanjem niza euromediteranskih kultura u rimski svijet, u njega su apsorbirane i grčke muzičke tradicije. Inače su antički muzičari imali dva potpuno odvojena sistema za notaciju, i to jedan za glas, a drugi za instrumente.

Fragment papirusa (datacija cc 125. god. n. e.) pod imenom “The Yale Musical Papyrus” sadržava pored teksta, vjerojatno i vokalnu notaciju za dvije grčke pjesme.

Fragment papirusa pod nazivom “The Michigan Instrumental Papyrus” (datacija cc 125. god. n. e.) sadržava tip instrumentalne notacije.

Brončani *cornu*. Datacija I. st. n. e. Danas se nalazi u Museo Archeologico Nazionale u Napulju.

Na mozaiku, sa datacijom sa kraja II. st. n. e., iz vile u Perl-Nennig su prikazani muzičari na hidraulusu i kornuu.

Mozaik iz vile Dar Buc Ammera (Zliten) koji prikazuje muzičare kako sviraju za vrijeme gladijatorskih igara. Prikazani su sljedeći instrumenti (sa lijeva na desno) : tuba, orgulje (koje izgleda svira žena), kornui (dvojica koja sjede ih sviraju) Danas se nalazi u muzeju u Tripoliju, Libija.

Panel na sarkofagu koji prikazuje Apolona i satira Marsija. Druga figura (koja predstavlja Marsija, mitskog izumitelja αὐλός) slijeva svira αὐλός ili *tibia*. Datacija cc 290- - 300. god. n. e. Nađen 1853. god. na obali rijeke Chiarone. Danas se nalazi u muzeju Louvre u Parizu.

Detalj sa etrurske freske koji prikazuje osobu koja svira na αὐλός. Nalazi se u „Grobu Leoparda“ sa datacijom cc 500. god. p. n. e. Slika dokazuje da su Rimljani dosta muzičke tradicije primili i preko Etruraca.

Freska koja prikazuje ženu sa kitharom. Potiće iz vile Publija Fanija Sinistora (*P. Fannius Synistor*) iz Boscoreale. Datacija kasnorepublikansko doba.

Freska koja prikazuje glumca sa sviračicom na kithari (*cithareda*). Potiće iz Herkulanuma i danas se nalazi u Museo Archeologico Nazionale u Napulju.

Freska koja prikazuje ženu sa kitharom. Potiće iz Pompeja i danas se nalazi u Museo Archeologico Nazionale u Napulju.

Chronicae principum

Iako se početak sustava principata datira od januarske sjednice 27. god. p. n. e. i Prvog sporazuma, titula *princeps senatus* je Oktavijanu dodijeljena još ranije i to 29/28. god. p. n. e., poslije sastavljanja novog senatskog spiska, a na osnovi cenzorskih ovlasti koje je dobio 29. god. p. n. e. (u okviru te cenzorske djelatnosti je proveden i popis).[1] U tom novom spisku Oktavijanovo ime se nalazi na čelu/vrhu spiska senatora, radi čega je i ponio naslov *princeps senatus*. Radi toga je potrebno razlučiti da je izraz principat za period od 27. god. p. n. e. do Dioklecijana ustvari *terminus technicus* kojim se terminološki određuje ovaj vrlo komplicirani (ali ipak funkcionalni) politički sustav koji je uspostavio August.

Riječ princeps (plural : *principes*) etimološki potiće iz latinske fraze *primum caput*, (“prva glava” figurativno, onaj koji je prvi, koji je glavni). Originalno riječ princeps je označavala najstarijeg ili najuglednijeg senatora, i čije se ime nalazi prvo na spisku senatora. U doba Republike ova je titula bila počasna, ali princeps nije imao nikakvih posebnih ovlasti ni privilegija, osim prava da prvi izriče svoje mišljenje. U doba borbe Rima za prevlast na Sredozemlju principsi su bili osobe od autoriteta, koje su vršile nesumnjiv utjecaj na unutarnju i vanjsku politiku (Kvint Fabije Maksim, Scipion Stariji i drugi). Taj *princeps senatus* je bio samo *primus inter pares.* Poslije Sule principsi su izgubili svoje prijašnje značenje. Za Republike, titula princeps se davala i kao odlikovanje onima koji su državi dobro i pouzdano služili, pa je npr. i Pompej imao ovaj naziv. Stavljajući sebe na prvo mjesto u spisku senatora, Oktavijan kao da je uspostavljao prijašnji značaj principsa Senata. U Augustovom slučaju to je postala praktično i njegova glavna civilna titula, koja je naglašavala da je prvi među senatorima (jer je sa titulom princeps bio praktično lider Senata), a pošto je senatorski red prvi u Državi, samim tim je i August prvi građanin. U ranocarsko doba titula *princeps iuventutis* (“prvi među omladinom”) se dodjeljivala onima koji su predviđeni za nasljednika principsa, a time su se smatrali i počasnim poglavarima viteškog reda. Prvi put je to dodijeljeno Augustovim biološkim unucima (a adoptivnim sinovima) Gaju i Luciju. Titula princeps se u upravnoj rimskoj hijerarhiji davala i nosiocima nekih civilnih službi kao što je *princeps officii* ili vojnih dužnosti (*princeps ordinarius vexillationis, princeps peregrinorum*, *princeps prior, princeps posterior*, *princeps praetorii*, *decurio princeps, signifer princeps*).

[1] Te godine za vrijeme svoga 5. konzulata Oktavijan je u okviru svojih cenzorskih ovlaštenja povećao i broj patricija.

Čuvena mramorna statua Augusta Oktavijana poznata pod nazivom „Augusto di Prima Porta”. Danas se nalazi u Braccio Nuovo Vatikanskog muzeja. Statua je nađena 20. IV. 1863. god. u vili Livije u Prima Porta (*Ad Gallinas Albas*), blizu Rima. Sama skulptura i njena ikonografija predstavljaju sami vrhunac umjetnosti ranog principata. Skulptura ima primarno vojničko značenje Augusta kao vrhovnog komandanta vojske (*thoracatus*) koji se obraća vojnicima. Na oklopu je prikazana kompleksna alegorijska slika koja asocira na legitimnost i uspjehe augustovske vladavine. Nalaze se i božanstva kao Mars i personifikacije pobijeđenih zemalja. Iran/Partija je prikazana kao vraća Krasove stjegove Tiberiju. Na vrhu, sunčeve kočije osvjetljavaju Augustova ostvarenja. Pored skulpture se nalazi Kupid kako jaše na delfinu. Kupid je sin Venere, koja je i pramajka julijevskog gensa kojem je tada, adopcijom, pripadao i August. Skulptura je bila obojena.

D I N A S T i J A J U L I J E V A C A – K L A U D I J E V A C A

27. god. p. n. e. – 68. god. n. e.

Denar iz 19./18. god. n. e. kovnica *Caesaraugusta*. Na aversu portret Augusta, na reversu kometa sa osam zraka kao simbol božanskog Julija.

Bista Augusta, pronađena na Via Merulana u Rimu. Danas se nalazi u Kapitolinskim muzejima.

Mramorna skulptura Livije Druzile kao Ops, sa snopom pšenice i „rogom obilja“. Danas se nalazi u muzeju Louvre u Parizu.

Bista Livije izrađena u egipatskom bazaltu. Danas se nalazi u muzeju Louvre.

Portret Tiberija na denaru. Vjerojatno je novčić za porez koji se spominje u Novom zavjetu bio sa Tiberijevim likom.

Bista Tiberija. Danas se nalazi u British Museum u Londonu.

Bista Kaligule. Datacija 39./40. god. n. e. Nađena u Trakiji. Danas se nalazi u muzeju Louvre.

Monumentalna statua Klaudija u formi Jupitera sa skeptrom i orlom (simbolički pratilac Zeusa/Jupitera). Danas se nalazi u Vatikanskom muzeju.

Bista Nerona u Kapitolinskom muzeju.

Aureus kovan 54. god. n. e. u kovnici u Lugdunumu. Na aversu Neron i njegova majka Agripina Mlađa. Na reversu EX S C unutar hrastovog vijenca.

D O B A   A U G U S T A

27. god. p. n. e. – 14. god. n. e.

Caius Iulius Caesar Augustus (rođ, 23. IX. 63. god. p. n. e. – umro 19. VIII. 14. god. n. e.).

Prije usinovljavanja od strane Gaja Julija Cezara zvao se Gaj Oktavije (*Caius Octavius*). Nakon usinovljavanja Gaj Julije Cezar Oktavijan (*Caius Iulius Caesar Octavianus*), a od prvog sporazuma sa Senatom 16. I. 27 god. p. n. e. dodao je svome imenu i počasni naziv August (*Augustus*) =uzvišeni. Koristio je i naziv Imperator Cezar božanskog (deificiranog Cezara) sin, August (*Imperator Caesar divi filius Augustus*). Ovim uvezivanjem sa pokojnim Cezarom, koji je i deificiran samo je dodatno produbljivao svoj temeljni legitimitet, dok je sa imperatorskim naslovom (koji je pretvorio u neku svoga prenomena) održavao stalnu vezu sa rimskom tradicijom pobjede. U republikansko vrijeme titulu „imperator" vojska je davala aklamacijom vojskovođi-pobjedniku, i trajala je od pobjede do trijumfa. Ali ju je još Sula zadržao doživotno, a August ju je uključio u sastav svoga imena, a osim toga, u njegovoj službenoj tituli označavano je koliko je puta proglašavan imperatorom. Time je naglašena posebna, osobna veza s vojskom, i titula imperatora postepeno je počela predstavljati vrhovnu vojnu vlast. Obje prakse, pozivanja na deificarnog predšasnika (često oca po adoptivnoj liniji) i imperatorski naslov vremenom su se postupno i sa vremenom udomačile u kasnijoj titulari rimskih principsa. U historiografiji trajno se učvrstila tradicija da se svi rimski vladari nazivaju imperatorima. To ne odgovara u potpunosti pravnim normama vremena ranog Carstva, ali ne stoji u faktičnoj proturječnosti sa stanjem stvari. Riječ Cezar (*Caesar* - bukvalno u značenju onaj sa bujnom kosom), koja je izvorno bila kognomen jednog julijevskog ogranka, počela se već sa Oktavijanom Augustom transformirati u liniji imena koju nose principsi, pa se uslijed takve prakse vremenom transfomirala u carsko titulu. Radi toga se period Rimske Države od januara 27. god. p. n. e. čisto kao *terminus techicus* naziva i Rimsko Carstvo. Kasniji rimski ca revi su svome imenu znali u pojedinim slučajevima dodavati i naslove *Pius*, *Felix, Invictus*, ili po staroj republikanskoj praksi ime zemlje (u onomastickoj formi) koju su osvojili oni ili njihovi očevi i braća kao *Germanicus, Britanicus, Dacicus, Parthicus*... itd. Budući prvi rimski samodržac i ustanovitelj Rimskog Carstva je već ubrzo nakon svoga rođenja dobio jedan agnomen Turijski (*Thurinus*), vjerojatno u počast pobjede njegovog oca u Turiju nad skupinom pobunjenih robova, posljednjih ostataka Spartakove i Katilinine vojske koji su bili zaposjeli područje oko Turija. Iako je rimska tradicija nalagala usvojeniku da zadrži kao oznaku na svoje biološke porijeklo i agnomen nastao proširivanjem imena roda (nomena) biološkog oca sa nastavkom -*ianus,* ne postoje podaci da je August ikada upotrebljavao ime *Octav**ianus***. Korištenje imena Oktavijan za period od 43 do 27 god. p. n. e. ima čisto tehničko značenje. Oblik Oktavijan se ipak nalazi kod pojedinih antičkih pisaca kao što su Kasije Dion, Eutropije i Sekst Aurelije.

Sa januarom 27. god. p. n. e. započelo je novo doba historije rimskog svijeta (koji se tada pružao od obala Eufrata do Atlantika, i od Rajne do Nila i Sahare.), koje se u historiografiji naziva principat. Iako su se i prije januara 27. god. p. n. e. počele bile oblikovati neke forme i odlike toga sistema, ipak je sa januarskom trodnevnom sjednicom Senata započelo njegovo i formalno i funkcionalno definiranje i uvođenje. Principat bi se najlakše mogao objasniti kao legalno predavanje ili sažimanje niza starih političkih, vojnih i religijskih javnih ovlaštenja i institucija, kao i počasnih naziva u samoj jednoj osobi, u našem slučaju Oktavijanu Augustu, koji se tretira kao prvi građanin Države →princeps. Proces oblikovanja principata za Oktavijana Augusta nije se desio odjednom i mogao bi se sistematizirati u vidu više sporazuma Oktavijana Augusta, njegovih suradnika i Senata. I činjenica da je Oktavijan

August proživio prilično dugo nakon pobjede kod Akcija i osvajanja Egipta, doprinijeli su stabiliziranju i učvršćivanju novog sustava.

Postupno legaliziranje vlasti jednog čovjeka u konteksu rimskog državnog sustava ne bi se trebalo smatrati uzurpacijom vlasti. Činjenica je da je Oktavijan u prvo vrijeme za taj proces kreiranja principata nailazio na široku podršku u rimsko – italskom, pa i provincijskom društvu, umornom od višedecenijskih građanskih ratova (praćenih proskripcijama), rasula pravnog i sigurnosnog poretka, konfiskacijama zemljišta, prisilnim porezima, regrutiranjima, bjekstvima robova i vladavinom soldateske. Pad Aleksandrije 30. god. p. n. e. nesumnjivo je proizveo i dašak olakšanja u prilično napregnutom svijetu Mediterana, i sada je prироритет svih prioriteta bilo uspostavljanje stabilnosti i mira i reguliranje normalnog načina života. Zato i ne treba čuditi da je "*Pax Romana*" (rimski mir) bila službena ideološka poruka koja je ujedinjavala različite slojeve mediteranskog društva, koja je našla svoj odraz u posebnom vjerskom kultu. Najaktivniji sudionici stranačkih i frakcijskih sukoba i ratova su poginuli ili umrli, i moglo bi se slobodno reći i da su stare stranke praktično prestale postojati. A i preživjeli republikanci ili drugi Oktavijanu opozicioni elementi su bili u političkom pogledu oslabljeni i demoralizirani. Da bi sačuvali svoj položaj, oni su bili spremni pružiti podršku Oktavijanu, ili bar pristati na sporazum sa novim režimom. A i Oktavijan je znao vrlo mudro i pronicljivo iskoristiti takvu situaciju i ne pokazivati nikakvo osvetničko ponašanje. Naprotiv, on je uvijek nastojao te ljude ili privući na svoju stranu (dajući im nove privilegije i polozicije unutar režima koji je stvarao, ili fingirajući da djeluje po njihovim težnjama) ili ih bar neutralizirati (ostavljjujući im ugled i bogatstvo, ali ih mudro držeći po strani od stvarne političke moći). Nemiri i ratovi doprinijeli su i popularizaciji ideje o prošlim sretnim i mirnim vremenima, o jednostavnom životu pobožnih predaka. Oktavijan je bez sumnje morao računati i na ovakav tip raspoloženja duhova koji se proširio tadašnjom Italijom. I to je iskoristio, što mu uostalom i nije teško palo, jer je i sam bio u nekim pogledima neokonzervativac. I po povratku u Italiju, on nastoji u prvom redu naglasiti kako su nastupila mirna vremena i kako je otpočeo povratak dobrim običajima staroga Rima. Ali to je zahtijevalo reset kompletnog stanja u imperiju rimskog naroda. U tom kontekstu je moguće i promatrati njegovu naredbu da se 28. god. p. n. e. ukloni 80 srebrnih statua podignutih u njegovu čast, a sve kako bi se predstavio javnosti kao benevolentan prema tradiciji.

Prvi sporazum

Sve je započelo sa jednom predstavom, koja je dobro pripremljena i sinkronizirana u neposrednom Oktavijanom okruženju i među njegovim suradnicima. Na početku senatske sjednice od 13. I. 27. god. p. n. e. Oktavijan je teatralno vratio sva ovlaštenja Senatu i rimskom narodu, čime je "restauirao" stari republikanski sustav. To odricanje od vlasti i navodna želja za povlaćenjem u privatan život, je uključivalo i predavanje zapovjedništva nad vojskama i upravu nad provincijama. Naravno, ovo je bilo samo dobro izrežiran nastup koji nije imao uopće kao svoj stvarni cilj obnovu Republike i povlaćenje Oktavijana u privatni život, nego samo otvaranje procesa kojim bi se utvrdio na legalistički način okvir novog sustava sa prvim građaninom na njegovom čelu. Navedena predstava je bila u potpunosti u skladu sa Oktavijanovom politikom legitimiziranja svoje pozicije, koja je kao rezultat želja i zahtjeva Senata i rimskog naroda. On jednostavno nije želio da izgleda da se ta vlast nameće i da ne proizlazi iz stare rimske republikanske konstitucije. Upravo iz toga razloga treba promatrati njegovo (neiskreno) predavanje (ili vraćanje) svih ovlasti Senatu i rimskom narodu, naravno uz očekivano i planirano dodjeljivanje novih ovlasti. Iako je jedan dio senatora, koji su bili najbliži Oktavijanu bio upoznat sa planiranim scenarijem, bilo je i onih koji su bili iznenađeni. Rezultat ovakvog poteza Oktavijana je mogao samo biti

očekivan, ne samo iz razloga što je scenarij već ranije bio pripremljen, nego što su i oni senatori koji su ostali zatečeni ovim Oktavijanovim potezom, bili svjesni da Oktavijan tek tako i na brzinu, iznenadno i bez ikakvih ranijih najava i priprema, ne može ostaviti svoje ovlasti. Postojala je realna opasnost da bi bez Oktavijana rimski svijet mogao ponovo zapasti u kaos i građanske ratove. Oktavijan je predstavu o vračanju ovlaštenja i dužnosti izveo i iz još jednog praktičnog razloga. Pošto je vratio ovlaštenja Senatu i rimskom narodu, a onda pošto mu Senat i Rimski narod nisu dozvolili da se povuće u privatni život dodjeljujući mu nova ovlaštenja, privilegije i prava, teorijski se on ne bi mogao smatrati tiraninom. Oktavijan i njegovi suradnici su dobro procijenili da bi kreiranje neke posebne i nove izvršne funkcije, koja bi imala najvišu vlast i bila predviđena da je on obnaša, izgledalo monarhično za tadašnje stanovnike Rima i Italije. Sa druge strane, ako bi za pozicija bila dobro ukomponirana u tradicionalnu političku i zakonsku konstituciju, dovoljan bi samo prestiž autoriteta i dostojanstva kako bi se uklonila bilo kakva mogućnost da se opstruira (od strane drugih kolega - magistrata) njegova vlast.

U nastavku senatske sjednice i u toku narednih par dana Oktavijan je dobio niz institucionalnih ovlasti i počasnih naziva. Oktavijan je tako ostao konzul Države ne samo za tu godinu (to je bio njegov 7. konzulat), nego i za naredne godine. Time je u svojim rukama zadržao najvišu izvršnu vlast i *imperium* kojim je mogao zapovijedati vojskom, a i imao je i imunitet. Kontrola nad profesionalnom vojskom je ustvari bila i najvažniji segment Augustove vlasti. Vojska je dobro znala da njena egzistencija, uključujući i plate oficira i vojnika, i nagrade i penziono obeštećenje nakon časnog otpusta, al i uspon u karijeri zavise od stabilnosti vladavine zasnovane na jednom čovjeku. Nepouzdani republikanski sustav vojnicima nije baš pružao neki osjećaj materijalno – financijske sigurnosti. Vojska je Augustu pribavila pobjedu, ona je bila stvarni izraz njegove moći i njegovog autoriteta. Toga je on bio itekako svjestan.

Oktavijan je prihvatio, prvotno hinjeći nevoljnost zbog toga senatskog prijedloga, i upravu na 10-godišnji period nad većim dijelom provincija. Po Kasiju Dionu to su bile sljedeće provincije : Luzitanija/*Lusitania*,[2] Tarakonska Španija[3]/*Hispania Tarraconensis* (nekadašnja Bliža Španija), zatim sve provincije Galije[4] (Narbonska Galija/*Gallia Narbonensis;*[5] Lugdunska/Lionska/ Galija/*Gallia Lugdunensis*,[6] Akvitanija/*Aquitania*[7] i

[2] Agripa je 27. god. p. n. e. podijelio nekadašnju provinciju Dalju Španiju na nove dvije provincije : Luzitaniju (koja je zahvatala više – manje područje današnjeg Portugala) i Betiku, koja je zahvatala područje današnje Andaluzije. Glavni grad Luzitanije je bio *Emerita Augusta* sadašnja Merida u Španiji.

[3] Nazvana po svome glavnom gradu *Tarraco* (sadašnja Tarragona u Kataloniji).

[4] U početku je to bila jedinstvena provincija Kosmata Galija/*Gallia Comata,* ali pošto se uprava nad tim velikim teritorijem pokazala nefunkcionalnom, onda se pristupilo njenoj podjeli. Slijedeći cenzus iz 27. god. p. n. e., August je naredio restrukturiranje provincija Galije. I sukladno tome Agripa je 22. god. p. n. e. podijelio Kosmatu Galiju u tri provincije, na osnovi toga kako je on doživljavao etničke, jezičke i kulturne specifičnosti unutar Kosmate Galije.

[5] Glavni grad je bio *Narbo Martius* (današnja Narbonne/Narbona u južnoj Francuskoj - Provansi)

[6] Glavni grad je bio *Lugdunum*, današnji Lion u središnjoj Francuskoj.

Belgika/Belgija/*Belgica*[8],), provincije Germanije (Gornja Germanija/*Germania Superior* i Donja Germanija/*Germania Inferior*[9]), Sirija sa Kilikijom i Fenikijom/*Syria-Cilicia Phoenice,*[10] Kipar/*Cyprus.* Iako to Kasije Dion ne spominje, vjerojatno je u ovu grupu spadala i tek osvojena Mezija (iako njen provincijski status tada još uvijek nije utvrđen ni preciziran). Egipat je smatran posebnom oblašću, kao privatna domena samoga Augusta, kojom je u njegovo ime upravljao prefekt Egipta/*praefectus Aegypti,* koji je dolazio iz reda vitezova i bio direktno odgovoran samo princepsu. Pošto su to načelno bile provincije koje su smatrane manje stabilnim, i jednim dijelom se nalazile na vanjskoj krugu rimskog svijeta (pošto su zahvatale i graničnu liniju) u njima se nalazio stacioniran ubjedljivo najveći dio rimske armije i legijskog i auksilijarnog sastava. Time je Oktavijan ponovo došao do toga da bude vrhovni zapovjednik oružane sile Rimske države. Dodjela određenog broja većeg broja provincija na izvjesni mandatni period (izvan okvira uobičajene dodjele namjesništava) pojedincima je bila uobičajena u kasnorepublikansko doba, što potvrđuju primjeri Pompeja i Cezara, a kasnije za vrijeme III. građanskog rata i sve trojice triumvira. Tako da u nekom pogledu ni to nije bila neka specifična novina režima principata, iako je nepobitna činjenica da nijedan od Augustovih predšasnika nije dobio na upravu toliko veliki broj provincija.

Teorijski gledano, svim tim provincijama na 10-godišnji period Oktavijan je upravljao kao jedini namjesnik (u smislu prokonzulata). Ali pošto on fizički nije mogao direktno upravljati svim tim provincijama u isto vrijeme, August bi imenovao svoje zamjenike – legata Augusta propretora (*legatus Augusti propraetore*) koji bi upravljali određenim provincijama, i bili njihovi stvarni namjesnici i zapovjednici vojnog (legijskog i auksilijarnog) garnizona stacioniranog u toj provinciji. Oni namjesnici koji su nosili legatski propretorski naslov su dolazili iz senatorskog reda i bili su takođe konzularnog ili pretorskog ranga, što dokazuje da je August itekako pazio da upravi i tih provincija da značajan dignitet i da na taj način dijeli sa Senatom određenu odgovornost i za one provincije koje su njemu predate. I među provincijama kojima su upravljali legati propretori je postojala hijerarhijska stupnjevitost. Provincije koje su smatrane bitnijim i uglednijim su predavane na upravu legatima propretorima konzularima, a ostale davane isluženim pretorima. Manje bitnim i neuglednijim provincijama koje su predate na upravu princepsu upravljali su prokuratori ili prefekti, koji su dolazili iz viteškog reda. Pošto su ove provincije pripadale princepsima, koji su nosili i cezarovsko ime, uobičajeno ih je u historiografiji nazivati "carskim provincijama". Teorijski gledano, namjesnicima tipa legata, prefekta i prokuratora je direktno nadređeni bio sam princeps. Međutim, i ovaj segment uređenja rimskog svijeta nije mogao izbjeći uobičajenu

7 Glavni grad je u početku bio *Mediolanum Santonum* (u jugozapadnoj Francuskoj), a kasnije *Burdigala* (današnji grad Bordo).

8 Glavni grad je u početku prema Strabonu bio Reims, a kasnije se preselio u *Augusta Treverorum*, današnji Trier u Njemačkoj

9 Glavni grad je bio *Oppidum Ubiorum*, kasnije za vrijeme princepsa Klaudija nazvan *Colonia Claudia Ara Agrippinensium*, današnji Keln u Njemačkoj

10 Ovdje je došlo do ujedinjavanja ranijih provincija Kilikije/*Cilicia* (koja je za kratko vrijeme zahvatala jedno široko područje sve do Frigije) i Sirije.

rimsku sklonost ka hijerarhijskoj stupnjevitosti. Tako su prefekti i prokuratori pojedinih provincija bili subordinirani susjednim namjesnicima koji su bili legati propretori, posebno onima konzularnog ranga. I prefekt ili prokurator Judeje je bio subordiniran legatu Sirije. Pored namjesnika, bitnu ulogu u provincijama je imao i *procurator Augusti*, neovisni financijski načelnik u provinciji koji je odgovoran za skupljanje poreza i drugih prihoda.

Provincije koje nisu direktno predate na upravu princepsu su bile : Sicilija/*Sicilia*, prokonzularna Afrika/*Africa proconsularis*[11], Prokonzularna Azija/*Asia proconsularis,* Ahaja (Dion je naziva Grčka sa Epirom)/*Achaea*, Makedonija/*Macedonia,*[12] Ilirik/*Illyricum,*[13] Kirenajka i Kreta/ *Creta et Cyrenaica*,[14] Bitinija i Pont/ *Bithynia et Pontus*, Korzika i Sardinija/ *Corsica et Sardinia*, Betika/*Baetica*. [15] Iako Dion navodi i Numidiju u popisu provincija kojima je upravljao princeps, nejasno je da li ova provincija tada postojala. Provincija Nova Afrika/*Africa Nova* koju je osnovao Cezar od dijelova Numidije, je od strane Oktavijana nakon pobjede kod Akcija reorganizirana i predata na upravu njegovom velikom prijatelju Jubi II. (sinu Cezarovog numidijskog neprijatelja Jube I.). Nešto kasnije je Juba II. (koji je oženio Selenu II, kćerku Marka Antonija i Kleopatre) premješten za kralja Mauritanije. Ali je nejasno je li tada obnovljena provincija Numidija ili je bila prebačena u nadležnost Prokonzularne Afrike.

Senatskim provincijama su upravljali, kao i za vrijeme Republike, prokonzuli i propretori, znači osobe iz senatorskog staleža. Oni su teorijski i formalno bili odgovorni Senatu. Formalno gledano, u hijerarhijskoj stupnjevitosti provincija rimskog svijeta, prokonzulske provincije su bile najuglednije. Na prvi pogled izgledalo je da je Senat imao podijeljenu snagu u upravi provincijama, jer su žitom i resursima bogate provincije kao Sicilija i Prokonzularna Afrika u njegovim "rukama", kao i manji broj vojnih snaga Države (poglavito stacioniranih u Iliriku, Makedoniji i Africi). Ali pošto je Oktavijan August imao priličnu kontrolu i nad konzularnim izborima, time je ostvarivao indirektnu kontrolu i nad senatskim provincijama. I carske provincije su bile stratificirane i to po svojoj važnosti. Onima najbitnijim su upravljali konzulari, zatim su dolazile provincije kojima su upravljali isluženi pretori i na kraju najmanje bitnim su upravljali prokuratori.

Podjela provincija na carske i senatske nikako nije značila da se car potpuno odriče miješanja u poslove senatskih provincija. Senat je u njih upućivao prokonzule ili propretore, ali im je August slao svoje naredbe. Npr. u Kirenajci je on je svojom odlukom uveo novi sudski postupak. Augustu je pripadalo suđenje rimskim građanima optuženim za teške prijestupe bez obzira gdje živjeli (u provincijama ili u Italiji). Njemu su upućivane apelacije na rješenja lokalnih sudova čak i u onim slučajevima kada su ta rješenja donosili slobodni gradovi.

[11] Riječ je o staroj afričkoj provinciji (od Cezara nazivanoj i *Africa Vetus*). Glavni grad je bio u početku Utica u današnjem Tunisu. Kasnije još za Augusta premješten u obnovljenu Kartaginu.

[12] Glavni grad je bila *Thessalonica*, današnji Solun.

[13] Glavni grad je bila Salona, današnji Solin kod Splita.

[14] Glavni grad je bio *Gortyn* na Kreti.

[15] Glavni grad je bila *Corduba*, današnja Kordova u Andaluziji.

Ali status, uređenje i prostiranje provincija nije bilo zakovano i pojedine od njih, su zavisno od uvjeta mijenjale svoj status i opseg. Vrlo brzo će neke od tih provincija promijeniti status., jer će biti razmjenjivane (npr. Narbonska Galija i Kipar će biti ustupljeni Senatu kao nadoknada za turbulentni Ilirik). Razlozi tih promjena statusa i teritorijalnog opsega su uglavnom bili nestabilnost i nepovjerenje u stanovništvo određene provincije ili želja da se spriječi da jedan namjesnik senatorskog ranga ima pod upravom veće, bitnije provincije sa znatnim garnizonom. Kako se za vrijeme principata bude mijenjao opseg vanjskih granica i promjene političkih prilika, tako će dolaziti i do osnivanja novih provincija, o čemu će u kasnijim pogljavljima biti više riječi. U pojedinim slučajevima, mijenjao se i položaj u hijerarhijskoj stupnjevitosti pojedinih provincija, pa su nekada one pretorskog ranga postajale konzularnog, ili su one konzularnog znale pasti na nivo pretorskog ranga, sve zavisno od povijesnih okolnosti.

Senat je 16. I. 27. god. p. n. e. dao Oktavijanu i počasni naziv August/*Augustus* (u značenju "Uzvišeni"), pod kojim će on ostati poznat u historiji. Prilikom rasprave vezano koje počasno ime da se da Oktavijanu, on je od preloženih naslova bio posebno zainteresiran za ime Romul/*Romulus*. Međutim, pošto bi to moglo da izazove sumnju da on teži omrznutoj kraljevskoj vlasti, Oktavijan je odlučio da uzme naslov August, čime je označavao da je njegova pozicija ipak nešto viša u odnosu na druge ljude, a i zato što su svi vrijedni i sveti objekti i pojmovi terminološki određivani pod augustovskom riječi. Na grčkom ekvivalent latinskom August je bio termin Sebastos/Σεβαστός. Ime August nije nosilo sa sobom nikakvu posebnu institucionalnu ili konstitucionalnu sadržinu, i imalo je samo počasno značenje. Međutim, pošto imperijalno – carsko dostojanstvo nije bila jedna, posebna institucija, funkcija ili služba, nego skup ili kocentracija do tada (iz republikanskog doba) uobičajenih ovlaštenja i institucija u rukama jednog čovjeka, pod naslovom August se počela prepoznavati ta koncentracija koju je Gaj Julije Cezar Oktavijan akumulirao. On je na toj višednevnoj sjednici Senata, dobio još niz privilegija i počasti koje su na vanjski način trebale da pokažu Augustovo posebno značenje i odlikovanje, i to još dok se raspravljalo o njegovom odustajanju od vlasti i podjeli provincija. To je uključivalo i pravo da izvjesi *corona civica* (napravljenu od hrasta) iznad vrata svoga doma i da mu lovorike ukrašavaju ulazna vrata. I hrast i lovor su imali izvjesnu posebnost u rimskoj kulturi (posebno se to odnosi na lovorove vijence).

Corona civica se uobičajeno nosila iznad glave rimskog vojskovođe za vrijeme trijumfa, a držao ju je pojedinac koji bi trijumfatoru stalno ponavljao „*memento mori*".

Ipak pošto se nije smatrao monarhom, nego najvišim državnim službenikom, August je odbacio korištenje regalnih insignija kao što su skeptar/žezlo, dijadema, zlatna kruna ili *toga picta*. Senat ga je nagradio i sa zlatnim štitom sa natpisom *virtus, pietas, clementia, iustitia*, i koji je bio izložen u kuriji. August nije nosio niti želio nositi insignije kao što su skeptar, dijademu, zlatnu krunu i purpurnu togu... što se sve povezivalo sa monarhijom.

Titula August (od latinske riječi *augere* = uvečati, povečati) je ranije nosila više religijski (kao vid posvećenosti u odnosu na druge ljude) nego politički ili društveni autoritet. Dodavanje imena August je možda imala i simboličko značenje za njega, kao distinkcija kojom se odvaja od ranijih perioda (u kojima se znao pokazati zavidno brutalnim) u odnosu na novi, augustovki benigni režim. Inače naslov August će postati oficijelna institucija tek tri stoljeća kasnije, kada Dioklecijan bude uvodio dominat i tetrarhiju.

Iako je teorijski gledano principat po Augustu i njegovim suradnicima trebao biti dualitet uprave, ipak je klackalica stvarne vlasti više bila okrenuta na Augustovu stranu. Ponajveći razlog tome bi moglo biti ono što sam August naziva "*auctoritas*" (odnosno riječ je o jednom od segmenata "običaja predaka"). Tako August kaže da je on nadmašivao svojim autoritetom (odnosno prestižom i respektom), ali da nije posjedovao oficijelne moći više od bilo kojeg drugog kolege u magistraturama koje je obnašao (*...auctoritate omnibus praestiti, potestatis autem nihilo amplius habui quam ceteri qui mihi quoque in magistratu colegae fuerunt*). To bi značilo da su npr. August i njegov kolega u konzulstvu oficijelno imali iste moći (*potestas*) i da su zakonski - zvanično gledano bili jednaki, ali da je poradi toga nepisanog autoriteta (uključujući i utjecaj koji je iz njega proizlazio) i dostojanstva (*dignitas*) ipak on taj koji je nadvisivao ostale pripadnike istoga (senatorskog) ranga. Iako Augustov autoritet nije bio ne samo posebna javna institucija ili javno posebno ovlaštenje, nego ni počasni naslov, ispostavilo se da je ovo personalno, privatno određenje donosilo veliku moć Augustu jer je on bio ubjedljivo najuticajnija osoba u rimskom svijetu. Ovo jasno pokazuje koliku je snagu nepisani kodeks "običaja predaka" imao u svijesti Rimljana, a posebno u vremenima tradicionalističke revizije koju je provodio sam August.

Njegov autoritet temeljio se i na tome što je on donio unutarnji mir rimskom društvu, koje se je bilo spremno odreći političke slobode, samo da bi dobilo mir. August je preko njega imao pod kontrolom svoje suradnike i izrazito veliki broj klijenata (uključujući ne samo njegove, nego i oslobođenike Cezara, njegove majke i sestre), karijere mnogih političara su zavisile od njega i njegove protekcije (pa i njegovog bogatstva i financijsko – materijalne pomoći i podržavanja), a uživao je i lojalnost velikog broja veterana, te svih onih koji su zahvaljujući njemu dobili zemlju. Izrazito podršku je August imao i među vitezovima i italskom municipalnom aristokratijom, prvacima provincijalnih peregrinskih zajednica (koje je rimska zvanična politika uvijek nastojala pridobiti na svoju stranu kako bi oslabila otpornu moć domorodaca i povećala lojalnost provincija) i kod zavisnih kraljeva u kneževa. Zahvaljujući autoritetu Augustovi zakonski i drugi (npr. izborni) prijedlozi, izneseni pred Senat i komicije, su po nekom nepisanom i zvanično neutvrđenom pravilu uvijek nosili posebnu težinu i prolazili su legislative. Augustov autoritet i dostojanstvo su se najbolje primječivali u slučajevima kada je August obnašao konzulsku dužnost, jer je svaki njegov kolega (makar bio i sufekt), mogao da spriječi bilo kakvu njegovu akciju samo ako bi upotrijebio pravo veta. To se nije desilo. Tako je praktično, ali ne i oficijelno, došlo do sužavanja ovlasti senatora. Pošto je August smatran samo prvim građaninom rimskog imperija, njegova i državna imovina su bile različite stvari. Ali i pored što je njegovo imovinsko stanje odvojeno od državne imovine i bogatstva, August je bio stekao enormno veliku imovinu. Sama Augustova rezidencija se nalazila na brdu Palatiumu, a to je imalo posebno značenje jer je po legendi na tome brdu i Romul imao svoju kolibu.

Auctoritas je pojam starinskog rimskog prava. U državnom životu auctoritas je imao Senat; u obiteljskom pravu *auctoritas* je uživao tutor; u svakodnevnom govoru ušlo je u običaj da se govor o autoritetu utjecajnih osoba (vojskovođâ, istaknutih senatora).

Iako je bio najmočniji i najbogatiji pojedinac i politička figura Rimske Države, ipak bar formalno nije imao monopol na upravu, jer ga je kao dijelio sa Senatom. Međutim, u toku cjelokupne višedecenijske uprave Senat nikada nije doveo u pitanje Augustov autoritet ili namjere, sa tim da je potrebno naglasiti i da je Augustovo ponašanje nakon 27. god. p. n. e. bilo okarakterizirano sa uvažavanjem prema Senatu kao instituciji i da je uvijek nastojao da održi bar privid dualiteta u upravi nad Državi. Senatori su mogli da predlažu zakone i još uvijek su važeće odluke i zaključci bile samo one koje bi prošle kroz uobičajenu proceduru i legislative. Tako je i Augustova volja je, kako bi dobila zakonsku snagu, morala biti usvojena u oficijelnim institucijama kroz odgovarajuću proceduru. Teorijski gledano, u augustovskom režimu, Senat i druge institucije Države su mogle odbiti prijedloge cara - princepsa. August je uvijek i tražio pomoć u upravi Države, i to ne samo od njegovih neposrednih suradnika (Agripa i Mecena) i supruge Livije, nego i od velikog broja senatora, pa i određenog broja vitezova. Augustovski režim je i zamišljen kao vladavina jednog čovjeka, ali uz učešće i oslanjanje u upravi, na u Rimu dotada dominantni nobilitet i vitezove. Augustu je bilo jako stalo da svoj novi režim prikaže kao logički evolucioni produžetak republikanskog sustava. Tako su on i njegovo neposredno okruženje uspjevali da održe fasadu Republike, ispod koje se ipak krio neki liberalniji i prosvjećeniji oblik autokratizma pod imenom principata. Naravno, činjenica je da je i pored Augustovog oficijelnog i formalnog stava, republikanski sustav praktično prestao dalje postojati.

Drugi sporazum iz 23. god. p. n. e.

Drugi bitan međaš kojim se oblikovao principat desio se 23.god. p. n. e. i bio je uzrokovan zavjerom protiv Augusta, u koju se našao uključen njegov tadašnji kolega – konzul Aul Terencije Varon Murena (*Aulus Terentius Varro Murena*). August je inače i između 27. i 23. god. p. n. e. bio biran za konzula svake godine, i te godine on je obnašao svoj 11. konzulat. Iako nisu poznati svi detalji vezani za ovu zavjeru, Murena nije odslužio puni konzulski mandat, i zamijenio ga je Kalpurnije Pizon (koji je u tadašnjoj javnosti važio kao istaknuti predstavnik republikanizma). August je vjerojatno sa uključivanjem Pizona želio pokazati kako je spreman na dalje koncesije prema Senatu i u njemu tradicionalnijim elementima, što bi uključivalo da njegova vlast po vanjskom izgledu izgleda još manje autokratskija. U kasno proljeće August je preživio jednu vrlo tešku bolest, i na momente se činilo da se nalazi na mrtvačkoj postelji. August je u tim neizvjesnim okolnostima predao svoj pečatni prsten Agripi (što je imalo veoma bitno simboličko značenje), a kolegi – konzulu Pizonu je predao sve zvanične dokumente koji su bili vođeni vrlo pedantno i temeljito (uključujući i zapise o javnim financijama i autoritet nad trupama), to je pokazivalo umješnost njegove carske kancelarije koja se polako nalazila u jezgru formiranja. Potrebno je reći da je August još od ranije izrazito preferirao svoga sestrića Marka Klaudija Marcela (*Marcus Claudius Marcellus*), sina njegove sestre Oktavija iz njegov prvog braka (prije stupanja u brak sa Markom Antonijem). Marcel je bio miljenik svoga ujaka, i kako bi se zadržao u njegovoj neposrednoj blizini Marcel je vjenčan sa Julijom, Augustovom kćerkom iz njegovog braka sa

Skribonijom. Bez obzira na to što su oni bili i djeca i prvi rođaci, rimsko zakonodavstvo ovaj čin vjenčanja nije prepoznavalo kao incest.

Zbog nesumnjivog protežiranja Marcela, ovaj mladić je u rimskoj javnosti važio kao potencijalni nasljednik ne samo Augustove privatne baštine, nego i njegove javne vlasti. Zato je kao prilično iznenađenje izgledalo to što je u ovim teškim trenucima bolesti, August (kao nesumnjivo vrlo odgovorna osoba) bio odredio da njegovi nasljednici imaju pravo samo na njegove posjede i privatnu imovinu, ali ne i javnu vlast. Po činima po kojima je djelovao u tim momentima činilo se da je August javnu vlast stvarno prepustio zvaničnim institucijama i Agripi (koji je važio kao osoba sa određenim prorepublikanskim shvatanjima i koji je uživao ugled i imao utjecaj u vojsci). Naravno, August je i u stanju kakvom se nalazio je dobro znao da bi prepuštanje nasljedstva javne vlasti jednom nedokazanom mladiću bilo vrlo opasna avantura, pa je smatrao da je u ovim okolnostima i sa nasljednicima sa kojima je trenutno raspolagao, bilo ipak pametnije da javnu vlast prepusti iskusnijim i utjecajnijim predstavnicima sustava. Osim toga, 23. god. p. n. e. još uvijek je u Rimu i Italiji bilo dosta onih kojima se nimalo ne bi dopalo da August, na monarhijski način, i javnu vlast koju je obnašao predaje jednom mladiću iz njegove familije i to klasičnim činom nasljeđivanja a ne predajom ovlaštenja od za to predviđenih institucija (kao što se to desilo u slučaju Augusta). To bi nesumnjivo izazvalo velike probleme i za Marcela i za Državu, jer mladića niko ne bi shvatao ozbiljno a republikanci (kojih je još dosta bilo među senatorima) bi ovu priliku iskoristili. Tako bi Država bila uvućena u novo stanje nestabilnosti, a promučurni August to nije želio da se dogodi. Naravno ništa od ovoga se nije desilo, jer je August (koristeći kuru hladnih kupki????) uspio ne samo da preživi, nego i da se potpuno oporavi. Odmah po ozdravljenju August je odlučio da odustane od kontinuiranog konzulata i otada pa do kraja svoga života on će biti konzul još samo dva puta i to 5. god. p. n. e. i 2. god. p. n. e. (ukupno je bio konzul 13. puta).

Iako je prestao biti konzul, August je na posredan način uspio zadržati konzulske ovlasti i to u formi *imperium proconsulare maius* – najviše prokonzularne vlasti, koje mu je naravno dodijelio Senat na deset godina. Sa ovlaštenjima najviše prokonzularne vlasti August je i formalno bio i vrhovni komandant vojske, a bio je po "činu" iznad svih provincijalnih namjesnika (uključujući i prokonzule u senatorskim provincijama). Riječ je nesumnjivo o novom kompromisu između Senata i Augustove klike. Ovim sporazumom iz juna 23. god. p. n. e. August je uveo u praksu da princeps ne mora uopće kontinuirano obnašati najvišu izvršnu magistraturu, ali da može uživati i koristiti konzulska ovlaštenja. Istovremeno se oslobađanjem konzulskog mjesta omogučavalo da više senatora ili drugih ambicioznih i karijernih političara obnaša ovu uglednu instituciju, čime se otklanjao eventualni osjećaj da se ograničavaju političke aspiracije niza pojedinaca. A jedan od onih koji je najbolje mogao omogučiti te aspiracije bio je August. Kako bi se dodatno omogučilo da što je moguće veći broj senatora uživa konzulsku čast, čime se automatski udovoljavalo ambicijama mnogih karijernih političara (i tako smanjivala napetost, ljubomora i frustracija unutar senatorskog reda), nekada iznimni sistem konzula – sufekta je sada postao uobičajen. August je dobio i

imperium unutar Grada, pa su i vojne snage unutar pomeriuma (ranije pod zapovjedništvom gradskog prefekta ili konzula) bile sada pod Augustovom kontrolom.

Od 26. (ili nekoliko dana kasnije) juna 23. god. p. n. e. August je dobio i ovlasti tribuna (*tribunicia potestas*) i to na doživotni period, a da nije oficijelno bio i nosio titulu plebejskog tribuna. To je urađeno kako bi mogao, nakon odustajanja od konzulata i time gubljenja imuniteta, da i dalje ima neku vrstu imuniteta i zaštite i posvećenosti ličnosti (*sacrosanctitas*). Sa posjedovanje tribunske moći, čak i ako nije bio plebejski tribun August je mogao da saziva Senat i plebejsku skupštinu po svojoj volji, da koristi pravo veta, da rukovodi izborima i pravo da govori prvi na javnim okupljanjima. August je prisvajanjem *tribunicia potestas,* u sebe apsorbirao i demokratsko nasljeđe političkog iskustva stare Republike, čime se princep i formalno predstavljao i kao predstavnik i zaštitnik naroda. Do svoje smrti August je ukupno držao 37 *tribunicia potestas,* za svaku godinu po jednu i to u neprekinutom nizu.

August je dobio ovlaštenja još jedne snažne republikanske institucije i to cenzorska ovlaštenja, ali naravno bez pribjegavanju obnašanju te institucije. To je uključivalo i kontrolu javnog i privatnog morala, da provodi cenzus, i da sastavlja spiskove senatora (znači i da iz Senata odstranjuje pojedince) i vitezova. Sa cenzorskim ovlaštenjima u posjedu August je provodio umjereno konzervativnu politiku (različito od radikalne politike Cezara), pa je apelirao i promovirao, pa i zakonski propisivao držanje uz ono što je on vidio kao rimske stare vrline, rimski i italski patriotizam i način života pa i oblačenja.

Promučurni August je ovom politikom dobijanja ovlasti, ali i odricanja od obnašanja institucija kojima su izvorno pripadale te ovlasti (što je podrazumijevalo i da ne koristi imena tih institucija), vro dobro izveo da mu niko ne može teorijski prigovoriti autokratski uzurpira ili monopolizira stare republikanske institucije. A sa druge strane je u sebi sažimao i najvišu prokonzulsku vlast, tribunsku moć i cenzorska ovlaštenja. Preuzimanjem ovlasti, a ne i institucija, August je umješno izbjegao da bude u svojim moćima ograničen tradicionalnim mandatnim periodom koju su imali svi konzuli, prokonzuli, plebejski tribuni i cenzori. Po drevnim zakonima (koje August nije želio iz političkih razloga da prekrši) nigdje nije bilo predviđeno da je samo uživanje vlasti, moći i ovlaštenja mandatno predviđeno, kao što je to bilo predviđeno za odgovarajuće institucije.

Sa najvišom prokonzularnom vlašću August je, kao vrhovni komandant, sada bio po zakonima jedini koji je mogao da bude trijumfator. Lucije Kornelije Balb (*Lucius Cornelius Balbus*) namjesnik Afrike i pobjednik nad narodom Garamantima je bio posljednji koji je za vrijeme augustovskog režima primio trijumf 19. god. p. n. e. na stari način. Za sve sljedeće rimske pobjede priznanje je išlo Augustu (iako se on ne bi ni pojavio na ratištu), jer su ih izvojevali njegovi legati (u bukvalnom smislu zamjenici ili potčinjeni zapovjednici vrhovnog komandanta). Jedini izuzetak od ovog pravila bio je Tiberije, koji je održao tri trijumfa poradi pobjeda za vrijeme augustovskog režima. August po drevnim rimskim zakonima nije mogao ni da bude plebejski tribun, jer je usinovljenjem od strane Julija Cezara ušao u patricijski julijevski gens, iako je rođenjem pripadao plebejskom oktavijevskom gensu, Tako je dodjela moći, ali ne i same institucije plebejskog tribunata Augustu, bilo vrlo dobro promišljena odluka kojom se nije kršio drevni zakon star skoro 5 stoljeća, ali bi August suštinski dobio moć plebejskog tribuna (iako se tako ne bi titulirao). I njegovi nasljednici na tronu princepsa (Tiberije, Kaligula,

Klaudije, Neron) su bilo po biološkoj bilo po adoptiranoj liniji pripadali patricijima, pa ni oni nisu mogli biti plebejski tribuni, radi čega su po ugledu na Augusta imali pravo tribunske moći. Tako je *tribunicia potestas* kod princepsa iz julijevsko – klaudijevske "dinastije", a onda i kod svih narednih careva postala sastavni dio i titule i vlasti. Zanimljivo je da je August u okviru svojih cenzorskih ovlaštenja zabranio (Rimljanima muškarcima) da se ulazi na Forum, u bilo kojoj drugog odjeći izuzev klasične toge.

Bez obzira da formalno gledano nije narušen integritet zvaničnih i tradicionalnih rimskih institucija (ni njihovih obnašatelja) od kojih je August dobio vlast, moć i ovlaštenja, ipak je to prvi korak ka njihovom praktičnom i funkcionalnom degradiranju koje će se desiti već u toku augustovskog režima. Ne ulazeći u to da li su August i njegovi suradnici (uključujući i suprugu Liviju) stvarno namjeravali da postupno detroniziraju institucije konzula, plebejskog tribuna i cenzora,[16] ipak je praktično funkcioniranje ranoga principita počelo dovoditi u pitanje stvarnu odgovornost ovih institucija i njihovih obnašatelja. Najbrže je propadala institucija plebejskih tribuna, tih drevnih zaštitnika plebsa, i to upravo zbog Augustovog kontinuiranog korištenja *tribunicia potestas.* Pošto plebejski tribunat nije bio magistratura, on nije imao tak neki izraženu vanjsku manifestaciju koja bi mu dopuštala da bar postoji kao ugledna "školjka bez sadržine". U skladu sa svojom neokonzervativnom politikom August je ipak pokušavao da spasi plebejski tribunat tako što bi mu povečao značenje postavljajući njegovo obnašanje kao jednu od obavezu svakom onom iz plebejskog staleža koji bi želio da postane pretor. Postupnom gubljenju funkcionalnog značenja konzulata doprinijelo je i uvođenje sustava – sufekta, kao uobičajene stvari, jer je to dovelo do neizbježne relativizacije ove u republikansko doba najvažnije izvršne magistrature. Ali ipak se na kraju mora reći da je dostizanje konzulske časti još uvijek predstavljalo vrhunac političke karijere za svakog Rimljanina.

Treći sporazum 19. god. p. n. e., i kasnija odlikovanja i ovlaštenja

Sa 23. god. p. n. e. još uvijek nije bio u potpunosti zaokružen proces oblikovanja sustava principata. Nakon 23. god. p. n. e. uključuje se u priču i gradski plebs, koji se izgleda plašio da senatorska aristokratija ne preuzme punu kontrolu, pa je došlo do nereda u Gradu. Uz sve to 22. god. p. n. e. došlo je do nestašice hrane u Rimu, pa je došlo do širenja panike, što je kao rezultat imalo da gradski plebs zahtijeva da August preuzme diktatorske ovlasti kako bi osobno riješio krizu.[17] Nakon još jednog teatralnog odustajanja pred Senatom, August je konačno ipak prihvatio vrhovnu nadležnost nad snabdjevanjem Grada sa žitom. On je uspio da riješi tu krizu, ali tek je 8. god. p. n. e. i nove krize u snabdjevanju došlo do ustanovljavanja institucije *praefectus annonae,* odnosno do imenovanja oficijelnog

[16] Na osnovi nekih indirektnih postupaka vjerujemo da oni nisu imali namjeru da derogiraju i na kraju potpuno unište ove drevne republikanske institucije.

[17] August i svojim Res *Gestae* ističe da je uvijek odbijao molbe Senata i naroda da preuzme diktatorsku vlast za vrijeme kriznih razdoblja. To je u potpuno u skladu sa njegovim poimanjem vlasti, u kojem se izbjegava formalno preuzimanje izvanrednih i novih naziva i funkcija, i zadržava u okvirima tradicionalnog okruženja (bar u formi). Isto tako ističe i da je tri puta odbio (19., 18., i 11. god. p. n. e.) da bude izabran za *praefectus moribus* (vrhovni načelnik za moral, običaje i zakone), već je ta pitanja uredio kroz ovlaštenja tribunske vlasti koju je posjedovao. Znači, nije prihvatio formalnu funkciju, ali je ono što je ta institucija trebala raditi August izvršio preko tradicionalnih ovlaštenja koja je posjedovao.

dužnosnika koji bi bio zadužen za osigurovanje zaliha hrane za Grad. Senat je 19. god. p. n. e. dozvolio Augustu da nosi konzulske insignije u javnosti i pred Senatom, kao i da sjedi na simboličkoj kurulnoj stolici između dva konzula, kao i da ima liktore sa fasces. Sa odjećom i vanjskom manifestacijom konzulstva se mislilo zadovoljiti one elemente gradskog plebsa koji su se plašili da će uslijed Sporazuma iz 23. god. p. n. e. i Augustovog odustajanja od kontinuiranog konzulstva, senatorska aristokratija prigrabiti vlast. Tih godina konzulstvo je još uvijek u svijesti rimske mase imalo veliko značenje, i na to se moralo računati. Tako je pojavljivanjem Augusta u javnosti obučen i sa insignijama konzula, došlo do zadovoljavanja gradskog plebsa jer je pred njima on izgledao kao konzul, iako to zakonski nije bio. Sa druge strane, ipak ne preuzimanjem ponovnog obnašanja konzulske časti (i pored pritiska dijelova gradskog plebsa) August je pokazao senatorima i republikanskim elementima u rimskom društvu da on nema namjeru da uzurpira konzulsku čast ili da preuzme diktaturu i da preko njih počne legalizaciju i izgradnju monarhije. Ove odluke iz 19. god. p. n. e. dale su i vanjski izražaj princepsove moći, kao i simboliziranje činjenice da je njegova vlast praktično ipak iznad konzulske (jer konzuli sjede sa njegove lijeve i desne strane). Sporazum iz 19. god. p. n. e. još je jedno zanimljivo i kompromisno rješenje kojim je August (sa svojim suradnicima i Livijom) prevazilazio neke stvari koje su izgledale kao antipodi i krajnje suprostavljenosti. Ako za nešto treba odati priznanje ranom augustovskom režimu to je upravo ta umješnost kompromisa i odlične promišljenosti i pronicljivosti, kao i iznalaženja mirnog rješenja. Nažalost kasnom augustovskom režimu će te vrijednosti itekako nedostajati, ali o tome kasnije.

Najviša prokonzularna vlast je 13. god. p. n. e. produžena. Nekadašnji triumvir Marko Emilije Lepid, koji se nakon sicilskog rata sa Sekstom povukao u privatni život, je te iste 13. god. p. n. e. umro prirodnom smrću. Ono što je bitno jeste činjenica da je on od Cezarovog umorstva bio vrhovni svećenik (*pontifex maximus*), i da Oktavijan August nije želio da ga derogira sa toga dostojanstva. Ali nakon Lepidove smrti, situacije je bila drugačija i mjesto vrhovnog svećenika je bilo upražnjeno. I 6. III. 12. god. p. n. e., u jednoj vrlo svečanoj atmosferi, uz nazočnost velikog broj građana, August je preuzeo i ovu najvažniju poziciju u rimskoj religiji.

Sa titulom *pontifex maximus* August je dobio i direktnu kontrolu nad državnim proročanstvima (uključujući i "Sibilske knjige"), a koristeći svoje moći kao cenzora on je sprečavao širenje nedozvoljenih proročanstava. Tako je njegova vlast i dodatno učvršćena, jer je u jednoj sredini sklonoj sujevjerju uspio da nametne i u tom aspektu carsku kontrolu.

Time je svoje civilne i vojne dužnosti spojio i sa najvišim religijskim dostojanstvom, čime je otvoren put i ka carskom formalnom dominiranju nad religijskim stvarima pa bi se August mogao titulirati i na sljedeći način →*princeps senatus et pontifex maximus consulari imperio et tribuniciae potestate*. Konačna počast Augustu je došla 5. II. 2. god. p. n. e. kada je August dobio i vrlo bitan počasni naslov *pater patriae* (otac domovine). Sa ovim naslovom *pater patriae* August je i zvanično predstavljen kao osoba koja ima očinsku vlast nad Državom – domovinom, koja se tretira kao šira familija.

Ukratko rečeno principat bi se mogao definirati kao koncentracija niza starih republikanskih vlasti, moći, ovlaštenja, institucija i odlikovanja u jednoj osobi (koje su prenijele na nju legalne institucije npr. Senat). Ta osoba se smatra prvim građaninom Države jer mu te moći i prava daju najvišu vlast, ali teorijski on je samo prvi među jednakima i rimski građani i provincijalci nisu njegovi podanici, kako se to definira u monarhističkom sustavu. Princeps ujedno raspolaže i sa iznimnim privatnim bogatstvom i najvišim autoritetom u okviru rimskog imperija.

Politička shema rimskog društva

Augustovski režim u formalnom smislu nije derogirao ni jednu staru republikansku instituciju, međutim praksa funkcioniranja principata je ipak neizostavno vodila ka promjeni značenja, u pravcu njihovog devalviranja, pojedinih političkih institucija. Tako je i postupno uvođenje sustava principata imalo i određene posljedice po tradicionalne političke institucije koje su za vrijeme Republike davale pečat političkom životu i državnom funkcioniranju, posebice Senat i komicije. Dok je u reformama ranog principata Senat kako – tako uspijevao da održava neko značenje, komicije su sve više gubile smisao svoga stvarnog i funkcionalnog postojanja.

Principat je teorijski bio baziran na dualističkom modelu uprave, gdje bi vlast dijelili princeps i Senat. Iako je Senat u pravnom smislu zadržao ista ovlaštenja, kao i za vrijeme Republike, ipak je uteg praktične vlasti više bio okrenut prema strani principsa. Iako je Senat kao institucija već izgubio dio svoga stvarnog političkog autoriteta, ipak je augustovski režim smatrao da senatorski red predstavlja onaj sloj iz kojeg će se većinom regrutirati upravitelji u okviru rimskog imperija (naravno shodno željama, ciljevima i potrebama samoga principsa). Zato je, a i poradi društvenog prestiža koje je članstvo u Senatu donosilo (a što je shodno svojim političkim zamislima isto njegovao August), biti senatorom u tadašnjem rimskom svijetu ipak nosilo sa sobom i vrlo visoko značenje, pa je bilo i traženo. August je kako bi povratio bar u određenoj mjeri ugled i prestiž Senata (prilično narušenim Cezarovom djelatnošću i imenovanjem velikog broja senatora) izvršio i regulaciju njegovog sastava. Broj senatora popeo se u to vrijeme na blizi 1000 članova, a Cezar i trijumviri uvodili su u Senat i svoje pristaše, uglavnom iz redova vitezova i centuriona. Oktavijan je kao cenzor 29/28. god. p. n. e. iz sastava Senata izbacio sve one koji su smatrani nedostojnim da budu članovi ovog političkog tijela, dok je sa druge strane u njega pokušavao afirmirati predstavnike drevih nobilskih rodova. Sve je to bilo u skladu sa njegovom neokonzervativnom politikom i jačanjem tradicionalizma, urušenim građanskim ratovima i Cezarovim radikalizmom. Time je on naglašavao i svoju skrb za dostojanstvo senatorskog zvanja, a istovremeno to je pružalo mogućnost da se iz Senata isključe Antonijeve pristalice. Otada se broj senatora ustalio na oko 600 članova, dok se broj onih koji su aktivni bili svako vrijeme kretao između 100 i 200.

Rani principat je na Senat prenio neke funkcije komicija, pa on dobiva i zakonodavnu i sudsku vlast. Tako je formalno gledajući, Senat na „papiru” imao veće upravno značenje u ranom principatu nego za vrijeme Republike. Senatska odluka dobiva snagu zakona. Međutim, to su sve bile samo upravno – administrativne „varke”, jer je funkcionalno gledajući vlast Senata ipak oslabila u odnosu na Republiku u kojoj je Senat praktično bio najbitnija institucija i nalazio se na prvom mjestu stvarne hijerarhije moći, iako je smatran samo savjetodavnim tijelom. Sada, kada je u ranom principatu dobio i zakonodavna i sudska ovlaštenja Senat je ipak zauzimao drugo mjesto u upravi, i to iza princepsa i njegove familije. Pa je tako, i pored toga što je u pravnom pogledu punovlasna ustanova, Senat poslušno primao Augustov prijedloge, koji su obično razrađivani u princepsovom savjetu (*consilium principis*), biranom kockom iz redova senatora.

Pored princepsovog savjeta, postojalo je još jedno tijelo neformalne prirode nazivano „prijatelji princepsa”/ *amici principis*, koje se u jednom polu-oficijelnom ili neoficijelnom okruženju bavilo javnim poslovima van okvira zvaničnih institucija. Oni bi mogli i formulirati prijedloge te voditi i neku vrstu strateške politike. Za vrijeme Augustovog nasljednika Tiberije *amici principis* su postali vrlo utjecajna grupa. Oni bi se dijelili na *amici primae* i *amici secundae*, što je načelno trebalo korenspodirati sa pripadnošću senatorskom ili viteškom redu, ali se ova distinkcija nije provodila baš strogo niti principijelno.

Od 23. god. p. n. e. u Augustove ruke prešlo je rukovodstvo svim vanjskopolitičkim poslovima.Za vrijeme kasnijih princepsa će se njegovo mjesto još više derogirati pa će druge institucije i forme uprave (kao vojska i carska birokratija) izbijati ispred u hijerarhiji uprave i vlasti u Rimskoj Državi.

Komicije su se sastajale i za vrijeme augustovskog režima, i na njima su donošeni zakoni na prijedlog samog Augusta (*leges Iuliae*) ili drugih magistrata. Na komicijama birani su magistrati. Ali ti izbori nisu bili slobodni: glasovalo se samo za Augustove kandidate po takozvanom *ius commendationis* – pravu preporuke. Na taj način, komicije su pod Augustom bile poslušno oruđe u rukama princepsa. One su izgubile svoj politički značaj, a stranačka borba koja je obilježavala rad komicija je sada zamrla. Jedini izuzetak se desio prilikom konzulskih izbora 19. god. p. n. e. (koje je trebalo izvršiti na komicijama), i to u odsustvu Augusta koji se nalazio na proputovanju provincijama (posebno onim na Istoku). Problem je nastupio kada je trebalo izabrati kolegu konzulu Gaju Sentiju (*Caius Sentius*), jer je došlo do nereda u stilu kasne Republike. Osobit uspjeh postigao je Marko Egnatije Ruf (*Marcus Egnatius Rufus*), tada vrlo popularan među plebsom. Senat nije imao snage da razriješi vrlo ozbiljnu i napetu situaciju i poslao je izaslanstvo Augustu sa molbom za povratak. August je dao prednost za konzulat jednom od izaslanika i to Kvintu Lukreciju Vespilu (*Quintus Lucretius Vespillo*) koji je dolazio iz reda senatora. Po povratku u Rim, August je reagirao vrlo odlučno, popularni Egnatije Ruf je uhapšen i poginuo je u tamnici. Kako bi se spriječio ponovni kaos na izborima, te kako bi se izbori stavili pod još veću kontrolu i eliminirali potencijalni ambiciozni kandidati koji ne bi bili po volji augustovskog režima donesen je novi zakon *Lex Iulia de ambitu* iz 18. god. p. n. e. kojim se kažnjavalo podmičivanje prilikom stjecanja političkih funkcija.

Već za vrijeme Augusta, započela je praksa ratifikacija carskih dekreta. Za vrijeme Tiberijeve vladavine komicije su i formalno počele gubiti ovlaštenja, pa je tako odmah nakon Augustove smrti 14. god. n. e. Tiberije prebacio izborna ovlaštenja sa komicija na Senat.

I pored neokonzervativne politike, August je dobro znao da je njegov legitimitet počivao i na cezarovskom nasljeđu (koje je proizlazilo i iz Cezarovog vođenja stranke populara) pa je zato bar formalno održavao te demokratske institucije. Tiberije je sa druge strane poticao iz redova stare senatorske aristokratije i nije u sebi imao ni najmanje prijaznosti za ta drevna demokratska načela, makar tada ona bila samo u formalnoj formi.

Zakonodavne (i to centruijatske i tributske) komicije sazivane su ponekad i kasnije, ali nisu imale gotovo nikakvo značenje. Posebno su tributske komicije i plebejska skupština izgubile bilo kakvu praktičnu relevantnost. Podjela na tribe je i dalje nastavljena na postoji, ali pošto su izgubile komicijsku vrijednost (koja im je i bila najbitnija), sada su svedene na to da služe popisima građana ili podjeli žita. U 4 gradske tribe su uvrštavani oslobođenici. Pravo centurijatskih komicija da objavi rat, sada je bilo u potpunosti u rukama princepsa (tj. imperatora). Komicije su izgubile i sudbene moći. I kada su izgubile stvarni autoritet, njihova jedina svrha bila je da nakon što je Senat „izabrao” magistrate prime na znanje takvu objavu. Ta objava nije imala nikakvu zakonsku potrebu, nego je riječ o ceremoniji u kojoj su se objavljivali rezultati ”izbora” formalnim glasačima (koji ustvari uopće nisu glasali). Ova ceremonija je ustvari služila carevima da tvrde da su magistrati izabrani od suverenog naroda. Zanimljivo je da je u i političkoj i u pravnoj teoriji Carstva (kao i za vrijeme Republike) uvijek smatrano da je temeljni nosilac suvereniteta bio rimski narod. Naravno, za vrijeme Carstva (a posebno nakon uvođenja dominata) ova teorija o suverenitetu naroda će obeštbiti samo obična floskula. A ni Senat nije baš profitirao od prenošenja ovlaštenja sa komicija na njega (što je bila davnašnja želja optimatske stranke), jer pošto je car imao efektivnu kontrolu i nad Senatom, ovaj (zahvaljujući izbornim, zakonodavnim i sudbenim ovlaštenjima) je postao samo sredstvo kroz koje je „prvi građanin Države” provodio svoju vlast.

I stare magistrature su formalno ostavljene u istom kapacitetu. Konzulat je dalje bio položaj kome su težile osobe iz senatorskog staleža, i da bi se zadovoljilo častoljublje mnogih osoba, za jednu godinu birano je više konzula, a ne samo dva; dvojica od njih stupali su na dužnost 1. I. i davali godini svoje ime (*consules ordinarii*), a poslije njih stupali su na upravu redom drugi parovi (*consules suffecti*). Cenzura je izgubila sve prijašnje značenje. Cenz i sastavljanje senatskih spiskova vršio je sam August. Broj pretora smanjen je na deset, a njihove funkcije su proširene. Utvrđen je strogi red u zauzimanju magistratura. Ali je čitava njihova djelatnost zavisila od volje princepsa. Njegov utjecaj protezao se i na sudske instance. Najvažnija krivična djela razmatrale su sudske komisije (*quaestiones perpetuae*). Sam August je po *imperium maius* razmatrao krivična djela i donosio smrtne presude. Tako je on postao i vrhovna sudbena instanca, umjesto komicija. Za neka djela podnošene su apelacije na cara kao na najvišu sudsku instancu. Njemu su radi suđenja upućivani rimski građani svih provincija, optuženi za teške zločine.

I za vrijeme principata, senatorom se postajalo kada bi se završio mandat kvesture, ali sada pod uvjetom da ste pripadnik senatorskog ranga. Međutim, postojala je i mogučnost da neko van toga reda postane senator i to zavisno od volje cara. Tako je car mogao dozvoliti nekome da ide na izbore za kvestora, te da car dekretom nekoga imenuje za senatora. Ovo je samo još više pojačavalo ulogu cara u sastavu Senata. Car je za vrijeme senatskih sjednica sjedio između dva konzula, i djelovao je kao predsjedavajući. Postajala su i određena proceduralna pravila u radu Senata, pa su senatori većeg zvanja govorili prije niže rangiranih senatora (npr. konzulari prije onih koji su bili pretori i kvestori). Car je uvijek mogao govoriti u bilo koje vrijeme. Pošto nijedan senator nije mogao računati na magistraturu bez dozvole cara, uobičajeno se nije glasalo protiv prijedloga princepsa. Ako se senator ipak nije slagao sa prijedlogom zakona koji je podnosio princeps, on jednostavno nije prisustvovao sjednici Senata.

Društvena stratifikacija – Senatorski red

Rimski svijet je uvijek bio hijerarhijski stratificiran, čak i u vrijeme svoje najveće demokratizacije između I. i II. punskog rata. To je jedna prepoznatljiva konstantna rimskog društvenog i socijalnog poretka, i nije se samo očitovala u političkoj sferi ili društvenom životu, nego u svim segmentima, aspektima i elementima oblikovanja, funkcioniranja i prepoznavanja u rimskom svijetu, kao što su npr. društveni redovi (*ordo*), upravno – teritorijalna organizacija, vojska, ekonomski odnosi, profesije...itd....Pošto i rimski svijet počiva na hijerarhijskoj organizaciji, stratifikacija je poprimila vanredno složenu strukturu i širila se lepezasto, u vidu jedne mreže međuzavinosti od središnje vlasti pa do najnižih lokalnih nivoa. Ta struktura je bila temeljena i održavana i pisanim i običajnim zakonima i pravilima koja su skoro do najmanjeg segmenta regulirala odnose i interakciju unutar te glomazne, složene stratifikacijske strukture. Praktično je svako znao u datom momentu svoje mjesto u toj strukturi. Ali ta hijerarhijska i stratifikacijska struktura rimskog svijeta je imala još jednu vrlo značajnu osobinu u odnosu na hijerarhijsko - stratifikacijske stukture drugih zemalja i naroda. Ona je bila veoma mobilna i fluktuativna, i pojedinci su mogli vrlo brzo (poštivajući zacrtana pravila) mijenjati pozicije koje su zauzimali u okvirima rimske stratifikacijske mreže. Ali ta izražena mobilnost i fluktuacija zasnovana na definiranim pravilima unutar rimske stratifikacijske mreže je i onemogučavala neka iznenađenja, otprilike da neki pojedinac odjednom prodre sa samoga dna na sami vrh, preskačući skoro sve nivoe te mreže. Takva rimska mobilna hijerarhijsko - stratifikacijska mreža se ustvari sastojala od čitavog niza različitih nivoa, međunivoa i podnivoa, a pojedinac ih je morao strpljivo savladavati i sporo, ali sigurno napredovati prema vrhu. Tako je i napredovanje na ljestvici društvenih, vojnih, ekonomskih, profesijskih, strukovnih...itd... skala imalo neki svoj *cursus honorum*, koji je svako morao da pređe. Ovako ustrojena fluktuativna stratifikacijska mreža sa multi nivoima u najrazličitijim segmentima života rimskog svijeta je bila nesumnjivi garant njegove stabilnosti i funkcionalnosti. August je ovu fluktuativnu hijerarhijsko - stratifikacijsku strukturu reorganizirao i zaokružio sustavom zakona i pravila.

Za vrijeme Augusta, društvena stratifikacija je formalno i pojmovno ostala ista kao i u vrijeme Republike, ali to nije značilo i da su sadržine društvenih slojeva ostale iste i sa istim značenjem. Sentorski red nije ostao nepromijenjen. Za vrijeme građanskih ratova nestalo je sa pozornice mnogih istaknutih predstavnika ranijeg nobiliteta i u Senatu je bilo mnogo "skorojevića". Kako bi održao dignitet senatorskog reda, August je definitivno utvrdio cenz za članove Senata u visini od milijun sestercija. Sastav Senata utvrđivao je sam princeps, koji je na osnovu posebnih ovlasti u tri maha revidirao senatorske spiskove. Službeno, cilj sastavljanja novih spiskova bilo je isključivanje iz Senata "nedostojnih ljudi". Ali uz te „nedostojne" ova mjera je mogla biti primjenjivana i na one Augustu sumnjive pripadnike Senata, koji su bili, prijašnji Augustovi protivnici. Revizija senatskih spiskova bila je mjera koja nije uživala popularnost među senatorima, pa je tako sjednici od 18. god. p. n. e. za reviziju sastava senatora, August prisustvovao u oklopu i sa mačem ispod odjeće. Senatori su

mu prilazili jedan po jedan i prethodno bili pretresani. Predstavnici starih familija zauzeli su u Senatu počasno mjesto, i bili su birani na najviše položaje (uključujući i upravu nad provincijama). Time je August želio svoj sustav predstaviti i kao oličenje tradicijskog nasljeđa, izbiti argumente onima koji su tvrdili da novi sustav predstavlja radikalno novo uređenje i naravno na svoju stranu privući dobar dio još uvijek uglednih, utjecajnijih i relativno moćnih pojedinaca koji su poticali iz stare elite. Kako bi ih dodatno privukao na svoju stranu, on je i fiksirao njihovu i za njihove potomke nobilsku poziciju. On je znao i pružiti materijalnu pomoć propalim predstavnicima pojedinih drevnih nobilskih familija, kako bi zadržali svoje mjesto u Senatu.

Po Cezarovom primjeru August je povećavao broj patricijskih rodova, iako je patricijska pripadnost u potpunosti izgubila bilo kakvu praktičnu vrijednost. August je ipak istovremeno nastojao naglasiti da privilegirani položaj predstavnika senatorskog reda zavisi od princepsove milosti. Istaknuti senatori vršili su njegove naloge kao njegovi "prijatelji" (*amici*), pratili ga kao "suputnici " (*comites*). Bez princepsove dozvole nitko od senatora nije smio napustiti Italiju. August nije dopuštao da ma tko do senatora stekne veću popularnost od njegove. Jedan od senatora, u svojstvu edila, organizirao je o svom trošku gašenje požara. August je izdao naređenje po kome je gašenje požara organizirano na državni račun, kako neko ne bi u narodu stekao „višak" popularnosti. Senatorima je zabranjivao priređivanje igara više od dva puta godišnje, a broj gladijatora na njima nije smio prelaziti određeni broj parova. Službeno to je bila borba protiv rasipništva, a u stvari time je naglašavano da nitko ne može nadmašivati princepsa veličanstvenošću i razmjerima predstava. Uz vidljive znakove pažnje prema predstavnicima starog nobiliteta, August unapređuje u senatorski položaj i "skorojeviće", uglavnom stanovnike italskih gradova. On je uveo u Senat "cvijet italskih kolonija i municipija ", rekao je kasnije o njemu rekao car Klaudije. I taj senatorski sloj je pružao najviše podrške augustovskom režimu.

U odnosima između princepsa i Senata zapažaju se kolebanja tijekom čitavog dugog razdoblja Augustove vladavine, ali ipak nije dolazilo ni do kakvog radikalnog razlaza niti sukoba između Augusta i senatora. Među senatorima bilo je dosta ljudi koje je August obavezao (čak i iz reda starog nobiliteta) i koji su ga potpomagali. Ali je isto tako bilo i protivnika novog političkog režima. Opozicija je uzimala razne oblike. Protiv Augusta sklopljeno je nekoliko urota, čiji su sudionici pripadali istaknutijim senatorskim obiteljima. Te urote ni u kojoj mjeri nisu sličile na urotu protiv Cezara, broj urotnika bio je neznatan, urote su lako otkrivane, a krivci su u većini slučajeva bili strogo kažnjeni. Na senatskim sjednicama gotovo uvijek se primalo ono što je predlagao sam August, ili što je iznošeno na raspravu po njegovoj inicijativi, premda su diskusije (koje je August tolerirao, pa na momente i podsticao kako bi svome režimu dao „demokratsku oblandu slobode") ponekad bile žestoke. Opozicioni stav izražavao se u raznim replikama i primjedbama, aluzijama na gubitak prijašnje slobode. Kada se u svojoj posljednoj deceniji augustovski režim suočio sa nizom iznimnih teškoća, u vidu Velikog Ilirskog ustanka i Teutoburške katastrofe, pojavila se i prva ozbiljnija kriza sustava principata. To je neminovno vodilo ka pojačavanju opozicionih

raspoloženja. Počeli su se širiti anonimni pamfleti i paskvili, a neki senatori poslani su u progonstvo na otoke. Ali je senatorska opozicija bila neučinkovita.

Svetonije daje jednu kratku listu pokušaja antiaugustovskih zavjera i konspiracija. Po Svetoniju (*Aug.* XIX) : „Poslije toga ugušio je u različito vrijeme različite nemire, pokušaje prevrata i veći broj urota, koje su mu bile izdajom otkrivene prije nego su mogle uzeti maha. Najprije urotu mladoga Lepida, zatim urotu Varona Murene i Fanija Cepiona, onda urotu Marka Egnacija, nakon toga urotu Plaucija Rufa i Lucija Paula, muža svoje unuke Julije. Osim toga urotu Lucija Audazija, koji je bio optužen zbog krivotvorenja oporuka, a već satrt godinama i bolešću. Isto tako urotu Azinija Epikada, mješanca iz porodice partinske, napokon urotu roba Telefa, koji je bio nomenklator jedne gospođe. Ni od ljudi najnižeg sloja nije bio siguran da ne kuju urotu i ne spremaju zasjedu. Audazije i Epikad htjeli su njegovu kćer Juliju i unuka Agripu sa otoka na kojima su bili zatočeni silom dovesti ka vojskama. A Telef je odlučio navaliti na njega i na Senat, jer je vjerovao da mu je sudbina dosudila da vlada. Štoviše, jednom je neki pečenjar iz ilirske vojske bio zatečen noću kraj Augustove spavaonice, pošto je prevario vratare, a bio je opasan lovačkim nožem. Ne zna se je li bio lud ili je samo hinio ludilo, jer se na ispitivanju iz njega nije ništa moglo istisnuti”.

Ideali senatora i opozicije općenito pripadali su prošlosti. Oduševljenje rimskom starinom, koja se prikazivala kao "zlatno doba", veličanje starih republikanskih vrlina, klanjanje pred posljednjim republikancima – Katonom Mlađim, Brutom i Kasijem – to je krug ideja karakterističnih za politički pogled na svijet rimske aristokracije, kako u Augustovo doba tako i u vremenu koje je uslijedilo. Svoj najjasniji izraz našle su te ideje u rimskoj historiografiji carskog doba. Tu nostalgičnu, prorepublikansku opoziciju je augustovski režim tolerirao. Ipak kao zaključak se može navesti da je za vrijeme Augusta uspostavljanje mira i privilegiranog položaja senatora doprinijelo da ovaj sloj uglavnom praktično i funkcionalno priznaje i podržava carsku vlast.

Društvena stratifikacija – vitezovi

Iza senatorskog reda, drugi po važnosti sloj su vitezovi. I njima je August posvetio dostojnu pažnju, posebno s toga što je on među vitezovima imao veliki broj podržavalaca. Općenito gledano vitezovi su augustovskom režimu pružali veću podršku nego predstavnici senatorskog reda. August utvrđuje za vitezove cenz od 400 000 sestercija, na njih on gleda kao na stalež (*ordo*), svake godine priređuju se parade u kojim sudjeluju svi vitezovi, do svoje 35 godine. August revidira i spiskove viteškog staleža, te on progoni i iz ovog reda uklanja i njegove nedostojne članove. Sve je to imalo za cilj uzdići prestiž i značenje vitezova u rimskom društvu.

U sastavu viteškog staleža mogu se istaknuti dva elementa: stari "nasljedni" vitezovi, povezani sa drevnim rimskim nobilitetom, i novi, koji su se sastojali od isluženih vojnika, najistaknutijih predstavnika italske municipalne aristokracije i od potomaka oslobođenika koji su se obogatili. Ovaj drugi, noviji dio je u to vrijeme predstavljao jedan od najpreduzimljivijih i najaktivnijih slojeva rimskog svijeta.

Još pred kraj Republike nisu vitezovi igrali neku naročitu ulogu u političkom životu, više cijeneći osobno bogatstvo od učešća u politici. Tek za vrijeme principata određene državne dužnosti i službe će biti povjeravane samo onima iz reda vitezova, pa se razvio i poseban

viteški vojni *cursus honorum*, poznat kao *tres militiae* ("tri zapovjedništva") : komanda nad auksilijarnom kohortom, legijski vojni tribun i komanda nad alom. Svaka od ovih komandi se obnašala 3 – 4 godine. Najvažnije službe koje bi predstavljale vrhunac karijere nekoga ko je pripadao viteškom redu su bili zapovjedništvo nad pretorijanskom gardom i namjesništvo u Egiptu. I preko uklopljavanja u državnu strukturu, u Augustovo doba novi elementi viteškog staleža stekli su dominatno značenje. I pored navedenih mogućnosti za napredovanje u političko – upravnoj organizaciji Države, u svome najvećem obimu vitezovi su nastavili da se bave primarno poslovnim aktivnostima i ostvarivanjem prihoda i profita.

Međutim, i vitezovi su znali pokazati opozicioni stav, pa su tako pokazali nezadovoljstvo zakonima o obaveznom braku. Među vitezovima je bilo i pokušaja izbjegavanja vojne službe. Ipak i pored tih sporadičnih problema između vitezova i augustovskog režima, viteški red je predstavljao oslonac principata. U rukama vitezova ostale su razne trgovačke i zelenaške operacije. August je nastojao iskoristiti poslovno iskustvo vitezova. Njima su povjeravani najraznovrsniji privredni zadaci, oni su postavljani za prokuratore po provincijama, te raznorazne prefekte (gradske, pretorijanske, egipatske).

Društvena stratifikacija – municipalne jedinice Italije

Elita municipalnih jedinica Italije, koja je nekada bila nezadovoljna politikom trijumvira (zbog konfiskacije zemljišta), ipak se pomirila sa Oktavijanom još prije njegove konačne pobjede. Po gradovima nastanjeni veterani činili su onaj socijalni sloj koji je bez pogovora pružao podršku Augustu. Po Svetoniju Oktavijan August je „naselio Italiju osnovavši dvadeset i osam kolonija...” Pored veterana, novom sustavu su pružali podršku i drugi predstavnici vladajućih grupa municipalnih jedinica Italije. Italija je postradala od posljednjih građanskih ratova ali su italski poslovni ljudi zadržali svoj povlašteni položaj u provincijama. "Rimski mir" doprinio je priljevu bogatstva i razvitku razmjene. Po mnogim gradovima (osobito u Kampaniji, a također i na sjeveru Poluotoka) razvija se obrt, i italski proizvodi pojavljuju se u mnogim provincijama. Epigrafski podaci i vijesti iz književnih izvora pokazuju da su italski trgovci, uživajući povlastice rimskih građana, vodili trgovinu po najudaljenijim krajevima prostrane rimske države. Istaknuti predstavnici italskih gradova unapređuju se u viteški i senatorski rang. O raspoloženju donjih slojeva italskog stanovništva malo nam je poznato, ali je nesumnjivo da je u Augustovo vrijeme municipalni život bio daleko od opadanja i da su na izborima za lokalne magistrate uzimali aktivno učešće svi slojevi slobodnog stanovništva. Slobodno se može zaključiti da je augustovski režim (za razliku od vremena II. triumvira) bio blagotvoran za italske municipalne jedinice, koje se ne samo ubrzano obnavljaju od posljedica građanskih ratova, nego se i dobrano razvijaju.

Po Svetoniju u italijanskim gradovi August je „...izveo mnogo javnih gradnji i odobrio im mnogo prihoda. Pa ih je u pravu i dostojanstvu na neki način djelimično izjednačio sa glavnim gradom, izmislivši neku vrstu glasanja po kojemu su za izbore rimskih magistrata vijećnici pojedinih kolonija svaki u svojoj koloniji glasali i glasove pred izbore zapečaćene poslali u Rim. Da bi u svakoj od tih kolonija bilo i neke vrste aristokratije i građanskog podmlatka, August je sve oni koji su molili da služe u vojsci kao konjanici uvrstio u viteški stalež čim ih je

njihov grad preporučio, a ljudima iz puka koji su mu na njegovim inspekcijskim putovanjima mogli pokazati zdrave i sposobne sinove ili kćeri davao je po 1000 sestercija za svako dijete."

Svetonijev podatak jasno ukazuje na brigu novog režima, i posebno samoga Augusta, vezanu za italijanske zajednice, njihovu infrastrukturu, prirodni priraštaj, održanje lokalne elite, pa i učešće u središnjoj državnoj politici. Zanimljiv je upravo taj augustovski pokušaj modificiranja izbornog sustava zasnovanog na izborima zasnovanim na neposrednom prisustvu glasaća u Rimu. Tako je on uveo elemente izbornog sustava, kakav je otprilike danas. Nepoznato je da li je i u kolikoj mjeri zaživio, te do kada je trajao ovaj eksperiment, modificiranja izbornog sustava. Augustova ideja je bila za to vrijeme veoma originalna, pa može se reći i futuristička, a bila je i pravednija jer je kako – tako osiguravala i onim građanima koji nisu mogli doći u samu prijestolnicu da imaju utjecaja na izbor magistrata. Naravno sa uvođenjem principata i princepsovim faktičkim delegiranjem magistrata, izgubio se svaki suštinski smisao ovog načina glasanja i ostao je samo formalna oblanda kako eto i municipalna elita (u slučaju da u vrijeme izbora njeni predstavnici ne borave u Gradu) utiče svojim glasovima na izbore magistrata u prijestolnici.

Društvena stratifikacija – plebs u Gradu

Augustovski režim je u toj svojoj uspješnoj politici „žongliranja" i balansiranja sa različitim slojevima stanovništva dostojnu pažnju posvećivao i rimskom gradskom plebsu, čiji se broj enormno povećao. Naravno, i za vrijeme Augusta gradskom plebsu je svojstvena socijalna i strukovna heterogenost iz ranijih epoha, pa je tu bilo i bogatih pojedinaca i onih sa solidnim primanjima, ali i mase proletera i lumpenproletera.

Ova velika masa stanovništva, skoncentrirana na jednom mjestu i to u okvirima neidustrijskog društva je predstavljala značajnu snagu koja se mogla usmjeravati u određenim političkim pravcima. Zato je kako bi se održala stabilnost u Gradu i masa ne bi usmjerila u neželjenim pravcima ili zloupotrebila od strane za Augusta nepočudnih elemenata, režim izlazio u susret željama te mase. Same te želje su bile dosta površne i sastojale su se od hljeba i zabave. August je zato uredio i sustav distribucije žita (koji je započeo još Gaj Grakh), u čemu mu je dosta pomagala i činjenica da je kao privatnu domenu tretirao Egipat, najbogatiju žitnicu Mediterana. Preko 200 000 građana dobivalo je svakog mjeseca besplatno žito, a uz to August je u više navrata dijelio siromašnim građanima novac. U svojim „Res Gestae" August se hvali da je prvi put, na osnovi testamentarne želje Gaja Julija Cezara već 44. god. p. n. e. dijelio po 300 sestercija građanima u Rimu (oko 250 000 osoba). Drugi put (za vrijeme svoga trostrukog trijumfa) je 29. god. p. n. e. iz ratnog plijena je dijelio po 400 sestercija, a treći put se dodjela desila 24. god. p. n. e. (prilikom povratka iz rata u Španiji) i tada se dijelilo po 400 sestercija isto iz ratnog plijena. August je 23. god. p. n. e. na svoj račun nabavio žito i podijelio. Prilikom preuzimanja funkcije vrhovnog svećenika 12. god. p. n. e. August je izvršio još jednu podjelu novca i to po 400 sestercija. Prilikom „predstavljanja" svoga biološkog unuka i adoptivnog sina Gaja na Forumu, August je izvršio novu podjelu i to po 60 denara svakome od 320 000 pripadnika gradskog plebsa.

August nije zaboravljao ni kolonije svoje veterana, pa je tako 29. god. p. n. e. dao po 1000 sestercija (što je primilo oko 120 000 pripadnika tih kolonija) poklona iz ratnog plijena. Novčana donacija se desila i 2. god. p. n. e. prilikom predstavljanja drugog unuka i „sina" Lucija na Forumu. Tada je dao po 60 denara svakome od nešto više od 200 000 korisnika javnog žita. Istina, kad je „uvijek gladna" svjetina zatražila vina, August je odgovorio da je Agripa proveo dobar vodovod i da se u Rimu ne osjeća nedostatak vode.

Veliku pozornost posvećivao je August organizaciji predstava. U popisu svojih djela on sam govori da se za vrijeme gladijatorskih igara koje je on priređivao narodu borilo oko deset tisuća gladijatora i bilo ubijeno oko 3500 afričkih zvijeri. Osobitom veličanstvenošću odlikovale su se takozvane sekularne (stoljetne) igre, koje su priređene 17. god p. n. e.

Ove mjere zadovoljavale su rimsku svjetinu koja je tražila (kako će se znatno kasnije izraziti satiričar Juvenal) samo „hljeba i igara" (*panem et circenses*) mireći se sa gubitkom političke slobode. Mogu se navesti samo dva slučaja u kojima je došla do izraza politička aktivnost gradskog plebsa. Za vrijeme gladi 22. god. p. n. e., narod je od Augusta tražio da uzme diktaturu. Bojeći se, očigledno, da bi to moglo dovesti do sukoba sa tradicionalističkim nobilitetom, August je na koljenima molio da ga oslobode te časti i ograničio se na izvanredne ovlast za opskrbu Rima namirnicama. Drugi se ticao već spomenutih dešavanja iz 19. god. p. n. e. Svi ovi događaji su ipak ukazivali na neku vrstu opasnosti koja vreba u tome nestabilnom i brojnom gradskom plebsu.

Sigurnost u samome Rimu su čuvali pretorijanska garda, gradske kohorte i odredi noćne policije. August je, dakle, oduzeo rimskom plebsu njegov prijašnji politički značaj. Distribucije i predstave imale su za cilj apolitizaciju gradskog stanovništva. Navedene metode su se pokazale vrlo učinkovite. U isto vrijeme, poduzete su sve mjere za sprečavanje nemira slobodne sirotinje, kojima su se znali pridruživati i robovi kojih je u Rimu tada bio znatan broj. Tacit je govorio da je prefektu grada stavljano u dužnost da obuzdava drskost robova i onih nemirnih građana koji se pokoravaju samo sili.

August je raspolagao sa enormnim sredstvima, koja je stekao za vrijeme svoje vladavine. Dok je na prvi pogled i formalno predstavljao skromnog čovjeka i promovirao takav jednostavni, starinski način života, u njegovim trezorima se nalazilo blago impozantnih razmjera i on je bio ubjedljivo najbogatiji čovjek tadašnjeg Rima. Ipak je vrijedno istaći da je velike količine toga novca koristio za opće, javne potrebe. U svojim Res Gestae August ističe da je za vrijeme 4. konzulata (30. god. p. n. e.) i ponovo 14. god. p. n. e. od municipalnih jedinica iz svoga „đepa" kupio zemljišta za svoje veterane. Suma koju je isplatio za posjede u Italiji je iznosila 600 miliona sestercija, a za posjede u provincijama (koje je isto kupovao) je iznosila 260 miliona sestercija. Isto tako August je 7., 6., 4., 3., i 2. god. p. n. e. isplatio u novcu nagrade vojnicima - veteranima koji su se željeli vratiti u svoje rodne gradove, i u tu svrhu je potrošio 400 miliona sestercija. August je i četiri puta pomagao javnoj blagajni sa nepovratnim sredstvima u ukupnoj visini od 150 miliona sestercija.

Augustovski režim je nastojao i fiksirati društvenu stratifikaciju, i to iz vrlo jednostavnog razloga →stvaranja konsolidiranih i dovoljno čvrstih odnosa koji bi bili garancija opstanku i njegove principepske vlasti i općenito novog sustava kako takvog. Smatralo se da je što je veća kohezija i fiksiranost elitnih slojeva i manja demokratičnost pristupa u njih, da su i manje

mogućnosti za eventualne turbulencije. August i kasniji princepsi su uvijek željeli da praktično rukovode nadzorom pristupanja u elitne slojeve. Sasvim je logično bilo da u okviru elitnih slojeva oni nisu željeli imati elemente koji bi ugrožavali sustav, a samim tim i njihovu vlast. To je vodilo ka ograničavanju prava i sloboda izbornih komicija. Tako je principat praktično ugušio demokratičnija načela uvrštavanja u elitu, uvedena sa zakonima Licinija i Sekstija. To je onda prirodno moralo dovesti do nestajanja demokratskog udjela u političkom sustavu Rimske države.

Zakonske odredbe vezane za robove

Augustovski režim je regulirao i odnose prema robovima, i to u smjeru kojim će se potvrđivati neprikosnovena prava robovlasnika. Kada je pobijeđen Sekst Pompej, Oktavijan je taj rat predstavio kao robovski rat (*bellum servile*; zbog velikog broja pobjeglih robova koji su služili kod Seksta u mornarici i vojsci). 30 000 zarobljenih robova je predao njihovim gospodarima da ih kazne. Dion Kasije govori da je otac jednog mladog senatora, osuđenog za pokušaj organiziranja urote protiv Augusta, nagradio i pustio na slobodu roba koji je njegovom sinu pružio pomoć za vrijeme neuspjelog pokušaja bijega, a razapeo na križ roba koji je otkrio urotu. August je ovaj postupak ostavio nekažnjenim. Ovim činom je naglašeno princepsovo nemiješanje u odnose između robova i gospodara. Posebnom senatskom odlukom iz 10. god. p. n. e. potvrđen je stari republikanski zakon po kome su u slučaju gospodarevog ubojstva osuđivani na smrtnu kaznu svi robovi koji se nalaze u kući. U komentarima za ovu odluku, koji pripadaju kasnijem vremenu, stoji: "Pošto nijedna kuća ne može biti sigurna na neki drugi način nego na taj što će se robovi strahom od smrtne kazne natjerati na čuvanje svoga gospodara od opasnosti koje mu prijete kako do strne ukućan tako i od strane stranaca, - donesene su senatske oduke o odgovornosti svih robova koji pripadaju građanima, poginulim nasilnom smrću".

Ovom deindividualizacijom krivice se nastojalo da robovi brinu o sigurnosti svoga gospodara i njegove familije, i da spečavaju pokušaje individualnih akcija.

Naravno ima i drugačijih primjera koji su ipak naglašavali da je indirektno August ipak pazio i na pravdu kada su bili u pitanju robovi. O jednom takvom primjeru govori anegdota vezana za rimskog viteza Publija Vedija Poliona (*Publius Vedius Pollio;* umro 15. god. p. n. e.), koji je bio Augustov prijatelj. Vedije Polion je bio sin slobodnjaka, čak je u ime Augusta jedno vrijeme upravljao provincijom Azijom (i to 31 – 30. god. p. n. e.; što je bila anomalija i specijalna okolnost jer su za namjesnike te provincije birani oni sa prokonzularnim rangom, a ne iz viteškog staleža) i čuven po svojoj sklonosti luksuznom načinu životu i okrutnom postupanju sa robovima. On je murene, koje je držao u bazenu, hranio robovima koje je i za najmanju grešku kažnjavao bacanjem u bazen. To je i za rimske strandarde bilo iznimno loše i surovo postupanje sa robovima. Po kršćanskom piscu Tertulijanu, Vedije Polion je odmah po kažnjavanju robova bacanjem u bazen, dao da se murene kuhaju kako bi i on takođe mogao okusiti ukus robovskog tijela. Jednom prilikom u njegovom domu je kao gost boravio i sam August. Tom prilikom jedan od robova je slomio stakleni čup, i Vedije Polion je

naredio da se krivac baci murenama. Ali rob je pao na koljena pred Augustom moleći ga za milost. Užasnut odlukom Vedija Poliona, August je naredio da se sve Vedijeve skupe čaše polome i bace u bazen. Tako Vedije Polion, po Kasiju Dionu, nije mogao da kazni roba za istu stvar koju je učinio sam August (po Seneki, August je i oslobodio roba). Nakon smrti Vedija Poliona, njegovu veleljepnu i izrazito raskošnu vilu u Napuljskom zalivu je naslijedio August, zajedno sa instrukcijama da se podigne odgovarajući monument na tome mjestu. August je razrušio vilu i na njenom mjestu konstruirao kolonadu u čast svoje žene Livije, koja je posvećena 7. god. p. n. e.

August je vrlo oštro pazio da se ne ugroze prava slobodnih ljudi pa je jedna od njegovih prvih odluka bila da se uvedu red i sigurnost u ovom pitanju. Za vrijeme građanskih ratova bilo je ljudi koji su po putovima hvatali prolaznike i pretvarali ih u robove. Neki građani, da bi izbjegli pozivanje u vojsku, fiktivno su se zapisivali kao robovi, ali su poduzetni ljudi tu funkciju pretvarali u realnost, i slobodni su postajali robovima. U cilju borbe protiv ove pojave izvršena je po Augustovom naređenju revizija ergastuluma (prostorija za robove koji su nešto skrivili; oni su ovdje radili u okovima), i svi oni koji su bili nepravedno pretvoreni u robove su bili po automatizmu vraćeni u status slobodnih ljudi. Poradi niza razloga, August je nastojao ograničiti i puštanje robova na slobodu (što je bila uobičajena rimska praksa).

Brzina i obim oslobođanja su tada bili toliki da je tradicionalna elita augustovskog režima smatrala da takva praksa može djelovati destabilizirajuće na novo uspostavljeni društvenu hijerarhijsku strukturu. Oslobođanje robova od strane gospodara nije bilo uvijek motivirano nekim razlozima humanosti i zahvalnosti gospodara, nego su mogli imati i mnogo prozaičnije razloge. Pojedini primjeri predstavljaju izvrdavanja zakona i običaja, te klasične zloupotrebe. Za Kasne Republike se tako uobičajilo oslobađati robove kako bi se oni pretvorili u sloj gradskog stanovništva koji je dobivao javne dotacije žita, čime bi bivši gospodar (sada u ulozi patrona kod kojeg oslobođenici nastavljaju raditi) ustvari značajno štedio na hrani. Mnogi dužnici su pokušavali da prevare svoje zajmodavce, tako što bi oslobađali robove (koji su imali status imovine i kao takvi podlijegali nadoknadi duga i kamata). Kada bi oslobodili robove oni su dobijali status posebne osobe i nisu mogli podlijegati zapljeni od strane zajmodavca. Dužnik bi tako indirektno sačuvao svoju imovinu jer je umjesto da u potpunosti izgubi robove (koje bi u ime naplate duga i kamata preuzeli zajmodavci), dobio klijente – oslobođenike. Sve je ovo vodilo tome da posebno u Gradu dođe do „poplave" novih građana (makar oni bili i sa umanjenim građanstvom u prvoj generaciji). Zato je razumljivo da su pojedini tradicionalistički elementi kasnorepublikanskog i ranoprincipatskog doba (među njima i August) bili zabrinuti da se na jednoj strani pojavom ne devalvira institucija rimskog građanstva, koja je trebala da bude temeljna odrednica vladajućeg naroda u Državi. Oni su smatrali da samo oni koji su zaslužili slobodu mogu biti oslobođeni. Uz to, manumisija robova je, zbog načina (javni ili privatni) na koji se odvijala, dobijala različite formalne i neformalne oblike. Zato je i ova, tada prilično kaotičnu situaciju vezanu za oslobađanje robova, trebalo da bude regulirana i dovedena u okvire augustovskog reda i mira.

Lex Fufia Caninia/Zakon Fufija Kaninija iz 2. god. p. n.e. ograničio je broj robova koji se puštaju na slobodu na osnovu testamenta. Po ovom zakonu gospodar koji je posjedovao između 2 i 10 robova, mogao je osloboditi samo polovicu; između 10 i 30 robova, mogao je osloboditi samo trećinu; ... itd... Najviše se oporučno moglo osloboditi 100 robova, ako je gospodar imao 500 ili više robova. Ovim zakonom željela se ograničiti pojava da bogataši žele da od svoje sahrane naprave manifestacije prikaza osobnog velikog bogatstva i

humanosti jer se toliko velikom broju ljudi daje sloboda. August jednostavno nije mogao dozvoliti da pojedine familije radi takvih činova, postanu izrazito popularne u javnosti.

Pojedinci su pokušavali izvrdati ovaj zakon tako što bi popisali sva imena robova za oslobađanje u oporuci, bez da izričito navedu koji se to robovi oslobađaju. Država je ovo predupredila tako što je oslobađala samo one koji bi bili od prvog mjesta na spisku pa po redu nadalje ili naniže (do dozvoljene kvote). Da bi se to predupredilo, pojedinci nisu u oporuke zapisivali imena u listu, nego u kružnici, pa se nije moglo odrediti gdje spisak počinje. Država je ovo izvrdavanje sprečavala tako što je ovakav vid oslobađanja proglašavala nevažećim.

Ovaj zakon je bio na snazi i u II. st. n. e. Plinije Mlađi je oporukom oslobodio 100 robov, što bi značilo da je posjedovao najmanje 500 robova.

Lex Aelia Sentia/Zakon Elija Sencija iz 4. god. n. e. utvrđivao je da se oslobađanje robova od strane njihovih gospodara može vršiti samo pod određenim uvjetima. Zakonom je predviđena starost onog koji oslobađa i onog koji se pušta na slobodu.

Zakon Elija Sencija je imao više odredbi, kojima se sužavalo automatska i neindiskriminirajuća manumisija velikog broja robova odjednom i njihovo pretvaranje u rimske građane, i to na osnovi njihove starosti, starosti onoga koji ih oslobađa, postupanja prema njima dok su bili robovi, bračnom stanju ili nekim sumnjivim okolnostima. Po Institucijama juriste Gaja odredba ovog zakona je predviđala da svaki onaj rob koji je po naređenju gospodara bio stavljan u lance u smislu kazne za neke nedopoštine, bio žigosan, ispitivan uz mučenje radi neke krivice za koju se dokazalo da je bio kriv, predan da se bori kao gladijator ili sa zvjerima, u slučaju da bude oslobođen nije postajao po automatizmu rimski građanin sa umanjenim pravima, nego je dobivao status peregrina dediticija (*peregrini dediticii*). Ovim se nastajala sačuvati kvalitativnost imena i statusa rimskog građanina. Po odredbi ovog zakoni, koju isto prenosi Gaj u Institucijama, samo onaj oslobođenik koji je imao iznad 30 godina je imao pravo da dobije rimsko građanstvo po svome oslobađanju. Naravno, podrazumijevalo se da su bili zadovoljeni i gore navedeni uvjeti, te da ga je gospodar posjedovao na osnovi kviritskog prava i da je oslobođen oficijelnim načinom (štapom, cenzusom ili oporukom). Postojali su i izuzeci od ove odredbe. Ako je oslobođeni rob bio mlađi od 30 godina, on je mogao da postigne puno građanstvo nakon legalne procedure (*consilia*). Ove procedure bi se održavale u predodređeno vrijeme u provincijama i u Gradu. Ovaj oslobođenik (mlađi od 30 godina) je mogao da dobije građanstvo bez *consilia*, ako ga je njegov gospodar oslobodio dok se proglasio nesolventnim (odnosno ako je bankrotirao) i ako ga je u oporuci odredio za svoga nasljednika. Osoba mlađa od 20 godina je mogla osloboditi roba, samo ako bi prošla kroz legalnu proceduru *consilium*. Ako oslobođenik (čiji je gospodar/gospodarica bila osoba sa rimskim građanstvom) navedene starosti nije dobio građanstvo, mogao ga je dobiti ako oženi rimsku oslobođenicu ili ženu rođenu u slobodi (ali koja nema rimsko građanstvo) i sa njom ima sina koji je uspio da dostigne bar godinu dana starosti. Ako ovo činjenično stanje on uspije dokazati pred magistratom ili namjesnikom provincije, on, njegova supruga, sin i eventualno druga djeca koju ima po automatizmu dobijaju građanstvo. Ako bi otac umro prije nego što bi se desilo dokazivanje, a ispunili se predviđeni uvjeti, majka je mogla pokrenuti postupak sa istim rezultatom. Ovim se nastojao stimulirati natalitet. Ako je gospodar oslobađao robove kako bi prevario kreditore, onda bi se takvo oslobađanje smatralo nevažećim. Ovim zakonom se nastojalo zaskočiti izvrdavanju plaćanja duga. Bilo bi još nekih odredbi ovog zakona koji su dodatno utvrđivali pravila i odnose među oslobođenicima, te njihovo uklapanje u rimsku društvenu stratifikaciju.

Ipak i pored ovih mjera, broj oslobođenika je bio veliki ne samo u gradu Rimu i italskim municipalnim jedinicama, nego i u provincijama. Jedan dio oslobođenika je znao postati i baštinikom svojih gospodara. Iz redova libertina su znali poticati vrlo bogati Rimljani, pa se i ovaj sloj stanovništva u rimskom svijetu može smatrati vrlo aktivnim u ekonomskim i društvenim procesima.

Ograničenja oslobođenicima nametnuta augustovskim zakonodavstvom su već njegovi nasljednici počeli da krnje i relativiziraju. Izuzeća od ograničenja je princeps Tiberije dao u korist bivših gradskih stražara, princeps Klaudije je radi štednje proširio poništenje ograničenja na oslobođenike koji su svoj imetak ulagali u opremu trgovačkih brodova, princeps Neron je to to proširio na one koji su ulagali u izgradnju stanova, a princeps Trajan na one što su svojim novcem podizali pekarnice. Svi su princepsi iz raznoraznih razloga davali uspješnim oslobođenicima i druge povlastice koje su ih socijalno uzdizale, kao što su pravo nošenja zlatnog prstena (*ius aureorum anulorum*; što je oslobođenika dovodilo u položaj rođenog u slobodi). Radikalnije je sredstvo po kojem je prestajao i patronat, ali uz pristanak patrona (*natalium restitutio*). Naravno i nadalje je bilo i nekih novih zakona koji su kažnjavali nedopustivo ponašanje oslobođenika, pa je tako zakon iz Tiberijeva doba predviđao kazneni progon oslobođenika koji bi se prikazivao kao da je u slobodi rođen. Ovaj zakon je ustvari sprečavao očitu zloupotrebu, a klasični rimski svijet je uvijek bio vrlo osjetljiv na pokušaje zloupotrebljavanja prava.

Ekonomske osnove augustovskog režima

Augustovski režim je donio stabilnost u Italiju, a posljedice građanskih ratova su sanirane. August i njegovi najbliži suradnici (Livija, Agripa, Mecena i drugi...) su mislili da su time riješili probleme Kasne Republike. Međutim, iako su riješili posljedice, uzroci koji su doveli do agrarne krize i sukladno tome građanskih ratova i na kraju propasti Republike, nisu uklonjeni. Bolest je samo smirena, ali ne i izliječena. Moglo bi se reči da je to i najveća i suštinska i strateška pogreška augustovskog režima. Grakhovske reforme su išle na eliminaciju uzroka, a augustovske samo na saniranje posljedica i to je krucijalna razlika među njima. Širenje sustava latifundija je samo usporeno, ali ne i zaustavljeno i riješeno. Triumvirske i augustovske podjele zemljišta veteranima (uvezane sa ranijim veteranskim kolonijama u Italiji) su doprinijele ne samo romanizaciji i ujednačavanju Italije, nego i djelimičnoj obnovi posjednika koji nisu bili latifundisti. Međutim, August ipak nije dirao u sustav latifundija koji se nalazio u rukama senatora, iz niza razloga od kojih su najvažnija dva. On nije želio da uništi senatorski red niti municipalne latifundiste, jer ih je smatrao bitnim elementom u upravi novog režima (ne samo uslijed političke procjene, nego i svoga neokonzervativizma) a zatim jer on sustav principata zasnivao na osnovi balansiranja između različitih grupa i slojeva. Tako je, iako je izgubio političku moć, senatorski red i dalje zadržao sve prednosti u gospodarstvu. Znači da prijelaz na principat nije radikalno niti suštinski izmijenio osnove rimskog ekonomskog poretka, a jedna od glavnih crta tog poretka bio je krupni, na robovskom radu zasnovani zemljišni posjed, koji je i pored potresa iz vremena građanskih ratova i dalje ostajao poglavito u senatorskim rukama. Krupni zemljišni posjed pružao je senatorskim staležu određenu nezavisnost, i to će kasnije u postaugustovskom dobu voditi i konfliktima između cara i senatorskog staleža. Kako je već rečeno, podjela zemljišta masama veterana ipak nije zaustavila proces latifundizacije, niti sačuvala od propasti slojeve srednjih i sitnih posjednika koji su predstavljali stub drevne Republike i uopće Rimske Države. Postupno je latifundizacija ipak uznepredovala, i taj nesumnjivo pogubni proces je nastavio gutati italska zemljišta i smanjivati broj slobodnih sitnih i srednjih posjednika. Samo nekih polja stoljeća nakon Augustove smrti enciklopedista Plinije Stariji je mogao konstatirati da je latifundija uništila Italiju i da je već zahvatila i provincije (*latifundia perdidere Italiam, iam vero et provincias*). I kada ta stara

republikanska kriza svoje krake proširi i na provincije, i potpuno ovlada i njima, to je bio kraj i *res publicae Romanae* i antičkog svijeta uopće. Zato se sa pravom može reći da je latifundizacija i ukrupnjavanje zemljišnog posjeda u jednom izrazito agrarnom, neindustrijskom društvu kakav je bio rimski svijet bila jedna rak – rana koja je zbog neliječenja kontinuirano metastazirala i na kraju ubila rimski svijet.

Financijska reforma augustovskog režima

August i njegovi suradnici su ozbiljno shvatili i pitanje javnih prihoda, fondova i rashoda, jer su savršeno znali da ne samo novi poredak, nego uopćenito stabilnost državne zgrade zavise od ovog segmenta uprave. Posebno se to odnosilo na vojsku, jer bez stabilnih i dobrih javnih prihoda ne bi bilo moguće financirati vojsku, koja je bila najveći korisnik i potrošać tadašnjih javnih fondova. Zato je neophodno bilo izgraditi financijski sustav koji bi garantirao i snagu i kvalitetu, ali i lojalnost profesionalne vojne sile. U suprotnom profesionalna vojska bi sigurno tražila druge puteve osiguravanja svoje egzistencije. Uz to, stabilnost i kvaliteta financijskog sustava bi osiguravali unutarnji *pax romana*, što je bio ideal augustovskog režima, uključujući i rješavanje socijalnih problema (uglavnom demagoškim mjerama, a ne suštinskim reformama i zakonima). Novac je bio neophodan i za preoblikovanje Grada i same Države javnim radovima i gradnjama (posebno u zaostalijim provincijama koje je trebalo romanizirati i kultivizirati u stilu grčko – rimske mediteranske civilizacije). Zbog svega toga je augustovski režim karakterističan u dovođenju ovog bitnog segmenta javne uprave u red i jasan sustav. Time je nastojao da u ovaj segment rimske države uvede više reda, kako bi se spriječile njegove zloupotrebe koje su u zadnjim periodima Republike i za vrijeme građanskih ratova uzele maha Porezni sustav je bio ranije jedno od pogodnijih terena za zloupotrebe, i to upravo poradi postojanja institucije zakupa poreza. Augustovski režim je zato smatrao shodnim da rimski porezni i uopće financijski sustav preustroji, sistematizira i centralizira, i tako se omogući preciznije, efikasnije i brižljivije ubiranje izvornih prihoda, esencijalno neophodnih Državi i novom političkom sustavu. Naravno, ta regulacija je morala biti takve forme i da smanji javljanje i širenje nezadovoljstava kod poreznih obveznika, koji bi mogli eskalirati u neželjene pobune.

Od Augusta je prikupljanje direktnog poreza (zemljarina i glavarina) predato u dužnost prokuratorima (koji su bili javni službenici), bar kada su bile u pitanju carske provincije. Ovom reformom je prilično slomljena snaga raznoranih korporacija publikana koji su u ranijem režimu iz provincija znači izvlačiti extra profit, a zauzvrat ostavljati vrlo jak antirimski naboj i osjećaj. Time je oslabljen i politički, društveni i ekonomski utjecaj publikana u samom Rimu, jer su oni koristeći akumulirani profit iz provincija uobičavali se miješati u javni upravni sektor, kako bi zaštitili ili dodatno promovirali svoje ekonomske i financijsko – materijalne interese (a koji su nekada znali biti u suprotnosti sa interesima same Republike). Ovom mjerom se najviše išlo u korist provincijalnom stanovništvu, i njihovoj lokalnoj eliti. Svaka provincija je imala i svoju blagajnu. Indirektni porezi su i nadalje davani u zakup.

Problem zakupa poreza je uvijek bio kroničan u kasnorepublikanskoj upravi, pa se i reguliranje skupljanja poreza nalazilo u agendi ambicioznih kasnorepublikanskih političara. Tako je Cezar u Kosmatoj Galiji uveo sustav prikupljanja tributa ne od strane publikana, nego povjeravajući tu obavezu predstavnicima pojedinih peregrinskih zajednica. Primjerom iz Kosmate Galije se nastojalo i da se ublaži pritisak nad podčinjenim stanovništvom ali i da se ujedno poveća odgovornost i kredibilitet lokalnih domorodačkih poglavara. Tako bi se i pojedini slojevi domorodačkog stanovništva na neki način uklopili u hijerarhijsku šemu aktivnog funkcioniranja rimskog državnog sustava jer bi oni na sebe preuzimali vrlo bitan segment vlasti-skupljanje izvornih prihoda Države. Ustvari Augustov porezni režim je izmijenio i shvatanje provincija, koje su ranije često služile kao prostor koji je služio kao „Eldorado“ za Metropolu. Od Augusta provincije su sve više shvaćane kao sastavnice same Države, koje su eksploatirane, ali prema kojima se ima i odgovornost za stabilnost (u svim pogledima) i kultiviranje (ako su kulturno zaostalije). Veća ekonomska stabilnost provincija, značila je ujedno i veće prihode za Državu i njene institucije, a to je bila misao vodilja augustovskog, a posebno kasnijeg tiberijanskog režima.

Istine radi, nova augustovska uprava nije baš izvršila radikalne, suštinske promjene u poreznom sustavu, već je svojim reformnim potezima samo nastojala da na starim temeljima, metodama i vrstama poreza izvrši njegovo poboljšavanje, posebno u sferi njegovog prikupljanja, i to sve uskladi sa novim potrebama. I u tome se uspjelo, jer je sređeni porezni sustav postao sposobniji i djelotvorniji u osiguravanju povećanja državnih prihoda. Nesumnjivo su smanjene mogućnosti za manipulacije i izbjegavanje ili umanjivanje obaveza ne samo od strane rimskih poreznika i zakupnika i državnih i provincijskih službenika nego i od strane i rimsko - italskog i peregrinskog stanovništva. Posljedica toga je bilo povećanje javnih prihoda. Oporezivanje je zasnivano na cenzusu, koji je regulirao fiksirane kvote za svaku provinciju. Italija je bila oslobođena direktnih/neposrednih poreza, ali ne i indirektnih/posrednih. Osnovni direktni/neposredni porez i dalje je ostao *tributum* (ili *stipendium*), koji se sastojao od zemljarine (*tributum solis*) i glavarine (*tributum capitis*). Od mnogih posrednih/indirektnih poreza (*vectigal*) najprisutniji su bili : provincijska carinska taksa, taksa na oslobađanje robova (*vicessima libertatis*), 4 % taksa na prodaju robova (*vectigal quintae et vicesimae venalium mancipiorum*). Skupljao se i *portorium*, taksa na prijevoz robe na javnim cestama.

Posebno mjesto u prihodima činio je Egipat, koji je smatran carskim privatnim posjedom. Skoro neizmjerno egipatsko bogatstvo u resursima doprinosilo je ne samo povećanju privatne imovine, nego i financiranju projekata augustovskog režima. Za kontrolu nad ovim visoko produktivnim poljoprivrednim zemljištem i lukama sa bogatom i razvijenom trgovinom ne samo na Sredozemlju, nego i na Crvenom moru i Indijskom okeanu, određen je posebni prefekt iz viteškog reda. Pozicija prefekta Egipta je uskoro postala i vrhunac karijere nekoga iz viteškog reda, uz naravno poziciju prefekta pretorijanske garde. Egipat je često doprinosio popravljanju financijskog stanja u Državu, te financiranju javnih radova, ratova, i za zadovoljavanje gradskog plebsa preko sustava hljeba i igara.

August je reformirao i javnu blagajnu (*aerarium*) kojom su do tada upravljali kvestori (pod nadzorom Senata), izuzev za 43. god. p. n. e. kada kvestori nisu bili izabrani. Već 28. god. p. n. e. Oktavijan je nadležnost nad erarijem predao dvojici prefekta (*praefecti aerarii*), koje je

Senat za svaku godinu birao iz reda ex-pretora. U ovaj erarij, koji je bio direktni nasljednik stare republikanske državne blagajne, su dolazili prihodi iz senatskih provincija.

23. god. n. e. došlo je do reforme uprave erarija, pa su njegovi načelnici postala dvojica pretora (*praetores aerarii or ad aerarium*), koji su kockom birani iz reda pretora. Car Klaudije je 44. god. p. n. e. obnovio upravu kvestora koje je nominirao sam car. Car Neron je 56. god. p. n. e. ih je zamijenio da dva ex-pretora.

August je 6. god. n. e. ustanovio još jednu javnu blagajnu koja je bila striktno specijaliziran fond, i to vojni erarij (*aerarium militare*). Ovaj vojni fond je sadržavao novac koji se koristio za održavanje vojske, uključujući i penziono obeštećenje za veterane i invalide. Njime je upravljala komisija od tri bivša pretora (*praefecti aerarii militaris*) koji su se birali kockom na mandat od tri godine. Po Kasiju Dionu svaki ex-pretor je u doba Augusta imao kao pomoć i dvojicu liktora. U vrijeme Kasija Diona (kraj II. i početak III. st.), upravljaće vojnog erarija je birao sam princeps i išli su bez liktora. Kao osnivački kapital vojnog erarija sam August (u svoje i Tiberijevo ime) je u njega bespovratno uložio 170 miliona sestercija svoga novca, a obečao je da će to činiti svake godine.

August je dozvoljavao i dobrovoljne donacije u ovaj fond od strane potčinjenih «savezničkih» kraljeva i izvjesnih zajednica. August nije dozvoljavao donacije od strane privatnih građana, iako je značajan broj ljudi nudio da sopstvenim sredstvima pomogne vojni erarij. Ne dozvoljavanjem privatnih donacija, izuzev naravno svojih, August je želio vojsku držati podalje od civilnih privatnih lica, posebno onih koji su raspolagali sa značajnim resursima. Tako je trebalo osigurati da materijalno stanje vojske kao institucije zavisi ili od državnih zakona, fondova i institucija ili od privatne imovine princepsa. Time se željelo onemogučiti da neko iskorištavajući svoje bogatstvo i donacije, kod vojske počne izgrađivati utjecaj. August je gotovo sigurno profesionalnu vojsku pretorijanaca, legionara i auksilijara zamišljao kao primarno državnu instituciju, koja ne treba biti povezana niti zavisiti od privatnih lica.

Međutim, ova sva uložena sredstva su se pokazala nedostatnim za vojsku koja je bila iznimno veliki potrošač. Samim tim se nametalo uvođenje sustava kojim bi se osiguralo redovno punjenje vojnog budeta. Nakon što je o ovom problemu informirao senatore, on ih je zamolio za savjete šta da se radi po ovom pitanju. Zanimljivo je da se nije odlučio ni za jedan od senatora predloženi prijedlog, nego su za održavanje vojnog erarija uvedena dva nova posredna poreza i to 1 % taksu na promet robe (*centessima rerum venalium*) i 5 % nasljednu taksu za svaku vrijednost iznad 100 000 sestercija (*vicessima hereditatium et legatorum*), izuzev ako nasljednici nisu bili najbliži srodnici ili veoma siromašne osobe. Za ubiranje nasljednje takse je bio odgovoran *procurator XX hereditatium*, iz reda vitezova. Uvođenje nasljedne takse je pravdao time da je nacrt ovog poreza našao u zapisima Julija Cezara. Ovi posredni porezi nisu bili popularni i dodatno su opteretili porezne obveznike za vrijeme kriznog kasnoaugustovskog režima. August je 6. god. n. e. imenovao još jednu komisiju od trojice konzulara, izabranih kockom, koji su mu pomogli u smanjivanju javne potrošnje.

Postojala je još jedna blagajna, a to je bio fisk (*fiscus*) koji je bio neka vrsta personalnog trezora princepsa, u koji su dolazili prihodi iz carskih provincija, i koji se koristio za interese Države. Fisk je uskoro obuhvatio sve prihode i posjede koji su pripadali princepsu, uključujući i one koji su se nalazili u senatskim provincijama. Načelnik fiska (*procurator a rationibus)* je dolazio iz reda sposobnih oslobođenika od iznimnog povjerenja. August je

preferirao da se na čelu njegovih kancelarija nalaze oslobođenici, nego pripadnici tradicionalne rimske elite. Tu praksu će nastaviti i kasniji principsi, kada će se carska birokratija razviti kao posebni centar moći. Ali uslijed korupcije i slabije reputacije oslobođenika, došlo je do promjena u upravi fiskom. Od Hadrijana načelnici fiska su dolazili iz reda vitezova, što je stanje koje će ostati do Dioklecijana. Nakon Augusta, kasniji carevi su imali i posebnu *aerarium privatum,* koja je korištena za njihove privatne poslove i koja je bila upravljana odvojeno od fiska.

U naredna dva stoljeća, obim fiska je enormno povećan, pa je došlo do određenih njegovih prekompozicija (najvjerojatnije za vrijeme Pertinaksa, a što je dorađeno za Septimija Severa). Tako je od fiksa odijeljen tzv. *patrimonium* koji je predstavljao osobno, privatno vlasništvo principsa. Sam fiks je onda rukovodio samo općim, javnim prihodima. Fiskom upravlja sve do kraja III. st. n. e. (do uspostave dominata) *procurator a rationibus),* koji se od pojave prokuratora koji se brinuo o principsovom *patirmoniumu* (res privata) naziva samo *rationalis*.

August je raspolagao sa velikim novčanim i materijalnim resursima, sa kojima je mogao da financira velike infrastrukturne projekte. Kada nije uspio da ubijedi dovoljno senatora da se financira izgradnja i održavanje putne mreže u Italiji, on je osobno 20. god. p. n. e. preuzeo na sebe tu obavezu. Ta njegova preduzimljivost je javno publicirana na rimskom novcu izdanom 16. god. p. n. e., kada je on donirao veliku količinu novca erariju.

Razvitak carske birokratije

Uvođenje Augustovskog režima je sa sobom donijelo i jedan novi oblik uprave koji se u historiografiji naziva carska birokratija. Istine radi za vrijeme Augusta ta upravna forma je još uvijek bila u začetku, ali je za kasnijih principsa njena uloga je bila sve veća i bitnija da bi na kraju snaga carske birokratije u potpunosti zasjenila stare državne institucije. Kod stvaranja tog aparata August je iskoristio u prvom redu osobne veze. Carski činovnici, koji su isprva zavisili osobno od principsa, postepeno dobivaju općedržavno značenje. Na najviše položaje postavljane su osobe koje pripadaju najvišim staležima. Iz redova senatora biran je prefekt grada. Po predaji, ta je dužnost postojala još u vrijeme kraljeva, ali u doba Republike prefekti nisu postavljani. Glavna funkcija prefekta grada je čuvanje reda u Rimu (*custodia urbis*). Pod Augustom je položaj prefekta popunjavan neredovito. Pod njegovim nasljednicima prefekt grada je stekao veliko značenje.

Veliki značaj u carskoj birokraciji stekli su položaji koje su zauzimali vitezovi. Iz toga reda je biran zapovjednik pretorijanske garde – pretorijanski prefekt. Vrhunac karijere vitezova je predstavljalo mjesto prefekta Egipta , koji je tom zemljom upravljao kao carevim vlasništvom. Veliko značenje stekli su prokuratori, kojima je povjeravano ubiranje poreza i uprava nad manjim provincijama; oni su vršili raznovrsne privredne funkcije. Prokuratori su postavljani iz redova vitezova, a isto tako i iz reda oslobođenika. Iz redova carskih oslobođenika i carskih robova popunjavani su niži činovi carske birokracije, koja je kasnije stekla izvanredno značenje u državi. Kasnije u postaugustovsko vrijeme uloga oslobođenika i carskih robova u sustavu carske birokratije je samo rasla da bi na kraju postala i dominantna.

Porodično zakonodavstvo

August je posebnu pažnju posvetio reguliranju porodičnog zakonodavstva, i to u skladu sa neokonzervativnim smjernicama, kojima se uostalom odlikovala čitava njegova politika. August i njegovo okruženje su željeli da zaustave dalji evolutivni razvitak rimsko – italskog društva, posebno u njegovim višim klasama, koji je kao posljedicu imao promjenu načina života i napuštanje starog, tradicionalnog načina života. To je dovelo i do pada nataliteta unutar posebno viših slojeva stanovništva.

August je smatrao da je familija bila osnovna ćelija društvenog života. Zbog toga je jačanje familije značilo istovremeno i jačanje tradicionalnih društvenih stupova, uzdrmanih za vrijeme građanskih ratova.

U tadašnjoj rimskoj javnosti vladalo je uvjerenje da je stradanje za vrijeme građanskih ratova posljedica i napuštanja starog rimskog morala i načina života. August je, a i inače znatno tradicionalnijih i konzervativnijih načela i shvatanja u odnosu na Cezara, na sebe preuzeo tu dužnost da se pobrine za tu afirmaciju „običaja predaka", naravno onako kako su te običaje on i njegovo okruženje shvatali. Augustovski režim je tako stazu koja bi vodila u novi sustav ustvari tražio u zamišljenim idealima prošlosti, koji bi se kao ideološka matrica predstavljali i propagirali narodu. Drevna prošlost, onako kako su je zamislili i propagirali eksponenti augustovskog režima je postala korisno oruđe izgradnje novog augustovskog režima. Tako se govorilo o opadanju rimske drevne prirode, o nestajanju tradicionalne vjernosti (*fides*) i pobožnosti, poštivanja, posvećenosti (*pietas*). Još je Julije Cezar namjeravao izvršiti niz reformi koje su trebale uzdići društveni moral.

Preoblikovanje moralnih normi koje se desilo u vrijeme Kasne Republike se najvećim dijelom odnosilo na više slojeve društva. I tzv. pad morala koji je vidio August nije baš bio toliko radikalan. Ustvari poziv na tradicionalističku restauraciju u svrhu interesa Države i rimskog naroda morala je bio ideološki poklič novog režima, kako bi sebi dao i to opravdanje za svoje postojanje.

August je niz mjera u tom smjeru poduzeo još 28. god. p. n. e., ali su glavni zakoni preloženi i provedeni nešto kasnije kada se režim učvstio i definirao. *Lex Iulia de maritandis ordinibus* donešen 18. god. p. n. e. je pokušavao da podigne moral i broj članova viših klasa u Rimu tako što bi ohrabrivao stupanje u brak i dobivanje djece. Ovaj zakon je direktno išao na reguliranje bračnih odnosa unutar viših klasa, na koje se principat trebao naslanjati u svojoj upravi. Za osobe iz senatorskog i viteškog staleža utvrđivano je obavezno stupanje u brak. Neovisno o klasi, Augustu i njegovom kružoku je isto jako bilo stalo i da poveća broj rimskih građana biološkim putem, a ne samo adopcijom ili dodjeljivanjem građanstva (kako je to radio i planirao Cezar). August je itekako pokušavao i svojim zakonima i djelovanjem da ne relativizira i obezvrijedi rimsko ime i građanstvo (što bi se dogodilo masovnim dodjeljivanjem građanstva), nego je uspijevao da zadrži njegov povlašteni i specifični položaj u Državi. Ovaj zakon je imao i neke neočekivane posljedice, jer je svojim oficijelnim insistiranjem na povećanju nataliteta davao izlike (pod firmom neplodnosti) za razvode, a stimulirao ponovne ulaske razvedenih u brak. Tako je zakon indirektno poticao na razvode. Augustovsko porodično zakonodavstvo nije primarno išlo ka tome da stabilizira brak, pa su se pojedinci sve više razvodili i stupali u nove brakove.

Iduće 17. god. p. n. e. donesen je *Lex Iulia de Adulteriis Coercendis* koji je tretirao bračnu nevjeru kao krivično djelo i sukladno tome predviđao oštre sankcije i kazne. Implementacija kazne je prenesena na odgovornost *pater familiasu*, odnosno onome ko je imao *potestas* nad udatom ženom. U uvjetima kada je brak *sine manu* dominirao, riječ je po pravilu bila o ocu udate žene. Očevi bi imali pravo da ubiju svoje udate kćerke i njihove partnere u preljubi. Ako bi on ubio ili dao da se ubije samo jedan partner u preljubi, protiv njega bi bila podignuta optužnica za ubistvo. Tako je osiguravano da se kazni čin preljuba, a ne samo jedan učesnik u tome i eventualno poštedi kćerka. Kazne su jednostavno morale biti recipročne. Otac je imao i opciju da kazni svoju udatu kćerku na neki drugi način; primjer pruža August koji je svoju kćerku dao prognati. U tom slučaju oba krivca – ili više njih, zavisno od situacije - (koji učestvuju u nevjeri) bi bila prognana na različite otoke (*dummodo in diversas insulas relegentur*), a dio njihove imovine bi bio konfisciran. Suprug je mogao ubiti preljubnika svoje supruge samo ako je ta osoba spadala u kategoriju nedostojnih (*infamis*) ili bila bez statusa, kao što su osuđeni kriminalci, glumci, makroi, gladijatori, muške prostitutke, robovi. On nije smio da ubije svoju suprugu, ako ona nije bila pod njegovom *potestas*. Ako je odlučio da ubije preljubnika, suprug je morao zahtijevati razvod u roku od tri dana pod optužbom za preljubu. Ako bi suprug znao za preljubu, a ne bi ništa učinio mogao se suočiti i da sam bude optužen za *lenocinium*, tj. da je neka vrsta makroa. Ako smrtna kazna nije provedena (što je bio čest slučaj), a iznesene su optužbe za preljubu i udata žena i njen ljubavnik ili ljubavnici su bili predmet krivičnog procesa, koji bi se mogao završiti konfiskacijom ½ preljubnikove imovine i 1/3 ženine imovine i ½ miraza. Žena osuđena za preljubu se nije mogla preudati. Posljedni porodični zakon je *Lex Papia Poppaea* iz 9. god. n. e. koji je eksplicitno promovirao brak, potomstvo (unutar zakonskog braka) i koji je prilično diskriminirao celibat, i samim tim dopunjavao i utvrđivao ranije porodične zakone.

Sa navedenim zakonima augustovski režim je zaokružio svoje porodično zakonodavstvo, kojim se ulazilo i u najmanje detalje vezane za brak, bračne odnose i dobivanje potomstva. Provodivost zakonodavstva se temeljila na sustavu kazni za one koji ga se ne pridržavaju i privilegija za one koji se ponašaju u duhu sa zakonodavstvom. Najviše se radilo na tome da se popularizira i zaštiti institucija braka, ne zbog samoga braka kao moralne i vrijednosne vertikale nego poradi dobijanja poroda. Duh porodičnih zakona je proizlazio iz čisto pragmatične potrebe za povećanjem prirodnog priraštaja i dobijanja legalnih građana, a ne iz nekih ideološko – moralističko – religioznih pobuda. Tako su se ovi zakoni nudili podsticaj za brak i dobivanje djece te uvodili otežavajuće okolnosti za celibat. Iako na prvi pogled zakoni izgledaju strogi, oni, kao i kasnije carsko zakonodavsto vezano za obiteljske odnose bilo ipak „humanije" i „ravnopravnije" u odnosu na neke ranije republikanske običajne i zakonodavne obiteljske i rodne propise u kojima je smatrano da je žena bila nositelj krivice. Ipak su propisi bili pravedniji jer su se sankcije primjenjivale na oba pola, a mužu je oduzeto pravo da kažnjava svoje supruge.

August je ustanovio i „Pravo tri ili četiri djeteta” (*Ius trium vel quattuor liberorum*), odnosno privilegije koje su dobijali *ingenui* koji su imali najmanje troje biološke djece i oslobođenici sa najmanje četvero biološke djece. Ovo pravo se odnosilo na oba roditelja. Očevi bi mogli da zatraže izuzeće iz javnih troškova i iz skrbništa na koje bi bili obavezivani zakonom (*tutela legitima*), majke bi bile oslobođene starateljstva (*tutela mulierum*) i dobile bi pravo nasljedstva na imovinu koja bi pripadala njenoj djeci. Legalna djeca bi ušla u kvotu oba roditelja, dok bi djete nepoznatog oca ulazilo samo u kvotu majke kao i *portentum* (defektno rođeno dijete). Bilo je slučajeva da se pokušavali da „izvrdaju” ovo pravo, pa su oni koji su prijavili pojedince koji bi zloupotrebili pravo dobijali pravo na dio nasljeđa. To je kao posljedicu imalo da se razvije zanimanje profesionalnih doušnika, pa je nagrada smanjena na ¼ ranije svote. Principsi i Senat su imali pravo da daju u određenim slučajevima pojedincima radi nekih njihovih određenih djela i postignuća u javnoj sferi ili drugih razloga privilegije koje bi uživali oni koji bi poštovali porodično zakonodavstvo, odnosno imali djecu. Ova privilegija se zvala *Ius liberorum*. Iako je imala dvoje djece, ovo pravo je dobila i Livija. Marcijal je ovo pravo dobio od Domicijana. Plinije Mlađi navodi da je od dobio od principsa *Ius trium liberorum*. I Svetonije je dobio ovo pravo.Vlasnici velikih brodova su isto nagrađeni sa „Pravom tri djeteta”. Ova privilegija se spominje i na epigrafskim spomenicima sa kraticom I. L. H. (*Ius liberorum habens*). „Pravo tri djeteta” je ukinuo Justinijan 534. god. n. e.

Pojedine odredbe porodičnog zakonodavstva su ulazile i u jednu takvu privatnu sferu odlučivanja, kao što je oporučno zavještanje privatne imovine. Ako bi se oporukom nasljedstvo uvjetovalo da se ta osoba (predloženi nasljednik) ne smije vjenčati ili bi bile postavljene takve okolnosti za preuzimanje nasljedstva da su praktično onemogučavale brak, po automatizmu bi te odredbe smatrane nezakonitim i ništavnim. Ipak je ostavljeno da je moguće oporukom uvjetovati za koga se nasljednik nije mogao vjenčati ili za koga se morao vjenčati (ali samo u slučaju da ta preloženi supružnik zadovoljava odgovarajuće kriterije). Nevjenčane osobe, odgovarajuće starosti, (*caelibes*) nisu mogli preuzeti nasljedstvo. Ali ako *caelebs* bio u vrijeme smrti svoga oporučitelja, i na drugi način po *iure civile* nije bio diskvalificiran, on je ipak mogao preuzeti nasljedstvo ako se vjenča u roku od 100 dana. U suprotnom imovina nasljedstva se smatra *caducum*, tj. designirani nasljednik gubi pravo na nju. Ovom mjerom se nije samo motiviralo ljude na vjenčanja, nego se i snažio javni trezor. *Caducum* je onda mogao preći na prve sljedeće nasljednike koji imaju djecu. Po *ius accrescendi*, pravo na *caducum* su imali svi oni do trećeg koljena genetskog srodstva, a koji su navedeni u oporuci. U slučaju da nema pretendenata koji ispunjavaju zakonske uvjere da preuzmu *caducum*, on pripada erariju (po pravniku Ulpijanu smatra se javnim dobrom = *populo deferuntur*). Princeps Karakala je kasnije imovinu dobijenu na ovaj način preusmjerio na fisk, iako postoje slučajevi (spomenuti u Digestama Justinijanovog kodeksa) u kojima se caducum potraživao za fisk još u vrijeme Hadrijana i Marka Aurelija. U vrijeme Konstantina, i nevjenčane osobe i vjenčane osobe (ali bez djece) su dobili pravo punog raspolaganja sa nasljeđivanjem čime su konačno derogirane odredbe porodičnog zakonodavstva o nasljeđivanju. Justinijanovim kodeksom je stavljena tačka na postojanje *caducuma*.

Udovicama je dozvoljen period od jedne godine (*vacatio*) od smrti supruga, a razvedenim ženama period od pola godine od vremena razvoda u kojima se na njih ne bi primjenjivale kazne iz augustovskog porodičnog zakonodavstva. Kasnije je *Lex Papia Poppaea* produžila ove dozvoljene periode na dvije godine i godinu i po. Neoženjeni muškarci i mlade udovice

koje se ne bi preudale ne samo da su bili isključeni od primanja nasljedstva nego nisu smjeli prisustvovati i javnim igrama. Ta odredba je trebala i da simbolički separira one koji se nisu povinovali porodičnom zakonodavstvu, tako što bi ih prikazala kao građane drugog reda. Ako su se ranije povinovali porodičnim zakonima, za muškarce se ne bi primjenjivale kazne sa navršenih 60 godina, a za žene sa navršenih 50 godina, naravno bilo je dodatnih regula koja bi propisivala prava i obaveze, pa i odgovornost (u okviru porodičnog zakonodavstva) muškaraca i žena u navedenim seniorskim godištima u različitim slučajevima u kojima bi se oni mogli naći. I te regule su kao temelj svoga donošenja imale želju za potencijalnom produkcijom djece.

Po *Lex Papia Poppaea* kandidat koji je imao nekoliko djece je bio po automatizmu preferiran u odnosu na onoga koji je imao manje. Oslobođenik koji je imao određen broj djece je bio oslobođen *operarum obligatione*, a oslobođenica koja je imala 4 djece je bila oslobođena tutorstva svojih patrona. Dužnosti kuratora (*curator*) su bili oslobođeni oni građani koji su imali troje djece koja su živjela u Gradu ili četvero u Italiji ili petero u provinciji.

Orbi (osobe u braku, ali bez djece/*qui liberos non habent* – od 25 do 60 za muškarce i od 20 do 50 za žene) su mogli uzeti samo polovinu nasljedstva. Ovom odredbom se pokušavalo osujetiti da se sankcije zakona izigraju adopcijom. Supružnici su mogli po oporuci ostaviti jedno drugom samo 1/10 svoje imovine. Naravno zakonodavstvo je predviđalo i izuzetke u pitanju nasljeđivanje supružnika bez zajedničke biološke djece, ali sa djecom koju su supružnici imali iz drugih, ranijih brakova.

Sudeći po odredbama navedenih zakona, Augustu je bilo stalo ne samo do biološke zaštite viših klasa, nego i do njihovog integriteta. Tako su uvedena i određena ograničenja za zasnivanje bračne veze među različitim klasama rimskog društva. Tako je zabranjen brak senatora ili senatorske djece sa oslobođenicima, zatim sa ženom čiji su otac ili majka bili iz reda *ars ludicra* (plesači, glumci, gladijatori, ili drugi zabavljači)[18], prostitutkom. Ovim je August na mala vrata u rimsko društvo počeo uvoditi klasnu segregaciju po pitanju bračnog vezivanja. Time što je ograničeno bračno vezivanje kroz određene društvene granice, kao indirektna posljedica bilo je rađanje konkubinata (koje je je tek stoljećima kasnije regulirao Justinijan), što je definitivno bilo suprotnost onoga što se namjeravalo sa donošenjem augustovskog porodičnog zakonodavstva.

Lex Papia Poppaea je definirao i granicu između onih koji nisu stupili u brak i onih koji nemaju djece (a u braku su). Iako su imovinska prava i jednih i drugih bila u određenoj mjeri ograničena, ipak je podvućena neka linija koja je nevjenčane držala sa nižim pravima. Istovremeno su utvrđivane određene povlastice za osobe koje imaju djecu. Kako bi se regulirala strogost u primjeni zakona postavljeni su i čuvari zakona. *Lex Papia Poppaea* je donesen u zadnjoj fazi augustovske vladavine, kada se ovaj režim nalazio u krizi čije posljedice su bile i Veliki Ilirski rat od 6. do 9. god. n. e., i katastrofa u Teutoburškoj šumi.

[18] Iako su pojedinci iz rimske „industrije“ zabave znali doći do velikog bogatstva, njihova zanimanja za razliku do modernog doba nisu bila uopće cijenjena.

Tada se već bilo i javno izražavalo nezadovoljstvo među višim klasama vezano za augustovsko porodično zakonodavstvo, i August je odmah reagirao zaoštravajući smjernice svoje porodične politike, a ne popuštajući nezadovoljnicima. U toj odlučnosti Augusta za provođenje porodičnog zakonodavstva jasno se ogleda da je riječ o njegovom iskrenom uvjerenju da treba poboljšati status rimsko - italske familije, posebno kod senatorskog i viteškog reda gdje je došlo do njenog priličnog rastakanja uslijed kulturoloških procesa i građanskih ratova i političkog kaosa Kasne Republike. Iako se predstavljao i kao branilac interesa plebsa, August se ipak za razliku od Cezara primarno oslanjao na senatorsku aristokratiju i vitezove, i on nije želio da drevne senatorske familije biološki izumru. August je ipak bio po svome uvjerenju veći tradicionalista i konzervativac nego Cezar, i vjerovao je u superiornost rimsko – italskog elementa i njegovih vodećih klasa. Sasvim logično je onda on bio iznimno zainteresiran za biološki opstanak vodećih slojeva te zajednice, koji je on zamišljao tako što bi se vratilo drevnim običajima (onako kako su ih idealistički razumijevali ljudi augustovskog doba). Sam August na taj način i definira smjer svoga zakonodavstva : "Donošenjem novih zakona vratio sam mnoge običaje predaka, koji su se u našoj praksi počeli gubiti" .

August je zabranio i samovoljno raskinuće zaruka, jer su se okorjele neženje služile raskinućem zaruka jednih za drugima kao sredstvom da bi stalno odlagali brak, koji bi tako stalno nagovještavali, a da ga nikada ne bi održali. Tako su oni izigravali odredbe i sankcije porodičnog zakonodavstva.

Vođen svojim shvatanjem starorimske tradicije i u skladu sa neokonzervativnom politikom, August je proveo i zakon koji ograničava raskoš. I porodično zakonodavstvo i zakon protiv luksuza su odvlačili značajan dio javne pažnje, kao i dobar dio vremena na senatskim sjednicama. Oni su bili analizirani i tumačeni i u djelima mnogobrojnih pisaca iz vremena Augusta. Kolebanja javnog mijenja u tim pitanjima najbolje je izrazio Tit Livije: "Mi ne možemo trpjeti ni svoje poroke, ni sredstva za njihovo ispravljanje" (*nec vitia nostra, nec remedia pati possumus*). Dok je ovo zakonodavstvo od svoga početka bilo nepopularno među rimskim senatorskim i viteškim slojem, čiji su se pojedini pripadnici dovijali na raznorazne načine da mu izbjegnu ili da ga zaobiđu, ono je izvjesnu popularnost imalo među konzervativcima te u italskim municipijam, gdje su se sačuvale obiteljske veze.

Čudnom ironijom sudbine sam August će morati kaznene odredbe porodičnog zakonodavstva primijeniti na svoje jedino dijete, kćerku Juliju. Nešto kasnije će se zbog kršenja porodičnog zakonodavstva sankcije primijeniti i na njegovu unuku Juliju Mlađu. Tacit je komentirao da je odnos August prema svojim srodnicima u slučaju kršenja zakona bio strožiji.

Ratovi i vanjska politika augustovskog režima

Sa uspostavom augustovskog principata prestali su građanski neredi, ali ratovi su nastavljeni (i pored javno proklamirane politike "augustovskog mira"), dok su se granice širile na svim stranama. Pojedini od ovih ratova, posebno oni u zadnjoj deceniji augustovske vladavine su napregli državne resurse do krajnjih granica, a historičari su neke od tih ratova upoređivali i sa punskim ratovima. Sa druge strane, augustovski režim je producirao intenzivnu i

artikuliranu diplomatiju, kao drugo sredstvo za učvršćivanje i održanje rimske moći. Svi vanjski ratovi i diplomatska aktivnost su vođeni na osnovi jednog aksioma koji je augustovski režm promovirao kao svoju ideološku mantru, a to je ideal o superiornosti rimsko – italskog elementa, čiji je sudbinski zadatak da pravedno i učinkovito vlada svijetom. Taj osjećaj se vrlo dobro ogleda u Vergilijevim stihovima iz "Enejide" (rimskog parnjaka Ilijadi i Odiseji) u kojima se izriče to sudbinsko "breme" Rimljanina da vlada svijetom. Uostalom u Enejidi i Jupiter obečava Rimu vlast bez kraja/granica.

Ratne kampanje za vrijeme Augusta bi se mogle podijeliti na dvije faze i to onu do proljeća 6. god. n. e. kada je imala izrazito ofanzivni karakter i onu od proljeća 6. god. n. e., kada su ratovi vođeni kako bi se održale teritorijalne stečevine ili je riječ o defanzivnom karakteru borbe. Kako izgleda osnovni cilj ratnih kampanja za vrijeme augustovskog režima za vrijeme prve, ofanzivne faze bio je zaokruživanje rimskog imperija na određenim prirodnim granicama i to posebno u Europi, gdje se težilo i strateškoj zamisli smanjivanja obujma granične linije. Ipak je potrebno naglasiti da od izrazito agresivne politike Cezara, August u vanjskopolitičkim pitanjima pokazuje određenu uzdržljivost i opreznost.

Kampanja u Kantabriji i Asturiji 29. – 19. god. p. n. e.

Iako je rimsko zaposjedanje Iberskog poluotoka započelo još u zadnjoj deceniji II. punskog rata, još uvijek je krajnji sjeverozapad bio vaš domašaja rimskog imperija. August je bio svjestan da poradi sigurnosti Španije (bitne i zbog rudarskog bogatstva), ovo brdsko – planinsko područje ne smije ostati van okvira Rimske države. Ovaj još uvijek nezavisni predio Španije je pripadao narodima Kantabrima i Asturima.

Kantabri[19] (zajednica sa dosta keltskih i drugih indoeuropskih primjesa, ali i ligurskih i akvitanskih elemenata) su i ranije imali intenzivne odnose sa Rimljanima, posebno vezano za ratove gdje su oni služili kao plaćenici ili pomoćne jedinice i to na različitim stranama (za vrijeme II. punskog rata – bitka kod Metaura, boravka Katona Starijeg u Iberiji, pobuna sredinom II. st. p. n. e. i za vrijeme numantinskog rata). Oni su stali na stranu Pompeja i za vrijeme njegovog sukoba sa Sertorijem, a učestvovali su i u bitci kod Ilerde na Pompejevoj strani. Kantabri su poslali 56. god. p. n. e. i pomoć Akvitancima protiv trupa koje je predvodio Cezarov legat Publije Kras. Glavni kantabrijski grad je bio *Aracillum*, lociran u dolini rijeke Besaya.. Zahvaljujući tome, Rimljani su se upoznali sa ratničkim osobenostima naroda u ovom brdsko – planinskom području Iberskog poluotoka. Kantabri su čak bili zarobili i jedan od bojnih znakova rimskih legija, što se smatralo velikom sramotom za Rimljane i njihovu vojnu silu. Asturi su bili Galecianska[20] zajednica na sjeverozapadu Španije, koja je bila podijeljena na dvije skupine i to (na osnovi rimske identifikacije) na Transplanince (*Transmontani*) – sjeverno od planinskog lanca Picos de Europa - i Cisplanince (*Cismontani*). Glavni grad Astura je bila *Asturica* (današnja Astorga). I Asturi su kao i Kantabri učestovali u bitki kod Metaura, ali se za razliku od svojih susjeda nisu pojavljivali kao faktor čije djelovanje je potrebno zabilježiti sve do Augustovog konačnog osvajanja Iberije.

Kao povod za kampanju u sjevernoj Španiji poslužili su upadi Kantabra, koje je predvodio poglavica Korokota/ *Corocotta,* na teritorije naroda Vakeja/*Vaccaei*, Turmodiga/*Turmodigi* i Autrigona/*Autrigones* koji su bili pod rimskom vlašću. Uz to su Kantabri poduprli antirimski

[19] '*Cantabri*' je riječ ligurskog porijekla u značenju Planinci ili Gorštaci.
[20] Riječ je o sjeverozapadnoj varijanti keltskih govora u Španiji. Na njih podsjeća pokrajina Galicija. Srodna je keltoiberskoj varijanta na sjeveroistoku Španije.

revolt Vakeja 29. god. p. n. e. Sve je to vodilo izbijanju rata. Naravno glavni razlog osvajačkog rata bi ležao u želji da se stave pod kontrolu bogati resursi sjeverne Španije. Kantabrija je posjedovala rudnike zlata, srebra, olova, kalaja i željeza kao i izvore magnetita i soli. Ustvari čitava kampanje je skup niza manjih ratova :

1. *Bellum Asturicum*

2. II. Astursko – kantabrijski rat 24. – 22. god. p. n. e.

3. III. Astursko – kantabrijski rat 20. – 18. god. p. n. e., povezan sa pobjeglim kantabrijskim robovima koji su se vraćali iz Galije. Ovaj revolt je veoma brutalno ugušio Agripa.

4. Astursko – kantabrijska pobuna 16. – 13. god. p. n. e.

Konačno je osobno August 26. god. p. n. e. pokrenuo ofanzivu na Kantabre, sa bazom u Segisami (današnji Burgos). Pored Augusta, svoje zapovjedničko umijeće u ovom ratu je imao pokazati i u to doba svugdje prisutni Agripa. Prema Kasiju Dionu, strategija Kantabra i Astura se sastojala od gerilsko – partizanskog načina ratovanja (koristeći zemljopisnu pogodnost i bolje poznavanje terena) i izbjegavanja bitke na otvorenom. Rimljani nikada u potpunosti nisu uspjeli da pariraju ovakvom načinu ratovanja niti da pronađu adekvatan odgovor, radi čega su i u kantabrijskom i asturskom ratu trpili velike gubitke, sa stalnim napadima protivnika na linije snabdjevanja i pojedine jedinice. Kantabri su bili poznati po korištenju lakog oružja (kratki mačevi, noževi, koplja…itd., zatim nešto slično iberskoj *falcata* – tip mača -[21] i *bipinnis* – tip sjekire sa dvostrukom oštricom, karakterističnom za narode sjeverne Španije). Po svome starom dobrom običaju da apsorbiraju sve ono što im odgovara i što bi im moglo biti korisno, praktični Rimljani su čak bili usvojili (uz preradu) određene kantabrijske konjičke taktičke poteze kao što su *circulus cantabricus* (polukružna formacija) i *cantabricus impetus* (masivni frontalni napad na neprijateljske linije). Težina i ogorčenost borbi u Kantabriji i Asturiji su bile takvog karaktera da je August morao da upotrijebi veliki broj trupa i to 8 legija i veći broj auksilijarnih jedinica. U borbama je angažirana i ratna mornarica, što će se pokazati kao ključna manevarska i strateška prednost Augustove vojske, jer je omogučila u sadejstvu sa kopnenim trupama opkoljavanje protivnika. Moguće je da je Rim angažirao nešto više od 80 000 vojnika, uključujući i auksilijare i mornare.

Kantabrima su se pridružili Asturi u zajedničkoj odbrani, a predvodio ih je bivši plaćenik Gauson. U proljeće 26. god. p. n. e. tri legije su se stacionirale blizu rijeke Astura (danas rijeka Esla). Prema Floru Asturi Transplaninci su sišli sa svojih snježnih planina u blizinu iste rijeke, spremajući se za napad na zimske rimske tabore. Međutim, izdali su ih Brigecini/ *Brigaecini* (odnosno dio Astura Cisplaninaca iz oblasti Benavente) koji su javili Augustu o namjerama transplaninskih Astura. Kao nagradu Brigecini su dobili Brigantum, a August je

[21] Falkata je mač tipičan za predrimsku Iberiju, sličan po obliku turskom jataganu, grčkom kopis i nepalskom kukri nožu.

svojim saveznicima dijelio i posjede. Rimski zapovjednik Publije Karisije (*Publius Carisius*) je uspješno napao Asture i prisilio ih da potraže utočište u utvrđenom gradu Lancia, koje je bilo najvažnije uporište cisalpinskih Astura prema Floru. Asturske trupe su potražile utočište i u *Mons Medullius*. Rimljani su trupama i jarcima (dugačkim 15 rimskih milja) opsjeli i ovu planinu, a domorodačke snage na njoj su se Augustu osobno ceremonijalno predale. Uskoro se i Gauson, koji je potražio utočište u Lancia, predao Karisiju. August je ipak morao napustiti bojište, zbog bolesti i povući se u Taragonu.

Prema Oroziju, Asturi su preferirali da počine samoubojstvo (svojim oružjem ili ispijajući otrov) nego da budu zarobljeni. Po Strabonu oni su smatrali da je umrijeti kao ratnik i slobodni čovjek ustvari pobjeda. Zato i ne treba iznenaditi da su Rimljani kako bi ugušili otpor primjenjivali užasne i radikalne metode, pa nisu ni uzimali zarobljenike. Strabon je tako opisao da su Asturi pjevali himne pobjede dok su bili razapinjani na krst. Glavne borbe su konačno završene tek 19. god. p. n. e., ali su se manji okršaji i bune nastavile sve do 13. god. p. n. e. I pored masovnog stradanja domorodačke populacije sjeverozapadne Španije (ubjedljivo najveći dio muške odrasle populacije je nastradao), lokalni otpor je ipak zahtijevao da se na tome području stacioniraju kao stalni garnizon dvije legije, te da se osnuju kolonije *Asturica Augusta* i *Lucus Asturum.* Sa kantabrijsko – asturskom kampanjom August je prestao da se osobno upušta u ratne sukobe, koje su sada u njegovo ime vodili legati.

Kampanja na Arabijskom poluotoku

Rimljani su sa semitskim Arabljanima imali intenzivne odnose još od vremena stvaranja levantskih provincija. Arabijski poluotok sa sirijsko – mesopotamijskom pustinjom je i bio prostor na kome se oblikovala semitska etnička i lingvistička zajednica, i odakle su strujali seobeni talasi koji su olikovali drevne semitske narode (Akađani, Amoriti, Asirci, Babilonci, Kaananci, Hebreji, Feničani, Aramejci, Haldejci, Aksumi). Samim tim je i teško povući granicu između ovih semitskih zajednica i niza onoga što je što se definira kao “arapski”. Bilo bi potpuno pogrešno pojmovno Arape samo sažeti na pustinjske beduinske zajednice, jer na sjeveru imamo Nabatejsko kraljevstvo sa monumentalnom Petrom, i razvijenom kulturom i privredom (Stjenovita Arabija/*Arabia Petraea*). Nabatejsko kraljevstvo je služilo kao tampon zona i bilo je rimsko vazal. Za vrijeme kralja Harithatha (al-Harith, Aretas III, vl. cc 87—62. god. p. n. e.) Nabatejci su prvi put došli u tješnji kontakt sa Rimljanima. U to su vrijeme prvi put kovani kraljevski novci. Julije Cezar je 47. god. p. n. e. tražio od Malikua (Malik, Malchus I) da ga snabdije konjicom za aleksandrijski rat. Od II. st. p. n. e. postojalo je i arapsko kraljevstvo Osroene sa prijestolnicom u Edesi te čuvena arapska državica Hatra u sjevernoj Mesopotamiji. Na sirijskoj granici se razvila i Palmira, u kojoj je isto dominirao arapski element. U južnoj Arabiji su od najranijih vremena cvjetala bogata i razvijena i međusobno srodna kraljevstva kao što su Sabejsko, Minejsko i Himjaritsko, te manja kraljevstva Katabana i Hadramaut. Jugozapadni Arabljani su bili poznati kao trgovci i pomorci. Oni su razvili ne samo pomorske trgovačke puteve, nego i one kopnene koji su prolazili duž zapadne Arabije (Hedžaza). Sve ova arabljanska kraljevstva su bila orijentirana primarno na trgovačku i produkcionu aktivnost, i ne na militarističku. Jugozapadni dio Arabije je uživao veće količine kišnih padavina u odnosu na većinsko pustinjsko područje Arabije. Samim tim je imao i razvijenu, intenzivnu poljoprivredu sa navodnjavanjem. Radi toga je Jemen i nosio naziv Sretna Arabija, jer je po bogatstvu i plodnosti tla odudarao od ostatka pustinjske Arabije.

Augustu je izgleda bilo stalo i da stavi pod kontrolu bogatu zemlju sa druge strane Crvenog mora, nazvanu *Arabia Felix* ("Sretna Arabija", današnji Jemen). Područja jemenskih, kraljevsr+tsava je bio prostor koji je još iz drevnog doba bio poznat kao zemlja koja proizvodi mirise i mirođije, između ostalog izmirnu, kasiju, cimet i mirišljavu smolu tamne boje, te posebno skupi i u rimskom i mediteranskom svijetu vrlo traženi tamjan. Uz to kontrola nad jugozapadom Arabijskog poluotoka bi Rimu omogučila i kontrolu prolaza u Crveno more, odnosno nadgledanje moreuza Bab-el-Mandeb. Kornelije Gal je več ranije ustanovio rimski garnizon u Arsinoji (blizu Assaba u današnjoj Eritreji). Sa zauzimanjem i etabliranjem pozicija i na arabijskoj strani Rimljani bi ostvarili apsolutni uvid u vrlo lukrativnu trgovinu Crvenim more mi Indijskim okeanom. Tuda su prolazili morski putevi koji su vodili prema Indiji i dalje ka jugoistočnoj Aziji i Kini. Vođen Augustovim naređenjima, ekspediciju je pokrenuo novi prefekt Egipta Elije Gal 26. god. p. n. e. Ukupno je u osvajanje "Sretne Arabije" krenulo oko 10 000 vojnika, a Elije Gal je računao i na pomoč Nabatejskih Arabljana sa sjeverozapada Arabije. Inače Obod ('Obidath/'Ubavdah, Obadaš III, cc. Vl. 28 - 9. god. p. n. e.), kralj nabetejskih Arabljana je bio rimski saveznik i doprinio je Eliju sa 1000 ratnika koje je predvodio Silej/*Syllaeus*. Međutim, ispostaviti će se da je Silej sabotirao čitavu operaciju sa svojim lošim savjetima. Rimske i njima savezničke trupe su se ukrcale u gradu Clysma (Suec u Egiptu) i došle su do Leuke Come (moguće Sharmah u Hedžazu). Problemi su nastupili već u transportu trupa, jer su uslijed oluje pretrpljeni veliki gubici u ljudima i resursima. Radi toga je Elije Gal morao provesti ostatak godine u Leuke Come kako bi mu se trupe oporavile, a brodovi oštećeni u oluji popravili. Kada su se trupe pokrenule prema Jemenu, suočile su se sa nizom problema. Poslije jednomjesečne penetracije u pravcu juga, desetkovana armija se vratila natrag u »Negranu« (Nadžran), koju je bila ranije osvojila. Zatim se povukla na obalu Crvenog mora i pre-vezla na egipatsku obalu. Za povratak joj je trebalo šezdeset dana. Krajnja tačka do koje su Rimljani u Arabiji došli bila je »Mariaba«. To, možda, nije bio Ma'rib, ranija sabejska prijestolnica, nego Marijama na jugoistoku. Čuveni grčki geograf Strabon, historičar ekspedicije i lični prijatelj Galov, svaljuje krivnju zbog mnogih nedaća na izdajstvo Sileja, koji je bio u službi Nabatejaca. Tako je ova ekspedicija pretrpila potpuni neuspjeh 24. god. p. n. e.

Osvajanje Alpa

Rimsko – italske vojske su na padine Alpskog pojasa izbile u procesu podjarmljivanja Cisalpinske Galije (u periodu neposredno prije II. punskog rata – II. punski rat – decenije nakon II. punskog rata). Iako je Republika uspjela da uspostavi granicu na padinama Alpa koje su se spuštale u Padsku ravnicu, ipak je trebalo čekati uspostavu principata kako bi se kompletno područje pacifiziralo i uvelo u rimski provincijski sustav. U vrijeme Republike, nije bilo mnogo ni potrebe ni želje da se upušta u riskantne i teške pohode po Alpskim udolinama, vijencima i klancima kako bi se raznorazne alpske zajednice najrazličitijeg etničkog porijekla stavile pod pun rimsku vlast. Uostalom ti pohodi nisu bili toliko zanimljivi za ambiciozne republikanske političare, jer je napor bio velik (posebice zbog zemljopisnih

uvjeta terena), a korist slaba (ratni plijen bi bio slab). Međutim, sa uspostavom principata i zacrtavanjem dugoročne strateške politike Države od strane Augusta i njegovog neposrednog okruženja, prioriteti su postali drugačiji. Sa legaliziranjem i utvrđivanjem njegove princepske vlasti i moći kao i etabliranjem novog sustava, August nije više imao potrebe da zadovoljava svoje osobne ambicije, kao što bi bilo osvajanje nekih bogatih ili atraktivnih zemalja. Sada su na djelu bili sasvim prozaični strateški razlozi, a to je osiguravanje prirodnih granica, a kontrola alpskih prolaza, obronaka i visova se pokazala kao prioritet. Posebno je “alpska kampanja” postala bitna kada je Cisalpinska Galija pripojena Italiji, koja je u augustovskom režimu zamišljena, definirana i uređena kao metropola, središnja i temeljna zemlja rimskog imperija. Tu metropolu je trebalo dodatno zaštititi i osigurati prstenom provincija i kontrolom njenih sjevernih granica. Uostalom, kontrola nad alpskim prolazima je omogučavala konačnu sigurnost na kopnenim rutama koje su vodile u Transalpinsku Galiju i Španiju.

Alpsko nezavisno područje je u etničkom i jezičkom pogledu bilo vrlo šaroliko, jer su vijenci i udoline ovog prostora predstavljale i neku vrstu refugija. Tako su se u njemu sačuvale i neke neindoeuropske zajednice, izmiješane sa indoeuropskim narodima i plemenima.[22] Reti (*Raeti, Rhaeti, Rheti* ili *Rhetii*) su izvorno bili neindoeuropska zajednica, koja je možda bila srodna Etrurcima (iako su neki koji su prebivali na području današnje središnje Švicarske bili u augustovsko doba možda već keltizirani). Zatim je vrijedno istaći Vindelike (indoeuropska zajednica, čija uža etnička pripadnost do danas nije na zadovoljavajući način riješena)[23] i keltske Salase.

Prvo su započele operacije u Zapadnim Alpima, 25. god. p. n. e., napadom na Salase, koji su kontrolirali bitne prijelaze Mali St. Bernard i Veliki St. Bernard[24] (nazivi prijelaza su iz postrimskog perioda). Salasi su imali još jednu “nesreću” koja je prizivala Rimljane još u znatno ranija vremena, a to su zlatni rudnici koje su Rimljani bili zauzeli još 143. god. p. n. e. Raniji odnosi Salasa i Rimljana baš nisu bili srdačni, pa je i Julije Cezar imao problema sa njima, a 34. god. p. n. e. povedena je i jedna uspješna kampanja protiv njih pod zapovjedništvom Marka Valerija Mesale Korvina (*Marcus Valerius Messalla Corvinus*) i Antistija Veta (*Antistius Vetus*). Njihovo konačno pokoravanje je vezano za pohod Aula Terencija Varona Murene (*Aulus Terentius Varro Murena*) iz 25. god. p. n. e. Strabon navodi da je 2000 Salasa ubijeno, a 40 000 zarobljeno, odvedeno u obližni rimski grad Eporediu i prodano u ropstvo. Iako su Salasi doživjeli ovom prilikom stravičan pogrom, ipak je blo i onih koji su opstali na svome teritoriju, na kojem je osnovan grad *Augusta Praetoria Salassorum*, moderna Aosta. Reti su konačno pokoreni zajedno sa Vindelicima od strane braće Tiberija i Druza (sinova Livije iz njenog prvog braka) u toku dva pohoda 15. god. p. n. e. Ali i nakon ove godine će se postupno podvlašćivati još samostalne preostale alpske zajednice. I kada konačno bude pacifiziran alpski prostor, podignut je u slavu i sjećanje na taj

[22] Zanimljivo je da su u pojedinim alpskim zonama bile naseljene i neke zajednice koje Strabon definira kao ilirske.
[23] Dovode se u vezu sa Keltima ili sa Liburnima (odnosno Venetima).
[24] U rimsko doba zvao se *Poeninus mons*.

podvig *Tropaeum Alpium.* Ovaj spomenik koji i danas postoji (bar jednim sačuvanim dijelom) izgrađen je 6. god. p. n. e. u mjestu La Turbie, nekoliko kilometara od Monaka. Na spomeniku su zapisana imena 45 alpska naroda (retskog, keltskog, vindeličkog, ilirskog porijekla) „od gornjeg mora do donjeg mora“ (u značenju od ogranaka Alpa koji se spuštaju prema Azurnoj obali do onih istočnih ogranaka koji se spuštaju u Jadransko more) koja su potčinjena u augustovskom dobu. Ovaj spomenik je označavao granicu i Italije sa Narbonskom Galijom, i nalazio se na *Via Iulia Augusta*, koja je nastavak od *Via Aurelia*.Glavni grad Vindelika će Rimljani transformirati u svoj grad *Augusta Vindelicorum* (današnji Augsburg). Pokoravanjem Reta i posebno Vindelika, Rimljani sun e samo zagospodarili Alpskim predjelima, nego su izbili na Donji Dunav. Rijeka Dunav je imala vrlo značajno mjesto u strateškim zamislima kreatora vanjske politike augustovskog režima. Ta rijeka je trebala da bude glavna granična linija rimskog svijeta prema europskom barbarskom svijetu.

Istočne Alpe na granici prema ilirskim etničkim kompleksom je pokrivala keltska kraljevina Norik, koji su već jedan duži period imali vrlo intenzivne odnose sa Rimljanima. U II. građanskom ratu su podržavali Cezara. Ali 16. god. p. n. e. su zajedno sa Panonima izvršili invaziju na Istru, ali ih je porazio Publije Silije/*Publius Silius*, prokonzul Ilirika. Tada je i Norik pao pod rimsku vlast, samo je imao poseban status i nazivan je *regnum Noricum.* Ovim noričkim protektoratom je upravljao carski prokurator.

Zapadni Balkan i panonski bazen

Iako je kampanja iz 35 – 33. god. p. n. e. bila uspješna, i proširila granice rimskog Ilirika u kontinentalnu dubinu Zapadnog Balkana, ipak su van domašaja ostale znatne oblasti u panonskom bazenu. Rimljani su za vrijeme pohoda 35. god. p. n. e. uspjeli da zagospodare zonom Segestike (odnosno Siskije/Siscije), Riječ je vrlo bitnoj strateškoj poziciji koja otvara vrata za dublji rimski prodor u panonski bazen. Nakon svladavanja glavnog otpora u Alpima, na red je došla Panonija, a cilj je bio vrlo jasan a to je uspostava granice na Dunavu.

Ilirik je tada bio senatska provincija, što je imajući u vidu njegovu nedavnu potčinjenost, kao i otvorenost i nesigurnost sjevernih granica bila pomalo iznenađujuća odluka od strane Augusta. Ispostaviti će se da je to bila pogrešna odluka, i da je Ilirik ipak trebao čvršću kontrolu. Nakon skoro dvije decenije, i tek što su “zakrpljene” rupe samostalnih zajednice na Iberijskom poluotoku i Alpima, pažnja augustovskog režima se ponovo ustremila prema Zapadnom Balkanu. Oslobođena zadataka na zapadu vojna sila se koncentrirala na ilirske zemlje. Angažiranje na granicama Ilirika je moguće bilo motivirano i upadom Norika i Panona u Ilirik 16. god. p. n. e.

Ilirski etnički kompleks je zauzimao jedno široko područje Zapadnog Balkana, dijela središnjeg Balkana i dijelove panonskog bazena, a neke ilirske zajednice mogle su se naći i u Alpima (npr. Breuni, Genaunes). U ilirologiji posebno mjesto zauzima problem Panona, odnosno da li bi trebalo ove zajednice trebalo uvrstiti u ilirski etnički kompleks ili je riječ o zasebnom etničkom korpusu. Sudeći po onomastici i određenim podacima iz historijske građe (u prvom redu oslanjajući se na Strabona i Apijana) moglo bi se tvrditi da su panonski narodi (kao što su npr. Breuci, Oserijati, Kolapijani…itd.) činili posebnu sub-komponentu unutar šireg ilirskog

etničkog kompleksa. Inače je potrebno istaći da je panonski bazen, pored ilirskih Panona, bio naseljen i brojnim keltskim skupinama kao što su Taurisci, Boji i Skordisci, a počele su se javljati na istoku i iranske (sarmatske) zajednice.

Po Kasiju Dionu 16. god. p. n. e. u rimskom Iliriku je došlo do manje pobune koju je brzo ugušio Publije Silije. Ova pobuna je vjerojatno uvezana na neki način sa ranije spomenutim upadom Norika i Panona u, kao i sa provalom Denteleta i Skordiska u Makedoniju (koja se desila iste godine) i borbama sa Besima i Sarmatima. Borbe sa Panonima su vođene i 14. god. p. n. e. i 13/12. god. p. n. e. Tada je pokretom protiv Panona direktno zapovijedao Agripa.[25] Po Kasiju Dionu, tada do borbi nije ni došlo, jer su se Panoni uplašili i odustali od svojih planova. Nakon Agripine smrti, Panoni su se ponovo digli na oružje, radi čega je August nakon što mu je nametnuo Agripinu udovicu, Tiberiju Klaudiju Neronu (*Tiberius Claudius Nero*, sin Livije i pastorak Augusta) predao i njegovo zapovjedništvo u ratu sa Panonima. Tiberije se izgleda više bio orijentirao na pacificiranje Donje Panonije. Literarna vrela (Svetonije i Rufije Fest) identificiraju poimenično i pojedine panonske narode koji vode rat ka što su Breuci (nastanjivali su prostore današnje istočne Slavonije i sjeveroistočne Bosne) i Amantini. Glavni domorodački vojvoda u borbama u toku ove kampanje bio je vjerojatno Baton Breučki. Tiberije je imao vrlo oštar nastup prema Panonima, uništavajući njihovu zemlju i nanoseći im veliku štetu u ljudima i resursima. On je koristio u ratu protiv Panona i njima susjedne Skordiske. Tiberije je razoružao Panone i zarobio i u ropstvo prodao veliki broj njihovih pripadnika u ratničkoj i muževnoj dobi (kako bi oslabio otpornu snagu Panona). Ovaj rat je trajao (sa redovnim Tiberijevim odsustvima) sve do 9. god. p. n. e. Bez obzira na određene nedoumice u historiografiji, moguće je pretpostaviti da su Rimljani u toku rata od 12. do 9. god. p. n. e. uspjeli postaviti granicu na Srednjem Dunavu. Nakon Tiberijeve pobjede, i panonski bazen je uključen u sustav i teritoriju provincije Ilirik.

Dok su trajale borbe na sjeveru, u panonskom bazenu, bilo je nemira i u južnim oblastima koje su dvije decenije ranije osvojene. Tako je i u dinarskom, ranije pokorenom dijelu Ilirika vjerojatno uzrokovano ratom na sjevernim granicama i u panonskom bazenu, došlo do nove pobune 12/11. god. p. n. e. Ustanici su čak uspjeli da zauzmu i Salonu. I ovaj ustanak je Tiberije, i pored toga što je morao da izmjenično vodi borbe i sa ustanicima u dinarskom dijelu Ilirika i sa Panonima, uspšeno ugušio i ponovo zauzeo Salonu. Iako je i ova pobuna brzo ugušena ona je uvjetovala prebacivanje Ilirika 11. god.p. n. e. iz senatske u carsku nadležnost. Senatu su u zamjenu za Ilirik predate provincije Kipar i Narbonska Galija. Po Kasiju Dionu i 10. god.p. n. e. došlo je, zbog upornog zahtijevanja poreza do nove pobune u Iliriku. Ovaj drugi ustanak je izgleda nastojao i da iskoristi odsustvo Tiberija (koji je tada zajedno sa Augustom boravio u Galiji) iz ilirskih zemalja i upad Dačana.

Skordisci, nekada moćna i opasna politija sa keltskom osnovom, su u ovom periodu bili samo sjena nekadašnje slave. Njihovom opadanju nisu doprinosili samo ratovi sa Rimljanima, nego čak i prije odnosi sa drugim „barbarskim" zajednicama kao što su Kimbri i Teutoni, čija je

[25] Agripa se upravo vratio iz Sirije, i dobio je tribunsku vlast ponovo za narednih 5 godina. Jasno je bilo da je Agripa tada predstavljao desnu ruku Augusta.

seoba prešla i preko njihove teritorije. Posebno težak udarac su doživjeli za vrijeme širenja Dakije pod Bojrebistom, i to između 56. i 50. god. p. n. e. Konačno ih je porazio Tiberije 15. god. p. n. e., kada su postali rimski potčinjeni „saveznici“. Skordičke auksilijarne jedinice pokazati će se kao vjerne i vrlo korisne Rimljanima u njihovim sukobima na dunavskoj granici i u ratu od 12. do 9. god. p. n. e. (kada su imali vrlo značajnu ulogu u slamanju panonskog ustanka), te kasnije za vrijeme Velikog Ilirskog ustanka od 6. do 9. god. n. e.

Učvšćena je i rimska kontrola i nad Istočnim Balkanom, jer je Sapeanska (*Sapaeans, Sapaei* ili Sapaioi) Trakija bila rimska potčinjena «saveznička» kraljevina. Kada je došlo do proturimske pobune tračkih Besa koje je predvodio Vologases, u bitki koja je uslijedila 13. god. p. n. e. poginuo je tračko – sapeanski kralj Reskuporis I. (*Rhescuporis,* vl. 48. – 13, god, p. n. e.). Pred buntovnicima je vladajuća sapeanska familija pobjegla iz Trakije, ali je došlo do rimske intervencije i ponovnog instaliranja izbjegle dinastije na prijesto. Pošto Reskuporis I. nije ostavio nasljednika, novi kralj Trakije je postao Remetalk I. (*Rhoemetalces*, vl. 12. god. p. n. e. – 12. god. n. e.), stric Reskuporisa I. i njegov nekadašnji čuvar i zaštitnik. Veliku ulogu u ovom kraljevstvu je imao i Remetalkov brat Reskuporis II. Remetalk I. je bio vrlo kultiviran i lojalan rimski saveznik, i stup rimske moći na Balkanu, posebno se istakavši poslavši detašman vojske u pomoć Rimljanima za vrijeme kriznog razdoblja Velikog Ilirskog ustanka. Nakon smrti Remetalka I., August je kraljevstvo podijelio na dva dijela i to na zapadni (zaostaliji, ruralniji i divljiji) kojim je upravljao Reskuporis II., i na istočni (razvijeniji, urbaniji, kulturniji i bogatiji) koji je vladao Kotis III. (*Cotys*, sin Remetalka I.)

Stoljećima su Trakijom vladali Odrizi, koji su zenit svoje moći doživjeli za vrijeme kralja Sitalka, saveznika Atenjana u Peloponeskom ratu. U IV. st. p. n. e., Tračko – odrisko kraljevstvo se podijelilo u tri manja kraljevstva, od kojih je ono sa sjedištem u Seuthopolis bilo najdugovječnije. Za vrijeme helenizma, tračko područje je bilo pod vrhovnom vlašću Aleksandra Makedonskog, pojedinih dijadoha i makedonskih – antigonidskih vladara, čak je bilo napadnuto od Kelta. I pored svega toga Seuthopolis je uspio kako – tako da ima svoje kraljeve. U rimsko doba vlast u Trakiji je prešla na trački narod Sapeane.

Sjeverno od srednjeg i donjeg toka Dunava su se nalazili Sarmati i Dačani, koji su znali prelaziti granicu i upadati u zemlje južno od Dunava. Rimljani su zato često odbijali napade plemena koja su živjela na srednjem i donjem toku Dunava, i u više navrata su čak upadali i na neprijateljski teritoriji. Moguće je da je izvjesni Lentul 10. god. p. n. e. vodio ratove s druge strane Dunava protiv Dačana i Sarmata. Dačani su te godine prešli Dunav i upali u Panoniju. U svojim *Res Gestae* sam August izvještava da su Dačani prešli Dunav, ali da su bili poraženi i da je zatim rimska armija prešla na lijevu stranu Dunava. Po Floru Dačanima je u prekodunavskim upadima komandovao njihov kralj Kotis. Rimske vojskovođe prelazile su Dunav i dolazile do Dnjestra; poslije duge borbe Rimljani su učvrstili granicu na Dunavu.

Prekorajnska Germanija

Germani[26] su pripadali indoeuropskoj lingvističkoj zajednici i prvotno su potekli sa područja južne Skandinavije i krajnjeg sjevera današnje Njemačke. Postupno su se germanske zajednice spuštale prema jugu, jugozapadu i istoku, uglavnom na štetu keltskih zajednica. Rimljani su stoljeće ranije imali već izražajniji sukob sa Germanima i to Kimbrima i Teutoncima, koje je Marije praktično uništio i zatro im postojanje. Kasnije je Cezar ušao u niz okršaja sa Germanima koji su pokušavali da se etabliraju i nasele u većim masama zapadno od Rajne. Ne samo da je zapadnorajnska ekspanzija zaustavljena, nego je Cezar čak prelazio preko Rajne. Iako je Cezar Rajnu ocijenio kao granicu Gala i Germana, u to vrijeme sa kulturne i etničke tačke gledišta, Rajna nije bila granica toga tipa. Latenska kultura, koja se uglavnom pripisuje Keltima, je bila raširena i istočno od Rajne (najbolji primjer su keltski Boji naseljeni na području današnje Češke/Bohemije), a pojedine germanske zajednice su se i etablirale i izmiješale sa Galima na zapadnoj strani Rajne. Na osnovi podataka o germanskim narodima koje daju Cezar, Tacit i drugi kasniji (do zaključno VI. st. n. e.) pisci klasičnog historijskog razdoblja, germanski etnokulturni kompleks bi se mogao diferencirati u :

a)istočnogermanske narode (Goti, Rugijci, Gepidi, Vandali, Heruli, Skiri, Burgundi)

b)zapadnogermanske narode (koji se dijele na Istvaeones, Irminones, Ingvaeones), i prebivaju između Rajne i Labe.

c)sjevernogermanske narode (riječ je o današnjim Skandinavcima)

Rimski pisci i na latinskom i na grčkom jeziku su prepoznali i čitav niz germanskih naroda sa sopstvenim politijama, širom pojasa od Rajne, preko Dunava, do Labe, Visle i duž obala Baltičkog mora. Riječ je o više desetina politija. Rimska prekorajnska ekspanzija za vrijeme augustovskog režima će se prvo odraziti na zapadnogermansku zajednicu. Od germanskih naroda koji će igrati veliku ulogu u ovim vrlo intenzivnim odnosima rimskog sa germanskim sjevernjačkim svijetom, vrijedi istaći Heruske (*Cherusci*), Hate (*Chatti*), Sugambre, Brukteri (*Bructeri*), Batavci, Frizi (*Frisi*), Tenktere (*Tencteri*), Ubijce (*Ubii*), Hermundre (*Hermunduri*), Markomani (*Marcomanni*).... itd. Germanska socijalna struktura je bila na nižem nivou nego ona kod Gala. Germanske kraljevine su bile zasnovane i vođene na osnovi starješinstva u okviru vladajuće porodice ili roda i izbora od strane slobodnih muškaraca-ratnika (koji su ustvari bili ubjedljiva većina stanovništva politija). Veliko značenje su imale i skupštine ratnika. U ekonomskom pogledu, Germani su bili poljodjelci. Rani oblici germanske religijske i mitološke svijesti se mogu samo naslučivati na osnovi fragmentarnih i općih podataka kod antičkih pisaca (posebno Cezara i Tacita), arheoloških nalaza i komparativne metode. Najraniji opis germanske religijske misli daje Cezar koji je uporedio složene religijske običaje Gala i jednostavnije germanske tradicije. Tacit je bio detaljniji i on spominje i ljudske i životinjske žrtve. Glavno germansko božanstvo (Wodan, Woden, Odin) Rimljani su identificirali sa svojim Merkurom. Kod pojedinih germanskih zajednica u ovo vrijeme veliku važnost je imala i Nerta, boginja plodnosti. Po Tacitu, Germani nisu imali hramove jer su ih smatrali neodgovarajućim staništem za bogove, i nisu predstavljali idole u antropomorfnom obliku. Umjesto toga, oni su posvećivali šume i gajeve za pojedina božanstva. Zanimljivo je da su Germani imali i svoje posebno runsko pismo. Rune su se koristile u najvećem broju slučajeva kao magijski tekstovi.

Nazivi Germani i *Germania* su bili rimski *terminus technikus* kojim su označavali srodne zajednice određenog etnokulturnog kompleksa. Kada su Rimljani sredinom I. st. p. n. e. ušli u dubinu galskog područja, spoznali su da se dalje iza granica keltskog etnokulturnog područja, nalazi još jedan kompleks naroda i plemena, uglavnom situiran u području istočno od Rajne i sjeverno od Dunava. U klasičnim mediteranskim civilizacijama nije postojalo ime za taj kompleks, a niti su zajedničkog imena imali ni ti europski sjevernjački narodi. Zato je stvoreno novo ime →Germani, koje je uveo historičar Posidonije, a popularizirao Julije Cezar i time uveo u

[26] Germani spadaju u onaj red zajednica koje su od svojih susjeda dobijali najrazličitija imena, što se onda prenijelo i na tadašnje prilično šaroliko nominiranje Njemačke od strane drugih europskih naroda. Njihovi istočni susjedi, slavenski govornici smatrali su Germane nijemima (jer nisu znali govoriti slavenski), od čega je potekao i naš naziv Nijemci – Nemci. Pežorativni naziv Švabe u našem jeziku iz etnonima Svebi.

korpus klasične pisane građe, a odatle i u kasniju upotrebu. Pod tim nazivom su najprije podrazumijevani neki pogranični narodi možda galsko – germanske mješavine sa lijeve strane Rajne → Germani cisrhenani. Porijeklo imena moglo bi biti i keltsko jer su se slično nazivali i neki tamošnji narodi kao Cenomani, Paenomani i dr.

Potrebno je istaći da Germanija nije nikada bila ujedinjena, i da nije postojala svijest o zajedništvu. Pojedini narodi i pojedine politije su vodile svaka svoju politiku. Arminije, koji je pokušavao ujediniti bar zapadne Germane, je svojom glavom platio za taj naum. Iako čitatelju literarnih vrela i kasnije historiografije može izgledati da je postojao neki višestoljetni sukob Rimljana i Germana (nastavljen u kasnijem suparništvu Francuza i Nijemaca), to uopće nije bila činjenica iz vrlo jednostavnog razloga → Germanija nije bila politička ili narodnosna jedinica. Uostalom germanski narodi i plemena su mnogo češće ratovala između sebe, nego sa Rimskom državom.

Termini „*Germania*" i Germani su tako od Julija Cezara pa nadalje su tako postali generički termini :

1. Za određenu srodnu etnokulturnu zajednicu naroda i plemena.
2. Za određeno zemljopisno područje istočnog od Rajne i sjeverno od srednjeg Dunava. , Znalo se desiti da kod pojedinih autora Germania obuhvata i zemlje u kojima su bile neke i keltske, iliropanonske i sarmatske zajednice (posebno u zoni srednjeg Podunavlja).
3. 2. Za dvije rimske rajnske provincije.

Več 39 – 38. god. p. n. e., Marko Vipsanije Agripa kao namjesnik Galije je vodio borbe sa Germanima sa istočne strane Rajne i to pomažući Ubijcima u njihovom sukobu sa Svebima. Nakon kampanje Agripa je naselio germanske Ubijce na zapadnu obalu Rajne (na prostor koji je nekada pripadao Eburonima) i osnovao je 38. god. p. n. e. *Oppidum Ubiorum* (kasnije *Colonia Claudia Ara Agrippinensium*, današnji Cologne/Keln).

Osnivanje Kelna kao grada izgrađenog na načelima mediteranskog, grčko - rimskog urbaniteta je imalo i svoju dublju političku i kulturološku pozadinu. Riječ je o promišljenom potezu sa dugoročnim ciljevima, da se na obali Rajne postavi glavno središte rimske kulture koje će djelovati kao magnet prema okolnim narodima galskog i germanskog porijekla. Keln, odnosno tada još uvijek Opidum Ubijaca je trebao biti veličanstveni reprezent, izlog i bastion rimske civilizacije na ovom, tada dalekom sjeverozapadu Europe, odakle bi se ona širila i granala u različitim pravcima. Zato se toliko i ulagalo u ovaj grad, jer je riječ o vrlo dobro proračunatoj politici. Kulturološka i civilizacijska superiornost rimskog svijeta tako vidljivo izražena preko ovog rajnskog grada je trebala da olabavi otporne snage okolnih galskih i germanskih zajednica i da omogući njihovo više – manje dobrovoljno apsorbiranje u rimski, kosmopolitski svijet. Zidane kamene zgrade, teatri, kupatila, ceste...itd.. trebali su da ubijede poglavito Germane u sve prednosti onoga što im donosi nova vlast. U Opidum Ubijaca je smješteno i središte (hram) carskog i državnog kulta za provinciju Germaniju. I tu bi se jednom godišnje okupljali predstavnici zajednica iz cijele Germanije (i one istočnorajnske do septembra 9. god. n. e.) kako bi izrazili lojalnost princepsu i Državi. Prostrani hramovni prostor je dominirao gradskim područjem, a obredom i saborom provincije je rukovodio glavni germanski svećenik na oltaru nazvanom *ara Ubiorum* ili *ara Germaniae*. Kompleks je simbolički okrenut prema istoku, ka šumama istočnorajnske Germanije. Posljednji glavni germanski svećenik za navedenu aru, a koji je bio zadužen i za istočnorajnsku Germaniju je bio velikaš Segimend iz naroda Heruska i rođak Arminija. I nakon 9. god. n. e. oltar je zadržao nešto od svoje važnosti, pa se i grad u mnogim natpisima spominje kao *Ara Ubiorum*. Keln će postati vremenom jedan od najveličanstvenijih i najvažnijih rimskih gradova.

Pojava i učvšćivanje Rimljana na obalama Rajne, kao posljedicu je imalo čitav niz uzročno – posljedičnih turbulencija istočno od Rajne, Migracije pojedinih naroda i plemena su postale česte, kao npr. Batavci (koji su bili rimski saveznici) i Markomana (koji su se pomjerali dalje

od Rimljana). Dolazilo je i do povremenih upada germanskih zajednica na zapadnu stranu Rajne. U zimu 17/16. god. p. n. e. namjesnik Belgike/Belgije Marko Lolije/ *Marcus Lollius* doživio je težak poraz od Sugambra, kojom prilikom je i V. legija *Alaudae* izgubila svoj znak orla (što je bila velika sramota). August je radi te nestabilnosti rajnske granice u Galiju je 13. god. p. n. e. poslao Nerona Klaudija Druza (*Nero Claudius Drusus,* oca Germanika i budućeg cara Klaudija), kako bi pacifizirao graničnu liniju. Druz je kao zadatak imao i da u Galiji primiri nemire uzrokovane akcijama prethodne provincijske administracije.

Tako će panonska faza osvajanja koju je aktivno provodio Tiberije korespondirati sa pobjedonosnom aktivnošću Tiberijevog mlađeg brata u prekorajnskoj Germaniji koja se isto odvijala od 12 - 9. god. p. n. e. Zbog navedenog se može pretpostaviti da su ova dva Livijina sina iz prvog braka, vodila sinkronizirane operacije koje su imale za cilj ostvarivanje jedinstvene strateške zamisli granica na liniji Elba-Dunav. odnosno da su predvodili dva osnovna kraka rimskog nadiranja kojim se trebala osigurati navedena pozicija.

Inače već odmah nakon Lolijevog poraza, došlo je do reorganizacije granice i pregrupiranja trupa na njoj. Čitava zona uz rijeku je postala vojno područje načičkano garnizonima i trupama. Postojale su dvije glavne armijske grupe i to ona u Donjoj Germaniji (*Germania Inferior*; donji tok Rajne) čiju okosnicu su sačinjavale XVII., XVIII. i XIX. legija i ona u Gornjoj Germaniji (*Germania Superior*; srednji tok Rajne) sa legijskom osnovicom od V. *Alaudae* i I. *Germanica*.

Rimske pripreme su bile poznate i Germanima, te su Sugambri odlučili da 12. god. p. n. e. izvedu preventivni upad. Druz je brzo pokrenuo brojnu vojsku na rajnskoj granici i potukao napadaće blizu Rajne. Ovaj upad mu je dobro došao i kao povod za ekspediciju na drugu stranu Rajne, i Sugambri su poraženi i u svojoj matičnoj zemlji. Prilikom povratka, rimske trupe su prevezene brodovima u Nijmegen i došle su se do Sjevernog mora. Sa svojim trupama je vrlo brzo prodro u dubinu Germanije, došavši čak do Sjevernog mora i prisilivši Frize i Hauke (*Chauci*) na pokoravanje. Izgleda da je prilikom ove ofanzive došlo i do pronalska i povratka legijskog znaka orla, koji su Sugambri bili nešto ranije zarobili. To bi dokazivalo novac iskovan u ime Lucija Kaninija Gala 12/11. god. p. n. e. na kojem je prikazan germanski ratnik kao nudi znak orla. Za nagradu Druz je izabran za gradskog pretora za 11. god. p. n. e., ali on nije imao namjeru da ostane u Rimu. Već u proljeće 11. god. p. n. e., dok mu pretorski mandat još uvijek nije istekao, on provalio ponovo istočno od Rajne, prošavši vrlo lako kroz predjele koje su držali razni germanski narodi. Tako je prešao preko zemlje Sugambra, nastavio duž rijeke Lippe, došao do Heruska i rijeke Weser. Jedino ga je u ovom blitzkriegu uspjela zaustaviti zima. Dok se vračao u zimovališta, bio je napadnut, ali je uspio da odbije protivničke snage. Druz je u jesen 11. god. p. n. e. i veliku vojnu bazu, koja je bila otkrivena blizu sadašnjeg njemačkog grada Oberaden. Tri legije su ovu bazu koristile kao svoje zimovalište. Slična utvrda je bila izgrađena i blizu Rödgena, 190 km. južnije. Zbog nesumnjivih i velikih uspjeha koje je imao u ovoj za Rimljane egzotičnoj zemlji, njegove trupe su ga aklamacijom proglasile imperatorom, a nagrađen je i trijumfalnim

ornamentima, kao i funkcijom prokonzula za sljedeću godinu. Naredne 10. god. p. n. e. Hati i Sugambri su napali Druzov tabor, ali su vrlo lako poraženi, a Druz je sa svojom vojskom nastavio prodor od Mainz/Majnca sve do Hata. Druz je nakon ove pobjede otišao da posjeti Augusta i svoga brata Tiberija u Lugdunumu (današnji Lion; tada se rodio i budući četvrti rimski car Klaudije). Druz je vrlo lako izabran i za konzula za 9. god. p. n. e., ali bez obzira na konzulske dužnosti, on je brzo napustio Grad i uputio se u Germaniju. Sada je prodro još dublje, napao područje Hata, i uz teške i krvave borbe napredovao sve do Sveba. Zatim je nastavio prema Heruscima i u ljeto 9. god. p. n. e. sa svojim jedinicama je došao do rijeke Elbe, što je bio veličanstven uspjeh. Rimska utvrda koja je pripadala ovoj kampanji je otkrivena u Hedemündenu. Rijeku Elbu nije prešao, tamo je postavio tropeum i počeo se povlačiti. Navodno je tada Druz sreo jednu Germanku izrazito velike visine koja mu je poručila da ne nadire dalje u Germaniju, jer se Sudbina digla protiv njega.

Po Svetoniju (u životopisu Klaudija) " Taj je Druz kao kvestor i pretor bio vrhovni zapovjednik u retskom, zatim u germanskom ratu, i ujedno prvi rimski vojskovođa koji je zaplovio u Sjeverni okean. Sa onu stranu Rajne je iskopao kanale – snažno i golemo djelo – koji se još danas zovu Druzovi kanali. Neprijatelja je više pute uništio i protjerao duboko u pustoš u unutrašnjosti zemlje, a prestao ga je progoniti tek onda kad mu se ukazala barbarska žena u nadljudskoj veličini i pobjednika, progovorivši latinskim jezikom, zaustavila u daljem napredovanju."

Po Kasiju Dionu : "Međutim, Druz se nije obazirao na bilo koju od ovih stvari, nego je izvršio napao zemlju Hata i napredovao je sve Sveba, osvajajući sa teškoćama teritoriju koju je prešao i poražavajući snage koje su ga napadale, samo nakon značajnog krvoprolića. Odatle je on nastavio u zemlju Heruska, napredujući sve do rijeke Elbe, pustošeći sve na svome putu. Elba izvire u Vandalskim planinama i uliva se kao moćna rijeka u Sjeverni okean. Druz je namjeravao da pređe rijeku, ali nije uspio u svome pokušaju. Žena nadljudske visine ga je srela i rekla : "Kamo, molim te, žuriš, nezasitni Druzu, nije suđeno da ćeš gledati ove zemlje, nego odlazi; jer kraj i tvoga djela i tvoga života je već tu.."

Seneka u *De Consolatione Ad Marciam* kaže sljedeće : "Livija je izgubila svoga sina Druza, koji bi bio veliki imperator, a već je bio veliki vojskovođa. On je marširao duboko u Germaniju, i postavio je rimske vojne simbole na mjesta gdje se jedva znalo o postojanju Rimljana. On je umro na maršu, njegovi najveći neprijatelji tretirali su ga sa respektom…"

I po povratku se desila velika nesreća po Druza, Rim, i cijelu mediteransku civilizaciju. Ovaj pobjednik i miljenik rimske javnosti i Augustove familije, je doživio nesreću. Nespretno je pao sa konja, doživjevši težu povredu koja je dovela do gangrene i mjesec dana nakon povređivanja Druz je umro. To je izazvalo veliku žalost u Rimu, a posebno je bratovu smrt teško primio Tiberije, koji je na vijest da mu se brat nalazi u teškom stanju još ranije hitno otišao do njega. Druzovo tijelo je bilo preneseno u Rim gdje su ga dočekale i preuzele dekurije pisara. Do Marsovog polja su ga nosili vitezovi. Nakon što je tijelo kremirano, pepeo je pohranjen u Augustovom mauzoleju. Senat je donio odluku o gradnji mramornog slavoluka na *via Appia* u čast Druza i njegovih pobjeda, podizanju statua i kenotaf na obali Rajne. U znak pobjeda u Germaniji, Druzovi potomci, u prvom redu njegov najstariji sin, dobili su i počasno ime Germanik (*Germanicus*).

Po Svetoniju, Druzovo tijelo su do Rima donijeli najugledniji ljudi iz municipija i kolonija. Zanimljivo je da je duboko ožalošćeni Tiberije ispratio tijelo svoga brata tako što je išao pješke ispred njega i to cijelim putem od

mjesta smrti do samoga Rima. Navodni „Druzov slavoluk“ unutar Porta San Sebastiano na *via Appia*, je ustvari dio *Aqua Antoniniana*, koju je dao izgraditi princeps Karakala.

Druz je bio vrlo popularan među svojim vojnicima, koji su njemu u slavu podigli spomenik u Moguntiacumu (današnji Majnc; ostaci spomenika još uvijek stoje), oko kojeg su svake godine na određeni dan vojnici išli u ophodu, a galske zajednice prinosile javne žrtve. Druzove veličanstvene pobjede su utaborile rimsko prisustvo i u srcu Germanije istočno od Rajne, ali nesretna smrt ovog velikog i poštovanog rimskog zapovjednika je spriječila da se već tada ostvari puna pobjeda i zauzme čitava Germanija. Da je Druz ostao živ, posao u Germaniji bi bio nepovratno završen, a rimski stijeg bi bio duboko usađen na obale Elbe. Međutim, Germanija je spašena...

Druz (koji je umro u svojoj 29 godini) je bio popularan i omiljen i zbog svoga karaktera i zbog svojih sposobnosti. Uživao je veliko povjerenje samoga Augusta, a odnos braće Tiberija i Druza je bio na iznimnoj visini. Druz je vrlo rano započeo političku i vojnu karijeru, a uspješno je ratovao protiv Reta u Alpima. Braća Tiberije i Druz su lako porazili lokalne alpske zajednice. Zanimljivo je da je Druz imao određene prorepublikanske ideale. Neposredno prije svoje smrti, on je napisao jedno privatno pismo Tiberiju, gdje se žalio na stil Augustove vladavine. Tiberije je pismo dobio kada je bio sa Augustom i Livijom. Kada mu je rečeno da pismo pročita naglas, Tiberije je pokušao da izbjegne te kompromitirajuće dijelove pisma, ali je to primijetila promučurna Livija i puni sadržaj pisma je bio poznat. Nakon toga je Druzu naređeno da se vrati u Rim. August je napisao i Druzovu biografiju, koja nažalost nije ostala sačuvana.

Druza je naslijedio u germanskim operacijama njegov brat Tiberije, koji je imao shvatanje da je Germanija previše siromašna i od manje vrijednosti za rimski imperij. Ali i pored tog uvjerenja, započete operacije se nisu mogle zaustaviti i došlo je do nastanka ofanzive. Tiberije je 9. i 8. god. p. n. e. napao Sugambre i na hiljade ih deportirao na drugu stranu rijeke. U Xantenu je Tiberije ustanovio i vojni tabor, kao i u Halternu. Nakon toga je došlo do jednog dužeg zatišja u potčinjenoj Germaniji. Početkom nove ere je zabilježena jedna manja pobuna, koju je ugušio Lucije Domicije Ahenobarb (*Lucius Domitius Ahenobarbus*), koji je čak i nastavio ofanzivu, pa je i prešao rijeku Elbu. August je 4. god. n. e. naredio Tiberiju da ponovo pokrene vojsku u Germaniji, kako bi oblast postala normalna i pacifizirana provincija. Tiberije je sa donjogermanskom armijskom skupinom marširao od Rajne sve do izvora Lippe, gdje je u Anreppenu izgrađen i vojni tabor. Iduće godine, te rimske trupe su se srele sa flotom na ušću Elbe, pa je Tiberije izveo marš duž rijeke, koja je trebala postati granica nove provincije. Ovom prilikom je Rimu ponovo potčinio Hauke, porazio je i udaljene Langobarde (koji su po Veleju Paterkulu prevazilazili u divljaštvu ostale Germane), i došao do zemlje Semnona i Hermundura.

Van rimskog dometa ostala je samo Markomanija, kojom je vladao kralj Maroboud (*Maroboduus,* živio 30. god. p. n. e. – 37. god. n. e.). Markomani su bili načelno germanski narod, međutim sa dosta keltskih elemenata koje su apsorbirali u svoje narodnosno i političko biće (čak je i me Maroboud keltskog porijekla). Kao potomak vladajućeg klana Markomana, Maroboud je dugo boravio (kao dječak i mladić) u svojstvu taoca u Rimu, gdje je uživao izrazitu naklonost osobno Augusta. Oko 9. god. p. n. e. Maroboud se vratio u Markomaniju, postavši i njen vladar. Kako bi izbjegao rimski pritisak i ekspanziju u Germaniji, Maroboud

je pomjerio svoj narod dalje prema istoku u zonu Bohemije. Zahvaljujući iskustvu stećenom u Rimu, Maroboud je uspio da reformira i vojno i političko ustrojstvo Markomanije, a u Bohemiji je uzeo i titulu kralja. Po Veleju Paterkulu vojna sila Markomanije je za vrijeme Marobouda iznosila 70 000 pješadinaca i 4 000 konjanika. Markomanija je bila jedina preostala nezavisna kraljevina sjeverno od Dunava, koja je bila dostojan takmac rimskom imperiju kojim je vladao August.

Augustova istočna politika

Vanjska politika augustovskog režima nije se zasnivala samo na ratnim pohodima, nego i na vrlo složenim diplomatskim rješenjima. Za razliku od težnje za izbijanjem na prirodne granice u Europi, na Istoku su se preferirala druga, mirnija politika zasnovana na diplomatiji (naravno praćeno vojnom silom). Iako su pjesnici pozivali Augusta da organizira pohod protiv Parta (kako bi se osvetila Kara), on je ipak bio daleko od agresivnih planova Krasa, Cezara i Antonija. On je želio sporna pitanja riješiti u prvom redu diplomatskim putem. U prvom redu to je značilo konačno začeljivanje otvorene rate višedecenijskog sukoba sa arsakidsko – partskim Iranom. Kako bi se djelotvornije osigurala granica na Eufratu, August je primijenio pravilo održavanja niza manjih potčinjenih «savezničkih» državica, kao neka vrsta tampon zone. Ali je i osigurao značajnu provinciju Siriju sa prilično brojnim legijskim garnizonom.

Tada je partskim Iranom još uvijek vladao krvoločni "šah nad šahovima" Fraat IV. (vl. 37. – 2. god. p. n. e.; prilikom stupanja na prijesto je ubio svoga oca i 30 braće i polubraće), sin Oroda II. Kada je izbio posljednji rat Marka Antonija, Fraat IV. je to iskoristio kako bi potisnuo pozicije Rimljana i njihovih saveznika. Sa pomoću partskog Irana na jermenski prijesto je vraćen Artaxias II. (vl. 34. – 20. god. p. n. e.), najstariji sin Artavasdesa II. Ubrzo je pobijeđen i Artavasdes I. iz Medije Atropatene. Ali je Artaxias napravio i grešku jer je naredio da se likvidiraju svi Rimljani koji bi se našli unutar njegove domene. Posljedica te akcije je bila ta kada je poslao emisare u Rim, kako bi osigurao oslobađanje svojih rođaka iz rimskog zarobljeništva, da je bio odbijen. Naravno nije dugo trebalo da dođe i do adekvatne rimske reakcije. Jermeni su 20. god. p. n. e. poslali izaslanstvo Augustu da oni više ne žele Artaxiasa za kralja, i molili su da se umjesto njega za kralja postavi mlađi brat Tigran III. (kojeg su čuvali Rimljani u Aleksandriji). Augustu je ovo bilo kao poručeno i poslana je velika vojska pod zapovjedništvom Augustovog pastorka Tiberija. Ali već prije nego što je došla ta vojska, Artaxias je bio ubijen od strane nekih svojih rođaka. Nakon smrti kralja Artaxiasa II. (vl. 33 - 20. p. n. e.), Livijin sin Tiberije je 20. god. p. n. e. na jermensko prijestolje postavio Tigrana III. (vl. 20 - 10. god. p. n. e.) i Jermenija je ušla u rimsku sferu utjecaja. Ali to nije značilo da je pitanje Jermenije riješeno. Zbog narušenih odnosa među nasljednicima Tigrana III. dolazilo je do unutarnjih sukoba u Jermeniji, pa su Rimljani morali ulagati i diplomatske i vojne napore kako bi se regulirala prilično zamršena situacija u ovoj kraljevini. Najveći dio te jermenske zamršenosti iz posljednje decenije stare ere i prvih godina nove ere je vezan za djecu Tigrana III. (ali od različitih majki) Tigrana IV. i njegovu

polusestru i kraljevsku suprugu Erato, koji su zajedno dolazili na tron više puta. August je poslao Tiberija da imenuje Artavasdesa III. (rođaka Tigrana IV. i Erato) za novog kralja Jermenije. Tigran IV. i Erato su poveli građanski rat, u kome ih je pomagao Fraat V. Međutim, partski kralj je povukao podršku jermenskom vladarskom paru, kako bi izbjegao da bude uvućen u otvoreni rat sa Rimljanima. August je 1. god. n. e. na Istok poslao Gaja Cezara sa zadatkom zaustavljanja građanskog rata u Jermeniji i uspostave rimske kontrole. Ali već prije dolaska Gaja, Tigran IV. je bio umoren i jermensko prijestolje je predano Ariobarzanu II. (vl. 2 - 4. god. n. e.) iz Medije Atropatene Ariobarzan II. je poginuo nesretnim slučajem i August je imenovao njegovog sina Artavasdesa IV. za novog jermenskog kralja. Ali radi nezadovoljstva jermenske populacije zbog stranog kralja, augustovski režim je revidirao svoju politiku i predao jermenski tron Tigranu V. (daljem rođaku jermenske vladarske dinastije). Ali su se jermenski velikaši pobunili i na prijestolje vratili Erato da zajedno vlada sa Tigranom V. Međutim, ovaj novi vladarski par je svrgnut 11./12 god. n. e., i domaća dinastija je izumrla. August je 12. god. n. e. za novog kralja Jermenije imenovao Vonona I. iz Partije.

Pored Jermenije, i tadašnji Iran je obilježen turbulentnim zbivanjima. Fraat IV. je svojom krutom politikom izazvao nezadovoljstvo svojih podanika, što je dovelo do pobune i dovođenje 32. god. p. n. e. na prijesto Tiridata II. Ipak uz pomoć Skita Fraat IV. je 30. god. p. n. e. pokrenuo akciju protiv Tiridata koji je pobjegao u Siriju, gdje je potražio zaštitu Rimljana i odakle je pokrenuo neuspješni napad na svoje domovinu. Tiberijev najveći diplomatski uspjeh je bio diplomatski sporazum sa Fraatom IV. vladarem partskog Irana koji se desio 20. god. p. n. e. Ustvari ovo je bio i prvi veliki uspjeh u karijeri tada još uvijek mladog Tiberija. Na osnovi toga sporazuma je utvrđen mir, a Rimljanima su vraćeni bojni legijski znakovi - orlovi (*aquilae*) koje su Rimljani izgubili za vrijeme Krasa i Marka Antonija, kao i zarobljenici. To vraćanje bojnih znakova (koje je Tiberije primio na jednoj adi na Eufratu), iako je nesumnjivo riječ o simboličkom činu, je predstavljeno kao velika moralna pobjeda i uspjeh prvog reda za tek uspostavljeni augustovski režim. Ovaj događaj je proslavljan u umjetnosti i na novcu. Čak je izgrađen i hram Marsu Ultoru (Osvetniku) u koji su pohranjeni ti bojni znakovi. U čast ove diplomatske pobjede u Rimu su uvedeni godišnji praznici, sagrađen je luk i izdan novac na kome su bile scene predavanja zastava. Augustovu pobjedu opjevali su i njemu bliski pjesnici. Po sporazumu je i kraljevina Jermenija priznata kao rimska interesna zona.

Mirovni sporazum i dogovor o međusobnim odnosima doprinijeli su razvitku trgovine. Redovnu karavansku trgovinu potpomagali su i Parti i Rimljani, pa je ona doprinosila privrednom uzdizanju kako rimske Sirije tako i partske Mezopotamije. Ovim je ponovo uspostavljena i ona komunikacija nazivana „Put svile”, a koja je povezivala Veliko Središnje Carstvo/Kina dinastije Han sa rimskim svijetom, i to preko isto civiliziranog iranskog svijeta Srednjeg Istoka i niza oaza u kojima su cvjetale male državice, obogaćene time što su se nalazile na putu kojim se odvijala trgovina između krajnjeg istoka i zapada Euroazije.

Jermensko pitanje će igrati jednu od glavnih i poveznica i kamena spoticanja u odnosima Rimskog Carstva sa Iranskim dinastijama Arsakida i kasnije Sasanida, i to sve do samoga kraja postojanja ovih carstava. Iranci (i Parti/Arsakidi i Perzijanci/Sasanidi) nisu mogli trpjeti u Jermeniji rimski utjecaj, jer bi to predstavljalo opasnost za partsku vladavinu u Mezopotamiji i zapadnim satrapijama. Sa svoje strane, Rimljani se nisu mogli pomiriti sa vladavinom iranskog elementa nad Jermenijom, jer je to predstavljalo prepreku za veze sa s istočnom obalom Crnog Mora i stvaralo stalnu opasnost za Siriju i Kapadokiju. Zato je jedan od krucijalnih rimskih interesa na istočnoj granici bilo da se Jermenija održi u okviru rimske interesne sfere, uglavnom u vidu potčinjene «savezničke» ili vazalne države. I po pravilu historiju Jermenije je primarno potrebno promatrati kroz prizmu rimsko – iranskih odnosa, i promjene prorimskih kraljeva sa onima koji su bili naklonjeniji Irancima i obratno.

Situacija u odnosu na druge potčinjene «savezničke» državice na Istoku je po rimske interese bila mnogo stabilnija i jasnija. U Kapadokiji, Komageni, Bosporskoj kraljevini (sjeverna obala Crnog mora) vladali su vrlo poslušni dinasti. Slična je priča bila i sa Judejom kojom je upravljao sposobni, odlučni i okrutni Herod Veliki, koji je bez ikakve sumnje bio u potpunosti lojalan Rimljanima. Ovaj Idumejac je bio antonijevac, ali se nakon poraza Antonija, bez većih problema prebacio na stranu Oktavijana Augusta. Herod Veliki se svojim djelovanjem duboko utisnuo u kolektivno sjećanje Jevrejskog naroda. Nakon smrti Heroda Velikog, Judeja je podijeljena između njegovih preostalih sinova (pošto je on bio poznat po tome što je pogubio niz sinova), a zatim se glavni dio Judeje, kada je August detronizirao Heroda Arhelaja (radi izrazito loše uprave), našao pod direktnom rimskom vlašću i upravom prokuratora. Ipak će Herodova dinastija obilježiti historiju Judeje, Palestine i jevrejstva uopće još skoro čitavo jedno stoljeće, a neki Herodovi potomci, kao Herod Agripa i njegova kćerka Berenika su bili vrlo utjecajni i u samom Rimu i bliski sa osobama na najvišim položajima. Galatija je 25. god. p. n. e. pretvorena iz vazalne kraljevine u provinciju sa glavnim gradom u *Ancyra* (današnja Ankara), neposredno nakon što je kralj Aminta ubijen od strane udovice umorenog princa Homodana.

Neposredno nakon detroniziranja Heroda Arhelaja, po Josipu Flaviju nastala je zelotska stranka. Zeloti su bila najmlađa od četiri jevrejske stranke (sadukeji, farizeji, eseni) i nastali su 6/7. god. n. e., kao znak otpora protiv preduzetog cenzusa (što podrazumijeva i oporezivanje) od strane Sulpicija Kvirinija (*Publius Sulpicius Quirinius*), tadašnjeg namjesnika Sirije i Kopronija (rimskog viteza koji je bio prvi namjesnik Judeje), kratko nakon što su veći dio tetrarhije Heroda Arhelaja Rimljani pretvorili u provinciju. Osnovna premisa njihove ideologije je da je jevrejski bog jedini njihov vladar i gospodar. Radi toga su zauzeli nepokolebljivu antirimsku poziciju, i odbacivali su bilo kakav kompromis sa Rimskom državom i njenim marionetama i pristalicama u samim jevrejskim oblastima na Levantu. Po Josipu Flaviju njihove prvotne vođe su bili Juda iz Galileje i Zadok Farisej. Juda iz Galileje je ustvari pozvao svoje zemljake tada na ustanak, koji je bio neuspješan.

Rimsko Carstvo uživalo je pod Augustom, nesumnjivo, veliki prestiž. August je dvaput primao poslanstva indijskih kraljeva kao i slobodnih naroda Skita i Sarmata iz crnomorskih oblasti. Postoji i mogućnost da je August primio i izaslanstvo sa Dalekog istoka iz zemlje Seres („zemlja svile"), možda Hanska Kina.

Godinama nakon sporazuma sa Tiberijem, Fraat IV. je radi toga što nije imao neko preveliko povjerenje u svoje podanike, je poslao pet svojih sinova (među njima i budućeg „šaha nad šahovima" Tiridata III.) kao taoce u Rimu (gdje je smatrao da su oni sigurniji). Ovaj naknadna prorimska politika je bila i rezultat utjecaja jedne italske robinje, koju je August poklonio Fraatu IV. Ova žena pod imenom Muza je postala glavna supruga "šaha nad

šahovima”, a njen sin Fraat V. je proglašen za imenovan za nasljednika. Oko 2. god. p. n. e. Fraat IV. je umoren u zavjeri Muze i njenog sina. Uspješnost Augustove diplomatske inicijative na Istoku se ogleda i u tome što je zavladao više nego polustoljetni mir sa Iranom. Poslije Fraata V, na partsko prijestolje su došli Orod III. (vl. 4 - 6. god. n. e.) i Vonon I. (vl. 8 - 11. god. n. e.), koji je bio odgojen u Rimu. Sa Vononovim svrgavanjem i dolaskom na partsko prijestolje Artabana III. (vl. 11 - 38. god. n. e.), koji je po majci bio vezan za vladajuću dinastiju Arsakida, ponovo se polako ulazi u vrijeme konstantnih sukoba sa Rimskim Carstvom.

Sjeverna Afrika

Augustovsko doba je okarakterisano i širenjem granica provincije Afrike u kontinentalnu unutrašnjost. U sjevernoj Africi se dogodila i jedna suverenska promjena. Numidijom je u početku augustovskog režima vladao Juba II. (52. god. p. n. e. – 23. god. n. e.), berberskog porijekla i sin Cezarovog velikog neprijatelja Jube I. Dok je bio u Rimu, ovaj berbersko – numidski princ je odlično naučio latinski i grčki jezik, i bio je u potpunosti romaniziran, a dobio je i rimsko građanstvo. Juba II. se smatrao jednim od najinteligentnijih i najobrazovanijih osoba epohe, i već sa 20 godina je napisao jedno djelo o rimskim starinama. Juba II. je postao blizak prijatelj Oktavijana pratio ga je u bitkama (gdje je pokazao i svoje vojne sposobnosti), i borio se uz njega u vrijeme bitke kod Akcija. Nakon završetka III. građanskog rata, i to između 29. i 27. god. p. n. e. Juba II. je postavljen za kralja obnovljene, Rimu savezničke i lojalne, Numidije. Između 26. i 20. god. p. n. e. Juba II. je uz Augustove auspicije, oženio Kleopatru Selenu II., kćerku Marka Antonija i Kleopatre. Ona je inače imala veliki utjecaj na svoga muža. Uskoro je došlo i do promjene u vladanju. Moguće poradi Jubinih usluga u vrijeme kantabrijskih i asturskih ratova, August je premjestio Jubu II. iz Numidije (koja je pretvorena u provinciju) u Mauritaniju čiji je postao kralj.

Mauritanska prijestolnica je preimenovana u Cazareja – u čast Augusta (moderni Cherchell, u Alžiru). Sa Jubom II. je započeo građevinski (projekti u Cezareji i gradu Volubiju/*Volubilis* – i danas vidljivi) kulturni i privredni preobražaj Mauritanije. Juba II. je podupirao umjetnost, arhitekturu, znanost i istraživanje, kao i razvijanje privrede (posebno trgovine). Mauritanski izvoz (riba, grožđe, biseri, smokve, žito, drvena građa i indigo boja) je donosio značajne prihode. Tingis (današnji Tanđer) je postao glavno trgovačko središte. Sve je to doprinijelo da se vrijednost i kvalitet mauritanijskog novca cijene duž mediteranskog svijeta. Na Jubu II. se uvijek moglo računati u poslovima augustovskog režima. Svestranog i talentiranog vladara Jubu II. je naslijedio njegov sin Ptolemej.

Rimske trupe u provincijama Africi, Kirenajci i Egiptu su se kontinuirano morale suočavati i sa kroničnim upadima niskog intenziteta nomadskih berberskih i nubijskih zajednica. Rimljani su u kontakt sa nizom berberskih naroda stupili u intenzivni vojno –politički kontakt još u vrijeme punskih ratova. Čitav niz tih naroda su Rimljani različito nazivali kao Libijce, Afre (u današnjem Tunisu, odakle je moguće i poteklo ime Afrika), Numiđane (današnji zapadni Tunis i istočni Alžir), Maure (današnji zapadni Alžir i Maroko). Berberske

zajednice, kao i danas uostalom, duboko su se prostirale i u unutrašnjost od planinskog lanca Atlas pa do u dubini Sahare i u njene oaze, sve do rijeke Niger (uostalom kao i u današnje doba). U ovom razdoblju granica pustinje je bila južnija u odnosu na danas, a i padavine su bile nešto učestalije. U ovim dosta plodnim zonama na sjeveru, prema moru, prebivale su uglavnom starosjedilačke zajednice (berberske etničke pripadnosti), dok su prema jugu u zoni stepa i pustinje prebivale polunomadske i nomadske zajednice. Ove oaške, polunomadske i nomadske zajednice (Getuli/*Gaetuli*, Musulamiji/*Musulamii*, Garamanti/*Garamantes* i nomadski elementi Maura) su primjenivali transhumanciju, kretale su se po više-manje po graničnoj liniji rimskog svijeta.

Getulia se prostirala u širokom prostora oaza i pustinje od južnih padina planinskog lanca Atlas i planine Aures pa sve do Atlantika. To područje su naseljavala nomadska berberska plemena, koja su prema Strabonu bila čuvena po uzgoju konja. Oni su bili poznati (bar oni primorski uz obalu Atlantika) po manufakturi skupocjene boje iz jedne vrste morskog puža. Getuli su se prvi put sa rimskim svijetom "susreli" u vrijeme Jugurtinog rata. Salustije čak navodi da oni dotada nisu čak ni poznavali rimsko ime. Kada je Juba II. premješten za mauritanskog kralja, izgleda da je dobio i pravo da na dio Getulije, možda sa razlogom da kontrolira Getule. Međutim, Getuli su u nekom od napada masakrirali neke Rimljane i izazivali su probleme sve dok im Kos Kornelije Lentul (*Cossus Cornelius Lentulus*) nije 6. god. n. e. nanio težak poraz (dobio je i počasni naziv Getulik/*Gaetulicus*) i tako ih prisilio da se potčine mauritanskom kralju.

Musulamiji su bili konfederacija berberskih plemena, koja je naseljavala pustinjsko područje poznato danas kao Chotts regije u Alžiru i Tunisu.

Garamanti su bili berbeski, saharski narod koji je stvorio višestoljetnu putinjsku politiju u zoni današnjeg libijskog Fezana, prije svega zahvaljujući korištenju podzemnog irigacijskog sustava. Oni su kontrolirajući saharske oaze bili glavna sila u Sahari između 500. god. p. n. e. i 700. god. n. e. Veoma se malo zna o Garamantima, uglavnom preko razbacanih podataka kod grčkih i rimskih pisaca i arheoloških istraživanja. Čak je i njihovo ime ustvari ono kako su ih Grci i kasnije Rimljani nazivali. Sudeći po arheološkim istraživanjima Garamanti su bili relativno sofisticiranija pustinjska zajednica (istina sa malom brojnošću populacije), koja se bavila i zemljoradnjom u oazama, nomadskim i polunomadskim stočarstvom i trgovinom sa sjevernim oblastima. Sudeći po nalazu "Crne mumije" u Uan Muhuggiag u ovom regionu je postojala i duga tradicija mumificiranja. Garamanti su izumili i tehnologiju kako da koriste podzemne "fosilne vode" Sahare, koristeći mrežu podzemnih tunela i osovine. Ova mreža je današnjim Berberima poznata kao Foggaras, a za njeno održavanje su možda koristili Crnce robove. Još je Herodot opisao Garamante sa kolima koja vuku četiri konja kako love "etiopske" (misli se na Crnce) troglodite ili stanovnike pećina koji žive u pustinji.

Između Kirenajke i Egipta se pružala oblast nazvana Marmarika/*Marmarica*. Ova oblast zahvata današnje granično područje između Libije i Egipta sa gradovima *Phthia* (današnja Bomba), *Paliurus* (današnji Timini), *Antipyrgus* (današnji Tobruk), *Gonia* (današnja Akroma), *Zygra* (Sidi Barrani). Uključivala je i oazu Siwa sa njenim čuvenim Amonovim svetilištem. U kasnoj antici Marmarica je bila poznaza kao *Libya Inferior*, dok je Kirenajka bila poznata kao *Libya Superior*. Potrebno je naglasiti da geografi iz klasičnog historijskog razdoblja nisu Egipat smatrali dijelom Afrike, nego dijelom Azije, i sve zapadno od ušća Nila kod Kanopa je bila Libija (tj. afrički kontinent). Preciznije rečeno linija razdvajanja Egipta i Marmarike je bila na *Catabathamus Magnus* (danas Halfaya prolaz). Stanovnici Marmarike su se nazivali Marmaridi/*Marmaridae*. Njihove subgrupe naseljene uz obalu su nazivane Adirmahidi/ *Adyrmachidae* i Giligamni/ *Giligammae,* a one iz unutrašnjosti su nazivane Nasamoni/*Nasamones* i Augili/ *Adyrmachidae.* Stanovnici u oazi Siwa i oko nje su nazivani Amoni/Ammonii, nazvani po bogu Amonu čije je veliko svetilište bilo u navedenoj čuvenoj oazi. Područje Marmarike je osvojeno cc 20. god. p. n. e. od strane Publija Sulpicija Kvirinija (*Publius Sulpicius*

Quirinius). Ali i pored toga u unutrašnjosti je bilo više nemira i pobuna koji su izbijali i u drugoj polovici III. st. n. e.

Veliki Ilirski ustanak od 6. do 9. god. n. e.

Početkom 6 god.n.e., Rimska Imperija pod vodstvom prvog rimskog cara Augusta nalazi se u punoj snazi; sve zemlje Sredozemlja i najveći dio Evrope nalaze se pod rimskom vlašću. Potrebno je samo da se osvoji kraljevina Markomanija, koja se nalazila sjeverno od Dunava (u današnjoj Češkoj i Austriji) i da se veći dio područja današnje Njemačke nađe pod rimskom vlašću a granica učvrsti na rijeci Labi. U tu svrhu planiran je pohod u velikom stilu kojim bi bila pokorena Markomanija, a za zapovjednika svih trupa je određen Tiberije, Augustov usvojeni sin. Napad je trebalo izvesti iz dva pravca :

a) Gaj Sentije Saturnin (*Caius Sentius Saturninus*) je trebao prevoditi vojsku koja je trebala preko zemlje Hata, doline Majne i prolazeći kroz Hercinsku šumu da prodre na zapadne područja Markomanije.

b) Tiberije je osobno trebao predvodi napad sa obala Dunava, gdje se u prostoru između današnje Bratislave, odnosno ušća rijeke Morave u Dunav, tj. Karnuntuma i Vindobone (Beč) nalazila glavna i najbrojnija koncentracija legijskih (7 ili 8 legija) i auksilijarnih trupa predviđenih za napad na Markomaniju. Ove legije su uglavnom povućene sa područja provincije Ilirik (sa koje je i započinjao napad sa juga).

Koordinirani napad je započeo u proljeće 6. god. n. e., i trupe su već počele uspješno prodirati u markomansko – bohemijsko područje, kada je u Tiberijevo zapovjedništvo stigla iznenađujuća informacija o velikom ustanku koji je izbio u dubokoj unutrašnjosti Ilirika i širio se kao vatrena buktinja koja je gutala sve pred sobom.

Iliri balkanske unutrašnjosti su već decenijama ranije bili pokoreni i primorani da uđu u sastav rimskog imperija. Kao i ostali domorodački narodi širom rimskog provincijalnog domena, peregrini Ilirika (Delmati, Japodi, Mezeji, Dezitijati, Naredi, Pirusti, Breuci, Oserijati, Dicioni, Deuri, Dindari, Ardijejci, Daorsi, Deretini, Melkumani, Glindicioni, Sikuloti, Jasi, Andizeti, Amantini, ... itd...) su bili organizirani na osnovu autonomnih, narodnosnih političkih jedinica (peregrinskih *civitates*). Ali bez obzira na svoju unutarnju autonomiju (što je uključivalo i pravo na sopstvene institucije), peregrinske *civitates* su bile obavezne i da izmiruju čitav niz obaveza. U prvom redu riječ je bila o plaćanju direktnih poreza (zemljarine/*tributum solis* i glavarine/*tributum capitis*), kao i izmirivanju čitavog niza indirektnih nameta. U tome pogledu za ilirske domorodce je posebno bila teška pojava "skupog novca", koja je bila karakteristična za ekonomski zaostalije provincije, sa slabije razvijenom robno – novčanom privredom. Fiskalne obaveze su se morale namirivati gotovim novcem, što je domorodce dovodilo u nezavidnu ekonomsku i financijsku poziciju, jer se širom Ilirika osjećao deficit novca u opticaju. Pošto je novca bilo manje, on je postao skup i moralo se mnogo više dati robe u naturi kako bi se došlo do određene novčane vrijednosti i količine nego što bi to bio slučaj sa onim oblastima u kojima je cirkulirao razvijeni robno – novčani sustav. To je indirektno dovelo do toga da su porezi, carine i druge financijske

obaveze bili znatno teže opterećenje za domorodce, nego što je to izgledalo na prvi pogled. Domorodci su morali i da Rimskoj Državi i pohlepnim zakupcima koji su dolazili iz svih krajeva Imperije prepuste svoja rudna bogastva. Posebno su oblasti današnje Bosne bile zanimljive Rimljanima zbog njihovih rudnika zlata (u Gornjoj Bosni – dolina rijeke Fojnice, Gornjem Vrbasu), srebra (područje današnje Srebrenice), željeza (Japra u zapadnoj Bosni i dijelovi Gornje Bosne). A i rimska provincijalna uprava se nije ustručavala da se prekomjerno bogati na račun domaćeg, sve siromašnijeg stanovništva služeći se svim sredstvima, a od ilirskih naroda je i oduzimana zemlja kako bi se na nju naselili kolonisti i veterani imperijalnih vojski. Pored svih nevolja domaće stanovništvo zapadnog Balkana je bilo iskorištavano i od stranih trgovaca i zelenaša koji su došli prateći rimske legije, a koji su isisavali sve što je bilo vrijedno, a sa ovih područja su tekle i "rijeke robova" u Italiju i provincije Italije. Od domorodaca se zahtijevalo da po pozivu šalju i svoje regrute i vojne jedinice kao pomoćne trupe koje će zajedno sa rimskim legijama ratovati širom tada poznatog svijeta. I u vrijeme svoje nezavisnosti i za vrijeme prvih decenija rimske vladavine, ilirski narodi su bili međusobno podijeljeni uzajamnim surevnjivostima, suparništvima pa i mržnjom i neprijateljstvom, osobinama koje su Rimljani znali vrlo dobro iskoristiti kada su pokoravali zapadni Balkan. Ali nakon decenija sustavnog i obilnog iskorištavanja, u domorodcima se sve više nagomilavalo nezadovoljstvo, frustracije i bijes prema osvajaću, dok je istovremeno raslo i uvjerenje da je potrebno da se istupi i to zajednički.

Sada se samo čekao povod i on je ubrzo došao u regrutaciji domorodaca koji su trebali otići u daleke sjeverne šume i planine kako bi i oni dali svoju krv na pijedestalu Rimske Imperije. August je izdao naredbu da se izvrši i mobilizacija ilirskih auksilijara, kako bi bili upućeni na markomansko – bohemijsko bojište. Kada su legije predvođene Tiberijem već prelazile Dunav, u dubokoj bosanskoj unutrašnjosti negdje u Gornjoj Bosni, na području ilirskog naroda Dezitijata (koji su kao i drugi ilirski narodi imali svoju peregrinsku *civitas*) okupila se regrutovana domorodačka vojska (u formi pomoćnih, auksilijarnih trupa) kako bi odatle bila odaslana na ratište. Međutim skupljena vojska, uvidjevši svoju snagu, je istupila protiv Rima. Predvođena lokalnim dezitijatskim političkim i vojnim dužnosnikom Batonom, regrutovani domorodci su se okrenuli protiv rimskih oficira i lokalnog rimskog garnizona koji su vrlo brzo likvidirani. Vijest o pobuni je vrlo brzo obišla zapadni Balkan i Panoniju i mnoštvo drugih ilirskih naroda se pobunilo. Buktinje općenarodnog ustanka su se neviđenom brzinom širile po svim stranama rimske provincije Ilirik, bez milosti uništavajući lokalne veteranske garnizone, koloniste i sve ono što ih je podsjećalo na rimsku vlast, uključujući i omražene, grabežljive trgovce i zelenaše. Pošto su sa ovih područja na Dunav nešto ranije bile povućene sve rimske regularne vojne snage, nije trebalo dugo da ustanici zagospodare velikim područjem i eliminiraju rimsku upravu. Nedugo nakon što je pobuna izbila na dezitijatskom području, pojavilo se novo središte ustanka kod naroda Breuka, koji su živjeli u sjeveroistočnoj Bosni i istočnoj Slavoniji, na čijem se čelu nalazio njihov vojskovođa isto po imenu Baton. Tako se razbuktao rat koji će trajati pune tri i po godine i ugroziti i samu Imperiju i zaustaviti njeno napredovanje za vrijeme Augusta.

Baton Dezitijatski je prvo planirao zauzeti Salonu, glavni grad provincije Ilirik, ali napad nije uspio, a i sam Baton Dezitijatski je bio ranjen jednim projektilom. Nakon toga se ustanička vojska razdvojila. Jedan dio je krenuo prema jugu sa ciljem da presijeće cestu *Via Egnatia*. Ova kolona je uspjela da prodre u teritoriju koja je pripadala provinciji Makedoniji i da oko ceste vodi borbe sa promjenljivim uspjehom. Drugi dio ustaničke vojske je osobno predvodio Baton Dezitijatski, koji se oporavio od ranjavanja, i ova kolona je krenula prema sjeverozapadu i gradu Siskiji/Sisciji, bitnoj strateškoj tački. Kada je vijest o velikom ustanku došla do Tiberija, on je shvatio da je riječ o novom teškom ratu. Pravilno ocijenivši da nije moguće voditi borbe na dva fronta i to u "sendviću" između pobunjenih Ilira i Markomana, Tiberije je sklopio mirovni sporazum sa Maroboudom i povukao je trupe sa markomansko – bohemijskog područja. Ispred svojih nastupajućih legija koje je povlaćio sa Dunava, kao prethodnicu je poslao XX. legiju koju je predvodio Valerije Mesalinus (puno ime *Marcus Valerius Messalla Corvinus Messallinus*), tadašnji namjesnik/legat propretor provincije Ilirik. Ova prethodnica je uspjela da u Sisciju uđe prije trupa Batona Dezitijatskog. Do sukoba vojski koje su predvodili Baton Dezitijatski i Valerije Mesalinus je došlo južno od Siscije, i to prilikom jednu bitku su dobili ustanici, a drugu Rimljani.

Istovremeno sa dešavanjima u dinarskom pojasu Ilirika, panonski ustanici predvođeni Batonom Breučkim pokušali su zauzeti Sirmium/*Sirmium* (današnja Srijemska Mitrovica). Međutim, Rimljani stacionirani u gradu su uspjeli da odbiju napad i Breuci nisu uspjeli zauzeti Sirmijum i ostvariti svoju osnovnu stratešku zamisao. A uz sve to namjesnik Mezije Aul Cecina Sever (*Aulus Caecina Severus*) je čim je dobio vijesti o pobuni u panonskom bazenu se brzo uputio protiv pobunjenika i to pravcem prema širem području Sirmijuma, koje se nalazilo u okviru Ilirika na samoj granici prema Meziji. Sa breučko-panonskom ustanicima se srazio blizu rijeke Drave (Δράουον), što bi značilo da su se nakon neuspješnog napada na Sirmium ustaničke snage predvođene Batonom Breučkim povukle u pravcu sjeverozapada. U ovoj prvoj većoj i značajnijoj bici ustanka Cecinine trupe su uspjele i uz znatne svoje žrtve da poraze ustanike. Tako je Cecina uspio da spriječi ustaničko ovladavanje prostorom sjeverno od Sirmijuma i stabiliziranje na obali Dunava, toj vanjskoj granici Imperije. Ali zbog svojih velikih gubitaka Cecina nije mogao da iskoristi svoju pobjedu i da nastavi pokret dublje u ustaničko zaleđe.

Nakon ustaničkih neuspjeha da zauzme glavna tri oslonca rimske vlasti u Iliriku (Salona, Siscija i Sirmijum), Baton Dezitijatski je shvatio da je potrebno ujedinjenje svih ustaničkih snaga i stvaranje zajedničkog vojno – političkog Saveza. Radi toga je otišao na breučko – panonsko područje kako bi se stvorio zajednički Savez. Prva zajednička akcija novoformiranog Saveza je bilo zauzimanje i utvrđivanje na planini Alma (današnja Fruška Gora). Protiv njih je Cecina Sever poslao tračke savezničke jedinice koje je predvodio njihov kralj Remetalk I., koji je bio najvažniji rimski saveznik u ratu. Po Dionu, ustanici su poraženi tom prilikom od strane tračkih jedinica koji su činili neku vrstu prethodnice Cecine Severa, kojem su se opet te združene ustaničke jedinice snažno odolijevale prilikom drugog napada koji su pokrenule rimske jedinice. Olakšavanju pozicija ustaničkog Saveza na istočnoj

bojišnici tada je doprinio i upad Dačana i Sarmata, pa je Cecina Sever morao povući trupe da se suprotstavi ovom upadu. Po Kasiju Dionu, ustanici su još jednom provalili u Makedoniju, ali ovaj put više orijentirano prema istoku. Ovaj napad su uspjeli da zaustave trački kralj Remetalk I. i njegov brat Reskuporis II.

Dolaskom Tiberija u Sisciji (koja će biti glavni štab protuustaničkih aktivnosti skoro do damoga kraja rata), nastupilo je vrijeme reorganizacije rimske vojne sile na zapadnoj bojišnici. To odlaganje rimske ofanzivne akcije, su iskoristili ustanici da prošire svoju teritoriju do duboko na zapadnom pravcu duž rijeke Kupe pa skoro do Kvarnera i granica Italije. Izbijanje i naglo širenje ustanka je od početka izazvalo i nervozu, pa i strah i paniku u Rimu i Italiji. Po Veleju Paterkulu August je na senatskoj sjednici izjavio da ako se ne poduzmu krajnje mjere da će neprijatelj za deset dana biti pred Rimom. Iako je bilo nesumnjivo pretjerivanje da će se ustanici naći pred Rimom, ipak je preduzet čitav niz vanrednih mjera :

1. Pozvani su veterani.
2. Imućni građani i muškarci i žene, su prema visini svoje imovine, morali da daju određeni razrez u muškim robovima sposobnim za vojnu službu (koje bi Država oslobađala kako bi odmah nakon oslobađanja bili unovačeni i uključeni u armiju) te i 6-mjesečni trošak njihovog izdržavanja, obuke i opremanja.
3. Zatražena je i služba senatora i vitezova za ratne potrebe, što je i obećano.
4. Tiberije je dobio izvanredna ovlaštenja, i postao je glavnokomandujući svih protuustaničkih snaga u Iliriku.

U zimu 6/7. god. n. e. (kada je došlo do ponovljenog napada na Makedoniju) područje pod kontrolom ustaničkog Saveza je doživjelo svoj vrhunac, i pružalo se od zone sjeverno od *Via Egnatia* pa sve do porječja rijeke Kupe, i od Drave pa sve do jadranske obale, sa tim da su se rimske pozicije još uvijek držale u gradovima kao što su Salona i Narona, možda i Epidaurum i Lissos, te na otocima. Ustanički Savez nije mogao osvojiti jadranske gradove i otoke jer nije raspolagao sa mornaricom. Savezu na čijem čelu su se kao kolegijalne vrhovne vojvode nalazila dvojica Batona (jedan Dezitijatski i drugi Breučki), priključio se veći dio ilirskih naroda provincije južno od Drave, uključujući i Delmate i Piruste. Sudeći po veronskom epigrafskom natpisu Rimu su ipak ostali lojalni Liburni i narodnosno jezgro Japoda, dok su se japodske zajednice u širem području Pounja priključile ustaničkom Savezu. Ustanički Savez je raspolagao sa velikom vojnom silom od više od 100 000 – 110 000 boraca , uglavnom u pješadiji ali u konjici. Kao iskusan vojskovođa, Tiberije je rano shvatio da se ustanički Savez Ilirika ne može brzo poraziti, jer su ustanici nakon dostizanja zenita svoje moći, prešli na strategiju koja se sastojala od primjene gerilsko – partizanske vojne taktike i utvrđivanja u niz gradinskih naselja. Radi toga je Tiberije odlučio da primjeni dugotrajnu strategiju iznurivanja u kojoj bi nizom kaznenih ekspedicija nanosio štetu u ljudima i resursima ustaničkoj strani. Glavna bojišta na koja je Tiberije prebacio težinu svojih

operacija bili su ravničarsko, panonsko područje i svejerozapadno bojište (zona južno Siscije). Cilj mu je bio da izmori protivnika, i da ga primora na pregovore ili predaju. Ali kako bi mogao da izvede ovu strategiju Tiberije je morao raspolagati sa brojnim i snažnim vojnim snagama. Radi toga su već od 6. god. n. e. započela prebacivanja velikog broja trupa sa svih strana Države u Ilirik. Rimljani će u toku ovog troipogodišnjeg rata angažirati po Svetoniju čak 15 legija i isto toliko auksilijarnih snaga, a Velej Paterkul govori i o 10 000 pozvanih veterana i velikom broju "dobrovoljaca" (riječ je poglavito o onim oslobođenim robovima koji su unovačeni u "dobrovoljačke kohorte"). Na osnovi svih ovih podataka bi se moglo tvrditi da je Rimska država za vrijeme rata u Iliriku angažirala možda čak i do 190 000 vojnika. O značenju i težini rata dovoljno govori činjenica da su se u rimskom zapovjedništvu nalazila skoro sva viđenija imena tadašnje elite. Na osnovi izvorne građe znamo da su u ratu 6 - 9. god. n. e. od viših rimskih zapovjednika učestvovali i Tiberije, Germanik, Aul Cecina Sever, Valerije Mesalinus, Plaucije Silvan, Marko Lepid, Gaj Vibije Postumije (*Caius Vibius Postumus*). Lucije Apronije (*Lucius Apronius*), a nailazi se po imenu spomenuto i na Lucija Elija Lamija (*Lucius Aelius Lamia*). Moguće je da su u ratu učestvovali i kasniji namjesnici ilirskih provincija Junije Blez (*Iunius Blaesus*) i Publije Kornelije Dolabela (*Publius Cornelius Dolabella*).

Međutim, strateška zamisao koju je počeo primjenjivati Tiberije, a koja se zasnivala na dugotrajnom ratu iscrpljivanja nije nailazila na oduševljenje kod Augusta. Izbijanje i širenje ustanka je koincidiralo i sa prvom značajnijom krizom augustovskog režima, uključujući i pojavu gladi i povećanje cijena. Odugovlaćenje sa ratom se sve više osjećalo kao breme koje je ugrožavalo augustovski režim. Veliki gubici i teške borbe su kao posljedicu imale da se sve više počinje javljati i određena opozicija Augustovim mjerama, posebice njegovom porodičnom zakonodavstvu. Nakon stabilizacije situacije na zapadnu bojišnicu je stiglo pojaćanje koje je predvodio Germanik, [27] sin Druza i Antonije (kćerke Marka Antonija i Oktavije) a u kojem se nalazio i Velej Paterkul. Ovo pojačanje je trebalo da na borbenu pozornicu dovede novog Augustovog favorita – Germanika koji je i oženio Agripinu Stariju, kćerku Agripe i Julije Starije. August se nadao da će Germanik na ilirskom bojištu steći određeno iskustvo. Ipak ni prisustvo odlučnijeg, pa i brutalnijeg Germanika nije moglo da naruši Tiberijevu osnovnu stratešku zamisao. Tako su rimske i pomoćne trupe upućivane u akcije pustošenja, koja su zahvatila uglavnom panonsko područje i sjeverozapadno bojište. U toku 7. god. n. e. ustaničke snage su se utvrdile na …*monte Claudio*…., vjerojatno brdsko – planinskom pojasu današnje središnje Slavonije (Psunj – Papuk – Krndija - Dilj). Ipak za 7. god. n. e. je najvažnija velika ofanzivna akcija koja je pokrenuta sa istočne bojišnice, na koju je bio prispio Marko Plaucije Silvan (*Marcus Plautius Silvanus*) dovodeći trupe iz Azije. Plaucije Silvan i Cecina Sever su pokrenuli veliki broj trupa (pet legija, auksilijarne jedinice, Tračane), sa kojima su se trebali probiti kroz panonsko područje sjeverno od Save i spojiti se sa zapadnom bojišnicom. Već na početku svoga pokreta, kada su se vojnici nalazili u

[27] Prije svoje adopcije 4. god. n. e. *Nero Claudius Germanicus*, a poslije ulaska u porodicu Julija Cezara *Germanicus Julius Caesar*

privemenom logoru kod Vulkajskih močvara (srednji tok rijeka Bosuta - Vuka) rimske i pomoćne trupe su bile iznenada napadnute od velike mase ustanika. Bitka koja je uslijedila po svojim karakteristikama i po broju angažiranih snaga spada u red većih bitaka rimske vojne povijesti. Opis bitke daju i Velej Paterkul i Kasije Dion. Prilikom napada ustaničkih snaga, pomoćne i tračke jedinice su bile potučene i natjerane u bijeg i situacija je postala vrlo opasna po rimsku stranu. Izgleda da su i sami rimski zapovjednici Plaucije Silvan i Aul Cecina pred samu bitku počinili niz taktičkih previda. Situaciju kod Vulkajskih močvara spasili su sabranost, hrabrost, vrline i sposobnost redova - legionara. Oni nisu samo uspjeli izdržati ustaničke juriše nego su izvršili i kontranapad i tako izvukli pobjedu iz očajne situacije i ujedno spasili svoje zapovjednike od sramote poraza. Nakon toga je istočna borbena grupa mogla da nastavi nastupanje prema Tiberiju u Sisciji. I u jesen 7. god. n. e. došlo je do spajanja dviju velikih borbenih grupa rimskih oružanih snaga, i kreiranja privremenog tabora sa enormnim vojnim sastavom. U njemu su se tako nalazile vojne snage od ukupno deset legija (pet Tiberijevih i pet Cecinih i Silvanovih), više nego 70 kohorti, 10 ala konjaništva, i više nego 10 000 veterana, i veliki broj dobrovoljaca i brojno konjaništvo tračkog kralja. Nakon toga, Tiberije je trupe ponovo razdvojio i one iz istočne borbene grupe je vratio natrag, uz eskort trupa sa zapadne bojišnice. Ovim prolaskom velike mase vojnika dodatno je razarano panonsko područje sjeverno od Save. Nakon toga se Tiberije vratio u Sisciju i vojsku rasporedio u zimovališta. Više – manje podudarno sa ovim periodom i Germanik je pobijedio Mezeje.

U 8. god. n. e. konačno je došlo do realiziranja Tiberijeve dugoročne strategije sa javljanjem pukotina u ustaničkom Savezu. Teško dvoipogodišnje ratovanje je doprinijelo da se na ustaničkoj strani, izloženoj ubitačnom i stalnom uništavanju resursa i ljudi, počne pojavljivati demoraliziranost, pa i defetizam i kalkulanstvo. Tada se i pokazuje, i pored nastojanja Batona Dezitijatskog (koji je bio idejni tvorac Saveza i njegov najodaniji reprezent), da su centrifugalne sile i unutarnji partikularizmi i pojedinačni ipak bili još uvijek i previše izraženi da bi se Savez mogao smatrati koherentnom i prepoznatljivo i funkcionalno jedinstvenom silom. Prvi koji je pokušao da iznađe neki partikularni izlaz iz ove situacije bio je izvjesni lokalni poglavica iz područja južno od Siscije po imenu Skenobard. On je stupio u kontakt sa Manijem Enijem (*Manius Ennius*) komandantom rimskog garnizona u Sisciji radi eventualne promjene strane u sukobu, ali kako izgleda ovaj pokušaj konspiracije nije uspio. Ipak sljedeća konspiracija koju je jedan od poglavara ustanka imao sa Tiberijem će imati mnogo teže i gore posljedice i uveliko će predestinirati dalji tok ustanka.

Još u toku 8. god. n. e. vrhovni vojvoda Baton Breučki je stupio u tajne pregovore sa Tiberijem. Batonu Breučkom, koji je bio najvažniji zapovjednik ustaničkog Saveza u panonskom području je sigurno bilo dosta rata, koji je nanio do tada golemu štetu južnoj Panoniji. On je bio i stariji od Batona Dezitijatskog i sigurno je bio manje sklon nastavku sukoba, i naklonjeniji pregovorima i kompromisu. Tiberije je ovu situaciju vrlo diplomatski umješno iskoristio. Njemu je bilo u interesu samo da podijeli ustanički Savez i iz rata izbaci panonsku komponentu ustanku, i u cilju toga bio je spreman na dosta ustupaka Batonu

Breučkom. Ipak Baton Breučki se u svome naumu predaje morao suočiti sa jakom opozicijom unutar Breuka i panonskih ustanika. Opoziciju predaji i sporazumu sa Rimljanima predvodio je Pines, koji je inače bio kralj Breuka. Baton Breučki se obračunao sa Pinesom, tako što ga je uhapsio i isporučio Rimljanima. Sa svoje strane je izvršio 3. VIII. 8. god. n. e. simboličku predaju panonskih trupa Tiberiju i Rimu na obali (u donjem toku) rijeke Bosne (*....apud* ***flumen nomine Bathinum***...). Ovaj podatak se nalazi u djelu Veleja Paterkula (koji je bio neposredni svjedok navedenih zbivanja na rijeci Bosni) i riječ je o najstarijem do sada poznatom podatku u kome se spominje drevno bosansko ime (ali za rijeku, ne za zemlju). Za uzvrat što je napustio ustanički Savez, Tiberije je ostavio Batonu Breučkom autonomiju i dopustio mu da vlada nad Breucima. Baz obzira na eliminiranje Pinesa, Baton Breučki se ipak suočio sa tim da je morao potvrđivati svoj autoritet u nizu breučko – panonskih zajednica (jer je bilo dosta neslaganja sa njegovom preoportunističkom politikom i uzurpacijom vlasti). Za to vrijeme Baton Dezitijatski je odlučio da kazni izdaju i kolaboraciju sa neprijateljem i pripremio je brzu akciju, kako bi povratio Panoniju u ustanički tabor. U jesen 8. god. n. e. sa brojnim i snažnim trupama je iz dinarskog pojasa brzo i iznenadno prodro u južnu Panoniju, postavio je klopku Batonu Breučkom (koji je obilazio navedeno područje kako bi potvrđivao svoju vlast) i pobijedio ga je u bitci. Baton Breučki se sklonio u obližnje gradinsko naselje, koje je Baton Dezitijatski dao opsjedati (vjerojatno u današnjem tuzlanskom području). Ubrzo su sami stanovnici naselja izručili nekadašnjeg vrhovnog vojvodu ustaničkog Saveza drugom vrhovnom vojvodi Batonu Dezitijatskom. Nakon toga je Baton Dezitijatski sazvao vojničku/narodnu skupština koja je trebala suditi i presuditi Batonu Breučkom pod optužbom za izdaju. Vojnička/narodna skupština je izglasala smrtnu kaznu i Baton Breučki je na licu mjesta pogubljen. Nakon toga došlo je do ponovnog podizanja Panonije na ustanak, ali je uslijedila brza i učinkovita reakcija trupa pod zapvojedništvom Plaucija Silvana i došlo je do sloma organiziranog otpora u panonskom bazenu. Baton Dezitijatski uvidjevši rasulo panonskog fronta, povukao se sa preostalim jedinicama u dinarsko područje, pri tome dodatno utvrđujući strateške tačke na prvoj bojišnoj liniji kako bi spriječio dublji rimski prodor u unutrašnjost dinarskog pojasa.

Pad Panonije, i u Rimu i u Italiji je dočekan kao obnova augustovskog režima, koji je počeo da se nagriza uslijed teškoće dugog rata i krize koja je se tada pojavila. Ustanak je na svjetlo dana vrlo brzo na svjetlo dana iznio sve negativnosti i proturječja toga sustava, a počela su se javljati i nezadovoljstva augustovskom politikom i zakonodavstvom, posebno porodičnim zakonima. Upravo radi toga je pobjeda u Panoniji bila veliko olakšanje za već ostarjelog Augusta, koji je početkom Ustanka doživio i vrlo neugodno preslagavanje odnosa u sopstvenoj familiji, koje je završilo protjerivanjem Agripe Postuma (jedinog preostalog Augustovog biološkog unuka). Kako bi se pobjeda pokazala i stanovništvu Rima i Italije, u prijestolnicu je pozvan pobjednik Tiberije kojem je priređen veličanstven doček. Izgleda da je August smatrao da je padom Panonije teži dio posla uspješno završen i da je obračun sa ustanicima u dinarskom pojasu tehničko pitanje koje se može izvesti bez većih teškoća.

Zapovjedništvo na terenu je praktično preuzeo Germanik, koji je u kasnu zimu i rano proljeće 9. god. n. e. započeo ambicioznu ofanzivu u široj zoni Pounja, kojom je namjeravao razbiti odbrambenu liniju i prodrijeti u ustaničku unutrašnjost i tako se ovjekovječiti kao onaj koji je ugušio ustanak. Međutim, stvari su se odvijale znatno teže po Germanikove želje. Za razliku od Tiberija koji je štedio svoje vojnike, vodio strpljivu politiku i duboko promišljene borbene opreacije, Germanik kao znatno mlađi je želio brzu pobjedu i nije se previše obazirao na žrtve. Germanikova Pounjska operacija se na osnovi podataka Kasija Diona uglavnom zasnivala na zauzimanju gradinskih naselja Splonum, *Raetinum* i Seretion. Iako je uspio da zauzme ova tri naselja, Germanikove trupe su pretrpile goleme gubitke, posebno prilikom bitke za *Raetinum* gdje su se ustanici bili poslužili jednom vrlo vještom varkom kojom su izbacili iz stroja prvi napadački ešalon. Gubici u vojnicima, resursima i vremenu su bili toliki da je ofanziva prekinuta, a počela su se javljati i vojnička nezadovoljstva na granici sa otvorenom bunom. Radi toga se Tiberije povratio na zapadnobalkansko ratište. On je reorganizirao trupe, i pripremio ih za konačni udar na preostalo ustaničko područje. Nova ofanziva je započela početkom ljeta 9. god. n. e., i izvodila se sa velikim brojem trupa sinkronizirano iz tri pravca. Jednom je zapovijedao Marko Lepid, drugom Plaucije Silvan a treću je imao pod neposrednim svojim zapovjedništvom i u njoj se nalazio i Germanik. Plaucije Silvan je predvodio napad istočnim pravcem i kretao se duž istočnih dijelova Ilirika, Tiberije je zajedno sa Germanikom vodio trupe zapadnim dijelom Ilirika i njihov cilj je bilo uništavanje središnjeg vodstva ustanka na čelu sa Batonom Dezitijatskim i izbijanje u zaleđe Salone, a Marko Lepid je sa svojom kolonom nadirao središnjem pravcem pa sve do doline Neretve. Dok su Silvan i Lepid svladavali lokalne ustaničke zapovjednike i njihove snage, Tiberije i Germanik su pratili Batona Dezitijatskog do u dubinu ustaničkog područja, ali ga nisu uspjevali zarobiti. Negdje na putu prema jadranskom zaleđu, od glavnine Tiberijevih trupa se odvojio dio vojske na čelu sa Germanikom koji je upućen u području današnje središnje i Gornje Bosne.

Baton Dezitijatski se utaborio u delmatskom uporištu Andetrij (sjeverno od današnjeg Splita), gdje je ubrzo stigao i Tiberije sa svojom vojskom. Uvidjevši bezizlaznu situaciju i slom organiziranog otpora ustaničkog Saveza i u dinarskom pojasu, Baton Dezitijatski je stupio u pregovore sa Tiberijem. Međutim, Delmati stacionirani u Andetriju su odbili sporazum i predaju i nastavili su sa otporom, pa je Baton Dezitijatski sa svojom neposrednom pratnjom napustio Andetrij i sklonio se u okolno područje. Nakon toga je došlo do vrlo teške bitke za Andetrij, u kojoj je Tiberije, i pored nezgodne taktičke pozicije (ustaničke snage su se nalazile i u okolici, a ne samo u utvrđene u Andetriju) u kojoj se nalazio, ipak pobijedio. Posljednja veća bitka u ustanku se desila kod legendarne Ardube, gradinskog naselja koje još uvijek nije lokalizirano. Arduba je bila posljednje preostalo ustaničko uporište u koje se sklonio i veliki broj izbjeglica, ali i prebjega koji su iz redova rimske armije (uglavnom iz reda tzv. „dobrovoljaca“, auksilijara i plaćenika) prešli na stranu Ilira. Ove prebjege su Rimljani smatrali najobičnijim dezerterima. Pred Ardubu je sa velikom vojskom stigao Germanik. Muškarci Ardube su odlučili da se mirnim putem predaju

Germaniku, čemu su se suprostavili ovi prebjezi, jer za njih po rimskim zakonima ne bi bilo nikakve milosti. Ali, žene Ardube za razliku od svojih muškaraca, pridružile su se prebjezima i odbile su predaju, jer su one žudjele za slobodom i bile spremnije da pate i podnesu bilo koju drugu sudbinu nego da padnu u ropstvo. U Ardubi je izbila surova unutrašnja borba i prebjezi su u njoj bili nadjačani i zarobljeni, i samo su neki od njih uspjeli da pobjegnu. Ali žene Ardube nisu se željele pokoriti ni volji Rimljana ni željama muškaraca Ardube koji su sada mislili samo kako da sačuvaju vlastite žive glave. I u tim trenucima žene Ardube su pokazale jedno od najvećih herojstava u historiji čovječanstva jer su sa svojom djecom skakale ili u vatre koje su plamtile Ardubom ili su se strmoglavivale u rijeku koja je tekla ispod Ardube.

Uvidjevši konačan kraj Baton Dezitijatski se u septembru 9. god. n. e. predao Tiberiju. Na upit rimskog vojskovođe i budućeg cara zašto su se pobunili Baton Dezitijatski je odgovorio;"Vi (Rimljani) ste krivi za ovo, vi ste poslali za čuvare vaših stada ne pse ili pastire, nego vukove»". Time je i zvanično završen Veliki Ilirski ustanak koji je Svetonije nazvao najtežim ratom nakon punskih ratova. Pojedine manje grupe su se i dalje nastavljale suprotstavljati rimskom vlasti, ali će vremenom ta akcija i u Panoniji i u dinarskom pojasu sve više ličiti na hajdučiju i razbojničku djelatnosti. Ilirik je stravično stradao za vrijeme rata, sa enormnim gubicima u biološkoj masi. Procjena gubitaka u ljudstvu kod ustaničke mase bi iznosila možda i preko 30 % (ubijeni, odvedeni u ropstvo, umrli uslijed neborbenih posljedica rata), dok bi kod pojedinih naroda kao Dezitijata i Pirusta ovaj procent bio i znatno veći i možda se kretao oko 50 %. Ovakvi veliki gubici nisu nikada više zabilježeni u historiji ratovanja na Zapadnom Balkanu. Infrastruktura Ilirika južno od Drave je bila uništena, uključujući i veliki broj naselja koja su zauvijek nestala. Razdoblje ustanka je predstavljalo i konačni raskid Ilirika sa prahistorijskim i protohistorijskim tradicijama i konačan ulazak u historijsko doba. Kako bi se olakšala uprava i kontrola, nekada velika provincija Ilirik je podijeljena na dvije provincije i to : Gornji Ilirik (*Illyricum Superior*), kasnije nazvanu Dalmacija/*Dalmatia* i sjevernu provinciju Donji Ilirik (*Illyricum Inferior*), kasnije nazvanu Panonija/*Pannonia*. Kao garanta mira i poslušnosti provincije Dalmacije ostavljen je garnizon koji se sastojao od VII. i XI. legije, te većeg dijela auksilijarnih kohorti.

Ipak i pored neviđenih stradanja Tiberije je od predaje Batona Dezitijatskog nastupio sa pomirljivijom politikom. Domorodačke autonomne peregerinske *civitates* nisu ukinute niti uništene, pa su tako svoje postojanje nastavile i dezitijatska i delmatska i breučka i mezejska i ostale domorodačke politije. Naravno, stupanj njihove autonomije je smanjen, a kontrola rimskih vojno – civilnih dužnosnika povećana. Eksploatacija domaćih resursa je nastavljena, o čemu slikovito govori Florov podatak o namjesniku Postumiju koji je obnovio iskorištavanje rudnih bogatstava Dalmacije. Ipak, uvidješi ranije greške rimske uprave, vjerojatno Tiberije je pristupio i određenim reformama koje su za cilj imale poboljšanje rimske uprave i olakšavanje tereta koje je moralo podnositi domaće stanovništvo. To je uključivalo i poštovanje domorodačkih *civitates*, ali i pokušaje približavanja i usađivanja tekovina grčko – rimske mediteranske civilizacije do u dubinu ilirskih zemalja. U tom

kontektsu je potrebno promatrati i dolazak legata Publija Kornelija Dolabele, čija je namjesnička uprava u Gornjem Iliriku/Dalmaciji od 14. do 20. god. n. e. predstavljala jedno od boljih perioda u turbulentnoj i poglavito nesretnoj historiji Zapadnog Balkana, i koju su obilježili veliki i monumentalni infrastrukturni radovi, obnova Provincije i kultuviranje domorodačkog načina života. Radi nenadane katastrofe u Germaniji, Tiberijev trijumf nad Ilirikom je odgođen sve do kraja 12. ili početak 13. god. n. e. i u njemu su izloženi zarobljenici, uključujući i Batona Dezitijatskog, ratni plijen i slikovne prikaze pobijeđene zemlje. Baton Dezitijatski je nakon svoje predaje izgleda imao dostojan odnos od strane rimskih dužnosnika, u prvom redu Tiberija. Nakon trijumfa Baton Dezitijatski je interniran u italijanski grad Ravenu, sa dovoljno darova i bogatstva koje mu je uručio Tiberije i koji su mu omogućavali relativno luksuzan i udoban boravak u Italiji.

Antička izvorna građa je posvetila dostojnu pažnju Velikom Ilirskom ustanku od 6. do 9. god. n. e. Do danas su poznata dva zaokružena izvorna izvještaja i to Veleja Paterkula koji je bio viši rimski oficir u tome ratu i nešto obimniji i precizniji izvještaj Kasija Diona koji je kasnije bio namjesnik provincije Dalmacije. Pored njih dvojice, danas se raspolaže i sa podacima o tome ratu koje su ostavili i drugi rimski pisci kao što su Svetonije, Ovidije, Plinije Stariji, Strabon, Flor, Makrobije, Jordanes, a možda se i neki detalji spomenuti u Augustovim *Res Gestae* odnose na zbivanja vezana za ovaj ustanak. Ustanak posredno spominje i par epigrafskih spomenika, a sjećanje na ovo historijsko doba je sačuvano i u nekim dijelovima materijalne zaostavštine, od kojih je najpoznatija kameja pod nazivom *Gemma Augustea* i ostatak *tropaeum* iz Garduna (legijski tabor *Tilurium*, u zaleđu današnjeg Splita).

Veliki Ilirski ustanak je ostavio snažan utjecaj kako na unutarnje stanje Rimske države tako i na njenu vanjsku politiku. Po Kasiju Dionu rat je "koštao mnogo ljudi", a donio malo koristi. U samom Rimu je došlo do problema sa opskrbom, porasle su cijene proizvodâ. Čak i takva lojalna grupa kao što su vitezovi izražavala je nezadovoljstvo Augustovim zakonima o braku. Zaoštravaju se odnosi između principsa i senatorskog staleža. Najzad, Veliki Ilirski ustanak je na svjetlo dana iznio i lošu stranu augustovskog režima prema novoosvojenim oblastima. Okupacija je bila praćena prekomjernim nametima i kontribucijama, novi podanici uzimani su u pomoćne odrede. Pokorena plemena morala su izdržavati rimsku vojsku. Samovolja namjesnikâ i zloupotrebe vojnikâ ostajale su nekažnjene. Sve je to neminovno moglo dovesti do ustanka. Takvo stanje se moralo mijenjati. Tiberije, koji se osobno suočavao sa sanacijama takve politike i odnosa prema domorodcima, će preuzeti na sebe i reguliranje i stvaranje snošljivijih i prihvatljivijih uvjeta koji su mogli garantirati stabilnost i funkcionalnost Države i provincija.

Katastrofa u Teutoburškoj šumi i oslobođenje Germanije 9. god. n. e.

Jedna od glavnih posljedica Velikog Ilirskog ustanka je oslobođenje Germanije od rimske vlasti. Rimski državni vrh nije dugo uživao u ugušenju ilirskog ustanka. U toku pet dana od Tiberijeve pobjede u Iliriku (odnosno predaje Batona Dezitijatskog), stigle su i vijesti i

izvještaji o *Clades Variana*, jednom od najtežih i najvećih poraza rimske armije. Ovaj presudni događaj za sudbinu Njemačke je neizostavno vezan sa Arminijem (*Arminius*, živio 18/17. god. p. n. e. – 21. god. n. e.), knezom germanskog naroda Heruska. On je bio sin heruskog kneza Segimera (*Segimerus*). Kao utjecajni predstavnik germanske plemenske aristokratije Arminije je dobio I rimsko građanstvo i viteški statuts. Ova dodjeljivanja rimskog građanstva i visokih dostojanstava nisu bila ništa neobično u rimskoj praksi, jer je riječ o smišljenoj politici kojom su se rimskoj stvari privlačili predstavnici lokalnih domorodačkih elita. Ime Arminije je možda latinizirana varijanta germanskog imena Irmin u značenju "veliki". I Arminijev brat Flav (*Flavus*) je isto dobio rimsko građanstvo i služio je u rimskoj armiji.

Zbog izbijanja Velikog Ilirskog ustanka 6. god. n. e. Tiberije je morao obustaviti markomansku kampanju čime osvajanje Germanije još uvijek nije bilo potpuno. Presudni moment za mladog heruskog kneza je vjerojatno bio njegov boravak kao vođe heruskog auksilijarnog kontingenta na prostorima Ilirika. Tu se mogao neposredno uvjeriti u sve teškoće sa kojima su se rimske trupe suočavale na nepodesnom terenu i u vrlo neprijateljskom okruženju. Iskustvo ilirskog rata je gotovo sigurno imalo utjecaja na Arminija da se odvaži na konspiraciju, a nešto kasnije i otvorenu akciju sa ciljem zbacivanje rimske vlasti u prekorajnskoj Germaniji. Arminije je uostalom bio dobro upoznat i sa rimskom vojnom doktrinom, odlično je govorio latinski jezik i boravkom među Rimljanima je stekao i određenu diplomatsku umješnost te političku pronicljivost. Činjenica je da je Arminije za razliku od drugih tadašnjih njemačkih vođa imao i dublju viziju pokreta koji je poveo. Sudeći po podacima iz literarnih vrela slično kao i Baton Dezitijatski u slučaju Ilirika, i Arminije je želio stvoriti novu političku realnost i jedinstvenu politiju u Germaniji istočno od Rajne, koja ne bi bila puki savez zajednica i plemena (na protohistorijskom, željeznodobnom nivou kulturnog razvitka), nego prepoznatljiva i repsektabilna historijska, državotvorna formacija. Naravno, kao i u slučaju Batonove vizije, tako će se i Arminijeva ideja suočiti sa lokalnim partikularnim i osobnim interesima narodnosnih i plemenskih aristokratija, čije su se centrifugalne silnice na kraju ipak pokazale snažnijim od centripetalnih Arminijevih namjera.

Za vrijeme samog toka rata u Iliriku, istočnorajnska Germanija je bila relativno mirna, a za namjesnika i zapovjednika XVII., XVIII. i XIX. legije i mnogih auksilijarnih kohorti je postavljen Publije Kvinktilije Var (*Publius Quinctilius Varus,* živio 46. god. p. n. e. – 9. god. n. e.). Kvinktilije Var je bio iz ugledne patricijske familije i rođačkim vezama povezan sa vladajućom familijom, a bio je i osobni prijatelj sa Agripom i Augustom. On je raspolagao i sa znatnim iskustvom namjesničke uprave. 9/8 god. p. n. e. bio je namjesnik provincije Afrike, a nakon toga i Sirije gdje je postao poznat po teškoj upravi i visokim porezima. Josip Flavije spomije i da je Kvinktilije Var poduzeo jednu brzu i učinkovitu akciju protiv jedne mesijanske bune u Judeji nakon smrti Heroda Velikog. Nakon što je okupirao Jerusalim, dao je da se razapne oko 2000 jevrejskih buntovnika. Ovo je pojačalo inače prisutne antirimske osjećaje u Judeji i čak je došlo do pojave javne neposlušnosti Jevreja koja se ispoljila u

masovnom bojkotu rimske keramike, čime se nanosila ekonomska šteta rimskoj trgovačkoj aktivnosti u Judeji. Nakon boravka u Rimu, upućen je u Germaniju koju je trebao držati pod kontrolom. Pored Varove vojske na rajnsko – germanskom području nalazila se i gornjogermanska vojska pod zapovjedništvom Varovog nećaka Lucija Nonija Asprene (*Lucius Nonius Asprenas*) koja se sastojala od dvije legije (I. *Germanica* i V. *Alaudae*) i odgovarajućeg broja auksilijarnih jedinica čiji se tabor – zimovalište nalazilo u kastrumu *Moguntiacum*. Varove trupe su imale zonu odgovornost sjeverno od Asprenine vojske, zahvatajući donji tok Rajne i unutrašnjost Germanije. Var je u Germaniji napravio stratešku grešku, jer nije imao u vidu da su provincije Afrika i Sirija nešto sasvim drugo od Germanije, i da je potrebno da uvidi određene specifičnosti i da i po njima određuje svoju upravu. Nažalost po rimski svijet, njegova uprava je smatrala da su Nijemci i Sirijci podanici istoga kova. Var je počeo ubrzano uvoditi rimski poredak, a posebno rimske sudove, što je bila mjera koja je najviše iritirala domorodce. Sa uvođenjem rimskih sudova Var je direktno ugrožavao autonomiju njihovih drevnih sudskih običaja i na mala vrata uvodio rimsko zakonodavstvo. Ipak je po ovom pitanju bilo bolje da se pristupilo postupnije.

Arminije je po povratku u Germaniju javno bio smatran i suradnikom rimske vlasti i savjetnikom za domorodačke poslove Kvinktilija Vara. U tajnosti Arminije je započeo konspirativnu antirimsku djelatnost u koju je uvukao veliki broj germanskih naroda. Njegova diplomatska umješnost se upravo vidi u tome što je ne samo uspio konspiraciju održati nepoznatom za Rimljane sve do same realizacije antirimske pobune, nego što je u nju uspio uvući veliki broj domorodačkih njemačkih zajednica (Herusci, Marsi, Hati, Brukteri, Hauci i Sugambri), koje su tradicionalno bile međusobni suparnici, pa i neprijatelji. Markomanija, koja je bila nezavisna politija, nije ušla u ove konspirativne planove. Antirimska konspiracija se trebala realizirati krajem ljeta i početkom jeseni 9. god. n. e. Kada se Var sa trupama nalazio na putu od svoga ljetnog tabora (zapadno od rijeke Wesser) prema zimovalištu blizu rijeke Rajne, dobio je vijesti o nekoj manjoj pobuni. I pobuna i vijest koje su došle do Vara su ustvari bile namjerno fabricirane od strane Arminija, u uklapale su se u taktičke planove njemačkih zavjerenika. Arminije sa čak tada nalazio u Varovom okruženju, i pobrinuo se da ta vijest o lokalnoj pobuni Varu bude predstavljena u dramatičnom tonu, koji je zahtijevao momentalnu reakciju sa masovnim trupama. Var je povjerovao tome i odlučio je pokrenuti svu svoju vojsku na područje više – manje nepoznato Rimljanima. Sam Arminije je namjeravao da usmjeri vojsku na onu rutu koja će poslužiti kao zamka. Međutim, drugi heruski velikaš Segest, Segimerov brat i ujedno i punac Arminijev, je upozorio Vara na Arminija i konspiraciju njemačkih kneževa. Nažalost po budućnost Rima i Europe, Var je procijenio Segestovu informaciju kao personalni sukob dvojice heruskih rođaka i velikaša, a ne kao stvarnu opasnost. Uskoro je i sam Arminije, pod izgovorom da ide da prikupi auksilijarne germanske trupe, napustio Varovu kolonu. Ustvari Arminije je tada preuzeo vojno vodstvo nad buntovnicima.

Predstojeće uništenje Varove vojske (*clades Variana*) u historiji će ostati zapamćeno kao bitka u Teutoburškoj šumi ili katastrofa u Teutoburškoj šumi. Ustvari to uopće nije bila jedna

frontalna bitka, nego niz većih i manjih okršaja koje su poticali Germani, ali se na osnovi dosadašnjeg nivoa znanja i arheoloških nalaza glavno mjesto okršaja locira na lokalitet Kalkriese u zoni Osnabrück u Donjoj Saksoniji. Najveću krivicu za ovu katastrofu snosi upravo Kvinktilije Var, koji je predvodio jednu golemu kolonu u ne baš borbenoj formaciji. Uz to borbene trupe (tri legije, 6 auksilijarnih kohorti i tri konjaničke ale) su bile opterećene i brojnom neboračkom pratnjom, koja je usporavala i otežavala kretanje. U guste njemačke šume su ušli nepripremljeni i bili su prisiljeni da se kreću šumskim stazama i bogazama, i da se bore i sa blatom i sa njemačkim vjetrovima kišama. Zbog svega toga kolona je postala i previše razvučena, i protezala se u dužini od 15 pa do čak 20 km. Uslijed svega toga vojnici i pratnja su bili izloženi brzim udarima njemačkih ratnika, koji su se iznenada pojavljivali iz dubine šume i napadali pojedine dijelove kolone. Arminije je vrlo mudro koristio svoje snage kako bi ostvarivao brojčanu nadmoć na pojedinim etapama kolone i kako bi te detašmane desetkovali. Rimljani su ipak uspjeli da postave utvrđeni noćni tabor i da se ujutro probiju u otvoreno područje, ali su ubrzo ušli u drugo šumovito područje, ali su sada bili izloženi i kiši koja je natapala bojne mašine, lukove i štitove. Rimljani su tada preduzeli noćni marš kako bi se izvukli iz teške situacije, ali su samo uletjeli u drugu od Arminija pripremljenu zamku u podnožju brežuljka Kalkriese. Rimski napad na njemačke utvrđene pozicije je bio odbijen, i zavladalo je rasulo u legijsko – auksilijarnim trupama, a čak je i Varov zamjenik, legat Numonije Vala (*Numonius Vala*) pokušao pobjeći (ali se nije uspio spasiti i bio je od Germana ubijen). Zatim su Arminijeve snage izvršile opći napad na protivnika i bukvalno ga pregazile. Var je izvršio samoubistvo, prefekt Cejonije (*Ceionius*) se predao ali je i sam kasnije izvšio samoubistov, dok je drugi prefekt Egije (*Eggius*) herojski poginuo. Ukupni legijsko – auksilijarni gubici se procjenjuju između 15 i 20 000 vojnika i na hiljade pratećeg osoblja. U germanskim rukama su se našla i tri legijska orla. Po Tacitu su mnogi zarobljeni časnici bili žrtvovani germanskim bogovima (kuhani u posudama, a njihove kosti su služile za religijske rituale). Ipak su neki zarobljenici bili otkupljeni, a neki su bili ostavljeni u germanskom ropstvu. Nakon toga njemački ustanici predvođeni Arminijem su za vrlo kratko vrijeme bukvalno „očistili“ od Rimljana i njihovih saveznika područje istočno od Rajne. Tada je vjerojatno uništeno i rimsko naselje u Waldgirmesu.

U Waldgirmesu se sudeći po pronađenim nalazima i nepokretne i pokretne materijalne kulture nalazilo možda najvažnije uporište rimske vlasti i civilizacije istočno od Rajne. Ovaj lokalitet ima i najstarije do danas poznate kamene građevine u prekorajnskoj Germaniji. Arheološka istraživaju (od 1993. god.) sugeriraju postojanje planski uređenog gradskog naselja sa trgovištem. Latinsko ime ovog naselja je još uvijek nepoznato. Pored impresivnog gradskog foruma, evidentirano je i postojanje središnje zgrade (bazilike) te niz drugih zgrada i objekata. Jedan od najvažnijih nalaza je 200 fragmenata pozlaćene brončane konjičke statue, koja vjerojatno prikazuje samog Augusta, u prirodnoj veličini. Nađeno je i dosta pokretnog materijala, a zanimljivo je da je pronađena keramike dominantno rimska. Jednostavna germanska keramike čini samo cc 20 % pronađene keramike. Pronađeni novac i dendrološke studije datiraju egzistenciju naselja između 5. god. p. n. e. i 9. god. n. e. Postojanje rimskih protourbanih naselja na tlu istočnorajnske Germanije potvrđuje i Kasije Dion. Rimsko naselje u Waldgirmesu je podignuto na lako obranjivoj poziciji, na do tada nenaseljenom području kod rijeke Lahn, i bilo je u blizini Rajne i utvrđenih rimskih linija. Keltski opidum u Dünsbergu, nekih oko 20 km od Waldgirmesu, je napušten 20. god. p. n. e. Naselje je ostalo nedovršeno, i uslijed Teutoburške katastrofe je

napušteno. Lokalitet je za vrijeme borbenih, kaznenih operacija rimskih oružanih snaga od 9. do 16. god. n. e. sa vremena na vrijeme služio kao vojni kamp. Nakon 16. god. n. e. lokacija se nije više koristila.

Ovim činom su zbrisane i svi kulturni elementi grčko – rimske, mediteranske civilizacije koji su prispjele u Njemačku istočno od Rajne. Pojedini đepovi otpora su se ipak uspijevali održati još neko vrijeme, kao npr. u slučaju utvrde – naselja Aliso čija je posada, u kojoj su se našli i preživjeli iz Teutoburške šume, odolijevala napadima germanskih ustanika. Na kraju je ova posada, predvođena Lucijem Kedikijem (*Lucius Caedicius*) uspjela probiti i stiči do Rajne. Granica na Rajni se ipak održala zahvaljujući reakciji Asprenine gornjogermanske armije koja je uspjela da održi pozicije na rajnskom frontu. Katastrofa u Teutoburškoj šumi je predodredila buduću sudbinu Europe, jer je njena glavna posljedica nastanak reza između dvije etničke i kulturne „tektonske ploče“ čije će stalno sudaranje i preslojavanje izazivati potrese visokog intenziteta u zapadnoj i središnjoj Europi (direktno stvarajući linije fronta i u modernim ratovima).

Tako je ustanak Ilira iz 6. god. n. e. kao indirektnu posljedicu imao oslobađanje Njemačke istočno od Rajne od rimske vlasti, a predstavljao je i prekretnicu u rimskoj historiji, jer ta godina predstavlja simboličku granicu između vremena rimske ekspanzije i početka razdoblja defanzive, sa Rajnom i Dunavom kao načelnim barijerama dokle je stigla mediteranska civilizacija u unutrašnjost Europe. Tako je i nekada napadačka vojska postepeno preuzimala doktrinu strateške odbrane, sa trajnim bazama duž glavnih graničnih zona. Izuzetak će biti kasniji prodori u Transdanubiju (osvajanje Dakije i okupacija Markomanije i Sarmatije) i osvajanje područje Dekumanskih polja i doline rijeke Majne u istočnorajnskoj Germaniji.

Ovo je bila najgora vojna katastrofa augustovskog režima, koju je sam August vrlo, vrlo teško primio. Prema Svetoniju August je primivši vijest o katastrofi bio toliko potresen da je ponavljajući vikao : „*Quintili Vare, legiones redde*!“ (Kvintilije Vare, vrati mi legije). Brojevi XVII., XVIII., i XIX., nikada više neće biti korišteni u numeraciji rimskih legija. Tiberije nije imao odmora i odmah je morao trupe prebaciti na rajnski front, gdje je preuzeo novo borbeno zapovjedništvo. Tolika je bila hitnost situacije da je ilirski trijumf odgodio za vrijeme nakon rata na Rajni, a proslavio je samo ovaciju. Brže – bolje na rajnsku granicu su prekomandirane II. *Augusta,* XIII. i XIV. *Gemina*, XX. *Valeria Victrix*, XXI. *Rapax* i XVI. *Gallica* legije, kao i prateće auksilijarne jedinice. U Rimu i Italiji objavljeno je prisilno novačenje. Teškom mukom uspjeli su se sakupiti vojnici za popunjavanje izgubljenih jedinica. Ipak zanimljivo je da se Tiberije nije upuštao u znatnije borbene operacije preko Rajne, već je njegovo prisustvo na rajnskom frontu prije svega imalo sanaciono – stabilizirajući efekt. Velike borbene operacije Rimljana preko Rajne odigrati će se tek par godina kasnije.

Arminije je dobro znao, da ga i pored iscrpljenosti Rimske Države zbog Velikog Ilirskog ustanka, ipak čeka jedna dugačka i teška borba sa Rimljanima. Zato je u svoju alijansu pokušao privući i Marobodua, pa je poslao i Varovu glavu. Ipak stariji, pronicljiviji i oprezniji Maroboud je procjenjivao da ne mora samo zazirati od Rimljana, nego i od samoga Arminija, koji se već počeo nametati kao neprikosnoveni vođa slobodne Germanije. Nije to bila ljubomora, nego jasna politička računica da za nezavisnost Markomanije i vladarsko

pravo njegove kuće istu opasnost predstavljaju i Rimljani i Arminije. Zato je Maroboud ostao neutralan, uostalom još je na snazi bio njegov sporazum iz 6. god. n. e. koji je sklopio sa Tiberijem. Maroboud je Varovu glavu isporučio Rimljanima.

Linija Rajna - Dunav

Ustanci iz period 6 – 9. god. n. e. bili su izraz unutarnje i vanjskopolitičke krize. I pored velikih gubitaka i izrazitog naprezanja, Rimska država je još bila u stanju da otpočne nove ofanzive na istonorajnsku Germaniju, posebno nakon Augustove smrti. U Germaniju je upućen Tiberije, a zatim Druzov sin Germanik. Iako su rimske trupe, koje su uništavale sve na svom putu, pokazale da rimska vojska može voditi ofanzivu, ipak se na kraju odustalo od daljnjeg prodiranja i uspostavljena je trajnija granica na Rajni. Na Rajni i Dunavu nalazilo se preko polovice svih oružanih snaga Rima (15 od 25 legija). Daljnje povećavanje brojnosti vojske bilo je veoma teško za rimsku blagajnu, i gotovo nemoguće pri postojećim principima popunjavanja legijâ, u koje su uvrštavani samo rimski građani. Obrambena politika na Zapadu karakteristična je i za sljedeća razdoblja Rimskog Carstva.

Popisi stanovništva

Augustovski režim je u okviru svoje politike stabilizacije i regulacije odnosa u Državi, provodio i popise stanovništva, koji su uslijed građanskih ratova bili zapostavljeni i neodržavani. Razlozi popisa su bili vojne, fiskalne i političke prirode (isto kao i u republikansko doba). O popisima postoji u izvornoj građi čitav niz svjedočanstava (i Isusovo rođenje je na neki način povezano sa rimskim popisom u Judeji). U svojim *Res Gestae* August se hvali da je nakon 41 godine ponovo (u vrijeme njegovog 6. konzulata, zajedno sa kolegom Agripom = 28. god. p. n. e.) izvršio lustrum (svečano, kultno žrtvovanje kojim se označava kraj cenzusa), u kome se na cenzorskim listama našlo 4 063 000 rimskih građana. Sljedeći lustrum je izvršen 8. god. p. n. e. i sada je izbrojano 4 233 000 rimskih građana. Treći lustrum iz 14. god. n. e. je doveo do povećanja rimskog građanstva na 4 937 000 osoba. Kao što se vidi iz samih podataka, augustovski režim se nije odlikovao praksom masovne dodjele rimskog građanstva. August je vjerovao da rimski građanin mora ostati privilegirana kategorija unutar rimskog imperija, i da se mora zaslužiti da neko dobije pravo na uživanje rimskog građanstva. To je bilo u skladu sa italocentričnom politikom augustovskog režima. To je ustvari bio i Augustov najveći otklon od cezarističkih planova o univerzalnom građanstvu. Još uvijek nije jasno što su u sebi sadržavale navedene brojke, odnosno da li su one podrazumijevale kompletno rimsko građanstvo, samo muškarce ili samo muškarce u vojnoj dobi. Republikanski popisi rimskih građana su se orijentirali samo na muškarce u vojnoj dobi, pa je npr. cenzus iz 69. god. p. n. e. dao brojku od samo 910 000 muškaraca u vojnoj dobi. Sa augustovskim režimom, popis je zahvatio sve muškarce, bez obzira na dob (uključujući i djecu i starce). Broj rimskih građana oba spola je u tom slučaju bio duplo veći i iznosio bi do 10 miliona individua.[28] Sudeći po „*Fasti Ostienses*" 14. god. n. e. u tadašnjoj

28

Italiji je prebivalo 4 100 900 rimskih građana, dok bi ostatak od oko 836 000 prebivao van Italije. Zanimljivo je da je u cenzusu iz 47. god. n. e. (za vrijeme Klaudijeve vladavine) izbrojano 6 944 000 rimskih građana – muškaraca, dok Tacit navodi brojku od 5 984 072. Razlika između dvije brojke od oko 959 928 građanina – muškaraca možda je isto rezultat broja Rimljana van Italije.

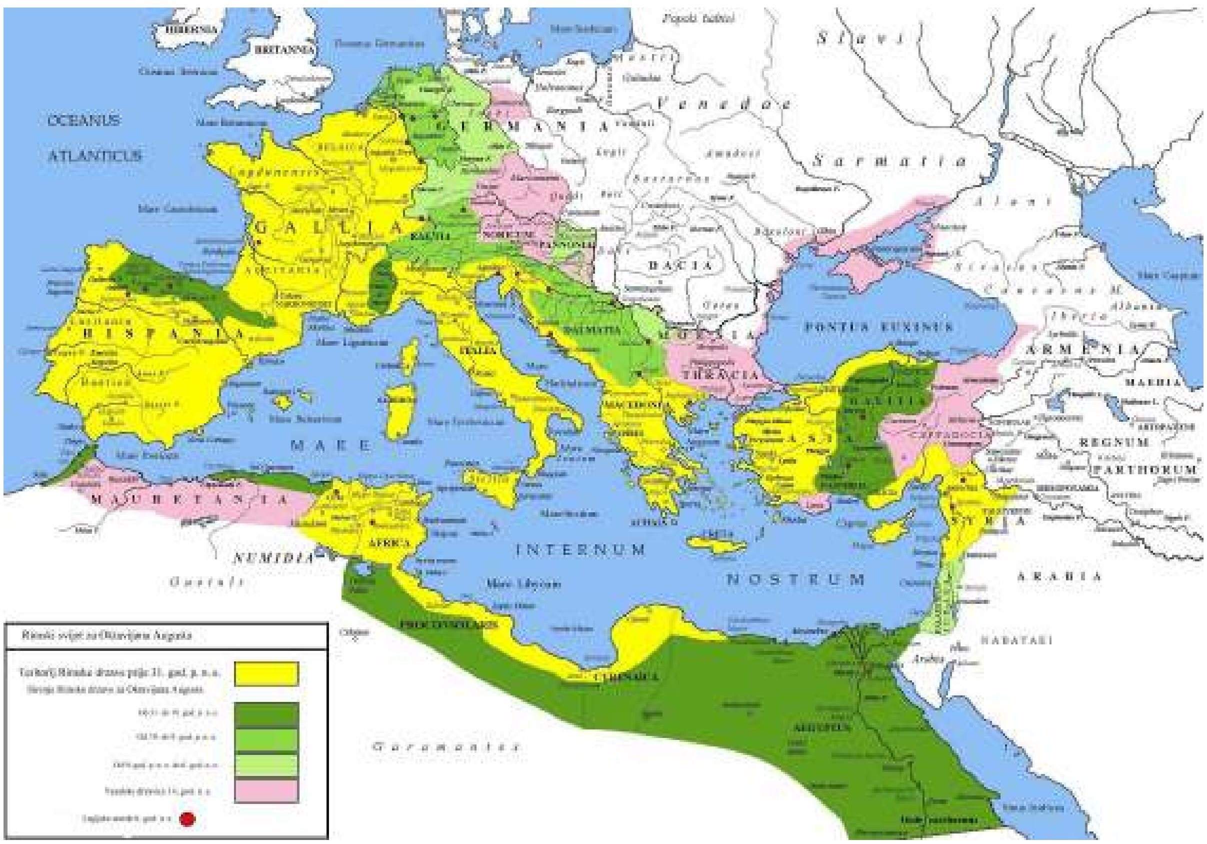
Naravno postoji i drugo, vrlo prisutno mišljenje u historiografiji po kojem brojke prezentirane u Augustovim *Res Gestae* sadržavaju Rimljane oba pola. Po tome bi ukupni broj (i muškaraca i žena) broj i rimskih građana i općenito populacije rimskog imperija bio duplo manji od gore navedenih procjena.

Kako se može primjetiti izniman je porast broja rimskih građana od Augustove smrti pa do prvih godina Klaudijeve vladavine, što jasno ukazuje da su augustovska rigoroznost dodjele rimskog građanstva postajala vidljivo labilnija. I pored značajnog broja rimskih građana za vrijeme augustovskog režima i u ranom principatu, ipak ubjedljivu većinu stanovništva rimskog imperija čine peregrini, sistematizirani u mrežu stotina, pa možda i hiljada malih peregrinskih *civitates*. Procentualni udjel peregrinske populacije za vrijeme Augusta je iznosio između 80 i 90 % stanovnika Imperije.

Peregrinska populacija pojedinih oblasti i provincija bi se mogla procijeniti na osnovi niza podataka iz literarnih vrela i arheoloških nalaza. Galski narod Adautaci su imali 53 000 osoba, a u gradu Avariku, a u sjedištu Bituriga po Cezarovoj naredbi je ubijeno 40 000 ljudi. Po Cezaru (*de bell. gall.* I, 29) na seobu se pokrenulo 263 000 Helveta, 36 000 Tulinga, 14 000 Latobriga, 23 000 Rauraka i 32 000 Boja. Međutim pošto je sam Cezar iznio procjenu da je onih koji su se nakon sukoba sa njegovim trupama povratili u svoj zavičaj bilo 110 000, njegove prve brojke su sigurno bile obično preuveličavanje broja neprijatelja sa kojima se sukobio, jer je teško povjerovati da su Helveti izgubili za vrijeme borbi sa Cezarovim legijama u jednom kratkom periodu više od polovine populacije, skoro onoliko koliko su izgubili domorodački narodi Ilirika za vrijeme rata 6-9 god. n. e. S druge strane, treba imati u vidu i Cezarove procjene površine teritorije Helveta (*de bell. gall.* I, 2), koja se prostirala na 240 rimskih milja dužine (cc 359 km), a 180 rimskih milja širine (cc 269 km), što bi onda značilo da je ona zahvatala prilično veliku površinu na koju se moglo smjestiti u uvjetima protohistorijskog razvitka 200-250 000 osoba. Beloch za tri galske provincije (*Aquitania, Gallia Lugdunensis, Belgica*) predlaže brojnost od 3 390 000 osoba, a za Narbonsku Galiju 1 500 000 osoba. Međutim L. Pareti za tri galske provincije predlaže čak 10 500 000 osoba. Na osnovi popisa stanovništva sa početka druge polovine I. st. n. e., a čije dijelove je koristio Plinije Stariji u svojoj „*Naturalis historia*“, peregrinska populacija provincije Gornji Ilirik/Dalmacije sredinom I. st. n. e. bi se mogla procijeniti na cc 500 000 ljudi.

Kako vrijeme bude odmicalo, procentualni udjel peregrina će se, uslijed sve intenzivnijeg procesa dodjeljivanja rimskog građanstva, sve više smanjivati dok će proporcionalno rasti broj rimskog građanstva dok na kraju u sebe ne bude apsorbirao peregrinski dio imperijalnog stanovništva. U stanovništvu Rimske države za vrijeme Augusta, je određen procent pripadao i robovima. Njihovo ukupno brojno stanje je teško procjenjivati, zbog stalnih promjena robovskog statusa, jer je bilo i dosta dovođenja robova, ali i dosta oslobađanja robova i njihovog pretvaranja u libertine.

Teritorijalno uređenje Rimskog imperija 14. god. n. e.

U trenutku smrti Augusta, rimski imperij se prostirao od Eufrata sve do Atlantika i od rajnske granice do Sahare i Nubije. Činjenica je da augustovski režim nije uspio u svome temeljnom strateškom naumu koji se tiče teritorijalnog zaokruživanja rimskog imperija, odnosno uspostavljanja granice na liniji Laba – Dunav i kontrole nad Crvenim morem. I pored toga, teritorijalno širenje i provincijsko uređenje su se znatno proširili za vrijeme Augusta, posebno na europskom području, sjevernoj Africi i u nilskom području. Augustove reforme su i preuredile upravno – teritorijalno uređenje samoga Grada. Rim je tako 7. god. p. n. e.

podijeljen u 14 rejona (*regiones*), koji su zamijenili 4 tradicionalne, servijanske gradske oblasti.

Rejoni su :

I.Porta Capena
II.Caelimontium
III.Isis et Serapis
IV.Templum Pacis
V.Esquiliae
VI.Alta Semita
VII.Via Lata
VIII.Forum Romanum
IX.Circus Flaminius
X.Palatium
XI.Circus Maximus
XII.Piscina Publica
XIII.Aventinus
XIV.Transtiberim

Ti rejoni su dalje i sami bili podijeljeni u mjesne zajednice (*vici*).

Augustovski režim je konačno i definirao sustav u kome se teritorij rimskog imperija definirao u odnosu – Italija (metropola) – provincije – potčinjene «savezničke» državice. U slučaju Italije, Oktavijan je proširio njene granice na sjever sve do Alpa, inkoporirajući u nju Cisalpinsku Galiju (vjerojatno još dosta rano za vrijeme II. triumvirata) koja je tako prestala da postoji kao neki posebni *corpus separatum*. Time je Italija dobila i prirodne granice, koje je uz neke manje iznimke (najviše na istočnoj granici) zadržala do danas. Od Augusta rječica Rubikon, ta drevna i čuvena granica više nije predstavljala bilo kakvu političku barijeru. Oko 7. god. p. n. e. Italija je podijeljena u 11 regiona, čime je uveden kakav-takav red u jedno veliko šarenilo upravno – teritorijalnih jedinica koje su činile tadašnju Italiju. Inače municipalni sustav i sam nije bio upravno unificiran i mnoge njegove jedinice („gradovi”) su mogle imati različite statuse kao što su municipij, kolonija ili respublika (zavisno od stupnja autonomije i načina osnivanja). Italija je smatrana metropolom i imala je privilegirani položaj u odnosu na druge dijelove imperija, kao što su npr. provincije. August je uredio i provincijalni sustav, čime je provincijama konačno dano jasno određenje, upravno i teritorijalno ustrojstvo i pozicija unutar imperija.

Lista provincija 14. god. n. e. :

Oficijelni naziv provincije.	Naziv provincije na našem jeziku.	Pozicija u hijerarhijskoj stupnjevitosti.	Napomene
Africa proconsularis	Prokonzularna Afrika	Senatorska provincija –prokonzuli	-
Asia proconsularis	Prokonzularna Azija	Senatorska provincija –prokonzuli	-
Sicilia	Sicilija	Senatorska provincija –propretori	Najstarija rimska provincija

Sardinia et Corsica	Sardinija i Korzika	Senatorska provincija - propretori	-
Macedonia	Makedonija	Senatorska provincija-propretori	-
Bithynia et Pontus	Bitinija i Pont	Senatorska provincija-propretori	-
Creta et Cyrenaica	Kreta i Kirenajka	Senatorska provincija-propretori	-
Gallia Narbonensis	Narbonska Galija	Senatorska provincija -propretori	-
Baetica	Betika	Senatorska provincija -propretori	Nastala podjelom provincije *Hispania Ulterior*/Dalje Španije
Achaea	Ahaja	Senatorska provincija-propretori	Odvojena od provincije Makedonije 27. god. p. n. e.
Cyprus	Kipar	Senatorska provincija - propretori	-
Aegyptus	Egipat	Posebna pozicija – personalna domena samoga Augusta – prefekti	-
Hispania Tarraconensis	Tarakonska Španija	Carska provincija – konzulari	Nastala transformacijom *Hispania Citerior*/Bliže Španije
Germania Inferior	Donja Germanija	Carska provincija – konzulari	-
Germania Superior	Gornja Germanija	Carska provincija – konzulari	-
Illyricum Superior/Dalmatia	Gornji Ilirik/Dalmacija	Carska provincija – konzulari	Nastala podjelom provincije *Illyricum*/Ilirik
Illyricum Inferior/Pannonia	Donji Ilirik/Panonija	Carska provincija – konzulari	Nastala podjelom provincije *Illyricum*/Ilirik
Moesia	Mezija	Carska provincija – konzulari	-
Syria-Cilicia Phoenice	Sirija, Kilikija i Fenikija	Carska provincija – konzulari	-
Lusitania	Luzitanija	Carska provincija – pretori	Nastala podjelom provincije *Hispania Ulterior*/Dalje Španije
Galatia	Galatija	Carska provincija – pretori	Pretvorena iz potčinjene «saveznički» državice u provinciju 25. god. p. n. e.
Aquitania	Akvitanija	Carska provincija – pretori	Nastala podjelom provincije *Gallia Comata* /Kosmate Galije 22. god. p. n. e.
Gallia Lugdunensis	Lugdunska Galija	Carska provincija – pretori	Nastala podjelom provincije *Gallia*

			Comata /Kosmate Galije 22. god. p. n. e.
Belgica	Belgika	Carska provincija – pretori	Nastala podjelom provincije *Gallia Comata* /Kosmate Galije 22. god. p. n. e.
Alpes Maritimae	Primorske Alpe	Carska provincija – prokuratori	Osnovana 14. god. p. n. e.
Raetia	Retija/Recija	Carska provincija – prokuratori	Osnovana 15. god. p. n. e.
Iudaea	Judeja	Carska provincija – prokuratori	Pretvorena iz potčinjene „savezničke» državice u prokuratorsku provinciju 6. god. n. e.

Potčinjene «savezničke» državice 14. god. n. e. su : *Mauretania*/Mauritanija (sjeverna Afrika), Kotijske Alpe (kojom je upravljao Marko Julije Kotije I./*Marcus Julius Cottius,* domorodačkog porijekla), *Noricum*/Norik (posebna pozicija, zvanično kraljevina sa rimskim prokuratorom na čelu), *Thracia*/Trakija, *Lycia*/Likija (riječ je o Likijskoj Ligi/Federaciji), *Cappadocia*/Kapadokija (pretvorena u provinciju 17/18. god. n. e.), niz arapskih i arapsko/aramejskih kraljevstava (*Commagene*/Komagena, *Nabatene*/Nabatejska kraljevina, Emesa, Osroene), Jermenija, državica na Zakavkazju (Kolhida i Iberija), Bosporska kraljevina na sjevernoj obali Crnog mora i Krimu.

Augustova politika prema provincijama nije bila podjednaka. Stare provincije dobivale su od njega povlastice. Reguliran je porezni sustav. Zakupi nisu bili konačno ukinuti, već su samo izgubili svoje prijašnje značenje, jer su mnoge poreze ubirali neposredno prokuratori koje je postavljao August. U pojedinim provincijama, npr. u Kirenajci, povlaštene grupe lokalnog stanovništva dobivale su usporedno s Rimljanima pravo učešća u sudovima za razmatranje krivičnih djela koja se kažnjavaju smrtnom kaznom. Isključivo od stanovnika provincija sastavljani su sudski kolegiji po provincijama za razmatranje građanskih parnica. Posebnom senatskom odlukom stvoren je jednostavniji postupak kod rasprava o djelima vezanim za iznuđivanje u provincijama, a primane su i saslušavane delegacije gradova, koje su često donosile žalbe na upravnike provincija. Lokalna elita je tako dobila i sama svoje mjesto u upravi Državom. Sve ove mjere trebale su doprinijeti tome da se u provincijama stvori stalež zainteresiran za održanje rimske države, stalež koji će podržavati carski režim.

U nove oblasti pripojene Državi u augustovsko doba, pohrlili bi rimski i italski špekulanti, a i u njih su upućivane kolonije veterana. Rimske naseobine isprva su bile izolirane, ali se tijekom vremena Rimljani u Italiji, koji su činili povlašteni sloj stanovništva, stapaju sa lokalnom aristokracijom, koja prima latinski jezik i rimsku kulturu. U nove oblasti uvožena je italska roba, a iz njih su izvoženi razni poljoprivredni proizvodi i sirovine. Španjolska, Ilirik i Norik su davali plemenite metale i kovine. Od novih istočnih oblasti osobito značenje stekao je Egipat, u pravnom pogledu Egipat je zauzimao drukčiji položaj nego druge provincije; on je smatran vlasništvom cara i njime je upravljao prefekt iz viteškog staleža.

August je u Egiptu predstavljao nasljednika Lagida, i dok je on po drugim provincijama bio predmet kulta zajedno s boginjom Romom. U Egiptu su ga poštovali kao vječito živog boga i spasitelja, kao ljubimca boga Ptah i Izide. Pod posljednjim Ptolomeidima irigacijski sustav bio je zapušten. Zato je jedna od prvih Augustovih mjera bilo čišćenje kanala. Pod posljednjim Ptolomejevićima ojačalo je svećenstvo na štetu središnje vlasti. Ubrzo nakon osvajanja Egipta, po Augustovom naređenju vrši se konfiskacija zemljišta, u prvom redu crkvenih. To, a u podjednakoj mjeri i jačanje poreznog pritiska, dovodi do nemira među stanovništvom, koje je ugušio prvi prefekt Egipta, Kornelije Gal. Car je od Egipta dobivao ogromne prihode. Trećina ukupne količine žita potrebne gradu Rimu dolazilo je iz Egipta. Egipatsko žito pružalo je caru mogućnost da opskrbljuje kruhom rimski gradski plebs.

Prema tome, od Augustovog vremena mijenja se politička uloga i političko značenje provincija. Pod Augustom još se sačuvao povlašteni položaj Rima i Italije. Pod njegovom vladavinom sačuvale su se i osobitosti pojedinih provincija, stvorene tijekom dugotrajnog političkog razvitka. Ali te razlike postepeno nestaju. Od dodatka rimskoj respublici, od "posjeda rimskog naroda" (*praedia populi Romani*), kako se smatralo za vrijeme Republike, provincije se pretvaraju u dijelove jedinstvene političke cjeline. August je položio osnove provincijske politike, koju su zatim razvili njegovi nasljednici.

Carski i državni kult

U provincijama August nije samo poštovan kao najvažnija osoba u državi, već su mu se počele ukazivati i vjerske počasti. Gotovo u svim provincijama građeni su hramovi posvećeni boginji Romi (*Dea Roma*) i Augustovom geniju (odnosno njegovoj „duhovnoj" manifestaciji). U načelnom obliku, ovo nije predstavljalo odstupanje od starinske rimske religioznosti i „običaja predaka", naprotiv bilo je veoma vješto uklopljeno u njih. Kao što je u familiji još od najdrevnijih vremena poštovan genij *pater familiasa*, tako je sada poštovan genij Augusta, kao „oca domovine". Rimska država je sada shvatana kao jedna familija sa ukućanima koji se nalaze na različitim hijerarhijskim pozicijama. Tako je August ovu nesumnjivu religijsku novotariju, koja je direktno služila interesima novouspostavljenog sustava i režima, predstavio u skladu sa „običajima predaka" koja je nastojao restaurirati.

Hram Augusta je nosio naziv Augusteum (plural Augustea) ili Sebasteion u istočnim provincijama. Pri glavnom hramu provincije sastajali su se svake godine svećenici iz lokalnih zajednica radi svečane molitve. Oni (svećenici) su ustvari predstavljali zvanične izaslanike i predstavnike tih lokalnih (peregrinskih ili municipalnih) zajednica. Taj sabor (*concilium*) nije samo vršio bogoslužje, već je i predstavljao neku vrstu provincijskih skupština, na kojima je pretresana i rješavana određena problematika ili su princepsu i državnim institucijama upućivane molbe, peticije, predstavke, prijedlozi po pojedinim predmetima, koja su se ticala provincijskih i lokalnih odnosa i pitanja. Kult Augusta i boginje Rome nalazio se u rukama lokalne povlaštene elite i predstavljao izraz lojalnosti provincijskog stanovništva i sredstvo promidžbe u korist Augusta. Provincijski sabori isprva su imali utjecaj na upravljanje provincijama, ali se njihovo održavanje postepeno pretvaralo u

formalnu ceremoniju. Najistaknutiji i najugledniji predstavnik provincije je često bio i glavni svećenik (*flamen perpetuus provinciae*) pri glavnom hramu određene provincije, odnosno on je ujedno predstavljao i oficijelnog predstavnika provincije u odnosu prema namjesniku i princepsu. U istočnim provincijama ovi provincijski svećenici/predstavnici se nazivaju po provincijskim imenima : *azijarh, galatarh, bitinijarh*...itd...

Sustav provincijskih sabora, glavnog svećenika i lokalnih svećenika koji je uređen za vrijeme augustovske vladavine pokazuje svu ingenioznost tadašnjeg rimskog političkog establishmenta. August je indirektnim putem, koristeći se religiozno – kultno – sakralnom oblandom, da stvori hijerarhijsku strukturalnu mrežu kojom je pokriven čitav rimski svijet i peregrinsko provincijsko stanovništvo direktno povezano sa centrom državne moći u Rimu. Na ovaj način je i lokalna peregrinska elita uklopljena u upravljačke strukture Države, čime se kod nje rađao utisak da njeni predstavnici i ona u cjelini nisu isključeni iz procesa odlučivanja. To je samo vodilo jačanju njene lojalnosti prema Državi. Ujedno se na ovaj način omogučavala i direktna veza provincija, preko svojih sabora, sa namjesničkom i državnim institucijama. Provincijski sabori su tako mogli i podnositi peticije, molbe, žalbe, donositi neke odluke i pokušavati uticati na namjesnika i državne institucije, pa i samoga princepsa vezano za neka pitanja. Ta vezanost ustanovljena shemom princeps – carski i državni kult – glavni svećenik – provincijski sabor – lokalni svećenici – lokalne zajednice se dodatno povećavala zahvaljujući upravo svetoj, religijskoj oblandi čitavog sustava.

Nakon Augustove smrti, on je proglašen od strane Senata božanskim (*divus*) i ta njegova božanska ličnost je postala predmetom religijskog kulta.[29] Ova praksa proglašavanja preminulog princepsa božanskim posebnim aktima Senata (apoteoza) će se nastaviti i u kasnijim vremenima.

Carski kult se smatrao integralnim dijelom tradicionalne rimske religije, i njegovo neprakticiranje se smatralo neuvažavanjem same Rimsku Države, odnosno veleizdajom. S druge strane, carski kult nije bio isključiv, odnosno Carstvo je sebi u pravilu dozvoljavalo religijski pluralizam, odnosno svaka provincija ili grad je uz cara mogla štovati i lokalna i regionalna božanstva. Uvođenjem carskog kulta novi režim je želio da svome postojanju da i božansku i kultnu potvrdu, koja je naravno i u skladu sa drevnim rimskim ustavom; princeps je zauzvrat morao nastaviti pobožno slijediti drevne rimske vrline.

Iako je imao svoju organizaciju i svoju svrhu, carski i državni kult nikada nije postao religija u pravom smislu, koja bi predstavljala dopunu univerzalnom carstvu. Carski i državni kult je bio samo izraz političke lojalnosti, izraz koji ima vjersku nijansu.

Izuzev Romula (postuhmna identifikacija sa bogom Kvirinom) i pojedinih drugih polulegendarnih kraljeva, za vrijeme Republike (iako je okruženje bilo prosto zatrpano božanskim ili polubožanskim monarhijama) se nisu ukazivale nikakve božanske počasti bilo kojoj historijskoj ličnosti ili živućoj personi. Ipak carski kult nije proizašao *ex nihilo*, nego je vukao određene daleke korijene iz ranije prošlosti. Pojedini patricijski rodovi su svoje mitsko porijeklo izvodile iz veza sa božanstvima (npr. Julijevci sa Venerom/Afroditom koja bi bila pramajka Julijevaca), mnoga odlikovanja koja su dobivale istaknute ličnosti su imale i određene religijske areole. Posebno je npr. trijumf imao posvećenu i religijsko – božansku simboliku. Vrhovnu riječ u tim dodjeljivanjima imao je Senat, koji je u principatu tako dobio jedno bitno oruđe, a to je jedinstvenu moć da se neko proglasi božanskim. Ta moć mu je omogućavala da u uvjetima sve snažnije monarhizacije Države, održava svoj autoritet. Uz to i sama Država je imala svoj religijsko – božanski pandan u *Dea Roma*. Tako je i

[29] U ovom slučaju je ipak potrebno podvući razliku između termina božanski (*divus*) i bog (*deus*).

apstraktni pojam kao što je Rimski Država tretiran kao božanstvo, a i pojedine institucije kao npr. plebejski tribun su imale snažno religijsko posvećivanje koje se prenosilo na pojedinca za vrijeme njegovog mandatnog obnašanja date funkcije.

Ipak možda najvažnije tlo na kojemu će nići carski kult jesu privatni i familijarni kultovi duhova predaka i personalnih genija. Formalno gledano u familijarnim i personalnim odnosima svaki građanin je imao svoj božanski, duhovni pandan... neki svoj nadnaravni odraz. I taj metafizički odraz je trebalo i poštivati i bogoslužiti (npr. klijenti prema patronu, djeca prema roditeljima, pobjednicima ili osoba koje su zaslužne za nešto ili su se žrtvovale za nešto i sl.). U ovoj sferi je stvarno vladala jedna iznimna šarolikost. Zanimljiv primjer pruža odnos prema umorenoj braći Grakhima, pred čije su statue pojedinci donosili raznorazne darove u stilu posvećivanja božanskih oltara. Posebna priča je bio boravak često pobjedonosnih rimskih vojskovođa i političara na helenističkom i orijentalnom području gdje je bila udomačena sklonost ka diviniziranju ili poludiviziniranju vladara ili moćnih pojedinaca i sa drevnim grčkim kultom heroja. I ta praksa se počela onda prenositi i na određene rimske zapovjednike i više predstavnike Republike. Dobar primjer pruža slučaj pobjednika u II. Makedonskom ratu Tita Kvinktija Flaminina, kojem su podizani hramovi i čiji je kult poštovan zajedno sa kultom *Dea Roma* u balkanskoj Grčkoj. Naravno, to se sve držalo van okvira rimskog svijeta, pa je tako Tit Flaminin zvao sebe isotheos (bogu sličan) na natpisu u Delfima, ali ne na latinskom jeziku niti u Rimu i Italiji. Pojedini istaknuti rimski lideri su tvrdili da imaju specijalne veze sa pojedinim božanstvima, npr. Sulin patron je bila *Venus Felix*.

Skoro paralelno sa padom Republike, desio se i prvi slučaj da Rimljani zvaničnom odlukom jednog pojedinca proglašavaju božanskim. Riječ je o Gaju Juliju Cezaru koji je u svojoj političkoj karijeri uvijek isticao božansko porijeklo (od Venere Roditeljke/*Venus Genetrix*) i kojem je Senat (koji je kontrolirao) bio izglasao podizanje statue sa natpisom kojim se on proglašava polubogom (što je Cezar dao da se izbriše). Ipak nakon bitke kod Munde podizane su statue njemu u čast kao nepobijeđenom bogu, na javni trošak mu je podignuta kuća koja je izgledala kao hram, njegova slika je nošena u procesijama zajedno sa slikama bogova. Cezarov portret je stavljen na rimski novac (prvi put da se slika živućeg čovjeka stavlja na rimski novac). Možda najvažniji detalj u ovom zakrabuljenom diviniziranju jeste da su se legalne zakletve uzimane u ime njegovog genija, a određen je i specijalni svećenik flamen koji je služio Cezaru. Nakon martovski ida i pogreba Cezara odmah je uslijedilo spontano diviniziranje Cezara, koje je konačno dobilo i zvaničnu ratifikaciju Senata koji je Cezara proglasio božanskim (*divus*) 42. god. p. n. e. Ova apoteoza se desila naravno pod pritiskom cezarovaca i triumvira, a jedna kometa je interpretirana kao Cezarova duša na nebu (*sidus Iulium*). Tako je Cezar postao prvi historijski Rimljanin, od Rimljana zvanično priznat kao božanstvo. To je slijedilo uspostavljanje provincijalnih kultnih centara (*caesarea*) božanskog Julija u cezarskim kolonijama, kao npr. u Korintu. Značajan prelazak granice u tome pogledu je učinio Marko Antonije koji je zajedno sa Kleopatrom upravljao Egiptom i Istokom kao božanski par Dioniz/Oziris – Afrodita/Izida u zadnjoj deceniji Kasne Republike.

Oktavijan August je sam za sebe tvrdio da je sin božanskog Julija, ali je održavao i određenu distancu prema diviniziranju sebe u odnosu npr. na ono što se davalo Juliju Cezaru i Marku Antoniju. Iako je Oktavijan August nastojao da vodi neokonzervativnu i tradicionalističku politiku, ipak je morao da regulira i praksu diviniziranja vladara koja je ustaljena na istoku. Kult cara je nesumnjivo bio porijeklom iz istočnog Mediterana. Već 30/29. god. p. n. e. koine (savez gradova) provincija Azije i Bitinije je zatražio dozvolu da Oktavijana bogosluži kao svoga spasitelja. On je kao pragmatični i balansirajući političar znao da mora i udovoljiti na neki način divinizirajućoj praksi u istočnim provincijama kako bi lakše provodio svoj *auctoritas*. Ali sa druge strane ta regulacija je morala biti takvog oblika i obima kako bi se izbjegla identifikacija kao božanskog monarha, što je za njega u tada prisutnoj atmosferi Rima, Italije pa i nekih zapadnih provincija moglo biti fatalno (gotovo sigurno bi izazvalo jednaka nezadovoljstva kao u slučaju njegovog praujaka). Naravno kompromiserski osjećaj Oktavijana Augusta se i u ovom pogledu pokazao, pa je bilo odlučeno da se kultne počasti njemu mogu podnositi zajedno sa počastima *Dea Roma* i sa kultnim centrima u Pergamu i Nikomediji. Naravno, ovo se odnosilo samo na provincijalce, dok rimski građani u ove dvije provincije nisu smjeli da bogosluže živom

čovjeku (tj. Oktavijanu Augustu), ali su mogli bogoslužiti *Dea Roma* i božanskog Julija u Efesu i Nikeji. Tako se Oktavijan vrlo mudro i kompromisno izvukao iz jedne prilično neugodne situacije u koju je upao uslijed zahtijeva koine Azije i Bitinije. Određenu religijsku posvećenost Oktavijan je dobio i sa naslovom August. Na istoku je carski kult postao vrlo prisutan i rasprostranjen, a gradovi su bili međusobni konkurenti kako bi se u njima nalazili centri carskog kulta (npr. Efes i Sard). Ovaj kult nije bio uniformiran niti precizno dogmatiziran, pa je podlijegao iznimnom sinkretizmu sa domaćim kultovima. A isto tako postajala je i raznolikost u njegovom održavanju, pa je mogao biti održavan i financiran i privatnim i javnim inicijativama i fondovima. Grčke i istočne zemlje su nudile i kultne počasti članovima carske familije. Vrijedi npr. istaći da su centri kulta u Pergamu, Lezbosu i Kipru nudili kultne počasti i Augustu i Liviji, u Ateni su Livija i Julija Starija dijelili kultne počasti sa Hestijom/Vestom, a ime Gaja (unuka Augusta) je povezivano sa Aresom/Marsom....itd.

Sve ove istočne kultne počasti su nastale već za vrijeme Augustovog života, ali nisu imale nikakvo značenje u zvaničnoj rimskoj politici, samome gradu Rimu, Italiji i nekim zapadnim provincijama. Naravno u Rimu, Italiji i pojedinim zapadnim provincijama taj odnos prema diviniziranju je morao bio drugačiji i augustovski režim se toga pridržavao. Zapadni provincijski sabori su se pojavili kao direktna veza sa carskim kultom, i koji je trebao da poveže lokalne tradicije i elite sa rimskim svijetom. Prvi poznati zapadni regionalni kult posvećen Augustu je ustanovljen sa njegovom dozvolom oko 19. god. p. n. e. u sjeverozapadnoj Španiji, i nazvan je arae sestianae (po osnivaču *L. Sestius Quirinalis Albinianus*). 12. ili 10. god. p. n. e. osnovan je i prvi provincijski centar carskog kulta na Zapadu i to osnovan od Druza u Lugdunumu (Lion) za tri galske provincije. Prvi svećenik (*sacerdos*) carskog kulta u Lugdunumu je bio Gaj Julije Verkondaridubn/*Caius Julius Vercondaridubnus*, inače predstavnik galske lokalne elite koji je imao i rimsko građanstvo. Svećenik carskog kulta je bila važna pozicija na koju bi se uspinjali predstavnici lokalne elite, sa ili bez rimskog građanstva, i riječ je o funkciji sa mandatom od jedne godine. Međutim bilo je i lokalnih svećenika koji su odbacivali ovo bitno dostojanstvo, kao npr. u slučaju Segimunda koji je bio svećenik carskog kulta u Germaniji, ali je odbacio ili uništio svoje svečeničke regalije kako bi se pridružio Arminiju u antirimskoj pobuni 9. god. n. e. U afričkim zemljama Augustov kult je po sadržaju bio bliži onome na istoku, nego zapadnoj Europi, pa se tamo može naići na identifikaciju lokalnih božanstava sa vrhovnom moći Augusta.

Kasnije je carski kult razvijan sa Augustovim nasljednicima iz Julijevsko – Klaudijevske „dinastije", a onda i onima iz I.flavijevske dinastije i antoninijanske „dinastije" na različite načine. I tako je u doba principata i ranog dominata carski kult postao glavna odlika službene, oficijelne religioznosti. Carski i državni kult je, pak, postao predmetom napada od strane kršćanstva koji su upravo njega smatrali oličenjem poganske idolatrije, izopačenosti i tiranije. Upravo će carski kult i kult *Dea Roma* postati glavni rasjed u odnosima Rimske Države i kršćanstva. Nakon što je Konstantin Veliki ozakonio kršćanstvo, carski kult je počeo slabiti, usprkos pokušaja nekoliko careva da ga obnove. Konačno je napušten nakon što je Teodozije I. kršćanstvo proglasio državnom vjerom Carstva.

Kultura augustovskog doba

Augustovo doba predstavlja razdoblja procvata rimske kulture. U povijesti rimske kulture Augustovo doba zauzima posebno mjesto. To je "zlatni vijek" rimske umjetnosti i književnosti. U njegovo vrijeme stvorena su književna i umjetnička djela koja su stekla svjetsko-povijesno značenje i tijekom mnogih stoljeća ostala uzori. Ta su djela rezultat višestoljetnog razvitka rimske kulture, ali su istovremeno u umjetnosti nalazili i helenistički utjecaji, dok istovremeno i dalje traje vraćanje italskim i klasičnim grčkim uzorima, koje je počelo još pod Julijem Cezarom. Od tih elemenata, među kojima su italske tradicije stekle

prevladavajući i preobražavajući značaj, stvara se onaj klasični rimski stil koji je izvršio ogroman utjecaj na kasniji razvoj europske kulture.

Ta djela su u isto vrijeme i izraz onih idejnih strujanja koje su karakteristične za Augustovo doba. Razvitak i produbljivanje rimske kulture i njeno sofisticiranje su bile rezultat smišljene politike samog režima, koji je i rimsku kulturu nastojao da upregne u kočije principata. Djela iz tog vremena slavila su i promicala Augustovu politiku, To se u prvom redu ispoljavalo kroz građevinsko – arhitektonsku aktivnost i književnost.

Građevinska i arhitektonska djelatnost i održavanje infrastrukture

Jedna od prvih mjera Oktavijana Augusta bilo je restauriranje starih hramova, u kojima je, po pjesnikovim riječima, "pauk pleo svoju mrežu", i posvećivanje novih hramova. To je bilo i ideološki motivirano u okviru neokonzevativne politike augustovskog režima.

Nastavljajući se na svoju i svojih suradnika građevinsku djelatnost iz vremena prije 27. god. p. n. e., August je i svoj režim nakon 27. god. p. n. e. obilježio velikim građevinskim projektima i javnim radovima. Novi arhitektonski objekti i umjetnički spomenici trebali su svjedočiti o rimskoj veličini, o nastalom miru i blagostanju, o povratku dobrim običajima predaka, zaslugama samog principsa, prvog građanina i sina božanskog Julija. Glavni Augustov pomoćnik bio je Agripa, za čije je ime vezan niz monumentalnih građevina. Pod njegovim i njegovih najbližih suradnika auspicijama i sredstvima ostvaren je niz građevinskih objekata kao što su Agripina kupatila, Balbov teatar, Agripina čuvena konstrukcija rimskog Panteona, Marcelov teatar (*Theatrum Marcelli*: u čast Augustovog nećaka Marcela), završen je Augustov mauzolej (*Mausoleum Augusti*) u sjevernom dijelu Marsovog polja (van pomeriuma).

Po svojoj ideji Augustov mauzolej je bio istočnjačko-helenistička zgrada presvučena u tradicionalni italski oblik (podsjećala je na etrurski nadgrobni spomenik) i trebala je da predstavlja grobnicu za Augusta i njegovu familiju. Mauzolej je bio velike kružne betonske strukture sa mramorom i stucco/štuko fasadom. Iznad je bio zemljani humak sa zasađenim drvećem i cvijećem, na čijem vrhu je stajala Augustova statua. Prva osoba čiji je pepeo pohranjen u Augustov mauzolej je bio Marcel, a zadnja je bio princeps Nerva. Sa svake strane ulaza nalazile su se čuvene brončane tablice ispisane sa Augustovim *Res Gestae* (postavljene nakon Augustove smrti). Mauzolej je bio opljačkan za vrijeme vizigotskog upada u Grad 410. god. n. e. U mediavelno doba pretvoren je u utvrdu Colonna, a kasnije je imao različite namjene.

Ostaci Augustovog mauzoleja

Restauiran je i mramorom obložen Pompejev teatar. Pod Augustom je završeno i preuređenje rimskog Foruma, započeto još pod Cezarom. Forum je proširen i ukrašen novim zgradama. Dovršen je i Julijev forum, a sa njegove sjeverne strane dodan je novi forum, Augustov Forum sa hramom Marsa, na kome su se mogli vidjeti kipovi mnogih istaknutih ljudi iz rimske prošlosti (zajedno sa zapisima o njihovim postignućima).

I u provincijama i potčinjenim «savezničkim» državicama je augustovsko doba obilježeno veliko građevinskom djelatnošću, posebno u infrastrukturnoj sferi. I van Grada se nailazi na mnogo objekata koji su nastali pod Augustovim imenom, kao što su teatar u Meridi u Španiji, Maison Carrée u Nimu u južnoj Francuskoj i Augustov tropej u La Turbie, blizu današnjeg Monaka. Još je Cezar smišljao kako bi prešao prijevoj Veliki sv. Bernard, koji je tada bio 500 metara iznad granice vječnog leda. Ako to nije uspio ostvariti Cezar, uspio je njegov nasljednik August, koji je dao da se izgradi put preko toga prijevoja. Time je prilično smanjena putna udaljenost iz Italije u Galiju. Po uzoru na Augusta, gospodar Judeje Herod je izveo čitav niz monumentalnih projekata kao što su izgradnja luke u Cezariji (grada nazvanog tako u čast samog Cezara Augusta, koji i danas postoji pod ovim imenom), Herodium i utvrda Masada.. Herod je inače dao Jerusalimu veličanstven izgled, proširivši i njegovu utvrđenu zonu, i davši izgraditi teatar i amfiteatar (vjerojatno izvan zidina, kako ovim simbolima grčko – rimske kulture ne bi provocirao konzervativnu javnost Jerusalima).

Izgrađene su i mnoge palate, a vrhunac je bila izgradnja II. Hrama koji je predstavljao remek – djelo arhitekture, građevinarstva i umjetnosti. Sa svoje masivne platforme II. Hram je dominirao Jerusalimom. Sudeći po ovim gradnjama, Herod je nastojao da postigne balans između abrahamističko – jevrejske kulture na jednoj strani i grčko – rimske kulture.

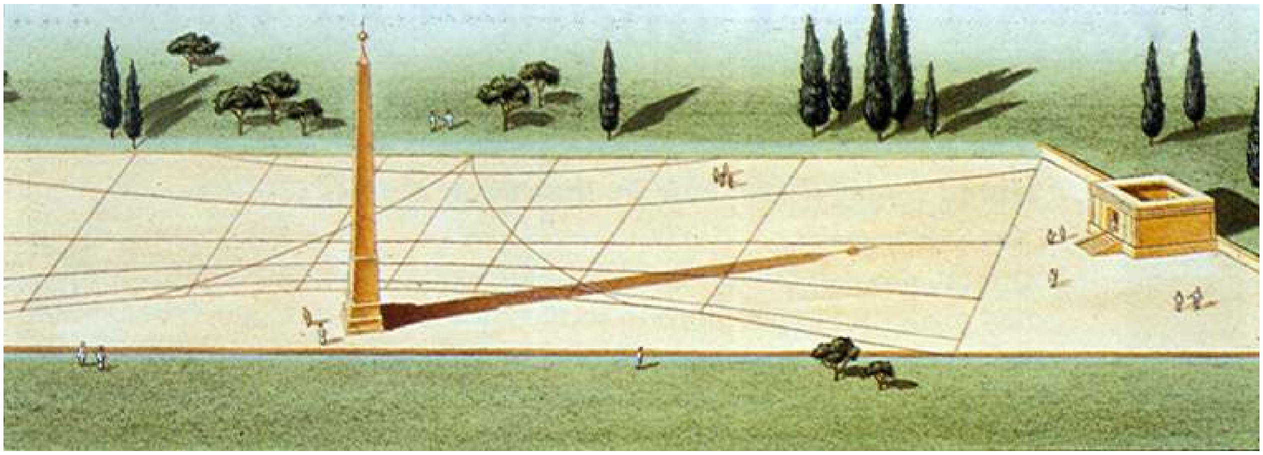

Pogled iz zraka na ostatke Herodiona, koji se nalazio cc 12 km od Jerusalima. Ova citadela nije oskudijevala u dekoraciji i luksuzu. Vodom se snabdjevao preko akvadukta, a imao je u sebi vrtove, kupatila i sinagogu. Tamo je bio i sahranjen Herod Veliki, pretpostavlja se u još uvijek neiskopanoj zoni sjevernog tornja.

U Augustovo doba je korintski arhitektonski stil postao dominantan, što će se nastaviti i u kasnijem carskom dobu. Za arhitekturu Augustovog doba karakteristično je i vraćanje klasičnim uzorima. Kao primjer takvog spomenika može poslužiti hram u galskom gradu *Nemausu* (Nimu), sagrađen u korintskom stilu; hram se odlikuje simetrijom, jednostavnošću i savršenstvom detalja. Nakon Agripine smrti 12. god. p. n. e., pojavio se problem sa održavanjem regularnog i dostatnog snabdjevanja vodom Grada. O tome je ranije brinuo agilni i odgovorni Agripa, koji je služeći kao edil mnogo doprinio dovođenju dovoljnih količina vode u Grad. On je kao i privatno lice znao iz svojih osobnih fondova da financira i da se brine o vodovodnoj infrastrukturi. August je zato morao da se pobrine i o uređenju vodovodnog sustava i odgovornosti. Već iste 12. god. p. n. e. je Senat odredio trojicu svojih članova kao osobe koje su odgovorne za snabdjevanje vodom i da akvadukti ne propadnu. U kasnoaugustovsko doba je ustanovljena komisija od pet senatora (*curatores locorum publicorum iudicandorum*) koja je imala dužnost da brine o održavanja javnih objekata, infrastrukture i hramova državnog kulta u Gradu. August je kreirao i senatsku komisiju koja je brinula o putevima (*curatores viarum*). Ovi supervizori za puteve su radili zajedo sa lokalnim dužnosnicima i građevincima kako bi se organizirale regularne popravke na cestama. August je ustanovio i zvaničnu poštansku službu, sa putnim stanicama pod nadzorom vojnog časnika *praefectus vehiculorum*.

Neposredno prije nego što je izdahnuo, August je rekao da je zatekao Rim od cigli, a da ga ostavio u mramoru. Iako je ovu rečenicu Kasije Dion smatrao metaforom kojom je August želio da izrazi snagu Države, ne može se oteti utisku da je građevinska djelatnost bila ta koja je stvarno izmijenila Rim i pretvorila ga u mramornu prijestolnicu ujedinjenog Mediterana. Svetonije je isto naveo da Rim nije bio dostojan svoga statusa kao prijestolnice imperije, sve

dok njegov izgled nisu transformirali August i Agripa. Naravno, ova mramorna preobrazba Grada bi se odnosila na reprezentativne objekte, ali ne i na mnogobrojne slamove u kojima su živjele mase gradskog stanovništva. Na Marsovom polju je August da se uradi monumentalni sunčev sat, čiji centralni gnomon je bio veliki obelisk donesen iz Egipta i naravno čuvena *Ara Pacis Augustae.*

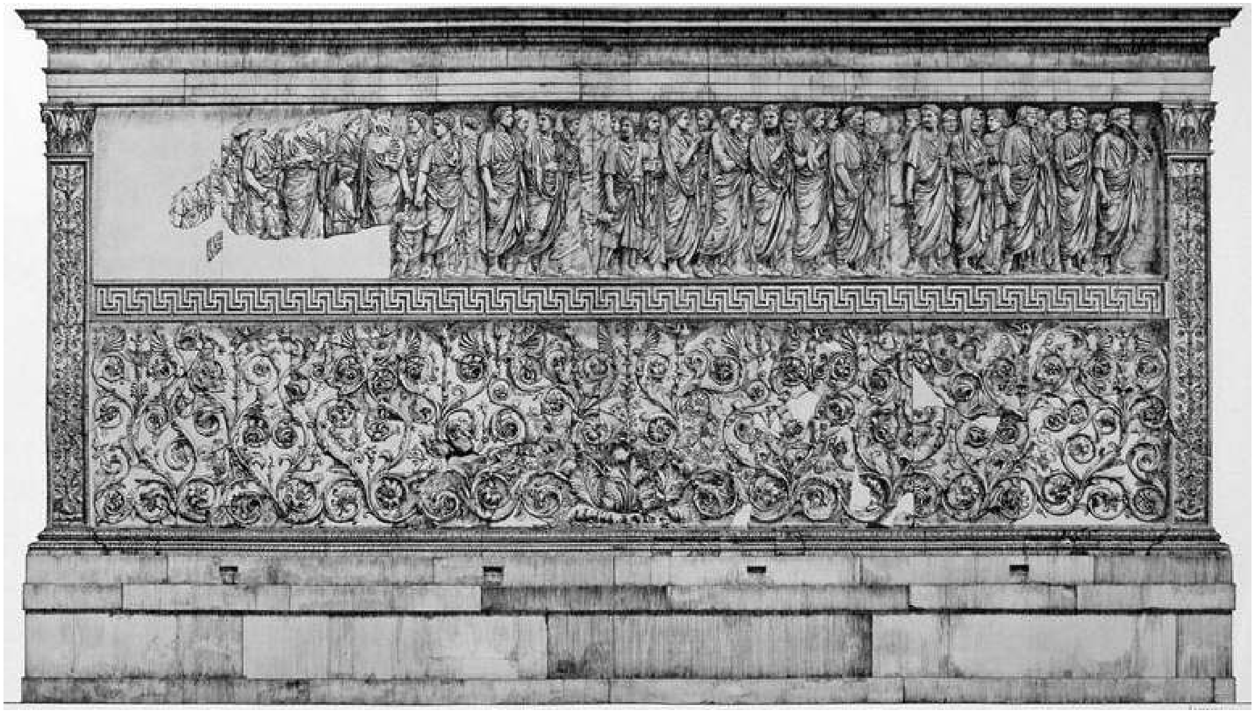
Ara Pacis Augustae i portretna umjetnost

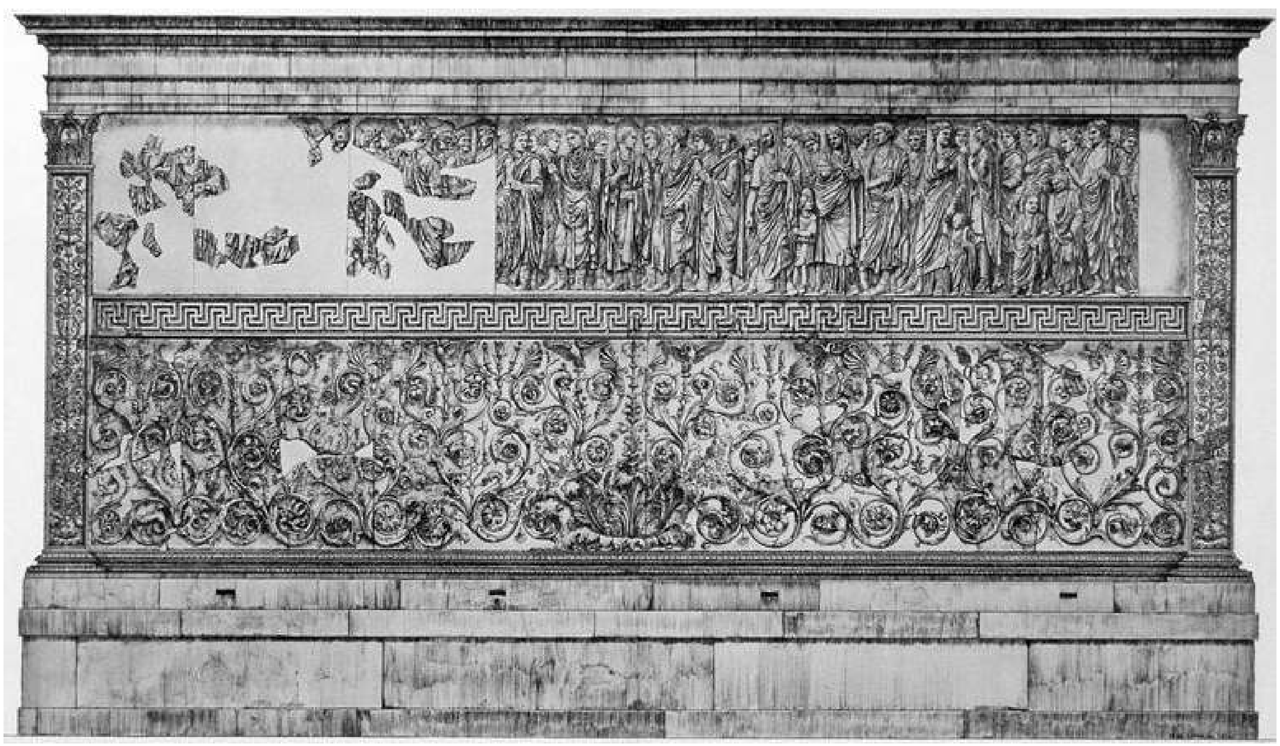
Ara Pacis Augustae u Rimu.

Najveći simbol te građevinsko – arhitektonske i umjetničke djelatnosti u Augustovo doba je *Ara Pacia Augustae* (“Oltar Augustovskog Mira”) na Marsovom polju. Riječ je o jednom remek-djelu u slavu boginje Mira, koji je imao i jako simboličko značenje jer je predstavljao i opću doktrinu augustovskog režima i smjernice njegove politike. Sam spomenik nije sačuvan u cijelosti, ali su pronađeni pojedini njegovi fragmenti, kao i njegove predodžbe na novcu. Gradnja Oltara je odobrena odlukom Senata od 4. VII. 13. god. p. n. e. u čast trijumfalnog povratka Augusta iz Španije i Galije. Završetak gradnje i posvećivanje Oltara se desilo 30. I. 9. god. p. n. e. u slavu mira koji je uspostavljen u imperiju nakon Augustovih pobjeda. Čitava građevinska kompozicija Ara Pacis *Augustae* je ustvari jednostavan pravokutni objekt koji ograđuje prostor u čijem središtu se nalazu oltar na kojem su prinošene žrtve. Sve je urađeno u bijelom mramoru. Jednostavnost i harmonija kombiniraju se na tom spomeniku sa masivnošću. Ornament je predstavljao stilizirano kombiniranje plodova i lišća, što je trebalo ukazati na blagostanje i blagodat Italije. Istu tu temu obrađivali su i neki reljefi.

Dugački frizovi na sjevernom i južnom zidu sadrže figure koje učestvuju u slavljenju Mira koji je omogućio August. Na sjevernom zidu se nalazi oko 46 figura, koje su u potpunosti ili djelimično sačuvane i koje predstavljaju liktore, svećenike (*septemviri epulones,* auguri *quindecimviri sacris faciundis*), javnog roba. Na sjevernom frizu se nalaze i figure članova carske familije. Na južnom frizu procesija figura započinje sa Augustom, a iza njega se nalaze *flamines maiores*, Agripa, državni ili religijski dužnosnici i drugi članovi carske familije. Zanimljivo je da se nailazi i na figure djece koja nisu Rimljani, i moguće je da one prikazuju taoce koji su živjeli u Augustovom domu. Neki od učesnika procesije imaju i glave prekrivene dijelovima toge, kao da je riječ o kapuljaći, što simbolizira da su oni u tom trenutku bili u ulozi svećenika. Drugi nose lovorove vijence, što je tradicionalni simbol pobjede. Teme o miru i pobožnosti su odlično artistički uvezane sa julijevsko – klaudijevskim pretendiranjem na vrhovništvo u Državi. Skulpture u naravnoj veličini nisu idealizirani opći tipovi (kao što bi to bio slučaj u grčkoj umjetničkoj tradiciji), nego su portreti individualaca koje je moguće i danas prepoznati. Figure izražavaju i carsku koncepciju portreta. Na licima iz svečanog mimohoda prevladava realistični naglasak bez insistiranja na pojedinostima, samo jednostavan ritam nabora koji su pokrenuti svečanim hodom. Reljefi na oltaru nastavljaju tradicije "sukcesivno narativnog stila prikazivanja". Umjetnik (ili umjetnici), koji je pokazao veliku skrb za portretsku sličnost glavnih osoba, ostaje dosljedna realističnom stilu, ali je daleko od naturalizma. Iako umjetnik (umjetnici) koji je tvorac figura nije stvarao idealističke tipove kao u Grčkoj, on se ipak oslanjao na stilizaciju u duhu klasičnih grčkih spomenika. Ta stilizacija ima za cilj jasnije izražavanje ideje čitave kompozicije, koja ima prikriveno političko i društveno značenje.

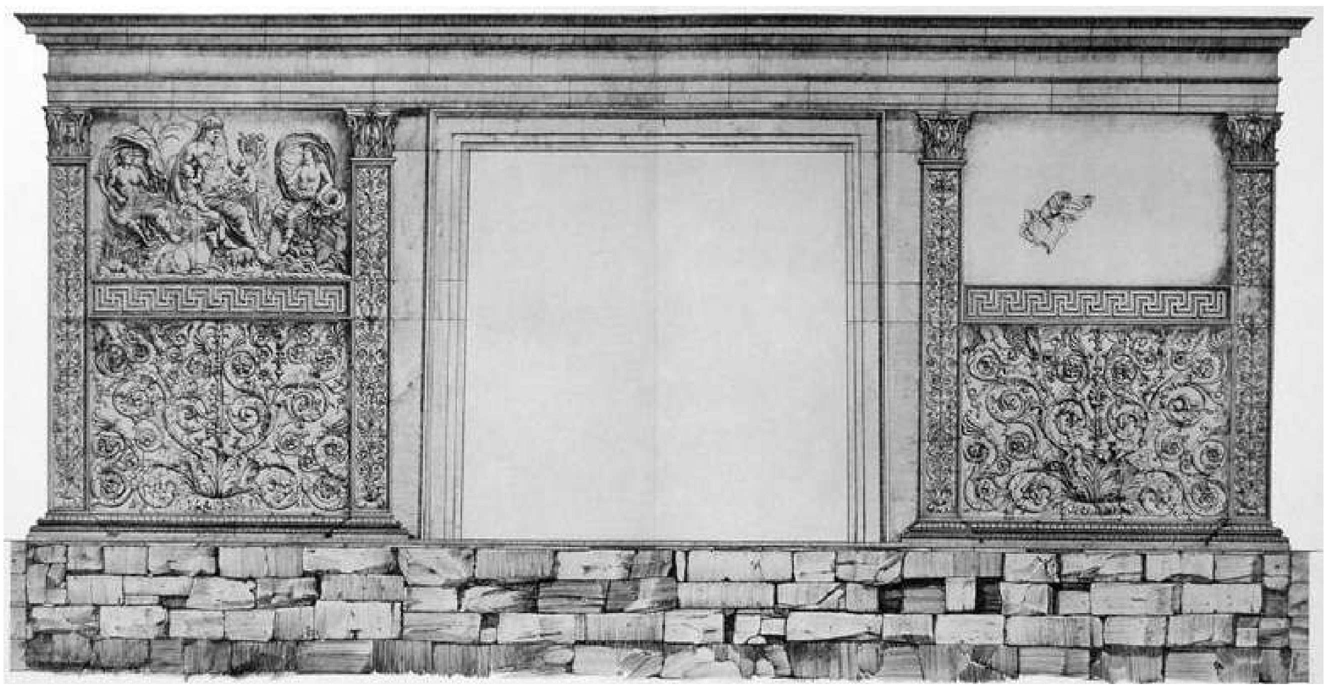

Sjeverni zid.

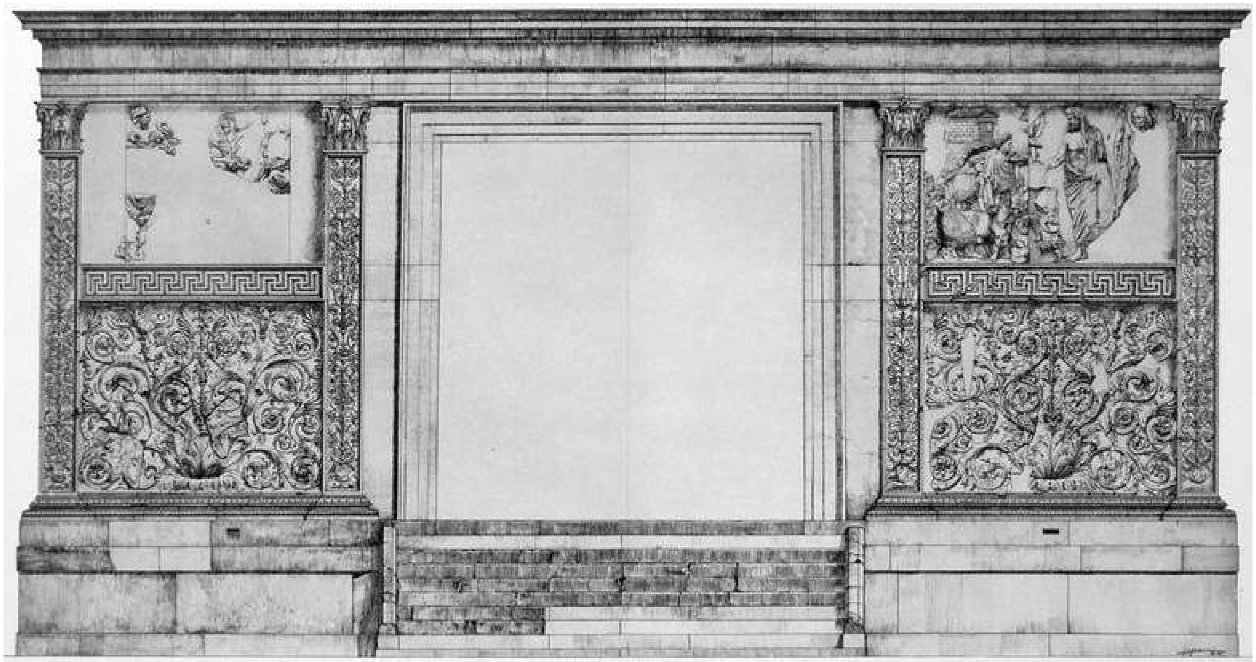

Južni zid.

Na istočnom i zapadnom zidu Oltara nalaze se po dva panela. Na istočnom jednom izrazito loše očuvanom panelu mogla bi se rekonstruirati scena ratnice (*bellatrix*), možda boginje Rome, kako sjedi na gomili neprijateljskog oružja, tako simbolizirajući pobjedu i mir jer je neprijatelj onesposobljen za rat. Drugi panel je mnogo bolje sačuvan i predstavlja boginju koja sjedi sa blizancima i uz prikaze plodnosti i prosperiteta. Na zapadnom panelu jedan fragmentarni panel daje scenu kada su Romul i Rem otkriveni od pastira Fausta, dok sve to promatra Mars. Bolje sačuvani panel daje scenu žrtvovanja svinje (uobičajena žrtva kada Rimljani prave mirovni ugovor) sa starim svećenikom i dva pomoćnika. Na biljnim frizovima je moguće prepoznati preko 50 različitih biljnih vrsta.

Istočni zid.

Zapadni zid.

Frizovi i prikazi na Oltaru su imali ne samo svrhu religijske posvećenosti, nego su trebali slikovito i vrlo efektno propagandistički prikazati na artistički način vrijednosti koje je donio augustovski režim, kao što su mir, plodnost i prosperitet i to zahvaljujući rimskoj vojnoj supremaciji, ali julijevsko – klaudijevskoj familiji. *Ara Pacis Augustae* je željela upravo pokazati preko idealiziranih artističkih predstava sa realnim portretima da je augustovski režim zlatno doba. Ova uvjerljivo i dobro ukomponirana kombinacija idealističkog cilja Oltara sa realističkim elementima iz stvarnog života upravo pokazuje propagandističku želju augustovskog režima. August i njegovi suradnici nisu ništa radili slučajno, i bez dubokog i hladnokrvnog promišljanja. August je na primjeru Oltara Mira odlično pokazao kako razumije da umjetnost iskoristi kao propagandni alat. Inače on i njegovi suradnici (u prvom redu Mecena) su i na nizu drugih umjetničkih djela u svim sferama stvaralaštva na vrlo vješt način znao ukomponirati propagandu za novi režim. I upravo radi toga razloga na reljefima koji ispunjavaju cijelu površinu Oltara Augustovskog Mira prikazana je carska obitelj sa simbolima vjerske pobožnosti i plodonosne zemljoradnje u aktu nuđenja žrtvi bogovima, a oltarni ukrasi naglašavaju Augustovu važnost u održavanju mira i blagostanja u Državi. Čitava kompozicija, uzeta u cijelosti, trebala je svjedočiti o blagodati Italije i povratku rimskog društva starinskim običajima, a što se željelo dovesti u vezu sa Augusta i njegove familije. I preko književnosti i preko vizualne umjetnosti koja je nastajala za vrijeme augustovskog režima jasno se mogu uočiti tendencije, želje i smjernice augustovskog režima.

Najimpozantniji spomenik portretne umjetnosti je Augustov kip iz Primaporte. On je nastao vjerojatno 20. god. p. n. e., u vezi sa uspjesima istočne politike. August je predočen kao vojskovođa koji se obraća svojim vojnicima. Promatrajući ga u cjelini, kip ostavlja na

gledatelja utisak spokojstva, snage, jednostavnosti i veličine. U Augustu kao da su utjelovljene crte koje je Vergilije pripisao Eneji. Slično svom legendarnom pretku, August je predočen kao čovjek koji se ističe svojom "pobožnošću i oružjem" (*pietate insignis et armis*). Manji značaj imala je stilizacija u portretima privatnih osoba, koji se od portreta prethodnog razdoblja razlikuju finijom obradom. U Augustovo vrijeme pada i razvitak ženskog realističnog kiparskog portreta, koji prenosi individualne crte. Živošću se odlikuju i predodžbe djece u procesijama prikazanim na "Oltaru mira".

Slikarstvo se u Augustovo doba primjenjuje, kao i ranije, u dekorativne svrhe. Primjere tog slikarstva nalazimo u Pompejima; osim toga, ono je zastupljeno i slikama na zidu u takozvanoj Livijinoj vili.

Književnost

Duboke promjene u političkom životu odrazile su se i u rimskoj književnosti. Ciceronovo doba predstavlja razdoblje procvata rimskog govorništva. Retorika zadržava svoje značenje i u Augustovo doba. Ona se predaje po školama, ona vrši utjecaj na najraznovrsnije književne rodove. Ali govorničko umijeće počinje lagano opadati, društvene prilike nisu doprinosile njenom procvatu. Tacit je ovako objašnjavao tu pojavu: "Dugotrajni mir, stalno odsustvo djelatnosti naroda, neprekidna tišina u Senatu, strogi poredak principsa - umirili su i samo govorništvo, kao i sve ostalo".

Tako je uvođenje principata kao indirektnu posljedicu imalo i dekadenciju rimskog govorništva koje je u vrijeme Republike dostiglo visok kvalitet. Tacit je u svojoj raspravi o govorništvu istinsko govorništvo (*magna eloquentia*) uporedio sa vatrom koja kako bi rasla i opstajala treba materijal i hranu. To Tacitovo govorništvo postaje žešće sa pokretom, a sjajnije blista kada gori. I kao što se vatra gasi kada joj nestane zraka, tako se i govorništvo gasi kada nestaje sloboda. Tacit je u potpunosti razumio suštinu kvalitetnog govorništva, a to je da je ono i proizlazilo iz - i uticalo na - aktivno djelovanje.

Govorništvo tako kao vitalna vještina nije uspjelo ne samo da se rasplamsa u vrijeme principata, nego je doživjelo udaljavanje od kvalitetnih obrazaca. Razlog je vrlo jednostavan, glavna arena njegovog plamena su bile komicije, a kako one gube svoju stvarnu funkciju, tako nestaje i goriva za govorništvo. Slično se desilo i među Grcima. Aristotel je razlikovao tri vrste govorništva, prema tome da li je govornik nastojao da izazove buduću odluku, ili je opravdavao prije doneseni zaključak, ili se zadovoljio pričama i pohvalama ravnodušnim prema toku stvari i ponašanju ljudi. Veliki filozof je priznavao nadmoćnost prve vrste nad drugom, a druge nad trećom. Međutim, samo dva stoljeća kasnije u helenističkom periodu, kada su grčkim svijetom protutnjali Filip II., Aleksandar Veliki i dijadosi, retoričar Hermagora je u potpunosti izvrnuo Aristotelov poredak. Hermagora na prvo mjesto stavlja vrstu koju on naziva epidiktičkom, a to je značilo pravo svečano govorništvo, udaljeno od stvarnog djelovanja. I dok je Katon Stariji poistovjećivao govornika sa dobrim čovjekom, sposobnim da izbori pobjedu onog dobra kojim je obuzeta njegova misao →*vir bonus et dicendi peritus*, i tako podredio aktivnom djelovanju u skladu sa prvom Aristotelovom vrstom govorništva, u principatu je situacija postajala obrnuta. Zbog prirode sustava principata Rimljani su postupno, kao i Grci u helenističkom periodu, prihvatali stajalište po kojem su govorništvo i djelovanje odijeljene kategorije. Od tada se govorništvo sve više kreće stazama formalizma, ukalupljenih izraza i ljepote izlaganja. Govori su sve više bile zatrpavani izrekama mudraca ili autoriteta. To se prilično osjećalo i u radu škola retoričara, u kojima se sve više izbjegavaju teme u nastavnim jedinicama koje su se bavile analizom govora koje bi mogle imati dodira sa stvarnim, tadašnjim svijetom i zbivanjima koja se u njemu odigravaju. Umjesto toga, analizirali su se govori i procesi koji bi se odnosili na monumentalne događaje i osobe iz mitološke i historijske prošlosti ili nekim neobičnim, izuzetnim,

zamršenim pa čak i nevjerojatnim pravnim slučajevima. Seneka osuđuje takvu nastavnu praksu koja ne priprema ljude za život, već samo učenike za školu →*non vitae sed scholae discimus*. I Petronije se ruga brujanju šupljih riječi koje ispunjavaju škole njegovog doba. Tacit zaključuje da „tiranoubojstva, sredstva protiv kuge, rodoskrvnuća majki o kojima se u školama zanosno raspravlja nemaju ništa zajedničkog sa forumom i da ti zanosi čine izazov istini. Juvenal ismijava te govornike i advokate „u kojih ništa ne kuca pod lijevom sisom", naziva ih pravim pravcatim magarcima „koji nas kljukaju svojim strašnim Hanibalom i govorima koje održavaju svaki šesti dan".

Sa druge strane augustovski režim je doba procvata rimske poezije, koja je djelimično bila i dirigirana od strane Mecene, pa i samog Augusta. Činjenica je i da građanski ratovi nisu presjekli onu liniju kreativnog razvitka čiji početak pada u sredinu I. st. p. n. e. Pjesnici Augustovog doba nastavljaju tradicije Lukrecija i Katula. Nesumnjivo značenje imao je mir koji je August uspostavio i koji je bio osobito povoljan za povlaštene slojeve italskog društva. Nije slučajnost što su svi pjesnici Italici po svom porijeklu. Pjesnici iz ovog doba su tako ovjekovječili rimsku i svjetsku književnost i kulturu. Stariji među njima Vergilije i Horacije počeli su svoju pjesničku aktivnost još u vrijeme građanskih ratova.

Publije Vergilije Maron (*Publius Vergilius Maro*; 70. – 19. god. p. n. e.)

Vergilije se rodio u Sjevernoj Italiji, nedaleko od grada Mantove, u obitelji bogatog zemljoposjednika. Stekao je kvalitetnu naobrazbu, proučavao književnost, retoriku, bio upoznat sa epikurejskom filozofijom. Burni događaji iz vremena građanskih ratova odrazili su se i na Vergilijevoj sudbini. Njegovo malo imanje trebalo je pripasti veteranima. Ali ga je spasilo zauzimanje prijateljâ kod Oktavijana. Vergilije je ovog puta sačuvao svoju zemlju, ali ju je morao izgubiti prilikom sljedeće raspodjele. Ipak je Vergilije uz pomoć Mecene (u čiji je krug ušao) postao vlasnik jednog drugog, manjeg imanja.

Vergilije je stekao glas svojim "Bukolikama". One sa sastoje od deset pjesama (ekloga), napisanih pod utjecajem idilâ grčkog pjesnika Teokrita iz III. st. p. n. e. U nizu ekloga Vergilije prikazuje pastire, koji se u krilu prirode natječu u pjesničkom stvaranju. Oni opjevavaju prirodu koja ih okružuje i svoja stada. U nekim eklogama ima ljubavnih motiva, a značajno mjesto dodijeljeno je i raznim mitološkim likovima. Kao i kod Teokrita, radnja u nekim eklogama događa se na Siciliji, dok se u drugim eklogama ona odvija u pjesnikovom zavičaju – sjevernoj Italiji. U tim djelima, posvećenim prirodi, mirnim stadima i seoskom životu – našli su odraz i piscu suvremeni motivi. U devetoj eklogi govori o bezbožnim ratovima koji zahvaćaju zemlju. U prvoj eklogi (napisanoj, vjerojatno, kasnije od drugih) jedan od pastira prisiljen je na napuštanje rodnog pašnjaka, dok drugi obećava molitve u čast novog božanstva koje se nalazi u Rimu i pod kojim Vergilije podrazumijeva bez sumnje Oktavijana. Pomalo zasebna je četvrta ekloga, napisana 40. god. p. n. e., poslije brundiziumskog mira. U njoj pisac pretkazuje rođenje božanskog djeteta, koje će na zemlju donijeti mir i sreću ljudima. Ova ekloga ne sliči na druge, jer ona nosi karakter svečanog proročanstva. Još u antici diskutiralo se oko toga na koga je Vergilije mislio pod vječnim djetetom, čije je rođenje proricao. Komentatori su u njemu vidjeli sina Azinija Poliona, konzula iz 40. god. p. n. e., poznatog javnog radnika i pisca, kome je ta ekloga bila

posvećena. Ali je ekloga, po svemu sudeći, stvorena pod utjecajem istočnih proročanstava, koja su pod nazivom „Sibilske knjige” stekla u to vrijeme široku popularnost. Ova ekloga je doprinijela i da Vergilijevo djelo bude sačuvano i u vrijeme kršćanskog dogmatizma i ideološkog ekskluziviteta. Vergilijevo „božansko dijete” su kršćani tumačili kao očito predskazanje Isusovog rođenja, od strane ovog velikog antičkog pjesnika. Tako je i ova ekloga, pogrešno shvaćena od predstavnika dominantne ideologije, doprinijela da se Vergilijev opus sačuva i ne doživi sudbinu mnogih drugih djela za koje kršćanski, i drugi abrahamistički, ideolozi nisu bili zainteresirani da ih sačuvaju.

Oko 29. god. p. n. e. pojavljuje se novo Vergilijevo djelo - "Georgike". To je didaktično djelo, koje daje upute poljoprivredniku. Djelo je napisano na inicijativu Mecene i u njemu je slavio časni rad zemljoradnika i opjevao Italiju. Vrijednost "Georgikâ" sastoji se u tome što to nije suhoparna rasprava o poljoprivredi, napisana u stihovima. Razni ekskursi, prirodne scene, opisi prirode, zvučni stihovi, vješta upotreba živopisnih sredstava govora – sve to omogućuje da "Georgike" uvrstimo među vrijedna umjetnička djela. Vergilije poetizira Italiju, Saturnovu zemlju, najplodniju i najbolju na svijetu. Slavnom prošlošću Rima treba se ponositi čitava Italija, Priličan broj stihova je posvećen je slavljenju Oktavijana. „Bukolike” i „Georgike” su služile patriotskom slavljenju i zemlje i sela Italije. Rimljani su uvijek isticali da su oni narod seljaka, a seoska idila je postajala ideal života bez stresa i u miru. Vergilijevo slavljenje sela u potpunosti se uklapalo u propagandu augustovskog režima.

Glavno Vergilijevo pjesničko djelo nosi naslov "Eneida". Ono je stvoreno po uzoru na najveće grčke spjevove - "Ilijadu" i "Odiseju".

Spjev počinje opisom dolaska na afričku obalu Trojanca Eneje, koji je napustio Troju u plamenu. Kraljica Didona priređuje Eneji srdačan prijem. Na gozbi, koju je Didona priredila u čast neočekivanog gosta, Eneja podrobno priča o propasti Troje i o svom putu, punom doživljaja, Didonina sućut prema Eneji prelazi u ljubav. Ali je Jupiter Eneji naredio da napusti Afriku i otplovi u Italiju, kao što mu je to još ranije predodređeno. Didona nije mogla podnijeti bol zbog rastanka, i oduzela je sebi život. Na putu u Italiju Eneja se zaustavlja na Siciliji, gdje je za vrijeme dugih lutanja morao pokopati oca Anhiza. Eneja obnavlja sjećanje na njega igrama a upriličen mu je i susret s ocem u podzemnom carstvu. Tamo Anhiz proriče sudbinu Eneji i slavnu budućnost moćne rimske države, koju će osnovati Enejini potomci. U drugom dijelu spjeva govori se o tome kako Eneja uspostavlja svoju vlast u Laciju. On mora ratovati s lokalnim plemenskim vođama, koji raspolažu znatnom snagom, ali Eneju štite bogovi, i borba s protivnicima završava se njegovom punom pobjedom.

Zamisao i osnovna ideja "Eneide" potpuno odgovaraju Augustovim političkim tendencijama. Vergilije je opjevao njegovog legendarnog pretka (Eneja je predak julijevskog roda, u koji je adopcijom uvršten i Oktavijan), koji je uspjehe postizao ne samo zahvaljujući svojoj hrabrosti, već i uslijed svoj pobožnosti i poštivanja (*pietas*), koju on iskazuje kako prema božanstvima tako i prema svojim bližnjima. U liku pobožnog Eneje prikazan je idealni Rimljanin, čije ponašanje treba služiti kao primjer za potomstvo. Spjev nosi vjersko-didaktički karakter. Cilj mu je da uskrsne stare rimskue vrline, pobožnost, poštovanje

bogova, strah pred njima, vjerovanje u znamenja, i da Rimljane pobudi na vršenja zavjeta pobožnosti i vjerskih obreda.

Mnogobrojni ekskursi posvećeni su idealizaciji rimske povijesti. To je najjasnije izraženo u Anhizovom proročanstvu:

Tu regere imperio populos, Romane, memento;
Hae tibi erunt artes, pacisque imponere morem
Parcere subiectis, et debellare superbos".
"Rimljanine, ovo će biti tvoja umijeća:
pamti da moraš upravljati narodima,
da ih moraš navikavati na mir, pošteđivati pobijeđene, a krotiti nepokorne."

Na štitu koji je Eneji poklonila njegova majka Venera prikazane su najvažnije bitke iz rimske povijesti. Kao posljednja prikazana je bitka kod Akcija i Augustovi trijumfi. "Eneida" je imala za cilj da pokaže da je od trenutka otkako je August uspostavio rimski mir, počeo novi, sretni vijek.

Pisac "Eneide" imao je pred sobom određene uzore. Ti uzori bili su mu ne samo homerski spjevovi, već i razne epska djela iz helenističkog doba. Od rimskih pisaca Vergilije se, kao i Lukrecije, ugledao na Enija. Višestrani i raznovrsni utjecaji nisu pretvorili "Eneidu" u suhoparno, antikvarno djelo. Piščev pjesnički talent, njegova ljubav prema Rimu i Italiji – sve je to utjecalo da je on stvorio snažno pjesničko djelo. O snazi njegovog emocionalnog utiska svjedoče još antički izvori. Tako se, na primjer, priča, kada je Vergilije čitao stihove u kojima se proricala prijevremena smrt Augustovom nećaku Marcelu, da je majka ovog posljednjeg, koja je nazočila čitanju, pala u nesvijest. "Eneida" je stekla gotovo sveopće priznanje odmah nakon svog nastanka. Pjesnik je na njoj radio dugo godina. On je krenuo u Grčku, da bi između ostalog posjetio i mjesto na kojem se nalazila Troja, zavičaj njegovog legendarnog junaka. Ali se u Grčkoj razbolio i zajedno sa Augustom vratio u Italiju, gdje je ubrzo umro. Vergilije je "Eneidu" smatrao nedovršenim djelom i zabranio je njeno objavljivanje, ali je ona, po naredbi samog Augusta, ipak bila objavljena. U povijesti rimske književnosti Vergilijevo stvaralaštvo predstavlja jednu od najvažnijih etapa. Vergilije je poznavao i aleksandrijsku školu; aleksnadrizam je utjecao na njegovo stvaranje, ali je Vergilije i pored toga stvorio čisto rimska pjesnička djela.

Kvint Horacije Flak (*Quintus Horatius Flaccus*; 65. – 8. god. p. n. e.)

Horacije je bio sin jednog oslobođenika i rođen je u južnoj Italiji, u gradu Benuziji. Horacijev otac bio je imućan čovjek i svom sinu je omogućio kvalitetno obrazovanje. Horacije se je najprije obrazovao u Rimu, a zatim u Ateni. Zajedno sa aristokratskom mladeži koja se tamo nalazila Horacije je, unatoč svojoj mladosti, stupio u vojsku Marka Junija Bruta, stigao do čina vojnog tribuna i sudjelovao u bitci kod Filipa, za vrijeme koje je, po vlastitim riječima, "sramno odbacio štit". Poslije pobjede trijumvirâ Horacije se vratio u Italiju, gdje je kao i Vergilije izgubio svoju zemljišnu česticu za vrijeme ponovne podjele italske zemlje. Morao je stupiti u službu (kao kvestorski pisar). U to vrijeme pada početak njegove pjesničke djelatnosti. Mladi pjesnik zbližio se je sa Vergilijem, i ovaj ga je uveo u Mecenin kružok. Od ovog zaštitnika umjetnikâ i pjesnikâ Horacije je dobio posjed srednje veličine, koji se nalazio u bivšoj zemlji Sabinjana. Preko Mecene Horacije se upoznao sa Oktavijanom. Nakon

Vergilijeve smrti Horacije je postao službeni pjesnik, i njemu je 17. god. p. n. e. povjereno sastavljanje himne, koja je pjevana za vrijeme sekularnih (stoljetnih) igara. Neko vrijeme August je Horaciju nudio mjesto svog tajnika, ali je pjesnik odbio tu ponudu, cijeneći iznad svega svoju slobodu i neovisnost. Jedno od ranih Horacijevih djela bile su satire. Horacije slijedi Lucilija, ali je njemu važnija elegancija oblika. Horacije šiba poroke i mane ljudi što ga okružuju: gramzljivost, oholost, pretjeranu raskoš, jagmu za nasljedstvom. On osuđuje pjesnike bez talenta, skorojeviće koji su se obogatili. U njegovim stihovima nema revolta i negodovanja. Njegove satire pisane se u teška vremena vladavine drugih trijumvira; time se možda objašnjava što pisac ne navodi ni imena, ni društvene grupe.

Svoja politička opredjeljenja Horacije je izrazio u "Epodama", koje su, kao i satire, napisane u ranom razdoblju njegovog stvaralaštva. U sedmoj epodi Horacije se s negodovanjem obraća vojnicima koji kreću u građanski rat i pripremaju propast Rima. Beznađe i očaj osjećaju se u šesnaestoj Horacijevoj epodi. Horacijeve političke simpatije očito se nalaze na Oktavijanovoj strani: deveta epoda slavi pobjedu kod Akcija. Pisac spominje i drugu pobjedu koju je Oktavijan odnio, pobjedu nad "Neptunovim sinom" Sekstom Pompejem, koji je, po pjesnikovim riječima, htio na Rimljane staviti okove skinute s robova.

Najbolje Horacijevo djelo jesu, neosporno, njegove „Ode". I u njima se reflektira politički život toga doba. U jednoj od njih pisac uspoređuje rimsku državu (po svemu sudeći, iz vremena građanskih ratova) sa lađom koja je izgubila krmu i kojoj prijeti opasnost. Jedna druga oda napisana je povodom Oktavijanove pobjede nad Kleopatrom. U mnogim pjesmama koje spadaju u vrijeme principata Horacije pokazuje službeni pogled na zadaće zakonodavstva: mudri upravljač mora povratiti poljuljan moral, kazniti poroke, dati poticaj vrlini, uskrsnuti starinsku rimsku pobožnost. Horacije pozdravlja stroge Augustove zakone o obiteljskom životu i nalazi da su oni već donijeli sigurne plodove. Neke ode veličaju Augustovu vanjsku politiku, prikazuju Augusta kao moćnog osvajača, koji Rimu pokorava daleke narode. Teško je reći u kojoj je mjeri pjesnik bio iskren kad je hvalio Augusta. Moguće je da je Horacije najjasnije izrazio svoj stav i stav mnogih predstavnika vladajućih slojeva kad je rekao: "Ne bojim se ni meteža ni nasilne smrti, dokle god Cezar vlada narodima."

Ali ono što je glavno u Horacijevim odama, nisu političke teme. Kao Katul, i Horacije je lirski pjesnik. On propovijeda umjerenost, ali ujedno i razumno uživanje. *Carpe diem* – "uživaj u trenutku" – to je njegova parola. Horacije je najprije bio pristaša epikureizma, a kasnije je počeo naginjati prema stoicizmu. Ali je on bio daleko od rigorizma stoicizma. Gotova u svim pitanjima on je pristaša zlatne sredine (*aurea mediocritas*).

Tematika njegovih pjesma je raznovrsna: poruke prijateljima, uspomene iz prošlosti, lirske pjesme. Stalno nailazimo na motiv koji je najbolje izražen u devetoj odi prve knjige:

"Odbaci misli o tom što će sutra biti,

I koji god ti sudbina dodijeli dan,

Smatraj čistim dobitkom; dokle godi si mlad,

Ne preziri ljubavne čari, igru i pjesmu."

U svojoj čuvenoj pjesni, poznatoj pod naslovom "Spomenik", koja je kasnije poslužila kao uzor mnogima; Horacije govori da će se njegovo ime poštovati dokle god postoji Rim, jer je on eolsku pjesmu pretočio u italske stihove.

Pred kraj svog života Horacije je napisao poslanice (*epistolae*), upućene pojedinim osobama, koje po svojim motivima podsjećaju na njegove rane satire. Na poslanice se nadovezuje njegova "*Ars poetica*", poveće djelo u stihovima, posvećeno razmatranjima o pjesničkom stvaranju. Horacije je i primjer slobodoumnosti i neuskogrudnosti rimskog društva, jer je riječ o sinu jednog oslobođenika, koji će postati jedan od najvećih pjesnika i predstavnika klasične rimske kulture.

Umjetnička slika koja prikazuje Horacija i Lidiju. Autor John Collier, 1890. god.

Kornelije Gal (*Gaius Cornelius Gallus*; cc. 70. – 26. god. p. n. e.),

Kornelije Gal je bio rimski pjesnik, orator i političar koji je rođen od skromnih roditelja u *Forum Livii* (danas Forli). U ranoj dobi preselio se u Rim, gdje je bio podučavan od istog učitelja kao i Vergilije i Varije Ruf. Vergilije mu je posvetio i svoju X. eklogu. Kornelije Gal je bio pristalica Oktavijana i unaprijeđen je na povjerljivu funkciju prefekta Egipta. U Egiptu je vodio uspješno kampanju protiv pobune u Tebaidi, a podigao je i spomenik u Philae da

ovjekovjeći svoje uspjehe. Međutim došao je u nemilost Augusta, bio smjenjen a onda je i izvršio samoubistvo. Kornelije Gal je uživao i visoku reputaciju kao pjesnik, a Ovidije ga je smatrao i prvim od elegijskih pjesnika u Rimu. On je napisao 4 knjige elegija[30] uglavnom vezanih za ljubavnicu nazvanu Lycoris (poetsko ime za Kiteris/Cytheris, tada poznatu glumicu). Njegov model je bio Euforion iz Halkide, čija je neka djela i preveo na latinski. On je uobičajeno smatra kao ključna figura u uspostavljanju žanra ljubavne elegije na latinskom, i kao inspiracija za Propercija, Tibula i Ovidija.

Albije Tibul (*Albius Tibullus;* cc 55. – 19. god. p. n. e.),

Tibul je bio sin jednog rimskog viteza. On nije pripadao Meceninom, već kružoku Marka Valerija Mesale Korvina, republikanca, koji je zatim prešao na Oktavijanovu stranu. Kod Tibula se opaža utjecaju aleksandrijskih pjesnika. Najbolje svoje pjesme Tibul je posvetio svojoj ljubavi prema Deliji (sljedeći primjere aleksandrijskih pjesnika i Tibul je svojoj ljubovci izabrao ime iz grčke poezije). Za razliku od Vergilija i Horacija, Tibul nijednom ne spominje Augusta, ali i on proklinje rat, gramzljivost i raskoš, a opjevava tihi seoski život. Sretni su bili primitivni ljudi, kada nije bilo vlasništva ni mržnje i kada su ljudi bez rada dobivali darove same prirode. Mesalinom kružoku, koji je ipak okupljao pjesnike slabijeg kvaliteta u odnosu na Mecenin, pripadala je i jedna pjesnikinja.

Sulpicija (*Sulpicia* ? - ? Augustovo doba)

Sulpicija je jedina poznata žena iz drevnog Rima čija je poezija ostala sačuvana do danas. Ona je možda bila kćerka Servija Sulpicija Rufa (*Servius Sulpicius Rufus*) i nećakinja Mesale Korvina (*Marcus Valerius Messalla Corvinus;* 64. god. p. n. e. – 8. god. n. e.), čuvenog rimskog vojskovođe, političara i patrona umjetnosti. Njeni stihovi su bili sačuvani zajedno sa onima od Tibula u 3. knjizi elegija (*appendix tibulliana*), i sastoje se od 6 elegijskih pjesama (neki moderni autori smatraju da ih je bilo više i to one koje su atribuirane *amicus Sulpiciae*) upućenih ljubavniku nazvanom Kerint/ *Cerinthus* .

Sekst Propercije (*Sextus Aurelius Propertius*; 49. – 15. god. p. n. e.)

Propercije je rodom iz grada Asizija (rodno mjesto i Franje Asiškog) u Umbriji i bio je prijatelj Kornelija Gala i Vergilija. On se nalazio pod utjecajem aleksandrijskih pjesnika u većoj mjeri nego drugi pisci, i s ponosom je sebe nazivao rimskim Kalimahom. Od Propercijevog opusa su sačuvane 4 knjige elegija (oko 92 poeme).

Ljubav prema Sintiji/*Cynthia*, darovitoj i obrazovanoj ženi (*docta puella*), koja je pisala stihove i bila vična muzici je glavna Propercijeva tema. Apulej je identificirao Sintiju sa

[30] Elegijom su stari Grci nazivali pjesmu različite sadržine (npr. moralne, patriotske, filozofske, ratničke, ljubavne, emocionalne...itd.), ali ispjevanu u distihu sastavljenom iz heksametra i pentametra. U početku je pjevana uz frulu. Bitniji grčki elegičari su bili Kalin, Tirtej, Arhiloh, Teognid, Fokilid, Ksenofan, Simonid, Solon. U izrazitu ljubavnu pjesmu prvi put ju je pretvorio Mimnermo, grčki pjesnik sa kraja VII. st. p. n. e. Kao ljubavnu poeziju su je njegovali i aleksandrijski pjesnici kao Kalimah, pa je takva i došla među Rimljane. Elegija je tako kasnije postala i poetska forma tužnih osjećaja u kojoj pjesnik žali za nečime što je nepovratno prošlo.

izvjesnom Hostijom (*Hostia*), dok sam Propercije sugerira da je ona bila potomak rimskog pjesnika Hostija (*Hostius*). Pred čitateljem se nižu svi zapleti romana, od buđenja simpatije pa do Sintijine nevjere i raskida s njom. U duhu aleksandrijske škole, Propercijeve su elegije pune svakovrsnih reminiscencija iz grčke i rimske mitologije. Propercije je pripadao Meceninom krugu i platio je svoj danak službenoj tematici. U čitavom nizu pjesama on je opjevao rimsku starinu.

Publije Ovidije Nazon (*Publius Ovidius Naso;* 43. god. p. n. e. – 17./18. god. n. e.)

Najbitniji predstavnik pjesništva iz kasne faze augustovskog režima je bio kontroverzni Ovidije. Ovidije je rođen u mjestu Sulmo (moderna Sulmona), u zemlji Peligna (možda izvorno ilirskih naseljenika sa istočne jadranske obale). Po porijeklu Ovidije je pripadao uglednoj i imućnoj viteškoj porodici. U Rimu i Atici Ovidije je stekao kvalitetnu naobrazbu. Svoju retorsku i činovničku karijeru je brzo zamijenio sa pjesništvom i Ovidije je «pjevao ljubavnu pjesmu punu frivolne erotike». Kao pjesnik bio je blizak Tibulu i kao i ovaj uživao zaštitu Valerija Mesale. U svojim djelima Ovidije slijedi svoje prethodnike ali kod njega nema dubine, i u njegovim pjesmama ima više neprirodnosti nego kod njegovih uzora. Ovidije se je rodio 43. g., on se dakle nije mogao sjećati strahota građanskih ratova, koje su ljude dovele do iskrenog veličanja novog poretka, koji je ljudima donio mir i spokojstvo. Za Ovidija su te pohvale samo formule i kalupi koje mora slijediti. Na Ovidijevo stvaralaštvo stavili su svoj pečat aleksandrizam i retorika. Ali, zahvaljujući izvanrednoj snazi svoga talenta, on je uspio stvoriti profinjena djela, koja su ovjekovječila njegovo ime.

Rana Ovidijeva djela posvećena su ljubavnoj tematici. Prvo Ovidijevo djelo bile su ljubavne elegije "*Amores*". Pjesnik opjevava svoju ljubavnicu Korinu i, slično svojim prethodnicima, donosi čitav tok romana. Ubrzo poslije ljubavnih elegija pojavilo se drugo djelo, "*Heroides*", koje sadrži poruke poznatih mitoloških heroina svojim ljubavnicima (poruka Penelope Odiseju, Helene Parisu, Didone Eneji i druge). Za potku svake pojedine poruke uzeti su sižei iz mitologije. Ali Ovidije snižava popularne mitološke likove, tumači ih na svoj način a to ponekad graniči sa ironijom. Njegova Penelopa je nezaštićena žena, koja strahuje za vjernost svoga muža. Didonine poruke su obični ljubomorni prijekori, upućeni ljubavniku koji ju je napustio. U oba djela ima dosta općih razmatranja o ljubavi i njenom značenju, o odnosima među zaljubljenima. Ta razmatranja stoje nesumnjivo u opreci sa idejama kojima je prožeto Augustovo zakonodavstvo o obitelji i braku.

Taj jaz sa oficijelnom politikom vezanom za moral se još više produbljuje u Ovidijevom spjevu "Umijeće ljubavi" (*Ars armatoria*). Ovidije daje savjete ljubavnicima, kako mogu postići uspjeh kod predmeta svoje ljubavi i kako se treba ponašati ljubavnik da bi sačuvao naklonost svoje ljubovce prema sebi. Posebna glava donosi pouke zaljubljenim djevojkama. Spjev je napisan elegantnim stihovima, u njima ima mnogo duhovitih misli, ali i mnogo frivolnog. Spjev u izvjesnom pogledu predstavlja parodiju na Augustovo zakonodavstvo protiv preljuba. Kasnije se Ovidije branio da se u spjevu govori o ljubavnicima iz nižih klasa,

o kurtizanama, na koje se ne protežu Augustovi zakoni. Ali čak i površno poznavanje djela pokazuje da pisac ima u vidu rimske dame iz višeg društva.

Kasnije je Ovidije prešao na mitološke sižee. On piše *"Faste"*, u kojima izlaže obrede i predaje o rimskim praznicima. Ovidije hvali Augusta, često gubeći osjećaj mjere. Veliko Ovidijevo djelo nosi naslov "Metamorfoze". Ovidije je iz mitologije izabrao razne priče o pretvaranju ljudi u životinje, biljke, kamenje i zviježđa. Ali, iako pokazuje svoju učenost, Ovidije ipak ostaje isti onaj bezbrižni, ponekad i lakomisleni pisac erotičnih djela. Bogovima i herojima nisu samo svojstvene sve ljudske strasti; po svojim navikama i mislima oni se ne razlikuju od Ovidijevih suvremenika, Rimljana iz najvišeg društva. U "Metamorfozama" Ovidije daje svoje doprinos društveno-političkim koncepcijama koje su propagirali i drugi pjesnici. Prva knjiga počinje opisom Saturnovog carstva, zlatnog vijeka, kada su ljudi živjeli bez ikakvih zakona, kada je priroda davala sve što je najbolje za život. Spjev se završava pričom o pretvaranju Julija Cezara u zvijezdu i slavljenjem Augusta.

Međutim, ovaj Ovidije je zbog još uvijek u potpunosti nerazjašnjenih razloga 8. god. n. e. prognan iz Rima u daleki grad Tome, na getskoj obali Crnog Mora (*Scythia Minor,* današnja Dobruđa). Progonstvo se desilo za vrijeme „olovnih" godina augustovskog režima, kada se on nalazio u krizi zbog Velikog Ilirskog ustanka, nezadovoljstva vitezova porodičnim zakonima, nestašicama namirnica i skupoćom, te obilježenih progonstvom Agripe Postuma i Julije Mlađe. Možda se Ovidije nalazio u nekoj vezi sa slučajem mlađe Julije, ili je uzrok za progonstvo to bio spjev "Umijeće ljubavi". Sam Ovidije kaže da su ga dvije krivice otjerale iz prijestolnice : pjesma i pogreška (*…duo crimina – carmen et error*).

Preko godinu dana trajao je put u daleku pokrajinu, koja se Ovidiju učinila surovom i ubogom. U Tomisu, toj krajnjoj predstraži civiliziranog svijeta i Rimske Države bila dobrano i preslojena getskim i sarmatskim elementima, Ovidije nije oskudijevao u materijalnim potrebama, ali je osjećao izrazitu čežnju za domovinom. Kao vrhunski intelektualac augustovskog Rima naučio je i getski i sarmatski jezik u tolikoj mjeri da je i sastavljao stihove na getskom. Opravdavanju sebe i čežnje za Rimom Ovidije je posvetio dva djela: Tuge (*Tristia*) i Pisma sa Ponta (*Epistulae ex Ponto*). I pored nostalgije, Ovidije ostaje majstor ironije, a mitološke motive povodom ovog ili onog slučaja obradio je on sa prijašnjim sjajem, ponekad i sa lakomislenošću. Ovidije živo opisuje lokalnu prirodu i život domorodaca. Ovidijeve žalbe, molbe i pisma (uključujući i Germaniku) nisu postigle cilj. August je ostao gluh za njegove molbe.

Ovidiju nije oprostio ni Augustov nasljednik, i pjesnik je umro u progonstvu, oko 17. god. n. e. Pored navedenih djela Ovidije je napisao i sljedeće književne radove : tragediju Medeja (danas izgubljenu), fragmentarno je sačuvana pjesma *Medicamina faciei* ili *De medicamine faciei* (Kozmetika lica), *Remedia Amoris* (Ljubavni lijekovi). izgubljeno je djelo *Liber in malos poetas* (Knjiga protiv loših pjesnika), pjesma *Ibis*, alegorična pjesma *Nux* (Orah). nedovršena pjesma O ribarstvu (*Halieutica*), izgubljeno je djelo *Consolatio ad Liviam,* izgubljene su njegove pjesme na getskom. U izgnanstvu je Ovidije vjerojatno prevodio i

Aratove «Nebeske pojave». Ovidije je posljednji snažni pjesnik Augustovog doba. Na njegova djela izvršila je utjecaj retorička škola, ali je, usprkos tome, živi i izraziti Ovidijev talent učinio da su njegova djela jedan od najboljih uzora rimske poezije.

Augustova religijska politika

Tendencije za restauracijom karakteristične su u ovoj ili onoj mjeri i za književnost, i za povijesna djela, ali su one naročito uočljive u religiji. Pred kraj Republike više klase rimskog društva odnosile su se indiferentno i čak skeptički prema pitanjima „religije Nume", pa i općenito prema tradicionalnoj religioznosti. Tražili su se novi filozofski ili religiozni putevi. Za vrijeme građanskih ratova ipak je došlo i do svojevrsne reakcije, koja je našla svoj odraz u Augustovim vjerskim reformama. August restaurira stare hramove i podiže nove. Obnavljaju se starinski običaji i praznici. U vjerskom životu veliki značaj dobivaju razni kolegiji, čiji postanak pada u duboku starinu. Zahvaljujući Augustovom nastojanju popunjavane su takve religijske službe koje su, zbog raznih uzroka, ostajale dugo vremena nepopunjene. Za rimski vjerski život karakteristično je još od davnih vremena prodiranje raznih istočnih kultova. Osobito mnogo njihovih pristaša bilo je u nižim i srednjim klasama stanovništva. August je odavao dužno priznanje grčkim božanstvima i starim grčkim vjerskim običajima, ali je imao negativan stav prema istočnim kultovima. Na primjer, bilo je zabranjeno da se u gradskim granicama podižu hramovi posvećeni egipatskim bogovima.

Augustova vjersko-reformatorska djelatnost nije imala pred sobom restauracijske ciljeve. Osjećala se potreba za vjerskim obrazloženjem novog političkog pokreta, za njegovom vjerskom sankcijom. Veću počast nego prije uživaju božanstva – zaštitnici julijevskog roda: Mars, Apolon i Venera. Zidaju se hramovi i stvara kult tih božanstava. U isto vrijeme promiče se misao o nastupanju novog vijeka. Najjasnijeg odraza našlo je to u takozvanim sekularnim igrama održanim 17. god. p. n. e. Predodžba o stoljeću kao o vremenu života pokoljena istovremeno rođenih ljudi vodi porijeklo od etrurskih vjerovanja. Sekularne su se igre još od davnih vremena slavile otprilike svakih sto godina, ali se pred kaj Republike rok ovoga praznika poklopio sa vremenom borbe između Cezara i Pompeja, tako da igre nisu održane. August je to iskoristio, i zahvaljujući svakovrsnim domišljanjima određeno je da igre treba proslaviti 17. god. p. n. e. Praznik je trajao tri dana i odlikovao se izvanrednom veličanstvenošću. Posljednjeg dana svečano bogoslužje održano je na Palatinu, gdje se nalazio dvor samog Augusta. Pošto je prinesena žrtva Apolonu i Dijani, kor mladića i djevojaka pjevao je himnu koju je sastavio pjesnik Horacije. U himni se slavila veličina Rima, najboljeg grada na zemlji, u njoj se govorilo o nadolaženju novog vijeka, koji sobom obilježava trijumf najboljih ljudskih svojstava – vjernosti, časti, srama i junaštva. U himni je slavljena Augustova vanjska i unutarnja politika.

Poslije smrti Lepida, bivšeg trijumvira, koji je imao položaj velikog pontifika, August je bio svečano izabran za velikog pontifika, i na taj način postao priznati poglavar rimske religije. Iskustvo i primjer helenističkih monarhija izvršili su nesumnjiv utjecaj i na službenu ideologiju Rimskog Carstva. U Rimu i Italiji poštovan je Augustov genij, čija je predodžba

stavljana zajedno s najviše cijenjenim obiteljskim božanstvima – larima. Osim toga, središte svakog rajona grada Rima činilo je svetište posvećeno larima, među kojima se nalazio i Augustov genij. O kultu lara vodili se nadzor posebni magistri, birani svake godine. Osobit značaj stiče carski kult u provincijama. Vjernost Augustu učvršćivana je posebnom prisegom, čiji je obrazac nađen u Paflagoniji, na mjestu grada Gangre. Zaklinjalo se Zeusom, zemljom, suncem i samim Augustom da će se činiti samo dobro Augustu i njegovom potomstvu i pozivale su se svakojake nesreće na glavu onog tko prekrši taj zavjet. U heleniziranim područjima kult cara bio je nastavak stoljetnih tradicija, a na Zapadu on je stekao široku rasprostranjenost i postao izraz lojalnosti mjesnog stanovništva.

Familia Augusti

August se tri puta ženio, ali nije imao direktnih muških nasljednika. Prvi njegov brak sklopljen je ubrzo nakon osnivanja drugog trijumvirata. Ovaj brak imao je političke ciljeve. On se oženio Klodijom, Antonijevom pokćerkom, kćerkom narodnog tribuna Klodija i Fulvije. Ali se ubrzo razišao sa Klodijom i poslije nekog vremena, opet iz političkih razloga, oženio se rođakom Seksta Pompjea - Skribonijom. Iz tog braka rodila se Augustova kćer Julija. Istog dana kojeg je ona rodila, Oktavijan je dao Skriboniji razvod i stupo u brak sa Livijom Druzilom, koja se je morala razvesti od Tiberija Klaudija Nerona, ljutog protivnika trijumirâ, koji je nedugo prije toga dobio amnestiju.

Za razliku od prethodna dva braka veza Oktavijana Augusta i Livije će potrajati sve dok ih smrt ne rastavi. Nažalost po Augusta, u braku sa Livijom nije imao djece, ali je ona donijela sa sobom svoja dva sina iz prethodnog braka i to Tiberija Klaudija Nerona (budućeg cara) i Nerona Klaudija Druza, rano preminulog pobjednika Germanâ. Čitava Augustova familija će se oblikovati preko ove dvije linije i to julijevske (*Iulii Caesari* : reprezenti sam August, njegova kćerka Julija i sestra Oktavija Mlađa) i klaudijevske (*Claudii Neron*es: Livija, Tiberije, Druz). Zato se i u Augustovoj dinastičkoj politici zapažaju stalna kolebanja između njegovih direktnih srodnika i Livijine djece.

Ubrzo nakon povratka s Istoka, August je približio sebi sina svoje sestre Oktavije iz njenog prvog braka – Marcela (*Marcus Claudius Marcellus*; živio 43. – 23. god. p. n. e.), koji je stupio u brak sa Augustovom kćerkom Julijom (u historiografiji se ona spominje pod nadimkom Starija : *Iulia Maior* ili *Iulia Caesaris;* živjela 39. god. p. n. e. – 14. god. n. e.) i neslužbeno bio određen za nasljednika. Ali je 23. god. p. n. e. Marcel umro, a Julija je po Augustovoj želji stupila u brak sa njegovim prijateljem, poznatim vojskovođom Agripom. Agripa je dobio izvanredne ovlasti, njemu je dodijeljena tribunska vlast (*trbunicia potestas*), on se pojavljuje u ulozi Augustovog praktičnog suvladara, pa i prirodnog nasljednika. Agripa i Julija Starija su imali petero djece : Gaja (*Caius Iulius Caesar;* 20. god. p. n. e. – 4. god. n. e.), Lucija (*Lucius Iulius Caesar;* 17. god. p. n. e. – 2. god. n. e.), Agripinu Stariju (*Agrippina Maior* ili *Vipsania Agrippina;* 14. god. p. n. e. – 33. god. n. e.), Juliju Mlađu (*Iulia Minor* ili *Vipsania Iulia*; 19. god. p. n. e. – 28. god. n. e.) i Agripu Postuma (*Agrippa Postumus;* nazvanog tako jer je rođen nakon smrti oca; Posmrče; 12. god. p. n. e. – 14. god. n. e.).

Kao princepsov zet Agripa je bio njegov prirodni nasljednik.[31] Ali ni Agripa nije nadživio Augusta i 12. god. p. n. e. i on je iznenada umro. Julija je udata za starijeg pastorka Tiberija, koji, međutim nije tada postao nasljednik.[32] August je još ranije 17. god. p. n. e. posinio Agripine sinove, a svoje biološke unuke Gaja i Lucija, čime je direktno ukazao koga bi on to želio da ga naslijedi. Oni su odgajani na carskom dvoru i bili su prilično (možda čak i pretjerano) forsirani od strane Augusta. Prije nego što se predviđalo zakonom dobili su oni pravo prisustvovanja senatskim sjednicama i zvanje *consul designatus* sa namjerom da preuzme konzulat u svojoj 20 godini (navodno kao kompromis jer je narod 6. god. p. n. e. agitirao da se Gaj proglasi za konzula), prije roka su birani za najviše dužnosti, i usprkos svoje mladosti bili su određeni za vršenje raznih misija. Gaj je izabran i za „predvodnika mladosti" (*princeps iuventutis*), počasno zvanje koje je od njega napravilo simboličkog načelnika viteškog reda. Nešto kasnije je ovo zvanje dobio i Lucije. U njihovu čast su podizani hramovi i statue. Gaj je 1. god. p. n. e. postao vojni zapovjednik na Istoku i kreirao je mirovni sporazum sa Fraatom V. Na jednom otoku na rijeci Eufratu. Nažalost po Augusta prvo je umro Lucije (u Galiji) i to 2. god. n. e., a Gaj 4. god. n. e. (u Likiji) nakon što je bio ranjen prilikom kampanje u Artagire u Jermenije.

Ostavljen bez planiranih nasljednika, August je bio prisiljen na određene rekompoziciju dinastičke politike i sada mu je jedino preostalo da 4. god. n. e. posini Tiberija (koji se vratio iz višegodišnjeg dobrovoljnog izgnanstva sa Rodosa od 6. god. p. n. e.). Ovaj put se usredotočio na Germanika[33] koji je iz braka sa Agripinom Starijom imao šestero djece, koja su preživjela adolescenciju.[34] Germanika je (po Augustovom zahtjevu) usinio Tiberije, pa je tako August dugoročno planirao da rimski principat ipak na kraju ponovo dođe u ruke njegovih bioloških potomaka (u ovom slučaju praunuka). Međutim, sukobi i spletke dviju linija vladajuće familije dovesti će do protjerivanja i Agripe Postuma na izolirano ostrvo Planaziju kod Korzike 7. god. n. e., i jedini glavni nasljednik postao je Tiberije.

[31] Ubrzo nakon II. sporazuma Agripa je dobio petogodišnji mandat za upravu na istočnim dijelom Države, sa prokonzulskim imperiumom, tribunskom vlašću i sjedištem na Samosu.

[32] Prije braka sa Julijom Starijom Tiberije je bio oženjen sa Vipsanijom (*Vipsania Agrippina*; 36. god. p. n. e. - 20. n. e.), kćerkom Marka Vipsanija Agripe iz njegovog prvog braka sa Pomponijom (*Pomponia Caecilia Attica*). Sa Vipsanijom, koju je iskreno volio, Tiberije je imao sina Druza (*Drusus Iulius Caesar*). Međutim na pritisak Augusta i Livije, Tiberije se morao razvesti od Vipsanije i oženiti Juliju Stariju. Brak Tiberija i Julije Starije je bio totalni promašaj. Na samom početku rodio se dječak *Tiberillus* koji je skoro odmah umro. Julija Starija je još prije Agripine smrti započela sa svojim čuvenim ljubavnim aferama, što je nastavila i za vrijeme braka sa Tiberijem.

[33] Germanik (živio 15. god. p. n. e. – 19. god. n. e.) je bio sin Nerona Klaudija Druza (Tiberijevog mlađeg brata) i Antonije Mlađe (36. god. p. n. e. – 37. god. n. e.), kćerke Marka Antonije i Oktavije (sestre Augustove). Mlađi brat Germanika je bio budući car Klaudije (10. god. p. n. e. – 54. god. n. e.). Germanikova i Klaudijeva sestra se zvala *Livilla* (13. god. p. n. e. – 31. god. n. e.). Iz braka Antonije Starije (starija sestra Antonije Mlađe) sa Lucijem Domicijem Ahenobarbom (*Lucius Domitius Ahenobarbus*) izašli su Gnej Domicije Ahenobarb, otac budućeg cara Nerona, i Domicija Lepida, majka razvratne Mesaline, supruge cara Klaudija.

[34] *Nero Julius Caesar Germanicus* (6. – 30. god. n. e.); *Drusus Julius Caesar* (7. – 33. god. n. e.); *Caius Julius Caesar*, poznatiji kao Kaligula (12. – 41. god. n. e.); *Agrippina Minor*, poznatija kao ambiciozna i sposobna majka Nerona (15. – 59. god. n. e.); *Iulia Drusilla* (16. – 38. god. n. e.) i *Iulia Livilla* (18. – 41/42. god. n. e.).

Posebna priča za Augusta je bila njegova kćerka Julija Starija, koja se upetljala u čitav niz seksualnih i ljubavnih afera koje će prerasti u jedan od najvećih skandala augustovskog režima. Posebna težina čitave priče je u tome što je Augustova kćerka direktno kršila augustovske porodične zakone. Ona je imala čitav niz ljubavnika (najpoznatiji je potomak Grakha po imenu Sempronije Grakh, dok je drugi ljubavnik Jul Antonije bio prisiljen na počini samoubojstvo). Njegove seksualne i ljubavne pustolovine su postale poslovične u Gradu i praktično su svi znali za to njeno ponašanje (izuzev samog njenog oca). Navodno su se dešavale i razuzdane noćne zabave na samome Forumu.

Na kraju je i August saznao za kćerkino ponašanje, i njene specifične veze sa utjecajnim ljudima iz senatorskog i viteškog staleža i 2. god. p. n. e. ona je bila uhapšena i protjerana na otok Pandateria (danas Ventotene). Juliju je u izgnanstvo pratila njena majka Skribonija. Zbivanja sa Julijom Starijom su vrlo duboko pogodila Augusta. Pet godina kasnije Juliji je dozvoljen povratak na kopno, ali joj je bilo određeno da ostane u gradu Regiju. Nešto slično se desilo i sa njenom kćerkom Julijom Mlađom, koja je bila u braku sa svojim prvim rođakom Lucijem Emilijem Paulom (*Lucius Aemilius Paullus*).[35] Međutim, zbog navodne ljubavne - seksualne afere sa Decimom Junijem Silanom (*Decimus Junius Silanus*) bila je 8. god. n. e. protjerana na otok Trimerus, gdje se i porodila. August je naredio da se dijete izloži i ostavi kako bi umrlo. Zbog učešća u navodnoj zavjeri pogubljen je i njen suprug Lucije Paul. Čudnom ironijom sudbine Augustova genetska i biološka linija će se sačuvati preko linije Julije Mlađe.[36]

Na kraju je August testamentom adoptirao Liviju, i od tog vremena ona se naziva Augustom. Na taj način, dinastička pitanja, u prvom redu pitanje nasljedstva prijestolja, dobivaju pod Augustom osobito značenje, što nesumnjivo ukazuje na monarhijski karakter njegove vlasti, i to u praktičnoj ali ne i formalnoj sferi.

Augustovi prijatelji i saputnici

U Augustovo vrijeme u političkom životu Rima igrale su veliku ulogu ne samo ličnosti koje su bile u srodstvu sa Augustom, već i njegovi "prijatelji" (*amici*), a tako isto i "saputnici" (*comites*; u jednini *comes*). Ovaj drugi termin u formi *comes* upotrebljavati će se kasnije za oznaku određenog službenog položaja i postati će jedna od vrlo prisutnih titula srednjovjekovnog feudalizma (count, grof). August je za mnogo što dugovao Agripi , koji je

[35] Iz ovog braka je proisteklo dvoje djece i to kćerka Emilija Lepida (*Aemilia Lepida* 5. god. p. n. e. - ?) i možda sin *Marcus Aemilius Lepidus* (6. – 39. god. n. e.)

[36] Njena kćerka Emilija Lepida je iz braka (od 13. god. n. e.) sa Apijem Junijem Silanom (*Appius Iunius Silanus*) imala petero djece : *Marcus Iunius Silanus* (14. – 54. god. n. e. i konzul u 46. god. n. e.), *Iunia Calvina* (umrla nakon 79. god. n. e.), *Decimus Junius Silanus Torquatus* (konzul za 53. god. n. e.; oženio je Juliju Afrikanu/*Iulia Africana* 54. god. n. e., sa kojom je imao kćerku po imenu Junija Silana Torkvata/*Iunia Silana Torquata*; 64. god. n. e. prisiljen da izvrši samoubistvo); *Lucius Iunius SilanusMaior* (na novogodišnji dan 49. god. n. e. počinio samoubistvo; pretor za 48. god. n. e.), *Iunia Lepida*, koja se udala za Gaja Longina (*Caius Cassius Longinus*), i odgojila svoga nećaka Lucija Torkvata (*Lucius Iunius Silanus Torquatus*), nakon umorstva njegovog oca Marka.

bio taj koji je donosio i vojne i političke pobjede Augustu. Agripa je nesumnjivo bio najtalentiranija persona augustovskog režima i dobro je poznavao i vojne i političke vještine, a odličan se pokazao i kao upravitelj. Sam Agripa je bio vrlo lojalan i predstavljao je stub režima. Ustvari, može se reći da su najblistavija razdoblja režima bila ona kada se Agripa nalazio uz Augusta, dok je nakon njegove smrti režim počeo koristiti i transputice. On je bio vojnik po prirodi, hrabar i odlučan, ali istovremeno nešto priprost u svojim navikama. Agripa je raspolagao ogromnom imovinom i utrošio je osobnih mnogo sredstava na podizanje prekrasnih zgrada (vodovod, hram Panteon itd.). Uspostava augustovskog režima je na neki način odgovarala osobama kao što je bio Agripa, jer im je omogučavala da izbiju u sam vrh Države.

Veliku ulogu na Augustovu „dvoru” igrao je i Gaj Cilnije Mecena. On je pripadao istaknutom rodu (etrurskog porijekla) iz viteškog staleža. Blizak Augustu, on nije dobivao nikakve magistrature, ali je ipak još u vrijeme II. triumvirata izvršio niz važnih misija. Gotovo sve ugovore koje je Oktavijan u tom razdoblju zaključio, pripremio je Mecena. Još veći značaj imali su Mecenini napori da javno mnijenje privuče na stranu svog zaštitnika. Mecena je shvatio važnost umjetnosti na javno mnijenje. On sebi privlači pjesnike, vrbujući na taj način talentirane pristaše novog režima, koji će taj režim opjevati u svojim djelima. Mecena je bio u pravom smislu „siva eminencija” režima i njen vrlo uspješan agitprop.

Naravno ne bi trebalo zaboraviti ni mudru i pronicljivu Liviju, koja je imala prvorazredno značenje po uspostavu i funkcionalnost augustovskog režima i ranog principata. Njen utjecaj se prostirao i osjećao u svim sferama rimskog svijeta. U braku sa Augustom je ostala 51 godinu i ostala je njegov povjerljivi i privilegirani savjetnik. Ona je vrlo utjecala na politiku i to ne samo djelujući iza sjene, nego to ispoljavajući i javno. U okviru svoje propagandne aktivnosti, August i Livija su postavili model izgleda i ponašanja za rimsko domačinstvo. I pored golemog bogatstva kojim su raspolagali, Augustova familija je nastavila da živi umjereno imućno u svojoj kući na Palatinu, a Livija je služila i kao uzor za rimske matrone. Ona nije nosila preizraženi nakit niti neku pretencioznu odjeću, brinula se o domaćinstvu pa je čak i izrađivala odjeću za supruga. Livija je već 35. god. p. n. e. dobila počast da samostalno vodi svoje financije i posvećena joj je i javna statua. Ona je imala i svoj poseban klijentski kružok, iz kojeg su mnogi pojedinci bili protežirani. Čak je raspolagala i sa nekom vrstom sopstvene informativne (bolje reći obavještajne) mreže. Livija je kao jedan od ciljeva (u vidu neke skrivene agende) postavila i da osigura svojim sinovima ključno mjesto u upravi Državom. To se na kraju ispoljilo u vrlo surovom i proračunatom majčinskom instinktu, koji nije imao skrupula i koji je prelazio sve prepreke kako bi Tiberije postao glavni nasljednik. Nakon smrti Agripe, a zatim i Mecene ona je ostala jedini glavni savjetnik Augustu, i otada njen glas vezano za dinastičku politiku vladajuće familije postaje dominantan. Iako možda nije upetljana u smrti Marcela, Gaja i Lucija, ipak je određeni trač o tome cirkulirao tadašnjim Rimom, a što senatorski historiografi kao Tacit i Kasije Dion bilježe, Bez obzira na ove tračeve, činjenica je da je Livija svojim spletkama i utjecajem doprinijela da se na kraju

prilično derogira linija Julija Cezara (protjerivanja Julije Starije, Agripe Postuma i Julije Mlađe) u odnosu na liniju Klaudija Nerona.

Izvori spominju i druge Augustove prijatelje, koji su Augustu činili velike usluge, ali pritom i sami stjecali prilična imanja. Uspjesi ove ili one osobe ne mogu se uvijek objasniti talentom i sposobnostima, nego često i samovoljom principsa, protekcijom članova vladajuće familije pa i klasičnim podilaženjem (naročito u drugom dijelu Augustove vladavine, nakon smrti Agripe i Mecene). Ti momenti su doprinijeli znatnom opadanju društvenog života i porasti birokratije. Sada je za uspješnost nečije karijere bila znatno važnija podobnost nego sposobnost, što će se naročito jasno pokazati za kasnijih julijevsko – klaudijevskih careva. Moglo bi se slobodno reći da je ovakva nepotističko – „prijateljska" politika postavljanja na javne pozicije, u jednom momentu morala dovesti do niza neugodnosti po režim, a najbolji primjer je upravo slučaj Kvintilija Vara.

August kao pisac

August nije bio samo političar, nego i književnik. Na veliku žalost njegovi memoari nisu sačuvani. Sačuvan je samo vrlo mali dio njegovog pisanog opusa, što uključuje Res Gestae, Augustu se pripisuju poeme Sicily, Epiphanus i Ajax, te filozofski traktat i odgovor na Brutovu eulogiju Katonu. Kod Svetonija su sačuvana neka pisma iz njegove sigurno enormne korenspodencije.

Mjesec August

Najvidljivija zaostavština Augusta za skoro svakog čovjeka na Planeti je postojanje kalendarskog mjeseca augusta. Do njegovog doba, taj mjesec je nazivan *Sextilis*. Prema *senatus consultum* koji citira Makrobije, *Sextilis* je preimenovan u august u čast niza događaja koji su obilježili Oktavijanov uspon na vlast (sa kulminacijom zauzimanja Aleksandrije). Zanimljivo je da August nije rođen u ovom mjesecu, ali jeste umro.

Augustova smrt i nasljedstvo

Pitanje šta poslije Augusta je skoro od početka principata bilo prisutno u užem krugu augustovskog režima. Ovo pitanje je donosilo pred Augusta vrlo složenu problematiku, jer kako odrediti nasljednika u državi koja formalno nije monarhija. Prijelaz vlasti po nasljedstvu je jedno od redovnih obilježja monarhijske vlasti, ali August je formalno obnovio Republiku. I upravo radi ove suštinske dileme za vrijeme Rimskog Carstva nisu postojali nikakvi zakonodavni akti koji bi utvrđivali red oko nasljeđivanja prijestolja, ali je faktičko priznavanje monarhije je imalo za posljedicu i priznavanje carevih prava da predaju vlast po nasljedstvu. Augustovo umijeće da kroz formu kompromisa ustvari provuće svoje težnje se pokazalo i na primjeru nasljeđivanja. On je nesumnjivo bio majstor da praktičnu funkcionalnost preobrazi po svojim željema, ali da je opet dobro zamaskira kroz formalnu oblandu koja bi naglašavala drevne običaje. Uostalom i pobjeda samog Augusta bila je određenim dijelom uvjetovana time što se on na političkoj pozornici pojavio kao Cezarov nasljednik. U službenoj tituli August je naglašavao da je on "sin božanskog" Julija, i sa svoje

strane pokazao skrb oko nasljednika. Život carske obitelji nalazio se u središtu pozornosti. Njenim članovima dodjeljivane su posebne počasti: dobivali su prije vremena magistrature, povjeravane su im razne vojne i diplomatske misije. August je tako promoviranjem pojedinih članova svoje familije, uključujući i usinovljavanje, jasno stavljao do znanja ko je taj ko bi trebao da naslijedi njegovu princepsku vlast. Ali sa druge strane nije uopće insistirao da se donese neki posebni zakonski akt kojim bi se utvrdilo nasljeđivanje. Ustvari Augustova oporuka uopće nije tretirala nasljedstvo u javnim poslovima, naslovima i častima, nego samo nasljedstvo samo onoga što je bilo Augustova *res private*. Međutim, određivanjem glavnog nasljednika privatnog nasljedstva, August je jasno stavio do znanja Senatu i rimskom narodu koga on to želi za sljedećeg princepsa. Naravno, bilo je i mišljenja da se August nije nikada odrekao i svojih bioloških potomaka kao npr. Agripe Postuma kojeg je neposredno pred smrt i posjetio.

Po Tacitovim Analima : „Štaviše, pronosio se glas da je August, nekoliko mjeseci ranije, u pratnji Fabija Maksima, otputovao na Planasiju da posjeti Agripu; da je i sa jedne i sa druge strane bilo mnogo suza, mnogo izliva ljubavi. Otuda i nada da će se mladić vratiti penatima svoga djeda. Samo je odabrani krug ljudi bio posvećen u ovu tajnu koju je navodno Maksim otkrio svojoj ženi Marciji, a ova Liviji. Cezar sazna za to. Kada je, nekako ubrzo poslije toga umro Maksim, a sumnjalo se ne sa prirodnom smrti, čuli su na njegovu pogrebu Marciju kako plačući sama sebe optužuje da je izazvala muževljevu smrt.“ Paul Fabije Maksim (potomak drevnog rimskog nobiliteta) je bio oženjen sa Marcijom, koja je bila prva Augustova rodica, a bio je i smatran darežljivim patronom pjesnika. Spominju ga u svojim pjesmama i pismima Horacije i Ovidije.

To je i u tadašnjoj rimskoj javnosti vodilo ka pojavi glasina da Tiberijevo nasljedstvo nije baš bilo sigurno i da je Livija morala intervenirati kako bi svome sinu osigurala princepsko dostojanstvo. Tacit i Kasije Dion spominju da je Livija ubrzala Augustovu smrt tako što je trovala svježe smokve koje je jeo August.

August je umro van Rima, dok je bio u posjeti gradu Noli 19. VIII. 14. god. n. e., čudnom koincidencijom na isti dan kada je prije 57 godina vojno okupirao Rim i bio izabran za konzula. U trenucima umiranja uz njega su bili prisutni i Livija i Tiberije (koji se žurno vratio sa puta u Ilirik) i drugi prijatelji i saputnici. Augustove posljednje riječi su bile Neposredno pred izdisaj, kako govori Svetonije, zapitao je prijatelje koji su mu došli – što misle, da li je dobro odigrao svoju ulogu u komediji života, pa je odmah zatim dodao završivši stih: "Pošto je komad vrlo dobro odigran, aplaudirajte i svi nas vesela lica ispratite". Za javnost njegove zadnje riječi su bile : „našao sam Rim u ciglama, a ostavljam ga u mermeru”. Tacit je opisao jednu enormnu pogrebnu procesiju ožalošćenih koja je pratila Augustovo tijelo od Nole do Rima. Na dan njegovog svećanog pogreba u Rimu, svi javni i privatni poslovi za obustavljeni. Tiberije i njegov sin Druz su održali eulogije. Pepeo kremiranog Augusta je pohranjen u njegov mauzolej. Uskoro je objavljeno da se August pridružio bogovima kao član rimskog panteona, i Senat je donio odluku da se August deificira i proglasi božanskim (*divus*). Iste godine kada je August umro, osnovan je službenom odlukom novi kult posvećen božanskom Augustu te i kolegij Augustovih svećenika (*sacerdotium sodalium Augustalium*).

Sacerdotium sodalium Augustalium je bio red/kolegij (*sodalitas*) rimskih svećenika koji je osnovao Tiberije da se brinu i da održavaju kult božanskog Augusta. Augustovi svećenici (*augustales*) su postojali i ranije, i oni su bili zaduženi za kult živog ili deificiranog cara (odnosno o carskom kultu), i bili su većinom oslobođenici kojima je ova dužnost činila veliku čast i otvarala za njih i njihove nasljednike mogućnosti uspona u društvenoj hijerarhiji i karijeri u javnim poslovima. Uglavnom su ih sačinjavali oslobođenici, kojima je obnašanje ove svećeničke dužnosti činilo veliku čast. Za razliku od njih, u ovaj novi red su (kockom) birane najuglednije ličnosti Rimske Države, i bilo je 21 *sodales Augustales* (kojima su dodani i Tiberije, Druz, Klaudije i Germanik kao članovi carske familije). I žene su mogle biti imenovane svećenicama Augusta, što je vjerojatno svoj početak imalo u imenovanju Livije od strane Senata kao svećenice svoga muža. I flamen je mogao takođe biti član ovog *sodales Augustales.*

Prilikom vizigotskog zauzimanja Rima 410. god. mauzolej je opljačkan, a Augustov pepeo je razasut.

Augustovo nasljeđe je vrlo vidljivo i u današnjoj kulturi, posebno zapadnog i mediteranskog svijeta. Uz veliki broj statua i slikovnih prikaza Augusta, njegovo prisustvo se osjeća i preko političkog nasljeđa u prvom redu za širenje termina cezar/car/ćesar/kajzer kao imperijalne titule. Na kontinuitet sa Augustom kao prvim carem pozivali su se i romejski carevi na vizantijskom istoku kao i karolinški, otonski i drugi carevi mediavelnog Carstva na latinskom zapadu. Popularna kultura modernog društva posvetila je izrazito pažnju Oktavijanu Augustu, što se može najslikovitije vidjeti na primjeru filmova (npr. čuveni film Kleopatra i film Imperium: Augustus) i serija (npr. «The Caesars», „Rome”, «Empire»). Brojnost književnih uradaka koji govore ili odnose se i na Augusta i njegovo doba je enorman, od kojih je možda najpoznatije djelo Roberta Gravesa o Julijevsko – klaudijevskoj dinastiji (u dva dijela : «Ja, Klaudije» i «Ja, Klaudije, car i bog»).

Historiografija o Augustu

Odnos prema Augustu u europsko – mediteranskom svijetu se mijenjao već prema trenutnim političko – društvenim potrebama. Još u antici je izazivao oprečna mišljenja. Dok su ga njemu suvremeni pjesnici slavili kao onoga koji donosi mir, stabilnost i prosperitet, kao odgovornu osobu koja brani Rim i vraća «drevni» moral i pravdu. August je tretiran kao dobri car i uzimao se kao antipod nizu «loših» careva i u senatorskoj historiografiji. Međutim, bilo je i kritičkih tonova. Augustu suvremeni jurista Marko Antistije Labeon (*Marcus Antistius Labeo*) otvoreno je kritizirao augustovski režim, sa pozicija «republikanske slobode», a Tacit je na početku Anala napisao da je August Rim doveo u poziciju «ropstva», i da polaganjem zakletve Tiberiju (nakon Augustove smrti) narod Rima jednostavno zamijenio jednog «robovlasnika» sa drugim. U vrijeme karolinškog i otonskog Zapadnog Carstva njegovo ime je korišteno u svrhu i davanja i pokazivanja (u odnosu prema Istočnom, romejskom Carstvu) legitimiteta. Po pravilu su August i njegov režim korišteni od onih koji su željeli da istaknu značenje snažnih monarhija u kojima se upravlja na zadovoljstvo njihovih podanika, i to posebno u periodu jačanja apsolutičkih i prosvjećenih monarhija. Tako je historijskim paradoksom augustovski režim, koji uopće nije bio apsolutistički, služio u ideološke svrhe apsolutizma i jačanja kraljevske vlasti i davanja legaliteta i legitimiteta takvom obliku vladavine.

Francuski povjesničari i publicisti XVIII. st. često su obrađivali pitanje Augustove uloge u povijesti Rima. U to se vrijeme u prvom planu nalazi karakteristika ličnosti. U dvorskim krugovima Francuske August se slavi kao milosrdni monarh. Za razliku od ovakvog mišljenja, oni koji su se suprotstavljali apsolutističkoj monarhiji su imali vrlo negativno mišljenje. Po Volteru on je "čovjek bez srca, vjere i časti", "okretno i sretno čudovište", dok poredak koji je osnovao August Montesquieu naziva dugotrajnim ropstvom, a njega samoga smatra kukavicom u bitci. I anglo –irski pisac Jonathan Swift je kritizirao Augusta zbog uvođenja tiranije u Rimu. Po škotskom znanstveniku Thomasu Blackwellu August je makijavelistički vladar, krvožedni uzurpator i tiranin. Moralizatorsku ocjenu Augusta nalazimo u prvom planu i kod Gibbona. Po njegovom mišljenju, August je "htio obmanuti narod sablastima građanskog sustava uprave". Naravno sva ova mišljenja su rezultat trenutnog ideološkog i idejnog sukoba i raspoloženja, kao i Augustovog korištenja (bolje reči zloupotrebljavanja) od strane pojedinih ideološki zavađenih strana.

Osobitu aktualnost steklo je pitanje o principatu poslije izlaska drugog toma Mommsenovog "Rimskog državnog prava", u kome je postavljeno pitanje o javnopravnim osnovama Augustove vladavine. Mommsen na principat gleda kao na posebnu magistraturu, podčinjenu zakonu, zasnovanu na općim načelima rimskog državnog prava. Pošto je Senat u doba ranog Carstva predstavljao u pravnom pogledu najvišu državnu ustanovu, a car je službeno dijelio s njim vlast, to Mommsen politički poredak ranog Carstva naziva diarhijom, tj. dvovlašćem. Ovu tezu prihvatili su neki povjesničari-pravnici, ali je ona izazvala mnogo prigovora. Tijekom dužeg vremena u središtu pozornosti istraživača nalazilo se pitanje o tome u koju vrstu državnog uređenja treba uvrstiti Augustov principat. Eduard Meyer definira principat kao republiku. Ukupnost vlasti pripada Senatu, a njegov čuvar i zaštitnik je prvi građanin republike, princeps. U istom smjeru rješava pitanje i Ferrero. Po njegovom mišljenju, August je stvarno uspostavio republiku, ali je apsisteizam aristokracije mimo njegove želje doveo do jačanja carske vlasti. Pogled na principat kao na republiku razvija i istraživač Hamond. Slaba strana svih ovih konstrukcija sastoji se u formalnom načinu prilaženja pitanju. Raščlamba pravnog položaja sastoji se u formalnom načinu prilaženja pitanju. Analiza Augustovog pravnog položaja ima, nesumnjivo, veliko značenje, ali ona mora igrati podređenu, a ne autarkičnu ulogu. Mnogi istraživači isticali su da nema osnova za poricanje monarhijskih osnova Augustove vladavine. Takav pogled dijeli Gardhauzes, pisac opsežne monografije o Augustu i njegovom vremenu. On ističe da je August još od samog početka svoje političke karijere težio monarhijskoj vlasti i da je na kraju i ostvario taj ideal. Augustova vlast, po Gardhauzenovm mišljenju, bile je "neobična kombinacija običnih republikanski magistratura". Drugi istraživači (Kerst, Pelman i dr.) ukazali su na utjecaj helenističkih monarhija. Slično helenističkim vladarima, August je nastojao pronaći vjersko opravdanje svoje vlasti; helenističke tradicije utjecale su na razvoj birokratskog aparata.

Augustovom principatu posvećen je rad ruskog znanstvenika V. I. Gerjea, u kome pisac upoznaje ruske čitatelje s glavnim radovima o principatu u zapadnoeuropskoj literaturi. U toj raspravi navedeni su ozbiljni argumenti u potvrdu pogleda na Augustov principat kao na

monarhiju. Drugi ruski znanstvenk, E. D. Grim, u "Studijama iz povijesti razvitka rimske carske vlasti" ukazao je na nehistoričnost Mommsenove pravne konstrukcije. Po Grimu, carska se vlast razvijala postepeno, i on razmatra pojedine etape tog razvitka. R. J. Viper bio je jedan od prvih koji su postavili pitanje o klasnoj prirodi Augustovog principata. Po Viperovom mišljenju, političko uređenje nastalo 27. god. p. n. e. bilo je kompromis između najkrupnijeg posjednika, kakav je bio car, i "stare posjedničke klase" – senatorske aristokracije. Veliko značenje za istraživače povijesti principata imalo je otkriće nove (antiohijske) varijante "Popisa Augustovih političkih djela" (*Res gestae divi Augusti*). Na osnovu te varijante rekonstruirana je službena ocjena koju je sam Augustu dao o svom položaju u državi. August naglašava da on nadmašuje sve magistrate svojim utjecajem, autoritetom (*auctoritas*). Na osnovu tog teksta drukčije je okarektirizirana Augustova vlast, naglašen je njen monarhijski karakter (studije Hajncea, Gažea. Premerštajna).

Socijalnim prilikama u doba principata posvećena je velika pažnja u Sajmovom djelu "Rimska revolucija". Principat je, smatra Sajm, predstavljao rezultat dugogodišnje revolucije, koja je promijenila sastav rimske oligarhije. Starinski nobilitet gubi svoje prijašnje značenje. Augusta podržava vojska. Sajmov rad izaziva znatan interese, iako je sporno njegovo definiranje događaja iz 60. - 27. god. p. n. e.kao revolucije, dok u raščlambi socijalnih pomaka on ignorira robovlasništvo. U moderno vrijeme, August je vlo prisutan u popularnoj kulturi, ali je njegova predstava prilično površna i jednodimenzionalna, na momente čak i senzacionalistička (npr. serija «Rome») sa dosta fabriciranih činjenica. Naravno, ovakvo viđenje je rezultat i same površnosti i banalnosti suvremene kulture.

Zaključak

U prethodnim poglavlju i njegovim lekcijama objašnjen je poredak koji je u još u antici dobio naziv principat. Politički poredak augustovskog principata je predstavljao otvaranje sasvim nove historijske epohe Rimske Države, iako na prvi pogled kreiranje sustava principata nije izgledalo drastično, pošto se formalno radilo samo o reorganizaciji postojećeg konstitucionalnog uređenja. Stare institucije i službe nisu ugrožene. Ali ova reorganizacija, nesumnjivo vrlo vješto izvedena, je imala revolucionaran i suštinski karakter jer je kao glavnu posljedicu, možda bolje reći proizvod, imala Augustovu kontrolu nad čitavim poretkom Rimske Države. Na čelu države je tako stajala jedna osoba u obliku princepsa čiji je zadatak bio balansirati interese rimske vojske, Senata i naroda, čuvati mir, bezbjednost i prosperitet širom etnički i kulturno raznovrsnog imperija.

August je tako, ostavio podlogu, na kojoj će kasniji princepsi izgraditi neki vid monarhije, koja je to po svemu, osim po svome imenu. Taj novi poredak će donijeti sa jedne strane jačanje uloge birokratije i posebno institucije profesionalne vojske, ali sa druge uređenost i stabilnost. Augustovo doba obilježeno je gospodarskim poletom u prvom redu Italije, koja se postepeno oporavljala od strašnih pustošenja iz vremena građanskih ratova. Od vremena osnivanja Carstva nestaje građanskih ratova i regulira se uprava provincijama. Novi politički odnosi vrše blagotvoran utjecaj i na gospodarski razvoj provincija. Augustovo doba

predstavlja za provincije prekretnicu u razvoju privrednog i društvenog života. Na Zapadu postiže velike uspjehe romanizacija, a u istočnim oblastima definitivno se učvršćuje rimska vladavina, za koju su zainteresirani najviši slojevi lokalnog stanovništva. Novi politički režim doprinio je konsolidaciji i razvitku mnogih oblasti. U tome se sastoje nesumnjivo progresivne strane tog poretka, koje su našle svog odraza kako u gospodarstvu tako i u kulturi Augustova doba. Za Augusta je karakteristično laviranje između raznih socijalnih grupa, ali tijekom svoje vladavine on pokazuje i opreznost, nastoji naglasiti svoj konzervativizam i pokazati da se u rimskom životu nije dogodilo ništa novo, već da su uspostavlja stari pradjedovski poredak.

Sam August nije ni izdaleka imao Cezarove sposobnosti. To je prije bio osrednji čovjek. On je bio loš vojskovođa, a jedna pomorska bitka kojom je pokušao rukovoditi pokazala je potpunu njegovu nesposobnost kao admirala. Ali iako u historiji nije ostao zapamćen kao neki veliki vojni strateg, ipak je Rimska Država za vrijeme njegove uprave proširila granice u Španiji, Balkansko – panonskom području, Egiptu i alpskim zemljama. Za augustovskog režima je uređen i sustav potčinjenih «savezničkih» državica. Naravno, bilo je promašaja u vanjskoj politici od kojih je najteži bio gubitak Njemačke. Još od prvih koraka na političkoj pozornici došle su do izraza njegove diplomatske sposobnosti, kao i sreća u izboru neposrednih saradnika. U burnim godinama nakon Cezarove smrti on je vješto lavirao između zaraćenih grupa, ne ustručavajući se upotrijebiti bilo koje sredstvo da bi postigao svoj glavni cilj – osvajanje vlasti. On je bio okrutan i gramziv za vrijeme proskripcija, a pomirljiv i velikodušan prema republikancima kada je to bilo potrebno. August je znao privući ljude na svoju stranu, birati sposobne i vješte, koji će uspješno izvršavati njegove najraznovrsnije naloge. Izvori ga prikazuju kao opreznog čovjeka, i Svetonije govori da je on čak i razgovore sa svojom ženom Livijom o naročito važnim temama vodio po unaprijed sastavljenom konceptu. Uz potrebno je istaći i njegovu strpljivost i takt u odnosima prema ljudima. August nije isticao sebe na prvo mjesto, on je pristajao na kompromis kada je to bilo potrebno, žrtvovao je formu radi sadržaja. Upravo na tome primjeru da je znao vješto da formu razdvoji od stvarnog sadržaja ogleda se njegova politička pronicljivost i mudrost. I bez obzira na formu, u koju se zaklinjao i koju je zastupao, politička praktična funkcionalnost je vođena ipak njegovim i njegovih najbližih suradnika željama. U svojim mjerama August nije bio novator, ali je znao osjetiti raspoloženja vladajućih grupa. I republikanska vanjština novog državnog uređenja, i restauratorske težnje u zakonodavstvu – sve je to odgovaralo zahtjevima tekućeg trenutka. Ali zavođenjem principata i osobne slobode i posebno osobna inicijativa su bile smanjene. Ambicije pojedinaca u jednom monarhijskom uređenju su se polako gasile, kao i otvorenost i kritičnost građanina.

Augustovski režim je uredio stanje u provincijama, javne prihode (uključujući i skupljanje poreza) i rashode, sustav profesionalne armije i pretorijanske garde, razvijao putnu mrežu sa zvaničnim poštanskim sistemom, gradio na sve strane, i ustanovio i neku vrstu vatrogasne službe u Rimu. Uz sve pogreške i nedostatke ipak su August i njegovi najbliži suradnici bili tvorci političkog sustava koji je donio višestoljetni mir na Mediteranu. Činjenica je da je

principat bio vrlo jednostavan i funkcionalan sustav koji je opstao skoro puna tri stoljeća (tu je neuporediv sa bilo kojim drugim političkim sustavom). August je ustrojio takav upravno – politički mehanizam koji je bio djelotvoran bez obzira kakva se osoba nalazila na čelu njega.[37] I ta mašina zvana principat je tako mogla i podnijeti i izdržati likove kao što su Kaligula, Neron, Domicijan i na kraju Komod i Elagabal. Naravno, sa druge strane je i nepobitna činjenica da je uspostava monarhijskog nasljeđivanja koju je ne u zvaničnoj formi, ali u praksi, ipak ustanovio August mogla proizvesti da se na čelu Države nađe jedan Kaligula ili Elagabal, što se u Republici ni pod razno nije moglo desiti. Uostalom Kaligula je bio biološki praunuk, a Neron prapraunuk Augusta.

Gaj Julije Cezar August Oktavijan (*Caius Iulius Caesar Augustus Octavianus*), XXI put imperator, tri puta održao kurulni trijumf (13., 14. i 15. VIII 29. god. p. n. e), dva puta trijumfirao sa ovacijama, XIII puta konzul, sin božanskog Julija, princeps sa *imperium proconsulare maius* i doživotnim tribunskim (ukupno 37 *tribunicia potestas*) i cenzorskim ovlaštenjima, vrhovni zapovjednik armije, pontifeks maksimus, otac domovine, osoba sa najvišim *auctoritas* među Rimljanima «gospodarima svijeta». ukratko prvi čovjek Rimske države i rimskog imperija. I uz sve to i augur, član kolegija *septemviri epulonum* i *quindecimviri sacris faciundis*, te arvalske braće, *sodalis Titius* i fecijal.

Quindecimviri sacris faciundis su bili su bili jedan od četiri velika rimska svećenička kolegija (*quattuor amplissima collegia*). Prva dva svećenička kolegija su bili već ranije u tekstu spomenuti kolegiji pontifika i augura, koji su bili i najvažniji. *XVvir sacris faciundis* (bilo ih je 15 radi čega i nose to ime) su bili zaduženi za čuvanje “Sibilskih knjiga” i održavanje svetih radnji vezanih za njih. Oni su konsultirali i interpretirali “Sibilske knjige” na zahtjev Senata. Ovaj kolegij je nadzirao i bogoslužja stranih bogova koja su bila uvedena u Rim. U početku su za ove dužnosti bila zadužena dvojica (*duumviri* ili *duoviri*) patricija (po tradiciji ovaj kolegij je ustanovio Tarkvinije), ali je znatno kasnije broj povećan na 10 (od kojih je pola trebalo biti plebejaca) zakonima Licinija i Sekstija iz 367. god. p. n. e. Za Srednje Republike, članovi kolegija su uvođeni kooptiranjem, a onda su i oni od III. st. n. e. počeli da budu birani javnim glasanjem. Oni su bili oslobođeni službe u ratu i drugih dužnosti. Konačan broj članova kolegija je ustanovio Sula, dodavši još pet članova. Kasnije je kolegij, iako je zadržao ime Petnaestorice, povećavan sa članstvom dostigavši na svome vrhuncu brojku od 60 pripadnika. Ovaj kolegij je ukinuo car Teodozije I.

Četvrti veliki kolegij su bili epuloni (kolegij je osnovan 196. god. p. n. e.) čija je dužnost bila organizacija javnih gozbi na festivalima i igrama, što je originalno ranije pripadalo u okvir obaveza pontifika. U početku su bila tri epulona, a kasnije im se broj povećao na sedam, pa su i poznati kao *septemviri epulonum.* Epuloni su koristi svetu posudu zvanu patera. Riječ je o plitkoj posudi sa povišenim središtem i koristila se za libacije.

Titiji (*Titii sodales*, kasnije *Titienses, Sacerdotes Titiales Flaviales*) su bili svećenički kolegij koji je vjerojatno originalno predstavljao sabinjansku komponentu rimskog naroda. Kolegij je navodno bio osnovan od Tita Tacija ili od Romula u čast Tacija (nakon njegove smrti). Za vrijeme Republike ovaj kult izgleda da se nije održavao, pa su *Titii* bili obnovljeni sa uspostavom principata, ali je njihova funkcija usmjerena prema princepsu.

[37] Naravno, tome konačnom zaokruživanju principata kao novog sustava doprinijela je i izrazita dugovječnost samoga Augusta. U tome periodu potpuno su odrasle nove generacije koje su imale iskustva života samo u okvirima principata. Kada je August umro, Republika je bila samo historijsko, nostalgično sjećanje. O toj činjenici jasno svjedočanstvo daje Tacit, taj republikansko- nostalgični historičar kada kaže : "Sve što je bilo mlado rodilo se nakon bitke kod Akcija, i većina staraca usred građanskih ratova. Koliko li ih je preostalo koji vidješe Republiku".

U drevnoj rimskoj religioznosti, zanimljivu pojavu predstavlja *lectisternium*, koji je možda grčkog porijekla (iako ima mišljenja da je riječ o etrurskom običaju). Riječ je o ceremoniji nuđenja hrane božanstvima koja su predstavljana bistama, kipovima ili figurama od drveta. Livije navodi da se ova ceremonija pri put održala 399. god. p. n. e., na osnovi savjeta "Sibilskih knjiga" koje su konsultirane zbog epidemije. Tada su tri kauča pripremljena za tri para bogova, a praznik je trajao sedam ili osam dana. Građani su svoje kuće držali otvorenim, svađe su zaboravljene, dužnici i zatvorenici su bili oslobođeni, sve je učinjeno kako bi se protjerala tuga. *Lectisternium* je održana i 217. god. n. e. nakon poraza kod Trazimenskog jezera. Ovaj put bilo je šest parova bogova, a praznik je trajao tri dana. Ova ceremonija je održana i 204. god. p. n. e., kada je Velika Majka donesena u Rim, a kasnije su se održavale i znatno češće i u različitim okolnostima i u različitim hramovima. Postale su čak i sastavni dio trijumfa. U vrijeme carstva, došlo je do određene promjene, pa su umjesto kauča za boginje uvedene stolice. Pa je u slučaju boginja *lectisternium* postalo *sellisternium*. Inače je nuđenje hrane bogovima bilo činjeno i prije 399. god. n. e., ali u nekom drugom kontekstu i u drugačijoj ritualnoj formi, kao npr. u ceremoniji *confarreatio* i *epulum Iovis*.

V O J S K A U R A N O M P R I N C I P A T U

Od Marijevih reformi rimske oružane sile, uloga vojske je sve više i više rasla, da bi pred kraj Republike postala ne samo nezaobilazna, nego i najmočnija institucija Države. Više je razloga koji su doprinijeli tome, a najvažniji je njena profesionalizacija i povezivanje sa pojedinim vojskovođama, kao i gubljenje osjećaja za opći interes koji je bio izražen u ranijoj milicijskoj formi ustroja oružanih snaga. Zbog svoga sve većeg samozadovoljstva i samovolje, vojska je postajala opasna i za pretendente za rimskog vladara. August i njegovo okruženje su shvatili da bi samodopadna vojska, čiji pripadnici misle samo na svoj osobni interes i imaju usko polje sagledavanja općih prilika, bila ne samo smetnja, nego i opasnost za novi poredak koji oni planiraju provesti, a koji su oni prevashodno zamislili kao civilni, a ne vojni. U principatu, bar teorijski gledano, vojska bi slijedila Ciceronov ideal da je potčinjena civilnim institucijama uprave. Naravno, u praksi će se pokazati da je situacija bila sasvim drugačija. Još za vrijeme III. građanskog rata, Oktavijan je imao problema sa pojedinim vojnim jedinicima, koje su se znale buniti ili bar negodovati. Znajući da mu je vojska više nego potrebna u tim vremenima, on je više podilazio njihovim zahtjevima ili bi ih na neki način „zapošljavao" novim pohodima, nego što bi im se otvoreno suprotstavljao. Nakon Akcija i osvajanja Aleksandrije, situacija se promijenila i August se mogao upustiti i u regulaciju sustava rimskih oružanih snaga. Taj novi sustav koji je uspostavljen trebao bi da bude jedan od glavnih oslonaca funkcioniranja principata. Glavni suradnik Augusta u procesu reorganizacije vojske je bio Agripa, ta nezaobilazna ličnost u prve dvije decenije političke i vojne djelatnosti Oktavijana Augusta.

Reorganizacija se u prvom redu sastojala od definiranja zapovjednog lanca, koji je na samom vrhu trebao imati samo jednu osobu, a to je August koji je vrhovni komandant i to na osnovi legalnih državnih ovlaštenja (*imperium maius*). Tako je zapovjedničko osoblje u potpunosti, po jasnoj hijerarhijsko – komandnoj odgovornosti, bilo podčinjeno Augustu. Čitava vojska morala je biti svjesna da njom upravlja sam August i da samo od njega zavisi karijera svakog

vojnika. Od sada je svaki vojnik bio obavezan položiti zakletvu vjernosti samo Augustu i nikome ni ničemu drugom. I tako je vojska vezana za osobu princepsa, a ne za Državu. To će u narednim stoljećima, biti i dobra stvar za princepse jer im je osiguravala stabilnost vladavine, ali je u pojedinim slučajevima to moglo biti i kobno za princepse. Kada vojska postane isuviše moćna, princeps koji ih ne bi mogao zadovoljiti je bio ubijen i zamijenjen drugim.

U teritorijalno – organizacionom smislu vojska je podijeljena po provincijama, odnosno sve vojne jedinice unutar jedne provincije su potčinjene namjesniku provincije (koji je ujedno i vojni i civilni upravitelj). U slučaju rata i specifičnih okolnosti, ako bi od strane Države (tj. Augusta) bili određeni novi zapovjednici u određenom području, sa višim imperijem, onda bi njemu bile potčinjene sve vojne jedinice kao i namjesnici (npr. Tiberije u Iliriku, Tiberije u Germaniji....itd...). Ipak na osnovi ovog ustrojstva koje se primarno bazira na stalnim provincijskim garnizonima stiće se utisak da je oslabljen ofanzivni karakter rimske oružane sile, a ojačano utemeljivanje određenih armija za određeno područje. U prvo, augustovsko vrijeme to se neće tako osjećati, ali problemi ovakvog organiziranja će proizaći na svjetlo dana kasnije. U augustovskom sustavu nema posebnih manevarskih jedinica, niti je predviđeno formiranje i pokretanje novih armija samo za specifičnu situaciju (kao u ranijim periodima), nego se sve trebalo bazirati na ovim provincijskim garnizonima. To će definitivno dovesti do slabljenja manevarskog potencijala oružanih snaga, njihovog uvezivanja sa podnebljem u kome su stacioniranja, usporavati će kretanje i otežavati prebacivanje trupa. Uz to, bez načela formiranja novih armija samo za specifičnu ulogu (Marijeve proleterske legije, Sulina istočna armija, Lukulova armija, Pompejeve armije u nizu ratova, Cezarova galska armija... itd...) automatski dolazi do sužavanja regrutne osnove jer vojna služba nije više toliko primamljiva. Bilo je sve manje dobrovoljaca, u iznimnim slučajevima moralo se pribjegavati prisilnom novačenju, što je postajalo pri kraju augustovske vladavine nepopularna mjera koja je izazivala pokušaje izbjegavanja vojne službe, dezertiranja, nezadovoljstva pa i otvorene pobune. Čak su se u legije morali uzimati robovi, koji su prethodno puštani na slobodu i kojima su dodjeljivana prava građanstva. Po istočnim provincijama trupe su popunjavane većim dijelom od rimskih građana koji su tamo živjeli. Ukratko rečeno sa Augustovom reorganizacijom vojske, i njenim jasnim i preciznim kodificiranjem (uz sva dobra postignuča) smanjena je i elastičnost rimske oružane sile.

Iako je augustovska reorganizacija zaokružila profesionalno ustrojstvo vojske i njene legijske organizacije, vojna obaveza i za rimske građane i za peregrine nije ukinuta. Svi muškarci rimski građani, pa i pripadnici peregrinskih *civitates*, u određenoj dobi su bili smatrani vojnim obveznicima koji su se mogli mobilizirati u određenim okolnostima. Npr. poznato je da je došlo do mobilizacije ilirskih peregrina prilikom planiranog napada na Markomaniju 6. god. n. e., kao i rimskih građana za vrijeme Velikog ilirskog ustanka. Kako vrijeme bude odmicalo, mobilizacija građana i njihova vojnoobveznička dužnost će sve više padati u zaborav.

Zanimljivo je da je u skladu sa hijerarhijskom slojevitošću društva, specifizirana i slojevitost u okviru oružanih snaga. Na vrhu su stajali pretorijanci, iza njih su dolazili legionari, onda auksilijari, razni tipovi gradskih straža i vatrogasaca i na kraju mornari. Naravno, ovo nije

bio zakovana slojevitost, nego je unutar nje omogućena fluktuacija, o čemu svjedoći čitav niz primjera. Tako je legionar mogao preći u red pretorijanaca, a mogli su napredovati na hijerarhijskom stepeništu i mornari, čak preskačući pojedine slojeve. Vespazijan je ravenske mornare unaprijedio u red legionara. Ovo unapređivanje je dolazilo uvijek u vidu nagrade i odlikovanja, pa je zato svaki pripadnik oružanih snaga mogao računati na uspon u svojoj karijeri, na osnovi svojih vrijednosti, zalaganja i lojalnost. I ova činjenica uvelike objašnjava koherentnost oružanih snaga za vrijeme principata. I zapovjedna struktura vojske je odgovarala hijerarhijskoj slojevitosti rimskog svijeta u vrijeme ranog principata. Zato je i bilo moguće da se vojni tribun iz reda senatorskog staleža (po pravilu mladić koji stiće iskustvo) bude nadređen ostaloj petorici vojnih tribuna koji su dolazili iz reda vitezova (koji su bili stariji i znatno iskusniji). Niko iz reda senatora ili vitezova svoju karijeru u vojsci nije započinjao iz statusa redova, nego sa odgovarajućih starješinskih nivoa. Ta hijerarhijska paralelnost je bila razlogom i da koeficijenti u platama redova i starješina budu toliko različiti. Naravno, ni ova slojevitost u zapovjednoj hijerarhiji nije bila zacementirana. Tako je i bilo i u ranom principatu dosta slučajeva da se sa nivoa redova napreduje sve do primipila, koji je osiguravao ulazak u red vitezova.

Pretorijanci/*praetoriani*

Posebno mjesto u rimskim oružanim snagama imale su specijalne pretorijanske kohorte. U načelu, riječ je o elitnim vojnim jedinicama, eliti kompletne vojske Države, sastavljenim samo od rimskih građana.

Pretorijanska garda je već i ranije postojala u dubokoj republikanskoj starini, samo više kao ad- hoc formacija oko određenog zapovjednika na terenu, a ne kao stalno tijelo. Prvo su kao prateća zapovjednička jedinica služili ekstraordinariji, a onda je za vrijeme opsade Numancije Scipion Emilijan dao sastaviti osobnu tjelesnu stražu. Sam „pretorijanski" naziv ove prateće, tjelesne jedinice potiče od naziva za šator ili građevinu u kojoj je boravio zapovjedajući general na terenu – *praetorium* Postupno se ova praksa uvriježila i pri kraju Republike sve vojskovođe bi imale svoju prateću jedinicu, zvanu *cohors praetoria*. U bitci Kod Akcija, Oktavijan je imao sa sobom pet pretorijanskih kohorti. August je dao doraditi i regulirati ovaj sustav pratećih jedinica, i pretorijanci postaju stalno tijelo, sastavljeno od probranih i odanih vojnika primarno ličnosti principsa, a tek onda Državi. Za razliku od republikanskog doba, pretorijanska garda je značajno brojčano uvećana i sada je postojala samo vezano za ličnost vrhovnog komandanta, tj. principsa.

Za vrijeme Augusta, Tiberija i Kaligule bilo je 9 pretorijanskih kohorti, u početku svaka od oko 500 vojnika. Svakom kohortom je zapovijedao *tribunus militum*. U početku nije bilo zajedničkog zapovjedništva za kohorte, i tek je August 2. god. p. n. e. imenovao dvojicu pretorijanskih prefekta (*praefecti praetorio* viteškog reda) Kvinta Ostorija Skapula (*Quintus Ostorius Scapula*) i Publija Salvija Apera (*Publius Salvius Aper*) kao zapovjednike pretorijanaca. Jedan je bio zadužen za kohorte u Gradu, a drugi za one van Grada. Kasnije će biti imenovan samo jedan pretorijanski prefekt kao zapovjednik. U samom Gradu na dužnosti su bile samo 3 kohorte (do toga je jedna bila na službi u palati), dok su ostale bile u obližnjim gradovima i područijima.

Kako bi se zbog boravka pretorijanaca u Gradu izbjegla impresija o okupaciji prijestolnice, August je donio pravilo da dok su na dužnosti unutar gradskog limita, pretorijanci ne smiju nositi oklop i svoje oružje moraju

držati neupadljivo. Pretorijanci na bitnim oficijelnim dužnostima su nosili togu, ispod koje su držali mačeve i noževe. Ostatak je nosio tuniku i ogrtač *paludamentum*.

Tek 23. god. p. n. e. na prijedlog tada svemoćnog zapovjednika pretorijanskog prefekta Sejana pretorijanci su okupljeni u zajednički tabor (*Castra Praetoria* na Kvirinalu), izgrađen uz Grad i neposredno van gradskog limita. Organiziran je i manji broj konjaničkih jedinica (*turmae*) od po 30 pripadnika, i to po tri turme po kohorti.

Ove pretorijanske kohorte su bile jedine vrijedne vojne formacije za vrijeme Augusta, koje su bile stalno stacionirane u Rimu i Italiji. Njihov glavni zadatak je bio zaštita careve osobe, članova njegove familije i održavanje unutarnjeg reda. Pretorijanci su ustvari bili neka vrsta tjelesne garde cara, i zato su čuvali princepsku palatu na Palatinu. Oni su uvijek pratili princepsa ili članove njegove neposredne familije, i u Gradu, i van njega i u provincijama. Oni su služili i kao ceremonijalna garda. Standardno vrijeme službe pretorijanaca je 5. god. n. e. utvrđeno na 16 godina, a oni su i primali i veću platu u odnosu na legionare u odnosu 1, 5 : 1. Po časnom otpustu, pretorijanac je dobijao 5 000 denara. Penzionirani pretorijanci su se mogli ponovo aktivirati kao *evocati*.

Pretorijanci su imali prepoznatljive stjegove sa likom cara i njegove familije. Indirektno su pretorijanci bili i garant Augustove vlasti u političkoj areni Rima, jer su kao visoko profesionalizirana borbena sila boravili uz njega i bili odani carskoj ličnosti. Njihovo prisustvo je neminovno vodilo ka obeshrabrivanju bilo kakvog jačeg isticanja i angažiranja na antiaugustovskoj platformi ili nekoj novoj pojavi republikanizma, koje se ne bi zadržavalo samo u okvirima i formi nostalgije. Pretorijanci će se za vrijeme Julijevaca – Klaudijevaca nametnuti kao glavna politička snaga. Oni su bili odani načelima princepske vlasti, a ne republikanskim i državotvornim tradicijama. Onaj uz koga će pretorijanci stati, mogao se nadati održanju na vlasti. O bitnosti princepske ličnosti za pretorijansku gardu, dovoljno govori i činjenica da su pretorijanci nosili stjegove sa likovima/slikama princepsa i njegove familije. Pretorijanci su imali i posebne, svečanu uniformu i oklop. Pretorijanci nisu bili izuzeti iz borbenih aktivnosti i često su boravili i na frontu, uglavnom prateći princepsa ili članove vladarske familije. Pri tome su se znali pokazati i kao odlični borci.

Zbog toga što su bile jedine respektabilne trupe u prijestolnici i Italiji, pretorijanci su vrlo brzo stekli ne samo vojno – sigurnosno, nego i političko značenje. Snaga i utjecaj određenih princepsa sve je više zavisila i od volje i raspoloženja pretorijanaca, koji su se nažalost mogli i kupiti sa *donativum* (vladarskim poklonom u novcu) koje im je bilo dovoljno i obećati. Počevši od izbora Klaudija (kada su se javno suprotstavili Senatu), od njih je zavisilo i ko će biti podržan na princepskom tronu. U toku svoje triipostoljetnog postojanja značajan broj i princepsa i pretorijanskih prefekta je ubijen od strane onih kojima su zapovijedali. Često su pojedini princepsi morali da se dodvoravaju pretorijancima i dodjeljivanjem drugih privilegija. Od samoga kraja II. st. n. e. počinju se sa vremena na vrijeme dešavati i sukobi gradske rulje sa pretorijancima na ulicama Grada.

Klaudije je povećao broj kohorti na 12. Privremeno ih je zamijenio Vitelije sa svojim vojnicima iz rajnsko – germanskih legija, koje je organizirao u 16 dupliranih kohorti. Vespazijan je obnovio pretorijansku gardu, sa 9 kohorti (ali sada dupliranih), da bi njegov sin Domicijan dodao i 10. kohortu. To je značilo da je u vrijeme I. flavijevske dinastije bilo duplo više pretorijanaca nego za Julijevaca – Klaudijevaca. Princeps Trajan je ustanovio posebnu konjaničku jedinicu (u rangu kohorte/ale) pretorijanaca (*equites singulares Augusti*), kao neku elitnu prateću jedinicu oko princepsa. Ovi konjanici – pretorijanci su prekomandovani iz redova najboljih auksilijarnih ala (originalno je bilo dosta Batavaca). U slučaju da je u ovu jedinicu prekomandovan neko bez rimskog građanstvo, on bi ga po automatizmu dobijao jer su u pretorijancima mogli služiti samo rimski građani. Konjička jedinica je bila stacionirana na Celiju, a ne u glavnoj pretorijanskoj bazi. Kasnije je broj ovih konjanika prvo povećan u manjoj mjeri za Hadrijana, a onda dupliran za Septimija Severa kada su dobili i novu bazu (*castra nova equitum singularium*). Pretorijanci su regrutirani bilo prekomandom zaslužnih vojnika iz legijskog sastava ili novačenjem (prvotno) iz italijanskih oblasti. Kasnije je regrutna baza proširena i na Makedoniju i španske provincije, a od Severa i na ilirsko – podunavske provincije. Oprema i oružje su bili isti kao i kod legionara, sa jednom bitnom iznimkom, a to je posebno ukrašeni oklopi koji su služili za parade i državne, palatne ceremonije i službe. Insignije „insignije mjeseca i zvijezda” i „škorpiona” su bile posebno povezane sa pretorijancima. Tako je svaki gardista posjedovao dvije vrste opreme i oklopa, jedan za gradsku, palatnu i ceremonijalno – svečanu službu i onu bojnog tipa. Pretorijansku gardu je konačno ukinuo dominus Konstantin 312. god. n. e., jer su se žestoko borili na strani njegovog protivnika Maksencija u bitci na Milvijskom mostu. Tada je i kao simbolički čin *Castra Praetoria* bila srušena.

Pored pretorijanaca, poseban vid princepske garde su činili Germani regrutirani sa Donje Rajne, uglavnom batavske pripadnost. Oni su bili posebna tjelesna straža oko ličnosti princeps, vrlo lojalni i vrlo opasni. O njima će kasnije biti više riječi.

Čuveni mramorni reljef sa prikazom pretorijanaca iz vremena Julijevaca - Klaudijevaca. Pronađen u Rimu, i bio je dio slavoluka princepsa Klaudija. Danas se nalazi u muzeju Louvre. Na osnovi ovog prikaza se danas predstavlja uniforma pretorijanaca u mas kulturi. Za razliku od općenitog modernog prikazivanja pretorijanaca uvijek u punoj borbenoj gotovosti, oni u javnosti često nisu nosili puni oklop (izuzev dužnosti i situacija koje bi to apriori od njih zahtijevale) uopće nisu nosili puni oklop, nego su bili laganije obučenije sa mačem ili kopljem.

Legije

Augustovska reorganizacija vojske je i konačno zaokružila profesionalno i strukturalno uređenje. Sa njom su nestali i posljednji tragovi nekadašnjeg demokratskog uređenja. Vojska

je sada bila strogo koncipirana, sa definiranom zapovjednom strukturom koja se nije više birala na izborima, nego sustavom unapređenja kao što je to i danas slučaj. Svoje mišljenje profesionalna vojska je jedino izražavala putem nemira i kolektivnog nezadovoljstva. Temeljna organizaciona forma rimske oružane sile ostaje legija, podijeljana u 10 kohorti. Legije su uglavnom popunjavanje rimskim građanima – dobrovoljcima (*voluntarii*). Najčešće se u legionarski sastav stupalo između 17. i 20 godine života. Ali je Država zadržala pravo i na prisilno novačenje (*dilectus*), koje bi se moglo primjenjivati u slučaju posebnih okolnosti.

Služba u rimskim oružanim snagama je u odnosu na moderne profesionalne vojske trajala je relativno dugo. Već 13. god. p. n. e. August je odredio za legionare 20 godina službe (16 godina na uobičajenim i 4 godine na lakšim dužnostima kao rezervisti – veterani/*evocati*), da bi 5. god. n. e. standardni period za legionara bio uvečan na 20 godina uobičajene službe i 5 godina rezerve. Ali i to nije bilo strogo primjenjivano i zavisno od situacije i vojnih potreba na terenu, stupnja regrutacije i stanja javnih financija vojni rok bi se znao produžiti i na 25 do 30 godina, a u pojedinim slučajevima (kada je regrutacija oslabljena, ili u ratovima kada su trebali iskusni vojnici) čak i do 40 godina. Produženje vojne službe je bila i mjera koju je Država primjenjivala kako bi smanjila troškove penzionog obeštećenja, jer bi dobar dio vojnika jednostavno još u službi umro od starosti ili neke bolesti. Produžavanje vojnog roka je uvijek bilo vrlo nepopularno kod legionara, i često je bilo uzrok izražavanja javnog nezadovoljstva. Najbolji primjer pruža pobuna panonskih i germanskih legija iz 14. god. n. e., gdje je jedan od zahtjeva bio povratak i poštivanje 16godišnje službe.

Rezervisti – veterani su nazivani veksilariji (*vexillarii*), jer su služili u regimenti pod svojom sopstvenom zastavom (*vexillum*) u okviru legije, ali i odvojeno od regularnih kohorti iste legije.

Penziono obeštećenje, nakon časnog otpusta, je bilo u visini 13godišnjih plata. Nekada bi se osnivale veteranske kolonije u provincijama i dijelila zemlja (umjesto penzionog novčanog obeštećenja). Kolonije veterana su inače imale strateško značenje po interese Rimske države, jer su uglavnom podizane u graničnim ili tek pacifiziranim zonama ili u područijima sumnjive lojalnosti. One su tako trebale da budu nakalemljeni rimski dijelovi u tim zemljama, koji će usmjeriti njihov dalji razvitak u pravcu romanizacije i kulturizacije. Često su te kolonije (zbog svoga civilizacijsko - kulturološkog, ekonomskog i političkog značenje) predstavljale u pravom smislu centripetalne tačke oko kojih bi se postupno okupljale i vezale lokalne, domorodačke zajednice i tamo samo dodatno ubrzavale i pospješivale svoje apsorbiranje u rimski svijet. Zanimljivo je da bi u slučaju poštivanje 16godišnje uobičajene službe i 4godine rezervističke pojedinac postajao civil (sa značajnim penzionim obeštećenjem) sa cc 37 godina, što je danas strogo nemoguće za nekog pojedinca da ostvari.

Svaka legija ima svoj simbol, kao i orla kojeg nosi *aquilifer.* Svaka od kohorti je imala svoj broj, ime pa i nadimak, ali nisu imale isto značenje niti brojnost. I. kohorta je uvijek najznačajnija i najbrojnija i sastoji se od oko 800 vojnika, kohorte II. – X. se sastoje od cc 500 vojnika. I. kohorta se sastojala od 5 centurija, a II. – X. kohorte od 6 centurija, samo sa tom razlikom da su centurije I. kohorte bile duplo brojnije u odnosu na centurije ostalih devet

kohorti. Moguće je da je do povećanja brojnosti vojnog sastava i smanjivanja broja centurija I. kohorte došlo tek u drugoj polovici I. st. n. e. (možda za vrijeme Domicijana). U brojnost centurija nisu ulazili strijelci, konjanici i oficiri.

Zapovjedni lanac komandovanja u legijama

Glavni oslonac svake legije su činili njeni red (*ordo*) centuriona, koji su i nadalje imali svoje zamjenike (*optiones*). Redovi su postajali centurioni mukotrpnim prolaskom kroz petnaestak međučinova. Ovo stepenovanje je doprinijelo tome da su legije uvijek dobijale dobre, iskusne i stroge centurione, koji su u potpunosti srasli sa vojnim organizmom kojem su pripadali. Unapređenja su uglavnom bila u rukama komandanata legija i armija, namjesnika provincija i samoga princepsa. Ipak ima povremenih slučajeva da se slijedila i republikanska tradicija koja je dozvoljavala vojnicima da izaberu sopstvenog centuriona. U legiji je ukupno bilo 59 centuriona. U hijerarhiji centuriona ostali su stari nazivi *hastatus, princeps i triarius*, te mogući naslov *pilus*. Četiri centuriona I. kohorte su zvani *primi ordines* i to : *hastatus posterior, princeps posterior, hastatus, princeps.* Peti centurion I. kohorte i ujedno glavni legijski centurion je nosio naziv primipill/*primus pilus*, i nakon jednogodišnjeg obnašanja navedene dužnosti je uvrštavan u viteški red. Tako je svake godine, zavisno od broja legija, između 25 i 33 centuriona od strane princepsa uvrštavano u viteški red. Svaka kohorta, od II. do X. imala je 6 centuriona, koji su nosili nazive: *hastatus posterior, hastatus prior, princeps posterior, princeps prior, pilus posterior, pilus prior* (najviši centurion kohorte i ujedno centurion 1. centurije određene kohorte). Ispred naziva centuriona je stajao broj kohorte : *decimus hastatus posterior* („centurion X. kohorte”). Kohortom je zapovijedao najstariji centurion. Centurioni koji bi se osobito istakli mogli su računati na uključenje u viteški stalež i na dalje napredovanje u službi. Temelj armije su činili centurioni, koji su u bitkama bili najvažniji stub. To se posebno vidjelo u bitci kod Vulkajskih močvara 7. god. n. e., kada su centurioni spasili situaciju. Zato i ne treba da čudi da su u borbama centurioni imali velike gubitke. Centurioni i vojni tribuni nisu imali samo vojničke dužnosti, nego su mogli biti na službi namjesnicima, provincijskim i lokalnim vlastima i u nekim civilnim poslovima, obnašajući i ulogu birokratskog osoblja. Tako su oni česti kao arbitri u međašnim i drugim sporovima. Centurion je mogao služiti i kao *regionarius*, nadzornik određenog prostora. Centurioni su bili odlično plaćeni, i razlike u plaćama između redova i centuriona u vrijeme principata su postale znatno veće, nego što su bile u vrijeme puskih ratova i Srednje Republike. Već je u Kasnoj Republici počelo ovo raslojavanje u primanjima između na jednoj strani centuriona i na drugoj strani podoficira (*principales*) i redova. I na ovom primjeru se primjećuje koliko se smanjio demokratski i socijalni potencijal rimskog svijeta od punskih ratova do zaključno sa principatom.

Mnogi centurioni su bili grubi i okrutni, a često kažnjavanje koje su primjenjivali nad redovima bilo je udaranje batinom od vinove loze, koja je imala i simboličko značenje centurijatskog položaja. Inače centurioni su nosili sa sobom ovu batinu, kao čisto disciplinsku mjeru. Uz to, bilo je i centuriona koji su bili potkupljivi, pa bi uzimali novac o pojedinih vojnika koji bi željeli izbjeći određenu dužnost. San svakog legionara je bio da postane *primus pilus*, zašto je trebalo mnogo godina u službi i dosta iskustva.

August je nastojao da viši zapovjedni budu rezervirani samo za senatorski i viteški red. Pošto su vojne i civilne dužnosti bile ispomiješane i međusobno se nadopunjavale, očekivalo se od svakog karijernog političara da određeno vrijeme na početku svoga *cursus honorum* provede u vojsci. Po tome su senatori popunjavali pozicije : l*egatus Augusti propraetore, legatus legionis i tribunus militum laticlavius.* Vitezovi bi popunjavali : prokuratore Egipta i drugih manjih i nevažnijih provincija i oblasti, *praefectus castrorum*, ostale vojne tribune u legiji, prefekta pretorijanske garde i prefekte auksilijarnih jedinica. Na prvi pogled izgleda kao izrazito staleška organizacije zapovjedne hijerarhije, ali zbog same fluktuacije pojedinaca kroz različite redove rimskog društva i hijerarhijsko – zapovjedna struktura oružanih snaga nije bila zakovana. Obični vojnik – redov se mogao nadati da u toku svoje službe napreduje na komandnim dužnostima, i da na kraju dostigne i čin primipila i ulazak u viteški red. To bi onda njegovim potomcima predodredilo pripadnost višim slojevima i eventualno ulazak i u senatorski red. To nije bio rijedak slučaj. I ova okolnost pokazuje da je meritokratija imala veliko značenje u oružanim snagama, jer se odvažan, odgovoran, hrabar i pronicljiv pojedinac mogao uzdizati na društvenim i socijalnim ljestvicama, istina sporo. A pošto je vojna zapovjedna hijerarhija u rimskom svijetu više – manje bila paralelna sa onom političko – društvenom, onda je taj pojedinac napredovao i u socijalnom smislu, utjecaju i ugledu.

Iznad centuriona, stajali su vojni tribuni. Ukupno ih je legiji bilo 6, i svoj položaj su često smatrali kao međustepenik za civilnu, političku karijeru. Zapovjednik tribuna (*tribunus laticlavius*) dolazio je iz senatorskog reda, koji bi prije obnašanja viših magistratura i ulaska u Senat i neko vrijeme proveo u vojsci. Teorijski on se smatrao zamjenikom komandanta legije, međutim u praksi je njegovo neiskustvo ipak značilo da je u praksi tu funkciju prepuštao drugim oficirama. Drugi tribuni su birani iz reda vitezova i oni su pomagali legatu u zapovijedanju legijom (*tribuni angusticlavii*). Prije ulaska u vojnu službu, ovi vitezovi su obnašali neke javne i religijske dužnosti u svojoj lokalnoj zajednici, odnosno morali su proči dio svoga lokalnog *cursus honoruma*. Prije nego što bi postali legijski vojni tribuni, oni bi bili prefekti auksilijarnih jedinica bar 3 ili 4 godine, čime su sticali određeno komandno iskustvo. U legiji su *tribuni angusticlavii* imali zaduženja vođenja legijske administracije, pa su raspolagali i sa posebnim personalnim štabovima. U borbenom smislu oni su vodili neke specijalne zadatke, detašmane od više kohorti, skupljali resurse, bili neka vrsta štabnih oficira komandanta legije ili u bitci komandovali dijelovima fronta i bili emisari zapovjednika.

Iznad vojnih tribuna je bio legat, komandant legije (*legatus Augusti legionis*), koji je uobičajeno tu dužnost obnašao 3 – 4 godine. Često je to senator (koji je već ostvario neke stupnjeve državnog *cursus honoruma*) kojeg je imenovao August, i kojem je to bila dobra stavka za dalju političku karijeru. Njemu su bili pretpočinjene i auksilijarne jedinice koje bi bile priključene njegovoj legiji.

August je u okviru svoje reorganizacije dao da se izvrši i prekompozicija zapovjedne hijerarhije u legiji, odnosno ona se centralizirala i pojednostavila. Dok je ranije 6 vojnih tribuna zapovjedalo legijom, sada je komandant legije postao legat. Za vrijeme Republike, legati (u prijevodu : „zamjenici”) su ustvari bili članovi vojskovođinog zapovjednog okruženja u štabu.

Prefekt tabora (*praefectus castrorum*; i ovu službu je uveo August) je bio stariji i vrlo iskusni čovjek (u rangu viteza) koji je bio primipil i koji je cijeli život proveo u vojsci. Ovo je bila

Augustova inovacija kako bi se upravljalo stalnim taborima na granici, pa je tako u njegovoj nadležnosti nekoliko legija. U odsutnosti legata i prvog tribuna, on zapovijeda legijom. Praktično je ovaj bivši primipil, bio glavni operativni časnik na terenu, upravo zbog svoga znanja i iskustva i *de facto* glavni suradnik komandantu legije.

Vegecije retrospektivno (skoro četiri stoljeća nakon što je uvedena ova služba, koja u njegovo vrijeme više ne postoji) opisuje dužnosti prefekta tabora : „Postojao je i prefekt tabora koji je, doduše, bio nižega dostojanstva ali ipak zadužen za važne stvari. Pod njegovom su nadležnosti bili smještaj tabora i procjena nasipa i opkopa. Po njegovu se mogu vodila briga o šatorima i barakama vojnika, zajedno sa čitavom prtljagom. Njegovoj su djelatnosti pripadali osim toga bolesni suborci, ljekati koji su ih liječili i troškovi. Još se brinuo da nikad ne ponestane kola, tovarnih konja, željeznog oruđa kojim se reže i siječe drvo, otvaraju opkopi, gradi nasip i akvadukt, a jednako tako drva i stelje, ovnova, onagra, balista i drugih vrsta ratnih sprava. Njega su birali nakon druge i dokazane vojne službe kao najiskusnijeg od svoju kako bi druge pravilno poučio onome što je sam uz pohvalu obavljao."

Za vrijeme principata sve vojne jedinice (i legije i auksilijari, pa i pomorske flote i flotile) su bile grupirane u pojedine „armije" na osnovi svoje boravišne, provincijske pripadnosti. Pošto su namjesnici provincija bili ujedno i vojni i civilni dužnosnici, oni bi bili i komandanti svih vojnih jedinica na svome mandatnom području, što je nasljeđe iz republikanskog doba. Tako je donjogermanski provincijski namjesnik bio ujedno i komandant donjogermanske armije, i njemu su zapovjedno – hijerarhijski subordinirani svi legati i auksilijarni prefekti date provincije. Zbog prostorne udaljenosti, nepostojanja generalštaba u prijestolnici i vojno-obavještajne službe, namjesnici su imali i značajnu autonomiju u vođenju borbenih operacija i postupanju sa trupama, naravno sve unutar zacrtanih strateških planova središnje vlasti. Ovo je pojedincima koji su upravljali provincijama sa znatnim vojnim snagama davalo značajnu moć, što će se otvoreno pokazati 68. i 69. god. n. e.

Ispod centuriona, nailazi se i na sljedeće činove i dužnosti (nazvani *principales* = danas bi odgovarali podoficirama) : *cornicines, tesserarii, optiones, signifer, vexillarius, aquilifer, imaginifer, quaestionarii, speculatores*, te veterinar (*veterinarius*), ljekar (*medicus*), bolničari, čuvar oružja (*custos armorum*), regimentni činovnik zadužen za arhivu i službeničke poslove (*cornicularius*). Vojska je inače bila veoma birokratizirana institucija. Tako su se održavali financijski izvještaji, čak i neki sustavi dosjea za svakog od vojnika. Zapovjedi i odnosi unutar jedinice su se temeljili na pisanim zapisima. Tako je vojnik i za odsustvo morao imati pisani dokument (*commeatu*s) izdan od svoga starješine. Nažalost, samo je veoma mali dio te nekada obimne dokumentacije sačuvan (npr. u Vindolandi) jer je pisana na propadajućim, organskim materijalima. Jedino je u nešto značajnijem dijelu ta dokumentacija sačuvana u Egiptu, poradi njegovih pustinjskih klimatskih uvjeta.

U vrijeme Republike, termin *signifer* se vjerojatno generički odnosio na sve nosaće stjegova, zastava i slično. Ali je sa principatom došlo do njene sadržajne specijalizacije, pa je *signifer* postao samo jedan od mnogobrojnih tipova nosaća stjegova. *Signifer* je nosio *signum* (stjeg) za kohortu ili centuriju. Svaka centurija je imala svoga *signifera*, a unutar kohorte je *signifer* 1. centurije je bio glavni stjegonoša. *Signiferi* su preuzimali i odgovornost za financije jedinice, pa su funkcionirali i kao legionarski bankari. Stjeg se sastojao od *philarae* (diskovi ili medaljoni) zajedno sa nekim drugim elementima prikaćenim na štap. Na vrhu štapa bi se mogla nalaziti u

obliku lista oblikovano kople ili *manus*/otvorena ljudska ruka što simbolizira zakletvu lojalnosti koju su dali vojnici. Nekada bi *signum* uključivao i vijenac, vjerojatno označavajući čast, nagradu i odlikovanje.

Vexillarius je nosio komandantovu zastavu, *aquilifer* je nosio legijskog orla (koji je bio raširenih krila, okružen sa lovorovim vijencem), *imaginifer* je bio onaj koji je nosio simbol sa likom principsa (nošen samo u I. kohorti).

Obični vojnik - redov se nazivao *munifex*, a novak/regrut koji se nalazio na obuci *tiro* (u množini *tirones*). Za običnog vojnika i u legionarskom i auksilijarnom sastavu je korišten i izraz *caligati* ili *milites*, te *pedes* za pješadinca i *gregalis* i *alaris* za konjanika u alama i *eques* za konjanika u miješanim kohortama.

Zadaci legionara

Legija je predstavljala neku vrstu gradića, jer je svaki legionar znao neki zanat. Pri svakoj legiji je bilo i legionarsko konjaništvo koje se sastojalo od 120 građana, koji su obavljali i funkcije izvidnika i glasnika. Izgleda da konjanici nisu bili organizirani u turme, nego su bili podijeljeni među centurije.

Na spomeniku iz Mantove (datacija kraj Augustove vladavine), sa mnoštvom pojedinosti, vide se i dva konjanika, od kojih jedan nosi žičanu košulju, a drugi oklop od preklopljeno spojenih kovinskih ljuski. Žičane košulje će konjanici nastaviti nositi, i kada legionari – pješadinci pređu na korištenje segmentiranog oklopa. Za razliku od grčkih konjanika, rimski su nosili kacigu koja je otkrivala samo oči, nos i usta, a potpuno prekrivala uši. U prvo vrijeme principata konji nisu imali oklope i bili su ukrašeni samo brončanim privjescima. Tek za Hadrijanove vladavine i u rimskom konjaništvu pojaviti će se katafrakti. Pri kraju Republike konjanici su nosili koplje grčkog tipa sa željeznim šiljkom na oba kraja, te mač i mali štit (*parma equestris*). U doba principata su nosili duži mač (*spatha*) koji je bio nadomjestak keltskog mača, a štit je postao duguljasto zaobljen ili šesterougaon, ravne površine. Nosili su i tobolac sa sulicama. Sedlo se vjerojatno povjavljuje na početku principata, i ono je možda keltskog porijekla. Koristile su se i žvalje, potkovice i ostruge. Ni Grci ni Rimljani nisu poznavali stremenje, koje su možda koristili tada konjanici u stepama današnje Ukrajine i južne Rusije.

I u legijskom i u auksilijarnom sastavu su postojali posebni specijalisti klasificirani kao *milites immunes*, što je značilo da su bili oslobođeni nekih uobičajenih vojničkih dužnosti kako bi se bavili svojim specifičnim poslovima u korist vojske. Legija je mogla da ima i preko 600 ovakvih vojnika, a preko 100 vrsta specijalističkih poslova je evidentirano, kao što su kovači (*fabri*) među kojima su bili *scutarii* (vjerojatno zaduženi za opravku oružja), *carpentarii*, *capsarii* i *seplasiarii* (bolničari), *balniator* (zadužen za kupatila) i *cervesarius* (pivar). Nejasno je da li su spomenuta posljednja zaduženja obavljali vojnici ili civili zaposleni u vojnom taboru.

Rimska vojska je uvijek isticala svojim odličnim građevinarskim sposobnostima, posebno u kreiranju odbrambenih, ofanzivnih i opsadnih fortifikacija. Rimska vojna inženjerija je bila jedan od najbitnijih elemenata vojne, pa i civilne infrastrukture. Ne samo utvrde, tabori, fortifikacije, nego i mnogi putevi i mostovi (i to ne sama pontonski), pa i akvadukti su bile djelo vojne inženjerije (uostalom Rimljani su nenadmašeni majstori izgradnje cesta i mostova). Vojska je gradila i luke, javne zgrade, pa čak i čitave gradove, a vršila je i raskrćavanje šuma i isušivanje močvara, te je tako pomagala širenju poljoprivrednog zemljišta. Vojska je čak iskorištavala rudna bogatstva i kamenolome, kako bi dobili dodatna sredstva, sirovine za proizvodnju oružja i građevinski materijal.

U vrijeme mira, vojska je uvijek bila angažirana na nekim poslovima, uglavnom infrastrukturne javne prirode. Vojska je imala i značenje privrednih kapaciteta, pa su tako

mnoge cigle, crijepovi, antefiksi i slično izrađeni u legijskim i auksilijarnim radionicama i manufakturama. Ovi proizvodi su bili visoke kvalitete i mnogi su ostali sačuvani. Svaka vojna jedinica je u pravom smislu predstavljala zajednicu u kojoj su se mogli naći specijalisti raznih vrsta, a ne samo obični ratnici. Veće profesionalne, regularne vojne jedinice (legije i kohorte) su i bile zamišljene da budu što je moguće više samodostatne, i da (koliko je to moguće) svoje neposredne potrebe podmiruju iz vlastitih ljudskih i materijalnih resursa. Nisu samo najbolji inženjeri, majstori, zanatlije rimskog svijeta bili vezani za vojsku kao instituciju, nego i ljekari. Medicina, posebno kirurgija, mnogo toga duguju rimskim vojnim ljekarima i bolničarima.

Vojska je imala veliki interes za održavanje zdravlja, pa se razvila sofisticirana medicinska služba, koja je po efikasnosti prevaziđena tek u XIX. st. I u ovoj sferi vojnih poslova je augustovsko doba reorganiziralo raniju više ad – hoce medicinsku službu iz armija Republike u sustav. Ustanovljena je i formalna hijerarhija unutar medicinske službe, sa izgrađenim bolnicama (*valetudinaria* u legijskim taborima; *hospitia* u auksilijarnim taborima) u taborima. Najviši čin u taborskom bolnici (koji je direktno bio odgovoran samo prefektu tabora) je bio načelnik bolnice (*optio valetudinarii*), koji je više bio odgovoran za administriranje upravom i rukovođenje osobljem. Glavni ljekar je bio *Medicus*, najvećim dijelom iz grčkih ili istočnih provincija i koji je već bio stekao znatan ugled u svojoj profesiji. Najpoznatiji primjer vojnog *medicusa* je bio Pedanije Dioskorid (*Pedanius Dioscorides*), kirurg iz neronijanskog razdoblja, koji je i objavio medicinski udžbenik *Materia Medica*. Glavnom ljekaru je podređeno 10 *medici ordinarii*, od kojih je svaki bio zadužen za jednu od kohorti. Iako su načelno oni bili ljekari opće prakse, zabilježeni su i određeni specijalisti, kao što su *medicus chirurgus* i *medicus ocularis* (oftamolog) u *classis Britannica*. Ispod ljekara ordinarija nalazili su se bolničari, kao što su *capsarii* i *seplasarii*. I auksilijarne jedinice su imale svoju medicinsku službu, ali kako su kohorte i ale bile znatno manje u brojnosti od legija, one nisu imale glavnog ljekara, nego je njihova vojno-medicinska hijerarhija započinjala sa ljekarom ordinarijem. Tabori su uvijek primali regularne zalihe lijekova (uglavnom biljnih preparata), a pošto su tadašnji ljekari morali biti i odlični poznavatelji ljekovitog bilja, oni su obavljali i farmaceutske poslove. Izgleda da su se unutar tabora nalazili i vrtovi za uzgajanje takvog bilja. U bitkama se medicinska služba nalazila, kao i danas u neposrednoj pozadini, i uvijek se insistiralo na brzini saniranja rana. Iako nisu poznavali razloge infekcije i liječenja antibioticima, znalo se da ranu treba dobro i brzo očistiti, te dezinficirati.

Vegecije navodi i sljedeće : „Legija uz to ima graditelje, drvodjelje, zidare, kovače, ličioce i druge majstore koji su dobro pripremljeni za gradnju zgrada u zimskim taborima, sprava, drvenih tornjeva i ostaloga čime se osvajaju neprijateljski gradovi ili brane vlastiti. Oni izrađuju novo oružje, kola i ostale vrste ratnih sprava ili ih popravljaju kada su oštećeni. Imali su i radionice za štitove, oklope i lukove u kojima su se izrađivale strijele, kacige, bacačko i sve vrste oružja. Glavna je briga bila da u taboru nikada ne nedostaje nešto što se činilo nužnim vojsci, sve do te mjere da su imali i lagumaše koji bi poput Besa (narod u Trakiji koji se bavio rudarstvom op. a.) iskopali lagum pod zemljom i prokopali temelje zidina, te iznenada izronili da bi zauzeli neprijateljske gradove. Prefekt graditelja bio je njihov pravi naredbodavac."

Smatralo se da je besposlena vojska opasna pojava jer je mogla da dovede do popuštanja discipline, pada morala, nezadovoljstva i nemira. Radi toga se vojska u mirnodopsko uz disciplinu držala pod stegom i kontinuiranim zapošljavanjem. Ova praksa je imala i pozitivno dejstvo po javne financije. Umjesto da se na određenom građevinskom projektu zaposle veće mase civila koje bi se morale platiti, u tu svrhu su korišteni vojnici i njihova inženjerija koji su već primali platu po osnovi svoje službe. Privredna proizvodna djelatnost vojnih jedinica je i smanjivala izdvajanja javnih sredstava za nabavku logistike i resursa. Tako nije trebalo kupovati od civilnih manufaktura cigle i crijepove, jer ih je sama vojska izrađivala. Nije trebalo zapošljavati građevinske poduzetnike za gradnju vojnih objekata i vojne infrastrukture svih mogućih tipova, jer je to sama

vojska radila. Na ovaj način su vršene velike uštede javnih sredstava. Uz to, činjenica je da je vojska i znala bolje i kvalitetnije obaviti povjereni posao. Zapošljavanje vojske na poslovima koji nisu direktno vezani sa vojnim potrebama, je vjerojatno rezultat shvatanja da su vojnici službenici plaćani iz javnih blagajni. Iz takvog aksioma bi onda sasvim logički proizlazilo da se oni zapošljavaju i na nizu drugih javnih poslova, a ne da se tretiraju samo kao borbena mašina.

U jednom od sačuvanih pisama legionar opisuje kako je morao pomagati građanima – civilima koji su imali određenih teškoća u gradnji akvadukta (potpuno su pogrešno premjerili oba ulaza u tunel kroz koji bi se provukao vodovod), pa zaključuje : „želite li valjan posao, povjerite ga vojsci". Zato je često civilnim naseljima i selima odgovaralo da se u njihovoj blizini nađe stacionirana određena vojna jedinica, jer bi se u njoj gotovo uvijek mogli naći i vrsni majstori sa razvijenom odgovornošću i disciplinom. Tako je nakon što nestane prvotni dojam o tome da je riječ o okupacijskoj sili, domorodačko stanovništvo shvatalo da može, uz to što je riječ o izvoru gotovog novca, imati i druge koristi od vojske. Prisustvo vojske na određenom području je bilo i garant jače i efikasnije sigurnosti, jer je ulivalo povjerenje u mir i bezbjednost, preveniralo ili suzbijalo razbojništva. Zanimljivo je da su i aktivni vojnici (i legionari i auksilijari) i veterani uvijek bili prijemčivi da uđu u vrlo izražene interaktivne odnose sa okolnom civilnom populacijom, što je između ostalog uključivalo i pomaganje civilima u njihovom poslu. Simbioziranje vojnika i veterana sa civilnim stanovništvom se brzo odvijalo, posebno ako bi dolazilo do ženidbenih veza. Zato su se veterani rimskih oružanih snaga i mogli brzo aklimatizirati na civilni život kada bi dobijali časni otpust. Tako su se i kretanjem vojnih jedinica po rimskom svijetu širile tehnike, metode i stilovi mnogih profesija i proizvoda, ali i rimski način života, njegova kultura i jezik.

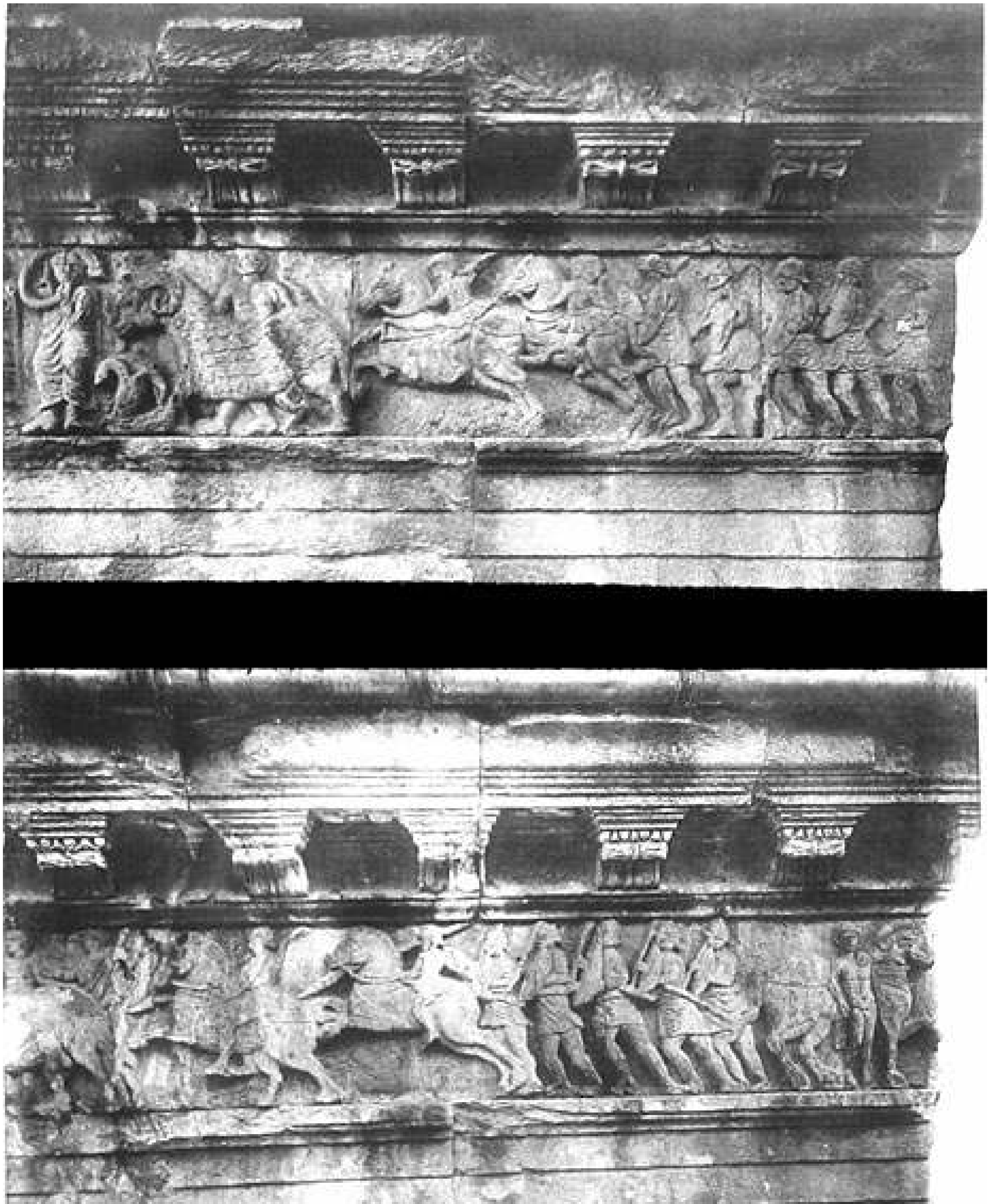
Oprema legionara

Oprema legionara je predstavljala njegov najvažniji i najprepoznatljiviji dio. Postoje dokazi da su unutar tabora postojale manufakture oružja (*fabricae*), ali nije isključeno da su i u principatu (kao kasnije sigurno u dominatu) postojale i manufakture oružja van tabora koje su rukovođene civilima.

Za razliku od uobičajenog stereotipa po kojem su rimski legionari nosili oklop od kovine i od segmentiranih dijelova (*lorica segmentata*) još u republikanskoj drevnosti, u augustovsko doba vojnici su uglavnom još uvijek nosili žičanu košulju (*lorica hamata*) kao oklop. *Lorica segmentata* (termin je iz XVI. st., možda su Rimljani upotrebljavali termin *lorica laminata*) je izgleda postala standardna za legionare tek u vrijeme principsa Tiberija. Riječ je o metalnim željeznim, trakama cirkularno i polucirkularno aranžiranim oko tijela, grudi i ramena. I od tada *lorica segmentata* je postala standardni uniformni oklop legionara u I. i II. st. n. e. Legionari na Trajanovom i Aurelijanovom stupovima nose segmentirani oklop, ali izgleda ne i na prikazima sa metopa na *Tropaeum Traiani* iz Adamclisi u Rumuniji, što možda navodi na pomisao da su legionari nosili i u ovom periodu žičane košulje i oklope od kovinskih ljuski.

Najraniji prikaz segmentiranog oklopa je sa reljefnih frizova Augustovog slavoluka u pijemontskom gradiću Susa na zapadnim Alpima, koji se datira u 6. god. p. n. e.

Riječ je o vrlo složenom, ali i vrlo prilagodljivom i dobrom oklopu, vrlo prilagodljivom, čvrstom i komotnom kada dođe do borbe. Segmentirani oklop je nudio i bolju zaštitu, posebno prema udarcima mača, kopalja, strijela i drugih projektila. Ali iako je bio bolji i kvalitetniji od žičane košulje u borbi, ipak je segmentirani oklop imao i značajan nedostatak.

Kako bi se zaštitio od korozije, bilo je potrebno kontinuirano održavanje (koje zbog oblika oklopa nije baš bilo jednostavno), za razliku od žičane košulje koja je bila znatno izdržljivija. Uz to je i izrada segementiranog oklopa bila složenija i samim tim skuplja. Segmentirani oklop se prestao nositi u III. st. n. e., kao i pravougani štit. Bez obzira koji tip oklopa se nosio (jednodjelni kovani, žičana košulja, segmentirani) ispod njega se obavezno nosila tunika (i sa i bez rukava), a uz vrat deblji šal (*focale*), koji je štitio da oklop ne nažulja vrat. U hladnijim područijima, vojnici su nosili i pantalone do gležnjeva (*bracae*) i čarape ispod kaliga.

I ovaj tip oklopa je vremenom evoluirao i postajale su i njegove određene podvarijante. Na osnovi pronađenih oklopa iz Kalkriese, Corbridge i Newstead se i sistematiziraju ti podvarijantni tipovi segmentiranog oklopa. Možda je postojao i neki četvrti hibridni tip.

Prednji dio segmentiranog oklopa.

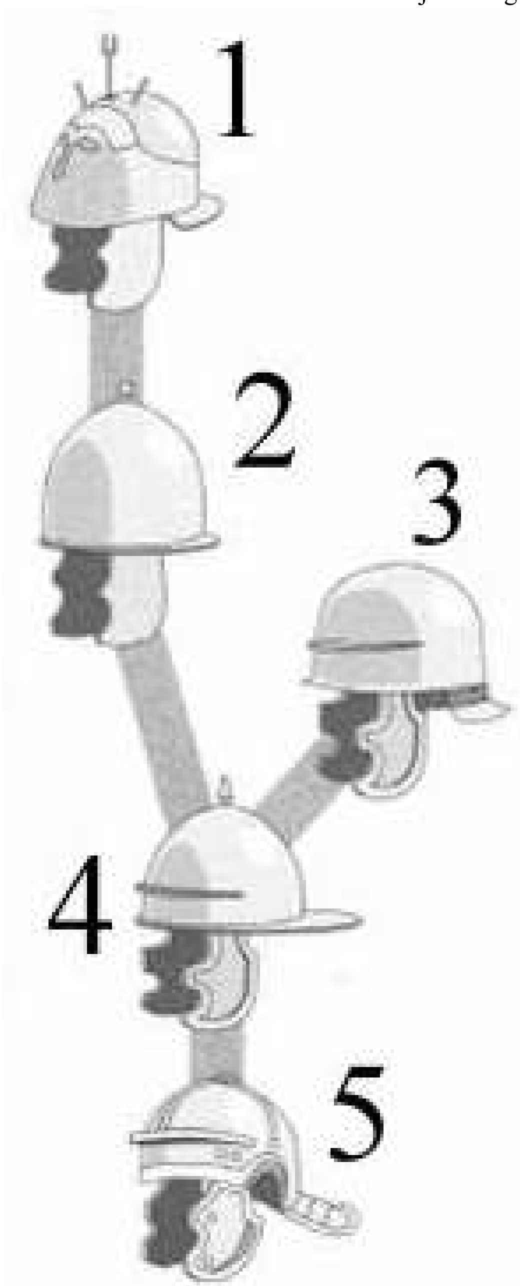
Stražnji dio segmentiranog oklopa.

Ilustracije preuzete iz Connolly, 1991:43.

O ranog principata uvriježilo se kao dio vojničkog oklope nositi i „rukave" (*manicae*) od željeza i bronze koji su osiguravali ruke i ramena. I manike su bile segmentiranog oblika, i prvo su nošene od gladijatora zvanih *crupellarii*, a kasnije od vojnika.

I kacige su doživljavale transformaciju oblika. Kao što je čuveni *gladius* porijeklom iz Španije, tako je i vojna kaciga u principatu porijeklom galska ili je razvijana i oblikovana po galskom uzoru. Taj tip su prvo preuzele sjeverne armije, da bi se onda raširile i po ostatku vojske, potiskujući ranije kacige Montefortino tipa i etrursko – korintskog tipa. I ova galska kaciga će se vremenom razvijati i evoluirati.

Evolutivni razvitak rimske vojne kacige.

1. Jedan od oblik kacige iz vremena punskih ratova. Modicifirani oblik tzv. etrursko – korintske kacige. Na vrhu se nalaze i držaći za ukrasna pera.
2. Kaciga iz Montefortina je bio najpopularniji oblik kacige iz Kasne Republike. Imala je rupicu na vrhu i posebno izrađen dio ispunjen olovom u koji se utaknu pera. Dvostruki prsten je visio ispod brade i tako spajao dijelove obrazine. Proizvodila se u velikim količinama.
3. Željezna galska kaciga iz I. st. p. n. e. znatno je bolje štitila vrat i ramena od rimskih kaciga.
4. Galska kaciga (tzv. „džokejska kapa”) je bila uobičajena za rani principat. Nastala je spajanjem kacige iz Montefortina sa galskim tipovima.
5. Legionarska kaciga od kraja I. i u toku II. st. n. e. Najpoznatiji tip rimske vojne kacige. Može se vidjeti na Trajanovom i Aurelijanovom stupovima.

Ilustracija preuzeta iz Brujić, 2005:60.

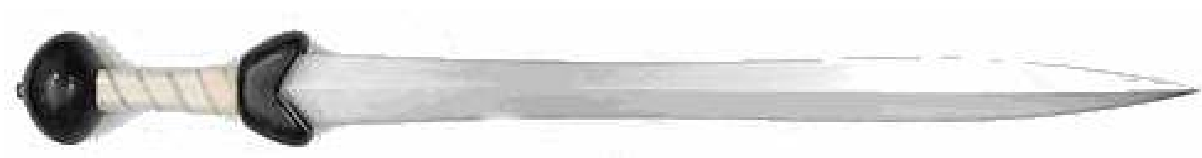

Ilustracija preuzeta iz Connoly, 1991:44.

Početkom I. st. n. e. i stari tip obrubljenog (sa odrezanim gornjim i donjim, i kasnije bočnim rubovima) štita iz republikanskog doba je zamijenjen sa četverokutnim štitom. Ovi štitovi su bili često ukrašeni, možda u vidu raspoznavanja pojedinih jedinica. Početkom I. st. n. e. mač i nož su visili na dva posebna opasača. Sprijeda je visila pregača izrađena od lijevanih kovinskih pločica, prčvršćenih ekserima na komadić kože. Kasnije je bio samo jedan opasač i za nož i za pregaču, a mač je visio na svome remenu. Takvi su opasači prekriveni četverokutnim pločicama od posrebrene bronce. Iz *gladius hispaniensis* u vrijeme principata su se razvili i evoluirani oblici. Mačevi su oblikom još podsjećali na tip „španskog mača", ali su proizvođeni sa sječivima usporednih oštrica i istanjenijeg vrha.

U odnosu na republikanski *gladius*, onaj iz vremena principata je bio kraći po dužini i lakši po težini. Prosječna dužina srednjerepublikanskog mača (oštrice) je bila 60 – 68 cm. (ukupna dužina je iznosila 75 – 85 cm.), dok je dužina oštrice mača iz I. st. n. e. iznosila 45 – 55 cm. U republikansko doba, mač je imao i izražajnije sužavanje u sredini kako bi se osigurala bolja ravnoteža i probadajuća sila. Inače su vojnici u svim razdobljima više preferirali probadanje, nego sjećenje.

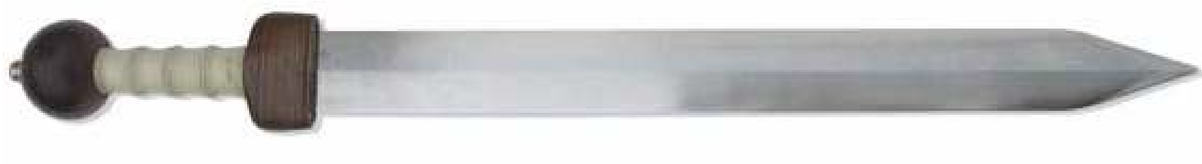
Do danas su poznata tri različita tipa mačeva u postrepublikansko doba i to nazvani po mjestima gdje su nađeni njihovi najreprezentativniji primjerci : Mainz *gladius, Pompeii gladius* i Fulham *gladius*. Majnc tip je u upotrebu ušao sa ranim principatom. Proizvodnja mačeva je započela u *Moguntiacumu*/Majncu. Veteran XXII. legije po imenu Gaj Gentilije Viktor (*Caius Gentilius Victor*), je svoje penziono obeštećenje uložio u poslovnu aktivnost kao *negotiator gladiarius*, odnosno proizvođać i trgovac oružjem. Mačevi proizvođeći bili su prodavani na širem području. Dužina oštrice majnckog *gladiusa* je bila 50 – 55 cm. Pompejanski tip je bio dosta popularan, i npr. skoro svi mačevi koje nose legionari prikazani na Trajanovom stupu nose ovaj tip. On je u početku bio najmanji od svih tipova *gladiusa*, ali je u kasnijim razdobljima postajao sve duži pa su kasnije njegove verzije nazvane *semi-spathas*. Dužina oštrice pompejanskog *gladiusa* u ranijim fazama je iznosila 45 – 50 cm. Tip iz Fulhama je predstavljao tipski oblik između majnckog i pompejanskog tipova, i njegova dužina oštrice je iznosila 50 – 55 cm.

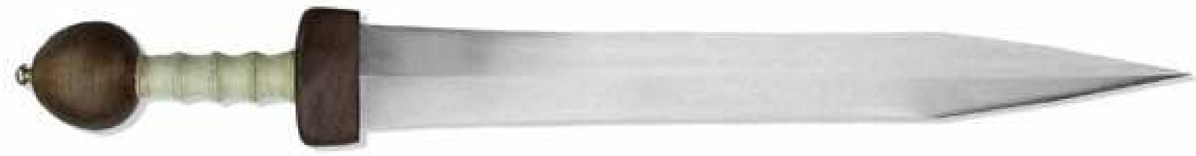
Replika originalnog tipa *gladius hispaniensis,* izrađena na osnovi nalaza iz riznice pronađene u Smihelu u današnjoj Sloveniji.

Replika mača majnckog tipa.

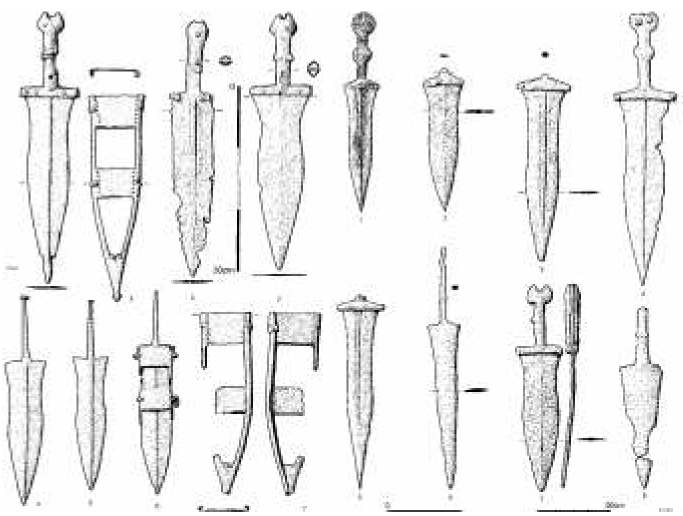
Replika pompejanskog tipa.

Replika mača tipa Fulham.

Današnji dugi nož ili kraki mač zvani kama/qama je po formi sličan rimskom *gladiusu*, ali ne potiće od njega. Kama je došla preko Gruzije, a izvorno je iz Irana.

Korice za mačeve su uglavnom bile drvene ili kožne, obrubljene bronzom, a one za noževe brončane ili željezne. Noževi su se koristili u vojsci i u ranom principatu. Tacit tako spominje da je vojskovođa Korbulo naredio pogubljenje jednog vojnika koji nije nosio nož dok se kopao jarak, a drugog jer je u istoj aktivnosti nosio samo nož.

Ilustracije koje prikazuju oštrice rimskih noževa.

Međutim, izgleda da se nož ipak nije nosio kao standardni dio opreme bar od kraja I. st. n. e., i u toku II. st. n. e. se nosio znatno manje. Ponovo se javio u ranom III. st. n. e. kada su i sječiva postala mnogo veća. *Pugio* je inače postao vremenom i simbolička oznaka oficira i dužnosnika. Principsi su nosili noževe kao simbole „prava na život i smrt”, pa i kao neku insigniju vrhovne vlasti.

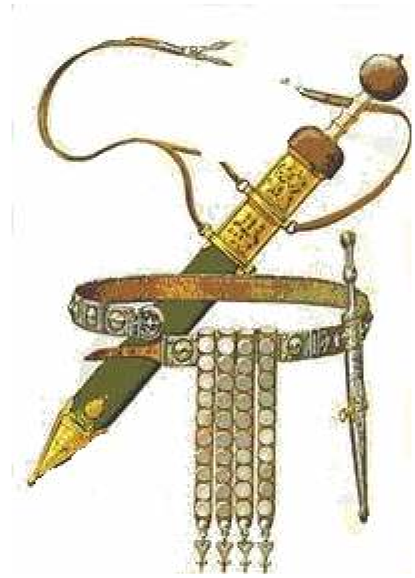
U prvo vrijeme sulice su slične onima iz kasnorepublikanskog doba, da bi se sredinom I. st. n. e. među oružjem pojavljuje teška sulica. Na spoj motke i šiljka je dodana olovna kuglica.

Četverokutni štit pronađen u Dura Europusu. Danas se nalazi u Yale Art Museum.

Ilustracija dva posebna opasaća. Preuzeto iz Connolly, 1991:46.

Ilustracija jednog opasaća. Preuzeto iz Connolly, 1991:46.

Sulica u vidu *piluma* je u postrepublikansko doba je bila nešto lakša nego što je bila ranije. Pored oružja, svaki legionar je nosio i pijuk-krampu, srp, koš, kablić, lanac, kožni remen i hranu za tri dana, a nekada bi sljedovanje bilo predviđeno i za 15 dana. Teret bi objesili na štap i nosili su ga na leđima. Za boravka van grada i tabora, osnovno vojno sljedovanje je bila pogača od kuhanog žita, koju su jeli sa slaninom i uz vino i sirće. U taboru je ishrana bila znatno raznovrsnija, sa velikim izborom mesa, voća, povrća. Osmorici vojnika je pripadala po jedna mula, koja je nosila šatore i ostalu opremu. Nekada su opremu nosile i kola sa dva kotaća pa i brodovi. U maršu je vojska napredovala dnevno prosječno 30 km., a za ubrzanog marša je mogla prijeći i po 50 i više km. Ispred svake legije je išao *aquilifer*, okružen sa znakonašama i trubaći u rog i tubu. Legionari se u maršu kreću po šestorica u jednom redu. Kada bi naišlo na rijeku koja se mogla pregaziti, jedna polovina konjanika bi ušla u vodu nizvodno, a druga uzvodno i tako bi stvorili barijere, dok bi između njih prolazili pješadinci i prtljaga. Konjanici na uzvodnoj barijeri bi sirivali vodotok, a oni na nizvodnoj bi hvatali opremu koju bi voda odnijela.

Oklop centuriona je izrađen od kovinskih ljuski i zvao se *lorica squamata*. Oni su nosili i potkoljenice, dok se perjanica protezala vodoravnom linijom od uha do uha. Mač i nož trosjekle oštrice nisu nosili na istoj strani kao redovi.

Lorica squamata je korištena i od nositelja stjegova, vojnih muzičara, nekada i konjanika i auksilijarnih pješadinaca pa i regularnih legionara. Većina reljefno prikazanih vojnika na *Tropaeum Traiani* nosi ovu vrstu oklopa.

Nadgrobni spomenik Tita Kalidija Severa (*Titus Calidius Severus*), centuriona XV. legije *Apollinaris*, stacionirane u Karnuntumu, koji je umro u 58. godini nakon 34 godine službe. Na reljefu su prikazani centurionov oklop od kovinskih ljusaka, potkoljenice, kaciga sa poprečnom perjanicom i batina od vinove loze. Natpis otkriva i njegovu karijeru. Počeo je kao auksilijarni konjanik – redov u *cohors* I. *Alpinorum*, gdje je postigao i čin *optio*. Kasnije se prekomandirao u legijski sastav, gdje je postao centurion XV. legije *Apollinaris*. Najdolji reljef vjerojatno prikazuje njegovog konjušara i njegovog konja. Spomenik je dao podići njegov brat Kvint. Datacija prije 117. god. n. e. Ovaj natpis pokazuje kako su bile elastične strukture unutar oružanih snaga, i da su sasvim normalne bile međusobne prekomande iz pojedinih tipova oružanih snaga. Danas se nalazi u Kunsthistorisches Museum u Beču.

Odmah po završetku III. građanskog rata, Oktavijan August je započeo masivnu demobilizaciju vojske, kako bi je doveo na pristojnu mjeru koja se može kvalitetno izdržavati. Vojska zatečena sa krajem III. građanskog rata je bila enormna po brojnosti, sa oko 50 legija. Ta brojnost je bila neodrživa za budući novi sustav i mirnodopsko okruženje koje su Oktavijan i njegovi suradnici namjeravali stvoriti. Sam August u svojim *Res Gestae* navodi da mu je 500 000 rimskih građana položilo vojnu zakletvu (znači bili su legionari). Dalje kaže da je časno demobilizirao (nakon završetka vojne službe), odnosno poslao u kolonije ili u njihove rodne gradove (sa otpremninom) više od 300 000 legionara. Od ovih 300 000 demobiliziranih 120 000 je bilo naseljeno u kolonije 29. god. p. n. e., dok je ostalih 180 000 demobilizirano prije i naročito poslije ovog datuma.

Ilustracije koje prikazuju rimske legionare.

U Europi i Americi su vrlo česta oživljavanja života rimskih legionara. Postoji veliki broj udruženja građana, zaljubljenika u rimski svijet i civilizaciju, koji se bave rekonstruiranjem pojedinih jedinica oružanih snaga Rimske države. Nekada ova društva izvode i javne predstave.

Kako se iz priloženih slika može vidjeti društva za reanimaciju oružanih snaga uglavnom svoju rekonstrukciju zasnivaju na legionarskom sastavu, i to sa segmentiranim oklopom. Većina rekonstrukcija se zasniva na stanju od druge polovice I. st. n. e. pa zaključno sa vladavinom principsa Marka Aurelija.

Raspored legija

U službi je bilo u trenutku Augustove smrti oko 150 000 legionara, pa je brojka onih koji su poginuli ili umrli za vrijeme službe iznosila oko 50 000 legionara (što je zanimljivo mala brojka za skoro polustoljetno razdoblje, u kome je bilo dosta ratova). August je nakon demobilizacije na početku zaživljavanja augustovskog režima ostavio 28 legija, koje su poglavito raspoređene na granicama, kao i u nestabilnim i strateški bitnim provincijama. Po nekom apsolutnom standardu ranoprincipatska legija je trebala da ima 6000 pripadnika, ali uglavnom se brojno stanje popunjenosti održavalo oko 5 000 pripadnika. Potrebno je istaći da je uz ovaj borbeni sastav, legiji prikačivano i drugo osoblje (više stotina *calones*, medicinsko osoblje, robovi i oslobođenici oficira... i sl.). Nakon katastrofe u Teutoburškoj šumi u septembru 9. god. n. e., taj broj je smanjen na 25 legija, jer XVII., XVIII. i XIX. legije (koje su bile stacionirane u provinciji Donja Germanija/*Germania Inferior*) nikada nisu bile obnovljene. U trenutku Augustove smrti 14. god. n. e. raspored legija je izgledao na sljedeći način :

Provincia	*Legiones*
Hispania Tarracononensis	IIII. *Macedonica.*Glavna baza je bila u današnjoj Herrera de Pisuerga. Simbol je bio bik, iako je koristila i jarca. VI. *Victrix*. Glavna baza je bila blizu današnje Brage. Simbol je možda bio bik. X. *Gemina*. Glavna baza je bila blizu današnje Brage. Simbol je bio bik.
Germania Inferior	I. *Germanica*. Glavna baza je bila kod današnjeg Kelna. Simbol je možda bio bik. XX. *Valeria Victrix.* Glavna baza je bila kod današnjeg Kelna. Simbol je bio prvo jarac, a kasnije vepar. V. *Alaudae.* Glavna baza je bila u *Castra Vetera*/Xanten. XXI. *Rapax.* Glavna baza je bila u *Castra Vetera*/Xanten. Simbol je bio jarac.
Germania Superior	II. *Augusta.* Glavna baza je bila u blizini *Mogontiacuma*/Majnca. Simboli su bili jarac, krilati konj Pegaz i bog Mars. Kasnije je samo jarac preostao. XIII. *Gemina.* Glavna baza je bila u *Mogontiacumu*. Simbol je bio lav. XIV. *Gemina.* Glavna baza je bila u *Mogontiacumu*. Simboli su bili jarac i orao, kasnije samo jarac. XVI. *Gallica.* Glavna baza je bila u *Mogontiacumu*. Simbol je možda bio lav.
Pannonia	VIII. *Augusta.* Simbol je bio bik. XV. *Apollinaris.*Glavna baza je bila u Karnuntumu. Moguće je da je simbol bio povezan sa bogom Apolonom ili nekom životinjom koja mu se posvećuje. VIIII./IX. *Hispana.* Simbol je možda bik.
Dalmatia	VII. od 42. god. n. e. *Claudia Pia Fidelis.* Glavna baza je bila u Tiluriju (Gardun). Simbol je bio bik, ali se pojavljuje i lav. XI. od 42. god. n. e. *Claudia Pia Fidelis.* Glavna baza je bila u Burnumu (Ivoševci kod Kistanja). Simbol je možda bio bog Neptun, a možda i vučica koja doji Romula i Rema.
Moesia	IIII. *Scythica.* Simbol je bio jarac. V. *Macedonica*. Glavna baza je bila u Oescusu. Simbol je bio bik, ali se koristio i orao (ptica koja se veže za Jupitera).
Syria	III. *Gallica.* Simbol je bio bik. VI. *Ferrata.* Glavna baza je možda bila u *Raphanaea* blizu Emese,dok je druga mogućnost *Cyrrhus.*Simbol je bio bik, ali je korištena i vučica sa blizancima. X. *Fretensis.* Simboli su bili bik, ratni brod, delfin, bog Neptun i na kraju vepar. XII. *Fulminata.* Simbol je bio grom/munja.
Aegyptus	III. *Cyrenaica.* XXII. *Deiotariana.*
Numidia	III. *Augusta.*Glavna baza je bila u Theveste. Simboli su bili Pegaz i jarac.

Najveći broj navedenih legija je osnovao Julije Cezar ili su nastale u toku II. i III. građanskog rata (osnivači su bili i konzul Pansa i Marko Antonije). Neke je od njih Oktavijan August obnovio ili restrukturirao. Svaka legija ima svoj broj i svoje ime, kao po mogućnosti i nadimke. Pošto je jedan dio legija numeriran za vrijeme II. i III. građanskog rata, došlo je do udupljavanja brojeva. To udupljavanje brojeva je nastavljeno i kasnije za vrijeme principsa koji su dizali nove legije, pa je numeriranje legija u principatu poprimilo pomalo kaotične oblike. Brojevi XVII, XVIII i XIX koji su pripadali legijama uništenim u Teutoburškoj šumi se nikada više nisu koristili za numeriranje legija, a po svemu sudeći su namjerno zaboravljena i njihova imena. Legije su imena dobijala na različite načine, po mjestu gdje su originalno regrutirane, po narodu i zemlji u kojoj je bila stacionirana, po narodu ili zemlji koju je pobijedila, po imenu (nomen ili kognomen,) principsa za vrijeme kojeg su osnovane. XXII. *Deiotariana*.je dobila ime po jednom galatsko – maloazijskom kralju. Imena i nadimci su se mogla dobiti i naknadno, kao i simboli. Npr. V. legija *Alaudae* je simbol slona dobila zahvaljujući svome držanju za vrijeme bitke kod Tapsa 46. god. p. n. e. zbog svoje hrabrosti suprostavljanju napadu slonova. Načelno (ali ne i apsolutno) su one legije koje je podigao Julije Cezar imale za simbol bika, a one od Augusta su nosile simbol jarca. Nadimci legija su često imali i počasni karakter u vidu odlikovanja, kao npr. *paterna*, *victrix* („pobjednička"), *pia fidelis* („pobožna i vjerna"), *antiqua* („poštovana"). Pojedini nadimci kao npr. *pia fidelis* su se mogli više puta dodavati istoj legiji. Uništene legije se nisu obnavljale, nego bi se formirale nove. Bilo je kasnije i slučajeva restrukturiranja legijskih sastava, tj. da se od ljudstva jedne legije formira drugo. A nekada bi bilo zabilježeno i raspuštanje čitavih legija (kao kazna za kolektivnu nedisciplinu, narušavanje zakletve, prelazak na stranu protivnika...itd...), kao npr. za vrijeme godine četiri cara. Raspuštanje legije se smatralo velikom sramotom i svetogrđem za njene pripadnike.

Epigrafski, nadgrobni spomenika Publija Klodija (*Publius Clodius*) iz I. legije *Germanica*. Danas se nalazi u Rheinisches Landesmuseum u Bonu.

Epigrafski spomenika Gaja Julija Nigera (*Caius Julius Niger*) iz II. legije *Augusta*. Danas se nalazi u Landesmuseum u Majncu..

Epigrafski spomenik na kojem se spominje VI. legija *Ferrata*. Danas se nalazi u Rockefeller Museum u Jerusalimu.

Epigrafski nadgrobni spomenik Severija Acepta (*Severius Acceptus*) iz VIII. legije *Augusta*. Danas se nalazi u Arkeoloji Müzesi u Istanbulu.

Epigrafski nadgrobni spomenik Gaja Valerija Krispa (*Caius Valerius Crispus*) iz VIII. legije *Augusta*.

Epigrafski, nadgrobni spomenik legionara iz VIIII. *Hispana* iz Linkolna u Jorkširu. Danas se nalazi u British Museum.

Epigrafski nadgrobni spomenik Publija Urvina (*Publius Urvinus*) iz XIII. legije *Gemina*. Danas se nalazi u Landesmuseum u Majncu.

Epigrafski nadgrobni spomenik Gneja Musija (*Cnaeus Musius*), signifera XIV. legije *Gemina*. Danas se nalazi u Landesmuseum u Majncu. Na prsima Musija se jasno vide odlikovanja u vidu medalja (*phalerae*).

Epigrafski nadgrobni spomenik Marka Favonija Facilija (Marcus Favonius Facilis), centuriona XX. legije *Valeria Victrix*. Danas se nalazi u Colchester Castle.

Borbeni poredak je legije je bio sljedeći : prvi red su činili V., IV., III., II., i elitna I. kohorta, a drugi red su činili X., IX., VIII., VII. i VI. kohorta. VI., VIII., X. kohorte su smatrane dobrim, a II., IV., VII. i IX. kohorte slabijim. VII. i IX. kohorta su bile često sačinjene od regruta.

Na kraju svoje službe veteran je dobijao časni otpust (*honesta missio*) sa potvrdom u vidu dokumenta koji se zvao *diploma*. Veterani su mogli biti naseljeni skupno u vidu kolonije, ili individualno bilo gdje na prostorima rimskog svijeta (najčešće u području svoga službovanja ili u rodnom mjestu). Veterani koji bi se naselili u naselja i područja u kojima je službovala njihova jedinica, postajali bi lokalni uglednici i ostajali bi povezani sa tim regijama, čak i ako bi se iz njih povukle jedinice u kojima su oni služili.

Auksilijari/*auxiliaries*

Pored legijskog sastava, u oružane snage Države su ulazile i auksilijarne trupe (kohorte i ale), koje su bile većinom sastavljene od pripadnika peregrinskih *civitates*, koji nisu imali rimsko građanstvo. I one su načelno i u miru popunjavane sa dobrovoljcima, a ne prisilnim novačenjem (kako se predstavlja u pojedinim „patriotskim historiografijama”). U slučaju određenih specifičnih okolnosti, vojni pohodi i nenadane opasnosti u julijevsko – klaudijevskom periodu izgleda da je dolazilo i do mobiliziranja peregrina u auksilijarne jedinice. Za mnoge peregrine je dobrovoljni ulazak u auksilijarne kohorte predstavljao dobru šansu, zato one i nisu oskudijevale sa dobrovoljcima. Auksilijarni vojnik je imao redovnu, i dobru platu, statusno se nalazio iznad mnogih svojih zemljaka. Njihovi sinovi su kao rimski građani onda mogli da postanu i pripadnici legija, uđu u viteški red i nastave se probijati na političko – društvenoj ljestvici rimskog svijeta. I to ukazuje na fleksibilnu strukturu oružanih snaga Rimske države, koja nije imala čvrsto zakovane hijerarhijske nivoe, kao npr. u mediavelnom historijskom razdoblju.

Uvođenje auksilijarnog sastava u oružane snage Rimske države za vrijeme Augusta je bilo inspirirano postojanjem nekadašnjih savezničkih (*socii militia*) „krilnih” snaga. Ali za razliku od njih (mobilizacijsko – regrutnog karaktera i ad – hoc formacija), auksilijarne jedinice principata su bile stalne, etablirane regimente profesionalnog karaktera. Razlikovale su se i po veličini i po operativnom karakteru.

Na kraju službe auksilijar je dobivao rimsko građanstvo, koje bi se prenosilo i na njegovu suprugu, i zavisno od historijskog razdoblja i na njegovu djecu, kao i značajno penziono obeštećenje. Nakon službe veterani – auksilijari su imali i određen ugled u zajednicama gdje bi se naselili. U sastav auksilijarnih jedinica primani su i „barbari” (oni koji su dolazili iz zajednica van rimske ekumene) koji su mogli formirati i zasebne jedinice, a mogli su biti uvrštavani i rimski građani (npr. „dobrovoljačke kohorte rimskih građana”, ustvari izvorno nastale regrutiranjem oslobođenika, koji su oslobođeni samo kako bi bili unovačeni).

U sastave auksilijarnih jedinica su često ulazili i sinovi njihovih veterana, koji su sada bili nositelji rimskog građanstva. Oni su više preferirali da budu u okviru poznate vojne formacije, nego da idu npr. u sastav legija. U auksilijarne jedinice su nekada transferirani i legionari, uglavnom na neke zapovjedne dužnosti. Kako bude vrijeme odmicalo, broj rimskih građana u auksilijarnim jedinicama će sve više rasti.

Auksilijari nisu imali tako stroge granice za primanje u svoje redove, kao legije. Broj auksilijarnih trupa nije bio zanemarljiv, u pješadijskom sastavu auksilijara je bilo skoro kao i legionara, a davali su i ubjedljivo veći dio konjice i specijaliziranih jedinica (strijelci i laka konjica). Po tome bi auksilijara bilo čak i nešto više nego legionara.

Za vrijeme principata 2/3 strijelaca su bili pješadinci, a 1/3 konjanici. Strijelci konjanici su u oružane snage uvedeni tek kada su se Rimljani suočili sa istočnim narodima koji su prakticirali konjičko streljaštvo, kao npr. Iranci. I u toku I. st. n. e. konjičko streljaštvo je bila raširena formacija u oružanim snagama, i korišteno je i u kampanjama protiv „barbarskih naroda" u Europi. Kao osnovno oružje strijelaca je korišten kompozitni luk, napravljen od više slojeva različitih materijala.

Borbena kvaliteta auksilijara je bila respektabilna. Auksilijarni sastav iz vremena ranog principata poticao je iz prakse korištenja pomoćnih i nerimskih i neitalskih jedinica u okviru oružanih snaga imperije još iz vremena Republike. Augustovski režim je uradio transformaciju ovih starih pomoćnih jedinica koje su podizane na privremenoj, ad – hoc bazi, i stvorio je stalni auksilijarni sastav, sa standardiziranom strukturom, opremom i uvjetima službe. Auksilijarni sastav ustanovljen u augustovsko doba će ostati standardiziran sve do III. st. n. e. Od Augusta auksilijari su organizirani po kohortama (radi lakšeg manevriranja i prebacivanja na terenu). Postojala su tri tipa auksilijarnih jedinica i to : *ala* (konjica), *cohors peditata* (pješadija) i *cohors equitata* (miješana pješadijsko – konjanička jedinica = ¼ konjanika i ¾ pješadinaca). Miješane kohorte su bile ustvari pješadijske kohorte sa dodatnim konjaničkim eskadronom od 4 turme. Možda su vremenom i one kohorte koje nisu striktno označavane kao mješovite, dobijale konjaništvo kako bi bile mobilnije i operativnije. To bi onda znatno povećavalo ukupan udio mještovitih kohorti u auksilijarnom segmentu. Ako je suditi po Arijanovom podatku da je obična ala brojila 512 pripadnika, njena turma je brojila 32 pripadnika. Turma u mješovitim kohortama je brojila 30 pripadnika, kao i u republikanskom dobu.

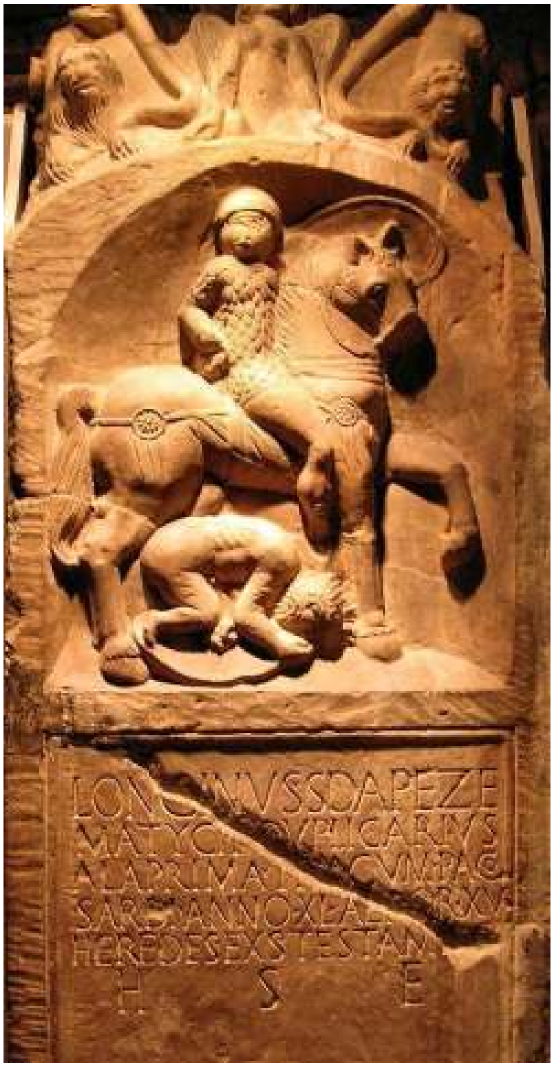
Nakon 80. god. n. e. jedan dio auksilijarnih jedinica je bio označen i kao *milliaria,* odnosno imale su skoro dupliranu teorijsku i oficijelnu brojnost obične auksilijarne jedinice. Međutim, ove duplirane jedinice rijetko su dostizale tu predviđenu cifru. Obična ala je imala 16 turmi, a ona duplirana 24 turme. Obična pješadijska kohorta je imala 6 centurija, a duplirana 10 centurija. Obična pješadijsko – konjanička kohorta je imala 6 centurija i 4 turme, a duplirana 10 centurija i 8 turmi. Međutim, ovakav tip dupliranih jedinica je ostao u manjini i sredinom II. st. n. e. one su sačinjavale oko 13 % svih jedinica, odnosno 20 % kompletnog auksilijarnog ljudstva.

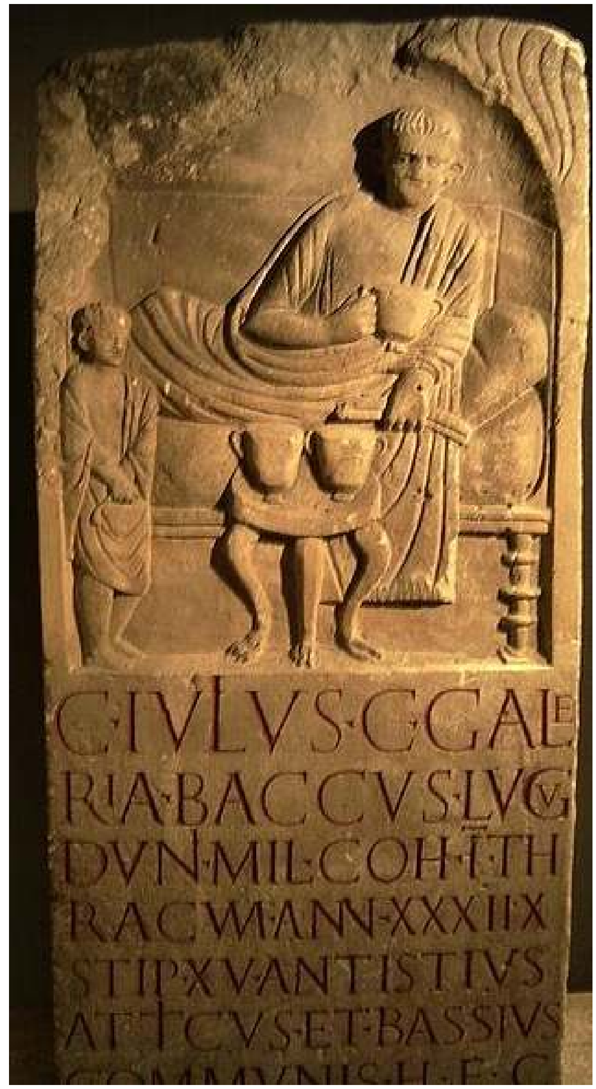
Epigrafski, nadgrobni spomenik auksilijarnog konjanika *Vonatorixa*, sina Duka, iz Bona. Datacija sredina I. st. n. e. Vonatoriks je umro u 45 godini, nakon 17 godina službe u *ala Longiniana*. Vonatoriks nosi oklop od kovanih ljuski, koplje, dugi mač *spatha*.

Epigrafski, nadgrobni spomenik Tita Flavija Basa (*Titus Flavius Bassus*), sina Mucala. Ovaj konjanik, tračkog porijekla, je bio u sastavu I. ale *Noricum*. Umro je 46. godini nakon 26 godina službe, u toku koje je i dobio rimsko građanstvo. Reljef prikazuje konjanika kako pod sobom obara njemačkog ratnika, kojeg namjerava probosti kopljem. Datacija flavijevsko doba, vjerojatno kraj I. st. n. e. Danas se nalazi u Römisch-Germanisches Museum u Kelnu.

Epigrafski, nadgrobni spomenik Logina Sdapeza (*Longinus Sdapeze*), sina *Matygusa* iz *Camulodunuma*/Kolčestera. Reljef prikazuje konjanika u oklopu od kovinskih ljuski kako gazi golog, bradatog britanskog „barbara”. Longin Sdapeze je tračkog porijekla iz grada Serdike (današnja Sofija), služio je u I. tračkoj 15 godina i umro je u 40 godini (sredinom I. st. n. e.). Spomenik su podigli njegovi nasljednici.

Epigrafski, nadgrobni spomenik auksilijarnog vojnika – pješadinca po imenu Gaj Julije Bak (*Caius Iulius Baccus*), iz Lugdunuma. On je umro u 38. godini, nakon 15 godina službe. Njegova regimenta je bila *Cohors* II *Thracum*. Zanimljivo je da se Julije Bak na prikazu nalazi obučen u civilnu odjeću. Danas se nalazi u Römisch-Germanisches Museum u Kelnu.

Auksilijarnim jedinicama su u većini slučajeva zapovijedali prefekti. Nekada su auksilijarnim jedinicama zapovijedali oni viteškog ranga ili čak i stariji centurioni. Komandanti jedinica su mogli biti i rimski građani u statusu viteza, vojni tribuni, legijski centurioni ili pouzdani i lojalni domorodački poglavari, velikaši ili dužnosnici (sa ili bez rimskog građanstva). *Ala Gallorum Atectorigiana* je nekada bila zapovijedana od lokalnog galskog poglavice po imenu *Atectorix*. I Baton Dezitijatski i Arminije su bili komandanti auksilijarnih regimenti. Tek je princeps Klaudije odredio da samo osobe u statusu rimskih vitezova mogu kao prefekti komandirati auksilijarnim alama i kohortama. Inače je vladavina principsa Klaudija izgleda donijela značajan razvitak u auksilijarnom ustrojstvu, posebno uzdižući prestiž auksilijarnih jedinica.

Auksilijarne regimente su bile modelirane kao i one u legijskom sastavu. Pješadijske jedinice su podijeljene u centurije, pod zapovjedništvom centuriona. U kohortama subordinirani centurionu su bili *signifer, optio* (kod konjanika *duplicarius*)*, tesserarius* (kod konjanika *sesquiplicarius*), i sve ostale službe koje su postojale i u legijskim centurijama. Sve auksilijarne regimente su imale takođe i podoficira pod nazivom *custor armorum*/"čuvar oružja" i *vexillariusa* koji je nosio regimentalnu (kohortsku ili alasku) zastavu. Centurion koji je komandovao 1.centurijom u kohorti je nosio naziv *centurio princeps*, i bio je drugi po važnosti časnik kohorte (odmah iza prefekta).

Izuzetak su bile tzv. „dobrovoljačke kohorte rimskih građana", odnosno one kohorte sa oznakom *civium Romanorum*, kojima su originalno zapovijedali vojni tribuni. Dok su neduplirananim auksilijarnim kohortama zapovijedali prefekti, onim tipa *milliaria* su komandovali vojni tribuni. Iuzuzetak su bile batavske i tungrijske duplirane kohorte kojima su nastavili komandovati prefekti. I dupliranim alama su nastavili zapovijedati prefekti.

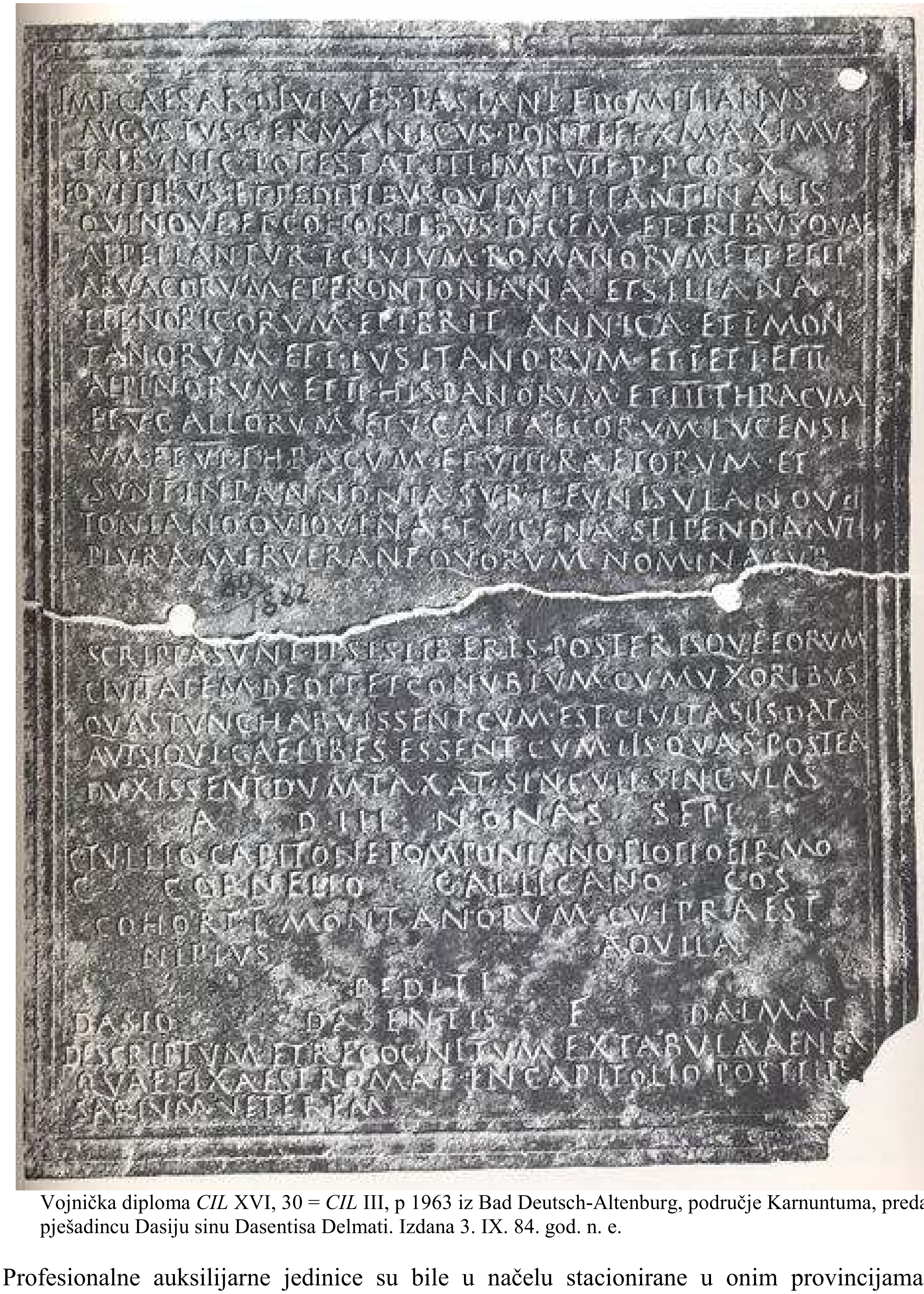
Epigrafski, nadgrobni spomenik konjičkog signifera Oklatija iz *Novaesiuma*. Danas se nalazi u Clemens-Sels-Museum, Neuss, Njemačka.

Epigrafski, nadgrobni spomenik vojnika Marija, sina Ruktina (*Ructinus*), iz *Cohors I Montanorum* iz Magdalensberg u austrijskoj Koruškoj. Marije je umro u svojoj 25. godini službe. Datacija prije 68. god. n. e.

Konjičke jedinice podijeljene na turme (*turmae*) od 30 do 32 pripadnika i koje su pod zapovjedništvom dekuriona. Svaka ala imala je svoju zastavu (*vexilium*), a svaka turma svoj stijeg (*signum*). U alama su dekurionu subordinirani bili *signifer, duplicarius, curator* (briga o konjima i njihovom opremanju)*, vexillarius, sesquiplicarius*. Među podoficirima i oficirama je bilo i peregrina i rimskih građana. Većina starješina koji su bili rimski građani i sami su bili peregrinskog porijekla, jer su uglavnom dolazili iz reda vojničkih familija, gdje bi njihovi očevi ili djedovi dobili rimsko građanstvo. Kako se bude širilo rimsko građanstvo među domaćom elitom, tako se i udio rimskih građana u starješinskom kadru auksilijarnih regimenti proporcionalno povećavalo. Dekurion 1.turme u ali je nosio naziv *decurio princeps.* Centurioni, dekurioni i podoficiri auksilijarnih jedinica su dobrim dijelom dolazili iz redova domorodačkog stanovništva, i mogli su biti i sa rimskim građanstvom i bez njega. Kako vrijeme bude odmicalo, udio rimskih građana u oficirskom i podoficirskom kadru će se sve više povečavati, poradi širenja rimskog građanstva među peregrinima i auksilijarnim veteranima.

Kao što je već istaknuto i auksilijarne jedinice su bile profesionalnog karaktera i u njih su ulazili dobrovoljci (*voluntarii*). Najčešće se u vojsku stupalo između 17. i 20 godine života, ali u slučaju većih borbenih poduhvata pristupalo se i prisilnom regrutiranju (*dilectus*) domorodaca. Iako ima primjera o regrutima od čak samo 14 godina starosti, velika većina regruta je ipak ulazila u sastav auksilijarnih jedinica u dobi od 18 do 23 godine. Auksilijari u stalnom sastavu su po završetku svoje višedecenijske službe (cc 25 godina), su po časnom otpustu dobivali rimsko građanstvo (u slučaju da ga nisu imali) i adekvatno penziono obeštećenje. To pravo na građanstvo i „penziju" im je po časnom otpustu (kao i u slučaju legionara) bilo zapisano na dokumentu (*diploma*) od dva spojena lista bronce. Posebna vrijednost diploma je bilo to što su one bile datirane, i što su vrlo detaljne (po podacima) u tekstu koji daju. Pošto su diplome rađene i ispisivane po šablonu, onda je na njima ispisivan i popis auksilijarnih jedinica u određenoj provinciji u određenom razdoblju.

Vojnička diploma *CIL* XVI, 30 = *CIL* III, p 1963 iz Bad Deutsch-Altenburg, područje Karnuntuma, predata pješadincu Dasiju sinu Dasentisa Delmati. Izdana 3. IX. 84. god. n. e.

Profesionalne auksilijarne jedinice su bile u načelu stacionirane u onim provincijama i oblastima (kao u slučaju pred pohod na Markomaniju 6. god. n. e.), koje im nisu bile matične. To je rađeno iz razloga sigurnosti, ali i pospješivanja procesa romanizacije. Svaka

auksilijarna jedinica ima svoje ime, koje se sastoji od broja i često od naziva provincije ili oblasti u kojoj su one originalno regrutirane. Ova imena su se održala prilično dugo, skoro sve do IV. st. n. e., ali bez obzira na ime naknadna regrutiranja su preslojila tu prvu etničku, narodnosnu osnovu određene auksilijarne jedinice.

U prvo vrijeme imena kohorti su imala specifičnija narodnosna imena (*Campagonum, Trevirorum* i *Bessorum*), da bi kasnije imala opća imena (*Hispanorum, Gallorum, Thracum*) što pokazuje da se zona regrutiranja proširila. Najveći broj kohorti sa etno-narodnosno-zemljopisnim imenom je službovao u provincijama i područjima daleko od svoje matične i originalne zone regrutiranja. Tako su u svoje redove primali i lokalne stanovnike, kao i sve one koji su to željeli a mogli su doći iz bilo kojeg kutka rimskog svijeta. Izgleda da je u julijevsko – klaudijevskom periodu bilo nastojanja da se sačuva etničko – narodnosno – zemljopisni obrazac ovih jedinica i kada bi one napustile svoje matične oblasti i provincije, pa bi se u njih nastavljalo regrutiranje iz originalnih zemalja. Ali ipak je vremenom regrutiranje u ove jedinice sve više prelazilo na lokalnu populaciju gdje bi one bile stacionirane. To je posebno postalo izraženo sa I.flavijevskom dinastijom. Bilo je i izuzetaka, pa su tako neke specijalizirane jedinice kao batavsko – germanske kohorte (koje su služile kao neka vrsta elitne garde), maurska konjica i sirijski strijelci zadržale svoje specifično etničko i narodnosno određenje u narednim periodima. Neke jedinice su ostajale u svojim matičnim područijima i duži period kao npr. *cohors I. Delmatarum milliaria equitata* (1. dalmatinska duplirana mješovita/konjička kohorta). U slučaju da jedinica nose ime po nekoj osobi, i ako to nije sam princeps (uglavnom njegovo gentilno ime) ili neko iz vladajuće familije, onda je u većini slučajeva riječ o njenom prvom ili nekom ranom prefektu (zapovjedniku).

Civium Romanorum su bile kohorte originalno sastavljene od rimskih građana (uključujući i oslobođenike), i to *ingenuorum* originalno sastavljene od u slobodi rođenih rimskih građana, *voluntariorum* originalno sastavljene od robova koji su oslobođeni, koji su dobili rimsko građanstvo, koji su unovačeni i poslani da se bore protiv ilirskih ustanika za vrijeme Velikog Ilirskog ustanka od 6. do 9. god. n. e. August je smatrao nedostojnim da u legije unovači tu masu oslobođenika, pa su za njih formirane posebne formacije tzv. „dobrovoljačke kohorte”. Nakon originalnog popunjavanja, kasnija novaćenja u ove regimente koje su nosile ime „rimskih građana” su zahvatala i peregrine. Ovaj naziv je mogao biti i počasnog karaktera, odnosno da je u znak odlikovanja čitava kohorta dobila taj naziv i da su njeni pripadnici koji nisu imali rimsko građanstvo po automatizmu ga dobili. *Classica, nauticarum, maritima* originalno regrutirane iz sastava mornarice, *praetoria* originalno kohorta pretorijanske garde, *singularium* originalno formirana oko pripadnika princepsove osobne konjice *equites singulares Augusti*, *contariorum* regimenta specijalizirana za duga koplja (*contus*), *dromedariorum* regimenta na kamilama i koja se koristi za pustinjsko ratovanje. Jedan dio jedinica je bio označen i kao *sagittariorum*, što znači da su bili specilizirani za streljaštvo sa lukom i strijelom, što naravno ne znači da i u drugim jedinicama nije bilo strijelaca. Ovi strijelci su se regrutirali najviše iz Sirije, Male Azije i Trakije. *Cataphractarii* (poznati i kao) su bili teško – oklopljeni konjanici, koji su bazirani na iranskom modelu (partskom i sarmatskom).

Zone najvećeg regrutiranja u auksilijarne jedinice su bile galske provincije (posebno *Belgica*), sjeverna Španija i Luzitanija, alpske, dunavska i ilirska područja, Galatija. Sirija je davala gro strijelaca, a sjeverna Afrika (Numidija i Mauritanija) su davali vrlo dobru i cijenjenu maursku laku konjicu (*equites Maurorum; equites Numidarum*). Ukupno je bilo oko 250 auksilijarnih jedinica, od kojih se za mnoge znaju imena. Kasnije će se broj auksilijarnih kohorti još znatnije povećati.

Zone najvećeg regrutiranja su bile martialne galske (Belgija npr.), hispanske (sjeveroistočna Španija) i germanske (Batavija) zone, te posebno Ilirik, a kasnije su značajan doprinos auksilijarstvu davali Mauri, Tračana i Britanci.Na prostoru provincije Gornji Ilirik/Dalmacija nakon završetka Velikog Ilirskog ustanka su bile stacionirane sljedeće auksilijarne kohorte i ale:

1.*ala Pannoniorum*
2.*ala Parthorum*
3.*Cohors III. Alpinorum equitata*
4.*Cohors I. Bracaraugustanorum*
5.*Cohors II. Cyrrhestarum*
6.*Cohors XI. Gallorum*
7.*Cohors I. Liburnorum*
8.*Cohors I. Lucensium equitata*
9.*Cohors I. Campana (Campanorum) voluntariorum civium Romanorum*
10.*Cohors VI. voluntariorum civium Romanorum*
11.*Cohors VIII. voluntariorum civium Romanorum*
12. *Cohors I. Belgarum equitata*
13.*ala Claudia nova*
14. *ala (Tungrorum) Frontoniana.*

Od auksilijarnih jedinica koje su originalno potekle sa prostora ilirskih zemalja vrijedi istaći : kohorte *Breucorum*, *Dardanorum, Delmatarum*, *Illyricorum, Latobicorum, Pannoniorum, Scubulorum, Varcianorum*, možda i *Athoitarum*.

Nomenklatura auksilijarnih jednica je slijedila sljedeće načelo : tip jedinice, broj, ime naroda ili zemlje u kojoj su originalno regrutovane u genitivu množine. Neke regimente su kombinirale i imena više naroda, što ukazuje da su nastale spajanjem od dvije regimente. Manji dio regimenti je imenovan po nekom pojedincu, često po svome prvom prefektu, a bilo je i onih koje nisu imale serijski broj. I ausilijarne jedinice su mogle dobivati počasne nadimke, kao što su več spomenuti *civium Romanorum*, gentilno ime principsa, ili one koji su bili davani i legijama (*pia fidelis*). Neke su nosile i nazive odlikovanja kao *torquata* i *armillata.* Znalo se desiti da pojedine regimente akumuliraju veliki dio ovih počasnih naziva i odlikovanja kao npr. *cohors* I *Brittonum Ulpia torquata pia fidelis c.R*.

Sa Karakalinom konstitucijom je nestalo i praktične razlike između legionara i auksilijara, ali to nije značilo i automatsko ukidanje navedenih regimenti. Pojedine od njih su, samo u različitom kontekstu i sa suštinski različitom sastavu i sa drugačijom veličinom, strukturom i kvalitetom nastavile postojati i u IV. st. n. e.

Auksilijarne trupe su nosile raznolikiju uniformu i oklope, posebno u prvo vrijeme kada su još uvijek bile žive njihove domorodačke tradicije i načini vojne opreme. Tako neki od njih (veći dio) imaju žičanu košulju ili oklop od spojenih kovinskih ljusaka ili kožni oklop ili (manji dio) nisu nosili nikakav oklop. Kacige su uglavnom bile sličnije onim legionarskim, ali nešto jednostavnijeg oblika. Osnovni tip oružja i kod auksilijara je bio mač, kao i koplje. Izgleda da su tip koplja poznat kao *pilum* imali samo legionari. Pojedine auksilijarne jedinice su mnogo polagale i na streljaštvo. Štitovi su pretežito bili ovalnog tipa. Postoje indicije da su segmentirani oklop nosili i auksilijari, jer su nalazi povezani sa ovom vrstom oklopa nađeni u mnogim taborima u kojima su garnizonirale samo auksilijarne jedinice. Vremenom se težilo i ujednačavanju vojne opreme i kod auksilijara, pa je krajem julijevsko – klaudijevskog perioda došlo vjerojatno i do standardiziranja opreme, uniformi i obuke. Po obuci, treningu i borbenim kvalitetima ove aksilijarne regimente vremenom nisu zaostajale u odnosu na legionare. Pješadijske auksilijarne trupe uopće ne treba tretirati kao lahku pješadiju, jer su oni isto ili skoro isto, ili bar nešto slabije bili naoružani i obučeni u odnosu na legionare. Oni se nisu borili ni u „mekšem" poretku u odnosu na legionare. U bitkama na

otvorenom, auksilijari su bili stacionirani na krila (tradicija koja potiće još iz vremena Srednje Republike). Auksilijarni konjanici su bili dobro obučeni i naoružani (kaciga, ovalni štit, žičana košulja ili puni kovani oklop za prsa, *hasta, spatha*).

Auksilijarne jedinice su uz legije predstavljale snažno sredstvo romanizacije. Nakon 25 godina službe u oružanim snagama u kojima je zapovjedni i službeni jezik bio latinski, oni bi bili prilično romanizirani. I onda bi veterani, koji bi ujedno postajali i rimski građani, naseljavali na području gdje bi služili ili bi se vraćali u domovinu. Tamo su gotovo sigurno širili način života i sustav vrijednosti koji su stekli za vojne službe. A pošto su veterani uživali određeni respekt, taj njihov romanizirani karakter bi još više dobivao na značenju.

Rimska država za vrijeme Augusta i u toku principata je mogla raspolagati i sa trupama potčinjenih «savezničkih» državica (Trakija, Mauritanija, Kapadokija, Judeja, Arabija) i plaćenika iz „barbarskih” zemalja. Oni su bili poznati pod nazivima *socii, symmachiarii* (izvorno grčki termin) i *foederati* (federati), a jedinice pod terminom *numeri*. Tračke jedinice su se pokazale kao odlična borbena sila za vrijeme Velikog Ilirskog ustanka. Isto tako, oružane snage Rimske države su popunjavanje i plaćenicima. Oprema vojnika (oružje, odjeća), struktura zapovjedništva, obuka iz „savezničkih” državica i plaćenika je bila zasnovana na njihovim domaćim tradicijama.

Gradske kohorte, noćna straža, specijalne jedinice, lokalne trupe

Posebne kohorte, koje je isto utemeljio August, vršile su policijsku službu u Rimu : *cohortes urbanae* – gradske kohorte i *cohortes vigilum* – noćna straža. U početku su bile tri, a kasnije četiri gradske kohorte i njima je zapovijedao senator, gradski prefekt (*praefectus urbi*). Zanimljivo je da su tri gradske kohorte stacionirane u Rimu, a jedna u Lugdunumu, gdje je čuvala kovnicu novca. Te kohorte su trebale da budu neka vrsta senatske garde, koja bi kao parirala pretorijancima. Oni su bili zaduženi i za održavanje reda i mira u Gradu (posebno za vrijeme velikih manifestacija i igara), i suzbijanje nereda. Međutim, stvarna snaga gradskih kohorti je u odnosu na pretorijance bila skoro pa beznačajna, pa oni nisu korišteni za vanjske operacije. Noćni stražari su bili zaduženi poglavito kao vatrogasci i policijski redari. Bilo je 7 kohorti noćnih redara, i njima je zapovijedao *praefectus vigilum*.

Poseban element vojne i sigurnosne organizacije činili su već spomenuti beneficijari, *speculatores* i *exploratores*. Inicijalno, *speculatores* su bili izviđaći kao i *exploratores*. Kasnije su obavljali i poslove tjelohranitelja, kurira, provoditelja zakona i ponekad čak i đelata. *Exploratores* su motrili na pokrete neprijatelja u polju. Oba tipa vojnika su nosili civilnu odjeću i mogli bi se smatrati u neku ruku i obavještajcima i špijunima (*occulta speculator/speculatrix)*. Čak bi se *speculatores* mogli smatrati nekom vrste unutarnje sigurnosti, a *exploratores* bi predstavljali vanjsku obavještajnu službu.

Većina lokalnih zajednica je imala i neku vrstu svojih gardi, koje su uglavnom obavljale policijske ili žandamerijske poslove. Oni su uglavnom bili lahko naoružani. Ove jedinice su bile slabog borbenog i vojničkog kvaliteta, ali su se u uvjetima nagle opasnostima mogle

iskoristiti i kao dopuna oružanim snagama. U Judeji je tako postojala hramovska straža. Nažalost, o ovim lokalnim trupama se malo zna.

Ratna mornarica

August je odlučujuću bitku III. građanskog rata dobio zahvaljujući ratnoj mornarici. I kada je uspostavljen *pax romana*, August je uz kopnenu vojsku kao njegovog garanta vidio i ratnu mornaricu. Tako je u okviru augustovskih vojnih reformi reorganizirana i ratna mornarica, koja je u trenutku završetka rata raspolagala sa čak 700 brodova. Prvo je izvedena radikalna racionalizacija sastava ratne mornarice, a onda i njena duboka i temeljna reorganizacija. Veliki dio brodova koji su pripadali mornarici Antonija i Kleopatre je bio spaljen, a ostatak povuće u novu bazu u *Forum Iulii* (današnji Fréjus). Stvorena je stalna, profesionalna ratna mornarica, sa bazama i formaliziranom zapovjedno - hijerarhijskom strukturom. Osnovni zadatak ratne mornarice u principatu je bila zaštita pomorskih puteva od piraterije, transport i ekskort kopnenih trupa, podrška kopnenim operacijama, patroliranje graničnim rijekama, spasilačke akcije te povremeni borbeni pomorski pohodi izvan teritorijalnog okvira rimskog svijeta. Velikih pomorskih bitaka u stilu I. punskog rata, ilirskih ratova, makedonskih i sirijskih ratova, borbe protiv gusara, Cezarove borbe protiv galskih Veneta i III. građanskog rata više – manje je klasični svijet bio oslobođen. Može se zato sa pravom reći da je bitka kod Akcija predstavljala posljednju veliku pomorsku bitku klasičnog historijskog razdoblja.

Ustanovljene su i stalne flote ratne mornarice, i ta struktura je ostala nepromijenjena sve do IV. st. n. e.

I. Glavne dvije flote, koje su nazivane pretorijanskim, su bile stacionirane u Italiji i predstavljale su neku vrstu strateške rezerve, a zona operativnog djelovanja se prostirala na čitavo Sredozemno more. I to su : 1. *Classis Misenensis*/Mizenska flota, ustanovljena 27. god. p. n. e., kasnije nazvana *Classis praetoria Misenesis Pia Vindex*. 2. Classis Ravennas/Ravenska flota, ustanovljena 27. god. p. n. e., kasnije nazvana *Classis praetoria Ravennatis Pia Vindex*.

II. U provincijama je isto bio stacioniran niz flota, koje su znatno češće učestovale u stvarnim borbenim operacijama nego što je to bio slučaj sa dvije „elitne" pretorijanske flote stacionirane u metropoli Italiji. I to su : 1. *Classis Alexandrina*/Aleksandrijski flota, osnovana cc 30. god. p. n. e. Ova flota je služila i kao eskort konvojima žita u Rim. Kasnije je dobila i dodatak *Augusta*. 2. *Classis Germanica*/Germanska flota, osnovao je Druz 12. god. p. n. e. u *Castra Vetera*. Zadužena za rajnski sliv i Sjeverno more. Četiri decenije kasnije je premještena u bazu Alteburg, nekih 4 km južno od Kelna. Kasnije je dobila i dodatke *Augusta Pia Fidelis Domitiana*. 3. *Classis Moesica*/Mezijska flota, ustanovljena između 20. god. p. n. e. i 10. god. n. e. Baza je bila u Noviodunumu. Kasnije dobila počasni dodatak *Flavia*. 4. *Classis Pannonica*/Panonska flota je bila zadužena za Gornji i Srednji Dunav. Osnovana u prvom polustoljeću principata. Kasnije dobila počasni dodatak *Flavia*. 5. *Classis Britannica*/Britanska flota, ustanovljena 40. ili 43. god. n. e. u *Gesoriacum* (Boulogne-sur-Mer). Zadužena za prijevoz ljudi i materijala u Lamanšu. 6. *Classis*

Perinthia/Perintijska flota, ustanovljena nakon aneksije Trakije. 7. *Classis Pontica*/Crnomorska flota, osnovana 64. god. n. e. Po Josipu Flaviju u drugoj polovici I. st. n. e., brojala je 40 brodova i 3000 ljudi. 8. *Classis nova Libyca*/Libijska flota, prvi put spomenuta 180. god. n. e. 9. *Classis Mauretanica*/Mauritanska flota. 10. *Classis Syriaca*/Sirijska flota, ustanovio je možda Vespazijan. 11. *Classis Africana Commodiana Herculea*/Afrička flota, ustanovio je Komod kako bi osiguravala dovoz afričkog žita. U Fréjusu je bila operativna pomorska baza sve do principsa Klaudija. I pojedine legije su nekada obavljale flotilne dužnosti, uglavnom na rijekama i jezerima, kao i marinsku službu.

Raspored bata rimske ratne mornarice za vrijeme principata. Karta se odnosi na vrijeme II. st. n. e., nakon dačkih ratova.

Svakom flotom zapovijeda prefekt, koji je u početku biran ili iz reda vitezova ili iz reda (posebno za vrijeme principsa Klaudija) carskih oslobođenika. Od I. flavijevske dinastije, status mornaričkih prefektura je bio statusno unaprijeđen i samo ugledni vitezovi sa zavidnim vojnim iskustvom su mogli biti imenovani za prefekte flota i flotila. Međutim, većinom je riječ bila o iskustvu ostvarenom u okviru kopnene vojske, i nisu se baš snalazili u pitanjima pomorstva. Zato su i oni morali da se oslanjaju na svoje podređene. Unutar svake flote postojali su eskadroni, koji su se sastojali od 10 brodova, kojima su komandovali nauarhi koji su često unapređivani iz reda trijerarha. Kasnije su se javile pozicije *nauarchus archigubernes* ili *nauarchus princeps*, koji su bili komandanti nekoliko eskadrona ili izvršni časnik, odnosno bili bi ekvivalenti legijskom *primus pilus*. Kapetan broda je nosio naziv trijerarh. Trijerarsi su po činu odgovarali centurionima. Zamjenik kapetana broda je bio

optio, dok se *beneficiarius* bavio manjim administrativnim poslovima. Tako je, teorijski zamišljeno, da jedan brod predstavlja osnovnu taktičku jedinice koja bi bila (bez obzira na veličinu broda i brojnost posade) ekvivalent jednoj centuriji kopnene vojske. Među posadom je bio i određeni broj *principales* (mlađih časnika) i *immunes* (specijalista koji su bili izuzeti od određenih dužnosti).

Jedan natpis sa otoka Kosa, koji se datira u vrijeme I. Mitridatovog rata, daje popis tih brodskih specijalista, kao što su gubernator/kormilar – pilot, celeusta/onaj koji je nadzirao i rukovodio veslaćima, proreta/osmatrać stacioniran na pramcu, pentakontarh/mlađi časnik, iatros/*medicus*/brodski ljekar.

Do vremena princepsa Antonina Pija, karijere mornaričkih časnika su bile ograničene samo na flotu, da bi tek u III. st. n. e. ovi oficiri bili ekvilirani sa oficirima kopnene vojske u statusu i plati, pa su onda mogli biti i prekomandovani na iste pozicije u kopnenoj vojsci.

Oni koji bi ulazili u ratnu mornaricu, mogli su da potpišu za mornare, veslaće, majstore i druge različite poslove. Sva posada, bez obzira na specifičnosti i specijaliziranosti unutar nje, se nazivala oficijelno vojnicama (*milites*) jer je primala platu iz državnog fonda. Samo u odnosu na druge tipove oružanih snaga, dodavan bi bio adjektiv *classiarius* ili *classicus*. Najveći dio ljudstva za eskadrone ratne mornarice je dolazio iz reda peregerinske populacije i oslobođenika. U ravenskoj eskadri je bio izrazito veliki broj Ilira, a drugim eskadronima su dominirali Grci, Feničani, Sirijci i Egipćani. Služba u ratnoj mornarici je trajala cc 26 godina (kasnije povećana na 28 godina). Po časnom otpustu iz službe mornari bi dobivali značajno penziono obeštećenje, a od princepsa Klaudija i rimsko građanstvo. U hijerarhijskoj strukturi oružanih snaga imske države mornari su zauzimali najniže stepenice.

Ratni broj tipa „Dvojke” (bireme; dva reda vesala). Reljef iz hrama *Fortuna Primigenia* u Palestini, Lacio. Na ratnim plovilima bi se udarni ovnovi i jurišni tornjevi oslikavali. Tornjevi su služili strijelcima za napad na palubu neprijateljskog broda i bili bi građeni ad – hoc, pa su nakon bitke rastavljani.

Uspostava *pax romana* na Mediteranu dovela je do još jedne pojave, a to je postupno povlaćenje iz ratne mornarice velikih brodova tipa, kao što su npr. bile „Trojke”, „Četvorke”, „Petice” i polireme („Šestice” i „Sedmice”). Već je bitka kod Akcija dokazala nepraktičnost ovih antičkih „drednota”. U pobjedničkoj floti kojom je komandovao Agripa „Šestice” su bile najveći i najteži brodovi, dok su u Antonijevoj i Kleopatrinoj floti one bile veće samo od „Petica”, a manje od velikog broja „Osmica”, „Devetki”i „Desetki”. I ova teška flota je bila poražena od lakše oktavijanske armade. Uz to pošto na Sredozemnom moru nije više bilo velikih pomorskih sila, i ratna mornarica principata je prešla na korištenje lakših brodova. Uparvo činjenica da je Sredozemno more postalo rimsko Mare Nostrum, kao posljedicu je imalo zamiranje velikih antičkih „drednota”. Zabilježeno je da je samo jedna „Šestica” kao najteži brod služila u misenskoj floti. I u narednim stoljećima će se izgubiti znanje o konstrukciji ovih brodova. Glavno plovilo u flotama principata bile su liburne. Livije, Lukan i Apijan ih opisuju kao bireme. Pored njih vrijedi istaći i manja plovila na vesla kao što su *navis actuaria*, korištene primarno za transport u obalnim operacijama. U dominatu one su bile zamijenjene sa *navis lusoria*, koji je bio intenzivno korišten u patrolama i napadima riječnim flotilama.

Rimski brodovi su uobičajeno nazivani po bogovima, mitološkim herojima, zemljopisnim odrednicama, zatim sa nekim deificiranim pojmovima kao što su *Concordia, Pax, Fides, Victoria*, ili po nekim važnim historijskim događajima. Bili su prepoznavani i po svojim figurama na pramcu (*insigne* ili *parasemum*).

Nije svaka flota i flotila imala isto značenje, što je najbolje očitova u platama njihovih komandanata. Prefekti tzv. pretorijanskih (ravenske i mizenske) flota su rangirani kao *procuratores ducenarii*, što je značilo da im je godišnja plata iznosila 200 000 sestercija, dok su prefekti germanske, britanske i kasnije crnomorske flote bili *centenarii*, zarađujući 100 000 sestercija godišnje. Ostali prefekti su bili *sexagenarii*, i zarađivali su 60 000 sestercija godišnje.

Status vojske

Svatko tko je stupao u vojsku bio je vezan zakletvom na vjernost principsu. U legijski sastav su često ulazili sinovi iz vojničkih familija, ali i svi oni koji su mislili da bi time riješili pitanje svoje egzistencije. Biti vojnik i legionar i auksilijar u mirno doba je moglo biti primamljivo, jer je plata bila redovna, a sa pravom je vojnik mogao očekivati da nakon časnog otpusta dobije dostojno penziono obeštećenje. Sa drugim zanimanjima to nije bio slučaj. Vojnici se nisu morali sekirati da li će imati dovoljno posla (kao manufakturisti i zanatlije), da li moći nešto prodati (kao trgovci) ili da li će im prinosi roditi i stoka biti plodna i zdrava (kao seljaci).

Ubjedljivo najveći broj vojnika je poticao iz agrikulturnih familija, izuzev nekih izvanrednih situacija kao što je novačenje gradskog plebsa za vrijeme Velikog Ilirskog ustanka i Teutoburške katastrofe. U seljačkim familijama sa malim korištenim zemljištem (bilo u vidu posjeda ili zakupa) sa više djece, odlazak jednog ili više sinova u vojsku je znalo biti odlično rješenje za prevazilaženje problema njihove egzistencije. Uostalom i seljački sinovi su bili i znatno fizički spremniji i otporniji na napore nego regruti iz urbanih sredina.

Vojnici su se mogli nadati i dodatnim sredstvima, kao što su nagrade od svojih pretpostavljenih i udio u ratnom plijenu. Od plate (*stipendium*) svim vojnicima bi se odbijao dio za hranu, odjeću i sijeno (za postelje na maršovnim etapama i za hranu mulama). Ali i pored tih odbitaka, plata je ipak bila značajna. I odnos u platama među pojedinim tipovima vojske je bio različit (zavisno od hijerarhijske pozicije), pa su plate običnih pretorijanaca bile veće u odnosu na plate običnih legionara, dok bi njihove plate opet bile veće u odnosu na plate običnih auksilijara koji bi zarađivali više u odnosu na pripadnike straža i mornare. Konjanici su primali veću platu u odnosu na pješadince, jer su morali brinuti i o konju. Čak je i konjanik iz ala (koje su smatrane kvalitetnijim borbenim formacijama) primao veću platu u odnosu na konjanika iz miješanih kohorti. U svim tipovima oružanih snaga (pretorijanci, legionari, auksilijari, gradske i noćne straže, lokalne straže, mornarica) visina plata vojnika je zavisila od čina, ranga i starosti pojedinca. Postojao je jasno utvrđen odnos/koeficijent među platama redova i različitih starješinskih nivoa.

Iznos plate redova legionara koji je ustanovio Julije Cezar u visini od 225 denara/9 zlatnika/*aurei* godišnje je više – manje ostala ista. Plata redova auksilijara pješadinca je iznosila cc188 denara. Od toga bi se i legionaru i auksilijaru za hranu odbijalo 60 denara, za ostale izdatke 50 denara. Auksilijarni ala – konjanik je godišnje dobivao cc 263 denara, a konjanik miješane kohorte 225 denara. U mirnodopsko doba i van kampanja plata bi se isplaćivala tri puta godišnje, i to 1. I., 1. V. i 1. IX. U ratu i kampanjama su se ovi datumi mogli i znali pomjerati, zavisno od situacije. Domicijan je povećao platu redovima legionarima na 300 denara/12 zlatnika/*aurei*, i to tako što je uvrstio i četvrti datum za isplatu plate. Septimije Sever je platu povećao čak do možda 450 denara (isplaćivano u tri dijela), a Karakala je platu povećao za daljih 50%. Povećanje plate za vrijeme Severa je bolje promatrati u kontekstu sve izražajnije inflacije i smanjivanja čistoće denara, a ne naglog povećanja standarda vojnika. Povećavanje plate legionarima je moralo pratiti i odgovarajuće povećanje plate

auksilijarima. Vojnici su bili oslobođeni direktnog poreza, nisu plaćali boravišnu rentu. Razlike između plata redova i viših oficira su mogle biti veoma izražene, što je rezultat preslikavanja civilne, strukturalne hijerarhije. Dok su redovi dolazili iz redova plebsa, visoki oficiri su bili iz senatorskog ili viteškog reda. Osim toga, visoki oficiri su često na terenu bili i civilni upravni i sudski dužnosnici, što nije slučaj u sadašnjima armijama. Pretpostavlja se da je sredinom I. st. n. e. odnos u platama prefekta/vojnog tribuna i običnog vojnika iznosio 50 : 1. U rangu *principales* koeficijenti su mogli biti *sesquiplicarii* (50 % na iznos plate redova), *duplicarii* (100 % na iznos plate redova), dok je *triplicarius* bio osvjedočen veoma rijetko u toku I. st. n. e. i vjerojatno je postojao samo u jednom kratkom periodu. Vojnici su mogli novac zarađen od plata stavljati u neku vrstu "vojne banke" u svojoj jedinici. Domicijan je kako bi spriječio da nelojalni zapovjednici mogu doći brzo do velike količine gotovog novca, zabranio vojnicima da bankiraju više od 250 denara.

Sa principatom došlo je i do dedemokratizacije vojske po pitanju odlikovanja. Više niko ko je imao niži čin od centuriona nije mogao primiti vijenac za osvojene zidine ili opkope. Redovi su nagrađivani medaljama (*phalerae*; brončani ili srebrni diskovi u obliku medalja koji su se nosili na prsima i tijelu), grivnama (*armillae*) i ogrlicama (*torques*). Centurioni su imali pravo i na sva ta odlikovanja i još na vijence. Zaslužni mladi vojni tribuni i centurioni su dobivali *hasta pura* i *corona aurea*. Stariji vojni tribuni su imali pravo na dva zlatna vijenca, dva *hastae purae*, i dva mala stijega (*vexilla*). Legati su imali pravo na po tri takva odličja, a namjesnici u provincijama kao i konzuli po četiri.

Vojska je nesumnjivo imala povlašteni status. Disciplinirana i reorganizirana vojska činila je materijalni oslonac Augustove vlasti, pa je zato ona bila predmet stalne careve skrbi. Disciplina i individualnog vojnika i čitave jedinice nisu samo održavane dobrom kontinuiranom brigom Države, nego su primjenjivane i stroge mjere: tjelesne kazne, prisilni teški radovi, premještanje čitavih jedinica u druge provincije, raspoređivanje na opasnije i teže pozicije, uskračivanje kvalitetne hrane, javna ponižavanja. Često su primjenjivane kolektivne kazne, pa su premještaji i upućivanja bili sredstvo borbe sa izvanredno korporativnim duhom, koji je naročito ojačao za vrijeme građanskih ratova i često doprinosio vojničkim pobunama i nemirima. Posebno teška kazna je bila decimacija, ali na osnovi raspoložive građe ne postoji naznake da se primjenjivala u augustovsko doba.

Ulazak u profesionalnu oružanu silu Države je bio vojnički precizan. Svaki unovačeni vojnik je prvo dobivao preporuku vojnog izaslanika koji ga je primio u vojsku (regruter). Novak/regrut bi dobivao novčanu svotu dostatnu za namirivanje putnih troškova do legije u koju bi bio upučen. Po dolasku u jedinicu u koju je raspoređen, polagao bi zakletvu, koja bi se obnavljala svake godine (i to prvog dana godine). Novak je prvo učio marširati, i mjesečno bi imali tri marša od 30 km., noseći na sebi punu opremu. Polovinu puta bi prelazili korakom, a polovinu trkom. Zatim bi se učilo kako graditi tabor. Obuka i kontinuirani trening su se uobičajeno odvijali dva put dnevno (ujutro i poslijepodne) po jedan rimski sat. Dobro uvježbani i iskusniji vojnici bi vježbali samo jednom dnevno. Svaki regrut je prolazio kroz uobičajenu obuku, ali je i kasnije bio stalno uvježbavan za rukovanje sa oružjem. Bez obzira na svoj specifični rod i ves, svaki vojnik je obučavan u streljaštvu, bacanju koplja i posebno u mačevanju. Uobičajena „pješadijska" obuka je bila standardna. Učili su i plivati i jahati (morali su znati skočiti na konja i sjahati sa njega pod punom opremom). U to vrijeme stremen još uvijek nije bio poznat. Marinci i mornari cu obučavani u pomorskim bazama. Mačevanje, bacanje koplja i streljaštvo su uglavnom odvijani u zoni zvanoj *campus*, polju

koje se nalazilo izvan tabora. Zima je ipak ograničavala ove vanjske treninge, pa su se tada u kampusima gradile nadstrešnice/šupe za ovu svrhu. Određeni arheološki podaci bar u jednom slučaju ukazuju na postojanje dvoranskog konjaničkog kruga.Trening nije samo uključivao rad sa oružjem, nego i kondicione i fizičke aktivnosti, kao što su marširanje pod punom opremom, gimnastika, plivanje i trčanje. Obuci i treningu se pristupalo sa visokom ozbiljnošću i odgovornošću, i čin nije nosio privilegiju izbjegavanja treninga. Zajedno sa redovima su u taboru trenirali i njihovi ne samo neposredni zapovjednici centurioni, nego i viši zapovjednici, pa i principsi ako su se nalazili u taboru. Inače su obuka, trening i vježbe kao i stanje u pojedinim jedinicama redovito bili izloženi inspekcijama komandanta legije, namjesnika pa i samoga principsa. O obuci i treningu su pravljeni izvještaji, pa tako jedan oficir (vjerojatno germansko – rajnskog porijekla) na jednoj vindolandskoj tablici konstatira loš progres u obuci mnogih britanskih konjaničkih novaka.

Po Josipu Flaviju vojnici oružanih snaga Rimske države : „... ne počinju baratati oružjem tk u ratu niti dozvoljavaju da im nevolja dođe prije nego što mahnu rukama da bi ih onda opet u miru spustili, nego kao da su srasli sa oružjem. Nikada sebi ne dozvoljavaju odmor u vježbanju, niti čekaju neki određeni moment. Njihove vježbe nikada ne zaostaju za istinskim sukobima i dnevno mora svaki vojnik da vježba sa takvom pažnjom kao u ratu. Zbog toga i smatraju bitke za vrlo lake jer njihove bojne redove ne može poremetiti ni metež niti ih strah može pokolebati, niti naprezanje iscrpiti. Zbog toga su uvijek sigurni u pobjedu nad onima koji im u tim stvarima nisu jednaki. Niko ne bi pogriješio kada bi i njihove vježbe nazvao sukobima bez krvi, a njihove bitke krvavim vježbama."

Pogrešno je i uvjerenje da su legionari i auksilijari bili stalno u borbenim akcijama i operacijama. Ustvari, ubjedljivo najveći dio svoje karijere vojnici i časnici su provodili u mirnodopskom okruženju i van ratnih aktivnosti. Najveći dio vremena se trošio na navedene vježbe i uobičajene dužnosti, kao i u stalnom održavanju rutine u poslu (patroliranje, čišćenje tabora i prostorija, pranje odjeće, održavanje opreme, hranjenja životinja, spremanje hrane...itd...). Vojnici bi radili i u taborskim manufakturama i radionicama. Sama vojska je zahtijevala veoma visoki nivo osobne i kolektivne higijene, pa su vojnici bili i snabdjeveni sa neophodnim sanitarnim objektima. Kopali su se bunari i gradili akvadukti i odvodni kanali. Vojnici su radili i u okviru sustava nabavke odjeće, hrane i drugih resursa, pa su izaslanici pojedinih jedinica prelazili velike udaljenosti da nabave odjeću i hranu. Vojnici bi nekada bili odgovorni za nadzor rada u rudnicima. Vojnici bi bili upošljavani i na žandamerijsko – policijskim zadatcima, pa su oni smatrani garantom provođenja i održanja javne bezbjednosti. Česte su bile vojničke patrole na cestama, kao i njihovo stacioniranje na putnim stanicama. Vindolandske tablice navode i da su detašmani od cc 10 vojnika *cohors I Tungrorum* bili smješteni na 6 lokacija, vjerojatno ovim putnim stanicama. Vojska je služila i kao eskort karavanima, pošiljkama novca i plemenitih metala, konvojima, osobama od posebne važnosti, kao i *cursus honorumu*. Vojnici su se često sukobljavali sa razbojnicima koji su napadali na cestama. Tako se u *renuntia* spominje jedan konjanik mješovite kohorte I *Hispanorum veterana* koji je poginuo u sukobu sa razbojnicima. Uz to su vojnici korišteni i za skupljanje poreza, taksi i carina te za niz administrativnih civilnih poslova. Već je rečeno da su bili zaposleni i na velikim prostornim, infrastrukturnim i građevinskim projektima. Tako da čitav sastav jedinice nije morao boraviti u istom taboru, nego je uslijed određenih potreba razmještava širom zone odgovornosti. Dan je započinjao sa prozivkom (možda zvanoj *numeratio*). Svoje slobodno vrijeme su vojnici provodili u zajedničkim aktivnostima u igrama, u kupatilima ili u lovu. Interesantno je da nije bilo nikakvih socijalnih niti oficijelnih zapreka da se stvaraju prijateljstva i drugarski odnosi između legionara i auksilijara.

Komunikacije su bile veoma bitne za funkcioniranje sustava oružanih snaga. Kuriri (*dispositi*) su uobičajeno dolazili iz reda mješovitih kohorti. Oni su mogli prelaziti velike udaljenosti koristeći putne stanice (zamjenu konja pa i jahača), pa je tako urgentna poruka mogla iz Jorka stići u London (udaljenost oko 300 km) za samo

10 sati. Kada su poruke bile još urgentnije, koristili bi se vizualni signali i to preko niza signalnih stanica na istaknutim lokacijama. U toku dana bi se tako poruke slale korištenjem paraboličkih ogledala, a noću pomoću vatre.

Ilustracija preuzeta iz Connolly, 1991:40.

Zastavica pronađenu u Egiptu, sa prikazom boginje Viktorije. Ilustracija preuzeta iz Connolly, 1991:40.

Postojalo je više vrsta znakova/simbola/stjegova, od kojih je najvažniji orao/*aquila* koji je bio simbol cijele legije. Ranije je mogao biti i od zlata i od srebra, ali sa principatom uvijek je bio od zlata. Orao je iz tabora izlazio samo sa vojskom, a čuvala ga je I. kohorta. Centurije su imale i druge znakove (*signa*). Legija je nosila i carev lik (*imago*) i znamen (obično znak iz horoskopa; svaka legija svoj). Postojale su i posebne zastavice (*vexilla*) za legijske odrede na zadatku (daleko od matične legije), pretorijanske kohorte i za auksilijarne kohorte i ale. Zastavice su tradicionalno označavale komandantovu poziciju na bojnom polju. Na zastavici bi se nalazio ime jedinice i prikaz nekog božanstva. Većina zastavica je bila crvene boje, izuzev izgleda onih za pretorijansku gardu koji su bili imali plavu pozadinu.

Stjegovi su se čuvali u maloj bogomolji nedaleko od upravnog središta tabora (*principia*). Legije su imale kao simbole i određene životinje (npr. bik, vepar). Sukladno drevnom rimskom vjerovanju da sve ima i „božansku” presliku, i legijske i auksilijarne i pretorijanske i gradske i lokalne jedinice su imale svoje genije. Ti duhovi bi bili „oživljavani” stjegovima, i radi toga su oni bili veoma poštovani. Smatralo se strašnom nesrećom, svetogrđem i sramotom izgubiti stijegove. Nekada bi se vodile i čitave operacije ili diplomatske aktivnosti da se vrate stjegovi izgubljeni u bitci. Smatralo se i velikom čašću i srećom da se stjegovi povrate i pohrane u nekom svetilištu.

Vojnicima (izuzev viših zapovjedničkih oficira) je bilo zabranjeno da u toku svoje službe stupaju u legalni brak (što podrazumijeva i sve zakonske konsenkvence koje iz toga proizlaze, npr. legalnost poroda). Tek poslije časnog otpusta vojnicima je bilo dozvoljeno da stupe u zakonski brak. Ova mjera je bila usmjerena na to da se

profesionalni vojnici ne uvežu sa terenom na kojem borave, i da tako izgube manevarsku sposobnost. Naravno, to nije značilo da su vojnici vodili čedan život, naprotiv vojnici su mogli da imaju neke vrste stalnih priležnica sa kojima bi imali i djecu. Ove žene bi se nastanjivale neposredno uz sami tabor u naselju koji bi se zvalo kanabe. One su mogle imati najrazličitije porijeklo, iako su najčeše dolazile iz reda okolne populacije. Iako ova veza nije bila zakonski priznata za službeni brak, vojnici su za mnoge žene bili dobra prilika. Plate su im bile redovne i mogli su pristojno izdržavati njih i djecu, a na kraju časnog otpusta njihova veza je priznavana za legalni rimski brak, i iako nisu imale rimsko građanstvo tada bi ga dobijale. Sa časnim otpustom, sada zakonite žene bi uživale i muževljevo veteransko obeštećenje u novcu ili zemlji. Veterani su uživali određeni ugled u zajednicama gdje bi živjeli, pa bi se to prenosilo i na njihove žene. Tako je djevojka iz najnižih slojeva stanovništva, možda i bez roditelja ili oslobođenica, mogla da se vremenom značajno izdigne na slojevitoj hijerarhijsko - društvenoj ljestvici rimskog svijeta. Nivo uzajamne pomoći i solidarnosti je kod vojnika bio i veći, nego u drugim profesijama pa se moglo očekivati da budu i zbrinute njihove tzv. porodice ako bi oni stradali ili umrli.

Pored discipline, jedna od prenosti oružane sile Rimske države u odnosu na svoje oponente je bila i visoko sofisticirana i organizirana opskrbno – logistička služba. Ta služba, koja je oficijelno i organizaciono zaokružena u augustovsko doba je osiguravala armiji resurse i opskrbu u bilo koje vrijeme i sezoni i bez obzira da li se nalazila u kampanji ili ne. Dok se očekivalo da se vojska dok se nalazi na neprijateljskom teritoriju snabdjeva i pljačkom i rekvizicijom, dotle se neprihvatljivim smatralo da se to dešava na području pod rimskom vlašću jer je narušavalo disciplinu i izazivalo nezadovoljstvo lokalnog stanovništva. Zato je i logistička služba imala veliko značenje, jer bez stalne opskbre resursima vojska ne bi mogla da bude učinkovita na terenu. Sa funkcioniranjem ove logističke mreže, vojsci se omogučavalo da vodi i borbe na siromašnom i neplodnom terenu, kao i u reonima na kojima je protivnik primijenio taktiku „sržene zemlje". To je onda vojsci davalo značajnu operativnu pokretljivost i snažnu i ubojitu borbenu sposobnost. Organizacija logističkog snabdjevanja je morala biti odlično uređena i primjenjivana, jer su zapanjujuće količine hrane stalno prebacivane. I zapovjedništva su, prilikom postavljanja plana za borbene operacije, značajnu pažnju posvećivala dobrom planiranju stalne i adekvatne opskrbe trupa.

Nastojalo se da se ovi veliki transporti robe, što je moguće više prebacuju brodovima i to što je moguće brže. Kopneni transport, koji je bio skuplji i duži, se obavljao na kolima (*angariae*) sa nosivošću tereta od cc 650 kg i koja su vukla dva para volova. Brodovi su mogli znatno više robe prebaciti u odnosu na transporte kola, npr. brod sa kapacitetom od 200 tona i 20 članova posade je mogao prenijeti teret kao cc 300 kola (koja su zahtijevala najmanje 300 vozača i 1200 volova). Brod je uz dobar vjetar mogao preći cc 100 km dnevno, dok su transporta kola dnevno prelazili samo cc 15 km. Tako je bilo jeftinije prebaciti teret žita morskim putem iz Sirije do Luzitanije (cc 5000 km), nego preći 110 km. sa istim teretom kopnenim putem. Međutim, i morski transport je imao određenih poteškoća, jer je više – manje bio zaustavljen za zimskih mjeseci. Armije na Rajni i Dunavu su se snabdjevale koristeći i riječne puteve. Na velikim rijekama su izgrađene i vojne luke (portus exceptionales), a o sigurnosti konvoja opskrbe na rijekama su se starale riječne flotile. Vojska je raspolagala i sa velikim brojem mula, odnosno svaki kontubernium je na raspolaganju imao jednu ili dvije mule, pa je robu u toku borbenih operacija prenosila i na ovaj način. Vođenje kolone mula i brigu o životinjama koje su nosile opremu i opskbru je bilo u odgovornosti legijskih *calones*, profesionalnih uslužnih djelatnika u vojsci koji su pratili jedinicu svugdje na njenim kampanjama. *Calones* su bili naoružani kao lahka pješadija i dobili su temeljnu borbenu obuku. Na svaku legiju je dolazilo oko 200 – 300 *calones*. Pored njih u legiji su se još nalazili i robovi i oslobođenici koje su oficiri, posebno oni viši, vodili sa sobom.

Sve vojske su veliki potrošaći državnih resursa, i ubjedljivo najveći dio državnih prihoda je odlazio na održavanje vojske i njenog ljudstva, snage i materijalnih i tehničkih potreba. Zato je financijsko održavanje javnih fondova u rimskom svijetu, uvijek bilo vezano za potrebe vojske. Procjenjuje se da je samo za jednu legiju bilo neophodno 13,5 tona samo hrane mjesečno. To je iziskivalo postojanje dobre logističke i financijske konstrukcije, kao i kvalitetnog lanca i sustava opskrbe u slučaju pokreta legije ili njenih borbenih operacija.

Ali to ne znači da je vojska u rimskom ekonomskom sustavu imala samo pasivnu ulogu, naprotiv... I upravo radi što je vojska veliki potrošać, normalno je očekivati da njeno mirnodopsko trajnije prisustvo na određenom prostoru, izazove i niz uzročno – posljedničkih privrednih aktivnosti, odnosno dolazilo je do ekonomskog napretka toga prostora. Glavni priliv svježeg, gotovog novca u provincije je dolazio preko isplata vojničkih plata, i bez postojanja rimske profesionalne vojske (bez obzira bila ona legijskog ili auksilijarnog sastava) bila bi znatno smanjena cirkulacija novca u udaljenijim predjelima. U činjenici da je vojska izvor svježeg novca, mnogi trgovci i drugi poduzetnici, uključujući i žene, su vidjeli dobru osobnu priliku za profitiranje. Sve veći priliv civila koji je živio od vojske u zoni uz tabor doveli su do prerastanja kanaba u prave gradove. I penzionisani vojnici bi se često naseljavali u kanabi, gdje je živjela još od ranije njegova nelegitimna familija, ali sa činom penzioniranja i postajanja veteranom on je mogao da legalizira svoju raniju konkubinatsku vezu i pretvori je u zvanični brak.

Vojska u ekonomskom pogledu nije morala biti samo veliki potrošać, jer je njeno uspješno djelovanje moglo donositi i velike prihode u javne financije. Borbene operacije i ratovi koji su imali po Rimsku državu uspješne ishode, uvijek su praćene i sustavnom pljačkom, dobivanjem ratnog plijena (ljudi, stoka, materijal), kontribucijama, konfisciranjem, ratnom odštetom, nametima. To je donosilo goleme prihode, što je imalo pozitivan, suficitni karakter na državne financije. Uz to vojska je mogla zarađivati i klasičnom proizvodnjom i trgovinom npr. cigli i crepova, te nekim drugim djelatnostima.

Institucija profesionalne vojske je imala još jedno veliko značanje za rimski svijet. Prisustvo vojske je doprinosilo i širenju rimskog načina života, jer su svaki vojni tabor i kolonija veterana predstavljali Rim u malom. Oni su prenosili u duboku unutrašnjost tekovine rimske civilizacije, širile ideje razvijenog mediteranskog svijeta, i tako ubrzavali srastanje jednog kulturno i etnički heterogenog prostora u jednu cjelinu koja se pojmovno određuje izrazom „rimski svijet”. Vojnici koji bi godinama i decenijama bili stacionirani na određenom prostoru su ostvarivali interakciju sa starosjedilačkom populacijom, i saživljavali se sa njima. Zato je i starosjediocima bilo prijemčivo da primaju tekovine grčko – rimske kulture preko vojnika koje su tako dugo poznavali. Zato je vojska bila jedan od stupova procesa romanizacije. Penzioniranje veterana bez obzira dešavalo se ono u individualnoj ili kolektivnoj formi je imalo i dodatni efekt, jer je kreiralo rimski način život koji je bio više civilniji, bez stalnog prizvuka discipline, vojnih čizama i truba. Ove činjenice se ne odnose samo na legijski, nego i na auksilijarni sastav. I oni auksilijari i mornari koji nisu imali rimsko građanstvo, nakon najmanje 20 godina službe u oružanim snagama Rimske države su bili u potpunosti romanizirani a časnim otpustom bi dobijali i rimsko građanstvo. Oni koji bi se vratili u rodni kraj bi postajali najvažniji eksponenti širenje ideje o rimskom svijetu i lojalnosti princepsu i Državi u cjelini.

Na osnovi dostupnih podataka, pretpostavlja se da je 50 % regruta preživjelo svoju višedecenijsku službu, što je odgovaralo i tadašnjem uobičajenom mortalitetu. To ujedno govori da je veliki broj legionara i auksilijara svake godine ulazio u veteranski status.

Ali u povlaštenom i posebnom položaju vojske krili su se i momenti opasni za carsku vlast. Proporcionalno opadanju moći dotadašnjih institucija kao što su komicije i Senat, jača politička uloge vojske kao institucije. Posebice će se to osjetiti kada se komicije i u potpunosti ugase. Tu ulogu narodnih skupština, u surogat varijanti, će preuzeti masa vojnika koja će aklamacijom birati i postavljati careve i auguste. Naravno, potrebno je na ovom mjestu razlučiti da je oficirski kadar ustvari nekada najbitniji element u tim izborima i donošenju odluka, iako se ne bi trebala ipak zanemariti i uloga običnih vojnika. Dobro naoružana, opskrbljena, i profesionalna vojska se tako u toku principata razvila u samozadovoljno tijelo, koje primarno misli i interesira se za svoje interese. U početku će to biti riječ samo o pretorijancima, koji su bili ubjedljivo najmočnija vojna organizacija u Rimu i Italiji. Prvih desetljeća dinastije Julijevaca – Klaudijevaca proglašavanje novih careva zavisilo je od pretorijanca, koji su uz svoju višu platu u odnosu na legionare primali od kasnijih careva i nagrade (*donativum*). Kasnije, po Tacitovim riječima, otkrivena je tajna carske vlasti (*arcanum imperii*): cara su mogle proglasiti trupe ne samo u Rimu, već i u provincijama.

Augustova politika prema instituciji vojske je dovela do smanjenja vojnih sposobnosti rimskog naroda. Kako bi smanjio pritisak na državne i svoje finansije, ali i održavao moć legionarskog sastava vojske, on je u toku prvih decenija svoje vladavine nastojao da ga održava na onom brojnom stanju koje je svedeno na najmanja moguću mjeru (u odnosu na veličinu Države i njene potrebe opstanka). Tako je on broj legija iz građanskog rata kojih je bilo oko 60 smanjio na 28 legija. S tako smanjenim vojnim snagama Augustu neki veliki budući ratovi više nisu bili interesantni. S takvom vojnom situacijom on u vanjskoj politici vodi samo "nužne" ratove čiji cilj postaje zaokruživanje rimskog teritorija. Kako bi nadoknadio nedostatak vojnika u zaštiti granica rimskog svijeta, on je provodio i odgovarajuće smjernice u provođenju vanjske politike. Malena vazalna kraljevstva tijekom njegove vladavine neće biti anektirana nego zadržavaju ograničenu samostalnost. Cilj te politike je bila podjela obrambenog tereta s tim državicama. Takvih državica je bilo mnogo ali kao najpoznatiji primjeri u povijest su ušli Mauritanija, Judeja i Trakija koji su čuvali sjeverno-afričku, azijsku i balkansku granicu Carstva.

U vojsci je veliku ulogu imala muzika, odnosno muzički instrumenti preko kojih su se prenosile naredbe u taboru, na maršu, terenu i u okršajima. Tako su vojni muzičari (*aeneatores*) bili bitan segment zapovjednog ustrojstva. *Buccina* je korištena za objavu *vigilia* i druge svrhe. *Aeneator* koji je *buccina* koristio zvao se *buccinator/bucinator.* U vojne svrhe su korišteni još i kornu/rog i truba/tuba. Kornu je nosio *cornicen*, koji je posebno bio bitan, i predstavljao je nižeg časnika. Njegov posao je bio da signaliziranje pozdravljanje viših komandanata i da prenosi naredbe trupama. *Cornicines* su uvijek marširali na čelu centurije, zajedno sa *tesserarii* i *signifer.*

Po Vegeciju (koji piše skoro četiri stoljeća kasnije) : „Legija ima osim toga trubače na tubi, puhače na rogu i trubače na bucini. Trubač na tubi zove vojnike u boj i opet svira povlačenje. Kada zasviraju puhači na rogu, njihovu signalu ne pokoravaju se vojnici, već bojni znakovi. Stoga, kada god samo vojnici izlaze na neki posao, sviraju trubači na tubi, a kada treba pomaknuti bojne znakove, sviraju puhači na rogu. No kada se bije boj, podjednako sviraju i trubači na tubi i puhači na rogu. Klasik se pak zove ono što trubači na bucini oglašavaju rogom. To se čini znakom zapovjedničke vlasti jer se klasik trubi u imperatorovoj nazočnosti ili kada se provodi smrtna kazna nad vojnikom, a što se nužno čini prema odluci imperatora. Bilo da vojnici odlaze na noćnu stražu ili na poljske postaje, bilo da idu na neki posao ili na manevre na vježbalištu, na znak tube počinju, i opet na

trubačevu opomenu prestaju. Kada bojni znakovi kreću ili kada ih valja zaustaviti u kretanju, sviraju puhači na rogu. Toga se pridržavaju na svim vježbama i napredovanjima, tako da bi u samom borbi vojnici lakše poslušali – bilo da im vojskovođe narede neka se bore, neka stanu, neka gone ili neka se vrate. Očito je razborito da se u miru uvijek provodi ono za što se čini da će se nužno morati raditi u toku bitke."

Smotre i parade su bile često održavane. Tada bi se dijelila plata, koja se inače isplaćivala svaka četiri mjeseca. Josip Flavije je opisao jednu takvu smotru koju je upriličio Tit za vrijeme završnih borbi za Jerusalim, navodeći da su vojnici tada nosili posebne, svečane oklope. Parade su se održavale i prilikom dekoriranja stjegova (*rosaliae signorum*) i *demissio* (kada bi dolazilo do časnog otpusta)

Na većini legionarskih kaciga bilo je moguće montiranje posebne spravice koja bi pridržavala ukras od perja ili konjske strune. Česte su bile i konjaničke igre (*hippica gymnasia*), kada su učesnici nosili posebne kacige, često u obliku ukrašenih maski. „Borbe" na ovim igrama su se vodile sa lažnim sulicama. Igre su bile veoma slikovite, i nalikovale su mediavelnim turnirima.

Pozlaćena paradna kaciga nađena u Galiji.

Brončana kaciga za igre, nađena u današnjoj Bugarskoj.

Konjanik koji učestvuje u igrama.
Preuzeto iz Connolly, 1991:60.

Vojnici su u vojsci uživali punu slobodu filozofskog, religijskog, kultnog izražaja. Oni su mogli poštivati najrazličitije kultove i božanstva. U ovom pogledu oni uopće nisu bili uskogrudni i konzervativni i prihvatali su i božanstva zemalja u kojima su boravili, pa ih onda i prenosili dalje. Nije bilo neobično da se prihvate i božanstva i kultovi svojstveni i neprijatelju. Isto tako su oni donosili u vojsku i vjerovanja iz zajednica zemalja iz kojih su bili porijeklom (kao npr. Trački konjanik). Vojska je u vrijeme principata bila vrlo, vrlo sinkretistička, pa su se u njoj miješale raznorazna vjerovanja i obredi, a *interpetatio* je dostizala goleme razmjere. Ipak su vojnici morali da zajednički participiraju u nekim kultovima, kao što su oni posvećeni glavnim rimskim bogovima kao što su Jupiter, Marsu i Minervi. Posebno su vojnici trebali biti vezani za oficijelni državni i carski kult, pa su parade održavane na rođendan aktualnog princepsa, i tada su nošene njegove *imagines* dok su bili pozdravljani pređašni, a u tom trenutku deificirani princepsi. Odgovarajući oficir bi prinosio odgovarajuće žrtve.

Reljef koji prikazuje tračkog konjanika iz Histria Museum u Rumuniji.

Reljef sa prikazom tračkog konjanika, nađen u Sarajevu (kod današnje Željezničke stanice). Danas se nalazi u Zemaljskom muzeju u Sarajevu.

Oružane snage Rimske države su uvijek bile multietničke i multijezične. Kako bi se upravljalo tom heterogenom formacijom, oficijelni jezik je bio vojni latinski, sa osnovnim vokabularom. Vindolanske tablice otkrivaju da su oficiri koristili uvijek latinski u međusobnoj korespondenciji, iako su sami bili vrlo šarolikog porijekla (Gali, Germani, Britanci). Iste tablice otkrivaju da se prema nadređenom starješini uvijek obraćalo sa *domine* („gospodaru"/"gospodine"), a vojnicima istoga ranga sa *frater* („bratu") ili *collega* („druže").

Taktičke doktrine

U bitkama na otvorenom, vojska Rimske države je koristila višelinijski sistem. Posebno su bile bitne rezerve, koje su mogle biti upotrijebljene u svakom momentu. Centralne pozicije su pripadale legijama, dok su se na krilima nalazile auksilijarne trupe. Za razliku od većine svojih protivnika koji su pokušavali da galamom ili svojom fizičkom pojavom zaplaže suparnika, vojnici Rimske države su bili šutljiviji i besprijekorno su disciplinirano krenuli u formaciji naprijed. Kada bi se približili na oko 10 do 15 metara, svaki legionar bi bacio svoj *pilum* na neprijatelja, a onda bi uz glasne povike i bojnu muziku (kornu i trubači) započeo juriš. Ovaj iznenadni dupli udar, uz naglo mijenjanje stava iz šutljivog u veoma glasni, je imao veliko psihološko dejstvo na neprijatelja, šokirajući ga u momentu i tako prilično utičući na njegov moral. Ako se uspjele probiti protivničke linije, vojnici Rimske države su nastavili da agresivno pritišću, nastojeći da nanesu što je moguće više gubitaka neprijatelju. Progon neprijatelja je vođen konjicom.

Brojnost oružanih snaga

Brojnost oružanih snaga Rimske države (uključujući i pretorijance, legionare, auksilijare, mornare, razne gradske i druge straže) je varirala u toku I. i II. st. n. e. Ona je sigurno iznosila više stotina hiljada ljudi u svakom momentu, stacioniranih širom rimskog svijeta, posebno na granicama. Ovoj brojnosti bi se trebale dodati i jedinice federata i plaćenika, koje su podizane iz reda zajednica sa ivice rimskog svijeta i koji su zadržavali svoj način borbe i svoje tipove oružja. Pored njih određenu brojnost su imale gradske, noćne i raznorazne lokalne trupe.

U historiografiji se uobičajilo prezentirati brojnost oružanih snaga, i pojedinih njihovih tipova u određenim vremenskim intervalima tako što bi se broj legija i auksilijarnih kohorti (iz konkretnog razdoblja) pomnožio sa predviđenom, standardnom brojnosti koju su trebale imati legije i auksilijarne kohorte. Međutim, rijetko je koja legijska ili auksilijarna jedinica dostizala svoju punu, standardizovanu brojnost. Zato je nezahvalno davati apsolutne brojke za pojedine tipove oružanih snaga. Uz to, potpuno je nepoznata brojnost lokalnih trupa, kao i federata. A i brojnost ratne mornarice je zasnovana na špekulacijama. Ono što se može sa više sigurnosti pretpostaviti jeste da je brojnost vojske polako rasla u toku dva stoljeća od vremena Augusta prema vremenu Septimija Severa. To je bila posljedica osnivanja novih legija, povećanja brojnog stanja pretorijanske garde i posebno značajnijem povećanju broja auksilijara. Možda bi uslijed navedenih podataka, povećanje oružanih snaga (bez ratne mornacije) od vladavine Tiberija do vremena Hadrijana moglo procijeniti za 100 000 – 130 000 pripadnika.

Ubjedljivo najveći broj legionara i auksilijara se nalazio raspoređen na samoj granici ili u njenoj blizini. Zato u vrijeme principata nije postojala u pravom smislu strateška rezerva u dubini teritorija koja bi se mogla aktivirati u slučaju proboja granične linije. Snage u provinciji Gornji Ilirik/Dalmaciji, iako u unutrašnjosti se ne mogu smatrati strateškom rezervom jer su one tamo stacionirane zbog sumnjive lojalnosti ilirskih staosjedilaca. Pretorijanci se isto ne mogu smatrati strateškom rezervom jer ih je bilo nedovoljno za jednu takvu formaciju, dok su gradske i noćne straže, te raznorazne lokalne straže i formacije bile slabog kvaliteta.

V L A D A V I N A T I B E R I J A

14. god. n. e. – 37. god. n. e.

Tiberije (16. XI. 42. god. p. n. e. – 16. III. 37. god. n. e.) vladao je od 18. IX. 14. do 16. III. 37. god. n. e. Po rođenju se zvao *Tiberius Claudius Nero*, od 4. god. n. e. (usvajanja od Augusta) *Tiberius Iulius Caesar*, a kao čelni čovjek Rimske države *Tiberius Iulius Caesar Augustus*. Politički sustav koji je osnovao August pokazao se čvrstim, jer je predstavljao uspješan kompromis između raznih grupacija rimskog, italskog i provincijskog stanovništva, i bio je vezan za imena Cezara i Augusta, odnosno za rod adoptiranih Julijevaca. I usprkos tome što nije bilo državnih akata o načinu nasljeđivanja prijestolja, poslije Augustove smsrti i poslije smrti njegovih nasljednika, vlast prelazi na članove njegove obitelji, na Julijevce-Klaudijevce. I sa Tiberijevim nasljeđivanjem, praktično se ustanovljava Julijevsko – Klaudijevska dinastija, koja će se nastaviti i preko sljedeća tri cara (Kaligule, Klaudija, Nerona), koji su svi bili i adoptivno i biološki blisko povezani.

Osobenosti Tiberija

Tiberije je bio dosta kompleksna osoba, pa ga je vrlo teško jednostavno opisati. On je bio i prirodno inteligentan i obrazovan, odličan zapovjednik koji je pazio na svoje vojnike, ali i zahtijevao bespogovornu disciplinu. Tiberije je bio taj koji je uspostavio, oblikovao i utvrdio graničnu liniju rimskog svijeta Rajna – Dunav, koja će razdvajati rimski od barbarskog svijeta sve do kraja same antike. Uostalom, Tiberije je bio taj koji je 15. god. p. n. e. izbio na izvor Dunava na Švarcaldu. Tiberijeve vojničke sposobnosti nisu dovoljno niti dostojno vrednovane ni u antičkoj (izuzev panegirika Veleja Paterkula) ni u modernoj historiografiji. Razlog za to leži u pristrasnoj senatorskoj tradiciji i historiografiji, koja se nije baš blagonaklono odnosila prema Tiberiju. Primarno negativistčki stav antičke historiografije je prilično doprinio oblikovanju kasnije predođbe o Tiberiju (koja se zadržala sve do danas).

Tiberije je u trenutku Augustove smrti bio smatran najboljim rješenjem za nasljednika, jer je ipak riječ o iskusnoj osobi sa višedecenijskom karijerom u političkim, vojnim i diplomatskim poslovima. On je odlično poznavao Državu, njene prostore i institucije. Tiberije je baštinio u sebi i konzervativna shvatanja, što ne treba čuditi jer je on, za razliku od Augusta, bio biološki potomak tradicionalnih i drevnih rimskih nobilskih familija. Tiberije i nije bio prvi i najželjeniji izbor Augusta za svoga nasljednika, ali silom prilika i radi umiranja svih ranijih Augustovih favorita (Marcel, Agripa, Lucija, Gaj) Tiberije je jedini preostao. Tiberije ustvari i nije imao baš neku jaku želju da postane princeps, ali su ga snaga volje njegove majke, njeni politički i familijski potezi doveli na stazu na kojoj nema povratka, nego je predodređeno preuzimanje carskog dostojanstva. I pored izvjesnih političkih skretanja u pravcu povlađivanja interesima starog senatorskog nobiliteta (istina više formalnog, nego suštinskog karaktera), Tiberije nije išao u pravcu jačanja ovlasti Senata na uštrb svoje vlasti. Naprotiv, može se čak reči da je za njegove vladavine ojačana institucija principata, i narušena ta teorijska klackalica moći između Senata i princepsa (koju je zamislio August). Tiberije je bio dobar upravljač, sa štedljivom politikom unaprijedio je državne financije i održavao ih u suficitu.

Istovremeno je pazio i na stanovnike Države, i na građane i na provincijalce. Ali i pored toga, nedostajala mu je Augustova bistrina i politička pronicljivost, pa se nije baš tako dobro snalazio u političkoj areni, dopuštajući i da bude manipuliran od pojedinih favorita. Nekada se znao povoditi i osjećanjima, ljubomorom i osvetničkim raspoloženjima, koji su znali poprimiti i oblike nesmiljene surovosti. Bila mu je svojstvena i uobičajena patricijska nadmenost Klaudijevaca, ali i licemjerje i pretvornost. Patricijsko – nolibska arogancija, nezadovoljstvo i određene frustracije iz djetinjstva i mladosti bili su i kočnice Tiberiju da izgradi takve socijalne sposobnosti i strukture kako bi održavao u rimskoj javnosti stupanj popularnosti kakve su imali August ili Germanik. On nikada nije bio popularan, što mu izgleda nije teško ni padalo jer je preferirao povućenost i osobno suočavanje ili prepuštanje svojim unutarnjim „mračnim i tmurnim demonima". Ipak je potrebno istaći da njegova nekada izražena ljubaznost nije bila izraz hinjenosti ili pretvornosti, nego je dolazila iz same njegove prirode. Primjer njegove posjete bolesnicima na Rodosu (dok se nalazio u višegodišnjem egzilu na ovome otoku) upravo na najslikovitiji način govori o tome. Da i nije bio principat, nego da je postojala Republika u starom kapacitetu Tiberije bi vjerojatno izrastao u dobrog vojskovođu i državnika... međutim u principatu kojim dominira jedna familija razvoj je išao malo drugačije.

Ipak na karakter Tiberija najviše je utjecala situacija u familiji. Raspad braka njegovih roditelja i preudaja majke su nesumnjivo imali utjecaja na oblikovanje ličnosti Tiberija u ranome djetinjstvu. Inače je sjenka snažne i uvijek prisutne majke dobrano ostajala nadvijena nad Tiberijem, što će on osjećati kao teško breme posebno nakon preuzimanja carske vlasti. Njegovom unutarnjem nezadovoljstvu poseban impuls je dao i pritisak od strane Augusta da se razvede od prve supruge Vipsanije (koju je iskreno volio) i da se vjenča sa Julijom Starijom. Smrt brata Druza ga je dodatno potresla, a nesretni brak sa Julijom Starijom nije doprinio njegovom ni životu ni karijeri. Jedno vrijeme je proveo na Rodosu, dobrovoljno se sklonivši iz arene rimske javne vlasti. Posebno pitanje je njegova seksualnost, i kako je stario sve je više ispoljavao ne samo seksualnu raskalašenost, nego i nasilje i pedofilske sklonosti u najgorem obliku. Dugo vremena je uspijevao kontrolirati i suzdržavati te svoje mračnije osobine, ali na kraju su one izbile na svjetlo dana. Inače, činjenica je da je Tiberije bio i osoba razočarana u svoje okruženje, u svoju familiju pa i u narod kao takav. Previše je puta bio izdan da bi mogao osjećati neko preveliko povjerenje u ljude. Ta kompleksnost Tiberijeve ličnosti, koja je čisto isticala i svoje mračne karakteristike, je doprinijela da on u vrelima i historijskoj tradiciji ostane primarno zapamćen ne kao jedan od najvećih rimskih vojskovođa, nego kao „najsumorniji čovjek" kako ga zove Plinije Starije.

Odnos Augusta i Tiberija je bio veoma slojevit. Iako se prosenatorska antička historiografija trudila da predstavi taj odnos kao poremećen i antagonistički, ipak određeni podaci (npr. Augustova pisma Tiberiju koja prenosi Svetonije) ukazuju da se o nekoj apsolutnoj antipatiji ne može govoriti. Uostalom, Tiberiju je August često povjeravao važne vojne i diplomatske misije, što ne bi činio da nije imao bar kakvo – takvo povjerenje u njega. Naravno, činjenica je da August nije gajio prema Tiberiju takva osjećanja i simpatije kao npr. prema Marcelu, svojim unucima ili Agripi. To se najbolje održava u riječima njegovog testamenta kada kaže : "Budući da mi je

okrutna sudbina otela sinove,Gaja i Lucija, neka mi Tiberije Cezar bude baštinik na polovinu i šestinu moje imovine."

Po Svetoniju Tiberije je bio prema bogovima i vjerskim obavezama prilično nemaran, jer je bio vrlo odan astrologiji i uvjeren da svime upravlja sudbina. Groma se ipak preko mjere plašio, a za malo ružnijeg vremena nosio je uvijek lovorov vijenac na glavi, jer kažu (u antičkom svijetu) da grom nikada ne udara u lovorov list. Tiberija je dobar dio života pratio astrolog Trazil (Τιβέριος Κλαύδιος Θράσυλλος; *Tiberius Claudius Thrasyllus*), a i sam Tiberije je bio umješan u astrologiji. Ali sa druge strane u javnosti je ispoljavao i tradicionalističko-konzervativna shvatanja, pa je po Svetoniju zabranio strana bogoslužja u Gradu, posebno egipatske i jevrejske obrede, koji su se u tadašnjoj javnosti smatrali praznovjerjem. Posebno je oštro bio nastupio prema Jevrejima koji su živjeli u Gradu. Čak je protjerao i astrologe iz Rima, ali je dopustio dalji boravak onima koji su ga molili i obečavali mu da će se okaniti svoga zanimanja.

Stupanje na carsko dostojanstvo

Nakon Augustove smrti, još je potrajalo neko vrijeme dok se nije i zvanično riješilo pitanje nasljednika na časti princepsa. Senat je zasjedao 18. IX. 14. god. n. e. August je svoju konačnu oporuku sastavio 3. IV. 13. god. n. e. za vrijeme konzula Lucija Planka i Gaja Silija.[38] Nakon 19. VIII. i Augustove smrti, vestalke su izručile oporuku i tri druga zapečaćena svitka. Svi ti dokumenti su otvoreni i pročitani na sjednici Senata. Kao što je ranije rečeno, Augustova oporuka je predviđala samo nasljeđe njegove *res private*, a ne i javnih funkcija i časti. Teorijski Rimska država je još uvijek republika. Kao prvi nasljednici su određeni Tiberije (na ½ i 1/6 imovine) i Livija (na 1/3), a dobili su i pravo da nose njegovo ime. Zatim su dolazili na red Druz (na 1/3), a na preostale dijelove Germanik i tri njegova sina. U baštinike trećeg reda je spadao veći broj Augustovih rođaka i prijatelja. Rimski narod je ostavljeno 40 miliona sestercija, gradskim tribusima 3 i po miliona sestercija, a i svaki pretorijanac, vojnik gradskih kohorti i legionar su dobili određenu svotu iz nasljedstva. Pretorijanci su dobili po 250 denara, pripadnici gradskih kohorti su dobili 125 denara, a legionari i pripadnici kohorti *civium Romanorum* po 75 denara. Tri zapečaćena svitka su sadržavala neka pitanja iz javne sfere, pa je u prvome odredio način svoga pogreba, u drugome je dao popis svojih djela (a koje je naložio da se urežu u brončane ploče i postave pred njegov mauzolej), a u trećemu je dao statistički pregled čitave Države, koliko ima vojnika, o javnim financijama (odnosno prihodima i rashodima), o provincijama, zavisnim kraljevstvima...itd. Tacit je vrlo detaljno opisao sjednicu Senata na kojoj se raspravljalo o prijenosu ovlaštenja, počasnih naziva i insignija na Tiberija, i tako njegovo instaliranje na mjesto princepsa. U početku se Tiberije nečkao sa prihvatanjem prijenosa ovlaštenja na sebe, izgovarajući se da je uprava Države pretežak teret samo za jednog čovjeka, da je već starijih godina i slično. Pošto je isticao da nije spreman da preuzme vlast nad cijelom Državom, nudio je da preuzme upravu nad bilo kojim dijelom Države koji bi mu bio povjeren. Naravno, ovo je bila obična predstava, jer je Tiberije znao da je praktična princepska vlast već u njegovim rukama i jer ju je on i prije senatskog formaliziranja obnašao. Sjednica nije

[38] Oporuka je napisana u dva primjerka, djelimično napisana rukom samoga Augusta, a djelimično od njegovih oslobođenika Polibija i Hilariona.

bila obilježena samo snishodljivošću senatora prema Tiberiju, kojeg su molili da prihvati ovlaštenja koja mu donose vladarski položaj, nego i zajedljivim i ciničkim primjedbama pojedinih senatora. Ilustrativan je primjer Azinija Gala (*Caius Asinius Gallus Saloninus*; sina Azinija Poliona) koji je Tiberiju bio uputio vrlo precizno pitanje, koje se ovome nije svidjelo i radi kojeg se uvrijedio.[39] Pošto Tiberije nije imao diplomatskog takta kao Augusta i pronicljivost svoga prethodnika, sjednica od 18. IX. je bila znatno konfuznija u odnosu na senatsku sjednicu 13. – 16. I. 27. god. p. n. e. kada je August sa Senatom postigao prvih sporazum. Ipak je na kraju Tiberije prihvatio prijenos ovlaštenja, sa tim da ipak nije prihvatio neke počasne nazive i insignije koje je koristio August. I tako je Tiberijevo i formalno stupanje na vlast Senat sankcionirao posebnom odlukom, koja ima snagu zakona. Uvijek je stupanje vlast rimskih princepsa praćeno formalnim izborom i donošenjem odgovorajućih zakona koji to sankcioniraju. To je bilo utoliko različito od srednjovjekovne prakse krunidbe.

Senatori su bili snishodljivi i prema Liviji, pa su tražili i za nju počasne nazive kao „Roditeljka“, „Majka domovine“...itd... ali to Tiberije nije prihvatio, uz čitav niz drugih laskavih prijedloga za dobivanje novih počasti koje je smatrao pretjeranim. Bez obzira na negativistički stav Tacita i nekih drugih historičara, ipak se čini da je Tiberije stvarno težio da Senat ima značajniju ulogu u praktičnom rukovođenju. Sudeći po određenim podacima, Tiberije je forsirao senatske debate, pa je bar u prvim godinama svoga principata on težio da Senat djeluje autonomnije, a ne samo da bude servis njegove volje. Međutim, proces jačanja principata i proporcionalnog slabljenja snage drevnih institucija je bio neumitan, i snažan Senat sa članovima koji imaju integritet i autoritet je bio obična iluzija. Prema Tacitu, toga će postati svjestan i sam Tiberije koji je imao običaj da svaki put prilikom izlaska iz Senata kaže : „O, ljudi, na robovanje spremni“.

Tiberije nije htio uzimati nikakve nove titule ni ovlasti. Titula imperatora nije ušla u sastav njegovog imena, on je odbio primiti počasni naziv oca domovine. Dopuštao je samo robovima da ga nazivaju gospodarom. On nije volio laskanje i ulagivanje, Formalno, osobito prvih godina svoje vladavine, Tiberije je nastojao naglasiti svoju lojalnost prema Senatu. On je u Senat ulazio bez svite, poticao raspravu o važnim pitanjima, dopuštao neslaganja sa svojim mišljenjima. Tribunsku vlast (*tribunicia potestas*) dobio je već 6. god. n. e., prije dobrovoljnog egzila na Rodosu koji je potrajao više godina (od 6. god. p. n. e. do 2. god. n. e.)

Prenošenje izbornih nadležnosti sa komicija

Jedna od najvažnijih odluka po uspostavi tiberijanskog režima je bilo prenošenje izbora magistrata sa komicija na Senat, koji je prvi put u svojoj historiji dobio pravo izbora državnih magistrata. Iako je u narodu bilo nezadovoljstva zbog ovog umanjivanja narodnog suvereniteta, to ipak nije imalo nikakvog odjeka. Iako je sa uspostavom principata načelo narodnog suvereniteta praktično počelo iščezavati, jer su zakoni koje su komicije donosile i

[39] Tiberije je mrzio Azinija Gala i iz drugih razloga, jer je sumnjao da ima velike ambicije i jer je oženio Vipsaniju (prvu Tiberijevu suprugu) sa kojom je imao najmanje šest sinova. Tiberijeva rana privrženost prema Vipsanijii i čežnja za njom nakon neželjenog i nasilnog razvoda je bila tolika da je jednom prilikom Tiberije slučajno sreo Vipsaniju, i pratio ju je sa suznim očima. Otada su pazili da mu Vipsanija nikada više ne dođe na oči. Raskid sa Vispanijom za Tiberija je predstavljao veliku emocionalnu traumu, što bi moglo biti i odgovor na njegovo raskalašeno seksualno ponašanje u starosti.

magistrate koje su birale već ranije bili utvrđeni od strane Augusta, formalno su one još uvijek postojale i bar davale privid funkcioniranja narodnog suvereniteta, toga drevnog načela rimskog političkog i javnog života. Tiberije, kao izdanak starog nobiliteta i gensa Klaudijevaca, koji su u sebi baštinili najviše otpora narodnom suverenitetu, sada je stavio tačku na funkcioniranje komicija. U skoro polumilenijskoj klackalici između Senata i komicija, prvospomenuta institucija je prividno izvojevala konačnu pobjedu. Senatori su rado podržali ovu odluku, jer su se oslobodili potrebe podvlađivanja masi. Naravno, to je bila pirova pobjeda za Senat jer stvarna moć je ležala u rukama principsa i njegovog okruženja.

Eliminiranje Augustove linije

Tiberije je praktično principsku vlast (uključujući i preuzimanje rukovođenja vojskom) vršio i prije formaliziranja na septembarskoj sjednici Senata. To prvo doba Tiberijeve uprave je okarakterisano i eliminiranjem svih onih koji su smatrani pretnjom po novi režim. Na otoku Planaziji je 20. VIII. 14. god. n. e. ubijen Agripa Postum, što je i pored njegovog javnog ograđivanja od toga zločina, bila odluka Tiberija i njegove majke Livije. Sljedeća na listi eliminacije je bila Postumova majka Julija Starija, koja je u izgnanstvu, (nedugo nakon Postumove pogibije) umrla od izgladnjivanja. Njen ljubavnik Sempronije Grakh je likvidiran 14. god. n. e. u izgnanstvu na afričkom otoku Kerkini (*Cercina*).

Jedan od robova Agripe Postuma, po imenu Klement je saznavši za smrt Augustovu, pokušao da ode na Planaziju i odatle izvede Postuma i prebaci do rajnskih armija. Međutim, ubice su bile brže. Klement se onda odlučio za smjeliji plan i nešto kasnije se proglasio za Agripu Postuma (bili su istih godina i slične su bili građe), koji je kao nekim čudom preživio. Klement je tako stekao veliki broj podržavaoca. Ovaj lažni „Agripa Postum“ je bio na prevaru uhvaćen i doveden pred Tiberija. Naređeno je bilo da se Klement pogubi kradomice.

Pobuna vojske

Ali jesen 14. god. n. e. je donijela i prvo iskušenje za novi režim, jer je došlo do pobune panonske armije od tri legije. Promjena režima je podgrijavala nade vojnika za nagrade, ali i za poboljšanje svoga položaja. Pobunjena panonska vojska je tražila povećanje plate (na 1 denar), smanjivanje vojnog roka (na 16 godina), te još neke druge povlastice. Namjesnik Panonije (Donji Ilirik) Junije Blez nije uspijevao da zadrži kontrolu nad vojnicima.

Tacit daje vlo detaljan opis pobune panonske i donjogermanske armije. Tako za sami početak pobune navodi sljedeće : „Na glas o Augustovoj smrti i Tiberijevu stupanju na vlast, on (namjesnik Panonije Junije Blez op. a.) da li zbog opće žalosti ili zbog radosti, prekine uobičajene vježbe. To je bio početak. Disciplina vojnika je popustila, raspoloženje postalo buntovno, povodili su se za pričama usijanih glava, zaželjeli se raskošnog i dokonog života, prezreli disciplinu i rad. U taboru je bio i neki Percenije, nekadašnji vođa pozorišne trupe, a potom običan vojnik, vičan da svojom među glumcima stečenom sposobnošću unese nemir među ljude. On je, malo – pomalo, unosio nemir među neiskusne vojnike, koji su se u nedoumici pitali kakva će biti vojna služba poslije Augusta. Razgovarao je sa njima noću, ili pred veče, kada bi se oni bolji razišli među šatorima. Tako je sakupio oko sebe ološ među vojnicima. Kada je najzad pripremio sebi pomagače za pobunjeničku rabotu, obratio se vojnicima, kao da im drži govor, pitanjem zašto se poput robova pokoravaju malom broju centuriona i još manjem broju tribuna, kada će se osmjeliti da zatraže da im se poboljša položaj ako se sada, molbama ili oružjem, ne obrate još novom i nesigurnom vladaru. Dosta su tolike godine grešili zbog kukavičluka, služili vojsku po trideset ili četrdeset godina, već sijede kose i tijela obogaljena ranama. Pa ni po otpuštanju nije još

gotovo sa vojnom službom, već nastavljajući život u taboru, ti vojnici trpe iste muke, samo što se one sada drugačije zovu. A one koji prežive tolike nevolje, odvlaće bogu iza leđa, gdje dobivaju tobož obradivu zemlju, a u stvari močvare i divlje planinske krajeve. Vojna je služba i inače teška, ne donosi nikakve koristi. 10 asa dnevno, toliko vrijedi duša i tijelo vojnika. To mu je i za odijelo i za oružje i za šator. Time treba da ublaži nečovječnost centuriona i kupi sebi poštedu. A batine i rane, ljute zime i ljeta što iscrpljuju, surovi rat i jalovi mir traju vječno. Nema drugog spasa do da se u vojnu službu stupa pod zakonom utvrđenim uvjetima : da vojnička plata bude 1 denar, da vojna služba potpuno prestane poslije 16 godina, da vojnici ne budu i dalje zadržavani u taboru i da im se plata u novcu isplaćuje odmah, tu na licu mjesta. Zar se vojnici pretorijanskih kohorti, koji dobijaju po 2 denara i vraćaju se poslije 16 domovima svojih predaka, izlažu većim opasnostima?. Ne potcjenjuje on nimalo gradske stražare, rekao je, ali ovi vojnici ovdje žive među divljim narodima, iz šatora gledaju neprijatelja.“

Detašmani pobunjenih legija, koji su se nalazili na zadatku van tabora (uglavnom na gradnji infrastrukture u zoni grada Nauport) na vijest o buni su se i sami pobunili, opljačkaju okolna sela pa i sam Nauport. Centurione koji su pokušali da ih u tome spriječe zaspu najprije porugama i uvredama a zatim i batinama. Naročito su bili bijesni na prefekta tabora Aufidijena Rufa, koga su svukli sa kola, natovarili rančevima i potjerali u prvom redu rugajući mu se i pitajući ga da li mu se dopada da tako natovaren marširа duge marševe. Aufidijen Ruf je inače bio vojnik starog kova, dugo vremena običan vojnik, zatim centurion i onda prefekt tabora. Kako je bio strog prema sebi, tako je to prenosio i na svoje potčinjene od kojih je zahtijevao strogu disciplinu. Ostario u radu i muci, postao je utoliko nepopustljivi ukoliko je sam imao više da otrpi. Nešto kasnije su pobunjenici ubili i centuriona Lucilija, kome je opora vojnička duhovitost dala nadimak *Da mihi alteram*/„Još jednu“ zato što je, kada bi se batina slomila o leđa vojnika, tražio, vičući iz sveg glasa još jednu i zatim još jednu.

Problem se usložnio kada se pobunila i donjogermanska armija, koja je bila brojnija od panonske i nalazila se na tada opasnoj i vrlo turbulentnoj rajnskoj granici. Na rajnskoj granici su se nalazile dvije armije (donjogermanska, pod komandom Aula Cecine i gornjogermanska pod komandom Gaja Silija) pod vrhovnim zapovjedništvom Germanika. Dodatni problem sa buntovničkim armijama izazivala je i činjenica da su one uslijed gubitaka u Velikom Ilirskom ratu i posebno u Teutoburškoj katastrofi popunjene rimskim i italskim lumpenproleterijatom. I ovi elementi su i bili glavni inicijatori nemira. Pobunjenici sa donje Rajne su zahtijevali i veće plate, ali i časno otpuštanje veterana iz vojske, te isplatu novca koji im je August zavještao. Pobuna je poprimila i nasilne oblike, kada su redovi napali centurione i neke ubili, a zapovjedništvo sa Cecinom na čelu je u potpunosti izgubilo kontrolu.

Tacit navodi : „Vojnici, van sebe, iznenada, golim mačevima nasrnu na centurione. Ovi su oduvijek bili predmet mržnje vojnika i prve žrtve divljanja. Bace ih na zemlju, izbatinaju svakoga sa po 60 šiba, jer je toliko bilo centuriona. Onda ih tako izmrcvarene i smoždene, neki su već bili i izdahnuli, bace pred šanac ili u Rajnu. Septimija, koji je bježeči stigao do tribunala i bacio se pred noge Cecini, tražili su sve dotle dok im nije bio izručen da ga pogube.“

Na vijest o pobuni Germanik se uputio da pokuša smiriti vojnike i vratiti ih u disciplinirani vojni poredak, ali nije uspio.

Tacit isto opširno izvještava o pobuni donjogermanske armije pa govori i o odnosu Germanika prema buntovnicima na sljedeći način : „Zatim na glas o pobuni legija, smjesta pohita tamo. Sretne pobunjenike izvan tabora očiju oborenih ka zemlji, kao da se kaju. A kada uđe u tabor, dočekaju ga nesuvislim žalbama. Neki su se mašali njegove ruke kao da hoće da je poljube, i gurali je sebi u usta ne bi li opipao njihove bezube desni, drugi su pokazivali svoje od starosti iskrivljene udove. Oko njega se sakupi vojnički zbor, ali bez ikakva reda, zato naredi da se rasporede u manipule. Ovako će bolje čuti, glasio je odgovor. On naredi da donesu bojne znake ne bi li se bar tako razaznale kohorte. Poslušaju ga preko volje. Zatim je govorio, najprije o ukazivanju božanskih počasti Augustu, da bi prešao na pobjede i trijumfe Tiberijeve. Posebno mu je hvalu odao za junačke podvige koje je sa istim tim legijama izvršio u Germaniji. Istakne zatim kako je Tiberija složno primila Italija, kako su mu ostale vjerne galske provincije. Nigdje nisu izbili nemiri ni nesloga. Čutke ili tiho gunđajući, sasluža zbog ove riječi. Čim je počeo da govori o pobuni i zapitao ih kuda je otišla njihova vojnička poslušnost, kuda njihova slavna stara disciplina, kuda su otjerali svoje tribune, kuda centurione, oni svi obnaže svoja tijela i pokažu ožiljke od rana i bičevanja. Svi u isti mah stanu da se žale na skupu cijenu kojom plaćaju poštedu, na niske vojničke plate, na teške radove – kopanje šanaca i rovova, prijevoz hrane, materijala, drva, na sve one poslove koje iziskuju život u logoru i koji se preduzimaju da vojnici ne bi sjedili skrštenih ruku. Najstrašnije se čuo glas veterana : trideset i više godina proveli su oni u vojničkoj službi. Neka ih on sada izbavi tih napora, molili su, da je dočekaju smrt u tim mukama. Da jednom vide kraja toj preteškoj vojnoj službi, da svoj zasluženi odmor ne provedu u bijedi. Neki su opet tražili da im se ispalti novac koji im je August zavještao, poželjeli uspjeha Germaniku i otvoreno mu ponudili svoju pomoč ako želi da postane car. Tada Germanik, kao da ga je sam zločin ukaljao, skoči sa tribunala. Htjede da ode, oni mu oružjem prepreće put. “

Pojedini vojnici su čak ponudili i svoju pomoć Germaniku, ako otkaže lojalnost Tiberiju i proglasi se za novog cara. Germanik je ovaj prijedlog odbio. Situacija u Panoniji je smirena tek kada je kao Tiberijev izaslanik tamo upućen njegov sin Druz. On je bunu, iskoristivši sva sredstva, u koja je spadalo čak i to da su njegovi agenti pomrčinu mjeseca protumačili kao znak nepovoljan za buntovnike. Ovaj inteligentni mladić je tako uspio da diplomatskom igrom i umješnošću eliminira žarište pobune u panonskoj armiji i da u njoj povrati vojnu stegu. Na rajnskoj granici, Germanik je morao uložiti znatno napora kako bi se suzbila pobuna, pa je čak pristao i na uvjete pobunjenika. Taktično popuštanje Germanika je sasvim razumljivo ako se ima u vidu da je rajnska granica ustvari bila otvoreni front i bojište sa Arminijevim Germanima. Pobuna je vrlo lako mogla dovesti do totalnog kolapsa fronta, građanskog rata u Galiji i provale Germana. Veliku ulogu u tim zbivanjima, posebno u jačanju morala kod Germanika i njegovih najbližih suradnika imala je i njegova supruga Agripina Starija, žena snažne i nepokolebljive volje. Ipak je i na kraju Germanik uspio da se obračuna sa onim najupornijim i najzagriženijim od pobunjenika.

Rajnski rat od 14. do 17. god. n. e.

Pobuna donjogermanske armije je kao posljedicu imala i pokretanje velike rimske ofanzive istočno od Rajne. Germanik, a i mnogi vojnici su smatrali da je najbolji način da se unutarnja frustracija u armiji riješi pokretanjem vanjskih borbenih operacija. Time bi se pažnja preusmjerila, a i pomalo zaboravilo šta se sve to dešavalo za vrijeme pobune. Tako je odmah po smirivanju pobune u V. i XXI. legiji (koje su bile prve pobunile i bile najupornije sa najviše nezadovoljnika), naredio da se premosti Rajna i započne novi pohod. Rajni rat je ustvari nastavak rata koji je između Rimljana i Arminijevih Germana trajao još od Teutoburške katastrofe i predstavljao je krešendo i vrhunac borbenih operacija u velikom

stilu. Germanske zajednice u neposrednoj blizini Rajne su bile iznenađene brzim i brutalnim rimskim upadom. Rimske trupe (legije i veliki broj pomoćnih savezničkih auksilijara) su opustošile prostor od 50 rimskih milja, a germanski narod Marsi sa gornjeg toka rijeke Ruhr, je bio u potpunosti masakriran. U povratku u zimske logore teško je porazio i Bruktere, Tubante i Usipete koji su pokušali da ponove Teutoburšku pobjedu. Germani su bili napali zaštitnicu, ali su odlučnim udarom velikog dijela rimsko – auksilijarnih trupa bili pregaženi. To je bio početak sustavnih kampanja pustošenja Njemačke, koje su se odvijale sinkronizirano kopnenim putem, ali i pomorskim desantima. Naredne 15. god. n. e. Germanik je predvodio pohod u zemlju Hata (današnji Hesen, čije je ime i direktna izvedenica od hatijskog imea), nadajući se da će izazvati razdor između Arminija i njegovog punca Segesta. I ovaj napad je polučio odlične rezultate, i Hati su doživjeli velike gubitke u ljudstvu. Inače ovi Germanikovi pohodi odlikovali su se nesmiljenom surovošću prema civilnom njemačkom stanovništvu. Niko se nije štedio, a ubijani i zarobljavani su ne samo ratnici, nego i velike mase žena, djece i staraca. Germanik je tako ponavljao svoj obrazac koji je primjenjivao u Iliriku za vrijeme rata od 6. do 9. god. n. e. On je uspio i u svome naumu da izazove razdor, i Segest se odvojio od germanskog oslobodilačkog pokreta koji je vodio Arminije. Germanikova armija je u maju 15. god. n. e. oslobodila od opsade Segesta, a istovremeno je u njihove ruke pala i Arminijeva trudna supruga Thusnelda. Rimski vrhovni zapovjednik se ponio sa visokom dozom poštovanja prema Thusneldi. Pojedine germanske zajednice su počele napuštati zajednički Savez i Arminijevo jedinstvo Germanije se počelo ljuljati. Ali ni ti porazi nisu pokolebali duh Arminija, koji je još žešće među njemačkim zajednicama propovijedao otpor, uspijevši da uzbuni i Heruske i druge narode. Ipak i pored žestokog otpora, Germanikova armija se uspjela probiti i do područja Teutoburške šume, gdje su ležali još uvijek nesahranjeni ostaci Varovih vojnika. Vojnici su bili šokirani prizorom (što je uključivalo i oltare na koje su kao žrtve bili prineseni viši oficiri), ali su nakon 6 godina sahranili svoje pale drugove. Germanik je nakon toga nastavio progon Arminija, i to pravo u njegovu matičnu domovinu Heruska. Germani su ipak imali određenih uspjeha, npr. u borbi sa legijama koje je predvodio Cecina, iako su u konačnici kontranapadom Rimljani uspjeli ne samo da odbiju Arminijeve ratnike, nego i da im nanesu novi poraz. U tim danima, Agripina Starija je pokazala svu svoju veličinu prilikom održanja stabilnosti mostobrana na Rajni. Inače Germanikovoj armiji najviše problema je tada zadavao sam teren Njemačke, njena klima i njene šume i močvare kao nestabilno Sjeverno more. Iduče 16. god. n. e. pokrenuta je ambiciozna i dosta obimna nova ofanziva u unutrašnjost Njemačke. Kako bi se smanjio gubitak opreme i resursa, zbog konfiguracije terena, Germanik je sada ofanzivu planirao izvesti tako što bi trupe preveo brodovima preko Sjevernog mora pa do ušća njemačkih rijeka i duž njih u srce neprijateljskog područja. Ovim iznenadnim desantom se nadao uvući Germane u otvorenu bitku. Mjesto odakle bi otpočela operacija je bilo Batavski otok (današnja Nizozemska), a legat Silije je napao i zemlju Hata. Germanikova armija je koristeći flotu prodrla u unutrašnjost i do velike bitke je došlo kod rijeke Vezer. Prije same bitke na obali Vezera su se susreli Arminije i njegov brat Flav (koji

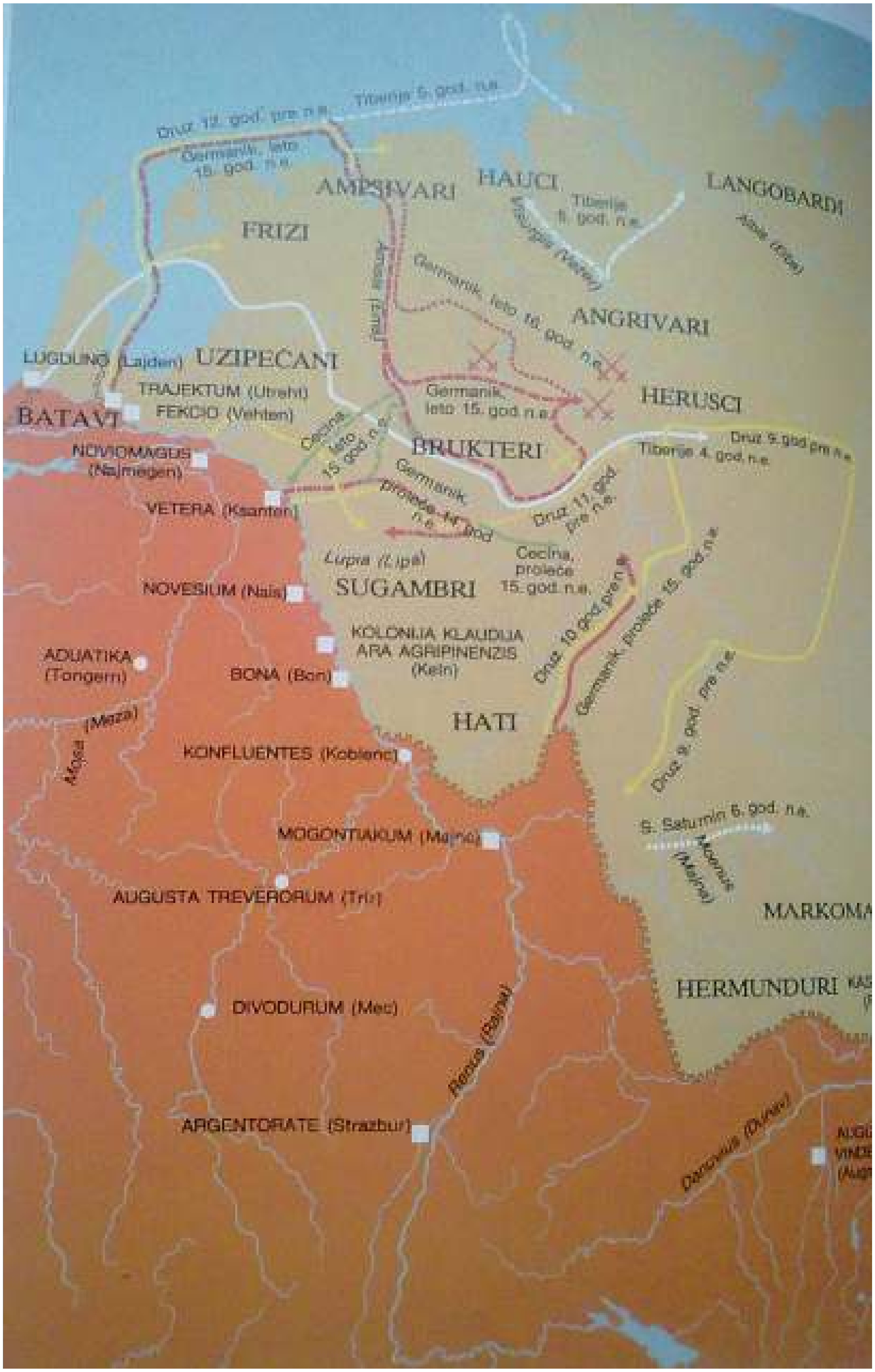
je ostao lojalan Rimljanima i borio se u Germanikovoj armiji), međusobno se verbalno vređajući i optužujući za izdaju. U prepirci se Arminije pozivao i na njihovu majku, koja se pridružuje njegovim molbama. I pored prvotnih manjih neuspjeha (poraz batavskog kontingenta), u bitki na rijeci Vezer Germanikova armija je izvojevala veliku pobjedu. Germanikovo vodstvo, dobra motivirajuća priprema vojnika, odlična taktička izvedba operacije i bolja opremljenost rimsko – auksilijarnih trupa rezultirali su pobjedom u kome su Germani imali goleme gubitke, a i sam Arminije je bio ranjen i jedva se uspio spasiti. Rimsko – auksilijarne trupe su imale neznatne gubitke. Ipak germanski Savez je još uvijek pružao otpor i do nove bitke je došlo ubrzo i to kod Angivarijanskog Nasipa (zapadno od današnjeg Hanovera). I ovog puta Germanikova armija je bila pobjedonosna, nanijevši značajne gubitke protivniku. Ubijanje od strane Germanikovih vojnika je dostiglo velike razmjere. Sudeći po podacima iz vrela, Germanikove ofanzive su više bile usmjerene na ektreminaciju stanovništva istočno od Rajne, nego na njegovo pokoravanje. Veliki broj civila je poubijan ili odveden u roblje, a čitave oblasti su pustošene. Sam Germanik je u žaru bitke kod Angrivijanskog Nasipa tražio od vojnika : „Nisu nam potrebni zarobljenici, samo ako zatremo cijeli narod, biće kraja ratu".

Prilikom povratka morskim putem, Germanikova armija je doživjela veliku tragediju, jer ju se zahvatilo nemirno more i oluje, nanijevši joj značajne gubitke. Zbog rimskih i auksilijarnih gubitaka na moru, Germani su se ponovo pokrenuli, pa je Germanik bio prisiljen da ponovo pokrene uspješnu ofanzivu u unutrašnjost i to prvo na Hate i Marse. Tom prilikom je Germanik i povratio orao jedne od Varovih legija (ukupno su vraćena dva orla=bojna znaka). Germanske snage su bile slomljene i vladalo je uvjerenje da je dovoljna još jedna kampanja idučeg ljeta i da kompletan rat sa uspjehom završi. Međutim, Tiberijeve naredbe su to spriječile. Princeps je smatrao da je bilo dosta rata i da se granica treba utvrditi na Rajni, a ne na Elbi. Tiberije je poručio da Heruske i druge buntovne narode sada, kada je rimska osveta zadovoljena, prepusti njihovim razmiricama. Germanik je molio za još jednu godinu kako bi završio što je započeo, ali Tiberije mu ponudi drugi konzulat, za što je morao doći u Rim. Istovremeno mu je poručio da ako bude trebalo ratovati, prepusti priliku Druzu, jer su Germani trenutno jedini pravi neprijatelji, pa se jedino pobjedama nad njima može doći do vojničke slave. Germanik je na kraju poslušao Tiberije. Tako je potvrđena granica na Rajni i učinjena velika strateška greška. Gotovo je sigurno da bi Germanikova armija naredne godine izvojevala konačnu pobjedu nad iscrpljenim Germanima i u okvire rimskog imperija povratilo područje zapadno od Elbe. Granica Elba – Dunav je kraća od linije Rajna – Dunav, pa bi za njeno održanje bilo zahtijevano manje resursa i manje ljudi. Uz to, dubina rimskog područja bi bila i prevelika za bilo kakvog budućeg napadaća. Ipak su Tiberijeva zavist i sumnjičavost prema nećaku, doprinijeli da se učini jedan takav strateški previd kao što je prekid pobjedonosnog rata. Kontinurani rat od septembra 9. god. n. e. na Rajni i u dubini Njemačke, posebno u trogodišnjem periodu Germanikovih ofanziva, su imali devastirajući efekt po transrajnske zemlje i zajednice. Prvo su nakon Teutoburške katastrofe uništene preostale rimske pozicije i naselja. Nakon toga su dolazile kontinuirane rimske operacije,

koje su za u periodu 14. – 17. god. n. e., imale i osvetnički karakter. Razaranje njemačke infrastrukture, naselja su razarana, depopulirane su određene zajednice, mnogo je bilo i zarobljenih i odvedenih u ropstvo. Nakon teških gubitaka u ljudstvu Germani su dobili prijeko potrebno vrijeme da se biološki i materijalno obnove.

Germaniku je dodijeljen trijumf koji je proslavio 26. V. 17. god. n. e., a u njemu su provedeni i Arminijeva supruga Thusnelda i njegov sin. Germanik je dobio i novo specijalno zapovjedništvo na uvijek problematičnom Orijentu. Germanikove pobjede u Njemačkoj su doprinijele značajnom širenju njegove popularnosti u tadašnjoj rimskoj javnosti, što je nesumnjivo moglo rezultirati i određenom sumnjičavosti Tiberija prema svome nećaku. Sam Germanik je izgleda na sve načine pokušavao da smanji eventualno podozrenje svoga strica, pa je izbjegavao sopstveno uzdizanje kao pobjednika nad Germanima, uvijek ističući da ratuje za principsa (primjer podizanja pobjednog znaka kod Angrivijanskog Nasipa). Rimsko napuštanje rata, dovelo je stvarno do unutarnjih međugermanskih sukoba. Došlo je do otvorenog rata između Arminija i Marobodua, a u bitka koja se odigrala je bila vrlo silovita i krvava. Ipak se Maroboud povukao u Markomaniju i zatražio od Tiberija pomoć. Rimljani su odbili pomoći Maroboudu, jer ni on nije pomogao njima kada su bili u ratu protiv Arminija. U Ilirik je bio upućen Druz sa specijalnim ovlaštenjima, kako bi stekao upravno i vojno iskustvo, a trebao je i ugovoriti sporazum sa Maroboudom. Ovaj stari markomanski kralj se našao u neprilici i zbog pobune koju je vodio izvjesni mladić Katualda, pa je bio prisiljen da bježi na rimsko područje. Tiberije mu je dopustio azil i Maroboud je bio smješten u Ravenu. Slična je sudbina uskoro zadesila i Katualda, pa je i on prebjegao preko granice u Rimsku Državu. Ni Arminije nije imao previše sreće. Nakon rimskog povlaćenja i pada Marobouda, on je pokušao da ojača svoju vlast, kao i da Savez pretvori u trajniju formaciju ujedinjene Njemačke. To je izazvalo nezadovoljstvo i otpor njegovih sunarodnika, pa je došlo i do otvorenog sukoba. Arminije je ubrzo pao kao žrtva izdaje nekih svojih rođaka. Ovaj po Tacitu oslobodilac Germanije je živio 37 godina i bio je nesumnjivo jedan od najvećih heroja Njemačke. Bez njega današnja Njemačka bi izgledala znatno drugačije.

Rajnska zona je uvijek bila goruće pitanje europskih granica rimskog svijeta. Germanski narod Frizi, koji je nastanjivao prostore sjeverno od ušća Rajne, došao je 28. god. n. e. u sukob sa Rimljanima. Po Tacitu razlog sukoba je bila gramzivost rimskih činovnika. Pošto je riječ o siromašnom narodu, Tiberijev brat Druz je odredio vrlo nizak danak (u isporuci volujskih koža za potrebe vojske) koji su trebali predavati Rimu. Ali novi nadzornik Friza, primipilar Olenije je odabrao je kožu tura, velikog govečeta, kao mjeru za isporuku danka. To Frizi nisu mogli ispuniti i bili su prisiljeni da za isplatu danka šalju i svoja sitna goveda, pa i polja i na kraju i svoje žene i djecu (u ropstvo). Frizi se pobune i izbace Rimljane, a Olenije i ostali Rimljani i saveznici se sklone u utvrdu Flev. Protiv pobunjenih Friza je sa vojskom krenuo Lucije Apronije, legat Donje Germanije. Međutim, operacija protiv Friza je zbog neučinkovitog pristupa legijskih i auksilijarnih snaga protivniku u potpunosti propala.

Karta preuzeta iz Kanlif, 1980:184.

Zakon o uvredi veličanstva

U toku 15. god. n. e. desila se i obnova zakona o uvredi veličanstva (*lex maiestas*). Zakon pod istim imenom postojao je još u drevnoj Republici, i odnosio se načelno na onoga ko bi narušio ugled i veličanstvo rimskog naroda, npr. ako bi izdajom i nebrigom naškodio vojsci, bunama štetio narodu, neodgovorno ili kriminalno vodio državne i javne poslove. Predmet optužbe bi bila djela, dok riječi nisu bile kažanjavane, pa ovaj zakon nije obuhvatao ono što bi se danas smatralo verbalnim deliktom. Međutim, ovaj drevni zakon se u vrijeme ranog principata počeo tumačiti drugačije, pa je prvi August pod izlikom ovog zakona proveo istragu o nekim pogrdnim spisima. Tiberije je ovaj zakon i zvanično postavio na novo polje procesuiranja, kada je na upit pretora Pompeja Macera da li da daje ovlaštenja za pokretanje postupka na osnovi ovog zakona odgovorio da treba zakone izvršavati. Tiberije je bio ljut zbog nekih anonimnih pjesama na njegov račun. Tako je prvotni zakon o uvredi veličanstva rimskog naroda prerastao u zakon koji je procesuirao i verbalni delikt, ali i sve ono što se moglo smatrati (u prilično širokom obujmu) uvredom ili ugrožavanjem princepsa , deificiranih careva i njegove familije. U prvo vrijeme taj zakon nije primjenjivan u velikoj mjeri, pa je Tiberije čak i sam obustavljao procese protiv nekih pojedinaca koji bi bili optuženi na osnovi ovog zakona. Međutim, kako vrijeme bude odmicalo, ovaj zakon će se sve više primjenjivati. Primjena ovog zakona će dovesti do pojave nove klase profesionalnih informatora (doušnika) zvanih *delatores.* Ovaj zakon će postojati sve do kraja rimskog svijeta i nalaziti će se i u Justinijanovom kodeksu. Prijestupi zakona o veličanstvu su vremenom pored vojničkih prijestupa, sada uključivali i ono što je ugrožavalo autoritet i vlast cara, kao što su podizanje armije bez zapovjedništva car, dovođenje u pitanje carskog izbora nasljednika, ubistvo ili zavjera sa ciljem ubijanja viših magistrata, nasilno zaposjedanje javnih prostora, sastajanje javnih neprijatelja sa oružjem u Rimu, podsticanje na pobunu, uvođenje nezakonitih zakletvi, oslobođanje po pravu osuđenih zatočenika, falsificiranje javnih dokumenata, odbijanje namjesnika provincije da napusti svoju provinciju po isteku mandata i da preda armiju novom namjesniku. Ono što je glavna razlika u ovom carskom zakonu u odnosu na republikansko doba jeste da zločinom smatra i intenciju (*voluntas*), a ne samo djelo/*effectus* (kao za vrijeme Republike). Izdaja se smatrala najtežim zločinom, i svaki građanin je mogao podignuti tužbu (*publica judicia*), a optuženik je gubio neka prava (u odnosu na druge optužbe za zločine), kao npr. imunitet od optužbe žene ili nekredibilne osobe, zatim bez imuniteta na mučenje i bez imuniteta da njegovi robovi budu mučeni kako bi svjedočili protiv njega. Od Tiberija je uobičajena kazna smrt i konfiskacija imovine, te gubljenje građanskih prava. Presuđeni izdajnik nije mogao da ostavi testament ili oslobodi robove. Sa preinačenjem zakona o uvredi veličanstva, iako se to u prvo vrijeme tiberijanskog režima nije činilo tako, otvorena su vrata političkom progonu te eksterminacijama političkih protivnika i sumnjivaca režimu sve do našeg doba.

O procesima i onome što se tumačilo kao izdaja ilustrativan je primjer koji se desio rimskom pjesniku Klutoriju Prisku (*Clutorius Priscus*). Ovaj pjesnik je napisao tužbalicu povodom Germanikove smrti, pa je za to bio dobro nagrađen u novcu od Tiberija. Za vrijeme bolesti Druza, Prisk je pripremio novu tužbalicu nadajući se

dobroj zaradi, iako Druz još nije bio umro. Međutim, napravio je grešku i tu je tužbalicu pročitao jednom prilikom u nekom društvu. Ubrzo je bio denunciran, osuđen i pogubljen, i to na prijedlog tada designiranog konzula Haterija Agripe (*Haterius Agrippa*). Na kraju je i 32. god. n. e. i Haterije bio pogubljen.

Germanikova smrt

Najveće iskušenje ranog tiberijanskog režima bila afera vezana za smrt Germanika. Nakon trijumfa, novo specijalno ovlaštenje Germanika se odnosilo na sređivanje situacije na Istoku, koje je polako ponovo ulazilo u novo razdoblje previranja. Kapadokijski kralj Arhelaj (koji je već vladao 50 godina) je 17. god. n.e. pozvan u Rim, jer je Tiberije osjećao nestašicu novca u vojnim fondovima pa je želio doći resursa i novca Kapadokije. Arhelaj je bio optužen od Senata da je učestvovao u zavjereničkim aktivnostima. Arhelaj je umro u Rimu prirodnom smrću. Čim je došao na Orijent 18. god. n. e., Germanik je kraljevinu Kapadokiju pretvorio u rimsku provinciju, Mala Jermenija je predata Arhelajevom posinku Artaksiju III. da upravlja kao rimski potčinjeni «saveznički» kralj, dok su neke druge oblasti predate Arhelajevom sinu da isto upravlja njima kao potčinjeni «saveznički» kralj. Kraljevina Komagena je nakon smrti njenog kralja Antioha III. pripojena provinciji Siriji.

Po starom dobrom rimskom običaju, prelaskom u status provincije neke dažbine su bile smanjene, a sve kako bi se domorodačko stanovništvo (u konkretnom slučaju Kapadokijci) uvjerilo da će im pod direktnom rimskom vlašću biti bolje, nego pod domaćim vladarima.

Na Istoku je uvijek aktuelno bilo i pitanje Jermenije i odnosa sa Iranom. Nakon pogibije Fraata IV. i njegovih nasljednika, za novog vladara je bio imenovan Fraatov sin Vonon, kojeg je otac bio poslao Augustu kao taoca. Ali Vononovo ponašanje, koje je bilo rezultat dugogodišnjeg oblikovanja u grčko – rimskoj kulturi nije se svidjelo jednom dijelu iranskih prvaka. Došlo je do građanskog rata, u kojem je pobijedio Artaban II., isto pripadnik arsakidske partske dinastije (sin jedne arsakidske - partske princeze koja je živjela na istoku iranskog svijeta). Vonon je našao pribježište u Jermeniji, gdje je proglašen za kralja. To je naravno bilo i previše izazovno za Artabana II., pa je pretio otvoreni rat partskog Irana sa Jermenijom u koji bi se morali umiješati i Rimljani. Radi toga je legat Sirije Kretik Silan pozvao Vonona i stavio ga pod stražu. Jermenija je opet ostala bez kralja i Germanik je kao izaslanik Rimske države u jermenskom gradu Artaksati okrunio Zenona (koji je dobio i novo ime Artaksije), sina pontskog kralja Polemona, za novog kralja Jermenije.

Jermenija je ustvari bila obična moneta za potkusurivanje. Ona se nalazila na važnom strateškom području između rimskog, iranskog i kavkaskog svijeta, radi čega se kontrola nad njom smatrala prioritetom u rimskoj vanjskoj politici na Orijentu. Partsko –iranski vladar Artabana II. (ne obazirući se na Rimljane) je nakon smrti jermenskog kralja Artaksije doveo na jermenski prijesto svoga najstarijeg sina Arsaka. Artaban II. je čak poslao izaslanstvo u Rim da traže povrat blaga koje je Vonon ostavio u Siriji i Kilikiji. Artaban II. je tražio čak i uspostavljanje starih perzijskih i makedonskih granica, prijetio da će zaposjesti zemlje koje je nekada držao Kir, a kasnije Aleksandar. Međutim, partsko – iransko visoko društvo nikada nije bilo jedinstveno i vrlo brzo se stvorila jedna klika nezadovoljnika koje su predvodili velikaš Sinak i eunuh Abda. Oni su u Rim 35. god. n. e. poslali izaslanstvo tražeći da im se pošalje Fraat VI., sin Fraata V, koji je u Rimu kao talac boravio gotovo 40 godina. Tiberije je pristao na to i poslao je Fraata VI. Međutim, Artaban II. je mudro eliminirao unutarnju zavjeru, a Fraar VI. je umro u Siriji i prije nego što je prešao Eufrat. Ali stari Tiberije se tada pokazao u svome punom elementu, i za novog pretendenta je odredio Tiridata, unuka Fraata IV. Tiberije je naveo i gruzijsko - iberskog kralja Farazmana I. da upadne u Jermeniju, protjera Parte i za novog kralja postavi svoga brata Mitridata. Za glavnog rukovoditelja tih dešavanja na istoku određen je Lucije Vitelije (*Lucius Vitellius*, otac budućeg cara Vitelija). Arsak je ubijen od strane svoje podmićene (od strane iberske braće) posluge. Gruzijski Iberci su upali u Jermeniju sa velikom vojskom i zauzeli su Artaksatu. Artaban II. je na to poslao vojsku pod

komandom svoga sina Oroda. U jednoj žestokoj bitci kao pobjednik je izašao Farazman, a Artaban II. je ponovo pokrenuo ofanzivu kako bi se osvetio. Ali je Vitelije skupio istočnu armiju, i Artaban II. se uplašio rata sa Rimom, povukavši svoju vojsku. Ubrzo je došlo do novog građanskog rata u Partiji, i Artaban II. je morao (i pored početnih uspjeha) bježati pred pobunjenicima koje je predvodio Sinak. To je navelo i Vitelija da ohrabri Tiridata da se upusti u otvorenu borbu za partsko – iranski prijesto. Načinjen je pontonski most i istočna Vitelijeva armija je prešla Eufrat. Tada su Tiridatu prišli mnogi velikaši Mesopotamije (današnjeg Iraka), a Vitelije misleći da je završen posao, povrati se sa vojskom u Siriju. Tiridat je imao uspjeha u privlaćenju niza helenističkih, semitskih i iranskih zajednica, a najveću podršku mu je dala Seleukija. Međutim, složena politika niza partskih i iranskih velikaša i prinčeva je ponovo dovela u Artabanov tabor određenu podršku. Novo skupljena vojska (uglavnom od skitskih Daksa) Artabana II. je izbila pred Seleukiju, a Tiridatova moć se raspala kao mjehur od sapunice, i ovaj je morao bježati u Siriju. Artaban II. je ipak sa Vitelijem sklopio sporazum, po kojem je odustao od svih ostalih pretenzija. Ubrzo je Artaban II. ponovo zbačen od strane izvjesnog Cinama (*Cinnamus*), ali je njegov vazal Izat, kralj Adiabene, uspio da isposluje da se Artaban II. ponovo postavi na prijesto. Ubrzo je 38. god. n. e. Artaban II. umro. Istovremeno je Vitelije ugušio pobunu plemena Kieta, koji su se povukli na planinu Taur (jer je kapadokijski kralj Arhelaj Arhelaj htio da im ranije nametne na rimski način plaćanje poreza prema cenzusu). Vitelijev podzapovjednik Marko Trebelije je uspješno ugušio ustanak.

Komagena nije dugo ostala u sastavu provincije Sirije. Princeps Kaligula je 38. god. n. e. obnovio kraljevinu i instalirao, sina posljednjeg kralja, Antioha IV. (puno ime : *Caius Julius Antiochus* IV *Epiphanes*; Γάιος Ἰούλιος Ἀντίοχος ὁ Ἐπιφανής) za novog kralja. Ujedno mu je povećao teritoriju sa divljim područijima Kilikije. Ali je Kaligula ponovo zbacio Antioha IV., da bi ga na tron 41. god. n. e. povratio princeps Klaudije.

Germanikov boravak i obilazak (u turističko – arheološkom stilu) Egipta, doveli su do neraspoloženja Tiberijevog okruženja. Egipat nije bio prava provincija, nego personalna domena samoga princepsa, tamo je bez dozvole princepsa bio zabranjen boravak rimskim senatorima (a Germanik je smatran senatorom) i vitezovima najvišeg ranga, a izgleda da je i ponašanje Germanika i Agripine Starije u Egiptu izazivalo određena podozrenja. Naredne 19. god. n.e. Germanik i Agripina Starija su došli u sukob sa legatom Sirije Gnejom Kalpurnijem Pizonom (*Cnaeus Calpurnius Piso*), jer je ovaj poništio određene odluke koje je donio Germanik. Germanik je naredio opoziv Pizona, što je možda bilo i izvan okvira njegovog mandata. U ovim zategnutim zbivanjima veliku ulogu je igrala i Pizonova supruga *Munatia Plancina*, inače bliska prijateljica još uvijek moćne Livije Auguste. I onda se iznenada 10. X. 19. god. n. e. desila Germanikova smrt u Antiohiji. Njegova smrt je izazvala val špekulacija o njenim uzrocima, koji su doveli do odmotavanja afere koja je ugrozila i Tiberijev autoritet. Germanikovi ostaci preneseni su u Rim. Sahrani je prisustvovalo ogromno mnoštvo ljudi. U svim slojevima rimskog stanovništva žaljena je smrt mladog vojskovođe. U rimskoj javnosti se uvriježilo mišljenje da je krivac za smrt Germanika sam Pizon, dok je bilo pojedinaca koji su smatrali da je Pizon radio po nalozima Tiberija (koji se po navodno plašio nečakove popularnosti) ili Livije. Naravno, nikada se nisu našli pravi dokazi za ono što se desilo, ali je u Senatu otvoren proces protiv Pizona. Vrlo otvoren proces protiv Pizona je zatvoren njegovom smrću. Zvanično je počinio samoubistvo, ali Tacit pretpostavlja da je Tiberije na neki način ipak bio umješan u Pizonovu smrt. Plancina je pošteđena.

Kameja koja prikazuje apoteozu Germanika. Danas se nalazi u Bibliothèque nationale de France u Parizu.

Germanikova smrt je dovela do pojave paranoje u tadašnjoj rimskoj javnosti i prilično je smanjila Tiberijevu popularnost u rimskoj javnosti i među višim slojevima tadašnjeg društva. U kontekstu svih ovih zbivanja jedna ličnost je igrala veliku ulogu, a to je bio Lucije Elije Sejan (*Lucius Aelius Seianus*, 20. god. p. n. e. – 18. X. 31. god. n. e.). Sejan, iz viteškog sloja, je još od 14. god. n. e. bio prefekt pretorijanske garde i kako su godine prolazile postajao je sve moćniji, osoba u neposrednoj Tiberijevoj blizini i njegov glavni savjetnik.

Tiberijeva ekonomska politika u Rimu i Italiji

Tiberije je, naročito u prvim godinama svoje vladavine, pokazivao izvanrednu štedljivost i ekonomičnost. U vezi s tim njegova je politika prema plebsu drukčija od Augustove. Uobičajene distribucije su i dalje zadržane, ali su zato rjeđe i s manje raskoši priređivane kazališne predstave, što je često izazivalo prosvjede rimskog mnoštva po kazalištima i burne aplauze upućene glumcima koji bi izgovorili kakav uspješan epigram na račun Tiberija.

Gospodarske teškoće bile su izazvane nedostatkom novca u optjecaju. Uvoz u Rim i Italiju premašivao je izvoz, italska trgovina bilježila je pasivnu bilancu, i uslijed toga su plemeniti metali otjecali u istočne provincije, a odatle – čak i izvan granica Carstva. U Senatu se raspravljalo o mjerama za suzbijanje raskoši. Ali je Tiberije odbio to učiniti, jer je takve mjere smatrao neučinkovitima. Osobitu oštrinu dostigla je odluka iz 33. god. n. e., po kojoj je na osnovu starih zakona otpočela borba protiv zelenaštva. Preplašeni vjerovnici zatražili su povratak zajmova, novac je uslijed toga počeo iščezavati, i kako su mnogi od dužnika istovremeno prodavali svoje parcele, pala je cijena zemljištu, pa je uslijed toga propao veliki broj familija. Kriza je zaustavljena kada je Tiberije, da bi održao valutu, unio u mjenjačnice 100 milijuna sestercija.

U južnoj Italiji je 24. god. n. e. došlo do pokreta i ustanka robova. Vođa prvotno konspiracije (održavao je sastanke u Brundiziumu i okolnim gradovima), a zatim i pobune bio je nekadašnji pretorijanac Tit Kurtisije. On je pozvao u borbu za slobodu robove koji su radili po zabačenim gorskim krajevima (uglavnom kao pastiri). Pobunu je ugušio kvestor Kutije Lup, dok je tribun Staj sa svojim odredom zarobio i samoga Kurtisija i njegove najodlučnije pristalice i odveo ih u Rim. Tacit ovom prilikom konstatira da je Rim već bio u strahu zbog golemog broja robova, koji je i dalje rastao unedogled, tako da je iz dana u dan bilo sve manje slobodnog stanovništva. Kako se vidi Tacit se vrlo negativno odnosi prema korištenju robovske radne snage u većoj mjeri. U gušenju bune je izgleda učestvovao i kasniji proslavljeni vojskovođa Aul Plaucije, zajedno sa Markom Elijem Celerom (*Marcus Aelius Celer*).

Tiberije je 20. god. n. e. predložio i da se modificira *lex Papia Poppaea*, jer nije polučio rezultate koji su se očekivali, pa po Tacitu ni broj brakova ni broj djece nije rastao, a sve više i više je bilo familija bez djece. Ova konstatacija se ustvari odnosila na najviše rimske staleže i drevne rimske nobilske familije. Po Tacitu, *lex Papia Poppaea* je izmakao kontroli, je su postavljeni čuvari zakona počeli zloupotrebljavati svoja ovlaštenja. Oni su bili podsticani nagradama da imanja vlasnika bez nasljednika pribavljaju narodu (tj. Državi), koji je teorijski smatran zajedničkim roditeljem svih. Međutim, ti čuvari zakona su se pokazali vrlo pohlepnim i gramzivim, pa su mnogi građani u Rimu i Italiji svojom imovinom platili njihovu pohlepu. Radi toga je Tiberije žurno intervenirao, i odlučeno je da se kockom izabere pet konzulara i isto toliko ostalih senatora, i zadatak ovog komiteta je bio da se spriječi isforsirana primjena zakona i da se donese bar trenutno olakšanje. Konačno je po Svetoniju princeps Klaudije građanima dao oslobođenje od propisa *lex Papia Poppaea.*

Odnos prema provincijama

Načelno gledano Tiberijeva politika prema provincijama je vođena i s obzirom na interese provincijskog nerimskog stanovništva, sprećavanje zloupotreba i prekomjernog opterećivanja. Na temeljnu smjernicu takve politike nailazi se kod Svetonija koji prenosi Tiberijeve riječi da je dužnost dobrog pastira da striže svoje stado, a ne da mu guli kožu (…*pastoris esse tondere pecus, non deglubere*). I Kasije Dion prenosi Tiberijevu poruku namjesniku Egipta Emiliju Rektusu: „hoću da moje ovce budu ošišane, a ne ostrižane“ (κείρεσθαί μου τὰ πρόβατα, ἀλλ᾽ οὐκ ἀποξύρεσθαι Βούλομαι).[40] I pored potrebe za financijskim sredstvima Tiberije nije povećavao poreze provincijama. Za vrijeme Tiberijeve

[40] Zanimljivo je da Kasije Dion sličnu konstataciju stavlja i u usta Batona Dezitijatskog kada ovaj odgovara na Tiberijevo pitanje zašto su se pobunili. Možda je Batonova konstatacija i uzrokovala Tiberijevo naknadno ponašanje prema provincijama.

vladavine pozvan je i priličan broj namjesnika provincija na odgovornost zbog iznuđivanja i zloupotrebe svoje vlasti. Po Tacitovim riječima, Tiberije je isticao u Senatu da Rim i Italija ne mogu živjeti bez redovne podrške od strane provincija. O obzirnoj politici prema provincijama govori i podatak o pomoći upućenoj od zemljotresa (u 17. god. n. e.) razrušenim gradovima sjeverozapadne Male Azije. Ovim zajednicama je odmah upućena pomoć u novcu u iznosu od više miliona sestercija, a oslobođeni su i plaćanja državnih poreza na pet godina. Senat je uputio i svoga izaslanika da ispita situaciju i pobrine se za pomoć. Razlog takve politike upravo leži u dotadašnjem Tiberijevom ratnom i političkom iskustvu. On je proputovao još za vrijeme Augusta veliki dio rimskog svijeta, poznavao je praktično sve i dobro je znao da je razlog najčešćih pobuna bilo iznuđivanje, pretjerivanje u izrabljivanju i ekonomsko i kulturološko nerazumijevanje načina života i privređivanja u pojedinim provincijama. Po njemu je nesumnjivo vojno ugušivanje pobuna bilo i skuplje i riskantnije od održanja manjih poreza. Tiberije je uveo u praksu i običaj višegodišnjeg zadržavanja namjesnika na dužnostima, pa i spajanja provincija pod jednu upravu (u slučaju Popeje Sabina i Mezije, Ahaje i Makedonije). A znalo se desiti da se nekome dodijeli provincija na upravu, ali da se onda on pod različitim izlikama zadrži u Rimu i Italiji godinama. Inače Tiberije je bio vrlo štedljiva osoba i nije volio trošiti državni novac, pa je njegova uprava donijela i golem suficit u javnim blagajnama.

U okviru svoje provincijske politike Tiberije je osobitu pažnju posvećivao i sigurnosti i očuvanju reda i mira. Pošto je bio boravio skoro u svim dijelovima rimskog svijeta, poradi različitih razloga, iskustveno je odlično poznavao stvarno stanje sigurnosne situacije. Dobro je procjenjivao kakvu opasnost po stabilnost i ekonomski život predstavlja razbojnička (hajdučka) djelatnost, koja je nesumnjivo nanosila značajnu štetu prepadima, drumskim razbojništvima i pljačkom. Posebno je riziku bila izložena trgovačka djelatnost, kao i privredni pogoni van gradskih centara, kao što su rudnici. Na razbojništva nisu bila imanu ni seoska gazdinstva. Do tada su se razbojničkoj djelatnosti uglavnom suprostavljale lokalne, decentralizirane snage čija učinkovitost baš i nije bila velika. Tiberije je onda odlučio da uvede poboljšani i djelimično centralizirani proturazbojnički sustav. Iz oružanih snaga su izuzete određene grupe vojnika koji su nosili naziv *beneficiarii*, i oni su imali određene vanredne zadatke, kao što je održavanje sigurnosti, javnog reda i mira, suzbijanje skitnica, razbojnika i izazivaća nereda, poput suvremene policije ili žandarmerije. Njihove stanice (*stationes*) su bile razmještene uzduž puteva, na osjetljivim punktovima, klisurama, opasnim prijevojima, mostovima, bitnijim raskrsnicama ili su nadzirale sigurnost rudarskih i drugih postrojenja i bile na carinskim ispostavama. Beneficijari su mogli imati i neke druge specijalne zadatke. Pored njih postojale su i druge sigurnosne službe kao što su *speculatores* i *stationarii*. U sastav beneficijara su uglavnom detaširani vojnici iz legijskog sastava, iako ima primjera da su kao beneficijari služili i auksilijari. Zapovjednici ovih detašmana nosili su naziv konzularnih beneficijara (*beneficiarii consulares*), i to su često bili niži časnici iz namjesničkog štaba. Tiberije je vojničke straže razmjestio i po čitavoj Italiji u većem broju nego obično. U Rimu je sagradio kasarnu u kojoj su boravile pretorijanske kohorte, koje dotada u Gradu nisu imale stalni tabor, nego su boravile po raznim konacima.

Takfarinatov ustanak od 17. do 24. god. n. e.

U odnosu na prethodni, augustovski režim, Tiberijeva vladavina je bila manje angažirana u vojnim poslovima. Tiberije je uglavnom nastojao da vodi i unutrašnjem i na vanjskom polju nerizičnu politiku stabilnosti. Tako se nije upuštao u vanjske ratove, a pokušavao je i u unutrašnjim poslovima stvoriti takav ambijent u kojem će se smanjiti mogućnost pobuna.

Umjesto skupih kampanja agresije i pohoda u velikom stilu, Tiberije je preporučivao održanje i učvršćivanje postojećih granica rimskog svijeta, koristeći diplomatiju, naravno praćenu vojnim argumentom. Izbjegavana su i nepotrebna uplitanja graničnih vladara. Kao stari ratnik i vojskovođa koji se za svoje karijere svega nadgledao, Tiberije je gajio nesumnjivo određenu odbojnost prema ratu, koji je on smatrao zadnjom solucijom.

Ipak, i pored obazrive politike prema provincijama i graničnim zonama, Tiberijeva vladavina nije uspjela izbjeći izbijanje pobuna. Najdugotrajnija pobuna je se odigrala u sjevernoj Africi, na berberskom području i vezana je za ličnost Takfarinata (*Tacfarinas*, latinizirani oblik berberskog imena Tikfarin). Vrlo detaljan opis ove pobune i Tiberijevog načina suočavanja sa njom ostavio je Tacit u svojim “Analima”.

Afrička provincija je za tadašnji Rim značilo mnogo, kao izvor jeftinog žita (kojim se hranilo stanovništvo Grada) i drugih resursa, a bila je i gusto naseljena i dobrano ekonomski i društveno razvijena. Ova provincija je uslijed procesa latifundizacije već u prvoj polovici I. st. n. e. spadala u red onih dijelova rimskog svijeta, gdje se pruža mali broj izrazito velikih latifundija čiji su vlasnici uglavnom bili odsutni (npr. Boraveći u Rimu). Plinije Stariji je u tako tvrdio da je u vrijeme cara Nerona, sva raspoloživa obradiva površina provincije bila vlasništvo samo 6 rimskih senatora. Ova činjenica će imati nesagledivo pogubne efekte po afričko, mediteransko i općenito rimsko društvo, jer će nastaviti da kroz socijalno raslojavanje rastaće rimsko biće. Interes krupnih zemljoposjednika (radi povećanja profita), ali i državne i provincijske vlasti (radi naseljavanja veterana) bio je da šire poljodjelske zone na račun tradicionalnih nomada. Od Augustovog vremena u sjevernoj Africi je stacionirana III. Legija *Augusta*, koja je sa auksilijarnim jedinicama trebala da čuva bogatu provinciju od inkursa polupustinjskih i pustinjskih skupina. Rimsku hegemoniju u sjevernoj Africi održavalo je i potčinjeno «savezničko» kraljevstvo Mauritanija. Ono što je rimsku upravu u sjevernoj Africi posebno frustiralo jeste pitanje reguliranja transhumancije, odnosno kretanja nomadskih zajednica sa stadima stoke koja nisu baš poštovala uspostavljene političke i kulturološke granice. Upravo ta polunomadska i nomadska aktivnost je spečavala uspostavljanje preciznih graničnih linija, a posebno pitanje središnjeg tuniskog platoa koji je bio tradicionalna ljetna ispašna zona za Musulamije, Getule i Garamante, a koji je bio i idealna zona za kultiviranje pšenice. Tako se direktno sukobio interes ovih berberskih zajednica i rimske uprave koja je motivirala širenje polja pšenice. To je dovodilo do niza manjih sukoba već za vrijeme augustovskog režima (21. god. p. n. e., 19. god. p. n. e., 15. god. p. n. e., 3. i 6. god. n. e.), a manji otpor berberskih nomada u vidu gerilsko – hajdučke aktivnosti je bio kroničan na ovoj južnoj granici rimske provincije.

I pored tih kroničnih napetih odnosa, ipak je bilo i primjera suradnje nomadskih zajednica i rimske uprave. Veliki broj berberskih nomada je služio u pomoćnim jedinicama te neregularnim domorodačkim jedinicama federata (*foederati*), gdje su se pokazali kao odlični ratnici. Berberska konjica (nazivana *equites Numidarum* ili *Maurorum*) je smatrana kao najbolja laka konjica u rimskom svijetu. O samom Takfarinatu se slabo zna, izuzev da je bio

pripadao Musulamijima, da je bio skromnog porijekla, i da je više godina služio u auksilijarnoj jedinici. U jednom trenutku svoje službe, iz nama nepoznatih razloga, Takfarinat je dezertirao, okupivši oko sebe pljačkašku grupu, izvodio je manje hajdučke napade na osjetljivoj graničnoj liniji. Kako je njegova skupina postajala sve brojnija, tako ju je Takfarinat sve bolje organizirao, koristeći svoja prethodna vojna iskustva. Njegova aktivnost je polako izlazila iz okvira klasične hajdučije i sve više poprimala oblik otvorene i organizirane pobune, posebno nakon što su Musulamiji prihvatili Takfarinata za svoga vođu. On je ubrzo dobio podršku i nekih maurskih zajednica koje je predvodio Mazipa (*Mazippa*), moguće buntovnik protiv tadašnjeg mauritanskog kralja Jube II, a pridružili su mu se i neki narodi i plemena koja su prebivala u unutar provincije (kao Sinitiji/*Cinithii*). Napadi i inkursi Takfarinatovih i Mazipinih i dobro obučenih jedinica i tradicionalno – lako naoružanih konjanika unutar posjeda provincije pogoršali su sigurnosno stanje. Širenje sukoba na južnoj granici potaklo je i tadašnjeg prokonzula provincije Afrike (za 17. god. n. e.) Marka Furija Kamila (*Marcus Furius Camillus*) da pokrene armiju i da uđe u otvorenu bitku protiv brojnijih Takfarinatovih boraca. Furije Kamil je izvojevao veliku pobjedu, za koju je nagrađen *ornamenta triumphalia* (počasni znaci trijumfa, surogat nekadašnjeg trijumfa). Takfarinat je sa ostacima svoje vojske pobjegao u pustinjske oblasti.

Ali ovo nije dovelo po ugušenja Takfarinatovog pokreta. Ovaj uporno Berber se ponovo organizirao, okupio nove trupe i nastavio uznemiravati Rimljane. Situacija je postajala sve više nalik na pat – poziciju u kojoj Takfarinatove snage nisu bile dostojne provincijskoj afričkoj armiji u otvorenoj bitci ili u izvođenju opsade, dok trupe afričke armije nisu imale zadovoljavajući odgovor na mobilnost i gerilsko – partizanski način ratovanja Takfarinatovih boraca. Rat u sjevernoj Africi, je počeo nanositi golemu ekonomsku štetu provinciji, a posebno produkciji žita. To je dovodilo do povećanja cijene žita u Rimu i Italiji, a što je za posljedicu imalo i građanske nemire (kao 19. god. n. e.). Tiberije je rat morao zaustaviti što je moguće brže i efikasnije.

I sljedeći prokonzul Afrike Lucije Apronije (*Lucius Apronius*) vodio je borbe sa Takfarinatom. Berber je još jednom napustio uspješnu taktiku udari – razori i bježi, i upustio se u neuspješnu opsadu utvrde na rijeci Pagyda, a zatim je bio odbijen i njegov napad na utvrdu Thala. Do otvorene bitke je došlo na području Mauritanije, koje je Takfarinat pretvorio u svoju bazu. Tu su berberski buntovnici bili iznenađeni i poraženi od mobilnih snaga afričke armije koje je predvodio Lucije Apronije Cezijan (*L. Apronius Caesianus*, sin prokonzula). Takfarinat je pobjegao u planinske zone, dok je prokonzul Apronije nagrađen počasnim oznakama trijumfa.

Takfarinat je u tom momentu poslao izaslanike u Rim, ponudivši mir u zamjenu za zamelju na kojoj bi on i njegovi sljedbenici boravili. Tiberije je ljutio odbio ponudu, jer je zbog svoje nobilske arogancije smatrao nedostojnim da jedan dezerter skromnog porijekla daje zahtjeve kao da je suvereni i priznati predstavnik neke države. I tako se rat istog tipa nastavio, a za novog prokonzula i zapovjednika afričke armije je određen Kvint Junije Blez (*Quintus Junius*

Blaesus), inače ujak tada svemoćnog i utjecajnog Sejana koji je vrlo vjerojatno protežirao svoga ujaka prilikom izbora. Blez je dobio još jednu legiju i to VIIII./IX. *Hispana* kao ispomoć i dodatne auksilijarne jedinice. Pristalicama Takfarinata je ponuđena i amnestija, koju je naišla i na dobar odziv. Blez je primijenio dobru anti gerilsko – partizansku strategiju i 22. god. n. e. zarobljen je i Takfarinatov brat, dok su butnovničke berberske snage bile prilično iscrpljene. Tiberije je ovo smatrao krajem operacija i odlikovao je Bleza tada rijetkom privilegijom naziva imperator, što je bio posljednji put da je neko izvan carskih struktura počašćen ovim drevnim vojničkim nazivom. Blez je po povratku u Rim 23. god. n. e. isto dobio i počasne znake trijumfa, a povućena je iz Afrike i VIIII./IX. *Hispana*.

I ovaj put Tiberije se prevario, jer su se pobuna i nemiri nastavili. Novi prokonzul za 24. god. n. e. Publije Kornelije Dolabela se tako suočio sa novom, snažnom prijetnjom upada Takfarinatovih snaga, koje su se stalno obnavljale prilivom novih boraca iz polupustinjskih i pustinjskih plemena. Takfarinat je i propagandno odlično iskoristio povlaćenje afričke armije i napuštanje jedne legije, pa je postao i neka vrsta berberskog i sjevernoafričkog nacional-oslobodilačkog lidera. Pridružili su mu se i mnogi Mauri i Garamanti, te brojni zavisni seljaci i zakupci iz duboke unutrašnjosti provincije, koji su činili najniži i sloj afričkog društva (izuzev robova). I pored ovako velikog iskušenja sposobni Dolabela, inače čuveni legat provincije Gornji Ilirik/Dalmacije koji je za vrijeme svoje uprave od 14. do 20. god. n. e. dobrano zadužio ovu provinciju, je uspio da sa manjim brojem vojnika izađe na kraj sa Takfarinatom. Dolabela je sa raspoloživim trupama i promjenom taktičkog prilaza u potpunosti porazio Takfarinatove trupe. Prvo je razbio opsadu grada Tubuske (*Thubuscum*), a onda je prilično dobro primijenio manevarski i nekonvencionalni način ratovanja, pa se tako amortizirala pokretljivost Takfarinatovih snaga. Dolabela je dobio i pomoć od mauritanskog kralja Ptolemeja. Kod razrušene utvrde Auzea[41] rimske trupe su iznenada napale pobunjenike potpuno ih porazivši, a sam Takfarinat je poginuo u toku bitke. Sa ovom bitkom je i završen Takfarinatov rat, a sa time i otpor berberskih nomada oduzimanju njihovih tradicionalnih ispašišta. Ova područja su sada otvorena oporezivanju. Dolabela nije od Senata nagrađen počasnim znacima trijumfa, jer je Tiberije to odbio ne želeći da zasjeni slavu i odlikovanja Bleza, a i kako sebe ne bi osramotio jer bi tako priznao da se rat nastavio i nakon što ga je on proglasio završenim. Kralj Ptolemej je nagrađen nizom naziva i odlikovanja.

Ustanak u Galiji 21. god. n. e.

Dok su se vodile teške borbe sa Berberima, u Galiji je došlo do pobune koju su vodili visoki dužnosnici nekih od najvećih i najuglednijih galskih naroda. Uzrok pobune bio je dužnički problem, a vođe su bili Julije Flor kod Trevera i Julije Sakrovir kod Heduanaca. Kako se vidi iz njihovih imena obojica su bili rimski građani, jer su njihovo pretci generacijama ranije dobili zbog određenih zasluga rimsko građanstvo. Njihova zavjera je uspjela da oko sebe okupi određene elemente galskog društva, uglavnom one iz siromašnijih i zaduženijih slojeva. Flor je trebao pobuniti i Belge, a Sakrovir galske zajednice prema granici Italije.

[41] Vjerojatno kasnija kolonija Auzea (*Colonia Septimia Aurelia Auziensium*), u blizini Tubursika.

Propagandna aktivnost je imala odjeka i do pobune je najprije došlo kod Andekava i Turona, koje su brzo ugušene. Tiberije na ove vijesti nije obraćao dovoljno pažnje. Ali ubrzo dođe do otvorene pobune Julija Flora, koji je uspio pridobiti na svoju stranu jedan manji dio trevirske konjice, te masu dužnika i klijenata. Pobunjenici su se pokušali domoći ardenskih gustih šuma. U tome ih je spriječila sinkronizirana akcija rimskih legija, a Trever Julije Ind (*Iulius Indus*) inače rival Julija Flora, je porazio neurednu pobunjenu masu. Julije Flor je nešto kasnije izvršio samoubistvo. Sa Heduancima je bilo više problema, jer je riječ o bogatijem i brojnijem narodu. Sakrovir je sa sebi lojalnim kohortama zauzeo Augustodun, glavni grad Heduanaca. U ovom gradu se nalazila i škola u kojoj su se u grčko – rimskom stilu obrazovali sinovi najuglednijih, najmočnijih i najbogatijih Gala. On je nastojao da preko ovih mladića pridobije i njihove roditelje i tako izazove opću pobunu. Sakrovirova vojska, je po Tacitu, brojala 40 000 ljudi, istina samo je petina bila naoružana kao legionari, dok je ostatak bio naoružan improviziranim oružjem. Ustanicima su se pridružili i tamošnji gladijatori. Komanda za rat na rimskoj strani ustupljena je Gaju Siliju. Tek tada se u rimskoj i italijanskoj javnosti proširila panika zbog pobune, ali je Tiberije poprilično zadržao smirenost. Silije je nastupao sa dvije legije i auksilijarnim jedinicama. Prvo su opustošili područje Sekvana, a onda je brzim maršem krenuo prema Augustodunu. 12 rimskih milja od ovog grada došlo je do bitke, koja se završila raspršivanjem pobunjene galske vojske. Sakrovir je kasnije izvršio samoubistvo. Galija se više nije bunila.

Balkanske provincije

Nakon završetka Velikog Ilirskog ustanka, nekada velika provincija Ilirik je podijeljena na dvije nove provincije i to Gornji Ilirik (kasnije nazvan Dalmacija) i Donji Ilirik (nazivan i Panonija). U provinciji Gornji Ilirik se prvo krenulo sa obnovom eksploatacije bogatih izvora zlata (u zonama koje se naslanjaju na planine Vranica i Bitovnja). Za vrijeme pobune panonske armije 14. god. n.e., dalmatinski garnizon od dvije legije i više auksilijarnih jedinica je bio mira. Najvažniji period u historiji Zapadnog Balkana je vrijeme namjesništva legata propretora Publija Kornelija Dolabele od 14. do 20. god. n. e. Njegova blagotvorna uprava nije obilježena samo intenzivnom obnovom i stvaranjem povjerenja između domorodaca i Rimljana, nego i velikim infrastrukturnim radovima. Za samo pet godina izgrađena je cestovna mreža u dužini većoj od 400 rimskih milja (između 588 – 600 km.) i to u pet zabilježenih pravaca. U gradovima su podizane javne građevine i objekti. Za vrijeme Dolabele je urađena i *forma Dolabelliana*, neka vrsta službenog provincijskog katastarskog dokumenta (možda karte). Preko ovog dokumenta provincijske vlasti su imale precizan uvid u stanje zemljišnih i teritorijalnih odnosa u Provinciji, a vršili su i arbitražu u slučaju sporova oko međa. Riječ je o prvom katastru u historiji Zapadnog Balkana. Zadnjih godina Dolabeline uprave u Ilirik je bio poslan i Tiberijev sin Druz, da se po Tacitu „privikava na vojnički život i da pridobije ljubav vojnika.“ On je tamo sa prekidima boravio 1od 17. do 20. god. n. e., i odigrao je presudnu ulogu u zbivanjima vezanim za prelazak Marobouda na rimski teritorij, kao i raspirivanje međugermanskih razmirica.

U to vrijeme su izbile i razmirice u okvirima potčinjene «savezničke» tračke kraljevine. Poslije smrti kralja Remetalka I., August je podijelio kraljevstvo između Remetalkovog brata Reskuporisa II. i sina Kotija III.. Pošto je Reskuporis II. vladao zaostalijim i siromašnijim dijelom, izvršio je invaziju bogatijeg i razvijenijeg dijela Trakije kojim je vladao njegov nećak Kotij III.. Tiberije je poslao jednog centuriona koji je trebao biti medijator između tračkih vladara. Uzajamno dogovaranje je dovelo do međusobnog popuštanja i činilo se da je razmirica diplomatskim putem i pregovorima riješena. Međutim, Reskuporis II. uopće nije na umu da poštuje pregovore, koji su mu poslužili samo kao taktika da zavlaći Kotija III. i da ga privuće na zajednički sastanak. Nakon završetka jedne gozbe, Kotij III. je prijetvorno uhvaćen i baćen u okove. Tiberije je od Reskuporisa II. zatražio Kotija III. i da osobno dođe u Rim, a mezijski legat Latinije Pandus je poslao i pismo i odred vojnika u Trakiju da preuzmu Kotija III. Na to je Reskuporis II. naredio da se Kotij III. pogubi. Novi legat Mezije Pomponije Flak je ušao sa vojskom u Trakiju i uspio je da velikim obećanjima namami Reskuporisa II. u svoj tabor, gdje je bio praktično priveden i odveden u Rim. Nakon pretresa trakijskog slučaja u Senatu (kao svjedok se pojavila i Kotijeva udovica koja se sa djecom bila privremeno sklonila u Kizik), Reskuporis II. je kažnjen progonom u Aleksandriju gdje je i smrtno stradao. I Trakija je 19. god. n. e. ponovo podijeljena između Reskuporisova sina Remetalka II. (po Tacitu „za koga se znalo da se nije slagao sa planovima oca“, odnosno bio u potpunosti lojalan Rimu) i malodobne Kotijeve djece koju je imao sa Antonijom Trifenom (koja su za staratelja dobila Rimljanina Trebelena Ruf). Ali to nije utišalo duhove u Trakiji, i situacija se usložnjavala jer Tračani nisu bili naviknuti na direktne naredbe Rimljana i po Tacitu su prebacivali Remetalku II., ne manje nego tutoru Trebelanu, da se ne svete za nanijete nepravde. Tri velika tračka naroda Celelati, Odrizi i Diji su se 21. god. n. e. čak latili oružja, ali bez zajedničkog vodstva. Jedni su izazvali nemire u blizini svojih staništa, drugi su prešli planinski masiv Hemus (današnji Balkan u Bugarskoj) kako bi pobunili i domorodce iz daljih krajeva, a glavna masa je opsjela Remetalka II. u gradu Filipopolju (današnji Plovdiv u Bugarskoj). Ali brzo i uspješno je intervenirala rimsko-auksilijarna vojska pod komandom Publija Veleja, a u trenutku dolaska Velejevih vojnika, sam je Remetalk II. sa svojom vojskom probio opsadu. Rimljani po Tacitu nisu imali gubitaka.

U Trakiji su se nastavljali problemi. Pobunila su se one tračke zajednice koje su po Tacitu „živjele divljim životom u planinama, daleko od civilizacije“. Povod je bilo njihovo odbijanje regrutacije u oružane snage rimskog imperija. Po Tacitu oni su prvo poslali poslanike „da podsjete Rimljane na svoje dotadašnje prijateljstvo i poslušnost, da obećaju da će ostati pri rome i ubuduće ako im se ne nametnu nove dažbine. Ali ako Rimljani hoće da ih pretvore u robove, kao poražen narod, oni imaju mačeve, mlade ljude i hrabrost za slobodu ili za smrt.“ Rimski tamošni zapovjednik Popej Sabina (*Poppaeus Sabinus*) je uzvratio pomirljivim tonom, kako bi dobio na vremenu. Kada je dobio pojačanje od jedne legije iz Mezije (koju je vodio Pomponije Labeon/*Pomponius Labeo*) i trupe lojalnih Tračana koje je vodio Remetalk II., Sabin je pokrenuo ofanzivu. Sabinove jedinice su se suočavale sa žestokim i upornim protivnikom koji je koristio teren. Sabin je na kraju primijenio taktiku

iscrpljivanja protivnika i održanja opsade njihovog utvrđenog uporišta, što se pokazalo prilično uspješnim. To je dovelo do nesloge među tračkim pobunjenicima. Jedan od vođa, stariji Dinis se zajedno sa svojim pristalicama i svim onima kojima je život bio draži od slave. Sabinovim jedinicama, dok su predaju odbili Tarsa i Turesis. Tarsa je izvršio samoubistvo sa riječima „iščupajmo i nadu i strah iz grudi", a slijedili su ga još neki pobunjenici. Turesis je sa svojim borcima izvršio očajnički noćni napad, kako bi se pokušali probiti kroz blokade Sabinovih trupa. Bitka je bila vrlo žestoka, i samo je malo buntovnika uspjelo da se probije. Oni koji nisu poginuli, i nisu se uspjeli probiti su se predali. Zatim su se dobrovoljno predali i stanovnici okolnih mjesta. Popej Sabina je 26. god. n. e. nagrađen počasnim znacima trijumfa.

Dugogodišnji namjesnik Mezije Pomponije Labeon je 34. god. n. e. presjekao sebi vene, poradi optužbe o lošoj upravi provincijom, te nekih drugih grešaka. Njegova supruga Pakseja je pošla za njegovim primjerom. O razlozima samoubistava Tacit na ovom mjestu kaže sljedeće : „Onaj ko se bohao đelata, bio je prije spreman da ovako umre. Za to je postojao još jedan razlog. Osuđenima je konfiscirana imovina i uskračivana sahrana, oni koji su sami sebi presudili imalu su pava na časnu sahranu, njihov je testament poštovan". Pravno obrazloženje je vrlo jednostavno, jer ako optuženik umre prije presude, on nije osuđen te se u pravno – zakonskom smislu ne smatra krivcem.

Tiberije, familija, Kapri

Nakon Pizonovog procesa, Tiberije je bio još nezadovoljniji i svojom pozicijom i političko – familijarnim odnosima. On je polako počeo pripremati svoga sina Druza (*Nero Claudius Drusus*, kasnije *Drusus Iulius Caesar;* rođen 13. god. p. n. e.) za eventualnog nasljednika, pa je 22. god. n. e. dijelio tribunske ovlasti sa njim. Druz i pored nezgodnog personaliteta (jer je bio priličan ters), ustvari uopće nije bio loša osoba. Nije bio licemjer niti pokvaren, a uvijek je imao otvoren i iskren pristup prema ljudima. Nije pokazivao ni ljubomoru, ali sa druge strane ni neku preveliku ambiciju, a činio se i pomalo naivnim. Druz je vodio i pomalo razuzdan život, volio je gladijatorske borbe kao i zabave. Iako je imao znatno manje vojnog i borbenog iskustva od Germanika, ne može mu se poreći vojni i politički talenat. To je znao vješto pokazati prilikom gušenja pobune panonske armije te za vrijeme boravka u Iliriku, kada je uspostavio odličan odnos sa legatom Dolabelom. To je bilo toliko različito od primjera sukoba Germanika sa Pizonom. Njegov odnos sa Germanikom je bio vrlo srdačan i iskren, i smrt rođaka i brata po adopciji ga je pogodila. Od 4. god. n. e. Druz, poznat u rimskoj javnosti i pod nadimkom Kastor/*Castor*, je oženjen sa prvom rođakom Livilom/*Livilla*, sestrom Germanika i Klaudija. Sa njom je 19. god. n. e. dobio blizance, od kojih je jedan umro u dječačkoj dobi. Livila, inače osoba vrlo niskog morala, je još za vrijeme braka sa Druzom, stupila u tajnu seksualno – ljubavnu vezu sa Sejanom. Druz i Sejan se uopće nisu podnosili, i čak je jednom došlo i do fizičkog sukoba među njima (zbog nekog drugog razloga, a ne Liviline nevjere, jer za nju Druz nije znao). Antički izvori (Tacit, Svetonije i Kasije Dion) potvrđuju da su se Sejan i Livila urotili kako bi otrovali Druza. Trovanje se odigravalo postepeno i dosta vješto i Druz je preminuo 14. IX. 23. god. n. e. Sejan, koji se u međuvremenu razveo od supruge Apikate, je 25. god. n. e. zatražio ruku

Livile, ali je to Tiberije odbio. Sejan se nadao da bi brakom sa Livilom ušao u vladajuću familiju i da bi tako stekao i formalnu mogućnost da postane novi princeps (što je i bila njegova skrivena agenda). Bez obzira na to što se nalazio pod velikim Sejanovim utjecajem, Tiberijeva nobilska arogancija ipak nije dozvoljavala da se njegova familija uveže sa nižim, viteškim slojem. Smrt Druza je bila prekretnica za Tiberijev odnos i prema ljudima i upravi Državom. Prilično se vezao za Sejana, koji mu je postao najvažniji pouzdanik. I od tada se kvaliteta njegove vladavine počela polako urušavati i preobražavati u ono što nisu sigurno bile njegove zamisli kada je postajao princeps.

Tiberije je svake godine sve duže i duže boravio u Kampaniji i na kraju je 26. god. n. e. odlučio napustiti Rim i povući se na otok Kapri. Na ovom prelijepom otoku, u neposrednoj blizini kampanske obale, Tiberije će provesti ostatak svoje vladavine i nikada se više neće vratiti u Rim, iako se po Svetoniju dva puta približio Rimu. Tamo je izgrađeno 12 velikih palata, od kojih je najpoznatija i najveća bila *Villa Iovis* (Jupiterova vila). Kako je postajao stariji, Tiberija je hvatala sve veća paranoja, posebno nakon smrti sina. Plašio se da će biti žrtva atentata, pa su mu vile, a posebno ona Jupiterova, davale mogućnost da se osjeća sigurnim. Uz to izolirana pozicija na otoku dovela je do razbuktavanja njegovih sirovih, protuprirodnih i nastranih strasti skoro do neviđene mjere. Njegove vile su tako postale i mjesto razuzdanih pedofilskih orgija, a Tiberije se nije ustručavao ni nasilja ni od silovanja dječaka i djevojčica. Veliki broj djece je postao žrtvom Tiberijevih pedofilskih i biseksualnih strasti, o čemu vrlo detaljno izvještavaju antički pisci, posebno Svetonije.

Tiberije je još od ranije bio sklon porocima, npr. vinu. Još kao novak u vojsci je bio predmet šala zbog prevelike sklonosti alkoholnom piću. Tako su ga umjesto *Tiberius Claudius Nero*, uvijek skloni šalama Rimljani zvali *Biberius Caldius Mero* („Pijanica, od pića zagrijan, vinopija“). Kasnije se i kao vladar prepuštao prekomjernim pijankama, a neku svoju „mokru braću“ je i protežirao na javnim funkcijama. Po Svetoniju, Tiberije je jednom prilikom bančio sa Pomponijem Flakom i Lucijem Pizonom, pa ih je onda nagradio tako što ih je postavio za namjesnika Sirije i prefekta Grada. Od razvratnog starca Cestija Gala je naručio gozbu pod uvjetom da ovaj ne odstupa od svojih razvratnih običaja i da ih kod stolova poslužuju gole djevojske. Zanimljivo je da je licemjerni Tiberije samo par dana ranije ukorio kaznio Cestija radi njegove raskalašenosti. Čak je uveo i novu službu = Odjel za užitke.

Iako ostarjela Livija Druzila, sada nazivana Julija Augusta/*Iulia Augusta* (jer ju je svojim testamentom August adoptirao, a dobila je i počasno ime Augusta), je ostvarivala izrazito veliki utjecaj u političkim i društvenim zbivanjima postaugustovskog Rima. Govoriti protiv sada Julije Auguste je od 20. god. n. e. smatrano izdajom, a 24. god. n. e. dobila je počasno teatarsko mjesto među vestalkama, što se smatralo iznimnom čašću. Livija Julija Augusta je koristeći svoj utjecaj znala intervenirati i u sudskim procesima (npr. u slučaju svojih prijateljica Urgulanije i Munacije Plancine). Odnos sina i majke je bio dosta konfuzan, i Tiberije je nesumnjivo osjećao frustracije zbog majčine prevelike moći i aluzija da je zahvaljujući njoj postao princeps. Ali sa druge strane Tiberije je ipak na neki način poštovao majku i nije nikada razvio prema njoj otvoreno neprijateljstvo, iako su određena neslaganja i surevnjivosti bili prisutni. Tiberije je bio odbio na početku svoje vladavine da mu majka dobije počasne nazive, kao *Mater Patriae*. Uostalom i on je sam odbio počasni naziv *Pater*

Patriae. Antički historičari su kao jedan od razloga Tiberijevog povlaćenja na Kapri navodili da više izdržava pritisak majke. Inteligentna, sposobna, svemočna, bezkrupulozna i dugovječna Livija Druzila Julija Augusta preminula je 29. god. n. e., a sahranjena je bez prisustva sina koji je ostao na Kapriju, a pogrebni govor je izrekao najgori član julijevsko – klaudijevske vladajuće familije već tada poznat pod nadimkom Kaligula (inače praunuk). Tiberije je stavio veto na prijedlog da se Livija deificira, a odbio je i sve počasti koje joj je Senat dodijelio nakon smrti, a otkazao je i izvršenje njene oporuke. Tek 42. god. n. e. njen unuk Klaudije je obnovio sve počasti dodijeljene Liviji, a njena deifikacija je konačno izvršena. Tako je Livija Druzila Julija Augusta postala i božanstvo kao *Diva Augusta*. Njen pepeo je raspršen 410. god. n. e.

Tiberijevo povlaćenje na Kapri samo je dodatno pojačalo moć Sejana. Od ovog pretorijanskog prefekta je zavisio pristup princepsu, kao i komunikacija princepsa i vanjskog svijeta. Sejan je direktno komandirao i brojnim i dobro obučenim i organiziranim trupama. Tiberije je tretirao Sejana kao „*socius laborum*“ (sudrug u poslovima). Sejanove statue su podizane u Rimu, ali je on ipak suzdržavao svoje ambicije sve dok je Livija bila živa. Onog trenutka kada je ona umrla, nastupilo je vrijeme nesmiljenog Sejanovog krćenja puta ka poglavarstvu nad Državom. Sejan je započeo seriju čistki u redovima senatora i uglednijih i bogatijih vitezova, eliminirajući one koje je smatrao konkurencijom, smetnjom i opasnošću za svoju agendu. To je pratila i serija konfiskacija kojom su se napunile i državna, ali i Tiberijeva i Sejanova privatna blagajna. Glavni udar je usmjeren na Agripinu Stariju i njenu djecu, koja su sa pravom smatrana glavnim konkurentima za Tiberijevo nasljeđe. Od Germanikove smrti Agripina Starija je bila u sve lošijim odnosima sa Tiberijem.

Od smrti supruga Agripina Starija je ostajala aktivna u javnom životu, a pripadala je grupi senatora koja se suprotstavljala jačanju moći Sejana. Agripina Starija je 26. god. n. e. podnijela zahtjev Tiberiju da joj se dozvoli brak sa Azinijem Galom, što je ovaj odbio. Azinije Gal je uhapšen 30. god. n. e., proglašen državnim neprijateljem i tri godine kasnije je umro od izgladnjivanja i iscrpljenosti u zatočeništvu.

Agripina Starija i njeni najstariji sinovi Neron i Druz su bili uhapšeni po smrti Livije, i to Agripina Starija i Neron 29. god. n. e., a Druz naredne 30. god. n. e. Ona je protjerana na otok Pandataria u Tirenskom moru, gdje je i njena majka bila protjerana. Tamo je bila izložena i fizičkom nasilju u kojem je izgubila jedno oko, a bila je i nasilno hranjena kako ne bi izvršila samoubistvo sa gladovanjem. Ipak su izgladnjivanje i iscrpljenost doprinijeli da Agripina Starija umre u zatočeništvu 18. X. 33. god. n. e. Neron je bio protjeran na otok Ponza gdje je i umro 30. god. n. e., dok je Druz preminuo tri godine kasnije u zatvoru. Njen pepeo i pepeo brata Nerona u Rim je vratio Kaligula, nakon Tiberijeve smrti.

Ono što je bitno u svim ovim zbivanjima jeste to da je Tiberiju veoma bilo stalo da sve čiste koje su se provodile budu umotane u formalizam i sudske procese pred Senatom. Tako je izbjegavao da to bude promatrano kao njegova samovolja, več je težio da to predstavi kao rezultat provođenja državnih zakona. Naravno dobar dio optužbi bio je fabriciran, a sudski procesi su bili montirani.

Sejanova zavjera je moguće uključivala mogućnost da se ili on pojavi kao princeps ili kao regent i upravitelj u ime tada malodobnih Kaligule ili Tiberija Gemela (preživjeli sin Druza,

biološki unuk Tiberija). Moguće je da je krajnji čin predviđao i eliminaciju samoga ostarjelog Tiberija. Međutim, njegova zavjera je ipak bila otkrivena (najviše zahvaljujući umješnosti Antonije Mlađe, supruge davno preminulog Tiberijevog brata Druza), ali je zbog njene dubine njenom rješavanju pristupljeno dosta oprezno. Sejan je tako u oktobru 31. god. n. e. pozvan na sjednicu Senata, gdje je pročitano pismo Tiberija. Ovo pismo je bilo vrlo vispreno političko-taktički sastavljeno i oštro intonirano prema Sejanu, koji gotovo do posljednjeg trenutka nije shvatio stvarnu suštinu pisma. A kada ju je shvatio bilo je već kasno da bilo što poduzme kako bi se spasio. Sejanu je suđeno i zajedno sa nekoliko svojih pristalica je bio pogubljen vrlo brzo.[42] Na mjestu prefekta pretorijanaca zamijenio ga je Makron (*Naevius Sutorius Macro*), osoba vrlo opskurnog porijekla i karakterno vrlo loša a koja je bila vrlo bitan kotač u rješavanju Sejanove zavjere.[43] Tiberijev obračun sa Sejanom je bio vrlo surov i stradali su na jedan perfidan i brutalan način i njegova djeca. Slijedili su i mnogi procesi za izdaju, i stradali su svi oni koji su se na neki način mogli dovesti u vezu sa Sejanom, a njihova imovina je bila konfiscirana. Zahvaljujući ovim konfiskacijama, u carevim rukama se obrazuje znatan fond zemljišnih čestica u Italiji i zapadnim provincijama. Nakon što je saznala da su joj djeca ubijena, bivša Sejanova supruga Apikata je počinila samoubistvo, ali prije toga je poslala pismo Tiberiju u kojem optužuje Sejana i Livilu, zajedno sa Lygdisom i Eudemusom za trovanje Druza. Po Kasiju Dionu, Tiberije je Livilu predao njenoj majci Antoniji Mlađoj, koja ju je zatvorila u jednu sobu i polako umorila glađu. Moguće je da su surovost i temeljitost obračuna sa Sejanom i njegovim pristalicama i okruženjem posljedica i činjenice da je Tiberije imao takvo povjerenje u njega, a da ga je on na tako svirep i podmukao način izdao.

Zahvaljujući Makronovoj mržnji je 34. god. n. e. po optužbi za uvredu veličanstva optužen senator, pjesnik, dramaturg, pravnik, retor, Mamerko Emilije Skaur (*Mamercus Aemilius Scaurus*; za kojeg Tacit navodi da je bio i bezkrupulozan). Makron je Tiberiju ispričao sadržinu jedne Mamerkove tragedije i naveo stihove koji su se mogli shvatiti kao aluzija protiv Tiberija. Međutim, Skaurovi oficijelni tužitelji Servilije i Kornelije su mu u grijeh upisivali samo preljubu i baveljenje magijom. Skaur je preduprijedio osudu na podsticaj svoje žene Sekstije izvršio samoubistvo zajedno sa njom. Tada je iz Rima osuđen i prognan i bivši edil Abudije Ruson, jer je htio da tuži i upropasti Lentula Getulika, tadašnjeg među vojnicima omiljenog namjesnika Gornje Germanije. Getulik se odbranio jednim veoma hrabrim, neulizivačkim pismom sa konkretnim sadržajem upućenim Tiberiju.

Ipak kada se saberu svi podaci o suđenjima za izdaju za vrijeme cjelokupne Tiberijeve vladavine, ipak oni iznose ne više od 52 osobe, od kojih je skoro pola izbjeglo osudu. To je ipak znatno manji broj nego u upravama nekih novovjekovnih i modernih vladara, a od kojih se neki smatraju i „demokratskim“.

[42] Sejan je optužen, osuđen i pogubljen u istom danu.

[43] Makron je bio prije prefekt *cohortes vigilum*, i on je konzulu Memiju Regulu (*P. Memmius Regulus*) predao Tiberijevo pismo koje je zapečatilo Sejanovu sudbinu. Makron je udesio i da dvoranu i zgradu u kojoj je tada zasjedao Senat pod stražom drže vigili, kako se ne bi pretorijanci eventualno umiješali kako bi zaštitili svoga zapovjednika. Potpunim izoliranjem Sejana od pretorijanaca, spriječeno je da on iskoristi ovu gardu kako bi se spasio.

Tiberijeva smrt

Nakon završetka Sejanove afere, Tiberije se još više povukao u sebe u palatama Kaprija. Država je nastavila funkcionirati zahvaljujući mašineriji koju je uspostavio August. U tim posljednjim godinama života Tiberija, rimski svijet je doživio i određene upade sa vanjskih granica, kao kratki napad iz partskog Irana, upade Dačana i nekih germanskih zajednice. Tiberije je u kasnu zimu 37. god. n. e. napustio Kapri, ali je na putu izdahnuo u Misenumu 16. III. 37. god. Po Tacitu, Tiberije je ustvari ugušen po Makronovoj naredbi.

U svojoj oporuci Tiberije je kao svoje nasljednike odredio Kaligulu i mlađeg Tiberija Gemela i to na jednake dijelove. Nepopularnost Tiberija je doprinijela da je Senat odbio da mu izglasa deifikaciju, a bilo je i slavlja među masom koja je čak uzvikivala i tražila da se njegovo tijelo ne sahrani, nego da se baci u Tibar. Ipak je njegovo tijelo zvanično kremirano i pohranjeno u Augustov mauzolej. Tiberije je inače odbijao da bude poštovan kao živuće božanstvo, i dozvolio je samo jedan hram da bude izgrađen u njegovu čast i to u maloazijskoj Smirni (danas Izmir). Grad Tiberijada u Galileji je prozvan u Tiberijevu čast od jevrejskog potčinjenog vladara Heroda Antipe. Tiberije je zahvaljujući svojoj politici iznimne štedljivosti doprinio da iza nega ostane vrijednost od čak 2 700 000 000 sestercija, što je jedna enormna cifra. Tiberije je jedan od rijetkih vladara u historiji, koji je iza sebe ostavio visok suficit. Tiberije je bio napisao i kraću autobiografiju, ali koja nije sačuvana.

Za vrijeme Tiberijeve vladavine, upravni aparat principata je funkcionirao mehanički i dobro. To je bilo i vrijeme razvijene trgovačke aktivnosti, o čemu dokaze pruža i originalni srebrni denarius sa Tiberijevim likom nađen u Indiji. Inače su Indijci i kopirali ove novce.

Tacit je ostavio u svojim „Analima“ jedan kraći, rezimirajući zaključak o Tiberiju: „I njegov karakter se mijenjao sa godinama. Dok je živio privatnim životom, i dok je bio vojni zapovjednik pod Augustom, njegov je život bio čist, ime neokaljano. Dok su Germanik i Druz bili u životu, vješto je licemjerjem i pretvornošću izigravao vrlinu. Pa i dok mu je mati bila živa, mešalo se u njemu dobro i zlo. Dok je Sejana volio ili dok ga se plašio, još je krio svoju neprirodnu požudu, mada mu je njegova svirepost donijela gnušanje svih. Najzad se sunovratio u ponor zločina i bezčašća kada je izgubivši i stid i strah, počeo da živi po svome“.

V L A D A V I N A K A L I G U L E

37. – 41. god. n. e.

Kaligula (31. VIII. 12. – 24. I. 41. god. n. e.) vladao je od 16. III. 37. god. do 24. I. 41. god. n. e. Po rođenju se zvao *Caius Iulius Caesar Germanicus*, a kao princeps *Caius Iulius Caesar Augustus Germanicus*. Njegov nadimak *Caligula* potiće od deminutivnog oblika naziva za vojničke kožne cipele/čizme *caliga,* pa bi to značilo "Mala (vojničke) cipela/čizma = Čizmica". Kaligula je svoj nadimak dobio jer je još kao vrlo mali dječak pratio svoje roditelje Germanika i Agripinu Stariju u vojnim taborima. Dječak je bio tada često oblačen u minijaturnu uniformu (uključujući i vojničku obuću), pa je tako i zaradio svoj nadimak. Kasnije je koristio i počasniji nadimak *Castrorum filius*, kako bi podvukao vezu sa vojskom. Kaligula je odrastao u atmosferi progona svoje najbliže familije, hapšenja i smrti majke i braće. On sam je uspio preživjeti zajedno sa svojim sestrama Agripinom Mlađom, Druzilom i Livilom. Od bliže familije u životu mu je ostao i stric Klaudije, koga se nije

smatralo dostojnim da bi mogao biti princeps, pa je preživio turbulentna vremena. Kaligula je bio biološki praunuk i Augusta i Livije Druzile i Marka Antonija, te unuk Agripe. Odrastanje u vladajućoj julijevsko – klaudijevskoj familiji, preokupiranoj intrigama, pohlepom za vlašću i ambicijama, bilo je vrlo teško, i to je moralo ostaviti traga na karakteru, načinu promišljanja i ponašanju mladića. I boravak na Kapriju (od 31. god. n. e., pod tutorstvom Tiberija) je imao utjecaja na oblikovanje Kaligule. Već tada su se počele ispoljavati neke njegove karakterne osobine, kao sklonost glumačkoj pretvornosti (koja mu je i omogučila da preživi Tiberijevu paranoju), pa i okrutnost. Mladić je bio nakratko oženjen 33. god. n. e. i sa Junijom Klaudilom (*Iunia Claudilla*), ali je ona već naredne godine umrla na porodu. Kaligula je sklopio prijateljstvo sa Makronom, što će se pokazati kao vrlo vrijedno savezništvo. Ono što je zanimljivo jeste da za razliku od Augusta i Tiberija, prije svoga uzdizanja za princepsa Kaligula nije obnašao ni jednu veću niti ozbiljniju javnu funkciju. Jedino je 33. god. n. e. izabran za počasnog kvestora. On nije imao nikakvog političkog ni vojnog iskustva, izuzev snalaženja u intrigama i prijetvornoj borbi za život.

Kaligula kao princeps

Tiberije je po oporuci kao istovrsne nasljednike odredio i Kaligulu i Gemela (*Tiberius Iulius Caesar Nero Gemellus*; 10. X. 19. – 37/38. god. n. e.).[44] Uz pomoć Makrona, Kaligula je uspio da ospori onaj dio Tiberijeve oporuke kojom se on po nasljedstvu izjednačava sa Gemelom, ali je ipak izvršio ostale Tiberijeve oporučne želje. I Kaligula je prošao proceduru izbora za princepsa, odnosno prihvatio je prijenos na sebe ovlaštenja dodijeljene od Senata. U Rim je ušao 28. III., uz veliko oduševljenje naroda koja je pozdravljala ovog Germanikovog sina i u njemu vidjela suprotnost nepopularnom Tiberiju. Prvi mjeseci su i stvarno bili "medeni mjesec" novog princepsa, Senata i naroda. Po Svetoniju preko 160 000 životinja je bilo žrtvovano za vrijeme tromjesečnog slavlja početka nove uprave. Po Filonu Aleksandrijskom prvih 7 mjeseci Kaligulinog režima je bilo u potpunosti "blaženo".

Pošto je znao da nema iskustva ni autoriteta u političkom i vojnom miljeu rimskog društva, Kaligula se okrenuo traženju podrške provodeći neke za javnost popularne mjere. Pa je tako dodijelio svim vojnicima novčane bonuse, uništio je Tiberijeve dokumente o slučajevima navodnih "izdaja", opozvao je procese po uvredi veličanstva a i odobrio je povratak izgnanicima. Prokazivači su bili kažnjeni, a dopušteno je služenje knjigama koje su bile zabranjene pod Augustom i Tiberijem. Pomagao je onima koji su bili pritisnuti porezima, a rimskoj masi je davao javne spektakle i igre (uključujući i borbe gladijatora), što je za vrijeme Tiberija bilo prilično smanjeno. Kaligula je i osobno prenio posmrtne ostatke svoje majke i brata u Rim i pohranio ih u Augustov mauzolej.

Reforme

Traženje popularnosti u narodu, ali i želja da način svoje vladavine distancira što je moguće više od prethodnog režima, doveli su Kaligulu na stazu reformnog programa. Tako je 38. god. n. e. Kaligula naredio da se objavi izvještaji o javnim fondovima, koji nisu objavljivani za vrijeme Tiberijeve vladavine. Pomagao je i one koji su izgubili imovinu u čestim požarima, ukinuo je određene poreze. Najvažniji potez u ovom pravcu djelovanja je bila

[44] Po rimskim običajima i Tiberijev unuk je bio poznat po svome nadimku (*Gemellus*=Blizanac).

obnova prakse izbora u komicijama. A popularnost je tražio i priređivanjem sve više javnih zabava i igara. Uveo je i nove članove u senatorski viteški stalež.

Arhitektonska, građevinska i konstrukciona djelatnost za Kaligule

Kaligulina vladavina je bila i vrijeme projekata izgradnje, od kojih su neki bili i zanimljivi pa i ekstravagantni. I to je bilo različito od Tiberijevog doba. Pojedini projekti su bili za javne potrebe, a neki za zadovoljavanje njegovih osobnih želja i hirova. Po Josipu Flaviju je unaprijedio luke u Regiju i na Siciliji, kako bi se olakšalo povečanje dopremanja žita. U Sirakuzi su popravljene gradske zidine i hramovi. Građeni su novi putevi, a stari su održavani i popravljani kako bi bili u dobrom stanju. Kaligula je dao i da se konačno završi hram božanskom Augustu i Pompejev teatar. Tada je započeta i izgradnja amfiteatra iza Septe, kao i akvadukta *Aqua Claudia* i *Anio Novus*, koje Plinije Stariji smatra građevinskim čudom. Izgradnja oba akvadukta je dovršena za vrijeme Klaudija 1. VIII. 52. god. n. e.

Izgrađeno je i veliko trkalište poznato kao Gajev i Neronov cirkus, a kao glavni ukras dovučen je čak iz Egipta jedan obelisk (danas poznat kao Vatikanski obelisk). On je imao na umu i ponovnu izgradnju Polikratove kraljevske palate na Samosu, da završi hram Apolona Didimejana u Miletu i da osnuje grad visoko u alpskom planinskom području. Kaligula je dao i podići hram Izidi na Marsovom polju.

Inače je nakon ubistva Julija Cezara bila donesena odluka da se izgradi hram u počast Izide, ali je August tu odluku suspendirao. Kaligula je izgleda bio napustio augustovsku koncepciju zaštite drevne rimske religioznosti i podozrenja prema orijentalnim kultovima. I za vrijeme njega izgleda da je u Rimu uspostavljen godišnji praznik u čast boginje Izide, koji se u rimskom svijetu se nazivao *Navigium Isidis* ili *Isidis Navigium*. Rimsko viđenje Izide je bilo sinkretičko. Ova boginja je bila poznata i pod nazivom „Izida od 10 000 imena”.

Praznici u počast Izidi su održavani dva puta godišnje. Za vrijeme proljetnog praznika svečano je posvećivana lađa boginje Izide. Jesenji pak praznik bio je posvećen uspomeni na Izidinu potragu za tijelom svoga supruga Ozirisa, koga je ubio zli bog Seth. Žalosno bogoslužje prelazilo je u radosno i svečano u trenutku koji je označavao pronalazak Ozirisa i njegovo uskrsnuće. Na čelu vjerske zajednice nalazio se veliki zbor svećenika, podijeljen na razne stupnjeve. Osim toga, pojedini izabrani članovi zajednice posvećivani su u posebne svete tajne, što je još više privlačilo vjernike. Festival *Navigium Isidis* je bio vrlo popularan i uspjeti će da preživi pogrom uveden od dominusu Teodozija i persekucije od strane dominusa Arkadija. U Italiji je bio slavljen sve do 416. god. n. e., a u Egiptu (odakle je i potekao kult Izide) tek je ugušen u VI. st. n. e. Moderni karnevali podsjećaju na *Navigium Isidis.*

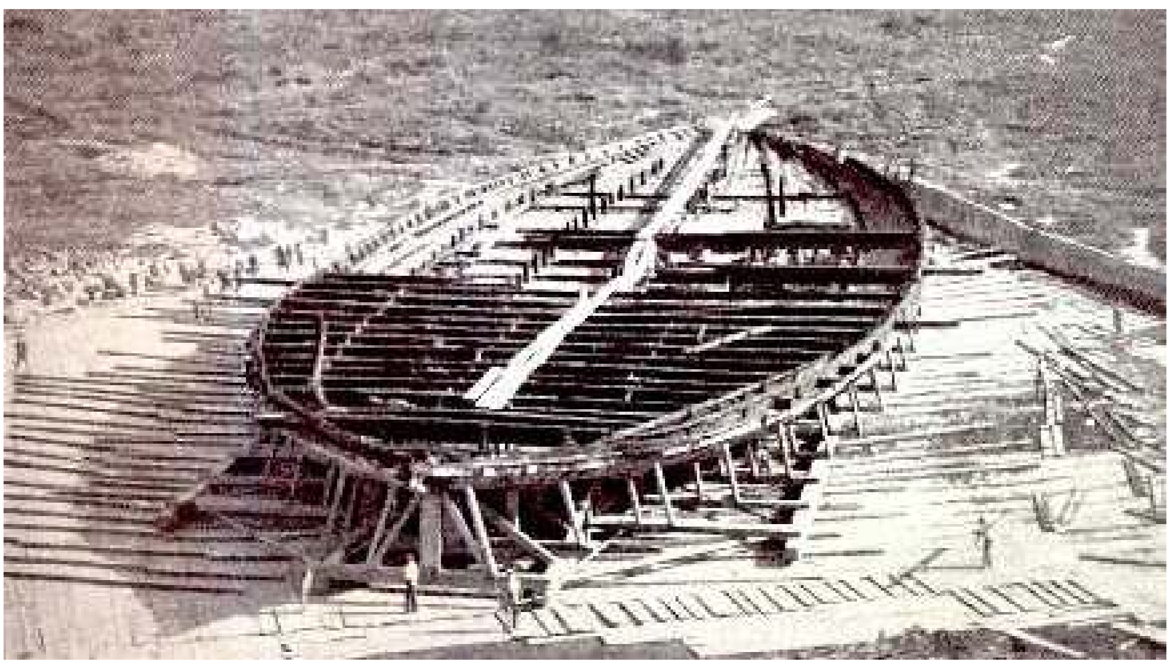
Planirana je i izgradnja kanala kroz korinstski Isthmus, pa je tamo poslao i centuriona-primipilara da izvrši potrebna mjerenja. Dao je da se proširi njegova palata, a vrlo ekstravagantan primjer Kaliguline opsesije je bila i gradnja dva golema broda, koja su bila stacionirana na jezeru Nemi (*Nemorensis Lacus*; Lago di Nemi). Zanimljivo je da je ovo jezero smatrano svetim, pa (po Pliniju Mlađem) prema zakonima nijedno plovilo nije smjelo ploviti na njemu. U ovom slučaju je ipak došlo do izuzeća.

Sidro sa nemijskog broda. Danas se nalazi u Museo delle Navi u Nemiju. Ovi brodovi su izgrađeni u vrijeme kada su željezna sidra zamjenjivala drvena, i nemijski brodovi su bili prve rimske olupine u kojima su nađena netaknuta sidra. Ovo drveno sidro ima olovnu motku.

Područje Nemija inače spada u jedno od geografski najprijatnijih okružena u Laciju, pa je služilo i kao pribježište u vrelim ljetnim danima

Ovi brodovi su spadali među najveća plovila antičkog doba, i dokazuju da su inženjeri rimskog svijeta bili sposobni za gradnju velikih brodova. Prvi brod (Prima nave) je služio kao ploveća palata sa bogatim sadržajima (mramornim objektima, mozaicima, grijanjem i vodovodnim cijevima za uobičajeno kupanje). Drugi brod (Secunda nave) je bio ustvari hram posvećen Dijani Nemijskoj (*Diana Nemorensis*), koja je viđena i kao interpretacijski aspekt egipatske Izide, koju je posebno preferirao Kaligula. Smještaj na ovom brodu je usporediv sa onim prikazima svetilišta na "Izidinoj svjetiljki" koja se danas nalazi u ostijskom muzeju. Oba broda su bila konstruirana korištenjem vitruvijevskih metoda. Klipne crpke (*ctesibica machina*) su snabdijevala oba broda, preko olovnih cijevi snabdijevana i sa toplom i sa hladnom vodom. Brodovi su namjerno potopljeni u jezeru Nemi, nakon umorstva Kaligule. Iako su istraživanja ovih brodova obavljana još od sredine XV. st., ovi brodovi su bili izvađeni sa dna jezera Nemi tek između 1929 i 1932. god. za vrijeme uprave Benita Musolinija. Nažalost za vrijeme II. svjetskog rata su bili uništeni, ali je dosta njihovog sadržaja (uglavnom pokretng materijala) sačuvano u muzeju na jezeru Nemi.

Fotografija iz 1930. god. koja prikazuje trup jednog od nemijskih brodova.

Rekonstrukcija jednog od nemijskih brodova.

Pogled na jezero Nemi.

Brončana zaglavlja greda koje su se nalazile na jednom od nemijskih brodova. Otkriveni 1895. god. i danas se nalaze u Palazzo Massimo alle Terme Nacionalnog muzeja u Rimu..

Kaligula je 39. god. n. e. proveo još jedan hir. Još prije Kaligulinog dolaska na vlast Tiberijev glavni prorok Trazil (koji je bio Tiberijev stalni pratilac) je izrekao da Kaligula ima manje šansi da postane car, nego da jašući konja pređe Bajski zaliv. Zato je Kaligula naredio da se dovede veliki broj brodova i tako napravio pontonski most (posuvši ga zemljom kako bi ličio na *Via Appia*) koji se pružao u dužini od preko 2 milje u Bajskom zalivu. I onda je Kaligula prelazio na svome voljenom konju Incitatu Bajski zaliv, i to puna dva dana krećući se tamo i natrag, Ovaj pontonski most je za tadašanje ljude imao paralelu i sa čuvenim Kserksovim prelaskom preko Helesponta, koji se odigrao više od pola milenijuma ranije.

Kriza

Međutim, nije dugo trebalo čekati i na pojavu krize, koja se u prvom redu počela manifestirati kroz nedostatak novca. Kaligulino pretjerivanje u trošenju novca kako bi stekao popularnost, ektravagancija i drugi sve veći rashodi su vrlo brzo iscrpili javne fondove. Mnogo je trošio i na osobni luksuz. Prema Svetoniju, Kaligula je već u toku prve godine vladavine potrošio sve ono što je Tiberije uspio uštedjeti. Toliko rasipništvo u tako kratko vrijeme nije zabilježeno u historiji.Ovo jasno pokazuje Kaligulinu neodgovornost i neozbiljnost u shvatanju državnih poslova, pa i nesposobnost dubinskog shvatanja funkcioniranja Države. Pražnjenjem javnih fondova, uglavnom na pretjerane, besmislene i ekstravagantne stvari, ugrožavao je funkcioniranje najvažnije institucije tadašnje Države →vojske. Nesigurni i nesposobni Kaligula je shvativši nivo ispražnjenosti fondova, pokrenuo

akciju prikupljanja novca, u čemu se služio u bukvalnom smislu svime što mu je moglo pomoći u tome. Najbolji, najbrži i najefikasniji način je bila konfiskacija imovine, pa su lažne optužbe ponovo dobile na znaćenju u upravi Državom. Kaligula je tako optuživao, novčano kažnjavao pa i dao da se ubijaju pojedinci kako bi se dočepao njihove imovine. Kaligula je uveo čitav niz novih poreza, između ostalog na sudske procese, nosaće, vjenčanja i prostituciju, a molio je i javnost da posudi Državi novac. Čak je znao dati na aukciju živote gladijatora za vrijeme igara. Prekrajao je tumaćenje oporuka, kako bi imovina otišla njemu. Imovina i novac su oduzimani pod zanimljivim, pa i lažnim izlikama i od centuriona primipilara i ranijih i tadašnjih članova Komisija za ceste. Samovoljno je manipulirao sa procesom dodjele rimskog građanstva, poništavajući i povelje koje su izdali Cezar i August (pod izlikom da su stare i bezvrijedne). Otkriljavao je pojedince za lažnu prijavu imovine, ako im se od zadnjeg cenzusa povećala imovina. Mnogim pojedincima koji su Kaligulu javno uvrštavali za jednog od baštinika, je kao poklon slao zatrovane slatkiše. Manipulirao je sa sudbenim procesima i troškovima. Jednom je priredio i aukciju bezvrijednih stvari koje je prodavao po vrlo skupim iznosima, a slično je učinio i u Galiji. U palati je bio otvorio i javnu kuću, a u kocki se služio varanjem i krivom zakletvom. Kada mu se rodila kćerka, pa je primao “dobrovoljne” prinose za pomoć u izdržavanju kćerke, i za njen miraz. Pojavila se i glad, koja je uzrokovana po Svetoniju zato što je Kaligula uzurpirao javne vagone (kako bi prenio veliki broj predmeta iz Rima na aukciju u Galiji), a po Seneki jer je naredio da se izgradi veliki pontonski most, koristeći veliki broj brodova čime je ugrozio dostavu žita iz Afrike i Egipta.

Kaligulina represija

Nije dugo trebalo čekati da Kaligula pokaže i sasvim drugo lice, i da se od favorita rimske javnosti i sina voljenog Germanika preobrazi u osobu čiji su pojedini postupci bili iznimno surovi, tiranski, bez poštovanja zakona i legalne procedure (na koju je Tiberije izrazito pazio). Kako je vrijeme prolazilo, njegovo ponašanje je poprimalo takve oblike na momente da se sa pravom može sumnjati da je gubio zdrav razum i da se ne samo nalazio na ivici ludila, nego da je tu granicu znao ponekad i preći. Razlozi tome su mnogostruki, od trauma djetinjstva, uništavanja bliže familije, življenja pod konstatnom napetošću u nezdravom okruženja Tiberijevog “Kaprija” (od 31. god. n. e.), nagomilanih frustracija, pa preko problema u rukovođenju državom (kao što je neviđena u historiji rastrošnost i uslijed toga financijska kriza). On se jednostavno nije znao snaći kao princeps, jer je bio i dobrano neiskusan u državnim odgovornostima. Kaligula je bio ne samo neodgovoran i nesposoban za ozbiljno bavljenje upravljanja imperijem rimskog naroda, nego je bio i nesiguran, što je onda sve dovelo i do psihičke nestabilnosti. Kao i slučaju posljednje decenije Tiberijeve vladavine, i Kaligula je zapao u stanje kontinuirane paranoje i straha od gubitka vlasti (što je tadašnjoj konstelaciji odnosa direktno bilo povezano sa umorstvom).

Prvo se obračunao sa konkurencijom pa je Tiberije Gemel pogubljen krajem 37. ili početkom 38. god. n. e. Taj postupak unuka je razgnjevio Antoniju Mlađu, koja je i sama ubrzo

preminula. O njenoj smrti su kružile različite verzije, po nekima je izvršila samoubistvo, a po Svetoniju je Kaligula ustvari dao da se ona otruje. Kaligula se prevarom obračunao i sa Makronom, jer ga je smatrao potencijalnom prijetnjom. Njemu je obećana uprava nad Egiptom, ali je prije isplovljavanja bio uhapšen 38. god. n. e. Makron i njegova supruga Eunia (inače Trazilova kćerka i jedno vrijeme ljubavnica samoga Kaligule) su izvršili samoubistvo. Dalji postupci Kaligule sve su više ličili ne samo na despotsku samovolju, nego su pokazivali i poremećenost uma, pa i otvoreno ludilo. Tako je dao da se pogube njegov punac Marko Junije Silan (*Marcus Iunius Silanus*, otac Junije Klaudile) i njegov zet Marko Emilije Lepid (*Marcus Aemilius Lepidus,* suprug Druzile). Njegova ljubimica sestra Druzila je umrla 38. god. n. e., dok je druge dvije sestre prognao, vezano za navodnu aferu i zavjeru sa Markom Lepidom. Njegov stric Klaudije je izmakao pogubljenju jer ga je Kaligula držao kao neku vrstu "dvorske lude" u rimskom stilu. U Kaligulinim čistkama je stradao i pretor Julije Grecin (*Iulius Graecinus*), otac kasnije čuvenog Agrikole, jer je odbio da procesuira Marka Junija Silana.

Pošto je mrzio da je on ustvari unuk Agripe, kojeg je smatrao neznatnim po porijeklu, Kaligula je raširio lažnu priču da je Agripina Starija ustvari produkt incesta između Augusta i Julije Starije. Ta njegova lažna tvrdnja se tada smatrala velikom uvredom po Augusta (tada tretiranog božanskim). Kaligulini odnosi sa senatorskim staležom su se usložnili, pa su obnovljeni procesi za izdaju veličanstva, kao i degradacija senatora.

Po Svetoniju Tiberija Gemela je Kaligula okrivio što je tobože mirisao po protuotrovu, koji je opet navodno uzeo da se odbrani od njegovih protivotrova. Tiberije Gemel je ustvari mirisao po lijeku koji je uzeo radi nepopustljivog i sve jaćeg kašlja. Svoga tasta Silana je natjerao da izvrši samoubistvo britvom rezom po vratu, jer mu je upisano u krivicu što ga nije pratio jednom prilikom kada je Kaligula plovio po nemirnom moru, nego je ostao kod kuće i po paranoičnom Kaliguli nadajući se da će zavladati Rimom, ako se ovome šta desi. Silan je ustvarnosti izbjegavao plovidbe zbog morske bolesti.

Kaligulino ponašanje se ne bi moglo okarakterisati samo kao samovolja, nego kao primjer poremećenosti. Izgleda da je uživao u ponižavanju senatora i urušavanju njihovog dostojanstva, pa su neki senatori morali po nekoliko milja i to u togi trčati pokraj njegovih kola ili za stolom stajati (iza njegova naslona ili do njegovih nogu) opasani lanenom pregačom kao robovi. Samovoljno je kriv za znatan broj umorstava, bezrazložnih progona, žigosanja, kažnjavanja na rad u rudnicima, na gradilištima cesta ili na gladijatorske borbe, kao i na one sa zvijerima. Iako je velikim brojem igara i demagoškim ulagivanjem nastojao da ostvari podršku i popularnost u plebsu, nije se libio ni poduzimanja nasilnih mjera, pa i klasičnog iživljavanja prema vitezovima i plebsu. Sve su to vrlo detaljno opisivali antički historičari, u prvom redu Svetonij i Kasij Dion. Ovaj potonji tako govori da je jednom prilikom masa u *Circus Maximus* prigovarala na njegovo ponašanje, pa je on poslao vojnike na narod, uslijed čega je dosta ljudi stradalo. Kaligula nije imao neko veliko povjerenje u rimske oružane snage, pa se uglavnom oslanjao na svoju germansku tjelesnu stražu. Ovi Germani su bili bezpogovorno odani Kaliguli.

Ubistvo Ptolemeja Mauritanskog i Maurski rat (40. – 44. god. n. e.)

Kaligula definitivno nije bio vojnik, ali je za njegove vladavine ipak došlo do širenja sustava provincija. Potčinjenom «savezničkom» Mauritanijom je vladao tada kralj Ptolemej, sin Jube II. (direktnog potomka velikog numidskog kralja Masinise) i Kleopatre Selene (kćerke Marka Antonija i Kleopatre). Početkom svoje vladavine, Ptolemej je mnogo zadužio Rimljane pomogavši im u borbi protiv Takfarinata. Zato je bio nagrađen počasnim nazivom „*rex, socius et amicus populi Romani*" (kralj, saveznik i prijatelj rimskog naroda), i to u obliku drevnog rituala koji se primjenjivao još u vrijeme Drevne Republike. Taj naziv mu je dodijelio osobno jedan rimski senator (koji je bio specijalni izaslanik Države) zajedno sa kraljevskim insignijama : palicom od slonovače i *toga picta*.

Od svoga ustoličenja na mauritanski prijesto, Ptolemej sa svojim izvanrednim porijeklom i sposobnim načinom vladanja je podigao svoje kraljevstvo na impozantan nivo. Ptolemej je postao iznimno bogat, izdavao je i zlatni novac, što je moralo upasti u oči Rimljanima. Isto je tako vodio prilično nezavisnu politiku, a vremenom je postao daleko popularniji među Maurima, nego što je to bio njegov otac pa i on sam u početku vladavine (kada se veliki broj Maura bio pridružio Takfarinatu). To i nije predstavljalo neki problem za vrijeme Tiberija, ali sa Kaligulinim financijskim deficitom gledanje na bogatstvo Mauritanije se promijenilo. Ptolemej je pozvan da bude gost Kaligule u Rimu 40. god. n. e., i on je prilikom posjete nosio dodijeljene insignije. Kada su obojica jednom prilikom ušla u rimski amfiteatar za vrijeme gladijatorskih borbi, Ptolemej je izazvao divljenje mase. Kaliguli nije dugo trebalo i naređena je egzekucija mauritanskog kralja. Neprimjerena egzekucija popularnog kralja, je morala izazvati reakcije među njegovim podanicima. Došlo je do pobune koju je poveo izvjesni Edemon (*Aedemon*), koji je možda bio Ptolemejev oslobođenik.

Ustanak je poprimio velike razmjere i pridružio mu se i Sabal (*Sabalus*) poglavar jedne od maurskih zajednica. Rat koji je izbio bio je težak i trajao je četiri godina, zahvatajući i prve godine vladavine sljedećeg princepsa Klaudija. Mauri su bili vješti ratnici, koji su mogli preživjeti i u pustinjskim područijima Sahare, nanoseći Rimljanima znatne gubitke. Klaudije je morao završiti ovaj rat koji je nepromišljenim i brzopletim činom uzrokovao Kaligula i odredio je dvojicu tada najboljih rimskih vojskovođa Gaja Svetonija Paulina (*Caius Svetonius Paulinus*) i Gneja Hosidija Getu (*Cnaeus Hosidius Geta*) za njegov pobjedonosni i konačni završetak.

Paulin je prvi Rimljanin koji je sa vojskom prešao planine Atlas za vrijeme ove vojne kampanje. Grad Tingi (današnji Tandžer) je bio i djelimično razrušen u borbama sa Rimljanima. Rat je konačno završen 44. god. n. e. kada su u odlučujućoj bitci Rimljani nanijeli velike gubitke Berberima i ponudili preživjelima uvjete predaje. Getine trupe su dvaput porazile Sabalove maurske ratnike, ali je ovaj pobjegao u Saharu. Getini vojnici su ga započeli progoniti, ali kako su im se zalihe vode počele smanjivati, Geta se dvoumio da li da se povuće ili da nastavi progon. Jedan lokalni Berber ga je nagovorio da izvede tamo uobičajeni ritual zazivanja kiše. Kada je Geta završio obred, počela je koincidencija padati kiša. Sabal je tada pomislio da Geta ima neke nadprirodne moći, pa se sa svojim borcima predao. Sudbine Edemona i Sabala su nepoznate.

Nakon završetka rata Klaudije je nekadašnju Mauritansku kraljevinu uklopio u provincijski sustav, tako što ju je podijelio u dvije nove provincije i to : Tingitansku (ili Tandžersku)

Mauritaniju (*Mauretania Tingitana*) i Cezariensku Mauritaniju (*Mauretania Caesariensis*). Grad Tingi je bio obnovljen.

Nakon što je Mauritanija pretvorena u provincije, njihovi namjesnici su redovito vodili pohode i ekspedicije sa promjenljivim uspjehom u Getuliju. Nekada bi ova razbacana berberska plemena priznavala vrhovnu vlast Rima, nekada bi je odbacivala. Zvanično viđenje je izrazio Plinije Stariji koji je zapisao da je sva Getulija do rijeke Niger i granica Etiopije („crne Afrike“) potčinjena rimskom imperiju. Naravno, ovo je bilo daleko od istine, iako su mnogi Getuli služili u auksilijarnim trupama.

Kaligulin „pohod“ na Zapad

Možda najčudniji poduhvat za vrijeme Kaliguline vladavine je bio njegova kampanja u Zapadnoj Europi. Antički historičari ovu tzv. kampanju opisuju kao skup niza postupaka koji u velikoj mjeri potvrđuju Kaligulinu poremećenost. Pokrenuo je pohod na Germane i Britaniju. Do ozbiljnijeg rata ustvari uopće nije ni došlo, a jedini uspjeh je bila predaja britanskog princa Adminija (*Adminius*), kojeg je protjerao otac kralj Kunobelin. Nakon toga je izvodio lakrdije i šale na rajnskoj granici.

Po Svetoniju, Kaligula je bio vrlo strašljiva osoba pa je tako dok je putovao kolima sa one strane Rajne, neko dobacio da bi bila velika uzbuna ako bi se pojavio neprijatelj. Na to Kaligula odmah zajahao konjima i vratio se do mostova na Rajni, koji su bili zakrćeni ljudima i prtljagom. Ali on se ne mogavši čekati na rukama preko glava ljudi dao prenijeti na drugu obalu.

Na kraju je ratovao i protiv Okeana, tako što je razmjestio vojsku iz obali, a onda naredio da se kupe školjke kao ratni plijen. Uz znak pobjede na moru dao je da se podigne veliki svjetionik. Za trijumf koji je za navodne pobjede trebao održati u Rimu uzeo je iz zarobljenike i prebjege i najviše i najkrupnije Gale, kojima je dao obojiti kosu u crveno kako bi ličili na Germane. Ovi Gali su trebali naučiti i germanski jezik. Prije samoga povratka u Rim, bio je smislio da masovnim pokoljem kazni one legije rajnske armije koje su se pobunile 14. god. n. e. Iako su ga uspjeli nekako odgovoriti od toga da pobije vojnike (što je bilo praktično nemoguće), on je ostao pri zamisli da bar izvrši decimaciju. Zato ih je pozvao na sabor i to bez oružja, a dao je i da se opkole naoružanim konjanicima. Ali kada je vidio da su mnogi legionari kojima je čitava stvar bila sumnjiva otišli po oružje, pobjegao je sa skupa pravo u Rim, gdje je bijes iskalio na Senatu. Trijumfa se odrekao na kraju, ali je u Rim ušao uz ovacije.

Sestercij sa portretom Kaligule na aversu, dok se na reversu nalazi prikaz skupa vojnika kojima se obraća Kaligula. Datum izdavanja 18. III. 40. god.

„Božanstvo“ Kaligula

Kaligula je radikalno prešao i granicu tradicionalne državne religije, kada je 40. god. n. e. počeo provoditi vrlo kontroverznu politiku obožavanja sebe kao živućeg boga u Rimu i Italiji (odnosno u cijelom imperiju rimskog naroda i čitavom tadašnjem svijetu). To je bio presedan u rimskoj tradiciji, jer za rimske građane živi rimski građanin nije mogao biti bog. Na Istoku je živi princeps mogao biti poštovan kao božanstvo, što je direktno bilo vezano za carski kult, ali ne i u Rimu i Italiji gdje je samo umrli princeps mogao postati božanstvo (uz naravno precizni postupak i proceduru deifikacije).

Bio je izdao nalog da se kipova bogova koji su bili čuveni kao svetinje ili umjetnine, među kojima i Olimpijski Zeus, dopreme iz Grčke u Rim, kako bi im se poskidale glave i umjesto njih postave izlivene glave samoga Kaligule. Naravno, to se zbog brze smrti Kaligule nije desilo. Jedno krilo svoje palate na Palatinu je proširio do Foruma, pa je hram Kastora i Poluksa pretvorio u predvorje svoje palate. Tu su on pojavljivao i predstavljao kao bog posjetiocima i javnosti.

Neki posjetitelji su ga pozdravljali i kao Jupitera Lacijskog. Uređen je i poseban hram za Kaligulino božanstvo, sa posebnim svećenicima (koji su bili naizmjenice najbogatiji ljudi) i najneobičnijim žrtvenim životinjama. U tome hramu je stajao i veliki zlatni kip Kaligule u prirodnoj veličini. Navodno je i „razgovarao“ sa Jupiterom Kapitolskim, kojem je i prijetio (bar se tako pričalo), a zvao je za punog mjeseca i boginju Lunu da mu dođe u zagrljaj. Kaligula se u javnosti znao pojavljivati obučen kao Herkul, Merkur, Apolon pa čak i Venera. On je želio i da bude obožavan i kao Neos Helios („Novo Sunce“), što bi predstavljalo

simboliku početka novog vremena koje započinje sa Kaligulom. On je bio predstavljan kao bog sunca na egipatskim novčićima.

Po Svetoniju je Kaligulino božansko ponašanje kao povod imalo prepiranje potčinjenih «savezničkih» kraljeva koji su mu došli u posjet, o njihovom plemenitom porijeklu. Kaligula je onda na grčkom jeziku povikao „Jedan neka bude vladar, jedan kralj“. I malo je nedostajalo da uzme dijademu i da principat pretvori u klasičnu kraljevinu. Ali kada su odvratili od toga tako što su ga podsjetili da se on izdigao iznad svih kraljeva i prinčeva, on je počeo za sebe tražiti božanske počasti.

Kaligula i istočne provincije

Kaligulino božanstvo je najviše problema izazvalo među Jevrejima i to u Judeji, tada prilično neuralgičnoj tački rimskog svijeta. U tolerantnoj atmosferi Augustovog i Tiberijevog režima Jevreji su zbog specifičnosti religije bili izuzeti od carskog kulta, ali Kaligula uvjeren u svoje božanstvo, to se promijenilo. Jevrejska abrahamistička religija je smatrala najvišim vidom svetogrđa obožavanje Kaligule i zato se nije moglo prihvatiti postavljanje njegovih statua u jevrejske hramove i sinagoge. Po Kaligulinoj naredbi u II. Hram u Jerusalimu (izgrađen za vrijeme Heroda Velikog) se trebala smjestiti ogromna careva statua. Takav čin je evidentno vodio u opći i nesmiljeni ustanak u Judeji, ali se Kaligula, uvjeren u svoje božanstvo, i pored upozorenja nije dao odvratiti takvim sitnicama.

Zanimljivo je da je Kaligulin prijatelj bio Jevrej Herod Agripa (10. god. p. n. e. – 44. god. n. e.), unuk Heroda Velikog, ali odgojen u Rimu. Herod Agripa je postao potčinjeni «saveznički» kralj pojedinih manjih oblasti na Levantu. nakon što je Kaligula postao princeps. Herod Agripa je bio zanimljiva osoba, koja je imala veliki broj prijatelja među rimskom tadašnjom elitom, uključujući i vladajuću familiju (odgojen je na Augustovom dvoru zajedno sa Tiberijevim sinom Druzom i budućim princepsom Klaudijom). Kaligula inače nije imao povjerenja u prefekta Egipta, Aula Avilija Flaka (*Aulus Avilius Flaccus*), koji je bio lojalan Tiberiju, pravio zavjere protiv Agripine Starije i imao veze sa egipatskim separatistima. Kaligula je zato 38. god. n. e. poslao u Aleksandriju Heroda Agripu da provjeri Flaka, što je izazvalo dodatne probleme u inače vrlo napetim odnosima između Aleksandrinaca i Jevreja u ovom gradu. Flak je kako bi umirio Aleksandrince i Kaligulu odlučio da statue cara postavi u sinagoge, što je dovelo do velikih nereda u gradu. Flak je uskoro od strane Kaligule smijenjen i pogubljen. Neredi u Aleksandriji su ponovo izbili 40. god. n. e., jer su Jevreji bili optuženi da ne poštuju cara.

U vrijeme ovih zbivanja u Aleksandriji Kaliguli je upućena delegacija sastavljena od aleksandrijskih Jevreja, u kojoj je sudjelovao i filozof Filon. U isto vrijeme uputili su svoje poslanike i Aleksandrinci. Objema stankama dopušteno je da govore pred carem, koji je potvrdio svoja prijašnja naređenja.

Sudbina jevrejsko – idumejskog princa Heroda Agripe je direktno bila povezana sa pričom o julijevsko – klaudijevskoj princepskoj familiji. Herod Agripa je za suprugu imao inteligentnu i sposobnu Kipriju (*Cypros*), a bio je vrlo prepreden, „namazan svim bojama“ i inteligentan. Iako je prilično bio zadojen grčko – rimskom kulturom, ipak je ostao pravi Jevrej sve do same smrti. Svoj život je uglavnom proveo na relaciji putovanja Judeja – Aleksandrija – Rim. Kaligula ga je prvo postavio za namjesnika teritorija Bataneje i Trahonitisa (koje

je držao njegov rođak Herod III.), zatim za tetrarha Lisanije sa titulom kralja. Herod Agripa se u Rim vratio 39. god. n. e. kako bi spletkama došao do tetrarhije Galileje i Pereje (koje je držao Herod Antipa, sin Heroda Velikog) u čemu je i uspio (Herod Antipa je protjeran u Galiju gdje je i umro).

Neredi izazvani Kaligulinim božanstvom su izbijali širom Levanta, pa su bijesni Jevreji uništili glineni olat u gradu Džamniji. Kaligula je tada naredio da se podigne njegova statua u Velikom Hramu u Jerusalimu. Ta odluka je vodila direktno u rat, i legat Sirije Publije Petronije (*Publius Petronius*) je gotovo godinu dana odugovlačio sa primjenom ove odluke. Na kraju je Herod Agripa uspio da ubijedi Kaligulu da povuće ovu odluku.

Kaligula i skandali

Kaligula je u općoj, popularnoj kulturi najpoznatiji po svojim skandalima. Antička literarna vrela su uvijek bila raspoložena da na tabloidski način prikazuju nečiju vladavinu. A Kaligula je bio kao poručen za to, radi čega se danas raspolaže sa velikim brojem zanimljivih, ilustrativnih, intrigantnih, skandaloznih priča o ovom rimskom principsu. Njegova okrutnost, seksualna raskalašenost, ludost, nerazmijevanje, samovolja su tako kod pisaca kao što su Filon Aleksandrijski, Seneka Mlađi, Josip Flavije, Svetonije i Kasije Dion vrlo prisutni u nizu iznijetih primjera.

Nakon Junije Klaudile, Kaligula se ženio još tri puta i to sa Livijom Orestilom (*Livia Orestilla;* negdje se navodio i kao Kornelija Orestila), Lolijom Paulinom (*Lollia Paulina*) i Milonijom Cezonijom (*Milonia Caesonia*). Zanimljiv je njegov brak sa Orestilom, jer je ona ustvari trebala biti vjenčana sa Gajem Kalpurnijem Pizonom (čuvenim vođom zavjere protiv principsa Nerona, nekih 17 godina kasnije). Međutim, na samom vjenčanju Kaliguli (koji je bio jedan od prisutnih zvanica) se svidjela mlada i on ju je odveo sa sobom. Sutradan je ukazom objavio da je sebi našao suprugu ugledajući se na postupak Romula (vezano za otmicu Sabinjanki) i Augusta (aludirajući na razvod Livije od prvog muža). Nju je zadržao samo nekoliko dana, pa je otpustio, da bi je 2 godine kasnije prognao jer se činilo da je u međuvremenu obnovila vezu sa svojim prvim mužem. Na brak sa Lolijom Paulinom ga je nagnala natuknica o ljepoti njene bake. Na to ju je smjesta pozvao u Rim (pratila je supruga Publija Memija Regula/*Publius Memmius Regulus* koji je bio namjesnik), razveo od muža i vjenčao. Ali je i nju otpustio nakon kratkog vremena sa tim da joj je zabranio seksualni odnos sa bilo kojim muškarcem. Cezonija je bila suprotnost svim pređašnjim suprugama, jer nije bila ni mlada (bila je starija od Kaligule) ni lijepa. Ali ju je Kaligula volio, i sa njom je dobio kčerku Juliju Druzili (*Iulia Drusilla*). Prema svojoj kćerci je Kaligula pokazivao veliku posvećenost. Ali Kaligula je poznatiji po čitavom nizu seksualno – ljubavnih veza sa pripadnicima oba spola (npr. tada čuveni glumac Mnester), a optuživan je i za incest sa sestrama.

Kaligula je bio posvećen i svome konju Incitatu, kojem je napravio mramornu staju sa jaslama od slonovače, a Incitat je imao i purpurne pokrivale i ogrlice od dragog kamenja. Uz sve druge anegdote vezane za Incitata Svetonije navodi da ga je Kaligula namjeravao imenovati konzulom, a Kasije Dion izvještava da ga je Kaligula imenovao za svećenika.

Smrt Kaligule

Kaligulino ponašanje, posebno prema višim slojevima je moralo izazvati i odgovarajuću reakciju. Prema Josipu Flaviju i Svetoniju, pokušano je nekoliko neuspješnih zavjera protiv Kaligule. Konačno su tek viši oficiri pretorijanske garde pripremili ozbiljnu zavjeru sa ciljem likvidacije Kaligule. Na čelu zavjere se nalazio oficir i ratni heroj Kasije Hereja (*Cassius Chaerea*), odnosno po činu tribun pretorijanske kohorte. Oficiri nisu bili kivni na Kaligulu samo zbog svoga patriotizma, jer su se užasavali uniženja Države i njenih institucija, nego su dodatno bili ogorčeni zbog Kaligulinog podrugljivog odnosa prema pretorijancima i njihovim oficirima, pa i otvorenog ismijavanja. Kaligula je tako za carske lozinke davao termine kao „*Venus*“ (tadašnji sleng za muškog eunuha, instituciju koja se tada još uvijek nije bila odomaćila u Rimu, Italiji i zapadnim provincijama) ili „*Priapus*“ (sleng za erekciju). Inače nakon Makrona, Kaligula nije imenovao nijednog novog prefekta pretorijanaca.

Zavjerenici su planirali da likvidiraju Kaligulu za vrijeme Palatinskih igara u januaru 41. god. n. e. I tako je 24. I. 41. god. n. e., kada je u podne izašao iz teatra Kaligula napadnut od zavjerenika. U podzemnom trijemu (*cryptoporticus*) kroz koji je morao proći prvi ga je napao Kasije Hereja, a onda mu je priskočio u pomoć drugi tribun Kornelije Sabin. Zatim su mu rane zadali i ostali zavjerenici. Na viku koja je uslijedila prvi su dotrčali Kaligulini nosači nosiljke sa svojim motkama, a zatim i germanska tjelesna straža koja je uspjela i ubiti neke od urotnika, a i nekoliko nedužnih senatora. Međutim, za Kaligulu je bilo i prekasno, i njegovo beživotno tijelo je ležalo u lokvi krvi. Njegovo tijelo je bilo kradomice odneseno u Lamijine vrtove, i tamo u žurbi i vrlo slabo spaljeno i pokopano, i tek su njegove sestre kada su se vratile iz progonstva dale da se njegovi ostaci ekshumiraju, ponovo spale i sahrane, a pepeo je pohranjen u Augustov mauzolej. Istog dana kada je ubijen Kaligula, njegovu suprugu Cezoniju je ubio jedan centurion, dok su mu kćerku ubili na posebno brutalan način jer su joj glavu razmrskali o zid. Zavjerenici su željeli uništiti kompletnu vladarsku familiju, a Hereja je izgleda razvio antimonarhijska osjećanja i zajedno sa nizom senatora (koji su se na vijest o Kaligulinom umorstvu ponovo probudili i aktivirali) je želio destrukciju sustava principata. Međutim, Kasije Hereja i drugi viši oficiri koji su učestvovali u zavjeri nisu uspjeli da stave pod kontrolu niti da privuku na svoju stranu veći dio pretorijanskih snaga stacioniranih u Gradu. To će se pokazati kao strateška greška, i Kasije Hereja će nakon inauguracije Klaudija za novog principsa biti osuđen na smrt. Uostalom, počela se i okupljati masa koja je zahtijevala hapšenje i suđenje zavjerenicima.

Zdravstveno stanje Kaligule je analizirano od strane i antičkih (Filon Aleksandrijski, Seneka, Josip Flavije, Juvenal, Svetonije, Kasije Dion) i modernih historičara, i uglavnom je tumačeno kao ludilo i paranoja za što su se navodili različiti uzroci. Bez obzira da li je imao klasično psihotičko ludilo, ili neku od bolesti (koje mu se isto pripisuju) kao što su encefalitis, epilepsija, hyperthyroidism ili meningitis, činjenica je da je on bio u neku ruku poremećenog uma, sigurno i radi turobnog iskustva djetinjstva i mladosti. To se onda dodatno pojačalo sa preuzimanjem vlasti jer je tada uslijed već razvijene poremećenosti iz njega prokuljala i arogancija, ljutnja i želja za vrijeđanjem i unižavanjem. Filon Aleksandrijski izvještava da je Kaligula postao nemilosrdan nakon što

je skoro umro od bolesti 39. god. n. e., i da ga je to preobrazilo u ludaka. Ima teorija da je on poludio zbog trovanja olovom, jer je pio vino mnogo vina navodno iz olovnih posuda.

U ovom periodu je u Rimu veliku popularnost uživao glumac Mnester, kojeg je posebno cijenio Kaligula. Zanimljivo je da je Mnester u jutro dana kada je ubijen Kaligula igrao karakter, koji je skoro 4 stoljeća ranije igrao glumac Neoptolem na dana kada je makedonski kralj Filip ubijen od svoga stražara Pauzanije. Mnester je bio i ljubavnik čitavog niza matrona, kao što su Popeja Sabina i Klaudijeva supruga Mesalina.

Kaligula se znao neslano našaliti, pa je jednom prilikom rimskog viteza koji je pri predstavi bio nešto glasniji poslao u daleku Mauritaniju kralju Ptolemeju (prije njegovog umorstva) sa pismom sa sljedećim sadržajem : "Čovjeku kojeg ti sa pismom šaljem ne učini niti kakva dobra niti kakva zla". Inače je Kaligula veoma volio predstave, ples, pjesme i naravno gladijatorske igre i trke konja i dvokolica. Kaligula je bio vjerni i "vatreni" navijač Zelenih.

V L A D A V I N A   K L A U D I J A

41 .god. n. e. – 54. god. n. e.

Klaudije (živio od 1. VIII. 10. p. n. e. – 13. X. 54. god. n. e.) je vladao od 24. I. 41. do 13. X. 54. god. n. e. Po rođenju se zvao *Tiberius Claudius Drusus,* od 4. god. n. e. *Tiberius Claudius Nero Germanicus*, da bi dolaskom na čelno mjesto Rimske Države nosio ime *Tiberius Claudius Caesar Augustus Germanicus*.. Četvrti rimski princeps je bio mlađi brat Germanika, i rođen je u Lugdunumu (Lionu). O djetinjstva je imao određenih fizičkih problema, kao što su šepavost, nježnost i blaga gluhoća, radi čega se uvijek nalazio u dubokoj sjeni vladajuće familije. Za njegovo fizičko stanje se navodio čitav niz razloga od dječje paralize (polio), preko cerebralne paralize do Turetovog sindroma.

Za razliku od ostalih muških članova Julijevsko – klaudijevske familije, on nije imao nikakvu bitniju javnu dužnost, sve dok ga Kaligula, kao svoga kolegu konzula, nije imenovao za konzula sufekta 37. god. n. e. (ustvari riječ je o julu i augustu te godine). Ali to nije značilo da je Kaligula bio dobronamjeran prema svome stricu, nego ga je tretirao kao metu za zbijanje šala, neku vrstu lude i često ga je znao ponižavati i iznuđivati velike količine novca. Zbog očiglednih fizičkih nedostataka, Klaudije nije uopće smatran potencijalnim kandidatom ne samo za princepsa, već ni da bude u samom vrhu rimske politike. To ga je nesumnjivo spasilo da se ne doživi sudbinu ubjedljive većine svojih rođaka, a i da ne bude izložen traumama kao npr. Kaligula. Klaudije je ,za razliku od svoja dva prethodnika, po Svetoniju imao veliku strast samo prema ženama. Ta njegova strast se nažalost znala ispoljiti i u tome da se on nađe pod dominacijom volje određenih snažnih ženskih osoba. Inače je Klaudije bio povodljiva osoba, i na njega su pored pojedinih supruga veliki utjecaj imali i oslobođenici koji su obnašali tajničke poslove za njega, kao i bliski prijatelji. Klaudije je u ranoj mladosti bio dva puta vjeren. Prvi put je vjeren za dalju rodicu Emiliju Lepidu (*Aemilia Lepida*; inače praunuku samoga Augusta), ali je vjeridba razvrgnuta, a drugi put za Liviju Medulinu (*Livia Medullina*) koja je umrla na predviđeni dan vjenčanja. Ukupno se ženio četiri puta. Prva supruga mu je bila Plaucija Urgulanila (*Plautia Urgulanilla*; unukom povjerljive Livijine prijateljice Urgulanije), sa kojom je dobio sina Klaudija Druza (*Claudius Drusus*) koji je umro u ranoj mladosti (brzo nakon vjeridbe sa Junilom, Sejanovom kćerkom)[45]. Klaudijev brak sa fizički nezgrapnom Urgulanilom je bio dosta nesrećan i došlo je do razvoda.[46] U vrijeme Sejanove svemoći, Klaudije je oženio Eliju Petinu (*Aelia Paetina*), adoptivnu sestru Sejana. Sa njom je imao

[45] Sejan se i na ovaj način želio uvući u vladajuću dinastiju.

[46] Urgulanila je varala Klaudija i sa muškarcima i sa ženama, i kada je rodila djevojčicu (Klaudija) nakon razvoda, Klaudije je odbacio bebu pod obrazloženjem da je pravi biološki otac jedan od njegovih oslobođenika po imenu Boter. Klaudije je sumnjao da je ona bila umiješana i u smrt njene snahe Apronije (druge supruge Urgulanilinog brata Marka Plaucija Silvana/*Marcus Plautius Silvanus*). Ona je bila blisko i intimno povezana sa Fabijom Numantinom (*Fabia Numantina,* prva supruga Marka Silvana).

kćerku Klaudiju Antoniju (*Claudia Antonia*, pogubljena 65. ili 66. god. n. e. po Neronovom naređenju). Kasnije se i od nje razveo, nakon pada Sejana. Treća i najčuvenija supruga je bila Valerija Mesalina (*Valeria Messalina*), sa kojom je u brak ušao za vrijeme Kaligule. Mesalina koju je historija zabilježila kao moćnu, utjecajnu i promiskuitetnu spletkarošicu je bila kćerka Domicije Lepide Mlađe (*Domitia Lepida Minor*; kćerka Antonije Starije) i Marka Valerija Mesale Barbata (*Marcus Valerius Messalla Barbatus*, sin Klaudije Marcele Mlađe/ *Claudia Marcella Minor*). Mesalina je u trenutku udaje za Klaudija bila decenijama mlađa i neuporedivo ljepša od svoga supruga, koji se u nju zaljubio. Sa Mesalinom, Klaudije je imao dvoje djece i to kćerku Klaudiju Oktaviju (*Claudia Oktavia*) i sina Britanika (*Britannicus*; rođen nakon Klaudijevog dolaska na vlast, po rođenju se zvao *Tiberius Claudius Germanicus*). Četvrta njegova supruga je bila nećakinja Agripina Mlađa.

Iako je Klaudije u familiji i bližem okruženju smatran budalom i fizičkim degenerikom (što mu je uostalom spasilo život), riječ je o veoma inteligentnoj i marljivoj osobi. Svoje fizičke nedostatke je više nego uspješno kompenzirao intelektualnim radom, i to poglavito na polju historiografije. Inače je njegov učitelj historije bio Livije, uz pomoć Sulpicija Flaka, a a Klaudije je dosta vremena provodio i sa filozofom Atenodorom. Može se slobodno reći da je Klaudije bio dobar historičar, i njegova glavna djela do dolaska na vlast su bila Historija Etruraca i Historija Kartagine. On je bio vjerojatno i među posljednjim poznavateljima i govornicima etrurskog jezika, pa je iza sebe ostavio i rječnik etrurskog jezika. Napisao je i apologetsko djelo „Odbrana Cicerona od napada Azinija Gala“, kao i djelo o kockanju kockama, ali je morao prestati pisati i zanimati (uslijed pritiska Livije i svoje majke Antonije Mlađe) se za historiju građanskih ratova. Kao princeps je napisao i veliku autobiografiju. Na veliku žalost historiografije, nijedno od ovih njegovih djela nije sačuvano. Primjer obustavljanja pisanja historije građanskog rata je vrlo oćit primjer kako je i u Augustovo doba postojala tiha, ali uspješna cenzura nad slobodom historiografske misli, što će se kasnije posebno produbiti za vrijeme Tiberija kada su nepoželjna historijska djela i otvorena zabranjivana i uništavana. Posebno je u tom indikativan slučaj historičara Aula Kremucija Korda (*Aulus Cremutius Cordus*), koji je 25. god. n. e. optužen po Tacitu „zbog jedne nove i dotada nečuvene krivice“, jer je u svojim Analima pohvalio Bruta, a Kasija (ubicu Cezara) nazvao posljednjim Rimljaninom. Tužitelji su bili Sejanovi klijenti Satrije Sekund i Pinarije Nata. Iako je u Senatu održao briljantan odbrambeni govor u svoju odbranu Kremucije Kord je ipak kažnjen. Po odluci Senata njegove knjige spale edili, dok je Kremucije Kord sebi život oduzeo gladovanjem. Ali, su pojedini primjerci njegovog djela skriveni i sačuvani, a kasnije ponovo objavljeni (u drugim političkim okolnostima). Sam Tacit na kraju konstatira : „Utoliko se prije čovjek može smijati gluposti onih koji vjeruju da se vlašću kojom raspolažu u tom trenutku mogu da unište nećiju slavu kod potonjih pokolenja. Naprotiv, kažnjenim herojima duha raste ugled. Nikada strani kraljevi, ni oni koji su se poslužili istim nasiljem, nisu postigli išta drugo nego sramotu za sebe, slavu za progonjene“.

Dolazak na vlast

Za razliku od Tiberija i Kaligule, dolazak na vlast četvrtog princepsa je bio znatno složeniji i malo je nedostajalo da dođe do oružanog sukoba. Pošto je namjera zavjerenika bila ne samo da ubiju Kaligulu, nego da potpuno fizički ekstreminiraju uži dio vladajuće familije i proglase obnovu Republike, Klaudije se i sam našao u životnoj opasnosti i odlučio se sakriti iza zastora kojima su bila prekrivena jedna vrata u kompleksu palate. U Rimu je tada zavladao kaos, pa su npr. njemački tjelesni čuvari Kaligule ubili i neke senatore, a veći dio pretorijanaca je bio u stanju iznenađenosti i nisu znali šta im je činiti. Kasije Hereja jednostavno nije uspio da osigura kontrolu nad kompletnom pretorijanskom gardom, uostalom zavjera je i bila takvog tipa da veći broj ljudi za nju nije mogao ni znati.

I onda je jedan pretorijanac po imenu Gratus opazio nećije noge iza zastora, razgrnuo zastore, prepoznao i silom izvukao Klaudija, da bi ga odmah pozdravio kao novog cara. Klaudije se našao u totalnom šoku od straha, pa je bio pao i na koljena. Vojnik ga je onda odveo svojim ostalim drugovima, koji su ga stavili na nosiljku, digli ga na ramena i odnijeli u pretorijansku kasarnu. Tako su pretorijanci i protiv njegove volje Klaudija proglasili za novog princepsa... međutim, situacija je bila daleko od rješenja. Konzuli i Senat su pomoću gradskih kohorti zaposjeli Forum i Kapitol i bili su odlučni da proglase obnovu Republike. Malo je nedostajalo da dođe do građanskog rata, ali i sama pozicija „republikanaca" je bila loša, jer je njihov vojni potencijal u odnosu na pretorijance bio slab, a i obični je narod bio više na strani principatskog, nego republikansko – senatskog sustava što je toga dana i javno izražavao na skupovima. Uz to, tadašnji senatori su daleko bili po svojoj hrabrosti, odlučnosti i vizionarstvu od onih senatora koji su uspostavljali i brinuli o Republici. Umjesto da se brzo djeluje, oni su vrijeme gubili na beskrajnim raspravama, a onda i o tome ko bi mogao biti novi, bolji princeps od istaknutijih senatora, jer nisu zaozbiljno shvatali proglašenje Klaudija. Konačno je uz određenu medijatorsku pomoć Heroda Agripe, došlo do sporazuma između Klaudija (koji je ipak prihvatio novu ulogu) i Senata, po kojem ga je Senat prihvatio i proglasio za novog princepsa. Za uzvrat je Klaudije amnestirao većinu onih koji su učestvovali u zavjeri (izuzev nekih vojnih tribuna i centuriona) i zbivanjima u dva dana vijećanja o tome šta da se radi. Klaudije je bio i prvi princeps, koji je uveo otužnu praksu podmićivanja vojnika, jer je obećao svakom pretorijancu po 15 000 sestercija (3750 denara) kao nagradu. Ranije su vojnici dobijali dodatni bonus (*donativum*) na osnovi izvršenja oporuke Augusta, dok se sada nagrade počinju promatrati kao sredstvo osiguranja vojničke (u konkretnom slučaju pretorijanske) lojalnosti. To je već započeo Tiberije kada je isplatio *donativum* pretorijancima kako bi se osigurala njihova lojalnost prilikom obračuna sa Sejanom.

Klaudijevo stupanje na vlast

Odmah po legaliziranju svoje princepske pozicije, Klaudije je poduzeo niz poteza u pravcu svoga legitimiziranja. U prvom redu to se odnosilo na simboliku, pa je uzeo ime Cezar, a odbacio kognomen Neron. Ovim činom Klaudije je i najviše doprinio da se ime Cezar od tada počne smatrati više titulom nego kognomenom, jer Klaudije to ime nije mogao naslijediti pošto nije ni biološki ni po adopciji pripadao Julijima Cezarima (kao što su to bili August, Tiberije i Kaligula). Klaudije je to ime sam sebi pridodao, kao i počasni naziv August, koji se isto počeo promatrati kao dio princepske uobičajene titulare. Ali je zadržao ime Germanik, kako bi preko njega održavao konekciju sa starijim bratom, na kojeg je pozitivno sjećanje u rimskoj i italskoj javnosti još uvijek bilo prisutno. Klaudije je često za sebe upotrebljavao izraz "*filius Drusi*" čime je podvlačio vezu sa ovim velikim i cijenjenim rimskim vojskovođom. Klaudije je dao da Senat proglasi njegovu baku Liviju Augustu božanskom. Zbog specifičnog načina na koji je došao na vlast, odnosno željom pretorijanaca koju je Senat nakon početnog negodovanja i protivljenja ipak sankcionirao i legalizirao, Klaudije je sa vojskom razvio poseban odnos, ali je i izazvao kritike pojedinih pisaca

(posebno Seneke koji ga inače nije volio). On je bio prvi rimski princeps kojeg je volja vojske dovela na vladarsku čast, što će kasnije postati žalosna praksa etabliranja nekoga na carsku čast.

Pored osiguravanja lojalnosti pretorijanaca koje je kupio novcem, Klaudije je od početka svoju vlast pokušavao učvrsiti oslanjajući se na pomoć niza sposobnih (njegove majke i njegovih) oslobođenika koji su obavljali sekretarske poslove, kao i na svoju mladu, ali vrlo ambicioznu suprugu Mesalinu koji je polako oko sebe okupljala kružok privrženika. Ona je koristila staračku zaljubljenost supruga, da svoje hirove, ambicije i želje ostvari. Između Mesaline i njenih saveznika i oslobođenika, koji su kontrolirali osobnu princepovu administrativnu službu od početka se razvilo suparništvo. Fizičke osobine Klaudija, njegova povodljiva priroda i način na koji je postao princeps mogli su u višim slojevima rimskog društva stvoriti dojam o privremenosti njegove vladavine. To je onda sa svoje strane hranilo ambicije pojedinaca koji su se nadali da bi u pogodnom trenutku mogli izbiti u sami vrh državne politike. Međutim, oni su zaboravljali da Klaudije uopće nije bio maloumnik, nego inteligentna osoba koja je jedina (uz pomoć i sretne zvijezde) iz svoje familije uspjela preživjeti „olovna vremena“ i „čistke“.

Zanimljivo je da je Klaudije uvijek isticao posvećenost zvaničnim institucijama Države, koje je formalno tretirao kao ključne i najviše suverene jedinice moći rimskog svijeta, te legalističkom poretku. Klaudije je kao historičar nesumnjivo upio ponešto tradicionalnog i prorepublikanskog, jer je tadašnja historiografija, a posebno ona ranija (prije uspostave principata) bila uglavnom prorepublikanska. Na samim počecima Klaudijeve vladavine vladavine abolirane su i mnoge od nepopularnih odluka i mjera njegovog prethodnika. Izgledalo je kao da Klaudije ponovo pokušava da stvori ravnotežu odnosu i sustav kao iz vremena Augusta. Bez obzira na možda iskrene želje Klaudija, pokazati će se da je njegova povodljiva priroda doprinijela upravo suprotnom procesu razvijanja i ojačavanja neoficijelnih centara moći, te jačanju carske birokratije. I to će se vrlo brzo pokazati na jednom događaju koji će odigrati za vrijeme drugog Klaudijevog konzulata 42. god. n. e.

Afera sa Junijem Silanom i Skribonijanova pobuna

U prve dvije godine vladavine Klaudija došlo je i do prvog ozbiljnijeg iskušenja po njegovo princepsko dostojanstvo, kojem je kao povod poslužila jedna zavjera, i koje će završiti neuspjelim pokušajem proglašenja obnove Republike. Sve je započelo kada je iz provincije *Hispania Taraconensis* povučen njen tadašnji legat Apija Junija Silana (*Appius Iunius Silanus*, konzul za 28. god. n. e.). Apije Silan je bio osoba od snažnog personalnog integriteta, Rimljanin starog kova, častan, ponosan i ugledan. Uz te vrline, on je bio indirektno povezan sa vladajućom familijom jer je njegova prva supruga bila Emilija Lepida (*Aemilia Lepida*), Augustova biološka praunuka (unuka Julije Starije i kćerka Julije Mlađe), i nesuđena Klaudijeva prva zaručnica. Sa njom je imao petero djece koja su preživjela adolesenciju. Po povratku u Rim Apije Silan je stupio u brak sa Mesalininom još uvijek mlađahnom i lijepom majkom Domicijom Lepidom. Opoziv Apija Silana sa namjesničke

dužnosti i njegovo vjenčanje sa Domicijom Lepidom su vjerojatno bili želja Klaudija, odnosno Mesaline. Moguče je da je namjera Mesaline bila da Apija Silana dovuće u Rim (pod izgovorom vjenčanja sa njenom majkom Domicijom, u što je lakovjerni Klaudije povjerovao), i da ga onda pretvori u svoga ljubavnika. Razlog nije ležao samo u nekoj seksualno-ljubavnoj hirovitosti Mesaline, nego i u njenoj proračunatosti da tako u svoj kružok uvede jednog od tada najuglednijih Rimljana, oca čak petero Augustovih bioloških potomaka, koji je imao izražen utjecaj u tada oficijelnim državnim institucijama i među višim slojevima rimskog društva, kao što su senatori i vitezovi.

Apije Silan se još ranije našao na udaru volje principsa iz julijevsko – klaudijevske „dinastije". Zajedno sa Anijem Polionom i njegovim sinom Anijem Vinicijanom, Skaurom Mamerkom i Sabinom Kalvizijem tužen za uvredu veličanstva 32 god. n. e za vrijeme Tiberijeve vladavine. Ova optužba je bila samo nastavak Tiberijevog progona bivšeg pretora Seksta Vistilija koji je na kraju izvršio samoubistvo. Za razliku od Seksta Vistilija iz ove optužbe Silan je uspio da se izvuće.

Kvalitete Apija Silana su ipak bile takve da je on brzo zadobio blisko povjerenje Klaudija i da se sve više nalazio u njegovoj neposrednoj blizini. Ta činjenica koje su vrlo brzo postali svjesni umješni majstori intrga iz kuloara carskog doma, pokazala se kao pogubna za Apija Silana. Po Kasiju Dionu, promjenu Mesalininog stava u odnosu prema Apiju Silanu izazvalo je njegovo odbijanje da ima seksualni odnos i vezu sa njom. Time je ne samo povrijeđena njena sujeta i taština nego i onemogućena njena namjera da uvlačenjem Apija Silana u kružok svojih ljubavnika, njega pretvori u vjernog vojnika njenih interesa i političkih ambicija. Svojim odbijanjem da upadne u mrežu Mesalininih intriga, Apije Silan je pokazao i svoj neprijateljski stav prema neformalnim centrima moći na dvoru. On je uvijek javno isticao svoju privrženost legalističkom poretku i utemeljenim institucijama. Apije Silan se u toj prvoj godini vladavine nije zamjerio samo Mesalini, nego je izazvao i neprijateljstvo i drugog neformalnog centra moći. Silan je bio predstavnik senatorskog staleža i pobornik klasičnih institucija rimske države i zaštite njihovih prava i ingerencija. Time je smatran za bespogovornog zaštitnika interesa onih slojeva rimskog društva koji su nerado gledali na narastanje novoga upravno-birokratskog aparata. To je neminovno vodilo Silanovom sukobu sa najistaknutijim predstavnicima carske birokracije, u prvom redu sa Narcisom. Neprijateljstvo prema Silanu se dodatno produbljivalo jer se senator nalazio u blizini cezara i počeo je ostvarivati sve znatniji utjecaj na Klaudija a što je bila direktna prijetnja poziciji i Narcisa i uopće birokratskih institucija koje su se rađale. Pored toga Apije Silan je uživao veliki ugled i u Senatu u kojem je mogao uvijek naći dovoljno podrške za svoje zamisli. Ispostavilo se da je dolazak Apija Silana predstavljalo veliku grešku po interese i Mesaline i Narcisa. Nije trebalo mnogo da se njih dvoje nađu udruženi sa samo jednim ciljem, eliminacije Apija Silana. Pošto nije postojala istinska i zadovoljavajuća optužba kojom bi se moglo udariti na Silana, urotnici su morali da se oslone na poslovičnu Klaudijevu sujevjernost, lakovjernost i sklonost ka afektivnim postupcima. Plan Silanove kompromitacije i likvidacije je bio brižljivo isplaniran do u najmanju sitnicu. Zasnivao se na navodnom Narcisovom snu u kojem je Silan ubio principsa. Narcis je svoj navodni san ispričao Klaudiju navevši ga kao eklatantan dokaz i potvrdu za Silanovu urotu protiv cara.

Istovremeno je Mesalina potvrđivala Narcisovu tvrdnju i preuveličavala navodnu opasnost koja Klaudiju prijeti od strane Silana, jer i ona ima isti san već nekoliko zadnjih noći. Narcis i Mesalina nisu ostali samo na tome da samo svojim tvrdnjama probude Klaudijev sujevjerni strah. Već ranije su oni u sklopu plana, bez znanja Klaudija, bili pozvali Apija Silana u carsku palatu, u isto vrijeme kada su oni Klaudiju usađivali paranoični strah. Za Klaudija dolazak Apija Silana u palatu u to vrijeme nije mogao biti slučajnost ili koincidencija, nego samo potvrda tvrdnji Mesaline i Narcisa. Izložen dvostrukom pritisku i "jasnim dokazima" o Silanovoj krivici, Klaudiju, nije trebalo dugo da posluša volju svoje "voljene" žene i najpovjerljivijeg službenika i odmah je izdao naredbu o hapšenju Apija Silana, dok se ovaj još nalazio u palati, ne znajući šta se dešava. Smaknuće Apija Silana je obavljeno neposredno po hapšenju. Dan nakon opisanih događaja i pogubljenja Apija Silana, Klaudije je pred Senat iznio cijelu stvar, iskazujući zahvalnost svome slobodnjaku "što za njegov spas i spavajući bdije. Jedan od rijetkih Rimljana koji je još uvijek držao do starorimskih vrlina je ubijen na bestijalan način, koji je bio posljedica izliva zavisti, mržnje i povrijeđene sujete osoba iz carske blizine i njihovih političkih ambicija.

Silanovo pogubljenje, a nadasve način na koji je djelovala konspiracija a u koju su bile uključene i osobe iz blizine cara, izazvala je veliko ogorčenje u redovima gornjih slojeva rimskog društva. Time su senatori i svi oni koji su još vjerovali u superiornost rimskog ustavno-zakonskog poretka stekli uvjerenje da se Klaudijeva vladavina neće mnogo razlikovati od vladavina pređašnjih princepsa. Nastupilo je vrijeme da ponovo izađu na svjetlo dana ambicije i težnje pojedinaca, koje su bile prigušene još od dvodnevne sjednice Senata na kojoj se odlučivalo o tome šta je dalje činiti nakon ubistva Kaligule.

Centralna ličnost oko koje su se počeli okupljati nezadovoljnici tako formirajući jezgro zavjere bio je Anije Vinicijan (*Annius Vinicianus*). Nakon Kaligulinog ubistva, Anije Vinicijan je u toku januarskog zasjedanja Senata i sam figurirao kao jedan od kandidata za princepsa. Samim tim je i Anije Vinicijan u očima careve okoline predstavljao eventualnu opasnost. Nakon Silanovog pogubljenja i Vinicijanu je moralo biti jasno da se nova uprava neće ustručavati da eliminira ne samo stvarne protivnike, nego i sve one koji bi mogli predstavljati potencijalnu opasnost. Vjerovatno je i strah Vinicijana za svoj život utjecao na njega da se ne samo aktivno uključi u zavjereničke pripreme, nego da bude i njihov inicijator. Konspiracija je u svoje redove uvukla značajan broj učesnika, uključujući i neke poznatije senatore. Ali da bi konspiracija uspjela, bila je potrebna i oružana sila koju bi provela zbacivanje Klaudija i likvidaciju neformalnih centara moći. Za konspiraciju je zato najvažnije bilo privlaćenje Lucija Aruncija Furija Kamila Skribonijana (*Lucius Arruntius Furius Camillus Scribonianus*), tadašnjeg legata provincije Gornji Ilirik/kasnije nazivana Dalmacija. Skribonijan je pod svojim zapovjedništvom imao dvije legije (VII. i XI.) i više auksilijarnih kohorti, a mogao je računati i na mobilizaciju znatnog broja ilirskih peregrina. Za prelazak sa istočnojadranske obale u Italiju bilo je potrebno samo par dana, a kada se to ostvari pruža se sve do Rima skoro nezaštićeno područje. Ako bi se tako moćna vojna sila

iskrcala u Italiji, bilo je pitanje da li bi im se pretorijanci usudili suprotstaviti ili bi izdali svoju lojalnost Klaudiju.

Zavjerenička skupina je svoju platformu zasnivala na paroli obnove Republike i starih sloboda. Republikanizam zavjerenika nije bio samo posljedica uvjerenja, nego i jedina mogućnost kojom su se amortizovale lične ambicije mnogih od zavjerenika. Pobuna je trebala krenuti sinkronizirano. Po planu su zavjerenici prvo napustili Rim i povukli se na svoja imanja razasuta širom Italije. Istovremeno je Skribonijan okupio legije i auksilijarne jedinice, obezbijedio brodove za prelazak i javno proklamirao odmetnuće i obnovu Republike i povratak starih sloboda. Međutim gornjoilirski namjesnik je loše procijenio raspoloženje svoje vojske. Legionari i auksilijari nisu baš bili zagrijani za obnovu Republike. Oni su primarno bili usmjereni na zaštitu svojih plata, bonusa, statusa i posebno na osiguranje penzione naknade nakon časnog otpusta, a po njima jedini pravi garant je bio vrhovni komandant, odnosno princeps. Republika im je izgledala i previše maglovita, utopistička i uposna avantura, a redovi se nisu baš previše ni zanimali idealističkim i nostalgičnim teorijama koje su po pravilu dolazile iz viših slojeva. Uostalom mnogi vojnici su se na neki način povezali i sa lokalnim stanovništom i nije im se baš napuštala ta teritorija i upuštanje u za njih besmisleni građanski rat. Ni ilirski peregrini nisu imali apsolutno nikakvog interesa da učestvuju u ratu za obnovu Republike.

Skribonijan se ipak osjećao dovoljno samozadovoljnim da čak Klaudiju pošalje jedno uvredljivo pismo sa pozivom na dobrovoljno odstupanje. Panika koja je zavladala u Rimu je ipak brzo stišana novim vijestima koje su stigle iz Gornje Ilirika, a koje su govorile da je sam gornjoilirski legijski garnizon prekinuo Skribonijanovu avanturu, proglašavajući lojalnost Klaudiju.

Peti dan nakon javnog odmetnuća bio je određen za termin pokreta trupa prema Italiji. Toga dana trebale su se podići bojni znaci i skupiti vojska. Međutim kada su se trebali ukrasiti legijski orlovi i bojni znakovi izvući iz zemlje to se nije moglo uraditi. To je odmah protumačeno kao božanska opomena vojnicima da se ne upuštaju u Skribonijanov poduhvat i ne krše zakletvu koju su dali Klaudiju. Praznovjernim Rimljanima nije trebao bolji dokaz o božanskoj srditosti na zamisli njihovog komandanta i kada je izdata naredba za pokret vojnici su jednodušno odbili naređenja svojih pretpostavljenih otvoreno izražavajući lojalnost caru Klaudiju. U tim trenucima nastupio je preokret, vojnici su se okrenuli protiv onih zapovjednika i državnih službenika koji su podržavali pobunu. Vjerojatno su oni vojnici i niži oficiri koji su bili protiv Skribonijanovog proglašavanja Republike poznajući stupanj religioznih i sujevjernih osjećanja većine legionara imali udjela u tome da se orlovi nisu mogli izvući iz zemlje, time stvorivši savršen povod za odbacivanje Skribonijanove komande i pobunu protiv namjera zavjerenika. Oni legionari koji su poveli akciju protiv Skribonijana su time svojoj akciji dali privid legitimnosti i božanskog odobravanja.

Ostavši bez ikakve potpore Skribonijan se dao u bijeg. Po Kasiju Dionu (koji je i sam bio namjesnik Dalmacije, pa je bio upoznat sa arhivom Provincije) Skribonijan je bježeći došao na otok Vis, gdje je po izvršio samoubistvo. Međutim u Tacitovim «Historijama», Skribonijan je ubijen od strane vojnika Volaginiusa, koji je bio unaprijeđen u najviše vojne činove. Dio zavjerenika u Italiji dobivši vijesti o Skribonijanovoj sudbini, izvršio je samoubistvo. Vinicijan shvativši da je stvar izgubljena, je među prvima izvršio samoubistvo.

Sa ostatkom konspiratora i najbližim suradnicima Skribonijana režim (koje predstavljaju i Mesalina i oslobođenici) se obračunao bez pogovora i dosta brzo. Tom prilikom je stradao veliki broj ljudi, i muškaraca i žena i onih iz senatorskog reda i oslobođenika.

Jedan od najbližih suradnika Skribonijana bio je Cecina Pet (*Caecinna Paetus*), bivši konzul, koji se tada nalazio u bližem okruženju Skribonijana i vjerojatno je obnašao neku od visokih dužnosti u Provinciji. On je uhapšen od strane vojnika i ukrcan na brod koji ga je trebao sprovesti u Italiju. Njegova žena Arija (*Arria*) zatražila je od vojnika dozvolu da bude uz njega. Kada su vojnici odbili njen zahtjev, Arija je unajmila ribarsku brodicu i u njoj pratila brod koji je prevozio njenog supruga u Italiju. Cecina Pet je osuđen na smrt samoubistvom. Kada je Cecina Pet oklijevao da se probode, Arija je uzela bodež i zarila ga u svoje grudi podstičući svoga supruga da isto uradi besmrtnom rečenicom "*Pete, to ne boli (Paetus, non dolet)*". Arija je počinila samoubistvo i pored nastojanja njenog zeta Trazeja i ostatka porodice da je odgovori od takvog čina. Primjer ove požrtvovane i vjerne žene dugo će za rimske pisce biti navođen kao primjer ljudske vrline i snage u borbi protiv tiranije i despotizma. Kao primjer njene stoičke požrtvovanosti i u trenucima osobne tragedije navodi se i sljedeća epizoda koja se desila godinama prije Skribonijanove pobune. U isto vrijeme su bili bolesni i njen muž i sin, i vjerovalo se obojica bez nade da će preživjeti. Sin je umro, i Arija je pripremila pogreb svoga djeteta i izvela ga na taj način da joj muž ništa nije opazio. Ulazeći u Petovu sobu, pretvarala se kao da im je sin još uvijek živ, da mu je bolje, i kako je otac često pitao za novosti o sinovljevom stanju, odgovarala je : „Odmara se i jede sa užitkom“. Poslije toga, osjećajući da će joj poteći dugo suzdržavane suze i protiv njene volje, izlazila je iz sobe i prepuštala se svojoj tuzi. Kad se isplakala, obrisala bi oči, uredila lice i vraćala se ostavivši svoju tugu pred vratima.

U rimskom zakonodavstvu se samoubistvo nije tretiralo kao krivično djelo i dozvoljavanje osuđeniku na smrt da izvrši samoubistvo smatralo se kao milost. U slučaju kada bi osuđenik izvršio samoubistvo njegovu imovinu država u načelu nije oduzimala, nego bi je ostavljala njegovim nasljednicima.

Galaesus, oslobođenik Skribonijana, je na suđenju koje mu se održavalo u Senatu, na Narcisovo pitanje «šta bi on uradio kada bi Kamil postao car» odgovorio da bi stajao iza njega i držao usta zatvorena. Time je Galaesus prilično oštro ukazao na Narcisovo preuzimanje državnih prerogativa.

Na prijedlog Klaudija, Senat je u znak zahvalnosti za osujećivanje Skribonijanovih namjera VII. i XI. legiju nagradio počasnim nazivom Klaudiju odane i vjerne (*Claudia pia fidelis*). Ove nazive su obje legije zadržale sve do kraja svoje višestoljetne egzistencije.

Skribonijanova buna i petodnevna egzistencija «obnovljene Republike» bar na istočnojadranskoj obali predstavljali su posljednji krik staroga Rima. To je bio i posljednji ozbiljniji pokušaj obnove Republike i poslije ugušenja pobune više niko neće dići bunu proklamirajući obnovu stare Republike. Time se ideja obnove Republike u konstelaciji odnosa sredine I. st. n. e pokazala kao čista iluzija, jer nisu postojale ni mogućnosti ni sredstva da se to ostvari. Ironija je da se to desilo u vremenu vladavine čovjeka koji je najveći dio svoga života proveo nošen idejom republikanizma i posvetio idejama republikanizma. Otada pa do nestanka rimskog svijeta republikanizam će postati fikcija, historijska reminiscencija i nostalgija obrazovanih Rimljana.

Osvajanje Britanije

Klaudije je naslijedio rat u Mauritaniji, koji su njegove vojskovođe uspjele da pobjedonosno završe. Klaudije nije imao ništa vojničkog iskustva, a Skribonijanova pobuna je samo produbila njegovo uvjerenje da je potrebno da ima dodatni autoritet kojim bi ojačao svoju

poziciju. Kao historičar, odlučio se za stari, oprobani rimski način zadobijanja ili produbljivanja autoriteta i utjecaja u rimskom društvu, a to je osvajanje novih zemalja. Izbor je pao na Britaniju, zemlju na koju je Cezar stoljeće ranije dva puta napadao. Klaudije je možda imao još nekih politički bitnijih i dalekosežnijih razloga za napad na Britaniju, jer je druidski kult (koji je bio tamo vrlo snažan) vršio po rimskim shvatanjima negativan utjecaj na sjeverozapadnu Galiju. Inače je druidski kult sa svojim misterijama i obredima (koji su uključivali i ljudske žrtve) izazivao podozrenje Rimljana. Britanija je služila i kao utočište onim Galima koji bi ušli u sukob sa Rimom. Osim toga Britanije se smatrala i izvorom robova, a bila je i bogata rudama.

Još od rimskog zaposjedanja Galije i njenih luka okrenutih prema Atlantiku i Sjevernom moru, Britanija je ostvarivala značajne diplomatske, trgovačke i kulturne veze sa rimskim svijetom. To je naravno moralo imati utjecaja na društveno – ekonomski razvitak pojedinih zajednica (posebno na jugoistoku današnje Engleske), pa su neke kovale i novac. Sa druge strane i Rimljani su sve bolje upoznavali ovu zemlju. O intenzivnosti ovih veza, dovoljno govori i Strabon koji kaže da su Britanci na osnovi carina i obaveza donosili više prihoda, nego što bi plaćali direktne poreze u slučaju osvajanja.

Granica rimskog dosega nije predstavljala strogu liniju razdvajanja dva svijeta, i uzajamna prožimanja na linijama dodira su bila značajna. Mnogi pojedinci porijeklom sa područja rimskog imperija su npr. prelazili Rajnu i Dunav iz raznoraznih razloga (ponajviše trgovine) i naseljavali se ne samo u blizini granice, nego i u dubini barbarskog područja. Tacit u „Analima“ govoreći o rezidenciji Marobouda i maloj utvrdi kraj nje spominje „torbare i trgovce iz provincija koje je pravo slobodne trgovine i želja za bogaćenjem navela da zaborave svoju domovinu i odvela iz zavičaja u tuđe, neprijateljske zemlje.“ U „Germaniji“ Tacit uz mitološke podatke o vezama Grka i Germana, prenosi i informacije o tome da se na granici Germanije i Retije nalaze neki spomenici i grobovi sa grčkim natpisima. Ovo je siguran dokaz da su grčki i drugi mediteranski poduzetnici i avanturisti odlazili u dubine središnje Europe i prije rimskog prodora.

U ovom stoljetnom razdoblju od Cezara do Klaudija, održavan je *status quo* koji se sastojao od predaje talaca, formalnog priznavanja savezničkih odnosa (bez obzira da li ona bila bazirana na načelu jednakosti ili nejednakosti ugovorenih strana), slanja izaslanstava i sl. Inače, Rimljani nisu bili nezainteresovani za ovu zemlju, i vršene su pripreme za invaziju. O osvajanju Britanije maštali su još pjesnici Augustvog doba. Tako je Oktavijan August, želeći da nastavi djelo Cezara, planirao vojni prelazak preko kanala Lamanš, i to 34., 27., i 25. god. p. n. e., ali to se desilo, prvi i treći put zbog pobuna u drugim područijima, a drugi put jer su Briti bili spremni na pregovore i uvjete. Kako se čini, oprezni August ustvari nije baš nešto ozbiljno ni planirao veliku vojnu invaziju na Britaniju. Rimsko područje služilo i kao refugij za mnoge britanske kraljeve, prinčeve i velikaše koji su bježali uslijed građanskih, plemenskih i drugih ratova i sukoba. Po Augustovim Res Gestae tako su prebjegli kraljevi Dumnovelaun (*Dumnovellaunus*) i Tinkomar (*Tincomarus*). I Kaligula je bio planirao vojni pohod.

U samoj Britaniji u godinama pred glavnu invaziju, došlo je do promjene političko – narodnosne ravnoteže. Katuvelani (sa glavnim naseljem Verlamion, kasnije rimski grad *Verulamium*, sadašnji St Albans) su postali dominirajuća sila u današnjoj južnoj Engleskoj, smijenivši sa mjesta hegemona Trinovante. Najveća zasluga veliki uspon Katuvelana pripada njihovom velikom kralju Kunobelinu (*Cunobelinus*), od kojem su ostali podaci ne samo u literarnim vrelima, nego i preko novaca koje je izdavao i u kasnijim velškim legendama.

Zauzeta je i trinovantska prijestolnica Kamulodunum (današnji Kolčester), i vršen je pritisak na Atrebate, kojima su vladali potomci Komija.

Klaudije je odredio veliku vojnu silu za invaziju Britanije 43. god. n. e., pod izgovorom ponovnog postavljanja na tron Verike, izbjeglog kralja Atrebata (Kunobelinov sin Karatak je dovšio podjarmljivanje Atrebata). Rimljanima će olakšati invaziju i činjenica da je pred njeno realiziranje (u periodu 40. – 42. god. n. e.) umro Kunobelin. Na čelo invazione armije je postavljen proslavljeni i sposobni vojskovođa i istaknuti senator Aul Plaucije (*Aulus Plautius*). Armija se sastojala od četiri legije (II. *Augusta* – kojom je tada zapovijedao budući princeps Vespazijan, VIIII./IX. *Hispana*, XIV. *Gemina* i XX. *Valeria Victrix*) i isto toliko auksilijara (ukupno oko 40 000 vojnika). Do danas nije u potpunosti utvrđeno ni mjesto ukrcavanja (uglavnom se ipak uzima bulonjska luka), ni iskrcavanja (često se lokalizira u *Rutupiae*, Richborough na prostoru današnjeg Kenta) ni iskrcavanja (Kasije Dion navodi da je invaziona flota otplovila u tri skupine, što bi iniciralo i tri posebna mjesta iskrcavanja)[47].

Pošto je glavni udar bio usmjeren na Katuvelane, otpor Britanaca su vodili Togodumn (*Togodumnus*) i Karatak (*Caratacus*), koji su bili sinovi nedavno preminulog katuvelanskog kralja. Značajne britanske snage su se invazionoj armiji suprotstavile na gazu rijeke Medvej (Medway) i izbila je dosta žestoka dvodnevna bitka, ali je ipak i pored određenih neizvjesnosti završena pobjedonosno po rimsku stranu. Invazione trupe su potisnule Britance i preko rijeke Temze, koju su i prešle. Ubrzo nakon borbe na Temzi je poginuo i Togodumn i jedini vođa otpora je ostao Karatak.

Plaucije je tada zaustavio operacije i poslao je pismo Klaudiju sa pozivom da mu se pridruži u konačnom udaru na Katuvelane. Poziv je predstavljen kao zahtjev za pomoć i pojačanja (kako to tumaći Kasije Dion), ali je vjerojatnije da je ovo udešeno kako bi Klaudije izgledao kao konačni pobjednik. Klaudije je došao sa novim trupama, dovodeći i slonove i teško naoružanje. Ubrzo je nastavljen pobjedonosni marš i zauzet je Kamulodunum, dok je Karatak pobjegao ali je nastavio sa otporom. Klaudije je primio i predaju 11 britanskih kraljeva, bez ikakvih gubitaka. Ustvari hegemonija Katuvelana se raspala, i pojedini vladari i politije su prelazile pod rimski imperij. Klaudije se vrlo kratko ustvari zadržao (samo 16 dana) u Britaniji, i vratio se u Rim kako bi proslavio trijumf. Klaudije je od Senata dobio i počasni naziv Britanik (*Britannicus*), ali ga primio samo u korist svoga sina koji će pod tim imenom i ostati zapamćen u historiji.

Tako je Britanija postala nova provincija, sa prvim legatom Aulom Plaucijem. Ali uspostavljanje novog rimskog središta u Kamulodunumu, nije značilo da je rat završen. Pod namjesništvom i zapovjedništvom Aula Plaucija pohod invazione armije se nastavio prema zapadu i sjeveru, polako suzbijajući otpor lokalnih britanskih zajednica. Britanija će od sada

[47] Ako je iskrcavanje izvršeno na tri mjesta, nameće se sličnost sa iskrcavanjem u Normandiji, kada su invazione trupe kao mjesta prvog iskrcavanja izabrale različita područja (Gold, Juno, Utah, Omaha, Sword) u dužini od 80 km. Moguće je i Plaucijevo iskrcavanje bilo sličnog oblika, odnosno da su u jednoj pokrajini izabrana pogodna mjesta sa sinkronizirano iskrcavanje.

biti aktivno i otvoreno ratište, na kojem su Rimljani polako širili svoj obujam kontrole, iz godine u godinu. I u toku 4 godine Plaucijevog namjesništva stavljen je pod kontrolu veći dio područja između estuara Humber do estuara Severn. Po povratku u Rim, Aul Plaucije je nagrađen pravom na ovaciju, a sama Klaudije mu je odao poštovanje tako što je za vrijeme ovacije i sam hodao uz njega do i od Kapitola.

Novi legat Britanije od 47. god. n. e. Publije Ostorije Skapula (*Publius Ostorius Scapula*) je naravno nastavio ovaj otvoreni rat. Prvo je vrlo odlučno nastupio prema Icenima, koji su bili se podvrgli Rimljanima, ali su se sada odmetnuli. Nakon pobjede nad Icenima, započeo je kampanju na zapadu na prostoru današnjeg Velsa, gdje je opustošio zemlju Dekanga. Ali se morao vratiti kako bi smirio nemire među Brigantima. U Kamulodunumu je osnovao koloniju veterana, kako bi dodatno učvrstio rimsku poziciju u današnjoj Engleskoj. Pored Kamulodunuma, veliku važnost u procesu uspostave rimske vlasti i kulture od tada je igrao trgovačko naselje Londinij (današnji London), u kome se nastanio veliki broj rimskih građana. Londinij, odnosno London se vremenom pretvorio u središte rimske civilizacije u Britaniji. Već prvih godina je na okupiranim dijelovima Britanije od strane nove uprave započela vrlo intenzivna rudarska proizvodnja, i to vjerojatno na osnovi ranijeg, domorodačkog rudarstva.

Glavni otpor je pružan u današnjem Velsu, gdje je teren bio vrlo podesan za iznenadne napade i gerilsko – partizansko ratovanje. Žestok otpor su tamo pružali Siluri i Ordovici koje je predvodio nepokolebljivi Karatak. Ovaj uporni britanski vođa je još uvijek predstavljao problem i konačno je poražen 50. god. n. e. u bitci kod Kaer Karadoka (Caer Caradoc) gdje je slomljena moć niza britanskih zajednica koje su se odupirale Rimljanima. Ovom prilikom su teško stradali Ordovici. Iako mu je familija zarobljena, Karatak je pobjegao kod Briganta. Međutim, brigantska kraljica Kartimandua (*Cartimandua*; vladala do 69. god. n. e.) koja je bila lojalna Rimu, ga je u okovima isporučila. Karatak je poslan u Rim i tamo je bio izložen javnosti. Karatak je pošteđen (Tacit prenosi njegov govor upućen Klaudiju), i skinuti su okovi i njemu i članovima njegove familije. Karatak je sa svojom familijom ostatak života proveo na zemlji koju mu je Država dodijelila. Ostorije Skapula je kasnije primio počasne znake trijumfa ta pobjedu nad Karatakom. Ali je nečasna predaja Karataka izazvala probleme u brigatskom kraljevstvu i sukobe kraljice i njenog supruga Venutija (*Venutius*).

Kasnije kampanje u Britaniji

I pored zarobljavanja Karataka, rat u Britaniji je bio daleko od kraja. Siluri su zamalo uništili rimski garnizon postavljen na njihovoj teritoriji. Gerilsko – partizanski rat se nastavio donoseći velike gubitke legionarima i auksilijarima, jer su guste šume, močvare, usjeci i brdsko – planinsko područje današnjeg Velsa išli u korist ovom načinu ratovanja. Frustracije su rasle pa je po Tacitu rimski zapovjednik izjavio : „Kao što su nekada Sugambri pobijeni ili preseljeni u Galiju, tako i ime Silura treba da nestane sa lica zemlje.“ Čak su Siluri uspjeli da zarobe dvije auksilijarne kohorte, i da u otpor uvedu dodatne britanske zajednice. Težina ratovanja je doprinijela i preranoj prirodnoj smrti Ostorija 52. god. n. e. Novi legat Aul

Didije Gal (*Aulus Didius Gallus*) se suočio sa problemom Silura i konstantnom nesigurnosti u novoj provinciji. Siluri su čak porazili i jednu legiju. Ipak Didije je uspio da odbije napade Silura.

Novi problem je bio na sjeveru kod Briganta, gdje je došlo do raskola u vladajućoj porodici. Kartimandua se razvela od Venutija, zamijenivši ga sa Velokatom (*Vellocatus*) koji je bio obični Venutijev štitonoša. To je dovelo do građanskog rata, i u početku su Kartimanduine pristalice zarobile brata i rođake Venutija. To je dodatno razjarile njene protivnike (Venutije je našao saveznike i van brigantskog kraljevsta) i oni su sa znatnom snagom napali Kartimunduine pozicije. Rimljani su ovo bili predvidjeli i izvršili su intervenciju kako bi zaštitili svoga lojalnog saveznika. Veliki doprinos ovoj pobjedi je dala VIIII./IX. legija *Hispana*, kojom je zapovijedao Cesije Nazika (*Caesius Nasica*). Interventne trupe i pored žestokih borbi su odnijele pobjedu. Venutije je godinama kasnije, koristeći nestabilnost godine četiri cara (68-69. god. n. e.), pokrenuo novu pobunu protiv Kartimandue sa pomoći drugih britanskih zajednica. Ovaj put rimska pomoć je bila nedovoljna i Kartimandua je morala napustiti svoje kraljevstvo. Venutije je zagospodario brigantskim kraljevstvom, nastavljajući rat sa Rimljanima.

Kada je Neron imenovan za principsa, u Britaniju je došao i novi legat Kvint Veranije (*Quintus Veranius*) 57. god. n. e. Veranije je bio dosta iskusan u rješavanju problema gerilsko – partizanskog i hajdučkog načina ratovanja. On je ranije bio postavljen za namjesnika nove provincije Likije (*Lycia*) koju je u Maloj Aziji ustanovio Klaudije. Tamo je ugušio pobunu u području *Cylicia Tracheotide*. Veranije je upao u područje današnjeg Velsa, nanoseći protivniku velike gubitke. Ali je ubrzo umro. Njega je 59. god. n. e. naslijedio na legatskoj dužnosti Gaj Svetonije Paulin (*Caius Suetonius Paulinus;* veliki pobjednik iz mauritanskog rata), koji je nastavio agresivnu osvajačku politiku.

Širenje provincijskog sustava

Klaudijevo doba je bilo obilježeno i pretvaranjem u provincije i pojedinih potčinjeni «savezničkih» područja. Tračka kraljevina je odbrojavala zadnje dane postojanja. Remetalk III, najstariji sin tragično umorenog Kotija III., i Antonije Trifene je umro 38. god. n. e. Inaće je veliku ulogu u vladavini Remetalka III., imala i njegova majka Antonija Trifena (*Antonia Tryphaena*). Ona je bila vrlo ugledna pontska princeza sa jakim porijeklom i genetskim vezama sa dobrim dijelom kraljevskih porodica na Istoku, a ujedno je bila i praunuka Marka Antonija, preko njegovog braka sa Antonijom Hibridom Mlađom (tako je i Klaudije bio njen dalji rođak). Voljom Kaligule, novi kralj sada ponovo politički ujedinjenje Trakije je postao Remetalk II. Antonija Trifena je nakon smrti sina nastavila udobno i poštovano živjeti u Kiziku. Posljednji trački kralj Remetalk II. je sa tronom za suprugu dobio i svoju prvu rođaku Pitodoris II. (sestru Remetalka III., čime su se nastojale izmiriti dvije zavađene linije kraljevske dinastije) sa kojom je zajednički vladao. Međutim, njihova vladavina je završila smrću Remetalka II. (možda ubijen od pobunjenika ili po naređenju svoje supruge) 46. god.

n. e., a Trakija je pretvorena u rimsku provinciju. Jedan dio (i to sjeverniji prema Dunavu) ranijeg tračkog kraljevstva je priključen provinciji Meziji.

Potčinjeno «savezničko» kraljevstvo Norik (*Regnum Noricum*) na važnom dijelu dunavskog područja, je isto formalno anektirano i pretvoreno u provinciju. U zapadno-alpskom području je stvorena još jedna mala provincija *Alpes Poeninae/Alpes Graiae/ Alpium Atrectianarum et vallis Poeninae*, koja je pokrivala nekadašnje područje Salasa i u kojoj se nalazio prolaz Veliki sv. Bernard (*Poeninus mons*). Blizu prolaza se nalazilo svetilište posvećeno Poeninskom Jupiteru (*Iupiter Poeninus*). Klaudije je u provincijski sustev uveo i Likiju, iako je njen unutarnji sustav kao federacije likijskih gradova zadržan. To pokazuje da je Klaudije bio racionalan i praktičan upravitelj koji je poštovao zatečeno stanje, ako naravno ono može funkcionirati i u okvirima provincijskog sustava. Sa Judejom je bila nešto zanimljivija i duža priča. Odmah po dolasku Klaudija na princepski tron, on je svome dugogodišnjem prijatelju Herodu Agripi prepustio Judeju, Samariju i Idumeju, odnosno pretvorio je ovu zemlju kojom je do tada upravljao prokurator u potčinjenu «savezničku» kraljevinu. Njegovom istoimenom bratu (Herod V.) je kao potčinjeno «savezničko» kraljevstvo predan Halkis u današnjem Libanu. Tako je Herod Agripa, unuk Heroda Velikog i Mariamne (princeze iz hasmonejske dinastije) obnovio bar privremeno Idumejsku dinastiju kao kralj Jevreja, istina zavisan od rimske središnje vlasti. Herod Agripa je čak vladao većim područjem nego njegov djed, i bio je najmoćniji vladar na Levantu. Herod Agripa je za vrijeme svoje kratkotrajne vladavine dao da se izgradi veliki broj javnih građevina i objekata u gradovima Berytusu, Sebaste, Heliopolis i Cezareja. Pokazivao je i izrazitu žar za judaizmom, od kojeg se bio prilično udaljio u ranijim dobima života. Jevrejska tradicija ima vrlo pozitivno mišljenje o njegovog trogodišnjoj vladavini, dok ga ranokršćanska tradicija pamti kao vrlo negativnu osobu i vladara. Međutim, neke druge aktivnosti nisu izazivali baš oduševljenje kod princepsa i prijatelja Klaudija, kao što je jačanje prijateljstava Heroda Agripe sa susjednim potčinjenim «savezničkim» kraljevima i kneževima (od kojih je neke primao u Tiberijadi). Klaudijeve sumnje su ga spriječile da završi izgradnju fortifikacija sa kojima je namjeravao okružiti Jerusalim. Nakon smrti Heroda Agripe 44. god. n. e. u Cezareji, Judeja i Samarija su vraćene pod direktnu provincijsku upravu Rima. Složena slika Judeje i lokalni antagonizmi, posebno između Judejaca i Samaritanaca, doprinosili su nesigurnoj situaciji u ovom području. Tako je došlo i do sukoba između ove dvije zajednice, u koje se bio upetljao i tadašnji prokurator Ventidije Kuman (*Ventidius Cumanus*). Zanimljivo je da se opisi Josipa Flavija i Tacita o ovim dešavanjima i umiješanosti rimskih prokuratora ne slažu. Vjerojatno je tačnija verzija koju daje Josip Flavije. Marko Julije Agripa II., sin Heroda Agripe, je 48. god. n. e.[48] određen za novog kralja Jevreja (ustvari naslijedio je Halkis, nakon smrti svoga strica

[48] Sa svojom suprugom Kiprijom je imao jednog sina i tri kćeri : kasnije čuvenu Bereniku (28. – poslije 81. god. n. e.), Mariamne (rođena 34. god. n. e.) i Druzilu (38. – 79. god. n. e.; čiji je drugi suprug bio rimski prokurato Antonije Felix, inače mlađi brat moćnog oslobođenika Palanta). Daleki genetski potomci Heroda Agripe su našli svoje mjesto u visokoj hijerarhiji rimskog svijeta.

Heroda, te pravo nadziranja II. Hrama u Jerusalimu i imenovanja vrhovnog hramskog svećenika), ali je i dalje tamo djelovao carski prokurator koji je bio odgovoran za održavanje mira i oporezivanje. Klaudije je mladog Agripu ponovo pomjerio 53. god. n. e., kada mu je oduzeo kraljevinu i dao mu namjesništvo nad tetrarhijom Filipa i Lisanije. Inače o mladom Agripi se širio trač da je bio u incestuoznoj vezi sa svojom prelijepom i nadarenom sestrom Berenikom. Neron je 55. god. n. e. dodao tetrarhiji mladog Agripe još neke gradove u Galileji (uključujući Tiberijadu) i Peri. Mladi Agripa nije imao među Jevrejima ni približnu popularnost ni autoritet kao njegov otac. On nije uspio da spriječi, i pored velikih nastojanja i ubjeđivanja, Jevreje da se pobune protiv Rimljana 66. god. n. e. Mladi Agripa je bio posljednji idumejski princ.

Vanjska politika

Klaudijeva vanjska politika je imala udjela i u zbivanjima u heruskoj polithiji. Arminijeva smrt i unutarnji sukobi i ratovi su prilično oslabili ovu njemačku politiju, a veliki dio uglednika je stradao u tim okršajima. Zato su Herusci 47. god. n. e. zatražili da se za poglavara postavi Italik, sin Arminijevog brata Flava koji je ostao lojalan Rimu i kćerke Aktumera, poglavara Hata. Italik je živio u Rimu i Italiji, i bio je vrlo cijenjen u višim krugovima. I pored uglednog i visokog njemačkog porijekla Italik je ustvari bio više Rimljanin nego Nijemac (iako je poznavao oba jezika i bio umješan i u rimskim i u germanskim vještinama). Klaudije je bio prosto oduševljen heruskim zahtjevom i otpremio je Italika u Njemačku sa dosta novca, pratnjom i savjetima da sa dostojanstvom i velikodušnošću primi prijestolje svojih predaka. Ujedno ga je podsjetio da je on prvi rođeni Rimljanin (imao je rimsko građanstvo činom rođenja, a ne dodjelom a niti je bio talac) koji preuzima vlast u stranoj zemlji. Herusci su u početku Italika srdačno primili, a njegov ugled zahvaljujući karakteru i umješnosti je rastao i među susjednim pa i daljim germanskim zajednicama. Međutim, to je izazivalo zavist pojedinaca koji su imali svoje posebne agende. Oni su započeli širenje vrlo negativne propagande protiv Italika, prikazujući ga kao običnog puppit vladara kojim zapovijedaju Rimljani, što uopće nije bio slučaj. To je dovelo do građanskog rata, u kome je Italik uspio da na svoju stranu privuće običnu masu (njegovi protivnici su uglavnom bili lokalni velikaši i dostojanstvenici i ranije upleteni u stranačke razdore i sukobe i borbu za vlast). U velikoj bitci koja je uslijedila Italik je izvojevao veliku pobjedu. Međutim, nešto kasnije je bio ipak protjeran. Ipak je nastavio rat i uz pomoć Langobarda se vratio u zemlju Heruska. Po Tacitovoj „Germaniji“, početkom narednog II. st. n. e. (pola stoljeća nakon zbivanja sa Italikom i svoga građanskog rata) Herusci su već živjeli u „potpunom, jalovom miru, neuznemiravani ni od koga“. I po Tacitu oni su tada u tom svome vidu dekadensa „propali“, i Herusci koji su „nekada smatrani za dobre i pravične, nazivaju sada mekušcima i budala.“

U to vrijeme su i germanski Hauci upali u Donju Germaniju. Predvodio ih je izvjesni Ganasko iz plemena Kaninefata, koji je ranije služio u auksilijarnim jedinicama, a nakon dezertiranja odao se gusarstvu duž galskih obala. Ali imao se 47. god. n. e. suočiti sa novim

namjesnikom, kasnije čuvenim vojskovođom Korbulom (*Cnaeus Domitius Corbulo;* 7. – 67. god. n. e.). Uspješno je potukao Ganaska i njegove ratnike, a onda je ponovo uveo vrlo strogu disciplinu u donjorajnsku armiju, koja se bila malo odvikla od strogoće. To je imalo efekta i na druge narode, pa su Frizi (u ratu sa Rimom još od poraza Lucija Apronija) poslali taoce i naselili se na teritoriji koju im je Korbulo odredio. On im je dao i zakone i institucije i postavio garnizon da pazi na ponašanje Friza. Na prevaru je uhvaćen i uklonjen Ganasko. To je naljutilo Hauke i došlo je do novoga rata. Korbulo je već prešao na neprijateljsku teritoriju, ali je došlo naređenje od Klaudija da se trupe ponovo povuku na lijevu obalu Rajne. Tako je još jednom zaustavljena pobjedonosna akcija rimskih armija istočno od Rajne. To naređenje je Korbulo cinički prokomentirao riječima „Sretni su nekada bili vojskovođi rimski“ i dao je naređenje za povlaćenje. Svojim komentarom je Korbulo želio da pokaže kako se za vrijeme Republike vojskovođe i armije nisu sputavale, ako su se već nalazile na pobjednosnom putu nego bi ih se ostavljalo da završe posao. Ovaj put sujete i kombinatorike principepsa su štetno djelovale na borbenu gotovost i aktivnosti rimske vojne mašinerije. Korbulo je zaslužan i za izgradnju kanala (*Fossa Corbulonis*) dugačkog 23 milje koji je povezivao rijeke Mezu i Rajnu, kako bi se skratio put i izbjegla plovidba i prijenos ljudi i tereta morem. Po povratku u Rim, Korbulo je odlikovan počasnim znacima trijumfa.

Germanski Hati su oko 50. god. n. e. izveli pljačkaški upad u gornjogermansku provinciju, ali ih je teško porazila vojska legata Publija Pomponija. Tom prilikom nije samo povraćeno opljačkano, nego je oslobođeno i nekoliko rimskih vojnika, koji su pali u germansko ropstvo prije 40 godina za vrijeme Teutoburške katastrofe. Otprilike u isto vrijeme i došlo je i do unutarnjih sukoba u markomanskom (svebskom/švabskom) kraljevstvu. Tako je protjeran kralj Vanije, koga je decenijama ranije za kralja postavio Tiberijev sin Druz nakon zbacivanja Marobouda. Protiv Vanija su nastupili Vibilije, kralj Hermundura i njegovi bliski rođaci, a došla je radi pljačke i velika masa Lugijaca[49] i drugih plemena. Vanije je raspolagao samo sa jednim odredom pješadije i konjicom od sarmatskih Jaziga, pa je on tražio vojnu pomoć od Rimljana. Klaudije se nije oružano umiješao u građanski rat, ali je u provinciji Panoniji pruženo utočište Vaniju i njegovim pristalicama kada su bili pobijeđeni i prisiljeni na izgnanstvo. Vanijevi sestrići Vangion i Sidon podijele kraljevstvo među sobom, ali su zadržali dobre i mirne odnose sa Rimskom državom.

Tacit prenosi zanimljivu anegdotu o namjesniku Kurciju Rufu, koji je u Matijskoj zemlji (*ager Mattiacus* su naseljavali Hati, i u njegovom središtu nalazile su se *Aquae Mattiacae*, danas Wiesbaden) započeo da kopa rudnik tražeći srebrnu žilu. Rezultati su bili mršavi, ali je zato rad prilično opteretio vojnike.Oni su morali da kopaju kanale i odvraćaju vodu, da pod zemljom rade ono što je i na površini teško raditi. Izmučeni time, a saznavši da i u drugim provincijama vojnici trpe istu muku, oni su principsu sastavili krišom pismo u ime svih trupa u kojem ga mole da onima kojima povjerava vojsku unaprijed dodijeli trijumfalne insignije. Kurcije Ruf je isto odlikovan počasnim znacima trijumfa.

[49] Narod koji je živio u oblasti između rijeka Odre i Visle. Još uvijek nije raščišćena njihova etnička i jezička pripadnost, iako ih većina naučnika smješta među Germane, a jedan manji dio i u slavensku etničku zajednicu.

I pored toga što je rimska trajnija kontrola obuhvatala samo najzapadnije germanske narode (npr. Ubijci, Batavci...itd.), utjecaj koji je rimska kultura ostvarivala na germanske zajednice u ovom periodu je veliki. To se vidi u tome što su nazivi za povrće i cvijeće kod germanskih naroda većinom porijeklom iz latinskog jezika. Sve njemačke riječi koje se odnose na kamen i ciglu, i uopće na zidanje su latinskog porijekla (ziegel = *tegula*, kalk = *calx*, mörtel = *mortarium*, mauer = *murus*, keller = *cella*, kammer = *camera*, kloster = *claustrum*, kerker = *carcer*, strasse = *stratum*... itd.).

Istok se nije smirivao, i građanski ratovi u Iranu i Jermeniji su prijetili rimskim pozicijama. Dodatno je i nerazumna Kaligulina politika imala određene posljedice. Parti su čak povratili i pozicije u Jermeniji, gdje je 37. god. n. e. na vlast došao proiranski Orod. Sa smrću Artabana II. u Iranu su izbili neredi, uzrokovani time ko će biti novi vladar. Glavni pretendent je bio Gotarz II., adoptivni sin Artabana II., koji je pogubio Artabana III. (sina Artabana II.), njegovu suprugu i sina. To je izazvalo napad Vardana (možda mlađeg sina Artabana II.) koji je za dva dana sa vojskom prešao 3000 stadija (oko 450 km.). To je iznenadilo Gotarza II., koji je morao bježati. Jedino je veliki grad Seleukija (u današnjem središnjem Iraku, kod današnjeg Bagdada) odbio da prizna vlast Vardana. Radi toga je Seleukija stavljena pod opsadu, a za to vrijeme Gotarz II. je uz pomoć (iranskih naroda) Daksa i Hirkanaca započeo ponovo građanski rat. Vardan je bio prisiljen da napusti opsadu Seleukije i da se ulogori u dalekoj baktrijskoj ravnici. Taj građanski rat u iranskom svijetu je pokušao iskoristiti Mitridat, (gruzijski მითრიდატე; nekadašnji jermenski kralj, koji je bio ranije u bačen u tamnicu po naređenju Kaligule) kako bi povratio vlast u Jermeniji. Svesrdnu pomoć mu je i informacijama i vojskom pružao brat Farazman, inače kralj Iberije, a i rimska intervencija je bila pokrenuta u korist Mitridata kako bi se u Jermeniji eliminirali propartski elementi. Rimsko – iberska intervencija iz 42. god. n. e. je bila i više nego uspješna. Demonakt, partski satrap Jermenije, je bio potučen i Jermeni više nisu pružali otpor. Manji otpor je još pružao Kotij, kralj Male Jermenije, ali samo jedno Klaudijevo pismo prisili i njega, pa cijela Jermenija prihvati vlast Mitridata.

Međutim, odnosi između braće nisu ostali idilični, i oko 51-52. god. n. e. Farazman je naveo i podržao svoga sina Radamista (*Rhadamistus*,) da napadne svoga strica (ujedno i punca, jer je oženjen njegovog kćerkom Zenobijom) i preotme mu Jermeniju. Izdan od potkupljenog rimskog zapovjednika utvrde u koju se sklonio, Mitridat se predao i bio je pogubljen. Kapadokijski namjesnik Julije Pelign (*Iulius Paelignus*) je ipak napao i pustošio Jermeniju (kasnije je prešao na stranu Radamista), dok je sirijski legat Gaj Umidije Durmije Kvadrat (*Caius Ummidius Durmius Quadratus*, kasnije će biti i legat Gornjeg Ilirika) poslao trupe (pod komandom Helvidija Priska) da uspostave red, ali je opozvan jer oficijelni Rim nije želio rat sa Partima. Iransko – partski „šah nad šahovima“ Vologes I. je isto nastojao iskoristiti priliku i poslao je vojsku, izbacujući Iberce i postavljajući svoga brata Tiridata za vladara Jermenije. Ali je zimska epidemija koja je izbila prisililа Parte na povlaćenje, a Radamist se vratio strogo kažnjavajući one jermenske gradove koji su se bili predali Partima. To je dovelo do pobune 54. god. n. e. i Radamist je morao bježati sa svojom trudnom ženom Zenobijom. Dok su bježali Zenobija je ubijedila Radamista da je ubije kako ne pala u ruke neprijatelju. Iako je bila teško ranjena i ostavljena, ona je preživjela i nađena od nekih

pastira. Oni su je odveli do Tiridata, koji se prema njoj odnosio sa stilom, poštovanjem i tretirao ju je kraljevski. Kasnije je Radamist umoren po naređenju svoga oca, zato jer je navodno planirao zavjeru protiv njega. Tiridatovo postavljanje na tron Jermenije izazvalo je težak i dugotrajan rat partskog Irana sa Rimskom Državom u vrijeme vladavine principsa Nerona.

U Iranu je ipak došlo do sporazuma između Gotarza II. i Vardana, po kojem je ovaj potonji imao više uvjeta „da zadrži kraljevsko dostojanstvo". Sam Gotarz II. se povukao u unutrašnjost Hirkanije, a Seleukija je nakon 7 godina mirno prihvatila Vardanovu vlast. Ipak on nije uspio da povrati Jermeniju, jer mu je sirijski legat Vibije Mars u slučaju napada na Jermeniju zaprijetio ratom. U međuvremenu se Gotarz pokajao što je odstupio sa vlasti i ponovo je sakupio vojsku. Do bitke je došlo kod rijeke Erinde (granična rijeka Hirkanije) u kojoj pobijedi Vardan, koji je nastavio uspješnu ofanzivu sve do u dubinu tadašnjeg iranskog svijeta. Na mjestu krajnjeg dosega na rijeci Sinde (misli se da je to danas rijeka Heri Rud kod Herata) dade da se podigne spomenik u kojem se navodilo kako nijedan od Arsakida nije prije Vardana ubrao danak od tih udaljenih naroda. Ali Vardan nije dugo uživao u vlasti i pobjedi, jer je sklopljena zavjera i on je ubijen 47. god. n. e. kada je učestvovao u lovu. To je ponovo izazvalo nemire u Iranu i ponovo su se javili pretendenti. Ali je vlast prigrabio Gotarz II. koji je svojom svirepošću i razuzdanošću doveo do toga da partski velikaši od Klaudija zatraže za novog „šaha nad šahovima" Meherdata (sina Vonona I., koji se tada u Rimu nalazio kao talac). Klaudije je tadašnjem legatu Sirije Gaju Kasiju (direktnom potomku čuvenog Kasija, Cezarovog ubice), osobi kojoj Tacit posvećuje niz vrlina i sposobnosti (između ostalog bio je odličan pravnik), naložio da otprati Meherdata do Eufrata. Meherdat je prešao Eufrat 49. god. n. e., ali je ubrzo pobijeđen (po Tacitu on se nije držao Kasijevih savjeta) i zarobljen od Gotarza II., koji je naredio da se on unakazi (iako mu je poštedio život, pa i pustio ga na slobodu), tako što su mu odrezane uši. Gotarz II. je 51. god. n. e. zakratko naslijeđen od Vonona II. (vjerojatno brata), a zatim od Vologesa I. (sina Vonona II.) koji je konačno uspostavio trajniju vladavinu (i pored niza iskušenja, ratova i problema) u iranskom svijetu od 51. do 78. god. n. e.

U Klaudijevo doba rješavano je i pitanje Bosporske kraljevine na sjevernoj obali Crnog mora. Njome je još uvijek vladala dinastija potekla od čuvenog pontskog kralja Mitridata VI. Eupatora Dionisa. Nakon smrti Asandera 17. god. p. n. e., kraljica Dinamis je bila prisiljena da se uda za Rimljanina Skribonija koji je uzurpirao vlast. Ali je došlo do intervencije Rimljana pod vodstvom Marka Vipsanija Agripe i postavljen je za vladara Bosporske kraljevine Polemon I. Pontski (vladao 16. – 8. god. p. n. e.), koji je oženio Dinamis (koja je umrla 14. god. p. n. e.) Nakon Polemonove smrti, za kralja je proglašen Aspurg, sin Asandera i Dinamis. Aspurg je vladao prilično dugo od 8. god. p. n. e. do 38. god. n. e., i uspostavio je neprekinutu vladarsku dinastijsku liniju sve do 341. god. n. e. Aspurg je postao i rimski građanin pa je uzeo i ime Tiberije Julije (*Tiberius Iulius*). Ovo ime su zadržali i svi sljedeći bosporski kraljevi, dodajući i treće ime pontskog, traćkog, sarmatskog, grčkog, domaćeg porijekla. Aspurg je sa svojom suprugom Gepepiris (*Gepaepyris*, Γηπαιπυρεως, inače tračka

princeza, kćerka Kotija III. i Antonije Trifene) imao dva sina Mitridata (*Tiberius Iulius Mithridates Philogermanicus Philopatris,* Τιβέριος Ιούλιος Μιθριδάτης Φιλογερμανικος Φιλοπατρίς) i Kotija (*Tiberius Iulius Cotys Philocaesar Philoromaios Eusebes,* Τιβέριος Ἰούλιος Κότυς Α' Φιλόκαισαρ Φιλορωμαῖος Εὐσεβής). Tiberije Mitridat je u pravom smislu bio biološki potomak niza dijadoških vladara i helenističkih kraljeva (tako sjedinjujući grčko-makedonsko nasljeđe), iranskih i maloazijskih velikaša i kraljeva, tračkih kraljeva i Marka Antonija. Kada je Aspurg umro 38. god. n. e., Mitridat je postao zajednički vladar sa svojom majkom, a onda je prvih godina Klaudijeve vladavine njemu prepuštana čitava Bosporska kraljevina. Klaudije ga je priznao i imenovao kao legitimnog vladara, ali ga je 46. god. n. e. iz nepoznatih razloga smijenio i zamijenio sa mlađim bratem Tiberijem Kotijem I. Intervenciju rimskih trupa u Bosporskom kraljevstvu je vodio tada istaknuti senator i legat Mezije Aul Didije Gal/*Aulus Diddius Gallus*. Aul Didije je za svoj uspjeh nagrađen sa počasnim znacima trijumfa (*ornamenta triumphalia*). Nakon toga je povućen gro interventnih trupa, a ostavljeno je samo nekoliko kohorti pod komandom rimskog viteza Gaja Julija Akvile (*Caius Iulius Aquila*). To je pokušao iskoristiti Mitridat, koji je nakon zbacivanja lutao od jednog mjesta do drugog u zaleđu Crnog Mora. On je počeo da poziva obližna sarmatska plemena na ustanak i da na svoju stranu privlaći prebjeglice. Uspio je da sakupi vojsku i da svrgne kralja sarmatskog naroda Dandarida (naseljavali današnji Kuban) i preuzeo kraljevsku čast. Za to su saznali Akvila i Kotije i bili su u potpunosti svjesni opasnosti, posebno jer je Zorsin, kralj sarmatskih Siraka (u području rijeke Hipanisa/južni Bug) ponovo počeo sa upadima u Bosporsko kraljevstvo. Oni su poslali poslanike Eunonu, kralju sarmatskih Aorsa (u području rijeke Tanais/Don) tražeći pomoć, što su i dobili. Aorsi su trebali dati konjicu, a Rimljani da preuzmu opsadu naselja i gradova. Tada je započela združena operacija Rimljana, sarmatskih Aorsa i Bosporana lojalnih Kotiju u području današnje južne Ukrajine i današnjih krajnjih jugozapadnih dijelova Rusije. Ubrzo su zauzeli dandarski grad Sozu, a zatim krenu na Sirake. Zauzeli su naselje Uspu, u kojoj je priređen stravičan masakr nad njenim stanovnicima. To je utjeralo i strah Zorsinu, koji je odlučio da prestane sa otporom. On je pao ničice pred kipom Klaudija. Trupe koje je predvodio Akvila tako su u stepama današnje Ukrajine 49. god. n. e. izvele briljantnu operaciju po Tacitu na „slavu rimske vojske koja je, bez kapi krvi, stajala sada kao pobjednica, to se pouzdano zna, na tri dana marša od Tanaisa".

Ali na povratku morskim putem, neki transportni brodovi su se razbili od obale Tauride, gdje su prevoženi vojnici bili napadnuti i ubijeni od nekih domorodačkih zajednica.

Mitridat je tražio bilo kakvo utočište, i otišao je Eunonu i tražio milost. Eunon se smilovao i poslao je pismo Klaudiju moleći ga za Mitridatov život i da ne bude proveden u trijumfalnoj povorci. Klaudije je i pored premišljanja, ipak prihvatio savjete da se ne ulazi u novi sukob u crnomorskim stepama nego da se obeća Mitridatu pošteda. Nakon toga je Mitridat predat i u pratnji pontskog prokuratora doveden u Rim. Mitridat je nastavio živjeti u relativnom luksuznom okruženju sve do Galbine vladavine 68. god. n. e., kada je pogubljen. Bosporska kraljevina je ostala u potčinjenim «savezničkim» odnosima prema Rimu sve do samoga kraja

svoga postojanja. Kotij I. je vladao od 46. do 63. god. n. e., a sa suprugom Eunice (koja je pripadala višim grčkim slojevima) je imao sina Reskuporisa I. (*Tiberius Iulius Rhescuporis*).

Rimsko građanstvo i njegovo širenje

Klaudije je 48. god. n. e. proveo cenzus, po kojem je bilo 5 984 072 rimska građanina. Klaudijeva univerzalistička politika je „otkočila" i proces dodjele rimskog građanstva koje je bilo prilično ograničeno od vremena Augusta. Tako se nastavila tradicionalna rimska politika apsorbiranja potčinjenog stanovništva. Klaudije je dodjeljivao status kolonije, ili je osnivao kolonije širom rimskog imperija. Dobar primjer pruža nekadašnje sjedište Ubijaca (*Oppidum Ubiorum, Ara Ubiorum*) i obližnji veliki i stalni legijski kastrum (*Apud Aram Ubiorum*) koji su 50. god. n. e. postali kolonija pod nazivom *Colonia Claudia Ara Agrippinensium* („Klaudijevska Kolonija i Oltar Agripine"; odatle potiće i današnji naziv Keln; Cologne; Köln). Ovo područje dobilo rang kolonije u počast posljednje Klaudijeve supruge Agripine Mlađe, koja je 15. god. n. e. tamo rođena. Tako je ova bitna gradska zajednica na Rajni znatno unaprijeđena u svome statusu, jer su svi njeni stanovnici dobili rimsko građanstvo, a i kolonija je imala znatno više prava i ugleda u odnosu na obični *oppidum*. U ovo vrijeme Keln je imao nekih 30 000 stanovnika i bio je glavni grad Donje Germanije.

Klaudije je u okviru svoje univerzalističke politike, kojom je čitav rimski imperij tretirao kao jednu zajednicu, u Senat 48. god. n. e. uveo i predstavnike Heduanaca, a koji su već odranije imali status rimskih građana. Inače je ovo pitanje (na inicijativu samih Gala) kada je došlo na dnevni red izazvalo veliku pažnju u javnosti, gdje su mišljenja bila podijeljena. Otpor određenih uskogrudnih i konzervativnih krugova je bio dosta snažan, a njihova argumentacija se zasnivala na prilično ksenofobnim stavovima : „Zar treba cijela rulja stranaca da navali i da nas maltene vrgne u ropstvo". Riječ je ustvari o onom samodovoljnom dijelu senatorskog sloja, koji je bio u strahu od gubljenja naslijeđenih (a ne stećenih) pozicija. Klaudije nije podlegao toj negativističkoj kampanji i po ovom pitanju je pokazao priličnu odlučnost. On je odmah sazvao Senat i održao govor u kome je nizom argumenata i primjera pokazao i dokazao rimsku politiku otvorenosti, apsurdnost italskog šovenskog i ksenofobnog stava i historijsku rimsku potrebu za kontinuiranom apsorbcijom radi dobrobiti i širenja moći Države. Nakon ubjedljivog princepsovog govora, Senat je donio pozitivnu odluku i prvi rimski senatori iz nekadašnje Kosmate Galije su došli iz naroda Heduanaca. Kopija ovog govora je sačuvana i na epigrafskom spomeniku iz Lugdunuma (Liona).

Sudski poslovi i legislativa

Klaudije je prilično ozbiljno shvatao svoja sudska ovlaštenja i osobno je predsjedavao na mnogim sudskim predmetima za vrijeme svoje vladavine, i to ne samo u Senatu. On je predsjedavao i sudio i u najmanjim predmetima, koji nisu imali nikakve veze sa državnim poslovima. Klaudije je pridavao osobitu pažnju sudskoj proceduri, do u najmanji detalj. Proširio je ljetne i zimske sudske sjednice, skraćujući uobičajene prekide. Klaudije je sproveo i zakon koji je zahtijevao da tužitelji ostanu u Gradu dok se odvijaju njihovi procesi, kako je to bilo od ranije zahtijevano i od branjenika. Povećana je takođe i najniža starost za

sudije porotnike na 25 godina, kako bi se dobila iskusnija sudska porota. Sudeći po ovome, Klaudije se ustvari najviše zanimao za preciznije reguliranje samoga sudskog postupka, ali i povećavanjem značenja i obuhvata sudskog sustava.

Međutim, izvorna građa (posebno kod Svetonija), uglavnom promatrajući i cijenjeći po pojedinim slučajevima, Klaudijev sudsko-legislativni angažman predstavlja anegdotalno i varijabilno. Tako Svetonije kaže da je Klaudije u svojim sudbenim istragama i odlukama pokazivao izvanredno promjenljivo raspoloženje, pa je bio nekada obziran i oštrouman, a nekad nepromišljen i nagao, a ponekad je izgledao neiskusan i gotovo budalast. Ovakav zaključak je prije svega rezultat specifičnosti postupka i rješenja koja je nekada Klaudije primjenjivao, a koji su vođeni nekim njegovim mišljenjem kako bi trebalo da izgleda sudski postupak i presude. Često je improvizirao (ne vodeći računa o tradicionalnim odnosima u rimskom sudištu), misleći da će tako na neki način bolje provoditi pravdu ili izvlačiti priznanje i istinu. Klaudije se često znao i potpuno bespotrebno uvući u advokatske rasprave, predlažući ili donoseći određena rješenja. Njegova pojedina rješenja i nekonvencionalno ponašanje na sudu su mogli dovesti do pada i autoriteta, pa je bio znao biti izložen i šalama, sarkazmima, nepoštivanju pa i otvorenim uvredama, posebno od strane advokata.

Neka žena nije htjela priznati svoga sina, kako su dokazi za njeno materinstvo i protiv njega bili nepouzdani, Klaudije ju je natjerao na priznanje time što joj je naložio da se uda za toga mladića. U odsutnosti jedne stranke, vrlo je lako odlučivao u korist prisutne bez obzira je li ko izostao svojom krivicom ili zbog kakve nužde. Jednom je neko na sudu povikao da falsifikatoru treba odsjeći ruke. Klaudije je zatražio da se odmah pozove krvnik sa mačem i mesarskim stolom. Kod jedne se parnice protiv čovjeka koji je prisvajao rimsko građanstvo među advokatima vodila besmislena prepirka da li se optuženik ima braniti u togi ili u plaštu. Klaudije je želio pokazati svoju nepovredivu nepristrasnost pa je odredio da optuženik mora mijenjati odjeću prema tome da li govori tužitelj ili branitelj. Isto je tako u jednom slučaju izjavio pismeno : Glasam za onu stranku koja je iznijela istinu. Jednom prilikom neki čovjek (vjerojatno advokat) ispričavao svjedoka kojega je car pozvao iz provincije, i tvrdio da taj nikako ne može doći, ali je dugo tajio razlog. I tek nakon dugog ispitivanja rekao je : „umro je. Mislim da je smio“. Drugi je opet, zahvaljujući mu što dopušta odbranu optuženika, završio riječima : „uostalom, takav je običaj“. Advokati su toliko običavali iskorišćavati njegovu strpljivost da su ga kada je odlazio sa svoga predsjedničkog mjesta ne samo glasno zvali natrag, nego su ga također zadržavali hvatajući ga za krajeve toge, a nekada bi ga uhvatili i za nogu. Čak je nekom Grku parničaru, u žaru rasprave, izletjela rečenica „i ti si starac i budala“ upućena Klaudiju. Jedan rimski vitez je bio optužen zbog neprihvatljivog načina seksualnog odnosa prema ženama, ali na temelju lažne prijave njegovih protivnika. Kada je vidio da se na sud zovu javne bludnce i saslušavaju kao svjedoci, bijesno je predbacio Klaudiju ludost i surovost i ujedno mu bacio u lice pisaljku i pločice što ih je držao ruci, teško ozlijedivši Klaudiju lice.

Klaudije je rješavao i sporove u provincijama, pa je tako oslobodio Rodos od rimske vlasti i izuzeo je Troju iz poreznog sustava. Svađa i sukobi aleksandrijskih Jevreja i Aleksandrinaca su se nastavili i prvih godina Klaudijeve vladavine, pa su Klaudiju poslana dva izaslanstva. Klaudije je to riješio u čuvenom „Pismu Aleksandrincima“ u kojima je ponovo potvrdio jevrejska prava u gradu savjetovao Aleksandrincima da ne krnje niti ugrožavaju ta prava, ali je takođe donio i neka ograničenja aleksandrijskim Jevrejima, koji sa svoje strane nisu smjeli da pretendiraju na privilegije koje imaju Aleksandrinci. Po Josipu Flaviju, Klaudije je

reafirmirao prava i slobode svih Jevreja u Državi. Klaudije je poštivao jevrejsku religiju i ukinuto je naređenje o smještaju statue u II. Hram u Jerusalimu.

Jedan istražitelj je otkrio da mnogi rimski građani koji su prebivali u gradu Trentu ustvari nisu imali građanstvo. Klaudije je tada izdao edikt da se oni ipak smatraju rimskim građanima, jer bi proces oduzimanja nelegalnog stećenog građanstva velikoj masi samo izazvalo veće probleme i kaos. Rimsko građanstvo je inače bilo nezakonito prisvajano i mnogi pojedinci su tvrdili i predstavljali se kao rimski građani, a da to ustvari nisu bili. Ta problem je zato i često bio predmetom sudskih rasprava. Klaudije je dostojanstvo rimskog građanstva nastojao zaštiti, pa je u individualnim slučajevima (za razliku od Trenta) vrlo strogo kažnjavao za lažno prisvajanje rimskog građanstva. Oni oslobođenici koji su se lažno predstavljali kao vitezovi, su bili povraćeni u robovski status.

Klaudije se bavio svim i svačim u legislativi, pa je tako za vrijeme njegove vladavine izdan bezbroj edikata sa tematikom od davanja medicinskih savjeta do moralisanja. Jedan od najpoznatijih edikata se odnosio na status bolesnih robova. Klaudije je odredio da bolesni robovi koje su gospodari ostavljali da umru u Asklepijevom hramu, a koji se uspiju spasiti, ozdraviti i oporaviti se proglašavaju slobodnim. Time je prekinuta praksa da se gospodari vrate po oporavljene robove i da ih zadrže u vlasništvu. Isto je tako donesen vrijedan edikt o tome da se oni gospodari koji izaberu da ubiju bolesnog roba, nego da preuzmu rizik ozdravljenja u Asklepijevom hramu, budu optuženi za umorstvo. Ove Klaudijeve odluke su predstavljale priličan zaokret u odnosu prema robovima, koji dobijaju i određena kakva – takva prava zagarantirana javnim zakonodavstvom i od tada odnos gospodar – rob više nije samo i u potpunosti privatno – pravni i sopstveničko – imovinski odnos, nego ulazi i u sferu javnog interesiranja i odlučivanja. Glavna posljedica je da rob više nije imovina, sa kojom se može raditi šta se hoće i kako hoće.

Za vrijeme svoje cenzure Klaudije je izveo i jednu zanimljivu reformu, ubacujući u latinsku abecedu tri nova slova (dva su trebala da imaju funkciju i sadržinu modernih slova W i Y). Klaudije je također pokušao da oživi stari običaj stavljanja tački između riječi, jer se klasični latinski pisao ne odvajajući riječi, pa je uslijed toga dolazilo do niza problema u razumijevanju teksta. Utjecaj historiografije na Klaudijev način vladavine je očigledan, što se ogleda u nizu njegovih poteza kao što je uvrštavanje heduanskih poglavara u Senat, mnogi javni radovi za njegove vladavine su bili planovi Julija Cezara, cenzorski poslovi. Kao učenjak, Klaudije je bio i jedan od nosilaca ideje o jedinstvenom grčko – rimskom identitetu i svijetu, pa je bio i privržen i grčkom jeziku. Jednom strancu koji je dobro govorio i grčki latinski Klaudije je rekao : „Budući da si u oba naša jezika vješt...“ Često je i u Senatu poslanicima iz grčkog dijela imperija odgovarao čitavim govorom na grčkom jeziku. U čast Klaudijevih historija Kartagine i Etruraca bio je uz stari muzej u Aleksandriji dograđen i novi koji je nazvan po Klaudijevu imenu. Ujedno je bilo određeno da se svake godine na određene dane u jednom muzeju čita „Etrurska historija“, a u drugom „Kartaginska historija“ i to sve knjige potpuno, a čitali bi ih kao u predavaonici pojedini recitatori izmjenjujući se nakon svake knjige.

Građevinska i arhitektonska djelatnost

Sa počecima klaudijevskog režima, uravnotežene su državne financije, prilično ruinirane za vrijeme Kaligule. Prihodovna strana je tako do kraja Klaudijeve vladavine iznosila 800 miliona sestercija godišnje, što je nivo koji će zadržati sve do III. st. n. e.

Ali to nije značilo i da se otišlo u drugu krajnost potpune štednje kao za vrijeme Tiberija. Javni troškovi, osim na podmirenje vojske, najviše su se odnosili na mnoge javne radove i u

Gradu, i u Italiji i u provincijama. U klaudijevsko doba su završena dva akvadukta koja su se počela graditi za vrijeme Kaligule, a obnovljen je i treći *Aqua Virgo*. Ovi akvadukti su ušli u Grad 52. god. n. e. preko tada izgrađene *Porta Prenestina* (danas poznate kao Porta Maggiore). Izgrađen je veliki broj cesta i probijani su kanali. Klaudijevsko doba se više koncentriralo na gradnju i realiziranje utilitarnih objekata i projekata (npr. radi olakšavanja transporta, prevoza i aglomeracije tla), nego na estetske sadržaje. Značajni su veliki kanal koji je vodio od Rajne do mora, te cesta koja vodila iz Italije u Njemačku. Oba projekta je još prije pola stoljeća bio započeo Klaudijev otac Druz. Izgleda je u ovom slučaju riječ o odavanju postmrtnog tributa sina ocu. Velika stvar je učinjena je i gradnjom nove luke sa oficijelnim nazivom *Portus*. Nova luka se nalazila nešto sjevernije od Ostije, a izgrađen je i plovni kanal (širine cc 90 m.) na Tibru koji je vodio u ovu luku. Gradnja ovog kanala je imala i pozitivan efekt jer je smanjivala rizik od poplava u Rimu. Klaudijevska administracija se posebno bavila problemom osiguravanja kvalitetne opskrbe hranom i resursima Grada i Italije. Taj problem je posebno bio izražen u zimu, kada je nastupala pauza u antičkoj plovidbenoj sezoni. U tu svrhu je išlo i izgradnja sasvim nove luke u Ostiji, što je još stoljeće ranije planirao Gaj Julije Cezar. Ova gradnja je bila vrlo promišljena i dobro urađena, uključujući i gradnju svjetionika.

Klaudije je imao i izraženu želju da se poveća količina obradive i plodne zemlje u Italiji. Ovo je trebalo biti učinjeno isušivanjem Fucinskog jezera (kojim bi se riješilo i pitanje močvarnog područja), ali je posao u dva navrata (ukupno je trajao 11 godina i na njemu je radilo 30 000 ljudi) bio traljavo i loše rađen, i puni rezultati su izostali. I August i pored upornih molbi lokalnog stanovništva nije htio započeti ovaj mega-projekt. Isušivanje jezera su pokušali i Trajan i Hadrijan, te u srednjem vijeku svetorimski car Fridrih II., i tek je u XIX. st. to konačno učinjeno.

Država je na sebe preuzimala i osiguranje brodova trgovaca i prevoznika žita i druge hrane koji bi bili voljni da rizikuju putovanje Sredozemnim morem van sezone.

Date su i posebne privilegije ovim mornarima. Povućeni su i porezi koje je Kaligula uveo na hranu, a smanjivani su porezi na zajednice koje su patile od suše, gladi ili drugih nepogoda. Djelovanje u ovom pravcu klaudijevske administracije, kao i postupanje tiberijanskog režima sa područijima zapadnog dijela Male Azije koje je pogodio težak zemljotres pokazuju da je Rimska državni vrh u vrijeme ranog principata imao izražen osjećaj o solidarnosti i potrebi za pomoći, i da je bio spreman da djeluje u okviru općih interesa. Jednostavno rečeno, rimsko društvo se zasnivalo i na prisutnim i održavanim javnim vezama koje su pojedincima i zajednicama garantirale stabilnost i ispomoć u slučaju potrebe.

Odnos prema državnim institucijama

Klaudije je u osnovi svoga bića bio malo više prorepublikanski i institucionalistički raspoložen. Razlozi su i njegovo bavljenje historiografijom, koja je tada bila takvog karaktera da je mogla lako probuditi osjećanja prema drevnom sustavu i njegovim institucijama, koje je vrlo lako mogao da u svojim shvatanjima razvije kao antipod stanju u vrijeme vladavina Tiberija i Kaligule i odnosima unutar vladajuće julijevsko-klaudijevske familije. Uz to, navodno su i njegov djed sa očeve strane i otac bili prorepublikanski nastrojeni. Dodatno je i

specifičnost Klaudijevog dolaska na vlast, kod njega dodatno produbila želju za traženjem podrške u senatorskim i višim krugovima, tako što bi se predstavljao kao čovjek institucionalnog sustava koji je samo *primus inter pares* (prvi među jednakima). Za vrijeme redovnih sjednica Senata je sjedio među senatorima, govoreći kada dođe red na njega, a kada bi predlagao i uvodio neki zakon, sjedio je između konzula održavajući svoju poziciju nosioca tribunskih ovlaštenja. Čak je po nastupu svoga principata pokazivao skromnost i umjerenost, pa je odbio počasni naziv *imperator* i prevelike počasti. Dozvolio je Senatu da emitira svoj brončani novac (sa titlom na reversu SC = *senatus consulto*, odobreno od Senata) prvi put od Augustovog vremena, čime se željela pokazati autoritativnost i suverenost Senata. A pod senatsku nadležnost su prebačene i provincije Makedonija i Ahaja. Poticao je i debatnu aktivnost (čak ako je riječ i o njegovim prijedlozima) u Senatu, želeći da ova institucija postane efikasno i reprezentativno tijelo. U svrhu dizanja digniteta Senata, za vrijeme Klaudijeve cenzure koju je obavljao sa Lucijem Vitelijem, mnogi senatori i vitezovi koji nisu zadovoljavali kriterije i kvalifikacije su napustili svoje redove. Ustvari sama klaudijevska administracija ih je otpisala, ali im je ponudila dostojan izlaz tako što im se dozvolilo da dobrovoljno (dajući ostavke) napuste senatski i viteški red. Opet je u Senat dovodio sposobne, ugledne i bogate provincijalce. Klaudije je i u okviru cenzura povećao i broj patricijskih familija, slijedeći primjere Lucija Junija Bruta i Julija Cezara. Ova odluka u tadašnjim uvjetima nije imala neko praktično značenje, izuzev poboljšavanja dostojanstva. Brisanjem nekih članova Senata i viteškog reda, te uvođenjem novih članova kao i povećanjem broja patricija klaudijevska administracija je težila i da u ovim redovima dobije što više podržavalaca i lojalista. Moguće je da je poduzimanje cenzusa bilo motivirano i protuklaudijevskim urotama u kojima su učestvovali senatori.

Ipak želje i nade su jedno, a odvijanje praktične situacije drugo. Neformalni centri moći (administracija koju vode oslobođenici i kružoci njegovih supruga, prvo Mesaline a kasnije Agripine Mlađe) koji su se oko Klaudija razvili već na samom početku njegove vladavine su doprinijeli da Klaudijev odnos sa Senatom ne prođe baš idilično. Ovi centri moći deifnitivno nisu bili raspoloženi za jačanje starih državnih institucija, izuzev ako u konkretnim situacijama njima ne koriste. A i u samom Senatu je postojala određena struja koja nija imala baš blagonakloni stav prema Klaudiju.

Tako se Klaudije našao razapet između ovih formalnih i neformalnih struktura, što se dobro vidjelo u aferi sa Apijem Silanom i prvoj protuklaudijevskoj uroti i Skribonijanovoj buni i pokušaju obnove Republike.

Klaudije je u toku svoje vladavine bio suočen sa još nizom urota i pokušaja atentata. Tako je jednom neki čovjek „iz naroda“ bio zatečen sa bodežom u blizini njegove spavaonice. Otkrivena su i dvojica vitezova koji su ga na ulici vrebali sa bodežom i lovačkim nožem, kako bi napali. Protiv Klaudija je bila 46. god. n. e. skovana i urota koju su vodili Azinije Gal i Statilije Korvin, inače unuci čuveni govornika Azinija Poliona i Mesale. U jednoj zavjeri (iz 47. god. n. e.) su učestvovali Kornelije Lupus (*Cornelius Lupus*), Lucije Saturnin (*Lucius Saturninus*) i Pompej Pedo (*Pompeius Pedo*). Posebno je bila opasna situacija vezana za „Mesalininu aferu“.

Nakon ugušenja Skribonijanove pobune i uslijed niza neuspjelih urota Klaudije se potpuno odrekao republikanizma i sve se više oslanjao na birokratiju i svoju supruge Mesalinu, kasnije Agripinu Mlađu. Klaudijevska administracija je onda počela i smanjivati senatske nadležnosti, pa je npr. uprava nad bitnom Ostijom nakon gradnje nove luke prebačena na carskog prokuratora. Slično se desilo i da upravom nad mnogim financijskim i resursnim stvarima, koje su prenošene na osobe imenovane od principsa ili na oslobođenike. Time se vlast i uprava počela centralizirati sve više i više u neposrednom carskom okruženju. Tako je paradoksalno upravo za vladavine Klaudija stvorena i formalizirana struktura koja je više podsjećala na upravnu shemu orijentalnih despotija, nego na antičko, grčko – rimsko shvatanje političko – upravnih i institucionalnih odnosa. Naravno, proces konačne strukturalne zamjene je prilično dugo trajao, obilovao je nizom promjena i modificiranja i završen je tek sa uspostavom dominata.

I Klaudijevska vladavina je osvjedočena sumnjivim likvidacijama i namještenim sudskim procesima. Zanimljiv je slučaj mladića Gneja Pompeja Velikog (*Cnaeus Pompeius Magnus*), koji je po majci Skriboniji bio biološki potomak Pompeja Velikog (u carsko doba je bilo uobičajeno da rimski nobili odbace agnatska imena po očevom porijeklu, i preuzmu uglednija i istaknutija imena predaka po majčinoj, kognatskoj liniji). On je po adoptivnoj liniji bio i „potomak“ (bolje reči nosilac imena) i drugog trijumvira Krasa. Pošto je Pompejev otac Kras Frugi (*Marcus Licinius Crassus Frugi*) početkom Klaudijeve vladavine bio u milosti kod Klaudija, mladić je vjenčan sa princepsovom kćerkom Klaudijom Antonijom. Međutim, 47. god. n. e. Pompej i njegovi roditelji su bili pogubljeni. Po Svetoniju Pompej je bio umoren dok je bio u krevetu sa svojim homoseksualnim ljubavnikom. Kasije Dion krivicu za ova pogubljenja baca na Mesalinu, koja se plašila da bi Pompej sa svojim familijarnim backgroundom i vezom sa Klaudijem mogao predstavljati konkurenciju njenoj djeci. U smrt je natjeran i istaknuti senator i konzular Valerije Azijatik (*Valerius Asiaticus*), koji nije ni imao suđenje u Senatu, nego je uhapšen (Mesalininim intrigama i optužbom Suilija) i saslušan među četiri zida u princepskim odajama i to u prisustvu Mesaline. Mesalinina zavist i ljubormora su odveli u smrt i Popeju Sabinu (*Poppaea Sabina;* majku kasnije čuvene Neronove supruge Popeje). Mesalina je odgovorna i za smrt Germanikove kćerke Julije Livile, koja je već na samom početku Klaudijeve vladavine bila optužena za preljub sa Senekom (kasnije Neronovim tutorom i čuvenim stoičkim filozofom). I Julija Livila i Seneka su protjerani, a ubrzo je došlo i naređenje za njenu egzekuciju. Seneka je preživio, a ostatke Julije Livile je vjerojatno prenijela u Rim i pohranila u Augustovom mauzoleju sestra Agripina Mlađa. Mesalina je odgovorna i za smrt Julije, kćerke Druza i unuke prijašnjeg principsa Tiberija.

Svetonije navodi da je ukupno za vrijeme Klaudijeve vladavine stradalo od režima 35 senatora i 300 vitezova. Konfiskacija imovine osuđenih jačala je fisk, uvećavala carev zemljišni fond, koji je doprinosio ostvarenju tog istog glavnog cilja – jačanja carske vlasti.

Carska birokratija

Pored sve važnije uloge vojske sistem principata je proizveo pojavu još jednog faktora. Radi funkcioniranja institucije principa i cara nastala je carska birokracija. Ona je vremenom na sebe preuzimala sve veći nivo vlasti, postepeno razvlašćujući stare državne institucije. Taj proces preuzimanja ingerencija sa institucija države na carsku birokraciju posebno je dobio na intenzitetu od samoga početka Klaudijeve vladavine. Klaudije je bio i dovoljno star i neiskusan u praktičnom vođenju rimske državne politike pa je bio prisiljen da se oslanja na povjerljive pojedince iz svoga okruženja. A i sam Klaudije je svojim formalnim respektom

prema senatorima indirektno doprinio da pozicije u carskoj birokratiji drže oslobođenici. Klaudije zvanično nije želio da senatori, kao najistaknutiji i nadostojanstveniji sloj u rimskom imperiju, pa i u slobodi rođeni građani služe njemu kao obični službenici.

Tako su (njegovi i njegove majke) oslobođenici bili ti kojima je dodijelio vođenje pojedinih segmenata carskog birokratskog aparata. Oni su bili vrlo obrazovani, sposobni, povjerljivi i isticali su se velikom lojalnošću. Uglavnom su bili grčkog porijekla. Naravno, oni su se svojim pozicijama i te kako znali okoristiti i postali su vrlo bogati, pa su spadali u red najbogatijih ljudi tadašnjeg rimskog svijeta. Najmoćniji i najpovjerljiviji je bio Narcis (*Tiberius Claudius Narcissus*), porijeklom Grk i Klaudijev oslobođenik, koji je bio nadležan za carsku pisarnu (*ab epistulalis*). Narcis je koristeći značenje pisarne preko koje se vršila sva korespondencija cara sa upravnim i drugim institucijama držao sve konce rimske države u svojim rukama. Narcis se čak u ime principsa obraćao trupama (npr. 43. god. n. e., pred invaziju Britanije, kada su se vojnici pobunili), a njegovim protežiranjem za komandanta II. legije *Augusta* je postavljen Vespazijan (budući car). Narcis će do kraja ostati desna ruka Klaudija. Kalisto (*Caius Julius Callistus*), Kaligulin oslobođenik i isto grčkog porijekla, je vodio ured za prijem molbi i žalbi *(a libelis*). Kalistu je bilo povjerena i briga o provođenju pravde (zakonima i sudu). Treći moćni oslobođenik bio je Palant (*Marcus Antonius Pallas*), oslobođenik Klaudijeve majke Antonije, koji se nalazio na čelu ureda carskih financija/fiska *(procurator a rationibus*). Po Pliniju Starijem Palant je bio najbogatiji čovjek svoga vremena, a njegov brat Feliks (Marcus Antonius Felix) je obavljao namjesničke, prokuratorske pozicije (u Judeji od 52. do 58. god.). Četvrti oslobođenik na visokoj birokratskoj funkciji je bio Polibije (*Caius Iulius Polybius*) koji je bio zadužen za odjeljenje za dužnosti (*a studiis*). Polibije je jedno vrijeme uživao kod Klaudija značajno povjerenje, jer mu je još dok ovaj nije postao princeps kao istraživač pomagao u njegovom historiografskom, pravnom, literarnom i stručnom radu. Zahvaljujući držanju ključnih mjesta u državnoj upravi oni su iskoristili mogućnost i došli do znatnog bogatstva. Normalno je bilo očekivati da će se u redovima senatora i vitezova javiti nezadovoljstvo i zavist prema sve politički moćnijim oslobođenicima na koje sve više prelazi stvarnih državnih i javnih poslova. Vodeći rimski staleži nisu mogli dozvoliti da se prenošenjem ingerencija sa državnih institucija na carsku birokraciju vrši i njihovo razvlašćivanje. Ali koliko god izgledali moćni, utjecajni i bogati, oslobođenici su ipak morali znati svoje mjesto i liniju koju nisu mogli prijeći. Tako je pogubljen Polibije, navodno zato što se Mesalina zasitila njega kao ljubavnika, pa je intrigama dovela do njegovog pogubljena. Proširena su prava prokuratorâ, koji su dobili pravi na podnošenje sudskih odluka.

Treba navesti i ured za sudbene poslove (*a cognitionibus*) i arhivu. Ne samo oslobođenici, nego i osobe još uvijek u robovskom statusu su nastavili obnašati službe činovnika (*institores*). To se suštinski nije promijenilo ni onda kada su kasnije za vrijeme Hadrijana za upravitelje carskih ureda postavljani pripadnici viteškog reda, jer su njima neposredno subordinirani činovnici i službenici dolazili iz reda oslobođenika, pa i robova. Odnos prema povjerenom poslu tih oslobođenika i robova je bio različitih. Kao što je bilo onih koji su iskorištavali (neki čak i zloupotrebljavali) poziciju za svoje interese, tako je bilo i onih koji su obavljali svoj posao revnosno, stručno, pokorno, odano, savjesno, časno i pošteno. Po ovom pitanju generalizacija nije moguća, jer zbog tih

dobrih službenika državni administrativni aparat, bez obzira ko se nalazio na čelu Države i bez obzira sa kojim se Država iskušenjima suočavala, nije jače zaškripao u I. i II. st. n. e. Naravno, ti oslobođenici i robovi koji su obnašali javne službe i imali određenu administrativnu moć su izazivali prezir tadašnjih Rimljana. Juvenal srdžbom jer ga je vrijeđalo što u Rimu za vrijeme vladavine Trajana, mora gledati kako sinovi slobodnih ljudi ponizno prate robove bogatih : *Divitis hic servo claudit latus ingenuorum filius.*

Odnos prema religijskim pitanjima

Klaudije je još prije dolaska na vlast napisao raspravu o Augustovoj religijskoj politici, koja je težila restauraciji starih obreda, ceremonija i odnosa. Samim tim je on prilično dobro poznavao stanje u ovoj problematici. Klaudije je u ovom pogledu ispoljavao isto tradicionalističko – konzervativna shvatanja, u pokušaju održavanja bar formalizirane „školjke“ starih kultova i drevnih vjerovanja, uz čak primjenjivanje arhaičnog jezika (što ne treba čuditi imajući u vidu da je bio historičar). Sa stranim kraljevima i predstavnicima je tako sklapao saveze na Forumu, pri čemu se žrtvovala svinja i upotrebljavala stara formula svećenika fecijala. Klaudije je odbio i zahtjev Aleksandrinaca da posvete hram njegovom božanstvu, sa obrazloženjem da samo bogovi mogu izabrati nove bogove. Obnovio je zaboravljene praznične dane i izbacio je mnoge tuđe i ekstravagantne praznike i proslave koje je bio dodavao Kaligula. Klaudije je bio zabrinut i za širenje orijentalnih misterija u Gradu i želio je pronaći neke rimske zamjene po načelu *interpretatio romana*. Tako je nastojao, ali nije uradio, da eleuzinske misterije prenese iz Atike u Rim, a također je dao da se donese zaključak da se hram Eričke Venere na Siciliji, koji se od starosti srušio obnovi na državni trošak rimskog naroda. Klaudije je istjerao i strane astrologe i obnovio je drevne rimske haruspike. Iako je Klaudije načelno zastupao tradicionalnu rimsku politiku tolerancije u vjerskim, religijskim, spiritualnim i obrednim pitanjima ipak je zvanična politika klaudijevske administracije reagirala u određenim slučajevima i vrlo oštro. Riječ je o zabrani druidskog kulta. Po Svetoniju „druidsku vjeru kod Gala, koja se isticala nečovječnom grozotom a koju je Augustu zabranio samo rimskim građanima, ukinuo je Klaudije potpuno.“

Međutim po Pliniju Starijem, princeps Tiberije je bio taj koji je donio zakone koji su zabranjivali ne samo druidizam, nego takođe domorodačke galske vračeve i „iscjelitelje“, što je Plinije Stariji pozdravio, vjerujući da će to zaustaviti ljudske žrtve u okviru druidskog kulta u Galiji.

Ova zabrana druidskog kulta je bila neubičajena mjera po dotadašnju rimsku praksu prihvatanja i uvažavanja vjerskih i religijskih osjećanja, uvjerenja i obreda. Međutim, druidski kult je ipak u proturječju sa tadašnjim smjernicama razvitka i rimske Države, i grčko – rimske mediteranske kulture. U prvom redu riječ je o upornom održavanju kultno – obrednog žrtvovanja ljudi. Jednostavno rečeno, tadašnji rimski svijet nije mogao u sebe apsorbirati i tu vrstu kultova. Žrtvovanje ljudi u kultno – obrednom smislu je odavno napušteno u grčko – rimskoj kulturi i u ranom principatu se smatralo odrazom divljaštva i barbarstva. Naravno, druga strana medalje je koliko je ovo shvatanje bilo ustvari licemjerno od strane tadašnjeg društva rimskog Mediterana, koje se oduševljavalo gladijatorskim borbama (koje su direktno potekle iz kultnih *munera*) i naumahijama. Klaudije koji je prosto volio gladijatorske igre i priređivao naumahije kako bi zabavio sebe i narod, iskreno je

smatrao (uz mnoge druge rimske i grčke tadašnje istaknute pojedince) da treba dokinuti prinošenje ljudskih žrtava, jer to nije u skladu sa civilizacijskom misijom koju treba Rim da promiće među narodima i zemljama. Nedavno pronađeni arheološki dokazi u Francuskoj (tadašnjoj Galiji) i Britaniji potvrđuju pisanje klasičnih pisaca o ljudskim žrtvama koji su prinošeni u okvirima druidskog kulta. Čak se može govoriti ne samo o individualnom žrtvovanju, nego o prinošenju ljudskih žrtava en masse. Tako se može odbaciti mišljenje pojedinih historičara i pisaca koji su tvrdnje o prinošenju ljudskih žrtava u okviru druidskog kulta odbacivali kao rimsku imperijalističku propagandu.

U vrijeme rimske invazije Britanije, druidi su kao jednu od „duhovnih mjera“ sa ciljem zaustavljanja prodora rimske armije masovno primjenjivali ljudsko žrtvovanje, kako bi na jednoj umilostivili božanstva, a na drugoj metafizičkim putem povečali snagu britanskih ratnika. Dokazi o tome možda se nalaze i u jednoj pećini u Alvestonu u današnjoj Engleskoj, gdje su pronađeni skeletni ostaci do 150 ljudskih indvidua, kao i ostaci pasa. Vjerojatno su i ljudi i psi žrtvovani od strane druida, a kako se čini sudeći po pojedinim prerezanim ljudskim kostima, koštana srž je bila vađena i moguće je da je bio primjenjivan ritualni kanibalizam. O druidskom ritualnom primjenjivanu ljudskih žrtava dokaz pruža i otkriće mumificiranog leša „čovjeka iz Lindowa“. Sudeći po nekim anatomskim karakteristikama leša, on je vjerojatno poticao iz viših slojeva domorodačkih Brita, a žrtvovan je kako bi se dobila metafizička pomoć vjerojatno uslijed pohoda Svetonija Paulina prema otoku Moni.

Inače kultno – obredno prinošenje ljudskih žrtava ima vrlo jaki efekt na one koji prinose, one u čije ime se to obavlja i zajednice u kojima se to javno čini. Tu učvršćuje ljude u cilju radi kojeg se podnose ljudske žrtve, kao i veze pojedinaca i zajednice sa samim kultom. Ljudska žrtva je najveća žrtva koja se može prinijeti, radi čega je i kult u okviru kojeg se prinosi jak, stabilan i utjecajan.

Uz to, druidski kult sa svojim konzervativnim i tradicionalnim obredima je predstavljao i najveću branu procesu apsorbcije Galije u rimski svijet, odnosno usporavao je proces kulturne romanizacije u sjevernoj i središnjoj Galiji. Kako bi se Galija romanizirala u rimsko kulturno, nacionalno i političko tijelo, bilo je neophodno da se taj kult eliminira. Iako je druidizam u kontinentalnoj Galiji ubrzo iščezao, on se održao u području keltskih otoka (Britanije i Irske) još prilično dugo. U Irskoj se možda održao sporadično sve do u VII. st., kada je ovaj otok već bio prilično kristijaniziran. Zanimljivo je da je staroirska riječ za magiju →druídecht. Irska mitologija spominje i žene druide = druiditkinje. U Velsu je nestajao od rimskog osvajanja pa sve do isto VII. st., mada su se službe barda i vidovnjaka (na velškom dryw – inače velški je direktna izvedenica iz starobritanskog) održavale u srednjovjekovnom keltskom Velsu sve do u XIII. st. Danas je u Britaniji, Francuskoj i Irskoj prilično raširen neo-druidizam, kao posebna religijska i spiritualna pojava.

Pojava kršćanske sekte je uzrokovala nemire unutar jevrejske zajednice u Gradu. U to vrijeme se kršćanstvo smatrala samo jednom od sekti jevrejstva, i koja je nepriznata od strane oficijelnog jevrejstva. To je tadašnje judeokršćane dovodilo u neprestani sukob sa ortodoksnim jevrejstvom, pa je i njihova pojava u Rimu izazvala probleme unutar te jevrejske zajednice. Klaudije, koji se zalagao za stabilnost i bio protiv religijskog radikalizma i prozelitizma je po Svetoniju „Jevreje (vjerojatno se misli ustvari na judeokršćane), koji su

na nagovaranje Hresta neprestano izazivali nemira, protjera iz Rima." Inače tadašnji Rimljani uopće nisu razumijevali abrahamizam i njegov dogmatski pristup religijskim pitanjima, pa su ga promatrali (samim tim i njegove denominacije) kao nešto egzotično.

Igre

Sudeći po izvornoj građi, Klaudije je bio veoma veliki poklonik igara. Po Svetoniju priredio je više veličanstvenih predstava, i to ne samo redovne i na običnim mjestima nego i takve koje je sam izmislio, i takve koje je iz starine ponovo uveo, osim toga na mjestima gdje inače niko prije njega nije to učinio. Ubrzo nakon dolaska na princepski tron, Klaudije je inaugurirao igre u čast svoga oca na njegov rođendan. Održane su i igre povodom posvete Pompejeva teatra, koji je dao da se obnovi nakon jednog požara. Priredio je 47. god. n. e. i „Stoljetne igre"/*ludi saeculares* (označavajući 800 godina od osnivanja Rima) pod izgovorom da ih je August proslavio prije vremena, iako je i sam Klaudije u svom djelu o Augustovoj religijskoj politici navodio da ih je August nakon dužeg neodržavanja na osnovi pomnog kronološkog izračuna ponovo doveo u pravi slijed. Tom prilikom su, uz ostale borbe, igre i zabave, u *Circus Maximus* nastupili dječaci i mladići iz nobilskih familija (među njima i Britanik i Lucije Domicije Neron) koji su na konjima izveli „Trojansku bitku".

Između Augustovih i Klaudijevih stoljetnih/sekularnih igara su protekle 74 godine, a zanimljivo je da ih je ponovo priredio Domicijan. Na Domicijanovim sekularnim igrama iz 88. god. n. e. je kao član kolegija *quindecimviri sacris faciundis* i tadašnji pretor prisustvovao „veoma revnosno" i Tacit, koji u svojim „Analima" ističe da je to oduvijek bio zadatak navedenog kolegija i da su upravo magistrati vršili sveštene obrede kada je ceremonija to zahtijevala. Sljedeće i posljednje stoljetne igre je održao Septimije Sever tek 204. god. n. e.

Circus Maximus je dao da se ukrasi mramornim ogradama i pozlaćenim stupićima. Senatorima su određena posebna „VIP" mjesta, dok su ranije sjedili pomiješani sa ostalom publikom. Gladijatorske predstave je davao više puta u toku godine i to sa različitim sadržajem i sjajem. Godišnja (bez dodataka kao borba sa zvijerima i bez osobitog sjaja) se davala u pretorijanskom taboru (gdje je on prvo proklamiran za novog princepsa i cara), u znak njegovog dolaska na prijesto. Redovita i potpuna je bila u Septi na Marsovom polju, a na tom mjestu je bila i jedna izvanredna i kratka koja je trajala samo nekoliko dana i koju je nazivao „Sportula". Priređivane i neke vrste gladijatorskih ratnih predstava, pa je na Marsovu polju prezentirano osvajanje i pljačkanje nekog grada, pa onda predaja britanskih kraljeva u kojoj je Klaudije predsjedavao zaogrnut zapovjeničkim plaštem. Posebno je bila interesantna naumahija na Fucinskom jezeru (borba tzv. „sicilske" i „rodske" mornarica), prije planiranog ispuštanja vode. Po Pliniju Starijem (koji je bio neposredni svjedok) Klaudije je prilikom otvaranja ostijske luke, osobno učestovao u borbi sa kitom, koji je bio zalutao i ostao zarobljen u lučkom području.

Klaudije i žene

Za razliku od svojih prethodnika, Klaudije se zanimao samo za žene, i u tome je po Svetoniju bio neobuzdan. Pored četiri zakonite supruge, on je uvijek bio okružen i sa prostitutkama. Neke od prostitutki su imale veliko značenje u Klaudijevom životu. Žene su nesumnjivo bile

slabost njegovog života, i zbog zaljubljive prirode je znao da se nađe pod uticajem odlučnijih i bezkrupuloznijih žena. U tome pogledu posebno je značajna njegova treća supruga Mesalina, koju antički pisci predstavljaju ne samo kao opasnu, bezkrupuloznu i raskalašenu mladu ženu, nego i kao nimfomanku u pravom smislu. Ona je imala čitav niz ljubavnika, a po Tacitu, Pliniju Starijem i Kasiju Dionu jednom je čak išla tako daleko da je priredila takmičenje sa jednom čuvenom rimskom prostitutkom u tome koja će imati više seksualnih partnera u toku jedne noći. Mesalina je pobijedila. Njeno manipuliranje i razuzdanost su svoj vrhunac doživjeli u periodu 47/48. god. n. e., kada se ona upustila u ljubavno – seksualnu vezu sa Gajem Silijem (*Caius Silius*), koji se smatrao najljepšim mladićem u tadašnjem Rimu, a uz to je bio inteligentan i atraktivan. Mesalina ga je natjerala i na razvod od njegove supruge Junije Lepide (*Iunia Lepida Silana*). Ovo će se pretvoriti u avanturu i aferu sa nesagledivim posljedicama. Kada je Klaudije jednom prilikom otputovao u Ostiju, Mesalina i Gaj Silije (inače tada designirani konzul) su proslavili svadbu (što je uglavnom došlo na inicijativu Silija) sa svim svadbenim svečanostima. Izvorna građa nije baš u potpunosti precizna kako je došlo do vjenčanja, odnosno da li je Mesalina počinila bigamiju. Problem nije bio sada samo u razvratnom ponašanju Mesaline, nego i u tome što je vjenčanjem sa Silijem (koji je adoptirao i njenu djecu) otvorena mogućnost promjene na principskom tronu i zbacivanja Klaudija. Time bi se našli ugroženi i mnogi koji su se domogli moći i bogatstva za vrijeme Klaudijeve vladavine. Ovaj čin je prevršio mjeru, i svi oni koji su se plašili promjene na principskom tronu su sada morali da djeluju brzo. Oslobođenici – sekretari su bili ti koji su odlučili da je vrijeme za konačnu eliminaciju Mesaline. Glavni pokretač i nosilac čitave priče je bio Narcis, koji je uz pomoć Kalpurnije i Kleopatre (dvije prostitutke bez kojih Klaudije nije mogao biti) uspio da pokrene Klaudija koji se nalazio u Ostiji na akciju. Nakon osiguravanja lojalnosti pretorijanaca, pokrenut je brzi obračun sa Mesalinom i njenim okruženjem i pristalicama. Uslijedila su masovna hapšenja, a Mesalina je bila prilično uplašena pa je čak uspjela uvjeriti i Vibidiju (najstariju među vestalkama) da pokuša uticati na Klaudija da joj se da milost. Narcis je Klaudiju osigurao i cedulju sa spiskom Mesalininih ljubavnika, a odveo ga je i u kuću Silija kako bi produbio njegovu ljutnju i bijes. Na tribunal su dovedeni mnogi, uključujući i Silija koji je zatražio da što prije umre. Sa istom čvrstinom tražili su i ostali ugledni rimski vitezovi, a koji su bili uhapšeni što skoriju smrt. Po Klaudijevom naređenju su pogubljeni mnogi istaknuti građani u javnom životu, a koji su se nalazili u njenom lobiju ili su bili njeni ljubavnici. Pogubljen je i pored uvjerljive odbrane i određenog kolebanja i popularni glumac Mnester.

Tom prilikom je Mnester razredao odjeću kako bi pokazao tragove bića, a podsjećao je Klaudija neka se sjeti svojih riječi kojima ga je obavezivao na pokornost Mesalini. Po Tacitu Mnester je izjavio : „drugi su zgrešili zato što su bili potplaćeni ili što su se nadali visokim položajima, a ja zato što sam morao“.

Na kraju je pogubljena i Mesalina. Nakon smrti Mesaline, je po Svetoniju u skupštini pred pretorijancima svečano izjavio : „Buduči da me u svim mojim ženidbama prati nesreća, ostati ću odsada neženja, a ako prekršim riječ, ne protivim se da me svojim rukama probodete.“ Međutim, Klaudije nije držao mnogo do ovoga i ušao je u četvrti brak. Ovaj put je svaki od

oslobođenika imao svoga favorita-kandidata, i to su bili treća Kaligulina supruga Lolija Paulina, zatim Klaudijeva prijašnja supruga Elija Petina i njegova nećakinja (Germanikov jedini još živi potomak) Agripina Mlađa. Pobijedila je Palantova favoritkinja Agripina Mlađa.

Po Tacitu, Palant je u prilog Agripini Mlađoj navodio da ona u u brak dovodi i unuka Germanikova (njenog sina Nerona), te da dostojsnstvo carskog prijestolja zahtijeva da se plemeniti potomak Augusta (ona je bila praunuka, a njen sin prapraunuk Augusta) združi sa potomcima Klaudijevske linije. Palant je isticao i da žena koja je dokazala da može imati djece, koja je u najboljim godinama, ne pokloni slavu Cezara drugoj familiji. I izgleda da je upravo činjenica da su Agripina Mlađa i njen sin Neron bili Augustovi potomci, odnosno dolazili su iz Julijevske linije iz vladajuće familije. Palant i Klaudije su smatrali da bi se time dodatno legitimizirajuće utvrdila pozicija Klaudija, koji je dolazio iz Klaudijevske linije vladajuće familije. Istovremeno bi se spriječilo da Agripina Mlađa sa tako snažnim backgroundom (ona je bila i praunuka Livije i praunuka Marka Antonija) uđe u brak sa nekim ambicioznim, uglednim i utjecajnim Rimljaninom. Po Tacitu je Agripina Mlađa je i sama namjerno i često dolazeći kod Klaudija, kod njega svojim šarmom izazvala simpatije i tako odnijela prevagu. Po Svetoniju, Klaudija su za Agripinu Mlađu opredijelile njene zavodljive čari, i to što je ona znala iskoristiti pravo da ga ljubi i česte prilike da ga miluje.

Problem vjenčanja sa Agripinom Mlađom je u tome što bi to značilo rodoskrvnuće, jer je Klaudije bio njen stric. Po Tacitu, dotada se među Rimljanima nije desilo da stric uzme za suprugu svoju nećakinju. To se smatralo rodoskrnavljenjem, pa su se bojali da ne navuku nesreću na državu ako pogaze starinske običaje. Radi toga se Klaudije i Agripina Mlađa nisu usuđivali da svečano proslave svadbu. Radi toga je udešeno da Senat donese odluku po kojoj je brak strica i nećakinje biti dopušten i pravosnažan. I nije prošao ni dan i već je (49. god. n. e.) sklopljen brak.

Lucije Vitelije pod čijom je režijom i inicijativom i donešena spomenuta senatska odluka, je u zaključku svoga govora u Senatu rekao : „Brak sa bratanicom nije u skladu sa našim običajima, kazaćete. Tačno, ali je kod drugih naroda dopušten i nijedan ga zakon ne zabranjuje. Brakovi između braće i sestara od strica, ujaka dugo vremena nisu bili uobičajeni, a vremenom su postali vrlo česti. Običaje treba prilagoditi potrebama, i ova će navika potom postati praksa.“

Ali, da se u svome unutarnjem osjećaju, rimsko biće protivilo tome govori dovoljno i to što se po Svetonije nije našlo ljudi koji bi slijedili primjer Klaudija i Agripine Mlađe, izuzevši nekog oslobođenika i jednog primipilara (Tacit ga identificira kao viteza Aledija Severa). Agripina Mlađa je odlučila da svoju poziciju učvrsti i dodatno tako što je odlučila da svoga sina Nerona vjenča sa Klaudijevom kćerkom Oktavijom. Da bi se to postiglo ona je morala razvrgnutu Oktavijinu vjeridbu sa mladićem i pretorom za 48. god. n. e. Silanom (*Lucius Junius Silanus Torquatus*, inače i sam Augustov prapraunuk sin Apija Silana i Emilije Lepide). On je mahinacijama Agripine Mlađe i Lucija Vitelija lažno optužen za incest sa svojom sestrom Julijom Kalvinom. Silan je izbačen iz Senata, vjeridba je raskinuta, a prisiljen je i da da ostavku na javnu funkciju. Silan je počinio samoubistvo na isti dan kada su se Klaudije i Agripina Mlađa vjenčali, dok je Kalvina prognana iz Italije. Oktavija je zaručena i kasnije (53. god. n. e.) udata za Nerona, koji je sada sve više grabio ka nasljedstvu principskog trona. Čak se njegov lik počeo pojavljivati na novcima izdanim za vrijeme Klaudija.

Prvi suprug Agripine Mlađe je bio njen dalji rođak *Cnaeus Domitius Ahenobarbus,* inače sin Antonije Starije (kćerke Marka Antonija i Augustove sestre Oktavije). I sam je bio bliski rođak Klaudija. Agripina Mlađa je sa njim imala samo jedno dijete i to sina Lucija Domicija Ahenobarba (*Lucius Domitius Ahenobarbus*), poznatijeg kasnije kao Neron. Ona i njena sestra Livila su bile protjerane od Kaligule, ali su nakon umorstva brata vraćene u Rim. Njen drugi suprug je postao *Caius Sallustius Crispus Passienus*, sa kojim nije imala djece. Agripina Mlađa je otrovala svoga drugog supruga Pasijena Krispa.

Agripina Mlađa se potrudila da se iz progonstva opozove i Anej Seneka, da mu se dodijeli i pretura. Seneka je već tada imao određenu slavu kao pisac i mislilac, a postavljen je i za učitelja Nerona. Agripina Mlađa se nadala da će joj Seneka iz zahvalnosti biti odan i vrijedan pomagać i savjetnik.

Za razliku od Mesaline, Agripina Mlađa je svoju želju za vlašću i moći ostvarivala na mnogo suptilnije i bolje načine. Po Tacitu : „od trenutka kada je Agripina Mlađa postala Klaudijevom suprugom, sve se u državi izmijenilo. Svi su nju slušali i njoj se pokoravali. A njoj vlast nije služila za zabavu kao kapricioznoj lakomislenoj Mesalini. Čvrste uzde i muška ruka osječali su se u njenoj vlasti. Pred svijetom stroga, ponosita, između četiri zida čedna ako vlast nije zahtijevala drugo. Svoju neizmjernu žeđ za zlatom skrivala je pod izgovorom da želi da osigura novac državi“.

Seneka

Lucije Anej Seneka (*Lucius Annaeus Seneca*, cc 4. god. p. n. e. – 65. god. n. e.) je bio jedan od najvećih rimskih stoičkih filozofa, a ujedno i pisac, državnik, učitelj, dramaturg i humanista. Njegova familija je porijeklom iz španske Kordove (*Corduba*), gdje je možda i rođen, a onda je kao vrlo mali dječak došao u Rim. Dalje porijeklo njegove familije je vjerojatno italsko (možda iz Etrurije ili nekih oblasti istočno). On je bio drugi sin istoimenog oca (inače vrlo bogatog retoričara zabilježenog u historiografiji kao Seneka Stariji u odnosu na svoga poznatijeg sina koji se često naziva Seneka Mlađi ili samo Seneka) i majke Helvije (*Helvia*). Senekin stariji brat *Gallio* je ostvarivao visoku političko – dužnosničku karijeru u Rimskoj državi (pa je bio prokonzul Ahaje) a imao je još jednog brata. Seneka je ostvario iznimno obrazovanje, a veoma se isticao intelektom, a u stoicizam su ga uveli Atal (*Attalus*) i Sotion, iako je imao učitelja i drugih filozofskih usmjerenja.

I pored toga što se odlikovao dosta slabim zdravljem, započeo je ostvarivati značajnu političku karijeru i kretati se po *cursus honorum*. Još u vrijeme vladavine principsa Tiberijem Seneka je stekao pristup u dvor i bio je imenovan kvestorom. Za vrijeme Kaliguline strahovlade malo je nedostajalo da Seneka izgubi glavu, a Klaudije ga je protjerao na Korziku. Svoj egzil je Seneka iskoristio u produbljivanju filozofskih i prirodnoslovnih studija. Zahvaljujući intervenciji Agripine Mlađe, Seneka je vraćen u Rim i postao je Neronov učitelj. Nakon povratka u Rim, Seneka se prilično predao svome zadatku da bude tutor i učitelj mladom Neronu. I nakon dolaska na principski tron Seneka će biti godinama glavni savjetnik Nerona. Senekina supruga je bila Pompeja Paulina (*Pompeia Paulina*). Seneka je bio vrlo plodan pisac, i obrađuje najraznovrsnija pitanja. U njegovom opusu se očitava stoičko poimanje života i etike. Tako je svemir uređen i vođen racionalnom providnošću i podvrgnut razumnim načelima. Providnost, najviše božanstvo, koje Seneka nekad zamišlja kao apstraktno biće, ponekad ga identificira sa prirodom, a ponekad mu

dodjeljuje crte preblagog Oca-svedržitelja. Prirodni zakoni su istovremeno i božanski zakoni. Čovjek treba živjeti u skladu sa njima, pa se najveće zadovoljstvo postiže kroz jednostavan život u skladu sa prirodom i dužnostima. Pojedinac mora težiti znanju, i u svim njegovim postupcima moraju prevladavati razumna načela. Treba se odreći taštog života, brinuti se o spokojstvu duha, o duševnoj ravnoteži, koja čovjeka može učiniti ravnodušnim prema vanjskim potresima. Sa patnjama i nedaćama se treba suočiti i prihvatiti ih jer u krajnoj konsenkvenci imaju blagotvoran učinak. Seneka je isticao da je potrebno da se čovjek suoči sa činjenicom o neumitnosti vlastite smrtnosti, te da je prihvati kao nešto što je normalno. Pitanje smrti, odnosno kako joj pristupiti, je vrlo prisutno u njegovom opusu. U pismima se bavi i moralnom stranom života. Studije i učenje su vrlo bitni, jer olakšavaju životni put i suočavanje sa iskušenjima. Filozofija "oblikuje i izgrađuje duh, uređuje život, upravlja našim djelatnostima, pokazuje nam što treba, a što ne treba činiti, sjedi na krmi i vodi brod nemirnim morem". Zadaća filozofije je oslobađanje čovječjeg duha od grešnog tijela, poučavanje čovjeka kako treba živjeti u skladu s prirodnim zakonima. Seneka propovijeda prirodnu jednakost svih ljudi. U tom pogledu karakteristične su njegova razmišljanja o robovima: "Oni su robovi, ali i tvoji najbliži prijatelji. Oni su robovi, ali i drugovi po ropstvu, ako samo pomisliš da sreća ima istu moć prema tebi kao i prema njima". Seneka je napisao i niz tragedija, čiji su sižei uzeti iz mitologije. Te su tragedije imale uspjeha. Senekini filozofski pogledi izvršili su veliki utjecaj na suvremenike i na kasnija pokoljenja. On je nesumnjivo utjecao i na izgradnju kasnije etičke misli, i u abrahamističkim denominacijama.

Međutim, potrebno je istaći da Senekin opus i ono što je on govorio nisu baš bili u skladu sa onim što je on činio i kako se ponašao u životu. Seneka je postao vrlo, vrlo bogat čovjek i to na način koji se ne bi baš mogao nazvati stoičkim, kao što je npr. lihvarenje iz veoma visoke kamate. A i u privatnom životu se nije baš odlikovao stoičkim moralom, pa se upuštao u vanbračne veze i sa udatim ženama. Zato je čak i u svoje vrijeme smatran hipokritom. Ustvari glavni izvor za Senekinu navodnu hipokriziju je iskaz Publija Suilija (*Publius Suilius,* koji je i inače bio potkazivač, potkupljivač i osoba niskog karaktera i integriteta koja je odgovorna za smrt nekih istaknutih Rimljana i Rimljanki za vrijeme Klaudijeve vladavine). Suilije tako u svome odbrambenom govoru (nakon smrti Klaudija i uspostave novog režima) navodi da je Seneka samo za 4 godine prijateljevanja sa carem Neronom zaradio 300 miliona sestercija. Po Suiliju Seneka je u Rimu hvatao u svoje mreže zaveštaoce, ljude bez nasljednika, te da u Italiji i provincijama grcaju ljudi pod teretom golemih kamata koje on siše (uslijed lihvarskih naplata). Suilijeve optužbe još uvijek nisu 100 % potvrđene. Kasije Dion ističe da je Senekino djelovanje bilo dijametralno suprotno od njegovog učenja. Tako ga je optužio da je dok je optuživao tiraniju, bio učitelj tiraninu. Međutim, činjenica je da su i Seneka i Bur svojim učenjem, utjecajem i savjetima smirivali i kanalisali Nerona, i tek nakon što je prestalo njihovo prisustvo oko Nerona, ovaj princeps je počeo pokazivati svoju „tiransku narav“ po kojoj je postao poznat i u antičkoj i modernoj historiografiji, ali i u religijskom i pučkom vjerovanju. Kasije Dion navodi i da je Seneka poučavao protiv uvezivanja sa moćnim pojedincima, ali da se sam nije držao daleko od palate, pa da nije imao ništa dobro reči o laskanju, ali da je poslao knjigu hvale Mesalini i Klaudijevim oslobođenicima kako bi se izbavio iz progonstva. Da je optuživao prebogate, ali da je i sam zgrnuo bogatstvo, da je optuživao ekstravaganciju drugih, ali i da je sam uživao u pretjeranom luksuzu. Kasije Dion iznosi još čitav niz primjera o Senekinim „duplim standardima“.

Kraj Klaudijeve vladavine

Kako je vrijeme prolazilo, Agripina Mlađa je sve više sticala vlasti i utjecaja. Klaudije je 50. god. n. e. i usinio Nerona i učinio ga zajedničkim nasljednikom sa mlađim Britanikom.

Agripina Mlađa je znala da dosta toga zavisi od podrške pretorijanske garde, pa je uspjela izdejstvovati da se 51. god. n. e. za njenog prefekta postavi Sekst Afranije Bur (*Sextus Afranius Burrus*). Međutim, Klaudije je izgleda sve više i uviđao pogubnost prepuštanja željama Agripine Mlađe. Tako je nekoliko puta dao nedvojbene dokaze da se kaje što se oženio Agripinom Mlađom, i što je unisio Nerona. Jednom prilikom je izjavio : „i meni je suđeno da su mi sve žene pokvarene, ali ne i nekažnjene." Posebnu je pažnju počeo isticati Britaniku, kojeg je odlučio postaviti za pravog nasljednika. Agripina Mlađa i njene pristalice su postajale svjesne da bi im sigurna vlast mogla izmaći. Uz to i personalni sukob između Narcisa i Agripine Mlađe, koja je tada izgleda za ljubavnika imala Palanta se produbljavao. Narcis je bio u potpunosti odan Klaudiju i dok je on u njegovoj blizini, teško bi se nešto nenadano moglo dogoditi princepsu. I on se polako okretao prema Britaniku, iako je preuzimanje vlasti od ovog Mesalininog sina nesumnjivo moglo donijeti niz nevolja Narcisa, koji je bio glavni akter obračuna sa Mesalinom. Narcis je sve manje vjerovao Agripini Mlađoj, ali ga je u tim brigama još pogodila i bolest. Da bi povratio snagu blagim podnebljem i ljekovitim vodama otišao je u Sineusu. Sada na scenu stupa Agripina Mlađa, u stilu svoje prabake Livije. Ona i svi oni koji su željeli promjenu režima su bili svjesni da moraju brzo i odlučno da reagiraju, i da ovu priliku moraju da iskoriste. Osim toga, za samo nekoliko mjeseci po rimskim zakonima Britanik postaje punoljetan. Uz pomoć trovačice Lokuste, eunuha Halota i osobnog Klaudijevog ljekara Ksenofonta otrovan je i usmrćen Klaudije rano ujutro 13. X. 54. god. n. e.

U međuvremenu je bio sazvan Senat, u kojem se još uvijek nije znalo za smrt Klaudija. Agripina Mlađa i njene pristalice su krile smrt, dok se nije u potpunosti riješilo pitanje nasljednika. Agripina Mlađa je uspješno uspijevala da smicalicama zadrži u palati i Klaudijevu djecu Britanika, Klaudiju Antoniju i Oktaviju. U podne istog dana Neron je u pratnji pretorijanskog prefekta Bura prvo pošao prema kohorti koja je čuvala stražu, a onda je odnešen u pretorijanski tabor, gdje je održao govor i obećao vojnicima poklone. Vojnici su ga pozdravili kao imperatora. Senat se ubrzo složio sa vojskom. Klaudijev testament nije pročitan; po Tacitu kako nepravda što je Klaudije pretpostavio pastorka sinu ne bi izazvala ogorčenje i nemire u masi, a po Svetoniju je Klaudije nedugo nakon davanja jasnog znaka o ponovnom protežiranju Britanika sastavio oporuku i dao je potpisati i zapečatiti. U potonjem slučaju moguće je da je Agripina Mlađa uspjela spriječiti čitanje oporuke u kojoj se Britaniku možda davala veća vlast nego što bi ona željela. Klaudijev pogreb se po sjaju i pompi mogao mjeriti sa Augustovim, jer se Agripina Mlađa takmičila u toj raskoši sa Livijom. Klaudijev pepeo je pohranjen u Augustov mauzolej. Senat je Klaudija proglasio božanskim. Njegovo poštovanje je Neron prilično zanemario i napokon ukinuo, ali ga je kasnije Vespazijan ponovo uveo. Flavijevci koji su svoj uspon u karijeri dugovali Klaudijevoj vladavini imali su sasvim drugačiji odnos prema uspomeni na Klaudija, nego Neronov režim koji se prilično negativno odnosio prema klaudijevskom dobu i sjećanju na samog Klaudija. Uostalom i Vespazijanov sin Tit (budući princeps) je bio prijatelj Britanika.

Zadnji čin vjernog Narcisa bio je da spali svu Klaudijevu korespondenciju kako je novi režim ne bi mogao iskoristiti. U toku narednih sedmica, Agripina Mlađa se potrudila da se uhpasi i Narcis i baci u tamnicu, gdje ga je „pretnjama natjerala da se ubije“.

Karakteristike Klaudija

Usprkos nedostatku prethodnog iskustva, Klaudije se dokazao kao sposoban vladar. Bez obzira na zaključke, pa i frivolne podatke iz njegovog privatnog života i osobne karakterizacije, iz literarne izvorne građe ipak ta ista građa nudeći čitav niz podataka neprivatnog karaktera kao i mnogobrojni epigrafski i arheološki podaci te drugi nalazi dokazuju da se Klaudije temeljito posvetio svojoj dužnosti.

Tako je u toj rimskoj historiografiji, koju u prvom redu predstavljaju prosenatorski nostalgičarski krugovi Klaudije je predstavljen kao čovjek slaba karaktera, koji više voli knjigu nego upravljanje državom i kojim se manipulira. Klaudije je opisan kao naivac i neodlučan čovjek, neumjeren u jelu i piću. Istovremeno govori se o njegovoj okrutnosti.

Ipak su činjenice sljedeće : granice su značajno proširene, mnogo se gradilo i u Rimu, i u Italiji i u provincijama... proces romanizacije je znatno ubrzan, pravno – sudski poredak je uznapredovao. Klaudije nije učestvovao aktivno samo u sudbenim poslovima, nego u svim aspektima uprave. Klaudije je često i sam učestvovao u donošenju, sastavljanju ili redigiranju određenih odluka. Govore je izgleda sam sastavljao, što potvrđuje specifičan stil izlaganja kao i oblje historiografskih podataka u njima.

Međutim, sama priroda principata kao sustava i odnosi koji u njemu vladaju su doprinijeli i sukobima sa određenim elementima nobiliteta. To je onda dovelo do jačanja parastruktura, kao npr. birokratije. Klaudije je bio i temperamentna osoba, koja je znala i mijenjati raspoloženja (naravno potpuno različito od načina na koji se to dešavalo Kaliguli). On je bio kompleksna osobnost.

Klaudijeve fizičke osobnosti (problemi u hodu i govoru, te trzanje... itd.), koje detaljno opisuje Svetonije, ali i njegove intelektualne sposobnosti, činjenica da je preživio ubistveno razdoblje vladajuće „dinastije“, te način uprave i odnos prema ženama su kod pojedinih historiografa i pisaca razvili značajno zanimanje. To je kao posljedicu imalo i da Klaudije postane popularna ličnost u historijskoj belestrici, i to posebno zahvaljući djelima Roberta Gravesa : „Ja Klaudije“ i „Klaudije, car i bog“.

V L A D A V I N A   N E R O N A

54 .god. n. e. – 68. god. n. e.

Neron (15. XII. 37 – 9. VI. 68 n. e.) je vladao od 13. X. 54. do 9. VI. 68. god. n. e. Po rođenju se zvao *Lucius Domitius Ahenobarbus*, od 50. god. n. e. (odnosno usinovljenja od strane Klaudija) *Nero Claudius Caesar Drusus Germanicus*, a od preuzimanja vlasti *Nero Claudius Caesar Augustus Germanicus*. Neron je u gradu Anciju (*Antium*), i bio je jedini sin Gneja Domicija Ahenobarba i Agripine Mlađe. Po majčinoj liniji je bio nećak Kaligule, pranećak Klaudija, unuk Germanika i Agripine Starije, praunuk Druza i Antonije Mlađe, kao i

praunuk Agripe i Julije Starije, prapraunuk Augusta i Livije, kao i prapraunuk Marka Antonija i Oktavije. Znači sa majčine strane je bio biološki povezan sa kompletnom Julijevsko – klaudijevskom „dinastije“. Gnej Ahenobarb je bio sin Lucija Domicija Ahenobarba (*Lucius Domitius Ahenobarbus*, konzul 16. god. p. n. e.) i Antonije Starije, pa je Neron tako i sa očeve strane bio praunuk Marka Antonija i Oktavije. Inače su Domiciji Ahenobarbi (*ahenobarbus* = crvenobradi) od kojih je poticao Neronov otac pripadali familiji koja je za Kasne Republike dala čitav niz istaknutih dužnosnika i političara. Gnej Ahenobarb je imao i dvije biološke sestre i to Domiciju Lepidu Stariju (*Domitia Lepida Maior*) i Domiciju Lepidu Mlađu (*Domitia Lepida Minor*). Domicija Mlađa je bila majka Valerije Mesaline (iz njenog prvog braka). Nakon smrti prvog supruga Mesale, Domicija Mlađa je bila udata za Fausta Kornelija Sulu (*Faustus Cornelius Sulla*, konzul sufekt za 31. god. n. e.) sa kojim je imala sina Fausta Sretnog (*Faustus Cornelius Sulla Felix*, konzul 52. god. n. e.). Treći njen suprug je bio zlosretni Apije Silan (inače biološki otac – iz prethodnog braka- praunuka Augusta iz druge linije). Kao što se može primijetiti Neron je bio i prvi rođak Mesaline. Kada je Kaligula prognao Agripinu Mlađu, briga nad Neronom je bila povjerena Domiciji Mlađoj.

Neronov otac Gnej nije bio osoba od nekog posebnog ugleda, iako je bio pretor. Po Svetoniju, on je u svakom pogledu bio odvratan čovjek. Svetonije tako navodi niz primjera u kojima se Gnej pokazao kao ubica, nasilnik pa i najobičniji prevarant. On je u svrhu prevara čak zloupotrebljavao svoju pretorsku vlast. Zbog svojih prijestupa je redovito bio sankcioniran na različite načine. Pod konac Tiberijeve vladavine Gnej je bio optužen za izdaju (po *lex maiestas*), preljube i za rodoskrvnuće sa sestrom Lepidom. Spasila ga je samo Tiberijeva smrt.. Gnej Ahenobarb Umro je 39. god. n. e.

Prilikom rođenja svoga sina Nerona, Gnej Ahenobarb je usred čestitanja od strane prijatelja i familije rekao da se od njega i Agripine nije moglo roditi ništa drugo nego prokletstvo i nesreća za državu.Po Svetoniju ova njegova izjava se smatrala proročanstvom.

Početak vladavine

Neron je sa 17 navršenih godina bio najmlađi princeps do tada, i činjenica je da nije imao apsolutno nikakvog prethodnog iskustva u državničkim i dužnosničkim poslovima. Radi toga je sasvim razumljivo da se na samim počecima princepske dužnosti oslanjao na snažne osobnosti u svojoj neposrednoj blizini. Od prvog dana kao glavni savjetnici mladoga Nerona nametnuli su se Seneka i Afranije Bur (koji je u tadašnjoj rimskoj javnosti važio kao ozbiljna osoba sa vojničkim iskustvom strogim načinom života), koji su se po Tacitu „slagali odlično, što je rijetko kod ljudi koji dijele vlast“. Obojica su bili podjednako utjecajni, i međusobno su se nadopunjavali. I Seneka i Bur su se iskreno nadali da će preko mladog Nerona ostvariti neke ideale uprave u rimskom svijetu. To su uostalom i u jednom dijelu uspijevali i učiniti. Te smjernice su se najbolje mogle očitati u govoru Nerona senatorima, ubrzo nakon Klaudijeve sahrane, u kojem se opisivalo kako će izgledati nova princepska vladavina, u kojoj će biti uklonjene zloupotrebe ranijih režima, da se princeps neće miješati u sve i svašta, da će se poštivati zakoni, da neće biti više miljenika i protekcije, da će se poštivati prava, ovlaštenja i obaveze institucija te podijeljenost ovlaštenja i uprave između princepsa i tradicionalnih institucija.

Neronova vladavina se radi toga i može podijeliti na dva perioda i to :

1. Kada su Seneka i Bur imali utjecaj i moć do 62. god. n. e. To osmogodišnje razdoblje je okarakterizirano stabilnom i uspješnom upravom. To potvrđuje i Svetonije u svojim poglavljima IX, X, XV Neronovog životopisa.

2. Doba kada su na Nerona utjecaj vršili novi pretorijanski prefekt Tigelin, supruga Popeja i drugi. Ovo razdoblje je okarakterizirano značajnim padom kvalitete uprave, zavjerama, pogubljenjima, ustancima i ratovima.

Njihov utjecaj na Nerona je nesumnjivo bio pozitivan, jer su kao iskusni, ozbiljni i mudri pojedinci uspijevali da kanališu mladićeve sklonosti, koje se već od samoga početka nisu pokazivale da idu u pravcu izrastanja u snažnu državničku figuru.

Neron je već od dječačkih godina svoj „živi duh“ usmjerio u umjetničkom pravcu, pa je vajao, slikao, vježbao se u pjevanju i dresuri konja. Stihovi koje je sastavljao svjedočili su da je prošao dobru školu. Neron je bio i prvi princeps koji je održao govor, koji je neko drugi sastavio. To se desilo kada je držao oficijelnu posmrtnu laudaciju Klaudiju (na dan sahrane), jer je taj govor sa mnogo elegancije u stilu sastavio Seneka. Svi raniji principsi od Augusta do Klaudija su se isticali svojom retorskom vještinom i rječitošću. Ali Neron je bio drugačijeg karaktera i on je svoju energiju više usmjeravao u estetskije forme života, nego u izučavanje vještine koje su se tada smatrale neophodnim za državnu vlast.

Iako je formalno Klaudiju odato dostojno poštovanje, odnos prema njemu je ubrzo po stabiliziranju Neronove vladavine poprimio nipoštadavajući karakter. Mladić Neron, vjerojatno pod Senekinim utjecajem, je mnoge Klaudijeve uredbe i odluke poništio kao čini glupa i poludjela čovjeka. Prema njemu se izražavao ironično, i na drugim primjerima se nedostojno odnosio prema Klaudiju i sjećanju na njega. Seneka (autorstvo mu pripisuje Kasije Dion) je čak napisao i dosta satirično i uvredljivo djelo po Klaudija pod nazivom *Apocolocyntosis (divi) Claudii*. U ovom djelu se Seneka poigrava riječima kako bi ismijao Klaudijevu deifikaciju. U njoj je prikazano kako se Klaudije pojavljuje na Olimpu, ali kod nebeskih stanovnika izaziva samo podsmijeh; njega odvode u pakao, gdje ga očekuje stanje koje je daleko od blaženstva.

Pored Seneke i Bura, veliko značenje i utjecaj na vođenje državne politike ima i Agripina Mlađa. Za razliku od Seneke i Bura, Agripina Mlađa je izgradila mrežu moći i utjecaja koji je za cilj imao uspostavu njene praktične vladavine, u kojoj bi ostvarivala osobne interese. Po Tacitu ona je sva bila obuzeta neobuzdanom strašću da vlada, a prvi suradnik je bio oslobođenik Palant. Tako je bez Neronova znanja dala da se fizički eliminira Marka Junije Silan, tadašnji prokonzul Azije. Marko Silan je bio preko majke Emilije Lepide biološki potomak Augusta (njegov prapraunuk). Biološko – familijarna linija Augustovih potomaka preko Julije Mlađe (i njene kćerke Emilije Lepide) je po shvatanjima Agripine Mlađe predstavljala potencijalnu opasnost po liniju koja je vodila od Agripine Starije (iz koje je poticao Neron). Agripina Mlađa je bila indirektno odgovorna i za smrt Markovog brata Lucija, te protjerivanje sestre Kalvine. Iza Marka Silana je ostao sin Lucije, oko kojeg je brigu preuzela njegova tetka Junija Lepida. Agripina Mlađa je kao Neronova majka obasuta i počastima, pa joj je Senat (na istoj sjednici kada je Klaudije proglašen božanskim i kada je određeno da se sahrani na državni trošak) odredio dva liktora, povjerio joj sveštenički kolegij Klaudijevskih svećenika.

Jednom prilikom senatori su bili pozvani na sjednicu u palatu, kako bi i Agripina Mlađa mogla da prisustvuje. Iza senatorskih sjedišta su probijena vrata preko kojih je puštena zavjesa, pa je tako ona mogla sve da čuje, ali ne i da vidi. Kada su jermenski izaslanici došli Neronu, Agripina Mlađa je čak htjela da se popne do princepskog trona i da sjedne pored Nerona. Ona bi to i učinila da nije brzo reagirao Seneka i naveo Nerona da pođe majci u susret, čime je po Tacitu „pod plaštom poštovanja spriječen skandal“.

Obračuni i način utjecaja koji je počela prakticirati Agripina Mlađa su je direktno doveli u sukob sa Senekom i Burom, a počeli su izražavati i nezadovoljstvo samoga Nerona.

„Jermenski rat“ od 55. do 63. god. n. e.

Neronova uprava je naslijedila od klaudijevske administracije dvije još uvijek nezavršene stvari na vanjsko – političkom obzorju, i to reguliranje istočnog pitanja koje se javljalo u vezi kontrole nad Jermenijom i kronični problem ratovanja u Britaniji.

Iransko – partska kontrola nad Jermenijom, oličena u prisustvu arsakidskih trupa te postavljanju Tiridata na prijesto je za Rimsku državu bila nezamisliva i brza reakcija se mogla očekivati. Ovo je bio i prvi ozbiljniji test za novu carsku administraciju i upravu, kako će reagirati i kako će se pokazati.

Izvršena je regrutacija rimskih građana u istočnim provincijama kako bi se popunile legije na Istoku. A same legije su prebačene bliže Jermeniji a naloženo je i potčinjenim «savezničkim» kraljevima Agripi II. i Antiohu IV. Epifanu, kralju Komagene da pripreme trupe kako bi bile spremne na upad na partsku teritoriju. Kako bi se učvrstila rimska pozicija pred predstojeći teški rat Mala Jermenija je prepuštena na vladavinu Aristobulu, prvom rođaku Agripe II. (sin njegovog strica Heroda) a oblast Sofene izvjesnom Sohemu zajedno sa kraljevskim dostojanstvom. Istovremeno se pojavio i suparnik Vologesu I. u vidu njegovog sina Vardana, pa su se iranski Parti povukli iz Jermenije. Na istok je upućen Korbulo koji je praktično dijelio zapovjedništvo nad trupama na istočnoj granici sa Kvadratom Umidijem (*Caius Ummidius Durmius Quadratus*, ranije bio legat Gornjeg Ilirika), tadašnjim legatom Sirije. Tada (55. god. n. e.) do pravog rata nije došlo, a Vologes je poslao taoce iz reda najuglednijih pripadnika porodice Arsakida. Inače između Korbula, koji je zračio većim autoritetom i poštovanjem i Kvadrata Umidija vladalo je stanje surevnjivosti koje je preraslo u otvorenu svađu koju je smirio tek Neron tako što je naredio da se objavi da za postignute uspjehe i Kvadrat i Korbulo dodaju lovor svojim komandantskim *fasces*.

Korbulo je morao i da se pozabavi stanjem svoje armije, koja je uslijed boravka na bogatom istoku omlitavila i postala raspuštenija. Strogi zapovjednik Korbulo je odmah krenuo u reorganizaciju trupa, časno je otpustio stare i bolesne vojnike, a dobio nove regrutirane vojnike iz Galatije i Kapadokije, a dobio je jednu novu legiju sa germanske granice, zajedno sa auksilijarnim jedinicama. Kako bi očvrsnula vojska je izložena zimskim nedaćama i vrlo strogoj disciplini. Sam Korbulo je svojim primjerom i ponašanjem na starinski rimski način ulijevao poštovanje i autoritet u redove svoje armije. Pravi rat buknuo je početkom 58. god. n. e., a Korbulova armija je u proljeće bila spremna. Korbulo je rasporedio trupe na niz strateški bitnih pozicija, ali se ipak odlučio da promišljeniju strategiju i naredio je da se ne rizikuje prvi napad. Naravno bilo je prekršaja kao u slučaju napada primipilara Pakcija Orfita.

Pošto je Tiridat primjenjivao taktiku pokretljivosti, napada na jermenske oblasti koje mu nisu lojalne i ne upuštanja u otvorenu borbu, i Korbulo se prilagodio gerilskoj taktici. Rasporedio je trupe tako da legati i prefekti mogu istovremeno napadati na više mjesta, a u Tiridatovu Jermeniju su upali i trupe Antioha IV. i iberskog kralja Farazmana, te narod Moshi. Vologes I. nije mogao djelotvorno pomoći svome bratu, jer je bio zauzet ustankom u Hirkaniji, te upadima nomadskih skitskih naroda Daksa i Saka iz središnje Azije. Tiridat se našao izložen značajnom pritisku i poslao poslanike pregovaraju sa Korbulom, koji je odgovorio da se Tiridat molbama obrati principsu. Propala je i mogućnost zajedničkog sastanka Korbula i Tiridata, jer su obojica imala skrivene namjere vezano za taj sastanak. Tiridat nije uspio ni da presiječe linije snabdjevanja Korbulovih jedinica, koje su vodile sa Ponta i Trapezunta. Sada su Korbulove trupe krenule u zauzimanje i razaranje niza neprijateljskih utvrda, uključujući i uspješan napad na bitnu utvrdu Volandum. Prilikom zauzimanja Volanduma gubici Korbulovih trupa su bili zanemarivi, ali je u naselju izvršen veliki masakr. Nakon toga su su trupe pokrenute na prijestolnicu Artaksatu, i sada je Tiridat konačno bio prisiljen na bitku kojom nije uspio zaustaviti prodor rimsko – auksilijarnih snaga (učestvovale su tri legije : III. *Gallica*, VI. *Ferrata*, X. *Fretensis*). Tiridat je napustio Artaksatu, koja se predala bez borbe. Iako su stanovnici pošteđeni, grad je iz strateških razloga uništen, jer Korbulo nije želio da podijeli svoje snage tako što bi morao da ostavi snažan garnizon da čuva novoosvojeni grad. Za ovu veliku pobjedu Neron je nagrađen novim naslovom imperatora.

Nakon razaranja Artaksate, Korbulo je pokrenuo armiju na Tigranokertu 59. god. n. e. Njegovu armiju sada nisu mučili toliko protivnički napadi, koliko oskudica resursa i klimatsko–zemljopisni uvjeti područja kroz koji su marširali. Na kraju se i Tigranokerta predala bez borbe, ali ovaj put grad nije razoren a i njegovi stanovnici su pošteđeni. Stanovnici ovog jermenskog grada su Korbulu kao znak prijateljstva predali kao poklon zlatnu krunu. Jedini značajniji otpor je pružala utvrda Legerda. Hirkanci, koji su bili u ratu sa Vologesom I., su poslali poslanike da mole za savez. Ponovni pokušaj Tiridata da upadne u pograničke oblasti Jermenije je osujećen akcijom legata Verulana, te ponovnom ofanzivom Korbula. Neron je za novog vladara Jermenije poslao Tigrana VI., koji je vodio porijeklo iz nekadašnje kapadokijske vladajuće porodice i bio je unuk zlosretnog Arhelaja. Činilo se da je priča o Jermeniji sa 60. god. n. e. završena. Granične zone Jermenije su prepuštene potčinjenim «savezničkim» kraljevima Farazmanu, Polemonu, Antiohu IV. i Aristobulu, a Korbulo je dobio na upravu provinciju Siriju nakon prirodne smrti Umidija Kvadrata.

Vologes I. naravno nije mogao da prihvati tek tako zbacivanje svoga brata te rimsku apsolutnu kontrolu nad Jermenijom. Povod mu je dao sam Tigran VI. koji je 61. god. n. e. prešao jermensku granicu i napao Adijabenu (partska vazalna kraljevina u sjevernoj Mesopotamiji), pljačkajući i pustošeći. Adijabenski kralj Monobaz je zatražio pomoć od Vologesa I., a i Tiridat je podsticao svoga pomalo opreznijeg brata na akciju i otvoreni rat sa Rimskom državom, jer se Tigran VI. smatrao rimskom marionetom. Vologes I. se više nije dvoumio i rat je izbio punom žestinom. Korbulo se odlučio za odbrambenu strategiju i zatražio je nove trupe i novog zapovjednika koji bi branio Jermeniju i Kapadokiju, dok bi

održavao granicu na Eufratu. Partsko – iranske i adijabenske trupe pod komandom Monesa su započele žestoku kontraofanzivu na Tigrana VI., ali nisu uspjele da zauzmu utvrđenu Tigranokertu u koju se sklonio Tigran VI. Borbe su privremeno i zaustavljene određenim pregovaranjima Korbulovog izaslanika sa Vologesom I. Same smjernice tih pregovora nisu bile baš najjasnije, i moguće je da je došlo do nekog tajnog sporazuma. Mones je dobio naređenje za povlaćenje, ali su i rimsko – auksilijarne snage povućene iz Tigranokerte.

Tada (62. god. n. e.) dolazi i Cesenije Pet (*Lucius Iunius Caesennius Paetus*) zapovjednik za Jermeniju i Kapadokiju, i dobio je komandu nad IV. *Scythica* i XII. *Fulminata* legijama, te auksilijarnim jedinicama iz Ponta, Galatije i Kapadokije, a stizala mu je i V. legija *Macedonica* iz Mezije. Korbulo je zadržao komandu nad sirijskom armijom, te Trećom, Šestom i Desetom legijom. I ovaj put Korbulo je pokazao da se ne može nikako složiti u zajedničkom zapovjedanju, i između njega i Peta je došlo do niza razmirica i antagonizama što će se štetno odraziti na borbenu situaciju na frontu. Uostalom Korbulu je Petu prepustio najmanje obučene i iskusne legije, dok je za sebe zadržao one u najboljoj borbenoj spremnosti.

A i poslanici koje je Vologes I. poslao u Rim kako bi se došlo do sporazuma, vratili su se neobjavljena posla. Samim tim je došlo ponovo do oružanih operacija. Pet je ne čekajući legiju koja je dolazila iz Mezije i bez dovoljnih priprema i osiguravanja resursa, prešao sa svojom armijom u Jermeniju. Iako je imao neke manje uspjehe, samo je dugačkim maršem preko jermenskog terena iscrpio vojnike i zalihe. Na kraju se vratio i napisao Neronu da je pobijedio. Korbulo je za to vrijeme utvrdio linije odbrane na Eufratu, dao da se izgradi most preko kojeg su prešle jedinice koje su zauzele niz pozicija sa partske strane rijeke. Ovaj brzi i uspješni desant je doprinio da Arsakidi odustanu od ofanzive na Siriju i sve svoje nade i inicijative prebace na jermenski front. Vologes I. je osobno predvodio veliku vojsku upućenu na ovo ratište, a Pet uopće nije bio spreman. Svojim nesnalaženjem na frontu doveo je armiju u nezavidnu situaciju, i morao je izvijestiti Korbula o tome i zatražiti pomoć. Iako nije baš žurio, Korbulo je izdao naređenje za pokret dijela svoje armije kako bi se pomoglo armiji u Jermeniji. Istovremeno je došlo do niza sukoba u kojima su Petove jedinice poražene i morale su se utaboriti u nizu logora blizu Randeje (*Rhandeia*). Pritisak iranske vojske predvođene Vologesom se pojačavao i Pet, zatvoren u jednom vojnom logoru (dok su mu se žena i sin sklonili u kastel Arsamosatu koju su isto napadali Iranci), je bio prisiljen da stupi u pregovore sa Vologesom I. i njegovom braćom Tiridatom i Pakorom (kraljem Medije). Postignuti dogovor je bio ponižavajući za Rimljane, jer su oni morali da napuste Jermeniju i da Irancima predaju kastele i zalihe, čak su morali i da izgrade jedan most na rijeci Arsanias preko kojeg je kasnije Vologes I. sjedeći na slonu u trijumfu prešao. Za uzvrat se Vologes I. obavezao da pusti Petovu armiju da se izvuće, i da pošalje izaslanike u Rim.

Korbulo, koji je stizao u pomoć sa trupama i velikim zalihama, preko Komagene i Kapadokije, je bjesnio zbog dogovora jer mu je trebalo još kratko vremena da stigne (tri dana), jer je tvrdio da su Petove trupe imale dovoljno zaliha žita za razliku od Iranaca kojima

su resursi bili na izmaku. Petove trupe su se vratile u Kapadokiju, a Korbulove u Siriju. Korbulo i Vologes I. su se ipak dogovorili da partske snage napuste Jermeniju, ali i da se rimsko – auksilijarne jedinice povuku sa lijeve strane Eufrata. Naravno, u Jermeniji je ostavljen Tiridat kao kralj, a Tigran VI. prepušten svojoj sudbini.

Početkom proljeća 63. god. n. e. došli su u Rim iransko – partski poslanici radi ugovoranja mira. Poslanici su se vratili neobjavljena posla, jer su i princeps i Senat odlučili da se nastavi rat. Korbulo je postavljen za glavnog zapovjednika, a Petu je naloženo da se vrati, a civilna uprava nad Sirijom je povjerena Gaju Cestiju (*Caius Cestius Gallus*). Korbulu je poslana i XV. legija *Apollinaris* iz Panonije, a njegova vojna vlast na Istoku postala je po Tacitu „gotovo jednaka onoj koju je rimski narod dao Gneju Pompeju za rat protiv pirata.“ Korbulo je započeo novu ofanzivu u Jermeniju sa velikom armijom (u kojoj su se nalazili i odabrani odredi iz Ilirika) i to krečući se putem koji je 120 godina ranije probio Lukul. Ofanziva je postajala sve uspješnija, ali do odlučnih borbi ipak nije došlo jer su se ipak preferirali pregovori. Došlo je do sastanka Korbula i Tiridata u Randeji koji je čak djelovao i prilično srdačnim. Postignuti dogovor je uključivao da Tiridat ostane kralj Jermenije, ali da tu kraljevsku čast primi u Rimu i to osobno od princepsa. Time bi se kompromisom završila priča sa Jermenijom, jer bi njome vladao jedan ogranak arsakidske dinastije, ali kao potčinjeni «saveznici» i vazali Rimske države. Rimljanima bi tako bilo priznato pravo da su oni ti čija je „posljednja riječ“ u određivanju i postavljanju onoga ko će vladati Jermenijom, zemljom koja već decenijama trpi ratove, ubijanja, pustošenja, pljačke i razaranja jer služi kao moneta za potkusurivanje velikih sila.

Interesantan je taj odnos Korbula prema iransko – partskim vladarima kao što su Vologes I. i Tiridat. Čini se da nakon 58. god. n. e. Korbula uopće nema neki posebni interes da vodi odlučni i teški rat protiv njih i preferira pregovore, javne i tajne dogovore i posredovanja. Iz izvorne građe se ne mogu baš razlučiti stvarni razlozi takvog Korbulovog ponašanja. Tacit navodi neke njegove želje da ne ugrozi slavu stećenu uspjehom kampanje iz 58. god. n. e.

Tiridat je posjetio Rim 66. god. n. e. i bio je srdačno i u punom sjaju primljen od Nerona, koji je naredio da se kapije hrama Janusa zatvore, tako simbolički obznanjujući da mir vlada rimskim svijetom. Tiridat je i formalno postavljen od strane Nerona i Rimske Države za legalnog i priznatnog kralja Jermenije. Neron je čak bio pozdravljen kao imperator i održao je „trijumf“ iako nije bilo zauzimanja novog teritorija jer je riječ o kompromisnom miru. Ustanovljeni mir je potrajao skoro pola stoljeća, što je bilo od velikog značenja kada se vrlo brzo Rimska država suoči sa velikom Jevrejskom pobunom na Levantu. Ovaj rat sa kompromisnim rješenjem doprinio je da Rimljani postanu svjesni da dotadašnji sustav rimske kontrole na istoku, koji je bio kombinacija provincijalnog i potčinjenog «savezničkog» uređenja nije više adekvatan. Radi toga se pristupilo pojednostavljenju uređenja (pretvaranjem pojedinih potčinjenih «savezničkih» kraljevina i državica u provincije), povećanju broja legija i jačanju rimskog utjecaja u Zakavkazju (Iberija i Albania). Pont - istočni dio nekadašnjih pontskih posjeda - (po Svetoniju njega je dobrovoljno odstupio kralj

Polemon) i Kolhida su uklopljene u provincijsku organizaciju 64. god. n. e., a Kilikija, Komagene i Mala Jermenija 72. god. n. e. Direktna rimska kontrola je proširena duž Eufrata, što je označilo i početak stvaranja Istočnog odbrambenog limesa.

Tacit zaključuje svoj opis ovog dugogodišnjeg rata sa iranskim Partima riječima : „za nas (misli na Rimljane op. a.) je važna suština vlasti, a ne prazne forme“, opisujući partsko insistiranje na nekim formalnim i strogo protokolarnim stvarima koje bi se ticale Tiridatovog kraljevanja u Jermeniji.

Nažalost, središnja osoba ovog rata Korbulo nije još dugo živio. Neron je u početku slavio Korbula kao čovjeka koji je donio mir i „trijumf“, ali su njegov utjecaj i popularnost u vojsci i narodu izazivali i princepsov strah. Korbulo je postao sumnjiv kada je otkriveno učešće njegovog zeta Lucija Anija Vinicijana (*Lucius Annius Vinicianus*) u protuNeronovoj zavjeri iz 66. god. n. e. Naredne 67. god. n. e., dok je bio na proputovanju Grčkom, Neron je izdao naredbu za njegovo pogubljenje, ali ga je Korbulo preduhitrio počinivši samoubistvo. Tako je svoj život završio još jedan veliki rimski vojskovođa, i to kao žrtva straha jednog princepsa. Ovim se samo dodatno dokazuje činjenica da je po svojoj suštini carski režim imao direktno negativno dejstvo po rimsku borbenu i ekspanzionističku sposobnost. Zaustavljanje pobjedničkih pokreta i ratova, eliminiranje uspješnih vojskovođa, postavljanje poltrona, podobnih i poslušnih umjesto sposobnih i kreativnih samo poradi straha da se ne ugrozi vladarska pozicija i dominacija doprinijeli su prvo usporavanju, a zatim i zaustavljanju rimske ofanzivne inicijative. Interes careva je primarno bio da održe svoju vlast, a tek onda da šire rimske državne granice. Više se cijenila stabilnost trenutnog stanja, nego preduzimljivi rizik koji je mogao u krajnjoj konsenkvenci da ugrozi njihovu poziciju. Zakulisne igre i neformalni centri moći su preuzimali ulogu zvaničnih institucija, a sukladno tome su i prozaični i profani interesi pojedinaca i klika dobivali više na značenju od općih, javnih interesa. To ukazuje i da je monarhijski ili polumonarhijski sustav Rima u odnosu na republikanski Rim više pokazivao anksioznost, samozadovaljavanje i povlaćenje u sebe. Ljudi su sve manje bili spremni na preduzimljivost i progresivni razvitak, koji su se uostalom sve manje i manje cijenili. A sve to, uz niz drugih promijenjenih i degeneriranih ekonomskih, društvenih i kulturnih činioca, definitivno vodi u polagani proces opadanja, slabljenja i dekadencije.

Zbivanja u Germaniji

Granica na Rajni je bila relativno mirna, i namjesnici germanskih provincija su se bavili građevinskim i infrastrukturnim radovima. Paulin Pompej (*Pompeius Paulinus*), legat Donje Germanije, je dao da se završi nasip za regulaciju toka Rajne koji je započeo još Druz prije 63 godine. Lucije Veter (*Lucius Antistius Veterus*), legat Gornje Germanije je namjeravao da spoji kanalima rijeke Mozel i Saonu kako bi se roba mogla prenositi Sredozemnim morem, zatim uzvodno Ronom i Saonom, pa tim kanalom i Mozelom u Rajnu, a odatle u Okean. Tako bi se znatno skratio plovidbeni put, znatno olakšale komunikacije i povezale luke na Sjevernom moru i Mediteranu. Nažalost, ovaj veliki poduhvat je propao, prije nego je i započeo.

Po Tacitu, Elije Gracil, legat Belgike, surevnjiv na ovaj projekt, odvrati Vetera da ne šalje legije u tuđu provinciju i da ne pokušava da stekne naklonost Gala, jer će izazvati podozrenje kod cara. Tacit nadalje konstatira da su su pod tim izgovorom često sprečavani valjani poduhvati.

Ipak desile su se i neke akcije vezano za ponašanje lokalnih germanskih naroda. Frizi, predvođeni Veritom i Malorigom su se naselili na nenaseljenom području uz rimsku granicu. Kada je donešena strateška odluka da se rimski imperij ne širi dalje prema sjeveru i istoku od

Rajne, očišćena je jedna zona uz donju Rajnu, kako bi se stvorio pojas „ničije zemlje“ koja se koristi samo za potrebe vojske. Ali novi legat Dubije Avit (*Lucius Dubius Avitus*) Donje Germanije je zaprijetio vojnom silom ako se ne povuku sa toga područja, ili ne dobiju dozvolu Rima da mogu ostati naseljeni u ovoj zoni. Verit i Malorig su kao predstavnici doputovali u Rim sa molbom da mogu ostati na zemlji koju su posjeli.

Dok su čekali da budu primljeni kod Nerona, pokazivali su im Grad, pa su ih odveli i u Pompejev teatar da prisustvuju jednoj predstavi. Pošto nisu razumijevali ništa od predstave, bilo im je dosadno pa su se raspitivali o gledalištu, gdje ko sjedi. Tada su primijetili da među senatorima sjede neki ljudi u nerimskoj odjeći. Kada su saznali da je riječ o ambasadorima i predstavnicima onih naroda koji se odlikuju hrabrošću i prijateljstvom prema Rimu, oni skoče da svojih sjedišta i posjedaju među senatore. Gledatelji su to primili sa simpatijama. Senatori su sjedili u orkestri, a vitezovi u prvih 14 redova (*quattuordecim ordines*).

Iako su Verit i Malorig nagrađeni rimskim građanstvom, Neron je naredio da Frizi napuste zauzetu zemlju. Pošto su se oglušili na naređenje poslana je auksilijarna konjica da ih prinudi na poslušnost. Ali ispostavilo se da je riječ o grešci, jer su tu zemlju sada zauzeli Ampsivari/*Ampsivarii* koji su bili tada moćniji od Friza. Ovaj narod koje su protjerali Hauci, je sada predvođen Bojokalom, nekada vrlo lojalnim Rimu. Bojokal je Avita podsjećao na svoju lojalnost, tražeći pravo na nenaseljeno područje koje je nekada pripadalo Hamavima, pa Tubantima i najzad Usipetima. Avit je (pozivajući se na pravo *meliorum imperia* = autoritet boljega) odbio molbe Bojokala, koji je odbio i da se u znak prijateljstva njemu ustupi imanje, i tako indirektno podmiti. Principijelni Bojokal je tako opće interese svoga naroda predodredio osobnim interesima. Ampsivari su se odlučili da do zemlje dođu borbom i pozivali su za saveznike Bruktere, Tenktere pa čak i udaljenije zajednice. Rimljani su preventivno reagirali i gornjogermanski legat Kurtilije Mancije je prešao Rajnu, a Avit je sa vojskom upao u zemlju Tenktera, pa su i oni i Brukteri odbili savez sa Ampsivarima. Ovaj zlosretni germanski narod je sada lutao Germanijom, izbacivani i poražavni od Usipeta, Tubanata, Hata i Heruska. Neke skupine Ampsivara su uspjele održati svoj zasebni identitet sve do kasne antike.

U Germaniji je 58. god. n. e. izbio i težak rat između Hermundura i Hata radi kontrole nad graničnom rijekom iz koje se dobija sol. Borba za ovaj esencijalni resurs se uvijek odlikovala nesmiljenom surovošću, sa karakterom na sve ili ništa. Hermunduri su u ratu pobijedili, nanijevši velike gubitke Hatima. Zarobljenici su kao žrtve prineseni germanskim bogovima Tivu i Vodanu.

Budikin ustanak 61. god. n. e.

Najveće iskušenje po Neronovu vladavinu desilo se u Britaniji, u kojoj je već skoro dvije decenije trajao kontinuirani rat na nestalnim i nestabilnim granicama provincije koju je uspostavio Klaudije. Namjenik Svetonije Paulin je pokrenuo veliku ofanzivu sa ciljem zauzimanja otoka Mone (današnji Anglesey na sjeverozapadnoj obali Velsa). Ovaj otok je predstavljao jedno od najvećih antirimskih uporišta, koje je pružalo i utočište prebjeglicama od rimske vlasti. Mona je bila i centar snažne druidske aktivnosti i njihovog kulta. Armija koju je predvodio Paulin uspjela se iskrcati na otok i suočiti sa protivničkom vojskom, koju

su ohrabrivale žene i druidi. I pored toga, juriš rimskih jedinica je zbrisao britansku vojsku, nanijevši joj velike gubitke. Nakon pobjede na Moni je ostavljen garnizon, a posječeno je drveće koje je bilo posvećeno surovim druidskim obredima. Po Tacitu, „njihov kult je zahtijevao da krvlju zarobljenika osvećuju žrtvenike i da volju bogova otkrivaju iz ljudske utrobe." I dok je Svetonije tu sređivao situaciju, stigne mu vijest o velikom i iznenadnom ustanku.

Britanski narodi Iceni koji su prebivali na prostoru današnje istočne Engleske u Norfolku, su nominalno bili „nezavisna" i „saveznička" politija Rimskoj državi. Kada je icenski kralj Prasutag umro, po testamentu je za svoje nasljednike imenovao dvije kćeri (iz braka sa Budikom) i princepsa i cezara Nerona. Duplim nasljedstvom i snishodljivošću se nadao da će zaštititi svoje kraljevstvo, porodicu i dom od Rimljana. Desilo se neto sasvim suprotno od očekivanog. Prasutag je odavno bio poznat po svome bogatstvu, i izvršenje njegovog testamenta je poslužilo kao prilika mnogim pohlepnim ljudima da se okoriste. Samo kraljevstvo je postalo plijen centuriona, a kraljevski dom plijen carskih robova i oslobođenika. Prema kraljevskoj porodici, Icenima i njihovim velikašima se postupalo gore, nego da je riječ o osvojenoj zemlji. Već na početku Budika je pretućena šibama, njene dvije kćerke su silovane. Icenskim prvacima je otimana zemlja, a prema kraljevskim rođacima se postupalo kao sa robovima. Ustanak je bio neminovan i Iceni su se pod inspiracijom, pozivom i vodstvom Budike digli na oružje. Kasije Dion prenosi govor Budike (on daje i njen impresivan opis) kojima ohrabruje domorodce i poziva ih na ustanak. Icenima su se pridružili Trinovanti i drugi narodi koji su se tajno zavjerili da povrate slobodu. Oštrica njihove mržnje je bila uperena na veteransku koloniju u Kamulodunumu. Ova kolonija se mnogo zamjerila domorodcima, jer su ih kolonisti tjerali sa njihovih imanja i kuća, nazivali ih zarobljenicima i robovima. Od nasilja veterana, domorodce nije štitila ni regularna armija. U Kamulodunumu je bio podignut i hram božanskom Klaudiju, koji je domorodcima izgledao kao neki simbol potčinjenosti i teške rimske vlasti. Troškovi podizanja hrama i održavanja kulta bili su crpljeni iz domaćih sredstava i opterećivali su domorodačke velikaše. Predosjećaji i slutnje su navele koloniste da potraže pomoć od prokuratora Kata Decijana (*Catus Decianus*), koji je ustvari svojim pohlepnim ponašanjem i najviše doprinio ustanku.

Po Kasiju Dionu, Kat je novac koji je Klaudije bio dao istaknutim Britancima, konfiscirao i pretvorio u zajam koji se morao naplatiti i to sa kamatama. Isto po Kasiju Dionu, i Seneka je odgovoran za uzroke ustanka. On je posudio otočanima 40 miliona sestercija, naravno uz lihvarske kamate, pa je preduzimao i teške mjere za utjerivanje kredita. Ustvari čitava situacija u vezi Prasutaga i ostalih britanskih velikaša bi se mogla promatrati i kao neka vrsta kreditno – dužničke krize. Oni su od rimskih lihvara, među kojima je bio i Seneka, uzimali velike kredite sa kamatama. I onda je čitav narod „u očima Rimljana" postajao neka vrsta „žiranata", od kojih su Rimljani utjerivali dug i dužničke kamate. Kada je Prasutag umro, Icenima bi došli na naplatu veliki dugovi. Potrebno je reči da su kamate bile velike i eksploatatorske. Izrabljivanje i utjerivanje duga od običnih ljudi, koji nisu imali baš neke velike veze sa kreditima koje su uzimale njihove poglavice je naravno moralo izazvati veliko nezadovoljstva. Dešavanja sa Budikom i njenom porodicom (posebno silovanje djevojki), poslužila su samo kao povod.

Pomoć od 200 vojnika je bila nedovoljna, a i sami kolonisti uopće nisu bili spremni za ono što će se desiti, niti su pripremili odbrambene fortifikacije, niti su sklonili žene, djecu i starce. Pobunjenici su opkolili Kamulodunum, i na juriš ga bez većih problema zauzeli. Britanski ustanici su priredili veliki i zastrašujući pokolj nad kolonistima, masakrirajući, paleći i pljačkajući sve do čega su došli. Samo se hram božanskog Klaudija, u koji su se sklonili vojnici, odupirao opsadi dva dana, ali je na kraju i ova pozicija pala. Britanske pobjede su se nizale, teško poraze VIIII./IX. legiju *Hispana*. Njen zapovjednik Petilije Cerijal (*Quintus Petillius Cerialis*) je pobjegao sa konjicom u tabor i tu se utvrdio. Krivac za pobunu prokurator Kat je kukavički pobjegao u Galiju.

Čim je primio vijest o pobunu, Svetonije Paulin je sa dijelom vojske došao u London, koji je bio značajno naselje, ali još uvijek bez nekog municipalnog statusa. Kada je stigao i sagledao stvarno stanje pobunje, uvidio je besmislenost da pokuša odbraniti London. Naredio je povlačenje te evakuaciju onih koji su željeli sa vojskom da napuste London. Buntovnici su ubrzo napali London i njegove stanovnike koji nisu napustili grad (a bilo ih je dosta). I Britanci su zauzeli London, u kojem su se isto desili veliki pokolj i razaranja. Ista sudbina je zadesila i municipij Verulamium (današnji St. Albans). Po Tacitu utvrđeno je da je u ovim mjestima ubijeno 70 000 rimskih građana i saveznika (po Kasiju Dionu broj stradalih je iznosio 80 000). Zarobljenika nije bilo, jer su Britanci samo klali, vješali, palili i razapinjali. Načini mučenja i ubijanja koje opisuje Kasije Dion prevazilaze najgore košmare koje ljudski um može zamisliti. Po Kasiju Dionu, Budika je povela ustanak sa 120 000 ljudi, a kasnije je pobunjena masa nakon zauzimanja gradova i širenja ustanka narasla na oko 230 000. Ako je riječ o pobunjenim ratnicima, ovo je sigurno veoma pretjerana brojka.

Svetonije je sada raspolagao samo sa oko 10 000 vojnika (iz reda XIV. legije *Gemina*, odabranih odreda XX. legije *Valeria Victrix* i auksilijarnih jedinica) i odlučio se za konačnu botku na otvorenom. Odabro je mjesto koje je taktički bilo povoljno za njega, i u kojem britanski pobunjenici nisu mogli da iskoriste svoju veliku brojnost. Bitka se vjerojatno odigrala u današnjoj engleskoj oblasti West Midlands, negdje duž rimskog puta sada poznatog kao Watling Street. Britanski buntovnici su sa sobom poveli i žene da budu svjedoci njihove borbe. Pobunjenu vojsku je osobno predvodila Budika, sa kćerkama pred sobom. Po Dionu, Budika se vozila u kočijama po bojnom polju. Bolje naoružani i organizirani Paulinovi vojnici su izvojevali veliku pobjedu, a britanske linije su se brzo raspale. Vojnici nisu štedjeli nikoga i gubici ustanika su bili golemi. Tacit navodi da je po nekim izvještajima poginulo skoro 80 000 Britanaca (gotovo sigurno znatno pretjerana brojka). Po Tacitovoj verziji Budika je sebi otrovom oduzela život, a po Kasiju Dionu ona se nešto kasnije razbolila i umrla, a domorodci su joj priredili skupu sahranu. Penije Postum (*Poenius Postumus*; zapovjednik tabora II. legije *Augusta*) na vijest o pobjedi se probio mačem jer je ranije iz straha bio odbio da se povinuje naređenjima Svetonija Paulina i da izađe iz tabora kako bi spojio svoju legiju sa glavninom provincijalne armije.

Nakon toga se krenulo u proces pacifikacije provincije, iz germanskih provincija je stiglo i borbeno pojačanje, popunjena je VIIII./IX. legija *Hispana*. Kazna za pobunu i pokolje nad rimskim građanima i saveznicima je bila teška. Paulinove jedinice su pustošile domorodačke zemlje, zavladala je i glad. Pojedine zajednice su još uvijek pružale otpor, a došlo je i do neslaganja između Paulina koji je zastupao oštar stav i novog prokuratora Julija Klasicijana (*Caius Julius Alpinus Classicianus*), koji se zalagao za pomirljiviji i blaži pristup prema domorodcima. Klasicijan je poslao i pismo u Rim sa opisom situacije u kojoj je negativno predstavljao Paulina, pa je Neron u Britaniju poslao svoga oslobođenika Poliklita da ispita stanje. Tacit njegov boravak u Britaniji opisuje u negativnom svjetlu, jer oslobođenik utjeruje strah vojnicima i jer služi za podsmjeh domorodcima koji su se čudili što se zapovjednik i vojska koji su dobili rat sada potčinjavaju robovima. Bez obzira na pristrasni i pretjerani Tacitov opis, činjenica je da je Poliklit uspio da smiri antagonizme, i Paulin je ostao namjesnik. Tek je nešto kasnije Paulin zamijenjen sa Petronijem Turpilijanom (*Publius Petronius Turpilianus*), koji je smirivao situaciju u Britaniji, pa je zavladalo mirnije stanje. Budikina pobuna i njeno zastrašujuće širenje su bili izazvali toliki šok u Rim, da je po Svetoniju Neron pomišljao da Rim potpuno napusti Britaniju.

Aneksije

Nakon smrti kralja Marka Julija Kotija II., njegovo malo potčinjeno «savezničko» kraljevstvo je 63. god. n. e. pretvoreno u carsku prokuratorsku provinciju pod nazivom *Alpes Cottiae*. Pri kraju Neronove vladavine stvorena je i provincija Epir, tako što je odvojen zapadni dio od provincije Makedonije.

Neron je iz nepoznatih razloga 63. god. n. e. svrgnuo bosporskog kralja Kotija I. sa trona i Bosporsko kraljevstvo je direktno pripojeno Rimskom državi kao sastavni dio provincije Mezije. Međutim, bosporsko područje na obalama Krima i današnje crnomorske Ukrajine i južne Rusije je bilo i previse udaljeno kako bi se njime upravljalo kao dijelom provincije. I čim je Neron svrgnut, novi princeps Galba je 68. god. n. e. Bosporsko područje ponovo pretvorio u potčinjeno «savezničko» kraljevstvo kojim je vladao Reskuporis I., sin Kotija I. Nakon toga, Bosporsko kraljevstvo će u naredna tri stoljeća ostati u obliku potčinjenog «savezničkog» kraljevstva.

Mezijom je u periodu od 61. do 66. god. n. e. kao legat upravljao Tiberije Plaucije Silvan Elijanus (*Tiberius Plautius Silvanus Aelianus*), unuk čuvenog Augustovog vojskovođe i namjesnika Plaucija Silvana iz vremena Velikog Ilirskog ustanka od 6. do 9. god. n. e. Mezijom je Silvan Elijanus upravljao čvrstom rukom provodeći surove mjere spržene zemlje. Za vrijeme svoga namjesništva u Meziji on je preselio više od 100 000 osoba iz zajednica sjeverno od Dunava u Meziju, gdje su plaćali tribut.

Umorstvo Britanika i Agripine Mlađe

Problemi u odnosu sina i majke su se usložnjavali, jer je njen uticaj sve više slabio. Posebno se to iskompliciralo kada se zaljubio u jednu oslobođenicu (porijeklom iz Azije) po imenu Klaudija Akte (*Claudia Acte*), i kada se sprijateljio sa mladićima Markom Otonom i Klaudijem Senecionom (*Claudius Senecio*). Neron je inače prema svojoj zakonitoj supruzi

Oktaviji osjećao antipatiju. Agripina Mlađa je bjesnila zbog toga i zahtijevala je da se Akte otjera, ali je Neron uz pomoć Seneke odolijevao majčinom pritisku. Kada je ona promijenila taktiku i pokušala da privuće Nerona obasipanjem umilnim riječima i ponudama, neki Neronovi prijatelji su ga opomenuli da se čuva njenih smicalica i pretvornosti. Neron je dao da se optusti i Palant, privrženik i intimus Agripine Mlađe. To je dodatno uzrujalo Agripinu Mlađu, koja je kao taktičko sredstvo sada upotrebljavala Britanika. Ona je isticala da je Britanik dostojni nasljednik principskog trona te prijetila da neće prezati da otkrije sve strašne tajne vladarske familije. Neron je sve više osjećao strah od prisustva i odrastanja Britanika (koji je uskoro trebao postati punoljetan) i odlučio se za njegovu fizičku eliminaciju. Posebno se ta njegova odluka učvrstila zbog zbivanja na Saturnalijama, kada je Britanik zapjevao pjesmu u kojoj je aludirao na to kako je zbačen sa očeva prijestolja. Uz pomoć Poliona Julija, tribuna pretorijanske garde i trovačice Lokuste, Britanik je otrovan vrlo jakom travom 12. II. 55. god. n. e. prilikom objeda.

Umorstvo Britanika je zaprepastilo Agripinu Mlađu, i ona se čvrsto privezala uz Oktaviju. Agripina Mlađa se sastajala sa prijateljima, zgrtala još više novca, primala tribune i centurione, govorila sa poštovanjem o starom plemstvu. To je dojavljeno Neronu, pa joj je oduzeta počasnu straža i germansku gardu koju je bila nedavno dobila u znak počasti. Na kraju ju je i preselio u palatu koja je nekada pripadala Antoniji, čime se i u stanovanju odvojio od nje. Agripina Mlađa je bila suočena i sa jednom lažnom optužbom[50] da je skovala plan da podstakne na prevrat Rubelija Plauta (*Caius Rubellius Plautus*).[51] Zahvaljujući Burovim mudrim savjetima, spriječeno je da Neron tom prilikom smakne majku, te je omogučeno da se Agripina Mlađa uvjerljivo odbrani. Kako je vrijeme prolazilo Neron je postajao sve moćniji, postupno se oslobađajući utjecaja savjetnika. Po Kasiju Dionu nakon smrti Britanika Seneka i Bur su se povlačili iz javnih poslova, i bili bi zadovoljni ako su mogli uspijevati da moderiraju Neronovo djelovanje.

Pojavila se i lažna prijava (koju je podneo izvjesni Pet, poznati kupac konfisciranih dobara) protiv Palanta i Bura, da su se oni navodno složili u zavjeri po kojoj bi na principski tron doveli Fausta Kornelija Sulu Sretnog, rođaka Neronovog, polubrata Mesaline i supruga Antonije Klaudije (kćerke Klaudija). Optužba je oborena, a tužitelj je prognan, a spiskovi na osnovi kojih je potraživao već zastarjela dugovanja državi su bila spaljena. Po Kasiju Dionu i Seneka se našao pod optužbama, od kojih je jedna bila da je bio intiman/ljubavnik sa Agripinom Mlađom. Posebno su teške po Seneku bile optužbe koje je iznosio Publije Suilije 58. god. n. e., nakon što je ovaj optužen za niz zločina i prijestupa. Suilije je protjeran na Balearske otoke.

[50] Koju su inicirali njena nekadašnja prijateljica Junija Silana i njeni klijenti Iturije i Kalvisije, a dojavili Atimet, oslobođenik Neronove tetke Domicije (koja je odavno bila surevnjiva na Agripinu Mlađu) i glumac Parid.

[51] Rubelije Plaut je bio sin Julije (koja je ubijena zahvaljujući Mesalininim intrigama), kćerke Druza (sina Tiberija) i Livile, pa je tima bio i praunuk Vipsanije i Antonije Mlađe, kao i prapraunuk Agripe. Znači bio je blisko vezan za vladajuću familiju i mogao je predstavljati potencijalnu prijetnju.

Inače u ovo doba Neron je pokazivao i svoju razuzdanu prirodu, pa je uobičavao prerušen kako ga ne bi prepoznali ići po javnim kućama i krčmama, a sa svojim pratiocima je izazivao je probleme, kavge i tuče na ulicama. Čak je jednom prilikom dobio i sam udarac u lice, pa je dugo nosio modricu. To je povečalo stopu kriminaliteta na ulicama Grada, jer kada se pročulo o tim Neronovim hirovima, onda su i druge ulične bande i propaliteti pokušavali to iskoristiti, pa je po Tacitovim riječima tadašnji Rim počinjao noću da liči na grad pod opsadom. Tada su postali česti i sukobi pristalica glumaca koji su se pretvarali u prave bitke. Razdor i strah su postali toliki da su se na kraju morali protjerati glumci i vratiti vojničke straže u pozorišta.

U Senatu se 56. god. n. e. raspravljalo i o statusu oslobođenika, odnosno podnesen je prijedlog da patron dobije pravo da poništi oslobođenje ako se oslobođenik pokaže nedostojan toga. Nakon iscrpne rasprave sa nizom argumenata za i protiv, prevagnula je ona strana koja je bila za to da se ne može oduzeti sloboda onome koji je oslobođen „dodirom štapa“ (manumisija), bez obzira na raspoloženje patrona (nekadašnjeg gospodara). Neron je napisao pismo Senatu da se tužbe patrona protiv oslobođenika rješavaju od slučaja do slučaja, ali da se ne oduzimaju prava svim oslobođenicima. Ovim je potvrđeno načelo da se dodijeljena sloboda ne može oduzeti.

Kako bude odmicala Neronova vladavina, njegovi oslobođenici će igrati sve veću i veću ulogu u javnim poslovima, postajući vrlo bitna karika u upravi ne samo u Gradu, nego i u provincijama. Njihovo beskrupulozno ponašanje, arogancija i pohlepa su izazivali nezadovoljstvo i probleme, koji su rezultirali i pobunama. U to vrijeme ti oslobođenici od Neronovog visokog povjerenja svoju volju su u pojedinim slučajevima nametali i oficijelnim državnim i provincijskim dužnosnicima.

Iste 56. god. n. e. desila se i jedna rasprava između plebejskog tribuna Antistija (*Antistius Sosianus*) i pretora Vibulija koja je podsjećala na doba Republike. Plebejski tribun je naredio da se puste pristalice glumaca koje je pretor uhapsio, ali su senatori odobrili pretorov postupak te osudili samovolju plebejskog tribuna. Istim povodom je zabranjeno plebejskim tribunima da prisvajaju prava pretora i konzula, ili da pozivaju u Rim ljude iz Italije koji podliježu normalnom sudskom postupku. Bilo je i prijedloga da svoje funkcije ne smiju obavljati u svojoj kući i da kvestori nijednu novčanu kaznu koju izreknu plebejski tribuni ne unose u erarske knjige prije nego što prođu 4 mjeseca. Inače je da bi nešto postalo punovažno moralo je biti deponirano u erariju, odnosno u arhivu.

Zatim je ograničena i vlast edila u izricanju kazni. Time su njihova ovlaštenja u potpunosti smanjena, jer je August još započeo razvlašćivanje edila. On je bio prenio organizaciju javnih igara i predstava na pretore, upravu nad arhivom na kvestore, brigu oko snabdjevanja Grada i održavanja reda u njemu na *praefectus annonae* i *praefectus vigilum.* A onda je i Klaudije okrnjio njihovo pravo u izricanju kazni.

Nešto kasnije je princeps Neron oduzeo kvestorima upravu nad erarijem (javnom blagajnom i arhivom gdje su se čuvali državni ugovori i protokoli) i povjerio je prefektima. Inače je za vrijeme principsa uprava nad erarijem bila mijenjana. August je izbor prefekta erarija prepustio Senatu, pa je nakon sumnji u izborne prevare i mahinacije izbor prenesen na ždrijeb između pretora. Ali se ni to nije dugo zadržalo, jer je kocka često birala one najmanje sposobne, pa je Klaudije na čelo erarija postavio kvestore. Ali je kvestorima, kojima je ovo bila prva značajnija javna služba, nedostajalo zrelosti i iskustva pa je Neron za prefekte odabrao bivše pretore, već iskusne ljude.

Naredne 57. god. n. e. kako bi se sanirala kreditna moć države javnoj blagajni je donirano od strane principsa 40 miliona sestercija, 4% porez na robove je prenesen sa kupaca na prodavce, što stvarno ništa nije promijenilo.

Posebna priča za Nerona je nastupila 58. god. n. e. kada je ušao u vezu sa Popejom Sabinom, tada čuvenom ljepoticom i suprugom njegovog prijatelja Otona. Tacit za nju kaže : "Ta žena

imala je sve osim poštene duše". Kako bi se otarasio Otona, imenovao ga je za namjesnika udaljene provincije Luzitanije, a sam se upustio u strastvenu vezu sa Popejom. Inače Neron nije imao samo heteroseksualne veze i afere, nego se upuštao i u homoseksualne odnose (vjerojatno npr. sa glumcem Paridom). Neronov strah prema Faustu Sretnom koji je dodatno raspalio stari dvorski oslobođenik i spletkaroš Grapt jednom lažnom optužbom doprinio je da Faust Sretni bude prognan iz Rima i zatočen u Masiliji.

Neronova veza sa Popejom je izazvala nezadovoljstvo Agripine Mlađe, koja je bila za brak Oktavija i Nerona. Sama Agripina Mlađa je izgleda još uvijek vjerovala da može da povrati svoj utjecaj kod Nerona. Tacit prenosi (od Kluvija i Fabija Rustika) određene informacije o neostvarenim pokušajima rodoskrvnuća između majke i sina. Neron je počeo i da izbjegava da se viđa nasamo sa majkom, možda upravo zbog tih lažnih glasina o rodoskrvnuću. Na kraju je donešena odluka da se Agripina Mlađa eliminira umorstvom 59. god. n. e. Smišljeno je bilo da se njena likvidacija tako udesi da izgleda kao nesretni slučaj, kako Neron ne bi bio optužen za majkoubojstvo. Po Svetoniju, prije glavnog pokušaja umorstva majke, Neron je više puta ranije pokušavao majku ubiti, ali ništa nije uspijevalo.

U tom glavnom pokušaju mu je pomogao tadašnji komandant mizenske flote oslobođenik Anicet. Smišljeno je da se izgradi brod kojem bi u trenutku kada se na njemu bude nalazila Agripina Mlađa, na pučini jedan dio popustio. Brod bi se raspao, a Agripina Mlađa utopila. Međutim, iako je Agripina Mlađa sa svojim pratiocima bila namamljena na taj brod koji je uz mnoge peripetije ipak lagano tonuo, atentat nije uspio. Agripina Mlađa je bila odličan plivač, i uz pomoć malo sreće uspjela da dođe do obale. Na vijest da nije uspio Neron je bio van sebe od straha i zatražio je pomoć Bura i Seneke. Vladao je opravdani strah o raspoloženju pretorijanaca, pa je Bur savjetovao da se ne koriste pretorijanci kako bi se Agripina Mlađa likvidirala, nego da Anicet izvrši što je obećao. Ovaj put Anicet je bio uspješniji. Insceniran je lažni pokušaj atentata na Nerona, kojeg je kao trebao počiniti Lucije Agermo, glasnik Agripine Mlađe. Naravno, odmah je Anicet krenuo sa naoružanom četom u vilu Agripine Mlađe, jer je ona optužena da je stajala iza insceniranog atentata. Agripina Mlađa je ubijena tako što je ona krvniku centurionu podmetnula trbuh gdje je ovaj trebao zadati smrtni udarac. Kako bi se zamaglilo majkoubojstvo, Senat je izvješten da je ona izvršila samoubistvo nakon što je saznala da je njen najodaniji oslobođenik Agermo uhvaćen. Kako bi dobio podršku, Neron je vratio iz progonstva i oslobodio kazne sve one za čije je osude bila odgovorna Agripina Mlađa.

O zadnjem trenutku života Agripine Mlađe svjedočanstvo pružaju stihovi iz *Oktavije* :

Pred smrću nesretnica krvnika moli
da mač u utrobu zarije njenu
ovdje udri, ovdje, reče, ona je
čudovište takvo na svijet donijela.

Odnos prema provincijama

I u Neronovo doba nastavila se konstruktivna politika prema provincijama, koja je započela za vrijeme Tiberija i nastavljena za Kaligule i Klaudija. Ubjedljiva većina podataka u literarnim vrelima govori o princepsima u kontekstu zbivanja u Rimu, odnosu prema senatorskom i viteškom staležu i vanjskim ratovima. Tek tu i tamo se nailazi na podatke iz kojih se može naslutiti odnos administracija navedene četvorice julijevsko – klaudijevskih princepsa prema provincijama. Sejanova zavjera, Tiberijevo ponašanje na Kapriju, Ludilo Kaligulino, klaudijevsko obračuvanje sa zavjerenicima u dvije zavjere, Neronovi hirovi, strasti i obračuni koje tako naširoko opisuju Tacit, Svetonije i Kasije Dion se u nekom praktičnom vidu skoro da nisu ni osjećali u životu provincija (izuzetak je bilo stanje u Judeji zadnje godine Kaliguline vladavine). Gotovo sigurno velika većina provincijalaca (pa i samih rimskih građana van Grada) nisu smatrali Kaligulu i Nerona za neka „čudovišta" ili ludake. Upravni aparat, koji je uspostavljen u augustovsko doba je funkcionirao bez obzira ko se nalazio na princepskom tronu u Gradu. Pojedini Rimljani iz senatorsko – viteškog staleža čije ponašanje u Gradu nije baš bilo uzorno (laskavost, povodljivost, učešće u nemoralnim činima, itd...), zbog prilagođavanja hirovima i ponašanju princepsa, u provincijama bi se pokazivali kao respektabilni i ozbiljni upravitelji. Dobar primjer pruža Oton, prijatelj i pratilac Nerona (i budući kratkotrajni car), koji je 58. god. n. e. udaljen iz Grada tako što je poslan da bude namjesnik daleke provincije na zapadu Luzitanije u kojoj se zadržao sve do IV. rimskog građanskog rata 68. god. n. e. Po Tacitu Oton je u Luzitaniji „živio ne više skandalozno kao ranije, več časno i čisto, željan mira u privatnom životu, sposobniji da vlada sobom kad je bio na dužnosti."

Najvažniji mehanizam zaštite provincija jeste zakon o iznuđivanju (koji postoji još iz doba Republike), kojim su predstavnici provincija ili nekih provincijalnih zajednica preko svojih patrona, zaštitnika ili zastupnika tražili zaštitu svojih prava od zloupotreba namjesnika ili drugih državnih dužnosnika (npr. prokuratora) i dizali optužbe u Gradu protiv njih. Ovaj zakon je bio često korišten i uspješno primjenjivan, a suđenja o iznuđivanju su bila u dobrom dijelu slučajeva pravedna. Pa su tako po osnovi ovog zakona bili optuženi Lucije Voles Mesala (*Lucius Valerius Messalla Volesus*), prokonzul Azije pri kraju Augustove vladavine (njegovi zločini su bili toliki i takvi da je i sam August napisao protiv njega spis), Marcel, namjesnik Bitinije 15. god. n. e.,[52] Cesije Kord (*Caesius Cordus*), namjesnik Krete 21. god. n. e., Gaj Junije Silan, prokonzul Azije 22. god. n. e., Vipsanije Lenas je 56. god. n. e. osuđen zbog nepravednog bogaćenja u provinciji Sardiniji i Korzici, dok je iste godine oslobođen optužbe za iznuđivanje Cestin Prokul. Provincija Azija je tužila za iznuđivanje Publija Celera 57. god. n. e., a Kosutijan Kapiton je osuđen na osnovu zakona o iznuđivanju u provinciji

[52] Ovaj predmet je bio prenesen u nadležnost rekuperatora (*recuperatores*), sudskog tijela od 3 do 5 članova, koje je u početku rješavalo sporove o naknadi štete između rimskih građana i peregrina, a kasnije između samih rimskih građana. Ako je neko bio optužen za iznuđivanje, Senat je mogao da prepusti proces rekuperatorima ukoliko optuženi nije bio kriv za nešto drugo. Parnica je u tom slučaju postajala privatna, a prednost rekuperatorskog suda bila je u tome što se sudski postupak odvijao znatno brže.

Kilikiji. Eprije Marcel je oslobođen optužbi Likijaca za iznuđivanje. Rimski vitez Vibije Sekund optužen za iznuđivanje od strane Mauritanaca 59. god. n. e., 58. god. n. e. oslobođeni su optužbe za iznuđivanje u provinciji Aziji Sulpicije Kamerin i Pompej Silvan. Pedije Bles je 59. god. n. e. izbačen iz Senata na tužbu Kirenjana jer je oskrnavio blago hrama Asklepija i jer je prilikom novačenja vojnika dopustio mito i protekciju. Tarkvitije Prisk je bio osuđen 61. god. n. e. poradi iznuđivanja a na zahtjev Bitinjana. Naravno bilo je i primjera da se optužba za iznuđivanje koristila i u osobnim razračunima u samom Gradu. Tako je željama Agripine Mlađe po zakonu o iznuđivanju 53. god. n. e. tužen i Statilije Taur, prokonzul Afrike.

Prilikom procesa Gaju Silanu, Publije Kornelije Dolabela (čuveni namjesnik provincije Gornji Ilirik/Dalmacije) je predložio da svako ko vodi nečastan život i koga bije zao glas bude isključen iz izbora za namjesnike provincija. Dolabelina logika je bila da bi se tako spriječili prijestupi u provincijama od strane namjesnika. Njegov prijedlog je odbijen jer po riječima Tiberija (koje prenosi Tacit) : „...zato su zakoni i upereni protiv djela, jer se ne zna šta nosi budućnost.“

Zanimljivo je Neron favorizirao Celera prilikom procesa, ali ga nije mogao da oslobodi. Zato je odugovlačio sa odlukom sve dok Celer nije umro od starosti. Ovo jasno pokazuje da princepska vlast nije bila još uvijek apsolutna i Neron se jednostavno nije mogao usuditi da tek tako oslobodi Celera, jer su dokazi protiv njega bili očigledni.

Neron je 57. god. n. e. jednim proglasom zabranio magistratima i prokuratorima da u provincijama kojima upravljaju priređuju gladijatorske i druge igre i zabave. Dotada su se namjesnici služili tom „darežljivošću“ kako bi pritiskali podanike ništa manje nego otvorenom pljačkom. Neron je 58. god. n. e. čak razmišljao da ukine sve posredne poreze i „da tako daruje ljude najljepšim darom“. Međutim, riječ bi bila o potpuno nepromišljenoj odluci koja bi u priličnoj mjeri smanjila javne prihode. Od posrednih poreza država je tada ubirala više prihoda nego od neposrednih. Senatori su ipak uspjeli da ubijede Nerona da se to ne čini. Ipak su donesene mjere kojima se su se štitili porezni obveznici od samovolje i pohlepe publikana. Korporacije publikana su imale i običaj da praktično izmišljaju poreze po raznoraznim imenima, kako bi povećavale svoj prihod. Poboljšani i olakšani su uvjeti za trgovinsku djelatnost u provincijama.

Neron je izdao edikt da se objave dotada tajne odredbe koje se tiču svih poreza i da se zaostali porez ne može potraživati poslije jedne godine. Da u Rimu pretor, a u provincijama propretori ili prokonzuli rješavaju po kratkom postupku, žalbe protiv publikana. Da vojnici i dalje budu oslobođeni poreza sem u slučaju kada se bave trgovinom. Edikt je sadržavao i druge pravične odredbe, koje su jedno vrijeme poštovane, a potom zanemarene. Na snazi je ostalo ukidanje poreza od 2,5 % i od 2 % i drugih ilegalnih dažbina za koje su publikani pronašli razna imena. Smanjene su i takse za transport žitarica iz prekomorskih provincija, a i utvrđeno je da se prevoznicima ne upisuju brodovi u cenzus i da na njih ne plaćaju dažbine.

U pojedinim provincijama je već u Neronovo doba prilično bio uznapredovao proces latifundizacije. Posebno je to bio slučaj u onim provincijama koje su imale razvijenu i intenzivnu poljoprivrednu proizvodnju. Tako su polovicu posjeda u provinciji Prokonzularnoj Africi posjedovala samo šestorica latifundista, sve dok nisu bili likvidirani od strane Nerona a njihova imovina konfiscirana. Uslijed konfiskacijâ potkopavana je socijalna baza rimske aristokracije, prvi i najkrupniji zemljoposjednik postao je rimski car.

Nakon 64. god. n. e. državne i carske financije su se nalazile u teškom stanju i bile su iscrpljene, radi čega su povećani porezi.

Dalje razvijanje Neronove vladavine

Kao i svaki vladar, i Neron se suočavao sa nezadovoljnicima i opozicijom koji su tražili kandidate za eventualnu promjenu vlasti. Jedan takav kandidat je bio Rubelije Plaut, kome je Neron pismom sugerirao da se skloni u provinciju Aziju. Plaut je napustio Rim sa ženom Antistijom i nekolicinom prijatelja i otišao na očinsko imanje u Aziji. 62. god. n. e. predstavlja konačno razmeđe između dviju perioda Neronove vladavine. Počelo je sa optužbom prema pretoru Antistiju (*Antistius Sosianus*) po zakonu o uvredi veličanstva. On je napisao neke satirične stihove o Neronu i pročitao ih pred brojnim zvanicama na jednoj večeri. To je bilo prvi put nakon dugo vremena da je ovaj zakon ponovo primijenjen. Ali raspoloženje u Senatu, ponajviše ponukano smjelim i odvažnim govorom senatora Trazeje Peta/*Publius Clodius Thrasea Paetus* (koji se i inače odlikovao slobodom mišljenja i izbjegavanja da bude uvučen u mrežu laskavaca i beskarakternih osoba), je bilo takvo da je donesen zaključak po kome je Antistiju ipak pošteđen život, ali uz egzil. Nastavila se i cenzura, pa je spaljen spis Fabricija Vejentona pod nazivom „Testament", jer su u njemu izneseni mnogi skandalozni podaci o senatorima. Te godine je umro i Bur, a na njegovo mjesto prefekta pretorijanaca postavljena je zajednička komanda Fenija Rufa i Ofonija Tigelina (*Caius Ofonius Tigellinus*). Ovaj potonji je ostvario presudan i značajan, i to negativan utjecaj na Nerona. Svoje mjesto kod Nerona je osigurao jer je učestvovao u Neronovim tajnim orgijanjima i zabavama. Smrt Bura je ponukala i Seneku da se povuće iz aktivnog javnog života. Zatražio je audijenciju kod Nerona i zatražio da mu se dozvoli povlaćenje u mirnoću privatnog života. Nakon povlaćenja iz Neronove blizine, Seneke je napustio i mnoge opterećavajuće obaveze, pa se i jedva pojavljivao u gradu pod izgovorom slabog zdravlja i naučnih studija koje ga primoravaju da ostane kod kuće.

Odlazak Bura i Seneke je povećao utjecaj Tigelina, koji je kod Nerona potpirivao strahove zbog Fausta Sretnog i Rubelija Plauta. Obojica su bili ubijeni i to Faust Sretni u Masiliji, a Rubelije Plaut u Aziji, a njihove glave donesene Neronu. Uskoro se Neron i zvanično razveo od Oktavije (pod izgovorom da je nerotkinja) i oženi se sa Popejom. Čak je Oktavija bila lažno optužena da je učinila preljub sa jednim robom. Oktavija je bila protjerana u Kampaniju, ali je ta odluka izazvala narodno nezadovoljstvo pa ju je Neron vratio. Nova lažna optužba je glasila da je Oktavija izvršila preljub sa Anicetom, koga je Neron prijetvorno nagovorio da mu pomogne u ovom činu lažne optužbe. Pokvareni Anicet je pristao na to i „priznao" je da je bio Oktavijin ljubavnik, pa je „prognan" na Sardiniju gdje je živio kao bogataš. Oktavija je zatvorena na otok Pandateriju, i ubrzo su joj isjekli vene kako bi izgledalo da je izvršila samoubistvo, ali kako bi ubrzali smrt su je ugušili vrelom parom u pregrijanom kupatilu. Njenu glavu su odnijeli u Rim kako bi je vidjela Popeja. Nastupilo je i doba trovanja, pa su otrovani oslobođenici Dorifor i Palant. Neron je ozbiljno pristupio

eliminiranju potencijalne konkurencije, pa je u smrt 64. god. n. e. otjeran i njegov rođak Decim Junije Silan Torkvat (inače Augustov prapraunuk preko svoje majke Emilije Lepide). Torkvat je iza sebe ostavio kćerku Juniju (*Iunia Silana Torquata*; Augustov biološki potomak u 5 koljenu = praprapraunuka).

59. god. n. e. jedan manji incident na gladijatorskim igrama u Pompejima doveo je do krvavog sukoba između stanovnika Pompeja i Nucerije. Ustvari navijači su se potukli, i arena se pretvorila u pozornicu nasilnog razračuna. Prevagu su odnijeli Pompejanci, koji su bili i domačini igara. Mnogi Nucerijanci su prilikom ovih nereda stradali. Senat je kaznio Pompeje tako što im je zabranio da 10 godina održavaju takve priredbe i što su morali da rasture ilegalno osnovana društva (vjerojatno je riječ o navijačkim skupinama).

61. god. n. e. prefekta Grada Pedanija Sekunda je ubio jedan njegov rob. Po drevnom običaju trebalo je pogubiti sve robove koji su se našli pod istim krovom. Međutim, stanovništvo Rima se pobunilo protiv pogubljenja tolikog broja nevinih ljudi i gotovo dođe do pobune. I u Senatu se vodila rasprava po ovom pitanju, i prevagu je odnijela strana koje se zalagala za pogubljenje. Masa se ipak iskupila i prijetila je bakljama i kamenjem. Neron je intervenirao i dao je naredbu da se vojskom osigura put kojim su osuđeni vođeni na stratište. 62. god. n. e. je donesena senatska odluka kojom se sprećavalo izigravanje porodičnog zakonodavstva koje su kandidati za magistrature činili tako što bi prividno i fiktivno usvajali djecu.

Neronov karakter i artističko ponašanje

Neron je još od rane mladosti pokazivao svoje strasti prema umjetnosti (posebno poeziji) i igrama, i to ne kao promatrač kao raniji principsi, nego kao aktivni učesnik. Za razliku od pučkog vjerojavanja, koje se izražava i u mas- medijima i filmovima, Neron nije bio loš pjesnik i umjetnik. Naprotiv, Svetonije (koji ga je u svome djelu prilično ocrnio) ipak odaje priznanje njegovom originalnom pjesničkom umijeću. Po Svetoniju on je imao prilično smisla i za slikarstvo i za kiparstvo. Neron je bio poznat i kao dobar muzičar na hidraulusu. Neron je jednostavno rečeno, pogriješio profesiju. Kako je vrijeme prolazilo i kako se učvrćivao na vlasti, i polako rješavao tutora i staratelja te njegove sklonosti su postajale sve izražajnije.

Svetonije u Neronovom životopisu iznosi niz podataka koji utvrđuju ograničenja luksuza i javnog trošenja, ograničenja za napredovanje sinova oslobođenika, ograničenja za ponašanje kočijaša, protjerivanje pantomimičara, reguliranje rada krčmi, borbu protiv falsifikatora, reguliranje oporučnog zavještanja kako bi se spriječile zloupotrebe itd... Ovdje je sigurno riječ upravo o onom periodu kada su Neron i državna uprava vođeni palicom i mentorstvom Seneke i Bure. Nakon njih sve je postalo drugačije.

Odlazak tutora je posebno bio pogibeljan za Nerona, jer on ustvari nikada nije odrastao ni sazrio, što dokazuje i njegovo obijesno ponašanje na rimskim ulicama, kada se incognito upuštao u tuče i pljačke, te njegova emocionalna nestabilnost i povodljivost, jer se brzo znao zaljubljivati. To je onda sve vodilo u seksualnu razuzdanost.

Tadašnje rimsko društvo (kao uostalom i većina drugih društvenih sustava) je smatralo nedostojnim da principsi ili bilo koji drugi visoki dužnosnici kao aktivni sudionici učestvuju u nekim artističkim javnim zabavama ili igrama. Posebno je nakon Agripinine smrti to javno ispoljavanje dolazulo do izražaja. Tako mu je strast bila da vozi četveropeg, da pjeva uz kitaru (kao glumac). Bur i Seneka su pokušavali kontrolirati te njegove strasti, pa je tako u Vatikanskoj dolini bio ograđen prostor gdje je mogao da vozi četveropeg, a da ga baš ne vidi

čitav narod. Ali sve je bilo uzalud, jer je on pozvao čitav narod da ga gleda. Činjenica koju ne osporava ni prosenatorska historiografija jeste da je Neron bio vrlo popularan u narodu, jer je po Tacitu „narod kao narod, bio je željan zabave i sretan što i car voli ono što i on." Uveo je i igre zvane Juvenalija, koje Tacit oslikava u tonu bestidnosti, poroka i sloma morala, na čijem se kraju pojavio i sam Neron svirajući u liru i pjevajući.

Iuvenalia ili *Ludi Iuvenales* (Ἰουβενάλια ὥσπερ τινὰ νεανισκεύματα) su bile scenske igre ustanovljene od Nerona 59. god. n. e. kao komemoracija brijanja njegove brade po prvi put, što je predstavljalo simbolički prijelaz iz mladičke dobi u odraslu dob. Igre su održavane u privatnom teatru i sastojale su se od svake vrste pozorišnih perfomansa. Od najuglednijih osoba u Državi, bez obzira na starost, se očekivalo da uzmu učešća u njima. Kasije Dion spominje jednu matronu, staru oko 80 godina, koja je plesala u igrama. Sam Neron je poslužio kao primjer. Juvenalija su se nastavile slaviti i od strane nekih drugih princepsa, ali poradi različitih razloga. Ovo ime je dato igrama koje su bile održavane od careva na 1. I. svake godine, i nisu se više sastojale od scenskih predstava nego od utrka kola i borbi divljih životinja.

Neron je u svoje zabave uspio uvući i značajan broj istaknutijih pojedinaca iz tadašnjeg društvenog miljea Grada, a koji su se svojim ponašanjem profanisali. Takvo ponašanje i Tacit i Svetonije oštro osuđuju. Po Tacitu se to stanje, koje karakteriziraju gubitak starih običaja i iskvarenost, od 60. god. n. e. se dodatno produbljivalo. Neron je te godine bio konzul i uvedene su u Rimu igre svake pete godine godine, po ugledu na grčka takmičenja, i bilo je trostrukog karaktera : muzičko, gimnastičko i jahačko. Ta petogodišnja predstava je nazvana „Neronove igre" i bila je obilježena velikim troškom i učešćem i istaknutih Rimljana.

Godinama nakon Juvenalija, Neron je želio da ponovo javno nastupi na pozornici, ali se ipak nije usudio da debitira u Rimu nego je 64. god. n. e. odabrao Neopolis (Napulj) kao mjesto gdje će ostvariti svoju želju. Ovo je bio i grad grčkog porijekla, pa je očekivao i liberalniju atmosferu u odnosu na Grad u kojem su još uvijek bile izražena kakva-takva konzervativna i tradicionalistička shvatanja. U dupke punom napuljskom teatru Neron je javno nastupio pjevajući. Inače je više volio grčko i helenizirano područje koje je ipak bilo više artističkije, hedoniziranije i sklonije ukusu od krutog rimsko – italskog područja. Uostalom, njegovo artističko ponašanje je bilo i prijemčivije i prihvatljviije za populaciju sa Istočnog Mediterana, pa je je prilikom svoga napuljskog nastupa Neron bio očaran klicanjem Aleksandrinaca koji su prilikom zadnjeg transporta došli u Rim i prisustvovali predstavi.

Iste godine, neposredno pred veliki požar, priređena je u Rimu jedna velika gozba koju je priredio Tigelin i koja se pretvorila u orgiju i neviđeni razvrat. Središnji dio orgije činio je sagrađeni splav na Agripinom ribnjaku na kojem su se nalazile trpeze. Na obalama ribnjaka bi se nalazili „kuće razvrata". Po Tacitu je Neron tom prilikom okušao sve gadosti, pa se nekoliko dana potom, sa svim svadbenim svečanostima vjenčao sa jednim od razvratnika i oslobođenika po imenu Pitagora (po Tacitu) ili Dorifora (po Svetoniju). U ovom slučaju Neron je bio mlada, pa je nosio nevjestin veo na glavi.

Nakon svršetka Pizonove zavjere, Neron je još uvijek više utonuo u artistička ponašanja, učestvujući u pjesničkim takmičenjima, što je po Tacitu izazivalo zgražanje ljudi koji su na

Petogodišnje igre dolazili iz italskih municipija (u kojima su se još uvijek njegovale drevne vrijednosti). Gledaoci su morali da podržavaju Neronovo umijeće, i nije bilo preporučljivo ne doći na te priredbe ili čak zaspati na njima, kao što se to desilo Vespazijanu. Po Svetoniju, Neron je kako bi imao „pomoć" pri javnom pjevanju i nastupanju stvorio profesionalnu masu koja bi pljeskala i aplaudirala, a čije bi vođe primale platu od čak 400 000 sestercija. Sudeći po Svetonijevim podacima Neron je izgleda imao opsesiju za javnim nastupanjima i iskazivanjem pjesničkog, pjevačkog i muzičkog umijeća, i time da bude proglašen najboljim umjetnikom. On je često svojim prijateljima citirao grčku poslovicu : „Skrivena muzika nema nikakve vrijednosti".

Neron je iz braka sa Popejom 63. god. n. e. dobio kćerku Klaudiju Augustu, kojoj se obradovao preko svake mjere. Nazvao ju je Augusta, a tu je titulu dodijelio i Popeji. U čast rođenja odlučeno je da se priređuju igre, podigne hram Plodnosti, postavljaju zlatne statue Sreće. Međutim dijete je umrlo nakon samo četiri mjeseca života.

Neron je čak plivao u Marcijevom izvoru, koji snabdjeva Grad vodom. Vjerovalo se da je kupajući se u njemu okaljao svetu vodu i oskrnavio sveto mjesto. Rimljani su kako bi zaštitili izvore pitke vode, ustvari izvršili njihovo religijsko posvećivanje koje je ih učinilo svetim i neukaljanim. Svaki prekršaj svetosti izvora vode se smatrao prekršajem kulta i svetosti i počinitelj bi mogao očekivati gnjev bogova.

Neron je bio i lakovjeran, što pokazuje slučaj Kartaginjanina Cesenija Basa, nesumnjivo poremeće osobe i fantasta koji je bez problema ubijedio Nerona u veliko sakriveno blago u jednoj pećini u provinciji Africi.

Krajem 65. god. n. e. umrla je Popeja. Po verziji koju daje Tacit nju je Neron bremenitu udario nogom. Njeno tijelo je bilo balzamirano, što nije bilo u skladu sa rimskim običajima.

Neron je održavao i heteroseksualne i homoseksualne veze, a nije prezao u ovom pogledu ni od kakvih ograničenja pa je imao veze i sa dječacima i mladičima, ali i sa udatim ženama. Po Svetoniju, on je čak silovao i vestalinku Rubriju. Izgleda da je nakon dešavanja iz 64/65. god. n. e. i smrti Popeje Neron izgubio i ono malo kontrole što je imao i u aspektu seksualno – ljubavnih veza. Tada je svoga ljubavnika, dječaka Spora je pokušavao učiniti ženom, pa je izvršio i njegovu totalnu kastraciju, pa ga je onda dao dovući u svoju palatu gdje ga je držao za ženu. Tada je nastala kod sarkastičnih Rimljana dosjetka : „Mogla je biti sreća za čovječanstvo da je Neronov otac Domicije imao takvu ženu." Spor je kao neka vrsta carice pratio Nerona na njegovom putovanju u Grčkoj. Svetonije daje još čitav niz podataka, tačnih ili netačnih, o Neronovoj seksualnoj i ljubavnoj razuzdanosti i njegovim vezama i sa ženama i sa muškarcima. Nakon Popeje, Neron se vjenčao sa još jednom ženom i to Statilijom Mesalinom.

Neron je bio i osoba koja nije znala sa novcem i trošila je nemilice i to goleme količine novca na raskoš, priređivanje predstava i igara, distribucije te na svoje miljenike. A trošio je mnogo i na gradnju i na megalomanske građevinske planove. Neron je tim trošenjem na neki način nastojao održavati svoju popularnost u običnom narodu. Kada je od 65. god. n. e. novca nestalo započeo je sa nizom smicalica, pa i zloupotreba kako bi se došlo do novca, o kojima isto detaljno izvještava Svetonije. To je išlo u rasponu od odugovlaćenja isplačivanja vojničkih plata i veteranskih nagrada do lažnih optužbi i otimačina. Posebno se istakao u zloupotrebama vezanim za oporuke, te u korupciji za dobivanje javnih položaja. Sve je to naravno jačalo nezadovoljstvo u javnosti i od Nerona odbijalo i do tada najlojalnije elemente.

Veliki požar u Rimu 64. god. n. e.

Jedna od najvećih kataklizmi pogodila je Grad u ljeto 64. god. n. e. Dok je Neron boravio u Anciju, dobar dio Grada progutala je vatra. Veliki požar (*Magnum Incendium Romae*) je 18.

juna započeo u dijelu Cirka ispod Palatina i Celija, pa vjetrom nošen zahvati sve duž Cirka. Vatra se širila brže, nego što je pomoć mogla da stigne. Tome je pogodovao čitav niz faktora, od ljetnih vručina, preko vjetra pa do činjenice da je požar prvo zahvatio dućane sa lako zapaljivom robom, te da je dobar dio tadašnjeg Rima još uvijek za osnovni građevinski materijal imao drvo i druge lako zapaljive stvari. Osim toga i sama konfiguracija tadašnjeg Rima, sa uskim ulicama i nakrcanim stambenim objektima (insulama i kućama) te slamovima, je pogodovala brzom širem i velikom stradanju stanovništva. Čim je dobio vijest Neron se sa svojom pratnjom vratio u Rim, koji je bio prilično uništen. Kako bi se umanjile muke stanovništva Neron je otvorio Marsovo polje, Agripinine spomenike i svoje vrtove te naredi da se podignu privremene barake kako bi se prihvatila masa beskučnika. Iz Ostije i obližnjih gradova je došla pomoć u hrani i pokućstvu, a i cijena žita je oborena na tri sestercija. Tek je šestog dana lokaliziran, zaustavljen i ugašen požar i to na kraju Eskvilina. Vatra je bila još jednom ponovo izbila u otvorenim dijelovima Grada, a izbio je na Tigelinovom imanju.

Stradanja u ovim danima vatre su imal golema. Od 14 gradskih rejona, četiri su samo ostala pošteđena, tri su sravnjena sa zemljom, a u sedam su stradanja bila djelomična. Vatra je uništila i dijelove Neronove sopstvene palate (*Domus Transitoria*).Požar je uništio golem broj hramova, mnoga remek-djela grčke umjetnosti, kao i stare originalne književne spomenike. Broj poginulih i na drugi način stradalih je bio veliki. Nakon raskrćavanja ruševina i pepela, te uklanjanja leševa započela je obnova. Neron je dao da mu se sazida veličanstvena palata „*Domus Aurea*“ (Zlatni dom), koju Svetonije opisuje kao vrhunac luksuza, a sam Neron je nakon gradnje kada ju je posvećivao rekao :“Sada sam napokon počeo živjeti kao čovjek“.

Ostatak Grada nije ponovo izgrađivan nasumice, nego se pristupilo planskoj obnovi. Zgrade su zidane po određenom planu, ulice su proširene, visina građevina je ograničena, ostavljeni su slobodni prostori, podignuti trijemovi da zaštite fasade većih zgrada. Po Svetoniju ti trijemovi su trebali služiti i kako bi se sa njihovih ravnih krovova mogli lakše gasiti eventualno novi požari. Te trijemove je sagradio na svoj, a ne državni trošak. Isto po Svetoniju Neron je imao i fantastičan (ipak neostvaren) plan da gradske zidine proširi sve do Ostije i da odande jarkom dovede more u stari dio Grada. Neron je donio niz motivacijskih mjera kako bi se ubrzala obnova kuća i raščišćavanje. Ostijske močvare su određene za mjesto gdje se trebao odlagati otpad. Čitav sustav obnove i snabdjevanja Grada je bio odlično zamišljen i proveden. Nakon požara iz 64. god. n. e. Rim je bio sasvim novi grad.

Brodovi koji su sa žitom dolazili uz Tibar, morali su u povratku da nose tovare smeća, otpada i šuta. Zgrade nisu smjele da budu učvršćene gredama na određenim mjestima, nego samo gabinskim ili albanskim kamenom koji je otporan na vatru. Time je jačana statika i stabilnosti zgrada. Postavljeni su i čuvari vode koji su se starali da vode bude više i da teče sa više javnih česmi. Svi su morali imati pri ruci sredstva za gašenje požara, a kuće nisu smjele imati zajedničke zidove, već je svaka morala imati svoju ogradu. Međutim, i pored ovih mjera požari su se i kasnije dešavali i to 69. god. n. e. za vrijeme principsa Vitelija i 80. god. n. e. za vrijeme principsa Tita.

Među očajnim stanovnicima su sada počele kolati glasine da je Neron kriv za požar (jer ga je htio preurediti i iznova isplanirati), kao i za neprimjereno ponašanje po povratku iz Ancija. Tako se širio trač da dok je Grad još bio u plamenu Neron izašao na pozornicu u svojoj kući i opjevao propast Troje, poredeći je sa trenutnom nesrećom. Drugi požar koji je izbio na Tigelinovom imanju je izazvao još više glasina, po kojima je to djelo bilo naređeno od samoga Nerona jer je on kao želio da izgradi novi grad kojem bi dao svoje ime. Te glasine su našle izraza i u antičkoj historiografiji, pa su ih pojedini pisci uvrštavali u svoja djela kao činjenice (Svetonije, Kasije Dion), dok Tacit samo kaže da su pisci (od kojih saznaje pojedinosti o požaru) ostavili obje verzije i da je do požara došlo slučajno i da je riječ o carevoj krivici. Tacit opisujući izbijanje vatrene stihije samo kaže „došla je potom nesreća, da li slučajno ili krivicom careva, ne zna se...“. Svetonije u potpunosti krivicu za požar baca na Nerona, prenoseći u detaljima glasine o Neronovoj naredbi da se potpali grad i o njegovom artističkom, nedostojnom pa i pljačkaškom ponašanju za vrijeme požara.

Znatno je veća vjerojatnoća da je riječ ipak samo o neutemeljenim glasinama, te da je požar rezultat slučajnosti, odnosno nepažnje. Neron je vjerojatno nevin što se tiče izbijanja požara. Tacit prebacuje Neronu da su kako bi se sakupila potrebna sredstva iscijeđena Italija, upropašćene provincije, saveznici i tzv. slobodni gradovi, te opljačkani trezori hramova (bogati zavjetni darovi) a u Aziji i Ahaji su odnošene i statue bogova. Čak je dao i kipove rimskih paneta izliti. Njih je ponovo podigao Galba. Bez obzira na uspješnu obnovu Grada, glasine koje su kolale i vjerojatno neopravdane optužbe na Neronov račun su pohranjivale nezadovoljstvo mase koja je za svoje nedaće i stradanja tražila „žrtvenog jarca“. Da stane na put glasinama, i da bijes mase usmjeri na drugu stranu, Neron i njegovi suradnici su pronašli žrtvu u jednoj, novoj mladoj abrahamističkoj sekti koja se pojavila u Rimu i Italiji →kršćanima.

Rano kršćanstvo

U vrijeme vladavine Julijevaca. Klaudijevaca izrodio se iz judaizma i novi, drugi abrahamistički religijski pravac, kasnije nazvan kršćanstvo. Religijsko predanje i historijska tradicija nastanak kršćanstva vezuje za lik Isusa (izvorno hebrejski יְהוֹשֻׁעַ Ješua/Yĕhōšuă‘, hebrejsko-aramejski יֵשׁוּעַ (Yēšûă‘), u značenju Jahve šalje ili spašava; u islamu se njegovo ime pojavljuje u obliku عيسى = Isa), On je bio sin Marije (izvorno aramejski, hebrejski מירם Maryām, Miriam, u islamu مريم, Maryam; Merjem) i Josipa (izvorno hebrejski יוֹסֵף Yosef, grčki Ἰωσήφ, Jusuf). Isus je rodom iz Nazareta u Galileji (jevrejska pokrajina sjeverno od Judeje), iako religijsko predanje navodi da je rođen u Betlehemu, nedaleko od Jerusalima. Izvorna građa o njemu je vrlo rijetka, i osnovica poznavanja njegovog života su danas četiri kanonska evanđelja (Mateja, Marka, Luke i Jovana/Jahje/Ivana), koja su postala sastavni dio Novog Zavjeta, te pojedini dijelovi Kurana, kao i Talmuda. Navedena četiri evanđelja (hebrejski תובוט תורושב, grčki ευαγγέλιον euangelion = „blagovjest“, „dobra vijest, radosna vijest“) su nastala decenijama nakon glavnih zbivanja u Isusovom životu i nisu ni stvorena

niti djeluju kao historijski ili biografski spisi, nego održavaju stavove i postavke novog religijskog pravca koji postupno nastaje i predstavljaju religijsko predanje.

Navedena četiri evanđelja su postala kanonska kao rezultat odabira u periodu kada se kršćanstvo već formiralo. Prva sustavna povijest kršćanstva od cezarejskog episkopa Euzebija, pojavljuje se u IV. st. n. e. i jedan njen dio, koji govori o prvim stoljećima kršćanstva, nije napisan po dokumentima, već na osnovu predaje. Stoga se u spomenicima ranog kršćanstva legenda i stvarnost isprepliću na najčudniji način.

O ovom ranom periodu svjedočanstvo pružaju Djela Apostolska i Poslanice, danas uz evanđelja i Otkrovenje sastavni dijelovi Novog zavjeta ili testamenta (poznat i kao Novi savez u odnosu na Stari savez Jahvea i Jevreja). Novi zavjet čini sadržinski manji dio Biblije, za razliku od Starog zavjeta (koji predstavlja ustvari mitološko – tradicijsko – historijsku prošlost Jevrejskog naroda). Novi zavjet se sastoji od 27 knjiga (4 evanđelja, djelo apostolsko, 21 poslanica i knjiga o apokalipsi), koje su napisali različiti autori u različito vrijeme. Od Starog zavjeta koji pretendira da zastupa višemilenijumsku povijest jevrejskog naroda i njegovih najvažnijih predstavnika i eponima (Abraham/Avram/Ibrahim, Isak, Jakov/Izrael/Jakub, Josip/Jusuf, Mojsije/Musa/, David/Davud, Solomon/Sulejman), Novi zavjet pokriva jedno kratko povijesno razdoblje. Prva cjelovita lista novozavetnih knjiga obelodanjena je tek 367. god, n. e. u uskršnjem pismu Atanasija, episkopa aleksandrijskog crkvama u Egiptu.

U dijelu "Poslanice" osobito značenje imaju "Poslanice apostola Pavla", koje su moguče i najstariji dijelovi Novog zavjeta. Prva Pavlova poslanica je ona upućena Solunjanima. Međutim, postoje indicije da neke od tih poslanica (i to Timotiju I i II, Kološanima, Efežanima i Titu) nije napisao Pavle. Pored Pavlovih i pseudo-Pavlovih poslanica koje čine ubjedljivo najveći dio poslanica, nailazi se i na poslanice Jakova, Petra, Jovana i Jude. U "Poslanicama" još nema sustava novog religijskog učenja. One obrađuju pojedine postavke dogmatike i rješavaju razna pitanja iz života maloazijskih i makedonskih, kao i korintske i rimske kršćanske općine. Lik Isusa Krista nosi, kao i u "Apokalipsi", mističan karakter. Ali "Poslanice" govore o njegovom utjelovljenju, rođenju od djevice, o smrti za grijehe čovječanstva. Središnje točku Pavlovog učenja čini ideja o iskupljenju ljudskih grijeha pomoću Kristove smrti, i o njegovom uskrsnuću od mrtvih. Nigdje u "Poslanicama" nema detalja o Isusovom zemaljskom životu. "Poslanice" su napisane u vrijeme kada se kršćanstvo već odvojilo od judaizma. Njihov pisac ili pisci su vatrene pristaše propovijedanja kršćanstva među nejevrejima. Nova religija dobivala je kozmopolitski karakter. "Poslanice" su prožete eshatološkim duhom, ali u njim nema onih slika o odmazdi koje su se ukazivale piscu "Apokalipse".

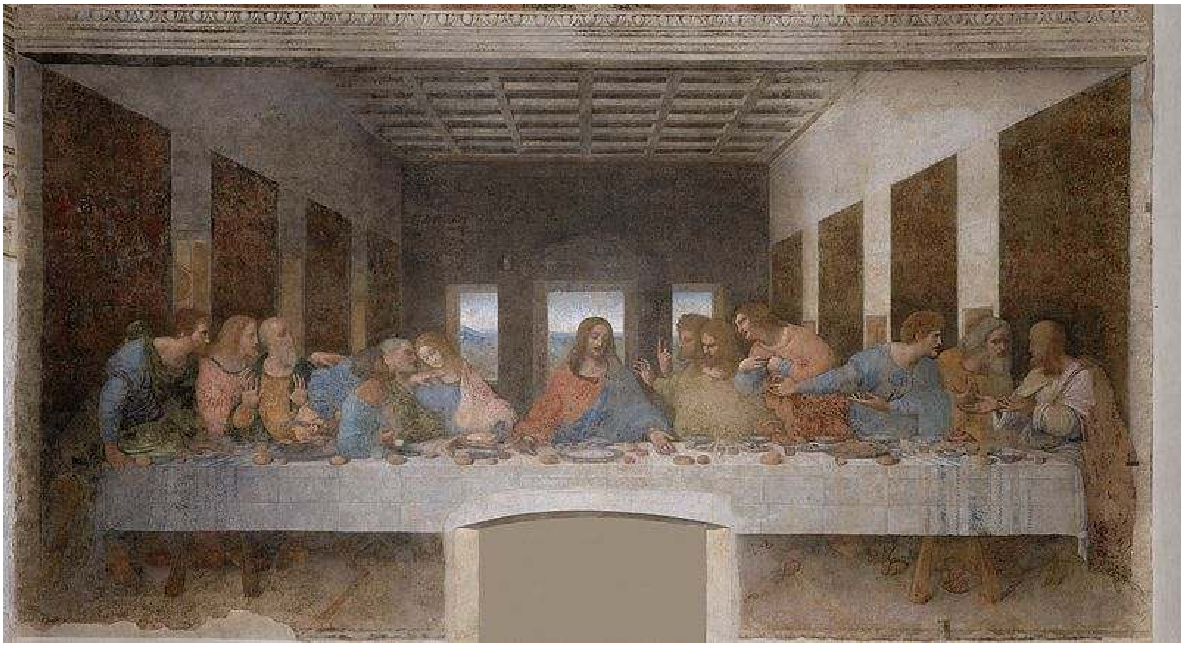
Pretpostavlja se da je Otkrovenje ili Apokalipsa jedan od najstarijih dijelova Novog Zavjeta. Napisana je krajem 67. ili na samom početku 68. god. p. n. e., u uvjetima nakon progona kršćana u Rimu, Jevrejskog rata, smrti Nerona i IV. građanskog rata. Postoji i mišljenje da je Otkrovenje nastalo u doba vladavine principsa Domicijana, oko 95. god. n. e. Riječ je o djelu judeokršćanskog karaktera, jer pisac po imenu Jovan (koji se nalazio na otoku Patmosu u progonstvu) spominje kršćanske crkve, ali se one još nisu potpuno odijelile od jevrejskih općina. Otkrovenje je namijenjeno da podigne moral kršćana u vrijeme progonstva, te to progonstvo promatra u svjetlu »velikoga Dana«, preuzimajući tu temu iz Staroga zavjeta. Progonitelji Crkve, u prvom redu tadašnja Rimska država, prikazani su kao »Zvijer« koja želi nauditi Crkvi. Glavni sadržaj knjige čini kraj svijeta, zadnja vremena, koja se piscu čine neobično bliskim: "I doći ću skoro, i plaća moja sa mnom, da dam svakome po djelima njegovima". Otkrovenje započinje kratkim uvodom, a nastavlja se pismima upućenim ka sedam maloazijskih crkvi, nakon čega slijede proročka viđenja o događajima prije i za vrijeme »velikoga dana božjega«, te zaključak. Pisac predbacuje nekim maloazijskim crkvama što njihovi članovi jedu meso od žrtva prinošenih idolima i što "bludniče", tj. stupaju u brak sa inovjercima. U uvodnom viđenju bog je prikazan kao

vrhovni gospodar svemira i ljudske sudbine, a on daje jaganjcu, koji predstavlja Krista, nalog o uništenju progonitelja. Pisac daje mističan lik Isusa, lišen ljudskih crta. Viđenje predviđa i ratove, bolesti i glad. Božji vjernici pritom uživaju posebnu zaštitu, ali njihova prava pobjeda ostvarit će se tek na nebu. Grešnike bog ne želi uništiti, nego ih ovim zlima opominje da se obrate. Naredni slikoviti opisi ponavljaju istu poruku. Konačno, grešnici koji se ne obraćaju bivaju kažnjeni, nakon čega slijedi tužaljka nad razorenim Babilonom, koji predstavlja Rim te pobjedna pjesma otkupljenih pravednika. Inače se Rim i rimski principesi nigdje izričito ne spominju u Apokalipsi, ali čitavo djelo nosi očito antirimski karakter. Rim figurira pod alegoričnim nazivom babilonske bludnice, koju očekuje stroga kazna. Isusu prethodi pojava antikrista u obliku zvijeri i kušnja ljudi. Poslije odmazde doći će spas pravednika i nastati hiljadugodišnje carstvo, poslije čega će biti stvoreno novo nebo i nova zemlja. Tako novi krug viđenja ponovno govori o uništenju »Zvijeri« djelovanjem proslavljenoga Krista. Crkva iskušava blagostanje, nakon kojega slijedi novi napad sotone i njegovo uništenje. Time konačno biva uspostavljeno nebesko kraljevstvo u kojem je savršena radost i u kojem je smrt uništena, a sve završava slikom novoga Jeruzalema.. "Apokalipsa" je napisana na grčkom jeziku, ali su njena simbolika i izrazi bliski jevrejskoj religijskoj književnosti. Svojim apokaliptičnim, futurističkim prikazom Otkrovenje je imalo i ima veliki utjecaj na kršćanski svijet i predstavlja za određene, fundamentalističke i evangelističke grupacije „gorivo“ i motivaciju za akciju. Otkrovenje je direktno vezano za doktrinu o sudnjem danu u kršćanstvu i u nešto modificiranoj formi u islamu. Inače je ideja o sudnjem danu ključna za mobiliziranje vjernika, jer su u njoj sadržani i strah i nada, i kazna i izbavljenje. Tako priča o sudnjem danu djeluje kao neka vrsta abrahamističke politike „štapa i šargarepe“. U znanstvenom smislu Otkrovenje se mora i može promatrati samo u historijskom kontekstu vremena, prostora i prilika njegovog nastanka, i vođeno motivacijom pisca Jovana (različita osoba u odnosu na evanđelistu Jovana). Inače djelo obiluje nabijenim emocijama i proizvodnjom straha, što će vrlo djelotvorno znati koristiti dominantne svjetovne i sakralne strukture u mediavelnom i kasnijim razdobljima. Osim Jovanove "Apokalipse" postojala su i druga djela istog žanra. Sva su ona nosila eshatološki karakter tj. naučavala su o dolasku kraja svijeta.

Kanonska evanđelja, koja govore o Kristovom zemaljskom životu, nisu se formirala odjednom, i sastavljena su od raznih elemenata. Njihov najstariji dio predstavljaju pouke, Kristove riječi, takozvana "logija"; jedna njihov dio bio je sistematiziran, i njima su priključeni biografski podaci o Isusovom životu. Prva tri kanonska evanđelja nazivaju se sinoptičkim, i u njima pripovijedanje o Isusovom životu ima mnogo zajedničkih crta, premda su nejednaka po stilu. Moguće je da su ova tri evanđelja imala zajednički izvor, odnosno da se nalaze u nekoj međuzavisnosti. Zasebno je četvrto, Jovanovo evanđelje, koje se značajno razlikuje od sinoptičkih jevanđelja, i sadrži i elemente drugih tradicija. Ono počinje kratkim izlaganjem učenja o Logosu. Upravo je Krist, po učenju tog evanđelista, bio utjelovljeni Logos. Biblijski kritičari Jovanovo evanđelje smatraju delom više urednika (tzv. "Johaninska zajednica"), ono je sastavljeno iz više slojeva, dostižući konačnu formu oko 90. – 100. god. n. e. Datumi nastanka kanonskih evanđelja različito se određuje, ali je navedena evanđeoska tradicija zaokružena tek najranije cc bar četiri decenije nakon Isusove smrti. Najranije, Markovo evanđelje se datira negde oko 70. god. n. e., a najlmađe Jovanovo oko 100. god. n. e. Sva četiri evanđelja, koja se smatraju kanonskim, akcentuju Isusovu smrt i uskrsnuće, ali uključuju i njegovu poruku. Crkva ih tradicionalno smatra bogonadahnutim i u cjelosti istinitim. Tako je stvorena kanonska biografija Isusa Krista, koji se smatra osnivačem nove religije. Po toj oficijelno, kanonskoj biografiji, da bi se ispunio judejski zakon i stara proročanstva, u jednom od judejskih gradova djevojka Marija/Merjem podigla je na čudan način dijete, koje, u zreloj dobi, prima krštenje od jevrejskog propovjednika Jovana Krstitelja, i posvećuje svoj život propovijedanju novog učenja. On propovijeda i čini čuda. Njegova djela nalaze potvrde u starim proročanstvima. Ali su njega zamrzili jevrejski svećenici i fariseji. Kratko vrijeme prije jevrejskog praznika pashe izdao ga je učenik Juda, tako da je od jeruzalemskog Sanhedrina bio osuđen i po presudi rimskog prefekta (pogrešno se on u historiografiji i pučkoj javnosti titulira kao prokurator) Poncija Pilata razapet na križ. Nakon tri dana Isus je uskrsnuo, javio se učenicima, a zatim uzašao na nebo. Isus je, po učenju evanđelista, bio pravi Mesija/Krist. Nakon njegove smrti, rani njegovi sljedbenici su dali sve od sebe da ubede ljude da je Isus zaista Mesija. Oni su tako dali i svoje religiozno objašnjenje za protekle događaje, verujući da je Bog preko Isusa delovao kako bi

uveo svet u eru spasenja. Njegova smrt i uskrsnuće znače spas ljudi od tzv. praroditeljskog grijeha, koji su po abrahamizmu počinili Adam i Eva. Ovakva uvjerenja su postala osnova predanja o Isusu. To predanje se ponavljalo i širilo, prvo usmenim putem, da bi potom dobilo i svoju pismenu formu u vidu evanđelja. Po kršćanskom predanju evanđelja su dela očevidaca, Isusovih apostola: Mateja, Marka, Luke i Jovana. Većina stručnjaka za Novi zavet smatra da evanđelja u Novom zavetu, koja su atribuirana prema Isusovim učenicima ili sledbenicima učenika, nisu napisali ljudi čija imena nose. Njihovi autori, odnosno priređivači, su naslovljavali evanđelja po apostolima koji su pronosili "dobru vest". Tako na primer, naslov Evanđelje po Mateju nije značio da se autor ili autori potpisuju kao Matej, već znači da je to evanđelje kakvo je podučavao Matej, odnosno evanđelje prema Mateju. Isti običaj je primenjivan i prilikom naslovljavanja apokrifnih evanđelja, pa tako Evanđelje po Judi nije pisao sam Juda Iskariotski, već zajednica koja sebe smatra čuvarima njegovog učenja. Evanđelja imaju dosta kritički stav prema jevrejskom establishmentu, što se vremenom izokreće u neprijateljstvo prema Jevrejima kao takvima. Taj paradoks, jer su prenositelji i pisci evanđelja najvjerojatnije ubjedljivom većinom i sami bili jevrejskog porijekla, je posljedica toga što su najranijih kršćani od jevrejskog establishmenta i mainsteram judaizma smatrani heretičkog sektom, otpadnicima od tzv. Mojsijevog zakona. Njih su mnogi Jevreji koji su se pridržavali više – manje glavnih strujanja judaizma tretirali sumnjivom manjinom. A onda je i izbio Jevrejski ustanak 66. god. n. e., koji je završio sa uništenjem II. Hrama. Ovaj rat je imao enormno, posredno značanje za konačno oblikovanje ranog kršćanstva. Zato se i ne mogu potpuno razumeti evanđelja Novog zaveta ako se ne prihvati da su ona u izvesnom smislu i “ratna literatura”. Tema kosmičkog rata boga i satane služi prvenstveno da se ljudski sukobi označe kao natprirodni, odnosno da se opravdaju Isusovi sledbenici i satanizuju njihovi neprijatelji. Evanđelja Novog zaveta, za razliku od Apokalipse, gotovo nikad ne poistovećuju satanu sa Rimljanima, ali ga zato dosledno povezuju sa Isusovim jevrejskim neprijateljima, pre svega s Judom Iskariotskim i glavnim sveštenicima i pisarima. U evanđeljima je lako prepoznati tendenciju da se Pontije Pilat rastereti krivice, a da se odgovornost za Isusovu smrt prenese na jevrejske vođe. Što je gorčina između jevrejske većine i Isusovih sledbenika u maloj zoni Judeja – Galileja - Samarija i širom jevrejskih općina bivala veća, evanđelja predstavljaju Pilata u sve povoljnijem svetlu, a jevrejske velikodostojnije u sve gorem svjetlu. Ovakva shema odražava kasnije kršćansko verovanje da je pad Jerusalima 70. god. n. e. božanska kazna Jevrejima koji su odbili da Isusa prihvate kao mesiju. Postojala je i namjera da se rimskim vlastima pokaže kako kršćanstvo nije izdanak pobunjeničke zavere. I po ovoj intenciji se Evanđelja razlikuju od Otkrovenja kojem je Rim glavni neprijatelj.

Na Evanđelja se nadovezuju "Djela apostolska" (Πράξεις Ἀποστόλων, *Acta Apostolorum*), koja govore o podvizima prvih propovjednika novog učenja i o tome kako se Isusova poruka počela da se pronosi Rimskim svijetom. Djela opisuju mnoga putovanja i akcije koja su poduzeli apostoli, a pretežno se bavi životom i delom apostola Petra i Pavla. Knjiga opisuje kako Duh Božiji nadahnjuje i vodi većinu dela koja vrše apostoli, odnosno stavlja izuzetno osetan naglasak na prisustvo i udeo Svetog Duha u Crkvi.[4] Knjiga Djela sadrži mnoge opise čudesnih događaja (koji su bili znak Boga da potvrđuje nauk apostoka), koje je izveo Sveti Duh kroz apostole. Oni uključuje čuotvorna izliječenja, istjerivanje zlih duhova i uskrsnuće mrtvih. Ova je knjiga stvorena relativno kasno, ali u njoj ima i ranih elemenata. Možda je „Djela apostolska“ napisao isti autor koji je napisao i Lukino evanđelje, te ove dvije knjige izvorno predstavljaju dva dijela jednog istog djela. "Djela apostolska" daju predodžbu o životu ranih kršćanskih općina.

“Posljednja večera” od Leonarda da Vinčija u Milanu.

Pored četiri kanonska evanđelja (koja je Crkva priznala kao oficijelna), postojalo je i još uvijek postoji na desetine, pa i stotine tzv. apokrifnih ili gnostičkih evanđelja (Judino, Nazarensko, Marijino, Filipovo, Petrovo, Bartolomejovo, Barnabino, Tomino, hebrejsko...itd...) o Isusu sa vrlo šarolikim, pa i dosta zanimljivim sadržajima. Nisu postojala samo nekanonska evanđelja, nego i stotine drugih spisa sa ranokršćanskom tematikom, koja je Crkva prihvatala ili odbacivala. I ova evanđelja i spisi, kao i pronađeni ranokršćanski zapisi na papirusu mogu pomoći u rekonstruiranju stvarne ranokršćanske povijesti. Ne postoji nijedan Isusu više – manje suvremeni izvor koji bi govorio o njemu. Podaci kod Tacita, Plinija Mlađeg, Svetonija (koji ne razlikuje prve kršćanske zajednice od jevrejskih) i drugih pisaca su usputne prirode, fragmentarni, prilično posredni i ne mogu dati bilo kakvu sliku o historijskom Isusu. Podatak kod Josipa Flavija koji spominje Isusa je moguće djelimično ili u potpunosti kasnija interpolacija. Zbog toga je vrlo teško odvojiti historijskog, stvarnog Isusa od onoga kako ga je oblikovalo religijsko predanje i kasnija bezbrojna tumačenja. Na osnovi sadašnjeg stupnja znanja, ipak se sa više vjerojatnoće može tvrditi da je Isus ipak postojao.

Ono što se može razlučiti kada se skine religijska, mistična, ideološka, mitološka, tradicijska i druga koprena sa osobe Isusa jeste da je on potekao iz sredine provincijalnog karaktera (u odnosu na središte jevrejskog vjerskog i političkog života u Judeji i Jerusalimu) u Galileji. Vjerojatno je rođen u kasnu zimu (sigurno nije rođen 25. decembra po julijanskom i gregorijanskom kalendaru) 6. god. p. n. e. (druga verzije datiraju njegovo rođenje u 4. ili 2. god. p. n. e.), u prosječnoj jevrejskoj porodici. U kršćanskoj tradiciji i historiografiji, a posebno u pop kulturi se uobičajilo smatrati da su Josip i njegov sin Isus bili stolari, međutim, postoje vrlo uvjerljive indicije da su oni ustvari bili klesari. Ipak Isusova sudbina nije ostala vezana za drvodjeljski ili klesarski zanat, jer je u tadašnjem jevrejskom društvu,

nabijenost religijskom, fundamentalističkom i mističkom energijom bila vrlo izražena. To je odvelo Isusa u kasnijim godinama u sferu propovijedanja i iscjeljivanja.

Uslijed čitavog niza historijskih okolnosti, kod Jevreja se još u znatno ranijim vremenima začela ideja o dolasku Mesije, odnosno Spasitelja. Moguće je da je glavni razlog za nastanak ove veoma izražene mesijanske tendencije u judaizmu bilo gubljenje političke samostalnosti uslijed asirske, babilonske, kasnije helenističke i rimske uprave. To stanje se onda uspoređivalo sa izromantiziranim dobom Davida i Solomona, koje je bez neke adekvatne povijesne podloge uzdignuto. Iz takve nostalgičarske opsesije se onda razvilo vjerovanje da mora doći neko iz Davidovog roda, ko bi bio spasitelj Jevreja. Ova ideja nosila je ispočetka vjersko-politički karakter. Mesija je trebao biti spasitelj jevrejskog naroda i radikalni propovjednici – mesijanisti bili su uvjereni da će odmah iza spasitelja doći pobjede „izabranog naroda" i njegova vladavina nad cijelim svijetom. Tako bi se ideja mesijanstva mogla tumačiti i kao kolektivni unutarnji odbrambeni mehanizam koji pomaže da se sačuva nacionalna i religijska kohezija u teškim situacijama i pod pritiskom. Ove mesijanističke ideje često su oživljavale u danima teškim po jevrejski narod. Drukčije je tumačeno mesijanstvo po jevrejskim općinama koje su se nalazile izvan Judeje, Galileje i Samarije.

Rimsko zaposjedanje Judeje, Samarije i Galileje, i pored ostavljanja određenog stupnja unutarnje autonomije (nekada višeg stupnja, nekada manjeg) je imalo golem efekt po jevrejsku populaciju. To je ustvari bio nastavak priče vezane za sukobe i previranja unutar jevrejskog religijskog, kulturnog i narodnosnog bića još iz helenističkog i hasmonejskog doba. Jevrejski milje nije bio baš oduševljen ni u potpunosti prorimskim ponašanjem predstavnika herodijanske – idumejske dinastije, koji su predstavljali najvišu političku elitu tadašnje Judeje, Galileje i Samarije. Porezi i povremene rimske ekspanade koje nisu razumijevale suštini jevrejske religioznosti su samo dolijevali ulje na vatru. Uz gubitak nezavisnosti, frustracije uslijed okruženja grčko – helenističke i rimske kulture koja posrednim putevima prodire u jevrejske pokrajine, i kriza i korupcija samog svećeničkog etablishmenta je imala efekte na pojavu i pomalo heretičkih pojedinaca i pokreta, koji su tražili povratak na „čistoću i fundamente izvornog judaizma", naravno kako je to idealizirano opisano u Starom zavjetu. Vrhovnu svećeničku čast je već decenijama pod kontrolom držala porodica Ane, koji je kupio tu čast 7. god. n. e. za zlato. Vrijeme dominacije Ane i članova njegove porodice je vrlo loše ocijenjeno u jevrejskoj tradiciji, a Ani se u rabinskoj tradiciji (zapisanoj u Talmudu) prebacuju zloupotrebe, intrige, prokazivanje. Kada se slične situacije dese i u zajednicama koje pripadaju mlađim abrahamističkim granama →kršćanstvu i islamu, u njima se uvijek slijedi isti ili sličan obrazac ponašanja.

Zbog svega navedenog sasvim je razumljivo da se u takvoj klimi izrodio se čitav niz radikalnih i manje radikalnih religijskih i političkih ideja i pokreta (kao što su npr. zeloti). Zeloti i njihova još radikalnija varijanta sikariji (koji su aktivno provodili politiku terorizma, atentata i otmica onih koje su smatrali da rade protiv njihovog shvatanja jevrejske religije i društav) su predstavljali prototip na osnovi kojeg će se u narednim stoljećima i milenijumima razvijati i druge abrahamističke ultra-ekstremne, radikalne i nasilne skupine. Jevrejsko društvo je veliku sopstvenu energiju u tim decenijama rimske supremacije trošilo na traženje novih puteva u religijskom, kulturološkom i političkom smislu. Ti putevi su često vodili u radikalizam, misticizam ili totalno povlaćenje u izolirane zajednice i područja. Posvećenost religioznim dogmama i tradicijama kod Jevreja su bile toliko snažne u ovom periodu da se nisu ustručavali i da polože život kako bi spriječili Rimljane u onome što bi oni smatrali za svetogrđe. Za Rimljane i druge poklonike grčko – rimske kulture i načina života ovo je bio neshvatljivi fanatizam. Posebno je uprava Poncija Pilata izazivala nezadovoljstva Jevreja.

Isus nije bio jedini propovjednik, i tih godina i decenija jevrejske pokrajine su obilovale raznoraznim mesijanskim, apokaliptičkim ili soteriološkim propovjedaonicima ili „prorocima" u stilu starozavjetnih proroka. Prije Titovog razaranja Jerusalima i II. Hrama bilo pojavilo čak tridesetak proroka koji su propovijedali oslobođenje Jevreja pod vodstvom mesije iz kraljevske Davidove loze. Te propovijedi, pozivi samoproklamiranih mesija ili proroka su često nailazile na plodno tlo tada vrlo turbulentnog jevrejskog svijeta, što je često završavalo neredima sa krvavim ishodom.

Isus je možda bio kršten u rijeci Jordanu od Jovana/Jahje/Ivana Krstitelja, jedne osobe koja se u tom vremenu kada su se tražili novi putevi razvitka judaizma vrlo isticala svojim propovjedničkim žarom. Odnos Isusa i Jovana Krstitelja je unekoliko kontroverzan, i još uvijek u znanstvenoj historiografiji nije razrešen. Pored oficijelnih kršćanskih – islamskih tumaćenja uloge Jovana Krstitelja u životu Isusa, po kojima je on glasnik dolaska Isusa i više – manje ima subordinirano značenje u odnosu na Isusa, postoje i drugačija dogmatska mišljenja. U još uvijek živućem gnostičkom (u osnovi ipak abrahamističkom učenju) mandeizmu Jovan Krstitelj ima posebno mjesto, znatno više nego što ga on ima u kršćansko – islamskim dogmama. Dok im je Jovan Krstitelj glavni prorok, Mandejci Isusa ne smatraju za mesiju, nego tvrde da je on izvrnuo učenje povjereno mu od Jovana Krstitelja. Po Josipu Flaviju, Herod Antipa je naredio da se uhapsi Jovan Krstitelj, koji je kasnije i pogubljen.

Isus je nesumnjivo posjedovao značajne govorničke, pa i harizmatičke sposobnosti kojom je uspijevao da okuplja oko sebe privrženike. On je vjerojatno nastupao sa idejom obnove elementarnih vrijednosti abrahamističkog judaizma, naravno onako kako ih je on shvatao. Nakon krštenja (vjerojatno u njegovoj 30. godini života) započinje njegovo značajnije javno djelovanje, koje izlazi iz lokalnih galilejskih okvira. Glavni njegov oslonac su bili njegovi najprisniji sljedbenici i pratioci, učenici od kojih je izabrao 12 apostola. Najpoznatiji njegov učenik i sljedbenik je bio Šimun/Simon, odnosno Petar (na grčkom Stijena), ribar sa Galilejskog jezera,

Isus je uglavnom naučavao u parabolama, primjerima i aforizmima, kritizirao je loše pojave tadašnje tradicije i socijalnog uređenja. Ako su riječi izrečene u evanđeljima više – manje odgovarale stvarnim Isusovim riječima, onda su one stvarno imale oblike radikalnijeg odnosa prema ortodoksom judaizmu, te pokušavale da odgovore na narasle socijalne, duhovne i političke frustracije tadašnjeg jevrejskog društva. Isusove riječi, koje su nesumnjivo nosile prizvuk suprostavljanja oficijelnom jevrejskom vjerskom establishmentu, pa i rimskoj vrhovnoj vlasti, su privlačile sljedbenike posebno u nižim slojevima jevrejskog tadašnjeg društva, te onima koji su bili poradi nekih razloga odbačeni iz mainstreama jevrejskog života (od bolesnih, preko Samarijaca pa žena koje su smatrane griješnim). To ga je direktno dovelo u sumnju ne samo kod vlasti, nego i kod svećeničke kaste kao i kod sadukeja i kod farizeja. Krešendo njegove djelatnosti se dešava kada ulazi u Jerusalim u dane prije jevrejskog praznika Pashe (u vrijeme vladavine princepsa Tiberija). Ubrzo je bio uhapšen od hramovske straže i izveden pred vrhovno jevrejsko svečeničko sudsko poglavarstvo Sanhedrin kojim je presjedavao tadašnji veliki svećenik Kajfa (zet bogatog i moćnog Ane). Optužen je za djelovanje protiv jevrejskog oficijelnog i ortodoksnog zakona, za bogohuljenje, i osuđen na smrt.

Međutim, ovaj sud nije imao ovlaštenja da ga i kazni, jer je tadašnja Judeja bila pod rimskim vrhovništvom, pa je rimski namjesnik bio taj koji bi trebao da kao zadnja sudska instanca potvrdi smrtnu presudi i da je izvrši. Zato je Isus predat rimskom namjesniku (vjerojatnije prefektu Judeje nego prokuratoru Judeje, sudeći po tekstu na „Pilatovom Kamenu“) Ponciju

Pilatu (*Pontius Pilatus;* upravljao Judejom od 26. do 36. god. n. e.), pod optužbom za izazivanje nereda. Rimljani su uvijek bili osjetljivi na sve ono što bi moglo dovoditi do remećenja stabilnosti i mira, pa je Isus i osuđen na smrt i razapet na krst (kazna koju su Rimljani preuzeli od Kartaginjana) na Kalvarijskoj gori. Navodno mu je iznad glave postavljen natpis „Isus Nazarećenin, kralj judejski".

Dijalog između Poncija Pilata i Isusa koji se pojavljuje u Jovanovom evanđelju na najbolji način ilustrira odnos grčko – rimskog poimanja svijeta i onoga abrahamističkog. Pilat postavlja pitanja, ali Isus ne odgovara na ta pitanja onako kako je to Pilat očekivao. Jednostavno rečeno Poncije Pilat i Isus se nisu razumijeli, jer su im koncepti mišljenja bili drugačiji. Oni su se naprosto mimoilazili. I to je srž problema u odnosu grčko – rimskog na jednoj strani i abrahamističkog na drugoj strani prema poimanju života. Dijalog njih dvojice se u Jovanovom evanđelju završava na sljedeći način → Isus (odgovara na Pilatovo konstataciju pitanje „Onda si ti dakle kralj?") : „Ti kažeš da sam ja kralj. Ja sam radi toga rođen i radi toga došao na svijet da svjedočim za istinu. Ko je od istine, sluša moj glas". Pilat : „Šta je istina?"

Slučaj još jednog jevrejskog propovjedaonika iz perioda nakon Isusovog pogubljenja je doveo od Pilatovog opoziva. U Samariji se 35. god. n. e. pojavila osoba koja se predstavljala kao prorok i svojim zanesenim govorima je povukao za sobom mase ljude da sa njim pođu na goru Gerazim, gdje im je obećao pokazati sakralne predmete koje je tamo tobože sakrio Mojsije. Pilat je pogrešno procijenio situaciju kao pobunu, a ne kao nenasilni pokret zanesenjaka (što je ustvari bio) i poslao je vojsku koja je na gori izvršila masakr hodočasnika. Pošto su Samarijci bili promatrani od Judejaca kao manje vrijedna i niža skupina, oni su bili više lojalni Rimu. Tamo nije bilo nereda ni buna kao u susjednoj Galileji, a Samarijci su služili i u auksilijarnim jedinicama pomažući održavati red na lokalnom području. Zato je Pilatov postupak prema njima ocijenjen od viših rimskih instanci kao ozbiljan prijestup. Kada su se Samarijci zvanično obratili Viteliju, legatu Sirije (koji je bio direktno nadređen Pilatu) sa optužbama protiv Pilata, ovaj je bio ekspresno smijenjen i poslan u Rim da se opravda.

Zanimljivi su i obrasci ideološkog profiliranja određenih "poruka" kao ključnih, skoro svetih elemenata održanja te ideologije kao dominirajuće. Zanimljiv je zato primjer "poruke" o Isusovim mukama koja je tako postavljena da čini srž predstavljanja samoga Isusa masama. Ustvari poruka o mukama proistiće samo iz opisa posljednjeg dana njegovog života, kada je svirepo mučen i razapet (što je vrlo bolna i mučna kazna) na križ. Ustvari, ostatak Isusovog života je bio, sudeći po podacima sa kojima se raspolaže, bio sve samo ne mučan. Nije se rodio u siromašnoj porodici, nije imao nikakvih egzistencijalnih problema, nije imao nikakvih ni nekih radikalnih stresnih situacija...itd... Poruka o Muhamedovoj skromnosti isto predstavlja jednu od glavnih odrednica njegovog životopisa. Ustvari, on je poticao iz dobrostojećih slojeva stanovništva i oženio se sa starijom bogatašicom. Za razliku od nekih ideoloških postavki, on je bio i pismen i inteligentan jer bi u suprotnom bilo teško razumijeti njegovo bavljenje trgovinom na veliko i pripadnost relativno višim slojevima mekanskog društva.

Nakon Isusove smrti, oko njegove osobe počele su se oblikovati priče, dodatci životopisu religijskog, soteriološkog, mesijanskog, resurekcijskog, apokaliptičnog pa i fantastičnog karaktera kako bi se kompletno njegovo postojanje doradilo u skladu sa željama onih koji su polako oblikovali prvo zasebnu sektu unutar judaizma, a onda i novi abrahamistički religijski pravac. Tako su u njegov životopis ubačeni i mnoga čudesa, posebno u vidu iscjeljivanja, pa i oživljavanja, a sve u svrhu prikazivanja njegove posebnosti i izabranosti u odnosu na druge obične ljude.

Predanje i tradicija o Isusu su sedam stoljeća kasnije imali veliku ulogu i u oblikovanju i trećeg glavnog abrahamističkog religijskog pravca→islama. Ta mitološka razrada Isusove

ličnosti, kako bi se dovela u sklad sa željema da se Isus istakne ne samo kao mesijanska, nego kao i božanska pojava vodila je tome da se Josipu odriče očinstvo, a da se Marija proglašava djevicom, pa je po tome Isus rođen od strane djevice. Većina modernih kršćana (rimokatolici, pravoslavci i veći dio protestanata) njegovo postojanje, uključujući i rođenje vidi u konceptu svetog trojstva – bog – Sveti duh – Isus, pa je on i promatran kao božanstvo (utjelovljeni sin božiji, utjelovljena božija riječ, spasitelj i otkupitelj svijeta). Pojedine manje sadašnje kršćanske grupe odbacuju trinitarijanizam. Islam (i to sve njegove denominacije) odbacuje božansko porijeklo pa i samo božanstvo Isusa, iako njegovo rođenje vidi u smislu rođenja od strane djevice, bez ikakvog utjecaja Josipa. Obje mlađe grane abrahamizma ga smatraju i mesijanskom osobom, u kršćanstvu je smatran kao dugo čekani mesija koji se najavljuje u Starom zavjetu, dok se u islamu smatra jednim od najvažnijih božijih poslanika i titulira se kao Mesija/Mesih. Njegov kasnije dodani religijski titularni naziv Krist/Hrist (grčki Χριστός→»Pomazanik«, na aramejskom Mešija, to jest »Mesija«) je postao i sastavni dio imena.

Judaizam, starija i rodonačelnička grana abrahamizma ne prihvata božansko porijeklo Isusa, i djevičansko rođenje i njegovo mesijanstvo, i mnoge druge stvari vezane za njega. Kako bi se dovelo u vezu njegovo postojanje sa mesijanskim proročanstvima iz Starog zavjeta, izmišljena je i genealoška veza sa Davidovom kraljevskom lozom. Ovo je učinjeno dosta nezgrapno kontradiktorno, jer je genealoška veza sa Davidom izvedena preko Josipa, kojem se odriče očinstvo. Radi zadovoljavanja proročanstava i zahtjeva za mesijanstvom koje proizlaze iz judaizma, i njegovo rođenje se iz Nazareta pomjera u Betlehem. Kako bi se opravdala njegova uloga spasitelja i otkupitelja čovječanstva dorađuje se priča o izdaji, mukama i razapinjanju, a ubacuje priča o uskrsnuću. Ustvari priča o uskrsnuću nakon trećeg dana i prikazivanje apostolima (od kojih su ga se neki pod pritiskom svećenstva ranije i javno odrekli) je osnovica na kojoj je iznikao novi religijski abrahamistički, kršćanski pravac. Kako bi se opravdalo postojanje institucionalizirane svećeničke forme kršćanstva, odnosno crkve, Isusu je pripisano i osnivanje Crkve kao „njegove ovozemaljske produžene ruke“, te postavljanje Petra za svoga nasljednika, odnosno prvog poglavara Crkve. Vezano za apokaliptične potrebe sudnjeg dana ubacuje se teza i vjerovanje o njegovom ponovom dolasku. Ali bez obzira na to da li je Isus želio da bude samo jevrejski fundamentalistički „reformator“/bolje reći ispravljač, kako je on to shvatao (što je vjerojatnija opcija) ili da postane osnivač-utemeljitelj drugog abrahamističkog pravca ili jedan od glavnih protagonista osnivanja rađanja trećeg abrahamističkog pravca, kasniji historijski, religijski i društveni procesi su doveli do toga da se oko njegove osobe formira kršćanstvo, kao i da postavi temelje za oblikovanje islama.

Dogmatska i ideološka tumačenja i stajališta koja su se zasnivala na Isusovom životu, djelovanju i učenju nisu se odjednom formirala, nego su bila rezultat jednog izrazito dugotrajnog procesa. Zato je proces nastanka kršćanstva i zaokruživanja njegove dogme bio dugotrajan i dosta kompleksan. Ustvari ni do dana današnjeg još uvijek ne postoji samo jedna kršćanska dogma. Sama kanonska evanđelja su nastajala u periodu nakon rušenja II. Hrama

pa do kraja I. st. n. e., znači decenijama nakon Isusove smrti. Uz to cirkulira i niz drugih evanđelja. U prvo vrijeme sljedbenici Isusa su ustvari bili promatrani kao posebna jevrejska sekta, i prve skupine najranijih kršćana poticali su iz jevrejskog miljea. Sama rana kršćanska zajednica je bila dosta malobrojna i nije izlazila iz širih okvira judaizma, bar neposredno nakon Isusove smrti. Nazivani su Nazarencima, dok ih današnja historiografija definira kao judeokršćane. Tu ranu zajednicu okupljenu primarno u Jerusalimu i njegovoj judejskoj i galilejskoj okolici vodili su Isusov brat Jakov, Petar i Jovan apostol. Ali i pored toga oni su bili izloženi progonima od strane zvanične jevrejske vlasti. Tako su se desile i prve smrti kršćanskih mučenika, kao što su bili Stefan (optužen za blasfemiju protiv Mojsija i boga i govor protiv Hrama i Zakona od strane Sanhedrina) koji je bio kamenovan do smrti i apostol Jakov (brat Jovana apostola), kojeg je dao da ubije Herod Agripa 44. god. n. e. 62. god. n. e. tadašnji prvosveštenik Jerusalema Anan ben Anan osudio je na na smrt kamenovanjem i Jakova, brata Isusova. Mučeništvo i njegovo propagiranje i propagandiziranje će vremenom postati najvažniji katalizator za homogeniziranje i mobiliziranje abrahamističkih vjerovanja. Sa druge strane kada se kršćanstvo bude profiliralo kao zaseban abrahamistički religijski pravac, temeljna krivnja za Isusove muke će biti prebaćena na Jevreje kao kompletnu zajednicu, što se vidi i u evanđeljima u kojima se uloga Pilata u pogubljenju Isusa prilično relativizira, što definitivno nije odgovaralo stvarnom stanju. Izgleda da su u pokušajima da se dodvore rimskom poretku, koje je na njihovu zajednicu gledalo sa izrazitom sumnjičavošću, ranokršćanski pisci rimskog namjesnika Pilata praktično proglasili nevinim u procesu i pogubljenju, svalivši punu krivicu na zajednicu kojoj je Isus izvorno pripadao.

Ključni prijelom za nastanak kršćanstva predstavlja djelatnost Šaula/Saula/Savla. On je rođen u gradu Tarsu, jednoj heterogenoj zajednici izvan matičnog jevrejskog područja. Iako je rođen u tradicionalnoj, farizejskoj jevrejskoj porodici, njegov otac je radi određenih zasluga dobio rimsko građanstvo, pa je nosio i rimsko ime *Paulus*, odakle potiče i naše ime za ovog kršćanskog sveca Pavle ili Pavao. On je obrazovan u jevrejskoj ortodoksiji i bio je u početku pristalica farizeja. Učestovao je i u prvim napadima na Nazarence, pa je bio prisutan prilikom kamenovanja Stefana. Po religijskom predanju na putu u Damask, gdje je trebao učestovati u progonu Nazarenaca, je doživio iskustvo koje ga je odvelo ka prihvatanju nazarenskog učenja. Pavle je to učenje dodatno produbio, dotjerao i krenuo u značajnu misionarsku djelatnost. On je mnogo putovao po istočnom Mediteranu i istočnim rimskim provincijama. Obično se govori o njegova četiri putovanja. Na njima je najprije ulazio subotom u sinagoge te Jevrejima naviještao evanđelja, a kad ga oni ne bi prihvatio, onda se obraćao i nejevrejima. I tu započinje njegov sukob sa judeokršćanskom zajednicom u Jerusalimu. Pavle je počeo propovijedati Isusov nauk, naravno nakon prolaska kroz Pavlovu redakciju i onima koji nisu bili „obrezani“, tj. nejevreji, kao što su Sirijci, helenizirani stanovnici Levanta i Male Azije...itd. To je podrazumijevalo i određeno napuštanje nekih tradicionalnih postavki judaizma (nejedenje svinjetine, obrezivanje), što je nailazilo na nerazumijevanje judeokršćanske zajednice u Jerusalimu. Pavle je na svojim putovanjima doživio niz avantura, brodoloma i drugih nedaća, ali i uspjeha u širenju misionarskog učenja nazarenaca, naravno

onako kako ga je on vidio. On je širio i univerzalističku poruku koja je nudila rješenja svim ljudima bez obzira na narodnosno porijeklo, stalež i rod, što je isto bilo u suprotnosti sa načelima jevrejskog eksluziviteta. Pavle je ustvari svojom obimnom misionarskom djelatnošću otvorenom i prema nejevrejima najviše uticao na to da se nazarensko učenje pomjeri sa staza judeokršćanstva na izrastanje u novi, posebni religijski pravac →kršćanstvo.

Judeokršćanska zajednica nazarenaca je nastavila svoje postojanje vođena članovima i potomcima Isusove porodice do u II. st. n. e., kada je postupno nestala. Sa druge strane krščanska zajednica koja se profilirala van okvira judaizma je nastavila i svoje postojanje i širenje. Kršćani su nastavili poštovati prijevod Starog zavjeta Septuagintu, koji je bio u upotrebi kod onih jevrejskih zajednica koje su govorile grčkim kao svakodnevnim jezikom (npr. u Aleksandriji). Jezik komuniciranja među kršćanima u to doba bio je grčki. Simbol ranih kršćana je postala riba jer na grčkom ἰχθύς/ichthys (u značenju riba) predstavlja akronim za izraz „Isus Krist, Božji Sin, Spasitelj". U II. st. n. e. kršćani su prešli sa slavljenja subote na slavljenje nedjelje, čime su se još više udaljili od judaizma. Isus se nesumnjivo suprotstavljao etabliranom svećeničkom establishmentu i organiziranoj hijerarhiji, a imao je i posebna stajališta u odnosu na vladajuću dogmu. Međutim, povijesnom ironijom današnje tumaćenje života i djelovanja Isusa se koristi kao opravdanje za postojanje i dominaciju svećeničke hijerarhije i "crkvenog" establishmenta u kršćansko - islamskom miljeu.

Problem u odnosu kršćanstva prema rimskom svijetu je bio iste prirode, kao onaj koji je judaizam imao prema grčko – rimskoj kulturi shvaćenoj u općem smislu. Rimljani su još manje razumjeli kršćanstvo od judaizma, i njegov dogmatski i fanatični pristup je bio u potpunosti stran originalnom rimskom biću. Uslijed sadašnje dominacije kršćanskih i drugih abrahamističkih religijskih pravaca i denominacija, predimenzionira se uloga i značenje kršćanskih zajednica u I. st. n. e., posebno u ovom periodu do Neronovog progona. Ove skupine su bile malobrojne, i uglavnom su obitavale u najnižim slojevima tadašnjeg rimskog društva. Smatrane su nečim tajanstvenim, egzotičnim i nejasnom novotarijom, pa samim tim i sumnjivim, što je opet imalo kao posljedicu imalo da se od njih i strahuje. Zato i nije čudilo da se protiv njih dižu raznorazne optužbe, često neopravdane, a cirkulirale su i najraznoraznije glasine, pa i klevete, o njima. Sam Tacit ranoj kršćanskoj zajednici u Rimu pripisuje navodna zlodjela koja su činili, a zbog kojih su omraženi, te navodnu mržnju na ljudski rod, a kršćansko učenje naziva gnusnim praznovjerjem i zlom koje se rodilo u Judeji i raširilo po Rimu. Slično mišljenje o ranim kršćanima ima i Svetonije, koji isto govoreći o Neronovom progonu kaže da su „kršćani vrsta ljudi odanih novom i opasnom praznovjerju".

Za obrazovane Rimljane I. st. n. e., a i kasnije, religijsko predanje o Isusu je bilo slabo razumljivo i slabo logično (posebno priča o uskrsnuću; prema kojem su se Rimljani i Grci odnosili na sličan način kao npr. danas mi prema scijentologiji), zato i ne čude ovakvi stavovi jednog Tacita, pa i mnogih drugih istaknutih Rimljana. I zato je ranokršćanska zajednica u Gradu mogla biti savršen poligon za Neronovo planirano prenošenje bijesa mase.

Za najraniji sačuvani zapis kanonskog Novog zavjeta se smatra fragment sa papirusnog kodeksa poznat kao P52 i koji se nalazi u biblioteci John Rylands – univerzitetskoj biblioteci u Manchesteru, Velika Britanija. Riječ je o fragmentu Jovanovog evanđelja, napisanom na grčkom jeziku i alfabetu, tipom koji je svojstven hadrijanskom razdoblju. Okvirna datacija je prva polovica II. st. n. e.

Progon kršćana iz 64. god. n. e.

Rim, kao glavni grad mediteranskog svijeta nije mogao da bude udaljen od predstavnika kršćanstva. Oni su se prvo pojavili unutar jevrejske kolonije u Gradu, što je dovelo do problema i nemira unutar nje, radi čega je došlo i do državne intervencije za vrijeme principsa Klaudija. Kako izgleda kršćanska zajednica u Gradu nije oslabljena intervencijom Države u klaudijevsko doba, i brzo je izašla iz okvira judaizma i judeokršćanstva, pa se počela širiti, po pavlijanskom modelu i među nejevrejima u Gradu. Naravno, to širenje ne treba predimenzionirati, ipak je riječ o tada malobrojnoj zajednici, uglavnom orijentiranoj na najniže slojeve stanovništva Grada. Ipak ta zajednica koja se stvorila u kosmopolitskom Gradu, postala je i brojnija i značajnija od one u Jerusalimu. Po kršćanskoj predaji, u Grad iz različitih razloga dolaze i Pavle i Petar.

Progon se vjerojatno dogodio u jesen 64. god. n. e., sa kulminacijom pogubljenja u toku praznovanja oktobarskih "*dies imperii*" principsa Nerona, odnosno proslave njegove desetogodišnjice vlasti. Prvo su pohapšeni oni koji su ispovjedali kršćanstvo, a onda su oni pod ispitivanjem prokazali i mnoge druge. Pogubljenja su bila masovna, i imala su razlilčite oblike. Neron je izgledao želio da ta pogubljenja pretvori u javnu zabavu. Glavni izvor za ovaj progon kršćana je bio Tacit, koji je naveo da je golemo mnoštvo (*multitudo ingens*) kršćana bilo je predano smrti na mukama. Potpuno je moguće da je Tacit, polazeći od onog što je znao o njemu suvremenim kršćanima, preuveličavao razmjer progona,

Tako su ih oblačili u kože divljih zvijeri, i onda puštali razdražene pse na njih. Razapinjali su ih na krstove i palili, da budu buktinje kada padne noć. Neron je čak otvorio svoje vrtove za ovu vrstu predstava, te je priređivao cirkuske igre sa trkama u kojima je čak i sam učestovao. Po Tacitu : „mada su kršćani inače bili krivi i zasluživali najtežu kaznu, rađala se u narodu samilost prema njima jer su padali kao žrtve svireposti jednog čovjeka, a ne za opće dobro". Po kršćanskoj predaji i tradiciji za vrijeme Nerona su stradali u Rimu i Petar i Pavle, i to prvi tako što je razapet na krst sa glavom nadole, a potonjem je odrubljena glava (jer je bio rimski građanin, a oni se ne razapinju). Progon iz 64. god. n. e. se duboko utisnuo u kolektivno sjećanje kršćana i nesumnjivo je imao efekta za dalju profilaciju ovog religioznog pravca, utisnuvši u njegova vjerovanja neke

dodatne apokaliptične aspekte. Neron je u tekstovima ranokršćanske predaje i tradicije smatran i Antikristom, koji će se i vratiti. Pojedini moderni biblisti i historičari smatraju da je i broj 666 u Knjizi Otkrovenja (koja je nastala u vremenu nakon završetka ovog progona) u Novom Zavjetu ustvari code (kod) za Nerona.

Iako je progon krščana u Rimu u jesen 64. god. n. e. bio nesumnjivo brutalan, potrebno je istaći da je on bio lokalnog karaktera i to samo u Gradu, i da ranokršćanske i judeokršćanske zajednice u drugim dijelovima rimskog svijeta nisu bile napadnute. Uvriježeno je mišljenje u pučkoj kulturi da su kršćanske zajednice bile kontinuirano proganjanje u vrijeme prva tri stoljeća nove ere od strane Rimske države i njenih institucija, te da su zbog toga bile u nekom stanju stalne ilegale. Ustvari glavni problem u odnosu Rimske države i kršćana i glavni razlog progona bio je odnos prema carskom i državnom kultu. Krščani su odbijali da učestvuju u podržavanju kulta carskog genija, odnosno deificiranog preminulog princepsa i dominusa, i boginje Rome. To odbijanje se shvatalo kao izdaja, tako da je rezon za progone kršćana bio političke, a ne religijske naravi.

Dostignuti stupanj mučeništva i muka koje su pretrpile od Rimske države za kršćane su bile gorivo koje je nadahnjivalo njihovu unutarnju energiju, koheziju i misionarsku djelatnost u smislu spašavanja „tuđih duša“. Ta slika stalnog mučeništva i patnje kršćanskih zajednica iz prva tri stoljeća nove ere je nezaobilazni motiv i stub ideološkog nastupa i promocije kršćanskih zajednica sve do današnjeg dana. To je potpuno pogrešno uvjerenje, jer je riječ o izrazitom predimenzioniranju i preuveličavanju stvarnih činjenica, a sve u svrhu ideoloških potreba. Progoni su bili sporadične naravi i dešavali su se u intervalima od po nekoliko decenija, pa i duže razmaka i često su imali lokalni karakter. A i broj onih koji su stradali od strane Rimske države radi toga što su bili kršćani i propovijedali kršćanstvo za puna tri stoljeća nove ere je bio mnogostruko manji od broja onih koji su stradali u ciklusima nereda i međusobnih sukoba između kršćanskih sekti katolika-ortodoksa, donatista i arijanaca u IV. st. n. e. Čuveni historičar Edvard Gibon u svome djelu „Opadanje i pad Rimskog Carstva“ navodi da „se mora priznati da su kršćani tokom svojih unutrašnjih gloženja jedni drugima nanijeli daleko veće muke nego što su ih doživjeli od žara bezvjernika (Gibon misli na neabrahamiste op. a.).“ Kada se uspoređuje sa abrahamističkim državama iz srednjeg vijeka i ranog novog vijeka, Rimska država je i pored povremenih progona kršćana bila ipak znatno manje ratobornija i neprijateljskija prema njima, nego što su ove države bile prema drugim „inovjercima“.

Pizonova zavjera 65. god. n. e.

Najveće iskušenje po Neronovu vladavinu desilo se 65. god. n. e. i vezano je za ličnost Gaja Kalpurnija Pizona (*Gnaeus Calpurnius Piso*, konzul za 41. god. n. e.). Riječ je o jednom zavjereničkom pokretu koji je u svoje redove uveo veliki broj istaknutih pojedinaca, političara pa čak i žena. Pizon je naslijedio od svojih roditelja veze sa mnogim istaknutim familijama i značajno bogatstvo, a i poticao je iz drevne i ugledne loze Kalpurnija Pizona. On je bio i relativno popularan i u narodu i među višim slojevima, a bio je talentiran i u govorništvu i pjesništvu, te u teatru (kao tragički glumac), ali se nije baš isticao nekim čvrstim karakterom i nije se odricao uživanja. Pizon je već jednom ranije osjetio princepski hir i to za vrijeme Kaligule, koji mu je oteo ženu na dan njegovog vjenčanja, a dvije godine kasnije ga i protjerao. Nakon smrti Kaligule, novi princeps Klaudije je pozvao Pizona natrag u Rim i postavio ga za kolegu konzula.

Zanimljivo je da Tacit u svoj opis Pizonove zavjere započinje opisom niza nedaća i primjera Neronove tiranije koji su pogađali Državu nakon velikog požara iz 64. god. n. e., te niza predskazanja koja su se pojavljivala. Nesumnjivo je veliki požar i sve ono što je uslijedilo nakon toga, uključujući i progon kršćana u Rimu i Neronov sve ispoljeniji ekscentrizam i despotizam, te artističko javno ponašanje su prelili čašu strpljenja gornjih slojeva rimskog

društva pa i dijela oficirskog sloja pretorijanske garde. Zato i ne čudi da je započela konspiracija sa ciljem zamjene na tronu principsa. Njeno vođenje je preuzeo Pizon, tada močni i ugledni senator i konzular. Zavjera je uključivala umorstvo Nerona i vojni puč uz pomoć Fenija Rufa (sukomandanta pretorijanske garde) koji je trebao Pizona dovesti u tabor Garde gdje bi bio formalno proglašen za novog principsa. U zavjeri je uključen veliki broj istaknutih Rimljana, koji su bili užasnuti Neronovim ponašanjem i koji su smatrali da on vodi Državu u propast, ali su imali i različite ciljeve (bilo ih je i onih prorepublikanskih). Glavni oslonac zavjere uz Pizona su bili i Subrije Flav (*Subrius Flavus*), tribun pretorijanskog suda i centurion Sulpicije Asper (*Sulpicius Asper*).

Malo je nedostajalo da zavjera propadne još ranije, jer je žena po imenu Epiharida (*Epicharis*), misleći privući u redove zavjere Volusija Prokula (*Volusius Proculus*) komandanta flote u Kampaniji, nenamjerno njemu otkrila zavjeru, ali bez imena i detalja. Prokul je umjesto pridruživanja zavjeri, Epiharidu prijavio Neronu. Ali na istražnom suočenju njih dvoje, Epiharida je uspjela da ušutka Prokula, jer nije bilo ni drugih dokaza ni svjedoka. Ipak je Epiharida zadržana u zatvoru.

Ipak je zavjera na kraju propala, jer je Milih (*Milichus*), oslobođenik jednog od istaknutijih zavjerenika senatora Flavija Skevina, saznao za konspiraciju i 19. IV. 64. god. n. e. prijavio je prvo Epafroditu (*Epaphroditos*), oslobođeniku i tada Neronovom povjerljivom sekretaru, a zatim i samom Neronu. Detalji zavjere su bili otkriveni tek nakon što je istraga obuhvatila i drugog zavjerenika Antonija Natalisa, jer se Skevine i Natalisove izjave nisu podudarale i oni su uhapšeni. Suočeni sa mučenjem, oni su progovorili, i to prvi Natalis koji je bio i upućeniji u zavjeru. Nakon toga je uslijedio brzi obračun sa zavjerenicima, a tih dana Grad je ličio kao da je pod opsadom. Vojnici su držali pod kontrolom najvažnije tačke u Gradu i Italiji.

Postoji i druga verzija, koja se nalazi u Plutarhovim Moralijama, koja govori kako je zavjera otkrivena. Jedan zavjerenik je neodgovonom nepažnjom, jednom osuđenom zatvoreniku, rekao da čuva nadu jer će se uskoro sve promijeniti. Zatvorenik je to prijavio, zavjerenik je bio mučen i sve je izašlo na vidjelo. Moguće je da je ova verzija apokrifna.

Neron je posebno povjerenje imao u principsku, germansku stražu, koja je bila neka vrsta njegove tjelesne straže. Pizonu i drugim vođama zavjere je naređeno da počine samoubistvo. Za učešće u zavjeri ili bar za saznanje o njoj su optuženi i Seneka, pjesnik Marko Anej Lukan i satiričar Petronije. I oni su izvršili samoubistvo. Vezano za obračun koji je uslijedio sa zavjerenicima, ili onima za koje se mislilo da su zavjerenici 19 istaknutih pojedinaca je smrtno stradalo (među kojima i designirani konzul Plaucije Lateran), a 13 je protjerano. Konzul Atik Vestin je izgleda stradao (i to za vrijeme svoje službe) više iz Neronove želje da ga se riješi, nego iz stvarne upletenosti u zavjeru. Po Svetoniju Vestin je stradao jer je Neron želio da dođe do Statilije Mesaline, tadašnje Vestinove supruge. Neron je ustvari zavjeru iskoristio da bi se riješio (umorstvom ili egzilom) i onih koji ustvari nisu bili upleteni u zavjeru.

Marko Enije Lukan je bio čuveni pjesnik, porijeklom iz Kordube/Kordove i rođak Seneke. Uspon Seneke i Lukana, rodom iz hispanskih provincija, je bio i neka vrsta prologmene za buduće careve porijeklom iz ovih provincija i na najbolji način reprezentira kulturološko, društveno, ekonomsko i političko jačanje značenja Hispanije u okviru rimskog svijeta. Iduće II. stoljeće će predstavljati i doba dominacije hispanskih provincija.

Lukan je bio odlično obrazovan u retorici i stoičkoj filozofiji, a bio je pod tutorstvom Seneke. U početku je bio bliski prijatelj Nerona, sa kojim je bio vršnjak, pa je protežiran i karijeri a dobio je i nagrade za pjesničko umijeće na *quinquennial Neronia* 60. god. n. e. Po Tacitu Anej Lukan se zavjeri priključio jer je Neron, u svojoj budalastoj zavisti, želeći da uguši pjesničku slavu Lukana zabranio da mu se izdaju pjesme. Po Svetoniju, Neron je izgubio interes u prijateljstvu sa Lukanom, i ovaj mu je odgovorio pišući uvredljive poeme i pjesme o Neronu. I gramatičar iz VI. st. n. e. Vaka (*Vacca*) i pjesnik Stacije izgleda da potvrđuju da je Lukan pisao uvredljive i optužujuće pjesme o Neronu. I posljednje knjige glavnog Lukanovog djela „Farsalija/ *Pharsalia*" (ili *De Bello civili*), epa o II. rimskom građanskom ratu su antimonarhijske i prorepublikanske.

Siže spjeva "Farsalija" sačinjava rat između Pompeja i Cezara. Siže spjeva i piščeve simpatije pokazuju njegovu sklonost senatorskim oporbenim krugovima. Pisac osuđuje građanski rat, koji on definira kao zločin. Glavni je junak njegovog djela Sloboda (*Libertas*). Cezar je prikazan kao okrutan i krvožedan čovjek; Pompej je, naprotiv, oličenje plemenitosti. Ali se najviše od svih slavi Katon Mlađi, koji je, po Lukanovom mišljenju, dostojan toga da se u njegovu čast podižu oltari. Spjev "Farsalija" napisan je pod utjecajem Vergilijeve "Eneide", koju je Lukan htio zasjeniti, pretendirajući na besmrtnost svog djela. U "Farsalijama" se još u većoj mjeri nego u "Eneidi" osjeća utjecaj retorike, što se naročito očituje u dugim govorima osobâ i piščevim digresijama. Osim toga, u spjevu ima živih scena, a opisi svakojakih razračunavanja, ubojstava itd. odlikuju se krajnjim naturalizmom.

Možda je ova Lukanova aktivnost, a ne Neronova ljubomora, bili uzrok zabrane objavljivanja njegovih djela. Lukan je mnogo pisao, ali je sačuvano do danas samo njegovo epsko djelo Farsalija, dok su izgubljeni : *Catachthonion, Iliacon, Epigrammata, Adlocutio ad Pollam, Silvae, Saturnalia, Medea, Salticae Fabulae, Laudes Neronis, Orpheus, Prosa oratio in Octavium Sagittam, Epistulae ex Campania, De Incendio Urbis* (u kojem on možda indirektno optužuje Nerona za paljevinu ili za nedolično ponašanje za vrijeme požara). Pripisuje mu se i djelo *Laus Pisonis.*

Nakon konačnog otkrivanja zavjere Epiharida je izložena stravičnom mučenju. Međutim, ona se za razliku od muških zavjerenika koji su suočeni samo sa pretnjom sprava za mučenje izdavali sve i svašta, uključujući i bliske članove familije, nije dala slomiti i nije priznala ništa niti je otkrila bilo koje ime. Nakon prvog dana kada su se nosili ponovo na mučenje (jer su joj udovi bili smrskani), Epiharida je uspijela izvršiti samoubistvo improviziranim vješanjem. Tacit joj odaje dužno poštovanje u svojim Analima. Jedino je Natalis optužio Seneku za učešće u zavjeri i to dosta indirektno, ali i to je bilo dovoljno Neronu da se riješi svoga nekadašnjeg učitelja, tutora, mentora. Neron je naredio Seneki da mora umrijeti. Seneka je primivši tu naredbu, pristupio njenoj realizaciji na stoički način, u stilu drevnih Rimljana. On je odlučio da umre tako što će rasjeći vene, a pridružila mu se i supruga Pompeja Paulina. Seneka se dugo mučio da umre, pa su mu načinjene rane i na nogama i ispod koljena, čak je popio i otrov koji nije djelovao i na kraju je ušao u bazen sa toplom vodom i na kraju je odnesen u toplo kupatilo gdje se ugušio u pari. Neron nije imao ništa protiv Pauline i naredio je da se spriječi njena smrt i zato su njene vene podvezane, i krvarenje zaustavljeno. Ona je poživjela još nekoliko godina, čuvajući dostojno uspomenu na muža.

Kada je Neron upitao Subrija Flava zašto je pogazio vojničku zakletvu lojalnosti princepsu, ovaj je odgovorio : „Mrzio sam te, nijedan od vojnika nije ti bio vjerniji od mene dok si zasluživao ljubav. Počeo sam da te mrzim kada si ubio majku i brata, postao kočijaš, glumac i palikuća." Subrijine riječi na najbolji način pokazuju konačni dekadens julijevsko – klaudijevske vladajuće, princepske loze, i da je njihovo vrijeme jednostavno isteklo. Rimska vrlina se jednostavno više nije mogla ni na koji način poklopiti sa julijevsko – klaudijevskom

lozom. Neronu je tako predodređeno da bude posljednji iz te vladajuće loze, koja je započela sa Augustom. Nakon Pizonove zavjere, Neron je iskoristio priliku da stavi tačku i na eventualnu konkurenciju na Augustovo nasljeđe, tako što je 16-godišnjeg Lucija Torkvata (sina Marka Junija Silana pogubljenog 54. god. n. e. i praprapraunuk Augusta, odnosno unuk Augustove unuke Emilije Lepide) za vođu navodnog prevrata u kojem je kao učestovao i Gaj Kasije Longin (*Caius Cassius Longinus*; muž Lucijeve tetke Junije Lepide koja je preuzela brigu o svome nećaku nakon umorstva njegovog oca). Gaj Kasije je uz to bio i direktni potomak Gaja Kasija, liberatora. Protiv ove trojke je proveden montirani proces sa lažnim, monstruoznim i fabriciranim optužbama. Po senatskoj odluci Lucije i Kasije su kažnjeni progonstvom. Lucije je odveden u apulski grad Bari, gdje je likvidiran, ne bez dostojnog mladićevog otpora.Kasije je prognan na Sardiniju. Nakon toga redali su se i druge montirane optužbe i likvidacije istaknutih Rimljana, i to često preko optužbi oslobođenika ili potkazivača, koji su u neronovskom režimu stekli značajnu moč. Pizonova zavjera je izgleda utjecala na pojačavanje Neronove paranoje i početak čistki. Često je i Neronova, njegovih suradnika i potkazivača pohlepa bila dovoljna motivacija za ove čiste. Tako su bogatstvo i ugled bili uzrok za osuđivanje pojedinih osoba. "Šestoro gospodara posjedovalo je polovicu Afrike, sve dok ih nije pogubio princeps Neron" kaže na jednom mjestu Plinije Stariji. Neron je mijenjao i imena mjeseci, ali nakon njegovog pada vraćeni su tari nazivi.

Tacit, Plutarh i Plinije Stariji opisuju Petronija (konzul za 62. god. n. e.) izrazom *elegantiae arbiter* na dvoru Nerona. To bi značilo da je on bio neka vrsta fashion moderatora i glavnog Neronovog savjetnika što se tiče mode, i to i u vezi oblačenja, i u vezi ponašanja. Riječ je o osobi koja se u potpunosti predala hedoniziranom načinu životu i luksuzu. Njemu se pripisuje djelo Satirikon, iako još uvijek to nije sa preciznošću utvrđeno. Zbog zavisti Tigelinove, Petronije se i sam morao suočiti sa optužbom da je na neki način povezan sa Pizonovim zavjerenicima (konkretno Skevinom). U noči kada je izvršio samoubistvo rezanjem vena, vodio je sasvim normalnu večer, a sastavio je i spisak svih Neronovih skandala, ljubavnika i ljubavnica te opisao sve njegove orgijastičke ludorije i poslao ga zapečaćenog Neronu.

Satirikon koji se pripisuje Petroniju je jedno od največih djela latinske proze. Nažalost djelo je samo djelimično sačuvano i poznate su samo neke njegove epizode. Glavna lica "Satirikona" jesu sitni pustolovi koji putuju po Italiji. Dosta prostora u sačuvanim fragmentima posvećeno je gozbi Trimalhiona – bogatog oslobođenika i tipičnog skorojevića koji nastoji luksuzom i gozbama oponašati aristokraciju. Figura Trimalhiona, kao i njegovih gostiju, donijeta je u obliku parodije, ali u opisu gozbe ima i dosta realističnih crta. Djelo ima satiričnu značajku, a po svom žanru podsjeća na pustolovni roman novog vijeka. Karakterističnu crtu djela predstavlja odlično poznavanje italskog života. Roman je napisan pravilnim klasičnim jezikom, ali pisac često umeće prostodušne riječi i izraze. Zato "Satirikon" ima veliko značenje za proučavanje takozvanog vulgarnog latiniteta.

Vrhunac Neronovih čistki 66. god. n. e. bila je likvidacija Trazeje Peta i Barea Sorene. Neron je odavno iz čitavog niza razloga mrzio Trazeju, koji se isticao politikom kredibiliteta i uvjerenja i bio poznat kao karakterna osoba. Glavni tužitelj protiv Trazeje je bio njegov osobni neprijatelj Kapiton Kosutijan. Obračun sa Trazejom i Sorenom se desio kada je u Rim došao Tiridat, pa je narod bio zabavljen ovom velikom manifestacijom. Trazeji, Sorenu i njegovoj kćerci Serviliji je dopušteno da sami odaberu smrt, a veliki broj i drugih je optužen i kažnjen (uglavnom progonstvom) zajedno sa njima dvojicom. O Neronovim pogubljenjima detaljno izvještava Svetonije u poglavljima XXXV – XXXVII. Izgleda da je otkrivanje zavjera dovelo Nerona u sumnju prema uglavnom Senatu, pa je i to rezultiralo sve većim jazom njega i Senata. Neron je na vrlo javni način pokazivao tada svoju odbojnost prema senatorima, a i progoni nakon 64. god. n. e. su pogađali upravo senatorski red, sa namjerom potkopavanje njegove moći, utjecaja i bogatstva. Neron je tako samom sebi ustvari zapečatio sudbinu.

Neronova putovanja i planovi

Neron nije mnogo putovao izvan okoline Rima i jedino njegovo bitnije putovanje u provincije je bilo ono u Ahaju, odnosno u balkansku Grčku. Od puta u Aleksandriju je odustao zbog nekih loših znamenja. O putu u Ahaju koje se desilo nakon Pizonove zavjere i obračuna sa Trazejom Petom, vrlo detaljno izvještava Svetonije. Neron je na put bio motiviran primarno željom za pokazivanjem svoga artističkog umijeća, pa je i izjavio da jedino Grci umiju slušati i jedino su oni dostojni njega i njegove umjetnosti. To putovanje je ustvari bolje opisati kao umjetničku turneju Nerona, nego kao neki državnički posjet. On je u Grčkoj redom obišao sva natjecanja, počevši već od samoga iskrcavanja. Želeći da učestvuje na svim grčkim umjetničkim natjecanjima i igrama, naredio je da se i ona natjecanja koja padaju u drugo vrijeme, sva skupe na jednu godinu. Dok je bio u Grčkoj potpuno je zanemario državne poslove u Rimu, i pored podsjećanja oslobođenika Helija da neki poslovi u Rimu zahtijevaju njegovu nazočnost. Dok je Neron pjevao, nije bilo dozvoljeno ni iz koga razloga da se izađe iz teatra. Sudeći po Svetonijevom opisu Neron se prilično uživio u ulogu natjecatelja. On na grčkim natjecanjima nije nastupao samo kao pjevač ili dramski (tragički) glumac nego i kao takmičar u trkama kočija, pa je u Olimpiji nastupio vozeći desetoropeg. U svim tim igrama i natjecanjima Neron je naravno proglašavan pobjednikom, pa i u utrci u Olimpiji u kojoj je pao sa kočija i morao napustiti utrku prije kraja. Odlazeći iz provincije Ahaje, Neron je na dan Istamskih igara (28. XI. 67. god. n. e.) u znak zahvalnosti čitavu provinciju proglasio slobodnom, a sudije na natjecanjima je nagradio rimskim građanstvom i velikom svotom novca. "Drugi vladari – stajalo je u Neronovom govoru, održanom u Korintu na Istamskim igrama, a koji je slučajno sačuvan – davali su privilegije pojedinim gradovima: Neron je darovao slobodu čitavoj provinciji".

Davanje slobode je podrazumijevalo da su provincijske *civitates* i zajednice dobile status „slobodnih i savezničkih država", znači neku vrstu visoke autonomije i to bez plaćanja tributa i izmirivanja drugih obaveza.

Dok je bio u balkanskoj Grčkoj, namjerio je da prokopa Korintsku prevlaku, pa je osobno sam prvi lopatom iskopao zemlju, sasuo je u košaricu i na ramenima je iznio. U Italiju se vratio u stilu trijumfatora, a u sam Grad je ušao u onim kolima u kojima se August vozio za svoga trijumfa.

Neron je planirao i (neostvarenu) vojnu i do Kaspijskih vrata, pa je u u svrhu unovačio novu i specijalnu legiju, a zvao ju je falangom Aleksandra Velikog. Izgleda da se Neron zanosio time da postane neki novi Aleksandar Veliki. Neron je poslao i jednu istraživačku ekspediciju sa ciljem pronalaska izvora Nila. To bi bio prvi korak ka zaposjedanju Etiopije, odnosno zemalja južno od Egipta. Seneka (u raspravi "*De Nubibus*" iz *Naturales Quaestiones*) je glavni izvor za ovu ekspediciju. I Plinije Stariji je zabilježio jednu ekspediciju prema jugu, duž Nila. Dok većina znanstvenika misli da je ekspedicija koju spominje Plinije Stariji ista kao ona koju detaljno opisuje Seneka, postoje i mišljenja da je riječ o ipak drugoj ekspediciji, koja nije imala samo istraživačke razloge, nego i vojno – političke.

Po Seneki, koji se poziva na osobno svjedočenje dvojice pretorijanaca koji su učestvovali u ekspediciji, Nerone je oko 61. god. n. e. Neron poslao vojnu jedinicu kako bi ispitala rijeku Nil i otkrila njegov izvor. Oni su krenuli iz Meroe, prijestolnice istoimene nubijskog kraljevstva prema jugu. Ova ekspedicija je prodrla prilično duboku u afričku unutrašnjost, i trajala je nekoliko mjeseci. Rimska ekspedicija je prošal utok Plavog i Bijelog Nila, nastavila duž potonjeg, prešla sudanske močvare zvane Sudd za vrijeme sušne sezone i dostigla sve do dijela današnje sjeverne Ugande. Rimska ekspedicija je vjerojatno prodrla prema jugu duž Bijelog Nila više nego 2000 km.

Agatarhid izvještava da je u vrijeme ptolemeidskog faraona Ptolemeja II. Filadelfa (vl 283.-246. god. p. n. e.) bila poduzeta jedna vojna ekspedicija koja je prodrla duboko u etiopsko područje duž Plavog Nila i da je utvrdila da su periodične poplave Nila rezultat sezonskih kiša sa etiopskog gorja.

Smrt Neronova

Konačni početak kraja Neronove vladavine desio se u martu 68. god. n. e., kada se pobunio Gaj Julije Vindeks (*Caius Iulius Vindex*), namjesnik Lugdunske Galije, zbog prekomjerne porezne politike. Vindeks je inače bio potomak ugledne galske familije iz Akvitanije. Vindeks je izdao niz uvredljivih proglasa na račun Nerona, od kojih je Nerona najviše uvrijedilo to što ga je Videks nazvao lošim kitarašem i što ga je mjesto Neronom zvao Ahenobarbom.

Naredbu da uguši pobunu dobio je Lucije Verginije Ruf (*Lucius Verginius Rufus*), namjesnik Gornje Germanije. Vindeks je pozvao i Servija Sulpicija Galbu (*Servius Sulpicius Galba*), namjesnika Tarakonske Španije da mu se pridruži u pobuni, te da se Galba proglasi za novog principsa. u maju 68. god. n. e. Uskoro se i Galba odmetnuo. Međutim, Galba se nije automatski proglasio za principsa, nego je izjavio da se smatra legatom/zastupnikom Senata i rimskog naroda.[53] Po Svetoniju Neron je u tim danima prosto izgubio razum, dobijao je napade panike, a zahvaljujući paranoji imao je i sulude ideje o tome kako da se obračuna sa pobunjenicima, sa Galima, sa namjesnicima provincija, prognanicima, senatorima, pa i sa samim Gradom. Moguće je ipak da su ovi Svetonijevi navodi možda bili rezultat glasina i protuneronovske propagande i da nisu odgovarali stvarnom stanju.

Verginijeve bolje trupe sa rajnske granice su u maju 68. god. n. e. lako porazile Vindeksove snage u bitci kod grada *Vesontio* (današnji Besançon/Bezanson). Vindeks je izvršio samoubistvo. Nakon pobjede, Verginijeve legije su pokušale da proglase samoga Verginija za principsa, ali je ovaj to odbio. Iako je Galba oficijelno proglašen za neprijatelja države, podrška za Galbu je rasla i u samom Rimu i Italiji. Na kraju je i prefekt pretorijanske garde Gaj Nimfidije Sabin (*Caius Nymphidius Sabinus*; on je zamijenio 65. god. n. e. Fenija Rufa) prešao na Galbinu stranu. Neron je odlučio da pobjegne iz Rima i da preko luke Ostije ode u neku od njemu još uvijek lojalnih istočnih provincija. Od toga je odustao, kada su vojni

[53] Po Svetoniju, Galba se na ovo odlučio i iz straha, jer je bilo uhvaćeno nekoliko carskih naloga, koje je Neron potajno poslao upraviteljima provincija da ubiju Galbu.

tribuni i centurioni tjelesne straže otvoreno odbili da poslušaju njegove naredbe. Jedan oficir mu je čak odgovorio : „Zar je tolika nesreća umrijeti“.

Neron je tada razmišljao da pobjegne u Iran, da zatraži milost od Galbe ili da apelira na narod. Neron se vratio u Rim, i posljednju večer je proveo u svojoj palati. Ali je nakon što se probudio oko ponoći da sazna da je ostao praktično sam, da je straža napustila palatu, kao i da su oni koje je smatrao prijateljima da su ga ostavili. Čak je pozivao i gladijatora Spikula ili bilo kojeg drugog spretnog krvnika da ga ubije.

Tek mu je oslobođenik Faont ponudio svoju vilu 4 milje van Grada. Putujući Neron i četvoro najlojalnih pratioca (među kojima je bio i Spor) su došli do te vile, gdje je Neron naredio da mu oni iskopaju grob. Tada je samo ponavljao : „Kakav umjetnik umire u meni“. Tada je stigao i kurir koji je donio vijest da se Senat sastao i da je proglasio Nerona državnim neprijateljem i da ga traže kako bi ga kaznili po „običaju predaka“.Običaj predaka je podrazumijevao da se golu čovjeku zatakne vrat u rašlje, a tijelo mu šibama udaraju dok ne pogine. Pošto nije želio da tako umre, nakon premišljanja, da izvrši samoubistvo pomogao mu je vjerni oslobođenik Epafrodit. Neron je umro 9. VI. 68. god. n. e. Neronove ostatke su sahranili njegove dadilje Ekloga i Aleksandrija i uvijek vjerna ljubavnica Akte. Sa Neronom je završila svoju historijsku ulogu i dinastija Julijevaca – Klaudijevaca.

Prema Svetoniju i Kasiju Dionu, narod Rima je slavio Neronovu smrt, dok Tacit navodi da je Neronova smrt bila pozdravljena od senatora, nobiliteta i viših klasa, dok je suprotno raspoloženje bilo kod obične mase. Neron je inače po Svetoniju nastojao da se omili narodu, a po istom historičaru i biografu nalazilo se još ljudi koji su još dugo vremena kitili njegov grob proljetnim i ljetnim cvijećem, pa čak na rostru-govornicu iznosili njegove slike i proglase. Nerona su vrlo cijenili Iranski Parti, a istočna vrela (Filostrat/ *Philostratus* i Apolonije iz Tiane) spominju da je Neronova smrt bila primljena sa žalošću, jer je on obnovio slobode Grčke. Nakon Galbine smrti, Oton je izvršio djelimičnu rehabilitaciju Nerona, a to je nastavio i sljedeći princeps Vitelije. Obojica su računala na prisutnu neronijansku nostalgiju, radi svojih političkih ciljeva.

Na istoku je bilo rašireno vjerovanje da Neron ustvari nije mrtav i da će se vratiti (*Nero Redivivus*). Ova legenda će trajati stoljećima. Najmanje su se pojavila trojica pseudo-Nerona. Prvi se pojavio 69. god. n. e., za vrijeme Vitelija, ali je bio zarobljen i pogubljen. Za vrijeme principsa Tita, pojavio se drugi pseudo-Neron i to u Aziji, ali je i on bio ubijen. Obojica varalica su svirali i pjevali uz liru i ličili su na Nerona. Treći pseudo-Neron se javio za vrijeme Domicijana, i on je bio podržan od Parta, i koji su ga teškom mukom izručili.

Prvi Jevrejski ustanak 66. – 73. god. n. e.

Posljednjih godina Neronove vladavine izbio je ustanak u Judeji koji u pravom smislu predstavlja jednu od bitnijih razdjelnica u historiji Euromediteranskog svijeta. Posljedice ustanka se praktično i danas osjećaju. Za jevrejsku, pa djelimično i krščansku historiju I. jevrejski ustanak je imao nemjerljivo značenje jer je predoredio buduće razvitke jevrejskog naroda i kršćanske religijske zajednice. Do tada kronični i latentni problemi u jevrejskim oblastima Judeji, Galileji i Samariji 66. god. n. e. su doživjeli svoju erupciju. Zahvaljujući prilično detaljnom svjedočanstvu Josipa Flavija u njegovoj knjizi „Judejski rat”, a koji je bio ne samo neposredni suvremenik, nego i učesnik i promatrač zbivanja u ovom ratu, može se sa pravom reći da je I. Jevrejski rat u odnosu na sve ostale rimske ratove najbolje

dokumentiran. Kao što je već govoreno u ranijim poglavljima, jevrejske oblasti na Levantu su decenijama bile problematični prostor tadašnje rimske domene. Moderna masovna kultura, posebno izražena u filmskoj industriji, uslijed abrahamističke dominacije te navedenog kontinuiranog neuralgičnog stanja u periodu Julijevaca – Klaudijevaca daje preveliko značenje Judejsko-galilejskom području. Uistinu ove oblasti nisu spadale u najbitnije dijelove rimskog imperijam, i po nekom hijerararhijskom rasporedu Judeja, Galileja i Samarija su ustvari bile siromašna periferija. Susjedni Egipat i Sirija su bile neuporedivo veće značenje, sa stacioniranim legijskim sastavom. Sirijom je upravljala osoba iz senatorskog staleža i to konzular, a Judejom osoba viteškog, prokuratorskog ili prefektskog položaja. Uz to prokurator ili prefekt Judeje koji je po direktnom komandom imao samo auksilijarne jedinice, je ustvari bio i direktno po zapovjedno-namjesničkoj liniji podređen namjesniku Sirije. Upravo je ovo shvatanje u rimskim višim političkim krugovima o periferijskom značenju ovih oblastima u kojima živi fanatični narod doprinijelo da središnja vlast posvećuje manje cjelishodne i adekvatne pažnje problemima i nemirima koji su tamo stalno bujali. Zato su se samo zacjelivale posljedice toga stanja, ali nije se pokušavalo pristupiti cjelovitom rješenju. To rješenje bi nesumnjivo moralo podrazumijevati i politiku otvorenosti koja bi tamošnju jevrejsku populaciju pokušala uklopiti u mainstream razvoja grčko – rimske kulture i apsorbiranja jevrejske domaće elite u upravljačke i vojne strukture rimskog svijeta. Središnja vlast u Rimu za Julijevaca – Klaudijevaca nije imala ni neki općeniti plan i program kako upravljati Judejom, Galilejom i Samarijom, nego ih za skoro 100 godina svoga postojanja prepuštala naizmenično svojim predstavnicima (prokuratorima ili prefektima) ili predstavnicima Herodovsko – idumejske dinastije. Upravno gledano, pojedine oblasti su bile vrlo teritorijalno rascjepkane, između zona kojima bi upravljao rimski predstavnik ili potomci Heroda Velikog. Središnja vlast nije željela da se puno bavi oblastima sa slabim resursnim bogatstvima, relativno siromašnim, bez primarnog strateškog položaja, pa je onda manipulirala članovima te domaće dinastije kako bi na njih prebacivala dio odgovornosti za upravu nad po Rimljanima zaostalom, dogmatiziranom i fanatičnom masom koja nije bila spremna da se apsorbira u grčko – rimsku kulturu. Rimska središnja vlast načelno je poštivala religiju Jevreja, pa su oni zbog specifičnosti svoje religije bili izuzeti iz carskog kulta, a nisu morali ni da služe u auksilijarnim jedinicama.

I to zanemarivanje jevrejskog problema, ne ulaganje dovoljno energije da se ono riješi na kvalitetan i zadovoljavajući način kako bi Jevreji pa i drugi tek radjajući Abrahamisti našli svoje mjesto u okvirima eklektičke i kreativne grčko – rimske kulture doveli su do toga da tamošnja jevrejska populacija i vrhovnu rimsku vlast i grčko – rimsku, antičku kulturu promatra kao svoju suprotnost. A to je onda vodilo ka povećanju anksioznosti kod Jevreja na Levantu, zatim ubrzalo proces njihovog unutarnjeg zatvaranja (u smislu nekog odbrambenog kulturološko – duhovnog mehanizma) sa krajnjom posljedicom u prerastanju u ekstremizam i terorizam. Pošto nije bio pronađen neki djelotvorni „*modus vivendi*" kojim bi se Jevreji sa svojom nadasve različitom tradicijom i vjerovanjima mogli uklopiti u razvijeni svijet grčko – rimske mediteranske civilizacije, oni su postajali vrlo osjetljivi na bilo koji detalj

eventualnog miješanja „inovjeraca” u njihovu abrahamističku religiju, koja je po prirodi stvari bila karakteristična po isključivosti. To jednostavno rečeno, Rimljani (u konkretnom slučaju njihovi provincijski dužnosnici i vojnici) nisu dovoljno razumijevali.

Potrebno je navesti da sjedište rimske uprave u Judeji nije bio Jerusalim, nego obalna Cezareja, gdje je živjela i brojna helenizirana zajednica. Jerusalim je bio glavni grad Jevreja, sjedište njihove vrhovne predstavničke, duhovne, svećeničke i počasne vlasti (Sinedrion), i u njemu nije bilo brojnije ni rimske ni grčko-helenističke zajednice. U Jerusalimu je bio i središnji II. Hram, koji je bio središnje mjesto identiteta svih tadašnjih Jevreja. Jerusalim je tada po broju stanovnika bio znatno veći grad od Cezareje. Zelotska stranka je imala sve više i više pristaša, a pojačavala se i djelatnost sikarija. Uz to i pojačano oporezivanje provincija nakon velikog požara, te zloupotrebe i pohlepa rimskog upravnog osoblja su samo još više pojačavali nezadovoljstvo i olakšavali regrutaciju ekstremista.

Dok su uzroci bili kompleksni i izvirali su iz frustracija jevrejskog naroda koji se sa svojom tada specifičnom religijom, kulturom i načinom života u odnosu na tada predominantnu antičku kulturu, povod za izbijanje rata je bio banalan. Pred neposredno izbijanje ustanka veći dio jevrejskih oblasti nalazio se pod kontrolom Gesija Flora (*Gessius Florus*), rimskog prokuratora Judeje od 64. god. n. e. Ovaj prokurator je bio zabilježen po pohlepi i nepravdi prema Jevrejima, a za upravitelja Judeje je postavljen po liniji protekcije (jer je njegova supruga bila prijateljica Popeje), a ne sposobnosti. Pojedinim zonama, posebno u Galileji je upravljao kao potčinjeni «saveznički» vladar i tetrarh Agripa II., sa svojim sestrama od kojih je najčuvenija bila Berenika. Ni on nije bio baš popularan među Jevrejima jer je imajući to pravo, samovoljno znao postavljati i smjenjivati velike svećenike.

Odmah po preuzimanju svoje funkcije u Cezariji Flor je započeo sa praksom favoriziranja lokalne helenizirane populacije u odnosu na Jevreje. Međusobna mržnja i animozitet helenističkog i jevrejskog stanovništva su bili veliki, i helenistički Cezarejci su zdušno iskoristili poziciju protekcije i započeli su sa nizom provokacija prema Jevrejima. Za razliku od ostalog tadašnjeg euromediteranskog i srednjoistočnog stanovništva Jevreji su bili ubjedljivo najosjetljiviji na religijska pitanja i na ono što bi oni smatrali svetogrđem ili blasfemičnom provokacijom. Jednom prilikom dok su se Jevreji molili u lokalnoj sinagogi na sabat, jedan Cezarejac je namjeravao da žrtvuje ptice na na ulazu u sinagogu. Taj čin za Jevreje nije bio samo poruga, nego i namjerno onečišćenje za njih svetog prostora. Ubrzo je došlo do masovne tuče.

Kao odgovor na ovaj akt svjesne provokacije, Jevreji su napustili Cezareju i zatim poslali delegaciju sa molbom Floru (koji se nalazio u Sevastiji) da im pomogne, „spomenuvši uzgred i osam talenata” (vjerojatno radi podmićivanja). No Flor je dao da se podnositelji molbe uhapse. Po Josipu Flaviju, Flor je dodatno razgnjevio Jevreje tako što je uzeo 17 talenata iz trezora II.Hrama u Jerusalimu, pod izgovorom da Neronu treba novac. To je dovelo do otvorenih nereda u Jerusalimu. Flor je osobno predvodeći vojsku pošao u Jerusalim da smiri situaciju i uhapsi one koji su potpirivali nerede. Ako mu Jevreji iz Jerusalima njih ne izruče,

on je prijetio da će kazniti gradske uglednike. Flor je dozvolio vojnicima pljačku u gradu, nasilje i neselektivno ubijanje. Mnoge stanovnike Jerusalima je Flor dao bičevati i razapeti. On je čak dao razapeti i neke rimske građane i to viteškog reda, a koji su bili Judejci po porijeklu, što je bilo nečuveno. Situacija se malo smirila i u Jerusalim su trebale doći dodatne 2 kohorte. Veliki svečenici su nastojali da očuvaju red i savjetovali su narod da kohorte primi bez problema, ali oni koji su se već odlučili na pobunu mislili su drugačije. Bez obzira na želje svećeničke elite, došlo je do sukoba vojnika i jerusalimskih Jevreja, koji se vrlo brzo razvio u opći ustanak u gradu. Sada je Flor bio u neprilici i ponudio je uvjete svećeničkoj eliti, koja je obečala da će jamčiti mir i stabilnost. Flor je tako neslavno napustio Jerusalim i vratio se sa većinom trupa u Cezareju. Jevreji su prestali plćati i tribut. Kako bi ispitio stanje i uzroke pobune i sukoba, Gaj Cestije Gal (*Caius Cestius Gallus*) namjesnik Sirije je poslao svoga izaslanika. Agripa II., koji se u Jerusalim vratio nakon posjete Aleksandriji gdje je zaželio sreću Aleksandru (*Tiberius Julius Alexander*; poticao je iz ugledne i bogate porodice aleksandrijskih Jevreja koja je primila rimsko građanstvo) koga je Neron imenovao za prefekta Egipta, je nastojao da umiri svoje sunarodnike i ponovo ih vrati na stazu lojalnosti. Međutim u tome ne samo da nije uspio, nego je izazvao gnjev ekstremnijih jevrejskih skupina i morao je sa Berenikom napustiti Jerusalim i vratiti u svoju tetrarhiju. Jevrejski buntovnici su zauzeli čuvenu utvrdu Masadu i masakrirali njenu posadu. U to vrijeme je i zapovjednik hramovne straže Eleazar ben Ananius (za koga Josip Flavije kaže da je bio vrlo razuzdan mladić), sin tadašnjeg velikog svećenika Ananije, je naredio svećenicima koji su služili u II.Hramu da ne primaju nikakve darove niti žrtve od onih koji nisu Jevreji. To je značilo odbijanje žrtvi i za Rimljanje, njihovu državu i za principsa. To je bio i simbolički prekid Jevreja Judeje sa rimskom vrhovnom vlašću, i ustanak je i formalno proglašen i to ne samo protiv Flora, nego i protiv rimske vlasti uopće. Naravno, taj čin nije jednodušno prihvaćen u Jerusalimu ni od Jevreja, jer su svećenička elita i najugledniji predstavnici i odličnici jevrejskog naroda bili za znatno umjereniji pristup (Ananije se npr. nije slagao sa svojim sinom), za razliku od radikalnih vjerskih i političkih elemenata. U Jerusalimu je došlo i do frakcijske borbe, u kojoj su prevagu odnijeli radikalne skupine koje su za svoje akcije bile prilično motivirane i socijalnim razlozima jer su npr. uništili gradski arhiv kako bi uništili dužničke dokumente. Sam Josip Flavije kaže da je ova frakcijska borba poprimila i oblik borbe neimučnih protiv imučnih. Čak je i Ananija sa svojim bratom Jezekijom bio ubijen od ustanika, a i radikali su se međusobno obračunavali, pa je iz te borbe pobjednosna izašla Eleazarova skupina. U Jerusalimu je bila vjerolomstvom masakrirana i ona jedna rimska kohorta, preostala nakon povlaćenja Flora.

Ustanak koji je izbio doveo je do niza neviđenih uzajamnih pokolja i masakra Jevreja na jednoj strani i helenističkih zajednica i Sirijaca na drugoj strani. Uvertira je bio golemi pokolj Cezarejaca nad svim Jevrejima u Cezareji (po Josipu Flaviju 20 000 ubijenih), na što je uslijedila stravična odmazda jevrejskih ustanika nad Sirijcima i Helenistima. Josip Flavije izvještava da su Jevrejski ustanici zauzeli, opustošili ili popalili čitav niz sela i gradova na južnom Levantu (današnje područje Izraela i Palestine) i da je bio bezbrojan broj ljudi koji su

bili uhvaćeni i pobijeni. Zbog tih pokolja se čitava Sirija nalazila u uzbuđenju, pa su i Sirijci po svojim gradovima uništavali jevrejske zajednice. Jedino su pošteđene za sada bile jevrejske zajednice u Antiohiji, Sidonu i Apameji.

Vrlo detaljan opis pokolja, uništavanja, mučenja i pljačke koje daje Josip Flavije, ukazuje na nesmiljenu i ubilačku mržnju među ovim levantinskim zajednicima, koja za jedini cilj ima fizičko totalno istrebljenje drugih a ne njihovo potčinjavanje. Razmjere fizičkog uništavanja među bile su tolike da se slobodno može govoriti o namjeri učinjenja genocida sa obje strane (i sa sirijsko-helenističke i sa jevrejske). I u Kirenajci je došlo do nemira među Jevrejima, koji su brzo ugušeni. I u Egiptu, gdje je živjela velika kolonija Jevreja došlo je do pobune (povod je bilo spaljivanje trojice Jevreja od strane Aleksandrinaca), koja je ugušena naravno praćeno uz pokolj (po Josipu Flaviju oko 50 000 je ubijeno; cifra je vjerojatno pretjerana) i pljačku. Interesantno je da je Egiptom tada upravljao već spomenuti Tiberije Aleksandar i da je upravo on poslao svoje legionare na Jevreje. Ipak je njegova naredba armiji nakon molbi Judejaca i nakon što je ustanak u Egiptu i Aleksandriji ugušen, spasila jevrejsku zajednicu od daljeg uništavanja. Ovaj potomak aleksandrijskih Jevreja (otac mu je bil alabarh = dužnosnik koji je stajao na čelu jevrejske zajednice u Aleksandriji, a bio je i nećak Filona Aleksandrijskog) u potpunosti je bio odan Rimskoj državi i svome rimskom građanstvu. U historiografiji postoji i mišljenje da je on i napustio judaizam, a Josip Flavije ga u svojim Starinama optužuje zbog nepobožnosti i objašnjava da on nije ostao u drevnim običajima. Međutim, tvrdnja da je on i oficijelno napustio judaizam, još uvijek ostaje u sferi špekulacija, iako je činjenica da nije uvažavao ni judaističku dogmu ni običaje. Tiberije Aleksandar će par godina kasnije odigrati veliku ulogu u proglašavanju Vespazijana za novog princepsa te u opsadi Jerusalima, gdje se naravno borio na rimskoj strani.

Rimljani u toku svoje historije nikada nisu imali namjeru nad nekim izvršiti genocid, niti su imali neki narod i zajednicu koje po defaultu treba fizički i biološki istrijebiti. Njihov uvijek osnovni cilj u svim ratovima koje su vodili bilo je da poraze i potčine neprijatelja, i u tome nisu birali sredstva i nisu se obazirali na žrtve. Ali namjera im je bila da ga potčine, a ne da ga biološki istrijebe. Nijedan svoj rat nisu vodili sa primarno genocidnom namjerom. Zato je ovaj rat toliko specifičan. Na kraju je količina istrebljivanja uticala i na Rimljane, koji su ubili enormno veliki broj Jevreja, ali bez namjere da ih fizički i potpuno istrijebe čak ni na pobunjenom judejsko – galilejskom području. Oni su ih samo željeli pobijediti i dati im takav udarac da se više ne mogu buniti. Da Rimljani nisu imali intenciju da istrijebe Jevreje u ratu dokazuju upravo i Josip Flavije (koji je uživao veliku naklonost Flavijevaca) i Tiberije Aleksandar (koji je dostigao vrlo visoku karijeru u kasnijem životu).

Tada se na ofanzivu na Jerusalim pokrenuo i Cestije Gal (krenuvši iz tadašnje sirijske prijestolnice Antiohije) pokrenuvši XII. legiju *Fulminata*, detašmane drugih legija i mnoge auksilijarne trupe. Cestijeve trupe su postavile opsadu Jerusalima, i počele da postižu uspjehe u borbi za Jerusalim. Međutim, po Josipu Flaviju, Cestije je naredio odstupanje svojim vojnicima prema obali. Ove trupe, stalno gerilsko – partizanski napadane od strane ustanika, su bile uvučene u zamku i teško poražene u bitci kod Beth Horona. Cestije se jedva spasio bjekstvom u Antiohiju, a poginuo je izrazito veliki broj vojnika. Ova pobjeda je imala dvojaku posljedicu. Ona je povečala moral i samopouzdanje ustanika i dovela u njihove

redove mnoge kolebljivije elemente, pa je skoro čitava Judeja sa Galilejom bila u ustaničkim rukama. Za središnju vlast u Rimu, vijest o teškom porazu je djelovala kao šok, i to više nije bila lokalna stvar u jednoj nebitnijoj zemlji. Rimska država je sada stavljena u puni kapacitet kako bi se suprotstavila ustanku.

Za zapovjednika brojne i snažne borbene grupe koja je trebala biti upućena na pobunjene jevrejske oblasti Levanta određen je iskusni Vespazijan, koji je do tada bio u nemilosti Nerona (jer je bio navodno zadrijemao dok je ovaj pjevao). Vespazijan je bio osoba koja je u potpunosti odudarala od tadašnjeg Neronovog neposrednog okruženja. Ovaj stariji, nesmiljeni čovjek staroga kova sa prisutnim drevnim italskim vrijednostima, koji nije učestvovao u Neronovim ludorijama, je bio savršen za vođenje jedne ozbiljne operacije. Sa sobom je Vespazijan poveo i svoga sina Tita, kao podzapovjednika. U aprilu 67. god. n. e. Vespazijan se iskrcao u Ptolemaidi, gdje mu se pridružio sin Tit (koji je dolazio iz Aleksandrije) sa trupama koje je on vodio. Tamo su se sjedile X. legija *Fretensis,* V. legija *Macedonica* i XV. legija *Apollinaris,* te mnogobrojne kohorte i konjički eskadroni. I potčinjeni «saveznički» vladari su poslali svoje trupe, uključujući i one koje je poslao Agripa II., koji se u potpunosti opredijelio za rimsku stranu. Po Josipu Flavija ova borbena skupina (bez sastava komore i logistike) se sastojala od oko 60 000 pješadinaca i konjanika. Nakon dodatnog reorganiziranja i obuke već prilično dobro pripremljenih trupa odlučeno je da se krene prvo u potčinjavanje pojedinih oblasti, a onda da se udari na Jerusalim.

Ubrzo nakon svoga bjekstva u Antiohiju, Gal je umro u proljeće 67. god. n. e. i novi namjesnik Sirije je bio Licinije Mucijan (*Licinius Mucianus*), koji će se pokazati kao ključna ličnost za pobjedu vespazijanovske stranke u nastupajućem građanskom ratu. Licinije Mucijan je bio i pisac i historičar. On je skupio kolekciju govora i pisaca Rimljana iz starijeg republikanskog doba, možda uključujući i postupke Senata (*res gesta senatus*). On je napisao i djelo, koje se bavi prirodoslovljem i zamljopisom istočnih provincija, u kojima je boravio kao vojni i civilni zapovjednik i dužnosnik dugi niz godina, još iz Klaudijevog doba. Mucijan je bio sposobna ličnost, sa neprikosnovenim integritetom ličnosti, koja definitivno nije spadala u red onih onog Neronovskog okruženja od 62. god. n. e.

Prvi udar je trebala osjetiti Galileja, gdje je jedan od glavnih ustaničkih zapovjednika bio Josip (kasnije sa dodatkom Flavije). Pokret velike borbene sile je imao skoro šokirajući efekt na ustaničke snage u Galileji, pa su se mnoge jedinice (inače ad-hoc sastavljene) raspršile o čemu ilustrativno svjedoči i sam Josip. Vespazijanove trupe nisu imale milosti i počinjeni su pokolji bez obzira na dob i pol, kao npr. u gradu Gabari. Vespazijanove trupe su odlučile da zauzmu bitan galilejskih grad Jotapatu, u koju je bio došao i Josip (nakon što se privremeno sklonio u Tiberijadu, jer mu je neposredno prije dezertirao veći broj boraca) da rukovodi odbranom. Potrebno je istaći da Josip (porijeklom iz najuglednije i nabogatije judejske porodice) nije bio baš zagriženi pristalica ustanka i otpora. Opsada Jotapate se odužila, ustanici su uspješno odbijali napade. Dok je trajala opsada Jotapate, Vespazijanove jedinice su potčinjavale i pacifizirale okolna područja, a došlo je i do jedne pobune u Samariji, koja je do data bila lojalna Rimu. Na samaritanskom svetom brdu Gerasim su se bili okupili, ali ih je porazio Cerealije, zapovjednik V. legije *Macedonica.* Konačno je na 47. dan opsade probijena odbrana Jotapate, a trupe koje je vodio Tit su provalile u grad, počinivši isto golem

pokolj stanovnika i branitelja. Josip se predao Rimljanima, nakon što se ranije bio sklonio u jednu prostranu pećinu. Josip je želio da nasamo razgovara sa Vespazijanom (ustvari razgovoru su prisustvovali i Tit i još dva povjerljiva Vespazijanova prijatelja). Josip je tada prorekao Vespazijanu i Titu da će biti cezari i principesi nakon smrti Neronove i kratkotrajnih vladavina narednih principsa. Josip (kasnije nazvan i Flavije) je inače važio kao neka vrsta proricatelja, po uzoru na Josipa iz Starog zavjeta. Josip je bio predvidio da će opsada Jotapate trajati tačno 47. dana i da će on biti živ zarobljen, kao i mnoge druge stvari npr. da ga je Bog predodredio da dokumentira ono što će se dogoditi u ratu. Vespazijan je ostavio Josipa u svome okruženju, ali još uvijek u okovima. Josip se posebno zbližio sa Titom, koji je i inače po prirodi bio iskrena, prijateljski raspoložena i dobronamjerna osoba.

Vespazijan je nakon uspješnog pokoravanja Galileje, postavio svoj štab u Cezareji i krenuo da čisti obalu i okolna područja. Značajna masa jevrejskih izbjeglica je obnovila grad Jopu (današnja Jaffa), koju je Cestije ranije bio razorio. Jopa je ovim jevrejskim borcima služila kao značajno uporište, uglavnom za primorske i morske operacije i pirateriju na Levantu. Vespazijan je da bi suzbio tu pirateriju poslao vojsku koja je bez većih problema zauzela Jopu. Pohod se nastavio i zauzeti su drugi gradovi, a Tiberijada se predaje. Stanovništvo Tiberijade je u potpunosti bilo pošteđeno i od pljačke i od nasilja. Posebno je teška borba bila za grad Gamalu, koji je bio situiran na odličnoj prirodnoj poziciji, a dodatno ga je bio još učvrstio Josip dok je bio zapovjednik galilejske ustaničke vojske. Gamala je pored svoga stanovništva primila i veliki broj izbjeglica. Nakon teških borbi Gamala je ipak pala, a od hiljada njenih stanovnika preživjele su samo dvije žene. Moguće je da su Jevreji i u Gamali počinili masovno samoubistvo. I pored toga što jevrejski religijski zakon (kao i uostalim abrahamističkim denominacijama) strogo zabranjuje samoubistvo kao veliki grijeh, u ovom ratu su Jevreji masovno činili samoubistva kada bi se našli u očajničkoj poziciji.

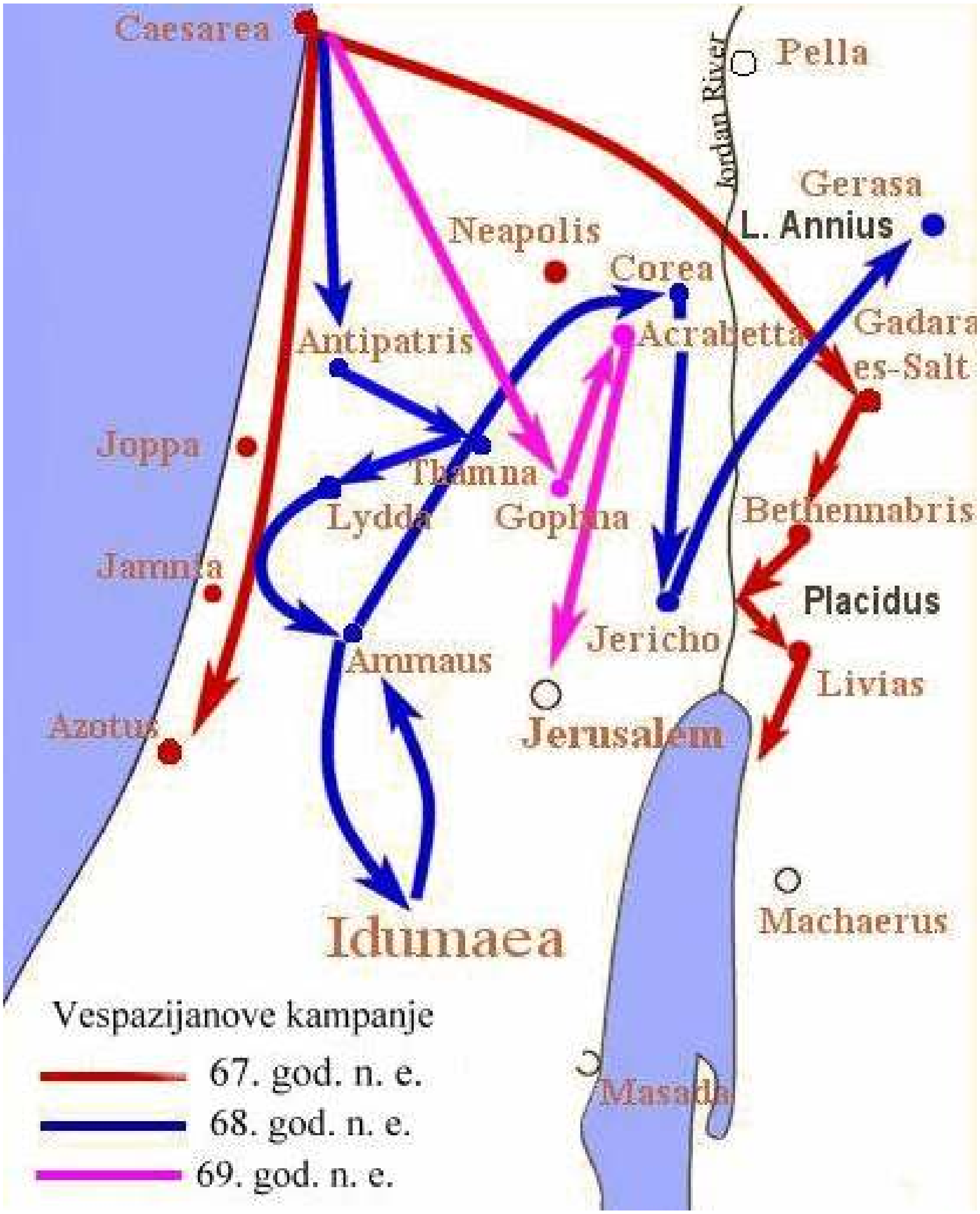
I do 68. god. n. e. jevrejski otpor na sjeveru je bio u potpunosti slomljen. Preostale vođe jevrejske pobune na sjeveru, kao što je to bio Jovan iz Giskale (Yohanan ben Levi), su uspjeli da sa svojim preživjelim sljedbenicima probiju se do Jerusalima. Porazi i napredovanje vespazijanovske armije su doveli do pojave raslojavanja u jevrejskom narodu, na umjerenije i ektremnije elemente. U onim dijelovima Judeje do kojih još uvijek nisu Rimljani došli, pobijeđivali su ti ekstremni elementi. U Jerusalim su se slijevale mase izbjeglica i lokalnih vođa ustanka. I oni kao i pridošle vođe sa sjevera su zauzimale radikalnije pozicije, pa je došlo do očitog raslojavanja i unutar Jerusalima kojim je tada dominirala umjerenija struja okupljena oko jeruzalemske svećeničke i gradske elite. Među njim i zelotima je od početka vladalo stanje nepovjerenja i neraspoloženja, a dolazak masa izbjeglica i boraca su pojačavali snage zelota, o kojima se Josip Flavije u toku cjelokupnog svoga opusa odnosi vrlo negativno. Nastupilo je vrijeme terora u gradu, u kojem su ubijani ugledniji predstavnici gradske elite u smišljenim atentatima. Radikalni zelotski elementi su preuzeli pod kontrolu II.Hram, pretvorivši ga u svoje uporište, a počeli su i da biraju prvosveštenike kockom, pa su izabrali jednu po Josipu Flaviju prilčno nedostojnu marionetu za prvosvećenika. Njihov najveći protivnik je tada bio najstariji prvosveštenik Anan (Ananus ben Ananus), kojeg Josip

Flavije hvali kao osobu koja bi sigurno spasila Jerusalim od predstojeće propasti. Ubrzo je došlo do otvorenog građanskog rata u Jerusalimu, u kome su antizelotske skupine uspjele da potisnu zelote sve do II.Hrama. U tim danima vrlo vjerolomnu politiku je vodio Jovan iz Giskale, koji je načelno podržavao Anana, a ustvari je imao druge prozelotske namjere i imao je skrivenu namjeru da vlada Jerusalimom. Zahvaljujući njemu u Jerusalim je pozvana velika idumejska vojska (pod izgovorom da Anan hoće da izda glavni jevrejski grad Rimljanima) koja je pomogla zelotima koji su se nalazili pod opsadom u II. Hramu. Došlo je do vrlo krvave bitke u kojoj su pobijedili Idumejci i zeloti, a ubijeni i mnogi prvosveštenici, i sam Anan, kao i vodstvo umjerenije jerusalimske struje. Idumejci su ubrzo napustili Jerusalima, jer se priča o izdaji vođa umjerene jerusalimske frakcije pokazala kao kleveta zelota i Jovana iz Giskale.

Vespazijan je zauzeo i grad Gadaru, i to bez borbe najviše zahvaljujući želji lokalnih bogataša da se predaju. Stanovništvo Gadare je bilo pošteđeno, a Vespazijan im je obečao i zaštitu. Potrebno je istaći da su Vespazijanove, kasnije Titove trupe bile vrlo brutalne i krvoločne prema onima koji su pružali otpor, ali da su bile vrlo otvorene za one Jevreje koji bi im dobrovoljno prebjegli u masi ili pojedinačno. Svi gradovi i zajednice koje bi im se dobrovoljno predale prije početka same borbe bile su pošteđene užasa rata i terora i garantirana im je puna zaštita. Rimska disciplinirana vojska se nije usuđivala da te gradove i područja pljačka i izlaže nasilju.

Nakon novog pohoda koji je poduzeo iz svoje glavne baze Cezareje, Vespazijan se nakon uspješnih zauzimanja niza gradova i područja (uključujući i proboj u Idumeju) našao i pred Jerihonom, gdje mu se pridružio i njegov vojskovođa Trajan (otac budućeg principsa) koji je doveo vojsku iz Pereje (a koji se veoma istakao i u ranijim borbama), nakon što je pokorio predjele sa druge strane rijeke Jordana. Jerihon je zauzet bez problema. Vespazijan je nastojao da svojim akcijama zatvori Jerusalim, i polako ga pritišće. Nakon povratka Vespazijana u Cezareju, započela je priprema za konačni napad na Jerusalim. Međutim, do toga nije došlo, jer su Vespazijanu stigle vijesti o umorstvu Nerona i prevratu u Rimu. Vespazijan je zbog novonastalih okolnosti privremeno morao odložiti napad na Jerusalim. Dok je Vespazijan obustavio borbene operacije čekajući razvoj situacije koji je nastupio zbog prevrata i izbijanja IV. rimskog građanskog rata, među judejskim Jevrejima je došlo ponovo do žestokih unutarnjih borbi. Ovaj put su se sukobile snage koje je predvodio Simon bar Giora iz Gerase (koji se nametnuo buntovničkoj skupini sikarija iz Masade) sa jerusalimskim zelotima. U prvoj bitci simonovci su pobijedili zelote, onda su krenuli na Idumeju gdje nisu naišli na neki ozbiljniji otpor. Simon je nastavio krstariti jevrejskim područjem i postajao je velika pretnja po tadašnje gospodare Jerusalima. Kada se govori o Jevrejskom ustanku iz 66. god. n. e., činjenica je da je ustanak ustvari bio prilično multipliciran u smislu vodstva i da jedinstvo praktično nije postojalo. Jerusalimsko vodstvo iz perioda 66. – 68. god. n. e., a ni ono zelotsko koje se uspjelo nametnuti, nije imalo efektivnu kontrolu nad pojedinim dijelovima pobunjenih jevrejskih područja. Unutarnje borbe tih partikularnih centara moći su nanosile veliku štetu po po opće ustaničke i jevrejske ciljeve. Ustanak je imao stihijski,

masovni karakter i to je karakteristika koju je zadržao do kraja. Kada se govori o ustaničkom vodstvu, ustvari je vrlo teško pratiti tu kaotičnu sredinu čiji su se učesnici brzo smjenjivali.

Konačno se i pokrenula Vespazijanova armija koja se brzo probila do u srce Judeje i u blizinu Jerusalima. Posebno su velike uspjehe izvojevale trupe kojima je zapovijedao vojskovođa Cerealije, koje su sravnile sa zemljom starodrevni grad Hebron. I u ovom prodoru je stradalo u velikoj mjeri civilno jevrejsko stanovništvo, a van rimskog domašaja u unutrašnjosti su ostali samo Herodium, Masada, Maherus i naravno Jerusalim i njegova

neposredna okolica. Pred Jerusalimom u koji su se slijevale rijeke izbjeglica se ponovo 69. god. n. e. pojavio Simon sa svojom vojskom. U Jerusalimu je došlo do novih unutarnjih sukoba, jer su Jeruzalemljeni htjeli da se otarase despotske uprave Jovana, i to uz pomoć Simonove vojske. Građanski rat u Jerusalimu je bjesnio i simonovci su kontrolirali cijeli gornji grad u Jerusalimu i veliki dio donjeg grada, dok su jovanovci držali pod kontrolom dijelove donjeg grada i vanjsko dvorište II. Hrama, a pojavila se i treća zelotska frakcija (koja se pod vodstvom Eleazara ben Simona[54], odvojila od jovanovaca) i koja je kontrolirala unutarnje dvorište II.Hrama. Ovaj sukob je katastrofalne efekte po odbrambenu sposobnost Jerusalima, jer su uništene i velike zalihe hrane koje su se nalazile u gradu. Od svih preostalih ustaničkih vođa u Jerusalimu, Simon je imao najviše kontrole nad gradom, pa su po njegovim autoritetom i izdavane i novci – kovanice koje su proglašavale otkupljenje Ziona.

Ali i Rim je patio od građanskog rata, i carevi su se smjenjivali jedan za drugim... Galba, pa Oton, pa Vitelije. Vespazijan se nakon pokoravanja okoline Jerusalima povukao u Cezareju, gdje ga je dočekala vijest da je Vitelije preuzeo vlast. To ga oneraspoložilo, jer Vitelija (koji je kao dječak boravio na Tiberijevom Kapriju) nije smatrao dostojnim za tu čast. Nezadovoljstva je bilo i u armiji kojom je Vespazijan komandovao, i isticali su da Vespazijan ima mnogo više prava da bude princeps nego Vitelije. Vrlo brzo su i oficiri (posebno Mucijan) i vojnici počeli zahtijevati da se Vespazijan prihvati borbe za carsku vlast. Vespazijan je konačno pristao da se upusti u tu borbu i prvo je odlučio da osigura Egipat, kao najvažniju resursnu zemlju za Carstvo. Čim je dobio pismo od Vespazijana u kojem objašnjava svoje namjere, Tiberije Aleksandar, namjesnik Egipta mu je pružio punu podršku. Čim se vijest o Vespazijanovom proglašenju za princepsa raširila rimskim svijetom, njegovoj frakciji su se pridružile i druge armije (posebno bitna ona u ilirskim provincijama), provincije i gradovi. Vespazijan se tada sjetio i Josipa koji mu je prorekao carsku vlast, pa ga je ne samo oslobodio okova (i to udarcima sjekire, simbolički čin kojim se pokazivalo da je bio nepravedno okovan), nego je ponovo došao do časti i bio cijenjen i od Vespazijana i posebno njegovog sina Tita, sa kojim se sprijateljio. Kasnije je Josip postao i rimski građanin, zahvaljujući flavijevskim carevima, pa je dobio i gentilno rimsko ime *Flavius*. Vespazijan je poslao Mucijana sa trupama prema zapadu kroz Malu Aziju, ali je već balkanska armija pod komandom Antonija Prima (*Marcus Antonius Primus*) napala vitelijevce, pobijedila ih i zauzela Rim. Uskoro je u Grad pristigao i Mucijan. Tek što je Vespazijan stigao u Aleksandriju, došle su i vijesti o pobjedi. On se sam žurio da se krajem zime ukrca na brod za Rim, a sinu Titu povjeri zauzimanje Jerusalima. Tit je sa trupama izmarširao iz Egipta i uputio se u Cezareju, preko Gaze i Jope, koja je trebala služiti kao glavna baza za predstojeći glavni napad.

[54] Ovaj zelotski vođa je igrao veliku ulogu u ustanku još od prvih dana i jedan je od najzaslužnijih za pobjedu kod Beth Horona, a bio je i vođa zelotskih skupina koje su kontrolirale II.Hram prije konačnog sukoba sa umjerenjacima Anana. Tada je bio sklopio savez sa Jovanom, ali se opet na kraju od njega otcijepio.

Tit je za napad na Jerusalim prikupio goleme vojne snage, pored tri legije sa kojima je raspolagao Vespazijan, priključila mu se i Dvanaesta legija, koja je tri godine ranije bila teško poražena od Jevreja. Borbena grupa je raspolagala i sa brojnim auksilijarnim, te jedinicama raznih potčinjenih «savezničkih» levantskih i arapskih knezova i vladara. U štabu Tita nalazila su se i dvojica Jevreja (jedan bar porijeklom) i to Tiberije Aleksandar i Josip, sa tim da je ovaj prvospomenuti obnašao visoke vojne i savjetničke dužnosti u ovoj kampanji. Ubrzo je velika vojna sila u martu 70. god. n. e. stigla pred Jerusalim, a uslijedio je jedan veliki očajnički napad jevrejskih ustanika iz grada na Maslinsku goru (gdje se trebala utaboriti Deseta legija) koji su uz velike muke Titove trupe uspjele odbiti. Dok je trajalo zatišje pred početak glavne opsade, Jovan je iskoristio priliku za vrijeme jevrejskog praznika Pesaha (praznik beskvasnih hljebova, u znak sjećanja na oslobođenje iz „egipatskog ropstva”) da se uspješno obračuna sa Eleazarom, koji je tom prilikom i poginuo. Jovanovci su pod kontrolu stavili kompletno hramsko područje.

Opsada Jerusalima iz 70. god. n. e. spada u najstrašniju opsadu u historiji čovječanstva. Za stanovnike Jerusalima, u kojem se inače nalazila velika masa izbjeglica, je dodatan problem činilo i to što je opsada započela okvirno sa slavljenjem Pesaha. Radi toga praznika, veliki broj Jevreja je stigao u Jerusalim, ali im Tit nije dozvolio izlazak čime je stanje u gradu postajalo alarmantno. Tit je preko Josipa bio pozvao branioce Jerusalima na predaju, ali su oni to odbili. Inače je čitava okolina Jerusalima bila pretvorena u golet, jer su Titove trupe radi nabavljanja građe za opsadne mašine isjekli svo drveće. Jevrejski branioci su pružali herojski i očajnički otpor, postižući i neke manje iznenadne uspjehe, ali sredinom maja 70. god. n. e. Titove trupe su probile Treći i Drugi zid (peti dan otkako su zauzeli Treći zid). Borbe oko Drugog zida su trajale još danima, i pored žestokog otpora branitelja Jerusalima, pa i privremenog povratka kontrole nad Drugim zidom ipak su Jevrejske snage odbačene, a Titovi vojnici su zagospodarili i ovim zidom. Sada se pažnja Tita koncentrirala na utvrdu Antoniju. Nakon sloma odbrane na navedene dvije obrambene linije na zidovima, Tit je preko Josipa ponovo ponudio ustanicima u Jerusalimu predaju. I pored uvjerljivog govora Josipa i pozivanja na mitologiju, tradiciju i historiju jevrejskog naroda ustanici nisu popuštali.

Tokom ovi upornih borbi po Josipu Flaviju : „Kod Rimljana je, naime, odlučivala snaga i iskustvo, kod Judejaca je to rješavala luda smjelost i prirodna izdržljivost u nesrećama.... A Rimljane su, opet podsticali na hrabrost navika da uvijek nadvladaju, a nikada da ne budu pobijeđeni, a zatim stalna vojna vježba, neprestano obučavanje u oružju, i veličina imperije, ali prije svega ličnost Titova koji je bio svuda prisutan i svima pri ruci.... No Judejci se nisu obazirali na gubitke koje su bili pretrpili, njihova sva misao i nastojanja su bila da nanesu neprijatelju što više gubitaka. Smrt je njima (misli se na Jevreje – Judejce op. a.) izgledala kao najveća sitnica ako su sa sobom mogli da povuku i nekoga od protivnika”.

Pad obrambenih linija, početak gladi i gubljenje iluzija da je moguće odbiti Rimljane je kod dijela stanovništva Jerusalima stvorilo pokret za prebjegavanje iz grada. Tit je to i javno forsirao, kako bi se oslabila kohezija odbrane Jerusalima i pojačala prebjegavanja. Ovi dobrovoljni prebjezi Rimljanima nisu bili zarobljavani, nego bi bili puštani da slobodno

napuste okolinu Jerusalima. Posebno je to bilo prisutno kod imućnijih stanovnika. Glad je sve više pritiskala stanovnike Jerusalima, i počela se gubiti bilo kakva kontrola nad situacijom, a po Josipu je unutar opsade zavladalo i stanje terora koji su predvodile pojedine skupine ustanika i njihovih vođa. Hrana je postala ubjedljivo najvrijednija roba, i da bi se došlo do nje ili ona pronašla nije bilo više ikakvih obzira.

Isto po Josipu Flaviju, tom kroničaru tragedije Jerusalima : „Kako glad potiskuje sve osjećaje, to ona ništa toliko ne uništava koliko strahopoštovanje. Jer na što se inače moralo obazirati, u gladi se to ne smatra ni za šta, žene otimaju muževima, djeca roditeljima, i što je najžalosnije majke dojenčadi zalogaj hrane iz usta, i dok su najdraži na rukama umirali, one se nisu ustručavale da im oduzmu zadnju kap mlijeka." Detaljni opisi gladi koje prezentira Josip Flavije pokazuju stavičnu situaciju u Jerusalimu, gdje se masovno umiralo ne samo od oružja Titovih vojnika, nego i od još uvijek prisutnih unutarnjih progona, gladi i iscrpljenosti. Josip Flavije govori i o slučajevima kanibalizma.

Glad je navela na stotine i hiljade stanovnika Jerusalima da izađu van zone jevrejske kontrole, kako bi tražili bile kakve namirnice. Oni su uglavnom bili zarobljavani od Titovih vojnika, a zatim su bili mučeni i onda pribijani na stotine krstova nasuprot linijama branitelja. Tit je tim potezom vršio dodatni psihološki pritisak na opsjednute.

Vremenom su i prebjezi iz Jerusalima koje su Rimljani prihvatali dobili problem. Mnogi od ovih prebjega su svoje dragocjenosti, te zlatnike i drugi novac znali progutati. Nakon što bi se uspjeli probiti do linija Titovih vojnika, i bili prihvaćeni pa pušteni oni bi iz svoga izmeta vadili taj novac i blago. Pošto se to lukavstvo bilo otkrilo kod jednoga, raširi se glas po taborima da su prebjezi puni zlatnika, posebno što je u samom gradu zbog naglog pada vrijednosti novca zlatnika bilo u izobilju u opticaju. Mnogi Arapi i Sirijci iz auksilijarnih i «savezničkih» jedinica su zbog toga sjekli trbuhe onih koji su molili za zaštitu i pretraživali im stomake. Po Josipu Flaviju samo u toku jedne noći je tako bilo rasporeno njih 2000.

Zeloti su se zatim povukli u II. Hram, a Titove trupe su uvučene u ulične borbe. Rimljani su uspjeli i pored upornog otpora da zauzmu utvrdu Antoniju. Tit je prije napada na II.Hram po Josipu ponudio Jovanu da se spriječi da Hram strada uslijed borbi oko njega i u njemu. Međutim, i ovaj poziv je od jovanovaca bio ignoriran i odbijen. Nakon toga je došao i opći napad na II.Hram u kome su se ustanici zabarakadirali. U toku žestokih višednevnih borbi (u kojima su jevrejski borci uspijevali da na momente služeći se lukavstvom izvojevaju manje uspjehe) Rimljani su uspjeli da probiju ulaz u Hram. Tit izgleda nije imao namjeru da uništi II.Hram, jer je u jeku prvog proboja u II.Hram naredio bio dijelu vojnika da gase vatru, a sazvao je savjetovanja svoga štaba (kojem je prisustvovao i Tiberije Aleksandar, nakon Tita najvažniji oficir u armiji koja je napadala Jerusalim) vezano za sudbinu Hrama. Tit je bio protiv uništenja, jer ne bi trebalo spaliti takvo umjetničko djelo. Međutim, razvoj situacije je doveo do sasvim drugačijeg rješenja.

Ipak postoji i mišljenje da je Tit ustvari želio uništenje II.Hrama, a da je informacija o tome da je on želio spasiti II. Hram pokušaj opravdavanja i friziranja situacije od strane Josipa Flavija. Kršćanski kroničar Sulpicije Sever, možda se pozivajući na izgubljene dijelove Tacitovih „Historija", tvrdi da je Tit bio sklon uništenju II. Hrama.

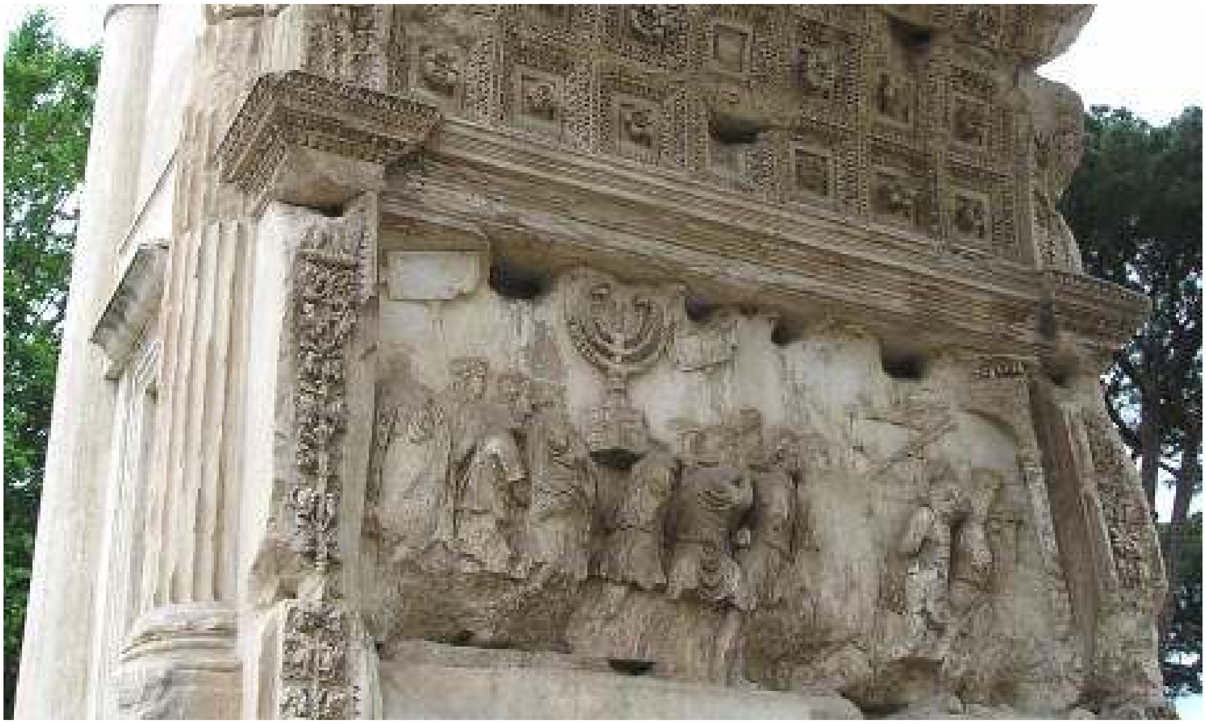
Umjetnička slika „Uništenje Jerusalima od Rimljana”. Autor Ercole de Roberti.

U toku žestokih borbi, jedan rimski vojnik je bacio buktinju u unutrašnjost Hrama, i vatra je nekontrolirano buknula. Žestinu razbješnjenih vojnika koji su prodirali u Hram više ništa nije moglo zaustaviti i Hram je bio osuđen na uništenje. II.Hram je spaljen, opljačkan i uništen, i tako je nakon šest i po stoljeća uništen još jedan središnji jevrejski Hram (I.Hram je po jevrejskoj tradiciji dao da izgradi Solomon, a uništili su ga Novobabilonci), koji je dao da izgradi Herod Veliki. II.Hram je uništen na Tisha B'Av, 29. ili 30. jula 70. god. n. e. (po hebrejskom kalendaru navodno na isti dan – vjerojatno je riječ o mitološkoj tradiciji - kada su Babilonci uništili I. Hram), a vatra iz njega se bila proširila i na stambeni dio grada. Donji grad Jerusalima je zauzet i spaljen, i dok su neki ustanici i stanovnici grada uspjeli da pobjegnu iz Jerusalima kroz sakrivene podzemne tuneke, ostatak je pripremio posljednju odbranu u gornjem gradu Jerusalima. I tek sa 7. septembrom 70. god. n. e. grad je bio potpuno pod kontrolom Tita i njegove armije. Po Josipu Flaviju kada je Tit ušao u gornji grad i razgledao kule i čvrstinu ovog dijela Jerusalima izjavio je : ”Zaista se Bog borio na našoj strani. On je bio taj koji je protjerao Judejce od ovih utvrda – jer šta bi mogle čovječije ruke ili mašine protiv ovakvih kula.” Užas stradanja je bio golem, iako vjerojatno pretjeruje u ciframa, Josip Flavije navodi da je u toku opsade stradalo 1 100 000 ljudi, a da je samo 97 000 zarobljeno uključujući i vođe odbrane Simona i Jovana. Zarobljeni Jevreji su popunjavali gladijatorske arene širom Carstva. U potpuno uništenom gradu kao posada je ostavljena X. legija *Fretensis* sa manjim drugim pješadijskim i konjaničkim detašmanima. Ali velika nesreća je tada zahvatila i antiohijske Jevreje, koji su isto bili izloženi progonima od strane svojih helenističkih sugrađana. Ovaj antiohijski pogrom je zaustavio Tit po dolasku u

Antiohiju. Po dolasku Tita u Rim, proslavljen je u ljeto 71. god. n. e. zajednički trijumf Vespazijana i Tita u znak pobjede u Judeji, kojom prilikom su Rimljani u svečanoj procesiji nosili i čuveni sedmokraki svječnjak = menorah (sveti predmet za Jevreje; danas središnji i glavni dio grba Izraela), „jerihonske trube” i Petoknjižje („Pet knjiga Mojsijevih”; Tora/Torah). U Rimu još uvijek stoji Titov trijumfalni slavoluk, u spomen na Titove pobjede, uključujući i opsadu i zauzimanje Jerusalima i II.Hrama. Titov slavoluk (*Arcus Titi*, italijanski: Arco di Tito) na *Via Sacri* (Velijski brežuljak), je podignut 82. god. n. e. od strane Titovog mlađeg brata Domicijana. Slavoluk je bogato ukrašen odlično urađenim reljefima, koji prikazuju i trijumfalnu procesiju sa ratnim plijenom iz Judeje i Jerusalima. Nakon završetka trijumfalne procesije i svečanog žrtvovanja u hramu Jupitera, Simon je pogubljen na Forumu. Kao kazna za sve Jevreje je uveden i poseban porez (*fiscus Iudaicus*) u visini od dvije drahme. Judeja je uzdignuta iz reda prokuratorske provincije u rang pretorske.

Titov slavoluk. Slavoluk se smatra jednim od najpoznatijih građevina rimske arhitekture. On predstavlja novu i originalnu kombinaciju stupova sa svodnim lukom. Titov slavoluk je poslužio kao model za brojne slične slavoluke u rimskom, ali i u kasnijim periodima. Među njima se najviše ističe Trijumfalna kapija u Parizu.

Slika 1.

Slika 2.

Slike 1 – 2. Reljefni prikaz Titove trijumfalne povorke sa Titovog slavoluka. Na slici se vide vojnici koji nose menorah.

Reljefni prikaz Titove trijumfalne povorke sa Titovog slavoluka. Na slici se vidi sam Tit.

U znak pobjede izdata je i serija komemorativnih kovanica sa natpisom „*Iudea Capta*”, a 75. god. n. e. izgrađen je i Hram Mira (poznat i kao Vespazijanov forum). Ovaj hram je slavio osvajanje Jerusalima i u njemu se čuvala čuvena menorah iz II. Hrama, a koju su vojnici nosili za trijumfalne procesije.

Nije samo Josip Flavije dao podatke o padu Jerusalima, nego i Tacit u svojim Historijama u kojima govori da je kompletno stanovništvo Jerusalima učestvovalo u očajničkoj i upornoj odbrani.

Nakon Titovog povratka u Rim, u Judeji su postojali još pojedini đepovi otpora u izoliranim i dobro utvrđenim bazama. Zadatak njihovog potčinjavanja dobio je Lucinije Bas (*Lucilius Bassus*), a poslije njegove smrti zadatak je preuzeo Flavije Silva (*Lucius Flavius Silva*) čija se glavna pažnja usmjerila na posljednje ustaničko uporište →čuvenu utvrdu Masadu koja se smatrala neosvojivom i njenu sikarijsku posadu. Vođa skupine u Masadi je bio ustanički vođa Eleazar ben Ya'ir, koji je uspio da izbjegne iz plamtećeg Jerusalima i probije se do Masade sa manjom grupom sljedbenika. Pad i uništenje Jerusalima su dokrajčili i zelotsku stranku, pa je jedini otpor pružala njihova još ogorčenija i ekstremnija sikarijska frakcija.

Rimska inženjerija je fantastično premostila problem neosvojivosti Masade (na slici ravni plato u sredini), tako što je podigla vještački nasip do samih zidina Masade. Nasip se može i danas vidjeti i na slici je vidljiv u vidu lijevka koji se sužava od platoa gdje je bio rimski tabor prema zidinama Masadi. Tabor je vidljiv u donjem desnom uglu u vidu kvadrata.

Masadu su koristili još Hasmonejci, ali ju je u čvrsto uporište dao preurediti Herod Veliki. Tamo su se nalazile i snažne fortifikacije, ali i skladišta, kupatila, središnjo grijanje, cisterne sa vodom, sinagoga i dvije palate. Josip Flavije je naveo i da je ravni plato Masade ostavljen kao plodno, poljoprivredno zemljište, kako bi Masada mogla biti autarkična zajednica. Kada su Rimljani svojim inženjerijskim umijećem ipak došli u mogućnost zauzimanja Masade 73. god. n. e., branitelji i stanovnici Masade su izvršili kolektivno umorstvo, ukupno njih 960. Pošto je samoubistvo po jevrejskoj religiji strogo zabranjeno, odlučeno je da se kockom izaberu oni koji će poubijati ostale branitelje i stanovnike Masade. Pronađen je i fragment keramike na kojem je bilo ispisano ime ben Ya'ir, što je moguće bio dio lutrije kojom su branitelji odlučili koja će desetorica ubiti ostatak posade Masade. Preživjele su samo dvije žene i petero djece koji su se sakrili dok se vršilo kolektivno ubistvo. Josip Flavije govori i sikarijima koji su uspjeli pobjeći u okolne zemlje, posebno u Egipat gdje su izazivali nerede. U Kirenajku je pobjegao sikarij Jonatan, čije su lažne optužbe na račun uglednih kirenajskih Jevreja izazvale pogrom na Jevrejima. Prvi jevrejski rat je označio i potpuni raskid judaizma i ranoga kršćanstva i pomogao je njegovom profiliranju u novi religiozni pravac Abrahamizma. I tako je jedan lokalni ustanak, u području na rubovima slabiej zainteresiranosti rimskog svijeta zbog svoje masovnosti i odlučnosti prerastao u veliki rat, sa enormnim posljedicama po budući kulturni, duhovni/religijski i politički razvitak euromediteranskog prostora.

Najvidljivije svjedočanstvo o ovom ratu je današnji tzv. „Zid plača“, koji je pučki, uobičajeni naziv za Zapadni zid nekadašnjeg II.Hrama. „Zid plača“ je jedini preostali dio II.Hrama i predstavlja jednu od najvećih jevrejskih svetinja. Tu se i danas u velikom broju okupljaju Jevreji radi molitve. Zid je popularan i zbog vjerovanja da će se svaka želja ispuniti čovjeku ukoliko je ispiše na papirić i taj papirić utakne u Zid. Tisha B'Av je u judaističkoj religiji postao dan – komemoracija u znak sjećanja uništavanje I. i II. Hrama. Kasnije su u njega uvrštavane i

druge tragedije koje su pogađale Jevreje kroz historiju, npr. progon iz Španije 1492. god. Tisha B'Av se naziva najtužnijim danom u jevrejskoj historiji.

Po Euzebiju, nakon uništenja II.Hrama Vespazijan je naredio da se svi potomci Davidove kraljevske porodice hvataju kako niko od te legendarne jevrejske kraljevske loze ne bi mogao ostati među Jevrejima. Moguće je da je riječ o jevrejskoj ili kršćanskoj apokrifnoj predaji, koja nema stvarnog oslonca u zbivanjima nakon pada Jerusalima. Slabo je vjerojatno da je Vespazijan uvjeren u svoju mesijansku pojavu želio tako da eliminira potencijalnu „mesijanske" suparnike koji su po mitološkoj predaji abrahamizma uglavnom orijentirani oko navodnih Davidovih potomaka.

P R I V R E D A Z A J U L i J E V A C A – K L A U D I J E V A C A

Iako je ekonomika rimskog svijeta u doba Julijevaca – Klaudijevaca naslijedila osnovna načela i tendencije iz Kasne Republike, uslijed niza novonastalih okolnosti ona je bila produbljenija i razvijenija. Stabilnost u političkom i vojnom smislu, te bolja uređenost u okviru jedinstvenog i zajedničkog okvira življenja su definitivno imali utjecaja na odvijanje privređivanja. Sa principatom područje i kultura koji se nazivaju rimskim svijetom već su poprimili odlike jednog kosmopolitiziranog i sinkretiziranog fenomena, i samo na osnovi te činjenice se mora nadalje promatrati i analizirati ekonomski segment života rimskog svijeta. Naravno, to ne znači da je jedinstveno ekonomsko područje na širokom euromediteranskom području imalo homogenu privrednu djelatnost. Pojedine oblasti su se, uslijed svoga historijsko – kulturološkog nasljeđa, zemljopisne pozicije i resursnih kapaciteta imale i različiti udio u ekonomici rimskog svijeta. Neke su bile više, a neke manje specijaliziranije za određenu privrednu djelatnost. Za doba Julijevaca – Klaudijevaca je isto vrijedilo da nije bilo kastitiziranja određenih zanimanja niti strogih podjela između pojedinih privrednih aktivnosti. Ekonomika u ovom razdoblju je bila relativno liberalnog tipa.

Međutim, potrebno je reći da rimski relativno liberalniji ekonomski sustav u vrijeme Republike i principata ne treba promatrati kroz prizmu modernog neoliberalnog sustava. Riječ je o suštinski različitim ekonomskim poretcima i načinima odnosa prema privređivanju. Relativnu liberalnost rimskog svijeta posebno za Republike, te i u vrijeme principata je potrebno tumačiti u smislu da nije bilo nekih ideološko - dogmatskih zapreka za privređivanje. Postojala su zanimanja koja su smatrana nedostojnim (*infames*), ali ni takva zanimanja nisu bila izrijekom zabranjivana. Pojedincu je ostavljano hoće li se ili neće baviti nedostojnim zanimanjem. Tačno je da su postojala određena ograničenja za senatorski ili viteški red, ali ako bi se neko odrekao senatorske ili viteške časti, mogao se baviti i zanimanjima tipa *infames.* Nisu postojale ni ideološke ni zakonske ni običajne zapreke za bavljenje privatnim poduzetništvom, niti za bogaćenjem. Svaki *ingenui,* svaki libertin, pa u pojedinim slučajevima i osoba u statusu roba (primjer *peculiuma*), je imala pravo na osobno sticanje imovine i bogaćenje. Nije sprečavano ni udruživanje radi zajedničkih poslovnih poduhvata i projekata, npr. u vidu korporacija publikana. Rimska država nikada nije ograničavala sticanje privatnog kapitala. Ograničavanje je dolazilo samo ako bi se povećavala privatna imovina korištenjem javne imovine, što se najbolje očitovalo na

primjeru *ager publicusa* iz vremena Republike, i zakona donošenih sukladno tome. Taj liberalniji odnos je doprinio vrlo velikom spektru potencijalnih zanimanja i njihovoj uskoj specijalizaciji.

Temeljna ideološka dogma suvremenog neoliberalnog sustava se zasniva na teoriji o supremaciji tržišta koje funkcionira kao zasebni sustav sa svojim mehanizmima koji trebaju da dominiraju ekonomskim životom, i da se u svojoj načelnoj formi ne dovode u pitanje. Takav koncept mišljenja se onda "prelijeva" i na druge segmente čovjekovog bivstvovanja, poglavito u oblikovanje socijalnog, društvenog, političkog i kulturnog života. Viđenje da ekonomski sustav zasnovan na dogmi o supremaciji tržišta treba da bude što je moguće više odvojen od regula Države i javne sfere, je bilo u potpunosti strano rimskom svijetu Republike i principata. Pojam izbjegavanja javnog intervencionizma u funkcioniranje privrede za mainstream ekonomsku misao rimskog svijeta je bilo praktično nepoznat. Briga, nadzor pa i intervencionizam u funkcioniranje ekonomije su se smatrali glavnim dužnostima Države i drugih javnih zajednica (provincijskih institucija, jedinica municipalne samouprave i peregrinskih *civitates*). Tržište u rimskom svijetu nikada nije diktiralo vođenje ekonomike, i umjesto subjekta odvijanja privrednog života, i preko njega i socijalnih, društvenih, političkih i kulturnih sfera, tržište je više doživljavano kao objekt, pa i kao obično sredstvo ekonomike rimskog svijeta. Uvijek je bilo državne i javne regulative, koja se npr. izražavala u vidu agrarnih zakona, subvencioniranja hrane, pokušaja ograničavanja samovolje korporacija publikana i zakupnika, alimentacijskog fonda...i slično. August je oduzeo privatnim korporacijama i pravo ubiranja direktnih poreza, jer je ocijenio da to nije u interesu viših državnih interesa koji su stremili stvaranju jedinstvene i stabilne imperije. Infrastruktura se gradila primarno poradi interesa Države, a ne zato što je to tako zahtijevalo neko imaginarno, superiorno tržište. Ustvari je javna sfera odlučivala i imala primat nad tržište. Za razliku od neoliberalnog sustava, monetarni sustav je u rimskom svijetu bio u potpunosti pod kontrolom Države. O izdavanju novca i njegovoj cirkulaciji i općenito monetarnoj politici su bile zadužene samo javne institucije, a ne neke zasebne financijske ustanove, korporacije, banke i agencije. To da neka institucija tipa Svjetske banke ili MMFa, ili privatnih i poluprivatnih banaka ima dominaciju u vođenju financijskim sustavom za rimski svijet bi bilo nezamislivo. Gotovo sigurno ni Republika ni principat ne bi dozvolili da postoji nešto kao što je FED (Federal Reserve), središnji bankarski i monetarni sustav USA koji praktično predstavlja otuđeni centar moći određenih financijskih elita. Sve to govori da je ekonomski poredak Republike i principata bio daleko od onoga što se danas karakterizira kao neoliberalni poredak. Uostalom da neoliberalizam svoje postojanje i nametanje u suvremenom svijetu ne može pravdati sa ekonomikom koja je postojala u rimskom svijetu dokazuje i razlika u temeljnom idejnom promišljanju. Klasični rimski svijet je bio eklektičan i praktičan, pa nije prihvatao ni jednu dogmu, a neoliberalizam u suvremenom sustavu funkcionira upravo po dogmatskom principu apsolutne istine. Naravno, rimski svijet je bio i daleko od državnog socijalizma ili uravnilovke.

Za razliku od modernih država, posebno onih socijalnog tipa, Rimska država načelno javne financije nije opterećivala izdacima kao što su javno zdravstvo i javno obrazovanje, socijalne naknade ili neke drugi projekti. Viđenje socijalne politike je za rimski svijet bilo drugačije nego što je to danas.

Poljoprivreda

I pored razvitka urbanog načina života i tehnoloških dostignuća, rimski svijet je ipak ostao na stadiju društva čija se privreda zasnivala na poljoprivredi. Najveći dio stanovništva je bio uključen u poljoprivrednu proizvodnju, pa se i društvo kojem je to stanovništo pripadalo može smatrati agrarnim. Pošto se smatrala esencijalnom privrednom granom, u poljoprivredu se mnogo ulagalo. Tako su za poljoprivrednu djelatnost služili i akvadukti, brane i cisterne koje su omogučavale i navodnjavanje suhljih zona. Mnogi rimski gradovi u Africi i Bliskom

Istoku danas su samo dobro očuvane ruine u pustinjskom pijesku. U ono vrijeme to su bili živi centri, jer je sustav navodnjavanja i kvalitetne obrade zemlje omogučavao intenzivnu poljoprivredu. Inače je vrijeme Kasne Republike i ranog principata predstavljalo vrhunac u produktivnosti i uspješnosti agrukulturne djelatnosti rimskog svijeta.

Stanje agrarnih odnosa u I. st. n. e. bi se djelimično moglo rekontruirati na osnovi Kolumeline rasprave o poljoprivredi, ali i to samo za Italiju i privredno razvijenije provincije gdje je dominirao krupni posjed. Kolumela (*Lucius Iunius Moderatus Columella*; Gades iz provincije Betike, 4. – cc. 70. god. n. e.) je najpoznatiji stručni pisac na polju agronomije u rimskom svijetu. Njegova *De Re Rustica* u 12 knjiga je u potpunosti sačuvana, i zajedno sa radovima Katona Starijeg i Varona daje uvid u procese razvitka poljoprivrednih odnosa. Njemu se pripisuje i djelo o drveću po nazivu *De Arboribus*. Pored Katona Starijeg i Varona, on je koristio i djela Aula Kornelija Celza (*Aulus Cornelius Celsus*), kartaginskog pisca Maga, Tremelija Skrofa (*Tremellius Scrofa*) i mnoge grčke autore. Međutim, njegovo djelo nije bilo samo kompilacija, nego i rezultat stećenog iskustva njegovog strica Marka Kolumele kao i iskustva i znanja samog Kolumele. Sam Kolumela je posjedovao imanja u Italiji, i on se u djelu specifično odnosi na imanja u gradovima Ardea, Carseoli i Alba.

Kolumela svoje djelo počinje raščlambom žalbi kojima ljudi pokušavaju objasniti opadanje poljoprivrede u Italiji. Jedni se žale na atmosfersko stanje, drugi na istrošenost italskog tla, ali su sva ta objašnjenja neodrživa. Po Kolumeli „te pojave nikako nisu izazvane nedostacima klime, već prije našim vlastitim manama. Naime, mi smo obrađivanje zemlje prepustili najgorim robovima, kao da smo je predali dželatu da je kazni, dok su se međutim najbolji ljudi među našim precima sami bavili njenim obrađivanjem, uz najveću skrb.*”* Dalje Kolumela govori o zemljoradnji kao o starinskom rimskom zanimanju. Vođenju poljoprivrede treba se učiti. Čovjek koji se bavi naukom o zemljoradnji mora kombinirati proučavanje prirodnih uvjeta sa praktičnim zemljoradničkim iskustvom. Kolumela je pristaša intenzivne privrede. U tom pogledu on nastavlja tradicije Katona i Varona. Ali, sudeći po polemičkim primjedbama koje su sadržane u njegovoj raspravi, može se zaključiti da takav tip privrede nije bio jedini u Italiji. Tamo je bilo i poljoprivrednika koji su zastupali drukčija načela vođenja poljoprivrede; oni su nastojali što više zasijati, pa makar to imalo za posljedicu i nedovoljnu obradu zemljišta. Upravo protiv njih i istupa Kolumela. Tako su u ovom periodu postojala oba tipa privrede – i intenzivna i ekstenzivna. Kolumela daje i neke praktične geomorfološke savjete za poljoprivredu, pa tako navodi : „Tlo koje teško, kredasto i vlažno nije prikladno za uzgoj ozime pšenice i pira. Ječam ne tolerira nijedno drugo mjesto koje nije rastresito i suho.”

Pored Kolumele i drugi pisci su se osvrtali na stanje poljoprivrede u ranom principatu. Pored Plinija Starijeg, vrijedne podatke daju i pisma njegovog sestrića Plinija Mlađeg. Tako se navodi da se na rimskim farmama uzgaja čitav niz kultura, uključujući i artičoke, senf, korijander, vlasac, poriluk, celer, bosiljak, repu, mak, kopar, šparoge, rotkvice, krastavac, tikve, koromač, luk, šafran, peršun, mažuran, kupus, salatu, češnjak, smokve, grožđe,

marelice, šljive, dud i breske. Strabon smatra da je dolina rijeke Po ekonomski najvažnija zato što tamo sve žitarice dobro uspijevaju, izuzev prinosa od prosa jer je tlo tako dobro navodnjavano. U Etruriji je tlo bilo dobro za pšenicu, dok je vulkansko tlo u Kampaniji bilo prikladno za vinovu lozu. Najbolje žitne zone bile su u Egiptu, sjevernoj Africi i Siciliji. U normalnim vremenima, godišnje pošiljke iz Egipta samo u Grad bi iznosile do 20 miliona modija ili čak i više. Plinije Mlađi u jednom svom govoru navodi da je se dugo uobičajeno vjerovalo da Rim može biti hranjen i održavan samo sa egipatskom pomoći, ali da je Grad u mogućnosti da preživi i bez egipatskog žita. Ova konstatacija izrečena 100. god. n. e. je vjerojatno rezultat krize u egipatskog agrikulturnoj produkciji nastaloj zbog neodgovarajućeg plavljenja 99. god. n. e. Ta kriza je onda morala imati efekta i na snabdjevanje Grada, ali izgleda da su se tadašnje vlasti uspješno snašle u toj prilici i da su imale i alternativne izvore.

Rimljani su smatrali da je najbolje đubrivo ono koje daje perad, dok se kravlje đubrivo smatralo za najgore. Ovčije i kozije đubrivo je isto smatrano dobrim, dok je đubrivo magarca bilo najbolje za neposrednu upotrebu. Konjsko đubrivo nije bilo dobro za usjeve žitarica, ali je po Varonu bilo veoma dobro za livade.

U vrijeme principata, familiji od 6 osoba je bilo potrebna kultivirana površina od 12 jugera kako bi mogla zadovoljiti svoje minimalne potrebe za hranom i za sjemenom za narednu sjetvu, samo u žitaricama i bilju. Ako bi familija posjedovala i životinje, onda bi se ta minimalna granica povećala na 20 jugera.

Za intenzivnu poljoprivrednu proizvodnju naširoko je bilo rasprostranjeno navodnjavanje, korištenjem akvadukta, kanala i brana. Uvođenje određenog vida mehanizacije u poljoprivredne sustava je olakšavalo rad. Tako su bili rašireni i mlinovi. Vitruvije je već opisao vertikalne kotače koje pokreće voda, spominje ih i Plinije Stariji, a postoje indicije da su mlinovi na vodu postojali u Bizantu i (preko pjesnika Ausonija) u pilanama na rijeci Mozel.

Bas reljef koji prikazuje korištenje stroja prilikom žetve zrelih usjeva. Potiče iz Triera.

Pretpostavlja se da su Rimljani, odnosno možda Kelti prije njih, izmislili jedan takav mehanički žetelački stroj koji je mogao da kida samo vrhove stabiljka, i koji je pokretan volovima. Ovaj stroj spominje Plinije Stariji. Nažalost u srednjem vijeku je korištenje ove mašine zaboravljeno.

U toku cjelokupne svoje historije, i zemljoradnici rimskog svijeta su se suočavali sa istim ili sličnim problemima koji su pogađali agrikulturno stanovništvo sve do modernog doba. To

uključuje nepouzdanost vremena (posebno suše i poplave), štetočine, požare. Ratovi, politička nestabilnost, ekonomske krize i razbojništva u vidu hajdučije su isto nanosili veliku štetu poljoprivrednoj proizvodnji. Keltska invazija, II. punski rat, građanski ratovi i pobune robova (posebno ona Spartakova) su ostavile velike negativne posljedice po poljoprivredu i njenu infrastrukturu.

Reljef sa sarkofaga iz Domicilinih katakombi (u blizini Rima) koji prikazuje pastira sa stadima ovaca, koza i goveda. Datacija III. st. n. e.

Širenje rimskog svijeta a sa njim i intenzivne poljoprivredne djelatnosti donosilo je i jednu veliku ekološku promjenu, posebno u europskom području. U predrimsko doba velika europska prostranstva su se nalazila pokrivena nepreglednim šumama. Ali poljoprivredne potrebe su uslovile i sječu i krčenje u velikom obimu, kako bi se dobile oranice i pašnjaci. Stvaranje jedinstvenog, kosmopolitskog rimskog svijeta kao direktnu posljedicu je imalo i povećanje populacije. To značajno uvećanje stanovništva moralo je pratiti i odgovarajuće širenje hranidbenih resursa. I za grijanje i pripremanje hrane je glavni izvor bilo drvo. Drvo i drveni ugalj su bili primarno gorivo u javnim objektima, domovima, javnim kupatilima i pored topline, kreirali su i vještačku svjetlost. Drvo je u značajnom obimu korišteno i u građevinskoj djelatnosti. I za rad u radionicama i manufakturama glavni materijal je bilo drvo. Posebno je bio esencijalan u rudarstvu, taljenju, keramičarstvu i stolarstvu/drvodjeljstvu. I poradi vojnih potreba je dolazilo do sjeće šuma, kako bi se npr. sprečavali iznenadni napadi i stvarale „čiste zone" oko pojedinih uporišta i utvrda. Drvo je u veliko mjeri korišteno i za brodogradnju. Za vrijeme rimskog perioda izgrađeno je sigurno na

desetine hiljada brodova. Područja sa centrima u kojima je bila aktivna brodogradnja doživjela su i najveću sječu drveća. Radi velike potražnje drveća, bila je i razvijena trgovina deblima. Pojedine vrste su bile i cijenjene, pa se sa njima naveliko trgovalo. Sva masovnost korištenja drveta je sasvim logički imala devastirajući efekt po šumsko bogatstvo i općenito ekološko okruženje, a vodilo je i ka pojavi erozije i degradacije tla.

Međutim, ovu pojavu dešumljavanja, erozije i degradacije tla ne bi trebalo preuveličati kao što to čine pojedini historičari, koji smatraju da je rimsko osvajanje svake nove zemlje donosilo degradaciju i iscrpljivanje njenog tla, da su se napuštena polja Lacija i Kampanije pretvorila u močvare, a sjeverna Afrika u pustinju, da su šumoviti brežuljci bili ogoljeli, i da je sve to jedan od glavnih razloga pada rimskog svijeta. Ovakvi iznimno pretjerani stavovi, koji dolaze i iz redova radikalnih environmenista, ne odgovaraju realnosti. Populacija Lacija i Kampanije sigurno nije doživjela depopulaciju, niti je rimsko doba zaslužno za uništenje šumskog fonda i plodnosti tla mediteranske obale. Italija je prije uspostave rimske vlasti bila znatno više močvarna, nego u I. st. n. e., kada su isušene mnoge močvare.

Zanimljivo je ova teorija o degradaciji tla podrzaumijeva i da su stada domaćih životinja (goveda, ovaca, koza i svinja) odgovorna za sprećavanje regeneracije šuma i da je došlo i do drastične degradacije okoline i izbacivanja teških metala u atmosferu preko ljevaonica i metalurških kapaciteta (koje su isto koristile drveće kao gorivo). Tačno je da su stada jela travu, da su koze brstile sve do čega su došle, da su se u zonama snažnih rudarskih, ljevaoničkih i metalurških radova dizali dimovi u nebo, međutim nivo svega toga je bio daleko manji nego što se to danas dešava. Zato su i ovi stavovi koji propast rimskog svijeta dovode u vezu sa navodnom ekološkom katastrofom, često rezultat nehistorijskih projekcija sadašnjih zabrinutosti i modernih ideja koje traže opravdanje za svoje postojanje u zakonitostima prošlosti. Zbog kompleksnosti golemog prostora i zbog fragmentarnosti informacija vrlo je teško dati generalizirajuću sliku o ekološkom stanju. Uostalom, u rimskom svijetu se nije samo sjeklo i krčilo, nego se i sadilo drveće i to pojedine vrste (masline, datule, smokve, kestenje, orasi i drugo voće, vrbe, pa i hrastovi) u znatnom obimu. Drveće je isto imalo značajno ulogu u ranim kultovima, pa su mnogi gajevi i lugovi imali i posvećeni, sankrosanktni, božanski karakter. Za grijanje koristili i slama i ugalj, a ne samo drvo. Protiv erozije tla služila je tehnika terasastih polja na padinama i brdsko – planinskim zonama. Protiv iscrpljivanja tla, rimski svijet je primjenjivao i vrlo intenzivno i razvijeno đubrenje. Uostalom, ljudi su se i hiljadama godina prije osnivanja Rima, bavili poljoprivredom i to nekada sa znatnim nižom kvalitetom obrade i održanja zemlje nego u klasičnom historijskom razdoblju. Pojedini narodi i zemlje su imale vrlo intenzivnu brodogradnju i prije ulaska u rimski svijet (Feničani, Grci). I nakon rimskog svijeta nastavljena je negdje manje, negdje isto, a negdje više kvalitetnija poljoprivredna proizvodnja, krčila su se nova područja, a pomorske sile su ogoljavale šume (Mletačka Republika je ilustrativan primjer).

Vino i masline

Intenzivna privreda njegovala je, kao i ranije, razne vrste vinove loze i masline. Italska su vina i u tom prvom stoljeću Carstva sačuvala svoje dominantno značenje na čitavom zapadnom tržištu, a iz Italije su izvožene i najbolje vrste maslinovog ulja. Ali iz Kolumeline rasprave proizlazi da su se više vrste vinove loze počele zamjenjivati nižim, koje su davale vino slabije kvalitete, ali koje su zato zahtijevale manje njege. Isti je bio slučaj i sa maslinarstvom. Primjećivala se i druga pojava, suprotna onoj iz doba Katona Starijeg, pa su neki zemljoradnici pretpostavljali uzgoj žitarica takvim kulturama kao što je uzgoj vinove loze. To je značilo prijelaz na ekstenzivne tipove vođenja privrede. Ova tendencija bila je izazvana dubokim uzrocima. Veliku ulogu igrala je, nesumnjivo, konkurencija provincija. Isprva je Italija dostavljala vina i maslinovo ulje gotovo svim zapadnim provincijama:

Španjolskoj, Galiji, podunavskim područjima. Ali je plodnost tla tih provincija također dozvoljavala uzgoj vinove loze i maslina. Provincije su počele proizvoditi svoje vrste vina, i neke od njih nisu po kakvoći zaostajale za italskim, dok su se druge odlikovale izvanredno niskom cijenom. Potražnja za italskim vinima se smanjivala, njihova prodaja je samim tim znatno opala i uzgoj vinove loze, koji zahtijeva veliku njegu, postao je neisplativ. Isti je slučaj bio i sa maslinom. Prema tome, konkurencija zapadnih provincija je jedan od glavnih uzroka što je italska poljoprivreda počela opadati. Naravno, to je dovodilo do postupnog privrednog jačanja zapadnih provincija, što je opet moralo imati odraza i na njihovo političko – društveno značenje.

<u>Latifundija</u>

August je nastojao da dodjelom zemljišta veteranima oslabi proces latifundizacije, ali to je bilo samo zatišje i ubrzo nakon toga augustovskog usporavanja, proces ukrupnjavanja zemljišta se nastavio. Kolumela često spominje težnju krupnih zemljoposjednika da neograničeno šire svoj posjed; u satiričnom djelu iz tog vremena. U Petronijevom "Satirikonu" stoji da je jedan bogataš-oslobođenik posjedovao toliku količinu zemlje da je "sokol ne može preletjeti". O tome da su posjednici imanja neprestano širili svoje granice, saopćava Seneka. Plinije Satriji direktno je tvrdio da su latifundije upropastile Italiju (*latifundija peridere Italia*). Svi su ti pisci pravilno opažali određenu tendenciju u razvitku agrarnih odnosa. Ali je u tvrdnjama antičkih pisaca bilo i dosta pretjerivanja. Sitno i srednje seosko gospodarstvo i dalje je igralo značajnu ulogu u životu Italije, u prvom redu na sjeveru, u području rijeke Po, a tako isto i u srednjoj Italiji, naročito u Kampaniji. Za ova područja i dalje je bilo karakteristično srednje seosko gospodarstvo, sa intenzivnom poljoprivredom. Kriza se osjećala u prvom redu u južnim i jugoistočnim italskim oblastima, čiji je položaj bio težak još u vrijeme Republike. One su nisu oporavile ni u prvom razdoblju Carstva. Sve veće značenje stječu u njima krupna, poglavito stočarska gospodarstva, a u isto vrijeme nastavlja se proces potiskivanja sitnih gospodarstava. To što je Italija uživala određenu prednost u političkom pogledu, jednim dijelom kočilo je razvitak krize. U Italiju je u vidu porezâ pritjecala prilična količina slobodnih sredstava, tako da su Italici i neki bogati provincijalci nastojali sredstva stečena u provincijama uložiti u italska zemljišta. Ali ono gospodarsko blagostanje u kome se nalazila pod Augustom, u sljedećim razdobljima Italija više nije mogla sačuvati.

Plinije Mlađi, kada opisuje zemlje koje je nabavio kaže : “Farme su produktivne, tlo je bogato, snabdjevanje vodom je dobro, i one uključuju i pašnjake, vinograde i šume.”Plinije Mlađi govori i o tome kako uštedjeti u opremi, nadzoru i obučenoj službi sa koncentriranjem posjeda i stvaranjem latifundija, ali na drugoj strani da je posjedovanje suviše zemlje u jednoj zoni rizično uslijed mogućih klimatskih nepogoda i naglih promjena koje bi zahvatile tu zonu. Zato je on više volio posjedovati zemljišne posjede na raznim mjestima.

Plinije Mlađi se žali na količinu vremena kojeg mora da posveti pregledu računa i poslovima svojih zakupaca, na uštrb svoga književnog rada. Iako je onaj koji je to mogao da priušti na svoj ladanjski posjed bježao kako bi se odmorio od užurbanog gradskog života i socijalnih dužnosti i poslova, tamo mu nije bilo dosadno. Tako se mogao posvetiti bezbrižnoj i laganoj šetnji u miru, jahanju i obilasku posjeda, mogao je otići i u lov ili na pecanje. Ni socijalnog života mu nije nedostajalo, pošto su mu često dolazili gosti. Pošto u antičko doba nije

bilo razrađenog hotelsko – motelskog sustava, gostoprimstvo za prijatelje i poznanike koji bi se našli na putu je bilo očekivano, i smatrano je dužnošću da se primi putnik.

Robovi u poljoprivredi

Postoji i drugi, podjednako važan uzrok opadanja italske poljoprivrede. Vanjska politika u doba Carstva bila je poglavito obrambena. Carevi su odustali od velikih osvajačkih ratova, pa je smanjen veliki priliv robova. Najzad, unutarnji mir koji je August zaveo bio je vezan za sigurnost pomorskih putova. Gusarstvo je bilo gotovo sasvim uništeno, a ono je ranije igralo prilično važnu ulogu u popunjavanju tržišta robovima. Međutim, potreba za radnom snagom nije se smanjivala, već je naprotiv rasla, a broj robova koji je izvođen na tržište sve se više smanjivao. U Rim i Italiju stizali su sada uglavnom robovi sjeverno – europskog porijekla kao Germani i Britanci. Pošto su oni dolazili iz kulturno zaostalijih sjevernjačkih zemalja, nije im se mogla povjeriti obrada vinograda i maslinika, koji su zahtijevali pažljivu njegu. U tom pogledu oni su se razlikovali od istočnih stanovnika, koji su u Italiju uvoženi za vrijeme Republike. Ovi su još u domovini bili naviknuti na rad u vinogradu i masliniku. Tako je smanjivanje priljeva robova i promjena njihovog etničkog sastava dovodili do određenih promjena u poljoprivredi. Najzad, robovi nikako nisu bili oruđe koje govori, kako ih je Varon nazivao. Kolumela se žali na loš rad robova, ističući: "Robovi poljima čine ogromnu štetu. Oni daju drugima u najam volove. Loše hrane njih i ostalu stoku. Slabo oru zemlju; prilikom sjetve troše daleko više sjemena nego što je potrebno; ne skrbe se o tome da sjeme, bačeno u zemlju, dobro klija, a kad ga dovoze na gumno, čak smanjuju njegovu količinu za vrijeme vršidbe – bilo utajom jednog njegovog dijela, bilo nepažljivim radom, jer oni i sami kradu žito, i od drugih ga lopova loše čuvaju. Najzad, kod primanja žita oni netočno pokazuju njegovu količini prilikom zapisivanja ".

Sve je to rimsko društvo tjeralo da traži izlaz iz gospodarske i društvene krize, koja se ocrtavala. Otuda gore spomenuta tendencija ka prijelazu na ekstenzivne tipove vođenja privrede i veća pažnja nego ranije prema robovima odgojenim u kući. Kolumela je predlagao da se izdvajaju robinje koje imaju potomstvo. Po njegovom mišljenju, njih treba osloboditi rada, a one koje imaju mnogo djece čak pustiti na slobodu. Robovi odrasli i odgajani u domačinstvu (*vernae*) igrali su u to vrijeme veću ulogu nego prije, kada su svuda prevladavali kupljeni robovi.

Prema izvjesnim proračunima, u doba Republike robovi odgojeni u domačinstvu predstavljali su obično 1/3 ukupnog broja robova, dok se u doba principata taj odnos mijenja, i 1/3 sačinjavaju kupljeni robovi.

Kolonat

U Kolumelinim djelima i pismima Plinija Mlađeg se ukazuje i na drugi pokušaj da se nađe izlaz iz teškoća u svezi sa radnom snagom, koju su osjećali zemljoposjednici. Na udaljenim imanjima, ili onim koja leže na nezdravom mjestu, Kolumela je smatrao korisnijim zemljište podijeliti na sitne čestice i dati ih pod zakup. Zakupci su nosili naziv *coloni*/koloni. Prvotno je riječ *colonus* označavala svakog zemljoradnika koji sam obrađuje zemlju (bez obzira bila u njegovom vlasništvu ili ne), a kolonima su nazivani i iseljenici u kolonije. U značenju

zakupca, riječ *colonus* se počinje upotrebljavati pri samom kraju Republike. Zakupac – kolon je slobodan čovjek, sa ili bez rimskog građanstva, koji je samo ušao u odgovarajući privatni pravno – ekonomski odnos, zasnovan na ugovoru o najmu (*locatio-conductio*). Zakupac – kolon nije se prema vlasniku zemlje odnosio kao prema gospodaru, nego više kao patronu. Kao slobodan čovjek, posebno još ako je bio nosilac rimskog građanstva, zakupac – kolon je imao i odgovarajući pravnu zaštitu, pa i adekvatna politička prava. Zakupnici – koloni, bar u vrijeme principata, nisu pravno – politički smatrani potčinjenim radnim staležom (kao što je to bio slučaj u razvijenom feudalizmu), i njihova pozicija je proizlazila iz čisto ekonomsko – imovinskog ugovornog odnosa. Zakupništvo se nije razvijalo samo na privatnim posjedima, nego i na zemljištu u titularnom vlasništvu države i princepsa, ili članova njegove familije. Inače se veličina carskih posjeda enormno uvećala za vrijeme Julijevaca – Klaudijevaca, najviše poradi čestih konfiskacija imovine privatnika.

I dok su zakupci – koloni bili rijetko spominjani u vrijeme Republike, njihovo značenje i broj se u postrepublikanskim periodima sve više povećava. Na kraju su postali i najbrojniji sloj agrikulturnog stanovništva. Ustvari, činjenica je da rad slobodnih ljudi nikada nije u potpunosti iščezao sa latifundija.

Zakupništvo je uvijek bilo prisutno u rimskom svijetu, i to i na javnim i na privatnim zemljištima. Za vrijeme Kraljevstva, Rane, Srednje i prvih decenija Kasne Republike najpoznatije zakupništvo je bilo ono vezano za već ranije detaljno objašnjenu instituciju *ager publicus*. Međutim, temeljna ideja o razlogu i svrsi postojanja *ager publicusa* i zakupništva na njemu, je uslijed agrarne krize u potpunosti izvitoperena. Zakupništvo na *ager publicus* i zakupništvo tipa kolonata koje se razvija sve više od ranog doba principata se i strukturalno i suštinski razlikuju. Zakupništvo na *ager publicusu* je imalo jedinstveni javno –pravni i javno – obveznički karakter, dok je zakupništvo u vidu kolonata bilo znatno heterogenijeg karaktera, odnosno mogla su postojati različita pravila za različite domene. Kolonatski odnos je imao privatno – pravno, a ne javno – pravno značenje. Dok za *ager publicus* nije postojao razvijeni administrativni aparat za prikupljanje rente, to je itekako bilo razvijeno u slučaju kolonatskog zakupništva.

Pogrešno je zakupnike – kolone promatrati kao neki potlačeni, siromašni sloj stanovništva ili staleško kmetovski pozicionirane. Ustvari u kontekstu rimskog svijeta riječ je o socijalno heterogenom sloju populacije. Bilo je i bogatih zakupaca koji i nisu radili na zakupljenom posjedu, nego bi taj posao za njih obavljali robovi ili unajmljeni nadničari. Neki zakupci su samo fiktivno unajmljivali zemlju i živjeli u gradovima, a faktički su je obrađivale druge osobe koje bi po mogućnosti bile zakupnici zakupnika (slično praksi čiflućenja u osmanskom dobu) ili njihovi robovi i nadničari. Naravno, vjerojatno je većina zakupnika spadala u red neposrednih obrađivača zakupljene parcele. Ali i među neposrednim obrađivaćima je moglo biti značajnih razlika, zavisno od visine zakupnine, klimatskih i zemljopisnih uvjeta područja, vrste i kvalitete zemljišta, veličine zakupljenog posjeda, da li je titularni vlasnik zakupljenog posjeda privatna osoba ili je riječ o javnom i carskom posjedu. Tako je moglo biti i onih neposrednih obrađivaća koji su imali sredstava da nabave i ponekog roba ili unajme nadničara kako bi im pomogao u poslu, ali je isto tako bilo i onih koji su teško imnogo radili, jedva sastavljali kraj sa krajem i uvijek se nalazili na egzistencijalnom rubu. Načelno je bio bolji i jasniji položaj zakupaca na javnim i carskim posjedima, gdje je postojala uravnotežena legislativa i regulativa, u odnosu na privatne posjede gdje su ugovori mogli biti najrazličitijeg sadržaja.

Prilično veliko značenje dobilo je davanje zemlje pod zakup kolonima za vrijeme Augusta. To je vjerojatno rezultat činjenice da je zenit korištenja robovske radne snage na latifundijama (koji je izgleda bio najizražejniji za vrijeme Kasne Republike) već polako

prolazio i da se kretalo u nekim novim pravcima razvijanja agrarnih odnosa. Na osnovu pak Kolumelinih djela može se zaključiti da je kolonat sredinom I. st. n. e. bio raširena pojava. U agronomskim djelima toga vremena raspravlja se pitanje o rentabilnosti imanja danih kolonima pod zakup. Kolumela je o kolonima govorio "kao da su vlasniku pripali po nasljedstvu". Isti pisac razlikovao je dvije kategorije kolona: jedni su lokalni stanovnici i oni sami obrađuju zemlju, a drugi su gradski stanovnici, koji svoje robove i nadničare šalju na rad u polje. Kolumela je davao prednost prvima i zalagao se za dugoročni zakup, jer je česta smjena zakupaca nekorisna stvar po vlasnika. Zakup je, prema Kolumelinom opisu, bio novčani, ali su koloni imali i određene naturalne obveze, kao što je, npr., dostavljanje drva. Već u to vrijeme zaduženost kolona bila je jedna od crta karakterističnih za njihove odnose prema vlasnicima imanja. Kolumela je preporučivao da se ne insistira na striktnom pridržavanju rokova plaćanja. Zaduženost kolona bila je u određenom pogledu korisna po zemljoposjednika, jer je sitne zakupce vezala uz zemlju. Tako se polako kolonatski pretvarao u stalniji zakup, zemljoradnici su stvarno vezivani uz zemlju, i nisu mogli slobodno napustiti mjesto u kojem su zapisani (*origo*).

Podaci koje daje Plinije Mlađi u velikoj mjeri pokazuju na status kolonatskih odnosa. Prilikom izbora imanja Plinije nastoji na određenom mjestu pronaći sigurne zakupce. Zaduženost kolona je sve više rasla. Ostaci njihovih dugova (*reliqua colonorum*), kao što možemo doznati iz drugih izvora, mogli su se davati u zalog, prodavati i nasljeđivati. Plinije je naglašavao da koloni uopće ne pokušavaju vratiti svoje dugove jer su oni isuviše veliki. Uslijed toga, vlasnici počinju novčanu zakupninu zamjenjivati zakupninom sastavljenom od jednog dijela proizvoda. Plinije Mlađi to naziva jedinim načinom liječenja zastarjele bolesti.

Kolonat nije bio ograničen samo na Italiju, ili neke specifična područja rimskog svijeta, nego se kao institucija proširio širom provincija. Na istoku odnosi bliski kolonatu formirali su se znatno prije rimskog osvajanja. U Egiptu i Aziji kraljevska zemljišta, zemljišta hramova i drugi posjedi dijelili su se na parcele, koje su davane u zakup sitnim poljoprivrednicima. Najbolje je poznato stanje na prostranim posjedima koji su se nalazili u principskom vlasništvu na području provincije prokonzularne Afrike. Ti posjedi formirani su još pod Julijevcima-Klaudijevcima, uglavnom kao rezultat konfiskacije privatnih senatorskih imanja od stane careva. Carski zemljišni fondovi koji su se nalazili u provinciji Africi dijelili su se na regije (*tractus, regiones*), koje su se sastojale od velikih posjeda (*saltus*). Na čelu svake regije nalazio se carski činovnik, prokurator. Veliki dio saltusa dijeljen je na čestice i davan u zakup kolonima. Glavna osoba na imanju bio je konduktor (*conductor*), kome su davani u zakup svi prihodi s imanja. Odnosi između kolona i carske administracije nisu se regulirani pojedinim ugovorima, već posebnim zakonima/statutima o posjedima.

O funkcioniranju zakupničkih odnosa početkom II. st. n. e. svjedočanstvo pruža *lex Manciana*, kojim se regulira zakupništvo na carskim domenima u sjevernoj Africi. Tekst zakona je sačuvan na epigrafskom spomeniku iz Henchir-Mettich, sa datacijom u 116.-117. god. n. e. Natpis detaljiše zakupnički odnos na principskom imanju *Fundus Villae Magnae Variane*. U tekstu se kao prokuratori identificiraju vitez Licinije Maksim (*Licinius Maximus*) i Felicior (Trajanov oslobođenik). Renta/zakupnina iznosi 1/3 ukupnog usjeva pšenice, ječma, vina i maslinovog ulja, ¼ ili 1/5 graška i meda, ako se posjeduje preko pet košnica. Zabranjeno je bilo da se košnice pomiću sa imanja na drugo područje kako bi se izbjeglo plaćanje rente. Zakon je uvodio i podsticaje, pa nije bilo rente na tek zasađene vinove lozu i smokve u periodu od prvih pet godina, i za tek zasađene masline u

periodu od prvih deset godina. Za svaku životinju koja je pasla na pašnjaku imanja se paušalno godišnje plaćalo po 4 asa, i to je izgleda bila jedina obaveza koja se novčano izmirivala. Izbježiva šteta usjevima drugog zakupnika je izmirivana od strane onoga koji je to počinio. Zemljište pod zakupninom može biti zavještano nasljedniku u legalnom obavezujućem ugovoru. Ova klauzula ima za namjeru promicanje obrađivanje iste zemlje kroz generacije iste familije, odnosno nudi podsticaj za vezivanje zakupnika na određenu česticu zemljišta. Tako bi se zakupnik, imajući u vidu mogućnost legalnog dugotrajnog korištenja zemlje, motivirao da u tu zemlju i dodatno ulaže i u njeno oplemenjivanje, poboljšavanje agrikulturnog rada, ali i izgradnju odgovarajuće infrastrukture. Zemlja koja je bila zapuštena i nekultivirana dvije godine zaredom je bila vraćana u direktan posjed vlasnika. Svaki zakupnik je, pored rente, bio obavezan i na radnu obavezu, pa je tako po dva uzastopna dana bio obavezan provesti na oranju i na žetvi/berbi, a jedan dan za nadziranje stoke. Radne obaveze su zakupnici mogli prenijeti na svoje robove i nadničare, ako su ih imali. Indikativno je da je renta određivana u naturi, a ne u novcu, što bi ukazivalo na sve veće značenje robe kako bude odmicalo vrijeme. Fiksirana naturalna renta je bila u korist zakupnika – kolona, jer je ona po defaultu podrazumijevala i uključen rizik u slučaju da usjevi uslijed raznoraznih činilaca (posebno vremensko - klimatskih) podbace. Ako je prinos bio manji, automatski je i renta bila manja. Sačuvana su još dva natpisa iz kasnijih perioda (1. iz Ain-el Djemala, datacija u vrijeme vladavine Hadrijana; 2. iz Ain Wassel, datacija cc 198. – 209. god. n. e.), koji se bave sličnom materijom na istom području.

Posebnu pažnju reguliranju odnosa između kolona i administracije afričkih carskih posjeda posvećivao je Hadrijan. Pošto se predviđenih pravila upravitelji nisu pridržavali i dolazilo je do narušavanja interesa zakupaca, i princepsi su znali intervenirati. Tako je Hadrijao dao da se potvrdi da konduktor ne može od kolona zahtijevati rad više od šest dana godišnje. Naročit povlastice davane su onima koji su orali ledinu ili napuštena zemljišta, sadili masline i voćke ili uzgajali vinovu lozu. Stanovnici burunitanskog *saltusa* na svoje stanje su se žalili princepsu Komodu. Oni su u žalbi tvrdili da prokuratori uvijek stoje na strani bogatih i utjecajnih konduktora, a oni da nezakonito povećavaju potraživanja i traže obavljanje radova preko propisane mjere. Prokuratori se uopće ne obaziru na žalbe kolona, a kada su se ovi sakupili i napisali žalbu samom caru, prokurator je na njih poslao vojnike. Mnogi od kolona su bačeni i tamnicu, pri čemu su čak i rimski građani podvrgnuti tjelesnim kaznama. Peticija je došla do princepske kancelarije i sam Komod naredio je da ubuduće koloni rade onoliko koliko je propisano Hadrijanovim zakonom.

U statusu sličnom kolonatskim odnosima su naseljavani i mnogobrojni Transdanubijci, posebno za vrijeme vladavine princepsa Marka Aurelija.

Zakupce – kolone je potrebno razlikovati od serva kasata (*servi casati)* koji su u pravnom smislu smatrani robovima. Servi kasati su dobijali od svojih gospodara određene čestice zemljišta, koje bi bili dužni da obrađuju i da određeni prinos u proizvodima daju gospodaru. Vlasnici su tako prevodili robove na status pekulija. U odnosu na kasnorepublikansko latifundijsko ropstvo, servi kasati su uživali nešto više slobode i inicijative. A u određenoj mjeri mijenjao se i njihov pravni položaj. Na njih se gledalo kao na *quasi coloni* (skoro koloni). Pravnici ističu da njih, za razliku od drugih robova, ne treba uvrštavati u inventar imanja, i oni se ne mogu ni ostavljati u naslijeđe. Ovom mjerom se gospodar oslobađao brige o robovima, a istovremeno je nastavljao dobijati prinos sa svoje latifundije. Unosnije je bilo usitnjavati imanja na manje čestice i svim sredstvima osiguravati sebe od iznenađenja, osiguravati sebi određeni prihod. *Servi casati* su omogućavali i veleposjedniku da uvijek ima poljodjelce (pravno gledajući u statusu robova) u stalnoj zavisnosti i vezanosti za zemlju. I bogati zakupnici – koloni su stvarali serve kasate tako što bi slali svoje robove da obrađuju zakupljenje čestice. Široka primjena korištenja serva kasata za vrijeme principata i dominata

svjedoči o tome da je stari način obrade prostranih teritorija pomoću robova gubio svoje značenje. Širenje sustava kolonata i serva kasata može se smatrati i stvaranjem preduvjeta za nastanak feudalizma. Moglo bi se reći da je uvođenje dominata i fiskalne reforme za vrijeme Dioklecijana, kojima su seljaci vezani za zemlju doprinijeli su procesu umanjivanja prava i kolona.

Koloni i servi kasati su u znatno većoj mjeri bili zainteresirani za povećanje produktivnosti svoga rada, nego što je to bio slučaj sa latifundijskim ropstvom. Doduše, kod raspodjele zemljišta na pojedine parcele moglo je biti riječi samo o ekstenzivnom gospodarstvu. Pod takvim uvjetima nisu se mogli izvršiti savjeti za poboljšanje poljoprivrede koje su davali rimski agronomi. Ali se ne može utemeljeno govoriti o tome da su oblici intenzivnog robovlasničkog gospodarstva, o kojima možemo suditi na osnovu Katonovih i Kolumelinih djela, bili naširoko rasprostranjeni. Po svemu sudeći, ta su gospodarstva postojala samo u područjima blizu gradova, tamo gdje su postojale pogodne komunikacije. Velike latifundije bile su poglavito ekstenzivna gospodarstva. Prema tome, ne može se donijeti zaključak da je širenje kolonata u Italiji dovelo do općeg opadanja produktivnosti poljoprivrede. Carski i pojedini privatni posjedi bili su takvih razmjera da se nisu mogli obrađivati pomoću robova na stari način, nego samo pomoću kolona i serva kasata.

U povijesnoj i pravno-povijesno literaturi pitanju kolonata posvećivana je velika pažnja. Najviše sporova izazvalo je pitanje o porijeklu kolonata. Neki povjesničari smatrali su kolonat nerimskom pojavom, preuzetom od Germana, kod kojih su se robovi nalazili u drukčijem položaju nego kod Rimljana i po svom statusu bili slični kolonima. Prvi je to mišljenje iznio Savinji, kasnije su ga zastupali Markvart i Zek. Njega je u određenom pogledu dijeli i Mommsen, koji je, doduše, istako da je širenju kolonatskih odnosa doprinijelo smanjenje broja robova, uslijed novih uvjeta rimske vanjske politike. Puhta i Rodbertus smatrali su kolonat ublaženim ropstvom. Fustel de Coulanges i I. M. Grevs su smatrali da kolonat proistječe iz sve veće zaduženosti sitnih arendatora. Najzad, neki istraživači objašnjavali su razvitak kolonata utjecajem istočnog helenističkog agrarnog sustava. Osobito značenje imala su u tom pogledu istraživanja Rostovceva. U svom radu o kolonatu on je donio detaljnu studiju agrarnih odnosa u helenističkim zemljama, gdje je još prije rimskog osvajanja bio poznat zakup. Rostovcev smatra da se ne može govoriti o izravnom preuzimanju tih odnosa sa Istoka. Po njegovom mišljenju, radi se samo o uzajamnom prožimanju istočnog i rimskog socijalnog poretka. Rostovcev smatra da je svaka pojedina regija rimskog svijeta imala svoj put do kolonata. U Italiji kolonat je ponikao samostalno. U sjevernoj Africi se primjećuje kombiniranje italskih i istočnih oblika. Kolonatski odnosi bili su rašireni i na druge socijalne kategorije: vezivani su za zemlju robovi, naseljavani barbari. Ali te mjere ipak ne omogućuju da se kolonat smatra ublaženim ropstvom ili ustanovom preuzetom od Germana. Nema nikakvih osnova za zaključak o istočnjačkom podrijetlu kolonata ali je potpuno moguće da je u organiziranju principskih imanja na Zapadu bilo ponešto uneseno iz istočne organizacije posjeda.

Skupljanje proizvoda u naturi u svrhu određenih nameta i taksi je bilo prisutno u toku cjelokupne rimske historije, i to nekada u većoj, nekada u manjoj mjeri zavisno od stanja, uvjeta i mogućnosti robno – novčane privrede. Nekada je bio slučaj da se žito koje bi se dobilo u vidu taksi i kontribucija u određenim provincijama dijeli dužnosnicima i vojnicima, a nešto bi se i prodavalo na tržištu. Tek će devalvacija novčane vrijednosti dovoditi do prevage naturalnih izmirivanja obaveza u odnosu na novčanu. Za skupljanje i preraspodjelu nature postojao je jedan složen administrativni sustav. Ali ako je i u vrijeme najintenzivnijeg razvitka robno – novčane privrede u rimskom svijetu bilo naturalnih odnosa (i u javnoj i u privatnoj sferi), tako je i vremenima kada su naturalni odnosi jačali, bilo značajne novčane cirkulacije. Rimska država je uvijek upravljala monetarnim i naturalnim prometom, te ga i kontrolirala i raspodjeljivala. I to je bila središnja uloga države, koja joj je garantirala moć, funkcioniranje i jedinstvo. Onog trenutka kada u toku V. st. n. e., Zapadno Carstvo izgubi kontrolu nad financijskim i naturalnim javnim fondovima i distribucijama, država će se prvo ekonomeski fragmentirati, a onda i jednostavno raspasti.

Distribucije hrane u Gradu

Kako se povećavalo stanovništvo Grada, tako se povečavao i uvoz žita u njega. U početku su okolna područja bila glavni izvori hrane, da bi se vremenom taj obujam značajano proširio. Ali i za vrijeme principata, još uvijek je italijansko seosko područje Grad snabdijevalo sa oko 10 % žita. Ubjedljivo najveći dio žita je dolazio iz sjeverne Afrike i Egipta, a bilo je uvoza i sa Sardinije i Sicilije (ali ne više u onome značenju kao u republikansko doba), te iz Galije, sa Hersoneza, Kipra i španskih provincija. Josip Flavije navodi da je u njegovo vrijeme sjeverna Afrika izvozila u Rim dva puta više žita nego Egipat, i da je snabdjevala Grad osam mjeseci, a Egipat četiri mjeseca godine. Potrebno je reći da nisu svi konvoji i brodovi stizali u luke Ostiju i *Portus*. Neki brodovi su uslijed određenih neprilika na putu znali i potonuti, a bilo je i propadanja žita u stovarištima i skladištima. Epitoma iz IV. st. n. e. navodi da je 20 miliona modija žita dolazilo u Grad iz Egipta. Teško je tačno odrediti masu uvozenog žita u Grad, jer je ona u toku stoljeća vjerojatno varirala zavisno ponajviše od broja stanovnika uz niz drugih faktora i činilaca (npr. političko – ratna nestabilnost, klimatski poremećaji i vremenske nepogode). Uz to, hrana je dolazila i na druge načine, a ne samo trgovinom na veliko i državnim konvojima.

Sesterciji (iskovan u Lionu 66. god. n. e.) iz neronijanskog doba koji na reversu prikazuje boginje Anonu i Cereru. Zanimljivo je da se na aversu ovog novčića nalazi žig X. legije *Gemina*, koji je utisnut za vrijeme IV. građanskog rata 68. god. n. e. i dok je legija bila stacionirana u Karnuntumu.

Za vrijeme principata, pozicija *praefectus annonae* je postala permanenta, dok su značajne privilegije (rimsko građanstvo i izuzeće od određenih dužnosti) dodjeljivane vlasnika i kapetanima brodova koji bi potpisali ugovore za transport žita u Grad. Nije se žito samo dijelilo na osnovi državnih subvencija, nego se nalazilo u velikim količinama i na tržištu i trgovci su mogli ostvariti značajan profit. Julije Cezar je započeo sa uređivanjem oblasti distribucije hrane stanovnicima Grada, a August je kako – tako i uspio urediti ovaj sustav dodjele hrane, i time oficijelizirati zvaničnu socijalnu politiku principata. Nju su nastavili više – manje nepromjenjeno i ostali princepsi i dominusi; Septimije Sever je dodao i maslinovo ulje za distribuciju, a za vrijeme Aurelijana su distribuirani i svinjetina i vino.

Trgovina

Stabiliziranje političke i sigurnosne situacije i javno određenje rimskog imperija sa uspostavom principata samo je doprinosilo razvitku trgovine koja dostiže goleme obime. Politički, vojno i monetarno ujedinjeno područje od Eufrata do Britanije, je moglo samo

imati pozitivan efekt na razgranatu i svestranu trgovačku aktivnost, koja je prevazilazi i okvire rimskog svijeta. Trgovci sa rimskog područja su boravili i u dubini germanskog područja, gdje su postojale njihove naseobine. Trgovina je dosegnula i veze i sa dalekim područijima. Samo je ta trgovačka aktivnost sa bogatim i razvijenim zemljama kao što su Indija i Kina doprinosila pasivnoj bilanci. Uvoz luksuznih i raskošnih proizvoda je odnosio značajna sredstva. Plinije Stariji tako navodi da je rimski svijet imao značajan godišnji gubitak u trgovini sa Indijom i Kinom. Ustvari, ta činjenica je predstavljala jedan od glavnih ekonomskih problema rimskog svijeta, i uglavnom se pokušavala riješiti donošenjem zakona koji su ograničavali luksuz.

Pošto su se pojedina područja i gradovi rimskog svijeta specijalizirali za proizvodnju određenih vrsta robe, to je sasvim razumljivo morala da prati i odgovarajuća trgovačka aktivnost. Posebno je bila izražena trgovina esencijalnim resursima, luksuznim proizvodima i poljoprivrednim dobrima. Naravno, ne bi trebalo ni preuveličavati opsege trgovačke i manufakturno – zanatske proizvodnje. Dobar dio populacije je svoje potrebe realizirao u svome neposrednom okruženju.

Problem trgovinskog definicita euromediteranskog svijeta u trgovini sa Indijom i Kinom nije bio samo karakteristika rimskog razdoblja, nego se produžio skoro sve do prve polovice XIX. st., kada je tek trgovina Britanske istočnoindijske kompanije sa opijumom uspjela da preokrene trgovinsku bilancu na korist zapada. Nakon 150 godina pozitivne bilance za zapad, stanje se ponovo povratilo na staru, uobičajenu praksu po kojoj zapad ima duboki deficit u trgovinskoj razmjeni sa Kinom. Tako da tih 150 godina ustvari predstavlja samo privremeni eksces u historiji, a nipošto pravilo.

Zapadne provincije su uglavnom u trgovinskoj razmjeni unutar rimskog svijeta učestvovale sa sirovinama, a istočne sa sofisticiranijim produktima. Nosioci trgovinske aktivnosti su mogli biti najrazličitijeg porijekla i posebno su se isticali oni sa Levanta. I rimski vitezovi i bogati oslobođenici su isto tako imali značajan udjel u trgovini. Iako im je glavna imovinska osnova bila veleposjed i nobili su mogli učestvovati u trgovačkom poslovanju, uglavnom preko posrednika ili udjela kapitala. Klaudijev zakon iz 218. god. p. n. e. je više manje izgubio svoj smisao još u vrijeme Kasne Republike.

O maloprodajnoj, svakodnevnoj trgovini raspolaže se samo sa uzgrednim podacima iz literarnih vrela i epigrafike, a više podataka daju prikazi na reljefima, mozaicima, freskama te arheološka istraživanja (posebno ona u Pompejima i Herkulanumu). U gradskim naseljima maloprodaja se uglavnom odvijala na trgovima za sajmenih dana te svakoga dana u nizovima malih prodavnica. Ove prodavnice su bile naslonjene na domove i insule i ili su ih koristile za svoje privredne aktivnosti vlasnici tih domova i insula ili su što je bio češći slučaj iznajmljivali. Takve prodavnice su ustvari činile dio stambenog kompleksa, samo sa njegove vanjske strane prema ulicama, nepovezano sa unutrašnjim dijelom. Najveći broj prodavnica su bile prostorno male sa tezgom ispred ulaza. Često su ove prodavnice bili ujedno i zanatske radnje (pekare sa mlinovima, postolari/*sutori*, bojađijske radnje, bravari, zlatari, draguljari i drugi obrtnici...itd...). Neke zidane tezge su imale rupe sa kotličima, gdje se

čuvala topla hrana predviđena za prodaju. Naravno, bilo je i prodavnica koje su prodavale i robu proizvedenu na drugim područijima, kao npr. crvenkasto glazirane aretinskih posuda.

U ubjedljivoj većini slučajeva ove prodavnice – radnje su bile „porodični posao" za koji je bila vezana jedna familija. Ako bi ta familija bila imućnija i imala razgranatiji posao mogla je dodatno uposliti i slobodne ljude – *ingenuii* ili oslobođenike, ili je mogla kupiti jednog ili dva roba.

Nalazi iz Pompeja ukazuju da su neke prodavnice imale i stepenice koje su vodile u jednu ili dvije prostorije iznad same prodavnice – radnje. Moguće je pretpostaviti da su u tim prostorima živjele ti sitni trgovci i zanatlije sa svojim familijama. Pošto je trgovačka aktivnost tih prodavača i zanatlija bila esencijalna za njihovu i njihovih familija egzistenciju, to je dovodilo do toga da su ulice i trgovi rimskih gradova bili vrlo, vrlo živahni i osebujni, a prodavači su se trudili svim svojim snagama i ubjeđivanjem da prodaju svoje proizvode ili da nađu mušterije za svoje usluge. Seneka tako piše o kolačaru, kobasičaru i poslastičaru koji su vrebali izgladnele Rimljane.

Reljef koji prikazuje prodavača i kupca kruha i kolaća. Datacija II. st. n. e. Danas se nalazi u/ Museo della Civilta Romana u Rimu.

Nadgrobni reljef koji prikazuje trgovačku aktivnost. Danas se nalazi u Royal Ontario Museum, Toronto, Kanada.

Reljef koji prikazuje prodavnicu sukna. Datacija I. st. n. e. Danas se nalazi u Museo della Civilta Romana u Rimu.

Reljef koji prikazuje prodavnicu noževa. Datacija I. st. n. e. Danas se nalazi u Galleria Lapidaria u Vatikanu.

Reljef koji prikazuje prodavnicu povrća. Danas se nalazi u Museo Ostiense u Ostiji.

Reljef koji prikazuje trgovinu vinima. Datacija I. st. n. e. Danas se nalazi u Arheološkom muzeju u Dižonu.

Bas – reljef koji prikazuje prodaju pojasa i jastuka. Danas se nalazi u galeriji Uffizi u Firenci.

Bas – reljef koji prikazuje prodaju odjeće. Danas se nalazi u galeriji Uffizi u Firenci.

Marmorni sarkofag sa reljefnim prikazom trgovca vunom po imenu Tit Elije Evangelus (*Titus Aelius Evangelus*; leži u sredini), supruga Gaudenija (*Gaudenia*) nalazi se na kraju kauća. Datacija cc 180. god. n. e. Danas se nalazi u Getty Museum u Los Anđelesu.

Najviše prikaza profesija (trgovačkih i zanatskih) se nalazi na reljefima, a znatno manje na mozaicima i freskama. Razlog je u tome što se najveći broj pronađenih reljefa sa prikazima zanimanja nalazi na nadgrobnim spomenicima, na kojima se uobičavalo stavljati i prikaze profesija pokojnika.

I bogati trgovci, zajedno sa istaknutim zanatlijama i manufakturistima su pored lokalnih zemljoposjednika imali značajnu ulogu u životu lokalnih zajednica (bez obzira da li su one bile peregrinskog ili municipalnog karaktera). Oni su isto postajali zadužbinari, ulazili bi u lokalna vijeća pa i postajali lokalni dužnosnici. U pojedinim slučajevim trgovačka i zanatsko – manufakturna djelatnost nisu bile razdvojene i pojedini trgovci bi bili i vlasnici radionica i obrnuto.

Reljef koji prikazuje prodavnicu.

Zanatstvo i manufaktura

Sve oni preduvjeti koji su važili za već navedene privredne djelatnosti, mogu se primijeniti i na obrt i manufakturu. Jedinstveno područje u najstabilnijem periodu euromediteranske historije su doprinijeli i razvitku obrta i manufakture, posebno u vidu novih tehnoloških rješenja, sinkretiziranja načela i metoda proizvodnje, širenja proizvoda na sve krajeve rimskog svijeta. Postojale su radionice i manufakture najrazličitijeg tipa koje bi se bavile od

metaloprerađivanja, proizvodnje cigli, crepova, zemljanih posuda (npr. amfora) pa do proizvodnje odjeće i bojadisanja.

U čitavom nizu italskih gradova veliku ulogu igrali su obrti i manufakture, naročito u sjevernoj Italiji i Kampaniji, ali je bitnih obrtničkih središta bilo i u Etruriji. Na sjeveru Italije razvijao se uglavnom keramički obrt, čiji su proizvodi izvoženi u susjedne oblasti. Svjetiljke iz grada Mutine širile su se najprije u Galiju, a zatim u podunavske provincije i dalje sve do crnomorskih područja. Na zapadu, sjevernoitalski su proizvodi dopirali sve do Britanije. U Etruriji veliku ulogu igrao je *Arretium*/Arezzo/Arecij, koji je bio na glasu po obojanoj keramici sa modeliranim predodžbama (*terra sigillata*), kao i po metalnim proizvodima. U kampanskim gradovima razvijao se čitav niz obrtničkih grana. Svjetiljke, ogledala i metalno posuđe, izrađene u Kampaniji, arheolozi nalaze daleko izvan područja koja su ulazila u sastav rimskog svijeta. Po kampanskim gradovima izrađivani su i stakleni predmeti, kao i vunene tkanine, koje su zadovoljavale ne samo lokalnu potražnju, već i potrebe dalekih tržišta. U samom Gradu je razvijena proizvodnja cigli i crijepova.

Apeninski poluotok nikad nije bio bogat kovinama; zalihe koje su postojale na početku rimskog razvoja postepeno su iscrpljene, i zato su se kovine morale uvoziti iz drugih područja. Ali to nije značilo da se nije razvijala i metaloprerađivačka djelatnost. U Puteoli je zabilježena obrada željeza, u Kapui su izrađivane fine umotvorine od bakra i bronze (možda takođe i od srebra i stakla). Proizvodi od bronce i željeza, koji su u doba Katona Starijeg prodavani samo na lokalnom tržištu, u doba principata izvoze se u provincije.

Proizvodi italskog obrta širili su se uglavnom po Zapadu. Istok nije osjećao potrebu za italskom robom, jer je tamo obrt bio već odavno razvijen. Početak Carstva obilježen je usavršavanjem obrtničke tehnike gotovo u svim područjima italske proizvodnje. Neke manufakture, kao što o tom svjedoče predodžbe iz Pompeja, primjenjivala su podjelu rada, tako da je svaki radnik obavljao određeni posao. Broj osoba zaposlenih u manufakturi iznosio je ponekad više desetaka ljudi. Keramički proizvodi i obrada kovina svjedoče o umjetničkom ukusu i visokoj vještini, ali sredstva za rad i u ovo doba ostaju primitivna, a mehanizacija rada primjenjivana je u najminimalnijim razmjerima, koja u konačnici nije utjecala na rezultat proizvodnje. Istina, tehnička misao postigla je relativno velik uspjeh, ali su mehanizmi upotrebljavani u kazalištima i amfiteatrima, korišteni ponekad i u kulturne svrhe, ali nisu primjenjivani u proizvodnji. U radionicama i manufakturama su bili zaposleni i slobodni ljudi, i robovi, a i oslobođenici. O njihovom životu poznato je relativno malo.

I pored prisustva robovskog rada u većoj mjeri od prve polovice II. st. p. n. e., uvijek je i u Gradu, i u Italiji i u provincijama bio značajan broj slobodnih radnika je bio značajan broj i u urbanim i u ruralnim zonama. značajnom broju. Ovi slobodni radnici su bili prisutni u svim zanimanjima (zanatlije, kalfe, šegrti, fizički radnici, nadničari) i nekada je jedino što ih je odvajalo od robova i oslobođenika je bio njihov pravno – politički status i to da njihova egzistencija ovisi samo o njima (dio njih nije imao ni patrone). Oni su uglavnom živjeli skromnim životom, nisu trošili mnogo na hranu, nosili su jeftinu i jednostavnu odjeću i obuću, koristili su javne socijalne pogodnosti (subvencije hrane, javne priredbe i igre, javna kupatila, javne nužnike, javnu infrastrukturu...itd...) i živjeli u jeftinim i malim stanovima. Nastojali su što je moguče više za egzistenciju

osgiuraju u svojim domačinstvima, tako da su žene tkale odjeću. U toplijim mediteranskim zonama ovi skromniji slojevi nisu imali toliko brige za osiguravanje sredstava za grijanje kao u hladnijim zonama.

Reljef koji prikazuje kovačku radionicu i prodavnicu i kovački alat. Datacija I. st. n. e. Danas se nalazi u Arheološkom muzeju u Akvileji.

Reljef koji prikazuje majstora koji izrađuje vaze. Datacija II. st. n. e. Danas se nalazi u Museo della Civilta Romana u Rimu.

Reljef koji prikazuje zlatara (*aurifex brattiarius*). Datacija I. st. n. e. Danas se nalazi u Museo della Civilta Romana u Rimu..

Reljef koji prikazuje zlatara i njegovu prodavnicu. Danas se nalazi u Museo della Civilta Romana u Rimu.

Nadgrobni reljef koji prikazuje mesara na poslu i njegovu suprugu. Datacija II. st. n. e. Danas se nalazi u Museo della Civilta Romana u Rimu.

Strukovni kolegiji

U rimskom svijetu je bila raširena i strukovna organizacija. Ovo međusobno povezivanje zanatlija i profesija u strukovne kolegije (*collegia*) je bilo direktni predak kasnijih esnafsko – cehovske i sindikalno-trade unions organizacija.

Pod pojmom *collegium* u rimskom svijetu se obuhvatala veoma različita sadržina. Načelno su to bila udruženja radi ostvarivanja određenih ciljeva. Neki su imali vjerski karakter; formirani su kolegiji siromašnih ljudi (*collegia tenuiorum*). Širom rimskog svijeta bilo je mnogo takozvanih kolegija za pokope (*collegia funeraria*), čiji su članovi imali zadaću priređivati pokope i spomene umrlim članovima svoje korporacije. Organiziranje kolegija moglo je imati i gospodarske ciljeve, pa bi se tako siromašni i srednji slojevi stanovništva željeli su se na svaki način osigurati od propasti, koja im je prijetila. Kolegiji predstavljaju jednu od glavnih osobitosti u životu rimskog svijeta. Središnja uprava odnosila se prema kolegijima sa određenom podozrivošću. U samom Rimu su kolegiji pred kraj Republike bili neka vrsta političkih klubova, a u provincijama mogli su doprinositi organiziranju ustanaka. Zato je Trajan, npr., u jednom od svojih pisama izričito zabranio Pliniju osnivanje kolegija vatrogasaca.

U prvo vrijeme svrha ovih strukovnih kolegija izgleda da je bila zavještavanje znanja i umijeća i tehničko usavršavanje zanata, i nije se otežavalo onima koji nisu bili članovi. Zanimljivo je da rimski svijet ne poznaje pojam i svrhu patenta, ali je bilo čuvanja tajni i misterija zanata i profesija unutar strukovnih kolegija. Tradicija navodi da osam strukovnih kolegija svoje postojanje vuće još iz vremena kralja Nume Pompilija i to : kožara, obučara/postolara, drvodjelja/stolara, zlatara, kujundžija/kotlara, keramičara/lončara/grnčara, farbara i izrađivača flauta. Mnogi drugi strukovni kolegiji su formirani vremenom, kako su se rađala nova zanimanja ili se specijalizirale određene profesije. Tako je ranije postojao strukovni kolegij obučara, a onda su iz njega proizašli specijalizirani strukovni kolegiji koji se bave samo posebnim tipom obuće kao npr. *calceolarii* i *solearii.* Pojedine četvrti i ulice su bile „prisvajane"od određenih profesija koje bi se u njima grupirale sa svojim prodavnicama

– radnjama ili samo korištenim prostorima. Tako Ciceron govori o ulici „izrađivača kosa”. To je slično i sa situacijom u staroj sarajevskoj čaršiji, gdje se i danas ulice nazivaju zlatarska (koja je još uvijek u svome kapacitetu), kujunđijska, saračka...itd.... Vremenom je unutarnja struktura strukovnih kolegija postajala kohezivnija i preciznija. I strukovni kolegiji su tako raspolagali i sa određenom političkom snagom, na koju se moralo računati, slično kao danas sindikati. Preko strukovnih kolegija su se njegovi članovi lakše borili za svoja prava i interese, nego što su to mogli činiti individualno. Naravno, strukovni kolegiji su više bili društveni klubovi za osobe koje se bave istom profesijom, i nisu bili poduzimali organizirane štrajkove (jer bi to u uvjetima konkurencije robovskog rada bilo besmisleno) niti su određivali visinu plata. Za privredni razvoj su osobito bili bitni kolegiji trgovaca, vlasnika brodova i raznih obrtnika (pekara, tekstilaca, oružara).

Članstvo je osiguravalo određene privilegije u smislu socijalne uzajamne solidarnosti i osiguravanja dostojne sahrane. Organizacija kolegija je modelirana na osnovi državnih institucija, i sala za sastajanje članova kolegija se nazivala *curia*, a sastajanje se odvijalo u predviđenim tajminzima. I upravljački sustav je preslikavao javnu dužnosničku strukturu. Članovi kolegij mogli su biti kako slobodni ljudi (i rimski građani i peregrini) tako i robovi. Život kolegija, kao što to pokazuju natpisi, bio je neobično intenzivan. Po svom uređenju oni su u određenoj mjeri podsjećali na municipije. Na njihovom čelu nalazili su se magistri, kuratori, prefekti, *praesides* itd. Određenih dana članovi kolegija sastajali su se radi raspravljanja o pitanjima važnim za kolegij. Kolegiji su imali i zajedničku blagajnu, koja bi se punila članarinom, pristojbama i globama. Svaki kolegij je imao i svoju simboliku, a u vrijeme velikih praznika oni su učestvovali u procesijama noseći svoje barjake. Kolegiji su imali i božanstvo – patrona i određene zajedničke religijske rituale. Kada je dolazilo do distribucije novca, hrane, pića ili nekih drugih sredstava unutar strukovnog kolegija proporcije dobijenog su zavisile od nečijeg položaja u unutarnjoj hijerarhiji. Strukovni kolegiji su imali i patrone, izabrane prema ugledu, moći, značenju, velikodušnosti i darežljivosti. Čak i ako kolegiji nisu pripadali tipu pogrebnih zavoda, oni su često raspolagali sa zajedničkim grobljem (koje su i održavali).

Mediavelni svijet, i kasnije novovjekovni je naslijedio strukturu strukovnih kolegija (u srednjovjekovnoj Italiji su se oni nazivali *ars*), koje su u vidu esnafa/cehova bile vrlo moćne gradske organizacije i na vizantijskom istoku, i u muslimanskom svijetu, i na latinskom zapadu kao i u Osmanskom carstvu. U novom vijeku, sa razvitkom kapitalizma esnafsko/cehovska struktura je nestala, ali je zato rođena sindikalna organizacija.

Potrebno je navesti da su u rimskom svijetu sve organizacije sa nazivom *collegia* (dužnosničke, svečeničke, kultne, strukovne, pogrebničke, frakcijske, u formi društvenih klubova, ... itd....) imale status pravnog lica. Od Kasne Republike pa nadalje često su se pod nazivom *collegium* krio i organizirani kriminal. Po zakonu tri osobe su bile dovoljne kako bi se kreirao legalni kolegij, a jedini izuzetak su bile magistrature. Tako je praktično svako mogao osnovati kolegij, da definira pravila funkcioniranja i kreira upravljačke mehanizme i odbore. Grčki ekvivalent latinskom *collegia* su bile heterije/ἑταιρείαι (koje imaju veoma dugačku tradiciju postojanja). Svaki kolegij, ako nije bio u formi javnih magistratura, je imao svoja zapisana ili običajna prava kao i svoju upravljačku strukturu, odbore. O tome se mnogo može saznati zahvaljujući pronađenim epigrafskim spomenicima i to onima na latinskom i onima na grčkom jeziku. Fenomen kolegija (izuzev magistratura i onih viših svećeničkih) je pružao i omogučavao siromašnim i *ingenuii* i oslobođenicima, kao i robovima najbolju

priliku za društveni život u rimskom svijetu. Čak su u pojedinim kolegijima (uglavnom onim kultnim) i robovi mogli držati određene funkcije, pa i biti njihovi osnivaći.

Financijsko poslovanje

I u principatu je nastavljeno intenzivno bavljenje financijskim poslovanjem. To se uglavnom izražavalo preko zelenaštva – lihvarstva i mijenjača novca. Dok su se u ranijim periodima za čuvanje depozita koristili hramovni trezori, sada se koriste i privatni depositariji. Za razliku od vremena Republike, u principatu je započelo reguliranje financijskog poslovanja, ali ono nije bilo takvog obima da je u značajnijoj mjeri gušilo njegov relativni poslovnu liberalnost. Tek su pobjeda krščanstva i kasniji uspon islama, sa njihovim negativnim odnosom prema praksi kreditiranja sa kamatom, doveli do širih i značajnijih restrikcija koje će u priličnoj mjeri oslabiti financijsko poslovanje. Kreditiranje i pojačano financijsko poslovanje je ponovo zaživjelo tek sa vremenom krstaških ratova.

Reljef sa sarkofaga u Palazzo Salviati u Rimu koji prikazuje mijenjača novca (*argentarius*) sa svojom klupom (*bancu*) u „srebrnoj radnji/taberni".

Reljef koji prikazuje mijenjače novca sa svojom klupom. Datacija IV. st. n. e.

Državni prihodi su se i nadalje popunjavali iz direktnih i velikog broja indirektnih poreza, carina, mostarina, cestarina, raznoraznih drugih dažbina, državnih resursa (npr. rudnici) i imanja. Osim redovnih, bilo je i izvanrednih nameta. Za razliku od republikanskog doba, princepsi su mogli računati i na prostrane zemljišne posjede, dobijene konfiskacijama. I ratni plijen je doprinosio suficitu javnih blagajni. U specifičnim uvjetima su princepsi davali da se oproste porezi na određeno vrijeme u pojedinim područijima. To je posebno bilo izraženo kada bi se desila neke prirodna nepogoda (npr. zemljotres). Brisani su nekada i dugovi i zaostali porezi, ali najviše onda kada se oni i inače nisu mogli naplatiti.

R A Z V I T A K P R A V N E T E O R I J E

Uspostava principata i julijevsko – klaudijevski režim uticali su i na razvitak pravne teorije, odnosno na formuliranje njenih novih pravaca i trendova. Pravna znanost u doba principata, kao i u doba Republike, smatra se jednom od počasnih Disciplina. U državnom životu pravnici su nesumnjivo igrali veliku ulogu. Još u Augustovo doba neki pravnici su dobili pravo davanja odgovora (*ius respondendi*). To je značilo da je mišljenje pravnika koji uživa takvo pravo kod određenog pravnog pitanja obvezivalo suca. Pravnici se i dalje bave nastavom prava, ali u većoj mjeri nego u prethodnom razdoblju posvećuju pozornost literarnoj djelatnosti. Oni pišu djela o građanskom i pretorskom pravu, rasprave o pojedinim pravnim pitanjima, komentare za nove izvore prava, djela koja predstavljaju pokušaje da se spoje pretorsko i građansko pravo, udžbenike iz osnovnih pitanja prava (*institutiones*), koji donose generalizaciju i sistematizaciju građanskog prava u čitavom njegovom obujmu.

Promjena političkih uvjeta Rimskog Carstva bila je praćena i promjenom u izvorima rimskog prava. Još od Augustovog vremena dobile su zakonodavnu snagu senatske odluke (*senatusconsulta*), a veliko značenje imale su careve odluke, koje su nosile naziv konstitucije (*constitutiones*) i ticale se građanskog prava.

Na samom kraju Republike djelovao je kao istaknuti pravnik Aul Ofilije (*Aulus Ofilius*; o Ὀφίλλιος; učenik Servija Sulpicija Rufa) i bio je učitelj budućim juristima Kvintu Eliju Tuberu (*Quintus Aelius Tubero*), Marko Antistiju Labeonu i Gaju Ateju Kapitu (*Caius Ateius Capito*).

Ofilije je uživao visoku reputaciju zbog svoga znanja i bio je autor više pravnih rasprava i obimnog komentara na Pretorijanski edikt ili Proklamacije.

Marko Antistije (umro 10. ili 11. god. n. e.) je bio od prominentnijih jurista augustovskog doba. Inače je bio sin juriste i republikanca Kvinta Antistija Labea (*Quintus Antistius Labeo*), koji je izvršio samoubistvo nakon poraza kod Filipa. On je napredovao u karijeri i bio pretor, zbog svojih prorepublikanskih simpatija koje je izražavao u Senatu (što Tacit naziva njegovom nekorumpiranom slobodom/ *incorrupta libertas*) bio je zaobiđen prilikom izbora za konzula. Nakon toga se potpuno povukao u svijet jurisprudencije i postao je jedan od najvećih autoriteta na ovom polju, sve do doba Hadrijana kada se desila nova „revolucija“ u teoriji rimskog prava. On važi i kao inovator u polju prava. Antistijevo najvažnije djelo su *Libri posteriores*, objavljene posthumno. Od njegovih jusrističkih djela vrijedi istaći i *Libri ad Edictum* (koje su sadržavale komentare na edikte gradskog prefekta, peregrinskog prefekta i kurulnog edila) i *Probabilium lib. VIII*.

Najveći konkurent i rival Antistiju je bio Atej Kapit (cc. 30. god. p. n. e. – 22. god. n. e.), koji je podržavao principat i August mu je dodijelio sufektni konzulat 5. god. n. e., za koji je Antistije smatrao da njemu pripada. On je obnašao niz odgovornih javnih dužnosti, ali je iza sebe ostavio i mnogštvo radova iz pravne teorije i to : *De pontificio iure* („O pravu pontifika"), *De iure sacrificiorum* ("O pravu žrtvovanja"), *Coniectanea*, *De officio senatorio* ("O senatskoj službi"). Napisao je i rad o augurima i *Epistulae* („Pisma“).

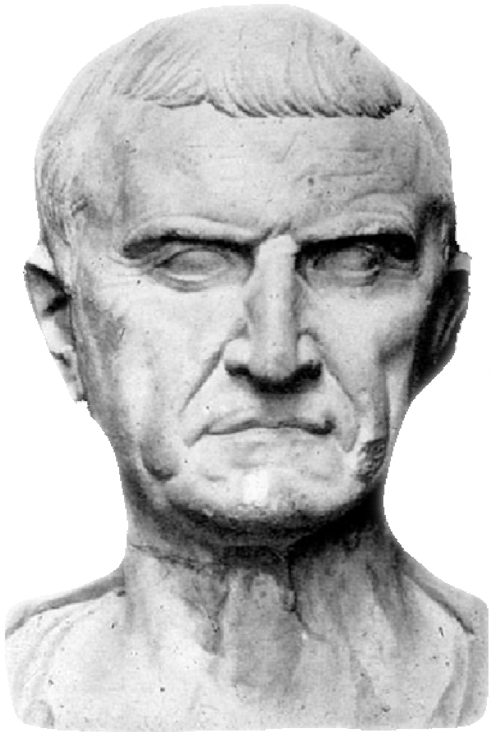
Iz rivalstva među njima dvojicom i različitih metoda tumačenja prava postupno su se razvile dvije posebne škole i to prokulijanska i sabinijanska. Iako se Antistije i Kapit smatraju idejnim tvorcima tih pravaca, škole su nastale i dobile imena po njihovim učenicima Prokulu i Masuriju Sabinu (*Masurius Sabinus*).

Historijskom ironijom, izgleda da je Antistije bio taj koji je ostavio za sobom više tragova u pravnoj teoriji, nego Kapit koji se više spominje u djelima kasnijih antikvara, nego jurista. Antistije je konstantno citiran u djelima kasnijih jurista i kodifikacijama prava. Kapitov učenik Sabin je bio prva osoba koja je dobila od princepsa državni certifikat da daje pravno –teorijski odgovor/mišljenje u sudskim procesima (*publice respondere*), što je bilo ključna tačka u razvoju rimskog prava. Za vrijeme Republike, vrijednost pravnog mišljenja se bazirala na istraživanju i analizi onih koji ga daju. Sa povećanjem princepske kontrole nad sudovima, ta se mogućnost naglo ograničava i sada se uvode od države (bolje reči princepsa) za to određeni autoriteti. U sabinijanskoj školi Sabin je naslijeđen sa Celijem Sabinom (*Caelius Sabinus*; konzul 69. god. n. e.), Gajem Kasijem Longinom (*Caius Cassius Longinus* po kojem su učenici ove škole nazivani i Kasijani/ *Cassiani*) i Lucijem Javolenom Priskom (*Lucius Iavolenus Priscus*).

Razlika između prokulijanske i sabinijanske škole je nejasna, iako je moguće da su prokulijanci dopuštali veću širinu u svojim argumentima, dok su sabinijanci bili striktni konstrukcionisti. Možda se razlika ispoljavala i u odnosu prema o načelima istrage i o rješavanju pojedinih slučajeva, a napose o ulozi oblika i sadržaja kod stvaranja pravnih pojmova. Nakon kodificiranja prava za vrijeme Hadrijana, ove dvije škole su se praktično spojile.

P R V A   F L A V I J E V S K A   D I N A S T I J A

69. – 96. god. n. e.

Bista Galbe

Bita Otona. Danas se nalazi u Kapitolinskim muzejima u Rimu.

Bista za koju se pretpostavlja da predstavlja Vitelija. Danas se nalazi u muzeju Louvre.

Sestercij sa portretom Vespazijana na aversu i sa prikazom pokorene Judeje (IVDEA CAPTA) na reversu. Jevrejstvo je prikazano kako tuguje, sjedeći ispod drveta palme. Na reversu se vidi i zarobljeni Jevrej sa zavezanim rukama.

Aureus, kovan u periodu 75. – 79. god. n. e. Na aversu je portret Vespazijana, a na reversu boginja Sreće kako stoji i drži u desnoj ruci kormilo, a u lijevoj „rog obilja".

Bista Vespazijana. Danas se nalazi u Kapitolinskim muzejima u Rimu.

Mramorna bista Vespazijana. Danas se nalazi u British Museum u Londonu.

Bista Tita. Danas se nalazi u muzeju Louvre u Parizu.

Bista Domicijana. Danas se nalazi u Museo Arqueológico u Sevilji.

Mramorna bista Domicijana, iz drugog dijela njegove vladavine. Nađena 1898. god. na Via Principe Amedeo na Eskvilinu. Danas se nalazi u Kapitolinskim muzejima.

IV. R i M S K I G R A Đ A N S K I R A T

„G O D i N A Č E T i R I C A R A“ 68. – 69. god. n. e.

Galba

Galba (24. XII. 3. god. p. n. e. – 15. I. 69. god. n. e.) vladao je od 8. VI. 68. – 15. I. 69. god. n. e. Po rođenju se zvao *Servius Sulpicius Galba*, zatim (od usvajanja od strane maćehe Livije Oceline/*Livia Ocelina*) *Lucius Livius Ocella Sulpicius Galba* i kao vladar *Servius Sulpicius Galba Augustus.* Ovo je bio prvi rimski car koji nije pripadao Julijevsko – klaudijevskoj familiji. Galbino porijeklo je sa očeve strane sezalo do Servija Sulpicija Galbe (krivca za veliki masakr Luzitanaca iz sredine II. st. p. n. e., koji je izazvao i ustanak Virijata). Jedan njegov predak je bio Cezarov legat za vrijeme Galskih ratova, ali kasnije se priključio Kasiju i Brutu, dok je Galbin otac uspio da postane i konzul. Galbina majka Mumia Ahajska (*Mummia Achaica*) bila unuka Kvinta Katula Kapitolinskog i praunuka čuvenog Lucija Mumija Ahajskog (osvajača i uništavatelja Korinta iz 146. god. p. n. e.). Galba je rođen kod latinskog grada Teracine (*Terracina*) i imao je starijeg brata Gaja (koji je počinio samoubistvo za vrijeme Tiberijeve vladavine). Galba je bio cijenjena, sposobna i vrlo ugledna osoba, a bio je oženjen sa Emilijom Lepidom (*Aemilia Lepida*), sa kojom je imao dva sina koji su umrli za Galbina života. Galba je i pored toga što je bio oženjen i imao sinove, u seksualnom pogledu bio naklonjeniji prema muškom polu. Svetonije tako govori da je Galbin mlađi sin bio otkrio očevu aferu sa muškim robom i da je prijetio da će to reći njegovoj maćehi. Galba je postao pretorom u 20. god. n. e., i konzulom za 33. god. n. e., a obnašao je i niz dužnosti u provincijama. U prvo vrijeme Neronove vladavine se povukao u mirniji život, da bi mu 61. god. n. e. bila na upravu povjerena provincija *Hispania Tarraconensis*. Kada je u Rimu bio oboren Neron, Galba je sa vojskom krenuo prema Gradu. Ustvari, Galba se tek nakon Neronove smrti nazvao cezarom.

Galbina vladavina

Neposredno prije Galbinog dolaska u Grad, Nimfidije Sabin je pokušao da preuzme vlast. Međutim, on nije uspio osigurati podršku pretorijanske garde i bio je ubijen. Svladani su i Fontej Kapiton, legat u Germaniji i Klodije Macer, legat u Africi. Galba je u Grad ušao u oktobru 68. god. n. e. Još prije nego što je Galba stigao u Rim, širile su se priče o njegovoj okrutnosti i lakomosti, pa se tako pripovijedalo da je gradove Hispanije i Galije koji mu se nisu odmah priključili kaznio težim ratnim nametima, a neke i razaranjem zidina. Navodno je i dao ubiti neke zapovjednike i upravitelje zajedno sa njihovim ženama i djecom. Odmah po dolasku u Rim on se surovo obračunao sa jedinicama vojnika, koji su ranije bili mornari-veslači a koje je Nerod unaprijedio u vojnike. Dao da se raspusti i germanska kohorta, koja je ranijim cezarima služila kao tjelesna straža i koja se bila pokazala kao veoma pouzdana i djelotvorna. On je ove germanske vojnike otpustio, uz bezrazložno objašnjenje, bez ikakve nagrade ili obeštećanja, šaljući ih u njihovu domovinu. Vrlo brzo će se pokazati sva katastrofalnost, po sjeverozapadnu granicu rimskog svijeta, ovog Galbinog poteza.

Već po stupanju na dužnost u Rimu, Galba je pristupio rješavanju niza nagomilanih državnih problema, u prvom redu dovođenju u red prilično nagrizenih javnih financija. Pod Neronom državna blagajna se ispraznila. Galba je nastojao ograničiti rashode, i to mu je priskrbilo optužbe za škrtost i gramzljivost. To je moralo voditi ka politici „stezanja kaiša“ i štednje, pa su poduzete određene nepopularne mjere. Galba je odbio i da isplati pretorijancima novčanu nagradu koja je bila obećana u njegovo ime. Kao stari oficir on je prosto prezirao praksu da vojnici moraju biti podmićivani za održanje lojalnosti, izjavivši : „Ja sam navikao vojnike regrutirati, a ne kupovati“. Za vrijeme njegove kratkotrajne vladavine Galba je na smrt osudio i neke ugledne ljude iz senatorskog i viteškog reda, i to zbog najmanje sumnje i nesaslušane (tj. bez suđenja). Bio je i dosta škrt u dodjeli građanstva, a ukidao je još neke povlastice. Sa druge strane poštedio je Halota i Tigelina, koji su bili najveći zločinci za vrijeme Nerona, i pored zahtjeva naroda da se oni kazne smrću. Za razliku od Nerona nije imao nekih sklonosti prema javnoj pompi. Uslijed već značajne starosti, on se nalazio pod velikim utjecajem i kontrolom neformalnog trijumvirata nazvanog „Trojica pedagoga“ (jer su stanovali u palati i stalno se nalazili uz Galbu, kao učitelji uz dijete), kojeg su činili Tit Vinije (*Titus Vinius*), Kornelije Lak (*Cornelius Laco*, zapovjednik pretorijanske garde) i Icel Marcijan (*Icelus Marcianus*, oslobođenik Galbe)

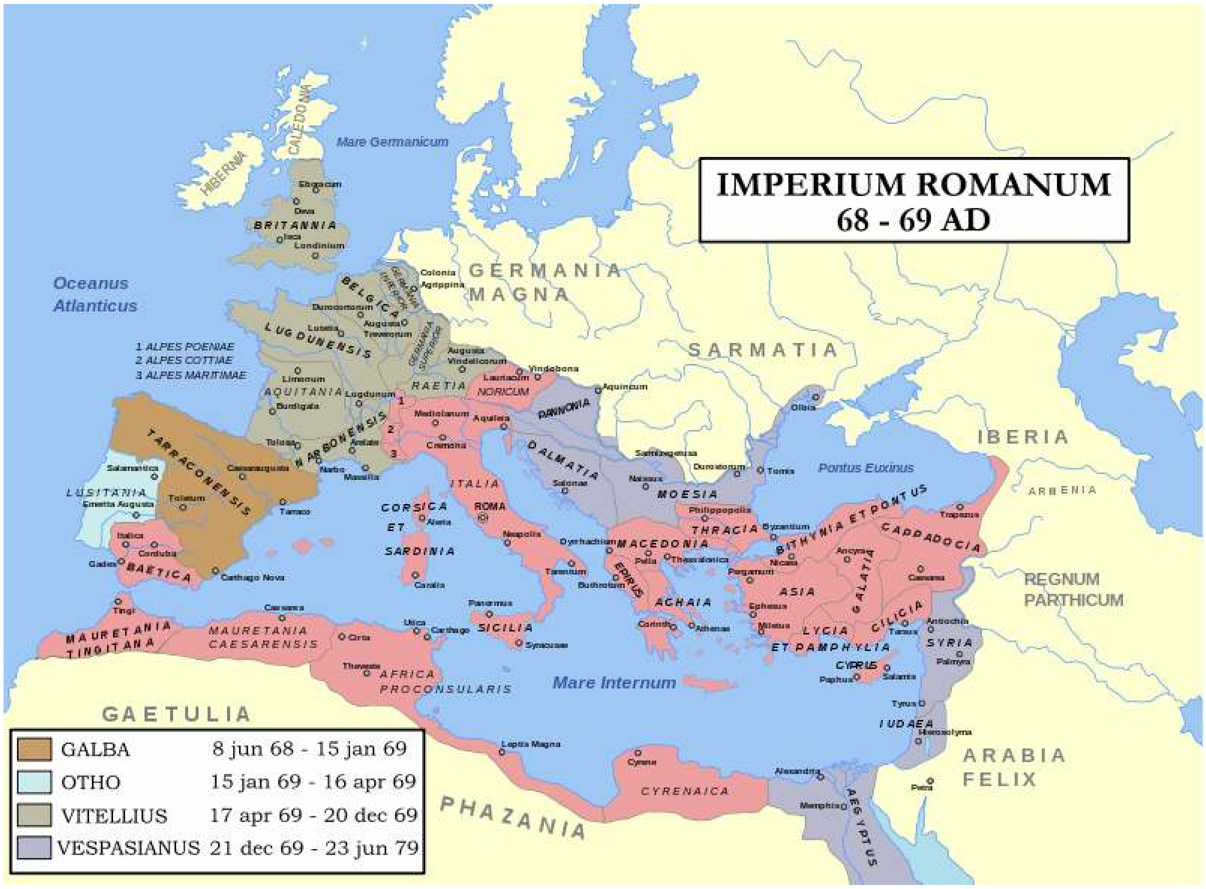
Pobuna i pad Galbe

1. I. 69. god. n. e. gornjogermanska armija se pobunila i njeni vojnici su odbili da polože zakletvu vjernosti Galbi, srušili su njegove statue. Po Tacitu (*Hist.* I, 55) : „A da ne bi izgledalo kako su zabacile poštovanje prema carstvu, u zakletvi prizivahu u zaborav već pala imena senata i rimskog naroda.” Naravno, jasno je bilo da je riječ o čistoj formalnosti i da gornjogermanska armija nije ozbiljno pomišljala na obnovu drevne Republike. Ubrzo im se u odbacivanju Galbine vladavine pridružila i donjogermanska armija koja je za novog

princepsa proglasila svoga zapovjednika i tadašnjeg donjogermanskog namjesnika Vitelija. Njega je podržala i gornjogermanska armija. Potrebno je reči da su rajnske armije od početka krize iz 68/69. god. n. e. pokazivale neprijateljstvo prema buntovnicima, prvo prema Vindeksu, a sada i prema Galbi. Uzdizanje Vitelija na princepsku čast se tako može promatrati i kao pokušaj neke vrste „neronijanske“ restauracije i otpora novom režimu koji je nastao iz pobune prema Neronu. Galba je u pokušaju konsolidiranja svoje vlasti, odlučio da adoptira Lucija Kalpurnija Pizona (*Lucius Calpurnius Piso*). Ovaj potez se pokazao kao presudna greška koja je direktno dovela i do pada Galbine vladavine i smrti i njega i njegovog predviđenog nasljednika. U narodu Grada nije uživao popularnost, a pretorijanci su bili nezadovoljni time što nisu dobili nagrade.

Posebno je nezadovoljan izborom nasljednika bio Marko Salvije Oton, bivši prijatelj Nerona, bivši suprug Popeje, bivši namjesnik Luzitanije, a sada jedan od najranijih pristalica Galbina. Oton je očekivao da Galba njega adoptira i tako praktično dizajnira za nasljednika, radi čega je prilično bio razočaran sa izborom Pizona. Oton je brzo stupio u kontakt sa pretorijancima i dobio je njihovu podršku za izbor za novog cara. U jutro 15. I. 69. god. n. e. Oton je prvo odao uobičajeni respekt Galbi, ali je odmah, izgovarajući se nekim privatnim poslovima, odjurio sa Palatina do pretorijanskog tabora. Tamo je on bio pozdravljen kao novi car. Uskoro je došlo do sukoba jedinica koje su podržavale Otona i preostalih galbinijevaca. Do sukoba sa otonijanskom konjicom je došlo kod *Lacus Curtius*. Galba je tom prilikom ubijen, a jedan centurion pod imenu Sempronije Dens (*Sempronius Densus*) je časno i hrabro pao u borbi braneći svoga cara. Ubrzo je i Pizon bio umoren. Prema Plutarhu, u zadnjim trenucima svoga života Galba je ponudio svoj vrat uz riječi : „Udarite, ako će to biti dobro za Rimljane.“ Po Svetoniju zadnje Galbine riječi su bile : „Obavite to i uradite kad ste tako odlučili.“ Galbina glava je odsjećena i donesena Otonu. Kasnije su i glava i tijelo Galbe sahranjeni od strane njegovog upravitelja Argiva u njegovim privatnim vrtovima na Aurelijanovoj cesti.

Zanimljivo je da je čak 120 osoba tvrdilo da je ubilo Galbu, nadajući se Otonovoj naklonosti i nagradi. Lista sa njihovim imenima je pala u ruke Vitelija i svi su oni bili pogubljeni.

Oton

Oton (vladarsko ime : *Marcus Salvius Otho Caesar Augustus* /nekada i *Marcus Salvius Otho Nero Caesar Augustus* /; 28. IV. 32 – 16. IV. 69. god. n. e.) vladao u periodu od 15. I. – 16. IV. 69. god. n. e. Po rođenju se zvao *Marcus Salvius Otho*. Oton je pripadao jednom drevnom i uglednom etrurskom rodu. Njegov djed po agnatskoj liniji je odrastao u kući Augustove žene Livije, i bio je od njen protežiran dok se uspinjao po *cursus honorum*. On je i familiju uveo iz viteškog u senatorski stalež. Lucije Oton, otac našeg Otona, je još više napredovao na ljestvici političke hijerarhije Rimske države, pa je postao i konzul sufekt u julu 34. god. n. e., a bio je i veliki prijatelj cara Tiberija na kojeg je i fizički ličio. Nakon propasti Skribonijanove pobune u Gornjem Iliriku/Dalmaciji, Lucije Oton je 42. god. n. e. poslan u tu provinciju sa specijalnim ovlaštenjima. Sa suprugom Terencijom Albijom (*Terentia Albia*) je imao troje djece i to : Lucija Salvija Otona Titijana (*Lucius Salvius Otho Titianus*; konzul 52. god. n. e.), Otona (budućeg cara) i neimenovanu kćerku. Kao mladić Oton je bio blizak prijatelj sa Neronom i bio je poznat po svojoj ekstravaganciji. Međutim, kada je Neron upoznao i zaljubio se u njegovu prelijepu suprugu Popeju Sabinu 58. god. n. e., Oton je udaljen sa dvora i Rima tako što je postavljen za namjesnika provincije Luzitanije.[55] Dok je čitavu jednu dekadu upravljao Luzitanijom, Oton se neočekivano pokazao kao dobar namjesnik. Kada se Galba odmetnuo 68. god. n. e., i Oton mu se pridružio u pobuni protiv Nerona. Oton je i pratio Galbu na njegovom putu u Rim, a izgleda da se i smatrao Galbinim (koji nije imao tada više žive djece) nasljednikom. Međutim, usvojenje Pizona od strane Galbe, pokrenulo je Otona

[55] Po Svetoniju problem je bio u tome što se i Oton zaljubio u Popeju. Kada je Oton uklonjen iz Rima, pod izlikom unapređenja za namjesnika Gradom su se proširili sarkastični stihovi : “Zašto je, pitate, Oton iz tobožnju izgnan počast? Ženi je svojoj on preljubnik počeo bit”.

da na drugi način ostvari svoje ambicije i to tako što je pokrenuo vojničku bunu protiv Galbe sredinom 15. I. 69. god. n. e.[56]

Otonova vladavina

Oton je isti dan po preuzimanju vlasti, u Senatu proglašen za novog principsa, dobijajući ime august, tribunsku moć i druge počasti. Oton je dugovao svoj uspjeh nezadovoljstvu i vojske i rimskog naroda sa Galbom, i morao je voditi računa o tome. Kako bi zadovoljio nostalgiju običnog stanovništva Grada za Neronom, on je preduzeo neke mjere koje su bar površno izgledale kao neronijanska restauracija. Tako je dodao svome imenu i *Nero*, ponovo su podignute statue Nerona, u službe su vraćeni Neronovi oslobođenici i pristalice, a najavljena je i namjeravano dovršenje (ipak nikad ostvareno) *Domus Aurea*. Oton je započeo upravu pokušavajući da primiri situaciju i da osigura podršku kod različitih slojeva i interesnih skupina. Uslijed toga je pokazivao blagost i milost, kao i spremnost da ne vlada samovlasno.Tako je pokazao milost prema Mariju Celzu (*Marius Celsus*), istrajnom podržavaocu Galbe. Međutim, vrlo brzo je Oton postao svjestan da je mnogo lakše preuzeti carsku vlast, nego vladati kao car. Tako je jednom prilikom izjavio: „Što mi je trebalo svirati na veliku frulu“, u smislu da se prihvatio preteškog zadatka iznad sopstvenih mogućnosti.

Čim je stupio na carsku čast i došao u posjed carske dokumentacije, Oton je shvatio veličinu prijetnje pobune rajnskih armija koje su započele pokret prema Italiji. Oton je pokušao da ovaj problem riješi tako što bi ponudio Viteliju da zajedno upravljaju Državom. Međutim, nakon što je postao jasno da nema šansi za nekim kompromisnim rješenje, jer je Vitelije sa pravom računao na snagu rajnskih armija, Oton je započeo ozbiljne pripreme za oružani sraz. Na njegovu stranu je stala balkansko-podunavska armija (sa jezgrom legija iz Panonije, Mezije i Dalmacije). Mogao je računati i na pretorijansku gardu i flotu. I 14. III. 69. god. Oton je pokrenuo snage prema sjeveru. Ipak su Vitelijeve trupe bile brže i ušle su u Italiju. Otonovci su uspjeli da odbrane Placentiju od napada vitelijevca Aula Cecine Aliena (*Aulus Caecina Alienus*), koji se morao sa svojim jedinicama povući u Kremonu. U ovoj bitki blizu Kremone vitelijevce su porazile snage otonovaca koje su predvodili Svetonije Paulin, čuveni namjesnik Britanije koji je ugušio Budikinu pobunu, i Publije Marije Celz (*Publius Marius Celsus*).

Odlučujuća bitka se desila kod Bedriakuma (*Bedriacum*), malog sjevernoitalijanskog sela kod Kremone na *Via Postumia* (danas Calvatone/Kalvatone). U Otonovom štabu su se mišljenja razilazila da li treba ulaziti u bitku. Najiskusniji oficiri (kao Svetonije) su savjetovali da se ne upušta u bitku na otvorenom, bar dok balkanska vojska ne dođe. Ali pritisak Otonovog brata Titijana i Prokula, prefekta pretorijanske grade je doprinio da se ipak krene u odlučujuću bitku. To se pokazalo kao kobna odluka, posebno jer je došlo i do razvajanja armije na dva dijela, i to na onaj koji je prešao rijeku Po i drugi dio – rezerva –,

[56] Po Svetoniju, njega su na preuzimanje carske časti natjerali i veliki dugovi, pa je izjavio : „Ja se mogu održati samo kao car, i meni je sasvim svejedno hoću li pasti na bojištu od neprijateljske ruke ili na sudištu od vjerovnika“.

koji je ostao na južnoj strani rijeke na lokalitetu *Brixellum*. Sa rezervom se nalazio i Oton. Nakon prvog sukoba, u blizini Kremone, otonijevske trupe koje su prešle rijeku Po su bile poražene i morale su se povući u svoj tabor u Bedriakumu. Sutradan su se te snage u taboru predale i pridružile vitelijevcima.

I pored ovog poraza Oton je raspolagao sa značajnim snagama, a i balkansko - podunavska armija je došla do Akvileje. Međutim, Oton nije imao volje da nastavi sa ratom. U dostojanstvenom govoru koji je održao rekao je da je pravednije da umre samo jedan za sve, nego mnogi za jednog. Time je želio reči da je bolje da se on žrtvuje i rat prekine, nego da strada na hiljade drugih, radi borbe dva čovjeka za principsko dostojanstvo.

Po Svetoniju (koji se pozivao na svoga oca, koji je bio vojni tribun XIII. legije bio neposredni svjedok) je Otona na preziranje života potaknuo primjer jednog običnog vojnika. Kad je taj javljao poraz vojske, a niko mu nije vjerovao, nego su ga jedni krivili da laže, a drugi da je od straha pobjegao iz boja, on se pred Otonovim nogama bacio na svoj mač. Kad je Oton to vidio, povikao je : „Neću više tako hrabre i tako zaslužne ljude bacati u opasnost."

Rano ujutro Oton je izvršio samoubistvo. U njegovu čast je u Brikselumu podignut obični grob sa natpisom *Diis Manibus Marci Othonis*. U toku tri mjeseca svoje vladavine pokazao se boljim i časnijim čovjekom nego što bi to iko očekivao. Posebno je njegov akt da žrtvujući sebe poštedi Državu daljih razaranja, imao efekt po rimsku kolektivnu svijest u kojoj će Oton ostati zapamćen kao pozitivna ličnost. Oton je bio i osoba prijatnog vanjskog izgleda, koja je iznimno pazila na personalnu higijenu i svoj fizički izgled.

Vitelije

Vitelije (vladarsko ime : *Aulus Vitellius Germanicus Augustus*;[57] septembar 15. god. n. e. – 22. XII. 69. god. n. e.) vladao u periodu od 16. IV- do 22. XII. 69. god. n. e. Po rođenju se zvao *Aulus Vitellius*. Njegov rod po agnatskoj liniji vodi porijeklo iz grada Nucerije, i djed Publije Vitelije je bio rimski vitez i upravitelj za vrijeme Augusta. Dalje njegovo porijeklo je teško precizno utvrditi, jer su postojale različite verzije porijekla Vitelijevaca. Roditelji Aula Vitelija su bili Lucije Vitelije Veter (*Lucius Vitellius Veteris*) i Sekstilija (*Sextilia*). Otac Lucije Vitelije je ostvario značajnu karijeru počevši u Tiberijevo doba, pa je bio i konzul i namjesnik Sirije, a za Klaudija je bio dva puta ponovo konzul i cenzor i osoba od iznimnog povjerenja. Majka Sekstilija je bila čestita žena uglednog porijekla. Po Svetoniju Aul Vitelije je „djetinjstvo i prve mladenačke godine proveo na Kapriju među Tiberijev razvratnicima te je i sam doživotno nosio pogrdni naziv Spintrija[58], mislilo se također da je njegova tjelesna draž bila početak i uzrok napredovanju njegovog oca". Aul je imao i brata Lucija, a dva puta je bio u braku i to prvi put sa Petronijom (*Petronia*; kćerka Petronija Pontija Nigrina/*Petronius Pontius Nigrinus*) sa kojom je imao sina Aula Vitelija Petronija (*Aulus Vitellius Petronianus*), a drugi put sa Galerijom Fundanom (*Galeria Fundana*) sa kojom je imao dvoje djece : sina Germanika i neimenovanu kćerku. Vitelije se postupno uzdizao u vojno – političkoj karijeri, pa je 48. god. n. e. bio konzul, 60. god. n. e. prokonzul Afrike, a nešto kasnije i nadzor nad javnim gradnjama u Gradu. Obnašao je i svećeničke dužnosti. Inače je bio u iznimno dobrim, prijateljskim odnosima i sa Kaligulom, i sa Klaudijem i sa Neronom.

Krajem 68. god. n. e. nalazio se na mjestu namjesnika Donje Germanije, gdje je postao veoma popularan među vojnicima. U januaru 69. god. n. e. uslijed pobune rajnskih armija Vitelije je u *Colonia Claudia Ara*

[57] Vitelije je u času svoga proglašenja za principsa privremeno odbio ime August, a zauvijek ime Cezar, uzevši kao počasno ime Germanik.
[58] Razvratni dječaci i mladići koji su boravili na Kapriju i učestvovali u Tiberijevim seksualnim igrama.

Agrippinensium/Kelnu proglašen za novog princepsa. Pored rajnskih armija, njegovu stranku su podržale i vojske Galije, Britanije i Retije. Najzaslužniji za pobjedu njegove stranke nad otonovcima su bili legijski komandanti Aul Celina Alien (*Aulus Caecina Alienus*) i Fabije Valens (*Fabius Valens*) koji su zapovijedali sa dvije vojne kolone sa kojima se izvršio napad vitelijevaca na Italiju. Vitelije nije učestvovao osobno u prvoj bitci kod Bedrijakuma, i vijest o pobjedi ga je dočekala u Galiji. Kada je stigao do bojišta gdje se vodila bitka, neki su se njegovi pratioci zgražavali nad raspalim tjelesima, ali Vitelije ih je na to rekao : „Najbolje miriše ubijeni neprijatelj, a još bolje ubijeni sugrađanin".

Vitelijeva vladavina u Rimu

Vitelije je sa ulaskom u Rim, priznat od Senata kao princeps sa odgovarajućim počastima i naslovima. Vitelije je u potpunosti zavisio od vojske koja ga je proglasila za imperatora, pa je on raspustio pretorijance i zamijenio ih sa sopstvenim vojnicima. Literarna vrela (Tacit, Svetonije i Kasije Dion) se negativno odnose prema vladavini Vitelija, posebno Svetonije (čiji se otac borio na strani Otona) koji ga prikazuje kao neodgovornu i lijenu osobu odanu ekstremnom luksuzu, provodu, nezasitnoj proždrljivosti, mušičavosti i pod utjecajem Cecine i Valensa. Svetonijevi podaci su sigurno bili u određenoj mjeri preuveličani. Posebna priča je bilo ponašanje soldateske koja je došla u Italiju. Vitelije i njegovi zapovjednici nisu baš održavali disciplinu i prepustili su Italiju pohlepi i razularenosti vojnika. Po Tacitu (*Hist*. 56) : „Italija je pak bila mučena teže i strahovitije negoli u ratu. Rasuti po municipijima i kolonijama, vitelijevci stadoše plijeniti, otimati, činiti nasilja i obeščašćenja. Pohlepni na sve dopušteno i nedopušteno ili potkupljivi ne suzdržavahu se ni od svetoga ni od nesvetoga." Inače je vojska, došla sa obala Rajne, koja se stacionirala u Gradu prilično iskvarila i raspustila, pa je gubila u velikoj brzini svoju borbenu gotovost. Dolazilo je i do međusobnih sukoba vojnika, radi u ponekim slučajevima običnih sitnica. U jednom slučaju sukobili su se zbog hrvačkog takmičenja legionari i galski auksilijari. Vitelije nije poduzimao nikakvih mjera za opskrbu svoje vojske. Njegova vojska hranila se na račun stanovnika onih mjesta kroz koja je prolazila; vojnici su puštali na slobodu tuđe robove, pljačkali i ubijali one koji bi im pokušali pružiti otpor. Ali Vitelije nije na to obraćao pažnju; žalbe na pljačke i nasilja on je pretvarao u šalu. Vitelije je isto nastupio u određenom pogledu kao neronijanski restaurator, pa je priredio posmrtnu svečanost u čast Nerona. On se nalazio i pod utjecajem svoga oslobođenika Azijatika, sa kojim se od njegove rane mladosti nalazio i u ljubavno – seksualnoj vezi. Po Svetoniju je Vitelije je „bio sklon da ubija i na smrt osuđuje svakoga čovjeka bez razlike i bez obzira na krivnju", i navodno je bio posebno oštar prema svojim vjerovnicima i lihvarima.

Vitelije je ipak dao i neki pozitivan doprinos Rimskoj državi i to odlukama koje je donio već odmah po proglašenju za imperatora od strane rajnskih armija u Kelnu, pa je tako po Tacitu dao da se iz princepsa službe koje su do tada bile monopol oslobođenika razdijele među pripadnike viteškog reda. On je i prekinuo do tada uobičajenu praksu u vojsci da centurioni prodaju izuzeća od dužnosti vojnicima. Nešto kasnije Vitelije je izdao i dekret po kojem do 1. X. 69. god. n. e. svi astrolozi (tada nazivani haldejci) moraju napustiti Rim i Italiju

prognani. Astrolozi su principepsu odgovorili i sa svojim proglasom : „I Haldejci izdaju proglas za opće dobro : Vitelije Germanik do prvog oktobra ne smije biti nigdje na svijetu“.

Vitelijev poraz

Već u julu 69. god. n. e. Vitelije je saznao da su se istočne armije proklamirale za novog imperatora Vespazijana, koji je dobio i podršku Gaja Licinija Mucijana (*Caius Licinius Mucianus*) tadašnjeg namjesnika Sirije i Tiberija Aleksandra, namjesnika Egipta. Mucijan je i predvodio snažan detašman Istočne armije prema zapadu. Ubrzo je postalo jasno da su vespazijanovsku stranku u augustu podržale i legije i auksilijarne jedinice iz ilirskih i podunavskih provincija. Ova armija koja je dolazila iz ilirskih i podunavskih provincija odigrala je presudnu ulogu u slomu vitelijevske stranke, jer je bila znatno bliža Italiji u odnosu na Istočnu armiju.

Nakon što je podunavsko – balkanska armija zakasnila da pomogne Otona i nakon pljačke oko Akvileje, ovi vojnici su istakli kao kandidate za novog principsa svakog od svojih konzularnih legata. Ipak su se oni opredijelili za Vespazijana, zahvaljujući legionarima III. *Gallica*, koja je nedavno bila premještena iz Sirije u Metiju.

Ovu snažnu armijsku skupinu u kojoj se nalazio i veliki broj unovaćenih peregrina je predvodio Marko Antonije Prim *(Marcus Antonius Primus;* inače tada komandant VII. legije *Galbiana).* Iako je on dobio naređenje da u Akvileji sačeka Mucijana, i dok se ne zatvori dovoz žita iz Egipta., Prim je pokrenuo vojsku na jug. XI. C.P.F. legiju, koja je bila stacionirana u Gornjem Iliriku/Dalmaciji, pratilo je čak 6 000 tek unovačenih Dalmatinaca, odnosno peregrina iz provincije Dalmacije. Armija iz Ilirika i Podunavlja je veoma brzo pregrupirala svoje snage i ušla u Italiju u zapanjujuće kratkom vremenu, i to prije nego što su došle trupe Mucijana. Vitelije je poslao Cecinu sa jakom armijom (XXI. *Rapax,* V. *Alaudae,* I. *Italica* i XXII. *Primigenia,* detašmani iz drugih 7 legija i mnoge auksilijarne jedinice*)* da zaustavi jedinice Antonija Prima. Vespazijanu se pridružila i flotila ratne mornarice stacionirana u Raveni (dobrim dijelom sastavljena od Ilira). Kao što se može vidjeti, Vespazijan je veoma mnogo dugovao ilirskim trupama koje su stale na njegovu stranu. Na sjeveru Italije, Cecina se upustio u eventualne dogovore sa Lucilijem Basom (*Lucilius Bassus*), zapovjednikom ravenske mornarice, kako bi prešao na vespazijanovsku stranku. Međutim, njegove trupe su to odbile i uhapsile. Iz Rima je tada upućen Valens, koji do trenutka početka odlučujuće bitke nije uspio doči do svojih trupa. Do prijelomne bitke je došlo krajem oktobra (počela je 24. X.) 69. god. n. e. između Bedriakuma i Kremone (druga bitka kod Bedriakuma). U ovoj teškoj bitci na kraju su vespazijanovci predvođeni Antonijem Primom odnijeli pobjedu koja je stavila tačku na IV. građanski rat. Nažalost, nastradala je Kremona koja je opljačkana i spaljena od pobjedničkih jedinica.

O bitci i o razaranju Kremone Tacit detaljno izvještava u svojim Historijama : „A vitelijevska vojska, koja se namjeravala odmoriti u Kremoni, skupiti snage jelom i snom i slijedećega dana udariti na neprijatelja izmučena hladnoćom i oskudicom u hrani i potpuno ga dotući, bez pravog vođe i bez plana namjerila se gotovo već treće noćne ure na spremne već i raspoređene flavijevce. Poredak vojske, razvučene zbog razdraženosti i mraka, ne bih se usudio točno potvrditi, premda drugi navode da je četvrta makedonska legija zapremala desno krilo, peta i petnaesta s konjaničkim odjelima devete, druge i dvadesete britanske sredinu bojnog reda, a vojnici šesnaeste,

dvadesetdruge i prve legije lijevo krilo. Vojnici Neodoljive i Italske legije umiješali su se u sve manipule. Konjanici i pomoćne čete sami su sebi izabirali mjesto. Bitka cijele noći promjenljiva, neizvjesna, pogubna čas ovima, čas onima. Ni srčanost ni cvrsta ruka, pa čak ni oči ne pomagahu. U jednom i drugom bojnom redu jednako oružje, zbog čestog dozivanja poznata bojna javka, a zastave, kako ih je koja četa zarobila od neprijatelja i ovamo onamo povlačila, potpuno pomiješane. Na najvećim mukama bila je sedma legija, nedavno unovačena od Galbe. Posječena su šestorica centuriona prvih redova i ugrabljeni neki bojni znakovi; samoga orla sačuvao je Atilije Ver centurion primipil, pobivši mnoštvo neprijatelja i naposljetku i sam poginuvši. Antonije održi posustali bojni red dozvavši pretori-jance koji, kako preuzeše na sebe bitku, odagnaše neprijatelja, ali ubrzo zatim i sami budu potisnuti. Vitelijevci su naime bili smjestili hitala na nasip ceste da se strijele izbacuju s prazna i otvorena mjesta. No one se isprva rasprše i udare u šumarak, bez ikakve štete za neprijatelja. Izuzetno velika balista šesnaeste legije ogromnim kamenjem obarala je neprijateljski bojni red i nanijela bi težak poraz da dvojica vojnika, odvaživši se na sjajan pothvat, nisu pograbila s gomile štitove i neprepoznata posjekla užad i konope hitala. Smjesta su ubijeni i tako se izgubiše njihova imena; o činu međutim ne postoji sumnja. Bojna sreća nije naginjala ni na jednu ni na drugu stranu, dok u podmaklo doba noći ne izađe mjesec i obasja bojni red, ali unese i zabunu. Povoljniji bijaše međutim za flavijevce, jer im bijaše iza leđa: veće bijahu sjenke Ijudi i konja, i krivo odmjereni hici neprijateljskih strijela ne dopirahu do cilja. Vitelijevci, osvijetljeni mjesečinom, izlagahu se bez ikakve zaštite udarcima iz potaje. Antonije je dakle, čim je mogao raspoznati svoje i oni njega, raspaljujući jedne grdnjama i prijekorima, mnoge pohvalom i bodrenjem, sve nadom i obećanjima, pitao panonske legije zašto su opet pograbile oružje; ovo su polja na kojima mogu zatrti porugu zbog prvotne sramote, gdje mogu ponovo steći slavu. Obrativši se tada mezijskim legijama, pozivaše prvake i začetnike rata: uza-lud izazivaju prijetnjama i vikom vitelijevce, ako ne podnose njihove kretnje i poglede. Tako govoraše, kako je kome pristupao. Još više vojnicima treće legije, prisjećajući ih i davnih i skorašnjih događaja: kako su pod Markom Antonijem prognali Parte, pod Korbulonom Armence, nedavno Sarmate. Naskoro se još srditije obrati pretorijancima: »Vi, građani, ako ne pobijedite, koji će vas drugi zapovjednik, koji drugi tabor primiti? Ondje su vaši bojni znakovi i oružje, i smrt, ako budete pobijedeni, ta sramotu ste potrošili.« Odasvud nasta vika i (tako je običaj u Siriji) vojnici treće legije pozdraviše Sunce na izlasku. Nato nasta nenadan ili po savjetu vojskovode podmetnut žamor da je stigao Mucijan, da su se vojske uza-jamno pozdravile. Navale kao da su pojačani svježim pomoćnim četama, dok se bojni red vitelijevaca već pro-rijedio, jer ih je bez ikakva upravljača naglost ili strah zbijao ili razvlačio. Pošto Antonije primijeti da su klonuli, poplaši ih zbijenom četom. Olabavljeni redovi iskidaše se i ne mogahu se obnoviti, jer su tomu smetala vozila i hitala. Pobjednici se raspršiše po poljskoj stazi u žurnoj potjeri. Pokolj je bio to strašniji što je sin ubijao oca. Dogadaj i imena navest ću po izvještaju Vipstana Mesale: Julije Mansvet iz Hispanije, priključen Neodoljivoj legiji, bijaše ostavio kod kuće nezrela još sina. Odrastao potom, ovaj bi od Galbe upisan medu vojnike sedme legije; dok je pretraživao pale, slučajno naiđe na ranjena i polumrtva oca: prepozna on oca, otac njega, zagrili oca na izdisaju i ridajući moljaše bogove da umire očevu dušu i da ga ne odbace kao ocoubojicu: sveopći je ovo zločin, i koliki je dio gradanskoga rata jedan vojnik? Podiže tijelo, iskopa zemlju, izvrši posljednju dužnost prema roditelju. Opaziše ovo najbliži, potom i mnogi drugi. Odavde se po cije-loj vojsci proširi radoznalost i jauk i proklinjanje preokrutnoga rata. No, ne manje revno ubijaju i plijene bližnje, rođake, braću..... .....

.... Navalilo je četrdeset hiljada naoružanih ljudi, poveći broj konjušara i pečenjara, iskvarenih i sklonih požudi i okrutnosti. Ni čas ni položaj ni dob nisu bili zaštita krvoprolićima i obeščašćenjima. Starce i starice, kao plijen bez ikakve vrijednosti, vukli su u obijesnoj igri; kad bi naišla kakva odrasla djevojka ili stasit mladić, odvučen grubom silom pljačkaša naposljetku bi i njih same uvukao u propast, koju su im spremali drugi pljačkaši. Dok je svatko sebi vukao blago i teške darove u zlatu iz hramova, pogibao je od većeg nasilja drugih. Neki su, ne mareći za dostupno, počeli batinama i palicama pretraživati skrovišta kućevlasnika, iskapati ukopano, a i kad bi izvukli plijen, bacati iz obijesti baklje u napuštene kuće i prazne hramove. Kako je vojska bila šarena, različitih jezika i običaja, sastavljena i od građana i od saveznika i od stranaca, različite su bile strasti, svakom drugačija svijest o dobru i zlu i ništa nedopušteno. Kremona je prržala gradu za četiri dana. Kad je sve sveto i nesveto nestalo u ognju, ostao je samo hram Mefite ispred zidina, sačuvan zahvaljujući položaju ili zaštiti božanstva. Takva je bila propast Kremone u dvjesta osamdeset i šestoj godini od njezina nastanka. Utemeljena bijaše za konzulovanja Tiberija Sempronija i Publija Kornelija, kad je u Italiju prodirao Hanibal, kao utvrda protiv Gala što prebivaju s one strane Pada i protiv koje druge sile ako navali preko Alpa. Brojem stanovnika, prikladnim položajem rijeka, plodnošću njiva, odnosom i ženidbenim vezama sa susjednim plemenima ojačala je i procvala, netaknuta vanjskim ratovima, nesretna u građanskima. Iz srama zbog teškog propusta i zato što je sve jače rasla mržnja, Antonije izda naredbu da nitko ne smije zadržati Kremonca u zarobljeništvu. Jednodušnost

Italije, koja je prezirala otkup takvih robova, učini plijen vojnika beskorisnim. Počnu ih ubijati. Kad se to razglasilo, otkupljivahu ih potajno prijatelji i rođaci. Uskoro se u Kremonu vrati preostalo stanovništvo; obnovljeni su trgovi i hramovi velikodušnošću građana. Za to se zalagaše i Vespazijan.

Kako su vespazijanovske trupe nadirale prema Rimu, Vitelije je bio spreman i da pod određenim uvjetima abdicira u korist Vespazijana. To je bilo i utanačeno sa Antonijem Primom, ali to se ipak nije desilo zbog otpora vitelijanskih vojnika i pristalica.[59] To je dovelo do toga da Vitelije sa preostalim snagama napadne Flavija Sabina i vespazijanovske pristalice u Gradu, potisne ih na Kapitol. Na Kapitolu je poginuo Flavije Sabin i veliki dio vespazijanovaca, a zapaljen je i hram Jupitera, Najboljeg, Najvećeg (IOM). Međutim, to nije preokrenulo situaciju u njegovu korist, jer su se vespazijanovske armije opasno približile Gradu.

Prilikom ulaska vespazijanovskih trupa u Grad 21. XII., Vitelije je zarobljen, izvrgnut ponižavajućem maltretiranju, provođen kroz ulice Grada, i kod Germonskih stepenica ubijen i kasnije bačen u Tibar. Ubijeni su i Vitelijev brat i sin. Već sutradan, 22. XII. Senat je Vespazijanu dodijelio titulu augusta, a vjerojatno i ovlaštenja tribunske moći i naziv oca domovine. Cecina je bio oslobođen, da bi svoj život završio tek 79. god. n. e. Valens je pokušao nastaviti borbu protiv vespazijanovaca, tako što je otišao u Galiju gdje je namjeravao podići novu vojsku. Zarobio ga je vespazijanovac prokurator Valerije Paulin (*Valerius Paulinus*), koji ga je otpremio u Italiju gdje je bio pogubljen.

Ustanak Batavaca

Godina četiri cara je izrodila i jednu vrlo opasnu situaciju na donjogermanskoj granici i u Galiji. Jezgro tih zbivanja započelo je i uglavnom se odvijalo vezano za germanski narod Batavaca koji je živio na prostoru današnje Nizozemske. Njihov prostor je zahvatao zone aluvijalne delte Rajne, i ulazio je u sastav provincije Donje Germanije. Iako nisu spadali u red brojnijih naroda, Batavci su bili ratničnog mentaliteta, umješni vojnici, konjanici i pomorci. Njihove vrijednosti je rano uočila rimska vojna mašinerija, i umjesto plaćanja tributa (kao u slučaju većine peregrina) Batavci su bili obavezni da stalno regrutima snabdjevaju elitne auksilijarne jedinice (*fortissimi, validissimi*). U odnosu na ostale peregrinske zajednice, gledano u odnosu reciprociteta na broj stanovnika, Batavci su davali uvjerljivo najveći dio vojnika i to jednu alu i osam kohorti. To bi iznosilo oko 5 000 vojnika, odnosno preko 50 % muške batavske populacije u odrasloj – vojnoj dobi. Batavci su činili i veći dio Augustove germanske tjelesne straže (*Germani corpore custodes*), koja je svoje postojanje nastavila i za vrijeme narednih julijevsko – klaudijevskih princepsa sve do 68. god. n. e. Posebno je Kaligula bio vezan za ovu germansku gardu. Germani su bili preferirani kao pripadnici tjelesne garde, jer kao stranci sa same periferije Carstva nisu imali toliko interesovanja za uvlaćenje u neke interne, rimske poslove, konspiracije, zavisnosti i ambicije.

[59] Po Svetoniju, Vitelije je pristao da odstupi sa princepske časti u pregovorima sa Vespazijanovim bratom Flavijem Sabinom, a za uzvrat trebao je dobiti garanciju za život i odštetu od 100 miliona sestercija.

Njihova lojalnost je bila veoma cijenjena. Zapovjednik germanske garde, uobičajeno neki pripadnik batavske elite, je direktno bio odgovoran princepsu i nikome više.

I danas se jedna oblast u Nizozemskoj naziva Betuwe. Izraz Batavija se koristio kroz historiju i kao sinonim za Nizozemsku, a mit o batavskom porijeklu je imao značajnu ulogu u izgradnji nizozemske nacije u novom vijeku. i glavni grad Nizozemske istočne Indije (danas Indonezija) se zvao Batavija (danas Džakarta).

Najčuveniji Batavac ovog doba je bio Gaj Julije Civilis (*Caius Iulius Civilis*; on je bio nosilac rimskog građanstva), uglednog batavskog porijekla i visoki zapovjednik batavskih jedinica u rangu prefekta kohorte. On je bio veteran u službi rimskih oružanih snaga, i istakao se u službi za vrijeme osvajanja Britanije, kada su batavske kohorte imale odlučujuću ulogu u uspjehu Klaudijeve ofanzive i kasnijim operacijama. Međutim, Civilis i njegov brat (također prefekt batavske kohorte) su 66. god. n. e. su bili uhapšeni od strane namjesnika Donje Germanije pod fabriciranom optužbom za izdaju. Dok mu je brat bio pogubljen, Civilis je poslan u lancima u Rim gdje mu je trebao presuditi Neron. Dok je Civilis bio zatvoren u Rimu, došlo je do pobune protiv Nerona i smrti ovog princepsa. Galba je sa oslobodio Civilisa i dopustio mu povratak kući. Civilis nije baš bio dobrodošao u Donjoj Germaniji, i izgleda da je prema njemu postojalo neraspoloženje od strane rajnskih legija koje su utjecale na Vitelija da ponovo uhapsi Civilisa. Međusobni odnosi batavskih kohorti i legionara su se inače pogoršavali, i polako je dolazilo do sukoba. Uz to Galba je raspustio tjelesnu germansku stražu, čiju većinu su činili Batavci. To se u batavskom narodu smatralo kao velika uvreda. Početkom 69. god. n. e. Vitelije je nalazeći se u potrebi za batavskim jedinicama, ponovo oslobodio Civilisa. Batavske jedinice su i pomogle u pobjedi nad Otonom, ali im je bilo naređeno da se vrate u svoja područja. Potreba Vitelija za novim trupama uslijed Vespazijanovog proglašenja za princepsa dovela je do toga da se vrši nova regrutacija među Batavcima, ovaj put prekoračujući uobičajeni maksimum koji je bio propisan u ugovoru koji su Batavci imali sa Rimljanima. Sa ovim je bila povezana i brutalnost i korupacija centuriona koji su vršili novačenje. Na taj način je prelivena čaša žuči kod Batavaca. Pod izgovorom da priređuju gozbu, Civilis je sakupio predstavnike svoga naroda i održao govor u kome je rekao da ih Rimljani više ne smatraju saveznicima, već ih izjednačuju sa robovima. Rimljani se nalaze, isticao je on, u teškom položaju, a ako Batavci u danom trenutku podignu ustanak, naići se na podršku slobodnih Germana i Rimljanima podčinjenih Gala.

U ljeto 69. god. n. e. Civilis je bio zapovjednik batavskih auksilijarnih jedinica i uspio je da u zavjeru uvuće i narod Kananefate (*Cananefates*) koji su vođeni svojim vojvodom Brinom (*Brinno*) prvi napali određene utvrde, uključujući i *Traiectum* (moderni Utreht). Pošto je najveći dio legijskog sastava donjogermanske armije bio u Italiji, tamošnji rimski zapovjednik Hordenije Flak (*Marcus Hordeonius Flaccus*) je poslao samo auksilijarne jedinice da srede situaciju. Civilis tada preuzima vođenje pobune i sa svojim snagama je porazio Rimljane kod današnjem Arnhema. Civilisu su se pridružili i Frizi, te neke druge okolne germanske zajednice. Flak je tada naredio V. *Alaudae* i XV. *Primigenia* da sa odgovarajućim auksilijarnim jedinicama uguše pobunu. Do ključne bitke je došlo do

današnjeg Nijmegena, a na stranu Civilisa je prešla i jedna batavska regimenta koja se do tada nalazila na rimskoj strani. Moral rimskih trupa je inače bio slab, a Civilis je bio dobro upoznat sa tradicionalnom rimskom taktikom, uostalom i ubjedljivo najveći dio njegovih suboraca su bili profesionalni vojnici, čak sa velikim procentom veterana. Bitka je završila Civilisovom pobjedom i legionari su se povukli su svoju bazu *Castra Vetera* (današnji Xanten).

Zanimljivo je da je pobunu podržao i Vespazijan jer je za sebe vezala rajnske trupe koje bi bile upotrebljene protiv vespazijanovske frakcije. Ustvari, od strane vespazijanovske frakcije je bilo upućeno pismo Civilisu hrabreći ga da započne sa uznemiravanjem i vezivanjem vitelijanskih legionara na Rajni.

Civilisu se pridružile i one kohorte koje su pomogle Viteliju u borbi protiv Otona, a koje je ovaj otpremio nazad na donju Rajnu. Sa septembrom 69. god. n. e. započela je opsada tabora u Xantenu. Opsada je nastavljena i nakon što su stigle vijesti da je Vespazijan pobijedio, jer je Civilis ustvari ratovao za svoje i općebatavske ciljeve i interese, a ne za vespazijanovsku frakciju. Flak je započeo sa pripremom udara na opsadu kako bi spasio opsjednute legionare. Kako bi spriječio taj udar, Civilis je sa svojim snagama izvršio preventivni i iznenadni napad na te pripremne rimske jedinice u noći 1. XII. 69. god. n. e. Rimljani su uspjeli odbiti napad, ali uz izrazito velike gubitke. Posebno se situacija iskomplicirala kada je došlo do pobune još uvijek provitelijevski raspoloženih legionara u *Moguntiacumu* (današnji Mainz/Majnc) i ubistva Flaka jer je ovaj prešao na stranu Vespazijana. Rimski legijski sastav u Donjoj Germaniji i sjevernoj Galiji se našao u stanju opće konfuzije i gubitka sustava zapovjedne hijerarhije i odgovornosti.

Civilis je ponovo postavio opsadu tabora *Castra Vetera*. Građanski rat pretendenata na principsku čast i odmetnuće Batavaca su kao posljedicu imali i pokušaj secesije Galije (bar njenih sjevernih dijelova) od središnje vlasti u Rimu. Ova akcija je bila povezana pa i međusobno koordinirana sa Civilisom, a predvodili su ih Julije Sabin (*Iulius Sabinus*) iz naroda Lingona, Julije Klasik (*Iulius Classicus*) i Julije Tutor (*Iulius Tutor*) iz naroda Trevira. Klasik je bio i zapovjednik auksilijarne trevirske konjičke jedinice (auksilijarni trevirski komandant je bio i Tutor), i održavao je vezu sa Civilisom. Ovi galski prvaci su imali ideju secesije od središnje vlasti i izgradnji novog Carstva u Galiji. Klasik je obučen u rimsku zapovjedničku odjeću, čak uspio da privoli i dvije legije i to I. *Germanica* i XVI. *Gallica* da pređu na njihovu stranu i polože zakletvu Juliju Sabinu, koji je proglašen novim imperatorom.

Uskoro je i Mumije Luperkul (*Mummius Lupercus*), komandant opsednutih trupa u *Castra Vetera* (koje su se našle u očajnoj situaciji) odlučio da prihvati Civilisove uvjete. Legionarima su trebali ostaviti u taboru oružje, novac i ostali materijal, a obečan im je slobodan prolaz. Međutim, ubrzo pošto su napustili tabor legionari su pretvorno napadnuti i uništeni. Komandant Luperkul i drugi glavni oficiri su dati kao sužnji čarobnjici i proročici Veledi, koja je prokovala uspon Batavaca.

Ova germanska proročica spada u red najiteresantnijih osoba u historiji Europe. Ona je uživala skoro božanski status kod većine germanskih zajednica sa izrazitim utjecajem, a živjela je u tornju blizu rijeke Lipe, pritoke Rajne. Čak su se i stanovnici Kelna (rimska kolonija *Claudia Ara Agrippinensium*) obraćali njoj kao medijatoru za vrijeme sukoba koji su imali sa Tenkterima. Ona je u rimske ruke pala 77. god. n. e., a prema Staciju za to je bio zaslužan Rutilije Galik (*Rutilius Gallicus*). Veleda je možda imala i određenu ulogu i u prihvatanju od strane Bruktera novog kralja koji je smatran prorimskim (83. ili 84. god. n. e.). Tacit govoreći o ovoj Veledi ističe da je ona bila neudata i da su Germani tradicionalno smatrali neke istaknutije žene kao proročice i izrazito posvećene, čak i sa božanskim statusom. Tacit spominje za kasnije razdoblje još jednu takvu germansku proročicu po imenu *Aurinia*.

Događaji iz jeseni i zime 69/70. god. n. e. jasno ukazuju na to da Civilis sebe i Batavce ne vidi samo kao učesnike u razračunima rimskih pretendenata i frakcija, nego da želi da izgradi novu vojno – političku realnost na Rajni i u sjevernoj Galiji. Na čelu te političke zajednice nalazili bi se naravno Batavci. Civilis je mislio da odlično poznaje rimsku vojnu – političku poziciju, i vjerojatno je smatrao da je rimska historijska uloga u Germaniji i Galiji prestala. To je svoje mišljenje možda izgradio imajući u vidu dekadens julijevsko – klaudijevskih principsa (jer su Batavski „tjelohranitelji", pa u pojedinim slučajevima i sam Civilis bili u neposrednoj blizini tih principsa) i dešavanja vezana za kaotični period godine četiri cara. Djelovanje proročice Vetere je samo dodatno razbuktavalo ovu ideju o batavskom „historijskom" preporodu i njihovoj historijskoj misiji. Civilis je vođen takvom novom politikom otišao sve do Kelna, gdje je postavio kamp i nastojao da svome pokretu pridruži i druge domorodačke narode Galije i germanskih provincija. Međutim, središnja vlast u Rimu je još uvijek uživala dovoljno autoriteta kod pojedinih galskih naroda koji su joj ostali lojalni, kao npr. Sekvani. Na zboru u gradu Remu mnogi predstavnici galskih zajednica izjavili su da više vole ostati pod rimskom vlašću nego se boriti u savezu sa Germanima.

Iskusnom i pronicljivom Vespazijanu je bilo jasno da zbivanja na Rajni i sjevernoj Galiji predstavljaju pokušaj secesije i zato je brzo reagirao. Čim se učvrstio na vlasti u Italiji, formirana je snažna borbena grupacija sastavljena od niza legija na čelu sa njegovim rođakom i zetom Kvintom Petilijem Cerijalom (*Quintus Petillius Cerialis*; bio je oženjen Vespazijanovom kćerkom Flavijom Domicilom Mlađom - *Flavia Domitilla Minor*; umrla 66. god. n. e.). Čim je vijest o dolasku ove goleme armije došla u sjevernu Galiju, prvi se predao Julije Tutor, jedan od Civilisovih saveznika. Dvije odmetnute legije su se predale, a za kaznu je I. *Germanica* bila rasformirana i legionari transferirani u VII. legiju *Gemina,* a XVI. *Gallica* je bila rekonstruirana pod novim imenom XVI. *Flavia Felix*. Cerijalove snage su brzo i efikasno pritiskale preostale buntovnike. I pored sporadičnih uspjeha Civilisovih vojnika, glavna ofanzivna inicijativa je bila na strani trupa pod komandom Cerijala, koji je odlučio da konačne napadne i Bataviju. Kada je Civilis čuo da je ugušena jevrejska pobuna i da je Jerusalim uništen, ponovo je procijenio situaciju. Njegov pragmatički način razmišljanja ga je uvjerio da rimska historijska misija definitivno nije prošla, i da je još uvijek riječ o snažnom i djelotvornom vojnom i političkom organizmu i sustavu, bez obzira na određena zastranjivanja principsa. Kriza iz vremena posljednih godina neronijanske vladavine i godine četiri cara je definitivno prevladana i nastupilo je nvoo razdoblje rimske

historije. Civilis se umjesto na borbu do kraja, odlučio na pregovore, koji su rezultirali ponovnim potčinjavanjem Batavaca koji su morali slati regrute. Batavska prijestolnica Nijmegen je uništena, a njeni stanovnicu su preseljeni na novu lokaciju koja je bila slabih odbrambenih mogućnosti. U ovom području je kao garant rimske vlasti stacionirana i X. legija *Gemina*. O Civilisovoj sudbini se ništa ne zna.

Zanimljiv je bio život osebujnog Lingonca Julija Sabina (koji je tvrdio da je biološki praunuk Julija Cezara), čije su snage poražene od Sekvana, lojalnih središnjoj vlasti. On je lažirao svoju smrt, i krio se u obližnjem skrovištu za koji su znali samo njegova supruga Eponina (*Epponina*) i par najvernijih sluga. Jednom prilikom su oni čak došli i u Rim, gdje je Sabin pratio Eponinu prerušen u roba. Ipak je ova tajna otkrivena 78. god. n. e. i Vespazijan je naredio pogubljenje supružnika. Eponina je bila vrlo energična žena koja se odlučno zalagala za svoga supruga do samoga kraja.

Nakon sloma secesionističkog pokreta u sjevernoj Galiji i u Donjoj Germaniji, Vespazijan je donio odluku da ubuduće auksilijarne trupe moraju biti stacionirane u drugim područjima u odnosu na zemlju porijekla, te da njihovi zapovjednici ne dolaze iz te matične zemlje. Time je želio da smanji mogućnost izbijanja novih pobuna i pokušaja secesije koji bi bili vođeni od auksilijarnih jedinica stacioniranih na matičnom području, što je bio slučaj sa ovom batavsko – galskom secesijom.

Dok je trajao građanski rat, pojedini transdunabijski narodi su pokušavali da iskoriste situaciju. Tit Aurelije Fulv (*Titus Aurelius Fulvus*; djed Antonina Pija) kao zapovjednik III. legije *Gallica* je nanio težak poraz vojsci od 9000 roksolanskih konjanika koji su prešli Dunav. Roksolani/Roxolani (od alanskog ruxsalan = „svijetli Alan") su bili iransko – sarmatski narod koji je prvobitno naseljavao prostore današnjih ukrajinskih i južno ruskih stepa. U I. st. p. n. e. su migrirali prema Donjem Dunavu, a od sredine I. st. n. e. započinjali su sa upadima u rimski svijet. Nakon što su kao i većina iranskih zajednica u prostoru sjeverno od Crnog Mora preživjeli hunsku najezdu, i Roksolani su sigurno učestvovali u etnogenezi i politijogenezi istočnoslavenskih zajednica.

Godina četiri cara i građanski rat je još jednom potvrdio vojsku kao bitnu instituciju Rimske države. Dok su u vrijeme Julijevaca – Klaudijevaca pretorijanci bili ti koji su imali esencijalno značenje za održanje ili postavljanje nekoga na princepski tron, sada su tu ulogu preuzele regionalne armije. Galbu je podržavala španska armija, Vitelija rajnsko – germanska armija, a Vespazijana istočna i ilirsko – podunavska armija. Sukladno sa ponašanjem armija, odlučivale su se i pojedina područja rimskog imperija. Po Tacitovim riječima tada "se narodom pronijela tajna carstva da se vladarom može postati i drugdje, ne samo u Rimu" (*evulgato imperii arcano posse principem alibi quam Romae fieri*). Razlog takvog stanja leži u činjenici da su i pored želje Augusta da Italija ostane dominantna metropola, provincije za vrijeme Julijevaca – Klaudijeveca i kulturološki i ekonomski i društveno – politički dobivale na značenju.

Batavske regimente su nastavile da služe u oružanim snagama i to kao njen elitni dio. Petilije Cerijal je nakon što je ugušena pobuna sa sobom u Britaniju poveo 1 batavsku alu i 4 kohorte. Jedinice sa batavskim imenom su postojale sve do kraja IV. st. n. e.

Batavski rat je možda doprinio da se u vrijeme I. flavijevske dinastije još više uvriježi praksa da se auksilijarne jedinice šalju da služe van prostora originalnog nastanka, kako bi se osiguravala njihova bolja lojalnost i kako bi se sprečavalo njihovo sažimanje sa domorodačkim interesima, kao što se to desilo sa Civilisom i Batavcima 69./70. god. n. e. Izgleda da od tada više nije bilo dozvoljeno da lokalni poglavari više budu komandanti auksilijarnih jedinice koje su regrutirane u njihovim „nacijama".

Jedan vrlo ahistorijski prikaz sklapanja zavjere (ustvari polaganja zakletve Batavaca) Civilisa na umjetničkoj sliki Rembranta, nastala 1662. god. Danas se nalazi u Nacionalnom muzeju u Štokholmu, Švedska. Potrebno je obratiti pažnju na odjeću i frizure učesnika zakletve, koje odaju modu i stil XVII. St. Moguće je da je i na ovom primjeru, Rembrant pokušao odaslati neku svoju poruku.

V L A D A V I N A V E S P A Z I JA N A

69. – 79. god. n. e.

Vespazijan (17. XI. 9. – 23. VI. 79. god. n. e.), vladao je kao princeps u periodu od 1. VII. 69. do 23. VI. 79. god. n. e. Po rođenju se zvao *Titus Flavius Vespasianus,* a kao princeps *Titus Flavius Caesar Vespasianus Augustus*. Vespazijan je rođen u sabinskom mjestu Falakrina/*Falacrina*, blizu Reate. Pripadao je italskom municipalnom sloju i njegova familija se nije uopće isticala. Tek se njegov djed Tit Flavije Petro/*Titus Flavius Petro* uzdigao do ranga centuriona, a nakon bitke bitke kod Farsale (u kojoj se borio na anticezarovskoj strani) i otpusta iz vojske bavio se utjerivanjem novca za nekog bankara. Njegov sin Tit Flavije Sabin/ *Titus Flavius Sabinus* je bio carinski službenik u provinciji Aziji, a kasnije se bavio novčarskim poslom u Helvetiji, gdje je i umro ostavivši iza sebe suprugu Vespaziju Polu (*Vespasia Polla*) i dva sina. Otac Flavije Sabin je ostao zapamćen u provinciji Aziji kao iznimno pošten službenik, pa su pojedini gradovi dizali i njegova poprsja sa grčkom posvetom „poštenom cariniku". I familija Vespazije Pole se uzdizala iz reda nekadašnjeg italskog srednjeg sloja. Njen otac je započeo karijeru postavši prefekt tabora/logora, a brat se uzdigao i u senatorski rang. Stariji sin Flavija Sabina i Vespazije Pole koji je nosio isto ime kao i otac je započeo uobičajeni cursus honorum, pa je služio kao vojni tribun u Trakiji 36. god. n. e., zatim su uslijedile službe kvestora i služba u provinciji Kreti i Kireni, a onda je postao i edil 39. god. n. e. i pretor 40. god. n. e. Mlađi sin Vespazijan je oženio Flaviju Domitilu (*Flavia Domitilla*) koja je bila kćerka Flavija Liberalisa (*Flavius Liberalis*). Sa njom je

Vespazijan imao dva sina i to starijeg Tita i mlađeg Domicijana, te jednu kćerku Domitilu. Nakon smrti supruge, Vespazijan je se svojom dugogodišnjom ljubavnicom Antonijom Cenis (*Antonia Caenis*) ušao u neoficijelni brak koji je potrajao sve do njene smrti 75. god. n. e.

Vespazijan je svoju karijeru izgrađivao postupno, u toku decenija, mukotrpno uz mnoge oscilacije i bez protežiranja. Tako je služio tri godine u vojsci u Trakiji kao vojni tribun, zatim je bio kvestor u provinciji Kreta i Kirenajka, pa je obnašao službu u kolegiju Dvadesetorice (bio je zadužen za održavanje čistoće gradskih ulica Rima), bio kvestor, zatim edil 38. god. n. e., a pretor je postao 39. ili 40. god. n. e. Njegovoj karijeri je mnogo doprinijela veza Antonijom Cenis. Za vrijeme invazije na Britaniju, Vespazijan je bio zapovjednik II. legije *Augusta*. U toku britanske kampanje on se istakao kao ozbiljan i uspješan komandant trupa na opasnom britanskom terenu, uglavnom na prostoru današnje južne Engleske i Kornvala. Ovi uspjesi i osiguravanje luka i rudnih bazena na području današnjih pokrajina Somerseta i Kornvala (srebra, olova i kositra) su mu donijeli odlikovanje počasnih znakova trijumfa (*ornamenta triumphalia*). Tamo je Vespazijan bio zaslužan za zauzimanje 20-tak utvrda i otoka Vektis kod Britanije. Konzul je konačno postao 51. god. n. e., ali se privremeno povukao iz javnog života zbog neprijateljstva koje je prema njemu gajila Agripina Mlađa. Ponovo se pojavio u javnom životu 63. god. n. e., kada je postao prokonzul Afrike, kojom je upravljao na dosta mudar način stvarajući snažne veze, umjesto da se korumpira i obogati kako su to običavali činiti neki drugi namjesnici. Zbog toga što nije postao faktor razgranate „koruptivne hobotnice" prilikom uprave nad prokonzularnom Afrikom, Vespazijan je zapao u određene financijske probleme, pa se počeo baviti poslom trgovine mulama, radi čega je dobio nadimak *mulio* (tjerač mula). Po povratku iz Afrike, pratio je Nerona prilikom njegove grčke turneje, ali je radi toga što je zaspao prilikom jednog Neronovog recitala zapao u nemilost Nerona. Vespazijan se našao tako praktično penzionisan. Ipak vrlo brzo je situacija nastala uslijed jevrejskog ustanka doprinijela da se Vespazijan ponovo aktivira i postavi za komandanta armije koja je trebala ugušiti pobunu. Vodeći rat u jevrejskim oblastima, Vespazijan se našao u specifičnoj situaciji. Raspolagao je sa golemom i respektabilnom borbenom silom dok su se na Zapadu smjenjivali carevi. Nakon pada Otona, neke njegove pristalice su sada svoje nade polagale u Vespazijana, koji je na istoku došao i u doticaj sa drevnom mesijanskom legendom da će iz Judeje doći budući vladar svijeta. Uz to, uz njega se nalazio i Josip koji mu je prorekao principsku, vladarsku moć. I drugi visoki zapovjednici kao Mucijan su utjecali da se on odluči na korak proglašenja za novog principsa, cara i imperatora. I dok je Vespazijan bio u Cezariji, 1. VII. 69. god. n. e. od strane egipatske armije on je proklamiran za cara, a onda su to 3. VII. (po Tacitu) ili 11. VII. (po Svetoniju) učinile i trupe u jevrejskim oblastima. Još i prije nego što je Vespazijan došao u Italiju, vespazijanovske trupe (i to one koje su pripadale armiji Ilirika i Podunavlja) su zauzele Rim i zbacile Vitelija. Međutim, u tim posljednjim trenutcima borbe sa vitelijevcima je poginuo i Vespazijanov stariji brat Flavije Sabin.

Vespazijanova uprava

Čim je dobio vijesti o pobjedi svojih pristalica, Vespazijan je ponovo otvorio liniju snabdjevanja Italije i Rima žitom iz Egipta koju je bio stavio pod kontrolu. Istovremeno je izdao i proklamaciju o temeljnim smjernicama svoje politike, po kojima je garantirao povratak zakonitosti i reviziju određenih neronijanskih zakona, posebno onih koji se odnose na izdaju. U Egiptu je posjetio i Hram Serapisa, gdje je navodno iskusio određenu viziju. U intermezzu do Vespazijanovog dolaska u Rim, tamo su u njegovo ime upravljali Mucijan i Domicijan. Situacija u državi je zahtijevala niz brzih i učinkovitih reformi.

Prva značajnija reforma koja je poduzeta bila je ona koja se ticala poreznog sustava kako bi se obnovile državne financije. Neronijansko doba i sukcesivni građanski rat ostavili su Državu u katastrofalnom financijskom stanju. Sam Vespazijan je izjavio odmah na početku

svoje vladavine da je potrebno 40 milijardi sestercija da se država može održati. Poreznu reformu je započeo još Mucijan, a nastavio Vespazijan po svome dolasku u Rim sredinom 70. god. n. e. Tako su neki porezi obnovljeni, a uvedeni su i potpuno novi kao npr. onaj na javne klozete (koji je doveo do rađanja poslovice *pecunia non olent*/novac ne smrdi). Povećan je i tribut provincijama, nekima je čak udvostrućen. Kako bi se amortiziralo nezadovoljstvo stanovništva zbog povećanja poreza, pristupilo se strožijoj kontroli nad provincijskim namjesnicima i njihovim administracijama. Sve je činjeno kako bi se spriječile zloupotrebe i financijske i materijalne malverzacije, uključujući i korupciju. Pojaćana je i kontrola nad službenicima javnog trezora i sprečavane korupcija i pronevjere u javnom sektoru. Nisu se birala sredstva da se dođe do novca, pa se tako govorilo da Vespazijan svoje najpohlepnije upravitelje upotrebljava kao spužve, jer ih kvasi dok su suhi (misli se da ih unapređuje na sve više dužnosti), a iscjeđuje kada su vlažni (odnosno da ih što bogatije može osuditi). Grčkoj je ukinut poseban status koji joj je dodijelio Neron. Tako je po Svetonijevim riječima „oduzeo slobodu" Ahaji, Likiji, Rodosu, Bizantu i Samosu. Uz to je i Gorovitu Kilikiju i Komagenu koje su do tada bile pod vlašću svojih kraljeva učinio provincijama.

Komagenom je još uvijek upravljao Antioh IV. Epifan koji je podržao Vespazijana i poslao trupe pod komandom svoga sina kao ispomoć Titu prilikom opsade Jerusalima. On je kao rimski građanin i osoba odgojena po grčko – rimskom obrascu osnovao sljedeće gradove : *Germanicopolis, Iotapa* i *Neronias*. Ali ga je 72. god. n. e. dao detronizirati Vespazijan i anektirati Komagenu. Razlog je bila optužba Lucija Cesenija Peta, namjesnika Sirije, da se Antioh IV. urotio sa Partima protiv Rimljana. Njegovi sinovi, prinčevi Epifan i Kalinik su pobjegli u Iran nakon kraćeg otpora Rimljanima. Sam Antioh IV. se prvo smjestio u Spartu, a kasnije u Rim, gdje je proveo ostatak života sa spomenutim sinovima (koji su se vratili iz Irana). Potomci Antioha IV. su živjeli kao elita rimskog svijeta razbacano po mediteranskom području. Jedan od njegovih dalekih potomaka je bio historičar Gaj Asinije Kvadrat (*Caius Asinius Quadratus*), koji je živio u III. st. n. e.

U Kapadokiju je zbog provala neprijatelja smjestio još nekoliko legija i za njenog namjesnika je odredio konzulara, čime ju je uzdigao po važnosti. One posjede koji su premda dodijeljeni veterani ipak dospjeli u privatne ruke, vratio je Državi, a zemlju koja je ostala bez vlasnika i neobrađena (*subseciva*) dao je pod zakup. Vespazijan je i svojim osobnim primjerom skromnog i štedljivog života uticao na smanjivanje rasipnosti i luksuza. Izgleda da je i u tom pogledu novi režim započeo da se prilično udaljava od raskošnosti neronijanskog doba. Naravno, povećanje poreza je izazivalo i nevolje, kao što su bili nemiri u Aleksandriji.

Vespazijan po prirodi nije volio pompu i počasti, pa je i sopstveni trijumf smatrao dosadnim teretom, govoreći da je sa pravom kažnjen kada je poželio trijumf pod stare dane, kao da ga je dužan precima ili kao mu se ikada nadao. On je pokazivao strpljenje i razmijevanje. Znao se često podsmijevati laskavcima koji su porijeklo njegovog roda dovodili u vezu sa Herkulom/Heraklom i osnivačima grada Reate.

Konfiscirana zemljišta senatora osuđenih u vrijeme careva prethodne dinastije predstavljala su ogroman zemljišni fond. Ali je ovaj enormni posjed bio nerentabilan zbog dezorganiziranosti koja je vladala na tim imanjima. Organizacija tih imanja također je ušla u zadatke princepsa nove dinastije.

Vespazijan je uspio urediti državne financije i popuniti državnu blagajnu, tako da je, i uz svu svoju štedljivost, našao mogućnost ulaganja velikih sredstava za restauraciju Kapitola, koji je nastradao za vrijeme građanskog rata, kao i za druge građevine. Prilično se posvetio obnovi Grada prilično nagriženog požarima, sukobima i ruševinama. Dao je i da se izvrši restauracija 3 000brončanih ploča koje su u požaru izgorjele. Riječ je o zbirci

isprava koja je sadržavala senatske i skupštinske zaključke o zakonima, savezima i ugovorima skoro od vremena kraljeva. Glavna motivacija Vespazijanove 10-godišnje uprave je bilo uvođenje reda u pomalo kaotičnu situaciju. Dobar uvid u to pružaju sačuvani epigrafski spomenici sa tekstom dokumentarne prirode. Tako su uz sređivanje financija, donošeni zakoni o rudnicima, o gradovima, o provincijama.

Vespazijan je znao da mora računati i na aktivnu podršku viših slojeva društva, pa je nastojao i da uspostavi suglasje sa senatorskim redom. U tom kontekstu jedna od prvih zakonodavnih senatskih akata bila je odluka o Vespazijanovoj vrhovnoj vlasti (*lex de imperio Vespasiani*), koja je sačuvana na epigrafskom spomeniku *CIL* VI 930 = ILS 244. Tom odlukom utvrđeno je da Vespazijan dobiva ista prva kao i njegovi prethodnici (August, Tiberije i Kaligula), za svakoga je obavezno izvršavanje njegovih naređenja, koja mogu ukidati prijašnje zakone. Proširene su ovlasti principsa, ali je to bio rezultat zakonodavnog akta, a ne obične uzurpacije. Ovim zakonom se reguliše vođenje spoljne politike, odnos prema Senatu (sazivanje vanrednih sjednica i sl.), pitanje preporuke kandidata za magistrature, te odnos prema troškovima i privilegijama. Vespazijan je bio posvećen izgradnji stabilnog državnog sustava, i u promociji obrazovanja je vidio jedno od sredstava njegovog postignuća. Tako Kvintilijan navodi da Vespazijan generalno nije bio osobno nešto specijalno zainteresiran za nauku, ali da je bio zainteresiran za promociju obrazovanja kao sredstva za kreiranje inteligentne i odgovorne vladajuće elite. To je rezultiralo i otvaranjem državne retorske škole pod vodstvom Kvintilijana.

Skoro svake godine Vespazijan je biran za konzula, što je imalo za cilj naglašavanje njegove uloge u legalnoj i tradicionalnoj državnoj strukturi. Time je davao i na značenju tim državnim institucijama. Usprkos svog skromnog podrijetla, on je bio ne samo princeps Senata, već i najviši među magistratima. Da to shvatanje i oficijelno i simbolički potkrijepio, te ujedno i ojačao ulogu flavijevske familije u Državi, Vespazijan je provodio da se on ili Tit (uglavnom) i Domicijan (samo jednom) biraju za konzule *ordinarius* (oni konzuli sa kojim azapočinje godina i koji ne mijenjaju nikoga). Time se približio Augustovoj praksi iz perioda 27. – 23. god. p. n. e. Vespazijan je 73. god. n. e. uzeo i ovlasti cenzora. Izgleda da mu je do te augustovske koncepcije principske vlasti bilo naročito stalo. Time je pokušavao kompenzirati svoje skromno porijeklo (u odnosu na drevni nobilitet), jer je senatorima i javnosti pričinjavao prividnu fasadu ustavnog poretka koji je kao podsjećao bar u nekim elementima na republikansko doba. Kao cenzor je iz Senata isključio one koje je smatrao nedostojnim i na njihovo mjesto je doveo ljude iz italskih municipalnih jedinica i provincija. Primao je nove članove u Senat preko *adlectio*, pri čemu su novi članovi odmah dobijali rang magistrata, iako nisu prehodno vršili neke značajnije funkcije. Tako je izvršena i revizija sastava senatorskog i viteškog reda, kako bi se u okviru njih pojačao lojalni element novom sustavu. Vespazijan je išao putem koji je odredio sam Klaudije. On je u sastav Senata uveo ne samo predstavnike italske municipalne aristokracije, već i stanovnike romaniziranih rimskih provincija. Nove element u Senatu, srodan samome caru, doprinio je drugačijem životu najvišeg staleža. "Novi ljudi iz municipija i kolonija, pa čak i iz provincija, koji su često primani u Senat – kaže Tacit – unosili su u domaći život štedljivost; iako su se mnogi

od njih, zahvaljujući sreći ili radinosti, pod starost obogatili, njihov karakter je i dalje ostao prijašnji". Iako je Vespazijan, po senatorskoj tradiciji, uvršten u red "dobrih" careva , ipak je oporba među senatorima postojala i u to vrijeme, premda nije imala prijašnji značaj.

Po Svetoniju Vespazijan je jednom prilikom izjavio „prigodom neke prepirke između jednog senatora i jednog rimskog viteza ovo : Senatori se ne smiju grditi, ali uzvraćati im grdnju pravo je svakoga građanina i zakonski je dopušteno."

Vespazijan je i veliku pozornost posvećivao dinastičkim interesima. Njegov stariji sin Tit proglašen je carem, dobio je tribunsku vlast i sudjelovao u upravljanju. Za svoju vlast Vespazijan je dugovao vojnicima. Međutim, to nije značilo da im je Vespazijan namjeravao popuštati, posebno u uvjetima nastalim uslijed ležernosti neronijanskog razdoblja i godine četiri cara kada su disciplina i borbena sposobnost prilično popustili. On je kao novi princeps poduzeo niz mjera da podigne disciplinu, a samim tim i spremnost vojnika. Veliki dio Vitelijeve vojske bio je raspušten; što se tiče vlastitih pristaša, Vespazijan im je izdao samo obećane iznose i zakonite nagrade (a i to im je prilično kasno isplatio) i nije zadovoljio njihova potraživanja glede izvanrednih nagrada. Vespazijan je osnivao kolonije, dijelio rimsko građanstvo i latinsko pravo, proširivao logore.

Vespazijan – majstor propagande

Praktički i pronicljivi duh Vespazijana je odlično znao na koji način je najbolje da propagira svoju politiku i novouspostavljeni sustav. U prvom redu je bilo to stalno isticanje skoro „mesijanskog" značenje Vespazijana, zatim su isticane parole o njemu kao pobjedniku i donosiocu mira (slično augustovskoj propagandi o miru).

Svetonije kaže da je „po čitavom Istoku bila proširena stara i postojana vjera da je od sudbine određeno da u to vrijeme zavladaju svijetom ljudi koji bi došli iz Judeje. To proročanstvo, koje se, kako se kasnije iz događaja pokazalo, ticalo rimskog cara, protegnuli su Jevreji na sebe...." Sudeći po ovome pasusu, i Vespazijan je iskoristio u svoju svrhu to drevno mesijansko vjerovanje, isto onako kako se primjenjivalo i na Jovana Krstitelja, Isusa, Bar Kohbu...itd. Zanimljivo je da se i za Vespazijana vezuju priče kako je magijski ozdravljao bolesnike, konkretno u Aleksandriji je navodno tako slijepcu vratio vid, a kljastome ozdravio nogu.

Vespazijan je vrlo dobro znao da je za jačanje njegove vladavine i učvršćenje novog sustava bitna i podrška „pisane riječi", pa je on dodjeljivao i financijske nagrade za pisce. Najvažniji pisac njegovog doba je naravno bio Josip Flavije, a i Plinije Starije je dostigao vrhunac svoje znanstvene djelatnosti. Karijeru u ovom dobu su započeli i Tacit i Svetonije, koji su se u svojim historijskim djelima vrlo povoljno odnose prema Vespazijanu. Međutim, to je samo bila liberalna koprena ipak jednog autoritarnog uređenja. Vespazijan je samo bio mnogo mudriji od Nerona i drugih princepsa koji su vladali prije njega i dobro je znao kada treba pokazati milost, popuštanje i imati liberalniji pristup. Ali je znao procijeniti gdje leži stvarna opasnost od opozicije i tada je djelovao efikasno i brzo.

Tako je značajan broj stoičkih filozofa bio optužen za subverzivnu djelatnost (bar je to tako viđeno od strane vespazijanovskog državnog aparata) širenja „neadekvatnih učenja”, pa su bili istjerani iz Grad.

Opozicija filozofa (koji su velikim dijelom poticali sa grčkog području) prema I. flavijevskoj dinastiji je možda bila povezana i sa činjenicom da je Vespazijan ukinuo autonomiju koju je grčkim zajednicama dodijelio Neron. O karakteru te opozicije poznato nam je relativno malo. U svojim govorima (diatribama), koje su posvuda držali, filozofi-kinici su, vjerojatno, napadali svaku vlast i razvijali antidržavne ideje. Predstavnici drugih filozofskih struja učili su da se prava monarhija razlikuje od tiranije. Vespazijan je, vjerojatno smatrao da su ti govori opasni po njega pa su 71. god. n. e. filozofi su, zajedno sa astrolozima, protjerani iz Rima.

Posebno je indikativan slučaj stoičkog filozofa i rimskog državnika Helvidija Priska (*Helvidius Priscus*), zeta Trazeje Peta. On je bio otvoreni republikanac, i nije ga bilo strah da javno ispoljava svoje stavove i da se suprotstavlja princepsima, pa je bio i protjeran iz Grada 66. god. n. e. Sa Vespazijanom se sukobio jer je kao pretor za 70. god. n. e. zastupao stav da upravu nad financijama trebalo ostaviti Senatu, a jer je i pozdravio Vespazijana njegovim osobnim, privatnim a ne carskim imenom a nije ga ni priznavao kao imperatora u svojim pretorskim ediktima. Prisk je predložio i da se Kapitolinski Hram Jupiteru (uništen za vrijeme posljednjih momenata borbe sa vitelijevcima) obnovi na javni trošak. On je bio prognan po drugi put, a nedugo zatim i pogubljen po Vespazijanovoj naredbi. Zanimljivo je da je Herenije Senekio (*Herennius Senecio*) koji je opisao njegov život u formi panegirika (po narudžbi Helvidijine supruge - udovice) bio pogubljen za vrijeme vladavine Domicijana.

I pored značajne propagandne aktivnosti, Vespazijanovo skromno porijeklo je doprinosilo da se pojave osobe koje su smatrale da su dostojnije za princepsko dostojanstvo. Zato Svetonije i tvrdi da se Vespazijan susretao stalno sa konspiracijama protiv sebe. Tako su 78. ili 79. god. n. e. Epri Marcel (*Eprius Marcellus*) i Aul Cecina Alien (*Aulus Caecina Alienus*) pokušali da ubiju Vespazijana. Tit je pozvao Aliena na večeru, gdje ga je dao da ubiju.

„Koloseum” i drugi građevinski poduhvati u Gradu

Najčuvenija građevina vezana za Vespazijana je Flavijevski amfiteatar (*Amphitheatrum Flavium*), uobičajeno i pogrešno danas nazivan Koloseum. Naziv Koloseum ovaj amfiteatar duguje zbog kolosalne statue Nerona (imenovane tako prema Kolosu/*Colossus* sa Rodosa) koja se nalazila u blizini flavijevskog amfiteatra. Po padu Nerona, ta velika status je modelirana tako što su joj na glavu dodali odgovarajuću sunčevu krunu (sa zrakama koje se dižu iz nje), pa je ona predstavlja sunčevo božanstvo Helija (Sola) ili Apolona. Kasnije je i Neronova glava bila mijenjana od strane pojedinih careva koji su dali da se na statuu postave prikazi njihovih glava i likova.

Ovaj rimski Kolos se prilično dugo održao do duboko u srednji vijek, pa je bio i simbol kontinuiteta značenja Rima po zapadni svijet. Jedan epigram koji se pripisuje engleskom piscu Bedi Venerabilisu (VIII. st.) daje mu besmrtnu posvetu : *Quamdiu stat Colisæus, stat et Roma; quando cadet colisæus, cadet et Roma; quando cadet Roma, cadet et mundus* („Koliko dugo stoji Kolos, postojaće Rim, kada padne Kolos, Rim će pasti, kada padne Rim, pada i svijet”). Kolos je ipak srušen, a od njega su ostali sačuvani samo dijelovi, kao baza statue koja je smještena između Koloseuma i Hrama Venere i Rome.

Flavijevski amfiteatar (Koloseum).

Ovaj eliptički amfiteatar u samom središtu Grada Rima je bio najveći amfiteatarski tip građevine ikad izgrađen u rimskom svijetu. Riječ je o jednom od najvećih radova rimske arhitekture i rimskog inženjerstva, i predstavlja u pravom smislu ikonu postojanja rimskog svijeta na svome vrhuncu. Prostor na kome se počeo graditi flavijevski amfiteatar sa gravitirajućim objektima je nekada zauzimao i Neronov kompleks „*Domus Aurea*" sa vještačkim jezerom. Aqua Claudia je proširena do kompleksa kako bi ga nabdjevala vodom, a tu je postavljena i statua Nerona - Kolosa.

Palata je srušena, a jezero isušeno (na njegovom mjestu je izgrađen Koloseum). Njegova gradnja je započela 72. god. n. e., a završena je 80. god. n. e., kada je princeps već bio Vespazijanov sin Tit. Unutar bivšeg kompleksa *Domus Aurea* su izgrađene gladijatorske škole i drugi za amfiteatar prateći objekti.

Od pratećih objekata vrijedi istaći gladijatorske škole *Ludus Magnus, Ludus Matutinus* – gdje su trenirani i borci i životinje – i druge škole; *Armamentarium*, oružarnica; *Summum Choragium*, gdje je pohranjena

mašinerija; Sanitarium, neka vrsta bolnice za ranjene gladijatore; *Spoliarium*, gdje su odvođena tijela ubijenih gladijatora kako bi se sa njih uklonio oklop.

Gradnja je financirana osobnim Vespazijanovim dijelom ratnog plijena zadobijenog za Jevrejskog rata, pa se i flavijevski amfiteatar može posmatrati u okviru rimske tradicije monumentalne gradnje u znak pobjede nad vanjskim neprijateljem. Izgradnju flavijevskog amfiteatra je Vespazijan želio predstaviti i kao propagandnu aktivnost, odnosno svoju distancu od prethodnog neronovskog režima. Zato je vjerojatno i odabran prostor gdje se pružao kompleks *Domus Aurea*, koju je javnost percepirala kao neronijanski simbol. Vespazijan bi onda ovom gradnjom želio istaći da javnosti vraća prostor (sa golemim monumentom) koji je Neron bio ranije prisvojio u svoej privatno vlasništvo. Nije slučajno odabrano da se amfiteatar izgradi u samom gradskom srcu (u zoni koja je do požara iz 64. god. n. e. i Neronovog prisvajanja bila gusto naseljena), jer su se trajni amfiteatri uobičajeno gradili u predgrađima.

Prilikom gradnje Koloseuma obilato su korištene razne svodne konstrukcije, koje su omogućavale prekrivanje velikog prostora, bez uporabe potpornih stupova. Raspored sjedišta, sustav ulaza i izlaza, ventilacija prostorija – sve je to bilo racionalno izračunato. Masivnost, čvrstoća i racionalnost cijele konstrukcije kombinirale su se sa harmoničnošću njene arhitekture.

Inauguralne igre su trajale 100 dana i bile su veoma impresivne sa borbama gladijatora, borbama divljih životinja, naumahijama, konjskim i kočijaškim trkama. Gledateljima su bile bacane nagrade. Po Kasiju Dionu tada je ubijeno čak 9 000 divljih životinja. Nešto kasnije je Titov mlađi brat Domicijan dodao još neke sadržaje, kao što su *hypogeum*/hipogej („podzemlje"), odnosno serija podzemnih tunela, i galerija na vrhu kako bi se povećao kapacitet sjedećih mjesta. Amfiteatar je imao 50 000 sjedećih mjesta, i u njemu su se održavale gladijatorske borbe, naumahije, lov na životinje, javna pogubljenja, prikazi drevnih i čuvenih bitaka te drame bazirane na klasičnoj mitologiji i književnosti.

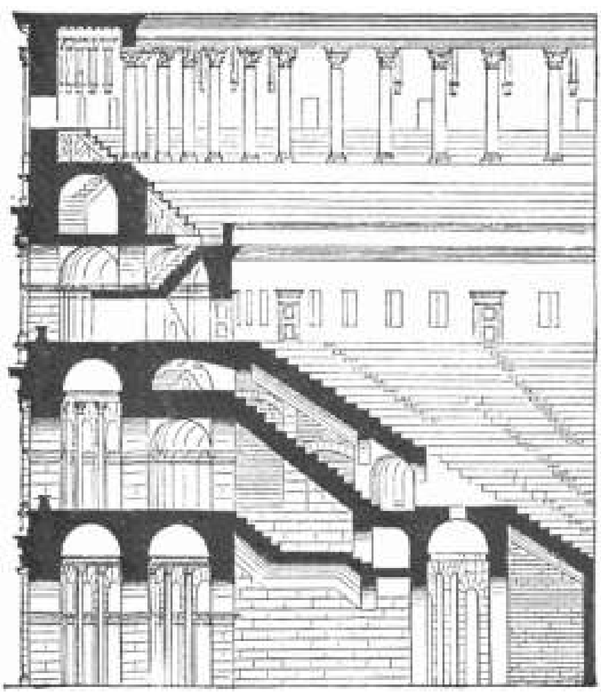
U unutrašnjost Flavijevskog amfiteatra je vodilo čak 80 numeriranih ulaza sa svojim stepeništem (od toga 76 za obične posjetitelje), što je prilično olakšavalo da se brže uđe i brzo izađe iz Koloseuma i tako spriječi nastajanje gužve koja bi mogla imati i neželjene posljedice (kaos, nemire i sl.). Podzemne prostorije su bile izgrađene pod cijelom građevinom, uključujući i arenu (gdje su danas te podzemne prostorije vrlo vidljive), i one su služile za smještaj gladijatora, jazbine divljih zvijeri, za jednu složenu i sofisticiranu mašineriju koja je bila u mogućnosti da transformira arenu ili da na njenu površinu iznese vrlo maštovita rješenja i za veliki broj vodeni i odvodni cevovodi koji su omogučavali da se arena pretvori u pozornicu naumahija (ali i da se iz nje brzo voda ukloni).

Unutrašnjost Koloseuma, sa prikazom hipogeja na mjestu arene.

Hipogej je bio restrukturiran mnogo puta, i do danas je evidentirano najmanje 12 konstrukcionih faza. Ovo podzemlje je bilo povezano preko niza tunela sa mnogobrojnim tačkama van amfiteatra, pa su tako uvođeni u kompleks životinje, izvođaći te gladijatori iz obližnjih „ gladijatorskih kasarni” iz *Ludus Magnus*. Posebni tuneli su bili predviđeni za imperijalnu familiju i vestalke, kako se na izlazu ne bi miješali sa masom. Postojali su i liftovi i remeni koji su podizali i spuštali scenografiju i rekvizite, kao i podizali kaveze sa zvijerima na površinu arene.

Flavijevski amfiteatar je dug 189 m. i širok 156. m., visina vanjskog zida je 48 m., a baza mu zauzima 6 hektara prostora. Centralna arena je duga 83 m. duga i široka 48 m., i okružuje je zid visok 5 m. Sustav rasporeda sjedišta je održavao klasnu stratifikaciju rimskog društva. Na vrhu zida koji je okruživao arenu bio je široki prostor zvan *podium* i sastojao se od dva ili tri reda mramornih sjedišta koji su bili na najnižem nivou, koja su bila rezervirana za senatore, magistrate, izaslanike stranih država i naroda, druge osobe od značaja. Imena pojedinih senatora iz V. st. n. e. se još uvijek mogu vidjeti urezana u kamenu (vjerojatno radi prethodne rezervacije). Na istom niovu na sjevernom i južnom kraju, gdje je bilo najbolje vidno polje na arenu, nalazili su se separei za imperijalnu familiju i vestalke. Ostala sjedišta iznad *podiuma* su bila uređena u tri dijela (*maeniana*), jedan iznad drugog, i odvojene širokim prolazima i niskim zidovima (*praecinctiones* ili *baltei*). Ovi dijelovi su bili krunisani sa otvorenom galerijom. Prvi *maenianum* je bio sa 14 redova sjedišta koji su bili rezervirani za viteški red.

Presjek Flavijevskog amfiteatra.

Iznad njih se pružao široki *praecinctio*, i onda je dolazio drugi *maenianum*, koji je predviđen za obične građane. *Maenianum secundum* se dijelio na dvije sekcije i to : *immum* (donji dio; gdje su bili bogati građani) i *summum* (gornji dio; za skromnije građane). Posebni dijelovi područja sjedišta su bili predviđeni i za druge socijalne strukovne skupine. Na kraju je bio treći dio *maenianum secundum in legneis*, koji je dodat za vrijeme Domicijana i koji je bio predviđen za najniže slojeve kao što su robovi i stranci. To je bila galerija, a na samom vrhu vanjskog zida je bila terasa na kojoj su bili fiksirani stupovi koji su podržavali tendu (*velarium*) koja se mogla raširiti kako bi zaštitila gledaoce od sunca i kiše. Ova tenda je mogla pokriti 2/3 prostora, a njom su upravljali mornari iz mizenumske flote. Posjetiteljima bi bile davane ulaznice u formi numeriranih keramičkih krhotina i oni bi do svojih sjedišta dolazili koristeći *vomitorium* (plurar →*vomitorium*; prolazi prema redovima sjedišta).

Flavijevski amfiteatar je bio i umjetničko djelo, jer su njegove mnogobrojne arkade bile ukrašene skulpturama, a četiri posebna izlaza sa obojenim reljefima izrađenim u stucco tehnici.

Kako bi se za određene predstave dobila odgovarajuća scenografija, stvarane su i dosta uspješne i umješne simulacije npr. šume. Kako bi se dobila što realnija rekonstrukcija bilo je i slučajeva da je osoba osuđena na smrt, bude pogubljena na način koji bi se iskoristio u kontekstu priče (mitološke, tradicijske, historijske, literarne) koja se prikazivala u amfiteatru.

Koloseum je više puta doživljavao određena oštećenja, pa je bio popravljan i dorađivan. U njemu su se održavale igre i predstave sve do VI. st. Dok su zadnje gladijatorske igre u njemu zabilježene oko 435. god. n. e., lov na životinje se održao do 523. god., kada je Anije Maksim (*Anicius Maximus*) svoj konzulat slavio sa *venationes* uz izrazivo visoki trošak što je izazvalo kritike kralja Teodorika.

Nakon što je kršćanski svijet u potpunosti prevladao klasični rimski svijet, jedna mala crkva je krajem VI. st. bila ugrađena u strukturu amfiteatra. Kasnije je ovo područje bilo pretvoreno u groblje, a mnogobrojni zasvođeni prostori u arkadama su bili pretvoreni u stanove i radnje. U XII. st. je čak jedna rimska plemićka familija pretvorila Koloseum u svoju utvrdu i zamak. Njegov građevinski materijal je korišten i za gradnju mediavelnih i ranonovovjekovnih zgrada i objekata u Rimu. Papa Benedikt XIV. je 1749. god. proglasio Koloseum za sveto ime, gdje su krćani doživljavali mučeničku smrt. Zato je i zabranjeno da se Koloseum koristi kao kamenolom, jer je tu bila prosuta kršćanska krv. Ipak nema dokaza da je baš flavijevski amfiteatar služio za mučenja i pogubljenja kršćana za vrijeme progona. Od sredine XVIII. st. započeo je proces spašavanja, istraživanja i restauracije Koloseuma.

Rekonstrukcija Flavijevskog amfiteatra (Koloseuma) u Museo della Civiltà Romana u Rimu.

Vespazijan i Tit su zaslužni i za izgradnju i amfiteatra i u gradu Puteoli (današnji Pozzuoli). Vespazijanovo desetljeće je zaslužno i za druge bitne građevine u Gradu, kao što su Hram Mira na Forumu i Hram božanskog Klaudija, a 75. god. n. e. je podignuta i kolosalna statua Apolona (koja je započeta u Neronovo doba). Još prije početka gradnje Koloseuma, izvršeno je ponovno premeravanje teritorije samog Grada i regulacija toka Tibra.

Agrikolin rat u Britaniji

U uvijek otvoreno britansko „krajište” je 77. god. n. e. poslan Gnej Julije Agrikola (*Cnaeus Julius Agricola*).[60] Agrikola (rođen u gradu *Forum Iulii* u Narbonskoj Galiji) je poticao iz ugledne familije, bio odlično obrazovan, a kasnije je postao i punac Tacita, koji je panegirički opisao njegovu biografiju (*De vita et moribus Iulii Agricolae*). Postupno je napredovao na *cursus honorum*, a podržao je vespazijansku frakciju za vrijeme godine četiri cara. Agrikola je odlično poznavao situaciju u Britaniji, jer je tamo već boravio dva puta i to u mladosti kao vojni tribun i nakon Vespazijanovog dolaska na principski tron kao zapovjednik XX. legije *Valeria Victrix*. Kao novi namjesnik Britanije, Agrikola se suočio sa nestabilnom situacijom. Ordovici (današnji sjeverni Vels) su bili uništili rimsku konjicu na svome teritoriju, pa je prvi zadatak Agrikole bio da napadne ovaj britski narod. Nakon što ih

[60] Nešto ranije je Petilije Cerijalije vodio borbe sa Brigantima.

je porazio, operacije su pomjerene prema otoku Mona,[61] čije je stanovnike prisilio da mole za mir. Agrikola je znao da garanciju stabilnosti rimske uprave u nemirnoj Britaniji ne može osigurati kontinuirana vojna okupacija, nego da se mora pristupi realizaciji mnogo svestranijih projekata kako bi se stanovništvo privolilo na rimsku stranu. Zato je dobar dio svoje uprave, Agrikola posvetio i administrativnim poslovima, eliminiranju korupcije u upravi, te snažnom promoviranju pozitivnih aspekata rimskog načina života (uključujući i građevinsku djelatnost) i procesa romanizacije. Na rimsku stranu je privlačio lokalne prvake, ohrabrivao je zajednice da grade naselja po rimskom, mediteranskom modelu, uvodio tekovine obrazovanja i vaspitanja. Dobro je znao da je ključ rimske vlasti u Britaniji izgradnja snažnog povjerenja kod domaće elite, ali i ostatka populacije prema. Jednostavno je pokušavao Britance „šarmirati" vrijednostima mediteranske civilizacije, uključujući i način oblaćenja. Kao pronicljiv upravitelj stvarao je institucije i običaje koji su na duge staze donosili rezultate. Osigurao je i obrazovanje (u rimsko – mediteranskom stilu) za sinove prvaka, što se pokazalo da je dugoročno gledano bio pravi potez. Tako je nova generacija britanskih prvaka, bila ne prorimska, nego rimska u pravom smislu. Ovaj način Agrikoline politike Tacit je jezgrovito i genijalno zaključio u svojoj nezaboravnoj rečenici : *...paulatimque discessum ad delenimenta vitiorum, porticus et balinea et conviviorum elegantiam. Idque apud imperitos humanitas vocabatur, cum pars servitutis esset* („Korak po korak oni su dovedeni do stvari koje izlažu porocima, portik i kupatilo i elegantan obrok. To u svome neznanju nazivaju civilizacijom, kada je to dio njihovog ropstva"). Britanija prije i nakon Agrikoline uprave su bila dva različita svijeta.

Njegova vojna kampanja se zasnivala izgleda na zaokruživanju rimske vlasti na čitavom otoku, pa je golema armija pokrenuta na sjever u Kaledoniju (današnja Škotska). Bez ozbiljnijeg otpora u ljeto 80. god. n. e. je prodro do estuara rijeke Tay. Agrikola je nastavio ambiciozne i vrlo snažne operacije na sjeveru. Ovaj put se suočio sa otporom, jer su slobodni, gorštački sjevernjaci ustali listom protiv Agrikoline armije. U ljeto 83. god. n. e. došlo je do velike bitke kod *Mons Graupius*, u kojoj je Kaledonce predvodio Kalgak (*Calgacus*). Velika kaledonska vojska je bila poražena, po Tacitu je stradalo oko 10 000 protivnika i samo 360 vojnika na rimskoj strani. Ostatak Kaledonaca se sklonio u Visočja (Highlands). Agrikolina armija je prodrla sve do sjeverne obale britanskog otoka, pa je tamo podignuta i utvrda u Cawdoru (blizu Invernessa), a i flota je plovila duž sjeverne obale.

Tacit je napisao i govor koji je pripisao Kalgaku da ga je održao svojim ratnicima pred bitku kod *Mons Graupius*. I iz ovog prilično velikog govora vrijedi istaći sljedeći odjeljka navodnog Kalgakovog govora (a uistinu mišljenja Tacita o svojim zemljacima i upravi sopstvene države) : *...raptores orbis, postquam cuncta vastantibus defuere terrae, mare scrutantur: si locuples hostis est, avari, si pauper, ambitiosi, quos non Oriens, non Occidens satiaverit: soli omnium opes atque [6] inopiam pari adfectu concupiscunt. auferre trucidare rapere falsis nominibus imperium, atque ubi solitudinem faciunt, pacem appellant* („...pljačkaši svijeta, nakon što je njihovo opće haranje iscrpilo zemlju, oni kradu i dalje. Ako je neprijatelj bogat, oni su grabežljivi, ako je siromašan, oni teže za dominacijom. Ni istok ni zapad ih ne može zadovoljiti. Sami među ljudima oni jako žele

[61] Ovaj otok su Rimljani 61. god. n. e. zauzeli, ali su ga Britanci povratili.

sa jednakim žarom siromašto i bogate. Pljačkanju, ubijanju i haranju oni daju lažno ime Imperije, one prave zabitost i to nazivaju mirom“).

Kako bi se održavala kontrola nad potčinjenim Kaledoncima i stvorila snažna baza za prodor u Highlands, podignut je putevima međusobno povezani sustav utvrda (danas poznat kao Glenblocker utvrde) sa središnjom legijskom utvrdom *Pinnata Castra* u Inchtuthil (današnja središnjo - istočna Škotska). U nju je bila smještena XX. legija *Valeria Victrix*. Utvrda je bila napuštena prije nego što je konačno dovršena, jer je uslijed izbijanja I. dačkog rata iz Britanije transferirana II. legija *Adiutrix*, pa se i Dvadeseta legija morala pomaći sa svojih pozicija kako bi ispunila upražnjeni prostor.

Na osnovi određenih podataka iz Tacitove biografije, čak ima i mišljenja da je Agrikola 81. god. n. e. vodio i kratkotrajnu ekspediciju u Hiberniju (odnosno susjedni otok Irsku). Sam Agrikola je često govorio da je Irsku moguće osvojiti samo sa jednom legijom i auksilijarima. On je i dao utočište jednom izgnanom irskom kralju. Irske legende govore o mitskom velikom kralju Tuathal Teachtmhar, koji je kao dječak protjeran u Britaniju odakle se kasnije vratio na čelu velike armije da zahtijeva svoje pravo. Tradicionalni datum povratka je 76 – 80. god. n. e. I arheologija potvrđuje da je rimski utjecaj u Hiberniji u tom periodu bio izražajniji, o čemu svjedoče nalazi rimske ili romanobritanske provenijencije.

Međutim, već poslovična sumnjičavost principsa prema ambicioznim i sposobnim upraviteljima je i u slučaju Britanije i Irske odigrala svoju ulogu. Agrikola je opozvan 85. god. n. e. od strane principsa Domicijana. Iako je bio nagrađen oznakama trijumfa i statuom, odnos Domicija prema njemu je bio dvoličan. Da Agrikola nije opozvan sa dužnosti, sigurno bi se cijeli britanski otok našao u rimski rukama, a vlast Rima bi se proširila i na hibernijsko/irsko tlo. Međutim, kao i slučaju Germanikove ofanzive na prorajnsku Germaniju, i ove operacije su naprasno prekinute. I ovaj primjer potvrđuje koliko je principat kao sustav imao negativne posljedice po dalje širenje rimske vlasti. Agrikola je umro 93. god. n. e. na svome posjedu u Narbonskoj Galiji, a širila se i priča da je otrovan po želji Domicijana.

Vespazijanova smrt

Za vrijeme devetog konzulata 79. god. n. e. dok je boravio u okolice Reate (gdje je provodio svako ljeto) Vespazijan se našao na samrtnoj postelji. Posljednjeg dana života 23. VI., Vespazijan je zahtijevao da mu pomognu da se podigne iz postelje, jer po njegovim riječima imperator mora umrijeti na svojim nogama. Njegove posljednje riječi su bile duhovita, sarkastična dosjetka (u stilu drevnih italskih seljaka) : *Væ, puto deus fio* („Oh, mislim da postajem bog”). Ovim je Vespazijan napravio šalu na račun ne samo svoje smrti nego i prakse deifikacije umrlih careva, u što on izgleda nije vjerovao.

Vespazijanova vladavina je predstavljala i prelomnu tačku u poimanju vladavine nad Rimskom državom. Dok su Julijevci – Klaudijevci pripadali drevnom rimskom nobilitetu i uvijek to isticali, Vespazijan i njegova I. flavijevska dinastija su dolazili iz italskih municipalnih sredina. To je bilo konačno prenošenje državnih poluga iz ruku nekadašnjeg rimskog nobiliteta i dalje kretanje u pravcu stvaranja univerzalnog carstva.

Pod Vespazijanom počinje i nova etapa u rimskoj provincijskog politici. Od tada princepsi nastoje pronaći oslonac u romaniziranoj aristokraciji, kojoj je sad otvoren pristup čak u najviši, senatorski red. Naročitu zaštitu princepsa uživaju zapadni gradovi; napose, svi oni hispanski gradovi koji nisu imali pravo rimskog ili latinskog građanstva, dobili su ova potonja. Posebni municipalni statut (leges) propisuje način upravljanja i unutarnji život tih municipija. Njihovi bivši magistrati postaju rimski građani. Istaknutiji među njima popunjavaju redove rimskih vitezova.

Vespazijan je sve do kraja svoga života zadržao navike sredine iz koje je potekao, a to su oni italski municipalni srednji slojevi. Njemu je bila strana raskoš i sjaj, karakteristični za njegove prethodnike. Izvori ga prikazuju kao energičnog i strogog čovjeka, jednostavnog i pristupačnog, praktičnog kako u državnim poslovima, tako i u privatnom životu, štedljivog pa i gramzivog. Imao je i crtu one proste, narodske mudrosti. Njemu je bilo strano oduševljavanje vanjskom pompom, i on se iskreno žalio na zamor koji je osjećao za vrijeme trijumfa povodom završetka Judejskog rata. Zadržao je i onu italski sarkazam i ironiju, pa su mu i to bili „ispušni ventili” prilikom uprave. Pa je tako do posljednjih dana sačuvao je svoj urođeni humor, posebno ga ispoljavajući kada je trebao doći do novca.

Vespazijanova škrtost i štedljivost je postala poslovična i Svetonije prepričava jednu anegdotu vezanu za sam njegov sprovod. Tada je glavni pantomimičar Favor, koji je nosio Vespazijanovu masku i po običaju oponašao njegove navike i riječi, glasno zapitao koliko stoji sprovod i pogrebna povorka. A kada je čuo odgovor da to iznosi 10 miliona sestercija, Favor je, oponašajući Vespazijana, rekao : „dajte mi 100 000 sestercija, a mene bacite makar u Tibar.”

I pored štedljivosti, Vespazijan je ipak imao dovoljno takta i da bude darežljiv u određenim situacijama. Tako su pomagani mnogobrojni gradovi koji su stradali od potresa ili požara, a nagrađivani su umjetnici i pjesnici. Dodjeljene su i godišnje plate grčkim i rimskim retorima, a dopunjavan je imetak senatorima a neimućnim konzularima je davao godišnju potporu. Jednom tehničaru koji se ponudio da će goleme stubove uz mali trošak dopremiti na Kapitol, dao je priličnu nagradu za taj izum, ali mu nije dozvolio realizaciju rekavši : „Dopusti da dam zarade sirotinji”. Ako bi se realizirao ovaj izum, bez posla bi ostao veliki broj rimske gradske sirotinje – proletarijata.

Postupak prema ovom tehničaru je na neki način stavio tačku na historijsku ulogu antičkog rimskog svijeta. Onemogućivši realizaciju velikog tehnološkog izuma, poradi vođenja demagoške socijalne politike, Vespazijan je zaustavio razvojni progres toga svijeta, a historijska zakonitost je tu vrlo jasna : oni koji se ne razvijaju, ti propadaju. Tako je principat polako gasio ne samo političku aktivnost građana, nego i njihovu kreativnost u svim poljima. Vladarima je više bilo stalo da održavaju status – quo, nego da rizikuju stabilnost dopuštanjem novih projekata.

V L A D A V I N A T I T A

79. – 81. god. n. e.

Tit (30. XII. 39. – 13. IX. 81. god. n. e.) vladao je od 24. VI. 79. do 13. IX. 81. god. n. e. Njegovo ime po rođenju i do 69. god. n. e. bilo je *Titus Flavius Vespasianus*, od 69. do preuzimanja princepske dužnosti *Titus Flavius Caesar Vespasianus*, a otada *Titus Flavius Caesar Vespasianus Augustus.* Tit je rođen u Rimu, kao najstariji Vespazijanov sin. Najbolji prijatelj u djetinjstvu mu je bio Klaudijev sin Britanik. Tit se svoga prijatelja i školskog druga dugo sjećati, pa mu je kasnije podigao i zlatni kip u palati, a posvetio mu drugi konjanički od bjelokosti. Po svemu sudeći, on je već u mladosti počeo pokazivati sklonosti prema vojničkim vještinama, ali je bio i umješan pjesnik i orator i na latinskom i na grčkom. Svoju

karijeru je započeo kao vojni tribun u Germaniji (cc 57. – 59. god. n. e.), a zatim je služio i u Britaniji. Po povratku u Rim 63. god. n. e. oženio je Arecinu Tertulu (*Arrecina Tertulla*), kćerku prethodnog pretorijanskog prefekta. Nakon njene smrti 65. god. n. e., Tit se ponovo oženio za Marciju Furnilu (*Marcia Furnilla*). Problem sa tim brakom u vrijeme vladavine Nerona je bio u tome što su bliski rođaci Marcije bili među onima koji su likvidirani u čistkama uslijed propasti Pizonove zavjere. Tit se možda zbog ovoga i razveo od Marcije, i više se nikada nije oženio. Iz dva braka, od djece Tit je imao više kćerki, od kojih je možda jedino Julija Flavija (*Iulia Flavia*, iz braka sa Arecinom) uspjela da doživi zrelu dob. U ovom periodu Tit je bio i kvestor. Tit je nakon proglašenja oca za princepsa, preuzeo glavno zapovjedništvo nad istočnom armijom koja je gušila preostatke jevrejskog ustanka. Tit se pokazao kao odličan zapovjednik, krunisavši svoju komandu zauzimanjem Jerusalima i uništenjem II. Hrama. Nakon ugušenja ustanka Tit je vrijeme provodio krstareći levantskim provincijama i Egiptom, uređujući odnose poremećene teškim ratom. Kako bi opovrgnuo strahove, sumnje i glasine da se on priprema da se pobuni protiv oca, Tit se brzo vratio u Rim 71. god. n. e. Tit je za svoje pobjede nagrađen veličanstvenim trijumfom koji je ovjekovječen sa već spomenutim Titovim slavolukom. Sa Vespazijanovim preuzimanjem vlasti, počasni naziv cezar su dobili i Tit i Domicijan, a zajedno sa ocem je dijelio tribunsku moć. Titovo suvladarstvo (*consors imperii*) sa Vespazijanom je obilježeno i sa sedam konzulata, imao je i ulogu očevog tajnika i predstavnika a bio je i zapovjednik pretorijanske grade. Titovo ponašanje u tim godinama je odavalo bezkrupulost i raskalašenost u biseksualnim avanturama.

Posebnu priču u Titovom životopisu zauzima njegova snažna ljubavna veza sa Berenikom, jevrejskom kraljicom iz idumejske dinastije. Berenika je bila kčerka čuvenog Heroda Agripe i sestra Agripe II., i zajedno sa bratom se protivila ustanku pa su oboje zbog prorimskog stava morali da bježe pred pobunjenim sunarodnicima. Berenika je i aktivno podržala Vespazijana u njegovoj borbi za princepsku čast, a sa Titom je već tada započela intenzivnu vezu. Berenika je bila čuvena po svojoj iznimnoj ljepoti i šarmu, ali je zanimljivo i to da je ona bila jedanaest godina starija od Tita. Uz to je Berenika iza sebe imala i tri propala braka sa:

1. Markom Julijem Aleksandrom – bratom aleksandrijskog Jevreja i rimskog namjesnika i zapovjednika Tiberija Julija Aleksandra).
2. Herodom iz Halkisa (inače njenim stricom) sa kojim je imala dva sina.
3. Polemonom II. Pontskim, kraljem Kilikije

Berenika je optuživana i da je imala incestuoznu vezu sa bratom. Nakon par godina razdvojenosti, Berenika je došla (zajedno sa bratom) u Rim 75. god. n. e., gdje je obnovila vezu sa Titom. Par je otvoreno živio zajedno u palati, a Tit je tretirao Bereniku praktično kao suprugu (iako se nikada nisu zvanično vjenčali). Berenika je tih godina bila na vrhuncu svoje moći i utjecaja. Ta veza evidentno nasljednika princepske časti i strane, orijentalne kraljice (koja je usto i iskusna i manipulativna) je izazivala nezadovoljstvo rimske javnosti. To je konačno našlo odraza kada je par javno bio osuđen od strane kinika u teatru, i Tit se našao pod tolikim pritiskom da je morao Bereniku otpremiti iz Rima. Nakon što je Tit postao princeps, ona se vratila u Rim. Međutim, i ovaj put je morala da ode iz Rima, jer je Tit težio da popravi svoje odnose sa stanovništvom. Njena kasnija sudbina je nepoznata, a Agripa II. je umro 92. god. n. e., i sa njim završava Idumejsko – herodovska dinastija, jer je oblasti kojima je vladao Domicijan priključio direktnoj provincijskoj upravi.

Titova uprava

Zbog pojedinih ekscesa, te pomalo raspusnog privatnog života Tit nije u tadašnjoj javnosti ulijevao neko veliko povjerenje da će biti dobar vladar. Međutim, kada je 79. god. n. e. naslijedio Vespazijana, ta nepovoljna očekivanja su se pokazala pogrešnim. Tit je već na samom početku počeo pokazivati odlike mudrog, nadasve odgovornog i sposobnog principsa, antipoda neronijanskom dobu. Njegove mane o kojima su kolale glasine su kao netragom nestale, a na svjetlo dana su se izbijale samo vrline. Jedna od prvih odluka je bilo

zaustavljanje sudskih procesa po *lex maiestas.* Do Titovog vremena sustav optužbi po zakonu o uvredi veličanstva se raširio kao neka zlokobna mreža po rimskom društvu, koju su itekako koristili (bolje reči zloupotrebljavali) principsi od Tiberija do Nerona. To je stvorilo i glomazni aparat od velikog broja obavještajaca i informatora koju su terorizirali rimski politički sustav decenijama. Tit je stavio tačku na ovaj julijevsko – klaudijevski „mutant“ izjavljujući : „Nemoguće je za mene da budem uvređen ili zlostavljan na bilo koji način. Ja neću učiniti ništa što zaslužuje osudu i ne brinem za ono što je lažno obavješteno. A što se tiče careva koji su mrtvi i nestali, oni će se osvetiti u bilo kojem slučaju ako im se učini loše, ako ima istine da su oni polubogovi i da posjeduju neku moć“. Za vrijeme njegove vladavine nijedan senator nije pogubljen, a službu vrhovnog svećenika je prihvatio samo zato da svoje ruke drži neumrljanim. Profesionalni dojavljivaći i doušnici su bili javno kažnjavani na Forumu, ponižavani u areni amfiteatra i protjerivani iz Grada. Tit je isto tako donio i odluku da je nezakonski da jedna osoba bude procesuirana za isto djelo po više različitih zakona. Po Svetoniju on nijednom građaninu nije ništa oduzeo, uzdržavao se od tuđega više nego iko drugi, pa ni dopuštene i uobičajene darove nije primao. Tit je u kolektivnu svijest ušao i zahvaljujući svojoj poslovičnoj dobrohotnosti i darežljivosti. Kada su ga njegovi pouzdanici upozorili na to da više obečava nego što može ispuniti, rekao : „Niko ne smije poslije razgovora sa carem otići žalostan“. Kad se jednom za vrijeme večere sjetio da čitav dan nije nikome iskazao nikakvu milost, izrekao je : „Prijatelji, izgubio sam dan“, u smislu da taj dan nije nikome pomogao na neki način.

Tit je dao da se izgrade i terme, koje nose njegovo ime. Postavljeni su i temelji hrama Vespazijana i Tita, koji je trebao slaviti carski kult flavijevske dinastije, koji je završen za vrijeme Domicijanove vladavine. Tit je uostalom i mogao biti dobar, imajuži u vidu da je njegov otac uspio sanirati državne financije.

Erupcija Vezuva 79. god. n. e.

Titova vladavina je obilježena sa više prirodnih nepogoda, od kojih je najkatastrofalnija bila ona koja je pogodila prelijepu obalu napuljskog zaliva, koja je uz to bila i gusto naseljena. 24. VIII. 79. god. n. e. (samo dan nakon rimskog praznika *Vulcanalia*, u čast rimskog božanstva Vulkana) došlo je do nagle i velike erupcije Vezuva, koji je skoro osam stoljeća bio miran.

Pogled na Vezuv.

Datum erupcije se temelji na datumu pisma Plinija Mlađeg, međutim neke druge indicije uključujući i arheološka istraživanja i pronađene artefakte i poginule stanovnike Pompeja ukazuju da se erupcija desila u jesen (možda u novembru) 79. god. n. e.

Iako niko od stanovnika Kampanije nije očekivao erupciju, ipak je vulkanska aktivnost Vezuva davala signale predstojeće katastrofe. Područje napuljskog zaliva, a posebno grad Pompeji su već 5. II. 62. god. n. e. bili pogođeni snažnim zemljotresom. Snažna erupcija Vezuva je nanijela nemjerljivu štetu gradovima i naseljima napuljskog zaliva, a Herkulanum i Pompeji su ostali pokriveni metrima vulkanske lave, prašine i kamenja. Svjedok erupcije i uništenja obalnih gradova bio je Plinije Mlađi, koji je tada bio u Misenumu (nasuprot Vezuva), i to je opisao 25 godina kasnije u jednom od svojih pisama. Zapovjednik misenske flote Plinije Stariji je osobno predvodio akciju spašavanja i evakuacije i pri tome je i poginuo. Tit je na vijest o katastrofi imenovao dvojicu konzulara koji su bili zaduženi da vode operaciju spašavanja, a donirane su i velike novčane svote iz fiska kako bi se pomoglo preživjelima. Tit je i posjetio Pompeje dva puta nakon erupcije i 80. god. n. e.

Glavna ulica u Pompejima.

Jedna od sporednih ulica u Pompejima.

Prva značajnije otkriće Pompeja se desilo 1599. god., ali je tek od 1748. god. započelo sistematsko iskopavanje koje traje sve do danas. Herkulanum je otkriven 1738. god. Od ova dva grada Pompeji su više otkopani i istraženi, ali još uvijek veliki dijelovi ovog grada nije otkopani. Iskopavanja su otkrila rimski svijet ranog principata iz prve ruke, sa tada svojstvenim načinom života, sustava vrijednosti i morala. Zanimljivo da su prvi istraživači iz XVIII. i ranog XIX. st. bili iznenađeni sa pronađenim freskama koje su imale eksplicitno seksualni sadržaj. Pronađeni su i ostaci velikog broja poginulih stanovnika, a iskopavanja u luci Herkulanuma su iznijela na svijetlo dana i više od 55 skeleta odraslih osoba i djece. Lava je praktično konzervirala dva kompletna grada u trenutku kada se izlila na njih, te se skidanjem slojeva naslaga pred nama ukazuju rimski gradovi u punom obliku sa ulicama, trgovima, zanatskim radnjama, spomenicima, kućama, freskama, čak i sa namještajem pa i ugljenisanom hranom. Pompeji i Herkulanum su dali, i još uvijek daju, toliko materijala za izučavanje rimske civilizacije da bi naše znanje o ovom periodu naše historije, bez tih podataka, bilo znatno siromašnije.

Freska u Pompejima.

Freska u Pompejima.

Za vrijeme druge posjete Tita stradalom napuljskom zalivu u proljeće 80. god. n. e., izbio je požar u Rimu koji je trajao tri dana i noći, uništivši velike dijelove Grada. Iako ovaj požar nije imao opseg kao onaj iz 64. god. n. e., ipak su oštećeni neki bitni javni objekti kao što su Agripin Panteon, Hram Jupitera, *Diribitorium*, dijelovi Pompejevog teatra i *Saepta Iulia*. Tit je uložio dosta svoga bogatstva u obnovu uništenih dijelova. On je bio naredio da se sav ukras iz njegovih vila upotrebi za obnovu javnih zgrada i hramova. Po Svetoniju, tada je izbila i smrtonosna epidemija nepoznatog uzroka.

Epigrafski nadgrobni spomenik u Pompejima.

Ostaci jednog od stradalih stanovnika Pompeja.

Agonija stanovnika Pompeja u trenutku smrti.

Pobjede i pobune

Agrikoline pobjede u Britaniji, su Titu donijele i naslov imperatora za 15. put. Ali tada se desila i pojava novog pseudo – Nerona. Rimljanin po imenu Terencije Maksim (*Terentius Maximus*) je podsjećao na Nerona po svome izgledu a i poznat je bio kao pjevač uz liru, pa se predstavljao kao Neron koji je preživio pobunu i ratove 68. i 69. god. n. e. Pošto je na istoku bila snažna neronijanska nostalgija, on je tamo stekao veliki broj pristalica. Međutim, kasnije je prebjegao u Iran, gdje ga je primio partski kralj Artaban III. Ali je Terencije pseudo – Neron pogubljen kada je njegov pravi identitet bio otkriven. Navodno je protiv Tita otvoreno rovario i njegov mlađi brat Domicija, ali je princeps odbio da ga ubije ili protjera ili da mu oduzme časti.

Titova smrt

Tita je smrt zatekla u sabinskoj zemlji. Po Svetoniju njegove posljednje riječi su bile : "Nisam zaslužio da mi se oduzima život, jer nema nijednog čina zbog kojega bi se morao kajati, izuzevši jednog jedinog." Koji je to bio događaj zbog kojeg se Tit kajao, on sam nije nikada ni rekao niti nagovjestio, a ni drugi se nisu mogli dosjetiti. To je bilo nešto što je ostalo jako duboko zakopanu u Titovu dušu. Na vijest o njegovog smrti zavladala je javna žalost. I tadašnja historiografija i tradicija Tita predstavljaju kao izrazito dobrog vladara, koji služi za primjer. Naravno nisu svi žalili Tita, za Jevreje je on ostao uništavatelj II. Hrama, skrnavitelj svetih spisa i Babilonski Talmud njegovu smrt tumaći kao božansku kaznu (koju navodno povezuju sa insektom koji je ušao u njegovu glavu i mozak). Čim je Domicijan stupio na principski tron, dao da se deificira njegov stariji brat. I na Zapadnom Balkanu je ime *Titus* ostalo sačuvano, posebno u području hrvatskog Zagorja, što je i razlog nastanka najpoznatijeg nadimka u historiji ovog područja →Tito.

V L A D A V I N A   D O M I C I J A N A

81. – 96. god. n. e.

Domicijan (24. X. 51. – 18. IX. 96. god. n. e.), vladao je od 14. IX. 81. do 18. IX. 96. god. n. e. Po rođenju pa do 69. god. n. e. se zvao *Titus Flavius Domitianus*, od 69. do preuzimanja princepske časti *Titus Flavius Caesar Domitianus*, a otada *Titus Flavius Caesar Domitianus Augustus*. Nakon rata sa Hatima uzeo je nadimak *Germanicus*. Do 66. god. n. e. Domicijanova majka i sestra su umrli, a otac i stariji brat se nalazili u vojnim kampanjama. To je značilo da je Domicijan dobar dio svoga puberteta proveo bez prisustva najbližih srodnika. Dok su Vespazijan i Tit vodili Istočnu armiju, o njemu se vjerojatno brinuo stric Flavije Sabin, a a imao je određenu vezu i sa Marko Kokejem Nervom koji je bio i prijatelj Vespazijana i ugledni senator. Domicijan je stekao odlično obrazovanje u retorici i književnosti, zahvaljujući čemu je objavljivao poeziju i radove o pravu i administraciji Domicijan je bio dobar i u korištenju luka i strijela. Svetonije donosi i neke neugodnije informacije o mladom Domicijanu vezane za njegovu seksualnu podatnost u to vrijeme.

Za vrijeme godine četiri cara, Domicijan je bio stavljen u kućni pritvor po naređenju Vitelija da bi poslužio kao eventualni talac. Kada je 18. XII. 68. god. n. e., propao dogovor da Vitelije preda princepsku čast, Flavije Sabin se povukao na Kapitol, gdje su mu se pridružili i drugi rođaci među kojima i Domicijan. Narednog dana, vitelijevci su probili odbranu na Kapitolu i dok mu je stric ubijen, Domicijan je uspio da pobjegne preobukavši se u svećenika boginje Izide. Kada su Mucijanove jedinice došle do Rima poslijepodne 21. XII., Domicijan je izašao iz skrovišta (kod jednog od očevih pristalica) i vojska ga je dopratila do očeve kuće. U mladosti je bio markantnog izgleda, da bi kasnije uslijed toga što je očelavio dobio i kompleks čelavosti koju je prikrivao. Zanimljivo je da Svetonije navodi da je Domicijan čak kasnije napisao i knjigu o njezi kose. Do dolaska Vespazijana u Rim u septembru 70. god. n. e. Domicijan je djelovao kao očev predstavnik u Senatu, a dobio je naziv cezar, te službu gradskog pretora sa konzulskom vlašću (koju je vršio samo u naslovu, ali ne i stvarno). Ipak su u tih desetak mjeseci njegova vlast i autoritet više bili nominalne prirode, jer su stvarna vlast i državne uzde bile čvrsto u rukama sposobnog i patriotski orijentiranog Mucijana. Ustvari on je neke stvari i činio, ali je to radio nespretno, kao npr. kada je samo u toku jednog dana razdijelio preko 20 službi za Grad i provincije. Kada je trebalo poslati pojačanje Cerijalu, koji je vodio akciju protiv Batavaca, Domicijan je imao žarku želju da bude upućen na front i da osobno predvodi jednu legiju. Kada je stigla vijest o Cerijalovoj pobjedi, Mucijan je odvratio Domicijana od daljeg traženja vojnog angažmana. Sa dolaskom Vespazijana u Rim, njegov mlađi sin se povukao iz političkog života, posvetio se umjetnosti i književnosti i namjerno je držan van stvarne moći i odlučivanja. Ustvari on je imao neke počasne titule kao cezar i *princeps iuventutis*, a imao je i određena svećenička zvanja (*augur, pontifex, frater arvalis, magister frater arvalium,* i *sacerdos collegiorum omnium*). Za vrijeme Vespazijana je šest puta bio konzul, i to pet puta kao sufekt (uglavnom zamjenjujući oca ili brata na konzulskoj časti) i samo jednom kao *ordinarius* i to 73. god. n. e. Navodno je Domicijan kovao urotu protiv svoga brata. Činjenica je da odnosi između braće, nisu bili na zadovoljavajućem nivou. Pojedini historičari su mu prebacivali i odgovornost za Titovu smrt, što je prilično nepotvrđeno i moguće je da je riječ o običnoj špekulaciji bez stvarnih osnova. Vespazijan je nastojao, poradi učvršćivanja unutarnjih dinastijskih veza, da Domicijan oženi Juliju Flaviju (*Iulia Flavia*), kćerku Tita, odnosno svoju nećakinju. Međutim, on je bio zaljubljen u Domiciju Longinu (*Domitia Longina*), kćerku proslavljenog vojskovođe Korbula, pa je čak 71. god. n. e. uspio ubijediti njenog supruga Lucija Elija Lamiju (*Lucius Aelius Lamia*) da se razvede od nje kako bi je on mogao oženit. Sa njom je Domicijan 73. god. n. e. dobio sina koji je umro u ranom djetinjstvu. Domicija Longina je preko svoje majke Kasije Longine (*Cassia Longina*) bila praprapraunuka Augusta, i bila je praktično jedan od posljednjih preostalih bioloških potomaka Julijevaca. Po jednoj anegdoti kada je princeps Tit savjetovao Eliju Lamiju (konzul sufekt 80. god. n. e.) da se ponovo oženi, ovaj je lakonski odvratio : "Možda se i ti želiš oženiti".

Domicijanov dolazak na vlast

Odmah po Titovoj smrti, Domicijan je od pretorijanaca proklamiran za novog princepsa, a idućeg dana Senat je potvrdio uobičajena princepska prava, kao tribunsku moć, te dodjelu statusa vrhovnog svećenika i nazive august i otac domovine. Ubrzo je i njegova supruga dobila počasni naziv augusta, a preminuli sin im je bio deificiran, kao i Domicijanova sestra Flavija Domicila Mlađa. I pored počasti koje je Domicija Longina dobila, brak je 83. god. n. e. došao u krizu, pa je Domicija (navodno zbog njene afere sa glumcem Parisom) nakratko bila izgnana, ali se već iduće godine ona vratila u palatu gdje je nastavila živjeti do kraja vladavine svoga supruga.

Svetonije prenosi i trač da je Domicijan još za Titovog života zaveo njegovu kćerku Juliju Flaviju (koja je tada bila udana za Tita Flavija Sabina, konzula 82. god. n. e. i unuka istoimenog Vespazijanovog brata), a svoju nećakinju (sa kojom je ranije odbio brak), a da je kada je došao na vlast imao vezu sa njom i da je indirektno prouročio njenu preranu smrt, jer ju natjerao na abortus.

Domicijanova uprava

Za razliku od Vespazijana i Tita, koji su održavali fasadu stare ustavnosti i nastojali da se predstavi kao nastavljaći augustovskog koncepta podjele vlasti, Domicijan je bio skloniji drugačijem konceptu koji i formalno primat daje ličnosti princepsa. Tako bi princeps predstavljao ne prvog građanin Države, nego apsolutnog vladara a uloga Senata bi i formalno prilično opala. Domicijan je otvoreno pokazivao da se ne namjerava ni formalno oslanjati na senatore kao instituciju, i umjesto toga se okružio malom grupom prijatelja i vitezova koji su po njegovoj volji kontrolirali najvažnije državne dužnosti i službe.[62] Taj novi i formalno apsolutističke, pa i despotske vlasti princepsa Domicijan se trebao ispoljavati preko ekonomskih, vojnih i kulturnih projekata koji bi se ticali i najmanjih detalja svakodnevnog života i općedržavne administracije. To je značilo da je Domicijan nastojao preko jačanja birokratskog aparata (koji direktno i bez pogovora gravitira samo prema njemu) centralizirati upravu oko svoje ličnosti i svoga dvora, što bi narušilo drevno rimsko načelo o autonomiji i samoupravi institucija, lokalnih zajednica i građana. U prvo vrijeme negativne posljedice takvog djelovanja se nisu osjećale, naprotiv zbog centralizacije i carevog uplitanja u svaku poru državnog sustava, korupcija državnih i provincijskih dužnosnika je prilično smanjena. Domicijan je bio veoma rigorozan kada je bila riječ o korupciji ili o sukobu interesa kod pojedinih dužnosnika i službenika. Sudove je vodio savjesno i revnosno, i sudbeni nivo vlasti je nastojao regulirati kako bi djelovao profesionalno, nepristrasno i nekorumpirano.

Po Svetoniju (koji se inače uopće pozitivno ne odnosi prema Domicijanu) : "I službenike u Rimu i namjesnike u provincijama držao je sa tolikom brigom na uzdi, da nikada nisu bili skromniji ni pravedniji nego u to vrijeme, dok smo poslije njegove vlade vidjeli mnoge od njih optužene za svakojake prestupe". Iako je pisao u vremenu režima koji je smijenio Domicijana, jednu takvu očiglednu činjenicu Svetonije nije mogao da zanemari.

Zanimljivo je da se Domicijan u početku klonio progona, pa Svetonije za njega kaže da on kao princeps dugo vremena nije pokazivao nikakve znakove pohlepe i lakomosti za razliku od Tiberija, Kaligule i Nerona. Domicijan je tako odbijao one baštine koje su mu ostavljali ljudi koji su imali djecu. Komade zemljišta koji su tu i tamo preostali poslije podjele polja veteranima prepustio je starim posjednicima na temelju prava zastarjelosti. Odredio je i velike kazne za lažne tužitelje. Međutim, vremenom se radikalno promijenio pa je napustio takav pomirljiviji odnos postajući sve okrutniji, pa je započeo i sa pogubljenima poradi i najbesmislenijih stvari. Neki ljudi su pogubljeni i zbog šala, opaski ili aluzija na Domicijanov račun. Zaredala su pogubljenja uključujući konzulara Civika Cerealisa, Salvidijena Orfita, Acilija Glabriona, Lucija Elija Lamiju (bivšeg supruga Domicije Longine) . Dao je da se pogubi i Salvije Kokcejan zato što je slavio rođendan svoga strica, bivšeg cara Otona, te Matije Pompuzijan i Salustije Lukul (legat u Britaniji) zbog nekih apsurdnih razloga. Junije Rustik je ubijen jer je izdao pohvalni spis u čast Trazeje Peta i Helvidija Priska. Vezano za tu parnicu Domicijan je naredio progon iz Rima i Italije svih filozofa. I njegov rođak Tit Flavije Sabin (sin istoimenog Vespazijanovog brata i konzul sufekt u maju i junu 69. god. n. e.) je pogubljen jer ga je na dan konzularnih izbora, glasnik pred narodom zabunom oglasio ne kao konzula, nego kao imperatora. Nešto kasnije je pogubljen i konzular Marko Arecin Klement (*Marcus Arrecinus Clemens;* inale Domicijanov uhoda, pozdanik i rođak). Za njegove vladavine je skoro 20 senatora bilo pogubljeno.

---

[62] Ipak u odnosu na svoja dva flavijevska prethodnika, Domicijan je učinio i jednu koncesiju. On je napustio praksu da kontinuirano bude konzul *ordinarius*, i dozvolio je da mnogi provincijalci i drugi ugledni Rimljani obnašaju tu vrstu konzulata. Možda je na ovaj način želio da dobije određeni broj pristalica u višim društvenim slojevima.

Administrativni aparat je tada dobro djelovao, i tek kasnije kada se “otrgne kontroli” i postane samodopadan metastazirati će u rak – ranu. Njegovo shvatanje da treba autokratski da vlada bilo je pravdano time da je to bolje kako bi se uspostavila efikasnija i centraliziranija uprava. To je onda podrazumijevala i da je on moralna i vrijednosna vertikala čija vlast i postupci ne smiju biti dovođeni u pitanje. Zato je za vrijeme njegove vladavine nastupilo i doba pojačane cenzure, i pisci djela koja su imala opozicioni, pogrdni ili kritički karakter suočavali su se mogućnosti da budu pogubljeni ili prognani. Posebno je indikativ slučaj Hermogena iz Tarsa koji je pogubljen poradi nekih aluzija u njegovom historijskom djelu, a čak je Domicijan naredio i da se pribiju na krst i prepisivači toga djela. Domicijan se ponovo počeo oslanjati na mrežu informatora (*delatores*).

I pored predstavljanja u vrelima (koja po pravilu inkliniraju senatorskim interesima) kao bezkrupuloznog, paranoičnog despota, Domicijanovi projekti su izgleda primarno bili stvarno motivirani željom za poboljšanjem uprave i obnavljanjem “starih vrijednosti” npr. u moralu koje je on posebno naglašavao. Senatori koje je on osobno smatrao nedostojnim su odstranjeni iz Senata. Domicijan je posebno cijenio lojalnost, na koju je više nailazio među vitezovima, nego među senatorima u koje nikada nije imao povjerenje. Domicijanovo shvatanje principske vlasti po kojoj je njegova vladarska institucija središte i sjedište Države, odnosno “dvor” koji ju je okruživao, su bili i početak razvijanja shvatanja da državno središte ne mora po defaultu biti vezano za Grad Rim. Tom prvotnim iskrama takvog shvatanja doprinosila je i činjenica da je Domicijan sa svojim “dvorom” velike vremenske periode provodio van Grada. Do završetka flavijevske palate na Palatinu, “dvor” se nalazio u Albi ili Circeu, pa čak i na drugim mjestima. Domicijan je sa svojom svitom dosta vremena provodio i u provincijama. Tako su državni poslovi rješavani ne više primarno u Rimu, nego čak i na germanskim i dunavskim granicama. Domicijan je uveo u praksu i da ga oslovljavaju kao *dominus et deus* (gospodar i bog), što je bilo u totalnoj suprotnosti sa tadašnjim shvatanjem principske vlasti. Kao uvjereni autokrata, Domicijan je bio “pun sebe”, pa je mjesecima septembru i oktobru dao imena Germanik i Domicijan po svojim nadimcima.

Bavljenje naukama napustio je odmah na početku vladavine, ali je obnovio biblioteke koje su stradale od požara. Dao je da se traže na svim stranama primjerci propalih djela, a u Aleksandriju je poslao ljude da prepisuju rukopise.

Financijsko – ekonomske mjere

Odmah po dolasku na vlast Domicijan je dao da se ojača vrijednost rimskog novca, pa je tako povećao količinu srebra u srebrnim kovanicama denarima sa 90 % na 98 %, odnosno sa 2,87 na 3,26 (današnjih) grama. Ali se ova reforma ipak pokazala pretencioznom, pa je došlo do financijske krize 85. god. n. e. uslijed koje je došlo do devalvalcije denara na 93,5 %, odnosno 3,04 grama srebra. Ovakav odnos se zadržao do kraja Domicijanove vladavine, a u tom periodu se primjenjivala vrlo stroga porezna politika a sve u svrhu održavanja financijske stabilnosti Države. Godišnji prihod Države za vrijeme Domicijana se procjenjuje

na više od 1 200 miliona sestercija, od čega se 1/3 (cc 400 miliona sestercija) trošila na potrebe vojske.

Kada je jedne godine rodila obilno grožđe, a nastupila oskudica žita, Domicijan je bio stekao uvjerenje da se zbog prevelikog zanimanja za vinograde zanemaruju oranice. Zato je izdat proglas da niko u Italiji ne smije zasaditi novi vinograd, a da se u provincijama imaju vinogradi posjeći i da se smije ostaviti najviše polovica. Ali ta naredba nije do kraja provedena, a ubrzo je i povućena jer su se proširili leci sa stihovima na grčkom : "Brsti me jarče, do zemlje, al̓ opet ću roditi vinom. Olatr će škropiti se njim, tebe kad žrtvuje nož.".

Po Svetoniju kada su se financije našle u lošem stanju poradi javnih manifestacija, gradnji i povišice vojničke plate, Domicijan je iz te krize nastojao izači provodeći niz mjera. U kontekstu toga je smanjio broj vojnika, ali je time granicu izložio napadima. Zatim je počeo namicati novac na druge načine, pa se plijenio imetak pod najrazličitijim izgovorima. Sada je Domicijan uzimao i baštine, samo ako se bio neko našao koji bi izjavio da je od pokojnika za njegova života čuo da mu je car baštinik. Oštro se utjerivao i jevrejski porez, koji je izgleda proširen i na rane kršćane/"one koji se nisu smatrali Jevrejima, ali su živjeli pod jevrejskim propisima" (jer ih rimska uprava tada nije baš razlikovala). Svetonije je osobno kao mladić svjedočio sceni kada je blagajnik pred mnogobrojnim vijećem pregledavao starca od 90 godina da li je obrezan.

Građevinska djelatnost

I za vrijeme Domicijana se nastavljala i politika rekonstrukcije Grada, stradalog uslijed požara i građanskog rata, ali i podizali novi objekti. Oko 50 takvih objekata je bilo dovršeno ili izgrađeno, kao što su Odeon, Stadium, Naumahija, Flavijevska palata (koju je dizajnirao glavni arhitekta Rabirije/*Rabirius*), zatim obnovljeni Hram Jupitera Kapitolinskog, dovršeni Hram Vespazijana i Tita, Titov slavoluk a Koloseumu je dodan i četvrti nivo i završeni su još neki unutarnji radovi u njemu. Ovakav vid djelatnosti je trošio velike količine novca.

Građevinska aktivnost u Domicijanovo doba je posebno bila značajna na Marsovom polju, gdje je 86. god. n. e. otvoren Stadium, koji je bio prvi stalni prostor za atletska takmičenja u Gradu. Bio je izgrađen po grčkom modelu, sa oko 15 – 2000 mjesta. Sam Stadium je bio sjeverniji dio impresivne serije javnih objekata na Marsovom polju. Na jugu Marsovog polja je stajao Domicijanov Odeon, koji se koristio za recitale, pjesme i govore. Na južnom kraju polja je bio Pompejev teatar, koji je restaurirao Domicijan.

Domicijan je i započeo i gradnju novog foruma, koji je spajao Augustov i Vespazijnov forum, kojeg je završio Nerva i nazvao ga svojim imenom.

Demagoška politika

Kako bi održavao svoju autokratsku vlast, Domicijan je nastojao osigurati popularnu podršku, pa je u tu svrhu pribjegavao oprobanim demagoškim metodama zadovoljavanja nekih prozaičnih interesa mase. Tako je potrošio cc 135 miliona sestercija na donacije (*congiaria*) narodu, a trošene su i velike količine novca na igre i zabave. Na taj način je pokušavao na jednoj strani kupovati milost naroda i to tako što nije izlazio u susret njihovim stvarnim potrebama, nego samo zadovoljavanju njihovih prizemnih potreba, a na drugoj strani je tako nastojao amortizirati opoziciju autokratskim postupcima među senatorskim slojem. Naravno, takva politika je na kraju mogla imati samo žalosne posljedice, jer je smanjivala samosvjesnost i političku i društvenu odgovornost naroda, pasivizirala ga igrama i zabavama i pretvarala u amorfnu masu. Narod se nije bunio niti je izražavao neko osobito

mišljenje, opozicija u Senatu nije mogla računati na uspjeh bez podrške masa, autokrata je zadovoljno vladao, a Država je počela gubiti svoju vitalnost i unutarnju snagu i energiju koju je u rimskom društvu uvijek izražavalo rimsko građanstvo. Priredio je i sekularne igre 83. god. n. e., pod opravdanjem da je vrijeme održavanje Augustovih sekularnih igara bila tačno, a ne Klaudijevo. Domicijan je 86. god. n. e. Kapitolinske igre uredio kao dešavanja koja bi se trebala održavati svake četvrte godine, i koje su uključivale takmičenja u atletskim disciplinama, konjske utrke, u oratorstvu, muzici, pjesništvu, glumi....itd... Takmičari su dolazili sa svih strana u Grad, a i djevojke su mogle učestvovati u atletskim trkama. Gladijatorske igre su isto tako bile česte, pa i inovativnije i uključivale su i pomorske i noćne borbe pa i ženske gladijatore. Domicijan je uveo još dvije amfiteatarske frakcije i to Zlatnu i Purpurnu, koje bi se takmičile uz davnašnju Bijelu, Crvenu, Zelenu i Plavu frakciju. Domicijan je računao i na podršku vojske, pa je vojnicima dao i "četvrtu platu", svakom vojniku po tri zlatnika na godinu.

Vanjska politika – Germanija i Britanija

Domicijan je želio i da se dokaže na vojnom i spoljnopolitičkom planu, kako bi dostigao slavu svoga oca i brata. Tako je 82. ili 83. god. n. e. osobno otišao u Galiju i naredio napad na germanske Hate. Iako se raspolaže sa malo izvornih podataka vezanih za ovaj rat, po svemu sudeći su Rimljani uspjeli da se duboko probiju na hatsku teritoriju. Domicijan se krajme 83. god. n. e. vratio u Rim gdje je proslavio trijumf i dobio počasni naziv *Germanicus*. Međutim, rat nije potpuno porazio Hate i oni su kasnije igrali značajnu ulogu. Na granici sa nezavisnom Germanijom stvoren je *limes Germanicus*, jedan složeni odbrambeni mehanizam sa mrežom utvrda, zapreka, tornjeva, osmatračnica, stražarnica, nasipa, otkopa i usjeka, puteva. Legijske i auksilijarne trupe su bile raspoređene duž same linije *limesa*, te u njegovoj pozadini. Riječ je o jednom defanzivnom sustavu koji je trebao garantirati nepovredivost granice na Rajni i u prostoru između ove rijeke i Dunava. Ova mreža, neka prethodnica odbrambenih linija iz modenog doba kao što je čuvena Maginot linija, je imala i simboličko značenje prelaska sa ofanzivne, nastupajuće politike u odnosima rimskog svijeta prema vanjskom prstenu na defanzivnu. Limes nije predstavljao samo vojnu, nego i društveno – ekonomsku liniju razgraničenja. Ljudi i roba su mogli uči samo na za to određenim prelazima. Time su se kontrolirale trgovina, ekonomski odnosi i carinske pristojbe. I pored postojanja limesa, i snažnih vojnih jedinica na granici granicu između rimskih germanskih provincija i slobodne Germanije ne bi trebalo smatrati nekom vrstom vojne krajine, zone konstantnih okršaja i banditizma i neprestanih okršaja različitog intenziteta. Granica je u toku stoljeća svoga postojanja dobrim dijelom bila u miru. Odnosi rimskog svijeta i translimeskih Germana su bili obostrano sadržajni. Trgovina i razmjena su itekako bili prisutni, ljudi su iz najrazličitijih razloga prelazili granicu, dolazilo je i do kulturnih prožimanja. Ali trgovačka razmjena nije podrazumijevala samo kupoprodaju robe i resursa, nego i ljudi. Nezavisna Germanija je stoljećima služila kao izvor robova za uvijek veliku njihovu potražnju u rimskom svijetu.

Za vrijeme flavijevskih princepsa, uređeno je i prostrano područje poznato kao *Agri decumates* (zvanično u sastavu provincije Gornje Germanije), koje se pružalo od rijeke Majne do izvora Rajne i Dunava (danas područje Baden – Württemberg u Njemačkoj). Prema jugoistoku, *Agri decumates* su graničili sa Retijom. Jedini izvori koji ovo područje spominje pod navedenim imenom je Tacit u svojoj Germaniji. I ovo područje je zahvaćeno mrežom fortifikacija i puteva kao i urbanih središta (*Sumolecenna*/ Rottenburg am Neckar, *Civitas Aurelia Aquensis*/Baden – Baden, *Lopodunum*/Ladenburg, *Arae Flaviae*/ Rottweil), i predstavljalo je važnu tačku u odbrani galskih, germanskih i alpskih provincija. I dunavska granica je bila prošarana nizom fortifikacionih objekata i utvrda. Na svakih 10 km. je bila po jedna utvrda. Na nekim dijelovima utvrdu je činio zid sa kulama.

U tim prvim godinama vladavine nastavio se i Agrikolin prodor na sjever Britanije, na prostore današnje Škotske. Agrikolinin napuštanjem Britanije 85. god. n. e., prestala je i ofanzivna djelatnost prema Kaledoniji, a kada su izbili teški dački ratovi 87. i 88. god. n. e. Domicijan je naredio prebacivanje znatnog dijela trupa iz Britanije na druga područja. Napuštena je postupno Glenblocker sustav utvrda, čime se *de facto* Rim povukao sa prethodno zauzetog kaledonskog područja. Za Domicijana je izgleda Kaledonija predstavljala područje niskog interesa, a ratovi za njeno zaposjedanje su previše koštali u novcu, materijalu i ljudstvu.

I. Dački (Domicijanov) rat

Nakon smrti velikog dačkog kralja Bojrebiste, Dakija se prvo podijelila na četiri, a onda na pet manjih državica. Nakon dužeg perioda podijeljenosti, došlo je do ponove konsolidacije dačke teritorije u jednu političku jedinica i to oko grada Sarmizegetusa. Ova ujedinjena Dakija je ipak teritorijalno bila manja u odnosu dačku hegemoniju za vrijeme Bojrebiste. Reorganizirana je i dačka oružana sila, i rimske donjodunavske provincije su se sada suočile sa snažnim transdanubijskim susjedom.

Dačani su od 84/85. god. n. e. (pod kraljem Durasom i vojskovođom Diurpaneus, koji je i predvodio napad) uznemiravali stalnim upadima preko Dunava provinciju Meziju, a onda su nanijeli težak poraz provincijskoj armiji, kada je poginuo i mezijski legat Opije Sabin (*Oppius Sabinus*). Taj poraz je imao tako negativan odjek, da se na dunavsko bojište uputio sam Domicijan praćen sa svojim tadašnjim pretorijanskim prefektom Kornelijem Fuskom (*Cornelius Fuscus*). Regrutirana je nova legija IIII. *Flavia*, a dovedene su i nove trupe iz zapadnih provincija. Trupe pod komandom Fuska su uspjele da odbace Dačane preko dunavske granice sredinom 85. god. n. e. Tada se Domicijan vratio u Rim, kako bi proslavio svoj drugi trijumf. Međutim, nastavak rata koji je vodio Fusk se pokazao dosta neuspješnim. U toku 86. god. n. e. Fusk je započeo novu ofanzivu, ovaj put na dačkoj teritoriji sjeverno od Dunava, koja se završila u teškom rimskom porazu u Prvoj bici kod Tape (*Tapae*). U bici je Fusk poginuo, potpuno je uništena V. legija *Alaudae*, a zarobljen je i bojni znak pretorijanske garde. Pobjednik Diurpaneus je tada preimenovan u Decebal ("Snažan kao deset ljudi", odnosno "Hrabar"), a kao logička posljedica velike pobjede izabran je i za novog kralja. Decebal je bio jedna veoma zanimljiva ličnost, bio je veoma umješan zapovjednik koji je

Rimljanima zadavao dosta nevolja i Kasije Dion kaže da se on pokazao vrijednim protivnikom Rimljanima dugo vremena.

Poraz je primorao Domicijana da ponovo dođe u Meziju. Prvo je preduzeo upravno – administrativne i teritorijalne preinake, pa je nekada jedinstvena provincija Mezija podijeljena na Gornju Meziju (*Moesia Superior*; čiji je namjesnik postao Lucije Funisulan Vetonijan) i Donju Meziju (*Moesia Inferior*). Naredne godine, rimske trupe su iz pravca Viminacija (legijski logor i grad *Viminacium* na Dunavu) izvele ponovnu ofanzivu na dačko područje, pod komandom Tetija Julijana (*Tettius Iulianus*). Trupe su i došlo je do druge bitke kod Tape 88. god. n. e., koja je predstavljala bitnu stratešku tačku na putu prema dačkoj prijestolnici Sarmizegetusi. U ovoj bitci su Rimljani slavili, a Decebal je doživio poraz.

Međutim, zbog problema na drugim dijelovima dunavskog fronta, teškoća prilaza dačkoj prijestolnici Sarmizegetusi, te posebno radi pobune Lucija Antonija Saturnina (*Lucius Antonius Saturninus*), legata provincije Gornje Germanije, rat sa Dačanima se morao završiti. Decebal je poslao svoga brata Diegisa da pregovara o miru i 89. god. n. e. postignut je sporazum koji se tada smatrao prilično sramnim po Rimsku Državu i njen autoritet. Dačani su vratili sve zarobljenike i obavezali su se formalni status potčinjene «savezničke» države. Za uzvrat se Domicijan obavezao da pošalje inženjere i majstore koji bi pomogli u izgradnji odbrambenih fortifikacija i bojne mašine. Posebna je bila zanimljiva odredba po kojoj se Rimska država obavezivala da svake godine Dakiji plaća neku vrstu subvencije od osam miliona sestercija. Ovaj novac, majstore i bojne mašine je sposobni dački kralj Decebal, uz prihode iz dačkih zlatnih i srebrnih rudnika (koji su Rimljanima već "zapeli za oko"), odlično koristio za jačanje svoje pozicije i dodatno utvrđivanje. Iako je Domicijan možda pomišljao na nastavak rata sa Dakijom, jer su u Gornju Meziju dovlaćene nove trupe, ipak se do kraja njegove vladavine zadržalo mirno stanje na granici sa Decebalovom Dakijom.

Vezano sa dačkim ratom, desio se i sukob na panonskoj granici. Iransko – sarmatski Jazigi, Markomani i Kvadi (*Quadi*; germanski narod srodan Markomanima) su odbili da pošalju trupe za dački rat i Domicijan je naredio da se pobiju njihovi poslanici, pa je i pokrenuo vojsku na njih. Ubrzo je morao otići na Rajnu zbog novonastalih zbivanja tamo, ali se morao vratiti u Panoniju gdje je bio nanešen težak poraz Rimljanima. Tako su vođeni *bellum Suebicum* i *bellum Sarmaticum*.

Za vrijeme Domicijana (između 84. i 96. god. n. e.) se desio i jedan, možda pomalo avanturistički pohod u području Zakavkazja i to prema Kaspijskom moru. Natpis na stijeni u Qobustanu blizu planine Boyukdash (današnji Azerbejdžan), na kojoj se spominje Domicijan i jedan centurion XII. legije Fulminata potvrđuje ovaj pokret.

Kada se saberu rezultati Domicijanovih kampanja (iako je održao dva trijumfa), može se sa sigurnošću tvrditi da on nije uspio u vojnom pogledu ni blizu doseći slavu oca i brata. Iako je on održavao trijumfe, to su više bile propagandne aktivnosti, nego rezultati stvarnih pobjeda. Iako su njegovi vojni i diplomatski potezi izazivali nezadovoljstvo zapovjednika, Domicijan je uživao podršku redova jer im je značajno povećao plate.

Odnos prema religiji

Domicijan je po svojim načelima i djelovanju bio religijski konzervativac. U okviru toga treba promatrati i obnovu hrama Kapitolinskog Jupitera, kojom je želio i da pokaže božansko pravo Flavijevaca na vlast. Čak je izgrađena i mala kapela posvećena Jupiteru Konzervatoru, blizu kuće u kojoj se Domicijan sklonio 20. XII. 69. god. n. e., koju je kasnije zamijenio sa većom građevinom posvećenim Jupiteru Kustosu. On je osobno najviše poštovao boginju Minervu, pa se ona nalazila i na reversima kovanica novca, a i jedna legija je prozvana po njoj. Domicijan je i osnovao poseban svećenički zbor u čast Minerve. Domicijan je i revitalizirao carski kult i dao mu nove, oblike, čemu se posvetio od samog stupanja na vlast. Prvo je deificiran Tit, a kasnije su i Domicijanov ranopreminuli sin i nećakinja Julija Flavija uvršteni među “božanske”. Izgleda da je nastojao da čitavoj familiji da areolu božanskog, pa je uz podizanje hrama posvećenog ocu i bratu, dao da se izgradi i dinastički mauzolej. O kultu flavijevskih careva brinuo se poseban i zbor flavijevskih svećenika. Dodatno je, a kako bi ovjekovječio pobjede flavijevske familije, uz dovršenje Titovog slavoluka naredio i izgradnju *Templum Divorum* i *Templum Fortuna Redux*.

I pored okretanja religijskom tradicionalizmu, načelno se u Rimu i Italiji održavala i nadalje načelna tolerancija i prema kultovima koji su se slijevali sa svih strana tadašnjeg poznatog svijeta. Tada je prosto cvjetalo bogoslužje niza mističkih egipatskih kultova, a posebno su istaknuti bili Serapis i Izida. Naravno, ukoliko su neke pristalice stranih kultova izazivali nemir i podozrenje mogli su osjetiti Domicijanovu vlast. Tako je pri kraju njegove vladavine došlo do zaoštavanja odnosa prema Jevrejima i kršćanima, poglavito radi financijskog utjerivanja. U to vrijeme je vjerojatno i napisana Knjiga Otkrovenja.

Zakoni o moralu

Domicijan se i na području održanja morala nastojao prikazati kao konzervativac. Pa je tako 85. god. n. e. sebe imenovao za stalnog cenzora, dužnosti kojoj se posvetio sa puno pažnje. Obnovio je augustovski *lex Iulia de adulteriis coercendis*, kojim se kažnjavalo preljubništvo. Domicijanova cenzorska djelatnost je zadirala i u najniže slučajeve koji su se ticali kršenja morala, onako kako je to on shvatao. Njegove odluke su bile dosta stroge, pa je tako npr. iz Senata izbacio ex-kvestora jer ovaj glumio i plesao. Na udaru su bili i glumci, jer su njihove izvedbe nekada služile i kao mogućnost da se satirom ili određenom alegorijom “udari” na vlast i sustav. Tako je pantomimičarima zabranjeno da nastupaju na javnoj pozornici, dok je ostavljeno da to mogu činiti u privatnim kućama. Domicijan je 87. god. n. e. posebno teško kaznio vestalske djevice koje su prekršile svoj zavjet čednosti. Za prijašnje prekršaje (na koje se njegov otac i brat nisu obazirali) je kaznio vestalinke jednostavnom smrtnom kaznom, a za kasnije prijestupe po običaju predaka tako što su bile žive zakopane. Tako je čak i Kornelija, vrhovna vestalinka, nakon što joj je prijestup kršenja zavjeta djevičanstva dokazan, živa zakopana dok su njezini ljubavnici na Komiciju bili bičevani do smrti (izuzev jednoga koji je prognan).

Domicijan je zabranio kastriranje muškaraca, odnosno stvaranje eunuha. Eunusi, ta bizarna ljudska tvorevina, su bili nešto što su stari Rimljani smatrali odurnim. Međutim, postupno i polako je taj nerimski običaj prihvačan i u rimskom svijetu, pa ga je izgleda Domicijan odlučio zakonskim aktom eliminirati. U tu svrhu su i snižene cijene eunuha koji su se još nalazili kod trgovaca robljem. I pored niza zabrana stvaranja eunuha, kako bude vrijeme odmicalo, a rimski svijet se orijentalizirao, fenomen eunuha će ipak prebroditi sve zakonske akte protiv njega.

Naravno, sam Domicijan je sebi ipak dopuštao neke stvari, pa je neprestani odnos sa ženama zvao “rvanje u postelji”. Navodno je i zaveo Titovu kćerku Juliju, pa je indirektno i prouzrokovao njenu smrt.

Juvenal se narugao Domicijanovom moralnom djelovanju (naravno nakon njegove smrti) “toga ljubavnika okaljanog incestom iz tragedije koji je nastojao oživjeti zabrane gorke za sve i strašne čak i za Marsa i Veneru.”

Saturninova pobuna 89. god. n. e.

Domicijanova autokratija je izazivala i podozrenje i nezadovoljstvo određenih skupina rimskog društva, posebno među senatorima. Mnogi ambiciozni i moćni pojedinci su smatrali da im se sada pruža prilika da pod “firmom” borbe protiv “despotije” otvoreno nastupe u borbi za vlast. I 1. I. 89. god. n. e. Lucije Antonije Saturnin (*Lucius Antonius Saturninus*), legat Gornje Germanije se pobunio u Majncu. On je raspolagao sa dvije legije (XIV. *Gemina* i XXI. *Rapax*) i određenim brojem auksilijarnih jedinica, a dobio je i pomoć Hata. Međutim, Saturnin nije uspio da na svoju stranu privuće okolne provincije i vojske i protiv njega je pokrenuta kontra-akcija. Donjogermanski legat Lapije Maksim (*Lappius Maximus*) i prokurator Retije Tit Flavije Norban (*Titus Flavius Norbanus*) su svoje trupe pokrenuli prema buntovnicima. Iz Španije je pozvan i Trajan, a i sam Domicijan se sa pretorijancima uputio na Rajnu. Pomoć Hata Saturninu nije došla jer je upravo u času odlućne borbe pukao led na Rajni i germanske jedinice nisu uspjele preći. Za 24 dana pobuna je bila ugušenja i njene vođe pogubljene u Majncu. Pobunjene legije su kažnjene premještajem, a one koje su pomogle u ugušivanju pobune su bile nagrađene. I Lapije Maksim i Norban su bili nagrađeni za lojalnost promicanjem i usponom u dužnosničkoj karijeri.

Nakon završetka dačkih i dunavskih ratova i ugušenja Saturninove pobune, odnos Domicijana prema potencijalnoj opoziciji se zaoštrio. Mnoge Saturninove pristalice su bile podvrgnute novoj vrsti istražnog mučenja. Poštedio je samo dvojicu koji su po Svetoniju : “da bi što lakše pokazali svoju nedužnost, dokazali da su odani neprirodnoj požudi i da zbog toga nisu ni vojskovođi ni vojnicima mogli ništa značiti.” Ovaj podatak pokazuje da je za rimsku vojsku homoseksualnost označavala nižu vrijednost pojedinca. Zaredale su i optužbe i procesi za uvredu veličanstva.

Rimsku državu je 92. god. n. e. zadesio i težak poraz, jer su tada kod današnjeg mjesta Adamclisi (Donja Mezija, danas rumunska pokrajina Dobruđa) sarmatski Roksolani sa nekim dačkim zajednicama u potpunosti uništili XXI. Legiju *Rapax*, koja je po kazni (jer je podupirala Saturnina) prebačena sa rajnske na tada nestabilnu donjodunavsku granicu. Pored

ove legije, uništene su i neke auksilijarne jedinice. Ovo je za rimsku javnost sigurno bio šokirajući događaj.

Zavjera i umorstvo Domicijana u septembru 96. god. n. e.

Opširan izvještaj o uroti i samom toku atentata na Domicijana daje Svetonije, koji inače prilično detaljno govori i o nizu navodnih "predskazanja" koja su kao navještala Domicijanovu smrt. Domicijan je izgleda pred kraj svoje vladavine postao i prilično paranoičan. Tako je npr. zidove trijemova u kojima se običavao šetati dao obložiti zrcalnim kamenom da u njegovu odrazu može u slikama vidjeti što mu se iza leđa događa. Kako bi spriječio da veliki odjeli vojske dođu pod komandu samo jednog zapovjednika, zabranio je da se po dvije legije sjedine u istom taboru. Kao i svaki paranoik, kome strah počinje gospodariti razumom, osjećanjima i tijelom Domicijan je počeo da pravi greške. Tako je osudio na smrt svoga tajnika Epafrodita na smrt, samo zato jer se općenito mislilo da je on Neronu pomogao da izvrši samoubistvo. On je ovim neshvatljivim činio želio poslati poruku svojim dvorjanima kako se ni "dobrim primjerom ne smiju dati zavesti da ubiju svoga gospodara". Ali dobio je suprotnu reakciju dvorjana, koje je počela zabrinjavati hirovitost principsa. A onda je došlo i pogubljenje bliskog rođaka Tita Flavija Klemensa (*Titus Flavius Clemens*; unuk Vespazijanovog brata i sin konzula iz 69. god. n. e.), i to zbog neke najneznatnije sumnje, premda je njegova dva sina bio javno odredio za svoje nasljednike dajući im i nova imena Vespazijan i Domicijan.

U jevrejskoj talmudskoj tradiciji Flavije Klemens i njegova supruga Flavija Domicila (Vespazijanova unuka, preko kćerke Flavije Domicile Mlađe) su predstavljeni kao konvertiti na judaizam, te da je to bio i razlog pogubljenja Flavija Klemensa. Slična tradicija se ponavlja i u kršćanstvu, gdje su supružnici predstavljeni kao rani kršćani, mučenici a proglašeni su svecima i u rimokatoličkoj i grčko – pravoslavnoj crkvi. U ranom kršćanstvu ima dosta apokrifnih priča vezanih za Flavija Klemensa (čak da je on bio i papa Klement I.). Konverziju na judaizam ili kršćanstvo i mučeništvo Klemensa i progon njegove supruge na otok Pandeteriju ne potvrđuju nezavisni, neabrahamistički i svjetovni izvori. I jevrejska i kršćanska tradicija prikazuju Domicijana kao osobu koja je kao planirala da fizički istrijebi sve abrahamiste, te da je zahvaljujući žrtvi Klemensa on u tome spriječen. Po tome se onda i Domicijanova smrt promatrala kao osveta od strane Stefana za sudbu supružnika. Riječ je o najobičnijoj izmišljotini, jer je Domicijan poradi financijskih razloga, a ne nekih istrebljivačkih ili genocidnih želja, pooštrio politiku utjerivanja poreza prema Jevrejima (uključujući tu i rane kršćane koje su tadašnji Rimljani smatrali nekom heretičkom judaističkom sektom) . I čitava konfuzija u priči o Klemensu i njegovoj supruzi potvđuju koliko je u tim godinama bilo teško razlikovati rane kršćane od judaizma.

Glavni organizator bio je njegov glavni sobar (*praepositus a cubiculo*) Partenije (*Parthenius*; po Kasiju Dionu u njega je Domicijan imao veliko povjerenje), a u njoj su učestvovali i Domicijanovi prijatelji i oslobođenici kao što su Siger (*Sigerus*) i Entel (*Entellus*). Po Kasiju Dionu (tvrdi sa zadrškom da je riječ o tradiciji) zavjerenička aktivnost nije bila nepoznata ni principsovoj supruzi Domiciji Longini (što potvrđuje i Svetonije), ni kolegama zapovjednicima pretorijanske garde Titu Flaviju Norban i Titu Petroniju Sekundu (*Titus Petronius Secundus*). Ipak je stvarni stav pretorijanske garde i učešća njenih zapovjednika u

zavjeri još uvijek nepoznato. Zanimljivo je da u zavjeri nisu učestovali senatori na čiju je vjernost Domicijan sumnjao, već su ga ubili osobe kojima je tada najviše vjerovao.

Za vrijeme atentata je određeno podne ili rano poslijedpodne 18. IX. 96. god. n. e. Tada se Domicijan povukao u svoju spavaonicu, gdje je primio Stefana, blagajnika Flavije Domicile (princepsove nećakinje), koji je u to vrijeme bio optužen za pronevjeru novca, a tražio je audijenciju jer je kao želio prijaviti neku konspiraciju. Stefan, koji je bio jedan od urotnika, je već nekoliko dana držao lijevu ruku umotanu u zavoje, pod izlikom da ima sa njom određenih problema. Ustvari, on je kada je došao pred Domicijana, u zavojima imao sakriven bodež. Stefan je zadao udarac Domicijanu, ali se princeps opirao, pa su na njega udarili i razvodnik Klodijan, Maksim (oslobođenik Partenijev), Satur (vrhovni sobar) i jedan gladijator. I tako su umorili Domicijana. Princeps je pod jastukom u svojoj spavaonici imao nož, ali kod uzglavlja je tada bila samo ručka od noža, jer su zavjerenici bili sve dobro pripremili. Domicijanovo tijelo su iznijeli na prostim nosilima obični grobari, a posljednje počasti i kremiranje mu je iskazala njegova vjerna dojilja Filida (*Phyllis*) u svojoj vili, a zatim je posmrtne ostatke potajno odijela u hram Flavijevskog roda.[63] Tu je Filida položila njegov pepeo, i to uz pepeo Titove kćeri Julije, koju je također ona odgojila.

Odmah po vijesti o umorstvu, senatori su pojurili u zgradu Senata gdje su javno osudili Domicijana i donijeli odluku o *damnatio memoriae*, odnosno o zaboravu kojem je trebalo prepustiti Domicijana. Njegovo ime je trebalo ukloniti sa svih objekata i javnih i privatnih dokumenata i zapisa, njegove statue su trebale biti srušene, novac sa njegovim likom i imenom ponovo otopljeno, a neki portreti su po uobičajenoj rimskoj praksi remodelirani da liče na kasnije princepse. Domicijan je tako postao i prvi princeps i rimski car prema kojem je oficijelno primjenjena ova kazna. Ovaj posljednji car iz I. flavijevske dinastije se našao i na udaru historičara i pisaca, koji su uglavnom dolazili iz senatorskog reda i koji su ga predstavili kao neku vrstu zlokobnog tiranina. Plinije Mlađi je u svome djelu *Panygericus Traiani*, veličajući novi sustav kao novu eru obnovljene slobode ujedno osudio Domicijana kao tirana. Juvenal je u svojim Satirama vrlo oštro satirizirao Domicijanov dvor.

Svetonije životopis Domicijana, a time i svoje djelo zaključuje sa riječima : "Nekoliko mjeseci prije njegova umorstva jedna je vrana na Kapitolu izrekla na grčkom jeziku ovo : "Sve će biti dobro!". I našao se pjesnik koji je to znamenje protumačio ovim stihovima : Nedavno vrana je tu na Tarpejsku pećinu sjela : Ne moguć "Dobro je" reč, rekla je : "Dobro će bit!". Uostalom pripovijeda se da je i sam Domicijan sanjao kako mu je na zatiljku izrasla zlatna grba, i da je to smatrao sigurnim znakom da se proriču sretnija i povoljnija vremena za državu poslije njegove smrti, kako se doista ubrzo i dogodilo zbog nesebičnosti i umjerenosti princepsa koji su ga naslijedili".

Ne može se oteti utisku da je Svetonije, koji piše za vrijeme Trajana i Hadrijana, ipak uskladio svoj zaključak sa interesima trenutnog vladajućeg sustava u kome su tadašnji principsi direktno proizašli zahvaljujući atentatu na Domicijana i padu Prve flavijevske "dinastije". To je vjerojatno bio slučaj i sa Tacitom, Plinijem Starijem, Juvenalom koji su svoju ocjenu Domicijana davali početkom novog, antoninijanskog sustava, kada je posljednjeg predstavnika bivšeg režima trebalo ocrniti i okarakterizirati lošim kako bi novi režim imao legitimitet postojanja i funkcioniranja.

[63] Prvobitno je to bila kuća u kojoj se Domicijan rodio, pa ju je kasnije ovaj dao preurediti u hram.

Fasti Ostienses (Ostijski kalendar) bilježe da je istoga dana Senat proklamirao starog i uglednog senatora za novog principsa. Ovaj čin je predstavljao pobjedu Senata jer je po prvi put direktno i to iz svojih redova Senat izabrao novog principsa. Ovaj put Senat nije formalizirao nečiji raniji izbor (testamentom, aklamacijom vojnika). To je na neki način označilo početak ne samo nove "dinastije", nego jednog sasvim novog sustava. Da li je Nerva znao za zavjeru, još uvijek je otvoreno pitanje. Svetonije ga ne spominje ni u jednom kontekstu vezanom za zavjeru, dok su prema Kasiju Dionu zavjerenici Nervu imali u vidu kao potencijalnog nasljednika, nakon što su mnogi drugi istaknuti Rimljani odbili. Dok je rimski narod više – manje vijest o umorstvu indiferentno dočekao, stav vojske je bio problematičan. Vojska je zahtijevala momentalnu deifikaciju Domicijana, a bila je spremna i na osvetu da je bilo vođa. Domicija Longina je doživjela duboku starost i umrla je između 126. i 130. god. n. e.

„DINASTIJA" ANTONINA

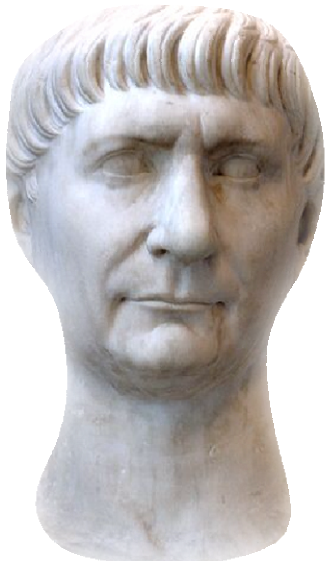
96. – 192. god. n. e.

Portret Nerve iz Tivolija. Danas se nalazi u Palazzo Massimo alle Terme u Rimu.

Aureus iz vremena Nervine vladavine. Na aversu je portret Nerve, a na reversu tekst Concordia Exercituum i ruke koje se rukuju pored vojnog stijega. Ovim se simbolizira jedinstvo između principsa i vojske.

Glava koja potiće sa velike Trajanove stratue. Danas se nalazi u Glyptothek u Minhenu.

Bista Trajana. Danas se nalazi u Glyptothek u Minhenu.

Mramorna bista Hadrijana u oklopu. Danas se nalazi u Palazzo dei Conservatori Kapitolinskih muzeja u Rimu.

Bista Hadrijana iz Adane. Danas se nalazi u Arkeoloji Müzesi u Istanbulu.

Bista Antonina Pija. Danas se nalazi u u Glyptothek u Minhenu.

Bista Antonija Pija. Danas se nalazi u muzeju Agora u Ateni.

Bista Marka Aurelija kao mladića. Danas se nalazi u Palazzo Nuovo Kapitolinskih muzeja u Rimu.

Bista Marka Aurelija. Danas se nalazi u u Glyptothek u Minhenu.

Bista Marka Aurelija. Danas se nalazi u Metropolitan Museum of Art u Njujorku.

Bista Marka Aurelija. Danas se nalazi u Kunsthistorisches Museum u Beču.

Bista Lucija Vera. Danas se nalazi u British Museum u Londonu.

Bista Komoda kao Herkula. Danaa se nalazi u Palazzo dei Conservatori Kapitolinskih muzeja u Rimu.

V L A D A V I N A N E R V E

96. – 98. god. n. e.

Nerva (8. XI. 30. – 27. I. 98. god. n. e.), vladao je od 18. IX. 96. do 25. I. 98. god. n. e. Po rođenju se zvao *Marcus Cocceius Nerva*, a od preuzimanja princepse časti *Marcus Cocceius Nerva Caesar Augustus.* Nerva je potekao iz jedne vrlo istaknute i ugledne italske familije, i rođen je u mjestu Narni (50 km Sjeverno od Rima). Još je njegov praddjeda bio konzul 36. god. p. n. e. i namjesnik Azije, a djed je bio konzul sufekt 21. god. n. e. i bio je osobni prijatelj principsa Tiberija. Njegov otac Marko Kokcej Nerva (*Marcus Cocceius Nerva*) je bio konzul sufekt 40. god. n. e., a majka mu se zvala *Sergia Plautilla*. Majčin brat Oktavije Lenas (*Octavius Laenas*) je bio suprug Rubelije Base (*Rubellia Bassa*), praunuke Tiberija. Tako je Nerva imao i neko daleku povezanost sa Julijevcima – Klaudijevcima. Nerva je imao najmanje jednu sestru po imenu *Cocceia* koja se udala za Lucija Salvija Otona, brata kratkotrajnog principsa Otona. Nervin raniji život i karijera nisu u cjelosti osvjetljeni. Prolazio je uobičajeni *cursus honorum*, a istakao se prilikom suzbijanja Pizonove urote iz 65. god. n. e., radi čega je bio nagrađen značajnim unapređenima, počastima i odlikovanjima od strane Nerona. Nerva je bio umješan kao političar i diplomata, a i njegova literarna umijeća su bila toliko značajna da ih je veoma cijenio i Neron. Nepoznato je kako se ponašao Nerva za vrijeme godine četiri cara, ali je sigurno morao izabrati neku stranu u početku građanskog rata. Prilikom razmatranja ovog pitanje, nezaobilazna je činjenica da je on bio Otonov zet. Još iz neronijanskog doba Nerva je bio prijatelj Vespazijanu, pa je izgleda on na kraju podržao vespazijanovce. Dužnost konzula *ordinarius* je obnašao 71. god. n. e., što dovoljno govori o značenju koje je Nerva imao prilikom uspostave novog flavijevskog režima. Nerva se uvijek nalazio negdje oko samog centra državne vlasti i ponovo je bio konzul *ordinarius* (i to zajedno sa Domicijanom) 90. god. n. e. Njegov drugi konzulat se desio nakon gušenja Saturninove bune i možda je to rezultat neke želje Domicijana da se približi senatorskim redovima, među kojima je Nerva nesumnjivo imao izniman ugled. I pored toga Domicijan je nakratko 93. god. n. e. prognao Nervu iz Rima u Tarent.

Nervina uprava

Nerva je za novog principsa izabran od strane Senata istog dana kada je Domicijan ubijen. Za Senat to je bio značajan trenutak, jer ovim činom ta drevna politička institucija ponovo preuzima primat u „kormilarenju“ državne vlasti. Uz to je Nerva bio i bez djece, pa se nije trebalo plašiti da bi se mogla ustanoviti nova „dinastija“, a izbor novog principsa se morao odmah izvršiti, jer bi svako odlaganje moglo imati katastrofalne posljedice. Da se oklijevalo sa izborom novog principsa, i da Nerva to nije prihvatio, Država bi u toku od par dana ponovo utonula u novi građanski rat i kaos kao za vrijeme „godine četiri cara“. Uostalom, Nerva je bio savršen izbor i po tome što je imao veza i sa prijašnjim režimom, pa je mogao da bude dobra prenosnica prema novom sustavu. Njegova sredinska pozicija i umjerenost su bili dobar garant da ne dođe do građanskog rata radikalno suprostavljenih struja i potencijalnih pretendenata.

Nerva je i javno položio zakletvu da nijedan senator neće biti pogubljen dok je on princeps, obustavio je procese po *lex maiestas,* oslobodio one koji su bili pritvoreni po ovoj optužbi, amnestirao one koji su bili prognani i povratio od Domicijana konfisciranu imovinu familijama kojima je pripadala. Sa druge strane je započeo optuživanje i suđenje prokazivačima (*delatores*), koji su igrali veliku ulogu u Domicijanovo doba.

Uz remodeliranje Domicijanovih statua, i Domicijanova palata na Palatinu koja je zvala Flavijevska palata je preimenovana u Dom Naroda, čime se željela dati i simbolički demokratski karakter novog sustavu. Sam Nerva se nastanio u bivšoj Vespazijanovoj vili →Salustijevim vrtovima. Nervina administracija je morala tražiti i uobičajenu podršku od strane naroda i vojske. Tako je stanovništvu Grada podijeljen *congiarium* od 75 denara po pojedincu, dok su pretorijanci dobili prilično visok *donativum*. Uz to su izvršene i neke socijalne reforme koje su išle u korist siromašnijem dijelu stanovništva. Nerva je izuzeo od plaćanja 5% poreza na nasljedstvo roditelje i njihovu djecu, a ukinuo je i plaćanje za javni saobračaj u Italiji.

Alimentacijska shema i fond

Već je rečeno da je agrarna kriza sa svojim manifestacijama propasti seljaštva u Italiji, socijalnog raslojavanja i pauperizacije dobrog dijela stanovništva doprinijela padu republikanskog sustava. Mjere koje su se primjenjivale za vrijeme Julijevaca – Klaudijeveca i Flavijevaca uglavnom su pokušavale da ove probleme riješe saniranjem posljedica ili demagoškim zahvatima koji su imali kratkoročan učinak. Pad Domicijana i dolazak na vlast Nerve nije značio samo zamjenu vladavine jednog čovjeka sa drugim, niti samo promjenu jedne elitne skupine sa drugom. Pokazati će se da je riječ o nekoj vrsti revolucionarnog prevrata, koji je označio uvođenje jednog novog sustava koji je trebao biti efikasniji, odgovorniji i socijalno osjetljiviji. Već prve mjere ukazuju na pribiližavanje nekim demokratskim elementima, kao i definiranje precizne socijalno – ekonomske politike. Jedna od prvih Nervinih mjera je bio agrarni zakon, po kome je najsiromašnijim građanima podijeljena zemlja u vrijednosti 60 milijuna sestercija.

Nervino osnivanje alimentacijskog fonda je, nakon pokušaja grakhovskih reformi, prvi pravi socijalno – ekonomski projekt u rimskoj historiji, i nesumnjivo je bio na liniji prvobitnog narodnjačkog idealizma. Taj fond je ustvari jedna vrlo složena financijska shema (koju je dodatno razradio Trajan, a proširivali Hadrijan, Antonin Pije i Marko Aurelije) kojom bi se uvela kontinuirana pomoć socijalno slabijim slojevima stanovništva Italije. Alimentacijski fond je imao dvojaku svrhu, prvo je trebao zaštiti od propadanja srednje i sitne posjednike i unaprijediti italijansku poljoprivredu, a zatim je trebao pomoći očuvanju biološke osnove italijanskog stanovništva motivirajući natalitet i podizanje djece. Osnovani državni alimentacijski fond je raspolagao sa priličnom novčanom masom. Iz ovog alimentacijskog fonda srednjim i sitnim zemljoposjednicima se dodjeljivao kredit uz malu kamatu od 5 % godišnje. Sredstva od kamata su se trošila na odgoj maloljetne siročadi, kao i djece siromašnih roditelja. Do punoljetnosti dječacima je mjesečno dijeljeno po 16, a djevojčicama po 12 sestercija.

Ovim fondom je upravljao poseban prefekt (*praefectus alimentorum*) koji je bio pretorskog ranga i njemu su bili potčinjeni prokuratori (*procuratores alimentorum*) viteškog ranga. Lokalni nadzornik je bio kvestor. Iz preko 40 italijanskih zajednica su sačuvani dokumenti o davanju kredita, i u njima se navodi i imovina onih koji su tražili kredit. Ta imovina je služila

kao hipoteka. Na osnovi ovih dokumenata, najčešće je bio u pitanju posjed od 30 i 40 jugera, dok se na posjed od 100 ili 200 jugera relativno rjeđe nailazilo.

Fond je popunjavan na različite načine, tako je npr. Trajan njemu doprinio sa plijenom iz Dakije, a kasnije je održavan zahvaljujući porezu na imovinu i filantropiji. Zamisao o alimentacijskoj shemi nije nova. Privatne ustanove slične vrste postojale su još u prethodnom razdoblju. Sredinom I. st. n. e. filantrop Tit Helvije Basil je osnovao fond za pomoć siromašnoj djeci Atene. Novo je bilo to što je sada alimentarni fond osnivala država i što se alimentacija provodi po čitavoj Italiji, u relativno širokom opsegu. Za razliku od privatnih fondova, cilj nije bila samo pomoć siromašnoj djeci i time direktno nastojanje na povećanju nataliteta, nego i unapređenje sitnog i srednjeg seljaštva. Sustav alimentacijskog fonda je kasnije proširen i na provincije i postojao je skoro 200 godina, sve do Dioklecijana. Primjer državnog fonda su slijedili i pojedinci, kao npr. Plinije Mlađi.

Kao što o to tome svjedoče predodžbe na reljefima, epigrafskim natpisima i novcu, Država je reklamirala alimentacije kao izraz principepske darežljivosti i njegove skrbi o stanovništvu. Ali je to, nesumnjivo, bila palijativna mjera, koja na duge staze nije mogla zaustaviti ni propadanje srednjeg i sitnog seljaštva, ni pauperizaciju gradskog stanovništva.

Građevinska djelatnost i financijsko stanje

Za kratkotrajne Nervine vladavine, građevinska djelatnost se orijentirala na opravke cestovne mreže i širenje mreže akvadukta. Podignut je i veliki silos – žitnica koja se zvala *Horrea Nervae*, a završen je i mali imperijalni forum koji je započet još za vrijeme Domicijana.

Poradi povećanja javne potrošnje, bilo je potrebno uravnotežiti javne financije. Zato je formirana specijalna komisija od pet ljudi (*Viri minuendis publicis sumptibus*) koja je drastično srezala troškove, pa su mnoge svećanosti, javna žrtvovanja, igre i konjske utrke bile ukinute, a novi prihodi su skupljani iz Domicijanovih privatnih posjeda, pa su na aukcijsku prodaju dati brodovi, imanja pa i namještaj, a velike količine novca su dobivene od Domicijanovih srebrnih i zlatnih statua.

Kriza vlasti

Međutim, Nerva se suočio i sa nezadovoljstvom vojnika, koji su osjećali da im je izmakla iz ruku vitalna kontrola nad principskom institucijom. Nerva je pored nagrada pretorijancima, sa mjesta njihovog prefekta smijenio Tita Petronija Sekunda (za koga se sumnjalo da je na neki način bio uvućen u zavjeru protiv Domicijana) i na to mjesto postavio Kasperija Elijana (*Casperius Aelianus*). Ove kompromisne mjere nisu zadovoljile pretorijance i oni su tražili čak i kažnjavanje pogubljenjem Domicijanovih ubica, što je Nerva odbio. Uz to, Nervina libertijanska politika je postupno dovela do gubljenja državnog autoriteta, pa je Frontin zamijetio da je Domicijanova tiranija bila bolja od Nervine anarhije. Nervina pozicija kao principsa postajala je sve ranjivija i početkom 97. god. n. e. javila se i konspiracija protiv principsa koju je vodio senatora Kalpurnije Kras (*Calpurnius Crassus*). Nerva je odbio da zavjerenike kazni smrću. Situacija se dodatno usložnjavala jer nije bilo potencijalnog

nasljednika, a Nerva je (zbog svoje starosti) doživljavan kao prelazno rješenje u periodu revolucionarne tranzicije sustava. U opticaju su bila dva kandidata i to sirijski namjesnika Publije Kornelije Nigrin (*Publius Cornelius Nigrinus*) i čuveni zapovjednik rajnske armije i namjesnik Gornje Germanije Marko Ulpije Trajan. U oktobru 97. god. n. e. se desila otvorena kontrarevolucionarna pobuna pretorijanaca pod vodstvom Kasperija. Oni su opkolili princepsku palatu i praktično Nervu držali kao taoca. Nerva je prisiljen da preda odgovorne za Domicijanovo ubistvo i da se jednim govorom javno ponizi. Pogubljeni su Petronije Sekund i Partenije.

Smrt i nasljedstvo

Situacija je bila vrlo ozbiljna i tekovine prevrata i od 18. IX. 96. god. n. e. našle su se u opasnosti da budu izbrisane. Nerva se odlučio za presudni korak i kako bi učvrstio nosi sustav i povratio državni autoritet, on je adoptirao Trajana koji je uživao i ugled i autoritet i u narodu i u vojsci. Vjerojatno je to učinio i po savjetima svoje neposredne suradničke okoline, posebno Licinija Sure (*Lucius Licinius Sura*, španskog porijekla). Trajan je sa činom adoptiranja dobio titulu cezera i ovlaštenja tribunske moći.

Ovim potezom je Nerva pokazao političku i mudrost, odgovornost i pronicljivost. Spašen je novo stvoreni sustav koji će se u historiografiji nazvati „dinastijom“ Antonina ili dobom „Pet Dobrih Careva“. Njegova kratkotrajna vladavina je bila i više nego presudna da u narednom skoro 100-godišnjem periodu Rimska država dostigne svoj vrhunac u svim segmentima svoga života i funkcioniranja. Nervina nije bio samo premosnica, nego i temelj novog doba. Potpuno nezasluženo je njegovo djelo koje je ostvario u jednom kratkom, i vrlo turbulentnom vremenu ostalo u zasjenku nasljednika. Za razliku od Trajana, Hadrijana, Antonina Pija i Marka Aurelija njihov prethodnik je bio praktično sam i to na prelomnom historijskom međašu. Nije se mogao osloniti na nepouzdane institucije, vojsku u kojoj nije imao autoritet, a oko sebe je imao prevrtljive senatore i moćnike koji su čekali bilo kakvu njegovu grešku da sebe promoviraju kao potencijalno nove princepse. Javne financije su bile slabe, a institucionalna struktura nije funkcionirala na zadovoljavajući način. Pretnja od građanskog rata je bila vrlo očita, a desila se i jedna otvorena pobuna pretorijanaca. Uz sve to Nerva je odmah započeo sa radikalnim projektom reformi u reizgradnji države i to kao dosta star i bolestan čovjek. I on je to sve uspio prevladati. Ali stres i stalna borba su morali uzeti svoj danak. Već za novu 98. god. n. e. Nerva je doživio srčani udar i nakon još jedne bolesti on je umro u svome domu 27. I. 98. god. n. e. Senat ga je deificirao i njegov pepeo je pohranjen u Augustov mauzolej. Njegov nasljednik Trajan je dao da se podigne hram u Nervinu čast.

Tacit je Nervinu vladavinu opisao kao zoru najsrećnije ere, kada je pomiješao stvari koje su nekada bile nepomirljive, suverenost i slobodu.

V L A D A V I N A T R A J A N A

98. – 117. god. n. e.

Trajan (18. IX. 53. – 9. VIII. 117. god. n. e.) vladao je od 28. I. 98. do 9. VIII. 117. god. n. e. Po rođenju se zvao *Marcus Ulpius Trajanus*, od adoptiranja od strane Nerve nosio je ime *Caesar Marcus Ulpius Nerva Trajanus*. Kao princeps ime mu je glasilo *Imperator Caesar Divi Nervae filius Nerva Trajanus Optimus Augustus Germanicus Dacicus Parthicus*. Trajan je rođen u gradu *Italica*[64] (danas u predgrađu Sevilje, provincia *Baetica*), u familiji doseljenika koji su se iz Italije (konkretno iz Tudera u Umbriji) u južnu Španiju doselili još u vrijeme Srednje Republike (nakon II. punskog rata). Njegovi roditelji su bili istoimeni otac (ugledni senator iz roda Ulpijevaca i učesnik u Jevrejskom ratu kao zapovjednik X. legije *Fretensis*; kasnije konzul i namjesnik Sirije i Azije) i majka Marcia. Njegova starija sestra se zvala Ulpija Marcijana (*Ulpia Marciana*), a nećakinja Salonina Matidija/*Matidia.* Trajan je vodio tipičnu vojničku karijeru, pa je tako obišao dobar dio rimskog svijeta. Dok mu je otac bio namjesnik Sirije, mladi Trajan je u periodu 76/77. god. n. e. bio legijski vojni tribun, zazim je bio pretor kvestor, pa pretor 84. god. n. e., onda legat VII. legije *Gemina* i konzul 91. god. n. e. On je u Rim je doveo i čuvenog arhitektu Apolodora iz Damaska oko 91. god. n. e. Kao zapovjednik rajnske armije istakao se u borbama na ovoj granici. Po *Historia Augusta* Trajanu je vijest o njegovoj adopciji donio zemljak Hadrijan. Čim je adoptiran i time predestiran za nasljednika, Trajan nije gubio vrijeme na konsolidaciji uprave i pozvao je istaknute pretorijanske buntovnike u Gornju Germaniju, pod izlikom dobivanja unapređenja. Umjesto očekivanog promaknuća, oni su bili pogubljeni.

Početak Trajanove uprave

Trajan je preuzeo vlast bez ikakvog incidenta, i čin ustoličenja je bio pozdravljen sa mnogo entuzijazma od naroda. On se nije odmah sa Rajne uputio u Rim, nego je prvo obišao legije i druge borbene sastave na rajnsko – dunavskoj granici, kako bi ih učvrstio u lojalnosti sebi i novom sustavu i tako spriječio u ispoljavanju domicijanske nostalgije. Trajan je u Rim ušao 99. god. n. e. praćen oduševljenjem i entuzijazmom naroda. On je u grad ušao pješice, pozdravljajući zagrljajem senatore i čak hodajući među običnim ljudima. Ovim postupkom, koji je bio neuobičajen za ranije principse, Trajan je želio da svoju vlast predstavi u smislu da je riječ o dužnosti prema Državi, njenim institucijama i narodu. Trajan je javno obećao da će uvijek Senat informirati o poslovima vlade, i proklamirao je da je princepsova vlast kompatabilna sa slobodama naroda kojim upravlja.

Po Kasiju Dionu, Kasperije Elijan koji je vodio pobunu pretorijanaca je bio smijenjen sa dužnosti odmah po Trajanovom preuzimanju vlasti. Autoritet Trajana je bio bio toliki da se pretorijanci nisu usudili da se suprotstave ovoj odluci i mirno su prihvatili novi režim. Trajan je u potpunosti nastavio Nervinu politiku i odnos prema Senatu i narodu. Trajan je u historiografiji ipak najviše ostao upamćen po grandioznim vojnim kampanjama, koje su po obimu bile ravne Scipionovim pobjedama, Pompejevim ili Cezarovim pobjedama. Nakon zatišja od skoro jednog stoljeća, granice rimskog svijeta su se ponovo širile.

[64] Grad Italika je bio osnovan 206. god. p. n. e., od strane Publija Kornelija Scipiona Afrikanca Starijeg, kako bi se u njega naselili rimsko – italski vojnici ranjeni u bici od Ilipa, gdje su Kartaginjani doživjeli težak poraz.

Filozofi i novi sustav, Dion Zlatousti i Epiktet

Sustav koji su uspostavili Nerva i Trajan, a koji su nastavili njihovi nasljednici, je ideološko opravdanje tražio i u filozofskim idejama i tumaćenjima. To je bilo različito od režima Flavijevaca, kada su filozofi predstavljali značajnu opoziciju vlasti i bili progonjeni. Sada novi režim traži njihovu potporu i sebe predstavlja kao sredstvo ostvarivanja ideja i teorija tih opozicionih filozofa. Dion Hrizostom (Zlatousti; Δίων Χρυσόστομος; cc 40. – 120. god. n. e.) je predstavljao jednog takvog filozofa, koji se nije priklanjao posebno ni za jednu školu. On je bio usmjeren na to kako da filozofske postavke primijeni u praktičnom i funkcionalnom životu, i to posebno u upravljanju javnim poslovima kako bi se stvari dovele u bolje stanje. Za vrijeme Domicijana Dion Zlatousti je bio protjeran ne samo iz Rima i Italije, već i iz rodnog grada Pruse (današnja Bursa u Bitiniji). Po savjetu Delfijskog proročištva, on je obučen kao prosjak i samo sa Platonovim djelom Fejdon i Demostenovim govorom „O izaslanstvu” živio kao kinički filozof, usput proputovavši mnoge zemlje rimskog imperija. Dion Zlatousti je bio prijatelj Nerve, i kada su došle vijesti o smrti Domicijana, on je iskoristo svoj utjecaj da vojska na dijelu granice pokaže lojalnost novom principsu. Kasnije je Dion svome imenu dodao i *Cocceianus*, u znak počasti prema Nervi čije je gentilno ime bilo *Cocceius*. Nakon Domicijanove smrti Dion je dobio amnestiju, vratio se u zavičajnu Prusu, a 100 god. n. e. posjetio je Rim i došao do Trajana. Dion je održao četiri govora o carskoj vlasti, u kojima je dao teoretsko obrazloženje principske vlasti, koja treba da služi društvu i državi za razliku od tiranije. Po toj teoriji, nositelj najviše vlasti, čiji je prototip bio Zeusov sin Heraklo, ima visoke moralne značajke. On je pravedan, ne boji se rada i voli zakone. Djelo Diona Hrizostoma je prilično sačuvano, i sastoji se od 80 sačuvani i 15 fragmentiranih govora, te pet sačuvanih pisama i satirični esej „Pohvala kosi”. Izgubljeni su neki filozofski i historijski radovi, između ostavi i *Getica* o Getima sa Dunava.

Grčka politička teorija izvršila je nesumnjiv utjecaj i na rimsku publicistiku. Po svom sadržaju blizak je govorima Diona Krizostoma *"Panegirik"* Plinija Mlađeg, u kome je Trajan prikazan kao pravedan upravitelj, koji čuva stare rimske tradicije. Novi sustav je izgledao kao otjelovljenje ideja filozofa, još iz vremena Platona, da bi jednog dana vrhovnu vlast mogao obnašati filozof – vladar, što će se i desiti kada principski plašt zaogrne Marko Aurelije.

Za značenje filozofske misli veliko značenje tada ima i Epiktet (Ἐπίκτητος; živio cc. 55. – 135. god. n. e.). Ovaj Maloazijac iz Frigije je bio rob Neronovog oslobođenika Epafrodita. Sa dozvolom svoga vlasnika, Epiktet se obrazovao u stoičkoj filozofiji pod učiteljem Gaj Musonijem Rufusom (*Caius Musonius Rufus*). Po Origenu Epiktet je bio bogalj. Kada je Epiktet oslobođen, započeo je da podučava stoičku filozofiju, prvo u Rimu, a nakon Domicijanovog protjerivanja filozofa nastanio se u Nikopolisu u zapadnoj Grčkoj, gdje je osnovao svoju filozofsko – stoičku školu. Epiktet je tumačio stoicizam u sustavnom redu i sa usmjeravanjem pažnje na njegove praktične i funkcionalne implikacije. U središtu pozornosti Epikteta kao i mnogih drugih stoika, nalaze se etički problemi. Po Epiktetu, filozofija je

način života, a ne samo teorijsko puko razmatranje. Njegovo učenje je kosmopolitskog, univerzalističkog i humanističkog određenja. On je naučavao jednakost svih ljudi. Sloboda je za njega moralna kvaliteta, pristupačna svakom čovjeku, bez obzira na njegov socijalni položaj. Čovjek treba gajiti slobodu duha. Čovjek može izgubiti sve: imovinu, čast, obitelj, ali mu nitko ne može ni oduzeti ni ugušiti ljudsku volju. Epiktetov primjer pokazao je da su za učenje stoikâ u određenoj mjeri bili zainteresirani i najniži slojevi. Ali to učenje nije pozivalo na borbu, već na prihvaćanje takvog stanja; ono je u ljudima razvijalo svijest da je postojeći socijalni poredak neizbježna nužnost.

Epiktetovo učenje je tako naglašavalo milosrđe, pokornost i poniznost, ali takođe i sposobnost i dužnost čovjeka da oblikuje vlastiti karakter, ovladavajući sobom i postajući nezavisan od vanjskih okolnosti. Čovjek treba razgraničiti, na koje stvari i događaje u životu može samostalno utjecati, a na koje ne. Tek sa takvim spoznajama on sebi omogućuje postizanje sreće i duševnog blagostanja. Pri tome, za stvari na koje može utjecati, treba tražiti vlastito i individualno rješenje. One stvari i događaje, na koje nema izravan utjecaj, treba "stoički" da podnese - odnosno da ih prihvati onakve kakve jesu. Dalje, ne treba da bude uznemiren zbog događaja, koji se dešavaju zbog prirodnih ili božanskih zakona. Važan aspekt Epiktetovog učenja predstavlja i teorija, da te osnovne pretpostavke, ne samo da su svakom pojedincu poznate, nego da se u svakodnevnom životu i primjenjuju. Ljudi imaju dužnost da brinu od drugim ljudima, i osoba koja slijedi pravilni način života će dostići sreći i mir uma. Posebno poznata je Epiktetova izjava: „Čovjek nije uznemiren zbog samih stvari, nego zbog njegovog shvaćanja istih!“. Ta rečenica se može shvatiti kao osnova njegovog učenja. Sam Epiktet je u starosti usvojio dijete jednog prijatelja, koje je ostavljeno da umre, i odgojio ga je uz pomoć jedne žene. Po Epiktetu iracionalnost je zla i nepodnošljiva racionalnom.

Epiktet je među svojim učenicima imao mnoge mladiće iz uglednih i utjecajnih familija, kao što su bili Hadrijan i historičar Arijan iz Nikomedije koji je većinu njegovih govora zabilježio i objavio. Najpoznatije djelo Epiktetove filozofije predstavlja "Priručnik morala", dok su poznati i njegovi "Razgovori". Epiktetovo učenje, poradi svoje praktične vrijednosti po čovjeka, ali i razumljivosti izlaganja imalo je veliki utjecaj, sve do modernog vremena.

II. Dački rat (101. – 102. god. n. e.)

Više je razloga vodilo prema izbijanju novog dačkog rata. Prvi uzrok je bio ekonomske prirode. Rimska država se sa početkom antoninijanskog sustava suočila sa određenim financijskim problemima, a raid učvrščenja novog poretka i provođenja započetih projekata trebalo je novog svježeg novca i novih resursnih zona koje bi se eksploatirale. Dakija je bila veoma bogata, i bila je privlačan plijen. Poradi svojih bogatih resursa, kao i činjenica da su imali uređeno društvo pod Decebalom Dakija je predstavljala opasnog susjeda, jer je mogla na bojno polje izvesti značajan broj ratnika. Za razliku od ranijih perioda, transdanubijske politije su svoju vojnu snagu, pa djelimično i uređenje počeli da usavršavaju prema rimskim obrascima. U slučaju Dakije, tome je pogodovalo i prisustvo rimskih inženjera koje je tamo

poslao Domicijan. Granica na donjem Dunavu je mogla vrlo lako da se probije, a onda bi takva situacija izazvala lančanu reakciju širom dunavske, pa i europske granice Države. Decebal je stupio i u pregovore sa partskim kraljem o zajedničkim akcijama, i uslijed toga su i istočne provincije Države mogle doći u opasnost. Uz sve to, mirvoni ugovor koji je Domicijan sklopio sa Decebalom smatrao se sramnim po Državu i njene interese, i njegova revizija je isto bila jedan od motiva za novi rat. Iako je Decebal održavao postugnuti mir sa Domicijanom, situacija na donjodunavskoj granici je još uvijek bila vrlo rovita. Decebalova Dakija je ustvari postajala sve moćnija, ponajviše i zbog realizacije stavki iz ranijeg mirovnog sporazuma.

Trajan je 101. god. n. e. pokrenuo novi rat na Dakiju. Da je on ozbiljno shvatao rat sa Dačanima, dokazuje da je povukao znatne trupa sa drugih dijelova granice, čak i onih koje nisu bile baš stabilne.

U martu 101. god. n. e. Trajan je krenuo na Dunav, vodeći sa sobom i veliku pratnju, uključujući i suprugu Plotinu, nećakinju Marcijanu i rođaka Hadrijana. Glavni njegovi suradnici u predstojećem ratu su bili Licinije Sura (bliskog prijatelja), Lucije Kvijet, Kvint Marcije Turbon (*Quintus Marcius Turbo*; porijeklom iz grčkog Epidaurusa), Aul Kornelije Palma Frontonian (*Aulus Cornelius Palma Frontonianus*; rodom iz etrurskog Volsinija). Riječ je o osobama koje su do kraja Trajanovog života ostale uz njega, obnašajući odgovorne i bitne vojne i upravne dužnosti.

Legijsko – auksilijarne jedinice, zajedno sa pretorijanskim kohortama i *equites singulares* su prodrle na dačku teritoriju nanoseći velike gubitke neprijatelju i uništavajući naselja. Napad je izgleda išao preko Banata. I Dačani, zajedno sa iransko – sarmatskim Roksolanima, su pružali snažan otpor i vršeći iznenadne pa i masovnije napade (uključujući i prijelaz preko donjeg Dunava na rimsku teritoriju), i tom prilikom su nanijeli protivniku značajne bitke. Došlo je do nove bitke kod Tape 102. god. n. e. u kojoj je Trajanova armija izvojevala pobjedu, a i zauzete su i planinske utvrde u kojima su nađene borbene mašine i stijeg koji su Dačani oteli kada su uništili Fuskovu vojsku. Istovremeno je i Decebalova sestra bila zarobljena. Nakon više pokušaja pregovora, Decebal je na kraju pristao na mir, a i Trajanu je to bilo u interesu jer se približavala snažna zima. Po sporazumu Decebal se obavezao na potčinjeni «saveznički» odnos (po Kasiju Dionu da ima „iste neprijatelje i prijatelje kao Rimljani“), te se time dobila vazalna država prema barbarskim narodima na sjeveru i istoku. Uz to se morao odreći mnogih oblasti, posebno na jugozapadu svoje kraljevine. Decebal se obavezao na predaju svih rimskih dezertera i prebjega, kao i da više ne pruža utočište dezerterima ili prebjezima niti da zapošljava u svoju službu vojnike iz rimskih oružanih snaga. Dačani su trebali i da vrate borbene mašine i inženjere, kao i da razgrade utvrde te da predaju oružje. Kasnije je dačka delegacija došla i pred Senat, u stavu poraženog neprijatelja (bar to tako Kasije Dion predstavlja) i mir je i zvanično ratificiran od Senata. Nakon ratifikacije, oružje je vraćeno Dačanima.

Na predatim teritorijama Rimljani su stacionirali i vojne garnizone, kako bi kontrolirali situaciju na terenu. Po povratku u Rim, Trajan je dočekan kao pobjednik i znak ove pobjede uzeo je počasni nadikam Dački (*Dacicus*). Godinama kasnije (109. god. n. e.) u *civitas*

Tropaensium (danas Adamclisi u Rumuniji; provincija Donja Mezija) postavljen je *Tropaeum Traiani* u znak pobjede kod Tape 102. god. n. e. Tropej je podignut na mjestu gdje je 92. god. n. e. XXI. legija *Rapax* bila uništena. Prije Trajanovog spomenika je na tom mjestu postojao oltar na čijim zidovima su ispisana imena 3000 legionara i auksilijara koji su umrli "boreći se za Republiku". Trajanovom je spomeniku kao uzor poslužio Augustov maulozej, a 107/108. god. n. e. je posvećen bogu Marsu Ultoru/Osvetniku. Spomenik je sadržavao (u vidu friza) 54 metopa koji su prikazivali Rimljane u borbi protiv neprijatelja i većina njih se danas čuva u obližnjem muzeju. Spomenik je zamišljen kao svojevrsno upozorenje narodima izvan rimskih granica u Podunavlju. Originalni spomenik je davno propao, a na njegovom mjestu je 1977. god. podignuta suvremena rekonstrukcija. Tropeum je bio ukrašen i sa velikim natpisom posvećenim Marsu Ultoru/Osvetniku : „Marsu Osvetniku, imperator, cezar božanskog Nerve sin, Nerva Trajan August Germanik Dački, vrhovni svećenik, tribunske moći 13 (puta op. a.), imperator šest (puta proglašen op. a.), konzul pet (puta op. a.), otac domovine, nakon što je pobijedio vojske Dačana i Sarmata.“

Primjeri sačuvanih metopa sa *Tropaeum Traiani* :

1.
2.
3.
4.
5.
6.

7.

8.

9.

10.

11.

12.

13.

14.

15. .

16. 17. 18.

19. 20. 21.

5. Rimski legionar u žičanoj košulji i sa kopljem protiv dačkog ratnika.
6. „Barbarska“ (dačka, germanska ili sarmatska) familija u kolima sa četiri točka.
7. Rimski vojnik sa germanskim zarobljenikom.
10. Vojnici, van obavezne dužnosti, na maršu.
14. Rimski vojnik sa šljemom i u punom oklopu protiv dačkih ratnika.
15. Legionar u žičanoj košulji protiv dačkog ratnika. Prikazan ranjenik je German, jer nosi karakteristični svebski (švapski) čvor/punđu na svojoj kosi (na desnoj strani glavi). Možda je riječ o pripadniku naroda Bura. Ova metopa ukazuje da se Trajan za vrijeme dačkih ratova sukobljavao i sa germanskim zajednicama, koje su možda djelovale kao dački saveznici.
18. Metopa prikazuje princepsa Trajana i njegovog jednog zapovjednika.
19. – 21. Metope prikazuju dačke, germanske i sarmatske zarobljenike.

Metopa koja prikazuje trojicu vojnika u žičanim košuljama i u borbenom poretku.

Metopa koja prikazuje konjanika sa plaštom kako gazi neprijateljskog ratnika.

Trajanov most preko Dunava

Moćna i brojna vojska Rimske države je u dačkim ratovima za Trajana pokazala ne samo svoju borbenu vrijednost u stilu drevnih republikanskih armija, nego i iznimna umijeća na nizu polja od kojih je tada najvidljiviji segment bila inženjerija. Kako bi se trupe probile lakše sa obale u unutrašnjost, izgrađen je i put kroz Đerdapsku klisuru. Nakon izgradnje Trajan je naredio da se u stenu iznad puta ukleše natpis (TABVLA TRAIANA) kod Ogradine (Donja klisura Đerdapa) : „Imperator Cezar, božanskog Nerve sin, Nerva Trajan August Germanik, vrhovni svećenik, tribunske moći četvrti (put op. a.), otac domovine, konzul tri (puta op. a.), savladavši planinsko stijenje, koristeći drvene grede, sagradio je ovaj put“. Ovaj put su izgradili vojnici IV. legije *Flavia Felix* i VII. legije C. P. F.

Radovi su vršeni na putu koji je prosecan u stijeni Gornje klisure 33/34. god. n. e. za u vrijeme Tiberija, nastavljeni su 44. god. n. e., a onda i pod Flavijevcima. Tragovi puta su se mogli vidjeti sve do početka 70-tih godina XX. st., prije izgradnje Đerdapske hidroelektrane.

Kako bi se prebacila armija preko Dunava, izgrađen je veliki kameni most koji je premošćavao ovu veliku europsku rijeku. Ovaj „Trajanov most“ je dizajniran od strane Apolodora iz Damaska i vjerojatno je bio najveći u tome vremenu. Sa gornjomezijske strane most je počinjao u blizini današnjeg sela Kostol kod Kladova, a na dačkoj strani je završavao kod današnjeg Drobeta - Turn Severina. Na mezijskoj strani se nalazilo i naselje Pontes. Apolodor je ustvari odredio da se dok traje gradnje, tok Dunava skrene u jedan rukavac. Tako je većina stubova mosta bila izgrađeni na suhom. Most je bio dugačak 1097,5 m., sa

lukovima iznad vode imao je 20 stubova. Temelji stubova i portali bili su od veoma tvrdog cementa napravljenog od šljunka utisnutog u malter, iznad toga su postavljeni redovi opeke, a stubovi su imali jezgro od maltera, oko kojeg su se nalazile tesanice i opeke. Primjenom poprečno i uzdužno postavljenim drvenim gredama koje su prolazile kroz jezgro postignuta je veća čvrstina mosta. Trajanov most na Dunavu (sa segmentiranim lukovima) je skoro 1000 godina važio za najduži most ikada sagrađen, i to u rekordnom roku od 103. do 105. god. n. e. Njegov izgled je uklesan na Trajanovom stubu u Rimu. Most je srušen po naređenju cara Aurelijana oko 170 godina kasnije, iako neka vrela navode da je most porušen 20 godina nakon izgradnje po naređenju Hadrijana. Ova druga opcija je manje vjerojatna. Ostaci mosta na obje strane Dunava su i danas vidljivi. Kako bi se olakšala plovidba uz Đerdap, prokopan je i kanal kako bi se riješio problem katarakte kod današnjeg Sipa i podvodnog stijenja. I o tome svjedoći jedan epigrafski spomenik.

Apolodor je bio glavni Trajanov arhitekta i inženjer i pored mosta na Dunavu on je dizajnirao i Trajanov Forum, Trajanov stup i Trajanove trijumfalne kapije u Beneventu i Ankoni, uz neke manje projekte. Njemu se pripisuje da je bio i arhitekt Panteona, te da je bio graditelj mosta Alcántara u Španiji. Apolodor je i vodio dovršenje Odeona koji je započeo da se gradi za Domicijana na Marsovom polju. Vjerojatno je Apolodor bio zaslužan i za heksagonalnu luku u *Portusu*. Apolodor je bio isuviše arogantan, i to ga je koštalo glave. On je jednom prilikom uvrijedio i ismijao Hadrijana, odnosno neke njegove arhitektonske i umjetničke ideje. Nakon što je Hadrijan došao na vlast, Apolodor je prvo prognan, a zatim pogubljen na osnovi neke izmišljene optužbe. Po Kasiju Dionu Hadrijan je bio i ljut zbog Apolodorove detaljne revizije planova za izgradnju hrama Venere i Rome, koju je ovaj uradio nakon što je postao princeps. Apolodor je napisao jedno djelo o opsadnim mašinama (Πολιορκητικά).

Trajanov forum je kronološki bio posljednji od carskih foruma u Gradu. *Fasti Ostienses* govore da je ovaj forum posvećen 112. god. n. e. Dok se gradio forum, paralelno su se radili i drugi građevinski projekti, kao što Trajanova tržnica, restauiran je julijevski forum (gdje je izgrađena *Basilica Argentaria*) i hram Venere Roditeljke. Na sjeveru Trajanovog foruma je podignuta *Basilica Ulpia*, koja je uskoro postala najvažnija bazilika. Sa njenom izgradnjom veći dio političkog života Grada se pomjerio sa Foruma na Trajanov forum sve dok igradnje basilike Maksencija i Konstantina na Forumu. Sjeverno od ove velike bazilike bio je manji trg sa hramo posvećenom božanskom Trajanu. Na ovom forumu su bile i dvije biblioteke i to jedna sa djelima na latinskom, a druga sa djelima na grčkom. Između ovih biblioteka je bio Trajanov stup.

III. Dački rat (105. – 106. god. n. e.)

I pored poraza u prethodnom ratu, Decebal se nije smirivao i po Kasiju Dionu od početka je kršio mirovni sporazum. Dao je da se skuplja oružje, primao je dezertere, opravljao utvrde, slao izaslanike susjedima kako bi uspostavljao veze sa njima, napao sarmatske Jazige i oteo im dio teritorije. Napadnute su i rimske pozicije, zemljišta i kolonije na Dunavu, a uništen je i jedan manji rimski garnizon. Po Kasiju Dionu, Decebal je i otvoreno radio na atentatu na Trajanu, uposlivši u tu svrhu pojedine dezertere. Međutim, ovaj plan je propao, jer je jedan od atentatora uhapšen i otkrio je čitavu zavjeru. Na prevaru je zarobio rimskog zapovjednika Longina, pa ga je neuspješno ispitivao a onda je u zamjenu za njega zatražio povratak

izgubljene teritoriju i novčanu nadoknadu za ranije ratne troškove. Longin je kasnije izvršio samoubistvo, ispivši otrov.

Trajan je morao osobno predvoditi novu ofanzivnu akciju na Dakiju, ali ovaj sa ciljem njene konačne i totalne pacifikacije, odnosno uništenja dačke kraljevine. Skupila se na dunavskoj granici ponovo brojna i moćna armija, kako bi se ubrzao prodor u unutrašnjost izgrađen je još jedan most preko Dunava. U Dakiju se prodrlo u tri glavne kolone. Dačani su nastavili pružati žestok otpor, i legijsko – auksilijarne trupe su trpile velike gubitke. Ali je napad bio neumoljiv i padala je utvrda za utvrdom. I početkom ljeta 106. god. n. e. Trajanova armija (II. *Adiutrix*, IV. *Flavia Felix*, detašmani VI. *Ferrata*, mnogobrojne auksilijarne jedinice) napala Sarmizegetusu. Prvi napad su branioci odbili, ali su napadaći prekinuli opskrbu vode dačkoj prijestolnici. Sarmizegetusa je na kraju osvojena i spaljena do temelja. Decebal je sa mnogim svojim sljedbenicima uspio pobjeći prema istoku, ali ga je presrela rimska konjica. Kako bi izbjegao da bude zarobljen i proveden u trijumfu ulicama Rima, Decebal je izvršio samoubisto. Decebal je prvo pobjegao a onda je izvršio samoubistvo.

Na jednom pronađenom epigrafskom spomeniku (nadgrobna stela) Tiberija Klaudija Maksima (*Tiberius Claudius Maximus*), pronađenom na lokalitetu Gramini u Grčkoj, navodi se da je ovaj konjanik – izviđać VII. legije C.P.F., zarobio Decebala koji je onda izvršio samoubistvo. Klaudije Maksim je onda Decebalovu glavu i desnu ruku odnio Trajanu, za što je bio nagrađen osobno od principsa.

Zahvaljujući izdaji Bicilisa, povjerenika Decebala, Rimljani su našli i golemo blago koje je Decebal dao da se skloni u koritu rijeke Sargesia. Ovo blago se sastojalo od enormnih količina čistog zlata i srebra. Posljednji značajniji dački otpor je skršen u bici kod Porolissuma. Rimsko osvajanje iz 105. – 106. god. n. e. je bilo izrazito brutalno i temeljito. Gubici Dačana su bili enormni, mnoga njihova naselja su sravnjena sa zemljom a blaga zemlja opljačkana. Trajan je tako iz nje odnio čak 165 tona zlata i 330 tona srebra. Iz Dakije je odveden i veliki broj robova. IV. legija *Flavia Felix* je ostavljena kao garnizon u razrušenoj Sarmizegetusi. Trajan nije uslišio molbu Jaziga da im vrati područje koje im je Decebal bio oteo.

Dakija je pretvorena u prvu rimsku transdanubijsku provinciju sa prijestolnicom koja se zvala *Colonia Ulpia Traiana Dacica Augusta Sarmizegetuza*, nekih 40-tak km od stare Sarmizegetuse. Senat je osnovanje ovoga grada dao ovjekovječiti kovanjem sestercija koji je posvećem najboljem princepsu (*optimus princeps*). Tako je rimski svijet došao u posjed jedne veoma bogate zemlje ne samo u rudama (zlato, srebro i željezo), nego i u mnogim drugim resursima (drvo, žitarice, sol, voće, stoka...itd...). Nakon Trajanove smrti, njegov nasljednik Hadrijan je dao da se 119. god. n. e. izvrši podjela dačke provincije na dvije provincije i to na *Dacia Superior* i *Dacia Inferior*. Podjela na tri provincije (*Dacia Porolissensis, Dacia Apulensis* i *Dacia Malvensis*) izvršena je (možda cc 158. god. n. e.) za vrijeme Antonina Pija. Za vrijeme markomanskih ratova, vojni i sudski poslovi su bili ujedinjeni pod jednom osobom, sa drugom dvojicom senatorskog ranga (*legati legionis*) kao njemu podređenim. Tada je Dakija zvana provincija Tri Dakije (*tres Daciæ*). Za vrijeme markomanskih ratova u doba Marka Aurelija Dakija je predstavljala prvu borbenu liniju.

Iako je Dakija pretvorena u provinciju, to nije značilo da su se u njenim okvirima našle sve dačke zajednice. Određene oblasti i dačke zajednice sjeverno od Dunava (npr. na sjevernim Karpatima i u Moldaviji) su ostale nezavisne i predstavljale su stalnog suparnika na granici. Najčuveniji su Kostoboci (*Costoboci*) i Karpi (*Carpi* ili *Carpiani*; i njihovo ime je povezano sa imenom Karpata), a vrijedi spomenuti i Kalipize. Uz njih sve se jače osjećalo i prisustvo sarmatskih zajednica (Jazigi, Roksolani) te germanskih i preostalih keltskih naroda na tome područje. Radi toga je započelo i snažno utvrđivanje granica, sa kastelima, rovovima, usjecima i nasipima.

Rat 105. – 106. god. n. e. imao je značajan efekt po historiju sjeveroistočnog Balkana, i praktično je predestinirao sadašnju etničku i kulturološku sliku na ovom području. Kako bi se brzo obnovio život u Dakiji, ovaj put kao rimskoj zemlji, započeo je opsežni projekat kolonizacije i doseljavanja (posebno sa Balkana i Male Azije). Pošto je središnjoj vlasti u Rimu posebno stalo da se što je moguće brže započne sa eksploatacijom rudnika (posebno u zoni *Alburnus Maior*) sa ilirskih prostora se doselio znatan broj rudara, ali i osoba drugih zanimanja. Čitava sela su sačinjena od ovih kolonista iz provincije Dalmacije, npr. kao selo Pirusta. I značajan broj veterana je naseljen u Dakiji. Doseljenici, čak i ako nisu imali status rimskog građanina i nisu još govorili latinskim ili nekom njegovom izvedenicom kao maternjim, ipak su činom kolonizacije gubili vezu sa svojim korijenjem i u tuđoj zemlji bili su znatno podložniji procesu romanizacije. To je onda moralo imati efekta i na dačke starosjedioce, iako su se oni sporadično u narednom periodu znali i pobuniti, kao npr. 117. god. n. e. I starosjedilačko i doseljeno stanovništvo se ubrzano miješalo i simbiostički uvezalo u jednu etničku i kulturnu zajednicu koja je danas poznata pod rumunskim imenom (Romania = zemlja Rimljana). I u modernom folkloru Rumunije se na neki način pamti Trajanov rat sa narodom sa planina. Inače Trajan je upravo zbog ovog rata sa Dačanima, ostao zabilježen u narodnom folkloru ne samo romanskih (vlaško - rumunskih) govornika, nego čak i kod slavenskih govornika na Balkanu. Tako se on pojavljuje u nizu priča, uključujući i onu čuvenu o caru Trojanu.

Nakon pretvaranja Dakije u provinciju, dunavska granica od Vindobone do Crnog mora je bila učvršćena sa nizom utvrda i kastela. Bilo je devet legijskih tabora : Vindobona, Karnuntum i Brigecij u Gornjoj Panoniji, Akvinkum u Donjoj Panoniji, Singidunum i Viminacium u Gornjoj Meziji, Nove, Durostorum i Troesmis u Donjoj Meziji.

Trajan je napisao i izvještaj o dačkim ratovima, ali je on nažalost nestao.

Trajanov stup

U znak pobjede nad Dačanima, Trajan je dao da se u periodu 106. - 113. god. n. e. izgradi „Trajanov Stup" na Trajanovom forumu u Rimu, koji predstavlja ilustrativno svjedočanstvo o osvajanju Dakije. Stup je visok 29,78 metara, i od baze do vrha je oslikan nizom narativnih, plitkih reljefa koji u spiralne trake obavijaju stup prikazuju pobjedonosni rat protiv Dačana. Na pretrpanom reljefu postignuta je zavidna karakterizacija, čak i portretnost lica, bogata igra svjetlosti i sjene i mnogostruki prostorni planovi. Unutar stupa nalazi se stubište, a na vrhu stubišta se nalazila skulptura Trajana. Ukupna dužina reljefnih prikaza je preko 190 m., sa više od 2500 figura. Spiralni tok trake omogućuje kronološki kontinuitet prikaza koji se nikako drukčije ne bi mogao postići. U njegovoj bazi je izgrađena cela (svetište) za zlatnu

urnu – hranište careva pepela, a na vrhu stupa – kruništu, uzdignut pozlaćen carev kip (izgubljen u srednjem vijeku, a onda je 4. XII. 1587. god. zamijenjen skulpturom sv. Petra). Iako se gornje scene ne mogu vidjeti iz podnožja stupa, bile su vidljive s balkona zgrada koje su polukružno okruživale stup. Reljefni friz pripovijeda o dva Trajanova rata s Dačanima koje međusobno odvaja lik božice Nike (božice pobjede) koja cijeli događaj zapisuje na štit. Ratni su prizori izrađeni realistički, pa su svi likovi pomno karakterizirani, a neke scene i krajnje naturalizirane (npr. sječa glava poraženih, progon stanovništva i dr.), što objektivni izraz i epsku viziju stapaju u jedinstvo.

Pojedini reljefi sa Trajanovog stupa :

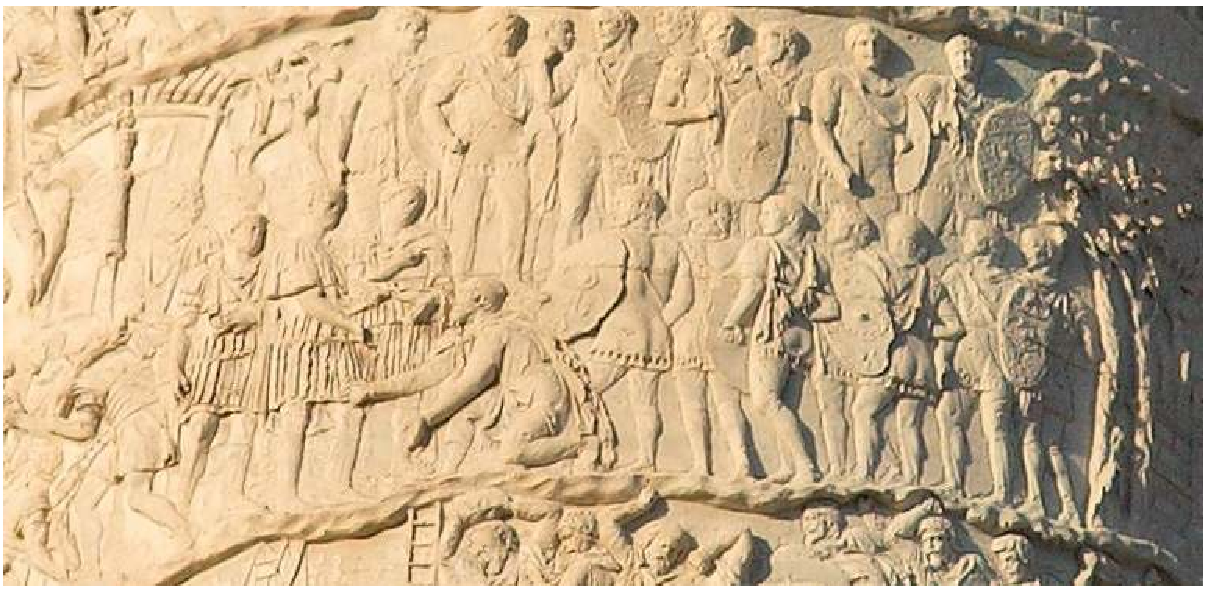

Aneksija Nabatejskog kraljevstva

Nakon smrti Rabbela (ar-Rabil) II. Sotera (vl. 70. – 106. god. n. e.), potčinjenog «savezničkog» nabatejskog kralja došlo je do aneksije ove arapske zemlje. Sam način i formalni razlozi aneksije su ostali nepoznati. Možda se desila klasična vojna okupacija i već 107. god. n. e. rimske trupe su bile stacionirane u zoni oko Petre i Bostre. Akciju okupacije je možda predvodio namjesnik Sirije Kornelije Palma (*Cornelius Palma*), i u njoj su učestvovale i sirijske i egipatske trupe. Tada je ustanovljena nova provincija *Arabia Petraea* (današnji Jordan i sjeverozapad Saudije). Grad Petra je bio vrlo bitno čvorište u koje su

stizali karavani iz južne Arabije, ali se njeno ekonomsko značanje postupno smanjivalo. Preko zaliva Akabe se odvijala trgovina sa Indijom. Kako bi se učvrstila veza sa ovom arabijskom provincijom i njenim trgovinskim značenjem, učvršćen je put od Akabe do Damaska. Prvi namjesnik je bio Gaj Klaudije Sever (*Caius Claudius Severus*), koji je i zaslužan za izgradnju puta od Akabe, preko Petre do Bostre.

Nabatejsko kraljevstvo je bilo potčinjena «saveznička», arapska državica na istočnoj granici. Malichus/Malik II. (كلام), otac Rabbela II. je vladao do 40. do 70. god. n. e. Za njegove vladavine kraljevstvo je slabilo jer su se trgovački putevi pomjerili na egipatske crnomorske luke. Malik II. je surađivao sa Rimljanima u gušenju jevrejske pobune, poslavši 5000 konjanika i 1000 pješadinaca. Malik II. je izgubio kontrolu nad Damaskom, koji je prešao pod direktnu rimsku vlast. Njegova supruga Shaqilath je imala značajnu ulogu u kraljevini i bila je regent svome sinu Rabbelu II. Kasnije je i Rabbelova sestra Gamilath imala značajnu ulogu u državici. Formalni nasljednik Rabbela II. je bio Malik III.

Trajanova mirnodopska politika

Trajan nije zaboravljao i kako da zadovolji narod Rima, pa je osim uobičajenog izdavanja žita siromašnim Rimljanima Trajan u tri maha dijelio kongnarij, pri čemu je u dva slučaj podijelio po 75, a u jednom čak po 500 sestercija na čovjeka. Nakon završetka dačkog rata je priredio 123- dnevni festival koji se sastojao od konjičkih utrka, borbi životinja, gladijatorskih, pozorišnih i drugih igara i predstava u Koloseumu. Navodno je taj festival, koji je imao do 5 miliona posjetilaca (pojedinci su dolazili u više mahova), za sobom ostavio pravo krvoproliće od više hiljada umrlih ljudi (borilo se čak 10 000 gladijatora) i 11 000 stradalih životinja. Trajan se po povratku sa Dunava narednih sedam godina posvetio upravljanju i konsolidiranju imperija. Iz toga perioda potiće i obimna korespondencija koju je imao Plinijem Mlađim, tadašnjim namjesnikom Bitinije i Ponta. Sam obim ovog dopisivanja i ulaženja u i nasitnije detalje, pokazuje koliko se Trajan ozbiljno i odgovorno suočio sa državnom upravom. Krug pitanja koja je Trajan rješavao u ovoj korespondenciji neobično je raznovrstan. On se skrbio o sanaciji financija lokalnih gradova, o građevinama, o gradskoj sigurnosti, o gašenju požara, o pravima raznih jedinica lokalne autonomije. U pismima se obrađuju pitanja i gradskog i kaznenog prava. Možemo samo zamisliti kolika je bila korespondencija između Trajana i namjesnika bitnijih provincija, posebno onih na osjetljivim granicama a koji su ujedno bili i zapovjednici armija. Nažalost, izuzev pisama Plinija Mlađeg, ta druga oficijelna korespondencija sa namjesnicima bitnijih i većih provincija nije sačuvana.

Pored Trajanov stupa i foruma u Rimu su izgrađeni i Trajanove terme (građene u periodu 104. – 109. god. n. e.; izgradnja se pripisuje Apolodoru iz Damaska) i Trajanova tržnica, a obnavljani i popravljani su putevi (*Via Traiana*, *Via Appia, Via Salaria, Via Latina* u Italiji i *Via Traiana Nova* na Bliskom Istoku) na kojima su podizani i mnogi mostovi. U Rimu je za Trajana (dovršen 109. god. n. e.) izgrađen i vodovod (*Aqua Traiana*) koji je započeo graditi Nerva.

Pošto su Trajanove terme (banjsko – rekreacioni kompleks) služile kao model za izgradnji tih građvinskih kompleksa širom rimskog svijeta, ove terme su primjer arhitekture ranog principata.

Obnovljen je 113. god. n. e. i Venerin hram na Cezarovom forumu. Po Kasiju Dionu Trajan je dao da se i grade biblioteke, te da se u potpunosti izravna Forum. Nove zgrade koje su podizane u Rimu su izazivale divljenje svojom grandioznošću istovremeno se odlikovale skladom i simetrijom svojih dijelova. U Ostiji su nastavljeni radovi na proširenju luke i ona je pretvorena u veliko pristanište. Trajanove trijumfalne kapije su izgrađene i u Leptis Magni u Tripolitaniji i Meridi. I njegova rodna Španija je iskusila nove i značajne građevinske projekte. U Egiptu je ponovo izgrađen kanal između Nila i Crvenog mora, pod nazivom *Fossa Traiana*.

Dački plijen je u djelimično omogučio financiranje ovako ambiciozne izgradnje. A kako bi se došlo do više gotovog novca, izvršena je devalvacija. Tako je udio srebra u denarima smanjen sa 93,5 % na 89 % (odnosno sa 3,04 g. na 2,88 g.). Trajan je prilično unapredio alimentacijski fond i shemu njegovog funkcioniranja. Osim toga, Trajan je izdao naredbu kojom je obvezao svakog senatora da jednu trećinu svoje imovine uloži u italsku zemlju. Ova mjera imala je za cilj povećanje vrijednosti italskog zemljišta. Kako bi osnažio italsko seljaštvo, stanovništvo nekih italskih gradova popunjeno je naseljavanjem veterana.

Od vremena Nerve i Trajna carska je vlast nastojala staviti pod svoj nadzor gradsku upravu, regulirati municipalne financije. To je obavljano putem provincijskih namjesnika, a osim toga u gradove su upućivani posebni činovnici, gradski kuratori (*curatores rerum publicarum*), kojima su povjeravane revizije i sanacije lokalnih financija. Pod Trajanom veće značenje nego prije dobio je pretorijanski prefekt pretorija, koji je u određenom pogledu bio po svom značenju drugi čovjek u državi, odmah iza princepsa i to ne samo u vojnim pitanjima. Trajan se oslanjao i na vitezove, pa su otvoreni i novi prokuratorski položaji koje oni obnašaju. Tako su se u rukama vitezova nalazili *procurator a rationibus* (upravnik/načelnik fiska), *procurator patrimonii* (upravnik carskih imanja) i *procurator monetae* (upravnik kovnica novca). Ta vrijeme Trajanove vladavine vitezovi su razvrstani u tri grupe, a na osnovi visine godišnjeg prihoda i to : ducenariji (više od 200 000 sestercija), centenariji (više od 100 000 sestercija) i seksagenariji (više od 60 000 sestercija).

Trajan je vodio i blagu politiku prema kršćanima, koji se konačno prepoznavaju kao zasebni abrahamistički ogranak, a ne više judejska sekta. Tako je Plinije Mlađi u svojim pismima tražio savjet vezano za postupak prema već brojnoj maloazijskoj kršćanskoj zajednici. Plinije Mlađi je kažnjavao samo one koji su odbijali da prinose žrtve u okviru kulta cara (što se smatralo veleizdajom) a ostali su ostavljani na miru. Trajan je odobrio ove mjere, a i sam je smatrao da anonimne optužbe ne bi trebalo uzimati u razmatranje. Znači rani kršćani bi bili na udaru zakona po optužbi za veleizdaju, a ne zbog svojih vjerovanja.

Pohod prema Perzijskom zalivu (113. – 117. god. n. e.)

Nakon što je riješena neuralgična tačka na donjem Dunavu, konsolidirana uprava imperija, pažnja Trajana se okrenula prema istočnoj granici i arsakidskom Iranu. Skoro polustoljetni mir između rimskog i iranskog svijeta, koji je ustanovljen za Nerona, približavao se kraju. Iranom je tada vladao Osroes/Hozroje I. (vl. 105. – 116. i 117. – 129. god. n. e.), koji je

naslijedio svoga brata Pakora II. Njegov rival je bio Vologases III., koji je uporište imao na istoku kraljevine (od 105. do 147. god. n. e.) i koji je bio pretendent na kraljevsku vlast.

Naravno, povod za novi rat je opet bila Jermenija, jer je arsakidski kralj Osroes I. poremetio labavu ravnotežu moći i utjecaja izvršivši 110. god. n. e. invaziju ove zemlje, protjeravši njenog kralja Tiridata i postavivši za novog kralja prvo svoga nećaka Eksedaresa, a zatim i brata Parthamasirisa. Ova dešavanja su bila u potpunosti neprihvatljiva za Rim. Možda je Trajan samo to iskoristio za povod, a da su uzroci monumentalnog pohoda bili ekonomske prirode, odnosno da se stavi pod punu kontrolu trgovina sa Indijom i dalekim Istokom. Trajan, kao vojnik, je razumljivo želio i da uzdigne svoju slavu, u stilu Aleksandra Velikog, porazivši Iran. Činilo se da nastupa vrijeme konačnog obračuna. Rim je računao i na savezništvo Bosporske kraljevine, Sarmata i Kolhiđana.

Trajan je na istok krenuo iz Rima 27. X. 113. god. n. e. Trajan nije izabrao put preko Male Azije, nego je preko Atene plovio do Antiohije, odakle se uputio prvo prema Arsamosati (koju je zauzeo bez borbe), a zatim prema Satali gdje je sačekao pojačanja iz balkansko – podunavske armije i Kapadokije.

Uz pomoć pojedinih kavkaskih naroda i snažne i odlučne rimske akcije sa jermenskog prijetolja je uklonjen neželjeni kralj Parthamasiris. Kasije Dion daje jedan veoma slikoviti opis detronizacije Parthamasirisa : „U Elegeji u Jermeniji, on (misli se na Trajana op. a.) je primio Parthamasirisa, sjedeći na tribunalu u taboru. Princ ga je pozdravio, skinuo dijademu sa svoje glave i položio pred njegove (Trajanove op. a.) noge. Zatim je stajao u tišinu, očekujući da je (dijademu op. a.) dobije nazad. U tom momentu vojnici su povikali i pozdravili Trajana kao imperatora ....“

Partamasiris je nešto kasnije umoren pod nejasnim okolnostima. Ovaj put na prijesto nije postavljen neki prorimski kralj, nego je Jermenija pretvorena u običnu provinciju. I mnogi domorodački kavkaski narodi su tada priznali rimsku hegemoniju. Situaciju u Maloj Aziji, Jermeniji i Kavkazu Trajan je završio do kraja 114. god. n. e. Početkom naredne godine Trajanove trupe su ušle u sjevernu Mesopotamiju i zauzele Nisibis i Batnae.

Provincija Jermenija je obuhvatala veliko područje koje se pružalo do obala Kaspijskog mora i na sjeveru je graničilo sa državicama Kolhide (riječ je o više malih kraljevina na današnjoj gruzijskoj obali), Iberijom i Albanijom. Jermenijom je zajedno sa Kapadokijom upravljao Katilije Sever (*Catilius Severus*). U čast pobjeda na istoku, rimski Senat je izdao novac sa sljedećim natpisom : ARMENIA ET MESOPOTAMIA IN POTESTATEM P.R. REDACTAE'.

Vezano za događaje u sjevernoj Mesopotamiji, Kasije Dion pripovijeda zanimljivu priču o Abgaru (Abgar VII. bar Ezad), kralju arapske Osroene koji je nastojao biti neutralan, pa je u početku pohoda taktizirao. Ipak kada je Trajan nakon niza uspjeha došao u Edesu, Abgar je ipak odlučio i da se personalno pokloni Trajanu. Na to ga je nagovarao i njegov sin Arbandes, koji se sviđao Trajanu. On je na putu sreo Trajana, zamolio ga za i dobio oproštaj, najviše zahvaljujući svome sinu koji je moguće bio Trajanov ljubavnik. Dok je nakon tih zbivanja Trajan zimovao u Antiohiji, dogodio se veoma snažan zemljotres, koji je nanio veliku materijalnu štetu i odnio veliki broj ljudskih života.

U tome periodu se nije samo Jermenija nalazila između rimskih provincija i partsko – iranskih satrapija. Postojao je čitav niz malih kraljevstava i kneževina u međuprostoru, koje su sa svojom odanošću lavirale između dvije moćne sile. Pored Osroene sa glavnim gradom u Edesi, tu je bila i Adijabena (ustvari nasljednik

drevne Asirije) sa glavnim gradom Arbelom (danas Arbil u Iraku). Za vrijeme Trajanovog istočnog pohoda, njom je vladao kralj Meharaspes, koji je pružio otpor rimskoj vojsci. Meharaspesu je pomagao i kralj Manu, ali je njegova pomoć bila u potpunosti uništena od Rimljana. Tu se nalazila i mala državica Singara, koju je su Rimljani takođe tada okupirali. Na važnom strateškom položaju u sjevernom Iraku se nalazilo i arapsko kraljevstvo Araba, sa prijestolnicom u Hatri.

Po Kasiju Dionu nakon zauzimanja Jermenije, potčinjeni su mnogi kraljevi. Oni koji su se potčinili dobrovoljno, Trajan je tretirao kao prijatelje/saveznike, dok je druge potčinio bez većih problema.

Početkom 116. god. n. e. nastavljen je pohod i prema središnjoj i južnoj Mesopotamiji. Jedan dio armije je prešao rijeku Tigris u pokrajinu Adijabene, a drugi je slijedila tok iste rijeke prema jugu zauzimajući Babilon. Sam Trajan je sa dijelom trupa plovio nizvodno Eufratom, zatim je naredio da se flota prebaci, preko kopnenog puta, na Tigris. I Trajanove trupe su stigle do „srca“ Međurječja, i to do tadašnjih metropola – blizanaca Seleukije na desnoj strani rijeke Tigris i Ktesifona na lijevoj strani iste rijeke. Ubrzo je zauzeta mesopotamijska Seleukija, a onda je osvojena i arsakidsko – partsko – iranska prijestolnica Ktesifon. Tu je Trajan ponovo pozdravljen kao imperator i dodijeljen mu je počasni nadimak Partski (*Parthicus*). Senat mu je dodijelio i pravo da slavi/održava onoliko trijumfa koliko to želi. Trajanove trupe sada su krenule i dalje prema Perzijskom zalivu (*Erythraean* more po Kasiju Dionu), usput primajući u podaništvo lokalne vladare (kao npr. Athambelusa). Kasije Dion navodi da je Trajan, kada je u Perzijskom zalivu vidio brod koji plovi prema Indiji, rekao : „Da sam mlađi, ja bih također sigurno preplovio u Indiju“. On je tada i dosta razmišljao o Indiji, smatrajući Aleksandra sretnim čovjekom (jer je došao do Indije). Od novozauzetog područja su stvorene nove dvije provincije i to Asirija (koja je izgleda zauzimala teritoriju Adijabene) i Mesopotamija (veći dio Međurječja).

Dok je plovio prema Perzijskom zalivu i vraćao se na sjever, došlo je do velike pobune protiv okupacijske rimske sile. Mnogi garnizoni su bili uništeni ili protjerani. Ustanici su oslobodili i niz gradova koje su Rimljani ranije okupirali. Trajan je za to saznao kada je stigao u Babilon, gdje je namjeravao da izvrši žrtvovanje sjenima Aleksandra i to u domu gdje je ovaj veliki makedonski kralj umro 323. god. p. n. e. U ustanku su se posebno istakli Osroesov brat Mitridat IV. i nećak (Mitridatov sin) Sanatrukes II. Rat u Mespotamiji i Iranu se tako nastavio. Trajan je na buntovnike poslao zapovjednike Lucija Kvijeta i Maksima. Dok je Maksim poražen i ubijen, Kvijet je izvojevao velike uspjehe. Njegove jedinice su povratile Nisibis, zauzele i spalile Edesu. Zapovjednici Erucije Klar (*Erucius Clarus*) i Julije Aleksandar (*Iulius Alexander*) su zauzeli mespotamijsku Seleukiju, koja je bila spaljena. Suočen sa pobunom, Trajan je promijenio koncepciju i umjesto da anektira kompletno područje Međurječja, odlučeno je da se na partski tron postavi marionetski vladar. Tako je u Ktesifonu Osroes I. i formalno svrgnut, a umjesto njega je za puppit (marionetskog) – kralja postavljen Parthamaspates (Osroesov sin, koji je još prije rata prebjegao Rimljanima i pratio je Trajana na pohodu), kome je Trajan osobno stavio dijademu na glavu. Rimljani su u ovom ratu porazili Irance, a njihove trupe su prešle planinski lanac Kuzistan i zadnjih mjeseci 116. god. n. e. zauzele grad Suzu, u samom središte stare Persije. Nikada ranije, a ni poslije rimska vojska neće prodrijeti tako duboko prema istoku.

Nakon toga, Trajan je krenuo na sjever, gdje je grad Hatra još uvijek pružao žestok otpor. Opsadi Hatre u ljeto 117. god. n. e. je osobno prisustvovao Trajan, i tom prilikom zamalo nije poginuo. Opsada Hatre se pretvorila u iscrpljivanje po trupe koje su je opsjedale i na kraju se odustalo od pokušaja zauzimanja ovog arapskog grada.

Nakon povlaćenja glavnine rimskih trupa i smrti Trajana, Osroes I. je lako porazio Parthamaspatesa, povrativši vlast u Iranu i Mespotamiji. Trajanov nasljednik Hadrijan je odustao od uspostave provincijskog sustava u Jermeniji, Mesopotamiji i Asiriji, i priznao je Osroesu I. vlast u Mesopotamiji i Iranu. Ujedno mu je vratio i njegovu kćerku koju je zarobio Trajan. Osroesa I. je naslijedio brat Mitridat IV., koji je nastavio višdecenijsku borbu protiv Vologasesa III. Rimska invazija je bila prilično olakšala poziciju Vologasesa III. Nakon smrti Vologasesa III. Iran je ponovo ujedinio Vologases IV. (vl. 147. – 191. god. n. e.), sin Mitridata IV.

Nova pobuna Jevreja (Kitos rat 115. – 117. god. n. e.)

Kraj Trajanove vladavine je obilježila i nova jevrejska pobuna. Radi pobuna u sjevernoj Mesopotamiji i među jevrejskim zajednicama Trajan je morao da povuće dobar dio trupa sa juga kako bi se te pobune ugušile. Komandu da uguši pobunu je dobio Lucije Kvijet (*Lusius Quietus*), koji je 116. god. n. e. uspio da sa svojim jedinicama povrati Nisibis i Edesu iz ruku pobunjenika koji su ih privremeno zauzeli.

Lucije Kvijet je bio berberskog porijekla iz Mauritanije. Njegov otac je kao lokalni poglavica bio na strani Rimljana za vrijeme Maurskog rata od 40. do 44. god. n. e., za što je nagrađen rimskim građanstvom. Kvijet je imao uobičajenu vojnu karijeru, i služio je kao oficir u konjici. Domicijan ga je nagradio viteškim statusom,

iako ga je nešto kasnije stavio u nemilost pa je bio odstranjen iz vojske. Nakon kratkog zatišja u karijeri, Kvijetov uspon je ponovo započeo sa dolaskom Trajana na vlast. Ponovo je postao viši oficir maursko – berberske auksilijarne konjice (čiji se prikaz može vidjeti i na Trajanovom stupu). Nakon dačkih ratova, Kvijet je postao senator. Kvijetova sljedeća služba je bila u pohodu na Mesopotamiju i Iran, gdje je pokazao izvanredna strateška umijeća. Nakon što je ugušio pobunu u Mesopotamiji zaključno sa 116. god. n. e., Kvijet je postao i namjesnik Judeje. Njegova karijera na najbolji način pokazuje otvorenost rimskog društva, jer je sin lokalnog maurskog, berberskog poglavice zahvaljujući svojim sposobnostima postao rimski senator. Po načinu svoga uzdizanja na političko – vojnoj hijerarhijskoj ljestvici tadašnje Rimske države Kvijet uopće nije bio iznimka niti neka slučajnost.Čak bi se moglo reći da je tadašnji sustav uveo kao pravilu da pojedinci napreduju poradi svojih sposobnosti i lojalnosti, bez obzira na porijeklo i društveni rang.

Nova jevrejska pobuna je u hebrejskoj tradiciji poznata kao Kitos rat, prema iskrivljenom imenu Kvijeta (מרד הגלויות ili מרד התפוצות). Za razliku od prethodnog rata iz 66. – 73. god. n. e., koji je poglavito orijentiran na Judeju, Galileju i Samariju, ovaj je prvo izbio i najsnažnije se izrazio u jevrejskoj dijaspori, nego u njihovoj domovini.

Uništenje II. Hrama nije uopće smirilo situaciju i odnose jevrejskih zajednica na Levantu i istočnom Mediteranu sa svojim susjedima. Međusobna surevnjivost, pa i mržnja su i nadalje ostali vrlo izraženi. Tenzije su ponovo sve više rasle, a ekstremizam u jevrejskim zajednicama je postajao ponovo veoma izražen. Jevreje je na ustanak potaknula činjenica da je Trajan u svoj pohod na Međurečje i Iran uključio brojan legijski i auksilijarni sastav. To je kao posljedicu imalo reduciranje garnizona i znatno umanjivanje njihove snage u istočnim provincijama. Ustanak je prvo izbio u Kirenajci, gdje je jevrejske ustanike predvodio izvjesni Lukuas ili Andreas (koji se vjerojatno proglasio za mesiju). Rimska provincijska vlast, te lokalno rimsko, grčko i berbersko (libijsko) stanovništvo su bili u potpunosti iznenađeni ustankom i nisu bili spremni da adekvatno odgovore na udar jevrejskih ustanika.

Pobunjenici su zagospodarili provincijom, uništavali i ubijali sve ono što je bilo nejevrejsko, a našlo im se na putu. Razaranje je dostiglo katastrofične razmjere, uništeni su ne samo mnogi hramovi, nego i sve ono što je pobunjene Jevreje (opijene fundamentalističkim fanatizmom) podsjećalo na neku drugačiju kulturu i civilizaciju, pa su tako razoreni i Caesareum, bazilika pa i javna kupatila. Pokolji nejevrejskog stanovništva su dostigli razmjere genocida, a načini ubijanja i monstruoznost mučenja i sadističkog iživljavanja nad nevinim civilima su dostigli neviđene razmjere i za ljudski razum nepojmljive oblike. Po Kasiju Dionu, ubijeno je 220 000 ljudi. Orozije, pišući 300 godina kasnije, navodi da je čitava provincija toliko bila depopulirana, da je Hadrijan morao slati nove koloniste kako bi se obnovio život u Kirenajci.

Jevrejski ustanici iz Kirenajke su tada krenuli prema Egiptu, ušli u Aleksandriju, palili i uništavali na sve strane. Hramovi i grob Pompeja su bili razoreni. Marko Rutilije Lupus (*Marcus Rutilius Lupus*), tadašnji namjesnik Egipta je uspio da kako – tako konsolidira situaciju, ali je ipak morao pozvati snažna pojačanja. Trajan je poslao protiv ovih ustanika trupe pod vodstvom pretorijanskog prefekta Kvinta Marcija Turba (*Quintus Marcius Turbo*). Zahvaljujući ovom pojačanju i dobroj komandi Marcija Turba Egipat i Kirenajka su oslobođene, a ustanici pacifizirani do jeseni 117. god. n. e. Lukuas je pobjegao u Judeju.

Zanimljivo je da je Lupus zaštitio onaj dio aleksandrijskih Jevreja koji se nije pobunio, kako ne bi bili izloženi osveti. Tako je Lupus uz građevinsku djelatnost u Egiptu te svoju značajnu proizvodnju cigli u Rimu i Italiji, svoje ime ovjekovječio tako što nije dozvolio da osvetnički bijes bude ispoljen na onima koji nisu krivi.

Na Kipru je jevrejske ustanike predvodio izvjesni Artemion. I ovaj otok su zauzeli pobunjenici i priredili krvavu orgiju nad nejevrejskom populacijom. U tom genocidu je ubijeno 240 000 ljudi (poglavito heleniziranog stanovništa). Ipak je bila dovoljna mala rimska vojska da oslobodi Kipar. Nakon što je u potpunosti ugušen ustanak, doneseni su zakoni po kojima je zabranjeno Jevrejima da borave na ovom otoku, pod prijetnjom smrti.

Lančana reakcija se proširila i na Mesopotamiju. Koristeći tradicionalno tolerantnu politiku iranskih vladara, u mnogim mesopotamskim gradovima (Nisibis, Edesa, Seleukija, Arbela) su živjele brojne i snažne jevrejske zajednice. Trajanove trupe su brzo zauzele ove gradove i nastavile su prodirati prema jugu. Dok se Trajan sa glavninom armije nalazio u prostoru oko Perzijskog zaliva, u sjevernoj Mesopotamiji je izbio ustanak u kome su veliki doprinos dali tamo naseljeni Jevreji. Ipak ustanak je propao, a rimske trupe su ponovo zauzele Nisibis, Edesu i Seleukiju.

Pobuna je izbila i u Judeji, a na njih je krenuo Lucije Kvijet koji je ugušio jevrejske pobune u sjevernoj Mesopotamiji. Postavljena je opsada grada Luda, gdje su se okupili pobunjeni Jevreji pod vodstvom braće Julijan i Papa. Ubrzo je zauzet Lud, a uslijedila je osveta i ubijanje mnogih Jevreja. Pap i Julijan su bili pogubljeni.

Privatni život Trajana

Trajan je bio oženjen sa Pompejom Plotinom (umrla 121/122. god. n. e.). Pompeja je rođena u španskom gradu Tejada la Vieja (Escacena del Campo). Njeni roditelji su bili Lucije Pompeius (*Lucius Pompeius*) i Plotija (*Plotia*), koji su imali snažne i utjecajne političke i druge veze. Trajan i Plotina su se vjenčali prije nego što je on postao princeps. Supružnici nisu imali djece, ali su se uzajamno poštovali. Tako je Trajan nju još 100. god. n. e. nagradio titulom auguste, ali ona je to odbijala da prihvati sve do 105. god. n. e., odnosno pobjede u dačkim ratovima. Plotina je bila žena od vrlina, dostojanstva i jednostavnosti u stilu drevnih rimskih matrona, ali istovremeno i mudra, visprena i utjecajna. Ona je bila vrlo upućena i u filozofiju i posebno je bila posvećena epikureizmu.

Trajan i Plotina su postali i staratelji Hadrijana, kojem je otac umro kada je ovaj imao 10 ili 11. godina. Hadrijan je bio Trajanov rođak. Plotina je veoma cijenila Hadrijana, i najviše je zaslužna da je ovaj postao sljedeći princeps. Kada je ona umrla, Hadrijan se potrudio da je deificira, a izgradio je i hram u njenu čast u Nimu. Kasije Dion vrlo slikovito opisuje veliku i iskrenu Hadrijanovu žalost prema Plotini, kada je ona umrla.

Iako je obrazovan, nije baš spadao u red najobrazovanijih ljudi. Fizički je bio snažna ličnosti, i volio lov, boravak u šumi i planinarenje. Svoju popularnost među vojnicima je dugovao i time što je sa njima dijelio sve teškoće. Trajan je imao i izražene homoseksualne sklonosti

prema mladićima i bio je vrlo sklon vinu. Kasije Dion, iako o ove dvije njegove sklonosti govori kao o manama, ipak istiće da on ni kada bi popio više vina ne bi bio pijan i da u pederastiji nije nanio nikakvo zlo (misli se da nikoga nije prisiljavao na homoseksualnu vezu).

Trajanova smrt

Trajanovo zdravlje se naglo pogoršavalou toku proljeća i ljeta 117. god. n. e., posebno se izraživši prilikom opsade Hatre. Moguće je da je tada Trajan doživio i neku vrstu moždanog udara, jer je po Kasiju Dionu jedan dio njegovog tijela bio paraliziran. Bez obzira na to, Trajan je pripremao novu ekspediciju u Mesopotamiju. Ipak je loše stanje dostiglo takav nivo da se odlučio da otplovi za Italiju, ostavljajući Hadrijana sa armijom u Siriji. Trajan je isplovio iz sirijske Seleukije i na tome putovanju zdravlje mu je došlo u kritično stanje. Zato se pristalo u Selinunt u Kilikiji, gdje je i umro. Grad u kojem je umro nazvan je Trajanopolis (Trajanov grad). Trajanov pepeo je bio pohranjen ispod Trajanovog stupa.

Trajanova vladavina je ostala u najljepšem sjećanju rimske javnosti i senatora i vitezova i običnog naroda, kao i provincijalaca. Njegova skoro 20-godišnja vladavina je ostala bez krvoprolića, bez progona, bez nepravdi, ne samo da su se nastavljali, nego su i dodatno usavršavani, socijalni programi Nerve. Značajan broj peregrina je dobio rimsko građanstvo, a osnovan je određen broj kolonija kao što su npr. *Ulpia Traiana* (Xanten na Rajni) i *Ulpia Noviomagus* (Nijnwegen). Na prostorima današnje Bosne je značajan porast broja rimskih građana sa ulpijevskim gentilnim imenom. Trajanove vojne kampanje su doprinijele da rimske armije prodru u dubinu prekograničnih područja. Historijska vrela, i literarna i epigrafska kao i tradicija su jednoglasni u tome da je reputacija Trajana neprikosnoveno pozitivna. Zato i ne treba čuditi da mu je Senat po Kasiju Dionu nakon što je zauzeo Jermeniju i takođe potčinio mnoge kraljeve, izglasao veliki broj počasti i dodijelio mu počasni naziv *Optimus*/Najbolji. Otada je svaki novi imperator započinjao svoju vladavinu tako što bi ga Senat pozdravljao sa *felicitor Augusto, melior Traiano* („budi sretniji od Augusta, bolji od Trajana“). Zanimljivo je da se i u kršćanskoj Europi Trajan veoma cijenio, pa ga je Dante u svojoj „Božanstvenoj komediji“ smjestio u Jupiterov Raj. Trajan je osnovao i dvije nove legije i to II. *Traiana Fortis* i XXX *Ulpia Victrix*.

V L A D A V I N A   H A D R I J A N A

117. – 138. god. n. e.

Hadrijan (24. I. 76. – 10. VII. 138. god. n. e.), vladao je od 10. VIII. 117. do 10. VII. 138. god. n. e. Po rođenju se zvao *Publius Aelius Hadrianus*, a kao princeps *Caesar Publius Aelius Traianus Hadrianus Augustus.* Hadrijan je rođen u familiji koja se nakon II. punskog rata iz grada Hadria (danas Atri) u Picenumu preselila u južnošpansku Italiku. Nejasno je da li je on rođen u Italici ili Rimu, u kojem je duže vremenske periode provodio njegov otac Publije Elije Hadrijan Afer (*Publius Aelius Hadrianus Afer*). Otac mu je bio rimski senator i pretor, i sin Ulpije, sestre Trajanovog oca. I majka Domicija Paulina (*Domitia Paulina*) je poticala iz ugledne senatorske familije iz Gadesa (Kadiz). Hadrijan je imao stariju sestru Eliju Domiciju Paulinu (*Aelia Domitia Paulina*), koja se udala za konzulara Lucija Julija Ursa Servijana (*Lucius Iulius Ursus Servianus*).

Hadrijanovi roditelji su umrli, dok je on još uvijek bio dječak i njegovi staratelji su postali Trajan i Publije Acilije Atijan (*Publius Acilius Attianus*; koji je kasnije postao pretorijanski prefekt). Hadrijan je stekao odlično obrazovanje, i bio je posebno posvećen grčkoj literaturi i kulturi, pa je već tada dobio nadimak *Graeculus*. Iako nakon svoje 14 godine, više nikada nije došao u Italiku, on je ipak ostao posvećen gradu svoga porijekla. Dužnosti Hadrijana do izbora za princepsa :

1. *Decemvir stlitibus iudicandis.*
2. *Sevir turmae equitum Romanorum* (dužnosnik zadužen za jedan od odjela vitezova).
3. *Praefectus urbi feriarum latinarum* (kada su se održavale *feriae Latinarum*, kreiran je poseban gradski prefekt za latinsku svećanost).
4. Vojni tribun II. legije *Adiutrix* (94/95. god. n. e., u Donjoj Panoniji).
5. Vojni tribun V. legije *Macedonica* (96. god. n. e., u Donjoj Meziji).
6. Vojni tribun XXII. legije *Primigenia* (97/98. god. n. e., u Gornjoj Germaniji) .
7. Kvestor (101. god. n. e.).
8. *Ab actis senatus* (praktično senator – zapisničar koji je vodio zapisnik sjednica i odluka Senata).
9. Plebejski tribun (105. god. n. e.).
10. Pretor (106. god. n. e.).
11. Legat I. legije *Minervia* (106. god. n. e., u Donjoj Germaniji).
12. Legat augusta propretor Donje Panonije (107. god. n. e.).
13. Konzul sufekt (108. god. n. e.).
14. *Septemvir epulonum* (prije 112. god. n. e.).
15. *Sodalis Augustalis* (prije 112. god. n. e.).
16. Arhont Atene (112/13. god. n. e.).
17. Legat augusta propretor Sirije (117. god. n. e.).

Iako nije u historiji zabilježen kao princeps – vojskovođa, Hadrijan je imao određena vojnička umijeća i znanja. To je pokazao i u dačkom ratu, kao i u odnosu prema vojsci kao instituciji za vrijeme svoje vladavine.

Karijera Hadrijana je data na natpisu *CIL* III, 550 (p 985) iz Atene : *P(ublio) Aelio P(ubli) f(ilio) Serg(ia) Hadriano / co(n)s(uli) VIIviro epulonum sodali Augustali leg(ato) pro pr(aetore) Imp(eratoris) Nervae Traiani / Caesaris Aug(usti) Germanici Dacici Pannoniae inferioris praetori eodemque / tempore leg(ato) leg(ionis) I Minerviae p(iae) f(idelis) bello Dacico item trib(uno) pleb(is) quaestori imperatoris /*5 *Traiani et comiti expeditionis Dacicae, donis militaribus ab eo donato bis trib(uno) leg(ionis) II / adiutricis p(iae) f(idelis) item legionis V Macedonicae item legionis XXII Primigeniae p(iae) f(idelis) seviro / turmae eq(uitum) R(omanorum) praef(ecto) feriarum Latinarum, Xviro s(tlitibus) i(udicandis)* // ἡ ἐξ Ἀρείου πάγου βουλὴ καὶ ἡ τῶν ἑξακοσίων καὶ ὁ / δῆμος ὁ Ἀθηναίων τὸν ἄρχοντα ἑαυτῶν / Ἀδριανόν

Dolazak na vlast

Način Hadrijanovog preuzimanja principske dužnosti je i danas zatamnjena epizoda rimske historije. Nejasno je da li je njega Trajan zaista adoptirao i da li ga je uopće planirao za nasljednika ili je Pompeja Plotina (zajedno sa Atijanom koji je po Kasiju Dionu bio njen ljubavnik) odigrala ključnu ulogu da Hadrijan postane princeps. Navodno ga je Trajan adoptirao i designirao za nasljednika dok se nalazio na samrtnoj postelji. Međutim pošto su oficijelna Trajanova pisma upućena Senatu bila potpisana ne od Trajana, nego od Plotine (što se nikada ranije nije desilo), pretpostavlja se (i to sa dozom vjerojatnoće) da je Trajan već bio mrtav prije adoptiranja. Kružile su i priče da su Senatu prezentirani falsificirani dokumenti na osnovi kojih je Hadrijan priznat za novog princepsa. Da situacija nije bila baš najčistija, potvrđivale bi i još neke činjenice. Po Kasiju Dionu, Trajan je sumnjao da je njegova bolest posljedica trovanja kojem je bio izložen. Za vrijeme kampanje na istoku od 113. do 117. god. n. e., iako se bio uz Trajana, Hadrijan je praktično se nalazio u sjeni drugih istaknutih

vojskovođa (kao npr. Lucija Kvijeta). Tek kada je dotadašnji namjesnik Sirije prekomandovan u Dakiju, kako bi se pozabavio nemirima i problemima koji su tamo izbili, Hadrijan je dobio legatstvo u Siriji, a samim tim i komandu nad značajnom vojnom silom.

Možda je Trajan pomišljao i na neke druge mogućnosti za nasljednika na princepskoj časti, iz reda svojih glavnih komandanata. Zanimljivo je zato promatrati kako se Hadrijan odmah po preuzimanju princepske vlasti obračunao sa onima koje je izgleda smatrao konkurentima. Na udaru se našao jedan od najboljih Trajanovih zapovjednika maur Lucije Kvijet, koji je prvo bio skinut sa svoje dužnosti. Pošto se Hadrijan zadržao na istoku regulirajući tamošnju situaciju, a zatim je otišao na dunavsku granicu i Dakiju, uprava u Rimu je prepuštena Atijanu, Hadrijanovom čovjeku od povjerenja. Atijan je „otkrio" navodnu zavjeru u koju su kao bila uključena četvorica vodećih senatora (među njima se nalazio i Lucije Kvijet), zatraživši od Senata smrtnu kaznu. U ljeto 118. god. n. e. umoren je Lucije Kvijet kojem je bio ranije obećan konzulat za 118. god. n. e. Maurski general je ostao zapamćen i u jevrejskoj talmudskoj tradiciji, koja kaže da je rimski zapovjednik koji je učinio Jevrejima toliko jada u to vrijeme, bio iznenada pogubljen. Tada su uz Lucija Kvijeta pogubljeni i drugi istaknuti Trajanovi bliski suradnici i na vojnom i na političkom planu kao Gaj Avidije Nigrin (*Caius Avidius Nigrinus*; namjesnik Ahaje, konzul sufekt 110. god. n. e., namjesnik Dakije; on je po optužbi bio glavni organizator zavjere), Kornelije Palma (konzul *ordinarius* 99. god. n. e. i 109. god. n. e.; namjesnik *Hispania Tarraconensis,* namjesnik Sirije, osvajač Petre), Lucije Pubilije Celz (*Lucius Publilius Celsus*; konzul sufekt 102. god. n. e.; konzul *ordinarius* 113. god. n. e.). Među navodnim zavjerenicima su se nalazili i Labrije Maksim, proslavljeni zapovjednik iz dačkih ratova i Bebije Macer, gradski prefekt. Obojica su isto pogubljeni. Hadrijan se tako na samom početku jednom efikasnom čistkom riješio onih koji su bili najbliži suradnici Trajana i tako eliminirao potencijalnu konkurenciju, posebno one pojedince koji su raspolagali sa znatnim ugledom, armijama i provincijama.

Po Kasiju Dionu, Palma i Celz su pogubljeni zbog konspiracije protiv Hadrijana za vrijeme lova, a Nigrin i Kvijet zbog nekih drugih razloga. Senat je navodno donio odluku ne čekajući Hadrijana. Umorstvo istaknutih pojedinaca je poljuljalo popularnost Hadrijana u javnosti. Sam princeps se pravdao da se pogubljenje desilo bez njegovog znanja i u odsustvu, pa je čak pod zakletvom izjavio da on nije naredio njihovu smrt. Krivica je prebačena na Atijana, koji je smjenjen sa položaja. Kako bi pridobio narod Hadrijan je po povratku u Rim poništio dugove koji su bili dužni fisku i erariju, priredio raskošne igre i druge zabave kao i podjelu poklona, a proširio je i alimentacijski fond.

Hadrijan je po dolasku u Rima nastupio i pomirljivije i benevolentnije prema Senatu, kojem se izvinio zbog toga što je prihvatio princepsku vlast aklamacijom istočne armije, a ne čekajući formalnu odluku Senata. On se pravdao teškom situacijom u kojoj se našla Država poslije Trajanove smrti, kada je trebalo žurno reagirati i brzo ustanoviti središnju izvršnu vlast. Hadrijan je pred Senatom položio zakletvu i obavezao se da neće proganjati senatore, niti pogubiti bilo koga bez sudske odluke, te da će takve sudske procese prepustiti Senatu. Zauzvrat je Hadrijan od Senata dobio počasnu titulu oca domovine.

Vanjska politika

Hadrijanove prve odluke kao princepsa su uključivale i napuštanje agresivne Trajanove spoljne i vojne politike. Odustalo se ne samo od davanja podrške marionetskom vladaru u

Ktesifonu, nego se odustalo i od provincija Mesopotamije, Asirije i Jermenije. Hadrijan je vjerojatno smatrao da je širenje imperija rimskog naroda dostiglo kritičnu tačku, i da je potrebno uspostaviti pozicije koje se mogu braniti i granice koje su stabilne. Jermenija je ponovo postala potčinjena «saveznička» kraljevina i tampon zona prema iranskom svijetu, a za njenog kralja je postavljen Parthamaspates, koji je izgubio iranski tron Arsakida i Međurječje. Međutim Parthamaspates je bio uskoro pobijeđen od Parta i pobjegao je Rimljanima. Hadrijan mu je onda kao kompezaciju predao Osroene (u početku kao suvladar, a od 122. god. n. e. kao samostalni vladar). Ubrzo je ipak vraćena domaća dinastija i vladar Osroene je postao Ma'nu VII. bar Ezad. Kraljevina Osroena će ostati i u narednom stoljeću tampon – državica između rimskog i iranskog svijeta. Tako je Hadrijan istočnu granicu ponovo postavio na Eufrat, sa Jermenijom kao spornim područjem.

Kratkoročno gledano, to je bio dobar potez, dok je dugoročno gledano povlaćenje iz novostvorenih istočnih provincija bio loš potez. Iako je održanje tih provincija nesumnjivo zahtijevalo dodatno napinjanje snaga Rimske države i njenih resursa, ipak bi pomicanje granice na kraju doprinijelo historijskoj misiji Rima. Iran se nakon toga ne bi mogao oporaviti, i postepeno bi se gubio u svojim građanskim ratovima i utapljanju u sustav potčinjenih «savezničkih» državica. Rimska država bi dobila nove posjede sa skoro 4000 godina dugom tradicijom razvijene kulture i civilizacije, i nesumnjivo bi apsorbiranjem Međurječja u svoju kulturu i državnu cjelinu mogla samo profitirati na svim poljima. Resursi Međurječja ne samo da bi isplatili utrošena sredstva, nego bi ga višestruko nadmašili. Grčko – rimska kultura Mediterana bi dobila novi stimulans i dodatno bi se približila Indiji, pa i daljoj Kini. Hadrijanovo povlaćenje iz Međurječja je tako bilo u ravni sa drugim greškama režima principata vezano za širenje Države, kao što je Tiberijevo odustajanje da Germanik dovrši pobjedonosni rat u Germaniji i Klaudijevo zaustavljanje Korbulovog prekorajnskog pohoda, kao što je povlaćenje Agrikole iz Britanije i kao što će kasnije biti katastrofalna odluka Komoda da napusti projekt formiranja provincija Markomanije i Sarmarije u Transdanubiji. Rimski duh ima jednu osobenost, a to je da zahtijeva stalno širenje i apsorbiranje. Onoga trenutka kada se taj rimski duh zatvori unutar jednog okvira, on se neumitno degenerira i gubi svježinu, otvorenost i unutarnju snagu, fleksibilnost i energiju. I bez obzira kako se taj okvir utvrdio da bi se zaštitio rimski svijet, propast je neumoljiva, jer ona primarno dolazi iznutra, a ne izvana. Rimski duh jednostavno nije podnosio stalne granice i ograničavanja, to ga je frustriralo i činilo nezadovoljnim.

Hadrijanova vanjska politika se u svome načelu razlikovala od one njegovog prethodnika, pa se u potpunosti odustalo od velikih vojnih poduhvata i širenja rimskog imperija. Nova doktrina se bazirala na miroljubivok koegzistenciji, što je značilo održanje zatečenih granica i sfera utjecaja. U skladu sa takvom doktrinom, preduzimaju se veliki infrastrukturni i građevinski poduhvati poradi utvrđivanja granice, posebno na onim opasnijim dionicama, a i više se preferira diplomatska aktivnost. Ali to nije značilo da se u potpunosti prepustilo defetističkom, pa i kapitulantskom raspoloženju. Hadrijanov režim se posebno brinuo o vojsci, kao ključnom garantu vođenja politike detanta. Vojska se držala u odličnoj borbenoj

gotovosti i obučenosti, i bila je spremna za neželjene događaje. Kako bi se održavao moral i sprečilo da trupe upadnu u monotoniju, i da u njima zavlada bezbrižnost i dokolica Hadrijan je ustanovio intenzivnu rutinu u obuci i spremnosti, a i osobno je vršio inspekciju trupa.

Hadrijan je dosta vremena provodio među vojnicima, i uobičajeno je nosio vojnu odoru i čak je večerao i spavao među vojnicima. Primjerom svoje samodiscipline, odvažnosti i izdržljivosti je pokazivao i uvećavao poštovanje, a samim tim i autoritet među vojnicima. On je bio naredio da obuka i dril budu čak i stroži i teži nego ranije, eliminirao je luksuz među vojnicima, a čak je upotrebljavao i lažne izvještaje o potencijalnoj opasnosti kako bi se održavala stalna borbena gotovost i rutina. U sjevernoj Africi nađen je natpis sa fragmentom iz Hadrijanovog govora, koji je on održao za vrijeme postrojavanja, i u kojemu je on naglasio značaj vojne stege i manevara, koji postrojbe navikavaju na ratno stanje. Hadrijan se pridržavao sintagme „ništa nas ne smije iznenaditi“. Vojsci je posvećivano dosta pažnje, a izlazilo joj se u susret po nekim pitanjima, kao što je ublažavanje odredbe da vojnik ne smije imati familiju, i dozvoljeno je da ga u slučaju da umre bez testamenta i prije časnog otpusta mogu naslijediti biološka djeca. Po Kasiju Dionu metode koje su vojsci ustanovljene u doba Hadrijanove vladavine primjenjivale su se i u njegovo vrijeme.

Pobune i nemiri su bili beskompromisno ugušivani, i nije se dopuštalo ni najmanje ugrožavanje državne sigurnosti. Hadrijan i njegovo okruženje su bili spremni da upotrebe vojsku onog trenutka, kada su smatrali da je to neophodno, i da pritom pokažu snagu. Tako je zamalo izbio novi rat sa Partima, ali je mir održan zahvaljujući pregovorima koji su završeni na zadovoljstvo Rima. Kako to kaže jedan fragmentirani epigrafski spomenik iz Jarrowa (provincija Britanija; datiran u 118/119. god. n. e.) Hadrijanova želja je bila da održi imperiju nedirnutom, što mu je bilo nametnuto kroz božanski nalog.

Hadrijan je osobno posjetio i Dakiju, koju su napadali još uijek nezavisne dačke zajednice i Roksolani. Navodno se on spremao i da napusti Dakiju, ali je od toga odustao radi protivljenja vojskovođa i drugih ljudi iz svoje okoline.

Hadrijanov zid (na latinskom *Vallum Aelium*)

Najpoznatiji infrastrukturni i građevinski poduhvat koji se veže za Hadrijanovo ime je čuveni zid koji je obilježavao sjevernu granicu provincije Britanije. Ova provincija se još od vremena Klaudija nije uspjevala u potpunosti konsolidirati, a otvorene granice su u pravom smislu predstavljale vojno krajište/vojnu krajinu tadašnje Rimske države. Posebno je problematična situacija bila na sjeveru, gdje su živjeli još uvijek samostalni Britanci, koje Rimljani nazivaju Kaledoncima, a kasnije Piktima. Riječ nije o jednom narodu, nego o čitavom skupu zasebnih naroda i politija, koje bi u određenim situacijama i poradi određenih razloga stupale u konfederacije ili saveze.

Pikti (Obojeni ili Tetovirani narod, od (latinskog *pingere* = obojiti, *pictus* =obojen, grčki πυκτίς - slika)[65] je generičko ime kojim Rimljani nazivaju stanovnike Britanije sjeverno od Hadrijanovog zida, odnosno izvan obuhvata rimske vlasti. Ovo ime se koristi tek od kraja IV. st. n. e. (najranije poznato pojavljivanje je u panegiriku Eumenija iz 297. god. n. e. koje pripada kolekciji *XII Panegyrici Latini*), i zamijenilo je raniji naziv

[65] Ime koje su oni koristili je nepoznato, u irskim ranosrednjovjekovnim vrelima ime Cruthin, Cruthini, Cruthni, Cruithni ili Cruithini (moderni irski: Cruithne) se upotrebljava kada se koristi za stanovnike gdje su živjeli Pikti i za one zajednice koje su živjele u istočnom Ulsteru. To ime je etimološki porijeklom iz keltske goidelic varijante *Qritani, što je verzija keltske britonske varijante *Pritani, odakle dolazi i naziv *Britanni*.

Kaledonci, koji za ove zajednice koje žive na prostorima Lowlands i Highlands današnje Škotske koriste izvori iz period I. - III. st. n. e.

Zid se gradio 10 godina od 122.[66] do 132.[67] god. n. e. i bio je dugačak čak 120 km protežući se od Solway Firthina na zapadu do Tynea na istoku. U gradnji su učestvovali i inženjeri i vojnici sve tri tamo stacionirane legije (II., VI., i XX.). Riječ je o najutvrđenijem građevinskom objektu na cjelokupnoj granici rimskog svijeta.

Uz njegove obrambene kule i utvrde nikli su mnogi gradovi kao što su Pons Aelius (Newcastle) i Maglona (Carlisle). Izgrađen je isključivo od kamenih blokova debljine od 2,4 do 3 m i visine od 3,6 do 4,8 m. Imao je 14 ili 17 (zavisno od izvora) utvrda (uključujući i *Vercovicium*/Housesteads), *Banna*/Birdoswald, *Cilurnum*/Chester i danas veoma poznatu Vindolandu)[68] i preko 80 tornjeva, na ključnim mjestima, u kojima su se nalazile vojne ispostave i osmatračnice (kako bi mogli upozoriti na eventualni napad sa sjevera) te jarak 10 metara sjeverno od zida i vojnu cestu cijelom dužinom zida s južne strane. U jednom kratkom periodu, kada se za vrijeme princepsa Antonina Pija granica pomakla na sjever na liniju gdje je izgrađen Antoninov zid, Hadrijanov zid je napušten. Ali kada je to područje izgubljeno uslijed pobune lokalnih zajednica, Hadrijanov zid je ponovo uspostavio svoju graničnu i odbrambenu funkciju, i dugo je označavao sjevernu granicu Rimske države. Kasnije je imao i privrednu ulogu kao jamac stabilnosti i prosperiteta provincije Britanije. Pretpostavlja se da su mnoge njegove kapije služile i kao carinske postaje. Hadrijanov zid je služio i kao moćan simbol koji je reprezentirao rimsku moć Britancima sa obje njegove strane.

Hadrijanov zid je pretrpio ozbiljne napada 180. god. n. e. i posebno između 190. i 197. god. n. e. Zbog toga je popravljen i povećan za vladavine cara Septimija Severa 209. god. n. e. Dok je III. st. n. e. više manje bilo mirnije razdoblje, ozbiljniji napadi Pikta su se desili 296. i 367. god. n. e. Pojedini dijelovi zida su sigurno bili zauzeti do u duboko u V. st. n. e. I pored toga, što je nakon sloma rimske uprave u Britaniji, korišten kao majdan za gradnju čitavog niza objekata, Hadrijanov zid se i do danas sačuvao u kako – takvom obliku. Velike zasluge za njegovu konzervaciju pripadaju Johnu Claytonu (1792. – 1890. god.). Ostaci Hadrijanovog zida su i danas veoma vidljivi na većem dijelu trase kojom se pružao. Još uvijek postoji i pored njega se nalazi tzv. Hadrijanov put (bivša vojna cesta) koji služi posjetiteljima za obilazak zidina. Hadrijanov zid je 1987. god. upisan na UNESCOv popis mjesta svjetske baštine u Europi, a dodatkom granica *Limes Germanicus* (2005. god.) i Antoninovog zida (2008. god.) čini zaštićeni spomenik "Granice Rimskog Carstva". English

[66] Planovi za izgradnju, kao i neki pripremni radovi su vjerojatno započeli još i prije 122. god. n. e, kada je Hadrijan posjetio Britaniju i sigurno došao i na sjevernu granicu kako bi se uvjerio u stanje na tome području.
[67] Glavni dio posla je bio završen već 128. god. n. e.
[68] Službu u utvrdama su uglavnom obnašale auksilijarne trupe od 500 do 1000 vojnika po utvrdi. Legije nisu bile raspoređene neposredno na službi na zidu. Pretpostavlja se da je u ranim fazama postojanja Hadrijanovog zida na njemu službovalo do 10 000 auksilijarnih pješadinaca i konjanika. Oni su vremenom stupali u intenzivne, posebno ženidbene, veze sa lokalnim zajednicama sa obje strane zida, i postupno se integrirajući među njih.

Heritage (institucija zadužena za brigu o kulturno – historijskoj baštini Engleske) ga je opisao kao "najvažniji rimski spomenik u Britaniji", a riječ je i o ubjedljivo najpopularnijem turističkom odredištu u sjevernoj Engleskoj.

Hadrijanov zid

Zakavkazje

Ibersko – gruzijski kralj Farazman II. (ფარსმანი; sin Amazaspa I) je odbio 129. god. n. e. da oda poštovanje Hadrijanu dok je ovaj putovao po istočnim provincijama, pa je potaknuo iransko – sarmatske Alane da napadnu provinciju Kapadokiju i Jermeniju. Alani su bila stočarska zajednica izražene ratničke kulture i naseljavali su veliko stepsko prostranstvo na obje strane rijeke Don i kontrolisali su zemlje od Azovskog do Kaspijskog mora. Kao i ostali narodi na nižem stupnju kulturnog razvitka, nisu poznavali ropstvo mediteranskog grčko – rimskog tipa i umjesto toga su često neotkupljene zarobljenike apsorbirali u svoje zajednice. Kao nomadi, oni su bili pastiri sa velikim stadima stoke i živjeli su u velikim drvenim kolima koje bi vukli volovi. U ratu bi oni bili vrhunski konjanici, a u borbi su koristili i laso i tzv. kontos = „dvoglavo koplje“. Alani su predstavljali značajnu pretnju za Jermeniju i Arsakide. Farazman II. je dozvolio prolaz Alanima kroz njihovu zemlju, a oni su povrijedili i teritoriju Medije i zakavkaskih Albana. Njihov napad je zaustavljen i poklonima koje su dobili od Vologasesa III. (koji je tada kontrolirao sjeverni Iran), ali i od Flavija Arijana, tadašnjeg namjesnika Kapadokije i poznatog historičara i filozofa. Kao historičar Flavije Arijan je dobro znao koje su bile greške Krasa i Marka Antonija za vrijeme njihovih neuspjelih kampanja na istoku, a dobro se pripremio i u obavještajnom smislu pa je upoznao i

uobičajenu taktiku koju su Alani primjenjivali u bitkama, posebno njihov fingirani bijeg. Sa samo jednom legijom i to XV. *Apollinaris* i nekoliko auksilijarnih kohorti (poglavito konjaničkih i streljačkih jedinica) on je u toku 136. god. n. e. izvojevao niz uspjeha u sukobima sa Alanima. Tako su Alani protjerani iz Jermenije, a Arijanove jedinice su nastavile pohod u Zakavkazju. Ovaj sukob je doveo i do saveza Albana i Rimljana, što je dodatno ojačano za vlade Antonija Pija 140. god. n. e.

Ustanak Bar Kohbe, novi jevrejski rat 132. – 135. god. n. e. אבכוכ רב דרמ

I pored Kvijetovog uspješnog obračuna jevrejskim buntovnicima, stanje u Judeji je i nadalje ostalo vrlo rovito. Jevrejski nezadovoljnici su izazivali nemire. Hadrijan je radi toga prekomandovao VI. legiju *Ferrata* iz Primorske Cezareje u Judeju. Uzroci jevrejskog nezadovoljstva sa rimskom upravom uopće nisu rješavani, a jedan potez Hadrijana je poslužio kao povod za izbijanje novog teškog rata. Kada je 130. god. n. e. Hadrijan posjetio Jerusalim i ostatke II. Hrama, on je navodno obećao Jevrejima da će pomoći ponovo izgraditi hram i Jerusalim iz ruševina. Ali uskoro se ispostavilo da on namjerava izgraditi hram posvećen Jupiteru i to na mjestu gdje se nekada prostirao II. Hram. Rabinistička tradicija koja tvrdi da je Hadrijan odustao od obnove II. Hrama radi nagovora Samaritanca je gotovo sigurno izmišljotina. Hadrijan je ustvari konačno odlučio da Jerusalim pretvori u rimsku koloniju pod nazivom Elija Kapitolina/*Aelia Capitolina*. Radovi na izgradnji kolonije i hrama Jupiteru na mjestu nekadašnjeg II. Hrama su započeli 131. god. n. e. kada je pod auspicijama namjesnika Tineja Rufa (*Tineius Rufus*) izvedena ceremonija osnivanja kolonije Elije Kapitoline. Ta neabrahamistička ceremonija je bila uvreda za religijski izratito senzibilne Jevreje. Tenzije su se povečale kada je Hadrijan zabranio obrezivanje dječaka (brit milah). On je kao uvjereni helenofil, smatrao da je obrezivanje obično sakaćenje tijela, i samim tim je to po njemu i drugim istaknutim filohelenima bio rđav običaj. Novi rat je postao neminovan.

Pored hrama Jupitera Kapitolinskog koji je izgrađen na mjestu gdje se nekada nalazio II. Hram, izgrađen je u Eliji Kapitolini i veliki hram posvećen boginji Veneri, na mjestu koje su rani kršćani poštovali kao Isusov grob. Dva stoljeća kasnije je na ovom mjestu Helena, majka Konstantina I. naredila da se hram Venere sruši, a onda je na tom mjestu izgrađena Crkva Svetog Groba.

Vođe jevrejskih nezadovoljnika su pažljivo pristupile planiranju dizanja ustanka, kako bi se izbjegle greške ustanka iz 66. god. n. e., i onoga iz vremena Trajana. U prvom redu to je podrazumijevalo precizno uređen i centraliziran sustav rukovođenja koji bi digao i vodio ustanak. Oružje se skupljalo tako što se kralo iz rimskih vojnih radionica, skladišta i arsenala. Ustanak je izbio 132. god. n. e., pod liderstvom Simona ben Kosibe (אבסוכ ןב ןועמש), koji je uskoro poznato poznatiji kao Simon Bar Kohba (אבכוכ רב ןועמש). Bar Kohba na aramejskom (tada govornom jeziku Jevreja) znači „sin zvijezde“, što je ustvari referenca na jedno starozavjetno proročanstvo o uzdizanju Izraela. To ime mu je dao tada veoma ugledni i utjecajni jevrejski religijski učenjak Rabbi Akiva ben Jozef/Josip/Joseph, koji je pretpostavio da je Simon ustvari dugo očekivani mesija koji je trebao osloboditi Jevreje od strane vlasti. Ustanak, koji je u potpunosti iznenadio Rimljane, se brzo proširo kroz Judeju, izolirajući

rimski garnizon u Eliji Kapitolini. Jevrejski ustanici su se uglavnom poslužili gerilsko – partizanskom taktikom, koja im je donijela znatne uspjehe. Ubrzo je i Jerusalim oslobođen. Jevrejske oblasti su bile oslobođene i proklamirana je obnova Izraela kao samostalne države. Bar Kohba je uzeo titulu Nasi Israel (Poglavar Izraela), a proglašena je era otkupljivanja Izraela. Izdavani su i srebrni i bakarni novci u velikom broju sa odgovarajućim legendama u ime države Izrael.

Očekivala se reakcija Rima i Hadrijan je za komandanta protuustaničkih snaga odredio Seksta Julija Severa (*Sextus Iulius Severus*), kojeg je pozvao čak iz Britanije gdje je bio namjesnik. Određena je velika borbena legijsko – auksilijarna skupina (legije : X. *Fretensis*, VI. *Ferrata*, III. *Gallica*, III. *Cyrenaica*, XXII. *Deiotariana*, X. *Gemina* i detašmani iz još šest legija), koja je bila po brojnosti veća od one koju je na Jevreje 70 godina ranije vodili Vespazijan i Tit. Epigrafski natpisi sugeriraju da je i Hadrijan osobno učestvovao u borbenim akcijama protiv ustanika 133. god. n. e. Julije Sever je bio iskusan zapovjednik i Kasije Dion detaljno opisuje njegovu primjenjivanju taktiku u borbi protiv Izraelaca. On se dosta uspješno prilagodio protivničkoj strategiji, i nije se upuštao u otvorenu borbu, nego je primijenjivao operacije „spržene zemlje“, eliminiranja manjih skupina, uništavanja resursa... Rat se otegao sve do ljeta 135. god. n. e., kada su Rimljani zauzeli Jerusalim/Eliju Kapitolinu. Bar Kohba i ostatak izraelske vojske su se povukli u utvrdu Betar, koju su rimske trupe opkolile i kasnije zauzele uz veliko krvoproliće. Talmud navodi da rimske vlasti punih 17 godina nisu dozvoljavale da sahrane svoje mrtve u Betaru.

Po Kasiju Dionu u ovom ratu je ubijeno 580 000 Jevreja (dok je nebrojeno još umrlo od „gladi, bolesti i vatre“), dok je 50 utvrđenih gradova i 985 sela razoreno. Po istom historičaru skoro cijela Judeja je bila pusta, Solomonov grob je uništen u komadiće, a mnogi vukovi i hijene su zauzeli judejske gradove. I gubici Rimljana bili izrazito veliki. Gubici oružanih snaga Države su bili toliki da je možda za vrijeme ovog rata XXII. legija *Deiotariana* bila uništena i nikada više obnovljena. Činjenično stanje o velikim gubitcima Rimske države u ratu sa Izraelom možda na najbolji način ilustrira to da je Hadrijan u pismu Senatu izostavio uobičajenu frazu u uvodu teksta „Ako ste vi i vaša djeca zdravo, to je dobro. Ja i legije smo dobro“.

Ustanak i privremena obnova Izraela su doprinijeli tome da kod Hadrijana sazri uvjerenje da se samo suzbijanjem judaizma može zaustaviti kontinuirano buntovništvo Jevreja. Zato su zabranjeni zakoni Tore i hebrejski kalendar, pogubljivani su judaistički učenjaci, sveti spisi su javno spaljeni na Brdu Hramu. U bivšem hramovnom svetištu, postavljene su dvije statue i to Jupitera i samoga princepsa. U nastojanju da se što je moguće više izbriše povezivanje sa judejskim i izraelskim imenom, ukinuto je to nazivlje za područje drevnog Kaanana, i uvedeno novo ime→ Palestina (odnosno oficijelno *Syria Palaestina*). palestinsko ime potiće od izvornog naziva za Filistejce koji su bili drevni neprijatelji Jevreja/Izraelaca, i koji su se bili naselili u jugozapadnom Kaananu, na širem potezu od tadašnje i današnje Gaze. Problem odnosa Izraela i Palestine je do danas ostao prisutan. Jerusalim je formiran kao kolonija Elija

Kapitolina i trebao je da postane uobičajeni grčko – rimski grad, a jevrejski identitet je trebao biti izbrisan. Ova zabrana je ostala na snazi sve do IV. st. n. e., kada je Konstantin I. dozvolio Jevrejima da žale svoje tragedije na dan Tisha B'Av na Zapadnom zidu u Eliji Kapitolini. Naziv Elija se sačuvao i ranoislamskom imenu za Jerusalim → Iliyā' (إلياء). I pored Hadrijanovih nastojanja i višestoljetnog postojanja Elije Kapitoline, pokušaj romanizacije, pa i desakralizacije Jerusalima na kraju ipak nije uspio. I do danas oko prava dominacije nad njegovom svetosti se vode borbe, koje su odnijele nebrojeno mnogo života i prouzrokovale neviđenu patnju i užas.

Hadrijan ubija Jevreja. Merseyside county museums. Liverpul.

Po rabinističkoj tradiciji Deset mučenika Rimljani su pogubili deset vodećih članova Sanhedrina, uključujući i vrhovnog svećenika Rabbi Ishmaela i ranije spomenutog Akivu. Ista tradicija opisuje i vrlo okrutno mučenje (koje je bilo strašnije i od mediavelnih tehnika uništavanja čovjekovog tijela) kojem su neki od njih bili izloženi. Kada jevrejska vrela spominju Hadrijana, uvijek mu dodaju i epitaf „neka njegove kosti budu slomljene“, što se npr. nikada nije primijenilo na Vespazijana ili Tita.

Hadrijanova smrt 138. god. n. e., smanjila je u velikoj mjeri odlučnost države da se obračuna sa judaizmom koji je tako uspio preživjeti. Rabinistički judaizam je sada postao okosnica jevrejstva, koje se grupiralo oko sinagoga u dijaspori. Otada Jevreji više nisu većina stanovništva u Kaananu, odnosno područje nekadašnjih Izraela i Judeje, a centri su pomjereni na dijasporu.

Može se sa pravom reči da slom kratkotrajne države Izrael 135. god. n. e. predstavlja završetak procesa jevrejskog iseljavanja i formiranja dijaspore. U Kaananu se jevrejski religijski i nacionalni identitet još neko vrijeme održavao snažnije u Galileji. Naravno to ne znači da su Jevreji potpuno nestali iz Judeje, njihove zajednice su se i tamo očuvale i kontinuirano nastavile da žive i u narednim stoljećima. Ustanak je doprinio i da se ideje mesijanizma napuste (Bar Kohba je označen kao lažni mesija) i da se vodstvo prepusti rabinima i njihovim tumačenjima koja su se vremenom sve više konzervirala i zatvarala u tradicijske okvire (naravno onako kako su ih sami rabini shvatali i prezentirali). Palica mesijanizma će sa judaizma preći na njegove dvije mlađe abrahamističke posestrime i to prvo na kršćanstvo, a zatim i na islam. Inače je kratkotrajna obnova Izraela i proglašenje Bar Kohbe za mesiju produbilo je provaliju između kršćana i Jevreja, a sa tim ratom je i nestala judeokršćanska sekta (koja je još uvijek bila prisutna u Judeji i Galileji). Zanimljivo je da episkopi Jerusalima do ustanka nose jevrejska imena, a nakon 135. god. n. e. episkopi Elije Kapitoline grčka imena, što jasno ukazuje na konačni raskid sa judaizmom i nestanak judeokršćana kao neke prelazne forme.

Ustanak Bar Kohbe je tako imao mnogo traumatičnije iskustvo po Jevreje, nego što je to bio slučaj sa ustankom iz 66. god. n. e. U postrabinističkoj fazi jevrejskog cionističkog nacionalnog i religijskog buđenja, ustanak Bar Kohbe i obnova države Izrael su postali simbol otpora i nadahnuća. Tako je prvi premijer moderne države Izrael David Ben Gurion uzeo svoje hebrejsko ime od jednog od glavnih zapovjednika Bar Kohbine izraelske vojske.

U vrtića današnjeg Izraela uči se popularna pjesma koja ima refren : „Bar Kohba je bio heroj, on se borio za slobodu" i u kojoj se govori o Bar Kohbi.

Najbolji izvori za Bar Kohbin rat su Kasije Dion i Elije Spartijan (*Aelius Spartianus*) koji je napisao životopis Hadrijana u *Historia Augusta*, te čuvena Pećina pisama (odnosno arhiva jevrejke Babathe) u zoni Mrtvog mora, gdje su pronađena pisma pisana osobno od Bar Kohbe i njegovih sljedbenika. Babatha se sa članovima svoje porodice, vjerotno bježeći pred neprijateljskim vojnicima, sklonila u tu pećinu noseći sa sobom pisanu arhivu i druge dragocjenosti. Sudeći da je u blizini pronađeno 20 skeleta, oni se ipak nisu uspjeli spasiti.

Javna uprava, *edictum perpetuum,* financije

Hadrijan je bio vrlo odgovoran i pedantan princeps, koji se smatrao prvim dužnosnikom Države i kao takav je bio posvećen funkcionalnoj, pravednoj i dobroj upravi. Kako bi se dobila efikasna središnja uprava, uvedena je kao stalna institucija→ principsov savjet (*consilium principis*) u koji su ulazili ugledni političari i pravnici, kao npr. Juventije Celz (*Publius Iuventius Celsus Titus Aufidius Hoenius Severianus*; konzul sufekt 115. god. n. e. i konzul *ordinarius* 129. god. n. e.), Salvije Julijan (*Lucius Octavius Cornelius Publius Salvius Julianus Aemilianus*;), Neratije Prisk i drugi ugledni senatori i vitezovi.

Principsov savjet je postojao još iz vremena Augusta, ali to je bila ad – hoc skupina, neoficijelne forme. Sa Hadrijanom to postaje neka vrsta izvršne i savjetodavne institucije u koju su pored senatora, istaknutih pravnika mogli biti uključeni i vitezovi. Članovi savjeta su dobijali i financijsku nadoknadu (*solarium*). Članovi tog savjeta slobodno su izražavali svoje mišljenje, koje je car prihvaćao ili odbijao, ovisno o svojoj volji.

Posebna pažnja je posvećena reguliranju pravno – zakonskog sustava i odnosa, odnosno kodificiranju rimskog prava koje se uslijed stalne produkcije zakona prilično usložnilo. Osnova te kodifikacije bili su edikti principsa i senatske odluke, te obimna normativna regulativa kao ostatak republikanske prakse koja je dopuštala magistratima da izdaju edikte (*ius edicendi*). Hadrijan je izdao i Vječiti edikt (*Edictum perpetuum*), koji su magistrati primjenjivali ali ne bi ga smjeli mijenjati. Jedini koji je mogao dopunjavati Vječiti edikt je bio princeps. Vječiti edikt se objavljivao godišnje.

Pretorski edikt (*edictum praetoris*) je u rimskom pravu označavao javnu deklaraciju kojom bi gradski pretor (*praetor urbanus*) na početku svog jednogodišnjeg mandata objavljivao osnovna načela pravne prakse, odnosno primjenjivanja rimskih zakona. On je u većini slučajeva predstavljao običnu formalnost, s obzirom da su pretori često bili političari bez nekog značajnijeg pravnog obrazovanja i pravničkog iskustva; u pravilu bi njihovi ukazi predstavljali tek potvrdu ukaza svog prethodnika. U nekim slučajevima bi se pretori prije objavljivanja ukaza konzultirali sa vodećim rimskim pravnicima, odnosno pružali su prilike za uvođenje određenih inovacija. U pojedinim slučajevima, ako bi pretori bili bolji juristi dolazilo bi do značajnijih dotjerivanja i promjena. Tako je pretorski ediks sa vremenom dobivao sve veći sadržaj, odnosno značaj kao izvor prava, a njegovi komentari kao važan izvor rimske jurisprudencije. Hadrijan je 129. god. n. e. odredio Salvija Julijana da dovede u red, revidira i kodificira dotadašnje pretorske edikte (zadržavajući ono što je zadržalo smisao postojanja, a izbacujući arhaične i nepotrebne odredbe), nakon čega su oni postali permanentni, odnosno novi ih pretori više nisu mogli mijenjati. Otada se ovaj edikt (u koji su skupljeni revidirani edikti gradsko prefekta i peregrinskog prefekta) nazivao stalnim ediktom (*edictum perpetuum*). Po sličnom obrascu je donesen i edikt kurulnih edila. Prvi dio edikta odnosio se na sudski postupak pred magistratom, drugi – formulâ i parnicâ, dok je treći dio sadržavao propise o sudskim odlukama i njihovom izvršavanju.

Salvije Julijan (živio cc. 110. – cc. 170. god. n. e.) je spadao u red najvećih pravnika u historiji. Ovaj dugovječni pravnik i dužnosnik, rodom iz jednog sela kod grada Hadrumentuma (danas Sousse u Tunisu) je bio aktivan za vrijeme trojice principsa (Hadrijana, Antonina Pija i Marka Aurelija). On je bio učenik Javolena Priska, jednog vrsnog pravnog stručnjaka i voditelja sabinijanske škole pravne teorije. Priska je na položaju voditelja sabinijanske škole (zajedno sa Aburnom Valensom/*Aburnus Valens* i Tuskijanom/*Tuscianus*) zamijenio Salvije Julijan, koji je brzo napredovao kroz *cursus honorum* i služio je kao i član princepsovog savjeta te bio konzul 148. god. n. e. Salvije Julijan je obnašao i čitav niz drugih dužnosničkih i namjesničkih dužnosti. Uz Vječiti edikt, koji je najvećim dijelom njegovo djelo, Salvije Julijan je napisao Digeste (u 90 knjiga), sustavni rad iz pravne teorije koji je višestruko citiran od kasnijih rimskih, romejskih, mediavelnih (na latinskom zapadu) i modernih pravnika. Poznato je da je Salvije Julijan takođe pisao i komentare o radovima o dva ranija pravnika i to Urseja Feliksa (*Urseius Felix*) u 4 knjige i Minicija (*Minicius*) u 6 knjiga, te knjižicu *De ambiguitatibus*. Njegove bliske kolege su bili juristi *Sextus Pomponius* i *Sextus Caecilius Africanus*, inače Julijanov učenik. Bio je vrlo uvažavan od princepsa, pa ga tako Marko Aurelije naziva *amicus noster*.

Drugi istaknuti pravnik i teoretičar ovoga doba je bio Juventije Celz, rodom iz sjeverne Italije. On je isto obnašao niz javnih dužnosti uključenih u sustav *cursus honorum*. On je bio i namjesnik Trakije i prokonzul Azije. On je naslijedio svoga oca (isto pravnika) u prokulijanskoj školi, a bio je kao i Salvije Julijan član princepsovog savjeta. Njegovo glavno djelo su XXXIX *libri digestorum*. On je ostavio za sobom niz pravnih izreka kojima se jezgrovito objašnjava suština prava kao što su : *Ius est ars boni et aequi* (pravo je umijeće dobrog i pravičnog)*; Scire leges non hoc est verba earum tenere, sed vim ac potestatem* (poznavanje zakona ne znači poznavanje njihovih riječi, nego njihovih namjera i svrhe); *Incivile est, nisi tota lege perspecta, una aliqua particula eius proposita iudicare vel respondere* (nije vještina da sudite ili savjetujete na temelju isječka zakona, ne uzimajući u obzir zakon u cjelini). Postoji anegdota koja govori o njemu kao o čoveku oštrog jezika. Naime, na pitanje jedne stranke odgovorio je: Ili ne razumijem što me pitaš, ili je tvoje pitanje vrlo glupo. Otada se oštar odgovor često naziva *responsum Celsianum*, a glupo pitanje *responsa Domitiana* (pošto se ovaj koji je postavio pitanje zvao Domicijan). Izgleda da je postojalo određeno rivalstvo između Julijana i Celza, jer jedan drugog ne citiraju u svojim djelima.

Kako bi se povećao autoritet državnih službi, na njihovo čelo su umjesto oslobođenika, postavljani vitezovi. Posebno se pazilo na javne financije, a kontrola potrošnje je vršena svake pete godine. I pored trošenja na javne građevine i javnu infrastrukturu, nije dolazilo do deficita. Tako i nije dolazilo do konfisciranja imovine od privatnika. Imenovani su službenici da upravljaju javnom blagajnom (*advocati fisci*), a radikalno je smanjen *aurum coronarium*, novac koji su plaćale Italija i provincije novom princepsu. Javnim posjedima su upravljali prokuratori, a oni su davani i u zakup konduktorima, koji su ih opet davali u zakup kolonima. Riješen je i problem zemlje koja je ostajala bez vlasnika i samim tim bila nekultivirana (*subseciva*). Tu je zemlju svako mogao prisvojiti, pod uvjetom da redovito plaća poreze i druge doprinose. Pod Hadrijanom velika je pažnja posvećena i agrarnom pitanju. Pod njegovom vlašću rimska uprava pokušala je regulirati odnose između zakupaca koji žive na carskim zemljištima i administrativnog osoblja dotičnih imanja.

Trajan je jednoga oca, koji je svoga sina zlostavljao, prisilio da sina emancipira (da ga otpusti od očeve vlasti). Hadrijan je jednog oca kaznio progonstvom na otok zato što je u lovu ubio svoga sina, makar je ovaj bio kriv jer je osramotio očev drugi brak. Ove odluke pokazuju da je za vrijeme Antonina konačno došlo i do formaliziranja devalvacije (ali ne i ukidanja) *patria potestas*, jer su se očevi kažnjavali ako bi koristili ovo pravo. Emancipacija je još od Kasne Republike napredovala i uporedo sa društveno – ekonomskim, političkim i kulturološkim promjenama se transformirala. U antoninijansko doba ona ona više nema ono isto suštinsko značenje kao npr. za vrijeme Rane i Srednje Republike. Emancipacija se nekada primjenjivala kao kazna, jer je iako blaža od

smrti i ropstva ipak bila dosta teška. Prekidanjem veza sa familijom emancipirana osoba nije bila samo isključena iz nje, nego je bila po automatizmu i razbaštinjena. Ranije su samo osobe vezane unutar određene *patria potestas* imale pravo na nasljeđivanje ako nije bilo testamenta, odnosno one su smatrane prirodnim nasljednicima. U antoninijansko doba, emancipacija je prednost. Zahvaljujući pretorskom zakonu o posjedovanju dobara (*bonorum possessio*), uvedenom početkom principata, emancipirana osoba je dobila pravo da stječe dobra i njima upravlja, a da pritom nije izgubilo pravo da naslijedi očev imetak. Sve dok je emancipacija bila kazna, očevi su se nerado primjenjivali, a čim je za njihovu djecu postala prednost, počeli su se primjenjivati redovito. Konačno je jedna senatska odluka iz III. st. n. e. „očinsku vlast" poistovjetila sa smjernom privrženošću →*patria potestas in pietate debet, non atrocitate consistere.* Ali sada je napravljena krucijalna greška. Umjesto da se nađe srednji, umjereni put, kada je i formalno derogirana starinska strogost i disciplina izražena u „očinskoj vlasti", otišlo se u drugu krajnost. To je posebno bilo izraženo kod elite, u kojoj je zavladala moda pretjerane popustljivosti, pa je njihovoj djeci pružano sve što zažele čime su ih ustvari „iskvarili", „razmazili" i učinili nepripremljenim za odgovorni način života. Postoji čitav niz anegdota koja opisuju takvu raspusnu i rasipničku djecu. Tako Plinije Mlađi piše → „Otac se naljutio na sina zbog njegove rasipnosti.... Kad je mladić izišao, rekoh ocu : Pa dobro, zar ti nikada nisi učinio nešto zbog čega bi zaslužio prijekor svog oca." Plinije Mlađi, koji nije imao djece ni u jednom braku, savjetuje svoje prijatelje da sinovima daju slobodu u ponašanju i postupcima, kako bi i on učinio da ih ima, jer je tako uobičajeno i priliči „dobro odgojenim ljudima". Poznati advokat Regul, suparnik Plinija Mlađeg, je svome sinu ispunjavao sve želje i nabavljao mu sve skupe zanimacije. Ali čim mu je umrla žena, od čijeg je golemog imanja i kupovao darove, Regul je požurio emancipirati sina kako bi ovaj na sebe prenio majčin imetak, nepromišljeno ga rasipati i napokon ga, pri kraju života koji je luda raskalašenost morala skratiti, ostaviti ocu. Marcijal prenosi priču i o sinu rasipniku Filomusu.

Privatni život Hadrijana

Hadrijan je bio oženjen sa Vibijom Sabinom (*Vibia Sabina*), koja je bila njegova daljna rodica. Sabina je bila kćerka konzulara Lucija Vibija Sabina (*Lucius Vibius Sabinus*) i Salonine Matidije (*Salonina Matidia*) koja je bila kćerka bogatog pretora Gaja Salonija Matidija Patruina (*Caius Salonius Matidius Patruinus*) i Ulpije Marcijane, starije sestre Trajana. Na zahtjev Pompeje Plotine, Hadrijan je oženio Sabinu 100. god. n. e. Taj brak je forsirala u Matidija. Međutim, brak Hadrijana i Sabine, koja je bila jaka i nezavisna osobnost, je bio nesretan. Oni nisu imali djece, a navodno je Sabina jednom napomenula da je poduzela korake da ona nikada ne može imati djecu sa Hadrijanom, jer bi ona ugrozila ljudsku vrstu. Izgleda da je Sabina imala i aferu sa historičarem i državnim sekretarom Svetonijem, što je dovelo potonjeg u nemilost Hadrijana. I pored loših odnosa, Sabini je 128. god. n. e. dodijeljen i počasni naziv Augusta. Sabina je umrla 136. ili početkom 137. god. n. e. i Hadrijan se potrudio da se ona deificira.

Salonina Matidija (živjela 4. VII. 68. – 23. XII. 119. god. n. e.) je od Trajana bila tretirana kao njegovo dijete. Ona je često putovala sa svojim ujakom i pomagala mu je čak i u donošenju pojedinih odlika. Kao i njena majka (sa kojom je Trajan imao vrlo prisan bratski odnos) ona je bila počašćena mnogim spomenicima i natpisima. Dobila je i počasni naziv Augusta 29. VIII. 112. god. n. e., a nakon smrti deificirana je i dobila je hram i oltar u Rimu. Primjeri Plotine, Ulpije Marcijane, Salonine Matidije, Sabine i kasnije Faustine Starije i Faustine Mlađe na ilustrativan način pokazuje značenje obrazovanih, snažnih ženskih osobnosti za vrijeme „dinastije" Antonina. One nisu bile samo siva eminencija svojih muževa i rođaka, nego su aktivno učestvovale u državnim i javnim poslovima, bile su utjecajne i ugledne.

Jedan od bitnijih problema u odnosima Hadrijana i Sabine bila je i njegova otvorena homoseksualnost. Prilikom putovanja provincijom Bitinijom, Hadrijan je upoznao mladića Antinoja (*Antinous*), sa kojim je stupio u vrlo strastvenu ljubavnu vezu. Otada je on putovao sa Hadrijanom. Dok su plovili Nilom 130. god. n. e., Antinoj se doživio nesreću i umro je. Hadrijan je po *Historia Augusta* „za njim plakao kao žena". Duboko potresen, Hadrijan je na mjestu na kojem se Antinoj udavio osnovao grad Antinopolis. Po *Historia Augusta*, Grci su po Hadrijanovoj želji posvetili Antinoja kao boga, i njegov kult je postao raširen po heleniziranom Istoku. Skulpture, biste, kameje Antinoja su vrlo česte i na njima je on uvijek prikazan kao lijep mladić, a njegov lik se pojavljuje i na novcu. Hadrijan je na prilično rastrošan, pomalo degutantan način, pokazivao preveliku žal za Antinojem.

Hadrijan je pisao poeziju i na latinskom i na grčkom, a napisao je i autobiografiju u kojoj je nastojao da pobije određene glasine i objasni neke svoje akcije. On je bio i pasionirani lovac, a čak je i osnovao grad u spomen medvjedice koju je ubio. Po Kasiju Dionu Hadrijan je bio prijatna osoba koja je posjedovala izvjestan šarm. Kasije Dion daje i niz primjera koji govore o njegovoj pristupačnosti i izostanku arogancije u ophođenju sa potčinjenim službenicima i običnim građanima. Isti historičar u korist toga da je Hadrijan znao cijeniti dostojanstvo i snalažljivost u svrhu općeg cilja, navodi primjer njegovog glasnika koji se vješto ponio prema svetinji koja je u Koloseumu prilikom gladijatorskih borbi zahtijevala nešto. On je nesumnjivo posjedovao autoritet i bilo je dovoljno samo jedno princepsovo pismo da se u Aleksandriji zaustave protesti. Međutim, Hadrijan je znao biti i intelektualna koketa, pa i sujetan i ljubomoran u pitanju intelektualnih poslova i umjetnosti. Ironija i duhovitost, koje je istako njegov biograf, miješale su se kod njega sa ohološću. To se primjećivalo na primjeru odnosa prema tada čuvenim sofistima Favorinu iz Galije i Dioniziju iz Miletau. Već je ranije rečeno da je on odgovoran i za pogubljenje arhitekte Apolodora. Okružen znanstvenicima, umjetnicima i drugim intelektualcima Hadrijan je nastojao biti najbolji među njima, i nije bez osnova jedan od njegovih suvremenika primijetio da su ljudi, htjeli ne htjeli, morali najobrazovanijim priznati onoga koji je zapovijedao nad trideset legija.

Hadrijan je bio čovjek kome su bile strane stare tradicije. On je nastojao svojoj vladavini dati kozmopolitsko značenje značajku. Nije slučajnost što je u grčkim područjima uzimao epitete svojstvene najvišim grčkim božanstvima (Olimpijski, Osloboditelj i dr.). Jedan od suvremenika kaže da je Hadrijana poštovao i bojao ga se, kao kakvog strašnog božanstva, ali da ga nije volio...

Kulturni i umjetnički doprinos Hadrijana i Filohelenizam

Hadrijan je bio osoba istančanog estetskog osjećaja, sklon umjetnosti i kulturi. Pisao je stihove, bavio se kiparstvom i slikanjem. On je uvodio i nove modne trendove. Tako je on ponovo uveo nošenje njegovane brade i brižljivo uređene frizure za muškarce. Osobno je razrađivao arhitektonske oblike, a njegova vila u Tiburu (danas Tivoli) spada u sam vrh estetskog građevinskog i pejsažnog projektiranja u ljudskoj historiji. U samome Gradu je od Agripe originalno izgrađeni Panteon, koji je ranije bio izgorio, ponovo izgrađen.

Monumentalna građevina Panteona spada u red najbolje sačuvanih građevina iz klasične historije, i bila je inspiracija za mnoge arhitekte renesanse i baroka. Hadrijan je dao da se grade biblioteke, akvadukti, kupatila i pozorišta. U Rimu je izgrađen i auditorijum nazvan *Athenaeum*,gdje su retoričari održavali govore, a pjesnici recitovali.

Hadrijanova vila u Tivoliju je veliki kompleks od preko 30 građevina koji zauzima oko 1 km², većinom još neotkriven. U njoj su zastupljeni svi tadašnji stilovi, u čemu se očitovao njegov eklekticizam, svojstven mnogim ljudima toga vremena. Kompleks sadržava palaču, nekoliko termi, kazalište, hramove, knjižnice, državničke prostorije i odaje za dvorjane, pretorijansku gardu i robove. Vila je bila najveći primjer rimskog aleksandrijskog vrta kojemu je namjera bila da predstavi sveti krajolik. Tako vila sažima utjecaje drugih kultura, prije svega Grčke i Egipta. Jedan od najbolje očuvanih dijelova vile je bazen Kanopus (*Canopus*, ime po egipatskom gradu u kojemu je bio hram posvećen Serapisu – Serapeum) i vještačka špilja (*Serapeum*). Veoma zanimljiva struktura u vili je „Morski teatar" koji se sastoji od od okruglog trijema (portika) sa stupovima koji nose bačvasti svod, dok je iznutra polu-prstenasti bazen s otokom u sredini koji je nekada bio povezan s trijemom s dva pokretna mosta. Na otoku se nalazi mala rimska kuća (*domus*) s atrijem, knjižnicom, triklinij (*triclinium*) i malo kupatilo. „Morski teatar" je vjerojatno služio kao mjesto na koje se princeps povlaćio da bi se odmorio i opustio nakon napornih poslova.

Glavni dio Panteona predstavlja rotonda, koja se završava ogromnom kupolom kroz koju prodire svjetlost u unutrašnjost hrama, koja zadivljuje jednostavnošću i veličinom obrade, harmoničnim rasporedom dijelova i mirnoćom čitave atmosfere. Kupola Panteona napravljena je od jednog dijela promjera 43.5 m. i to je najveća kupola ikad izgrađena upotrebom zidne konstrukcije. Za usporedbu kupola Aja Sofije u Istanbulu ima pomjer od 31 metra. Unutrašnje lice kupole Panteona podjeljeno je na pet reda šilaka, koncentrični kesoni koji završavaju u glatkom prstenu. Okulus ima promjer od 8,9 m. Vanjsko lice kupole je ukrašeno pomoću sedam prstenova stepenica, ali samo najviši dio je vidljiv. Proporcije ove zgrade su uzorne: cilindar i kupola imaju isti promjer što je u skladu s Arhimedovom simetrijom. U određenom pogledu Panteon, koji je bolje sačuvan od drugih rimskih građevina, predstavlja uzor završenog arhitektonskog objekta.

Unutrašnjost Panteona.

Hadrijan je u historiografiji najviše ostao zapamćen kao ljubitelj grčke kulture i umjetnosti. On je odlično poznavao grčku književnost. Svoja filohelenska osjećanja Hadrijan je prilikom boravaka u grčko – egejskom prostoru formirao neku vrstu provincijske skupštine koja se nazivala *Panhellenion* ili *Panhellenium.* Hadrijan, koji se oduševljavao drevnom i slavnom grčkom prošlošću, je želio da preko ove skupštine oživi taj duh iz snažnog V. st. p. n. e., sa Atenom u središtu. *Panhellenion* je okupljao polise balkanske Grčke, egejskih otoka i Jonije, i preko natpisa poznate su sljedeće članice : Atena, Megara, Sparta, Halkidas, Argos, *Acraephiae*, Epidaurus, *Amphicleia, Methana*, Korint, *Hypata*, *Demetrias*, Tesalonika/Solun, Magnesia na Meandru, *Eumeneia* kao i gradovi na Kreti. Ova panhelenska zajednica je uglavnom imala religijska ovlaštenja, a sjedište skupštine se nalazilo u novom Zeusovom hramu u Ateni. U Ateni su 137. god. n. e. održane i panhelenske igre. Međutim, zbog međusobnih unutarnjih odnosa članica, panhelenska zajednica nije uspjela zaživjeti i postati djelotvorni faktor, nakon Hadrijanove smrti. Bez obzira na neuspjeh da panhelenska zajednica dugoročno postane djelotvorna, zahvaljujući Hadrijanovom promicanju grčko – balkanskih i egejskih polisa, došlo je do novog buđenja ovog već stoljećima pomalo uspavanog područja. Grčka kultura, jezik i tradicije su doživjele renesansu. Hadrijan je dao da se samo u Ateni podigne čitav niz novih zgrada i objekata, kao što su biblioteka, gimnazium, akvadukt (koji je još u upotrebi), nekoliko hramova i svetiša, most a financirao je i dovršenje radova na hramu Olimpijskog Zeusa.

1.

2.

1.Sestercij (datacija cc 134. – 138. god. n. e.) Hadrijana. Na reversu se nalazi prikaz Hadrijana koji podiže Ahaju. Natpis govori : RESTITVTORI ACHAIAE. 2. Novčić sa Hadrijanovim likom (datacija cc 134. – 138. god. n. e.) koji na reversu slavi provinciju Egipat, prikazanu kao djevojku koja sjedi *lectus triclinaris*, i oko nje su simboli Egipta. Oznaka SC znači da je Senat dao da se novac izradi (*senatus consultum*).

Poznati govornik i osoba enormnog bogatstva Herod Atički je isto bio tada čuveni filantrop i patron i zahvaljujući njegovom financiranju su izgrađeni u Ateni stadium i Odeon, u Korintu teatar, u Delfima stadium, u Termopilima kupatila, u italijanskom *Canusiumu* akvadukt, kao i gradu *Alexandria Troas*, *nymphaeum*/nimfeum (monumentalna fontana) u Olimpiji.

Hadrijan je bio poznavatelj filozofije, uključući i radove Epikteta, Heliodora i Favorina. Po utjecajem humanističkih tendencija, Hadrijan je ublažio instituciju ropstva, tako što je poboljšao položaj robova i zabranio njihovo mučenje. Njegov životopisac govori da je on pozvao na odgovornost jednu uglednu Rimljanku zbog okrutnog postupanja prema robovima. Vođen univerzalističkim shvatanjima Hadrijan je provodio i politiku dodjele rimskog građanstva, i za njegove vladavine mnogi peregrini su postali rimski građani.

Druga sofistika

Preporođeni duh grčkog svijeta, koji je već započeo sa Neronovim povlađivanjem balkanskoj Grčkoj pri kraju njegove vladavine, a doživio vrhunac za vrijeme Hadrijana je proizveo i novi zalet književnosti, uključujući i retoriku i obrazovanje na grčkom jeziku. Ti pisci koji su djelovali od vladavine Nerona do oko 230. god. n. e. i koji su opisani u Filostratovim „Životima sofista“ pojmovno se određuju kao Druga sofistika. Za grčku književnost ovog vremena karakterističan je povratak starim atičkim uzorima u području govorništva. Govornici su skupljali auditorij, da bi pred njim pokazali svoje retoričko umijeće. Govori su obrađivali najrazličitije teme, ali je govornik najčešće nastojao poučavati svoje slušatelje.

Druga sofistika je ustvari svoje korijene imala u ranijim razdobljima, a nastavila se u V. st. n. e. u romejskoj varijanti. Najpoznatiji autori Druge sofistike su već spomenuti Dion Hrizostom, Polemon iz Laodikeje (*Marcus Antonius Polemon*; Μάρκος Αντώνιος Πολέμων; živio cc 90. - 144. god. n. e.), Herod Atički (*Lucius Vibullius Hipparchus Tiberius Claudius Atticus Herodes;* Ἡρῴδης ὁ Ἀττικός, živio 101. - 177. god. n. e.), Elije Aristid, Lukijan iz Samostate, Filostratus (*Lucius Flavius Philostratus*; Φλάβιος Φιλόστρατος; živio cc 170./172. - 247./250. god. n. e.)[69], a nekada se u ovaj skup uvrštava i Plutarh. Oni su bili

[69] Filostratus je vjerojatno rođen na Lemnosu, studirao i poučavao u Ateni i na kraju se nastanio u Rimu gdje je postao predstavnik užeg kruga učenjaka sa kojima se okružila i družila Julija Domna, supruga principsa Septimija Severa (vl. 193. – 211. god. n. e.). Filostrat je napisao najmanje pet djela i to : 1. Τὰ ἐς τὸν Τυανέα Ἀπολλώνιον („Život Apolonija

prijatelji, učitelji, savjetnici principsa od Hadrijana do zaključno sa Markom Aurelijem, a obnašali su i sekretarske službe i državničke dužnosti. To je značilo da su mnogi od njih bili istaknuti državni, provincijski i lokalni djelatnici i funkcioneri i osobe veoma aktivne u tadašnjem javnom životu. Oni su se isticali i kao zadužbinari i dobročinitelji. U filozofiji tog vremena sukobljavali su se različiti smjerovi kao i u prethodno doba.[70]

Zahvaljujući Drugoj sofistici i tome novom preporodu grčko – helenističke kulture, došlo je i do kopiranja statua i bareljefa starije sa „ledenom elegancijom“ tipično za stariju grčku umjetnost. Kopije su u velikoj mjeri doprinijele da se sačuva do danas oblik mnogih grčko – helenističkih skulptura. Sam literarni ukus kretao se isto prema književnim formama klasičnog grčkog doba V. i IV. st. p. n. e.

Za vrijeme Druge sofistike ponovo je postajalo popularno studiranje u grčko – egejskim gradovima kod poznatih i uglednih oratora i filozofa. U oratorstvu i u Drugoj sofistici je postojala stilska podjela na aticizam i azijanizam (koji se nekada naziva i jonijskim ili efeškim). Postojala su tri glavna središta Druge sofistike istočno od Rima i to su Efez, Smirna i Atena.

Hadrijanova putovanja

Znatiželjna priroda Hadrijana doprinijela da on, od svih rimskih principsa, bude onaj koji je najviše putovao. Inače je Hadrijan volio putovati i prije nego što je postao princeps. Hadrijan je želio osobno upoznati carstvo kojim je vladao kao princeps.

U određenoj mjeri Hadrijan je nastojao zadovoljiti osobnu radoznalost. On se penjao na Etnu, posjetio grobove heroja kod Iliona, bio na Pompejevom grobu u Peluziju (Egipat) koji je dao obnoviti.

Ali prilikom tih posjeta Hadrijan nije samo obilazio znamenitosti, niti upijao kulturne tradicije zemalja koje je posjetio, nego je i vršio detaljne inspekcije armija, ispravljao nedostatke u upravi, rješavao probleme zemalja kojima je prolazio, vršio sudske dužnosti, primao deputacije i delegacije, donosio zakonske edikte, dijelio rimsko građanstvo i osnivao municipije, kolonije i respublike (između ostalog *Viminacium*/danas Kostolac, *Aquincum*/danas Budim, *Iulia Hadriana Avenio*/danas Avinjon), inicirao mnogobrojnu i raznovrsnu gradnju. Sa svakim putovanjem Hadrijan je upoznavao svaku od provincija, njene odlike, osobenosti, probleme ali i vrijednosti. Ujedno je rađao uvjerenje kod ljudi da je on taj dobri vladar, koji brine i posjećuje. O Hadrijanovoj brizi za dijelove imperija jasno svjedoči veliki broj epigrafskih spomenika tada podignutih u kojima se ističe njegov doprinos i

iz Tiane“, neopitagorejskog filozofa, učenjaka, propovjednika koji je živio cc 40. – 120. god. n. e.). 2. „Životi sofista“. Ovo djelo je imalo enormno značenje na kasnije pisce i filozofe, posebno neoplatoniste. 3. *Gymnasticus*. 4. *Heroicus*. 5. *Epistolae* (poglavito erotskog karaktera). Djelo *Imagines*/Εἰκόνες se uobičajeno pripisuje njegovom zetu Filostratu sa Lemnosa.

[70] Sekst Empirik (*Sextus Empiricus*, Σέξτος Ἐμπειρικός; živio cc 160. – 210. god. n. e.) je bio ljekar i filozof. Njegov filozofski i učenjački rad predstavlja najkompletniji izvještaj o drevnom helenskom i rimskom skepticizmu. Tri poznata djela Seksta Empirika su : 1. Πυῤῥώνειοι ὑποτυπώσεις/“Obrisi pironizma“. 2. *Adversus Mathematicos*/ Πρὸς μαθηματικούς/„Protiv matematičara“ ili „Protiv profesora“. 3. Σκεπτικὰ Ὑπομνήματα/“Skeptične rasprave“ ili Πρὸς δογματικούς/“Protiv dogmata“ (nekompletno djelo, nedostaje dio sadržaja). Nekada se drugo i treće djelo tituliraju pod zajedničkim imenom „Protiv matematičara“ i onda se sastoje ukupno od 11 knjiga.

podrška razvitku pojedinih provincija, zemalja, jedinica lokalne autonomije. Hadrijanova vladavina je prilično smanjila razliku između Rima i Italije na jednoj strani i provincija na drugoj. Provincijalna i lokalna municipalna elita su sada definitivno postajali novi stub na kojemu je počivao rimski svijet.

Tako da ta putovanja ne treba smatrati samo turističkim, nego su imala i duboko utilitarno značenje. Svojim osobnim pojavljivanjem u skoro svim provincijama i na granicama, te među trupama Hadrijan je dodatno snažio i svoj, ali i državni autoritet u pojedinim dijelovima rimskog imperija. Time se postizalo brže i efikasnije srastanje toga imperija u jednu cjelinu, i samim tim postizao osjećaj jedinstva. Veoma duga izbivanja iz Rima i Italije Hadrijan je sebi mogao dopustiti jer je u njegovo ime kontrolu nad Rimom i Italijom tada imao lojalni i pouzdani pretorijanski prefekt Kvint Marcije Turbon. Međutim, zbog enormno velike pratnje koju je Hadrijan vodio sa sobom, njegov dolazak nije samo značio dobitak za određeno područje. Bile su potrebne velike količine resursa da bi se brinulo o Hadrijanu i njegovoj pratnji, pa su rekvizicije bile značajne i vjerojatno su niže, radne klase to itekako osjećale.

Njegove turneje su započele nakon konsolidacije vlasti u Rimu i prvo je posjetio Germaniju 121. god. n. e., gdje je izvršio inspekciju granice. Britaniju je posjetio nakon što je tamo ugušena pobuna koja je trajala od 119. do 121. god. n. e. i 122. god. n. e. je inicirao podizanje zida na sjevernoj granici. Tom prilikom je ustanovljena božanska ženska personifikacija Britanije pod imenom *Britannia*, kojoj je posvećeno svetilište u *Eburacorumu* (današnji York). Naredne 123. god. n. e. je posjetio Mauritaniji, gdje je osobno ugušio jednu lokalnu pobunu. Zbog vijesti da se partsko – arsakidski Iran priprema za novi rat, Hadrijan je brzo otišao u istočne provincije i to preko Krete, Efesa, Lidije, Frigije i Ankare. Na putu je posjetio Kirenu, kojoj je Hadrijan 119. god. n. e. pomogao financirajući obnovu javnih građevina uništenih od strane jevrejskih ustanika. Do rata sa arsakidskim Iranom nije došlo, jer je Hadrijan stigavši u istočne provincije problem sa Osroesom I. riješio diplomatskim putem. Nakon toga je prolazio kroz maloazijske oblasti i to one uz Crno more. Zimu je vjerojatno proveo u bitinskoj Nikomediji, kojoj je novčano pomogao da se obnovi nakon snažnog zemljotresa koji ju je nešto ranije bio pogodio. Nakon Bitinije, Hadrijan je posjetio i druge maloazijske zemlje. U balkansku Grčku je stigao u jesen 124. god. n. e., na vrijeme da se uputi u Eleusinske misterije. Uvijek od Hadrijani protežirani Atenjani su prvi put nakon Klistenovih reformi sa kraja VI. st. p. n. e., su uveli u svoju organizaciju novu filu, koja je nosila Hadrijanovo ime. U toku zime je obišao Peloponez, gdje podizao hramove. U martu 125. god. n. e. Hadrijan se vratio u Atenu, kako bi predsjedavao dionizijevskim svečanostima. Na povratku u Italiju je posjetio Siciliju, gdje je otišao da vidi vulkan Etnu. U martu 127. god. n. e. je obišao Italiju.

Hadrijan je podijelio Italiju u četiri upravno – administrativna i sudbena regiona kojima su upravljali legati augusta propretori u rangu konzulara. Ova odluka, iako je imala praktično opravdanje, nije baš bila popularna u tradicionalističkim krugovima jer je svodila Italiju sa statusa metropole na provincijski status po svemu, samo ne po imenu. Radi toga je Antonije Pije ukinuo ovu Hadrijanovu reformu. Marko Aurelije je na neki

zamaskiraniji način izvršio ovu prijeko potrebnu reformu radi olakšavanja upravne i teritorijalne organizacije, tako što je uveo četiri juridika sa pretorskim rangom, koji su upravljali sa četiri oblasti Italije i nisu imali tako široka ovlaštenja kao legati augusta propretori.

I pored bolesti, on je u proljeće 128. god. n. e. posjetio Afriku, i za kratko se vratio u Italiju u ljeto iste godine, u augustu je ponovo u Grčkoj i u septembru je ponovo prisustvovao Eleusinskim misterijama. Tada je posjetio Atenu (gdje je posvetio Olimpiejon) i Spartu, osnovao je panhelensku zajednicu i otplovio za Efez (gdje je sredio lokalne financije). Iz Efeza je otišao za Antiohiju, odakle je prošao kroz Judeju (gdje je posjetio i ruševine Jerusalima) prema Arabiji i Aleksandriji. U oktobru 130. god. n. e. je plovio Nilom, a ponovo je bio u Ateni u zimu 131/132. god. n. e., odakle se preduzeo putovanje prema Trakiji, gdje je osnovao grad Hadrianopolis/Hadrijanopolj (današnje Jedrene). Nakon što je jedno vrijeme boravio sa trupama uključenim u novi rat sa Jevrejima, on se vratio u Rim i uputio prema Iliriku.

Natpis iz *Lambaesisa*, tabora III. legije *Augusta*, predstavlja jedno od najvažnijih svjedočanstava o vojsci u Hadrijanovo doba. Riječ je o govoru koji je princeps Hadrijan uputio vojnicima afričke armije (i legionarima i auksilijarima) u ovom taboru, nakon što je promatrao njihove manevre. Nejasno je da li je to uradio neposredno, dok je boravio u Africi (u junu i julu 128. god. n. e.) ili pismom. U govoru se opisuju dužnosti vojnika i načini kako da ih izvršavaju, te hvale vojnici i njihov komandant Kvint Fabije Katulin (*Quintus Fabius Catullinus*). Tako se npr. saznaje kako se baca sulica, o gradnji zidina, o konjičkom napadu, o tome kako stražari mogu koristiti pse, o strijelcima. Donosi se i dosta podataka o vojnoj strukturi i zapovjednoj hijerarhiji. Natpis u velikoj mjeri pokazuje izvanredne oratorske sposobnosti Hadrijana. Inače Fronton koji je bio učitelj Marka Aurelija, je naveo da je Hadrijan dobro govorio ispred vojnika, a i *Historia Augusta* ističe da je Hadrijan kao orator postigao najvišu spretnost i tečnost. Nažalost, natpis je fragmentarno sačuvan, a fraze koje izriče Hadrijan su i previše artističke. Natpis je bio ispisan na bazi počasnog stupa podignutog na paradnom prostoru izvan samog tabora.

Pitanje nasljedstva i smrt

Svoje posljednje godine je Hadrijan proveo u Rimu, a 136. god. n. e. posvetio je novi Venerin hram na mjestu nekadašnjeg Neronovog Zlatnog doma. Kako mu se zdravlje pogoršavalo, on se sve više bavio pitanjem sukcesije na principskom tronu. Tako je 136. god. n. e. adoptirao Lucija Cejonija Komoda (*Lucius Ceionius Commodus*; nakon adopcije je uzeo ime Lucije Elije Cezar/*Lucius Aelius Caesar*), jednog od za tu godinu konzula *ordinarius.* On je bio oženjen sa Avidijom Plaucijom (*Avidia Plautia Nigrini*), te je bio i zet Gaja Avidija Nigrina (*Caius Avidius Nigrinus*), jednog od one četvorice konzulara koji su bili pogubljeni 118. god. n. e. Ali Lucije je bio slabog zdravlja i umro je 1. I. 138. god. n. e.

Nakon toga je Hadrijan usvojio Tita Aurelija Fulva Bojonija Arija Antonina (naredni princeps Antonin Pije), koji je služio kao jedan od četvorice legata propretora u Italiji i koji je bio i prokonzul Azije. 25. II. 138. god. n. e. Antonin je primio tribunsku moć i prokonzularni *imperium*. Međutim, postojao je i jedan Hadrijanov uvjet koji je Antonin morao ispuniti sa svoje strane kako bi bio adoptiran. Po tome uvjetu, on je morao adoptira dvojicu mladića i to istoimenog sina (poznatijeg kao Lucije Ver/*Lucius Verus*; suvladar Marka Aurelija) preminulog Lucija i Marka Anija Vera (*Marcus Annius Verus*; unuk

utjecajnog senatora koji je bio blizak prijatelj Hadrijana; budući princeps Marko Aurelije; inače rođak Sabine). Da bi se učvrstile veze u vladajućoj eliti, dogovorene su i bračne veze kako bi se ustanovila vladajuća familija. Marko Anije je bio vjeren sa Cejonijom Fabijom (*Ceionia Fabia*; kćerka Lucija Komoda preminulog 138. god. n. e. i biološka sestra Lucija Vera), a njen brat Lucije Ver je vjeren sa Faustinom Mlađom.

Pitanje sukcesije je izazvalo niz problema u Hadrijanovoj okolini, pošto je bilo i onih koji su se nadali da bi mogli preuzeti princepsku čast. Adoptiranje Lucija Komoda je izazvalo nezadovoljstvo kod niza pojedinaca. U prvom redu riječ je o Hadrijanovom zetu Luciju Juliju Ursusu Servijanu (*Lucius Iulius Ursus Servianus*) i Servijanovom unuku Gneju Pedaniju Fusku Salinatoru (*Gnaeus Pedanius Fuscus Salinator*) koji su se željeli da oni budu ti koji će naslijediti Hadrijana. Servijan je ustvari od početka vladavine Hadrijana stajao kao prvi u redu za sukcesiju, i sigurno se osjećao izigranim. Salinator je 137. god. n. e. pokušao izvršiti državni udar, u koji je uključen i njegov djed. Pošto zavjera nije uspjela, i Servijan i Salinator su prisiljeni na samoubistvo.

Nejasni su razlozi koji su vodili Hadrijana da adoptira Lucija Komoda i da mu svoje elijevsko gentilno ime. Izuzev snažnog porijekla iz familija konzulara i odličnih političkih i drugih veza unutar visoke rimske elite, Lucije Komod nije posjedovao druge kvalitete. Nije imao ni vojničkog ni upravljačkog iskustva, a bio je vrlo sklon luksuzu i ekstravagantnom životu. Najviše je volio čitati Ovidijeve erotsku poeziju i knjigu o Apiciju (moguće Apionovo djelo „O luksuzu Apicija“).

Za vladavine Antonija Pija je inteligentniji, marljiviji i odgovorniji Marko Anije (kojega je još Hadrijan zvao *Verissimus* = Najpouzdaniji) iskočio kao budući senior u suvladarstvu i pravi princeps. Hadrijan je pokazao političku dalekovidnost kada je utvdio dugoročnu liniju sukcesije, što se pokazalo kao ključni element prilikom borbi za spas Države u nemirnim decenijama koje su se približavale.

Nedugo nakon dugoročnog utvrđivanja linije nasljedstva, Hadrijan je umro 10. VII. 138. god. n. e. u svojoj vili u Baje (*Baiae*). On je prvo sahranjen u obližnjen gradu Puteoli, na imanju koje je nekada pripadalo Ciceronu. Uskoro su njegovi ostaci prebačeni u Rim i sahranjeni u vrtovima Domicije, da bi nakon završetka izgradnje Hadrijanovog mauzoleja 139. god. n. e., njegov pepeo bio položen tamo zajedno sa pepelom Sabine i njegovog prvo adoptiranog sina Lucija Komoda. Antonin Pije je uspio, i pored otezanja i protivljenja Senata, da se Hadrijan deificira 139. god. n. e. i posvećen mu je hram na Marsovom polju. Kasije Dion u svome zaključku Hadrijanovog života prilično objektivno se odnosi prema ovom princepsu i njegovoj vladavini i navodi niz primjera relativiziraju optužbe o njegovoj „krvoločnosti“ (poradi umorstava na početku i na kraju vladavine). Po *Historia Augusta* Hadrijan je na samrtnoj postelji smogao još toliko snage da napiše jednu poemu. Po Kasiju Dionu u Rimu je, nakon njegove smrti, podignuta i gigantska statua Hadrijana sa kočijama sa četiri upregnuta konja. Mauzolej u koji je pohranjen Hadrijanov pepeo u srednjem vijeku je pretvoren u papinsku utvrdu Castel Sant'Angelo.

Hadrijanov mauzolej ili Anđeoska tvrđava (Castel Sant'Angelo; kako se danas naziva), koji se nalazi na desnoj obali Tibra, je jedna od najmonumentalnijih građevina iz antičkog doba. Počeo se graditi 130. god. n. e., ali je dovršen tek nakon Hadrijanove smrti. Riječ je o cilindričnoj građevini na kvadratnoj osnovi, koja je izvorno izvana bila obložena mramornim pločama. Hadrijanov mauzolej je izgleda dosta toga dugovao u svome arhitektonskom planu postojećem Augustovom mauzoleju. I nakon Hadrijana u ovaj mauzolej su pohranjivani ostaci narednih princepsa, a posljednji zabilježeni je bio Karakala. Takođe je izgrađen i Elijev most/*Pons Aelius* koji je povezivao mauzolej sa lijevom obalom Tibra i centrom Rima. U srednjem vijeku i u renesansno doba je služio kao utvrda papinske države.

Današnji izgled Hadrijanovog mauzoleja.

Prikaz Hadrijanovog mauzoleja na modelu rekonstruiranog antičkog Rima.

VLADAViNA ANTONINA PIJA

138. – 161. god. n. e.

Antonin Pije (19. IX. 86. – 7. III. 161. god. n. e.), vladao je od 11. VII. 138. do 7. III. 161. god. n. e. Po rođenju se zvao *Titus Aurelius Fulvus Boionius Arrius Antoninus*, od adopcije od strane Hadrijana nosio je ime *Titus Aelius Caesar Antoninus*. Kao princeps ime mu je glasilo *Caesar Titus Aelius Hadrianus Antoninus Augustus Pius*. Svoj nadimak *Pius* (Pobožni) Antonin je dobio (zajedno sa nazivom August) od Senata tek po stupanju na princepsu dužnost. Možda ga je dobio jer je uspio da prisili Senat da se Hadrijan deificira, dok *Historia Augusta* navodi da je ovaj nadimak on zaslužio jer je spasio neke senatore koje je Hadrijan, pri kraju svoga života, dao osuditi na smrt. Postoji i verzija da ga je dobio jer je pomagao svome ostarjelom puncu na sjednicama Senata. Po jednom od rijetkih fragmenata iz djela Kasija Diona koji se odnose na Antonina Pija, nadimak Pobožni jer dobio jer je odbio da kazni neke pojedince pogubljenjem rekavši senatorima : „Ja neću početi moju karijeru kao vaš predvodnik sa takvim djelima (misleći na pogubljenja op. a.)“. Sa Antoninom Pijom započinje niz vladara sa aurelijevskim gentilnim imenom.

Antonin Pije je bio jedino dijete iz braka Tita Aurelija Fulva (*Titus Aurelius Fulvus*; konzul *ordinarius* za 89. god. n. e.), koji je bio porijeklom iz južnogalskog grada *Nemausus* (moderni Nim/Nimes) i Arije Fadile (*Arria Fadilla*). Sam Antonin Pije je rođen u Lanuviumu, i odgojio ga je (jer su mu rano umrli otac i djed sa očeve strane) Gnej Arije Antonin (*Gnaeus Arrius Antoninus*), djed sa majčine strane. Gnej Arije, koji je bio prijatelj Plinija Mlađeg, je u tadašnjoj javnosti uživao značajan ugled. Pošto mu se majka preudala za Publija Julija Lupa (*Publius Julius Lupus*; konzul sufekt 98. god. n. e.) imao je i dvije polusestre i to Ariju Lupulu (*Arria Lupula*) i Juliju Fadilu (*Iulia Fadilla*). Antonin Pije je bio prvi rimski princeps koji je po agnatskoj liniji bio galskog porijekla, i zahvaljujući nasljedstvu sa obje strane postao je veoma bogat čovjek u tadašnjem Rimu.

Antonin je oženio Aniju Galeriju Faustinu Stariju (*Annia Galeria Faustina*; poznatija kao Faustina Starija; tetka Marka Aurelija), kćerku Marka Anija Vera (trostruki konzul i to prvi put za Domicijana, a onda *ordinarius* za 121. god. i 126. god. n. e.; već spomenuti djed Marka Aurelija) i Rupilije Faustine (*Rupilia Faustina*; polusestra Vibije Sabine). Sa njom je imao četvoro djece :

1. *Marcus Aurelius Fulvus Antoninus* (umro prije 138. god. n. e.); pronađen njegov sepulkralni natpis u Hadrijanovom mauzoleju.
2. *Marcus Galerius Aurelius Antoninus* (umro prije 138. god. n. e.); pronađen njegov sepulkralni natpis u Hadrijanovom mauzoleju.
3. *Aurelia Fadilla* (umrla 135. god. n. e.), udata za Lucija Lamiju Silvana (konzul 145. god. n. e.). Pronađen je i njen sepulkralni natpis.
4. *Annia Galeria Faustina* (poznatija kao Faustina Mlađa), supruga Marka Aurelija od 145. god. n. e.

Faustina Starija je u tadašnjoj rimskoj javnosti važila kao veoma lijepa i mudra žena. Ona je bila preteća modernih „prvih dama“, jer je skoro čitav život provela baveći se karititivnim poslovima i pomažući siromašnijim i slabije stojećim slojevima. Faustina Starija je brinula i o obrazovanju rimske djece, posebno djevojčica i djevojaka. Usto je bila i pretjerano iskrena.

Antonin je prošao uobičajeni *cursus honorum* i obnašao je svoj prvi konzulat *ordinarius* za 120. god. n. e., a bio je i jedan od četvorice Hadrijanovih dužnosnika za pojedina područja Italije. Na kraju je bio i prokonzul Azije i član princepsovog savjeta.

Vladavina Antonina Pija

Sami početak njegove vladavine obilježen je natezanjem sa Senatom vezano za deifikaciju Hadrijana. Faustina Starija je dobila počasni nadimak *Augusta*, ali ga nije dugo nadživjela. Umrla je 141. god. n. e., i to je prilično potreslo Antonina Pija koji je dugo bio u žalosti. Faustina Starija je deificirana, izgrađen je hram u njenu čast u Forumu, izdavan je novac sa njenim portretom i legendom „DIVAE FAVSTINA". Antonin Pije je osnovao i karitativnu ustanovu *Puellae Faustinianae* („Djevojke Faustine") koja je brinula o ženskoj siročadi. Faustina Starija je bila najmoralnija, najstabilnija i najpoštovanija rimska carica u historiji. U antičkom gradu Sagalassos pronađena je kolosalna mramorna glava za koju se vjeruje da je bila dio statue Faustine Starije.

Osnovno obilježje vladavine Antonina Pija je bilo nastavljanje mirnodopske politike svoga prethodnika. On je kao i Hadrijan bio patron umjetnosti, nauke i obrazovanja te inicijator gradnje mnogih hramova, teatara i mauzoleja. Dobro je očuvan trijumfalna kapija u tuniskom gradu Sbeïtla.Tada su ustanovljene i nagrade i časti učiteljima retorike i filozofije kako bi oni bili motivirani za bolji i efikasniji rad. Ipak za razliku od Hadrijana, njegov nasljednik je za svoje vladavine veoma slabo putovao i napustio je Italiju samo jednom. On i nije morao da mnogo putuje, jer je Hadrijanova zadužbina polučila rezultate i bilo je dovoljno da Antonin Pije održava pismima komunikaciju sa svojim namjesnicima i jedinicama lokalne autonomije i da Država funkcionira bez problema. Uz to je on smatrao da putovanja i stalna premještanja središnje vlasti i suviše koštaju i Državu i njene građane i podanike.

Antonin Pije je u potpunosti odgovarao težnjama senatorske elite, kojoj je i on sam osobno duboko pripadao i to i svojim porijeklom, i načinom života i svjetonazorom. Sačuvani podaci o njemu govore o idealiziranom liku. Antonin je predočen kao razborit i uravnotežen čovjek, koji nikad ne gubi mirnoću duha, otvoren i postojan, koji prezire ispraznu slavu. O njemu se govorilo da se odlikuje marljivošću, darežljivošći i skromnošću. Načela njegove vladavine bili su *aequitas, felicitas, fides* (pravičnost, sreća, vjernost). Ali sve su to kvalitete idealnog vladara, a ne realnog čovjeka. Antonin je uspio učvrstiti ono što su postigli njegovi prethodnici, a i kulturni i ekonomski razvitak je dosegao visoku razinu.

O raspoloženju i italijanske i provincijske elite najbolje svjedočanstvo pruža grčki filozof Elije Aristid, koji govori o miru, sreći i procvatu čitavog Carstva, koje je svoje granice proširilo do na kraj svijeta i u kome su upravlja kao u kakvoj dobroj obitelji. Natpisi su Antonina nazivali božanstvom, spasiteljem ljudskog roda, Zeusom Eleuterijem, Soterom.

Kao i Hadrijan i Antonin Pije je bio humanista i kosmopolita (u skladu sa tada dominatnim stoicizmom), pa je svoja načela uvodio u rimsko pravo. On je tako proveo mjere koje su olakšavale oslobađanje robova, a i ublažena i ograničena su mučenja robova prilikom njihovog ispitivanja. Po odluci istog princepsa robovima je dozvoljeno tražiti azil u hramovima i pred kipovima princepsa. U slučaju okrutnog postupanja prema robovima, gospodari su prisiljavani na prodaju istih. Izdata je i odluka po kojoj onaj tko bez razloga ubije svoga roba snosi istu odgovornost kao i za ubojstvo tuđeg roba.

Postupno poboljšavanje položaja robova, preko zakonodavnih odluka, koje je započelo još sa princepsom Klaudijem je moguće povezati sa promjenom društvenih uvjeta, i posebno sa usponom stoičke etike, jer se mijenja i generalni pogled na robove. Stoički filozof Seneka tako ukazuje na ljudsko dostojanstvo robova, na to

da i oni mogu biti prijatelji, samo što se nalaze na nižem društvenom položaju. Po Dionu Krizostomu ropstvo i sloboda su moralna, a ne socijalna kategorija. Bez obzira na svoje socijalno stanje, jedni se ljudi rađaju i ostaju robovi po duhu, dok su drugi uvijek moralno slobodni.

Zabranjeno je i primjenjivanje mučenja za djecu mlađu od 14 godina, iako su postojale i određene iznimke u ovom zakonu. Uvedeno je i vrlo bitno načelo da optuženu osobu ne treba tretirati kao krivca prije suđenja. Isto je tako uvedeno načelo da se suđenje održava i kazna izvršava tamo gdje je zločin ili prijestup počinjeni. Sa ovim zakonima Antonin Pije se može sa pravom smatrati rodonačelnikom teorije o ljudskim pravima. Odgovori pravnika, *responsa iurisprudentium* su i dalje bili izvor prava. Njegovi glavni pravni savjetnici su bili i njegovi pretorijanski prefekti (koji više nisu samo vojni zapovjednici pretorijanske garde, nego najbliži politički, pravni i vojno – civilni suradnici principsa):

1. *L. Fulvius Aburnius Valens* (autor pravnih rasprava).

2. *L. Volusius Maecianus* (učitelj prava Marku Aureliju i autor djela *Fidei Commissa*/O oporučnom povjerenju).

3. *L. Ulpius Marcellus*.

Za vrijeme Antonina Pija su nastale i Institucije od Gaja (cc. 130. – 180. god. n. e.), koji je bio jedan od najvećih pravnih teoretičara ovog razdoblja. Njegov ostatak imena je ostao nepoznat. Inače se o privatnom životu i javnoj djelatnosti Gaja zna vrlo malo. Možda je predavao u Siriji. Njegovo glavno djelo su „Institucije“, koje je u većem dijelu teksta sačuvano, i koje se odlikuju sustavnošću i jasnoćom izlaganja. Pored njih je napisao i rasprave o ediktima magistrata, komentare o zakonima 12 tabli, *lex Papia Poppaea*, i još nekoliko drugih radova. On je posebno imao interes za drevne zakone, pa je sačuvao dosta republikanske pravne i institucionalne zaostavštine. On je bio pristalica sabinijanske škole. Nakon Gajeve smrti, njegovi radovi i mišljenje su smatrani autoritativnim, a „Institucije“ su bile i udbenik rimskog prava za studente.

Za razliku od Hadrijana, Antonin Pije je ipak nastojao da održi određeni privilegirani status Italije unutar imperija. U tome kontekstu je ukinuta podjela na četiri dijela koju je bio uveo Hadrijan, a Italija je bila oslobođena i poreza na krunu (*aurum coronarium*), koji je u provincijama samo smanjen. Kada je 148. god. n. e. proslavljano 900 godina od osnivanja Rima, priređene su veličanstvene igre koje su trajale više dana i u kojima su između ostalog izložene i mnoge egzotične životinje. Međutim, bilo je i pojedinih problema u državi, posebno u sferi financija. Tako se moralo ponovo pristupiti smanjivanju vrijednosti novca, odnosno devalvaciji. Denar je sada sa 89 % pao na 83,5% učešća srebra, odnosno sa 2,88 grama srebra na 2,68 grama.

U vojsci su bile smanjene privilegije isluženih veterana auksilijarnih jedinica. Od Klaudija, auksilijarni veterani su nakon časnog otpusta (zajedno sa svojim suprugama i djecom) dobijali rimsko građanstvo, a i njihov brak sa ženama koje nisu imale rimsko građanstvo se priznavao za punovažan po rimskim zakonima. Nakon 144. god. n. e. ukinuta je ta privilegija za djecu takvih vojnika. Privilegija je ostala na snazi samo za časnike.

Po Marku Aureliju, Antonin Pije je zabranio „ljubav sa dječacima“, odnosno pederastiju.

Za vrijeme Antonina Poja se desio veliki zemljotres u Bitiniji i Helespontu, a posebno je stradao Kizik. Materijalna i ljudska šteta je bila velika.

Vanjska politika i unutarnje pobune

U cjelokupnoj rimskoj historiji, doba principepsa Antonina Pija se smatra najmirnijim i najstabilnijim periodom. Ustvari na osnovi do danas dostupnih vrela, Antonin Pije nije direktno komandovao nijednom borbenom operacijom niti zapovijedao trupama na terenu. I upravo na tome primjeru se pokazuje koliko je sustav koji su uspostavila njegova tri prethodnika bio čvrst, stabilan i funkcionalan. Tako je i pojedinac bez vojnog iskustva mogao da bude 23 godine da bude čelu Države, jer je sustav bio taj koji je bio bitan i koji je osiguravao autoritet nad oružanim snagama i građanima i peregrinima. Naravno, i Antonin Pije je i bez vojnog iskustva raspolagao sa nizom kvaliteta i sposobnosti.

Po *Historia Augusta* Antonin Pije je ponavljao izreku Scipiona Starijeg „Bolje je sačuvati život jednog građanina nego ubiti tisuću neprijatelja".

I pored načelno mirnijeg doba, bilo je određenih vojnih angažmana na granicama i u pojedinim provincijama. Najbitnije angažiranje bilo je sjevernoj Britaniji, gdje Kvint Lolije Urbik (*Quintus Lollius Urbicus*; porijeklom iz Numidije i poznat sa više natpisa iz Britanije i rodnog grada Tiddis u današnjem Alžiru), novi namjesnik od 139. god. n. e. poduzeo ofanzivu preko Hadrijanovog zida. Tom prilikom okupiran je dio današnje južne Škotske od Firth of Forth do Firth of Clyde. Novo osvojeno područje je obilježeno izgradnjom novog, Antoninovog zida. Izdati su 142. god. n. e. i novčići koji slave pobjedu u Britaniji. Moguće je da je Lolije Urbik uspješno ratovao protiv nekoliko naroda kao što su Briganti, Votadini, Selgovi, Damnonii i Novanti (*Novantae*), i tom prilikom je koristio sve tri garnizonske legije Britanije i mnoge auksilijarne jedinice. Neke britanske skupine su bile i preseljene na rijeku Nekar u Germaniji.

Antoninov zid se proteže 63 km u današnjoj središnjoj Škotskoj, na mjestu gdje je britanski otok najuži. Zid od kamena i ćerpiča je bio visok oko 3, a širok oko 5 m, s iskopanim dubokim jarkom sa sjeverne strane. Zid je bio zaštićen sa 16 utvrda i brojnim tornjevima, a vojnici su ih opskrbljivali "vojnim putem" sa južne strane zida. Sa sjeverne strane zid je dodatno zaštićen velikim jarkom. Uz Antoninov zid se nalaze brojna vojna groblja s komemorativnim natpisima od kojih je 20 još uvijek sačuvano. Antoninov zid ipak nije postao stalna granica i iz do danas nejasnih razloga napušten je krajem Antoninove vladavine ili početkom vladavine Marka Aurelija. Septimije Sever je 208. god. n. e. naredio obnovu zida, te ga nazivaju i Severovim zidom. Ali je i ovaj put napušten samo par godina poslije i nikada više nije obnovljen. Većina zida i njegovih fortifikacija su uništene tijekom vremena, ali su neki dijelovi još uvijek vidljivi. Antoninov zid je 2008. god. upisan na UNESCO-v popis mjesta svjetske baštine u Europi.

Primjer karijere Lolija Urbika pokazuje na najbolji način otvorenost i multikulturalnost tadašnjeg rimskog društva, jer je ovaj sin jednog berberskog zemljoposjednika iz malog provincijalnog gradića dostigao visoku karijeru i goleme počasti, kulminirajući sa onom prefekta Grada od 146. do 160. god. n. e.

Određenih problema je bilo i u dačkim provincijama, gdje je dolazilo od intervencije protiv sjevernih plemena, Mauritaniji (gdje je izgleda bila nešto žešća pobuna radi koje su došle i trupe iz drugih provincija) i Palestini. Namjesnik Gornje Germanije, moguće Gaj Popilije Kar Pedo (*Caius Popillius Carus Pedo*) je proširio rimsku zonu u *Agri Decumates*, čime je dodatno pomaknuo *Limes Germanicus* u dubinu. Utvrđivan je *limes Alutanus*.

Antonin Pije je održavao stabilnost granica i promišljenom diplomatijom, pa je tako prije 140/141. god. n. e. postavio i kralja transdanubijskim Kvadima. Kada je ibersko – gruzijski kralja Farazman III. (sin kralja Ghadama i moguće unuk Farazmana II. iz Hadrijanovog vremena; njegov regent do punoljetstva je bila njegova baka Ghadana od Jermenije) sa svojom suprugom, sinom i drugim uglednicima posjetio Rim cc 154. god. n. e., bio je svečano dočekan. Bilo mu je dozvoljeno da izvrši žrtvovanje na Kapitolu i da ima svoju konjaničku status u hramu Belone. Antonin Pije je i povećao teritoriju njegove kraljevine. Antonin Pije je imenovao i Pakora za kralja Laza, koji su živjeli na jugoistočnoj obali Crnog mora, a rješavao je još neka pitanja među potčinjenim «savezničkim» kraljevima na istoku (Jermenija, Osroene). Riješio je i određene nesuglasice vezane za bosporskog kralja Tiberija Julija Remetalka (vl. 131. – 153. god. n. e.). Diplomatijom je spriječen i novi rat sa iranskim Partima, ali je odbio vratiti kraljevski arsakidski tron, koji je Trajan zarobio, a Hadrijan bio obećao vratiti Osroesu I. U Rim su dolazila mnoga poslanstva iz Indije i Irana, trgovačke veze sa nizom zemalja su učvršćene. U crnomorskom području pružio je podršku gradu Olbiji i pobijedio Tauroskite/*Tauroscythians* (Alane), koje je prisilio da daju taoce Olbinjanima. Rimska država je sačuvala svoj prestiž.

Jevrejska talmudska tradicija spominje Antonina Pija u pozitivnom svjetlu i to kao prijatelja rabina Jude, koji je bio bogat i cijenjeni stanovnik Rima. Izgleda da se sa Antoninom Pijem konačno završava ciklus ubojitog neprijateljstva Rimske države i Jevreja. Naravno, to nije značilo da su se Jevreji apsorbirali u grčko – rimski svijet. Oni su ostali zasebna, neromanizirana i nehelenizirana specifična zajednica, ali bar više neće biti teških ratova i međusobnih pokolja. I pored toga izgleda da je 152. god. n. e. došlo do neke manje pobune Jevreja u Palestini, o kojoj se ne zna skoro ništa. Antonin Pije je vodio i pomirljivu politiku prema kršćanima. Bio je neki manji ustanak i u Ahaji,a nemiri u Egiptu 152.-153. god. n. e. odrazili su se na opskrbu Rima žitom, a ova okolnost izazvala je nemire i u prijestolnici. Da bi umirio svjetinu, Antonin je o svom trošku organizirao distribucije vina, brašna i ulja najsiromašnijem dijelu stanovništva.

Antonin Pije je bio i protiv politike preventivnih ratova, radi čega je doživio i neke kritike modernih historičara koji mu zamjeraju da je svojom neaktivnošću omogučio naglo pogoršanje situacije na vanjskim granicama u narednim periodima. Stojimo na stajalištu da su ove optužbe pretjerane.

Smrt i nasljedstvo

Antonin Pije je imao najdužu vladavinu, poslije one Augustove. On je umro od groznice dok je boravio u etrurskom/toskanskom gradu Lorium. U posljednjim trenucima života Antonin Pije je i formalno prenio princepsku vlast na Marka Aurelija na posljednjem princepskom savjetu koji je sazvao. Naredio je da i se zlatna statua Fortune, koja se nalazila u njegovoj spavaćoj sobi prebaci u Markovu spavaću sobu. Posljednja riječ koju je izgovorio bila je lozinka koju je dao vojnom tribunu noćne straže → *aequanimitas* (staloženost). Njegovi ostaci su pohranjeni u Hadrijanov mauzolej. Antonin Pije je bez ikakvih problema deificiran,

a određen je i svećenik flamen da se brine o kultu božanskog Antonina. Stub posvećen Antoninu Piju je podignut na Forumu, dok je hram na Forumu podignut još 141. god. n. e. u počast deificiranoj Faustini Starijoj, reposvećen i deificiranom Antoninu. Hram Faustine i Antonina je odlično sačuvan i bio je pretvoren u rimokatoličku crkvu San Lorenzo in Miranda.

Pitanje nasljedstva je bilo riješeno već na samom početku Antoninove vladavine. Sudeći po izvornoj građi Antonin Pije je favorizirao Marka Aurelija u odnosu na Lucija Vera. Već po stupanju na princepsku čast, on je izvršio određenu „rokadu“ u familijarnim poslovima, pa su raskinute vjeridbe Marka Aurelija sa Cejonijom i Lucija Vera sa Faustinom Mlađom. Sada je novi vjerenik njegove kćerke postao Marko Aurelije. Marko Aurelije još 139. god. n. e. dobio kvesturu, naziv cezara i postao je *princeps iuventutis*, da bi već naredne 140. god. n. e. bio konzul *ordinarius*. Sve je to jasno stavljalo do znanja da je on designirani nasljednik. I to će biti ključna odluka za spas civilizacije, jer je samo osoba kao što je bio Marko Aurelije mogla da se suoči sa predstojećim olujama koje će zadesiti rimski svijet.

Vrijedno svjedočanstvo iz vremena vladavine Antonina Pija predstavlja „stup Antonina Pija“ u Rimu, koji je ovome princepsu posvećen 161. god. n. e. na Marsovom polju od njegovih nasljednika. Nakon niza pomjeranja baza stupa se danas nalazi u dvorištu izvan ulaza u vatikansku Pinakoteku. Na jednoj strani baze se nalazi posvetni natpis, dvije strane (na skoro identični način) bilježe pogrebni *decursio* ili *decursus* (ceremoniju koju izvodi rimska konjica), dok četvrta strana pokazuje apoteozu deificiranih Antonina Pija i njegove supruge Faustine Starije među bogove.

Krilati genij (nekada identificiran kao Aion = Vječnost) nosi Antonina Pija i Faustinu u „nebo“. Princeps drži skeptar sa orlom, dok orlovi lete iznad njega. Muška figura sa obeliskom personificira Marsovo polje, jer je obelisk od augustovskog doba tamo postavljen služio kao sunčev sat. Ženska figura sa kacigom i štitom koja pozdravlja principsa i njegovu ženu je personifikacija boginje Rome. Na štitu je predstava malih Romula i Rema kako sišu vučicu.

CAR–FILOZOF MARKO AURELIJE

161. – 180. god. n. e.

Marko Aurelije (26. IV. 121. – 17. III. 180. god. n. e.), vladao je od 8. III. 161. do 17. III. 180. god. n. e. Po rođenju se zvao *Marcus Annius Catilius Severus* ili *Marcus Catilius Severus*, kasnije je nosio ime *Marcus Annius Verus*, kao nasljednik principsa se zvao *Marcus Aelius Aurelius Verus Caesar* i kao princeps ime mu je glasilo *Caesar Marcus Aurelius Antoninus Augustus*.

Iako je rođen u Rimu, po agnatskoj liniji Marko Aurelije je pripadao familiji koja je porijeklom iz maloga španskog grada Ucubi (jugoistočno od Kordove). Njegov pradjed Marko Anije Ver I. je bio senator i pretor, njegov djed Marko Anije Ver II. je bio veoma ugledna osoba u najvišim slojevima tadašnje rimske elite, a za vrijeme cenzure Vespazijana i Tita uvršten je u patricije, a tri puta je bio konzul. Marko Anije Ver II. je iz braka sa Rupilijom Faustinom imao troje djece i to Faustinu Stariju, Marka Anija Liba (*Marcus Annius Libo*; konzul *ordinarius* za 128. god. n. e. i konzul sufekt za 161. god. n. e.) i Marka Anija Vera III.. Rupilija Faustina je bila kćerka Salonine Matidije i konzulara Lucija Skribonija Liba Rupilija Frugija Bona (*Lucius Scribonius Libo Rupilius Frugi Bonus*). Njene starije polusestre su bile Vibija Sabina (Hadrijanova supruga) i Matidija mlađa. Salonina Matidija je bila kćerka Trajanove sestre, tako da je i Marko Aurelije bio u dalekom srodstvu sa Trajanom. Marko Anije Ver III. (umro 124. god. n. e.) je bio pretor i oženio Domiciju Lucilu (*Domitia Lucilla*),

nasljednicu jedne bogate familije (uključujući i čuvenu tadašnju manufakturu cigli). Iz toga braka proizašlo je dvoje djeve i to Marko Aurelije i kćerka Anija Kornificija Faustina (*Annia Cornificia Faustina*, rođena 123. god. n. e., umrla u šestoj deceniji II. st. n. e.). Domicija Lucila je nadživjela muža više decenija. Djed po majci (moguće je da je on ustvari bio poočim Luciline istoimene majke) Domicije Lucile je bio Lucije Katilije Sever (*Lucius Catilius Severus*) je bio dva puta konzul i gradski prefekt. Marko Anije Ver II se do svoje smrti 138. god. n. e. prilično posvetio brizi o svome unuku. Marko je odrastao u vili na Celijskom brdu, za koji je on ostao vezan kao iskonskom domu.

O svojoj familiji sam Marko Aurelije kaže sljedeće : „Plemenitost i blagost sam naslijedio od svoga djeda Vera. Skromnost i muževnost od onoga što se o mome ocu priča i što još sam znam o njemu. Po majci strah božji i darežljivost i ne samo strah od rđavih djela, već i od rđavih misli. Od nje sam naslijedio i to da živim umjerenim životom, daleko od života bogataša. Od svoga pradjede (misli se na Lucija Cecilija Severa op. a.) primio sam načelo da ne posjećujem javne zabave, predavanja i recitacije i prihvatio običaj da držim u kući dobre učitelje i ubjeđenje da na takve stvari treba u velikoj mjeri trošiti."

Obrazovanje Marka je započelo rano i to od najboljih učitelja i pedagoga. Poznato je da je imao tri učitelja u djetinjstvu i to : Euforiona/*Euphorion* (literatura, vjerojatno elementarno poznavanje), Gemina/*Geminus* (drama) i jednog neimenovanog koji je izgleda prilično oblikovao Markov karakter i to riječima samog principsa. U kasnijoj fazi edukacije njegovi učitelji su bili Andron (muzika i geometrija) i Diognet (slikarstvo). Sljedeća poznata grupa učitelja su bili Aleksandar iz Kotiejona u Frigiji (tada vodeći učenjak na polju homerskih studija), učitelji latinske književnosti Trosije Aper (*Trosius Aper*), izvjesni *Pollio*, i Eutichije Prokul (*Eutychius Proculus*), te stoički filozof Apolonije iz Halkedona koji je imao veliki utjecaj na mladoga Marka Aurelija. Apolonije je jedna od tri osobe za koje Marko zahvaljuje bogovima da ih je sreo; inače ga je i kasnije posjećivao poradi instrukcija. Posljednja grupa učitelja su bili oratori na grčkom Aninije Macer (*Aninius Macer*), Kaninije Celer (*Caninius Celer*) i Herod Atički (konzul *ordinarius* 143. god. n. e.; poznat kao enormno bogat čovjek koji nije volio filozofe, posebno stoike; Marko ga ne spominje u svome djelu). Veliki Markov prijatelj i učitelj je bio i afrikanac Fronton (konzul sufekt 142. god. n. e.), čuveni orator i gramatičar latinskog. Fronton je bio visoko cijenjen po svojim umijećima i imao je velikog utjecaja na Marka Aurelija. Od Frontona su pored fragmentirane korespondencije ostale sačuvane i pojedine rasprave. Markov učitelj u pravu je bio Lucije Volusije Mecijan (*Lucius Volusius Maecianus*), vitez i prefekt javne pošte (*praefectus vehiculorum*).

Marko Aurelije je prolazio vrlo detaljan, oštar i ozbiljan obrazovni kurikulum u kojem nije bilo mjesta za opuštanje, popustljivost i razmaženost. Rano je upućivan u filozofske teme, a način razmišljanja i karakter su mu prilično izoštreni. Njegovo poznavanje književnosti, retorike i prava je bilo odlično, ali ipak je filozofija bila ta koja mu je najviše ležala na „umu i srcu", i pored protivljenja Frontona. Veliki prijatelji i prije dolaska na princepsku čast i kasnije bili su mu stoički filozofi Rustik (*Quintus Iunius Rusticus*) i Sekst iz Heroneje, inače rođak/nećak Mestrija Plutarha. Pored njih njegovi prijatelji su bili i platonista Aleksandar (i njegov sekretar), stoičar Katul Cina (*Catulus Cinna*), stoičar Klaudije Maksim (*Claudius Maximus*) i možda peripatetik Klaudije Sever (*Gnaeus Claudius Severus Arabianus*; konzul *ordinarius* 146. god. n. e.; sin prvog namjesnika Arabije). Marko Aurelije se najviše priližio stoicizmu, na što je uticao Rustik (inače unuk Arulena Rustika/*Arulenus Rusticus*, pogubljenog za Domicijana), koji je tradicijski naginjao stoičkoj opoziciji iz I. st. n. e. Sa Markom Aurelijem se ostvario davnašnji san filozofa da na čelu Države stoji osoba koja je ujedno i filozof.

Svi Markovi učitelji su ostali sa njim veoma povezani, i on ih je cijenio, a neke i protežirao u dobivanju javnih dužnosti i počasti, kao npr. Prokula, Frontona, Rustika (konzul sufekt 133. i *ordinarius* 162. god. n. e.). Po *Historia Augusta* Marko Aurelije je držao zlatne statue svojih učitelja u svojoj kapelici, a imao je i običaj da im pokazuje poštovanje osobno posjećujući njihove grobove i polažući cvijeće.

Zahvaljujući svojim učiteljima i prijateljima Marko Aurelije se po sopstvenim riječima nije oduševljavao niti podlijegao navijačkim strastima i frakcijama, ulivena mu je moć da istraje u naporima i da bude zadovoljan malim, osposobljen je da se umije latiti posla, da nerado sluša klevete, da se ne bavi ništavnim poslovima, da ne

vjeruje u priče čudotvoraca i čarobnjaka, što voli da čuje iskrenu riječ, što voli grubo ležište prekriveno samo krznom, a ne udobni krevet, saznao je da svoj karakter treba ispravljati i sređivati, primio je slobodu mišljenja, naučio šta je obzirnost ... itd.... Markovo vrijednosti, umijeća i kvalitete su vrlo rano bile otkrivene i primjećene u najvišim slojevima tadašnje rimske elite, uključujući i samoga Hadrijana.

Marko Aurelije je prolazio i *cursus honorum*, posebno nakon svoga adoptiranja od Antonina i protežiranja od Hadrijana. On je započeo sa javnom karijerom još kao dječak. 127/128. god. n. e. Marko je uvršten u vitezove, 129/130. god. n. e. postao je član kolegija svećenika Salijevaca cc. 17. III. 136. god. n. e. Marko oficijelno ulazi u svijet odraslih odraslih i uzima *toga virilis,* 136. god. n. e. (nakon svoga 15. rođendana) je bio *praefectus urbi feriarum latinarum.*. Po svemu sudeći Hadrijan je protežirao mladoga Marka, jer je on postao salijac iako nije ispunjavao uvjet da su mu oba roditelja živa. Zanimljivo je da se Marko odgovorno ponio prema ovoj počasti. Tako je naučio napamet himnu salijaca, iako je ona bila na arhaičnom latinskom. Na kraju je postao i vođa plesa salijaca (*vates*). Marko je očevo nasljedstvo prepustio sestri Kornificiji, koja se udala za Gaja Umidija Kvadrata Anija Vera (*Caius Ummidius Quadratus Annianus Verus*; konzul sufekt 146. god. n. e.). Kornificija je sa njim imala dvoje djece i to Marka Umidija Kvadrata Anijana (*Marcus Ummidius Quadratus Annianus*) i Umidiju Kornificiju Faustinu (*Ummidia Cornificia Faustina*).

Sa početkom vladavine Antonina Pija započinje dobivati ozbiljnije dužnosti, pa je 139. god. n. e. kvestor, *sevir turmarum equitum Romanorum* i *princeps iuventutis*, dobija ime cezar i na zahtjev Senata postaje član glavnih svećeničkih kolegija (pontifici, auguri, *quindecimviri sacris faciundis, septemviri epulonum*, arvalska braća, *sodales* različitih deificiranih principsa....itd....). Tri puta je bio konzul *ordinarius* i to 140., 145. i 161. god. n. e. (prva dva puta zajedno sa Antoninom Pijem, a treći put sa Lucijem Verom), a po uzoru na augustovski sustav 1. XII. 147. god. n. e. Marko Aurelije je dobio i tribunsku moć i prokonzularni *imperium*. Tako se već od početka Antoninove vladavine, Marko Aurelije intenzivno bavio državnim poslovima, o čemu govori u pismu upućenim Frontonu. Sve svoje dužnosti je obnašao sa punom odgovornošću, i pored slabije građe i sklonosti bolestima. Marko Aurelije je imao veliko poštovanje prema Antoninu Piju, koje mu je i odao u prvoj knjizi svojih Meditacija, za razliku od npr. Hadrijana kojem nije zahvalio u svome popisu osoba u prvoj knjizi Meditacija koje su uticale na njega. On je svoj izbor za principsa dočekao kao već dobrano iskusna osoba u javnim, civilnim poslovima. Ali činjenica je da on nije imao namjesničkog ili vojno – zapovjednog iskustva, što je različito u odnosu na većinu drugih principsa.

Sa Faustinom Mlađom Marko se vjenčao 145. god. n. e., a da bi se to desilo i izbjegao zakonski incest Antonin Pije je morao da se odrekne očinskog prava nad Faustinom (jer su Marko i Faustina po zakonu bili brat i sestra). Marko Aurelije i Faustina Starija su od 147. god. n. e. pa nadalje dobili najmanje 13 djece (uključujući i dva puta blizance). Nažalost po njih dvoje većina te djece je umrla još u djetinjstvu, a adolescenciju su preživjeli :

1. *Annia Aurelia Galeria Faustina* (147. – nakon 165. god. n. e.). Udata za Gneja Klaudija Severa (*Gnaeus Claudius Severus*), sina spomenutog Klaudija Severa (njegov drugi brak).
2. *Annia Aurelia Galeria Lucilla* (148/50. – 182. god. n. e.), poznatija kao Lucila, njen brat blizanac je umro u djetinjstvu.
3. *Annia Aurelia Fadilla* (159. –nakon 211. god. n. e.). Udata za Marka Pedukeja Plautija Kvintila (*Marcus Peducaeus Plautius Quintillus*), nećaka Lucija Vera.
4. *Annia Cornificia Faustina Minor* (160. – 211. god. n. e.). Udata za Marka Petronija Suru Mamertina (*Marcus Petronius Sura Mamertinus*).
5. *Lucius Aurelius Commodus Antoninus*, poznatiji kao Komod, njegov brat blizanac je umro u djetinjstvu.
6. *Vibia Aurelia Sabina* (170. – prije 217. god. n. e.). Udata za Lucija Antistija Bura (*Lucius Antistius Burrus*)

Po Herodijanu, Marko Aurelije je preferirao da uda svoje kćerke za one senatore - pojedince koji su se isticali svojih vrlinama, ponašanjem i načinom životom, bez obzira na njihovo porijeklo ili bogatstvo. Zanimljivo je da je Marko Aurelije preko svoje ženske djece imao znatan broj svojih bioloških potomaka koji se spominju u literarnim vrelima i epigrafskoj građi sve do sredine V. st. n. e.

Inače Marko Aurelije je bio krhkije fizičke građe, i bio je izloženiji bolestima. Kasije Dion ga hvali kao osobu koja je svoju odgovorno obavljala svoju dužnost, bez obzira na bolesti.

Izvori o Marku Aureliju

Zanimljivo je da o jednom od najvećih rimskih careva i općenito najvećih državnika u ljudskoj historiji imamo ne baš cjelovita i kvalitetna literarna vrela. U prvom redu treba istaći ekscerpte iz djela Diona Kasija, a zatim biografije iz kolekcije *Historia Augusta* koje nude i pouzdane, ali i nepouzdane pa i fiktivne podatke. Nažalost izgubljena su djela senatora Marija Maksima i Ignota. Sačuvana je fragmentarno i korespondencija (koja zahvata period od cc 138. do 166. god. n. e.) Markovog učitelja Frontona i različitih dužnosnika (uključujući i samoga Marka Aurelija). I osobno princepsovo djelo „Meditacije“ (ili „Samome sebi“) nudi dosta podataka o ovome vremenu, istina iz vizure filozofskih promišljanja Marka Aurelija. Postoji još vrela kao što su zapisi ljekara Galena, govori filozofa Elija Aristida, zakoni, odluke i propisi koji su sačuvani u kasnijim kodifikacijama rimskog prava. Podatke o vladavini Marka Aurelija nude i Lukijan, Herodijan, Aurelije Viktor, Aul Gelije i drugi pisci. Posebnu i značajnu vrijednost izučavanju ove nadasve zanimljive, opasne i burne epohe nude mnogi epigrafski spomenici i novci.

Početak vladavine

Početak vladavine je bio čista formalnost, i na sjednici Senata dodijeljeni su i poluge i atributi princepske vlasti, kao što su i nazivi August i imperator, položaj vrhovnog svećenika. Marko je u početku pokazivao uobičajeni *horror imperii* (strah od imperijalne moči), koji je bio uveo još Tiberije kada je na senatskoj sjednici otezao sa prihvatanjem princepske vlasti. Tako je i Marko Aurelije pružao određeni, tradicijski, otpor preuzimanju princepske vlasti. Bez obzira da li je riječ o stvarnoj Markovoj nelagodi ka preuzimanju golemog državnog tereta ili tradicijskom ponašanju, kojim se zadovoljava Senat, on kao stoik morao je to da prihvati jer je to bila njegova dužnost.

Iako je Senat bio spreman da potvrdi Marka Aurelija kao jedinog princepsa, on je odbijao preuzeti dužnost dok i Lucije Ver nije dobio iste ovlasti i moći (izuzev položaja vrhovnog svećenika), pa je tako i ovaj dobio ime August, tribunsku moć i *imperium*. Ovo je bio prvi slučaj u rimskoj historiji da se princepska vlast oficijelno obnašala kolegijalno. Naravno, praktično je Marko Aurelije bio onaj stariji, a Lucije Ver mlađi kolega. Marko je imao veći *auctoritas*, bio je konzul više puta nego Lucije Ver i imao je znatnog udjela u upravi za vrijeme Antoninove vladavine i na kraju najvažnije samo je on bio vrhovni svećenik. Ovaj „dvojni principat“ poslužiti će kao uzor i kasnijim vladarima, a Dioklecijan će ga primijeniti u vidu definiranog sustava.

Odmah nakon potvrde dvojice principsa u Senatu, oni su otišli do pretorijanskog tabora, gdje se Lucije Ver obratio vojnicima koji su aklamacijom potvrdili svoju lojalnost novim principsima. Vojnici su dobili uobičajenu donaciju, i trupe su položile zakletvu principsima. Pretorijanci su dobili po 20 000 sestercija/5000 denara. Privatnu imovinu Antonina Pija je naslijedila Faustina Mlađa koja je tada bila trudna sa blizancima od kojih je jedno kasnije bilo princeps Komod. Po jednoj priči dok je bila trudna Faustina Mlađa je usnila san da rađa dvije zmije, od kojih je jedna bila žešća od druge.

Prilikom preuzimanja principske vlasti, Marko Aurelije je jedan dio posjeda svoje pokojne majke prebacio svome nećaku Kvadratu Anijanu.

Lucije Ver (15. XII. 130. – 169. god. n. e.) obnašao je suvladarsku vlast od 8. III. 161. do 169. god. n. e. Od rođenja do adopcije zvao se *Lucius Ceionius Commodus*, a od adopcije ime mu je glasilo *Lucius Aelius Aurelius Commodus*, a kao suvladar nosio je ime *Caesar Lucius Aurelius Verus Augustus.* Lucije Ver je potekao iz jedne prilično istaknute familije, a pošto je bio još kao dječak predviđen za neku vrstu vladarske uloge, i on je primio odgovarajuće obrazovanje. Njegov glavni učitelj je bio Fronton, koji je o Luciju Veru govorio kao o odličnom učeniku koji se ističe u pisanju poezije i govora. Svoju političku karijeru Lucije Ver je započeo znatno docnije u odnosu na Marka Aurelija, pa je bio kvestor 153. god. n. e., a konzul *ordinarius* 154. i ponovo 161. god. n. e. Lucije Ver je karakterno bio drugačija osoba u odnosu na Marka Aurelija. On je bio zaljubljenik u sport, posebno u hrvanje i lov, a uživao je i gladijatorskim i drugim igrama. Bio je lijep, a i smatran je otvorenom i prijatnom osobom. Prihvatao je ono što mu nudi život (volio se lickati i bio je skloniji zabavi) i pozicija koju je imao mnogo spremnije nego stoički i filozofski raspoloženiji Marko Aurelije. Antonin Pije je mnogo više cijenio Marka u odnosu na Luciju, pa ovaj i nije imao i istu ulogu u procesu designiranja nasljednika. Tako se npr. Lucije Ver ne pojavljuje na aleksandrijskim novcima sve do 160/161. god. n. e. Skoro po promjeni na čelu principske vlasti, Markova i Faustina kćerka Lucila je vjerena za Lucija Vera, za kojeg će se i oficijelno udati tri godine kasnije u Efezu.

Novi principsi su bili popularni u narodu kojem se sviđao njihovo *civiliter* (izostanak pompe i sjaja) ponašanje, a nastavili su pa i pospješili alimentacijski sustav za pomoć siromašnoj djeci. Ujedno su priredili i pogrebne igre u čast Antonina Pija. Sloboda govora je bila vrlo izražena, pa je i tadašnji pisac komedija Marul (*Marullus*) mogao da u svojim izvedbama kritizirati principse a da ne snosi nikakve konsenkvence za to. Marko Aurelije je imao vremena i da prepusti filozofiji.

Marko Aurelije je ipak izveo niz personalnih promjena na mjestu glavnih dužnosnika. Tako je Sekst Cecilije Krescens Volusijan (*Sextus Caecilius Crescens Volusianus*) koji je vodio kancelariju zaduženu za carsku korespondenciju (*ab epistulis*) zamijenjen sa Titom Varijem Klementom (*Titus Varius Clemens*), panonskog porijekla i koji je imao značajnog upravljačkog i vojnog iskustva. Svoga ranijeg učitelja Lucija Volusija Mecijana (*Lucius Volusius Maecianus*) smijenio je sa položaja prefekta Egipta, pa ga je učinio senatorom i prefektom javnog trezora i arhiva (*aerarium Saturni*). Kasnije je postao i konzul. Frontonov zet Aufidije Viktorin (*Aufidius Victorinus*) je imenovan za namjesnika Gornje Germanije.

Međutim, *felicitas temporum* (sretna vremena) koja se pojavljuju na natpisima na novcu iz 161. god. n. e. su brzo prošla. Već krajem te godine Tibar se izlio, nanoseći veliku štetu Gradu. Uništen je značajan broj zgrada, utopljen veliki broj životinja, nanesena šteta usjevima, što je sve izazvalo glad. Poplava je sa sobom donijela i izbijanje malarije, toga kroničnog problema mediteranskih zemalja sve do u moderno doba.

Grad Rim je doživljavao poplave u svim razdobljima, i najstariji podatak koji spominje poplavu u Gradu odnosi se na 241. god. p. n. e. Poznate su i poplave iz 193., 60., 54., 27. god. p. n. e. i 15., 36., 69. god. n. e., za vrijeme principsa Nerve i Trajana, 161., 217., i 374. god. n. e.

Najteže bi nastradala niža područja oko Marsovog polja. Iako je problem sa poplavama bio prepoznat, pa se čak donosile određene odluke i primjenjivala određena rješenja, nikada nije u potpunosti zaliječeno pitanje poplava. Princeps Tiberije je imenovao posebnu Komisiju za rijeku Tibar, koja je izgleda imala više sinekursko, nego stvarno značenje. Pri kraju svoje vladavine princeps Antonin Pije je naredio generalni pregled protupoplavnog sustava, ali je umro prije nego što se učinilo bilo što učinkovitije. I nakon velike polave iz 161. god. n. e. princeps Marko Aurelije je pokušao da poboljša protupoplavni sustav, i krajem njegove vladavine je već postojala služba starijeg kuratora u Rimu sa pomoćnikom u Ostiji, koji su trebali da upozaravaju na poplavu. Zbog čitavog niza novih problema koji su ga pogađali, Marko Aurelije nije jednostavno imao ni dovoljno vremena ni novca da se ozbiljnije pozabavi ovim problemom. Tako je npr. nmasivni zemljotres koji je pogodio grad Kizik prouzrokovao odliv značajne količine javnog novca, kako bi se sanirale posljedice ove nove prirodne nepogode.

A uskoro su došle i vijesti sa istoka koje su označile i konačni prekid višedecenijskog mira. Izbio je novi rat sa partskim Iranom.

Provincije i legije na početku vladavine Marka Aurelija i Lucija Vera

Teritorija Rimske države se sastojala od Italije kao metropole, provincija i potčinjenih «savezničkih» državica, posebno na istočnoj granici, crnomorskoj obali i Zakavkazju. U odnosu na augustovsko doba u provincijalnoj organizaciji. U odnosu na 14. god. n. e. do Marka Aurelija je došlo do izvjesnih promjena u provincijsko – teritorijalnoj organizaciji. Provincija Kapadokija (*Cappadocia*) je osnovana 17/18. god. n. e. (carska pretorska, kasnije konzularska provincija), za vrijeme Klaudijeve vladavine su osnovane provincije *Mauretania Tingitana* i *Mauretania Caesariensis* (u sjevernoj Africi; obje carske prokuratorske provincije), Britanija/*Britannia* (carska konzularska provincija), Norik/*Noricum* (prokuratorska provincija), Likija i Pamfilija/ *Lycia et Pamphylia* (carska pretorska provincija), Trakija/ *Thracia* (carska prokuratorska provincija), *Alpes Poeninae*/*Alpes Graiae/Alpium Atrectianarum et vallis Poeninae* (carska prokuratorska provincija), Za Nerona je osnovana još jedna mala alpska provincija i to *Alpes Cottiae* (carska prokuratorska provincija), te Epir/*Epirus* (carska prokuratorska provincija). U doba Vespazijana su osnovane provincije Komagena/*Commagene* i Kilikija/*Cilicia,* a za Domicijana je Mezija podijeljena na dvije provincije (Gornju i Donju, obje carske konzularske provincije). Najveći provincijski obujam je Država dobila za Trajana kada su osnovane provincije *Arabia Petraea* (carska pretorska provincija)*,* Dakija/*Dacia* (carska konzularska provincija; kasnije prvo podijeljena na Gornju i Donju, a zatim na tri provincije : *Dacia Porolissensis, Dacia Apulensis* i *Dacia Malvensis*), Panonija je podijeljena na dvije provincije (Gornju i Donju, carske konzularna i pretorska provincija). Trajanove provincije Jermenija/*Armenia*, Asirija/*Assyria* i Mesopotamija/*Mesopotamia* su ubrzo po osnivanju raspuštene. Za Hadrijana je Judeja promijenila ime u Palestina/ *Syria Palaestina*.

Za suočavanje sa krizom principsi su raspolagali sa značajnom vojnom silom, koja se sastojala od pretorijanske garde, legija i mnogobrojnih auksilijarnih jedinica. Legije su 150. god. n. e. po provincijama bile raspoređene na sljedeći način :

Provincia	*Legiones*
Hispania Tarracononesis	VII. *Gemina Felix.* Glavna baza je bio León.
Britannia	II. *Augusta.* VI. *Victrix.* Glavna baza je bio *Eboracum* ili *Eburacum*/York. XX. *Valeria Victrix.*
Germania Inferior	I. *Minervia.* Glavna baza je bila u Bonu. XXX. *Ulpia Victrix.* Glavna baza je bila u *Castra Vetera*/Xanten. Simboli su bili bogovi Neptun i Jupiter i jarac.
Germania Superior	VIII. *Augusta.* Glavna baza je bila u *Argentorate* (današnji Strazbur). XXII. *Primigenia.* Glavna baza je bila u *Mogontiacum*/Majncu. Simboli su bili Herkul i jarac.
Pannonia Superior	I. *Adiutrix.* Glavma baza je bila u *Brigetio*/danas Szöny u Mađarskoj. Simboli su bili jarac i povremeno Pegaz. X. *Gemina.* Glavna baza je bila u *Vindobona*/Beču.. XIV. *Gemina.* Glavna baza je bila u Karnuntumu.
Pannonia Inferior	II. *Adiutrix.* Glavna baza je bila u *Aquincum*/današnji Budim. Simboli su bili jarac i Pegaz.
Moesia Superior	IIII. *Flavia.* Glavna baza je bila u *Singidunumu*/današnji Beograd. VII. *Claudia.Pia Fidelis.* Glavna baza je bila u *Viminaciumu*/ današnji Kostolac.
Moesia Inferior	I. *Italica.* Glavna baza je bila u *Novae*. Simboli su vepar i u manjoj mjeri bik. XI. *Claudia Pia Fidelis.*Glavna baza je bila u *Durostorum*.
Tres Daciae	V. *Macedonica.* Glavna baza je bila u *Potaissa*/današnja Turda. XIII. *Gemina.* Glavna baza je bila u *Apulum*/ današnja Alba Julia.
Cappadocia	XII. *Fulminata.* Glavna baza je bila u Komageni. XV. *Apollinaris.*Glavna baza je bila u Satali. XVI. *Flavia Firma.* Glavna baza je bila u Samosata/ Samsat. Simbol je bio lav.
Syria	III. *Gallica.* Glavna baza je bila u Raphanaea. IIII. *Scythica.*Glavna baza je bila u Zeugmi.
Palaestina	VI. *Ferrata.* Glavna baza je bila u *Caparcotna* u Galijeji (kasnije preimenovan u *Legio*, moderni Lejjun). X. *Fretensis.*Glavna baza je bila u Eliji Kapitolini.
Arabia Petraea	III. *Cyrenaica.* Glavna baza je bila u Bosri.
Aegyptus	II. *Traiana Fortis.* Simbol je bio Herkul.
Numidia	III. *Augusta.* Glavna baza je bila u *Lambaesisu*.

Simbol II. legije *Augusta.*, jarac na desnoj strani.Reljef nađen na Hadrijanovom zidu. Danas se nalazi u Britush Museum u Londonu.

Glavni stožer III. legije *Augusta* u *Lambaesis.*

Novčić koji prikazuje bika, simbola III. legije *Gallica*.

Antefix, sa veprom, simbolom XX. legije *Valeria Victrix*.

Crijep sa žigom V. legije *Macedonica*

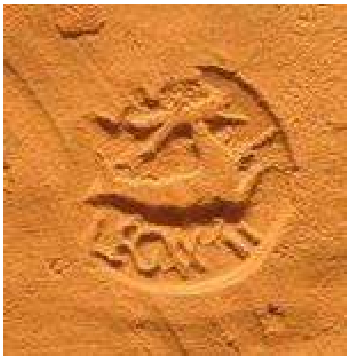
Crijep sa žigom XXX. legije *Ulpia Victrix* iz Arentsburga. Danas se nalazi u Rijksmuseum van oudheden u Leidenu, Nizozemska.

Epigrafski, nadgrobni spomenik pripadnika VI. legije *Victrix*. Danas se nalazi u British Museum u Londonu.

Epigrafski, nadgrobni spomenik Gaja Julija Materna (*Caius Iulius Maternus*), veterana I. legije *Minervia*. Danas se nalazi u Römisch-Germanisches Museum u Kelnu.

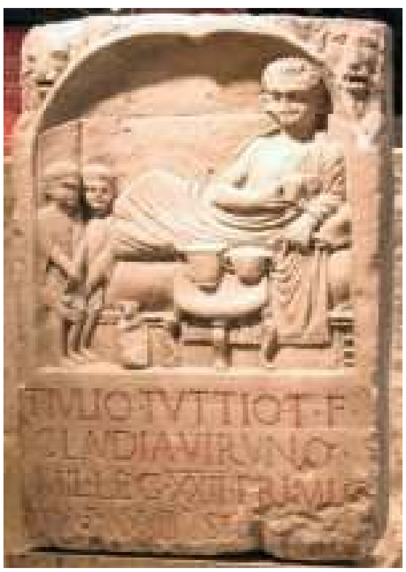
Crijep sa žigom i prikazom jarca, simbola XXII. legije *Primigenia* iz Saalburga.

Posveta kapitolinskoj trijadi bogova iz Xantena, od strane signifera XXX. legije *Ulpia Victrix*. Danas se nalazi u Rheinisches Landesmuseum u Bonu.

Epigrafski, nadgrobni spomenika Gaja Valerija Valensa (*Caius Valerius Valens*) iz VIII. legije *Augusta*. Danas se nalazi u muzeju u Korintu.

Epigrafski nadgrobni spomenik Tita Julija Tutija (*Titus Iulius Tuttius*) iz XXII. legije *Primigenia.* Danas se nalazi u Römisch-Germanisches Museum u Kelnu.

Epigrafski, nadgrobni spomenik Gaja Faltonija Sekunda (*Caius Faltonius Secundus*) iz XXII. legije *Primigenia.* Danas se nalazi u Landesmuseum u Majncu.

Prsten vojnika iz XXII. legije *Primigenia* iz Majnca.

Nož koji je pripadao pripadniku XXII. legije *Primigenia.* Danas se nalazi u Landesmuseum u Majncu.

Epigrafski, nadgrobni spomenik Aurelija Sura (*Aurelius Surus*) iz I. legije *Adiutrix*. Danas se nalazi u Arkeoloji Müzesi u İstanbulu.

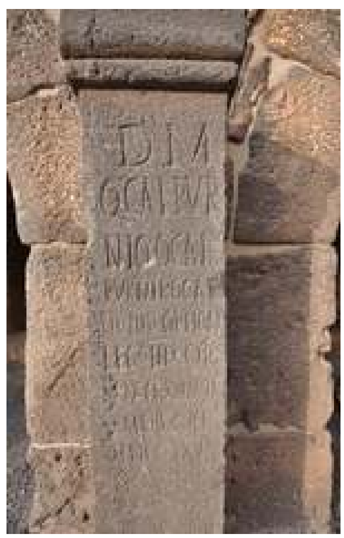
Epigrafski, nadgrobni spomenik *aquilifera* iz II. legije *Adiutrix.* Danas se nalazi u Arkeoloji Müzesi u İstanbulu.

Epigrafski, nadgrobni spomenika vojnika XV. legije *Apollinaris* iz Hagia Sophia, Trabzon u Turskoj.

Novčić sa prikazom ženke vepra sa prasičićima. X. legija *Fretensis* je promijenila svoj simbol u vepra ili svinju kako bi ponižavali jevrejsko stanovništvo Judeje. Ovaj simbol je vidljiv na više mjesta u Jerusalimu.

Natpis koji spominje III. *Cyrenaica* iz Bosre.

Natpis koji spominje III. *Cyrenaica* iz Bosre.

Stela Gaja Julija Valerija (*Caius Iulius Valerius*), sin Gaja Julija Severa (*Caius Iulius Severus*), vojnika II. legije *Traiana Fortis*.

Fragment čuvenog *Lambaesis* natpisa.

Prikaz glave sa kacigom i slovima "X G[*emina*]" iz Beča.

Epigrafski, nadgrobni spomenik oficira X. legije *Gemina* iz Beča. Kasnije je korišten u mlinu.

Vojnička kaciga iz muzeja Karnuntum.

Vojnička kaciga iz *Aquincum* muzeja.

Kaciga Lucija Solinija Supera, (*Lucius Sollionius Super*) vojnika XXX. legije *Ulpia Victrix*. Danas se nalazi u Rheinisches Landesmuseum u Bonu.

I u II. st. n. e. su oružane snage Rimske države predstavljale discipliniranu, centralizirano organiziranu, precizno hijerarhijski strukturiranu, iskusnu, odlično uvježbanu i tehnički opremljenu i osposobljenu vojnu silu. I nadalje su legijama upravljali legati, u rangu senatora. Za vojne i administrativne stvari ovi legati su se oslanjali na profesionalne i iskusne časnike, kao što su *primus pilus* i *praefectus castrorum*. U legiji je bilo i dalje šest vojnih tribuna, od kojih je jedan bio mladić koji je dolazio iz senatorskog reda, a petorica su bili stariji i dolazili su iz reda vitezova. Prije nego što bi dobili neko armijsko zapovjedništvo, ovi vojni tribuni koji su dolazili iz reda senatorskog reda su uobičajeno obnašali neku od nižih

magistratura kao što su *vigintivirate*. To se ustvari može smatrati i vojnom službom senatorskih sinova, nakon koje bi započinjali svoj *cursus honorum* (npr. dobivanjem kvesture). Vojni tribuni iz reda vitezova, iako formalno subordirani mladiću – vojnom tribunu koji je dolazio iz senatorskog reda, su predstavljali prave visoke časnike, koji su imali značajnog iskustva. Vojska je i u II. st. n. e. bila profesionalna i dobro plaćena, sa karijernim vojnicima i centurionima. Godišnja plata redova vojnika – legionara tada je iznosila 12 zlatnika/*aurei* (1200 sestercija), a centuriona 200 zlatnika (ili 20 000 sestercija). Godišnja plata redova vojnika - auksilijara je iznosila 10 zlatnika. Vojska je dobijala sa vremena na vrijeme od svoga vrhovnog komandanta (tj. princepsa) i dobre bonuse/nagrade (*donativum*).

Ovi bonusi su se prvotno isplaćivali neregularno, da bi se onda ustalilo na svakih 7 i po godina, a kasnije i na svake 3 godine. Moguće je da su bonusi i penziono obeštećenje isplaćivani auksilijarima od Hadrijana.

Uz to, pobjede su donosile i dobar ratni plijen. Sve u svemu legionar ili auksilijar je prilično dobro živio, u odnosu na neka druga zanimanja, pa mu je i moral bio na znatnoj visini. Po penzioniranju veterani bi se naseljavali bilo u kolonijama u provincijama (šireći rimski način života) ili bi se individualno negdje skrasili, npr. u području gdje su proveli najveći dio svoje službe ili u svome rodnom kraju.

Vojska je bila enorman potrošać i „žderać" javnih financija. 100 denara je koštala oprema i odjeća samo jednog centuriona, a čak 500 000 denara je koštalo opremljivanje jedne legije. Pretpostavlja se da je za normalan život i poslove koje je obavljao, vojniku Rimske države bilo potrebno cc 3000 kalorija dnevno, manje nego danas, jer su prosječni profesionalni vojnici klasičnog historijskog razdoblja bili manji i stariji u odnosu na moderne profesionalne vojnike. Tako je jedna legija minimalno samo 12 ½ tona žita dnevno trošila. Ti astronomski troškovi bi se u slučaju rata čak utrostručavali. Agrikolina armija (cc 25 000 pripadnika) je u toku tromjesčne kampanje u Kaledoniji zahtjevala 5000 tona samo žita, a bez sijena za konje i druge životinje koje su sa sobom vodili.

Ali kao što je več ranije rečeno, u slučaju uspješnog rata, osvajanja i pljenidbe vojska je ne samo izmirivala svoje troškove, nego je i zarađivala Državi i to u vidu gotovog novca, plemenitih metala, opljačkanog materijala, otuđene stoke i druge hrane, robova... itd... Osvajanja su osiguravala i kontinuirane prihode iz novonastalih provincija, i to i preko iskorištavanja njihovih privrednih potencijala (posebno poljoprivrede i rudnika, ali i manufakturno – zanatske proizvodnje) preko poreza, carina i zakupa. Isto tako su se otvarala nova područja za kolonizaciju. Najbolji primjer pruža Trajanovo osvajanje Dakije.

Imajući u vidu brojnost stanovništva, njegov privredni potencijal i bruto domaći proizvod može se reći da se procentualni udio izdvajanja za vojsku nije radikalno mijenjao do otprilike Marka Aurelija. Međutim, situacija se nakon toga, uslijed velikih demografskih gubitaka zbog pandemije, te komodovske katastrofalne vladavine i V. građanskog rata, promijenila. Tako se procjenjuje da se u severijansko doba procentualni udio (u odnosu na bruto domaći proizvod) trošenja na vojsku značajno povećao.

Za razliku od augustovskog doba, legijski sastav vojske II. st. n. e. se prilično provincijalizirao. Za vrijeme Augustove vladavine cc 68% legionara su bili italijanskog rođenja, da bi se u vrijeme Klaudija i Nerona taj procenat smanjio na cc 48 - 49 %. U vrijeme I. flavijevske dinastije. udjel italijanskih legionara se smanjio na cc 21 - 22%, da bi za vrijeme Hadrijana iznosio cc 8 %. Kada je Marko Aurelije postao princeps samo cc 2% legionara su bili rođeni u Italiji; u isto vrijeme u Italiji je živjelo cc 12 % cjelokupne populacije rimskog svijeta i 50 % rimskih građana.

Kada se razmatra ovo pitanje, potrebno je imati na umu da je dobar dio legionara, koji nisu bili rođeni u Italiji, bio bar djelimično italijanskog porijekla jer su im preci bili legionari i onda ostali da žive u provinciji bilo u kolonijama ili se stapajući sa lokalnim stanovništvom. Ipak se i njihov udio drastično smanjivao u II. st. n. e., jer su u sastav legija uključivani u sve većem broju i sinovi auksilijarnih veterana.

Ovo radikalno smanjivanje udjela regruta-legionara porijeklom iz Italije u odnosu na regrute koji su dolazili iz reda rimskih građana, sa prebivalištem u provincijama imalo je značajnog efekta po političko značenje određenih provincija i postupno smanjivanje utjecaja metropole Italije. Nije se samo radikalno smanjivao broj Italijana kao redova, nego i kao časnika. Tako će od prefekta auksilijarnih kohorti, a čije se porijeklom može detektirati, samo 10 % dolazilo iz reda italijanskih vitezova. Radikalno smanjivanje Italijana u oružanim snagama Rimske države je bilo i posljedica nestajanja martialnog mentaliteta kod stanovnika Italije. Sa V. građanskim ratom, i razvitkom III. st. n. e., Italija će sve više biti bačena u zasjenak glavnih političkih i društveno – ekonomskih procesa rimskog svijeta.

Zapovjedni, operativni kadar je sve više dolazio iz reda primipila, odnosno vojne elite, a ne tradicionalne senatorsko – viteških redova. Ovo će se dodatno produbiti i osjetiti u narednom III. st. n. e., posebno nakon prvo vojnih reformi Septimija Severa, a zatim i Galijena. Ovaj proces je imao imao dvostrano značenje. Sa jedne strane je ponovo demokratizirao oružane snage, izbrisavši ili bar prilično olabavši granice između toga da neko iz reda redova ili centuriona, zahvaljujući svome iskustvu, borbenoj vještini i općem umijeću dođe do najviših vojnih zapovjedništava. Sa druge strane je doprinio jačanju elite proizašle iz vojnih struktura i profesionalnih karijernih vojnika, što je samo moglo proizvesti intenzivnu borbu za vlast unutar te nove elite (nevezane sa civilnim institucijama, obrazovanjem ili porijeklom), vojne udare, vojnu anarhiju i građanske ratove. Uloga vojske je postala dominantna. Naravno, to se u vrijeme posljednjih Antonina, pa i za vrijeme Severa još uvijek nije radikalno osjećalo, ali će u svom punom kapacitetu proizaći na svjetlo dana sa 235. god. n. e.

Inače je svake godine bilo cc 7500 novih regruta. Veliki problem za novačenje legionara je predstavljala činjenica da su se u pojednim provincijama nalazile brojne armije, ali da je u njima bila mala baza rimskih građana iz kojih bi se one popunjavale. Dobar primjer pruža Britanija, u kojoj su krajem I. i početkom II. st. n. e. bile stacionirane 3 legije, a na cc 2 miliona stanovnika provincije, dolazilo je samo oko 50 000 rimskih građana. Zato su se u ovom periodu britanske legije morale popunjavati novacima iz drugih područja, kao što su sjeverna Galija i germansko – rajnske provincije.

Inače se veoma pazilo da u legije ulaze novaci sa rimskim građanstvom. Tako postoji i svjedočanstvo o dvojici regruta koji su bili osuđeni na bičevanje i izbačeni iz legije, jer je otkriveno da su lagali da su rimski građani. Međutim, postojali su i izuzetci. Pošto je profesionalnim vojnicima bilo zabranjeno da imaju legalni brak sve do vladavine Septimija Severa, i njihova djeca iz veza tipa *contubernium* (ako majka nije bila rimska građanka) nisu imala rimsko građanstvo i u očima zakona bi bila tretirana kao vanbračna djeca. Ta djeca bi zakonski postajala rimski građani, onda kada bi njihovi očevi po časnom otpustu svoj *contubernium* pretvorili u zakonski rimski brak. Ali bilo je slučajeva da je otac umro ili poginuo na službi (pa djeca nisu mogla naslijediti njegovo građanstvo) ili da je mladić došao u dob za regrutaciju, a da mu otac još uvijek nije dobio časni otpust pa je zbog toga mladić nije bio rimski građanin. U tom slučaju je djelovao kolektivni i praktični duh vojske, i po svemu sudeći sinovi legionara koji su poginuli ili su još uvijek službovali su primani u legije, i to vjerojatno tako što bi im se po novačenju automatski dodjeljivalo rimsko građanstvo.

Potrebno je navesti da za razliku od modernih armija, oružana snaga Rimske države nije nikada imala neko objedinjeno zapovjedništvo, u vidu generalštaba ili vrhovne komande. Za

oružanu silu je vrhovni komandant uvijek bio princeps i u njegovoj ličnosti su se objedinjavale sve armije, legije i kohorte. Nedostatak centralne komande je imao i jedan pozitivan efekt jer nije moglo doći do vojnog udara, na način kao što se dešavalo u Latinskoj Americi u toku XIX. i XX. st. Naravno, principsi su uvijek morali imati podršku vojnika, jer su oni od augustovskog doba bili glavni oslonci njihove vlasti. Zato su i bili izdašni prema njima, i uvijek su pazili da ne dođe do izliva vojničkog nezadovoljstva.

Pretorijanska garda je i nadalje imala visoko značenje, jer se nalazila u okruženju samog principsa i jer je bila stacionirana u Gradu i Italiji. Njeni zapovjednici su uvijek bili u rangu vitezova, kako bi se držala na odstojanju njihova potencijalna ambicija za preuzimanjem principske vlasti. Za nekoga sa statusom viteza u I. i II. st. bi bilo veoma teško da se domogne i da odstane na principskom tronu.

Vojnici su bili veoma praznovjerni, što je doprinijelo da oni budu i poželjna „roba“ za prihvatanje kultova, posebno onih koji su imali ratničko/martialno značenje. Abrahamističke sljedbe među vojnicima uopće nisu bile popularne, za razliku od npr. mitraizma. Ovaj misterijski kult sa 7 stupnjeva posvećenja je bio omiljen među vojnicima jer je veličao fizičke i martialne podvige.

Od augustovskog doba se značajno povećao broj auksilijarnih jedinica i za vrijeme Hadrijanove vladavine je dostigao cifru od najmanje 381 jedinicu, od kojih je ubjedljiva većina (ako ne i sve) postojale i u vrijeme vladavine principsa Marka Aurelija. Auksilijarne jedinice su za vrijeme vladavine Hadrijana bile raspoređene na sljedeći način po provincijama.

Spisak je urađen prema Paul Holder, Auxiliary Deployment in the Reign of Hadrian, 2003. P. Holder je evidentirao 367 jedinica, ali je sa zadrškom pretpostavio i dalje egzistiranje još 14 jedinica koje su postojale sigurno u I. st. n. e. Pošto je autor P.Holder, sasvim je razumljivo da je najbolje obrađena provincija bila Britanija. Po svemu sudeći broj auksilijarnih vojnika je u II. st. n. e. bio i veći u odnosu na legionare.

<u>*Provincia*</u>	<u>*Alae*</u>	<u>*Cohortes*</u>
	Agrippina Miniata I. *Hispanorum Asturum* II. *Asturum* *Augusta Gallorum Petriana civium Romanorum milliaria* *Augusta Gallorum Proculeiana* *Picentiana Gallorum* II. *Gallorum Sebosiana* *Gallorum et Thracum classiana* I. *Pannoniorum Sabiniana* I. *Pannoniorum Tampiana* I. *Thracum* I. *Tungrorum* *Hispanorum Vettonum* *Augusta Vocontiorum*	I. *Aquitanorum* II. *Asturum equitata* IV. *Breucorum* I. *Augusta Bracarum* III. *Bracaraugustanorum* I. *Baetasiorum civium Romanorum* I. *Batavorum equitata* I. *Celtiberorum* I. *Aelia classica* I. *Ulpia Cugernorum civium Romanorum* I. *Aelia Dacorum milliaria* I. *Delmatarum* II. *Delmatarum* IV. *Delmatarum* I. *Frisiavonum* II. *Gallorum veterana equitata* IV. *Gallorum equitata* V. *Gallorum* VI. *Gallorum*

Britannia		I. *Hispanorum equitata* I. *Aelia Hispanorum equitata milliaria* I. *Lingonum equitata* II. *Lingonum equitata* III. *Lingonum equitata* IV. *Lingonum equitata* I. *Menapiorum* I. *Morinorum* I. *nauticarum* I. *Augusta Nerviana Germanorum equitata milliaria* I. *Nerviorum* II. *Nerviorum* III. *Nerviorum* IV. *Nerviorum* II. *Pannoniorum* V. *Raetorum* I. *Sunucorum* I. *Thracum* II. *Thracum veterana* VII. *Thracum* I. *Tungrorum milliaria* II. *Tungrorum equitata milliaria* I. *Vangionum equitata milliaria* I.*Vardulorum civium Romanorum equitata milliaria* II. *Vasconum civium Romanorum* I. *Hamiorum sagittariorum*
Germania Inferior	*Afrorum veterana* *Longiniana Gallorum* *Gallorum et Thracum classiana* *Moesica felix* I. *Noricorum civium Romanorum* *Sulpicia civium Romanorum* I. *Thracum*	II. *Asturum* III. *Breucorum* VI. *Breucorum* VI. *Brittonum* I. *civium Romanorum equitata* II. *civium Romanorum equitata* I. *classica* II. *Hispanorum* I. *Flavia Hispanorum equitata* VI. *ingenuorum civium Romanorum milliaria* I. *Latobicorum et Varcianorum* I. *Lucensium* I. *Pannoniorum et Delmatarum equitata* I. *Raetorum equitata civium Romanorum* VI. *Raetorum* IV. *Thracum equitata* II. *Varcianorum equitata* XV. *voluntariorum civium Romanorum*
	Gallorum Indiana I. *Scubulorum*	I. *Aquitanorum veterana* III. *Aquitanorum equitata civium Romanorum* IV. *Aquitanorum equitata civium Romanorum*

Germania Superior		I. *Asturum equitata equitata* I. *Biturigum* *Augusta Cyrenaica equitata* II. *Augusta Cyrenaica* I. *Flavia Damascenorum milliaria* III. *Delmatarum equitata* V. *Delmatarum* I. *Germanorum civium Romanorum* I. *Helvetiorum* II. *Hispanorum equitata* *Ituraeorum civium Romanorum* I. *Ligurum et Hispanorum civium Romanorum* II. *Raetorum civium Romanorum* VII. *Raetorum equitata* IV. *Vindelicorum* XXIV. *voluntariorum civium Romanorum* XXVI. *voluntariorum civium Romanorum* XXX. *voluntariorum civium Romanorum* XXXII. *voluntariorum civium Romanorum*
Raetia et Noricum	I. *Hispanorum Auriana* I. *Commagenorum* II. *Flavia milliaria* I. *Flavia gemina civium Romanorum* I. *Flavia singularium*	II. *Aquitanorum equitata civium Romanorum* I. *Asturum* II. *Batavorum milliaria* IX. *Batavorum equitata milliaria* V. *Bracaraugustanorum* I. *Breucorum civium Romanorum* V. *Breucorum civium Romanorum equitata* III. *Britannorum* I. *Aelia Brittonum milliaria* I. *Raetorum* II. *Raetorum* II. *Thracum* III. *Thracum civium Romanorum* III. *Thracum veterana* IV. *Tungrorum veterana* I. *Flavia Canathenorum sagittariorum milliaria*
Pannoniae	I. *Hispanorum Aravacorum* I. *Flavia Britannica civium Romanorum milliaria* I. *Brittonum civium Romanorum* I. *Cananefatium* I. *civium Romanorum* I. *Augusta Ituraeorum* I. *Praetoria singularium civium Romanorum* I. *Thracum victrix* II. *Augusta Thracum* I. *Ulpia contariorum milliaria* I. *Thracum veterana sagittariorum* III. *Augusta Thracum sagittariorum*	I. *Alpinorum equitata* I. *Alpinorum peditata* II. *Alpinorum equitata* II. *Asturum et Callaecorum equitata* III. *Batavorum equitata milliaria* VII. *Breucorum civium Romanorum equitata* I. *Brittonum* V. *Callaecorum Lucensium equitata* I. *Campanorum voluntariorum*

(*Superior* i *Inferior*)		*civium Romanorum* II. *Augusta Dacorum equitata milliaria* I. *Lusitanorum Cyrenaica* III. *Lusitanorum* I. *Montanorum equitata* I. *Noricorum equitata* I. *Ulpia Pannoniorum equitata* I. *Thracum civium Romanorum* I. *Thracum Germanica* I. *Thracum Syriaca equitata* II. *Augusta Thracum equitata* I. *Aelia Caesariensis sagittariorum* I. *Aelia Gaesatorum sagittariorum*
Moesia Superior	I. *Claudia nova miscellanea* *Gallorum Flaviana*	III. *Brittonum veterana equitata* III. *campestris civium Romanorum* V. *Gallorum equitata* V. *Gallorum et Pannoniorum* V. *Hispanorum equitata* I. *Pannoniorum veterana equitata* I. *Antiochensium sagittariorum* I. *Cretum equitata sagittariorum*
Moesia Inferior	II. *Hispanorum Aravacorum* I. *Vespasiana Dardanorum* I. *Flavia Gaetulorum* *Gallorum Atectorigiana* I. *Claudia Gallorum Capitoniana* I. *Gallorum et Pannoniorum cataphractaria*	I. *Bracarorum civium Romanorum* II. *Bracaraugustanorum equitata* II. *Flavia Brittonum equitata* I. *Lepidiana civium Romanorum* II. *Lucensium* I. *Lusitanorum* II. *Mattiacorum equitata milliaria* I. *Flavia Numidarum equitata* I. *Sugambrorum tironum* I. *Claudia Sugambrorum veterana equitata* I. *Thracum Syriaca* II. *Chalcidenorum sagittariorum* I. Cilicum *equitata sagittariorum milliaria*
	I. *Asturum* I. *Batavorum milliaria* I. *Bosporanorum milliaria* I. *Hispanorum Campagonum* I. *Gallorum et Bosporanorum* II. *Gallorum et Pannoniorum* I. *Hispanorum* II. *Pannoniorum* II. *Pannoniorum veterana* I. *Tungrorum Frontoniana* I. *Flavia Commagenorum sagittariorum* *numerus equitum Illyricorum*	I. *Afrorum civium Romanorum equitata* I. *Batavorum civium Romanorum milliaria* II. *Flavia Bessorum* I. *Bracaraugustanorum* I. *Britannica civium Romanorum equitata milliaria* II. *Britannorum civium Romanorum milliaria* I. *Flavia Brittonum equitata milliaria* I. *Ulpia Brittonum* I. *Augusta Brittonum Nerviana* II. *Augusta Brittonum Nerviana* I. *Cananefatium* I. *Flavia Commagenorum* IV. *Baetica* I. *Cypria civium Romanorum*

Tres Daciae		II. *Gallorum* II. *Gallorum Dacica* II. *Gallorum Macedonica equitata* II. *Gallorum Pannonica* III. *Gallorum* I. *Hispanorum* I. *Hispanorum veterana equitata* I. *Flavia Ulpia Hispanorum civium Romanorum equitata* II. *Hispanorum scutata civium Romanorum*. IV. *Hispanorum equitata* V. *Lingonum* II. *Flavia Numidarum* VIII. *Raetorum equitata civium Romanorum* VI. *Thracum equitata* *Ubiorum equitata* I. *Ubiorum* I. *Vindelicorum civium Romanorum equitata milliaria* I. *Augusta Ituraerorum sagittariorum* I. *Thracum sagittariorum* I. *Tyriorum sagittariorum*
Cappadocia	II. *Ulpia Auriana* I. *Augusta gemina colonorum* I. *Ulpia Dacorum* II. *Gallorum* I. *Parthorum veterana*	*Apula civium Romanorum* I. *Bosporanorum* I. *Claudia equitata* II. *Claudia* I. *Hamiorum civium Romanorum milliaria* I. *Italica voluntariorum civium Romanorum milliaria* *milliaria civium Romanorum. equitata* I. *Numidarum* II. *Ulpia Petreorum equitata milliaria* III. *Ulpia Petreorum equitata milliaria* I. *Raetorum equitata* IV. *Raetorum equitata* III. *Augusta Cyrenaica sagittariorum*
	I. *Flavia Agrippiana* II. *Flavia Agrippiana* *Gaetulorum veterana* I. *Phrygum* VII. *Phrygum* I. *Ulpia singularium* I. *Thracum Herculanea* *Augusta Xoitana* I. *Ulpia dromedariorum milliaria* *Gallorum et Thracum Antiana sagittariorum*	III. *Bracarum* IV. *Bracarugustanorum* III. *Callaecorum Bracarum* IV. *Callaecorum Lucensium* II. *Cantabrorum* II. *classica* I. *Ulpia Dacorum* III. *Dacorum* I. *Damascena Armeniaca* II. *equitum equitata* II. *Ulpia equitatum equitata* I. *Flavia*

Syria, Iudaea, Arabia Petraea		I. *Gaetulorum* I. *Ulpia Galatarum* II. *Ulpia Galatarum* VII. *Gallorum equitata* V. *gemella civium Romanorum* VI. *Hispanorum* II. *Ligurum et Corsorum* I. *Lucensium* I. *Augusta Lusitanorum* I. *Montanorum* I. *Augusta Pannoniorum* II. *Ulpia Paphlagonum* III. *Ulpia Paphlagonum equitata* IV. *Ulpia Petreorum* V. *Ulpia Petreorum equitata* VI. *Ulpia Petreorum* I. *Sebastena milliaria* I. *Thracum milliaria* III. *Augusta Thracum* II. *Thracum Syriaca* III. *Thracum Syriaca* IV. *Thracum Syriaca* I. *Ascalonitanorum sagittariorum* I. *Flavia Chalcidenorum equitata sagittariorum* I. *Damascenorum sagittariorum* II. *Italica voluntariorum civium Romanorum sagittariorum milliaria* I. *Ulpia Petreorum equitata sagittariorum* I. *Ulpia civium Romanorum sagittariorum* I. *Augusta Thracum equitata sagittariorum* XX. *Palmyrenorum equitata*
Aegyptus	*Apriana* *Augusta Syriaca* *Commagenorum* *Gallorum veterana* I. *Thracum Macedonica* *Vocontiorum*	I. *Ulpia Afrorum equitata* I. *Flavia Cilicum equitata* II. *Ituraeorum* III. *Ituraeorum* I. *Aug. praetoria Lusitanorum equitata* I. *Macedonica equitata* I. *Pannoniorum* I. *Thebaeorum equitata* II. *Thebaeorum* *scutata civium Romanorum* I. *Apamenorum equitata sagittariorum*
	III. *Asturum* I. *Augusta civium Romanorum* I. *Augusta Gallorum* I. *Gallorum Tauriana victrix* *Gemelliana civium Romanorum* I. *Flavia Numidica* I. *Augusta Nerviana milliaria*	I. *Flavia Afrorum* II. *Flavia Afrorum* I. *Asturum et Callaecorum* III. *Asturum civium Romanorum equitata* II. *Breucorum* II. *Brittonum equitata*

Africa, Numidia, Mauretania Caesariensis, Mauretania Tingitana	I. *Pannoniorum* II. *Augusta Thracum* I. *Hamiorum sagittariorum* *Parthorum sagittariorum* I. *Syrorum sagittariorum* II. *Syrorum sagittariorum*	I. *Chalcidenorum equitata* VI. *Commagenorum equitata* I. *Corsorum civium Romanorum* V. *Delmatarum civium Romanorum* *Aelia expedita* I. *Flavia equitata* III. *Gallorum felix* IV. *Gallorum civium Romanorum* II. *Hamiorum* I. *Flavia Hispanorum* II. *Hispanorum civium Romanorum equitata milliaria* I. *Ituraeorum civium Romanorum* I. *Lemavorum civium Romanorum* VII. *Lusitanorum equitata* I. *Flavia Musulamiorum equitata* I. *Nurritanorum* II. *Sardorum* IV. *Sugambrorum* IV. *Tungrorum milliaria* I. *Syrorum sagittariorum* II. Syrorum eq *sagittariorum sagittariorum milliaria*
Unutarnje provincije i nejasno lokaliziranje	II. *Flavia Hispanorum* (*Hispania*?)	III. *Alpinorum equitata* (*Dalmatia*?) I. *Aelia Athoitarum* (*Thracia*?) I. *Ausetanorum* (*Hispania*?) I. *Flavia Bessorum* (*Macedonia*?) *Callaecorum* (?) I. *Celtiberorum equitata* (*Hispania*?) I. *Cisipadensium civium Romanorum* (*Thracia*?) *Dacorum* (?) I. *Gallica civium Romanorum equitata* (*Hispania*?) I. *Delmatarum milliaria equitata* (*Dalmatia*?) I. *Ligurum milliaria* (*Asia*?) *maritima* (*Baetica*?) *Maurorum et Afrorum* (?) I. *Musulamiorum milliaria* (*Lycia*) VI. *praetoria* (Bithynia) III. *sagittariorum* (?) I/II. *nova tironum* (Hispania?) VIII. *voluntariorum civium Romanorum* (*Dalmatia*?) XXV. *voluntariorum* (*Hispania*?)

Vrijedi izdvojiti sljedeće ale : I. *Pannoniorum Sabiniana,* I. *Pannoniorum Tampiana,* I. *Gallorum et Pannoniorum cataphractaria,* II. *Gallorum et Pannoniorum, numerus equitum Illyricorum,* I. *Pannoniorum,* I. *Scubulorum,* I. *Vespasiana Dardanorum* i kohorte : I. *Delmatarum,* I. *Delmatarum milliaria equitata* (*Dalmatia*?), II. *Delmatarum,* III. *Delmatarum equitata,* IV. *Delmatarum,* V. *Delmatarum,* V. *Delmatarum civium Romanorum,* I. *Pannoniorum et Delmatarum equitata,* II. *Pannoniorum,* I. *Ulpia Pannoniorum equitata,* V. *Gallorum et Pannoniorum,* I. *Pannoniorum veterana equitata,* II. *Gallorum Pannonica,* I. *Augusta*

Pannoniorum, I. *Pannoniorum.* I. *Breucorum civium Romanorum,* II. *Breucorum,* III. *Breucorum,* IV. *Breucorum,* V. *Breucorum civium Romanorum equitata,* VI. *Breucorum,* VII. *Breucorum civium Romanorum equitata,* I. *Aelia Athoitarum,* I. *Latobicorum et Varcianorum,* II. *Varcianorum equitata.* Navedene ale i kohorte su izvorno regrutirane na ilirskom području i njihov izniman broj ukazuje na veliku važnost ovog područja za novačenje i održavanje oružanih snaga.

I u II. st. n. e. i nadalje je sjevernoafričko lako konjaništvo (numidsko i posebno maursko) zauzimalo posebno mjesto u okviru oružanih snaga. O tome dovoljno govore prikazi maurskih konjanika na Trajanovom stupu, gdje se reprezentiraju kao moćni i neustrašivi konjanici, koji se bore bez oklopa. U kasnom principatu, značajno mjesto u oružanim snagama je zauzela dalmatinska lahka konjica (*equites Dalmatae*).

Za vrijeme Hadrijana je na viteška „tri zapovjedništva”, dodano i četvrto, a to je zapovjedništvo nad dupliranom alom, za posebno vješte časnike. Izgleda da je sudeći po dosadašnjim nalazima veći dio prefekta auksilijarnih jedinica u II. st. n. e. još uvijek bio rodom iz Italije, ali se vremenom taj udio nastavio smanjivati, dok u III. st. n. e. nije pao na manje od 1/3.

Već u II. st. n. e. javlja se pojava da se pojedini odredi (*vexillatio*) odijele od njihovih matičnih jedinica, radi određenog zadatka. Najčešće je riječ bila o prekomandovanju na neki drugi prostor, uglavnom u vidu pojačanja. Međutim, poradi niza razloga, ti separirani odredi pojedinih legija i auksilijarnih kohorti su duže ostajali na poslanom području, bez vraćanja u matičnu jedinicu. Tada bi ta separacija postajala duža, a veksilijacije bi postepeno postajale novi vojni tipovi organizacije. Primjer pruža *vexillatio equitum Illyricorum*, stacionirana u Dakiji početkom II. st. n. e., *equites promoti* (legionarska konjica, odijeljena od svoje jedinice) i *numerus Hnaufridi* u Britaniji. Ova praksa separiranja od matičnih jedinica i stvaranja raznoraznih veksilacija će u III. st. n. e. poprimiti goleme razmjere, i proizvela je prilično kaotično stanje u uređenju oružanih snaga.

I broj federata je bio značajan, i oni su u vrijeme principsa Trajana bili podijeljeni u oko 40 *numeri* sa po cc 300 pripadnika. Znatno su bili doprinijeli pobjedi u Dakiji, pa su se i našli prikazani na reljefima Trajanovog stupa.

Osvajanje Dakije je u oružane snage donijelo još jednu novinu, a to je dizajn zmaja (*draco*) koji su bar od Hadrijanovog vremena kao svoj simbol nosile neke auksilijarne jedinice. Sastojao se od brončane glave zmaje sa tkaninom umjesto tijela, koja je imala oblik repa iza njega. Vjerojatno je preuzet od Dačana i Sarmata. Ovaj simbol je nosio *draconarius*. Kasnije se ova simbolika raširila širom rimskih oružanih snaga.

Rat sa Iranom od 161. do 166. god. n. e. (*bellum Armeniacum et Parthicum*)

Sa smrti Antonina Pija, pokrenuo se i tadašnji partsko – arsakidski „šah nad šahovima“ Irana Vologases IV., koji je nakon decenija dinastijskih borbi uspio da ponovo ujedini Iran. On je još 151. god. n. e. u vrijeme Antonina Pija, osvojio državicu Mesena u Donjoj Mesopotamiji, koja je bila nezavisna od arsakidsko – partskog Irana još od Trajanovih mesopotamijskih pobjeda. Ova državica je izgleda bila u nekom protektorskom statusu od strane Rimske države. U kasno ljeto ili jesen 161. god. n. e. Vologases IV. je slijedio uobičajeni šablon sa kojim započinje rat sa rimskim svijetom. Upao je sa vojskom u Jermeniju, protjerao njenog kralja i na njegovo mjero je postavio svoga favorita Pakora isto iz arsakidske dinastije. Rimska zapovjedništvo na istočnoj granici je počivalo na Luciju Atidiju Kornelijanu (*L. Attidius Cornelianus*), legatu Sirije i Marko Sedatiju Severijanu (*Marcus Sedatius Severianus*; galskog porijekla sa velikim vojnim iskustvom), legatu Kapadokije. Severijan je

boravak na istoku donio dosta štete po njegov karakter, jer se opustio i okružio osobama sumnjivog morala ili mističnog ponašanja ili najobičnijim šarlatanima. Jedan od takvih je bio i prorok Aleksandar iz Abonutika/ *Abonoteichus/* Ἀβωνότειχος iz Paflagonije (cc 105. – cc 170. god. n. e.) koji je bio osnivač kulta boga – zmije po nazivu Glikon/*Glycon*.

O kultu boga – zmije Glikona i njenom osnivaču Aleksandru se malo zna, a najviše podatak nudi Lukijan, koji je prema njima odnosi sa velikom netrpeljivošću. Lukijan u svojim djelima raskrinkava šarlatanstvo, praznovjerje i opasnosti kulta. Aleksandar je oko 150. god. n. e. ustanovio Eskulapijevo proročište u svome rodnom gradu, da bi se oko 160. god. n. e. ustanovio i kult boga – zmije sa sjedištem u istom gradu. Tada je cirkuliralo proročanstvo da će sin Apolona biti ponovo rođen, i Aleksandar se potrudio da se u temeljima Eskulapovog hrama, tada u izgradnji, nađe jaje sa malom zmijom u sebi. U to vrijeme kada su istokom „prosto harala" mistična, praznovjerna i mesijanska vjerojavanja, Aleksandar se nije trebao previše truditi da se raširi vijest o drugom dolasku boga pod imenom Glikon. Aleksandar je sada postao istaknuti paflagonijski prorok. Kult Glikona je ubrzo postao vrlo popularan i za vrijeme svoje najbolje godine Aleksandar je dao skoro 80 000 odgovora, a za svaki je primio drahmi i dva obola. On je postao i istaknuta ličnost, pa je davao i političke i vojne savjete, a njegova kćerka se udala i za Publija Mumija Sisenu Rutilijana (*P. Mummius Sisenna Rutilianus*), tadašnjeg prokonzula Azije. On je čak i slao proročanstva za vrijeme epidemije 166. god. n. e. i dunavskoj armiji za vrijeme markomanskog rata. Aleksandar je inače bio veliki mrzitelj filozofa, posebno epikurejaca. A Lukijan se divio djelima Epikura. Aleksandar se nije podnosio ni sa ranim kršćanima. Nakon njegove smrti kult se polako ugasio. Nagla pojava ovog kulta i njegova brza popularnost, čak i među tadašnjom elitom, ukazuje da su praznovjerice, religijski misticizam i mesijanizam, pa i obično šarlatanstvo koje nude realno nepotkrijepljenu nadu uvijek u masama imali prednost pred racionalizmom. Lakše je čovjeka pridobiti ako mu se nešto demagoški obeća, a bez ikakve osnove, kao što je brzo ostvarivanje želja na ovom ili onom svijetu a ne ako mu se sugerira da se suoči sa svijetom oko sebe.

I Severijan je potražio savjet Aleksandra, i ovaj ga je uputio na to da će lako pobijediti Irance i pokupiti svu slavu samo za sebe. Severijan je sa sobom poveo jednu legiju (možda VIIII./IX. *Hispana*!??) u Jermeniju, ali je bio dočekan u zasjedi od vojskovođe Hozroja kod Elegije, odmah iza kapadokijske granice. Desio se vrlo težak rimski poraz, legija je uništena, a Severijan je izvršio samoubistvo. Pohod je trajao samo tri dana. Poraz nije mogao doći u nezgodniji moment, jer se situacija i na drugim granicama pogoršavala. U Britaniji se situacija ponovo zaoštravala, a Hati su provalili preko limesa u Gornju Germaniju i Retiju. Sada je Marko Aurelije morao da napusti život učenjaka i da u svoje ruke preuzme sigurnost granica. Marko Aurelije je za novog namjesnika Kapadokije postavio Marka Statija Priska (*Marcus Statius Priscus Licinius Italicus*), koji je prekomandovan iz Britanije, a u ovu provinciju je poslan Sekst Kalpurnije Agrikola (*Sextus Calpurnius Agricola*).

Postoje možda i određene arheološke indikacije o nemirima unutar same provincije Britanije, a ne samo o problemima na sjevernoj granici. O tome bi u tom slučaju govorila detektovana oštećenja na forumu u *Viroconium Cornoviorum* (Wroxeter) i palež u većem dijelu *Verulamiuma* (St Albans). Kalpurnije je izgleda uspio da stavi situaciju u Britaniji pod kontrolu, ali je to značilo i učvršćivanje na Hadrijanovom, a ne Antoninovom zidu.

I na sirijsko – eufratskom frontu je došlo do poraza armije Atidija Kornelijana i rat je postao mnogo opasniji. Sada su određena mnoga pojačanja koja su trebala biti upućena na istok. Sa dunavske granice otišli su detašmani predvođeni Publijem Julijem Geminijem Marcijanom (*Publius Iulius Geminius Marcianus*; zapovijedao sa X. legijom *Gemina*), senatorom

afričkog porijekla. Prekomandovane su i tri legije i to I. *Minervia*, II. *Adiutrix* i V. *Macedonica*, što je prilično oslabilo sjeverne granice posebno onu od Gornje Germanije pa sve do Crnog mora. Za novog legata Sirije 162. god. n. e. je postavljen Marko Anije Libo (*Marcus Annius Libo*; sin Fundanije i istoimenog oca koji je bio i stric Marka Aurelija), svoga mladog rođaka koji nije baš nekog vojnog ni drugog iskustva. Libo je ubrzo umro.

U pismima koje su razmjenjivali Fronton i Marko Aurelije osjeća umor principsa pa i određena doza anksioznosti. Fronton ga poziva da se odmori i relaksira dok je gradu Alsiumu na toskanskoj obali. Međutim, Markov odgovor je podrazumijevao da jednostavno ima dužnosti. Fronton je Marku slao i određene tekstove, kao Ciceronov *pro lege Manilia* (u kojem se podržava slanje Pompeja na istoku). Možda je ovo imalo i određenog utjecaja da se na istok pošalje Lucije Ver. Fronton je poslao pismo koje je puno historijskih referenci, a sve u cilju da pomogne Marku, u kome ga podsjeća na sve teške poraze koje su Rimljani trpili kroz historiju, ali da su na kraju ipak uspjevali nadvaladati neprijatelja. Po Frontonu „uvijek i svugdje Mars je promijenio naše nevolje u uspjehe i naše strahove u trijumfe ."

Situacija je tako ozbiljno shvaćena da je odlučeno da jedan od principsa preuzmu komandu nad istočnim frontom. Na istok je tako upućen Lucije Ver koji je fizički izgledao spremniji da se prihvati zadatka ratovanja u dalekim, ali bogatim zemljama. Marko Aurelije se možda nadao i da bi komandovanje istočnom armijom, ojačanom sa nizom pojačanja, doprinijelo i popravljanju Lucijevog karaktera, odnosno da bi ga sklonilo od razvrata i luksuza i učinilo štedljivim i odgovornijim. Marko je ostao u Rimu i Italiji, ali ipak ništa nije prepustio slučaju niti samo Lucijevom umijeći zapovijedanja. Zato su tamo upućeni i odlični kadrovi koji su trebali da pomažu Luciju. Pa su tako sa Lucijem na istočni front upućeni i Furije Viktorin (*Furius Victorinus*), jedan od dvojice tadašnjih pretorijanskih prefekta zajedno sa dijelom pretorijanske garde, kao i senatori Marko Pontije Lelijan Larcije Sabin (*Marcus Pontius Laelianus Larcius Sabinus*) i Marko Jalije Bas (*M. Iallius Bassus*).

Svi navedeni pojedinci su bili veoma iskusni i u vojnim i u političkim pitanjima, Viktorin je bio namjesnik Galatije i imao je odlično poznavanje istočnih provincija. Lelijan je bio namjesnik graničnih panonskih provincija i Sirije 153. god. n. e., a nosio je poradi svoje službe počasni naziv *comes Augustorum* („pratilac dvojice Augusta"). Po Frontonu, on je bio ozbiljna osoba i discipliniran po drevnom obrascu. Bas je bio namjesnik Donje Panonije i bio je također *comes*/„pratilac". Drugi pretorijanski prefekt Kornelije Repentije/ *Cornelius Repentinus* nije se smatrao u dovoljnoj mjeri kompetentnim za ovako ozbiljan i odgovoran zadatak, jer je svoj položaj dugovao utjecaju Galerije Lizistrate (*Galeria Lysistrate*), dugogodišnje ljubavnice Antonina Pija. Naravno, Lucije je poveo i svoje najpouzdanije oslobođenike koji su trebali da vode službene poslove ekspedicije.

Međutim, sam odlazak nije se baš odvijao brzo, iako je Lucije napustio Rim u ljeto 162. god. n. e. kako bi u Brundiziumu oplovio za istok. Za prijevoz je bila odgovorna mizenska flota. Sam Marko ga je pratio do Kapue. Lucije nije baš žurio, i čak se odavao lovu u Apuliji, a razbolio se u Kanosi, moguće je da bio neki blaži srčani udar. Nakon oporavka Lucije Ver je nastavio put preko Korinta i Atene, praćen sa muzičarima, pjevačima i drugim zabavljačima kao da je riječ o kraljevskoj procesiji. U Ateni je pohodio Eleusinske misterije. Zatim je

nastavljeno putovanje kroz egejski bazen i tek je krajem 162. god. n. e. stigao u Antiohiju. Prije njega je u Kapadokiju sa novim trupama bio stigao Statije Prisk.

Prema *Historia Augusta*, po svome dolasku u Antiohiju Lucije Ver se nije previše odao poslu radi kojeg je upućen na istok. Veći dio kampanje je on proveo u ovom gradu, iako je zimovao u drugom sirijskom gradu Laodikeji, a ljetovao u odmaralištu Dafne/*Daphne*, nedaleko od Antiohije. Način ponašanja Lucija u Antiohiji uopće nije odavao da je on komandant istočne armije, jer se provodio, kockao, ljubovao. Čak je uzeo i ljubavnicu prelijepu Panteu (*Panthea*) iz Smirne, koju Lukijan veoma hvali. Ona je postala veoma utjecajna, pa je zaljubljeni Lucije radi nje obrijao i bradu. Zahtijevao je redovne izvještaje sa rimskih utrka, da vidi kako je njegov tim prošao. On je bio inače toliki navijač Zelenih, da je sa sobom nosio zlatnu statuu Volucera, konja zelenih.

Fronton nudi nešto drugačiju sliku, po kojoj je sirijska armija uvođena u red i disciplinirana, jer se uslijed istočnjačke ležernosti i ona opustila. Trening i disciplina su bili izraženo povećani i zaoštreni, a po Frontonu Lucije nije uopće zanemarivao svoje dužnosti komandanta na terenu, pa da je i osobno vršio inspekcije trupa. Istina je možda negdje na sredini, i sigurno je biograf iz *Historia Augusta* pretjerivao u opisu opuštenosti Lucija Vera, ali su sigurno glavni praktični pokretači obnove istočne armije bili oni već spomenuti zapovjednici i senatori koji su stigli u Kapadokiju i Siriju. Da se Lucije Ver itekako brinuo o opskrbi vojske i logistici dokazuje i to što je naredio da se izgradi novi kanal, kako bi roba i vojska preko rijeke Oront stizala u Antiohiju. Pošto je staro korito (ustvari zaobiđeni dio) Oronta presušilo, otkrile su se u njemu masivne kosti, možda je riječ o nekom fosilu dinosaurusa!?.

Lucije je napustio svoje komandno mjesto u Antiohiji da bi otišao u Efez, gdje se 164. god. n. e. vjenčao sa 14-godišnjom Lucilom koju je na istok pratila majka.

Lucila je dobila počasni nadimak *Augusta* i iz braka sa Lucijem je dobila troje djece (dvije kćeri i sina; svi umrli u mladosti). Zanimljivo je da je brak ubrzan, vjerojatno zbog vijesti o Pantei koje su stizale u Rim. Lucila je kao i ostale žene iz tadašnje visoke elite bila utjecajna i vrlo ugledna, i nije bila stavljena u stranu, niti bi to ustvari uopće i dozvolila.

Rimska uspješna kontraofanziva je započela na kapadokijsko – jermenskom frontu 163. god. n. e. Armija koju je vodio Servije Prisk je nizala uspjele, koje je zaključila osvajanjem Artaksate, koja je spaljena i uništena. Novi glavni grad je postao Kaine Polis, koji je bio bliži granici Rimske države. Nakon toga je za jermenskog kralja postavljen Gaj Julije Soham (*Caius Iulius Sohaemus*), koji je bio rimski senator i konzular, ali arsakidskog porijekla. On nije ni bio okrunjen u Jermeniji, nego se ta ceremonija ustoličavanja desila ili u Antiohiji ili Efezu.

Lucije Ver je uzeo počasni naziv Jermenski/*Armeniacus*, iako nije uopće učestvovao u ovim borbama. Marko je odbijao da uzme ovaj naziv, sve do sljedeće godine. Obojica principsa su pozdavljena i kao imperatori u starinskom smislu pobjednika nad neprijateljem. U ovoj kampanji su se istakli legati legija I. Minervia i V. *Macedonica*, Marko Klaudije Fronton (*Marcus Claudius Fronto*; porijeklom istočnjak) i Publije Marcije Ver (*Publius Martius Verus*; porijeklom iz Galije).

Dok su se vodile borbe u Jermeniji, Iranci su prodrli u Osroenu, zbacili njenog tadašnjeg kralja Mana (*Mannus;* Ma'nu VIII. bar Ma'nu), i postavili svoga čovjeka (Wa'il bar Sahru) na tron u Edesi. Radi toga je došlo do protuintervencije rimskih snaga, i do kraja 163. god. n. e. Rimljani su ostvarili značajne pomake na eufratskom frontu, ali nisu uspjeli povratiti Edesu ni izbaciti Irance iz Osroene i pored pobjede u bici kod Sure. U toku 164. god. n. e. nije bilo

toliko mnogo pomaka i uglavnom su se vršile pripreme za predstojeće borbe. Naredne 165. god. n. e., započela je velika ofanziva legijsko – auksilijarnih snaga, pa je Edesa bila oslobođena a povraćeni tron Manu. Zauzet je i grad Nisibis, a druga velika borbena skupina koju je predvodio Avidije Kasije je išla nizvodno Eufratom i pobjeđujući u bitci kod Dura – Europosa. Do kraja 165. god. n. e. Kasijeva pobjedonosna armija je ponovila uspjeh Trajanovih armija i došla je do Seleukije i Ktesifona. Iako se Seleukija (u njoj je pretežiti dio stanovnika još uvijek govorio grčki, jer je riječ o seleukidskoj koloniji) predala, grad je sustavno opljačkan i razoren, što je ostavilo sraman biljeg na reputaciju vojske Rimske države. Ktesifon je isto zauzet, a njegove kraljevske palate su spaljene. Nakon 60 godina od brutalnog razaranja Seleukije, iranski „šah nad šahovima“ Ardašir I. je dao izgraditi novi grad Veh-Ardashir, koji je bio nešto udaljeni od Seleukije i Ktesifona.

Za vrijeme brutalne pljačke Seleukije, rimski vojnici su ukrali i statuu Apolona Komaeusa (*Apollo Comaeus*) i donijeli ga u Rim i pohranili u hramu palatinskog Apolona. Ovo se smatralo blasfemijom. U Seleukiji i Mesopotamiji Kasijeve trupe su inficirane i „kugom“, ali su se i pored toga i manjka resursa uspjele vratiti u Siriju. Vijest o velikoj pobjedi je u Rim donio Junije Maksim (*Iunius Maximus*) vojni tribun – *laticlavius*, koji je služio u III. *Gallica* koja je bila sastavnica Kasijeve armije. Lucije je uzeo novi naziv i to *Parthicus Maximus*, a i on i Marko su pozdravljeni kao imperatori po treći put. Kasijeva armija je i naredne 166. god. n. e. nastavila nizati uspjehe, pa je prešla Tigris i ušla u Mediju. Radi toga je Lucije uzeo naziv *Medicus*, a principsi su pozdravljeni kao imperatori po četvrti put. Marko Aurelije je nakon još jednog odgađanja ipak uzeo naziv *Parthicus Maximus.* Po povratku u Rim, Lucije Ver je nagrađen trijumfom, i veličanstvenom procesijom. Obojici principsa je ponuđena *corona civica*. Dva malodobna sina Marka Aurelija i to Komod i Marko Anije Ver su dobili naziv cezara. Po *Historia Augusta*, nakon Lucijeve smrti, Marko Aurelije za sebe nije koristio izraze *Armeniacus* i *Parthicus,* nego samo *Germanicus*, koji je dobio zahvaljujući pobjedama u ratu koji je osobno direktno vodio.

Ostaci palate poznate pod imenom Tāq-e Kisrā u Ktesifonu.

Pored velikog plijena koji su iznijeli sa arsakidske teritorije, Rimljani su pod svojom vlašću zadržali i grad Nisibis, ali samo u formi održavanja vojne okupacije (odnosno održavanja garnizona) a ne uklapanja u provincijsku strukturu. Lucije Ver je i po povratku u Rim nastavio sa svojim uobičajenim načinom života, uživao je u druženju, piću (u svome domu je dao izgraditi tavernu), odlasku u grad (skrivajući stvarni identitet), konjskim utrkama. Ali sa druge strane, i državne poslove je obnašao odgovorno.

Gaj Avidije Kasije (*Caius Avidius Cassius*; živio cc. 130. – juli 175. god. n. e.) je tvrdio da je potomak seleukidskih kraljeva (konkretno Antioha IV. Epifana). Njegov otac je bio Gaj Avidije Heliodor (*Caius Avidius Heliodorus*), koji je za Hadrijana bio sekretar kancelarije *ab epistulis* i prefekt Egipta od 137. do 142. god. n. e. Majka mu se zvala Junija Kasija Aleksandria (*Iunia Cassia Alexandria*), a rodio se u sjeverno-sirijskom gradu Kiri/ *Cyrrhus*. Svoju karijeru je započeo za vrijeme vladavine Antonina Pija, i to uglavnom na vojnim dužnostima. Zbog pobjeda u Mesopotamiji, Kasije je nagrađen, a i postao je senator. U maju 166. god. n. e., on je postao i konzul sufekt. Krajem 166. god. n. e. je postao legat Sirije. Marcije Ver je isto bio konzul sufekt 166. god. n. e. i nakon toga je postao namjesnik Kapadokije.

Antoninijanska pandemija

Pobjednička armija je sa istoka donijela i veliku epidemiju, koja je poznata pod nazivom „Antoninijanska kuga“ ili „Galenova kuga“. Riječ je o jednoj velikoj smrtonosnoj pandemiji. Naziv kuga je samo generički izraz, jer pravi uzročnik ove pandemije nije poznat. Smrtnost uzrokovana ovom pandemijom je dostigla katastrofične razmjere, i po Kasiju Dionu bilo je dnevno do 2000 mrtvih samo u Rimu. Pojedina područja su imala demografski gubitak od 1/3, a mnogi gradovi i sela su bili opustošeni. Posebno je stradala vojska, jer je ona po običaju bila skupljena po taborima i morala se držati zajedno, što je olakšavalo širenje panepidemije. Veliki gubici vojnika uskoro će se pokazati kao najgora posljedica pandemije kada se Država suoči sa novim ratovima. Ali ni granice Rimske države nisu bile nikakva brana za širenje pandemije i zaraza se proširila i na narode preko limesa.

Principsi su se itekako angažirali u sprečavanju širenja epidemije. Tako su doneseni strogi zakoni o sahranjivanju i grobovima, kojima se zabranjivalo bilo kome da ima grob na svome posjedu. Time se ustanovljavalo komunalno uređenje vezano za groblja.

Kugu je opisao tada čuveni ljekar Galen koji je bio prisutan kada je kuga izbila među vojnicima u Akvileji u toku zime 168/169. god. n. e. Galenova opažanja i opis bolesti se nalaze ukratko zapisane u raspravi *Methodus Medendi*, dok su ostale reference na kugu razbacane među njegovim drugim djelima. On spominje između ostalog groznicu, proliv, upalu ždrijela, kao i „erupcije“ kože (plikove koji se pojavljuju 9. dana bolesti), koje su nekada suhe, a nekada sa gnojem. Masovna smrtnost euromediteranske populacije dokazuje da kod nje nije bio razvijen imunitet na uzročnika ove epidemije. Možda je riječ o boginjama/*variola* ili *variola vera*.

Ova pandemija je imala drastičan efekt po način života i kulturu euromediteranskog stanovništva. Demografske, ekonomske, političke, psihološke i duhovne posljedice su bile značajne. I Marko Aurelije se na nju osvrće u svojim „Meditacijama“ : „Zar više voliš da ostaneš pri svojim nevaljalstvima i zar te ni iskustvo ne tjera da umakneš kugi? Jer pokvarena je duša mnogo više kuga nego što je to promjena i pokvarenost vazduha koji je oko nas. Pokvaren vazduh je kuga za živa bića, ukoliko su ona živa, a pokvarena duša je kuga za

čovjeka, ukoliko je on čovjek.“ I kada je umirao, Marko je rekao “ne plačite zbog mene, radije mislite na kugu i smrt toliko mnogih drugih.“

Očajanje i strah su mnoge naveli da zaštitu traže u sujevjerju i magiji, pa je čak i već spomenuti prorok Aleksandar izrekao magijske stihove, koji su bili poslani širom tadašnjeg Mediterana i koji su ako su bili zapisani iznad vrata štitili od bolesti.

Galen

Jedan od najvećih ljekara antike bio je Galen (*Aelius Galenus* ili *Claudius Galenus*; septembar 129. – 199/217. god. n. e.; Γαληνός, od adjektiva "γαληνός" = miran). Galen je rođen u gradu Pergamu, koji je tada bio jedan od glavnih kulturnih i intelektualnih centara, i čuven po svojoj biblioteci. Njegov otac Elije Nikon (*Aelius Nicon*) bio je bogati stanovnik Pergama, uvaženi arhitekta i graditelj sa eklektičkim interesovanjem koja su zahvatala područja filozofije, matematike, astronomije, književnosti i agrikulture. Sam Galen svoga oca opisao u veoma pozitivnom svjetlu. Galen je prošao uobičajeni obrazovni tok, slučajući studije iz svih tada glavnih filozofskih pravaca (stoički, platonistički, peripatetički, epikurejski) i književnosti. Otac je za Galena planirao tradicionalnu karijeru u javnim poslovima i filozofskom radu, sve dok nije (po Galenu) oko 145. god. n. e. usnio san u kojem mu se pojavljuje bog Asklepije (*Aesculapius*) i naređuje da pošalje sina da studira medicinu.

I tako je Galen sa 16 godina započeo studije medicine u Asklepijemu (*Asclepieum*), lokalnom svetilištu posvećenom Eskulapu koje je tada bilo popularno i kojeg je pohodio veliki broj tada uglednih i utjecajnih pojedinaca koji su tražili njegu ili zdravstvenu pomoć. Hramovi Asklepija su služili ne samo i kao neka vrsta zdravstenih ustanova i lječilišta, već se u njima i nudilo i sticalo znanje iz medicine. Tamo je Galen učio za terapeusta (θεραπευτής). U svome učenju nalazio se pod utjecajem Eshriona (*Aeschrion*) iz Pergama i Stratonika (*Stratonicus*) iz Satire. Oslanjajući se na savjet koji je našao kod Hipokrata, nakon očeve smrti Galen je krenuo putovati, usput sticajući znanja i iskustva. Tako je obišao čitav niz gradova u grčko – egejskom svijetu i Maloj Aziji, da bi na kraju došao u Aleksandriju, gdje je pohađao za tadašnje uvjete i doba kvalitetne studije iz medicine.

U Pergam se vratio 157. god. n. e., gdje je radio kao ljekar za gladijatore tadašnjeg Velikog svećenika Azije koji je bio veoma moćna i bogata osoba. Četiri godine rada kao ljekara gladijatora, bile su vrijedno iskustvo za Galena. Tu je njegov analitički mozak spoznao važnost važnost ishrane, vježbi, higijene i prevencije općenito, bolje razumio anatomiju živog čovjeka te tretman fraktura i drugih trauma (koje naziva „prozorima u tijelo“). Dok je on bio odgovoran za gladijatore desilo se samo pet smrtnih slučajeva gladijatora koje je on liječio (za vrijeme njegovog prethodnika desilo se čak 60 smrtnih slučajeva).

U Rim je Galen došao 162. god. n. e. i započeo je sa ljekarskom praksom. Međutim, zbog svoga načina rada i metoda došao je u sukob sa brojnim kolegama koji su bili manje sposobni i ustrajni od njega, ali koji su bili porijeklom iz Grada ili su u njemu dugo boravili. Toliki je bio pritisak na Galena, da se on plašio da bi mogao biti i otrovan od svojih kolega, pa je napustio Grad. Kada je u Akvileji kuga poharala vojnike, Marko Aurelije je pozvao Galena

da se vrati u Rim kako bi bio osobni ljekar princepsa. Ali, ga ipak nije odveo na sjeverno ratište, jer je navodno bog Asklepije bio protiv toga. Galen je ostao u Rimu, kao ljekar mladoga Komoda. Tako se on u miru mogao posvetiti pisanju o medicinskim temama i medicinskoj teoriji. Galen je ostao ljekar Komoda, i kada je ovaj preuzeo princepsku vlast, a bio je i ljekar Septimiju Severu. Datum njegove smrti je nepoznat, jer romejska vrela i tekstovi na arapskom jeziku nude različite godine starosti.

Galen je ostavio nemjerljiv doprinos razvitku medicine i u teoriji i u praksi. Zbog svoje praktične vrijednosti, njegova djela, rasprave i zapisi su bili prepisivani, posebno u ranosrednjovjekovnom razdoblju i to na arapski jezik. Galen je inače posebno bio zainteresiran za ljudsku anatomiju, ali zbog zabrane seciranja ljudskih leševa još od 150. god. p. n. e., on je secirao uglavnom svinje i primate. On je prvi demonstrirao da larinks stvara glasove, a preko eksperimeneta je razumijevao i važnost vještačkog disanja. Njegov glavni doprinos medicini je bio rad o sustavu cirkulacije, iako u njemu ima i dosta pogrešnih zapažanja. Galen je bio prije svega umješan kirug i izvodio je operacije na ljudskim pacijentima. Pored medicinskih radova, Galen je pisao i djela o logici i filozofiji, pa je on kombinirao filozofske misli sa medicinskom praksom. On je ustvari medicinu smatrao interdisciplinarnim poljem izučuvanja i djelovanja preko teorije, promatranja i eksperimentiranja.

Galen je bio veoma plodan pisac, čak sa osjećajem skribomanije. Pretpostavlja se da je napisao do 600 pisanih djela najrazličitije vrste, iako je samo manje od 1/3 opusa sačuvano.[71] Međutim, i pored toga što je samo manji dio sačuvan, kolekcija pisanog nasljeđa Galena (*Galenic corpus*) ipak spada u red najobimnije sačuvanih pisanih vrela iz antike (procjena se kreće od čak 3 miliona riječi). Razlog tome leži u činjenici da je riječ o strogo praktičnom, čak i esencijalnom sadržaju koji je ljudima bio neophodan, pa ga ni jedna dogmatska misao nije mogla tek tako zanemariti. Galen je čak napravio i dvije sopstvene bibliografije i indexa radova. Galen je navodno zaposlio čak 20 pisara koji su zapisivali i prepisivali njegove riječi. Njegovi radovi su uglavnom obrađivali medicinske teme, ali je npr. Galen u njima opisao i svoj život. Iako je drugu polovicu života proveo na zapadu, Galen je pisao na svome maternjem, grčkom jeziku i zanimljivo nisu bile prevedene na latinski u antičkom razdoblju (u dvojezičnom rimskom svijetu za to i nije bilo neke prijeke potrebe). Ali sa odvajanjem latinske Europe u ranom srednjem vijeku od grčkog Istoka, Galenovo učenje i općenito grčka medicinska tradicija su se našle u opadanju na latinskom Zapadu. Situacija je bila obrnuta na vizantijsko – grčkom istoku i islamskom području, gdje su Galenova djela prevođena en masse na arapski jezik. Tek kasnije zapadna i središnja Europa su počele ponovo koristiti Galena i grčku medicinsku tradiciju, kako bi na njoj izgradili modernu medicinu. Još od vremena Galenovog života postojali su falsifikati koji su se njemu pripisivali. Ti falsifikati su se nastavljali stvarati sve do ranog novog vijeka. U novom vijeku je učinjen niz pokušaja da

[71] Dobar dio je stradao već 191. god. n. e., kada je vatra u Hramu Mira uništila mnoga djela, posebno Galenove filozofske rasprave.

se klasificira Galenov opus. Tako je Karl Gottlob Kühn iz Lajpciga/Leipzig između 1821. i 1833. god. preveo mnoga Galenova djela i uradio njihovo uređivanje, sistematizaciju i objavljivanje.

Galenova reputacija je bila legendarna, pa ga i Marko Aurelije opisuje sljedećim riječima : „Prvi među ljekarima i jedinstven među filozofima“/"*Primum sane medicorum esse, philosophorum autem solum*". Tu svoju reputaciju je sačuvao i kasnijim stoljećima. Uz Hipokrata, Galen je drugi stub antičke medicine. Galen je eklektički kombinirao sve u prethodnom poglavlju navedene škole medicinskog mišljenja.

Više – manje paralelno sa Galenom je živio i ljekar i skeptički filozof *Sextus Empiricus* (cc 160-210. god. n. e.). Po tradiciji je pripadao je empiricima, ali je vjerojatno sudeći po podacima iz njegovih zapisa on bio bliži metodicima.

U toku II. ili III. st. n. e. djelovao je i ljekar i pisac Kasije Jatrosofista (*Cassius Iatrosophista*) koji je poznat po *Quaestiones Medicae et Problemata Naturalia* (Ἰατρικαὶ Ἀπορίαι καὶ Προβλήματα Φυσικά).

Na Galena se naslanjao Kasije Feliks (*Cassius Felix*, sredina V. st. n. e., iz sjeverne Afrike) koji je napisao raspravu *De Medicina*, koja je bila neka vrsta priručnika. On je bio za razliku od svih spomenutih autora u poglavljima „Medicina“ i „Galen“ kršćanin.

Paladije (Παλλάδιος; VI. st. n. e.) je bio pisac medicinskih tema. Vrlo semalo zna o njegovom životu. On je nazivan Jatrosofista, što bi pretpostavljalo da je on bio profesor medicine u Aleksandriji. Od njega su sačuvana tri djela komentara na Hipokratove i Galenove rasprave.

Unutarnji poslovi

Najveći dio svoga vremena u unutarnjim poslovima Marko Aurelije je proveo u sudskim i pravnim poslovima te u kontinuiranoj korespondenciji koja se sastojala od primanja peticija, molbi, žalbi i odgovaranja njih te dopisivanja sa namjesnicima i vojnim zapovjednicima. Marko se posebno posvetio teoriji i praksi legislative, pa su ga profesionalni juristi nazivali princepsom najumješnijim u pravu i najrazboritijim i savjesnim. On je pokazao specijalan interes za manumisiju robova, za starateljstvo nad siročadi i maloljetnicima, pitanjima nasljedstva, i izboru viječnika lokalnih jedinica autonomije. U pravnim i sudskim poslovima Marko Aurelije se oslanjao na Kvinta Kervidija Skevolu (*Quintus Cervidius Scaevola*), koji je bio prilično učen u jurisprudenciji. Po *Historia Augusta* Marko Aurelije je na Senat prebacio znatna sudska ovlaštenja, čak i nad predmetima koja su bila pod njegovom jurisdikcijom. Po istoj ediciji, nijedan princeps nije kao on pokazivao respekt prema Senatu. Zato su senatori i bili privilegirani.

Historia Augusta prenosi da je Marko Aurelije bio prvi koji je naredio da se u roku od 30 dana (od porođaja) djeci rođenoj u slobodi mora dati ime i moraju biti prijavljeni prefektima Saturnovog erarija. I u provincijama su ustanovljeni javni zapisi u koje su se upisivala slobodno rođena djeca na isti način kao i u Gradu. Time se ustanovljavao sustav koji je omogućavao da se svako, ko bi na sudu dokazivao svoju slobodu, mogao pozvati na ove službene registre.

Kako bi se ojačalo italijansko gospodarstvo, donesena je i odluka da senatori koji nisu rođeni u Italiji, trebaju da investiraju ¼ svoga kapitala u Italiju. Trajan je već ranije donio odluku da kandidati za javne dužnosti moraju investirati 1/3 svoga kapitala u italijansku zemlju. Ali Marko Aurelije je bio obziran i prema provincijama, pa je tako donio savjesnu odluku za dobrobit hispanskih provincija, koje su i pored Trajanove politike, bile iscrpljene nametima.

Marko Aurelije je zabranio sve optužbe od lažnih informatora, provodio je mjere pomoći siromašnima. Za vrijeme gladi pomagane su lokalne zajednice sa hranom. Po Historia Augusta on je donio i odluku kojom je pažljivo uredio sustava snabdjevanja žitom. Ograničene su gladijatorske borbe u svakome vidu, a smanjeni su i troškovi teatarskih predstava. Ceste su održavane sa najvećom brigom. Uveo je i sustav juridika za Italiju. Prema narodu, Marko Aurelije je djelovao onako kako bi neko trebao djelovati u slobodnoj državi.

Po stupanju Marka Aurelija na principsku vlast došlo je i do devalvacije novca, pa je udio srebra u denarima pao sa 83,5% na 79 %, odnosno sa 2,68 grama na 2,57 grama. Ipak je kako bi se ojačala valuta u kritičnom razdoblju, 168. god. n. e. došlo do povećanja udjela srebra u denarima sa 79 % na 82 %, odnosno sa 2,57 grama na 2,67 grama. Međutim, kako se kriza produbljavala, ponovno se 170. god. n. e. posegnulo za devalvacijom, pa je denar vraćen na vrijednost prije 168. god. n. e.

Princeps Marko Aurelije izgleda nije bio uvjeren u benevolenciju tržišne privrede, pa je preferirao državni intervencionizam u svim nivoima ekonomskog i monetarnog života. To dokazuje i edikt iz 177. god. n. e., sačuvan na jednom epigrafskom spomeniku, kojim se rješavaju određene rasprave vezane za taksaciju.

Epigrafski spomenik *CIL* VI, 01016a (p 3070, 3777, 4316, 4340) = *CIL* VI, 31227a iz Rima :*Imp(erator) Caesar M(arcus) Aurelius / Antoninus Aug(ustus) / Germanicus Sarmat(icus) et / Imp(erator) Caesar L(ucius) Aurelius /*5 *Commodus Aug(ustus) / Germanicus Sarmatic(us) / hos lapides constitui iusserunt / propter controversias quae / inter mercatores et mancipes /*10 *ortae erant uti finem / demonstrarent vectigali / foriculiari et ansarii / promercalium secundum / veterem legem semel dum/*15*taxat exigundo*. Danas se nalazi u Museo della Civiltà Romana u Rimu.

Dok su trajale borbe na istoku, Marko Aurelije se na morao baviti i reguliranjem oporuke Matidije Mlađe, polusestre Vibije Sabine i svoje bake Rupilije Faustine. Pošto je bila veoma bogata i nije imala djece, oko nje se okupa znatan broj profesionalnih „grebatora“ i klijenata koji su se nadali su da će biti uključeni u testament. Dok se ona nalazila na postelji u smrtnoj agoniji, oporuku koju ona nikada nije potvrdila, oni su zapečatili. Tako su ¾ imovine dobili oni koji nisu bili srodstvu sa Matidijom. Oporuka je ipak osporena po *lex Falcidia*.

Sudeći po kineskim izvorima („Knjiga o Kasnijem Hanu“/ Houhanshu od Fan Yea), 166. god. n. e. grupa putnika sa rimskog teritorija (koji Kinezi nazivaju Ta-ts'in) je posjetila dvor mlađe dinastije Han, tvrdeći da su izaslanici vladara kojeg Kinezi nazivaju An – tun. Tada je Kinom vladao car Huan Di (osobno ime Liu Zhi, vladao 146 – 168. god. n. e.). Car An – tun je ili Marko Aurelije ili Antonin Pije.

Reljef koji prikazuje Marka Aurelija i članove njegove familije prilikom žrtvovanja. U pozadini se vidi čuveni hram Kapitolinskog Jupitera. Bas-reljef potiće sa slavoluka Marka Aurelija i sada se nalazi u Kapitolinskim muzejima u Rimu.

Ratovi u Podunavlju (prvi dio/period 166. - 175. god. n. e.)

(*bellum Germanicum* ili *expeditio Germanica; expeditio Sarmatica*)

Rimska Germanija i slobodna Germanija

Pored svojih filozofskih zapisa, Marko Aurelije je u pučkoj kulturi moderne najviše ostao zapamćen po kampanji na dunavskoj granici protiv niza transdanubijskih naroda (poglavito germanskog, iransko – sarmatskog, dačko –tračko – getskog i keltskog porijekla). To je jedna od najdugotrajnih rimske historije ratnih kampanja, nakon punskih i građanskih ratova. Riječ je ustvari o skupu ratova i borbi na različitim dionicama dunavske granice i sa različitim narodima. Ova serija ratova za Marka Aurelija i Rimsku državu je došla u najnepovoljnije vrijeme, nakon završetka rata na istoku i kada je bjesnila pandemija. Eutropije ovaj rat uporeduje sa punskim ratovima. Bojište je obuhvatilo jedan široki i cisdanubijski i transdanubijski pojas, zalazeći u dubine i rimskog teritorija i onoga koji je pripadao narodima koji nisu ulazili u sustav provincijske organizacije Rimske države. Ovaj niz ratova je zauzimao i najveći dio vladavine Marka Aurelija, na koga su uticali i fizički i psihički. Za vrijeme ovih ratova Marko Aurelije je boraveći osobno na ratištu napisao svoje filozofsko

djelo Meditacije, čija prva knjiga završava sa rečenicom : „Pisano među Kvadima kod Granua."

Tacit u svojoj „Germaniji" daje etnografsku i političku sliku Transdanubije u gornjem i srednjem toku Dunava : „41.Ako pođemo sada Dunavom, onako kao što smo maločas išli Rajnom, najbliži nam je narod Hermundra....42. Pored Hermundra stanuju Naristi, pa onda Markomani i Kvadi.... Markomanima i Kvadima vladali su, do pre kratkog vremena, kraljevi domorodci iz slavnih kuća Marobodua i Tudra....43. Na drugoj strani, iza Markomana i Kvada, nalaze se Marsigni, Kotini, Osiji, Buri. Marsigni i Buri po jeziku i običajima srodni su sa Svebima. Kotini govore galskim, a Osiji panonskim jezikom..." Osiji su bili iliro-panonski narod koji je živio van granica Rimske države. U mas – kulturi modernog vremena uobičajilo se Markomane i Kvade u kontekstu ratova Marka Aurelija na Dunavu šablonski predstavljati kao neku barbarsku masu u stilu „plemenitih divljaka". Ustvari, stvarna situacija je bila sasvim različita. Kvadi, a posebno Markomani su bila kulturološki sofisticirana društva koja su imala višestoljetna kraljevstva sa institucijama, prepoznatljivim sustavom, stalnim naseljima i razvijenim i kontinuiranim vezama sa klasičnim rimskim svijetom. Činjenica je da su ove transdanubijske zajednice bile zaostalije od razvijene grčko – rimske „mediteranske" kulturne ekumene, ali su bila ipak bila i daleko od obrasca „plemenitih, dugokosih i plavokosih divljaka".

Markomansko kraljevstvo se više - manje u II. st. n. e. pružalo manje - više na istom području (današnja Češka, transdanubijska Austrija) kojim je vladao i njihov čuveni kralj Maroboud. Po Tacitu, krajem I. st. n. e. markomanski kraljevi su bili imenovani od strane Rima. Od uspostave antoninijanskog sustava nije bilo većih problema u odnosima Rimske države i markomanskog kraljevstva, i takvo stanje je poremećeno uslijed turbulencija izazvanih kretanjem Gota. Kraljevstvo Kvada je bilo neposredni istočni susjed markomanskog kraljevstva i pružalo se na prostorima današnje Slovačke i dijela Moravske. Langobardi i Ubijci su morali prijeći preko teritorije kraljevstva Kvada da bi napali rimsku Panoniju. Moguće je da su Kvadi omogučili miran prolaz ovih germanskih naroda, želeći da izbjegnu da sami postanu žrtva njihovog napada. Hazdingi su bili dio vandalske zajednice i živjeli su na prostorima današnje južne Poljske, Slovačke i dijelova Mađarske. Drugi, veći dio Vandala činili su Silingi (*Silingae*) koji su živjeli na prostorima današnje Silesije/Šlezije (jugozapadna Poljska) i Sudetima. Jazigi su bili nomadski narod koji je naseljavao stepsko, neprovincijsko panonsko područje. Na ovom području je živjelo i zavisno (prema vladajućim Jazigima) stanovništo (*Sarmatae Limigantes*). Ovi Limiganti su moguće bili ranije sjedilačko stanovništvo koje su potčinili nomadski Jazigi. Oni su se i pobunili 34. god. n. e., ali je pobuna Limiganta bila ugušena.

Uzroci ovog rata još uvijek nisu dovoljno osvjetljeni. Moguće je da je pokret niza transdanubijskih zajednica iniciralo kretanje Gota koji su se sa obala Baltičkog mora kretali prema području današnje Ukrajine. To kretanje je vršilo pritisak na narode kroz koje je prolazilo ili u blizini čijih granica se odvijalo, izazivajući efekt lančane reakcije.

Po Jordanesu, gotskom historičaru, Goti su izvorno porijeklom iz južne Skandinavije/*Scandza* (i danas se južna Švedska naziva Götaland). Onda je jedan njihov dio prešao Baltičko more i naselio se na prostoru koji se nazvao *Gothiscandza* (današnja Pomeranija i zona donjeg toka rijeke Visle u današnjoj Poljskoj). Njih na ovom području spominju i Plinije Starije i Tacit, a za Gote se veže i Wielbark kultura. Po Jordanesu i gotskoj narodnoj tradiciji ova gotska populacija iz Pomeranije i zone donje Visle se od sredine II. st. n. e. počela pomjerati u jugoistočnom pravcu, ka prostranstvima današnje Ukrajine. Pomjeranje Wielbark kulture prema jugoistoku potvđuje i arheologija. Jordanes govori da su Goti, pod svojim petim kraljem Filimerom ušli u zemlju Oium, koja je dio šire shvaćenog prostranstva Skitije. Tu su porazili Spale (vjerojatno neku sarmatsku zajednicu) prije nego što su dospjeli u blizinu Crnog mora.

Na prostorima današnje zapadne Ukrajine te Moldavije i dijelova Transilvanije Goti su zajedno sa drugim zajednicama različitog etničkog porijekla (skito-sarmatskog, dako-tračko-getskog, pa možda i slavenskog)

formirali novu Chernyakhov kulturu, koja je bila jedna od glavnih kulturnih pojava u istočnoj Europi od II. do V. st. n. e. *Historia Augusta* potvrđuje da je napad na dunavsku granicu izazvao pritisak još „daljih barbara“.

Međutim, postoji i rašireno stajalište koje ne prihvata „gotsku tezu“ kao uzroku markomanskih ratova. Pojedine studije dokazuju da su Goti migrirali sa obala Baltika prema Dnjepru u ranom III. st. i da nisu došli na sarmatsko – alansko i crnomorsko područje do cc 250. god. n. e. Tako se kao uzrok napada na dunavsku granicu iznosi i tzv. „masivna konspiracijska“ teza među transdanubijskim zajednicama sa ciljem prodora na područja rimskog svijeta. Po ovoj tezi, sredinom šezdesetih godina II. st. n. e. pod markomanskim ili kvadskim liderstvom bila je stvorena jedna brojna i moćna alijansa germanskih, galskih i iliropanonskih naroda sjeverno od Dunava. Po ovoj tezi, Markomani i Kvadi su provalili na rimsko područje ne poradi svoga barbarstva, nego jer su željeli da dođu do bogatstva koji bi ih stavio na istu ravan sa Rimljanima. Postoji i mišljenje da je ustvari Marko Aurelije pripremao novi rat sa ciljem aneksije Transdanubije. A to bi kao dokazivalo podizanje novih legija, imenovanje povjerljivih i pouzdanih osoba na namjesnička i zapovjedna mjesta u dunavskom području. Navodne motivacije Marka Aurelija za preduzimanje ovog pohoda su bile : da je izgubio strpljenje u odnosima sa Transdanubijcima, da je saznao za već spomenutu konspiraciju pa da je zato odlučio izvesti preventivni rat, da je imao bojazni od suviše moćne vojske pa je želio da njenu energiju usmjeri na vanjski rat. Po ovoj tezi njegovi planovi bi bili poremećeni izbijanjem neočekivanog rata na istočnoj granici, kao i lošijim ekonomskim i monetarnim stanjem, te izbijanjem gladi. I onda su Transdanubijski narodi preduhitrili taj rimski napad na markomansko kraljevstvo. Ova teza je ipak na najslabijim osnovama u odnosu na sve druge teze o uzrocima izbijanja markomanskih ratova.

Navedene turbulencije u središnjoj i istočnoj Europi su zatekle vojnu strukturu rajnsko – dunavske granice u ne baš povoljnom stanju. Frontonov zet Viktorin koji je bio namjesnik u Gornjoj Germaniji se suočio sa lošom situacijom na terenu i korupcijom među starješinama. Tako je čak jednog legijskog legata smijenio zbog primanja mita. Iskusni i sposobni namjesnici su bili zamijenjeni po nepotističkoj i prijateljskoj liniji. Hadrijanov rođak Lucije Dasumije Tulije Tusk (*Lucius Dasumius Tullius Tuscus*) je zamijenio na dužnosti namjesnike Gornje Panonije Marka Nonina Makrina (*Marcus Nonius Macrinus*). Donjom Panonijom je upravljao ne baš kompetentni Tiberije Haterije Saturnin (*Tiberius Haterius Saturnius*), a kada je Jalije Bas prekomandovan na istok Marko Servilije Fabijan Maksima (*Marcus Servilius Fabianus Maximus*) je prekomandovan sa namjesničke dužnosti Donje Mezije na onu u Gornjoj Meziji. Za namjesnika Donje Mezije je postavljen sin Pontija Lelijana (*Pontius Laelianus*). Na dunavskoj granici i Podunavlju nije bilo dovoljno ni trupa, i može se reći da je granica na ovom području bila porozna.

Možda bi se moglo sa pravom prigovoriti Marku Aureliju na zanemarivanju štetnosti familijarno – prijateljskih protežiranja na državne dužnosti i službe. To se može lako objasniti činjenicom da Marko Aurelije nije imao porodičnih problema u djetinjstvu i mladosti, pa je razvio značajniji odnos prisnosti prema članovima familije i prijateljima. Zbog nedostatka toga negativnog iskustva, Marko Aurelije nije bio dovoljno spreman, kada je preuzeo principsku vlast, da se na pravilan način suoči sa nevoljama i razočarenjima koje su mu priređivali članovi familije i prijatelji, a kojih je nažalost po principsa bilo dosta. Zato se u zapisima Marka Aurelija nailazi često na taj razočaravajući odnos prema ljudima, koji su spremni da prevare, da izdaju, da se služe podmuklošću poradi pohlepe i žeđi za moći.

Problemi na dunavskoj granici su započeli još dok nije bio završen na istoku, a inače su namjesnici na tome području diplomatijom ga pokušavali odgoditi što prije kako se Država ne bi našla u neprilici da vodi rat na dva fronta u isto vrijeme.

Raniji upadi Hata i Hauka u Retiju i Gornju Germaniju su bili odbačeni, ali krajem 166. ili početkom 167. god. n. e., vojska od 6000 Langobarda i Ubijaca napala je Panoniju. Ovaj napad je zaustavljen od strane detašmana/veksilacije I. legije *Adiutrix* kojima je zapovijedao Kandid (vjerojatno Tiberije Klaudije Kandid/*Tiberius Claudius Candidus*, koji se spominje

na jednom natpisu iz Tarragone kao vojvoda ilirske armije) i I. ale *Ulpia Contariorum*, kojom je zapovijedao Marko Vindeks (*Marcus Vindex*). Po Kasiju Dionu „barbari“ su tada poslali izaslanike Marku Jaliju Basu, tadašnjem namjesniku Gornje Panonije. Izaslanici su bili Balomar/*Ballomar* (kralj Markomana), i još deset osoba koji su predstavljali svaki od tih „barbarskih“ naroda. Postignut je mir, koji je ratificiran sa zakletvama i onda su se vratili u svoje zemlje. Izgleda da je postignut sporazum bio zadovoljavajući za rimsku stranu, i da se granična armija u Panoniji vratila uobičajenim aktivnostima, ne očekujući dalje pogoršavanje situacije. To bi dokazivale i izdate diplome o časnom otpustu auksilijarnih veterana sa datacijom od 5. V. 167. god. n. e. Međutim, iste godine vandalski Hazdingi (*Hasdingi*) i Lakringi (*Lacringi*), te sarmatski Jazigi su napali Dakiju, pobijedili rimske trupe i ubili dakijskog namjesnika Kalpurnija Prokula. Radi toga je V. legija *Macedonica* prekomandovana iz Donje Mezije u Dakiju. Ovaj upad je izgleda bio značajniji, jer su 29. V. 167. god. n. e. zlatni rudnici na *Alburnus Maior* prestali sa radom.

Po *Historia Augusta* toliki je bio strah od markomanskog rata da je Marko Aurelije okupio svećenike sa svih strana, dao da se izvedu strane religiozne ceremonije, i dao da se izvede pročišćenje Grada u svakom vidu. Sedam dana je slavljen *lectisternium.*

Zbog ugrožavanja rudničkih kapaciteta, došlo je i do pada produkcije novca za skoro 75% ispod uobičajenog emitiranja. Ipak je Rimska država uspjela da se već naredne godine u odnosu na godinu „monetarnog deficita“ vrati normalni nivo pro

Historia Augusta i jedan fragment iz historije Kasije Diona, a koji prenosi Zonara potvrđuju financijske teškoće sa sa kojima su se suočavali javni fondovi u vrijeme ratova u Podunavlju. Marko Aurelije, suočen sa javnim deficitom, nije želio ili nije mogao da uvodi novi porez, a nije želio ni da se dovede u poziciju da moli za novac. Zato je na Forumu božanskog Trajana izveo javnu aukciju vrijednosti pokretnina u vlasništvu carske familije (između ostalog namještaja, zlatnih i kristalnih pehara, svilenih zlatom izvezenih haljina, dragulja, statua i slika velikih umjetnika, ..itd...). Ova aukcija je trajala dva mjeseca, i skupljena su sredstva dovoljna za nastavak rata. Marko Aurelije je izdao proklamaciju da svako onaj ko je bio kupio imovinu princepsa, može ako želi vratiti te predmete i primiti novac. Neki su to učinili, ali je većina odbila.

Zbog pandemije vladala je oskudica u ljudstvu, pa je Marko Aurelije primijenio slične mjere za popune armija, kao što se desilo nakon bitke kod Kane i za vrijeme Velikog Ilirskog ustanka. Oslobođani su robovi da bi dobijali građanstvo i bili unovačeni u „dobrovoljačke“ jedinice. U borbama u Podunavlju i Balkanu su korišteni i gladijatori i Diogmiti (neka vrsta milicije grčkih gradova), a unajmljivani su i plaćenici iz Germanije.

Pošto su borbe vođene na području koje gravitira dunavskom području, u ovim teškim ratovima i to u svim njihovim fazama i segmentima dostojan obol su morale dati i ilirske provincije, uključujući i Dalmaciju. One su sada morale aktivno biti uključene u ove ratove, sa svim svojim kapacitetima i resursima (uključujući i regrutnu bazu). Julije Kapitolin, autor biografije Marka Aurelije iz kolekcije *Historia Augusta*, navodi da je Marko Aurelije uslijed nedostatka vojnih resursa u živoj sili bio prisiljen da organizirane razbojničke („hajdučke“) skupine iz Dalmacije i Dardanije uvrsti u regularnu vojsku. O konkretnim vojnim jedinicama koje su u ovo opasno i turbulentno vrijeme boravile u provinciji Dalmaciji se malo zna, izuzev da su pojedine jedinice novoformiranih legije II. *Italica* i III. *Italica* boravile na službi u Saloni. Moguće je da su one u značajnoj mjeri bile popunjene i ljudstvom iz ilirskih provincija.

Radi pandemije, princepsi nisu bili u mogućnosti da nešto više učine i ekspedicija koju je Marko Aurelije namjeravao osobno da predvodi je odgođena sve do 168. god. n. e. U proljeće te godine oba princepsa su krenuli na sjever, uspostavljajući bazu u Akvileji. Tu su

reorganizirali odbranu Italije i ilirsko – panonskih provincija, regrutirane su dvije nove legije : I.i II. *Italica*. Približavanje snažne armije Karnuntumu je bilo dovoljno da ubijedi Markomane i još neke Transdanubijce (uključujući i Viktohale/ *Victohali, Victovali, Victufali, Victuali, Victabali*) koji su prešli Dunav da se povuku i ponude garancije da neće ići protiv rimskih interesa. Princepsi su se vratili u Akvileju kako bi prezimili. Međutim, u januaru 169. god. n. e. Lucije Ver je preminuo iz do danas nepoznatih uzroka. Marko Aurelije je bio duboko ožalošćen smrću svoga suvladara. Otpremio je Lucijevo tijelo u Rim, gdje su priređene memorijalne igre. Nakon pogreba Senat je Lucija Vera deificirao, odnosno proglasio božanskim. Marko Aurelije je sada ostao jedini princeps. Lucila nije dugo ostala udovica, i već u toku 169. god. n. e. se udala za Tiberija Klaudija Pompejana (*Tiberius Claudius Pompeianus Quintianus*, živio cc 125 – umro nakon 193. god. n. e.). Ne bi bilo nerealno pomisliti da je Marko Aurelije razmišljao da ovog nadarenog Sirijca uzdigne do pozicije cezara, ali da je Pompejan to odbio.

Pompejan je bio sirijskog porijekla i njegov otac Klaudije Kvintijan (*Tiberius? Claudius Quintianus*) je pripadao redu vitezova. Njegov brat Tiberije Klaudije Kvintijan/*Tiberius Claudius Quintianus* (živio cc 130. – 182./183. god. n. e.) je imao sina koji će kasnije biti upetljan u Lucilinu zavjeru iz 182. god. n. e. Pompejan je bio konzul sufekt 162. god. n. e., a konzul *ordinarius* 173. god. n. e., a dužnost namjesnika Donje Panonije je obnašao između 164. i 167. god. n. e. Za vrijeme rata na dunavskom području Pompejan je bio jedan od najbližih suradnika Marka Aurelija. Sa Lucilom je imao sina Tiberija Klaudija Pompejena Kvintijana (*Tiberius Claudius Pompeianus Quintianus*, živio 170. – nakon 212. god. n. e., a prije 217. god. n. e.; dva puta konzul za Karakale).

U jesen 169. god. n. e. Marko Aurelije je zajedno sa Klaudijem Pompejanom iz Rima krenuo prema sjeveru, sa ciljem da porazi Jazige koji su živjeli između Dunava i Dakije. Jazigi su uspjeli i da poraze i ubiju Klaudija Frontona, namjesnika Donje Mezije. Borbe sa sarmatskim Jazigima su bile veoma teške, što su odlučili iskoristiti drugi transdanubijski narodi. Kostoboci su prešli Dunav, provalili u Trakiju i nastavili pustošiti sve do južnih dijelova poluotoka. Čak su došli do Atike i opustošili svetilište eleusinskih misterija. I pored ovih nedaća, glavna borba je tek predstojala.

V. legija *Macedonica* je prekomandovana iz Donje Mezije u provinciju *Dacia Porolissensis*, a i donjomezijske auksilijarne jedinice su prebačene na srednjodunavski front. To je strateški oslabilo donjodunavsku granicu. To su odlučili iskoristiti Kostoboci i bez ozbiljnijeg otpora, oni su pustošili i razarali po istočnom i južnom Balkanu. Pronađeni su mnogi epigrafski spomenici koji komemoriraju poginule u borbi protiv Kostoboka. Po svemu sudeći oni nisu uspijevali da osvoje veće gradove. Kostoboci su trpili i velike gubitke, npr. kod grčkog grada *Elateia*, gdje je lokalna milicija predvođena izvjesnim Mnesibulusom pobila mnoge Kostoboke. Ipak je u Grčku poslan prokuator Lucije Julije Vehilije Grat Julijan (*Lucius Iulius Vehilius Gratus Iulianus*) da očisti preostale ostatke Kostoboka. U isto vrijeme Kostoboci su napali i Dakiju.

Balomar je uspio da stvori koaliciju niza germanskih naroda i oni su prešli Dunav i nanijeli težak poraz velikoj rimskoj armiji kod Karnuntuma. Dok je dio invazionih snaga pustošio Norik, ostatak je provalio u sjevernu Italiju. Izgleda da su se napadači kretali više – manje duž „jantarskog puta“. Naneseni su veliki ljudski i materijalni gubici. Napadači su zauzeli grad *Opitergium* (danas Oderzo), a možda i gradove *Emona* i *Celeia*. Utvrđeniji i veći gradovi kao Karnuntum, *Brigetio* i *Poetovio* nisu pali, a i neutvrđeni grad Virunum je

preživio neoštećen ovaj upad. Vrhunac probijanja granice na Srednjem Dunavu je bilo postavljanje opsade Akvileje, čije je bogatstvo predstavljalo magnet za Balomarovu vojsku.

To je bio prvi put od 101. god. p. n. e., da su snage nekog vanjskog neprijatelja organizirano i u velikom broju provalile u Italiju. Pokušaj probijanja opsade od strane armije kojom je zapovijedao pretorijanski prefekt Furije Viktorin (*Furius Victorinus*) nije uspio, a Viktorin je i poginuo. Međutim, i Balomarovoj armiji su nedostajale borbene i opsadne mašine kako bi zauzele Akvileju. Situacija je postala vrlo složena i borba protiv Balomara je izbila u prvi plan. Na združenom borbenom grupom zapovjedništvo je imao Klaudije Pompejan, koji je mogao računati na niz sposobnih i vještih viših oficira, u prvom redu na Pertinaksa. Ustanovljena je i nova vojna komanda (*praetentura Italiae et Alpium*) koja je trebala čuvati puteve koji vode i Italiju. Za nju je bio nadležan Antistije Advent.

Ojačana je i dunavska riječna flotila. Kontraofanziva je bila učinkovita, Akvileja je oslobođena neprijateljske opsade i do kraja 171. god. n. e. invazori su odbačeni sa rimskog područja. Kako bi se pažnja usmjerila samo na Markomane, dogovoren je mir sa Kvadima i Jazigima. Međutim, keltski Kotini (*Cotini*) su odbili da pomognu Rimljanima u ratu sa Markomanima. Izaslanik Marka Aurelija među Kotinima je bio njegov sekretar za korespondenciju Tarutenije Patern (*Tarrutenius Paternus*). Kotini su se prema njemu ponijeli sramotno. Osveta oružja rimskih oružanih snaga je brzo uslijedila i Kotini su skupo platili svoju pretvornost. Rimska invazija Markomanije desila se 172. god. n. e. U ovom transdanubijskom području armija Marka Aurelija je postigla uspjeh, porazivši Markomane i njihove mnoge saveznike. U znak pobjede Marko Aurelije je dobio naziv „*Germanicus*“, a izdati su i novci sa natpisom *Germania capta*. Za vrijeme ove kampanje rimski vojskovođa Marko Valerije Maksimijan (*Marcus Valerius Maximianus*) je u dvoboju ubio Vala (*Valao*) poglavicu germanskih Narista (ili *Varisci*), naroda koji je bio saveznik Markomana.

Kasije Dion navodi da se među leševima poginulih „barbara“ nailazilo i na ratnice, i to u punoj borbenoj spremi i pod oklopom. Po istom autoru Marko Aurelije je ostao u Panoniji, primajući izaslanstva iz transdanubijskih zajednica. Tako je zajednica kojoj je tada bio poglavica Batarije (*Battarius*; dječak od 12 godina) ušla u savez sa Rimljanima obuzdavajući Tarba (*Tarbus*), poglavicu susjedne zajednice. Tarbo je ranije provalio u Dakiju zahtijevao novac prijeteći ratom. Kvadi su po sporazumu bili obavezni da predaju dosta knjiga i stoke, te da isporuće dezertere i zarobljenike. Ali Rimljani im nisu dopustili da posjećuju trgovišta, jer su se plašili da bi se Markomani i Jazigi mogli umiješati među njih i tako dolaziti do resursa, ali i špijunirati rimske pozicije. Po Kasiju Dionu su mnoge zajednice (i „nacije“ i plemena) poslale svoje izaslanike nudeći svoju predaju. Neki od tih „barbara“ su bili unovačeni u vojsku, a neki su i kolonizirani u Dakiji, Panoniji, Meziji i Germaniji, pa i Italiji. Skupina koja se naselila u Ravenu je čak digla pobunu i privremeno kontrolirala grad. Zato je Marko Aurelije odustao od dovođenja takve vrste naseljenika u Italiju, a preselio je iz nje i one koji su ranije tamo naseljeni.

U borbama sa Markomanima je poginuo prefekt Marko Vindeks, i Marko Aurelije je u njegovu čast podigao tri statue.

Valerije Maksimijan je rodom bio iz grada Poetovio (današnji Ptuj u Sloveniji), gdje je njegov istoimeni otac bio lokalni cenzor i svećenik. Služio je u ratu na istoku pod Lucijem Verom, radi čega je i odlikovan. Nakon toga je obnašao više odgovornih vojnih dužnosti, a bio je i zapovjednik afrričke i maurske konjice koja je korištena za izvidničke i manevarske dužnosti u Podunavlju. Na toj dužnosti je i osobno u borbi ubio Valaa. Za

taj čin je osobno nagrađen od princepsa. Svoju vojnu karijeru Valerije Maksimijan je nastavio kao zapovjednik konjice, i pratio je Marka Aurelija kada se ovaj uputio u istočne provincije nakon pobune Avidija Kasija. Nakon toga se istakao u namjesničkim dužnostima i proturazbojničkoj djelatnosti na istočnom Balkanu. Postao je i senator, a sa obnovljenim ratom na Dunavu zapovijedao je sa čitavim nizom legija. Maksimijan je zbog svojih pobjeda odlikovan od Komoda, a bio je i namjesnik Numidije. Njegova karijera je uglavnom poznata zahvaljujući epigrafskim spomenicima.

Vandalski Hazdingi (koje su vodili poglavari Raiis i Raptus) su došli u Dakiju nudeći savez sa Rimom, a zauzvrat tražeči novac i zemlju za naseljavanje. Pošto nisu uspjeli u svojoj namjeri, muškarci – ratnici su se uputili da osvoje zemlju Kostoboka dok su svoje porodice ostavili pod zaštitom Klemensa. Ali nakon pobjede nad Kostobocima, vandalski Hazdingi su počeli nanositi štetu i rimskoj Dakiji. Međutim, Hazdingi su bili napadnuti i poraženi od naroda Lakringa. Radi toga su Hazdingi prekinuli neprijateljstvo prema Rimljanima. Zauzvrat za prestanak rata, Marko Aurelije im je dodijelio neke povlastice.

Pošto su Kvadi prekršili sporazum (oni nisu vratili sve zarobljenike, nego samo one koje nisu mogli uposliti ili prodati), 173. god. n. e. armija Marka Aurelija je povela dosta uspješnu kampanju protiv njih. Kvadi su i primali izbjegle Markomane, kada su se ovi nalazili pod rimskim pritiskom. Proturimska frakcija kod Kvada zbacila je prorimskog kralja Furtija (*Furtius*) i postavila njegovog rivala Ariogesa (*Ariogaesus*). Marko Aurelije je odbio da prizna novog kralja, i sa velikom armijom je napao Kvade, porazio ih, a Ariogesa je zarobljen i interniran u Aleksandriju. Kvadi su morali da Rimu predaju taoce i osiguraju auksilijarni kontingent, a postavljeni su i garnizoni na njihovoj teritoriji (danas područje Slovačke).

Marko Aurelije je toliko bio ljut na Ariogesa da je objavio proklamaciju da svako ko dovede Ariogesa živog biti će nagrađen sa 1000 zlatnika, a onaj ko ga ubije i donese njegovu glavu kao dokaz dobiti će nagradu od 500 zlatnika.

Za vrijeme ove kampanje desilo se i čuveno „kišno čudo“, koje je kasnije bilo obilježeno na stupu Marka Aurelija i na novcima. Brojne trupe Kvada su doveli u vrlo nezgodnu stratešku poziciju jednu rimsku legiju. Rimski vojnici nisu imali resursa, a nedostatak vode povezan sa nesnosnom ljetnom vručinom ih je skoro doveo do predaje. Međutim, tada je naglo počelo da kiši, dok su gromovi udarali po Kvadima. U bici koja je uslijedila Kvadi su teško poraženi. Kasije Dion je to čudo pripisao molitvama Arnufisa, egipatskog svećenika i pratioca princepsa, upućenim različitim božanstvima, a posebno Merkuru. Kršćanski autori (među kojima Tertulijan) to pripisivali molitvama kršćana, kojih je navodno bio veliki broj u ovoj legiji. Uslijed pobjede nad Kvadima, Marko Aurelije je po sedmi put aklamiran za imperatora, a Faustina Mlađa je dobila počasni naziv *Mater castrorum* („Majka tabora“).

Nakon Kvada krenulo se na Jazige. Nakon niza poraza (jedna bitka se vodila na zaleđenom Dunavu, gdje su Jazigi doživjeli težak poraz), Jazigi su isto bili prisiljeni na mir 175. god. n. e. Pred Markom Aurelijem se osobno pojavio Zantik (*Zanticus*) predvodeći glavne predstavnike Jaziga, koji su ranije zatvorili Banadaspa (*Banadaspus*), svoga drugog kralja. Sporazum sklopljen sa Jazigima bio je sličan onima koji su sklopljeni sa Markomanima i Kvadima, izuzev da je neutralna zona iz koje su se Jazigi trebali povući bila duplo dalja u odnosu na markomansku i kvadsku zonu od Dunava. Jazigi nisu smjeli koristiti svoje riječne brodove, a morali su se držati podalje i od dunavskih otoka. Jazigi su vratili 100 000

zarobljenika. Broj zarobljenika koji su tada imali u svojim rukama Jazigi (bez onih koje su prodali, koji su umrli i koji su uspjeli pobjeći) ukazuje da su Jazigi bili najopasniji neprijatelj Rimske države u ovom periodu. Njihove konjaničke jedinice su duboko prodirale u dačko, mezijsko i panonsko područje, pustošile i odvodile roblje. Zato su morali po sporazumu da Rimljanima predaju 8000 konjanika, od kojih je 5500 odmah bilo poslano na službu u Britaniju. Nakon ovoga Marko je dobio i naziv „*Sarmaticus*".

Marko Aurelije je bio osobno vrlo angažiran na dunavskom ratištu i njegov itinerarij je više nego impresivan, pa je bio i Karnuntumu, i u Akvinkumu, i u Sirmijumu i u Viminaciju.

Trebalo je još samo malo napora uložiti i da se potčine još neke zajednice, i da se stvore dvije nove transdanubijske provincije Markomanija i Saramatija. Međutim provođenje do kraja tih planova je moralo biti privremeno obustavljeno, zbog iznenadne vijesti koja je došla sa istoka.

Kada su Markomani poslali izaslanike Marku Aureliju kako bi potvrdili da su ispunili sve uvjete koji su im bili nametnuti, vraćena im je u posjed polovica neutralne zone duž granice. Tako su se oni sada mogli naseliti do pet milja od Dunava, a utvrđena su i mjesta i dani gdje mogu obavljati trgovinu, a došlo je i do razmjene talaca.

Da nije bilo uzurpacije Avidija Kasija na istoku, uvjeti za Jazige bi bili još i oštriji, jer je Marko Aurelije bio u žurbi da završi rat na Dunavu. Žurnost dokazuje i činjenica da on nije komunicirao sa Senatom vezano za uvjete mira, kao što je to uobičavao u drugim slučajevima.

Slavoluk Marka Aurelija u Tripoliju.

Pobuna Avidija Kasija 175. god. n. e.

U Egiptu je 172. god. n. e. izbila pobuna Bukola („pastira“), poradi povećanja cijena žita. Buntovnike je vodio izvjesni svećenik Isidor. Oni su preobučeni u žene prevarili i porazili jednog centuriona i ubili ga. Isidorovi buntovnici, kojih je znatno narastao broj, su nizali uspjehe i Aleksandrija se našla u opasnosti. Ovo je bila vrlo ozbiljna stvar, jer je Egipat žitnica Mediterana i u uvjetima dosta teškog rata na Dunavu, nije se smjelo dozvoliti da se ova provincija izgubi. Kako bi se situacija na istoku držala pod boljom kontrolom, Avidiju Kasiju su dodijeljena specijalna ovlaštenja i kontrola nad istočnim provincijama. Avidije Kasije je koristeći strategiju *divide et impera*, uspio da uguši ustanak Bukola.

Avidije Kasije je 175. god. n. e. primio pogrešnu vijest o smrti Marka Aurelija. Ne čekajući potvrdu te informacije Avidije Kasije se proglasio za princepsa u proljeće 175. god. n. e.

Pojedina literarna vrela navode da je Faustina Mlađa direktno bila odgovorna za to da se Avidije Kasije proglasi za princepsa. Marko Aurelije se u toku borbi na Dunavu ozbiljno razbolio. Faustina Mlađa je bila zabrinuta ne samo za muževljevo stanje, nego i za svoju i svoje djece budućnost. Plašila se da bi se nakon muževljeve smrti, a pošto je Komod imao samo 13 godina, neki ambiciozni pojedinac mogao domoći princepske vlasti. Zato je smatrala da bi trebalo preduprijediti neželjeni tok događaja i potražiti zaštitu kod nekog moćnog pojedinca. Tako je ona navela Avidija Kasija da bi on, u slučaju smrti Marka Aurelija, mogao dobiti i nju (za suprugu) i princepsku vlast. Dok je on razmatrao ovu ponudu, došla mu je lažna vijest o smrti Marka Aurelija.

Međutim, nedugo zatim je došla i tačna informacija da se Marko Aurelije oporavio. Ali više se nije moglo nazad i Avidije Kasije je pod svoju kontrolu stavio najveći dio istočnih provincija i zemalja i bio je spreman i za otvoreni građanski rat. Marko Aurelije je o ovim događajima saznao preko izvještaja Martija Vera (*Martius Verus*) tadašnjeg namjesnika Kapadokije (koji je ostao lojalan). On je pokušao sa ovu vijest drži u tajnosti pred vojnicima, jer nije želio uzbunu među njima dok su se nalazili na osjetljivom ratištu u Podunavlju. Ali glasine su se proširile i Marko Aurelije se morao govorom obratiti vojnicima objašnjavajući novonastalu situaciju. Senat je proglasio Avidija Kasija neprijateljem države. U samom Gradu je izbila panika, pa je namjesnik Donje Panonije sa trupama morao biti odaslan kako bi osigurao grad.

Avidije Kasije je raspolagao sa moćnom istočnom armijom, imao je i golemi broj pristalica. Uživao je i slavu pobjednika i odličnog upravitelja. Njemu se pridružio i Kalvisije Statijan (*Calvisius Statianus*) prefekt Egipta. U ovom žitorodnoj provinciji Avidije Kasije je utvrdio i svoju glavnu bazu. Ali i pored toga bilo je jasno da će on izgubiti. Herod Atički je Avidiju Kasiju poslao pismo u kome mu je rekao da je lud. Ubrzo su se pobunili i vojnici Avidija Kasija i nakon samo tri mjeseca i šest dana on je ubijen od strane jednog centuriona. Njegova glava je poslana Marku Aureliju, koji je odbio da je vidi i naredio je da se sahrani. Egipat je ponovo priznao Marka Aurelija za princepsa 28. VII. 175. god. n. e. Tako je bez ijednog okršaja ugušen pokušaj uzurpacije, ali i spriječen građanski rat.

Avidije Kasije je bio oženjen sa Volusijom Vetijom (*Volusia Vettia*; cc 135. – nakon 175. god. n. e.) sa kojom je imao troje djece : Avidija Heliodora (*Avidius Heliodorus*; protjeran po naređenju princepsa), Avidija

Mecijana (*Avidius Maecianus*; ubijen nakon što je uzurpacija ugušena) i Avidiju Aleksandru (*Avidia Alexandra*; dozvoljeno da zadrži slobodu, ali pod ograničenim kretanjem).

Nakon što je primio vijesti o kraju uzurpacije, Marko Aurelije je ipak smatrao shodnim da se uputi u istočne provincije i to zajedno sa Faustinom Mlađom. Sa sobom je poveo i znatne vojne snage, koje su sačinjavali i kontingenti sastavljeni od pripadnika transdanubijskih naroda (između ostalog bilo je Markomana, Narista i Kvada; njima je zapovijedao Valerije Maksimijan). U Ateni je Marko Aurelije sam sebe proglasio zaštitnikom filozofije, a u Eleusini je iniciran u eleusinske misterije. Marko Aurelije je u Aleksandriji i Antiohiji razgovarao sa filozofima, a u Smirni je posjetio Elija Aristida.

Po vrelima Marko Aurelije nije proveo čistku niti sustav montiranih suđenja, nakon što je uzurpacija propala, u stilu Tiberija (u aferi Sejan), Klaudija (u aferi Skribonija), Nerona (u aferi Pizon) i Domicijana (u aferi Saturnin). Čak je jednim pismom zaustavio Senat da provede izvršenje smrtne kazne za one koji su bili uhapšeni u Rimu zbog navodnog podržavanja uzurpacije Avidija Kasija. Ipak su se neke mjere morale poduzeti, naravno ni ublizu drastične i masovne kao kod drugih princepsa. Pojedini centurioni su platili glavom svoje priklanjanje Kasiju. Uništena je i korespondencija Avidija Kasija, kako bi se izbjegla optuživanja i tako nastavila linija obračuna. Možda je to urađeno kako na svjetlo dana ne bi izašao materijal koji bi mogao kompromitirati Faustinu Mlađu. U tome uništavanju zapisa učestvovao je i Martije Ver, koji je prije Marka došao u Siriju i došao u posjed arhive Avidija Kasija, samo izgleda da je on to učinio bez odobrenja princepsa. Tako je stavljena tačka na tu zavjeru. Zbog pokušaja uzurpacije Avidija Kasija donesena je i odluka po kojoj je zabranjeno da niko ne smije biti namjesnikom provincije u kojoj je rođen. Imovina pobunjenika je konfiscirana, a Antiohija je morala da snosi odgovornost za davanje podrške Avidiju Kasiju.

Inače izvorna građa govori o tome da se Marko Aurelije klonio krvoprolića, a Kasije Dion i *Historia Augusta* nude i neke primjere kojima potvrđuje tu tezu.

Dok je boravio u Ateni, Marko je uspostavio učitelje za svaku granu znanosti, dajući im i godišnju platu.

Faustina Mlađa, koja je pratila svoga supruga na vojnim kampanjama, je umrla u zimu 175/176. god. u vojnom taboru u Halali u planinskom lancu Taurusa. Pepeo Faustine je pohranjen u Hadrijanovom mauzoleju, ona je bila deificirana. Njena i Markova statue su bile postavljene u Hramu Venere, a i dodijeljen su u znal sjećanja na nju i mnoge druge počasti. Halali je promijenjeno ime u *Faustinopolis*, a otvorena je i škola za žensku siročad nazvanu *Puellae Faustinianae*.

Još prije pokušaja uzurpacije Avidija Kasija, namjesnik Kapadokije je morao da intervenira u Jermeniji, jer je prorimski kralj zbačen. Intervencija je bila uspješna i prorimski kralj je vraćen na prijestolje.

Ratovi u Podunavlju (drugi dio/period 177. – 180. god. n. e.)

Nakon osam godina odsustva, iz istočnih provincija u Rim se vratio Marko Aurelije, a 23. XII. 176. god. n. e. zajedno sa svojim sinom Komodom je proslavio trijumf za pobjede nad Germanima i Sarmatima (*"de Germanis"* i "*de Sarmatis*").

Po povratku u Rim i narod je dobio donaciju od 800 sestercija po osobi, a regulirano je i dugovanje prema državnim financijama. Financijsku pomoć su dobili i mnogi gradovi, uključujući i Smirnu koja je pretrpila golemu štetu uslijed zemljotresa. Marko Aurelije je važio za ekonomičniju i štedljiviju osobu, koja se brine o stanju javnih financija i ne troši na nepotrebne stvari. Ali i nije izbjegavao neke iznenadne, ali potrebne troškove.

Ali, situacije je bila daleko od idealne, jer su se prvo pobunili Kvadi, a zatim i Markomani. Marko Aurelije je bio ponovo na čelu armije koja je krenula u Transdanubiju, započevši tako svoju drugu kampanju (*secunda expeditio germanica*).

Obnavljanje rata na Dunavu, iziskivalo je i nova financijska sredstva. Zato je Marko Aurelije zatražio od Senata dozvolu za korištenje fondova erarija. Nakon što se obratio Senatu radi situacije na Dunavu i potreba za vođenje rata, Marko Aurelije je uzeo koplje iz hrama Belone i bacio ga na simboličko „neprijateljsko tlo."

U Karnuntum je stigao u augustu 178. god. n. e., i prvo se pozabavio sa Markomanima, a zatim 179/180. god. n. e. sa Kvadima. Pod komandom Marka Valerija Maksimijana, legijsko – auksilijarne trupe su izvojevale veliku pobjedu na lokalitetu *Laugaricio* (kod današnjeg Trenčina u Slovačkoj). Kvadi su se povukli u dublju unutrašnjost, ali su ih rimske trupe pod zapovjedništvom pretorijanskog prefekta Tarutenija Paterna (*Tarrutenius Paternus*) pratile i ponovo porazile. Nakon toga armija Marka Aurelija je efektivno kontrolirala golemi transdanubijski pojas (područja u današnjoj Slovačkoj, Moravskoj, Bohemiji i prekodunavskoj Mađarskoj) i moglo se krenuti se krenuti u proces formiranja nove dvije provincije.

Jazigi su poslali izaslanstvo sa molbom da budu oslobođeni od nekih stavki ranijeg sporazuma. Neke koncesije su im bile dodijeljene, kako bi se spriječilo da u uvjetima rata sa Markomanima i Kvadima oni ponovo postanu neprijetelji. Marko Aurelije je uspio da uvjeri i Jazige i Bure da on neće napraviti separatni sporazum sa Kvadima (kao što je to učinjeno ranije), dok ih potpuno ne porazi. Tako ih je uveo u savez protiv Kvada, jer su dobili garancije da neće biti separatnog mira (ako i oni uđu rat), čime bi bili ostavljeni sa neprijateljem na svojim granicama. Marko Aurelije je dozvolio Jazigima da pređu preko rimske Dakije kako bi se razračunavali sa Roksolanima, i to onoliko često koliko bi im namjesnik Dakije dozvolio. Marko Aurelije je tada primao i izaslanstva mnogih drugih naroda i zajednica, koji su molili za najrazličitije stvari.

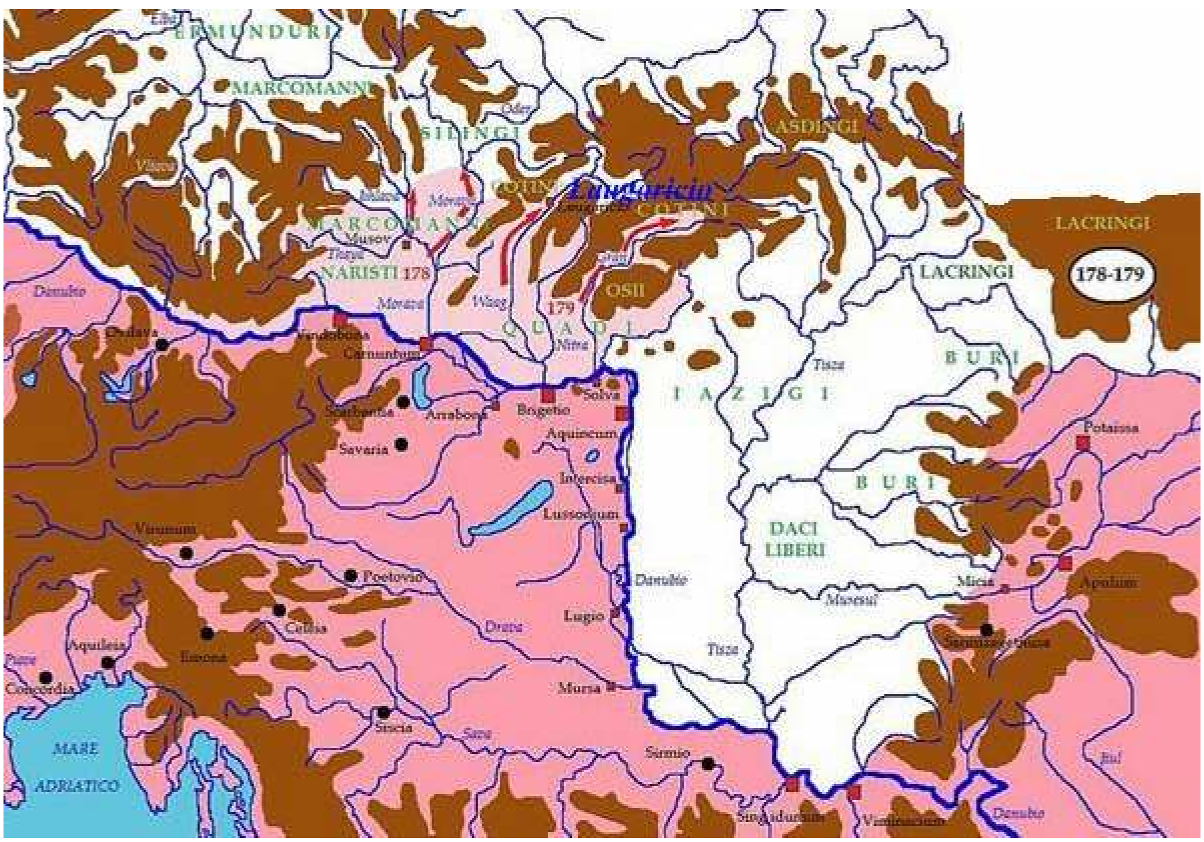
Jedinice dunavske armije su se probijale duboko duž rijeka Váh, Nitra and Hron. Marko Aurelije je prvu knjigu svojih Meditacija napisao „među Kvadima kod Granua", odnosno na obalama rijeke Hron. Na prostoru Slovačke je tako evidentiran značajan broj većih i manjih rimskih utvrda. Na lokalitetu Stupava, kod današnje Bratislave je pronađena utvrda, možda iz vremena markomanskih ratova. Male utvrde na Zavodu i Suchohradu u zoni rijeke Morave pokazuju privremeni prodor prema sjevernoj oblasti današnje Češke i rijeci Odri i možda južnim dijelovima današnje Poljske. Prodor je išao i prema rijeci Elbi. Arheološka istraživanja potvrđuju i rimske pozicije u okolini današnjeg Brna, a u sjevernoj Moravskoj su detektirana tri privremena vojna tabora (možda vezana sa veliku utvrdu *Laugaricio* u zajednički pozicioni sustav) i to na lokalitetima Olomouc-Neředín, Hulín-Pravčice, Osek.

Značajnija utvrda se nalazila na lokalitetu *Laugaricio*, gdje je pronađen natpis u živoj stijeni (*CIL* III, 13439 = *CIL* III, *225 = AE 1959, 183 = AE 1959, 247) govori : *Victoriae / Augustoru(m) / exercitus <q=C>ui Lau/garicione sedit mil(ites) /5 l(egionis) II (!) DCCCLV / [M(arcus) Val(erius) Maximi]an(u)s leg(atus) leg(ionis) II Ad(iutricis) cur(avit)* / „Pobjednosne vojske augusta, koja je stacionirana u Laugariciju, 855 vojnika II. legije, brigom Maksimijana, legata II. legije *Adiutrix* učinjeno je.“ Ovo je i najsjevernije svjedočanstvo o rimskom prisustvu u centralnoj Europi.

Natpis iz *Laugaricio*.

U epitomama LXXII. knjige Kasija Diona se kaže da je 20 000 vojnika smješteno u utvrdama među Kvadima i Markomanima. Ovi vojnici nisu dozvoljavali ni Kvadima ni Markomanima da izvode stada na ispašu niti da obrađuju zemlju. Ujedno su služili kao pribježište za one koji bi pobjegli iz germanskog zatočeništva i za dezertere iz neprijateljskih redova. Vojnici su to izdržavali bez velike patnje, u utvrdama su imali kupke i sve ono što im je bilo potrebno za ugodniji boravak. Kvadi su ne želeći trpiti utvrde izgrađene na svojoj teritoriji su pokušali migrirati u zemlju Semnona. Ali trupe Marka Aurelija su im prepriječili put i nisu dozvolili odlazak. 3000 Narista, koji su pretrpili dosta nevolja u ovom ratu, su prešli na rimsku stranu i dobili su zemlju na teritoriju Rimske države. I Osi i Kotini su bili preseljeni na područje Donje Panonije, vjerojatno ranije.

Zona borbenih operacija za vrijeme markomanskih ratova.

Transdanubijski narodi su stravično stradali u ovom skoro 14 – godišnjem sukobu. Kasije Dion navodi da su Markomani imali velike gubitke u ljudima, i da je zbog konstantnog pustošenja njihovih područja došlo i do ne samo značajne depopulacije, nego i do nestašice hrane. Slična je situacija bila vjerojatno i kod Kvada, Jaziga i drugih naroda. Mnoga naselja i sela su praktično prestala postojati, a njihovo stanovništvo je ili pobijeno, porobljeno, preseljeno ili izbjeglo (o čemu ilustrativno svjedoče i reljefni prikazi na Aurelijevom stupu). Vjerojatno je Transdanubijcima trebalo određeno vrijeme da se oporavi od užasa teškog rata, pa i posljedica pandemije koja je morala i njih zahvatiti.

Ali, smrt Marka Aurelija, koja se desila neposredno pred početak nove proljetne vojne kampanje, je sve prekinula. Da je Marko Aurelije živio samo malo duže, čitava Transdanubija bi bila potčinjena u potpunosti. Njegov nasljednik Komod je pokazao vrlo malo interesa za nastavak rata i protivno savjetima glavnih zapovjednika napustio potpuno potčinjavanje Markomana i Kvada. Komodova odluka da ne nastavi očevu politiku, da povuće vojsku i garnizone sa područja današnje Češke, Slovačke, i transdanubijske Austrije i Mađarske i da ne pristupi konačnoj realizaciji projekta osnivanja transdanubijskih provincija Markomanije i Sarmatije pokazati će se kao jedan od najvećih strateških promašaja u historiji, koji je predodredio završetak rimske uloge u historiji. Ono što je postignuto sa velikim naporima i uz nemjerljive žrtve napušteno je hirom jednog mladog princepsa koji je želio da se što je moguće prije vrati u Rim i napusti ratne napore. Da su kojim slučajem uspostavljene nove dvije provincije, granica rimskog svijeta bi se duboko pomaknula u središnjoj Europi, čime bi se ostvarila jedna zaštitna zona za dunavsko područje. Uz to bi i mediteranska kultura brže prodirala u unutrašnjost i prema istočnoj Europi.

Za vrijeme markomanskih ratova, došlo je i do reorganizacije provincije Dakije, odnosno njene centralizacije. Vojni i sudski poslovi su bili ujedinjeni pod jednom osobom, sa drugom dvojicom senatorskog ranga (*legati legionis*) kao njemu podređenim. Tada je Dakija zvana provincija Tri Dakije (*tres Daciæ*) i prestala je podjela na tri zasebne provincije. Ovim je ojačana provincijska i vojna struktura u Dakiji.

Historia Augusta daje popis germanskih, sarmatskih, galskih i iliro-panonskih naroda sa kojima su armije Marka Aurelija vodile ratove : „Svi narodi od granica Ilirika pa čak do Galija su se udružili protiv nas : Markomani, Naristi, Hermundri i Kvadi, Svebi, Sarmati, Lakrinzi i Buri, ovi zajedno sa....(nedostaje dio teksta op. a.) Viktualima i to Osi, Besi, Koboti, Roksolani, Bastarni, Alani, Peucini i Kostoboci.“ (*Gentes omnes ab Illyrici limite usque in Galliam conspiraverant, ut Marcomanni, Varistae, Hermunduri et Quadi, Suebi, Sarmatae, Lacringes et Buri hi aliique... cum Victualis, Osi, Bessi, Cobotes, Roxolani, Basternae, Alani, Peucini, Costoboci*).“

Dok su trajale borbe na Dunavu, nije bila mirna ni rajnska granica. Didije Julijan je na rajnskoj granici odbio ponovni napad Hata i Hermundra, a nanio je i poraz Haucima koji su pustošili obale Belgike. Problema je bio i u sa Maurima koji su uznemiravali Španiju (možda 172-173. god. n. e.), ali je situacija uspješno uređena od strane legata princepsa. Određena problematična kretanja kod Sekvana i Luzitanaca su bila zaustavljena.

Reljef koji prikazuje Marka Aurelija kao pobjednika koji pokazuje svoju milost. Danas se nalazi u Conservatori muzeju u Rimu.

Aurelijev stup

Po ugledu na Trajanov stub, podignut je i Aurelijev stup u dorskom stilu (*Columna Centenaria Divorum Marci et Faustinae*), na kojem su slikovito prikazane kampanje na dunavskom području. Pošto je dedikacijski natpis uništen, nepoznato je kada je stub građen i izgrađen (ili nakon proslave trijumfa iz 176. god. ili nakon 180. god. n. e.), iako jedan natpis nađen u blizini svjedoči da je stub bio sigurno kompletiran do 193. god. n. e. Aurelijev stub je smješten na sjevernom dijelu Marsovog polja. Izgrađen je od mramora i visok je (uključujući i bazu i pijedestal) 39, 72 m. Priča ispričana u spiralama reljefnih prikaza koje se kreću od dna prema vrhu započinje sa prelaskom rimske armije preko Dunava. Prikaz Viktorije dijeli zapise iz dva razdoblja rata na dunavskoj granici. Na stubu je prikazano i „kišno čudo“. Prikazano je spaljivanje „barbarskih“ sela i naselja, zarobljavanje žena i djece, te očaj i patnja Transdanubijaca. Prikazi na stubu jasno prikazuju vodstvo i autoritet principsa. Aurelijev stub se ipak razlikuje od Trajanovog, jer je po načinu izrade i stilu bliži onome na šta se nailazi u III. st. n. e., nego stilovima I. i početka II. st. n. e. Na vrhu se nalazila statua Marka Aurelija, ali je ona nestala. U drugoj polovici XVI. st. je na vrh postavljena brončana statua sv. Pavla.

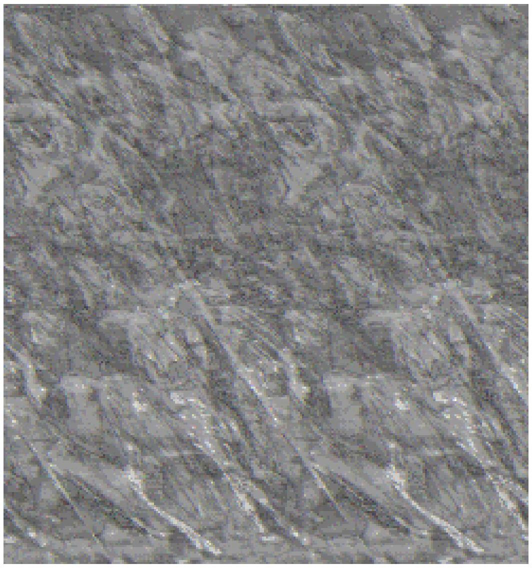

Rimski vojnici u pokretu.

Dio friza koji prikazuje čuvenu priču o „kišnom čudu“.

Dio friza koji prikazuje germansku vojnu skupštinu Thing.

Dio friza koji prikazuje Marka Aurelija i njegove najbliže suradnike.

Dio friza koji prikazuje masakr nad Germanima.

Dio friza koji prikazuje dekapitaciju zarobljenika.

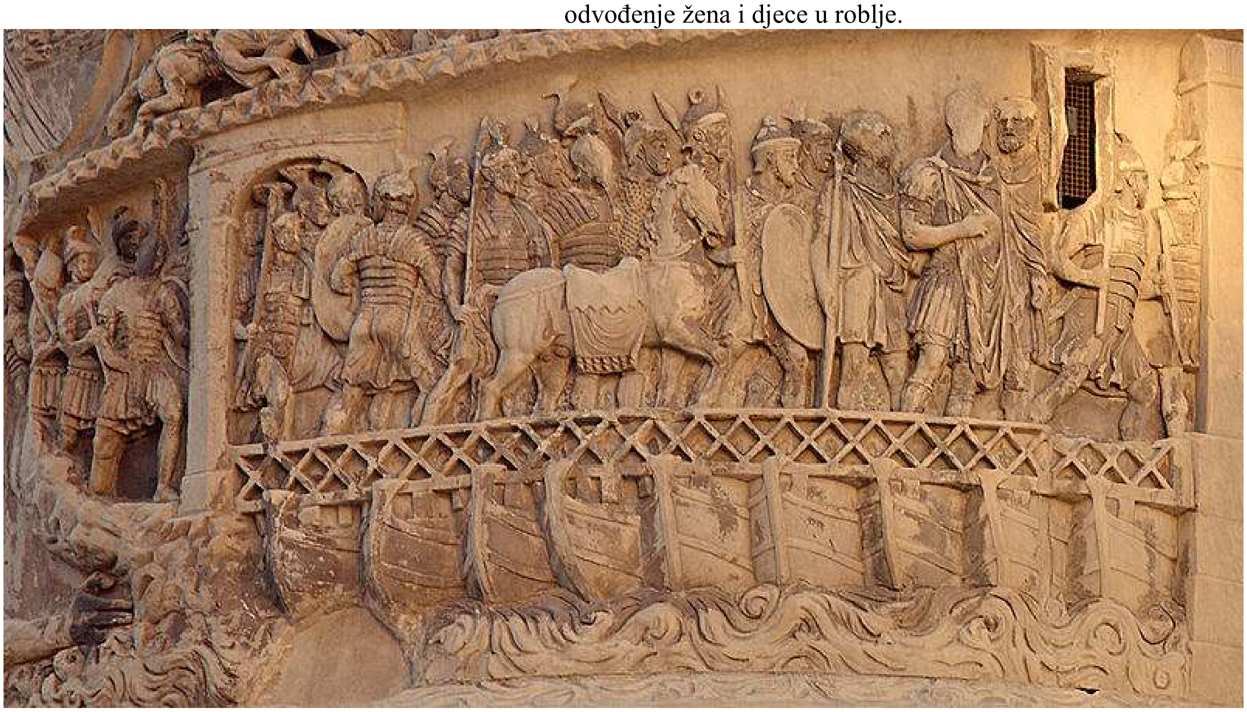
Dio friza koji prikazuje germanske zarobljenike koje vode vojnici.

Dio friza koji prikazuje ubijanje Germanina.

Dio friza koji prikazuje uništenje germanskog sela i odvođenje žena i djece u roblje.

Rimski pontonski most na Dunavu.

Konjanička statua Marka Aurelija

Jedan od najpoznatijih i najvidljivih objekata vezanih za Marka Aurelija je njegova čuvena konjanička statua. Napravljena je od bronce i visoka 3,5 m. Prikazuje cara Marka Aurelija u

autorativnom položaju, koji prilično podsjeća na statue Augusta. Original statue se danas nalazi na Palazzo Nuovo (u okviru Kapitolinskih muzeja) gdje se provodi restauracija, dok se od 1981. god. na Piazza del Campidoglio nalazi suvremena replika. Statua je podignuta 176. god. n. e. i dio stručnjaka misli da nije prikazivala samo principsa nego i pobijeđenog transdanubijskog vojskovođu kome Marko Aurelije svojom gestom daruje život. Predstavlja jedinu konjaničku statuu koja je preživjela iz rimskog doba. Ostale su stradale od kasnijih generacija kršćana koji su u njima vidjeli „paganske“ idole ili zato što je bronca od koje su bile izrađene imal značajnu vrijednost, pa je bila ponovo topljenja radi kovanja novca ili izrade novih skulptura. Razlog za poštedu konjaničke skulpture Marka Aurelija je bilo pogrešno uvjerenje kako prikazuje prvog kršćanskog cara Konstantina Velikog. To je ustvari jedina u potpunosti preživjela brončana statua nekog prekršćanskog rimskog cara. Nepoznato je mjesto gdje se ona originalno nalazila, u VIII. st. bila je u Lateranskoj palati, a 1538. god. premještena je na Piazza del Campidoglio na Kapitolinskom brdu.

Konjanička status Marka Aurelija (original)

Konjanička status Marka Aurelija (kopija)

Smrt i nasljeđe

Marko Aurelije je umro u Vindoboni (današnji Vienna/Beč) 17. III. 180. god. n. e. On je odmah bio deificiran i njegov pepeo je pohranjen u Hadrijanov mauzolej. U znak sjećanja na Marka Aurelija su doneseni zaključci i odluke o mnogim počastima, između ostalog njegova zlatna statua je postavljena u Senatu.

Svaki deificirani princeps, znači u statusu božanskog, je dobivao odgovarajući kult, sa svećenstvom. Tako su postojali kultovi božanskih Julija, Augusta, Livije, Klaudija, flavijevske familije (izuzev Domicijana), Nerve, Trajana, Hadrijana, Faustine Starije, Antonina Pija, Faustine Mlađe, Lucija Vera, Marka Aurelija. *Sodales* su bili kolegij svećenika kojem je bio povjeren kult deificiranog princepsa. Za vrijeme principata postojala su četiri takva kolegija i to : 1. *Sodales Augustales*, koji je bio zadužen za božanskog Augusta, ali koji je nakon deifikacije Klaudija proširen na *Sodales Augustales Claudiales*, 2. *Sodales Flaviales Titiales*, 3. *Sodales Hadrianales* 4. *Sodales Antoniniani*, kreiran 161. god. n. e., nakon deifikacije Lucija Vera je proširen i zvan *sodales Antoniniani Veriani*, nakon deifikacije Marka Aurelija dodan mu je i naziv *Marciani*, nakon deifikacije Pertinaksa dodan mu je naziv *Helviani*, nakon deifikacije Septimija Severa *Severiani* i nakon smrti Aleksandra Severa *Alexandriani*. Deificiranim princepsima bi se i posvećivale periodične igre, flameni, hramovi.

Nasljednik je bio njegov sin Komod, koji je još 166. god. n. e. dobio ime Cezar, a za formalnog suvladara je imenovan 177. god. n. e., dobivši ime august i titulu oca domovine. Godinu ranije je Komod dobio i tribunsku moć. Marko Aurelije je tako prekinuo praksu adoptiranja nasljednika. Radi ovog čina, on je bio izložen žestokim kritikama historičara. Za njih je potpuno bilo neshvatljivo kako je jedna tako odgovorna i ozbiljna osoba mogla princepsku vlast ostaviti neiskusnom mladiću koji je tek izašao iz puberteta, a čije su karakterne osobine (vidljive već i za života Marka Aurelija) bile daleko od onoga što bi se očekivalo od novog princepsa. I na ovom primjeru se pokazuje da je Marko Aurelije bio slab prema svojoj familiji. Kasije Dion ističe da je Marko Aurelije uvrede drugih, posebno svoje supruge, tolerirao/podnosio i nije ih ni istraživao ni kažnjavao. Sa druge strane, raniji princepsi su mogli primijeniti adopciju, jer nisu imali živih muških potomaka.

Čini se da je Marko Aurelije bio za svoga prvog nasljednika odredio mlađeg sina Marka Anija Vera Cezara (*Marcus Annius Verus Caesar*; rođen nakon maja 162. – 10. IX. 169. god. n. e.), ali je umro u ranom djetinjstvu (nakon neuspješne operacije). On i Komod su zajedno 166. god. n. e. dobili ime Cezar. Ova činjenica ukazuje na neke nove momente u politici nasljeđivanja Marka Aurelija. Možda je računao na suvladarstvo braće ili na osiguranje u slučaju ako jedan od njih umre u djetinjstvu.

Inače postoji i mišljenje (Tertulijan) da je Marko Aurelije umro u Sirmijumu.

Kasije Dion iznosi sumnju da je Marko Aurelije ustvari umoren od strane svoga ljekara koji je želio da učini Komodu uslugu. Herodijan je dao i posljednji govor Marka Aurelija, koji je ovaj izricao sa svoje samrtničke postelje, u kome ostavlja svojim prijateljima i suradnicima u amanet da brinu o njegovom sinu i da ne dozvole da on skrene sa puta vladarske odgovornosti. *Historia Augusta* zadnje dane života Marka Aurelija opisuje najviše u smislu da je on shvatio ko je Komod, i kako je ukazivao na njegov karakter.

Pošto je i za antičke i suvremene ljude teško bilo pomisliti da Komod može biti potomak Marka Aurelija, nastajale su i raširile se priče (od kojih su neke bile i sa fantastičnim sadržajem kao ona sa kupanjem Faustine Mlađe u krvi gladijatora) po kojima se utvrđivalo stvarno porijeklo Komoda i njegove naravi. Neke od tih verzija se nalaze i u *Historia Augusta*. Tako se prenosi da je Faustina Mlađa ustvari začela Komoda dok je uzimala ljubavnike iz reda mornara i gladijatora. *Historia Augusta* prenosi i da kada je Marku Aureliju rečeno o

njenim seksualnim i ljubavnim „izletima“ , da je on rekao da ako se razvede od supruge, da takođe mora vratiti i njen miraz, odnosno principsku vlast (koju je on naslijedio od Faustinog oca). Ovi trač podaci nemaju neku veliku vjerodostojnost. *Historia Augusta* čak daje i neka imena Faustinih navodnih ljubavnika i to Tertula, Tutilija, Orfita i Moderata. Ipak ni Marko nije bio baš bez seksualno – ljubavnih veza, jer je on nakon smrti Faustine imao i konkubinu. Navodno je i Fabija (za koju je u mladosti bio zaručen) pokušavala da ga privuće u brak sa sobom, ali je on to odbio.

Marko Aurelije je bio posljednji od „Pet Dobrih Careva“. Njegova vladavina predstavlja konačni zenit razvitka rimskog svijeta, a datum njegove smrti je i simbolički predstavljao sami početak procesa koji vodi ka završetku historijske misije rimskog svijeta. Ovaj veliki filozof je imao tu nesreću da se u toku svoje vladavine suočio sa čitavim nizom nedaća, problema i iskušenja. Ratovi su bjesnili na svim granicama, pandemija je odnijela milione života, zamalo je izbio građanski rat. Ali u trenutku smrti Marka Aurelija situacija je izgledala na sljedeći način. Glavni val pandemije je prošao, dunavska armija je pod svojom kontrolom držala prostrana transdanubijska područja, partski Iran je još uvijek osjećao posljedice teškog poraza iz 165. i 166. god. n. e., provincije na istoku su bile lojalne središnjoj vlast, Država je bila stabilizirana, institucije su funkcionirale, nije bilo gladi, osnovane su mnoge kolonije, dobar dio peregrina je dobio rimsko građanstvo, dok su mnogi Transdanubijci naseljeni u predjele koji su doživjeli demografski pad. Rimski svijet se našao na rubu raspada, i spašen je samo neviđenom zalaganju Marka Aurelija i njegovih mnogobrojnih suradnika. Ti napori su na kraju odnijeli i Marka Aurelija, ali i iscrpili rimski svijet. Ta iscrpljenost će se osjećati još decenijama i ustvari se više nije mogla sanirati.

Antički pisci se vrlo pozitivno izražavaju o Marku Aureliju. Herodijan kaže da je Marko Aurelije pružio dokaz svoga učenje ne samo preko golih riječi ili znanja filozofskih doktira, nego preko svoga besprijekorna karaktera i umjerenog načina života. Po istom autoru on je bio i otvoren i prema narodu, a njegova vladavina je proizvela veoma veliki broj inteligentnih pojedinaca jer su podanici željeli da imitiraju primjer postavljen od svoga vladara. Herodijan navodi da je Marko Aurelije budućim generacijama ostavio vječno sjećanje o izvrsnosti. Kasije Dion zaključuje svoj opis vladavine Marka Aurelija sljedećim pasusom : „Osim posjedovanja svih ostalih vrlina, on je vladao bolje nego bilo ko drugi koji je ikada bio u nekoj poziciji vlasti.....Međutim, on nije imao sreće koliko je zaslužio, jer nije bio snažnog tijela i bio je uvućen u mnoštvo problema kroz praktično cijelu svoju vladavinu. Ali što se mene tiče, divim mu se više upravo zbog toga da je zbog neobičnih i izvanrednih teškoća i on preživio i sačuvao carstvo. Samo jedna stvar ga je spriječila da bude u potpunosti sretan, naime, da je nakon odgoja i obrazovanja svoga sina na najbolji mogući način, on bio znatno razočaran u njega. Ova stvar mora biti naša sljedeća tema, kako je naša historija sada pala iz carstva zlata u ono željeta i hrđe.....“ Julije Kapitolin, pisac Markove biografije u ediciji *Historia Augusta* kaže : „Marko Antonin, posvećen filozofiji čitavog života, i nadmoćan nad svim principsima u čistoći života“. Isti pisac navodi da se i u njegovo vrijeme (cc 120 godina kasnije u vrijeme vladavine Dioklecijana) po domovima drže statue Marka Aurelija među kućnim bogovima.

„Meditacije“ ili „Samome sebi“ (Τὰ εἰς ἑαυτόν)

Marko Aurelije je u historiji zabilježen i kao pisac jednog odličnog djela iz stoičke filozofije napisanog na grčkom jeziku (u 12 knjiga). On je već za vrijeme svoga životinja imao reputaciju principsa filozofa. Kasije Dion i Julije Kapitolin (u *Historia Augusta*) ga nazivaju filozofom, a to mišljenje dijele i mnogi drugi pisci (uključujući i one koji su bili kršćani). „Meditacije“ su napisane u toku posljednje decenije života Marka Aurelija, i riječ je ustvari o zbirci njegovih zabilješki koje održavaju stanje njegovo uma, načina života i djelovanja u teškim, „olovnim“ godinama. To je u pravom smislu spomenik filozofiji dužnosti. Marko Aurelije je, služeći se svojom izvanrednom logikom, stećenim znanjem i iskustvom pisao ove zapise kako bi mu bili vodić u djelovanju i samo popravljanju. Zapisi Marka Aurelija su ustvari oruđe pojedinca kojim se on oslobađa patnje i uživanje svakidašnjeg svijeta. U osnovi toga leži samoanaliza, pomoću koje čovjek treba pronalaziti put ka samousavršavanju i voditi život u skladu s prirodnim zakonima. Red logosa uvijek postoji, a racionalnost i čisti um dozvoljavaju čovjeku da živi u harmoniji sa tim logosom. Sam karakter zapisa uveliko mogu potvrđivati tezu da je Marko Aurelije pisao iz „srca“, i da je time olakšavao i svoj um i svoju dušu. Tako je on želeći da ostane dobar čovjek, detektirao sve ono što ga je povređivalo, ponajviše nepovjerenje, pohlepu i pretvornost. Oni oslikavaju i jednu odgovornu, ali već i prilično umornu osobu koja je izgubile iluzije. Zapisi Marka Aurelija su imali veliki utjecaj na kasnije generacije.

Citati Marka Aurelija :

1. „U zoru reci samome sebi : Danas ću naići na nametljivog, neblagodarnog, drskog, prepredenog, sklonog klevetama i nedruželjubivog čovjeka. Sve te osobine imaju ljudi jer je znaju šta je dobro i zlo.“
2. „Muči se, dušo, muči se! Nečeš više imati vremena da samoj sebi ukazuješ počast. Jer svako od nas ima samo jedan život.“
3. „...Potrudi se da jednom naučiš nešto zaista korisno i prestani da lutaš. A čuvaj se i druge zablude: jer su budale oni koji se cijelog svoga vijeka trude i muče, a nemaju pred očima cilj prema kome bi mogli usmjeriti svje težnje i misli.“
4. „Neka svako tvoje djelo, svaka riječ i svaka pomisao budu takvi kao da je mogučnost tvoga odlaska iz ovoga života već tu.“
5. „Ne troši ostatak svoga života u razmišljanju o drugim ljudima, osim ako ti služi općem dobru, jer češ, ako se budeš mučio oko toga šta ovaj ili onaj radi i zašto on to radi, šta kaže, šta misli i namjerava, i ostalim sličnim pitanjima koja nas odvode od promatranja našega sopstvenog uma, biti spriječen da obaviš neki drugi posao.“
6. „Ma šta radio, nemoj raditi protiv svoje volje, bez ljubavi prema ljudima, bez prethodnog razmišljanja ili ako te to vuče na drugu stranu.“
7. „U duši umjerenog i prekaljenog čovjeka ne možeš nači gnojno mjesto ni pod kožom, pa čak ni sramne mrlje.“
8. „Da se u tvome razumu ne bi stvorilo nikakvo mišljenje protivno sveopćoj prirodi i ustrojstvu razumnoga bića, cijeni svoju sposobnost da zaključuješ, jer je u njoj sve.“
9. „Suština korisnog je u tome da ono uvijek djeluje korisno.“
10. „Imaš li razum? Imaš. Zašto ga onda ne upotrebljavaš? Jer ako ti razum radi kako treba, šta tražiš više.“
11. „Ako se vratiš načelima i poštovanju općeg razuma, onda će te oni isti kojima danas izgledaš kao zvijer ili majmun, poslije deset dana smatrati za boga.“
12. „Ne daj da te niko odvuče sa sobom, nego svakoj želji odgovori moralno i pri svakoj predstavi zadrži dobar sud.“

13. „Zagledaj se u duše mudrih ljudi i trudi se da vidiš za kakvim stvarima oni teže, a kakve izbjegavaju."
14. „Vrijeme je rijeka nastala od svega onoga što se dešava, i još više, ono je brzak. Jer u istom trenutku kada se pojavi, stvar je već odnesena, i talas donosi drugu, a za njom opet dolazi nova."
15. „Budi kao stijena o koju se talasi neprestano lome. Ona stoji nepokretna, a more koje oko nje bjesni postepeno se smiruje."
16. „Ne treba se plašiti niti gubiti nadu ili volju i napuštati svoju namjeru ako te izda sreča, pa ono što radiš ne ispadne onako kako to pravi principsi zahtijevaju."
17. „Razum i vještina razboritog mišljenja sposobnosti su koje se slažu i same sa sobom i sa djelima koja odgovaraju njihovim bićima."
18. „Ludost je juriti za nemogućim."
19. „Treba cijeniti samo ono što je u kosmosu najmoćnije. A to je biće koje se služi i upravlja svim stvarima."
20. „Ono što ne škodi državi, ne škodi ni građaninu."
21. „Sramota je da u jednom tijelu duša oslabi prije nego što je oslabilo tijelo."
22. „Razum koji prožima cijeli svijet, zna sa kakvom namjerom šta radi, i na kakvu materiju djeluje."
23. „Ako ti je neka stvar teška, ne smiješ odmah misliti da je ona čovjeku nedostižna."
24. „Za razumno biće prirodna je radnja isto što i razumna."
25. „U traženju koristi nikome ne postane dosadno. A korist je djelatnost koja odgovara prirodi."
26. „Sve ima svoju svrhu, konj, kao i loza. Što se čudiš? I sunce može reči : Stvoreno sam za neko djelo. Tako isto i ostala božanstva. Pa zbog čega si onda ti tu? Zbog tjelesnih naslada? Razmisli može li tvoj razum da se pomiri sa takvom pomisli."
27. „Hočeš li da te hvali čovjek koji te triput na sat prokune? Želiš li da se dopadneš čovjeku koji se tebi samom ne sviđa?..."
28. „Nepravdu vrši često i čovjek koji nešto ne uradi, a ne samo onaj koji nešto uradi."
29. „Kad si pretjerano ljut ili tužan, pomisli na to da čovjekov život traje samo kratko vrijem i da nas uskoro neče biti."
30. „Pronađi suštinu stvari raščlanjujući ih na tvar, razlog i cilj."
31. „Ne treba raditi bez svrhe i bez namjere..."

V L A D A V I N A   K O M O D A

(180. – 192. god. n. e.)

C A R   G L A D I J A T O R

Komod (31. VIII. 161. – 31. XII. 192. god. n. e.), vladao je od 18. III. 180. do 31. XII. 192. god. n. e. Od rođenja do 166. god. n. e. zvao se *Lucius Aurelius Commodus*, od 166. do 176. god. n. e. ime mu je glasilo *Caesar Lucius Aurelius Commodus*, kao suvladar zvao se *Caesar Lucius Aurelius Commodus Augustus*, 180. god. n. e. zvao se *Caesar Lucius Aurelius Commodus Antoninus Augustus*, od 180. do 191. god. n. e. ime mu je glasilo *Caesar Marcus Aurelius Commodus Antoninus Augustus*, i do smrti *Caesar Lucius Aelius Aurelius Commodus Augustus*. U toku svoje vladavine Komod je svome imenu dodavao niz prefiksa pa je na kraju iza naziva August stajalo još i : *Herculeus Romanus Exsuperatorius Amazonius Invictus Felix Pius. Exsuperatorius* (vrhovni) je titula davana Jupiteru, a sa nazivom *Amazonius* se Komod identificirao sa Herkulom. On je nosio još i dva počasna izraza i to : *Pacator orbis* (umiritelj svijeta) i *Dominus noster* (naš gospodar). Izraz *Dominus noster* će postati uobičajena konvencionalna invokativna titula za careve od kraja III. n. e., odnosno u vremenu dominata, kojem je ustvari taj izraz i dao ime.

Komod je bio prvi rimski car (i jedini do 337. god. n. e.) koji je „rođen u purpuru", odnosno za vrijeme očeve vladavine. Njegovo nasljeđivanje je i drugi put da je biološki sin naslijedio oca na principskoj vlasti (prvi put je to učinio Tit, kada je naslijedio Vespazijana). Komod je imao brata blizanca, koji je umro 165. god. n. e. Kako bi Komod ostao živ i zdrav, jer je bio jedini preostali sin Marka Aurelija, o njemu je brinuo Galen. Otac je sinu pripremio i odličan obrazovni i odgojni kurikulum, sa veoma dobrim učiteljima. Po Herodijanu, Marko Aurelije

u u Rim doveo mnoge čuvene učenjake, dao im veliku platu da žive u Rimu i brinu o obrazovanju njegovog sina. Komod je boravio više puta i na dunavskom frontu, prateći oca. Član kolegija pontifika je postao 20. I. 175. god. n. e., a *togu virilis* je primio na Dunavu 7. VII. 175. god. n. e. Komod je pratio oca na putovanju na Istok. Nakon toga je dobio nazive imperatora, tribunsku moć, naziv Augusta, bio je i najmlađi rimski konzul (*ordinarius* za 177. god. n. e.). Bilo je sasvim jasno da je on od Marka Aurelija predviđeni nasljednik. Komod se oženio sa Brutijom Krispinom (*Bruttia Crispina*) u ljeto 178. god. n. e. Po očevoj liniji Krispina je poticala iz ugledne i utjecajne familije. Njen otac je bio Gaj Brutije Presens (*Caius Bruttius Praesens*, dva puta konzul), a i dalji preci su bili konzulari i bogate nasljednice. Iako je Krispina bila lijepa, zbog njenog oholog karaktera Komod je nije baš volio. Sudeći po opisu koji daje Herodijan, i Komod je bio markantnog fizičkog izgleda. U trenutku očeve smrti, Komod se nalazio na Dunavu.

Rješavanje situacije na Dunavu

Već svojim prvim potezom Komod je pokazao da neće nastavljati politiku svoga oca. Njegovi interesi i prioriteti nisu bili dalekovidna javna politika, već prije svega samo njegovi interesi. U nastavku transdanubijskih operacija on nije vidio ništa drugo, nego samo produženje svojih napora na hladnom sjeveru, na uštrb komoditeta na Mediteranu. Ovome se bio suprotstavio Klaudije Pompejan, koji je zahtijevao konačnu pobjedu nad barbarima i proširenje granica imperija do „sjevernih mora“). Ali i pored savjeta svojih visokih zapovjednika, sklopio mir sa Markomanima i Kvadima. Krivicu za napuštanje sjevernog fronta i korumpiranje „duše“ mladog Komoda, Herodijan prebacuje na određene dvorjane koji su uticali na mladića da se vrati u Rim i napusti teškoće blata i hladnoće. Komod je napustio Podunavlje već u ranu jesen 180. god. n. e., brzo došavši u Rim, gdje je 22. X. 180. god. n. e. proslavio trijumf.

Po sporazumu su Markomani morali vratiti sve ratne zarobljenike i prebjege (dezertere), dostavljati godišnje propisane iznose žita (kasnije ih je Komod oslobodio ove obaveze), predati nešto oružja, morali su i oni i Kvadi (znatno više, čak 13 000 po Kasiju Dionu) poslati i mladiće za službu u rimskoj vojsci (radi ove stavke su oslobođeni godišnjeg nameta). Bilo im je i ograničeno pravo sakupljanja na skupštine, koje su se smjele održavati samo jednom mjesečno i na jednom mjestu, uz obavezno prisustvo rimskog centuriona. Oni nisu smjeli ni da započinju rat na Jazige, Bure i Vandale. Lijeva obala Dunava je bila smatrana neutralnom zonom. Za uzvrat je Komod evakuirao njihova područja i napustio sve utvrde i pozicije. Buri su poslali taoce i vratili mnoge zarobljenika. Drugi narodi su se obavezali zakletvom da neće nikada naseljavati niti koristiti za ispašu zonu široku 5 milja od granica provincije Dakije. Inače je naseljeno 12 000 izbjeglih nezavisnih Dačana na područje provincije Dakije. Vjerojatno je Komodovo karakteriziranje kao kukavice u literarnim vrelima rezultat toga njegovog odustajanja od transdanubijskog osvajanja.

Već je rečeno da je povlaćenje trupa iz Transdanubije bila katastrofalna greška, posebno jer nije uopće donijela mir na toj granici. Određeni sukobi su se nastavljali i početkom Komodove vladavine i to protiv Jaziga, germanskih Bura i nezavisnih Dačana. Rimski zapovjednici uključeni u ove borbe su bili Valerije Maksimijan, Pescenije Niger i Klodije Albin, a pobjede koje su oni postigli su bili dovoljno da Komod sredinom 182. god. n. e. uzme i naziv *Germanicus Maximus*.

Ratovi koji su vođeni za vrijeme Marka Aurelija su iznjedrili i niz visokih zapovjednika koji su nakon Komodove vladavine imali presudnu ulogu u uspostavi novog sustava (Pertinaks, Julije Didijan, Pescenije Niger, Klodije Albin i Septimije Sever).

Nakon završetka ovih ratovi početkom Komodove vladavine, ova granica je ostala relativno mirna u naredna dva stoljeća. Međutim, povlaćenje iz markomansko – kvado – sarmatske Transdanubije nije značilo i da je u ovom području nestao kulturološki utjecaj rimskog svijeta. Naprotiv, može se slobodno tvrditi da je među Markomanima i Kvadima tekao neki oblik „limitirane kulturne romanizacije“, odnosno usvajanja tekovina razvijene mediteranske grčko – rimske civilizacije. To se ogleda u nalazima i građevina izgrađenih u rimskom stilu, a koje se pronalaze na prostoru današnje jugozapadne Slovačke (Bratislava - Dúbravka, Cífer - Pác, Veľký Kýr) kao i velikim količinama pokretnog materijala. Moguće je da je u ovim objektima boravila lokalna markomansko – kvadsko aristokratija, ili možda doseljeni trgovci sa rimskog područja. Rimske trupe su prodrle u dubinu današnje Slovačke ponovo tek 374. god. n. e., o čemu će kasnije biti znatno više govora.

Ovaj dostignuti nivo kulturološkog razvitka u Markomansko – kvadskom području, posebno izražen u III. i IV. st. n. e., je devastiran sa počecima seobe naroda, hunskim pozicioniranjem u obližnja područja i posebno slavenskim doseljavanjem i preslojavanjem nešto kasnije.

Financije

Sa početkom Komodove vladavine, došlo je i do devalvacije novca. Sada je smanjena i ukupna težina denara i to sa 3,85 na 3,35 grama. I na tu smanjenu težinu, došlo je do smanjivanja količine srebra sa 79% na 76%, odnosno sa 2,57 na 2,34 grama. Do nove devalvacije je došlo 186. god. n. e. kada je količina srebra smanjena na 74%, odnosno na 2,22 grama. Ovo pokazuje određenu financijsku krizu koja je zahvatila rimski svijet, što je izazvano i nedostatkom plemenitih metala, ali i velikim pritiskom na javne financije poradi teških ratova vođenih za Marka Aurelija i pandemije. Smanjivanje broja stanovnika je direktno vodilo smanjivanju javnih prihoda (dok su nasuprot toga troškovi rasli), tako da time postaje i razumljiva politika naseljavanja Trandanubijaca u pojedine oblasti. Uz to Komodova vladavina je bila prožeta razgranatom korupcijom, posebno za Kleandera, u koju su se „utapala“ (i tako nestajala) velika novčana i druga materijalna bogatstva. Tu financijsku krizu Komodova administracija je nastojala razriješiti smanjivanjem količine srebra, tako da bi imali više novca na raspolaganju. Kratkoročno je ta mjera mogla pomoći, jer bi se neko vrijeme uslijed nepoznavanja stvarne vrijednosti novca, zadržavala njegova fiktivna, oktroirana vrijednost. Međutim, dugoročno je teško održavati oktroiranu vrijednost (koja je u vidljivom debalansu sa stvarnom vrijednosti), i onda dolazi do inflacije.

Zavjera iz 182. god. n. e. i kasnije navodne i stvarne konspiracije

Komod nije bio samo nezainteresiran za vojno vodstvo, nego za razliku od svojih prethodnika nije bio ni odviše agilan da se u prvo vrijeme prihvati svakidašnjih upravnih i administrativnih poslova. I to praktično vođenje poslova je prepuštano njegovim favoritima, od kojih je prvi bio Saoter, oslobođenik porijeklom iz Bitinije.

Historia Augusta implicira i homoseksualnu i ljubavnu vezu Komoda i Saotera koji je imao službu princepsovog sobara (*cubicularius*). Osoba koja je obnašala tu službu je praktično imala veliku moć, jer je bila u princepsovoj najneposrednijoj blizini i bila je kod njega u najvećoj milosti i povjerenju.

To što se na početku svoje vladavine Komod nije isticao niti imao neku osobitu želju da se otisne u naporni, zamorni i opasni život upravljaća i vojnog zapovjednika, kao posljedica su se počeli javljati politikanstvo, frakcijsko, lobističko i interesno sukobljavanje, zakulisne igre

i dvorsko spletkarenje. A to je bilo polje na kojem je Komod imao umijeće snalaženja ili bar dobru sreću.

Iza Marka Aurelija je ostalo okruženje na koje je 19- godišnji Komod u prvo vrijeme morao računati. Riječ je o Klaudiju Pompejanu, zatim o tastu Gaju Brutiju i Aufidiju Viktorinu koji je tada bio prefekt Grada. On je takođe imao najmanje još četiri živuće sestre, od kojih je svaka imala supruga, koji je bio istaknuti rimski političar i ugledník. Uz to, je Lucila na osnovi svoga prvog braka nosila i naziv Auguste.

Prva zavjera se desila 182. god. n. e., i njen nosilac je bila sestra Lucila. Navodno se ona upustila u zavjeru protiv brata, jer je zavidila Krispini. Zavjera je uplela niz osoba iz njene rodbine, kao što su bili njena kćerka (iz prvog braka) Plautija (*Plautia*), prvi rođak Kvadrat Anijan (konzul *ordinarius* 167. god. n. e.), njegov adoptirani sin Marko Klaudije Umidije Kvadrat (*Marcus Claudius Ummidius Quadratus*; biološki unuk Klaudija Severa, filozofa i učitelja Marka Aurelija) i njegova sestra Umidija Faustina, te nećak njenog drugog muža Apije Klaudije Kvintijan (*Appius Claudius Quintianus*; inače suprug Plautije). Cilj je bio ubiti Komoda i na princepski tron postaviti Klaudija Pompejana, Lucilinog drugog supruga. Ustvari Lucila je tako planirala sebe i svoje favorite postaviti na sam vrh distribucije vlasti i moć u rimskom svijetu.

O ovoj zavjeri Klaudije Pompejan izgleda da nije ništa znao. Iako je Lucila imala dijete sa Pompejanom, njihovi odnosi nisu od početka bili srdačni. Ustvari i Lucila i njena majka su se protivili braku sa Pompejanom, ali se na to iz viših interesa Marko Aurelije nije obazirao. Zato Klaudije Pompejan nije bio umješan u ovu zavjeru, za razliku od dvojice njenih navodnih ljubavnika (Kvadrat Anijan i Klaudije Kvintijan) koji su aktivno pripremali zavjeru.

Komod je trebao biti ubijen dok je ulazio u teatar, ali se atentatori nisu snašli i bili su uhapšeni od osobne princepsove straže. Kvadrat Anijan, njegov adoptirani sin i Kvintijan su bili pogubljeni, a Lucila, Plautija i Umidija Faustina su protjerane na Kapri. Kasnije te godine, Komod je poslao jednog centuriona da ih sve tri pogubi. Nakon neuspjeha zavjere u koju je bila upetljana njegova supruga, Pompejan se privremeno povukao iz javnog života, pravdajući se godinama i oboljenjem očiju.

Ustvari Klaudije Kvintijan je napravio grešku, jer je izletivši iz zaklona sa nožen pokuvajući da ubode Komoda povikao : „Ovo je bodež koji Senat šalje tebi", čime je izrekao svoju namjeru o ubistvu prije nego je imao šanse da to i učini. Stražari su bili brži i bez problema su ga nadvladali i razoružali. Međutim Kvintijanova rečenica je samo doprinijela jačanju Komodovog nepovjerenja prema senatorima, koje će se sve više ispoljavati kako vrijeme bude prolazilo.

Po *Historia Augusta* pretorijanski prefekt Tarutenije Patern je bio upetljan u zavjeru, ali nije tada otkriven. Po istoj ediciji krivica za loše ponašanje Komoda je pripisivana Saoteru, i on je bio ubijen od strane frumentarija (organizaciju ubistva su izveli pretorijanski prefekti).

Frumentarii su u prvo vrijeme bili vojnici određeni za snabdjevanje armije hranom (*frumentum, i, n* = žito), zatim su to bili auksilijarni vojnici koji su bili pridodati provincijskom *procurator Augusti*. Za Trajana su postali kuriri zaduženi za slanje vojnih depeša. Za vrijeme princepsa Hadrijana, jedna jedinicaa frumentarija je bila ustanovljena i stacionirana u Rimu, pod zapovjedništvom starijeg centuriona (*princeps frumentariorum*). Oni su prema Aureliju Viktoru imali i funkciju tajne službe, pazili su na lojalnost namjesnika i stanovništva. Kao carska tajna služba imali su razgranatu mrežu agenata, špijuna i informanata i u Gradu, i u Italiji i u

provinciji. Kako se situacija u Državi usložnjavala, oni su postajali sve moćniji i bili su ozloglašeni (kao uostalom i moderne tajne službe/ agencije Gestapo, NKVD, KGB, MI5 i MI6, FBI, CIA, UDBA/SDB, Mossad...). Zbog svojih metoda, koja su uključivala i ubistva i mučenja, izazivali su strah. Međutim, frumentariji izgleda da nikada nisu izašli iz okvira interne sigurnosti, kako bi obavljali i vanjsku špijunažu ili služili i kao vojna obavještajno/kontraobavještajna služba.

Komod je bio i ožalošćen i bijesan zbog smrti Saotera. Radi toga je Patern smijenjen, a Sekst Tigidije Peren (*Sextus Tigidius Perennis*) je postao jedini prefekt pretorijanaca. Peren je i sam bio vrstan spletkaroš i koji je ustvari i značajno doprinio smjeni Paterna. Vođenje dvorske politike, van institucija sustava, doprinijelo je da se priča o navodnim ili stvarnim konspiracijama nastavi sa još pogubnijim posljedicama. Kako bi ga se riješio Peren je optužio Paterna (i to samo par dana nakon njegove smjene) za učešće u drugoj, novoj zavjeri navodno vođenoj od Publija Salvija Julijana (*Publius Salvius Iulianus*), sina poznatog juriste Salvija Julijana i vjerenika Paternove kćerke. Salvije Julijan je bio veoma istaknuta osoba u neposrednom okruženju Marka Aurelija, snažnog i besprijekornog ugleda i odanosti vojnika armije kojom je zapovijedao. Sada je nastupila čistka u stilu režima Tiberija, Kaligule, Klaudija i Nerona... Pored Salvija i Paterna, pogubljeni su ili prognani i mnogi drugi istaknuti konzulari i senatori, sve odreda osobe koje su imale utjecaj u vladi Marka Aurelija. Didije Julijan, rođak Salvija Julijana, je bio otpušten sa dužnosti namjesnika Donje Germanije. Peren je sada postao veoma moćna osoba. On je koristeći Komodovo ne petljanje u svoj stvarni upravno – administrativni posao i nepovjerenje prema senatorima, učinio dosta zla mnogim senatorima, ujedno prisvajajući njihovu imovinu.

Peren je imao potpunu kontrolu nad državnim poslovima, i sve poruke koje su išle Komodu su prvo pregledane od Perena. Komod se zato mogao posvetiti luksuzu i uživanju, priređivanju banketa i zabava. Po *Historia Augusta* Komod je u orijentalnom stilu održavao i harem sa 300 konkubina i 300 „miljenika“ (dječaka i mladića).

Peren se počeo ponašati u stilu Sejana, pa je dijelio raskošne donacije vojnicima, a i svoja dva sina je imenovao za vojne zapovjednike u Iliriku (gdje su pod komandom imali snažnu armiju). Međutim, njegov utjecaj je bio kratkog vijeka i Komoda su prijatelji, vojnici (vojnici kontigenta iz Britanije) i drugi „natjecatelji“ i pretendenti za praktičnu moć upozorili na rastuću snagu Perena, što je nesumnjivo predstavljalo opasnost za Komoda. I ovaj ambiciozni, bezkrupulozni i brutalni pretorijanski prefekt je pogubljen 185. god. n. e. Herodijan detaljno opisuje kako je došlo do pada i pogubljenja Perena. Ali to nije značilo da će se stanje popraviti, jer će njegov nasljednik na čelu administracije i uprave biti oličenje ogoljele korupcije. Zanimljivo je da Kasije Dion nema nepovoljno mišljenje o Perenu, što bi se moglo objasniti činjenicom da je on tada postao član Senata.

Najveći spletkaroš Komodove vladavine je bio Marko Aurelije Kleander (*Marcus Aurelius Cleander*), porijeklom oslobođenik iz Frigije. On se ipak uspio uzdići sve do toga da postane službenik carskog domaćinstva. Kleander je oženio Demostratiju (*Demostratia*), jednu od Komodovih ljubavnica. Ovaj prepredeni Frigijac je imao značajnu ulogu u likvidiranju Saotera, i zauzeo je njegovu ulogu, da bi ubrzo postao i njegov osobni favorit. Uzdizanje Saotera, pa Kleandera jasno pokazuju da carsko domaćinstvo postaje taj centar moći, a ne više oficijelne institucije. Sada se već sa pravom može govoriti o dvorskoj politici, koja ima efekat i na državnu. O moći oslobođenika i robova u administrativnoj carskoj službi za vrijeme Komoda najbolje pokazuje

primjer ranije spomenute žalbe koju su podnijeli slobodni građani koji su kao dobrovoljni koloni/zakupci obrađivali sjevernoafrički posjed Suk-el.Khmis i koje je, u ime princepsa, protuzakonito i nemilosrdno dao išibati poslovođa na imanju *Saltus Burunitanus*, inače u statusu carevog roba.

Za razliku od prethodnog razdoblja, Komodova vladavina se isticala više – manje mirnim stanjem na vanjskim granicama. Komod niti njegovi favoriti nisu imali osvajačkih niti ratničkih ambicija, a i turbulencije u Transdanubiji i na istoku su prestale. Rimska država je imala sreću da se za vrijeme Komodovog režima, nije morala suočiti sa onakvim iskušenjima kakve je morao prebroditi Marko Aurelije. Da se to desilo, pitanje da li bi tadašnja Država imala snage da na te probleme adekvatno reagira.

U Britaniji je 180. god. n. e. došlo do pogoršanja situacije. Po Kasiju Dionu sjevernjaci su probili odbranu na Hadrijanovom zidu, kojom prilikom je poginuo i tadašnji namjesnik. Po istom historičaru to je bio najozbiljniji rat za vrijeme Komodove vladavine. Za novog namjesnike je poslan Ulpije Marcel (*Ulpius Marcellus*) koji je sa 184. god. n. e. uspio da pobijedi u ratu i da pokuša da ponovo postavi liniju razgraničenja na Antoninov zid. Ipak se odlučio povući na Hadrijanov zid i zaključiti sporazume sa sjevernjačkim narodima o miru. Utvrde sjeverno od Hadrijanovog zida su napuštene. U znak pobjede u Britaniji, izdati su i komemorativni novci, a Komod je uzeo naziv *Britanicus*, iako postoji mogućnost da su se nemiri i borbe u Britaniji nastavili i nakon 184. god. n. e., jer su komemorativni novci izdavani i 185. i 186/187. god. n. e. Marcel je bio strog i prema sebi i prema drugima, pravi reprezent rimskog vojnog zapovjednika starog kova. Po Kasiju Dionu on je bio bezpogovorno nekoruptivan, ali sa druge strane nije bio ugodne i ljubazne prirode. Marcelovo insistiranje na strogoj disciplini je doprinijelo buni vojnika koji su željeli aklamacijom da drugog legata po imenu Prisk proglase za princepsa. Iako je ovaj to odbio, i do uzurpacije nije došlo, Peren je naredio da se svi legijski legati u Britaniji degradiraju. Prilikom Kapitolinskih igara 15. X. 184. god. n. e. jedan cinički filozof je javno optužio Perena pred Komodom, ali je skoro odmah pogubljen. Naredne godine, jedan kontigent od 1500 vojnika iz Britanije, koji je prebačen u Italiju radi protu-hajdučke djelatnosti je optužio Perena da ovaj planira da svoga sina postavi za princepsa. U ovoj optužbi su oni imali podršku Kleandera, koji se želio riješiti Perena. Komod je onda vojnicima dao dozvolu da pogube Perena, njegovu sestru, suprugu i sinove. Sada je došlo do nove lančane reakcije progona. Aufidije Viktorin je počinio samoubojstvo, a Ulpije Marcel je smijenjen sa dužnosti namjesnika (zamijenio ga je Pertinaks), i doveden je u Rim da bu se sudi zbog izdaje. On je jedva uspio da izbjegne smrtnu kaznu. Nemirno stanje u britanskoj armiji uspio je da riješi uz dosta muke tek neki novi namjesnik Pertinaks.

Nekih manjih problema je bilo i u sjevernoj Africi i bila je pokrenuta jedna akcija protiv Maura.

Kleander, korupcija, zločini

Glavna osoba koja je doprinijela padu Perena bio je Kleander, koji je sada preuzeo utjecaj i moć glavnog favorita, samim tim i praktičnog upravitelja Države. Kleander je postao ne samo siva eminencija režima, nego i njegov najpokvareniji dio. U svojim rukama je koncentrirao veliku moć, koristeći to da se i enormno bogati. Bio je do srži korumpiran, prodavao je i darovao položaj senatora, namjesništva, vojna zapovjedništva, pa i sufektne konzulate. Početkom 188. god. n. e. Kleander je preuzeo i zapovjedništvo nad pretorijancima uzevši čin *pugione*, a pretorijanski prefekti su mu bili hijerarhijski subordinirani.

Nakon Perena, promjene prefekta pretorijanske garde su bile vrlo učestale. Publije Atilije Ebutijan (*Publius Atilius Aebutianus*) posljednji prefekt prije nego što je Kleander preuzeo vrhovnu komandu, je bio zahvaljujući spletkama Kleandera likvidiran. Nakon toga je Kleander preuzeo zapovjedništvo nad pretorijancima.

Vrhunac koruptivne hobotnice Kleandera je bio 190. god. n. e. kada je bilo čak 25 sufektnih konzula (među kojima je bio i budući princeps Septimije Sever), nešto što se nije desilo

nikada ranije, a niti će se desiti kasnije. Kleander je naravno svima njima ustvari prodao sufektno konzulstvo. „Zarađeni“ novac Kleander je dijelio sa Komodom i njegovim konkubinama, ali ga je isto koristio za izgradnju određenih zgrada, kupatila i druge javne radove.

On je sve to uspijevao činiti zahvaljujući Komodovoj indolenciji, prepuštanju hedonističkim, sportskim i drugim uživanjima. Komodu je bilo važnije ispunjavanje njegovih kaprica i želja nego vođenje upravno – administrativnih poslova. A pošto je dobivao dio novca iz koruptivne hobotnice svoga favorita, Komod nije imao razloga da se žali na Kleandera. Zloupotrebe, korupcija, spletkarenje kao da su razgrađivali antoninijanski sustav.

Neodgovorna uprava je doprinijela i u imperiji počne da raste unutarnja nesigurnost. Poseban problem su činile skupine vojnih dezertera koji su terorizirali područja u galskim i germanskim provincijama. Jedan od vođa tih skupina dezertera po imenu Matern (*Maternus*), koji je u Galiji okupio prilično veliku grupu odmetnika, sa kojom je napadao sela i vile. Oni su počeli napadati i gradska naselja. Kako bi se riješio ovaj veliki unutarnji sigurnosni problem, poduzeta je u pravom smislu ratna operacija koju je vodio Pescenije Niger. VIII. legija *Augusta* je bila najviše zaslužna za gušenje odmetništva u galsko – germanskom području. Pritisnuti u Galiji i Germaniji, odmetnici su se nekako uspjeli probiti u Italiju. Matern je bio odlučio da izvrši atentat na Komoda. za vrijeme praznika Velike Majke bogova u martu 187. god. n. e. Ali nije uspio u svojoj namjeri jer je bio izdan i pogubljen. Iste godine je ubijen Antistije Bur (Komodov zet i konzul *ordinarius* 181. god. n. e.) jer navodno teži princepskom tronu, a nešto kasnije je zahvaljujući Kleanderovim spletkama ubijen i Arije Antonin (*Arrius Antoninus*). Navodno je Pertinaks stajao iza optužbi da Bur i Arije imaju aspiracije prema princepskoj časti. Nakon pogubljenja Antistija Bura, Aurelija Sabina se udala za Lucija Aurelija Agaklita (*Lucius Aurelius Agaclytus*), oslobođenika u rangu viteza i provela je ostatak života u sjevernoafričkom gradu *Thibilis* (rodno mjesto njenog prvog supruga).

Međutim, historijska je činjenica da koruptivna hobotnica kad-tad mora da se raspadne. Dovoljna je samo jedna nevolja, jedan mali poremećaj u sustavu da dođe do sloma (i to u nepovrat) uhodane mreže pokvarenjaka. Ako je sustav zasnovan na zakonitosti, poštenju i funkcionalnosti (kao za Marka Aurelija), onda je on savitljiv i može izdržati i najteže terete (kao što su vanjski ratovi, unutarnje uzurpacije i pandemije). Sa druge strane, ako je sustav uslijed korupcije postao tako maligan i „izjeden“ iznutra, onda i najmanji teret dovodi do brzog i lakog pucanja, a u nastalu provaliju se prvo strovale nosioci koruptivne hobotnice i dekadencije. To je ustvari jedna prirodna zakonitost kojom se eliminiraju „gangrenom“ zahvaćene strukture.

U junu 190. god. n. e. došlo je do nestašice hrane u Gradu. Papirije Dionisije (*Papirius Dionysius*), prefekt za snabjedavanje hranom, je to iskoristio, dodatno stanje prikazujući gorim nego što je bilo, kako bi krivicu bacio na Kleandera.

Nešto ranije, u toku 189. god. n. e. kuga se ponovo javila, a po Herodijanu je posebno ozbiljna situacija bila u Rimu. Komod je na savjet svojih ljekara napustio Rim i otišao u Laurentum. Herodijan detaljno opisuje ovu epidemiju i opisuje kako se ljudi borili da ne budu zaraženi. Sudeći po Herodijanu, ljudi i ljekari su vjerovali da se kuga širi „zagađenim“ zrakom.

Krajem juna iste godine, za vrijeme konjičkih trka u *Circus Maximus*, došlo je do javnog izliva nezadovoljstva mase prema Kleandera. On je, pogrešno precjenjujući svoju moć, poslao pretorijansku konjicu na masu. Došlo je do otvorenog sukoba i bilo je i mrtvih, a kada su se pretorijanci neuspješno upetljali u ulične borbe situacija se pogoršala. Tadašnji gradski prefekt Pertinaks je otposlao i vigile da stanu na stranu mase. I ubrzo je masa došla pred palatu i prijetio je građanski rat. Kleander je tada pobjegao Komodu (koji je tada bio u predgrađu *Quintilian,* blizu Laurentuma), ali ga je masa pratila tražeći njegovu glavu. Po Kasiju Dionu, Marcija (*Marcia Aurelia Ceionia Demetrias*; Komodova tadašnja ljubavnica) je obavijestila Komoda šta se dešava i utjecala na njega da žrtvuje Kleandera. Po Herodijanu, Komoda je o zbivanjima u Gradu obavijestila starija sestra Fadila, ujedno apelujući na njega da žrtvuje Kleandera. I uplašeni Komod je tako, kako bi stišao narodni bijes i nezadovoljstva viših slojeva (zgroženih neviđenom korupcijom i obiješću Kleandera), dao da se pogube i Kleander i njegov sin. Marcija je potpuno pravilno shvatila da bi se nezadovoljstvo moglo, ako se Kleander ostavi živ i u okruženju Komoda, moglo preliti i prema princepsu, a to bi direktno ugrozilo i nju. Komod se tako, iako je imao i znatnog lukrativnog udjela u koruptivnoj hobotnici, vrlo elegantno otarasio Kleandera. Uz njega su pogubljeni sinove koje je imao sa pojedinim Komodovim konkubinama (i one su ubijene). Naravno, uslijedila je i nova serija pogubljenja i čistki. Pogubljeni su neki oslobođenici koji su obnašali istaknute službe na dvoru. U Komodovim čistkama stradali su i pretorijanski prefekti Julije Julijan (možda *Lucius Iulius Vehilius Gratus Iulianus*) i *Regillus*, zatim Anija Fundanija Faustina (*Annia Fundania Faustina*), a i Papirije Dionizije je smaknut. Komod je nakon 190. god. n. e. naredio i pogubljenje svoga zeta Mamertina, njegovog sina i svoga sestrića Petronija Antonina (*Petronius Antoninus*), Mamertinovog brata i familije njegove sestre. *Historia Augusta* navodi čitavu listu konzulara i istaknutih Rimljana koji su u ovoj čistki stradali, i to zajedno sa svojim rođacima. Komod je želio da zatre čitave familije, i sve one koje je smatrao potencijalnim neprijateljima, pa je broj pogubljenih i ubijenih prevazilazio i princepse iz vremena Julijevaca – Klaudijevaca.

Fundanija Faustina je bila kćerka Marka Anija Liba (strica Marka Aurelija) i njen prvi suprug je bio čuveni političar i zapovjednik Tit Pomponije Prokul Vitrasije Polio (*Titus Pomponius Proculus Vitrasius Pollio*, vjerojatno poginuo za vrijeme završih borbi u ratovima na Dunvu). Njen sin Tit Fundanije Vitrasije Polio (Titus Fundanius Vitrasius Pollio) i kćerka Vitrasija Faustina (*Vitrasia Faustina*) su pogubljeni 182. ili 183. god. n. e. po optužbi za zavjeru protiv Komoda. Sama Fundanija se povukla u Ahaju, ali ni to je nije spasilo kada je paranoični Komod nakon smrti Kleandera pokrenuo veliku čistku.

Mamertinova supruga i Komodova sestra Kornificija Faustina je preživjela čistku i kasnije se udala za Lucija Didija Marina (*Lucius Didius Marinus*). Za vrijeme kratke vladavine Pertinaksa, ona je imala aferu sa njim. Na kraju je 212. god. n. e. Karakala izdao naredbu o njenom pogubljenju. Kasije Dion navodi njene posljednje riječi : „Moja sirota, nesretna dušo, zarobljena u bezvrijednom tijelu, budi slobodna, pokaži im da si ti kćerka Marka Aurelija.“ Nakon tih riječi je izvršila samoubistvo presjecanjem vena.

Jedina sestra koja je kako-tako ostala u dobrim odnosima sa Komodom bila je Aurelija Fadila, čiji je suprug inače bio jedan od bliskih Komodovih savjetnika. Po Herodijanu Fadila je upozorila brata na svemoćnog Kleandera.

Za vrijeme Komodove vladavine ljudi su mogli sada stradati i na osnovi najbesmislenijih tumaćenja, kao što slikovito pokazuje primjer likvidacije davljenjem braće Kondijana i Maksima Kvintilija (*Condianus et Maximus Quintilii*). Oni su bili pogubljeni jer su ih njihova znanja, umijeća, talenti i bogatstvo, iako nisu bili uključeni ni u jednu konspiraciju protiv principsa, po shvatanju Komoda i njegovih favorita navodili da budu nezadovoljni trenutnim režimom. Zanimljiva je i avanturistička priča vezana za Seksta Kondijana (*Sextus Condianus*), sina Maksima. Sekst (nalazeći se u Siriji) je uspio, kada je saznao da je donesena odluka o njegovom pogubljenju, da lažira svoju navodnu smrt. Ipak se na kraju saznalo za lažiranje smrti, i započela je potjera za njim koja je donijela mnogo smrti i zla. Sudbina Seksta Kondijana ni do danas nije razjašnjena, odnosno da li je ipak likvidiran ili je uspio da izbjegne potjeri. Izvjesni Julije Aleksandar iz sirijske Emese, je trebao biti pogubljen jer je ubio lava dok je jahao konja, što je Komod shvatio kao konkurenciju njegovom rimskom Herkulu pa je poslao ubice koje je Julije Aleksandar uspio ubiti. Ovaj je pokušao pobjeći, ali su ga progonitelji sustigli i Julije Aleksandar je izvršio samoubistvo.

Pošto su troškovi Komodovih zabava i darežljivosti prelazili kapacitete javnih fondova, Komod se služio jednom perfidnom metodom za utjerivanje novca. Optuživao je i muškarce i žene, neki bi bili pogubljeni dok bi drugi otkupljivali svoje živote velikim iznosima, a bili su prisiljavani i na “dobrovoljne poklone”. Naređeno je da i svaki član senatorskih familija mora dati dva zlatnika svake godine na njegov rođendan. Senatori su morali dati i pet denara. Sav ovaj novac on je trošio na divlje zvijeri i gladijatore.

Nakon Kleanderove smrti, izbili su novi favoriti i to novi sobar Eklekt (*Eclectus*), njegova konkubina Marcija (inače bila je ranije ljubavnica Umidija Kvadrata koji je smaknut 182. god. n. e.) i pretorijanski prefekt Kvint Emilije Let (*Quintus Aemilius Laetus*).

Marcija je vjerojatno bila kršćanka i uticala je na Komodovu pomirljivu politiku prema njima. Ona je održavala i veze sa episkopom/biskupom grada Rima (papom) Viktorom I. Marcija je bila zaslužna da se dozvoli povratak u Grad svim kršćanima koji su bili poslani na rad u rudnike na Sardiniji. Do episkopata Viktora I. (koji je porijeklom iz provincije Afrike), mise i u Gradu su održavane na grčkom jeziku. Viktor I. je zamijenio misu na grčkom jeziku, sa onom na latinskom. On je bio i prvi kršćanski autor koji je, po sv. Jeronimu, počeo da piše teološke zapise na latinskom. U cjelokupnom (bez obzira na geografsko područje i dogmu) tadašnjem kršćanstvu svijetu (koji se počeo pojavljivati kao neka vrsta subkulture nasuprot dominantnom rimskom svijetu), glavni jezik je bio grčki. Tako je Viktor I. započeo proces latinizacije crkve na zapadu, koji je ipak dosta spor jer latinske mise nisu postale općenito prihvaćene sve do kraja IV. st. n. e. Marcija je u potpunosti zamijenila Krispinu, iako se Komod sa njom nikada nije zvanično vjenčao. Nepoznate su razlozi, okolnosti i vrijeme kada je Krispina poslana u egzil i kada i kako je umrla.

Vladavina favorita, periodično obračunavanje sa nizom uglednih pojedinaca, Komodovo javno obeštećenje principske časti u areni, su samo podgrijavali nezadovoljstvo viših slojeva rimskog društva, posebno senatora, prema Komodu i njegovom režimu. Iako je upravljao preko favorita, i u autokratskom (samodržačkom) stilu, i bio omrznut od senatorskog reda, Komod je ipak uživao popularnost među vojnicima i narodom. Vojnicima je bilo bitno da plate dobivaju redovno, i da neće biti uskraćeni za penziono obeštećenje i druga prava. Pošto je Komod bio prilično darežljiv prema gradskom puku (u iznosu od 140 denara po čovjeku) a i priređivao je raskošne igre, ni narod Rima nije bio protiv principsa. Nepovjerenje Komoda prema instituciji Senata je bilo toliko da se na natpisima iz njegovog doba pojavljuje i promjena u redu spominjanja u službenom nazivu države, pa je umjesto SPQR (*Senatus Populusque Romanus*) bilo PSQR (*Populus Senatusque Romanus*).

Komod, „Herkul“ i gladijator

Komod je provodio dosta svoga vremena van Grada, i to uglavnom na posjedu u *Lanuviumu*. Suprotno od svoga oca, on je bio fizički snažan dok se nije trudio u intelektualnom radu. Slično Neronu, kojem je želja za pokazivanjem i dokazivanjem svojih artističkih umijeća bila životni prioritet, Komod je želio da se pokaže i dokaže u vještinama sportiste (u tadašnjem kontekstu shvatanja toga pojma). Tako je ne samo pratio i uživao u konjičkim trkama, borbama sa životinjama i gladijatorskim borbama, nego je u njima i učestovao. Istine radi, nije se ipak usuđivao da učestvuje u trkama konjičkih kola u javnosti (izuzev kasno navečer na mjesečini), ali je tu svoju želju itekako upražnjavao (i to u odori zelenog tima) u privatnosti. Ubijanje životinja i učešće u gladijatorskim borbama je prakticirao i privatno i javno. Prilikom borbi u javnosti se suzdržavao da koristi željezno oružje i da proliva krv, ali takvih ograničenja nije imao dok se borio kao gladijator u nekom privatnom prostoru. Po *Historia Augusta*, on je dosta vremena provodio među gladijatorima.

I tako dok Marko Aurelije nije bio oduševljen gladijatorskim borbama, pa ih je i ograničavao, njegov sin je aktivno učestvovao u njima. Kasije Dion i *Historia Augusta* ističu da je Komod bio vrstan i precizan strijelac. U gladijatorskim borbama Komod je uvijek izlazio kao pobjednik. Oslanjanje na favorite, Komodu je omogučilo da se predstavlja i nameće i u nastupima i u ikonografiji u formi boga – vladara i osobe sa fizičkom snagom i herojstvom. Bio je opčinjen idejom o herosu, u smislu mitološke ideje.

Marko Aurelije je nastojao da mu se sin odgaja u strogom, stoičkom stilu osobne i državničke mudrosti i odgovornosti, ali Komod jednostavno nije bio ni intelektualno ni karakterno materijal za takvo nešto. On je bio znatno jednostavnija osoba koja nije dublje promišljala, koja je bila pod utjecajem favorita i savjetnika koji su podilazili njegovim željama i kapricima. Čim mu je otac umro, Komod se oslobodio stega koje su bile nametane njegovoj ličnosti. Komod se brzo otarasio očevih najbližih savjetnika i okružio osobama sumnjivih agendi koje su, a kako bi zadržavali svoje pozicije i privilegije, razvijali kod Komoda (koji nije bio prirodno zao i brutalan niti paranoičan) najgore osobine nedostojne vladaru rimskog svijeta. Tako je na kraju napravljena osoba koja je po svome ponašanju i djelovanju bila antipod onoga što je bio Marko Aurelije. I Komod je tako ostao zapanćen kao povodljiva i površna ličnost primarno sklona zadovoljavanju svojih potreba i želja, sa megalomanskim i „božanskim pretenzijama“, i sa skoro patološkom paranojom.

Jednom je pod utiskom te svoje mitološke herkulijanske opsesije, skupio iz Grada ljude koji su imali amputirane noge, i onda je oko njihovih koljena i patrljaka učvrstio nešto nalik na tijela zmija. Ovaj „perfomans“ je trebao imitirati mitsku borbu bogova i divova, u kojoj su divovi uobičajeno predstavljani kao da imaju zmije umjesto nogu. Onda bi ih rimski „Herkul“ sve pobio strijelama i batinom.

Podignut je nebrojeno veliki broj statua širom imperija koje su Komoda prikazivale kao Herkula/Herakla sa lavljom kožom i toljagom. To je bilo u svrhu isticanja te ideje o Komodu (do koje je njemu itekako stalo) kao personifikaciji mitološkog herosa, u svome najprostijem vidu, kao osobe sa golemom fizičkom snagom koja je ujedno i zaštitnik i borac protiv zvijeri i ljudi. On je i inače bio snažnije fizičke građe i zgodnijeg fizičkog izgleda, na što je on bio ponosan. Komod se tako sve više vidio sebe kao reinkarnaciju (ne u današnjem smislu) Herkula, pa je tako i za svoj izvor moći smatrao da ide direktno od Jupitera. Ove tendencije su kod Komoda poprimile megalomanske razmjere.

U toku 191. god. n. e., Rim je bio ozbiljno oštećen vatrom koja je trajala nekoliko dana, a veliki broj zgrada je uništen kao što su Hram Mira, Vestin hram i dijelovi carske palate. Novonastalu situaciju je Komod vidio kao idealnu priliku da ostvari svoje nove tendencije. Tako je sebe početkom 192. god. n. e. proglasio novim Romulom, a ritualno je kao obnovio grad Rim, preimenujući ga u *Colonia Lucia Annia Commodiana* (što dokazuju i novci izdati 190. god. n. e.). Tako Grad postavio u rang kolonija koje su principsi osnivali. Promijenio je i imena mjeseci kako bi održavala njegovo ime sa svim počasnim i drugim nazivima koji su mu dodjeljivani ili ih je sam sebi dodjeljivao. Narod, legije, grad Kartaga i palata su dobile komodijansko ime, afrička flota (koja je organizirana za njegove vladavine) koja je dovozila žito u Grad je nazvana *Commodiana Herculea*, Senat je čak dobio ime Komodovski Sretni Senat.... itd... dan na koji su ove odluke donesene su nazvani *Dies Commodianus*. Sebe je predstavljao kao izvorište imperije i rimskog načina života. Nasuprot zgrade Senata postavljena je i posebna statua koja je predstavljala Komoda kao strijelca koji je spreman da odapne strijelu. Ova statua je nakon pada Komoda zamijenjena sa statuom Slobode. Dao je da se i zamijeni glava na Kolosu u blizini Koloseuma sa njegovim portretom, statua je dobila i batinu i ispod njenih nogu je postavljen brončani lav, sve sa ciljem da se on predstavi kao Herkul. Ispod je stajao natpis „Jedini ljevak – borac koji je pobijedio 12 puta 1000 ljudi“. Ovi postupci su nesumnjivo pokazivali psihopatologiju Komoda, u smislu megalomanske opsesije i gubitka zdravog razuma. Njegovoj psihičkoj poremenosti su nesumnjivo doprinijela dešavanja iz prethodne decenije, kada je bio izložen stvarnim i navodnim konspiracijama, gubitcima favorita iz najrazličitih razloga, ali i njegovom ponašanju kao gladijatora. Svoje neučešće u stvarnoj upravi, to što nije ništa ostvario ništa korisno, kod njega su razvila identifikaciju sa Herkulom, a on je već za to ranije imao predispozicije zbog svoga oduševljavanja za sirovu fizičku snagu i gladijatorske borbe. Zanimljivo je da njegova megalomanija nije ostala samo formalne prirode, nego je i primjenjivana. Epigrafski spomenik iz Dura Europosa na Eufratu pokazuje da su se novi nazivi za mjesece godine i princepsovo ime u punom obliku koristili i u najdaljim dijelovima Carstva. Komod je od svih rimskih princepsa najviše mijenjao svoje ime, što možda govori i o njegovoj nestabilnosti u određenju sopstvenog identiteta i pokušajima traženja novog identiteta koji bi više odgovarao zahtjevima njegovog kompleksnog mentalnog stanja. Ime je mijenjao i u skladu sa okolnostima politike. Posljednja pormjena imena kada je izbacio ime Marko i uzeo ime Lucije možda ukazuje na Komodov pokušaj raščišćavanja sa mrtvim ocem. Po svemu sudeći, odnos Marka i Komoda je bio komplicirana stvar, i nesumnjivo je imao određeni efekt po podsvjest Komoda i neka njegova uvjerenja. Stiće se utisak kao da je Komod nešto podsvjesno zamjerao ocu. Osim Herkulu i Jupiteru, Komod je ukazivao posebne časti i orijentalnim božanstvima Kibeli, Serapisu i Izidi.

Njegovo ekscentrično, razuzdano i brutalno ponašanje je prelazilo sve granice i sve više izazivalo ljutnju i bijes. Vrhunac Komodove ekscentričnosti i opsjenarstva bile su plebejske igre koje su se održavale u novembru 192. god. n. e. Igre su trajale 14 dana i bile su spektakularne. Kasije Dion je bio i neposredni očevidac svega što se na tim igrama događalo. Po Kasiju Dionu u areni se Komod pojavio obučen kao Merkur. Prvog dana je već ubio stotinu medvjeda, drugog dana je nastavio pokolj različitih životinja koje su dovođene pred njega. Zatim se egzibiciozno (u formi sparinga) borio kao gladijator. Svoje pojavljivanje u areni je naplaćivao sa milion sestercija (iz gladijatorskog fonda) po danu, u smislu da narodu koji ga gleda ustvari naplaćuje pokazivanje svojih vještina. Kada je ubio noja, odrezao je njegovu glavu i noseći je u ruci došao do senatorskih mjesta i podigao prema njima svoj krvavi mač. Time je želio pokazati senatorima šta ih čeka.

Komodova smrt

U decembru 192. god. n. e. Komod je odlučio da likvidira designirane konzule *ordinarius* za 193. god. n. e. i da prvog januara preuzme konzulsku čast ne na tradicionalni način, nego iz gladijatorskih kasarni, uz počasnu pratnju gladijatora i to kao *secutor*. To je rekao Marciji, koja ga je molila da tako ne postupi i ne nanese sramotu na Rimsku državu i njene institucije. Komodu se nije svidio Marcijin stav i svoju ideju je onda prezentirao pretorijanskom prefektu Letu i sobaru Eklektu. Nakon što su i oni iznijeli negativan stav i pokušali ga

odgovoriti od takvog čina, Komod je u skladu sa svojom kapricioznošću i plahovisti odmah ih sve troje stavio na listu osobu koje su trebale biti pogubljene. Na listi su se nalazila i imena istaknutih senatora i suradnika njegovog oca. Dok se Komod kupao, dječak po imenu Filokomod (*Philcommodus*, inače sluga i ljubavnik Komoda što potvrđuje i njegovo ime) je našao ovu listu i i sticajem okolnosti ona se našla u Marcijinim rukama. Postalo je jasno da je Komod izgubio bilo kakvu vezu sa realnošću, a lista je poslužila kao povod za obrazovanje nove zavjere i to u okviru najbližeg Komodovog okruženja od strane Marcije, Leta i Eklekta. Marcija je otrovala hranu i piće, ali je Komod povratio otrov. Onda su zavjerenici poslali Narcisa, Komodovog partnera u hrvanju da ga uguši (uz obećanje velike nagrade), što se i desilo. Čim se raširila vijest da je Komod mrtav, Senat ga je proglasio državnim neprijateljem i odmah vratio stara imena gradu Rimu, državnim institucijama, vojnim jedinicama i mjesecima godine. Prema Komodu je primjenjena *damnatio memoriae*. Njegove statue su bile srušene, a fizički ostaci (pepeo) sahranjeni su u Hadrijanovom mauzoleju. Nakon Komodove smrti, Marcija i Eklekt su se vjenčali, ali je ona uskoro ubijena od strane Didija Julijana.

Sa Komodom završava jedna epoha, koja se naziva antoninijansko doba ili „dinastija Antonina“. Vrlo brzo će uslijediti dvije kratkotrajne vladavine Pertinaksa i Didija Julijana, i V. građanski rat koji će predestinirati jedno sasvim novo doba historije rimskog svijeta. Iako je suštinski vrijeme Severa nova epoha i po svome karakteru i sadržini i po svome načinu funkcioniranja i ideološkoj matrici na kojoj počiva, Septimije Sever je svoju poziciju principsa pokušavao legitimizirati povezujući je u smislu (formalnog i pojmovnog) kontinuiteta sa „dinastijom Antonina“, što će nastaviti i njegov nasljednik Karakala. Zato je Septimije Sever učinio i neke poteze u svrhu pokušaja rehabilitiranja Komoda. Tako je Komod i deificiran, sa svim pratećim svećenstvom.

Bez obzira na ovo severijansko rehabilitiranje, Komod je ostao u kolektivnom pamćenju zapamćen kao princeps čija je vladavina donijela vrlo negativne posljedice po razvitak rimskog svijeta. Mnogi historičari i pučka kultura početak procesa postupnog opadanja rimskog svijeta stavljaju u vrijeme Komodove vladavine. Tako Komodova vladavina postaje ključna tačka razdvojnica zenita razvitka rimskog svijeta i njegove opadajuće linije.

Rimski svijet na svome zenitu

Opće karakteristike

Karta preuzeta iz Brujić, 2005:91.

Vladavina „Pet Dobrih Careva“ se može smatrati zenitom razvitka rimskog svijeta i to u svim njegovim aspektima. Tada je dostignut najviši teritorijalni obim : dva puta su trupe Rimske države okupirale Mesopotamiju, pored zaposjedanja Dakije okupirano je i široko i duboko transdanubijsko područje, granica je privremeno bila pomaknuta prema sjeveru Britanije. Nikada ranije, a ni nikada kasnije nije dostignut takav stupanj ujedinjavanja euromediteranskog prostora. Sasvim logično to prate i općekulturni, ekonomski i socijalni procesi, koji isto dostižu svoj zenit.

Stoičko - filozofska osnova antoninijanskog režima doprinijela je da se Rimska država promatra i tumači kao univerzalni fenomen, ujedinjeni svijet koji promiće univerzalističke ideje i principe. Posljedica takvog shvatanja je i činjenica da antoninijanski princepsi masovno dodjeljuju rimsko građanstvo i zajednicama i pojedincima. Simbiostički i eklektički, inače snažni u rimskoj općoj kulturi, sada postaju pravilo u širokom pojasu od atlanske obale do Međurječja. U ovom stoljeću je vrlo teško razdvajati pojedine kulture unutar rimskog svijeta, jer je sve tako uzajamno prožeto, globalizirano.

Naravno, intenzitet romanizacije i općenito univerzalne kulturizacije je bio različit, zavisno od zemlje u kojoj se odvija, njenih ranijih kulturnih ili civilizacijskih tradicija, zemljopisnih osobenosti (pristupačnosti,

putevima, resursnim i privrednim kapacitetima), demografije, kolonizacije, mentaliteta lokalne populacije, interesa Države i središnje uprave. Načelno je romanizacija seosko stanovništvo zahvaćala manje nego gradsko, ali je rimska (euromediteranska) univerzalistička kultura, usprkos tog ograničenja, stekla u II. st. n. e. opću raširenost u zapadnim provincijama. Često je dolazilo do sinteze starih kulturnih osnova ove ili one zemlje s novodonesenim načelima. Na istoku je situacija bila specifičnija, zbgo toga što se helenistička kultura integrirala u univerzalističku euromediteransku kulturu. Kulturne tradicije naslijeđene ne samo iz helenističke, nego i iz još drevnijih epoha, kultura i civilizacija su još uvijek bile vrlo žive. To je bilo i oficijelno priznato, pa je u istočnim provincijama koine grčki bio u podjednakoj mjeri služben kao i latinski. Pored grčkog jezika, tamo su još uvijek bili dosta živi i domaći jezici kao što su egipatski (koptski), aramejski (sirijski), asirski, jermenski, gruzijski, razni maloazijski i iranski jezici (kurdski i perzijski). I ta živost domaćih jezika u istočnim provincijama u odnosu na zapadne čini još jednu unutarnju specifičnost razvitka rimskog svijeta. U zapadnim provincijama, koje su kulturno bile na nižem nivou razvitka (izuzev prokonzularne Afrike i Sicilije) u odnosu na Italiju, latinski jezik i njegove vulgar-izvedenice su bile lakše, brže i efikasnije prihvatane i od strane domaće elite i do strane običnog stanovništva. U istočnim provincijama, sa višemilenijumskim kontinuitetom pismenosti, civilizacije i urbanog načina života, situacija je prirodno morala biti nešto drugačija. Grčki jezik (odnosno njegova raznolika narječja i dijalekti) je kao svakodnevni, maternji jezik korišten pored balkanske Grčke i egejskog područja, pojedinih dijelova maloazijske obale i prostora nekadašnje grčke kolonizacije još samo u središtima helenističke kulture kao što su Aleksandrija, Pergam, Antiohija...i sl. U ovoj zoni je grčki jezik više promatran kao sredstvo uzajamne komunikacije među zajednicama različitih jezika i jezik komunikacije obrazovanih ljudi. Sasvim je razumljivo da je helenizacija (u smislu lingvističke, pa djelimično i kulturne asimilacije) i pored toga što je praktično započela 300 godina prije nego što je ovaj široki pojas konačno inkorporiran u rimski svijet, ipak ostvarila znatno slabije rezultate nego latinizacija na zapadu. Domaće tradicije, vrijednosti i činjenica da je dobar dio jezika na ovom području imao pismo su ipak bile prevelik zalogaj da bi se mogle u potpunosti asimilirati i preslojiti. Zato su se u velikoj mjeri kao govorni jezici očuvali raznorazni semitski jezici (u prvom redu sirijski i arapski dijalekti), hamitsko – egipatski/koptski, maloazijski i kavkaski jezici te indoeuropski jezici iranske pripadnosti.

Ne samo općekulturološke pojave nego i filozofske i religiozne ideje struje obalama Mediterana, i ulaze u dubinu europskog kontinenta. A ta univerzalistička kultura se onda širi na sve strane (sve do najudaljenijih kutaka rimskog svijeta), pa je prihvataju bar u nekim oblicima i pojedine zajednice van rimskog svijeta. Tako rimski svijet, a sa njim i klasično, antičko historijsko doba dostižu svoju kulminacionu tačku. U skladu sa univerzalističkim načelima dolazi i do promjena pojmovnog određenja. Izraz *Imperium Romanorum,* koji je nekada podrazumijevao rimsku vlast, sada obilježava čitav rimski svijet, pa se tumaći i kao *orbis terrarum.*

Za tadašnje ljude i shvatanja bilo je sasvim razumljivo da se neko rodi u okolini Damaska, da se obrazuje u Antiohiji i Aleksandriji, da u okviru svoje vojne ili dužnosničke karijere obiđe provincije na Dunavu, i da se na kraju nastani u Galiji. Biti Rimljanin postaje sve više sinonim za građanina univerzalne imperije. Partikularni identiteti naslijeđeni još iz predrimske faze se gase, utapaju u općerimski identitet, ili se transformiraju u neke druge oblike. Jedini izuzetak predstavljaju Jevreji i sve brojnija kršćanska zajednica.

Stoička učenja su doprinijela razvoju humanizma, pa se i mijenjaju pogledi na čovjeka kao biće. U skladu sa tim ublažava se položaj robova, a teži se i da zakonodavstvo donese ravnotežu u međuljudskim odnosima. Razvijaju se projekti koji nastoje da uspostave sustav socijalne zaštite i solidarnosti.

Još u vrijeme Julijevaca-Klaudijevaca Rim je postao glavno središte stoicizma. Istrajnost u izvršavanju dužnosti, podčinjavanje osobnosti onome što je potrebno i nužno – sve je to odgovaralo idealima najvišeg staleža kao i odgoj u duhu poštivanja starinskih tradicija i legendarnih predaka, koji žrtvuju sve za dobro svoje države. Pristaše stoičke filozofije bili su sudionici Pizonove urote. Pod Vespazijanom i Domicijanom filozofi su prognani iz Rima. Tek su vladari iz dinastije Antonina pružili podršku pokušajima da se filozofski obrazloži državna i princepska vlast, a Marko Aurelije je i sam bio istaknuti predstavnik stoičke filozofije.

Kulturni napredak je sa Hadrijanovim forsiranjem renesanse grčke kulture dobio sasvim novi zamah. Tako se i u umjetnosti kao i u drugim područjima kulture, opažaju se dvije tendencije: tradicija rimske i tradicija helenističke umjetnosti koje su se u priličnoj mjeri međusobno prožele.To će se posebno manifestirati u nizu velikih umjetničkih dostignuća.

Razvoj arhitekture nije karakterističan samo za Rim. Kazališta, portici, akvedukti, mostovi, hramovi itd. građeni su po raznim provincijama, kako istočnim, tako i zapadnim. Za ove potonje karakteristična je rimska monumentalna arhitektura. U istočnim provincijama nastavljene su helenističke tradicije, ali rimska arhitektura ima snažan utjecaj, tako da je priličan broj monumentalnih građevina iz ovog vremena sagrađen na Istoku prema rimskim uzorima. U nekim slučajevima opaža se uzajamni utjecaj raznih kulturnih stilova antike: sinteza rimskih i grčkih oblika karakteristična je naročito za građevine princepsa Hadrijana u Grčkoj i istočnim provincijama.

"Sukcesivno-narativni" stil u prikazivanju povijesnih događaja našao je svoju primjenu u reljefnim predodžbama na stupovima Trajana i Marka Aurelija. Lakoća pokreta, simetričnost u rasporedu figura, individualnost čak i drugorazrednih lica – sve to svjedoči o izvanrednom majstorstvu umjetnika. Princepska figura na tim predodžbama lako se razaznaje. Iako je on predočen u istim razmjerima kao i osobe oko njega, umjetnik ga je istakao jedva primjetnim potezima. Reljefne predodžbe upotrebljavane su i na drugim spomenicima ovog vremena u cilju slavljenja princepsa.

Antoninijansko doba je obilježeno i porastom broja municipalnih jedinica, razvojem i poboljšavanjem komunikacije, trgovine, ekonomije. Uspostavljen je kontakt sa Hanskom Kinom, a trgovina sa Indijom i jugoistočnom Azijom je dostigla velike razmjere. Može se sa pravom reći da je doba “Pet Dobrih Careva” od 96. do 180. god. n. e. jedno od najbitnijih razdoblja u cjelokupnoj historiji euromediteranskog svijeta. I onda sa Komodom započinje silazna putanja.

I u književnom stvaralaštvu se opažaju isti procesi kao i u drugim segmentima razvitka rimskog svijeta. Dok su u augustovsko doba gotovo svi bitniji, univerzalno proslavljeni pjesnici bili po rođenju Italijani, u kasnijim razdobljima veliko značenje stekli su provincijalci. Lukan, Kolumela, Seneka Stariji, Seneka Mlađi, Marcijal, Licinijan iz Bilbilisa, Decijan iz Emerite i Kanije iz Gadesa, Kvintilijan potjecali su iz hispanskih gradova, dok je Apulej bio Afrikanac. Tako se i na ovom polju uteg kulturološkog značenja polako sa Italije prebacivao na provincije.

Zbog liberalnije atmosfere za vrijeme “Pet Dobrih Careva” i u antoninijansko doba historiografija, filozofija, retorika, znanstvena, pravna i putopisna literatura i umjetnička književnost nalaze plodno tlo za svoj razvitak. Tada pišu Tacit, Svetonije, Apijan, Arijan, Flor, Dion Hrizostom, Epiktet, pa i sam Marko Aurelije, Fronton, Herod Atički pa onda Gaj, Pauzanija, Aul Gelije, Apulej, Klaudije Ptolemej, Lukijan, Jamblih, Elije Aristid i mnogi drugi. U historiografiji ovog doba se primjećuje i nostalgično divljenje prema Rimu i njegovoj prošlosti.

Iako zbog načelnih osobitosti principata, više nije bilo takvih istaknutih i znamenitih govornika kao u doba Republike, ipak je utjecaj retorike na obrazovanje i kulturu I. i II. st. n. e. bio veoma velik. Retorika je predstavljala jedan od najvažnijih elemenata rimskog obrazovanja. Ipak je činjenica da zbog nedostatka aktivne političke angažiranosti, dolazi do postupnog pada u kvaliteti praktične retorike.

Iako se poradi Vergilija, Horacija, Propercija, Ovidija augustovsko doba smatra „zlatnim vijekom" rimske umjetničke književnosti, i nakon njega se zadržao visoki nivo te vrste umjetnosti. Oduševljavanje poezijom karakteristično je kako za Neronovo doba, tako i za kasnija razdoblja. Plinije Mlađi govori o "ljetini pjesnika" koji čekaju svoje slušatelje i poštovatelje, a o raširenosti pjesništva u rimskom svijetu govore i djela Marcijala i satiričara Juvenala. Na osnovu onoga što nam je sačuvano od pjesničkih djela toga vremena možemo utvrditi neke opće crte, karakteristične za umjetničku književnost druge polovice I. i II. st. n. e. Običaj recitiranja, javnog čitanja svojih radova, koji je za vrijeme Augusta uveo Azinije Polion, postao je općeprihvaćen. Pojavili su se pjesnici-profesionalci, koji su živjeli ne toliko od objavljivanja svojih djela, koliko od milostinje svojih patrona. U poeziji ovog vremena malo je originalnog. Oponašanje latinskih uzora predstavlja jednu od karakterističnih crta. Vergilije je postao kanon. Njega oponašaju mnogi pjesnici, tako da je čak i Kolumela, koji je napisao sasvim prozaično djelo o poljoprivredi – knjigu o uzgoju voćaka, sastavio u stihovima, kao da time popunjava važnu prazninu u "Georgikama". Retorika i filozofija utjecali su ne samo na sadržaj, nego i na oblik pjesničkih djela. Veoma rašireni bili su svakovrsni aforizmi i kratke pjesme određene tendencije.

Satira je i dalje veoma popularna. Tako Kvintilijan u kontekstu diskusije o literarnim žanrovima dostojnim za oratorsko obrazovanje, tvrdi da je za razliku od toliko mnogo literarnih i artističkih formi koje su adaptirane iz grčkih modela, satira u potpunosti rimska (*satura quidem tota nostra est*). Po Kvintilijanovom mišljenju, raniji grčki satirični stihovi ili čak i latinska proza (npr. Petronija) ne predstavlja satiru/saturu u pravom smislu. Rimska satira/satura je bio posebni literarni žanr, a ne samo jednostavna, mudra humoristična kritika na određene situacije, pojave i procese.

Kosmopolitsko društvo se ogledalo i u tome što su u toku II. st. n. e. i provincijski gradovi počeli da igraju iznimno važnu ulogu u rimskom svijetu. U nekim slučajevima oni su podmirivali samo potrebe svoga okruga, u drugim su to bila snažna trgovačka i obrtnička središta. Doba Antonina obilježeno je razvojem intenzivne razmjene. "Razmjena je razne narode tako povezala, da je izgledalo da je ono što je proizvedeno na jednom mjestu rođeno svuda" (*Diversas ... gentes ita commercio miscuit, ut quod gentium esset usquam, it apud omnes natum esse videretur*). Ove riječi spadaju u niz retoričkih hiperbola, ali one ipak vjerno naglašavaju određene crte ekonomske proizvodno - trgovačke stvarnosti. Razvoju razmjene doprinosio je mir, koji je principat uspostavilo. Veliko značenje imala je skrb središnje vlasti o komunikacijama. Provincije su bile ispresijecane kvalitetnim cestama, na čiju je izgradnju trošeno mnogo truda i sredstva. Izgradnja prometnica imala je u prvom redu strateške ciljeve, ali su ceste doprinosile i razvoju razmjene.

U antoninijansko doba karakterističan je visok gospodarski razvoj gradova rimskog Istoka. Ne možemo reći da su svi gradovi dostigli onu razinu gospodarskog razvoja na kome su se nalazili u najboljim vremenima helenističkog doba, ali je u svakom slučaju njihov gospodarski položaj bio viši od onog u prethodnom razdoblju, pred kraj Republike i onog u kasnijem vremenu. Uostalom, treba istaknuti neravnomjernost razvoja pojedinih područja. Tako je, na primjer, Petra izgubila svoje prijašnje značenje nakon uključivanja Palmire u sastav Rimske države. I dalje je trajalo opadanje gradova u samoj Grčkoj i taj proces nisu mogle spriječiti ni intervencije princepsa, kao ni mjere poput Hadrijanova Panhelenskog

saveza. Istočne zajednice i dalje su čuvale svoj poseban položaj, kako u gospodarskom, tako i u kulturnom pogledu, iako su sa Zapadom bile uspostavljene redovne trgovačke veze, koje su išle raznim smjerovima. Osim tradicionalnih sredozemnih putova, Istok je sa zapadnim rimskim provincijama bio povezan preko Bitinije i Mezije.

Gospodarski razvoj zapadnih područja odvijao se unekoliko drukčije od razvoja onih na istoku. Znatnim svojim dijelom zapadne su provincije ostajale poglavito poljoprivredna i resursna područja. Tek u I. st. n. e. na Zapadu su pojavljuju obrtnička središta, koja doduše nisu stekla onaj svjetski glas kao Tir i Sidon, ali su zato proizvodili robu koja se uspješno izvozila na šire područje. U I. - II. st. n. e. provincije najbliže Italiji sačuvale su svoje prijašnje gospodarsko značenje. Sicilija je izvozila žito, Sardinija je bila poznata po svojim poljoprivrednim proizvodima i mineralnim bogatstvima, sa Korzike je izvožena šumska građa.

LOKALNE JEDINICE AUTONOMIJE/SAMOUPRAVE

U doba Julijevaca – Klaudijevaca upravno – teritorijalna organizacija Rimske države se nije suštnski, ni radikalno mijenjala u odnosu na augustovski režim. Glavni grad i u oficijelnom i u praktičnom smislu je Rim, a Italija je zadržala status metropole. Veći dio državne teritorije se nalazio u okviru sustava provincija podijeljenih na one „carske“ i „senatske“. Uz metropolu Italiju i provincije, još uvijek postoji i niz potčinjenih «savezničkih» državica, uglavnom na istočnoj granici.

I u upravno – teritorijalnoj organizaciji rimski svijet je slijedio svoju osnovnu nit, a to je postojanje višeslojevite hijerarhijske ljestvice po kojoj su se njeni subjekti mogli pomjerati gore ili dole, što je teorijski zavisilo od toga koliko je ko vrijedan za ideju o rimskom svijetu. Praktično, pomjeranje je i zavisilo od vrijednosti subjekta, ali i od niza drugih faktora. Ovakvo ustrojstvo nije rezultat djelovanja jedne reforme, jednog čovjeka ili jedne frakcije, nego kao i u svim ostalim aspektima je to bio empirijski proces stalne nadogradnje, dorađivanja, isprobavanja, taljen kroz rješavanje praktičnih stvari u jednom višestoljetnom periodu.

Rimski svijet je predstavljao jedinstveno euromediteransko područje, ali je u I. i II. st. n. e. još bilo daleko od sveobuhvatne centralizirane monarhije. Svaka provincija sastojala se od samoupravnih lokalnih zajednica, najrazličitijih pravno – političke narodnosne/nacionalne pripadnosti, etničkog porijekla, kulturnih i povijesnih tradicija, jezika, običaja, načina života ...itd... Sve te zajednice su u I. i II. st. n. e. bile izložene procesima romanizacije i helenizacije (na istoku). Temeljna čelija Rimske države je bila lokalna jedinica autonomije, koja se u historiografiji uobičajeno (ali pogrešno) naziva grad. Riječ je ustvari o određenoj teritorijalno – autonomnoj jedinici, koja ima određeno (često i istoimeno) središte urbanog, koburbanog ili poluurbanog (gradinskog) tipa. To određeno središte predstavlja glavnu gravitacionu os čitave lokalne zajednice. Ali to i ne podrazumijeva da to središte predstavlja jedino gradskije naselje unutar lokalne zajednice, jer su unutar nje (zavisno od veličine zajednice) moglo postojati i više naselja.

Načelno se te teritorijalno – autonomne jedinice dijele na one 1. rimske, uobičajeno nazivane „jedinice municipalne organizacije“ i 2. „nerimske“, nazivane peregrinske *civitates* (bukvalno prevedeno „strane državice“). Stupnjevi autonomije nisu bili uniformni i zavisili su od čitavog niza okolnosti i tradicije odnosa sa središnjim

institucijama Rimske države još iz vremena Republike. Pojedine „jedinice municipalne organizacije“ i peregrinske *civitates* su svoja prava izvodili još iz perioda Srednje Republike.

Lokalna autonomija

Režim principata je prihvatio i nastavio primjenjivati drevnu republikansku tradiciju o poštivanju unutarnje autonomije, pravnih sustava i institucija i njihovih ovlasti. Unutarnja uprava je ostavljena domaćoj eliti, koja se nastojala što je moguće više povezati sa interesima Države u cjelini i rimskog svijeta pa i apsorbirati u rimsko građanstvo. Rimska država se u vrijeme Republike i principata uvijek oslanjala na lokalne neromanizirane i romanizirane elite, preko kojih je ostvarivala svoju vlast. Zanimljivo je da Rimska imperijalna ideja nikada nije predviđala uklanjanje elita ili njihovo zamjenjivanje, nego uvijek njihovo apsorbiranje. Kako za principata vrijeme bude odmicalo ta elita će zamijevati mjesto koje je u Ranom i Srednjoj Republici zauzimao italski seoski plebs, odnosno ona će biti polje sa kojeg će se osvježavati upravljačka elita na niovu Države.

Središnja i provincijska uprava su se uglavnom bazirale na održavanje sustava prava i obaveza, dok su se rijetko miješale u unutrašnje odnose, izuzev ako oni ne bi zaprijetili interesima središnje i provincijske uprave, ili bi izazivali nasilna trvenja i opasne situacije. Čak je i u međusobnim odnosima i sporovima lokalnih autonomnih jedinica provincijska uprave zadržavala samo pravo arbitraže ili vrhovnog sudišta, koje bi često samo aminovalo postignuti dogovor lokalnih jedinica, naravno ako je bio u skladu sa zakonima, propisima i interesima središnje i provincijske vlasti. Dobar primjer za to pružaju međašni sporovi između ilirskih domorodačkih zajednica i način njihovog rješavanja.

Ta unutarnja autonomija koja je i za vrijeme Republike i u principatu bila i praktično djelotvorna, a ne samo formalna floskula i oblanda, je bila i osnova uspješnosti Rimske države u navedenim periodima. Samouprava lokalnih jedinica je doprinosila snazi Rimske države jer je aktivirala unutarnje potencijale građana na korist sopstvenih zajednica. Tako ispoljena energija, je mogla biti iskorištena i za aktivno učešće u javnom životu i razvijanje „gradskog načina života”. Zbog te nesputanosti, Rimska država je nesumnjivo napredovala u vremenu principata. Tako bi se Rimska država za vrijeme Republike i principata mogla smatrati i kao neka vrsta federacije čitavog niza lokalnih zajednica tzv. „gradova”. Svaka lokalna autonomna jedinica je imala i svoje institucije upravnog, izvršnog, zakonodavnog, sudskog i sakralnog karaktera.

Iako ubjedljivo najveći broj pisaca rimskog svijeta nije bio rođen u Gradu, nego je poticao iz drugih italskih gradova ili iz provincija, ipak su oni u svojim literarnim djelima ostavili veoma malo podataka o načinu života u jedinicama municipalne autonomije ili peregrinskim *civitates*. Najviše vrijednih pisanih tragova o ovim zajednicama potiće sa sačuvanih i pronađenih epigrafskih spomenka. Pored epigrafike, i ostaci materijalne kulture pružaju uvid u naćin života tih lokalnih zajednica.

Kada autonomija lokalnih zajednica počne opadati, i Država se sve više centralizirati, to je toliko bilo suprotno duhu koji je promovirao klasični rimski svijet da će dovesti do njegovog sloma.

„Jedinice municipalne autonomije"

„Jedinice municipalne organizacije" su po statusu mogle biti municipiji, kolonije i respublike (najviši stupanj samouprave i prava). Za razliku od srednjorepublikanskog doba, municipij nije više označavao autonomnu jedinicu u kojoj su prebivali rimski građani sa umanjenim pravima, nego su i u njemu bili nastanjeni punopravni rimski građani. Municipij je načelno bio zajednica sa nešto manjom autonomijom i ugledom u odnosu na kolonije i respublike. U najvećem broju slučajeva status municipija u I. i II. st. n. e. je bio prvi nivo pripadnosti rimskom građanstvu koji je sticala određena peregrinska zajednica po svome kolektivnom uzdizanju u rang rimskih građana. Status kolonije, a da prije toga nisu bile u statusu municipija, su načelno imale zajednice koje bi nastajale dedukcijom veterana. I na ovoj hijerarhijskoj ljestvici se moglo napredovati, pa su pojedini municipiji dobijali status kolonija, a onda i status respublika. Dobar primjer pruža sarajevska *Aquae*, koja je početkom III. st. n. e. bila u statusu municipija, sredinom istog stoljeća kolonija i za vrijeme dominusa Dioklecijana respublika.

„Jedinice municipalne autonomije" su kao rimske jedinice slijedile (bolje reči kopirale) institucionalni obrazac „majke grada". Zanimljivo je da su one kopirale tradicionalnu, republikansku shemu Rima, a ne principatsku. Naravno, one nisu bile obavezne na to, ali ih je većina to i učinila. U granicama Italije ostao je samo jedan jedini grad koji je imao posebno, grčko uređenje i to je bio Napulj. U njemu je čitava administracija vođena na grčkom jeziku, gradski dužnosnici nosili su grčke nazive i središnja vlast im uopće nije pravila nikakvih problema zbog toga. Rimljane je interesirala praktična djelotvornost i funkcionalnost, a ne forma pa su zato i njihove lokalne jedinice mogle evo na primjeru Napulja mogle da zadrže svoje tradicijsko (još iz predrimskog doba) institucionalno uređenje.

U „jedinicama municipalne autonomije" su postojale i skupštine, na kojima su birani lokalni magistrati. Sukladno sa opadanjem značenja središnjih državnih komicija, opadalo je i značenje ovih skupština. Lokalni senati su nazivani *Ordo decurionum* („Vijeće dekuriona"), koji su recipročno opadanju značenja lokalnih skupština jačali svoje ovlasti. Uobičajeno su ova vijeća imala po 100 članova, i ona su se popunjavala na isti način kao i državni Senat. Znači dva vida su bila popunjavanja „Vijeća dekuriona" i to : 1. izborom za lokalnu magistraturu koja nakon završetka obnašanja vodi u Vijeće, i 2. nasljeđivanjem. Dekurioni su predstavljali povlašten sloj stanovništva, u pravom smislu municipalnu elitu, u stvari neku vrstu senatorskog sloja na mikro, lokalnom planu. Međutim, to uopće nije bio zatvoreni sloj, i u red dekuriona su mogli uči i oni iz „nižih" slojeva društva, slično kao za u slučaju senatskog nobiliteta, naravno u okviru određene i propisane procedure i ispunjavanja uvjeta.

Načelno su dekurioni pripadali značajnijim lokalnim zemljoposjednicima. Usprkos razvoju obrtništva i razmjene, samo je zemljišni posjed čovjeku stvarao povlašten položaj u društvu. Epigrafski podaci nam svjedoče o tome da su njegovim članovima mogle postati osobe skromnog socijalnog podrijetla. U Africi, npr., jedan epitaf govori o tome kako je neki sin siromašnih roditelja bio u mladosti nadničar, žeo žito, zatim stao na čelo korporacije žetelaca, i najzad stekao imanje i postao gradski cenzor. Priličan broj dekuriona sačinjavali su bivši vojnici, odnosno veterani legionari i auksilijari i to posebno centurioni. Naravno, nije se ni svako mogao kandidirati za lokalne magistrate. Uvjeti su bili određena imovinska kvalifikacija, da je riječ o u slobodi rođenom čovjeku koji ima dobru reputaciju, nije se bavio *infames* zanimanjima i ima propisanu starost. Lokalni magistrati nisu primali nikakvu platu, a čak je bilo očekivano da svaki zvaničnik isplati i određeni doprinos (*honorarium*) pri svome izboru, da učini neke javne radove ili priredi predstave za svoje sugrađane. I ovi lokalni magistrati su imali insignije kao i državni magistrati (toga praetexta, kurulna stolica, liktori i specijalna mjesta prilikom igara).

Kao što ulazak u red municipalne elite nije bio zaprećen, tako ni ulazak dekuriona u senatorski red nije bio zaprećivan. Principat je prilično pogodovao tome da najistaknutiji dekurioni, odnosno "cvijet italskih kolonija i municipijâ", kako je govorio car Klaudije, dostignu senatorski rang. Središnja magistratura „jedinica municipalne organizacije” su bili *duoviri* ili *duumviri*, koji su birani na jednogodišnji mandat. Pored njih su postojala i dvojica lokalnih edila, sa kojima su činili odbor četvorice (*quattuorviri*). Dva edila skrbila su se o unutarnjem uređenju, vodili nadzor na organizacijom igara i nad redom u gradu. Kvinkenalisi (*quinquennales*; lokalni cenzori) su isto bili lokalni funkcioneri koji su bili birani svake pete godine, kako bi izvršili obaveze cenza. Oni su i sastavljali album, tj. spisak dekuriona. Najniži lokalni magistrati bili su kvestori, koji nisu birani u svim zajednicama. Kao i na središnjem nivou, postojale su i lokalne, javne svećeničke dužnosti koje su se popunjavale na isti način kao i u republikansko doba. Osobito značenje imali su "vječni flamini" (flamines perpetui) – svećenici carskog kulta. Oni su obično pripadali savjetu dekuriona.

Život po italskim gradovima bio je u I. st. n. e. veoma živ. O tome svjedoče mnogobrojni pompejanski natpisi. Izbori magistrata, koji su se u prijestolnici pretvorili u običnu formalnost, po italskim gradovima privlačili su veliku pozornost mjesnog stanovništva. Sačuvani predizborni natpisi na zidovima svjedoče o živoj predizbornoj agitaciji, kao što je u vrijeme Republike bilo i na središnjom nivou. Moglo bi se čak reči da su lokalne rimske jedinice zadržale tu političku tradiciju, koja je na središnjem državnom nivou sa uvođenjem principata zamirala. Kakva ugledna osoba u gradu, regionalni susjedi, klijenti, kolege po obrtu ili profesiji – pozivali su građane da glasuju za ovog ili onog kandidata za dužnosti lokalnih magistrata. Na predizbornim natpisima hvale se darežljivost i druge pozitivne osobine kandidata za lokalne magistrate.

Peregrinske *civitates*

Dok su „jedinice municipalne organizacije” bile podložne rimskom pravu, peregrinske *civitates* su imale svoje pravne sustave i statute, koje su naslijedile još iz vremena nezavisnosti. „Jedinice municipalne organizacije” su predstavljavale dio rimskog naroda, čitav niz „kčerki – gradova” (sa svojim teritorijem/agerom i statusom) samoga grada

Rima, dok su peregrinske *civitates* u teorijskom pogledu predstavljale ustvari „strane državice" („strane narode") subordinirane (u određenom vidu, sa sustavom predviđenih prava i obaveza) gradu Rimu i rimskom narodu. Njihovi položaji i statusi su bili različiti, jer je svaka od ovih *civitas* sa Rimskom državom imala određeni ugovor, u kojem su precizirane obaveze, dužnosti, prava, obujam sloboda, povlastica i privilegija i sl. Koncipiranje sadržaja ugovora je zavisilo od niza činilaca, kao što su da li je *civitas* bila u savezničkom ili pobijeđenom statusu, da li je i koliko dugo i na koji način pružala otpor, da li je činila neke usluge rimskom narodu, kakvo je njeno strateško značenje, na kojem je stupnju općekulturnog razvitka, sa kakvim resursima raspolaže. Zato su i u principatu postojali različiti hijerarhijski nivoi naslijeđeni još iz vremena Republike na kojima bi se redale te *civitates*, pa su tako neke smatrane *foederatae*, neke *liberae* ili *liberae et immunes*, dok je ogromna većina spadala u kategoriju onih koji plaćaju tribut/neposredni porez (*civitates stipendiariae*). Statusi peregrinskih *civitatesa* nisu bili zakovani, i u toku vremena su se oni mogli mijenjati, uglavnom poboljšavati iako je bilo i slučajeva srozavanja na hijerarhijskoj ljestvici. To je naravno zavisilo od čitavog niza faktora koji su se kretali od interesa središnje vlasti pa do običnih kaprica princepsa (npr. Neron je oslobodio Grčku poreza). Načelno su isluženi dužnosti peregrinskih *civitatesa* mogli dobiti rimsko građanstvo, čime se njihova elita romanizirala i pretapala u Rimljane.

U slučaju peregrinskih *civitates* vladala je znatno veća šarolikost u institucionalnom, pa i političko-društvenom smislu, iako su načelno one imale lokalne skupštine, vijeća, izvršne i sakralne institucije koje su naslijedile iz svoje historijske tradicije. Peregrinske *civitates* su isto tako mogle biti sa različitim društveno – političkim uređenjem, pa su neke inklinirale više demokratskim, neke oligarhijskim a neke čak i monarhijskim načelima. Dezitijatska *civitas* je do kraja Velikog Ilirskog ustanka 9. god. n. e. npr. imala više demokratsko uređenje u odnosu na breučku *civitas* koja je bila više oligarhičnija i čak imala i neku vrstu svoga vladara - monarha (bar do kraja 8. god. n. e.). Međutim, kako vrijeme bude prolazilo ova raznolikost će se postupno smanjivati. Središnjoj vlasti je više odgovaralo da i u peregrinskim *civitates* političko – društveno uređenje inklinira više oligarhijskim načelima, nego demokratskim i monarhijskim. U vijećima prvaka (*principes*) peregrinskih *civitates*, rimska državna i provincijska vlast je nalazila najviše pobornika i lojalnih elemenata. Ti elementi bi bili nagrađivani za svoju lojalnost i usluge Državi rimskim građanstvom, čime se lokalna domorodačka elita ubrzano pravno – politički romanizirala. Sa procesom pravno – političke romanizacije, koji je bio kontinuiran, sve je više rastao broj „jedinica municipalne organizacije", a smanjivao se broj peregrinskih *civitates*. Te nove jedinice municipalne organizacije bi onda kao po pravilu napuštale stare nazive institucija i preuzimale nomenklaturu i institucionalnu strukturu svojstvenu većini „jedinica municipalne organizacije".

Opći podaci

I u municipalnoj i u *civitates* organizaciji *curia*/kurija je postala naziv za svaku javnu građevinu u kojoj se nalazila lokalna uprava, i u kojoj su se obavljali i sudski procesi, sastajanja lokalnih vijeća dekuriona i

principepsa. Vremenom se uvriježilo da se vi oni koji učestvuju u lokalnoj upravi i administraciji nazivaju kurijali/*curiales*. Od njih, odnosno lokalnih viših i bogatijih, slojeva se očekivalo i da održavaju fondove za javne građevinske projekte, hramove, festivale, igre i socijalne projekte na lokalnom nivou. Oni su bili odgovorni i za skupljanje poreza, obezbjeđivanje hrane i logistike za vojsku i podršku *cursus publicusu*. Nakon kraja rimskog svijeta, termin kurija se prenio za označavanje upravno – administrativnog aparata rimokatoličke crkve.

Veliku ulogu u životima lokalnih zajednica igrale su osobe sa viteškim statusom, i to i u jedinicama municipalne autonomije i u peregrinskim *civitates*. Značajan bio te lokalne elite je pripadao rimskom viteškom redu. U slučaju peregrinskih *civitates*, riječ je o domaćim ljudima koji su dobili i imali rimsko građanstvo i viteški status. Na taj način je ta lokalna elita dobrim dijelom nalazila svoje mjesto u središnjoj hijerarhijskoj strukturi i predstavlja dobar kohezivni materijal koji je učvršćivao veze središnje i lokalnih vlasti. Jedan dio lokalne elite je poticao i iz reda isluženih časnika rimskih oružanih snaga, kao što su vojni tribuni i znatno češće centurioni (koji bi se umirovili, nagrađeni sa viteškim statusom), posebno *primipilarii*. Ovi vojni umirovljenici su se mogli vratiti u svoje rodno mjesto, mogli su se naseliti u lokalne zajednice provincije u kojoj su služili, ili su mogli otići na neko drugo mjesto. Sudeći po natpisima, vojni umirovljenici su bili i dobročitelji (zadužbinari) svojim zajednica iz kojih su poticali ili u koje bi se smjestili. Inače uopće nije riječ o nekim starim ljudima, jer su oni prosječno imali oko 40 godina kada bi dobijali časni otpust, odnosno odlazili u veteransku mirovinu.

U lokalnim zajednicama su određenu ulogu igrali bogati oslobođenici, koji su svoje ambicije za obnašanjem javnih funkcija mogli ostvariti preko svećeničkih redova koji su brinuli o carskom kultu. Iz njihovog reda su se popunjavali tako *augustales*. U pojedinim lokalnim zajednicama, svake godine dekurioni bi izabrali tijelo od šest augustovih svećenika (*seviri augustales*), koji bi bili na dužnosti u toku jednogodišnjeg ciklusa. I oni bi plaćali određeni doprinos po svome izboru, prinosili bi neophodne žrtve i bili javni dobročinitelji i zadužbinari. Na javnim svečanostima i obredima za koje su oni bili odgovorni, nosili bi zlatni prsten (sličan onome koje bi nosili vitezovi) i togu pretekstu. Iako nisu imali pristup na lokalne magistrature ili u „Vijeće dekuriona" ovi plutokratski oslobođenici su zahvaljujući svome bogatstvu i time što bi bili i augustales, mogli u lokalnim zajednicama indirektno ostvarivati veliki utjecaj na funkcioniranje lokalnih institucija i općenito život u lokalnim zajednicama.

Osim svojih magistrata i dužnosnika, i "jedinice municipalne autonomije" i peregrinske *civitates* biraju i patrone. To su osobe iz senatorskog staleža, visoki princepski i državni dužnosnici i sl.

Zidni panel sa nizom freski u kolegiju svećenika *augustales* u Herkulanumu.

Značajan dio lokalne populacije je činio i plebs, koji je imao određena politička prava (učestovanje u radu lokalnih skupština) i iz kojeg su se mogli, ako bi zadovoljili propisane uvjete, mogli (preko svojih izbora za lokalne magistrate) regrutirati i članovi dekurionata. Taj dio lokalnog stanovništva je bio zaposlen bilo u poljoprivrednoj djelatnosti ili u zanatstvu i manufakturi, trgovini ili na nekim drugim poslovima. Oni su bili udruživani i u odgovarajuće kolegije. U socijalnom smislu to je bila heterogena skupina, jer su se u njoj nalazili i veoma bogati, ali nailazilo se i na lumpenproletarijat. Najviši njihov sloj su činili raznovrsni poduzetnici (*negotiatores*) : trgovci, vlasnici obrtničkih manufaktura i radionica, vlasnici brodova itd. Među njim često ima i oslobođenika. Značajnu skupinu su činili i obične zanatlije i manji trgovci. U lokalnim zajednicama je živio i priličan broj ljudi koji su se bavili samo poljoprivredom i živjeli na selu. Ovi srednji i sitni posjednici su isto ulazili u sastav lokalnog plebsa. Pored posjednika, sve brojnija je postajala i skupina zakupaca – kolona. Plebs je od svojih magistrata očekivao da se pobrinu da na tržištu uvijek bude dovoljno jeftinog žita i ulja, da lokalna infrastruktura funkcionira i da se priređuju igre u lokalnim cirkusima, teatrima i amfiteatrima. O životu običnog stanovništva u lokalnim zajednicama se zna relativno malo, i to poglavito preko epigrafskih podataka i reljefnih podataka.

Poradi osjećaja autonomije i unutarnje povezanosti njenih građana u složenom sustavu odgovornosti, prava, privilegija i obaveza, u lokalnim zajednicama se razvio i snažan osjećaj lokalnog ponosa i samopoštovanja. To je dovodilo i do rivaliteta sa okolnim zajednicama (dobar primjer pruža slučaj sukoba Pompejanaca i Nucerijanaca prilikom gladijatorskih borbi 59. god. n. e.). Lokalne zajednice su se međusobno i takmičile i u gradnji većih, ljepših, funkcionalnijih i monumentalnijih objekata, kao i u gradnji i održavanju javne infrastrukture. I na taj način se težilo da se podigne ugled i značenje određene lokalne zajednice u okvirima rimskog svijeta. Što je lokalna zajednica bila uspješnija i imala lijepo okruženje, ona se više cijenila. Zato se i često smatra da nikada u

euromediteranskoj historiji nije bilo toliko lijepih gradskih naselja kao u II. i III. st. n. e. Lokalne zajednice su bile veoma rade i da iskazuju javnu posvetu ili zahvalnost vladarima, članovima imperijalne familije, državnim funkcionerima, patronima, zbog neke njihove zasluge za njih ili općenito povodom nekog događaja vezanog za onoga ili one kojima se posvećuje zahvalnost. Pored epigrafskih spomenika, najviše se ta javna posveta ispoljavala preko podizanja statua, ne nekih drugih objekata (npr. slavoluka). Zato su u velikom broju sačuvani objekti i epigrafski natpisi koji su posvećeni pojedincima, visoko rangiranim u rimskoj političkoj hijerarhiji.

Troškovi za provođenje ovih poslova su bili golemi, pa su i lokalne zajednice (kao i država u cjelini) imale i svoje prihode i svoje rashode. Prihod lokalne zajednice je najvećim dijelom dolazio sa imanja ili drugog vida imovine u njenom vlasništvu (koji su se mogli davati u zakup), te iz lokalne taksacije (koja nije bila teška). Uz to, najveći dio javne gradnje na lokalnom nivou je bio rezultat zadužbinarstva.

I osobe izabrane za dekurione, magistrati koji stupaju na dužnost – morali su se u znak priznanja za ukazanu čast (*honor*) pobrinuti za razvoj rodnog grada i blagostanje njegovih stanovnika.

Oblici zadužbinarstva i "dobročinstava" bili su različiti: podizane su nove zgrade, popravljani putevi, izrađivani trgovi, postavljani kipovi, priređivane igre i predstave, dijeljeni obroci, hrana i novac, ulagana sredstva od kojih su obrazovani lokalni alimentacijski fondovi i sl. Amfiteatar u Pompejima je izgrađen zahvaljujući dvojici visokih lokalnih dužnosnika. Natpisi *AE* 1946, 174 = *AE* 1992, 244 i *CIL* X, 5183 svjedoće da je veoma ugledna i bogata Umidija Kvadratila (*Ummidia Quadratilla*; umrla za vrijeme vladavine principsa Trajana) je zaslužana za hram i amfiteatar u italskom gradu Kasinu/*Casinum*. Plinije Mlađi je svome rodnom gradu Komu poklonio biblioteku sa fondom za njeno održavanje, a po njegovim riječima dao je da se u Komu otvori i škola (sa fondom za njeno izdržavanje) kako dječaci ne bi morali da idu u *Mediolanum*/Milano. Dedikacija ovih objekata je često bila slavljena od donatora i sa javnom gozbom. Natpisi redovito komemoriraju ove donacije. U znak zahvalnosti za darežljivost, lokalna uprava je izglasavala i počasne statue za donatore. U nekim slučajevima bi donatori takođe iz svojih sredstava plaćali i za statue. Bilo je slučajeva da pojedinac testamentom svu ili dio svoje imovine zavješta bilo caru, državi ili lokalnoj zajednici.

Nije u svim zajednicama, niti uvijek gospodarstvo vođeno racionalno. U nekim zajednicama rashodi su bili viši od prihoda. I onda bi se upetljala središnja vlast, kako bi svojim intervencionizmom spasila lokalne zajednice od bankrota. Od vremena Nerve središnja vlast poduzima sve mjere da bi regulirala upravu gradskim financijama. Za vrijeme Nerve i Trajana stvara se posebna dužnost kuratora/staratelja lokalne zajednice (*curator rei publicae*), koji ima široke ovlasti. Njega su birale lokalne zajednice, odnosno kurija, ali ga je morao potvrditi i car. On je imao dužnost vođenja nadzora nad gradskim financijama, a mogao je i da stavi veto na odluke lokalnih zakonodavnih tijela. Uvođenje

kuratora, kao i druge mjere o kojima nam daje određenu predodžbu prepiska Plinija i Trajana, svjedoće o nastojanjima Države da se brinu o lokalnim zajednicama. Ta briga će kasnije dovesti ne samo do nivelizirajućih procesa, nego i do određene centralizacije.

Kao što je već rečeno u augustovsko doba došlo je do revizije načina ubiranja direktnih poreza, pa je umjesto davanja u zakup korporacijama publikana to prebačeno u nadležnost lokalnih institucija. I kasnije središnja vlast nastoji na lokalne zajednice prebaciti ubiranje svih vrsta poreza.. Na kraju, središnja vlast stavlja materijalnu odgovornost za ubiranje poreza u određenoj zajednici na dekurione, točnije, na deset najviših članova savjeta. Time se Država željela osigurati da će dobiti prihode, a smanjiti odgovornost za njihovo prikupljanje.

Grad

Svaka zajednica lokalne samouprave se bazirala na svome urbanom/koburbanom/opidumskom jezgru. Na to jezgro se može već pravilnije primijeniti termin grad. Porijeklo tih gradova je različito. Ako uzmemo zapadni dio rimskog svijeta, moramo ukazati na stara naselja i gradove, nastale još prije rimskog osvajanja, i koji su bili važna trgovačka i kulturna središta i u predrimsko doba. Takvi su španjolski gradovi Gades i Nova Kartaga (središta punske/feničanske kulture u Hispaniji), Masilija – središte grčke kulture na južnogalskoj i ligurskoj obali, grčki gradovina na Siciliji, Utika i drugi feničanski gradovi u sjevernoj Africi. To su mogla biti i prijašnja središta (hispanskih, galskih, germanskih, britanskih, ilirskih, tračkih, dačkih...itd...) narodnosnih i plemenskih zajednica, kao i zone posvetnog ili specifičnog značenje (banje, saobračajna i strateška čvorišta, trgovišta, privredni potencijal). Gradovi su mogli nastati i od manjih naselja, koja bi izrasla u značajnija središta. Tijekom I. i II. st. n. e. osniva se priličan broj novih gradova. Mnogi od njih bili su po svom porijeklu kolonije veterana. Nekada su ove kolonije veterana preslojavale ranije naselje (npr. Kamulodunum). Priličan broj gradova nastaje od naseobina koje se pojavljuju oko tabora i boravišta vojske. Što se tiče istočnog dijela rimskog svijeta, tu i dalje zadržavaju svoje značenje drevna i starinska središta višemilenijumske istočnomediteranske civilizacije, posebno njene posljednje predrimske razvojne faze→helenističke kulture koja se uostalom na kraju i utopila u rimski svijet. Ali i na urbaniziranom istoku se pojavljuje priličan broj novih gradova, koji su igrali značajnu ulogu u gospodarskom i kulturnom životu (Hadrijanopolis u Trakiji, Cezareja i Tiberijada u Judeji/Palestini, Antinopolis u Egiptu). I po istočnim provincijama osnivane su i kolonije veterana (Bejrut).

Svako urbanije upravno središte lokalne zajednice je predstavljalo mali Rim, odnosno kopiralo je njegove sadržaje. Tako su ti gradovi imali u sebi i kupatila, cirkuse, bazilike, hramove, popločane ceste, kolonade stupova, statue, akvadukte, mostove, neki i slavoluke, a oni veći i sa više mogućnosti i teatre, amfiteatre, cirkuse. Naravno, zavisno od kulturološkog i civilizacijskog nasljeđa i zemljopisnih uvjeta varirala je i arhitektura tih naselja kao i stambenih objekata i u urbanom i u ruralnom dijelu lokalne zajednice. U istočnim provincijama, sa višemilenijumskom tradicijom civilizovanog načina života, domaći elementi su bili snažniji i imali su znatno više utjecaja na oblikovanje i arhitekture i načina života i održanje starih vrijednosti i tekovina (i u materijalnoj i u nematerijalnoj kulturi). Na zapadu su formalizirane sheme nastanka naselja i domova imale više utjecaja. Za razliku od privatnih objekata, najviše se zajednička nit rimskog kosmopolitskog duha ogleda u javnim zgradama i objektima utilitarne prirode. Glavno jezgro javnog života u lokalnim zajednicama je bio glavni gradski forum.

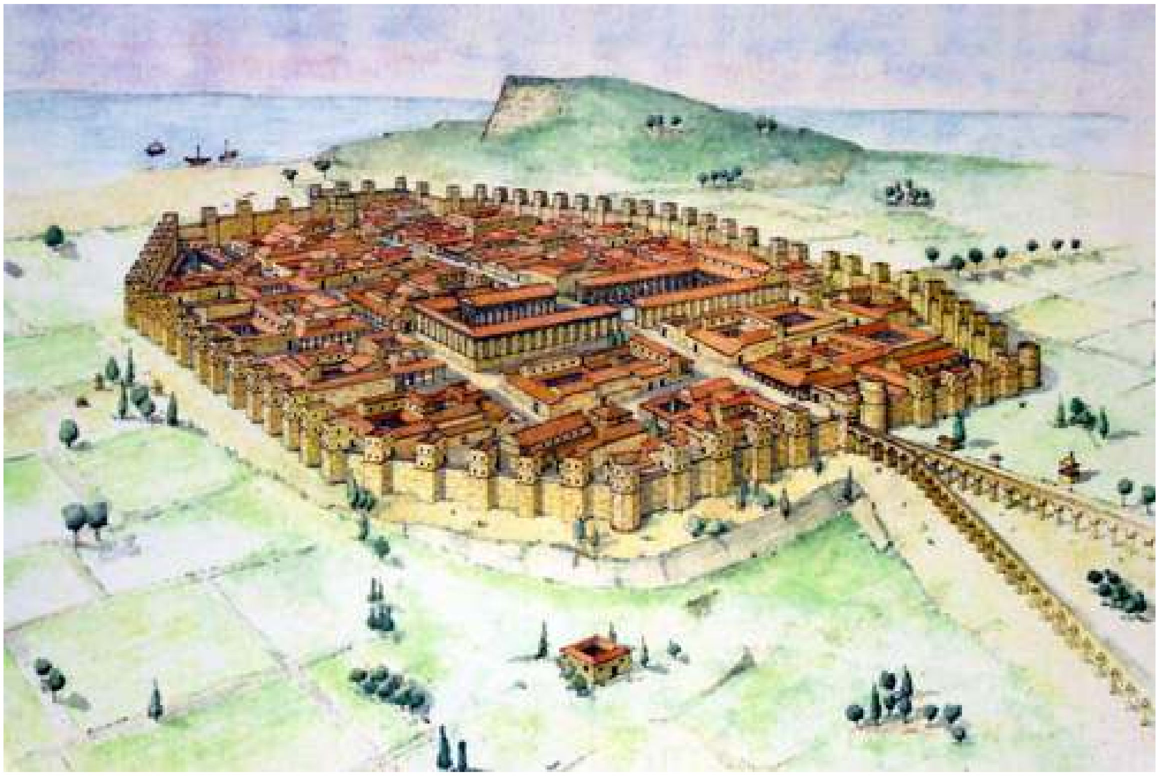
Život u manjem gradu je imao i svojih prednosti i mana. Pjesnici i satiričari su tako znali isticati kontrast jednostavnosti života u manjim gradovima, u kojima se i više očuvao i starinski duh u odnosu na kosmopolitske metropole, u prvom redu Rim. U manjim gradovima su i cijene bile niže, posebno nekretnina u odnosu na velike gradove (Rim, Aleksandrija, Antiohija, Efes, Mediolanum...itd...). Ali bolje obrazovanje, karijeru i bolje poslovne prilike je lakše bilo ostvariti u većim centrima. Bilo je i pojedinaca koji su preferirali i kompleksnost i uzbuđenja velikog grada sa svim onim sadržajima koja bi takve metropole nudile.

Praktični Rimljani su kao svoj arhitektonski ideal imali i praktično, funkcionalno i precizno gradsko planiranje temeljeno na ulicama koje se sijeku pod pravim uglom. Tako bi načelno svaki arhitektonski plan nekog rimskog naselja, uključujući i veće vojne tabore, bio zasnovan na dvije glavne ceste *cardo* i *decumanus*, koje se križaju. *Cardo* je predstavljala cestu orijentiranu sjever – jug i bila je uobičajena glavna ulica, uz koji su se nalazile prodavnice i radnje. U većini gradova, *cardo* je služila kao srce, središte privrednog života nekog grada. Glavni *cardo* u nekom gradu se zvao *maximus*.

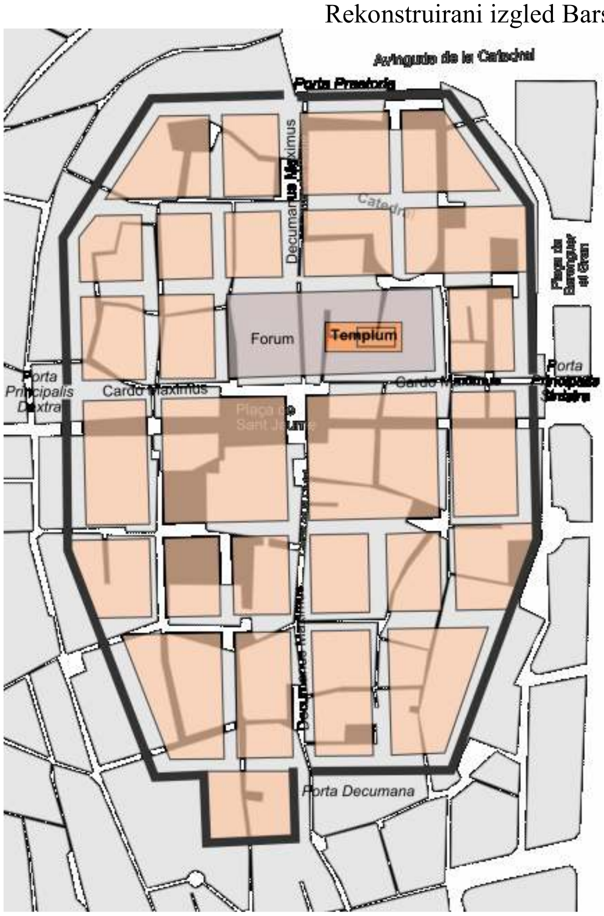
Decumanus je bila cesta orijentirana istok – zapad, a u vojnim taborima je povezivala *Porta Praetoria* i *Porta Decumana*. Glavni *decumanus* u nekom gradu se zvao *maximus*. Zaviseći od zemljopisnog položaja, u pojedinim gradovima je *decumanus* bila središnja ulica. Forum je uobičajeno bio lociran blizu spajanja *Decumanus Maximus et Cardo Maximus*.

Plan zasnovan na *cardo et decumanus* potiće iz organizacije uređenja vojnog tabora, što dokazuje i samo ime *via decumana* ili *decimana*, jer je ona ustvari u izvornom vojnom rasporedu unutar tabora dijelila X. od IX. kohorte, na isti način kao što je *via quintana* dijelila V. od VI. kohorte. Vremenom je ovaj funkcionalni i precizni vojni raspored, prenesen i na civilno uređenje gradskog naselja.

Više – manje sačuvani plan urbanog uređenja zasnovan na dvije glavne gradske ceste vidljiv je u nizu euromediteranskih gradova. Tako se na dobre primjere ulica *decumanus* i *cardo* nailazi u sirijskoj Apameji (*cardo maximus* je imala kolonadu izgrađenu u II. st. n. e. od čak 1200 stupova), Kelnu, Eliji Kapitoloni, *Barcino*/Barseloni (u kojoj je sačuvana i jedina rimska kapija, ispred današnjeg Plaça Nova), Dioklecijanovoj palati u Splitu, Palmiri, Petri, *Gadara*/Umm Qaisu i Jerashu (u Jordanu), *Via Recta* u Damasku.

Rekonstruirani izgled Barselone u rimsko doba.

Plan Barselone u rimsko doba (taminije nijanse) u odnosu.

Stara rimska kapija u Barseloni.

na sadašnje urbano stanje.

Cardo u gradu Petra, Jordan.

Cardo u Jerashu.

Cardo maximus u Apameji.

Decumanus maximus u Palmiri.

Mozaik koji prikazuje kartu Elije Kapitoline/Jerusalima iz VI. st., nađen je ispod poda crkve Svetog Georgija u Madabi (Jordan). Na mapi se vrlo jasno vidi *cardo maximus* sa damašćanskom kapijom.

Segment modernog umjetničkog murala koji prikazuje svakodnevni život u cardo Elije Kapitoline/Jerusalima. Nalazi se u Jerusalimu.

Dok je prilikom planske izgradnje novih gradova, pravilo *cardo* i *decumanus* uvijek primjenjivano, u gradovima koji su nastali ranije (neki i stoljećima prije svoga uključivanja u rimski svijet) i organski se razvijali, to je bilo znatno teže izvesti. Čak i sam grad Rim, zbog svoga postupnog, organskog razvijanja nije bio zasnovan na načelu *cardo – decumanes*.

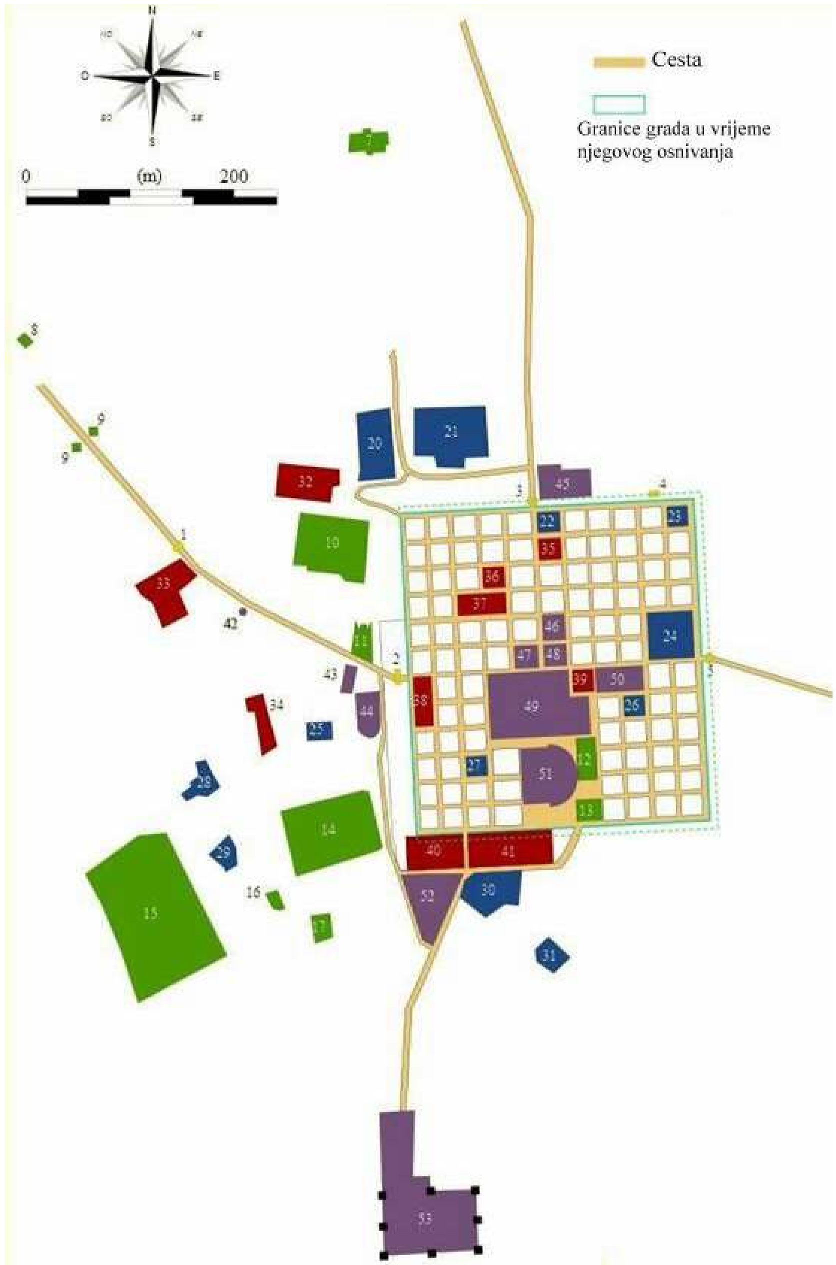
Najbolji i najvidljivi ostaci shematski planiranog rimskog gradskog naselja sačuvani su u sjevernoafričkim provincijama. Riječ je o nekada prosperitetnim gradovima, nastalim *ex nihilo*, koji su pustinjska svjedočanstva o jednom dobu. Najbolji primjer jednog takvog grada je Timgad (zvan i Thamugas ili Tamugadi na staroberberskom; arapski تيمقاد,), rimska kolonija u današnjem Alžiru u zoni Aures planina oko 35 km. istočno od grada Batne. Koloniju veterana (iz III. legija *Augusta*, koja je inače bila stacionirana u obližnjem *Lambaesisu*) pod nazivom *Colonia Marciana Ulpia Traiana Thamugadi* je dao osnovati princeps Trajan oko 100. god. n. e., i posvetiti svojoj majci Marciji, ocu Marku Ulpiju Trajanu i najstarijoj sestri Ulpiji Marcijani. Timgad se smatra najboljim primjerom mrežastog urbanističkog rimskog plana, te je zbog toga upisan na UNESCOv popis mjesta svjetske baštine u Africi 1982. god. Timgad je trebao da služi kao reprezent i bastion rimske civilizacije i vlasti prema uvijek nestabilnim berberskim plemenima u Aures planinama i Sahari. Ovaj relativno manji grad se nalazio na periferiji rimskog svijeta, ali je i u toj poziciji slijedio osnovne obrasce rimskog urbaniteta. Grad je bio pravilno oblikovan, ulice se sijeku pod pravim kutom. U središtu, gdje se sječe više ulica, nalazi se lijepo uređeni forum, okružen velikim, udobnim zgradama. Među tim zgradama, osim hramova, posvećenih božanstvima, treba istaknut baziliku, gdje se je odvijao poslovni život, gdje su vršene svakojake pogodbe i održavan suđenja, zatim kuriju, gdje je zasjedalo gradsko vijeće, zatim kazalište itd. Sačuvani su ostaci dobro opremljenog trga, sa uređajima za čuvanje zaliha hrane. Grad je posjedovao i veliki broj kupatila. Po ulicama se nalazilo mnoštvo portika, u koje su se ljudi mogli skloniti od žarkog sunca ili kiše. Grad je uživao par stoljeća prosperiteta, da bi u IV. st. postao i mjesto širenje donatizma. Sa vandalskim osvajanjem sjeverne Afrike, Timgad je gubio na važnosti i 535. god. n. e. romejski zapovjednik Salomon je našao grad u ruševinama, ali se uskoro počeo obnavljati. No nakon berberskih napada u VII. st., potpuno je napušten i ostavljen u pustinji sve do početka intenzivnih istraživanja od 1881. god.

Timgad je smješten na sjecištu šest puteva, u tada iznimno plodnom kraju oko 1000 m. iznad mora i bio je ograđen zidinama, ali ne i utvrđen. Izvorno je bio izgrađen za populaciju od 15,000 stanovnika, ali je to brzo prerastao i proširio se izvan kvadratične pravilne mreže izvornih ulica. Izvorna mreža ulica se prepoznaje u glavnim ulicama *decumanus* (istok-zapad) i *cardo* (sjever-jug) koje su naglašene kolonadama u korintskom stolu i koje križaju pod pravim uglom na gradskom forumu.

Decumanus na zapadu počinje trijumfalnim ulazom u grad kroz monumentalni 12 metara visok Trajanov slavoluk koji je dijelom obnovljen 1900. god. Slavoluk je od vapnenca s tri luka uokvirena korintskim stupovima, od kojih je najveći, središnji, širok 11 metara. Tu se nalazi i teatar sa 3500 mjesta, terme, knjižnica i bazilika. Hram posvećen Kapitolinskoj trijadi je istih proporcija kao Panteon u Rimu, a u njegovoj blizini je kvadratična crkva s polukružnom apsidom iz VII. st. Jugoistočno od grada je velika romejska citadela. Širenje Sahare je bilo glavni razlog što je grad tako dobro očuvan, a pošto nije bilo naselja poslije VII. st., rimski Timgad je djelimično zaštićen do dubine od oko 1 metar.

Satelitski snimak Timgada. Google Earth.

Plan Timgada :
1. – 6. kapije
Zelena boja = zgrade religijskog i kultnog karaktera.
7. Hram Saturna ?
8. Crkva
9. „Paganska“ nekropola
10. Crkva
11. Hram genija kolonije
12. Hram Cerere ?
13. Hram Merkura ?
14. Kapitol Timgada
15. Donatistička katedrala i prateći prostor
16. Crkva
17. Hram
18. Kapela vojvode Žana
19. Kršćanska i crkvena nekropola
20. – 31. Plava boja = terme
32. – 41. Crvena boja = gradski domovi
Ljubičasta boja = druge zgrade i prostori
42. Fontana
43. i 44. Tržnice
45. Zgrada na sjeveru
46. Javna knjižnica
47. Trgovine iz *decumanusa*
48. Javne latrine
49. Gradski forum
50. Istočna tržnica
51. Teatar
52. Predgrađe zanatlija
53. Romejska utvrda (na mjestu *Aqua Septimiana Felix*)

Panorama Timgada.

Trajanov slavoluk u Timgadu.

Teatar u Timgadu.

Decumanus maximus u Timgadu.

Ostaci hrama Kapitolinske trijade u Timgadu.

Ostaci Timgada.

Mirno i stabilno doba ranog principata je pogodovalo razvitku tih lokalnih samoupravnih zajednica, pa je samo u Italiji broj „gradova" dostizao čak 1200, iako je ubjedljivo najveći broj opadao na sitne gradiće, čiji su stanovnici i dalje zadržali vezu sa poljoprivredom. Sudeći po arheološkim nalazima, poglavito iz Pompeja i Herkulanuma, ali i iz stotina drugih gradova, život u tim lokalnim zajednicama je bio vrlo intenzivan i životopisan, sa značajnom privrednom i kulturološkom djelatnošću. Osebujnost načina života u svim tim gradovima i naseljima rimskog svijeta, je jedna od najvećih odlika toga kosmpolitskog društva. Razlog tome leži u njihovoj poslovičnoj otvorenosti, i odbacivanju uskogrudnosti. Lokalne zajednice se nisu ustručavale da prihvate sve ono što je novo, bolje, praktičnijec i efikasnije. U njima bi se tako međusobno prožimala najrazličitija kulturološka strujanja.

Pretpostavlja se da je broj stanovnika Italije iznosio oko 14 miliona ljudi. Na osnovi podataka Plinija Starijeg iz njegove „*Naturalis historia*", koji se poziva na oficijelni popis iz sredine I. st. n. e., na prostorima današnje BiH postojao je veliki broj peregrinskih civitates koje su po imenima i historijskom kontinuitetu odgovarale ilirskim

narodima Delmatima, Mezejima, Dicionima, Sardeatima, Deurima, Dezitijatima, Naresima, Melkumanima, Glindicionima, Daorsima, Ardijejcima, Sikulotima, Dindarima, Breucima, Oserijatima. Na jadranskoj obali su tada postojale i jedinice municipalne organizacije (sa statusom kolonije) kao što su Narona i Salona. Vremenom se u ilirskim provincijama iz peregrinskih *civitates* razvio čitav niz municipalnih jedinica, a domaće se stanovništvo uslijed pravno – političke i kulturološke romanizacije pretopilo u Rimljane.

DRUŠTVENA I SOCIJALNA STRATIFIKACIJA

Senatorski red

U antoninijansko doba senatorski red nije bio baš homogen niti konstantan. Njegov sastav se stalno obnavljao, ali je politička tradicija (koja potiće još iz vremena Republike) i nostalgija o njegovoj bitnosti i važnosti još uvijek bila neobično živa među senatorima. U ovo doba su pripadnici starih patricijskih rodova već bili izumrli. U Hadrijanovo vrijeme spominje se posljednji potomak čuvenog roda Kornelijevaca. Najprije Julije Cezar, a potom i August, unapređivali su u red patricija neke istaknute senatorske obitelji. Njihov primjer slijedili su i drugi principsi. Novi patricijat predstavljao je povlaštenu skupinu članova Senata. U većini slučajeva nove patricijske obitelji vodile su porijeklo od starih plebejskih senatorskih rodova, ali je broj ovih posljednjih bio također mali, i teško da su potomci senatora iz republikanskog doba predstavljali 1/3 ukupnog članstva

Senata u II. st. n. e. Iako su neki članovi Senata nosili imena starih patricijskih rodova, to nipošto ne dokazuje njihovo srodstvo sa prijašnjim uglednim precima. Ta su imena, iz raznih razloga, prisvajali sebi ljudi neznatnog podrijetla. Senat se popunjavao novim članovima. U doba Antonina (kao i pod Julijevcima- Klaudijevcima) u senatore su unapređivani u prvom redu predstavnici italske municipalne elite. Oni su predstavljali većinu, i njihov broj bio je manje-više određen. Broj senatora Italika u doba Antonina iznosio je otprilike 58% svih poznatih članova Senata. Što se tiče ostalih članova Senata, pod Antoninima se postepeno smanjuje postotak senatora podrijetlom iz zapadnih provincija, a povećava broj senatora s Istoka, koje je Trajan počeo sustavno uvoditi u Senat. U Senat su uključivane materijalno najosiguranije osobe, a na Istoku, s njegovom razvijenim gospodarstvom, nalazilo se dosta bogatih ljudi. Razmišljanja Diona Hrizostoma o značenju princepske vlasti pokazuju da je među heleniziranim elementima rimskih istočnih provincija bilo ljudi koji su podržavali i opravdavali političke tendencije rimskih careva. Najzad, izbor senatora iz redova stanovnika istočnih provincija nalaziio je opravdanje i u potrebama uprave. Radi upravljanja helenističkim područjima bili su potrebni ljudi koji poznaju grčki jezik i lokalne običaje. Središnja vlast vodila je o tome računa i omogućavala stanovnicima istočnih područja stjecanje položaja. Napose, za upravljanje istočnim provincijama angažirane su i osobe iz dinastija koje su izgubile prijestolje.

Novi senatori pripadali su po svom podrijetlu raznim socijalnim skupinama, među senatore uvrštavani su i viši časnici viteškog ranga, koji su time snagrađivani za uspješnu vojnu službu.Senatorima su postajali i državni i princepski činovnici. Sloga između cara i Senata, koja se opaža gotovo pod svim Antoninima, ne objašnjava se samo politikom ili moralnim odlikama tih princepsa. Na to je utjecala i činjenica što su mnogi senatori dobili svoj položaj zahvaljujući princepsima. Usprkos tome, ipak nije bilo pune solidarnosti između princepsa i senatorskog reda. Sporadično je dolazilo do sukoba (za vrijeme Hadrijana i izražajnije za vrijeme Komoda).

Pod Antoninima je došlo do određenog i prilagođavanja carskih ideja tradicionalnim rimskim parolama. Ipak nije moglo biti potpune pomirbe carskih načela sa starinskim načelima. I dalje su živjele tradicije staleža koji je nead bio svemoćan u političkom pogledu i upravljao cijelim svijetom. Uslijed toga, mogućnost sukoba nije bila otklonjena. Oni su izbijali onda kada su se apsolutistička nastojanja otvoreno izražavala, kao za vrijeme Domicijana i Komoda. Tada bi princepsi odstranjivali senatore koji su bili najviše neprijateljski raspoloženi, a njihova imanja su konfiscirali. Ali je i u tim razdobljima senatorski red, kao cjelina, uživao svoje prijašnje povlastice. Senatori su imali krupne posjede, što im je gledano u cijelosti, davalo veliko gospodarsko značenje.

Vitezovi

U antoninijansko doba viteški red je imao općedržavno značenje. Ostalo je relativno malo vitezova koji su bili potomci istaknutih viteških familija iz republikanskog doba. Novi, pak, vitezovi principata dolazili su iz redova italske municipalne elite i provincijske elite. Znatan broj vitezova davala je vojska. Isluženi zapovjednik dobivao je zvanje viteza. Najzad, služba u carskim uredima također je mogla nekom omogućiti članstvo u viteškom staležu. Na razne način mogli su taj položaj postići i bogati oslobođenici. U zvanje viteza unaprjeđuju se osobe slobodnih profesija: pravnici, retori, gramatičari, znanstvenici. U prva dva stoljeća principata vitezovi zadržavaju u određenoj mjeri značenje trgovačke i financijske elite. Ali već u to doba pretvaraju se vitezovi postepeno i u činovnički stalež. Vitezovi su imenovani za prokurate i prefekte, a i smatralo se da određeni krug zapovjednih i službeničkih mjesta pripada vitezovima. Od Hadrijanovog vremena njima su pripadale najviše dužnosti u princepskim uredima. Kao i u augustovsko doba, najvišim stupnjem viteške karijere smatrana je dužnost prefekta pretorija, za njim dolazi prefekt Egipta. Na viteško zvanje ponekad se gledalo kao na stupanj ka senatorskom zvanju. Interesi raznih skupina viteškog staleža bili su različiti ali je ipak taj stalež, gledano u cijelosti, doprinio jačanju princepske vlasti i racionalizaciji državne uprave.

Stanovništvo rimskog svijeta

Ubjedljivu većinu stanovništa rimskog svijeta činili su slobodnjaci koji nisu pripadali ni vladajućoj familiji, ni senatskom ni viteškom redu, niti su bili oslobođenici niti robovi. To je bila jedna prilično šarolika masa, u različitim pravno – političkim, društveno –

socijalnim, ekonomskim pozicijama. Njena etnička i narodnosna porijekla su vrlo, vrlo heterogena, imali su i različite interese, kulturološke obrasce, posebne načine života pa i jezike. To je i sasvim razumljivo ako se ima u vidu da je riječ o prostoru od Hadrijanovog zida pa do Mesopotamije. I u antoninijansko doba to stanovništo se u pravno – političkom pogledu načelno dijelilo na nositelje rimskog građanstva i one koji su bili pripadnici još uvijek postojećih peregrinskih *civitatesa*. Kako je odmicalo antoninijansko doba, tako se povećavao udio rimskih građana u ovoj masi, a proporcionalno smanjivao broj peregrina. Razlog je bilo masovnije dodjeljivanje rimskog građanstva peregrinima za vrijeme antoninijanskih principsa. Masa rimskih građana slobodnjaka se povećavala i potomcima oslobođenika, čiji su vlasnici bili oni sa statusom rimskih građana. Broj peregrina je opet povećavalo doseljevanje stranaca, bilo u kolektivnoj (npr. kada je Marko Aurelije preseljavao Transdanubijce) ili individualnoj formi. U društvenom – socijalnom pogledu, u ovu masu su ulazili i pripadnici provincijskih i lokalnih elita, kao i obični građani "jedinica municipalne organizacije" i peregrinskih *civitatesa*. Tu je bilo i iznimnih bogataša, i onih koji bi se svrstali u tzv. "srednju klasu" i siromaha. Neki su bili posjednici zemlje, ili posjedovali neki obrt ili vodili trgovačke aktivnosti, a neki su bili i zakupci. Najveći dio ovih slobodnjaka se bavio poljoprivredom i živio na selu, manjim naseljima i gradićima.

Gospodarska karta rimskog svijeta kraj II. i početak III. st. n. e. Preuzeto iz iz *The Times,* 1986:90-91.

Zemljoposjed

I politika principsa iz doba Antonina je pokušavala provođenjem niza mjera (alimentacijski fond, osnivanje kolonija) da zaštiti srednji i sitni posjed. Međutim, ove

mjere su samo usporavale proces latifundizacije koji se raširio iz Italije i na one provincije u kojima su i do tada dominirali srednji i sitni posjednici.

Porast krupnih posjeda imao je razne uzroke: dobra prođa poljoprivrednih proizvoda, time što je ulaganje sredstava u zemlju bilo najsigurniji način očuvanja tih sredstava, i najzad time što je posjedovanje zemlje smatrano najčasnijim i najdostojnijim zanimanjem. Krupni posjednici borili su se da dobiju posebne senatske ili princepske odluke, po kojima su njihovi posjedi smatrani neovisnim od lokalnih autonomnih zajednica. Tako su se ti golemi zemljoposjedi izjednačavali u pravima sa lokalnim zajednicama. To je bila vrlo opasna praksa, jer je dovodila do toga da pojedinac, i legalno priznato, ima kontrolu nad golemim prostranstvima. To je razbijalo komunalni duh, tako svojstven klasičnom grčko – rimskom poimanju uređenja ljudskih zajednica. Negativne posljedice takve politike osjetiti će se tek u narednim stoljećima, posebno u dominatu kada latifundizacija u potpunosti pobijedi. Ti veliki posjedi će vremenom postajati autarkične zajednice i sa vlastitim obrtničkim radionicama i službama sigurnosti. Autarkični golemi posjedi, kao i prelaz na sustav kolonata i serva kasata polagani su gradili ekonomsko – društvenu osnovu feudalizma. U doba Antonina to još uvijek nije bilo vidljivo i lokalne autonomne zajednice uspijevaju da održavaju svoje nivoe suverenosti i vlasti, a u pojedinim područijima rimskog svijeta (npr. u ilirskim provincija) još uvijek dominira sitni i srednji posjed. Ipak zametci krize i problema su se već počeli razvijati, čemu su doprinijeli dodatno pandemija i gubitak velikog broja ljudi i Komodova neodgovorna vladavina.

I T A L I J A I G R A D R I M, P R O V I N C I J E

Karta preuzeta iz Brujić, 2005:93.

Antoninijansko doba je i period kada pojedine provincije dostižu u pravom smislu procvat, i to ne samo one sa milenijumskim civilizacijskim kontinuitetom, nego i one koje su prihvatile mediteransku razvijenu civilizaciju tek sa rimskim osvajanjem. Najbolji primjer su galske i germanske provincije. Uslijed toga procesa, Italija (iako formalno zadržava još uvijek status metropole), praktično gubi svoj povlašteni položaj. To što je Italija postepeno gubila dominantan gospodarski položaj, očitovalo se u odljevu sredstava i zapuštanju zemljišta. Jedno od sredstava borbe protiv ovih pojava predstavlja naredba cara Trajana, a potom i Marka Aurelija, da senatori moraju jedan dio svojih sredstava ulagati u italska zemljišta. Ni alimentacijski fond nije dugoročno mogao pomoći učvršćenju pozicije Italije.

Zlatnik/*aureus* Trajana, cc 103. – 111. god. n. e. Na reversu je prikazan Trajan u togi kako pruža desnu ruku dječaku i djevojčici koji gledaju prema njemu. Novčić slavi alimentacijski fond i socijalnu politiku Antonina. Danas se nalazi u Pergamon Museum u Berlinu.

Denar Trajana koji na reversu slavi alimentacijski fond. Boginja (često se identificira kao Abundantia, ali nekada i kao personifikacija Annone) drži u lijevoj ruci rog izobilja, dok desnu ruku spušta do djeteta koje gleda u nju. Danas se nalazi u Palazzo Massimo alle Terme u Rimu.

Sačuvane alimentacijske tablice svjedoče o tome da su se državnim kreditom koristili sitni i srednji posjednici italskih gradova Veleje, Placencije i Beneventa. Na osnovu tih tablica možemo utvrditi da se broj sitnih posjeda smanjuje, u usporedbi sa stanjem pred kraj Republike. Pritom se ne može govoriti o stvaranju cjelovitih latifundija. Kompleks zemljišta koja pripadaju jednom vlasniku mogao se sastojati od više nepovezanih parcela, ili su čak na jednom mjestu mogli postojati posjedi međusobno odvojeni tuđim parcelama.

Pored samoga Rima, od gradova u Italiji vrijedi istaći : Puteoli, *Brundisium*, *Patavium*/Padova, *Mediolanum*/Milan, *Aquileia*/Akvileja, *Placentia*, *Ravenna*/Ravena, *Ariminum*/Rimini, *Florentia*/Firenca.

Provincijski sustav u antoninijansko doba se još uvijek bazirao na smjernicama utvrđenim u augustovskom periodu. Provincije i lokalne zajednice su bile hijerarhijski poredane, sa sustavom prava i obaveza, i međusobnom zavisnošću prema i sa središnjom vlasti. Oslonac na provincijsku i lokalnu elitu, uvezanu u kompleksni upravni sustav, je predstavljao i dalje glavno mjerilo održanja i funkcioniranja rimske vlasti. Sustav privilegija kojima su se predstavnici provincijskih i lokalnih elita motivirali da rade za i u interesu Države kao cjeline, koje je prilično promovirao princeps Klaudije, su se u punoj

efikasnosti razvili za vrijeme "dinastije" Antonina. Rimsko građanstvo se dijelilo u velikoj mjeri, a ambiciozni i sposobni pojedinci iz najrazličitijih dijelova rimskog svijeta su prodirali i u sami državni vrh. Italija je izgubila svoju poziciju rasadnika kadrova za najviše državne i političke funkcije i službe. I ne samo da su na pozicije dolazili potomci italskih kolonista u provincijama (princepsi Trajan, Hadrijan i Marko Aurelije), nego i potomci lokalnih, neitalskih poglavara (npr. Lucije Kvijet) i to u značajnoj mjeri. Augustova ideja da Italija i Italijani zadrže središnje mjesto u univerzalnoj euromediteranskoj imperiji se sa "dinastijom" Antonina u potpunosti izgubila.

Rim

Iako je Italija postepeno gubila svoj dominantan položaj, sam Grad je još uvijek u II. st. n. e. čuvao obilježje svjetske prijestolnice. Ova prednost Rima pred drugim gradovima objašnjava se isključivo političkim razlozima. Grad je rastao i ponovo se izgrađivao i svaki od princepsa nastojao je ostaviti svoj trag u obliku kakve monumentalne građevine, kao što su novi forumi, slavoluci, hramovi, stupovi. U gospodarskom pogledu Rim je bio potrošačko središte. Organizacija opskrbe žitom (*annonae*), koje je uglavnom dolazilo iz Afrike i Egipta, predstavljala je složen sustav.

Flavijevci i Antonini nastavljaju prema rimskom gradskom stanovništvu politiku svojih prethodnika. Kao i ranije, i nadalje je oko 150 – 200 000 ljudi u samom Gradu besplatno i redovno dobijalo žito. Pod svakim princepsom dijeljeni su izvanredni pokloni u novcu (*congiaria*). Osnovne zahtjeve rimske svjetine u doba principata Juvenal je izrazio riječima: *panem et circenses* ("hljeba i igara"). Radi toga zaokupljanja pažnje gradske svjetine priređivanju igara i predstava posvećivana je izuzetna pozornost. Rimska svjetina često je za vrijeme predstava znala otvoreno izražavati svoje simpatije ili antipatije prema vladajućem princepsu, pojedinim državnim dužnosnicima i službenicima, ili prema određenoj politici i državnoj mjeri (npr. prema donošenju nekog zakona) ili određenim društvenim, ekonomskim, socijalnim pa religijskim pojavama. Povicima je upućivala pojedine zahtjeve upraviteljima, ili aplaudirala umjetniku, koji bi učinio kakvu duhovitu aluziju na račun princepsa, člana njegove familije ili nekog državnog dužnosnika i službenika. O privatnom životu običnog rimskog gradskog plebsa poznato je relativno malo. Djela satiričara i moralista govore o siromasima-klijentima, koji žive od sitnih darova i koji očekuju milostinju od svojih bogatih patrona. Patronat i klijentela u doba principata više nemaju političko značenje, i oni samo zadovoljavaju taštinu elite i pružaju neznatna sredstva za život sirotinji. U etničkom pogledu rimski plebs u doba principata bio raznorodan.

Sicilija, Sardinija i Korzika

Prve dvije rimske provincije su bile Sicilija, a zatim Sardinija i Korzika. Sicilija je bila veoma bitna provincija u srednjerepublikansko doba, jer je žitom snabdjevala Italiju i Rim. Ali je vremenom počela gubiti na značenju. Iako se nalazila najbliže Italiji, provincija je u priličnoj mjeri sačuvala i grčki karakter u zoni gdje je bila izražena grčka

kolonizacija. Provinciji Siciliji je pripadala i Malta. Istaknutiji gradovi su bili Sirakuza, Taormina, *Catania*/Katanija, Tindari, *Panormus*/Palermo, Segesta, *Agrigentum*/Akragas, Termini, *Messana*/Mesana. Sicilija je bila pokrivena i mrežom seoskih gazdinstava i vila.

Najpoznatiji arheološki ostaci ovog perioda su mozaici iz Villa del Casale, blizu Piazza Armerina (centralno – južna Sicilija). Mozaici uključujuju 60-metarsku dugu scenu lova, poznatih 10 bikini djevojaka i mnoge mitološke, sportske, geometrijske scene i prikaze.

Mozaik koji prikazuje Pana i Erosa.

Romanizacija u kulturološkom pogledu, posebno u vidu prihvatanja latinskog jezika i njegovih dijalektalnih derivata, je bolje uhvatila korijena na Sardiniji i Korzici. Oba otoka su izvozila žitarice, sol, vina, maslinovo ulje, a bilo je i rudarske djelatnosti. Korzika je izvozila i vosak. Korzika i Sardinija, kao i njeni stanovnici nisu baš uživali neki veliki ugled u rimskom svijetu. Posebno su otočke unutrašnjosti bile smatrane nekultiviranim, sirovim, nezdravim. Ova provincija je u ranom principatu služila i kao mjesto progona, pa su na njemu boravile poznate osobe. Tamo su jednom bili protjerani Jevreji i rani kršćani iz Rima. Na Sardiniji je važniji grad bio *Caralis*/Kaljari, a na Korzici *Aleria*/Alalia.

Ostaci rimskog doba u Aleriji na Korzici.

Rimska kuptila u Fordongianusu na Sardiniji.

Hispanske provincije

Iberski poluotok je 192. god. n. e. bio podijeljen na tri provincije i to : Tarakonsku Španiju, Betiku i Luzitaniju.

Karta preuzeta iz Cornell – Matthews, 2006:124-125.

Kulturološka romanizacija, pod kojom se obično podrazumijeva širenje latinskog jezika, univerzalističke rimske kulture, običaja i načina života, u antoninijansko doba je već značajno preovladala u hispanskim provincijama. Zato i ne treba da čudi da od "Pet Dobrih Careva" trojica porijeklom iz Hispanije, od čega su dvojica tamo i rođena. To je rezultat najviše činjenice da je ova europska regija bila među prvima koja je bila izložena rimskom prodoru i italskoj kolonizaciji. Središta kulturološke romanizacije bili su gradovi, koji su inače igrali veoma bitnu ulogu i u gospodarskom i u kulturološkom razvoju pojedinih dijelova rimskog svijeta. Asimilirajući se sa italskim kolonistima, domaće stanovništvo, posebno njegova elita i gradsko stanovništvo su postajali Rimljani, a latinski jezik je postaoa dominantan u hispanskim gradovima. Brže nego u drugim provincijama romaniziralo se i brojno seosko stanovništvo Hispanije. Dok je obrazovana elita koristila književni latinski jezik u oficijelnoj komunikaciji, obična romanizirana

populacija je prilođavala latinski jezik, razvijajući lokalizme, dijalektalne varijatete na koje su često uticali i domaći jezici koji su se postupno gasili. Jedino su poluromanizirane i slabije romanizirane ostajale sjeveroistočne zemlje i oblasti zapadnih Pirineja, gdje se očuvao baskijski nacionalni identitet sve do danas.

Još od kada su se rimsko – italske trupe prvi put iskrcale na područje Iberskog poluotoka, njegove zemlje su imale veliko značenje u privrednom životu rimskog svijeta. Iz Španjolske su još od davnih vremena izvožene kovine: zlato, srebro, olovo, bakar i željezo. Iz hispanskih provincija je izvoženo i žito, a bila je i značajan proizvođać maslinovog ulja. Manufaktura i proizvodno – prerađivački obrt su u hispanskim provincijama bili slabije razvijeni, i iz njih su dolazile uglavnom sirovine za manufakture i radionice u drugim dijelovima rimskog svijeta, poglavito u Italiji i Galiji. Zato su i bile značajno tržište za njihovu robu.

Za hispanske provincije su, kao i za afričke provincije, bili karakteristični manji gradovi, gradići i varošice, kojih je naročito mnogo bilo u južnom dijelu zemlje, u Betici, gdje je romanizacija postigla najveće uspjehe. Određenu važnost sačuvali su stari pomorski gradovi *Gades*/Kadiz i *Carthago Nova*/Kartahena. Grad *Tarraco*/Tarragona, središte jedne od provincija, znatno se razvio za dva stoljeća i stekao veliko trgovačko značenje. Veliko značenje je stekao i grad *Corduba/*Kordova, koji se nalazio na putu za najveće rudnike bakra u Hispaniji. Od ostalih gradova vrijedi istaći *Olisipo/*Lisabon, *Emerita Augusta*/Merida, *Italica* kod *Hispalisa/*Sevilja, *Toletum/*Toledo, *Segovia*, *Caesaraugusta*/Saragosa/Zaragosa, *Valentia/*Valensija. Ustvari velika većina današnjih španskih i portugalskih gradova direktno potiće iz niza gradova koji su postojali i u rimskom periodu.

Pošto se prilično dugo već nalazila u okvirima rimskog svijeta, hispanske provincije mogle su se pohvaliti i razvijenom infrastrukturom. I danas mnogobrojni mostovi i ceste pokazuju monumentalnost izgradnje prostora Iberskog poluotoka dok se nalazio u okvirima rimskog svijeta.

Doba Antonina je imalo efekta i po razvitak u hispanskim provincijama, jer su principsi (hispanskog porijekla) pomagali zemljama iz kojih su poticali. To se posebno vidi na primjeru Italike, koja je doživjela značajnu transformaciju u vrijeme vladavine Hadrijana. Sam grad je bio redizajniran u helenističkom stilu, dobio je veliki amfiteatar sa kapacitom za 25 000 gledatelja. Gradski domovi su doimali sa značajnom elegancijom.

Britanija

Život u rimskoj provinciji Britaniji

Karta preuzeta iz Cornell – Matthews, 2006:135.

Provincija Britanija je bila jedinstvena sve do 197. god. n. e., kada je praktično podijeljena na Gornju Britaniju (*Britannia Superior*; glavni grad *Londinium*) i Donju Britaniju (*Britannia Inferior;* glavni grad *Eboracum*). Ova podjela je postala oficijelna tek cc 212. god. n. e. Britanija je bila jedna od najmanje romaniziranih zemalja, premda su se i tu razvijala gradska središta. Od vremena namjesnika Agrikole, konačno je lokalna britanska elita uspjela da se prilagodi načinu životu i da nađe svoje mjesto u okvirima rimskog svijeta.

Iako je i tamo bilo doseljavanja iz drugih dijelova rimskog svijeta, ipak to nije bilo u obimu kao u drugim područijima. Otvorena granica na sjeveru je doprinosila tome da se u Britaniji nalazi prilično snažan legijsko – auksilijarni garnizon. Iz Britanije su izvožene uglavnom kovine, naročito željezo i cink, a također u značajnoj mjeri i robovi. Međutim, pokazalo se da je Britanije bila skupa za rimski svijet, odnosno troškovi održanja velike vojne sile u njoj prevazilazili su dobit ostvarenu iz ove provincije. Gradovi su nastajali ili romaniziranjem ranijih domorodačkih narodnosnih i plemenskih središta ili osnivanjem kolonija. Od bitnijih gradova vrijedi navesti *Londinium*/London, *Verulamium*/St. Albans, *Aquae Sulis*/Bath, *Viroconium*/Wroxeter, *Camulodunum*/Kolčester, *Eburacum*/Jork. Britansko područje, je slično središnjoj i sjevernoj Galiji, bila načičkana i nizom seoskih gazdinstava – vila.

Rekonstrukcija izgleda britanskog grada *Calleva Atrebatum*, koji se razvio iz središta domorodačkog naroda Atrebata. Moguće je da je njegova populacija iznosila 1000 – 2000 stanovnika, sa tim da se moraju u obzira uzeti sezonske varijacije koje su uobičajene u centrima sa velikom poljoprivrednom teritorijom.

Mozaik koji prikazuje Kupida na delfinu u „Fishbourne Roman Palace“, u današnjoj Engleskoj.

Epigrafski spomenik iz High Rochestera, sjeverno od Hadrijanovog zida, bilježi završetak radova izvedenih od detašmana XX. legije *Valeria Victrix*. Na krajevima natpisa su reljefni prikazi boga Marsa i Herkula. Datacija reljefa je početak III. st. n. e.

Galske, germanske i zapadnoalpske provincije. Karta preuzeta iz Cornell – Matthews, 2006:128-129.

Galske provincije

Galija se sastojala od tri osnovne provincije i to : Lugdunske Galije, Belgike i Akvitanije. Proces kulturološke romanizacije koji se odvijao u hispanskim provincijama bio je po svome intenzitetu, metodama i načinu rasprostriranja sličan procesu koji se odvijao u galskim provincijama. I tamo se nije romanizirala samo elita, niti samo gradsko stanovništvo, nego je ona zahvatila i brojno seosko galsko stanovništvo. I tamo su se počeli tako razvijati latinski vulgariteti, iz kojih će se u mediavelno doba razviti odgovarajući romanski jezici (francuski, ocitanski/provansalski). Galske provincije pokazuju zavidnu privrednu aktivnosti, i više nego hispanske. Žitarstvo je bilo razvijeno u svim područjima Galije. Žita je bilo dovoljno ne samo za potrebe lokalne potrošnje i

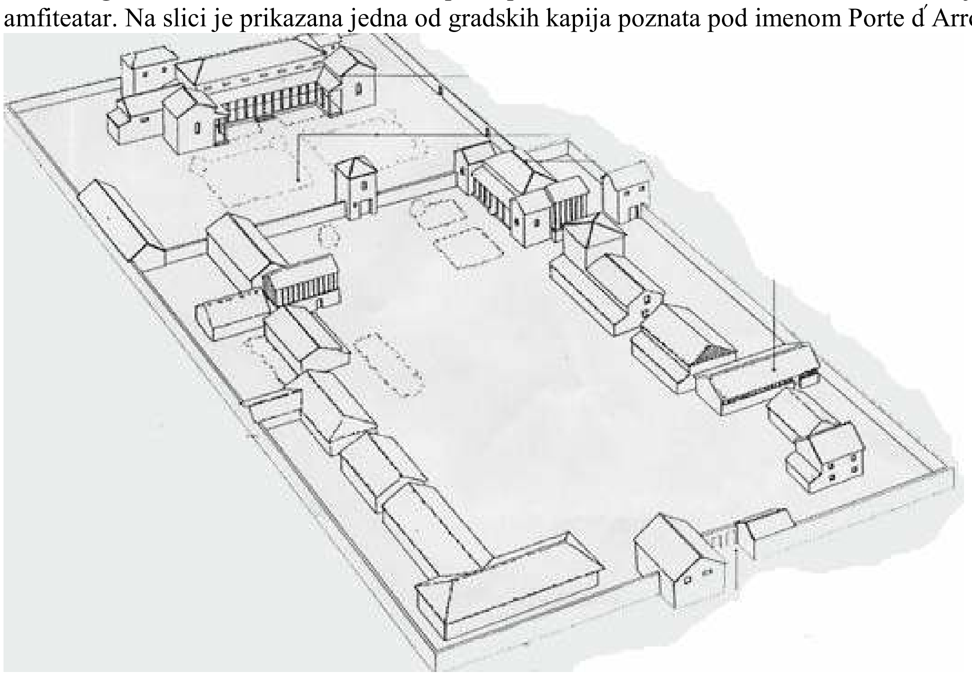
snabdijevanje sjevernih armija, već ponekad i za izvoz viškova u Italiju. U mnogim područjima bilo je razvijeno vinogradarstvo. Galska vina, naročito ona iz Narbonske provincije, uspješno su konkurirala najboljim italskim vrstama. Kvalitetno maslinovo ulje također se proizvodilo u Južnoj Galiji. Više nego u ostalim zapadnim provincijama jačala je obrtnička proizvodnja. U njima nastaju vrlo bitni centri proizvodne djelatnosti. Lanene tkanine, galski vuneni ogrtači, keramički proizvodi (osobito samianska keramika i svjetiljke od gline), metalni proizvodi širili su se po svim zapadnim provincijama, potiskujući italsku robu. Galija je bila značajna i po tehničkim inovacijama. Galska elita je postala u rimskom svijetu poznata po svome bogatstvu i ležernijem načinu života.

Plovne rijeke igrale su važnu ulogu u gospodarskom životu Galije. Na njihovim obalama nalazili su se najvažniji galski gradovi, u kojim su kompanije vlasnika brodova uživale velike povlastice. Većina galskih gradova nastala je još u predrimsko doba i predstavljala su u stvari središta narodnosnih politija, koji su se uslijed uspješne romanizacije galske, domaće elite i priljeva italskih doseljenika u galska područja pretvorili u rimske gradove. U unutrašnjosti Galije najvažniji grad je bio *Lugdunum*/Lion, koji je bio i simbolički glavni grad čitave Galije. Od ostalih bitnijih gradova u unutrašnjosti vrijedi istaći *Augustodunum*/Autun, *Durocortorum*/Reims, *Burdigala*/Bordo, *Lutetia*/Pariz, Romanizacija je najveći uspjeh izvršila na južni dio, na Narbonsku Galiju. Tijekom stoljeća gospodarsko i kulturno središte te regije bila je Masilija. Od Cezarovog vremena Masilija gubi svoje gospodarsko značenje, ostajući jedna od malobrojnih oaza grčke kulture na Zapadu. Zato su se razvili gradovi *Tolosa*/Tuluz, *Narbonne*/Narbon, *Arelate*/Arl i *Nemausus*/Nim. Inače je ova galska regija bila i privredno najrazvijenija. Velika većina današnjih francuskih gradova potiće direktno od gradova iz galskog perioda. Inače je rimsko doba Galije veoma bitno, jer je iz ove simbiostičke kulture u ranom srednjem vijeku proizašla osnova na kojoj se razvila mediavelna kultura zapadne Europe, odnosno zapadnoeuropska kultura.

Zanimljivo je da se u Nim nakon pada Aleksandrije 30. god. p. n. e., naselio i određen broj Egipćana.

Grad *Augustodunum* se već u ranom principatu razvio kao obrazovni centar, u kojem se nalazio i amfiteatar. Na slici je prikazana jedna od gradskih kapija poznata pod imenom Porte d́ Arroux.

Rekonstrukcija seoskog autarkičnog gazdinstva u sjeverozapadnoj Galiji, na lokalitetu Estrées-sur-Noye. Sastoji se od glavne rezidencije, glavnog dvorišta, skladišta, i možda svetilišta.

Germanske provincije

Zaštitu Galiji su pružale dvije provincije i to : Gornja i Donja Germanija. Germanske i rajnske oblasti rimskog svijeta su imale značajno strateško značenje. Zbog značajnog prisustva vojske, uslijed čega je dolazilo i do naseljavanja veterana, ovi prostori su imali jednu vrlo zanimljivu simbiozu domorodačkih galskih i germanskih zajednica i njihovih kulturnih tekovina sa rimsko – mediteranskim načinom života. Tako su i tamo indogeni Germani i Gali uspijevali da u procese romanizacije u ovo područje ubace i svoje neke aspekte. Ove provincije nisu imale samo vojno značenje, nego su bile i sa značajnim privrednim potencijalom. Germanske provincije su bile i zone poljoprivredne djelatnosti koja je bila dovoljna ne samo za civilno stanovništvo, nego i za brojnu oružanu silu tamo stacioniranu.

Preko njih se i odvijala trgovina sa nezavisnom Germanijom, odakle su dolazile sirovine, poljoprivredni resursi i nadasve robovi. Najvažniji grad u germanskim provincijama je bio *Colonia Claudia Ara Agrippinensium/*Keln, a bitno značenje su imali i isto, granični gradovi kao što su bili Augusta *Noviomagus*/Nijmegen, *Treverorum*/Trier, *Moguntiacum*/Majnc, *Augusta Argentorate/*Strazburg, *Rauricorum*/Augst. Rijeka Rajna nije bila samo granica, nego i vrlo bitna žila kucavica, i u privrednom i u kulturnom pogledu.

Mala brončana figurica iz Triera, originalno dio veće grupe, prikazuje zemljoradnika koji radi van doma, možda prilikom oranja. Danas se nalazi u Rheinisches Landesmuseum u Trieru.

Veoma veliki i lijepi nadgrobni spomenik. Danas se nalazi u Rheinisches Landesmuseum u Trieru.

Mozaik koji prikazuje Bakha. Danas se nalazi u Rheinisches Landesmuseum u Trieru.

Freska koja prikazuje seoske radnike.

Sjeverna kapija Triera, poznatija kao *Porta Nigra*, je izgrađen krajem II. ili u ranom III. st. n. e.

Alpske provincije

U zno pružanja Alpskog masiva pružao se niz provincija, od kojih su se one na zapadu spadale u red teritorijalno, vrlo malih provincija kao što su Primorske Alpe, Kotijske Alpe i Poenske Alpe. Na istoku su bile dvije veće alpske provincije i to Retija i Norik. Prialpska područja, koja je osvojio August, bila su važna nalazišta kovina, ali i kao komunikacione linije, jer su preko njih prelazile ceste koje su vodile u Galiju, Hispaniju i Germaniju. Od gradova vrijedi istaći *Brigatio*/Briançon, *Augusta Vindelicorum*/Augsburg, *Castra Regina*/Regensburg, *Ovilava*/Wels, *Celeia*/Celje, *Virunum*.

Dunavske, ilirske i tračke provincije

Sjeverno od Makedonije i Grčke protezao se zona koja je nekada pripadala ilirskim i traćkim etničkim kompleksima. Oko 192. god. n. e. ona je bila podijeljena na sljedeće provincije : Gornju i Donju Panoniju, Dalmaciju, Gornju i Donju Meziju, Dakiju i Trakiju. Inače u etničkom pogledu, to je bilo šaroliko područje i većina stanovništva je bila ilirskog, tračko – dačko – mezijskog, keltskog porijekla te sa grčkim kolonijama na jadranskoj i crnomorskoj obali.

Gornja i Donja Panonija. Karta preuzeta iz Cornell – Matthews, 2006:140.

Provincija Dalmacija. Karta preuzeta iz Cornell – Matthews, 2006:140-141.

Provincije Dakija, Gornja i Donja Mezija i Trakija. Karta preuzeta iz Cornell – Matthews, 2006:141.

Ovaj široki dunavsko – balkanski prostor je imao iznimno i strateško i ekonomsko značenje, i u toku II. st. n. e. je igrao vrlo bitnu ulogu za rimski svijet. Uz granicu se nalazio veoma veliki broj trupa, sa garnizonima uz koje su se razvila i prava gradska naselja. Romanizacija nije napredovala ni pravolinijski ni sinkronizirano u svim oblastima. Istočno od planinskog masiva Rodopi i prolaza Succi u Trakiji je bilo područje koje je pripadalo u grčku sferu rimskog svijeta. Dugotrajnost prisustva grčko – rimske kulture, prisutnost vojske i stupanj vanjske kolonizacije su faktori koji su uticali kako su koje oblasti bile romanizirane i helenizirane. U II. st. n. e. je pravno – politička romanizacija i helenizacija domaće elite već bila prilično poodmakla. Ipak su se uspijevali očuvati i elementi domaće kulture. Ilirski i trački dijalekti su se još uvijek u pojedinim sredinama koristili, a došlo je i do određenih sinkretizama na polju religije, umjetnosti i materijalne kulture. I na ovom prostoru gradovi su nastajali iz ranijih

predrimskih gradova (na jadranskoj i crnomorskoj obali i južnim predjelima), određenih narodnosnih i plemenskih središta, rudarskih kompleksa, toplih i ljekovitih vrela, vojnih tabora. Razvitak gradova je bio neujednačen. U ilirsko – panonskom dijelu veći i značajniji gradovi su se nalazili na obali (Salona, Narona, *Epidaurum*/Cavtat, Iader/*Jader*), i na strateškim tačkama na rijekama i saobraćajnim čvorištima (*Siscia*/Sisak, *Sirmium*/Sirmijum/Sremska Mitrovica, *Singidunum*/Beograd, *Aquincum*/Akvinum/Budim, *Brigetio*/Szöni, *Savaria*/Szombathely, *Carnuntum/*Karnuntum, *Vindobona*/Beč, *Poetovio*/Ptuj) ili u zoni rudarske eksploatacije (Domavia). Ostali gradovi su bili manji, i više – manje na nivoima varoši ili koburbanih zona. Na prostoru današnje Bosne i Hercegovine potrebno je istaći sljedeće gradove : *Aquae*/Sarajevo, *Bistue Nova*/Zenica, *Colonia Ris…*/Rogatica, *Delminium*/Duvno, *Domavia*/Sase kod Srebrenice, *Malvesia*/Skelani kod Srebrenice, *Diluntum*/Stolac, *Castra*/Banja Luka. Možda su još nastavili postojati i stara narodnosna središta kao što je npr. *He...castellum Daesitiatium*, čija je lokacija bila negdje u Gornjoj Bosni. Na samo jugoistoku provincije Dalmacije vrijedi navesti i gradove *Doclea*, *Scodra*/Skadar i *Lissus*/Lješ. U tračko – balkanskim provincijama sljedeći gradovi su bili od večeg značenja : *Perinthus* (*Heraclea*), *Byzantium*/Bizant/Konstantinpolis/Istanbul, *Apollonia*/Sozopol, *Mesembria*/Nesebur, *Odessus*/Varna, *Tomi*/Constantiana, *Philippopolis*/Plovdiv, *Serdica*/Sofija, *Naissus*/Niš, *Viminacium*/Kostolac, *Margum*/Orašje, *Ulpianum*/Ljipljen, *Scupi*/Skoplje, *Colonia Ulpia Traiana Dacica Augusta Sarmizegetuza,* Buridava.

U ekonomskom pogledu, značenje je bilo u rudama i to u provincijama Dakiji, Dalmaciji, Gornjoj Meziji. Pored rudnog bogatstva, ove oblasti (posebno panonske) su ostvarivale i značajne poljoprivredne prinose. Na Dunavu se razvija brodarstvo. Osim toga, razmjeni je doprinosio i sustav prometnica koje su spajale različita područja. Dominantnu ulogu igrala je poljoprivreda; u nekim područjima vađene su kovine. Obrtničke radionice zadovoljavale su lokalno tržište. Preko Akvileje dolazila je zapadna roba. Glavni uvozni artikli bili su obrtnički proizvodi i vina; s one srane Dunava dovoženi su robovi, a također i stoka. Osnivanje provincije Dakije doprinijelo je razvoju veza sa sjeveroistočnim nerimskim područjima. Ilirsko – tračke provincije su imale i komunikaciono značenje, jer su preko njih vodili i kopneni putevi prema bogatom istoku, te se povezivalo sa Bosporskom kraljevinom.

Za Rimsku državu, zapadni dio ovog područja ima i dodatnu vrijednost, jer je predstavljao sve bitniju regrutnu bazu. Najveći dio tih vojnika je bio seoskog porijekla, poticao iz malih varoši i naselja. Broj zapadnobalkanskih i panonskih vojnika u redovima oružanih snaga je uvijek bio impozantan, a sada se i povećavao. U narednim stoljećima to će biti i regija iz koje će porijeklom biti i veliki broj kasniji vladara rimskog svijeta. To će kao posljedicu imati povećavanje značaja ovih oblasti, koje u III. i IV. st. n. e. doživljavaju svoj vrhunac antičkog razvitka i prosperiteta. To je rezultat i granice, ali i mentalnog sklopa stanovništva, pa zato i ne treba da čude riječi Kasija Diona (koji je bio

namjesnik Dalmacije i Gornje Panonije) da su Panonci sirovi i nekultivirani ljudi. Sudeći po opisu Kasija Diona, i početkom III. st. n. e. nisu se baš sve odlike razvijene mediteranske civilizacije odomačile u potpunosti među Panoncima.

Kasije Dion : "Panonci prebivaju blizu Dalmacije, duž obale Dunava od Norika do Mezije i vode najjadniji život u cijelom čovječanstvu.... Oni ne uzgajaju masline niti proizvode vino, izuzev u veoma malim količinama i bijednog kvaliteta, pošto je zima veoma oštra i zauzima veći dio njihove godine. Zato piju kao i što jedu i ječam i proso. Zato se i oni smatraju najhrabrijim od svih ljudi o kojima mi znamo, pa su oni veoma smioni i krvoločni, pošto ljudi koji ne posjeduju ništa čine častan život vrijednim. Ovo ja znam ne od toga što mi je neko rekao ili od čitanja samo, nego sam ja to saznao iz aktualnog iskustva kao njihov namjesnik. Nakon moja namjesništva u Africi i Dalmaciji (potonju poziciju je držao takođe i moj otac neko vrijeme), ja sam bio imenovan u ono što je poznato kao Gornja Panonija, i odatle moje tačno znanje o svim uvjetima među njima koje sam napisao." Međutim, ovaj Dionov podatak je prije potrebno tumačiti u smislu pogleda jednog kultiviranog Mediteranca prema kontinentalnim europskim područjima, nego stupnja same romanizacije. Zato je i potrebno izrelativizirati njegove konstatacije, koje graniče sa dozom predrasuda. Ipak je krajem II. i III. st. n. e. panonska područja bila već prilično uznapredovala od stanja 300 godina ranije, naravno još uvijek je to bilo različito od razvitka na užem mediteranskom području. Kada iz zapadnobalkanskog, panonskog i mezijskog područja počnu da se uzdiži carevi, sirova slika koju prezentira Kasije Dion se promijenila. Tada se više ulagalo u te provincije, i njihovi pojedini gradovi kao npr. Sirmijum se mogu u stupnju kultiviranosti i političko – društvenog značenja sa pravom mjeriti sa drevnim mediteranskim gradovima.

Inače je i u klasičnom historijskom razdoblju bila razvijena predrasuda da su stanovnici Ilirika bili snažne fizičke građe i izdržljivi, ali intelektualno tupi. U taj kontekst ulazi čuveno Florovo definiranje Dalmatinaca (u smislu peregrina čitave provincije Dalmacije), kada govori o vremenu neposredno nakon ugušenja Velikog Ilirskog ustanka, kao najglupljeg naroda na svijetu (*....gens omnium stupidissima...*). Zanimljiv je i sljedeći Herodijanov opis stanovnika Ilirika kada govori o V. građanskom ratu i 193. god. n. e. : „Iako ljudi ovih područja imaju velika i snana tijela, i veoma su vješti i ubitačni u borbi, oni su glupi (tupi u rezonovanju) i spori da shvate da su bili prevareni. Tako su oni povjerovalii Severu kada im je on rekao da je razjaren i da želi osvetiti ubistvo Pertinaksa, i stavljajući sebe u njegove ruke, načinili su ga imperatorom i prenijeli su kontrolu nad imperijem na njega."

Sve navedeno jasno ukazuje da je stabilnost ilirsko – tračkih provincija bila od esencijalne važnosti za održanje rimskog svijeta, jer je na sebe vezala najveći dio vanjskih udara, bila poveznica zapadnog i istočnog dijela i na kraju predstavljala rasadište vojnika i regrutnu bazu. Onoga momenta kada se ta stabilnost poremeti, i slomi granica na Dunavu, započeti će pad rimskog svijeta.

Niski reljefni prikaz (iz Panonije) na brončanoj ukrasnoj ploči, vjerojatno iz nekog privatnog svetilišta, ukazuje na još uvijek prisutni keltski utjecaj. Desna figura, povezana sa Kerberom, nosi malj keltskog boga, i ugrubo predstavlja ekvivalent rimskog Dis Pater, boga podzemlja i noći. Desna figura je boginja sa zmijom kao svojim pratiocem, keltska verzija Persefone.

Grad Karnuntum razvio se iz tabora i njegovog kanabe. Urbano i upravno sjedište karnutumske jedinice municipalne organizacije nalazilo se zapadno od zone gdje je bio tabor sa kanabe (koja je okruživala sami tabor) na mjestu gdje se danas nalazi selo Petronell Dok je i zona tabora sa kanabe imala svoj amfiteatar, i grad je imao svoj amfiteatar (od druge polovice II. st. n. e.) koji je bio zadužbina tamo doseljenog sirijsko – antiohijskog trgovca Gaja Domicija Smaragda (*Caius Domitius Zmaragdus*) koji je postao i dekurion Karnuntuma. Ovaj grad i tabor su ostali bitni za rimsko prisustvo na Dunavu.

Grčka i Makedonija

Karta preuzeta iz Cornell – Matthews, 2006:146.

Južni Balkan je krajem 192. god. n. e. upravno bio podijeljen na tri provincije i to Ahaju (koja je pokrivala Peloponez i središnju Heladu), Makedoniju (koja je pokrivala i sjevernu Heladu i južnu Iliriju) i Epir.. Ovo je bilo etnički i jezički grčko područje. Ahaja je u kosmopolitskoj kulturi rimskog svijeta, zbog svoje historijske važnosti, imala određenu reputaciju i samim tim uživala i određeni prestiž. Tu su se nalazi još gradovi koji su poticali još iz arhajskog doba, sa enormnim kulturno – historijskim potencijalom. Čitava Ahaja je izgledala kao neki muzej. Povremeni izlivi podrške Ahaji od strane

pojedinih princepsa (Neron i posebno Hadrijan) su doprinosili i momentima preporoda domaće kulture. Sjevernija Makedonija je bila više ruralnije područje sa značajnijim gradovima na obali egejskog i Jonskog mora. Preko provincije Makedonije je išla i *Via Egnatia*, žila kucavica povezivanja istočnog i zapadnog dijela rimskog svijeta. Od gradova vrijedi istaći Korint, Patrae, *Thessalonica*/Solun, *Nicopolis*, *Epidamnos/Dyrrhachium*/Dirahij/Drač, *Apollonia*, Atena. Još uvijek su postojali i Teba, Sparta, Sikion...itd.. U grčko – makedonskom svijetu rimskog razdoblja, pojedinci ili pojedine familije su dolazile i do enormnog bogatstva, nezapamčenog u odnosu na doba grčke nezavisnosti. Najbolji primjer nude Herod Atički i spartanska familijarna dinastija Euriklida. I pored toga što su izgubile političko, pa i privredno i demografsko značenje, još uvijek se u obje provincije moglo nači područja koja su imala bitnu ulogu u rimskom svijetu.

O suštinskoj suprotnosti abrahamističke kulture u odnosu na onu klasičnu najbolje svjedočanstvo daje Tertulijanova opaska : "Šta to Atena ima zajedničko sa Jerusalimom". U ovom kontekstu je Atena uzeta kao simbol klasične kulture i civilizacije, nasuprot abrahamističkom Jerusalimu. I pored gubitka političke nezavisnosti i privrednog značenja, Atena je još uvijek imala visoko, prestižno moralno, vrijednosno, intelektualno, kulturološko mjesto u okvirima eklektičke, kosmopolitske civilizacije klasičnog rimskog svijeta. Mnogi bitne figure u intelektualnom životu rimskog svijeta su tamo dolazile u potrazi za znanjem, kulturnim proživljavanjem ili za podučavanjem. Atena je poradi djelovanja niza princepskih i drugih benefaktora mijenjala i svoj vanjski ugled, pa su tako pod nastale Cezarova i Augustova tržnica, Agripin odeon, dok je Hadrijan osigurao podizanje gymnasiuma, Panhelleniona, veličanstvene biblioteke i hrama Olimpijskog Zeusa (koji se počeo graditi 6 stoljeća ranije). Hadrijan je sebe vidio i kao obnavljača Atene. Atenu je javnim objektima zadužio i njen prebogati sugrađanin Herod Atički. Tome segmentu značenja Atene doprinosile su i Eleusinske misterije. Filozofska tradicija Atene ponovo je oživjela sa razvojem mističkog neoplatonizma. Zato Tertulijan i postavlja Atenu kao antipod Jerusalimu.

Torso (ostatak velike statue) principsa Hadrijana, nađen na atenskoj Agori. Na Hadrijanovom oklopu se nalazi prikaze Viktorije i vučice sa blizancima Romulom i Remom.

Horologion ili “Hram Vjetra”, izgrađen u I. st. p. n. e. od Andronika iz Kirhusa, je stajao na otvorenom prostoru blizu tržnice Cezara i Augusta. Ukrašen je sa reljefima od osam vjetrova. Unutra se nalazio 24-satni mehanizam pokretan vodenom snagom.

Afričke provincije

Rimska sjeverna Afrika se 192. god. n. e. sastojala od tri provincije i to : Prokonzularne Afrike, Cezarienska Mauritanija i Tingitanska Mauritanija. Za vrijeme vladavine Septimija Severa, između Prokonzularne Afrike i Cezarienske Mauritanije je stvorena nova prokuratorska provincija pod drevnim nazivom Numidija/*Numidia*. Južne granice nisu bile baš precizno određene, i načelno su planinski pojasi Atlas i Aures uz saharsku pustinju označavali krajnje predjele rasprostriranja rimskog svijeta. Južno su se nalazile nezavisne berbersko – maurske zajednice kao npr. Garamanti.

Provincije prokonzularna Afrika i Numidija.[1] Karta preuzeta iz Cornell – Matthews, 2006:119.

Provincije Cezarienska Mauritanija i Tingitanska Mauritanija. Karta preuzeta iz Cornell – Matthews, 2006:118-119.

Za razliku od Hispanije i Galije, u sjevernoj Africi se proces kulturološke romanizacije odvijao znatno drugačije. Dok se među potomcima italskih kolonista i u većim kulturološkim, upravnim i privrednim središtima i među obrazovanom elitom koristio latinski jezik ili neka njegova dijalektalna izvedenica, u unutrašnjosti i seoskim područijima je još uvijek bila snažna domaća jezička i druga tradicija. Feničanski, semitski jezik se kao maternji jezik aktivno govorio u mnogim dijelovima prokonzularne

[1] Da bi se imao potpuni uvi u karte, preporučuje se da se one prate u znatno uvećanim opcijama.

Afrike, uključujući i neke gradove. U seoskim predjelima prokonzularne Afrike (npr. u južnim dijelovima današnjeg Tunisa i u Tripolitaniji), kao i u Numidiji i obje Mauritanije, starosjedilački berberski nacionalni i jezički identitet je bio dosta snažan.

Zanimljivo je uporediti današnju situaciju u ovom dijelu sjeverne Afrike. Tako je današnji jezik elite, obrazovanog i urbanog u Tunisu, Alžiru i Maroku francuski jezik (izvedenica latinskog jezika), na nižem nivou se nalaze magrebski arapski dijalekti (semitski, bliski feničanskom), te izvan gradskih sredina, u brdsko – planinskim i izoliranijim sredinama berberski dijalekti.

Uostalom i dan danas berberski identitet pokazuje iznimnu žilavost i opiranje sustavnim procesima romanizacije (u novom vijeku izraženo kroz galiciziranje i italiniziranje) i arabizacije, i doživljava u punom zamahu svoj osebujni kulturni i nacionalni preporod. Ali ni afričke provincije nisu izbjegle eklektičke i simbiostičke procesa, pa je tako npr. pod imenima Junone i *Caelestis Afrorum Dea* poštovana drevna punska boginja Tanith, a pod imenom Saturna feničansko – semitski bog Baal. Kult Tanith se proširio kroz sjevernu Afriku u hispanske provincije, a bio je prisutan i u drugim dijelovima rimskog svijeta.

Sjevernoafričke provincije su iznjedrile čitav niz pojedinaca koji su ostvarili zavidne karijere u političkom, društvenom i kulturnom životu rimskog svijeta. Dala je značajan broj pravnika, književnika, senatora i vitezova. Sjevernoafričke provincije su imale osobito značenja za gospodarski život rimskog svijeta. Oduvijek je bila glasovita afrička pšenica, koja je u prvom redu odlazila u Rim. Žitarstvo je predstavljalo osnovnu granu poljoprivrednog života Afrike. Žito se proizvodilo ne samo na ogromnim principepskim imanjima, već i na posjedima domaće elite. Od ostalih poljoprivrednih proizvoda steklo je važnost maslinovo ulje. Ono je isprva proizvođeno samo za lokalnu potrošnju. Kasnije je ulje najbolje kakvoće izvoženo u Rim i Aleksandriju. U Africi su uzgajane i razne vrste vinove loze, premda afrička vina nisu igrala važniju ulogu u provincijskom izvozu. Veliki posjedi, koji su u administrativnom pogledu izjednačeni sa lokalnim autonomnim zajednicama i koji su obuhvaćali naseobine kolonâ, predstavljaju jednu od osobitosti socijalnog poretka prokonzularne Afrike. Očigledno bogatstvo sjevernoafričkih provincija bi bilo još i veće, da najveći dio profita nije odlazio u blagajne van njihovih okvira.

U gospodarskom pogledu gradovi su bili središta obrtništva i trgovine, ali se istovremeno znatan dio stanovništva, osobito u malim gradovima, bavio i poljoprivredom. Zanatstvo je bilo relativno slabo razvijeno u Africi. Obrtnici su, po svemu sudeći, podmirivali samo lokalno tržište. Uvoz iz drugih provincija i Italije se smanjuje, ali su ipak keramika iz Italije i Galije i metalni proizvodi iz Italije dovoženi u afrička područja i u II. i III. st. n. e. Značajno mjesto u afričkom izvozu zauzimale su divlje zvijeri, koje su prodavane rimskim amfiteatrima, kao i robovi (poglavito Crnci), te zlato i slonova kost.

Sjevernoafričke provincije su imale veliki broj gradskih naselja, istina većina je bila na niovu varoši i manjih naselja. Gradovi u ovim provincijama u II. st. n. e. potiću iz predrimskih feničanskih gradova, domorodačkih narodnosnih i političkih središta, kao i rimskih kolonija. Najvažniji grad je bila Kartagina, kao rimska kolonija obnovljena u

augustovsko doba, koja postaje uz Aleksandriju jedno od najvažnijih mediteranskih središta. Svoje značenje je rimska Kartagina sačuvala i u narednim stoljećima. Osim Kartagine, u I. -II. st. n. e., cvali su *Tingi*/Tandžer, *Iol Caesarea*/Cezareja, Cirta, Utika, *Cuicul*/Djemila), *Thugga*/Dougga), Hadrumetum, Hipo Regij, Leptis Magna. Za antoninijansko doba je karakteristično i osnivanje veteranskih kolonija-gradova kao što su Timgad i *Cuicul* (danas Djemila).

Kartagina je dobijala vodu iz izvora blizu Zaghouana, koji je bio od nje udaljen preko 50 km. Vodu je u grad dolazila preko veličanstvenog akvadukta.

Mozaik koji prikazuje prelijevanje vina. Koliba je izgrađena u tradicionalnom domaćem stilu, i poznata po svome punskom imenu *mapalia*.

Leptis Magna je bila jedan od tri grada koji su dali ime Tripolitaniji (“Trigrada”), i imala je punsko porijeklo. Riječ je jednom dosta bogatom gradu, koji je dao i jednog princepsa Septimija Severa.U prvom

planu slike je teatar koji je u I. ili II. st. n. e. dao izgraditi *Annobal Rufus*, sin Himilka Tapapija (*Himilcho Tapapius*). Sačuvan je i posvetni natpis, ispisan na latinskom i feničanskom pismima i jezicima. Lokalnom, autonomnom zajednicom *Leptis Magna* su upravljali sufeti, tradicionalni feničanski dužnosnici, dok nije dobila status kolonije. Natpis ukazuje da je ovom zajednicom upravljala domaća, semitska - feničanska elita.

Hram Kapitolinske trijade u Douggi, posvećen 166/167. god. n. e. Ovaj grad je isto bio punskog porijekla i status jedinice municipalne organizacije je dobio tek početkom III. st. n. e.

Mozaik koji prokazuje muškarca kako peca.

Maloazijske provincije

Maloazijske provincije sa Kiprom, Jermenija i dijelovi sjeverozapadne Mesopotamije. Karta preuzeta iz Cornell – Matthews, 2006:130-131.

Područje današnje Republike Turske je u krajem 192. god. n. e. na sljedeće provincije : Prokonzularna Azija, Bitinija i Pont, Galatija, Kapadokija, Likija i Pamfilija, Kilikija. Maloazijske provincije su spadale u red razvijenijih oblasti, jer su baštinile višemilenijumski civilizacijski razvitak. Mala Azija je i predstavljala prirodni most prema iranskom svijetu i semitskom etničkom kompleksu na Bliskom Istoku i Mesopotamiji.

One su spadale u grčku sferu rimskog svijeta. I pored toga što je koine grčki bio glavni jezik na ovom veoma širokom prostoru, lokalne partikularne općekulturne i druge tradicije, uključujući niz različitih domačih jezika su se uspjele sačuvati. Kako se bude išlo više prema unutrašnjosti Male Azije i njenim istočnim granicama, sve je slabiji intenzitet grčko – rimske kulturne ekumene, a izražajnije domaće jermenske, kavkaske, iranske i semitske tradicije. Mala Azija, posebno njen zapadni dio, je značajno učestvovao u privrednom životu rimskog svijeta. Zbog svoje veličine, stupnjevi razvijenosti i specifičnosti privredne i općekulturne aktivnosti u pojedinim maloazijskim područijima su bli različiti. Uz razvijene privredne zone, poglavito u priobalju, bilo je u unutrašnjosti i zabačenih pastirskih područja. Taj maloazijski, anadolijski plato je bio područje primarno seoskog i nomadskog života, i slično zapadnobalkansko – panonskoj regiji i ova regija je služila kao regrutni potencijal za oružane snage, što će se još više nastaviti i u romejskom razdoblju. Brdsko – planinske oblasti Likije, Pamfilije, Kilikije i posebno Isaurije (na samom jugoistoku Male Azije) su bile izoliranije i tamo sigurnosna situacija nekada nije bila baš na zadovoljavajućem nivou. Pojedina plemena su održavala i neku vrstu polusamostalnosti, odnosno formalne potčinjenosti rimskim vlastima.

U granicama provincija postojala je živa razmjena, a preko primorskih gradova i drugih područja izvoženi su poljoprivredni proizvodi (vino, ulje, vuna, koža), drvena građa, kao i obrtnički proizvodi, osobito tekstilna roba. Malozijski gradovi koji postoje i cvjetaju u rimskom svijetu su najvećim dijelom porijeklom iz ranijih epoha. Od tih maloazijskih gradova vrijedi istaći : *Ephesus*/Efes, Pergam, *Myra, Nicomedia*/Izmit, *Nicae*/Nikeja/Iznik, *Prusa*/Brusa, *Amastris, Ancyra*/Ankara, *Iconium*/Konya, *Tarsus/*Tars, *Mazaca/Caesarea*/Kayseri, *Trapezus*/Trabzon, *Melitene*/Malatya, Ἀφροδισιάς/*Aphrodisia/Sebasteion*/Afrodisij. Ovaj posljednji grad je poznat po pravom obilju skulptura. Zanimljivo je da su rimske kolonije, koje su osnivane u Maloj Aziji i općenito na čitavom istoku relativno brzo gubile svoj latinski jezički karakter, i bile helenizirane i apsorbirane u grčko – orijentalnu sferu. Kako je vrijeme odmicalo, Maloazijci su sve više bili utjecajniji u rimskom svijetu, a plodna, bogata i prostrana područja su omogučavala i stjecanje i značajnoj bogatstva i moći.

Ono po čemu se Mala Azija počela isticati u odnosu na ostale provincije je bilo to da je u njoj bila najveća koncentracija kršćana. To je dovodilo i do konfrontiranja sa neabrahamistima Maloazijcima, jer su se ovdje nalazili i vrlo duge tradicije drevne religioznosti i značajni kultovi, kao npr. veliki hram Artemide Efeške (jedno od 7 svjetskih čuda). Za Efes je tako vezana legenda o sedam spavaća, odnosno kršćana koji su se skriveni spavali stoljećima, da bi se probudili onda kada je njihov režim zavladao.

Prelijepi teatar u Aspendosu, koji je projektirao Zenon u II. st. n. e.

Efes je bio najvažniji maloazijski grad.

Manja kopija skulpture Artemide Efeške, Datacija I. st. n. e. Danas se nalazi u muzeju u Efesu.

Manja kopija skulpture Artemide Efeške, Datacija I. st. n. e. Danas se nalazi u Efeškom arheološkom muzeju.

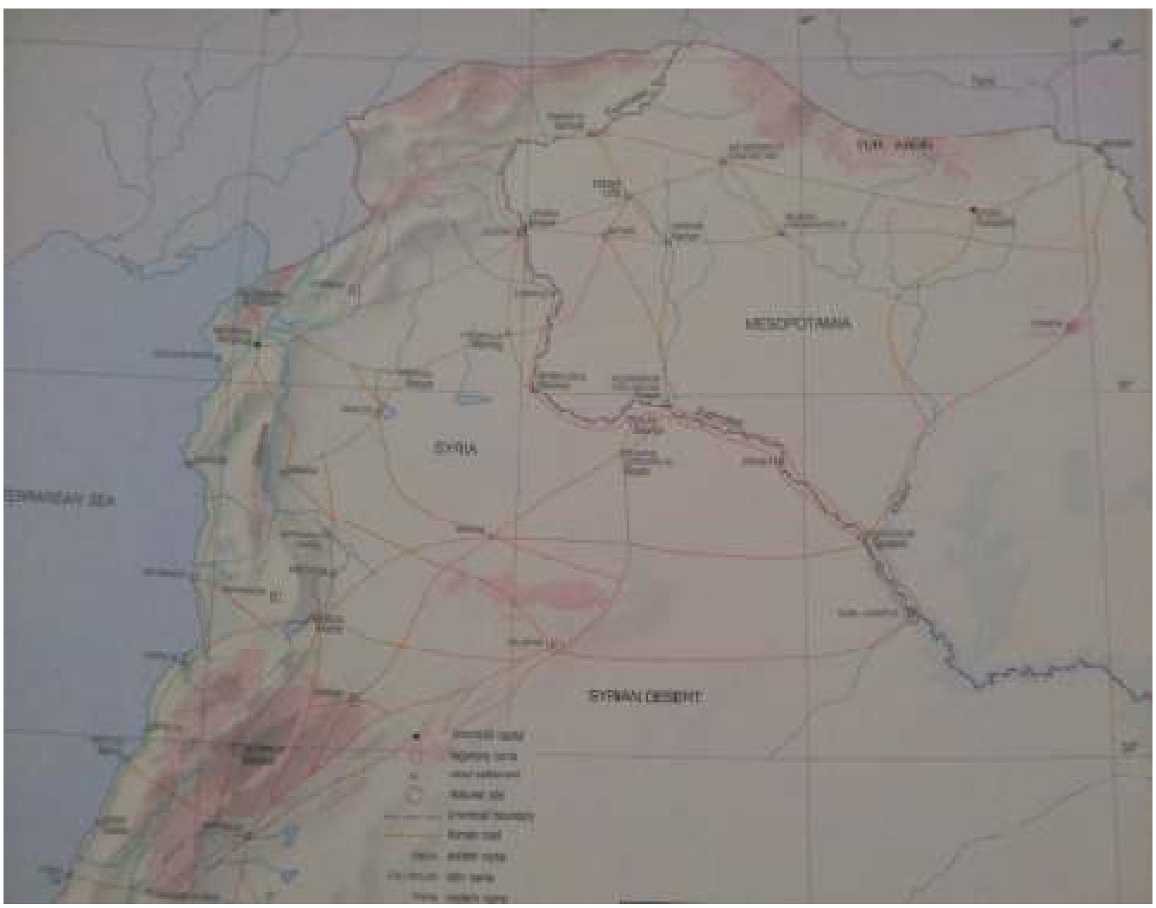

Unutrašnjost hrama Apolona u Dydimi.

Sebasteion ili Augusteum u Afrodisiju, je bio zajednički posvećen Afroditi, božanskom Augustu i Narodu. Ova povezanost Afrodite/Venere sa julijevskom dinastijom je imala političko značenje, jer se Julije Cezar (a preko njega i August) smatrao potomkom Venere.

Levantske provincije

Krajem 192. god. n. e. Levant je bio podijeljen na četiri provincije i to Komagenu, Siriju, Palestinu i Arabiju. Provincija Sirija je 194. god. n. e. podijeljena na dvije nove provincije i to *Syria Coele* i *Syria Phoenicia*. Pobjedom nad Iranom na sjeveru je ponovo uspostavljena provincija Mesopotamija. U vrijeme dinastije Severa nastala je i provincija Osroene.

Originalno arapska kraljevina, Osroena (nekada nazivana i po svojoj prijestolnici Edesa, danas Şanlıurfa u Turskoj) je imala tu nesreću da se nalazila uklještena između rimskog i iranskog svijeta. Kraljevi Osroene su uglavnom koristili grčke natpise na svojim novcima, ali kada bi prešli na stranu Parta, onda bi se na novcu pojavile legende pisane na aramejskom/sirijskom. Ovo jasno ukazuje koliko je u II. st. n. e. rimska vlast i rimski svijet na istoku povezivan sa grčko – helenističkom kulturom, a da su semitske tradicije smatrane bližim iranskoj civilizaciji. I tako su nestajale tekovine helenizma, a osroenski Arapi bi se asimilirali u srodne Aramejce. Zanimljivo je da je Osroena imala brojnu i dobro utemeljenu kršćansku zajednicu. Po kršćanskoj tradiciji to je bila prva državica čiji se vladar, konkretno Abgar VIII. ili IX. (cc 179. – 214. god. n. e.) konvertirao u kršćanstvo. Abgar je onda zabranio „paganske“ kultove, posebno kastraciju u službi sirijske boginje Atargatis, što se kažnjavalo amputacijom ruku. Edesa je postala i središte aramejske/sirijske, kršćanske tradicije, jezika i literature.

Sirija, Fenikija, Mesopotamija i Osroene. Karta preuzeta iz Cornell – Matthews, 2006:157.

Judeja/Palestina, Arabija i sirijsko – mesopotamijska pustinja. Karta preuzeta iz Cornell – Matthews, 2006:157.

Levant je u etničkom pogledu u toku cjelokupnog trajanja rimske vlasti zadržao svoj temeljni semitski karakter, izražen primarno u aramejskom – sirijskom jeziku. I levantski Jevreji su koristili ovaj jezik kao svakodnevni, dok se hebrejski koristio samo u liturgijske svrhe. Pored svoje oficijelne i obrazovne upotrebe, grčki jezik se koristio kao svakodnevni jezik u helenističkim kolonijama i središtima helenističke kulture na

Levantu, kap što su npr. Antiohija, Seleukija, Laodikeja. Latinski jezik je slabo napredovao, i van vojnih sredina koristio se izražajnije samo u Bejrutu, gdje će se razviti i čuvena jurisdistička škola.

Ubjedljivo najveći broj levatskih gradova je nastao u drevnim vremenima, a neki su bili imali i višemilenijumsku tradiciju. Uostalom, Levant je činio zapadno krilo „Plodnog polumjeseca“ gdje se razvila urbana kultura. Na rimskom Levantu i stari sirijski, feničanski i jevrejski kao i mlađi helenistički gradovi su sačuvali su svoje značenje i u toku svoga postojanja u okvirima rimskog svijeta. U *Tyrus*/Tiru su, kao i prije, izrađivanje grimizne tkanine, a Sidon je bio na glasu po predmetima izrađenim od obojenog stakla. Samosata/Samsat, *Beroea*/Alep, *Antiochia*/Antiohija, *Laodicea*/Laodikeja i *Berytus*/Bejrut *Damascus*/Damask, *Heliopolis/Ballbek*/Balbek su ostvarivali značajne gospodarske i kulturne nivoe razvitka. Elija Kapitolina, iznikla na ruševinama Jerusalima, je uspjela da se etablira kao značajniji ne samo palestinski, nego i levantski grad, a bitni palestinski gradovi su bili i C*aesarea Maritima*/Primorska Cezareja i Gaza. U Arabiji su bili Petra, *Philadelphia*/Aman, *Bostra*/Bosra. Između Eufrata i Tigrisa, u toj tampon zoni prema iranskom svijetu strateško značenje su imali Edesa i Nisibis.

Levant je dobivao dovoljno kiše da može da ima i intenzivnu i razvijenu poljoprivredu koja se naslanja na skoro 9000 godina kontinuiteta. Kulture maslina su bile veoma rasprostranjene, kao i uzgajanje vinove loze i žitarica. U mnogim dijelovima Levanta oduvijek je bilo razvijeno voćarstvo. Levantska vina, kao i sušeno voće, bili su veoma cijenjeni i izvoženi čak i u Italiju. Sirija je bila bogata i kedrom i čempresima, koji su također izvoženi iz Sirije. Preko Sirije je inače vođena jednim dijelom i trgovina sa Indijom i Kinom, te sa južnom Arabijom (preko provincije Arabije). Zato su posebno značenje dobijali gradovi i naselja koja bi se nalazila na čvorištima i raskrsnicama tih puteva, i u koje bi se slijevali mnogobrojni karavani. Jedno od glavnih središta je bio Damask, ali se u rimsko doba razvijaju i takvi gradovi kao što nedavno otkopani Dura-Europos/Δοῦρα Εὐρωπός na Eufratu i sve više cvjetajuća polupustinjska *Tadmor*/*Palmyra*/*Palmyra Hadriana*/Palmira/”Grad palmi”. Palmira je bila oko 160 km udaljena od Edese a 230 km od Damaska. Ova karavanska trgovina je prolazila pustinjskim i polupustinjskim područjem i oslanjala se na niz oaza.

Glavni artikli istočne vanjske trgovine bili su luksuzni predmeti, pa je iz Indije dolazilo drago kamenje, biseri, pamuk, a iz Kine svila. Iz južne Arabije su stizali mirisi, tamjan i začini. Iz rimskih područja izvožene su tkanine, metalni proizvodi. U pravilu, vanjska trgovina s dalekim istočnim zemljama bila je za rimski svijet uglavnom pasivna.

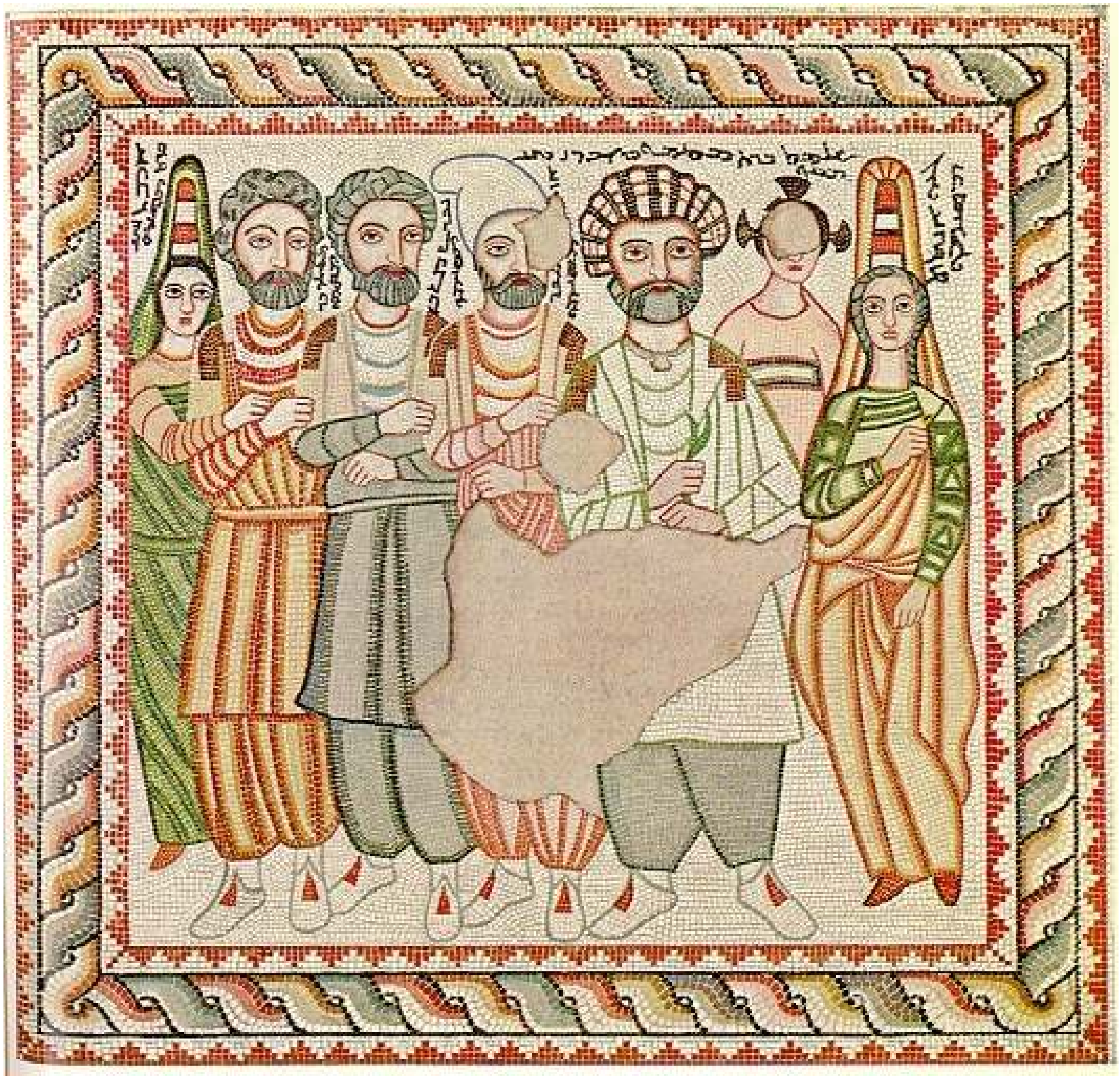
U Siriju, kao i u maloazijska područja, nagrnulo je pred kraj Republike mnoštvo italskih špekulanata, ali su ih u vrijeme principata konačno potisnuli sirijski trgovci, koji u svojim rukama nisu držali samo sirijsku trgovinu, već su svojim lađama prevozili i egipatsku robu, a raširili su se sa svojim aktivnostima širom rimskog svijeta. Sirijske trgovce je bilo moguće naći u skoro svakom kutku rimskog svijeta.

Po levantskim gradovima bilo je mnogo majstora koji se izrađivali razne predmete od zlata, srebra i bronce. Metalni proizvodi izrađivani na Levantu dopirali su na Istok i na Zapad. Glasovite su bile sirijske vunene i lanene tkanine, kao i predmeti od kineske svile. Na širem području Levanta (posebno u Siriji i Mesopotamiji) je također bilo seoskih područja, slabo povezanih sa gradskim središtima, a u polupustinjskim i pustinjskim područijima su lutale raznorazne arapske beduinske skupine.

Levantinci su bili iznimno pokretljiva populacija, koja je koristila sve pogodnosti postojanja jedinstvenog euromediteranskog svijeta. U svakoj provinciji su imali svoje više ili manje zajednice. I ti doseljenici nisu pripadali samo trgovačkoj klasi, bilo ih je iz svih socijalnih slojeva i bavili su se najrazličitijim profesijama (zanatlije, pisci, zemljoradnici, propovjednici, intelektualci...itd...). Preko njih su strujale i različite filozofske, a više i kultno – religijske ideje. Da nije bilo strujanja Levantinaca, nikada se ne bi raširilo kršćanstvo po Mediteranu i Europi. Satiričar Juvenal, koji je imao pomalo ksenofobni stav prema Levantincima, je njihovo masovno doseljavanje u Italiju komentirao sljedećim riječima : "Oront se izlijeva u Tibar".

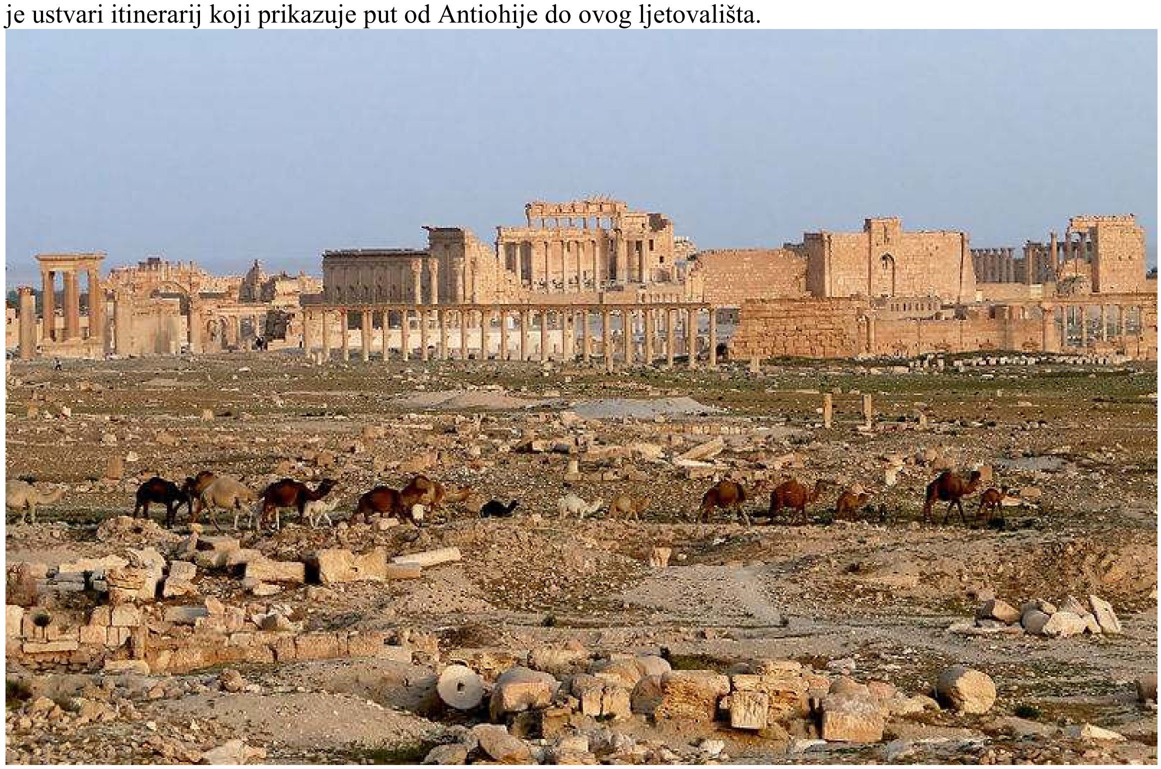
Petra je bila glavni grad arapskih Nabatejaca, i bila je locirana u stijenama i klisurama brda i planina u danapnjem južnom Jordanu. Na svome vrhuncu Petra je imala oko 30 000 stanovnika, ali je gubljenjem svoga značenja kao glavnog trgovačko – karavanskog čvorišta gubila na značenju, jer je sa uspostavom rimske arapske provincije došlo do promjene trgovačkih ruta.

Pogrebni mozaik (u okviru pečinskog groba), iz Edese, familije izvjesnog Moqime sa imenima ispisanim na aramejskom/sirijskom jeziku. Ovaj mozaik na dobar način ilustrira kulturološku i etničku raznolikost rimskog Levanta. Prikazane osobe nose bogatu, obojenu odjeću koja više odgovara tadašnjim iranskim, nego grčko – rimskim tradicijama i načinima odjevanja. Datira se u III. st. n. e. Nažalost danas je uništen.

Manji segment mozaika iz vile u Dafni kod Antiohije. Ovaj veličanstveni mozaik koji se datira u V. st. n. e. je ustvari itinerarij koji prikazuje put od Antiohije do ovog ljetovališta.

Palmira (רומדת, Παλμύρα, رمدت) sa središnjim pogledom na hram Bela. Ova mala (i prilično stara), ali iznimno bogata trgovačka državica (gdje su se slijevali karavanski putevi koji su polazili i iz Kine) je bila uklopljena u rimsku provinciju Siriju od strane Germanika 18. god. n. e. I u okviru provincijske organizacije, Palmira je zadržala visoki stupanj samostalnosti i autonomije. Hadrijan je Palmiru posjetio 129. god. n. e. i proglasio je "slobodnim gradom", dodavši njenom imenu i svoje ime. Arapi Palmire su postali formalno Rimljanima, ali se nisu romanizirali. Pozicija Palmire na rubu rimskog svijeta, a ujedno na glavnoj ruti karavanskih puteva, doprinijela je da najuticajnije porodice Palmire steknu enormno bogatstvo, i da se razviju u prave, male dinaste. Palmira je bila na vrhuncu svoga sjaja između 130. i 270. god. n. e., posebno nakon slabljenja ekonomske i trgovačke snage Petre. Većina spomenika sa natpisima pripada ovom periodu. Grad je odisao i elegancijom i luksuzom, a u njemu su se miješale različite kulturološke i arhitektonske tradicije. Tako se osjećao i duh beduinskog porijekla Palminerana, te drevni mesopotamijski,

levantski, helenistički i rimski utjecaji. Sam grad je imao nepravilan plan gradnje, što je upravo rezultat postupnog razvijanja i arhitektonskog eklekticizma.
Arapi Palmire su bili zaduženi i za sigurnost karavanskih puteva koje su ugrožavali njihovi beduinski srodnici, o čemu govori i jedan natpis (dvojezično ispisan na palmirenskom i grčkom). Palminerani su posjedovali i brodove na Mediteranu i u italskim vodama.

Dura Europos je bio helenistički grad koji je osnovao Seleuk I. U sastav rimskog svijeta je ušao 165. god. n. e., da bi ga Iranci zauzeli ponovo 256. god. n. e. i razorili. Nešto manje od jednog stoljeća rimske vlasti je u Dura Europusu ostavila obilje arheološkog materijala, mozaika i reljefa. Posebno su značajna svjedočanstva o vojnoj organizaciji, ovdje na samoj granici prema Iranu. Bez obzira na grčko, rimsko i iransko prisustvo i kontrolu, domaći semitski etnički element je ipak preživljavao u Dura Europusu. Natpisi su uglavnom na grčkom, ali ih ima i na semitskim aramejskom i semitskom, kao i na iranskom pahlavi dijalektu. Ovaj grad je poznat i suživotu različitih religija, pa se uz oficijelne rimske kultove, nailazi i na mitreum, sinagogu i kršćansku crkvu.

Dura Europos je poznata i po freskama. Posebno je zanimljiv ciklus freski iz sinagoge, koje prikazuju starozavjetne priče.. Prikazani fragment prikazuje spašavanje bebe Mojsija iz rijeke Nila.

Freska koja prikazuje starozavjetnu priču kako Filistejci odnose zavjetni kovčeg. Zanimljivo je da vojnici Filistejci nose opremu i oklop svojstven tadašnjim iransko perzijsko – sasanidskim vojnicima. O miješanju stilova i dosta simbiostičkoj atmosferi Dura Europosu govori i činjenica da nosači zavjetnog kovčega sa ove freske nose tradicionalne rimske odežde sa purpurnim prugama. Jevrejska zajednica u Dura Europosu je bila dosta vezana i sa brojnim mesopotamijskim jevrejskim zajednicama.

Reljef u vapnencu koji prikazuje muškarca na devi. Nalazio se u hramu Adonisa u Dura Europosu. Danas se nalazi u Boston College's McMullen Museum of Art. (Yale University Art Gallery).

Epigradski, nadgrobni spomenik iz Sabe arapskog ratnika (kako jaše devu) po imenu Mushayqat Hamayat ibn Yusuf.
na devi iz Sabe. Moguća datacija II. st. n. e. Danas se nalazi u muzeju Louvre u Parizu.

Balbek

Egipat

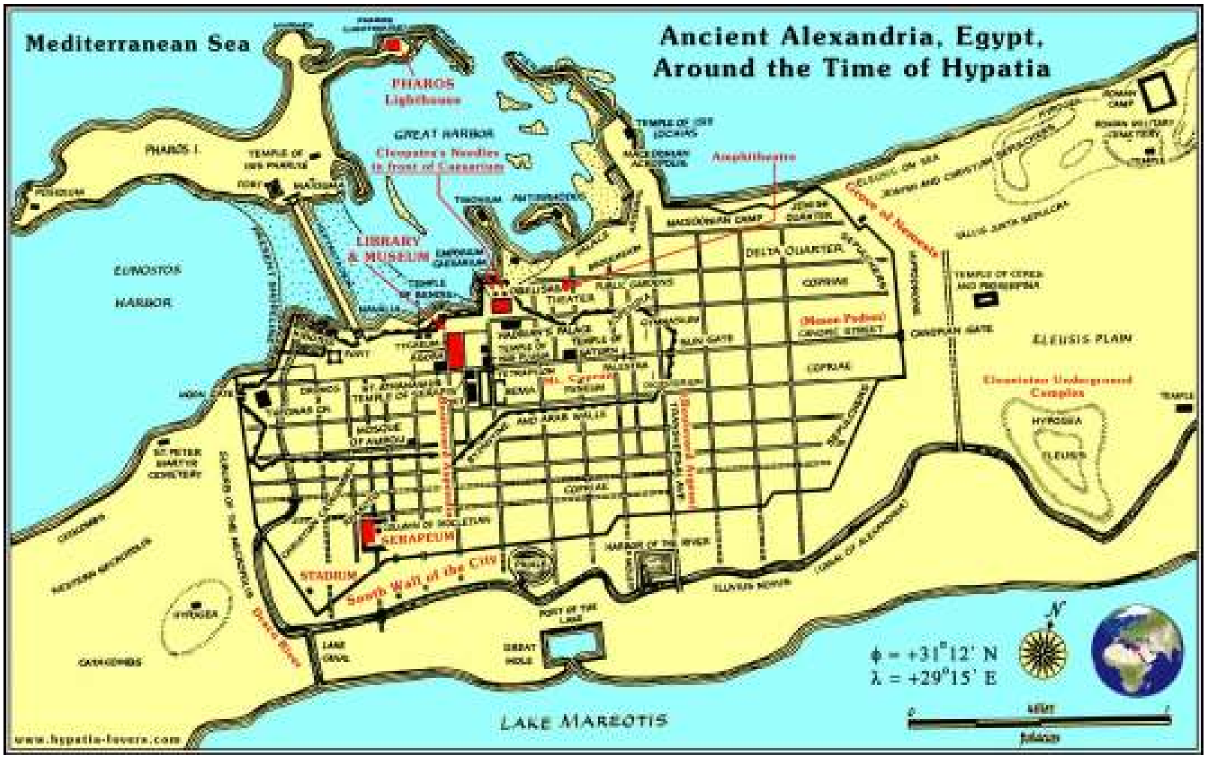
Donji Egipat. Karta preuzeta iz Cornell – Matthews, 2006:165.

Gornji Egipat. Karta preuzeta iz Cornell – Matthews, 2006:165.

Provincija posebnog i izuzetnog položaja je bila zemlja sa najstarijom civilizacijom na Mediteranu. Riječ je o području od esencijalnog značenja za rimski svijet. Iako je grčki jezik bio službeni, drevna egipatska kultura i jezik su se sačuvali u punom kapacitetu. I nadalje su uz grčko pismo, korištene i varijante hijeroglifskog pisma. Stara vjerovanja i način života u dolini i delti rijeke Nila su pokazivali iznimnu sposobnost očuvanja. Uostalom, ni raniji helenistički ptolemeidski vladari, a još manje rimski princepsi i namjesnici nisu imali ni najmanju namjeru da uguše tu drevnu kulturu. Elementi egipatske civilizacije su se jednostavno sinkretizirali sa grčkom – helenističkim, i kasnije sa rimskim svijetom. O rimskom Egiptu se zna prilično dosta, najviše zahvaljujući nalazima papirusa, zatim raznoraznih tablica i obilja arheološkog materijala.

Najsnažnije trgovačko, privredno, kulturno, obrazovno, znanstveno, demografsko...itd... središte ne samo Egipta, nego kompletnog Mediterana bila je Aleksandrija. Preko nje je vodio drugi trgovački put u Indiju i Kinu. Indijska roba, dovožena preko Crvenog mora, prevožena je devama u najbližu sredozemnu luku, ili do Nila, pa niz Nil u Aleksandriju. Pored helenističke Aleksandrije, od gradova vrijedi istaći još i *Naucratis, Oxyrhynchus, Philae.*..itd...te zonu Fajuma. Potrebno je navesti da su u slučaju Egipta, postojala mnoga naselja koja se u vrelima nazivaju gradovima a u stvarnosti su bila samo veća sela, agrikulturna naselja. Ubjedljivo najveći broj stanovnika Egipta je živio na selima i manjim naseljima u nomima u delti i duž Nila. Struktura agrikulturnog stanovništva i njegov način života su se veoma malo promijenili kroz hiljade godina postojanja egipatske civilizacije. Sve je zavisilo od godišnjih poplava Nila (uzrokovane viškom vode i mulja koju je donosio Plavi Nil sa etiopskog gorja), koje su omogučavale uobičajeni ritam egipatskog života i privređivanja. Razina Nila je službeno mjerena u Elefantini na krajnjem jugu pomoću mjerila poznatog kao Nilometer. Zavisnost Egipta, pa i dobrog dijela Mediterana od vode koju je donosio Nil, doprinijela je da Egipat ima centraliziraniju upravu (što je uostalom nasljeđe još iz najranijeg doba faraonske povijesti), što je bilo i lakše izvesti jer su skoro sve egipatske zajednice bile naslonjene na Nil. Veliki princepski posjedi davali su obilje žita, čiji je znatan dio odlazio u Rim. Iz Egipta su izvožene lanene tkanine i papirus. Trgovina i obrt znatnim svojim dijelom bili su monopolizirani. U složenom birokratskom sustavu najistaknutije položaje zauzimali su Rimljani. Ali su u gospodarstvenom životu zemlje glavnu ulogu (u svojstvu srednjih i sitnih gospodarstvenih činovnika, zakupaca i trgovaca) igrali Grci, točnije rečeno, helenizirano lokalno pučanstvo.

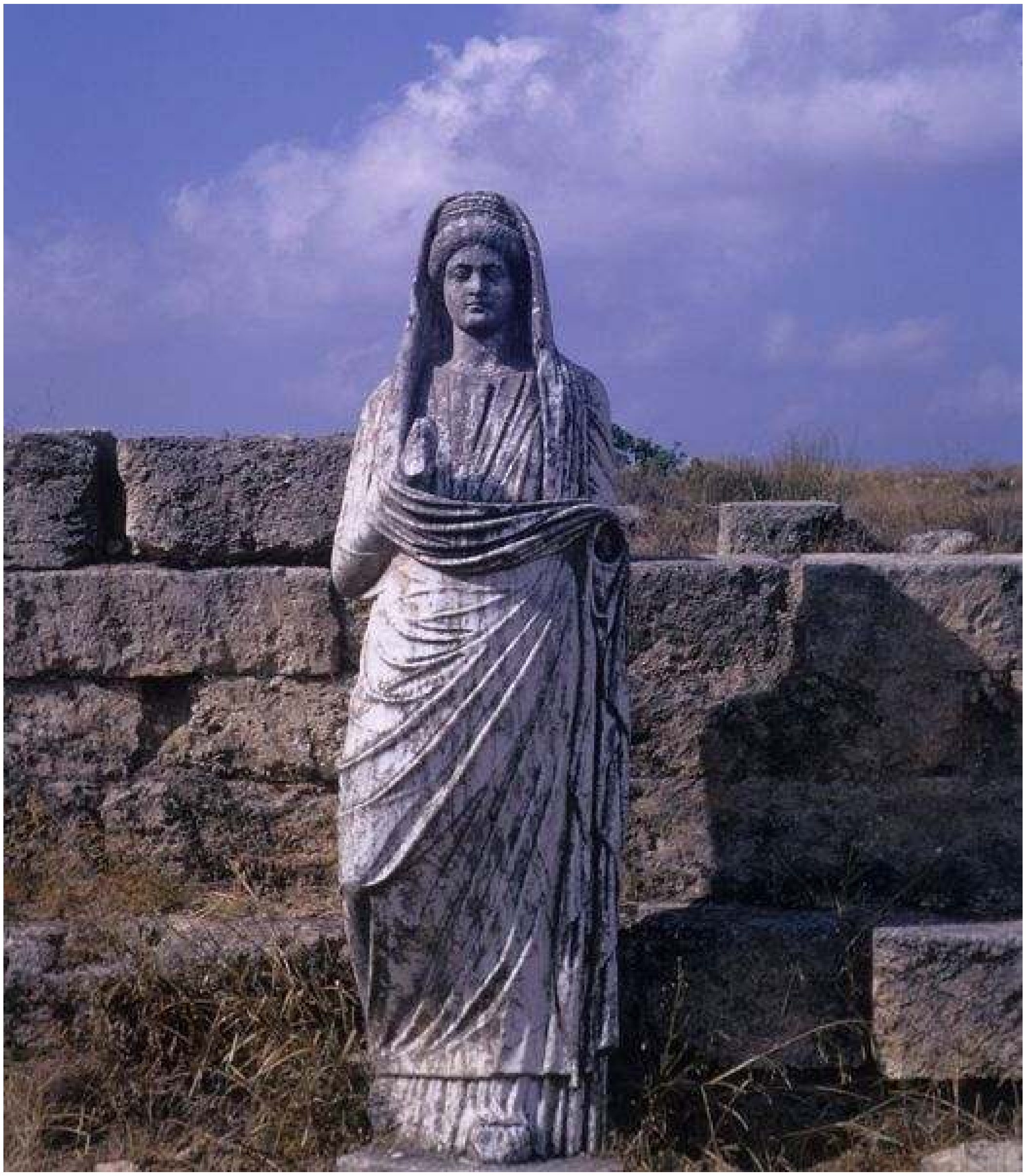
Plan podizanja Aleksandrije postavio je Dinokrat sa Rodosa, i riječ je jednom od najčuvenijih primjera urbanog, helenističkog dizajna. Aleksandrija je u rimskom svijetu bila drugi grad, poslije samog Rima, po važnosti i veličini. Po intelektualnom, obrazovnom i znanstvenom pogledu bio je i iznad Rima. Iz ovog metropolisa su išli konvoji žita za Rim, a nakon 330. god. n. e. za Konstantinpolis. Riječ je o izrazito kosmopolitskom gradu, u kojem su dominirale ipak dvije zajednice i to helenizirani Aleksandrinci i Jevreji.

Kirenajka i Kreta

Jedna od izoliranijih provincija je bila Kirenajka sa Kretom. Prvospomenuti dio provincije (poznat i kao Pentapolis = "Petograđe") je bio mješavina grčkih kolonista i starosjedilačkog libijskog, hamitskog stanovništva. Kirenajka je bila plodno zemljište, izolirano od Egipta i Tripolisa širokim pustinjskim pojasevima. Vrijedi navesti gradove kao što su *Cyrene*/Kirena/Shahhat, luka *Apollonia*, *Darnis*/Derna, *Euhesperides/Berenice*/Bengazi. Kirenajka je stravično stradala za vrijeme jevrejskog ustanka posljednjih godina Trajanove vladavine i otada se nije uspjela nikada u potpunosti oporaviti. Glavni grad na Kreti je bio *Gortyn*.

Veličanstveni *Caesareum* u Kireni, okružen sa sve četiri strane sa dorskim stupovima je bio izvorni grčki gymnasium, da bi sredinom I. st. n. e. postao forum sa svetilištem carskog i državnog kulta.

Statua u *Caesareumu*, Kirena.

Periferne zone

Sjeverna crnomorska obala (oličena u Bosporskoj kraljevini) nije ulazila u sastav Rimske države, ali se ne samo nalazila u oficijelnoj ovisnosti od nje, nego je bila u mnogostrukim vezama sa rimskim svijetom. I grčki gradovi (Olbija, Hersonez, kao primorska središta na kavkaskoj obali) i Bosporska kraljevina dobivali su od Rima vojnu i financijsku pomoć za borbu protiv stepskih naroda. Na zapadnom dijelu Krima, a jedno vrijeme i na Herzonezu, nalazile su se rimske postrojbe. Pod Antoninom Pijem pružena je znatna pomoć Olbiji, koju su napadala skitska plemena. Bosporski kraljevi kovali su novac sa rimskim simbolima i smatrali rimske princepse svojim vrhovnim zaštitnicima.

Žito koje je dobivano na njivama poluheleniziranih velikih posjednika grčkih gradova, odlazilo je, kao i stoljećima prije, u središta balkanske Grčke. Žitom iz crnomorskih područja opskrbljivale su se rimske vojske razmještene ne samo u podunavskim područjima, već također i na Pontu, Kapadokiji i Armeniji. Grčki trgovci izvozili su usoljenu i sušenu ribu ne samo u Grčku, već i u zapadne provincije. Iz crnomorskih područja izvoženi su robovi, kao i luksuzni predmeti: zlato i skupocjena krzna. Obrtnički proizvodi, koji su stizali iz istočnih i zapadnih provincija, kao i oni koji su proizvođeni u grčkim gradovima, dopirali su do stepskih predjela, daleko izvan granica Bosporske kraljevine. Romanizacija gotovo da i nije zahvatila crnomorska područja, iako su sačuvani ostaci naselja i hramova rimskih doseljenika. Helenizirani sloj predstavljao je relativno uzak sloj stanovništva. Pri tome se još u ovo doba primjećuje obrnut utjecaj lokalne iranske skitsko-sarmatske kulture na život, narav i običaje grčkih kolonista.

Iscrtani sarkofag od vapnenca, prikazuje umjetnikovu radionicu. Datacija I. st. n. e. Bosporsko kraljevstvo. Danas se nalazi u muzeju Hermitage u Sankt Petersburgu, Rusija.

ŠIRENJE ORIJENTALNIH KULTOVA

Eklektički rimski svijet je po svojoj prirodi bio otvoren za različite idejne, filozofske i religijsko – kultne tendencije. Posebno su kultovi koji su stizali sa istoka dobijali plodno tlo za razvoj, čemu je koristilo i ujedinjavanje jednog širokog euromediteranskog pojasa jer su se mogli lakše i brže širiti. Istočni kultovi po pravilu su misterijskog, mističnog, magijskog ili soteriološkog karaktera, i nude nadu (npr. u zagrobnom životu) i zato su bili privlačni. I najobičnija praznovjerja, šarlatanstva uz obećanje spasenja se šire. O tome svjedoče magijski papirusi sa vjerskim tekstovima, u kojim su na čudan način spojena

najraznovrsnija vjerska učenja i predodžbe. Papirusi su napisani na grčkom jeziku, ali su u njih umetnute neke tajanstvene riječi, slova, brojevi, koji imaju mističan karakter. Ove struje utjecale su i na filozofiju. Tako su, npr. sljedbenici platonizma razrađivali mistične i vjerske principe njegovog učenja, pripremajući time tlo za pojavu neoplatonizma.

Orijentalni kultovi su vrlo rano prodirali u rimski svijet, kao što je kult Velike Majke koji je donesen državnom odlukom na samom kraju II. punskog rata. Ovaj kult je postao veoma popularan od vremena I. flavijevske dinastije. Prisutan je još uvijek bio i kult boginje Ma – Belone, kao i sirijske Atargatis. Egipatski kultovi Izide i Serapisa su bili rašireni i na istoku i na zapadu rimskog svijeta. Na poklonike Izide i Serapisa nailazi se po mnogim italskim gradovima, osobito primorskim, jer je Izida smatrana zaštitnicom pomorstva, i među mornarima je bilo mnogo privrženika egipatskih kultova. Štovatelja egipatskih bogova bilo je u raznim slojevima stanovništva. Kult Izide bio je veoma raširen među ženama. Izida je imala hramove širom rimskog svijeta, a vjerovanje u nju i njen kult se sačuvalo ne samo u nekim manifestacijama abrahamističkih religioznosti, nego i u npr. muškom imenu Isidor ili Izidor ("Izidin dar").

Nakon Kaliguline "rehabilitacije" i promocije kulta Izide, on je prihvaćen i od najviše elite rimskog svijeta. Vespazijan zajedno sa Titom je prakticirao u rimskom *Iseumu* (hram posvećen Izide), dok je Domicijan izgradio drugi *Iseum*, zajedno sa *Serapeumom*. Trajan je reljefno ovjekovjećen kako nudi posvetne darove u vinu Izidi i Horusu. Hadrijan je dekorirao vilu u Tiburu sa scenama vezanim za Izidin kult, a Galerije će smatrati Izidu kao svoga zaštitnika.

U doba Carstva stekli su popularnost razni solarni kultovi, koji su donijeti iz Sirije, Mesopotamije i Irana. Širene su i astralne predodžbe, koje vode podrijetlo od starobabilonskih tradicija. Istočni kultovi su dodatni podstrek dobili sa jačanjem semitskog elementa u rimskom svijetu, posebice od sredine II. st. n. e. Vrlo istaknute osobe punsko – sjevernoafričkog i sirijskog porijekla su imale sve veće značenje u političkom, društveno – ekonomskom i kulturnom životu rimskog svijeta. Oni su tako usađivali u njega obrasce duhovnog i religijskog promišljanja semitskih zajednica. Vrhunac je bio za vrijeme vladavine semitske dinastije Severa, kada su punski i levantski kultovi dobili i direktnu državnu potporu.

Kult indoiranskog božanstva Mitre prisutan još iz posljednjih decenija Republike, je za vrijeme principata stekao popularnost. Moguće je da je riječ o izvorno iranskom kultu koji je doživio značajne modifikacije (sinkretizirajući se sa elementima i vjerovanjima drugih kultova) u istočnim provincijama (možda u Frigiji) do doba kada se razvio u poseban kult karakterističan za II. – IV. st. n. e. Tako je mitraizam rimskog svijeta bio ustvari jedna vrlo sinkretička religija, koja je nešto preuzela iz originalnog iranskog božanstva Mitre, tauroktoniju iz kulta Kibele....itd... Ovaj kult osobito se raširio onda kad su unutarnja maloazijska područja ušla u sastav Carstva i kad su se iz njih počeli novačiti vojnici za oružane snage. Odatle se raširio i po drugim jedinicama. Među vojnicima uvijek je bilo mnogo štovatelja Mitre.

Sami sljedbenici mitraizma nisu ostavili pisanih tragova, te se jedini koliko-toliko pouzdani podaci mogu dobiti na temelju svjedočanstava njihovih religijskih konkurenata ili kršćanskih suparnika, odnosno zahvaljujući arheološkim artefaktima. Na osnovu tih podataka se zaključilo da je kult sinkretički kombinirao određene elemente dotadašnje grčko-rimske religije, zatim misterijske obrede, te promoviranje "kreposnog" života za koga slijedi nagrada na drugom svijetu. S druge strane, kult je bio ograničen na muškarce, i ograničen uglavnom na legionare i vojsku, pa se vjeruje da je to jedan od razloga zašto se nikada nije proširio poput kršćanstva.

Stare iranske predodžbe o vječnoj borbi dvaju principa, dobrog i svijetlog sa zlim i mračnim, kombinirale su se u mitraizmu sa babilonskim astralnim učenjima, sa mistikom brojeva i babilonskom magijskim umijećem. Mitraizam je imao složenu kozmogoniju, u kojoj su Mitrino rođenje i podvizi zauzimali središnje mjesto. Mitra je prikazivan kao pobornik pravde, borac protiv svega što je zlo i grješno, spasitelj pravednih ljudi, koje je htio pogubiti Ahriman – zao bog. Istovremeno, u mitraizmu je bilo razvijeno i složeno učenje o zagrobnom životu, u kome će se suditi za zemaljski život, kao i učenje o svršetku svijeta. Za bogoslužje u čast Mite postojao je poseban mitreum, koji je uređivan u kakvoj špilji ili podzemnoj prostoriji koji bi bio uređen da izgleda kao pećina. Složeni obredi bili su praćeni trpezama, na kojima se jeo posvećeni kruh i vino pomiješano sa vodom. Posvećivanju je prethodila priprava, koja se sastojala od posta i šibanja samoga sebe. Na prostoru Bosne i Hercegovine najpoznatiji mitreumi su u Jajcu i Konjicu.

Epigrafski spomenik sa prikazom tauroktonije u sinkretističkoj vezi sa “Nepobjedivim Suncem”.

Rimski reljef koji prikazuje Mitru u sinkretizmu sa Suncem i Mjesecom.

Freska koja prikazuje Mitru (sa sebi svojstvenom frigijskom kapom) i tauroktoniju. Potiće iz mitreuma iz Marina u Italiji. Datacija II. st. n. e.

U svakom mitreumu središnje mjesto je zauzimala predstava Mitre kako ubija svetog bika (tauroktonija), uglavnom izrađena u reljefu. Mitra obućen u maloazijsku odjeću sa frigijskom kapom, ubija sa lijevom

rukom bika. Dok to radi, on preko svoga ramena gleda u pravcu figure Sunca. Na reljefu se pojavljuju i zmija, pas, škorpija i gavran u odgovarajućim i predviđenim pozicijama.

U uskoj vezanosti sa rimskim mitraizmom je bio i kult "Nepobjedivog sunca" (*Sol invictus*). Ovaj kult će postati veoma popularan za vrijeme pojedinih vojničkih, ilirskih careva kao što je npr. Aurelijan kada će izbiti na sami vrh državne religioznosti.

Zanimljivo je da su neki od ovih kultova koji su cvjetali u II. i III., pa djelimično i u IV. st. n. e. bili uglavnom orijentirani na jedno božanstvo (ne nužno u monoteističkom kontekstu) i bazirani na svetim tajnama/misterijama koje su mogle biti otkrivene samo posvećenima. I pred njima su se polako povlačila stara, tradicionalna politeistička religioznost. Svi navedeni kultovi su bili vrlo sinkretički i nisu bili zasebno izolirani. Obrede i učenja jednog vjerskog sustava preuzimali su drugi sustavi,a istočna božanstva identificirana su sa bogovima grčkog i rimskog panteona. Pojavili su se razni proroci i propovjednici, kojima su ljudi vjerovali. Dobar primjer pružaju Apolonije iz Tiane i Aleksandar iz Abonutika. U učenju Apolonija (druga polovina I. i početak II. st. n. e.) spojeni su neopitagorejski principi sa elementima indijskih religija. Kod svojih sljedbenika on je stekao slavu proroka i čudotvorca.

U rimskom svijetu je postajao uobičajen i grčki običaj hekatomba (ἑκατόμβη), odnosno žrtvovanja bogovima 100 primjeraka stoke. Ova žrtva se nudila Apolonu, Ateni i Heri (odnosno odgovarajućim rimsko – latinskim identifikacijama) za vrijeme specijalnih religijskih ceremonija. U Ilijadi je vrlo detalno opisan sam obred grčkog hekatomba.

Razvoj kršćanstva

U II. st. n. e. kršćanske zajednice su već etablirane i prepoznate kao posebne u odnosu na jevrejske. Konačno je došlo do potpune separacije. Pred kraj II. st. n. e. kršćanstvo se širilo po svim područjima rimskog svijeta. Nositelji novog učenja, njegovi misionari, bili su najprije stini obrtnici i trgovci, koji su putovali iz jedne provincije u drugu, i vojnici, koji su boravili po raznim provincijama. Međutim, one su još uvijek dosta malobrojne i nalaze se na samim marginama općekulturnog i društveno – političkog života tadašnjeg rimskog svijeta. Uglavnom je nakveća koncentracija kršćanskih općina bila u istočnim provincijama, posebno u Maloj Aziji. U zapadnim provincijama, brojnost kršćana je bila minimalna.

Za život ranih kršćanskih općina od velikog značaja je tzv. "Učenje dvanaestorice apostola", jedan od ranih kršćanskih izvora, koji nije ušao u Novozavjetni kanon i koji je nađen relativno kasno. Na osnovu "Učenja dvanaestorice apostola" i "Djela apostolskih" možemo stvoriti određeno sliku o životu ranih kršćanskih općina. Karakteristična je eshatološka usmjerenost ranih kršćana, njihova uvjerenost u skori drugi dolazak Isusa Krista, koji ne treba ljude zateći nespremnima. Oni moraju biti moralno spremni za to. Otuda učenje o potrebi moralnog očišćenja. Sa tim se spaja ideja ljubavi, ideja bratstva. "Djela apostolska" ukazuju na to da je u ranim kršćanskim općinama bila poznata zajednica imovine. Izvanredno je široko bilo razvijeno i činjenje dobročinstava. Te su općine bile međusobno povezane, i pojedini njihovi predstavnici vodili su između sebe prepisku, upućivali jedni drugima poslanice; putujući apostoli i propovjednici, prelazeći iz jednog grada u drugi, uspostavljali su veze među članovima raznih kršćanskih skupina. Pitanja vjerske naobrazbe su veoma važna članovima općine; vode se diskusije, stvaraju norme za ponašanje u životu.

Osobito značenje imale su u općini osobe za koje se smatralo da posjeduju Božja milost. Iz njihovih redova formirana je karizmatična hijerarhija (karizma znači milost), kojoj su pripadali proroci i apostoli. Apostoli su u isprva bili propovjednici nove vjere, organizatori općina; oni su skupljali priloge za potrebe drugih općina i za propovijedanje Kristova nauka. Uz karizmatičnu hijerarhiju pojavljuju se i drugi voditelji kršćanskih općina. U prvom redu izdvajaju se takozvani prezbiteri (stariji). To su, po svemu sudeći, bili najviše cijenjeni članovi općine, koji su pazili na red za vrijeme molitvenih skupova. Osim njih postoje i niži članovi, koji pomažu prezbiterima u organizaciji svakodnevnog života općine. To su sluge, ili grčki, đakoni. Kad je imovina općine porasla, izdvaja se posebna osoba – episkop, tj. "nadzornik" nad imovinom općine. Ovaj termin često se upotrebljava u grčkom jeziku za oznaku raznih osoba koje su obavljale kako službene tako i privatne zadatke. Iz ovih službi postupno će se razviti zasebna kršćanska svećenička hijerarhija. Vanjski porast kršćanstva i postepeno mijenjanje njegovom socijalnog sastava utjecali su i na kršćansku organizaciju, i na ideologiju kršćanstva. Predstavnici karizmatične hijerarhije postepeno gube svoje značenje. Prezbiteri i episkopi, koji su prije samo pazili na red, pretvaraju se sada u voditelje općina. Pritom osobito značenje dobiva episkop, koji staje na čelo općine pojedinog grada. Ispod njega stoje prezbiteri, a za njima slijede đakoni. Samo te osobe smiju obavljati kult, propovijedati, organizirati svakodnevni život. Pred kraj II. st. n. e. konačno se oblikuje pojam jedinstvene kršćanske crkve, koja se sastoji od niza pojedinih crkava. I njima upravljaju episkopi, čija je duhovna vlast neograničena.

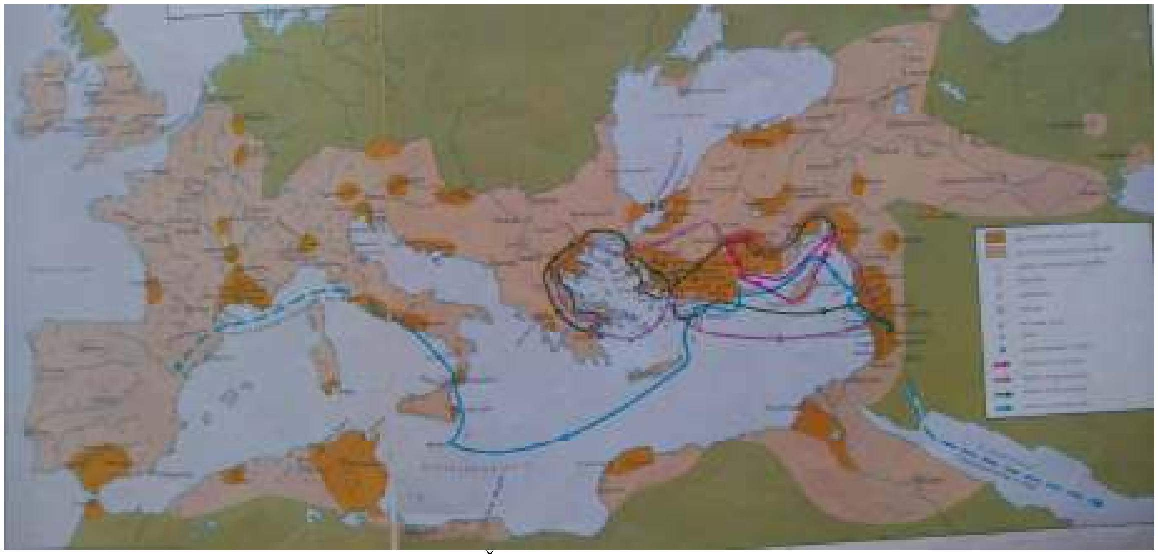
Uskoro se ustalilo shvatanje da je episkop/biskup ona svećenik (prezbiter) koji je primio puninu svećeništva u tzv. apostolskoj tradiciji. Naime, na pedeseti dan nakon Uskrsa (Pedesetnica, grč. Pentekost - paralelno sa starozavjetnim Blagdanom sjenica, koji se slavio pedeseti dan nakon Pashe, u sjećanje na prvo veće molitveno okupljanje Izraela nakon tzv. Prijelaza, tj. Pashe preko Crvenog mora u bijegu iz legendarnog egipatskog ropstva) je - kako opisuje Biblija Novog zavjeta u 2. poglavlju Djela apostolskih - na apostole okupljene u Jeruzalemu sašao Duh Sveti. Apostoli su rukopolaganjem prenosili svoju karizmu na poglavare mjesnih crkava koje su osnivali, za koje se ustalio naziv episkop/biskup. Priznaje se apostolsko nasljeđe onoj osobi koju je za biskupa rukopoložio valjano zaređeni biskup, te svaki episkop posjeduje dugački popis svojih prethodnika u apostolskoj sukcesiji, koji kroz stoljeća dolazi do imena jednoga od apostola.

Razvitak monarhijskog episkopata nailazi na otpor od strane kršćanskih skupina koje su branile karizmatičnu hijerarhiju. Nju su osobito dosljedno branile pristaše Montana, maloazijskog propovjednika. Ali su predstavnici episkopata crkve uspjeli svladati tu struju.

Na samom početku kršćanske općine su uglavnom sastavljene od Jevreje, a djelovanjem Pavla one počinju da primaju i nejevreje. Sa konačnim raskidom judeokršćanstva, one postaju etnički i narodnosno raznorodne. Ova crta je inače karakteristična za mnoge sinkretističke kultove; "Gdje nema Grka ni Židova, obrezana ni neobrezana, divljaka ni Skita, roba ni slobodnjaka, nego sve u svemu Krist". Prema tome, kršćanstvu je bila strana nacionalno-religijska izoliranost. Rano rukovodstvo kršćanskih općina je skoro kompletno bilo jevrejskog porijekla, da bi se to vremenom radikalno izmijenilo. I osobe šarolikog porijekla su počeli igrati važnu ulogu u kršćanstvu. Ideja jednakosti, na koju se nailazi kod stoičara i rimskih

pravnika, provedena je kod kršćana dosljednije nego u drugim učenjima. Kršćanstvo je proglasilo bratstvo svih ljudi, jednakost robova i slobodnih. Ono se posebno obraćalo "onima koji pate i koji nose teret", obećavajući im mir i utjehu.

Kršćanstvo nije privlačilo samo svojom idejom jednakosti i nadom u spas. Kršćanstvo je pojednostavilo kult, ukidajući prinošenje žrtva. Kršćanstvo je prinošenje žrtava u cilju stjecanja božje milosti, prinošenje koje je opće za sve religije, zamijenilo jednom (Isusovom) zauvijek prinijetom žrtvom, koja iskupljuje sve grijehe čovječanstva. Ali se ipak nije odreklo institucije misterija i obreda, jer ono ima duboko psihološko značenje povezivanja svojih članova i međusobno i sa institucijom i organizacijom kojoj pripadaju. Najstariji kršćanski obredi (tajne) bili su krštenje, koje je obavljano prilikom stupanja u općinu, i pričest kruhom i vinom, koje se obavljalo za vrijeme vjerskih skupova. Na oba ova obreda nailazi se i u drugim kultovima. Nisu bili novi ni oni mistični pojmovi na koje se nailazi u kršćanstvu. Ali je novi bio spoj tih elemenata. Nijedan od kultova nije se odlikovao tako strogom isključivošću kao kršćanstvo. Drukčiji nego kod ostalih sinkretističkih kultova bio je i isključivi negativistički stav prema drugim religijskim, filozofskim i kultnim učenjima, pojavama, zajednicama. Ono je ustalo protiv svih dotad postojećih religija, kultova i kulturnih tradicija. Ovu isključivost kršćanstvo je primilo od judaizma, ali je odbacilo njenu nacionalnu ekskluzivnost i obraća se prozelitski svim narodima i ljudima (bez obzira na stalež, rod, bogatstvo, status, stupanj obrazovanosti...itd...). Inače je zbog svoje strukture abrahamizam takav da po defaultu isključuje mogućnost eklektičkog suživota, on jednostavno mora da dominira jer sebe po automatizmu i bez razmišljanja smatra apsolutnom istinom, dok je sve ostalo greška koju treba ispraviti ili iskorijeniti. Kršćanin nije smio sudjelovati ni u jednoj nekršćanskoj vjerskoj ceremoniji. Budući je svaki društveni akt u municipijima, kolegijima itd. bio praćen vjerskim obredima, kršćani su morali zauzeti poseban položaj u društvu. Nisu uzalud oni sebe nazivali "trećim rodom", "izabranicima", "stadom Kristovim". Ovo odricanje od klasičnog svijeta, koji je kasnije nazivan đavolovim svijetom, bilo je ideološko opravdanje pasivne rezistencije prema Rimskom Carstvu. Ali je istovremeno dovodilo do unutarnje psihičke napetosti, frustracije i narastujućeg bijesa i emocionalnog naboja.

Širenje kršćanstva

Različite tendencije

Osnovni elementi dogmi kršćanskih zajednica, koje danas dominiraju, su se postupno oblikovali. Dva su glavna činilaca na osnovi kojih se odvija ovo oblikovanje. Prvi činilac su općekulturni uvjeti u kojima nastaje i razvija se ranokršćanska zajednica, a drugi je posvemašnja sklonost abrahamizma ka tumaćenju svojih vjerovanja kao apsolutne istine. Dok je prvi činilac vodio ka tome da se razvijaju centrifugalne tendencije, jer su ranokršćanske općine bile raštrkane i izloženu preziru, sumnjičavosti ali i utjecaju i jevrejskih i neabrahamističkih zajednica i pri tome vođene pojedincima sa različitim idejama (npr. Petar, Jakov i Pavle), dotle je drugi činilac imao centripetalno značenje koje je moralo voditi ka niveliranju i zaokruživanju i konzerviranju dogmatike. Zbog toga je već od samog početka dolazilo do sukobljavanja različitih mišljenja, jer su se zbog prvog činioca javljala različita mišljenja, a zbog drugog činilaca samo je jedno moralo biti glavno, a ostalo odbačeno. Koegzistencija i međusobno uvažavanje, pa i raspravljanje, bez prethodne agende, sa traženjem istine jednostavno nisu mogli biti mogući. I to je sukobljavanje zadiralo u sve pore ranokršćanskog života, i ticalo se svih njegovih aspekata od dogme do hijerarhijskog ustrojstva. Zato imamo sukob Jakova i Pavla i montanizam.

Rasprave o kanonu trajale su vekovima, i u prvim stoljećima ni spisi ni učenje nisu bili još uvijek kanonizirani. Mnogi apokrifni spisi su kružili hrišćanskim svetom. Markion je sredinom II. st. n. e. prvi kodificirao kanon Novog zaveta koji se sastojao od Pavlovih poslanica i Lukinog evanđelja. Neki naučnici smatraju da je on prvi uveo u upotrebu pojam Zavet (*Testamentum*). Iako Crkva nije prihvatila Markionov kanon, ipak je uticao na nju da jasno formuliše sopstveni biblijski kanon. Zbirka hrišćanskih spisa koja se prepoznaje ovi zavet uobličena je tek oko 180. - 200. god. n. e. Kao što je rečeno o prvom poglavlju koje je govorilo o samom nastanku kršćanstva kompletan spisak od 27 knjiga Novog zaveta je najranije zabeležen kod Atanazija Aleksandrijskog 367. god. n. e.

Sastav kršćanskih općina postepeno se mijenja i u kulturom pogledu. U kršćanske općine ulaze i predstavnici inteligencije, ljudi koji poznaju grčku filozofiju, retori i učitelji. Pri rješavanju najraznovrsnijih pitanja oni nastoje iskoristiti metode i pojedine postavke grčke filozofije. Ovaj smjer u teologiji i filozofiji koji je izražen u filozofiji Filona i koji je nastojao judejsku teologiju pomiriti s načelima grčke filozofije, bio je veoma raširen. Njegove tragove nalazimo i u apostolskim poslanicama. On je osobito primjetan u četvrtom evanđelju. Kasnije taj smjer dobiva sve veće značenje u kršćanstvu. Osobito jasan izraz nalazi on u gnosticizmu. Gnosticizam dolazi od grčke riječi gnosis (znanje), ali gnostičari pod znanjem nisu podrazumijevali racionalističku spoznaju svijeta, već spoznaju božanstva, koje se ne postiže logičkim putem, već putem mističnog stapanja sa božanstvom, mističnog poniranja u tajne kozmosa. Gnostičari nastoje kršćanska načela spojiti sa raznim elementima iranske mistike, babilonskih astralnih učenja... itd. Tim putem htjeli su oni prevladati tradicionalne judejske predodžbe koje su se sačuvale u kršćanstvu. Basilid, na primjer, naučava da se "najprije od nerođenog oca rodio Razum, od njega – Logos (riječ), od Logosa – Prosudba, od Prosudbe – Mudrost i Snaga, a od Snage i Mudrosti rodile su se Vrline, Načela i Anđeli, koje on naziva prvima, i oni su stvorili prvo nebo. Krista gnostičari zamišljaju kao apstraktan princip, Logos, Eon (eon na grčkom znači vijek). Neki od gnostičara poriču mogućnost Kristovog utjelovljenja, drugi utjelovljenje i smrt smatraju samo prividom. Postojalo je mnoštvo raznih gnostičkih struja. Načela koja su na kraju odnijela pobjedu nisu bile neke unaprijed postavljene postavke. Ona su se izgrađivala tijekom borbe, i moga od njih preuzeta su od protivnika. Pobijedila je ona srednja struja na čijem je čelu stajao monarhijski episkopat.

Upravo je ta žestoka i nesmiljena dogmatska borba karakteristika svih abrahamističkih manifestacija. Špekuliranje o apstraktnim, metafizičkim temama i njihovo nametanje, smatra se esencijom života i djelovanja. Sve je podređeno rješavanju nekih dogmatskih detalja, i zbog toga su ljudi spremni i da žrtvuju i sopstvene živote. To gubljenje vremena na kontinuiranom, preradikalnom detaljisanju nekih dijelova dogme dovelo je do potpunog zanemarivanja stvarnog, realnog života koji je u psihi tih ljudi dobio sekundarno značenje.

Progoni i apologetici

Borba u samim kršćanskim redovima, isprepletala se sa borbom kršćanstva protiv klasičnog rimskog svijeta. Stav ranih kršćana prema Rimskom Carstvu nigdje nije bio potpuno određeno izražen. "Dajte caru carevo, a Bogu božje" – takav je odgovor dan u Evanđelju. U "Poslanicama" se propovijeda pokoravanje vlastima, jer "nema vlasti koja ne bi bila od Boga". Pisac jedne od poslanica traži da se ljudi mole za cara i za sve koji se nalaze na vlasti. Ali, po svemu sudeći, nisu svi kršćani bili toliko lojalni kao pisac ovih postavki. "Apokalipsa" nosi izrazito antirimski karakter, a to, po svemu sudeći, nije bio jedini prema rimskom svijetu negativistički dokument. Negativan stav prema svemu što se nalazi u svezi sa klasičnim rimskim svijetom dovodio je do određene otuđenosti ranih

kršćana, koji nisu sudjelovali u municipalnom životu, u životu kolegija, nisu slavili opće praznike niti sudjelovali ni u kakvim procesijama itd. Sve je to izazivalo negativan stav prema kršćanstvu od strane ne samo nivoa vlasti od lokalnog do središnjeg, nego i kod većine stanovništva. Takav stav produbljivan je još i time što je većina općina pripadala nižim društvenim slojevima, a sam kršćanski nauk zastupao je opću jednakost ljudi pred bogom. Kršćanima su pripisivana ubojstva djece i pričešćivanje njihovom krvlju. O njima su pričalo kako se za vrijeme molitvenih skupova u određenom trenutku gase svjetiljke, što je bio signal za opći razvrat. Širili su se glasovi da otpadništvo kršćana od bogova i tajna magija izazivaju društvene nesreće (kugu, sušu itd.). Nesumnjivo je da su među protivnicima kršćanstva veliku ulogu igrali njihovi konkurenti → svećenici raznih kultova, obrtnici koji su izrađivali razne predmete za druge, utemeljenije kultove, gatari i dr. Sukobi između kršćana i njihovih protivnika često su se završavali ubojstvom najupornijih i najfanatičnijih kršćana. Državna vlast obično je stajala na stranu progonitelja kršćanstva. Tako nastaju progoni kršćana.

Nije bilo nikakvog zakona posebno uperenog protiv kršćana. Tako da u prva dva svoja stoljeća postojanja, kršćanstvo nikada nije bilo oficijelno zabranjeno, kao što je to npr. bio slučaj sa druidima, čak ni za vrijeme povremenih progona. Tek je članstvo u kršćanskim crkvama oficijelno zabranjeno za Septimija Severa. Posebno je odbijanje učešća u carskom i državnom kultu (što se smatralo nekom vrsto zakletve lojalnosti Državi i princepsu) izazivalo Državu. Bilo je obavezno da se svako izvrši određeno žrtveno spaljivanje ispred slike vladajućeg princepsa. Odbijanje se smatralo izdajom. I onda su kršćani pozivani na odgovornost uglavnom zbog optužbi jer su odbijali sudjelovati u službenim kultovima i za uvredu veličanstva. Zato su napadi i progoni na kršćane ustvari rađeni po optužbi za izdaju ili veleizdaju, a ne zbog onoga u šta su vjerovali. Na to bi se zatim nadodali i tzv. tajni zločini koje bi im svjetina pripisivala. Te predrasude i laži su nastajale najviše zahvaljujući nerazumijevanju nekih rituala, kao što su krštenje i euharistija koje su (iz neznanja, slučajno ili namjerno) povezivane sa ritualnim davljenjem novorođenčadi i kanibaliznom, što su bila dva vrlo oštra tabua klasičnog rimskog svijeta.

Progon je mahom započinjala svjetina, koju su možda inspirirali otvoreni neprijatelji kršćana. Ponekad je upravnik provincije, u svezi sa kakvom društvenom nevoljom, osuđivao kršćane na smrtnu kaznu. U kasnijoj kršćanskoj tradiciji priča se da su mučenici za vjeru odbijali prinositi žrtvu, a da su odbijali izdati imena istovjernika i da su na pitanje sudaca odgovarali otvoreno: *christianus sum* ("ja sam kršćanin"). Kršćani su podvrgavani najstrožim kaznama: predavani su zvijerima da ih rastrgaju, spaljivani su, kamenovani. Jedan od takvih progona izvršen je u Lugdunumu u ljeto 177. god. n. e., za vladavine Marka Aurelija, kada je, po Euzebijevim podacima, poginulo 48 kršćana.

Za Lionske persekucije je vezana i priča o sv. Blandini, o čijoj smrti je lionska crkva obavijestila maloazijske crkve. Po kršćanskoj tradiciji neprijateljstvo građana Liona prema kršćanima je bilo toliko da su ovi kada su se javno deklarirali kao takvi, bili napadani i maltretirani. Dok je namjesnik provincije bio

izvan Liona, vojni zapovjednik u činu hilijarha i duovir Liona su uhapsili i bacili u zatvor veliki broj kršćana koji su manifestirali i priznali svoju vjeru. Kada se legat vratio, uhapšenici su izvedeni na sud. Među njima je bila i ropkinja Blandina koja je uhapšena zajedno sa svojom gospodaricom koja je također bila kršćanka. Iako je bila izložena teškom mučenju, ona je ostala ustrajna i stalno je na svako pitanje davala sljedeći odgovor : "Ja sam kršćanin i mi nismo ništa loše učinili." Suočeni sa strahom od torture oni robovi koji nisu bili kršćani su svjedočili protiv svojih kršćanskih gospodara koji su bili uhapšeni, iznoseći čitav niz lažnih optužbi kao što su kanibalizam i incest. Legat je tada primio i instrukcije od princepsa Marka Aurelija po kojima su uhapšenici sa statusom rimskog građanima, ako bi ostali ustrajni u kršćanskom stavu, trebali biti kažnjeni sa odrubljivanjem glave. Za one koji su bili bez rimskog građanstva su mogli biti mučeni i izloženi stravičnoj smrti. Tako je Blandina sa nizom drugih sudrugova poslana u gradski amfiteatar (danas poznat kao amfiteatar "Tri Galije") u vrijeme javnih igara. Po kršćanskoj tradiciji (koju prenosi i Eusebije iz Cezareje) ona je bila posljednja koja je stradala u areni, a prije toga je bila bičevana, tjerana da sjedi na užarenoj stolici, zatvorena u mrežu i bačena pred divljeg bika koji ju je bacio u zrak i na kraju je ubijena sa nožem. Ima i mišljenja da je čitava priča o sv. Blandini izmišljena.

Progoni nisu slabili kršćanske općine. Vjerski fanatizam dovodi čak do "žeđi za mučeništvom". Uspomena na poginule sveto je čuvana po općinama. Preživjeli ispovjednici uživali su veliki autoritet. Međutim, kako je već ranije rečeno, ove progone ne bi trebalo apsolutizirati, i smatrati ih konstantom u postojanju kršćanstva u prva svoja tri stoljeća. Oni su se dešavala sporadični i to na ograničenim prostorima. I broj žrtava nije bio veliki, a i najstrožije kazne smrti su se izricale samo najtvrdokornijim fanaticima. Dobar dio kršćanskih zajednica je više – manje neometano prebivao i živio sa svojim susjedima. Tada kršćanske općine nisu progonjene i nisu izdvajane od ostalih kolegija sitnih ljudi (*collegia tenuiorum*), koji su bili veoma rašireni, pa i u samom ustroju kršćanskih općina bilo je dosta sličnosti s kolegijima. Kod jednog djela kršćanstva pojavljuje se misao o mogućnosti pomirbe crkve i države. To se održava u takozvanoj apologetici.

Kršćanska isključivost, ali i sklonost ka prozelitizmu su izazivali kod obrazovanijih predstavnika klasičnog rimskog svijeta priličnu dozu podozrenja. Posebno je to bilo izraženo kod skeptičnijeg i racionalnijeg dijela javnosti. Tako se u posljednjoj četvrtini II. st. n. e. pojavljuju književna djela koja su uperena protiv kršćanstva, ili se prema njemu odnose sa sarkazmom i ironijom. Među takva djela spada i Lukijanova satira "O Peregrinovoj smrti", u kojoj se ukazuje na sklonost licemjerju pojedinih predstavnika. Protiv kršćana pisao je Fronton, učitelj Marka Aurelija, kao i Lukijanov suvremenik Celz. U tim djelima pobijano je kršćansko učenje, dokazivana neodrživost pojedinih postavki kršćanskog nauka. Smatrali su ih krivim i zbog ultrademokratskog ustroja njihovih ranih općina. Celz, na primjer, piše da kršćani "žele i mogu sebi privući samo maloljetne, ljude niskog porijekla, neobrazovane, robove i dječurliju". Propovjednici kršćanstva su "grebenari vune, obućari, tkalci, najgori prostaci". Kritičari su posebno ukazivali na bukvalno, dogmatsko i nekritičko prihvatanje kršćanskih spisa. Tako npr. Porfirije, novoplatonski filozof iz III. st. n. e, posebno kritikuje pisce evanđelja zbog njihove nepouzdanosti: "Evanđelisti su bili pisci romana - a ne posmatrači ili svedoci Isusovog

života. Svaki od njih četvorice protivreči ostalima u svojoj priči o njegovoj patnji i raspeću".

Nasuprot njih javljaju se kršćanski apologeti koji dokazuju apsurdnosti optužbi protiv kršćana. Istovremeno oni naglašavaju da kršćani spadaju među najlojalnije rimske podanike, koji upućuju molitve za cara. Uz to, dokazuje se da je kršćanstvo najviša religija. Služeći se argumentima stoičara i takvim knjigama kao što su Varonove "Starine", apologeti su dokazivali jalovost služenja idolima, besmislenost i neodrživost raznih mitova. Slično Filonu iz Aleksandrije, apologeti nastoje načiniti most između kršćanstva i grčke filozofije. Sličnost pojedinih postavki grčkih filozofa sa starozavjetnim knjigama objašnjava se običnom posudbom. Apologeti su tvrdili da su grčki mislioci uzeli mnogo što iz judejskih svetih knjiga. Oni su isticali i sličnost nekih obreda, objašnjavajući to đavolovim lukavstvom. Na taj način apologeti nisu samo branili, već i propagirali kršćanstvo. Ovaj književni rod bio je relativno široko rasprostranjen. Jedan od prvih apologeta bio je Aristid, koji je na grčkom jeziku napisao "Apologiju", upućenu princepsu Antoninu Piju. Sredinom II. st. n. e. pisao je Justin, prozvan filozofom i mučenikom. Pored apologetskih djela Justin je napisao i niz rasprava protiv heretika.[2] Pred kraj II. st. n. e. počela je književna djelatnost najvećeg kršćanskog apologeta i pisca – Tertulijana, porijeklom iz prokonzularne Afrike.

Početci kršćanske umjetnosti

U II. st. n. e. dolazi do začetka kršćanske umjetnosti. Prisiljeni na sakrivanje svojih molitvenih skupova, kršćani nisu mogli graditi hramove. Osni su se skupljali po raznim prostorijama. U Rimu su zborno mjesto kršćana bile katakombe. U njima su kršćani sahranjivali mrtve, tamo obavljali i bogoslužja. Po katakombama su čuvani primjerci kršćanske umjetnosti. Za slikarstvo i kiparstvo kršćana karakteristične su simboličke predodžbe. Naročito je rasprostranjen predodžba dobrog pastira, ribe (riba, na grčkom ΙΧΟΥΣ, daje prva slova pet grčkih riječi: "Isus Krist, Sin Božji, Spasitelj") i vinove loze.

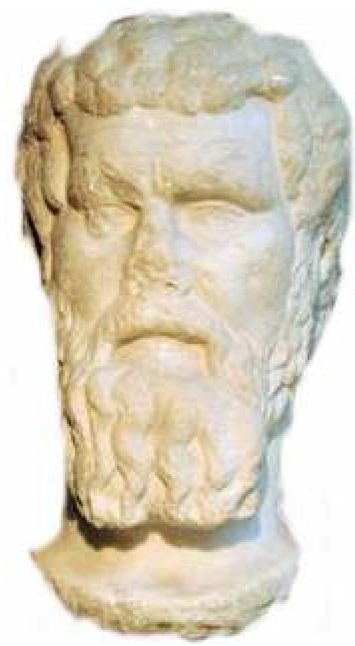
Jedino judaistička varijanta abrahamizma nije se širila u ovom periodu i uporno se nastavljala držati svoga narodnog ekskluzivizma. Pred ovom navalom orijentalnih kultova i vjerovanja, kao da se polako povlačio grčko – rimski racionalizam.

[2] Marko Minucije Feliks (*Marcus Minucius Felix*) je jedan od najranijih apologeta kršćanstva na latinskom jeziku i danas je najpoznatiji po svome dijalogu *Octavius*, između kršćanina Oktavija Januarija i "pagana" Cecilija Natalisa. Arnobije (*Arnobius*; umro cc 330. god. n. e.) iz Sike je bio ranokršćanski apologeta koji je napisao djelo u sedam knjiga pod nazivom *Adversus Gentes* (kasnije *Adversus Nationes*).

DINASTIJA SEVERA

193. – 235. god. n. e.

V. RIMSKI GRAĐANSKI RAT

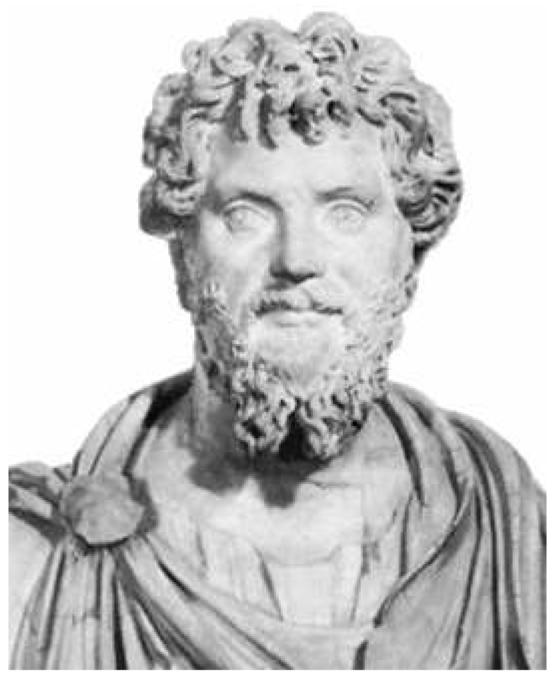
Bista Pertinaksa. Rijksmuseum van oudheden u Leiden/Lajdenu u Nizozemskoj.

Portret Didija Julijana. Limesmuseum, Aalen, Njemačka.

Bista Septimija Severa. Moderna restauracija nosa, dijelova brade i zamotanog dijela biste. Danas se nalazi u Glyptothek u Minhenu.

Mramorna bista Septimija Severa. Nađena na Palatinu. Danas se nalazi u British Museum u Londonu.

Bista Septimija Severa od grrčkog mermera (glava) i zelenog alabastera (originalno ne pripada glavi). Danas se nalazi u Palazzo Nuovo Kapitolinskih muzeja u Rimu.

Tondo iz Djemila (Alžir), nastao iz cc 199. god. n. e. prikazuje Septimija Severa i Juliju Domnu te njihove sinove Karakalu i Getu čije lice je izbrisano zbog *damnatio memoriae* koju je protiv njega dao proglasiti Karakala. Danas se nalazi u Staatliche Museum u Berlinu..

Bista Pescenija Nigera.

Bista Klodija Albina. Danas se nalazi u muzeju Louvre u Parizu.

Glava mladog Karakale.

Bista Karakale u Altes Museum u Berlinu.

Bista Gete. Nastala cc 208. god. n. e. Danas se nalazi u muzeju Louvre u Parizu.

Bista Makrina. Danas se nalazi u Kapitolinskim muzejima.

Bista Elagabala. Danas se nalazi u Kapitolinskim muzejima.

Bista Aleksandra Severa. Danas se nalazi u Palazzo Nuovo Kapitolinskih muzeja.

Pertinaks

Pertinaks (1. VIII. 126. – 26. III. 193. god. n. e.) vladao je samo prva tri mjeseca 193. god. n. e. Rođen je u ligurskom gradu *Alba Pompeia*.Po rođenju se zvao *Publius Helvius Pertinax*, a kao princeps *Caesar Publius Helvius Pertinax Augustus*. Pertinaks, kao sin oslobođenika Helvija Sukesa (*Helvius Successus*) je započeo svoju karijeru praktično sa dna. Liberalna atmosfera antoninijanskog sustava je omogučavala i takvim ljudima sa sposobnostima da se uzdiži do najviših časti. On je prvo bio obični učitelj gramatik (*grammaticus*), a onda je prešao u vojsku kao prefekt kohorte u Siriji. Posebno se istakao u ratu sa Iranom, radi čega je doživio ubrzana promaknuća. U Italiji je bio na dužnosti kuratora alimentacijog fonda na Emilijevom putu, zatim je bio komandant rajnske - germanske flote i prokurator *ducenarius* u Dakiji. Nakon kraćeg zatišja u karijeru, ponovo je pozvan kao pomoćnik Klaudija Pompejana u markomanskim ratovima. *Historia Augusta* ističe da je on kao zapovjednik I. legije *Adiutrix* spasio Retiju i Norik od neprijatelja. Konzul sufekt je bio 175. god. n. e., i nakon toga je bio namjesnik Gornje i Donje Mezije, Dakije, Sirije i Britanije. Na ovoj zadnjoj dužnosti se suočio sa pobunom vojnika jedne legije, u kojoj je bio teško ranjen (buntovnici su mislili da je mrtav). Nakon oporavka je teško kaznio buntovnike, što mu je donijelo reputaciju osobe koja zahtijeva disciplinu. Ipak je zbog stroge kontrole nad britanskom armijom, morao napustiti ovu provinciju i otići na ležernije dužnosti staratelja alimentacijskog fonda, prokonzula Afrike (gdje je ugušio mnoge pobune) i prefekta Grada. Konzul *ordinarius* je bio 192. god. n. e. Oženjen je bio sa Flavijom Titijanom (*Flavia Titiana*; kćerka uglednog senatora i konzulara Tita Flavija Klaudija Sulpicijana/*Titus Flavius Claudius Sulpicianus*) sa kojom je imao dvoje djece i to istoimenog sina i kćerku. Nejasno je njegovo učešće u zavjeri koja je rezultirala umorstvom Komoda. U toku svoje karijere se prilično obogatio, služeči se nekada i nečasnim, pa i korumptivnim metodama.

Pertinaksova uprava

Po Kasiju Dionu, Herodijanu i *Historia Augusta*, Let i Eklekt su dok se još nije saznalo za Komodovu smrt, 31. XII. 192. god. n. e. otišli do Pertinaksa i obavijestili ga šta se desilo. Kada je dobio pozdana uvjerenja da je Komod stvarno mrtav, Pertinaks je tajno otišao u tabor pretorijanaca da traži potporu i priznanje. Za uzvrat je pretorijancima (koji nisu bili baš entuzijastični sa prihvatanjem novog principsa) obečao veliku donaciju u novcu od po 12 000 sestercija. Herodijan vrlo detaljno opisuje dešavanja u pretorijanskom taboru i ubjeđivanje pretorijanaca od strane Leta da prihvate Pertinaksa. Zanimljivo je da je Komodova smrt pretorijancima prezentirana kao prirodna. Herodijan isto navodi da je pretorijanski pristanak ustvari iznuđen uslijed velikog mnoštva naroda koji se okupio u i oko tabora a koji je vršio pritisak da vojnici prihvate Pertinaksa. Herodijan tako kaže da je to okupljeno mnoštvo civila ustvari prvo izvikalo Pertinaksa za principsa, pa su se onda za njima morali povesti i pretorijanci.

On je dobio i potporu Senata (koji se sastao u hramu Sloge, na zapadnom kraju Foruma u podnožju Kapitola) i tako je Pertinaks postao novi princeps. Senatori su smatrali da je on bez obzira što je prvo tražio potporu pretorijanaca, ipak najbolje rješenje za novog principsa. Nije se kompromitirao u Komodovo doba i bio je prilično iskusan. Iako je u svome govoru bio prilično kritičan prema njemu, Pertinaks nije dozvolio ponižavanje Komodovog tijela, i dao je da se sahrani. Senatori su tada dali oduška svome dugo zatomljenom bijesu prem Komodu, a slično je bilo raspoloženje i u narodu. Komod je

javno (posthumno) proglašen neprijateljem države. Kasije Dion je osobno svjedoćio ovim zbivanjima.

Historia Augusta navodi da je Pertinaks, dok je čekao da se senatori okupe, predložio Pompejanu da preuzme princepsku vlast, što je ovaj odbio. Kasije Dion osobno svjedoči da je on vidio Klaudija Pompejana prvi i posljednji put u Senatu za vrijeme Pertinaksa. Pompejan je veći dio Komodove vladavine proveo na svome seoskom posjedu, izbjegavajući javne poslove pod izlikom starosti i oboljenja očiju. Nakon što je Pertinaks postao princeps on se aktivno vratio u politiku, dajući podršku novom princepsu. Kasije Dion ironično komentira da je za vrijeme Pertinaksove vladavine Pompejan imao i dobar vid i dobro zdravlje. Po Kasiju Dionu i sam Pertinaks je pokazivao veliku počast Pompejanu u svakom pogledu, posebno tako što je ovaj sjedio pored njega na istoj klupi u Senatu. Istu privilegiju je Pertinaks dao i Aciliju Glabriju (*Acilius Glabrio*).

Izgleda da Pertinaks nije bio baš oduševljen sa preuzimanjem princepske vlasti, o čemu svjedoći i činjenica da je familiju držao podalje od princepske časti i svega onoga što je okružuje (nazivi, počasti, palata). Po Kasiju Dionu on nije bio sklon da svojoj supruzi da naslov auguste, a sinu cezara, iako je Senat dao dozvolu za tako nešto, pa je te prijedloge Senata odbio. Ipak *Historia Augusta* navodi da je Titijana dobila naslov Auguste, što potvrđuju i pronađeni epigrafski spomenici i novci. Ipak on u princepsku palatu doveo i sina, a već prvog dana svoje vlasti je razdijelio sve ono što je posjedovao između sina i kćerke i odredio je da oni žive sa svojim djedom. Tamo ih je posjećivao povremeno, i to u svojstvu roditelja a ne princepsa. Po *Historia Augusta* Pertinaks je svoju djecu emancipirao, odnosno oslobodio ih je svoje *patria potestas*. Možda su motivi Pertinaksa bili da mu se još uvijek malodobni sin ne iskvari uslijed glamura cezarske časti, ili je dobro znao kakve se opasnosti kriju za one koji se zaogrnu purpurom. Po *Historia Augusta*, on je u slučaju svoga sina i prijedloga da uzme naziv cezar izjavio : „Samo kada on to zasluži“. To im je vjerojatno kasnije i spasilo život. Ali on je to smatrao dužnošću i jedinim rješenjem.

Odmah je i najavio politiku koja bi bila u skladu sa predkomodovkim dobom. Kako bi javnosti stavio do znanja da ima namjeru jačati državu, došlo je do povećanja kvalitete novca, pa se povečala količina srebra u denarima sa 74% na 87%, odnosno sa 2,22 na 2,75 grama. Pertinaks je razdvojio privatni posjed princepsa od državne imovine, pa tako Herodijan navodi da on nije dozvolio da se njegovo ime pečati na princepsku imovinu, jer je smatrao da to nije osobna, privatna imovina princepsa, nego zajedničko i javno vlasništvo Rimske države. Ovo se može smatrati jednom od najvažnijih odluka u vrijeme njegove kratkotrajne vladavine, kojom je jasno podvukao drevno rimsko poimanje jasne podjele na res private i res publica, odnosno ono što je privatno i ono što je javno.

Pertinaks se prema Senatu (čiji je tada član bio i Kasije Dion) odnosi sa visokim poštovanjem i ponovo je uvodio „demokratičniju“ atmosferu u njegovom radu. Za vrlo kratko vrijeme Pertinaks je i započeo sa nizom radikalnih reformnih poteza, kako bi se anulirale negativnosti komodovskog režima (npr. devalviranje pretorskog ranga koje je u Komodovo doba bilo prilično rašireno). Rehabilitirane su postuhmno i žrtve Komodovih čistki. Po *Historia Augusta* Pertinaks je ukinuo i procese po optužbi za *maiestas*, a i opozvana su i progonstva onih koji su protjerani za vrijeme komodovskog režima. Nastojao se vratiti integritet, autoritet i čovječnost u državnoj administraciji. Započela je ponovo i ekonomičnija politika, kako bi se državna imovina dovela i red. Pošto je zatečeno u trezoru samo milion sestercija (npr. Marko Aurelije i Lucije Ver su naslijedili

u trezoru čak 2 700 000 000 sestercija), na sve moguće načine se dovijalo kako da se namaknu sredstva. Pertinaks je morao prodati Komodovu imovinu, uključujući i Komodov harem (izuzev onih koji su nasilu dovedeni). Sav nekadašnji Komodov luksuz i gladijatorske opreme koje je ovaj skupljao su izloženi na aukciji. Između ostalog na aukciji su bile izložene i „tunike sa dugim rukavima u stilu Dalmatinaca" i teški ogrtači sa kukuljicom nazvani bardajejski (možda prema ilirskom narodu Ardijejcima/Vardejima; iako je po Marcijalu ovaj tip ogrtača proizvođen i u Galiji). Vraćen je i novac koji je Komod dao nekim „barbarskim predstavnicima" kao subsituciju za mir. Ovaj povraćaj novca je bila Letova zasluga, koji je dao da na putu zaustave ovi predstavnici i da im se kaže da je sada novi princeps Pertinaks, kojeg su ovi bili dobro upoznali na svoju štetu za vrijeme transdanubijskih ratova. Po Kasiju Dionu, Let je otkrio i da su neki „odvratni" klovnovi i lakrdijaši učinjeni Komodovom milošću ekstremno bogatim, pa je onda i njihova imena i sume koje su primili dao javno obznaniti. *Historia Augusta* pripisuje Pertinaksu da je ove lakrdijaše isto stavio na aukciju i prodao. Dionov podatak je vjerojatno tačniji.

Pertinaks je po *Histora Augusta*, zahvaljujući svojoj ekonomičnoj politici, uspio da na neki način uravnoteži javne financije, pa je izvršavao i financijske obaveze koje je Država imala, pa i ono što je Komod bio obečao. Po Kasiju Dionu pretorijancima je isplaćena sva obećana nagrada, a po *Historia Augusta* isplaćena im je samo polovica novca. Pertinaks je stanovnicima Grada („narodu") dodijelio po osobi po 100 denara. Namjeravao je i uvesti strožiju vojnu disciplinu. Za prefekta Grada je imenovao svoga tasta Sulpicijana. I Kasije Dion je profitirao za vrijeme Pertinaksove vlade, jer ga je ovaj bio postavio za pretora. *Historia Augusta* opisuje i čitav niz drugih mjera koje je Pertinaks poduzeo ili planirao da poduzme, kako bi sredio stanje u Državi. Herodijan navodi da je Pertinaks izveo i neku vrstu agrarne reforme, pa je dodijelio sva ona italijanska i provincijska zemljišta koja nisu kultivirana svakome onome koji je imao namjeru da ih obrađuje. To je uključivalo i carske posjede. Ove farmere je dao osloboditi svih poreza u periodu od 10 godina i imunitet od drugih javnih dužnosti na isti period. Ova mjera je imala za namjeru ojačati seljačko – posjedničku klasu i preporoditi poljoprivredu, koja je žila kucavica ekonomike i života rimskog svijeta. I Herodijan iznosi još čitav niz drugih mjera koje je poduzimao Pertinaks, a koje su išle u korist stanovništva. Njegova agenda i posao kojeg se prihvatio su bili vrlo ambicizno koncipirani. Kasije Dion konstatira da je ta brzina i želja da u što kraćem roku učini što je moguće više, donijela i probleme Pertinaksu i doprinijela njegovoj kratkoj vladavini. On se direktnim provođenjem svoje radikalne agende zamjerio mnogima, koji su bili profitirali od komodovskog režima. Pertinaks je najbolji primjer nepronicljivosti u političkoj aktivnosti, jer se uvođenjem reda i pravog stanja odnosa zamjerio mnogima (između ostalog utjecajni Komodovi oslobođenici i dvorjani, pretorijanci, eunusi, potkazivaći, raznorazni profiteri, zabavljači, špekulanti i probisvjeti) a da nije mogao računati na silu koja bi održavala njegovu agendu.

I tako se i u tim prvim mjesecima 193. god. n. e. on se morao suočavati sa zavjerama, posebno od strane pretorijanaca, oslobođenika i mnogih drugih kojima se nije sviđao novi režim koji je podsjećao na predkomodovsko, antoninijansko stanje.

Komodovo zanemarivanje vojske u smislu održanja borbene gotovosti, discipline i korištenja u ratovima, doprinijeli su njenoj sve većoj raspuštenosti. Posebno je to bilo izraženo kod pretorijanaca, koji su službovali daleko od opasnosti granica i provincija.

Za vrijeme Komoda razvili su se novi centri moći kao neformalni dvorski kružoci, pretorijanci su se prilično osilili, a oni koji su dobivali dužnosti, zvanja i počasti korupcijom ili voljom Komoda sada su se plašili gubitka privilegija. Svima je njima smetalo bilo što bi moć vratilo u zvanične državne institucije i što su se naglo počeli provoditi reformne odluke. Čak su već 3. I. pretorijanci pokušali da odvuku senatora Trijarija Materna Laskivija (*Triarius Maternus Lascivius*) u svoj tabor i da ga proglase princepsom, ali je ovaj uspio da pobjegne i ode do Pertinaksa. Početkom marta Pertinaks jedva izbjegao konspiraciju koja ga je namjeravala zamijeniti sa konzulom Kvintom Sosijem Falkom (*Quintus Sosius Falco*). Dok je Falko na insistiranje Pertinaksa pošteđen, neki pretorijanci optuženi za učešće su dati da se pogube od strane Leta, koji se pretvarao da je to učinjeno po Pertinaksovoj naredbi. Nakon propasti ove konspiracije, Pertinaks je za prazne državne fondove javno na senatskoj sjednici, na kojoj se raspravljalo o Falkovoj konspiraciji, optužio oslobođenike – Komodove dvorjane. Međutim, glavni problem su predstavljali pretorijanci, koje je dodatno naljutilo pogubljenih njihovih saboraca. I krajem marta više stotina pretorijanaca (300 po *Historia Augusta* i 200 po Kasiju Dionu) provalilo je u palatu i niko im se nije suprotstavio. Pertinaks je poslao Leta da pokuša situaciju razriješiti, ali on to nije učinio, nego je napustio palatu. Po Kasiju Dionu i *Historia Augusta* on je smišljeno neposredno pred bunu među pretorijancima raspaljivao propagandu protiv Pertinaksa, jer mu se nisu sviđali reformni pokušaji novog princepsa. Pertinaks je namjeravao da razgovara sa buntovnim pretorijancima, ali dogovor je spriječio jedan od vojnika (Historia Augusta ga naziva : *Tausius quidam, uiius e Tungris*) koji ga prvi napao uz riječi : „Vojnici su ti poslali ovaj mač“. Nakon toga su i Pertinaks i Eklekt ubijeni. Glava princepsa je odrubljena, stavljena na šiljak koplja, i sa njom se paradiralo Gradom.

Pertinaksova supruga i djeca nisu bili ni ubijeni ni fizički povrijeđeni od buntovnika. Možda je razlog njihove poštede ležao u tome što je Pertinaks odbijao da koristi carske, vladajuće i počasne nazive i naslove za svoju djecu. Tako ih je i spasio od eventualne pogiblji. Sam Pertinaks je odlično znao kakva se i odgovornost i opasnost kriju iza zaogrtanja purpurom.

Nakon što je Didije Julijan ubijen, a Sever preuzeo vlast u Gradu, Pertinaks je bio deificiran i priređen mu je veličanstveni oficijelni pogreb (koji Kasije Dion vrlo detaljno opisuje), njegove ubice kažnjene, a Sever je uzeo i kognomen Pertinaks. Sin Pertinaksa je postao i svećenik kulta svoga oca. A neko vrijeme su i održavane i igre na godišnjicu

njegovog dolaska na vlast i na njegov rođendana. Kasije Dion detaljno navodi i niz drugih religioznih i svetovnih počasti u spomen Pertinaksu, koje je dao donijeti Septimije Sever. Iako je kratko vladao, pojedine njegove odluke su imale dugoročno značenje, i prilično su utjecale kasniji razvitak i Države i društva. Može se slobodno reći da je tromjesečna vladavina Pertinaksa, odnosno njegova nevjerojatna energija i želja da se učini mnogo toga (ipak su neke njegove odluke zaživjele i uspjele anulirati katastrofalnu vladavinu Komoda), spasila rimski svijet i omogučila mu još par stoljeća života.

Didije Julijan

Didije Julijan (30. I. po Kasiju Dionu ili 2. II. po *Historia Augusta* 133. – 1. VI. 193. god. n. e.) vladao je samo u toku drugog kvartala 193. god. n. e. (od 26. III. do 1. VI.). Po rođenju se zvao *Marcus Didius Severus Julianus*, a kao princeps *Caesar Marcus Didius Severus Julianus Augustus*. Za razliku od Pertinaksa, on je sa očeve strane poticao iz prominentne milanske familije (iako postoje određena mišljenja u novovjekovnoj historiografiji koja ovo stajalište odbacuju), sa majčine iz jedne konzularske familije iz sjevernoafričkog Hadrumetuma. Tako je Didije Julijan bio insubrijansko – punskog porijekla, ništa neobično u kosmopolitskom okružju rimskog svijeta. Otac Didija Julijana je bio Kvint Petronije Didije Sever (*Quintus Petronius Didius Severus*), a majka Emilija Klara (*Aemilia Clara*). Zanimljivo je da je Didije Julijan još od djetinjstva bio protégée Domicije Lucile, majke Marka Aurelija. Zahvaljujući njenom utjecaju, Didije Julije je vrlo rano ušao u niže magistrature tipa *vigintivirate* (na osnovi epigrafskog spomenika CIL VI, 1401 iz Rima, on je konkretno bio *decemvir litibus iudicandis*), a kasnije je najviše zahvaljujući protežiranju Marka Aurelija napredovao na *cursus honorum*, dostižući i visoke magistrature. Vjenčao se sa Manlijom Skantilom (*Manlia Scantilla*; koja je smatrana ekstremno ružnom, poradi nekog nepoznatnog deformiteta) sa kojom je dobio kćerku Didiju Klaru (*Didia Clara*). Didije Julijan je napredovao u *cursus honorumu*, pa je bio kvestor, edil i oko 162. n. e. postao je pretor. Po *Historia Augusta* on je bio legat XXII. legije *Primigenia*, ali na ovu dužnost se ne nailazi u spomenutom epigrafskom spomeniku, na kome se umjesto toga navodi da je bio legt prokonzulima u Ahaji i Africi. Poslije je bio namjesnik Belgike u periodu 170. – 175. god. n. e. gdje je pokazao zavidne sposobnosti u borbama sa Haucima. Zajedno sa Pertinaksom je obnašao sufektni konzulat 175. god. n. e. Nakon toga se istakao u kampanji protiv Hata, a bio je i namjesnik Dalmacije i Donje Germanije, bio je i prefekt alimentacijskog fonda. Od strane vojnika po imenu *Severus Clarissimus* bio je optužen za učešće u konspiraciji Salvija Julijana protiv Komoda, ali se uspio izvući (onaj koji ga je optužio bio je sam kažnjen). Jedno vrijeme se nalazio u izgnanstvu u svome rodnom gradu. Nakon rehabilitiranja bio je namjesnik i Bitinije i prokonzularne Afrike, gdje je naslijedio Pertinaksa. Po svemu izloženom, jasno je da je Julije Didijan bio veoma iskusan rimski državnik i zapovjednik.

Aukcija principske vlasti

Zločinačko ubistvo Pertinaksa je pred pretorijance postavilo i pitanje šta dalje. Oni nisu imali pripremljenog kandidata, i čini se kao da je njihov obračun sa Pertinaksom više bio nerazumne, afektivne prirode nego neke promišljene konspiracije. I tada nastupa jedna od najozlogašenijih i najsramotnijih epizoda u historiji klasičnog rimskog svijeta. I sam tabor je bio bez komandanta, jer se i Let sklonio. Već na prvi znak pobune u tabor pretorijanaca je Pertinaks poslao gradskog prefekta Sulpicijana, kako bi pokušao smiriti i urazumiti trupe. Kada je došao u tabor, Sulpicijan još uvijek nije znao za sudbinu Pertinaksa. Njegov pokušaj smirivanja situacije je učutkan dolaskom skupine koja je učestvovala u ubistvu Pertinaksa, i koja je na koplju nosila glavu principsa. Sulpicijan je

onda izgleda počeo da pregovora sa pretorijancima, kako bi on bio imenovan za princepsa. I onda su pretorijanci princepsku čast stavili na javnu aukciju, odnosno prodavali su je onome ko će ponuditi više. Uvidjevši ozbiljnost situacije, i Sulpicijan je morao prihvatiti postavljenu igru pretorijanaca. Tada je došao i Didije Julijan (inače znatno imućniji od Sulpicijana), i stavši ispred kapije i taborskih fortifikacija glasno je učestvovao u aukciji. Nedostojne pregovore vodili su poklisari koji su naizmjenice išli od jednog do drugog kandidata i svakog od njih upoznavali sa ponudama takmaca. Sulpicijan je obečao po 20 000 sestercija po pretorijanskom vojniku, da bi Didije Julijan ponudio po 25 000. I sa tom ponudom je Didije Julijan pobijedio, pretorijanci su mu otvorili kapije i pozdravili ga sa imenom Komoda i proklamirali za novog vladara rimskog svijeta. Pretorijanci su se plašili da ako Sulpicijan postane princeps, da bi mogao osvetiti svoga zeta, što je po Kasiju Dionu bila ideja koju im je Didije Julijan nagovijestio. Pretorijanci su se pobrinuli da sa novim princepsom dogovore da se Sulpicijanu neće ništa desiti. Koliko je Komod bio drag pretorijancima pokazuje i to što su oni Didija Julijana pozdravili i nazvali imenom Komoda. Pod prijetnjom pretorijanske samovolje, Senat je samo mogao formalno aminovati već učinjeno, i tako je ovaj užareni martovski dan bio zaključen. I supruga i kćerka (koje su inače forsirale svoga supruga da se prihvati borbe za vladarsku čast) Didija Julijana su dobile titule augusta.

Pošto je prva princepska familija Julijevaca – Klaudijevaca bila patricijskog staleža, onda se uvriježilo mišljenje da svi princepsi moraju biti patriciji, pa bi onda kada bi neko iz plebejskog staleža postajao princeps Senat ga uzdizao u rang patricija (izuzetak je jedino Nerva). To je onda doživio i Didije Julijan..

Kasije Dion u svome djelu se sjeća zebnje koju su osjećali tadašnji senatori od novog sticaja okolnosti, a posebno on koji se u sudovima sukobljavao sa Didijem Julijanom.

Zanimljivo je da opis ovih dešavanja u *Historia Augusta* načelno odudara od onoga što prenosi Kasije Dion. Dok je Dionov opis obojen određenim animozitetom prema Didiju Julijanu, opis koji daje *Historia Augusta* je znatno povoljniji. Tako se ne spominje da je Didije Julijan direktno iz svoga doma otišao pred tabor, nego da su ga na to nagovorila dvojica tribuna koje je sreo pred senatskom zgradom. *Historia Augusta* uopće ne govori da se desila aukcija, nego da je Didije Julijan pretorijance uspio da ubijedi da ga proglase princepsom tako što im je prvo ponudio veliki novčani iznos, pa ukazao na opasnost izbora Sulpicijana koji bi mogao osvetiti smrt svoga zeta, te što im je obečao rehabilitirati Komoda, i na kraju da su pretorijanci osigurali da Sulpicijan bude pošteđen. Po *Historia Augusta*, on je pretorijancima isplatio više od obečanog i to 30 000 sestercija. *Historia Augusta* za razliku od Diona, isto podvlaće da su supruga i kćerka imale određenih rezervi i negativnih slutnji da su postale vladajuća familija. Inače je biografija Didija Julijana koju daje *Historia Augusta* uglavnom blagonaklona prema njemu. Herodijan spominje i opisuje aukciju.

Vladavina Didija Julijana

Prvi čin koji je Didije Julijan učinio bila je radikalna devalvacija, pa je udio srebra pao sa 87% na 81,5 % (sa 2,75 na 2,40 grama), čime je povećao količinu novca, na uštrb njegove kvalitete. To je vjerojatno uradio jer je morao osigurati novca za isplatu pretorijancima. Sama javnost u Gradu nije uopće dobro primila novog princepsa, posebno zbog načina na koji je to postao. Kada god bi se Didije Julijan pojavio u javnosti, suočio

bi se narodnim nezadovoljstvom i problemima. Kasije Dion, *Historia Augusta* i Herodijan detaljno opisuje nezadovoljstvo stanovništva i sa Didijem Julijanom i sa ulogom pretorijanaca u zbivanjima vezanim za ubistvo Pertinaksa, koje je prerastalo u ulične nemire i sukobe sa pretorijancima. U ovome su pale i ljudske žrtve. Didije Julijan je potpuno neadekvatno reagirao (prvo nesupješnim pokušajem podmićivanja, zatim nasiljem) na ovo iznenađujuće političko artikuliranje narodnog nezadovoljstva u Gradu, koje je podsjećalo na doba Republike. Didije Julijan se nije snalazio i u drugim pitanjima.

Slično je bilo i stanje u javnosti u provincijama i regionalnim armijama, samo sa gorim posljedicama za Didija Julijana i pretorijance. Namjesnici i komandanti velikih armija Septimije Sever u Panoniji (po Herodijanu sva je Panonija tada bila pod jednim zapovjedništvom), Klodije Albin u Britaniji i Pescenije Niger u Siriji odbili su sa priznaju Didija Julijana za legitimnog princepsa. Već 9. IV. je u Karnuntumu dunavska armija aklamirala Septimija Severa, a sredinom istog mjeseca je to učinila i istočna armija sa Nigerom, koji je vrlo brzo dobio podršku svih istočnih provincija i vazalnih kraljevčića i kneževina. Niger je inače bio vrlo popularan među Sirijcima, a privremena prijestolnica mu je bila Antiohija. Bitna je bila njegova kontrola nad Egiptom, odakle je mogao kontrolirati izvoz žitarica. Inače je Pertinaks bio vrlo popularan među dunavskom armijom i općenito u Iliriku, jer je bio vojni zapovjednik na tome ratištu za vrijeme markomanskih ratova, a i pokazao se benevolentan prema narodu. Zato su balkansko – dunavske provincije bile vrlo bijesne na postupak pretorijanaca.

Didije Julijan se suočio sa velikom opasnošću, posebno jer je Septimije Sever sa svojom armijom bio najbliži. Posebno se za Didija Julijana stanje usložnilo kada je Sever osigurao i podršku Albina kojeg je proglasio za cezara. Zato se Didije Julijan potrudio da proglasi Severa za državnog neprijatelja, poslano je i izaslanstvo sa ciljem da ubijedi panonsko – balkanske vojnike da napusti Septimija Severa, imenovana je i osoba koja je trebala zamjeniti Severa na namjesničko – zapovjednoj dužnosti koju je ovaj tada oficijelno obnašao, poslan je centurion sa zadatkom da ubije Severa (ranije je bio poslan centurion primipil da ubije Pescenija Nigera). Pošto je postalo jasno da vojnici sa dunavske granice nisu karakterno bliski potkupljivim pretorijancima, rat je bio neizbježan i pretorijanska garda (odavno van aktivnih vojnih operacija) je bila izvedena na Marsovo polje, kako bi bila izložena vojničkom drilu, trenirana u vojnom inženjerstvu. Samo izgleda da taj dril nije bio učinkovit. Sumnjajući da bi mogao biti izdan, Didije Julijan je naredio pogubljenja Leta i Marcije, jer je sumnjao da bi mogli preći na Letovu stranu. Po Kasiju Dionu još jednog atentatora na Komoda i to Narcisa je poslao u smrt Didije Julijan, ali *Historia Augusta* navodi da je Narcisa lavovima dao baciti Septimije Sever.

Kasije Dion izvještava da je Didije Julijan tada (u nadi da će izbjeći poraz) prinio i ljudske žrtve, odnosno dao je ubiti grupu dječaka u vidu nekog magijskog rituala.

Nakon toga je i ravenska flota prešla na njegovu stranu, a i trupe koje je vodio Tulije Krispin (*Tullius Crispinus*; novi pretorijanski prefekt koji je trebao zaustaviti severijanske

snage) su prešle na stranu Severa. Krispin se onda vratio u Rim. Pretorijanska garda je u vojničkom smislu bila nesposobna da pruži bilo kakav efektivan otpor. Uvidjevši propast, Didije Julijan je pokušao da pregovara sa Severom, ponudivši mu da zajednički vladaju. Svjestan svoje pobjede, Sever je ignorirao ponude. Kako je napredovao, na njegovu stranu su masovno prelazile italijanske zajednice. Moćna i brojna ilirska armija je tako prodirala sve dublje u unutrašnjost Italije, a otpora praktično da i nije bilo. Italijani su već izgubili drevni ratnički duh i više su preferirali da pred komandanta ilirske armije izađu sa vijencima i podrškom, nego da mu se suprotstavljaju. Ovo je ustvari bio već drugi, uspješni prodor ilirske armije (prvi je bio 69. god. n. e.) u Italiju , sve do Rima.

Sever se tada pokazao i kao dobar diplomata i političar. Pretorijanci primivši obećanje da neće biti kažnjeni ako budu predali stvarne ubice Pertinaksa, su uhapsili vođe konspiracije protiv Pertinaksa i sve to prijavili tadašnjem konzulu Siliju Mesali (*Silius Messala*) koji je sazvao Senat kako bi ga informirao o tome šta se dešava. Na to je Senat javno proglasio Severa za novog principsa (a samo nešto ranije ga je bio proglasio za državnog neprijatelja), i osudio Didija Julijana na smrt. Tragični Didije Julijan je bio ostavljen od svih, izuzev jednog od prefekta i svoga zeta (vjenčao se te iste godine za Didiju Klaru) Seksta Kornelija Repentina (*Sextus Cornelius Repentinus*; tada prefekta Grada, porijeklom iz prokonzularne Afrike) i Flavija Genijala (*Flavius Genialis*; jedan od pretorijanskih prefekta), i bio je (po Herodijanu) pogubljen od vojnog tibuna kojeg je na taj zadatak poslao Senat. Po Kasiju Dionu njegove posljednje riječi su bile : „Ali kakvo zlo sam ja učinio? Koga sam ja ubio?“ U tadašnjim povijesnim okolnostima, ništa drugo se i nije moglo očekivati nego da Didije Julijan strada. Tijelo Didija Julijana je predato njegovoj supruzi i kćerci, koje su ga sahranile u grobu njegovog pradjeda. Nešto kasnije je Sever oficijelno oduzeo njima dvema počasne nazive augusta. Obje su pošteđene, a Didija Klara je nadživjela oba roditelja.

Jedna senatska i oficijelna delegacija, ne manja od 100 ljudi, krenula je u susret Severu i srela se sa njim u Interamni, gdje je po *Historia Augusta* prvog dana bila ponižena pretresanjem i traženjem eventualnog skrivenog oružja, ali je sljedeći dan svaki čan izaslanstva od Severa nagrađen sa po 750 zlatnika.

VLADAVINA SEPTIMIJA SEVERA

193. – 211. god. n. e.

Septimije Sever (11. IV. 145. – 4. II. 211. god. n. e.) vladao je od 14. IV. 193. god. do 4. II. 211. god. n. e. Po rođenju se zvao *Lucius Septimius Severus*, a kao princeps *Caesar Lucius Septimius Severus Eusebes Pertinax Augustus.* Septimije Sever je rođen u punskom gradu Leptis Magna, nedaleko od današnjeg Tripolija u Libiji, i pripadao je familiji lokalne elite viteškog ranga. Njegovi roditelji su bili Publije Septimije Geta (*Publius Septimius Geta*) i Fulvija Pija (*Fulvia Pia*). Sa očeve strane Septimije Sever je bio punskog ili miješanog libijskog (hamitskog) i punskog (semitskog) porijekla. Sa majčine strane bio iz familije koja je (po agnatskoj) generacijama već živjela u Leptis Magni, a dalekim porijeklom je bila iz Italije (iz Tuskuluma). Imao je starijeg brata Publija Septimija Getu (*Publius Septimius Geta*) i mlađu

sestru Septimiju Oktavilu (*Septimia Octavilla*). Njegov otac nije držao neke bitnije političke pozicije, ali su zato dvojica njegovih rođaka (Publije Septimije Aper/*Publius Septimius Aper*, konzul sufekt 153. god. n. e. i Gaj Septimije Sever/*Caius Septimius Severus*, konzul sufket 160. god. n. e.) sa agnatske strane bili konzuli za vrijeme principsa Antonina Pija. Sa majčine strane rođak Septimija Severa je bio Gaj Fulvije Plautijan (*Caius Fulvius Plautianus*), koji će postati pretorijanski prefekt za vrijeme vladavine Severa.

Septimije Sever je djetinjstvo i ranu mladost proveo u svome rodnom mjestu, pa je prvi jezik bio punski/feničanski, iako je uobičajeno obrazovanje sticao na latinskom i grčkom jeziku. Po Kasiju Dionu, kao dječak Septimije Sever je bio željan za više edukacije i znanja, nego što ga je dobijao. Oko 162. god. n. e. Septimije Sever se zaputio u prijestolnicu, nadajući se ostvarenju političke karijere uz pomoć preporuka i protežiranja rođaka Gaja Septimija Severa. Tako je započeo njegov uspon u *cursus honorumu*, i to dosta postupno pa i sa određenim poteškoćama. Prvo je obnašao niže magistrature, kao nadzor i održavanje cesta u ili u blizini Grada. Istovremeno se pojavljivao i na sudu kao advokat. Polaganost u karijernom napredovanju i izbijanje antoninijanske pandemije, sigurno su doprinijeli da se Septimije Sever privremeno vrati u Leptis Magnu, gdje je klima za njega bila prijatnija i zdravija. Po *Historia Augusta,* on je navodno bio procesuiran zbog preljuba ali je optužba odbačena. Krajem 169. god. n. e., kada je dostigao predviđenu dob da može postati kvestor, Septimije Sever se vratio u Grad, da bi već 5. XII. iste godine preuzeo tu dužnost. Nakon isteka kvestorskog mandata, po drevnom obrascu, postao je član Senata. Naredni period njegove karijere je pomalo nejasan, iako je tada zauzimao i obnašao veliki broj dužnosti. Zahvaljujući i tome što je antoninijanska pandemija umorila dobar dio senatora koji bi mu mogli biti konkurencija, karijera nesumnjivo sposobnog i talentiranog Septimija Severa se ubrzanije odvijala i uzdizala. Nakon prvog kvestorskog mandata (nakon odbijanja vojnog službe vojnog tribuna), trebao je da odsluži prokvestorski termin (172. god. n. e.) u senatskoj provinciji Betici. Zbog iznenadne smrti oca, morao je iz Betike otići u Leptis Magnu kako bi sredio familijarne poslove. Prije nego što je napustio Afriku maurski ratnici su upali u Betiku, pa je Senat ovu provinciju prepustio principsu, a u zamjenu je privremeno dobio Sardiniju i Korziku. I tako je Septimije Sever ostatak svoga prokvestorskog termina proveo kao kvestor na ovom otoku, koji baš nije nudio neke mogućnosti za ambiciozne i talentirane pojedince. Kada je 173. god. n. e. rođak Gaj Septimije postao namjesnik prokonzularne Afrike, uzeo je kao jednog od svojih legata i Septimija Severa. Nakon te službe, on je bio plebejski tribun i to kao kandidat principsa[3] Marka Aurelija. Oko 175. god. n. e. oženio je svoju prvu suprugu Pakiju Marcijanu (*Paccia Marciana*), rodom iz Leptis Magne i vjerojatno libijskog ili punskog (ili miješanog) porijekla. O njoj se veoma malo zna, a *Historia Augusta* navodi da je sa njom imao dvije kćerke, o kojima ne postoje druga svjedočanstva. Ona je umrla prirodnom sigurno prije 185. god. n. e., a Septimije Sever ju je komemorirao sa statuama kada je postao princeps. U toku svoga prvog braka bio je pretor 178. god. n. e., i boravio je u Španiji. Nakon toga je neko vrijeme bio u Ateni.Željan da se ponovo oženi i osigura potomstvo, on je konsultirao i horoskop koji mu je prorekao ženu iz Sirije. I kada je posjetio sirijski grad Emesu (danas Homs), upoznao je djevojku po imenu Julija Domna (*Iulia Domna*). Inače on je u Siriji tada boravio služeći kao komandant IV. legije *Scythica* u Siriji, dok je namjesnik ove provincije bio Pertinaks.

Starija sestra Julije Domne je bila Julija Meza (*Iulia Maesa*), koja će kasnije sa svoje dvije kćerke imati veliku ulogu u posljednje dvije decenije severijanske dinastije. Brak između Septimija Severa i Julije Domne je bio sretan, i porodio je dva sina i to Lucija Septimija Basijana (kasnije sa nadimkom Karakala) i mlađeg Publija Septimija Getu. Karakala se rodio u Lionu, kada je njegov otac bio legat u Lugdunskoj Galiji. Nakon što je Sever bio konzul sufekt 190. god. n. e., Komod ga je 191. god. n. e. imenovao za komandanta panonske armije. Kada je stigla vijest o ubistvu Pertinaksa, Sever je u Karnuntumu aklamiran od vojnika. Na njegovoj strani su bile sve legije Panonija i Mezija izuzev X. legije *Gemina*, stacionirane u Vindoboni/Beču. Sever je u tom trenutku veliku i krucijalnu pomoć dobio od svoga brata Publija, koji je

[3] Izvjestan broj članova svakog kolegija magistrata nije bio izabiran od Senata, nego ga je imenovao sam princeps. Na ovaj način imenovani su zvani *candidati Caesaris*.

namjesnik Donje Mezije. I sa svojim trupama je pohitao da pomogne bratu. Inače je Publije Septimije imao veoma istaknutu političku i vojnu karijeru do tada. Kasnije će imati veliku ulogu na severijanskom dvoru.

Otac Julije Domne po imenu Gaj Julije Basijan ili Bas (*Caius Iulius Bassianus/Bassus*) bio pripadnik familije kraljeva i svećenika Emese. Riječ je o dinastiji (poznati kao emeška dinastija ili *Sempsigerami*) koja je vodilo Emesu kao vjerno i vazalno kraljevstvo Rimu još od vremena Pompeja. Pretpostavlja se da je njeno dalje porijeklo familije bilo beduinsko i arapsko. Iako su emeški kraljevi bili vjerni rimski vazali (posebno kralj *Caius Iulius Sohaemus*/ Γαίος Ιούλιος Σόαιμος, koji je poslao pojačanje prilikom opsade Jerusalima, a pomogao je i prilikom aneksije Komagene), Rimska država im je, iz nepoznatih razloga, reducirala autonomiju. Tako je *Caius Iulius Alexio* II./Γάϊος Ἰούλιος Ἀλεξιῶνος (nasljednik Sohaema) kao kralj – svećenik imao samo ceremonijalni autoritet, poglavito religijske prirode, što su zadržali i njegovi nasljednici. Basijan je bio i visoki svećenik lokalnog kulta Elagabala/Heliogabala (ali ne i kralj – svećenik Emese), boga El-Gabala iz Emese, jer je svećenik mogao biti samo potomak (sam kralj – svećenik ili neki drugi član familije) praktičnog osnivača dinastije *Sampsiceramusa* I. ili kasnijeg svećenika – kralja *Sohaemusa*. Ova familija je bila enormnog bogatstva i uvrštena je u senatorski red.

Zanimljivo je da je Septimije Sever napisao i svoju autobiografiju, vjerojatno nakon pobjede nad Albinom, i koju je koristio pisac njegove biografije u *Historia Augusta*. Sva izvorna građa koja se odnosi na Septimija Severa kao jednu od karakternih osobina istiće njegovo sujevjerje i vjerovanje tumačenju snova, horoskopima i raznoraznim proricateljima. I pojedine odluke iz privatne i političke sfere odlučivanja je usmjeravao na osnovi onoga što su mu govorili snovi, horoskopi ili razni tumači budućnosti. Sa druge strane, Sever je vodio skroman život, bez luksuza i ekstravagancije i zadovoljao se običnom hranom i pićem.

Da se u Leptis Magni, bez obzira što je stanovništvo imalo status rimskih građana, uveliko govorilo punskim jezikom u svakodnevnoj komunkaciji dokazuje Severova sestra. Po *Historia Augusta*, ova žena iz najviših slojeva tadašnje elite Leptis Magne je u svojim zrelim godinama u tolikoj mjeri slabo govorila latinski jezik da se Sever (kada je već bio princeps) morao crvenjeti zbog nje. Po tome latinizacija u sjevernoafričkim oblastima se zadržala samo na elementarnom, površnom nivou, dok je semitski i hamitski karakter još uvijek bio vrlo snažan.

Nastavak V. građanskog rata

Smrt Julija Didijana i priznavanje Septimija Severa za novog, legitimnog princepsa od strane Senata nije značilo i kraj građanskog rata, koji je samo ušao u novu fazu. Istočne provincije je čvrsto držao Pescenije Niger, a ni sa Albinom situacija nije bila najčistija i najsigurnija.

Pescenije Niger (*Gaius Pescennius Niger Augustus*) rođen cc 135. – 140. god. n. e., je vladao na istoku samo od aprila 193. do sredine 194. god. n. e. Porijeklom je bio iz jedne stare italijanske viteške familije, iz koje je on bio prvi koji je ušao u senatorski red. Malo se zna o njegovoj karijeri, izuzev da je obnašao neke zapovjedne i administrativne pozicije u Egiptu, bio zapovjednik u vojnim kampanjama u Dakiji početkom Komodove vladavine i da je bio konzul sufekt, nakon čega je 191. god. n. e. postao legat Sirije. Kada eje Pertinaks ubijen, a Julije Didijan preuzeo vlast, nezadovoljstvo stanovništvo Rima (u kojem je Pescenije Niger bio popularan) ga je javno prizivalo da preuzme vlast. Sa odmetnuće, Pescenije Niger je preuzeo i kognomen *Iustus*/Pravedni. Već od samoga početka, bilo je očito da dogovora između Severa i Nigera nema, jer su Nigerovi glasnici koji su u Rim javljali o njegovom proglašenju za princepsa bili presretnuti od Severovih vojnika. *Historia Augusta* predstavlja Pescenija Nigera u vrlo povoljnom svjetlu, i čak navodi da je on u svojim pismima Marku Aureliju i Komodu preporučivao promjene u provincijskoj upravi, odnosno o izboru i mandatima namjesnika i *assessores*. Uglavnom su se Pescenijevi prijedlozi ticali održanja stabilnosti i trajnosti uprave. *Assessores* (zvani i *consiliarii*) su bili namjesnikovi asistenti u

svim stvarima koji se odnose na sudbene poslove, sjede pored njih na sudskim procesima i daju im savjete u pravnim pitanjima. Ista edicija opisuje njegovu strogost prema vojnicima i održavanje discipline, te strogo kažnjavanje čak i najmanjih krađa koje bi vojnici počinili.

Klodije Albin (*Imperator Caesar Decimus Clodius Septimius Albinus Augustus*) proklamirani car od vojske na Zapadu, vladao od jeseni 196. do 19. II. 197. god. n. e. Albin je rođen cc 150. god. n. e. u familiji koja je pripadala eliti grada Hadrumetuma u prokonzularnoj Africi. Nadimak *Albinus*/Bijeli je dobio zbog svoje svijetle pute. U vojsku je ušao u mladoj dobi i služio je kao komandant pojedinih jedinica (dalmatinska konjica, I. legija *Italica* i IV. legija *Flavia*) sa velikom posvećenosti, posebno za vrijeme pobune Avidija Kasija. Marko Aurelije ga je posebno hvalio u svojim pismima i za vojno iskustvo i umijeće ali i poradi karaktera, a istakao je da bi bez Albina trupe u Bitiniji prešle na stranu Avidija Kasija. Kasnije je Albin bio namjesnik u jednoj od rajnskih i sjevernogalskih provincija (možda Donja Germanija), gdje je izvojevao pobjedu nad prekorajnskim zajednicama. Potom je bio i namjesnik Britanije. U ovo vrijeme je Albin sigurno uživao veliki ugled u tadašnjoj javnosti, da je i sam (po pismu koje prenosi *Historia Augusta*) Komod smatrao shodnim da mu ponudi počasni naziv cezar, što je ovaj odbio. Jedan događaj koji se odigrao dok je bio namjesnik Britanije u dovoljnoj mjeri govori kako je Albin, iako vjerojatno punskog porijekla, bio zadojen starim rimskim duhom i vrlinama. Lažna vijest o Komodovoj smrti ga je ponukala da pred svojim okupljenim vojnicima nazove Komoda tiraninom i da će on (Albin) biti koristan u obnovi drevnog dostojanstva i moći Senata, odnosno da će doći do obnove Republike. Još uvijek živući Komod nije bio oduševljen ovakvim Albinovim stavom i poslao je Junija Severa (*Iunisu Severus*) kao novog britanskog namjesnika. Ali bez obzira na imenovanje Junija Severa, Albin je ostao namjesnik Britanije. Kada je došla vijest o smrti Pertinaksa, britanska armija je aklamirala Albina, ali se on odmah dogovorio sa Severom (priznavši njegovu princepsku vlast) i primivši naziv *Septimius* i *Caesar*. I na ovom primjeru se vidi da je Albinu, i pored iznimnog vojničkog iskustva, nedostajalo političke pronicljivosti, jer je bilo jasno da Septimije Sever neće trpiti viševlašće ili dvovlašće u rimskom svijetu. Albin je u tom vremenu bio praktični vladar nad zapadnim provincijama, a sa Severom je dijelio i konzulat 194. god. n. e. Izvorna građa se više manje bolje odnosi prema njemu, ističući i njegove neke sposobnosti ali i mane. Zanimljiv je detalj da je bio ženskaroš, te da je uvijek kažnjavao odavanje homoseksualnosti. Navodi se da je on napisao i jednu agrikulturnu raspravu i kolekciju priča erotskog sadržaja, nazvanih „Miletske priče“ , što ukazuje na njegovu dobru obrazovanost.

Čim je ustanovio svoju vlast, Sever se odlučio pozabaviti sa nevjernom pretorijanskom gardom. Dao je pogubiti Pertinaksove ubice, a po Kasiju Dionu i Herodijanu, neposredno prije nego što je ušao unutar pomeriuma Grada, sve ostale pretorijance (i to nenaoružane i bez vojne opreme) je sakupio na Marsovom polju, prvo ih izgrdio teškim riječima zbog njihovih nezakonitih i nečasnih postupaka, a zatim ih je sve odmah razoružao i otpustio, a konjanicima oduzeo i konje.

Kasije Dion prenosi jednu anegdotu da je jedan konj odbio da se odvoji od svoga konjanika, pa ga je nastavio pratiti. Onda je vojnik, znajući da ne može da zadrži konja, prvo ubio konja, a zatim sebe.

Da bi istakao svoju pomirljivost i odanost drevnim rimskim običajima, i kako bi dobio podršku senatora, vitezova i javnosti Grada Sever je ušao u Rim 9. VI. bez ratne opreme i u civilnoj togi, i to pješice a ne na konju. Ali je vojska koja ga je pratila ušla je u ponoj ratnoj opremi. Grad je dočekao Severa i povorku u veoma svečanoj atmosferi, koju prilično slikovito opisuje Kasije Dion.

Ustanovljen je novi sastav pretorijanske garde koji je popunio vjernim balkansko – podunavskim vojnicima. *Praefectus vigilum* Gaj Fulvije Plautijan (Severov prvi rođak) je dobio zadatak da uhapsi Nigerovu djecu i drži ih kao taoce.

Po Herodijanu, Komod je uveo u praksu da se familija i djeca namjesnika provincija ostavljaju u Rimu, kao garanciju za njihovu lojalnost. Kada je Sever preuzeo vlast u Rimu, skupljena su sva djeca namjesnika na istoku i onih koji su držali bitne pozicije u istočnim provincijama i smatrana taocima. Tako su uhapšena i pretvorena u taoce i druga djeca Nigerovih istaknutih pristalica, kao u slučaju Aselija Emilijana.

Sever je poslao i trupe u prokonzularnu Afriku kako bi je zaštitio od eventualnog napada nigerijanske stranke iz pravca Egipta. Time se želio osigurati da Niger ne dođe u posjed još jedne žitnice Mediterana, čime bi Italiju doveo u tešku poziciju.

Prokonzul Azije Aselije Emilijan (*Asellius Aemilianus*; rođak Albina), koji je bio na strani Nigera je zauzeo Bizant, vrlo bitnu stratešku tačku na prelazu iz Europe u Aziju. Iako je Niger raspolagao sa velikim bogatstvom istočnih provincija, u vojnom pogledu je bio znatno slabiji od severijanskih trupa (uglavnom sastavljenih od Ilira i Podunavaca). Iako je bio slabiji, Niger je prvi poduzeo ofanzivu i to prema Perintu, ali se po Kasiju Dionu zbog nekih nepovoljnih znamenja vratio u Bizant. *Historia Augusta* izvještava suprotno da su nigerijanske trupe kod Perinta porazile dio severijanskih trupa koje je predvodio Lucije Fabije Cilo (*Lucius Fabius Cilo*). Tada su po *Historia Augusta* Niger i Aselije proglašeni državnim neprijateljem.

Velika severijanska armija je išla prema istoku, a predvodnicu je vodio Tiberije Klaudije Kandid (*Tiberius Claudius Candidus*). Niger je od Bizanta stvorio glavno svoje uporište, a Aselije je imao zadatak da brani južnu obalu Mramornog mora. Kada su se severijanske trupe približile razmeđu Europe i Azije, Sever je pokušao dogovoriti mir, ponudivši Nigeru da se preda i ode u izgnanstvo. Ovu ponudu je Niger odbio. Bizant je pružio veliki otpor, i severijanska armija je morala da nastavi operacije ne čekajući pad ovog grada. Ustvari zbog odlučnog otpora Bizantinaca, severijanska armija je u Malu Aziju prešla kod Kizika, pa su kod ovog grada trupe po komandom Kandida pobijedile Aselijevu armiju. Namjesnik Azije je bio zarobljen i pogubljen. Niger je napustio Bizant i povukao se u Nikeju.

Nova bitka se odigrala kod Nikeje krajem decembra 193. god. n. e., koja je isto rezultirala porazom Nigera, koji se sa glavninom trupa povukao do planinskog lanca Taurus, koji dijeli Malu Aziju od Levanta. Problem za Nigera je nastao kada su armije, provincije i lokalne zajednice na istoku počele prelaziti na Severovu stranu. Tako su Laodikeja i Tir, Egipat 13. II. 194. god. n. e. i namjesnik Arabije promijenili stranu. Međutim, Niger je brzo reagirao i stanju razjarenosti je na Laodikeju i Tir poslao svoje maurske jedinice i strijelce sa naređenjem da ih sravne. Po Herodijanu Mauri su najbrutalniji i najdivljiji narod na svijetu i potpuno su indiferentni na smrt ili opasnost. Oba grada su zauzeta i stravično kažnjena. Nakon rata, Septimije Sever je golemu svotu novca odvojio radi obnove gradova koje je nigerijanska armija uništila.

Sever je zamijenio Kandida sa Publijem Kornelijem Anulinem (*Publius Cornelius Anullinus*), sa zamjenikom po imenu Valerijan (*Valerianus*). Armija kojom je zapovijedao Anulin je u maju 194. god. n. e. ušla u bitku sa preostalim Nigerovim trupama kod Isa (Kasij Dion ih naziva „Klikijske Kapije“). Ovo je bilo vrlo bitno strateško mjesto odakle je put vodio iz Male Azije u Siriju i Levant. Nakon duge i teške bitke, nigerijanska armija je bila u potpunosti poražena. Po Kasiju Dionu, gubici nigerijanske armije su iznosili oko 20 000 ljudi. Nakon pada Antiohije, Niger je pokušao da pobjegne, i da prebjegne na iransko područje. Međutim, u tome nije uspio i bio je uhvaćen i pogubljen odsjecanjem glave. Sever je naredio da se njegova odsjećena glava odnese pred Bizant, kako bi se pokazala braniocima, ali je grad nastavio sa otporom. Kasije Dion i Herodijan detaljno opisuju odbrambene fortifikacije i zemljopisne pogodnosti ovog grada, i odolijevanje ovog grada pred napadačima. Bizant je tako pokazao svu svoju pogodnost, koja će mu do danas osiguravati da bude jedna od najvećih mediteranskih, europskih i eurozijskih metropola. Po Kasiju Dionu Bizantinci su tada raspolagali i sa 500 brodova. Kao što će mnogobrojne vojske u kasnijim razdobljima „lomiti zube“ napadajući ga, tako su i severijanske trupe pred Bizantom gubile vrijeme, snagu i ljude. Kasije Dion, ne bez doze određenog lokalpatriotskog ponosa, govori o izvjesnom svom zemljaku po imenu Prisk (*Priscus*) koji je dizajnirao većinu bojnih mašina kojima su se Bizantinci služili u svojoj odbrani.

Ovaj Prisk je nakon pada Bizanta, prvo bio osuđen na smrt, a onda i pošteđen, jer je Sever saznavši za njegova umijeća spriječio njegovo pogubljenje. Tako se Prisk našao u severijanskoj službi, posebno se istaknuvši prilikom opsade Hatre, gdje su njegove mašine bile jedine koje nisu bile spaljenje od Hatrana.

Sever je bio vrlo surov u obračunu sa Nigerovim pristalicama. Neki senatori koji su bili pristalice Nigera je dao pogubiti, a većinu je protjerao na neke otoke i konfiscirao im imovinu. Da su mnogi stradali samo zato što su se našli sticajem okolnosti u zadatim pozicijama, a ne zato što su bili neprijatelj severijanske frakcije po defaultu potvrđuje govor senatora Kasija Klemensa – *Cassius Clemens* - (koji prenosi Kasije Dion) koji je ovaj izrekao dok mu se sudilo pred Severom. Bilo je i onih koji su potpuno nevini stradali. Nigerova supruga i djeca su prvo bila protjerana a zatim pogubljena (neposredno nakon raskida sa Albinom) i njegova imanja konfiscirana. Provincija Sirija je podijeljena na dvije nove provincije i to *Syria Coele* i *Syria Phoenicia*, jer ju je i na taj način želio kazniti zbog podrške Nigeru. Prvospomenutom provincijom je upravljao konzular, a sirijskom Fenikijom osoba koja je bila isluženi pretor. Antiohija, koja je bila središte Nigerove stranke je kažnjena tako što je degradirana na status sela u okrugu grada Laodikeje (koja je na vrijeme promijenila stranu), što je bila veoma teška kazna. Po Kasiju Dionu on je bio bez milosti u utjerivanju golemih svota novca. Po Herodijanu, jedan dio Nigerovih vojnika je saznavši o surovosti Severa, pobjegao čak i dalje preko rijeek Tigrisa, gdje je većina i ostala, srodivši se sa lokalnom populacijom. Niger je imao i podršku za svoju akciju i od arsakidskog dvora i njegovih vazala, kao i niza pograničnih malih državica.

Po Herodijanu Niger je zatražio pomoć od jermenskog kralja, iranskog „šaha nad šahovima„ i Hatre. Dok je jermenski kralj odbio da se upliće u rimski građanski rat, dotle je iranski „šah nad šahovima" pozitivno odgovorio na Nigerovu zamolbu. Barsemije, vladar Hatre je poslao kontigent strijelaca Nigeru.

Pojedine državice su pokušale i da iskoriste stanje građanskog rata, pa su napale rimske pozicije i zauzele određena područja. Vojske Osroene i Adiabene su bile opkolile rimski garnizon u Nisibisu. Pošto nisu htjele da se potčine Severu, ovaj je pokrenuo na njih veliku ofanzivu. Tako je započela eufratska kampanja 194. – 195. god. n. e. i to dok je još trajala bitka za Bizant. i pored teškog prodora kroz suho polupustinjsko i pustinjsko područje trupe su došle do Nisibisa. Nakon toga su njegovi komandanti (Let, Anulin i Prob) upućeni u Osroenu i Adiabenu nanoseći im teške gubitke. Sudeći po prikazima sa slavoluka Septimija Severa, severijanske trupe su i napale Edesu, a njen kralj Abgar se predao. Pobijeđena je i oblast Adiabene. Još su izvedeni neki pohodi, a Severu su se potčinile i određene arapske zajednice. Septimije Sever je za te pobjede uzeo nazive *Arabicus, Adiabenicus,* /"Arapski, Adiabenski", kasnije će dodati (nakon pobjede iz 198. god. n. e.) i *Parthicus*/"Partski". Kasije Dion oštro kritizira ove severove transeufratske pohode, jer navodi da su prinosi bili mali, a da su previše koštali, te da su ta osvajanja bila izvor za kasnije konstantne ratove. Septimije Sever se morao vratiti na zapad, jer mu je slijedila borba sa Klodijem Albinom, pa je došlo do privremenog prekida ofanzive na iransko područje.

Bizant je zauzet tek nakon tri godine opsade i tek nakon što je u jednoj pomorskoj bitki teško poražena bizantska flota koja je pokušala da dopremi zalihe i resurse u Bizant. Magistrati i vojnici koji su branili grad bili su pobijeni, grad je izgubio autonomiju, a stanovnici su morali plaćati danak. Čitav teritorij Bizanta priključen je Perintu. Bizant je teško stradao, a kasnije je Sever dao da se Bizant obnovi. Međutim, Sever je tada počinio i jednu stratešku grešku, a to je bilo rušenje impozantnih zidina Bizanta. Time je uništena utvrđena pozicija koja je štitila i kontrolirala najuži prolaz iz pravca Crnog u Mramorno more, odnosno prema mediteranskim obalama. Posljedice toga, u vrlo tragičnom smislu će se osjetiti nekih 6 – 7 decenija kasnije. Promučurni Kasije Dion je to predosjećao, opisujući zidine kakve su bile prije rata i njihove stanje nakon predaje Bizanta. Tako je završio obračun sa Crnim (Niger znači „crn"), a slijedio je obračun sa Bijelim (Albinus znači „bijeli"). Pri povratku u Italiju Sever je odbio trijumf koji mu je Senat dodijelio za pobjede u sjevernom Međurječju, jer bi to moglo dobar dio javnosti asocirati da slavi pobjede u građanskom ratu.

Denar Pescenija Nigera. Pescennius Niger iz 193. – 194. god. n. e. iz antiohijske kovnice. Na aversu portret Pescenija Nigera, a na reversu rogovi obilja koji se „križaju“.

Nakon konačne pobjede nad Nigerom i pada Bizanta, Sever se smatrao dovoljno stabilnim da učini sebe jedinim vladarem rimskog svijeta, i da se ne mora dodvoravati Albinu. Na putu kroz Podunavlje, Septimije Sever se zadržao u legijskom taboru u Viminaciumu (kod današnjeg Kostolca), i tu je svog sina Karakalu proglasio za cezara pod imenom Marko Aurelije Antonin, kao da je adoptiran među Antonine. Pošto stvarna adopcija nije postojala, zamijenila ju je fiktivna kojom je Sever svoju užu familiju povezao sa Antoninima, nastojeći da joj na taj način pridoda kakav takav legitimitet, i samim tim i legalno pravo na vlast. Pošto je posljedni predstavnik antoninijanske „dinastije“ Komod bio posthumno javno osuđen, njegovo ime izbrisano po *damnatio memoriae* i time sva akta anulirana fiktivno srodstvo Severa na Antonine se nadovezivalo preko Marka Aurelija. Formalna teškoća stvarnog srodstva Severa sa Antoninima je bačena u zasjenak, pa se Septimije Sever na nekim natpisima pojavljuje kao *Commodi frater* (Komodov brat). Kasije Dion ističe da je, nakon pobjede nad Albinom, on konstantno sebe titulirao kao sina Marka i brata Komoda, i da je čak darovao božanske počasti potonjem, odnosno da ga je deificirao (što potvrđuje i *Historia Augusta*). Ista edicija navodi da je Septimije Sever smatrao da svi princepsi trebaju da uzmu ime Antonin koje bi tako preraslo u titulu kao august. Inače je Sever veoma cijenio Marka Aurelija.

Otvoreno deklariranje Severovog sina Karakalu za nasljednika je bilo direktni udarac za Albinove ambicije, jer je ovaj računao da je dobijanjem naziva cezara bio inauguriran kao nasljednik i drugi čovjek po političkoj važnosti u rimskom svijetu. Nesumnjivo je Albin bio vrlo vješto prevaren od strane Severa. *Historia Augusta* kao povod za raskid Albina sa Severom, navodi da je ovaj potonji (želeći da zadrži princepsku vlast za sinove) Albinu poslao laskavo pismo ali sa atentatorima. Po istoj ediciji Albin je otkrio Severovu prijetvornost i dao uhapsiti atentatore. Albin je sukladno tome i reagovao i pripremio se za otpor. Uz to je i Sever bio poslao atentatora na Albina, koji je tada jedva uspio da spasi svoj život. Nakon toga je Albin od britanske armije u jesen 196. god. n. e. aklamiran za augusta i princepsa. Sa svojom armijom (ispraznivši Britaniju od vojnih snaga) je prešao u Galiju, pobijedio severijanskog legata Virija Lupa (*Virius Lupus*) i zauzeo veći dio galskih zemalja. Iako je Lugdunum/Lion učinio svojim glavnim uporištem, nije uspio dobiti podršku snažne germansko – rajnske armije. Sever se sa ilirsko – podunavskom armijom (cc 75 000 ljudi) uputio prema Galiji. Do odlučujuće bitke je došlo kod Liona 19. II. 197. god. n. e., koju Kasije Dion detaljno opisuje. Bitka je bila veoma teška, i obje

vojske su imale goleme gubitke nad kojima Dion lamentira. Na kraju toga krvavog dana, albijanska armija je u potpunosti poražena, a Klodije Albin je ili (po Kasiju Dionu) izvršio samoubistvo ili (Po Herodijanu i *Historia Augusta*) bio zarobljen i pogubljen po Severovom naređenju. Kao posljedni čin poniženja, Albinovo nago tijelo je bilo položeno ispred Severa, tako da je on mogao preko njega preći sa svojim konjem. Lion je bio opljačkan i razaran od rušilačke i bezkrupulone ilirsko – podnavske armije, a pristalice Albina su bile surovo progonjeni. U početku su Albinova supruga i djeca bili pošteđeni, ali izgleda da je vrlo brzo Sever promijenio mišljenje i dao ih eliminirati. Bezglava tijela Albina i njegove neposredne familije su bila bačena u rijeku Ronu. i *Historia Augusta* i Herodijan navode da je veliki broj ljudi pogubljen u Galijama, i to među njima značajan broj istaknutih muškaraca i žena. Veliki broj pripadnika galske i španske elite je likvidiran. Njihova imovina je konfiscira, čime je fisk došao u posjed enormnog novca i imovine. *Historia Augusta* zato navodi da je rezultat ovih konfiskacija bilo to da je on svojim sinovima ostavio bogatstvo veće nego što je iza bilo kojeg drugog principsa ostalo, i da veliki dio zlata Galija, Španija i Italije postao princepsko vlasništvo. Ovo jasno ukazuje na koncentriranje bogatstva u rukama carske institucije. I provincija Britanija je, po uzoru na podjelu Sirije, kažnjena podjelom na dvije nove provincije Gornju Britaniju (*Britannia Superior*) i Donju Britaniju (*Britannia Inferior*). Obje su bile u statusu carskih provincija, sa tim da je Gornjom Britanijom upravljao konzular, a Donjom onaj koji je bio isluženi pretor. Sever je pokazivao svu svoju nemilosrdnost, a Albinovu glavu je poslao u Rim, sa oštrim i drskim pismom Senatu u kojem se izrugao privrženosti senatora Albinu. *Historia Augusta* ovo pismo prenosi u cjelosti.

Albin je zbog svoga postupka kada je dobio lažnu vijest o Komodovoj smrti, ali i drugih razloga bio omiljen među senatorima. Septimije Sever nije imao nimalo skrupula u odnosu prema senatorima, pa je tako želeći da osudi senatore (to je ona grupa pogubljenih) koji su pisali Albinu protiv njega, ujedno želio i da kompromitira konzulata Gaja Julija Erucija Klara Vibijana (*Caius Iulius Erucius Clarus Vibianus*), za kojeg je isto mislio da je bio albinovac, tako što bi ga upotrijebio kao denuncijatora. Vibijan je tu nečasnu radnju odbio, pa je za to platio glavom. Ulogu denuncijatora je imao izvjesni Julijan.

Aureus Albina kao cezara iz perioda 193. – 195. god. n. e. Kovan u Rimu 194. god. n. e. Na aversu se nalazi portret Albina, a na reversu *Saeculum Frugiferum* (božanstvo utjelovljenje „plodne ere“; vjerojatno Ba`al Hammon, semitsko – feničansko božanstvo poštovano u sjevernoj Africi) sa zrakastom krunom kako drži drži štap *caduceus* i klasja žita u desnoj, i vilice za sijeno u lijevoj ruci.

Drugi pohod na Iran (197. – 199. god. n. e.)

Koristeći se Severovim odlaskom, Iranske trupe su izvele uspješnu ofanzivu i napale rimske pozicije na širokom frontu od Sirije i Mesopotamije do Jermenije. Garnizon u Nisibisu je bio opkoljen, ali ovaj grad nije pao zahvaljujući zapovjedniku Juliju Letu (*Iulius Laetus*, inače se istakao u prvom eufratskom ratu i u bitci kod Liona). I odmah nakon eliminiranja Albina, Sever je krenuo ponovo na istok. Po Herodijanu, kao povod je iskoristio podršku Barsemija, vladara Hatre upućenu Nigeru. Ono što se Severu mora priznati, to je njegova čvrstoća volje, odlučnost i brzina djelovanja, te nevjerojatna energija i neumornost. To mu je u ostalom i donijelo pobjede, jer nije bespotrebno oklijevao čime je ostvarivao startnu prednost u odnosu na svoje protivnike. Tako je uspio da prestigne svoje rivale u trci za preotimanje principskog trona od Julija Didijana, uspio da se efektivno obračuna sa Nigerom, prebaci na zapad i pobijedi Albina i onda opet krene na istok. Naravno, to ne bi bilo moguće da nije imao apsolutnu podršku ilirsko – podunavske armije koja mu je u potpunosti stajala na raspolaganju. I kada se to poveže sa njegovim dobrim vođenjem borbenih operacija i smislom za administraciju je moglo donijeti samo učinkovit rezultat.

Sever je na Eufratu skupio značajnu vojnu silu, i onda je prešao Eufrat i tako započeo treći po redu upad u Iran u zadnjih sto godina. Sada je Abgar IX., kralj Osroene predao svoju djecu kao taoce i pomogao je Severovu ekspediciju sa kontigentom strijelaca. U isto vrijeme je i Hosroe I., kralj Jermenije (vladao od 198. do 217. god. n. e.) poslao taoce, novac i poklone Severu koji je napredovao prema Nisibisu. Zanimljivo je da je Hosroe I. bio jedan od sinova tadašnjeg arsakidsko – iranskog „šaha nad šahovima“ Vologasesa V. (vladao od 191. do 208. god. n. e.). Prilikom ovog inicijalnog pohoda u sjevernom Međurječju, severijanska armija je prešla i preko Adiabene (čiji je glavni grad inače bio Nisibis). Herodijan izvještava da je ova armija (uglavnom sastavljena iz zemalja Ilirika) u području arapskih zajednica koje su živjele između Eufrata i Tigrisa uništila mnoge gradove i sela i da je sve opljačkala. Iza ove armije ostala je samo pusta i spržena zemalja. Nakon što se probio do Nisibisa, a Iranci se već nešto ranije povukli, postavljena je i opsada Hatre, ali su odlučna odbrana, veliki gubitci i patnja rimskih vojnika doprinijeli da Septimije Sever odustane od opsade i privremeno povrati na sirijsku teritoriju. U međuvremenu se obračunao sa preostalim pristalicama Nigera na istoku.

Novčić Vologasesa V. Na aversu je portret iranskog vladara, a na reversu scena kako boginja Sudbina daje dijademu (simbol kraljevske vlasti) „šahu nad šahovima“. Datum izdavanja je 504. godina seleukidske ere, odnosno 192./193. god. n. e.

Zatim je otpočela glavna operacija u kojoj su oružane snage Rimske države izvršile kombiniranu riječno – pješadijsku ofanzivu nizvodno Eufratom, prema središnjem Međurječju. Bila je izgrađena i riječna flotila, kojom se olakšavalo prebacivanje trupa i resursa. Zauzeti su i gradovi u Međurječju, a nadiruća armija je pljačkala i uništavala sve kuda je prolazila. Nakon što je osvojen Ktesifon, Sever je dozvolio vojnicima da opljačkaju grad i da pobiju veliki broj ljudi, uz uzimanje 100 000 zarobljenika. Ova velika pobjeda je 28. I. 198. god. n. e. okrunjena i deklaracijom Severa kojom Karakalu proglašava svojim suvladarom, a Getu cezarom. Nakon osobnog sastanka Septimija Severa sa Vologasesom V. zaključen je mir, evakuirano je srednje Međurječje. Rezultat rata je bilo osnivanje nove provincije Mesopotamije na sjeveru Međurječja, sa glavnim gradom u Nisibisu (koji je uzdignut na status kolonije) i kojom je upravljao namjesnik iz viteškog staleža. Pohod severijanske armije na Međurječje 197./198. god. n. e., spada u red najstrašnijih pohoda neke vojne sile na određenu zemlju. Uništavanje, paljenje, ubijanje, odvođenje u roblje i razaranje su imali goleme razmjere. I pored briljantnih pobjeda u Međurječju, Septimije Sever nije uspio da zauzme arapsku Hatru, čak i nakon druge opsade. Stanovnici su se branili svim sredstvima, uključujući i prolivanje zapaljene nafte na napadače. Kasije Dion navodi da je Sever kriv i za smrt heroja Julija Leta za vrijeme opsade Hatre, čija je izgleda nevolja bila što je postao previše popularan među vojnicima. *Historia Augusta*, pozivajući se na historičara Marija Maksima, navodi da je Sever nakon pogubljenja Leta poricao svoju odgovornost za izdavanje naredbe za takvo nešto. To licemjerno poricanje odgovornosti za učinjena pogubljenja istaknutih pojedinaca, Sever je (po *Historia Augusta*) primijenio u nekoliko slučajeva. Dok je boravio na istoku, Septimije Sever je dao da se proširi *Limes Arabicus*, gradeći nove utvrde u pustinjskoj i polupustinjskoj zoni. Severova pobjeda nas Arsakidima je bila potpuna i doprinijela je skoro polustoljetnom miru na istočnim granicama, sve dok partske Arsakide na čelu iranskog svijeta ne zamijene persijski Sasanidi. Godinu 199. –

200. god. n. e. Septimije Sever je proveo u Egiptu, gdje je Aleksandrincima dao privilegiju lokalnog senata/vijeća koju oni nisu imali do tada. Nakon Egipta je posjetio Tripolitaniju i rodnu Leptis Magnu.

Aleksandrijom je u vrijeme Ptolomeida upravljao direktno sam faraon, a August nije dozvolio da Aleksandrija ima svoj autonomni senat. Princeps je imenovao posebnog dužnosnika za upravu Aleksandrijom pod nazivom *iuridicus Alexandriae*. Tako paradoksalno ovaj grad i njegova lokalna zajednica nisu imali ovu autonomnu lokalnu jedinicu, kakvu su npr. imale mnoge mnogo beznačajnije zajednice u okviru rimskog svijeta. Na osnovi dosadašnjeg nivoa znanja npr. sve peregrinske civitates i jedinice municipalne autonomije na prostoru današnje Bosne i Hercegovine su imale svoja lokalna vijeća.

U Rim se vratio tek 202. god. n. e. I ovaj put je Sever odbio predloženi/dodijeljeni trijumf, zbog gihta radi koje nije mogao stajati u trijumfalnim kolima.

Slavoluk Septimija Severa

Nakon povratka iz pobjedničkog rata sa Iranom, podignut je trijumfalni slavoluk na sjeverozapadnom kraju Foruma, u podnožju Kapitola. Ovaj slavoluk, posvećen 203. god. n. e., podignut je kao komemoracija i pobjeda nad Irancima, ali posvetu čitavoj dinastiji Severa. Najvažniji dijelovi slavoluka su njegova četiri velika reljefa (od kojih su dva dobrano oštećena i nečitka), koje prikazuju scene iz oba ratna pohoda (194./195. i 197. – 199. god. n. e.) u području Međurječja. Kao i na Trajanovom stupu priča teće od dna prema gore. Reljefi prikazuju i oslobađanje Nisibisa od opsade, kao i rimsku opsadu Edese, te predaju osroenskog kralja Abgara. Dalje slike prikazuju zauzimanje iranskog grada i Ktesifona, kao i Severovo proglašavanje Karakale za suvladara i Gete za prestolonasljednika. Na reljefima se vidi i odvlaćenje ratnog plijena, kao i zarobljenici. Reljefi prikazuju i krilatu boginju Pobjede kako nosi tropeum, te statue Severa i njegova dva sina ukolima/*quadriga* koja vuku četiri konja, i svi praćeni vojnicima. Getin lik je kasnije Karakala dao ukloniti, uslijed *damnatio memoriae*. Ovaj slavoluk je dobro očuvan, što je rezultat i činjenice da je bio inkorporiran u strukturu kršćanske crkve. Slavolukom je Septimije Sever želio i da prezentira kako je on taj koji je nastavio Trajanovo djelo, odnosno da je ostvario što je ovaj želio. Zato i simbolika da je u Ktesifonu 28. I. 198. god. n. e. (na dan kada je Trajan tačno 100 godina ranije postao princeps) Karakala proglašen za princepsa. Inače će Severi pokazivati veliku želju da legitimiziraju svoju poziciju pozivanjem na kontinuitet sa Antoninima.

Pojedini reljefni prikazi sa slavoluka :

Severovo doba je inače bilo istaknuto i po građevinskoj djelatnosti. Pored trijumfalnog slavoluka, izgrađen je i *Septizonium* u Rimu. I flavijevska palata na Palatina, koja je služila kao službena princepska rezidencija je prilično dorađena i uvećana za Septimija Severa. Građena su i kupatila u Rimu. Rodna Leptis Magna je bogato ukrašavana, pa je tako u njoj izgrađen drugi trijumfalni slavoluk, prilikom posjete Severa i njegove familije, odnosno dvora, Leptis Magni. Izgradio je i u drugim zajednicama javne objekte, a mnoge, koji su propadali, je dao obnoviti.

Ostaci palate na Palatinu.

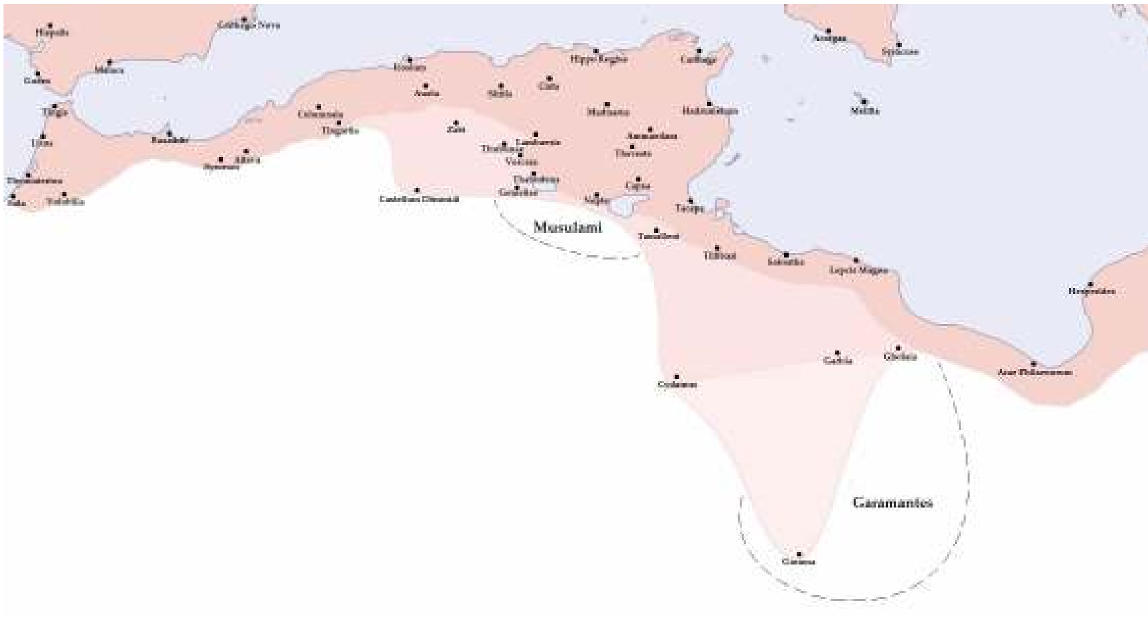
Slavoluk Septimija Severa u Leptis Magni.

Proširenje afričke granice

Iako dobrano bolestan od gihta, Sever je i nadalje pokazivao veliku energiju i odgovornost regulacije granica. To više nije samo podrazumijevalo održavanje *status – quo* pozicije, nego i prenošenje ratova na neprijateljsku teritoriju i zauzimanje i pretvaranje u provincije ili inkorporianje u postojeće provincije pograničnih zemalja. Tako je sa Septimijem Severom započela nova etapa teritorijalne ekspanzije. Od svih granica rimskog svijeta, ona u sjevernozapadnoj Africi je bila najizloženija, jer nije imala specifične prirodne granice kao što su to bile rijeke u Europi i Siriji. A i vojne snage u afričkim provincijama nisu baš bile brojne. Ispod rimskih teritorija pružao se nepregledni pustinjski pojas Sahare sa razbacanim oazama. U tome području su još uvijek gospodarila i živjela na svoj način mnoga berberska plemena (nezavisni Mauri i Libijci kao što su Getuli, Musulami, Garamanti...itd...). Ovi žilavi i pokretljivi nomadi su uobičavali upadati preko slabo održavane granice u sjeverna, plodna i bogata područja i pljačkati. Bilo je i primjera da neke slobodne, pljačkaške maurske grupe prelaze i u južnu Španiju. Ovi upadi su više imali oblike razbojničke aktivnosti i kontinuirane hajdučije nego neke neprijateljske invazije. Nesigurnost na granicama plodnih i bogatih provincija se morala odlučnom kirurškom intervencijom prekinuti.

Tako je krajem 202. god. n. e. pokrenuta nova kampanja u prokonzularnoj Africi. Komandant III. legije Augusta Kvint Anicije Faust (*Quintus Anicius Faustus*; i sam Afrikanac) je već pet godina ratovao sa berberskim Garamantima duž *Limes Tripolitanus*, kako bi se zaustavili upadi pustinjskih nomadskih zajednica. Anicijeve trupe su bile uspješne zauzevši niz garamantskih naselja kao što su Cydamus, Gholaia, Garbia pa i njihovo središnje naselje Garamu, nekih 600 km južno od Leptis Magne. U ovo vrijeme je i provincija Numidija takođe teritorijalno uvećana, i anekirana su naselja Vescera, Castellum Dimmidi, Gemellae, Thabudeos, Thubunae i Zabi. Od 203. god. n. e. granica rimske Afrike je prilično duboko pomjerena na jug u Saharu, i ponovo utvrđena. Pustinjski nomadi nisu više lako i sigurno da upadaju radi pljačke i da onda bježe i sakrivaju se u Saharu i njene oaze. Tako je osigurana prokonzularna Afrika, agrikulturna baza Rima.

Ovaj Severov rat je nažalost u historiografiji slabije popraćen, iako je nesumnjivo riječ o jednomod najpobjedonosnijih ratova u cjelokupnoj povijesti postrepublikanskog doba. Dubinu prodora u u unutrašnjost Sahare, koji su tada ostvarile oružane snage Rimske države nisu dostigla kasnija kraljevstva i carstva (Vandali, Romeji, Arapi, Osmanlije). Tek su u prvim decenijama XX. st. francuske i italijanske trupe uspjele da svladaju zajednice u dubini Sahare.

Svjetlije nijanse pokazuju zone anektiranja i okupacije za vrijeme afričkog rata Septimija Severa.

Odnos prema vojsci

Septimije Sever je vrlo dobro znao da mu je vojska glavni oslonac, jer ga je ona dovela na vlast i slijedila u obračunu sa suparnicima u borbi za principsku vlast. Uz to je i nova doktrina održanja stabilnih granica, koja bi bila praćena i anektiranjem dodatnih područja zahtijevala i kvantitativno i kvalitativno povećavanje i poboljšavanje oružanih snaga. Ratovi koje je Sever vodio širom rimskog svijeta od rijeke Tigrisa do najsjevernijih tačaka današnje Škotske, su sa stajališta Severa i vojnih komandanata bili neophodni.

Kako je već rečeno, on je odmah po preuzimanju kontrole nad Rimom, raspustio stari sastav pretorijanske garde, naloževši tim otpuštenim pretorijancima da se udalje 100 rimskih milja daleko od Grada. U suprotnom im je prijetila smrtna kazna.

Herodijan je opisao da su severijanski vojnici armije Ilirika, nakon što je Septimije Sever završio govor pretorijancima, sa okupljenih i otpuštenih pretorijanaca skidali skoro sve što je imalo veze sa vojskom, uključujući i kratke ceremonijalne mačeve i odlikovanja.

Uz novi sastav pretorijanske garde, povećavana je i njihova brojnost, jer je od sada svaka pretorijanska kohorta brojala po 1500 pripadnika, pridodati su i konjički odredi. *Vigiles* su dobili značajnije mjesto. Iskustvo zbivanja iz 193. god. n. e. je nesumnjivo imalo značajnog efekta po sigurnosnu procjenu Septimija Severa. Shvatio je da mora oko sebe da ima brojnu i snažnu formaciju, sastavljenu prije svega od lojalnih vojnika. Ta formacija bi mu morala biti uvijek na neposrednom raspolaganju.

Po zaključenju mira sa Iranom, dvije novoosnovane legije (I. i III. *Parthica*) je ostavio u novoj provinciji Mesopotamiji, a treću II. legiju *Parthica* je poveo sa sobom u Italiju. Ova legija je bila stacionirana u Albano Laziale na oko 30-tak km. od Rima. To je bila prva legija sa trajnom bazom u Italiji još od vremena Augusta, i trebala je da služi kao

ispomoć ilirsko – podunavskim pretorijancima.Time je Sever želio da pošalje poruku svima koji bi nastojali da mu se suprotstave oružjem ili konspiracijama da moraju računati na značajno vojno prisustvo u Gradu i u njegovoj neposrednoj blizini. Te vojne jedinice na neposrednom raspolaganju postati će kasnije poznate pod nazivom *comitatus* („pratioci“, „pratnja“, „eskort“).

Dok su prije u pretorijansku gardu uključivani Italici i stanovnici takvih provincija kao što su Španjolska i Galija, sada je pretorijanska garda popunjena uglavnom bivšim vojnicima podunavskih i sirijskih legija. Pretorijanci su izgubili mnoge svoje povlastice. Od Severovog vremena položaj svih legija izjednačava se s položajem pretorijanske garde. Uslijed toga, od Severovog vremena još više jača proces provincijalizacije. Ovaj potez je naišao na negodovanje rimske, gradske elite (pogotovu elite), pa Kasije Dion takvo neraspoloženje rezimira sljedećim riječima : „Ali neki su mu grešku nalazili posebno zato što je on napustio praksu izbora garde isključivo iz Italije, Španije, Makedonije i Norika – shemu koja je obezbjeđivala ljude od respektabilnijeg izgleda i jednostavnijih navika – i naredio da svako upražnjeno mjesto treba biti popunjeno iz svih legija. On je ovo učinio sa idejom da tako treba imati gardiste sa boljim znanjem o vojničkim dužnostima, i da bi to trebalo takođe biti i vid nagrade za one koji su se pokazali dobrim u ratu. Ali u stvarno, postalo je suviše očigledno da je on nenamjerno tako ruinirao mladost Italije, koja se okrenula prema razbojništvu i gladijatorskim borbama umjesto ranije službe u vojsci, i popunio Grad sa ruljom šarolikih vojnika najdivljijeg izgleda, sa najzastrašujućim govorom i najneotesanijim u razgovoru.“ Ovi „divlji“, „zastrašujući“ i „neotesani“ vojnici su sigurno izazivali nezadovoljstvo profinjenih stanovnika Grada.

To jasno ukazuje koliko se pozicija Italije kao metropole devalvirala, i da se počela tretirati više – manje slično kao i ostale zemlje rimskog svijeta. Ujedno je Sever dao i da se udupla sastav konjičkog eskorta principsa (*equites singulares Augusti*) na 2000 pripadnika. Ova velika vojna sila je služila i kao strateška rezerva Septimija Severa. On je osnivanjem novih legija (I. *Parthica*, II. *Parthica*, III. *Parthica*), povećao i legijski sastav na 33 legije. Takođe je došlo do povećanja broja auksilijarnih vojnika, koji su bili sada razvrstani u više od 400 regimenti. Moglo bi se čak tvrditi da je u vrijeme Septimija Severa i kvantitavni i procentualni udio pripadnika vojske u ukupnoj populaciji rimskog svijeta bio najviši. Pretpostavlja se da je brojnost vojske tada iznosila cc 440 000 pripadnika, i to bez federata i ratne mornarice.

Septimije Sever je zaslužan i za darivanja vojnika novcem, izvan sustava redovnih plata. Značajno je povećana i plata vojnika, što je moguće bilo rezultat praćenja sve veće inflacije i smanjivanja vrijednosti srebrnog novca.

Kako bi davanjem dodatnih privilegija vojnicima, još ih više vezao za sebe, Septimije Sever je donio i odluku kojom je prekinuta tradicija (od augustovskog doba) da je vojnicima zabranjeno da stupaju u legalni brak, sa svim onim pravima i obavezama koje takva institucija donosi. Od Septimija Severa vojnici su mogli dok su bili na službi da stupaju u legalni brak, pa je i legalizirano stanje kontuberniuma. Pravo na legalni brak je bilo bitno zbog nasljeđivanja ako vojnik umre ili pogine bez testamenta, jer bi u suprotnom njegova biološka djeca (a koja nisu bila legalna) ostala uskraćena za sva njegova prava i imovinu. Vojnici su dobili pravo života u obitelji, iako taborski sustav i

režim nisu bili ukinuti. Nekim pograničnim jedinicama dodijeljena su zemljišta, koja su u manjim česticama davana vojnicima. Uslijed toga, pogranične su postrojbe postale manje pokretljive, vojnici su bili više vezani za zemlju nego prije. Vojnicima su povećana i sljedovanja hrane, ali je došlo i do promjena u načinu prehrane. Po Herodijanu, Septimije Sever je i oslabio striktnu disciplinu, uvodeći i ležernije odnose među vojnicima. Veterani su isto dobili niz povlastica, oni su bili oslobođeni mnogih obaveza. Vojska je ostala glavni oslonac kako njegov, tako i njegovih nasljednika.

Vrijeme vladavine Septimija Severa bi se sa pravom moglo označiti kao legaliziranje vojske kao dominatne institucije Rimske države, odnosno kao inicijacija uvođenja vojnokratije koja će dominirati kao politička pojava u toku III. st. n. e. Ali i materijalno i zakonsko favoriziranje vojske i kao institucije i vojnika ponaosob je imalo već u Severovo doba negativne efekt, a na kraju će dovesti i do propasti dinastije. Upravo na primjeru vojnokratije koja je uslijedila jasno se vidjelo koliko je štetna podređenost civilnih političkih institucija prema oružanim snagama. I tako je Severova "vojna politika" dugoročno imala vrlo negativne posljedice po budući razvitak rimskog svijeta, i to ne samo u državnoj sferi. I nakon tri decenije od Severove vladavine započeo je proces u kome se vojska sve više petljala u unutrašnju politiku, a njenim jedinicama ne samo u središtu državne vlasti, nego i na najudaljenim dijelovima imperija je više stalo do toga ko će biti na čelu Države, nego da brane granice. Vojska se rukovodila isključivo svojim prozaičnim ciljevima, jer je očekivala od svojih kandidata novčanu nagradu i privilegije.

Unutarnja politika

Dok je severijanski režim ubrzanje procesa kojim je vojska preuzimala poluge Države, dotle je njegov odnos sa Senatom bio relativno zategnut. Sa oficijelnim preuzimanjem i priznavanjem princepske vlasti Septimije Sever podnio i tradicionalnu zakletvu da neće pogubiti nijednog senatora, pa je čak donio sa Senatom zajedničku odluku kojom se dodatno to potvrđuje, tako što se propisuje da će se princeps ili bilo ko drugi koji mu pomogne da učini nešto tako (da se ubije senator) smatrati državnim neprijateljem i on i njegova djeca. Ali kako ističe Kasije Dion, on je bio prvi koji je prekršio ovu odluku, pa je nedugo zatim pogubljen senator Julije Solon. Septimije Sever, i pored ovih početnih formalističkih postupaka, uopće nije vladao po načelu diobe vlasti, teorijski predviđene za funkcioniranje sustava principata. Tako je Septimije Sever odustao od zacrtanih augustovskih i antoninijanskih (bez Komoda) postulata o upravi Državom. To se vidjelo i u toku njegove modifikacije ustrojstva i sustava oružanih snaga. Tako je na mjesto komandanata tri nove legije koje je osnovao postavio vitezove, koji su bili isluženi primipilari.

Ovim je započeo proces razvlašćivanja senatora u vojnim poslovima, jer su i najviša komandna mjesta prepuštana karijernim, profesionalnim vojnicima. To je bio mač sa dvije oštrice, sa jedne strane legije su dobile bolje, profesionalnije zapovjedništvo, ali sa druge su dodatno ojačale instituciju vojske jer je njeno visoko zapovjedništvo gubilo vezu sa civilnom političkom hijerarhijom i njenim adekvatnim institucija. Jednostavno rečeno, vojnicima da bi se penjali po stupnjevitoj strukturi rimskog svijeta i društva više nisu

bili potrebni civilni, nego samo vojni aspekti. Da bi neko postao komandant legije, nije više morao da obnaša određene, tradicionalne političke dužnosti i da postane senator. Tradicionalni *cursus honorum* je tako počeo da gubi svoju suštinu i svrhu, i da bude zamjenjivan surogat varijantom vojničkog *cursus honoruma*. Naravno, vojničku *cursus honorum* je ipak bio demokratičniji u odnosu na tradicionalni politički *cursus honorum*, jer se praktično svaki redov mogao nadati da se uspne na visoku zapovjednu poziciju u toku svoje vojničke karijere.

I Severova politika jačanja provincijskih elemenata, koji nisu imali nikakvu vezu sa senatorskim redom ili tradicionalnom elitom su proizvodili njegovu nepopularnost u senatskim krugovima. Sigurno se mnogim senatorima nije sviđala velika koncentracija utaborene vojske u Gradu i u njegovoj okolini, i to one koja je poticala iz zaostalih, zatucanih ilirsko – podunavskih provincija. Sa Senatom je bio problem jer je jedan dio senatora bio blizak po političkim opredjeljenjima i stavovima Klodija Albina. Po *Historia Augusta* Sever je u vrijeme borbi sa albinovcima bio pročitao rezoluciju Senata u kojoj se hvalio Klodije Celsin (*Clodius Celsinus*), rodom iz Hadrumentuma i rođak Albina. Radi toga je postao veoma ljut na Senat jer je smatrao da je ova institucija globalna gledano bila proalbinska. Sever je saznao i da su neki istaknuti senatori pisali pisma podrške Albinu i nagovarajući ga i da krene na Rim, dok je on ratovao na istoku. Nakon bitke kod Liona, Sever je naredio da se pretraži Albinova arhiva korespondencije, kako bi saznao kome je on to pisao i od koga je pisma dobivao. I svi takvi su po njegovoj odredbi bili proglašeni od Senata državnim neprijateljima. I Severova deifikacija Komoda je izazvala konsternaciju senatora, iako je on vjerojatno ovom odlukom više želio da legitimizira svoju poziciju vezivanjem za Antonine, nego da izaziva Senat (kako to tumaće Kasije Dion i *Historia Augusta*). Izvorna građa prenosi Severov ljuti i ogorčeni govor upućen senatorima, po povratku iz rata sa Albinom. Septimije Sever je odgovoran za smrt mnogih senatora. Stradali su ili gajili simpatije prema njegovim konkurentima ili su bili optuženi na osnovi najrazličitijih denuncijacija. Iako je po Kasiju Dionu oslobođeno 35 zarobljenika (koji su bili među najistaknutijim članovima Senata) od optužbe za pripadnost albinovskoj frakciji, pogubljeno je 29 drugih ljudi, među kojima i Pertinaksov punac Sulpicijan. *Historia Augusta* čak daje poimenični popis od 41 senatora koje je Sever dao pogubiti, od kojih su mnogi bili konzulari i bivši pretori. Sever je bio naredio i hapšenje i egzekuciju niza senatora po optužbama za korupciju ili konspiraciju protiv njega. Kasije Dion navodi kao stradale Kvintila Plautijana/*Quintillus Plautianus*, izvjesnog Apronijana (prokonzula Azije) i Bebija Marcelina (*Baebius Marcellinus*). Umjesto eliminiranih senatora Sever je u Senat uvlačio svoje favorite. Naravno progon je uvijek bio praćen i konsfiskacijama imovine, čime se samo uvečavo prihod fiska. Slabio je značaj senatorskih dužnosti i u provincijama. Septimije Sever je više volio postavljati vitezove, uglavnom iz redova isluženih vojnika. I erarij, blagajna koja je stajalo pod nadzorom Senata je za Septimija Severa počela gubiti važnost. Nasuprot toga, fisk je stekao općedržavno značenje; pritom je izdvojeno posebno povjerenstvo za upravu osobnom carevom imovinom (*res privata*, ili *ratio privata*), na čijem je čelu bio poseban

prokurator. Odvajanje osobne princepske imovine od fiska je bilo dalji nastavak onoga što je Pertinaks inicijalno uradio.

Može se slobodno reći da je od Severa započela radikalna devalvacija snage Senata, da je ugrožen monopol senatora na najviše državne, vojne i političke funkcije, i da su senatori postajali sve više “imena bez snage”/*nomina sine viribus.* Uostalom i sam Kasije Dion navodi da se većina senatora uzdržavala od bilo kakvog aktivnog političkog suzdržavanja, što je samo dovodilo do pasiviziranja Senata, nekada ključne institucije Rimske države. Bez obzira što se Senatu imalo svašta zamjeriti, i kritizirati njegov rad i ponašanje pojedinih njegovih članova, ipak je ova institucija bila glavni stub rimske državnosti, veza sa drevnom tradicijom i skup najistaknutijih predstavnika rimskog svijeta u civilnom, a ne vojnom habitusu. Senat je bio nesumnjivi centripetalni i gravitacioni garant Rimske države (simbol njegovog jedinstva), bez obzira koliko on gubio od Augusta na stvarnoj moći ugled i autoritet je zadržao. Uostalom iz njegovog sastava su se regrutiral visoki vojni oficiri, komandanti legija, većina namjesnika i viših magistrata. I svi su težili da uđu u Senat, to je bila želja znatnog dijela ambicioznih i sposobnih vitezova, čime se u skladu sa propisanim napredovanjem po mreži hijerarhijske stratifikacije Senat stalno obnavljao “svježom i vrijednom krvlju”. Sada se to počelo mijenjati. Kada se i njegov formalni autoritet derogira sa Severovom namjernom politikom razvlašćivanja senatora, temeljnog civilnog autoriteta, počinje se stvarati vakum/prazan prostor koji će decenijama kasnije popuniti vojna oficirska klika, sa potpuno negativnim posljedicama po državno jedinstvo.

Sever je povlađivao viteškom redu, nastojeći da od njih dobije podršku. Težnja da se viteškom redu da veći značaj u komandi vojsci i upravi postaje upadljiva. Vitezovi dobijaju nove titule, kao *vir perfectissimus* i *vir eminentissimus*, a titula *vir egregius* ostala je samo za donji sloj vitezova. Do Severa su jedino senatori imali pravo da budu oficijelni pratioci (*comites*) princepsa, a sada uvodi tu i predstavnike vitezova. Dok je Senat je gubio značaj koji je bio stekao pod Antoninima, jačala je carska birokratija. Ulogu vrhovnog organa u državi igrao je *consilium principis*, a njegove odluke su zamjenjivale u određenom pogledu senatske odluke. U njemu su zasjedali najistaknutiji pravnici toga vremena, koji su odigrali veliku ulogu kod razrade rimskog prava. Septimije Sever se inače oslanjao na pravnike koje je okupio oko sebe, posebno nakon pada Plautijana.

Najpoznatiji od tih pravnika je bio Emilije Papinijan (*Aemilius Papinianus*; živio 142. – 212. god. n. e.), koji je bio jedan od jaboljih jurista i pravnika principata. Malo se znao o njegovom životu, izuzev da je i on bio Sirijac i rodom iz Emese, možda rođak Julije Domne. Po *Historia Augusta* on je bio zajedno sa Severom studirao pravo kod Kvinta Cervidija Skevole, iako je istinitost ovog podatka sumnjiva. Moguće je da je on bio sljedbenik Kervidijeve kazuistike. Nakon pada Plautijana, Papijan je bio vrlo blizak prijatelj Septimija Severa i pratio ga je na putu u Britaniju. On je tada bio promoviran i kao *magister libellorum*, odnosno u načelnika za primanje peticija, molbi, zahtjeva. Najvažniji njegovi radovi su bili : *Quaestiones* u 37 knjiga (napisano prije 198. god. n. e.), *Responsa* u 19 knjiga (napisane između 204. i 212. god. n. e.), *Definitiones* u 2 knjige, *De adulteriis* i drugi radovi, od kojih je najkraće bilo Αστυνόμικοσ (priručnik o

dužnostima službenika za ulice i mostove). Nažalost, najveći dio njegovih objavljenih radova je izgubljen. Papinijanova djela odlikovala su se preciznošću, temeljila se na jasnoj i razgovijetnoj sistematizaciji pojmova. Papijan je bio toliko cijenjen kao jurista, da su studenti treće godine prava odbijali naziv *Papinianistae* ("Oni koji su vrijedni da studiraju Papijana"). Zajedno sa juristima Gajem, Paulom, Modestinom i Ulpijanom je po Zakonu o citiranju iz 426. god. n. e., tretiran kao jurista čija su zabilježena mišljenja i tumačena smatrana presudnim/odlučujućim. Mišljenja i tumaćenja navedene petorice su kasnije smatrana jedino prikladnim da budu citirana kao primarni izvor za *Codex Theodosianus* i *Corpus Iuris Civilis*. U slučaju da mišljenja druge četvorice po nekom pitanju nisu bila u suglasju, preovladavalo je mišljenje koje je iznio Papinijan, što dovoljno govori da je on smatran i najvećim od najvećih.

"Vojna politika" Septimija Severa je bila veoma skupa i nezgodna sa financijske pozicije Države. Uz to je Septimije Sever zatekao i vrlo teško stanje u javnim financijama, koje je još Pertinaks pokušao riješiti. Zato su porezi naplaćivani sa većom strogošću nego prije. Kod ubiranja poreza odgovornost je padala uglavnom na najviše predstavnike jedinica lokalne autonomije gradske samouprave. U svezi sa tim izvršena je i jedan zanimljiva reforma u Egiptu. Svim sjedištima nomâ, koje su se nalazile na položaju sela, dana su prava autonomnih lokalnih zajednica ("gradova"), očigledno zato da bi se i oni uključili u opći porezni sustav. Time je praktično preobraženo skoro 3500 godina staro upravno – teritorijalno uređenje Delte i doline Nila. Kako bi se održavala na prihvatljivom nivou "vojna politika", došlo je i do drastične devalvacije denara. Prvo je po dolasku na vlast došlo do smanjivanja čistoće srebra sa 81 ½ % na 78 ½ %, iako se, zbog povećanja masivnosti novčića, ustvari povečala srebrna masa u njima sa 2,4 grama na 2,46 grama. Ubrzo je došlo do dalje devalvacije sa 78 ½ % na 64 ½ %, a sada je pala i srebrna masa u kovanicama sa 2,46 grama na samo 1,98 grama. Ponovo je 196. god. n. e. došlo do devalvacije i to na samo 54 %, odnosno 1,82 grama srebra. Posljedice ovakve financijske politike će se vrlo brzo osjetiti u svom negativnom rasponu za ekonomiju rimskog svijeta. Iz jednog maloazijskog natpisa doznajemo da se u jednom gradu, uslijed pojave novog novca razvila špekulacija i da su porasle cijene proizvoda. Zbog devalvacije, inflacije i financijskih špekulacija počinju se sve više koristiti i naturalni odnosi. To je svjedočilo o nadolazećoj financijskog krizi u čitavom rimskom svijetu. Češće se po provincijama nailazi i na frumentarije koji prate raspoloženje vojnog i civilnog stanovništva. Unutarnji red u mnogim mjestima bio je narušen.

U samoj Italiji pojavile su se razbojničke bande. Na primjer, dugo vremena ostao je neuhvaćen razbojnik Bula, koji je dvije godine terorisao Italiju sa svojom bandom od čak 600 pripadnika. Bula ili *Felix* (kako mu je bilo drugo ime) je jednog zarobljenog centuriona poslao njegovim nadređenim sa porukom "Nahranite svoje robove, kako se oni ne bi otisnuli u razbojništvo". U vremenima kada se smanjivala lokalna autonomija zajednica u Italiji, jačala autokratija princepsa, porezi se povečavali i socijalno raslojavanje prilično uzelo maha, Bula je postajao ustvari neka vrsta narodnog junaka, robinhudovska verzija Italijana iz III. st. n. e. Na kraju je ipak bio prevarom uhvaćen i bačen divljim zvijerima.

Ali su se pojedine provincije u vrijeme Septimija Severa i dalje razvijale, jer je kratkoročno gledano politika režima Septimija Severa uspjela da stabilizira ekonomsku situaciju i da se provincije umire. Naročito u ovo razdoblje pada ogroman broj natpisa koje svjedoče o procvatu afričkih gradova. Istovremeno, i u Afriku i u druge provincije

upućivani su gradski kuratori (*curatores rerum publicarum*), što svjedoči o jačanju gradske kontrole nad gradskim financijama. "Vojna politika" Septimija Severa je bila kritizirana od Kasija Diona i Herodijana zbog povećanja tereta kojima je bila izložena civilna populacija u vidu poreza, taksi i usluga vojsci.

Septimije Sever nije mnogo štedio ni sa darivanjem vojnika i naroda. Dan nakon što je ušao u Rim, Sever je morao vojnicima (koji su pretili pobunom) da isplati po 1000 sestercija, a na desetogodišnjicu svoje vladavine svakom pretorijancu dao po 10 zlatnika, i Kasije Dion istiće da nijedan princeps prije njega dao toliko novca u darovanju, i da je ukupno potrošena svota za ovu svrhu iznosila 200 miliona sestercija. Od Septimija Severa je započela, na isti način kao i podjela žita, i besplatna dodjela ulja određenim slojevima Grada. Do tada se ulje prodavalo po niskim cijenama. Septimije Sever je dao priređivati i raskošne igre i to trijumfalne 198. god. n. e., za desetogodišnjicu vladavine 203. god. n. e. i Sekularne igre 204. god. n. e.

Pod Septimijem Severom izvršene su i neke promjene u sustavu kazni za kaznena djela. Hijerarhijska podjela nikada nije prestajala postojati u rimskom svijetu, i pravnici su ljude dijelili na dvije osnovne kategorije: na slobodne i neslobodne. Prilikom određivanja raznih pravnih normi koje se tiču slobodnog stanovništva, pravnici su razlikovali rimske građane od osoba koje nemaju prava punog rimskog građanstva. Pa su i kazne za isto krivično djelo bile različite za rimske građane i one koji to nisu, npr. rimski građanin se nije smio razapeti na krst, nego je pogubljenje vršeno samo odrubljivanjem glave. Pod Septimijem Severom kod utvrđivanja kazni počinju razlikovati "uglednici" (*honestiores*) i "ponizni" (*humiliores*). U prvu kategoriju spadali su senatori, vitezovi, predstavnici viših časničkih činova, dekurioni. Svi ostali spadali su u ovu drugu kategoriju. Ljudi niskog socijalnog položaja mogli su biti pogubljeni uz mučenje; umjesto progonstva oni su pretvarani u robove. Što se tiče povlaštenih osoba, oni su bilo oslobođeni od mučenja i mogli su apelirati neposredno na princepsa. Dioba slobodnog stanovništva na *honestiores* i *humiliores* opaža se i u sljedećim razdobljima, i postaje karakteristična za ostala stoljeća.

Septimije Sever nije provodio temeljni reformni paket, niti je izgradio novi sustav, ali je svojim djelovanjem i promjenama koje je izvodio usmjerio pravac razvitka rimskog svijeta prema onom momentu kada će Dioklecijan stvoriti novi sustav dominata. Sever je možda bio taj koji je posadio sjeme dominata.

Plautijan

I pored militarizacije politike i stalnog sukobljavanja sa senatorima, Septimije Sever je ipak među običnim narodom uživao određenu popularnost. Prvo je uspio stabilizirati Državu nakon turbulencija "godine pet careva", zatim je kako – tako uspio zaustaviti raširenu korupciju iz komodovskog doba. Prema Kasiju Dionu, ipak je nakon 197. god. n. e., Sever pao pod utjecaj svoga rođaka Flavija Plautijana, od 196. god. n. e. pretorijanskog prefekta. Tako je on Plautijan bio nagrađen sa različitim počastima. Natpis *CIL* III 6224 navodi da je on nosio titulu *clarissimus vir* (koja je bila rezervirana za pripadnike senatorskog reda, i nespojiva sa time da je nosi pretorijanski prefekt.). Plautijan je vjerojatno nosio i *ornamenta consularia* (oznake konzulata) i prije nego što je

postao stvarno konzul *ordinarius* 203. god. n. e. Čak je za vrijeme konzulstva njegov lik zajedno sa likom Severovog mlađeg sina Gete (kolege - konzula) kovan na novcima. On je u tim godinama postao veoma bogat i moćan, i ostvarivao je značajnu kontrolu nad mnogih dijelovima državne uprave. Njemu su podizane statue zajedno sa onim Severovim, a imao je i upravnika svojih posjeda (*procurator ad bona Plautiana*). Plautijan nije bio samo nadređen pretorijanskoj gardi, nego i II. legiji *Parthica*. Ovom "ispomoćnom" legijom je zapovijedao prefekt viteškog reda koji je pretpočinjen pretorijanskom prefektu. Tako je Plautijan direktno komandovao kompletnoj strateškoj rezervi Države. Plautijanova kćerka Publija Fulvija Plautila (*Publia Fulvia Plautilla*) se u aprilu 202. god. n. e. vjenčala sa Karakalom. Ovim je Sever možda želio da ojača unutarnje familijarne i dinastičke veze, ali u tome nije definitivno nije uspio jer se ovaj brak pokazao kao potpun promašaj. Karakala, Julija Domna i neki drugi članovi dinastije sa agnantske, severijanske strane su postajali sve uznemiraniji sa pozicijom Plautijana, koja je javnosti slala poruku da je Plautijan taj koji je drugi čovjek u Državi, a ne mladi cezar Karakala. Plautijan je svoju moć crpio i iz kontrole obavještajnih podataka (i istraga po ovim predmetima, koje je on osobno nekada usmjeravao), te je mogao lako da nekoga optuži po "izdaji veličanstva". Vjerojatno su njegovom zaslugom i neki istaknuti pojedinci uklonjeni, a neki su bačeni u zasjenak sa usporavanjem ili prekidanjem karijera. Plautijan je bio pravi prototip kasnijih velikih šefova obavještajnih službi kao što su bili Edgar Huver i Berija. Po Kasiju Dionu vršena je i tajna istraga Julije Domne, koja se poradi toga sve više povlačila u proučavanje filozofije. Jedan papirus pokazuje da je Plautijan vršio istrage po optužbama i protiv običnih dužnosnika i službenika.

To je naravno izazivalo i zebnju vezana za to ko će ustvari naslijediti Severa. Karakala je otvoreno mrzio i Plautijana i njegovu kćerku, a svoju suprugu, prijeteći da će ih ubiti nakon što on postane princeps. I izvorna građa (Kasije Dion, Herodijan, *Historia Augusta*) se vrlo negativno odnosi prema Plautijanu, tako suvremenik ovih zbivanja Kasije Dion navodi da je ovaj princepsov rođak pokazivao iznimnu surovost i bezkrupuloznost, pohlepnu i nezasitnu sklonost otimačini i pljački. Čak je tako dao ukrasti i zebre posvećene bogu Sunca sa otoka u Crvenom moru. Po istom historičaru, nakon Plautijanove smrti je otkriveno da je on dao i kastirati stotinu rimskih građana – dječaka i muškaraca, kako bi njega kćerka bila okružena samo eunusima. Bez obzira da li je bila riječ samo o propagandnoj kleveti ili istini (bar u nekom obliku) Plautijan je bio previše arogantan i samouvjeren, pa vjerojatno i ohol.

Sever je ipak shvativši preveliku moć Plautijana, odlučio da imenuje Emilija Saturnina (*Aemilius Saturninus*), tadašnjeg prefekta Egipta, za drugog pretorijanskog prefekta. Tako bi Plautijan dobio kolegu, ali vrlo brzo je Saturnin nađen mrtav.

Moć Plautijana je ipak došla do kraja. Kada je umirući Publije Septimije upozorio svoga brata na Plautijana, Sever je počeo smanjivati moć i utjecaj ovog svemoćnog pretorijanskog prefekta. Konačno je Plautijan zbačen zahvaljujući konspiraciji koju je osmislio i vodio Karakala uz pomoć svoga učitelja Euodosa i nekih centuriona. Plautijan

je tako ubijen pred Severovim i Karakalinim očima 22. I. 205. god. n. e. Herodijan navodi jednu sasvim drugačiju verziju, po kojoj nije uopće postojala Karakalina konspiracija, nego je Plautijan stvarno započeo izvođenje državnog udara umorstvom Severa i Karakale. Moguće je da je Plautijan uistinu počeo pripremati konspiraciju, ponukan Karakalinim prijetnjama. On je vjerojatno želio osigurati i život i pozicije i nakon Severove smrti. Njegova imovina je konsficirana, ime mu je osuđeno na *damnatio memoria*, a uža familija (istoimeni sin + dodatak ime *Hortensianus*, kćerka i unuka) je protjerana na Siciliju, a kasnije na Liparske otoke. Oni su svi ubijeni po Karakalinoj naredbi početkom 212. god. n. e.

Bista Plautijana. Danas se nalazi u Vatikanskom muzeju u Rimu.

Bista Publije Fulvije Plautile. Danas se nalazi u Palazzo Massimo u Rimu.

Ustvari Plautijanova prefektura je imale dalekosežne efekte, jer je kreirala novi tip pretorijanskog prefekta. To više nije bio samo obični komandant garde, nego je imao i značajne jurisdičke i druge civilne ovlasti. Pretorijanski prefekt je od tada bio i stalni član *consiliuma principis*. Sljedeća dva pretorijanska prefekta, uključujući i Emilija Papinijana, su dobili čak i veće ovlasti. Sa Papijanom započinje niz značajnih pravnika koji su obnašali funkciju pretorijanskog prefekta. Od tada među mnogobrojne pravne i upravne funkcije pretorijanskog prefekta spadalo je i predsjedavanje *consiliuma principis* (koji se pretvarao u neku vrstu izvršnog tijela) u odsustvu principsa i obavljanje raznih pravnih obaveza, uključujući i razmatranje građanskih predmeta. On je nadgledao i krivičnu jurisdikciju u Italiji na 100 milja od Rima. Uloga pretorijanskog prefekta kao osobe na koju će se usmjeravati informacije sa optužbama i apelima će u toku prvih decenija III. st. n. e. još više porasti, pa je on preuzeo u svoju obavezu i rješavanje tužbi i

optužbi na provincijske namjesnike. Osim pravnih poslova pretorijanski prefekt se brinuo i o snabdjevanju Grada, što je do tada bila dužnost *praefectus annonae* u Ostijii. Umjesto *praefectus annonae* od Severa se u Ostiji javlja prokurator luke. Žito koje je stizalo u Ostiju pod nadređenošću pretorijanskog prefekta primao je prokurator luke, a distribucija je dalje vršena na novom mjestu, zvanom *Horea* (ambari) između Aventina i Tibra. I tako je nakon 205. god. n. e. služba pretorijanskog prefekta sve više prelazila u civilnu sferu odlučivanja i djelovanja, kao neke vrste prvog ministra Države.

Severova religijska politika

Severijanski režim je ohrabrivao sinkretizam, jer je to bila državna politika kako bi se osnažila religijska i kultna harmonija i smanjile potencijalne razlike koje su mogle podizati tenzije i voditi u probleme. Tadašnja dva abrahamistička pravca (judaizam i kršćanstvo) nisu bili zainteresirani za sopstveno puno i apsolutno sinkretizirane svojih religija. Samim tim je severijanski režim odlučio da ograniči širenje judaizma i kršćanstva, zabranom konverzije. Dok judaizam, sa svojom nacionalnom isključivošću, nije imao posebnu želju za prozelitizmom, internacionalističko kršćanstvo se upravo baziralo na nastojanju da se što je moguće veći broj ljudi privuće i konverira. Samim tim ova zabrana je svoju oštricu najviše usmjerila na kršćanstvo. Za vrijeme vladavine Septimija Severa, primjenjivana je politika, koja je već ranije bila ustanovljena, da državni, provincijski i lokalni autoriteti namjenski ne traže kršćane, ali da u slučaju da je neko optužen da je kršćanin da je morao ili pred magistratom prokleti Krista ili ponuditi žrtvu bogovima. U suprotnom bi se mogao suočiti i sa smrtnom kaznom.

U pojedinim područijima je dolazilo do procesa protiv optuženih kršćana i persekucija nad kršćana. Septimije Sever sa svojom striktnom koncepcijom zakona i njihovog provođenja, nije uopće ometao ova parcijalna kažnjavanja od strane revnosnih magistrata. Zabilježena su mučenička stradanja u Egiptu, posebno u Aleksandriji i Tebaidi. Ništa manje persekucije su zabilježene i u prokonzularnoj Africi koje su izgleda počele 197. ili 198. god. n. e., i uključivale su i grupu martira poznatih "mučenici Madaura". Vjerojatno 202. ili 203. god. n. e. *Felicitas* i *Perpetua* su stradali zbog svoje religije. Persekucije su se ponovo javile za vrijeme prokonzula Skapule 211. god. n. e., zahvativši i Numidiju i Mauritaniju. Progona je bilo i u istočnim provincijama.

Kaledonski rat Septimija Severa

U skladu sa svojom politikom eliminiranja prijetnji na granicama, Sever je pažnju usmjerio na Britaniju. Albin je sa sobom povukao skoro kompletnu britansku armiju, izloživši provinciju napadima Kaledonaca i Maeta (*Maetae*). Herodijan navodi da su sjevernjaci pustošili rimska područja i da je namjesnik provincije tražio ili pojačanje ili dolazak samog principsa sa armijom.

Kasije Dion sjeverno od Hadrijanovog zida prepoznaje po imenima dvije domorodačke zajednice i to Kaledonce i Maete. Po njemu Maete prebivaju odmah iza Hadrijanovog zida, odnosno u Lowlandsu, a Kaledonci iza njih u Highlandsu. Kasije Dion ih opisuje kao potpune divljake, koji dijele žene, zajednički

podižu potomstvo, žive u šatorima i to goli, nemaju gradove, žive od svojih stada i od lova. Da su skloni pljački, i da u rat idu sa bojnim kolima i pješacima, te da su izdžljivi na napore i na glad. Sličan opis daje i Herodijan.

Kako bi se smirila situacija, Virije Lup je morao da sklopi mir sa Maetima, isplativši im golemu svotu. Zauzvrat je dobio nekoliko zarobljenika. I pored toga, nesigurnost je ostala. I tako se 208. god. n. e. osobno Sever, praćen sa svojom familijom i brojnom armijom uputio u Britaniju. U zoni britanske provincije je ostavljen Geta da se bavi sudbenim i civilnim državnim poslovima, dok je u vojnu kampanju poveo Karakalu.

Prvo je ojačan Hadrijanov zid, a zatim se prešlo na osvajanje Lowlandsa sve do nekadašnjeg Antoninovog zida, koji je isto poboljšan. Južno od Antoninovog zida je izgrađen i veliki vojni tabor u Trimontiumu. Kada je završeno utvrđivanje u ovom području, krenula je velika ofanziva u dubinu Kaledonije, odnosno prema Highlandsu. Sever je prilikom ove kampanje se oslanjao na tragove ranije Agrikoline kampanje, pa su mnoge napuštene utvrde obnovljene, uključujući i tabor na području današnjeg Carpowa koji je sa svojom veličinom mogao primiti do 40 000 vojnika. Ipak sudeći po opisima iz izvorne građe ova kampanja se suočila sa mnogo problema, i nije se baš tako dobro odvijala kao one u Međurječju i u sjevernoj Africi. Kaledonci su pružali žestok otpor, uglavnom koristeći gerilsko – partizanski način ratovanja. Guste šume, brdsko – planinski karakter zemljopisa, močvare i rijeke koje je trebalo premostiti su dodatno otežavali ofanzivu. Ali i pored velikih gubitaka u ljudstvu, Sever nije odustajao, dok nije dostigao krajnje tačke otoka. Zanimljivo je da je Sever zbog gihta/kostobolje cijelo vrijeme nošen u nosiljci. Nakon što su ipak Kaledonci bili prisiljeni na mirovni sporazum po kojem su se odrekli znatnog teritorija u zoni središnjeg Lowlandsa, Sever se povukao na jug. I tako je sa 210. god. n. e. Sever uspio da ostvari još teritorijalnih dobitaka za Rimsku državu. Dobio je i počasni naziv *Britannicus*.

Kasije Dion opisuje i jednu anegdotu koja se desila nakon sporazuma sa Kaledoncima. Kada se Julija Domna, šalila sa suprugom kaledonskog lidera Argentokoksa (*Argentocoxus*)zbog slobodnog seksualnog ponašanja kaledonskih žena, ova joj je odgovorila da oni tako ispunjavaju zahtjeve prirode na mnogo bolji način nego što to čine Rimljanke. Dok Kaledonke imaju seksualne odnose otvoreno sa najboljim muškarcima, dotle Rimljanke se tajno odaju razvratu sa najodvratnijim.

Međutim, nešto kasnije iste godine Kaledonci su se ponovo pobunili i pridružili Maetima, koji izgleda da se nisu potčinili Severu. Radi toga se Sever pripremio za drugu kampanju na Kaledoniju. Ovaj put, ljut zbog kršenja mirovnog sporazuma, a i inače surove naravi, Sever je odlučio da izvrši klasični genocid i da fizički istrijebi stanovnike današnje Škotske, bar njegog Visočja. Zato je okupljenim vojnicima naredio na ubiju sve na koje naiđu, da niko ne izbjegne potpuno uništenje, čak ni bebe u majčinim utrobama....

Na samom kraju kaledonske kampanje desila su se i dva incidenta koji je izazvao za prijestoljem nestrpljivi Karakala. Jednom je navodno Karakala pokušao i da ubije oca kada se princeps trebao sresti za predstavnicima Kaledonaca radi dogovoranja o miru. Po Herodijanu se Sever, kada mu se zdravstveno stanje pogoršalo, povukao van ratišta, dok je Karakalu odredio da vodi kampanju. Međutim, stariji sin je pokazivao malo i interesa i pažnje za borbene operacija, nego je pokušavao da dođe u kontrolu nad

armijom. Tako je nastojao da se predstavi kao glavni komandant, dok je istovremeno klevetao svoga brata. Herodijan navodi i da je Karakala neuspješno nagovarao Severove ljekare da svojim tretmanom ubrzaju smrt njegovog oca. Iako je dobro znao kakav je Karakalin karakter, Septimije Sever ništa nije učinio da spriječi da njegov sin ne dođe do prijestolja, iako je često u razgovoru optuživao Marka Aurelija zašto nije tiho sklonio Komoda.

Kaledonci i Maeti su imali veliku sreću, jer čim je kampanja započela, Sever se ozbiljno razbolio i 4. II. 211. god. n. e. je umro u *Eboracumu*. Iako je njegov sin Karakala nastavio kampanju sljedeće godine, to je bilo daleko od onoga što je Sever bio planirao i uskoro je postignut novi mir. Kaledonci su se uspjeli spasiti i nikada više oružane snage Rimske države neće tako duboko prodrijeti u Kaledoniju. Uskoro će se napustiti Lowlands i granica će biti postavljena na Hadrijanovom zidu, gdje je više – manje ostala i u naredna dva stoljeća. Po svojoj smrti Sever je naslijeđen od sinova Karakale i Gete, a pepeo mu je pohranjen u Hadrijanovom mauzoleju, a bio je i deificiran od Senata.

Herodijan, govoreći o sahrani Septimija Severa, daje vrlo opširan opis čitavog ceremonijala vezanog za pogreb, kremaciju i deifikaciju preminulog princepsa u samome Gradu. Opis predstavlja jedno vrlo vrijedno svjedočanstvo o tome kako kako se izvodila ceremonija i rituali vezani za nju.

Septimije Sever je iza sebe ostavio značajan suficit u javnim financijama, kao i goleme rezerve žita i ulja. Dion Kasije pripisuje Septimiju Severu ove posljednje riječi, upućene pred smrt sinovima: "Slažite se, bogato plaćajte vojnike, a za ostalo se ne brinite". *Historia Augusta* daje sasvim drugačiju verziju njegovih posljednjih riječi i opisa zadnjih sati života.

Rimska država 210. god. n. e., nakon završetke prve kampanje u Kaledoniji.

Septimije Sever je jasno naumio da Rimsku državu u nasljeđe ostavi svojim sinovima Karakali i Geti, za koje izvorna građa nema baš mnogo lijepih riječi i u periodu prije Severove smrti. Posebno je zabrinjavajući bio (ako je vjerovati Kasiju Dionu, Herodijanu i *Historia Augusta*) grubi i sirovi karakter Karakale. I među braćom je rano započelo suparništvo, i sudeći po opisu odnosa između braće koju daje Herodijan, Sever je postajao svjestan da bratska veza Karakale i Gete neće dugo nadživjeti njegovu smrt. Zato je dosta vremena posvećivao razgovoru sa sinovima i ubjeđivanjem da budu složni. Pokazivao im je vojske, riznice, hramove... i to koristio kao argument da budu složni i jedinstveni. Herodijan samo konstatira da mladići apsolutno nisu pokazivali pažnju na ono što im je otac govorio. Svojim sinovima je ostavio najveću armiju po brojnosti koju je Rimska država imala i goleme količine novca.

Vrlo vrijedno umjetničko i reljefno svjedočanstvo ie severijanskog doba, na kome se jasno mogu vidjeti mijene u povijesnom, severijanskom ciklusu predstavlja *Arcus argentariorum*, podignuta u prvoj polovici 204. god. n. e.

Zarobljenici

Septimije Sever, Julija Domna i Plautijan (izbrisan) prilikom oficijelnog žrtvovanja.

Karakala, Plautila (izbrisana) i Geta (izbrisan) prilikom oficijelnog žrtvovanja.

Vojni simboli i portreti Karakale i Septimija Severa.

Reljef sa trijumfalne kapije u Leptis Magna koji prikazuje Severa i njegove sinove. Sada se nalazi u Arheološkom muzeju u Tripoliju.

V L A D A V I N A   K A R A K A L E

211. – 217. god. n. e.

Karakala (4. IV. 188. – 8. IV. 217. god. n. e.), vladao je od 4. II. 211. do 8. IV. 217. god. n. e. Od rođenja do 195. god. n. e. se zvao *Lucius Septimius Bassianus*, od 195. do 198. god. n. e. se zvao *Marcus Aurelius*

Antoninus Caesar, od 198. do 211. god. n. e. zvao se *Caesar Marcus Aurelius Antoninus Augustus.* Kao princeps se zvao *Caesar Marcus Aurelius Severus Antoninus Pius Augustus.* On je poznatiji bio po nadimku Karakala/*Caracalla*, koji se po Aureliju Viktoru (u njegovim *Epitome de Caesaribus*), Kasiju Dionu i *Historia Augusta* odnosio na galski ogrtač sa kapuljačom koji je on usvojio kao osobnu modu i koji je učinio popularnim, pa se njegova upotreba proširila u vojsci i na severijanskom dvoru. Ustvari to je izvorno bio kratki ogrtač sa kapuljačom, ali je bio od Karakale modificiran kako bi se pružao do nogu. Po Kasiju Dionu Karakala ga je propisao kao regularnu odjeću za vojnike. Nakon što je u Viminaciumu bio proglašen za cezara, bio je i *princeps iuventutis*, svećenik – pontifik i član kolegija *sodales Augustales*. Senat mu je dodijelio i *signa imperatoria*, a sa 16 godina je bio imenovan za konzula.

Historia Augusta ukazuje na različitost karaktera i ponašanja Karakale za vrijeme njegovog djetinjstva i rane mladosti u odnosu na kasniju zreliju dob. Tako je isticana njegova nježnost, blagost i milostivost u mlađim godinama, kada je između ostalog uspio svojom molbom da se povrate drevna prava Antiohije i Bizanta koja im je oduzeo Septimije Sever. Ali to se sve mijenja naglo kada je izašao iz dječačke dobi, i on sve više postaje arogantniji, suroviji i bezobzirniji.

Suvladarstvo sa Getom

Kada je u februaru 211. god. n. e. Septimije Sever umro, Karakala je bio prisutan, i po automatizmu je proglašen za princepsa, sa bratom Getom kao suvladarom.

Geta (živio 7. III. 189. – 19. XII. 211. god. n. e.) je 209. god. n. e. proglašen suvladarem sa ocem i starijim bratom. Po rođenju pa do imenovanja za suvladara zvao se *Publius Septimius Geta*, a od 209. god. n. e. *Caesar Publius Septimius Geta Augustus.* Odnosi među braćom su još od djetinjstva bili zategnuti, a njihove konflikte su često morali rješavati roditelji, posebno majka. Carska propaganda za vrijeme Septimija Severa je ove odnose kamuflirala širenjem idealizirane slike vladajuće familije kao sretne i harmonične zajednice koja dijeli odgovornosti uprave. Tako se Julija Domna pojavljuje kao savjetnik Septimija Severa, njegov stariji sin Karakala kao princeps glavni zamjenik u vojnoj komandi, dok su administrativne i birokratske dužnosti predate mlađem sinu Geti. Ovakav san Septimija Severa o tome kako bi trebala izgledati uprava nakon njegove smrti je naravno bio neodrživ, ponajviše zbog Karakaline naravi. Septimije Sever je mogao računati da će njegovi planovi biti ostvareni samo ako riješi međusobnu antipatiju i rivalstvo Karakale i Gete, a to nije uspio.

Odmah nakon očeve smrti Karakala je, po Herodijanu, nastojao preuzeti punu vlast pa je započeo i čistku svih onih koji mu se nisu sviđali. Tako su ubijeni ljekari koji su odbili da ubrzaju smrt Septimija Severa, pa čak i odgojitelji braće jer su insistirali na tome da bude u miru sa Getom. Ubijen je i Euodos, koji je pomogao Karakali kada su se rješavali Plautijana. Nije pošteđen niko od ljudi koji su njegovali njegovog oca ili koji su bili poštovani od njega. Karakala je sve radio na tome da postane jedini princeps, pa je u tu svrhu čak pokušao tajno da podmiti vojne komandante. Ali u pokušaju da pridobije vojnike za svoj naum nije uspio, jer su oni ostali odani Severu, pa samim tim i njegovom amanetu. Zato su i dali svakom od braće isku podršku i lojalnost. Karakala je sada shvatio da ne može, i pored čistke, na brzinu preuzeti samovlast.

Karakala je zakratko nastavio očevu kampanju u Kaledoniji, ali je ubrzo prekinuo sve vojne aktivnosti i postigao je sporazum sa barbarima, prihvatajući njihove zakletve. I pored toga što je u javnosti to predstavljano kao pobjeda, do okupacije sustavne Kaledonije i pretvaranja u provincijski sustav nije došlo.

Sestercij Karakale koji prikazuje boginju Pobjede sa rukom na tropeumu. Vide se i personificirana predstava Britanije i zarobljenik koji leži. Na legendi piše : VICTORIAE BRITANNICAE („Pobjede u Britaniji“). SC označava *senatus consulto*, izdato dekretom Senata.

Po Kasiju Dionu su se rimske trupe povukle sa kaledonskog područja, a utvrde su bile napuštene. Jedan od razloga zaustavljanja kampanje su vjerojatno upravo bili neriješeni odnosi među braćom, koji su se produbljivali i smetali bilo kakvom usmjeravanju pažnju na eliminiranje sjevernjaka Britanije. Karakala se sigurno nije smio odvažiti da se upusti u teške borbe dok je „visila u zraku“ mogućnost sukoba sa bratom. Karakala se onda vratio do svoga brata i majke, koja ih je zajedno sa istaknutim pojedincima iz severijanske administracije nastojala pomiriti. Karakala se zato, iz taktičkih razloga primirio i bar formalno složio da sa Getom bude u miru i prijateljstvu. Nakon pogreba svoga oca, čitava familija i dvor su se vratili u Rim.

Međutim, naredni mjeseci pokazivali sve jače razilaženje braće, koji su se raspravljali praktično oko svake odluke od zakona do političkih imenovanja. Razmoilaženje među njima je bilo toliko da su čak odijelili i palatu na dva dijela, sa posebnim službama, dvorom, sljedbenicima i služinčadi. Ta podjela se onda disperzirala među uglednije građane, senatore, vitezove pa i vojnike. Problem je postajao veoma očit, jer braća jedan drugom više nisu vjerovali. Jedna od opcija za izlazak iz navedene situacije bile je i ideja da oni teritorijalno podijele svoje suvladarstvo, ali to nisu učinili poradi protivljenja majke.

Herodijan navodi da se o podjeli Rimske države na dva dijela raspravljalo na jednom sastanku kojem su prisustvovali savjetnici i najviši državni funkcioneri koje je imenovao još njihov otac te njihova majka Julija Domna. Po tome planu Karakala je trebao dobiti europska područja, a Geta azijska područja sa utvrdama u Bizantu i Halkedonu da paze na onoga drugog. Senatori europskog porijekla bi ostali u Rimu, a oni azijskog bi pratili Getu čija bi prijestolnica bila Antiohija ili Aleksandrija. Maurske provincije, Numidija i Afrika bi pripale Karakali a Egipat Geti.

Julija Domna je pored iznimne obrazovanosti i uglednog porijekla, ostvarivala i značajan politički utjecaj. Ona je čak nosila i više titula od Livije, pa je tako bila augusta, *mater Senatus, mater patriae* i *mater castrorum*. Ova posljednja titula ju je povezivala sa vojskom kao institucijom.

Kulminacija međusobnih sukoba se desila krajem u decembru 211. god. n. e., kada je Karakala neuspješno pokušao da ubije Getu za vrijeme praznika *Saturnalia*. Getu nije bilo lako ubiti, jer je uvijek bio okružen vojnicima i gladijatorima. Novi pokušaj je došao kada je na Karakalinu inicijativu ugovoren sastanak braće u prostorijama njihove majke. Ovaj put je Karakala došao sa sebi lojalnim centurionima iz pretorijanske garde koji su ubili Geta, koji je izdahnuo u majčinim rukama. Umorstvo Gete je Karakala odmah predstavio kao sprečavanje zavjere protiv njega, te mu je uslijed toga život bio u opasnosti. Čim mu je brat ubijen Karakala je pohitao u tabor pretorijanaca kako bi dobio podršku vojske, a sutradan je u Senatu dobro pripremljenim govorom opravdavao ubistvo Gete kao iznuđeni potez i akt samoodbrane. Kako bi „potkupio“ i civilne institucije on je objavio o amnestiju za prognanike i kriminalce.

Herodijan u svome djelu govori da je Karakala ustvari iskoristio iznenađenost pretorijanaca u taboru i da je je bilo kakvo njihovo nezadovoljstvo zbog brutalnog umorstva Gete odlučio prevenirati tako što im je obećao po 2500 denara i druge pogodnosti. Čak je naredio pretorijancima da odu odmah i uzmu novac iz depositarija. Tako je Karakala za samo jedan dan po Herodijanu spiskao svu ušteđevinu koju je Septimije Sever skupljao. Kada su čuli o novcu koji će dobiti, vojnici su prešli preko ubistva Gete i aklamirali su Karakalu jedinim princepsom, a Getu neprijateljem. Posljedice Severove politike povlađivanja i korumpiranja vojske su na ovom mjestu pokazale svu negativnost, i to ironijom sudbine upravo na primjeru njegove djece.

Historia Augusta navodi da su vojnici stacionirani u Albanu (II. legija *Parthica*) na vijest o Getinoj smrti bili ljuti i nezadovoljni sa onim što se desilo. Oni su javno obznanili da su dali zakletvu obojici sinova, pa su zatvorili kapije svoga tabora i nisu Karakalu puštali duže vrijeme. Pustili su ga unutra i prihvatili tek kada je on smirio njihov gnjev primarno sa enormnom sumom novca koju im je isplatio.

Vezano sa Getinim umorstvom, došla je i nova čistka. Pod lažnim optužbama da su sa Getom bili uključeni u zavjeru, uhapšen je i pogubljen veliki broj ljudi. Riječ je bila o carskim oslobođenicima i vojnicima koji su bili sa i uz Getu, te njegovim prijateljima, pratiocima i sljedbenicima. Po Herodijanu počinjen je masakr nad onima koji su živjeli u Getinom dijelu palate, i niko nije pošteđen bez obzira na status, dob (čak i mala djeca) i spol. Karakalina čistka nakon Getinog umorstva je bila najbrutalniji vid političke odmazde u rimskoj historiji, i uveliko je nadmašila i I. i II. proskripcije, kao i progone za vrijeme Tiberija, Nerona, Domicijana i Komoda. Ubijani su svi za koje se sumnjalo da su bili poznanici Gete, uključujući i gladijatore, kočijaše, pjevaće i plesaće.

Kasije Dion navodi da je cc 20 000 ljudi oba spola bilo izloženo ovom progonu. Karakala je zatim natjerao Senat da proglasi *damnatio memoriae* nad Getom, čiji su likovi i ime izbrisani sa novčića (tako što su ponovo istopljeni i iskovani), slika i statua. Tako su nastali oni mnogi spomenici, na kojima se danas pored Karakale nalazi prazan prostor.

Kasije Dion navodi da je čak i onaj ko bi napisao ili izgovorio ime Geta bio odmah pogubljen, pa su zato i pjesnici izbjegavali da ga koriste čak i u komedijama (Geta je bilo uobičajeno ime za roba u komedijama). Onima koji bi to ipak učinili, i imovina bi bila konfiscirana. Međutim, sasvim je moguće da je ovdje riječ o pretjerivanju, jer čitav opis Karakale i njegove vladavine u djelu Kasija Diona odiše izrazito negativnističkom pristrasnošću. Kasije Dion je bio svjedok Karakaline vladavine iz vizure senatora, kojem

se sigurno nisu dopadale raznorazni financijski, materijalni i drugi pritisci na senatorski red i općenito bogatije slojeve stanovništva.

Ovom prilikom se Karakala iskoristio kako bi dao eliminirati i svoju bivšu suprugu i njenog brata. Zbog toga što je nastojao održati suvladarstvo, Papijan je na sebe navukao mržnju Karakale, pa je i on ubijen 212. god. n. e. Ubijen je i Papijanov sin koji je bio kvestor. Pored Papijana pogubljen je i Valerije Patruinije (*Valerius Patruinus*). Po Kasiju Dionu Karakala je planirao i da ubije Mecija Leta (*Maecius Laetus*), ali se uzdržao od toga zbog njegove teške bolesti. Po *Historia Augusta*, Karakala je prisilio Leta da izvrši samoubistvo, čak mu poslavši otrov. Kasije Dion detaljno opisuje slučaj Cila, koji je bio gradski prefekt za vrijeme Septimija Severa i tutor i dobročinitelj Karakale u njegovoj mladosti. Karakala je bio naredio njegovo hapšenje, ali kada su ga vojnici vodili prema palati kako bi bio pogubljen, došlo je do javnog izražavanja nezadovoljstva naroda i gradskih vojnika. Zato je Karakala naglo promijenio mišljenje i Cilo je preživio. Kasije Dion spominje još osoba poimenično koje je Karakala dao prognati ili pogubiti. *Historia Augusta* navodi da je ubijen i njegov rođak Afer. Ubijen je i Helvije Pertinaks (koji je bio i konzul sufekt), sin principsa Pertinaksa, i to zbog jedne vrlo duhovite ali i zajedljive šale na račun Karakale.

Kada je Karakala uzeo počasne nadimke *Germanicus, Parthicus, Arabicus* i *Alamannicus*, Pertinaks je dobacio : „Molim te dodaj i onaj *Geticus Maximus*". Geti su bili tračko – dački narod sa Dunava, ali se šala ustvari odnosila na ubistvo Gete.

I potomci Marka Aurelija su osjetili na sebi pogubnost samovolje Karakale. Kornificija Faustina, kćerka Marka Aurelija je bila prisiljena izvršiti samoubistvo, a razlog je bio što je plakala sa Julijom Domnom zbog Getinog umorstva. Tiberije Klaudije Pompejan Kvintijan (unuk Marka Aurelija, preko njegove kćerke Lucile iz braka sa Klaudijem Pompejanom) je po *Historia Augusta* ubijen tako da izgleda kao da su ga usmrtili razbojnici. Ustvari po Herodijanu to je sve bila proračunata politika Karakale da istrijebi u jednom zamahu svu potencijalnu konkurenciju, pa su tako pogubljeni i mnogi senatori uglednog i istaknutog porijekla, pod čak i nejasnim i dosta labavima optužbama da su bili Getini prijatelji. Poslane su i ubice u provincije kako bi se pogubili namjesnici koji su bili u prijateljskim odnosima sa Getom.

Kako bi dodatno potkrijepio Karakalinu krvoločnost i surovost, Kasije Dion na samom početku opisa vladavine Karakale navodi i da je on dao se ubije izvjesni kočijaš Euprepes, koji je već bio star čovjek. Razlog je bio da je ovaj podržavao drugi, navijački tim. Tako je pogubljen Euprepes, pobjednik u 782 trke.

Karakalina državna politika

Karakalina administracija je nastavila sa devalvacijom, pa je smanjena čistoća denara sa 56,5% na 51,5%, odnosno količina srebra je pala sa 1,81 na 1,66 grama. Nova monetarna reforma je bila uvođenje antoninijana („duplog denara") koji je težio 5,1 grama i sadržavao 2,6 grama srebra, odnosno imao čistoću od 52 %. Pošto su za Karakaline vladavine postajali očigledni i pokazatelji financijske krize, a kako bi se održala makroekonomska stabilnost Države, uvođeni su novi i teški porezi ili su preformulirani stari (povečavani i u cifri i u obimu). Tako je porez na manumisiju robova, ostavštine i sva nasljeđa iznosrio 10 %. Tom prilikom je i ukinuo pravo po kojem su od plaćanja

ovoga poreza bili izuzeti svi oni koji su bili direktni nasljednici (blisko rodbinski vezani) pokojnika. Nastojalo se što je moguće više ljudi opteretiti najrazličitijim financijskim nametima. Od nekih bogataša i lokalnih zajednica su se očekivali i „pokloni". Od senatora se zahtijevalo da osiguraju i snabdjevanje (uglavnom namirnicama) u velikim razmjerama i to bez primanja bilo kakvog obeštećenja. Senatori su morali da izmiruju i dodatne pristojbe, da na svoj trošak učestvuju u javnim radovima i podizanju zgrada i drugih objekata (kao što su amfiteatri i cirkusi) širom rimskog svijeta koji su trebali služiti princepsu na njegovim putovanjima van Grada. Naravno, senatorima nisu isplaćivana nikakva obeštećenja. Kasije Dion vrlo oštro kritizira takvu Karakalinu politiku, posebno opterećenja prema senatorima. U tom kontekstu on spominje da je Karakala redovito tražio „zlatne krune" iz razloga što je pobijedio ovog ili onog neprijatelja, što se pretvaralo u uobičajeno utjerivanje velikih svota novca. A i prijetnja konfiskacija je prisutna. Karakala se služio svim mogućim sredstvima kako bi došao do novca.

Jedan od glavnih uzroka financijske krize su bile posljedice antoninijanske pandemije. Veliki biološki gubici su stvorili značajnu populacionu prazninu, pa se samim tim i proporcionalno smanjio prihod Države, dok su njene financijske potrebe ne samo ostale iste, nego se i povečale. Smanjenje od 25 % prihoda (uslijed konkretnog smanjivanja populacije) je moglo imati nesagledive negativne posljedice po državne financije.

Novčana sredstva su bila potrebna i jer je opet došlo do povećanja vojnih plata i to na 675 denara za običnog legionara. Vojska je dobijala i druge beneficije i pogodnosti, slijedeći politiku podilaženja vojsci koju je provodio Septimije Sever. Karakala je uspio da postigne povjerenje i popularnost, ne samo sa povećanjem plata nego i nekim postupcima kao što je marširanje pješke zajedno sa vojnicima, jedenjem iste vojničke hrane, pa čak i mljevenjem sopstvenog brašna sa njima i učestvovanjem u kopanju jaraka i rovova i slično. U svakom zadatku koji je uključivao fizički rad, princeps je bio prvi koji bi prionuo na posao. Karakala nesumnjivo nije bio osoba koja je volila luksuz i zadovoljavala se dosta skromnim, ali u njegovom slučaju to je otišlo u drugu, isto nedopustivu krajnost. Išao je toliko daleko u niveliranju rankova da je došlo do nedopustive prisnosti, što je moralo umanjivati autoritet komandnog kadra te unižavati poštovanje vojnika i prema civilnim strukturama. Vrlo brzo će se pokazati sve negativne posljedice ugrožavanja tradicionalne hijerarhijske osnove vojske, jer se zapovjedni lanac sve manje poštovao, pa je uslijed toga počeo i „pucati". Samim tim se disciplina rastakala, a samovolja čak i običnih vojnika rasla. Kao što nije dobro da princepsi, vojskovođe i državnici budu odati luksuzu i aroganciji i preziru skromnost, isto tako nije dobro ni da predvodnici budu na istom nivou sa masom kojom trebaju zapovjedati, bez ikakvog hijerarhijskog poštovanja. Karakala je u potpunosti bio posvećen vojsci i njenim interesima i uvijek ju je pretpostavljao civilnim autoritetima i institucijama. Sa Karakalom započinje i novi stil prikazivanja portreta vladara na novčićima, pa se umjesto ranijeg izgleda produhovljenih vladara sada nailazi na stil koji teži „vojničkom prikazivanju" sa realističnim i pretećim izgledom. Ovakav stil je prihvaćan i od svih ostalih vladara čiji je legitimitet u upravi zavisio primarno od vojničke podrške i volje.

Karakala je bio poručio i izgradnju velikih Kupatila, najvećih javnih kupatila izgrađenih u Rimu. Terme su svojim dimenzijama nadmašile sve dotadašnje teme i svjedočile o visokom stupnju razvoja arhitekture i građevinske tehnike. Glavna soba je mogla komotno primiti preko 2000 posjetilaca u isto vrijeme. Ovaj veliki kompleks, koji je uključivao biblioteke i druge sadržaje te bio ukrašen sa luksuzom i umjetničkim djelima je otvoren 216. god. n. e.

Kasije Dion ističe da je uživao i da ubija veliki broj životinja, koje su u velikoj većini morali nabavljati na svoj trošak senatori. On je noseći odoru plavog tima vozio i kočije. Veoma često Kasije Dion navodi da je Karakala odgovoran za mnoga pogubljenja i protjerivanja, te da glavni motiv za mnoge njegove postupke ustvari bilo zgrtanje novca i imovine. Kasije Dion je toliko mrzio Karakalu, da nije prezao ni da njegove loše osobine okarakterizira i čisto rasističkim predrasudama. Pa tako ovaj Maloazijac ističe da je Karakala posjedovao lukavost Sirijaca, „rase kojoj je pripadao". Posebna je priča Dionov detaljan opis zdravstvenog stanja Karakale, jer on navodi da ovaj nije bio samo tjelesno, nego i umno bolestan. Tako je po Kasiju Dionu od patio od nekih uznemirujućih vizija, i često je mislio da je proganjan od duhova oca i brata. Navodno je i prizivao duhove Komoda i oca, koji su me i prikazivali. Navodno je lijek i pomoć za svoje ludilo tražio svuda i osobno posjećujući neke „zdravstvene hramove", ali sve je bilo bezuspješno. Kasije Dion ide dotle čak da govori je Karakala izgubio svoju seksualnu moć, odnosno da je postao impotentan. Isti historičar prenosi da je Karakala, tvrdeći da je najpobožniji na svijetu, dao da se pogube četiri vestalke, jer su navodno prekršile zavjet djevičanstva. Klodija Leta/*Clodia Laeta*, *Aurelia Severa* i *Pomponia Rufina* su kažnjene tako što su žive zakopane, dok se Kanutija Kreskentina/*Cannutia Crescentina* bacila sa krova kuće i tako ubila. Karakala je strogo proganjao i preljubnike. Kasije Dion sa vremena na vrijeme uvijek naglašava, ističe i podsjeća kako je Karakala naređivao pogubljenja. Zatim navodi da je još uvijek raširio rad obavještajne službe i doušnika, te da je odredio da vojnici koji su radili obavještajno – doušnički posao odgovaraju samo njemu, i da ih osim njega niko drugi ne može kažnjavati. Agenti (*speculatores* i frumentariji) su bili svugdje prisutni. Možda baš uvezano sa mogućom psihičkom poremećenosti, Karakala je bio i lukav, okrutan i osvetoljubiv, sumnjičav, malodušan i istovremeno pun uvjerenosti u veličinu svoje vlasti,

Posebno Kasije Dion ističe da je najveći sramotni i bezvrijedni čin koji je on počinio prema Senatu i rimskom narodu bilo da je postavio eunuha španskog porijekla Sempronija Rufa (*Sempronius Rufus*) da dominira nad njima. Ovaj eunuh je inače bio čarobnjak i žongler. Kasije Dion opisuje i kako je Karakala ponižavao senatore, ostavljajući ih da satima, pa i čitav dan čekaju da ih on primi. Herodijan navodi da je jednom prilikom Karakala dok je promatrao konjičke trke, poslao gardiste da napadnu masu i ubije one koji su uvredili kočijaša kojeg je on podržavao. Karakala je tu uvredu shvatio kao posredno njemu upućenu.

Karakala je 213. god. n. e. napustio Rim i prvo otišao na rajnsko - germansku granicu kako bi se pozabavio sa Alamanima, koji su ugrožavali područje *Agri Decumates*.

Prije dolaska na granicu, je boravio u Galiji i dao da se pogubi namjesnik Narbonske Galije.

Rimske trupe su uspjele da Alamanima nanesu poraz u bitci kod rijeke Majne, ali ih nisu uspjeli ostvariti odlučujuću pobjedu nad njima. Mir je zato zaključen, a uključivao je i veliku novčanu isplatu Alamanima. I pored toga, Senat je Karakali dodijelio naziv *Germanicus Maximus*, a on je u to vrijeme zahtijevao i naziv *Alemannicus*.

Kasije Dion i ovom prilikom zamagljuje stvarne događaje, kako bi ocrnio Karakalu. On tvrdi da su Germani prihvatili ime poraza u zamjenu za veliku sumu novca, te da su mu dozvolili da pobjegne natrag u gornjogermansku provinciju. Međutim, već u sljedećoj rečenici navodi da su od Rimljana zarobljene Haćanke i Alamanke bile od Karakale upitane da li žele biti prodane ili ubijene, izabrale smrt. Ipak su one prodane, jer je to za Državu bilo isplativije. One su ipak vršile samoubistvo, a neke su ubile i svoju djecu koja su isto odvedena u roblje. Ovo jasno pokazuje da je rimska armija u alamanskom ratu vojevala na protivničkom području i da Karakala nije iznudio mir samo novcem, nego i vojničkim uspjehom. U suprotnom bi sigurno morali vratiti zarobljenike, a u stvarno je značajan bio broj zarobljenika i to posebno civila. Karakala se inače aktivno petljao u unutarnjemačke poslove, pa je tako posebno bio ponosan što je svojim spletkama izazvao neprijateljstvo između Vandala i Markomana, koji su bili „prijatelji" i u tome što je pogubljen Gajobomar/*Gaiobomarus*, kralj Kvada protiv kojeg je bila podignuta optužba.

Herodijan ističe da je Karakala bio sklon Germanima, da je čak skidao rimsku odjeću i oblačio se u germansku, posebno noseći ogrtač koji oni nose. Riječ je vjerojatno o tom čuvenom ogrtaču po kojem je ovaj princeps i dobio nadimak. Za svoju tjelesnu stražu je i izabirao najsnažnije i najljepše Germane.

Na limesu u Retiji, Karakala je dao da se podigne zid koji je danas poznat kao tzv. Đavolov zid. Na srednjem Dunavu i u Dakiji je 214. god. n. e. ratovao protiv dačkih Karpa i sarmatskih Jaziga. Iduće godine je otišao na proputovanje po istočnim provincijama, odakle je namjeravao da slijedi djelo Aleksandra Velikog. Preko Helesponta je prešao u Malu Aziju i posjetio Pergam i Nikomediju. Karakala je i prevario Abgara X., kralja Osroene, potaknuvši ga da posjeti Karakalu kao prijatelja. Kada je došao dao ga je uhapsiti. Tako je Osroene ostala bez kralja i Karakala ju je potčinio. Sličnu lukavštinu je pokazao i u slučaju kada se jermenski kralj Hosroe I. svađao sa svojim sinovima. Karakala ih jednim prijateljskim pismom pozvao da se okupe pretvarajući se da želi da ih izmiri, ali ih je umjesto uhapsio. Ali umjesto da mu se potčine, Jermeni su se digli na oružje. Zato je Karakala 215. god. n. e. poslao armiju na čelu sa Teokritom (*Theocritus*) kako bi se ugušio proturimski ustanak.

Teokrit je bio carski oslobođenik koji je učio Karakalu plesu. On je bio i glumac u Rimu i Lugdunumu. I tako se ovaj oslobođenik od roba, preko plesaća probio do komandanta armije i ranga prefekta. Teokrit je bio znatno utjecajan i Kasije Dion ga direktno okrivljuje za smrt Flavija Titijana (*Flavius Titianus*), prokuratora Aleksandrije zato što ga ovaj jednom prilikom uvrijedio. Pored njega, Kasije Dion ističe još jednog moćnog oslobođenika i to Epagata (*Epagathus*).

Neposredno pred svoju smrt Karakala je dao da se obnovi vazalna jermenska kraljevina postavivši na njeno čelo Tiridata II., sina Hosroa I. Sva ova zbivanja na istoku su bila rezultat želje Karakale da pođe stopama svoga idola Aleksandra Velikog. Njegova ideja je nesumnjivo bila da ujedini rimski i iranski svijet na Aleksandrov način. Naravno, da bi se to postiglo nije se moglo zaustaviti samo na hapšenju osroenskih i jermenskih kraljeva, nego je trebalo iči direktno na arsakidski Iran. Pošto je već planirao rat sa Iranom, naumio je da mu kao povod posluži to da Vologases VI. (na persijskom : مشش شالب Balash; stariji sin Vologasesa V.; vladao od 208. do 228. god. n. e.) nije predao Tiridata (sina Hosroa I.) i izvjesnog Antioha (kiničkog filozofa porijeklom iz Kilikije). Međutim, Vologases VI. je isporučio obojicu i Karakala je morao odustati od ekspedicije, bar dok mu se ne ukaže nova prilika.

Karakala se 215. god. došao u Antiohiju, a nakon boravka u njoj uputio se prema Aleksandriji. Sa ovim gradom je on imao nekih neraščićenih računa. Karakala je načuo da su ga u ovom gradu ismijavali, pa da je čak bila i satira koja je ismijavala Karakalinu tvrdnju da je ubio Getu u samoodbrani, te neke druge njegove pretenzije. Karakala je bio veoma bijesan zbog ove uvrede i 215. god. n. e. je dao da se pobije deputacija uglednih aleksandrijskih građana koja se okupila prije ulaza u grad, kako bi pozdravila dolazak principsa. Karakala je onda pustio svojim vojnicima da nekoliko dana pljačkaju i pustoše Aleksandriju, kao da je to neprijateljski grad. Prema Kasiju Dionu preko 20 000 stanovnika grada je tom prilikom bilo ubijeno. Inače izvorna građa detaljno opisuje

aleksandrijski pogrom, masovna ubistva, pljačku privatne, javne i hramovske imovine te Karakalino ponašanje vezano za ono što se dešavalo tih dana u Aleksandriji.

Za razliku od Kasija Diona, Herodijan daje sasvim drugačiji opis aleksandrijskog masakra, i navodi da je Karakala bio pretvoran prema Aleksandrincima od početka, da je svečano ušao u grad, izvršio niz obaveza, i da je na kraju izdao javni poziv svim mladićima da se okupe, pod izlikom da on želi od njih da organizira falangu u počast Aleksandru, sličnu već ustanovljenoj makedonskoj falangi i lakonskoj jedinici, i koja bi nosila Aleksandrovo ime. Nakon što je došlo do okupljanja, Karakala je izveo svoj naum naredivši vojnicima da pobiju okupljene.

Nakon aleksandrijskog pogroma, Karakala je uočio novu priliku za napad na Iran u kojem je došlo do još jednog kroničnog dinastičkog rata. Mlađi sin Vologasesa V. po imenu Artaban V. (vladao cc. 216. – 224. god. n. e.) se pobunio protiv starijeg brata Vologasesa VI. Pobuna je više – manje bila uspješno i veći dio arsakidskog područja se našao pod kontrolom Artabana V. Vologasesa VI. je pod svojom vlašću držao samo dio Babilonije i to sve do oko 228. god. n. e.

Novčić Vologasesa VI. Na aversu je portret „šaha nad šahovima“, a na reversu je scena na kojoj šah nad „šahovima“ prima kraljevsku dijademu od boginje Sudbine. Datum izdavanja je 539. god. seleukidske ere, odnosno 227./228. god. n. e.

Novčić Vologasesa VI. Na aversu je portret „šaha nad šahovima“, a na reversu je stilizirano njegovo ime (na grčkom pismu) i scena strijalca kako sjedi.

Karakala je kao povod za rat naveo da je Artaban V. odbio da da svoju kćerku za njegovu suprugu kada ju on prosio. Moguće je da je Karakala stvarno imao na umu da preko vjenčanja položi pravo na iransku carsku vlast i tako ujedini dva svijeta.

Herodijan parafrazira Karakalino pismo upućeno Artabanu V., sa detaljnim prijedlogom kako da se preko braka ujedine rimski i iranski svijet. Ako je sadžraj pisma tačan, to onda pokazuje prilično vizionarstvo Karakale, koji ukazuje da bi se ujedinjenjem stvorila sila koja bi ostatak svijeta dovela lako pod svoju vlast. Govori se i o komparativnim prednostima ujedinjenja i u ekonomskom pogledu, posebno za stanovnike ova dva svijeta. Po Herodijanu je Artaban V. prvo odbio ponudu, ali pošto je Karakala bio uporan iranski „šah nad šahovima“ je popustio i obećao mu je kćerku za brak. Karakala je zajedno da armijom prešao na iransko područje i približavao se Artabanovoj palati. Šah nad šahovima“ ga je dočekao u prostoru nešto prije palate, pozdravljajući ga kao zeta. Tu se okupili mnogi Iranci kako bi proslavili događaj, u svečanoj odjeći obrubljenoj zlatom i u različitim bojama. Došlo je do zabave velikih razmjera, a ratnici su ostavljali konje i lukove sa strijelama. Tada je Karakala naredio armiji koja ga je pratila da napadne i masakrira prisutne. Sam „šah nad šahovima“ je jedva uspio da se spasi sa nekoliko pratilaca. Po Herodijanu je Karakala nakon što je pobio veliki broj ljudi i uzeo veliki plijen sa mnogo zarobljenika, a na povratku je dao paliti i pljačkati gradove i sela. Na kraju je poslao pismo Senatu i rimskom narodu kako bi ih obavijestio da je čitav Istok potčinjen i da su svi kraljevi njemu potčinjeni. Herodijanov opis je gotovo sigurno apokrifne prirode i ne odgovara stvarnim dešavanjima.

Naravno, Artaban V. je dobro procijenio namjere rimskog principsa. I tako je 216. god. n. e. izbio novi rat. Rimska vojska na čelu sa principsom je upala u Međurječje, opustošila veliko područje, uništila mnoge gradove i utvrde i zauzela Arbalu u kojoj su otvoreni i opljačkani arsakidski kraljevski grobovi, a kosti raspršene. Do otvorene bitke nije došlo, jer su Mesopotamci i Iranci bježali u planinsko područje iza Tigrisa. Ali kada se na čelu svoje mnogobrojne vojske približio Artaban V., Karakala se povukao u Karu.

Karakala je opsesivno pokušavao oponašati Aleksandra Velikog, pa je i koristio određeno oružje i posuđe za koje je on vjerovao da ga je koristio makedonski kralj. Naredio je da se podignu statue i izrade slike Aleksandra Velikog i da se postave na vidnom mjestu u svim gradovima. Čak je i organizirao vojnu jedinicu od 16 00o ljudi sastavljenu u potpunosti samo od Makedonaca i koju je nazvao „Aleksandrova falanga“. Pošto je Karakala vjerovao pričama da je Aristotel bio na neki način vezan i za Aleksandrovu smrt, prema peripatetičkim filozofima – aristotelijancima je pokazivao mržnju, čak je išao dotel da je želio da spali njihove knjige. On je aristotelijancima ukinuo zajedničke objede u Aleksandriji i sve druge povlastice koje su imali. Zbog opsesije sa Aleksandrom Velikim, on je posebno bio sklon Makedoncima. Pored aleksandrijansko – makedonske „opsesije“, Karakala je želio oživiti i stari spartanski duh, pa je tako dao da formira jedinica od spartanskih mladića

Karakala je dao izgraditi veličanstveni hramove boginji Izidi, slaveći njene rituale sa većom posvećenosti nego što su ikad ranije slavljeni. Pošto je razbojništvo u Italiji postajalo kronični problem, Karakala je centralizirao upravu nad Italijom i na njeno čelo postavio konzulara koji je nosio titulu *consularis ad corrigendum statum Italiae*. Riječ je o ad – hoc instituciji.

Constitutio Antoniniana

Karakala je u povijesti najviše ostao zapamćen po izdavanju *Constitutio Antoniniana* ili „Karakalinog edikta“ (kako se uobičajeno naziva u historiografiji) 11. VII. 212. god. n. e.

u Rimu. Po ovom ediktu se skoro svim slobodnim stanovnicima (i muškarcima i ženama) Rimske države po automatizmu dodjeljuje rimskog građanstvu. Iako se od vremena Augusta rimsko građanstvo prilično širilo među peregrinskim stanovništvom, posebno njegovom elitom, još uvijek značajan dio populacije nije bio u statusu rimskih građana. Zanimljivo je da je i dio vazalnih kraljeva i kneževa dobio rimsko građanstvo, iz raznoraznih razloga pod različitim principsima. Peregrinska masa nije predstavljala homogeno tijelo, nego je i u njoj primjenjivana uobičajena stupnjevita hijerarhijska strukturiranost, pa su prava i obaveza bila vrlo raznolikog spektra. Najbliži rimskim građanima po statusu su bili oni peregrini sa latinskim pravom.

Kasije Dion smatra da je motivacija za izdavanje edikta bila Karakalina namjera da poveća prihode. Interesantno je da, iako je dobar dio peregrina izmirivao neposredne poreze, da su bili oslobođeni od plaćanja jednog dijela indirektnih poreza koji su se eksluzivno odnosili samo na rimske građane, kao što su takse na nasljedstvo i manumisiju robova. Ispostavilo se da je prihod od ovih indirektnih poreza bio prilično značajan za javne financije, posebno kada je Karakala duplirao procentualni iznos poreza i ukinuo sva izuzimanja na plaćanje poreza na nasljedstva. Uz to su direktni porezi, koji su često bili fiksirani na određenu svotu, uslijed devalvacije i inflacije (koje su se u ovo vrijeme prilično uvečavale) prilično izgubili na svojoj stvarnoj vrijednosti. Za razliku od fiksiranih direktnih poreza, indirektni porezi su pratili stvarnu cijenu robe i vrijednost transakcije, pa su se sukladno inflaciji i devalvaciji i povećavali. Tako se početkom III. st. n. e. javila pomalo kontradiktorna situacija, a ta je da su rimski građani, pripadnici vladajuće nacije, mnogo više plaćali Državi nego peregrini, tj. „potčinjeni“ stanovnici.

Karakala i njegovi savjetnici (poglavito oni koji su se bavili financijama) su nesumnjivo bili svih gore navedenih stvari vrlo svjesni. I tako je vrlo promučurnim potezom, Karakala dodjeljivanjem jednog nesumnjivo bitnog prava kolektivno i po automatizmu, direktno povećao porezno opterećenje nad onima koji su bili beneficijatori toga prava.

Međutim, nije baš najjasnije šta se desilo onda sa direktnim porezima koje je morao izmirivati veći dio peregrina. U egipatskim zapisima, ovaj tribut je praktično nestao nakon izdavanja edikta, iako samo jedna ili dvije potvrde o tributu izgledaju da su autentične. Ako je sa dodjelom rimskog građanstva ukinut i tribut za značajan broj peregrina, onda nisu baš jasni financijski efekti Karakalinog edikta, i da li je dobitak u indirektnim porezima mogao kompenzirati gubitke u tributu. Izgleda da su promjene u poreznom sustavu i to značajnim povećavanjem iznosa indirektnog poreza na nasljedstvo i njegovim širenjem u svaki kutak rimskog svijeta (i to bez ikakvog izuzimanja), ipak mogle ne samo da nadomjeste gubitke nastale prestankom plaćanja tributa, nego i da povećaju javne prihode. Naravno, ostaje i druga mogućnost da se tribut nastavio naplaćivati i od novih rimskih građana.

Bez obzira što se u historiografiji nastoje umanjiti domet i značenje Karakalinog edikta, njegove posljedice su u tadašnjem svijetu bile dalekosežne i dubinske. Prvo je došlo do

niveliranja pravno – političke pripadnosti. Do tada je egzistirao veliki broj malih političko – pravnih odnosa vezanih za pojedine lokalne peregrinske *civitates*, koji su bili u najrazličitijim modulima prema središnjoj i provincijskoj vlasti. Sada su samo jednom odlukom prestale postojati te različitosti. Rimsko pravo se sada odnosilo na sve, a lokalna prava su ili apsorbirana ili su nestala. Sve one peregrinske *civitates* koje su još uvijek postojale do 212. god. n. e. (odnosno nisu dotada pretvorene u jedinice municipalne organizacije) su se sada preobrazile u jedinice municipalne organizacije koja postaje jedini standard uređenja Rimske države na lokalnom nivou. Oni stanovnici rimskog svijeta koji su dobili rimsko građanstvo zahvaljujući Karakalinom ediktu su ponijeli njegovo gentilno ime *Aurelius*, koje je on inače dobio fiktivnim apsorbiranjem u „dinastiju" Antonina izvršenim od njegovog oca. Zato i ne treba da čudi da je u pojedinim područjima broj nosilaca aurelijevskog gentilnog imena izrazito veliki. Na osnovi dosadašnjeg nivoa istraživanja, na području Bosne je tako u odnosu na sva ostala rimska gentilna imena, najviše Aurelijavaca. Slična je situacija bila i u Egiptu. Uostalom historiografija koja umanjuje značenje *Constitutio Antoniniana,* se najviše oslanja na prilično zajedljivi i usputni karakter podatka Kasija Diona (koji je jedini spominje u literarnim vrelima) o ovoj Karakalinoj odluci. Općenito je poznato da Kasije Dion uopće u svojim opisima nije naklonjen Karakali, pa je i na ovom primjeru umanjio sveobuhvatnost Karakalinog edikta. Sve to jasno govori da Karakalin edikt nije uopće bila neka usputna stvar, nego da je zadirala u sve pore tadašnjeg rimskog svijeta jer je od osnivanja Grada pa do Karakale osnovna konstantna bila podjela na one koji su nosioci rimskog građanstva i one koji to nisu. Podjela na legijski sastav u kojem ekskluzivno služe rimski građani i auksilijari u kojima služe i oni bez rimskog građanstva sada postaje izlišna. Naravno, to nije značilo da je došlo do ukidanja auksilijarnih postrojbi, jer su one nastavile postojati uz legije, koje su bar simbolički još uvijek zadržavale svoj prestiž. Moguće je da Karakala imao još jedan cilj sa izdavanjem ovog edikta, a to je povećavanje regrutne baze za legije, smanjene uslijed antoninijanske pandemije.

Inače sa ranim III. st. n. e. dolazi i do transformiranja oružanih snaga i u drugim segmentima. Legijski segmentirani oklop je izašao iz upotrebe, i bio je zamjenjen u potpunosti sa žičanim oklopom. Legije više nisu bile koherentne jedinice, i one su poradi različitih razloga i potreba razbijane u manje jedinice razbacane širom granice. To je dovodilo i do napuštanja velikih legijskih tabora, ili bar redukcije njihove veličine.

Nije nemoguće i pomisliti da je Karakala kao obožavatelj Aleksandra Velikog i podržavalac ideje o ujedinjenju rimskog i iranskog svijeta, sa izdavanjem ovog edikta odlučio da ostvari prvi korak ka ostvarenju te ideje. Tako bi svi stanovnici Države kojom bi on vladao imali uniformirani pravno – politički status, što bi bila odlična uvertira za drugi korak, a to je ujedinjenje dva svijeta u stilu Aleksandra Velikog. Ovo je bila i kulminacija prirodnog evolutivnog razvitka stoičkog filozofskog učenja o ujedinjenom humanitetu. Pošto su Antonini bili bliski stoičkim idejama, takvo shvatanje je logično prihvatio i Karakala koji se još od djetinjstva smatrao legitimnim antoninijanskim nasljednikom. Sa Karakalom završava tako i proces političko – pravne romanizacije i

rimski svijet postaje znatno više jedinstveniji i homogeniji, ostvarivši tako želje niza stoičkih mislilaca.

Pored podatka Kasija Dion, sačuvan je i jedan egipatski papirus poznat pod imenom *Papyrus Gissensis* 40, na kome se izgleda nalazi djelimično sačuvan tekst Karakalinog Edikta i to u prvom dijelu papirusa. Po tekstu na ovom papirusu, princeps dodjeljivanje rimskog građanstva objašnjava time da što veći broj ljudi treba upućivati molitve bogovima. U ovoj karakteristici zakona osjeća se nesumnjivo vjersko-politička tendencija, koja je pod Severima stekla osobito značenje. Isto tako papirus pokazuje da nisu svi slobodni stanovnici Rimske države dobili rimsko građanstvo. Edikt nije predviđao dodjelu rimskog građanstvo onima koji su označeni kao *dediticii*.

Dediticijima su prvotno nazivani neprijatelji koji se predaju na milost i nemilost pobjedniku, ali se u postrepublikansko doba ovaj termin odnosio na neke kategorije oslobođenika, koji su dobili ograničeno oslobođenje. Moguće je da je taj pojam u tom smislu (a koji je definiran u Gajevim Institucijama) i upotrijebljen u Karakalinom ediktu. Pošto je ovih peregrina dediticija, odnosno onih oslobođenika koji su na neki način bili "ukaljani" dok su bili u statusu robova, bilo vrlo malo, dodjela rimskog građanstva po Karakalinom ediktu je nesumnjivo obuvatilo skoro svo slobodno stanovništvo. Uostalom i djeca oslobođenika dediticija su postajali rimski građani, tako da ovaj izuzetak u Karakalinom ediktu nije imao znatnije značenje.

Grčki tekst Karakalinog edikta : [Αὐτοκράτωρ Καῖσαρ Μά]ρ̣κ̣ο̣ς Α̣ὐρήλ̣ι[ος Σεουῆρος] Ἀ̣ντω̣νῖνο[ς] Ε̣[ὐσεβὴ]ς λέγει· | [- ca. ? -]η μᾶλλο̣ν α̣ν̣[........ τὰ]ς α̣ἰ̣τ̣ίας κ̣α̣ὶ ̣το[ὺς] λ̣[ογι]σμοὺ[ς] | [- ca. ? - θ]εοῖς [τοῖ]ς ἀθ[αν]άτοις ε̣ὐχ̣αριστήσαιμι, ὅτι τῆ̣[ς] ̣τοιαύτη[ς] | [- ca. ? -]η̣σ̣με συ[νετ]ήρησα̣ν. τοιγ[α]ροῦν ν̣ομ̣ίζω [ο]ὕτω με | [- ca. ? -]ω̣ς δύ[ν]α̣σθαι ̣τῆ μεγαλ̣ειό̣τητι αὐτῶ̣ν τὸ ἱ̣κα̣νὸν ποι-|[εῖν - ca. ? - ὁσ]άκις ἐὰν ὑ̣[π]ε̣ισέλθ[ωσ]ιν εἰ̣ς τοὺς ἐ̣μ̣ο̣ὺς ἀν[θρ]ώπους | [- ca. ? -]ν̣ θεῶν συνε̣ι̣[σ]ενέγ[κοι]μ̣ι. δίδωμι τοῖς συνάπα-|[σιν - ca. ? - κατὰ τ]ὴ̣ν οἰκουμέ̣νη̣ν π[ολιτ]είαν Ῥωμαίων, μ̣ένοντος | [τοῦ δικαίου τῶν πολιτευμ]άτω̣ν, χωρ[ὶς] τῶν [..]δ̣ειτ̣ικίων. ὀ̣[φ]ε̣ίλει γὰρ τὸ | [- ca. ? -]ν̣ε̣ιν πάντα α̣[..]α ἤδη κ[α]ὶ τῇ νίκῃ ἐνπεριει-|[ληφ - ca. ? -]α̣γμα̣ .[..]λώσει [τὴν] μεγαλειότητα [το]ῦ̣ Ῥωμα[ί]-|[- ca. ? -]. περὶ τοὺς .[....]υς γ̣εγεν̣ῆ̣σθα[ι] ἧ̣περ δ[- ca. ? -] | [- ca. ? -].αλειφ[- ca. 10 -]ω̣ν τῶ[ν ἑ]κάστης | [- ca. ? -]ητω[- ca. 10 -]..[.]ο̣ς̣[- ca. ? -] | [- ca. ? -]θη[- ca. ? -] | [- ca. ? -]ο̣λω[- ca. ? -] | [- ca. ? -]̣το | [- ca. ? -]α̣ | [- ca. ? -]ν̣ελλη | [- ca. ? -]μω | [- ca. ? -]υ̣π̣ο̣ | [- ca. ? -]κυ | [- ca. ? -]ιειη | [- ca. ? -]ο̣ιεσαν | [- ca. ? -]ε̣γδια | [- ca. ? -] | [- ca. ? -].ος

Latinski tekst Karakalinog edikta : *Imperator Caesar Marcus Aurelius Seuerus Antoninus Augustus dicit : Nunc uero . . . . potius oportet querellis et libellis sublatis quaerere quomodo diis immortalibus gratias agam, quod ista uictoria . . . . me seruauerunt. Itaque existimo sic magnifice et religiose maiestati eorum satisfacere me posse, si peregrinos, quotiens cumque in meorum hominum numerum ingressi sint, in religiones (?) deorum inducam. Do igitur omnibus peregrinis, qui in orbe terrarum sunt, ciuitatem Romanorum, manente omni genere ciuitatum, exceptis dediticiis. Oportet enim multitudinem non solum omnia . . . . sed etiam uictoria circumcingi. Praeterea hoc edictum augebit (?) maiestatem populi Romanorum cum facta sit eadem aliorum (?) (peregrinorum ?) dignitas. . . . . . .*

Karakalino ubistvo

Karakala nije dugo poživio, i kada je na 8. IV. 217. god. n. e., putu od Edese prema Kari zastao kako bi mokrio, i tako dok je bio sam ubio ga je časnik po imenu Julije Marcijal (*Iulius Martialis*).

Karakala je uvijek bio okružen Skitima i Germanima koji su služili kao neka vrsta neposredne tjelesne garde, i jedino kada mu se moglo prići bilo je kada bi želio da ima nešto privatnosti. Ove Skite i Germane je Karakala veoma cijenio, učinio ih centurionima i nazivao „Lavovi“.

Princepski tron je preuzeo tadašnji pretorijanski prefekt Makrin. Kasije Dion ustvari daje čitav opis zašto se Makrin okrenuo protiv Karakale, i opisuje kako je on bio tvorac zavjere u kojoj je osigurao i učešće i dvojice vojnih tribuna, inače braće Nemesijana i Apolinara Aurelija (*Nemesianus et Apollinaris Aurelii*), i spomenutog Julija Marcijala koji je bio evokat i ogorčen na princepsa jer nije bio unaprijeđen u rank centuriona. i po Herodijanu Makrin je odgovoran za Karakalino umorstvo, i pri tome opisuje čitav proces zašto se Makrin otuđio od Karakale i koji su ga razlozi vodili da stvori konspiraciju. U svrhu ubistva Karakale, Makrin je iskoristio Marcijala, koji je bio kivan na princepsa jer je ovaj naredio da se nekoliko dana ranije pogubi Marcijalov brat, a radi neke nedokazane optužbe. Karakala je i običavao vređati Marcijala. Po Herodijanu, Karakala je boravio i inače u Kari, pa je odlučio da ode na kraći put do hrama boginje Mjeseca praćen samo sa manjom pratnjom. I *Historia Augusta* navodi da je Makrin odgovoran za zavjeru kojom je ubijen Karakala, a da su saučesnici bili Nemesijan, Apolinar i Elije Decije Tricijan (*Aelius Decius Triccianus*; prefekt II. legija *Parthica* i komandant neregularne konjice), te Marko Agripa, komandant flote. Marcijala su dok je pokušavao pobjeći, ubili pripadnici germansko – skitske tjelesne straže. Kada je ubijen, oko leša princepsa su se okupili vojnici, a među njima prvi Makrin koji se pretvarao da je u žalosti zbog smrti princepsa. Vojnici tada nisu sumnjali da je Makrin bio umiješan u zavjeru. Karakalino tijelo je bilo kremirano, a pepeo pohranjen u Hadrijanovom mauzoleju. Kasnije je on deificiran odlukom Senata, a prema Kasiju Dionu pod pritiskom vojnika.

Karakala se pojavljuje pod imenom Basijan i u djelu o povijesti kraljeva Britanije od Geoffrey of Monmoutha, kao kralj Britanije, i to u prije početka arturijanskog ciklusa.

Kada se obraćao vojnicima, neposredno nakon ubistva Gete, istakao je da mu je želja da završi svoj život u ratu, jer čovjek tako treba da umre. Umjesto toga ga je bio njegov tjelesni čuvar i to dok je mokrio.

Julija Domna je i pored teških odnosa sa Karakalom, najviše poradi ubistva Gete, pratila svoga sina na putovanjima na istoku. Julija Domna je nastavila da ima određenu društvenu ulogu, pa ju je Karakala imenovao da prima peticije i da bude odgovorna za njegovu korespondenciju u oba državna jezika, izuzev u veoma bitnim slučajevima. Ona je održavala i javne prijeme za istaknute ljude, kao što je to nekada činio princeps. I tako je Julija Domna uspijevala održavati državnu upravu na odgovornom i funkcionalnom nivou, dok se njen sin bavio kopiranjem Aleksandra Velikog, megalomskim planovima i pokoljima. Ona se sve više i više posvećivala izučavanju filozofije, što je praktikovala još u vrijeme dok je njen suprug bio živ, a posebno kada je bila praćena od Plautijanovih doušnika. Julija Domna je bila prilično privržena filozofiji, i po njenom nalogu Filostrat je napisao svoje čuveno biografsko djelo o filozofu Apoloniju iz Tiane.

Denar iz 216. god. n. e. Na aversu portret Karakale, a na reversu bog Sol kako podiže ruku i drži kuglu, vjerojatno simbol svijeta.

Novčić sa portretom Julije Domne.

V L A D A V I N A M A K R I N A

217. – 218. god. n. e.

Makrin (cc. 165 – juni 218. god. n. e.) vladao je od 11. IV. 217. do juna 218. god. n. e. Po rođenju se zvao *Marcus Opellius Macrinus*, a kao princeps *Caesar Marcus Opellius Severus Macrinus Augustus*. Makrin je bio berbersko – maurskog porijekla i rođen je u mauritanskoj Cezareji (danas Cherchell u Alžiru) u familiji koja je bila viteškog statusa. Makrin je bio stekao uobičajeno edukaciju i vremenom je stekao reputaciju vrsnog pravnika. On se počeo baviti državnim poslovima, tako što je ušao u službu Plautijana, ali je zahvaljujući intervenciji Cila, uspio da bude pošteđen čistke nakon Plautijanova pada. Zatim je obavljao neke druge dužnosti, da bi ga Karakala imenovao za pretorijanskog prefekta. On je svoju dužnost po Kasiju Dionu obavljao na dosta zadovoljavajući način, ukoliko je bio slobodan da slijedi samo svoje rasuđivanje i mišljenje. Izvorna građa, a posebno Herodijan, kao glavni razlog za Makrinovo kreiranje konspiracije koja je rezultirala ubistvom Karakale navode njegov strah da bi mogao postati žrtva princepsove paranoje. Navodno je bilo proročanstvo koje je govorilo da će on svrgnuti i naslijediti Karakalu, i kada je Makrin saznao za ovo proročanstvo u pismu koje je srećom umjesto u Karakaline ruke došlo u njegove, odlučio je djelovati. Po *Historia Augusta* njegova supruga se zvala *Nonia Celsa*, ali je to prilično dvojbeno imajući u vidu vjerodostojnost ove edicije. Kasije Dion kao pikanteriju navodi da je Makrin imao probušeno uho, što je po njemu maurska karakteristika.

Dolazak na vlast

Nakon Karakaline smrti, vojnici nisu znali šta da rade i tako je Država par dana bila bez princepsa. To je posebno bila opasna situacija, jer se Artaban V. približavao sa golemom iranskom armijom, željnom osvete zbog rimskih uništavanja i pustošenja. Vojska je prvo izabrala Marka Oklatinija Adventa (*Marcus Oclatinius Adventus*) za princepsa, ali je ovaj to odbio pravdajući se svojom starošću.

Advent je svoju karijeru u javnim poslovima ostvarivao u obavještajnom sektoru, pa je bio i zapovjednik frumentarija. Kasnije je napredovao do čina prokuratora. Kasije Dion ga uopće ne voli.

Onda je njihov izbor pao na Makrina, najviše zahvaljujući vojnim tribunima koji su mu bili prijatelji i koji su moguće bili isto upetljani u zavjeru protiv Karakale. Makrin je bio prvi princeps, koji je postigao tu čast a da prije nije bio pripadnik senatorskog reda, bilo kao senator ili član senatorskih familija. On je na princepski tron došao direktno iz viteškog statusa. Makrin je imenovao i svoga sina Dijadumenija (*Diadumenianus*)

cezarom i nasljednikom, dajući mu i ime Antonin kako bi legitimizirao njegovu poziciju. Dijadumenije je dobio i naslove patricija i *Princeps luventutis*.

Može se reći da je sada ime Antonin, kao nekada ime Cezar, izgubilo svoje nominirajuće svojstvo i postalo titula. U rimskoj političkoj praksi postrepublikanskog doba uzimanje imena legitimnih i legalnih predšanika na državnom tronu, posebno onih uspješnijih i uglednijih, je bilo smatrano i kao vid postavljanja, utvrđivanja i prezentiranj sopstvenog vladarskog legitimiteta. Zato se i moglo desiti da neka imena postanu titule, i da se u tom svojstvu zadrže sve do danas.

I Senat je bez problema potvrdio novog principsa, nadajući se da će ovaj istaknuti jurista stabilizirati odnose sa senatorskim redom. Izgleda da je Makrin stvarno imao znatno prihvatljiviju agendu za odnos prema senatorskom redu, što potvrđuju i određeni podaci Kasija Diona i Herodijana vezani za sami početak njegove vladavine i Makrinovo pismo poslano Senatu u kojem navodi temeljne smjernice svoje politike.

Aureus Makrina, iskovan 218. god. n. e. Na aversu se nalazi principsov portret, a na reversu prikaz Makrina i sina Dijadumenija kako sjede, a iza njih se vidi liktor sa *fasces*. *Liberalitas* stoji lijevo i drži abakus i rog obilja u rukama. Dijadumenijan je rođen u septembru 208. god. n. e. i 218. god. n. e. je proglašen i augustom, tj. suvladarom sa Makrinom i tada se zvao *Marcus Opellius Antoninus Diadumenianus Augustus*. Njegova biografija u *Historia Augusta* je vjerojatno veoma netačna i vrvi nedosljednostima.

Julija Domna, koja je nadživjela oba sina i ironično ostala u potpunosti sama bez ikakvog potomstva, je u početku ostavljena na miru. Ali kada je počela da konspirira sa vojskom, Makrin joj je naredio da napusti Antiohiju u kojoj se nalazila veći dio vremena, dok joj je sin obilazio istočne provincije i ratovao. Pošto je već bila u znatno napredujućem stadiju raka dojke, ona je izabrala da izvrši samoubistvo. Njeno tijelo je bilo doneseno u Rim i smješteno u *Sepulcrum C. et L. Caesaris* (možda posebna prostorija Augustovog mauzoleja). Kasnije su njeni i Getini ostatci preneseni od strane njene sestre Julije Meze u Hadrijanov mauzolej. Julija Domna je kasnije deificirana.

Kameja na kojoj je prikazana Julija Domna kao sirijska boginja Atargatis. Danas se nalazi u British Museum u Londonu.

Vanjska politika

U vanjskoj politici išao je za tim da ispravi megalomanske i štetne akcije Karakale na istoku, pa je tako potvrdio kraljevsku vlast nad Jermenijom Tiridatu II., oslobodivši i njegovu majku iz rimskog zarobljeništva. Vratio je i taoce slobodnim dačkim narodima. Karakala je bio previše nanio štete Irancima da bi se moglo riješiti samo pregovorima. Makrin je prvo ponudio Artabanu V. mir sa teritorijalnim *status quo*, vrativši mu i iranske zarobljenike. Ali „šah nad šahovima“ je tražio još i odštetu za uništene i opljačkane kraljevske grobove i drugu štetu, ponovnu gradnju uništenih utvrda i gradova pa čak i predaju provincije Mesopotamije koju je stvorio Septimije Sever. Ovo su bili neprihvatljivi uvjeti za Makrina. Do sraza je došlo u krvavoj, trodnevnoj bitci kod Nisibisa u ljeto 217. god. n. e., u kojoj je mnogobrojnija iranska vojska uglavnom napadala, dok se rimska uspješno branila. Bitka je imala neriješen ishod, ali su obje strane pretrpile stravične gubitke. Pošto je žurio da stabilizira svoju poziciju, Makrinu je bio voljniji da popusti i da traži mir. Isplatio je Artabanu V. veliku sumu ratne odštete od 200 miliona sestercija i napustio planove o invaziji Međurječja. I sam Artaban V. je zbog velikih gubitaka i činjenice da je njegova vojska dobrim dijelom sastavljena od vazala (pa se uslijed teške borbe počela raspadati) je odustao od ostalih uvjeta. Nakon toga se

Makrin vratio u Antiohiju, u kojoj se već par godina nalazila princepska rezidencija. I iz strateških i iz emocionalnih razloga, posve je razumljivo zašto je Karakala tamo postavio rezidenciju. Prvo to je bila najbolja pozicija za vođenje velike istočne kampanje, koju je po uzoru na Aleksandra želio ovjekovječiti Karakala. Sa druge strane Sirija je bila i zemlja porijekla njegove familije po majčinoj liniji, i moguće je da je ovu provinciju Karakala i doživljavao u nekom vidu kao domovinu. Ovo rezidencijalno postavljanje u Antiohiji, iako privremenog karakatera, jasno pokazuje da se teg moći, utjecaja i značenja sa zapadnog, rodnog dijela rimskog svijeta prebacuje na njegov istočni dio.

Unutarnja politika Makrina

Makrin je pokušao da nakon politike devalviranja rimske srebrne valite, ojača njenu vrijednost, pa je čistoća srebra u denarima povećana sa 51,5% na 58%, odnosno sa 1,66 na 1,82 grama. Određene mjere koje je Karakala donosio je anulirao, između ostalog i one koje su se ticale taksi na nasljeđe i manumisiju. Makrin je pokušao i da revidira vojnu politiku Karakale, što je podrazumijevalo i ukidanje određenih privilegija koje je vojska dobila za vrijeme Karakale i uvođenje sustava plaćanja po kojem su budući novaci primali manje od onih koje je Makrin zatekao u vojnoj službi, odnosno novi regruti bi se primali u vojsku po uvjetima fiksiranim za vrijeme Septimija Severa. Ovo je naravno odmah izazvalo i otpore i nezadovoljstvo osiljene vojske. Makrin uz to uopće nije osoba generalskog i vojničkog tipa, a a to što nije pobijedio Irance samo je dodatno jačalo oporbu prema njemu. Po Herodijanu i njegovo odavanje luksuznijem i ležernijem životu nije od vojnika bilo gledano sa odobravanjem.

Prvo je Makrin osjećajući pritiska vojske uzeo ime Sever, kako bi izgledalo da se dinastija nastavlja, a zatim je i Karakala deificiran. Ovaj bivši princeps je ipak bio dovoljno popularan kod običnih vojnika, da su se uobičajene počasti i prema njemu morale iskazati.

Historia Augusta prenosi niz nepouzdanih, i vrlo moguće propagandističkih i netačnih informacija o surovom i brutalnom odnosu Makrina, koji je kao bio krvoločan, prema vojnicima. Posebno je to navodno bilo izraženo kada bi kažnjavao pojedine vojnike zbog neke njihove krivice ili prekršaja, pa bi ih izlagao razapinjanju na križ (što je bila najnedostojnija kazna koja se nikada nije primjenjivala na vojnike), decimaciji i centimaciji. Tako je i navodno vrlo surovo kaznio vojnike koji su dok su bili na kantonovanju, stupili u ljubavnu vezu sa sluškinjama svoga domačina, a to je on saznao preko špijuna. *Historia Augusta* prenosi niz podataka, vjerojatno iste propagandističke naravi, o Makrinu kao surovom, krvoločnom pa i sadističkom vladaru koji je izmišljao vrlo brutalne kazne, kao što su zaziđivanje živih ljudi u zidove, spaljivanje živih ljudi...itd.... Ovo je rezultat činjenice da je autor biografije Makrina u *Historia Augusta*, kao izvore koristio građu koja je moguće sastavljena za vrijeme vladavine emeških žena.

U Gradu se desila i elementarna nepogoda jer je oluja izazvala raširene požare i poplavu. Makrin uopće nije ni došao u Grad nakon imenovanja za princepsa, a za prefekta Grada je postavio već spomenutog Adventa. Inače je Makrin protežirao Adventa (imenovao ga je i za senatora i konzula *ordinariusa* za 218. god. n. e.), što vrlo oštro kritizira Kasije

Dion kao devalviranje ugleda Senata. Kasnije ga je na mjestu prefekta Grada dao zamijeniti sa Marijem Maksimom (*Marius Maximus*).

Makrin je odmah po stupanju na vlast odlučio da potvrdi svoju poziciju, tako što je imenovao ljude od svoga povjerenja za namjesničke i druge upravne dužnosti. Pri tome je smjenjivao, na kulturan način, one za koje je znao da su Karakalini prijatelji. Marka Agripu je postavio za namjesnika prvo Panonije, a zatim Dakije. Kada je Agripa imenovan za namjesnika Dakije, na upražnjenu panonsku namjesničku dužnost je imenovan oslobođenik Decije Tricijan (*Deccius Triccianus*). Za pretorijanske prefekte je imenovao Ulpija Julijana (*Ulpius Iulianus*) i Julijana Nestora (*Iulianus Nestor*), koji su isto poticali iz obavještajne zajednice i koje Kasije Dion uopće ne simpatizira. Veliki broj osoba koje su postavljene na istaknute državne pozicije, a koje su poticale iz obavještajne zajednice (posebno iz reda frumentarija), ukazuje na to koliko su ove tajne službe dobile na značenju i moći za vrijeme Karakale. Moguće je da su pojedinci iz ove zajednice bili i odranije uvezani sa Makrinom i da su mu dali podršku za izbor za princepsa. Njihovo ponašanje je vrlo prepoznatljivo i u znatno kasnijim djelovanjima osoba iz obavještajnih zajednica, koje su (zbog svoga umijeća i bezkrupuloznosti) vrlo kadre i spremne da se uvijek priklone novonastalim uvjetima, pa čak i da ih stvaraju i prilagođavaju svojim željama i ciljevima. Kasije Dion inače opisujući senatsku raspravu kada su dobili vijest o novom princepsu, navodi da su senatori iznosili čitav niz optužbi na račun Karakale, a posebno su se ustremili na one koji su u bilo kojem vidu služili kao informanti. Tako navodi da se za mnoge osobe, ne samo robove, oslobođenike i vojnike nego čak i za pojedine vitezove, senatore i prominentne žene vjerovalo da su bili tajni informanti, denuncijanti i špijuni za vrijeme Karakaline vlasti. Senat je tražio od Makrina da pošalje obavještajnu dokumentaciju, ali on niti je to uradio niti je na neki drugi način objavio bilo koji dokument o informantima. Makrin je to opravdavao time da u princepskoj dokumentaciji nije ništa tako nađeno. Kasije Dion nije baš načisto da li je ova Makrinova tvrdnja tačna ili lažna (kako bi izbjegao javnu pometnju i kaos). Zanimljivo je da se Makrin u potpunosti na isti način ponašao prema interesima obavještajne zajednice kao i režimi koji su naslijedili ranije sustave npr. u periodu promjena u središnjoj i istočnoj Europi 1989/1990. god. Ali kako bi se zadovoljio Senat, on je dao otkriti imena trojice senatora – informanata, koji su kažnjeni progonstvom na otoke. Optužen kao zloglasni informant je bio i izvjesni Lucije Priscilijan (*Lucius Priscillianus*), koji je bio poznat i kao borac sa zvijerima i za slanje u propast mnogih ljudi svojim lažnim optužbama. I on je protjeran. Herodijan daje nešto drugačiju sliku dešavanja, i navodi da su svi informanti i robovi koji su izdavali svoje gospodare bili razapeti na križ, i da je Grad pa praktično i cijela Rimska država bili očišćeni od takvih ljudi.

I pored negativnog tona od strane *Historia Augusta*, ova edicija odaje Makrinu priznanje da je kao princeps nastojao da sve odluke budu u skladu sa zakonom, a ne rezultat individualnog presjecanja i princepsove trenutne volje. U skladu sa tim ukinuo je one odredbe ranijih princepsa koje nisu bile u skladu sa zakonom, a u tome kontekstu je govorio da bi bio zločin da se hirovima Komoda i Karakale daje zakonska sankcija i snaga.

Restauracija dinastije Severa, emeška linija

Makrin se vrlo brzo morao suočiti i sa novim centrom moći, koji je odbijao njegovu vlast i pripremao restauraciju dinastije Severa. Riječ je ustvari o ženskoj liniji, sirijsko – emeskoj liniji koju su predstavljali Julija Meza i njene kćerke Julija Soemija Basijana (*Iulia Soaemias Bassiana*) i Julija Avita Mameja (*Iulia Avita Mamaea*).

Julija Meza (živjela cc 7. V. 165. – cc 3. VIII. 226. god. n. e.) je bila kćerka Julija Basijana, svećenika boga Sunca El-Gabala u Emesi, i starija sestra Julije Domne. Riječ je o osobi koja je postala jedna od najutjecajnijih i najmoćnijih žena u povijesti rimskog svijeta. Njen muž je bio sirijsk - emeški uglednik i konzular Gaj Julije Avit Aleksijan (*Gaius Julius Avitus Alexianus*) sa kojim je imala dvije već spomenute kćerke. Kada je muže njene sestre postao princeps, ona se preselila u Rim da živi sa svojom sestrom.

Makrin je naredio njoj i njenim kćerkama da moraju napustiti carsku rezidenciju u Antiohiji i vratiti se da žive u rodnom gradu. Tako je Makrin napravio grešku i nije im konfiscirao imovinu niti ih je proskribirao. Umjesto toga ih je samo internirao u rodnu Emesu, gdje su kao drevna i ugledna familija iz koje su dolazili visoki svećenici lokalnog kulta emeškog boga El-Gabala imali golem utjecaj. Samim tim je ovim ženama bilo lakše spletkariti i rovariti protiv Makrina. I tako je Julija Domna, nesumnjivo moćna i sposobna Sirijka, raspolagala sredstvima da započne vojni udar na novog principsa, kojeg je smatrala uzurpatorom. Dom ovih žena, u blizini Emese, je postao središte nove zavjere sa ciljem dovođenja nove ličnosti na princepski tron. Izbor je pao na Mezinog unuka, sina Julije Soemije po imenu Varija Avita Basijana, koji je i preuzeo nasljednu visoko-svećeničku dužnost u kultu emeškog boga, pa je radi toga i prozvan Elagabal ili Heliogabal. Ta pozicija mu je, bez obzira na njegovu dječačku dob, donosila veliko značenje u životu ljudi tadašnje Sirije i Levanta. On je bio tako poznat mnogim osobama koje bi posječivale emeški hram, a posebno vojnicima iz obližnjeg garnizona. Dječak je svoju popularnost mogao da zahvali i svojoj iznimnoj fizičkoj ljepoti. I sam dječak je ozbiljno i shvatio i prihvatio dužnost visokog svećenika, i definitivno ga nije razumijevao samo kao formalizam. Njegov levantinski misticizam ga je vodio ka tome da iskreno vjeruje u ono što predstavlja emeški kult. Herodijan tako opisuje kao je on, još prije proglašenja za princepsa, plesao oko oltara na „barbarski način“ uz muziku flauta, puhača i svake druge vrste instrumenata. I domorodci i vojnici su ga ga promatrali dok je to radio. On je bio obučen u raskošnu odjeću i nosio je dugu do nogu purpurnu tuniku sa rukavima, obrubljenu sa zlatom. Na glavi je imao dijademu sastavljenu od dragih kamenja najrazličitijih boja. Kako bi legitimizirali njegove pretenzije na princepsku vlast, one su pustile u javnost trač da je Elagabal ustvati Karakalin biološki sin kojeg je on dobio kao posljedicom navodnog seksualnog odnosa sa svojom rodicom Soemijom. Naravno, kompletna konstrukcija trača je bila izfrabricirana i lažna. Uz to je Meza koristila i svoje enormno bogatstvo kao dodatni argument da vojnike sirijske armije privuće na svoju stranu.

Prva se protiv Makrina pobunila III. legija *Gallica* u taboru u Rafani (nedaleko od Emese) kojom je zapovijedao Publije Valerija Komazon Eutihijan (*Publius Valerius Comazon Eutychianus*). Ova legija, sa njoj prirodatim auksilijarnim jedinicama, je proklamirala Elagabala za novog princepsa. Za njom su se povele i ostale jedinice sirijske armije. Na vijest o buni pretorijanski prefekt Ulpije Julijan je skupio koliko je mogao vojske, pa je napao tabor. Promakrijanske snage su i imale uspjeha, posebno zahvaljujući maurskim jedinicama. Međutim, Ulpijan je napravio taktičku grešku i omogučio je protivniku da povrati snagu i ponovo podignu one kapije koje su bile probijene. U novom napadu nije uspio ništa uraditi. Uskoro su se i pobunili vojnici koje je predvodio pretorijanski prefekt, pa su i ubili svoje zapovjednike i pridružili se pobunjenicima. Julijan je uspio pobjeći, ali je kasnije pronađen i pogubljen. Makrin je nastojao da dobije podršku II. legije *Parthica* u Apameji proglašavanjem sina za augusta, obećanjem od donaciji vojnicima od po 20 000 sestercija (uspio im je isplatiti po 4000 na licu mjesta). Za narod je namijenio i javni objed, ali je nakon što je dobio Julijanovu odrubljenu glavu pobjegao u Antiohiju. Tada su se i ostale trupe pobunile i pridružile Elagabalovoj armiji. Do nove bitke je došlo 8. VI. 218. god. n. e. kod jednog sela na nekih 24 rimske milje od Antiohije. Elagabalovu armiju je predvodio Ganije (*Gannys*), tutor novoproglašenog princepsa. Ishod bitke je u početku „visio u zraku“, ali je na kraju makrijanska armija poražena, a Makrin pobjegao. Na kraju su i pretorijanci prešli na stranu Elagabala. Dan nakon pobjede Elagabalova armija je ušla u Antiohiju. Novi režim je vojnicima tada obečao po 2000 sestercija nagrade, kako bi spriječio da vojnici opljačkaju grad. Pa Kasiju

Dionu, ti vojnici su pokazivali želju da opljačkaju grad, a novac kojim se prevenirala pljačka sakupljen je djelimično i od naroda. I ovaj primjer pokazuje samovolju vojske, koja se otuđuje od općih interesa rimskog svijeta i misli samo na sebe. Još jedna katastrofalna posljedica severijanske provojničke politike. Makrin je nastojao, prerušen u kurira da se probije u Italiju i Rim.

Po svemu sudeći u Italiji i Rimu je Makrin mogao računati na podršku, sa kojom bi nastavio rat. Senat je ipak pokazivao više sklonosti prems Makrinu, nego prema jednom dječaku, iza kojeg je stajala njegova baka koja je lažno tvrdila da je riječ o sinu Karakale, osobe odgovorne za smrt mnogih senatora i uglednika.

Makrin je ipak uhapšen kod Halkedona i kasnije pogubljen u Kapadokiji. Njegov sin i suvladar Dijadumenijan, kojeg je otac pokušao zaštiti tako što ga je poslao prema Iranu na arsakidski dvor, je uhapšen u Zeugmi i takođe pogubljen. Nakon poraza makrijanske frakcije, uslijedila je nova žestoka čistka, u kojoj je stradao veliki broj ljudi.

Čistke provođene u vremenu Komoda, Septimija Severa, posebno Karakale i evo sada sa početkom Elagabalove vladavine su nanijeli nemjerljivu štetu rimskoj političkoj eliti i društvu u kompletu. One su po posljedicama uporedive sa staljinističkim čistkama. Ubijen je ili bar odstranjen veliki broj sposobnih ljudi, preferirani su podobni, pa su raznorazni mediokriteti dolazili na veoma odgovorne pozicije. Strah i prikriveni bijes su uvukli prilično u fizionomiju tadašnje elite, o čemu na najbolji način svjedoči Kasije Dion i ton kojim opisuje tadašnja vremena. Ljudi su više preferirali da se povuku iz javnog života i da ne „talasaju" previše, što je onda vodilo ka umrtvljavanju i pasiviziranju elite ili odvlaćenju sa aktivnih državnih poslova u ležernost privatnog života. Oni inteligentniji su više preferirali da svoju inteligenciju iskoriste na drugi način, nego da budu uvučeni u političke rasprave i državničke poslove, gdje bi uslijed vrlo promjenljivih situacija i kroničnog spletkarenja mogli ostati bez glave. Uz to, građanski ratovi i sukobljavanja pretendenata su u smrt odvukli veliki broj kvalitetnih i obučenih vojnika, koji su mogli biti bolje i efikasnije iskorišteni na drugim prostorima i na granicama.

Zanimljiv je zaključak Kasija Diona, gdje on ustvari najviše prebacuje Makrinu to što je iz reda vitezova direktno postao princeps, umjesto da je bio inicijator da se neko od istaknutih senatora proglasi za princepsa. Kasije Dion ni na jednom mjestu ne odstupa od toga da zastupa interese Senata i senatorskog reda, i uvijek se nada povratku moći Senata kao prve državne institucije. Naravno, ta nostalgičarska nada se nikada neće ostvariti.

Povratak persijske dinastije na čelo Irana – Ardašir I.

Ono što se u našem djelu naziva iranski svijet, u kontekstu klasičnog historijskog razdoblja, je bio jedan multikulturni, multietnički i multijezički prostor koji se prostirao od Međurječja pa sve do granica Indije i turskog etničkog kompleksa daleko u središnjoj Aziji. Sjeverni iranski narodi (Skiti i Sarmati) su uslijed povijesnih okolnosti, imali različit kulturološki razvitak u odnosu na svoje južnije srodnike. U arsakidskom iranskom svijetu temeljna etnička kategorija su bili Iranci, indoeuropskog/arijevskog porijekla koji su se opet dijelili na niz drugih podgrupa koje opet nisu svojim postojanjem ugrožavale osnovni iranski identitet (kao što je to slučaj i u moderno vrijeme). Pored Iranaca, značajne etničke skupine su predstavljale i međusobno dosta srodne semitske zajednice u Međurječju i prostoru naslonjenom na Persijski zaliv (Aramejci, Arapi, Asirci, Jevreji). Helenističke kolonije su bile razbacane širom arsakidskog imperija, ali su se postupno ili semitizirale ili iranizirale. Na krajnjem istoku se nalaze Indijci, koji su po etničkom porijeklu srodni Irancima.

Bitka kod Nisibisa je bila i posljednja borba između Rima i arsakidske dinastije. Dok je Rimskom državom počela vladavina sirijskih žena, u vidu emeške linije dinastije Severa, u Iranu se desio preobražaj tektonskog značenja. Povijesna uloga partske dinastije Arsakida, koja je dominirala iranskim svijetom skoro četiri stoljeća bližila se samom kraju. Bez obzira na to što je rimski svijet predstavljao skup hiljada lokalnih samoupravnih jedinica, uvezanih u sustav prijestolnica Rim – metropola Italija – provincije, ipak je on bio znatno politički homogeniji sa prepoznatljivom središnjom vlašću i jedinstvenom vojskom. Za razliku od njega, iranski svijet je bio uređen na kompliciranom sustavu vazalstava i proto-feudalnih odnosa između različitih pokrajinskih kraljeva i kneževa (šahova) prema središnjoj vlasti i arsakidskom „šahu nad šahovima Irana".

Titula „šaha nad šahovima" vodi porijeklo iz tituliranja ahemenidskih vladara. Srednjepersijski : Šāhān Šāh, moderni persijski : شاهنشاه/Shāhanshāh, grčki : βασιλεύς τῶν βασιλέων →kasnija romejska titula (osnovica simbola 4β, odnosno danas pogrešno tumačenog kao 4S/C). Titula osmanskih i mogulskih-indijskih vladara je bila padišah.

Ti pokrajinski i lokalni vladari su uživali veliku samostalnost i često ustajali protiv središnje vlasti. Zato je ovaj labavi sustav je bio sklon pucanju, dinastičkim sukobima, regionalnim pobunama i stalnom ugrožavanju državne cjelovitosti. Ono što je ujedinjavalo iranski svijet je uvijek prisutni snažan osjećaj rasne i nacionalne svijesti (što je karakteristika i današnjih Iranaca) i njihova nacionalna religija – zaratustrizam koja se uveliko razlikovala od tradicionalne i drevne grčko – rimske religioznosti. Međutim, za razliku od eklektičnog grčko – rimskog svijeta, iranski je bio više dogmatiziran.

Jedan od tih vazalnih kraljeva je bio Babak, koji je originalno vladao područje zvanim Kheir. On i njegov najstariji sin Šapur su uspjeli da svoju moć prošire preko čitavog Persisa/Farsa (originalna Persija, jugozapadni dio Irana). On je imao više sinova od kojih su najpoznatiji, pored već spomenutog i Ardašir i Rajdašir (ostao zapamćen kao krvoločni i surovi ratnik i nadasve kao osnivač jednog kulta crne magije). Babak je bio sin Sasana, po kojem je i čitava dinastija kasnije postala poznata →Sasanidi.

Ardashir I. (persijski: اردشیر یکم; umro 242. god. n. e.) je rođen krajem II. st. n. e. u persijskom gradu Istakhr. Kao namjesnik Darabgerda je nosio titulu „argbadh". Nakon očeve smrti vlast nad Persisom je preuzeo njegov stariji brat Šapur. Ubrzo je došlo do borbe za vlast između braće Šapura i Ardašira. Kada je krenuo da se sastane sa svojim bratom, Šapur je smrtno stradao jer je krov zgrade u kojoj se nalazio kolabirao i pao na njega. Do 208. god. n. e. Ardašir je uspio da zavlada čitavim Persisom. Postoji i druga teorija o porijeklu Ardašira, koju prenose „Knjiga o djelima Ardašira, sina Babka" i čuvena Firdusijeva Šahnama. Po ovoj teoriji je Sasan oženio kćerku Babka, nakon što je ovaj otkrio da je Sasan ahemenidskog porijekla. Zanimljivo je da odatle nestaje Sasan, a javlja se Babak kao otac. Inače ima dosta konfuzije u opisima porijekla Sasanida i njihovom preuzimanju vlasti u Iranu.

Ardašir se nije zadovoljio da vlada samo malo persijskom kraljevinom, vazalnom prema arsakidskom „šahu nad šahovima" u Ktesifonu. On je prvo osnovao grad Ardashir-Khwarrah (nekada Gur, danas Firouzabad), kao centar iz kojeg će se širiti sasanidska moć. Ardašir e učvrstio vlast u Farsu, tako što je zahtijevao i zakletve vjernosti od

lokalnih prinčeva i kneževa, a u narednim godinama je stavio pod svoju kontrolu i regije Kerman, Isfahan, Suzijanu (odnosno Elam) i Haracene, čime je zavladao dobrim dijelom središnjeg iranskog platoa i zonom ušća Tigrisa i Eufrata u Persijski zaliv. Ova ekspanzija se nije sviđala Artabanu V., koji je naredio svome vazalu, vladaru Kuzistana da se suprotstavi ambicioznom i agilnom Perzijancu. Iz ovog sukoba je kao pobjednik izašao Ardašir. Artaban V. je osobno 224. god. n. e. poveo vojsku na Fars i Ardašira. U prvoj bitci je sasanidska vojska bila pobjednik, ali su teški gubitci bili na obje strane. U drugoj bitci je arsakidska vojska pretrpila veće gubitke i Ardašir je bio pobjednik. Do konačne bitke je došlo u Hormizdeghan (blizu današnjeg Bandar Abbas), i u njoj je partsko – arsakidska vojska potpuno poražena, a Artaban V. je poginuo. Nakon toga je Ardašir zauzeo i zapadne vazalne oblasti i pokrajine nekadašnjeg arsakidskog carstva. Ardašir je proglašen i okrunjen za „šah nad šahovima Irana", odnosno „kralj nad kraljevima Irana") , dok je njegova supruga Adhur – Anahid uzela titulu „kraljice nad kraljicama". Tako je započela nova povijesna epizoda u razvitku iranskog svijeta, sa novom, persijskom dinastijom na čelu. Dinastija Sasanida je na njegovom čelu ostala više od 400 stotina godina i sudbinski je utjecala na iranski svijet i njegovo neposredno okruženje. I tako se nakon Ahemenida na čelu Irana ponovo našla jedna persijska dinastija, što je doprinijelo da se sudbina Irana ponovo poveže sa ovom njegovom jugozapadnom pokrajinom. Tako su riječi Persija i Iran, za vaniransko područje postali (pogrešno shvaćeno) sinonimi, a persijski dijalekt se nametnuo kao glavni jezički idiom u iranskom svijetu.

U narednih nekoliko godina, Ardašir je svoju vlast proširio dalje na istok i sjeveroistok, usput gušivši i regionalne i lokalne pobune. Tako je zavladao i zemljama Sistan, Gorgan, Horasan, Margiana, Balk, Horezmija. Vrhovnu vlast Ardašira su priznali i kraljevi Kušana, Turana i Mekrana. Pod sasanidsku vlast su pali i Bahrein u Persijskom zalivu i Mosul u Kurdistanu. Na zapadu ipak Ardašir nije bio baš uspješan. Napadi na arapsku Hatru i Jermeniju kojom je još uvijek vladao jedan ogranak arsakidske dinastije i Adiabenu su bili neuspješni. Posebno je velike gubitke imao prilikom napada na Hatru.

Iako je u nekoj pop-kulturi i historiografiji ovaj Persijanac više – manje nepoznat, Ardašir I. se sa pravom može smatrati jednim od najvećih velikana povijesti, velikim ujediniteljem, vojskovođom i političarem, osobom odgovornom za novi procvat iranske kulture i preporod moći ove drevne civilizacije. Po Kasiju Dionu i Herodijanu Ardašir se i pozivao i hvalio da će povratiti sve zemlje koje su Ahemenidi nekada držali, sve do Egejskog mora, pozivajući se na to da riječ o punopravnom nasljeđu od njegovih ahemenidskih predaka, počevši od Kira pa nadalje sve do Darija III. (kojeg je svrgnuo Aleksandar Veliki). Ovo će postati glavna smjernica vanjskopolitičkih odnosa dinastije Sasanida sve do njene propasti u prvoj polovici VII. st. n. e. Borba za „povijesne granice" tako je postala i vodilja, ali i veliko, opterećavajuće breme iranskog nacionalnog programa za vrijeme Sasanida.

Ostaci dvorca Ghaleh Dokhtar, koji je dao izgraditi Ardašir I. 209. god. n. e.

Ardašir je imao smisleniju imperijalnu viziju u odnosu na svoje parčansko – arsakidske prethodnike. Dolazak Sasanida na vlast bio je obilježen potpunom reorganizacijom čitave strukture središnjeg i provincijskog aparata iranske države; novi vladari nastojali su se vratiti običajima i uređenju koji su postojali u vrijeme Ahmenida, a bili zaboravljeni u doba Arsakida. Uprava nad carstvom je postala centraliziranija, kako bi se smanjili regionalni partikularizmi, rivalstva moćnika, i interesi tradicionalnih, aristokratskih nasljednih familija Regionalni namjesnici su bili birani iz reda pripadnika vladajuće familije/dinastije, iako su ostali i stari kneževi i kraljevčići od kojih je zahtijevana vojna služba da njihovim trupama. Ovi vazalni kraljevi i kneževi (šahovi) sačuvali su svoju vlast i pod novom dinastijom, ali su u većoj mjeri nego prije bili podčinjeni „vrhovnom šahu". I vojna organizacija je poboljšana, a niže plemstvo je bilo određeno da formira elitnu konjicu. Sasanidi se nisu ustručavali da angažiraju i plaćenike. Osim trupa koje su davali vazali, veliko značenje stekli su najamnici. Iako je prijestolnica ostala Ktesifon, Ardašir je održavao i svoju dinastičku bazu u Farsu. Zanimljivo je da je Ardašir dao da se ponovo izgradi Seleukija, koju su Rimljani sravnili sa zemljom, ali dajući joj novo ime Veh-Ardashir.

Jasno je definirano i organizirano i državno patronstvo nad zaratustrizmom, koje se regulira kao državna religija, ali bez nasilnog prozelitizma nad drugim religijskim pravcima koji su mogli nastaviti svoje djelovanje i postojanje.

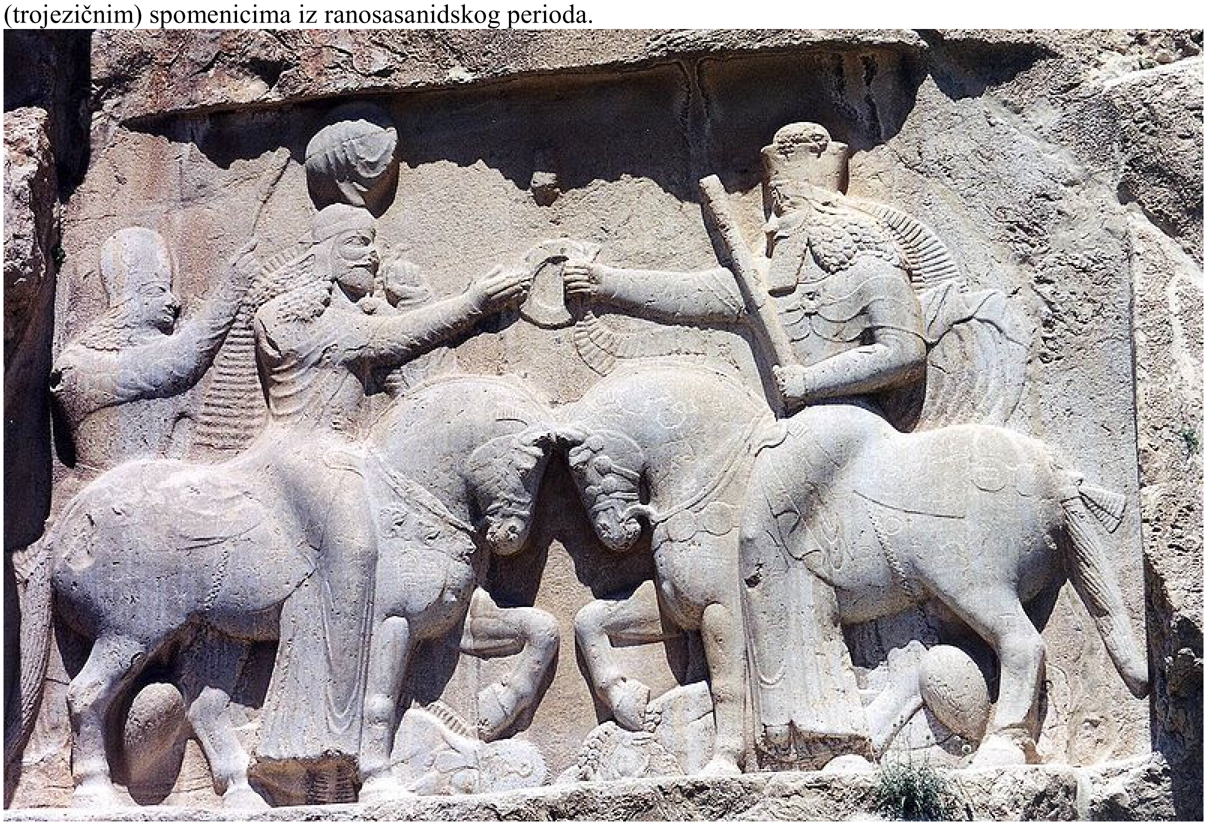
Sasanidi su inače održavali tradiciju svoje vezanosti za hram drevne iranske boginje Anahita u Staxru, gdje je Sasan bio uglednik. Međutim, poradi viših političkih interesa Ardašir se okrenuoj potpunoj promociji zaratustrizma, jer je iskorišteno u svrhu potvrđivanja načela božanskog dodjeljivanja neosporivog autoriteta sasanidskim vladarima. Građeni su „hramovi vatre" i po kraljevskom direktivom, sastavljena je ortodoksna verzija Avesta od svećenika po imenu Tansar.

Kada je zaokružio svoju vlast nad iranskim svijetom, Ardašir se mogao posvetiti i odnosima sa rimskim svijetom, koji je skoro 120 godina kontinuirano napadao, pustošio, pljačkao, razarao, osvajao zemlje Međurječja i Irana, odvodeći u roblje goleme mase stanovništva. Ardašir I. je odlučio da ovu praksu zaustavi, i Rimljani će vrlo brzo shvatiti da Sasanidi nisu isto kao i Arsakidi. Tako je i započela epopeja ratova i sukobljavanja dva svijeta na liniji Kavkaz – Jermenija – istočna Sirija - sjeverni i središnji Irak, koji je

obilježio ovu granicu sa neizmjernim stradanjima i ljudskim žrtvama. I kada je veliki vladar Ardašir došao na čelo Irana, na čelu rimskog svijeta su se izmjenjivale sirijske žene i dječaci.

Stijene u Naqsh-e Rustam u Iranu, sa ahemenidskim grobovima i veličanstvenim reljefima i epigrafskim (trojezičnim) spomenicima iz ranosasanidskog perioda.

Reljef u Naqsh-e Rustam koji prikazuje scenu krunisanja Ardašira I. za „šaha nad šahovima Irana“, koji prima dijademu sa trakama (*cydaris*; simbol kraljevske vlasti) od duha Darija I. Velikog Ahemenida. Pod kopitama konja Ardašira nalazi se pobijeđeni Artaban V., a pod kopitama konja Darija se nalazi uzurpator mag Gaumata. Natpis je na dva iranska dijalekta i to persijskom i partskom, te na grčkom jeziku.

Srebrni novac Ardašira I. Na aversu je portret „šaha nad šahovima“, a na reversu zaratustrijski „oltar vatre“. Sasanidi su vodili još dosljedniju proiransku politiku od Arsakida, pa su tako na svojim novcima grčke bogove koji su se nalazili na arsakidsko – partskim novcima zamjenjivali sa simbolikom zaratustrizma. I grčki tekst je bio zamjenjen sa onim na srednjepersijskom jeziku, napisanom pahlavi pismom. Novčić se danas nalazi u British Museum u Londonu.

Denar iz perioda 223. – 226. god. n. e. Na aversu je portret Julije Meze, a na reversu boginja Junona sa velom, i paterom u desnoj a skeptrom u lijevoj ruci.

Statua Julije Soemije. Danas se nalazi u Arheološkom muzeju u Antaliji.

Bista rimske matrone iz III. st. n. e. Potiće iz Babyke-Hierapolis (Membidijo) u Siriji. Pretpostavlja se da je riječ o Juliji Mezi.

Bista Julije Mameje. Danas se nalazi u British Museum u Londonu.

VLADAVINA ELAGABALA

218. – 222. god. n. e.

Elagabal/Heliogabal (cc 203. – 11. III. 222. god. n. e.) vladao je od juna 218. do 11.III. 222. god. n. e. Po rođenju se zvao *Varius Avitus Bassianus*, a kao princeps *Caesar Marcus Aurelius Antoninus Augustus.* Poznat je po nazivu Elagabal, po latiniziranoj formi imena svoga emeškog boga. Pored ovog naziva, Kasije Dion navodi i ostale njegove nadimke kao što su : Pseudo – Antonin, Asirac, Sardanapalus (posljednji asirski car, za kojeg se u antičko vrijeme vezala pretjerana dekadencija) i Tiberinus (jer je po smrti bačen u Tibar). Njegovi roditelji su bili Julija Soemija i Sekst Varije Marcel (*Sextus Varius Marcellus*). Otac mu je bio isto semitskog porijekla i pripadao je viteškom redu, da bi kasnije bio uzdignut u senatorski red. U Britaniji je služio kao provincijski porezni i financijski prokurator. Najviši položaji do kojih je došao su bili komanda u sirijskoj legiji III. *Gallica* i namjesništvo Numidije.

Već je navedeno da se u Emesi nalazilo središte kulta semitskog boga, kojeg su Grci i Rimljani interpretirali kao njima odgovarajuće božanstvo Sunca (*Sol*, Ἥλιος). Ovo božanstvo u historiografiji je ostalo poznato po latiniziranoj formi imena Elagabal/*Elagabalus* (u samom Rimu je oficijelno nazivan *Deus Sol Elagabalus* ili *Invictus Sol Elagabalus*) i greciziranoj formi ̔Ηλιογάβαλος/*Heliogabalus*/Heliogabal. Grčka i latinska izvedenice dolaze iz originalnog semitsko-sirijskog naziva Ilāh hag-Gabal, što opet dolazi iz kombinacije riječi Ilāh („bog“) i gabal („planina“) što se može uporediti i sa hebrejskim לבג/gəbul i arapskim لبج/jabal, pa bi njegovo originalno ime značilo „bog planine“. Inače je zanimljiva ta semitska riječ za boga (ʾĒl; na hebrejskom לא, arapskom لإ ili هلإ). U Kaananskoj ili levantinskoj religiji El ili Il je bio vrhovno božanstvo, otac svijeta i suprug boginje Asherah. On je moguće u početku bio pustinjsko božanstvo, pošto starosemitski mitovi govore da je El imao dvije supruge i da je sagradio sa njima i svojom novom djecom svetilište u pustinji. Iz ovog drevnog semitskog korijena vode etimološko porijeklo termini Elohim i Alah.

Kult boga iz Emese je koncentriran na hram, u kojem po Herodijanu (za razliku od grčkih i rimskih hramova) nije bilo statua i skulptura bogova nego je postojao samo jedan veliki crni konični kamen – meteorit. Sirijci su tvrdili da je ovaj kamen pao – poslan od vrhovnog boga (Herodijan ga naziva Zeus). Tako je crni kamen meteorit poslao simbol božanskog manifestiranja. Inače su crni meteoriti u ljudskoj povijesti imali svečani, posvećeni, božanski karakter iz vrlo jednostavnog razloga. Za tadašnje ljude, oni bi „padali ni iz čega“, tj. sa neba i sa tadašnjim nivoom znanja o nebeskim pojavama najjednostavnije objašnjenje je bilo da su poslani ljudima kao određena božanska poruka ili manifestacija. Meteoriti su ustvari smatrani dijelovima „nebeske, božanske sfere“ (koja se u pučkom vjerovanju uvijek smješta u „nebo“). Posebno je crna boja bila specifična, jer je odudarala od drugih stijena. I zbog toga vjerovanja da su crni kamenovi dijelovi „nebeske, božanske sfere“ koji su slani na zemlju, za njih se vezalo vjerovanje da su božanske prirode (bilo kao posvećeni bogovima ili kao njihove manifestacije). Ovi sveti kamenovi su bili označeni semitskom riječi βαίτυλος, Baetylus (takođe Bethel ili Betyl), a prisutni su bili i u grčkoj mitologiji. Kron je tako umjesto Zeusa, progutao kamen Omphalos. Pošto je ovaj kamen zaslužan za spas Zeusa i posljedično tome zbacivanje Krona sa božanskog prijestolja, on se pažljivo čuvao u Delfima. Već je ranij spomenuto da je na kraju II. punskog rata u Rim prenesen crni kamen – meteorit (simbol Kibele). Inače je širom tadašnjeg svijeta bilo posvećenih kamenja – meteorita u mnogim svetilištima. Kult posvećenog kamena se i do danas zadržao. Odjeća svećenika emeškog boga je bila slična odjeći iranskih svećenika, i djelimično ju je opisao Herodijan. Sastojala se o duge, zlatom obrubljene, purpurne tunike sa rukavima, purpurnih pantalona i dijademe ukrašene dragim kamenjem. Kult emeškog boga se, ponajviše zahvajujući Elagabalu i vladavini emeške linije Severa, raširio po tadašnjem rimskom svijetu. Tako je npr. dedikacija njemu pronađena na lokalitetu Woerden u Nizozemskoj. Zbog iznimne snage kult emeškog boga, kršćanstvo je imalo slabu promociju u Emesi. Tek je u romejskom dobu, kršćanstvo čvrsto utemeljeno u Emesi/Homsu.

Početak vladavine

Sa konačnim elimiranjem makrijanske frakcije, došlo je do restauracije dinastije Severa, samo sada u vidu njene emeške linije. Elagabal je poslao pisma pomirbe Senatu, koji je inicijalno stao na stranu Makrina. Senatori su odgovorili priznajući Elagabala za principsa i prihvatajući tvrdnju da je on sin Karakale. Julija Meza i Julija Soemija su dobile naslove augusti, a Komazon (komandant III. legije *Gallica*) je unaprijeđen u pretorijanskog prefekta.

Međutim, na samom početku su se pojavili problemi povezani sa dječakovim religijskim uvjerenjima i ekscentričnim ponašanjem koje je graničilo sa psihičkom poremećenosti. Po Kasiju Dionu Ganije (inače ljubavnik Soemije) je ubijen u Nikomediji već krajem 218. god. n. e. dok su se nalazili u Bitiniji, jer je pokušao da natjera dječaka – principsa da živi umjereno i razborito. Ganiju je prvi smrtni udarac sopstvenim rukama zadao sam Elagabal. Iako je Elagabalova pozicija visokog svećenika El-Gabala na levantinskom Istoku imala veliki utjecaj, u samome Gradu, Italiji i zapadnim provincijama to je moglo imati sasvim drugačiji efekt. Kako bi privikla Rimljane na to da im je princeps – vladar ustvari vrhovni svećenik jednog levantinskog kulta, Julija Meza je sliku svoga unuka u svećeničkoj odjeći poslala u Rim i dala da se objesi iznad statue boginje Pobjede. Time je ona dovela senatore u neprijatnu poziciju da kada senatori vrše žrtvovanje boginji Pobjedi (spaljivanje tamjana i libacije vina) praktično odaju poštovanje njenom unuku kao vrhovnom svećeniku. Po Herodijanu, slanje slike na kojem je bio prikaz novog dječaka - principsa kako obavlja svoje svečeničke dužnosti, je odredio sam Elagabal. Na slici se takođe nalazio i prikaz emeškog El-Gabala.

Interesantno je da je povorka u kojoj su se nalazili princeps – dječak i njegova familija, suradnici i pratioci išla veoma dugo prema Rimu. I dok su oni još uvijek išli prema Gradu, postajalo je jasno i vojnicima sirijske armije koji su bili najzaslužniji za Elagabalovo uzdizanje za principsa da je riječ o grešci i vrlo brzo su zažalili zbog onoga što su učinili. Tako je došlo do pobune IV. legije *Scythica* pod podstrekivanjem Gelija Maksima (*Gellius Maximus*) i III. legije *Gallica* pod komandom senatora Vera (*Verus*) u zimu 218/219. god. n. e. Pobune su ipak brzo ugušene. Gelije Maksim i Ver su pogubljeni, III. legija *Gallica* je raspuštena, a grad Tir (u kojem se nalazio štab Vera) je izgubio status metropolisa.

Kasije Dion navodi i čitav niz drugih primjera u kojima su nekada, po političkom, društvenom i vojnom statusu, vrlo neznatni pojedinci pokušavali urote i pobune, pa i uzurpacije protiv Elagabalovog režima. Kasije Dion je to pravilno tumačio bacanjem u zasjenak i ne pridržavanjem ustaljenog procesa uspinjanja po *cursus honorumu,*zaslugama i dostojanstvu, odnosno da su pojedinci smatrali da je dovoljno da postanu principsi ako pokrenu vojsku i izazovu pobunu. Ovo je u potpunosti bilo tačno i pokazati će se u svim negativnim posljedicama u narednim decenijama.

U Rim su Elagabal, Julija Meza i ostatak pratnje ušli tek u toku mjeseca jula 219. god. n. e. Komazon i drugi favoriti i suradnici Julije Meze su dobili odlične pozicije, na zgražavanje mnogih senatora koji ih nisu smatrali vrijednim za takve privilegije.

Komazon je ostvario značajnu karijeru, pa je nakon pretorijanske prefekture, služio tri puta kao gradski prefekt, a dva puta je bio i konzul. Uz to je Elagabal uobičavao da djeluje na svoju ruku, bez i formalnog pridržavanja tradicionalnih normi rimskog političkog sustava. Sebi je pridržavao nove titule bez formalnog dodjeljivanja, sam sebe imenovao za konzula, vršio neka imenovanja, ...itd... Elagabal je u potpunosti bio „inovator" ili turbator koji će i pored kratkotrajne vladavine ipak utabati stazu preko koje je rimski svijet bio odgurnut ka sopstvenoj orijentalizaciji.

Već je govoreno da je na samom početku Elagabalove vladavine bila izvršena temeljita čistka makrinovaca, a u toku same vladavine stradao je još jedan određen broj ljudi iz najrazličitijih razloga (ne samo zato što su podržavali Makrina). Razlozi su često bili i bizarni, pa i emocionalnog karaktera. Kasije Dion poimenično spominje tako kao žrtve Nestora, Fabija Agripina (*Fabius Agrippinus*; namjesnik jedne provincije), Pika Cecilijana ili Cesijana (*Pico Caecilianus* ili *Caesianus*; namjesnik Arabije), Klaudija Atala (*Claudius Attalus*, jer je nekada uvrijedio Komazona), Tricijana, Kastina, Julija Aspera (*Iulius Asper*), Sulu (namjesnika Kapadokije), Seja Kara (*Seius Carus*, jer je bio bogat i utjecajan), Valerija Peta (*Valerius Paetus*), Silija Mesalu (*Silius Messala*), Pomponija Basa (*Pomponius Bassus*). Naravno, potrebno je reći da je obim Elagabalovih čistki ipak bio daleko iza onoga što su počinili Komod, Septimije Sever i posebno Karakala.

Nastavlja se i devalvacija novca, pa je čistoća srebra u denarima pala sa 58 % na 46,5 %, odnosno sa 1,82 grama na 1,41 gram. Devalviran je i antoninijan. U ovo vrijeme veliki utjecaj u upravi su imali Julija Meza i Komazon.

Elagabalova religijska „revolucija"

Orijentalni kultovi i religije su oduvijek prodirali u rimski svijet, samo što se to posebno intenziviralo za dolaskom dinastije Severa, kada to poprima oficijelno značenje i promoviranje. Elagabal je nastojao da svoga El-Gabala postavi za glavno božanstvo rimske religioznosti, tako što bi se semitsko – sirijsko božanstvo interpretiralo kao bog *Sol*. Inače su kultovi vezani za Sunce postajali sve popularniji. Tako je pomoću ove interpretacije Elagabal postigao da El –Gabal ne samo uđe u oficijelni panteon, nego da se hijerarhijski pozicionira iznad samoga Jupitera. El-Gabalu – Solu su onda pridružene kao supruge boginje Astarta, Minerva i Uranija ili neke njihove manifestacije i kombinacije. Kada je statua Uranije (*Iuno Caelestis*; Tanith) iz prokonzularne Afrike stigla u Rim i postavljena uz manifestaciju El-Gabala, Elagabal je čak bio naredio da se u Rimu i u Italiji i javno i privatno slavi ovaj božanski „brak".

Prije izgradnje hrama posvećenog El-Gabalu, dječak – princeps je dao da se „crni konusni meteorit" iz Emese (koji je manifestacija emeškog boga) smjesti odmah do prestolja Jupitera u njegovom hramu u Kapitolu. Inače je kada je odlazio iz Emese u Rim, Elagabal je sa sobom ponio i crni konusni kamen. Veoma raskošan hram zvan *Elagabalium* je izgrađen u počast emeškog boga na sjeveroistoku Palatina, koji se eto preselio u Rim i zauzeo „prvo mjesto". Ustvari prvobitna hramska platforma je bila izgrađena za vrijeme Domicijana i posvećena Jupiteru, ali je sada znatno proširena, dorađena i ukrašena i posvećena El- Gabalu. U *Elagabalium* je prenešen crni meteorit, te

ostali najsvetiji elementi drevne rimske religioznosti : simbol Velike Majke, vatra ognjišta Veste, štitovi Salijaca i *Palladium*, i sve drugo što su Rimljani držali profanim/svetim. Elagabal je takođe naredio i da Jevreji, samarićani i kršćani moraju prebaciti svoje obrede u ovaj hram kako bi se tako u njega mogle uključiti misterije i rituali svih oblika bogoštovanja. Sve je ovo činjeno i kako se nijedan drugi bog ne bi mogao poštovati izuzev zajedno sa El-Gabalom, i kako bi svećenici Elagabala imali monopol na sve religijske obrede i misterije u rimskom svijetu.

Ostaci *Elagabaliuma* u Rimu.

Po *Historia Augusta*, Elagabal je imao plan da njegov emeški bog bude glavni i njegov kult kao takav nadređen svim ostalim bogovima, kultovima i vjerovanjima u rimskom svijetu. On je tvrdio da su svi bogovi samo sluge El-Gabala, nazivajući neke od njih njegovim pomoćnicima, a neke njegovim robovima. Sam je sebi dodijelio svećeničku titulu *sacerdos amplissimus Dei Solis Elagabali*, dajući joj veću hijerarhijsku poziciju u odnosu na *pontifex maximusa*. Elagabal je odredio i da svi rimski dužnosnici koje vrše javna žrtvovanja prvo zazivaju El-Gabala, a tek onda one bogove kojima je ustvari bilo namijenjeno žrtvovanje.

Historia Augusta i Kasije Dion navode da su unutar ovog hrama prinošene i ljudske žrtve, i to djeca koja su bila sakupljana u Italiji. Moguće je da riječ o apokrifnoj priči. Kasije Dion opisuje detaljno i druge bizarne rituale održavane u ovom hramu.

I njegovo vjenčanje sa vestalkom Severom je potrebno promatrati u kontekstu njegove religiozne politike, a i Elagabal je tvrdio da će iz ovoga braka proizaći „božansko dijete“. I njegovo obrezivanje je potrebno promatrati u okviru njegovih religioznih vjerovanja i

shvatanja. On je natjerao i njene svoje pratioce da izvrše obrezivanje. Pored obrezivanja, još jedan levantinski običaj je po Kasiju Dionu izazivao zgražavanje rimske javnosti, a to je bilo njegovo suzdražavanje da ne jede svinjsko meso pod izgovorom da bi time njegova posvećenost bila čišća. On je često bio viđan, čak i u javnim prilikama, obučen ne u rimsku odjeću, nego u onu koju koriste sirijski svećenici. Svakog jutra, rano ujutro Elagabal je odlazio u svoj hram i vršio masovna žrtvovanja životinja i libacija najboljeg vina u počast El-Gabala. Herodijan navodi da su se tako potoci krvi žrtvovanih životinja miješali sa potocima vina. On je čak prisiljavao i senatore da posmatraju dok on pleše oko oltara svoga boga. Kasije Dion govori i o „barbarskom“ pojanju koje su u počast El-Gabalu radili Elagabal, njegova majka i baka. Svakog ljetnog solsticija se održavao praznik posvećen El- Gabalu – Solu, koji je postao popularan među masama jer se na takvim prilikama dijelila besplatna hrana. Za vrijeme ovih praznika, Elagabal bi smjestio crni kamen na kola, u koja bi bilo upregnuto šest bijelih konja, ukrašena zlatnom i dragim kamenjem. Na kolima nije bilo nikoga, a Elagabal je bio ispred kočija okrenut licem prema crnom kamenju i držao je uzde konja. On je cjelokupni put procesije prešao na ovaj način, hodajući natraške i gledajući u svoga boga. Čitav opis procesije koji daje Herodijan, uveliko podsjeća na drevni babilonski Akitu praznik, koji se rudimentarno očuvao u Emesi.

Elagabal je u potpunosti bio posvećen kultu i on je definitivno bio ubjedljivo najreligiozniji rimski princeps. Zbog tolike zaokupljenosti religijskim fanatizmom, postao je primjer potpuno neodgovornosti prema stvarnim državnim poslovima i javnoj upravi. Jedina njegova politička i društvena agenda bila je kako kult El-Gabala postaviti na najviše mjesto u rimskom svijetu. Elagabalova aktivnost na tome polju je bilo tolikog opsega i suštinskog karaktera da se slobodno definirati i kao „revolucionarni“ pokušaj redefiniranja religijskog obrasca u rimskom svijetu u pravcu njegovog dogmatiziranja, niveliranja i hijerarhijskog uređivanja. Zbog svoje prozelitske i pretjerane posvećenosti primarno realizaciji svoje religijske agende, Elagabal bi se mogao smatrati i nekom protoprethodnicom dominusa Konstantina i posebno Teodozija. Elagabal je bio samo prethodnica orijentalizirajuće „ofanzive“ na grčko – rimski način života. Elagabal je tako otvorio proces koji će se na kraju završiti nametanjem abrahamističkog koncepta religioznosti.

Aureus iskovan 218./219. god. n. e. u antiohijskoj kovnici. Na Aversu portret Elagabala. Na reversu *quadriga* kako vozi crni konični kamen iz Emese.

Elagabalovo ponašanje

Elagabal je bio bez apsolutno ikakvog političkog iskustva, nije ni obrazovan ni pripreman za bilo kakvu državničku funkciju. On je bio dječak duboko ogrezao u religijskom misticizmu i fanatizmu, okružen moćnim ženama koje su praktično upravljale. Nije imao nikakvog adekvatnog muškog uzora, prema kojem bi ugledao svoju poziciju. Bio je u pravom smislu Levantinac, koji nije razumijevao Rim niti njegove tradicije. Posebno se neozbiljno odnosio prema državnim interesima i institucijama, više poradi neshvatanja šta one uopće znače i kakva im je uloga i stvarno značenje. Na Elagabalovom primjeru se javno vidi kakve se opasnosti kriju ako na visoke političke i društvene pozicije dođu osobe koje nisu prolazile kroz *cursus honorum*, koje nisu imale nikakvo znanje o političkoj tradiciji i nisu obrazovane u smislu upoznavanja sa suštinom i razlozima postojanja državnih institucija. Uz to, vjerojatno je imao i određenih psihičkih poremećaja. Elagabal je zato i producirao toliko mnogo incidenata i dešavanja koja su ušla u anegdotalnu tradiciju rimskog svijeta, a preko nje se i usadio u kolektivnu svijest euromediteranskog svijeta. On je definitivno bio najnespremniji najnedostojniji vladar u cjelokupnoj dotadašnjoj rimskoj historiji i najdalje udaljen od tradicija i načela rimskog svijeta.

Emeške žene su postale vrlo moćne, tako su Julija Meza i Julija Soemija postale prve (i jedine) žene koje su prisustvovale sjednicama rimskog Senata, kao da su i same bile senatori. One su tako učestovale u raspravama i u formuliranju senatskih zaključaka. Obje su dobile ceremonijalne nazive, i to Meza *Mater Castrorum et Senatus*, a Soemija *clarissima.* Elagabal je dao i ustanoviti i *Senaculum*, ili ženski Senat, smješten na Kvirinalu. Po Historia Augusta ovaj ženski Senat je pod vodstvom Soemije donio čitav niz besmislenih i bespotrebnih odredbi koje su se ticale uglavnom nekih privatnih aspekata života. Činjenica je da je u ovo doba gender politika dobila na zavidnom zamahu. U početku su odnosi između Meze, Soemije i Elagabala bili dosta snažni. Meza je nastojala da bude siva eminencija i tako najmoćnija ličnost Države, ali sa vremenom je Elagabal počeo da pokazuje sve nezavisniju poziciju i bilo ga je sve teže kontrolirati, posebno u njegovim ludostima i izvještaćenostima.

Elagabal je uvijek bio okružen favoritima i ljubavnicima, a njegove ljubavne i seksualne veze su imale utjecaja i na javni život. Postavljao je svoje oslobođenike za namjesnike i legate, konzule i vojskovođe, osobe bez ikakvih referenci na odgovorne funkcije. Zanimljivo je da je svoga frizera Klaudija postavio za *praefectus annonae*, za skupljače 5 % takse na nasljedstvo postavljao je goniča mula, kurira, kuhara i bravara. Time je u potpunosti razbio autoritet javnih institucija, devalvirajući ih svojim samovlasnim nepridržavanjem uobičajene političke tradicije. Posljedice Elagabalovog neodgovornog odnosa prema drevnom političkom poretku su bile katastrofalne. Čak je pokušavao i da se njegov ljubavnik i „suprug“ kočijaš Hierokl proglasi za cezara, dok je drugi ljubavnik sportista Aurelije Zotik (*Aurelius Zoticus*) imenovan za glavnog sobara (*cubicularius*). Ova služba oficijelno nije imala nikakvo značenje, ali je u praksi bila vrlo utjecajno mjesto jer je tu osobu smještala do samoga princepsa u intimnom, privatnom okruženju. Inače su seksualna aktivnost i rodni identitet Elagabala najviše zaokupljavali pažnju tadašnjih historičara i pisaca, ali i kasnije i suvremene historiografije, umjetnosti i beletristike. Elagabal je klasični primjer ljudske težnje za anegdotama i sklonosti tračevima i „žutim“ podacima. Sam Elagabal je po Kasiju Dionu bio oženjen i razveden pet puta, ali su sačuvani podaci o samo tri supruge.

Prva supruga mu je bila Julija Kornelija Paula (*Iulia Cornelia Paula*), ugledna, obrazovana i šarmantna žena sirijskog porijekla. Brak je ugovorila Julija Meza, a mlada je dobila i titulu auguste. Vjenčanje je bilo jedna preekstravagantna ceremonija sa golemim utroškom novca, u pravom smislu predstava nezapamćena po raskoši u rimskoj historiji. Međutim, početkom 220. god. n. e. Elagabal je vjerojatno vođen određenim sopstvenim religioznim predodžbama odlučio da raskine brak sa Paulom, u kojem nije ni bilo djece. Tada je on učinio i nešto neviđeno u rimskom svijetu još od njegovih samih početaka. Odlučio je da oženi vestalku Akviliju Severu (*Aquilia Severa*), jer je izgleda smatrao da će i time integrirati kult svoga levantinskog boga u rimski religiozni, oficijelni sustav. Ovo bi ujedno označavalo i simbolički brak El-Gabala sa boginjom Vestom, koja je bila jedan od najdrevnijih rimsko – italskih kultova i u neku ruku simbol Rimske države preko svoga ognjišta. Ovaj brak je od samoga početka okarakterisan kao skandal golemih razmjera. Nakon vjenčanja Severa je dobila i prenomen Julija (*Iulia*). Prekid djevičanstva je po tradiciji bio kažnjavan smrtnom kaznom izricanom od vrhovnog svećenika/*pontifex maximusa,* ali pošto je samim proglašenjem za princepsa Elagabal postao i *pontifex maximus* jasno je bilo da se Severi apsolutno ništa neće desiti. Ali na pritisak Meze, i ovaj brak je raskinut, pa je nova supruga postala Anija Aurelija Faustina (*Annia Aurelia Faustina*; živjela cc 201. – nakon 222. god. n. e.). Anija je bila vrlo uglednog (poglavito maloazijskog) porijekla i poznata po svojoj fizičkoj ljepoti. Između ostalog Anija je bila i praunuka Marka Aurelija. Problem za Elagabala je bio to što je Anija već bila udata za istaknutog političara Pomponija Basa (*Pomponius Bassus*) da kojim je imala i dvoje djece i to kćerku Pomponiju Umidiju (*Pomponia Ummidia*; rođena 219. god. n. e.) i sina Pomponija Basa (*Pomponius Bassus*; rođen 220. god. n. e.). Zato je Elagabal naredio pogubljenje Pomponija Basa, a zatim je Aniji zabranio da bude ožalošćena. U julu 221. god. n. e. se vjenčao sa njom, pa je ona dobila titulu auguste i prenomen Julija. Elagabal se možda nadao da će sa njom imati dijete, ali to se nije desilo. Krajem 221. god. n. e. Elagabal se razveo od nje i ponovo vratio Severi.

Bez obzira na heteroseksualne brakove, po Kasiju Dionu Elagabal je mnogo stabilniju i pravu ljubavnu vezu imao sa već spomenutim plavokosim Hieroklem, porijeklom iz maloazijske Karije. Inače je znatno više bio naklonjen homoseksualnim, nego heteroseksualnim odnosima. Po Kasiju Dionu Elagabal bi bio oduševljen kada bi bio

nazivan ljubavnicom, suprugom i kraljicom Hierokla. *Historia Augusta* čak navodi da se on na javnoj ceremoniji u Rimu vjenčao i sa spomenutim sportistom Zotikom, porijeklom iz Male Azije. I Hierokl i Zotik su ostvarivali veliki ugled i utjecaj. Po Kasiju Dion Hierokl je uspio ukloniti Zotika, jer mu je predstavljao suparnika, na jedan vrlo zanimljiv način. Uspio je da mu se skriveno da određena droga koja je onemogućavala Zotikovu erekciju, pa je ovaj udaljen ne samo iz palate i iz Rima, nego i iz Italije. Po Historia Augusta, Elagabal je rimsku obavještajnu službu koristio na način na koji je nijedan drugi princeps ranije, a ni kasnije nije koristio. Tako su agenti tražili one koji su imali posebno velike muške polne organe, i onda bi ih dovodili na „uslugu“ Elagabalu. Sudeći po opisima u izvornoj građi vjerojatno je on imao transseksualne i transgender karakteristike i sklonosti. Po Kasiju Dionu on se pojavljivao i kao muškarac i kao žena, sa tim da je više želio da bude žena. Po Kasiju Dionu je on planirao i da izvrši „operaciju promjene spola“, ali je nije nikada ostvario. Bojio je oči, depilirao dlake, nosio perike prije nego što bi otišao da učestvuje u seksualnim orgijama u tavernama, bordelima, pa i u samoj palati. Ovo je bio prvi i jedini otvoreni transeksualac na čelu Rimske države. Seksualna raskalašenost je, uz veliku posvećenost El-Gabalu, izgleda bio i glavna zanimacija ovog princepsa. Izvorna građa vrlo detaljno opisuje njegove seksualne avanture i raskalašenost, koji su ako su bili istina, uveliko prevazišli Kaligulu, Nerona i Komoda. Po Herodijanu, Elagabal je mrzio nositi grčku i rimsku odjeću, jer je bila pravljena od vune, što je po njemu bio inferioran i nedostojan materijal. Samo je svila bila zadovoljavajuća za njega, a taj tada uvozni artikal je bio veoma, veoma skup. Elagabal je volio i da vozi kola sa konjskom zapregom, i to obučen u dooru zelenog tima. Sve je to izazivalo zgražavanje Rimljana i bilo je samo pitanje vremena kada će se na Elagabala obrušiti bijes vojnika (koji su bili zgranuti ponašanjem svoga vrhovnog komandanta) i građana.

Bista Kornelije Paule. Danas se nalazi u muzeju u Efesu.

Bista Anije Aurelije Faustine. Danas se nalazi u Kapitolinskim muzejima.

Sestercij iz vremena Elagabala. Na aversu je portret Akvilije Severe, a na reversu prikaz boginje Sloge.

O Elagabalu je cirkulirao veoma veliki broj anegdota i priča, koje su služile da potvrde njegovu skaradnost, ekstravaganciju, feminiziranost, mekoputnost, pretjeranu gastronomiju, dekadenciju, rastrošnost i ekscentričnost. *Historia Augusta* skoro pola biografije Elagabala na tabloidskim stilom posvećuje upravo ovom segmentu njegovog života. Jedna od najpoznatijih je ona o incidentu kada je Elagabal bacio toliku masu cvijeća na goste na jednoj od svojih ekstravagantnih večara i zabava da su neki od njih bili ugušeni. On nikada nije potrošio na jedan banket manje od 100 000 sestercija, a nekada je čak znao potrošiti i do 3 000 000 sestercija. Elagabal nije uopće bio škrtac, i narodu je dijelio svakom mogućom prilikom sve i svašta od novca do robova. Dao je i priređivati raskošne igre. Zanimljivo je da se on često nakon večere u javnosti pojavljivao obučen u dalmatiku.

Umjetnička slika pod naslovom „The Roses of Heliogabalus“. Autor : Lawrence Alma-Tadema. Nastala 1888. god. Danas se nalazi u privatnoj kolekciji.

Pad Elagabala

Kako je vrijeme odmicalo, Elagabalova ekscentričnost, transseksualnost i orijentaliziranje tradicionalne rimske religioznosti su izazivali sve više nezadovoljstva. Posebno je njegova veza sa Hieroklem bila provokativna za pretorijance. Julija Meza je pravilno procijenila situaciju i shvatila da će kad – tad Elagabal i njena kćerka Soemija, koja ga je podržavala i podsticala biti nasilno oboreni sa vlasti. Njihovo obaranje bi kao posljedicu imalo i eliminiranje kompletne emeške linije dinastije, pa i nje same. To se moglo spriječiti jedino ako se neko iz same emeške linije postavi za predvodnika nezadovoljnika. I tada u maniri pravih, makijavelističkih bezkrupuloznih političara Julija Meza odluči da žrtvuje jednu kćerku i jednog unuka na račun spasa sebe, svoje vlasti i druge kćerke i drugog unuka. Uspjela je da Elagabala pritisne da adoptira i imenuje isto tada dječaka Aleksandra Severa (sina Julije Mameje) za cezara i samim tim za nasljednika. Aleksandar Sever je za 222. god. n. e. dijelio konzulat sa Elagabalom. Ali, visoki svećenik El-Gabala nije bio oduševljen svojim rođakom. I Elagabal je odlučio da fizički odstrani Aleksandra, jer ga je sve više doživljavao kao prijetnju svojoj vlasti i religijskoj agendi. On je više puta pokušao da to učini. Kada su po Kasiju Dionu, pretorijanci postali svjesni prvog pokušaja eliminiranja Aleksandra, oni su ga stavili pod svoju zaštitu i podigli bunu. U stanju pobune su ostali sve dok u njihov tabor nije došao sam Elagabal praćen sa Aleksandrom. Vojnici su mu postavili zahtjeve, i Elagabal je na jedvite jade uspio da se spasi i situacija je privremeno smirena. Međutim, Elagabal se nije

uopće smirio i ponovo je zasnovao zavjeru protiv Aleksandra. Elagabal ga je lišio počasnih naslova i opozvao konzulat, ujedno šireći vijest da je Aleksandar na umoru. I opet su se pretorijanci pobunili, i gardisti su zahtijevali da se obojica pojave unutar njihovog tabora. Elagabal, Soemija i Aleksandar su se 11. III. 222. god. n. e. pojavili u taboru. Pretorijanci su srdačno pozdravili Aleksandra, dok su Elagabala načelno ignorirali. To je razljutilo princepsa i on je naredio sumarno hapšenje i egzekuciju svih onih koji su imali udjela u ovom javnom iskazivanju hijerarhijskog nepoštovanja. Međutim, Elagabal ni ovaj put nije shvatio situaciju i procijenio snage, i pretorijanci su ga napali. Uvidjevši opasnost, pokušao je da pobjegne, ali je uhvaćen i ubijen. Soemija je likvidirana zajedno sa njim. Njihove glave su bile odsjećene, a obnažena tijela su vučena kroz ulice Rima. Elagabalovo bezglavo tijelo je sa Emilijevog mosta bačeno u rijeku. Vezano sa umorstvom Elagabala, pobijeni su i njegovi suradnici, ljubavnici, pratioci.

Historia Augusta daje prilično detaljan opis odnosa Elagabala prema Aleksandru, kao i pokušaja da se ovaj potonji elimira. Podaci iz Historia Augusta se u određenim ključnim dijelovima razlikuju od onih koje daje Kasije Dion. Kada je izdao prvu naredbu da se Aleksandar umori, došlo je prave pobune pretorijanaca. Oni su uspjeli da postave zaštitnu stražu oko Aleksandra, njegove majke i Meze i da ih pod pratnjom odvedu u svoj tabor. Ipak tada nije došlo do konačnog obračuna, jer je zahvaljujući meditaciji pretorijanskog prefekta Antiohijana došlo do kompromisa. Vojnici su tražili da se Elagabal otarasi svoga ljubavničkog i favoritskog okruženja i da vodi odgovoran i pristojan život, da pretorijanski prefekt ne dozvoli povratak Elagabala raskalašenom životu kao i da brine o sigurnosti Aleksandra. Elagabal se ipak nije pridržavao kompromisa i nastavio je rovariti protiv Aleksandra. Navodno je čak naredio da senatori moraju odmah napustiti Grad. Uviđajući da se Elagabal nije promijenio, pretorijanci su se odlučili konačno da se obračunaju sa Elagabalom i njegovim ljubavnicima, pratiocima i favoritima. Elagabal je ubijen u latrini u koju se pokušao skloniti.

Elimirani su Hierokl, Emešanin Aurelije Eubul (*Aurelius Eubulus*), koji je kao nadzornik fiska i vrlo omražen od stanovništva, kao i Fulvije koji je tada bio gradski prefekt. Na Elagabala je primjenjena *damnatio memoriae* i bila je vrlo strogo i sustavno realizirana. Njegovi odredbe koje su se ticale religije su bile ukinute, a emeški kamen je vraćen tamo odakle je i došao. Sveti predmeti koje je Elagabal dao prenijeti u svoj hram su vračeni u svetilišta kojima su originalno pripadali. *Elagabalium* je preposvećen Jupiteru, dok je manji hram posvećen El-Gabalu izgrađen gdje danas stoji rimokatolička crkva Santa Croce in Gerusalemme. Ženama je zabranjeno da prisustvuju sjednicama Senata.

Elagabal je ostao u kolektivnoj svijesti zapamćen, sa pravom ili ne, po ekstremnoj ekscentričnosti, transseksualnosti, bizarnosti, dekadenciji i prozelitizmu. Nije nemoguće pretpostaviti i da su ove priče namjerno uvećavane.

VLADAVINA ALEKSANDRA SEVERA

222. – 235. god. n. e.

Aleksandar Sever (1. X. 208. – 18/19. III. 235. god. n. e.) vladao je od 11. III. 222. do 18/19. III. 235. god. n. e. Po rođenju se zvao *Marcus Iulius Gessius Bassianus Alexianus*, a od adopcije 221. god. n. e. *Caesar*

Marcus Aurelius Alexander, a kao princeps *Caesar Marcus Aurelius Severus Alexander Augustus*. Aleksandar Sever je rođen u libanskom gradu *Arca Caesarea* ili *Caesarea ad Libanum* (današnji Akkar). Njegov otac je bio Marko Julije Gesije Marcijan (*Marcus Julius Gessius Marcianus*), isto levantinskog (preciznije libansko-feničanskog) porijekla. Otac je sigurno umro prije Aleksandrovog dolaska na princepski tron. Aleksandar je imao i stariju sestru Teokliju (*Theoclia*), ali se o njoj vrlo malo zna. Aleksandar Sever je zahvaljujući svojoj majci još u svome rodnom gradu primio odlično obrazovanje i martialni trening, što se samo nastavilo u Rimu. Majka je uvijek osiguravala najbolje tadašnje učitelje, a njihov spisak daje *Historia Augusta*.

Početak uprave

Aleksandar je na tron stupio sa 13. godina i bio je do tada najmlađi rimski princeps, a bez suvladara. I pored te činjenica tranzicija vlasti na Aleksandrovu administraciju je u odnosu na sve ranije tranzicije (od 193. god. n. e.) na princepskom tronu protekla sa najmanje turbulencija, potresa i problema. To se uveliko duguje inteligenciji njegove majke Mameje (koja nije bila vezana ni za jedan skandal) i najbližih savjetnika i suradnika. Mameja je izabrala i 16 istaknutih senatora kao savjetnika i prilično se oslanjala na Ulpijana. *Historia Augusta* na kraju biografije Aleksandra Severa prezentira i imena najvažnijih *consiliarii*. Ustanovljen je i savjet od 14 članova iz reda konzulara koji je pomagao gradskom prefektu u upravi Gradom. Svaki viječnik je dolazio iz jednog od distrikta Rima.

Za razliku od Elagabala, novi dječak – princeps je bio po prirodi dobronamjeran i simpatičan, dobro obrazovan i u grčko – rimskom duhu i potpuno van prozelitističke elagabalističke agende. Izgledalo je da sa njegovim uzdizanjem na princepski tron započinje novo doba odgovorne uprave i konačni smiraj nakon godina problema, narušenih odnosa, neviđenih čistki i postupnog rasapa Države i njenog „duhovnog bića“. Ustvari, to je bilo djelimično tačno, jer su stvarno nastupili određeni mir i uravnoteženost, ali ispostaviti će se da je to bilo samo zatišje pred još veću buru.

Denar iz vremena Aleksandra Severa, kovan 228. god. n. e. Na aversu je portret Julije Mameje. Na reversu boginja *Felicitas*,

Rimski juristi iz doba Aleksandra Severa

Novi pretorijanski prefekt bio je čuveni pravnik Ulpijan (*Gnaeus Domitius Annius Ulpianus*; živio cc 170. – 228. god. n. e.), libanskog porijekla (iz grada Tira). On je bio poznat još iz vremena Papijana i Septimija Severa. Za vrijeme Karakale bio je *magister libellorum,* ali je protjeran iz Rima za vrijeme Elagabala. Na samom početku vladavine Aleksandra Severa, a nakon povratka iz izgnanstva, Ulpijan je obnašao izgleda dužnost *praefectus annonae*, ali je najkasnije do 1. XII. 222. god. n. e. imenovan za pretorijanskog prefekta.

Ulpijanova djela obrađivala su razna pravna pitanja. U mnogim pogledima njegovi su radovi nosili kompilativni karakter. Ulpijanov prebogati opus uključuje : *Ad Sabinum* (komentari o *ius civile* u 50 knjiga), *Ad edictum* (komentari o ediktu u 83 knjige), kolekcije mišljenja i odgovora, knjige o pravilima i institucijama, monografije o različitim statutima, o testamentarnom pravu, rasprave o funkcijama različitih magistrata. Jedna od tih rasprava pod nazivom *De officio proconsulis libri X* je sveobuhvatno izlaganje krivičnog zakonika. Ulpijanovi radovi predstavljaju cc 1/3 sadržaja Justinijanovih Digesta, od čega samo njegovi komentari o ediktu cc 1/5. Osnovna linija vodilja Ulpijanovog tumačenja prava je bila jačanje institucije princepsa, koji postaje i tvorac prava a ne samo više njegov izvršitelj.

Carska volja u pravnom smislu se izražavala preko edikta (*edictum*; opće pravne obaveze za građane i vlast), dekreta (*decreta*; usmeno carevo mišljenje ili rješenje slučaja), reskript (*rescripta*; pismeno carevo objašnjenje). Reskript se provodio na dva načina: *epistula* = pismeno rješenje i *a libelus* – pismena primjedba na molbi, žalbi ili pismu stranke.

Od Ulpijana potiće više izreka od kojih su najpoznatije : *Honeste vivere, alterum non laedere, suum cuique tribuere* („Živjeti časno, nikoga ne povrijediti, svakome dati njegovo"), „Snažna volja odolijeva, a slaba volja kaže bilo što da prestane bol".

Pored Ulpijana, još je jedan jurista dostigao vrhunac svoje karijere u vrijeme vladavine Aleksandra Severa. Nakon Ulpijana, pretorijanski prefekt je bio i jurista Paul (*Iulius Paulus Prudentissimus*; ο Ιούλιος Παύλος). Za sada je još uvijek nepoznato njegovo porijeklo, pa su se tako navodili neki nepoznati feničansko – libanski grad ili italijanski grad *Patavium* (današnja Padova). I on je djelovao za vrijeme Septimija Severa i Karakale, ali je bio prognan za Elagabala i vraćen za Aleksandra Severa. Zajedno sa Ulpijanom je bio jedan od glavnih savjetnika mladom princepsu još od samih početaka njegove vladavine. On je nadživio dinastiju Severa, i princeps Gordijan III. mu je dodijelio počasni naziv *Prudentissimus*. Paul je napisao oko 319 različitih pravnih djela, ali je malo od toga sačuvano u originalnoj formi. U Justinijanovim Digestama 1/6 sadržaja potiće iz Paulovih djela. Sa Ulpijanom i Paulom funkcija pretorijanskog prefekta se u potpunosti transformirala u primarno državnu službu koja se bavi i širokim opsegom civilnih i drugih poslova. Tako bi se pretorijanski prefekt mogao tumačiti i kao neka vrsta prvog ministra Države ili vezira.

Inače se sa dobom dinastije Severa završava i tzv. "klasično" razdoblje u povijesti razvitka rimskog prava. Osnovni pojmovi rimskog prava, kao i metode pravnog istraživanja, stvoreni su u prethodno doba. U klasičnom razdoblju povijesti rimskog prava odvija se sistematizacija, ili čak "kristalizacija" pojmova. Pravnici kombiniraju logičku dosljednost u provođenju načela sa stvarnim potrebama života. Utjecaj filozofije na pravo očitovao se i u dubljem tumačenju načela jednakosti (*aequitas*), koji se nalazi u osnovi

raznih odnosa među ljudima, i dobronamjernosti (*bona fides*) – jednog od osnovnih načela obvezničkog prava. Filozofija je utjecala na metode pravnih studija, na razgraničenje kategorija biti i forme, na obradu osnovnih pravnih pojmova. I u „klasičnom" razdoblju ostaje razgraničenje između građanskog prava (*ius civile*) i općenarodnog (*ius gentium*). Ovo posljednje se ponekad približava prirodnom pravu (*ius naturale*), a ponekad se općenarodno pravo stavlja nasuprot prirodnom. Na primjer, svi se ljudi po prirodi smatraju jednakima. Prema tome, ropstvo proturječi prirodnom pravu, ali se smatra ustanovom općenarodnog prava. Pravo se postepeno oslobađa onih rudimentarnih ostataka koji su se zadržali tijekom dugog vremena. U učenju pravnika o pravnoj sposobnosti ljudi brišu se granice između raznih skupina slobodnog stanovništva. Karakalin edikt predstavljao je u određenom pogledu završetak tog procesa. Rob nije bio priznat osobom u pravnom smislu te riječi. Ali je poseban pogled na roba izražen kako u gore spomenutom shvaćanju ropstva kao pojave koja proturječi prirodnom pravu, tako i u zakonodavstvu iz doba principata, koje je do određene mjere štitilo roba od gospodareve samovolje. Pojam očinske vlasti (*patria potestas*) i dalje je ostao, ali je otac familije (*pater familias*) izgubio pravo pogubljenja i prodaje svoje djece. Podčinjenim članovima familije pravnici nisu dali prava punog vlasništva, ali su stvorili pojam *peculium castrense*. Prvobitno je u ovu vrstu pekulija spadala sva imovina koju bi sin stekao u vojnoj službi, ili u svezi s vojnom službom (plata, plijen, darovi itd.) Sin je tom imovinom raspolagao po svom nahođenju. Tek u slučaju da on umre, a ne ostavi oporuku, imovina je prelazila na oca familije. Pravnici pojmu *peculium castrense* daju šire tumačenje, pa u njega uključuju i čitavu imovinu koju bi sin stekao. Od pojedinih pojmova vezanih za imovinske odnose, veliko značenje ima pojam cjelovitosti (*universitas*) nekih vrsta imovine, bez obzira na njene sastavne dijelove. U to vrijeme na nasljedstvo se prvi put počelo gledati kao na idealnu cjelinu, nezavisno do stvari, prava i obaveza koje u njega ulaze, a zatim je to preneseno na miraz i na pekulij. Za obvezničko pravo karakteristična je težnja za oslobađanjem od starog formalizma. Tako se, na primjer, stipulaciona obaveza mogla formulirati bilo kojim izrazima, čak i ne na latinskom jeziku. Za ovo vrijeme karakteristična je pojava i takozvanih bezimenih ugovora (*contractus innominati*). Njihova bit sastoji se u ovome: ako između dva čovjeka postoji neformalan sporazum i ako jedan od njih izvrši svoju obavezu, za drugog također postaje pravno obavezno ispunjenje obećanja. Na primjer, neko je obećao nekome da će mu pokazati gdje se krije njegov odbjegli rob, a ovaj se sa svoje strane obavezao da će ga za to nagraditi. Ako prvi stvarno ispuni svoje obećanje, on ima osnove za potraživanje obećanog iznosa. Sve slučajeve ovakvih odnosa klasični su pravnici podvukli pod četiri formule: *do ut des; do ut facias, facio ut des; facio ut facias* („dajem, da bi i ti dao; dajem, da bi i ti učinio; činim, da bi i ti dao; činim, da bi i ti učinio"). U nasljednom pravu stekao je pravnu snagu *fideicomissus*. To je bilo nasljedstvo lišeno svih formalnosti. Oporučitelj se oslanjao na savjest svojih nasljednika. Takva nasljedstva ticala su se osoba koje po rimskom pravu nisu mogle nasljeđivati pokojnika (peregrini, robovi, neženje... itd.). Uslijed odsustva formalnosti, *fideicomissus* je bio veoma rasprostranjen i približio se nasljednom oporučivanju. Iako su osnovni pojmovi rimskog prava bili poznati još u prethodnom razdoblju, onda kada je bio na snazi pretorski edikt, u „klasičnom" razdoblju to se pravo pretvorilo u sustav koji je tijekom stoljeća izgledao kao nenadmašen obrazac.

Državna uprava

Za razliku od vremena vladavina svih drugih severijanskih princepsa, doba Aleksandra Severa je bilo okarakterisano nastojanjem za stvaranjem i održavanjem *modus vivendi* sa senatorskim redom, Senatom kao institucijom i općenito elitnim slojevima rimskog društva. Nastojao se ne samo osnažiti autoritet Senatu u odlučivanju i izborima, nego i njegov dignitet pazeći ko su njegovi članovi. Za vrijeme aleksandrijanske administracije pretorijanski prefekti su bili ili senatorskog ranga ili bi bili imenovani za senatore.

U određenim krugovima senatorskog reda pojavila se čak nada da je moguć takav politički poredak u kome će car vladati u suglasju sa Senatom, Senat slobodno uživati svoje povlastice, a senatori, kao najviši sloj u

državi, utjecati na tijek političkih događaja. Težnja da se monarhijska vlast dovede u sklad sa povlasticama najvišeg sloja našla je svoj odraz u djelima suvremenika Aleksandra Severa, historičara Diona Kasija. Dion Kasije vrlo određeno izražava svoje političke poglede u LIII knjizi svoga djela, i to u Meceninom govoru upućenom caru Augustu.

Isto tako se težilo i očuvanju digniteta viteškog reda, pa je npr. zabranjeno da u njega ulaze oslobođenici. Sa druge strane ojačane su staleške i klasne granice, kako bi se održala tradicionalna društvena hijerarhija. Eunusi su za vrijeme Elagabala bili stekli značajnu moć i utjecaj, obnašali su i javne službe i dužnosti. Aleksandar Sever nije podnosio eunuhe, i smatrao je da ih ne treba zapošljavati nijedan muškarac i jedva čak i žene uglednog statusa. Dao je ukloniti sve eunuhe iz javnih službi, smanjio im je znatno broj i jedino su u palati ostali zaduženi za ženska kupatila. Inače je aleksandrijanska administracija vodila dosta konzervativnu politiku, pa je tako došlo do zabrane održavanja zajedničkih kupališta i za muškarce i za žene što je bilo dozvoljeno za vrijeme Elagabala. Čak je planirao i da zabrani homoseksualnu prostituciju, ali je odustao od toga plašeći se suprotnog efekta da bi se poradi javne zabrane takva praksa sakrila u „tminu privatnosti" i dobila obilježje „zabranjenog voća".

Za vrijeme aleksandrijanske administracije težilo se stabilnosti i tradicionalnosti poretka, bez i primisli na radikalne promjene i mjere. Zato i Kasije Dion ističe vrijednosti i zasluge Aleksandra Severa. Posvećenost Aleksandra Severa prema tradicijama Rima je bila tolikog opsega da je on uvijek isticao rimski, italski identitet kao svoj potpuno zanemarujući semitsko – sirijski. Godine vladavine Aleksandra Severa su doprinijele i popravljanju morala i općenito stanja u narodu, i povećanja digniteta državnih institucija i same Države. Luksuz i raskoš u ekstravagantnim formama, koji su dominirali dvorom su napušteni. Aleksandar Sever, odnosno njegovo okruženje, su mnogo više poštovali rimske političke i društvene tradicije nego Elagabal. Nerimska odjeća je napuštena, strani kult vraćen tamo gdje je originalno i pripadao, restituirane su svetinje u objekte u kojima su se nalazile prije Elagabalove religijske revolucije, obnovljeni su uobičajeni javni kultovi i rituali. Javne dužnosti, funkcije i službe su očišćene od raznoraznih likova koje je po svojoj volji postavljao Elagabal. Oni su zamjenjeni sa odgovarajućim ličnosti sa kvalifikacijama. i carski dekreti su od sada izdavani tek nakon rasprave sa 20 najuglednijih pravnika i 50 mudrih ljudi. Slično savjetovanje se održavalo i kada su pitanja rata bila na „dnevnom redu", i to sa bivših iskusnim vojnicima, onima koji su služili časno i imali znanje o strateškim pozicijama, ratovanju, kampovima. Zanimljivo je da su u ovim ratnim savjetovanjima učestvovali i historičari, koji su pitani o borbenim akcijama koje su se izvodile u ranija doba, bez obzira da li bila riječ o Rimljanima ili ne. Po *Historia Augusta* aleksandrijanska administracija je posebnu pažnju posvetila borbi protiv korupcije i iznuđivanja u upravi, sudstvu i vojsci. Npr. bila je predviđena smrtan kazna za vojne tribune koji su od vojnika iznuđivali 1/10 njihovih sljedovanja, u zamjenu za određene privilegije.

Historia Augusta u okviru svoga detaljnog opisivanja odbojnosti Aleksandra Severa prema korupciji, iznudi i pronevjeri spominje i scenu sa izvjesnim Septimijem Arapskim, osobom čuvenoj po korupciji i pronevjeri. Ovaj Septimije je ne samo bio za vrijeme Elagabala oslobođen optužbi, nego se usudio doći da oda poštovanje i novom princepsu. Tom prilikom ga je Aleksandar Sever izvrijeđao sljedećim riječima : „O Marna[4], O Jupiteru, O nebeski bogovi, ne samo da je Arapski živ, nego on dolazi i u Senat i možda se čak nada nekoj naklonosti od mene. Da li me on to smatra toliko budalastim i toliko glupim."

Po dolasku na vlast Aleksandra Severa je došlo i do nove devalvacije, pa se čistoća srebra denara smanjila sa 46,5% na 43 %, odnosno sa 1,41 na 1,30 grama. Ipak 229. god. n. e. čistoća je povećana na 45 % i 1,46 grama, a 230. god. n. e. udio srebra se povećan na 50,5 % i 1,5 grama. Za Aleksandra Severa se vežu i porezna i monetarna reforma kojom je nastojao da stabilizira financijsko tržište. Po *Historia Augusta*, porezi su bili smanjeni, a prvi put su bile izrađivane kovanice od ½ zlatnika. Njegovi pokušaji za poboljšavanjem financijskog tržišta su osvjedočeni sa natpisom na novcima *Restitutor Mon(etae)* i *Mon(eta) Restituta* i nalazima ½ zlatnika. Inače su suvišni troškovi izbjegavani, iako je congiarium redovito dijeljen pri stupanju Aleksandra Severa na konzulsku dužnost. Država je nastojala na tome da se porez redovito plaća, a uvela je i dodatni porez koji je nazvan anabolikon.Teret poreza je olakšavan, a u korist naroda, kako bi se smanjilo zlo lihvarenja i zelenašenja, uvedene su državne kreditne institucije koje su pozajmljivale novac uz umjerenu kamatnu stopu. *Historia Augusta* tako navodi da je riječ o kamati od 4 %, ali i da je mnogim siromašnim u svrhu kupovine zemlje davan zajam bez kamate, koji bi se isplaćivao iz njihovog profita. U slučaju kada su senatori bili kreditori, prvo im je bilo zabranjeno da uzimaju kamate, izuzev onoga što su mogli primiti kao dar (u vidu nekog „surogat interesa"). Kasnije im je dozvoljeno da imaju 6 % kamatu, ali im je poništena privilegija da primaju poklone. Dao je obnoviti i dodjeljivanje ulja stanovništvu Grada, koje je bio uveo Septimije Sever a Elagabal dao smanjiti. Novčići izdavani za vrijeme Aleksandra Severa pokazuju 5 različitih *liberalitates*, odnosno distribucija hrane ili novca narodu. Doba Aleksandra Severa je obilježilo i nastojanje za poboljšavanje i jačanje privrednog života, posebno promicanjem trgovine. Administracija Aleksandra Severa je vodila i dobru politiku vezanu za cijene. Uvedene su i nove dosta profitabilne takse uglavnom na zanatske poslove. Znatnih posljedica imalo je to što su kolegiji obrtnika koji rade za svakodnevne potrebe grada Rima, bili stavljeni pod kontrolu i u službu Države.

Literatura, umjetnost, znanost i školstvo su bili podržavani. *Historia Augusta* tako navodi da je Aleksandar Sever retoričarima, gramatičarima, ljekarima, proricateljima, astrolozima, inženjerima i arhitektima uveo redovnu platu i dodijeljene su im predavaonice i učionice. Određena su i sljedovanja njihovim učenicima, ako su bili u slobodi rođeni i sinovi siromašnih ljudi. Aleksandar Sever je u religijski stvarima bio otvoren, iznimno tolerantan i eklektičan. Tako se navodi da je imao želju da podigne hrama posvećen Isusu i da ga uvrsti među ostale bogove, ali da je ipak odustao od ove

[4] Marna je božanstvo – zaštitnik palestinske Gaze, i spominje se kao veliki oponent kršćanstva.

namjere. On je dozvolio i da se izgradi sinagoga u Rimu, a kao poklon za ovu sinagogu dao je Toru, poznatu danas kao „Severovi svitci“. On je imao i kapelicu sa svojim larima, u kojoj je držao i statuetice deificiranih careva, izvjesnih „svetih duša“ kao što su Apolonije iz Tiane (pitagorejski filozof iz I. st. n. e.), Isus, Abraham, Orfej i drugih, portrete svojih predaka i statueticu Aleksandra Velikog. Zanimljivo je navesti da je Aleksandar Sever bio ekspert u astrologiji i vještinama proricanja i toliko je bio vješt u tumačenju leta ptica da je nadvisio španske Baske i augure Panona koji su bili poznati kao dobri tumači augurskih vještina.

Za vrijeme Aleksandra Severa je 226. god. n. e. izgrađen posljednji akvadukt klasičnog Rima, poznat pod imenom *Aqua Alexandrina*. Ovaj akvadukt, dug 22 km, je snabdjevao vodom građevinska proširenja i nadogradnju Kupatila Nerona, koja su i sama bila preimenovana u *Thermae Alexandrinae.* Izvršene su restauracije Marcelovog teatra, Koloseuma, *Circus Maximusa*, stadiuma na Marsovom polju. Inače *Historia Augusta* vrijeme Aleksandra Severa predstavlja kao doba izražajnije građevinske djelatnosti i restauracije, kao i podizanja umjetničkih skulptura (npr. na Nervinom forumu/*Transitorium* podignute su skulpture deificiranih careva).

Sa vojskom je situacija stajala nešto drugačije. Iako su pretorijanci bili uveliko zaslužni za život Aleksandra Severa i njegovo uzdizanje na tron, ubrzo su dvor i administracija novog principsa počeli otuđivati vojsku primarno radi svoje škrtosti. Međutim, Historia

Augusta navodi da je za vrijeme Aleksandra Severa tri puta dolazilo do darivanja vojske. Ni Aleksandar Sever, ni Mameja, a ni njegovi pretorijanski prefekti i savjetnici nisu bili dovoljno snažni da provode strogu disciplinu i kontroliraju vojsku. Zaostavština ranijih severijanskih princepsa je bila prevelika, da bi se tek tako ispravila.

Historia Augusta vrlo detaljno govori i o brizi Aleksandra Severa o vojsci, i nastojanjima da je upoznat sa svime što se tamo dešava. Bio je vrlo prilježan administrator što se tiče odnosa prema vojsci. Ista edicija navodi i da je bio obziran prema potrebama vojnika, o njihovom opskrbi i da je razradio čitav sistem logističke podrške u kome bi se vojnici što je moguće manje opteretili. Tako je po *Historia Augusta* Aleksandar Sever govorio da ga je više briga za blagostanje vojnika nego za sopstveno, jer od njih zavisi sigurnost Države.

Prva žrtva bijesa raspojasane vojske je bio Ulpijan, koji je poradi smanjivanja povlastica koje su pretorijanci dobili od Elagabala izazvao njihovo neprijateljstvo. Ulpijan je inicijalno uspio da izbjegne bijes vojnika. Zbog nekog beznačajnog razloga, došlo je do otvorenog sukoba pretorijanaca i stanovnika Grada koji se rasplamsao u žestoke trodnevne nerede sa žrtvama na obje strane. Kako bi slomili otpor stanovnika Grada, pretorijanci su počeli postavljati požare u zgradama. U strahu od velikog požara, stanovnici su se primirili. Ovi nemiri su kao posljedicu imali da je Ulpijan bio „lovljen“ od pretorijanaca u toku jedne noći i na kraju ubijen 228. god. n. e. pred nogama princepsa, koji nije imao moći da ga zaštiti. Po Kasiju Dionu osoba najviše odgovorna za ubistvo Ulpijana je bio izvjesni Epagat (*Epagathus*), koji je bio prividno poslan na namjesničku funkciju u Egipat kako bi se uklonio iz Grada. Kasnije je iz Egipta proveden na Kretu, gdje je pogubljen. Došlo je do niza pobuna vojnika širom rimskog svijeta, i to u Iliriku, Mauritaniji, Jermeniji, Mesopotamiji i Germaniji. Samovlasni vojnici, izašli iz skuta discipline su ubijali časnike. Ali i sa ovim bunama se uspjelo izaći na kraj. Kasije Dion vrlo slikovito opisuje tadašnje loše stanje u rimskim oružanim snagama, koje se manifestiralo sa odsustvom discipline, raspuštenosti, samovoljom, značajnom padu borbene gotovosti, spremnosti i obučenosti. Tako on navodi da su vojnici u Mesopotamiji ubili i svoga komandanta Flavija Herakleja (*Flavius Heracleo*). Pretorijanci su se čak žalili Ulpijanu i na samoga Kasija Diona jer je on strogo upravljao sa panonskom armijom. Aleksandar Sever je odbio da se odrekne Kasija Diona, pa ga je između ostalog čak i nagradio sa konzulatom po drugi put. Iz straha da ne bi pretorijanci ubili Kasija Diona ako ga vide sa konzulskim insignijama, Aleksandar Sever mu naredio da konzulski period provede negdje u Italiji, ali van samoga Grada. Kada je krenuo u rat protiv sasanidskog Irana, u Antiohiji se suočio sa pobunom vojnika, jer je dao uhapsiti grupu vojnika koji su se odavali ležernosti i nedisciplini.

Aleksandar Sever je uveo i neke novine u obavještajnoj zajednici. Tako je on koristio agente u koje je imao puno povjerenje i „koje niko ne zna“, jer je uobičavao reči da se svaki čovjek može podmititi.

Izvorna građa uglavnom Aleksandra Severa predstavlja u vrlo pozitivnom svjetlu i jedan je od rijetkih princepsa kojem pisci iz ovog doba praktično ništa značajnije ne zamjeraju. On je predstavljan kao skromna, obrazovana, odgovorna osoba van ikakvog odavanja luksuzu, bizarnostima, sekaualnom razvratu i zabavama. Tako se dobija slika o ozbiljnom pojedincu koji je prvi službenik Države, ali i koji nije sklon

okrutnosti. Po *Historia Augusta* jedna od vodilja Aleksandra Severa je bila sentenca : „Ono što ne bi želio da neko čini tebi, ne čini ni ti njemu“. Herodijan navodi da za vrijeme aleksandrijanskog principata nijedan čovjek nije od Aleksandra Severa osuđen na smrt bez sudskog procesa. Ali tako blagotvorni odnos literarnih vrela je i rezultat činjenice što je vodio politiku koja je bila sa željama viših i bogatijih društvenih slojeva.

Zanimljiv je opis *Historia Augusta* koji se tiće odnosa Aleksandra Severa prema carskoj odjeći, posebno onoj od svile, a koji bi kao trebao predstaviti njegov pozitivan karakter. Inače se carska odjeća zbog svoje velike vrijednosti smatrala dijelom carskog trezora i prema tome bila je u nadležnosti *procurator thesaurorum,* dok je njihova izrada bila odgovornost službenika pod nazivom *ratio purpurarum.* Osoba odgovorna za bojenje tkanine zvala se *procurator baphii* **.**

Privatni život principsa

Aleksandar Sever se nalazio pod utjecajem žena iz svoga okruženja i savjetnika. Julija Meza je umrla cc 226. god. n. e. i bila je deificirana, tako da je samo Julija Mameja nastavila da budno nadzire svoga sina. Za razliku od drugih princepskih majki, Mameja je pokazivala, u tadašnjim okolnostima i stanju prilika, zavidnu odgovornost. Ona je nosila i počasni naziv *mater Augusti et castrorum*. Kasnije je ovaj naziv proširen i sa ...*et senatus atque patriae* i *universi generis humani*, pa je tako kompletan njen naziv glasio : „majka Augusta, vojnih tabora/vojske, senata, domovine i cjelokupnog čovječanstva“. Aleksandar Sever je pokazivao veliko poštovanje prema svojoj majci i zato joj se dodijelio titulu *consors imperii*. Na osnovi ovoga je ona pratila svoga sina i na njegovim vojnim kampanjama. Mameja ju je sve interesiralo, pa je tako pozvala Origena, vođu aleksandrijske kršćanske zajednice da joj razjasni kršćansko vjerovanje. Međutim, ona je ostala zapamćena i kao opsesivna, ljubomorna majka. Herodijan navodi da je Mameja bila općinjena i novcem, i da ga je skupljala na sve načine. Aleksandar Sever je imao dva braka.

Prvi brak je bio sa Salustijom Orbijanom (*Seia Herennia Sallustia Barbia Orbiana Augusta*), porijeklom iz jedne ugledne nobilske familije. Ona je bila poznata po svojoj vanrednoj ljepoti, radi čega je često prikazivana u umjetnosti. Orbijana je bila kćerka tada utjecajnog i uglednog senatora Seja Salustija (*Seius Sallustius*), i udala se sa 16 godina za Aleksandra Severa u augustu 225. god. n. e. Ovaj brak je bio dogovoren od strane Mameje. Orbijana je dobila i titulu auguste, a sa suprugom je razvila snažnu vezu. To je vremenom izazvalo snažnu ljubomoru kod Mameje, pa se ova počela vrlo okrutno ponašati prema snahi. Po Herodijanu Mameja je istjerala Orbijanu iz palate i oduzela joj titulu auguste. Orbijana je zato bila prisiljena da traži utočište kod oca Salustija, koji je onda potražio otišao u pretorijanski tabor gdje je vojnicima istakao svoju zahvalnost prema Aleksandru Severu, ali i gdje se gorko žalio na Mamejino ponašanje. Međutim, taj njegov potez je okarakterisan kao izdaja, i u augustu 227. god. n. e. Salustije je bio pogubljen, a Orbijana razvedene, oduzeti su joj naslovi i bila je protjerana u sjevernu Afriku. Ovom prilikom pokazao se sav prozirni ženski jal/šer u punom kapacitetu, i to definitivno na štetu javnih interesa i pravde. Aleksandar Sever je mogao intervenirati, ali je odlučio da se ne suprotstavi svojoj majci.

Skulptura Orbijane, predstavljene kao *Venus Felix*, pronađena je blizu crkve Santa Croce u Jerusalimu. Danas se nalazi u Cortile Belvedere Vatikanskog muzeja u Rimu. Skulptura je bila posvećena Orbijani od strane njenih oslobođenika Helpidija i Salustija.

Druga njegova supruga je bila Sulpicija Memija (*Sulpicia Memmia*), iz konzularne familije.

Rat sa sasanidskim Iranom

Aleksandar Sever je imao tu „čast“ da je bio prvi rimski vladar koji je ušao u rat sa novim sasanidskim vladarem Irana. Za razliku od većine svojih vojnih pohoda, Ardašir I. nije uspio da zbaci sa jermenskog kraljevskog trona jednu od arsakidskih dinastijskih grana. Pošto je Jermeniju smatrao rimskim saveznikom, posebno sada kada je matična arsakidska dinastija bila zbačena, neumitan je bio ponovni sukob iranskog sa rimskim svijetom. Zato je 230. god. n. e. Ardašir I. pokrenuo svoju moćnu armiju na provinciju Mesopotamiju. Međutim, ovaj put se sudario sa utvrđenim Nisibisom, gradom koji će postati isturena postaja rimskog svijeta prema Iranu. Opsada je bila neuspješna.

Aleksandar Sever i njegovi savjetnici su se nadali da će slanjem pisama zaustaviti invaziju Iranaca. U tim pismima se Ardašir poziva da ostane unutar svojih granica, i da ne izaziva veliki rat. Ardašir je igronirao ova pisma. Istovremeno je sasanidska konjica prodrla prilično duboko i pretila Siriji i Kapadokiji. Ardašir I. je i naredne godine napadao rimske granične postaje. Konačno je i Aleksandar Sever odlučio da se osobno pokrene, napusti mirni život u Gradu i okolici i uputi u svoj prvi rat, na dalekim istočnim granicama. U tu svrhu je sazvana velika armija, i to ne samo prekomandovanjem pojedinih jedinica sa drugih područja nego i primjenom mobilizacije u Italiji i svim provincijama. Skupljenoj vojsci se po Herodijanu obratio Aleksandar Sever, hrabreći ih i ukazujući na njihove prednosti u odnosu na Irance. Vojnici su dodatno motivirani podjelom novca. Na putu na istok, on je prvo odlučio posjetiti garnizone u ilirskim provincijama, odakle je poveo sa sobom golemu vojnu snagu. Tako su ilirske – balkanske provincije ponovo dale enorman broj vojnika za kampanje severijanskih careva. Aleksandar Sever i njegova armija su putovali veoma brzo i u Antiohiji je postavljen štab. Aleksandar Sever je ponovo pokušao diplomatskim putem da riješi problem, ali izgleda da je „šah nad šahovima“ Ardašir I. to smatrao slabošću i rimski izaslanici su se vratili neobavljenog posla. Herodijan opisuje da je zatim Ardašir I. poslao izaslanstvo od 400 veličanstveno obučenih i zlatom ukrašenih ljudi, koji su prenijeli Aleksandru Severu da je Ardašir I. naredio Rimljanima i njihovom vladaru da se povuku sa „povijesnog tla“ koje pripada Iranu, odnosno iz svih svojih azijskih provincija. To je razljutilo princepsa koji je dao uhapsiti i repatrirati izaslanike. Rat je bio neminovan.

Opisi ovog rata kod Herodijana i u ediciji *Historija Augusta* su vrlo kontradiktorni. Po Herodijanu dok se pripremao na prelazak preko Eufrata i Tigrisa, Aleksandar Sever se suočio sa vojničkim nezadovoljstvom. Došlo je do pobune među trupama, posebno u egipatskoj armiji, ali i u Siriji gdje su vojnici pokušali da proglase novog princepsa izvjesnog Taurina. Aleksandar Sever je uspio da uguši pobunu, a Taurin se udavio dok je pokušavao preći Eufrat. Rimska kontraofanziva je započela sa tri udarna kraka. Jedna armija je tako trebala da preko Jermenije upadne u Mediju, druga je određena za prodor prema južnoj Mesopotamiji u pravcu močvara u koje se slijevaju Tigris i Eufrat, trećom, središnjom i najmoćnijom armijom je komandovao osobno Aleksandar Sever. Cilj je bio da se prodre u samo srce Persije, tako što bi prva armija zauzela Ekabatanu i krenula cestom do Suze, u koju bi došle i druga i treća armija koje bi prodirale duž mesopotamijskih rijeka. Odatle bi se izveo združeni napad na Persiju. Ali odlično zacrtani planovi su jedno, a njihova realizacija sasvim nešto drugo. Ako je Aleksandar Sever mislio ponoviti djelo svoga makedonskog imenjaka, morao je znati da je ovaj svoju majku Olimpijadu ostavio u Makedoniji, dok je rimski princeps Mameju vodio svuda uz sebe. I konačno 232. god. n. e. započela je rimska protuofanziva sa tri napadačka kraka. Prva armija je prodrla u Mediju, pustošila, pljačkala, spalila mnoga sela i odnijela mnogi plijen i roblje. Ardašir I. je onda morao da svoje snage prebaci u Mediju. Na vijest o drugoj armiji koja je prodirala i pustošila i ugrožavala Ktesifon, Ardašir I. je ostavio dio

trupa da brane Mediju i krenuo prema drugoj armiji koja se kretalo nehajno i bezbrižnije. Međutim, pojedine armije nisu nastupale koordinirano, što je iskoristio Ardašir I. da se uspijeva prebaciti sa pojedinih dijelova fronta na drugi. Poseban je problem bio sa središnjom armijom, koja nije ostvarivala predviđene planove i nije prelazila na neprijateljsko područje, po Herodijanu ili zbog toga što se Aleksandar Sever plašio da riskira svoj život za Rimsku državu ili zato što ga je majčin prirodni strah za sudbinu sina uzdržavao od primjene zacrtanog. Zbog ovoga oklijevanja druga armija je bila nezaštićena i izložena napadu goleme iranske vojske koja ju je u potpunosti masakrirala. Potrebno je istaći da su se ovi vojnici u konačnoj bitci, suočeni sa neupitnim porazom borili hrabro, srčano do posljednjeg, bez predaje. Kada je princeps (koji je tada bio ozbiljno bolestan) saznao za katastrofu, došlo je i do problema jer je vojska optuživala svoga vrhovnog komandanta za ovaj poraz, jer nije izvršavao zadate planove. I više nije bilo oklijevanja i Aleksandar Sever je osobno odlučio da predvodi armiju, u kojoj je bio veliki broj bolesnih i iscrpljenih vojnika (posebno onih iz Ilirika) nenaviknutih na podneblje u koje su došli. Navodno je po Herodijanu došlo do značajnog gubitka ljudstva i prilikom povlaćenja i prve armije i središnje armije u Antiohiju, što je sve dovodilo do nezadovoljstva vojnika i pada autoriteta i sramote za Aleksandra Severa. U Antiohiji se vojska oporavila, i princeps se odlučio za ponovnu ofanzivu na Irance. Ali je javljeno da je Ardašir raspustio svoju vojsku, koja je prvotno bila veoma brojna, ali je i sama imala enormne gubitke u ljudstvu i bila isto iscrpljena. Zato je došlo do privremenog završetka rata između rimskog i iranskog svijeta, a princeps se vratio u Rim.

Za razliku od detaljnog opisa Herodijana koji govori o relativnom rimskom porazu, *Historia Augusta* navodi da je Aleksandar Sever odnio veliku pobjedu nad golemom i moćnom sasanidsko – iranskom vojskom. Ista edicija govori da je došlo do sraza u bitci dviju armija koje su osobno predvodili Aleksandar Sever i Ardašir I., koji je na kraju bio prisiljen na bijeg. Rimljani su zadobili enorman plijen i roblje, a zatim su se vratili u Antiohiju. Pošto Ardašir I. nije želio da njegovi podanici budu robovi, dao je za njih otkup. Po povratku u Rim, priređen je veličanstven trijumf. I novci izdati 233. god. n. e. predstavljaju Aleksandra Severa okrunjenog od boginje Pobjede, i kako mu se pod nogama nalaze rijeke Tigris i Eufrat. Bez obzira na to što se stvarno desilo, rezultat rata je ipak bio održavanje status quo na istočnim granicama, pa bi se stvarno rezultat rata mogao promatrati kao strateška pobjeda rimskog svijeta jer je cilj Ardašira bio da probije granicu, osvoji sjeverno Međurječje i Jermeniju. Ovaj put je njegov osvajački pohod bio u potpunosti zaustavljen, bar za neko vrijeme. Snovi o povijesnim granicama su za Ardašira I. ostali ipak samo čežnja, a nikako realnost.

Ovaj rat je pokazao značajan pad u disciplini vojske, i ne poštivanju zapovjednih autoriteta. Otežano okupljanje vojske, nekoordiniranost napada, ležernost su bili veoma prisutni elementi među rimskim trupama.

Historia Augusta bilježi da su za vrijeme Aleksandra Severa granične armije izvojevale pobjede i na drugim prostorima. Tako su pobjedonosni bili Furije Cels (*Furius Celsus*) u Tingitanskoj Mauritaniji,

Varije Makrin (*Varius Macrinus*) u Iliriku i Junije Palmat (*Iunius Palmatus*) u Jermeniji. Ista edicija, govoreći u kontekstu rimskih pobjeda u aleksandrijansko doba, spominje i jednu vrlo bitnu pojavu. Od neprijatelja oduzeta zemlja je predata vojnicima graničnih armija, sa uvjetom da će ostati njihova samo ako i njihovi nasljednici uđu u vojnu službu. Te zemlje ne bi nikada trebale biti korištene od civila, jer po riječima Aleksandra Severa ljudi služe u vojsci bore se sa većom žari ako brane i svoje posjede također. Ovim vojničkim posjedima, je Aleksandar Sever dao dodijeliti i određene količine domaćih životinja i robova. Ovo je jedna od ključnih značajki na kojima nastaje feudalni poredak, pa se Aleksandar Sever može smatrati i osobom za čije je vladavine započelo postupno uobličavanje feudalnog društveno – ekonomskog poretka, koje je dominirao euromediteranskim svijetom 1200 - 1500 godina. Sa ovom politikom započelo je i pozicioniranje i lokaliziranje pojedinih vojnih jedinica, te se počela smanjivati i manevarska mobilnost rimske vojske, osobina zbog koje je rimska uvijek imala startnu prednost u odnosu na svoje neprijatelje.

Rat na Rajni 234. – 235. god. n. e. i smrt Aleksandra Severa.

Ubrzo se Aleksandar Sever morao uputiti i na rajnsku granicu, kako bi se suočio sa germanskim napadima koji su probili odbrambenu granicu na nekoliko mjesta. Iranski rat je kao posljedicu imao i prekomandovanje niza jedinica i njihovo prepozicioniranje, što je oslabilo granicu na Rajni i Dunavu. To su iskoristili Alamani koji su započeli niz napada. Pojedine utvrde su pale, a šira područja su pustošena, a ljudi ubijani u značajnom broju. Namjesnici su situaciju na granici ocijenili vrlo kritičnom, i zatražili su da sam princeps dođe sa armijom na sjevernu granicu. Posebno su bili ogorčeni vojnici sa graničnog područja, koji su učestvovali u iranskom ratu i tamo pretrpili velike nedaće, a koji su saznali da su njihove familije masakrirane od strane Alamana. Oni su okrivljavali Aleksandra Severa za svoje nevolje i to iz razloga neborbenosti i nebrige na istoku i oklijevanja i sporosti na novonastalu situaciju na sjeveru.

Skupljena je značajna vojna sila, i Aleksandar Sever je osobno predvodeći armiju prešao Rajnu preko pontonskog mosta. U rimskoj vojsci su se nalazili i mnogi maurski kopljanici (koji su predstavljali najveću opasnost za Nijemce), strijelci sa istoka i Osroene, te iranski dezerteri i prebjezi i mnogi plaćenici.

Kako bi inicijalno dobio na vremenu, a na savjet svoje majke, princeps je pokušao da kupi mir sa Germanima podmičujući ih. Taj potez se nije svidio vojnicima, koji su to smatrali nevojničkim, nečasnim, ležernim ponašanjem vrhovnog komandanta. Po njima je trebalo nastaviti pohod i kazniti Germane za njihove prethodne uvrede. To je dovelo do pobune u vojsci koja je izabrala za novog princepsa Maksimina, karijernog vojnika tračkog porijekla.

Makrin je kao dječak bio pastir u najudaljenijem dijelu Trakije, a onda je unovačen u konjicu. U vojsci je napravio značajnu karijeru prolazeći kroz sve činove. Kasnije je primljen u viteški red, komandovao je jednom legijom u Egiptu i potom upravljao provincijom Mesopotamijom. Zbog svoga vojničkog iskustva, Maksimin je postavljen za komandanta obuke cjelokupnog sastava regruta koji se tada nalazio na Rajni, možda dobivši titulu *praefectus tironum*. Svoju dužnost je obavljao vrlo odgovorno, i ubrzo je postao popularan među regrutima kojih je značajan broj dolazio iz panonskih provincija. Nasuprot tome je Aleksandar sve više promatran kao osoba koja je pod ženskim utjecajem, i da vodi vojne kampanje bez ikakve brige. Među vojnicima je tako sve više rasla želja da se Aleksandar Sever zamijeni sa Makrinom.

Kada su se okupili na vježbalištu za redovitu obuku, i kada je Makrin došao vojnici su se javno pobunili i proklamirali ga za cara. Po Herodijanu on je prvo odbio tu „čast“, ali su ga oni pritisli prekteći da čak i njegovim ubistvom. Tada je prihvatio da postane novi princeps, i poveo je vojnike u akciju kako bi iznenada napali Aleksandra Severa.

Ostatak vojske i tjelohranitelji koji su bili još lojalni Aleksandru Severu su u potpunosti bili zatečeni i iznenađeni. Maksimin je obećao vojnicima dupliranje njihovih sljedovanja i obilne darove, i poništio je sve kazne i osude prema vojnicima. Nakon toga je krenuo na šta gdje se nalazio Aleksandar Sever. Princeps je prvotno uspio da ubijedi dio trupa da se bori za njega, ali su ubrzo odbili da se suprotstave trupama koje je vodio Makrin. i ovi vojnici su počeli pokazivati nezadovoljstvo prema Aleksandru Severu, njegovoj majci i suradnicima. Kada je došla pobunjena regrutska armija i trupe na koje je računao Aleksandar Sever, a na poziv pobunjenika, su se priključile Makrinu koji je poslao vojnog tribuna i nekoliko centuriona da ubiju Aleksandra Severa, njegovu majku zajedno sa bilo kojim od njihovih sljedbenika. Aleksandar Sever i njegova majka su tako ubijeni u pobuni regruta, XXII. legije *Primigenia* i pretorijanske garde u *Moguntiacumu.* Kasnije je Senat dao deificirati Aleksandra Severa, koji je dobio i svoj kolegija svećenika i dan - praznik.

Smrt Aleksandra Severa u vojnoj pobuni označava i praktični kraj funkcionalnog uređenja sustava principata, iako je simbolički i formalno ovaj sustav nastavio postojati sve do Dioklecijanovih reformi. Sa ovim događajem započinje razdoblje nazivano „Kriza III. stoljeća“, „Doba vojničkih careva“ ili „Pedesetogodišnjica“ u kojem se rimski svijet suočio sa najvećim iskušenjima za svoje postojanje još od vremena II. punskog rata. Iz doba „Pedesetogodišnjice“ rimski svijet je izašao u potpunosti preobražen.

PEDESETOGODIŠNJICA (DOBA VOJNIČKIH CAREVA, ANARHIJE I ILIRSKIH CAREVA)

235. – 284. god. n. e.

Bista Maksimina Tračkog. Danas se nalazi u Palazzo Nuovo Kapitolinskih muzeja.

Bista koja predstavlja Gordijana I. Danas se nalazi u Palazzo Nuovo Kapitolinskih muzeja.

Novćić sa prikazom Gordijana II. na aversu.

Bista koja predstavlja Pupijena. Danas se nalazi u Palazzo Nuovo Kapitolinskih muzeja.

Bista Balbina. Danas se nalazi u muzeju Ermitaž u Sankt Petersburgu u Rusiji.

Bista Gordijana III. Danas se nalazi u muzeju Louvre u Parizu.

Bista Filipa Arapskog. Danas se nalazi u muzeju Ermitaž u Sankt Petersburgu u Rusiji.

Bista Decija. Danas se nalazi u Kapitolinskim muzejima.

Brončana statua Trebonijana Gala. Danas se nalazi u The Metropolitan Museum of Art u Njujorku.

Novčić sa portretom Emilijana na aversu.

Novčić sa portretom Valerijana na aversu.

Bista Galijena. Danas se nalazi u Musée du Cinquantenaire u Briselu.

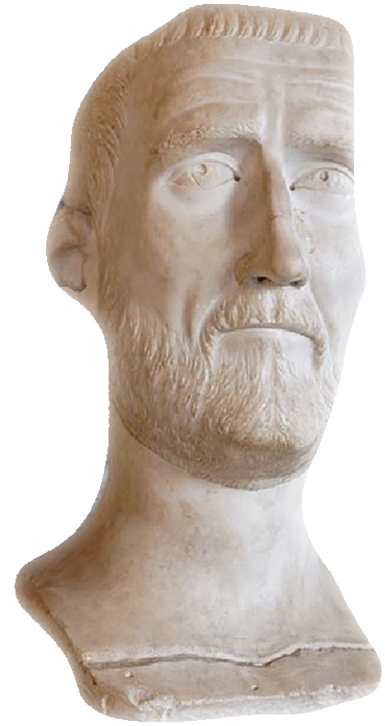
Bista Klaudija II. Gotskog. Danas se nalazi u Santa Giulia Museum u Breši, Italija

Antoninijan iz vremena Aurelijana. Iz kovnice novca u Siskii/Siscii (današnji Sisak). Na aversu portret Aurelijana, na reversu prikaz Aurelijana kako stoji i rukuje se sa boginjom Sloge (*Concordia*) vojnika. Aurelijanu, prevashodno vojnom zapovjedniku bilo je stalo da sačuva vjernost vojnika. I ovaj prikaz ustvari pokazuje slogu između Aurelijana i vojnika.

Bista cara Tacita. Danas se nalazi u muzeju Louvre.

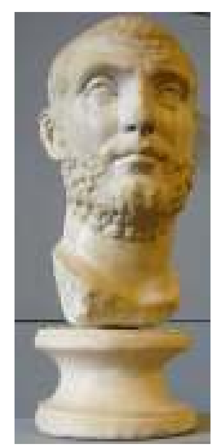
Bista cara Proba. Danas se nalazi u Palazzo Nuovo Kapitolinskih muzeja u Rimu.

Antoninijan sa portretom Kara

Antoninijan sa portretom Numerijana

Bista Karina.

VLADAVINA MAKSIMINA TRAČANINA

235. – 238. god. n. e.

Maksimin Tračanin (cc. 173. – 238. god. n. e.) vladao je od 20. III 235. do aprila 238. god. n. e. Kao car se zvao *Caius Iulius Verus Maximinus Augustus*. Porijeklo Maksimina je prilično nejasno, i tu su literarna vrela nedosljedna. Po Herodijanu on je bio tračkog porijekla, a po *Historia Augusta* rođen je u jednom pograničnom selu Trakiji od „barbarskih“ roditelja→gotskog oca po imenu *Micca* i alanske (iransko - sarmatske) majke po imenu *Ababa*. Moguće je da je to navodno germansko - gotsko porijeklo ustvari odnosi na tračko - getsko, jer su se ovi germanski i trački narod zbog sličnosti imena često miješali kod antičkih pisaca. Uostalom po istoj ediciji on je skoro tečno govorio trački jezik. Iako je formalno bio rimski građanin, od početka svoje vladavine Maksimin je od viših slojeva drutva bio prezren, jer mu je porijeklo bilo iz nižih društvenih stratuma. Ali tadašnja rimska vojska je svojim ustrojstvom upravo i omogučavala da se neko i iz najnižih socijalnih pozicija uspne na najviše. Izuzev vojničkog zanata, Maksimin bi se mogao smatrati i slabo obrazovanom osobom, a nivo profinjenosti mu je bio na relativno niskom nivou. Bio je karakterno gruba i sirova osoba. Supruga Maksimina se zvala Cecilija Paulina/*Caecilia Paulina*, o kojoj se isto malo zna, izuzev nekih fragmenata (najpoznatiji je onaj kod Amijana Marcelina koji je naziva „dobrom suprugom teškog muža“). Iz ovog braka je proizašao jedan sin i to Gaj Julije Ver Maksim/*Caius Julius Verus Maximus*, rođen cc 217./220. god. n. e.

Zanimljivo je da je Maksimin bio prvi rimski vladara koji nikada nije kročio u sam Grad, jer je od unovačenja boravio u vojnim jedinicama, a nakon proglašenja za princepsa nije stigao da ode u prijestolnicu Države kojom je vladao. I ta činjenica dovoljno govori o promijenjenim okolnostima u rimskom svijetu, i to u smislu njegove provincijalizacije i gubljenja značenja i samoga Grada i Italije.

Uprava Maksimina Tračanina

Senatu nije preostalo ništa drugo nego da samo oporo i sa prikrivenim nezadovoljstvom potvrdi izbor vojnika. Ovaj novi, vojnički princeps je bio totalna suprotnost Aleksandru Severu. Kao vojnik, potekavši iz skromne familije sa samih granica imperije, od Maksimina se i nije moglo očekivati da nastavi voditi senatorsku politiku Aleksandra Sevara, nego da obrasce svoje vladavine postavi na drugačijim načelima. A ti novi principi su bili totalno u suprotnosti ne samo sa željama i nastojanjima senatorskogr reda, nego i svih ostalih viših društvenih slojeva u rimskom svijetu, počevši od lokalnog nivoa. Uz sve to Maksimin je mrzio nobilitet i sukob je bio neminovan. Prvo je uslijedila eliminacija onih za koje se smatralo da su bili bliski sa Aleksandrom Severom. Maksiminove sumnje u lojalnost su možda bile i opravdane, jer su već na početku njegove vladavine bile dvije zavjere usmjerene protiv njega.

Prvi put se to desilo kada je Maksimin sa armijom bio u transrenskoj/prekorajnskoj Njemačkoj. Tada je grupa časnika podržavana od istaknutih senatora namjeravala da uništi most preko rajne i tako ostavi Maksimina na drugoj strani rijeke, a da se za novog princepsa izabere senator konzular Magnus. Zavjera je otkrivena a konspiratori ubijeni. Po Herodijanu i *Historia Augusta*, Maksimin je dao da se bez suda, optužnice, tužitelja i odbrane pogube svi oni i da im se konfiscira imovina, i čak da ni nakon umorstva 4000 ljudi on nije bio zadovoljan. Herodijan i *Historia Augusta* navode da nije sigurno da je zavjera uopće postojala i da nije ustvari bila fabricirana od samoga Maksimina Tračanina kako bi poslužila kao povod za čistku velikih razmjera. Međutim, imajući u vidu stupanj mržnje prema Maksiminu kod pojedinih slojeva rimskog društva, moguće je da su bili spremni i na rušenje mosta i sabotiranje borbenih operacija samo kako bi uklonili novog princepsa.

Druga zavjera je uključivala osroenske strijelce koji su bili lojalni Aleksandru Severu i oni su planirali da na čelo Države postave konzulara Kvartina (*Quartinus*; raniji provincijski namjesnik i Aleksandrov prijatelj), navodno protiv njegove volje. Međutim, raniji osroenski zapovjednik Makedo/*Macedo* (koji je

bio jedan od inicijatora podizanja Kvartina za cara) promijenio stranu i ubio Kvartina. Međutim taj čin nije spasio samoga Makeda (koji je donio Maksiminu glavu zlosretnog Kvartina) da i on ne strada.

Maksimin je odmah po preuzimanju purpura, uklanjanju severijanaca, i završetku Magnusove zavjere pokrenuo armiju (koja je uključivala i Maure, Osroence, Jermene, prebjege Irance/poglavito one proarsakidske) na Alamane. Prešao je sa trupama Rajnu, i započeo ofanzivu širokih razmjera. Ovaj put su se rimske trupe ne samo osvetile za pređašnja pustošenja, nego su to „naplatili i sa kamatom“. Prilično širok i dubok pojas je uništavan, spaljivana su naselja i sela, paljeni i otimani usjevi, pljačkana i odvođena stada, ubijen i zarobljen veliki broj Nijemaca. Nijemcima su najveće gubitke nanosili maurski kopljanici i strijelci. Po *Historia Augusta* da nisu preživjeli Germani izbjegli u zbjegove u močvarama i šumama, Maksimin bi doveo čitavu Germaniju pod rimsku vlast. U močvarama su vođene vrlo teške borbe. I on sam se veoma istakao u ovom ratu, hrabro ulečući u borbu. Čak je u močvari vođena i neka vrsta bitke sa brodicama i čamcima. Herodijan tako opisuje jednu bitku u močvari i navodi da su Rimljani imali teške gubitke, ali i da je praktično sva „barbarska“ vojska zbrisana tom prilikom, da je močvarno jezero bili pokriveno tijelima, a da je sama močvara bila krvlju obojena u crveno. Nakon pobjede je uzeo počasni naziv *Germanicus Maximus*, a svoga sina je proglasio za cezara i „predvodnika omladine“/*princeps luventutis*, dok je svoju suprugu Paulinu dao deificirati.

Ver Maksim je za razliku od svoga oca bio vrlo obrazovan. *Historia Augusta* spominje njegove učitelje i na grčkom i latinskom jeziku. On se i karakterno i po načinu života razlikovao od svoga oca.

Za vrijeme ove kampanje vrlo je vjerojatno da je Maksiminova ofanziva zahvatila i duboku unutrašnjost današnje Njemačke i da je porazio Germane iza rijeke Wezer u bitci kod brda Harzhorna u današnjoj Donjoj Saksoniji (u samom srcu današnje Njemačke). Maksiminove odlučne pobjede u Njemakoj su smirile situaciju na Rajni, bar za jedno određeno razdoblje. Nakon toga je postavio u zimu 235./236. god. n. e. tabor u Sirmiumu, odakle je uspješno ratovao protiv nezavisnih Dačana i Sarmata. U znak ovih pobjeda on je dobio počasni naziv *Sarmaticus*.

Bitka kod brda Harzhorna je determinirana arheološkim nalazima, a ne spominjanjem u literarnim ili epigrafskim vrelima. U decembru 2008. god. na navedenom lokalitetu otkriveni su nalazi koji su sugerirali da je riječ o bojnom polju. Mnogobrojni pronađeni nalazi, a posebno kovanice novca sugeriraju da se bitka odigrala u vremenu Aleksandra Severa ili Maksimina Tračanina. Tipovi i karakteristike nalaza (posebno oni pripadaju oružju tipa škorpiona i *carroballista*) opovrgavaju mogućnost da je riječ o unutanjemačkom sukobu, i da je ipak riječ o bitci između legionara i prekorajnskih Nijemaca. Trenutna hipoteza je da je do bitke došlo pri povratku invazione rimske armije iz sjevernonjemačke ravnice, kada su Nijemci zapriječili njihov put. Zahvaljujući izgleda artiljeriji, Rimljani su izvojevali pobjedu. Otkriće kod Harzhorna mijenja historiografsko mišljenje da su borbe sa Germanima nakon smrti Marka Aurelija bile defanzivnog karaktera ili ograničene na neposredno područje uz ili iza limesa. Rimska vojna sila je ustvari prodirala i nakon 180. god. n. e. u širu dubinu prekorajnske i transdanubijske Germanije, zahvatajući nekada čak i opsege čuvenih Germanikovih ofanziva. Rimska vojna sila je tako i u III. st. n. e. pustošila predjele nezavisne Germanije u dubokoj unutrašnjosti Njemačke, nego što je to historiografija ranije i mislila i pretpostavljala. Možda bi u

prilog privremene okupacije dijela istočnorajnske teritorije za vrijeme Maksimina govorio i pronađeni natpis iz Tubingena *CIL* XIII, 9083.

Arheološka istraživanja na lokalitetu Harzhorn u toku 2012. god.

Neki od nalaza sa lokaliteta Harzhorn

Cecilija Paulina je umrla ubrzo nakon što joj je suprug preuzeo purpur, što potvrđuje činjenica da je kilikijski grad Anazarbus izdao novac sa posvetom „božanskoj Paulini“ sa datacijom 235./236. god. n. e.

Nakon smrti ona je deificirana i njeno ime na postmortem natpisima i novcima je glasilo *Diva Caecilia Paulina Pia Augusta*.

Novčić sa posvetom „božanskoj Paulini“. Na aversu je njen portret, a na reversu slika pauna.

Pošto je njegov princepski legitimitet proizlazio samo iz podrške vojske, Maksimin je u skladu sa tim i vodio politiku. Plata vojnika je duplirana, što je kao posljedicu imalo i veće poreze. Vojnici su nagrađivani, nisu im smanjivana ili oduzimana sljedovanja, nije dopuštao da mu vojnici rade kao zanatlije ili fizički radnici i jedino ih je zaposlene držao korištenjem u lovu. Pored izdataka za same vojnike, Maksiminu je preko bio potreban novac i za planirane kampanje preko Dunava. Po Herodijanu i *Historia Augusta* on je namjeravao da pod rimsku vlast podvrgne sve sjeverne regione „do Oceana“.

Kako bi se došlo do novca, poreznici su počeli da primjenjuju nasilne metode i nelegalne konfiskacije imovine i novca. Po Herodijanu potkazivačka služba je dobila na značenju, i svako ko bi bio protkazan, bez obzira na to koliko je optužba bila bizarna, bi po automatizmu bio osuđen. Ovi osuđeni pojedinci su onda bili ili izgnani ili pogubljeni, naravno sa konfisciranom imovinom. Najviše su na udaru bili bogatiji slojevi rimskog svijeta, što je onda vodilo tome da se odnosi još više zaoštravaju. Mnoge mjere Maksimina Tračkog bile su otvoreno uperene protiv senatorskog reda. Herodijan i *Historia Augusta* spominju i da Maksimin nije trpio oko sebe nijednog nobila i da se riješio prijatelja i savjetnika Aleksandra Severa, jer nije želio da ima bilo kojeg nobila u armiji. Postojalo je opće nezadovoljstvo fiskalnom politikom Maksimina, koji je ubirao novac od lokalnih zajednica, konfiscirao riznice hramova itd. Osim toga, seosko stanovništvo bilo je krajnje nezadovoljno nasiljem vojnika i lokalne administracije. Opća tendencija Maksiminove unutarnje politike, rukovođene težnjom da se zadovolje zahtjevi vojnika, vodila je raskidu se Senatom i jačala fiskalni teret, što je dovelo do nezadovoljstva svih slojeva građanskog stanovništva.

Historia Augusta navodi da je Senat toliko bio uplašen da su održavane i javne i privatne molitve u hramovima, čak i sa ženama i djecom, da on nikada ne vidi Grad. O Maksiminu su kružile užasne i sigurno preuveličane priče o surovosti, sirovosti, sadizmu, bezkrupuloznosti, o tome kako želi da vojnu disciplinu nametne kao vrhovni način ponašanja, i da u skladu sa tim promijeni i civilne poslove. Po istoj ediciji Maksimin je mrzio nobile, jer se sjećao kako su se oni ponašali prema njemu dok je bio na znatno nižoj hijerarhijskoj poziciji. On je dao da se pogube i oni koji su znali njegovo dosta skromno porijeklo, kako bi ga zamaglio. Neki od tih pobijenih su bili i oni koji su mu pomagali ranije kada je bio siromašniji. Herodijan izriče vrlo strogu ocjenu i opis Maksimina kao grubog, surovog, barbarskog princepsa koji svoju

moć koristio na divljački način kako bi izazivao veliki strah. *Historia Augusta* opisuje strogu i surovu vladavinu Maksimina, ponovo su korišteni informanti i potkazivaći, podizane su lažne optužbe, ubijani nevini ljudi, iznudama uzimana imovina bogataša. Naravno, kako se to može razumijeti iz teksta Herodijana, osnovni uzrok lošeg odnosa rimske historiografije prema Maksimina Tračanina bilo je njegovo dosta, skromno porijeklo.

Po Herodijanu, nakon što je Maksimin ruinirao bogataše i predstavnike elite i konfiscirao njihovu imovinu, on se okrenuo prema javnim fondovima provincija, lokalnih zajednica i hramova. Tako su svi ti fondovi koji su skupljani radi javnih poslova, socijalnih potreba, organiziranja festivala i igara transferirani i uzimani od Maksimina. Uzimani su i kipovi, hramovni darovi, simboli bogova i heroja, dekoracije, ukratko sve što je moglo poslužiti za izradu novca. To je prirodno izazvalo golemo nezadovoljstvo i skromnijih i širih slojeva stanovništva.

Maksimin je napustio i politiku tolerancije prema kršćanima, jer ih je smatrao neprijateljskim elementom prema Rimskoj državi. U kršćanskoj tradiciji se spominje da su bili progonjeni rimski biskupi/episkopi Poncijan/*Pontian* (zajedno sa svojim rivalom Hipolitom) i njegov nasljednik Anter/*Anterus*.

Moguće je da su razlozi za obrušavanje na rimsku crkvu bili prije političke, nego religijske prirode. Poncijan je prognan na Sardiniju, ali Maksimin to nije učinio eksluzivno zato što je ovaj bio kršćanin, nego vjerojatno zato što se plašio utjecajnih ljudi u Gradu, naročito protiv onih koji su mogli biti u vezi sa ženama iz dinastije Severa. Progone kršćana u Pontu i Kapadokiji je naredno namjesnik, a ne sam princeps.

Izvorna građa opisuje Maksimina kao osobu izrazite fizičke korpulencije. Tako se navodi da je njegov prst bio toliko veliki da je on nosio narukvicu od svoje supruge u vidu prstena na tome prstu.

VI. građanski rat ili „Godina šest careva“ : 238. god. n. e.

Zategnuti odnosi viših slojeva i Maksimina su eskalirali početkom 238. god. n. e. u prokonzularnoj Africi. Tamo je carski službenik fiska želјeći da izvuće što je moguće veći iznos iz oporezivanja i taksi, a preko lažnih presuda korumpiranih sudova, vršio pritisak na lokalne zemljoposjednike. Službenik je čak i prekoračio svoje ovlasti. To je dovelo do pobune u provinciji, jer su zemljoposjednici naoružali svoje klijente, zakupce, radnike i robove i zauzeli su grad *Thysdrus* (današnji El Djem), gdje su pobili navedenog službenika i njegove pratioce. Usput su proklamirali tadašnjeg namjesnika provincije Gordijana I. i njegovog sina Gordijana II. za suvladare. Gordijani su dobili ogromnu podršku afričkog stanovništva i provincijskih i lokalnih lidera i elita.

Herodijan opisuje pobunu u Africi na sljedeći način. Poreznik – prokurator koji je postupao tiranski sa svakim, je odgovoran za sudske procese protiv grupe mladića iz najbogatijih i naelitnijih familija kako bi od njih iznudio novac i orobio im nasljedstva. Mladići su obećali platiti, ali su molili za odlaganje od nekoliko dana. To odlaganje su iskoristili da sazovu narod i da dobiju podršku od svih onih koji su pretrpjeli zloupotrebe ili su se plašili da će biti izloženi zloupotrebama. Naredili su svojim seljacima (koloni, servi kasati) sa polja da dođu skrivajući batine i sjekire u grad po noći. Pošto je provincija Afrika bila gusto naseljena, veliki broj ljudi se okupio sakrivajući oružje i oruđe. Mladići su se tako približili prokuratoru i iznenada ga napali i ubili. Kada su to vidjeli vojnici – pratioci prokuratora krenuli su na mladiće, ali su na njih navalili dovedeni seljaci i brzo ih nadvladali.

Gordijan I. (cc 159 – 12. IV. 238. god. n. e.) vladao je od 22. III. do 12. IV. 238. god. n. e. Po rođenju se zvao *Marcus Antonius Gordianus Sempronianus*, a kao carski konkurent Maksiminu Tračaninu *Caesar Marcus Antonius Gordianus Sempronianus Romanus Africanus Augustus*. Njegov sin i suvladar Gordijan II. (cc. 192. – 12. IV. 238. god. n. e.) po rođenju se zvao *Marcus Antonius Gordianus Sempronianus*, a kao suvladar *Caesar Marcus Antonius Gordianus Sempronianus Romanus Africanus Augustus*. Malo se zna o porijeklu Gordijana I., iako postoje neke pretpostavke da je malozijskog (odnosno preciznije rečeno galatskog ili kapadokijskog porijekla). Po *Historia Augusta* njegovi roditelji su bili senator Mecije Marul/*Maecius Marullus* i Ulpija Gordijana/*Ulpia Gordiana*, što je prilično diskutabilno. Ime Sempronijan je moguće vodilo Julija Kapitolina (autora biografija trojice Gordijana u *Historia Augusta*) da agnatsku liniju Gordijana I. poveže sa braćom Grakhi, a ulpijansko gentilno ime majke da poveže njeno porijeklo sa Trajanovom familijom. Ista edicija navodi da je Gordijan potomak duge linije konzulara i sa očeve i sa majčine strane. Možda bi se povijest njegove familije mogla utvrditi i preko natpisa. Na jednom natpisu iz Ankare se spominje izvjesna Sempronija Romana, kćerka osobe po imenu Tit Flavije Sempronije Akvila/ *Titus Flavius Sempronius Aquila* (carskog sekretara *ab epistulis Graecis*; kancelarija za pisma na grčkom jeziku). Možda je Gordijan I. na neki način povezan sa ovom Sempronijom Romanom, pa se i ona navodi ili kao majka ili kao baka. Tako se u historiografiji predložilo i tumaćenje da su njegovi roditelji bili Marko Antonije/*Marcus Antonius* i spomenuta Sempronija Romana, od roditelja Sempronija Akvila i Klaudije, koja je bila kćerka neimenovanog oca i Klaudije Tisamen (*Claudia Tisamenis*), sestre Heroda Atika. Po istoj ediciji biografija „augusta“ njegova supruga je bila Fabija Orestila/*Fabia Orestilla*, navodno potomak Antonina Pija i Marka Aurelija preko svoga oca Fulva Antonina/*Fulvus Antoninus*. Moguće je da je ime njenog oca ustvari obična konstrukcija autora Gordijanovog životopisa u *Historia Augusta*, a ne stvarna činjenica. Iako postoje indicije da su njeni roditelji bili Marko Anije Sever/ *Marcus Annius Severus*, koji je bio konzul sufekt i Silvana, koja je opet bila kćerka Lucija Plaucija Lamija Silvana (*Lucius Plautius Lamia Silvanus*) i Aurelije Fadile koja je bila kćerka Antonina Pija i njegove supruge Faustine Starije. Gordijan I. i Orestila su imali najmanje dvoje djece i to sina Gordijana II. i kćerku Antoniju Gordijanu (*Antonia Gordiana*). Karijera Gordijana I. je započela u relativnoj njegovoj kasnijoj dobi. Kao edil je stekao popularnost priređujući veličanstvene igre i predstave. Zapovijedao je IIII. legija *Scythica*, te bio namjesnik Britanije 216. god. n. e. te konzul sufekt za vladavine Elagabala. Gordijan I. je uspio da zadrži bogatstvo i političko značenje za vrijeme problematičnih severijanskih princepsa, što pokazuje da se on nalazio van intriga i političkih borbi toga vremena. Filostrat je posvetio svoje djelo „Životi sofista“ ili njemu ili njegovom sinu Gordijanu II. Na kraju karijere je postao prokonzul Afrike. Gordijani su bili osobe čuvene po svome intelektualnom radu, a stariji je bio i poznat po svojoj poeziji. Kao mladić Gordijan I. je napisao ep *Antoniniad* o životima Antonina Pija i Marka Aurelija u 30 knjiga. *Historia Augusta* ističe enormno bogatstvo Gordijana.

Gordijana II. (cc. 192. – 12. IV. 238. god. n. e.) vladao je od 22. III. do 12. IV. 238. god. n. e. Po rođenju se zvao *Marcus Antonius Gordianus Sempronianus*, a kao suvladar *Caesar Marcus Antonius Gordianus Sempronianus Romanus Africanus Augustus*. Za vrijeme Elagabala Gordijan II. je bio kvestor, a za vladavine Aleksandra Severa je bio pretor i konzul sufekt. On je 237. god. n. e. otišao u prokonzularnu Afriku kao legat svoga oca. *Historia Augusta* ističe izrazitu posvećenost nauci i knjizi Gordijana II., koji je bio i veoma osjetljiva osoba. Za njega se vežu i anegdote da je bio veliki ženskaroš, i da nije mogao odoljeti ženama, pa je tako navodno imao dosta vanbračne djece. Radi toga je nosio nadimke Prijam i Prijap.

Gordijani su poslali izaslanstvo u Rim, pod vodstvom Publija Licinija Valerijana (*Publius Licinius Valerianus*; budući princeps). Kako bi se eliminirao Vitalijan, pretorijanski prefekt i odani Maksiminov čovjek, Gordijan je poslao jednog odvažnog kvestora, i grupu centuriona i vojnika. Oni su vrlo uspješno uspjeli da likvidiraju Vitalijana. Čim se u Rimu saznalo za pobunu u prokonzularnoj Africi, došlo je do bune. Ubice Vitalijana su

namjerno i raširile glasinu da je Maksimin ubijen, pa su i sve njegove statue i portreti bili uništeni od gradske rulje. Senat je radosno primio vijest o ustoličenju Gordijana, i bez ikakvih problema je priznao Gordijane za legitimne vladare, dodijelivši im oficijelne titule augusta. Maksimin i njegov sin su proglašeni neprijateljima države. *Historia Augusta*, pozivajući se na Junija Korda, navodi da je ova odluka bila *senatus consultum tacitum*, odnosno da je donesena na zatvorenoj sesiji Senata i da je imala tajni karakter. U ovom kontekstu Kapitolin opisuje kako izgleda ova zatvorena, tajna sjednica Senata.

Sada je nastupio obračun sa maksiminijancima, pa su informanti, potkazivaći, agenti kao i prijatelji Maksimina pogubljeni, a prefekt Grada Sabin je bio isprebijan od rulje i umoren. Herodijan detaljno opisuje ovaj pokolj koji je izvela rimska rulja koja je tada postajala novi politički činilac. Ovaj kaos je iskorišten i kako bi pojedinci rješavali neke svoje osobne mržnje, sukobe i antipatije, pa i najobičniju pljačku. Dosta je stradalo nevinih, kao npr. kreditora od dužnika ili suparnika u sudskim procesima. Pokolj se (po nalogu Senata) desio i u provincijama koje su prešle na stranu Senata, gdje su ubijani svi oni za koje se smatralo da su maksiminijanci.

Dok Gordijani ne dođu iz Afrike, Senat je kao privremenu vlast imenovao Komitet Dvadesetorice senatora (*vigintiviri rei publicae curandae*) koji je trebao koordinirati i borbene operacije protiv maksiminijanskih snaga. Njima su se pridružile i mnoge provincije, jer je Senat u sve provincije poslao pisma u kojima je navijestio novo stanje stvari i pozvao ih da stanu na stranu Gordijana i senatske frakcije. Maksiminu su ostale lojalne pored ilirsko – panonskih provincija još i one maloazijske, a i Španija je nakon izbora Pupijena i Balbina još uvijek kovala novac sa likom Maksimina.

Maksimin je tada bio u Sirmijumu, i odmah je okupio armiju i pokrenuo se da napadne Italiju i Rim. Udarnu skupinu invazije na Italiju ponovo su činile legije regrutirane na ilirsko – podunavskom području. U međuvremenu, situacija za gordijansko – senatorsku frakciju u Africi se pogoršavala. Namjesnik provincije Numidije Kapelijan (*Capellianus*) je duže vrijeme bio kivan na Gordijane, a jedini je raspolagao sa odgovarajućom vojnom jedinicom (III. legija *Augusta*) u čitavom području. On je ovu situaciju iskoristio i otpočeo je pohod na Kartaginu, i lako je porazio lokalne teritorijalne snage koje su branile provincijsku prijestolnicu. Gordijan II. je poginuo u bitci, a čuvši za smrt sina njegov otac je počinio samoubistvo objesivši se. Kapelijanova okupacija prokonzularne Afrike je bila vrlo oštra, gradovi, naselja, sela i hramovi su pljačkani, vojnici su dobijali nagrade, a teror vojske je kriv za smrt mnogih i pripadnika elite ali i običnog naroda. Kapelijanova armija je tada gore poharala provinciju nego da su u nju provalile „barbarske" vojske. Kapelijan se nadao i da sam postane princeps, nakon što je Maksimin ubijen. I pored smrti Gordijana, Senat je odlučio nastaviti rat, a Gordijani su kasnije deificirani.

Sestercij iz 238. god. n. e. Na aversu je portret Gordijana I. Na reversu boginja Pobjede.

Znajući da moraju ići do kraja i aktivno se suprotstaviti Maksiminovoj armiji koja se kretala prema Italiji, senatori su za pokazali zavidnu sopstvenu inicijativu. Oni su održali zatvorenu sesiju u hramu Jupitera Kapitolinskog i izabrali su glasanjem (između više kandidata) iz svojih redova (konkretno dvojicu najuglednijih članova Komiteta Dvadesetorice) za nove principse suvladare i to Pupijena i Balbina. Senat definitivno još uvijek nije izgubio svoju snagu. Zanimljivo je da se sada prvi put desilo da su obojici dodijeljene i titule vrhovnih svećenika. Do tada je bila uvriježena praksa da samo jedna osoba, čak i u suvladarstvu, obnaša dužnost i čast velikog svećenika. Tijesna veza sa Senatom bila je izražena titulom „Očevi Senata“ (*patres senatus*), a moguće je da je i izbor dvojice sa istom mandatiranom vlašću bio i reminisencija drevnih rimskih republikanskih konzula. Uostalom, oni su po svome izboru održali i govor na Rostri pred narodom. Zanimljivo je da novci iz vremena njihove tromjesječne vladavine pokazuju na aversu portret jednog od njih, a na reversu dvije ruke koje se rukuju (čime se simbolizirala njihova zajednička vlast).

Pupijen (cc 164/170 – 29. VII. 238. god. n. e.) vladao je od 22. IV. do 29. VII. 238. god. n. e. Po rođenju se zvao *Marcus Clodius Pupienus Maximus*, a kao car *Imperator Caesar Marcus Clodius Pupienus Maximus Augustus*. I determiniranje njegovog porijekla predstavlja problem za historiografiju. *Historia Augusta* govori o Pupijenu kao osobi koja je napredovala kroz *cursus honorum*, zahvaljujući sopstvenoj vojnoj karijeri. Po tome je on bio sin kovača ili izrađivača kočija, a zatim da je bio adoptiran od izvjesnog Pescenija Marcelina (*Pescennia Marcellina*). U vojsci je bio prvo primipil, zatim vojni tribun i onda pretor, dva puta konzul (drugi put kao *ordinarius* 234. god. n. e.), i namjesnik više provincija. Ipak po svemu sudeći on nije baš proizašao iz skromnijih slojeva stanovništa, kako to sugerira *Historia Augusta*, i pripadao je eliti iz etrurskog grada Voltera, a špekulira se da je on bio sin senatora Marka Pupijena Maksima i Klodije Pulhre (*Clodia Pulchra*). Pupijenova karijera je bila veoma impresivna, pa je bio i prokonzul Bitinije i Ponta, Ahaje i Narbonske Galije, a kasnije je bio i legat Donje Germanije. Kao namjesnik na granici postigao je određenu popularnost, jer se pokazao kao odličan zapovjednik i pobjednik u nizu okršaja sa germanskih i sarmatskih naroda. Prefekt Grada je postao 234. god. n. e., i tu svoju dužnost je provodio strogo i ozbiljno. Pupijen je imao troje djece i to sinove Tiberija Klodija Pupijena Pulhera Maksima (*Tiberius Clodius Pupienus Pulcher Maximus* konzul sufekt cc 235. god. n. e.) i Marka Pupijena Afrikanca Maksima (*Marcus Pupienus Africanus Maximus*; konzul *ordinarius* za 236. god. n. e.), te kćerku Pupijenu Sektiju Paulinu Cetegiliju (*Pupiena Sextia Paulina Cethegilla*) koja je bila supruga Marka Ulpija Eubiotija Leura (*Marcus Ulpius Eubiotus Leurus*).

Balbin (cc. 165 – 29. VII. 238) vladao je od 22. IV. do 29. VII. 238. god. n. e. Po rođenju se zvao *Decimus Caelius Calvinus Balbinus Pius*, a kao car *Caesar Decimus Caelius Calvinus Balbinus Pius Augustus*. O samom Balbinu se malo zna. On je bio (biološki ili adoptivni) sin Celija Kalvina (*Caelius Calvinus*; legat

Kapadokije 184. god. n.e.) i pretpostavlja se da je bio dalji potomak Publija Koelija Balbina Vibulija Pija (*Publius Coelius Balbinus Vibullius Pius*; konzul *ordinarius* ili za 136. ili 137. god. n. e.), pa bi u tom slučaju bio srodnički vezan i sa familijom Kvinta Pompeija Falka (*Quintus Pompeius Falco*) i inženjera Frontina. Balbin je bio član kolegija svećenika Salijaca, i bio je namjesnik niza provincija (po *Historia Augusta* : prokonzularna Azija, Bitinija, Galatija, Pont, Trakija i u Galiji). Vjerojatno je dva puta bio konzul (prvi put 203. ili u julu 211., drugi put 213. god. n. e. kao kolega Karakale). Balbin je bio iznimno kultivirana osoba, upućena u književnost, ali istovremeno i umješan civilni magistrat.

Ipak, određene frakcije unutar Senata koje su bile privržene primarno gordijanskoj stvari, su manipulirale gradskom masom i pretorijancima koji su agitirali da se i Gordijan III., unuk Gordijana I. (preko kćerke Antonije Gordijane) imenuje kao još jedan suvladar Pupijenu i Balbinu. Gradska masa je zasula imperijalnu povorku sa kamenjem i štapovima. Uslijedili su i ozbiljni nemiri i sukobi na ulicama Grada. Senatski princepsi nisu imali izbora, nego da pristanu na kompromis tako što su imenovali 13-godišnjeg Gordijana III. za cezara. Pupijen i Balbin su podijelili dužnosti, i prvospomenuti je preuzeo vojne obaveze i poveo je skupljenu armiju u Ravenu kako bi se suprotstavili Maksiminovoj ofanzivi. Balbin je ostao u samome Gradu kako bi rukovodio civilnim poslovima i održavao red i mir. U Gradu je ostavljena i pretorijanska garda. Pupijen je privukao na svoju stranu germanske auksilijarne trupe koje su služile pod njegovim zapovjedništvom dok je bio legat u Donjoj Germaniji. Bez obzira što je prodro sa svojom armijom na sjeveroistok Italije, pozicija za Maksimina se usložnjavala. Prvi italijanski grad na koji je naišao bila je Emona (današnja Ljubljana), ali su mu izvidnici javili da je grad u potpunosti napušten. Emonjani su se ne samo privremeno sklonili, nego su i primijenili taktiku „spržene zemlje“, ne ostavljajući Maksiminu i njegovoj armiji ništa od resursa.

Panonske jedinice, koje su išle kao prethodnica Maksiminove armije su započele neuspješni napad na Akvileju, koja je zatvorila vrata i pružila otvoreni i žestoki otpor. Uskoro je napade na Akvileju osobno predvodio Maksimin. Odbranu Akvileje su vodili senatori-konzulari Tulije Menofil/ *Tullius Menophilus* i Rutilije Pudens Krispin/ *Rutilius Pudens Crispinus*, koje je Senat namjenski radi pripreme i vođenja odbrane poslao u ovaj grad, ključ prodora u Italiju. Senat iz marta i aprila 238. god. n. e. u pravom smislu se pokazivao kao onaj drevni Senat iz vremena punskih ratova, kada je brzo, efektivno i uspješno djelovao.

Uz to je i rijeka *Sontius*/Isonco kod Akvileje bila nadošla, zbog topljenja snijega. Pošto su Akvilenjani porušili most, armija ja bila usporena u napredovanju. Napadi Maksiminove armije na Akvileju su bili odbijeni, uz nanošenje velikih gubitaka invazionoj armiji. Nenadana opsada je imala loše dejstvo po maksiminijanske vojnike. U trupama se javljalo nezadovoljstvo uslijed nedostatka namirnica i drugih resursa te bolesti koja se širila, a snažna i nepodijeljena opozicija Senata je isto djelovala destruktivno po volju i odlučnost Maksiminovih vojnika.

Inače je već na samom početku rata, Senat predvidio i primijenio sljedeću stratešku zamisao. Poslane su osobe kvestorskog, pretorskog, konzularskog edilskog, pa i tribunskog ranga u mnoge gradove kako bi

svuda organizirali resurse, odbranu i borbu protiv Maksimina. Svi provincijalci i Italijani su morali da sakupe sve što bi moglo biti korisno za maksiminijansku armiju i da se povuku unutar utvrđenih gradova, a sve u svrhu kako bi Maksiminova armija počela oskudijevati u resursima. Senat je uspio da svojim autoritetom i pismima da spriječe da resursi i logistika dolaze do Maksiminove armije iz provincija i preko luka. I rimska obavještajni aparat se stavio u službu Senata, i frumentariji su bili poslani u sve provincije, sa pisanom naredbom da svako onaj ko je pomagao ili pomaže Maksiminu da se uvrsti red neprijatelja države. Ovaj put je Senat odnio briljantnu pobjedu.

I onda su u aprilu 238. god. n. e. pripadnici II. legije *Parthica* ubili Maksimina, njegova sina i glavne suradnike. Njihove glave su bile odsjećene, i poslane u Rim. Moguće je da je motivacija pripadnika II. legije *Parthica* za pobunu protiv Maksimina bila i činjenica da su familije vojnika bile smještene u taboru te legije u Albanu kod Rima.

Gledano sa vojno strateške pozicije Rimske države, smrt Maksimina Tračanina je imala negativno dejstvo po rimski svijet. On je u stilu Germanika, Trajana i Marka Aurelija izvojevao odlučne pobjede na germanskom području, vjerojatno i stavivši pod okupaciju određena područja. Istovremeno se pripremao za nastavak kampanje preko rajnsko – dunavske granice, što bi da se ostvarilo imalo posljedicu preventivnog eliminiranja svih onih neprijatelja koji će od sredine III. st. n. e. započeti kampanje upada u provincije. Nažalost, kada je poradi najviše poradi zaštite ekonomskih i političkih interesa najviše elite rimskog svijeta došlo do izbijanja VI. građanskog rata, ti planovi se nisu ostvarili.Unutarnji politički interesi su tako još jednom odvukli pažnju Rimljana sa ekspanzije u unutrašnjost i još jednom spasili Transrenski i Transdanubijski svijet od toga da postane sastavnica rimskog svijeta.u kojem bi se ubrzano apsorbirao. .

Nakon što je Maksimin ubijen od sopstvenih vojnika, Pupijen je preuzeo kontrolu i nad Maksiminovim trupama pa ih je poslao nazad u njihove provincije i tabore. I trupe koje su bile na raspolaganju senatskim principsima, Pupijen je poslao u matične oblasti. U Rim se vratio sa svojom germanskom tjelesnom stražom, trupama koje mu je dao Balbin i pretorijanskim odredom koji je vodio. Nad Maksiminom je proglašena *damnatio memoriae*. U samom Gradu je u međuvremenu situacija bila vrlo uzavrela, i ponovo su izbili ulični neredi. Balbin nije uspijevao da održi red i stabilnost.

U Rimu je došlo do sukoba između stanovnika Grada i pretorijanaca. Kao povod je poslužio napad dvojice senatora na vojnike. Pošto je u Rimu bio običaj da ljudi dolaze na otvorene sjednice Senata da čuju šta se tamo dešava, jedna grupa pretorijanaca (ustvari to su bili veterani koji su ostali u Rimu zbog svojih godina) je i sama došla nenaoružana i u civilnoj odjeći do vrata Senata. Dvojica ili trojica pretorijanaca (koji su bili znatiželjniji da saznaju o čemu se to u Senatu govori) su se nekako uspjela progurati kroz masu do sale, ali su tom prilikom slučajno gurnuli bazu statue boginje Pobjede. To su primijetili senatori Galikan/*Gallicanus* i Mecena/ *Maecenas* i su napali ove vojnike i ubili svojim bodežima. To je dovelo do općeg kaosa u Rimu, a Galikan je zaoštrio situaciju pozvavši rulju da proganja i ubija neprijatelje Senata i rimskog naroda, prijatelje i pristalice Maksimina. Tada je nastupio pogrom nad pretorijancima, koji su se uspjeli zabarakidirati u svome taboru. Rulja vođena Galikanom se naoružala provalivši u skladišta oružja i arsenal. Naoružana (svim i svačim) rulja je napala pretorijanski tabor, a postavljena je i opsada. Kako se noč približavala, intenzitet napada na tabor je opadao i rulja se neorganizirano povlačila. To su iskoristili iskusni pretorijanci, koji su izašli iz tabora i izveli uspješan kontranapad. Nakon toga su se ponovo povukli unutar sigurnosti svoga tabora. Kada se teritorijalna milicija u Gradu reorganizirala i pregrupila, vršeni su dnevni napadi na zidine i fortifikacije pretorijanskog tabora. Svi ovi napadi su bili neuspješni. Na Balbinove pomirljive edikte niko se nije ni obazirao. Zapovjednici gradske milicije su tada odlučili da prekinu opskrbu vodom tabora. Uvidjevši takvu taktiku, pretorijanci su izveli napad iz tabora i uspjeli su razbiti miliciju i prodrijeti u dijelove Grada. Nastale su učine borbe, u kojima se pretorijanci nisu najbolje snalazili. Radi toga su oni počeli podmetati požare, a zbog toga što je dosta kuća i insula imalo drvenu

građu, vatra se raširila. U samom Gradu su nastupili kaos i anarhija neviđenih razmjera, a kriminalci su pljačkali sve do čega su došli. Tom prilikom mnogo je ljudi stradalo.

Kada je došao i drugi princeps, situacija se privremeno primirila. Iako su u početku odnosi između Pupijena i Balbina bili dobri, kako je vrijeme proticalo oni su se usložnjavali. Zajednička vladavine nije baš zaživjela i svaki od njih je (poradi različitih razloga) počeo smatrati da je vredniji od onoga drugoga. Balbin je počeo sumnjati da će Pupijen koristi svoju germansku tjelesnu stražu kako bi ga se otarasio. Ubrzo su, slično slučaju Gete i Karakale, njih dvojica živjela u različitim dijelovima palate. Njihovo međusobno razilaženje i unutarnji razdor su u krajnjoj konsenkvenci štetili obojici. Međusobna surevnjivost je porasla onoga trenutka kada je Pupijen istakao na novcu naziv *Maximus*, koristeći popularnost nakon poraza Maksimina.

Oni su inače planirali dvije odvojene velike vojne eksterne kampanje i to Pupijen na Iran i Balbin na dačke Karpe i Gote, ali do toga ipak nije došlo. Za ovo razdoblje je potrebno navesti i ulazak u rimsku orbitu i Gota, koji sami ili sa Karpima započinju upade u rimske provincije Dakiju i obje Mezije. Po *Historia Augusta* Goti su napali grad Istros.

Razočarani elementi pretorijanske garde, koji sigurno nisu bili sretni time što je Senat bio taj koji je izabrao principse a da se oni nisu ništa pitali. Uz to, kod njih je rasla i sumnja da će ih Pupijen raspustiti i na njihovo mjesto postaviti svoje vjerne Germane. Ovi elementi su stvorili konspiraju sa ciljem njihove likvidacije. I za vrijeme održavanja Kapitolinskih igara 29. VII. pretorijanci su započeli vojni udar i upali u palatu. Kada je Pupijen postao svjestan pretorijanskog udara, je želio da pozove Germanske vojnike, ali Balbin mu nije vjerovao jer je mislio da je riječ samo o izgovoru kojim Pupijen pokušava da sam preuzme vlast i nije dozvolio da se germanske trupe pozovu. I dok su se oni tako raspravljali, pretorijanci su provalili i uhvatili obojicu principsa, skinuli ih gole, tukli i mučili ih. Ubrzo su Germani saznali šta se dešava i pojurili su naoružani kako bi spasili principse. Kada su za to saznali pretorijanci, oni su ubili Pupijena i Balbina ostavivši njihova tijela na ulici. U međuvremenu su vojnici aklamirali za novog principsa Gordijana III., nakon čega su se povukli u svoj tabor. Germanska garda, ne želeći da se bespotrebno bori nakon što su Pupijen i Balbin ubijeni, je i sama prihvatila činjenično stanje i povukla se u svoj tabor van Grada. Ovaj put je ipak Senat bio poražen pred samovoljom vojske koja je nakon kratkotrajnog uzmicanja od par mjeseci ipak povratila svoje pozicije.

Čuveni „Balbinov sarkofag“ je jedno od vanrednih primjere umjetnosti iz prve polovice III. st. n. e. Balbin je dao da se napravi ovaj mramorni, impozantni sarkofag za sebe i svoju suprugu. Otkriven je u fragmentima na *Via Appia*.

V L A D A V I N A G O R D I J A N A III.
238. – 244. god. n. e.

Gordijan III. (20. I. 225 – 11. II. 244. god. n. e.) samostalno vladao od 29. VII. 238. do 11. II. 244. god. n. e. Kao car se zvao *Caesar Marcus Antonius Gordianus Pius Augustus*. Gordijan III. je postao samovlasni princeps sa samo 13 godina. Njegovi roditelji su bili Antonija Gordijana (*Historia Augusta* je naziva Mecija Faustina/*Maecia Faustina*) i rimski senator čije ime historija nije uspjela sačuvati (*Historia Augusta* ga naziva Junije Balb/*Iunius Balbus*). Antonija Gordijana je rođena cc 201. god. n. e. i djetinjstvo je provela sa svojim bratom u domu svoga oca, odnosno kući koju je nekada posjedovao Pompej Veliki, a nakon njega triumvir Marko Antonije i princeps Tiberije.O životu Gordijana III. prije 238. god. n. e. se vrlo malo zna, čak je nepoznato i njegovo ime po rođenje. Ime Gordijan je dobio kada je nakon smrti Gordijana I. i II. uzdignut u rang cezara. Gordijanska frakcija koja je bila snažna u vojnim redovima i među stanovnicima Grada je prenijela podržavanje sa preminule dvojice princepsa na Gordijana III.

Uprava Gordijana III.

Zbog godina Gordijana III. i činjenice da on nije uopće pripreman ni za jednu dužnost, uprava se nalazila u rukama istaknutih nobila, savjetnika, dvorjana (uključujući i eunuhe) i majke Antonije. Oni su se oslanjali na Senat i ne može se reći da je uprava bila loša, čak su izvršene i određene reforme u administraciji, fiskalnoj politici i vojsci. Namjesnici su procesuirani ako su zloupotrebljavali svoju moć i poreze u provincijama kojima su upravljali. Išlo se i u korist interesa bogatih (ograničavajući optužbe protiv njih), kako bi

se amortizirala situacija iz vremena Maksimina Tračanina. Jedan princepski edikt upozorava provincijske namjesnike da nastoje se ništa ne dogodi što bi bilo u suprotnosti sa općim principima toga vremena. Sačuvano je još nekoliko bitnih dokumenata iz toga vremena, između ostalog jedan dugački natpis iz sela Skaptopare u Trakiji koji sadrži žalbu seljaka na vojnike i zloupotrebu uprave.

Tada je Viminacium dobio pravo kolonije i pravo kovanja bakarnog kovca. Kovnica je radila u sljedećih 16 godina od 239. do 255. god. n. e. *Historia Augusta* bilježi i vrlo ozbiljan zemljotres koji je pogodio rimski svijet, da su kompletni gradovi sa svim svojim stanovnicima nestajali.

Naravno, mladost Gordijana III. i „repovi“ zbivanja iz 238. god. n. e. su imali kao posljedicu i pokušaje uzurpacije. Tako je 240. god. n. e. izbila pobuna u sjevernoj Africi koju je predvodio izvjesni Sabinijan/*Sabinianus* koji se proglasio imperatorom i carem. Ali nakon što su sabinijanske snage bile poražene od strane trupa koje je predvodio namjesnik Mauritanije, same njegove pristalice u Kartagini su ga predale. Ključni događaj za doba vladavine Gordijana III. je bilo 241. god. n. e. imenovanje sposobnog i efikasnog Gaja Furija Sabinija Akvila Timesiteja (*Caius Furius Sabinius Aquila Timesitheus*; iz viteškog reda) za pretorijanskog prefekta. U maju iste godine Gordijan III. je oženio Furiju Sabiniju Trankvilinu (*Furia Sabinia Tranquillina*), kćerku Timesiteja. Kao pretorijanski prefekt i punac Gordijana III., Timesitej je postao de –facto vladar. Timesitej se pokazao kao osoba lojalna Gordijanu III., i uvijek je radio primarno u interesu svoga zeta i Države. Timesitej je uspio da i značajno smanji utjecaj dvorjana, posebno eunuha.

Timesitej je svoju karijeru započeo za vrijeme Elagabala, i obnašao je nit značajnih pozicija kao što su promagistarska služba u Španiji, prokuratorstvo u Arabiji, prefekt kohorte, prokuratorstvo u Siriji, Palestini, Bitiniji, Pontu, Paflagoniji, prokonzularnoj Aziji, Donjoj Germaniji, Belgici, Akvitaniji i Lugdunskoj Galiji. Sve to govori da je riječ o obrazovanom (što posebno ističe *Historia Augusta*), sposobnom i iskusnom pojedincu. Ista edicija u *in memoriam* hommage Timesiteju navodi niz primjera njegove pozitivne uprave koja se odlikovala umjerenošću, odgovornošću, strogošću, poštenjem kao i velikodušnošću.

Za vrijeme vladavine Gordijana III. vrhunac svoga djelovanje postiže još jedan od petorice pravnika, čija se djela uključena u zakon o citiranju. Herenije Modestin/*Herennius Modestinus* je bio student Ulpijana i njegova pravna mišljenja su korištena prilikom izrade *Corpus iuris civilis*.

Rat na Istoku

Gordijan III. i njegov tast su se morali suočiti ponovo sa agresijom sa područja Irana. Nakon više godina zatišja, Ardašir se ponovo vratio na granicu sa rimskim svijetom kako bi pokrenuo još jednu ofanzivu sa ciljem izbijanja na „historijske granice“. Sa Ardaširom je vojsku zajedno vodio i njegov sin i nasljednik Šapur (njih dvojica su sudeći po izvornoj građi već neko vrijeme bili i suvladari). Oni su se prvo suočili sa Hatrom, tom nezavisnom malom državicom koja je dugo i uporno odolijevala velikim silama koje su se napadale. Hatrani su prvotno uspjeli da pobijede 238. god. n. e. u bitci kod Shahrazoora, ali ih je Šapur I. (vl. 240/242. – 270./272. god. n. e.) ipak uspio poraziti

241. god. n. e., a Hatru razoriti. Tradicija prenosi priču o Nadiri, kćerci kralja Araba, koja je izdala grad Šapuru I. Priča dalje prenosi kako je Šapur I. dao ubiti kralja i oženiti Nadiru, ali je kasnije dao i nju ubiti.

Sasanidski novčić. Na aversu je Šapur I., a na reversu zaratustrijski oltar vatre između dvojice poslužitelja.

Nakon Hatre, započela je ofanziva na provinciju Mesopotamiju. U blitzkriegu, Iranska vojska je zauzela i Nisibis i Karu i prodrla u Siriju. Na rimsku reakciju nije dugo trebalo čekati. Pošavši u rat, mladi princeps Gordijan III. je otvorio vrata hrama Janusa po posljednji put u rimskoj historiji. Dok se velika rimska vojska kretala prema istoku, razbijene su skupine koje su provalile sa druge strane Dunava i Dnjestra (možda Karpi, Goti ili Alani) u Mezije i Trakiju. Rimska armija osobno predvođena Timesitejem je 243. god. n. e. udarila na Šapurovu armiju. Po Amijanu Marcelinu, do bitke je došlo kod Resaena ili Resaina (današnji Ras el Ain; između Kare i Nisibisa; blizu današnjeg Ceylanpinara u Turskoj). Tom prilikom su Rimljani izvojevali veliku pobjedu i nakon toga su povratili Nisibis i Karu, a zauzeli su i ruševine Hatre. Rimski prodor je išao južno duž rijeke Khabur, sa Ktesifonom kao glavnim ciljem. Pobjede na sjeveru Mesopotamije komemoriraju i emisije novca iz Edese, Kare, Nisibisa i drugih gradova regije. Kao dobar organizator Timesitej se pobrinuo i za osiguravanje adekvatne logističke podrške, postavljanje skladišta namirnica i resursa na pojedinim pozicijama, uključujući i gradove. Timesitej je planirao i dalji prodor u unutrašnjost Irana, ali se iznenada razbolio i umro je. Ovo je bio veliki udarac za Gordijana III., njegovu majku i suprugu a i kompletnu državnu upravu. Za novog pretorijanskog prefekta je izabran Filip Arapski.

Historia Augusta navodi da je Filip Arapski bio odgovoran za smrt Timesiteja, i to trovanjem. Međutim, vjerojatno je riječ o lažnom podatku proisteklom kako bi se ocrnio Filip Arapski. Po svemu sudeći Timesitej je umro prirodnom smrću.

Po iranskim izvorima (konkretno riječ je o trojezičnom natpisu Šapura I. u Naqsh-e Rustam) između 13. I. i 14. III. 244. god. n. e. došlo je do nove bitke kod Misiche, blizu današnje iračke Faluđe u kojoj su Iranci bili pobjedonosni i u kojoj je poginuo Gordijan III. Međutim, rimski izvori uopće ne spominju ovu bitku i po njima je Filip Arapski odgovoran za smrt Gordijana III. u mjestu Zaitha (Qalat es Salihiyah). Ustvari, moderna historiografija do danas nije precizno utvrdila ulogu i eventualnu odgovornost Filipa Arapskog za smrt Gordijana III.

Historia Augusta detaljno opisuje navodne manipulacije Filipa Arapskog kako bi među vojskom vještački izazvao nezadovoljstvo sa Gordijanom III. Tako je smišljeno odvraćao brodove koji su donosili namirnice i logistiku, a jedinice pomjerao u ona mjesta u kojima nisu imala osigurano snabdjevanje. Zatim je ovaj intrigant među vojnicima širio lažne informacije da je mladić nesposoban za upravu Državom i da bi bilo bolje da se zamijeni sa nekim ko može zapovijedati vojskom i ko razumije javne poslove.

Filip Arapski je proklamiran za novog principsa, supruga i kćerka Gordijana III. su preživjeli, ali je dalja sudbina majke ostala nepoznata. Preko kćerke Gordijan III. je imao i dalje biološke potomke. Gordijan III. je (po *Historia Augusta*) bio deificiran od Senata. U kolektivnoj memoriji rimskog svijeta Gordijan III. je ostao zabilježen kao dobar mladić - vladar, koji je doživio tragičnu sudbinu.

Novčić koji na aversu ima portret Trakviline, a na reversu prikaz sloge augusta i auguste, tj. Gordijana III. i njegove supruge.

Historia Augusta daje jedan vrlo povoljan i nostalgičan *in memoriam* posvećen Gordijanu III. po kojem on nije bio nekvalificiran za upravu nad rimskim imperijem. Ističe se da je prije Filipove konspiracije bio popularan među narodom, Senatom i vojnicima.

Prema Eutropiju su vojnici Gordijanu podigli grob 20 milja od tabora u *Circesiumu*, a prema Amijanu Marcelinu između Zaitha i Dura (na obali Eufrata), na prostoru koji je tada pripadao Iranu. Na grobu se nalazio sljedeći natpis na grčkom, latinskom, persijskom, hebrejskom i egipatskom pismu i jeziku kako bi ga svi mogli čitati. Sam tekst natpisa koji nudi *Historia Augusta* je vrlo vjerojatno apokrifan. Po Eutropiju ovaj grob je ustvari bio kenotaf, jer je Filip prenio Gordijanov pepeo u Rim.

Kada se saznalo prvo za smrt Timesiteja a onda i Gordijana III., granica u Donjem Podunavlju je ponovo doživjela neprijateljske udare. Po Jordanesu gotske vođe Argaith i Gunterik (koji su se nalazili pod komandom izvjesnog Ostrogotha, prethodnika kralja Knive), a po *Historia Augusta* vođa po imenu Argunt su poveli napad na istočnobalkanske provincije. Opustošena je Dobruđa, a postavljena je i opsada Marcianopolisa, koja je završila neuspješno. Po istoj ediciji Argunt je ovu smjenu na čelu Rimske države iskoristio i da napadne susjedne politije i ojača gotsku hegemoniju na

sjevernoj obali Crnog Mora. Tako je započela tri stoljeća duga interakcija Rimljana i Gota, obilježena i ratovima i mirom, i prožimanjima i preslojavanjima i asimilacijama.

VLADAVINA FILIPA ARAPSKOG
244. – 249. god. n. e.

Filip Arapski (cc. 204 – 249. god. n. e.) vladao je od 11. II. 244. do 249. god. n. e. Po rođenju se zvao *Marcus Iulius Philippus*, a kao car *Caesar Marcus Iulius Philippus Augustus*. Malo se zna o Filipovom ranom životu i političkoj karijeri. Rođen je u jednom malom naselju (Shahba; شهبا) u Auranitisu, nekih 89 km. jugoistočno od Damaska u distriktu Trachonitis koji je tada pripadao provinciji Arabiji.

Bista Otacilije. Danas se nalazi u Centrale Montemartini Kapitolinskih muzeja. Nađena na Via dei Fori Imperiali.

Njegovi roditelji su bili Julije Marin/*Iulius Marinus* (lokalnog arapskog porijekla i određenog ugleda) i majke nepoznatog imena. Filip je imao i starijeg brata Gaja Julija Priska (*Caius Iulius Priscus*). Filip je 234. god. n. e. oženio Marciju Otaciliju Severu (*Marcia Otacilia Severa*), kćerku Otacilija Severa ili Severijana i majke koja je poticala ili na neki način bila povezana sa marcijanskim gensom. Filip i Otacilija su imali najmanje troje djece i to sina Marka Julija Filipa Severa (*Marcus Iulius Philippus Severus*; Filip II. rođen 238. god. n. e.), kćerku Juliju Severu (*Iulia Severa*) ili Severinu (poznata samo preko numizmatičkih nalaza) i sina Kvaitija Filipa Severa (*Quaitis Phillipus Severus*; Filip III. rođen 247. god. n. e.). Filipova karijera je podržavana od strane njegovog starijeg brata, koji je sudeći po nekim natpisima bio prefekt provincije Mesopotamije, prokurator Makedonije, zamijenik namjesnika Egipta i držao neke sudbene odgovornosti u Aleksandriji. Prisk je za vrijeme Gordijana III. postao i pripadnik pretorijanske garde, i kada je umro Timesitej, ubijedio je Gordijana III. da na njegovo mjesto postavi Filipa.

Dolazak na vlast

Primarna intencija Filipa Arapskog po dolasku na vlast bilo je stabiliziranje pozicije, radi čega je odlučio da se vrati u Rim što je moguće prije. Tako ne bi ponovio greške principsa koji su duže periode provodili van Rima i izlagali se uzurpacijama ili pobunama pretorijanaca i senatora. Zato se umjesto nastavka ratovanja, odlučio na mirovni sporazum sa Šapurom. Po tome sporazumu situacije je više – manje ostala ista kao i prije rata. Rimljani su zadržali Osroenu i sjeverno Međurječje, ali je Jermenija potpala pod sasanidski utjecaj. Rimska država je morala platiti i golemu novčanu odštetu od 500 000 denara (na osnovi trojezičnog natpisa u Naqsh-e Rustam), što je imalo prilično ponižavajući efekt po javnost rimskog svijeta. Filip je izdao novac na kojem je proklamirao mir sa Sasanidima (*pax fundata cum Persis*).

U ovom periodu je i konačna prestala postojati kraljevina Osroene, a njen posljednji zabilježeni kralj je bio Abgar (XI) Farhat Bar Ma'nu (IX) (vl. 242. – 244. god. n. e.). Mir sa sasanidskim Iranom nije dugo trajao, jer su arsakidski vladari Jermenije odbili priznati autoritet Šapura I. i rat je 245. god. n. e. ponovo izbio.

Dok se pripremao u Antiohiji za odlazak na zapad, Filip je bratu Prisku povjerio upravu nad istočnim provincijama i to sa izvanrednim ovlaštenjima i naslovom *rector Orientis*.

Uprava Priska nad bogatim provincijama Istoka je bila vrlo teška i tlačiteljska. Po Filipovim zahtjevima, Prisk je uvodio i skupljao opterećavajuće poreze. To je 248. ili 249. god. n. e. dovelo do pobune i pokušaja uzurpacije Marka Fulvija Rufa Jotapijana/ *Marcus Fulvius Rufus Iotapianus*, pripadnika bliskoistočne domorodačke elite. Moguće je da je on poticao iz reda kraljevske komagenske kuće, iako je po Aureliju Viktoru sam Jotapijan tvrdio da je potomak Aleksandra (neki misle da je riječ o Aleksandru Severu, a neki da Aleksandru Velikom preko kralja Antioha I. Theosa iz Komagene). Pobuna je izbila u Siriji i Jotapijan je zauzeo i Antiohiju, a dao je izdavati i novce sa svojim likom i legendom. Ali pobuna je završena tako što Jotapijana ubili njegovi sopstveni vojnici. Inače o daljoj sudbini Priska se skoro ništa ne zna.

Filip i Prisk su posebnu pažnju posvećivali svojoj rodnoj provinciji i gradu u kojem je započeta enormna građevinska aktivnost. Shahba je unaprijeđena u status kolonije i preimenovana u Filipolis/*Philippopolis*, i u potpunosti je remodelirana i unapređivana. Ustvari Shahba je do tada bilo malo i skoro beznačajno naselje u polupustinjskoj oazi, tako da se izgradnja Filipolisa može praktično smatrati osnivanjem novog grada. Navodno je Filip želio da svoje rodno mjesto pretvori u kopiju samoga Rima. Izgrađeni su heksagonalni hram, otvoreni prostor za poštovanje lokalnih božanstava zvan kalybe, slavoluk, kupatila, teatar, Philippeion...itd... Izgradnja grada nije dovršena jer je zaustavljena smrću Filipa.

Ostaci memorijalnog monumenta Philippeion u Shahba.

Tastu i Severijanu (šuri i bratu Otacilije) je povjerena uprava nad Donjom Mezijom i Makedonijom. Filip je u Grad stigao u kasno ljeto 244. god. n. e., gdje je potvrđeno njegovo carsko dostojanstvo. Sin je dobio titulu cezara i samim tim prestolonasljednika.

Za sebe je prisvojio navodnu pobjedu na istoku pa se prozvao i *Parthicus Adiabenicus*, *Persicus Maximus* i *Parthicus Maximus*.

Uprava nad Državom

Filip Arapski je nastojao da održi dobre odnose sa Senatom, i to tako što bi podržavao stare rimske vrline i tradicije. Međutim, izgradnja novog grada na Istoku, tribut Iranu i neophodne dotacije vojsci kako bi se utvrdila principska vlast su kao posljedicu imali i povećanje poreza te ukidanje subvencija zajednicama istočno i sjeverno od rajnsko – dunavske granice. Karpi su napali Donje Podunavlje, prodirući čak do Trakije i Makedonije. Radi toga je Filip 245. god. n. e. napustio Rim i krenuo prema istočnom Balkanu. Filip je glavni stožer postavio u tračkom gradu Filipopolisu (tračka Pulpudeva, danas Plovdiv). Rimske trupe su uspjele da potisnu Karpe, pa je do ljeta 246. god. n. e. Filip proglasio pobjedu nad njima uzevši i počasni naziv *Carpicus Maximus*. U Dakiji je Filip dao otvoriti kovnicu provincijskog bakarnog novca. Nakon pobjede na Dunavu sin je 247. god. n. e. postao i konzul, a nešto kasnije je postao i suvladar/suaugust sa svojim ocem, dobio je tribunska ovlaštenja te naslov vrhovnog svećenika. Otacilija je je dobila naslov „majka augusta i vojnih tabora, Senata i domovine." Interesantno je da je Filip svoga oca dao deificirati, iako ovaj nikada nije bio princeps niti obnašao neku istaknutu državnu funkciju. Ovim činom je Filip sebi nastojao osigurati legitimnost na tronu Države. Sa istoka je u Rim dostavljena i glava ubijenog Jotapijana.

Hiljadugodišnjica Rima

I pored problema na istočnoj granici, Filip Arapski se vratio u Rim do augusta 247. god. n. e. Nakon povratka, započele su pripreme za spektakularne Sekularne igre, koje su koincidirale sa hiljadugodišnjicom od osnivanja Rima. Proslava se održala u aprilu 248. god. n. e. (to je po tadašnjem računjanju vremena odgovaralo 1000 AVC/AUC). Sam Filip je predvodio veličanstvene proslave, koje su po svjedočanstvima očevidaca uključivale igre i teatarske predstave. Samo je u Koloseumu ubijeno preko 1000 gladijatora zajedno sa stotinama egzotičnih životinja. Specijalno pripremljeno za ovu proslavu objavljena je publikacija „Historija Hiljadu godina" od autora Asinija Kvadrata (*Asinius Quadratus*). Na proslavi Hiljadugodišnjice oba Filipa su se pojavila kao konzuli za tu godinu. Tako su željeli da pokažu kao početak novog doba, pod sretnom principsa koji je bio porijeklom iz Arabije.

Pad sa vlasti

I pored veličanstvenih proslava i atmosfere, u provincijama su se nastavljale nevolje. Krajem 248. god. n. e. dunavska armija, nezadovoljna sa rezultatima rata protiv Karpa, se pobunila i proglasila Tiberija Klaudija Marina Pakatijana/*Tiberius Claudius Marinus Pacatianus* za cara. I Pakatijan je u Panoniji kovao novac na kojem slavi jubilej kao 1001. AVC/AUC. To su iskoristili Kvadi i drugi Transdanubijci tako što su upali u panonske i balkanske oblasti. Izvorna građa je zabilježila i pokušaje pobuna i uzurpacija Marka Silbanaka (u rajnsko – germanskom području ili u samom Rimu) i Sponsijana.

O Silbanaku se vrlo malo zna, i sve špekulacije o njemu zasnovane su na samo dva novčića/antoninijana. Druga verzija njegove uzurpacije pretpostavlja se da se desila 253. god. n. e. u vrijeme borbe Emilijana i Valerijana, i to u intermezzu između poraza prvospomenutog i dolaska potonjeg u Rim. Postoji i varijanta da se možda Silbanak pobunio 248. god. n. e., i da je pobuna trajala sve do Decija koji bi je ugušio.

U nemogućnosti da se suprotstavi tolikim problemima, Filip je čak bio ponudio da se povuće sa princepskog trona. Senat je ipak odlučio da podrži Filipa, koji je impresioniran podrškom poslao senatora Mesija Decija u Podunavlje sa specijalnim ovlaštenjima kako bi se izborio i sa pobunjenicima, ali i sa invazorima. U Izvorima se upravo Decije spominje kao jedan od senatora koji je savjetovao obeshrabrenom Filipu da ostane na vlasti i kada su se pojavili uzurpatori na istoku. Decije je uspio da uguši bunu vojnika, ali je nezadovoljstvo u podunavskoj armiji i dalje raslo. I u proljeće 249. god. n. e. podunavska armija je proglasila Decija za novog princepsa, iako se ovaj (po nekim izvorima) u početku opirao tome činu armije. Međutim, pritisak vojnika je bio jači od osjećaja lojalnosti prema Filipu i morao se povinovati volji armije i povesti pohod na Italiju. Filip se nalazio i u drugim problemima, posebno zbog deficita u javnoj blagajni, pa je došlo do devalvacije antoninijana. U Egiptu je došlo do nemira, što je ugrozilo snabdjevanje Rima sa namirnicama i samim tim dodatno erodiralo i autoritet i podršku koju je Filip imao u Gradu. Do bitke između decijevskih i filipovskih trupa je došlo kod Verone u ljeto 249. god. n. e. Pobjedu su odnijele pristalice Decija, dok je Filip poginuo. Kada je vijest o pogibiji Filipa stigla do Rima, pretorijanci su ubili mladoga Filipa II., koji je izdahnuo na majčinim rukama. Otacilija je preživjela zajedno sa ostalom djecom i povukla se u dubinu privatnog života. Jedino što je preostalo Senatu jeste da prizna Decija kao princepsa, da mu dodijeli počasno ime Trajan kao referencu na vladavinu dobrog cara Trajana.

Filip Arapski, Otacilija i kršćanstvo

Kršćanska tradicija ima izrazito pozitivno viđenje Filipa Arapskog. Eusebije u svojoj Crkvenoj povijesti (parafrazirajući Dionizija, aleksandrijskog episkopa iz vremena Filipa Arapskog), a to kasnije prenose Jeronim i Orozije, tvrde da je Filip bio čak prvi carski obračenik. Eusebije, Jovan Hrisostom i Leontije prenose i jednu legendu vezanu za Filipa i odrešenje grijeha po kršćanskom obredu. Međutim, historiografija smatra da Filip i Otacilija ipak nisu bili prvi carski obraćenici i pored moguće pozitivnog odnosa prema kršćanima. Uslijed intervencije Otacilije, spašen je episkop sv. Babila iz Antiohije. Nijedan nekršćanski pisac ili izvor ne spominje mogućenog kristijaniziranja, a i u toku cjelokupne svoje vladavine Filip je održavao tradicionalne političke, kulturne i kultne ceremonije. Uostalom, čak i da je tajno prešao na kršćanstvo sigurno ne bi dao deificirati svoga oca, a i nebrahamistički elementi se pojavljuju na izdatom novcu u ime Filipa. On je u funkciji vrhovnog svećenika i predsjedavao proslavom Hiljadugodišnjice, jedne ceremonije čisto „paganske“ naravi. Kršćanska tradicija, i inače vrlo dubiozna, navodi čak je Filip bio biološki otac svetog Kvirina.

Određene pojave za vrijeme vladavine Filipa Arapskog polako navješćuju pravce razvitka rimskog svijeta, posebno u društveno – političkoj sferi. Jedna od intrigantnih pojava je prepuštanje vlasti nad cjelokupnim područjem jednom srodniku, zatim osnivanje grada kojem car postaje eponim i koji treba da služi kao

kopija Rima. Kršćanstvo izlazi iz svoje efemernosti i na njega središnja vlast sve više obraća pažnju kao realnoj političkoj i religioznoj opasnosti na ustaljeni poredak. Sada i načela monarhije postaju općepriznata i nekakvo principatsko republikansko – monarhijsko kompromiserstvo se počinje i formalno da gubi. U ovoj epohi se pojavljuje spis jednog suvremenog retora o idealnom vladaru pod nazivom „O kraljevstvu“ u kome se govori šta se očekuje od onoga koji je na čelu Rimske države. Pravedni vladar bio bi čovjek čija je glavna karakteristika stoička vrlina, starorimska *virtus*. Princeps treba ne samo da je najbolji, već i filanthropos basileus (čovjekoljubivi kralj) i ne smije služiti vojnicima, već im mora biti gospodar. Sa obzirom na malobrojnost izvornih podataka, teško je procijeniti koliko je Filip nastojao da se približi tom idealnom tipu. Ima znakova, međutim da je nastojao biti pravičan. Njegovo zakonodavstvo uglavnom se odnosi na reguliranje civilnog života. Predviđeno je da se građani mogu žaliti principsu na odluke visokih činovnika, uključujući i pretorijanskog prefekta. Sačuvan je jedan dugački natpis iz maloazijske Frigije koji sadrži žalbu kolona jednog slea na nepravde i zloupotrebe vojnika, municipalnih i državnih funkcionera.

Ima i mjera kojima su se nastojale spriječiti zloupotrebe u financijskoj upravi. Misleći da se na taj način može učvrstiti društvena struktura započelo je smanjivanje i ograničavanje mobilnosti i inicijativnosti, što su bile neke od glavnih odlika klasičnog rimskog svijeta. Tako je jednim Filipovim ediktom predviđeno da sinovi dekuriona treba da preuzmu tu počasnu dužnost poslije smrti oca, jer je bilo sve manje ljudi koji su bili spremni da dobrovoljno prihvate dužnost koja je predstavljala skupu počast. Dekurioni i drugi lokalni dužnosnici su bili odgovorni za prikupljanje poreza, a često su morali biti i donatori za podizanje javnih građevina i drugih objekata te za priređivanje igara i festivala. Zanimljivo je istaći da je sjećanje na Filipa Arapskog vrlo živo i danas na Levantu, pa se on tretira kao figura od iznimnog nacionalnog znaćenja. U tom kontekstu se njegov lik nalazi i na modernoj sirijskoj novčanici.

V L A D A V I N A D E C I J A
249. – 251. god. n. e.

Decije (cc. 201. – juni 251. god. n. e.) vladao je od 249. do 251. god. n. e. Po rođenju se zvao *Caius Messius Quintus Decius*, a kao car *Caesar Caius Messius Quintus Traianus Decius Augustus*. Decije je porijeklom iz Podunavlja, i to konkretno iz naselja *Budalia* (danas Martinci) blizu Sirmiuma (tadašnja provincija Donja Panonija), pa je tako on bio prvi u dugom nizu ilirskih, panonskih i podunavskih careva. Sa njim završava epoha dominacije careva porijeklom iz istočnih provincija ili semitskog porijekla i označava vrijeme kada ilirsko-panonski i balkansko područje postaje ključna sfera rimskog svijeta. Sada počinju da sve više dominiraju elementi način života i sustava vrijednosti i morala Balkanaca (izvan grčko – tračkog pojasa). Decije je imao vrlo zapažen senatorski *cursus honorum* : konzul je bio 232. god. n. e., namjesnik Mezije, Donje Germanije i Tarakonske Španije, da bi početkom vladavine Filipa Arapskog bio i gradski prefekt. Kasnije ga je Filip poslao u Podunavlje radi uzurpacije Pakatijana. Decije je bio oženjen sa Anijom Kupresenijom Herenijom Etruskilom (*Annia Cupressenia Herennia Etruscilla*) iz ugledne senatorske familije, i sa kojom je imao sinove Herenija Etruska i Hostilijana.

Uprava Decija

Decijev politički program se fokusirao na restauraciju snage Države i obnove tradicija u svakom pogledu, posebno u moralu, kultu i religiji. U okviru toga je nastojao i da obnovi posebnu cenzorsku instituciju cenzora sa punim autoritetom. Senat je na ovu dužnost izabrao Valerijana (budućeg principsa), ali je ovaj odbio tu odgovornosti procjenjujući potencijalne opasnosti i teškoće za sebe i svoj život ako bi prihvatio ovu dužnost. Za vrijeme Decija su započeti neki građevinski projekti kao što su *Thermae Deciane* na Aventinu, a i Koloseum je opravljen nakon što je oštećen od udara munja.

Herenija Etruskila je dobila ime/titulu auguste. Kako bi se stvorila dinastija, sin Herenije je prvo proglašen za predvodnika mladeži (*princeps iuventutis*) i samim tim je bio predestiran za nasljednika. Početkom 251. god. n. e. Herenije je unaprijeđen u suvladarstvo, dobivši titulu/naziv/ime augusta.

Herenije Etrusk (cc 227. – juni 251. god. n. e.) suvladar sa ocem u 251. god. n. e. Po rođenju se zvao *Quintus Herennius Etruscus Messius Decius*, a kao carski suvladar *Quintus Herennius Etruscus Messius Decius Augustus*. Herenije je rođen blizu Sirmiuma, za vrijeme službovanja njegovog oca. Herenije je bio blizak svome ocu i pratio ga je 248. god. n. e. kao vojni tribun prilikom dužnosti na podunavskoj granici.

Sestercij iz doba Decija. Na aversu portret Herenija Etruska kao cezara. Na reversu *simpulum, aspergillum*, vrč i *lituus* smješten na vrhu patere.

Antoninijan iz vremena Decija. Na Aversu portret Herenije Etruskile.

Ni Decijevo vrijeme nije bilo pošteđeno od pokušaja prevrata i uzurpacija. Tako je senator Julije Valens Licinijan/*Iulius Valens Licinianus* 250. god. n. e. uz pomoć dijela populacije Grada izazvao pobunu protiv Decija, kada je ovaj sa armijom otišao na Dunav. Valerijan, kome je povjerena uprava nad Gradom dok se car nalazio na ratištu, nije imao mnogo teškoća da uguši pobunu. Ova pobuna je sudeći po svemu imala i određenu podršku u senatorskim krugovima, što ukazuje da u okvirima rimske elite i gradskog stanovništva nisu baš svi bili zadovoljni stanjem u Državi i Decijevom politikom.

Progon kršćana

Po dolasku na čelo Države, tradicionalistički orijentirani i raspoloženi Decije nije bio baš zadovoljan sa stanjem u Državi. Ekonomija ja padala, praćena sa devalvacijama novca i manjkom plemenitih metala, situacija na granicama (posebno onoj na Donjem Dunavu) uopće nije bila povoljna, a po mišljenju tradicionalista i moralno – vrijednosni sustav je loše stajao. Decije je smatrao da su to sve posljedice pada poštovanja u starinske bogove, koji su onda ignorirali potrebe Rimljana. Kako bi povratio poštovanje u drevne bogove, Decije već u januaru 250. god. n. e. izdaje jedan od najčuvenijih i najdalekosežnijih carskih edikta. Po njemu se zahtijeva od svih stanovnika imperija da ispred magistrata svoje zajednice na određeni dan izvrše kultno žrtvovanje za „spas Države". Oni koji izvrše žrtvovanje dodjeljuje se certifikat o učinjenom nazvan *libellus*. Njime se potvrđuje da je po predviđenim zahtjevima građanin izvršio žrtvovanje (*sacrificati*) ili spalio tamjan (*thurificati*). Na certifikatu su se nalazila i imena magistrata koji su nadgledali žrtvovanje.

Do danas je nađeno na desetine primjeraka ovog certifikata, i svi se datiraju u 250. god. n. e. Ovaj edikt nije direktno bio uperen protiv kršćana, jer je predviđao samo potrebu za državnom lojalnošću. Ediktom se nastojala utvrditi i pozicija Decija kao vladara, nakon što se u zadnjih 11 godina izmjenjalo čak 7 principsa i više uzurpatora. Izdavanje edikta nije bilo motivirano ni željom Decija da rimske oficijelne kultove stavi u dominirajuću, hegemonističku poziciju u odnosu na ostale kultove. On je vjerojatno namjeravao da ovim činom reafirmira konzervativna stajališta o *Pax Romana*. Međutim, neizravno je njegovo izdavanje i provođenje proizvelo prvi sustavni progon kršćana. Ustvari, kazneni progon se odnosio na svakog onoga ko bi odbio da izvrši žrtvovanje, bez obzira koje bio religiozne ili kultne pripadnosti. Ali pošto su uglavnom kršćani bili ti koji su odbijali žrtvovanje, to se (iako mu to nije bila ciljana namjera) pretvorilo u prvi sustavni progon kršćana. Oni koji bi se zadovoljili zahtijevano ediktom dobijali bi navedeni certifikat. Praktično su izdati *libellatici* ustvari potvrđivali apostaziju/napuštanje sa kršćanstva određenog pojedinca.

Oni koji bi odbili, suočili bi se sa optužbom za veleizdaju (odnosno da nisu lojalni Rimskoj državi) i mučenjem i kažnjavanjem. Tako je stradao značajan broj kršćanskih vjernika, bez obzira na njihove unutarnje sektaške podjele. Tako je stradao papa Fabijan 20. I. 250. god. n. e., a Decije je zabranio izbor novog rimskog episkopa. Desili su se i otvoreni pogromi u Kartagini i Aleksandriji. Ranomediavelni galski biskup i pisac Grgur iz Tura opisuje te progone i navode da je tada pobijen neizmjeran broj kršćanskih vjernika, navodeći poimenično i Babilu (*Babillas*; episkop Antiohije) sa njegova tri sina (Urban, Prilidan i Epolon) te niz drugih martira, biskupa, arhiđakona i đakona. Kartaginski episkop Kiprijan (*Thascius Caecilius Cyprianus*) opisuje situaciju vezanu za edikt, progon i stanje u kršćanskoj kartaginskoj zajednici nakon pogroma. Prvo se zahtijevalo da episkopi/biskupi i službenici svake od crkvi učine žrtvovanje za cara. Prokonzul i pet komesara/specijalno opunomoćenih službenika je obilazilo sve gradove u afričkoj provinciji kako bi provodili edikt. Kada su došli do Kartagine, Kiprijan je pobjegao. Radi bjekstva je i sam trpio optužbe da je u vrijeme najtežeg stanja za kršćansku zajednicu jednostavno pobjegao. Kiprijan se neko vrijeme zadržao u izbjeglištvu. Inače sudeći po sačuvanim ranokršćanskim zapisima, kršćanske zajednice su po pitanju odnosa prema ediktu bile podijeljene, na one koji su se suprotstavljali ediktu i na one koji su se povinovali njegovim odredbama. I čuveni kršćanski teolog Origen je tada vrlo surovo mučen, i od posljedica mučenja je preminuo par godina kasnije.

Kršćanska tradicija nikada nije zaboravila Decijevo vrijeme, koje joj je donijelo toliki broj mučenika. U 251. god. n. e., u zadnjim mjesecima Decijeve vladavine persekucije su oslabile. Nakon završetka krvavog pogroma u kojima je uveliko stradala kršćanska crkvena hijerarhija, u kršćanskim općinama se postavilo pitanje kako da se tretiraju oni koji su dobili certifikat (a tih je bio značajan broj). Izgleda da se većina kršćanskih općina postavila oportunistički pragmatično i da je primila natrag. Uostalom teško bi drugačije i brojčano opstale. Najveći dio onih koji su odbili žrtvovanje je stradao na najrazličitije

načine, dok se jedan dio nalazio u ilegali ili izbjeglištvu. Da su zadržali sektaški stav, te općine bi se same od sebe ugasile. Međutim, bilo je grupa koje su odbijale povratak tih apostata.

Kršćanska tradicija je apostatama u ranokršćanskim zajednicama dala kolektivni naziv *Lapsi*. Oni su se dijelili na :

1. *Sacrificati* = oni koji su praktično izvršili žrtvovanje drugim božanstvima ili kultovima., posebno drevnim rimskim bogovima. Njima bi oproštaj bio ponuđen samo na samrtnoj postelji.
2. *Thurificati* = oni su spalili tamjan na oltaru ispred statue nekog božanstva.
3. *Libellatici* = oni koji su doili certifikat *libellus*, služeći se najrazličitijim načinima (uključujući i podmičivanje državnih službenika ili falsificiranje certifikata). I oni su podlijegali sankcijama kršćanskih općina.
4. *Acta facientes* = oni koji su slagali ili učinili bilo šta drugo kako bi spasili svoje živote.
5. *Traditores* = oni koji su državnim autoritetima predali svete spise, artefakte i druge crkvene i kultne predmete i na kraju koji su izdavali imena drugih kršćana. Najteži oblik otpadništva.

Po pitanju ophođenja prema lapsima su se odmah po stišavanju reprekusija razvile dvije škole mišljenju. Jedna grupacija, predvođena rimskim dijacezenskim svećenikom Novatijanom je smatrala da lapsi ne mogu biti primljeni nazad u crkvu samo prostim činom pokajanja, nego da je bilo neophodno ponovno krštenje. Kornelije, novi papa/rimski biskup i Kiprijan su smatrali da nije neophodno ponovno krštenje i da je potrebno pokazati samo istinsko pokajanje. Ipak je potrebno istaći da to nije značilo da Kiprijan nije zadržao oštar stav prema lapsima. Sazivani su sinodi kako bi se odnos prema lapsima riješio. Ovo pitanje odnosa martirstva i oproštenja tada izbija na površinu dogmatskih odnosa ranokršćanskih općina i imati će dalekosežne posljedice nakon Dioklecijanovog pogroma.

„Kiprijanska kuga“

U vrijeme Decija, dogodilo se izbijanje i nove pandemije, koja je po tadašnjem biskupu Kartagine Kiprijanu nazvana „Kiprijanska kuga“. Poncije, biograf Kiprijana, dao je živ i detaljan opis posljedica pandemije. I sam Kiprijan je moralizirao na tematiku izbijanja pandemije u svome eseju *De mortalitate*.

Rat sa Gotima i smrt Decija i Herenija

Donje Podunavlje je osjećalo sve snažniji pritisak osnažene gotske politije, koja je u sebe inkorporirala i iransko – sarmatske i nezavisne dačko- tračke i možda neke druge germanske zajednice i elemente još od smrti Gordijana III. Ova politija koju su stvorili skandinavski Goti na sjevernim obalama Crnog Mora je bila u pravom smislu multietnička i multikulturna zajednica.

Problem sa ovim inkursima jedne nove i snažne politije je dodatno dobivao na snazi, jer se pogoršavala i ekonomska situacija, a došla je i pandemija. Uz to je Decije smanjio odbrambenu moć granice u donjodunavskim provincijama, jer je u svrhu preuzimanja

vlasti od Filipa Arapskog sa sobom u Italiju odveo brojne vojne kontingente iz balkanskih i podunavskih provincija. Posebno je izgleda upravo taj značajan manjak vojnika na samoj granici (koji je proizveo opasan vakum) doprinio tome da Karpima i gotskoj politiji izgleda privlačno prodor u istočnobalkanske provincije. Karpi su 250. god. n. e. napali provinciju Dakiju, istočnu Gornju Meziju i zapadnu Donju Meziju. Gotski kralj Kniva (*Cniva*; Kniwa = u značenju „nož“) je predvodio upadačke trupe gotske sjevernocrnomorske politije. Historijski izvori na grčkom jeziku ove Knivine invazore nazivaju Skitima, i taj termin će prilično dugo zadržati kao skupni, generički etnonim za sve one skupine koje su naseljavale ili upadale sa područja sjevernocrnomorske obale. Decije je kao veoma odgovorni princeps odlučio da odgovori na ovu opasnost koja se nadvijala i koja je prijetila istočnobalkanskim provincijama. U Rimu su ostali sin Hostilijan i carica Etruskila.

Knivine trupe su prešle Dunav kod Oescusa, zatim su išle prema gradu *Novae*, ali su ih odatle odbile trupe pod komandom Trebonijana Gala. Nakon toga Kniva je postavio opsadu Nikopolisa na Dunavu (*Nicopolis ad Istrum*), ali su bili iznenađeni brzim dolaskom trupa koje je predvodio Decije. Uslijed toga su se povukli prema jugu prelazeći planinu Hem/*Haemus* (današnji planinski lanac Balkan), a Decijeva armija ih je pratila. Međutim, Knivine trupe su se uspjele pregrupirati i iznenada napali rimski tabor kod Beroë/*Augusta Traiana* (danas Stara Zagora). Rimljani su se našli u bjekstvu i Decije se morao povući na sjever do Oescusa. Tako je gotska armija ostavljena da pustoši istočni Balkan. Gotska masa je tada napad usmjerila na trački Filipolis/Plovdiv. Nakon duge i teške opsade, zahvaljujući izdaji zapovjednika odbrane grada i tračkog namjesnika Tita Lucija Priska (*Titus Iulius Priscus*), Plovdiv je zauzet 250. god. n. e. Kao nagradu za zauzimanje Plovdiva, Prisk je proglašen za novog cara pod zaštitom Gota. Ovo će biti i prvi rimski car koji se nalazio pod zaštitom Gota, a u naredna dva stoljeća biti će ih još dosta. Rimski Senat nije priznao Priskovu uzurpaciju i on je proglašen neprijateljem države. Priskova uzurpacija je ubrzo i završena, i on je bio ubijen. Nakon toga, Goti su se krenuli vraćati u svoja matična područja vodeći sa sobom ogroman plijen i mnoge zarobljenike (među kojima i mnoge senatorskog ranga).

U međuvremenu su se vratili na ratno bojište Decije, Herenije i reorganizirana armija u kojoj se nalazio i istaknuti zapovjednik Trebonijan Gal. Namjera Rimljana je bila da poraze invazore i povrate plijen i oslobode zarobljenike. Do susreta i bitke je došlo u julu ili augustu 251. god. n. e. na močvarnom području koje se danas naziva Ludogorie u sjeveroistočnoj Bugarskoj, blizu malog naselja *Abrittus* (po kojeme je bitka i dobila ime) ili *Forum Terebronii* (1 km istočno od današnjeg Razgrada) u provinciji Donjoj Meziji.

Bitku opisuju Aurelije Viktor, Laktancije (koji je kao kršćanin mrzio Decija), Zonara, Zosim i Jordanes. Na samom početku bitke je od strijele poginuo Herenije, na što je Decije vojnicima povikao : „Neka niko ne žali, smrt jednog vojnika nije veliki gubitak za Državu“. Kniva je u ovoj bitci dokazao da je pronicljiv taktičar. Svoju vojsku je podijelio

u tri mobilnije jedinice kojima je dobro izmanevrirao Rimljane potiskujući ih u močvaru. I pored srčanosti Decija i činjenice da su njegovi vojnici pobijedili u linijskom sukobu, rimska armija je napravila grešku i bila je uvućena u močvaru. Tamo se Decijeva armija našla u pripremljenoj klopci i bila je teško poražena. Tada je poginuo i sam car. Decije i Herenije su bili prvi rimski carevi koji su ubijeni od vanjskog neprijatelja u otvorenoj bitci.

U pojedinim vrelima se spominje navodno izdajničko ponašanje Trebonijana Gala, koje je odgovorno za poraz. Međutim, ovaj podatak je gotovo sigurno netačan, jer niti bi u slučaju stvarne izdaje vojska za novog cara izabrala jednog izdajnika odgovornog za smrt tolikih njihovih drugova niti bi Trebonijan Gal (nakon povratka u Rim) adoptirao Hostilijana.

Karta balkanskih provincija i pravci upada Karpa i Gota.

VLADAVINA HOSTILIJANA I TREBONIJANA GALA
251. – 253. god. n. e.

Kada se nakon bitke saznalo za smrt Decija, vojska na terenu je proklamirala Trebonijana Gala za novog princepsa, dok je u Rimu novi august i car postao Decijev mlađi sin Hostilijan, pod regentstvom svoje majke Etruskile.

Hostilijan (mlađi Decijev sin; *Caius Valens Hostilianus Messius Quintus Augustus*, 230? – 251. god. n. e.) vladao do 15. VII. 251. god. n. e. Rođen je u Sirmiumu. Kada je Herenije postao suvladar, Hostilijan je uzdignut u rang *princeps iuventutis.*

Trebonijanovo priznavanje suvladarstva sa Hostilijanom je spriječilo uzbijanje novog građanskog rata. Hostilijan, sin Trebonijana Gala, se morao zadovoljiti sa titulom *princeps iuventutis*. I Etruskili je dozvoljeno da zadrži počasni naslov auguste.

Uz to sam Hostilijan nije dugo živio. Po Zosimu, nakon očeve smrti Hostilijan je sa majkom Etruskilom došao u Viminacium na Dunavu i rasporedjuje rimske trupe na širem arealu, od srednjeg do donjeg toka Dunava. Hostilijan ubrzo umire od kuge.

U Viminaciumu je pronađen grob majke i djeteta (sahranjenih zajedno) umrlih od kuge oko 251. god. n. e.

Iako se u izvorima eksplicitno ne navodi mesto njegove smrti, možda je umro upravo u Viminacijumu. Vjerojatno je od kuge tada umrla i Etruskila. U Viminaciumu je iskopan mauzolej, za koji se pretpostavlja da je grobnica cara Hostilijana. Moguće je da je on kremiran u tome mauzoleju.

Trebonijan Gal (206. – august 253. god. n. e.) vladao je od 251. do 253. god. n. e. Po rođenju se zvao *Caius Vibius Afinius Trebonianus Gallus*, a kao car *Caesar Gaius Vibius Afinius Trebonianus Gallus Augustus*. Gal je rođen u Italiji, etrurskog senatorskog porijekla. On je prošao uobičajeni *cursus honorum*, i sa civilnim i sa vojnim dužnostima, zaključno sa izborom u položaj konzula sufekta. Za namjesnika Gornje Mezije je imenovan 250. god. n. e. Na ovoj osjetljivoj graničnoj postaji Trebonijan Gal je pokazao svoje sposobnosti odbijajući invazorske upade preko Dunava. Među vojnicima je stekao popularnost i svojim izgledom, odnosno vojničkom frizurom, mišičavosti i zastrašujućim stavom. Sa suprugom Afinijom Geminom Bebijanom (*Afinia Gemina Baebiana*) je imao dvoje djece i to sina Gaja Vibija Volusijana (*Caius Vibius Volusianus*) i kćerku Vibiju Galu (*Vibia Galla*)

Vladavina Trebonijana Gala

Novčić koji na aversu ima portret Volusijana.

Trebonijan Gal je prvo morao da riješi situaciju sa Gotima. Postignut je mir, koji je dozvoljavao invazorima da zadrže svoj plijen i vrate se u svoja matična područja. Po svemu sudeći Rimljani su bili obavezni i na plaćanje danka, odnosno „reketa“ kako Goti ne bi ponovo upadali na njihovu teritoriju. Ovaj ponižavajući mir je doprinio lošoj reputaciji ovog cara kod tadašnjih i kasnijih pisaca. Po dolasku u Rim, izbor Trebonijana Gala je potvrđen, a njegov sin Volusijan je dobio naziv cezara i „predvodnika omladine“.

Odata je dostojna pošta i bivšem caru, pa je Decije 24. VI. 251. god. n. e. deificiran. Nakon smrti Hostilijana, novi suvladar je postao Volusijan sa titulom august. Time je i Trebonijan Gal produžio praksu svojih prethodnika da najstarijeg sina proglase za suvladara, kako bi osnažili svoje ionako labave legalističke i legitimističke pozicije na vlast, te bar dali nadu u održanje svoje dinastije. Po svemu sudeći Gal je u junu 252. god. n. e. i obnovio Decijeve persekucije nad kršćanima. Međutim, o ovome se raspolaže sa vrlo malo podataka.

Kršćani su iskoristili odsustvo Decija koji je otišao na donjodunavsko ratište, i proveli su izbore za novog biskupa/episkopa Rima. Međutim, i raniji vodeći kandidat Mojsije isto stradao za progona. Sada su bila dva kandidata i to Novatijan i Kornelije, a za novog papu je (nakon 14 mjeseci bez rimskog episkopata) izabran ovaj potonji. Novatijan se sa time nije složio i došlo je do šizme, jer se on proklamirao za rivalskog papu. Novatijan je vremenom počeo zastupati ekstremna religijska stajališta po nekim pitanjima, pa je tako npr. tvrdio da episkopi ne mogu oprostiti najgore grijehe i da do pomirenja može doći samo na Sudnjem danu. Kornelije je imao podršku Kiprijana, Dionizija i većine afričkih i istočnih biskupa, dok je Novatijan bio u manjini. Jedina važnija ličnost koja je podržavala Novatijana bio je biskup Antiohije. Održan je i sinod sa 60 biskupa koji je potvrdio Kornelija kao papu, dok su Novatijan i njegove pristalice ekskomunicirane. Biskup Antiohije je ipak bio suviše moćan da bi bio ekskomuniciran. Zanimljivo je da se i u vrijeme najtežih progona od strane državnog aparata i pandemije u kršćanskim zajednicama odvijala žustra dogmatska polemika i kadrovska borba koja je primarno zaokupljala pažnju crkvene hijerarhije. Pretpostavlja se da je u vrijeme pape Kornelija u Rimu već bilo više desetina hiljada kršćana koje je opsluživala razvijena svećenička mreža i hijerarhija. Uslijed obnovljeni persekucija papa Kornelije je prognan u italijanski grad Centumcellae, gdje je i umro (možda i pogubljen) u junu 252. god. n. e. Za razliku od Kiprijana i Novatijana koji su bili dobro obrazovani i poticali iz bogatijih familija, Kornelije je bio skromnijeg porijekla. Jedno pismo Kornelija upućeno iz izgnanstva je najraniji spomen dužnosti egzorcista u crkvi.

I Trebonijan Gal se morao suočiti da uzurpacijama. Na istoku se antiohijski velikaš Marijad pobunio i nanio dosta problema Siriji i Kapadokiji prije nego što je prebjegao Sasanidima. Rimske trupe su ušle u Jermeniju, što je Šapuru I. poslužilo kao povod za obnovu ratnog stanja. Šapur I. je izvršio invaziju Jermenije i iznenadnim napadom pobijedio veliku rimsku armiju kod Barbalissosa. Zatim su Iranci izvršili opći napad na

oslabljenu sirijsku granicu, zauzimajući utvrde i vojne postaje kao i gradove. Reorganizaciju odbrane istočnih provincija je preuzeo na sebe Uranije Antonin (*Lucius Iulius Aurelius Sulpicius Severus Uranius Antoninus*, svećenik originalno zvan *Sampsiceramus*), potomak kraljevske dinastije iz Emese. Obnovljeni Šapurovi napadi u narednoj godini su bili odbijeni. To je povećavalo autoritet Uranija i on se proglasio za cara. Pronađeni su novci kovani sa njegovim imenom. Nepoznata je sudbina Uranija.

Zosim je ime Uranije povezao sa navodnim uzurpatorom za vrijeme Elagabala i Aleksandra Severa. Međutim, moguće je da ovog Uranija Zosim pomiješao sa uzurpatorom iz 253./254. god. n. e.

I pored mirovnog ugovora sa „Skitima“, pogoršavala se situacija u Donjem Podunavlju i crnomorskom području. Gotska politija je 253. god. n. e. protestirala jer nije dobila (po mirovnom sporazumu) obečani tribut. Ubrzo je iz toga razloga došlo i do silovitog napada na provincije i to više ne samo one na istočnom Balkanu. Sada su uslijedili i gusarski napadi preko Crnog mora na bogate gradove Male Azije, koji su skoro 300 godina živjeli u miru, ležernosti, bogaćenju. „Skitski“ gusari (koji su dolazili sa prostora gotske politije) su čak prodrli kroz Bosfor, Propontidu (Mramorno mora) i Dardanele u egejski bazen. Napadnuti su tako Kapadokija, Pesinus i Efez (gdje je opljačkan Artemidin hram).

Na ovom primjeru se pokazuje koliko je Mala Azija bila izložena pomorskim, „gusarskim“ napadima sa sjevernocrnomorske obale. Slično će se ponoviti u IX. i X. st. sa varjaškim/„ruskim“ napadima na romejsku teritoriju i konačno sa kontinuiranim kozačkim upadima na osmanske posjede.

Pored napada morskim putem, pokrenuta je i nova kampanja prema Donjoj Meziji. Gotska politija, predvođena kraljem Knivom, je nakon pobjede nad Decijem izgleda smatrala da ima superiorniju poziciju, pa joj je izostanak uplate danka samo poslužio kao povod za široko planirane napade na bogata područja. Izgleda da su ipak precijenili svoju snagu, a potcijenili onu rimsku. Emilijan, tadašnji namjesnik Donje Mezije, je uspio da povrati prilično poljuljani moral trupa, podsjećajući ih na drevnu rimsku čast i obečavajući ratni plijen od Gota. Emilijanova armija je iznenadno napala neprijatelja i nanijela mu vrlo teške gubitke u ljudstvu. Pokrenuta je i kontraofanziva, pa je rimska armija izvela i invaziju na područje gotske politije, oslobodivši mnoge zarobljenike i zadobivši značajan ratni plijen. Jordanes navodi sa su Emilijanovi vojnici pustošili i pljačkali i rimsku teritoriju. Naravno, kao i u slučaju istočnih provincija, pobjednički zapovjednik je automatski od armije na Dunavu proglašen za novog princepsa. Ta činjenica je indirektno proizvela niz negativnih posljedica po granicu u Donjem Podunavlju. Kako bi dobio na vremenu, Emilijan se odmah uputio sa većim dijelom svoje armije prema Italiji, ostavivši najosjetljiviju rimsku granicu u to vrijeme nebranjenom. Trebonijan Gal se odlučio pripremiti i suočiti u borbi sa Emilijanom. Pozvane su trupe iz drugih provincija i pojačanja iz germansko – galskih provincija koja su se nalazila pod komandom Valerijana. Senat je proglasio Emilijana za neprijatelja Države. Ipak su Emilijanove trupe bile brže i upale su u dubinu Italije (duž Flaminijevske ceste) prije nego što su se Valerijanove snage mogle spojiti sa Trebonijanovim. Do suočenja je došlo

u augustu 253. god. n. e. kod grada *Interamna Nahars* (danas Terni, sjeverno od Rima). Nije baš sasvim jasno šta se tada desilo, ili su nakon prvotnog poraza Gal i Volusijan pobjegli na sjever i bili umoreni od svojih vojnika (u *Forum Flaminii*/sadašnji San Giovanni Profiamma) ili do bilo kakve bitke nije ni došlo, nego su Trebonijanovi i Volusijanovi vojnici jednostavno prešli na stranu Emilijana.

U vrijeme Trebonijana Gala kriza se osjećala u svim dijelovima Države, pa i u bogatom Egiptu gdje je aleksandrijska kovnica privremeno obustavila rad u periodu 251./252. god. n. e.

V L A D A V I N A   E M I L I J A N A

253. god. n. e.

Emilijan (cc. 207/213 – 253. god. n. e.) vladao tri mjeseca 253. god. n. e. Po rođenju se zvao *Marcus Aemilius Aemilianus*, a kao car *Caesar Marcus Aemilius Aemilianus Augustus*. Emilijan je bio afričkog porijekla; rođen je na otoku Girba (današnja Đerba) nedaleko od obale Tunisa. O porijeklu njegove familije postoje kontradiktorni podaci koje daju literarna vrela (Eutropije, Jovan Antiohijski, Zonara). Njegova supruga po imenu Gaja Kornelija Supera (*Caia Cornelia Supera*) je isto bila afričkog porijekla. Za vrijeme Trebonijana Gala je poslan na donjopodunavsku granicu. Po Jovanu Antiohijskom, Jeronimu i Jordanesu, Emilijan je već po svome imenovanju i dolasku na namjesničku dužnost u Meziji, je počeo pripremati urotu protiv Trebonijana Gala.

Vladavina Emilijana

Nakon pada Trebonija Gala, Senat je i pored početnog protivljenja odlučio da ga oficijelno prizna za cara. Po nekim vrelima, Emilijan je nastojao zadobiti povjerenje i podršku Senata tako što je pisao Senatu obečavajući da će se boriti u istočnobalkanskim provincijama i protiv Irana, ujedno najavljujući da će se odreći svojih ovlasti u korist Senata. Emilijan je dobio titule *Pius, Felix* i *Pater Patriae*, te tribunsku moć i naziv vrhovnog svećenika. Propaganda u korist Emilijana se zasnivala na njegovim vojnim sposobnostima i pobjedi nad Gotima. Ali nisu svi prihvatili Emilijanovu vlast. Prema Italiji je nastupala golema armija predvođena Valerijanom. Iz straha od ove armije, došlo je do pobune Emilijanovih vojnika. Tako je na mostu *Sanguinarium* (na pola puta između Rima i *Spoletiuma*) ubijen Emilijan. Nakon njegove smrti, novi režim je proglasio *damnatio memoriae* na Emilijana.

V L A D A V I N A   V A L E R I J A N A   i   G A L I J E N A

253. – 268. god. n. e.

Valerijan (cc 193/195/200. – 260 ili 264. god. n. e.) vladao je od 253. do 260. god. n. e. Po rođenju se zvao *Publius Licinius Valerianus*, a kao car *Caesar Publius Licinius Valerianus Augustus*. Valerijan je porijeklom bio iz nobilske, senatorske familije, a i sam je imao istaknutu karijeru dostižući i zvanje konzula i *princeps Senatus* 238. god. n. e. Kada je Decije obnovio cenzorsku dužnost u značajnom kapacitetu civilnih ovlaštenja i autoriteta, Senat je izabrao Valerijana za cenzora, ali je ovaj odbio navedeno postavljenje. Decije ga je imenovao za zapovjednika značajne armije u Retiji i Noriku, koja je trebala biti poslana na Alamane. Kada je došlo do uzurpacije Emilijana, Valerijan je krenuo na jug. Iako je zakasnio da pomogne Trebonijanu Galu, vojnici su ga proglasili za novog cara. U vrijeme dolaska u Italiju u septembru ili oktobru 253. god. n. e. Emilijanove trupe su prebjegle Valerijanu. Senat je inače bio naklonjen novom princepsu, koji je dolazio iz njegovih redova. Valerijan je bio oženjen sa Egnacijom Marinijanom (*Egnatia*

Mariniana) sa kojom je imao dva sina i to Publija Licinija Egnatija Galijena i Valerijana Mlađeg. Egnatija je bila kćerka Lucija Egnatija Viktora (*Lucius Egnatius Victor*; konzul sufekt prije 207. god. n. e. i namjesnik Gornje Panonije) i sestra Egnatija Viktora Marinijana (*Egnatius Victor Marinianus*; namjesnik Arabije i Gornje Mezije, konzul sufekt oko 230. god. n. e.). Ona je umrla prije dolaska Valerijana na carski tron ili neposredno pod dolasku i bila je proglašena božanskom.

Vladavina Valerijana

Valerijanov prvi čin kao nedvosmislenog vladara rimskog imperija je bio da se 22. X. 253. god. n. e. njegov stariji sin Galijen proglasi za savladara i vrhovnog zapovjednika na zapadu. Zanimljivo je da Valerijan nije dozvolio da ovo učini vojska, nego Senat u oficijelnom proceduri. Naravno, pošto je Valerijan bio *pater familias*, jasno je da je on bio senior partner u suvladarstvu.

Međutim situacija u Državi se munjevito kreatala silaznom putanjom, „opsada“ granica imperija je dostizala kulminacionu tačku, a anarhija u provincijama vezana sa padom ekonomske snage i devalvacijom novca je isto dovodila do usijanja. Valerijan je bio i poštovatelj starorimskih načela, a u vremenima krize je sa krajem 256. god. n. e. nastupio i novi udar na kršćanske zajednice, koje su sa stajališta oficijelne Rimske države smatrane nelojalnim i podrivačkim elementom. Razlog je bio isti kao i u vrijeme Decija, a to je nepridržavanje naloga za žrtvovanjem zarad interesa Države. U julu 257. god. n. e. izdat je edikt, a propisana kazna za prakticiranje kršćanstva je bilo iz izgnanstvo ili rad u rudnicima. U augustu 258. god. n. e., izdat je novi edikt, koji propisuje smrtnu kaznu za prakticiranje kršćanstva,

Dok je 2. VIII. 257. god. n. e. držao misu sjedeći na svome tronu papu Stefana I. su pogubili carski vojnici. I njegov nasljednik na rimskoj episkopskoj stolici Sikst II. je zajedno sa 6 đakona pogubljen 6. VIII. 258. god. n. e. Za vrijeme ovih persekucija, pogubljen je značajan broj pripadnika kršćanskog klera. Kartaginski biskup Kiprijan je 30. VIII. 257. god. n. e. izveden pred prokonzula Aspazija Paterna (*Aspasius Paternus*), ali je odbio da izvrši žrtvovanje i čvrsto je ostao zavjetovan Isusu. Prokonzul ga je zato dao prognati u grad *Curubis* (današnja Korba), a nakon godinu dana je opozvan i držan u sopstvenoj vili u nekoj vrsti kućnog pritvora. Kiprijan je tamo očekivao još teže posljedice po sebe, nakon što je po kršćanskim piscima izdat još jedan edikt koji je zahtijevao pogubljenje svih kršćanskih svećenika. Po nalogu novog prokonzula Galerija Maksima (*Galerius Maximus*) Kiprijan je ponovo uhapšen i narednog dana je bio ispitivan po posljednji put i nakon toga je osuđen na smrt odrubljivanjem glave.

Položaj Carstva pod Valerijanom bio je još teži nego pod njegovim prethodnicima. Nove germanske konfederacije poznate pod nazivima Franci i Alamani su prešle Rajnu; Goti su prešli Dunav, upali u Makedoniju, opkolili Solun (*Thessalonica*) i došli da granica Ahaje; afričke provincije napala su mauretanska plemena. Prevelika državna teritorija i niz istovremenih opasnosti su doprinijeli da suvladari Valerijan i Galijen podijele i teritorijalnu odgovornost. Uz to, u slučaju eventualnog postizanja mirovnog ugovora bilo je veoma poželjno prisustvo nekog od augusta, a ne samo provincijskih namjesnika ili specijalno ovlaštenih pojedinaca. Galijen je otišao na zapad neposredno nakon preuzimanja suvladarske časti. Valerijan je otišao na istok u sudbinski okršaj sa

agresivnim Šapurom I. koji je želeći izbiti na „povijesne granice“ pokrenuo invaziju velikih razmjera.

Katastrofa kod Edese 259./260. god. n. e.

Na istoku je situacija poprimala zabrinjavajuće oblike. Iranske snage su konačno uspjele probiti višestoljetnu graničnu liniju. U Jermeniji je ubijen prorimski kralj Hosroe II., a ova zemlja je zauzeta, a u ruke Irana je pao i biser Sirije, njena prijestolnica Antiohija. U nju je Šapur I. ušao predvođen jednim lokalnim uglednikom, a napustio je sa golemim plijenom.

Historia Augusta spominje i izvjesnog Kirijada (*Cyriades*) kao jednog od 30 tirana (uzurpatora carske vlasti u ovom turbulentnom vremenu). Po istoj ediciji je ovaj Kirijad, prije dolaska Valerijana na Levant, prebjegao u Iran. Tamo je nagovorao Šapura da izvrši invaziju rimskih provincija. Nakon što se proglasio augustom i nakon kratkog uživanja u "carskoj vlasti", obilježenim okrutnostima i kriminalom, ubijen je od svojih sljedbenika. On se identificira i sa avanturistom po imenu Maread/Mariad, porijeklom iz Antiohije, koji je nakon što je pronevjerio javne fondove bio prognan. Otišao je u Siriju i vratio se sa Šapurovom vojskom, koja je zauzela i opljačkala Antiohiju. Kasnije ga je Šapur dao pogubiti.

Ostaci hrama Bela.

U ovom periodu je pala i Dura Europos. Iako do sada nisu otkriveni literarni podaci koji bi govorili o opsadi i padu ovog grada i utvrde, obilje arheološkog materijala omogućuje uvid u to kako se odvijala opsada i bitka za ovu strateški bitnu poziciju na rijeci Eufratu. Napad i opsada su se desili 256. god. n. e. Sudeći po nizu nalaza, branitelji su pružili dosta žestok otpor nanoseći Irancima velike gubitke. U januaru 2009. god. pojavila se i teza da su Iranci prilikom opsade koristili i hemijsko oružje.Na kraju je Dura Europos ipak pala i to najviše zahvaljujući proboju napadača kroz jedan prokopani tunel. Grad je opljačkan i razoren, a preživjeli stanovnici odvedeni u Ktesifon. Grad nikada više nije obnovljen i prepušten je pustinji, kao pouzdanom čuvaru.

Ostaci sinagoge.

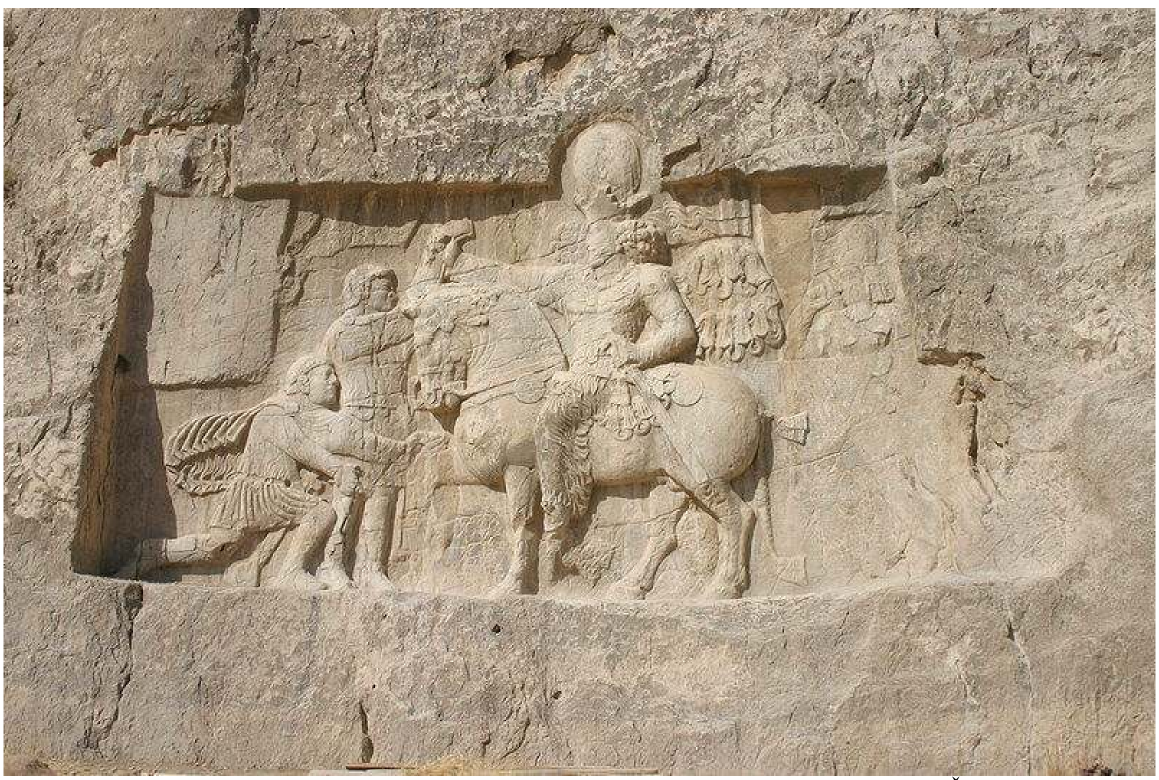

Ostaci crkve.

Valerijan je stigao na Eufrat i kao bazu je izabrao Samosatu. Armija osobno predvođena Valerijanom je uspjela da do 257. god. n. e. oslobodi Antiohiju od iranske okupacije i da povrati dobar dio izgubljenog područja. Međutim, istočne provincije nisu bile ugrožene

samo od Iranaca, nego i od gotske politije koja je naredne 258. god. n. e. napala i pustošila maloazijska područja. Goti su stigli do Halkedona, odakle su ugrožavali Bitiniju. Zauzeli su Nikomediju i opljačkali je i zapalili.

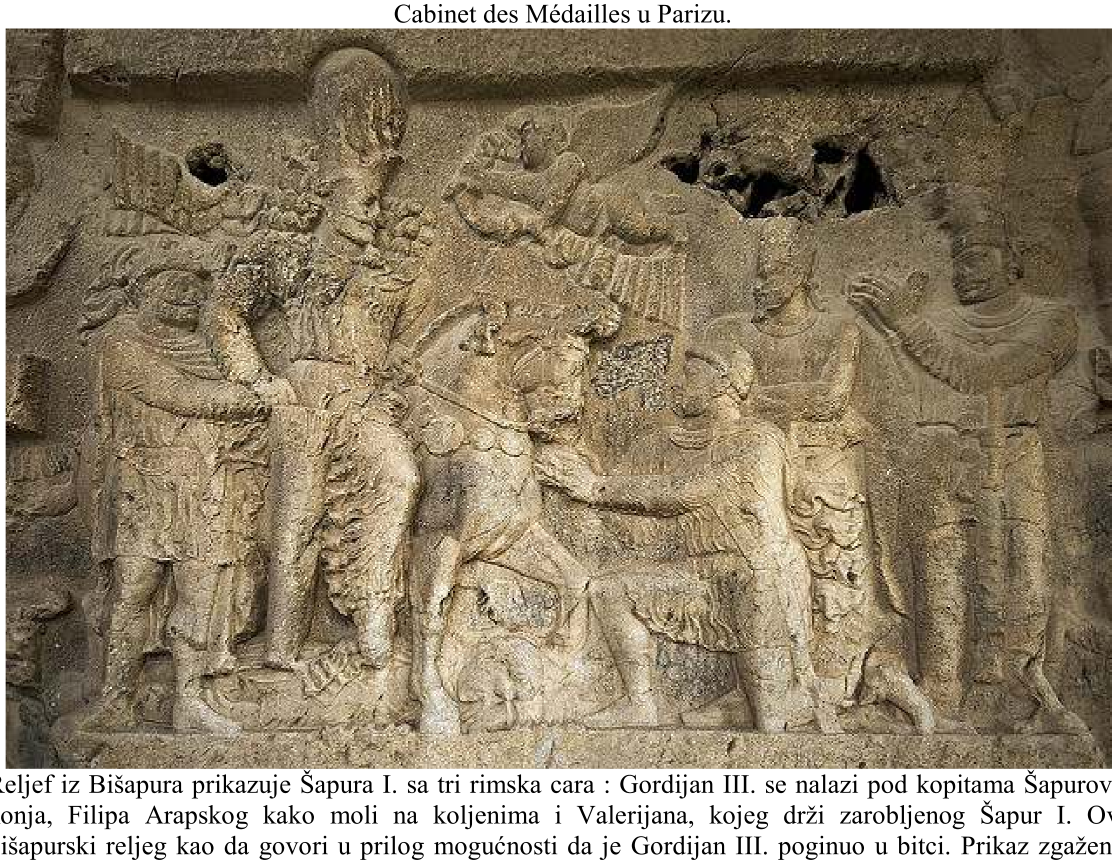
Šapur I. je pokrenuo novu ofanzivu i preko Komagene je ušao u Kapadokiju. I tek je 259. god. n. e. mogla biti pokrenuta rimska ofanziva u pravcu Kare i Edese. Nakon manjih okršaja uslijediti će glavni sraz kod Edese u koju se smjestio Valerijan sa svojom armijom. Tu se našao u teškoj situaciji, jer je izbila epidemija koja je prilično oslabila brojno stanje armije, a ubrzo se našao i opkoljen od Iranaca. Nastojeći da nađe neko rješenje Valerijan je 260. god. n. e. otišao na sastanak sa Šapurom I. kako bi pregovarao o miru. Međutim, po Zosimu Valerijan je bio prevaren i umjesto da pregovara o miru, on je bio zarobljen. Tako je Valerijan postao prvi rimski vladar koji je zarobljen od strane neprijatelja. Pored Valerijana, zarobljeni su i drugi visoki časnici, a rimska armija od više desetina hiljada vojnika je bila uništena, poglavito zarobljavanjem. Iranski gubici su bili minimalni.

Reljef u Naqsh-e Rostam koji prikazuje pobjedničkog iranskog „šaha nad šahovima“ Šapura I., te Filipa Arapskog (klećeća figura) kako moli za mir i zarobljenog Valerijana u pozadini (stojeća figura) kako ga Šapur drži.

Vrlo lijepo urađena kameja koja prikazuje zarobljavanje Valerijana od strane Šapura I. Danas se nalazi u Cabinet des Médailles u Parizu.

Reljef iz Bišapura prikazuje Šapura I. sa tri rimska cara : Gordijan III. se nalazi pod kopitama Šapurovog konja, Filipa Arapskog kako moli na koljenima i Valerijana, kojeg drži zarobljenog Šapur I. Ovaj bišapurski reljeg kao da govori u prilog mogućnosti da je Gordijan III. poginuo u bitci. Prikaz zgaženog Gordijana III. i molečljivog Filipa Arapskog se pojavljuju na još dva bišapurska reljefa, a na jednom od njih je i prikaz zarobljenog Valerijana.

O daljoj sudbini Valerijana i zarobljenika se malo pouzdano zna. Jedino što je sigurno jeste da je umro u Iranu. On je kasnije deificiran od Senata.

Ranokršćanski pisac Laktancije, inače pun bijesa i mržnje prema nekršćanskim vladarima Rima, navodi sljedeće : „Nedugo poslije toga podigao je i Valerijan, potaknut sličnim bjesnilom, opake ruke protiv boga i premda u kratkom vremenu, prolio je mnogo pravedne krvi. Njemu je bog namijenio jednu novu i neobičnu vrstu kazne, tako da bi sljedećim naraštajima poslužio kao opomena da će božji protivnici za svoje zločine uvijek primiti zasluženu platu. Kada su ga zarobili Persijanci, nije izgubio samo carsku vlast, koju je nerazumno zloupotrebljavao, nego i slobodu, koju je on drugim oduzimao, i živio je u sramotnom ropstvu. Naime, kada bi se persijski kralj Šapur, koji ga je zarobio, želio uspeti u svoja kola ili uzjahati konja, zapovijedio bi da se Rimljanin prigne i ponudi leđa, tako da mu Šapur nagazi na grbaču. Izrugujući mu se i smijući se, prebacivao bi mu pritom da je to istina, a ne ono što Rimljani slikaju na zidovima i tablicama. Nakon što je bio zasluženo pobijeđen, poživio je još toliko da bi rimsko ime dugo služilo ruglu i podsmijehu barbara. Ka tome ga je kao kazna stiglo još i to što mu je sin bio car, ali u kojem nije našao osvetnika svoga zarobljeništva i najgoreg ropstva niti je sin uopće zatražio njegov otkup. Pošto je pogrdan život tako sramotno završio, koža mu je bila odrana i kada je skinuta sa njegovog mesa, obojena je u crveno da bi u hramu barbarskih bogova bila čuvana na uspomenu njihova najsjajnijeg trijumfa i da bi pogled na nju uvijek služio kao opomena našim izaslanicima kako se Rimljani ne smiju previše uzdati u svoju snagu kad kraj persijskih božanstava vide ostatke zarobljenog rimskog vladara.“

Po drugim verzijama Valerijan je nakon dugog ovakvog tretmana ponudio veliki otkup, ali je Šapur natjerao Valerijana da proguta istopljeno zlato. Postoji i verzija gdje je Valerijan i živ oderan. Po Laktanciju je tek decenijama kasnije, nakon jednog iranskog poraza, preparirana koža uklonjena iz glavnog iranskog hrama, kremirana i sahranjena. U historiografiji postoji i drugačije mišljenje, po kojem su Valerijan i drugi rimski zarobljenici poslani ili u Bišapur ili Gundišapur. Valerijan bi tamo dostojno (u skladu sa svojim pređašnjim položajem) prebivao do kraja života, dok je Šapur I. iskoristio zarobljenike, posebno inženjeriju u građevinskim poduhvatima. Tako je izgrađena i brana Band-e Kaisar/”Cezarova brana” kod persijskog grada Suze, most Shadervan i Shushtar vodeni mlinovi. Rimski zarobljenici su sigurno korišteni i za gradnju grada Bišapura. Sasvim je moguće da je Laktancijev opis apokrifan i vođen ideološkom motivacijom. Ova priča se kasnije prepričavala i ponavljala kod kasnijih pisaca koji su imali iranofobističke stavove.

Mozaici iransko – rimskog tipa iz tzv. Šapurove palate u Bišapuru.

Kaos u Državi

Vijest o zarobljavanju velike armije i samoga cara je protutnjala tadašnjim rimskim svijetom i imala je skoro šokirajući efekt. Lojalnost u središnju vlast je bila prilično poljuljana i sada nastupa vrijeme skoro kroničnih uzurpacija koje *Historia Augusta* skupno naziva "30 tirana", povodeći se za povijesnim događajem iz vremena atenske historije poznatim kao "Vladavina tridesetorice" iz 404./403. god. p. n. e. Sav taj teret pao je na "leđa" Valerijanovog starijeg sina Galijena.

Galijen (cc. 218. – 268. god. n. e.) samostalno vladao od 260. do 268. god. n. e. Po rođenju se zvao *Publius Licinius Egnatius Gallienus*, a kao car *Caesar Publius Licinius Egnatius Gallienus Augustus*. Legende na novcima ga povezuju sa Falerijem u Etruriji i možda je to bilo mjesto njegovog rođenja. Galijen je bio oženjen sa Julijom Kornelijom Saloninom (*Iulia Cornelia Salonina*). Porijeklo Kornelije Salonine je nepoznato. Kada je Galijen postao suvladar sa ocem Valerijanom i Kornelija Salonina je dobila titulu i naziv auguste. Na novcima sa latinskom legendom se njeno ime pojavljuje samo u formi Kornelija Salonina, dok grčke legende nose i imena : *Iulia Cornelia Salonina, Publia Licinia Cornelia Salonina* i *Salonina Chrysogona.*

Bista Kornelije Salonine. Danas se nalazi u muzeju Ermitaž u Sankt Petersburgu u Rusiji.

Novčić – antoninijan sa portretom Kornelije Salonine na aversu.

Galijen i Kornelija Salonina su imali tri sina i to :

1. Publija Licinija Kornelija Valerijana ili samo Valerijana II. (*Publius Licinius Cornelius Valerianus*). Djed je unuka Valerijana II. imenovao za cezara 256. god. n. e., i postavio u Sirmiumu kao predstavnika vladajuće familije za ilirske i podunavske provincije dok je Galijen svoju pažnju usmjerio na galsko – germanske provincije.

Za nadzornika tada vjerojatno maloljetnog Valerijana II. je postavljen Ingenej (*Ingenuus*) koji je bio namjesnik zapovjednik srednjopodunavske granice. Ingenej je imao specijalna ovlaštenja, i bio je zadužen da odbija sarmatske napade.

Vrela navode da Salonina nije bila sretna sa ovakvom odlukom, ali se nije mogla suprotstaviti odluci svoga svekra, koji je bio *pater familias*. Kornelija Salonina je sumnjala u Ingenejeve motive i stvarne namjere, pa je tražila da drugi časnik po imenu Valentin bude izabran za čuvara Valerijana II. Bez obzira na svu predostrožnost, Valerijan II. je umro ili krajem 257. ili početkom 258. god. n. e., što je izlozilo Ingenejevu poziciju opasnostima. Ingenej je inače uživao raširenu podršku među ilirskim trupama i ilirskim provincijskim upravama.

2. Publija Licinija Kornelije Salonina Valerijana ili samo Salonin (*Publius Licinius Cornelius Saloninus Valerianus*) rođen je cc 242. god. n. e. Nakon smrti Valerijana II. za novog cezara je imenovan Salonin, a za njegovu regiju je određena galsko – germanska granica. Za njegovog staratelja i čuvara (*in loco parentis*) je određen (po Zosimu) Silvan ili (po Zonari) Alban/*Albanus*. Postoje pretpostavke u historiografiji da je Silvan ili Alban možda bio pretorijanski prefekt, ali se to u vrelima ne spominje i male su stvarne mogućnosti da je o tome bilo riječi. Glavno sjedište Salonina je bilo u Kelnu. Ovo imenovanje za cezare, prvo Valerijana II., a zatim i Salonina je moguće bilo motivirano i željom samoga Valerijana da osigura svoju dinastiju na dugoročne staze.

3. Publije Licinije Egnatije Marinijan (*Publius Licinius Egnatius Marinianus*).

Antoninijan sa portretom Valerijana II. na aversu.

Antoninijan sa portretom Salonina na aversu.

Sudeći po ovim primjerima Valerijanovo rješenje po pitanju snaženja, već prilično poljuljanog, carskog autoriteta u ugroženim regijama u kriznim vremenima se zasnivalo na tome da se članovi vladajuće familije rasporede u tim regijama koje su ugrožene vanjskim napadima, unutarnjim pobunama i uzurpacijama. Smatrao je da bi se time rasteretila središnja uprava i povećala odgovornost državnog aparata na regionalnom nivou. Međutim, iako je načelno njegova procjena bila promišljena, nedostajala joj je jedna ključna stavka →zaleđe u autoritetu i oružanoj sili. Samo „golo“ prisustvo članova vladajuće familije nije bilo dovoljan garant da će disperziranje carske vlasti polučiti očekivani rezultat. Disperzirani augusti i cezari su morali raspolagati sa značajnim iskustvom, odgovarajućom stvarnom moći i neosporivim autoritetom, a ne samo sa carskim imenom. Oni bi trebali da pod svojom punom kontrolom i odgovornošću imaju i sve vojne jedinice, resurse i potencijale dodijeljenog im područja. Dječaci i mladići bez iskustva, podrške i popularnosti u vojsci, regionalnoj administrativno – upravnom aparatu, provincijskoj i lokalnoj eliti jednostavno nisu imali šansi da se izbore za ostvarenje namijenjenih im ciljeva. Posebno je problem dobivao na značenju ako su ovi mladići dobivali za tutore ili nadzornike moćne (na regionalnoj osnovi) pojedince. Ono što nije shvatio Valerijan, dobro je razumio Dioklecijan kada je uspostavio sustav tetrarhije.

Najveći dio svoga suvladarstva Galijen je proveo u graničnim zapadnim provincijama (*Germania Inferior, Germania Superior, Raetia, Noricum*), ali je sigurno i u ovom razdoblju posjećivao i dunavsko – ilirsku regiju. Prema Eutropiju i Aureliju Viktoru, on je pokazao energičnost i uspješnost u odbijanju napada germanskih invazorskih skupina na zapadnu granicu. I numizmatička svjedočanstva izgleda da potvrđuju uspješnost Galijenovog djelovanja na zapadnim granicama, kao i pobjedu u Dakiji. Galijen je imao tu nesreću da je tadašnja historiografija, a preko nje i kasnije historiografije imale negativističku percepciju Galijena, pa su informacije o tim njegovim pobjedama prilično uzgredne i fragmentarne. U Rim je možda svraćao 255. i 257. god. n. e. kada je biran za konzula.

Iz vijesti o uzurpacijama se može donijeti sljedeći zaključak. One su se uvijek dešavale na graničnom području i to na onim linijama koje su bile tada najugroženije (Levant, Podunavlje, Rajna). To je značilo da se od tih mnogih uzurpatora primarno očekivalo da zaštiti granice od vanjskih invazora. Angažiranje u tome mogloe je donijeti popularnost, da bi opet zanemarivanje granice i odbrane izazivali ogorčenje, pa i nove pobune. Samo oni koji su uspjeli da održavaju stabilnost granice mogli su se nadati nešto dužoj vlasti.

Katastrofa kod Edese je inicijalna kapisla za pokušaje uzurpacije. Prvi koji je pokušao iskoristiti situaciju je bio Ingenej, koji se aklamirao za cara u Sirmiumu. Kada se govori o pokretu Ingeneja, historijski izvori nisu baš precizni što se tiče kronologije.

Moguće je da je do pokušaja uzurpacije došlo i prije katastrofe kod Edese, odnosno da je Ingenej nastojao iskoristiti Galijenovu zauzetost na zapadnim granicama i Valerijanove borbe na istoku pa se proglasio carem. Ako je do pokušaja uzurpacije došlo prije katastrofe kod Edese, onda je ona možda bila povezana i sa smrću Valerijana II. U tom slučaju bi se Ingenej smatrao odgovornim za smrt, pa bi njegova uzurpacija

bila i reakcija na Galijenov odluku o eventualnom kažnjavanju Ingeneja. Naravno sve navedeno spada u red špekulacija. Pobunjenoj panonskoj vosjci se priključio i mezijski garnizon pa i civilno stanovništvo. Svi oni su bili nezadovoljni što je granica zapostavljena i narod izložen stalnim napadima Jaziga, Roksolana, Karpa.

Bez obzira kada je došlo do pokušaja Ingenejeve uzurpacije, Galijen je brzo reagirao i sa rajnske granice se prebacio na Balkan koristeći i novi tip vojske →elitnu konjičku regimentu pod nazivom *comitatenses* kojom je zapovijedao Aureol.

Novi vid vojske je moguće nastao na zahtjev Galijena i predstavljao je odstupanje od dosadašnjeg načela pozicionih jedinica. *Comitatenses* su trebale biti mobilne trupe, kao neka vrsta modernih „snaga za brzu reakciju" i direktno vezane sa ličnošću cara ili nekog njegovog najbližeg opunomoćenika, radi čega se i zovu „Sljedbenici"/"Pratioci". Ove trupe su (za vrijeme Galijena) poradi upravo te mobilnosti, bile ustvari konjaničkog tipa. Njihovo konačno definiranje je završeno tek sa vremenom Dioklecijanove vojne reforme. Galijen je i profesionalizirao zapovjedništvo nad legijama, konačno završivši proces koji je započeo Septimije Sever sa postavljanjem viteških primipilara za komandante tri novoosnovane legije. Galijen je to onda primijenio i na ostale legije, dajući tim primipilarima – odnosno vojnicima od karijere titulu *praefectus pro legato* („prefekt koji djeluje kao legat"). Ovim je prilično naštećeno pozcijama i interesima senatorskog staleža iz kojeg su se regrutirali zapovjednici legija još od augustovskog doba, jer su praktično izbačeni iz vojne hijerarhije. To je imalo posljedicu i po izbor namjesnika provincija, na čije čelo sve češće dolaze pojedinci sa vojnom karijerom. U tim trenucima teške krize i ozbiljne ratne situacije, Galijenovo izbacivanje iz vojske senatora i zamjenjivanje iskusnim časnicima je možda imalo rezona i smisla, ali na duge staze se pokazalo problematičnim. Ovim je Senat još više gubio na značenju, on se pasivizirao, gubio ulogu općedržavne institucije, a senatori su se i odvojničili što je imalo katastrofalan efekt na borbenu spremu rimskih visokih elita. Sa druge strane ovo je doprinijelo da legije dobiju profesionalno vodstvo, ali ti zapovjednici bez uporišta u senatorskoj tradiciji i nekog zaleđa u civilnoj političkoj i upravno – administrativnoj strukturi su predstavljali i direktnu opasnost. U ambicioznim karijernim vojnicima – zapovjednicima se lako mogla probuditi želja za dostizanjem i najviše vlasti. A to je u značajnoj mjeri započelo već u vrijeme samoga Galijena.

Bez obzira što ga literarna vrela pokušavaju ocrniti kao lošeg vladara, činjenica je da je Galijen bio energičan car u jednom dosta kriznom razdoblju i da je nastojao spasiti što je moguće više. U skladu sa tim su i bile provođene te vojne reforme, bez kojih bi bilo teško zamisliti obnovu za vrijeme Klaudija II. i Aurelijana. Uz to, svi ti kasniji carevi, poglavito ilirskog porijekla, su direktno proistekli iz Galijenovog časničkog kora. U Galijenovoj armiji su izgradili karijere, i dostigli visoke činove i nadasve stekli iskustvo zapovijedanja nad većim postrojbama. Uklanjanjem senatorske barijere za komandovanje legijama, obični vojnici su konačno mogli svoju karijeru završiti na carskom tronu. Sada je nastupilo vrijeme za iskusne, odlučne i borbene vladare iz Ilirika, koji su prešli kompletan vojnički „*cursus honorum*".

Manije Acilije Aureol je bio skromnog dačkog porijekla. Po Zonari on je bio pastir, prije nego je ušao u vojsku. Tako je on vojničku karijeru započeo sa najniže hijerarhijske pozicije.

U turbulentnim periodima one se pokazao kao jedan od najbriljantnijih zapovjednika i vojnika toga doba.

Do bitke je došlo ili kod Mursa (današnji Osijek) ili kod Sirmiuma i Ingenejeve trupe su poražane najviše zahvaljujući komitatima i njihovom zapovjedniku. Ovo je bila prva zabilježena bitka u kojoj su komitati, nova komponenta u vojnim rodovima, svojom mobilnošću donijeli borbenu prevagu. Ingenej je ubijen ili od sopstvenih vojnika ili je počinio samoubistvo nakon pada Sirmiuma, udavivši se u obližnjoj rijeci.

Invazija Alamana

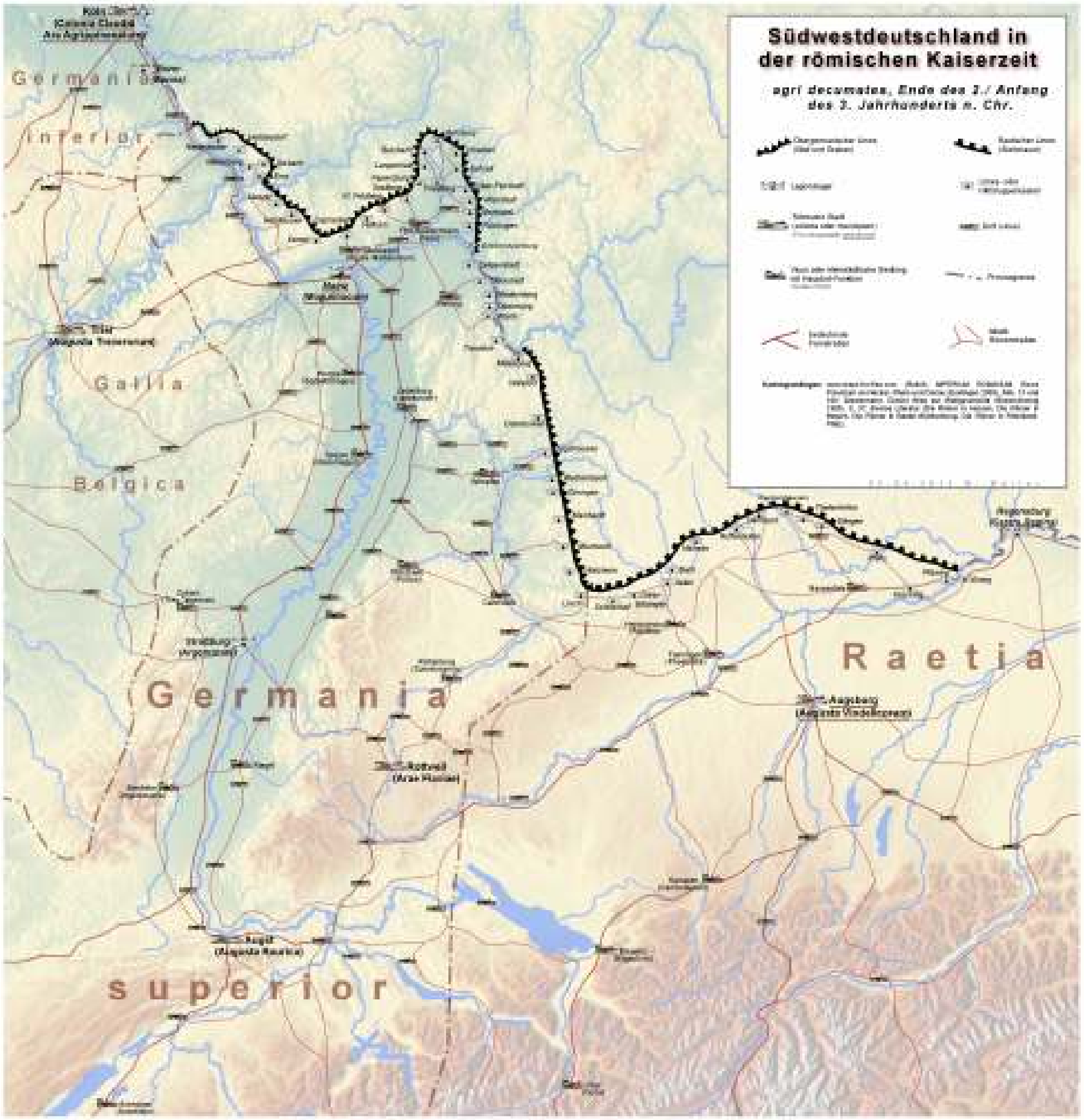
U toku III. st. n. e. u prekorajnskoj Germaniji odvijali su se određeni kulturološki, politijogenetski i etnogenetski procesi koji su izmijenili političku sliku prekorajnske Njemačke i postavili osnove za germanski svijet ranog srednjeg vijeka. Niz nekada manjih političkih njemačkih naroda sada se više ne pojavljuje u vrelima, a umjesto njih na svjetlo dana izbijaju imena Franaka i Alamana.

Franci su se vjerojatno razvili simbiozom niza zajednica koje su naseljavale područja sjeverno od donjogermanske provincije. Možda su tome procesu franačke politijogeneze i etnogeneze tako učestvovali Sugambri, Kamavi, Brukteri, Hati, Hatuariji, Tenkteri, Ampsivari...itd.... Od sredine III. st. n. e. rimski svijet je kao prve susjede imao Franke, što je kao posljedicu imalo vrlo prožimajuće i svestrane odnose u svim pogledima. Nekada bi bili protivnici, nekada saveznici da bi na kraju upravo Franci bili ti koji će dati temeljni pečat latinskom, rimokatoličkom Zapadu. Kasnije (najkasnije do sredine IV. st. n. e) su se Franci diferencirali na dvije glavne skupine i to : Primorske ili Salijske Franke (u Toxandria oko današnjeg Antverpena) i Riječne ili Ripuarijske Franke. O porijeklu Franaka govore ranosrednjovjekovna djela *Historia Francorum* Grgura iz Tura, Fredegarova „Kronika“, *Liber Historiae Francorum* anonimnog autora i *Gesta*. Bliskost i višestoljetnog kontakta Franaka i rimskog svijeta doprinijeli su da se razvije i mitologija koja je Franke uvodila u grčko – mediteranski mitološki ciklus i tako ih kontekstualizira kao drevnu sastavnicu razvijene mediteranske civilizacije. Tako se i oni, slično Rimljanima stoljećima ranije, dovode u vezu sa Trojancima. Po sličnom obrascu su i Turci uvedeni u drevni mediteranski civilizacijski kontekst, isto vezivanjem sa Trojancima.

Alamani su se formirali do III. st. n. e. istočno od gornjogermanske provincije i sjeverno od *Agri Decumates*, sličnim simbiostičkim procesom kao i Franci. Samo njihovo ime indicira da je riječ o konglomeratu nekada manjih političkih naroda i zajednica. Po Aziniju Kvadratu, kojeg citira romejski historičar Agatija sredinom VI. st. n. e., alamansko ime znači „Svi ljudi“. Moguće je ustvari da su tu germansku podetničku skupinu sa imenom Alamani nazivali samo njihovi susjedi i stranci, dok bi se oni sami zvali Svebima/Svevima/Švabama. U pojedinim romanskim (francuski, portugalski, kastilijanski/španski), keltskim jezicima (velški), arapskim narječjima, persijskom i turskom jeziku alamansko ime danas pojmovno designira Njemačku, Nijemce i njemački jezik. Alamane prvi put spominje Kasije Dion u kontekstu Karakaline kampanje iz 213. god. n. e. Pisci klasičnog razdoblja Alamane opisuju uvijek kao divljake i barbare, ali arheologija pokazuje da su oni u ovom periodu već bili sofisticirana i kultivirana zajednica koja je dosta toga već preuzela iz razvijene mediteranske civilizacije. Pojava Alamana je možda i rezultat usložnjavanja i razvijanja germanske socijalne strukture, odnosno prelaska na više nivoe organiziranja više bazirane na teritorijalnoj nego rodovsko – plemenskoj osnovi.

U periodu kada se Galijenova armija obračunavala u srednjem Podunavlju sa Ingenejevim otpadništvom, došlo je do velike invazije prekorajnskih Nijemaca. Razlog je vjerojatno ležao u tome što je granica bila oslabljena, uslijed toga što je Galijen u Podunavlje poveo značajan dio trupa. Tako je upad u rimski svijet postao vrlo primamljiva opcija za prekorajnske Nijemce. Prvo su napali Franci, pa su preko Donje Germanije ušli u Galiju. Jedna njihova skupina je čak prodrla do Španije, opljačkavši grad *Taracco* (današnja Tarragona). Ovaj franački upad je više imao značenje pljačkaških napada nego neke cjelovite invazije radi zadobijanja teritorija. Mnogo je opasniji bio udar Alamana, koji je imao i naznake invazije i ekspanzije. Oni su se probili kroz *Agri Decumates*, a bili su slijeđeni od Jutunga. U prostoru Gornje Germanije, *Agri Decumates* i Retije nanijeli su veliku i materijalnu i ljudsku štetu, a onda su upali u Italiju. Nisu se zaustavili samo u graničnim zonama, nego su ušli i u dubinu teritorija. Posebno je

opustošena plodna dolina rijeke Po. Njihovo uspješno probijanje u unutrašnjost Italije je proizvelo efekt šoka, jer je prvi put nakon stotina godina došlo do proboja strane vojne sile u metropolu Carstva. Poseban je strah zavladao u samom Gradu, koji tada nije bio zaštićen zidinama a golema masa invazora se nalazila u blizini. A i sam car se sa regularnom armijom nalazio van Italije. Rimski Senat je tada pokazao zadivljujuću organizacijsku spremnost i odgovornost, u stilu onog republikanskog Senata. Ostavljen sam, Senat nije mnogo premišljao niti pokazivao kukavičluk i defetizam, nego je pokrenuo novačenje u okviru gradskog plebsa i sakupljanje jedne improvizirane armije. Ova armija se sastojala i od dijelova pretorijanske garde. Nova senatska armija je uspjela da zaustavi, porazi i odbije alamansku vojsku. Ovo je bio posljednji veliki čin rimskog Senata u njegovoj povijesti. Čim je saznao šta se dešava u Italiji, Galijen je pregrupio armiju i iz Podunavlja krenuo u sjevernu Italiju. Alamanska vojska je bila kod Milana presretnuta od Galijenove armije. Prema Zonari u bitci je ubijeno samo u jednom danu do 300 000 Alamana. Bez obzira na to da je podatak kod Zonare, značajno preuveličan ostaje činjenica da je bitka kod Milana jedna velika rimska pobjeda, dobrodošla u vrlo teškim vremenima i težak poraz za Germane. Nakon pobjede kod Milana Galijen je dobio počasni naziv *Germanicus Maximus*.

Karta koja prikazuje *Agri decumates*.

Međutim i pored pobjede kod Milana, iz strateških razloga Galijen je izgleda morao da privremeno evakuira zonu *Agri Decumates*. Tako je započelo alamansko postupno naseljavanje u ovom području.

Upad Alamana i bitka kod Milana su pokazali ujedno i slabosti tradicionalne pozicionirane odbrane duž granice i vrijednost postojanja mobilne armije u unutrašnjosti. Nakon bitke je u Milanu postavljanu i dio te mobilne (poglavito konjaničke) regimente po zapovjedništvom Aureola, sa zadatkom da štiti Italiju od potencijalno novih invazija i da kontrolila alpske prelaze u odnosu prema Postumu.

Za razliku od Alamana koji su doživjeli težak poraz kod Milana, Jutungi su se uspjeli izvući iz Italije sa velikim plijenom i zarobljenicima.

Jutungi/*Iuthungi* su bili germanski narod sjeverno od Dunava, otrpilike u današnjoj sjevernoj Bavarskoj. Značenje imena ovog naroda znači „Potomci“ i odnosi se na drevni svebski narod Semnona.

Ali iako su izbjegli glavnu armiju pod komandom Galijena, Jutungi su se morali suočiti sa armijom koje je predvodio Marko Simplicinije Genijal/ *Marcus Simplicinius Genialis*. U bitci kod *Augusta Vindelicorum*/Augsburga 24-25. IV. 260. god. Jutungi su doživjeli težak poraz.

Epigrafski spomenik AE 1993, 1231 = AE 1994, 1325 = AE 1995, 1179-1181, AE 1996, 1182-1183 = AE 1997, 1202-1204 = AE 2001, 1561 = AE 2005, 1058 iz Augsburga koji komemorira veliku pobjedu nad Jutungima krajem aprila 260. god. n. e.

Pobuna Regalijana

Više manje u vremenskoj bliskosti sa bitkama protiv Alamana, došlo je do pokušaja još jedne uzurpacije u Iliriku. Za novog cara i augusta je proklamiran Kornelije Publije Gaj Regalijan/*Cornelius Publius Caius Regalianus*, koji je po *Historia Augusta* Regalijan bio dačkog kraljevskog porijekla, daleko srodnik posljednjeg kralja Decebala. On sam je sigurno bio senatorskog ranga, a i njegova supruga Sulpicija Drijantila (*Sulpicia Dryantilla*) je bila nobilskog porijekla U trenutku pobune, Regalijan je obnašao dužnost namjesnika Donje Panonije. Razlozi pobune i uzurpacije su, zbog slabe informiranosti u izvornoj građi, ostali više – manje nepoznati. Moguće je da je i ova uzurpacija rezultat nezadovoljstva sa djelovanjem Galijena (koji je otišao u Italiju kako pobijedio Alamane) poradi ugrožavanja podunavske granice od Sarmata. Regalijan je aklamiran za augusta, a Drijantila za augustu. Njega su aktivno podržale one trupe koje su ranije bile na strani Ingeneja. To je uključivalo osam legije panonske armije, legije iz garnizona u Durostorumu i armija Dakije. Regalijan je držao vlast nekih pola godine i izdavao je novčiće sa svojim likom. Kovanice su izdavane u kovnici u Karnuntumu i sastojale su se od antoninijana koji su bili prepravljeni novci izdavani još u vrijeme Septimija Severa, Aleksandra Severa i Maksimina Tračkog. Iako je imao početnih uspjeha u borbi protiv Sarmata, poraz su mu zadali sarmatski Roksolani koji su prodrli u Panoniju i koji su

zauzeli čak i Sirmium. Tada je i poginuo Regalijan, vjerojatno od sopstvenih trupa. Možda je i Drijantila dijelila njegovu sudbu.

Antoninijan koji na aversu ima prikaz Sulpicije Drijantile. Cc 260. god. n. e. Na reversu je prikaz boginje Junone.

Pobuna u Aleksandriji

Nakon ugušenja uzurpacije Makrijana, Egipat je povraćen središnjoj vlasti i aleksandrijske kovnice su 261. god. n. e. započele ponovno (nakon kratkog prekida) kovanje novca u ime Galijena. Međutim u Aleksandriji je, nakon poraza Makrijana, došlo do pobune i uzurpacije. Za cara se dao proglasiti namjesnik Lucije Musije Emilijan (*Lucius Mussius Aemilianus*).

Musije Emilijan je vjerojatno bio italijanskog porijekla, a za Valerijana je postao prefekt Egipta. On je prvo podržao pobunu i uzurpaciju Makrijana.

Galijen je brzo intervenirao u u Egipat je poslao trupe pod komandom Aurelija Teodota (*Aurelius Theodotus*). Do odlučujuće bitke je došlo kod egipatskih Teba (sigurno prije 30. III. 262. god. n. e.). Emilijanove trupe su poražene, a on sam je bio zarobljen i pogubljen. I zarobljeni vojnici su okrutno kažnjeni i mnogi su pogubljeni. I njegov sljedbenik Memor (koji je bio dužnosnik zadužen za snabdjevanje Rima egipatskim žitom) je bio pogubljen. Novi prefekt Egipta je postao Teodot, koji se kao takav spominje i u augustu 262. god. n. e. Sačuvana korespondecija episkopa Dionizija iz Aleksandrije nudi veoma živu sliku o tadašnjem stanju u Egipta.

Historia Augusta izvještava i o nemirima među robovima na Siciliji, te bezakonju i razbojništvu koji su ugušeni tek uz dosta muke. U ovo vrijeme je došlo i do snažnog zemljotresa u Maloj Aziji, a koji se osjetio i u Italiji i Libiji. Došlo je i do smrtonosne epidemije koja je započela već sa Valerijanovim vojnicima na istoku, da bi se kasnije proširila i po drugim oblastima. *Historia Augusta* spominje i da je došlo do pobune u Bizantu. Galijen se osobno uputio tamo sa značajnom armijom. Nakon zauzimanja grada (prije jeseni 262. god. n. e.) pogubljeni su zarobljeni vojnici a grad i njegovi stanovnici su oštro kažnjeni.

Napadi gotske politije i Herula

Građanski sukobi i slaba granica su tako povoljno izgledali Gotima i drugim zajednicama u donjem Podunavlju da su njihovi i pomorski i kopneni prepadi postali kronični. Poradi podataka iz izvorne građe (*Historia Augusta,* Zosim, romejski pisci i kompilaori Zonara i Georg Sinkel koji se pozivaju i na izgubljenu Deksipovu historiju) koji su nejasni,

fragmentirani, nekada i proturječni postoji određena konfuzija u vrelima o ovim napadima, od toga ko ih izvodi, kada i na koji način. I možda bi se bar ugrubo ovi upadi mogli rekonstruirati na sljedeći način.

Goti su bili upali na istočni Balkan i 262. god. n. e., gdje su naletili na makrijansku armiju koja je sa istoka prodirala prema Balkanu. Tom prilikom su oni poraženi i izbačeni na drugu stranu granice. Goti su pomorskim putem 263. god. n. e. prodrli do Efesa i čak uspjeli da opljačkaju hram Artemide Efeške. U ovo vrijeme (266. god. n. e.) Goti su morskim putem napali Bitiniju i došli sve do priobalnog grada Herakleje (danas Bendergli). Ali su u povratku, opterečeni plijenom, Goti izgubili veliki broj brodova, bilo zbog morskih nedaća bilo zbog sukoba sa rimskim floilama. Ipak su rimski zapovjednici uspjeli da suzbiju gotske napade i da ih protjeraju iz Male Azije.

Kulminacija upada sa sjevernih obala Crnog mora na Istočni Balkan i zapadnu Malu Azija desila se na samom kraju Galijenove vladavine. Ova zbivanja pružaju i najkompleksnija istraživanja, jer su baš po ovom pitanju vrela najkonfuznija i najproblematičnija. Radi toga u historiografiji postoji više različitih verzija rekonstrukcija. U ovom djelu prihvatiće se verzija o dvije različite invazije i o Klaudiju II. kao pobjedniku kod Niša.

Prvu veliku invaziju su započeli germanski Heruli 267. god. n. e. Njihova flota je brojala 500 brodova, i pustošili su južne obale Crnog mora i neuspješno su napali Bizant i Kizik. Protiv njih je Galijen poslao svoje zapovjednike bizantince Kleodama i Ateneja. Oni su uspjeli da poraze u jednoj pomorskoj bitci Herule, ali su ovi ipak uspjeli da prodru u Egejsko more. Tu su opljačkali Lemnos i Skyros i napadnu nekoliko gradova (Korint, Argos, Sparta i Atena) u provinciji Ahaji. Tom prilikom je historičar Deksip, koji je bio i atenski državnik (obnašao je dužnosti arhonta kralja i arhonta eponima), pokazao zavidnu hrabrost i incijativnost. On je okupio svoje zemljake i vrlo ih uspješno vodio u kontraofanzivu i nanošenje veoma ozbiljnih gubitaka Herulima. Zbog gubitka brodova, Heruli su se odlučili vratiti kopnenim putem preko Beotije i Makedonije. Na kraju je i sam Galijen došao na istočni Balkan i porazio ih je na rijeci Nestos (granica Makedonije i Trakije). Ovoj pobjedi je posebno doprinijela konjica iz Dalmacije. Gubici Herula su iznosili 3000 ljudi. Nakon toga je herulski vođa Naulobat postigao sporazum sa Rimljanima. Nakon ove bitke Galijen je ostavio na Balkanu vojskovođu Marcijana, a sam se uputio prema Milanu kako bi ugušio uzurpaciju Aureola.

Istovremeno sa Aureolovom uzurpacijom, Galijenovom smrti i izborom i početkom vladavine Klaudija II. desila se još jedna invazija. Goti su 267. god. n. e. pokrenuli veliki pokret na Balkan. Ovo nije bio samo vojni upad, nego i pokušaj zauzimanja teritorije i naseljavanja. Izvori govore o enormnoj brojnom stanju invazora (Goti, Gepidi, Peucini i opet Heruli), najvećem do tada. Historia Augusta i Zosim daju nevjerovatne i sigurno dosta preuveličane i pretjerane brojke, pa se spominje broj od 2000 do 6000 brodova i 325 000 ljudi. Flota se sabrala na ušču rijeke *Tyras* (današnji Dnjestar). Oni nisu uspjeli

da zauzmu gradove Tomi i Marcianopolis, a napali su neuspješno i Bizant i Hrisopolis. Oni su izgubili u Propontidi određen brodova, ili zbog morskih nedaća, neiskustva mornara i rimskih flotila. *Historia Augusta* spominje zapovjednika Venerijana (*Venerianius*) kao onoga ko je uspio da porazi protivničku flotu. Zatim su ušli u Egejsko mora i pustošili sve do Krete i Rodosa. Glavni dio ovih snaga se pripremao napasti Solun i Kasandreju. Napravili su opsadne mašine i malo im je nedostajalo da zauzme ove gradove, kada je došla vijest o približavanju velike armije koju je vodio novi princeps Klaudije II. Zato se ta velika masa povukla u unutrašnjost Balkana usput pljačkajući i uništavajući.

Smrt Galijena

Galijen je imao problema i sa ponovnim pokušajima uzurpacije. Ovaj put je to uradio Aureol, koji je komandirao konjicom stacioniranoj u Milanu. Motivi za ovu pobunu su nejasni. Možda je Aureol izgubio povjerenje u Galijena jer ovaj nije uspijevao da se obračuna sa Postumom. A možda je i Aureol bio nezadovoljan i svojom pozicijom u vojno – političkoj hijerahiji, jer je od toliko toga uradio za Galijenovu vlast a da nije dostigao visoke počasti. Izgleda da je Aureol, u prvo vrijeme otpadnuća, paktirao sa Postumom. Ovo savezništvo je predstavljalo vrlo ozbiljnu pretnju Galijenu. Do bitke izmedju Galijenu lojalnih vojnika i onih koji su prišli Aureolu je došlo kod mjesta koje se danas zove Pontirolo (od latinskog *Pons Aureoli*=Most Aureola) Nuovo kod Milana. Aureol je poražen i pobjegao je u Milano, koji su opkolile Galijenove snage.

Međutim, Galijen nije dugo uživao u pobjedi. Postoje različiti opisi onoga što se tada desilo. Po *Historia Augusta* konspiraciju su vodili Galijenov prefekt pretorijanaca Aurelije Heraklijan (*Aurelius Heraclianus*) i zapovjednik Marcijan. Marcijan i Kekropije, (zapovjednik dalmatinskog kontingenta) su raširili vijest da Aureol napušta Milano i kreće sa trupama prema pozicijama Galijenove armije. Galijen je brzo istrčao iz svoga šatora i to tjelohranitelja. I tada ga je Kekropije ubio. Po jednoj verziji konspiratori su odmah izabrali za novog cara Klaudija II. (koji kao nije znao za zavjeru), a po drugoj ga je za cara i nasljednika imenovao sam Galijen na posmrtnom odru.

Zapovjednici na savjetovanju neposredno nakon Galijenove smrti su na prijedlog Marcijana prihvatili da isplate *donativum* od po 20 zlatnika svakom vojniku.

Historia Augusta je nastajala i u vrijeme II. flavijevske dinastije (koja je tvrdila da je familijarno vezana sa Klaudijem II.), pa je možda radi toga izbjegavala i da spomene Klaudija II. kao učesnika u zavjeri. Po Zosimu i Zonari zavjeru su organizirali Heraklijan, Klaudije i Aurelijan. Učešće najviših vojnih zapovjednika središnje armije u detroniziranju Galijena upućuje na to da su oni bili više zasićeni Galijenovom vladavinom i da je vladalo uvjerenje da za novu fazu borbe za očuvanje jedinstva i stabilnosti rimskog svijeta Galijen više nije bio prikladna osoba.

Jednostavno rečeno, Galijen se morao ukloniti je je sada predstavljao smetnju obnovi rimskog svijeta. Po Aureliju Viktoru i Zonari, čim su vijesti o Galijenovoj smrti došle u

Rim, Senat je naredio egzekuciju (jesen 268. god. n. e.) ostatka njegove familije, uključujući i brata Valerijana i sina Marinijana, i njegovih najbližih sljedbenika i suradnika. Senat je ustvari radio na svoju ruku, jer je Klaudije II. poslao poruku da se poštede njihovi života. Ali Senat je u tolikoj žurbi proveo čistku, da se ona desila prije nego što je došla navedena odluka Klaudija II. Za razliku od senatora, Klaudije II. prema ubijenom Galijenu ponio sa dostojnim poštovanjem. Dao da se Galijen deificira i dostojno sahrani u grobnicu njegove familije na Apijevoj cesti. Ipak se kasnije Klaudije II. potrudi da se Galijen deificira.

Valerijan je po Zonari ubijen u Rimu (što je vjerojatnija mogućnost), a po Eutropiju i *Historia Augusta* on je umoren u Milanu. Sudbina Kornelije Salonine je nepoznata. Aureol se predao Klaudiju II. Ali još prije nego što je Klaudije II. odlučio šta da radi sa njim, pretorijanci su ubili Aureola. Po *Historia Augusta* Aureol je poginuo (i to na mostu koji nosi njegovo ime) u bitci sa trupama Klaudija II. Najviše informacija o Aureolu donosi Zosim.

Galijen nije uživao milost i simpatije historičara i drugih pisaca iz klasičnog doba. Eutropije, Aurelije Viktor i Trebelije Polie (*Trebellius Pollio*; pisac Galijenove biografije u *Historia Augusta*) portretiraju Galijena u najgorem mogućem svjetlu. Njemu se pripisuje loša uprava, separacija provincija na istoku i zapadu. On se promatra i kao osoba sklona hedonizmu, trošenju, zabavljanju, ekstravaganciji, igrama, seksualnoj raskalašenosti (sa ženama), dekadensu i koja zbog svojih postupaka narušava stabilnost Države.

Historia Augusta tako opisuje luksuz, rasipnost i monumentalnost praznika *Decennalia* koji se slavio u jesen 262. god. n. e. kojim se proslavljala desetogodišnjica dolaska na vlast Galijena, zajedno sa Valerijanom. Praznik je komemoriran i sa i emisijom novaca sa legendama *Decennalibus* i *Votis X et XX*. Galijen je imao za plavokosu ljubavnicu po imenu Pipara ili Pipa, koja je bila princeza i krćerka markomanskog kralja. Sa njenim ocem je Galijenom postigao dogovor, po kojem je markomanski kralj pružao usluge i pomoć za dobijeni dio Panonije.

Ove tendencije u opisu su možda i posljedice neprijateljstva senatorskog staleža prema Galijenu. Car je uslijed niza okolnosti koje su izbijale pred njega stvarno radikalno smanjio ingerencije, ovlasti i utjecaj Senata. Posebno je bila značajna odredba o demilitarizaciji senatorskog reda, jer su tako senatori izgubili pozicije u zapovjedništvima vojske. Uz to su pisci iz vremena II. flavijevske dinastije željeli da ocrnjivanjem Galijena, povećaju ugled, slavu i značenje Klaudija II. (pretpostavljenog pretka II. flavijevske dinastije). Uravnoteženiji opis Galijenovog doba daju Zosim i Zonara. Kada se ipak primijeni znanstvena kritika na ova literarna vrela, a i izučavanju dodaju i epigrafski spomenici Galijena je moguće promatrati u pravom svjetlu i to kao sposobnog i aktivnog vladara. On nije bio vezan samo za seksualne afere i luksuz, nego je bio vrlo prisutan na područijima u koje bi upadali inkursi sa druge strane granice ili na kojima bi se dešavale mnogobrojne uzurpacije.

Itinerarij Galijena za osam godina samostalne vladavine je vrlo impresivan. Potrebno je imati na umu da se Galijen suočio sa najvećim iskušenjima u dotadašnjoj historiji

rimskog svijeta. Nakon katastrofe kod Edese, skoro sve granice su bile ugrožene od vanjskih protivnika, a pojavio se najveći broj uzurpatora. I pored toga Galijen je uspio sačuvati najveći dio provincija i Italiju u okviru svoje domene, a iza sebe je ostavio dobru i brojnu armiju, uglavnom sačinjenu od ljudi regrutiranih u Iliriku i drugim podunavskim i sjevernobalkanskim područjima. Galijen je bio i sklon promoviranju sposobnih ljudi bez obzira na njhovo porijeklo. I toj činjenici treba da zahvale napredovanje u karijeri talentirani zapovjednici i vojnici, kao što su Aureol, Klaudije II., Aurelijan. Njegovo protežiranje pojedinaca koji su se brzo uspinjali ljestvicama je označavalo radikalni prekid sa tradicionalnom rimskom politikom postepenog sticanja *cursus honorum*. Dok su ranije načelno bile potrebne najmanje dvije generacije napredovanja da bi se neko podigao iz reda običnih građana – plebejaca do statusa senatora, sada je pojedinac mogao napredovati i do najviše državne počasti.

Za vrijeme njegove vladavine su provedene i mnoge uspješne reforme. Tako je nastao i taj čuveni mobilni konjanički zbor, koji je imao ulogu neke vrste snaga za brzu reakciju. Uz ovu reformu, bila je ključna i reforma koja je senatore izbacila iz upravljanja armijama. Galijen je uveo u praksu i da se na portretima na novcu pojavljuje sa atributima božanstava. Time je narušeno i bar formalna veza prvog građanina sa ostalim građanima, jer se Galijen tako kvalitativno odvaja od ostalih podanika i postaje posvećen. Sa ovim potezima Galijen se može smatrati i kao onaj koji je postavio temelje za uspostavljanje sustava dominata neke dvije decenije kasnije.

Galijen je kao visokoobrazovana i kultivirana osoba nalazio vremena i da se posveti kulturi klasičnog razdoblja koja se već počela kretati silaznim pravcem. On nastoji da oživi duh klasične umjetnosti i time suzbije vulgarizaciju i književnosti koja se širila u tome razdoblju.

Antoninijan. Na aversu portret Galijena, a na reversu se slavi VII. legija *Claudia*, 6 puta vjerna, 6 puta lojalna. Bik je symbol VII. legije *Claudia*.

S E P A R A T I Z A M : "G A L S K O C A R S T V O I P A L M I R E N S K O C A R S T V O"

Odbrana Istoka

Bitka kod Edese spada u najveću pobjedu iranskog svijeta nad rimskim svijetom, i zakratko je izgledalo da se stvarno otvara mogućnost iranskog napredovanja prema zapadu i preuzimanju kontrole nad levantskim i maloazijskim zemljama, te povratku ahemenidskih granica. Iranci su odmah po pobjedi krenuli ponovo prema Siriji, Kilikiji i Kapadokiji i mnogi gradovi su bili zauzeti i opljačkani, u provinciji Mesopotamiji su pali Nisibis i Kara. Jedan Šapurov natpis navodi da je 36 gradova bila zauzeto. Samo se Edesa držala, istina pod iranskim pritiskom. Međutim, ispostavilo se vrlo brzo da Šapur I. ne samo da nije uspio kapitalizirati svoju pobjedu nego se i sam našao u značajnim problemima.

Suočeni sa posvemašnjim rasapom središnje uprave i vojske, lokalni rimski zapovjednici i dostojanstvenici lokalnih zajednica su odbranu počeli preuzimati na sebe. Iranska ofanziva se sada počela suočavati sa značajnim, organiziranim i djelotvornim otporom. U Samosati je Fulvije Makrijan (*Fulvius Macrianus*; on je bio primjer uzdizanja u vojničkoj karijeri od najnižeg ranka), koji je bio zadužen za snabdjevanje ekspedicione (Valerijanove) armije/glavni logističar (*praepositus annonae expeditionalis*) i za blagajnu te armije (*procurator arcae expeditionis*), reorganizirao preostale trupe. Podršku je imao i u zapovjedniku po imenu Balista (*Balista; Ballista*; u vrelima se pojavljuje i kao Kalist/*Callistus*). Prednost Makrijana i Balista je bila i u tome što su raspolagali sa blagajnom i trezorom koje je Valerijan sa sobom donio, i koji nisu pali Irancima u ruke. Oni su uspjeli da napadnu iransku armiju dok se vraćala sa pustošenja Kilikije.

Vrlo djelotvoran otpor je pružen je i na južnom, sirijskom dijelu fronta. Glavni nosilac otpora iranskom prodiranju bila je Palmira sa svojim poglavarom Odenatom. Katastrofa kod Edese i posljedično tome iranska supremacija nisu bili nimalo po volji palmirenskoj plutokratiji. Odenat je u prvo vrijeme pokušavao sa diplomatijom zaštiti interese Palmire i eventualno stvori neku neutralniju poziciju, jer je nesumnjivo procjenjivao rizik od nepromišljenog svrstavanja samo na antiiranske pozicije. Tako je poslao darove Šapuru I., ali su oni prezrivo odbijeni od arogantnog iranskog „šaha nad šahovima" koji je smatrao da nakon Edese može raditi sve što mu je po volji na Levantu i Maloj Aziji. Odenat je sakupio armiju i napao je iransku vojsku, pri njenom povratku prema središnjoj Mesopotamiji i Ktesifonu, prije nego što je prešla Eufrat. Tom prilikom je iranska vojska pretrpila ozbiljan poraz. Po *Historia Augusta* Odenatova armija je zadobila golemo blago, a zarobila je harem sasanidskog „šaha nad šahovima".

Zbog golemih gubitaka koje je pretrpio u sukobima protiv Makrijana i Balista na sjevernom frontu i Odenata na jugu, Šapur se povukao unutar granica svoga carstva i nije više ugrožavao rimske pozicije.

Kolosalna statua Šapura I. u Šapurovoj pećini, nekih 6. km od Bišapura. Ovaj jedan od najvećih iranskih „šahova nad šahovima", je bio poznat i po iniciranju i vođenju gradnje gradova kao što su Gundišapur i Bišapur, te drugih inženjerijsko – građevinskih poduhvata. Iako je bio zaratustrijac, Šapur I. je poznat i kao tolerantan vladar, pa je imao i dobre odnose sa jevrejskom zajednicom u Babiloniji i bio je prijatelj sa Šamuelom, jednim od najčuvenijih babilonskih Jevreja. Za vrijeme njegove vladavine, prorok Mani je u zapadnim pokrajinama Šapurovog carstva započeo svoju misiju propobijedanja maniheizma. Kako izgleda i sam Šapur I. je bio sklon Manijevim idejama. Manijeva jedina sačuvana rasprava na srednjepersijskom jeziku pod nazivom Shapurgan je posvećena Šapuru I.

Makrijan je inače odbio da pregovara u ime zarobljenog Valerijana. Kada je, zahvaljujući rimskim uspjesima, granica na istoku stabilizirana Makrijan i Balist su odlučili prekinuti sa lojalnošću Galijenu. Oni i armija kojom su zapovijedali su bez ikakve podrške središnje vlasti uspjeli da kako – tako stabiliziraju situaciju na istočnoj granici, nakon katastrofe koja je zadesila Valerijana. Galijen nije imao ni vremena, ni snage, ni resursa ni mogućnosti da adekvatno pomogne istočnim provincijama. Granica je pucala na svim granicama i sada samostalni princeps je morao da sanira situacija u zapadnim provincijama. Nesumnjivo je na uštrb značajno poljuljanog autoriteta Valerijanove dinastije, ojačao autoritet lokalnih zapovjednika. No ni Makrijan ni Balist nisu mogli da preuzmu za sebe čast rimskog principsa, prvi zbog hromosti a drugi jer nije mogao za sobom da povuće značajnu podršku u vojsci. Stoga su odlučili da za suvladare proglase Makrijanove (iz braka sa Junijom, ženom nobilskog porijekla) sinove (starijeg) Makrijana II. (*Titus Fulvius Iunius Macrianus*) i (mlađeg) Kvijeta (*Titus Fulvius Iunius Quietus*), a Balist je imenovan za pretorijanskog prefekta. Izbor je izvršila vojska aklamacijom. Oni su kao potvrdu svoga carskog autoriteta dali izdavati i svoje emisije

novce. Makrijane su priznale istočne provincije, uključujući i Egipat (u septembru 260. god. n. e.).

Nakon zaokruživanja vlasti, otac Makrijan i istoimeni sin su krenuli prema zapadu kako bi se obračunali sa Galijenom. Na istoku su ostali Balist i Kvijet. Makrijani su sa svojom armijom uspjeli da prodru sve do Balkana.

I na Balkanu su se tada dešavala vrlo turbulentna dešavanja. Valens, prokonzul Ahaje, se suprotstavio Makrijanima. Oni su protiv njega poslali svoga zapovjednika Lucija Kalpurnija Pisa Fruga (*Lucius Calpurnius Piso Frugi*). Saznavši da se kreće jedna armija protiv njega, Valens je i sam uzurpirao carsku vlast i proglasio se augustom. Pisonova armija se povukla u Tesaliju, gdje se njen komandant isto dao proglasiti augustom. Valensovi vojnici su porazili Pisonove trupe u Tesaliji, gdje je i sam Piso ubijen. Međutim i sam Valens nije dugo uzurpirao carsku vlast, jer su ga ubili sopstveni vojnici.

Njima su se pridružile i neke balkanske jedinice, koje su ranije podržavale Ingeneja i Regalijana. Po *Historia Augusta* trupe Makrijana koje se krenule prema Europi imale su 45 000 pripadnika. I zbog toga što je bio zauzet zbivanjima (odmetnuće zapadnih provincija, sukobi sa Jutunzima) na drugim dijelovima svoje domene, Galije poslao Aureola sa mobilnim konjaničkim korpusom prema Makrijanima. Aureol je dobio sva ovlaštenja da djeluje po svojoj volji po ovom pitanju. Inače je ovaj zapovjednik bio poznat kao izuzetna ličnost po sposbnostima i bezobzirnosti. I pored toga što je Galijen koncentrirao pažnju i resurse za sukob sa zapadnim secesionistima,e i činjenice da su posadne trupe morale odbijati i prekogranične upade, otac i sin su u jesen 261. god. n. e. u Trakiji ili Iliriku poraženi. Njihova armija je bila opkoljena i morala se predati. U ovoj bitci se posebno istakao izvjesni Domicijan, Aureolu subordinirani zapovjednik. Makrijan je molio svoje panonske vojnike da ubiju njega i njegovog sina, kako bi izbjegao da budu izručeni Aureolu. Po *Historia Augusta*, 30 000 makrijanskih vojnika je nakon bitke prešlo na stranu Aureola.

Antoninijan iz 260./261. god. n. e. Na aversu je portret Makrijana II., a na aversu prikaz boginje Rome (kako drži boginju Pobjede u jednoj ruci, a koplje u drugoj ruci) sa legendom ROMAE AETERNAE. Sličan antoninijan iz antiohijske kovnice je izdat i sa portretom Kvijeta.

Nakon toga Galijen je uspio da protiv Balista i Kalista pokrene i Odenata i njegovu armiju. U tome je ovaj genijalni palmirski vojskovođa i državnik imao uspjeha i uzurpacija je ugušena. Odenatova armija je prisilila Kvijeta da bježi u Emesu, gdje je bio opsjednut. Za vrijeme opsade Kvijet je ubijen od stanovnika Emese, možda inicirano od Balista. Vrijeme ni način smrti Balista se sa sigurnošću ne znaju, ali se vjeruje da se to desilo oko novembra 261. god. n. e. Druga mogućnost je da je on bio ubijen od sopstvenih ljudi u Emesi. Odenat je postao neprikosnoveni zapovjednik Istoka.

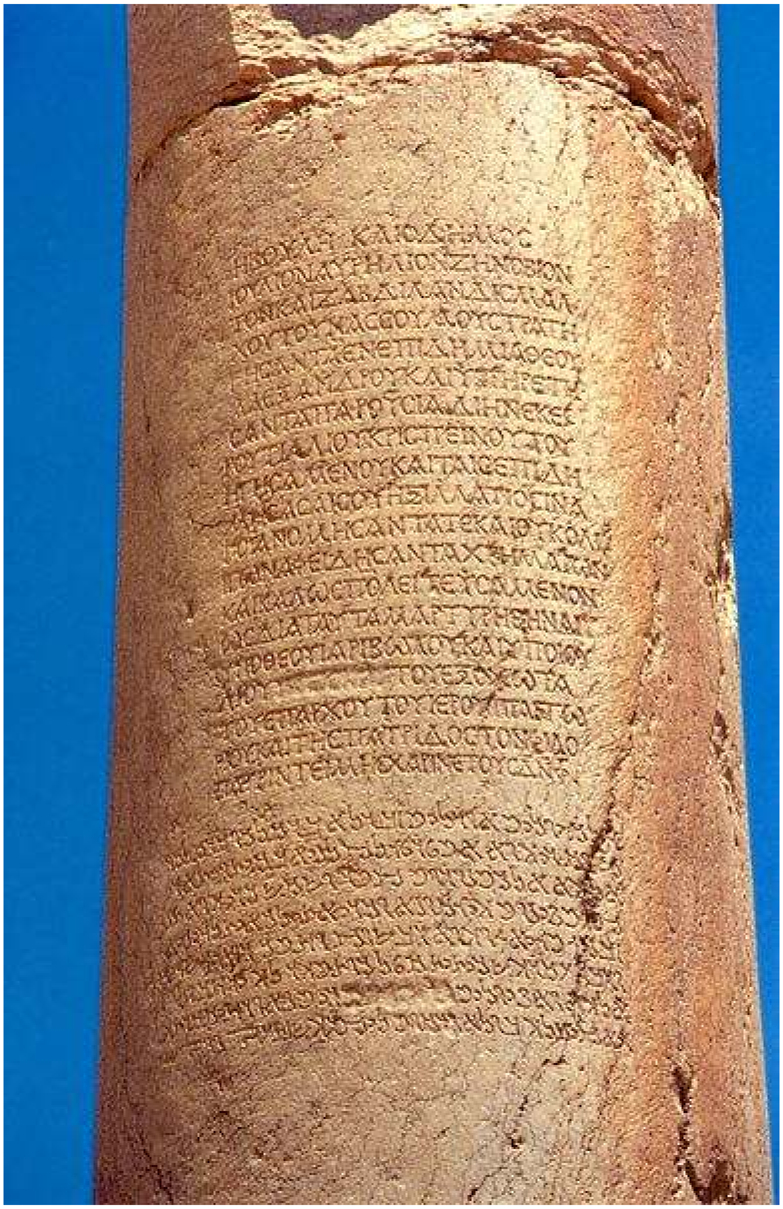
Palmirsko vojvodstvo

Lucije Septimije Odenat (*Lucius Septimius Odaenathus*/Odenathus/Odenatus, Οδαίναθος, Udhavnah أذينة) je bio poglavar Palmire. Odenat je bio sin senatora i palmirenskog poglavara Lucija Septimija Heroda (*Lucius Septimius Herod*/Hairān), koji je opet bio sin Vabalata (*Vaballathus*;Wahballath), sina Nasora. Sudeći po njegovom gentilnom imenu, Odenatova familija (koja je semitskog sirijskog ili arapskog porijekla) je rimsko građanstvo dobila za vrijeme Septimija Severa. Otada se ova familija uzdigla kao najvažniji palmirenski dinast. Palmira je bila bogata, elitna i sofisticirana zajednica na glavnom trgovačkom putu, gdje su se miješali raznorazni etnički, narodnosni i kulturološki utjecaji. Izvorno arapsko – beduinsko naselje, je vremenom dobilo i niz sirijsko – aramejskih odlika... a u njemu su bili živi i grčki, rimski i iranski elementi. Međutim, problemi su nastupili sa dolaskom na vlast Sasanida, njihovom svestranom reorganizacijom Irana i početkom agresivne kampanje prema zapadu. To je u priličnoj mjeri ugrozilo ekonomske interese Palmire.

Nepoznato je kada je Odenat postao poglavar Palmire, iako se na natpisu iz 258. god. n.e. on titulira kao „najslavniji konzul, naš gospodar". Njegova supruga je bila lijepa, ambiciozna, agilna i sposobna Zenobija.

Julija Aurelija Zenobija (*Iulia Aurelia Zenobia;* ἡ Ζηνοβία; Bath-Zabbay/ יבז תב; al-Zabbā' ili Zaynab = Zejneba ءابزلا, živjela 240. – cc. 274. god. n. e.) je rođena u Palmiru u uglednoj i bogatoj familiji. Izuzev te jedine sigurne činjenice sve ostalo vezano za njeno porijeklo je dubiozno, jer su mnogi klasični i mediavelni pisci koji su spominjali i govorili o Zenobiji davali različite podatke, što je u historiografiji izazvalo priličnu konfuziju. Tome je doprinijela i činjenica da su palmirenski poglavari, uslijed pripadanja jednoj iznimno multikulturnoj sredini ustvari imali i koristili više imena, zavisno od potrebe. Tako se miješaju njihova rimsko – latinska, grčko - helenistička, semitska aramejska i arapska imena. Inače izvori govore o Zenobiji sa visokim poštovanjem, pa i tabloidska „*Historia Augusta*" kada je opisuje istiće njene vrline i kvalitete. On je nesumnjivo bila jedna od najmarkatnijih historijskih ličnosti. Bila je obrazovana, hrabra, odlučna, inteligentna i vješta.

Atanasije iz Aleksandrije za Zenobiju navodi da je Zenobija bila prijatelj antiohijskog episkopa Paula iz Samosate, što bi objašnjavalo njene zategnute odnose sa rabinima. Kasniji arapski izvori joj pripisuju arapsko porijeklo. Al-Tabari piše da je ona pripadala istom plemenu kao i njen suprug. Pleme Amlaki/'Amlaqi je vjerojatno jedno od četiri originalna plemena Palmire. Prema ovom arapskom piscu njen otac se zvao ‘Amr ibn al-Ẓarib i bio je šeik Amlaka. Nakon što je Amr bio ubijen od članova suparničke Tanukh plemenske konfederacije, Zenobija je postala poglavica Amlaka koji su vodili nomadski način život sa ljetnim i zimskim ispasištima. Očevo rimsko ime je bilo Julije Aurelije Zenobije (*Iulius Aurelius Zenobius*), a gentilnom ime ukazuje da je njena familija rimsko građanstvo dobila u periodu Antonina Pija, Marka Aurelija, Komoda ili Karakale. Sudeći po zapisima nađenim u samoj Palmiri grčko ime njenog oca je bilo Antioh, iako Historia Augusta navodi da je njegovo grčko ime bilo Ahilej. Zenobije je bio poglavar Palmire u 229. god. n. e. Sama Zenobija je tvrdila da je potomak egipatsko-ptolemeidske kraljice Kleopatre VII., zatim Didone kartaginske, emeških kraljeva...itd... Zanimljivo je da je ona bila na neki način vezana sa Egiptom, poznavala je egipatski jezik, po Historia Augusta grad Aleksandriju je 269. god. n. e. opisala kao „moj drevni grad". Historičar Kalinik je posvetio svoju „Historiju Aleksandrije" „Kleopatri" , što može biti samo Zenobija..

Možda je Zenobija sa Kleopatrom bila vezana preko Druzile od Mauritanije, praunuke Kleopatre i trijumvira Marka Antonija, unuke Jube II. koji je opet tvrdio da je bio potomak Hanibalove sestre. Barkidi su izvlačili svoje porijeklo od mlađeg brata kraljice Didone. Preko ove Druzile od Mauritanije Zenobija je možda bila genetski vezana i sa emeškom vladajućom familijom, pa preko nje i sa Gajem Julijem Basijanom, velikim svećenikom El-Gabala i ocem Julije Domne. Klasična i mediavelna vrela opisuju Zenobiju kao prelijepu, srčanu, čestitu, inteligentnu i nadasve obrazovanu ženu koja je tečno govorila grčki, aramejski (sirijski) i egipatski i imala odgovarajuće poznavanje latinskog jezika. Ona je bila okružena piscima, filozofima i pjesnicima. Kalinik i Kasije Longin (*Cassius Longinus*) su bili najčuveniji.

Natpis iz Palmire u počast Julija Aurelija Zenobija, oca Zenobije. Natpis je dvojezičan i to gornji dio pripada grčkom, ad donji aramejskom jeziku i pismu

Zenobija se udala za Odenata do 258. god. n. e., kao njegova druga supruga. Njen posinak, odnosno Odenatov sin iz prvog braka zvao se Hairan. Odenat i Zenobija su tek znatno kasnije dobili (cc 266. god. n. e.) sina po imenu Lucije Julije Aurelije Septimije Vabalat Atenodor (*Lucius Julius Aurelius Septimius Vaballathus Athenodorus*). Sin Vabalat/*Vaballathus* (latinizirana forma aramejskog תלא בהו i arapskog Wahb Allat بهو اللات = "Dar Boginje") je naslijedio ime Odenatovog oca. Arapska boginja Allāt se po *interpretatio graeca* identificirala sa boginjom Atenom, odakle i Vabalatova grčka verzija imena →Atenodor.

Nakon što je eliminirana uzurpacija Makrijana, njegovih sinova i Balista, Odenat je ostao jedini praktični upravitelj istočnih provincija. Zato je 262. god. n. e. od Galijena, koji se zbog izrazito teške situacije u Europi zadovoljavao samo formalnim priznavanjem lojalnosti od strane Odenata, nagrađen izvanrednom i posebnom pozicijom. On je još od ranije nosio naziv *vir consularis*. Njegova oficijelna rimska titula je glasila *totius Orientis*

imperator ili *dux Orientis* (στρατηγὸς τῆς Ἐῴας ili πάσης Ἀνατολῆς). Time je on dobio i vrhovno zapovjedništvo nad kompletnom rimskom istočnom armijom. Ovime Odenat nije proglašen za suvladara jer nije dobio titulu i ime augusta, ali je postao glavna osoba rimskog imperija na čitavom Levantu. Odenat je sada započeo kontraofanzivu na Iran i to u širokom zamahu. Ostavivši Palmiru u nadležnosti svoga dužnosnika po imenu Septimije Vorod (*Septimius Worod*), Odenat je osobno predvodeći istočnu armiju prešao Eufrat, olakšao situaciju za Edesu iscrpljenu iranskom opsadom i napadima. Kontraofanziva je polučila izvanredne uspjehe, jer ne samo da je rimski garnizon u Edesi oslobođen pritiska, nego su oslobođeni i gradovi Nisibis i Kara. Odenatova armija je čak dvaput ugrozila Ktesifon, prijestolnicu sasanidskog Irana. *Historia Augusta* navodi da je Odenatova vojska nanijela velike („bezbrojne”) gubitke u ljudstvu i materijalu Iranu. I Jermenija se ponovo našla u okvirima rimske sfere utjecaja. Odenat je i zarobljene satrape poslao Galijenu u Rim.

Odenat je bio briljatni vojni zapovjednik, u rangu najvećih vojskovođa u ljudskoj historiji. Obnova rimske moći na istoku je bila potpuna i Galijen se nije ustručavao da 264. god. n. e. kao vid propagandne geste proslavi trijumf sa zarobljenicima i trofejima koje je Odenat zadobio. Galijen je uzeo i počasne nadimke *Persicus Maximus* i *Parthicus Maximus*. Formalno – pravno gledano Galijen je bio nadređeni Odenatu. Sam poglavar Palmire i rimski „imperator čitavog Istoka” je proslavio svoje pobjede tako što je zajedno sa najstarijim sinom Hairanom podijelio zvučnu orijentalnu titulu „kralja nad kraljevima”. I ovo nagomilavanje titula različitog tipa ukazuje na kosmopolitsku prirodu palmirenskog društva.

I pored nagomilavanja niza titula i praktično samostalne uprave u istočnim provincijama Odenat za vrijeme svoga života nije ulazio u konflikt sa zvaničnim Rimom i ostao je lojalan Galijenu. Čak je trebao i da započne novi pohod u Kapadokiju protiv Gota kada je 267. god. n. e. u Emesi ubijen zajedno sa sinom Hairanom od rođaka (po *Historia Augusta*) ili strane nećaka (po Zonari) Meonija (*Maeonius* ili *Maconius*; poznat je i pod imenima *Odaenathus* i *Rufinus*). U historiografiji je postojala i tendencija da se atentat pripiše inspiriranju od strane oficijelnog Rimu, koje se kao sve više plašilo moćnog gospodara na Istoku. Međutim za teze ove vrste u izvornoj građi ne postoji nijedan dokaz niti najmanji nagovještaj. Uostalom, da je to bio slučaj zar bi se uopće Odenatu povjeravala odgovorna komanda u ratu protiv Gota u Maloj Aziji. Po *Historia Augusta*, Meonije je ubio Odenata i njegovog sina Hairana zbog konspiracije Zenobije koja je željela da njen sin Valabat naslijedi Odenata. Međutim, i ovo je vjerojano apokrifna priča. Najvjerojatnija je mogućnost da je Meonije ubio Odenata zbog nekih osobnih razloga. Po *Historia Augusta* Meonije je ubijen odmah nakon atentata na Odenata, a po Zonari se Meonije uspio u međuvremenu proglasiti za cara i imperatora, ali je ovu uzurpaciju Zenobija uspjela svladati. Nakon Odenatove smrti, Zenobija je u ime svoga maloljetnog sina Valabata praktično samostalno upravljala Palmirom i Levantom. Zenobija je sebi i sinu dodijelila titule i imena auguste i augusta. Po preuzimanju formalne vlasti Valabat je

nosio titulu *vir clarissimus rex consul imperator dux Romanorum* i *corrector totius orientis*.

U kratkotrajnom intermezzu između Odenatove smrti i uzdizanja Zenobije, Palmirom je vladao Septimije Vorod, kome je Galijen dodijelio titulu sudije (*iuridicus*).

Teatar u Palmiri.

„Palmirensko carstvo" na Istoku

Za razliku od svoga muža, Zenobija je zbacila i formalnu subordiniranost središnjoj vlasti, vjerojatno sa promjenom na tronu središnje vlasti. Ako novci nikada ranije nisu bili kovani sa portretom Odenata, nedugo nakon njegove smrti, izdavane su emisije novca sa portretom njegovog sina. To je ona učinila na savjet savjetnika Kasija Longina. Na natpisima se Zenobija titulira ἡ λαμπροτάτη Βασίλισσα i Σεβαστή (Augusta).

Nejasna je motivacija Zenobije i njenog okruženja zašto je došlo do otcjepljenja Istoka.

Kasije Longin (cc. 213. – 273. god. n. e.) je bio čuveni retoričar i filozof. Možda je porijeklom bio iz Sirije, iako postoje i teorije da je rođen i u Ateni i da je bio sin sestre Frontona iz Emese koji je poučavao retoriku u ovom gradu. Bez obzira na mjesto stvarnog porijeklo, Kasije Longin je obrazovanje sticao u Aleksandriji pod tutorstvom Amonija Sakasa *(Ammonius Saccas*) i Origena (nije riječ o kršćanskom piscu). Nakon toga je gotovo 30 godina podučavao u Ateni. Jedan od njegovih učenika je bio Porfirije, koji ga je ipak ostavio i prešao kod Plotina. Kasije Longin se nije nadovezao na tada sve popularniji neoplatonizam koji su razvijali Amonije i posebno Plotin, nego je nastavio kao platonista starog tipa. Uživao je reputaciju kao odličan kritik. Kasije Longin je posjedovao toliki obim znanja da ga je Eunapije nazivao „živućom bibliotekom" i „hodajućim muzejem". Za vrijeme boravka na Levantu, on je prvo bio učitelj (u grčkoj da literaturi) a kasnije i glavni savjetnik Zenobije. On je bio veliki pobornik slobode. Kasije Longin je sastavio veliki broj djela. Romejska enciklopedija Suda sljedeća djela pripisuje Kasiju Longinu : Homerska pitanja, Da li je Homer bio filozof, Homerski problemi i rješenja i dvije publikacije o atičkoj diksiji. Njegovo najvažnije filološko djelo su „Filološki diskursi" od 21 knjige. Zahvaljujući Porfiriju je sačuvan značajan fragment njegovo djela „O kraju poglavara". Pod njegovim imenom su sačuvana i druga djela.

Zenobija se nije zadovoljila samo otjepljenjem levantskih provincija i stvaranjem nove državne tvorevine sa sjedištem u Palmiri, nego je pokrenula i ekspanziju na druge istočne provincije koje su bile lojalne Rimu. Prvo je Zenobijin vojskovođa Septimije Zabdas krajem ljeta 269. god. n. e. zauzeo provinciju Arabiju, a onda je krenuo na Egipat. Ovu vojsku su sačinjavale i rimske, levantske legije koje su pripadale Odenatu. U palmirenskom osvajanju Egipta su pomogle i snage koje je vodio egipćanin Timagen. Klaudijev namjesnik Egipta i admiral je bio Tenagin Prob ili Probat, koji je bio sposoban vojnik. Ranije se on proslavio odbijanjem napada nomandskih pustinjskih plemena na

Kirenajku i u hvatanju „skitskih“ (herulskih i gotskih) brodova. Probova armija je uz pomoć Egipćana lojalnih središnjoj vlasti uspio da izbaci palmirenski garnizon, ali kasnije su te snage uhvaćene u klopku (krajem ljeta 270. god. n. e. kod današnjeg Kaira) od snaga Timagena i teško poražene. Tenagin je počinio samoubistvo nakon što je zarobljen. I tako je za središnju vlast esencijalna provincija ušla u okvir domene Zenobije.

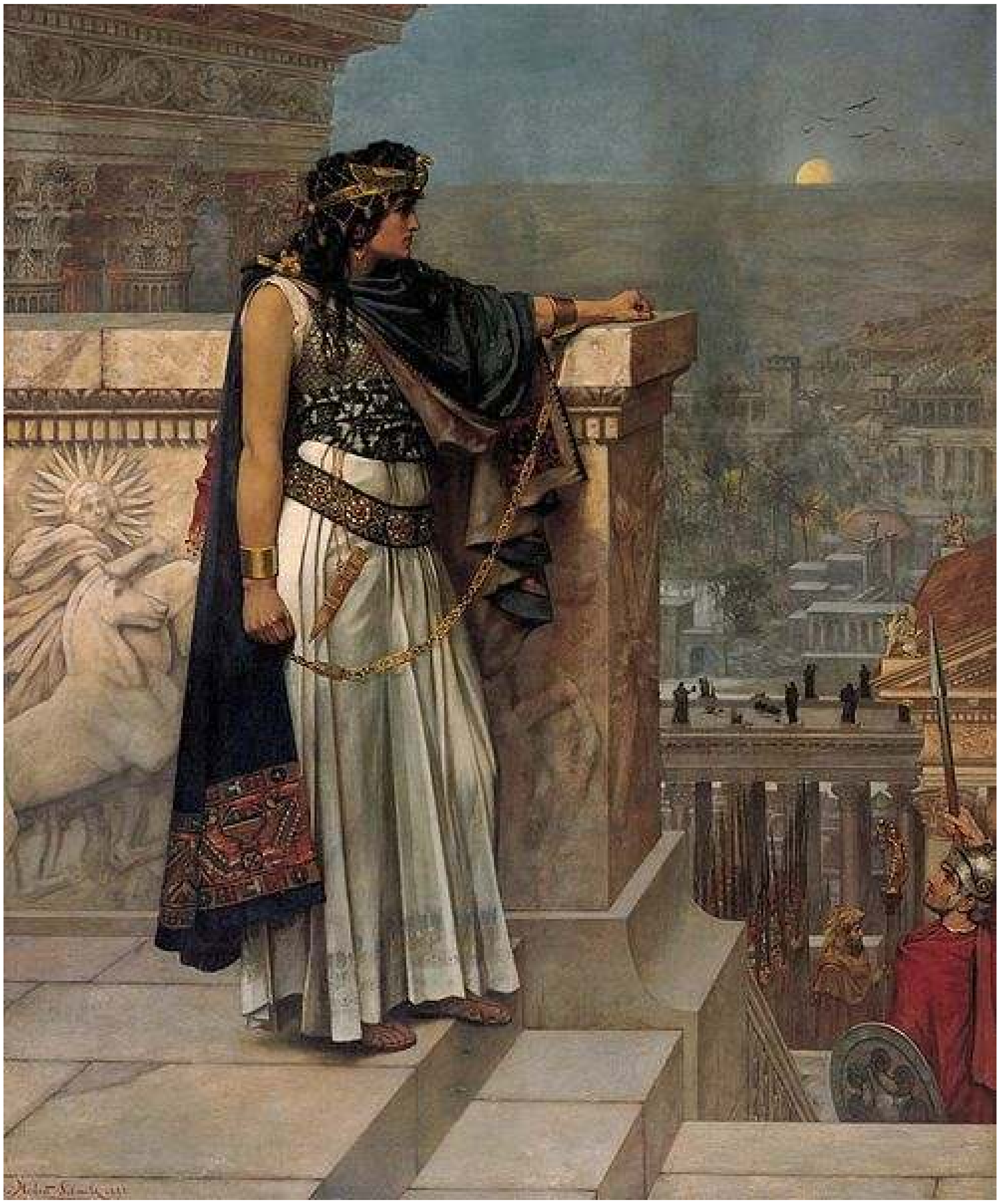
Nakon toga je Zenobija postala poznata kao „Ratnica Kraljica“, a taj je naziv nastojala i vizuelno predočiti tako što predvodeći armiju vješto jahala na konju i marširala kao pješak tri ili četiri rimske milje sa svojim pješadincima. Nakon Egipta, palmirenska armija je upala i u maloazijske provincije i napredovala sve Ankare i Halkedona. Ovim osvajanjima Zenobija je došla u kontrolu bogatih provincija i svih bitnih trgovačkih puteva.

Antoninijan iz vremena „Palmirenskog carstva“. Na aversu je portret Zenobije sa titulom auguste. Na reversu je figura Junone Regine kako drži pateru u svojoj desnoj ruci, skeptar u lijevoj i sa pijetlom kod nogu i svjetlecom zvijezdom do glave.

Antoninijan kovan za Valabata. Ovaj novčić pokazuje i portret Aurelijana. To ukazuje da su u prvo vrijeme Aurelijan i Valabat priznali jedan drugog, sa time da se kao osjeća određena formalna subordiniranost Valabat Aurelijanu.

Umjetnička slika koja prikazuje Zenobiju kako gleda na Palmiru. Autor Herbert Gustave Schmalz (1856–1935).Danas se nalazi u Art Gallery of South Australia, Adelaida, Australija.

Secesija Postuma i tzv. „Galsko carstvo“ na Zapadu

Najopasnije iskušenje za Galijena je došlo sa zapada, iz onih provincija koje su mu prve bile predate na upravu. Tada su se na zapadu sa prijestolnicom u Kelnu nalazili Galijenov sin Salonin i njegov tutor Silvan.

Na zapadnoj granici jedan od istaknutijih zapovjednika je bio Marko Kasianij Latinije Postum (*Marcus Cassianius Latinius Postumus*), batavskog porijekla. On je bio karijerni vojnik, i na kraju je bio unaprijeđen u namjesnika Donje Germanije. Predvodeći svoju armiju Postum je uspio da porazi jednu upadačku germansku skupinu koja se vraćala sa pljačkačkog pohoda po rimskoj Germaniji i Galiji.

Tom prilikom je u ruke vojnika pao i plijen koji su upadaći opljačkali na rimskom području. Umjesto da ga vrati izvornim vlasnicima, Postum je taj plijen podijelio svojim vojnicima kao nagradu. Saznavši o podjeli plijena vojnicima, Silvan je (vjerojatno u julu 260. god. n. e.) poslao nalog da se (sigurno u Saloninovo ime) sav plijen preda njemu sa

svrhom vraćanja stvarnim vlasnicima. Postum se formalno priklonio naredbi nadređenog starješine, ali se pobunila vojska (koja je zadržavanje plijena smatrala nepisanim običajem granične krajine) i proglasila svoga komandanta za novog cara. Inače je vladalo nezadovoljstvo time da Galijen nije bio na rajnskoj granici koja se tada suočavala sa nizom iskušenja. Postavljena je i opsada Kelna. Vojnici lojalni Saloninu su tada proglasili na svoju inicijativu mladića za novog augusta i suvladara, nadajući se da bi to moglo na njihovu stranu privući bar neke dijelove pobunjene soldateske. Nažalost po njihove namjere, do dezerterstava iz Postumove armije nije dolazilo. Nakon skoro jednog mjeseca, pod pritiskom opsade, stanovnici i branitelji Kelna su otvorili vrata opsađivaćima, usput predavši i Salonina i Silvana. Obojica su uskoro od pobunjenika pogubljeni. Postum je tada zahtijevao i konzulat za sebe i svoga suradnika Honoratijana. Postumova uzurpacija nije zahvatila samo rajnsku granicu i germanske provincije, nego su se od Galijenove središnje vlasti već 260. god. n. e. otcijepile i sva Galija (izuzev provincije Narbonske galije) i Retija. Možda je priključivanje Retije bio rezultat Postumovog uspješnog istjerivanja Jutunga iz nje. Naredne godine Postumu su se pridružile i Britanija i hispanske provincije. Ukratko kompletna zapadna Europa se otcijepila. Veliko zapadnoeuropsko područje koje se otcijepilo od središnje vlasti se u historiografiji naziva „Galsko carstvo". Sam Postum je sebe titulirao i predstavljao na novcima i kao „obnavljača Galija" (*Restitutor Galliarum*) i „onoga koji je donio sigurnost provincijama" (*Salus Provinciarum*). Na novcu koji se izdaje u Postumovo ime se nalaze predstave njega kao Herkula i zaštitnika „vječnog Rima". Na kraju svoj vladavine emituje se i novac sa legendama *Oriens Augusti* i *Restitutor Orbis*, što ukazuje da su njegove ambicije bile da postane pravi i jedini princeps rimskog svijeta.

Postum je i stvarno uspio osigurati sigurnost rajnske granice, jer je izvojevao pobjedu nad Germanima i prije 10. XII. 261. god. n. e. je uzeo i počasni naziv *Germanicus maximus.*

Po svemu sudeći, glavni cilj preuzimanja vlasti od Postuma je bila restauracija sigurnosti i odbrane rajnske granice. Kao karijerni vojnik je on tome zadatku prišao sa velikom odgovornošću i energijom, i bio je sudeći po vrelima dosta uspješan u izvršavanju tih zadataka. Franci su protjerani, a onda je Postum i regrutirao Franke u svoje oružane snage, čime je započeo intenzivno povezivanje ovog germanskog naroda sa rimskim svijetom. U Zapadnoj Europi su tako nakon godina nestabilnosti i nesigurnosti su zavladali red i mir.

Time je sigurno stekao popularnost zapadnoeuropskog stanovništva i imao značajan autoritet kod vojnika. Stabilizacija prilika u Zapadnoj Europi pod Postumom je bila takvog kvaliteta da su njegovi novci bili bolje kvalitete i boljeg standarda nego oni koje je izdavala središnja vlast.

Smrti Salonina, a nešto ranije i Valerijana II., su imale reprekusije i na Galijena da napusti politiku disperzije članova familije na strateške pozicije na granicama. Salonina je inače bila vrlo nesretna zbog provođenja disperzacijske dinastičke politike, koja je završila u punoj propasti i smrti dva neiskusna dječaka odvojena od roditelja. Poučen ovim iskustvima, Galijen nije učinio ništa što bi trećeg sina Egnatija Marinijana podiglo na vladarskoj hijerarhijskoj ljestvici i učinilo ga suvladarom ili ga povezalo sa bilo kojim dijelom državne uprave. Jedino što je Egnatije postigao bio je više ceremonijalni izbor za konzula 268. god. n. e.

Bez obzira na ideologiju „obnavljača Galija“ koja se pojavljivala na novcu koji je izdavan i moderno tituliranje otcijepljenog teritorija tehničkim nazivom „Galsko carstvo“ (*Imperium Galliarum*), Postumova administracija i uprava se nastavila voditi rimskim tradicionalnim obrascima, zakonima i institucijama. Prijestolnica toga novog carstva je bio Keln. Tako se Postum proklamirao i za *pontifex maximusa*, a preuzimao je tribunsku moć svake godine. Birani su svake godine i konzuli po tradicionalnim pravilima. Izgleda da je sam Postum najmanje pet puta bio konzul. Čak je ustanovljen i zapadnoeuropski senat (koji je izdavao novac sa svojom oznakom SC) kao i pretorijanska garda. Postumova vlast i novostvorena državna uprava su se oslanjali na osobe sjevernogalskog ili germansko – rajnskog porijekla. Međutim, ni danas nije u historiografiji riješeno pitanje stvarnih namjera Postuma, odnosno da li je on imao namjeru da zamijeni Galijena u krajnjoj konsenkvenci ili samo da otcijepi i vlada zapadnoeuropskim provincijama. Sudeći po onome što je Postum radio, on od samoga početka nije namjeravao da krene direktno na Italiju i Galijena, što bi se moglo opravdati i time što bi u tom slučaju izložio germansko – galske provincije napadima prekorajnskih Germana i samim tim moguće i pojavi novih uzurpatora. Svoju pažnju je u potpunosti koncentrirao na osiguravanje zapadnoeuropskih provincija. Sa druge strane, on nije želio da kreira ni neku posebnu imperiju. Možda je želio da dobije od središnje vlasti neko oficijelno priznanje, eventualno kao Odenat na istoku.

Najveći problem za izučavanje povijesti tzv. „Galskog carstva“ predstavlja činjenica da ne postoji neki vjerodostojniji pouzdani literarni izvor koji bi u cjelosti opisivao vrijeme postojanja i razvitka „Galskog carstva“. Zbog toga se rekonstruiranje historije tzv. „Galskog carstva“ oslanja primarno na sumnjive podatke iz dijela edicije *Historia Augusta* pod nazivom „Trideset tirana“, fragmentirane podatke iz djela Aurelija Viktora, Eutropija, Zosima, Zonare, te na epigrafske i posebno numizmatičke nalaze.

Kada je do Galijena došla vijest o uzurpaciji na zapadnoj granici, započeo je skupljati armiju. Međutim, pojava na Balkanu makrijanskih uzurpatora koji su stigli sa istoka prisilili su Galijena da pošalje značajnu vojnu silu na čelu sa Aureolom protiv makrijanskih uzurpatora. Sa nedovoljnim snagama Galijen je trpio inicijalne poraze dok se sa Balkana nije vratila Aureolova armija. Tada (263. god. n. e.) je započela ofanziva trupa središnje vlasti i potiskivanje separatističkih snaga. Zauzeti su strateški bitni alpski prelazi, a onda je progon prepušten Aureolu. To nije bio mudar potez, jer je Aureol svojom „nebrigom“ dopustio da se Postum izvuće iz jedne vrlo opasne taktičke situacije po njega, zahvaljujući nebrizi Aureola.

Zosim navodi da je već tada Aureol sa još dvojicom časnika imao konspiraciju protiv Galijena, i da su ova dvojica otkrivena i kažnjena. Razlozi ove zavjere, ako je ona uistinu postojala, su nepoznati.

Galijenova armija se na zapad ponovo vratila 265. god. n. e. i po vrelima je ova kampanja bila veoma uspješna. Postum i njegova armija su bili opkoljeni u jednom neimenovanom galskom gradu (možda Trier/*Augusta Treverorum*). Međutim, tom prilikom je Galijen napravio grešku i previše se približio zidinama grada, i tom prilikom je bio strijelom ozbiljno ranjen, i morao je napustiti bojno polje. Jedini konkretni uspjeh Galijena je bio

povratak Retije pod otkrilje središnje vlasti. Tada je došlo do zatišja na frontu i obnovljeno Galsko carstvo je nastavilo postojati sve do 274. god. n. e.

1. Slika : antoninijan Postuma.
2. Slika : *aureus* od Postuma.
Dobra izrada i kvaliteta novčića ukazuje na stabiliziranu upravu koju je Postum uveo u Zapadnoj Europi.

U ovom razdoblju Postum je učvršćivao svoju vlast, a proslavio je i praznik petogodišnjice svoje vladavine (*quinquennalia*). Moguće je da je do određenih problema u njegovoj domeni došlo tek 268. god. n. e., o čemu bi govorilo iznenadno devalviranje kovanica koje su izdavane u njegovo ime. Iz nepoznatih razloga Postum nije vojnički iskoristio tadašnje Aureolovo odmetnuće od Galijena, što se na kraju pokazalo kao pogrešna procjena.

Postum je imao i sina, koji se po *Historia Augusta* naziva Postum Mlađi. Ovaj sin je prvo imenovan za cezara, kasnije i za augusta i suvladara. Po istoj ediciji, Postum Mlađi je bio učen retor i da su njegove *Controversiae* bile uključene među Kvintilijanove *Declamationes.*

Postum je svoj peti „zapadnoeuropski“ konzulat započeo 1. I. 269. god. n. e., ali je njegova odluka da vojno ne podrži Aureola i krene na Rim izazvala nezadovoljstvo vojnika. Nezadovoljnici su zato u Majncu krajem februara ili u martu 269. god. n. e. izabrali za novog cara u Zapadnoj Europi Ulpija Kornelija Lelijana (*Ulpius Cornelius Laelianus*), namjesnika Gornje Germanije i jednog od najistaknutijih Postumovih zapovjednika. To se desilo neposredno nakon odbijanja jednog od više kroničnih germanskih upada.

Malo se zna o Lelijanu, ali se pretpostavlja da bi on mogao biti hispanskog porijekla.

Novčić izdat od Lelijana, možda u kovnici u Majncu. Na aversu je portret Lelijana, a na reversu je personificirana Hispanija sa zecom, životinjom koja se povezuje sa Španijodam.

Postum je reagirao i njegova armija je početkom juna iste godine prvo postavila opsadu, a zatim zauzela Majnc. Lelijan je bio ubijen. Pobjednička armija je željela da kao nagradu opljačka Majnc, ali Postum to nije dozvolio. To je izazvalo bijes vojnika, koji su se

okrenuli protiv njega i ubili ga zajedno sa sinom i suvladarom. Ironijom subine, Postum je ubijen iz skoro sličnoga razloga, pokušaja održanja discipline i civilnog ustrojstva, kao i Salonin i Silvan.

Ubistvo Lelijana je imalo i neke indirektne implikacije, kao što je možda izlaženje hispanskih provincija iz okrilja odmetnutog zapadnoeuropskog carstva i ponovo priklanjanje središnjoj vlasti na čijem se čelu tada nalazio novi princeps →Klaudije II.

U konfuzija koja je uslijedila nakon umorstva Postuma, vojnici su izabrali Marka Aurelija Marija (*Marcus Aurelius Marius*) za novog cara. Marko Marije, novi car tzv. „Galskog carstva“ je izvorno bio kovač, pa je onda ušao u vojsku i napredovao po činovima. On je prvo vojnicima dozvolio ono što je Postum bio zabranio→pljačku Majnca. Nakon toga je za svoje uporište izabrao Trier/*Augusta Treverorum*, ali vladavina Marka Marija je kratko trajala i to samo dva – tri mjeseca. Protiv njega je nastupio Marko Piavone Viktorin (*Marcus Piavonius Victorinus*), pretorijanski prefekt Postuma, sa svojim trupama i Marko Marije je ubijen najvjerojatnije u Trieru sredinom 269. god. n. e.

Viktorin je bio porijeklom iz Galije, iz jedne veoma bogate familije. On je pored takvog backgrounda bio i osoba iznimnih sposobnosti, pa je bio pretorijanski tribun (*tribunus praetorianorum*) 266./267. god. n. e. i zajedno sa Postumom je obnašao konzulat zapadnoeuropskog carstva 268. god. n. e. Nakon toga je postao i Postumom pretorijanski prefekt. Viktorin je za cara u zapadnoj Europi aklamiran od vojnika u Trieru.

Glavna briga Viktorina je bila da spreći osipanje tzv. „Galskog carstva“ i prelaženje provincija na stranu središnje vlasti. Kaos koji je uslijedio uslijed smrti Postuma, doveo je do toga da Viktorin upravlja samo germanskim provincijama, sjevernom Galijom i Britanijom.

Nakon otpadanja hispanskih provincija koje su položile lojalnost Klaudiju II., ovaj središnji car je poslao svoga zapovjednika od visokog povjerenja po imenu Julije Placidijan/*Iulisu Placidianus* (tada je bio i zapovjednik vigila) u jugoistočnu Galiju sa zadatkom da što je moguće više lokalnih zajednica privoli na lojalnost središnjoj vlasti. I pored toga što je Placidijan uspio zauzeti grad Cularo/današnji Grenobl, napredovanje trupa središnje vlasti u galsku dubinu je bilo zapriječeno. Za Viktorina se situacija iskomplicirala kada su zajednica i grad *Augustodunum Haeduorum* (današnji Autun) deklarirali podršku središnjoj vlast. Radi ovoga je Viktorin morao napustiti svoja uporišta uz Rajnu i krenuti sa armijom na jug. *Augustodunum Haeduorum* je nakon sedam mjeseci opsade zauzet, a Viktorinove trupe su opljačkale i razorile grad. Nakon toga se Viktorin vratio u trijumfu u Keln. Ostaje prostor za špekulacije zašto Klaudije II. i Placidijan nisu intervenirali i zaštitili *Augustodunum Haeduorum.* Možda Klaudije II., tada zabavljen uspostavom svoje vlasti i posebno teškim borbama na Balkanu sa Gotima, nije želio otvaranje još jednog angažiranog fronta na zapadu. Središnje carstvo je u tim godinama dobilo i snažnu konkurenciju na istoku otcjepljenjem tzv. „Palmirenskog carstva“. Uz to, to bi tada još uvijek nejaku središnju vlast prisililo da preuzme odgovornost i za rajnsku granicu, koju su tada čuvale trupe lojalne tzv. „Galskom carstvu“. Uostalom, Viktorin bi u slučaju velike ofanzive trupa središnje vlasti, gotovo sigurno povukao dio graničnih

trupa u unutrašnjost Galije, koja bi bila središnji teatar borbenih operacija. A onda bi rajnska granica ponovo bila ranjiva za napade prekorajnskih neprijatelja. Klaudije II. je kao iskusan i odličan zapovjednik dobro znao procijeniti situaciju gledano sa obzorja šire geopolitike i općih inreresa središnjeg carstva i jednostavno je morao žrtvovati heduanski glavni grad.

Viktorin nije dugo uživao u trijumfu. Njemu je došla glave sklonost prema ženama posebno tuđim. Tako je zaveo suprugu jednog svoga časnika po imenu Atitijan (*Attitianus*), koji je onda početkom 271. god. n. e. u Kelnu ubio Viktorina. Vlast u Kelnu je tada u svoje ruke preuzela Viktorija ili Vitruvija, majka Viktorina. Ona je uspjela osigurati koristeći svoj autoritet da zapadnoeuropski senat deificira Viktorina i nakon goleme novčane isplate vojnicima sredila je da se Tetrika I. (namjesnik Akvitanije) proglasi za novog zapadnoeuropskog cara. *Historia Augusta* spominje i Viktorina mlađeg, sina Viktorina. Po istoj ediciji Viktorin mlađi je izabran za cara istog dana kada mu je otac bio ubijen. Međutim, i on je ubrzo ubijen. Viktorija je nosila titulu *mater castrorum* i auguste, pa je čak i kovala sopstveni novac. Međutim, njena moć nije dugo trajala i ona je ubrzo umrla.

Caius Pius Esuvius Tetricus je porijeklom bio iz galske nobilske familije. Kada je protežiranjem Viktorije izabran za novog cata nad zapadnim provincijama, Tetrik je carski purpur primio u Bordou (*Burdigala*). Njegovu vlast su priznali Britanija i veći dio galskih provincija.

Viktorinovu smrt su pokušali iskoristiti germanski upadači, ali ih je Tetrik I. (na svome putu iz Bordoa prema Trieru) uspio odbaciti. Zahvaljujući ratu novog središnjeg cara Aurelijana sa Zenobijinim palmirenskim carstvom na istoku, Tetrik I. je uspio i da osigura Akvitaniju i povrati zapadne dijelove Narbonske Galije. Carski dvor je do kraja 271. god. n. e. uspostavljen u Trieru, a i bila je proslavljena *Victoria Germanica*. i pored ovoga trijumfa, Tetrik I. je morao već 272. god. n. e. da ponovo suzbija inkurs sa druge strane Rajne, koji je prodro sve do rijeke Loare. Tetrik I. je bio suočen sa napadima i na obalu Galije i u unutrašnjost. Tetrik I. se morao suočavati i sa pokušajima pojedinih područja i lokalnih zajednica da se priključe središnjoj vlasti, kao u slučaju zajednice i grada *Argentoratum*. Kako bi se utvrdila kontrola nad zapadnim provincijama, Tetrik I. je proglasio svoga sina Tetrika II. (*Caius Pius Esuvius Tetricus Caesar*) za cezara i nasljednika. Tetrikovu poziciju je ugrozila i pobuna Faustina, namjesnika Belgije, koja se krajem 273. ili početkom 274. god. n. e. desila u Trieru. Moguće je da je Faustin nastavio sa svojim otporom i nakon predaje Tetrika Aurelijanu.

Ali ni ovaj potez nije mogao da spriječi pobunu Faustina, namjesnika Belgike, koja se desila krajem 273. ili početkom 274. god. n. e. A ubrzo će se pojaviti i glavnina armije središnje vlasti na granicama Tetrikove domene.

Novčić sa prikazom Tetrika I.

Rimski svijet oko 270. god. n. e.

V L A D A V I N A K L A U D I J A II. G O T S K O G

(268. – 270. god. n. e.)

Klaudije II. Gotski (10. V. 213. – januar 270. god. n. e.) vladao je od septembra 268. god. n. e. do januara 270. god. n. e. Po rođenju se zvao *Marcus Aurelius Valerius Claudius*, a kao car *Marcus Aurelius Valerius Claudius Augustus*. Puna carska titula mu je glasila *Caesar Marcus Aurelius Valerius Claudius Pius Felix Invictus Augustus Pontifex Maximus Germanicus Maximus Gothicus Maximus*. Porijeklo Klaudija još uvijek nije precizno određeno. Rođen je ili u Sirmiumu ili Naisusu/Nišu. *Historia Augusta* o njegovom porijeklu navodi sljedeće : „U ovom ratu (misli se na rat sa Gotima iz 268./269. god. n. e. op. a.) kroz cjelokupno njegovo trajanje, vrijednost dalmatinskih konjanika isticala se kao posebno velika, zato jer se mislilo da Klaudije tvrdi da je ta provincija njegov originalni dom. Drugi, ipak, tvrde da je on bio Dardanac... “. Klaudije II. je primjer uzdizanja kroz vojne činove sve do izbora za cara. U vojsku je vjerojatno ušao kao vrlo mlad, napredujući u vojnoj hijerarhiji. Galijen ga je postavio za komandanta elitnih konjičkih snaga u činu hiparha, a za vrijeme opsade Milana je bio vojni tribun. Klaudije je bio vrlo

iskusan i kao onaj koji dobiva i kao onaj koji izdaje naređenja. On je bio i veoma krupan i snažne fizičke građe. O njegovoj fizičkoj snazi se mogu naći zanimljive anegdote u literarnim vrelima. Tako postoji i priča da je on jednim udarcem mogao izbiti zube konju ili muli. To je nesumnjivo izazivalo respekt kod običnih vojnika.

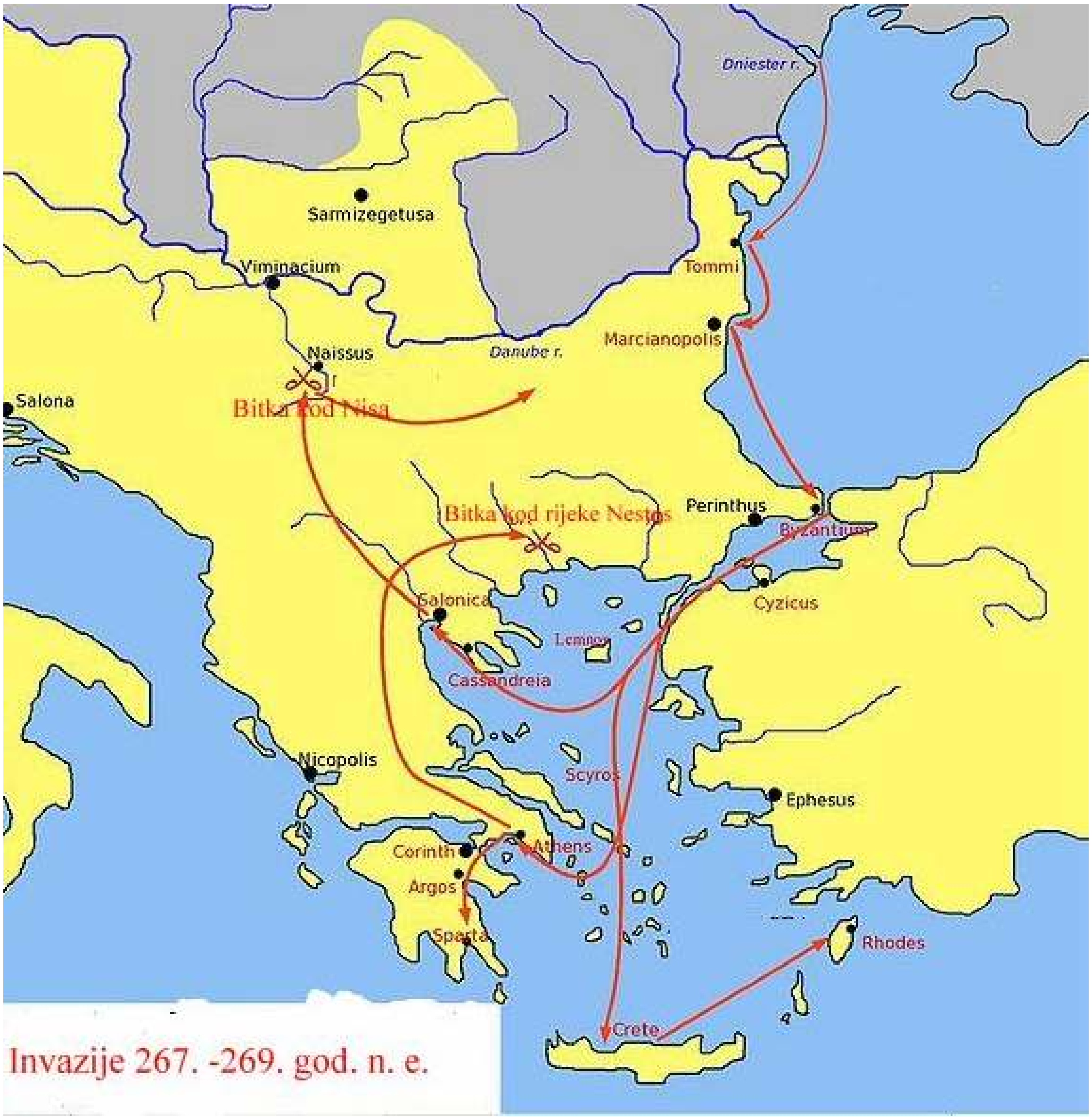
Dolazak na vlast

Klaudije je važio za strogu i okrutnu osobu, ali to se više odnosilo na vanjske neprijatelje, a ne na unutarnju politiku. Bez obzira da li je Klaudije bio (što je vjerojatnija opcijaa) ili nije bio umiješan u zavjeru koja je rezultirala umorstvom Galijena, on je molio Senat za poštedu života muških članova Galijenove familije i najbližih suradnika bivšeg cara. Nažalost, to je pismo prekasno stiglo. Dolazak Klaudija II. na carski/princepski tron je označilo ponovnu vladavinu careva koji su karijeru primarno gradili sa najnižih vojničkih rankova, kao što je npr. bio Maksimin Trački. To je bila logična posljedica više – manje neuspjeha careva koji su dolazili iz društvene elite rimskog svijeta.

Situacija skoro na svim stranama rimskog svijeta je bila kritična i Klaudije nije imao vremena da se bavi mirnodopskim poslovima. Na Balkanu je bila velika masa Gota, u Galiji još uvijek secesionistička tvorevina, a Zenobija je započela širiti domenu svoje uprave, a na štetu središnje vlasti. Nakon odlaska u Rimu radi potvrđivanje carske vlasti, Klaudije je odmah krenuo da se suoči sa Alamanima koji napadali *Agri Decumates*, Retiju i sjevernu Italiju. Alamani i Jutungi su iskorištavali građanski rat između Galijena i Aureola, kada je povućeno dosta trupa sa riskantne granice u zoni između Rajne i Dunava i na donjem Dunavu. Do bitke je došlo u novembru 268. god. n. e. kod jezera *Benacus* (danas jezero Garda u sjevernoj Italiji), i završila se potpunom rimskom pobjedom. Detalji o samoj bitci su slabo poznati, a pretpostavlja se da je značajnu ulogu u ovoj bitci imao budući princeps Aurelijan. Nakon ove pobjede Klaudije je dobio počasni naziv *Germanicus Maximus*. I nakon ove pobjede Klaudije je krenuo na Balkan.

Bitka kod Niša i operacije „proganjaj i uništavaj" 269. – 270. god. n. e.

Klaudije II. se hitno morao pozabaviti i situacijom na središnjem i istočnom Balkanu, jer je gotsko prisustvo na ovom strateški bitnom području ugrožavalo povezanost Italije sa maloazijskim provincijama. I tako je Klaudije pokrenuo svoju armiju u susret jednoj od najvećih bitaka u historiji. I na ovom mjestu je teško pratiti red poteza i dati tačnu rekonstrukciju dešavanja. Deksipova historija je nestala, pa se moramo oslanjati na podatke iz *Historia Augusta*, od Zosima, i na romejske pisce Zonaru i Georga Sinkela. Ove teškoće je dodatno proizvela i propagandistička aktivnost u vrijeme II. flavijevske dinastije koja je težila da uzdigne samoga Klaudija, kao nekog pretka dinastije.

Klaudije II. je naišao na vojsku gotske politije i njihovih saveznika kod *Naisusa*/Niša početkom 269. god. n. e. Sama bitka je bila veoma žestoka i krvava. U kritičnoj fazi odvijanja bitke Rimljani su uspjeli frizirajući navodno povlačenje da namame Gote u klopku. Uradili su isto ono što su Goti učinili Deciju. Gotska politija je doživjela katastrofalan poraz. Spominje se da je nekih 50 000 Gota bila ubijeno ili zarobljeno. Izgleda da je Aurelijan, koji je bio zapovjednik kompletne rimske konjice u bitci, ustvari izvršio odlučujući napad na Gote. Jedan značajan broj Gota i njihovih saveznika je uspio da se spasi i da umakne prema jugu, ka Makedoniji. Međutim, oni su sada bili u teškoj poziciji, bez hrane i drugih potrepština a izloženi napadima Rimljana. Cijelo vrijeme ih je proganjala Aurelijanova konjica. Goti i saveznici su se branili i koristeći sustav laagera. [5]

[5] Riječ je o mobilnoj foritfikaciji napravljenoj od vagona-kola poredanih u oblik pravokutnika, kruga ili nekog drugog oblika. Vagoni su povezani među sobom i predstavljaju improvizirani vojni kamp.

Poražavani od Aurelijanovih snaga, preostali „barbari“ su se kako je zima nastupala povukli prema Trakiji i pokušali zakloniti na planini Hemu (današnji planinski lanac Balkan u Bugarskoj). Ali to je bio pogrešan potez, jer su se našli kao u klopci, i to bez hrane u zimskom periodu. Ipak potcjenjujući svoje već očajne protivnike, ostavili su nedostatne straže i ovi su krenuli u proboj prema sjeveru. Usput su porazili pješadijske jedinice koje su poslane na njih. Malo je nedostajalo da rimska pješadija doživi težak poraz, ali je Aurelijan izveo konjanički napad sa Dalmatincima i preokrenuo situaciju na bojištu. Ali su opkoljeni Goti i njihovi saveznici uspjeli da izbjegnu, ali ih je rimska armija nastavila proganjati i nanositi im teške gubitke i zarobljavajući mnoge. Tada je izbila i epidemija koja je nanijela velike biološke gubitke na obje strane. Sam Klaudije II. se razbolio i povukao u Sirmium, a za nastavak vođenja operacija „progoni i uništavaj“ je ostavljen Aurelijanu. Ovaj sposobni oficir je koristeći manevarski vrlo vješto svoje konjaničke jedinice, uspio da razbije protivnika u manje skupine koje je onda vlo lako uništavao. I do kasnog ljeta 270. god. n. e. velika armija i masa koja je izvršila invaziju na istočni Balkan je bila uništena. Jedan dio zarobljenika je pretvoren u kolone. Flotila koja je neuspješno napala Kretu i Rodos, se odlučila povratiti. U povlačenju je i flotila doživjela teške gubitke. Značenje pobjede i njen odjek u rimskom svijetu je bio toliki da je pobjednički car u historiji ostao zapamćen kao Klaudije II. Gotski.

Ilustracija koja prikazuje bitku kod Niša. Autor Predrag Ginevski. Preuzeto iz Lopandić, 2007:36.

I pored teškog poraza, gotska politija nije doživjela sudbinu Kimbra i Teutona. Nastavila je postojati na prostranim područijima sjevernocrnomorske obale i sjeverno od Dunava, ali je devatirajući poraz i pregolemi biološki gubici ipak morao imati neki utjecaj i na razvitak gotske politije. Dolazi do diobe politije na dva dijela, a sami Goti se skoro stoljeće neće pojavljivati kao ozbiljniji prijeteći faktor na rimskim granicama. Nejasno je kada se pojavila distinkcija unutar gotske zajednice na Tervinge (*Thervingi*)/*Vesi/Wisi/Wesi* i Greutunge (*Greuthungs; Greuthungi; Greutungi*). Literarna vrela sve ove napadaće determiniraju anahronizmom „Skiti". Vjerojatno su napad na rimsku teritoriju izvršili jedinstveni Goti, iako je moguće već u to vrijeme postojala navedena podjela. Nakon bitke kod Niša ta podjela se produbila i pretvorila u dvije odvojene gotske zajednice. Najraniji zapis koji detektira podjelu se odnosi na ili nakon 291. god. n. e. (moguće je riječ o 20. IV. 292. god. n. e.). Linija razdvajanja je bila rijeka Dnjestar. Zapadno su živjeli Tervingi, a istočno Greutungi. Ime Tervinga označava „šumski narod". Iz ove zajednice su se razvili Vizigoti. Inače izraz Vizigoti je termin nastao u V. st. n. e. od strane Kasiodora, tako što je spojio imena Visi i Goti, pogrešno misleći da oni predstavljaju zemljopisni izraz „Zapadni Goti", kako bi Gote u Hispaniji i Galiji pojmovno odvojio od Ostrogota. I tako dok je on Hispano-galske Gote pojmovno odredio po zemljopisnoj strani kao „Zapadne Gote", dotle Teodorikove Gote/Ostrogote Kasiodor naziva samo Goti. Kasnije su i sami Hispanski Goti sebe u komunikaciji sa Romejskim Carstvom zvali Vizigotima. Ime Greutunga vejrojatno označava „stanovnike stepe" ili „narod sa šljunkovite obale", a možda ima i prepontsko, skandinavsko porijeklo u izrazu „ljudi stijene". Iz ove zajednice su se vjerojatno razvili kasniji historijski Ostrogoti. Ustvari pretpostavlja se u historiografiji da su izraz Greutungi koristile druge zajednice, dok su ovi istočni Goti sebe već nazivali Ostrogoti, što ima značenje „Goti izlazećeg sunca", što se interpretira kao „Istočni Goti" ili „Svjetlucavi Goti".

Za Rimljane i središnju vlast bitka kod Niša nije zaustavila njihove nevolje. Ona je poslužila samo kao rasterećenje jednog dijela fronta, jer se moralo pozabaviti secesionistima na istoku i zapadu. Prvo se okrenuo prema zapadu, i iskorištavajući pogibiju Postuma i nešto kaotičnije stanje u „Galskom carstvu" Klaudijeve snage su odnosile pobjede i pod kontrolu središnje vlasti su povraćene hispanske provincije i dolina rijeke Rone. Ipak Klaudiju II. Gotskom nije bilo suđeno da ponovo objedini rimski svijet.

Historia Augusta spominje izvjesnog Censorina kao navodnog uzurpatora za vrijeme vladavine Klaudija II. Gotskog. Njegovo postojanje je prilično dvojbeno. On se po toj sumnjivoj priči proglasio za cara, ali je ubrzo bio likvidiran od sopstvenih vojnika. Njegov grob se navodno nalazio u Bolonji.

Klaudijeva osobnost

Aurelije Viktor prenosi da je Klaudije II. konsultirao „Sibilske knjige" prije svoje kampanje na Gote. Ovo ukazuje da je novi, balkanski car po pitanju religijske politike imao tradicionalistička stajališta.

Historia Augusta navodi da su braća Klaudije i Kvintilis imali još jednog brata po imenu Krisp/*Crispus*. Ovaj Krisp je imao kćerku Klaudiju, koja se udala za izvjesnog dardanskog velikaša po imenu Eutropije. Klaudija i Eutropije su imali sina Konstancija Klora koji je otac Konstantina. Još uvijek historiografija nije odgonetnula da li je ova genealogija izmišljena sa namjerom da da Konstantinu veći legitimitet ili je ona stvarna. Historičari Eutropije i Zonara sugeriraju da je Konstancije Klor bio unuk Klaudija II. Gotskog, preko kćerke. Zvanična, oficijelna verzija u vrijeme II.flavijevske dinastije (u panegiricima upućenim Konstantinu i epigrafskim spomenicima) stoji na stajalištu da su

Konstantin unuk i a Konstancije Klor sin samoga Klaudija II. Gotskog. Najverojanije je cijela ova genealoška veza fabricirana sa ciljem jačanja legitimiteta, poštovanje, pozicije i nasljedstva Konstantina i njegovih sinova.

Za vladavinu Klaudija II. Gotskog se povezuje i priča o svetom Valentinu. Po srednjovjekovnim martilogijima. Po Zlatnoj legendi iz 1260. god. n. e. Valentin je pogubljen jer je odbio da se odrekne Krista pred Klaudijem II. Po Nirnberškoj kronici iz 1493. god., Klaudije II. je odgovoran za pogubljenje kršćanskog svećenika Valentina. Historiografija ne može potvditi ove podatke iz mediavelnih kronika, i vjerojatno za vrijeme Klaudija II. Gotskog uopće nije bilo progona kršćana, kao uostalom i u vrijeme vladavine Galijena.

Klaudijeva smrt

Klaudije nije dugo živio nakon svoje pobjede. Krajem 269. god. n. e. Klaudije II. Gotski se smjestio u Sirmiumu, gdje su vršene pripreme za rat protiv Vandala koji su ugrožavali Panoniju. Međutim, car je bio zaražen, vjerojatno istim uzročnikom koji je proizveo „Kiprijansku kugu“ i vrlo brzo je umro u januaru 270. god. n. e. Senat je odmah deificirao Klaudija II. Gotskog.

Prije vladavine Klaudija II. Gotskog, samo su dvojica careva (Maksimin Tračk i Decije) porijeklom bili sa područja zapadnog i središnjeg Balkana (Ilirik, Panonija, Mezija). Nakon njega pa do 378. god. n. e. samo jedan car nije bio sa navedenog prostora. Uostalom Galijenova sklonost da unapređuje na odgovorne dužnosti pojedince po zaslužnosti, a ne porijeklu stvirla je takvo stanje stvari da vodeće ličnosti središnje vlasti 268. god. n. e. nisu bile pripadnici senatorskog reda i elite rimskog svijeta. Klaudije II. Gotski, Aurelijan, braća Aureliji Heraklijan i Apolinar, Julije Placidijan, Marcijan, Prob su do svojih položaja došli zahvaljujući svojoj ulozi u vojsci. Čak je moguće pretpostaviti da su ove (neke, većina ili sve) ličnosti poticale iz onih familija koje su rimsko građanstvo dobile tek sa Karakalinom konstitucijom. Ali to nije značilo da tradicionalna elita potpuno zamjenjena i izgubila značenje. Iako je nesumnjivo značajno izgubila na snazi, utjecaju i autoritetu, još uvijek je ostala na pozornici političkih zbivanja i ilirsko-panonsko-mezijski carevi su i te kako morali da računaju na tradicionalne institucije i tradicionalnu elite. Predstavnici te elite su nastavljali da budu konzuli i druge dužnosti (npr. gradskog prefekta). Dolazak na vlast „Balkanaca“ u rimskom svijetu nije bio rezultat revolucionarnog prevrata, nego jednog evolutivnog procesa u kome je uloga vojske izbila na prvo mjesto u rimskom svijetu.

V L A D A V I N A K V I N T I L A

januar – april 270. god. n. e.

Kvintil (brat Klaudija II.; cc. 220. – april 270. god. n. e.) vladao 270. god. n. e. Po rođenju se zvao *Marcus Aurelius Claudius Quintillus*, a kao car *Marcus Aurelius Claudius Quintillus Augustus*. Kvintil je pratio karijeru svoga starijeg brata i kada je Klaudije II. postao car, on je bio i prokurator Sardinije.

Iznenadna smrt Klaudija II. Gotskog je proizvela pitanje nasljedstva. Ni samim autorima literarnih vrela nije bilo baš najjasnije šta se odmah desilo po smrti Klaudija II. Gotskog. Eutropije navodi da je Kvintil aklamiran za cara od vojnika odmah po smrti Klaudija II. Gotskog, što je zatim i oficijelno potvrđeno od Senata. Zonara navodi da je Kvintil izabran samo od Senata.

Nejasno je i koliko je Kvintil vladao, pa tako (zavisno od literarnog vrela) njegova vladavina traje od 17 dana do 177 dana. Tako *Historia Augusta*, Eutropije i Zonara navode da je riječ o 17 dana, „Chronographer iz 354. god. n. e." spominje 77 dana, a Zosim nekoliko mjeseci. Prema jednom egipatskom papirusu *conditio ante quem* završetka Kvintilove vladavine je 25. V. 270. god. n. e., jer se na papirusu sa ovim datumom kao car navodi Aurelijan. Kvintil se u izvorima predstavlja kao favorit Senata i kao umjerena i sposobna osoba, pa se upoređivao i sa princepsima Galbom i Pertinaksom. Međutim, Kvintilu nije bilo suđeno da dugo vlada, jer je vojska imala drugog kandidata. To je proslavljeni, strogi, sposobni i popularni zapovjednik Aurelijan. U Sirmiumu je Aurelijan proglašen novim princepsom od strane vojnika.

Vrela se ne slažu ni sa uzrokom Kvintilove. *Historia Augusta* navodi da je on bio ubijen od sopstvenih vojnika, jer je bio strog i nepopustljiv prema vojnicima. Sa druge strana ista edicija biografija navodi da Deksip nije rekao da je Kvintil ubijen, nego samo da je umro. Jeronim opet navodi da je on ubijen u konfliktu sa Aurelijanom. Jovan (kršćanski patrijarh Antiohije u prvoj polovici V. st. n. e.) i Zonara govore opet da je on izvršio samoubistvo.

Iako se vrela ne slažu gdje je Kvintil završio sa svojim životom u Akvileji. Iza njega su ostala dva sina.

U propagandističke svrhe (radi davanja legitimiteta Aurelijanovom preuzimanju vlast) je bila širena lažna informacija da je Klaudije II. Gotski na svojoj samrtnoj postelji izabrao Aurelijana za novog cara. Na istom obrascu je prije dvije godine nastala i priča bila i da je Galijen na svojoj samrtnom postelji izabrao Klaudija II. za nasljednika. Aurelijan je kao car svoj *dies imperii* (dan koji se slavi kao obljetnica dolaska na carski tron) stavio na januarski dan kada je umro Klaudije II. Gotski, čime se automatski Kvintil tretirao kao uzurpator i nelegalni vladar.

Historia Augusta spominje i da je u i neposredno oko Kvintilove vladavine, još neuništive skupine Transdanubijaca napadale gradove Anhial i Nikopolis u Meziji i Trakiji, ali da su bile pobijeđene od strane lokalnih provincijskih snaga. Vjerojatno je riječ o onim skupinama, ostacima velike armije iz 268. god. n. e., a koje je Aurelijan već proganjao i uništavao.

V L A D A V I N A A U R E L I J A N A

270. – 275. god. n. e.

Aurelijan (9. IX. 214. ili 215. – septembar ili oktobar 275. god. n. e.) vladao je od 270. do 275. god. n. e. Po rođenju se zvao *Lucius Domitius Aurelianus*, a kao car *Lucius Domitius Aurelianus Augustus*. Aurelijan je rođen na onom dijelu Balkanskog poluotoka iz kojeg je potekao taj veliki broj careva. Autori literarnih vrela nisu baš sigurni o mjestu i provinciji u kojoj je on konkretno rođen. Flavije Vopisk, pisac njegove

biografije u ediciji *Historia Augusta*, navodi da je Aurelijan rođen ili u Sirmiumu ili u onom dijelu Balkana koji će kasnije biti poznat kao provincija *Dacia Ripensis*, ali ostavlja otvorenim i mogućnost da je rođem u Meziji. Eutropije zastupa mišljenje o *Dacia Ripensis.* Aurelije Viktor navodi da je on bio rođen između Dakije i Makedonije. Upravo ova razilaženja pokazuju iz kojeg socijalnog nivoa tadašnjeg provincijskog stanovništa je potekao ovaj rimski car. Njegov otac je bio kolon – zakupnik na imenju senatora po imenu Aurelije, a po kojem je i nazvana ova zakupnička familija. Vopisk pozivajući se na navodno djelo Kalikrata iz Tira (moguće je riječ o izmišljenoj osobi), navodi da je njegova majka bila svećenica boga Sunca u hramu koji se nalazio u selu kojem se Aurelijan rodio. Navodno je ona bila i proročica. Vjerojatno je i ovaj podatak o majci Aurelijana obična fikcija, kasnije stvorena uslijed činjenice da je Aurelijan bio vezan sa širenjem navodenog kulta. Aurelijan nije slijedio očevo zanimanje i vjerojatno se vojsci kao obični redov pridružio oko 235. god. n. e. Pedesetogodišnjica je obilježila njegovu vojnu karijeru. Vrijeme kriza je uvijek teško, ali nudi i nadu visprenim i sposobnim pojedincima da u tom moru problema nađu priliku za sopstveni uspjeh. Tako je i Aurelijan ističući se u bezbrojnim eksternim i građanskim ratovima navedenog razdoblja napredovao u vojnoj hijerahiji. On je postao i komandant u elitnom konjaničkom korpusu koji je ustanovio Galijen. Tako se i približio krugu oko samog cara. *Historia Augusta* donosi čitav niz zanimljivih anegdota i priča vezanih za njegovu vojničku karijeru. Tako su mu vojnici dali nadimak *manu ad ferrum* („mač u ruci“), što je značilo da je uvijek bio pripravan za boj, da ima strogi vojnički karakter (i prema sebi i prema drugima) i da je potpuno prepušten vojničkim obavezama, disciplini i obuci. On i 300 vojnika iz njegovog garnizona su sami uništili Sarmate koji su upali u Ilirik. Ista edicija (pozivajući se na izvjesnog Teoklija) navodi da je Aurelijan tom prilikom sam ubio 48 protivnika u samo jednom danu, a da je u narednih nekoliko dana on ubio još 950 Sarmata. Vojnici su na osnovu ovoga sastavili pjesmicu i poskočicu koje su pjevali i uz koju su plesali na vojničke praznike :

Mille mille mille decollavimus.
Unus homo! mille decollavimus.
Mille bibat qui mille occidit.
Tantum vini nemo habet, quantum fudit sanguinis.
“Hiljadu, hiljadu, hiljadu mi smo obezglavili sada
Jedan sam je hiljadu obezglavio sada
On ce piti hiljadu, koje je hiljadu ubio
Toliko vina nije u vlasništvu nikoga koliko je on krvi prolio”

Kao zapovjednik VI. legija *Gallica*, stacionirane u Majncu, on je u potpunosti porazio Franke. Poginulih Franaka je bilo 700, a zarobljenih 300 (prodanih u ropstvo). I ponovo je sastavljena još jedna pjesma :
Mille Sarmates, mille Francos semel et semel occidimus,
mille Persas quaerimus.
“Hiljadu Sarmata, hiljadu Franaka, jednom i ponovo ubismo,
sada čekamo i hiljadu Persijanaca.”

Aurelijan je bio veoma strog zapovjednik, i nije se libio primjene teških kazni na vojničku nedisciplinu. Jedan primjer o tome najbolje govori. Na kantonovanju jedan vojnik je počinio preljub sa suprugom osobe u čijem domu je on bio po kantonovanju smješten. Aurelijan je bio veoma ljut i naredio je da se vrhovi dva drveta saviju što mogu više i da se jedan kraj veže za jednu nogu, a drugi kraj za drugu nogu kažnjenog vojnika. Zatim su oba drveta puštena, i vojnik je pod silinom drveta bukvalno rastrgnut na dva dijela.
Aurelijan je bio oženjen sa Ulpijom Severinom (*Ulpia Severina*), o kojoj se vrlo malo zna (uglavnom preko natpisa i kovanica). Pretpostavlja se da je Ulpija bila porijeklom iz Dakije. Vopisk daje fabricirinu biografiju Ulpije, navodeći da je ona bila kćerka Ulpija Krinita (*Ulpius Crinitus*) koji je navodno bio potomak familije iz koje potekao car Trajan. Ova priča i genealogija su stvoreni kako bi se Aurelijan na neki način povezao sa „dobrim carem“ Trajanom. Ulpija i Aurelijan su imali najmanje jednu kćerku.
Aurelijan je podržao zbor Klaudija II. za novog cara. Tada je njegova karijera strelovito napredovala. Aurelijan je postao komandant elitne dalmatinske konjice, a ubrzo i zapovjednikom konjice (*magister equitum*). Učestvovao je u bitkama protiv Alamana i Gota za vrijeme Klaudijevih kampanja. Još prije bitke kod Niša, Aurelijan je sa svojom dalmatinskom konjicom u više manjih okršaja nanosio Gotima velike gubitke, oko 3000 mrtvih. U bitci kod Niša i u nastavku operacija je Aurelijan sa svojim konjanicima imao odlučujuću ulogu u pobjedi. Nakon kratke Kvintilove vlast, purpurom se konačno zaogrnuo i Aurelijan. O Aurelijanu većina izvora (npr. Aurelije Viktor, *Historia Augusta*, Eutropije...itd), izuzev Laktancija, govore

u pozitivnom svjetlu. Tako je on predstavljen kao osoba velike energije, poduzetnosti, brzog promišljanja i djelovanjavelikih sposobnosti.

Antoninijan iz doba Aurelijana. Kovnica u Kiziku, izdat u periodu jesen 272. – ljeto 273. god. n. e. Na aversu portret Aurelijana, a na reversu prikaz Zemlje (*Orbis Terrarum*) u obliku žene kako stoji i daje vijenac Aurelijanu.

Aurelijanova vojno – politička agenda

Aurelijanova glavna vladarska misao je sadržana u sljedećem : očuvanje sigurnosti rimskog svijeta i ponovno objedinjavanje, odnosno likvidacija separatističkih država na istoku i zapadu. Aurelijanov zadatak nije bio nimalo lagan, teški građanski ratovi i vanjske invazije su iscrpile rimski svijet, a na to se nadovezala i teška „kiprijanska kuga“ koja je odnijela veliki broj ljudi. Ekonomika rimskog svijeta se nalazila već neko vrijeme prilično na silaznoj putanji, a proces latinfudizacije i smanjivanja kvantiteta slobodnih, nezavisnih seoskih ognjišta su dobrano zahvatile većinu provincija. Ali da bi se Aurelijan sa svim tim problemima mogao pozabaviti, morao je osigurati jasnu i potpunu podršku vojske. Kao iskusan vojnik, Aurelijan je dobro znao šta znači podrška ili ne podrška oružane sile u rimskom svijetu. Zato se i širi provojnička propaganda, koja promovira slogu Aurelijana i vojske. Od samoga početka svoje vladavine Aurelijan se morao posvetiti rješavanju niza problema. Aurelijan je došao u Grad u kasno ljeto 270. god. n. e. kako bi potvrdio svoju vlast i stečeno carsko dostojanstvo. Ali je i brzo morao napustiti Rim zbog problema u panonskoj granici. U zimu 270. god. n. e. Aurelijan se morao pozabaviti upadima Vandala u Panoniju, koje su dosta uspješno odbile rimske trupe.

Napad Germana na Italiju 271. god. n. e.

Problem alamanskog i jutungskog ugrožavanja alpskih provincija i sjeverne Italije se početkom 271. god. n. e. se ponovo aktualiziralo i to sa opasnim posljedicama. Iskorištavajući rat Rimljana i Vandala na panonskim granicama koji je zaokupio veliki broj trupa pa i samoga principsa Aurelijana, Alamani i Jutungi su provalili u sjevernu

Italiju. Tom prilikom su pljačkali naselja i sela. Uspjeli su i da pređu rijeku Po, a onda su zauzeli Placentiju (danas Piacenza/Pjačenca).

Aurelijan se na brzinu iz Panonije, u kojoj je nadgledao povlaćenje Vandala, prebacio u Italiju. Dok se približavao Milanu, primio je novost o da su invazori nakon zauzimanja Placentije krenuli jugoistočnim pravcem prema gradu Fano/*Fanum Fortunae* na ulazu u središnju Italiju. Aurelijan je germanskim ratnicima poslao poruku, zatraživši njihovu predaju. Oni su to odbili govoreći da ako on želi da ih izazove da će mu oni pokazati kako se slobodni ljude mogu boriti. Na nesreću Rimljana, prvi borbeni sraz je ustvari predstavljao germansku uspješnu zamku (kod Placentije) trupama koje je predvodio Aurelijan. Rimske trupe su već bile izmorene dugim marševima, a napad je došao iz šume. Vijest o porazu je izazvala i dvije kratkotrajne vojne pobune. Ohrabreni pobjedom, Germani su krenuli cestom *Via Aemilia*. Sada između Germana i nezaštićenog Rima nije stajala nikakva respektabilnija prepreka. U samom Gradu je zavladala panika. Konsultirane su i „Sibilske knjige“, a održavane su i religijske i kulte manifestacije da se umoli za pomoć bogova.

Ipak se vojska pod komandom Aurelijana ubrzano konsolidirala i pregrupirala i do nove bitke je došlo kod Fana. Preciznije rečeno do bitke je došlo na rijeci Metaur, gdje je odigrana i jedna od odlučujućih bitaka II. punskog rata. Ovaj put su veliku pobjedu odnijele rimske trupe pod Aurelijanovim zapovjedništvom. Poraženi Alamani i Jutungi su se povukli sjeverno do rijeke Po, ali se nisu uspjeli izvući iz Italije, jer ih Aurelijan potpuno potukao kod Pavije. Za odbranu Italije je odlikovan sa počasnim naslovom *Germanicu Maximus*.

U teškom razdoblju Pedesetogodišnjice, sukob na europskoj granici nije bio samo jednostran, odnosno da su poglavito germanske snage bile invazorske, a da su Rimljani samo branili svoju teritoriju. I rimske trupe su prelazile na drugu stranu granice, pa su i narodi i zajednice i sa druge strane limesa isto stradali. Veliki broj pripadnika germanskih, slobodno dačkih i sarmatskih naroda je padao u rimsko ropstvo, a iz njih je i odvođen i golem plijen.

Aurelijanov zid

Ovaj opasni germanski upad je pokazao svu ranjivost Grada. Aurelijan je zato odlučio da zaštiti Grad, i omoguči mu adekvatnu odbranu kada u blizini nije glavne vojne trupe. To je podrazumijevalo gradnju zidina oko Rima. Između 271. i 275. god. n. e. je tako izgrađen veliki Aurelijanov zid koji je trebao štititi Grad od potenacijalnih opasnosti. Unutar njega su se našli svih sedam brda, Marsovo polje i na desnoj obali rijeke Tiber područje zvano Trastevere. Ukupna dužina Aurelijanovog zida je bila 12 rimskih milja/ cc 19 km. Zidine su uključivale i već postojeće objekte, čime su se nastojali smanjiti troškovi. Ti objekti su *Amphitheatrum Castrense*, *Castra Praetoria*, Cestijeva piramida, pa čak i sekciju *Aqua Claudia* blizu Porta Maggiore. Inače ukupni sastav rimskog garnizona (pretorijanci, gradske kohorte i vigili) je bio oko 25 000 ljudi. Po taktičkom značenju Aurelijanov zid je trebao da zaustavi uobičajenu taktiku raznoraznih invazora

na rimski svijet, koja se sastojala od brzih „udari i bježi“ upada. Aurelijanov zid je služio odbrani Rima skoro sve do druge polovice XIX. st., i danas su dobro sačuvane sekcije zida.

Plava linija je Servijev zid, a crvena Aurelijanov zid.

Porta Asinaria na Aurelijanovom zidu.

Popis kapija na Aurelijanovom zidu : Porta del Popolo (Porta Flaminia), Porta Pinciana, Porta Salaria, Porta Pia, Porta Nomentana, Porta Praetoriana, Porta Tiburtina, Porta Maggiore (Porta Praenestina), Porta San Giovanni, Porta Asinaria, Porta Metronia, Porta Latina, Porta San Sebastiano (Porta Appia), Porta Ardeatina, Porta San Paolo (Porta Ostiense), Porta Portuensis, Porta Aurelia Pancraziana, Porta Septimiana, Porta Aurelia-Sancti Petri.

Dio zida na južnim sekcijama.

Restaurirani dio zida.

Balkansko ratište

Nakon stabiliziranja granice u italijansko – alpskom predjelu, Aurelijan je ponovo otišao na Balkan, gdje su u ljeto 271. god. n. e. ponovo upali Goti. Rimske trupe su prešle Dunav i teško porazile Gote, a poginuo je i gotski vođa po imenu Kanabaud/*Cannabaudes* ili *Cannabaudes*, zajedno sa još 5000 ratnika. Aurelijan je za ovu pobjedu dobio titulu *Gothicus Maximus*. I pored pobjede Aurelijan je procijenio da se transdanubijska Dakija ne može djelotvorno braniti, i evakuirao je ovu zemlju koju je prije 170 godina osvojio princeps Trajan. Transdanubijska Dakija se nije mogla niti braniti niti zadržati. Tako je rimska granica pomaknuta na rijeku Dunav. Južno od Dunava je osnovana nova provincije nazvana *Dacia Aureliana* sa Serdikom (današnja Sofija u Bugarskoj) kao prijestolnicom.

Uzurpatori

I Aurelijan je izazov pružio niz novih pokušaja uzurpacije. U Dalmaciji se za cara proglasio Septimije/*Septimius*) ili Septimin/*Septiminus*. Njega su ubili sopstveni vojnici. Urban/*Urbanus* je digao bunu početkom Aurelijanove vladavine, ali je po Zosimu ubrzo bio poražen.

Potpuno je nepoznata priča o uzurpatoru Domicijanu (možda isti onaj koji je bio odlučujući za pobjedu Aureola protiv Makrijana), najverojatnije u sjeverozapadnoj Galiji i rajnskim provincijama. O njemu nema podataka u literarnim vrelima, i jedino svjedočanstvu pružaju dvije kovanice sa njegovim likom. Postoji čitav niz špekulaciju o njemu i njegovoj uzurpaciji. Možda je onaj Aureolov zapovjednik, nakon poraza svoga nadređenog prešao „Galskom Carstvu" i Postumu. U tom slučaju bi u prvim godinama 270tih n. e. pokušao kratkotrajno uzurpirati princepsku vlast.

Posebno je interesantna pobuna koju je vodio Felicim/*Felicissimus*, koji je bio *rationalis* i u čijoj su nadležnosti bile i oficijelne kovnice novca. Riječ je o buni radnika u kovnici novca u Rimu, a koja je izbila iz sljedećih razloga. Radnici u kovnici, pa i sam njihov šef Felicim su uobičavali da kradu srebro predviđeno za izradu kovanica. Time je emitirani novac bio slabijeg kvaliteta u odnosu na predviđenu količinu srebra. Ovu klasičnu pronevjeru je Aurelijan odlučio eliminirati i kazniti odgovorne. Kako bi se izvukao, Felicim je inicirao pobunu svojih radnika na Celiju. Pobuna se raširila rimskim ulicama. U Gradu se tada osjećala i kriza snabdjevanja, zbogo činjenice da je Egipat pao u ruke Zenobije. Vjerojatno su gradske mase bile dovoljno ogorčene na svoje stanje i pridružile su se pobuni. Ova pobuna je imala i podršku nekih senatora, koji su možda ranije podržavali Kvintila. Oni su još uvijek razdražavali buntovnike. Ubrzo je pobuna dobila na masovnosti, i Aurelijan je naredio gradskim kohortama, pojačanim sa regularnim carskim trupama da uguše pobunu. Borbe su bile žestoke i teške i završile su se na Celiju. Govori se o 7000 poginulih vojnika, što je sigurno vrlo pretjerana cifra. Felicim je poginuo, pogubljeni su i neki senatori kao i mnogi drugi ustanici. Ova buna je kao posljedicu imala i to da je rimska kovnica bila neaktivna u periodu prije monetarne reforme iz 274. god. n. e. Pobuna je imala i neke negativne posljedice po rimsku kovnicu

koja je do tada bila središnja i najvažnija kovnica. Sada jačaju i druge kovnice i u Italiji i u provincijama. Tako je završena hegemonija Grada u monetarnoj politici.

Rationalis je bio u carsko doba glavni financijski dužnosnik, prije reformi Dioklecijana. Njegovi zadaci su podrazumijevali sakupljanje ubiranih poreza, kontrola monete, uprava nad financijama i trezorom, uprava nad rudnicima, kovnicama, carskim arsenalom. On je usko sarađivao sa *magister rei privatae* (službenik zadužen za carske posjede i Gradsko vlasništvo).

Rat na Istoku, kraj Palmirenskog Carstva

Nakon stabiliziranja situacije na granicama, Aurelijan je konačno imao vremena i sredstava da se posveti obnovi rimskog svijeta kao jedne države. Operacije su prvo usmjerene prema Istoku, protiv Zenobije i njenog carstva. Palmirensko carstvo je tada obuhvatalo Levant, Egipat i velike dijelove Male Azije. Po Zosimu Zenobijina vlast je zahvatala Galatiju, a mogla je obuhvatiti i Bitiniju sve do Halkedona, da nisu stanovnici ove provincije saznali da je Aurelijan postao car i tako se otresli „palmirenskog jarma“. Kada je zauzet Egipat automatski je prekinut i izvoz žita u Rim, što je imalo negativne efekte za snabdjevanje Grada.

U prvo vrijeme svoje vladavine, dok je bio zaokupljen borbama sa Germanima na širokoj liniji od zaoadnih Alpa do donjeg Dunava, Aurelijan se diplomatski odnosio prema Zenobiji i Palmiri. U tom periodu je Aurelijan je priznat kao onaj koji najveći, princepski, carski autoritet dok je za Vabalata bio rezerviran naslov *rex* i *imperator*. To bi značilo da je u nekom kontekstu bio oficijelno priznat autoritet Vabalata i Zenobije. Međutim, to je bio samo taktički potez Aurelijana, koji je znao da može izvršiti invaziju istoka, samo ako bude raspolagao sa znatnim brojem svježih, odmorenih za borbu spremnih trupa, ali i ako su ostale granice sigurne. Inače je vjerojatno i Zenobija bila zaintersirana da održava ovu formalnu subordiniranost Vabalata Aurelijanu, što se javno vidi u oficijelnim dokumentima, pismima i posebno kovanicama. Vjerojatno je povod za otvoreni sukob bilo zauzimanje Egipta od strane palmirenskih snaga. Otvoreni rat je bio i kraj ove zanimljive diplomatske šarade, Zenobija je dala da se njen sin proglasi augustom, odnosno samostalnim vladarom. To je praćeno i nestankom Aurelijanovog portreta sa kovanica koje je izdavala Zenobija. Od proljeća ili ranog ljeta 271. god. n. e. kovanice izdavane iz kovnica u Antiohiji i Aleksandriji su nosile samo portret Vabalatasa legendom *Imperator* i *Augustus.* I tako je 272. god. n. e. započeo pohod na istočne provincije.

Aurelijan je na Zenobijino carstvo poveo napad u stilu blitzkriega. Maloazijske provincije su bez većih problema bile zauzete. Aurelijanove trupe su zauzele Ankaru, i došle pred Tianu.

Zauzimanje grada Tiane je povezano sa jednom legendom koja govori da je Aurelijan do tada razarao svaki grad grad koji bi mu pružao otpor. Ali da je poštedio Tianu jer mu se ukazao filozof Apolonije (inače rodom iz Tiane) obrativši mu se sa sljedećim riječima : „Aurelijane, ako želiš da osvojiš, nema razloga zašto planiraš smrt mojih sugrađana. Aurelijane, ako hoćeš vladati, uzdrži se od prolijevanja krvi nevinih. Aurelijane, budi milostiv ako želiš da živiš dugo.“ Navodno radi ovog ukazanja, Aurelijan je poštedio Tiane, a kada se vijest o poštedi Tiane proširila, mnogi drugi gradovi i zajednice su se odlučile predati Aurelijanu jer su bili ubijeđeni da se prema njima neće primijeniti nikakva osveta jer su se zakratko priključili Zenobijinom carstvu. *Historia Augusta* prepričava prije govora o ukazanju Apolonija i verziju pada Tiane, po kojoj je za to zaslužan njen građanin po imenu Heraklamon. Po ovoj verziji je navedeni Heraklamon pogubljen, a grad spašen zahvaljujući jednoj igri riječi.

Do bitke je došlo u blizini Antiohije, kod mjesta Immae. Palmirenske snage je predvodio Zabdas, i on je računao na svoje teško oklopljene katafrakte i vručinu na koje europski legionari koje je predvodio Aurelijan nisu bili adaptirani. I Zenobija i Vabalat su prisustvovali bitci. Međutim, iskusni Aurelijan je odlično procijenio situaciju i primijenjena je taktika slična onoj kod Niša protiv Gota. Bitka je završila potpunim porazom Zabdasove konjice, i malo ih se uspjelo spasiti. Nakon što je saznao za potpuno uništenje konjice, Zabdas je zaključio da je bitka izgubljena i povukao je pješadiju prema Antiohiji. Pošto su pravilno zaključili da se Antiohija ne može odbraniti, Zenobija i Zabdas su odlučili da se pod zaštitom noći povuku prema Emesi. Na iznenađenje mnogih koji su očekivali stravičnu odmazdu, Aurelijan je prilikom zauzimanja Antiohije proglasio opću amnestiju i tako poštedio grad od pljačke i antiohijske prvake od gubitka života. I vijest o ovome je odjeknula širom levantskih gradova i zajednica, i u vrlo kratkom roku se veći dio Levanta ponovo podčinio središnjoj vlasti. Do nove bitke je došlo kod Emese, i ovdje su Zabdas i Zenobija polagali nadu u tešku konjicu, ali je i pored nekih uspjeha ipak pamirenska vojska pobijeđena. Zenobija se povukla u Emesu, ali i je i odatle morala bježati. Brzina napredovanja aurelijanskih snaga je billa toliko da Zenobija nije bila u mogućnosti da izmjesti svoj trezor iz Emese prije nego što je i ovaj grad pao. Zenobija je pobjegla u Palmiru, ali ubrzo su se aurelijanske trupe našle i pred ovim gradom. Aurelijanu i njegovim trupama je bilo potrebno samo šest mjeseci da iz krečući iz Europe povrate veliko prostranstvo i dođu do Palmire, i to suočivši se i sa sirijskom pustinjom u kojoj su bili izloženi i gerilskim napadima beduina. Postavljena je opsada Palmire, a sasjećena je i pomoć koju su Iranci poslali Zenobiji. Prema Zosimu, zalihe namirnica i drugih resursa su uslijed opsade bile iscrpljene, i odlučeno je da Zenobija osobno ode u Iran tražiti djelotvornu pomoć. To nije uspjelo jer je kod Eufrata Zenobija bila zarobljena. Nakon toga je je postignut mir, po kojem se Palmira predala nakon što je Aurelijana dobila obećanje da neće biti opustošena i kažnjena. *Historia Augusta* samo navodi da je Zenobija pokušala na devama pobjeći u Iran i staviti se pod zaštitu Sasanida, ali da ju je uhvatila aurelijanska konjanička potjera. Tako je Aurelijan i sa Palmirom postupio kao i sa ostalim gradovima; bila je pošteđena i ona i njeni stanovnici. Ovo nije značilo da je epizoda sa Palmirom svršena. Aurelijan je nakon kratkog sukoba sa Irancima krenuo prema Egiptu gdje se pojavio buntovnik Firm/*Firmus*.

Firm je bio bogati poslovni čovjek iz Seleukije, sa razgranatom poslovnom mrežom od Indije do Egipta. On se povezao sa Zenobijom i stao je na njenu stranu. Nakon kolapsa palmirenskih snaga, Firm je podigao ustanak u Egiptu, prekinuvši i slanje žita u Italiju. Firm se nije proglasio augustom, i svoju borbu je vezao sa ustankom u Palmiri protiv okupacije od aurelijanskih snaga. Prilikom osvajanja Aleksandrije od strane aurelijanskih trupa, teško je stradala „kraljevska četvrt“. U ovom dijelu Aleksandrije se nalazila i aleksandrijska biblioteka.

U Emesi je Aurelijan sazvao sud na kojem se sudilo Zenobiji i njenim najbližim savjetnicima. Zenobija se branila tako što je krivicu svaljivala na svoje savjetnike. I pored zahtjeva vojnika koji su zahtijevali kaznu za Zenobiju, Aurelijan je smatrao neprimjerenim da se nad ženom izrekne smrtna kazna i to nije dozvolio. Uostalom on je

želio i da Zenobiju izloži u trijumfu u Rimu. Ali je zato dao da se pogubi veliki broj njeni savjetnika. Među njima je bio i Kasije Longin, najvažniji Zenobijin savjetnik. On je smrt primio sa filozofskim dostojanstvom.

Lojalnost Palmire se ipak nije duže održala. Po Zosimu, stanovnici Palmire pod vodstvom Septimija Apsaiosa pokušali su da ubijede Marcelina, komandanta eufratske granice, da uzme učešća u pobuni. On ih je ne samo odbio, nego je i javio Aurelijanu o novonastalim dešavanjima. U međuvremenu su Palmirenani izabrali kralja po imenu Antioh (*Historia Augusta* ga naziva Ahilej). Pobunjenici su uspjeli da likvidiraju aurelijanski garnizon u Palmiri. Aurelijan je glavninu trupa, vrlo vješto sa puta prema zapadu, preusmjerio na ponovni odlazak u Siriju. Ovaj put Palmira nije pošteđena, i tako je čuveni i lijepi grad u srcu sirijsko – mesopotamijske pustinje bio u potpunosti uništen, i više se nikada nije obnovio nego je ostao kao pustinjski nijemi svjedok sjaja i slave Levanta u klasično historijsko doba.

Legionarska utvrda je podignuta na ostacima Palmire, a koju je dao proširiti Dioklecijan. Romejski period je u Palmiru ugradio nekoliko crkvi.

Umjetnička slika koja prikazuje zarobljenu Zenobiju pred Aurelijanom. Autor Giovanni Battista Tiepolo (1696–1770). Danas se nalazi u muzeju Prado u Madridu.

Po svemu sudeći Aurelijan je izveo jednu manju i uspješnu ekspediciju na iransko područje. Nakon pobjeda na istoku, Aurelijan je dobio počasne nazive *Parthicus Maximus* i *Restitutor Orientis*. Vjerojatno na putu prema Rimu, umro je Vabalat. Zenobija je na velikom i veličanstvenom trijumfu iz 274. god. n. e., koji je Aurelijan održao u spomen svih svojih pobjeda, bila izložena i vođena ulicama Rima sa zlatnim okovima.

Postoje različite verzije o daljoj sudbini Zenobije. U nekim verzijama ona je umrla ubrzo po trijumfu, ali češće se nailazi na onu verziju o tome kako se Aurelijan pokazao i više nego milostiv prema njoj. Tako je Aurelijan zasjenjen njenom ljepotom i dostojanstven oslobodio Zenobiju i poklonio joj elegantnu vilu u

Tiburu. Ona je nastavila živjeti u luksuzu i postala je istaknuta filozof i matrona u tadašnjem rimskom društvu. Ona se ponovo udala za jednog rimskog senatora, vjerojatno Marcela Petra Nutena (*Marcellus Petrus Nutenus*), sa kojim je imala više kčerki. Njene kćerke su se udale u ugledne, nobilske familije Rima. Njeni potomci se spominju i u IV. i V. st. n. e. To bi možda mogao potvrđivati i natpis pronađen u Rimu na kojem se spominje *L. Septimia Patavinia Balbilla Tyria Nepotilla Odaenathiania.* Drugi mogući potomak Zenobije je mogao biti sv. Zenobije iz Firence, kršćanski episkop iz V. st. n. e.

Kraj otcjepljenog zapadnoeuropskog carstva.

Prilikom povratka sa Istoka, krečući se Balkanom, Aurelijanove trupe su nanijele i težak poraz Karpima.

Aurelijan je nakon pobjede na istoku, vrlo brzo i svoju pažnju i trupe preusmjerio na Zapadnu Europu, odnosno na one njene dijelove (sjeverna Galija, germanske provincije i Britanija) koji su se još uvijek nalazili pod vlasti Tetrika. Aurelijanu je u ovom slučaju bio olakšan posao, jer je sam Tetrik bio spreman da se u ime Aurelijana odrekne svoje vlasti. Međutim, on to nije mogao jednostavno učiniti, bojeći se reakcije svojih vojnika. Zato je Tetrik tajno kontaktirao Aurelijana i postignut je dogovor da se obje armije sučelje na Katalunskim poljima (Châlons-en-Champagne). Navodno je Tetrik u svome pismu Aurelijanu citirao Vergilija : *eripe me his, invicte, malis* („spasi me neporaženog iz ovih teškoća“). Tada bi Tetrik jednostavno dezertirao u Aurelijanov borbeni tabor. To se i desilo i obezglavljena i izdana zapadnoeuropska vojska, koja se nastavila boriti i nakon prebjega Tetrika i njegovog sina, je lako poražena krajem februaru 274. god. n. e. na Katalunskim poljima. Zapadnoeuropska vojska je bila potpuno potučena i masakrirana sa velikim gubitcima. Postoje i mišljenja da je ovakav razvoj događaja ustvari posljedica „ošmikavanja povijesti“ i rezultat carske propagande. Po tom mišljenju Tetrik i sin nisu prebjegli i ostavili svoju vojsku, nego su se predali početkom marta 274. god. n. e. nakon teškog poraza na Katalunskim poljima.

Iako je i Tetrik bio izložen u trijumfu (istom onom u kojem se nalazila i Zenobija), i prema njemu se postupilo milostivo. Tetrik je za svoju izdaju nagrađen visokom pozicijom u Italiji, odnosno postao je guverner Lukanije i Brutije (*corrector Lucaniae et Bruttiorum*).

Nakon veličanstvene proslave trijumfa Aurelijana u Rim, po svojoj energičnoj prirodi Aurelijan se početkom 275. god. n. e. ponovo uputio u ratni pohod. Germani su ugrožavali područje Vindelika u alpskom području. Aurelijan je bez problema odbio upadače. Vjerojatno je Aurelijanova armija prešla u kontraofanzivu i obnovio je granicu nazvanu *Limes Transrhenannus*.

Aurelijan je u toku svoje vladavine ponovo okupirao područje *Agri decumates*. Ali ovo rimsko ponovno zaposjedanje strateški bitnog područja će kratko trajati. Nakon smrti sljedećeg principsa i cara Proba, ova regija je konačno postupno prepuštena Alamanima. Granica rimskog svijeta je povučena na Rajnu i Dunav i taj Transrenski i Transdanubijski prostor je izgubljen za rimsku državu. Taj prostor do danas naseljavaju Nijemci. Iako su Alamani zaposjeli *Agri decumates*, to nije značilo da se ta regija „barbarizirala“ i doživjela kulturološki pad. Pojedina naselja nisu odmah napuštena i postoje dokazi o kontinuitetu „rimskog“ ili postrimskog načina života sve do V. st. n. e. Kao i u slučaju Markomana i Kvada, kulturni (skoro „rimski“) način života prekinut je sa Velikom seobom naaroda, odnosno pritiskom Huna sa istoka.

Restitutor Orbis

Po povratku iz Zapadne Europe Aurelijan je dobio novi počasni naziv Obnavljaća Svijeta (*Restitutor Orbis*). Za nepune četiri godine Aurelijan je uspio odbiti čitav niz napada na dunavsko – alpskoj granici, povratiti istočne i zapadne provincije, suzbiti niz uzurpatora i provesti vrlo značajne reforme. Aurelijan je bio i dobar vojnik i odličan i talentiran zapovjednik, ali i umješan diplomata i političar, a istakao se i po svojoj politici milosti. Aurelijan je rimski svijet klasičnog doba uspio da sa ruba ponora spasi, povrati mu jedinstvo i omogući mu novi razvitak u narednim stoljećima. Sa pravom je Aurelijan nosio navedeni počasni naziv. Pored ovog naziva, na natpisima i kovanicama se javljaju i sljedeći nazivi : *Germanicus,Gothicus, Parthicus, Carpicus*.

Aurelijanove reforme

Aurelijan nije bio samo odličan komandant, nego se za vrijeme petogodišnje vlade izvršio niz krucijalnih reformi kojima je nastojao stabilizirati rimski svijet nakon decenija rasapa sustava principata. Aurelijanova monetarna reforma je težila stabilizaciji ekonomsko – monetarnog sustava. Antoninijan (koji je tokom vremena krize postao skoro bezvrijedan) je fiksiran na 5 % srebra i nosio oznaku XXI (grčki ekvivalent KA), što je značilo da 20 ovakvih novčića sadrže istu količinu srebra kao i nekadašnji stari denar. Aurelijan dao da se obnove mnogi javni objekti, reorganizirao je upravu nad skladištima i resursima hrane, fiksirao je cijene za najvažnije proizvode. Aurelijan je i izmijenio standardnu podjelu hrane stanovnicima Grada. Umjesto ranije mjesečne distribucije, uvela se dnevna distribucija koja je sada uključivala i svinjetinu uz ranije predviđene dodjele pšenice, soli i maslinovog ulja. To je komemorirano sa legendom na novcima : *Annona Aug.* i *Liberalitas Aug.* Tri puta je podijelio po 500 denara svakom stanovniku Grada. Da bi se olakšao dovoz žita u Rim, naredio je da se korito očisti. Sve ove mjere mogle su biti učinkovite samo u slučaju redovitog priljeva namirnica u Rim. Ova dužnost povjerena je kolegiju vlasnika brodova; drugi kolegiji koji su imali veze sa opskrbom rimskog stanovništva također su bili pozvani na izvršavanje vladarevih naredbi. Prema tome, pod Aurelijanom je učinjen jedan korak dalje na putu vezivanja kolegija za državnu upravu, što je započeo još Aleksandar Sever. Aurelijan je posebno bio oštar prema korupciji i lošem ponašanju i djelovanju javnih dužnosnika i službenika.

Aurelijan je kažnjavao sa teškim kaznama potkazivaće i lažne tužitelje. Naredio je i da se ponište svi dugovi prema Državi, a zapisi o tome da se zapale na Trajanovom Forumu. Ovim je nastojao imitirati Hadrijana. Aurelijan je nastojao i da naseli zone sa manjom populacijom i uslijed latifundizacije, rata, pustođenja pustije oblasti tako što je nenaseljena i neobrađena područja kupovao od njihovih vlasnika. *Historia Augusta* navodi da je riječ i Etruriji, duž Emilijeve ceste pa sve do primorskih Alpa. Na tu zemlju je onda naselio familije, mnogobrojnih zarobljenika i ratnog roblja. Nejasan je pravni položaj i status tih naseljenika. A i inače, Aurelijan je donosio mnoge zakone, uglavnom progresivističke prirode, kao onaj koji se ograničava luksuz te zabrana da žene (koje nisu rođene kao salobodne) drže i tretiraju kao konkubine. Ograničen je i broj eunuha koje je mogao jedan senator da ima. Aurelijan je po Vopisku, namjeravao obnoviti i ženski Senat (*senaculum*).

I u vrijeme Aurelijana se smanjuje utjecaj senatorskog reda. Na položajima u provincijama sve ih više zamjenjuju vitezovi. Aurelijan nije smatrao potrebitim da povrati autoritet Senatu, a i sam je bio pod utjecajem orijentalnih ideologija o ustrojstvu vlasti. Tako je imao običaj da govori da vlast nije primio od vojnika, nego od bogova. To je bio prvi korak prema onom načelu dobijanja carske ili kraljevske vlasti svetim pomazanjem i po „milosti božjoj“.

Sol Invictus

Završna kriza principata je imala i efekte po religioznu svijest, jer je došlo do daljeg rasplinjavanja tradicionalnih vrijednosti, vjerovanja i kultova. Aurelijan je, sukladno svojoj politici obnove rimskog svijeta i njegovog ponovnog ujedinjavanja, odlučio da tako djeluje u okviru reformi religijske svijest. Poziciju božanstva sunca (*Sol Invictus* = „Nepobjedivo sunce“) je uzdigao na mjesto najvažnijeg božanstva koje bi bilo središte bogosluženja za cijeli rimski svijet. O tome svjedoći i natpis na novcima : *Sol Invicti Imperii Romani*. Njegova namjera je bila da svima koji pripadaju rimskom svijetu (i vojnicima i civilima i zapadnjacima i orijentalcima) da jednog zajedničkog boga u kojeg mogu vjerovati i koji bi bio iznad svih ostalih božanstava, a da ne napuste sopstvena božanstva, kultove i obrede. *Sol Invictus* je samo trebao biti neka zajednička poveznica u religijskom smislu jedne prilično heterogene mase po pitanju vjerske, religijske, kultne i obredne svijesti i njihovih manifestiranja. To je bio novi pokušaj stvaranja jedinstvene religije za svjetsko Carstvo, pokušaj učvršćenja carske vlasti putem religijske podloge. Za „Nepobjedivo sunce“ nije bilo predviđeno da zamijeni ostala božanstva i kultove koji bi i nadalje postojali, nego bi on bio neka vrsta poveznice među svima njima. Centralni prostor obožavanja i poštivanja Nepobjedivog Sunca je bio novoizgrađeni hram na *Campus Agrippae* u Rimu, sa velikim dekoracijama koje su financirane plijenom zadobijenim u palmirenskom ratu. Po Zosimu, ovaj hram je sadržavao statue Helija i Belosa. Ovaj potonji je bio patron – bog Palmire, ali se transformirao u rimsko božanstvo sa svećenicima i praznikom. Aurelijan je odredio i kolegij pontifika (*Pontifices Solis*) koji je modeliran po drevnom kolegiju pontifika i kojem mu po značenju bio ravan. Aurelijan je inače bio vrlo tolerantan prema svim vjerovanjima, religijama, kultovima, obredima, misterijama. Istovremeno sa podizanjem hrama “Nepobjedivom suncu” u Rimu su obnavljana i stara svetišta. Ne

Laktancije iznosi nešto drugačiju sliku i kaže sljedeće : „Aurelijan, koji bijaše mahnite i brzoplete naravi, premda se sigurno sječao Valerijanova zatočenja, pa je izazivao boga svojim groznim djelima. No nije mu bilo dopušteno izvršenje nakana nego je uskoro još na samom početku svoga bijesa, bio spriječen. Nisu još njegovi okrutni proglasi ni stigli do najudaljenijih provincija, a već je kod Kenofrurija, koji se nalazi u Trakiji, okvavljen ležao na zemlji, zbog lažne sumnje umoren od vlastitih prijatelja.“ Eutropije navodi da je Aurelijan kanio započeti progone, ali da je prije toga stradao. Isti autor navodi i da je čak Aurelijan uspješno posredovao u kršćanskim sporovima kao što je bio onaj između Pavla iz Samosate i antiohijskog episkopa Domna. Ovi podaci u neku ruku relativiziranju Aurelijanovu sklonost ka toleranciji, i postavljaju pitanje da li on stvarno poduzeo progon kršćana da je ostao duže živ. Možda je on bio nezadovoljan što i kršćani nisu participirali u projektu o Nepobjedivom suncu.

Moguće je da je Aurelijanovo djelovanje vodilo i ka uvođenju božanskog karaktera u svjetovni, vladarski aspekt Rimske države. Na nekim novcima se on pojavljuje sa legendom *deus et dominus natus* („bog i gospodar rođenjem“). Ovim se Aurelijan odvažio i na vladarsku poziciju uzdigne po karakteru i posvećenosti na višu instancu u odnosu na onu koju je podrazumijevao principat, jer car više ne mora čekati na svoju smrt da bi postao *divus*, pod uvjetom da to bude po volji nasljednika i Senata koji o tome glasa. Uz to, pokušaj ujednačavanja i davanja jednog zajedničkog poveznika koji stoji iznad svih ostalih obrazaca koji su postojali je na neki način omogučio da decenijama kasnije sazrije uvjerenje po kojem treba imati samo jednog boga, istina trojedne prirode. Naravno, eklektičnom i tolerantom Aurelijanu ni na kraj pameti nije bilo da će njegove reforme poslužiti kasnijoj uspostavi samo jedne religijske dogme koja ima monopol na otkrovenje, vlast i jedina pravo da postoji. Uostalom Aurelijanove reforme su iako im to nije bila namjera ustvari popločale put i za formiranje novog, dominatskog sustava i početak dominacije.

Aurelijanova smrt

Aurelijan nije mogao ostati dugo besposlen i 275. god. se uputio ka istoku da pripremi i vodi kampanju proviv sasanidskog Irana. U Iranu je nakon smrti „šahova nad šahovima“ Šapura (umro 272. god. n. e.) i Hormizda (umro 273. god. n. e.) u kratkim intervalima na vlast došao oslabljeni Bahram I. To je Aurelijanu pružalo mogućnost da napadne Iran. Na putu je Aurelijan ugušio jednu pobunu u sjevernoj Galiji i germanskim provincijama, i usput pobijedio jedan barbarski upad u *Vindelicia*.

Kao administrator i upravljač Aurelijan je zaveo veoma strogu disciplinu u javnim poslovima i institucijama. Nije se premišljao da veoma strogo kažnjava korumpirane službenike i nedisciplinirane vojnike. Aurelijanov sekretar kojeg Zosim zove Eros je izrekao neku laž po pitanju nekog predmeta. U strahu da će biti kažnjen od Aurelijana, on je falsificirao jedan dokument na koji je upisao imena visokih dužnosnika koje je kao Aurelijan odredio da budu pogubljeni. Taj falsificirani dokument je Eros pokazao zapisanima koji su onda ušli u konspiraciju protiv Aurelijana. *Notarius* Mucapor i drugi visoko rangirani časnici pretorijanske garde su ubili Aurelijana u septembru 275. god. n. e. u mjestu Kenofruriju (*Caenophrurium*) u jugoistočnoj Trakiji, dok se spremao prijeći u Malu Aziju. Protu-aurelijanska stranka u Senatu, doznavši o smrti Aurelijana, je za kratko uspjela u donošenju odluke o *damnatio memoriae* za Aurelijana. Ova odluke je derogirana još prije kraja 275. god. n. e., a Aurelijan je postao *divus* – božanski.

Aurelijanova smrt je dovela i do jedne zanimljive situacije. Ranije bi se u ovakvim slučajevima (van Rima, na bojnom pohodu) praktično odmah od strane vojske proglasio novi car, pa bi to onda ratificirao Senat. Ovaj put je vojska to odbila, i prenijela pravo izbora na Senat koji je isto vratio predmet vojsci. Razlog zašto je vojska odbijala da izvrši aklamaciju novog cara, je ležao u tome što je prevara brzo otkrivena nakon Aurelijanove smrti. Tako su oni koji su učestvovali u zavjeri bili diskvalificirani kao mogući

nasljednici Aurelijana. Tako je rimski svijet bio u nekoj vrsti interregnuma. Zanimljivo je da u ovom periodu nije se desio ni jedan pokušaj uzurpacije, nije dolazilo do buna, izliva vojničkog nezadovoljstva, među građanstvom je vladao mir. Ali na granici je bilo sporadičnih problema. Kada su čuli za Aurelijanovu smrt, Germani su to pokušali da iskoriste i provalili su kroz Transrajnski limes, zauzimajući naselja u zoni *Agri decumates*. Na kraju je ipak Senat prekinuo interregnum, proglasivši svoga člana Klaudija Tacita (koji je tada imao 75 godina) za novog principsa.

Antoninijan sa portretom Ulpije Severine.

Sudeći po nekim podacima numizmatičke prirode, u interregnumu od Aurelijanove smrti pa do izbora carsku dužnost je prvi i jedini put obavljala jedna žena i to Ulpija Severina, supruga Aurelijana. Ona je nosila još od ranije počasne nazive *mater castrorum et senatus et patriae, pia* (pobožna) i auguste. Neki novci, emitirani nakon Aurelijanove smrti, nose portret Ulpije.

Aurelijan je iza sebe ostavio golemo nasljeđe. Ne samo što je obnovio već prilično raspadnuti rimski svijet, odbio čitav niz napada na rimski svijet i produžio mu život još nekoliko stoljeća, on je i svojom administrativnom, ekonomskom i religijskom reformom stabilizirao odnose u rimskom svijetu. Kao višedecenijski časnik, Aurelijan je imao jasnu predstavu o snazi i slabosti Države. Ali on je ipak u svim svojim aspektima ostao vojnik i nedostajala mu je taktičnost i spretnost iskusnog političara, odnosno pravi državnički dar. Njegova glavna osobina je ostala brza, odlučna i uspješna vojna akcija. Francuski grad Orléans nosi svoje ime po Aurelijanu. Orginalno je nosio galskom ime Cenabum, a kada ga je Aurelijan ponovo izgradio nazvan je *Aurelianum* ili *Aureliana Civitas*, što je kasnije evoluiralo u *Orléans*.

V L A D A V I N A   T A C I T A
275. – 276. god.

Tacit (cc. 200. – juni 276. god. n. e.) vladao kraj 275. – juni 276. god. n. e. Po rođenju se zvao *Marcus Claudius Tacitus*, a kao car *Caesar Marcus Claudius Tacitus Augustus*. Posljednji rimski car kojeg je izabrao Senat. Tacit je bio rođen u gradu *Interamna* (danas Terni) u Italiji. Tradicija vezana za ovog cara povezuje ga sa čuvenim historičarem Kornelijem Tacitom. Rodbinska veza između dvojice Tacita je za modernu historiografiju prilično deiskutabilna tema, i postoji mišljenje da je riječ o propagandi bez stvarnih osnova. Klaudije Tacit je obnašao niz dužnosti, završavajući izborom za konzula 273. god. n. e. Klaudije

Tacit je bio i veoma bogat sa imovinom u vrijednosti od 280 miliona sestercija. Nakon ubistva Aurelijana, Senat je za principsa postavio svoga istaknutog i uglednog člana→ Klaudija Tacita. Vojska se nije miješala u ovaj izbor, niti je imala svoga kandidata. Vojska je izbor svoga novog vrhovnog komandata, iako u njemu nije učestvovala, prihvatila. Ovo je bio posljednji put da je Senat izabrao novog principsa, a ne da je samo potvrđivao izbor od strane vojske. Poziv vojske Senatu da imenuje novog principsa mogao je dovesti do preokreta u političkoj historiji rimskog svijeta i tako bi Senat ponovo dobio značenje državne institucije od autoriteta.

Klaudije Tacit kao car

Klaudije Tacit se nalazio u Kampaniji, kada je saznao da je izabran. Brzo je požurio u Rim. On je osobno insistirao da deifikaciju Aurelijana, a onda je dao uhapsiti i pogubiti Aurelijanove ubice. Po Zosimu Tacit je prijetvorno pozvao na banket Aurelijanove ubice i kad su došli, bili su poubijani. Prve njegove odluke su se ticale rješavanja nekih komunalnih pitanja u samom Gradu. Tako je zabranio bordele u Rim, ali ova odluka nije dugo ostala na snazi. Zatim je naredio da radno vrijeme u javnim kupatilima završava prije mraka. Od Aleksandra Severa su javna kupatila bila otvorena i po noći. Tacit je vođen moralističkim načelima i antiluksuznoj politici zabranio i da građanini nose odjeću samo od svile napravljenu. Klaudije Tacit je odlučio i da u sve biblioteke smjesti djela Kornelija Tacita, a kako ta djela ne bi nestala naredio je da svake godine 10 kopija bude napravljeno i stavljeno u biblioteke. Tako je ovaj car u neku ruku i prilično zaslužan da se uspio sačuvati bar dio opusa ovog velikog historičara.

Klaudije Tacit je odlučio da ponovo involvira Senat u upravljanju državom, poglavito kroz savjetodavnu ulogu. Pored toga je obnovio pravo senatorima da mogu držati zapovjedne položaje u vojsci, čime je derogirana Galijenova uredba. Senat je ponovo mogao i da izdaje zlatne novčiće sa oznakom SC. Ova Tacitova politika je izražena u naslovima *Verae Libertatis Auctor* (sa jednog natpisa u Galiji) i *Restitutor Rei Publicae* (na novcima) koji su dodijeljeni Tacitu. Međutim, vremena drevne Republike su neumitno prošla. Tacitova starost, ali i držanje Senata u toku te godine nisu odavali da je moguća obnova senatske moći i ograničavanje utjecaja vojske. Senatori se nisu nešto pretjerano otimali za zapovjedničke i upravne poslove u provincijama i na granici. Više su voljeli da vrijeme provode u bezbrižnosti svojim vila.

U periodu 275. – 276. god. n. e. desio se upad Herula preko Kavkaza i Kolhide u maloazijske provincije Pont, Galatija, Kapadokija i Kilikija. Tacit i njegov polubrat Florijan, tada pretorijanski prefekt, su poveli vojsku u istočnu Malu Aziju i uspješno se obračunali sa invazorima. Nakon te pobjede Tacit je dobio počasni naziv *Gothicus Maximus*. Ustvari, ovi invazori su došli u Malu Aziju sa namjerom da budu dopuna (u svojstvu plaćenika) rimskoj armiju pri invaziji Irana, što je planirao Aurelijan. Kako je Aurelijan umro, ovi potencijalni plaćenici su izašli ispod kontrole i započeli da za svoj račun napadaju istočne maloazijske provincije.

Nakon ove pobjede Tacit je sa Florijanom krenuo na zapad da se pozabavi prijetnjama Franaka i Alamana. Na putu se razbolio i umro u kapadokijskom gradu Tiana u junu 276. god. n. e. Zosim i Zonara navode da je on ubijen od nekih vojnika koji su ranije ubili

Maksimina, namjesnika Sirije. Plašeći se da će ih Tacit kazniti, oni su ga predostrožno ubili. Bilo je i drugačijih verzija Tacitove smrti, kao što je navođenje da je on umro od bolesti.

Nakon Tacitove smrti, Florijan je postao novi car. Po rođenju se zvao *Marcus Annius Florianus*, a kao car *Caesar Marcus Annius Florianus Augustus*. Vladao do septembra 276. god. n. e. Zonara navodi da je Florijan bio priznat od Senata kao novi car, dok Zosim dodaje da su ga priznale i europske i afričke provincije. I maloazijske provincije su ga priznale. *Historia Augusta* govori da je Florijan carsko dostojanstvo preuzeo bez saglasnosti Senata. Po Zosimu, Florijan je nastavio uspješni pohod na Herule, ali ga je morao preknuti jer je saznao da se carem u Siriji proglasio Aurelije Prob, jedan veoma istaknuti vojnik. Proba su za novog principsa priznali Siriji, Palestina i Egipat. Nađeni su i aleksandrijski novci sa Probovim aversom, koji su kovani prije 29. VIII. 276. god. n. e. Florijan se povukao u Kilikiju kako bi se suočio sa Probovim trupama. Nakon jedne bitke, Probovi vojnici su zarobili Florijana. Kada je pokušao da povrati svoju moć, bio je ubijen.

V L A D A V I N A P R O B A

276. – 272. god. n. e.

Prob (cc 19. august 232. – septembar 282. god. n. e.) vladao od septembra 276. god. do septembra 282. god. n. e. Po rođenju se zvao *Marcus Aurelius Probus*, a kao car *Caesar Marcus Aurelius Probus Augustus*. Prob je rođen u Sirmiumu (današnja Sremska Mitrovica). Otac mu se zvao Dalmatije. Slično ostalim ilirskim carevima i Prob se vojsci priključio u mladosti, i napredovao je po ljestvici meritokratije (po zaslugama). Valerijan ga je imenovao za vojnog tribuna. Prob se posebno istakao za vrijeme rata sa Sarmatima (ratujući na njihovoj strani Dunava), radi čega je dobio čitav niz odlikovanja. Kao viši časnik je službovao i za Klaudija II. Gotskog i Aurelijana koji ga imenovao za zapovjednika X. legije. Inače ovom legijom su ranije zapovijedali i Klaudije II. i Aurelijan. Prob je učestvovao u pohodima protiv Zenobije i Tetrika. Za zapovjednika Istoka ga je imenovao Tacit. Prob je uspješno ratovao i protiv naroda Marmarida u Marmariki. Odatle se uputio ka Kartagini, gdje je pobijedio neke buntovnike. Nakon smrti Florijana, Prob je postao jedini vladar rimskog svijeta.

Probovi ratovi u galsko –germanskim i alpskim provincijama

Na povratku sa Istoka 277. god. n. e., Prob je u donjem Podunavlju pobijedio Gote. Zbog te pobjede je dobio počasni naziv *Gothicus*. On je išao prema galsko – germanskim provincijama koje su bile ugrožene. Inače su ratovi na rajnskoj i dunavskoj granici bili najvažniji Probovi zadatci. *Historia Augusta* navodi da su Germani, iskoristvši Aurelijanovu smrt, upali u galsko – germanske i alpske provincije. Zosim govori da su Alamani i narod po imenu „Longiones" upali u područje Gornje Germanije, istočnu Galiji i Retiju, dok su u Donju Germaniju i sjevernu Galiju upali Franci. Ovi napadi Alamana i Franaka nisu više bili pljačkaški upad, nego invazija sa ciljem naseljavanja.

Longiones se uglavnom identificiraju sa narodom po imenu Lugians (alternativna imena *Lugii, Lugi, Lygii, Ligii, Lugiones, Lygians, Ligians, Lugians, Lougoi*) koji je živio u središnjoj Europi, sjeverno od sudetskih planina u bazenu gornjih tokova rijeka Odre i Visle. Njihovo etničko porijeklo još

uvijek znanstveno utvrđeno. Postoje teorije da su oni bili dio germanske etničko – jezične zajednice, keltskog svijeta ili čak slavenskog porijekla. Postoje i mišljenja da je riječ o kompleksnom političkom i narodnosnom fenomenu, čije su subkomponente bile različitog etničkog porijekla.

Operacije Probove armije su bile više nego uspješne, i neprijatelj je u potpunosti potučen. Po Zosimu je Prob osobno vodio operacije protiv Alamana i „Longiones“, dok je borbu sa Francima prepustio svojim visokim časnicima. *Historia Augusta* nudi jedan panegirik ovim pobjedama Proba. Ova edicija tako govori da su izvojevane veličanstvene pobjede, da je oslobođeno 70 zajednica – „gradova“, zadobijen veliki ratni plijen, ubijeno 400 000!!? onih koji su izvršili invaziju (cifra je gotovo sigurno prilično preuveličana), i da je ostatak potisnut iza rijeke Nekar i planinskog pojasa Švapskih Jura. Zosim daje prilično slikovit opis Probovih borbi i uspjeha protiv Alamana i Longiones, pa govori o spasonosnoj kiši koja je spasila vojnike od iznemoglosti te o zarobljavanja Semnona poglavice „Longiones“. Prob je odnio i veliku pobjedu kod rijeke Lygis (uobičajeno se identificira sa Leh rijekom u današnjoj Austriji i Bavarskoj) u provinciji Retiji. Rimske trupe su pokrenule i kontraofanzivu, pa su prešli i granicu i ratovanje nastavili na prostorima koji su pripadali invazorskim narodima. Rimske utvrde su postavljene u Transrenskom području (na „barbarskoj“ zemlji) kako bi liniju odbrane dublje pomakli. Sudeći po nekim podacima, ovo nisu bile samo vojne utvrde, nego i neke vrste naseobina. Istovremeno su njegovi subordinirani zapovjednici porazili Franke, očistivši sjeverno – galske i germanske provincije. Za ove pobjede je Prob dobio počasni naziv *Germanicus Maximus*. Bez obzira na pretjerivanja „*Historia Augusta*“ činjenica je da je enormno veliki broj Alamana, „Longiones“ i Franaka bio ubijen. Od poraženih zajednica Prob je uzeo taoce, zatim žito i stoku. Po „*Historia Augusta*“ devet predstavnika (kraljeva, knezova i sl.) isto toliko različitih naroda je pokorno došlo Probu. Prema njima je i uspostavio neku vrstu protektorata i zavisnosti. Od poraženih je uzet i „danak u krvi“, pa je 16 000 njihovih mladića odveo kao regrute, koji su bili raspoređeni širom provincija. Raspoređivanje širom provincija je učinjeno kako ovi germanski novaci ne bi bili zajedno i tako bili respektabilna vojna snaga, nego bi se utopili u druge vojne jedinice. Prob je navodno, u kontekstu raspoređivanja germanskih novaka, rekao da se „barbarsko“ pojačanje mora osjetiti, a ne i viditi. Tako je Prob započeo i sa procesom intenzivnijeg „barbariziranja“ vojske. U navodnom pismu koje je Prob uputio Senatu (a koje prenosi *Historia Augusta*) poraženi Transrenski narodi, uvedeni u sustav protektorata, su izgleda imali i obaveze danka u hrani, žitu, stoci, konjima. Zosim govori da je Prob dio zarobljenih Germana naselio i u Britaniju. Kasnije je vođena i vrlo uspješna kampanja protiv Burgunda i Vandala.

Ova velika rimska pobjeda, u rangu onih iz vremena Pompeja, Cezara i Augusta nije završila osnivanjem nove provincije niti aneksijom teritorije, izuzev zone transrenskih utvrda. To dovoljno govori o odnosu careva i tadašnje javnosti koji su se zadovoljavali samo sa zaštitom granice. Rimljani republikanskog doba bi uvijek i u slučaju pobjede u defanzivnom ratu uvijek zaposjedali dio protivničke teritorije, širili bi svoj ager i naseljavali kolonije, a kasnije i osnivali provincije. Za razliku od njih Rimljani u Probovo doba izgleda nisu bili takvog ekspanzionističkog raspoloženja. Oni su se zadovoljavali sa trenutnim opsegom

rimskog svijeta, a možda su i bili mišljenja da bi svaka nova provincija zahtijevala dodatna naprezanja. Ovo stanje „ljenosti careva“ je prilično doprinijelo prvo uljuljkivanju rimskog svijeta u sebe, samodopadnosti, stagniranja i na kraju prestanku daljeg razvitka klasičnog historijskog razdoblja. Prob se izgleda zadovoljio, sudeći po već spomenutom navodnom pismu, koje je uputio Senatu, sa stvaranjem zavisnih protektorata u Transreniji koji ne bi imali namjesnika i koji bi bili neka vrsta predstraže rimskog odbrambenog sustava, tampon zona rimskog svijeta i ostatka „barbarske Europe“. Prob tu politiku protektorata obrazlaže tim da je Transrenskim Germanima ostavljana samo zemlja/tlo, dok svu njihovu imovinu posjeduju Rimljani. Isto tako govori da je on imao želju da odredi namjesnika (čime bi automatski stvorio novu provinciju), ali da to je ostavio i odgodio za kasnije. Ustvari riječ je o običnom opravdavanju zašto nije stvorena nova provincija.

Na prvi pogled ova politika se čini mudrom i promišljenom, međutim na duge staze će se pokazati koliko je taj protektorat ustvari uopće funkcionalan i da li služi svrsi. Čim bi se promijenile okolnosti, došlo bi i do revizije protektoratskog sustava. Da bi se osigurala Transrenija jedino funkcionalno rješenje bila bi njena političko – pravna i kulturološka romanizacija, a to se nije moglo desiti osnivanjem protektorata. Tako se i Prob upisao u one rimske vladare koji su se odricali dobijenog, kao što su npr. Tiberije koji je zaustavio Germanikove pobjedonosne pohode u prekorajnskoj/transrenskoj Germaniji, Hadrijanovo odricanje od Mesopotamije i Jermenije, Komodovo napuštanje predviđenih provincija Sarmatije i Markomanije, Karakalino napuštanje Highlanda i Kaledonije. Da su ostvarene ove ideje, granica rimskog svijeta bi bila znatno proširenija u dubinu Europe, skoro do granica slavenskog i baltičkog svijeta i Iranci bi bili prilično udaljeni od Levanta.

Balkan, Mala Azija, Levant, Egipat

Nakon velike pobjede u ovom ratu, Prob se 279. god. n. e. uputio u Ilirik, gdje je nanesen težak poraz Sarmatima i drugim narodima koji su upadali u ilirske zemlje. Te njegove pobjede su komemorirane sa novcima izdatim u Sisku i sa legendom *Restit(utor) Illyrici*. Nakon reguliranja sigurnosne situacije u Trakiji, uputio se 280. god. n. e. prema Istoku. Na putu je suzbio razbojničku djelatnost u Maloj Aziji. Po Zosimu izvjesni Lidije/*Lydius* (po *Historia Augusta* Palfuerije/*Palfuerius*) je bio vođa razbojničke bande u Isauriji. On je sa svojom brojnom bandom haračio po Pamfiliji i Likiji pa je čak i zauzeo utvrđeni grad Kremna u Pisidiji. Odatle se odupirao snagama reda i vojsci, sve dok nije ubijen zahvaljujući izdaji jednog od svojih ljudi. Kako bi spriječio moguće nove razbojničke družine iz Isaurije, Prob je sva ta mjesta do kojih je pristup bio složen i koja su služila kao gnijezda razbojnika, dao na naseljavanje svojim veteranima sa obavezom da svoju mušku djecu sa 18 napunjenih godina šalju u vojsku, kako ne bi vremenom i sami postali razbojnici. U Egiptu je u potpunosti uništena blemijska vojska, a pod rimsku kontrolu je vraćen kompletan Gornji Egipat. Oslobođeni su gradovi Koptos i Ptolemeis. Po Zosimu zasluge za ovu pobjedu su na Probovim zapovjednicima. Zarobljenici Crnci su poslani u Rim da svojim prikazom uveseljavaju javnost.

Blemiji su bili nomadski, crnački nubijski narod na prostoru današnjeg Sudana. Iako ih Strabon (pisao u prvim decenijama nove ere) opisao kao miroljubivi naroda, njihova kulturna, politička i vojna snaga se do kraja II. st. n. e. toliko uvečala da je za vrijeme V. građanskog rata Pescenije Niger tražio pomoć blemijskog kralja. Jedna blemijska vojska je bila cc 250. god. n. e. poražena od rimskog garnizona u Egiptu. Blemijci su 253. god. n. e. ponovo napali Gornji Egipat (područje Tebaide), ali su ponovo brzo pobijeđeni. Isti rezultat je bio i sukobu iz 265. god. n. e. Blemijci su uspjeli da iskoriste Zenobijino

uzdizanje i rat središnje vlasti sa Zenobijinim carstvom da okupiraju Tebaidu. Egipat je napadao i drugi narod po imenu Nobati.

Prob je nakon pobjede u Egiptu, naredio rekonstrukciju infrastrukture (mostovi, kanali, isušivanje močvara, gradska infrastruktura, hramovi, portici, bazilike...i slično) u ovoj provinciji, kako bi se poboljšala i povećala poljoprivredna proizvodnja, esencijalna za rimski svijet. Sačuvan je i jedan papirus sa datacijom 1. IV. 278. god. n. e. u kojem se daje nalog za gradnju nasipa i čišćenje kanala.

Prob je insistirao na vojnoj disciplini i nikada nije dozvoljavao da vojnici budu besposleni. Radi toga ih je u vrijeme mira zapošljavao na javnim radovima. Prob je govorio da vojnik ne smije jesti hljeb koji nije zarađen.

Prob je želio i da ojača privrednu aktivnost širom rimskog svijeta. Pa je tako promovirao između ostalog i sadnju vinove loze u Galiji, Španiji, Britaniji, Panoniji i drugim područijima. On je ovim želio da ojača poljoprivrednu proizvodnju i ekonomsku aktivnost u pojedinim oblastima. Osobno je učestvovao u sadnji izabranih i posebnih sorti vinove loze na planini Almi (Fruška gora), odnosno u svome zavičaju. I do modernog vremena fruškogorska vina su cijenjena.

Praksa preseljavanja zajednica sa druge strane granice na rimsko područje, koja se primjenjivala još u vrijeme Marka Aurelija, se intenzivirala u vrijeme ilirskih careva. Oni su posebno naseljavani u podunavske i balkanske provincije, kako bi se ojačalo njihovo demografsko stanje, ekonomska aktivnost i održavala potencijalna regrutna baza za vojsku. Aurelijan je preseljavao Karpe i stanovništvo Dakije. Prob ne samo da je nastavio ovakvu politiku, nego je još i u većoj mjeri počeo i primjenjivati naseljavanje Transdanubijaca i Transrenijaca na depopulirana područja. Tako je pri povratku na Zapad, Prob naselio oko 100 000 Bastarna koji su prešli Dunav u Trakiju. On je preseljavao i Gote, Gepide i Sarmate u znatnom broju. Zosim govori o jednoj naseljeničkoj koloniji Franaka na ušću Dunava. Ali kada je Prob napustio ovo područje, oni su napravili brodove, prošli Propontidu i Helespont, gusarili na obalama Grčke, Sicilije i sjeverne Afrike i onda otplovili na ušće Rajne u svoju domovinu. *Historia Augusta* navodi da su na rimsko područje naseljeni Gepidi, gotski Greutungi i Vandali isto pokrenuli ustanak i da su nanijeli veliku štetu. Na kraju su i oni više – manje uništeni, dok se nekolicina uspjela spasiti i doći do svoje domovine stekavši slavu jer su umakli iz Probovih ruku.

Nakon niza pobjeda u vanjskim ratovima i gušenja pokušaja uzurpacije, Prob se vratio u Rim 281. god. n. e. da bi proslavio trijumf i priredio veličanstvene predstave u Cirkusu i Koloseumu. Tada je ubijen enorman broj životinja, a samo je gladijatora bilo 600 (Blemiji, Germani, Sarmati, isaurijski razbojnici). U odnosima sa senatorskim staležom postignuta je određena sloga. Na Zapad se morao vratiti i zbog uzurpacije Prokula i Bonosa.

Uzurpacije

I Prob se morao suočiti sa pokušajima pobune i uzurpacije. Julije Saturnin/*Iulius Saturninus* (galskog po *Historia Augusta* ili maurskog porijekla po Zosimu, što je vjerojatnije) je bio prijatelj Proba, koji ga je oko 279. god. n. e. imenovao za namjesnika Sirije. U Antiohiji se on proglasio za augusta, a priznao ga je i Egipat jer je aleksandrijska kovnica izdavala novčiće sa njegovom legendom. Historia Augusta nudi nešto drugačiji prikaz, po kojem je aleksandrijska masa vršila pritisak na Saturnina da prihvati carsko dostojanstvo. On je ustvari prvo to odbio, ali je promijenio mišljenje dok je boravio u

Palestini. Ali Saturnin se nije dugo održao kao uzurpator carske vlasti, i on ubijen od sopstvenih vojnika.

Izvjesni Prokul, porijeklom iz Albingaunuma (današnji Albenga u Liguriji) iz jedne istaknute familije. Izvorište bogatstva njegove familije je bilo razbojništvo. Oženjen je bio sa Viturigom sa kojom je imao sina Herenija koji je u vremenu očevog pokušaja uzurpacije imao 4 godine. Prokul je imao vojni čin i zapovijedao je i jednom legijom. Njegova uzurpacija je povezana sa ustankom u gradu Lionu. Ustanici su ponudili Prokulu da preuzme carski purpur, što je on i prihvatio. Zahvaljujući svome golemom bogatstvu, Prokul je bio sposoban da naoruža čak 2000 robova sa sopstvene latifundije. Prokul je kao car proglašen u Galiji, odmah pokazao snagu braneći granicu. Trupe kojima je zapovijedao Prokul su izvojevale pobjedu nad Alamanima. Ali kada se Prob vratio sa istoka, Prokul se morao povući na krajni sjever galsko – germanskih provincija. Prokul je tada, koristeći možda rodbinske veze sa Francima, tražio pomoć od njih. Franci (pod Probovim protektoratom) su odbili da pruže pomoć, a uskoro su ga i izdali i predali Probu. Prokul je pogubljen, ali su životi članova njegove familije pošteđeni.

Drugi uzurpator u galsko – germanskim provincijama je bio Bonos/*Bonosus*. Iako je rođen u Španiji, njegovi roditelji su došli iz različitih područja. Otac mu je bio Britanac, a majka je bila iz Galije. Otac je umro, dok je Bonos još uvijek bio dijete. Majka mu je dala odgovarajuće obrazovanje, i on je ušao u vojsku. Imao je dosta zapaženu vojnu karijeru, sve dok Germani nisu uspjeli da zapale riječnu flotilu na Rajni kojom je zapovijedao Bonos. Plašeći se da ga Prob ne pozove na odgovornost zbog ovoga, Bonos se proglasio za cara u Kelnu. Uskoro je bila uspostavljena kolegijalnost u uzurpaciji sa Prokulom. I Bonos je poražen od Probovih trupa, pa je izvršio samoubistvo. Iza Bonosa su ostali supruga Hunila (gotskog porijekla) i dva sina, koje je Prob (kao i u slučaju Prokulove familije) tretirao sa dostojanstvom.

Po svemu sudeći, nakon oštre discipline u vojsci u vrijeme Aurelijana, nakon njegove smrti vojska je opet uzela određenu komociju u svome ponašanju. U pravom smislu se otela kontroli i pretvarala u samodopadnu soldatesku. To čak ni oštre mjere i zapošljavanje vojske koje je provodio Prob nisu mogli da spreće. Ustvari Probovo nametanje discipline i rada, je u novoj konstalaciji prilika i uznemirenosti duhova samo dodatno pojačavalo i hranilo neraspoloženje i bijes vojnika.

Antoninijan kovan 280. god. n. e. Na aversu portret Proba, a na reversu prikaz Nepobjedivog sunca kako vozi kola sa četiri konja.

Smrt Probova

Kao i Aurelijan, i Prob je namjeravao poduzeti pohod na Iran u velikom stilu, koji je već jednom odložio zbog uzurpacija na zapadu. Napustio je Rim 282. god. n. e. Prvo je posjetio rodni Sirmium. Oko okolnosti Probove smrti u izvornoj građi postoje različiti izvještaji. Po većini vrela, Prob je ubijen u Srijemu od nezadovoljnih vojnika koji su se pobunili protiv Probove naredbe da budu zaposleni u javnim radovima, kao što je isušivanje močvara u Srijemu, gradnja velikog kanala i isušivanje zemljište koje bi bilo predato Srijemcima. Po *Historia Augusta*, Aureliju Viktoru i Eutropiju kada su se vojnici pobunili Prob je pobjegao u jedan toranj, ali su ga tamo ubili buntovnici. Zosim i Zonara navode da su armije Retije i Norika primorale svoga zapovjednika Kara da prihvati carsku čast i vlast. Trupe koje je Prob poslao da uguše ustanak su se i same pridružile buntovničkoj armiji. Tada se i ostatak trupa koje su bile sa Probom pobunio i ubio svoga vrhovnog komandanta. Prob je ubijen nakon 29. VIII. 282. god. n. e. Prob je sahranjen u Srijemu, u jednom veličanstvenom grobu na povećem nasipu sa natpisom. Prob je deificiran.

Navodno je povod za pobunu bila i jedna Probova rečenica da uskoro neće biti više potrebe za vojnicima. Objašnjavajući ovu rečenicu *Historia Augusta* daje jedan vrlo slikovit opis jednog idealističkog shvatanja po kojem će širom rimskog svijeta vladati mir i sigurnost, da će cijeli svijet (ne samo rimski) zaboraviti na oružje, da će volovi biti držani za oranje, konji izdržavani za mir, da više neće biti ratova i zarobljenika, i da će u svim područijima biti rimski zakoni i sudije.

Za novog cara je proglašen Kar, tadašnji pretorijanski prefekt, koji je kaznio ubice Proba. Prob je pripadano istom krugu kao i Klaudije II. Gotski i Aurelijan i međusobno su se poznavali. Porijeklom su došli iz skromnih balkanskih familija i svoju karijeru su gradili strpljivo i uporno preko ljestvice vojničke meritokratije. Dugotrajni boravak u rimskoj vojsci je na njih djelovao tako što ih projicirao kao osobe koje na rimski svijet gledaju

kao na jednu cjelinu. Nijedan od njih nije ni pomislio da bi se trebalo zadovoljiti samo jednim dijelom rimskog svijeta, kao što su to npr. bili zapadnoeuropski tzv. galski carevi, palmirenski vladari pa čak i Galijen koji je svu pažnju i aktivnost koncentrirao na odbranu Italije, Afrike i podunavsko – balkanskih područja. Ovi ilirski vladari su kao svoj glavni cilj imali ponovno uspostavljanje jedinstva.

V L A D A V I N A   K A R A

282. – 283. god. n. e.

Kar (cc 224. – juli ili august 283. god. n. e.) vladao od septembra 282. do ljeta 283. god. n. e. Po rođenju se zvao *Marcus Numerius Carus*, a kao car *Caesar Marcus Aurelius Carus Augustus*. Njegovo porijeklo je još u klasično historijsko doba izazivalo nesuglasja u vrelima. Osnovna dilema je da li je on rođen u Iliriku (preciznije u Naroni) ili u južno galskom gradu Narbo (današnja Narbona). Obrazovanje je stekao u Rimu, gdje je i gradio političku karijeru. Postao je senator, obnašao niz različitih civilnih i vojnih službi, a onda ga je Prob imenovao za prefekta pretorijanske garde. On je imao dva sina Karina i Numerijana i kćerku Aureliju Paulinu.

Karova uprava

Iako je i Kar imao udjela u padu Proba, ipak je oštro kaznio one koji su krivi za Proba. Nakon što je postao princeps i car, prvo što je uradio bilo je da počasno ime cezar dodijeli sinovima Karinu i Numerijanu. Na novcima kovanim prije nego što su postali augusti, nailazi se i na počasne nazive *nobilissimus caesar* i *princeps iuventutis*.

Slijedeći Aurelijanovu i Probovu namjeru invazije na Iran, i Kar je pokrenuo vojsku na istok. Numerijana je poveo sa sobom, dok je Karin ostao na zapadu (preciznije rečeno u galsko – germanskim provincijama). Prije odlaska na Istok, Kar je pobijedio Kvade i Sarmate na Dunavu, dobivši počasni naziv *Germanicus Maximus*. „*Historia Augusta*“ spominje da je Kar u jednoj vrsti blitzkriega pobijedio Sarmate, i nanio im velike gubitke, od 16 000 ubijenih i 20 000 zarobljenika oba spola.

Iranski rat

I onda je Kar napustio Europu i više se nikada neće vratiti u Rim. Karu je na ruku išla i sama situacija u Iranu. Sasanidski „šah nad šahovima“ Bahram II. (vl. 276. – 293. god. n. e.) je bio suočen sa domaćom opozicijom (oličenom u ličnosti njegovog brata Hormizda), i dio trupa je bio zauzet sa borbama na području današnjeg Avganistana i prema granicama Indije. Bahram II. je zato sa pravom bio uznemiren približavanjem tolike armije. Kako bi usporio njihovo napredovanje i dobio na vremenu, predložio je pregovore i poslao je izaslanstvo Karu. Njegovi izaslanici su ušli u tabor u smiraj dana, u vrijeme kada su vojnici večerali svoj skromni obrok. Iranski izaslanici su izjavili da žele da se sretnu sa rimskim carem. Da Naposlijetku su ih odveli do jednog starijeg vojnika koji je sjedio na travi i jeo uobičajeni vojnički objed. Jedino je njegova purpurna toga ukazivala na njegovo carsko dostojanstvo. U razgovoru Kara sa izaslanicima uopće nije bilo

diplomatske kurtoazije. Rimski car je skinuo kapu sa glave, koju je nosio kako bi prikrio čelavost, rekavši izaslanicima da će Persiju brzo ogoljeti od drveća kao što je i njegova glava lišena kose, ukoliko njihov gospodar ne prizna nadmoć Rima. Karove prijetnje uopće nisu bile bez osnova, jer je rimska vojska napredovala odlučno i uspješno kroz Mesopotamiju zauzimajući gradove, naselja i utvrde. Zauzeta je i sasanidska prijestolnica Ktesifon, a Kar je ofanzivu nastavio i iza rijeke Tigrisa u prostore današnjeg Irana. Velike pobjede Kara, u rangu onih Trajana, Avidija Kasija i Septimija Severa su u potpunosti osvetili poraz kod Edese. Kar je, zajedno sa sinovima, dobio i počasni naziv *Persicus Maximus*. Iran se našao pred totalnim porazom. Međutim, Iran je ovoga puta imao veliku sreću. Kada je dostizao vrhunac svojih pobjeda, Kar je umro prirodnom smrću. Vrela se razlikuju u tome što je to uzrokovalo Karovu smrt. Tako se navodi da je on bio usmrćen udarom munje ili od bolesti ili od rane zadobijene u ovoj kampanji. Karova smrt se desila ne suviše dugo nakon 29. VIII. 283. god. n. e., jer nakon toga datuma nema Karovih novčića iz aleksandrijske kovnice. Naslijedio ga je sin Numerijan. Kar je kasnije deificiran.

V L A D A V I N A N U M E R I J A N A I K A R I N A

283. – 285. god.

Numerijan vladao je od decembra 283. do novembra 284. god. n. e. Po rođenju se zvao *Marcus Aurelius Numerius Numerianus*, kao cezar *Caesar Marcus Aurelius Numerius Numerianus*, a kao princeps *Caesar Marcus Aurelius Numerius Numerianus Augustus*. Numerijen je bio oženjen sa kćerkom Apera (*Arrius Aper* ili *Lucius Flavius Aper*), Karovog pretorijanskog prefekta. Po *Historia Augusta*, Numerijan je bio obrazovan, dobar u književnosti i poznat kao veliki govornik i pjesnik. Karin vladao od 283. do 285. god. n. e. Po rođenju se zvao *Marcus Aurelius Carinus*, kao cezar *Caesar Marcus Aurelius Carinus*, a kao princeps *Caesar Marcus Aurelius Carinus Augustus*. Karin je na zapadu vodio uspješne borbe sa Germanima i u Britaniji radi čega je nosio počasne nazive *Germanicus Maximus* i *Britannicus Maximus*. Njegova supruga je bila Magnia Urbika/*Magnia Urbica*, koja je nosila titule auguste i *Mater castrorum, senatus ac patriae*. Marko Aurelije Nigrinijan/*Marcus Aurelius Nigrinianus* (umro krajem 284. ili početkom 285. god. n. e.) bio je ili sin Karina i Urbike ili sin Aurelije Pauline. Bio je pretpostavljeni Karinov nasljednik i bio je deificiran nakon smrti.

Sa iznenadnom smrti Kara, Karin i Numerijan su postali novi augusti. Karin je zato brzo iz Galije došao u januaru 284. god. n. e. u Rim. Vojnici na istoku nisu željeli da nastave ofanzivu bez Kara, i Numerijan je donio odluku o prekidu ofanzive na Iran i povratku u Siriju. Iranci nisu poduzimali bilo kakvu kontraofanzivu. Do marta 284. god. n. e. Numerijan je došao do Emese. U ovom gradu je on bio vidljivo živ, ali nakon Emese, neposredno okruženje oko Numerijana, uključujući i Apera je izvjestilo da je Numerijan obolio od upale očiju i da zato mora da putuje u zatvorenoj kočiji. Kada je kolona došla do Bitinije, neki od vojnika su osjetili smrad raspadajućeg leša koji dolazi iz kočije. Oni su otvorili i našli mrtvog Numerijana. Ne zna se tačno koliko je već vremena Numerijan bio mrtav.

Kada se vijest o Numerijanovoj smrti raširila, viši časnici i zapovjednici su u Nikomediji održali savjetovanje vezano za pitanje nasljeđa. Na tom saboru su za novog cara, usprkos

Aperovim nastojanjima da dobije podršku, izabrali Dioklesa (kasnije poznatijeg kao Dioklecijan), zapovjednika konjice carske tjelesne straže. Istočna armija je, okupljena na brdu udaljenom cc 5 km. od Nikomedije, aklamiranjem potvrdila izbor Dioklesa. Ovaj Dalmatinac je prihvatio purpur i podigao je svoj mač prema suncu, zaklinjući se da će zahtijevati odgovornost za Numerijanovu smrt. Kronike navode Dioklecijanov pozdravni govor okupljenoj vojsci : "Zdravo ratnici! Za sreću naše Države koja je besmrtna i nepobjediva, koliko nas ratna memorija podsjeća, služit ćemo se mačem i kopljem, sve dok ne nastane vječni mir, kad će vrata hrama boga Marsa i Janusa biti zatvorena i kad će mačevi rđati, a plugovi se sjati. Dok to ne postignemo, Jupiteru Bože, Marsu i Belona i naš Mitra učinite da naša koplja i naši mačevi nikad ne promaše cilj". Potom je ispred cijele vojske Diokles izveo Apera, kojeg je optužio za umorstvo Numerijana, a zatim ga osobno ubio mačem uz riječi : "Napokon sam ubio sudbonosnog vepra". Dioklesu je navodno znatno ranije prorečeno da će postati car ako “ubije sudbonosnog vepra” (na latinskom aper = vepar). Numerijan je kasnije deificiran. Potom je cijela vojska zapjevala staru vojnu pjesmu "Sunce se na Orijentu rađa". Pjesma ide:

„Tiho u zoru izgleda pustinja,
Sjajni disk Sunca se ukaza,
Zrak u izmaglici oko rastinja.
Pjesma je naša zadnja oaza.
Beskraj pustinje lomi nam tijela,
Kroz pijesak gubi se staza,
Valjda je sudbina tako htjela,
Da nam je duša osjetljiva ko vaza.
Idemo na Orijent, biser u vlasti Rima,
Zbog kojeg je davno s Partima izbila svađa,
Beskrajnom pustinjom hrlimo k njima,
Na krilima pjesme Sunce se na Orijentu rađa.”

Karinov životopis je prilično kontaminiran carskom, dioklecijanovskom propagandom, po kojoj su Karinu pridodate loše osobine. Zato je njegova reputacija u izvorima kao jednog od najgorih careva, posebno je bio slab prema ženama. Tako Historia Augusta navodi da je oženio devet žena, ali zanimljivo ni na jednom mjestu ne spominje nejgovu stvarnu suprugu. Po tim informacijama imao je loše odnose sa senatorima i višim časnicima čije je supruge zavodio, pa i prisiljavao na preljub. Izvjesno je da je on proslavio godišnje *Ludi Romani* veličanstveno. Čim je saznao za prevrat na istoku, napustio je Rim sa armijom i krenuo u susret Dioklesovoj armiji. Krečući se kroz Panoniju pobijedio je uzurpatora Sabina Julijana/*Sabinus Iulianus*, i saznao je da je Dioklesova armija ušla u Meziju.

Izvorna građa po pitanju uzurpatora po imenu Julijan unosi priličnu zabunu, jer je lako moguće da su po ovim imenom bili i drugi uzurpatori u periodu 28. – 285. god. n. e. Julijan je bio *corrector Venetiae* /korektor Venetske oblasti u sjevernoj Italiji. Uskoro po stizanju vijesti na zapad o smrti Kara ili Numerijana, Julijan se pobunio u Panoniji. U Sisku su izdavani novčići sa njegovim portretom. Karin se bez većih problema obračunao sa Julijanom.

Antoninijan Julijana sa slavljenjem dvije panonske provincije na reversu.

Moguće je i da su bila dva uzurpatora i to : korektor Marko Aurelije Julijan koji se pobunio nakon Karove smrti i preuzeo kontrolu na Panonijom (poražen u Iliriku) i Sabin Julijan, pretorijanski prefekt i uzurpator u Italiji i poražen kod Verone. Postojao bi i još jedan uzurpator Julijan koji se pobunio u Africi. Možda je riječ o Julijanu, prokonzulu Afrike, koji je bio pogubljen od Maksimijana zbog fabriciranih optužbi. Još jedan se Julijan spominje kao buntovnik u Italiji u vremenu od uzdizanja Maksimijana u rang augusta (1. III. 286. god. n. e.) do imenovanja Konstancija Klora i Galerija za cezare. Ovaj Julijan se ubio kada je probijen odbrana njegovog grada.

Karin je bio uspješan u početnim okršajima, a i imao je veču armiju pod svojom komandom u odnosu na onu koju je predvodio Diokles. Do glavne bitke je došlo u julu 285. god. n. e. na na ušču rijeke Moravi (*Margus flumen*) u Dunav (između Viminaciuma i *Aureus Mons*, zapadno od Smedereva). Prema Zosimu, Karinove snage su pobijedile na terenu prvog dana, ali je Karin ubijen od vojnog tribuna čiju je ženu zaveo. Eutropije predstavlja bitku kao totalnu pobjedu za Dioklesovu armiju i da su Karinovi vojnici dezertirali. Ova druga opcija bi mogla biti i tačna, jer je Diokles zadržao u službi Tita Klaudija Aurelija Aristobula (*Titus Claudius Aurelius Aristobulus*, konzul 285. god. n. e.), pretorijanskog prefekta Karina. Nakon toga je Diokles porazio Kvade i Markomane, koji su pokušavali da iskoriste situaciju nastalu rimskim građanskim ratom. Nakon smrti, nad Karinom je proglašena *damnatio memoriae*, pa su njegovo i ime njegove supruge izbrisani sa natpisa.

K R A J P R I N C I P A T A

Dioklecijanovo preuzimanje carske vlasti, može se smatrati i krajem principata, koji se polako urušavao u zadnjih 100 godina. Sa Dioklecijanom započinje niz radikalnih promjena u svim sferama rimskog svijeta, iz kojih se izrodio novi politički sustav nazvan dominat, ali ubrzo i novi moralno – vrijednosni okviri koji su iz srži izmijenili rimski svijet i Euromediteransko područje uputili na staze mediavelnog razvitka

Kao što je drevna Republika izdahnula u vihoru građanskih ratova koji su harali rimskim svijetom u zadnjih pola stoljeća egzistencije republikanskog sustava, tako je principat iščezao za vrijeme krize Pedesetogodišnjice. Kao neki hommage i in *memoriam* principata potrebno je navesti da je on postojao cc 300 godina, što je u povijesnom kontekstu postojanja globalnih i teritorijalno golemih imperijalnih tvorevina dokaz njegove dobre praktične funkcionalnosti i izvedbenosti. Taj rekord u dugovječnoj opstojnosti političko – društvenog sustava, nazvanog u historiografiji principat, ukazuje da je on bio dobro postavljen i zamišljen od svojih tvoraca. Tako indirektno ukazuje i na svu promišljenu dalekovidnost i pronicljivu sposobnost Augusta, Livije, Mecene, Agripe... Ali i svemu mora doći kraj, pa tako i principatu.

Pošto je i inače klasičnom rimskom svijetu bila svojstvena simbiostička kombinatorika, ne treba da se posebno čudi i činjenica da je principat bio mješavina monarhističkih i republikanskih ideja, načela i institucija. Skoro sve stare republikanske institucije su se sačuvale i sve do samoga kraja principata, dostizanje konzulata se smatralo vrhuncem nečije karijere. Sve je bilo dobro međusobno prožeto i dobro postavljeno čim je sustav, uz čitav niz nedaća, problema, iskušenja, uspio preživjeti kao funkcionalan puna tri stoljeća od Eufrata do Atlantika. Glavni nedostatkom, koji je na kraju i dobrano doprinio raspadu sustava, bilo je nedefinirano pitanje nasljedstva.

Potrebno je naglasiti da sva društva koja su pokušavala kombinirati elemente monarhijskog i republikanskog, ako nisu riješila na zadovoljavajući način izbor nasljednika da su se suočavala sa velikim problemima. Najdrastičniji primjer je SFRJ, koja je nakon Titove smrti ostala na milost i nemilost oligarhija i otuđenih centara moći.

August i njegovo okruženje nisu željeli da preciznim formalnim i zakonskim rješenjima kojim bi se dugoročno postavila pitanja nasljedstva na instituciji principata povrijede republikanska osjećanja Rima, jer bi se formaliziranje definiranja prava na nasljedstvo smatralo glavnm činiocem monarhijskog uređenja. I zato je način izbor princepsa u toku ta tri stoljeća varirao, od adoptiranja (Tiberije, Kaligula, Neron, Trajan, Antonin Pije, Marko Aurelije), primogeniture (Tit, Komod, Karakala), familijske srodnosti (Domicijan, Hadrijan), izbora od strane pretorijanaca (Klaudije, Oton, Julije Didijan, Makrin, Aleksandar Sever) ili legija (Galba, Vitelije, Vespazijan, Septimije Sever, Elagabal, Maksim Trački), Senata (Nerva, Pupijen, Balbin, Gordijan III.), zavjerenika (Pertinaks), sopstvenih uzurpacija, pobunjenog naroda (Gordijan I. i II.). Ipak u nekom obliku ipak je srodstvo igralo veću ulogu u nečijem legitimiranju na poziciji princepsa, radi čega je

preuzimanje imena prethodnika u sopstveno, carsko ime postajalo pravilo. Radi upravo te činjenice imena Cezar, August i neko vrijeme Antonin postajali su sinonimi za imperijalnu, carsku titulu. Nekada bi se i fingiralo navodno srodstvo. Ono što je posebno interesantno jeste da je samo mali broj principsa umro prirodnom smrću (August, Vespazijan, Tit, Nerva, Trajan, Hadrijan, Antonin Pije, Marko Aurelije, Septimije Sever)

Zato se i moglo desiti da se na čelu principata nalaze Kaligula, Neron, Komod, Karakala, Elagabal... Ali činjenica je da je čvrstoća augustovskog poretka upravo na primjerima loših, slabih, ekstravagantnih pa i ludih principsa pokazala svu svoju kvalitetu, jer je bez obzira na njih sustav funkcionirao i djelovao. Pojedini vladari principata se mogu sa pravom največim državnicima u kolektivnoj historiji čovječanstva (August, Trajan, Marko Aurelije). U suštini, vlast principsa, ako su oni bili osobe velikih vrijednosti i znčajanih sposobnosti su doprinosili produbljivanju razvitka i Države u cjelini i rimskog svijeta koji je ona reprezentirala. To je onda imalo za posljedicu i ekonomski i općekulturni prosperitet. I dok god su granice više – manje bile stabilne, stare institucije (poglavito Senat i magistrature) poštivane, autonomija lokalnih zajednica bila zagarantirana, pravo i pravda provođeni na zadovoljavajući način Država je funkcionirala.

Problem za sustav je nastupio kada su se u isto vrijeme združilo više negativnih činilaca, kao što su pritisci na vanjske granice, nedostojanje resursa (iscrpljivanje rudnika), naglo povećanje troškova Države, financijska kriza, devalvacija, inflacija, pad trgovačke aktivnost i druge ekonomske teškoće, te smanjivanje lokalne autonomije i opsega autoriteta drevnih institucija na uštrb vojnih želja, jačanje parikularnih svijesti u odnosu na imperijalnu i stalne smjene na čelu Države. Posebno je opasna bila pod persijskim Sasanidima preporođena, agresivna snaga Irana, koji je raspolagao sa enormnim resursima. Pritisak se žestoko osjećao i na sjevernim granicama, kada germanski, sarmatski i slobodni dački narodi pokreću ofanzivne atake na rimski svijet i to u njegovu dubinu. Da bi se situacija stabilizirala, pojedine oblasti je Rimska država morala napustiti, a dozvoljeno je i naseljavanje prekograničnih „barbarskih“ zajednica na područijima koja su doživljavala određenu depopulaciju u III. st. n. e. Naravno, ne bi trebalo pretjerivati sa opsezima navodne depopulacije u rimskom svijetu, kao što se to uobičajeno činilo u historiografiji. U ovom periodu do vrhunca dolazi i „kriza duhovnosti“, kada stara grčko – rimska religioznost postaje samo prazna, formalizirana školjka. U tu prazninu sve više se inflitriraju uglavnom mistički, soteriološki kultovi sa Istoka.

Chronicae dominorum

Ali kao i u slučaju principata, koji se oblikovao u razumljiv i djelotvoran sustav u toku decenija augustovskog sustava, tako se i dominat postupno fomirao od strane Dioklecijana, ostalih „tetraha“ i na kraju od Konstantina. I ovaj sustav predstavlja i posljednji kvartal, posljednju četvrtinu života rimskog svijeta. Ustvari uvođenje dominata je bilo samo logički završetak jednog procesa degradacije antičkog koncepta o građaninu kao nosiocu baznog, izvornog suvereniteta i temelju postojanja i funkcioniranja državne zajednice. Dok je principat održavao bar u formalnoj oblandi ovo načelo (uključujući i republikanske institucije), dominat je stavio tačku i na njego oficijelno predstavljanje. To je ustvari „despotska“ faza u političkoj povijesti rimskog svijeta. Naravno iz te političke povijesti kraci despotije će se disperzirati u i u druge sfere rimskog svijeta, kao što su društveno – socijalna, ekonomska, kulturna i religijska. Dok je institucija princepsa ustvari shvatana kao koncentracija niza prava, institucija i moći koje su postojale i u republikanskom sustavu, institucija dominusa postaje posebna institucija, nevezana za taj dosta kompleksan koncentracijski sustav.

Dominus je i za razliku od princepsa uzdignut na viši nivo u odnosu na građane. Temeljno načelo princepske uprave po kojem princeps nije monarh nego prvi građanin, uzor i korektor i osoba sa najvišim *auctoritas*, izmijenjeno je u stilsko i suštinsko odvajanje dominusa od naroda. Tako car nije više jedan od građana, jedan od njih, samo sa više prava, privilegija i odgovornosti, on je i stilski i suštinski postavljen na pijedestal odvojen od građana, on je sada nad građanima, bolje reči podanicima. To odvajanje dobija metafizičko objašnjene, posvećenost koje služi podrubljivanju jaza između dominusa i ostalih. To se onda manifestiralo i u ostalim aspektima oko institucije dominusa. Posebno je indikativno razvijanje ideje o tome da car ne može da boravi u bilo kojem domu, nego samo u onome posvećenom koji tako postaje i sinonim carske vlasti. Njegov dom ne može više ličiti na domove ostalih, nego mora sadržavati nešto posebno. Palate dominusa postaje vrlo luksuzne i iznimno prostrane. Najbolji primjer pruža Dioklecijanova palata u Splitu. Isto se dešava i sa njegovom odjećom, nakitom, insignijom. Nakon Dioklecijana, dominusi su počeli da nose odjeću i obuču ukrašenu nakitom, za razliku od jednostavnije, više građanskije odjeće princepsa. Posebno se mijenja odnos i u etiketi javnog obraćanja dominusu, sa strogim pravilima koja trebaju da održavaju tu suštinsku odvojenost dominusa od podanika. Uvode se i pravila kao što je klećanje ispred i ljubljenje ruba odežde dominusa u vidu proskineze.

U vrijeme principata, dvorjani bar formalno nisu bili od državnog značenja i bili su uglavnom sastavljeni od osoba od povjerenja samoga princepsa, kao što su oslobođenici, milosnice, pa i robovi. Njihov društveni statusa u rimskoj hijerarhiji ugleda bio je na nižim razinama, bez obzira koliko oni imali stvarne moći i bogatstva. Sa dominatom se i to mijenja. Dvorske službe su postale priznate kao institucije i formalne i faktičke moći i odgovornosti. One se više ne popunjavaju samo oslobođenicima i evnusima, nego i

osobama koje dolaze sa viših nivoa rimskog društva. Obnašatelji dvorskih službi imaju visoke počasne naslove. Sami nazovi dvorskih službi ukazuju i na bliskost sa institucijom dominusa u privatnoj sferi. Ovi dvorjani borave ili u novim palatama ili se nalaze u neposrednoj blizini dominusa i članova njegove familije i koji obavljaju čitav niz državnih poslova, posebno u birokratskoj shemi.

Dominat, za razliku od principata, u kontekstu povijesti političkih sustava i nije bila neka radikalna novina. Ovaj sustav se po svojim karakteristikama približio nekadašnjim helenističkim monarhijama i apsorbirao odlike istočnih despotija. Dominat je po svojim osobinama bio znatno bliži tadašnjem sasanidsko – iranskom političkom sustavu (na koji se izgleda i ugledao), nego drevnoj Republici i principatu kojim upravlja neokrunjeni prvi građanin.

Dominat je na budući razvitak političkih, društveno – socijalnih i ekonomski odnosa u euromediteranskom području imao presudni utjecaj. Načela i metode njegove realizacije su postale osnova i budučih političkih tvorevina, bez obzira da li one formalno (radi pozivanja na kontinuitet sa klasičnim rimskim svijeta) imale u svome nazivu i „rimski“ atribut ili ne. Tako je ustvari rimski dominat evoluirao u autokratska carstva i kraljevstva, autokratske sultanate i kneževine.

Autokratija/ **αὐτοκρατής** je kovanica od grčkih riječi **αὐτός** („sam/samo”) **i κρατεῖν** („vladati“). Grčka riječ autokrator se na vizantijskom istoku koristila za prevođenje latinskog *imperator*.

Tako se njegovo trajale nastavilo skoro čitav milenijum nakon što je rimski svijet završio svoje postojanje i raspao se na tri osnovne komponente euromediteranskog prostora : latinski zapad, grčko – vizantijski istok i islamsko područje. Paradoksalno, ali ovaj postrimski dominatski oblik vladanja je i završio svoje postojanje kada su se širom Europe i Mediterana proširile ideje i revolucije koje su se pozivale na neke druge tekovine klasičnih civilizacija kao što su republika i demokratija.

Naziv dominat potiće od latinskog *dominus*, u značenju gospodar. Ovaj riječ se uglavnom koristila u odnosu gospodar – rob, da bi od Dioklecijana postala naziv koji su prema vladaru primjenjivali svi njegovi podanici, bez obzira na porijeklo, stalež, klasu, zanimanje i položaj u socijalnoj hijerarhiji. U vrijeme principata ta riječ se sporadično koristila prema princepsima, često u ulizivačkom i udvorničkom kontekstu a nikada u oficijelnom nazivlju. Pojedini princepsi su imali i vrlo negativan odnos prema takvom načinu oslovljavanja, kao npr. Tiberije. A i javnost nije bila raspoložena da se takvo tituliranje koristi u odnosu princeps – građanin. Ali Pedestogodišnjica je i to izmijenila i sa Dioklecijanovom vladavinom to postaje uobičajeno tituliranje careva, najčešće u vidu dekliniranih iblika fraze *dominus nostrum*. Uvođenje termina dominus nije bilo slučajno, nego je sa jasnim ciljem uvedena. Termin reflektirani i božanski status nositelja. Dok je u principatu status božanskog stican posthumno i to odlukom Senata, u dominatu i živući car ima neke odlike božanskog. Razlog takve promjene je vrlo razumljiv. Kako bi se pojedinci odvratili od pobuna i uzurpacija koje su bile karakteristika Pedesetogodišnjice, carska institucija je morala u sebi sadržavati i neki vid božanske legitimacije svojstvene istočnim despotskim i helenističkim monarhijama. Kada se Teodozije brutalno obračuna sa klasičnim rimskim svijetom i kao vladajuću ideologiju uvede nikejsku varijantu i dogmu kršćanstva, stvoriti će se jedna vrlo uska povezanost crkve, moći i države.

U kronološkom smislu dominat bi se mogao podijeliti na dva dijela :

1. Period od osnivanja dominata za Dioklecijana do Teodosija I. Ovo razdoblje bi se moglo smatrati posljednjom fazom postojanja ne samo klasičnog rimskog svijeta, nego općenito klasične civilizacije. Pošto u njemu nastaju i razvijaju se mnoge forme i oblici koji su karakteristični za mediavelno doba i njegove ideološke, političke, društvene, ekonomske, kulturološke i civilizacijske odlike, ovo stoljetno doba bi se moglo smatrati i nekom vrstom prelaznog doba.

2. Period koji je započeo sa vladavinom Teodosija I. i koji završava sa raspadom rimskom svijeta na : latinski zapad, grčko – vizantijski istok i islamski svijet. Ovo doba ne pripada klasičnoj civilizaciji i može se smatrati ako ne prvom fazom mediavelne civilizacije na Euromediteranskom području, onda sigurno protomediavelnom fazom. Ideološka postavka ovog doba nije više klasična kultura i njene vrijednosti, nego abrahamističke denominacije kršćanskog i islamskog tipa.

Statue „tetraha“. U prvom planu su Dioklecijan i Maksimijan, a iza njih Konstancije I. i Galerije. Skulpture su nastale početkom IV. st. n. e. i izgrađene su od porfira (magmatska stijena). Crvenkastiji porfir, sa prelazima na purpur, je bio idealan da ovjekovjeći četvoricu vladara rimskog svijeta. Sa izvorne pozicije su prebačene u Konstantinpolis. Nakon krstaškog zauzimanja Konstantinpolisa, kao ratni plijen su prebačene

u Veneciju. Danas se nalaze na jednom uglu Piazza San Marco (blizu Porta della Carta) u Veneciji. Umjetnički prikaz teži da pokaže skladnost novog sustava „tetrahije“ koji je uspostavio Dioklecijan i harmoniju koja vlada među „tetrasima”.

“TETRAHIJA”

Bista Dioklecijana. Danas se nalazi u Arkeoloji Müzesi u Istanbulu.

Bista Maksimijana. Danas se nalazi u Musée Saint-Raymond u Tuluzu.

Portretna glava Galerija izrađena od porfira. Nađena u njegovoj palati u Romulijani (Gamzigrad).

Bista Konstancija I. Danas se nalazi u NY Carlsberg Glyptoteket u Kopenhagenu u Danskoj.

V L A D A V I N A   D I O K L E C I J A N A

284. – 305. god. n. e.

Dioklecijan (cc. 22. XII. 244. – 3. XII. 311. god. n. e.) vladao od 20. XI. 284. do 1. V. 305. god. n. e. *Diocles*, pravo puno ime nepoznato, kao vladar se zvao *Caesar Caius Aurelius Valerius Diocletianus Augustus*. Vjerojatno je rođen u provinciji Dalmaciji, ali se precizno mjesto rođenja još uvijek pouzdano ne zna. U znanstvenoj literaturi spominju se tako Salona, Doklea…itd… Čak i prijedlog datuma (22. XII. 244. god. n. e.) njegovog rođenja u znanstvenoj javnosti isto izaziva kontroverze. Jedino što se zna od njegovog imena prije stupanja na carski tron bilo je Diokles, a možda mu je gentilno ime bilo Valerije. Dioklesovi roditelji su bili u socijalnom pogledu niskog statusa. Pojedina literarna vrela koja mu nisu naklonjena navode da je njegov otac bio pisar ili oslobođenik senatora Anulina (*Anullinus*), pa čak da je i sam Diokles bio oslobođenik. Vrlo je slabo poznat Dioklesov život i njegova karijera prije izbijana na scenu u jesen 284. god. n. e. Zonara iznosi mišljenje da je on bio vojvoda Mezije (*dux Moesiae*), odnosno zapovjednik jednog dijela dunavske granice. *Historia Augusta* navodi da je Diokles službovao i u Galiji, ali se ova tvrdnja poslovično nepouzdane *Historia Augusta* dovodi u pitanje. Nakon što je aklamiranjem armije kod Nikomedije izabran za novog augusta, Diokles je promijenio ime u Dioklecijan. Odmah po preuzimanju carskog trona Dioklecijan i Lucije Cesonije Bas (*Lucius cCaesonius Ovinius Rufinus Manilius Bassus*) imenovani su za konzule – sufekte 284. god. n. e. Bas je poticao iz jedne kampanske familije senatorskog statusa, i imao je značajnu političku karijeru. Izbor Basa je bio dobar potez jer on (u odnosu prema Dioklecijanu) imao mnogo više iskustva na političko – upravnoj sceni visoke rimske politike. Uz to, sa izborom Basa kao konzulskog kolege, Dioklecijan je i simbolički pokazao da će politiku uvažavanja senatorskog reda i da računa na njihovu podršku. Ovo je za njega bilo veoma važno, jer je Dioklecijan bio osoba koja je svoj uspon dugovala čisto vojničkim rankovima i vojničkoj hijerarhiji. Sa Basom se želio predstaviti (iz taktičkih razloga) da će iako je potekao iz višeg oficirskog kora rimske vojske, tražiti podršku i legitimitet za svoju vlast i na osnovi političkih institucija i tradicionalnih staleža. Čin nikomedijskog izbora dvojice konzula je slao i jasnu poruku Karinu anulirajući njegov izbor za konzula za 284. god. n. e. Raskid i građanski rat su bili neminovni. Dioklecijan nije imao namjeru da dijeli vlast na ravnopravnoj osnovi sa Karinom. Iako je imao nešto slabiju armiju u odnosu na Karina, Dioklecijan je mogao da računa na logističku podršku bogatijeg istoka i veću popularnost u odnosu na Karina, koji se zamjerio mnogima. Tako je bilo i prebjega Dioklecijanovu stranu. Tako je tada na Dioklecijanovu stranu možda prebjegao i Flavije Valerije Konstancije, poznatiji po nadimku Klor/*Clorus* („Blijedi“) koji potiće iz romejskih vrela. Konstancije I. je tada bio namjesnik Dalmacije. Nakon pobjede i zaklinjanja na vjerrnost zapadnih armija Dioklecijanu, on je krenuo ka Italiji. Dioklecijan je bio oženjen sa Priskom. O njoj i njenom porijeklu ima veoma malo podataka. Dioklecijan i Priska su imali kćerku Valeriju.

Početak vladavine

Prije nego što je ušao na italijansko područje, Dioklecijan je možda morao predvoditi vojsku u sukobima sa Kvadima i Markomanima. Nepoznato je da li je Dioklecijan tada posjetio i Grad, ili je boravio samo na sjeveru Italije. Emisija novčića sa legendom *adventus*/dolazak sugerira da je Dioklecijan i posjetio Rim. U slučaju da nije posjetio Grad, time bi Dioklecijan jasno stavljao na znanje da su Rim i njegov Senat postali irelevantni za općedržavnu politiku. U tom kontekstu je potrebno navesti da je i Dioklecijan datirao svoju vladavinu od datuma aklamiranja armije, a ne od dana ratifikacije u Senatu. On se ustvari samo vodio ranijom odlukom Kara, koji je objavio da je senatska ratifikacija bezpotrebna formalnost. Za prefekta Grada je postavljen Bas, ali

izuzev toga nije bilo većih kadrovskih čistki i većina političara i časnika koji su služila i za vrijeme Kara i Karina je nastavila obnašati svoje službe i dužnosti. Nije ubijen niti je svrgnut sa svoga položaj i Karinov prijetvorni pretorijanski prefekt Aristobul. Nešto kasnije Aristobul je bio i prokonzul Afrike i gradski prefekt.

Dioklecijanova politika *clementia* je bila dobro proračunat politički potez. On je dobro znao da dugovječnost svoje vladavine može osigurati samo ako smanji intenzitet strasti u rimskom svijetu. Dioklecijan je morao da izbjegne histeriju i napetost koji su obilježili razdoblje Pedestogodišnjice, i ima široko zasnovanu podršku i među elitom i među običnim pukoma. Zato bi nastup koji bi odbijao pojedince i zajednice mogao biti kontraproduktivan. Dioklecijan je bio vizionarski vladar, a ne puki vojni starješina koji se domogao carske vlasti i zato je morao voditi dugoročnu politiku zasnovanu na razumu, a ne strastima i emocijama. Umirivanje situacije na unutarnjem, pa i vanjskom planu je omogučila poduzimanje široko zasnovanih reformi u političkoj strukturi i društveno – ekonomskim odnosima. I to je bila prva vrijednost Dioklecijanove vladavine i koja je ukazivala da Dioklecijan ima izvornu mudrost.

Ako je i boravio u Rimu, Dioklecijan se nije zadržao dugo u njemu. Već u novembru 285. god. n. e. je on opet u Podunavlju gdje vodi kampanju na Sarmate.

Suvladarsto sa Maksimijanom, začeci „tetrahije“

Proračunati Dioklecijan je dobro znao da u tadašnjim uvjetima, teško može kvalitetno solo upravljati cjelokupnim rimskim svijetom. Granice su bile i previše raširene na tri kontinenta da bi jedan vladar mogao da stigne na svaku stranu kada dođe do vanjskih ratova ili pobuna. Uzurpacija u udaljenijim provincijama je bila sasvim realna mogućnost. Ubistva Aurelijana i Proba su jasno pokazala da je vrlo teško samo jednom pojedincu da drži državne uzde na svim teritorijama. Podjela ovlasti i teritorija nije bila novina Dioklecijana, već je ranije primjenjivana. Primjere imamo još na samom kraju Republike, kada su II. triumviri podijeli provincije među sobom. Suvladare, ali bez diobe teritorija nalazimo u slučaju Marka Aurelija i Lucija Vera, zatim Marka Aurelija i Komoda. Na suvladarstvo sa diobom teritorija i odgovornosti (na zapadne i istočne provincije) u slučaju Valerijana i Galijena i Kara, Karina i Numerijana.

Dioklecijan je samo u ovu praksu uveo zakonska pravila i tako je legitimizirao, predviđajući je kao dugoročno rješenje. Definirana i regulirana podjela odgovornosti, ovlasti i teritorija tako će postati uobičajena stvar u političkom životu Naravno praksa diobe će na kraju ispasti, u praktičnoj realizaciji, nešto sasvim suprotno od onoga šta je njenim uvođenjem Dioklecijan želio postići.

Za razliku od Valerijana i Kara, Dioklecijan nije imao muške djece, niti bližeg muškog srodnika sa kojim bi dijelio vlast. Ali i bez obzira na ovu činjenicu, Dioklecijan je bio dovoljno proračunat da zna da je za pomoćnika u uprvi najbolje izabrati isto tako značajnog vojnog starješinu, istog zemljopisnog porijekla kao i većina vojnika. Naravno, to podrazumijeva da odabir bude osoba od visokog povjerenja i lojalnosti. Dioklecijan je u Milanu u julu 285. god. n. e. izabrao Maksimijana za cezara.

Maksimijan (cc. 250 – cc. juli 310. god. n. e.), kao cezar vladao od 21. ili 25. jula 285. do 2. IV. 286. god. n. e., a kao august otada pa do 1. V. 305. god. n. e. (ponovo se proglasio augustom od kraja 306. do 11. XI.

308. god. n. e., kao i 310. god. n. e.). Puno vladarsko ime *Marcus Aurelius Valerius Maximianus Herculius Augustus*. Maksimijan je bio rođen blizu Sirmiuma oko 250. god. n. e. u familiji koja se bavila prodajom robe. Blizina burne granice i stalnih konflikata duž Dunava su imali utjecaja ne samo na Maksimijana, nego i na dobar dio ovih Graničara da se priključe vojsci još u ranoj mladosti. Maksimijan je kao i Dioklecijan gradio vojničku karijeru. I Maksimijan je kao i Dioklecijan gradio vojničku karijeru. Služio je pod Aurelijanom, Probom i vjerojatno se nalazio i u armiji koju je predvodio Kar u napadu na Iran. Prisustvovao je i Dioklecijanovom uzdizanju na carski tron. Moguće je da su se Dioklecijan i Maksimijan duže znali dok su napredovali u vojnoj hijerarhiji. Maksimijan je bio poznat po velikoj energiji, agresivnom robusnom karakteru i velikom vojničkom talentu, pa su mu ove osobinu uz nenaklonenost pobuni bile glavni aduti da ga Dioklecijan uzme kao partnera. Ipak treba priznati da je uz navedene kvalitete Maksimijan imao i određene mane. Bio je veoma neobrazovan i pošto je preferirao akciju u odnosu na promišljanje bio je brzoplet. Zbog toga je on nastupao sa vojničkih pozicija, dok je politiku i faktičku upravu prepustio Dioklecijanu. Maksimijan je bio oženjen sa Sirijkom po imenu Eutropija, sa kojom je imao dvoje djece : sina Maksencija i kćerku Faustu. Maksimijan je po svome izboru za cezara, uzeo i Dioklecijanovo gentilno ime *Valerius*. Za razliku od Dioklecijana, Maksimijan je bio i manje odan puritanističkom načinu života. Laktancije, koji u svome djelu iskazuje duboku mržnju prema Dioklecijanu i Maksimijanu, optužuje ga da je bio veliki ženskaroš, i da kao suvladar zavodio kćerke senatora i mlade djevice.

Posebno mjesto kod Maksimijana unosi pitanje Flavije Maksimijane Teodore (*Flavia Maximiana Theodora*), koja je u vrelima nazivana Maksimijanovom počerkom. To je kod pojedinih naučnika razvilo ideju da je Teodora kćerka Eutropije iz njenog ranijeg braka sa Flavijem Afranijem Hanibalijanom (*Flavius Afranius Hannibalianus*). Međutim, ima i drugih mišljenja koji navode da informacija o počerci potiće iz hipotetičkog djela „Enmannsche Kaisergeschichte“, koje baš i nije poznato po povijesnoj tačnosti. U tom slučaju ona bi bila i biološka kćerka Maksimijana sa njegovom neimenovanom prvom suprugom, možda jednoj od kćerki Hanibalijana.

Nakon proglašenja za cezara, Maksimijan je na upravu dobio zapadne provincije i odgovornost da uguši pobunu Bagauda u Galiji, dok je Dioklecijan trebao upravljati bogatijim istočnim provincijama.

Dioklecijan na istoku

Dioklecijanovo putovanje u istočne provincije se odvijalo dosta sporo. 2. XI. 285. god. n. e. je tek bio u gradu *Civitas Iovia* (mjesto Botivo, blizu Ptuja), a prolazeći kroz jugoistočnu Europu naišao je na jedno sarmatsko pleme, koje je tražilo ili da im Dioklecijan pomogne da povrate svoja izgubljena područja ili da im se dodijele prava ispašišta unutar granica rimskog svijeta. Dioklecijan je to odbio i započeo je borbe sa njima. U ovom ratu rimske trupe nisu uspjele da osiguraju potpunu pobjedu, pa su nomadski pritisak i pretnja na granicama još uvijek bili izraženi.

Dioklecijan je prezimio u maloazijskoj Nikomediji. Dioklecijan je tada znatan broj stanovnika azijskih provincija preselio u Trakiju. Razlozi su ova potez su ostali nepoznati; možda je na istoku bila neka buna, pa je stanovništvo iz te oblasti raseljeno ili je to bilo motivirano da se određeni dijelovi Trakije (koji su možda depopulirani) dodatno nasele. Dioklecijan je posjetio Siriju i Palestinu u toku proljeća 286. god. n. e. Najvažnije pitanje na istočnim granicama je bio odnos sa sasanidskim Iranom. Bahram II. je poslao vrlo vrijedan poklon Dioklecijanu, obavljujući otvoreno prijateljstvo sa pozivnicom rimskom dominusu da ga posjeti. Pitanje Jermenije je ipak i nadalje bilo sporno. Iranci su uspjeli da privremeno okupiraju Jermeniju. Sa Dioklecijanovom pomoći legitimni

nasljednik jermenskog prijestolja (koje je pripadalo jermenskoj grani Arsakida) po imenu Tiridat III. je 287. god. n. e. uspio da izbaci Sasanidsku vojsku iz Jermenije.

Tiridat III. (Տրդատ Գ, živio 250. – 330. god. n. e.) je bio sin Hosroa II. i neimenovane majke. Hosrou II. je 252. god. n. e. ubijen u atentatu koji je izveo velikaš Anak Partski ili Pahlavi (koji je bio u nekom srodstvu sa arsakidskom dinastijom). Anaka su na ovo djelo potaknuli sasanidski vladari., obečavši mu kao nagradu povratak njegove domene. Sasanidi su bili ogorčeni na jermensku vladajuću dinastiju jer su Tiridat II. i Hosroe II. izvojevali vojne pobjede nad njima. Usto, željeli su i da anektiraju Jermeniju. Nakon ubistva Hosroa II. i njegove supruge, jermenski vojnici su proganjali Anaka, koji se pokuašavajući pobjeći udavio u rijeci Aras. Ogorčeni jermenski vojnici i velikaši su pobili čitavu Anakovu porodicu, izuzev najmlađeg sina Gregorija koji je bio u Kapadokiju. Pošto je bio jedini nasljednik jermenskog trona, kao dijete je odveden u Rim. Tamo je stekao obrazovanje i bio je poznat kao poliglota i dobar znalac vojnih vještina, a dobro je upoznao i rimsko pravo. Opisuje se i kao hrabar i dobar ratnik, i on je lično predvodio svoju vojsku u bitkama. Tiridat III. je imao izvanredne uspjehe u ratu protiv Iranaca. Dva puta je u otvorenoj bitci porazio iransku vojsku, istjerao je njihove garnizone iz utvrđenih gradova, a čak je i prešao granicu Jermenije sa Iranom nižući pobjede i na iranskom tlu. Kada se vratio u Jermeniju, za prijestolnicu je izabrao Vagharshapat. Tiridat III. je najpoznatiji po tome što 301. god. n. e. proklamirao krščanstvo kao državnu religiju, i tako je nastalo drugo kršćansko kraljevstvo. Po legendi za konverziju Tiridata III. je najzaslužniji Gregorije, sina Anaka koji se ranije bio preobratio. Legenda u sebi sažima duhovni nemir, osjećaj krivice, martirstvo i oprost, kao glavne tematike inače konverzija na kršćanstvo u klasičnom historijskom razdoblju. Gregorije je bio i prvi katolikos (poglavar) Jermenske Apostolske crkve. Međutim konverzija čitavog kraljevstva nije išla lagano, jer je bilo i previše nekršćanske opozicije Tiridat III. je zato često koristio silu i vojsku kako bi privolio stanovništvo na kovenrziju. Čak je i došlo do bitke, koja se završila kršćanskom prednošću. Tiridat je ostatak svoje vladavine posvetio eliminiranju drevnih vjerovanja, religija i kultova, ustvari svega onoga što nije odgovaralo kršćanskom učenju. Tom prilikom su uništene mnoge statue, umjetnički radovi, hramovi i znatan broj pisane građe. To je u pravom smislu bio kulturocid, od kojeg se Jermenija nije nikada uspjela oporaviti. Npr. zbog uništavanja starih zapisa, vrlo je malo poznato i iz samih jermenskih vrela o ranijoj jermenskoj kulturi i historiji. Zato se na izučavanje prekršćanske Jermenije znanost najviše oslanja na grčke, rimske i iranske izvore. Slučaj Jermenije je bio znakovit, jer je jasno ukazivao na pravac kojim će se kretati svaka zajednica koja prihvati dogmu neke od abrahamističkih denominacija.

Jermenija će ostati u rimskoj sferi utjecaja, i to ne samo radi rimskog odgoja i obrazovanja Tiridata III., nego i kontinuiranog iranskog pritiska. Iran je i priznao autoritet Rimske države nad područijima zapadno i južno od rijeke Tigrisa.

Diplomatska pobjeda Dioklecijana mnogo je dugovala i velikim pobjedama Kara nad sasanidskim Iranom. Bahram II. je 283. god. n. e. uspio da pobijedi brata i odnese pobjedu na istočnoj granici, ali je nešto kasnije doživio težak poraz od Tiridata III. Sve navedeno je uticalo na iranskog „šaha nad šahovima“ da u miru nađe mogućnost da konsolidira vlast, ojača vojsku i institucije Irana. Oružani sukob sa Rimom je ostavljen za kasnije, a izašlo se u susret Dioklecijanu kako bi se dobio taj željeni mir. Pored toga što je ostao na prijestolju, Bahram II. je i sam u ovoj diplomatskoj igri dobio garanciju da se neće desiti nova rimska ofanziva na Mesopotamiju i tako mu je priznato pravo na središnju i južnu Mesopotamiju (nekadašnji slavni Sumer, Akad i Babiloniju). Sa rimske strane, ovi diplomatski uspjesi su predstavljeni kao simbolička pobjeda u skoro polustoljetnom sukobu sa sasanidskim Iranom. Dioklecijan je pozdravljen kao

„utemeljitelj vječnog mira“, a izvršena je i reorganizacija mesopotamijske granice i utvrđen je grad *Circesium* (današnji Buseire u Siriji) na Eufratu. U zapadnim provincijama stanje je bilo znatno ozbiljnije nego na istoku. Unutrašnja sigurnost u Galiji je bila na niskom nivou, granica izložena prepadima, a pojavio se i novi uzurpator koji je bio sposoban i autoritativan. Maksimijan je imao dosta posla.

Problem Bagauda

Jedna od posljedica Pedestogodišnjice je bila i pojava pokreta radnih slojeva stanovništva. Kaotično vrijeme stalnih prevrata, secesija, upada vanjskih neprijatelja, povećanja nameta i pritiska na radne slojeve, produbljivanje procesa latifundizacije u provincijama stvorili su savršen ambijent za izbijanje na svjetlo dana i pokreta skromnijih slojeva stanovništva. Inače se kako je Država dublje zapadala u probleme ekonomske, financijske, društvene i političke naravi, proporcionalno tome se pojačavala i eksploatacija i ljudi i resursa. Režim i na latifundijama (bilo u privatnom ili državnom vlasništvu) i u vojnim jedinicama je postajao brutalniji, nesmiljeniji. Oni (seljaci i radnici) su se uslijed krize međusobno staleški i strukovno organizirali, kako bi zaštitili svoje interese, živote, prava i imovinu. U tom kontekstu je moguće promatrati i pobunu radnika u kovnici novca u Rimu za vrijeme Aurelijana. U Galiji i Španiji su se pojavile grupe pobunjenih i naoružanih seljaka koji su nazivani *bagaudae/bacaudae*. Njihova pojava je primarno bila vezana za slabije romanizirane oblasti u ovim zemljama. Pojavi i jačanju ovih pokreta je doprinijela i činjenica da su za vrijeme krize Pedesetogodišnjice olabavile veze međuzavisnosti među klasama, slojevima i staležima i u metropoli, a posebno u izloženijim provincijama. Oslabila je tradicionalna elita u provincijama, koja je bil izložena čestim personalnim promjenama. Siromašenje nije zahvatalo samo radne slojeve, nego je u ovim decenijama došlo i do degradacije elite čiji se pojedini predstavnici na svojim veleposjedima zatvaraju u autarkične/samodopadne zajednice. Tamo gdje se unutrašnja energija regionalnih i lokalnih elita se potrošila u znatnoj mjeri, nastupaju bagaudi.

Bagaudi su napadali vile veleposjednika i drugih imućih osoba, spaljivali bi ih, plijenili stoku i odnosili žito. Po oficijelnom stavu imperijalne vlasti bagaudi su bili obične bande razbojnika i otpadnika koje su krstarile određenim prostorom pljačkajući i pustošeći. Međutim, ova definicija pokreta bagauda sa imperijalne tačke gledišta, ipak ne odgovara u potpunosti stvarnom stanju na terenu. Bagaudi su se uglavnom novačili iz redova osiromašenih seljaka (koji nisu bili u statusu kolona/zakupnika), kolona, robova koji su pobjegli, dezertera pa i stvarnih razbojnika i odmetnika. Oni koji su se odmetnuli u „šumu“. Njihove vođe su mogle dolaziti iz redova elite, od razočaranih, osiromašenih ili ambicioznih njenih predstavnika. Historijska vrela kao njihove lidere navode izvjesne Amanda (*Amandus*) i Elijana (*Aelianus*). Amand i Elijan, rukovoditelji ustanka, imali su kao centar jednu tvrđavu u području Parisija. Pokret je predstavljao opasnost i po gradove, od kojih su jedni prešli u njihove ruke, a drugi su očekivali napad.

Eutropije opisuje bagaude kao seosko stanovništvo pod vodstvom Amanda i Elijana, dok ih Aurelije Viktor prosto naziva razbojnici. U „Panegiriku Maksimijan“, nastalom do 289. god. n. e. sljedećim riječima opisuje se bagaudski pokret u području Liona :...kada su napali težaci, koji ne znaju za vojne običaje, kada se orač pretvorio u pješaka, a pastir u konjanika, kada je seljak pustošio svoje usjeve, oponašajući neprijatelja-barbara".

Iako slabo opremljeni, slabo obučeni i sa neiskusnim (u vojnom pogledu) vođama, bagaudi su ipak predstavljali pretnju za sam poredak koji je Dioklecijan želio reformirati i održati, pa je njegov partner u vlasti bio određen da se obračuna sa bagaudima. Maksimijan je brzo i žestoko intervenirao sa adekvatnim brojem trupa. Ova kampanje je slabo poznata preko izvorne građe i ono što se može pretpostaviti da je snaga bagauda slomljena zaključno sa krajem 285. god. n. e.

Maksimijan je izgleda naišao na ozbiljan otpor od strane protivnika. Pribjegavajući čas neobično okrutnim mjerama, čas privlačeći sebi ustanike prividnom popustljivošću, on je potisnuo neprijatelja na sjever i tek poslije znatne pripreme krenuo u odlučnu bitku, u kojoj su bagaudi bili potučeni. Ali su ostaci ustanika zauzeli položaj u tvrđavi i pružali i dalje uporan otpor. Tek nakon dugotrajne opsade tvrđava je bila zauzeta, njeni branitelji pobijeni, a utvrda sravnjena sa zemljom.

Pošto su suparnici Maksimijana bili obični seljaci i građani Imperije, ova kampanje nije rezultirala sa trijumfom, počasnim naslovima ili nekim detaljnijim zapisima. Ali to nije značilo da je pokret bagauda u potpunosti ugušen.

Uzurpacija Karausija 286. – 293. god. n. e.

Ugušivanjem ustanka bagauda i smirivanjem germanskih naroda na granici, Maksimijan nije u potpunosti pacifizirao stanje u zapadnim provincijama. Područja duž kanala La Manš i Sjevernog mora, i na galskoj (Armorika, obala Belgike) i na britanskoj strani su trpila pirateriju Franaka i Saksonaca.

Sudeći po arheološkim nalazima (artefakata germanske provenijencije u grobnicama) i podatku Eutropija da je u toku 280tih godina n. e. more duž obala Belgike i Armorike bilo inficirano sa Francima i Saksoncima, pretpostavlja se da nije samo odvijala piraterija, nego da su se Germani i naseljavali u tim područijima.

Još u vrijeme Aleksandra Severa, pojedine jedinice su povućene sa sjeverne granice Britanije i smještene su u garnizone na jugu. Primorski gradovi su utvrđivani sa stalnim posadama. Posebno se prekomandovanje trupa sa sjeverne granice Britanije i dodatno podizanje utvrda intenziviralo u periodu od 270. god. n. e. Prob i Karin su posebnu pažnju posvetili utvrđivanju ove zone u Britaniji i Galiji. Ali zbog brzih promjena careva i uprave, dosta je toga ostalo neuređeno po pitanju zaokruživanja sustava odbrane od piraterije. I to je morao završiti Maksimijan. Za suzbijanje piraterije, Maksimijan je izabrao vojskovođu Marka Aurelija Mauseja Valerija Karausija (*Marcus Aurelius Mausaeus Valerius Carausius*).

Karausije je bio skromnog porijekla iz belgijskog naroda Menapa (*Menapii*), koje je bilo naseljenu uz obalnu liniju provincije Balgike. On se veoma istakao za vrijeme Maksimijanove kampanje protiv

Bagauda. Zahvaljujući tome, kao i njegovom pomorskom iskustvu, Karausije je postavljen za zapovjednika britanske flote (*classis Britannica*), sa osnovnim zadatkom da se uguši piraterija Franaka i Saksonaca.

Karausije je bio uspješan u sukobima sa gusarima, zarobivši veliki broj brodova. Ali izgleda da je neke stvari počeo raditi za svoj interes. Tako je na njega pala sumnja da zadržava zarobljeno blago (umjesto da ga vrati zakonskim vlasnicima ili pošalje u državnu blagajnu) i da dozvoljava piratima da izvode napade i da dolaze do bogatog plijena i tek onda pokreće akciju protiv njih kako bi došao u posjed opljačkanog. Maksimijan je brzo reagirao i naredio je njegovo pogubljenje. U toku 286. god. n. e., saznavši za osudu, Karausije je pobjegao u Britaniju. Tamo je na Maksimijanovu osudu odgovorio uzurpacijom i proglašavanjem sebe za cara u Britaniji i sjeverozapadnoj Galiji. On nije raspolagao samo sa svojom flotom (koju je povećao sa gradnjom novih brodova), nego i sa tri britanske legije, sa jednom legijom u Galiji i sa velikim brojem auksilijarnih jedinica, sa posadama galskih trgovačkih brodova i sa znatnim brojem („barbarskih“) plaćenika.

Možda je u Britaniji prije nego što je Karausije imenovan za komandanta flotile, bilo određenih problema. Na to bi ukazivao počasni nadimak *Britannicus Maximus*, koji je Dioklecijan uzeo 285. god. n. e., te znaci razaranja u britanskim gradovima koji potiću iz ovog razdoblja.

Podaci o borbama Karausija sa Maksimijanovim snagama su oskudni. Maksimijan nije odmah mogao reagirati na uzurpaciju, jer je bio zabavljen borbama sa Francima i Herulima. Zna se da je, zahvaljujući panegiriku posvećenom Maksimijanu, ovaj Dioklecijanov partner u vlasti pripremao invaziju Britanije 288. ili 289. god. n. e., ali da su izostali rezultati. Panegirik posvećen Konstanciju I., neuspjeh pripisuje lošem vremenu, ali navodi i da je Karausije tvrdio da je izvojevao vojničku pobjedu. Po Eutropiju neprijateljstva su bila uzaludna zahvaljujući vojničkom umijeću Karausija, pa je dogovoreno jednon nesigurno primirje. Maksimijan je tolerirao Karausijevu upravu u Britaniji i dijelu sjeverozapadne Galije, ali je odbijao da je prizna i legitimizira.. A i sam Karausije je bio zadovoljan sa opsegom teritorije kojom je upravljao.

Karausije se bio zanio vizijom sopstvenog legitimiteta i oficijelnog priznavanja. U skladu sa tim, je dao nalog da se započne sa izdavanjem emisija novca iz kovnica u *Londiniumu, Rotomagnusu* i na trećoj lokaciji (možda u *Colonia Claudia Victricensis*). Novac je i glavni izvor znanja o ovom uzurpatoru. Sudeći po ovom tipu nalaza, Karausije je računao na razočaranost Britanaca sa središnjom, rimskom upravom. Samim tim je sebe prikazivao kao obnovitelja i spasitelja Britanije, na što ukazuju novci sa legendama *Restitutor Britanniae* i *Genius Britanniae*. Zanimljivo je da je on dao (poglavito u propagandne svrhe) da se izrade prave srebrne kovanice, koje se nisu pojavljivale u rimskom svijetu već decenijama. Sa ovom emisijom on je želio ukazati na svoj stabilan položaj, na svoju legitimnost i na to da je on uspješniji od Dioklecijana i Maksimijana. Izdavanjem kvalitetnijeg novca, Karausije je dobio podršku i trgovačke klase u Britaniji i Galiji, čije se poslovanje uzdiglo sa ranijih nivoa. Neki od ovih srebrnih novčića nose i legendu EV = *expectate veni* (“dođi, dugo očekivani”) koja potiće iz Vergilijeve Enejide.

Sa time je izgleda čak pokušavao sa jedne strane da izrazi svoje mesijanstvo, a sa druge da pokažu svoju kultiviranost u smislu klasične civilizacije. Neki od srerbnih novčića i Karausijevih medaljona nose i legende RSR i INPCDA, koje predstavljaju šesti i sedmi stih Vergilijeve četvrte ekloge : *Redeunt Saturnia Regna, Iam Nova Progenies Caelo Demittitur* („Zlatna doba su iza, sada nova generacija silazi sa gornjih nebesa").

Antoninijan iz londonske kovnice. Na aversu portret Karausija, a na reversu lav (symbol IV. legije *Flavia Felix*).

Interesantno je ovo pozivanje Karausija na Vergilijev opus, koji se u tim stoljećima tretirao skoro kao jedan od glavnih međaša (da se poslužimo modernim sintagmama) rimskog nacionalnog i kulturnog identiteta. Kao da se nije želio predstaviti samo britanskim vladarem, nego nekim obnavljaćem drevnog rimskog svijeta. Nesumnjivo je Karausije pred javnosti, a moguće i da je bio i iskren u tome, isticao taj svoj eksplicitni odnos prema „vrlinama" i velikim tradicijama klasičnog Rima. Time je računao i na nostalgični i utopijski patriotizam rimskog svijeta u tim teškim vremenima kada se politički, društveno – ekonomski, kulturni i religijski poredak radikalno mijenjao. Sebe je tako predstavljao kao onoga koji će uspostaviti vrijednosti augustovskog poretka. Zanimljivo je da se taj pokušaj etabliranja augustovskog sustava (shvaćenog u prilično idealističkom i romantičarskom obliku) dešava u dalekoj Britaniji, a ne u samom metropoli Italiji. Ovakva propagandna aktivnost je morala imati efekta ne samo na teritoriju koju je Karausije kontrolirao, nego i u susjednim zapadnim područijima uključujući i vojsku i civile. Radi toga, ova prijetnja po sigurnost uprave je morala biti eliminirana.

Konstancije I. je 293. god. n. e., u funkciji tek izabranog zapadnog cezara, je pokrenuo ofanzivu u sjevernoj Galiji, zapadnoj Belgiki, Donjoj Germaniji i franačkom području. Uspio je da nanese poraz Karausijevim snagama, opkoljena i izolirana (građenjem vještačkog mola) je luka *Bononia* (današnji Boulogne-sur-Mer). Kako bi se osiguralo zaleđe Konstancijevih trupa, pokrenuta je ofanziva na Karausijeve franačke saveznike. Konstancije I. je napredovao duž obale do Rajne i Scheldt ušča gdje je pobijedio Karausijeve franačke saveznike. Zbog ove pobjede Konstancije I. je dobio počasni naziva

Germanicus Maximus. I pored velikih i brzih uspjeha na sjeverozapadu galsko – germanskih provincija, Konstancije I. nije izvršio invaziju Britanije, jer mu je nedostajala odgovarajuća flota. Gubici u ratu na kontinentu su imali veoma negativne i ozbiljne posljedice po Karausijevu vladavinu. Na scenu izbija Alekt/*Allectus*, koji je bio zadužen za Karausijeve financije. On se urotio protiv Karausija, koji je ubrzo i ubijen.

U aprilu 210. god. n. e. je otkrivena velika ostava novčića (čak 52 500 kovanica) blizu Frome u Somersetu (Engleska), koja uključuje i najveću do sada pronađenu grupu kovanica (760 primjeraka, od kojih 5 srebrnih denara) iz Karausijeve vladavine.

Alektova uzurpacija u Britaniji 293. – 296. god. n. e.

I u slučaju Alektove vladavine, najviše se podataka o njoj nalazi u pronađenim kovanicama. Ovi novčići se nalaze i u sjeverozapadnoj Galiji, što bi impliciralo da zauzimanje Bononije nije označilo i kraj vlasti britanskih uzurpatora u pojedinim zonama kontinenta.

Novčić (iz kolčesterske kovnice) portretom Alekta na aversu i sa prikazom broda-galije na reversu.

Dok je Alekt upravljao Britanijom, Konstancije I. je dao da se izgradi invaziona flota. Jedna od garancija uspješne invazije je bila i sigurnost rajnske granice. Radi toga je 296. god. n. e. Maksimijan iz Italije (gdje je tada stolovao) došao na Rajnu, kako bi trupe pod njegovom komandom bile na straži. Konstancije I. je izvršio invaziju Britanije u septembru 296. god. n. e. Flota i armija središnje vlasti je nastupala u više pravaca. Jednu armijsku grupu, koja je isplovila iz Bononije, je predvodio sam Konstancije I. Drugu, armijsku grupu koja je isplovila iz Le Havre, vodio je pretorijanski prefekt Julije Asklepiodot (*Iulius Asclepiodotus*). Ova druga skupina je iskoristila maglu kako bi izbjegla Alektovu flotu, stacioniranu na otoku Wight, i iskrcala se u Britaniju. Konstancijeve trupe su se iskrcale kod Dubrisa (danas Dover u Engleskoj).

Alektove trupe su bile prisiljene da se povuku sa obale, ali im je presječen put od strane trupa koje je vodio Konstancije I. Došlo je do bitke i poraza Alektovih snaga, a i sam Alekt je ubijen. Arheološki nalazi sugeriraju da je prostor kod *Calleva*

Atrebatum (današnji Silchester) bio pozornicom ove bitke. Dio rimskih trupa koje su prilikom prelaska Lamanša zbog magle bile odvojene od glavnine snaga, su se sukobile kod Londona sa ostacima Alektove armije (sačinjenim uglavnom od plaćenika Franaka) i potpuno ih potukavši.

Novčić sa portretom Konstancija I. na aversu i sa prikazom boginje Monete na reversu koja drži vagu i “rog obilja”.

Nakon ponovnog osvajanja Britanije, i Konstancije I. je primijenio propagandu na kovanicama u stilu koji je primjenjivao Karausije. Tako je izdana medalja u čast ove pobjede u kojoj je Konstancije I. opisan kao *redditor lucis aeternae* („Obnavljač vječnog svjetla”). Izgleda da je i u tim godinama, uslijed vjerojatnog jačanja nostalgije i utopizma kod javnosti, vrijedilo pozivanje na „obnavljanje” nečega. Zato je i zavladala „pošast” uzimanja počasnih naziva u kojima se njihov nosilac tretira kao „Obnavljač”.

Na lijevoj strani avers zlatne medalje izdane za vrijeme Konstantina. Na desnoj strani prikaz Konstancija I. kako ulazi u London, nakon poraza Alekta.

Iako su britanske uzurpacije trajale samo 10 godina, sjećanje na njih je ostalo duboko usađeno u kolektivnu svijest Britanaca. U srednjovjekovnom djelu „Historija kraljeva Britanije” (nastalom cc 1136. god. n. e.) od Geoffreya od Monmouth, pojavljuju se i Karausije (u konfliktu sa Basijanom[1]), Alekta, Akslepiodota i

[1] Pod ovim imenom britanski mitovi i tradicije reflektiraju Karakalu.

Konstancija I. Geoffrey je u prilično odstupio od stvarne povijesti i u nekom romatičarskom vidu je smješao, vrlo neprecizno, britanske rane tradicije i sjećanje na rimsko doba sa određenim povijesnim podacima do kojih je dolazio u starim kronikama.

Po *Notitia Dignitatum* ovo priobalno područje za koje je Karausije dobio komandu je navedeno kao posebna komanda i nazivom *litus Saxonicum*/"Saksonska obala". „Saksonska obala" je trebalo da predstavlju posebnu komandu seriju utvrda i fortifikacija i na britanskoj i na galskoj strani, te za borbene flotile u tome području. Nepoznato je da li je ovaj naziv korišten i u Karausijevo vrijeme, ali su naznake posebne komande već tada postojale. Po *Notitia Dignitatum* „Saksonskom obalom" je zapovijedao *comes littoris Saxonici per Britanniam*. Vjerojatno u Karausijevo vrijeme načelnik komande flote i utvrda na Lamanšu i Sjevernom moru nije nosio navedenu grofovsku titulu.

Dalje razvijanje suvladarstva Dioklecijana i Maksimijana

Maksimijan se 1. IV. 286 god. n. e. proglasio augustom, a to je možda uzrokovano i Karausijevom uzurpacijom, jer se ovaj proglasio augustom. Dioklecijan nije bio prisutan prilikom Maksimijanovog proglašenja za augusta, ali to nije značilo da se uzdizanje Maksimijana na rang augusta desilo nekim samovoljnim aktom i vjerojatno je urađeno u saglasnosti sa starijim partnerom u vlasti radi određenih strateških i taktičkih razloga, posebno kako bi u očima javnosti Maksimijan imao isti rang kao Karausije. Tako je stvorena diarhija/διαρχια („vladavina dvojice"), „prvi stupanj ka kasnijoj izgradnji „tetrahije" (vladavina četvorice). U teorijskom pogledu Rimska država nije bila podijeljena sa postojanjem dvojice augusta sa posebnim zonama odgovornosti. U praksi svaki od dominusa je imao svoju teritorijalnu zonu odgovornosti, posebni dvor (*sacrum palatium*), administraciju, armiju i zvanične rezidencije, ali je jedinstven zakonodavni poredak. Upravo zbog dualnosti, a kasnije i „tetrarhije", obnašatelja vrhovne vlasti imperijalna propaganda insistira na jedinstvenom i nedjeljivom rimskom svijetu, odnosno *patrimonium indivisum* koji ima samo više zajedničkih upravitelja koji vladaju u harmoniji i slozi bez međusobnih sukoba. Panegirist iz 289. god. n. e. uspoređuje dvojicu augusta sa dvojnim bazileitetom u državi Lakedemonjana (Sparta). Imperijalne svečanosti su davane u ime obojice augusta, zakoni izdavani u ime obojice i isti novci su izdavani u obje teritorijalne zone odgovornosti. Zna se da je nekada Dioklecijan izdavao naredbe za prokonzularnu Afriku, teorijski u zoni odgovornosti Maksimijana. Sve to govori o nastojanju da se vlast dvojice augusta što je moguće više isprepliće i međusobno prožima.

Ali sa proizvođenjem Maksimijana za augusta nije se izgradnja novog sustava na tome zaustavila. Oni se u javnosti predstavljaju kao braća/*fratres*. Da bi se dala i određena sveta posvećenost dvojici augusta, oko 287. god. n. e. suvladarstvo je definirano i u kontekstu religioznosti. Tako je Dioklecijan dobio nadimak *Iovius* ("Jupiter"), a Maksimijan nadimak *Herculius*. Jasno se u ovim nadimcima vidi ne samo religijski simbolizam, nego i aluzija na odnose među dvojicom augusta. Jupiter je bio otac

Herkula/Herakla, pa je samim tim i Dioklecijan stariji partner u upravljanju Državom. Uz to, Dioklecijan je kao Jupiter imao dominantnu ulogu u političkim procesima, planiranju i vrhovnom zapovjedništvu, dok je Maksimijan bio zadužen za "herojska djela", odnosno za akciju. Međutim, i pored ovih nadimaka, potrebno je istaći da Dioklecijan i Maksimijan nisu smatrani za živuća božanstva u okviru carskog kulta, iako su u panegiricima oni bili pozdravljani i na takav način. Oni su više sebe doživljavali kao instrumente božanske volje na Zemlji, što je isto davalo značajan sanskokratni položaj. Sa dobijanjem navedenih nadimaka, Dioklecijan i Maksimijan su svoju legitimnost u očima javnosti sa nivoa vojničke aklamacije uzdigli do nivoa božanske sankcije, tj. odobrenja. Religijska legitimiranost je trebala da u svijesti vojnika i javnosti dovede do većeg poštivanja osoba koje obnašaju carsku instituciju i tako spriječi splet uzurpacija i pobuna. Iako je uvođenje jasne religijske svetosti na ovaj način u carsku instituciju urađeno u neabrahamističkom kontekstu, ovo će postati osnova na kojoj će i kršćanski i islamski vladari (i njihove odgovarajuće dinastije) temeljiti svoje pravo upravljanja.

Rat na Rajni

Porajnje je u povijesnom smislu je od najvažnijih europskih zona dodira, na kojoj se sudaraju etničkih i kulturnih ploća romanstva i germanstva. I zato je ta linija obilježena i rimskim limesom, kao i tranšejima i rovovima svjetskih ratova.

Poradi skoro kontinuirane napete situacije u Porajnju, Maksimijan se nije odmah mogao pozabaviti sa uzurpacijom Karausija. Uostalom pojedini transrenski njemački narodi su bili i saveznici Karausija. Ali i Maksimijan je imao u strateškom smislu olakšavajuće okolnosti, pošto su Transrenci bili u političkom smislu ustvari skup niza politija koje su se i međusobno mrzile i sukobljavale. Ti unutar germanski sukobi su bili čak i znatno češći i žešći nego sukobi između Transrenaca i Rimljana. Nekada bi se u te sukobe uključivala i rimska strana, podržavajući čas jednu, čas drugu stranu. Naravno, transrenske njemačke zemlje su bile i krajem IV. st. n. e. i nadalje prostor odakle su se u rimski svijet odašiljale brojne skupine robova. Za rimski svijet je Germanija bila jedno od glavnih izvora robova, čemu su doprinosili i ratovi Rimljana sa Transrencima, unutrašnji međusobnim sukobi u Transreniji, ali i profesionalni lovci i trgovci robljem.

Kao i u slučaju Karausija, pisanih svjedočanstava o Maksimijanovom djelovanju na Rajni je malo. Posebno je malo podataka preko kojih bi se određeni događaji datirali, radi čega prilikom rekonstrukcije događaja može doći do konfuzije. Pouzdano se zna da je tokom primanja konzulskih *fasces* 1. I. 287. god. n. e. Maksimijan dobio vijest o upadu Transrenaca. On je odmah pokrenuo armiju protiv upadača. Iako ih nije potpuno porazio, Maksimijan je proslavio pobjedu.

Maksimijan je imao stav da su Burgundi i Alamani najveća opasnost, tako je odlučio prvo sa svojim trupama udariti na njih. Maksimijan je u okviru ove kampanje primijenio strategiju „spržene zemlje" iscrpljujući neprijatelja koji je trpio velike gubitke ne samo uslijed borbi, nego posebno zbog gladi i bolesti. Nakon toga je udar preusmjeren na

slabije Herule i Kaibone, koji su pobijeđeni u samo jednoj bitci. I sam Maksimijan je osobno bio u „prvim linijama“. Rimljani su nastavili goniti razbijenog protivnika. Nakon što su Maksimijanovi neprijatelji znatno oslabljeni, pokrenuta je u velikom stilu invazija na Transreniju. Maksimijanova armija je sve užase rata prenijela u domovine navedenih naroda, demonstrirajući ujedno i superiornost rimske oružane sile. Stradanja i uništavanja Transrenske Germanije je bilo velikog intenziteta. Do zime 287. god. n. e, Porajnje je oslobođeno od slobodnih germanskih zajednica. Maksimijanov panegirist ističe : „Sve što vidim iza Rajne je rimsko“.

Zajednička kampanja protiv Alamana i pohod Konstancija I. na sjeverozapad

Narednog proljeća, dok je Maksimijan bio u pripremama za sukob sa Karausijem, Dioklecijan je došao sa istoka. Nepoznato je kada i gdje su se sastali, ali na tom sastanku su se vjerojatno složili o zajedničkoj kampanji protiv Alamana i pomorskoj ekspediciji protiv Karausija. Kasnije iste godine, Maksimijan je iz pravca Majnca izvršio invaziju na prostoru *Agri decumates*, dok je Dioklecijan vodio armiju koja je nastupala iz Retije. Ova ofanziva se pretvorila u opće pustošenje, uništavanje resusra (posebno usjeva i hrane) i razaranje alamanskog teritorija. Nakon ovog pohoda, granica je konačno smirena. Obnavljani su stari gradovi i naselja, a izgrađivani su novi. Porajnje je bilo čvrsto u rimskim rukama. Podizani su mostovi preke Rajne, npr. u Klenu i Majncu, a učvršćena je cijela linija odbrane koja se sastojala od utvrda, cesta (građenih u svrhu povezivanja vojnih pozicija) i utvrđenih gradova.

Početkom 288. god. n. e. Maksimijan je svoga pretorijanskog prefekta Konstancija I. odredio da predvodi pohod na Franke, koji su bili i Karausijevi saveznici. Ovi Franci su kontrolirali strateški bitnu zonu ušća Rajne, odakle su sprečavali morske napade na Karausijeve pozicije. Konstancijeva armija je provalila u ovo područje, i ostavljajući za sobom pustoš izašla je na obale Sjevernog mora. Franci su molili za mir, i po utvrđenom miru Maksimijan je dao da se na franački prijesto ponovo postavi svrgnuti kralj Genobaud/*Gennobaudes* koji je postao i Maksimijanov vazal. I kada su manji franački poglavari zakleli se na vjernost Genobaudu, rimska regionalna dominacije je bila osigurana.

Sa svoje strane Maksimijan je dozvolio naseljavanje Friza, Salijskih Franaka i Hamava na rimskom prostoru ili između rijeka Rajne i Waal, odnosno između grada *Noviomagus* (danas Nijmegen u Nizozemskoj) i *Traiectum* (danas Utreht u Nizozemskoj), ili blizu Triera. Ovim zajednicama je dozvoljeno da se naselja pod uvjetom da priznaju rimsku dominaciju. Njihovo prisustvo na navedenom područje je osiguralo novu bazu za novačenje vojnika, te sprečilo da naseljavanje drugih germanskih zajednica koje nisu bile po volji Rimljana. Ujedno je Maksimijan dobio i tampon područje duž donjeg toka rijeke Rajne, a i smanjena je i potreba za postavljanje garnizona u toj regiji. Ovom odlukom je predestinirana budućnost Europe. Vezanost Salijskih Franaka za Rimljane će omogučiti da se iz ove zajednica razvije jezgro koje će kasnije prerasti u ranosrednjovjekovne

političke tvorevine Merovinga i Karolinga. Značenje navedenih političkih jedinica za oblikovanje i razvitak latinskog zapada je bio krucijalan.

Dioklecijanov povratak na istok

Nakon pobjede nad Alamanina, pri povratku na Istok, Dioklecijan je poveo još jednu kampanju na Sarmate. O ovoj oružanoj kampanji nema sačuvanih detalja, izuzev toga što je Dioklecijan uzeo počasni naslov *Sarmaticus Maximus* nakon 289. god. n. e. Na istoku je Dioklecijan opet diplomatski angažiran, i to u pregovorima sa beduinskim plemenima iz tampon zone između rimskog i iranskog svijeta. Dioklecijan ih je nastojao privući u rimsku sferu uticaja, i ujedno smanjiti intenzitet njihovih upada na prostor sjedilačkog stanovništva. Ni o ovim pregovorima nema dovoljno informacija. Pojedini beduinski šeici su već bili iranski vazali, što je sigurno izazivalo neraspoloženje sa sasanidske strane.

Sastanak Dioklecijana i Maksimijana

Vjerojatno saznavši za Maksimijanov neuspjeh da izađe na kraj sa Karausijem, Dioklecijan je požurio na zapad, i tako je u Emesu došao najkasnije 10. V. 290. god. n e., a u Sirmium najkasnije 1. VII. 290. god. n. e. Dvojica augusta su se sastali u Milanu ili krajem decembra 290. god. n. e. ili u januaru 291. god. n. e. Velika masa ljudi se okupila da bude svjedokom sastanka, što je dobro iskorišteno u propagandne svrhe. Augusti su inače posvetili dosta vremena javnoj prezentaciji sopstvene veličanstvenosti. Ova manifestacija i sastanak su trebali da javno demonstriraju Dioklecijanovu podršku Maksimijanu koji se suočavao sa jednim snažnim i aktivnim uzurpatorom na krajnjem zapadu. Augusti su i tajno raspravljali i o nekim političkim i vojnim pitanjima, i možda su i raspravljali o proširenju opsega carske vlasti sa još nekim pojedincima. Primljeno je i izaslanstvo Senata. Augusti će se ponovo sastati tek 303. god. n. e. Izbor Milana, a ne Rima za ovaj sastanak još je više od Rima stvaralo samo fiktivnu prestolnicu, dok su se stvarni glavni gradovi rimskog svijeta nalazili negdje drugo... Sada nastupa načelo po kojem centar Imperije nije Rim, nego gdje je sjedište imperatora. Jedino što je od Rima ostalo jeste to što Država još uvijek nosi njegovo ime. Gradom je i nadalje upravljao prefekt Grada (*praefectus urbis*). Derogiranje uloge Rima kao faktičnog glavnog grada nije automatski značilo da će se ovaj grad zapustiti. Grad još uvijek pruža metropolitansku snagu i veličanstvenost, kao i održanje tradicija klasičnog rimskog svijeta. Broj stanovnika se nije smanjivao. Senat je na državnom nivou totalno bačen u zasjenak. Pitanja od općedržavnog značaja nisu više iznošena na njegovo razmatranje. Rad Senata kao institucije se uglavnom usmjerava na bavljenje komunalnim pitanjima samoga Grada i sa pitanjima u vezi sa priređivanjem javnih predstava i raznim obvezama senatora. Sve njegove odluke morao je sankcionirati dominus. Ali upravo na tome segmentu djelovanja, Senat pokazuje energiju i preduzimljivost. Paradoksalno, ali zanemarivanje postojanja Senata na državnom nivou, je pojačalo autonomiju i važnost

djelovanja ove institucije na lokalnom nivou. Senatori su ipak smatrani najvišim rangom u rimskom svijetu.

Uspostava "tetrahije", odnosno „kolegija četvorice"

Potrebno je istaći da se termin „tetrarhija" nije upotrebljavao u klasično historijsko razdoblje za opis i pojmovno određenje Dioklecijanove upravne reforme i uvođenje sustava dvojice augusta i dvojice cezara. Riječ je o modernom konstruktu i običnom *terminus techicus*. U klasično historijsko doba termin "tetrahija" se upotrebljavao kako bi se opisali dijelovi jednog kraljevstva kojim su upravljali nezavisni vladari. A Dioklecijanova "tetrahija" nije podrazumijevala separaciju pojedinih dijelova Rimske države, nego samo mandate na pojedinim područujima jedinstvene države. August i cezari nisu bili nezavisni vladari, nego je postojao čitav jedan sustav međuzavisnosti i međusobne lojalnosti. To je ustvari bio jedan obični, rimski kolegij četvorice vođen od onog sa najviše iskustva i autoriteta.

Promučurni Dioklecijan je dobro procijenio sve opasnosti Karausijeve uzurpacije, koja se više nije mogla tolerirati. Trebalo je protiv nje nastupiti energično i odlučno. Istovremeno je i sam imao izazova na dunavskoj granici, u Siriji i Egiptu. Zato je došao na ideju o daljoj diobi u vrhovnoj upravi, zonama odgovornosti i mandatima. To se pokušavalo realizirati preko uvođenja i pozicije prvih zamjenika augusta.

Upravo su vojne potrebe bile izgleda i najveći motiv za uspostavu vrhovnog vladajuće – upravnog kolegija dvojice augusta i dvojice cezara. U vrijeme Pedestogodišnjice pojedini carevi su morali prelazi velike udaljenosti radi sređivanja situacija na različitim stranama rimskog svijeta. Tako su oni bili stalno u pokretu, i vodeći sa sobom goleme armije. To je onda uzrokovalo goleme logističke probleme. A pošto ti carevi nisu mogli biti na svim stranama u isto vrijeme, dolazilo je do konstantnih pobuna vojske i pokušaja uzurpacije. A kako ne bi pojedinci postali moćni i popularni, izbjegavalo se da se delegiraju određene vojskovođe sa značajnim mandatom kako bi se pozabavili onim dijelovima granice ili određenog teritorija na koja car personalno ne može doći. Bila je sasvim realna mogućnost da ti pojedinci u slučaju pobjede budu aklamirani od vojske ili stanovništva određenog područja za careve. U dioklecijanovskom sustavu, svaki član kolegija bi bio blizu zona konfrontacije, i mogao bi osobno predvoditi vojsku. Možda bi najbolje bilo teritorije za koje su zaduženi augusti i cezari promatrati vojne zone vojne odgovornosti.

Nakon međusobnih konsultacija, u Milanu je 1. III. 293. god. n. e. Maksimijan imenovao Konstancija I. za cezara, odnosno za svoga prvog zamjenika. Istog dana ili mjesec dana kasnije Dioklecijan je ili u Filipolisu (*Philippopolis*; današnji Plovdiv) ili u Sirmiumu izabrao Galerija za cezara, odnosno svoga prvog zamjenika. Tako je ustanovljena „tetrahija"/ Τετραρχία →"vladavina četvorice" koja će formalno trajati sve do 326. god. n. e. kada bude preostao samo Konstantin. Odmah po imenovanju za cezara Konstancije I. dobio zadatak eliminiranja Karausija i njegovog odmetništva.

Svaki od "tetraha" je imao svoj dvor, svoju administraciju, zapovjedništvo nad vojnim jedinicama. To je dovelo do značajnog povećanja birokratije u rimskom svijetu, i sukladno tome i nameta. Zakonodavni, ekonomsko-financijski sustav je ostao zajednički. Sa uvođenjem novog tipa vladajuće – upravnog kolegija koji se sastojao od dvojice augusta i dvojice cezara, nije došlo do podjele Rimske države na četiri strogo podijeljena dijela. Svaki od njih četvorice je imao neke zone odgovornosti i mandatna prava i obaveze, ali ništa više od toga. Nijedan od njih četvorice nije mogao reči „ova i ova

teritorija je samo moja”. I teritorijalna podjela Rimske države je bila zajednička u vidu organiziranja na dijeceze, provincije i lokalne jedinice autonomije. Ni po pitanju jurisdikcije na pojedinim regijama nije bilo precizne podjele među augustima i cezarima. Načelno, Maksimijan je bio nadležan za zone zapadno od Jadranskog mora i Kirenajke, sa tim da je Konstancije I. pod svoju odgovornost dobio Galsko – germanske provincije i Britaniju. Na istoku, teritorijalni aranžmani između Dioklecijana i Galerija su bili mnogo više fleksibilniji, pa se ne može odrediti teritorijalna zona odgovornosti svakog od njih, jer je i Dioklecijan vodio operacije i u Podunavlju i u Egiptu, a Galerije je bio nadležan i za Iranski rat a znao se boriti i u Podunavlju. Svaki od četvorice je imao i svoj prestoni grad. I ovaj put je Rim u potpunosti zaobiđen. Glavna vodilja za izbor tih gradova bilo je vojno i strateško značenje. Tako su ti gradovi imali bili u blizini granica ili su bili na strateškim pozicijama u unutrašnjosti. Nikomedija u sjeveroistočnoj Maloj Aziji je bilo sjedišta Dioklecijana. Milano/*Mediolanum* je bio sjedište Maksimijana. Sirmium je bio sjedište Galerija, a Trier/*Augusta Treverorum* je bio sjedište Konstancija I.

Ostaci imperijalne palate u Via Brisa u Milanu.

Zajednica „tetraha” je učvršćavana i rodbinskim vezama, jer je Konstancije I. bio oženjen sa Teodorom (mogućom kćerkom ili poćerkom) Maksimijana, a Galerije je bio muž Valerije. Augusti su formalno i adoptirali Galerija i Konstancija, što je jasno ukazivalo na to da će oni naslijediti auguste kada se ovi povuku. Samim tim bi tada novi cezari postali Maksimijanov sin Maksencije i Konstancijev sin Konstantin. Kako bi se pripremili za buduću odgovornost Maksencije i Konstantin su otišli na Dioklecijanov dvor u Nikomediji. I među „tetrasima” je postojala jasna međusobna hijerarhija. Dioklecijan je

imao najviši autoritet i njegova je bila zadnja, zatim je dolazio Maksimijan, pa onda Konstancije I. i na kraju Galerije.

Dvojica augusta i cezara su mnogo pažnje posvećivali i snažnoj propagandnoj aktivnosti. Prilično im je bilo stalo da ih rimska javnost i vojska percepiraju kao skladan kolegij koji dobro i odgovorno vlada ujedinjenim imperijem (*patrimonium indivisum*). To je posebno bilo važno nakon kaosa Pedestogodišnjice. Tako se kreirala (uz friziranje historije) pozitivna slika obnove i neumitnosti promjena. Sami "tetrarsi" su tako odavali utisak restauratora. Kao i svaka nova vlast i novi poredak koji teže apsolutnom poimanju svoje moći, tako je i doba "tetrarha" produciralo historiju decenija prije proglašenja Dioklecijana za cara kao doba građanskih ratova, kaosa, despotizma, divljaštva i kolapsa, potpuno zanemarujući npr. vrijeme Aurelijana i njegov doprinos.

Konstancije I. (cc. 31. III. 250 – 25. VII. 306. god. n. e.), kao cezar vladao od 293. do 1. V. 305. god. n. e., a kao august 305 – 306. god. n. e. Puno vladarsko ime *Marcus Flavius Valerius Constantius Herculius Augustus*. Konstancije je rođen u Dardaniji i to najvjerovatnije na prostoru današnje južne Srbije. Tvrdnja *Historia Augusta* da je Konstancije sin dardanskog velikaša Eutropija i Klaudije, nećakinje Klaudija II. i Kvintila je dvojbena i još uvijek je nepoznato da li je riječ o fabriciranoj genealogiji sa ciljem uzdizanja II. flavijevske dinastije ili o stvarnom srodstvu.. Konstancije je možda bio u stvarnosti znatno skromnijeg porijekla. Njegov otac je možda ipka bio brat Eutropije, supruge Maksimijana. Konstancije je prošao punu vojnu hijerarhiju. Za vrijeme Aurelijana je bio pripadnik elitne jedinice *protectores augusti nostri*, i borio se na istoku protiv Zenobijinih snaga. Za vrijeme Kara, Konstancije je bio namjesnik Dalmacije. Pretpostavlja se da je u vrijeme rata Karina i Dioklecijana prešao na stranu potonjeg. Konstancije je nakon namjesničke funkcije bio pretorijanski prefekt zapadnog augusta Maksimijana. Zajedno sa Maksimijanom učestvovao je u ratu sa Alamanima, predvodeći napade na neprijateljsko područje.

Konstancije je imao vezu sa Helenom (živjela cc. 246/50. – 18. VIII. 330. god. n. e.), sa kojom je imao sina Konstantina. Mjesto njenog rođenja još uvijek nije pouzdano detektirano. Prokopije navodi da je Helena bila rodom iz Drepanuma u Bitiniji. Indikativno je da je njen sin Konstantin preimenovao ovaj grad u *Helenopolis,* nakon smrti majke. Međutim, postoje i drugačija mišljenja koja ističu da je *Helenopolis* obnovljen i preimenovan u svrhu snaženja komunikacija oko svoje nove prijestolnice Konstantinpolisa. Uostalom postoji i *Helenopolis* u Palestini (današnja Daburiyya) i *Helenopolis* u Lidiji. A postoji i provincija *Helenopontus* u dijecezi Pont. Postoji i apokrifno vjerovanje da je rodom iz Britanije. Slabo je poznata njena mladost. Pojedina vrela iz IV. st. n. e. ističu da je ona porijeklom iz nižih društvenih slojeva. Sv. Ambrozije je naziva Halenu „*bona stabularia*" („dobra domačica, gostioničarka"). Isto tako je nepoznato je gdje je i pod kojim okolnostima upoznala Konstancija. Postoji samo veliki broj špekulacija. Nejasno je da li ova veza bila zakoniti brak ili konkubinat. Konstantin je rođen 27. II. možda cc 272. god. n. e. u Naisusu/Nišu. Kako bi se oženio sa ženom, koja bi mu više odgovarala pri njegovom karijernom uspinjanju, Konstancije je ostavio Helenu i oženio se sa Teodorom nešto prije ili u 289. god. n. e. Helena i Konstantin su poslani na Dioklecijanov dvor u Nikomediji. Helena se nije nikada udala i ostala je sa sinom koji joj je bio naričito privržen. Helena je osoba koja je postala nezaobilazna u procesu jačanja kršćanstva.

Sa Teodorom Konstancije je imao šestoro djece i to : Flavija Dalmacija Starijeg (*Flavius Dalmatius*), Julijea Konstancija (*Iulius Constantius*, otac dominusa Julijana Apostate), Hanibalijana/*Hannibalianus*, Anastaziju, Flaviju Juliju Konstanciju (*Flavia Iulia Constantia,* kasnije supruga dominusa Licinija) i Eutropiju (majka Nepotijana). II. flavijevsku dinastiju predstavljaju ustvari ta dva ogranka : od Helene i od Teodore. Druga Konstancijeva supruga je umrla cc 306. god. n. e., dok je Helena živjela još decenijama.

Galerije (cc. 260. – april ili maj 311. god. n. e.), kao cezar vladao od 1. III. ili 21. V. 293. do 1. V. 305. god. n. e., a kao august od 1. V. 305. do kraja aprila ili početka maja 311. god. n. e. Puno vladarsko ime *Caius Galerius Valerius Maximianus Augustus*. Po Eutropiju Galerije je rođen u Serdici (današnja Sofija u Bugarskoj), ali pojedini znanstvenici smatraju da je precizno mjesto rođenja lokacija gdje je on dao izgraditi palatu koju je nazvao po svojoj majci (*Romula*) →*Felix Romuliana* (današnji Gamzigrad kod grada Zaječara u sjeveroistočnoj Srbiji) i u kojoj je sahranjen. Njegov otac je bio tračkog, a majka dačkog porijekla (izbjegla iz Dakije zbog napada Karpa). On je u početku slijedio zanimanje oca, pa je bio pastir radi čega je dobio nadimak *Armentarius* (latinski *armentum* = stado). Zatim kao i mnogi tadašnji stanovnici Zapadnog Balkana i Podunavlja prijavljuje se u vojsku. On je izrazito požrtvovano služio kao vojnik za vrijeme Aurelijana i Proba, pa je napredovao na ljestvici vojničke meritokratije. Galerije je imao sina Kandidijana (*Candidianus*) i kćerku Valeriju iz braka sa nepoznatom ženom.

Nisu samo „tetrahija” i podjela zona odgovornosti proizašli iz Dioklecijanove vladavine, nego su bili samo jedan segment preobražaja rimskog svijeta u skoro dvije decenije Dioklecijana kao vhovnog autoriteta. Dioklecijan je več od početka svoje vladavine započeo sa reformnim procesima koji su zahvatili skoro sve segmente života rimskog svijeta. Motivacija je bila u njegovom skoro mesijanskom shvatanju povjerene dužnosti da povrati mir u rimskom svijetu i na granicama, da uspostavi stabilan red i poredak, da da novi posticaj za jačanje autoriteta zakona, ekonomiku i financije dovede u red, izvrši teritorijalnu reorganizaciju Države i oružanu silu radikalno restrukturira.

Dioklecijanov slavoluk ili trijumfalna kapija “tetrahije” u Sbeitla u Tunisu.

Carski protokol

Prvo gdje je započela reformna aktivnost bila napuštanje onih formalnih principatskih, kvazi-republikanskih pojmova kao što je ideja o “prvom građaninu”. Razvija se posebni protokol, dvorski ceremonijal koji simbolički odvaja dominusa od svih ostalih osoba. Pojava cara predstavlja pravu vjersku svečanost. On se i po svojoj vanjštini izdvaja od svoje okoline. Njegova je odjeća sašivena od svile i purpurne tkanine, ukrašena zlatom i dragim kamenjem. Dioklecijan je počeo nositi zlatnu krunu i drago kamenje, a zabranjeno je korištenje purpurne odjeće za sve izuzev onih koji nose titulu augusta i cezara.

Uveden je i posebni dvorski ceremonijal. Umjesto ranijeg *salutatio* („pozdrav“) uveden je *adoratio* („obožavanje“). Pred dominusom su njegovi podanici morali i da, po orijentalnom običaju, padaju ničice (proskineza, προσκύνησις). Onima sa višim značenjem su imali privilegiju da poljube rub odjeće dominusa. Ovi ceremonijali su se zadržali u svim imperijama srednjeg vijeka, pa i ranog novog vijeka (samo npr. : Romania, Sveto rimsko carstvo, Španija, Osmansko carstvo). Cirkusi i bazilike su bile obavezne da drže sliku dominusa na mjestu najvećeg autoriteta u tim objektima i da može biti jasno viđena. Ovaj običaj se zadržao sve do danas u vidu držanja slike osobe sa najvišim autoritetom u određenoj državnoj ili političkoj zajednici. Svaka fizička pojava dominusa u javnosti je bila brižljivo i pedantno organizirana. *Sanctus* („sveti“) i *divinus* („božanski“) su epiteti svega što se ticalo dominusa. Njegovi savjetnici čine *sacrum consistorium*. Sa navedenim promjenama u protokolu, dominus postaje figura sa transcendentalnim, uzvišenim, posebnim autoritetom koji ne proistiće više iz volje građana, državnih institucija ili zakona.

Centralizacija i birokratizacija

Dioklecijanova reformna aktivnost i uvođenje dominata su imali i jedan zanimljiv paradoks. Dok je na samom upravljačkom nivou izvršena disperzija vlasti, moći, ovlasti i odgovornosti, dominat je ustvari na nižim nivoima izvršio priličnu centralizaciju i birokratizaciju. Za vrijeme republikanskog i principatskog sustava sastavnice Države kao što su provincije i lokalne (peregrinske i municipalne) jedinice samouprave su uživali značajnu autonomiju u svojim unutarnjim poslovima, institucijama i odnosima. To je onda imalo pozitivan efekt jer je zahtijevalo postojanje samo malog, neophodnog administrativnog aparata.

Kada se ušlo u krizu principatskog poretka, raslo je pogrešno uvjerenje da je rješenje u smanjivanju autonomija, niveliranju lokalnih jedinica, centralizaciji i birokratizaciji. Moguće je da su i vojnički carevi iz Pedesetogodišnjice i „tetrarhije“ doživljavali za svoj ukus civilni život suviše anarhičnim i kaotičnim. Oni su onda željeli vojnički sustav prebaciti u nekoj formi na uređenje čitave Države, odnosno da je discipliniraju. Tako su i Dioklecijanove široko zasnovane reforme ustvari dobrim dijelom motivirane radi jačanja vojske i osiguravanja regrutnih, logističkih i ekonomskih resursa za nju. Dioklecijan je

tako pretvorio čitavu rimsku imperiju u jednu logističku bazu koja je služila vojsci kao instituciji. Ilirskim carevima, Dioklecijanu i „tetrasima“ se ne treba sporiti dobra namjera, ali činjenica je da je to bilo vrlo loše rješenje. Vojska i civilstvo imaju sasvim različite ritmove života, potreba i ciljeva, i nemoguće je da društvo postoji samo radi zadovoljavanja vojske koja ima status najsnaznije državne institucije. I kad tad će se početi pojavljivati pukotine u tako kreiranoj međuzavisnoj vezi između civilstva i vojnika. Da bi se radi toga održala disciplina Države i njenih stanovnika, uvođene su nove službe. Država je uzimala sve više nadležnosti u svim segmentima života, gušila autonomije i preduzimljivosti, a zakoni su postajali sve strožiji. Ali rezultati provođenja ovakve politike na duge staze kao posljedicu su imali jačanje birokratskog aparata, zloupotrebu položaja, jačanje korupcije i pronevjere. Dok su bili strožiji i autoritativniji carevi kao npr. Dioklecijan ove negativne posljedice nisu dobijale na snazi, ali kasnije su postajale sve izražajnije i primetnije.

U skladu sa proklamiranom i vođenom politikom udaljavanja od repulikanskih ostatka i principta, Dioklecijanov savjet se razlikovao i po imenu (*consistorium* umjesto *consilium principis*) i po svojoj suštini od savjeta ranijim careva. Za razliku od *consilium principis*, *consistorium* je imao stalne, a ne ad – hoc članove. Augustova vizija o državnoj vlasti kao kohabitaciji i kooperativnosti careva, Senata i vojske je zauvijek napuštena. Umjesto toga je izgrađena autokratska struktura koju održava u funkcioniranju odgovarajuća birokratija. Dvorske službe su regulirane izdvajanjem posebnih odjela (*scrina*) za posebne poslove. Iz ove strukture dolaze i službe različitih činovnika nazivanih *magistri*, kao što je npr. *magister officiorum* i odgovarajući sekretari. *Magister officiorum* je najviša dužnost, i on kontroliše cjelokupnu upravu i administraciju Države.

Dvorski činovnici su bili zaduženi da se bave peticijama, zahtjevima, korespondencijom, pravnim poslovima, stranim izaslanstvima i sl. Pri dvoru se nalazio i stalni odsjek pravnih savjenika, koji su imali značajan utjecaj na pravno – zakonsko djelovanje izvršne vlasti. Postojala su i dvojica činovnika, sa odgovarajućim brojem subordiniranih službenika, od čega je jedan bio zadužen za javne financije, a drugi za privatno vlasništvo dominusa. Svaki od augusta i cezara je imao svoga pretorijanskog prefekta, koji je nakon „tetrarha“ bio najvažnija osoba u svakoj od zona odgovornosti. Tako je pod prefektovom odgovornošću bio čitav administrativno – upravni aparat, a upravljao je svim segmentima vlasti : porezima, administracijom, jurisprudencijom, nekim manjim vojnim zapovjedništvima, održavanjem puteva i poštanske mreže ... itd... Njemu su bili podređeni vikari i ispod njih provincijski namjesnici. Pretorijanski prefekt je bio subordiniran samo odgovarajućem augustu ili cezaru.

Institucija pretorijanskog prefekta je tako odvojena od i bitne zapovjedno – vojničke funkcije jer je prestala komandirati pretorijanskom gardom, koja se pretvorila u obični gradski garnizon Rima.

Navedeni ustroj je samo za administraciju jednog „tetrarha“ prevazilazio u broju birokratskog osoblja ranijeg, principatskog sustava cjelini čitave Države. A onda se i taj broj osoblja morao pomnožiti sa četiri, pa se dobijao abnormalno veliki broj birokrata. Zatim su postojal i administracije na nivou dijeceza i provincija, pa lokalnih jedinica. Laktancije je to više figurativno izrazio tako što je naveo da je tada bilo više „buđetskih korisnika“ nego onih koji pune buđet, tj. poreznih obveznika. Razmjere povećanja birokratskog opterećanja se mogu dobro sagledati i iz činjenica da Država tada nije bila buđetski opterećena sa izdvajanjima za obrazovane i zdravstvo (kao danas) nego samo, nego samo za vojsku i administraciju.

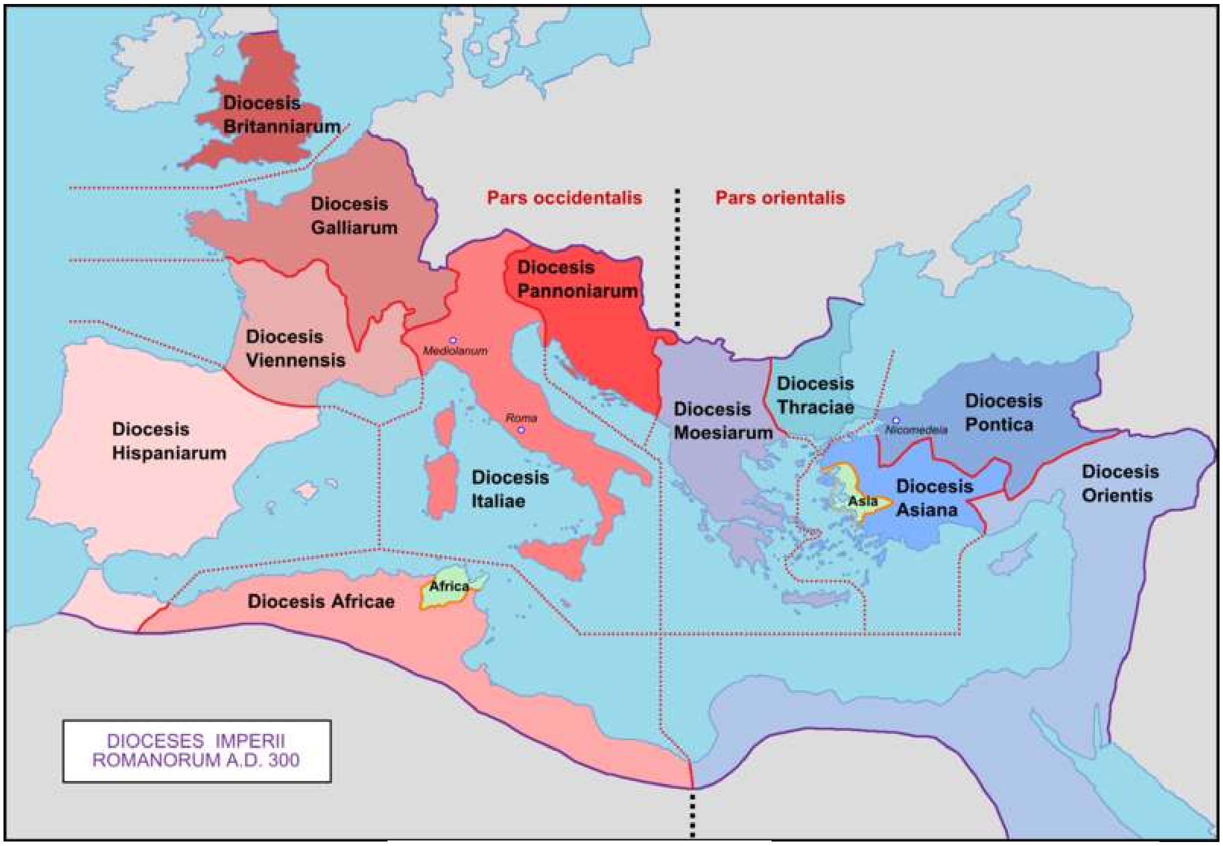
Teritorijalna reorganizacija, dioba provincija, uvođenje dijeceza i formiranje vojvodske institucije

Skoro polustoljetni upravno – teritorijalni sustav zasnovan na odnosu Metropola – provincije, je u okviru dioklecijanovskih reformi je u potpunosti izmijenjen (možda u periodu 296. – 298. god. n. e.). Možda kako bi se umanjile mogućnosti i potencijali za eventualne uzurpacije, provincijskim namjesnicima su oduzete vojne ovlasti, čime su se pretvorili u civilne dužnosnike. Nestala je u potpunosti podjela na senatske i carske provincije, koja je i inače u III. st. n. e. izgubila bilo kakav smisao. Sam Dioklecijan je imenovao namjesnike provincija. Devalvacija značenja provincija se ogleda i u radikalnom teritorijalnom smanjivanju opsega provincije, što se dešavalo diobom i osnivanjem novih provincija. Sam broj provincija je skoro udvostručen, a provincije su sada bile kompaktnije i bilo je lakše upravljati manjim prostorom. Naravno, to je neumitno vodilo povećanju birokratije. Moguće je pretpostaviti da je ovih promjena došlo i kako bi se dobio efikasniji sustav za skupljanje poreza i drugih resursa.

Da je vrijeme Rima i Italije kao metropole rimskog svijeta neumitno prošlo, dokazuje i činjenica je i Italija ušla u novouređeni provincijski sustav, pa je čak i podijeljena. Kao i u vrijeme Republike i principata, namjesnici provincija i u dominatu su bili hijerarhijski rankirani. Najugledniji su bili i dalje prokonzuli Afrike i Azije, zatim su dolazili *consulares, correctors* i *praesides*. Posljednje spomenuti su bili regrutirani samo iz viteškog staleža. Sada su provincije imale i grčko ime → eparhija/ἐπαρχία.

U novoj teritorijalnoj reorganizaciji pojavljuje se i još jedan nivo, nazvan dijeceza (*diœcesis*, iz grčkog διοίκησις→administracija), kojom upravlja dužnosnik sa titulom vikar/*vicarius*. Sve provincije su grupirane u 12 dijeceza : *Britannia, Gallia, Viennensis, Hispania, Africa, Italia, Panoniae, Moesia, Thraciae, Asiana, Pontica, Oriens.* Grad Rim je ostao zasebna administrativna jedinica definirana perimetrom radijusa 100 rimskih milja/160 km, na čijem čelu je gradski prefekt. Samo prokonzuli Afrike i Azije, kao i gradski prefekt Rima (kasnije i Konstantinpolisa) su bili izuzeti iz odgovornosti vikara. Oni su direkno odgovarali augustima i cezarima.

Kasnije će i dijeceza Italija biti podijeljena na dvije dijeceze : *Italia suburbicaria* i *Italia annonaria*. Prvo spomenuta dijeceza je obuhvatal područja blizu Rima, južnu Italiju i ostrva Korziku, Sardiniju i Siciliju. Drugo spomenuta dijeceza je obuhvatala sjevernu Italiju i Retiju.

Raspored dijeceza cc 300. god. n. e.

Podjela na dijeceze i provincije

Za razliku od principata, u dominatu je promjenljivost teritorijalno upravne organizacije bila znatno češća. Posebno su se često mijenjali rasporedi dijeceza. Uslijed toga teško napraviti jedan prikaz njenog izgleda za razdoblje dominata.

Podjela provincija na osnovi *Laterculus Veronensis* (stanje iz 314. god. n. e.?) :

Dijeceza	Provincija
Oriens	1. *Libya Superior* 2. *Libya Inferior* 3. *Thebais* 4. *Aegyptus Iovia* 5. *Aegyptus Herculia* 6. *Arabia (Nova)* 7. *Arabia* 8. *Augusta Libanensis* 9. *Palaestina* 10. *(Syria) Phoenice* 11. *Syria Coele* 12. *Augusta Euphratensis* 13. *Cilicia* 14. *Isauria* 15. *Cyprus* 16. *Mesopotamia* 17. *Osrhoene*
Pontica	18. *Bithynia* 19. *Cappadocia* 20. *Galatia*

	21. *Paphlagonia* 22. *Diospontus* 23. *Pontus Polemoniacus* 24. *Armenia Minor*
Asiana	25. *(Lycia et) Pamphylia* 26. *Phrygia Prima* 27. *Phrygia Secunda* 28. *Asia* 29. *Lydia* 30.*Caria* 31.*Insulae* 32. *Pisidia* 33. *Hellespontus*
Thracia	34. *Europa* 35. *Rhodope* 36.*Thracia* 37. *Haemimontus* 38. *Scythia* 39. *Moesia Inferior*
Moesiae	40. *Dacia [Mediterranea]* 41. *[Dacia Ripensis]* 42.*Moesia Superior/Margensis* 43. *Dardania* 44. *Macedonia* 45. *Thessalia* 46.*[Achaea]* 47.*Praevalitana* 48.*Epirus Nova* 49.*Epirus Vetus* 50. *Creta*
Pannoniae	51. *Pannonia Inferior* 52. *(Pannonia) Savensis* 53.*Dalmatia* 54.*Valeria* 55.*Pannonia Superior* 56.*Noricum Ripense* 57. *Noricum Mediterraneum*
Britanniae	58.*Britannia Prima* 59.*Britannia Secunda* 60.*Maxima Caesariensis* 61. *Flavia Caesariensis*
Galliae	62. *Belgica Prima* 63.*Belgica Secunda* 64.*Germania Prima* 65.*Germania Secunda* 66.*Sequania* 67.*Lugdunensis Prima* 68.*Lugdunensis Secunda* 69.*Alpes Graiae et Poeninae*
Viennensis	70.*Viennensis* 71. *Narbonensis Prima* 72. *Narbonensis Secunda* 73. *Novem Populi* 74. *Aquitanica Prima* 75.*Aquitanica Secunda*

	76. *Alpes Maritimae*
Italia	77. *Venetia et Histria* 78. *Aemilia et Liguria* 79. *Flaminia et Picenum* 80. *Tuscia et Umbria* 81. *[Latium et Campania]* 82. *Apulia et Calabria* 83. *Lucania [et Brutii]* 84. *[Sicilia]* 85. *[Sardinia]* 86. *Corsica* 87. *Alpes Cottiae* 88. *Raetia*
Hispaniae	89. *Baetica* 90. *Lusitania* 91. *Carthaginiensis* 92. *Gallaecia* 93. *Tarraconensis* 94. *Mauretania Tingitana*
Afrika	95.(*Africa) Proconsularis/Zeugitana* 96.*Byzacena* 97.*Tripolitania]* 98.*Numidia Cirtensis* 99.*Numidia Militiana* 100.*Mauretania Caesariensis* 101.*Mauretania [Sitifensis]/Tubusuctitana*

U novoj dijecezansko – provincijskoj reorganizaciji, provincijski namjesnici kao glavnu svoju dužnost su imali sudbene poslove i oporezivanje. Pored toga morali su brinuti i održavanju *cursus publicus* i da gradska vijeća ispunjavaju svoje dužnosti.

Na ovaj način se smanjivala mogućnost da ambiciozni namjesnici pokrenu pokušaj neke nove uzurpacije. Oni su svedeni praktično na imperijalne predstavnike – delegate. Međutim, sa druge strane, zbog smanjivanja ovlasti i moći, namjesnici su bili na autoritetu u samim provincijama. Smanjena je njihova mogućnost da se suprotstavlja lokalnim moćnicima, posebno onima koji su veliki latifundisti.To je onda kao posljedicu imalo i pojave samovlasti i arogancije kod lokalnih elita, a to je direktno narušavalo stabilnost i koherentnost Države.

Vojna odgovornost je prenesena na novu instituciju i to vojvoda (*duces*), koji su djelovali nezavisno od civilnih institucija. Vojvode su dolazile iz reda vitezova. Tako je nastala zasebna vojna komandna odgovornost, jer su vojvode bile subordinirane direktno odgovarajućim višim vojnim, a ne više civilnim institucijam. Više – manje na ovaj način definirana razdvojenost (u hijerhijskom smislu) vojnih i civilnih institucija zadržala se do danas. Provincijski namjesnici su imali neka mala vojna ovlaštenja u izuzetnim slučajevima i samo u provincijama u kojima je stanje nestabilno sa neredima.

Pravni, zakonski i sudski razvitak

Kao i ostali carevi prije njega, i Dioklecijan se dosta bavio pravnim, zakonskim i sudskim poslovima. Odgovaralo se na raznorazne molbe, zahtjeve i peticije i sukladno tome su se

donosile odluke. Carsko izdavanje reskripta, interpretacija u vidu odgovora na zahtjeve i molbe učesnika u određenoj raspravi, i u slučaju i javnih i privatnih slučaje od strane careva već je bila uobičajena praksa i dužnost principsa iz II. i III. st. n. e. U rimsku kulturu je bilo duboko usađeno pitanje legalizma, pa se pravno – zakonsko reguliranje smatralo poslom od iznimne vrijednosti po rimski svijet. Tako je i u ovom segmentu Dioklecijan pokazao revnost, čak i preveliku. Dioklecijan je prosto bio zatrpan papirologijom, ali je bio i efektan. Do danas je sačuvano i poznato oko cc 1200 reskripta izdanih u njegovo ime, a vjerojatno je stvarnih broj Dioklecijanovih reskripta bio znatno veći. Dioklecijan je tako u odnosu na sve ranije careve, daleko više ulagao i vremena i energije u reguliranje čitavog niza pitanja, a posebno onih iz pravne sfere. I to ustvari dokaz napora i želje Dioklecijana da usmjerava razvitak cijele imperije prema uvjetima koje on diktira. U tom poslu Dioklecijan se mogao osloniti na svoje pretorijanske prefekte kao što su Afranije Hanibalijan/*Afranius Hannibalianus*, Julije Asklepiodot/ *Iulius Asclepiodotus* i Aurelije Hermogenijan/ *Aurelius Hermogenianus,* te juriste Gregorija i Aurelija Arkadija Karisija (*Aurelius Arcadius Charisius*). Imperijalna vlada je počela i izdavati oficijelne knjige koji su sadržavali sve reskripte koji su izdavani od vremena Hadrijana pa do zaključno sa vladavinom Dioklecijana. *Codex Gregorianus* uključuje reskripte do 292. god. n. e., a *Codex Hermogenianus* dodaje i reskripte izdane 293. i 294. god. n. e. Dok je kodifikacija pravnih odluka bila značajna inovacija, stvarajući presedan u razvitku prava i osnovu za buduće kodifikacije, spomenuti Dioklecijanovi juristi su bili prilično konzervativni konstantno se oslanjajući i u teoriji i u praksi na znatno ranija rješenja. Za razliku od kasnijih kodifikacija (Teodosijevog i Justinijanovog kodeksa), juristi koji su vršili kodifikaciju za vrijeme Dioklecijana su imali slobodnije ruke u svome radu, nego oni za Teodosija i Justinijana. Tako Gregorijanov i Hermogenijev kodeksi nemaju rigidnu strukturu kasnijih kodeksa, i bili su objavljeni sa imenima glavnih kodifikatora, a ne imenima careva. Dioklecijanovo doba predstavlja i kraj klasičnog doba razvijanja rimskog prava. Dok dioklecijanski sustav reskripta još uvijek uzima kao uzore i urneke iz rimske pravne tradicije, već naredni konstantijanski pravni sustav je prilično otvoren za grčko – helenističke i istočne utjecaje.

Sudbeni poslovi na prvostepenoj instanci su bili zaduženje civilnih upravitelja, ali imperijalno univerzalno pravo je dozvoljavalo da se apeluje na središnje državne autoritete. To je davalo dominusu i njegovim službama veliku moć u sudbenim poslovima i posebno u arbitraži, ali i bavljenje sa gomilom papirologije koja je stizala sa svih strana rimskog svijeta. Ali to baš nije bilo jasno provođeno, i znala je vladati šarolikost i nesređenost u odnosu na prvostepenu i apelacijsku instance, odnosno ko je prvostepeni a ko apelacijski nivo.

U zakonskoj legislativi Dioklecijana se ističu i zakoni o moralu. Tako je 295. god. n. e. august iz Damaska izdao edikt kojim se zabranjuju incestuozni brakovi i afirmira supremacija rimskog prava nad ostalim, lokalnim ili regionalnim, pravnim sistemima. Njegova preambula ističe da je dužnost svakog cara da provodi sveta pravila rimskog prava, kako bi besmrtni bogovi ukazali milost i bili u miru sa rimskim imenom.

Ekonomske i fiskalno - financijske mjere

Dioklecijanova administracija se morala i suočiti sa ekonomskim i fiskalno – financijskim problemima. Ekonomski i financijski problemi su se počeli osjećati već na kraju II. st. n. e., da bi dobili na radikalnosti u III. st. n. e. Ratovi i smrtonosne epidemije su odnijeli sa sobom dobar dio populacije, proces latifundizacije je prekrivao i većinu provincija, uvoz je i dalje bio iznad iznad izvoza. Ekonomsko opadanje za vrijeme Pedesetogodišnjice je postalo veoma vidljivo. Javni prihodi, i pored novih poreza i taksi te fiskalnog manevriranja, su bili značajno nedostatni za pokrivanje troškova. To je onda vodilo ka devalvaciji novca, i antoninijan je izgubio 95 % svoga srebrnog sadržaja. Ista količina plemenitog metala sada je korištena za izradu 20x više kovanica nego ranije, najviše kako bi se podmirile vojničke potrebe. Uslijed devalvacije i inflacije, dolazilo je i do nestanka punovrijednog novca, jer je pretvaran u blago i zakopavan u zemlju. Devalvacija je vodila inflaciji, pa je tako za Dioklecijana cijena brašna bila 67x veća nego u vrijeme I. i II. st. n. e.

Iz ekonomskih, vojnih i strateških razloga i Dioklecijan je nastavio praksu naseljavanja Transdanubijaca i Transrenaca na rimsko područje. Velika skupina Bastarna, Sarmata i Karpa su raseljeni po rimskim provincijama. Nepoznati su uvjeti pod kojim su oni naseljavani, ali moglo bi se pretpostaviti da su oni bili obavezni da obrađuju i kultiviraju dodijeljenu zemlju i da plaćaju poreze i namete, da budu baza vojne obaveze u kvotama većim od onih koje su davale druge zajednice. Ove zajednice su se ubrzano romanizirale, gubeći više- manje svoj originalni identitet. To je i bila i dobro smišljena strateška politika kojom su se slabili stvarni i potencijalni rimski neprijatelji, jer bi gubili dijelove aktivne populacije. I znatan broj zarobljenika je sada umjesto da bude prodan na tržnicama robljem, naseljavan kao zavisno seosko stanovništvo u vidu kolona ili serva kasata. U IV. st. n. e. ove zajednice preseljenih su bile poznate i kao *laeti*.

Kao jedan od glavnih razloga se navodi depopulacija pojedinih provincija uslijed ratova, pandemija i bježanja ispred raznoraznih vojski. Smatramo da je stvarno došlo do određenog demografskog nazatka, ali da ono nije bilo baš tako velikih obima pa da su opustele čltave oblasti. U graničnim podunavskim i balkanskim provincijama nije došlo do velikog pada populacije, jer su te provincije u drugoj polovici III. st. n. e. ipak davale najveći broj i careva i vojnika. A to stalno dobijanje vojnika u značajnom obimu iz podunavsko – balkanskih provincija bi bilo nemoguće da su te provincije potpuno opustile. Raseljavanje Transdanubijaca i Transrenaca je popunjavalo neke demografske gubitke, ali nije predstavljalo zamjenu za potpuno navodno nestalo ranije stanovništvo. Uostalom da su ti naseljenici bili smješteni na potpuno pusta područja, oni bi sigurno duže zadržavali svoju kompaktnost, etnički i kulturni identitet, i ne bi brzo podlijegali romanizaciji

Država je bila i najveći potražitelj novca i resursa, ali ujedno i najveći potrošać. To je značilo da je Država bila esencijalna sila koja rukovodi ekonomskim procesima.

Glavne prihode državi su osiguravali porezi i rudnici, davanje u zakup državnih domena (zemljišta, zgrada itd..), carine koje su naplaćivane na granicama provincija i kretale su se od 2% do 5%. Prihode u provincijama su naplaćivali prokuratori, koji su upravljali i državnim rudnicima (*procuratores metallorum*), dajući ih i u zakup, i carskim kovnicama (*procuratores monetarum*).

U I. i II. st. n. e. Država je dobijala dovoljno sredstava, pa je samim tim mogla i da svoje potrebe izmiruje u konvertabilnom novcu (pokrivenom uglavnom srebrom). To je značilo

da je Država i plaćala sve što bi uzimala u čvrstoj i kvalitetnoj valuti. Međutim, kako je vrijednost novca naglo padala za vrijeme Pedesetogodišnjice ovaj sustav je kolabirao, pa je Država (bolje rečeno vojska) svoje potrebe namirivala i rekvizicijama, a i plaćala u naturi. Takav porez nosio je naziv anona (*annona*) i sakupljan je neredovno. Tako se zbog gubitka povjerenja u novac, čija je stvarna vrijednosti bila itekeko nedokučivo, robno – novčani sustav je oslabio. Kako bi se izgradio sistem u ekonomsko – financijsko - poreznom uređenju, Dioklecijan je praktično pretvorio rekvizicije u porez.

„Tetrahija" je bio skup projekat, jer je ne samo povećala vojsku i nego i birokratiju, sjaj i blještavilo novih dvorova, i podizanje novih grandizionih građevina širom rimskog svijeta. Zato su za njeno održanje bila potrebna značajna sredstva. Najbolji način da se osigura materijalna osnova poretka, bila je reforma poreznog sustava kako bi on bio učinkovitiji i donosio više sredstava nego ranije. Prelaskom na izmirivanje poreza u proizvodima, nastojala se osigurati ekonomika rimskog svijeta od stalnih devalvaciono – inflacionih potresa. Dioklecijan je 296. god. n. e. izdao edikt kojim se reformirao porezni sustav. Preinačeni sustav je zasnovan na mjernim jedinicama nazvanim „glavama" (*capita*) i „jaramima" (*iuga*; ustvari riječ je o zemljištu) i povezan sa novim regularnim popisima stanovništva i imovine svakih pet godina. Popis ljudi je bio *capitatio humana*, a popis životinja *capitatio animalium*.

U ranijim epohama veliko značenje su imali indirektni, posredni porezi koji su bili raznovrsni i kojih je bio veliki broj. Sa opadanjem gospodarskog života, padom vrijednosti novca, posredni su porezi nesumnjivo gubili svoju prijašnju važnost. U Dioklecijanovo doba veliki su značaj stekli neposredni, u prvom redu zemljišni porezi.

Raniji popisi su bili neredovni i nestandardizirani, pa su se odvijali u različitim terminima. Sa uvođenjem jedinstvenog popisa, zasnovanog na sistemu *capitatio – iugatio*, i koji se odvija u isto vrijeme Dioklecijan je strogo centralizirao porezni sustav. Porezna jedinica određivana je prema količini obradive zemlje koju može obraditi jedan čovjek da bi imao sredstva za život. Jedinica *caput* nije bila konzistentna mjera, pa je žena često vrijedila pola „pola glave", a ponekad i u drugim mjerama. Ni jedinica *iugum* (koja predstavlja zemljište) nije bio konzistentna mjera, nego je varirala zavisno od tipa zemljišta, da li je obrađivana ili ne, kvaliteta obradive čestice, usjeva, vrste kulture koja se uzgaja i količine rada koji je potreban da bi se održavao. U Siriji je, npr., 20, 40 i 60 "jarama" oranice odgovaralo 5 "jarama" vinograda, 225 ili 445 stabala masline. Odrezivanje poreza je zavisilo i od broja, tipa i kvalitete stoke. Tako su *iugum* i *caput* dovedeni u određen odnos (nejednak u raznim područjima rimskog svijeta). U odnosu na procjenjeni broj *capita* i *iuga* odmjeravalo se koliko ljudi za vojsku, novca, životinja, žita, ulja, vina, mesa i drugih namirnica treba predati Državi. Zbog fluktuiranja vrijednosti novca skupljanje taksi u naturi je postalo uobičajeno, iako se ono moglo konverirati u novac. Tečaji novca su se mijenjali kako bi se uzela u obzir i inflacija. Javni podaci o svim porezima su javno objavljivani. Od poreza nisu oslobađani ni senatori, koji su pored zemljišnog plaćali i posebni porez (*aurum glaebale*). Gradsko stanovništvo koje

se nije bavilo poljoprivrednim poslovima plačelo je porez u novcu (*capitatio plebeia – tributum capitis*). Ovakvo oporezivanje je primarno motivirano potrebama vojske, o čemu govori i porez koji se nazivao *annona* ili *annona militaris*.

Sačuvan je edikt iz 297. god. n. e. namjesnika Egipta Aristija Optata kojim se obavještava stanovništvo o mjerilima pri popisu. Svi treba da prijave polja i njihov kvalitet, a isto tako i broj ljudi koji rade na njima. Jedna od posljedica popisa je bila zabrana napuštanja zemlje koju je neko uzeo da obrađuje (uključujući i kolone), o čemu će kasnije biti više govora.

Prikupljanje i raspodjelu anone kontrolisao je prefekt pretorija, a činovnici *censorites* su utvrđivali broj "jarama" i "glava." Većina poreza je dužna bila da se skupi 1. IX. svake godine, i lokalni dekurioni su ga skupljali od individualnih posjednika. Ovi dekurioni (kurijali kako su sve češće nazivani) su sada bili odgovorni da se skupi procijenjeni porez u životinjima, ljudima, hrani, a slučaju da nisu uspjeli postići zahtijevani i propisani nivo poreza, kažnjavani bi bili što bi se iz njihove imovine namirivala razlika. Radi te nepopularne obaveze, mnogi dekurioni pokušavali su da je nekako izbjegnu. Kako bi porezni sustav uveo u red i zaoštrila njegova primjena, Dioklecijan je povećao i broj financijskih činovnika (*rationales* i *magistri privatae*) u provincijama. Činovnici su „češljali" rimski svijet, procjenjući vrijednosti i „glava" i „jarama" za svakog posjednika, za svaku lokalnu zajednicu.

Dioklecijan je ukinuo i porezne privilegije (većeg dijela) Italije, pa je i ona uključena u porezni sistem kao i druge provincije. Ipak su sam Grad i okružujuća Suburbicana ostali izuzeti.

Ali da bi ekonomske i fiskalne mjere mogle funkcionirati, morala se u red dovesti moneta i suzbiti devalvacija i inflacija. Aurelijanove ranije reforme nisu uspjele. Reformu monetarnog sustava Dioklecijan je izveo 294. god. n. e. sa izdavanjem novih vrsta kovanica (o čemu je više riječi bilo u lekciji "Dominatski monetarni sustav"). Pošto je nominalna vrijednost ovih novčića bila manja od njihove cijene kao sirovog metala, Država je faktički bila na gubitku. Taj gubitak se nastojao namiriti tako što bi se vršila rekvizicija plemenitih metala od privatnika u zamjenu za državne kovanice (u naravno u faktički mnogo manjoj vrijednosti nego što je vrijedio rekvirirani metal).

Zato ova reforma nije imala nekog naročitog uspjeha, jer realna vrijednost novca nije bila u potrebnom skladu sa njenom nominalnom vrijednošću, dalje, odnos između vrijednosti metala bio je određen proizvoljno i, najzad, nije bio uzet u obzir sustav cirkulacije novca. Uslijed toga, punovriijedna je moneta nestajala iz optjecaja i pretvarala se u kovane poluge a cijene robi ne samo da nisu padale, već su i dalje rasle.

Kako bi se suzbila inflacija, Dioklecijan je donio, sa ekonomskog stajališta, vrlo kontroverznu mjeru. Prvo je 301. god. n. e. izdat "edikt o novcu" kojim se ponovo uvodi tarifa svih dugova tako da *nummi*, najčešće korišteni novčić , vrijedi upola manje. Ovaj edikt je sačuvan na epigrafskom spomeniku iz Afrodisija u Kariji) i po njegovom tekstu svi dugovi zaključno sa 1. IX. 301. god. n. e. moraju se isplatiti po starom standardu, dok su svi dugovi zaključeni nakon navedenog datuma moraju biti isplaćeni u novom standardu. Ovaj edikt je izgleda pokušavao da sačuva trenutnu vrijednost zlata i održi

rimski novac od srebra. Ovaj edikt je riskirao davanjem poticaja inflaciji, kao što se desilo nakon Aurelijanove monetarne reforme.

Država je zato reagirala sa "ediktom od maksimumu cijena" (*Edictum De Pretiis Rerum Venalium*) koji je izdan dva – tri mjeseca nakon edikta o novcu, i to između 20. XI. i 10. XII. 301. god. n. e. Po ovom ediktu Dioklecijan je naveo da su trenutne visoke cijene rezultat pohlepe trgovaca i da kao rezultat imaju nemire u masama. Edikt danas postoji samo u većim ili manjim fragmentima koji su pronađeni uglavnom u istočnim provincijama. I pored toga, ti sačuvani fragmenti omogučavaju da se tekst rekonstruira u dovoljnoj mjeri kako bi se mogao čitati i shvatiti smisao. Uostalom, Edikt o maksimalnim cijenama je još uvijek najduži sačuvani legislativni dokument iz vremena "tetrarhije". U prve dvije trećine teksta edikta daje se uvodni tekst sa obrazloženjem donošenja zakona. Tako se duplira vrijednost bakarnog i brončanog novca. Trgovcima se zabranjuje da stavljaju više cijene a transportni troškovi ne mogu se koristiti kao opravdanje za veće cijene.

Tako edikt navodi sljedeće o ljudima koji špekuliraju sa cijenama na tržištu: "….smatraju za svoj gubitak ako uslijed povoljnih vremenskih prilika nastane obilje plodova...u nerodnim godinama ucjenjuju kod prodaje sjetvenog sjemena i zakupničkih obveza… idu samo za osobnom korišću…jagme se za pljačkaškim kamatama".

Prijeti se čak i smrtnom kaznom profiterima i špekulantima koji se krive za inflaciju i koji se po svojoj štetnosti čak uspoređuju sa "Barbarima" koji napadaju rimski svijet.

Edikt tako kaže : …neka nitko ne smatra ovu odluku (smrtnu kaznu op. a.) okrutnom, jer je svakom pružena laka mogućnost da izbjegne kaznu ako se drži umjerenosti".

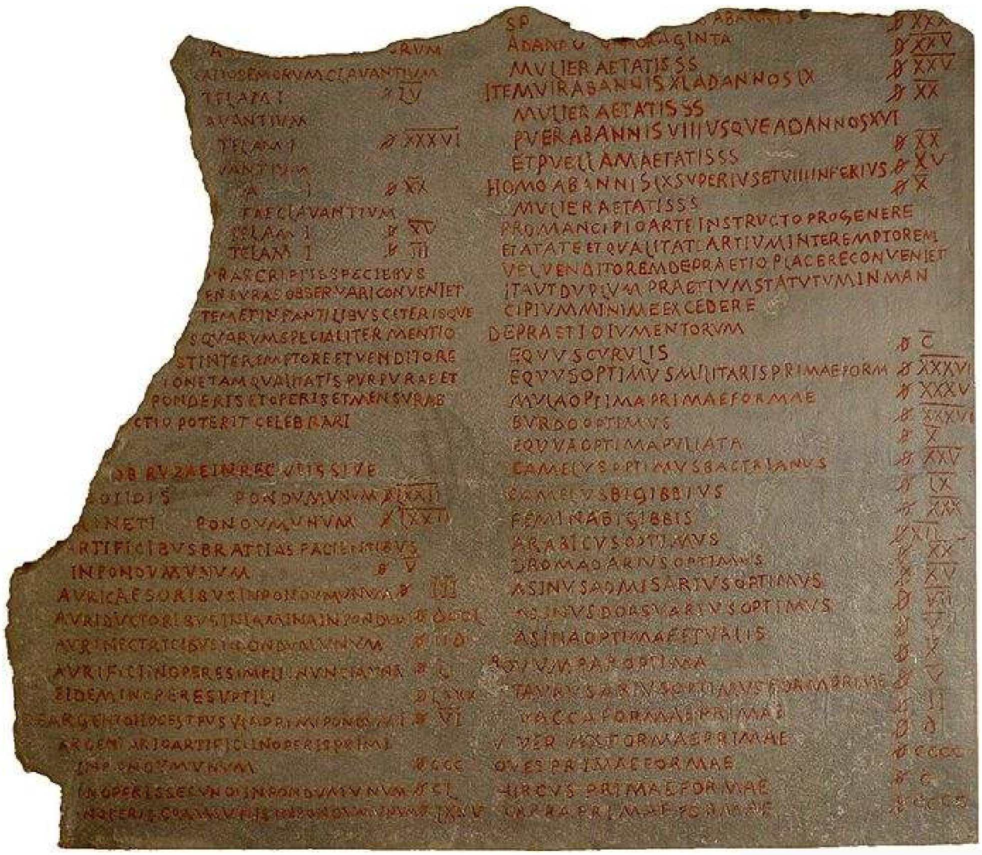
Zadnja trećina teksta je podijeljena je u 32 sekcije u kojima se daje maksimalna cijena u maloprodaji za preko 1000 proizvoda i robnih jediniku, uključujući i govedinu, žito, vino, pivo, kobasice, cipele, pokrivaće, pa i za lavove, vozarinu za putovanje morem, sedmične plate, honorare za arhitekte i advocate. Najvšu cijenu ima jedna libra u purpur obojene svile. Sa ekonomskog stajališta ovaj edikt je promašaj, jer zaobilazi pravila tržišta i ponude i potražnje. Mommsen je ovu mjeru nazivao administrativnim bezumljem (gouvernementaler Wahnsinn). Uvođenjem jedinstvenih cijena za čitav rimski svijet, potpuno se ignorira činjenica da cijene variraju od regiona do regiona, zavisno od dostupnosti i kvantitativnosti određene robe. Zatim se ignoriraju transportni troškovi. Ovo je dobar primjer kako je Dioklecijan mislio da će primjenjivanjem metoda vojnog zapovjedništva unijeti red i stabilnost u civilnom sektoru, koji je ipak mnogo složeniji i osjetljiviji. Posljedice edikta o cijenama su vrlo brzo postale vidljive. Inflacija i monetarna nestabilnost su se nastavili, a raznorazne špekulacije su se i povećale kao i crno tržište. Trgovci i kompanije, pa i čitavi gradovi su povlačili robu ili prestajali sa proizvodnjom što je naravno vodilo švercu sa enormno visokim cijenama za robu koje je sada sve više nedostajalo. Neki pojedinci i zajednice su počeli da se prebacuju na sustav trampe, odnosno da razmjenjuju robu sa robom, što je još više obesmislilo monetarni sustav. Na kraju se vidjelo da su najviše ovim ediktom bili oštećeni radnici, jer su njihove

zamrznute plate uslijed inflacije i devalvacije izgubile bilo kakvu vrijednost, a morali su doći do robe na crnom tržištu sa visokim cijenama. Edikt je ubrzo i povućen.

Međutim sa druge strane, možda je ovo reguliranje cijena imalo i određene razloge koji su nastali kao posljedica centralizacije i podržavljenja. Državna je uprava raspolagala ogromnim zalihama namirnica, koje su pristizale, s jedne strane, sa carskih posjeda, sa druge – u vidu poreza. Država je raspolagala i sa velikim radionicama, koje su izbacivale mnoštvo svakovrsnih izrađevina, i, prema tome, vlasti su mogle izbacivati na tržište određenu količinu robe i samim time regulirati cijene.

Cijene naznačene robe u ediktu znatno su više od onih koje se odnose na doba koje je prethodilo krizi III. st. n. e. Ali su one znatno niže od ediktu suvremenih egipatskih cijena, poznatih na osnovu papiroloških podataka. U Egiptu su se cijene uvijek odlikovale relativnom jeftinoćom. To pokazuje da je zakonodavac proizvoljno utvrdio cijene. Primjeri maksimalnih cijena (napisanim u denarima, valuti koja je davno izgubila stvarnu vrijednost) :

- Cipele – 60 do 150 denara
- Vino - 8 do 70 denara
- Kokoš – 60 denara
- Sir - 20 denara
- Maslac- 70 denara
- Govedina – libra 8 denara
- Svinjetina – libra 20 denara
- Morska riba – libra 70 denara
- Poljodjelski radovi – 25 denara plus hrana
- Tesar, stolar - 50 denara
- Klesar - 60 denara
- Ličilac - 75 denara
- Kovač, pekar - 50 denara
- Brodograditelj- 50 denara
- Učitelj, po djetetu – 50 do 200 denara
- Odvjetnik – 250 denara po tužbi
- Šišanje, brijanje – 2 denara

Fragment (na latinskom) Edikta o maksimalnim cijenama. Danas se nalazi u Pergamonmuseum Berlin**.**

Jedan od četiri dijela Edikta o maksimalnim cijenama (na grčkom) koji se u sekundarnoj upotrebi koristi u srednjovjekovnoj crkvi Sv. Jovana Hrizostoma u mjestu Geraki.

Sarmatsko pitanje

Dioklecijan je proljeće 293. god. n. e. proveo putujući sa Galerijem od Sirmiuma do Bizanta. Dioklecijan se nakon boravku u Bizantu vratio u Sirmium, gdje je ostao i u toku zime 293./294. god. n. e. i proljeća 294. god. n. e. U jesen iste godine opet je vođena uspješna kampanja protiv Sarmata. Nakon ovoga poraza, Sarmati neće zadugo ugrožavati dunavsku granicu. Kako bi se bolje osigurala granica, utvrđeni su *Aquincum*, *Bononia*/Vidin, *Ulcisia Vetera*, *Castra Florentium*, *Intercisa*/Dunaújváros, *Onagrinum*/Begeč. Ova utvrđena naselja su činila dio nove odbrambene i borbene linije nazvane *Ripa Sarmatica*. U 295. i 296. god. n. e. Dioklecijan je ponovo vodio operacije na ovom području, izvojevavši pobjedu nad Karpima u ljeto 296. god. n. e. Kada je Dioklecijan u periodu 299. – 302. god. n. e. boravio na Istoku, sada je na redu bio Galerije da vodi pobjedonosne kampanje na Dunavu. I tako je do kraja Dioklecijanove vladavine osigurana dunavska granica. Pored jačanja fortifikacija u gradovima i garnizonima, čitava dunavska linija odbrane je dodatno ojačana sa utvrdama, mostobranima i cestama. Velika je vojna sila bila stacionirana na ovoj liniji. I natpis iz *Sexaginta Prista* (danas Ruse u Bugarskoj) u Donjem Podunavlju veliča obnovljeni mir/*tranquilitas* na navedenom prostoru. Ovo naselje je obnovljeno kao *praesidium* (utvrda sa značajnim fortifikacijama), nakon šti su Goti razorili 250. god. n. e.

Podaci koji govore o napadima Sarmata na dunavsku granicu i skoro kontinuiranim sukobima njima, ukazuju da se Goti još uvijek nisu oporavili od teškog poraza 270. god. n. e., te da su Markomani, Kvadi i Rimljani imali sada stabilne odnose.

Bez obzira što je gotska seoba unijela novi etnički element u stepsko područje, još uvijek su veći dio panonsko – karpatskog područja istočno i sjeverno od Dunava zaposjedale politije/narodi sarmatskog i neromaniziranog dačkog porijekla. Iako vrela navode samo skupno sarmatsko ime, u borbama sa Rimljanima su učestvovali samo pojedine sarmatske zajednice, jer jedinstvana sarmatska politička formacija nije postojala. Dioklecijan se borio protiv Jaziga, koji su kontrolirali područje između Dunava i Tise. Inače međusobni odnosi među Transdanubijskim zajednicama nisu bili nimalo srdačni. Nomadski Iranci i Goti su od samoga dolaska ovog germanskog naroda na sjevernocrnomorsko područje bili u kontinuiranom neprijateljstvu. Gotske političke tvorevine su napravile usjek i više – manje odvojile panonske Sarmate od onih nomadskih iranskih zajednica u ukrajinskim i južnoruskim stepama.

Rat sa Iranom

Mir sa sasanidskim Iranom nije dugo trajao, i nova promjena na tronu „šaha nad šahovima" je kao direktnu posljedicu imala i početak novog rata. Sin i nasljednik Bahrama II. je bio Bahram III. (vl. četiri mjeseca u 293. god.). Gubitak Jermenije je imao priličan razočaravajući efekt po iransku elitu, i tražila se osoba koja bi mogla da se suprotstavi Rimljanima. Iz Jermenije su i vodili putevi za lakši upad u Mediju, što je dodatno izazivalo nezadovoljstvo. Bahram III. je smatran slabim, pa su mnogi velikaši odlučili da podrže Narseha (sina Šapura I.) koji je pružao impresiju snažne osobe koja će se moći nositi sa Rimljanima. Tako je Narseh, (vl. 293. – 302. god. n. e.) nekim vidom državnog udara, preuzeo vlast, dok je sudbina Bahrama III. ostala nepoznata. Zanimljivo

je da je po stupanju na prijesto Narseh primijenio neku vrstu iranskog *damnation memoriae*. Naredio je da se uništi svaki trag i spomen na vladare izmedju njega i oca Šapura I. On se želio u javnosti predstaviti kao agresivni i ratnički raspoloženi "šah nad šahovima" kao što su bili Ardašir i Šapur I.

Novčić sa likom Bahrama II.

Novčić sa likom Narseha.

Odmah po preuzimanju vlasti, Narseh je 294. god. n. e. poslao uobičajene darove, a Dioklecijan je uzvratio sa razmjenom ambasadora.

Održavanje mira nije bila opcija Narseha, posebno imajući u vidu povremene upade na iransko područje trupa Tiridata III. U znak odmazde za to Narseh je 296. god. n. e. izvršio uspješnu invaziju Jermenije i Tiridat III. se morao skloniti na rimsko područje. To je bio *casus belli* za Rimljane i Dioklecijan je poslao Galerija sa trupama kako bi pomogao Tiridatu III. Glavno poprište rata je bilo u sjevernoj Mesopotamiji. Galerijeve trupe su vodile sa Irancima tri bitke, prve dvije su bile neodlučne, a treća je vođena između Kare (Harran u današnjoj Turskoj) i Kalinika (*Callinicum,* danas Ar-Raqqah u Siriji), možda negdje na rijeci Balikh. U ovoj trećoj bitci rimska armija je teško poražena i Galerije se sa trupama morao povući prema Antiohiji u kojoj se nalazio Dioklecijan. Zbog poraza august je svoga cezara javno ponizio. U javnoj ceremoniji u Antiohiji, Dioklecijan je naredio Galeriju (obučenom u carski purpur) da hoda jednu milju na čeku imperijalne karavane.

Javno ponižavanje Galerija je imalo efekta. Galerije je bio željan revanša i u toku zime 297/298. god. n. e. vršene su pripreme za ofanzivu i reorganizirana je armija. Nova pojačanja su u proljeće 298. god. n. e. došla sa Balkana i Podunavlja. Pošto Narseh nije sa svojom vojskom prodirao iz pravaca Jermenije i Mesopotamije, Galerije je preuzeo borbenu inicijativu na frontu. Ofanziva rimske armije (u snazi od oko 25 000 ljudi) je započela napadom (zajedno sa jermenskim trupama) preko Jermenije u pravcu sjeverne Mesopotamije. Narseh se sa glavninom trupa povukao u Jermeniju kako bi se suočio sa Galerijevim vojnicima. Brdoviti i planinski teren je više odgovarao rimskoj pješadiji, nego iranskoj konjici, i u dvije bitke Galerije je u potpunosti pobijedio. Za vrijeme drugog borbenog sraza u bitci kod Satala, Rimljani i Jermeni su iznenadili Narsehovu

vojsku, teško je porazili i zarobile iranski tabor, Narsehov trezor, porodicu i harem. Nakon ovih pobjeda, Galerijeva armija je napredovala u dubinu Medije i Adiabene. Tom prilikom je samo nizala uspjehe, kao što je bitka kod Teodosiopolisa (današnji Erzurum u turskom Kurdistanu), zauzimajući Nisibis prije 1. X. 298. god. n. e. Nakon toga je pravac ofanzive usmjeren prema jugu. Napredujući duž Tigrisa, Rimljani zauzimaju Ktesifon i dolaze do ruševina Babilona. Nakon toga su se vratili na rimsku teritoriju. Na jermenski kraljevski tron vrećen je Tiridat III.

Narseh je pokušao sklopiti mir sa Galerijem, poslavši mu radi toga i molbe za povratak porodice zaslanika Afrabana. Galerije nije Afrabanu dao definitivni odgovor nego je poslao natrag, ujedno podjećajući i optužujući Sasanide na postupak sa Valerijanom. Rimljani su tretirali zarobljenu Narsehovu porodicu relativno dobro, možda želeći obnoviti reminisenciju na postupanje Aleksandra Velikog sa porodicom Darija III. Narsehova supruga je provela ostatak rata u Dafni, u blizini Antiohije.

Ozbiljni pregovori o miru su počeli u proljeće 299. god. n. e. Dioklecijanov sekretar (*magister memoriae*) po imenu Sikorije Prob/*Sicorius Probus* je poslan Narsehu sa prijedlozima mirovnog sporazuma. U gradu Nisibisu je potpisan mir sa teškim uvjetima prema Iranu. Jermenija je i oficijelno vraćena Tiridatu III., a i dobila je i proširenje granica u pravcu Medije i sa utvrdom Ziata. Kavkaska Iberija izlazi iz okvira iranske sfere utjecaja i prelazi pod rimsku. Trgovina između rimskog i iranskog svijeta će se odvijati u Nisibisu koji je bio u rimskim rukama. Najteži dio mirovnog sporazuma je bilo prepuštanje Rimljanima pet satrapija koje su se nalazile između Tigrisa i Jermenije. Ove satrapije su bile strateški veoma bitne jer su se u njima nalazili prolazi prema istoku, jugoistoku i jugu. Rimljanima su pripala i uporišta Amida (današnji Dijabekir u Turskoj) i Bezabde. Pod rimsku kontrolu su došli i mnogi gradovi istočno od Tigrisa i to Tigranokerta, Saird, *Martyropolis*, Balalesa, Moxos, Daudia i Arzan.

Briljantna pobjeda u iranskom ratu pokazala je svu snagu rimske vojske, ali ujedno i efikasnost novog sustava. Potrebno je imati u vidu da su „tetrarsi" od prve godine Dioklecijanove vladavine vodli kontinuirane ratove, poglavito vanjske i to na svim granicama i neke građanske ratove i unutrašnje pobune. Svi ti nizovi kontinuiranih ratova su završavani pobjedonosno. Vojska je u potpunosti ostala lojalna „tetrasima", što je bilo toliko različito od preddioklecijanovskog doba.

Galerijev slavoluk u Solunu. Slavoluk je izgrađen 298. ili 299. god. n. e., a posvećen 303-. god. n. e. Frizovi na slavoluku prikazuju pobjedu Galerija nad Irancima.

Reljefni prikazi sa Galerijevog slavoluka.

Reljefni prikazi sa Galerijevog slavoluka.

Egipat

Nedugo nakon postavljanja na mjesto cezara, Galerije je bio angažiran (293./204. god. n. e.) u Gornjem Egiptu, gdje je ugušio lokalni ustanak u gradovima Busiris i Koptos. I nakon toga situacija u Egiptu nije bila nimalo stabilna i u ljeto 297. god. n. e. došlo je pobune i pokušaja uzurpacije carske vlasti u Egiptu od strane Lucije Domicije Domicijan (*Lucius Domitius Domitianus*). Možda je pobunu uzrokovao novi porez. Veći dio Egipta, zajedno sa Aleksandrijom se pridružio pobuni. Osobno je predvodeći armiju u Egipat došao Dioklecijan. Prvo je ugušena pobuna u Tebaidi u jesen 297. god. n. e., a zatim je pod kontrolu stavljen veći dio Egipta, izuzev Aleksandrije. Domicije je bio mrtav u decembru 297. god. n. e., a možda ga je naslijedio *corrector*/korektor (namjesnik provincije po novom uređenju) Aurelije Ahilej koji je bio odgovoran za odbranu Aleksandrije. Dioklecijanova armija je čak osam mjeseci (do marta 298. god. n. e.) opsijedala Aleksandriju. Nakon što je pao u ruke Dioklecijanovim vojnicima Ahilej je pogubljen.

Zbog učešća u pobuni Aleksandrija je izgubila pravo na neovisno kovanje novca, a izvršen je cenzus/opći popis. Dioklecijan je izveo i reforme u upravi i birokratiji Egipta.

Skoro stoljeće ranije je i Septimije Sever izveo upravno – administrativnu reorganizaciju Egipta. Severove i Dioklecijanove reforme su dovele upravno uređenje u Egiptu bliže općim rimskim standardima. Interesantno je da su Aleksandrija i Egipat i u rimsko doba dugo čuvali tradicionalne oblike unutarnjeg upravno – administrativnog sustava. Van Aleksandrije ti oblici su poticali iz još drevnijeg, predhelenističkog vremena.

Dioklecijan je zatim duž Nila krenuo prema jugu, gdje je posjetio *Oxyrhynchus* i *Elephantinu*. Utvrdio je mir sa Nobatima i Blemijima, po kojem se rimska granica pomjerila prema sjeveru do egipatske File uz godišnju isplatu u zlatu Blemijima i Nobatima. Na primjeru Egipta je Dioklecijan popustio, ali je time i održao stabilnost esencijalne provincije. Dioklecijan je napustio Gornji Egipat u septembru 298. god. n. e., i u Siriju je došao u februaru 299. god. n. e. gdje se i sastao sa Galerijem.

Hram iz doba Trajana na otoku File, na novopostavljenoj granici između Blemija i Nobata na jednoj strani i Egipta na drugoj strani.

Konstancije i borbe na Rajni.

Još od svoga postavljanja za cezara, Konstancije je skoro kontinuirano vodio borbe na rajnskoj granici. Krajem 298. god. n. e. došlo je do bitke kod Lingonesa (danas Langres) između Konstancijevih snaga i Alamana. Konstancije je bio u početku potisnut i morao se povući u grad, ali ipak su na kraju Alamani doživjeli poraz. Konstancije je ponovo porazio Alamane kod *Vindonissa* (danas Windisch u Švicarskoj). Konstancije

Maksimijanova kampanja u sjevernoj Africi

Kada je elimirana pobuna u sjeverozapadnoj Galiji i Britani, Maksimijan je fokus pažnje prebacio na sjevernu Afriku. Opadanje rimskog autoriteta u III. st. n. e. se osjećalo i na

afričkim granicama rimskog svijeta. Upadi slobodnih berberskih skupina na područja mauritanskih provincija su postajali sve drskiji, opasniji i ozbiljniji. Namjesnik provincije *Mauretania Caesariensis* je 289. god. n. e. postigao privremeni predah u sukobima sa Barvarima i Kvinkvgentianima. Međutim, upadi su se uskoro obnovili. Maksimijan je 296. god. n. e. odlučio da uzme stvar u svoje ruke i riješi problem u sjevernoj Africi. Podignuta je velika armija, koja se u jesen 296. god. n. e. preko Španije uputila u mauritanske provincije. U martu 297. god. n. e. započela je krvava i brutalna ofanziva protiv nezavisnih berberskih zajednica. Kampanja se odužila i Maksimijan je proveo zimu 297./298. god. n. e. u Kartagini. Kada su se obnovile borbe, Maksimijan se nije zadovoljio potiskivanjem polupustinjskih i pustinskih napadača u Atlas planine, nego je ofanzivu proširio u dubinu područja napadača. Teren je bio težak, a Berberi su bili vični gerilskom ratovanju, ali i pored toga Maksimijan je nastavio vršiti pritisak. Kako bi nanio što veću kaznu protivniku, Maksimijan je naredio totalno pustošenje, ubijanje što je moguće više i potiskivanje preostalih u Saharu. Kampanja je zaključena do proljeća 298. god. n. e. i 10. marta je trijumfalno ušao u Kartaginu. Tamošnji natpisi ga tituliraju kao *redditor lucis aeternae* ("Obnavljača vječnog svjetla"). Maksimijan se vratio u Italiju 299. god. n. e. i iste godine u proljeće je proslavio trijumf u Rimu.

Zapad 299. – 305. god. n. e.

Nakon mauritanske kampanje, Maksimijan se vratio ležernom životu u palata Milana i Akvileje. Ratovanje je prepustio Konstanciju. Maksimijan ipak nije napustio i vođenje politike, pa je bio oštar u odnosima sa Senatom. Laktancije ga optužuje da je čak i podizao lažne optužbe nad nekoliko senatora koji su onda bili pogubljeni, uključujući i prefekta Grada 301. ili 302. god. n. e. Za razliku od njega, Konstancije je nastojao zadržati dobre odnose sa Senatom. Istovremeno je Konstancije nastavio sa borbenim aktivnostima na rajnskoj granici. Borio se protiv Franaka 300. ili 301. god. n. e., a 302. god. n. e. vodio je kampanju protiv Germana u gornjorajnskom području. Konstancije je naselio Franke u depopulirane dijelove galsko – germanskih provincija. Nakon proslave *vicennalia* (zajedno sa Dioklecijanom), Maksimijan je 304. god. n. e. vodio sekuralne igre.

Reforma vojske

Sve dioklecijanske reforme su primarno rađene u interesu vojne organizacije, koja je pretrpila najveće promjene na druge državne institucije. Dioklecijanov paket promjena je uključivao i punu reformu i preobrazbu i reorganizaciju rimskih oružanih snaga, koja se već u III. st. n. e. prilično transformirala i promijenila u odnosu na vojsku augustovskog i antoninijanskog vremena. Dominatska vojska se od one principatske (koju je ustanovio August) razlikovala i po načinima regrutacije, vojnih doktrina, vojne opreme, vrste i tipova jedinica, načina zapovijedanja, logističkoj podršci i sl. Veća je razlika između principatske i dominatske vojski, nego između augustovske i kasnorepublikanske, pa i srednjerepublikanske vojski. I na rasporedu dominatskih vojnih jedinica se osjetio proces

centralizacije, jer je komanda i kontrola prenošena sve više na dominuse i njima neposredno subordinirane. I manufakturna djelatnost vezana za potrebe vojske i njeno snabdjevanje su dovedeni pod centraliziranu državnu kontrolu. Tako je i vojska na sebi itekako osjetila procese centralizacije i birokratizacije. O dominatskoj vojsci će u kasnijim poglavljima biti znatno više riječi.

Dioklecijan se za vrijeme svoje vladavine u potpunosti oslanjao na vojsku. Tako je i njegov izbor za cara obavljen aklamacijom pred vojskom, a i njegova abdikacija se isto desila pred vojničkom skupštinom. Izgeda da Dioklecijana stare građanske i civilne ustanove više nisu zanimale, i da je on shvatao vojsku kao glavnu, temeljnu instituciju Rimske države. Pod njegovim direktnim zapovjedništvom vojska u 20 godina nije doživjela poraz, a i svaki rat završio je u konačnici pobjedom Rimljana (Napoleon je u razgovoru s generalom Marmontom nazvao Dioklecijana najvećim žandarom *u povijesti*). Dioklecijan je kao neophodne osobine vojske isticao *fides militium* („vojničku vjernost, vrijednost”), *virtus militium* („vojničku vrlinu”) i *concordia militium* („vojničku slogu”).

Veliki pogrom kršćana

Dioklecijanovo ime se u kolektivnom sjećanju Euromediterana najčešće povezuje sa pogromom kršćana. Za razliku od svih ranijih pogroma i persekucija kršćana, ovaj se smatra najžešćim i najsveobuhvatnijim.

I danas postoji pučko vjerovanje da su skoro tri stoljeća kršćani bili sustavno progonjeni, mučeni i kažnjavani od strane Države i da su cijelo vrijeme provodili u ilegali. Ovo uvjerenje je bilo i historiografska činjenice sve do Edvarda Gibona i njegovog kritičkog pristupa tome pitanju. Progoni su se dešavali, ali povremeno, sporadično i u određenim područjima, o čemu je ranije više govoreno u lekciji “Progon kršćana iz 64. god. n. e.” Nekada je znalo proteći i više decenija prije nego što bi se javio neki edikt usmjeren protiv kršćana ili bi izbili nemiri u kojima bi masa za neke svoje nedaće krivila kršćane (ili bi se u tu svrhu koristile izmišljene i lažne optužbe) pa bi došlo do javnog linča. Nekada je neprijateljstvo javnosti prema kršćanima bila tolika da je čak Država morala intervenirati kako ne bi došlo do pokolja. Plinije Mlađi je npr. imao listu denucijacija kršćana od strane anonimnih pošiljatelja za koje mu je princeps Trajan predložio da ih ignorira. U Lionu je 177. god. n. e. je tek intervencija vlasti zaustavila opći pogrom i pokolj od strane nekršćanske mase. Ustvari Država, u prva stoljeća postojanja kršćana, nije izdala nijedan oficijelni dekret, zakon, edikt koji bi bio direktno bio uperen protiv kršćanstva (u globalnom smislu) kao takvog i koji bi se odnosio na cjelokupni rimski svijet. Ovo stanje iz I. i II. st. n. e. bi se moglo okarakterizirati kao trpljenje od strane Države sa povremenim lokalnim napadima i progonima. Za razliku od toga ranijeg razdoblja od Severa i u toku III. st. n. e. takav odnos prema kršćanstvu se suštinski promijenio. Principsi su sve više pažnje posvećivali kršćanstvu i kao religiji i kao općekulturnom pokretu koji se polako, ali sigurno širio. Sada su bili i otvoreniji prema zahtjevima masa da se obračuna sa kršćanstvom. To je sa jedne strane bila namjerna politika podilaženja masama i dobijanju na popularnosti tako što bi se podilazilo najnižim strastima; sa druge strane činjenica je da je u III. st. n. e. kršćanstvo izašlo iz okvira pokreta koje je najviše sljedbenika dobivao u skromnijim slojevima stanovništva. Ono je sada postajalo vidljiva snaga (posebno na istoku), i pristalice je nalazilo i u okvrima tadašnje elite. A pošto je kršćanstvo odbijalo da se integrira u okvire tadašnje vladajuće ideologije i njenih predstava, počelo se na njega u državnim institucijama gledati kao na vrlo ozbiljnog unutarnjeg neprijatelja. Septimije Sever 202. god. n. e. izdaje reskript kojom zabranjuje konverziju na abrahamističke religije, a Maksimin nastupa protiv vođa kršćanskih zajednica. Vrlo težak progon, i to općeg karaktera, preduzima Decije, a nakon njega nastavlja Valerijan. Galijen zaustavlja progone i uspostavlja neku vrstu primirja sa crkvom, koji traje sve do zadnjih godina dioklecijanove vladavine. U tom „primirju” koje traje skoro četiri decenije kršćanstvo i dalje raste, pa se tako pretpostavlja da je kršćanska populacija narasla (sa oko 2 %) na čak oko 10 %

neposredno pred dioklecijanovske pogrome. Kršćanske zajednice više nisu ograničene na gradove, u kojima su se one najviše i širile, nego su vidljivo prodrle i na seoska područja. Decenije mira i etablirana i vidljiva crkvena organizacija doprinijeli su da se smanji intenzitet vjerovanja u lažne optužbe i objede na račun kršćana. Tako je i među elitom i među masom je opadao interes i entuzijazam za provale bijesa mase prema kršćanima. Jednostavno rečeno javnost se navikla na prisustvo kršćanstva. Ni crkve nisu više bile neupadljive, a grade se i veće crkve u najvažnijim gradovima rimskog svijeta. Ove crkve održavaju ne samo sve brojnije „stado", nego i sve jači utjecaj same kršćanske zajednice i njene hijerarhije. U Nikomediji je podignuta crkva na jednom brdu, sa pogledom na carsku palatu, praktično stalno pred očima Dioklecijana.

Kršćanstvo je ipak antipod klasičnog svijeta i njegove kulture. Zasnovan na hebrejsko – semitskom obrascu otkrovenja apsolutne istine teško je mogao način zajednički *modus vivendi* sa eklektičkom klasičnom kulturom. I kako je kršćanstvo napredovalo, sve više je privlačilo pažnju dobrog dijela tadašnje intelektualne elite. Ova skupina je shvatala šta je krajnja konsenkvenca širenja kršćanstva i ušla je u direktni sukob sa kršćanstvom i njegovim predstavnicima. Pošto su je vodili obrazovaniji i ugledniji pojedinci, nije se udaralo po kršćanstvu širenjem lažnih glasina, fantastičnih priča i objeda kojima bi se huškala i razjarila masa. Sada se prešlo na ideološku borbu, na sistematičnije i jasnije suprotstavljanje (korištenjem i naučnih i teoloških argumenata), te na urgiranje da se Država ovom pitanju djelotvorno i institucionalno u potpunosti posveti. Neki predstavnici ove stranke su zauzimali i visoke pozicije u dioklecijanskoj administraciji. Tu treba istaći neoplatonskog filozofa Porfirija iz Tira i Sosijana Hijerokla (*Sossianus Hierocles*; visoki dužnosnik, vikar Oriensa, namjesnik Sirije i Bitinije). Porfirije je uz mnoga druga svoja filozofska djela napisao i „Protiv kršćana" (*Adversus Christianos*) u 15 knjiga, od kojih su sačuvani samo fragmenti. Često se navodi njegova rečenica „bogovi su proglasili Krista da je bio najpobožniji, ali kršćani su konfuzna i zlobna sekta". Prema sv. Jeronimu, Porfirije je posebno napao navodno Danijelovo proročanstvo, jer su Jevreji i kršćani ukazivali na njegovo historijsko ispunjenje kao odlučujući argument. Porfirije je opet napisao da Danijelovo proročanstvo nije napisao Danijel, nego neki Jevrej koji je živio u vrijeme kralja Antioha Epifana. Ustvari Porfirije je dokazivao i ukazivao da je navodno Danijelovo proročanstvo obični falsifikat. Hijerokle je napisao djelo „Ljubitelj Istine" (Φιλαλήθης), jednu žestoku kritiku kritiku kršćanstva. Zanimljivo je da su i Porfirije i Hijerokle uporeďivali Isusa sa Apolonijem iz Tiane. Početkom IV. st. n. e. jedan još uvijek neidenticirani filozof (moguće učenik neoplatoničara Jambliha), koji je bio blizak Dioklecijanovom dvoru je izdao pamflet protiv kršćana. Na ovom intelektualno – elitističkom „frontu" tadašnji najsnažniji protivnik kršćanstva je bio neoplatonizam, a na seoskom – ruralnom stari kultovi vezani za pastire (npr. Pan ili Silvan), zemlju, plodnost...itd... Otpor širenju kršćanstva su pružali i raznorazni svećenici, auguri, tumaći snova, proricatelji, proroci i sl... jer je to ugrožavalo njihove financijske i materijalne interese.

Dioklecijan je po pitanjima religijske misli bio tradicionalista i konzervativan, i za razliku od Aurelijana nije promovirao nijedan novi kult i uglavnom je bio odan starim kultovima „olimpskih" bogova. Posebno je Dioklecijan poštovao Jupitera, i njemu je podredio svoju vladavinu. Dioklecijan je u okviru svoje državničke aktivnosti je nastojao i obnoviti posvećenost ovim kultovima, koji su već prilično oslabili u svojoj snazi. Dioklecijan je sebe vidio, slično Augustu, kao obnavljaća starih kultova i običaja. Uostalom on je i uvođenje novog sustava predstavljao kao obnavljanje „dobrih starih" običaja i vrijednosti, nasuprot haosu Pedestogodišnjice. Obnavljali i novogradili su se oltari, statue, hramovi U sjevernoj Africi veliki broj natpisa koji se odnose na obnovu, opravku i dizanje hramova pripadaju dioklecijanskoj epohi. Sam Dioklecijan je sebe povezao sa Jupiterom, a Maksimijana sa Herkulom, čime je povezao "olimpsku" religiju sa samim državnim vrhom. Dioklecijan je bio uvjerenja da samo centralizacija može dovesti do neophodne obnove, pa je takav stav izražavao i u polju religioznosti. Jedinstveni položaj Jevreja i kršćana je predstavljao za državni vrh dreďenu anomaliju u okviru opće religioznosti rimskog svijeta. Jevreji su mogli da se pozovu na drevnost svoje duhovnosti i tako osiguraju bar kakvu – takvu toleranciju, i da budu

izuzeti iz Decijevih i Valerijanovih, a kasnije Dioklecijanovih progona. Kršćani nisu imali takav izgovor, a i sami su se nastojali distancirati od Jevreje i jevrejstva kao svoga izvora.

Prvih 15 godina Dioklecijanove uprave kao da je navještavalo da će se primirje Države i kršćanstva održati. Kršćani su u ovim decenijama zauzimali i neke dužnosničke i službeničke poslove u državnoj hijerarhiji. Čak je neke od njih na ove pozicije postavio i sam Dioklecijan. Navodno su i Dioklecijanova supruga i kćerka imali simpatije prema kršćanstvu. A kršćana je već bio i vidljiv broj i u vojsci. Dioklecijan, iako religijski tradicionalista, je ipak održavao drevnu rimsku maksimu o toleranciji.Međutim, ispod takve površine pripremala se bura. Dioklecijanovo neposredno okruženje su upravo činili ranije navedeni antikršćanski političari i filozofi. Bez obzira na to njegovo okruženje, i sam Dioklecijan (inače tradicionalistički raspoložen) je polako dolazio do uvjerenja da je kršćanstvo unutarnji neprijatelj i da se to pitanje mora staviti ad – acta. Sa druge strane, i kršćanstvo je (i pored višedecenijskog primirja i napredovanja), i dalje ostalo oporbeno (učenjem i djelovanjem) prema Državi i njenim interesima. Osobito je opasno bilo njegovo širenje u vojsci. Kršćanski izvori navode niz primjera odbijanja iskazivanja počasti carevima od strane vojnika.

I njegov cezar Galerije je pokazivao protukršćanske pozicije, i izgleda da je on imao ključni utjecaj na Dioklecijana da se pokrene pogrom. Kršćanska vrela pripisuju Galeriju da je on bio glavni i pobornik i izvršilac pogroma. Moguće je da je Galerije pogrom pokušao iskoristiti i za kretanje naviše u imperijalnoj hijerarhiji. Laktancije navodi da je Galerije prosto „bio gladan” za višim pozicijama na navedenoj hijerarhijskoj ljestvici. Po Laktanciju i njegova majka Romula je bila žestoko antikršćanski raspoložena →”Njegova (Galerijeva op. a.) majka, vrlo praznovjena žena, bila je odana kultu planinskih bogova (moguće skupina oko Silvana = Silvan, Dijana i nimfe op. s.) ... gotovo je svakodnevno priređivala žrtve i na gozbe pozivvala i suseljanje. Kršćani su se toga klonili i dok se žena gostila sa suseljanima, oni su ustrajavali u postu i molitvi. Tako je ona zamrzila na njih i svoga ne manje praznovjernog sina ženskim žalopojkama poticala na uklanjanje takvih ljudi.”

Nakon pobjedničkog rata sa Iranom, Dioklecijan i Galerije su 299. god. n. e. došli u Antiohiju. Laktancije govori sljedeće : „Dok je vodio poslove u istočnim područjima, a jer je zbog straha ispitivao buduće događaje, često je (Dioklecijan op. a.) prinosio žrtve da bi iz jetre životinja saznao što će se dogoditi. Tada su neki njegovi pomoćnici (misli se na neke pojedince iz tadašnje Dioklecijanove pratnje op. a.), koji su upoznali Gospodina, prisustvujući žrtvama, stavili na svoja čela besmrtni znak (moguće križ, koji je naslikan ili tetoviran među obrvama kao svojevrsni *manifestatio fidei* op. a.), na što su se demoni poplašili i obred je bio pokvaren. Haruspici su se uznemirili jer u utrobi nisu mogli naći znakove, i kao da dotada nisu uopće žrtvovali, više su puta ponavljali obred. Ali ni višekratno klanje žrtvenih životinja nije ništa pokazalo, dok Tagis (načelnik haruspika op. a.) bilo iz nagađanja ili iz vlastitog viđenja, nije kazao da žrtva nije dala rezultata jer su svetim činima prisustvovali neposvećeni ljudi. Tada je on (Dioklecijan op. a.) planuo od bijesa te je zapovijedao da moraju žrtvovati ne samo oni koji su pomagali nego svi koji su se nalazili u palati, a ako bi ko odbio, neka bude izbičevan. Uputio je dopise i svim zapovjednicima da prisile vojnike obavljati odvratne žrtve, a ko odbije, mora biti otpušten iz vojske.” Pošto je Laktancije bio ideološko -namjenski vođen u svome djelu, ne bi se baš trebalo vjerovati u kompletan opis ovog događaja. Vjerojatno je sam Laktancije doradio neki slični stvarni događaj. Ali bez obzira na autentičnost ili ne, vidljivo je da je Dioklecijan najviše motiviran time što kršćani predstavljaju ozbiljnu smetnju starim kultovima, kojima je on bio posvećen. Po njemu kultni obred proricanja haruspika koji se izvodi u ime i u prisustvu najviših državnih funkcionera (augusta i cezara) i inače poštovanje prema drevnim kultovima, koji nesumnjivo imaju i prizvuk državne ideologije, je potreba radi opstanka i funkcioniranja Države i postojanja rimskog svijeta u njegovoj cjelini.

Diokleacijan nepoštivanje onoga što donosi korist Državi, doživljava kao pretnju samoj državi i njenim interesima. On ustvari ne shvaća osnovnu logiku kršćanstva, a to je da „zemaljska država, zemaljsko carstvo" za njih ima značenje tek toliko koliko služi kršćanstvu i „carstvu nebeskom". Nasuprot njima, Dioklecijan „zemaljsku državu" (konkretno onu sa rimskim imenom) doživljava kao ovalopećenje božanskog i samim tim je stavlja na prvo mjesto, a njenu izdaju (onako kako je on definira) tretira kao i svetogrđe. Upravo zbog pitanja odnosa prema „zemaljskim stvarima i pojavama" dolazi do nerazumijevanja između na jednoj strani Dioklecijana i drugih antikršćanskih istaknutih pojedinaca i kršćana na drugoj strani. Dioklecijan je takvo ponašanje jednostavno smatrao veleizdajničkim.

Nebrahamistički grčko – rimski klasični svijet nikada nije bio načisto sa odnosom prema „ovozemaljskom" i „onozemaljskom", i postojala su najrazličitija mišljenja i tumaćenja. Ali bez obzira na sva ta tumaćenja, u klasičnom rimskom svijetu „ovozemaljski život" mnogo veće znaćenje, nego za abrahamiste (u konkretnom slučaju kršćane) za koje je „ovozemaljski život" samo prolazna kategorija, neka vrsta ispita na osnovi kojeg se određuje u koje dijelove vječitog, „onozemaljskog svijeta" će pojedinac otići nakon smrti. I zato za predstavnike klasičnog rimskog svijeta *Res publica Romana* ima mnogo veće značenje (koje je esencijalnog karaktera) nego za kršćanski svijet za koji ona ona može, ali ne mora apriori da postoji. Kada kršćansko nadvlada klasični rimski svijet, takav idejni i životni osjećaj je onda imao dugoročno gledano loše posljedice po preživljavanje rimskog svijeta i njegove Države. Sa gubljenjem državnih vrijednosti klasične Rimske Države (direktno uvezanih sa starim običajima), gubio se i osjećaj dužnosti prema javnim i državnim interesima ne samo elite, nego i običnih građana. Nema više općeg interesa, nema više borbe za ono što se podrazumijeva „rimskim", sada se sve više okreće prema onome „kršćanskom". Interes pojedinca u kršćanskom svijetu nije više državotvoran, on je religiozan i zato Rimska država gubi na značenju. Sada se interes pojedinca pomjera sa „ovozemaljskog" na „onozemaljski" svijet. To direktno proizvodi udaljavanje pojedinaca od zalaganja za borbu na ovom svijetu. Za ozbiljnog i istinski vjerujućeg kršćanina tijelo je samo prolazna forma i njega treba urušiti radi duše koja je po njemu jedino vrijedna da se za njen spas bori. To proizvodi egocentričku aksioznost jer javni interesi države i njenin institucija gube smisao pred uobraziljom sopstvenog svetog spasa u raju. Neabrahamistički svijet nije nudio nagradu na vantjelesnom obliku, nije nudio teoriju spasenja, nije nudio zahtjev da se obnašaju ovozemaljske dužnost....pojedinci su sada smatrali da im je bitnije da vrijeme provode u nekoj osami, isposništvu i pustinjskim samostanima nego da se bore za javne funkcije, dužnosti, interese.

I Eusebije iz Cezareje navodi da je zapovjednicima trupa izdano naređenje da svojim vojnicima daju izbor : žrtvovanje ili otpust iz vojske koji je podrazumijevao kraj karijere, penzionog obeštećenja i osobne uštеđevine u vojničkoj blagajni. Ova čistka je bila prilično uspješna. Eusebije ipak inicijativu za čistku u vojsci prebacuje na Galerija. Nakon čistke u vojsci, situacija se ponovo primirila. Dioklecijan je tri godine ostao u Antiohiji, a posjetio je i Egipat u zimu 301./302. god. n. e. U Aleksandriji je 31. III. 302. god. n. e. Dioklecijan je nakon konsultacija sa namjesnikom Egipta izdao reskript u kojem naređuje da vodeći manihejci budu živi spaljeni zajedno sa njihovim svetim zapisima. Ovo je prvi put da je donesena odluka od strane cara da se namjenski uništi sveta literatura. Manihejci nižeg statusa su isto bili pogubljeni, a oni višeg statusa su poslani na rad u kamenolomima na ostrvu *Proconnesus* (danas otok Marmara) ili u rudnike Fana u južnoj Palestini. Sva manihejska imovina je zaplinjena i pohranjeni u

državnom trezoru. Dioklecijan je navodio da su manihejci nova sekta u oporbi prema starijim vjerovanjima...da je oni inficirati cijelu imperiju kao otrov zločudne zmije. Po ovakvom Dioklecijanovom izrazito konzervativnom shvatanju da se drevne religije ne kritiziraju, nego samo one nove, bilo je pitanje dana kada će se Dioklecijanov udar prenijeti i na kršćane. Za progon manihejaca je Dioklecijan imao i drugo, mnogo pragmatičnije i svjetovnije razloge. U ovo vrijeme maniheizam je bio podržavan u Iranu, i njegove pristalice su izgleda smatrane nekom vrsti „pete kolone".

Dioklecijan je u Antiohiji boravio u jesen 302. god. n. e. Đakon Roman iz Cezareje je posjetio dvor dok su se odvijala žrtvovanja i prekinuo je ceremoniju glasno osuđujući taj čin. Odmah je uhapšen, prvo je osuđen na spaljivanje, ali je Dioklecijan preinačio tu kaznu u rezanje njegovog jezika. Ipak je nakon tortura u zatvoru Petar zadavljen. Ubrzo su Dioklecijan i Galerije napustili Antiohiju i uputili se u Nikomediju. Prema Laktanciju su Dioklecijan i Galerije, uz prisustvo Porfirija i drugih dužnosnika i savjetnika, ušli u raspravu kakvu državnu politiku voditi prema kršćanima. Po Dioklecijanu je dovoljno bilo da se kršćani uklone iz dvorskih službi i vojske i da će to biti dovoljno da se umire i zadovolje bogovi. Galerije je predlagao njihovo istrebljenje. Zato su odlučili da zatraže savjet Apolonovog proročišta u Didimi kod Mileta. Po povratku, glasnik je prenio odgovor koji je protumačen kao božansko opravdanje za opći progon kršćana. Ovaj primjer, iz ranog dominata, jasno ukazuje kako će izgledati naredna stoljeća, kada će iza kojekakvih božanskih saglasnosti kriti obični osvajački, pljačkaški i uništavajući pokreti. Postavljen je temelj za mediavelnu budućnost sa njenim vjerskim ratovima. Kraj starog klasičnog rimskog svijeta je bio na pomolu.

Sveta Julijana iz Nikomedije, stradala 304. god. n. e. Ona je bila vrlo popularna u srednjem vijeku, kao što i pokazuje ova slika sa jednog manuskripta iz XIV. st.

Dioklecijan je 23. II. 303. god. n. e. na praznik *Terminalia* naredio da se novopodignuta crkva u Nikomediji sruši, tekstovi u njoj spale i blago zaplijeni. Ovaj dan je uzet sa simboličkim značenjem, jer je Termin bog granica, a na ovaj dan će se omeđiti postojanje kršćanstva. Idućeg dana je izdat prvi Dioklecijanog edikt protiv kršćana, koji je usmjeren protiv kršćanske imovine i viših klerika. Edikt je predviđao i uništavanje svetih spisa, liturgijskih knjiga i kultnih mjesta, a zabranjeno i skupljanje kršćana radi molitve i bogosluženja. Navedeno uništavanje spisa kao način nečijeg zatiranja, su preuzele i abrahamističke denominacije kao u svojim borbama protiv "pagana, inovjeraca i heretika". Kršćanima je zabranjeno i pravo da upučuju peticije dvoru, čime su djelimično stavljeni van zaštite zakona. Kršćani senatori, vitezovi i dekurioni, veteran i vojnici su bili degradirani, a kršćani carski oslobođenici bi bili vraćeni u status roba. Laktancije navodi da je Dioklecijan naložio da se odluka provede bez prolijevanja krvi. Uprkos ovoj Dioklecijanovoj namjeri o ne prolijevanju krvi, situacija na terenu se odvijala nešto drugačije. Lokalne sudije su često naređivali egzekucije, a Galerijeva preporuka da se kršćani živi spaljuju, postao je uobičajen način pogubljivanja kršćana u istočnim provincijama. Zanimljivo je da su ovaj metod kažnjavanja nepodobnih u religijskom i kultnom smislu preuzeli i sami kršćani, pa su lomače bile sastavni dio kasnosrednjovjekovne zapadne i središnje Europe. U Nikomediji, kršćanin Eutije je

pocijepao proglas o ediktu. On je brzo uhapšen, mučen i živ spaljen, i tako je Eutije postao prvi martir dioklecijanovskih progona. Pri kraju februara je izbio požar u nikomedijskoj palati. Galerije je ubijedio Dioklecijana da požar podmetnut od strane kršćana. Tada su stradali i eunusi palate. Najraniji martir u Cezareji je pogubljen 7. VI. 303. god. n. e.

Grčka ikona iz XVI. st. prikazuje kako Sveti Juraj/Đorđe/Đurđe ubija aždahu/zmaja. Riječ je o jednom od naprikazivanijih motive u kršćanskoj umjetnosti. Prema legendi, česte su slike i kipovi gdje Sveti Juraj pobjeđuje zmaja. U počecima kršćanstva zmaj je simbolizirao zlo, što se u prenesenom značenju odnosilo na tzv. "paganstvo". Prikazuje se u odori rimskoga vojnika ili srednjovjekovnog viteza na bijelom konju kako zamahuje mačem. Na zapadnom Balkanu se javlja i prikaz gdje sveti Juraj ubija - vuka. To je prikaz koji se može naći na stećcima. Juraj je bio kršćanin-oficir (tribun) u Dioklecijanovoj gardi. Juraj je ostao ustrajan kao kršćanin, pa je bio mučen i na kraju pogubljen odrubljivanjem glave 23. IV. 303. god. izvan zidina Nikomedije. U hagiografiji sv. Juraj je jedan od najpoštovanijih martira u rimokatoličkoj crkva (oba obreda, pravoslavnoj ckrvi, anglikanskoj crkvi i orijentalnim kršćanskim crkvama. Po gregorijanskom kalendaru 6. mart je praznik Jurjevo/Đurđevdan. Kod Zapadnih Balkanaca ovaj festival se stopio sa određenim predkršćanskim proljetnim festivalima, tako on predstavlja slavljenje prirode. Zanimljivo je da su sve donedavno ovaj festival kod južnih Slavena slavili i katolici i pravoslavni i muslimani. Danas je uglavnom ograničen na romsku populaciju. I pored načelnog otpora slavljenju svetaca, i u najmlađoj abrahamističkoj religiji →islamu Juraj je našao svoje mjesto. Muslimani Egipta, bliskog i srednjeg Istoka i Male Azije respektiraju ulogu Juraja. Na ovim područijima slika o Juraju je ustvari kompozitna figura nastala miješanjem raznih biblijskih, kuranskih i folklornih elemenata. On se djelimično identificira i kao Al-Khidr.

U ljeto 303. god. n. e., uslijed niza kršćanskih oružanih pobuna u Meliteni (danas Malatya u Turskoj) i u Siriji, izdan je novi edikt po kojem se naređuje hapšenje biskupa i drugih kršćanskih svećenika. Toliko je pohapšeno biskupa/episkopa, đakona, lektora, egzorcista i drugih svećenika da su zatvori bili prebukirani i po Eusebiju morali su se obični kriminalci puštati kako bi se dobilo dovoljno mjesta. U spomen 20-godišnjice dolaska na vlast 20. XI. 303. god. n. e. Dioklecijan je u trećem ediktu proglasio opću amnestiju. Svaki uhapšenik je mogao biti oslobođen, samo ako bi izvršio žrtvovanje bogovima. To je bio veoma promišljen potez sa ciljem kompromitacije uglednika kršćanskih crkava i općina. Dioklecijan je dobro prozreo da bi njihovo pogubljenje samo proizvelo veliki broj martira, pa je primijenio proračunatiju politiku tako što bi slomio crkvenu hijerarhiju. Ova politika je djelimično uspjela, jer je jedan dio uhapšenika izvršio žrtvovanje bez većeg pritiska, a drugi dio uslijed mučenja. Namjesnici su željeli da se otarase problema uhapšenika, pa su nivo onoga šta bi ovi trebali učiniti sveli za svoje oslobođenje na najmanju moguću mjeru. Tako se spasio značajan broj pripadnika crkvene hijerarhije, koji su se samo nominalno pokorili. Naravno, bio je i značajan broj novih martira, a znatan broj nepomirljivih je prognan, sakaćen, mućen i poslan na rad u rudnike i druga slična mjesta. Uskoro (januar ili februar 304. god. n. e.) je uslijedio i četvrti edikt po kojem je naređeno svim stanovnicima rimskog imperija da se okupe na nekom javnom trgu i izvrše kolektivno žrtvovanje. Onima koji odbiju da učestvuju u ovom ceremonijalu, slijedila je smrtna kazna. Ovaj edikt se nije primjenjivao u domenama Maksimijana i Konstancija. Na istoku je ovaj dekret ostao važeći. Po svemu sudeći Dioklecijan je bio uvjeren da je odnio efikasnu pobjedu i da su ovo posljednji trzaji kršćanstva. Crkve su bile uništene, dobar dio svetih spisao uništen, civilne službe i vojska su očišćeni, crkvena hijerarhija i vodstva crkvenih općina ili bila likvidirana ili rasturena ili doživjela apostaziju i tako bila kompromitirana. Sam Eusebije iskreno priznaje bezbrojnost (μυρίοι) apostata sa kršćanstva. Nakon povlaćenja Dioklecijana i Maksimijana, i nastupa druge „tetrarhije", izgleda da je progon ostao na snazi samo u istočnim provincijama nad kojima je Galerije bio august. Posebno se novi istočni cezar Maksimin Daja isticao u progonu kršćana. On je 306. i 309. god. n. e. izdao sopstvene edikte zahtijevajući opće žrtvovanje. Na zapadu su se ipak odvijali drugačiji procesi, koji će u krajnjoj konkluziji spasiti kršćanstvo. Ćim je preuzeo vlast na zapadu Konstantin je zaustavio progone i ponudio kršćanima povratak svega što su izgubili u zadnjih par godina. Maksencije je po preuzimanju vlast proglasio toleranciju za sve kršćane na prostoru koji je kontrolirao, ali nije naredio povrat imovine.

Na istoku su progoni započeti u februaru 303. god. n. e. oficijelno završeni 30. IV. 311. god. n. e., iako su pogubljenja mučenika u palestinskoj Gazi nastavljeni do 4. V. Galerije je dok se nalazio na samrtnoj postelji izdao (i u ime Konstantina i Licinija) proklamaciju kojom je završio period neprijateljstava i kojom se kršćanima daju prava da djeluju slobodno i u okvirima propisanih zakona. Laktancije opisuje ovu odluku kao da je riječ o ediktu, dok sudeći po tekstu koji donosi Eusebije možda je riječ o carskom pismu. Iako se

vraćaju prava, sloboda i tolerancija kršćanima, Galerije odluku obrazlaže time što progon nije polučio osnovni cilj→jačanje tradicionalne rimske religije i religijskih i kultnih običaja. Galerije je zadržao svoj izrazito negativan stav o kršćanima.

Tekst odluke Galerija (po Laktanciju) : „Među svim ostalim odlukama što smo ih uvijek donosili na korist i dobrobit države, dosada smo htjeli sve dovesti u sklad sa starim zakonima i javnim poretkom Rimljana, i pobrinuti se da se i kršćani, koji su napustili način života svojih predaka, vrate zdravom razumu, jer je iz nekih razloga upravo te kršćane zahvatila tolika samovolja i jer ih je obuzela takva glupost da nisu više slijedili odredbe svojih starih, koje su možda uvodili upravo njihovi pretci, nego su po svojoj volji i želji stvarali zakone koje će održavati i sa raznih strana skupljali su različite narode. Kada smo izdali zapovijed da se vrate starim odredbama, mnogi su se izvrgli opasnostima, a mnogi su i stradali. I budući da je većina ustrajavala u svom načinu života, te smo uvidjeli da oni niti služe obrede, niti iskazuju dužnu vjeru bogovima, niti pak časte kršćanskog boga, mi smo, slijedeći našu razboritost i u skladu sa našom stalnom težnjom da svim ljudima osiguramo oprost, a sa obzirom na našu blagost, odlučili da i tim ljudima moramo odobriti da opet budu kršćani i da smiju obnoviti svoj okupljališta, sa time da ne rade ništa protiv poretka. Drugim dopismo dat ćemo dužnosnicima uputu kakve postupke moraju provoditi. Sikladno tom našem oprostu, oni će morati svoga boga moliti za naše zdravlje, za državu i za sebe same, tako da bi država u cjelosti ostala očuvana i sigurna, a da oni mogu bezbrožno živjeti u svojim domovima."

Nakon Galerijeve smrti, ova zakonska odluka se na prostoru koji je kontrolirao Maksimin Daja nije dugo održala. Nakon samo sedam mjeseci Maksimin Daja je obnovio progone i koji će trajati do 313. god. n. e.

U svrhu lakšeg pronalaženja kršćana u kontekstu četvrtog edikta, Galerije je i naredio opći popis sa novim parametrima. Uobičajeni rimski popisi su popisivale poreske obveznike, tako da u njega nisu ulazili stanovnici gradova koji nisu imali zemljišni posjed. Sada su popisani i gradski stanovnici, odnosno glave familija i broj članova njihovog domačinstva.

Progoni kršćana nisu baš bili konzistentni na cjelokupnom prostoru rimskog svijeta., zavisno od osobe (augusta i cezara) koja je primarno imala mandat na određena područja. Najmanje je progon provođen u domeni Konstancija (Galija, Germanija, Britanija). Tamo (Italija, Španija i Afrika) gdje je bio Maksimijan, edikti su strogo provođeni. Dioklecijan i Galerije su na Istoku i Balkanu su strogo i odlučno provodili zakone iz edikata. Od svih zapadnih provincija sjeverna Afrika je dala najviše mučenika. Tamo su se po djetvornosti i oštrini isticali namjesnik prokonzularne Afrike Anulin i namjesnik Numidije Valerije Flor/*Valerius Florus*. Progoni u Africi doveli su rođenja pokreta donatista koji su zabranjivali bilo kakav kompromis sa Rimskom državom i osuđivali su izdajničke biskupe koji predavali svete svise vlastima. Radikalni elementi afričkih crkava su protestovali kada je Cecilijan izabran za kartaginskog episkopa. Ovaj Cecilijan je za vrijeme dioklecijanskih progona izvršio *traditio* (izdaja; odnosno predao je svete spise vlastima), pa je to poslužio kao uzrok nezadovoljstva. Protivnici Cecilijana su za episkopa predložili Majorina. O ovim dešavanjima i nastanku donatizma će biti u kasnijim poglavljima više riječi. Posebno je u progonima kršćana bio okrutan, čak sa elementima sadizma, namjesnik Palestine po imenu Urban. Njegove zločine opisuje Eusebije. Tako je bacao u more (kako bi se utopili) one koji su odvijali da se povinuju državnim ediktima, slao u rudnike, naređivao spaljivanje živih ljudi, neke je natjerao da

budu gladijatori, svećenika je bacio zvijerima, naređivao kastriranje mladića, slao djevice u bordele da služe. Na kraju je i sam Urban opozvan, degradiran, suđen i pogubljenih, zbog nepoznatih razloga.

Umjetnička slika koja prikazuje mučeništvo svete Eulalije iz Meride u Španiji. Autor John William Waterhouse, 1885. Danas se nalazi u galeriji Tate u Londonu. Eulalija je bila djevica koja je od svoje rane mladosti željela biti martir. Za vrijeme progona, imala je između 12 i 14 godina. Na sudu je priznala svoju vjeru. Bila je mučena i ubijena zajedno sa svetom Julijom iz Meride.

U samom Rimu se desilo nešto što još uvijek nije razjašnjeno. Rimski episkop (papa) Marcelin nije bio uhapšen i zatočen. Možda je to bilo iz razloga što se edikt o zatočenju kršćanskog svećenstva nije provodio na zapadu ili možda iz razloga što je Marcelin bio *traditor*, odnosno da se povinovao zahtjevima rimske vlasti. Nakon smirivanja progona u Italiji i Rimu, desilo se nešto što je karakteristika u poimanju „drugačijeg" kod abrahamističkih denominacija. Makar razlike bile i minimalne, ili čak apsurde, svaka od strana će namjeravati da ili potčini ili uništi onu drugu. Rimska crkva se tako podijelila na dva dijela : na one koji su se pristali na zahtjeve vlasti i na one rigorozne koji su bili protiv bilo kakvog kompromisa sa svjetovnim i sekularnim vlastima. Čak je došlo i do

otvorenog nasilja i sukoba po ulicama između dvije strane sa smrtonosnim ishodima. Marcel, nasljednik Marcelina (umro 304. god. n. e.) na mjestu rimskog episkopa je bio u frakciji rigoroznih. Na kraju je i Marcel prognan iz Rima i umro je u egzilu 16. I. 308. god. n. e. Maksencije je dozvolio nove izbore za gradskog biskupa. Izabran je Eusebije, koji se smatrao umjerenim. Međutim, pošto je rimska crkva bila duboko podijeljena, problemi su se nastavljali. Herkalije, vođa rigoroznih se protivio ponovnom primanju u crkvu onih iz suprotne frakcije. Došlo je do ponovnih nemira na ulicama Rima. Maksencije je izgnao Eusebija na Siciliju, gdje je i umro 21. X. 308. god. n. e. Šizma i posljedična mržnja unutar kršćanskih crkava u Egiptu, i to stranaka koje su predvodili Petar i Meletije, nije prestajala ni kada su svi oni bili pohapšeni. I u zatvoru su ne samo ostali podijeljeni, nego se međusobna mržnja i produbila. Tako je Petar jednom zavjesom podijelio ćeliju u kojoj su se svi nalazili, kako bi se simpatizeri stranaka podijelili. Čak su odvojeni išli i na sudište, ignorirajući jedna drugu.

Hagiografija spominje martirstvo kršćana kipara na Fruškoj Gori, koji su odbili za cara napraviti kipove božanstava.

Dioklecijan je izgleda u zadnjoj četvrti svoje vladavine izgleda potpuno napustio uobičajenu rimsku toleranciju i odlučio da ukloni (po njegovom mišljenju) anomalije na duhovnom biću rimskog svijeta na vojnički način, brzo, brutalno i temeljito. Ali primjenjivanje vojničkih poteza za rješavanje civilnih poslova se i na ovom primjeru pokazalo poražavajućim. Pokazati će se kao i u slučaju edikta o maksimalnim cijenama, da je ovaj Dioklecijanov i Galerijev postupak ustvari bio u potpunosti kontraproduktivan. On ne samo da nije uništio manihejce i kršćane nego im je dao (posebno kršćanima) novog goriva za jačanje. Poradi progona, bačene su u zasjenak one struje u kršćanstvu (uključujući i neke gnostičke elemente) koje su bile spremne da nađu zajednički jezik sa klasičnom civilizacijom i da žive uporedo sa drugim, a ne sami sa eliminacijom drugih. Radikalni, dogmatski i isključivi elementi u okvirima kršćanstva, motivirani i željom za osvetom, su dobili na snazi i popularnosti. Dioklecijan i Galerije su tako svojim nepromišljenim potezima odustajanja od rimske tolerancije praktično dali krila manihejcima i posebno kršćanima da se samo još više homogeniziraju i radikaliziraju. Tako su oni predestinirali budući tijek dešavanja. Dioklecijan je ostao duboko urezan u kolektivno sjećanje kršćanskog svijeta. Tako se u srpskoj i crnogorskoj balkanskoj mitologiji on naziva Dukljan ili Dukljanin, koji je bio neprijatelj boga. Kršćanske crkve su u svoje idejne svrhe vlo eksploatirali temu dioklecijanskih progona, posebno stradale martire. Zato postoji npr. mnogo umjetničkih djela iz mediavelnog i novovjekovnog perioda koja prikazuju mučeništvo pojedinaca. To je bila svojevrsna propaganda kršćanskih crkava.

Abdikacija (povlaćenje sa položaja augusta), Split, mirovina i smrt

Dioklecijan je došao u Rim u ranu zimu 303. god. n. e. Zajedno sa Maksimijanom je proslavio 20-godišnjicu svoje vladavine (*vicennalia*), desetogodišnjicu "tetrarhije"

(*decennalia*) i persijski trijumf. Nezadovoljan odnosom stanovnika i predstavnika Grada prema njemu, Dioklecijan je Rim napustio 20. XII. 303. god. n. e. Čak nije sačekao ni ceremonije proglašavanja njegovog devetog konzulata. On je krenuo na sjever i u Raveni je bio 1. I. 304. god. n. e. Iz Ravene je Dioklecijan otišao u Podunavlje, gdje je zajedno sa Galerijem učestvovao u kampanji protiv Karpa. Tada je i obolio, a stanje mu se pogoršavalo.

U jeku ovih zbivanja pobunio se jedan garnizon stacioniran Seleukiji Pijeriji koji je svoga starješinu tribuna Eugenija proglasio za cara. Eugenije je sa vojskom krenuo na Antiohiji, ali je bio poražen u bitci u kojoj je i život izgubio.

U kasno ljeto 304. god. n. e. krenuo je u Nikomediju i 20. XI. 304. god. n. e. pojavio se pred javnošću da posveti otvaranje cirkusa. Nakon ceremonije Dioklecijan je doživio kolaps, i zimu 304./305. god. n. e. je proveo u nikomedijskoj palati. Čak su kružile i priče da je on i umro. U drugoj polovici marta u Nikomediju je došao i Galerije.

Vjerojatno ponukan velikim naporima u već staračkom dobu (samo njegov itinerarij je impozantan), Dioklecijan je izveo nešto što do tada, a neće ni kasnije učiniti ni jedan rimski car. Dioklecijan je 1. V. 305. god. n. e. sazvao skupštinu svojih vojskovođa, comitatus trupa i predstavnika udaljenih jedinica. Ova vojnička skupština se okupila na istom onom brdu na kojem je Dioklecijan bio od vojske proglašen za cara. Ispred statue Jupitera, Dioklecijan se obratio skupštini rekavši da zbog iscrpljenosti ima potrebu za mirom i da je njegova volja da abdicira. I tako je Dioklecijan pred svojim postrojenim nepobjedivim legijama skinuo sa sebe grimizni plašt i predao ga uz riječi: „… primi na sebe Jupiteru ono što si mi pozajmio…“.

Laktancije u svome bijesu na Galerija, navodi da je ovaj bio inicijator Dioklecijanove abdikacije. Po tome je Galerije prisilio Dioklecijana da se mirno povuće, kako bi on popunio svojim pristalicama državne službe i institucije. Laktancije govori da je on ranije (304. god. n. e.) u Sirmiumu isto prisilio Maksimijana da se povuče s vlasti. Po ovoj verziji dešavanja, Galerije je manevrirao zadnjih par godina kako bi se nametnuo kao glavni august, a svoje kandidate (Valerija Severa i Maksimina Daju) postavio za nove cezare čime bi bili istisnuti dotadašnji potencijalni kandidati →Konstantin i Maksencije. I na kraju je i uspio u svome naumu.

Istog dana je u Milanu abdicirao Maksimijan. Dvije abdikacije istog dana u dva grada udaljena stotinama i stotinama rimskih milja, jasno pokazuju da je ovo bio brižljivo planirani čin. Riječ je o obostranom dogovoru, vjerojatno proizašlom iz Dioklecijanove inicijative. Određene indicije sugeriraju da su se Dioklecijan i Maksimijan o ovome činu dogovorili kada su se sastali prilikom proslave *vicennalia.* To bi na neki način opovrgavalo priče o pritisku Galerija. Sa povlaćenjem augusta, na njihova mjesta stupaju Konstancije i Galerije. Iako je očekivano da se titula cezara dodijeli Konstantinu i Maksenciju, ipak se desilo nešto drugačije. Za cezare su imenovani Maksimin Daja na istoku i Valerije Sever na zapadu. Isključivanje Konstantina i Maksencija iz nasljeđivanja cezarske vlasti bilo je pogubno za sustav „tetrahije”.

Dioklecijan se povukao u svoju domovinu Dalmaciju, u več pripremljenu palatu za mirovinu koja se nalazila u Splitu, nedaleko od Salone. On je nadalje bio tituliran augustom. Postojanje impozantne palate za Dioklecijanovu mirovinu, isto pokazuje da je čin abdikacije i povlaćenja ranije detaljno planiran. Maksimijan se povukao u vile u Kampaniji ili Lukaniji. Njih dvojica su ostali u međusobnom redovnom kontaktu. Dioklecijan je čak izabran za konzula zajedno sa Galerijem za 308. god. n. e. U jesen 308. god. n. e., kada je situacija u rimskom svijetu bila vrlo ozbiljna, u Karnuntumu su se sastali Galerije, Konstantin, Maksimin Daja, Licinije, Dioklecijan i Maksimijan koji želi da se vrati na vlast. Zvanično je sastanak dogovoren kako bi potvrdili Licijana za novog cezara, no neslužbeno da bi rješili međusobne probleme. Maksimijan je gurao ideju da se Dioklecijan povuće iz mirovine i ponovo stane na carski tron. Maksimijan je za tu opciju bio vrlo zainteresiran, jer bi se u tom slučaju i on vratio na vlast. Dioklecijan je ove prijedloge i iste molbe naroda odbio riječima : "Da vam je moguće vidjeti u Saloni kupus, što sam ga svojom rukom zasadio, sigurno vam ne bi došlo na um, da to od mene tražite“. Dioklecijan je živio još tri godine, provodeći ih najviše u vrtovima palate. Tako je doživio da vidi kako se njegov sustav raspada u ognju i krvi građanskog rata koji su poveli sebični i pohlepni za vlašću pojedinci. Doživio je i smrt svoga nekadašnjeg partnera u vlasti Maksimijana, saznavši ujedno i za *damnatio memoriae* prema Maksimijanu. Poštujući oficijelnu odluku i u splitskoj palati su porušene statue i portreti Maksimijana. U teškoj depresiji i bolesti Dioklecijan je umro u Splitu 3. XII. 311. god. n. e., možda izvršivši samoubistvo.

Laktancije, ne bez zluradosti i slavodobitnosti, opisuje zadnje dane Dioklecijana : „Tako je Dioklecijan doživio oni što se nije dogodilo nijednom drugom vladaru i zbog dvostrukog jada koji ga je spopao, odlučio je da mu valja umrijeti. Zbog očaja što mu je mučio duh, bacao se tamo i ovamo i odbijao spavati i jesti. Sa jecanjem i jaucima, uz česte provale bijesa bacao se nemirno čas na ležaj čas na zemlju. Tako ga je nakon što je dvadeset godina bio najsretniji vladar, Bog ponizio kukavnim životom, udarivši ga nevoljama, te je zamrzio život i konačno izdahnuo od gladi i tjeskobe”.

Dioklecijanov grob je kasnije pretvoren u kršćansku crkvu svetog Duje (*Domnius*), osobe koja je u Saloni stradala za dioklecijanskih progona.

Kada se Dioklecijan povukao u Split, to nisu učinile njegova supruga Priska i kćerka Valerija. Priska i Valerija su ostale u Solunu kod Galerija. Nakon smrti Galerija, briga o njima je prepuštena Liciniju, ali su one pobjegle Maksiminu Daji. Međutim ni tamo nisu našle sigurnost. Valerija je bila uhapšena i internirana u Siriju, a njenu imovinu je dao rekvivirati Maksimin Daja. Nakon poraza Maksimina Daje, Licinije je naredio pogubljenje Valerije. Međutim, Valerija se uspjela skrivati i lutati 15 mjeseci. Konačno je u Solunu prepoznata i zajedno sa majkom uhvaćena i pogubljena. Dioklecijan nije puno pažnje posvećivao obitelji zbog državničkih poslova, no očito ih je volio jer Laktancije navodi kako je on pokušavao spasiti kćerku kada je bila protjerana „u neke puste sirijske predjele”. Dioklecijan nije uspio da nagovori Maksimina Daju da mu kćerku opozove iz progonstva i pošalje u Split.

I tako je završio tvorac dominata, sustava koji će u različim varijantama i oblicima dominirati u narednih skoro 1400 – 1500 godina u euromediteranskom svijetu. Možda je umro duboko razočaran, gledajući kako mu se djelo raspada u građanskom ratu, ali je ipk na kraju „balade” dobio ovu posthumnu zadovoljštvinu.

Razloge abdikacije treba tražiti ne samo u umoru i iscrpljenosti sa dvodecenijskim upravljanjem, nego vjerojatno njegovoj želji da uspostavi poredak po kojem bi svakih 20 godina augusti povlaćili sa dužnosti. Da je zaživio ovaj projekat, do bi dovelo nesumnjivo do stabilizacije državnih poslova i prilika. Međutim, posljedice su bile drugačije od onoga što je Dioklecijan želio. Razloge ne povratka na augustovski tron je ipak više moguće tražiti u općoj razočaranosti sa ljudima, posebno onima oko sebe, kojima je vjerovao a koje je pohlepa odvela na suprotnu stranu.

Dioklecijanova palata u Splitu

Dioklecijan je inače za svoje vladavine puno gradio. U Rimu su izgrađene terme (zahvatale površinu 380 x 370 metara). Renovirana je senatska kurija nakon što ju je Karin zapalio, obnova akvedukta u Rimu, izgradnja slavoluka *Arcus Novus*, spomenik „tetrarsima”, obnova amfiteatra u Veroni, brojne građevine u njegovoj prijestolnici Nikomediji, obnova, obnova teatra u Saloni.

Početak izgradnje Dioklecijanove palate nije još uvijek precizno utvrđen. Pretpostavlja se da je to bilo oko 295. god. n. e., nakon uvođenja „tetrarhije”. Ipak i deset godina nakon te odluke, kada je Dioklecijan abdicirao, palata još uvijek nije bila završena. Postoje i naznake da su se neki radovi odvijali dok je on boravio u njoj. Po čijoj je arhitektonskoj ideji palača izgrađena i tko su bili njeni graditelji, ne zna se. Međutim, uklesana grčka imena *Zotikos* i *Filotas*, kao i brojna uklesana grčka slova ukazuju na to da je određeni broj profesionalnih graditelja bio porijeklom iz istočnog dijela rimskog svijeta tj. da je Dioklecijan doveo sa sobom majstore s Istoka. Ipak, velika je vjerojatnost da je veliki dio obične radne snage bio lokalnog porijekla. Osnovna građa je dolazila iz neposredne blizine. Bijeli vapnenac je dopreman s Brača i ponešto iz Segeta kraj Trogira, sedra se vadila iz korita obližnjih rijeka, a opeka se izrađivala u salonitanskim i drugim radionicama smještenim u blizini. Građevina kao cjelina nije imala neposredni uzor u dotadašnjem rimskom graditeljstvu. Njena originalnost proizlazi iz osnovne funkcije i prilagodbe položaju.

Svojim oblikom Dioklecijanova palata nalikuje vojnom taboru. Vanjski su zidovi gotovo pravokutni, dimenzija 175-181 x 216 m, a kule na uglovima palate slijede tradiciju vojne arhitekture. Budući da je palata bila udaljena od Salone 6 km., bila je okružena bedemima. I unutrašnji raspored palate podsjeća na vojni tabor. *Cardo* i *decumanus*, glavne okomite ulice odgovaraju glavnim taborskim ulicama *via praetoria* i *via principalis*. Postojala su četiri ulaza u palatu : tri sa kopnene i jedan sa morske strane. Cijeli prostor palate je bio podjeljen na dva dijela, različite namjene. U sjevernom dijelu su bile smještene zgrade za poslugu, vojsku, skladišta i dr. U južnom, raskošnijem dijelu, koji je zbog izravnavanja sa sjevernim bio podignut nad zasvođenim supstrukcijama (tzv. podrumi palate), nalazili su se objekti namjenjeni Dioklecijanovoj familiji. Ni fasade nisu bile jednake. Najreprezentativnija je bila ona južna, okrenuta prema moru. U donjem dijelu (kojeg je u Dioklecijanovo vrijeme zapljuskivalo more) su se nalazili manji otvori i vrata tzv. *porta aenea* („Mjedena vrata”). Istočna i zapadna fasada su međusobno slične i bez ukrasa, a vrata na njima se zovu *porta argentea* (“Srebrna vrata”) i *porta ferrea* (“Željezna vrata”). Na sjevernoj fasadi je bio glavni ulaz u palatu sa dvostrukim vratima sa arhitravom →*porta aurea* (“Zlatna vrata”), na kojem je ležao luk sa nišama u kojima

se se nalazile statue (vjerojatno Jupitera i četiri "tetrarha"). Od dviju glavnih ulica, *cardo* je vodio na *peristil*, otvoreni prostor ispred carevog stana, na čijoj se lijevoj strani nalazio Dioklecijanov mauzolej (danas katedrala sv. Dujma). Sa desne strane peristila su se nalazila tri hrama. Prvi je Jupiterov, a druga dva se danas nazivaju Kibelinim i Venerinim, iako ti nazivi nisu potvrđeni. U carev stan se ulazilo iz *protirona* preko *vestibula*. Nekadašnji se raspored prostorija može rekonstruirati uz pomoć prizemnih dvorana, koje su identičnog rasporeda.

Likovna rekonstrukcija originalne Dioklecijanove palate.

Sa Dioklecijanovom smrti život u palati se ne gasi. Budući da je bila u posjedu carskog dvora, pružala je utočište prognanim članovima dominatskih obitelji. Kada je Salona od strane Avara i Slavena razorena početkom VII. st. n. e., dio salonitanskog stanovništa je našao utočište unutar zidina palate. Tada počinje novi, organizirani gradski život. U razdoblju slobodne srednjovjekovne splitske komune, između XII. i XIV. st., dolazi do većeg arhitektonskog razvoja, kada su brojne mediavelne kuće ispunile ne samo rimske zgrade nego i veći dio slobodnog prostora ulica i trijemova. U tom razdoblju započinje i izgradnja romaničkog zvonika Katedrale sv. Dujma. Romanička je umjetnost zastupljena i radovima velikih majstora kao što su Andrija Buvina koji je izradio drvena vrata katedrale u XIII st. i Juraj Dalmatinac, iz čije su radionice potekle raskošne plemičke palate u oblicima venecijanske gotike s naznakama renesanse (npr. palata obitelji Papalić). U katedrali je i njegovo remek-djelo, oltar sv. Staša. Dioklecijanova palača nije samo izvanredan antički spomenik, nego je i nacionalno i svjetsko dobro. Zajedno sa kasnijom mediavelnom dogradnjom ona čini vrijedan arheološki i povijesno-umjetnički kompleks i zato je 1979. g. uvrštena na UNESCO-ov popis svjetske baštine.

Unutrašnjost Dioklecijanove palate danas.

Zidine Dioklecijanove palate.

NEOPLATONIZAM

U intelektualnom životu rimskog svijeta III. i IV. st. n. e. veliku ulogu je igrao neoplatonizam/neoπλατωνισμός. Riječ je o mističkoj filozofiji, baziranoj na učenjima Platona i ranih platonista. Najvažnije preteće neoplatonizma su poticali iz reda srednjih platonista kao npr. Plutarh i neopitagorejaca, posebno Numenija iz Apameje (Νουμήνιος ὁ ἐξ Ἀπαμείας).

Platonovo učenje bilo je samo osnovica Plotinovog idealističkog sustava; u tom sustavu kombinirali su se elementi raznih filozofskih sustava antičke filozofije (Aristotela, stoičara, pitagorejaca itd.). Za razliku od klasične filozofije, u neoplatonizmu su pojačani mistički elementi, sasvim u duhu vremena. U određenom pogledu neoplatonizam se može nazvati racionalističkom teologijom.

I jevrejski učenjak Filon iz Aleksandrijski bi se mogao smatrati pretećem neoplatonizma. On je prevodio i objašnjavao judaizam sa stoičkom, platonističkom i neopitagorejskom terminologijom. Ranokršćanski filozofi kao što su sv. Justin i Atenagora iz Atene (Ἀθηναγόρας ὁ Ἀθηναῖος) su pokušavali povezati kršćanstvo sa platonizmom su odražavali neke elemente neoplatonizma. I kršćanski aleksandrijski gnostici, posebno Valentin i sljedbenici Basilida (Βασιλείδης) su odražavali neke elemente neoplatonizma. Navedenim kršćanskim misliocima je ipak nedostajala ona neoplatonizmu svojstvena samodosljednost. Međutim, još uvijek se ne raspolaže sa dokazima da su navedene filozofske i mistične tendencije u okviru abrahamističkog okvira uticale na Plotina. Tek kasniji neoplatonizam, od Jambliha (*Iamblichus Chalcidensis;* Ἰάμβλιχος; živio cc 245. – 325. god. n. e.) [2] pa nadalje ima upečatljive paralele sa Filonom i gnosticima.

Neoplatonizam je općenito metafizička i epistemološka filozofija. Neoplatonizam je forma idealističkog monizma, takođe zvanog i teistički monizam, te kombinira i neke elemente politeizma.

Monizam je metafizički ili filozofski stav koji sve pojave svodi na jedan jedinstveni duhovni ili materijalni princip po kojem je svijet ono apsolutno razumljivo samo po sebi i objašnjava se samim sobom, za razliku od dualizma i pluralizma koji prihvaćaju dva ili više temeljnih principa. Nazvan prema grčkoj riječi *monos*, što znači jedan. Da je bitak (srž, ono što nas čini i ispunjava) samo jedan. Kod Platona je bitak ideja.

Iako se pretpostavlja da je osnivač neoplatonizma Amonije Saka (*Ammonius Saccas*; Ἀμμώνιος Σακκᾶς; III. st. n. e.), Enede/Ἐννεάδες od njegovog učenika Plotina (*Plotinus*, Πλωτῖνος; živio cc 204/205. – 270. god. n. e.) potiču primarni i klasični dokument neoplatonizma. Plotin je po rođenju aleksandrinac, a u rodnom gradu je stekao i naobrazbu. Uglavnom je kasniji život proveo u Rimu i Italiji.

Ima ukupno šest Eneda, i riječ je o kolekciji Plotinovih zapisa, koje je prikupio i editirao njegov učenik Porfirije (Πορφύριος, *Porphyrios;* živio cc 232. – 309. god. n. e.) [3]. Plotinove zapise je Porfirije uredio u 54

---

[2] Jamblih je bio sirijskog porijekla i neoplatonista. On je visoko cijenio Pitagoru i napisao je „Kolekciju pitagorejskih doktrina" u 10 knjiga (od kojih su sačuvane prve četiri, i fragmenti pete knjige). Pošto je Jamblih bio plodan pisac, pored navedenog djela on je napisao još dosta djela o kojih je sačuvan samo dio. Tako se spominju Veliki komentari o Platonu i Aristotelu, koji su sačuvani samo u fragmentima. Jamblihovo autorstvo djela *Theurgia* ili *De Mysteriis Aegyptiorum* je dubiozno.

[3] Porfirije iz Tira je bio neoplatonista, i uredio i objavio djelo Enede/Ἐννεάδες, kolekciju radova svoga učitelja Plotina. Porfirije je napisao mnoga djela različite tematike, od kojih su najpoznatije : 1. *Introductio in Praedicamenta* ili *Isagoge et in Aristotelis Categorias commentarium* ili samo Εἰσαγωγή. *2.* Ἀφορμαὶ πρὸς τὰ

„rasprave“ , koje značajno variraju u dužini broju poglavlja. To variranje je najviše rezultat toga što je Porfirije cijepao neke originalne tekstove i pridruživao ih drugima kako bi dostigao navedeni broj. Zatim je po devet rasprava grupirao u jednu enedu (grčki *ennea* = „devet“). Same enede su grupirane u tri volumena : I. volumen sadržava prve tri enede, II. volumen sadržava četvrtu i petu enedu i III. volumen sadržava šestu enedu. Nakon imenovanja svake rasprave, Porfirije je i napisao biografiju Plotina, i ona je trebala poslužiti kao uvod u Enede. Porfirije navodi u tome uvodu da prva eneda se bavi ljudskim i etičkim temama, druga i treća su posvećene kosmološkim pitanjima ili fizičkoj realnosti, četvrta bavi dušom, peta znanjem i razumljivom realnošću, i konačno šesta ima za temu Biće i iznad svega Jedno ili prvi princip/načelo svega.

Učenje neoplatonizma sadržava teorijske i praktične dijelove. U prvom redu bavi se porijeklom duše pokazujući kako je odstupila iz svoga prvotnog posjeda, a zatim pokazujući put kojim se duša može vratiti u Vječnost i Najviše. Sistem može biti podijeljen na nevidljivi svijet i pojavni svijet, od kojih ranije spomenuti svijet sadržava i transcendentalno Jedno iz kojeg proizilazi vječno, savršeno i esencijalno koje na posljetku stvara svijet duša.

Drevno vrelo Bitka je Jedan i Bezmjerno, nasuprot mnogima i ograničenim. To je izvor života i samim tim apsolutna uzročnost i jedino stvarno postojanje. Ipak važna odlika toga je da je ono ujedno svaBitak i izvor svega. Zbog toga to ne može biti poznato kroz rezonovanje i razumijevanje, dok prema Platonu samo dio Bitka može biti poznat. Bitak izvan egzistencije, najstvarnija stvarnost, izvor manje realnih stvari je Bog, toliko da sve ograničene stvari imaju svoju svrhu u njemu, i trebaju da mu se vrate. Ali se i nemogu pripisati originalnom Izvoru Bitka moralni atributi, jer to implicira ograničenje. Jedno nema bilo kakvih atributa, ono je izvan svake veličine i dimenzije. Ustvari to Jedno je izvan svake egzistencije, iznad božanskog i ono je aktivno bez supstrata, kao aktivna snaga/sila drevnog Izvora Bitka uvijek stvara nešto, bez promjena, bez kretanja, bez umanjena. Neoplatonizam može biti opisan i kao vrsta dinamičnog panteizma. Direktno ili indirektno sve je izvedeno iz Jednog, i zato u svim stvarima, onoliko koliko postoje, ima božanskog jer je Bog sve. Izvedeno postojanje, ipak nije slično originalnom Izvora Bitka, nego je objekt zakona umanjujuće potpunosti. To je ustvari slika i refleksija prvobitnog Izvora Bitka. I te projekcije se ona mogu zamisliti u vidu koncentričnih krugova, i sila originalnog Bitka je u najdaljem krugu. Svaki donji, bliži kruga postojanja je spojen sa Jednim preko viših, daljih krugova, i prima svoj dio stvarnosti samo transmisijom kroz njih. Originalni Bitak u početku zrači ili izbacuje *nous*, što je savršena slika Jednog i arhetio svih postojećih tvari. To je u isto vrijeme i biće i misao i ideja i

νοητά/*Sententiae Ad Intelligibilia Ducentes* (osnovna znanja o neoplatonizmu). 3. Περὶ τῆς ἐκ λογίων φιλοσοφίας; *De Philosophia ex Oraculis Haurienda* (djelo protiv kršćanstva). 4. Κατὰ Χριστιανῶν; *Adversus Christianos* (antikršćansko djelo) koje se sastojalo od 15 knjiga. Oko 30 kršćanskih apologeta je odgovorilo na ovo Porfirijevo djelo. Ustvari sve što se zna o ovom djelu jeste ono što su citirali njegovi protivnici, odnosno oni kršćanski apologeti koji su odgovarali njegovim antikršćanskim argumentima. Istočni, konstantinopoljski dominus Teodosije II. je dao zapaliti svaku kopiju ovoga Porfirijevog djela koja se mogla naći prvo 435., a zatim ponovo 448. god. n. e. 5. Περὶ ἀποχῆς ἐμψύχων; *De Abstinentia ab Esu Animalium* (o vegetarijanstvu). 6. *Philosophos historia* (životopisi filozofa). 6. *Vita Pythagorae.* 7. Porfirije je pored navedenih djelo široko pisao i druga djela iz astrologije, religije, filozofije, muzičke teorije i komentare na Ptolemeja.

idealni svijet. Kao slika *nous* korenspodira savršeno sa Jednim, ali kao derivat on je sasvim različit Po Plotinu, *nous* je najviša sfera prihvatljiva za ljudski um. *Nous* je najkritičnija komponenta idealizma, pa tako neoplatoniza postaje čista forma idealizma. *Nous* je ustvari demijurg. Po Plotinu Bog je izvjesno u najistinitijem smislu ništa više nego drevni Bitak koji se otkriva u nizu emanacija i manifestacija. Plotin naučava da postojanje bezgraničnog Jednog, Svog, i kojeg proističe Univerzum. Riječ je o jednom strogom monoteizmu i neidolatriji, sa prizvucima panteizma i teorije o demijurgu. Zanimljivo je da Porfirije sa stajališta neoplatonske teze o Jednom, smatra da kršćani čine blasfemiju obožavajući radije ljudsko biće (misli na Isusa Krista) nego Vrhovnog Boga. Inače Porfirije u svojim ranim radovima generalno ima pozitivno mišljenje o samom Isusu, uz neke sitne kritike, kao o svetoj, pokornoj individui. Međutim, kasnije je ovo mišljenje značajno revidirao, usput upoređujući Isusa sa Apolonijem iz Tiane, sa nepovoljnim ocjenama za prvo spomenutog. Ralozi revizije sigurno su ležali u sve lošijem mišljenju koje je prema kršćanima vladalo u tim godinama vezanim za dioklecijanske progone.

Od ove originalne neoplatonske ideje o suštinskom filozofskom strogom monoteizmu odstupaju kasni neoplatonski filozofi, kao Jamblih. Vjerojatno pod utjecajem politeističkih shvatanja abrahamističkih postavki, oni dodaju stotine međubića kao što su bogovi, anđeli, demoni koji su kao medijatori između Jednog i čovječanstva.

Iz ideje o tome da duša mora istim putem da se vrati Vrhovnom, proistiće i praktična filozofija neoplatonizma. To se postiže praksom vrline koja ide ka sličnosti ka Bogu. U Plotinovoj etici sve stare šeme vrline su preuzte i uređene u stupnjevite serije. Najniže su one građanske vrline (koje se tiču života), zatim slijede pročišćavajuće (koje se tiču duše) i na kraju božanske vrline. Religiozna filozofija Plotina je sama sebi dovoljna, i ne treba joj pomoć religijskih institucija ili bogosluženja. Neoplatonisti su vjerovali da su ljudska sreća i perfekcija dostižni i na ovom svijetu, bez čekanja na zagrobni život. Perfekcija i sreća se mogu dostići kroz filozofsku kontemplaciju. Oni nisu vjerovali u nezavisno postojanje zla, onako kako to tumaće zoroastrizam i abrahamizam. Za njih je tama samo odsustvo svjetlosti. Po tome zlo je samo odsustvo dobrog. Zato po neoplatonizmu svim ljudi se vraćaju Izvoru. Sve stvari imaju silu ili potencijal (*dynamis*) kao svoju esenciju. Ova sila rađa energiju. Kada se ljudi vraćaju Izvoru, ova energija se vraća u Jedno i onda se reciklira u kosmos, gdje se amalgamira u druge stvari. Neoplatonisti vjeruju u besmrtnost duše, koja se sastoji od niže iracionalne duše i više racionalne duše, tj. uma. Neoplatonisti su vjerovali i u reinkarnaciju, pa slično budizmu, zavisno od života individue njena duša se reinkarnira u različite stupnjeve. Tako nečiste duše, nakon pretrpljene purifikacije, idu na niže stupnjeve, pa se mogu reinkarnirati i u životinjsku formu. Čistije duše se reinkarniraju u više, bolje i kvalitetnije stupnjeve. Isto slično budizmu i tezi o nirvani, i neoplatonisti naučavaju da se duša koja se vrati Jednom (kao vrhovnim stupnju kojem svi teže), odnosno ostvari uniju sa Njim, više ne reinkarnira. Termin logos se različito interpretirao u neoplatonizmu. Plotin, pozivajući se na Talesa

interpretira Logos kao princip meditacije. Nakon Plotina i Porfirija, i Aristotelovi nebiološki radovi su ušli u kurikulum platonističke misli. Inače bi se neoplatonizam mogao promatrati kao vrhunac klasične filozofija, koji pored platonističke osnove u sebe apsorbira i elemente drugih filozofskih pravaca kao što su pitagorejski i nepitagorejski, aristotelovski i peripatetički, stoički, te neke elemente religioznosti i one nebrahamističke a u zadnjoj fazi razvitka i abrahamističke.

Najistaknutiji neoplatonistički filozofi su spomenuti Amonije Saka. Po Porfiriju Amonije je bio mišljenja da su škole Platona i Aristotela bile u harmoniji. Eusebije i sv. Jeronim su čak tvrdili da je Amonije Saka bio kršćanin do svoje smrti, dok Porfirije iznosi da se on odrekao kršćanstva i prihvatio filozofiju klasičnog razdoblja. Amonijev učenik je bio i ranokršćanski mislilac Origen. Plotin je ne samo praktični osnivač neoplatonizma, nego je i jedan od glavnih predstavnika klasične filozofije. Njegovi spisi otkrivaju da je primao šarolike utjecaje od grčke, iranske i indijske filozofije pa i egipatske teologije. Njegovi spisi su opet inspirirali u velikom luku judeo-kršćansko-islamske i gnostičke mistike. Plotina definicija potpuno transcedentalnog Jednog je vrlo lako shvatljiva i prihvatljiva. Plotinovo djelo nastavlja Porfirije, koji je u svojim originalnom djelima, on je pisao i o filozofiji, i o religiji, i o astrologiji i od muzičkoj teoriji. Porfirije je važan i za povijest matematike, zbog njegovog biografskog djela o Pitagori i njegovim komentarima Euklidovih elemenata koje je *Pappus* koristio kada je pisao svoje komentare. Jamblih je najviše poznat po svome sažetom pregledu pitagorejske filozofije. Bitnu ulogu u neoplatonističkoj filozofiji je imao i dominus Julijan (živio cc 331. – 26. VI. 363. god. n. e.) koji je nastojao reformirati tradicionalni religijski izraz ujedinjujući ih u formi neoplatonizma razvijenog od Jambliha. Jedan od posljednjih značajnijih neoplatonističkih filozofa je Prokl Likejski (Πρόκλος; *Proclus Lycaeus*; živio 8. II. 412. – 17. IV. 485. god. n. e.) koji je razvio jedan potpuno razvijeni neoplatonistički sistem. U red zadnjih neoplatoničara starog vijeka vrijedi izdvojiti i Simplicija (*Simplicius*) iz Kilikije. Ortodoksno fanatični Justinijan je pokušao ugušiti neoplatonizam zatvarajući atensku Akademiju. Tada su se neoplatoničke i druge sekularne filozofije nastavile u Aleksandriji. Neoplatonizam se raširio i van okvira rimskog svijeta, jer je dio filozofa nakon ukidanja atenske Akademije, prešao na iransko tlo i bio prisutan i na sasanidskom dvoru.

Neoplatonističko učenje, teško za shvaćanje i savladavanje, je ostalo filozofijom uskog kruga „paganske“ aristokracije i obrazovane elite, koja je nastojala apstrahirati suvremenu stvarnost, naći mir u udubljivanju u samu sebe i istovremeno opravdati ono što je u antičkoj prošlosti predstavljalo određenu vrijednost, a što je kršćanstvo poricalo.

Neoplatonizam je odigrao nemjerljivu ulogu u oblikovanju kršćanstva jer su rani oci bili dobro upućeni u ovu mističku filozofsku školu, što je imalo utjecaja na oblikovanje njihovih stavova. U islamskom svijetu je neoplatonizam imao još veću ulogu, i za njega su Platon, Aristotel i Plotin su bitan dio tradicije. Razlog bitnosti neoplatonističke filozofije u islamskom svijetu je u dostupnosti veće građe (bilo je mnogo kopija na

grčkom filozofskih djela) na istočnom Mediteran, činjenici da su skoro svi neoplatonistički filozofi bili rodom sa ovog područja i neoplatonističkim mističkim perspektivama (slično sufizmu). Bitne figure iz islamskog neoplatonizma su Avicena/Ibn Sina, al-Ghazali, al-Kindi, al-Farabi i al-Himsi. Neoplatonizam je bio prisutan i u grčko – vizantijskom prostoru, jer su se tamo nalazile očuvane biblioteke i grčki kulturni kontinuitet. Neoplatonizam je golemu ulogu imao u renesansi, a najbolja škola se nalazila u Firenci. U XVII. st. neoplatonizam je imao značajnu ulogu u Kembridžu.

U monoteističkom konceptu platonističke i neoplatonističke filozofije bitnu ulogu ima i ideja o jedinstvu, uniji, ujedinjenju (*henosis*, ἕνωσις). Cilj *henosisa* je ujedinjenje sa Jednim (Τὸ Ἕν), Izvorom ili Monadom. Za vrijeme drevnih i klasičnih civilizacija se razvilo jedno zanimljivo protomonoteističko vjerovanje kojem je njemački učenjak Friedrich Wilhelm Joseph von Schelling dao ime *henotheism* (εἷς θεός = „Jedan Bog"). *Henotheism* je monoteističko vjerovanje u jednog Boga, dok se prihvata postojanje ili moguće postojanje drugih božanstava ili da se ona interpretiraju kao aspekti, dijelovi ili epiteti Vrhovnog Boga.

M A N I H E I Z A M

U III. st. n. e. pojavilo se, van okvira rimskog svijeta, još jedno religijsko – etičko učenje koje će odigrati golemu ulogu u „duhovnom" razvitku Euromediterana i Srednjeg istoka. Kao što je neoplatonizam sebe ugradio i u judeokršćansko – islamsku misao, tako će i maniheizam biti ugrađen u ovaj i druge kompleksne „duhovne komplekse", kao što su hinduizam i budizam. Maniheizam je izvorno iransko religiozno učenje, koje se objašnjava kao sinkretizam iranskog vjerskog dualizma dobra i zla, elemenata ranoga kršćanstva (uz znatnu primjesu gnosticizma), budizma (posebno njegove etike.)

Osnivač maniheizma je bio Mani ili Manihej (Μάνης, Μανιχαίος, *Manes, Manichaeus*, živio cc 4. VI. 216. – 26. II. 277. god. n. e.), rođen u babilonskom gradu Mardinu (blizu prijestolnice Ktesifona) i domu ugledne i velikaške iranske porodice. U mladosti je već pročitao dobar dio zaratustrističkih, kršćanskih i budističkih tekstova. On je bio vrlo svestran kao filozof, muzičar, slika, ljekar i prorok. Prema iranskom predanju, Mani je oko 240. god. n. e. počeo je da propoveda svoje izrazito sinkretičko učenje.

Pojava Manija kao vjerskog i socijalnog propovjednika poklapa se sa dolaskom Sasanida na vlast u Iranu. Sasanidi su utvrdili tradicionalni zaratustrizam kao državnom religijom. Tim je institucionaliziranjem zaratustrizam postao ideologijom vladajućih slojeva Irana. Njegovi svećenici su opravdavali i branili dati politički poredak i socijalne odnose u iranskom društvu. Sasanidi su tako oslanjajući se na zaratustrizam ustvari održavali socijalni poredak i svoju vlast. Zato i nije bilo neobično da se u Iranu vremenom počnu javljati i odgovarajući pokreti i vjerska učenja koja su u suprotnosti sa tradicionalnom državnom i institucionaliziranom religijom. Ta učenja su kao po pravilu sinkretistička, heterodoksna i asketsko – mistička. Među takva učenja je svrstano i manihejstvo.

Osnova maniheizma je vjera u Boga kao jednu od strana tradicionalnog iranskog dualizma. Po Manijevom učenju od praiskona postoje dva uzajamna nezavisna počela, dobro i zlo, koji su ustvari Bog i satana. U prilično razrađenoj manihejskoj kosmologiji opisuje se upravo ta borba između dobrog i zlog. Manihejski Bog je tvorac svega dobrog

i duhovnog, a simbolizira ga svjetlost, dok je manihejski Sotona tvorac svega materijalnog, zavodljivog i mračnog. Ustvari po manihejcima svjetlosni dobri dio predstavlja „onozemaljski“, metafizički svijet dok mračni zli dio predstavlja „ovozemaljski“, fizički svijet (praktično naš život).

Tako je svetlost zatvorena u ljudsko telo. Svrha postojanja čoveka je oslobođenje duha iz telesnih okova. Čovek je dužan da čuva čistotu svoje duše kroz uzdržavanje kako bi malo po malo iz materije oslobodio božansku suštinu koja je u njemu zatvorena. Bog je u tu svrhu u pomoć ljudima slao proroke i učitelje: Noja, Abrahama, Isusa (koji je učio ljude kako da otvore svoju svjetlost), a među njima je i Mani. Tako je Mani sebe predstavljao kao posljednjeg proroka, nakon starozavjetnih proroka, Isusa, Bude i Zaratustre. Mani je za zivota imao 12 učenika oko sebe, što je bilo oponašanje 12 Isusovih apostola. Po Maniju : "... svaka duša i svako živo biće koje se kreće učestvuje u suštini dobrog Oca."

Iz same prirode manihejskog učenja jasno je da je Mani zagovarao i živio strogi asketski život, susprezajući se od jela i pića, pogotovo mesa i vina, koje je kasnije izričito zabranio. Samim tim je i osuđivao materijalna dobra i „ovozemaljska“ uživanja. Manihejci su život provodili teško radeći, ali su uvijek odvajali vrijeme za askezu i predano bogoslužje, istovremeno se susprezajući od jedenja mesa, pijenja vina i vođenja ljubavi. Vjernici su se dijelili na pročišćene pojedince i obične vjernike. Prvi su imali velike privilegije i bili su duboko poštovani i usluživani od strane običnih vjernika, te su život provodili u skromnim samostanima. Mani je zabranio zaklinjanje, proklinjanje, inicijaciju u vjeru, te posljednju pomast, jer je naučavao da je svaki pojedinac potpuno i izričito odgovoran za svoje postupke pred velikim Bogom. Mani je potvrdio postojanje života poslije smrti, ali ga nije izričito definirao, ostavljajući vjernicima da ga individualno protumače i da se u skladu sa sopstvenim tumačenjem ophode na ovom svijetu. U svome prijeziru prema materijalnom Mani je zabranio izgradnju raskošnih i bogatih samostana i bogomolja, pozlaćivanje i izradu ikakvih skulptura, te prikazivanje Boga i Sotone na slikama. Zbog toga su manihejski hramovi često vrlo proste konstrukcije, bez skulptura i sa malo ili nimalo likovnih prikaza.

Pošto je Mani strogo zabranio izrađivati skulpture i likovno prikazivati Boga ili sotonu, njegovi sljedbenici su svoju želju za umjetničkim prikazima tema iz svoje vjere zadovoljavali slikajući freske koje su prikazivale prizore iz svakodnevnog i vjerskog života te pjevajući vrlo lijepe i melodične pobožne pjesme. Skulpture, dakle, nisu izrađivali, a ukoliko je prikaz Boga bio nužan, pokušavali su ga dočarati svjetlošću. Također, nisu prihvaćali usporedbu prikaza i simbola Ahura Mazde sa svojim Bogom. Manihejci su bili vrsni majstori minijature, te se u tome njihov uticaj ogleda ne samo na Orijentu i u Aziji, već i u brojnim knjigama u Europi.

Jedno vreme Mani je boravio i u Indiji. U Iran se vratio oko 270. god. n. e., pokušavajući u Iranu proklamirati svoje učenje kao novu mainstream religiju. Međutim, maniheizmu su se suprotstavili ne samo oficijelne zaratustričke strukture nego i novi „šah nad šahovima” Bahram I., koji je podupirao zvanični zaratustrizam. Prema Maniju, spas svakog pojedinca ne zavisi od volje zaratustričkih institucija, nego od njegovog ličnog

života. i taj njegov stav je morao izazvati reakciju i državnih i oficijelnih zaratustričkih krugova koji su pozvali Manija na javnu raspravu u gradu Gundešapuru. On je prihvatio poziv na tu raspravu, nakon koje je proglašen otpadnikom od vjere predaka i bačen u tamnicu, nakon ćega je na okrutan način ubijen.

Kanon Manija uključuje šest njegovih djela napisanih na aramejskom jeziku i sedmi (posvećen „šahu nad šahovima“ Šapuru I.) napisan na srednje persijskom. Nijedno od ovih djela nije sačuvano u kompletnoj formi, ali su zato bila često citirana i eksceptirana. Od njegovih dijela vrijedi istaći : „Shabuhragan“ (djelo na srednje persijskom), „Knjiga divova“, „Fundamentalno pismo“, „Veliko jevanđelje“, „Pismo u Edesu“. Preko Manijevih učenika su sačuvana mnoga apokrifna hrišćanska dela, poput Tominog jevanđelja, koja bi inače bila izgubljena.

Manijevo učenje se poslije njegove smrti proširilo iz Perzije u okolne zemlje i rimski svijet koji je uvijek bio otvoren za nove religije, filozofije i razmišljanja. Najprije se pojavilo u Maloj Aziji, odakle je prešlo na Balkan i dalje u Evropu. Njegovo brzo širenje i iransko porijeklo su u vrijeme Dioklecijana pobudili podozrenje u visokim državnim krugovima. Progon manihejaca je prethodio onom nad kršćanima. U Dioklecijanovom protumanihejskom ediktu se osuđuje manihejstvo i naređuje progon njegovih sljedbenika. On tu ističe da su do njega, kao imperatora, stigle vijesti da su manihejci, "kao iznenadna kuga" provalili iz zemlje "neprijateljskih Iranaca" u Rimsku državu i tu prouzročili "brojne nevolje i tragedije" u želji da svrgnu velike bogove i odvrate "odabrani" rimski narod od svete im vjere. Od njih se treba čuvati, jer oni prijete da svojim "neljudskim postupcima" i "ludim iranskim običajima" zatruju "miroljubivi i nevini rimski narod", pa čak i "narod cijelog svijeta". Dioklecijan stoga naređuje da se njihova imovina svugdje zaplijeni, a njihove knjige spale.

Uprkos žestokim progonima, Manijevo učenje se sve više širilo, posebno među skromnijim i obespravljenijim slojevima stanovništva, kako na zapadu, tako i na istoku rimskog svijeta. Tako se maniheizam prikriveno usađuje u svijest stanovnika euromediteranskog prostora. Zbog svoje prisutnosti među nezadovoljnijim slojevima, među opozicionom inteligencijom maniheizam postaje često izraz oporbe i suprotstavljanja vladajućim establishmentima. Zbog svoje izrazito sinkrestičke prirode maniheizam ima još jednu odliku, a to je da vrlo izdržljiv i otporan, jer posjeduje sposobnost prilagođavanja datim okolnostima. Npr. u iranskom svijetu se pojavljuje kao heretički i oporbeni pokret zaratustrizma, u kršćanskom svijetu (i onom latinsko zapadnom i onom grčko – vizantijskom istočnom) kao heretički i oporbeni pokret kršćanstva, u islamskom kao heretički i oporbeni pokret islama....itd...Najvećim dijelom maniheizam to zahvaljuje time što je dobrim dijelom stopio abrahamističke, zaratustričke dualističke i indijske elemente. U srednjem vijeku, stalno se pojavljuju i nestaju razne neomanihejske sekte, učenja, pokreti koje nekada postaju i vrlo ozbiljna pretnja ustanovljenom crkvenom, feudalnom i državnom establishmentu. Od tih pokreta vrijedi

istaći pavlikijance, bogumile, katare, albinežane, valdenge...itd... i vjerojatno Crkvu bosansku, koja se sigurno jednim svojim dijelom inspirirala i neomanihejskim strujama koje su se oblikovale unutar feudalne Europe.

Upravo ta sinkretistička osobina maniheizma koja mu omogučava ugrađivanje u raznorazne velike religijske sisteme je razlog njegove prisutnosti i van rimskog i iranskog svijetova. Budući da je imao podudarnih tačaka i sa hinduizmom i budizmom, maniheizam je našao svoje mjesto i u Kini i u Indiji, te na Tibetu i djelimično u Japanu. U ovim zemljama je stekao priličan broj sljedbenika, a posebno u Kini, gdje su podizani lijepi, ali skromni hramovi, kako to Manijevo učenje nalaže. Manihejstvo se do dana današnjeg održalo tek u Kini, i to u nešto izmijenjenom obliku.

R A T “T E T R A R H A”

305. – 324. god.

Bista Maksimina Daje od porfira. Danas se nalazi u Kairskom muzeju.

Avers novčića sa porterom Valerija Severa.

Bista Konstantina I. Danas se nalazi u Kapitolinskim muzejima u Rimu.

Mramorna kolosalna glava Konstantina I., dio nekadašnje gigantske statue iz Konstantinove bazilike na Forumu.

Ahistorijska predstava Konstantina i njegove majke Teodore na fresci vizantijskog stila.

Avers novčića sa portretom Licinija.

Novi saziv "tetrahije"

Sa uspostavom "tetrahije" i imenovanjem prvih augusta i cezara, izgleda je bilo usmeno dogovoreno ili se samo podrazumijevalo da kada Dioklecijan i Maksimijan odstupe i zamijene ih Konstancije I. i Galerije, da se na upražnjena mjesta cezara imenuju Konstantin i Maksencije. Galerije je u prvoj "tetrahijskoj" hijerarhiji zauzimao zadnje mjesto, i izgleda da nije držao do onoga što se podrazumijeva za nasljeđivanje u sljedećem izdanju "tetrarhije". Izgleda da je on uspio da između 302. i 305. god. n. e. dobro politički izmanevrira i stvori takvu situaciju po kojoj raniji dogovor o novim cezarima nije više važio i po kojoj bi on u novom sazivu augusta bio senior. Nepoznato je ostalo na koji način je to Galerije uspio uraditi, i kojem se sve metodama i načinima služio.

Laktancije govori da je Galerije već ranije prestrašio Maksimijana sa potencijalnim građanskim ratom, a da se zatim upustio u razgovor sa Dioklecijanom sa ciljem da se ovaj povuće sa mjesta augusta. Laktancijev opis toga razgovora je prilično detaljan, i po tome opisu Galerije je prvo prijateljski i obazrivo predlagao da se povuće, iznoseći i neke primjere iz rimske historije. Dioklecijan nije baš bio raspoložen da prihvati ovaj prijedlog. Zato je Galerije prešao na prikrivene prijetnje, aludirajući na mogućnost korištenja brojne i snažne armije Ilirika. Nakon toga je Dioklecijan u suzama rekao : „Neka bude, ako ti tako hoćeš". Poslije se razgovor nastavio vezano za izbor cezara. Galerije je iznio razloge protiv biranja Maksencija i Konstantina, a predložio je da to budu oni koji će biti pod punom njegovom kontrolom, koji će ga se bojati i koji ništa neće napraviti bez njegove komande. I onda je predložio Severa i Maksimina Daju. Ovaj Laktancijev opis je vjerojatno kao i mnogi drugi podaci dorađen kako bi istakao

„propast” i uniženje (npr. Dioklecijan plaće) neprijatelja kršćanstva. Jer dok se vrlo negativno odnosi prema svima, on jedino uzdiže Konstantina koji je u tom trenutku bio u Nikomediji, na dvoru Dioklecijana. Inače se Laktancije skoro najgore u svome djelu odnosi prema Galeriju. Ustvari njemu skoro niko ne valja osim Konstatina koji je svima njima antipod. Galerije je sigurno uspio izmanipulirati Dioklecijana, pa djelimično i Maksimijana da se stvari urede po njegovom, ali da je u sred Nikomedije, na Dioklecijanovom dvoru gdje su se nalazile najodanije trupe starog augusta, ovome prijetio sa armijom koja se nalazi bar 500 km dalje, i da ga je natjerao u plač jednostavno vrlo je malo moguće. Uostalom Dioklecijan je uživao enorman ugled u vojsci i pitanje je da li bi se armija Ilirika uopće pokrenula protiv Dioklecijana koji je opet mogao računati na armiju Istoka, a tu su još bili njemu odani Maksimijan i Konstancije I. Galerije jednostavno nije bio u mogućnosti da prijeti, ali na koji način je uspio da ostvari željeno još se ne zna.

Dioklecijan (u Nikomediji) i Maksimijan (u Milanu) su istoga dana 1. V. 305. god. n. e. odstupili sa funkcije augusta. Novi augusti su sada bili Galerije i Konstancije I. U nova zvanja su uvedeni i Maksimin Daja (cezar za istok) i Sever (cezar za zapad). Međutim, već u tim danima se mogla naslućivati pukotina u odnosima novog saziva “tetrarhije”.

Bilo je od početka jasno da se Konstantin neće miriti sa situacijom da nije izabran za cezara. Galerije je sigurno bio svjestan onoga što predstavlja Konstantin. Situacija na nikomedijskom dvoru je vjerojatno bila takva da je Konstantin osjećao da mu je ugrožen život.

Postoji jedna priča koja se odnosi na odnos Galerija u tom periodu prema Konstantinu. Po toj priči, Galerije je želio Konstantinovu smrt, pa mu je dao zadatak da komanduje jednom jedinicom koja je bila prethodnica konjičkog napada kroz močvaru srednjeg Dunava. To prilikom se Konstantin sukobio sa lavom i Konstantin je bio uvijek pobjedonosan. Konstantin se vratio u Nikomediju vodeći zarobljenog Sarmata kojeg je bacio pred Galerijeve noge. Priča je gotovo sigurno apokrifna.

Konstancije I., sigurno predosjećajući novi razvoj događaja, a ne želeći da više bude ucjenjivan i kontroliran sa sinom kao taocem, je u kasno proljeće ili rano ljeto 305. god. n. e. zatražio od Galerija da mu pusti sina kako bi sa njim učestvovao u predstojećoj kampanji u Britaniji. Uostalom Konstancije I. je bio već ozbiljno bolestan i znao je da bi se u slučaju njegove smrti, Konstantin našao u vrlo nezavidnoj prilici sa vrlo realnom mogućnosti da bude likvidiran po Galerijevom naređenju. Galerije je nakon jedne noćne pijanke dopustio Konstantinu odlazak iz Nikomedije. Kasnija propaganda je prikazivala kako je on u toku noći pobjegao iz Nikomediji, kako je brzo prelazio distance, a sve imajući u vidu da bi Galerije mogao promijeniti mišljenje kada se otrijezni. Konstantin se pridružio ocu na obali Lamanša u Bulonju (*Bononia*), baš kada se Konstancije pripremao da povede novu kampanju u Britaniji. Galerijeva odluka da dopusti odlazak Konstantinu je bila krucijalna greška. I tako je mladi Konstantin, sigurno nezadovoljan i razočaran sa novonastalnim političkim aranžmanom, došao do oca i njegove brojne i snažne armije. . I

bivši august Maksimijan je sigurno bio neraspoložen sa novim cezarima, ali je za početak prihvatio tu situaciju čekajući potencijalnu priliku kada će ponovo nastupiti.

Maksimin Daja (20. XI. cc 270. – juli ili august 313. god. n. e.), kao cezar vladao pod Galerijem od 305. do 310. god. n. e., a kao august od 310. do maja 312. god. n. e. Puno vladarsko ime *Caius Valerius Galerius Maximinus Daia Augustus.* Maksimin Daja je bio bliži rođak samoga Galerija, tj. sin njegove polusestre. i on se pridružio vojsci i napredovao je u činovima. Nije spadao baš u red obrazovanih ljudi, izuzev vojnih vještina. Maksimin Daja je za upravu dobi Egipat i Siriju.

Sever (? – 16. IX. 307. god. n. e.), kao cezar vladao pod Konstancijem I. od 1. V. 305. do ljeta 306. god. n. e., a kao august od ljeta 306. do marta ili aprila 307. god. n. e. Puno vladarsko ime *Flavius Valerius Severus Augustus*. Sever je bio izrazito skromnog porijekla, rođen u Iliriku sredino III. st. n. e. I on se pridružio vojsci i napredovao je u činovima. U vojsci se zbližio sa Galerijem. Nije spadao baš u red obrazovanih ljudi, izuzev vojnih vještina. On je trebao zapovijedati Italijom i Afrikom. Iako je formalno priznao starješinstvo Konstancija I., Sever je u potpunosti bio odan Galeriju koji je na svoje direktno zapovjedništvo preuzeo široki pojas od istočne granice Italije do sjeverne granice Sirije. Imao je i sina Flavija Severijana (*Flavius Severianus*).

Konstancijeva kampanja u Britaniji i smrt. Stupanje na dužnost Konstantina

Konstancije I. je u toku 305. god. n. e. prešao u Britaniju, pokrečući invaziju zemlje Pikta. Po svemu sudeći ovaj udar na krajnji, neodvisni dio Britanije je bio uspješan i Konstancije I. je od 7. I. 306. god. n. e. nosio počasni naziv *Britannicus Maximus*. Zimu je proveo u *Eboracum*/Jork, pripremajući se da nastavi kampanju. Međutim 25. VII. 306. god. n. e. Konstancije I. je umro u Jorku. Na samrtnoj postelji, Konstancije I. je vojsci preporučio svoga sina Konstantina za svoga nasljednika. Tako je Konstancije otvorio prvu pukotinu u novom sazivu „tetrahije“.

Konstancije se najviše poradi toga što je bio otac Konstantina, ponajviše u djelima kršćanskih pisaca pokazuje kao veliki i ugledni vladar. Za njega se drži da je tek reda radi i to više formalne prirode, izvršavao naredbe Dioklecijana vezane za progon kršćana. O njemu pozitivno pišu i nekršćanski pisci iz doba II. flavijevske dinastije, najviše kako bi se ulagivali tadašnjim dominusima. Konstancijeva djelatnost u Britaniji je također očuvana u srednjevjekovnoj britanskoj tradiciji, i nalazi se i u mnogim velškim legendama.

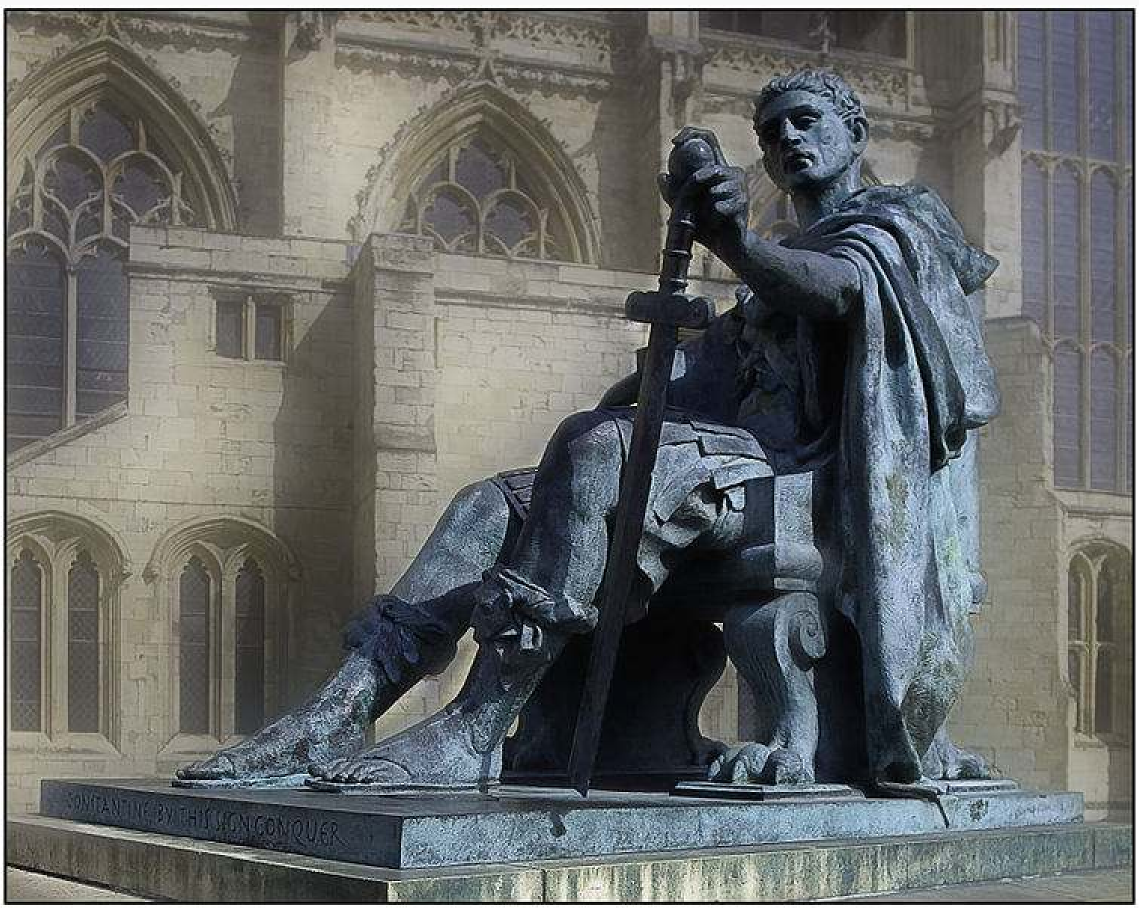
Konstantin I. (cc. 27. II. 272. – 22. V. 337. god. n. e.), cezar u Galiji i Britaniji od 25. VII. 306. do 309. god. n. e., nakon toga august od 309. god. n. e. Od 29. X. 312. do 19. IX. 324. god. n. e. jedini august na zapadu, a od 19. IX. 324. do 22. V. 337. god. n. e. jedini august u Rimskom Carstvu. Po rođenju se zvao *Flavius Valerius Constantinus.* Puno vladarsko ime *Flavius Valerius Aurelius Constantinus Augustus*. Konstantin je rođen u Nišu (*Naissus*), od oca Konstancije I. (dardanskog porijekla) i Helene. Konstantin je značajan dio vremena proveo u Dioklecijanovom dvoru, gdje je primio uobičajeno obrazovanje koje se sastojalo od latinske i grčke književnosti, oratorstva, prava i filozofije. Nikomedija u kojoj je dobar dio vremena Konstantin proveo nudila je tada jedno višekulturno, višereligijsko otvoreno, fluidno i socijalno mobilno okruženje. Tako se on upoznao sa svime onim što je tada strujalo rimskim svijetom.U to vrijeme je kršćanski učenjak Laktancije živio u Nikomediji, predavajući latinsku književnost. Možda je i Konstantin slušao ta predavanje. Ustvari boravak Konstantina i Maksencija u Nikomediji je bila neka vrsta garancije Dioklecijanu da će njihovi očevi ostati lojalni. Konstantin je na istoku stekao i vojno i političko znanje. Borio se u Dioklecijanovim i Galerijevim kampanjama na Dunavu 296. god. n. e., protiv Iranaca 297. – 299. god. n. e. Postao je i *tribunus ordinis primi* /„tribun prvog reda“ . Konstantin se bio vratio u Nikomediju sa istoka u proljeće 303. god. n. e. i tako je postao svjedoka početaka i razvijanja

dioklecijanovskih progona kršćana. Nepoznata je uloga Konstantina u svim tim zbivanjima. Znatno kasnije je Konstantin sebe predstavljao kao protivnika dioklecijanskih edikata protiv kršćana, međutim nepostoje nikakve indikacije da je on tada bio efektivna opozicija Dioklecijanu. Takva njegova pozicija je i razumljiva, imajući u vidu njegovu tadašnju poziciju, stepen moći i utjecaja. Konstantin je oženio Minervinu (*Minervina*) 303. god. n. e. sa kojom je imao sina Krispa (*Crispus*).

Odmah po smrti Konstancija, alamanski kralj Krok/*Chrocus*, koji se tada nalazio u službi Konstancija I. je javno pred armijom proklamirao Konstantina za augusta. Trupe su aklamacijom podržale njegovo proglašenje. Britanija i galsko – germanske provincije su prihvatile Konstantinovo proglašenje, dok su iberske provincije to odbile.

Krok je bio jedna interesantna ličnost. Kao vođa Alamana je učestovao u nizu ratova protiv Rimljana, pustošeći pojedine oblasti Galije, alpskih provincija i sjeverne Italije. On je napadao i franačke posjede.

Konstantin je biranim riječima, dosta pomirljivo oficijelno izvjestio Galerija o smrti oca i svome uzdizanju u rang augusta pod navodnim pritiskom vojske. Konstantin je zahtijevao oficijelno priznanje. Dobivši pismo o tome, Galerije je pobjesnio, ali su ga savjetnici smirii navodeći da bi potpuno odbacivanje Konstantinovih zahtjeva značilo izbijanje građanskog rata. Galerije je pristao na kompromis , tako što mu je priznao titulu cezara, a ne augusta. Kako bi Konstantina i formalno uveo u sistem, sam je poslao purpurnu odjeću Konstantinu. I sam Konstantin je pristao na kompromis.

Brončana statua Konstantina I. u Jorku. Novovjekovni rad.

Konstantin je bio vladar epohalnog povijesnog značaja, sa čitavim nizom kontroverzi, debata i rasprava o njemu. To se već primjećuje i u kasnoantičkim vrelima koja govore o njemu, a priličan ih je broj. Jedan dio vrela je kršćanske provenijencije, i samim tim je bio izričito naklonjen Konstantinu, ponekad imajući i patetični i laskavi ton. U njima je Konstantin besprijekorna osoba koja uvijek uspijeva, koja je puna vrlina i koja ima opću podršku naroda, vojske i naravno crkve. Ova kategorija vrela već uvodi prilično crno – bijelu sliku historijskog procesa, po kojoj su neprijatelji crkve i kršćanstva po defaultu na mračnoj strani, a oni koji su blagonakloni i koji podržavaju crkvu po defaultu na strani svjetla. I uvijek se insistira na uporedbi ove dvije krajnosti, kako bi tzv. „strana svjetla" ostavila još efektniju sliku. Naravno ovdje se ne može govoriti o stvarnoj historiografiji, nego o oktroiranom viđenju povijesti.

Ovaj tip dualističke historiografije se upravo najbolje očitava na Laktancijevim opisima Maksimina Daje i Severa na jednoj strani i Konstantina na drugoj u okviru navodnog razgovora Dioklecijana i Galerija : Dioklecijan pita Galerija koga će imenovati za cezare na što ovaj odgovara „Severa – Zar onoga pijanicu, plesu odanoga, što pretvara noč u dan (riječi Dioklecijana op. a.) – On je dostojan, on se iskazao kao nama vjeran vojnički zapovjednik. Ja sam ga već poslao Maksimijanu da ga uvede u vlast (Galerijeve riječi op. a.) – Neka bude. Kojega drugog još predlažeš ? (Dioklecijanove riječi op. a.) – Ovoga ovdje (Galerijeve riječi op. a.) – Odgovori pokazujući na Daju, mladića polubarbara (Laktancijeve riječi op. a.)... – Ko je taj koga koga mi nudiš (riječi Dioklecijana op. a.)... – Moj rod (riječi Galerija op. a.)... – Ljudi koje mi predlažeš nisu pogodni da bi im se povjerila briga za državu (Dioklecijanove riječi op. a.)....- Svi su promatrali Konstantina, i nije bilo nikakve sumnje. Prisutni vojnici i najugledniji iz redova vojske koji su izabrani i pozvani iz vlastitih legija samo u njega su gledali, njime su bili oduševljeni, njega su željeli i za njega se molili (Laktancijeve riječi op. a.).

Laktancije i Eusebije iz Cezareje su bili obični laskavci Konstantinu, u istom stupnju kao i Velej Paterkul prema Tiberiju. Navedeni primjer samo pokazuje pravac kojim se kreću navedena vrela, i kasnija mediavelna mitologija i tradicija o Konstantinu. Sljedeća kategorija vrela koja govore o Konstantinu su ona sekularne, nekršćanske prirode i koja su nastala za vrijeme II. flavijevske dinastije. Riječ je o djelima Aurelija Viktora, Eutropija, Rufija Festa, anonimnog autora djela *Epitome de Caesaribus,* anonimnog autora djela *Origo Constantini* se uglavnom orijentiraju na političku i vojnu historiju bez ulaženja u kulturna i religijska pitanja. I ona daju relativno pozitivnu sliku Konstantina. Izvorna građa o Konstantinu je te prirode, iz razloga što je Konstantin vodio prilično dobru i snažnu propagandističku aktivnost. Konstantin je sebe želio predstavnici kao tvorac novog svijeta, što je (kako je povijest pokazala) i stvarno bio. Iza Konstantina je ostala i velika materijalna zaostavština.

Konstantin je kao novi legalni cezar na zapadu, pod svoj mandat dobio Britaniju, galsko – germanske provincije i Španiju. Pod komandom je imao jednu od najsnažniju armiju rimskog svijeta, onu stacioniranu na rajnskoj granicu. Nakon što je Galerije legitimizirao njegovu poziciju, Konstantin je neko vrijeme ostao u Britaniji kako bi se osigurao sjevernu granicu i završio rekonstrukciju vojnih tabora koju je već započeo njegov otac. Konstantin je brinuo i o britanskoj infrastrukturi, pa je naredio popravku glavnih cesta.

Konstantin je onda napustio Britaniju i otišao je u Trier, svoj glavni grad. Franci su pokušali iskoristiti Konstancijevu smrt i napali su rimsko područke u toku zime 306/307. god. n. e. Konstantin je brzo i efikasno reagirao, potpuno ih je porazio zarobivši i dvojicu njihovih vođa Askarika (*Ascaric*) i Merogaisa (*Merogaisus*). Njih dvojica i mnogi drugi zarobljeni franački ratnici su bačeni zvjerima na zadovoljstvo publike u trierskom amfiteatru. Konstantin je dodatno utvrdio fortifikacije Triera, dao da se podigne masivne terme, a počeo je graditi svoju veliku palatu. Konstantin je inače bio i sponzor mnogih drugih građevinskih projekata širom Galije, posebno u *Augustodunumu* i Arlu. Konstantin je u tim godinama vodio i tolerantnu, iako formalno nije bio kršćanin, politiku prema kršćanstvu. To je od početka radikalno odvajalo Konstantina od galerijske oštre politike prema kršćanima. Konstantin je donio i odlulu o povratu imovine kršćanima, koju su oni izgubili za vrijeme progona. Na zapadu je to uglavnom značilo ponovno otvaranje crkvenih prostora. Konstantin je od početka razvijao i svoju propagandu, a nastojao je zadobiti i utvrditi i podršku zapadnoeuropskog stanovništva. Tu propagandnu aktivnost prate pobjede na granici, graditeljska djelatnosti, panegirici, novac, skulpture. Osjeća se i pojačavanje prezira prema „barbarima“. Tako su nakon pobjede nad Alamanima, izdane kovanice koje prikazuju Alamane kako plaču i mole

Maksencijeva pobuna

Galerije je sada preuredio odnose na zapadu, tako što je Konstantin postao novi cezar, a Valerije Sever august. Ali Konstantinovo aklamiranje od vojske, ohrabrilo je i druge nezadovoljnike, posebno kada se to poveže sa nezadovoljstvom naroda. Suočen sa materijalnim i financijskim potrebama, Galerije je donio odluku o popisu imovine svih podanika, radi njenog oporezivanja. Popis se provodio veoma strogo i striktno, pa su čak mučeni oni koje se sumnjalo da prikrivaju stvarno stanje imovine i ljudi. Galerije je unio i jednu novinu u popis, jer je ovaj put odlučeno i da čitava Italija sa Gradom bude popisana radi namirivanja poreza. I kada su popisivaći počeli svoj posao, pojavilo se otvoreno nezadovoljstvo u Rimu i Italiji. Posebno se to stanje usložnilo kada je došla vijest da se planira raspuštanje pretorijanske garde, koja je tada obnašala ulogu Gradskog garnizona. Došlo je do nemira, i grupa oficira garde, koje Zosim imenuje kao Marcelijana (*Marcellianus*), Marcela (*Marcellus*) i Lucijana (*Lucianus*) predložili su Maksenciju da prihvati carski purpur. Ovi časnici su vjerojatno prosuđivali da je nakon Konstantinovog imenovanja za cezara, red da se purpurom zaogrne i Maksencije. I tako je 28. X. 306. god. n. e. Maksencije javno aklamiran. Za uzvrat je Maksencije obećao donacije Gradskim trupama. Ovaj puč je proveden bez krvi, i Zosim spominje samo jednu žrtvu. Na Maksencijevu stranu je prešao i prefekt Grada. Pučisti su otišli i do Maksimijana, ali je on za sad odbio da se vrati u vlast. Ovo je bio i zadnji put da je pretorijanska garda nekako proizvela za cara.

Maksencije (cc. 278 – 28. X. 312. god. n. e.), sin Maksimijana, vladao od 28. X. 306. do 28. X. 312. god. n. e. Puno vladarsko ime *Marcus Aurelius Valerius Maxentius Augustus*. Maksencije je bio sin Maksimijana i Eutropije. I on je proveo dio mladosti na Dioklecijanovom dvoru, ali za razliku od Konstantina ne postoje

podaci da se nalazio na nekoj vojnoj ili administrativnoj dužnosti. On je bio oženjen sa Valerijom Maksimilom (*Valeria Maximilla*), kćerkom Galerija, sa kojom je imao dva sina i to Valerija Romula (*Valerius Romulus*) i jednog nepoznatog imena (možda Aurelije Valerije/*Aurelius Valerius*). Valerija je kao kćerka cara nosila titulu *nobilissima femina.* Nakon imenovanja novih augusta i cezara 305. god. n. e., Maksencije se povukao na jedno imanje blizu Rima.

Maksencije je priznat od srednje i južne Italije, otoka i afričkih provincija. Sjeverna Italija je još uvijek ostala pod kontrolom Severa, zapadnog augusta, čije je sjedište bio Milan. Maksencije u početku nije koristio nazive august ili cezar i samo se nazivao *princeps invictus*/"nepobijeđeni princeps". To je uradio kako ne previše provocirao Galerija. Ali za razliku od slučaja sa Konstantinom, koji bi se mogao promatrati i kao regularno nasljeđivanje, Galerije je odlučio da intervenira oružanim putem. Da je ostavio Maksencija na miru, to bi bio dobar presedan za druge uzurpacije. Uostalom vladajući kolegij se sastoji od četiri, a ne pet članova. A i Maksencije je raspolagao sa manje vojske nego što je imao Konstantin, pa se činio laganim plijenom. Sever je dobio naredbu za napad na Maksencija. Sever je predvodio armiju kojom je samo godinu i po ranije komandovao Maksimijan.

U strahu od značajne armije koju je predvodio Sever, Maksencije je predložio svome ocu zajedničku vlast. Ovaj put je Maksimijan pristao da se vrati u carski kolegij. I u tomu je velika armija pod komandom Severa stigla pred Grad i počela ga opsjedati. Ironijom povijesti, tako su Aurelijanove zidine prvo opkoljene od jedne rimske armije. Na Severovu žalost, vojnici su se pridružili Maksimijanu. Sever je pobjegao u Ravenu, koja je imala neosvojivu poziciju. Maksimijan je obečao da će mu se poštediti život i da će biti tretiran humano ako se mirno preda. To je Sever i uradio u martu ili aprilu 307. god. n. e. Uprkos datom obečanju, Sever je uhapšen i zatvoren u mjestu *Tres Tabernae* (nekih 18 km od Rima). Kada je Galerije izvršio invaziju Italije, Sever je ili pogubljen ili prisiljen da počini samoubistvo 16. IX. 307. god. n. e.

Nakon poraza Severa Maksencije i Maksimijan su preuzeli kontrolu i nad sjevernom Italijom, sve do Alpa i Istre. Sada je morao lično Galerije da dođe sa armijom i da pokuša pobijediti Maksimijana i Maksencija. Sakupljena je jedna golema armija od jedinica iz Ilirika, Podunavlja i Istoka. I tako je u jesen 307. god. n. e. Galerije na čelu te armije provalio u Italiju, sa ciljem gušenja uzurpacije i kažnjavanja odgovornih.

Maksimijanova i Maksencijeva armija su bile slabije od one Galerijeve, pa se iskusni Maksimijan odlučio na strategiju povlaćenja, zatvaranja (sa dostantnim resursima) i utvrđivanja svakog mjesta, grada i utvrde kako bi mogle da budu neosvojive. Tražeći saveznika, Maksimijan je otišao u Galiju kod Konstantina. Tamo je dogovoren brak Konstantina sa Faustom (živjela 289–326. god. n. e.), kćerkom Maksimijana. Konstantin se razveo od Minervine. Ujedno je odlučeno da se Konstantin uzdigne u rang augusta. Zauzvrat je Konstantin trebao podržati Maksencijevu stvar u Italiji. Dogovor je zapečaćen na ceremonijama u Trieru u kasno ljeto 307. god. n. e. Ipak je ne željeći prekid sa Galerijem, ostao neutralan prilikom upada Galerijeve armije u Italiju. Kako bi imao

opravdanje za ne miješanje u italijanske poslove i prije dolaska Maksimijana Konstantin je privremeno boravio u Britaniji. A umjesto slanja trupa kao pomoći za Maksencija, Konstantin je 308. god. n. e. postavivši most kod Kelna, prebacio trupe i izvršio invaziju zemlje Bruktera. Zatim je 310. god. n. e. pokrenuo napad na Franke. Kada nije bio na pohodima protiv Germana, Konstantin je obilazio zemlju i podržavao ekonomiju i umjetnost. Njegovo odbijanje da se aktivno uključi u rat mu je donijelo veliku popularnost naroda.

Rat u Italiji

Iako je Galerije uspio da prodre do grada Narni (nekih 60 rimskih milja od Rima), njegova armija je praktično kontrolirala samo ono područje gdje se nalazila. Uz to je Galerijeva armija bila opkoljena načičkanim nizom utvrđenih pozicija. Ustvari Galerije je veoma slabo poznavao Italiju i Rim nikada u životu nije vidio, pa je pretpostavljao da sje i Rim nije nešto veći od drugih gradova koje je poznavao.

Shvativši poziciju u kojoj se nalazi, Galerije je odlučio da ipak pokuša primijeniti strategiju pomirenja. Poslao je dvojicu svojih oficira sa ponudom o zajedničkoj konferenciji koja bi riješila sporna pitanja, i sa drugim pomirljivim porukama. Ponuda Galerija je bila glat odbijena. Pošto je shvatio nepogodnu situaciju u kojoj se našao, Galerije se odlučio na povlaćenje. Međutim, moral i vjernost njegovih vojnika je bila pomućena ponudom velikog novčanog poklona vojnicima od strane Maksencija. Radi toga je Galerije sa velikim teškoćama sprećavao vojnike da promijene stranu. Frustriran, bijesan i veoma ljut Galerije je odlučio da oslabi stegu i pustio je svoje vojnike da pustoše, pljačkaju, ubijaju, siluju i razaraju sve na što bi naišli u toku povratka u Ilirik. Pošto se Maksimijan i Maksencije nisu usudili da uđu u otvorenu bitku, srednja i sjeverna Italija su prepušene stihiji i osebujnom nasilju zapadno i središnje balkanskih i podunavskih vojnika. Laktancije opisuje ovo pustošenje na sljedeći način : „...dao je (Galerije op. a.) vojnicima dopuštenje da se što je moguće više rasprše i sve pljačkaju i uništavaju, kako bi onaj ko bi ga progonio ostao bez opskrbe. Tako je taj dio Italije kuda se kretala pogubna vojska doživio pustošenje, sve je bilo opljačkano, žene obeščašćene, djevice okaljane, očevi i muževi stavljeni na muke da bi predali svoje kćeri, žene i imetak. Stada sitne i krupne stoke odvodila su se kao plijen otet od barbara. Na taj se način povukao do svojih područja, pošto je nekada rimski imperator, sada pljačkaš Italije, poput neprijatelja, poput neprijatelja sve opustošio. Nekoć, kada je primio čast augusta, iskazivao je on svoje neprijateljstvo prema rimskom imenu, želeći ga promijeniti tako da se više ne zove rimski imperij, nego dački imperij.“ I nešto ranije u svome tekstu (u okviru govora o uvođenju poreza i u Italiji) Laktancije objašnjava (sigurno pretjerano) navodnu mržnju Galerija prema rimskom imenu kao njegovu osvetu radi toga što u vrijeme Trajana njegovi pretci bili kažnjeni od Trajana : „Ono što su nekoć činili pobijeđenima prema ratnom pravu, sada se ova (Galerije op. a.) usudio primijeniti protiv Rimljana i rimskih podanika, jer su njegovi pretci bili podvrgnuti procjeni imetka, koju je pobjednički Trajan nametnuo kao kaznu trajno buntovnim Dačanima“ Edvard Gibon u svome djelu daje prilično slikovit opis razaranja i pustošenja koja je pretrpila Italija od „sopstvene armije“ : „Galerijeve legije pružile su veoma žalostan dokaz o svom raspoloženju pustošenjima koja su počinile u povlačenju. Ubijali su, silovali, pljačkali, odvodili Italijanima jata i stada; spaljivali su sela kroz koja su prolazili i nastojali da unište zemlju koju nisu imali snage da pokore“. Ovo

razaranje će se duboko utisnuti u italijansko sjećanje. Nakon povlaćenja Galerija, i Maksimijan i Maksencije su se ponovo proglasili augustima.

Konferencija u Karnuntumu

Nakon Galerijevog povlačenja, Maksencije je utvrdio svoju vlast u Italiji i afričkim provincijama. Međutim, ubrzo je došao u sukob sa oce. U proljeće 308. god. n. e. Maksimijan je pokušao da detronizira sina na skupštini vojnika u Rimu. Maksimijana je dočekalo neprijatno iznenađenje, jer su prisutne trupe ostale lojalne njegovom sinu. Maksimijan je pobjegao svome zetu Konstantinu.

Galerije je odlučio da riješi pitanje vladajućeg kolegija, sazivanjem konferencije u Karnuntumu u jesen 308. god. n. e. Njoj su prisustvovali i Dioklecijan, Maksimijan i Galerije. Tamo je odlučeno da Maksimijan ponovo ode u mirovinu, te da se ne prizna Konstantinu titula augusta i da ostane i nadalje cezar, potvrđeno je i da Maksencije nije legitimni vladar nego uzurpator, te da se na mjesto novog augusta zapada imenuje Licinije, stari ratni drug Galerija. Odluke konferencije nije prihvatio Konstantin, Maksimin Daja je bio frustriran da je on zaobiđen u napredovanju u koristi Licinija pa je zahtijevao i da i njega Galerije proglasi augustom. Kao kompromis Galerije je predložio da se i Maksimin Daja i Konstantin nazivaju *filius augusti*/„sin augusta“, ali nijedan od njih nije ovo prihvatio. Maksimin Daja je naziv august uzeo za vrijeme kampanje protiv sasanidskog Irana. Od proljeća 310. god. n. e. Galerije je ipak i njih dvojicu nazivao augustima.

Licinije (cc. 263. – 325. god. n. e.), vladao kao august na zapadu od 11. XI. 308. do 313. god. n. e., a od 313. do 324. god. n. e. kao august na istoku. Puno vladarsko ime *Caius Valerius Licinianus Licinius Augustus.* I Licinije je porijeklom iz Gornje Mezije i od djetinjstva je bio prijatelj Galerija sa kojim je učestvovao u iranskom ratu. Licinije je bio od visokog Galerijevog povjerenja, pa ga je 307. god. n. e. ovaj poslao kao osobnog izaslanika Maksenciju radi pregovora. Licinije je po svome uzdizanju na rang augusta na upravu dobio balkansko – podunavske provincije.

Galerijeva supruga i Dioklecijanova kćerka Valerija je 208. god. n. e. dobila počasne nazive auguste i *mater castrorum*. Pošto sa Galerijem nije imala djece, ona je adoptirala Kandidijana. Inače po njoj nazvana jedna od panonskih provincija uređenih po dioklecijanovskom modelu.

Portret Valerije na aversu jednog novčića. Na ovom novčiću se Valerija titulira kao augusta.

Maksimijan se početkom 309. god. n. e. vratio na dvor Konstantina koji je jedini bio voljan da ga prihvati. Međutim, Maksimijan željan vlasti nije se mirio sa svojom pozicijom. Naredne 310. god. n. e. Konstantin je poveo kampanju protiva Franaka, a Maksimijan je poslan sa dijelom trupa na jug u Arl u svrhu priprema za odbranu južne Galije od potencijalnih Maksencijevih napada. Tamo je Maksimijan odlučio da preuzme vlast i proglasio je da je Konstantin mrtav, što se ubrzo pokazalo netačnim. I pored obećanja o bogatom daru, veći dio Konstantinovih vojnika je ostao lojalan svome augustu. Maksimijan je bio prisiljen da bježi. Kada je Konstantin saznao o pobuni, napustio je franačku kampanju i krenuo je na jug sa dostatnim trupama. Maksimijan je pobjegao u Masiliju, ali su i njeni stanovnici bili lojalni Konstantinu i otvorili su njemu vrata. Maksimijan je bio uhapšen i prekoren zbog svojih prestupa. Konstantin mu je ipak pokazao milost, ali snažno ga podržavajući da izvrši samoubistvo što je Maksimijan i izvršio u julu 310. god. n. e. I pored ranijeg neslaganja sa ocem, nakon Maksimijanovog samoubistva, Maksencije se želio prikazao kao odani sin koji želi da osveti smrt oca. On je dao kovati novac sa prikazom deificiranog Maksimijana.

Konstantin je ispočetka prezentirao samoubstvo kao neželjenu familijsku tragediju. Međutim, od 311. god. n. e. konstantijanska propaganda je širila drugačiju verziju. Prema toj verziji, Konstantin mu je oprostio pokušaj državnog udara. Međutim, i pored toga, Maksimijan je i dalje planirao da ubije Konstantina dok spava. Fausta je saznala za to i upozorila je Konstantina koji je u svoj krevet postavio jednog eunuha. Maksimijan je nakon što ubio eunuha i tako otkriven, ponuđeno mu je da izvrši samoubstvo što je on i prihvatio. Konstantin je i proglasio *damnatio memoriae* na Maksimijana. Sjećanje na Maksimijana je bilo rehabilitirano nakon bitke kod Milvijskog mosta. Dok je poništena Maksencijeva odluka o deifikaciji, kasnije (317. god. n. e. ?) je ipak Maksimijan ponovo oficijelno deificiran, pa se on kao *divus* počeo pojavljivati na Konstantinovim novcima.

Maksimijanova smrt je označila i promjenu konstantinijanske propagande. Konstantin nije više mogao računati na vezu sa augustom iz prve „tetrahije“, pa je morao tražiti neki drugi izvor svoga legitimiteta. I tako je stvorena dinastička veza Konstantina sa Klaudijem II. ovo je značilo i raskid Konstantina sa „tetrahijskom“ dinastijom, i prelaz na starije tačke legitimiteta. Dolazi i do pomjeranja fokusa sa „tetrahijskog“ obožavanja Jupitera i Herakla. Sada se proklamira da je Konstantin doživio božansku viziju Apolona i boginje Pobjede koji mu dodjeljuju lovorove vijence. To se jasno odgleda i na predstavama sa novca. U počecima vladavine Konstantin oglašava Marsa kao svoga patrona, da bi od 310. god. n. e. Mars bio zamijenjen sa „Nepobjedivim Suncem“, koji se često identificirao i sa Apolonom. U tim godinama ništa ne ukazuje na kasniju prokršćansku politiku.

Galerijeva smrt

Dok se pitanje vrhovne vlasti pokušavalo riješiti pregovorima i konspiracijama, i sam Maksencije se suočio da pobunama. Tako se krajem 309. god. n. e. pobunio u Kartagini Lucije Domicije Aleksandar/*Lucius Domitius Alexander*. Tako su se otcijepile od Maksencija sjevernoafričke provincije. Izgledalo je da rimski svijet pocijepanih na čitav

niz međusobno ratujućih dijelova. Konstantin u Zapadnoj Europi, Maksencije u Italiji, Licinije na Balkanu i Podunavlju, Galerije u Maloj Aziji i Maksimin Daja u Siriji, Mesopotamiji i Egiptu.

Domicije je možda bio frigijskog porijekla i bio je afrički vikar, kada je Maksencije zahtijevao da mu pošalje sina kao neku vrstu garancije za Domicijevu lojalnost. To je Domicije odbio i sam se proglastio za cara. Zosim daje dosta detaljan, ali i pomalo konfuzan opis dešavanja vezanih za ovu uzurpaciju. Moguće je pretpostaviti i da je ova uzurpacija bila i posljedica zavade Maksimijana sa Maksencije. Domicije je pored afričkih provincija kontrolirao i Sardiniju. Postoji jedno epigrafsko svjedočanstvo (*CIL* VIII 22183) da je Domicije sklopio i savezništvo sa Konstantinom. Odvajanje Afrike je bila ozbiljna opasnost za Maksencija, jer je ova plodna regija namirnicama snabdjevala Rim i Italiju. Kako bi se ugušila pobuna u Africi, Maksencije je poslao svoga pretorijanskog prefekta Gaja Ceionija Rufija Volusijana (*Caius Caeionius Rufius Volusianus*) i izvjesnog Zenasa. Domicije je poražen, zarobljen i pogubljen. Po svemu sudeći afrička armija nije pružila bap dostojan otpor. Izvršena je velika konfiskacija imovine pobunjenika. Pored bogatstva u Rim je donesena i velika količina žita.

Folils od Domicijana iz kartaginske kovnice. Na aversu portret Domicijan. Na reversu antropomorfni prikaz Kartagine.

U ovom (309. god. n. e.) periodu je i umro Maksencijev sin Valerije Romul i sahranjen je u mauzoleju u Maksencijevoj vili na *Via Appia*. Blizu svoje vile Maksencije je dao i da se izgradi i po njemu nazvani cirkus. Valerije Romul je bio i deificiran, a otac mu je posvetio hram božanskog Romula na Forumu.

Grob mladog Romula.

Licinije je 310. god. n. e. poveo rat na Sarmate, nanijevši im težak poraz. Nakon toga je Licinije pokrenuo armiju prema Maksenciju, zauzevši Istru. Međutim, morao je zaustaviti kampanju zbog Galerijeve teške bolesti i očekivane smrti. Galerije je kao *primus inter pares* uspijevao da nekako od sporazuma u Karnuntumu održava mir. U te tri godine Galerije se posvetio i javnim radovima. Tako su prekomjerne vode jezera Balaton puštene u Dunav, a i raskrčavana je gusta šuma oko jezera. Galerije je obolio od veoma teške bolesti, od koje je preminuo krajem aprila ili početkom maja 311. god. n. e. Sahranjen je u *Felix Romuliana*/Gamzigradu.

Felix Romuliana/Gamzigrad

Kompleks antičkih zgrada i objekata u Gamzigradu predstavlja Galerijevu rezidenciju. Nazvan je *Felix Romuliana* po Galerijevoj majci Romuli. Najvjerojatnije je Galerije dao mu se izgradi kompleks, u koji bi se on povukao kao i Dioklecijan u Split kada za to dođe vrijeme. Smrt je ipak bila brža i Galerije je preminuo, a onda su mu posmrtni ostaci preneseni u Gamzigrad. Po svemu sudeći kompleks nije nikada u potpunosti završen. Kasniji dominusi su ovaj kompleks prepustili crkvi, a u toku V. st. n. e. je bio napadan i razaran. Justinijan je dao u VI. st. st. n. e. da se Gamzigrad obnovi kao utvrda u sustavu limesa. Sa slavenskim naseljavanjem, Gamzigrad je u potpunosti napušten.

Felix Romuliana je bila močna palata, sa oko 20 utvrđenih kula. Unutar su se nalazili : raskošna palata, dva nekršćanska hram, tri hrišćanske crkve i druge građevine. Podni mozaici se smatraju ravnima najboljim ostvarenjima kasnoantičkog doba u Evropi.

Felix Romuliana gledano iz zraka.

Interesovanje za antičke ruševine u Gamzigradu je počelo već od sredine XIX. st. n. e., da bi se početkom XX. stoljeća interesovanje za ovaj jedinstveni spomenik antičke civilizacije potpuno ugasilo. Tek posle II. svjetskog rata obnovljeno je interesovanje za Gamzigrad, a 1953. god. su i započela ozbiljnija arheološka istraživanja. Sve nedoumice vezane za ovaj kompleks su nestale 23. VI. 1984. god. kada je pronađen natpis *Felix Romuliana*. Danas je i izvesno da su Galerije i njegova majka Romula sahranjeni u blizini Gamzigrada, na lokalitetu „Magura“. Ovde su otkrivene dve zidane grobnice, bogato ukrašene arhitektonskom plastikom, i dve humke sa lomačama na kojima je izvršeno spaljivanje i apoteoza dominusa i njegove majke. Gamzigrad je од 29. VI. 2007. god. nalazi na UNESCO listi svjetske baštine.

Mozaik koji predstavlja Dionisa iz *Felix Romuliana*.

Mozaik iz *Felix Romuliana*

Dva bloka

Galerijeva smrt je predstavljala i konačni raspad onoga što je ostalo od “tetrahije”. Sada nastupa vrijeme stvaranja blokova između pretendenata i sukladno tome i građanski rat. Četiri su bila tada glavna „igrača” : Konstantin koji je upravljao zapadnom Europom, Maksencije u Italiji i Africi, Licinije na Balkanu i Podunavlju i Maloj Aziji, Maksimin Daja u Siriji i Egiptu.

Maksencije se pripremao za rat, i to protiv Konstantina. Utvrđivana je sjeverna Italij, pokušao se približiti i kršćanskoj populaciji dozvoljavajući rimskoj crkvi da izabere i novog episkopa po imenu Eusebije. Međutim, njegova rana popularnost u Italiji se počela značajno smanjivati uslijed povećanja poreza i ekonomske i trgovinske depresije. U proljeće 311. god. n. e. Maksencije je izvršio mobilizaciju svojih snaga, iskorištavajući Licinijevu zauzetost zbog odnosa Maksiminom Dajom. Maksimin Daja je iskoristio Galerijevu smrt i iznenada je zauzeo Malu Aziji. Ubrzo je i dogovoren i između Maksimina Daje i Liciniji i to na brodu koji se nalazio na sredini Bosfora. Po tome sporazumu granica između Licinijeve sfere i Maksimina Daje sfere su bili Bosfor, Propontida i Helespont.

Maksencije je onda objavio rat Konstantinu, a kao povod mu je poslužila smrt oca kojeg je on kao želio osvetiti. Maksencije je vjerojatno želio da iznenadi Konstantina svojom inicijativom i objavom rata. Konstantin nije ništa prepuštao slučaju, i kako bi spriječio da Maksencije sklopi savez Licinijem, Konstantin je požurio i uspio je u zimu 311./312. god. n. e. stvoriti vojni blok sa Licinijem. U okviru pakta dogovoreno je i da Licinije oženi Konstantinovu polusestru Konstanciju. Nasuprot njima Maksimin Daja je poslao svoje izaslanike Maksenciju nudeći savezništvo, tako što bi Maksencije bio oficijelno priznat u zamjenu za vojnu pomoć. Maksencije je prihvatio i tako su nastala dva vojna bloka u rimskom svijetu. Najbliži Konstantinovi savjetnici i zapovjednici su bili mišljenja da ne treba ići u preventivni napad na Maksencija, a i haruspici su ito preporučavali, jer su žrtvene životinje pokazale nepovoljne znake. Konstantin je sve ovo ignorirao i u rano proljeće 312. god. n. e. Konstantin je prešao Kotijske Alpe sa armijom od oko 40 000 pripadnika. Samo kvantitativno gledano, Maksencije je imao veću vojsku, ali Konstantinova armija je bila kvalitetnija, sastavljena od veterana sa rajnske i britanske granice.

Približavajući se gradu *Augusta Taurinorum* (današnji Torino), Konstantinova armija se susrela sa brojnom Maksencijevom teško naoružanom konjicom. Bitka se završila pobjedonosno po Konstantina, a i Torino je prešo na njegovu stranu. Uskoro su i drugi sjevernoitalijanski gradovi i zajednice prešle na stranu Konstantina. Vrhunac je bio prelazak Milana. U tome gradu Konstantin i njegova armija su se odmorili do sredine ljeta 312. god. n. e. Nakon toga su došli do Verona, gdje se u blizini nalazila velika Maksencijeva armija pod komandom Ruricija Pompejana (*Ruricius Pompeianus*), tadašnjeg Maksencijevog pretorijanskog prefekta. Nakon niza manevriranja, Konstantinova armija je na kraju izvojevala pobjedu; Ruricije je poginuo a njegova armija slomljena. Ubrzo se i Verona predala, a za njom i niz drugih gradova. Put za Rim je sada za Konstantinovu armiju bio otvoren.

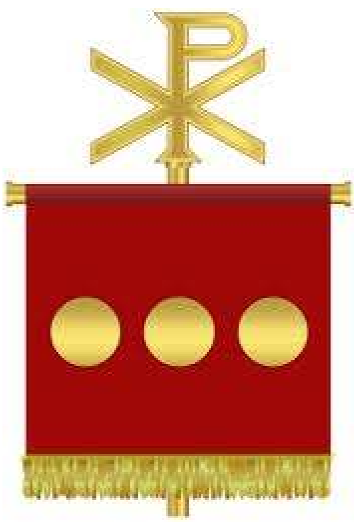
Maksencije se pipremao da i na Konstantinovu armiju primijeni istu strategiju koju je koristio protiv Severa i Galerija. On se zatvorio u Rim i pripremao za opsadu. Glavna preostala snaga Maksencija je bila pretorijanska garda. Maksencije je i naredio da se poruše svi mostovi na Tibru, čime je ostavio središnju Italiju nebranjenom. Konstantin je napredovao polako duž *Via Flaminia*. Maksencije je zbog niza poraza postajao sve slabiji, a njegov autoritet je smanjen na minimum. Na trkama održanim 27. X. 312. god. n. e. masa se otvoreno rugala Maksenciju. Ovo je bio Laktancijev podatak, pa je moguće da je pisac namjerno prenaglasio nezadovoljstva mase.

Maksencije iznenada mijenja prvotnu strategiju i sada se odlučuje za bitku na otvorenom. Razlozi takve promjene su nepoznati, i več antički pisci davali svoja objašnjenja Na šestogodišnjicu svoje (28. X. 312. god. n. e.) vladavine Maksencije je zatražio savjet u "Sibilskim knjigama". Odgovor je glasio da će neprijatelj Rimljana umrijeti. Maksencije

je krenuo sa vojskom u susret Konstantinovoj armiji. Obje armije su se srele sjeverno od Grada na *Via Flaminia*.

XP monogram na nebu?

Prije bitke Konstantin je donio jednu vrlo iznenađujuću naredbu za svoju armiju. Po Laktanciju : "U snu bude Konstantin opomenut neka na štitove svojih vojnika stavi nebeski Božji znak i neka tako otpočne boj. Poslušavši taj nalog, naslikao je nakošeno slovo X, zaokruženo pri vrhu i tako naznačio na štitovima Krista." Eusebije iz Cezareje daje dva izvještaja o bitci i Konstantinovom znaku. Prva, kraća koja se nalazi u njegovoj historiji kršćanske crkve, ne spominje bilo kakvu viziju koju je Konstantin doživio. U kasnijem djelu o životu Konstantina, Eusebije daje prilično detaljan izvještaj o ovim dešavanjima. Po drugoj, široj verziji, dok je Konstantin sa svojom armijom marširao , pogledao je u nebo i vidio svjetlosni krst i sa porukom na grčkom : Ἐν Τούτῳ Νίκα, koja se na latinski tradicionalno prevodi kao : *In hoc signo vinces* : ("sa ovim znakom, ti ćeš podjediti "). Međutim doslovan prijevod poruke na grčkom je : „sa ovim pobijedi". Eusebije zatim navodi da Konstantin nije bio siguran u značenje onoga što je vidio na nebu, i u toku naredne noći on je sanjao Krista koji mu objašnjava da bi trebao koristiti taj znak protiv neprijatelja. Eusebije smješta san u narednu noć, kada se Krist pojavio sa istim nebeskim znakom, rekavši mu da napravi navedeni simbol (*labarum;* λάβαρον) za svoju armiju. Eusebije izrijekom navodi da je drugu verziju čuo od samoga Konstantina.

Labarum (prva sa lijeve strane slika) je zastava/*vexillum* na kojoj se nalazi i monogram (slika lijevo) imena Krist nastao spajanjem prva dva grčka slova u imenu Krist = XP od ΧΡΙΣΤΟΣ. Kasnije su se monogram i *labarum* smatrali sinonimima.

Sama priča je možda rezultat propagande Konstantina, jer verzije Laktancija i Konstantina nisu baš podudarne. Uostalom, u ovim pričama ni samom Konstantinu u početku nije baš bilo jasno šta je vidio. Ut to, pitanje je šta je to po Laktanciju „simbol Krista". Još uvijek nema izvjesnog dokaza ni da su se grčka slova XP u vidu monograma koristila kao neka vrsta kršćanskog znaka prije Konstrantina. Samim tim se postavlja pitanje pa kako su znali da je ono što je Konstantin vidio na nebu ili usnio bio simbol XP. Nastarije pojavljivanje XP monograma je na srebrnom konstantinijanskom srebrenjaku iz

cc 317. god. n. e. Konstantin je intenzivnije koristio XP monogram i *labarum* tek kasnije u vrijeme rata sa Licinijem. Labarum monogram XP se ne pojavljuje ni na slavoluku od Konstantina, koji je podignut nekoliko godina nakon vizije Konstantina. Uostalom ni sam Konstantin nije tada javno ispoljavao svoju veliku privrženost kršćanstvu, iz razloga što se još uvijek dvoumio ili iz političkog oportunizma. Moguće je da je Konstantin na nebu vidio nešto, što su mu njegovi kršćanski pratioci objasnili kao njihov znak.

Postoji više teorija o tome šta je video ili sanjao Konstantin (ako je uopće video ili sanjao nešto). Eusebijev opis vizije se može po jednoj teoriji objasniti tipom solarnog halo efekta zvanim "sunčev pas". Riječ je o meterološkom fenomenu koji može proizvoditi slične efekte, a koji su kasnije kršćani i Konstantin modelirali kako bi odgovarao čitavoj legendi. Druga teorija je ona njemačkog astronoma Fritza Heilanda koji nudi interpretaciju po kojoj se u jesen 312. god. n. e. desio jedan neuobičajeni spektakl. Riječ je o bliskom poravnanju tri svjetle planete (Mars, Saturn i Jupiter), na noćnom nebu iznad jugozapadnog horizontal, pozicioniranom duž linije od cc 20 stepeni jednog od drugog na granici sazvježđa Jarca i Strijelca. Treću teoriju daje George Latura teoriji, koji tvrdi da je Platonov vidljivi Bog iz njegovog djela *Timaeus*, ustvari križanje Mlečnog puta i Zodijačke svjetlosti. Riječ je o rijetkom prikazivanju bitnim za "paganska" vjerovanja, a koji su kršćanski episkopi interpretirali u kršćanski symbol. Četvrta teorija je ona švedskog geologa Jensa Ormoa da je sve to posljedica toga što je Konstantin svjedočio dnevnom efektu kretanja meteorite kroz Zemljinu atmosferu, a da je Sirente krater u pokrajini Abruzzo rezultat pada toga meteorita.

Da je Konstantinova vizija bila na neki način povezana sa nekim astronomsko – atmosferskim fenomenima sa suncem kao učesnikom, možda bi govorile i sljedeće činjenice. Novci Konstantina koji ga prikazuju kao pratioca sunčevog božanstva su bili kovani već 313. god. n. e. Sol (božanstvo sunca) je često prikazivano sa nimbusem, halo /ἅλως ili areolom (riječ je o prstenu svjetla ili vatre oko nekog božanstva ili svete osobe). Sve do 325/326. god. n. e. Konstantinovi novci nose prikaze prikaze Sola, božanstva sunca. Inače su kultovi "Nepobjedivog sunca" i Mitre bili veoma popularni među vojnicima. Zanimljivo je da je i Konstantinov slavoluk podignut kako bi bila u skladu sa kolosalnom statuom"Nepobjedivog sunca". Na reljefnim prikazima sa slavoluka nalaze se na tri mjesta i figure Sola, božanstva sunca. Na slavoluku nema nikakvih kršćanskih simbola, ali ima prikaza boginje Pobjede i za vrijeme njegovog posvećivanja su izvršena žrtvovanja bogovima Apolonu, Dijani i Herkulu. Potpuno je jasno da neposredno nakon bitke kod Milvijskog mosta Konstantin izražava značajnu povezanost sa kultom "Nepobjedivog sunca", a ne sa kršćanstvom. Konstantin je inače 7. III. 321. god. n. e. izdao i dekret po kojem stari drevni rimski "dan boga sunca" (*dies Solis*; na engleskom Sunday) postaje novi rimski praznik za odmor i za kršćane i za nekršćane. I tako je zahvaljujući ovom Konstantinovom ediktu nedjelja postala neradni dan, dan odmora.

Novčić kovan 313. god. n. e. sa prikazom Konstantina kao pratioca božanstva sunca.

Zaključak koji se može izvući iz opisa dešavanja vezanih za Konstantinovu "viziju" je sljedeći. Pod uvjetom da je stvarno Konstantin nešto vidio, onda bi se to objasnilo kao astronomsko – atmosferski fenomen u kojem je sunce imalo vidljiv položaj. Ni samom Konstantinu, inače osobi sa znatiželjnim karakterom, nije u početku sve to bilo najjasnije.

Konstantin, koji je vjerojatno i sam imao već izgrađene sinkretičke poglede je izgleda to tumačio kao neku mješavinu "sunčeve religije" i kršćanstva. U početku je uteg više bio na strani sunčevog božanstva, a kasnije kako se profilirala njegova prokršćanska pozicija uz prisustvo kršćanskih prvaka uteg se definitivno pomjerio na kršćansku stranu. Nesumnjivo je ovo pomjeranje i konačno oblikovanje mita o monogramu PX rezultat i najviše tih kršćanskih uglednika i prvaka kojih je u Konstantinovoj blizini bilo sve više. Naravno to pomjeranje je praćeno sa velikom dozom sinkretizma i asimiliranja pojedinih elemenata iz kulta sunca. To je bilo moguće jer su kršćanski prvaci i svećenici dosta toga asimilirali iz „kulta sunca" , kao što je slavljenje nedjelje i posebno 25. XII. Posljednje spomenuti datum je u predkršćansko vrijeme bio praznik boga Sunca, a onda su kršćanski močnici, kada su vidjeli da narod slavi ovaj sunčev festival, jednostavno taj datum proglasili za dan kada se rodio Isus. U znanosti postoji i drugačije mišljenje po kojem je ovaj datum uzet za rođenje Isusa. Po tom mišljenju Isus je začet 25. III., pa bi se nakon devet mjeseci rodio, slučajno ili ne, na festival Sunca. Uostalom u ovom ranokršćanskom periodu Isus je nekada bio povezivan sa suncem i njegovom svjetlošću.

Po svemu sudeći Konstantinovo približavanje kršćanstvu više treba promatrati kao proces koji traje decenijama, a ne kao neko iznenadno preobraćenje, kako se često misli u pučkom vjerovanju i pojedinim historiografskim djelima. Pa i čak kada su sa novčića, izdavanih u Konstantinovo ime, nestali „paganski motivi" kršćanski motivi se pojavljuju samo kao Konstantinovi osobni atributi i to XP momogram ili *labarum* između njegovih ruku, ali nikada sami. Izvorna građa jasno pokazuje da se Konstantin prema kršćanstvu odnosio u smislu njegove korisnosti za njega i njegovu armiju, a ne privućen dogmatskim i teološkim postavkama. Tako je on postajao sve više kršćanin, dok su se nizale njegove pobjede, jer se obraćao kršćanskom Bogu za pomoć. Konstantin je do smrti nosio i drevnu titulu *pontifex maximus*, vrhovnog svećenika rimske religije. Uostalom tu titulu su nosili i naredni dominusi, sve do Gracijana.

Bitka kod Milvijskog mosta 28. X. 312. god. n. e. i Konstantin u Rimu

Do bitke između Maksencijevih i Konstantinovih armija je došlo kod Milvijskog mosta (*Ponte Milvio*) preko kojeg je *Via Flaminia* premošćavala Tibar. Držati most u svojim rukama je bilo krucijalno za Maksencija, jer bi tako Konstantinovim trupama bio onemogućen proboj prema Rimu. Sam most je bio djelimično oštećen, pa se digao i drveni, pontonski most kako bi se Maksencijeva vojska prebacila na drugu stranu.

Milvijski mosta danas.

Ubrzo je došlo do bitke u kojoj je Konstantinova armija izvojevala odlučujuću pobjedu. Bitka je bila krtka, ali ogorčena. Bitka je odlučena kada su probijene linije Maksencijevih vojnika i on odlučio da se povuće i to preko mosta koji mu je bio jedini izlaz ka Rimu. Na kraju je i sam most kolabirao, ostavljajući dio Maksencijeve armije odsjećen. Veoma hrabro, herojski i postojano su se borili pripadnici pretorijanske garde i konjičke garde. To je bila posljednja bitka pretorijanske garde koja je ovog oktobarskog dana dostojanstveno otišla u povijest. I Maksencije je poginuo u bitci, tako što se utopio u rijeci.

Konstantin je u Rim ušao 29. X. 312. god. n. e. Maksencijevo tijelo je bilo izvučeno iz rijeke kako bi mu se odrubila glava. Sa odrubljenom glavom se onda paradiralo ulicama Rima, kako bi je svi vidjeli. Nakon toga, ta glava je poslana u Kartaginu kao dokaz o porazu Maksencija. Afrika je bez borbe prešla na stranu Konstantina. Sada se čitav zapadni dio nalazio u rukama Konstantina. Kao iskusni političar Konstantin je nakon zauzimanja Rima, vodio politiku pomirenja i saradnje. Pažljivo je pazio koje poruke šalje, prema kome i zašto. Ostavljao je utisak otvorene osobe spremne na poštivanje „starih prava”, šta god to značilo u kontekstu dominata. Senatorima je obećao da će obnoviti njihove ranije privilegije, a nije ni javno promovirao bilo kakve religijske poruke ili određenja. Senat mu je zauzvrat dodijelio pravo prvog imena, što je značilo da će njegovo ime biti prvo spomenuto na svim zvaničnim dokumentima. Konstantin je

povratio od Maksencija konfisciranu imovinu, pozvao nazad prognanike i oslobodio od Maksencija uhapšene građane.

Nije bilo ni osvete prema Maksencijevim pristalica. Ipak su pretorijanska garda i konjička garda (*equites singulares*) raspuštene, čime je iz oružanih snaga izbacio Maksencijeve pristalice. II. legija Parthica je izmještena iz Albe i ostatak Maksencijeve vojske je prekomandovan na rajnsku granicu. Sudbina Valerije, supruge Maksencija, je nepoznat i o njoj se nakon bitke kod Milvijskog mosta ništa više ne zna. Sjećanju na Maksencija je pokušano zadavanje značajnog udarca. Prvo je njemu dosuđena *damnatio memoriae* i anulirane su njegove odluke i reskripti (*rescissio actorum*). Konstantin je i uzurpirao i prisvojio sve Maksencijeve značajne gradnje u Rimu, uključujući i hram Romula i Maksencijevu baziliku. Tim jednostavnim činom je pokušao učiniti da Maksencijevo bude zaboravljeno i preslojeno njegovim imenom. U tome nije uspio. Konstantinijanska snažna propaganda, a na koju se komotno naslonila i kršćanska propaganda i historiografija, je Maksencija predstavljala kao nekog zločinca, okrutnog i krvoločnog, te nemoralnog i nesposobnog tiranina a Konstantina kao idealiziranog oslobodioca (*liberator*) od te “tiranije”. Činjenica je da Maksencije nije vršio progone kršćana, ali je kasnija propaganda prikazivala kako se Maksencije neprijateljski odnosio prema kršćanstvu. To je uzrokovano kako bi se dobila što je moguće više crno – bijela slika rata Konstantina i Maksencija, u kojoj je po propagandi i kršćanskoj historiografiji njen junak Konstantin morao da bude suočen samo sa najgorim antipodom.Takva slika je dominirala sve do u duboko u XX. st., kada je kritička analiza uspjela donijeti uravnoteženiju i tačniju sliku.

U decembru 2006. god. italijanski arheolozi su objavili da su u iskopavanju blizu Palatina, našli neke nalaze u drvenim sanducima. Te nalaze su oni identificirali kao carske regalia, koja su možda pripadala Maksenciju. Ti nalazi se danas nalaze u Muzeo Nazionale Romano u Palazzo Massimo alle Terme.

Konstantin je i sa svoje strane nešto gradio, pa je povečao kapacitet mjesta u *Circus Maximus*. Bivša baza konjičke garde je 9. XI. 312. god. n. e. izabrana da se na njoj razvije Lateranska bazilika.

Umjetnička slika sa romantiziranim viđenjem bitke kod Milvijskog mosta. Autori Gérard Audran i Charles le Brun. Nastala 1666. god. Danas se nalazi u Getty Research Institute u Los Anđelesu.

Milanski „edikt"/ *Edictum Mediolanense*

Konstantin i Licinije su se u martu 313. god. n. e. sastali u Milanu. Tom prilikom Licinije je oženio Flaviju Juliju Konstanciju, polusestru Konstantina. U Milanu su Konstantin i Licinije su donijeli zajedničku odluku, koja je danas poznata kao Milanski „edikt". Riječ

je o dokumentu koji u svojim djelima spominju Laktancije i Eusebije iz Cezareje, sa određenim razlikama u prezentiranim tekstovima dokumenta. Neka suštinska pitanja vezana za ovaj dokument su još uvijek otvorena; npr. da li je sam dokument bio izdan u vidu zajedničkog edikta Konstantina i Licinija, ili je riječ o nekom drugom tipu dokumenta. Dokument koji se naziva Milanski „edikt" nije izgleda nikada bio u formi epigrafskog spomenika. Verzija koja se nalazi kod Laktancija nije bila u formi edikta, nego je to bilo pismo (izdato u Nikomediji 13. VI. 313. god. n. e.) Licinija namjesniku Bitinije. Eusebijeva verzija (djela o crkvenoj povijesti) potekla je iz kopije dokumenta koja je objavljena u rano ljeto 313. god. n. e. vjerojatno u samoj Cezareji. Zanimljivo je da u drugom djelu (o Konstantinovom životu) u kome spominje navedeni dokument, u potpunost briše Licinija. Tako izgleda da je samo Konstantin izdao ovaj dokument, jer je Licinije zbog rata sa Licinijevim i Eusebijevim „herojem" Konstantinom prikazan, po istom šablonu kao Maksencije, kao zločinac, tiranin...itd... Moguće je da je Milanski „edikt" izdan i kako bi se oslabila pozicija Maksimina Daje na istoku, gdje je živila ubjedljiva većina kršćana. To i objašnjava činjenicu da su njegove objavljene verzije vezane za istočne provincije.

Maksimin Daja je zadržao antikršćanski stav, i radi toga je smatran lošim i zlim vladarem u kršćanskoj publistici. On je i obnovio progone, koje je svojim ediktom Galerije zaustavio, kao odgovor na zahtjeve antikršćanskih gradskih autoriteta ili stanovništva određenog grada i zajednice. O tim zahtjevima i dobijenim odgovorima podatke daju i Eusebije iz Cezareje i pronađeni epigrafski spomenici. Ipak nakon pobjede Konstantina nad Maksencijem, Maksimin Daja je ublažio antikršćansku retoriku i djelovanje. U samo predvečerje rata sa Licinijem, Maksimin Daja je ponovo obnovio Galerijev edikt, a pred svoj konačni kraj, Maksimin Daja je izdao edikt o toleranciji, dajući kršćanima pravo okupljanja, građenja crkvi i povratak konfiscirane imovine.

Ova odluka nazvana Milanski „edikt" je ustvari bila nadogradnja Galerijeve odluke koja je oficijelno dozvoljavala slobodu ispovijedanja i djelovanja kršćanima. U javnosti se pogrešno smatra da je riječ o ustanovljavanju kršćanska kao dominantne religije. Ustvari ovim dokumentom se uvodi tolerancija za kršćane, koji postaju ravnopravni sa ostalim religijskim zajednicama. Iako je kako vrijeme bude odmicalo Konstantin sve više bio naklonjeniji kršćanstvu, čak ga i promovirajući, načelo tolerancije za sve je ostalo.

Laktancijev tekst dokumenta : „ Nakon što smo se ja, Konstantin august, kao i ja, Licinije august, sretno sastali u Milanu i razmotrili sve poslove koji se tiču javne dobrobiti i sigurnosti, među ostalim smo stvarima, koje će biti na korist većini ljudi, **zaključili da prije svega moramo dati odredbe pomoću kojih se održava štovanje božanstava, da bismo i kršćanima kao i svima ostalima omogučili slobodu vjere, tako da bi sva božanska bića što sjede na nebeskom prijestolju nama i svima ostalima što se nalaze pod našom vlašću bila prijateljska i milostiva. Stoga smo korisnim i ispravnim smatrali da treba donijeti takvu odluku po kojoj se ta mogućnost neće uskratiti nikome, bilo da se taj preda obdržavanju kršćanskih nazora ili onoj vjeri koju sebi smatra najprikladnijom, kako bi nam najviše božanstvo, koje slobodnom voljom štujemo, moglo u svemu pružiti uobičajenu naklonost i dobrohotnost.** Neka znade tvoja Odanost da smo mi odredili da su posve odbačeni svi uvjeti koji su prijašnjim proglasima o kršćanima stizali na tvoj ured i da treba odstraniti sve ono što potpuno naopakim i tuđim našoj Milostivosti, tako da sada svaki pojedinac slobodno i nesmetano može slijediti kršćansku vjeru, bez ikakva straha da će u tome biti ometan. Mi smo smatrali da moramo Tvojoj Brižnosti iscrpno staviti do

znanja, kako bi Ti jasno uvidio, da smo tim istim kršćanskim dopustili potpuno i slobodno svjedočenje njihove vjere. A budući da jasno uviđaš da smo to njima odobrili, Tvoja odanost shvaća da smo i ostalima dopustili slično otvoreno i neograničeno štovanje njihove vjere u interesu mira u naše vrijeme, tako da u čašćenju onoga što odabere svatko ima neograničenu slobodu. To smo učinili kako ne bi izgledalo da mi imalo podcjenjujemo bilo koje štovanje ili vjeru. I, osim toga, mi smo što se tiće kršćanske zajednice odredili i sljedeće : ako se pokaže da je netko u proteklom razdoblju iz naše ili čije druge riznice kupio mjesta u kojima su se kršćani prije običavali i skupljati – a čemu su na Tvoju revnost stizali dopisi u skladu sa prije utvrđenim propisima – ista se mjesta moraju vratiti kršćanima bez ikakve naplate ili bilo kakva odštetnog zahtjeva, izostavljajući svako osujećivanje i dvoznačnost. Ako je pak netko takva mjesta dobio na dar, također ih mora slično što brže vratiti istim kršćanima. I oni koji su ih kupili i oni kojima su darovani moraju se, ako se nečemu nadaju od naše dobrohotnosti, obratiti našem namjesniku, da bi se i za pobrinula naša Milostivost. A sve ovo ima se Tvojim posredstvom kršćanskoj zajednici prenijeti bez ikakva otezanja. Budući da je poznato da su kršćani posjedovali ne samo mjesta na kojima su se običavali sastajati, nego i drugo, što je zakonito pripadalo njihovoj zajednici – to jest crkvama, a ne pojedinom čovjeku – nalažemo da sve to, bez ikakve dvoznačnosti ili rasprave, prema prije navedenim odredbama, vratiš istim tim kršćanima, to jest njihovoj zajednici i okupljalištima, a svaki koji iste bez odštete vrati od naše dobrohotnosti smije očekivati odštetu. U svim tim stvarima Ti ćeš spomenutoj kršćanskoj zajednici priskrbiti svoju djelotovornu potporu, da bi se naše odredbe što prije i što dragovoljnije ispunile, da bi i time našom mudrošću bio osiguran javni mir. Na taj će način, kao što smo već gore objasnili, Božja naklonost prema nama, koju smo iskusili u tako važnim stvarima, za sva vremena sretno ostati uz naše poduhvate na opću sreću. Ali, nadalje, da bi smisao naših milostivih odredaba mogao doprijeti do svačijeg znanja, Ti ćeš ovaj dopis javno izvjesiti iznad Tvoga vlastitoga proglasa i obznaniti ga tako da provođenje naše dobrohotnosti nikome ne bi ostalo nepoznato."

Tekst i duh samoga dokumenta prije svega promoviraju opću toleranciju i nesumnjivo je jedan od najbitnijih dokumenata u povijesti „ljudskih prava i sloboda". Nažalost, ovaj dokument od velike vrijednosti po razvitak prava i sloboda, je praktično derogiran krajem IV. st. n. e. od strane upravo onih koji ga formalno slave.

Konstantinov slavoluk

Nakon pobjede nad Maksencijem, i Konstantin je želio da ovjekovjeći svoju pobjedu sa slavolukom u Rimu. Tako je podignut u periodu 312. – (posvećen) 315. god. n. e. Konstantinov trovratni slavoluk u blizini Kolosa i flavijevskog amfiteatra. Riječ je o posljednje nastalom od danas postojećih slavoluka u Rimu i jedini koji je koristio spolia, odnosno materijal u sekundarnoj upotrebi.

Ovaj slavoluk je i po broju skulptura najukrašeniji slavoluk klasične civilizacije. Međutim, sve skulpture nisu bile originalne, nego su velikom većinom i to cjelosti uzete sa starijih spomenika. Poglavito su ukradene skulpture napravljene u vrijeme Trajana, Hadrijana i Marka Aurelija. Moguće je da do ovog uzimanja došlo ili iz razloga brzine kojom se radilo ili se time željelo naglasiti da sa Konstantinom dolaze dobra vremena, kakva su bila za vladavina navedenih princepsa. Ipak je po našem mišljenju izglednija prva opcija, jer je i prilikom gradnje Konstantinopolisa bila raširena pojava da se uzimaju umjetnička djela iz ranijih epoha i iz originalnih postavki i prenose u novi, Konstantinov Rim kako bi ga brzo mogli ukrasiti.

Reljefi iz Trajanovog doba pokazuju njegove ratove sa Dačanima. Ratni prizori izmjenjuju se sa scenama alegorijskog karaktera. Stil ovih reljefa na kojima su likovi tijesno zbijeni jedan uz drugog i na kojima ima više diferencijalnih slojeva nadovezuje se na flavijsku umjetnost. Porijeklo Trajanovih frizova je ili sa Trajanovog foruma, gdje su tvorili znatno duži niz od onog koji bi se mogao sastaviti iz dijelova na Konstantinovom slavoluku ili iz kasarni princepske konjičke garde na Celiju.

Osam okruglih reljefa prvobitno je bilo smješteno u parovima na tetrapilonu, četverovratnom spomeniku kojim je Hadrijan ovjekovječio svoje lovačke uspjehe i žrtvovanja bogovima. Svakom lovačkom prizoru odgovara i žrtva, dva reljefa opisuju polazak u lov i žrtvovanje pri povratku.

Reljefni paneli koji prikazuju dešavanja iz vremena Marka Aurelija prikazuju princepsov povratak (*adventus*) u Rim nakon ratnje kampanje, princepsov odlazak iz Rima, kako Marko Aurelije dijeli novac (*congirarium*) narodu, kako princeps ispituje germanskog zarobljenika, dvije scene zarobljenih neprijateljskih poglavara pred Markom Aurelijem, kako Marko Aurelije govori (a*dlocutio*) vojnicima, kako princeps vrši obred *suovetaurilia*. Zajedno sa još tri reljefa u Kapitolinskim muzejima, ovi frizovi su uzeti iz nekog za sada nepoznatog monumentalnog spomenika koji je komemorirao pobjede Marka Aurelija u Transdanubiji.

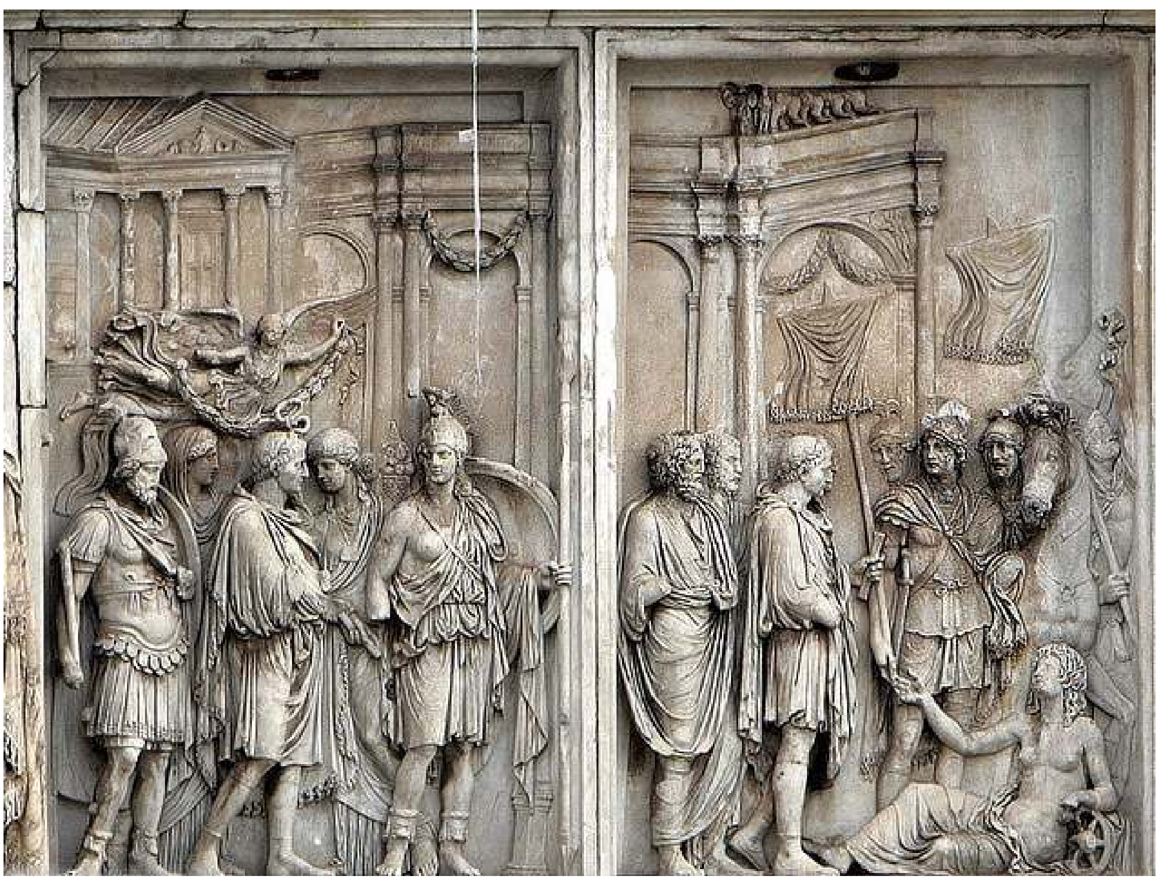
U okruglim reljefima prikazi nastali u Hadrijanovo vrijeme, a na donjem frizu iz konstantinijanskog doba.

Originalni, konstantinijanski frizovi su oni koji opisuje Konstantinovu kampanju u Italiji, Konstantina kako govori narodu sa rostre i Konstantina kako dijeli novac narodu. Iz doba samog Konstantina potječu i impresivni „tondi“ na užim stranama koji su prikazivali Selenu, božicu mjeseca kako zalazi, i Sola, boga sunca koje se rađa.

U usporedbi sa starijim reljefima, odmah se uočava manjak realizma na Konstantinovim: proporcije individualnih figura su zdepaste, njihove glave su uvećane, njihove poze se ponavljaju i klesane su mnogo pliće, tj. plošnije. Kada se upoređuju figure iz različitih epoha, jasno se očitava ljepši, realniji, perspektivniji, propocionalniji i

otvoreniji stil iz vremena Antonina u odnosu na konstantinijanski lošiji, prostiji, manje realističniji i već protomediavelni umjetnički stil. Dok su antoninijanske figure primjer umjetničkih formi karakterističnih za klasičnu civilizaciju, dotle konstantinijanske figure u potpunosti od ovih načela odstupaju. Stilske razlike koje su drastične uveliko označavaju razvođe dviju epoha, koje se ogleda ne samo u društveno – političkim i ekonomskim promjenama, nego i u umjetnosti. Kako bi na pojedinim reljefima sebe inflitrirao u reljefne prikaze iz doba Antonina, Konstantin se nije ustručavao dati da se remodeliraju glave i lica principsa prema njegovim crtama lica. Ova činjenica ukazuje da se Konstantin uopće nije libio da uništava raniju baštinu kako bi sebe uzdigao i propagirao.

Ovo opadanje klasičnih tipova u razvitku umjetnosti i arhitekture za vrijeme dominata se tako najviše primjećuje u likovnoj umjetnosti. Kiparske predodžbe careva grandiozne su po svojim dimenzijama. One gledatelja zadivljuju svojom veličinom, ulijevaju mu poštovanje, ako ne i strah pred prikazanim carem; ali u njima nema mira, jednostavnosti i veličine, koji su svojstveni kiparskim djelima iz doba Antoninâ. U slikarstvu i mozaiku ovog vremena ima mnogo konvencionalnih crta. Osim dobro uhvaćenih živih crta nailazi se i na grube predodžbe, koje svjedoče o opadanju ukusa i majstorskog umijeća.

Reljefi nastali u spomen Marka Aurelija. Princepsovo lice je remodelirano da liči na Konstantina.

Centralni reljefni prikazi nastali u spomen Marka Aurelija. Princepsovo lice je remodelirano da liči na Konstantina. Sa desne i lijeve strane statue zarobljenih Dačana, prenešene sa originalne trajanske pozicije.

Rat na istoku 313. – 314. god. n. e.

Konferencija u Milanu nije dugo trajala, jer su do Licinija stigle vijesti o iznenadnom napadu Maksimina Daje sa 70 000 vojnika. U aprilu 313. god. n. e. trupe Maksimina Daje su prešle Bosfor i zauzele su Bizant. i Herakleju. U susret mu je krenuo Licinije sa cc 30 000 vojnika. Sada je bio red na Licinija da on dobije viziju, pa mu se tako ukazao anđeo koji mu je izrecitovao jednu molitvu koju bi mogli da adoptiraju svi kultovi i sve religije. Licinije je onda tu univerzalnu molitvu ponovio vojnicima.

Da je kojim slučajem Licinije pobijedio Konstantina, danas bi ta molitva bila u onom istom rangu kao što su vizija i san Konstantina. U tom slučaju bi Konstantinova vizija zauzimala isto ono mjesto fusnote u historiografiji, koju ima ova Licinijeva molitva.

Do glavne bitke je došlo 30. IV. 313. god. n. e. kod Tziraluma (blizu grada Herakleje Sintike, južno od Strumice), u kojoj su Licinijeve trupe bile pobjedonosne. Maksimijan je pobjegao u Nikomediju, a zatim prema Kilikiji. Vjerujući da još uvijek ima šansu da bude pobjednik, Maksimin Daja se pripremao da zaustavi napredovanje Licinijevih trupa na Kilikijskim vratima. Ipak Licinijeve trupe su se uspjele probiti i prisilili su Maksimina Daju na povlaćenje u Tarsus. Rat je završen smrću Maksimina Daje u augustu 313. god. n. e. Nakon ove pobjede, Licinije je postao jedini gospodar Istoka. Nakon što je uspostavio vlast, Licinije se okrenuo prema granici sa Irancima.

I. rat Konstantina i Licinija

I pored dogovorenog savezništva i tazbinskog povezivanja, odnos Licinija i Konstantina se pogoršavao. Inače iz braka Licinija i Konstancije je proizašao sin Valerije Licinijan Licinije (*Valerius Licinianus Licinius*). Razilaženje među dvojicom augusta je započelo već odmah po pobjedi Licinija na istoku. Konstantin je planirao vjenčanje svoje polusestre Anastazije (*Anastasia*) sa uglednim i utjecajnim senatorom (*Bassianus*), čiji je brat Senecije (*Senecio*) bio visoki starješina (moguće *dux limitis*) u službi Licinija. Konstantin je poslao svoga polubrata Julija Konstancija u Sirmium gdje se nalazio

Licinije, sa prijedlogom da se Basijan imenuje na rang cezara i sa vlašću u Italiji. Licinije je odbio ovaj prijedlog i zatim je naložio Seneciju da kontaktira brata sa ciljem da se izvrši atentat na Konstantina. Zavjera je bila otkrivena, Basijan uhapšen i pogubljen. Konstantin je onda zatražio da mu se izruči Senecije, što je Licinije odbio pa i izdao naredbu da se uklone statue Konstantina u gradu Emoni (današnja Ljubljana). To je sv dovelo do otvorenog rata. Konstantin je sa svojom armijom prodro u dubinu Licinijevog područja, i bitka se odigrala 8. X. 316. (postoji i alternativni prijedlog datuma u 316. god. N. e.) god. N. e. Kod grada *Colonia Aurelia Cibalae* (današnji Vinkovci u Hrvatskoj). Nakon teške cjelodnevne bitke i tek sa probojem Konstantinove konjice na svome desnom krilu Licinijeve trupe su poražene. Licinije je uspio pobjeći, prvo u Sirmium, a zatim sa familijom i trezorom u Trakiju. U Hadrianapolisu (današnje Jedrene), je Licinije sakupio novu armiju i svoga časnika po imenu Valerije Valens (*Valerius Valens*) je imenovao za novog augusta. Tada su bili i započeli pregovori, ali su oni propali jer je Konstantin bio uvrijeđen uzizanjem Valensa, a bio je osnažen sa ranijom pobjedom.

Aurelius Valerius Valens, august od kraja 316. do 1. III. 317. god. n. e. On je zauzimao poziciju *dux milits* na dačkoj granici. Licinije je Valensa proglasio za augusta, vjerojatno želeći da osigura njegovu lojalnost, nakon bitke kod Cibale.

Naredna bitka se desila kod Mardia (poznata i kao bitka kod *Campus Mardiensis* ili kod *Campus Ardiensis*) na samom kraju 316. god. n. e. ili početkom 317. god. e. Do bitke je došlo kada su konstantinijanke snage prodrle sve do bazena rijeke Ardas ili Harmanlia. Bitka je bila teška, sa mnogim žrtvama na obje strane. Načelno bitka je bila neodlučna, a koristeći noć Licinije je povukao svoju armiju i povukao se sjeverozapadno prema gradu *Augusta Traiana* (današnje Beroe).

Konstantin, misleći da je Licinije pobjegao u Bizant, kako bi se vratio u azijske provincije, je krenuo u tom pravcu. To je bila taktička pogreška Konstantina jer je time smjestio Licinija između sebe i svojih komunikacija na zapadu. Međutim do nove bitke nije došlo. Nakon određenog odlaganja od strane Konstantina, tek kada se uvjerio u pat poziciju on je pristao na sporazum. Za Konstantina je odluka da ipak uđe u mir sa Licinije, motivirana iznenadnim napadom Licinijevih trupa kada je zarobljena njegova prtljaga i carska pratnja. Mir je potpisan u Sofiji (*Serdica*) 1. III. 317. god. n. e. Licinije je priznao seniorstvo Konstantina u kolegiju njih dvojice, predao mu je sve svoje europske provincije, izuzev Trakije, detronizirao je i pogubio Valensa.

U odbrani Donjeg Dunava mogle su učestvovati samo Licinijeve trupe. Oba augusta su donosila zakone koji su važili samo u njihovim oblastima, premda su u preambuli nosila imena obojice. Neko formalno jedinstvo je ipak postojalo tako što su likovi obojice augusta nalazili na novčićima rađenim u svim aktivnim kovnicama rimskog svijeta. Statue oba augusta su postavljana u cijelom rimskom imperiju.

Konstantin i Licinije su postali konzuli, a Konstantinovi sinovi Krisp i Konstantine II. i Licinijev sin Licinijan su proglašeni cezarima. Nakon potpisivanja mira, Konstantin je boravio u Sirmiumu, odakle je 322. god. n. e. poveo rat protiv Sarmata, a 323. god. n. e. poveo je rat na Gote.

Licinius Minor, cezar na istoku, sin Licinija i sestrić Konstantina I., 317. – 324. god. n. e., poznat i kao Licinijan i Licinije II.

Zlatnik sa prikazom Licinija i njegovog sina. Izdat iz nikomedijske kovnice 320. god. n. e.

Krisp (*Flavius Julius Crispus* ili *Flavius Claudius Crispus* ili *Flavius Valerius Crispus*; pogubljen 326. god. n. e.) je bio sin Konstantina i Minervina. On je bio najstariji od sve Konstantinove djece. Datum i tačno mjesto rođenja Krispa su nepoznati. Vjerojatno je rođen između 299. i 305. god. n. e., negdje u istočnim provincijama. Njegova majka Minervina je bila ili konkubina ili prva zakonita supruga Konstantina. Krispovo obrazovanje je povjereno Laktanciju, jednom od tada najistaknutijih kršćanskih učitelja. Edukacije nije mogla početi prije 317. god. n.e. Krisp je pokazivao zavidne sposobnosti i otac ga je postavio kao zapovjednika galsko – germanske granice sa rezidencijom u Trieru. U januaru 322. god. n. e. Krisp je oženjen sa djevojkom Helenom sa kojom je dobio sina u oktobru 322. god. n. e. Eusebije iz Cezareje navodi da je Konstantin bio veoma obradovan zato što je postao djed. Krisp je vodio vrlo uspješne borbene operacije protiv Franaka i Alamana u 318., 320. i 322. god. n. e. Krisp se pridružio Konstantinu prilikom posjete Rimu 322. god. n. e., sa izrazito vidljivom popularnošću među građanima i vojnicima.

Solid iz kovnice novca iz Sirmiuma izdat 323. god. n. e. Na aversu portret Krispa, a na aversu boginja Pobjede kako drži vijenac u jednoj ruci i granu palme u drugoj i dvojica zarobljenika. Ovaj nekršćanski prikaz pokazuje kako se ne bi moglo tvrditi ni za Krispa da je bio potpuno kršćanski opredjeljen, iako mu je Laktancije bio učitelj.

II. rat Konstantina i Licinija

U narednim godinama se održavao mir. Licinije je bio zauzet kampanjama protiv Sarmata 318. god. n. e. Situacija se ponovo zakomplicirala 321. god. n. e. kada su Konstantinovi vojnici proganjajući Sarmate povredili liniju razgraničenja i utjecaja između dvojice augusta. Nešto kasnije, prilikom proganjanja Gota, je ponovo došlo do nove povrede linije razgraničenja. Licinijeva reakcija na ovo je bila otvorena neprijateljska. Sada je Konstantin ponovo poveo veliku ofanzivu na Licinijeve trupe. Kvantitativno Konstantin je bio slabiji u odnosu na Licinija, ali je raspolagao sa kvalitetnim vojnicima iz Ilirika i Podunavlja, te sa franačkim auksilijarima.

Na kopnu je 3. VII. 324. god. n. e. došlo do bitke kod Hadrianapolisa. Konstantinova armija je i ovaj put pokazala svoju dobru kvalitetu i obučenost i izvojevala je veliku pobjedu. Licinijevi gubici u ljudstvu i materijalu su bili ogromni, sa cc 34 000 samo mrtvih vojnika. U toku bitke Konstantin je u vidu jačanja morala aktivno koristio *labarum*. Konstantin, koji je i sam bio lakše ranjen, je zaustavio napade svoje vojske. Tako je Licinije sa ostacima svoje armije da se povuće u Bizant. U ovom gradu je ostavio snažan garnizon, dok je veći dio svojih trupa prebacio u Malu Aziju. Zato je za Licinija bilo presudno da zadrži pomorsku kontrolu u vodama Helesponta, Propontide i Helesponta. To je osiguravala snažna flota pod zapovjedništvom Abanta (*Abantus*) ili Amanda (*Amandus*) koja se koncentrirala u zoni Helesponta kako bi zatvorila prolaz konstantinijanskoj floti. Jedan dio kopnenih Licinijevih snaga je bio na Bosforu, a drugi (uključujući i vizigotske auksilijare pod vodstvom *Aliquaca* ili *Alica*) kod Lampsaka pod komandom Seksta Marcija Martinijana (*Sextus Marcius Martinianus*).

Sekst Martijan je bio *magister officiorum* na Licinijevom dvoru. Nakon bitke kod Hadrianapolisa, Licinije ga je uzdigao kao nominalnog augusta na zapadu (umjesto Konstantina).

Folis Martijana.

Konstantin je morao da preuzme kontrolu nad ovim područjem, ako je mislio da pređe u Malu Aziju. Zato je postavio opsadu Bizanta. Komanda nad konstantininijskom flotom je predata Krispu, koji je isplovio iz Pireja. U prostoru Helesponta je došlo do prvog sukoba, Krisp je odnio značajnu pobjedu iako je raspolagao sa znatno manje brodova. Abant je zato povukao svoje snage na istočni kraj Helesponta kako bi se pregrupirao. Nedugo zatim je došlo do nove bitke, blizi Galipolja. Krispu je mnogo pomogla i oluja koja je oštetila mnoge Abantove brodove. I Abantov brod je potopljen i on je samo plivajući ka obali spasio svoj život. Krisp je izvojevao veliku i može se reći krucijalnu

bitku II. rata Konstantina i Licinija. Ovom prilikom Krisp je pokazao da je riječ o briljantnom stategu. Pomorska pobjeda je omogučila Konstantinu da prebaci svoje snage u Malu Aziju. Čim je saznao za katastrofu svoje mornarice, Licinije je povukao trupe iz Bizanta i uputio se prema Bitiniji. Do posljednje bitke je došlo 18. IX. 324. god. n. e. kod Hrisopolisa (danas Üsküdar), blizu Halkodeona (danas Kadıköy). Ova bitka, kao uostalom i cijela kampanja II. rata je imala neke oblike protovjerskog rata. Konstantinova armija se borila pod svojim talismanom →*labarum*, dok su Licinijeve trupe imale prikaze drevnih bogova. Fenomen vjerskog rata će otada postati jedna prilično izražena činjenica razvitka Euromediteransko i srednjeazijskog područja. I bitka kod Hrisopolisa je riješena pobjedom Konstantina. Po Zosimu u ovoj bitci se dogodio veliki pokolj, i samo je Licinijeva armija imala između 25 000 i 30 000 mrtvih. Sa ovom bitkom su se završili ratovi II.”tetrahije” koji su trajali skoro 18 godina, i u kojima je bezumnim bratoubilačkim sukobima živote izgubio enorman broj vojnika. Te krvave kampanje, često sa prizvukom bjesomučnog osvajanja, su ne samo eliminirale toliku vojsku, nego i civilnom stanovništvu nanijele goleme gubitke. Vojska stradala u borbama je mogla biti mnogo bolje iskorištena na granicama i vanjskim kampanjama, umjesto samouništenja. Rimljani su uništavali same Rimljane.

Licinije je uspio da pobjegne i da sakupi novu armiju od cc 30 000 vojnika u Nikomediji. Shvativši da se preostale njegove snage ne mogu suprotstaviti Konstantinovoj armiji, predao se na milost Konstantina. Konstancija je bila posrednik i Konstantin je udovoljio njenim molbama i poštedio je život Liciniju i njegovom sinu. Licinije i Licinijan su internirani u Solun. Martijan je interniran u Kapadokiju. Međutim, samo nekoliko mjeseci kasnije, Konstantin ga je optužio za navodnu konspiraciju sa “barbarima” i prekršivši svoju zakletvu dao je pogubiti. Isto je učinjeno i sa Martijanom. I Licinije je bio izložen pogubnoj konstantinijanskoj propagandi, pa su i o njemu cirkulirale vijesti o surovosti, te da je dao da se pogube Severov sin Severijan, Kandidijan i supruga i kćerka Dioklecijana. Uz to je predstavlja kao simpatizer „paganstva” i aktivni neprijatelj kršćanstva, pa je kao takav ušao i u kolektivnu memoriju Euromediteranskog područja. Ovo je bila potpuna izmišljotina, jer na istoku rimskog svijeta kojim je upravljao nije vršio nikakve progone kršćana, nego je regulirao njihove međusobne odnose, čak je dodao i kršćanski simbol svojoj vojsci, a Konstancija je bila pobožna kršćanka. Čak postoji i teroija da se on i preobratio na kršćanstvo. Ali, Eusebije iz Cezareje je kako bi istakao svoga junaka Konstantina u očima čitatelja, svjesno lagao o lošem stavu Licinija prema kršćanima. I Licinijeve statue su bile oborene, i po jednom carskom ediktu, svi zakoni i sudski procesi koji su se desili za vrijeme njegove vladavine su bili abolirani. Licinijan je isto pogubljen 326. god. n. e., vjerojatno u kontekstu pogubljenja Krispa. Konstancija je nastavila živjeti na dvoru Konstantina sa počasnim nazivom *nobilissima femina.* Konstantin je izdavao i kovanice sa njenim likom i legendom *Constantia Soror Constantini* AVG. Ona je bila kršćanska i inklinirala je arijanstvu. Grad Constanta u Rumuniji je nazvan po njoj.

Sa predajom Licinija i Martijana, Konstantin je postao jedini gospodar rimskog svijeta, i to prvi put nakon aprila 286. god. n. e. sada se mogao posvetiti uređenju toga svoja imperija, izvodeći čitav niz reformi koje su suštinski preobrazile rimski svijet. Sa time klasični rimski svijet započinje svoj ubrzani nestanak, kao bi prepustio mjesto svijetu abrahamističkih denominacija.

Sardoniks kameja sa prikazom Konstantina kako mu na glavu krunu stavlja grad Konstantinpolis.

D O M I N A T S K A V O J S K A U D O B A D I O K L E C I J A N A, "T E T R A R H I J E" I U T O K U IV. st. n. e.

Za razliku od vojski Republike i principata, za dominatsku vojsku se ne raspolaže sa dostatnim relevantnim podacima. Oslanja se na *Notitia Dignitatum*, na djelo Amijana Marcelina (bio je i sam vojnik), na podatke iz kompilacija kodeksa rimskog prava, na Vegecija, Jovana iz Lidije, Agatiju i u odnosu na principatsko doba na znatno rjeđe epigrafske podatke. Vojničke diplome u potpunosti nestaju, velika je redukcija i vojničkih nadgrobnih tekstova, oltara i drugih posveta. Zvanični žigovi na građevinskom materijalu (cigle i crijepovi) su još rjeđi.Ta radikalna devalvacija epigrafskih podataka koje daju sami vojnici se objašnjava na različite načine. Smatra da ovo opadanje nije indikacija u opadanju vojne administracije. Papirusi iz Egipta pružaju dokaze da su jedinice nastavile da održavaju detaljnu vojnu administraciju i u IV. st. n. e. Nedostatak (od početka III. st. n. e.) vojničkih diploma koje su se izdavale auksilijarima se može objasniti masovnom dodjelom rimskog građanstva. Nedostatak drugih epigrafskih natpisa

je moguće promatrati i kroz prizmu uspona i širenja kršćanstva te povećanja regruta iz vanrimskih zajednica.

Po razvitak rimskih oružanih snaga prelomni događaj je bila *Constitutio Antoniniana* iz 212. god. n. e. , jer više nije postojala podjela na rimsko-građanske jedinice (legije i dio auksilijara) i peregrinske jedinice (samo auksilijari). Sada su svi stanovnici Rimske države mogli služiti ne samo više u auksilijarnim jedinicama, nego i u legijama. U III. st. n. e. nema više suštinske superiornosti (u socijalno – političkom smislu) legija nad auksilijarnim jedinicama. To je dovelo i do napuštanja za legionare prepoznatljivog oklopa (*lorica segmentata*). Isto tako u III. st. n. e. nastavlja se poces deitalinizacije vojske, pa je samo 10% auksilijarnih prefekta dolazilo iz reda italijanskih vitezova. Kao što je bilo rečeno u ranijim poglavljima, vojska od Septimija Severa doba proživljala i radikalni pad učešća senatora na visokim i višim zapovjednim dužnostima. Sever je započeo i proces formiranjea dubinskih armija koje su bile na neposrednom raspolaganju caru (kasnije nazvanih *comitatus*). Od Galijenovog vremena započinje i imenovanje visokog oficira sa titulom *dux*/vojvoda, koji je zapovijedao svom *comitatus* konjicom. Konjički dio *comitatus* se tada sastojao od *equites promoti*, *equites Dalmatarum* (lahka dalmatinska konjica) i *equites foederati* (saveznička „barbarska" konjica). Uslijed stalnih prebacivanja pojedinih dijelova legija (veksilijarne jedinice, detašmani pojedinih legija) za vrijeme Pedesetogodišnjice, došlo je do praktičnog smanjivanja brojnog stanja legija. Te manje jedinice su uslijed kontinuirano promjenljive situacije na terenu odvojene od svojih legijskih tabora. I ta odvojenost pojedinih jedinica - detašmana od svoje matične jedinice je postajala sve permanentije. Tako su se praktično formirale nove vojne jedinice sa manjom brojnošću. Te jedinice su se nazivale *vexillatio* i *numerus*. Od III. st. n. e. započinje i pojava jedinica koje su nosile imena pojedinih naroda i zajednica sa druge strane limesa i granice. Na razvitak rimskih oružanih snaga u III. st. n. e. uticali su i drugi elementi krize Pedesetogodišnjice, kao što su Kiprijanska kuga sa svojim stravičnim mortalitetom, stalni ratovi na granicama i upadi neprijatelja u dubinu rimskog svijeta, smanjivanje javnih prihoda, radikalna devalvacija antoninijana i inflacija. Za održanje kvalitetne profesionalne vojne sile je bilo neohodno kontinuirano financiranje, ali je to bilo veoma teško održavati u uvjetima pada prihoda, devalvacije i inflacije. Plate vojnika su postajale bezvrijedne, pa su se potrebe vojske umjesto novcem počele namirivati naturom i robom. I to je imalo negativan efekt jer su vojnici hranu i druge potrepštine skupljali na licu mjesta, a to je dovodilo do ruiniranja pograničnih provincija. A i dobrovoljnosti stupanja u vojsku nije baš bila više atraktivna opcija, pa je Država počela pristupati i nedobrovoljačkoj regrutaciji vojnih obveznika. Svi ovi elementi su bili uvezani u jedan uzročno – posljedični lanac koji je imao negativno dejstvo po kompaktnost, brojnost, snagu i stabilnost rimskih oružanih snaga. Dioklecijan nije imao izbora, neophodna je bila transformacija oružanih snaga u svim njenim segmentima.

Kada se razmatra pitanje vojske, potrebno je navesti da su vojnici bili posebna pozicija u socijalnoj hijerarhiji rimskog svijeta. Starješine i vojnici su poticali iz najrazličitih zajednica, redova i rangova, klasa i staleža, ali su se ulaskom u vojsku otuđili od svojih matičnih slojeva i nisu zastupali njihove interese. Zato se i vojnička samovolja i njihov odnos prema Državi i Senatu ne može tretirati kao neka vrsta socijalne borbe, bez obzira što je najveći dio vojnika izvorno pripadao skromnijim staležima. Uostalom na ponašanje vojnika su se najviše žalili seljaci i obični stanovnici gradova.

Problem sa izučavanjem dominatskih oružanim snaga je bila njihova pretjerana usitnjenost, složenost u hijerarhijsko – zapovjednoj organizaciji i mastodonstvo. Interesantno je da je ovo bila posljedica reforme principatske vojske, kako bi ona bila pokretljivija, fleksibilnija i mobilnija. Nažalost, rezultati reforme su bili sasvim drugačiji od željenog i projektiranog cilja. Ovo upravo pokazuje da je kada se nešto reformira, mora dobro paziti da rezultati reforme ne budu proizveli lošije stanje u odnosu na ono koje se namjeravalo reformirati.

Stvaranje dominatske vojske

Najvažniji segmenti evolucije dominatske armije su : 1. odvajanje vojnih i civilnih dužnosti i potpuna profesionalizacija komandne hijerarhije i 2. jačanje *comitatus* (mobilne armije pod nesporednim zapovjedništvom dominusa), koji na kraju procesa postaju i najvažniji dio vojske.

Navedeni procesi i trendovi koji su započeli u III. st. n. e. su djelimično svoj svršetak imali u dioklecijanovskim i konstantinijanskim preobražajem oružanih snaga. Ustvari dioklecijanovske vojne reforme su jednim svojim dijelom predstavljale ili logični završetak procesa iz III. st. n. e., ili priznavanje faktičkog stanja i rasporeda trupa koje je nastalo uslijed Pedesetogodišnjice. Kao što je već rečeno vojna zapovjedna struktura je potpuno odvojena od civilne, i vojne nadležnosti na terenu su prebačene na profesionalne vojnike sa nazivom vojvoda/*dux*. Oko 20 *duces* je bilo stvoreno za vrijeme Dioklecijana. U znatno rjeđim slučajevima dužnost vojvode bi obavljao *comes limitis* ("grof granice"). Vojvoda nije bio vezan samo za određenu provinciju, nego je pod svojom komandom mogao imati trupe stacionirane u više dioklecijanovskih provincija. U praksi je većina vojvoda imala komandu nad vojskom u samom jednoj provinciji, a nekoliko ih je imalo komandu i nad trupama u više provincija, kao npr. *dux Pannoniae I et Norici* ("vojvoda Prve Panonije i Norika"). Vojvode su zapovijedale i riječnim flotilama ako su zapovijedali u provincijama koje su graničila sa vanjskim svijetom na rijekama. Dioklecijan je pristupio i sređivanju kaosa prouzrokovanog odvajanjem manjih detašmana od matične legije. Brojno stanje jedne legije je radikalno smanjeno. To je logično dovelo do porasta broja legija, čime je nakon 300 ukinuta i formalno augustovsko ustrojstvo vojske.

I pojedini principsi III. st. n. e. su osnivali legije, kao što su bili Heliogabal, Aleksandar Sever, Gordijan III., Filip Arapski, Valerijan, Lelijan, Aurelijan i Prob. Dioklecijan ih je osnovao jos 14. I stare legije, iako su zadržale tradicionalna imena, su podvrgnuta reorganizaciji i svedene na ono što im je odredila dioklecijanska reforma. Nove legije po dioklecijanovskom modelu (a ne više po augustovskom modelu) osnivali su i Konstancije I., Konstancije II., i Konstans.

Dioklecijan je konačno i završio proces odvajanja senatorskog reda od visokih vojnih zapovjedništava, izuzev na prostoru Italije. Ovo odvajanje će biti greška, jer će kasnije dovesti do znatne polarizacije između senatorske aristokratije i visokih i viših oficira, koja se najviše izražavala u senatorskom otporu sve većim zahtjevima vojske za resursima i regrutima. I kako vrijeme bude prolazilo, senatori svedeni samo na latifundijsku aristokratiju su postajali sve ogorčeniji uzimanju robe u naturi i odvođenjem mladića (iz reda kolona sa njihovih posjeda) u vojsku.

Ono što je započeo Dioklecijan i dobrim dijelom i uradio, završio je Konstantin. On je ojačao *comitatus* i pretvorio ga u glavnu udarnu snagu. To je postigao dodavanjem jednica koje je povukao sa granice i stvaranjem novih jedinica. Tako su stvorene nove *vexillationes* jedinice, a nastao je novi tip jedinica nazvanih *auxilia*. Po Zosimu Konstantin je raspolagao sa 98 000 vojnika u svome *comitatus*. Zosim je strogo kritizirao uspotavljanje snažnog i brojnog *comitatus*, zbog toga što je time narušio Dioklecijanovo postignuće u jačanju granice. Konstantin je za komandante nad *comitatus* jedinicama

postavio : *magister peditum* za pješadiju i *magister equitum* za konjicu. Ovo posljednje spomenuto zapovjedništvo je nosilo ime koje se u republikansko doba koristilo za zamjenika diktatora. Dominatski *magister equitum* osim imena nije imao ništa zajedničko sa republikanskim *magister equitum.* Konstantin je dovršio i separaciju institucija na one vojne i one civilne. Vikariji i prefekti pretorija (koji su od Konstantina zaduženi za četiri uvedene prefekture) su izgubili vojna ovlaštenja i postali su samo civilni upravitelji. Oni su prema vojsci bili odgovorni samo po pitanju osiguravanja regruta, plata i snabdjevanja. Samo nije najjasnije da li su u vrijeme Konstantina vojvode na graničnim prostorima bili odgovorni direktno dominusu ili dvojici magistara iz jedinica *comitatus*.

Konstantinova vojna reforma je bila još radikalnija od one koja je sprovedena za vrijeme Dioklecijana. Ovaj „*turbator orbis*" je preinačio i strukturu i doktrinu i sustav toliko radikalno da je nakon njega vojska koju je stvorio bila potpuno različita od one principatske. Međutim, izgleda da je dugoronočno gledano Konstantin u svome radikalnom mijenjaju klasičnog rimskog svijeta, ipak napravio grešku sa vojnom reformom. Previše je iskomplicirao nekada jednostavni rimski vojni sustav, oslabio granicu a dobar dio elitnih i najbolji trupa prebacio što bliže sebi. Tako je Konstantinova strepnja od unutarnjih uzurpacija bila veća od potencijalnih upada vanjskih naroda, koje je izgleda potcjenjivao. Ali sa druge strane, vojni sustav koji je on stvorio bio je osnova na kojoj su se razvijala kasnija srednjovjekovna pa i novovjekovna vojna znanja i primjene. Bez njegovih reformi ne mogu se pravilno razumijeti vojni poretci koji su nastajali i razvijali se na vizantijskom istoku, latinskom zapadu i islamskom području.

Tri Konstantinova nasljednika su na tri dijela podijelila i očev *comitatus*. Ta tri *comitatus* su ostala i nakon što je preostao na vlasti samo Konstancije II., postajući izgleda permanentno stacionirane mobilne armije u Galiji, Iliriku i Istoku. Na čelu Galske armije i Istočne armije su se nalazili njihovi *magister equitum*, a na čelu armije Ilirika se nalazio *comes* (plural: *comites,* od čega potiće aristokratska titular grof). U tom vremenu su i granične vojvode koje su zapovijedale sa graničnim trupama subordinirani komandantima navedenih regionalnih armija. Pored tri *comitatus* regionalne armije, Konstancije II. je zadržao jedan dio *comitatus* jedinica kao svoju eskort armiju koja je bila uz njega bez obzira gdje bio i kuda išao Ta prateća armija je nazvana *comitatus praesentalis* i podsjećala je na izvorni *comitatus* iz III. st. n. e.

Kako je vrijeme odmicalo, broj *comitatus* regionalnih armija se povećao i vrijeme nastanka *Notitia Dignitatum* na zapadu ih je bilo već šest, a na istoku tri. Njihovi komandanti se nazivaju ili *magister* ili *comess*. Ove armije su bile paralne sa dijecezanskom podjelom. Komandantima regionalnih armija su bili subordinirane vojvode graničnih trupa. Rastao je i značaj i brojnost eskort armija, i u vrijeme *Notitia Dignitatum* postojale su tri armije *comitatus praesentales*. One regimente koje su ostale u eskort armijama ne kasnije od 365. god. n. e. nazvane su palatini („oni iz palate") i predstavljale su viši nivo trupa tipa *comitatenses*.

Vojna doktrina i vrste armija

Konstantin je i promijenio i višestoljetnu principatsku (augustovsku) doktrinu o „odbrani na samoj granici". Umjesto je uvedena doktrina o „dubinskoj odbrani". To nije bio

rezultat samo želje da se dobije efikasnija mreža za borbu sa vanjskim neprijateljem, nego i nastojanja da se spriječe buduće uzurpacije.

U zadnjim decenijama tradicionalno stajalište historiografije o prelasku sa odbrane na granici i preventivne odbrane na doktrinu o dubinskoj odbrani je dovedeno u pitanje, nizom kritičkih postavki koje imaju dosta smisla. Po tim stajalištima i u vrijeme dominata je primat dat odbrani na granici, kao i da ustvari i nije bilo nekih strateških zamisli u rimskom državnom i vojnom vrhu.

Ipak je postojala jedna izmjena u taktici dominatske vojske u odnosu na republikansku i principatsku a za koju postoji konzensus naučne javnosti. Dok je u republikansko i principatsko vrijeme glavna taktička zamisao sukobiti se u otvorenoj bitci, u dominatu se nastoji i u teoriji i u praksi izbjeći upuštanje u botku na otvorenom, koliko god je to moguće. Po svemu sudeći glavni razlog te taktičke promjene je nastojanje da se gubitci smanje na podnošljivi minimum. To ukazuje da vojnik, posebno onaj iz reda *comitatenses*, postaje skup i da se mnogo ulagalo i sredstava i vremena u njegovu obuku i opremanje. Uz to, dominat je u odnosu na republikansko i principatsko doba imao znatnih i vidljivih poteškoća prilikom regrutacije, posebno kvalitetnog ljudstva. Zato vojska pribjegava zasjedama, iznenadnim napadima, pustošenjem i manevrima da suzbije protivnika u zone bez resursa i odakle ne mogu pobjeći, blokiranjem prolaza i usjeka. U slučaju kada se bitka na otvorenom nije mogla izbjeći, primjenjivao bi se tradicionalni borbeni poredak. U samom bitci postoji jedna dominatska novina. Principatska vojska je prvo izbacivala masu projektila na neprijatelja i onda bi se izvršio sustavni napad teške pješadije i prelazak u borbu prsa u prsa sa šokiranim neprijateljem. U borbi prsa u prsa Rimljani su imali krucijalnu prednost zbog svoje opreme i uvježbanosti. Konjica je imala zadatak na krilima da se suprotstavi neprijateljskoj konjici i eventualno izvrši opkoljavanje neprijatelja i napadne ga sa krila i iz pozadine. U dominatskoj vojsci, uloga strijelaca i konjice je ostala slična, pješadijska taktika je bila manje agresivna. Pješadija bi sada često čekala neprijateljski napad. Umjesto *gladiusa* u formaciji bi se koristilo koplje.

Dominatska vojska na kraju evolutivnog procesa sastojala se od tri osnovne vrste armija :

1. Imperijalna pratnja/eskort (*comitatus praesentales*) koja je bila znatne brojnosti i dobrog borbenog kvaliteta. Uglavnom je bila stacionirana u ili blizu prijestolnica augusta i cezara. Ona je uvijek pratila dominusa na kampanjama, i predstavljala je ne samo stratešku rezervu, nego ga je osiguravala i od potencijalnih uzurpatora. Ustvari njihova i primarna funkcija nije bila zaštita granice i vanjski ratovi, nego sigurnost i vlasti i ličnosti dominusa. Brojna i kvalitetna armija pod neposrednom komandom dominusa je djelovala obeshrabrujuće na potencijalne uzurpatore. Ovo je jasan primjer kako su kontinuirane uzurpacije proizvele toliku bojazan. Na duge staze se pokazalo da je etabliranje velikih i moćnih armija u unutrašnjosti, značajno oslabilo samu granicu. Naravno ovakva politika je i u potpunosti i konačno zaustavila bilo kakvu teritorijalnu ekspanziju Rimske države, jer je dominusima unutrašnja sigurnost postajala važnija od vanjske.
2. Regionalne dubinske armije (*comitatus*) koje su bile stacionirane u strateški bitnim područijima u blizini granice. Oni su trebali da budu mobilna podrška graničnim trupama i operacijama na granici. Regionalne armije su bile stacionirane u pojedinim gradovima, a za vrijeme kampanje u privremenim taborima. Pripadnici regionalnih armija su često bili smještani i u privatnim kućama (*hospitalitas*), u vidu kantonovanja.

3. Granične trupe (*exercitus limitanei* ili *ripenses*), stacionirane na granici i predstavljale su ostatak nekadašnje borbene doktrine. Granične jedinice su bile smještene u utvrde koje su koristile i jedinice principatske vojske (posebno one auksilijarnog tipa). Nešto veće granične jedinice su predstavljale i garnizone pojedinih gradova na granici. Iako su stvorene regionalne i eskort armije, to nije značilo da je interes za situaciju na granici naglo pao. Utvrde su još uvijek bile na najvažnijim strateškim mjestima uz samu granicu.Te granične utvrde i garnizoni su u III. i IV. st. n. e. modelirane kako bi se olakšala odbrana, a konsturirane su i nove utvrde sa boljim odbrambenim mogućnostima. Građene su i strategijske nove ceste. To jačanje granične infrastrukture posebno je izraženo za Dioklecijana.

Teško je odvojiti one dijelove fortifikacija koje je ojačao Dioklecijan, u odnosu na one radove ranijih princepsa i kasnijih dominusa. Sigurnije se zna da za njegovog vremena obnavljana granica u području Gornje Rajne, u Egiptu i prema Iranu. *Strata Diocletiana* koja ide od Eufrata do Palmire i Arabije je primjer dioklecijanskog odbrambeni sustav na granici. *Strata* je bila načičkana serijom slično građenih pravouglih utvrda (*quadriburgia*) koje su udaljene jedna od druge jedan dan marša.

Česte su bile i međugranične operacije, a postojala je i tampon zona savezničkih i prijateljskih naroda. Ono što je bilo različito u odnosu na I. i II. st. n. e., a to je da su nestali veliki tabori u kojima se nalazilo na hiljade vojnika. Razlog je tome što je stara velika principatska legija prestala postojati, a umjesto nje se sada nailazi na veliki broj manjih jedinica. Utvrde su znatno manje, ali ih je više. U starim legijskim taborima, nove dioklecijanske legije koriste značajno manji prostor u odnosu na svoje prethodnike. Međutim, pokazati će se da je upravo neprisustvo velikih vojnih koncentracija na jednom mjesto, dugoročno vodilo slabljenju granice, onda kada dođe do masivnijeg napada.

Tipovi jedinica

Nije smanjivano samo brojno stanje legija, nego i ostalih tipova jedinica. Tako se dok se smanjivalo brojno stanje jedinica, broj jedinica povećavao. To je ustvari bilo parceliziranje vojske na što je moguće manje jedinice, kako bi se zadovoljili standardi dominatske vojne organizacije. Uz to su uvođeni i novi tipovi jedinica. A uvedena je i hijerarhija jedinica koja je bila znatno kompleksnija i složenija u odnosu na onu iz doba principata. Ta gradacijska hijerahija se izražavale preko njihovog kvaliteta, prestiža i naravno plate.

Tipovi jedinica (navedeni po gradacijskoj hijerarhiji) :

1. *Scholae* (Σχολαί; od latinske riječi za „školu“) *palatinae*. Riječ je o konjičkom tipu jedinice koji je predstavljao neposrednu pratnju dominusa. Uglavnom su bile naoružane i opremljene slično alama iz vremena principata i nosile su počasne nazive *scutarii, armaturae* i *gentiles*. Bilo je i specijaliziranih jedinica kao što su *clibanarii* (teško oklopljeni konjanici kao katafrakti) i *sagittarii* (strijelci). 40

posebnih izabranih vojnika iz reda *scholae* su nazivani *candidati* (zbog bijele uniforme koju su nosili) su služili kao personalno obezbjeđenje imperatora. Ovim jedinicama su komandovali tribuni koji su imali rang *comes* prve klase. Po *Notitia* postojalo je 12 *scholae*, od kojih 5 na zapadu i 7 na istoku. Nije postojalo zajedničko zapovjedništvo za sve scholae, nego je svaka od njih bila direktno vezana sa dominusom. Nekada bi, radi administrativnih poslova, *scholae* bile smještene pod upravu činovnika sa nazivom *magister officiorum*.

Nakon što je 312. god. n. e. pobijedio Maksencija i zauzeo Rim, Konstantin je raspustio pretorijansku gardu, koja je tako završila svoje postojanje nakon cc 330 godina. To nije urađeno samo zato jer je pretorijanska garda podržala Maksencije, nego i iz praktičnog razloga da je njeno postojanje obesmišljeno uslijed činjenice da dominusi više ne borave u Gradu. Tako je Grad ostao bez garnizona kvalitetnih vojnih jedinica, što će se pokazati u narednom stoljeću kao glavni nedostatak odbrane Grada. Ulogu konjice garde (*equites singulares Augusti*) preuzele su *scholae*.

Zbog svoga gardijskog statusa, *scholars* su primali veću plati i imali veće privilegije nego ostatak vojske. Oni su imali dodatna sljedovanja (*annonae civicae*), bili su izuzeti iz regrutske takse (*privilegiis scholarum*) i često su korišteni od dominusa za neke civilne poslove unutar države. Vremenom je njihova borbena kvaliteta opadala, uslijed ležernijeg načina života na dvoru i nedostatku stvarnog ratnog iskustva. Na kraju su u Istočnom carstvu oni degenerirali u obične paradne trupe.

Ilustracija insignija zapadnih *scholae*, iz *Notitia Dignitatum*

Ilustracija insignija istočnih *scholae*, iz *Notitia Dignitatum*

2. *Palatini* („trupe palate”) su bile jedinice koje su velikom većinom ulazile u sastav eskortnih armija (*comitus praesentales*). Ovaj tip jedinice je na hijerarhijskoj

ljestvici dominatske vojske stajao ispod *scholae*, a iznad *comitatenses* i *limitanei*. Nešto kasnije pojedine jedinice palatina su se nalazile i u okviru regionalnih armija, ali su i tamo uživale viši status i veće plate nego ostale *comitatus* jedinice. Konjičke palatinske jedinice su se zvale *vexillationes,* a pješadijske *legiones* ili *auxilia*. Neke od najstarijih od *auxilia palatine* su nosile imena kao *cornuti* ili *brachiati,* dok su ostale imenovane po etnoninima u kojima prvotno bile regrutirane.

3. *Comitatenses* (uključujući i *palatine*). I u imperijalnim pratnjama i u regionalnim armijama konjičke regimente su nazivane *vexillationes*, a pješadijske ili *legiones* ili *auxilia*. *Legiones* su bili gradirani ili kao *palatini* ili *comitatenses*, dok su *auxilia* bile gradirane kao *aspalatini*, označavajući njen elitni status. Većina konjice u *comitatus* je bila naoružana i opremljena na tradicionalni način kao principatske ale, i nosile su najrazličitije počasne nazive kao : *comites*, *equites scutarii*, *equites stablesiani* ili *equites promoti*. Jedan manji dio konjičkih jedinica u *comitatus* je predstavljao laku konjice kao što su *equites Dalmatae*, *equites Mauri* ili *equites sagittarii*. Još manji dio konjičkih jedinica u *comitatus* je predstavljao tešku konjicu kao što su *cataphracti* ili *clibanarii*. Pješadijske jedinice su bile slično (uz određene modifikacije) naoružane i opremljene kao auksilijari II. st. n. e. Teško oklopljeni legionar, osnovnica rimske vojske u I. i II. st. n. e. je prestao postojati.

4. *Limitanei.* U graničnim trupama je najviše bilo različitih tipova jedinica. Pješadijske jedinice su nazivane *milites, numeri*, *auxilia*, *legions* i *cohortes*. Konjičke jedinice su nazivane *equites, cunei* i *alae*. Ranije se smatralo da su granične trupe ustvari predstavljale neku vrstu “vojne krajine”, odnosno da su se sačinjavali lokalni zemljoposjednici, seljaci i stanovnici. Moderna historiografija je odbacila ovu teoriju i stoji na poziciji da su *limitanei* bili isto profesionalni vojnici u punom kapacitetu koji su bili dužni da se sukobljavaju sa neprijateljem na samom granično području. *Limitanei* su se često pridruživali *comitatus* radi nekih specifičnih borbenih kampanja, i nekada su bile duže vremena povezane sa comitatus, pa bi dobile naziv *pseudocomitatenses*. Izgleda da je Konstantin reorganizirao dunavsku granicu, zamjenjivši ale i kohorte sa *cunei* i *auxilia* jedinicama. U drugim graničnim područijima nije bilo takvih promjena.

5. Dominatska vojska je raspolagala i sa specijalističkim “artiljerijskim” jedinicama kao što su *ballistarii*, koje su velikom većinom raspoređene u okviru *comitatus*. Neke od njih su ustvari definirane kao *pseudocomitatenses*, što bi impliciralo da su u prvo doba dominatske vojske one pripadale graničnim trupama. *Notitia Dignitatum* spominje još neke specijalističke jedinice (možda tipa lake konjice) : *superventores, praeventores, exculcatores*, *exploratores*. Amijan Marcelin opisuje i lako naoružane trupe sa različitim terminima : *velites*, *leves armaturae*, *exculcatores*, *expediti*. Nejasno je da li riječ o posebnim

specijalističkim jedinicama ili samo o detašmanima od uobičajenih tipova jedinica. *Notitia Dignitatum* implicira, bar u nekim slučajevima, da je Amijan Marcelin mislio na posebne jedinice.

6. *Foederati* ili *symmachi* (na grčkom istoku) su bile jedinice sastavljene od pripadnika naroda van limesa. One su se odvajkada upotrebljavale u rimskim oružanim snagama. U dominatskoj vojsci ove jedinice su označene kao *numeri* (iako su ovaj naziv nosile i pojedine jedinice regularne armije – granične trupe). Ove trupe su služile zajedno sa regularnom vojskom bilo za vrijeme neke kampanje ili za određeni period. Uobičajeno su one bile angažirane na području gdje je bio smješten konkretni narod, ali su mogle biti korištene i u udaljenijim područijima. Njima su komandovale njihove vođe. Kasnije su one jedinice *numeri* (izvorno neregularnog porijekla) koje su bile najkorisnije i koje su dugo služile bile praktično integrirane u regularnu vojsku. Jedan takav primjer pruža ala I. *Sarmatarum*. Od vremena Edvarda Gibona se uvriježila u historiografiji i mišljenje da je za kolaps Rimske država odgovorna "barbarizacija" njene vojske u dominatskoj vojsci. Međutim, ovo stajalište je odbačeno u modernoj historiografiji. "Barbari" u rimskoj vojsci nisu nikada činili većini i u velikoj većini su bili i lojalni i dobri borci. Uostalom među tim „barbarima" nije uopće postojala zajednička svijest. Tako među Francima, Alamanima, Gotima, Vandalima, Herulima, Svebima uopće nije postojala neka protonjemačka svijest a niti međusobna koopoerativnost. Oni su među sobom češće ratovali, nego protiv Rimljana.

I u dominatu je nastavljena politika zajedničke stvaranja sustava kooperacije sa narodima uz granicu. Rimljani bi obećali da brane taj narod – saveznika od napada njihovih neprijatelja. Zauzvrat bi taj saveznik obećao da će uzdržavati od upada na rimski teritorij i da će sprećavati druge narode u tome na svome dijelu granice. Ti saveznici bi oficijelno nazivana *tributarii* („oni koji su potčinjeni da Rimu plaćaju tribut"). U realnosti su Rimljani bili ti koji često osiguravali savezništvo sa poklonima ili redovnim subvencijama. To savezništvo bi podrazumijevalo i zajedničko stražarenje i održavanje niza fortifikacija i na samoj granici, ali i na području tih naroda. Dobar primjer pruža područje Transdanubije za vrijeme Konstantina. Dominatska armija je tu i tada izgradila dvije masivne i impozantne linije („Đavolji nasip" u Mađarskoj i Rumuniji i „Brazda lui Novac de Nord" u Rumuniji) odbrambenih fortifikacija. Riječ je o odbrambenim linijama nastalim zemljanim radovima u dužini od oko 1500 km, a unutar Transdanubijeu dubini od 100 do 250 km. Ove dubinske fortifikacije su čuvali zajedno i rimske i savezničke jedinice. „Đavolji nasip" je štitio područje Tise i Banata, a „Brazda lui Novac de Nord" je štitio vlašku ravnicu od napada germanskih naroda, posebno Gota. Postojanje duboke tampon zone u Transdanubiji opovrgava tradicionalno stajalište o prelasku na „dubinsku odbranu".

Konjica	***Comitatenses et palatini***	***Limitanei***	**Pješadija**	***Comitatenses et palatini***	***Limitanei***
Ala		120 – 500	*Auxilium*	400 – 1200	
Cuneus		200 – 300	*Cohors*		160 – 500
Equites		80 – 300	*Legio*	800 – 1200	500 – 1000
Schola	500		*Milites*		200 – 300
Vexillatio	400 - 600		*Numerus*		200 - 300

Izvorna građa koja govori o brojnom stanju jedinica dominatske vojske je veoma fragmentirana. Tabela nudi određene pretpostavke o veličini jedinica. *Schola* nije tehnički smatrana *comitatenses.* U tabeli se mogu primijetiti i različite pretpostavke o brojnosti legije, zavisno da li je bila u statusu graničnim snaga ili *comitatenses*. Naravno, navedene brojke su samo pretpostavke, a ne dokazane činjenice, i moguće je da su u toku IV. st. n. e. pojedini tipovi jedinica i mijenjali svoju brojnost. Uslijed određenih okolnosti moglo je doći i do smanjivanja ili povećavanja brojnog stanja.

Ratna mornarica

Glavni izvor za ratnu mornaricu u vrijeme dominata je *Notitia Dignitatum*, koja odgovara situaciji sa kraja IV. i početka V. st. n. e.

Na Dunavu je bila operativna *Classis Histrica*, koja je naslijedila ranije panonsku i mezejsku flotu, a njene baze su bile Mursa (*Pannonia Secunda*), *Florentia* (*Pannonia Valeria*), *Arruntum* (*Pannonia Prima*), *Viminacium* (*Moesia Prima*) i *Aegetae* (*Dacia ripensis*). Postojale su i manje flotile na pritokama Dunava, kao što su *Classis Arlapensis et Maginensis, Classis Lauriacensis, Classis Stradensis et Germensis, Classis Ratianensis*.

Pomorske jedinice, i na rijekama i na moru, su bile podržavane sa lučkim garnizonima i marinskim jedinicama, koje su pripadale kopnenoj vojsci. Pojedine dominatske legije su tako imale i posebne marinske detašmane (*milites liburnarii, milites nauclarii, muscularii*).

Na zapadu, postojale su sljedeće riječne flote : *Classis Anderetianorum* (baza u Parizu), *Classis Ararica*, (baza u *Caballodunum*/Chalon-sur-Saône), *Classis fluminis Rhodani* (baza u *Arelate*/Arlu), *Classis Sambrica* (baza u *Locus Quartensis*), *Classis barcariorum* (baza u *Eburodunum*/Yverdon-les-Bains), Classis Comensis (na jezeru Komo). *Classis Venetum* sa bazom u Akvileji je bila odgovorna za sjeverno Jadransko more. Još uvijek postoje mizenska i ravenska flota, ali je njihovo značenje znatno opalo. Umjesto britanske flote, sada postoji tzv. „Saksonski obalni sustav”.

Na istoku su nastavile postojanje aleksandrijska i *Classis Seleucena*, dok je od sirijske flote oduzet jedan odred i stacioniran na otok Karpatos u Egejskom moru pa je prozvan *Classis Carpathia*.

Brojnost dominatske vojske

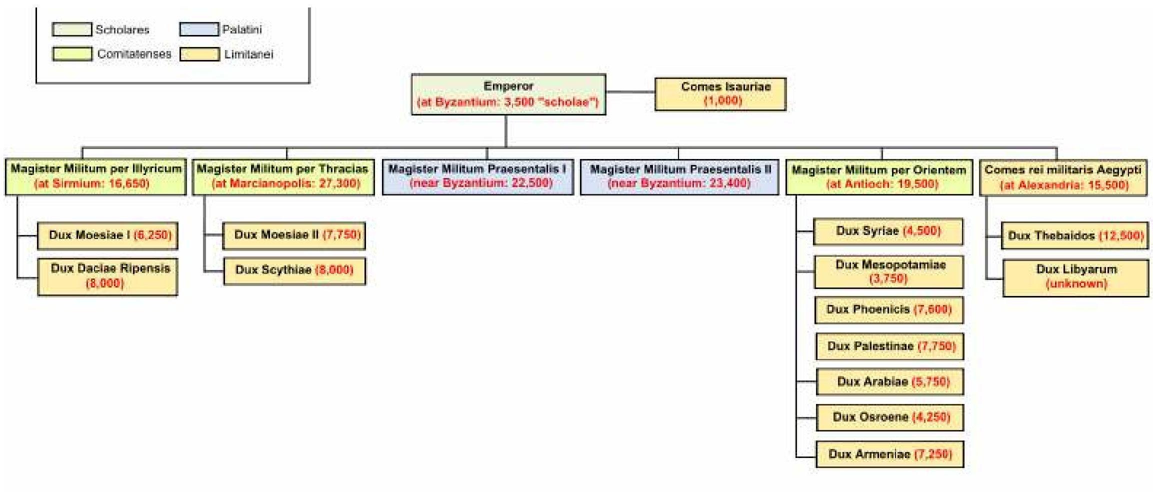
Historiografija je brojnost dominatske vojske u IV. st. n. e.procjenjivala na osnovu podataka iz *Notitia Dignitatum*, Zosima, Jovana iz Lidije i Agatije. Bukvalno tumačeći podatke iz ovih vrela (posebno iz *Notitia Dignitatum* i Agatije), tradicionalna pozicija historiografije je bila da su rimske oružane snage u IV. st. n. e. bile po brojnosti mnogo veće nego u II. st. n. e. Ipak u novije vrijeme ovo stajalište je podvrgnuto značajnoj kritici, pa su postavljene nove teze vezane za brojnosti vojske. Te teze se baziraju na tome da se brojnost vojske ne može određivati po pretpostavljenom i oficijelnom standardu brojnosti jedinice, jer su mnoge jedinice postojale i djelovale sa brojem pripadnika koji je bio niži (uglavnom za trećinu) u odnosu na onaj teorijski, oficijelni. U tom slučaju bi tačniju vrijednost imao podatak od Jovana iz Lidije koji govori da je dioklecijanska vojska imala 389 704 vojnika (i to bez ratne mornarice). U toku III. st. n. e. brojnost vojske mijenjala od one maksimalne za vrijeme Septimija Severa, do pada u toku Pedestogodišnjice. Sam Dioklecijan je povećao brojno stanje vojske i to prilično u odnosu na ono koje je zatekao. Smatra se da je Dioklecijanov nivo brojnosti vojske više – manje bio sličan onoj iz II. st. n. e., prije povečanja za Septimija Severa. U postdioklecijansko doba u vrijeme rata „tetrarha” i Konstantina brojnost vojske se dodatno povećala.

U okviru historiografije se razvila tradicionalna teza da je u IV. st. n. e. konjica imala mnogo veće značenje u odnosu na pješadiju. Po tome bi ona i po kvantitetu i po kvalitetu naglo ojačala, i preuzela bi od pješadije ulogu vodeće i primarne taktičke snage. Međutim, i ovo tradicionalističko stajalište je dovedeno u pitanje, i po svemu sudeći pješadija nije izgubila na svome taktičkom znaćenju. I određene špekulacije o procentualnom i brojnom udjelu konjice u principatskoj i u dominatskoj vojsci govore u prilog kritičke teze da konjica nije dobila središnje mjesto u taktici. Po tim procjenama u vojsci II. st. n. e. konjica je činila 21 % brojnog stanja. Po *Notitia*, od svih spomenutih jedinica 1/3 su bile konjičke trupe, a pošto su konjičke jedinice (u odnosu na pješadijske) imale veću razliku između oficijelne i stvarne brojnosti, udio konjice je ustvari manji od 1/3. Još neki podaci ukazuju da udjel konjice u brojnosti vojske nije radikalno premašivao stanje u vrijeme principata. Veću ulogu je konjica imala na istočnoj granici, gdje se sukobljavala Iranom, čije oružane snage su uvijek davale primat konjici. Konjanici jesu primali veće plate, ali oni su imali i veće troškove zbog izdržavanja i brige o konju. Konjica se nije baš ni pokazala u nekim od glavnih bitaka u IV. st. n. e.

Zapovjedna hijerarhija

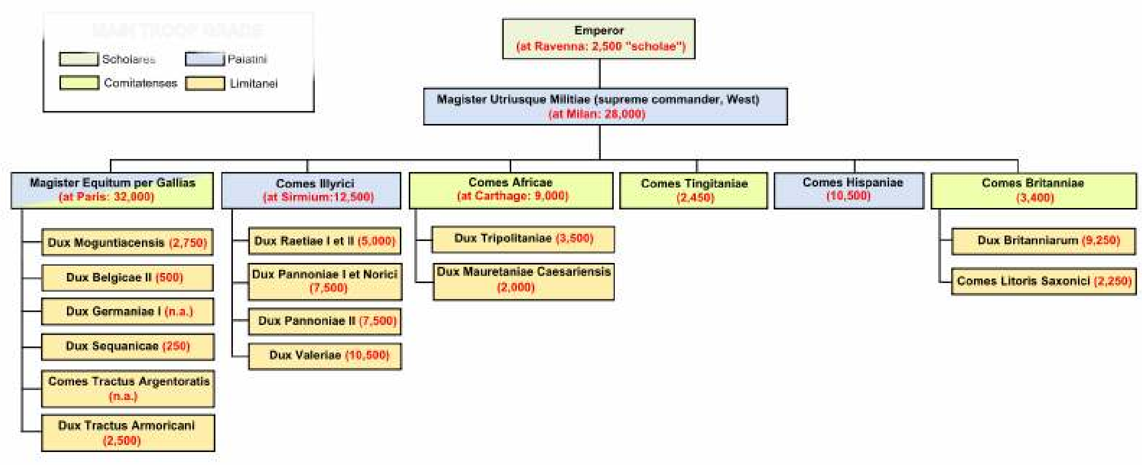
Uz sve njene nedostatke *Notitia Dignitatum* je ipak glavni izvor kada se govori o zapovjednoj hijerarhiji u dominatskim vojskama i to u periodu nakon završetka njenog

evolutivnog razvitka. Po *Notitia* na istoku su krajem IV. st. p. n. e. bile dvije eskort armije (*comitatus praesentales*) a sa svakom je zapovijedao *magister militum praesentalis*. Navedeno zvanje predstavlja najviši vojni čin, podčinjen samo dominusu. U ovim armijama su uglavnom jedinice palatinskog tipa. Pored njih bile su i tri regionalne *comitatus* armije i to u Istočnom Iliriku, Trakiji i dijecezi Istok, koje sačinjavaju poglavito jedinice *comitatenses* tipa. Njima su zapovijedali osobe sa činom *magister militum*, koji je isto direktno bio odgovoran dominusu. Graničnim trupama komanduju uglavnom vojvode. Spominje se 13 vojvoda koji odgovaraju komandatima regionalnih armija. Izuzetak čine granične trupe Egipta i Isaurije kojima zapovijedaju osobe sa činom *comes rei militaris*. Po *Notitia* oni direktno odgovaraju dominusu, ali carski dekreti iz cc 440. god. n. e. pokazuju da i oni odgovaraju *magister militum per Orientem*.

Shematski prikaz komandne hijerarhije u istočnom dijelu rimskog svijeta cc 395. god. n. e.

Na zapadu *Notitia* kao vrhovnog vojnog zapovjednika spominje osobu sa nazivom *magister peditum praesentalis* ("načelnik pješadije u carskom prisustvu"). Druga vrela vrhovno zapovjedništvo navode kao *magister utriusque militiae* ("načelnik obje službe (i konjice i pješadije"). Njegov zamjenik nosi po *Notitia* nosi naziv *magister equitum praesentalis* koji je ujedno bio zapovjednik i jedine zapadne eskort armije. Njima je podređeno šest regionalnih armija : Galije, Britanija, zapadni Ilirik, Afrika, Tingitanija i Španija. Zapovjednici uglavnom nose nazive *comes* (*rei militaris*), izuzev za armiju Galija čiji je komandant nosio naziv *magister equitum per Gallias.* Razlika zapovjedne hijerarhije istoka i zapada, je rezultat uzdizanja i pozicije Stilihona krajem IV. i početkom V. st. n. e. u okviru zapadne imperije. Razlika u starješinskom nazivu u okviru regionalnih armija je rezultat brojnog stanja svake od tih armija. One armije sa više pripadnika za zapovjednika imaju osobu sa činom magister (*militum* ili *equitum*), a one sa manje pripadnika imaju zapovjednika u činu *comes rei* („grof") *rei militaris*.

Shematski prikaz komandne hijerarhije u zapadnom dijelu rimskog svijeta cc 410. – 425. god. n. e.

Do vremena Konstantina vojvode su odgovarale vikarima dijeceza u kojima su njihove snage bile raspoređene. Nakon cc 360. god. n. e. vojvode su odgovarale zapovjednicima *comitatus* trupa raspoređenih u konkretnoj dijecezi (bez obzira da li je to *comes* ili magistar). Oni su mogli i direktno održavati vezu sa dominusima, kao što to pokazuju i carski reskripti. Pojedini granični komandanti su nosili i tituli comes, npr. *comes litoris Saxonici.*

Kada se razmatraju visoki starješinski nazivi u dominatskoj vojci upada u oči da su pojedini nazivi kasnije na srednjovjekovnom latinsku zapadu označavali određene staleške aristokratske skupine, i to vojvoda i grof sa vrlo visokom pozicijom u feudalnom društvu latinskog zapada. To je još jedan detalj koji govori da je kasniji historijski razvitak (u svim svojim aspektima) mnogo dugovao dominatu kao sustavu.

Što se tiče nižih časničkih činova stanje je bilo sljedeće. Oficirski činovi u jedinicama "starih naziva" su ostali isti kao i u vrijeme principata i uključujući i centuriona i dekuriona. U jedinicama sa "novim nazivima" (npr. *vexillationes, auxilia, numer, cuneus, schola, equites*) evidentirani su činovi sa sasvim drugim imenima, izgleda imenski modelirani prema naslovima lokalnih državnih činovnika. O ovim činovima se vrlo malo zna, zbog nedostatka izvorne građe. Tako se spominju unutar jedne regimente niži starješinski činovi kao *circitor* i *biarchus*, pa nešto viši starješinski činovi kao *centenarius, ducenarius, senator, primicerius.* Činovi komandanata regimenti su *protector*, *tribunus* ili *praefectus* ili *praepositus*, *tribunus comes*.

Protectores/"zaštitnici" su bili kadeti – oficirski pitomci koji su formiralni posebni odred koji je pored toga što se bavio oficira stajao na raspolaganju magistrima ili dominusu za specijalne zadatke. Teorijski bi u ovu "vojnu školu" ulazili oni vojnici koji bi po meritokratskoj liniji napredovali krzo činove, ali dosta je bilo onih koji bi bili direktno iz civilnog života (naprimjer sinovi visokih oficira) ulazili u kadetski razred. Oni kadeti oko imperatora (u vidu njegove tjelesne straže i štabnih oficira) su nazivani (sigurno nakon 350. god. n. e.) *protectores domestici* i bili bi organizirani u 4 *scholae* pod zapovjedništvom osobe sa činom (sigurno nakon 350. god. n. e.) *comes domesticorum*. I historičar Amijan Marcelin je bio *domesticus*. Nakon kadetske službe, oni bi bili prekomandovani na mjesto komandanta neke od regimenti. Podaci pokazuju da su se zapovjednici jedinca i armija većinom regrutirali iz reda „zaštitnika". Termin *primicerii*, koji se

uobičajeno koristio za određene dvorske civilne službe, u vojsci je korišten za jedinice vezane sa imperijalni dvor, uglavnom za čuvare dominusa. Tako su postojali *primicerii* od *protectores domestici.*

Komandanti jedinica su mogli nositi rankovna čina : *tribunus* za *comitatus* jedinice i granične kohorte, *praefectus* za većinu ostalih graničnih jedinica, *praepositus* za *milites* i neke jedinice sa „etničkim ili narodnosnim" nazivom. Viši starješinski činovi su bili *tribunes scholae*, *tribunus comes* koji su zapovijedali sa dvije spojene *comitatus* regimente, (*tribuni vacantes*) koji su bili bez regimentalne komande i koji su bili štabni časnici bilo do magistara ili od dominusa. Komandanti jedinica *scholae*→ (tribuni), koji su imali neposredan kontakt sa dominusom, često su unapređivani u čin *magister militum*. Potrebno je reći da se u kolokvijalnom govoru za komandanta bilo koje regimente koristio izraz tribun. Neki komandanti elitnih jedinica (npr. *scholae*) su nosili počasni naziv *comes*, što je postalo standard nakon 400. god. n. e.

Detalj sa mozaika iz Villa Romana del Casale (Piazza Armerina na Siciliji) nastalog vjerojatno u IV. st. n. e. Detalj pokazuje scenu lova, a ljudi prikazani na mozaiku su vjerojatno časnici dominatske vojske koji nose neborbenu odjeću (nemaju oklop i kacigu, ali imaju štit i koplje). Tunike sa dugim rukavima su bijele boje. Na tunici jednog od oficira se jasno vidi svastika (vjerojatno indoeuropskog porijekla), koja predstavlja univerzum i bila je uobičajeno korištena kod Rimljana kao dekorativni motiv. Primjećuju se i vojni ogrtać (*chlamys*) i pantalone. Izgled štita indicira kojoj su regimenti pripadali njihovi nositelji.

Regrutiranje

Pošto je broj dobrovoljaca u vojsku značajno opao, a kako bi se vojska uvijek bila snabdjevena sa regrutima, Dioklecijan je izgleda dao ustanoviti sustavnu godišnju regrutaciju vojnih obveznika (*dilectus*). Time je napušteno načelo profesionalne vojske dobrovoljaca koju je ustanovio Marije, a August razvio i postavio kao načelo oružanih snaga Rimske države. Ali to nije značilo da će se vojska vratiti republikanskim principima i metodama prikupljanja vojske. Okolnosti razvitka i funkcionisanja

republikanskih armija u suštini su se razlikovali od dominatskih armija. Predmarijevska vojska se popunjavala iz reda posjednika i njen gro su činili seljaci sitnoposjednici i srednjeposjednici. U dominatsko vrijeme, baza iz koje su se unovačili vojnici je bila znatno drugačija. Dominatski *dilectus* je zavisio od popisa ljudi i imovine, pa su zemljoposjednici/latifundisti (pojedinačno ili grupno) zavisno od veličine posjeda morali dati određeni broj regruta iz reda svojih kolona ili da tu obavezu izmire u novcu (*capitularis functio*). Zemljoposjednici su naravno željeli da zadrže najbolje (fizički i mentalno) mladiće kao svoje kolone i radnike, pa su slali uglavnom slabije kvalitetne pojedince u vojsku. Zemljoposjednici su na različite načine nastojali da izbjegnu ovu obavezu, pa su tako pokušavali da prevare regrutne službe time što bi nudili sinove vojnika (koji su po drugoj osnovi bili obavezni na vojnu službu) i skitnice (*vagi*) kako bi izmirili za njih obveznu kvotu. Regrutna kvota je mogla biti izmirena i u novcu, sa fiksiranom cijenom za svakog regruta. To se činilo za određene provincije u određenom periodu. Na ovaj legalni način su zemljoposjednici mogli izbjeći da daju svoje radnike u vojsku.

Ova vrsta drafta nije bila univerzalna, jer se odnosila samo na zemljoposjede, dok je gradsko i drugo nepoljoprivredno stanovništvo bilo izuzeto. Od vojne obaveze su izuzeti i kurijali (lokalni funkcioneri), neka zanimanja (pekari i gostioničari). Nisu se primali ni robovi, pa su tako servi kasati bili na neki način i privilegirani u odnosu na slobodne građane kao što su bili koloni. Ova izuzimanja su mogla biti i prekršena, radi neke vrlo ozbiljne opasnosti ili potrebe.

Izgleda da nisu ni sve provincije bile zahvaćene na isti način sa draftom u dominatsku vojsku. Ona se uglavnom koncentrirala na tradicionalne regrutne zone, kao što su galsko – germanske provincije i podunavsko – balkanske provincije. U ovim zadnje spomenutim provincija je još uvijek bilo dosta i nezavisnog seljaštva koje je tradicionalno bilo vezano za novačenje u vojsku. Dosadašnja istraživanja pokazuju da je ubjedljivo najveći broj vojnika i dalje dolazio iz podunavsko – balkanskih provincija (cc oko 50 % regruta).

U vrijeme dominata skupljali su se još i naseljeni Transdanubijci i Transrenci, a Dioklecijan je vjerojatno odgovoran i za edikt (prvi put zabilježen 313. god. n. e.) po kojem sinovi vojnika i veterana imaju obavezu da uđu sastav vojske. Naravno bilo je i nadalje dobrovoljaca. Potrebno je istaći da su vojnici IV. st. n. e. bili slabije plaćeni u odnosu na one iz principatske vojske.

Regrut je morao da ima 20 – 25 godina starosti, do kraja IV. st. n. e. između 19 i 35 godina starosti. Regruti su morali biti fizički i mentalno sposobni sa odgovarajućim fizičkim osobinama. Zanimljivo je da su ove odgovarajuće osobine za dominatsku vojsku bile olabavljenje u odnosu na primanje dobrovoljaca u principatsku vojsku. Zatim je regrut bio žigosan, kako bi se olakšalo prepoznavanje ako dezertira. Nakon toga je dobio identikacijski disk (koji je nosio oko vrata) i certifikat o regrutaciji (*probatoria*), i bio bi poslan u određenu jedinicu na obuku. Regrutne službe su vršile i diferencijaciju regruta, pa bi one sa posebnim fizičkim i mentalnim osobinama slali u elitnije jedinice. Tako je zakon iz 375. god. n. e. zahtijevao da bolji i jači regruti budu upućeni u *comitatenses*. U IV. st. n. e. dužina službe je minimum iznosila 20 godina (24 godine u nekim *limitanei*

jedinicama). Prisilni draft, labavljenje fizičkih uvjeta, vojničke obaveze familija vojnika i činjenica da su sve jedinice bile bar za trećinu ispod oficijelne brojenosti ukazuju da se Država suočavala sa nizom problema u dobijanju vojnika. O nepopularnosti vojne službe i problemima skupljanja i održavanja vojnika govore i izdavani zakoni u tome periodu. Tako su uvođenje mjere kako bi se suzbijalo i kažnjavalo samoranjavanje i samosakaćenje (kao npr. rezanje palca). Dekret iz 386. god. n. e. je predviđao za ovo krivično djelo čak i spaljivanje okrivljenog i osuđenog. Dezerterstvo je bilo kroničan problem, i dešavalo se u znatno većoj mjeri u odnosu na doba principata. Radi toga je pooštreno izdavanje vojnog odsustva (*commeatus*). Dok je vojno odsustvo u II. st. n. e. vojniku mogao odobriti njemu nadležni starješina, u IV. st. n. e. ovo pravo je vojnik mogao dobiti samo od visokih oficira (*dux, comes ili magister militum*).

Iako su stranci (generički nazivani „barbari”) korišteni u rimskim oružanim snagama još u ranijim epohama, to nije bilo činjeno u značajnijem obimu. Za razliku od toga dominatska vojska je sve više zavisila i od popune strancima. U dominatu postoje stalno naseljene zajednice stranaca (*Notitia* ih naziva *laeti* ili *gentiles*) koje imaju obaveze vojničke prirode. Uglavnom su ti vojnici bili iz reda germanskih naroda, dok se nailaze i na Sarmate i Jermene i kavkaske Iberce. Za razliku od regruta sa rimskog područja, većina stranaca je u vojsku ušla na dobrovoljnoj bazi. Oni su dolazili da služe u dominatskoj vojsci, jer im je karijera u vojsci i način života u rimskom svijetu bili primamljiv. Nesumnjivo je standard i kvalitet života u rimskom svijetu bio znatno veći u odnosu na zajednice iz kojih su dolazili. Manji dio stranaca je popunjavan obaveznom regrutacijom, i to iz reda onih nazivani *dediticii*. Riječ je o onima koji su se predali Rimskoj državi, i čija je obaveza po uvjetima ugovora bila da snabdjevaju vojsku određenom kvotom regruta. Stranci su se mogli vojsci priključivati bilo individualno bilo kao pripadnici neke federati jedinice. Polako od IV. st. n. e. se u vojsku uvlaće i elementi odjeće svojstvene pojedinim zajednicama stranaca, i to posebno one germanskog tipa. Jedinice zvane *cornuti* (oni sa rogom) su adaptirali neke običaje Germana, kao što je germanski običaj da zataknu rogove na svoje šljemove. I duga kosa je bila sve prisutnija, posebno u palatinskim jedinicama gdje je stranaca bilo i najviše. Sve snažnije prisustvo stranaca u oružanim snagama ogleda se i u tome što su od kraja IV. i u V. st. n. e. visoki komandanti bili Arbogast, Stilihon i Ricimer.

Logistička podrška

Posebna pažnja je posvećena logistici i snabdjevanju vojske. Dioklecijan je ukinuo praksu proizvoljnog uzimanja hrane i resursa (*indictiones*) za vojsku, i koja je nanijela veliku ekonomsku štetu pojedinim provincijama (posebno onima sa brojnijom vojskom). Umjesto toga, uspostavljen je sistem redovnih godišnjih *indictiones*, sa porezom koji je zahtijevan za pet godina unaprijed i povezan sa količinom kultivirane zemlje u svakoj provinciji. Riječ je bila o nekoj vrsti poreza na visinu poljoprivrednog zemljišta, i koji se isplaćuje u naturi. Podatke za određivanje poreza osiguravao je detaljni popis zemlje,

seljaka i stoke. Kako bi se osiguravala stabilnost poljoprivredne proizvodnje i dobijanja kroz poreze hrane i drugih resursa, došlo je do vezivanja kolona za zemlju. Oni tako nisu bili u mogućnosti da napuste područje u kojem su bili registrirani sa popisom. Ovo vezivanje kolona (koji su pravno bili slobodni ljudi i građani, a ne robovi) je predstavljalo radikalni odmak od načela prava građanina i slobodnog čovjeka. Građaninu u statusu kolona je ukinuto pravo kretanja po sopstvenoj volji i on je javnopravnom odlukom (e ne privatnopravnom) privezan za zemlju koju kultivira i za vlasnika zemlje (bez obzira da li je to bila Država ili privatnik). Tako je radi potreba vojske, došlo do stvaranja jednog bitnog temelja za razvitak feudalizma.

Plate

Od plate (*stipendium*) redova (*pedes* = pješadinac, *eques* = konjanik) u IV st. n. e. se nije oduzimao dio za hranu i opremu (kao u principatskoj vojsci). Hrana i oprema se dobijala besplatno (kao što je slučaj i danas). Vojska je dijelom isplaćivana u namirnicama (*in victim*). Ali je i plata, zbog devalvacije srebrnog novca, suštinski bila znatno manja u odnosu na onu iz II. st. n. e. Ona je izgubila i preostalu vrijednost za Konstantina i prestala se regularno isplaćivati od sredine IV. st. n. e. Vojnikov odgovarajući prihod je dolazio iz *donativa*, i bio je izražen u zlatnim solidima (koji nikada nisu devalvirali) ili čistom srebru, a koji su isplaćivali periodično dominusi. Postojao je regularni *donative* od 5 solida isplaćivan svakih pet godina vlasti dominusa. Takođe je i prilikom dolaska na tron novog dominusa isplaćivano je po vojniku 5 solida + čistog srebra u vrijednosti 4 solida. Ove cifre vojnikove zarade su ipak samo ¼ zarade legionara II. st. n. e. I obeštećenje prilikom časnog otpusta (što uključuje i mali komad zemlje) je bilo znatno manje (1/10) nego ono iz II. st. n. e. Vjerojatno je razlog ležao u načinu prikupljavanja vojnika, i dok su vojnici II. st. n. e. bili dobrovoljci, oni sa kraja III. i iz IV. st. n. e. su većinom bili vojni obveznici. Uostalom i ekonomska i financijska snaga Države je bila znatno veća u II. nego u IV. st. n. e. Inače je način plaćanja vojnika dominatske vojske ostao u kolektivnom sjećanju euromediteranske populacija pa se iz riječi *solidus* izveo naziv za vojnika u mnogim jezicima (soldat, eng. soldier).

U skladu sa hijerarhijom jedinica bila je i visina plate. Najbolje plaćeni su bili pripadnici *scholae*, zatim dolaze palatini, zatim *comitatenses* i na kraju *limitanei*. Teško je govoriti o tim razlikama u platama, jer je i premalo zadovoljavajuće izvorne građe. Tek pokoji podatak, kao onaj da je *actuarius* (intendant, logističar) u jedinicama tipa comitatus bio 50 % više plaćen nego isti čin u *pseudocomitatensis*. Ipak po svemu sudeći diferencijacija u plati između vojnika i starješinskih činova je bila znatna manja nego nego u I. i II. st. n. e.

Oprema vojnika

Friz sa slavoluka Konstantina prikazuje konstantinjansku konjicu (vjerojatno laku dalmatinsku konjicu) kao potiskuje Maksencijeve trupe prema rijeci Tiber. Maksencijevi vojnici nose oklop.

Fragment memorijalnog stupa dominusa Teodosija u Konstantinpolisu cc 390. god. n. e. Vojnici na glavama nose Intercisa kacige sa željeznom krestom. Nose oklop ili u vidu žičane košulje ili kovinskih ljuski. Danas se nalazi u Arheološkom muzeju u Istanbulu.

Osnovna oprema dominatskog vojnika – pješadinca su i nadalje bili : metalni oklop, metalna kaciga, štit i mač. Još u toku III. st. n. e. desile su se određene promjene u vojnoj opremi i odjeći. Počela se koristiti toplija odjeća, a i nestala je posebnost legionarske opreme i oružja, pješadija je počela koristiti opremu konjice iz ranijeg perioda i povečena je upotreba teške konjice tipa katafrakti.

Vojnici su prvotno od odjeće nosili dugu tuniku bez rukava i kalige. Ova mediteranska odjeća nije baš bila prikladna za sjevernije krajeve, gdje su se počele nositi tunike sa rukavima, hlače i čarape (nošene u kaligama) i vezanih čizama.

Za razliku od republikanskih i principatskih običaja, odjeća dominatskih vojnika je bilo veoma ukrašena. Tako se na tunikama i plaštevima nailazi na vezene ili tkane pruge, kružiće i neke druge geometrijske oblike. Mogli su se nalaziti i biljni motivi, pa i životinjske i ljudske figure. Posebno je zanimljiva bila kapa, koju su izgleda nosili i civilni administrativni dužnosnici, poznata kao panonska kapa (*pileus pannonicus*).

Na glavama „tetrarha" se nalaze panonske vunene kape koje su uobičajeno (van dužnosti) nosili časnici kasnorimske vojske. To je vjerojatno posljedica velikog broja časnika i vojnika iz podunavsko – balkanskih provincija.

Po svemu sudeći od početka III. st. n. e. segmentirani oklop se prestao koristiti (poradi skupoće proizvodnje i teškog održavanja) i vojnici su u velikoj većini koristili žičani oklop (košulju) i oklop od kovinskih ljuski. Vegecije je u svome djelu tvrdio da dominatski vojnici nisu uopće nosili bilo kakav oklop, što opovrgavaju prikazi u slikama i reljefima, arheološki nalazi, te ilustracije iz *Notitia* koje pokazuju da su vojne fabrike proizvodile oklope i na kraju IV. st. n. e. Starješine su uobičajeno nosili oklope od bronce ili željeza zajedno sa tradicionalnim *pteruges*, kao i u principatu. Katafrakti i *clibanarii* su nosili specijalne opreme oklopa, kako bi bili u potpunosti zaštićeni.

Konjaničke kacige/šljemovi su imale poboljšanu zaštitu, u formi šire zaštite obraza i dublje zaštite vrata. Ovaj tip kaciga je kasnije poslužio kao osnova za razvitak različitih tipova srednjovjekovnih kaciga. Jedan od tipova kasnorimskih kaciga koje sve više zatvaraju i štite glavu je i nalaz „Heddernheim" tipa, koji se približava obliku mediavelnih „Topfhelm" kaciga. Još u III. st. n. e. pješadijske kacige su nastojale adaptirati bolje štićene forme principatskih konjičkih kaciga, sa kojima bi se pokrivali obrazi i uši (izuzev malog dijela kako bi vojnik mogao slušati) i štitio vrat. To ilustruje arheološki nalaz „Auksilijarni E" tip ili njegova „Niederbieber" varijanta. U IV st. n. e. primjećuje se da se pješadijske kacige ponovo vraćaju otvorenijoj formi slično glavnom principatskom tipu „carske galske" kacige. „Intercisa" dizajn ostavlja lice otvorenijim i ima otvore za uši između štitnika za obraze i gornje kacige. Za razliku od ranijeg jedinstvenog oblika gornje kacige, „Intercisa" tip je pravljen od dva dijela koja se spajaju na samom vrhu po sredini u vidu dugačkoga, a uskog grebena. Razlog dvodijelne gornje kacige je vjerojatno u jeftinijoj i jednostavnijoj proizvodnji, ali sa druge strane dvodijelna gornja kaciga je bila i slabije strukture pa je nudila i lošiju zaštitu. Bolja štiteća kaciga, sa zaštitom nosa i otvora za uši je „Burgh castle" tip i njegova „Concesti" varijanta, moguće konjička verzija jer joj nedostaju otvori za uši. Kacige sa zaštitom lica u formi metalne antropomorfne maske su korištene od teške konjice, npr. katafrakti. Inače kacige za razliku od republikanskih i princepskih pokazuju sklonost ka dekoraciji te se i po tome približavaju mediavelnom razvitku. Uz to, polaganje pažnje na dekoraciju i obogačivanje kacige (zlatno, drago kamenje), nego na njenu praktičnu korist, ukazuje i na porast

dekadencije u kasnorimskom radzbolju. Ove srebrne i zlatne, pa i od dragog kamenja (npr. „Deurne” šljem) dekoracije su moguće označavale i oficirski čin nositelja.

„Heddernheim“ tip. Danas se nalazi u Arheološkom muzeju u Frankfurtu.

Auksilijarni E tip

„Niederbieber” varijanta Auksilijarnog E tipa. Danas se nalazi u Arheološkom muzeju u Frankfurtu.

"Intercisa" tip

„Burgh castle" tip

„Concesti"varijanta

(gore) : Predivni dekorirani (sa zlatom i srebrom) konjanički šljem nađen 1910. god. u blizini grada Deurne. Datacija nakon 319. god. n. e. Natpis govori da je šljem izrađen za Marka Tita Lunamisa (*Marcus Titus Lunamis*).

(lijevo) : Prelijepi konjanički šljem nađen u Heddernheimu u Njemačkoj. Šljem je izrađen od željeza, i sa lijepom brončanom dekoracijom. Danas se nalazi u Arheološkom muzeju u Frankfurtu.

Kasnorimski dekorirani šljemovi (pronađeni nedaleko od Sirmiuma,) iz kolekcije muzeja Vojvodine u Novom Sadu. I

Legionarski štit *scutum* je izašao iz upotrebe u toku III. st. n. e. i sve su jedinice prihvatile auksilijarni ovalni ili kružni štit (*clipeus*).

Iz upotrebe je izašao i čuveni mač *gladius*. Pješadija je počela koristiti duži mač *spatha* koji su u ranijim epohama koristile konjaničke jedinice.

Vegecije spominju i upotrebu kraćeg, u formi bodeža, mača nazvanog *semispatha*. *Spatha* je bila vrlo popularna i za vrijeme seobe naroda kao i ranom srednjem vijeku, a poslužila je kao osnova za kasnije razne tipove srednjovjekovnih mačeva.

Pješadija je koristila i teško koplje za zabadanje (*hasta*) koja je ustvari postalo glavno oružje (umjesto *gladiusa*) u bliskoj borbi u uskoj formaciji. Spatha je bila isuviše duga da se komforno mogla koristiti u borbi u formaciji. Ne raspolaže se sa arheološkim nalazima iz IV st. n. e. sa tragovima noža *pugio*. Vojnici su mogli nositi i koplje za bacanje *verrutum* ili *spiculum* (neka vrsta teškog, dugačkog *piluma*) ili *lanceae* (više kraćih kopalja). Laka pješadija je nosila i olovne džilite zvane *plumbatae* sa dometom od cc 30 m. Strijelci su nastavili koristiti kompozitni luk, a jedan manji broj strijelaca je koristio i neku vrstu samostrela (*manuballistae*).

Ovaj prikaz Flavija Stilihona, visokog vojnog i civilnog dužnosnika u Zapadnom Carstvu sa kraja IV. i početka V. st. n. e. jasno ukazuje buduće pravce razvoja u rimskom svijetu i općenito euromediteranskom području. Odjeća, oprema i stav su slicniji kasnijim srednjovjekovnim prikazima
(i na latinskom zapadu i na vizantijskom istoku) careva, kraljeva, prinčeva, kneževa, vitezova nego odgovarajućim rimskim republikanskim i principatskim predstava.

Snabdjevanje i tabori

I dominatska vojska je sačuvala dobru organizaciju snabdjevanja. Vojska se na neprijateljskom prostoru mogla snabdjevati pljačkom i zaplenama, ali takvo ponašanje nije bilo poželjno na rimskom području. Dobra logistička podrška je omogučavala i operacije u svim sezonama i na onim područijima gdje je neprijatelj stategiju „spržene zemlje". Za logističku podršku je bio odgovoran pretorijanski prefekt, koji je kontrolirao civilnu upravno – administrativnu hijerarhiju (vikari i provincijski namjesnici). Činovnici zaduženi za nabavku su skupljali, skladištili i slali namirnice i druge resurse trupama. Eskortna armija od cc 25 000 je za tromjesečno sljedovanje dobijala cc 5 000 tona žita +

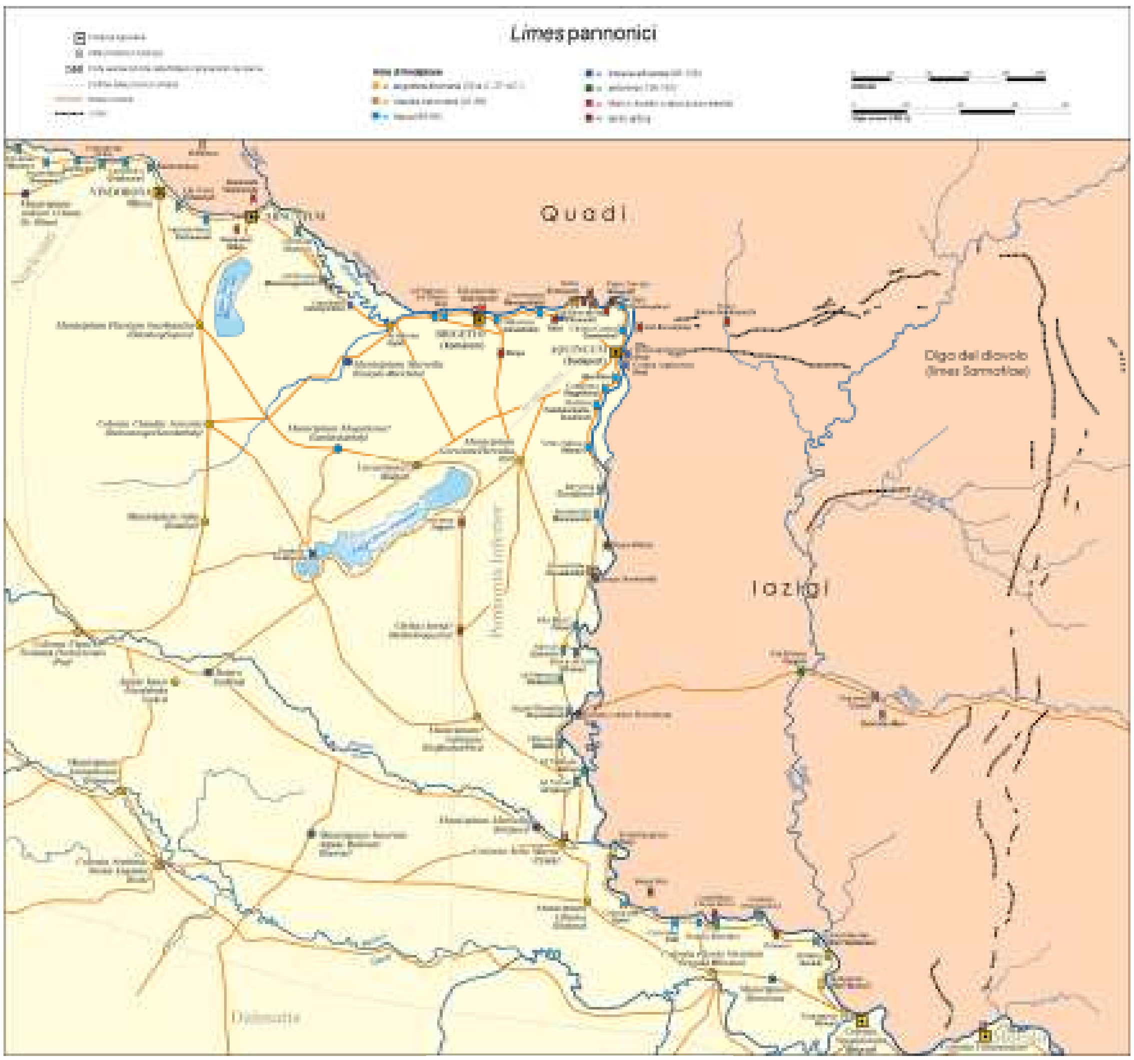
slamu za konje, magarce i mule. Za transportiranje resursa korišteni su brodovi, koliko god je to bilo moguće, korištenjem mora ili rijeka. Nastojalo se da se kopneni put koristi što je moguće na manjim dionicama, jer je transport brodom bio znatno jeftiniji, brži i jednostavniji nego kopnom. Transport resursa preko *cursus publicus* je koristio velika kola (*angariae*), a na moru su se pored velikih transportnih brodova koristili i manji obalni i riječni brodovi nazvani *actuariae*. Granični garnizoni u Europi su snabdjevani duž Rajne i Dunava. Radi snabdjevanja garnizona i trupa duž ovih rijeka, građeni su dokovi (*portus exceptionales*). Zaštita konvoja na rijekama je bila odgovornost riječnih flotila (*classes*). Flotilama su komandovali prefekti, koji su odgovarali lokalnim vojvodama.

U IV. st. n. e. izrada i produkcija oružja i opreme je bila strogo centralizirana i moguće standarizirana u okviru državnih manufaktura (*fabricae*) dokumentiranih u *Notitia*. Nepoznato je kada su ove manufakture osnovane, ali su sigurno postojale u vrijeme Dioklecijan. U II. st. n. e. postoje i svjedočanstva o manufakturama i unutar legionarskih baza, pa i manjih auksilijarnih utvrda. Međutim za doba principata ne postoje literarne ili arheološke naznake o tim manufakturama izvan vojnih tabora i kojima bi upravljali državni činovnici. Dominatske manufakture su bile locirane u graničnim provincijama i dijecezama. Neke od njih su proizvodile i oklop i oružje (*fabrica scutaria et armorum*), dok su druge bile specijalizirane kao što su : *fabrica spatharia* (za mačeve), *lanciaria* (koplja), *arcuaria* (lukovi), *sagittaria* (strijele), *loricaria* (prsni oklop), *clibanaria* (oprema za katafrakta), and *ballistaria* (katapulti).

Već u III. st. n. e., a posebno u IV. st. n. e. bilo je mnogo fortifikacijske aktivnosti, sa novoizgrađenim utvrdama. Ove kasnije fotifikacije su imale mnogo više defanzivnih i odbrambenih odlika. U tom periodu se i gradovi utvrđuju, što jasno pokazuje zabrinutost za sigurnost, ne više samo na granici, nego i u dubini rimskog svijeta. Te snažnije izražene odbrambene odlike uključuju : 1. Dublji i širi perimentar jaraka (*fossae*). 2. Viši i deblji zidova, pravljeni od kamena. Veća debljina zidina otežava prokopavanje, a visina štiti od opsadnih kula. 3. Ograda na bedemima je imala grudobrane da branioce štiti od projektila. 4. Viši tornjevi (okrugli ili poluokrugli) na čoškovima. 5. Tornjevi na stranama kapija. Glavne odlike dominatskih utvrda jasno nagovještavaju razvoj mediavelnih zamkova. Međutim, kasnorimske utvrde se ipak nisu u klasičnom historijskom razdoblju preobrazile u punu odbrambenu strukturu; trebalo je čekati srednji vijek da nastanu impozantni zamkovi namijenjeni za dugotrajni odbranu. Rimske utvrde nisu bile locirane na baš na najboljim mjestima za odbranu, kao što su vrhovi brda i planinskih obronaka te na prostoru koji bi svojim resursnim kapacitetima mogao garantirati dužu odbranu. A većina utvrda nije imala ni infrastrukturu koja bi osiguravala skladištenje resursa (npr. cisterne za vodu i zaštićena skladišta hrane). Ovo je vjerojatno iz razloga što je rimska vojna doktrina prednost davala borbi na otvorenom. Ipak i utvrde su imale značajnu ulogu u borbenim operacijama kada bi se desili neprijateljski inkursi na rimsku teritoriju. U njih se mogla skloniti poražena vojska; garnizon je služio i kao pozicija odakle bi se

logistički snabdjevala vojska na terenu; utvrde su služile i kao baze odakle bi branioci izvodili napade gerilsko – partizanskog tipa na neprijateljske jedinice koje bi okupirale širu okolinu; baza je omogučavala i da jedinice unutar nje taktički kooperiraju sa trupama na terenu. Ovo je bilo moguće na rajnsko – dunavskoj granici, jer Transrenci i Transdanubijci nisu raspolagali sa opsadnom inženjerijom i jer su napadi bili relativno kratkotrajni (pa su utvrde mogle izdržati opsadu).

Utvrde su služile i kao privremeni refugij za stanovništvo prilikom neprijateljskih upada. I kako vrijeme bude odmicalo, naročito u V. i VI. st. n. e. njihova uloga kao refugija će se sve više pojačavati i biti značajnija. Na kraju će se i sama naselja iz dolina i udolina premjestiti na prostore utvrda i refugija. Dobar primjer pruža slučaj urbanog i upravnog središta municipalne jedinice *Aquae* (danas sarajevsko naselje Ilidža), čije stanovništvo se polako pomjera na obližnje, dobro branjivo brdo Kotorac.

Panonski limes u IV. st. n. e.

II. FLAVIJEVSKA DINASTIJA

Umjetnička slika koja prikazuje Konstantinovu viziju na nebu. Autor Rafaelo.

Novčić sa portretom Konstantina II. na aversu

Bista Konstancija II. Danas se nalazi u Centrale Montemarini u Rimu

Bista Konstansa. Danas se nalazi u muzeju Louvre.

Statua rimskog imperatora (iz vile u Mesini), moguće Konstansa.

Mramorna statua Julijana Apostate. Danas se nalazi u muzeju Louvre u Parizu.

Bista Julijana Apostate. Danas se nalazi u Nacionalnom arheološkom muzeju u Ateni.

Novčić sa portretom Jovijana na aversu.

K O N S T A N T I N

(S A M O S T A L N O V L A D A O O D 324. D O 337. god. n. e.)

Osnivanje Konstantinpolisa

Konstantin je skoro odmah po pobjedi nad Licinijem preduzeo korak kojim je definitivno raskinuo sa klasičnim rimskim svijetom. Riječ je osnivanju jedne prijestolnice, i u formalnom i u funkcionalnom rangu sa starim Rimom, a koja bi bila oslobođena milenijuma duge tradicije klasične civilizacije koja je pratila stari Rima. Ta nova prijestolnica bi tako rasla i kao kršćanska metropola rimskog svijeta. Ovo je bio radikalan čin, jer je Grad izgubio i to svoje značenje bar jedine formalne prijestolnice rimskog svijeta. I tako bi romulovski Rim dobio istočnog pandana →konstantinijanski Rim. Ovim činom bi Konstantin jasno pokazao da sa njim počinje nova era, novi „svjetski poredak” i da je započeo proces postupnog gašenja klasične civilizacije i da treba ustupiti mjesto novoj epohi.

Nije se odmah odlučilo za bosforski Bizant. Razmatrani su i prijedlozi da to bude Serdica, pa je Konstantin jednom rekao : „Serdica je moj Rim”. U razmatranje su uzimani i Sirmium i Solun. Na kraju je Konstantin odlučio da novi, istočni, njegov Rim nastane na mjestu drevne grčke kolonije Bizanta. Ovaj grad je nakon što je bio teško oštećen za vrijeme V. građanskog rata, je ponovo (u vrijeme Septimija Severa i Karakale) izgrađen po tradicionalnom modelu rimskog urbaniteta pod nazivom *Augusta Antonina*. To je pored njegovog odličnog strateškog položaja i vrlo lako odbranjive pozicije, bio samo dodati motiv da se tamo podigne Konstantinov Rim. Uz to, i ekonomski potencijal ove poveznice Europe i Azije, jer se tu nalazilo čvorište trgovačkih puteva, je govorilo u prilog podizanja novog Rima na europskoj strani Bosfora.

Oficijelno je Konstantin novu istočnu prijestolnicu osnovao 11. V. 330. god. n. e., a već od ranije (od 324. god. n. e.) tamo su bili preduzeti ogromni i monumentalni radovi, suštinski reigrađujući grad. U to vrijeme grad je nosio različita imena kao : ἡ Νέα, δευτέρα Ῥώμη ' (Novi, drugi Rim), *Alma Roma/*Ἄλμα Ῥώμα, Βυζαντιάς Ῥώμη, ἑῴα Ῥώμη (istočni Rim), *Roma Constantinopolitana*). Zanimljivo je da u svojoj oficijelnoj tituli carigradski patrijarh još uvijek nosi naziva Novi Rim (Η Αυτού Θειοτάτη Παναγιότης, ο Αρχιεπίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως, **Νέας Ρώμης** και Οικουμενικός Πατριάρχης,). Naziv Konstantinpolis (Κωνσταντινούπολις; Konstantinov grad) je prvi put u službenoj uporabi za vrijeme dominusa Teodosija II. u prvoj polovici V. st. n. e., da bio ostao glavni službeni naziv za grad u toku cjelokupnog romejskog perioda. Ovaj grad je imao i niz počasnih naziva, kao što je npr. “Kraljica gradova” (Βασιλὶς τῶν πόλεων). U svakodnevnom govoru on je bio poznat kao grad ἡ Πόλις. Ime Istanbul se razvilo iz grčkih fraza εις την Πόλιν ili στην Πόλη u značenju „u gradu” ili „prema gradu”. Ime Konstantinpolis je, u formi Kostantiniyye, je ostao oficijelni naziv za ovaj grad i tokom

većeg dijela osmanske vladavine. Poštanskim zakonom Republike Turske od 28.III. 1930 god. uveden je samo naziv Istanbul kao oficijelni termin.

Kako bi se komemoriralo osnivanje istočne prijestolnice (u daljem tekstu koristi se samo ime Konstantinpolis), izdata je 330. god. n. e. serija novčića.

Novčić koji komemorira osnivanje Konstantinpolisa.

Konstantinpolis je „stavljen” pod zaštitu svetih kršćanskih relikvija kao što „Istinski krst”, „Mojsijev štap” i drugih svetih relikvija.

Istinski krst/ Istinski križ/Životvorni krst je po kršćanskoj mitologiji križ na kojem je bio razapet Isus. Priča o njegovom „otkrivanju” direktno je vezana za Helenu, majku Konstantina. Sa uzdizanjem Konstantina i njegova majka se ponovo pojavljuje u javnom životu i boravi na Konstantinovom dvoru. Ona je dobila počasni naziv auguste 325. god. n. e. Helena je otvoreno i javno bila kršćanka i koristila je svoj utjecaj kako značajno doprinosila kristijanizaciji i širenju i populizaciji kršćanstva. Helena je tako u periodu 326. – 328. god. n. e. putovala po „Svetoj zemlji” podižući crkve i osnivajući zaklade i zadužbine. I tako je ona „otkrila” u Jerusalimu Istinski krst. Na mjestu otkrića se nalazio elijskokapitolinski hram Venere, na kojem se originalno nalazilo mjesto bogoslužja i poštovanja za ranokršćansku zajednicu Jerusalima. Kasnije je ovo mjesto ostalo poznato kao „Sveti grob”. Inače je dominus Konstantin naredio 325/326. god. n. e. Makariju, biskupu Jerusalima da se izgradi crkva na tome mjestu. U kršćanskoj ikonologiji Helena je često predstavljena sa svojim „pronalaskom”. Helena je proglašena svetom i slave i koptska i rimokatolička i pravoslavne i anglikanska i luteranska crkva. I ovdje je fenomen „čuda” pomogao Heleni da od tri primjerka krsta pogodi onaj „pravi”. Fenomen čuda igra vrlo bitnu ulogu u abrahamizmu i predstavlja jedno od njegovih najboljih ideoloških i popularističkih oruđa. Sa širenjem kršćanstva se širi i ovaj fenomen. Klasična civilizacija sa svojim nivoom razvitka nije imala adekvatnu protumjeru kako bi konkurirala abrahamističkim „čudima”. Jedna priča koja u izvornom obliku definitivno nije nikakvo čudo se nekada svjesno, a nekada prepričavanjem preobrazi u događaj koji se tumaći kao čudo.

Konstantin je želio da nova prijestolnica bude funkcionalna što je moguće brže, pa je u njegovu izgradnju uloženo mnogo sredstava. Veličanstven carski dvor u novom gradu zauzimao je 150 jugera. Za njegovo ukrašavanje donesena su iz raznih mjesta Grčke najbolja umjetnička djela. U gradu su podignute terme, biblioteka, veliki hipodrom, na kome su se okupljale hiljade ljudi, jer su konjske trke postale omiljena zabava. U Konstantinpolisu je Konstantin dao izgraditi, na mjestu nekadašnjeg bizantskog Afroditinog hrama, Crkvu svetih apostola.

I pored toga što će Konstantinpolis biti kršćansko sjedište, potrebno je navesti da je prilikom posvećivanja novog grada Konstantin nosio dijademu sa apolonskim zrakama. Uostalom i prigodom polaganja temelja za novi grad 324. god. n. e., kao i prigodom njegovog posvećenja 330. god. n. e. sudjelovali su kako stari svećenički kolegiji, tako i

kršćansko svećenstvo. Zato ne treba čuditi i da su u Konstantinpolisu podignuti i nekršćanski hramovi, od kojih se posebno isticao hram Fortune/”Sreće”. Golema status Heliosa koja je predstavljala samoga Konstantina, svjedoči da Konstantin ni u tim godinama nije u potpunosti odustajao od kulta Nepobjedivog Sunca. I ovi detalji vezani za prve godine podizanja Konstantinpolisa potvrđuju tezu da je proces postajanja kršćaninom u slučaju Konstantina bio postepen, i da se Konstantin dugo vremena nije odricao i „paganskih” simbola.

Konstantinpolis je dobio i svoj senat i svoga gradskog prefekta, a tu se odsada nalazio jedan od konzula. Egipatsko žito nije više opskrbljivalo stari Rim, već novu prijestolnicu. Tako je i Konstantinpoljskom plebsu dijeljeno žito. Činjeni su i napora da se senatori premjeste iz Rima u novu prijestolnicu.Zosim navodi da je Konstantin svoju novu prijestolnicu veoma uvećao, i da je taj novi bosforski Rim djelovao kao neka vrsta magneta privačeći velike mase ljudi (različitih zanimanja) iz različitih dijelova (ponajviše iz onog istočnog) rimskog svijeta. Uz to, da bi se broj stanovnika povećavao što brže, onima koji su živjeli u njemu i imali imanja u okolici dato je italsko pravo/*ius Italicum* koje im je davalo imunitet od poreza. Konstantinpolis je imao i svoja imanja u okolici.

Mozaik koji prikazuje Konstantina kako pokazuje model svoga grada Djevici Mariji. Detalj sa jugozapadnog ulaza u danas muzej Hagia Sofija ili Ajasofija.

Astralni simboli, a posebno polumjeseca i zvijezda, su bili česti u prikazivanju u vremenima drevnih civilizacija i klasičnog historijskog razdoblja. Tako je ikonološki prikaz polumjeseca i zvijezde prisutan i u drevnoj civilizaciji Mesopotamije, i polumjesec je povezan sa bogom Mjeseca po imenu Nanna/Sin, a zvijezda sa Inanna/Ištar. Arsakidski „šah nad šahovima" Orod II. je izdavao novčiće u Suzi i drugdje sa prikazom polumjeseca i zvijezde na reversu. To su nastavili i njegovi nasljednici. Polumjesec i zvijezda su bili i simbol Mitridata VI. Eupatora. Postoji i mogućnost da su polumjesec i zvijezda na nekim način povezani sa bogom Mitrom. Samo ovi navedeni primjeri jasno ukazuje na dugu tradiciju ikonografije polumjeseca i zvijezde u Mesopotamiji, Iranu, Pontu odakle je prešla i u Bosporsko kraljevstvo. I sasanidski Iran je koristio plumjesec i zvijezdu na novcima izdatim u kasnijim epohama sasanidske vladavine. Ima mišljenja da je ovaj simbol ušao u islamsku ikonografiju upravo preko sasanidskog novca.

Neki novci Bizanta iz I. st. p. n. e. i kasnije pokazuju glavu Artemide sa lukom i tobolcem na aversu, a na reversu polumjesec sa šestozrakastom zvijezdom. Tradicija navodi da je 340. god. p. n. e. Bizant sa svojim

atenskim saveznicima bio pod opsadom od strane vojske makedonskog kralja Filipa II. Ovaj oštroumni kralj je pokušao iznenadni napad jedne izrazito taman i vlažan dan. Međutim, taj iznenadni napad je osujećen kada se na nebu pojavila svetlost. Ova svjetlost se nekada opisuje kao meteor, nekada kao mjesec. Kako bi komemorirali ovaj događaj, Bizantinci su podigli statuu Hekate Svjetlonošne. U Bizantu je postojao kult Hekate još od vremena osnivanja Bizanta. Simboli Hekate su bili polumjesec i zvijezda. I ti prizori nisu bili rijetki kao prikazi na novcima koje su izdavali pojedini gradovi i zajednice unutar rimskog svijeta.

Zvijezda i mjesec su bila i dva nebeska tijela koja simboliziraju predislamska tengrist vjerovanja drevnih turskih naroda i zajednica. I današnje zastave Republike Turske i Republike Kazahstan imaju u sebi predislamska obilježja turkijske mitologije.

Konstantin i profiliranje kršćanstva. Donatisti. Podjela na arijance i nikejce

Teško je ustanovljavati stupanj Konstantinovog kršćanskog opredjeljenja kroz vremenski period u kojem je on vladao. Iako skoro praktično sve do kraja svoga života on nije bio u punom smislu riječi kršćanin, činjenica je da su njegovi kršćanski nazori bili sve vidljiviji. Tako je on počeo podržavati crkvu i financijski i materijalno dajući da se grade kršćanske bazilike. Konstantin je davao i privilegije svećenstvu, kao što je (313. god. n. e.) izuzeće od nekih poreza. Pravo da prima legate i nasljeđa kršćanska crkva dobija dobija 321. god. n. e. Tako njeno bogatstvo raste jer je u pojedinim područijima sve više ljudi zaveštavalo svoju imovinu crkvi, kao zalog za spas duše na "onozemaljskom" svijetu. Tako je crkva, zahvaljujući "onozemaljskom" svijetu i spasenju u njemu, postajala sve bogatija na "ovozemaljskom" svijetu. U crkvi se počinju stvarati službe za raspolaganje sa tom imovinom, koja se često zavještava u karijativne svrhe, za podizanje bolnica, sirotišta i zbrinjavanje starih lica. Ovakvo djelovanje je imalo jaku propagandističku važnost, jer je osiguravalo socijalnu brigu. Promovirani su i kršćani na visoke pozicije i naravno vraćana je imova konfiscirana za vrijeme dioklecijanovski pogroma. Konstantin je i u samome Rimu promovirao kršćanstvo dajući podići (radovi započeli između 318. i 322. god. n. e.) "staru" baziliku sv. Petra koja se uzdigla iznad nekadašnjeg Neronovog cirkusa. Danas je na tome mjestu "nova" bazilika sv. Petra izgrađena u XVI. st.

Kada se razmatra Konstantinovo promoviranje kršćanstva u ovom periodu, potrebno je znati da su tada kršćani još uvijek čine manjinu stanovništva, i da je Konstantin morao voditi računa i o osjećajima i pozicijama nekršćanskih sljedbi. I znatno veći dio vojske i senatorskog reda nije pripadao kršćanstvu, a neki od njih su ostali zakleti neprijatelji kršćanstva. Smatra se da je najviše kršćana bilo u istočnim provincijama, posebno u Maloj Aziji, Palestini, Trakiji i na Kipru. U nekim zapadnim i balkanskim provincijama i regijama kao što su unutrašnjost Galije, Germaniji, Britaniji i Dalmaciji kršćanstvo je bilo znatno slabije zastupljeno.

Konstantin je, još prije nego što je postao samostalni vladar, ustanovio presedan kojim se Država miješala u crkvena pitanja, uglavnom u vidu arbitra i regulatornog autoriteta. Ovo je posebno bilo bitno u vrijeme kada kršćanska crkva još uvijek nije imala izgrađenu ni

oficijelnu dogmu niti centraliziranu unutrašnju organizaciju, hijerarhiju i infrastrukturu. Borba oko raznih dogmatskih pitanja (makar ona bila usmjerena na neke male detalje) bila je obična pojava u povijesti kršćanstva, gotovo od samog njegovog postanka. Ovi sporovi su se nakon Milanskog „edikta" i intenzivirali, pa je na vidjelo dana proizašao čitav niz unutarkršćanskih pitanja, dvojbi pa i otvorenih sukoba. Konstantin je znao da mora spriječiti socijalnu i drugu nestabilnost koja bi mogla proizaći iz ovih kontroverzi, pa je svojim miješanjem u međukršćanske poslove ustvari djelovao na pronalaženju kompromisa i aminovanju konzensusa i ustanovljavanju ortodoksije gdje je to bilo moguće.

Konstantin je, kao i njegovi nasljednici, smatrao da jedinstvu njegovog imperija odgovara i jedinstvena crkva, u kojoj ne može biti razlike u mišljenjima, pa je zato aktivno sudjelovalo u razmatranju crkvenih sporova. Tako se od toga vremena na pitanja kršćanske dogmatike počelo gledati kao na državna pitanja.

Prvo gdje se umiješao u unutarcrkvena pitanja bila je situacija u sjevernoafričkim provincijama. Tamošnji problem je bio direktna posljedica dioklecijanovskih progona, i pitanja odnosa prema onima koji su za vrijeme persekucija privremeno izdali svoju vjeru. Afrički namjesnik za vrijeme progona je bio zadovoljan ako bi kršćani predali svoje svete spise, kao neko formalno ispunjavanje zahtjeva Dioklecijanovih edikata. Značajan broj kršćana se povinovao odredbama tih edikta, zaradivši naziv *traditores*. Zanimljivo je da su *traditores* uglavnom dolazili iz nešto ekonomski stabilnijih i bogatijih slojeva, dok su tvrdokorniji dolazili uglavnom iz skromnijih i siromašnijih slojeva, tako da će sjeevrnoafrička šizma dobiti i socijalno značenje. Ovi tvrdokorniji su smatrali da crkva mora biti crkva svetaca, a ne grešnika i da sakramenti kao što je npr. krštenje izvršeno od strane *traditores* nisu validni. Po njima samo sakramentalne tajne izvršene od sveštenika sa moralnim ili svetim integritetom jesu dejstvujuće. Oko 311. god. n. e. novi biskup Kartagine po imenu Cecilijan je bio posvećen od Feliksa iz Aptunge za kojeg je važilo mišljenje da je *traditor*. To je izazvalo veliko neslaganje, pa i svađu unutar sjevernoafričke kršćanske zajednice i dovelo je do raskola jer su protivnici Cecilijana za novog kartaginskog biskupa imenovali Marjorina, koga je naslijedio berberski kršćanin Donat Magnus. Po Donatu je pokret koji se suprotstavljao Cecilijanovom izboru nazvan donatizam. Situacija je postajala sve ozbiljnija i pa je u kartaginskoj crkvi nastao pravi raskol, postojala su dva biskupa i dvije pastve u međusobnom sukobu. Pored one kartaginske, podjela je zahvatila i druge sjevernoafričke kršćanske zajednice. Kršćanske zajednice u gotovo 70 sjevernoafričkih zajednica se izjasnilo protiv Cecilijana. Počeli su se javljati i neredi i sukobi među dvije frakcije. Konstantin je indirektno nastojao smiriti konflikt, tako što dodijelio novac Cecilijanu za crkvene objekte koji su bili oštećeni ili konfiscirani za vrijeme dioklecijanovskih progona. Donatisti nisu dobili ništa. Umjesto smirivanja ovo je još više raspirilo podjele (Konstantin vjerojatno nije razumio dubinu raskola) i donatisti su apelirali na Rim za jednak tretman. Papa Miltijad je 313. god. n. e. imenovao komisiju koja je presudila protiv donatista. Međutim, ni to nije riješilo problem, i donatisti su obratili sa žalbom direktno Konstantinu koji je dao sazvati

sinod/koncil u Arlu 314. god. n. e. Ovo je bio prvi zahtjev neke kršćanske zajednice da Država arbitrira i bude uključena radi rješavanja njenih unutrašnjih pitanja i stvari. Međutim, i ovaj koncil (sačinjen od zapadnih biskupa) se pokazao nepovoljnim po donatiste, jer je potvrdio odluke pape Miltijada i ekskomunicirao Donata. Ovaj koncil je izdao i čitav niz drugih odluka kojima se profilira crkvena organizacija, disciplina, vjerovanje i ponašanje. I pored odluka u Arlu i neposredno kasnijih Konstantinovih pokušaja kompromisa i smirivanja, donatisti ostaju nepokoljebivi. Sukobi poprimaju i elemente nereda i nasilja. I onda Konstantin 317. god. n. e. izdaje edikt kojim se preti smrću svakome koji ugrožava mir u njegovom imperiju. Ovaj (iako to eksplicitno ne navodi) i naredni edikt kojim se konfiskuje sva imovina donatističke crkve su bili upereni prema donatistima. Donat odbija da preda zgrade i namjesnik provodi "policijsku" akciju protiv donatista u Kartagini. Ovim protudonatističkim ediktima Konstantin (iako još uvijek ne bar formalno kršćanin) je samo nakon četiri godine praktično derogirao Milanski "edikt" o općoj toleranciji i pokazao smjer u kojem će se nadalje kretati regulacija religijskih pitanja.

Tako su donatisti postali prve žrtve nekog religijskog progona od vremena Milanskog "edikta". Zanimljivo je da je ovaj čin progona po religijskog osnovi usmjeren od strane jedne kršćanske sljedbe na drugu, a ne na neku sasvim drugu religiju

Uvidjevši da nema smirivanja među katolicima – ortodoksima i donatistima, Konstantin se ipak vratio na politiku tolerancije i 321. god. n. e. Konstantin proglašava toleranciju prema donatistima.

Konstantinov sin Konstans je ponovo pokrenuo protiv njih mjere.On je dao zatvoriti njihove crkve i prognati Donata. Za vreme vladavine Julijana, donatisti su ponovo otvorili svoje crkve, a njihovi episkopi se vratili iz progonstva. Za vreme narednih careva protiv donatista su ponovo izdati strogi zakoni. Rimske vlasti su preduzimali represivne mere protiv njih, pogotovo nakon njihovog povezivanja sa buntovnim seljacima koji su sebe nazivali *agonistici.* I pored toga donatistička crkva je opstajala, smatrajući sebe istinskom i neokaljanom crkvom, a ne onu katoličko – ortodoksnu. Donatisti smatraju da su oni jedini validni da vrše svete sakramentalne tajne. Donatisti će ostati sjevernoafrički specifikum sve do arapskog osvajanja sjeverne Afrike.

Agonisticis ("vojnici (Hrista)" ili "Borci za pravu vjeru") ili *circumcellions* ("Skitnice oko seoskih koliba") su bili nasilni radikalni kršćanski i socijalni pokret u sjevernoj Africi, koji je povezivan sa donatizmom. Oni su se zalagali za radikalni socijalni preobražaj što je uključivalo ukidanje svojine, ropstva i dugova. Zato su uživali podršku zavisnog i poluzavisnog berberskog i punskog stanovništva. Oštrica njihove borbe je bila uperena protiv velikih zemljoposjednika, činovništva i svećenstva službene crkve. Naoružani batinama, oni su išli po posjedima, oslobađali robove, uništavali dužničke priznanice. Po protivniku donatizma i ovih buntovnika Optatu iz Mileve : "Nijedan posesor nije bio spokojan u pogledu svojih posjeda. Dužničke priznanice gubile su svoju snagu. U to vrijeme nijedan vjerovnik nije htio tražiti svoje dugove. Sve su terorizirala pisma onih koji su sebe gordo nazivali vođama svetih. Uslijed toga, oni koje je trebalo moliti za milost, sami su u smrtnom strahu morali s poniženjem moliti za to. Svatko se žurio da izgubi čak i veoma velike dugove, i smatrao je dobitkom već samo spašavanje od nasilja. Ni putovi nisu mogli biti sasvim sigurni, jer su gospodare izbacivali iz kola, i oni su morali bježati ispred robova, koji su zasjeli na mjesto gospodara. Po njihovoj odluci i naredbi, robovi i gospodari mijenjali su svoje položaje". Prijeteći batinama, paležom i ubojstvima, oni su razbijali ploče s imenima robova, da bi ih zatim oslobodili.

Oko 340. god. n. e. na čelu ustanka nalazili su se Aksido i Fazir, mjesni domoroci berberskog porijekla. Obojica su poginula u borbi sa rimskim postrojbama. Nakon njih *circumcellionse* je okupio biskup grada Bagaje po imenu Donat. Pokret *circumcellionsa* pod Donatovim vodstvom je bio slomljen, mnoštvo ih je ubijeno, ali sam ustanak nije bio konačno ugušen. Krajem IV. st. n. e. u gradu Tamugadi djelovao je biskup Optat, od kojeg su strepili okolni zemljoposjednici. On je natjerao trgovce da utržak dijele s kupcima i pružao je zaštitu siromašnima. *Circumcellionsi* su veoma cijenili martirstvo kao istinsku kršćansku vrlinu, pa su se često fokusirali na dovođenje sebe u situaciju u kojoj bi doživili mučeništvo. Te situacije su postajale sve banalnije.

Mnogo složenije crkveno pitanje (ovaj put doktrinalnog sadržaja) je pred Konstantina izbilo neposredno pošto je ujedinio rimski svijet pod svojim žezlom. Riječ je o sukobu dvije doktrine i to „nejednako trinitarianske" i „jednake trinitarianske". Ovaj sukob će predestinirati dogmtski razvitak većine kršćanskih dogmatskih pozicija. Sukob je direktno povezan sa aleksandrijskim svećenikom (libijskog porijekla) Arijem (Ἄρειος; živio od 250. ili 256. do 336. god. n. e.).

Dogmatski sporovi u Aleksandriji bili su obična pojava. Čitav niz aleksandrijskih teologa, od kojih su najglasovitiji bili Klement (kraj II. st. n. e.) i Origen (rođen oko 185. god. n. e.., poginuo za vrijeme Decijevog progona, 250. god. n. e..), nastojao je kršćanske dogme spojiti sa načelima grčke filozofije. U Origenovom teološkom sustavu, provedenom pod utjecajem platonističkih ideja, velika je uloga dodjeljivana Logosu (Riječi ili Razum), koji je identificiran sa „Sinom Božjim", koji je uzeo lik Isusa Krista. Origen je utjecao na razvoj kasnije teologije, ali nisu sve njegove postavke bile prihvaćene. Međutim, načela Origenovog apstraktno-filozofskog tumačenja osnovâ kršćanskog učenja postala su u Aleksandriji veoma raširena.

Često se ovaj problem predstavlja kao sukob onih koji su „protiv svetog trojstva" i onih koji su za „sveto trojstvo". Ustvari i arijanci i katolici – ortodoksi su vjerovali u sveto trojstvo, samo sa tom razlikom što su arijanci smatrali da postoji hijerarhija u „svetom trojstvu", dok su katolici ortodoksi smatrali da je riječ o jednakom statusu svih komponenti „svetog trojstva". Debata po ovom pitanju ustvari nije započela sa Arijem, nego se o pitanju da li je „Sin" (Isus) u potpunosti i esencijalno jednak „Ocu" (Bog) diskutiralo i ranije.

Kada je aleksandrijski episkop Aleksandar je održao propovijed o istobitnosti „Sina" sa „Ocem", koju je Arije osudio iznoseći svoju tezu po kojoj je ako je „Otac" rodio „Sina", a rođenje označava početak „Sinovljeve" egzistencije, onda je postojalo vrijeme u kojem „Sin" nije postojao. Iz toga po Ariju proizlazi da je „Sinova" božanska narav podređena „Očevoj" božanskoj naravi, pa samim tim ovi aspekti „svetog trojstva" jesu slični ali nisu jednaki i koživući. Prema Arijevom stavu „Sin", premda savršen, bio je tek stvorenje „Očevo" i „Ocu" podređen (subordiniran). Tako on nije prihvaćao da bi „Otac" i „Sin" bili iste biti. Stoga Arije nije govorio da je „Sin" istobitan, nego da je sličnobitan. Arijevi neistomišljenici, kao Aleksandar, su tvrdili da je „Sin" istobitan „Ocu", te da nije stvoren, nego da je od vječnosti rođen od „Oca".

Arijevo tumačenje je bilo lakše shvatljivo, pa je sticalo veliki broj sljedbenika. Ono je pokušavalo odgovoriti na paradoks po kojem je kršćanstvo monoteistička religija sa trojstvom.

U početku biskup Aleksandar nije baš bio siguran šta da radi sa Arijem i njegovim tezama, pa se situacija nastavila sve do onoga trenutka kada se javila opasnost od

unutrašnjih podjela u aleksandrijskoj crkvi. Tada Aleksandar saziva lokalni sinod biskupa 321. god. n. e. i traži na njemu odluku šta da se čini sa Arijem. Aleksandrijski sinod odlučuje protiv Arija, i Aleksandar ga smjenjuje sa funkcije i ekskomunicira iz crkve njega i njegove pristalice. Ali to nije nimalo riješilo pitanje Arija i njegovog učenja koje se počelo širiti velikom brzinom (jer je bilo lakše shvatljivije u odnosu na tezu o „jednakom trinitarizmu"). Arijanske pjesme su bile su popularne među aleksandrijskim obrtnicima i mornarima. Svuda – na trgovima, po ulicama – vođeni su sporovi, koji su prelazili u otvorene sukobe. Debate su vođene ne samo u egipatskoj, već i u drugim crkvama. Sam Arije nastavio je djelovati u Palestini, pod zaštitom svoga školskog prijatelja, utjecajnog Euzebija iz Nikomedije. U prvo vrijeme Arije je pridobio za svoje učenje privremeno i Eusebija iz Cezareje, a zatim i neke maloazijske biskupe. Čak su i dva lokalna sinoda, jedan u Bitiniji, drugi u Palestini išli u korist Ariju. Tako je pitanje koje je javno pokrenuo Arije počelo da se obrađuje u cjelokupnoj crkvi. Ovo je postajalo za razliku od donatizma u sjevernoj Africi, znatno ozbiljnije pitanje jer zadire u još uvijek nedefiniranu crkvenu dogmatiku, proizvodeći ideološko razmimoilaženje koje kao posljedicu daje teži oblik raskola, podjela i sukoba. U opasnosti je mir koji je Konstantin uspostavio.

Konstantin zato šalje Hosija, biskupa Kordove da ispita tu stvar i ako je moguće da je riješi. Međutim, debata koja se razvijala je počela da nadilazi Hosijeve napore. Zato Konstantin saziva sinod/koncil koji bi trebao biti sačinjen od predstavnika crkve iz svih dijelova njegovog imperija kako bi se na njemu riješilo ovo pitanje, vjerojatno na Hosijevu preporuku.

Pola godine prije Nikejskog koncila u Antiohiji je, pod presjedanjem Hosija, održan sinod kojem je prisustvovalo 59 biskupa iz Palestine, Arabije, Fenikije i Kapadokije. Povod ovom saboru bio je izbor novog antiohijskog biskupa, no usto je prihvaćeno i jedno protuarijansko vjerovanje. Trojica biskupa, sudionika ovog sabora, među kojima i Euzebije iz Cezareje, odbili su potpisati odluke sabora, te su privremeno ekskomunicirani s mogućnošću da promijene mišljenje na »velikom i svetom saboru u Ankari« (koji se potom ipak održao u Niceji).

Koncil bi se održao u Nikeji 325. god. n. e., izuzev Britanije, sve ostale dijeceze su na njega poslale svoje predstavnike (jednog ili više). To je tako ujedno bio i prvi ekumenski crkveni sabor. Na ovaj koncil je pozvano svih 1800 biskupa iz čitave kršćanske Crkve (oko 1000 s Istoka i oko 800 sa Zapada). Ipak, na sabor je stiglo između 250 i 320 saborskih otaca, velikom većinom sa Istoka, budući da su se na Istoku vodile i najžešće rasprave. Točan broj sudionika nije moguće utvrditi, premda crkvena predaja najčešće govori o broju od njih 318. Od prisutnih biskupa, velika većina je dolazila sa Istoka. Ostarjeli rimski episkop/papa Silvester I. je poslao dvojicu svećenika kao svoje delegate. I sam Arije je prisustvovao koncilu kao i aleksandrijski biskup Aleksandar. Prisutni su bili i Eusebije iz Cezareje, Eusebije iz Nikomedije, Makarije iz Jerusalima. Od biskupa van rimskog svijeta stigli su persijski biskup Jovan, gotski biskupi Teofil i picijuntski biskup Statofil. Nešto prije početka sinoda Hosije se u Nikomediji sastao sa Aleksandrom

i njegovim pristalicama u Nikomediji. Ni Arije nije bio na sinodu bez svojih pristalica i na njega su došla 22 biskupa predvođena Eusebijem iz Nikomedije kao više – manje podržavatelji Arija i njegov teze.

Nikejski koncil je započeo 20. V. 325. god. n. e., a radom sabora je rukovodio Hosije. Sinodu je prisustvovao i sam Konstantin koji je u njemu aktivno i učestvovao sa svojim mišljenjem i diskusijama. Kada su neka od Arijevih djela čitana naglas, većina participanata je to ocijenila kao blasfemiju. Posebno je takvo mišljenje zastupao tada mladi đakon Atanasije. Puna dva mjeseca je trajala debata, i obje strane su se pozivale na sveto pismo pravdajući svoje tvrdnje. Čak je navodno dolazilo i do usijanja situacije, pa je Nikola iz Myra tako ošamario Arija. Kako je vrijeme teklo Arije je imao sve manje pristalica. Eusebije iz Cezareje je nastojao predložiti kompromis, ali u tome nije uspio.I tek pod Konstantinovim utjecajem, većina participanata se složila oko kreda vjera, otada poznatog kao „nikejsko kredo vjere" koje utvrđuje ortodoksiju „jednakog trinitarizma", odnosno istobitnost Boga „Oca", Boga „Sina" i Svetog duha. I 19. VI. 325. god. n. e. Pored Arija, dokument o "nikejskom kredu vjere" odbila su potpisati samo još dvojica biskupa iz Libije. Nikejski koncil i dominus Konstantin su izdali cirkularno pismo svim crkvama u i oko Aleksandrije da su Arije i dvojica njegovih pristalicam Teonas/*Theonas* i Sekund/*Secundus* skinuti sa svojih pozicija i prognani u Ilirik. Naređeno je i da se svi primjerci Arijevog djela *Thalia* spale.

Na Nikejskom koncilu se raspravljalo još o datumu Uskrsa. Konačno je odlučeno da će svake godine aleksandrijski biskup javljati rimskom papi datum Uskrsa. To je trebala biti prva nedjelja nakon prvog punog mjeseca poslije proljetne ravnodnevice. Zatim se rješavalo pitanje Meletijeva raskola. Po tome pitanju su primjenjena dosta blage mjere. Ali to nije pokazalo rezultat, pa meletijevci kasnije pristupili arijancima. Atanasije iz Aleksandrije je dugo bio u sukobu sa njima.

Meletijska šizma je rezultat sukoba između Petra, ranijeg biskupa Aleksandrije i Melitija iz Likopolisa u Egiptu. Rasprava između njih dvojice se vodila oko toga da li grešnici koji su se za vrijeme dioklecijanskih progona odrekli kršćanstva, mogu da se vrate u kršćanstvo poslije kraćeg okajavanja.

Nikejski koncil je izglasao i dvadeset novih crkvenih zakona, koji su nazvani kanonima i kojima se reguliralo mnogo stvari iz života kršćanskih crkvi. Rad sabora je oficijelno zaključen 25. VII. 325. god. n. e., a prisutni sabornici proslavili su dvadesetu obljetnicu Konstantinova vladanja. U svome zaključnom govoru dominus je ponovio svoju nakanu da se zadrži mir i jedinstvo u Crkvi, a u pismu koje je prošireno odaslano rimskim svijetom objavio je da je postignuto jedinstvo čitave Crkve.

U ovo vrijeme rane crkve, kada su se tek formulirale dogmatske i ideološke postavke, jedinstvo se održavalo u demokratičnijoj atmosferi. Rimski biskup/episkop (papa), iako je kao nasljednik sv. Petra imao značajan utjecaj, još nije smatran glavnim i neprikosnovenim autoritetom crkve. Njemu nisu oficijelno bili subordinirani ostali biskupi, koji su opet predstavljali crkve u određenim lokalnim zajednicima. Takvi biskupi su bili prilično autonomni u odnosu na crkvene poglavare Rima, Konstantinpolisa, Aleksandrije, Jerusalima i Antiohije koji su imali samo neko teorijsko prvenstvo. Zato crkveni poglavari iz ovih pet

gradova i nisu mogli riješiti problem istobitnosti (homoousia) ili sličnobitnosti (homoiousia), nego su se morali sazivati koncili/sinodi/neke vrste skupštine biskupa koji je jedini imao autoritet da prostom većinom odluči i presudi po nekim pitanjima. Naravno, ni na jednom od ranokršćanskih skupština biskupa nije se uspjelo okupiti čak ni više od trećine tadašnjih postojećih biskupa.

Nikejski sinod je tako bio prvi općekršćanski sabor koji je ustanovio put kojim će se kretati kršćanstvo i dao mu one prepoznatljive doktrinalne i vidljive osobine po kojima je on prepoznatljiv i danas. „Nikejsko kredo vjere" je danas temelj dogme velike većine kršćanskih crkava, kao što su rimokatolička, pravoslavne, istočne crkve, anglikanska i luteranska. Međutim Nikejski koncil nije riješio glavni problem radi kojeg je sazvan. Arijanstvo uopće nije ugašeno. Ubrzo su arijanci i melecijevci ubrzo ponovno dobili sva prava koja su im bila oduzeta, a arijanstvo se širilo kroz čitavo IV. s. n. e. Eusebije iz Nikomedije se prilično služio utjecajem što ga je imao na Konstantina kako bi ga vremenom preobratio na arijansku stranu. U tome je i uspio, pa je 330. god. n. e. svrgnut i protjeran Eustatije iz Antiohije, isto se dogodilo 335. god. n. e. i vatrenom antiarijancu Atanasiju (protjeran u germanski Trier) koji je naslijedio Aleksandra na mjestu episkopa Aleksandrije. Sam Arije vratio se u Konstantinpolis kako bi se pomirio s Crkvom, no umro je kratko prije nego što je to moglo biti učinjeno. Dominus Konstantin je malo prije smrti kršten od arijanskog biskupa. Tako je dominus Konstantin završio svoje višedecenijsko preobraćivanje u kršćanstvo. Upravo činjenica da Konstantin lavira u odnosu pema arijanstvu i „nikejskom kredu vjeru" jasno pokazuje da Konstantin praktično do same svoje smrti nije u potpunosti raščistio sa svojom religioznošću. Tako on inicijalno podržava većinu nikejskog sabora i donosi oštre mjere protiv Arija i njegovih pristalica, da bi kasnije prešo na drugu stranu, pa čak i prihvatajući arijansko krštenje.

Doktrinalni sukoba arijanaca i nikejaca, i duboka teološka polemika koja se razvila, pokazuju smjer razvitka religioznosti na Euromediteranu i Srednjem Istoku. Taj smjer je vodio ka sve dubljoj i dubljoj polemici o dogmatskim pitanjima koja prelaze u metafiziku, bez dodira sa realnim svijetom. Ustvari se izmišlja čitav jedan metafizički svijet, koji se djelimično ili potpuno objašnjava na ovaj ili onaj način. U tu svrhu se postavljaju doktrinalne teze o tome metafizičkom svijetu koji postaje bitniji i značajno subordinarniji u odnosu na „ovozemaljski" koji ima odlike prolaznosti. Ako se po jednom pitanju opisivanja toga metafizičkog svijeta razilaze dogmatski stavovi, onda nastaje doktrinalna šizma koja može imati vrlo ozbiljne posljedice ne po „onozemaljski", nego upravo za „ovozemaljski" svijet. Postavke koje se postavljaju, brane, osuđuju postaju sama sebi svrha i često su konstrukt metafizičkog lamentiranja bez realne utemeljenosti. Dobar primjer donosi upravo sljedeći arijanski stavovi koji su zajednički svim arijanskim inačicama : 1. Samo je „Otac Bog" nestvoren, vječan, mudar, dobar, nepromjenjiv. Bog nije mogao sam izravno stvoriti svijet, nego uz pomoć posrednika - Logosa (grč. Riječ) - koji je sam stvoren. 2. „Sin Božji" je preegzistentan, to jest postoji oduvijek i prije svijeta, i on je međubiće, između Boga i svijeta, savršen odraz „Oca". Može ga se označiti i kao Boga, ali samo u metaforičkom smislu. On je ipak stvorenje, premda prvo Božje stvorenje. Načinjen je, ne iz iste biti „Očeve", nego iz ničega, voljom „Očevom" prije vremena, ali opet u vremenu. Stoga on nije vječan, te je »bilo vrijeme u kojem ga nije bilo.« Tako su i njegova moć, njegova mudrost i njegovo znanje ograničeni. Iz „Sina" proizlazi „Sveti duh" koji je opet samo sličan, ali ne i isti sa „Sinom". Na ove arijanske stavove se nije išlo postavljanjem jednostavnog pitanja kako oni to znaju, i na čemu to temelje, i gdje im je logička utemeljenost nego su im "nikejci" odgovarali sa istom nekim dogmatskim postavkama. Obje strane su kao argumente uzimali ono

što piše u svetim spisima. Kako je vrijeme prolazilo, sve se više udaljavalo od „ovozemaljskih” briga i pitanja, i uplitalo u presuđivanje o „onozemaljskim” poslovima. A to je bilo toliko različito od poimanja klasične civilizacije.

Jednom obrazovanom i ironičnom „klasičaru” kakav je bio Amijan Marcelin, neshvatljiva je ova dogmatska i sektaška borba. Po njemu je : "Kršćanska religija, jednostavna i prosta... zamraćena je praznovjerjem... tanane i komplikovane diskusije o dogmi i ne teže ustvari da striktno slijede autentično jedinstvo pa dovode do stalnih kontroverzi... čete biskupa odavno se tu i tamo okupljaju na njihovim raznim sinodima i od toga nastaju samo mnoge smetnje u javnom poštanskom saobraćaju". Međutim, možda je upravo ovo nerazumijevanje od strane „klasičara” i intelektualno arogantno i ironično gledanje na kršćanstvo, bilo jedno od razloga nestanka „klasične civilizacije i kulture”. Potcjenjivanje kršćanstva je tako postalo nešto što je štetilo pobornicima „klasične civilizacije, kulture i tradicije”

Kao što je već bilo rečeno, preobraćanje Konstantina je trajalo prilično dugo, decenijama. Tako se on odnosio u većem dijelu svoje vladavine i prema nekršćanima. Sa rastom Konstantinovih prokršćanskih ili kršćanskih osjećanja rastao je i njegov pritisak na „pagane”. Naravno taj pritisak nije prerastao nikada u progon, ali je ipak na određenoj mjeri predstavljao derogiranje Milanskog „edikta”. Prvo je Konstantin zabranio izgradnju novih „paganskih” hramova, ali su ostavljena slobodnim tradicionalna žrtvovanja. Konstantin je zabranio i prinošene žrtava u privatnim kućama i sa njma povezanu magiju. Pri samom kraju svoje vladavine Konstantin je počeo naređivati da se pljačkaju i uništavaju drevni hramovi. U periodu od 331. do 336. god. n. e. iz „paganskih hramova”, proglašavanjem da je riječ o državnoj imovini, je preuzeta značajna količina zlatnih, srebrnih i bronzanih statua. I te statue su odmah upućene u kovnice novca. Dvojica carskih komesara za svaku od provincija imali su zaduženje da nabave statue i da ih istope kako bi mogle koristiti za momentalno pretvaranje u novčane kovanice. Ovom mjerom je Konstantin nastojao i da osigura vođenje sopstvene monetarne politike. Jedino nije istopljen dio brončanih statua koje su korištene radi uljepšavanje nove prijestolnice na Istoku. Iznevjerena tolerancija je vrlo brzo proizvela i „mučenika na drugoj strani”. Tadašnji utjecajni političar Ablabije je uspio ubijediti Konstantina da je slabiji dolazak transporta žita u Konstantinpolis uzrokovano navodno magijom nekršćanskog mudraca i neoplatonističkog filozofa Sopatera iz Apameje koji je uživao značajan ugled u javnosti i bio čak i prijatelj Konstantina. Na dvoru punom ulizica i beskičmenjaka, Sopater je bio vrijedan izuzetak, uvijek je iznosio svoje mišljenje i nije se ustručavao da i Konstantinu kaže ono što ovaj dominus ne bi želio čuti. Konstantin je tako molio Sopatera za purifikaciju nakon pogubljenja Krispa, što je Sopater odbio. Ablabije je svojim spletkama uspio da ubijedi Konstantina u to. I tako je Sopater, osoba od nesumnjivog intelektualnog i osobnog integriteta kojeg tako nedostajalo u ovom razdoblju, zbog lažne optužbe pogubljen.

Flavije Ablabije (*Flavius Ablabius*, pogubljen 338. god. n. e.) je bio rodom sa Krete i skromnog porijekla. Uspio se uzdići do najviših pozicija i sprijateljiti se sa Konstantinom. Ablabije je bio od najvažnijih članova senata u Konstantinpolisu. Ablabije je bio vikar Azije, konzul 331. god. n. e. i pretorijanski prefekt za Istok.

Konstantin je i donio neke zakone koji se tiču Jevreja, kojima je bilo zabranjeno da posjeduju robove kršćane i da obrezuju svoje robove. Ulozi i značenju biskupa Konstantin je doprinio odlukom iz 333. god. n. e. da svaka strana u sudskom procesu može apelirati na mišljenje biskupa. Time je Konstantin praktično biskupe postavio kao drugostepeni pravni i sudski organ, bez obzira da li parničari bili kršćani ili ne. Sada su pod sudsku kontrolu biskupa došli i nekršćani. Po svemu sudeći Konstantin je „puzećom strategijom" polako pretvarao kršćanstvo u glavnu religiju, a crkvenim institucijama predavao i neke svjetovne, državne prerogative.

Detalj iz reda freski (nastalih u XIII. st) u bazilici Santi Quattro Coronati u Rimu, a koje govore o Konstantinovoj darovnici. Konstantinovo ime i njegovo osnivanje novog Rima na Bosforu su iskorišteni za jedan od od najvećih svjetskih falsifikata u historiji. Riječ je o čuvenoj Konstantinovoj darovnici (*donatio Constantini*), odnosno navodnom dekretu kojima je dominus Konstantin predao i kompletan svjetovni i vladarski autoritet nad zapadnim provincijama biskupu Rima. Priča nije samo izmišljena sa ciljem jačanja papinskog autoriteta, nego kako bi se zamaglilo činjenično stanje da je Konstantin kršten tek na samrtnoj postelji i to od arijanskog („heretičkog") biskupa. Tako je nastala priča po kojoj se Konstantin (još uvijek „paganski" car) razbolio od lepre, i od koje ga je izliječio papa Silvester I. Nakon toga je Konstantin kršten, i onda se povukao na istok Falsifikat je nastao vjerojatno u VIII. st., i korišten je za vrijeme borbe za investituru. Već od 1001. god. autentičnost dokumenta je bila dovođena u pitanje. Lorenzo Valla, katolički italijanski svećenik i renesansni humanista je konačno razotkrio ovaj dokument kao falsifikat 1439/1440. god.

Konstantinov obračun sa sinom Krispom i suprugom Faustom

Konstantin je bio i prvi rimski car koji je dao ubiti sopstvenog biološkog sina i suprugu. Nijedan raniji rimski car,između ostalog i oni koji su u historiografiji i tradiciji

proglašavani „čudovištima”, nije naredio pogubljenje sopstvenog biološkog potomka. Krisp se proslavio svojim zapovjednim dužnostima u drugom ratu sa Licinijem. Konstantin je zato počastio sina sa njegovim prikazivanjem na kovanicama, statuama, mozaicima, kamejama...itd... U tim trenucima je izgledalo da je Krisp nesumnjivo sljedeći dominus, posebno stoga što su njegova polubraća bila još djeca.

Međutim, vrlo brzo u periodu između 15. V. I 17. VI. 326. god. n. e. Krisp je po očevom nalogu pritvoren, osuđen od strane lokalnog suda u Puli (*Pola*) i pogubljen. U julu iste godine je likvidirana, po nalogu Helene, i Konstantinova supruga Fausta tako što je ostavljena da umre u prekomjerno zagrijanom kupatilu. Na njima dvoma je proglašena *damnatio memoriae*, njihova imena su izbrisana sa mnogih natpisa, a i spomen na njih je brisan i iz literarnih djela. Tako Eusebije preuređuje hvalu o Krispu u kasnijim kopijama njegove „Crkvene historije” a u *Vita Constantini* uopće i ne spominje Krispa ili Faustu. Pravi razlozi smrti Krispa i Fauste još su uvijek magloviti i nejasni. Zosim i Zonara navode da je Fausta bila do krajnosti ljubomorna na Krispa, iz interesa prema svojoj djeci. I kako bi ga se riješila, ona je Krispu navijestila da je zaljubljena u njega i da mu predlaže ljubavnu vezu. Krisp je to odbio i napustio je palatu. Na to je Fausta, već ostarjelom Konstantinu, rekla da je Krisp pokušao da je siluje. Inače dosta plahoviti, afektivni i povodljivi Konstantin je povjerovao njenim riječima i u afektu i bez ikakvih istraga je naredio da se Krisp pogubi. Nešto kasnije je istina izbila na vidjelo i sada je likvidirana Fausta. Ova verzija pogubljenja Krispa i Fauste je za sada najprihvaćenija u historiografiji. Sudbina Krispove supruge Helene i njihovog zajedničkog sina je ostala nepoznata. Zanimljivo je da su opisi Zosima i Zonare vrlo slični grčkom mitu o Hipolitu i Fedri, kao i starozavjetnoj priči o Josipu/Jusufu i supruzi egipćanina Potifara. Ali bez obzira šta je bila stvarna istina u ovom slučaju, činjenica je da je Konstantin bio prvi iz reda onih vladara Konstantinpolisa koji su naredili likvidaciju svoga sina. Nakon Krispa pa u narednih skoro 1700 godina koliko je Konstantinpolis bio carska prijestolnica, „Krispovo prokletstvo” je pratilo vladajuće dinastije i bilo je još dosta slučajeva da car naredi pogubljene svoga biološkog potomka. I ovim detaljem Konstantin pokazuje udaljavanje od klasične rimske prakse. Po svome dvorskom životu i načinu vladavine i ponašanja Konstantin je bliži jednom Sulejmanu Veličanstvenom (koji je isto naredio pogubljenje najstarijeg sina), nego Augustu.

Fausta je prvo nosila titulu *nobilissima femina*, a od 323. god. n. e. nosila je i naziv auguste. Fausta i Konstantin su imali šestero djece : Konstantina II., Konstancija II., Konstansa, Konstantinu, Helenu i Faustu. Konstantina se prvo udala za rođaka Hanibalijana, a zatim Konstancija Gala. Helena se udala za Julijana (kasnije nazvanog Apostata).

Gore : *follis* sa portretom Fauste na aversu i sa njenim prikazom na reversu kako drži sinove Konstantina II. i Konstancija II. Na reversu je Fausta prikazana u vidu drevne rimske boginje *Salus*, koja je bila personifikacija dobrog zdravlja i prosperiteta. Interesantna je ova pojava božanstva iz rimskog panteona u vrijeme uzdizanja kršćanstva.

Pogubljenje Krispa je bio neki izuzetak, i to radikalnog tipa, u Konstantinovom uobičajenom odnosu prema svojim članovima familije. Sudeći po tome kako se odnosio prema ostalim sinovima, svojoj braći, sestrama i njihovoj djeci, Konstantin je izgleda želio da vlast nad Državom pretvori u „porodični posao”. Posebno je to bilo izraženo nakon smrti Krispa, kao da je u tome tražio oproštaj za nešto što se ne može promijeniti. Tako je svojim sinovima, iako su bili još uvijek veoma mladi (posebno Konstans) dodijelivao pojedine oblasti. Najstariji živući sin Konstantin II. je poslan u Trier, kako bi upravljao zapadnom, galskom prefekturom. Nešto mlađi sin Konstancije II. je dobio i bio poslan u istočnu prefekturu. Najmlađi Konstans, još uvijek dječak je dobio Italiju, zapadni Ilirik i Afriku. Flavije Dalmacije Stariji (*Flavius Dalmatius*; polubrat Konstantina) je obnašao dužnosti konzula i cenzora 333. god. n. e. On je bio zadužen i za sigurnost istočnih granica, gdje je učestvovao u slučaju Atanasija iz Aleksandrije, nepokoljebivog borca protiv arijanizma.

Za Atanasija je "spas" centralno pitanje vjere, a Krist ako ne bi bio bog, istobitan s ocem, ne bi mogao donijeti spas ljudima. Jedino čežnja za spasom, kojom je prožeto tadašnje krćanstvo, može objasniti kako se za nekoliko godina od jedne teološke rasprave mogla razviti šizma koja je zahvatila sve vjernike i dobila veći značaj od konflikta izme|u kršćanstva i „paganstva”.

Na Kipru se 333/334. god. n. e. desio pokušaj uzurpacije Kalokera (Calocaerus), koji je bio *magister pecoris camelorum* ("načelnik za ovce i kamile"). Pobunu je ugušio Flavije Dalmacije Stariji, a Kaloker je bio poražen i pogubljen u Tarsusu.

Stariji sin, istoimeni sin Flavija Dalmacija Starijeg je dobio pod upravu Trakiju, Makedoniju i Grčku. Hanibalijan, mlađi sin Flavija Dalmacija Starijeg je trebao da dobije kraljevsku vlast nad Pontom, Kapadokijom i Malom Jermenijom sa prijestolnicom u Cezareji. Nošenje kraljevskog naslova je bilo gledano podozrivo od rimske javnosti, ali izgleda da Konstantin nije mnogo mario za tradicije klasičnog rimskog svijeta. Tako je bez nekog bar formalnog opravdanja jedan dio maloazijskih provincija bio planiran za novu kraljevinu.

Drugi polubrat je bio Julije Konstancije/*Iulius Constantius* kojem je Konstantin dodijelio počasni naziv patricija, a dobio je i konzulat 335. god. n. e. Sa svojom prvom suprugom Galom (*Galla*) je imao dva sina (stariji nepoznatog imena i mlađeg Gala – kasnije poznatog kao *Constantius Gallus*) i kćerku koja je bila prva supruga Konstancija II. Ima i teorija da su Julije i Gala imali još jednu kćerku. Nakon smrti prve supruge Julije Konstancije je oženio Basilinu (*Basilina*), kćerku Julija Julijana (*Iulius Iulianus*; namjesnik Egipat), s kojom je imao sina kasnije poznatog kao Julije Apostata.

Za svakog od onih koji su navedeni da su dobili na upravu neki teritorij, su određeni dio garde, dio vojske, iskusne vojskovođe, dužnosnici, službenika i činovnika kako bi imali dostojne i funkcionalne dvorove. Ovo je naravno samo povečavalo javni teret i javne obaveze.

Ipak, i pored dodjeljivanja dijelova teritorija i segmenata vlasti sinovima i nečacima ipak je samo Konstantin zadržao titulu augusta, dok su oni nosili manje autoritativne titule cezara ili kralja.

Nemirna granica na Dunavu

Konstantin je veći dio svoje samostalne vladavine boravio u Konstantinpolisu, pa je i posvećenost balkansko – podunavskoj granici bila i nešto veća. Konstantin je naredio ponovno podizanje Trajanovog mosta preko Dunava, izgleda nadajući se ponovnom osvajanju Dakije. Već je ranije rečeno da su prostori istočno i sjeverno od srednjeg i donjeg toka Dunava bili poprišta žestokih kroničnih međusobnih sukoba sarmatskih i germanskih zajednica i politija. U vrijeme Konstantina, Goti su započeli ekspanziju na susjedne sarmatske i germanske zajednice. Posebno snažnom pritisku su početkom 30tih godina IV. st. n. e. bili izloženi sarmatski Jazigi u Transdanubiji.

Kada je velika sila Gota Tervinga predvođenih Ariarikom (*Ariaric* ili *Ariacus*) napala Jazige, oni su se obratili Konstantinu za pomoć, koji je naredio i svome istoimenom sinu da napusti Zapadnu Europu i priključi se operacijama u Meziji i Transdanubiji. Po *Origo Constantini Imperatoris* udar rimske armije na Gote je bio snažan i nemilosrdan, posebno što je bila riječ o zimi. Po istoj kronici stradalo je samo od glad i hladnoće 100 000 Gota, a rimska armija je u svome nastupanju sigurno opustošila i opljačkala područje Tervinga, što bi svjedočila i navedena brojka mrtvih. Ariarik je bio prinuđen da pristane na mirovni sporazum sa Konstantinom. Ariarikov sin Aorik/*Aoric* je poslan u Konstantinpolis kao talac.

Pobjeda nad Gotima Tervingima nije značila smirivanje prilika u Transdanubiji. Goti su obnovili agresiju na susjedne oblasti. Tek nastupajući gotski kralj Geberik (nasljednik Ariarika u vođenju Tervinga; umro cc 350. god. n. e.) je cc 340. god. n. e. izvršio agresiju na područje gdje su bili Vandali Hazdingi. Na obalama rijeke *Marisia* (današnja rijeka Mureš u Rumuniji, pritoka Tise) došlo je do jedne krvave i teške bitke. Hazdingi su bili teško poraženi, a poginuo je i njihov kralj Visimar. Generikova vojska je zadobila veliki ratni plijen. Jedan dio Hazdinga je otišao u zbjeg i molili su Konstantina da pređu i nasele

se u panonskim provincijama. Konstantin im je to dozvolio, i oni su tako došli i bili su pokorni rimskim dominusima u narednih 60 godina.

Politija Jaziga sjeverno od Dunava je bila značajno socijalno strukturirana. Uz gornji, društveni sloj koji su činili sami Jazigi u toj panonskoj politiji je postojao i brojni potčinjeni sloj stanovništva zvan Limiganti/*Limigantes*. Amijan Marcelin opisuje Limigante kao *Sarmatae servi* ("sarmati robovi/servi kasati"), nasuprot *Sarmatae liberi* ("slobodni Sarmati"), radi čega nije baš najjasnije da li su Limiganti bili neka podklasa samih etničkih Sarmata ili neki/neke etnički nesarmatske zajednice. Nije za odbaciti mogućnost da je riječ upravo o zajednicama panonskog platoa istočno i sjeverno od Dunava koje su Jazigi potčinili i pretvorili u zavisno stanovništvo, u statusu sličnom kao lakedemonski heloti. Pritisnuti Geberikovom armijom, Jazigi su napravili grešku i po Eusebiju iz Cezareje (u Konstantinovoj biografiji) naoružali su Limigante. Goti su odbijeni, međutim to nije značilo da je prestalo ratovanje. Limiganti su oružje sada okrenuli protiv samih Jaziga, i izvojevali su brzu pobjedu. Izbjegli Sarmati su spas i zaštitu od Konstantina. Zanimljivo da im ovaj put Konstantin nije pomagao, što je po *Origo Constantini Imperatoris* posljedica sarmatske sumnjive lojalnosti. On je dopustio da se Sarmati rasele po Trakiji, Skitiji, Makedoniji i Italiji, a one podesne za ovu službu je dao regrutirati.Po kronici *Origo Constantini Imperatoris*, bilo je čak više od 300 000 sarmatskih izbjeglica, što je vjerojatno značajno preuveličana cifra. Međutim, Limiganti nisu poraženi, a jazigska politija nije obnovljena u prijašnjem obliku. Limiganti će u narednim decenijama postajati i izražena pretnja za rimske granice. Nestanak snažne jazigske politije je imao prilično negativan efekt po situaciju u Transdanubiji. Limiganti nisu imali ni snage ni umijeća a ni vremena da izgrade stabilnu i jaku politiju. I u taj vakum će se u prvoj polovici narednog stoljeća uspješno i bez ozbiljnijeg otpora inflitrirati Huni.

Kako bi se osigurale podunavske provincije, Konstantin je i proširio rimsku kontrolu nad pojedinim područijima u Transdanubiji Konstantin je 336. god. n. e. uzeo i počasni naziv *Dacicus Maximus*.

Predviđena kampanja u Iranu

Zadnjih godina svoga života, Konstantin je uređivao odnose sa Iranom. U pismu upućenom iranskom „šahu nad šahovima", Konstantin je podvukao svoje sponzorstvo nad kršćanima pod sasanidskom vlašću i pozivao iranskog „šaha nad šahovima" da ti kršćani budu dobro tretirani. Konstantin je 335. god. n. e. na istočnu granicu poslao Konstancija II. Iranski princ Narseh (vjerojatno brat tadašnjeg „šaha nad šahovima") je izvršio invaziju na Jermeniju, jedinu tada oficijelnu kršćansku državu. Iranci su pobijedili i postavili su svoga štićenika na jermenski tron. Iranski napad je započeo i na rimsku teritoriju, pa je Narsehova vojska zauzela sjevernu Mesopotamiju i grad Amidu. Na istok je već bolesni Konstantin za zapovjednika poslao svoga sina Konstancija II. Rimske trupe su tada odmah izvršile protunapad na Narsehovu armiju. Nakon manjih poraza,

Konstancijeva armija je porazila Irance u bitci kod Narasare u kojoj je i poginuo Narseh. Ponovo je zauzet grad Amida, a Konstancije II. je započeo dodatno utvrđivanje ovog grada. Izgrađeno je i novo uporište u blizini pod imenom Antinopolis.

Konstantin je zato odlučio pokrenuti veliku kampanju na Iran. Ovaj rat je Konstantin tretirao kao neku vrstu protokrstaškog rata (iako tada većina vojnika nisu bili kršćani), pozivajući biskupe da prate kampanju. On je i naručio je šator u obliku crkve koji bi išao sa njim. Konstantin je čak planirao da bude kršten u rijeci Jordan (kao i Isus) prije nego pređe na iransko tlo. Iranski izaslanici su došli u Konstantinpolis u zimu 336./337. god. n. e. tražeći mirovno rješenje. Konstantin ih je odbio. Ali mir se održao jer je Konstantin umro u proljeće 337. god. n. e., i pohod je otkazan.

Konstantinova smrt

Konstantin je predosjećao svoju smrt i zato je unutar Crkve svetih apostola u Konstantinpolisu tajno dao pripremiti svoju grobnicu. Uskoro nakon Uskrsa 337. god. n. e. Konstantin je pao u postelju teško bolestan. Zato je napustio Konstantinpolis i otišao u obližnji Helenopolis koji je imao toplice. Tako je u crkvi svoje majke, a izgrađene u počast apostola Lukijana, Konstantin molio i spoznao da umire. Odlučio se vratiti u Konstantinpolis, ali je uspio doći samo od predgrađa Nikomedije. On je okupio biskupe iz obližnjih gradova rekavši im da bi želio biti kršten u rijeci Jordan. Bez obzira na nemogućnost da mu se ta želja ispuni, Konstantin je ipak želio biti kršten. Krštenje umirućeg Konstantina je izvršio arijanski episkop Eusebije iz Nikomedije. Ubrzo nakon toga je Konstantin izdahnuo. Sahranjen je Crkvi svetih apostola u Konstantinpolisu.

Konstantin je u mnogo čemu bio nastavljač Dioklecijana, samo odlučniji i hrabriji. Po riječima Julijana Apostate, on je bio inicijator svih prevrata (*novator et turbator omnium rerum*). Kod Konstantina nije bilo onog rimskog konzervativizma koji je bio svojstven Dioklecijanu. Iako se njegovo zakonodavstvo u nekim pitanjima odlikovalo humanošću, ipak je on rimskim imperijem upravljao despotski, okrutno se obračunavajući sa svakim protivnikom. Konstantin se smatra utemeljiteljem i Romejskog Carstva, a i mediavelno zapadno Sveto Rimsko carstvo ga računa u red najznačajnijih figura svoje carske tradicije. U Romejskom carstvu, bila je velika počast kada bi neki vasilevs bio nazvan „novim Konstantinom”. Većina istočnih crkvi smatra Konstantina svecem (Ἅγιος Κωνσταντίνος), a u pravoslavnoj crkvi se on naziva *isapostolos* (Ισαπόστολος Κωνσταντίνος) tj. jednakim apostolima. Konstantin je doprinio i obnovi mode u kojoj se brada brije, i taj običaj će trajati sve do dominusa Foke. Aerodrom u Nišu (mjestu njegovog rođenja) je nazvan „Konstantin Veliki”.

Za vrijeme vladavine Konstantina i njegovih sinova, Konstantin je u tadašnjoj historiografiji slavljen i predstavljan kao uzor vrline. Posebno su to činili kršćanski pisci, ali za njima nisu puno zaostajali i oni nekršćanski kao što su Praksagora iz Atene i Libanije. Situacija se promijenila nakon smrti Konstancija II., i kada je prestolje preuzeo Konstantinov rođak Julijan koji je napisao satiru „Cezari”/ „Simpozijum”/ Saturnalija”. U

toj satiri je Julijan prilično ocrnio i oklevetao Konstantina, p ga inferiornim u odnosu na nekrašćanske rimske careve i opisujući ga kao odanog luksuzu i pohlepi. Slijedeći Julijan i historičari Eunapije i Zosim su okrivljavali Konstantina za slabljenje rimskog imperija kzbog protežiranja kršćana. U mediavelno doba Konstantin je služio kao ideal vladara, standard prema kojem se mjere ostali vladari. Renesansa je započela sa reevaluacijom Konstantina, pa su se javljala i mišljenja koja su ga prikazivala kao tiranina. Više manje do danas je ostala ta podijeljenost ocjene Konstantina, gdje se na jednoj strani on vidi kao pozitivna osoba, a na drugoj se Konstantin ocjenjuje negativnom ocjenom, Gibon je pokušao uravnotežiti tu podijeljenost.

Interesantno je da ime Flavije/*Flavius* od Konstantina postaje i sastavni dio velike većine dominusa u naredna tri stoljeća. I to jedan od Konstantinovih doprinosa historiji rimskog svijeta IV. i V. st. n. e.

Administrativno - birokratske i upravno- teritorijalne reforme

Konstantin je nastavio izgrađivati i oblikovati dvorsku kulturu, koja će u velikoj mjeri uticati i na ranomediavelne dvorove Euromediterana. Ovaj dominus je volio dekor, sjaj i zvučne titule, čije je nazive uglavnom reciklirao iz prošlosti. Jednom svom polubratu Dalmaciju je dodijelio naziv cezara, a drugom polubratu je dao titulu *nobilissimus* koju su nosili carevi prije njega.

U vrijeme Konstantina je stvoren jedan cjelovit dvorski i birokratski sustav koji se počeo izgrađivati u vrijeme Dioklecijana. Njegovo središte predstavljali su sveti dvor (*palatium sacrum*) i sveta careva ložnica (*cubiculum sacrum*). Služba dominusu i njegovoj obitelji nije odvajana od općih državnih zadataka. Dominus je imao neograničenu vlast i u formalnom i u praktičnom pogledu.

Glavni dvorski eunuh je nosio titulu *praepositus sacri cubiculi*, i on je upravljao dvorskim poslovima. Konstantin je preuredio i vijeće koje sada nosi naziv *sacrum consistorium*. Tada je *sacrum consistorium* obuhvatao sve važnije dužnosnike Države : *magister officiorum, comes rerum privatum* (nadležan za privatna carska sredstva), *praefectus praetorio praesens, praepositus sacri cubiculi, comes sacrarum largitionum, questor sacri palati* (koji je bio carev glavni tajnik), i još neke niže dužnosnike. Sastancima konsistoriuma predsjedavao je dominus, a njegovom odsustvu, kvestor je bio odgovoran, pa je on izvještavao dominusa radu konsistoriuma i pregledao je zapisnike sjednica koje su učinili *notarii*. Načelno, konsistorium je bio savjetodavno tijelo. Za razliku od savjeta princepsa gdje su svi njegovi članovi sjedili, kada je prisutan dominus u konsistoriumu su svi osim njega stajali. Slično je bilo i na sjednicama divana u Osmanskog carstvu.

Uz procese centralizacije i birokratizacije koji su se odvijali u ranom dominatu, Država je bila i vlasnik ogromnih posjeda. Osim toga, njoj su pripadale radionice koje su izrađivale oružje, tkanine, opeku itd. Proizvodnja i prodaja oružja također je predstavljala državni monopol.

Konstantinove administrativno – upravne reforme su za cilj imale i totalnu, centraliziranu kontrolu nad financijama i državnim materijalnim stanjem. U okviru toga treba promatrati i uvođenje institucije *comes sacrarum largitionum*. On je bio nadležan za *aerarium sacrum* (nastao kombinacijom erarija i fiska) -- općedržavne prihode i rashode ---, kao i za sve posjede, rudnike, radionice i manufakture u vlasništvu Države. Preko njega su išle i sve isplate iz državnog trezora. Vremenom je ova institucija postala vrlo moćna i obnašali su se utjecajni pojedinci, koji su pod sobom imali brojnu birokratsku "armiju". Dijecezanski činovnici pod subordinacijom *comesa sacrarum largitionum* nazivali su se *rationales*. Oni su slali svoje činovnike koji su se nazivali *rationales summarum,* da sakupljaju poreze, takse ili druge javne prihode. Njihova ovlaštenja su bila velika.

Konstantin je bio ustanovio i počasni rang pod nazivom *comitiva*, ("red drugova→cara/") kojem su pripadali visoki civilni/administrativni i vojni dužnosnici sa naslovom *comites*. Tako je uvedena i gradacija dužnosnika. Ovaj ustroj se preklapao sa senatorskim i viteškim redom. Podijeljen je na tri stupnja (*comites primi, secundi* i *tertii ordinis*). Samo ovi prvoga reda su ulazili u konsistorium, i ta njihova pozicija u hijerarhiji državne uprave je donosila počasni naziv *spectabiles*. Prvi red → *comes primi ordinis* je jedini zadržao bilo kakvu vrijednost i nakon 450. god. n. e. Naslov je mogao biti dobiven u *ex officio,* ali je mogao biti i počasni. U vojnoj sferi je bio dodjeljivan višim tribunima, što uključuje : zapovjednika *protectores domestici*, *tribuni scholae* (nakon cc 400. god. n. e. oni su uobičajeno dobijali ovaj naslov), komandanti odreda dvije spojene („blizanke") *comitatus regimente*, neki tribuni bez komande nad regimentama (*tribuni vacantes*) i koji su služili kao časnici u štabu *magister milituma* ili dominusa. Iako su svi oni nosili naziv *comes primi ordinis*, kao i pripadnici senatorskog reda oni nisu bili jednaki sa vojničkim činom *comes rei militaris* koji je mogao biti i komandant regionalne armije. Iza onih koji su bili *comes*, dolaze oni sa titulom *notarii*.

Ostali počasni nazivi koje su nosili obnašatelji pojedinih državnih poslova, na gradacijskoj hijerarhiji, su od Konstantina bili : *illustrissimi, respectabiles, clarisimi, perfectissimi, nobilissimi*. Već je u Republici patricijski naziv za određeni društveni red gubio na svojoj specifičnosti i značenju. U ranom principatu nekada su kao znak određenog prestiža i nagrađivanja naziv carevi dodjeljivali naziv patricija nekim svojim pristalicama ili prijateljima. Kako je vrijeme prolazilo, a rimski svijet postao univerzalan, kosmopolitski, status patricija je bio sve više degradiran, i na kraju je izgubio svaki smisao, a sama riječ se više nije koristila. Konstantin je ovaj riječ patricij ponovo vratio u javni život, i to kao viši carski počasni naziv, nevezan za neku posebnu administrativnu poziciju i dodjeljivan je manje broju ljudi. Po Zosimu, u Konstantinovo vrijeme, nositelji patricijskog naziva su bili rangirani iznad pretorijanskih prefekta. Zahvaljujući Konstantinu, ovaj zaboravljeni termin će na vizantijskom istoku i latinskom zapadu dugo ostati u upotrebi.

Svaki viši carski činovnik imao je svoj ured (*officium*). Činovnici su tvorili neku vrstu posebne birokratsko – administrativne "vojske", zasnovane na subordinaciji i hijerarhiji.

Zadržavajući dioklecijansku upravno - teritorijalnu podjelu Rimske država Carstva (na dijeceze i provincije), Konstantin je izvršio ukrupnjavanje dijeceza u četiri prefekture : 1. Galiju, 2. Italiju, Afriku, Ilirik, 3. Ilirik, 4. Istok. Na čelo prefektura postavljeni su prefekti pretorija. Pod Konstantinom je civilna vlast konačno potpuno odvojena od vojne, jer su prefekti pretorija imali samo civilne nadležnosti.

Granice prefektura i oblasti koje su im pripadale u IV. i V. st. n. e. stalno mijenjale, posebno one na Balkanu. Po Zosimu je prva podjela (učinjena od samoga Konstantina) zemalja među prefekturama izgledala ovako : Istoku su pripadali Egipat, levantske i maloazijske provincije, kao i Trakija i Mezija sve do planina Hem (danas Balkan) i Rodopi; Iliriku su pripadali Makedonija, Tesalija, Kreta, balkanska Grčka, Epir, ilirske zemlje, dačke provincije, panonske provincije; Italiji su pripadali i otoci Sicilija, Sardinija i Korzika, te afričke provincije zapadno od Sirte; Galiji su pripadali britanske, glasko – germanske, hispanske provincije i krajnji zapad Mauritanije.

Nadležnosti pretorijanskog prefekta su sada bili : održavanje reda, mira i sigurnosti, sekundarna zakonodavna vlast, ograničena poslove koji nisu zajednički svim domenima, vrhovna jurisdikcija, pored carske, i u praksi važnija od nje, uprava poštama (pa su njima podređeni bili i *praefecti vehiculorum*), građenje i održavanje javnih građevina, kontrola korporacija i kontrola cijena, upravljanje višim obrazovanjem, uprava skupljanjem anone, isplata vojnika i funkcionera na teritoriji prefekture i briga o snabdjevanju voske, regrutovanje u vojsku, raspolaganje magacinima oružja koja pripadaju Državi.

Konstantinova vladavina je donijela i određene preinake u odnosu carske vlasti prema najvišim društvenim i ekonomskim redovima, tj. prema senatorima i vitezovima. Konstantin je preokrenuo proces koji je započeo Septimije Severa sa postupnim udaljavanjem senatora sa bitnih vojnih i političkih dužnosti. Pokazalo se da carevima ipak nedostaje i aktivna podrška i učešće u upravnim i administrativnom dužnostima onih koji dolaze iz najvišeg socijalnog stratuma i koji su najbogatiji. Konstantin je tako 326. god. n. e. nove i mnoge upravne i administrativne pozicije otvorio senatorima, a istovremeno je status nekih pozicija koje su držali vitezovi isto podigao na senatorski rang. Tako su vitezovi praktično svedeni na neke manje značajne birokratske pozicije. Konstantin je preuredio i višestoljetnu praksu postajanja senatorom. Tako je neko postajao senatorom bilo izborom za pretora (u većini slučajeva) ili obnašajući neku od funkcija senatorskog ranga. Senatu je i dozvoljeno i da bira pretore i kvestore, umjesto ranije prakse da ih imenuje car (*adlectio*). Sa revizijom skoro stoljetne prakse uklanjanja senatora sa državnih i vojnih pozicija, Konstantin je zadobio i njihovu podršku. Ipak je i Konstantinova revizija zadržana samo na civilnom nivou, za vojna zapovjedništva je nastavljena stara praksa.

Dosljedno provođenje fiskalne politike dovelo je do vezivanja ljudi za mjesto boravka. Ediktima iz 316. i 325. god. n. e. najvišem redu municipalnog stanovništva – kurijalima – zabranjeno je napuštanje rodne zajednice. Ni odluke municipalnog vijeća, ni naredbe dominusa nisu ih mogle osloboditi municipalnih obaveza. Toga ih nije mogla osloboditi nikakva civilna ni vojna dužnost. Obveze kurijala postale su nasljedne. Konstitucija iz

332. god. n. e.. zabranjivala je prelazak kolona sa jednog imanja na drugo. Vlasnik kod kojeg bi se našao tuđi kolon bio ga je dužan vratiti starom zemljoposjedniku, a osim toga, morao je isplatiti dažbine odbjeglog kolona za cijelo vrijeme njegovog boravka na svomimanju. Sami koloni koji pokušaju bježati moraju se baciti u okove, kao robovi, da za kaznu na ropski način obavlja svoju dužnost, koja priliči "slobodnim ljudima". Razlika između „slobodnih građana ”zakupaca, kolona i robova na zemlji, serva kasata se sve više smanjivala. Pod Konstantinom se nastavlja i vezivanje obrtnika za njihove kolegije. Tako je 317. god. n. e. objavljen edikt, u kome je stajalo da "majstori kovnice novca moraju uvijek ostajati u svom zvanju, i od tog ih zvanja oslobađaju povlastice vezane za bilo koji položaj".

„T R I A R H I J A”

Nasljeđivanje rimskog imperija nakon smrti Konstantina je bio „porodični posao”. Rimski svijet je podijeljen između sinova Konstantina iz njegovog drugog braća, polubraće zlosretnog Krispa : Konstantina II., Konstancija II. i Kostansa. Pored njih trojice, po Konstantinovoj želji, u diobi teritorija i titula su inicijalno učestvovala i dvojica njihovih rođaka i to Dalmacije i Hanibalijan.

Konstantin II. (februar 316. – 340. god. n. e.), sin Konstantina I., kao cezar na zapadu pod ocem od 1. III. 317. do 337. god. n. e., zajednički vladar (kao august) sa braćom Konstansom i Konstancijem II. od 337. do 340. god. n. e. Upravljao Galijom, Hispanijom i Britanijom. Puno vladarsko ime *Flavius Claudius Constantinus*. Konstantin II. je rođen u Arlu i od rođenja je odgajan kao kršćanin. Kada je imao samo 10 godina, nakon smrti Krispa, otac ga je formalno postavio za zapovjednika Galije. Natpis koji se datira u 330. god. n. e. navodi i njegov počasni naziv *Alamannicus*, što bi značilo da su neki njegovi zapovjednici odnijeli pobjedu nad Alamanima. Konstantin ga je proglasio i zapovjednikom za vrijeme njegove kampanje protiv Gota.

Konstancije II. (7. VIII. 317. – 3. XI. 361. god. n. e.), sin Konstantina I., kao cezar pod ocem od 13. XI. 324. do 22. V. 337. god. n. e., zajednički vladar (kao august) sa braćom Konstantinom II. i Konstansom od 337. do 340. god. n. e. (upravljao istočnim provincijama i Egiptom), samo sa Konstansom od 340. do 350. god. n. e., a samostalni vladar – august od 350. do 3. XI. 361. god. n. e. Ime po rođenju *Flavius Iulius Constantius*, kao cezara *Flavius Iulius Constantius Caesar*, i kao augusta *Flavius Iulius Constantius Augustus*. Konstancije II. je rođen u Sirmiumu, i on je odgajan kao kršćanin. Konstancije je 13. xI. 324. god. n. e. proglašen za cezara od strane svoga oca. Kada je došlo do sukoba sa Iranom, već bolesni Konstantin je poslao Konstancija II. na istok da preuzme komandu istočnog fronta gdje se upustio u otvorene borbe.

Konstans (cc. 323. – 350. god. n. e.), sin Konstantina I., zajednički vladar (kao august) od 337. do 340. god. n. e., a samo sa Konstancijem II. od 340. do 350. god. n. e. Upravljao Italijom, Afrikom i dijecezom Panonijom (uključujući i provinciju Dalmaciju; nakon smrti brata Konstantina II. preuzeo i njegove dijeceze i provincije). Puno vladarsko ime *Flavius Iulius Constans Augustus*. Konstans je odgojen na konstantinpoljskom dvoru od strane galskog pjesnika Emilija Magna Arborija (*Aemilius Magnus Arborius*). Konstans je za cezara imenovan 25. XII. 333. god. n. e. On je bio zaručen sa Olimpijom (Ὀλυμπιάς, umrla 361. god. n. e.), kćerkom Ablabija. Njih dvoje se nikada nisu vjenčali. Olimpija je kasnije udata za jermenskog kralja Arsakesa II.

Dalmacije Mlađi (*Flavius Dalmatius;* ubijen 337. god. n. e.), nećak Konstantina I., kao cezar upravljao nad Trakijom, Makedonijom i Ahajom od 19. IX. 335. do ljeta 337. god. n. e.. On je bio sin Flavija Dalmacija,

polubrata Konstantina I. Dalmacije Mlađi i njegov brat Hanibalijan su odgojeni u gradu *Tolosa*/Tuluz od retora Eksuperija. Flavije Hanibalijan (*Flavius Hannibalianus*, zvan i *Hanniballianus*) je 335. god. n. e. oženio Konstantinovu stariju kćerku Konstantinu i dobio je naslov *nobilissimus*. Vezano za predviđenu kampanju na Iran, Konstantin je svoga nećaka proglasio za *rex regum et Ponticarum Gentium*.

Novčić sa portretom Dalmacija.

Follis kralja Hanibalijana.

Konstantin II. je pod svojom upravom imao prefekturu Galiju (Britanija, galsko – germanske provincije, Hispanija i krajnji zapad Mauritanije). Konstans je imao Italiju, veći dio sjevernoafričkih provincija, Dalmaciju, panonske i alpsko –dunavske provincije. Flavije Dalmacije Mlađi je imao Trakiju, donje Podunavlje, Makedoniju i balkansku Grčku. Konstancije II. je imao maloazijske i levantske provincije i Egipat sa Kirenajkom. Međutim, ovako utvrđena podjela nije dugo zaživjela nakon smrti Konstantina, čija se želja, nada i ideja o jedinstvu flavijevske familije i zajedničkom upravljanju rimskim svijet veoma brzo raspršila. Konstantinovi sinovi nisu željeli da dijele vlast sa rođacima. Od trojice Konstantinovih sinova najbliži Konstantinpolisu je bio Konstancije II., koji je

tamo i došao što je brže mogao. Sinovi su tražili dobar izgovor kako bi se riješili rođaka i njihovih suradnika i prijatelja. Edvard Gibon je dao odličan opis onoga što se desilo : „Vještine podvale stavljene su u službu okrutnih namjera, a osoba najsvetijeg karaktera potvrdila je očiti falsifikat. Iz ruku nikomedijskog episkopa Konstancije je primio kobni svitak, za koji se tvrdilo da predstavlja autentični testament njegovog oca, u kojem car izražava sumnje da su ga braća otrovala i zaklinje sinove da osvete njegovu smrt, a da vlastitu bezbjednost osiguraju kažnjavanjem krivaca". Odmah potom je uslijedila čistka. Tako su pogubljeni Flavije Dalmacije Stariji i njegovi sinovi Dalmacije Mlađi i Hanibalijan, Julije Konstancije i njegov stariji neimenovani sin, Flavije Optat (*Flavius Optatus*, senator i patricije). U životu su ostali samo sinovi Julija Konstancija : Konstancije Gal, Julijan (kasnije nazvan i Apostata) i Nepotijan, sin Konstantive polusesre Eutropije. Braća su se ponovo sastali 9. IX. 337. god. n. e. negdje u Panoniji, gdje ih je vojska aklamirala za auguste. Od Dalmacijevih oblasti, Konstans je dobio Makedoniju i Ahaju (balkanska Grčka), a Konstancije Trakiju. Konstantinpolis je bio pod kontrolom Konstancija II.

Konstantin II.

Na zapadu najstariji, živući Konstantinov sin se brzo upetljao u sektaške sukobe unutar kršćanske crkve. Njegova domena nije imala toliku koncentraciju kršćana kao istočne dijeceze, a i te zapadne zajednice bile pod većim utjecajem pape/rimskog episkopa, pa su favorizirale nikejsko kredo vjere u odnosu na arijanstvo koje je tada dominiralo u carskoj familiji. Suočen sa odnosima koji su postojali u Zapadnoj Europi, Konstantin II. je dozvolio Atanasiju da napusti Trier i vrati se u Aleksandriju. Taj čin je ogorčio Konstancija II., koji je bio ubjeđeniji pristalica arijanizma.

Konstans je već 337. god. n. e. morao da se pozabavi sarmatskim pitanjem na dunavskoj granici. Inače ovaj najmlađi sin nije baš bio zadovoljan sa onime što je dobio, pa su se braća ponovo sastala 338. god. n. e. u Viminaciumu radi revizije granica. Sastanak u Viminaciumu nije uopće riješio probleme u odnosima među braćom, nego ih je još više iskomplikovao i produbio. Konstantin II. je kao najstariji brat bio i staratelj Konstansa, dok on ne uđu u punoljetnu dob. I kako se Konstans približavao svojoj punoljetnosti (kada prestaje starateljstvo Konstantina II.), počelo se sve više osjećati nezadovoljstvo Konstantina II. sa zemljama koje je dobio na upravu. On se tako počeo žaliti da kao najstariji nije dobio odgovarajuće područje. Konstantin II. tako zahtijevao da mu Konstans preda afričke provincije, kao protivuvrijednosti Dalmacijevih bogatih zemalja koje je dobio Konstans.

Solid Konstantina II. Na aversu portret Konstantina II., a na reversu prikaz boginje Pobjede. Ni Konstantin II. izgleda još uvijek nije odustajao od „paganskih" simbola.

Kako bi se očuvao mir, Konstans je pristao na bratovljev ultimatum. Međutim, ipak je došlo do sukoba u procesu razgraničavanja afričkih provincija. Konstantin II. je poveo svoju armiju u Italiju. Konstans, koji je tada bio u Dakiji, poslao je kao prethodnicu posebno kvalitetnu i discipliniranu jedinicu iz svoje armije Ilirika. Ipak nije došlo do krvave bitke, jer je Konstantin II. poginuo u dobro postavljenoj (od strane Konstansovih vojnika) zasjedi kod Akvileje. Konstans je zavladao i prefekturom Galijom.

Konstans

Konstans je upravu nad Zapadnom Europom započeo vrlo energično. Tako je 341./342. god. n. e. vodio uspješnu kampanju protiv Franaka, a posjetio je početkom 343. god. n. e. i Britaniju, možda radi borbi sa Piktima i Skotima. Što se tiće religije, Konstans je podržavao nikejsko kredo vjere, što ga je dovelo u sukob sa "vatrenim" arijancem Konstancijem II. Konstans je progonio donatiste, i jednim ediktom iz 341. god. n. e. zabranio „pagansko" žrtvovanje. Tolerirao je Jevreje. Kako bi se još jednom pokušao smiriti konflikt nikejaca i arijanaca, sazvan je 343. god. n. e. još jedan koncil u Serdiki/Sofiji.

Hosije i mnogi drugi biskupi sa Konstansovog zapada su željeli mir i konačno rješavanje slučaja Atanasija iz Aleksandrije i drugih episkopa. Isto tako željelja riješiti konfuzija koja se javljala u mnogim doktrinalnim formulama koje su cirkulirale Euromediteranom. Koncilu je prisustvovalo 96 biskupa, uglavnom iz Konstansovih provincija i pronikejski raspoloženih. Koncil u Sofiji je bio totalni promašaj, i istočni, proarijanski biskupi su napustili skupštinu i otišli u Filipolis, gdje su održali svoj na svoj način ostatak koncila iz Serdice. Prije separacije sinoda, biskupi su ipak donijeli nekoliko bitnih kanona.

Konstancije II. je u potpunosti podržavao stav sličnobitnosti "Oca" i "Sina", a Konstans istobitnosti "Oca" i "Sina", i zbog toga dogmatskog razilaženja unutar kršćanstva, rimski svijet se 346. god. n. e. našao pred građanskim ratom. Ipak do rata nije došlo, jer je postignut kompromisni sporazum prema kojem će svaki od augusta u okviru svoje sfere podržavati onu frakciju koju želi.

Kako je vrijeme proticalo, Konstans je počeo da pokazuje sklonosti ka okrutnosti i lošoj upravi. Konstans je bio otvoreni homoseksualac, i njegova zaljubljena pristrasnost prema nekolici zarobljenih Germana koji su ga uvijek pratili kao neka vrsta i tjelesne straže, za vojsku i narod su predstavljali sablazan. Nije dugo trebalo čekati da nezadovoljstvo

preraste u nešto ozbiljnije, i u Augustodunumu je uz podršku rajnske armije 350. god. n. e. izbila pobuna zapovjednika Magnecija. Konstans se tada nalazio u jednoj obližnjoj šumi zabavljao sa svojom omiljenom razonodom →lovom ili nečim drugim sa svojim germanskim pratiocima. Saznavši o pobuni i shvativši da nema nikakve više podrške, on je odlučio da bježi u hispansku luku, kako bi pobjegao brodom. Ipak su ga Magnecijevi vojnici opkolili u mjestu *Vicus Helena* (danas Elne) na Pirinejima. Tu je bio i pogubljen dok je tražio utočište u tamošnjem hramu.

Ponovni uspon sasanidskog Irana za Šapura II. i pohod na Arape

Granica rimskog i iranskog svijeta je, od svoga formiranja, ličila na neku vrstu vojne krajine, sa stalnim sukobima manjeg intenziteta. Neredovni upadi lakih jedinica naizmjenice su širili strah i pustošenje na obalama Eufrata i Tigrisa. Uglavnom su te napade izvodile arapske pustinjske skupine, koje su bile ili u službi i pod protektoratom rimskog augusta ili u službi i pod protektoratom iranskog „šaha nad šahovima".

Šapur II. je vladao od 309. do 379. god. n. e., i za njegove vladavine ponovo je povraćena moć i slava sasanidske dinastije i Iranske države. Zanimljivo je da je Šapur II. ustvari proglašen za „šaha nad šahovima" dok je bio *in utero*. Na samom početku svoje samostalne vladavine (kada je odrastao) Šapur II. je pokazao svo svoje vladarsko i vojničko umijeće, ali i „tešku„ narav i sklonost ka krvoproliću. To se desilo prilikom rata sa Arapima. Glavni udar je bio izveden na na tadašnjeg kralja lakhmidskih Arapa.

Lakhmidi ili Banu Lakhm ili Muntherids (اللخميون; بنو لخم; المناذرة), su bili arapski narod i kraljevstvo u današnjem južnom Iraku, sa prijestolnicom u Al-Hirah. Ovo kraljevstvo je osnovalo pleme koje se doselilo iz Jemena u II. st. n. e. i kojim je vladala dinastija Banu Lakhm. Osnivač dinastije je bio 'Amr, čiji je sin bio Imru' al-Qais i koji je ustvari stvorio moćno kraljevstvo. Imru' al-Qais je želio stvoriti jedinstvenu i moćnu arapsku državu.

On je pripojio mnoga arapska gradska uporišta, plemena i oaze, a stvorio je i snažnu flotilu koja je operirala duž bahreinske obale i napadala iranske primorske gradove pa čak i središte sasanidske dinastije →pokrajinu Fars/Pars

Sebe je titulirao kao „Kralja svih Arapa." Kada je Šapur II. 325. god. n. e. poduzeo kampanju protiv arapskih kraljevina, Imru' je zatražio pomoć rimskog dominusa koji je obećao pomoć, ali je nije i realizirao. Zato su Iranci nanijeli teške poraze Arapima Navodi se da je ekspedicija koju je osobno vodio Šapur II. prošla kroz Bahrein, porazila

kombinirane snage arapskih plemena Taghlib, Bakr bin Wael i Abd Al Qays, čak prodrla i do Al-Yamama u središnjem Nedždu. Zauzeta je i Al-Hirah. Šapur II. je teško kaznio arapsko stanovništvo, naređen je i veliki pokolj, mnogi su odvedeni u roblje, a neka plemena su preseljena u iranske pokrajine Kerman i Hormizd-Ardashir. Šapur II. i njegov, više nego uspješni, pohod je ostao duboko urezan u kolektivnom arapskom pamćenju. Šapur II. je u Al-Hirah postavio za vazalnog kralja Ausa ibn Qallama. Imru' je pobjegao prvo u Bahrein, a onda u Siriju, gdje je i umro. Tako su Iranci srušili prvi pokušaj stvaranja jedinstvene arapske države. Navodno je ovaj arapsko – lakhmidski kralj prešao na kršćanstvo. Samo 2 godine nakon smrti Imru' al-Qaisa u Al-Hirah je došlo do pobune i zbacivanja sa vlasti Qallama, a na vlast je postavljen o 'Amr, sin Imru' al-Qaisa. Međutim, sin nije nastavio izraženu antiiransku politiku, pa je Lakhmidska kraljevina ostala u nekoj vrsti vazalno – savezničkih odnosa sa sasanidskim Iranom. Lakhmidski Arapi su bili pod veliki utjecajem kršćanstva, pa su kasnije bili poznati kao jedan od glavnih centara nestorijanske varijante kršćanstva.

Arabija u kasnoj antici, neposredno pred pojavu islama

Pored kraljevine Lakhimdskih Arapa koja će postojati do početka VII. st. n. e., još je jedna arapska kraljevina igrala značajnu ulogu na Bliskom istoku u posljednja dva stoljeća antike. Riječ je državi Gasanida, koji su porijeklom bili iz Jemena. Arapska tradicija nudi dvije verzije za dolazak Gasanida na

Levant. Po prvoj verziji seobu iz Jemena je izazvala poplava koja je izbila nakon što je popustila brana u jemenskom gradu Ma'rib. Druga tradicijska verzija seobu veže za progon kršćanskih arabljanskih plemena od strane moćnih jevrejskih plemena. U Kuranu se tako nailazi na podatak da su mnogi kršćani bili živi pokapani u masovne grobnice. Preživjeli su pobjegli na sjever, u pravcu Levanta. Nepoznato je tačno vrijeme kada su Gasanidi stvorili svoju kraljevinu na Levantu. Po tradiciji osnivač gasanidske dinastije je bio Jafnah I. Ibn ʾAmr (vl. 220 – 265. god. n. e.). U historijskim vrelima njihov najraniji spomen se veže za 473. god. n. e., kada je njihov poglavar Amorkesos, potpisao sporazum sa Istočnim Carstvom. Po njemu su kršćanski Gasanidi postali federati i saveznici konstantinopoljskog dvora, zauzvrat dobijajući da kontroliraju dio Palestine. Arapski Gasanidi su postali moćan i važan saveznik Istočnog Carstva, a kontrolirali su i bitne trgovačke puteve koji su vodili od južne Arabije do Palestine i Sirije. Njihov glavni grad je bio Jabiyah na Golanskoj visoravni, a pored kontrole nad dijelom Levanta njihov autoritet se (kroz niz plemenskih saveza i vazaliteta) pružao do u dubinu Hidžaza, idući južno čak do Yathriba/Medine. I Lakhmidi i Gasanidi su razvili sofisticiranu kulturu i prilično su uticali na urbanizaciju na arapskom prostoru. Gasanidski dvor je tako bio primjer luksuza sa aktivnim kulturnim životom, patronstvom nad umjetničkim stvaralaštvom i posebno nad pjesništvom na arapskom jeziku.

Konstancije II., i rat sa Iranom

Nakon podjele teritorija 337. god. n. e. Konstancije II. je morao žurno otići u Antiohiju zbog rata sa Iranom. Dok je Konstancije bio odsutan sa istočne granice, „šah nad šahovima" Šapur II. je skupio veliku armiju, uključujući i ratne slonove i započeo ofanzivu na rimsku Mesopotamiju. Ključna bitka kampanje je bila opsada Nisibisa.

Nisibis je ustrajno i hrabro branjen od strane mjesnog garnizona i samih stanovnika grada. Zapovjednik odbrane je bio komes/grof Lucilijan. Moral je podizao lokalni biskup. Kako bi slomio otpor Nisibisa, Šapur II. je naredio da se izvede diverzija. U doba otapanja snijega u Jermeniji, rijeka Migdonija koja teće blizu Nisibisa prilično nabuja i poplavi zemljište. Iranci su zaustavili prirodni riječni tok, ograničavajući vodu sa svih stranama masovnim gomilama zemlje. Tako je stvoreno vještačko jezero, na kojem su plovili iranski brodovi skoro u ravni odbrane na bedemima. Međutim, nezaustavljiva vodena stihija i sila su se probile i razbile dio bedema Nisibisa. Iranci su smjesta napali, ali je i njima smetao nanos od provale vode. Zato je napad prekinut, i odložen za kasnije. Taj predah su iskoristili stanovnici Nisibisa kako bi ponovo podigli obrambeni bedem, spriječivši proboj iranske vojske u grad. Napadi na Nisibis su nastavljeni sve dok Šapur II. nije dobio vijest o napadu Masageta na istočne granice sasanidskog carstva. Uskoro je zaključen i mir, jer je Konstancije II. morao pažnju odvraćati zbog problema u odnosima braće, a Šapur II. zbog rata na svome istoku.

Rat Magnencija i Konstantina II.

Magnecije (puno carsko ime *Flavius Magnus Magnentius*) je porijeklom bio iz galskog grada Samarobrive (današnji Amien) i komandant elitnih jedinica carske garde →Herkulijana i Jovijana. Neka vrela navode da je Magnecijev otac bio Britanac, a majka Frankinja. Sa januarskim prevratom 350. god. n. e. uklonjen je Konstans, i umjesto njega proklamiran Magnecije. Vrlo brzo su njemu pristupile galsko – germanske, britanske i hispanske provincije. Magnecije je bio mnogo tolerantiji i prema nekršćanima i prema

kršćanima, što je pozicija koja se tadašnjoj javnosti (umornoj od religijskih decenijskih sukoba) prilično sviđala. Afričke provincije je dobio slanjem svojih ljudi da preuzme upravljačke i zapovjedne funkcije. U Italiji je naišao na problem. U Rimu je došlo do proglašenja za dominusa još jednog predstavnika II. flavijevske dinastije i to Nepotijana. Julije Nepotijan/*Iulius Nepotianus* je bio sin Eutropije, polusestre Konstantina i senatora Virija Nepotijana (*Virius Nepotianus*). Nepotijan je proglašen za dominusa 3. VI. 350. god. n. e. i njegove pristalice su uspjele da oružanim putem pobjede rimsku miliciju pod komandom magnecijevskog gradskog prefekta Titijana (varijante : *Anicius* ili *Anicetus*). Nakon poraza prefekt je pobjegao. Magnecije je poslao na Nepotijana trupe pod komandom njemu vjernog Marcelina, koji je bio Magnecijev *magister officiorum*. Prema Eutropiju Nepotijan je poginuo već 30. VI., a narednih dana su ubijeni i njegova majka i senatori koji su bili na nepotijanskoj strani.

Novčić sa portretom Nepotijana na aversu is a prikazom kako Nepotijan jaše i uperuje koplje u klećećeg neprijatelja.

Situacija je bila prilično kompleksna i u bitnim podunavsko – ilirskim provincijama. Tamo je 1. III. 350. god. n. e. u Mursi (današnji Osijek u Slavoniji) na nagovor Konstantine (koja se možda nalazila na putu prema istoku), sestre Konstancija II., za dominusa proglašen Vetranije, komandant armije Panonije. Ova aklamacija je imala proflavijeski karakter i Vetranije je prvotno bio priznat i od Konstancija II. Kada se Konstancije sa svojom armijom sreo sa Vetranijem, ovaj je 25. XII. 350. god. n. e. abdicirao i povukao se u privatni život u gradu *Prusa ad Olympium* u Bitiniji.

Konstancije II. je znao da će rat sa Magnecijem biti težak i da mora ojačati svoju poziciju, involviranjem nekoga od preostalih rođaka u zajedničku vlast. Zato je Gala podigao na rang cezara za istočne provincije (u Sirmiumu15. III. 351. god. n. e.) sa prijestolnicom u Antiohiji. Gal je dobio i ime Konstancije i bio je oženjen sa Konstantinom (udovicom Hanibalijana), sestrom Konstancija II. Sam Konstancije II. je od ranije

bio oženjen sestrom Konstancija Gala, kćerkom Julija Konstancija i polusestrom Julijana (kasnije nazvanog Apostata).

U toku rata sa Magnecijem (moguće u ranijem razdoblju 353. god. n. e.), Konstancije II. se oženio sa Eusebijom (udato carsko ime (*Flavia Aurelia Eusebia*), dok je sudbina prve njegove supruge nepoznata. Eusebija je bila makedonskog porijekla i rođena je u Solunu, u konzularskoj familiji. Njen otac je bio Flavije Eusebije/*Flavius Eusebius*, konzul 347. god. n. e. Inteligentna Eusebija je od početka imala utjecaj i na vođenje državne politike.

I Magnecije se pripremao za konačni obračun sa Konstancijevom armijom koja je dolazila sa istoka. On je Magnusa Decentija (*Magnus Decentius*), vjerojatno je riječ o njegovom bratu, uzdigao u rang cezara. Decentije je ostavljena briga o rajnskoj granici. Do bitke između Magnecijevih i Konstancijevih trupa je došlo kod Murse 28. IX. 251. god. n. e. Neposredno prije bitke, Magnecijev zapovjednik Klaudije Silvan (*Claudius Silvanus*) je sa većinom svojih trupa dezertirao i priključio se Konstanciju. Ova bitka kod današnjeg Osijeka spada u red jednih od najkrvavijih bitaka u povijesti rimskog svijeta. Po Zonari Magnecije je izgubio 2/3 sastava svojih trupa, a Konstancije polovinu svoje armije. U klanici je poginulo 55 000 vojnika. Za rimski svijet razdiran religijskim pitanjima i čije su granice u stalnoj opasnosti, ova pogibija najboljih vojnika u međusobnoj borbi je imala katastrofalne posljedice. U bitci je poginuo i Marcelin.

Bitka kod Murse, i općenito čitav rat između Magnecija i Konstancija II. je imao i prizvuk vjerskog rata. Iako kršćanin, Magnecije se vratio na staze tolerancije, pa je vratio određena prava „paganima" koji su još uvijek činili značajnu većinu u odnosu na kršćane (posebno na zapadu). Konstancije II. je ovaj rat želio prikazati kao „sveti" obračun. Tako je on čak ostavio borbene aktivnosti kako bi se molio na obližnjem grobu jednog martira. Valens, episkop Murse, je čak rekao Konstanciju II. da mu je anđeo saopćio vijest o pobjedi.

Nakon Konstancijeve pobjede u bitci kod Murse, Italija se pobunila i istjerala Magnecijeve trupe. Konstancije II. nije odmah krenuo ponovo na Magnecija, jer je morao osigurati srenjodunavsku granicu zbog problema upada Transdanubijaca. Tek nakon toga Konstancije II. je krenuo na Magnecija koji se sklonio u sjevernu Italiju. To je automatski dovelo do masovnog dezertiranja italijanskih zajednica i gradova na stranu Konstancija II. Nakon toga se Magnecije povukao u Galiju. Do konačne bitke je došlo 11. VIII. 353. god. n. e. kod *Mons Seleucus* (danas La Bâtie-Montsaléon u Francuskoj). I ovdje je došlo do pobjede Konstancijevih trupa i Magnecije je izvršio samoubistvo. I Decentije je izvršio samoubistvo. Nakon pobjede nad Magnecijem, Konstancije II. je proveo istragu nad njegovim pristalicama. Najozlogašeniji agent je bio *primicerius notariorum* Pavle zvani Katena (*Paulus Catena* = lanac, okovi).

Novčić Magnecija. Na aversu je portret Magnecija, a na reversu XP monogram. Ovaj prikaz na reversu jano pokazuje da je Magnecije bio kršćanin, i pored snažne propagande protiv njega.

Konstancije Gal na istoku

Na istoku Konstancije Gal je morao da se pozabavi pobunom Jevreja u Palestini. Na pritisak arijansko – kršćanskog prozelitizma u vrijeme Konstancija II., jevrejski predstavnici u odlučili reagirati. Došlo je do pobune u Palestini, pod vodstvom Isaka iz Diocezareje (ili Seforisa), kojem je pomagao izvjesni *Patricius* koji je bio poznat i kao Natrona. U početku je uspjeh bio uspješan, a bijes ustanika se nije samo sručio na kršćane, nego je dobio i etničko – nacionalni predznak, jer je izvršen pokolj osoba drugaćije etničke pripadnosti kao što su helenizirani stanovnici, Sirijci i Samaritanci. Protiv ustanike je Konstancije Gal poslao grofa Ursicina (koji je bio *magister equitum*) koji je uspješno ugušio ustanak. Tiberias i Diospolis, dva grada koja su bila u rukama ustanika su bila teško nastradala, dok je Diocezareja sravljena sa zemljom. Ursicin je naredio da se pogubi nekoliko hiljada ustanika. *Patricius* je možda poginuo u bitci. Konstancije Gal je protiv gorštačkih Isaurijanaca poslao Nebridija grofa Istoka (*comes Orientis*).

Solid (iz solunske kovnice) sa portretom Konstancija Gala na aversu is a personificiranim gradovima Rimom i Konstantinpolisom.

U Antiohiji je zbog nedostatka hrane, što je izazvalo nemire. Po Amijanu Marcelinu Gal i Konstantina su bili i otpočeli montirane procese protiv bogatijih ljudi, zbog navodne primjene magije, kako bi im mogli konsficirati imovinu. Posumnjavši u lojalnost Gala, Konstancije II. je smanjio brojčano stanje trupa pod komandom njegovog rođaka i poslao pretorijanskog prefekta Domicijana u Antiohiju da kaže Galu da ide u Italiju. Gal je onda otišao u otvoreni neposluh uhapsivši Domicijana i kvestora Montija Magna, da bi ih

kasnije dao pogubiti. Uskoro je otkrivena široka zavjera protiv Gala, a njeni učesnici su imali i podršku od načelnika manufakturu (*tribuni fabricarum*) za proizvodnju oružja i mnogi drugi visoko rangirani pojedinci. Svu su oni bili pohapšeni i pogubljeni.

Sada je morao da interveniše i Konstancije II., koji se tada nalazio u ratu sa Alamanima, i da riješi problem koji mu je stvorio rođak. Nakon postizanja sporazuma sa Alamanima, Konstancije je otišao u Milano i prvo je pozvao Ursicina, jer nije imao povjerenja u njega. Zatim je pozvao Gala i Konstantinu u Milan. Prvo je krenula na put Konstantina, ali je na putu umrla. Gal je ostao u Antiohiji, ali se Konstancije II. poslužio prevarom kako bi ovaj ipak napustio istočne provincije i krenuo njemu ususret. U Konstantinpolisu je Gal učinio još jednu grešku, koja je još više razgnjevila Konstancija II. Gal je uhapšen u Ptuju (*Poetovio*) i sproveden u Pulu gdje je bio podvrgnut ispitivanju od strane najviših dužnosnika dvora. U istrazi su učestvovali i eunuh Eusebija koji je bio *praepositus cubiculi* i Apodemije koji je bio *agens in rebus* (agent državne bezbjednosti). Konstancije Gal je osuđen i pogubljen.

Dok se za vrijeme Republike rimski svijet grozio eunuha, u principatu ga nastojao zabraniti u dominatu je, nakon stvaranja dvora po orijentalnim načelima, eunusi dobivaju moćnu i snažnu ulogu. Tako su dominusi bili okruženi eunusima koji su imali najrazličitije dvorske funkcije. Oni su često bili veza između dominusa i upravnih i vojnih dužnosnika. Tako su pojedini eunusi došli do velikog utjecaja. Postojale su dvije vrste eunuha, oni sa djelimičnom kastracijom (i oni su mogli imati normalan seksualni život, ali bez djece) i oni sa potpunom kastracijom. Prvo navedeni su bili omiljeni kod udatih i onih žena koji nisu željele da riskiraju trudnoću, dok su potpuno kastrirani često bili uvučeni u homoseksualne odnose.

I kurirska i bezbjednosno – obavještajna služba Rimske države se promijenila sa uvođenjem dominata. Raniji frumentariji su zamijenjeni sa službom sa imenom *agentes in rebus*/ἀγγελιαφόροι/μαγιστριανοί. Oni su prvi put spomenuti 319. god. n. e., ali moguće datirati njihovo ustanovljenje u okviru dioklecijanskih reformi. Bili su pod jurisdikcijom *magister officiorum,* a služili su i kao kuriri i izaslanici. Ova služba je nastavila postojati i u Romejskom carstvu, i tek ukinuta u VIII. st. Po Justinijanovom kodeksu ovi agenti su imali imunitet od procesuiranja, izuzev ako suprotno ne bio naredio *magister officiorum.* Oni su imali i zadatak supervizije rada provincijskog namjesništva i birokratije. Jedna posebna skupina ovih agenata, po nazivu *curiosi*/ διατρέχοντες/"Znatiželjni", su određeni da djeluju kao inspektori i djelovali su kao tajni agenti. Kao i ostali službenici iz bezbjednosno – obavještajne zajednice kroz povijest, i ovi agenti su sticali veliku moć i ovlaštenja, izazivali su strah, zebnju i mržnju. Filozof Libanije ih optužuje za velike nepravilnosti, teroroziranje i iznuđivanje rekavši da su oni psi čuvari stada koji su se priključili čoporu vukova. Sudeći po djelu Amijana Marcelina agenti su u vrijeme Konstancija II. postali strah i trepet i bili su svugdje prisutni. Amijan Marcelin navodi niz primjera u kojima su agenti krivi za kažnjavanje, progone i konfiskcije. I sa najmanjom greškom ili sumnjom građani su mogli postati žrtvom agenata.

Uzurpacija Klaudija Silvana

Silvan je bio sin Bonita, zapovjednika franačkog porijekla koji je podržavao Konstantina u ratu protiv Licinija. Nakon Silvanovog prelaza na stranu Konstancija II., ovaj ga je učinio *magister militum*, sa zadatkom da čuva rajnsku granicu i bori se protiv Alamana. Vezano za invaziju Alamana, ponovo se javio pokret bagauda, koje je Silvan uspio primiriti. Silvan je imao mnogo protivnika među dvorjanima Konstancija II. Oni su podmetnuli lažna pisma po kojima se Silvan priprema za pobunu. Posljedica tih zbivanja

je bila ta da se Silvan 11. VIII. 355. god. n. e. u Kelnu odmetnuo i proglasio za cara. Konstancije II., koji se tada nalazio u Milanu, je poslao pismo Silvanu sa naredbom da dođe do njega. Istovremeno je naimenovao Ursicina da preuzme Silvanovo mjesto na granici i poslao ga u Severov stožer. U pratnji Ursicina se nalazio i Amijan Marcelin. Ursicin je dao pismo Silvanu, koji je imao povjerenja u Ursicina. Međutim, ovaj je organizirao umorstvo Silvan potkupivši neke Silvanove vojnike. Oni su svladali tjelesnu stražu Silvana i njega izvukli iz kršćanske crkve u kojoj se molio i ubili ga. Određenu ulogu u epizodi koja se odigrala oko Klaudija Silvana, imao je i ozloglašeni agent Apodemije.

Umorstvo Silvana je imao negativne posljedice u Galiji, jer su se bagaudi ponovo javili i Aurelije Viktor navodi da su cc 360. god. n. e. bagaudi izvodili napade u udaljenim područjima od velikih i utvrđenih gradova.

Religijska politika Konstancija II.

Definirati religijsku politiku Konstancija II. nije jednostavno. Ona nije bila jednostrana. U ovom segmentu svoje javne djelatnosti, Konstancije II. je bio u pravom smislu sin svoga oca. Dok je na jednoj strani bio aktivni promotor jedne sljedbe, na drugoj strani je pokazivao toleranciju i poštivanje. Nekada je njegova politika izazivala i progone, a nekada bi štitio pripadnike ugrožene sljedbe. Česta su bila međusobna prožimanja i dopunjavanja. Načelno Konstancije II. je bio arijanac i nastojao je promovirati ovu kršćansku sljedbu, i u odnosu na "nikejce", i na Jevreje i na „pagane".

U ostvarivanju zacrtanih religijskih ciljeva, Konstancije II. nije mogao voditi beskompromisnu i naglu politiku, jer većina stanovnika, uglednika i vojnika nije ni pripadala arijanskoj sljedbi. Zato je primjenjivao postupnost. Uostalom, Konstancije II. nije bio dogmatski arijanac, nego je preferirao kompromisna rješenja, pa bi njegovu pozciju možda bilo bolje definirati kao poluarijansku. Nastojeći da uvede jedinstvo i mir u kršćanskoj crkvi, Konstancije II. je sazvao i nekoliko koncila, od kojih su najpoznatiji sinod u *Ariminu*/Riminiju 359. god. n. e. i sinod u Seleukiji 360. god. n. e. Inače je Konstancije II. nastavio politiku davanja privilegija kršćanskom kleru. Tako su svećenici i njihovi sinovi oslobođeni od obaveznih javnih službi, svečenici i njihovi asistenti (a kasnije njihove familije) su dobili porezna izuzeća, regulirana je privatna imovina klera, episkopi su dobili i izuzeće da budu procesuirani u sekularnim sudištima, prostitutke kršćanke su mogle imati za klijente samo kršćane. Ovim zakonima kršćanski kler se polako oblikovao u zasebno, privilegirano i moćno tijelo. Tako su postavljeni temelji za nastanak profesionalnog svećeničkog staleža.

Arijanski biskup Nikomedije je imenovan za bitniju dužnost episkopa Konstantinpolisa (iz kojeg se razvila institucija vaseljenskog carigradskog patrijarha) u periodu od 338. god. n. e. do smrti 341. god. n. e. Ranije utjecajni i moćni Ablabije je držao stranu uvjerenog „nikejca" Atanasija koji je bio biskup Aleksandrije (prije nego je protjeran). Zato je Ablabije prvo otpušten sa dvora. Ipak ni Ablabijevo povlaćenje na svoje posjede

u Bitiniji nije ga spasilo, jer ga je već 338. god. n. e. Konstancije dao pogubiti pod lažnom optužbom.

Konstancije II. je imao ambivalentan odnos ne samo u odnosu prema razlikama u istobitnoj i sličnobitnoj dogmama, nego je takav bio i prema „paganima”. Činjenica je da je Konstancije (sa ostalim suvladarima ili sam) izdao niz edikata, između ostalog zabranjujući žrtvovanje, zatvarajući hramove i protiv proricanja i magiju. Konstancije II. je i dopuštao kršćanima i njihovim prvacima da rade što hoće. Tako se uobičajilo da kršćansko (u ovom slučaju arijansko) svećenstvo širi „jezik mržnje i netolerancije” prema drugačijem, pa su se događale i neke vrste „kristalnih noći”, kada bi rulja pa i državni organi napadali na „paganske” hramove i sinagoge, i vršio prisilni prozelitizam. Međutim, kod Konstancija II. još uvijek je opstajala i ona druga strana, koja se pokazivala ne samo tolerantnom nego i prijaznom prema „paganstvu”. Konstancija II. nikada nije prešao granice stavljanja „paganstva” van zakona i odlučnog obračuna sa njima. On nikada nije ni pokušao da ukine drevne rimske svećeničke kolegije ili vestalke. Isto tako nisu zabranjene ni klasične, nekršćanske filozofske škole bez obzira bile one svjetovne ili „paganske” provenijencije. Čak je jednom naredio i izbor afričkog „paganskog” svećenika, a i nikada nije odustajao od titule *pontifex maximus*. Kada je umro, desio se i paradoks jer je Senat Grada Rima deificiran Konstancija II. Tako je jedan kršćansko – arijanski car ušao u grčko – rimski panteon.

Solid Konstancija II. u povodu 15. godišnjice njegove vladavine, izdat iz antiohijske kovnice. Na aversu je portret Konstancija II., a na reversu boginja Viktorija sa malim genijem.

Missorium iz Kerča sa predstavom Konstancija II. na konju i sa aureolom kako ga prati vojnik sa XP monogramom i sa boginjom Viktorijom.

Kako izgleda prvi kršćani dominusi su se izgleda teško odricali božanskih simbola pobjede u “paganskom” smislu. Ovaj primjer bi ukazivao da je ranokršćanstvo kod dominusa II. flavijevske dinastije bilo prožeto i sa elementima sujevjernog shvatanja i želje kako doći do pojede. Zato i ne treba da čudi da se XP monogram, koji je još Konstantin koristio kao amulet sreće i pobede, nalazi zajedno sa Viktorijom. Zato je i Konstantin postajao sve izraženiji kršćanin, kako je nizao pobjede dok je nosio *labarum.*

Jedino gdje nije bilo ambivalencije jeste odnos prema Jevrejima, prema kojima su propisivane značajne restrikcije. Tako je Konstancije II., zajedno sa braćom ili sam donio niz antijevrejskih zakona. Tako je limitirano pravo vlasništva robova od strane Jevreja.

Svaki rob koji nije Jevrej, a kupljen od Jevreja se konfiscira od strane Države. Ako Jevrej pokuša da izvrši obrezivanje nad robom koji nije Jevrej, ovaj će biti oslobođen a Jevrej će se suočiti sa smrtnom kaznom. Svaki rob – kršćanin u vlasništvu Jevreja je po automatizmu oslobođen. Zabranjena su i vjenčanja između muškarca Jevreja i žene kršćanke. Jevrejima je zabranjeno da kršćanke preobraćaju. Konstancije II. je donio i edikt po kojem osobi kojoj se dokaže da je prešla sa kršćanstva prešla na judaizam konfiscira sva imovina. žene – tkači koje su radila za državne manufakture pa prešle kod vlasnika Jevreja moraju se vratiti u državnu službu. Ove mjere su donošene ne samo radi restriktiranja jevrejske religije kako takve, nego i poradi smanjivanje konkurentne moći poslovnih aktivnosti u rukama Jevreja.

JULIJAN APOSTATA – POSLJEDNJI LAV KLASIČNE CIVILIZACIJE

Konstancije II., je shvatio da mora imati nekoga sa kim će djeliti vlast, pa je zato pozvao jedinog svoga preostalog rođaka→Julijana, polubrata Gala, i proglasio ga 6. XI. 355. god. n. e. za cezara. Nekoliko dana kasnije je on bio oženjen za Helenu, preostalu sestru Konstancija II. Za Julijanovu odgovornost je određena Galija.

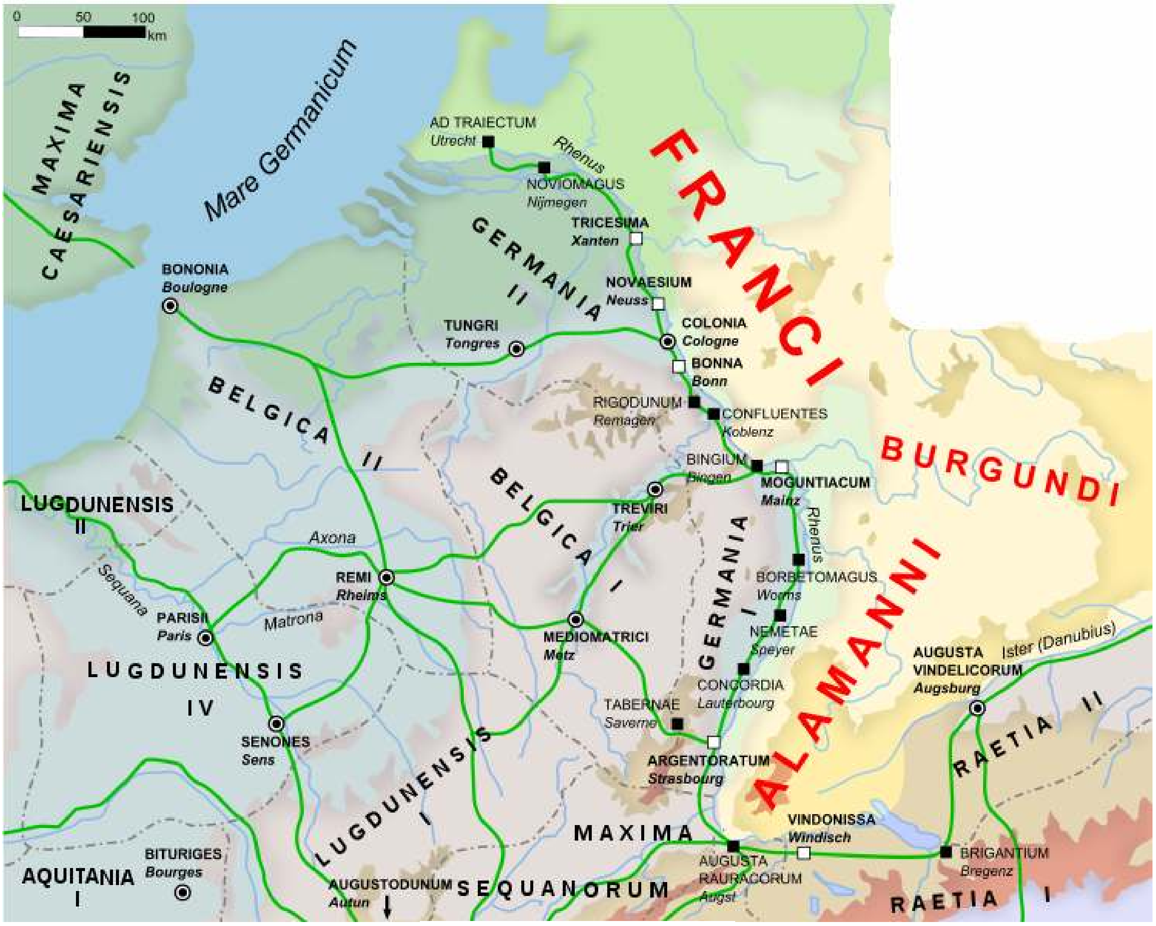
Julijan Apostata (maj ili juni 331/332. – 26. VI. 363. god. n. e.), nećak Konstantina I., kao cezar vladao od 6. XI. 355. do februara 360. god. n. e., kao august i suvladar sa Konstancijem II. od februara 360., a kao samostalni august od 3. XI. 361. do 26. VI. 363. god. n. e. Ime po rođenju *Flavius Claudius Iulianus*, kao cezar *Flavius Claudius Iulianus Caesar*, a kao august *Flavius Claudius Iulianus Augustus*/ Φλάβιος Κλαύδιος Ἰουλιανός Αὔγουστος. Julijan je prvi car koji je rođen u Konstantinpolisu od roditelja koji su oboje bili kršćani. Za njega i njegovog starijeg polubrata Gala su bili predviđeni krščansko obrazovanje i odgoj. Sa 7 godina Julijan je bio pod starateljstvom Eusebija iz Nikomedije, a učitelj mu je bio Mardonije, eunuh gotskog porijekla. Mardonije je ostao u lijepom sjećanju mladog Julijana. Nakon Eusebijeve smrti, obojica su protjerani na carsko imanje u Macelu u Kapadokiji. Tu je Julijan upoznao kršćanskog arijanskog episkopa Đorđa iz Kapadokije, koji mu je pozajmio knjige klasične tradicije. Sa 18 godina je kratko boravio u Konstantinpolisu i Nikomediji. Julijan je obnašao jednu nižu funkciju u crkvi →lektora, a bio je detaljno upoznat sa Biblijom. Julijan je počeo 351. god. n. e. studirati neoplatonizam kod učitelja Edesija (*Aedesius*, Αιδέσιος, umro 355. god. n. e.), a kasnije kod Edesijevog studenta Maksima iz Efesa (umro 371. god. n. e.). Julijan je 354. god. n. e. pozvan na Konstancijev dvor u Milanu, i držan je tamo skoro godinu jer se lažno sumnjalo na njega da je uključen u izdajničke konspiracije prvo sa polubratom, a zatim sa Klaudijem Silvanom. Zahvaljujući posebno Eusebiji, koja je favorizirala Julijana, od je bio oslobođen optužbi. Julijan je veoma cijenio Eusebiju i kasnije joj je posvetio i panegirik pod naslovom „Govor zahvalnosti carici Eusebiji“. Nakon toga, Julijan je napustio mučni i paranoični Konstancijev dvor i poslan je u Atenu, kako bi završio studije.. Tu je upoznao dvojicu biskupa i to Gregorija iz Nazijanzusa i Bazila Velikog. U Eleusini je bio iniciran u Eleusinske misterije. Na primjeru Julijana se najbolje vidi kako samo elementarno ideološko obrazovanje (u njegovom slučaju kršćansko) ne daju željene rezultate. Iako je bio kršćanin po rođenju, primio elementarno znanje po kršćanskom kurikulumu, Julijan je postao najpoznatiji otpadnik od kršćanstva. Da bi ciljano ideološko obrazovanje imalo efekta, ono bi moralo da ima i odgovarajući ambijent i moralo bi da bude prilično ograničeno i selektivno.

Zbog teške situacije na rajnskoj i dunavskoj granici Konstancije II. je odlučio ostati u zapadnim provincijama još nekoliko godina, dok se prilike ne stabiliziraju. Po svemu sudeći u te njegove strateške planove se uklapalo i prisustvo Julijana u galsko – germanskim provincijama. Sa druge strane, Konstancije II. nije želio ponoviti grešku kao u slučaju Gala, pa je namjeravao da Julijan služi samo formalna figura u zapadnim provincija. Mislio je da Julijan, zadubljen u nauku i studije, i totalno neiskusan u upravnim i vojnim poslovima ionako neće imati previše zanimanja za političke i vojne poslove. Zato ga je u galsko – germanske provincije poslao sa malom, simboličnom pratnjom od ukupno 1200 vojnika, a i Konstancijevi zapovjednici na zapadu su ga trebali držati pod kontrolom. Ipak ubrzo će se pokazati da je Konstancije II. pogriješio u procjeni, i da u mladom učenjaku se nalazi potencijal za brzo savladavanje vještina politike i vojske.

Julijan i odbrana granica na Rajni

Kada je u zimu 255/256. god. n. e. Julijan došao u galsko – germanske provincije zatekao je vrlo teško i kaotično stanje. Ove provinije su najviše na sebi osjetile pokušaje uzurpacije Magnecija i Klaudija Silvana. Posebno se građanski rat Magnecija i Konstancija II. loše odrazio i na rajnsku i na dunavsku granicu. Značajan broj vojnika je povućen sa graničnih linija kako bi se borio protiv suparničke rimske armije. Veliki i krvavi gubitci u međurimskom ratu su praktično doveli do manjka kvalitetnog borbenog osoblja. I prisustvo i djelovanje agenta Apodemija je ostavilo štetne posljedice. Zbog toga su i odbrana i civilni sustavi upravljanja oslabili. Regiju su zahvatili pad morala i korupcija. Posebno je kritična situacija bila na samoj granici, gdje su Franci i Alamani odlučili iskoristiti priliku i započeti široko zasnovane operacije sa ciljem okupacije određenog teritorija. U tome su znatnim dijelom i uspjeli i rajnska odbrambena pozicija je kolabirala u potpunosti. Rimljani su mogli računati na samo oko 13 000 vojnika.

Prema Amijanu Marcelinu Franci su uspjeli krajem 355. god. n. e. okupirati Keln, a u germanskim rukama su bili i Majnc, *Borbetomagus* (danas Worms), *Nemetae Vangionum* (danas Speyer), *Tabernae* (danas Saverne), *Saliso* (danas Brumat) i *Argentorate* (danas Strazbur). Zauzete su i mnoge utvrde i fotifikacije. Na Rajni su u rimskim rukama ostale samo tri tačke : jedan toranj kod Kelna i dvije utvrde *Rigomagus* (danas Remagen) and *Confluentes* (danas Koblenz). Sa ovih područja Germani su sada pokretali napade i u dublju unutrašnjost, pa su tako pustošeni prostori sve do rijeke Sene. Alamani su napadali iz pravca *Agri decumates* koje su Rimljani u prošlom stoljeću napustili. Alamani su zarobili i oko 20 000 građana galsko – germanskih provincija koje su pretvorili u svoje zavisne zemljoradnike. Time su oslobodili mnoge ratnike cikličnog rada na zemlji, pa Alamani više nisu morali da paze na godišnje doba kada su ratovali, nego su vojsku mogli držati pod oružjem duži period. Izgledalo je da su Rimljani ovaj rat potpuno izgubili i da je pad rimske Germanije i Galije neminovan, a cirkuliralo je i mišljenje da je Julijan dobio praktično nemoguću misiju.

Rajnska granica u IV. st. n. e.

U IV. st. n. e. situacija u Transrenskoj Germaniji je bila u potpunosti drugačija u odnosu na onu iz I. i II. st. n. e. Nekada niz malih germanskih politija se vjerojatno procesom sinoikizma u toku III. st. n. e. preobrazio u tri konfederacije poznate pod imenima Franci, Alamani i Burgundi. Političko – društveno uređenje Alamana se baziralo na sustavu kantona (Rimljani ih nazivaju *pagi*) koji su formirali kraljevine (r*egna*). Totalna populacija Alamana se procjenjuje u IV. st. n. e. između 120 000 i 150 000 „duša", a i brojnost Franaka je bila više – manje slična. Nasuprot njih su bile rimska Germanija i Galija sa više miliona stanovnika.

Libanije navodi da su Franci i Alamani ustvari pozvani od Konstancija II. da preduzmu napade, kako bi oslabili pozadinu Magnecija. Vjerodostojnost ove informacije je teško provjeriti. Činjenica je da je Konstancije II. 254. god. n. e. započeo operacije protiv Alamana i da je uspio da ih potisne iz Retije. Julijan Apostata spominje da je on tada prešao Rajnu. Konstancije II. je tada postigao sporazum sa južnoalamanskim kraljevima Vadomarom i Gundomadom.

Na putu od Milana prema Galiji, Julijan je u Torinu saznao za pad Kelna. Sa svojom vojnom pratnjom je proveo zimu 355/356. god. n. e. u gradu Vienna, nešto južnije od Liona. Kada je stigao na odredište, tamo prisutni zapovjednici i civilni upravitelji, u početku nisu ozbiljno doživljavali Julijana i prilično su ga potcijenili, pa su mislili da mogu nastaviti po svome. Na njihovo iznenađenje, Julijan odmah po dolasku u galsku regiju odgovorno shvatio svoj posao. Julijanov prvi zadatak je bio za 356. god. n. e. da se

poveže sa glavninom galske *comitatus* armije koja je zimovala u *Durocorteronu* (današnji Rheims/Rems) pod komandom Marcela, koji je zamijenio Ursicina na poziciji *magister equitum*. Tom prilikom je Julijan svoje kvalitete, jer je u dugom maršu prošao kroz područje kuda su prolazile alamanske skupine. Neke od tih skupina su bile brojne kao i Julijanova pratnja. Na putu je postigao i prvu pobjedu, pobijedivši 24. VI. 356. god. n. e. brojnu neprijateljsku armiju koja je opsjedala *Augustodunum*. Nedugo zatim je porazio i jednu neprijateljsku jedinicu. U Remsu u razgovoru sa višim časnicima, Julijan je pokazao odvažnost u odlučivanju, i pokrenuta je ofanziva direktno u Alzas. Međutim, u mjestu *Decem Pagi* (danas Dieuze) rimska armija je upala u zasjedu i malo je nedostajalo da bude teško poraženi. U zadnji čas su se rimske trupe uspjele konsolidirati. Napredujući do *Brotomagusa* (danas Brumath) u Alzasu, rimska armija je opkolila jednu alamansku grupu. Međutim, kada je sagledao čitavu situaciju u Alzasu, Julijan je shvatio da ima nedovoljnu armiju kako bi pobijedio Alamane. Umjesto toga je pokrenuta kontraofanziva prema Kelnu. Tom pohodom je povezao i razbijene rimske pozicije i na kraju je bez otpora ušao u Keln. Zatim je postignut mirovni dogovor sa Francima. Time je Julijan olakšao svoju poziciju, i mogao je koncentrirati trupe prema Alamanima.

Nakon oslobođenja Kelna, Julijan je svoju armiju disperzirao u niz gradova kako bi ih čuvali i tamo prezimili. Glavni dio armije, pod zapvojedništvom Marcela, je poslao u Rems. Sam je za zimovalište izabrao grad *Senones* (danas Sens), blizu Pariza. Alamani su saznali za ovo i velika njihova armija je došla i opsjela Sens. Opsada je trajala skoro mjesec dana, i uvidjevši da im opsada uzaludna Alamani su otišli. Za vrijeme opsade, Marcel nije dostatno i na vrijeme djelovao kako bi pomogao Julijan. Zbog toga je Marcel bio degradiran i novi *magister equitum* je postao Sever, istaknuti časnik koji je bio mnogo kompatabilniji sa Julijanom.

Amijan Marcelin navodi da je Marcel došao na Konstancijev dvor u Milanu, i da je u prisustvo dominusa ocrnjavao i klevetao Julijana. U zaštitu Julijana je stao eunuh *Eutherius*, i zahvaljujući njemu Konstancije II. je stao na stranu Julijana.

Za 357. god. n. e. planirana je kombinirana borbena operacija na Alamane. *Magister peditum* Barbatije je poslan iz Milana i zadatak mu je bio da skupi vojsku u gradu *Augusta Raurica* (kanton Aargau u Švajcarskoj) i sa 25 000 vojnika (u ovoj armiji je viši starješina bio Valentinijan, budući dominus) krene prema sjeveru. Julijanov zadatak je bio da sa 13 000 vojnika iz Remsa krene istočnim pravcem. Međutim, germanski narod Leti/*Laeti* je iznenada napao Galiju i to prema toku rijeke Rone, sa ciljem zauzimanja Liona. Sam napad na grad nije uspio, i Leti su se našli u dubini Galije i morali su se probijati do svoje teritorije. Na Julijanovom sektoru su im u ovom pokušaju probijanja bili nanijeti teški porazi, ali na Barbatijevom sektoru (zahvaljujući visokom starješini Celi) Leti su se uspjeli provući bez većih problema.

Julijan je tada pažnju posvetio obnovi strateški bitne utvrde *Tres Tabernas* u oblasti Saverne, koja je bila razorena od Alamana. Dok su radovi tekli, prethodnica Barbatijeve

armije je bila iznenađena i napadnuta od brojne alamanske armije. Prethodnica se dala u bjekstvo povukavši sa sobom i ostatak Barbarijeve armije. Nakon toga je Barbarije napustio operaciju (možda sa dozvolom Konstancija II.), bez dozvole Julijana, i povukao se u Italiju.

Alamani su tada predstavljali neku vrstu konfederacije sastavljenje od kantona. Svakim od tih kantona je upravljao kralj. Dok je čelu konfederacije isto najveći kralj. Amijan Marcelin spominje sljedeće alamanske kraljeve koji su se sukobili sa Julijanom : *Chonodomarius, Vestralpus, Urius, Ursicinus, Serapion, Suomarius i Hortarius*. Konodomar (kojeg su Rimljani zvali *Gigas* = Div) i Serapion (sin Konodomarovog brata *Mederichusa*) su bili vodeći kraljevi. U alamanskom društvi ispod kraljeva su bili plemići (*optimates*) i ratnici- Svaki plemić je prosječno mogao podiči oko 50 ratnika. Navodno je Konodomar, taj glavni planer alamanskih operacija, je čak tvrdio da ima neka pisma od Konstancija II., koja garantiraju da Alamani okupiraju područje Alzasa. Pored navedenih kraljeva u Amijanovom opisu alamanskog rata, spominju se još neki kraljevi Alamanije po imenu : braća *Macrianus* i *Hariobaudus*. Zanimljivo je da neki od njih nose grčko – rimska imena, što pokazuje prožetost Alamana klasičnom civilizacijom. Amijan Marcelin je isto ovo primijetio i detaljno opisuje kako je Serapion dobio ime.

Konodomar nije želio da Julijan utvrdi i ostane na strateškoj tačci u Saverne. Saznavši od jednog dezertera da je na frontu ostao samo Julijan i sa ojačalim samopouzdanjem nakon pobjeda, Konodomar je odlučio da se u bitci na otvorenom okuša sa Julijanom. U tu svrhu je poduzeta masovna mobilizacija vojnika u Alamaniji, i te jedinice su se trebale okupiti kod Strazbura (glavni grad Alzasa) . Ova alamanska armija je dobila i podršku onih alamanskih zajednica koje su par godina ranije sklopile mir sa Konstancijem II. Tamo se plemići podigli antirimsku pobunu, Gundomad je bio ubijen, a Vadomar prisiljen da prekrši mirovni sporazum i da se sa svojim trupama priključi Konodomaru. Dobili su i podršku možda i od Burgunda. Po Amijanu Marcelinu alamanska armija kod Strazbura je brojala 35 000 vojnika (moguće preuveličana cifra) sa Konodomarom i Serapionom na čelu, svim ostalim kraljevima, sa 10 prinčeva i svim plemićima. Alamani su i poslali ultimatum Julijanu da se odmah povuće iz Alzasa. Julijan je prihvatio bitku. Po Libaniju Julijan je raspolagao sa 15 000 vojnika. Bitka kod Strazbura se desila u augustu 357. god. n. e. i opisuju je vrlo detaljno Amijan Marcelin, Zosim i Libanije. Ovog augustovskog dana alamanska armija je doživjela težak poraz od malobrojnije, ali zato kvalitetnije i iskusnije Julijanove armije. Po Amijanu Marcelinu Alamani su imali 6000 poginulih, a po Libaniju 8000 poginulih. Uz to su se hiljade ugušile pokušavajući da pređu Rajnu. Međutim, 2/3 alamanske armije je uspjelo da pobjegne. Rimljani su imali od poginulih 243 vojnika i četvoricu oficira. Nešto kasnije pri pokušaju da pređu Rajnu u taboru između rimskih utvrda *Tribunci* (blizu Strazbura) i *Concordia* (Drusenheim, 40 km od Strazbura), Konodomar je sa svojom pratnjom pokušao da pobjegne, ali je zarobljen. Julijan je Konodomara poslao Konstanciju II. Konodomar je kasnije interniran u Rim i ubrzo je umro u *Castra peregrina* koja se nalazila na Celiju.

Rat Julijana sa Alamanima je samo jedan detalj u skoro do sredine XX. st. kroničnog sukobljavanja Francuske i Njemačke radi Alzasa.

Nakon velike pobjede, njegova armija ga je proglasila augustom, ali je on odbio ovaj naslov. Zatim je uslijedilo etničko čišćenje Alamana u Alzasu, a onda je rimska armija prešla Rajnu i teško opustošila Alamaniju. Amijan Marcelin tako govori da su se rimski vojnici pustošili farme bogate u stoci i usjevima, i da su palili sve kuće koje su bile građene na rimski način.

Navedeni podatak Amijana Marcelina jasno ukazuje da Alamani nisu bili neka nesofisticirana zajednica, nego da su oni dosta toga već preuzeli iz klasične civilizacije. Uz to, kultura življenja na *Agri Decumates* je bila održavana i decenijama nakon što je Rimska država napustila ovo područje. Po svemu sudeći uništenje toga načina življenja u navedenom području su izveli sami Rimljani pod Julijanovim zapovjedništvom.

A obnavljana je i utvrda u zoni *Agri Decumates*. Strateška inicijativa je bila u potpunosti preokrenuta i Julijan je 358. god. n. e. pobijedio neke franačke skupine na lijevoj obali Rajne, a onda prešao na franačko područje, primoravši Salijce i Hamave da postaju *tributarii*, tj. da isplaćuju danak Rimljanima. Julijan je Salijske Franke naselio u Toksandriji. Onda je opet prešao Rajnu i napao Alamaniju. Pristupio je i ponovnoj obnovi rasturene rajnske odbrane i granice. Rijeku Rajnu su Julijanove jedinice prelazile bez većih problema više puta i pri svakom od tih sukcesivnih napada su bez ikakve milosti uništavale neprijateljsku zemlju, masakrirale stanovništvo i odvodilo roblje. Nakon toga su Alamani prisiljeni na težak mir, i morali su vratiti sve one koje su zarobili dok su napadali rimsko područje. Po Amijanu Marcelinu rimske trupe su prodrle u dubinu sve do granice Alamana i Burgunda, na mjestu koje se naziva *Capillacii* ili *Palas*. Do tada i tada su se mnogi alamanski kraljevi predali i zatražili mir. Do 360. god. n. e. rajnska granica je bila osigurana u takvoj mjeri da je Julijan mogao poslati 3000 vojnika pod komandom Lupicina u Britaniju kako bi se odbili napadi Pikta i Skota.

Skoti (*Scotti* ili *Scoti*) je bilo generičko ime koje su koristili kasnoantički pisci da opišu irske napadaće na rimsku Britaniju. Najraniji spomen je u dodatku djela *Laterculus Veronensis* (koji se datira u 314. god. n. e.). Raniji pisci su zvali Irce imenom *Hiberni*. Njih spominju Pakat, Amijan Marcelin, Klaudijan, Galska kronika iz 452. god. n. e. Naziv Skoti je vremenom počeo označavati sve Gele (*Gaels*), odnosno irsku zajednicu.

Solid sa portretom Julijana na aversu. Revers prikazuje vojnika kako drži zarobljenog neprijatelja.

Novčić koji prikazuje Julijana u uniformi.

Uređivanje uprave u galsko – germanskim provincijama

Pored fronta na Rajni, Julijan je vodio i unutrašnji, nimalo lakši rat, protiv korupcije i nereda u civilnoj upravi. Zahvaljujući prestižnoj pobjedi, Julijan se krajem 357. god. n. e. mogao suprostaviti Florenciju, pretorijanskom prefektu Galije. Prihodi iz Galije te godine nisu dostigli planirani cilj, i Florencije je planirao da uvede novi porez kako bi se nadomirivao manjak u javnim prihodima. Tome se Julijan javno suprostavio, a i dobio je po tome pitanju i podršku Konstancija II. Ubrzo je Julijan osobno preuzeo i civilnu upravu u provinciji Druga Belgija/*Belgica Secunda*. Po pitanjima uprave i administracije, Julijan je bio pod uticajem svoga humanističkog obrazovanja. Julijan je pristupio djelotvornom uklanjanju korupcije u službama. Obnavljani su gradovi i seoska područja, narodu je vraćano povjerenje u Državu i njene institucije i zato je vrlo lako bilo pretpostaviti da je Julijan zadobio veliku popularnost u Zapadnoj Europi. Međutim, kako bi lakše kontrolirao svoga rođaka, Konstancije II. je prekomandovao Saturnija Sekunda Salutija (*Saturninius Secundus Salutius*), prijatelja i bliskog Julijanovog suradnika, iz Galije.

Podunavski rat Konstancija II.

Konstancije je ostao u zapadnim provincijama još neko vrijeme. On je 357. god. n. e. posjetio Rim po prvi i posljednji put u svome životu. Dok je on nekoliko godina ranije ratovao sa Alamanima, Rim je posjetila i njegova supruga Eusebija. Ubrzo je Konstancije II. dobio vijesti da su Svebi napali Retiju, Kvadi panonsku provinciju Valeriju i Sarmati Gornju Meziju i Donu Panoniju. Nakon samo 30 dana boravka u Rimu, Konstancije je napustio Grad 29.V. 357. god. n. e. i usiljenim maršem došao u Ilirik.

U ovom periodu su i Jutungi su provalili u Retiju. Za razliku od ranijih upada, oni su sada pokušavali opsjedati gradove. Konstancije II. je protiv njih poslao Barbatija koji je postao *magister peditum*. Rimska armija je tako pobijedila Jutunge, da se samo manji dio njih spasio. U ovoj bitci se istakao zapovjednik Nevita.

U ovo vrijeme se desio težak zemljotres koji je pogodio zapadne dijelove Male Azije, a posebno je nastradala Nikomedija.

Dok je zimovao 357./358. god. n. e. u Sirmiumu, dobio je vijesti da su slobodni Sarmati/ *Sarmatae liberi* i Kvadi zajedno napali panonske provincije i Meziju. Konstancije II. je brzo odgovorio, postavljen je pontonski most i preko Dunava je prešla velika vojna sila. Kontraofanziva je bila veoma uspješna, a zemlja neprijatelja je bila pustošena, a veliki broj njih je ubijen. Sve što je bilo na dometu rimskih vojnika je bilo paljeno, pljačkano i ubijano. Razoreno je široko područje Transdanubije koje je bilo nasuprot provincija Panonije Druge i Valerije. Teško razaranje i pokolj su priređeni i u zemlji Kvada. Na kraju se Transdanubija morala pokoriti Konstancija II., osloboditi rimske zarobljenike i predati taoce. Međutim, to nije značilo da je ostvaren puni mir, jer su Limiganti pokušali iskoristiti upade sloodnih Sarmata i Kvada, pa su i oni izvršili invaziju rimskog područja. Došlo je do vrlo teške bitke u kojoj su rimske trupe pobile izrazito veliki broj Limiganata.

I područje gdje su živjeli Limiganti je bilo opustošeno, popaljeno i opljačkano. Amijan Marcelin vrlo detaljno opisuje Konstancijevo ratovanje u Podunavlju i vrlo slikovito govori o stupnju razaranja i nasilja koje se priredile rimske trupe u ovom području. Ako je suditi po podacima koje daje Amijan Marcelin, ovakav stupanj rimskog prodora u Transdanubiju je bio možda ravan onome koje je učinio Marko Aurelije. Blitzkrieg u Transdanubiji je dokazao i sve vrijednosti Konstancija II. kao dominusa i zapovjednika. Ipak na opustošenom području nisu uspostavljene nove provincije, nego je stvoren sustav vazaliteta.

Novi rat sa Iranom

Međutim, za razliku od Podunavlja, sljedeće iskušenje za Konstancija II. je bila situacija na granici sa Iranom. Šapur II. je poslao Konstanciju II. pismo u kojem napominje da se carstvo njegovih predaka (misleći na Ahemenide) pružalo do rijeke Strumice i Makedonije i tražeći povratak teritorija u Jermeniji i Mesopotamiji koje je Iran izgubio u Galerijevom ratu. Konstancije II. je odbio te zahtjeve, ali nije želio da izazove veliki rat i poslao je dva izaslanstva Šapuru II. Ali nije sa time ništa postigao, i 360. god. n. e. uslijedila je velika iranska invazija. Značajnu ulogu u izbijanju rata je imao i rimski dezerter Antonin, koji je prešao Šapuru II. Ovaj put su Iranci konačno imali uspjeha. Zauzeti su gradovi Singara, Kiphas, Amida (nakon 73-dnevne opsade) i *Ad Tigris*. Amijan Marcelin do u detalje opisuje ovaj rat (u kojem je bio aktivni učesnik), a posebno opsadu Amide. Po Amijanovom opisu, Iranci su osvajanje Amide platili sa ogromnom cijenom u ljudstvu i materijalu. Navodno je izgubio 30 000 vojnika. Kada je donio vijesti o slomu mesopotamijskog fronta, Konstancije II. je odlučio da osobno krene sa armijom u susret Šapuru II.

Konstancije je te godine doživio još jedan udarac jer mu je umrla supruga Eusebija. Konstancije II. se uskoro po treći put oženio i sa Faustinom i to dok je zimovao 360/361. god. n. e. u Antiohiji. Ona je ubrzo ostala u drugom stanju. Međutim Konstancije II. nije imao tu sreću da vidi svoje jedino dijete, jer je umro prije porođaja. Fausta je dobila djevojčicu nazvanu Flavija Maksima Konstancija (*Flavia Maxima Constantia*).

U ovo vrijeme su otpali i neki istaknuti zapovjednici Konstancija II. Barbatije je, još dok je Konstancije II. bio u Sirmiumu, uslijed spletki jedne robinje, koja je ranije pripadala Silvanu, optužen da stvara konspiraciju sa ciljem da postane dominus. On i njegova supruga Asirija su bili pogubljeni. Za pad Amide je otkrivljen Ursicin, i zato je opozvan sa dužnosti.

Pariška pobuna

Kako bi osnažio Istočnu armiju, Konstancije II. je u februaru 360. god. n. e. poslao naredbu da iz reda Galske armije izdvoji dio vojnika i pod komandom Lupicina i Sintule pošalje na istok. U početku je Julijan, iako sa prigovorom, pokušao da izvrši naređenja. Kada se vijest o odlasku dijela trupa raširila među vojnicima, javilo je veliko nezadovoljstvo među vojnicima koji nisu željeli da napuste prefekturu Galiju. Direktna posljedica vojničkog nezadovoljstva sa Konstacijem II. je bila pobuna trupa i proglašenje Julijana u Parizu za novog augusta.

Prefekt Florencije, od ranije u sukobu sa Julijanom, se tada nalazio u Vienne. Julijan je kasnije njega krivio za slanje naredbe o prekomandovanju dijela galske armije. Amijan Marcelin navodi da je strah od rasta Julijanove popularnosti bio uzrok naredbe koju je poslao Konstancije II. na savjet Florencija.

Proglašenje Julijana za augusta u februaru 360. god. n. e. u Parizu je stvorilo zanimljivu situaciju. Teorijski vojnici nisu zbacili Konstancija II., pa postavili Julijana umjesto njega, nego su sada u rimskom svijetu postojala dvojica augusta.

Julijan je odmah po proglašenju za augusta, napisao pismo Konstanciju II. objašnjavajući zašto je bilo neophodno da prihvati želje vojnika i tražio je legitimno priznanje toga čina. Konstancije II. je odbio izvršiti to priznanje i zahtijevao je da se Julijan vrati na položaj cezara. Međutim, težak rat na istočnoj granici je ipak spriječio Konstancija II. da se pozabavi ovim, po njemu, nelegalnim činom. Konstancije je u jesen 360. god. n. e. započeo kontraofanzivu. Tada je posjetio je i ruševine Amida, koje je vidjevši (po Amijanu Marcelinu) zaplakao. U toku te kontraofanzive on je bezuspješno pokušavao povratiti grad Bezabde, koji su Iranci osvojili nešto ranije.

Julijan je čak nastavio obavljanje uobičajenih poslova i zadataka na granici. Tako je u periodu juni – august 360. god. n. e. Julijan vodio uspješne operacije protiv Franaka Atauarija (*Attauarii*). Julijan je tek u novembru iste godine počeo otvoreno javno koristiti titulu augusta, pa su izdavani i novci sa ovim vladarskim nazivom. Kovanice su se izdavale ili u ime obojice augusta ili samo sa Julijanom. Činjenica da se izdaju zajednički novčići jasno pokazuje da je Julijan sebe promatrao kao suvladara Konstancija II. Ovaj zanimljivi suvladarski intermezzo trajati će još neko vrijeme. Proslavljena je i petogodišnjica Julijanove vladavine na zapadu sa velikim svečanostima i igrama. U proljeće 361. god. n. e. Julijan je ponovo predvodio napad u Alamaniju, i tom prilikom je zarobljen alamanski kralj Vadomar. Ovaj alamanski kralj je interniran u Španiju. Julijan je ovaj napad opravdavao time da je Vadomar bio u savezu sa Konstancijem II. koji ga je ohrabrivao da napada Retiju. Konstancije II. je tek 361. god. n. e. odlučio da poduzme direktnu akciju protiv Julijana, pa je čak napustio istočni front i sa dijelom vojske krenuo prema zapadu.

Konstancije II. je prve mjesece 361. god. n. e. neuspješno pokušavao zauzeti utvrdu *Ad Tigris*. Nakon toga se povukao u Antiohiju radi pregrupiranja za novi napad na iranske pozicije. Iako su prethodne godine trupe Šapura II. bile uspješne, to je plaćeno sa enormnim gubicima u ljudstvu. Ta „pirova pobjeda“ je onesposobila Šapura II. da izvodi nove ofanzivne akcije. To zatišje je onda oslučio iskoristiti Konstancije II. i krenuti sa vojskom na zapad.

Tek nakon duže od godinu dana u kojem se nije znalo ko je ili ko su legitimni dominusi, Julijan je pokrenuo trupe koje su nastupale iz tri pravca : prema Retiji, sjevernoj Italiji i brodovima nizvodno Dunavom. Julijanov zapovjednik (franačkog porijekla) Nevita/*Nevitta* je zauzeo prokaz Succi, čime je najveći jugoistočne Europe potpao pod praktičnu kontrolu Julijanske stranke. Međutim, već u junu 361. god. n. e. trupe lojalne Konstanciju II. su zauzele Akvileju, odakle su mogle da se ukline među trupe Julijana. Akvileja je bila opkoljena od strane 23 000 vojnika lojalnih Julijanu, koji je došao do Niša. Odatle je slao pisma raznim gradovima u Grčkoj, pravdajući svoje akcije. Ipak do pravo građanskog rata nije došlo, jer je već u Kilikiji bilo jasno da je Konstancije II. bio

vrlo ozbiljno bolestan i da neće doživjeti ni da dođe od Europe. Zato je Konstancije II. odlučio da, slično svome ocu, bude kršten. Zanimljivo je da Konstancije II., uvjereni umjereni arijanac čitav svoj život, nije ustvari bio kršten i tehnički je bio van okvira kršćanske crkve. Njega je krstio Euzoije, umjereno arijanski biskup Antiohije. Konstancije II. je umro 3. XI. 361. god. n. e. u gradu *Mobsucrenae*. Posljednja volja Konstancija II. je bilo priznavanje Julijana za legitimnog nasljednika.

Konstancije II. nije imao sreće sa autorima koji su pisali o njegovoj vladavini, na jednoj strani su bili ortodoksno – katolički pisci koji su okvalificirali kao arijanskog heretika, a na drugoj su bili oni koji su bili nekršćanskog opredjeljanja i epigoni Julijana Apostate u literarnim vrelima (kao npr Amijan Marcelin) koji su ga prikazivali kao tiranina, ubicu i nedostojnog za vladavinu. Sliku o Konstanciju II. je neophodno u historiografiji uravnotežiti. Po svemu sudeći on je bio samo preslika vremena i prilika u kojima je živio.

Portret Konstancija II. iz Kronografije 354. Renesansna kopija karolinške kopije. Barberini manuskript u Vatikanskoj biblioteci.

I pored kontinuiranih ratova rimskog i iranskog svijeta u ovom periodu, trgovački putevi su još uvijek funkcionirali. O tome svedoći novčić (gore) sa portretom Konstancija II. pronađen u Karghaliku (kineski Sinkjang).

Julijanova samostalna uprava

Julijan je u Konstantinopolis ušao 11. XII. 361. god. n. e. Iako je on već bio obilježen kao otpadnik (apostata) od kršćanstva, Julijan je vodio sahranu Konstancija II. u Crkvi Apostola u Konstantinopolisu. Ovim činom Julijan je pocrtao svoj legitimitet kao dominusa. Moguće je da je on dao i da se podigne i mauzolej Santa Costanza kod Rima za svoju suprugu Helenu i njenu sestru Konstantinu (suprugu Konstancija Gala).

Već sa samim početkom samostalne vladavine energični Julijan je krenuo sa reformama. Po njemu glavni krivac za loše stanje u Državi, vojsci, upravi i administraciji je bio Konstantin, prije svega zbog radikalnog napuštanja tradicija i brzog preobražaja koji je tada doživio rimski svijet. Za svoj model vladavine je uzeo Hadrijana i Marka Aurelija, odnosno primjenjivanje svoje filozofije na upravljanje rimskim svijetom. Već od ranije se Julijan zanosio teorijskim i idejnim principatom→*primus inter pares*, i da niko nije iznad zakona, ni dominus ni ostali građani. U skladu sa takvim načelom politike, Julijan je bio čest na sjednicama senata Konstantinpolisa. Tamo je učestvovao u debatama i govorima. Institucija dvora, koja je u dominatu dobila na moći, je za Julijana bila neefikasna, korumpirana i skupa. To je onda dovelo do brzog otpuštanja hiljada sluga, eunuha, berbera, kuhara i izlišnih i nepotrebnih službenika i dužnosnika. Julijan je njih zamjenjivao sa intelektualcima i profesionalcima.

Od Dioklecijana je tekao proces centralizacije i birokratizacije. Julijan je nastojao obrnuti proces. Novi dominus nastojao da smanji upliv državne birokratije u poslove lokalnih zajednica, pa je njihova autonomija ponovo povećavana. Tako su zemljišta lokalnih zajednica koja je preuzela imperijalna birokratija vraćanja njima. Porez u zlatu nazivan *aurum coronarium* koji je bio nametan lokalnim zajednicama, sada je postao dobrovoljan, a ne obavezan. Julijan je vraćanjem lokalne autonomije želio da obnovi rimsku upravno – političku doktrinu o lokalnim zajednicama sa visokom autonomijom, što oslobađa Državu od odgovornosti za mnoge poslove. Time dobija sama Država jer njene institucije mogu da se fokusiranju na ono što im je glavna nadležnost : odbrana, vanjski poslovi i državno zakonodavstvo. Dugovi proizašli iz zemljišnog posjeda su bili ukinuti. Ova posljednja mjera je udarila u samo „srce“ korupcije. Neplaćeni zemljišni porez je često bio izračunavan više nego što je bila sama vrijednost zemljišta. Navedene mjere, posebno ova posljednja spomenuta, su donijele za kratko vrijeme veliku popularnost Julijanu. Sa druge strane, Julijan je preuzeo na sebe više direktne kontrole. Novi porezi i kuluk (*Opera publica*) su morali da budu direktno od Julijana odobreni, nego da budu ostavljeni na odgovornost birokratskog aparata kao što je to bio dotada slučaj.

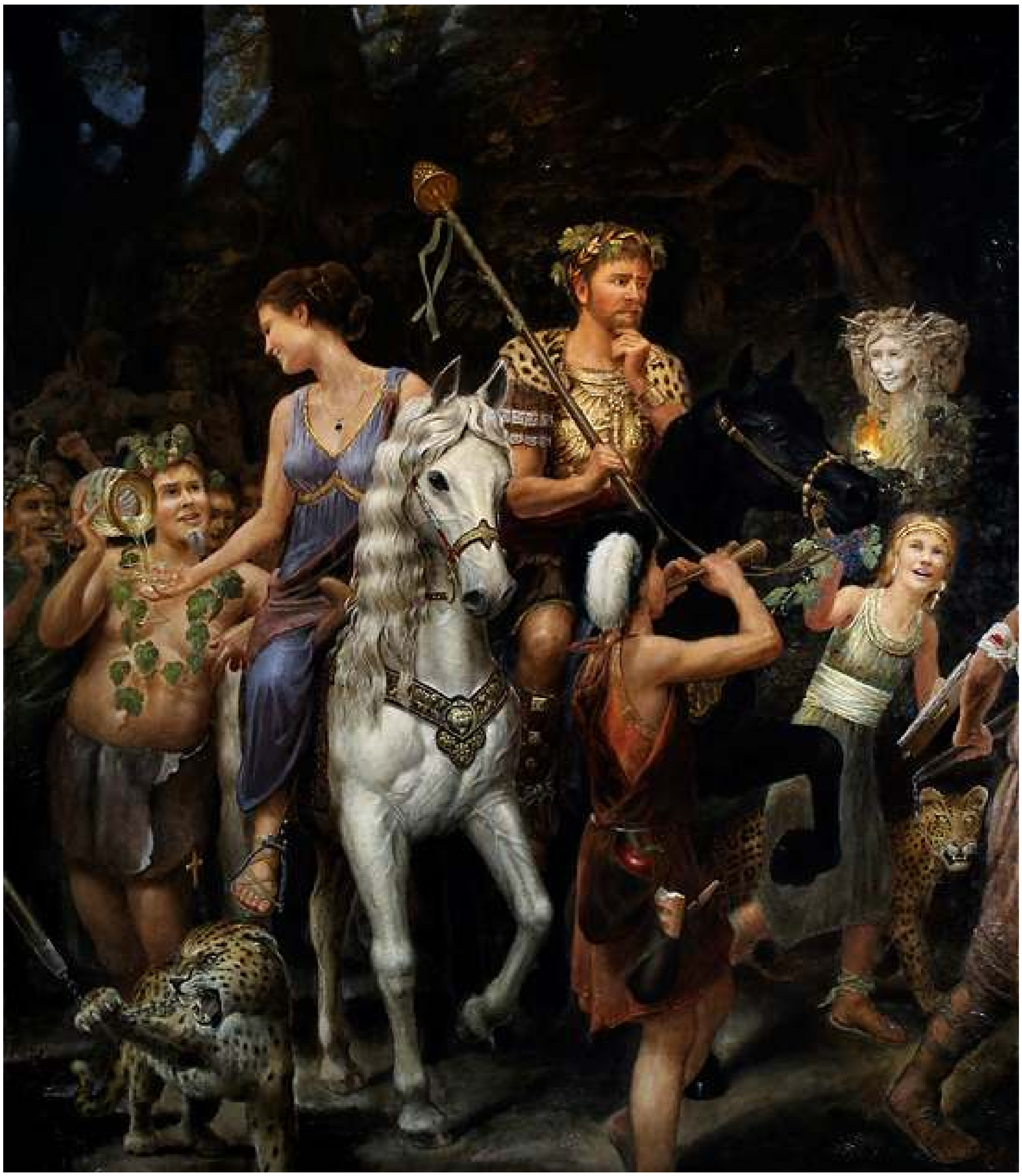
Julijan se inače nastojao predstaviti kao predstavnik one ponizne većine stanovništva koja se nazivala *humiles*.

Halkedonski proces

Kako bi se obračunao sa predstavnicima korumpirane „hobotnice“ u upravno – administrativnim službama, neoficijelnim centrima moći i mreži obavještajno – bezbjednosne zajednice Julijan je ustanovio vanredni sud u Halkedonu. Za rad ovog sudišta su bili određeni Saturnije Sekund Salutije (koji je unaprijeđen u rang pretorijanskog prefekta za Istok) i četvorica vojnih zapovjednika Arbitije (*magister militum*, možda franačkog porijekla), Agil, Nevita (uzdignut na položaj *magister equitum*) i Jovin. Po Amijanu Marcelinu praktično glavni u ovom procesu je bio Arbitije,

dok su ostali više – manje tu figurirali. Na sud je izveden veliki broj Konstancijevih službenika i dužnosnika. Paladije, Taur, Euagrije, Saturnin i Cirin su prognani. Florencije (*in absentia*), Ursul i Eusebije (bio *praepositus sacri cubiculi* Konstancija II.) su bili osuđeni na smrt. Zloglasni agenti Apodemije i Pavle Katena su bili živi spaljeni.

Iako su agenti uspjeli saznati gdje se Florencije skriva, Julijan nije želio da čuje šta su mu govorili. On nije želio da se služi istim metodama i da koristi doušničku mrežu kao njegovi prethodnici.

Umjetnička slika koja prikazuje Julijana u dionizijskoj procesiji. Autor Terje Adler Mørk.

Julijan u Antiohiji

Nakon 5-mjesečnog boravka u Konstantinpolisu (koji je u ovo vrijeme predstavljao i faktički i formalno prijestolnicu Države), Julijan je napustio ovu istočnu prijestolnicu. Na putu je posjetio od zemljotresa stradalu Nikomediju, i pomogao je građanima u obnavljanju Nikomedije. U Ankari je prezimio 261./262. god. n. e., i tamo je predsjedavao u sudovima. Nikoga nije proganjao na osnovi njegove religije.

Julijanov stup u Ankari, podignut prilikom dominusove posjete ovom gradu 362. god. n. e.

Julijan je 18. jula 362. god. n. e. stigao u Antiohiju i to na praznik *Adonia*, koji je bio spomen na smrt Adonisa. Ovaj praznik obilježavaju plač, kuknjava i žalost. Nimalo dobro znamenje za Julijana. U ovom sirijskom gradu je ostao 9 mjeseci. Julijan je ubrzo otkrio da bogati trgovci uzrokuju nestašicu hrane, čime povisuju cijene. Julijan je prvo ovaj problem prepustio antiohijskoj kuriji (vijeće) na rješavanje. Kako lokalne institucije nisu učinile ništa, Julijan je razgovarao sa vodećim ličnostima Antiohije, nastojeći ih ubijediti da pokrenu akciju. Nakon što i nakon toga nije bilo dostojne akcije vezane za zloupotrebe na tržištu hrane, Julijan je reagirao tako što je fiksirao cijene za žito, a ujedno je nabavio još žita iz Egipta. Zemljoposjednici su odbili da prodaju svoje žito, tvrdeći da je žetva bila tako loše i da oni taj gubitak moraju kompenzirati sa višim cijenama. Julijan je to shvatio kao pokušaj da ga prevare i natjerao ih je na prodaju. Libanije smatra da su obje strane bile u pravu, dok Amijan Marcelin navodi da je ova priča bila ustvari Julijanova želja za dodatnom popularnošću.

U Antiohiji je Julijan izazvao i prvi ozbiljniji incident sa kršćanskom crkvom. Julijan je nastojao obnoviti drevno proročište *Castalia* u hramu Apolona i Dafne. Kada su mu rekli

da kosti biskupa Babila (iz III. st. n. e.) suzbijaju boga Apolona, Julijan je naredio da se uklone kosti Babila iz blizine hrama. To je bila greška i kršćanska zajednica Antiohije se brzo mobilizirala i izvela manifestaciju svoje snage preko masovne procesije. Nešto kasnije (22. X. 362. god. n. e.), kada je navedeni hram bio uništen u požaru, Julijan je sumnjao da su kršćani to izveli. Zato je naređena striktna istraga. Zatvorena je i glavna antiohijska crkva, i to prije nego što je istraga otkrila da je riječ požar uzrokovan nesretnim slučajem.

Ni Julijanov asketski način života nije bio popularan među orijentalcima koji su se već navikli na raskoš, blještavilo i posvećenost dominusa. Julijanova želja da se predstavi kao prvi građanin je došla dotle da je čak napisao i satiru „*Misopogon*“ u kojoj on krivi narod Antiohije zato što preferiraju da njihov vladar ima vrline na vanjskom, fizičkom prikazu a ne u duši. Ovo njegovo ponašanje da sa običnim ljudima razgovara, saobraća i da im daje previše slobode u odnosu prema sebi nisu odobravali ni njegovi prijatelji. Kada je napuštao Antiohiju, koja nije opravdala njegove želje, Julijan je za upravitelja postao Aleksandra iz Heliopolisa, nasilnog i krutog čovjeka. Julijan je smatrao da je on odgovarajući izbor za Antiohijce.

Julijan i religija

Iako od roditelja kršćana i iako je njegovo elementarno obrazovanje bilo u kršćanskom duhu, Julijan je u svome religijskom opredjeljenju miješao mistično, „pagansko“ i filozofsko, pa bi se ono moglo odrediti kao izrazito eklektičko. Glavni izvori za Julijanovo religijsko bivstovanje su njegova djela „Kralju Heliju“ i „Majci bogova“, koji su napisani kao panegirici, a ne teološke rasprave. Na Julijana je uticao široki spektar mišljenja od tradicionalnih kultova, mitova, pa do theurgije (esoterični pristup platonizmu), čistog neoplatonizma i mitraizma, ali ni kršćanstvo nije ostalo bez uticaja na Julijana. U svojoj osnovi Julijan je bio monoteista, ali ne abrahamističkog tipa. Slično Pitagori, Julijan je bio vegetarijanac.

Julijan je od samoga stupanja na augustovski tron, započeo obnovu tradicionalne religioznosti i potiskivanje kršćanstva. Njegovi zakoni su ciljali na bogate i obrazovane kršćane. Julijanov cilj nije bilo uništenje kršćanstva, nego samo udaljavanje od toga da to bude religija vladajućih slojeva. Naredio je vraćanje „paganima“ njihovih hramova, koje su kršćani ili Država prisvojili. Povućene su i privilegije i ekstra-prava koja su dodijeljena biskupima. Isto tako je ukidao i druge neke privilegije koje su bile dodjeljivane kršćanima. Tako je npr. ukinuo Konstantinovu odluka da Majuma, luka palestinskog grada Gaze, bude posebna zajednica i grad. Majuma je brojnu kršćansku zajednicu, dok je Gaza dominatno bila „paganski“ grad. Julijan je 4. II. 362. god. n. e. proglasio edikt o vjerskoj i religijskoj slobodi. Po tome ediktu sve religije su jednake pred zakonom i rimski svijet se vraća svome klasičnom i originalnom eklekticizmu. Država postaje odvojena od bilo koje religije. Ovaj edikt je u praktičnim okvirima išao na potiskivanje kršćanstva koje je za vrijeme Konstantina i njegovih sinova bilo faktička,

iako ne i formalna, vodeća religija. Julijan je dobro znao da su progoni samo jačali kršćanstvo, pa zato i nije uputio direktni udarac u pravcu njih. Ipak iako nije bilo direktne državne akcije protiv kršćanstva, bilo je slučajeva napada na kršćane od strane „pagana“. Najočigledniji primjer se desio u egipatskoj Aleksandriji.

Nakon pogubljenja Artemija, vojvode Egipta, i njegovog sina Marcela, time ohrabreni Aleksandrinci nekršćani su se ustremili na aleksandrijskog biskupa Đorđa, na koga je masa bila kivna zbog niza zloupotreba koje je vršio. Kada se biskup vraćao iz suda, praćen velikim brojem ljudi, prolazeći pored hrama Genija, je rekao : „Koliko dugo će ovo svetilište stajati“. To je izazvalo zaprepašćenje i strah „paganskih“ Aleksandrinaca jer su mislili da je Đorđe pozvao na uništenje hrama. Nakon vijesti o Artemijevoj smrti, masa je napala Đorđa i izložila ga svakojakom nasilju. Đorđe je tako ubijen, zajedno sa još dvojicom dužnosnika (*Dracontius* i *Diodorus*) kršćanske vjeroispovijesti koje je masa isto brutalno napala. Tijela njih trojice su spaljena, a ostaci bačeni u more, kako se oni ne bi pretvorile u mošti mučenika i na osnovi njih sagradila crkva. Julijan je samo verbalno osudio ova dešavanja u Aleksandriji.

Po ediktu nisu samo ponovo otvarani „paganski“ hramovi i provodena restitucija njihove imovine, nego su iz egzila vraćeni svi kršćanski biskupi koje su protjerivale zavađene kršćanske frakcije. Edikt o toleranciji je bio općeg karaktera pa su samim tim raznorazne kršćanske frakcije dozvoljene. Ovom zadnjom mjerom je Julijan nastojao da ojača šizme unutar crkve, jer je dobro znao da su sukobi između kršćanskih frakcija uvijek bili žestoki.

Julijan, koji je dobro shvatao te međukršćanske rasprave i sukobljavanja, je pozivao u svoju palate vođe tih frakcija. Tako ih je on ujedno i ismijavao i zabavljao se prizoru njihovih bijesnih razmirica. Galama je nekada bila tolika da je Julijan ponekada povikao : „Slušajte me! Mene su slušali Franci i Alamani“. Po Amijanu Marcelinu, Julijan je ovim povikom nastojao imitirati Marka Aurelija. Na putu za Egipat, prolazeći Palestinom Marko Aurelije je upoznao buntovnički duh Jevreje, pa je često znao sa tugom uzvikivati :“O Markomani, O Kvadi, O Sarmati, ja sam konačno našao goreg od vas“. Julijan je ubrzo otkrio da je imao posla sa tvrdoglavim i nepomirljivim neprijateljem. Julijan se koristio svojim govorničkim umijećima kako bi ih neuspješno ubijedio da žive u slozi i bar miru.

Julijan nije uopće želio da u odnosu na njega i Državu postoje paralelni centri moći i odlučivanja, u šta se institucija crkve polako pretvarala. Zato je i moć i utjecaj same crkvene organizacije pokušao da oslabi. Kršćanska crkva je najveću moć mešu masama održavala sustavom milosrđa, pa su njene dobrotvorne ustanove bile otvorene svima, pa i nekršćanima. Zato je Julijan odlučio da razradi rimski dobrotvorni i filantropski sustav, i da se brine za ponašanje i moral „paganskih“ svećenika.

Julijan je tako izjavio : „Ovi nepobožni Galilejci ne samo da hrane svoje siromašne, nego i naše također, pozdravljajući ih u svojim agapama (ritualna ranokršćanska gozba op. a.) i tako ih privlaće, kao što se djeca privlaće sa kolaćima“. Julijan je kršćane pežorativno nazivao Galilejcima, jer je Isus rodom iz Galileje.

Motivacija da ograniči utjecaj kršćanstva, doveo je do školskog edikta, po kojem je svaki učitelj morao imati carsko odobrenje za rad. Država se sa svoje strane obavezala da će učitelji bili u cijelosti ili većim dijelom plaćani iz javnih fondova. Po Amijanu Marcelinu cilj ovoga edikta je bila da spriječi kršćanske učitelje da koriste tekstove iz klasične književnosti u svome obrazovno – odgojnom programu. U ediktu se tako navodi : „Ako oni hoće da izučavaju književnost, imaju Luku i Marka...“ Time se radikalno oslabilo

kršćansko školstvo, jer nije smjelo koristiti prebogatu riznicu klasične književnosti nego je bilo ograničeno samo na svoje svete spise. Edikt je imao i ekonomsku pozadinu, jer je lišavao kršćanske učenjake, učitelje i tutore da imaju veći broj učenika. U to vrijeme škole bez klasične književnosti nisu bile nimalo cijenjene, pa je logično bilo za očekivati da se radikalno smanji broj učenika kod kršćanskih učitelja.

Umjetnička slika koja prikazuje kako Julijan Apostata predsjedava na konferenciji sekti. Autor Edward Armitage. Datum 1875. Danas se nalazi u Walker Art Gallery, Nacionalni muzej u Liverpulu.

Prilikom promoviranja kršćanstva za Konstantina i njegovih sinova, određene diskriminatorske mjere su uvedene protiv Jevreja. Nedugo prije nego što će ostaviti Antiohiju i uputiti se u rat sa Iranom, Julijan je planirao da omogući ponovnu izgradnju jevrejskog hrama u Jerusalimu, ali je zbog ili nesretnog slučaja ili namjerne sabotaže njegova gradnja prekinuta. Jevreji su Julijana zvali „Julijan Helen." Riječ Helen se u abrahmističkom diskursu odnosila na nekoga ko je „pagan", pa će to biti i mediavelni naziv za „pagane" klasične civilizacije ili poštovatelje te civilizacije. Grci su u mediavelno doba nazivani ili Romejima ili Grcima. Od tada riječ „helenski" u diskursu mediavelnog doba je označavalo staru, grčko – rimsku religiju i nekršćansku filozofiju.

Iranski rat Julijana Apostate

Julijan je odlučio nastaviti rat sa Iranom koji je izbio zadnjih godina Konstancijeve vladavine. Moguće je da kao favorit zapadne armije, ovim ratom želio i da isto stekne i u slučaju Istočne armije. Sami pravi ciljevi ove kampanje su još uvijek nejasni. Šapur II., uslijed velikih gubitaka u ljudstvu i materijalu, je Julijanu poslao izaslanike kako bi se sklopio zadovoljavajući mir. Samouvjereni rimski dominus je to odbio. Moguće je da je Julijan za nastavak rata bio motiviran i željom ne samo da se zada osveta Iranu, nego i da

se dodatno proslavi. Julijan je patio od pretjerane želje za popularnošću među narodom i vojskom, što mu je zamagljivalo uvid u stvarnu situaciju i prilike. Iako filozof i odan tradicijama klasične civilizacije, Julijan je ipak „dopustio“ da sa njegovim pojedinim potezima upravljaju emocije i raspoloženje. Upravo to će se pokazati kao Julijanova najveća mana. Julijan je imao još jedan problem, a to je njegova žurba i želja da se u što kraćem vremenu uradi što je moguće više onoga što je on zamislio. Da je bio postupan, i da se nije upustio u nepotrebni Iranski rat bar dok ne konsolidira svoju imperiju, svjetska povijest bi bila drugačija. Ratne slave mu nije nedostajalo, jer je on bio veliki pobjednik na zapadnoj granici. Ipak povijest se ne može promijeniti i Julijan je ipak krenuo u pohod. Tako se u rimskoj historiji (nakon Krasa, Trajana, Avidija Kasija, Septimija Severa) ponovio „sindrom Aleksandra Velikog“. Dok su Sasanidi imali san da povrate ahemenidske granice, tako su i grčki i rimski vladari imali san da ponove djelo Aleksandra Velikog.

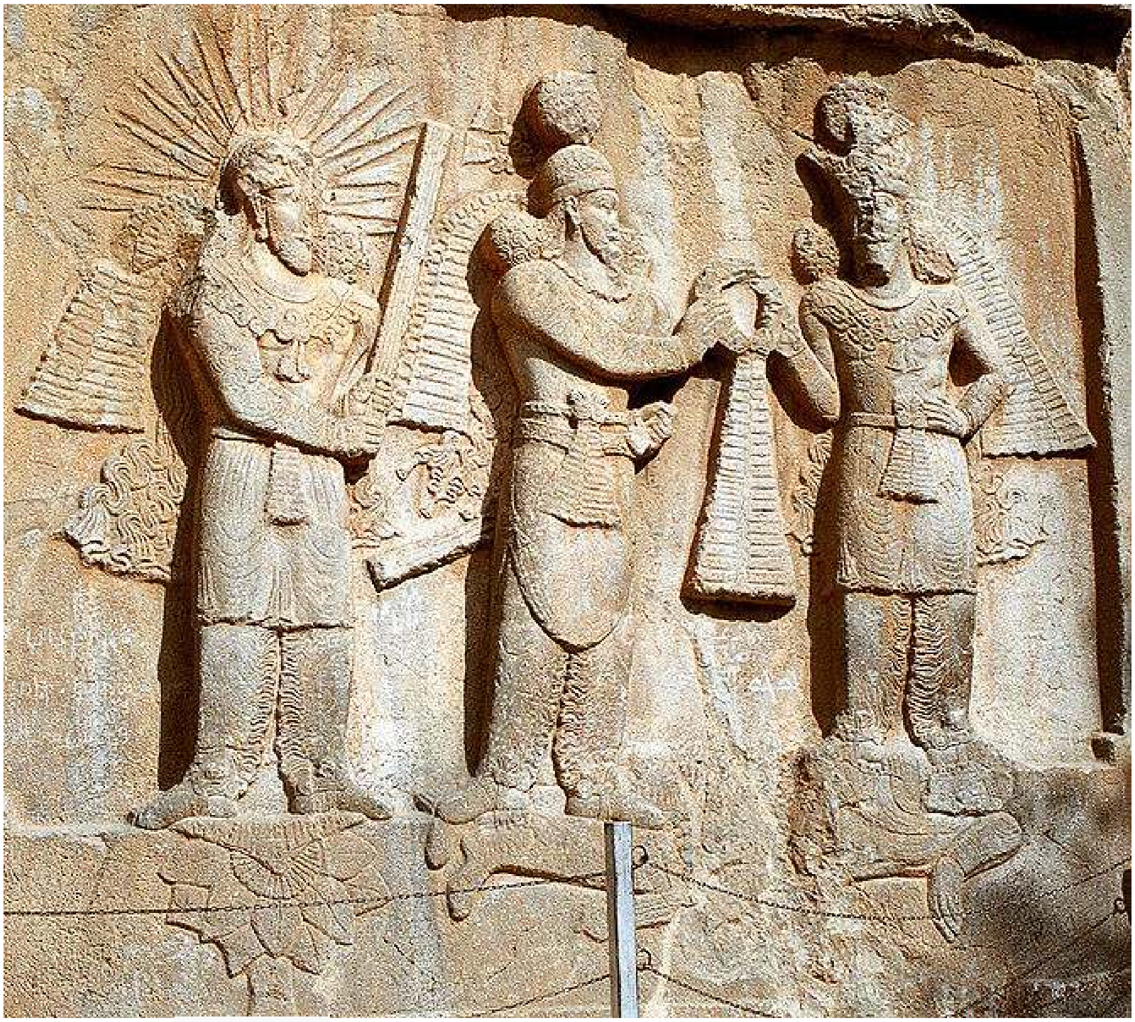
Julijan je 5. V. 363. god. n. e. napustio Antiohiju i sa armijom od cc 65 000 ljudi krenuo na Iran. Na putu je primio izaslanstva iz niza tampon državica koje su nudile i pomoć u ratu. Julijan ih je sve odbio. Jermenskom kralju Arsaku je naredio da sa pripremljenom vojskom čeka njegova dalja naređenja. Julijan je odvojio jedan korpus od cc 30 000 vojnika pod zapovjedništvom Prokopija i grofa Sebastijana (nekadašnji vojvoda Egipta) da zajedno sa kraljem Arsakom prodru u zonu gornjeg toka Tigrisa i da provale u Mediju. Ovim strateškim razdvajanjem snaga, Julijan je želio da navede protivnika da je glavni pravac udara preko gornjeg toka Tigrisa. Ova Prokopijeva armija se trebala sa Julijanovom armijom spoji u Asiriji.

U Samosati je Julijan naredio izgradnju riječne flote od preko 1000 brodica kako bi se mogla snabdjevati vojska u nadiranju. Istovremeno je bilo napravljeno i 50 pontonskih mostova. Flota je stavljena pod komandu tribuna Konstantijana i grofa Lucilijana. Dok je Julijan sa glavninom trupa trebao ići nizvodno Eufratom, Prokopijeve trupe i Jermeni su trebali da napreduju nizvodno rijekom. Dvije kolone su se trebale sastati kod Ktesifona. Julijan je namjeravao da po osvajanju Ktesifona na čelo Irana postavi Hormisdasa, brata Šapura II. Julijanova kolona je imala uspjeha u martu i aprilu prikom napredovanja, pa je krajem aprila zauzeta utvrda Pirisabora, koja je nadgledala kanal koji je povezivao Eufrat sa Ktesifonom koji se nalazio na Tigrisu. Međutim, tada su Iranci uništili nasipe, voda se izlila i pretvorila zemljište u privremenu močvaru što je značajno usporilo rimsko napredovanje. Šapur II. je izdao naređenje da se primijeni politika spaljene zemlje, kako Rimljani ne bi nailazili na potrebne resurse.

U maju je rimska armija došla pred odlično utvrđeni Ktesifon. U blizini zidina Ktesifona nalazila se brojna iranska armija (sa katafraktima, bojnim slonovima i masom pješadije) pod komandom Merene, koji je nosio čin spahboa (glavni zapovjednik iranske vojske). Do bitke je došlo 29. V. 363. god. n. e. i u njoj je Julijan pokazao svoju taktičku genijalnost, postavivši svoje trupe u formaciju polumjeseca. Iranci su izgubili 2500 ljudi,

a Rimljani samo 70. Kršćanski pisac Sokrat Skolastik (*Socrates Scholasticus*), koji inače nije nimalo naklonjen Julijanu, ipak navodi da je nakon ove bitke, Šapur II. molio za mir, ponudivši predaju značajnog dijela teritorije. To je Julijan odbio, a zbog pobjede je dobio i nadimak *Parthicus*.

Julijanova armija se ipak „ukopala“ pred Ktesifonom, jer joj je nedostajalo dosta opreme sa kojom bi mogli da probiju odbranu Ktesifona. Istovremeno, Šapur II. se sa novom, velikom armijom približavao Ktesifonu. Problem je nastupio jer se sa Julijanovom glavninom nije još uvijek spojio korpus pod komandom Prokopija. Na prvom ratnom vijeću su visoki časnici uspjeli ubijediti Julijana da ne postavlja opsadu oko Ktesifona jer je grad odlično utvrđen, a i ta velika iranska armija se približava. Julijan nije želio da se napušta ono što je osvojio i još uvijek se nadao dolasku korpusa Prokopija i Sebastijana. Zato je naredio da se uništi flota, što će se pokazati kao katastrofalna greška. Uskoro su iranske manevarske jedinice počele da napadaju rimske pozicije. Drugi ratni savjet je održan 16. VI. 363. god. n. e. na kojem se odlučilo da se rimska armija povuće i to ne kroz Mesopotamiju, nego pravcem do Korduene. Tako je Julijan pokazao da je odličan taktičar, ali loš strateg. On je općenito loše procijenio situaciju na istoku, nije imao precizne i jasne ratne ciljeve, nije sa sobom ponio i odgovarajući broj sprava za opsadu i mnogo je eksperimentirao (dioba trupa, spaljivanje flote). Uz to ni snabdjevanje vojske nije bilo adekvatno riješeno, jer su Iranci primjenjivali strategiju spržene zemlje.

Iranski reljef u Taq-e Bostan koji prikazuje investiture "šaha nad šahovima" Ardašira II. (vl. 379. – 383. god. n. e.). Sa lijevo nadesno idu Mitra, Ardašir II. i Ahura Mazda. Krajnji desni lik pod nogama predstavlja palog Rimljanina, možda samog Julijana.

Smrt Julijana Apostate

Za vrijeme povlaćenja, (umorna, iscrpljena i sa niskim moralom) rimska armija je trpila povremen iranske napade. Jedan od tih napada je bila i bitka kod Samare 26. VI. 363. god. n. e. Sam Julijan je aktivno uzeo učešća u bitci, i Amijan Marcelin navodi da je Julijan, ne noseći svoj oklop, pokušavao da podigne moral svojih trupa. U tome je i imao uspjeha i uspio je da učvrsti rimske linije. Nažalost, upravo kada su se Iranci počeli povlaćiti uz goleme gubitke, Julijan je bio teško ranjem kopljem u leđa, koji je vjerojano bacio neki saracenski vojnik u službi Sasanida. Moguće je da je riječ o pripadnicima arapskog naroda Lakhmida koji su bili iranski saveznici. Prvu pomoć Julijanu je pružio njegov osobni ljekar Oribarije (Ὀρειβάσιος; živio cc 320. – 400. god. n. e.; bio ugledni ljekar i pisac medicinskih djela). Nakon toga se Julijan vratio na borbenu liniju. Bitka se nastavila bez pobjednika sve do većeri. Nekoliko sati kasnije, Julijan je izdahnuo u svome šatoru.

Okružen bliskim ljudima, koji su oplakivali njegovu prijevremenu smrt, Julijan je, po riječima Amijana Marcelina, rekao pred smrt: "Šutite, ne treba oplakivati gospodara koji odlazi na nebo, zvijezdama".

Po Julijanovoj želji njegovo tijelo je sahranjeno u Tarsusu. Međutim, izgleda da se ono tu nije zadržalo, i po Zonari je njegovo tijelo eskhumirano i ponovo sahranjeno u ili blizu Crkve apostola u Konstantinpolisu!? Konstantin Konstantin Porfirogenit spominje Julijanov sarkofag. Danas se porfirni sarkofag koji se identificira sa onim u kojem počiva Julijan, nalazi u Arheološkom muzeju u Istanbulu.

Porfirni sarkofazi ispred Arheološkog muzeja u Istanbulu. Onaj bez krsta (u sredini) je pripadao Julijanu Apostati.

Ubrzo je nastalo više verzija o tome šta je to ubilo Julijana. Prvo je već 364. god. n. e. Libanije iznio teoriju da je Julijana ubio kršćanin koji se nalazio među njegovim vojnicima. Tu svoju teoriju je 14 godina kasnije Libanije napustio i sada je navodio da je Julijana ubilo saracensko koplje. Jovan Malala, historičar iz VI. st. n. e. navodi da je pretpostavljeno ubistvo Julijana djelo konspiracije na čijem čelu je bio Bazil Veliki, kršćanski biskup kapadokijske Cezareje. Kasnija kršćanska tradicija je razvila teoriju da je Julijana ubio sv. Merkurije.

Koptska freska koja prikazuje kako sv. Merkurije ubija Julijana Apostatu.

Libanije govori da je Julijan ostao u lijepom sjećanju kod dobrog dijela rimskog svijeta. Tako su mnogi gradovi postavljali njegove prikaze uz slike bogova i poštovali ih kao da je riječ o bogu. Sasvim je suprotno mišljenje bilo crkve koja je Julijana predstavila kao svoga velikog neprijatelja i prilično ga ocrnila svojom propagandom. Ni sama država koja je kasnije potpala pod sve veći utjecaj kršćana nije dostojnu pažnju posvetila sjećanju na Julijana. Kasnija tradicija je i razvila apokrifnu priču da su Julijanove posljednje riječi bile νενίκηκάς με, Γαλιλαῖε ili *Vicisti, Galilaee* („pobijedio si Galilejće“) u smislu da je Isus, odnosna crkva, konačno pobijedili.

Julijan kao pisac

Julijan je bio vrlo marljiv učenjak i pisac i iza njega je ostao značajan književni opus. Tako se zna za više njegovih radova kao što su : 1. „Panegirik u počast Konstanciju“ iz 356./357. god. n. e.. Napisao ga je kako bi uvjerio Konstancija II. da je na njegovoj strani. 2. „Panegirik u počast Eusebiji“ iz 357./358. god. n. e. 3. „Herojska djela Konstancija“ iz 357./358. god. n. e. iako se podvlaći vjernost Konstanciju II., u njemu se i kritizira. 4. „Utjeha zbog odlaska Salutija“ iz 359. god. n. e. 5. „Pismo senatu i narodu Atene“ iz 361. god. n. e. 6. „Pismo Temistiju filozofu“ iz 362. god. n. e. 7.“Kiniku Herakleju“ iz marta 362. god. n. e. 8. „Himna Majci bogova“ iz marta 362. god. n. e. 9. „Neobrazovanim kinicima“ iz maja 362. god. n. e. 10. „Carevi“ iz decembra 362. god. n. e., satira na račun Konstantina. 11. „Himna kralju Heliju“ iz decembra 362. god. n. e. 12. „Misopogon“ iz 363. god. n. e. satira na sopstveni račun. 13. „Protiv Galilejaca“ protukršćanska rasprava.

Nažalost sačuvana samo u fragmentima. 14. „Fragment pisma svećeniku“ iz 362. god. n. e 15. „Pisma“. 16. „Epigrami“.

V L A D A V I N A J O V I J A N A

(363. – 364. god. n. e.)

Jovijan (331. – 17. II. 364. god. n. e.), vladao od 27. VI. 363. god. do 17. II. 364. god. n. e. Do dolaska na carski tron zvao se *Flavius Iovianus*, a kao vladar *Flavius Iovianus Augustus*. Jovijan je rođen u Singidunumu (današnji Beograd), kao sin Varonijana, koji je bio *comes domesticorum* za Konstancija II. I Jovijan se pridružio vojsci i do 363. god. n. e. dostigao je istu komandu koju je imao i njegov otac. Sa tim činom je učestvovao u iranskom ratu Julijana. Jovijan je bio kršćanin. Ime Jovijanove supruge je bilo *Charito*, kćerka zapovjednika Lucilijana. Sa njom je Jovijan imao dva sina : jednog nepoznatog imena i drugog po imenu Varonijan.

Dan nakon Jualijanove smrti, visoke starješine rimske armije u Mesopotamiji su se sastali kako bi izabrali novog dominusa. To više nije bila pozicija za koju bi se otimali. Tako je Saturnin Sekund Salutije, pretorijanski prefekta za Istok, odbio carski purpur. Tako je izbor vojske pao na Jovijana. Međutim, po Amijanu Marcelinu njegov izbor je izgleda bio posljedica određene zabune. Navodno je ovaj Jovijan bio pogrešno identificiran, misleći da se radi o drugom Jovijanu, koji je bio *primicerius notarium* i koji se isto spominjao kao novi dominus. Isto tako prilikom aklamiranja, vojnici su možda zamijenili ime Jovijan za ime Julijan, pa su mislili da se Julijan oporavio od rane.

Jovijan je nastavio povlaćenje armije iz Mesopotamije, nakon niza okršaja uspio je da dođe na obale Tigrisa. Međutim, našao se u takvoj situaciji da je bio prisiljen da sklopi mirovni sporazum pod iznimno ponižavajućim uvjetima. Po tome sporazumu, za prolaz u sigurno područje, Jovijan se složio da preda Iranu područje koje je Galerije 298. god. n. e. osvojio, a Dioklecijan anektirao. Riječ je o oblastima Arzanene, Moxoene, Zabdicene, Rehomene i Corduene. Irancima je predato i 15 utvrđenih pozicija, između ostalog i Nisibis, *Castra Maurorum* i Singara. Stanovnici ovih gradova su trebali biti evakuirani i prebačeni na rimsko područje. Sa ovim potezom, strateško područje koje su Rimljani koristili za brze upade u samo središte sasanidskog carstva je pripalo Iranu, pa je sada sasanidskim „šahovima nad šahovima“ olakšani prodori u Malu Aziju i Siriju. Tako je ofanzivna inicijativa rimskih armija na istoku ustupala mjesto defanzivnosti. Rimljani su se odrekli i svojih interesa u Jermeniji u korist Sasanida. Kršćanski kralj Jermenije Arsak II., morao je ostati neutralan u bilo kojem sukobu između Rimljana i Iranaca, a morao je i dio teritorije ustupiti Irancima. Ovaj ugovor je od početka bio ocijenjen degradirajućim, a Jovijan je postao totalno nepopularan. Znajući da mu je pozicija „klimava“, Jovijan je poslao notara Prokopija i tribuna Memorida da na zapadu oglase stupanje Jovijana na prijesto.

Jovijan je odmah ponovo postavio kršćanstvo kao favoriziranu religiju. Prilikom dolaska u Antiohiju, on je povukao edikte Julijana koji su se ticali kršćanstva. *Labarum* je ponovo postao simbol vojske. On je isto izdao edikt o toleranciji, po kojem njegovi podanici mogu uživati punu slobodu savjesti, izuzev izvođenja magijskih obreda, što će biti oštro kažnjavano. Iako je načelno održavana tolerancija, bilo je pojedinačnih ekscesa, kao što je Jovijanova naredba da se spali antiohijska biblioteka. Sa ovim činom započeo je postupni kulturocid nad klasičnom civilizacijom, a koji dostiže vrhunac za Teodosija I. Isto tako Jovijan nastoji da potisne održavanje „paganskih" obreda u javnosti, čak prijeteći smrtnom kaznom i to ediktima od 11. IX. i 23. XII. 363. god. n. e. Jovijan je bio „nikejac" i mnogo je uvažavao Atanasija, koji je povraćen iz 10-mjesečnog izgnanstva u egipatskoj pustinji (na koje ga je osudio Julijan). Nakon povraćanja iz svoga četvrtog izgnanstva (za Konstantina, Konstancija II i Julijana), Jovijan ga je postavio na arhiepiskopa Aleksandrije. Ali to nije bilo i završno izgnastvo za ovog borca za „nikejsku vjeru". U kršćanskoj literaturi, posebno onoj na istoku, Jovijan je predstavljan kao heroj. Od Jovijana pa sve do 1463. god. svi vladari Konstantinpolisa su bili kršćani.

Jovijan je želio da je što je moguće brže dođe do Konstantinpolisa, kako bi konsolidirao svoju vlast. Međutim, dok je bio na putu, pronađen je mrtav u krevetu u svome šatoru u mjestu Dadastana, na pola put između Ankare i Nikeje. Uzrok njegove smrti je ostao nepoznat, a postoje teorije da se prejeo gljiva ili da je ugušen sa karbon monoksidom iz drvenog uglja, a koji je korišten za zagrijavanje. Njegova supruga i sinovi su nastavili živjeti decenijama nakon smrti Jovijana.

VALENTINIJANSKA DINASTIJA

Novčić sa portretom Valentinijana na aversu

Solid sa portretom Valensa na aversu.

Solid sa portretom Gracijana na aversu.

Solid sa portretom Valentinijana II. na aversu. Na reversu su prikazani Valentinijan II. i Teodosije I. Kao pobjednici.

Z A J E D N I Č K A V L A D A V I N A

V A L E N T I N I N I J A N A i V A L E N S A

364. – 375. god. n. e.

Valentinijan I. (321 – 17. XI. 375. god. n. e.), od 26. II. do 28. III. 364. god. vladao cijelom državom, a od tada pa do 17. XI. 375. god. n. e. zapadnim provincijama. Do dolaska na carski tron zvao se *Flavius Valentinianus*, a kao vladar *Flavius Valentinianus Augustus*. Valentinijan je rođen u gradu *Cibalae* (danas Vinkovci u Slavoniji). Njegov otac je bio Gracijan Stariji zvani *Funarius*, vojni komandant za vrijeme vladavina Konstantina I. i Konstansa. Kada je Gracijan Stariji bio unaprijeđen u *comesa*/grofa Afrike, još kao dječak ga je pratio sin Valentinijan. Kao i njegov otac i Valentinijan je izabrao vojno –zapovjednu karijeru, i dostigao je čin *protector domesticus*. Kao časnik rimske vojske, Valentinijan je učestvovao u ratu sa Alamanima. Za jedan poraz prilikom kombinirane akcije Julijana i Barbatija, ovaj potonji je krivicu prebacio na Valentinijana i drugog časnika po imenu *Bainobaudes*. Otpušten iz vojske, Valentinijan se vratio na svoje imanje u Srijemu. Dvije godine kasnije Valentinijan i njegova supruga Marina Severa su dobili sina Gracijana Mlađeg. Za vrijeme kratkotrajne vladavine Jovijana, Valentinijan je ponovo u zapovjednoj strukturi vojske i promoviran je u tribuna elitne pješadijske jedinice *scutarii*. Sa tim činom je pozvan u Ankaru. Nakon Jovijanove smrti, održan je u Nikeji sastanak civilnih i vojnih dužnosnika sa ciljem da se izabere novi dominus. Dva su imena bila predložena : Ekvitije/ *Aequitius* i Januarije (rođak Jovijana). Oba prijedloga su odbačena. Učesnici sastanka su se ipak složili oko Valentinijana, koji nije ni prisustvovao ovom sastanku. Nakon toga su poslali izaslanike u Ankaru, kako bi ga obavijestili o tome da je postao novi dominus. Valentinijan i njegov brat Valens su bili kršćani.

Valentinijan kao dominus i imenovanje Valensa za suvladara

Prvi zadatak Valentinijana je bio da dobije podršku vojske, koja je tada (nakon Jovijanove smrti) bila u nekoj vrsti konfuzije. Zato je održao jedan odlučni i autorativni govor, kojim je uspio da dobije podršku vojske. Odmah na početku Valentinijan je odlučio podijeliti vlast sa mlađim bratom Valensom, i to se desilo već 28. III. 364. god. n. e. u Konstantinpolisu. Oni su zajednički putovali do Sirmiuma, prolazeći kroz Hadrianpolis i Niš. Valensu su prepušteni Konstantinpolis i istočne provincije. Podjelom vlasti Valentinijan je želio i održati lojalnost istočnih dužnosnika i vojskovođa, koji sigurno ne bi bili oduševljeni da se centar Države, nakon četiri decenije, ponovo premjesti na zapad. Imenovanjem Valensa za augusta – suvladara, dio vrhovne vlasti bi se zadržao na istoku, kako bi se štitili interesi istočnog, poglavito grkofonskog, dijela rimskog svijeta. Istine radi dvojica augusta nisu bili jednaki, jer je Valens ipak bio u neku ruku subordiniran Valentinijanu, u sličnom odnosu kao Maksimijan prema Dioklecijanu. Prijestolnica Valentinijana je bio Milano, a Valensa Konstantinpolis u koji je stigao u decembru 364. god. n. e.

Podjela vlasti i teritorija nije bila baš jednoglasno prihvaćena, jer Dagalajf/ *Dagalaifus*, *magister equitum,* imao određene primjedbe.

Valens (328. – 9. VIII. 378. god. n. e.), brat Valentinijana I., vladao kao suvladar na istoku od 28. III. 364. do 9. VIII. 378. god. n. e. Do dolaska na carski tron zvao se *Flavius Julius Valens*, a kao vladar *Flavius Julius Valens Augustus*. Za razliku od brata, koji je imao istaknutu vojnu karijeru, Valens je proveo dobar dio života na imanjima svoga oca. Vojsci se priključio tek cc 360. god. n. e. Bio je oženjen sa Albijom Dominikom (*Albia Dominica*; kćerka pretorijanskog prefekta Petronija, poznatog po pohlepi i okrutnosti) sa kojom je imao dvije kćerke Anastaziju i Karosu, kao i sina Valentinijan Galata (koji je još u ranoj dječačkoj dobi umro).

Pobuna i uzurpacija Prokopija

Valens je preuzeo pod upravu istočni dio rimskog svijeta, koji je mirovnom ugovoru sa Iranom, napustio niz oblasti u Mesopotamiji i izgubio patronat nad Jermenijom. Zato je on nakon zime 364./365. god. n. e. krenuo prema tim granicama kako bi izvidio kakva je novonastala situacija. Do jeseni 365. god. n. e. Valens je stigao do kapadokijske Cezareje, kada je dobio vijesti da se zapovjednik Prokopije u Konstantinpolisu proglasio za dominusa

Prokopije je bio zapovjednik sjeverne armije, kada je Julijan Apostata vodio rat protiv Irana. Preko svoje majčine strane Prokopije je bio rođak Julijanu Apostati. Imali su zajedničkog djeda Julija Julijana. Prokopije i Sebastijan nisu se prije Julijanove smrti uspjeli sa glavninom rimskih snaga. Tako on nije ni prisustvovao izboru novog dominusa. Po Zosimu, Julijan je dao Prokopiju carsku odeždu, i to obrazloživši samo njemu. Kada je Jovijan proklamiran za dominusa, Prokopije mu je predao tu odeždu usput mu otkrivši Julijanove namjere. Prokopije je i zamolio Jovijana da mu se dozvoli povlaćenje u privatni život, što je novi dominus i odobrio. Prokopije se tada sa familijom povukao u Cezareju Mazaku. Po Amijanu Marcelinu, koji svoj opis bazira na svjedočenju Strategija, raširile su se neutemeljene glasine prema kojima je Julijan bio odredio Prokopija za svoga nasljednika. Nakon Jovijanove smrti Valentinijan i Valens su poslali vojnike kako bi uhapsili Prokopija, potencijalnu pretnju za njihovu vlast. Prokopije se bio predao, ali je zamolio pratnju da mu dozvoli da vidi svoju familiju. On i vojnici koji su ga sprovodili su jeli i pili. To je iskoristio Prokopije i uspio je da pobjegne sa svojom familijom. Tako je lutao sve dok nije došao do Konstantinpolisa gdje je zamolio Strategija za pomoč. Prokopije je potkupio dvije legije koja su se tada nalazile u Konstantinpolisu, proglasio se 28. IX. 365. god. n. e. za dominusa i preuzeo kontrolu nad istočnom prijestolnicom.

Prokopije je u Konstantinpolisu naišao na zavidan nivo podrške. Istovremeno su širenje vijesti da je Valentinijan umro, a Prokopije je dao i izdavati novac sa svojim likom, i kojim je naglašavao svoju vezanost sa II. flavijevskom dinastijom. Prokopije se u svom drugom braku oženio i sa Faustinom, udovicom dominusa Konstancija II. Zahvaljujući ovoj propagandi, on je uspio da nađe podršku u vojsci i među uglednim i obrazovanim pojedincima, koji su se već osjetili pritisnutim od Valentinijana.

Kada je do Valensa stigla vijest da je Prokopije digao ustanak, ovaj dominus istoka je čak razmatrao mogućnost abdikacije, pa možda i da izvrši. Ipak se nekako uspio pribrati, i pokrenuti se protiv uzurpatora. Međutim, i tada je do konkretne akcije prošlo još vremena, jer se veći dio trupa lojalnih Valensu već nalazio u Siriji. Prve dvije legije koje je Valens poslao na Prokopija, su prešle na stranu potonjeg. Čak je malo nedostajalo da i sam Valens bude zarobljen blizu Halkedona. Za Valensa je veliki problem bila i činjenica

da mu Valentinijan ne može djelotvorno pomoći. Zato je Prokopije pod svoju vlast stavio i dijeceze Trakiju i Asianu. Tek u proljeće 366. god. n. e. Valens je sabrao dovoljno trupa da ofanzivno krene na Valensa. U bitci kod Tajatire (*Thayatira* u Frigiji) je poražen Prokopijev zapovjednik Gomoarije. Suparničke armije su se susrele kod Nakoleje, i Valens je uspio ubijediti protivnikove vojnike da pređu na njegovu stranu. Prokopije je pobjegao, ali je zahvaljujući izdajstvu dvojice svojih pratioca,, bio uhapšen i pogubljen 27. V., 366. god. n. e. a njegova glava je poslana Valentinijanu u Trier.

Srebra *siliqua* sa porterom Prokopija.

Ova pobuna je jasno ukazala na određene probleme u Istočnoj vojsci, jer su pojedine njene jedinice mijenjale strane, zavisno od situacije. Istočna armija nije baš bila pouzdana. Kao i Istočna armija, i Valens se nije u ovom periodu baš pokazao kao vođa i vojskovođa. Prisutna je bila njegova bojažljivost i nedostatak dubljeg strateškog promišljanja. Nedostajala mu je crta odlučne osobe koja tačno zna šta hoće. On je definitivno bio znatno lošiji od svoga starijeg brata. Vrlo brzo će svi ti nedostaci pokazati sa katastrofalnim posljedicama.

Novi rat u prefekturi Galiji

I pored Julijanovih pobjeda u Galiji i Germaniji, zbog odsustva dijela trupa, kao i glavnih zapovjednika na istok, za zapadnim granicama se situacija ponovo usložnila. Alamani su 365. god. n. e. prešli Rajnu i ponovo napali rimsko područje. Po Amijanu Marcelinu, Valentinijan je bio na putu za Pariz kada je 1. XI. 365. god. n. e. dobio vijest o alamanskom upadu. Istoga dana došla mu je i vijest o tome da se na istoku Prokopije pobunio protiv Valensa. Prvotno je poslao Dagalajfa sa dijelom vojske na Alamane, dok je odlučio da krene na istok kako bi pomogao Valensu. Međutim, do njega su došle deputacije vodećih galsko – germanskih zajednica da mole da dominus ostane u Galiji. Uz to je savjet njegovog dvora preporučivao da Valentinijan ostane u prefekturi Galiji. Priklonio se tome i krenuo je osobno predvodeći armiju na Alamane. Valentinijan je napredovao do Remsa (*Durocortorum*) i odatle je poslao svoje visoke oficire Karijeta (*Charietto*) i Severijana na Alamane, međutim oni su poraženi i ubijeni. Valentinijan tada

šalje Dagalajfa, ali je on 366. god. n. e. više –manje bio neefikasan. Zatim je Dagalajf zamijenjen sa zapovjednikom Jovinom, koji je sa svojim trupama nakon nekoliko bitaka uspio potisnuti Alamane iz galske prefekture.

Valentinijan je početkom 367. god. n. e. planirao kaznenu ekspediciju na Alamane, ali je morao odustati od toga zbog novonastale krize u Britaniji i sjevernoj Galiji. Takvu situaciju su iskoristili Alamani, koji su prešli Rajnu i zauzeli i opljačkali Majnc. Ovo je bio veliki udarac za Valentinijana i općenito rimske pozicije na rajnskoj granici. Valentinijan se zato poslužio drugim sredstvima kako bi naudio Alamanima. Tako je organizirao ubistvo Vitikabija (*Vithicabius*), koji je bio tada vođa Alamana. Valentinijan se nije na tome zaustavio, nego je odlučio ipak da pokrene veliku akciju na Alamane. Zato je u zimu 367./368. god. n. e. skupljao veliku armiju za planiranu proljetnu ofanzivu. Pozvan je Sebastijan, grof Italije da se italijanskim i ilirskim trupama pridruži veća na terenu prisutnim Jovinu i Severom, koji je tada bio *magister peditum*.

I tako je u proljeće 368. god. n. e. Valentinijan praćen sa svojim osmogodišnjim sinom Gracijanom i velikom armijom prešao rijeke Rajnu i Majnu i prodro u Alamaniju. U početku nisu nailazili ni na kakav otpor, nego su palili sve na što su naišli. Do bitke je ipak došlo kod *Soliciniuma*. U ovoj bitci su Rimljani bili pobjednici, ali su i pretrpili teške gubitke. Nakon toga je sklopljeno primirje, i Valentijan se vratio u Trier kako bi prezimio. Tokom 369. god. n. e. Valentinijan je naredio nove defanzivne radove na rajnskoj granici. Podizanje utvrde u Transreniji u blizini modernog Hajdelberga, izazvalo je proteste Alamana koji su poslali izaslanstvo Valentinijanu. Smatrajući podizanje ove utvrde za pretnju svojoj sigurnosti, Alamani su napali utvrdu dok je ona bila u izgradnji i uspjeli je uništiti. Tada je alamanski otpor bio ujedinjen pod Makrijanom, kraljem alamanskog plemena Bukinobanti (*Bucinobantes*), koji je naseljavao područje oko rijeke Majne blizu Majnca.

Galiju nisu ugrožavali samo Alamani, nego i Saksonci koji su 370. god. n. e. obnovili napade na sjevernu Galiju. Grof Nanijen, koji je komandovao trupama u sjevernoj Galiji, koji se obratio Severu za pomoć. Nakon rimskih uspjeha, postignut je sporazum po kojem su Saksonci trebali poslati svoje mladiće za službu u rimskoj vojsci, a Rimljani bi dopustili Saksoncima da se slobodno vrate u Saksoniju. Međutim, Rimljani se nisu namjeravali držati sporazuma, pa su postavili zasjedu i ubili sve Saksonce.

Valentinijan je cc 372. god. n. e. izvršio invaziju na Alamaniju. Zahvaljujući alamanskim dezerterima, Makrijan je bio zarobljen i zatočen. Umjesto njega na mjesto kralja Bukinobanta je postavljen Fraomar (*Fraomarius*), ali njega Bukinobanti nisu prihvatili. i nakon vladavine u periodu cc 372./373. god. n. e. On je ubrzo protjeran a na tron ovog alamanskog plemena je vraćen Makrijan. Kako su izbili problemi u sjevernoj Africi i kako se iskomplicirala situacija na dunavskoj granici, Valentinijan nije mogao da sa punom snagom udari na Makrijanove Alamane. Prisustvo dominusa je sada bilo potrebno u ilirsko-panonskim provincijama. Zato je Valentinijan 374. god. n. e. sklopio mir sa

Makrijanom i da prizna njegovo kraljevsko pravo. Po sporazmu Bukinobanti su dobili status federata i postali su samim tim i saveznici Rimljana u ratu sa Francima. Možda je dio toga sporazuma bilo i udaljavanje Fraomara i njegovih najbližih prostalica. Valentinijan je Fraomara poslao, zajedno sa alamanskim savezničkim trupama pod komandom Biteridija (*Bitheridius*) i Hortarija, u u Britaniju. Svi ovi podaci pokazuju kroničnu neslogu kod Germana i da je bilo vrlo teško postići zajednički cilj oko kojeg bi se okupila većina germanskih naroda i konfederacija.

Kako bi se ugrozila pozicija Alamana, Valentinijan je primjenjivao i diplomatiju. Tako je nastojao ubijediti Burgunde, ljute neprijatelje Alamana, da napadnu Makrijanove Alamane. Ako Burgundi napadnu i pritisnu Alamane, Valentinijan će Alamane koji bježe dočekati sa svojom armijom. Međutim, Valentinijanova arogancija i impulsivna priroda su doprinijeli da ovi pregovori propadnu. Valentinijan je bio odbio da se sastane sa burgundskim izaslanicima, i osobno uvjeri burgundske izaslanike u rimsku podršku. Ipak je i od ove diplomatije bilo koristi, jer su procurile veze o mogućem antialamanskom rimsko – burgundskom savezu. Među Alamanima je zavladala panika, što je omogučilo Teodosiju Starijem, tadašnjem *magister equitum* (otac budućeg dominusa), da napadne Alamane iz Retije, odnese pobjedu i zarobi golemi broj Alamana. Ovi Alamani su naseljeni u Padsku ravnicu.

“Velika zavjera”

Pod izrazom “Velika zavjera” se podrazumijeva kombinirani i vjerojatno međusobno koordinirani napad 367. god. n. e. na Britaniju, a koji je bio povezan sa pobunom i dezerterstvom dijela vojske smještene uz Hadrijanov zid. Amijan Marcelin je ova dešavanja opisao kao *barbarica conspiratio*. Razlog ovog velikog udara na Britaniju i nemogućnosti njene inicijalne kvalitetne odbrane, isto je moguće tražiti u posvemašnjem padu rimskih oružanih snaga na zapadu, nakon poraza Magnecija. Tako se i u Britaniji osjećao nedostatak u broju vojnika, a i njihovo nezadovoljstvo je bilo sve izražajnije. I ponašanje i djelovanje Pavla Katene je ostavilo u Britaniji vrlo loše posljedice. Rimska Britanija je imala tada i korumpiranu upravu i administraciju.

Prvo se u zimu početkom 367. god. n. e. pobunio jedan garnizon stacioniran na Hadrijanovom zidu. To je omogučilo Piktima da napadnu sjeverne dijelove rimske Britanije. Gotovo istovremeno napad su izvršili i Atakoti (*Atticoti*, *Attacoti*, *Atecotti*, *Atticotti*, *Ategutti*), Skoti i Saksonci na različitim dijelovima obale. Franci i Saksonci su napali i sjevernu Galiju. Napadači su opustošili najveći dio rimske Britanije. Britansko stanovništvo je bilo izloženo velikom nasilju, pljački, silovanju, ubijanju i porobljavanju. Nektarid/*Nectaridus* (moguće proto-verzija grofa vojnog područja zvanog „saksonska obala“), a Fulofad/*Fullofaudes* (vojvoda Britanije/*dux Britanniarum*) je bio ili ubijen ili opkoljen ili zarobljen. Preostali dio vojske u Britaniji, a koji je ostao lojalan i nije dezertirao, se povukao unutar zidina jugoistočnih britanskih gradova. Dezerteri i odbjegli robovi su kako bi preživjeli, isto se odavali

pljački. Inače je tada vladala velika izdaja unutar same rimske Britanije. Tako su *areani* ili *arcani* bili potkupljeni, što je olakšalo napadačima izvođenje operacija.

Areani ili *arcani* su bili agenti u državnoj službi i stacionirani u rimskoj Britaniji, u krajnjem razdoblje rimske vlasti nad otokom. Termin *areani* je poznat samo iz jednog teksta i možda je riječ o pogrešnom čitanju riječi *arcani* („oni koji su tajni"). Moguće je da je riječ o onima koji su naseljavali područje uz Hadrijanov zid i kao dužnost imali da osiguravaju informacije za rimske zapovjednike o stanju u narodima, plemenima i zajednicama sa druge strane limesa i granice, kao i pokretima neprijateljskih jedinica. Oni su ustvari djelovali kao vanjska obavještajna služba. U slučaju „Velike zavjere" po Amijanu Marcelinu oni su bili potkupljeni od neprijatelja pa se ponijeli prilično nečasno tako što su izvještavali neprijatelja šta se dešava na rimskoj strani.

U okviru dešavanja u vrijeme „Velike zavjere" zanimljiva je uloga izvjesnog Valentina. On je počinio neki vrlo ozbiljan zločin. Maksim, brat Valetina, je bio blizak Valentinijanu i uspio je da Valentin umjesto pogubljenja bude prognan u Britaniju. Čim je došao, stupio je kontakt sa ostalim izgnanicima i oni su počeli pripreme da se pobune, za vrijeme haosa nastalog za „Velike zavjere" i da podmićivanjem na svoju stranu prevedu britanske vojne jedinice.

Međutim, iako su anarhija, kaos i nasilje bili rašireni, interes napadača je primarno bila pljačka, a ne sustavno osvajanje. U vremenu kada su izvršavani napadi na Britaniju, Valentinijan se na rajnskoj granici nalazio u sukobu sa Alamanima, i nije osobno mogao da ode u Britaniju. Zato je prvo poslao Severa (u činu *comes domecticorum*), koji nije uspio da se snađe u Britaniji. Sever se vratio u Galiju i sastao se sa Valentinijanom u gradu Samorobriva. Valentinijan je zatim poslao Jovina (u činu *magister equitum*) u Britaniju, dok je Sever unaprijeđen u čin *magister peditum*. To je bilo u vrijeme kada se Valentinijan ozbiljno razbolio, pa je uslijedila borba za nasljeđe između Severa i Rustika Julijana (koji je bio *magister memoriae* i predstavnik nobiliteta Galije). Međutim, Valentinijan se uspio oporaviti i imenovao je svoga sina Gracijana za kolegu-augusta na zapadu, čime ga je predestinirao za budućeg nasljednika. Jovin se ubrzo vratio, govoreći da mu treba više vojnika kako bi uspio smirio situaciju u Britaniji. Tek je u proljeće 368. god. n. e.stiglo adekvatno pojačanje u Britaniju, pod vodstvom grofa Teodosija Starijeg. U ovom pojačanju su se nalazile elitne trupe, kao i njegov sin Teodosije I. (budući dominus) i možda Magnus Maksim (budući uzurpator). Teodosijeve trupe su došle do Londona i započele se obračunavati sa napadačima. Kako bi bio smanjen broj protivnika, obećana je amnestija za dezertere. Sa njima su se popunjavali garnizoni. Za novog vojvodu Britanije je imenovan Dulcitije (*Dulcitius*), a za novog vikara je izabran Civilis. Amijan Marcelin hvali vojnička umijeća Dulcitija.

Sada su rimske trupe nizale uspjehe i do kraja 368. god. n. e. su napadači izbačeni iz rimske Britanije. Teodosije Stariji se i obračunao sa Valentinom i njegovim pristalicama, prije nego je njihova pobuna i izbila. Oni su predati Dulcitiju, koji ih je dao pogubiti. Hadrijanov zid je ponovo zaposjednut. Civilis je dobio u zadatak obnovu normalnog života u Britaniji. Osnovana je nova provincija *Valentia*. Moguće je da je Teodosije Stariji poduzeo kaznenu ekspediciju na zemlje napadaća, koji su morali da se potčine rimskom veličanstvu. Pošto se u *Notitia Dignitatum* nalaze četiri jedinice sa imenom

Attacotti, koje služe Zapadnom carstvu na kontinentu (a ne na britanskom otoku), moguće je pretpostaviti da su Atakoti kao vid potčinjenosti morali slati regrute rimskoj vojsci. Služba *areani* je ukinuta. Sama granica je održavana uz suradnju sa narodom Votadini, koji su prebivali na području između Hadrijanovog i Antoninovog zida. Između rimske Britanije i Votadina su postojala duboka i značajna prožimanja. Teodosije Stariji se vratio u Rim kao heroj i postao je *magister equitum*, umjesto Jovina.

I. Valensov rat sa Gotima

Goti u Podunavlju su podržavali Prokopija, a Valens je saznao da oni inače planiraju akciju protiv Valensovog dijela rimskog svijeta. Riječ je o gotskim zajednicama Tervinga koje su u ovo vrijeme bile pod vodstvom Atanarika (*Athanaric* ili *Atanaric*), i koje su bile u mirnim odnosima sa Rimskom državom još otkako ih je porazio Konstantin 332. god. n. e.

U proljeće 367. god. n. e. Valens je sa trupama prešao Dunav i napao Atanarikove Gote, koji su se sklonili na *montes Serrorum* (vjerojatno južni Karpati). Pošto ih nije uspio naći i tako dobiti priliku za borbu, Valens se povukao. Iduće godine u proljeće, poplava je spriječila Valensa da ponovo pređe Dunav. Valensove trupe su 369. god. n. e. ponovo prešle Dunav kod Noviodunuma i napale su Greutunge prije nego su se suočile sa Tervingima. Goti su doživjeli poraz i ubrzo je utanačen mir Atanarika i Valensa, koji je bio relativno dobar za Atanarikove Gote, iako su bili poraženi.

Rat na istočnim granicama

Jedan od glavnih razloga zašto je Valens sa Atanarikom sklopio takav mir koji nije bio strog prema Gotima, jeste i situacija na granici sa Iranom. Šapur II. Je bio željan da iskoristi sve pogodnosti dogovora sa Jovijanom. Prvi na udaru je bila Jermenija i njen prorimski kralj Arsak II., koji je ostavljen da se sam brani. Iranci su napali, ali je otpor Jermena predvođenih sa sparatepom (vrhovni vojni zapovjednik) Vasakom Mamikonijanom bio snažan i djelotovoran. Pošto silom nije uspio, Šapur II. je primijenio prevaru, pa je pozvao Arsaka II., Vasaka Mamikonijana i druge jermenske velikaše kako bi sklopili mir. Kada su oni došli, Arsak II. je zatočen, a Vasaku Mamikonijanu je oderana koža. Zatim je uslijedila nova iranska ofanziva. Kada je Šapur II. upao u Jermeniju, on je i planirao i pokušao provesti konverziju stanovnika Jermenije sa kršćanstva na zaratustrizam. Šapur II. nije planirao aneksiju Jermenije, nego samo zbacivanje jermenskog ogranka arsakidske dinastije i postavljanje umjesto nje, svojih favorita iz kruga naharar aristokratije. Faust od Bizanta tako spominje dvojicu jermenskih naharara po imenima Meruzhan Artsruni (koji je inače bio zaratustrovac) i Vahan Mamikonijan (brata izdanog Vasaka) kao dijarhijske vladara Jermenije pod sizerenstvom Šapura II.

Naharar je bila nasljedna titula za pripadnike najvišeg stepena antičkog i srednjovjekovnog jermenskog plemstva

Oko 369. ili 370. god. n. e. jedan Jermenin po imenu Trastamat je posjetio zatočenog Arsaka II. U razgovoru njih dvojice, Arsak II. se počeo prisjećati ranijih dobrih dana i još je više pao u depresiju. Zato je uzeo Trasmatov nož i izvršio samoubistvo. Nakon njega i Trastmat je izvršio samoubistvo.

Vojska predvođena proiranskim jermenskim velikašima je postavila opsadu utvrde *Artogerrasa*, u kojoj su se nalazili Papas (malodobni sin jermenskog kralja Arsaka II.), njegova majka Farantcem i jermenski trezor. Ovu utvrdu su branili Azati, pripadnici staleža srednje i niže jermenske aristokratije. Nakon dugotrajne opsade, Papas je uspio da se nekako izvuće (uz pomoć diplomatije njegove majke) iz utvrde da bi se u Marcianopolisu sreo sa Valensom, koji je tada bio u gotskim kampanjama.

Šapur II. se u Jermeniji suočio sa nizom problema, jer nije dugo trebalo da se pojavi otpor jermenskih velikaša.

Posrebrenjeni tanjir sa prikazom nekog iranskog "šaha nad šahovima" (moguće Šapura II.) kako lovi jelena. Danas se nalazi u British Museum u Londonu.

Čim je utanačen sporazum sa Atanarikom, Valens se mogao posvetiti jermenskim pitanjem. Na poziv jermenskih velikaša Papas se vratio u Jermeniju, praćen sa grofom i vojvodom Terentijem. Međutim, Valens nije želio povrijediti ugovor iz 363. god. n. e., pa Papas nije tada proglašen za kralja. I pored toga, Šapur II. je sa velikom armijom upao u Jermeniju i Papas je ponovo morao bježati i kriti se u Laziki. Sada je Valens morao poslati trupe pod Arintajeja (*Arinthaeus;* tada *magister peditum praesentalis*) u Jermeniju. Šapur II. nije nastavio progon Papasa, nego je napao utvrdu Artogerassa, uspijevši je zauzeti u zimu 370. god. n. e. Iranci su zaplijenili kraljevski trezor, a kraljica Farantcem je bila silovana i ubijena. Brutalni postupak prema jermenskoj kraljici je bio velika mrlja na Šapuru II., iako se čini da ga nije morala savjest zbog učinjenog. Šapur II. je započeo i progon kršćana i prisilnu konverziju na mazdaizam, ortodoksni oblik zaratustrizma.

Šapur II. je kontaktirao Papasa i pokušavao ga je ubijediti da pređe na njegovu stranu. U tim pregovorima je Šapur II. imao uspjeha, ali i pored toga je u proljeće 371. god. n. e. započeo invaziju Jermenije u velikom stilu. Rimsko - jermenske trupe pod komandom

rimskih zapovjednika Trajana i Vadomarija i jermenskog sparapeta Mušega Mamikonijana su kod Bagrevanda pobijedile iranske trupe. Po svemu sudeći sparapet Mušeg je bio najzaslužniji za ovu pobjedu. Šapur II. se u ljeto 371. god. n. e povukao u Ktesifon, a morao se sada ponovo pozabaviti sa kušanskim napadima. Tako je narednih pet godina egzistiralo neko primirje na istočnim granicama rimskog svijeta.

Cijelo ovo vrijeme se ustvari vodila igra u kojoj su i Rimljani i Iranci izbjegavali direktno sučeljenje, što bi značilo i prekidanje mira iz 363. god. n. e. Tako se ustvari odvijala vojno – politička igra sa i na perifernim državama. Strateški gledano, Valens je uspio da u ovoj "partiji šaha" sa Šapurom II. bolje prođe, čime je djelimično kompenziran mirovni sporazum iz 363. god. n. e. Iako je povraćen rimski utjecaj u Jermeniji, izbili su problemi sa još uvijek mladim Papasom kojem je vlast udarila u glavu. Tako je po njegovom nalogu 373. god. n. e. otrovan katolikos (poglavar jermenske crkve) Narses, a čak su od Valensa traženi i nekih rimskih gradova, kao što je Edesa. Savjetovan od svojih zapovjednika, a i plašeći se da će Papas prijeći na iransku stranu, je brzo reagirao. Prvi put su Valensovi zapovjednici propustili da uhvate Papasa koji je tek ubijen 374. god. n. e. prilikom jedne gozbe. Zaslužan za to je bio zapovjednik Trajan. Za jermenskog kralja je postavljen Varasdat, a regent u njegovo ime je bio Musel Mamikonejan, koji je inače bio veoma prorimski nastrojen.

Pored Jermenije, Šapur II. je planirao prošiti svoj utjecaj i na Kavkazu. Iberski kralj Saurmag II. (*Sauromaces*, საურმაგ, vladao od 361. god. n. e.) je vodio prorimsku politiku. Nakon mira iz 363. god. n. e., Šapur je odlučio iskoristiti povoljnu situaciju i iranske trupe su zbacile Saurmaga II., postavivši na njegovo mjesto Aspakura II. (ვარაზ-ბაკურ). U kasnu 370. ili u proljeće 371. god. n. e. velika rimska armija (20 legija = cc 12 000 vojnika) pod komandom Terentija je upala u Iberiju, i na rijeci Kiris je postignut dogovor po kojem je Iberija podijeljenja. Jugozapadni dio Iberije je pripao Saurmagu, a sjeveroistočni dio je zadržao Mihrdat III. (მირდატ) nasljednik Aspakura. Ovo *de facto* rješenje nije priznao Šapur II., koji je rimsku intervenciju smatrao kao *casus belli*. Ipak se stanje dualiteta u Iberiji zadržalo sve do Hadrijanopoljske katastrofe, kada su Rimljani morali povući svoju podršku Saurmagu. On je izgubio vlast, a Iberija je prešla pod patronat Sasanida.

Rimski vojno – diplomatski uspjesi u Jermeniji i Iberiji, i posebno smrt Papasa nisu dobro prihvaćeni na sasanidskom dvoru. Šapur II. je to smatrao prekršajem mira iz 363. god. n. e. To je navelo Valensa da priprema veliku preventivnu ofanzivu na istoku. Međutim, u istočnim provincijama je došlo do izbijanja niza problema. 375. god. n. e. došlo je do pobune u planinskom, uvijek buntovnom i nemirnom, području Isauriji (zapadna Kilikija u pojasu planinskog lancaTaurusa). Tako su se trupe predviđene za napad na istočnu granicu morale prebaciti u Isauriju. Uz to je 377. god. n. e. došlo i do pobune arapske (saracenske) kraljice Mavije, čije su snage opustošile područje od

Fenikije do Sinaja. Valensove trupe su bile uspješne i obje pobune su stavljene pod kontrolu.

Šapur II. je bio jedan od najuspješnijih iranskih "šaha nad šahovima", koji je svojoj iznimno dugoj vladavini uspio u sukobu sa rimskim svijetom preokrenuti inicijativu na svoju stranu, povratiti ranije izgubljene teritorije, pobijediti Kušane i zavladati cijelim područjem koje danas zauzimaju države Avganistan i Pakistan. Ali Šapur II. je bio i nemilosrdan kada bi se obračunavao sa unutarnjim pobunama. Tako je pobunjeno stanovništvo Suze dao istrijebiti. U ponovno izgrađenu Suzu je naselio zarobljenike sa rimskog područja.. Šapur II. je bio zaratustrijski ortodoks, kolekcija avesta je kompletirana i uređena, a hereze i otpadništa od zaratustrizma su kažnjavani. Šapur II. je i kršćane izlagao progonima. Grad Nišapur u pokrajini Korasan je nazvan po njemu. Umro je 379. god. n. e.

Granična linija između rimske Jermenije i kraljevine Jermenije pod sasanidskim sizerenstvom (*Persarmenia*) uspostavljena je mirom iz Acilisene dogovorenim između 384. i 390. god. n. e. (uobičajeno se datira u 387. god. n. e.). Iako su skoro 4/5 stare Jermenije ostale pod sasanidskim sizerenstvom, povećana je i teritorija istočnorimskih istočnoh posjeda. Za razliku od dioklecijanovske provincije *Armenia Minor* (kasnije reorganizirana u *Armenia Prima* i *Armenia Secunda*), koja je bila zapadno od Eufrata, novi jermenski teritoriji istočno od Eufrata su zadržali određeni vid autonomije. Sjeverni dio te rimske Jermenije, sa istočne strane Eufrata, je zvan *Armenia Maior* i bio je u statusu *civitas stipendaria* (sa unutarnjom autonomijom), sa civilnim namjesnikom koji je nosio titulu *comes Armeniae*. Južni dio rimske Jermenije, sa istočne strane Eufrata (koji je pod rimskim utjecajem bio još od 298. god. n. e.), se nazivao *Satrapies* i činilo ga je šest visoko autonomnih kneževina (*civitates foederatae*): Ingilene, Sophene, Anzitene, Asthianene,Sophanene i Balabitene. Ovi kneževi su bili obavezni da Carstvu stave na raspolaganje vojnike i da pošalju zlatnu krunu caru, kao simbol pokornosti. Sa svoje strane oni su od cara primali vladarske insignije kao znak legitimiteta uprave.

Pobuna u Africi

I sjevernoafričke provincije su bile žrtve korupcije i loše uprave. Tamošnji grof Roman je činio čitav niz zloupotreba. Pronevjere Romana i njegova nesposobnost da odbrani granična područja od upada pustinjskih nomada su izazvale veliku ogorčenost stanovništva. Roman je ustvari zanemarivao odbranu onih gradova i zajednica koje mu nisu dale mito.

Stanje je bilo uzavrelo i čekao se samo povod da izbije pobuna. Nubel, bogati i moćni berberski/maurski kršćanin i rimski časnik je umro. Neposredno po smrti Nubela došlo je do sukoba između njegovih legitimnih vanbračnih sinova. Nubelov sin Firm je likvidirao Zamaka (*Zammac*; vanbračni sin) kako bi došao do očeve imovine. Grof Roman je stao na stranu Zamaka, i Firm je 372. god. n. e. podigao ustanak. Pobuna i kriza u sjevernoafričkim provincijama natjerali su Valentinijana da tamo pošalje Teodosija Starijeg (u činu *magister militum*). Kada je Teodosije Stariji došao u Afriku, Firm je nastojao da utvrdi mir sa njim. Međutim, Teodosije Stariji je to odbio, jer se Firm bio proglasio dominusom. I tako se Teodosije Stariji sa svojim trupama uvukao u tešku i krvavu ratnu kampanju. Firm je imao podršku nekih pustinjskih plemena kao i donatista. Kada su Firmove snage zauzele grad Rusuccuru, on je naredio pokolj svih stanovnika toga grada „nikejske" vjeroispovijesti. Tako je ova pobuna poprimila ioblike vjerskog rata. Na kraju je Firm izdan od strane svojih pristalica i izvršio je samoubistvo 375. god.

n. e. kako ne bi bio uhvaćen živ. Teodosije Stariji je otkrio koruptivnost Romana, pa ga je dao uhapsiti zajedno sa njegovim pristalicama.

Uzroci slabljenja

Nemogućnost Valentinijana da porazi samo dio Alamana, okupljenih oko Makrijana, i "pucanje" granica na svim stranama rimskog svijeta ukazuje da su posljedice slabljenja oružanih snaga postajale sve vidljivije. Posebno je to bilo izraženo u kvantitetu vojske. Bez obzira koliki bio kvalitet vojske, ako nema dovoljno vojnika da čuva iznimno dugačku granicu, njena učinkovitost na samom terenu opada. Glavni uzrok slabljenja vojske je bio građanski rat Magnecija i Konstancija II. Taj pogubni rat, a posebno bitka kod Murse su ostavili iza sebe enormne gubitke u ljudstvu rimskih armija. Ti gubici nisu nikada više namireni, i nedostatak vojnika će ostaviti tragične posljedice ne samo po vojsku, nego i na sam rimski svijet. Posebno se deficit u broju vojnika osjećao na zapadu, jer su gubitci Magnecijeve zapadne armije bili ogromni. Nekada moćna rajnska armija je praktično zbrisana u bitci kod Murse, i nikada više nije obnovljena. Granica na Rajni i općenito na zapadu otada je tavorila sa malo vojske. To su odmah iskoristili Franci i Alamani, pa čak se tada dešavaju pad prvo Kelna, a zatim Majnca, gradova iznimno dobro utvrđenih. Sa problem manjka vojske na zapadu se suočavao i Julijan, koji je ipak uspio da manju brojnu snagu u odnosu na neprijatelja, namiri boljom kvalitetom. Međutim, to je bilo privremeno rješenje, jer je sigurno dio zapadnih trupa (moguće onih najboljih) pratio Julijana na istok. Ubrzo su uslijedili novi ratovi sa Alamanima, u Britaniji i sjevernoj Galiji. Rajnska armija nije imala vremena da se obnovi, jer su ratovi bili praktično kontinuirani. Sa njvećim naprezanjem granična linija na Rajni je održavana. Nije bilo odmora da se izvrši prekompozicija zapadne armije, sa novim regrutiranjem i obukom domaćih ljudi. Tražila su se brza rješenja, pa su već obučeni stranci koji su dolazili istočno i južno od Rajne i Dunava, postajali sve prisutniji u rimskim oružanim snagama. Tako je proporcionalno opadanju regrutiranja domačih ljudi, rastao upliv stranaca.Slobodno se može reći da je bitka kod Murse glavni uzrok sloma borbene snage rimske vojske na zapadu. Oslabljena i nikada oporavljena zapadna vojska je onda i sama postala uzrok pada rimske državne vlasti na Zapadu u narednom stoljeću.

Operacije u Podunavlju

Po Valentinijanovom nalogu, ponovno su utvrđivane odbrambene linije u Podunavlju, uključujući i one pozicije koje su se na nalazile na području Kvada. To je naravno izazvalo protivljenje Kvada, koji su poslali poslanstva čije zahtjeve je u potpunosti ignorirao Ekvitije, tada *magister armorum per Illyricum.* Maksimin, pretorijanski prefekta za Galiju se 373. god. n. e. sporazumio sa Ekvitijem da se sin galskog prefekta unaprijedi i postavi za onoga koji će završiti navedeni projekat. Ipak su protesti poglavara Kvada usporavali radove, što je prilično frustriralo Marcelina. I tako je on jednom prilikom priredio banket na kojem bi se dogovorio sporazum o gradnji utvrda. Na banket

je pozvan Gabinije, kralj Kvada. To je bila klopka i Gabinije je vjerolomno i na podmukao način ubijen.

Nije dugo trebalo čekati na odgovor i došlo je do rata sa Kvadima i njima pridruženim sarmatskim zajednicama. U jesen 373. god. n. e., Kvadi i Sarmati su prešli Dunav i započeli pustošenje panonske provincije Valerije. Napadači nisu uspijevali da zauzmu gradove, ali su prilično opustošili ruralna područja. Protiv njih su poslane dvije legije koje nisu uspijevale koordinirati svoje napade i bile su poražene i opkoljene od Sarmata. Ovaj rat su pokušale iskoristiti i druge sarmatske grupacije, napadajući Meziju ali su njihovi napadi bili lako odbijeni od trupa kojima je komandovao Teodosije Mlađi, tada vojvoda Mezije a kasniji dominus.

Transdanubijci su prodirali u dubinu rimskog teritorija, pa su jednom prilikom napali i karavan u kojem se nalazila princeza Flavija Konstancija, koja je išla iz Konstantinpolisa na zapad kako bi se udala za Gracijana. Malo je nedostajalo da princeza bude zarobljena.

Vijesti o ovim zbivanjima Valentinijan nije primio skoro do kraja 373. god. n. e. Zato je tek u proljeće 374. god. n. e. on napustio Trier i došao u Karnuntum. Rimski dominus se tu sastao sa izaslanstvom Sarmata koje je molilo oproštaj za ono što su učinili. Valentinijan je odgovorio da će on istražiti šta se desilo i da će prema tome djelovati. Valentinijan je ipak prešao preko Marcelinovog čina i odlučio je da teško kazni Kvade. On je bio praćen sa zapovjednicima Sebatijanem i Flavije Merobaudom (*Merobaudes*; franačkog porijekla). Ljeto je potrošeno na pripreme, i u jesen 374. god. n. e. Valentinijanove trupe su kod Akvincuma (danas Budim u Mađarskoj) prešle Dunav i opustošile kvadsku teritoriju ne nailazeći na ozbiljniji otpor. Nakon toga trupe su se povratile u zimske kampove, a Valentinijan se povukao u Savariju (danas grad Szombathely u Mađarskoj).

Dio trupa iz istočnog dijela je poradi situacije u Podunavlju transferiran na zapad, kako bi služili na zapadu. Ova prekomanda je na istoku ostavila značajnu prazninu, koja će biti i uzrok oslabljenog otpora na istoku.

Uprava i reforme

Valentinijan je imao nešto nasilniji i brutalniji karakter te naprasitu narav. Sam nije bio kultiviran, i bio je odbojan prema kultiviranom okruženju. Po Amijanu Marcelinu on je mrzio sve dobro odjevene, obrazovane, bogate i one sa uglednim porijeklom. U svojoj vladavini sitne, čak i izmišljene uvrede (kao što su prenagljena riječ, slučajni propust, nehotično zakašnjene) smjesta su donosile „krivcu" smrt. Riječi koje su iz usta cara Zapada najlakše izlazile bile su : „Odrubite mu glavu", „Živog ga spalite" i „Prebijati dok ne izdahne". Njegovi kućni ljubimci su bile dvije medvjedice po imenu „Nevinost" i „Mica Aurea". Kavezi sa njima su uvijek postavljani blizu Valentinijanove ložnice. Njima su nekada bacani osuđeni krivci, a to je Valentinijan uobičavao gledati. Nakon godina svoga "službovanja" medvjedica Nevinost je puštena na slobodu. I pored takve svoje naravi, Valentinijan je bio dobar vojnik i savjestan upravljač. Valentinijan je osudio

i višestoljetnu praksu izlaganja novorođenčadi. Ovaj rimski dominus se posebno interesirao za dobrobit siromašnijih klasa.

Valentinijan i njegov brat Valens na istoku su održavala umjerenu jednostavnost života i ispravljene su mnoge greške luksuznog dvorskog života iz vremena Konstantinovih nasljednika. Valens ne samo da nije povećavao porez, koji u 40godišnjem periodu udvostručio, nego je u prvim godinama vladavine i snizio porez za ¼ na istoku. Ipak pokazati će se vremenom da je odluka o snižavanju nameta na istoku ostavila loše posljedice na upravu i državne institucije, jer je došlo do značajnog smanjena javnih prihoda na istoku.Valentinijan je ipak bio održavao visinu poreza. On je možda ispravio zloupotrebe poreskih uprava, ali se i nadalje zahtijevao značajan poreski prinos, posebno od bogataša. Valentinijan je izgleda bio ubijeđen da je novac potrebniji Državi radi obrane i funkcioniranja uprave, nego pojedincima koji su ga rasipali i koristili za luksuzniji život.

Oni su imali i pozitivnu zakonsku legislativu kojom su uvodili red u upravi i pomagali običnom čovjeku. Kako je napredovala birokratizacija i centralizacija uprave i administracije u rimskom svijetu, tako se pogoršavalo stanje u jedinicama lokalne autonomije. Nezainteresiranost za municipalni život dovodi do jačanja utjecaja i značaja kuratora/*curatores*, koji su punovlasno upravljali municipijima. Samovolja i iskorištavanje moćnih ljudi (*potentiores*) kao i općenito opadanje jedinice lokalne autonomije morali su dovesti i do reakcije Države. Julijan počeo sa snaženjem lokalne autonomije i vraćanjem dijela ingerencija. Politiku zaštite lokalnih zajednica nastavlja i Valentinijan, pa se osniva institucija *defensor civitatis* i to 364. god. n. e. za gradove Ilirika, a naredne godine i za druge regije. *Defensor/"*Branitelj" je službeno štitio obični puk od "nadutosti činovnika" i od elite. On je razmatrao svakovrsne žalbe i pazio na red. Oni bi u neku ruku bili sinkretizam drevne institucije plebejskog tribuna i današnjih ombdusmena i pravobranilaca. Tako su mogli iznositi pritužbe običnih ljudi na sudove, pa čak i dominusa. Najprije je "branitelje" postavljala središnja uprava, a zatim je njihov izbor bio prepušten lokalnim zajednicama. Ipak sudeći po izvorima značenje "branitelja" je opadalo sa vremenom, da bi u VI. st. n. e. izgubili značenje, a u mnogim zajednicama nisu više bili ni birani.

Valentinijan je bio i prvi vladar koji je uredio državni sustav zdravstvene zaštite, tako što je u svakoj od 14 rimskih četvrti dao postaviti po jednog ljekara koji su plaćani iz javnih fondova, a imali su i druge povlastice. Svaki od ljekara je bio odgovoran za stanovništvo svoje četvrti.

Među najvažnije civilne odluke braće Valentijana i Valensa spadaju one što se tiču obrazovnog sustava. Još na početku vladavine Valentinijan i Valens su donijeli zakone o obrazovanju. Dok su još zajednno boravili u okolini Niša, izdali su edikt Mamertinu, pretorijanskom prefektu Italije, Afrike i zapadnog Ilirika po kojem se određivalo kvalificiranim učiteljima da osnuju ili obnove škole. Glavni zakon o obrazovanju je

donesen 370. god. n. e. i po njemu su regulirani : registracija, ponašanje i dužina za učenike i studente u Rimu. Ovim zakonom je dozvoljeno javno šibanje učenika i studenata koji su se neodgovorno ponašali. Moguće je da je sličan zakon na istoku donio i Valens. Libanije, govoreći o namjesniku Sirije iz cc 370. god. n., navodi da je on optužio neke studente zbog lošeg ponašanja i dao je da se oni jano išibaju u Antiohiji. Temistije hvali Valensa za podizanje škola gdje ih nije bilo i po njegovom ohrabrivanju učitelja i učenika. Od 372. god. n. e. po Valensovom zakonu imenuju se prepisivači na latinskom i grčkom za konstantinpoljsku biblioteku. Oni dobivaju i sljedovanja u žitu. Od 373. god. n. e. po novom zakonu dodjeljuju se različite povlastice za učitelje u Rimu, a od 374. god. n. e. slične povlastice su dodijeljene i učiteljima crtanja u sjevernoj Africi.

O reformi obrazovanja Edvard Gibon kaže sljedeće : „Zdrav razum neobrazovanog vojnika utemeljio je korisnu i širokogrudu osnovu za školovanje mladeži i podršci nauci u opadanju. Namjera mu je bila da se u glavnim gradovima svih provincija retorika i gramatika predaju na grčkom i latinskom jeziku, a budući da su veličina i ugled škole obično bili srazmjerni značaju grada, rimska i konstantinpoljska akademija su osnovano polagale pravo na prvenstvo. Dijelovi Valentinijanovih literarnih edikata nepotpuno predstavljaju konstantinpoljsku školu, koju su kasnije poboljšale kasnije uredbe. Tu školu činio je 51 profesor iz raznih grana nauke : jedan filozof, dva pravnika, pet sofista i deset gramatičara za grčki, a tri retora i deset gramatičara za latinski jezik. Pored sedmorice prepisivača ili, kako su ih onda zvali, istraživača starina, čija su marljiva pera snabdjevala javnu bibliotetku lijepim i tačnim prepisima klasičnih pisaca. Zanimljiviji je pravilnik ponašanja propisanog učenicima, jer pruža prve obrise oblika i discipline modernog univerziteta. Iziskavalo se da donesu odgovarajuća svjedočanstva magistrats svojih rodnih provincija. U javni registar redovno su unošena njihova imena, zanimanja i prebivališta. Školskoj mladeži je bilo strogo zabranjeno da trači vrijeme na gozbe ili teatar, a dužina školovanja je bila ograničena do dvadesete godine života. Gradski prefekt je bio ovlašten da kažnjava lijene i neposlušne šibanjem ili istjerivanjem, a bilo mu je naloženo da podnosi godišnji izvještaj upravniku kancelarija, kako b se znanje i sposobnosti školovanih mogli korisno upotrijebiti u javnoj službi. ”

Nažalost, Valentinijan je imao i lošu praksu da se okružuje lošim i nesposobnim dužnosnicima u koje je imao povjerenje i pored dokaza o njihovom djelovanju.

Valentijan, Valens i pitanje religije

Valentinijan je bio kršćanin, ali je bio tolerantan i prema različitim kršćanskim sljedbama, Jevrejima, “paganstvu”, svjetovnoj i mističnoj filozofiji i načinu života koji je praktikovala klasično historijsko razdoblje. Jedino je zabranjivao neke oblike kultova, kao što je tip žrtvovanja i bavljenje magijom. Valentinijan je dozvolio djelovanje drevnih haruspika. Valentinijan je i prihvatio molbu ahajskog prokonzula Pretekstata, koji je u svojoj molbi naveo da bi život Helena bio sumoran i neugodan ako bi bili lišeni Eleusinskih misterija. Valentinijan se odbojno odnosio i prema brzom bogaćenju kršćanskog klera. Jedan njegov edikt javno se čitao u gradskim crkvama u kojem on opominje svećenike i monahe da ne posjećuju kuće udovica i djevica, a za neposlušnost je prijetio civilnim sudom. Svećenicima nije bilo dozvoljeno da prime bilo kakav poklon, zavještanje ili nasljedstvo. Svaki testament suprotan ovom ediktu je proglašavan ništavnim, a poklon bi zaplijenila Država. Izgleda da su nekim kasnijim zakonom ove uredbe proširene i na kaluđerice i biskupe. Ovim propisima Valentinijan je nastojao

suzbiti jednu vrlo negativnu pojavu da su neki samoproglašeni duhovnici postajali vodići pobožnim ženama iz visokog društva. Tako su ti likovi svojim propovijedanjem o potrebi preziranja „ovozemaljskog" svijeta i njegovih dobrih strana, ustvari su sticali najpoželjnija preimućstva „ovozemaljskog" života kao što su naklonost neke, možda mlade i lijepe žene, njena bogatstva, bogato domaćinstvo i uvažanje robova, oslobođenika i klijenata toga domaćinstva. Golemi imetci tih rimskih matrona su trošeni na velike milodare i skupa hodočašća.

Edvard Gibon na sljedeći način opisuje Valentinijanov odnos prema religiji : „Njegova duboka razboritost, neprosvjećenja ali i neiskvarena naukom, otklanjala je sa ravnodušnošću punom uvažavanja, tanana pitanja iz teološke rasprave. Uprava nad zemljom iziskivala je njegovu budnost i zadovoljavala ambiciju. Mada je pamtio da je učenik Crkve, nikada nije zaboravljao da je vrhovni vladar sveštenstva. Pod vladavinom jednog Otpadnika ispoljio je revnost u uvažavanju kršćanstva. Svojim podanicima je dao povlasticu koju bješe uzeo za sebe. A oni su mogli sa zahvalnošću i povjerenjem prihvatiti sveopštu trpeljivost koju bješe dozvolio vladar predan strasti, ali nesposoban da se boji ili pretvara. Pagane, Jevreje i one raznorazne sekte koje su priznavale božansku vlast Krista, zakoni su štitili od samovoljne vlasti ili ruženja naroda....

Za razliku od Valentinijana, njegov brat na istoku, možda pod utjecajem supruge Albije Dominike je bio manje tolerantan i prema nikejcima i prema „paganima". Dolazilo je i do određenih progona. Valens je započeo 371./372. god. n. e. i seriju progona „paganskih" filozofa u kojima je stradao veliki broj ljudi. Valens je inače bio umjereni arijanac, i pridržavao se kristološke formule „homoios".

Valentinijanov brak

Valentinijan se cc 370. god. n. e. oženio sa Justinom (živjela cc 340. – 391. god. n. e.), kćerkom Justina koji je bio upravitelj Picenuma za vrijeme Konstancija II. Sokrat Skolastik vezano za ovaj brak donosi, vjerojatno apokrifnu, priču o tome da je Valentinijan donio zakon po kojem je muškarcu bilo dozvoljeno da ima dvije supruge, čime je ozakonjena poligamija i tako se napustio tradicionalni rimski monogamni brak. I onda je po Sokratu Skolastiku Valentinijan uzeo za ženu Justinu, a da se nije razveo od Marine Severe. Ova priča Sokrata Skolastika gotovo sigurno ne odgovara stvarnim dešavanjima, jer ne postoji ni najmanja naznaka da je uopće u povijesti rimskog svijeta postojao zakon ili zakoni (koje bi izdali rimski carevi) i koji bi dozvolili poligamiju. Valentinijan se vjerojatno razveo po rimskim sekularnim zakonima, od Marine Severe. Međutim, to za crkvu nije bio razvod, pa se zato on opisuje kao bigamista. Jovan Malala, Uskršnja kronika i Jovan iz Nikiu navode da je Valentinijan ostavio Marinu zbog toga što je bila inovlirana u neke ilegalne transakcije. Sa Justinom, Valentinijan je imao tri kčerke alu, Gratu i Justu i sina Valentinijana II. Po Sokratu Skolastiku Grata i Justa su ostale neudate, i bile su žive oko 392. god. n. e.

Smrt Valentinijana

U proljeće 375. god. n. e. nastavljena je kampanja protiv Kvada, a Valentinijan je došao u Brigetio. Tamo je i 17. XI. primio i izaslanstvo Kvada. Utvrđen je sporazum po kojem su

Kvadi ostavljeni na miru, ali su morali regrutima snabdjevati rimsku vojsku. Ipak prije nego što su izaslanici otišli primio ih je u audijenciju Valentinijan. Prilikom razgovora, izaslanici su insistirali da je povod rata bila izgradnja utvrda na tlu Kvadije. Tada je postalo jasno da pojedine skupine Kvada nisu bile nužno vezane za poglavare Kvada koji su postigli sporazum sa Valentinijanom. Te skupine su zato mogle napasti bilo kada. Sve to je razljutilo Valentinijana, da je on pobjesnio na izaslanike. Zahvaljujući tome bijesu i galami Valentinijan je doživio udar koji ga je ubio.

Kolos iz Barlete

Kolos iz Barlete je masivna bronzana skulptura, tri puta viša od uobičajene visine muškarca. Ona izvorno nije bila postavljena u italijanskom gradu Barleti. Skulptura je bila otkrivena 1231./1232. god. prilikom iskopavanja u Raveni koje je naručio car Frederik/Fridrih II. Možda je onda ovaj car naredio da se statua prebaci u Barletu. Po jednoj teoriji, venecijanski brod koji se vraćao sa plijenom nakon krstaškog osvajanja Konstantinpolisa 1204. god. je stradao i statua se pojavila na obali. Moguće je i da je statua prebačena u Barletu i mnogo prije 1204. god. Identitet cara, ovjekovječenog u statui, još uvijek nije precizno određen. Po tradiciji riječ je basileusu Herakliju, ali je to vjerojatno netačno. Više su realnije pretpostavke da je riječ o Valentinijanu, Honoriju, Teodosiju II., Marcijanu, posebno Lavu I. Tračaninu i Justinijanu I.

P O Č E T A K   S E O B E   N A R O D A

Skitsko – sarmatska stepa

Široki stepski prostor od srednjeg Dunava pa sve do u dubinu središnje Azije je od najranijih zapisa o njemu i ljudima u njemu, pripadao narodima koji su govorili iranskim jezicima. A lako je pretpostaviti i da je ovaj stepski prostor (u cjelosti ili u nekom od svojih dijelova) možda i bio prava domovina iranskog etničkog kompleksa, odakle su se različite iranske zajednice širile u raznim pravcima. Samim tim je etničko – kulturološka slika ovog pojasa možda i milenijumima više – manje bila slična.

Pojedine teorije, kao npr. ona Marije Gimbutas o kulturi kurgana u ovo područje današnje Ukrajine i južne Rusije smješta i područje u kojem su se razvili izvorni Indoeuropljani, čiji su sastavni dio i iranski narodi.

Stepa u današnjem Kazahstanu

Konkretno se po modernoj klasifikaciji iranski jezici „stepa“ pripadaju „istočnoj skupini“ za razliku od „zapadne skupine“ kojoj pripadaju npr. persijski i kurdski. U ovom stepskom području grčko – rimska i persijska vrela od VI. st. p. n. e. spominju dvije iranske etnokulturne grupe pod imenima Skite (što će postati generički naziv za sve stepske narode, bez obzira na etnokulturološko porijeklo) i Sarmate. U vrijeme kada je Rimska država gospodarila Balkanom i Malom Azijom, Skiti (u smislu specifičnog etnokulturnog kompleksa) su bili već dobrano preslojeni sa Sarmatima. Istočno od

iranskih stepskih zajednica je bilo prostranstvo središnje Azije i Sibira u kojem su živjela mnogobrojne azijatske etnokulturne zajednice, od kojih vrijedi istaći one turkijske. Sjeverno su se nalazili Ugro – uralske jezičke i kulturne zajednice, a sjeverozapadno one baltoslavenske sa kojima su i Skiti i Sarmati imali intenzivne odnose. Još dalje prema zapadu Skiti i Sarmati su dolazili do zemalja Trako – Dačana, Ilira, Kelta i Germana. Od samoga kraja stare ere, Rimljani su postavili granicu na srednjo- i donjopodunavskom području.

Područje koje grčki i rimski pisci nazivaju Sarmatija je svoj najveći opseg imalo cc 100. god. p. n. e. kada se ona pružala od rijeka Visle, Tise i Dunava sve do rijeke Volge i Urala i od međusobne granice današnje Bjelorusije i Ukrajine pa do Crnog mora i Kavkaza. I pored etnokulturne srodnosti Sarmatija nije nikada bila politički i narodnosno ujedinjena, kao uostalom i Germanija i Slavija. Strabon nabraja kao glavne sarmatske narode Jazige, Roksolane, Aorse i Sirake. Prvi izražajni etnokulturni poremećaj na samom zapadnom kraju ovog pojasa se desio doseljavanjem Gota, nekada u prvoj polovici III. st. n. e. Gotsko doseljavanje i političko uobličavanje na sjeveroistoku crnomorske obale, se tako uklinilo u Sarmatiji.

Istočno od crnomorske Gotije se nalazio sarmatski narod po imenu Alani koji su stvorili močnu stepsko – konjaničku konfederaciju u prostoru sjeveroistočno od Azovskog mora, duž rijeke Don pa do sjevernih obala Kaspijskog mora i možda i Aralskog jezera. Ova alanska hegemonija na ovom golemom području je nastala oko kraja I. st. n. e. i trajala je sve do druge polovine IV. st. n. e. I tada se na istočnim granicama Alanije pojavljuje azijatski narod po imenu Huni. I tako sa hunskim prodorom kroz „Vrata naroda“ (između

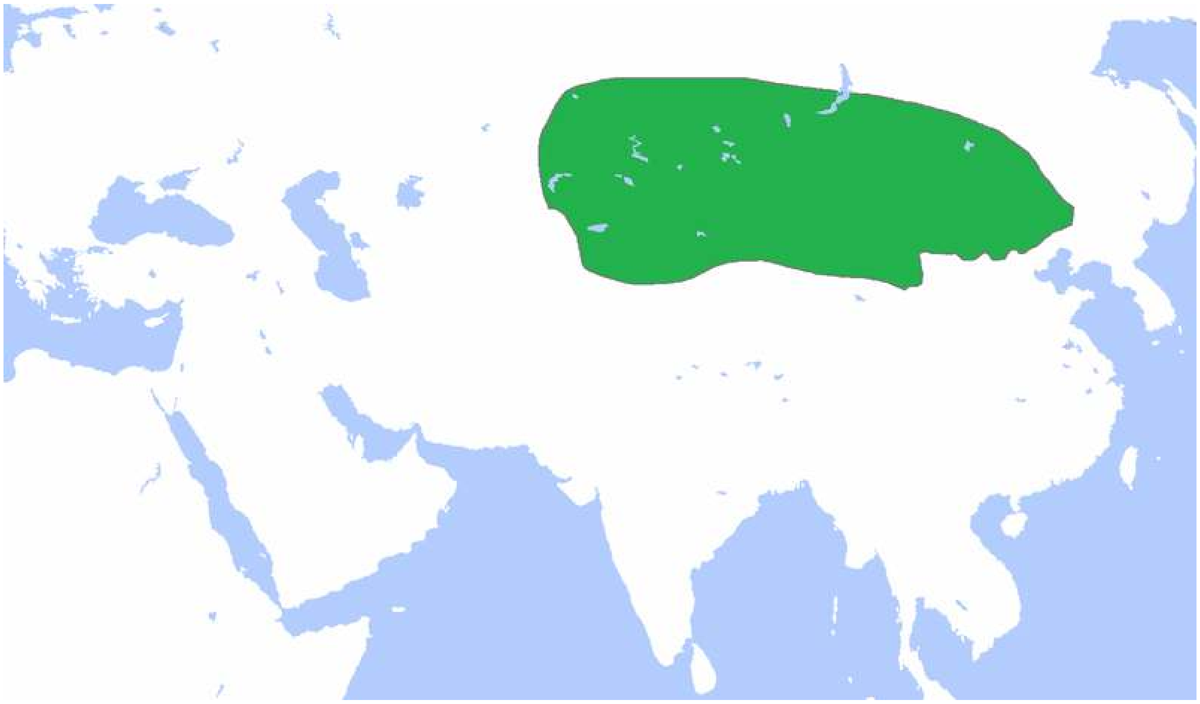
planine Ural i Kaspijskog mora) započinje „Velika seoba naroda“ iz koje će se poroditi euromediteranski srednji vijek.

Do prodora Huna u Alaniju, uglavnom su indoeuropske nomadske zajednice bile te koje su gospodarile nad velikim prostorom istočnoeuropskih i središnje azijskih stepa. Milenijumima ranije oni su proširili svoju osebujnu nomadsku kulturu i korištenje pripitomljenih konja i na azijatsko-altajske etnokulturne komplekse kao što su turkijski, mongolski, tunguski. Postupno su ove zajednice sve više kulturološki i političke jačale. Od prodora Huna u drugoj polovici IV. st. n. e., pa preko niza drugih naroda (poglavito turkijske pripadnosti) do mongolsko – tatarske invazije u XIII. st., istočnoeuropski i središnjeazijski iranski stepski plato je u dobroj mjeri integriran u pojedine narodnosne zajednice slavenske pripadnosti ili preslojen azijatskim zajednicama (u velikoj većini turkijske pripadnosti). Od ovog nekada vrlo brojnog i prostranog kompleksa (koji je jezički pripadao istočnoiranskim jezicima) ostali su sačuvani samo manji fragmenti na sjevernim obodima Kavkaza. Potrebno je naglasiti da za razliku od slavensko – skitsko/sarmatske simbioze koja se vjerojatno odvijala kulturološki i etničkim procesima, turkijsko – mongolska najezda (posebno ona mongolska) je praćena sa iznimno velikom dozom nasilja i pustošenja. Pojedine oblasti u središnjoj Aziji su proživjele prave pogrome u golemim razmjerama u više naleta. Zato je u kolektivnom pamćenju govornika iranskih jezika ostalo duboko usađeno kolektivno sjećanju o ovim razaranjima, te općenita surevnjivost prema turkijskim govornicima središnje Azije i Male Azije.

Huni

U vezi porijekla Huna i njihove šire etničke i kulturološke pripadnost još uvijek u historiografiji i arheologiji nije postignut konzensus. Radi toga postoji čitav niz teorija i jedino što se može o Hunima reči po tim pitanjima jeste da oni nisu pripadali indoeuropskoj skupini, da su izvorno potekli iz područja koja su se nalazil istočno od iranskih naroda, i da su po fizičkom izgledu više ličili na stanovnike Istočne Euroazije nego na stanovnike Zapadne Euroazije.

Od teorija o hunskom porijeklu najzastupljenija je ona (od Josepha de Guignesa u XVIII. st.) koja ih veže za moćni politički i narodnosni entitet koji je u kineskim vrelima zapisan kao 匈奴 (latinička transkripcija →Xiongnu). Originalni naziv i izgovor, koji su Xiongnu primjenjivali za sebe je nepoznat. Rekonstrukcija izgovora u klasičnom kineskom jeziku imena ovoga naroda/politije jeste Hunnu. Iako porijeklo i jezična pripadnost Hunnua nisu u potpunosti odgonetnuti, najviše se oni sistematiziraju unutar turkijske jezične zajednice. Na osnovi kineskih vrela Hunnui su na samom kraju III. st. p. n. e. pod vođom Modom Čanijem stvorili prostrano nomadsko carstvo koje se prostiralo preko današnje Mongolije, južnog Sibira pa do zapadne Mandžurije, te nekih današnjih sjevernih kineskih pokrajina.

Carstvo Hunnua (obojeno zelenim).

Od kraja III. st. p. n. e. pa sve do vladavine cara Vudija, Hunnui su predstavljali veliku prijetnju Kini starije dinastije Han, ugrožavajući skoro kontinuirano sjeverne granice hanske Kine. Kontraofanzive u velikim razmjerama je poveo energični i ratoborni hanski car Vudi (vl. 141. – 87. god. n. e.). Od 129. god. p. n. e. velike i snažne kineske armije su pokretale napade na teritoriju Hunnua. Vudijeve ekspedicije na teritoriju Hunnua su uspjele da ih potisnu i da slome njihovu snagu. I nakon Vudija, Kinezi su nastavili potiskivati Hunnue. Krajem prve polovice I. st. p. n. e. došlo je i do podjele i građanskog unutar Hunnua. Unutarnje razmirice su dovele i sredinom I. st. n. e. do podjele na sjeverne i južne Hunnue. Južni Hunnui su postali tributarni vazali Kine, a vremenom su se miješali sa hanskim doseljenicima pa je nastala neka sinohunnu simbioza u zapadnim pograničnim zonama Kineskog carstva. Sjeverni Hunnui su prvo 85. god. n. e. pobijeđeni od Ksijanbeja, a onda ih je u junu 89. god. n. e. i vojska mlađe dinastije Han teško porazila u bitci kod Ikh Bayana (kineski 稽落山之戰). U ovoj bitci po kineskim vrelima je ubijeno 13 000 ratnika sjevernih Hunnua, a 200 000 se predalo. Zarobljeno je i čak milion glava stoke.

Različita plemena Hunnua i drugih srednjoazijskih plemena je pobjeđivao Ban Čao (živio 32. – 102. god. n. e.), čuveni general mlađe dinastije Han koji je proširio kinesku hegemoniju do duboku u središnju Aziju.

Nakon bitke kod Ikh Bayana južni Hunnui (tada saveznici i vazali Kineza) su iskoristili priliku i početkom 90. god. n. e. napali svoje sunarodnike sjeverne Hunnue i efektivno potpuno slomili njihovu politiju. Nakon toga su Kinezi ponovo izveli kaznenu ekspediciju protiv preostalih Hunnua plemena koja su još uvijek smatrana neprijateljskim. Tom prilikom te sjeverne Hunnui zajednice su pobjegle na zapad. Nakon

nove kineske ofanzive u februaru 91. god. n. e. polietija sjevernih Hunnua je prestala postojati. Najzaslužniji za potpuno uništenje politije sjevernih Hunnua (koja je bila legitimni nasljednik starog Hunnu carstva) je kineski general Dou Ksijan. Poglavar (sa titulom čanij -chanyu) je pobjegao daleko na zapad. Po onima koji podržavaju teoriju Hunnu →Huni, ove zajednice koje su nakon što su Kinezi rasturili njihovu politiju, pobjegle daleko zapadnim pravcem bi predstavljale osnovu kasnoantičkih Huna koji su provalili u Europu. Osim sličnosti u imenima, postoje i još neki dokazi arheološko - materijalne prirode koji govore u prilog tezi Hunnu →Huni. Sličnost se primjećuje na nalazima hunnu i hunskih kotlova koji su zakopani na obalama rijeka i u Panoniji i na Ordosu u istočnoj Aziji, te u nekim oblicima lukova. Naravno ima i dokaza koji opovrgavaju tu vezu.

Bez obzira da li su ili ne kasnoantički Huni potekli iz Hunnu zajednice, činjenica je da se oni iznenada cc 370. god. n. e. pojavljuju na istočnim granicama Alanije.

Možda je Hune na pokretanje u pravcu Europe, nagnalo i širenje nove nomadske hegemonije Rourana koja je zahvatila prostrane pojaseve duž unutrašnjosti azijskog kontinenta. Inače hunsko kretanje na zapad je bilo i prvo zabilježeno i poznato kretanje neke značajne nomadske turkijske ili mongolske zajednice na zapad.

Nakon što su prešli rijeku Volgu, Huni su se obrušili na Alane, koji se nisu mogli efektivno suprotstaviti novom osvajaću.

Umjetnička slika koja prikazuje pobjedu Huna nad Alanima. Autor Peter Johann Nepomuk Geiger, nastala 1873. god.

Po Jordanesu Hune je u pokoravanju Alana i Ostrogota predvodio izvjesni Balamber, čije je stvarno postojanje dovedeno u pitanje u modernoj historiografiji. Možda je Balamir izmišljen od samih Gota kako bi se imenovao onaj koji je vodio Hune u napadu na njih. Možda je Balamir ustvari izmiješan sa *Valamir/Valamer*/Βαλαμερ/*Balamber*, koji je bio gotski vazal Atile. Možda je Balamber bio vođa neke manje zajednice unutar hunske politije koja je napala Alane i Gote.

Huni su bili izrazito nomadska zajednica sa ekonomikom zasnovanom na stočarstvu i proizvodima od stoke (meso, mlijeko, koža).

Goti

U prostoru sjeverno od donjeg Dunava pa u zaleđu sjeveroistočnih i sjevenih obala Crnog mora prostirale su se dvije gotske politije i koje je razdvajala rijeka Dnjestar. Zapadna gotska politija je pripadala Tervingima (kasnije poznatijim kao Vizigoti) i kojima je na čelu stajala dinastija Balta. Istočna gotska politija je pripadala Greutungima (Ostrogotima) i na njenom čelu se nalazila dinastija Amala. Po svemu sudeći dinastija Amala je smatrana uglednijom i plemenitijom u odnosu na Balte. Gotske politije (do hunske invazije) nisu bile homogene zajednice ni u etničkom ni u narodnosnom, a ni u religijskom smislu. U njima su se nalazile ne samo Goti u pravom smislu riječi nego i druge germanske zajednice, zatim sarmatske, dačke, dakoromanske...itd...

Politija Tervinga je inače imala unutarnje sastavnice koje se nazivaju *Kunja* (plural : *Kuni*).

Kršćanstvo koje ima univerzalističku poruku, je naišlo na plodno tlo i među Gotima. Gotovo sigurno su prvi kršćanski utjecaji u Gotiji dolazili preko maloazijskih kršćana i grčkih kolonija na Krimu i okolici. Uz to je i značajan dio zarobljenika koje su Goti doveli iz rimskog područja sredinom III. st. n. e. bio kršćanske religije. Možda je kršćana bilo i među dakoromanskim stanovništvom koje je u ostalo u Trandanubijskoj Dakiji, nakon što je Aurelijan uzvršio njenu evakuaciju. Najznačajnija uloga u širenju arijanskog tipa kršćanstva među Gotima se veže za Ulfilasa ili Vulfilu (na gotskom „mali vuk"/"vučić" ili „onaj koji pripada vuku"), koji je živio u periodu od cc 310. – 383. god. n. e. Vulfilini roditelji su maloazijskog (možda kapadokijskog) porijekla, i kao zarobljenici, u nekom od gotskih napada, su odvedeni u Gotiju. Sam Vulfila je odgojen kao Got, ali je tečno govorio i razumio i grčki i latinski jezik, što je u to vrijeme bila osnova obrazovanog čovjeka i kod Rimljana, ali i kod Gota. Veoma mlad je stigao u Konstantinpolis kao talac. Tako je on značajno vrijeme proveo na istočnorimskom područje i to upravo kada je arijanska forma bila prihvaćena od arijanskih članova II. flavijevske dinastije. Vulfila je prihvatio arijansko kršćanstvo, zaređen je za svećenika, a za episkopa ga je cc 340. god. n. e. zaredio Eusebije iz Nikomedije. Nakon toga se vratio u Gotiju, kako djelovao misionarski, gdje je imao značajan uspjeh. Međutim, za vrijeme

protukršćanskih progona u Gotiji koje naredio Aorik (tadašnji vođa Tervinga), Vulfila je 348. god. n. e., prebjegao sa mnogim gotskim prebjezima na rimsko područje i od Konstancija II. je dobio dopuštenje da se oni nasele u Meziji, blizu grada *Nicopolis ad Istrum*. Ovi Goti arijanci su nazvani „Mali Goti".

Tamo je Vulfila preveo Bibliju (ustvari veći dio Starog zavjeta i kompletan Novi zavjet) sa grčkog na gotski jezik, a da bi to mogao učiniti on je napravio i gotski alfabet. Sačuvani su fragmenti gotske Biblije, kao što je npr. *Codex Argenteus* („Srebrni kodeks" jer je u XVII. st. stavljena u srebrne korice), koji se od 1648. god. nalazi u Univerzitetskoj biblioteci u švedskom gradu Upsali. Od ove biblije, napisane vjerojatno u Italiji početkom VI. st. n. e., sačuvano je 187 stranica.

Kada je stvarao gotski alfabet, Vulfila je izbjegao da on bude po porijeklo naslonjen na rune, jer su ga oni isuviše podjećali na paganstvo Germana. Pet je vrela o Vulfili, i to 2 arijanska („Život Ulfilasa" u „Pismu Auxentiju" i sačuvani fragmenti „Crkvene historije " od Filostorgija) i 3 nikejska/katoličko – ortodoksna („Crkvene historije" od Sozomena, Sokrata Skolastika i Teodoreta).

Jedna stranica iz *Codex Argenteus*, pisana gotskim, Vulfilinim alfabetom.

Tervingima je u vrijeme kada su se Huni pojavili na istočnim granicama Gotije, vladao Atanarik, sin Aorika. Kao i njegov otac, i Atanarik je cc 370. god. n. e. dao izvršiti progon kršćana. Atanarik nije kažnjavao neGote koji su bili kršćani a prebivali su na području Tervinga, nego samo gotske konvertite. Atanarikovi motivi su bili ostajanje Gota pri starinskim vjerovanjima i kulturi.

I Goti su tako dali kršćanstvu i martira i svetaca, kao što su Sabbas i vojnik Niketas, oba stradala 372. god. n. e. Na Krimu je tako krajem 375. god. n. e., jednom prilikom postavljen idol u kočiju i sa njim se paradiralo ispred šatora u koji su kršćani koristili za svoju službu. Oni koji su se poštovali toga idola su bili pošteđeni, a oni koji nisu su to odbili bili živi spaljeni u šatoru. Ukupno je 308 ljudi nastradalo u vatri.

Ruska freska iz XVI. st. koja prikazuje sv. Niketasa u crkvi u Jaroslavlju. Inače je zanimljivo da je ruska pravoslavna crkva ta koja najviše poštuje gotske mučenike i svece.

Vulfilino djelovanje, posebno njegovo stvaranje gotskog književnog jezika, među Gotima, kasnije konverzije na arijansko kršćanstvo doprinijeli su širenju ovog tipa vjerovanja među ostalim istočnoeuropskim Germanima. Prvotni progoni i mučeništva su samo potpomagali da se kršćanstvo ustali među njima. Bezimeni misionari, možda upravo ponikli iz reda „Malih Gota“, su do 400. god. n. e. proširili arijansko kršćanstvo na Ostrogote, Gepide, Vandale, Herule, Burgunde i Langobarde.

Sokrat Skolastik, Sozomen i Zosim izvještavaju i o građanskom ratu unutar Tervinga u ovom periodu i to između Atanarika i njegovog rivala Fritigerna. Atanarik je nadvladao Fritigerna i njegove pristalice, pa je ovaj zatražio vojnu pomoć od Istočnih Rimljana. Valens je poslao tračku armiju da intervenira na strani Fritigerna. Prije ili u toku istočnorimske intervencije, Fritigern je sa svojim sljedbenicima prešao na arijansko kršćanstvo. Atanarik ipak nije pobijeđen, i može se reći da je ostao u kontroli istočnih dijelova zemlje Tervinga.

Neposredno pred napad Huna, Greutungima/Ostrogotima je vladao Ermanarik. Po Amijanu Marcelinu i Jordanesu Ermanarik je bio dugovječni i ratoborni kralj, koji je proširio svoju hegemoniju na jedno široko područje u istočnoj Europi, obuhvatajući vjerojatno i neke južnije slavenske zajednice. Nakon pada Alanije, Huni su izbili na granice Ermanarikove domene. Hunska vojska je sada bila pojačana i jedinica potčinjenih Alana. Napad Huna, zajedno sa armijama potčinjenih naroda, je bio žestok i Ermanarikove trupe nisu uspjele da zaustave pobjedonosne Hune. Po Amijanu Marcelinu, suočivši se sa porazom i velikim hunskim pustošenjem i razaranjem Ermanarik je izvršio samoubistvo. Nakon njegove smrti, Ostrogoti su izabrali novog kralja po imenu Vitimiris. Po Amijanu Marcelinu, Vitimiris je za borbu protiv napadača koristio i hunske plaćenike. Ova činjenica bi možda ukazivala na to da hunski narod nije baš bio politički ujedinjen, pa su tako neki Huni mogli biti od ostrogotskog kralja unajmljeni da se bore protiv drugih Huna i Alana. Međutim, nakon nekog vremena odolijevanja, Vitiris je doživio mnoge poraze, i na kraju je poginuo u borbi. Vitimiris je možda vladao 375. i 376. god. n. e. Pošto je Vitimirisov sin Viderik bio premlad, pa su u njegovo ime upravljali Got Alatej/*Alatheus* i Alan Safraks/*Saphrax*.

Jordanes daje drugačiji opis dešavanja. On uopće ne spominje Vitimirisa, nego navodi da je nakon Ermanarikove smrti, kraljev rođak po imenu Vinitarius preuzeo vladanje koje je trajalo šest godina. Jordanesov hunski kralj „Balamber" je poveo rat protiv Vinitariusa i u trećoj bitci je gotski kralj poginuo.

Ipak, Ostrogoti su podlegli Hunima, i postali njihovi vazali za narednih 80-tak godina, u periodu u kojem se oni ne pojavljuju u sačuvanim historijskim podacima. One Ostrogote i Sarmate koji se nisu potčinili Hunima, i koji su pobjegli preko Dnjepra prema Dunavu predvodili su već spomenuti Alatej i Safraks. Strah je prilično zahvatio i Tervinge/Vise i značajan dio i njihove populacije (pod vodstvom Fritigerna) bježi ka Dunavu. Amijan Marcelin, piše da se nisu pokrenule na bjekstvo one grupacije Gota i Sarmata koje se nisu potčinile Hunima, nego i Rugi, Skiri, Taifali i Heruli. Tako u području od rijeke Don pa sve do srednjeg i donjeg Dunava nastaje opća panika pred „hunskim užasom" i desetine hiljada očajnih izbjeglica hrli prema rimskoj granici na Dunavu.

I pored straha koji je protutnjao stepom, jedan dio Tervinga koji su bili pod vodstvom Atanarika, odlučio se oružano suprotstaviti Hunima i njihovim sve brojnijim potčinjenim narodima. Odlučio je otpor pružiti u karpatskom području koji Amijan Marcelin naziva *Caucalandenses locus* (možda Valea Strâmbă River, Mureş). Ovim Gotima se pripisuje podizanje moldavskog nasipa od Sereta do Dunava koji je odvajao Gote, smještene u predjelima Gornje Moldavije od teritorija pod hunskom kontrolom.

Pojedine gotske skupine su pobjegle u krimske planine (Yaila Dagh) i tako sačuvali gotski identitet na sjevernoj obali Crnog mora sve do XV. i XVI. st.

U zadnje dvije decenije IV. st. n. e. hunski val je polako preplavio istočnu Evropu. Nisu samo potčinjeni Alani i Ostrogoti, nego i mnogi drugi germanske i sarmatske (možda i neke slavenske) zajednice kao Skiri, Rugi, Gepidi...itd... U kočijama prekrivenim kožom, neborački živalj je slijedio borce-konjanike koji, poslije pobjeda nad Gotima, nisu više ni nailazili na ozbiljan otpor. Dio naroda koji je ostavljan na

zaposjednutom području bio je uvijek u nekoj proporciji sa izvorima koje je zemlja mogla da pruži. S narodom je ostavljan i određen broj ratnika, dovoljan da štiti zaposjednutu regiju. Strah koji je horda stvarala kod indigenih plemena paralizirao je i pomisao na bilo kakvu pobunu. Iako su Huni bili nomadski konjanici koji su u prethodnom razdoblju prevaljivali velika stepska prostranstva, dolaskom na obale Dunava, oni su zastali i počeli da se trajnije prebivaju u samom susjedstvu rimskih granica. Međutim, nakon pobjeda u crnomorskim stepama,

Huni nisu predstavljali neku baš jedinstvenu hegemoniju i polītiju u istočnoj i dijelu središnje Europe. Vladajuća dinastija koja se stacionirala u blizini rimskih granica u Podunavlju je imala nestalnu i skoro samo nominalnu vlast nad svim Hunima. Pojedine hunske skupine su više – manje vodile skoro samostalnu politiku.

Iznenadna pojava Huna i njihov prodor preko južnoruskih i ukrajinskih stepa su ostavili na suvremenike zastrašujući utisak. Vijesti su se brzo širile po zapadnoj Euroaziji, i sa svakim novim prijenosom su dobijale još čudovišniji opis.Za Amijana Marcelina (koji svojim očima vjerojatno nije vidio nijednog Huna) Huni su narod koji je slabo poznat u starim spomenicima, divlji narod, zdepasti, mali, bezbradi kao eunusi, sa užasnim licima na kojima se jedva razaznaju ljudske crte. Po istom autoru oni su na sebi nosili ogrtaće od kože sa ukrasima od divlje mačke i kozjom kožom oko nogu. Amijan Marcelin posebno daje zanimljiv opis kojim ukazuje na njihovu vezu sa kojima, pa tako govori : "Na njima jedu, piju i spavaju nagnuti nad grivom, na njima raspravljaju svoje poslove, na njima donose odluke. Čak i kuhaju na konjima, jer umjesto da kuhaju meso kojim se hrane, zadovoljavaju se da ga ugriju i zgnječe, drže ga između sedla i konjskog hrpta. Polja ne obrađuju i kuće ne poznaju. S konja silaze samo da potraže svoje žene i djecu koja na kolima slijede put ovih skitalačkih pljačkaša". Amijanovom opisu ipak u pojedinim detaljima vrijedi vjerovati. Činjenica je da su se Huni po fizičkom izgledu, jeziku, običajima i načinu života u potpunosti razlikovali od stanovnika zapadne Euroazije, jer su vjerojatno bili prvi azijatski narod tzv. „mongolske rase" koji je prošao kroz vrata naroda, otvarajući prostor za sve buduće prodore turkijskih i mongolskih konjaničkih naroda prema zapadu, i koji je trajao sve do prve polovine XV. st. Huni su brijali glave, deformisali lobanje novorođenčadi, ubijali svoje stare (običaj koji se naziva lapot) i spaljivali mrtve, a u mediteranskom prostorupstavili su kolektivno sjećanje o sebi kao samoj inkarnaciji okrutnosti i divljaštva. Gotski strah od Huna reflektira i Jordanes koji govori : "Kad je kralj Filimer doveo naš narod iz Skandinavije, našao je me|u mjesnim stanovništvom vještice koje je protjerao zbog njihovih zlodjela. One su iščezle u pustinji, gdje su se namjerile na zle duhove koji su lutali tamošnjim prostranstvima i uzeli ih za konkubine. Iz njihove veze nastali su Huni, stvorenja blijedožute mržnje, mala, veoma okrutna i nesposobna čak da iskažu svoje misli".

Z A J E D N I Č K A V L A D A V I N A

V A L E N S A i G R A C I J A N A

375. – 378. god. n. e.

Gracijan (18. IV. ili 23. V. 359. – 25. VIII. 383. god. n. e.), stariji sin Valentinijana I., očev suvladar na zapadu od 4. VIII. 367. do 17. XI. 375. god. n. e., a suvladar sa mlađim bratom Valentijanom II. od 17. XI. 375. god. do 25. VIII. 383. god. n. e. Upravljao zapadnim dijelom. Kao vladar se zvao *Flavius Gratianus Augustus*. Gracijan je rođen u Sirmiumu. U prvom braku je bio oženjen sa Flavijom Maksimom Konstancijom, jedinim djetetom Konstancija II. Ovim činom se nastojala povezati Valentinijanska dinastija sa II. flavijevskom. To je bio promišljen potez, jer je i među elitom i među stanovništvom još bila prisutna ideja o legitimitetu II. flavijevske dinastije, što je pokazala i uzurpacija Prokopija na istoku. Tek na samom kraju svoje vladavine i nakon smrti Konstancije, Gracijan je oženio Letu.

Gracijan i Valentinijan II.

U trenutku smrti Valentinijana Gracijan se nalazio Trieru u galskoj prefekturi. Panonska armija je za novog dominusa aklamirala polubrata Valentinijana II. Do sukoba nije došlo, jer je Gracijan odlučio prihvatiti Valentinijana II. kao augusta, ali ipak kao mlađeg partnera u suvladarstvu. Gracijan je zadržao upravu nad galskom prefekturom, dok je Valentinijanu II. i njegovoj majci Justini prepuštena prefektura Italija, Ilirik i Afrika sa prijestolnicom u Milanu.

Rat na Rajni

Sukobi na rajnskoj granici su se nastavili i prvih godina Gracijanove vladavine. Najvažniji rimski zapovjednik na zapadu je tada bio Malobaud/*Mallobaudes* ili *Mellobaudes*, koji je bio ujednoi franački kralj. Malobaud je ranije nosio čin *tribunus armaturarum*, da bi ga Gracijan unaprijedio u čin *comes domesticorum*. Tako je postao drugi po važnosti zapovjednik armije na Rajni, sa samo dominusom kao nadređenim.

I slučaj Malobauda pokazuje duboku prožetost Franaka sa rimskim svijetom još u IV. st. n. e. To obostrano prožimanje je započelo već od samoga ustanovljavanja franačke konfederacije da bi napredovalo sve više kako se približavalo kraju Zapadnog Carstva. Nije samo Malobaud bio rimski zapovjednik, nego i mnogi drugi franački velikaši kao i značajan broj onih Franaka koji su služili kao obični vojnici. Čak su i kompletne franačke zajednice naseljavane na rimskoj teritoriji. Od svih Transrenskih Germana, Franci su ubjedljivo najviše bili prisutni u vojnom pa djelimično i političkom životu galske prefekture. Zato se može sa punim pravom govoriti o postojanje jedne frankorimske simbioze u prostoru Donje Rajne, koja je nastala u posljednjem stoljeću Zapadnog Carstva. Samim tim i franačka supremacija na latinskom zapadu nije bila slučajnost, nego je bila predestinirana sa razvitkom frankorimske kulture koja se u ranom srednjem vijeku transformisala u rimokatolički latinski zapad.

Malobaud je zajedno sa Nanijemom predvodio rimsku vojsku u bitci kod Argentovaria ili Argentaria (maj 378. god. n. e.) u kojoj je potpuno poražena vojska alamanskog plemena Lentiensa *(Lentienses*) koji su provalili na rimski teritorij preko zaleđene Rajne. U bitci je poginuo Prijarije, kralj Lentiensa. Kada je dobio vijest o pobjedi, Gracijan je osobno predvodio kampanju u Transreniji, na teritoriju Lentiensa. Gracijanova armija je bila u potpunosti pobjednička, a primljena je predaja Lentiensa koji su sada bili obavezni da šalju mladiće u rimsku vojsku. Gracijan je zbog ove pobjede dobio počasni naziv *Alemannicus Maximus*. Lentiensi se više nikada neće pojaviti u historiji. Alamanski Bukinobanti pod vodstvom Makrijana su 380. god. n. e. napali teritoriju Maloboudovih Franaka. Bukinobanti su doživjeli težak poraz, a i Makrijan je poginuo nakon što je upao franačku zasjedu.

Prelazak Dunava

Istočnorimske vlasti su već ranije dobijale određene informacije šta se dešava u crnomorskim stepama, a sada su im dolazile i vijesti o velikom pomjeranju goleme mase očajnih ljudi. I u jesen 376. god. n. e. donjodunavski istočnorimski zapovjednici i dužnosnici javljaju da nasuprot njima stoji velika masa ljudi, koja moli da se prebace na

drugu stranu i tako spasu od terora koji se približava. Eunapije slikovito opisuje kako su „mašući rukama i moleći, tražili su da se preko barki uspostavi most i da im se dopusti prijelaz“. Ta masa je bila etnički i narodnosno heterogena, i u njoj su većinu činili Tervingi, ali je bilo i Ostrogota i Alana, a vjerojatno i drugih Transdanubijskih zajednica. Predstavnici te mase su bili Fritigern, Alavivus, Alatej i Safraks. Situacija je bila takva da se odluku šta da se čini mogla donijeti samo na najvišem nivou. Valens (koji se tada nalazio u Antiohiji) je primio izaslanstvo izbjeglica i dopustio je prijelaz, posebno i stoga što su oni većinski bili arijanci. Uvjeti su bili da se preda oružje istočnorimskim vlastima i da se odreknu djece, koja bi bila raseljena po raznim oblastima istočnorimske teritorije. Odrasli muškarci su podlijegali regrutaciji. Sa druge strane izbjeglicama se garantira zaštita, dodjela zemlje za obradu i sljedovanja hrane.

Zlatna medalja sa likom Valensa sa datacijom nastanka 375. – 378. god. n. e. Danas se nalazi u Kunsthistoriches Museum u Beču.

Pošto nisu imali izbora, Goti i nešto Alana i ostalih sa njima su morali prihvatiti postavljene uvjete. Gotske izbjeglice su na istočnorimsko tlo prešle kod Dorostoruma. Već u prvim dešavanjima vezanim za naseljavanje Gota, Valens je napravio stratešku grešku. Goti koji su prešli na rimsko tlo, nisu po automatizmu prestali postojati kao zasebna politija. Oni su zadržali sve svoje institucije, a njihov poglavar je postao „rimski zapovjednik“. Oni su dobili status federata. To je bilo prvi put da se takav "savez" uspostavlja sa jednim narodom unutar granica Carstva.

Ugovor o ovom savezu važio je kao obrazac za sve kasnije slične ugovore koji su otvarali put stvaranju germanskih vojnopolitikih tvorevina na teritoriji Rimske imperije, odnosno praktično gašenju zapadnorimske vlasti. Nepoznata je precizna brojnost ove izbjegličke skupine, ali vjerojatno se ona kretala nešto više od 50 000 ljudi.

Prelaz se vjerojatno odigrao kod Durostoruma. Prilikom prelaza desila se i selekcija, pa ulazak na istočnorimsko tlo nije dozvoljen slabima, starcima i bolesnima koji su ostavljeni na milost i nemilost u Transdanubiji. Rimske vlasti nisu baš tako revno pokupile oružje i djecu. Dužnosnici i vojnici koji su provodili prelaza su bili korumpirani i primali su mito kako bi izbjeglice prošvercovale svoje oružje.

Po svemu sudeći Goti su namjeravali da poštuju istočnorimsku vlast. Međutim, već prilično korumpirane strukture su vrlo brzo počele da zloupotrebljavaju naseljeno stanovništvo. Obećanje da će ih Država, za vrijeme naseljavanja, snabdijevati namirnicama nije uredno ispunjavano pa su doseljenici ostajali izvrgnuti gladi i zimskom ledu. Prizori korupcije, nediscipline i dezorganizacije u Carstvu bili su takvi da se među Gotima, umjesto zahvalnosti, razvijala mržnja. Državni službenici koji su sa njima dolazili u kontakt nastojali su da što više ogule siromašne izbjeglice. Posebno su Lupicin i Maksim, istočnorimski dužnosnici na istočnom Balkanu, loše tretirali izbjeglice, smatrajući novonastalu situaciju dobrom za osobno bogaćenje. Po Jordanesu, izbjeglice su bile sabijene na nepovoljnom prostoru, bez sredstava za život, Rimljani su im za zlato prodavali meso pasa i uginulih životinja, a djecu i djevojke su im za malo hrane uzimali u roblje. Lupicin i Maksim su pozvali Alavivusa i Fritigerna sa njihovim pratnjama na gozbu u gradu Marcianopolisu (danas Devnya u Bugarskoj), gdje su vjerolomni napadnuti, pratnja napadnuta i pobijena a oni zadržani kao taoci. Alavivus je po svemu sudeći ili ubijen ili ostao zarobljen. Po Amijanu Marcelinu Fritigern je uspio da nekako ispregovara da bude pušten kako bi navodno smirio svoj narod, a po Jordanesu on je uspio pobjeći boreći se.

Pobuna

Glad (koja je već uzela veliki danak) i zloupotrebe su dovodile situaciju na istočnom Balkanu do usijanja i došlo je do oružane pobune izbjeglica. Poseban problem za istočnorimske vlasti je predstavljala činjenica da se nisu samo pobunile gotske i alanske izbjeglice, nego se stihija ustanka pridružila i velika masa domaćeg siromašnog stanovništva, najviše seljaci (poglavito koloni i servi kasati), radnici i odbjegli robovi. To je ustvari bila ne samo narodnosna nego i socijalna pobuna koja je rezultat uvođenja dominata i postupnog političkog i ekonomskog obespravljivanja većine stanovnika rimskog svijeta. Došlo je do kaosa, pljački i pustošenja po Trakiji, a tamošnje istočnorimske vlasti su se našle u bespomoćnoj situaciji. Čak su iz Transdanubije dolazile i nove grupe Gota. Utvrđeni gradovi i utvrde su bile zaštićene zahvaljujući svojim garnizonima, ali su seoski posjedi i vile veoma stradali.

Valens, koji se sa glavninom istočnorimske mobilne vojske nalazio u Antiohiji i istočnoj granici, je zamolio Gracijana da pošalje dio trupa (koje su se nalazile u obližnjim područijima) na istočni Balkan. Gracijan je kao pojačanje poslao trupe pod komandama Frigerida (*Frigeridus*), zapovjednika armije u provinciji panonskoj Valeriji, i Flavija Rikomera (*Flavius Richomeres*), tada u rangu *comes domesticorum* dominusa Gracijana.

Flavije Rikomer je još jedan franački poglavar koji je imao značajno mjesto u rimskoj vojnoj i civilnoj hijerarhiji. On je tako bio *comes, magister militum* i na kraju konzul. Sa suprugom Askilom (*Ascyla*) je imao sina Teudemera (*Theudemeres*) koji je kasnije postao franački kralj. Rikomerov nećak je bio frankorimski zapovjednik Arbogast (*Arbogastes*). Rikomer je bio i kulturno sofisticirana osoba, pa ga je interesirala književnosti i retorika.

Zapadnorimske trupe su napredovale pod komandom Rikomera, dok su istočnorimske trupe pod komandom Trajana i Profutura išle sa istoka njima u susret. Trupe su se spojile kod putne stanice *ad Salices* ("Od Vrba"), nekih 15 km od Marcianopolisa. Tu se desila i prva ozbiljnija bitka od početka pobune. Jedini opis bitke dao je Amijan Marcelin. Bitka je završena sa dolaskom noći, a rezultat je bio neriješen uz goleme obostrane gubitke.

Pobunjenici su napali i dobro utvrđeni grad Hadrianopolis (današnje Jedrene). Valens je nastavio svoju liniju pogrešaka, jer je naredio bezrazložno otpuštanje hadrianopoljske posade, koja je bila sastavljena od Carstvu vjernih vojnika gotskog porijekla.

Kad su starješine ove, inače vjerne vojske, odgovorile da su spremne na povlačenje čim prime zaostale plate i snabdijevanje za put, uzvraćeno im je ucjenama, pa su se oni našli u poziciju da budu uvrijeđeni i izigrani. Zatim su se priključili pobuni.

I pored uspjeha koje su imali, buntovnici nisu imali snage da osvoje utvrđeni Hadrianopolis. Pošto je vidio da ne može njegova vojska osvojiti ovaj grad, Fritigern je odustao od nastavka opsade uz riječi : „Mi smo navikli da se borimo protiv ljudi, a ne protiv zidina". Kako se rat nastavljao velikom žestinom i sa neodlučnim ishodom, sam Valens je preuzeo odgovornost da riješi ovo pitanje. Zato je Valens morao odustati od svojih planova vezanih sa rat sa sasanidskim Iranom. I onda je napustio Antiohiju i krenuo na zapad. Planirana je ustvari koordinirama akcija novog značajnog pojačanja koje bi došlo sa zapada i bilo pod komandom Gracijana i istočnih mobilnih trupa koje bi osobno predvodioValens. Valens je u Konstantinpolis stigao 30. V. 378. god. n. e., i kao prethodnicu je poslao trupe pod komandom Sebastijana, i koje su imale određenih uspjeha u okršajima sa Gotima. Gracijan je već pokrenuo trupe ka istoku, kada je došla vijest o napadu alamanskih Lentiensa. Zbog toga se on morao pozabaviti prvo sa ovim upadom. Nakon pobjede nad Lentiensima, Gracijan je sa dijelom vojske krenuo na istok morem, dok je drugi dio zapadnorimske armije stizao kopnenim putem.

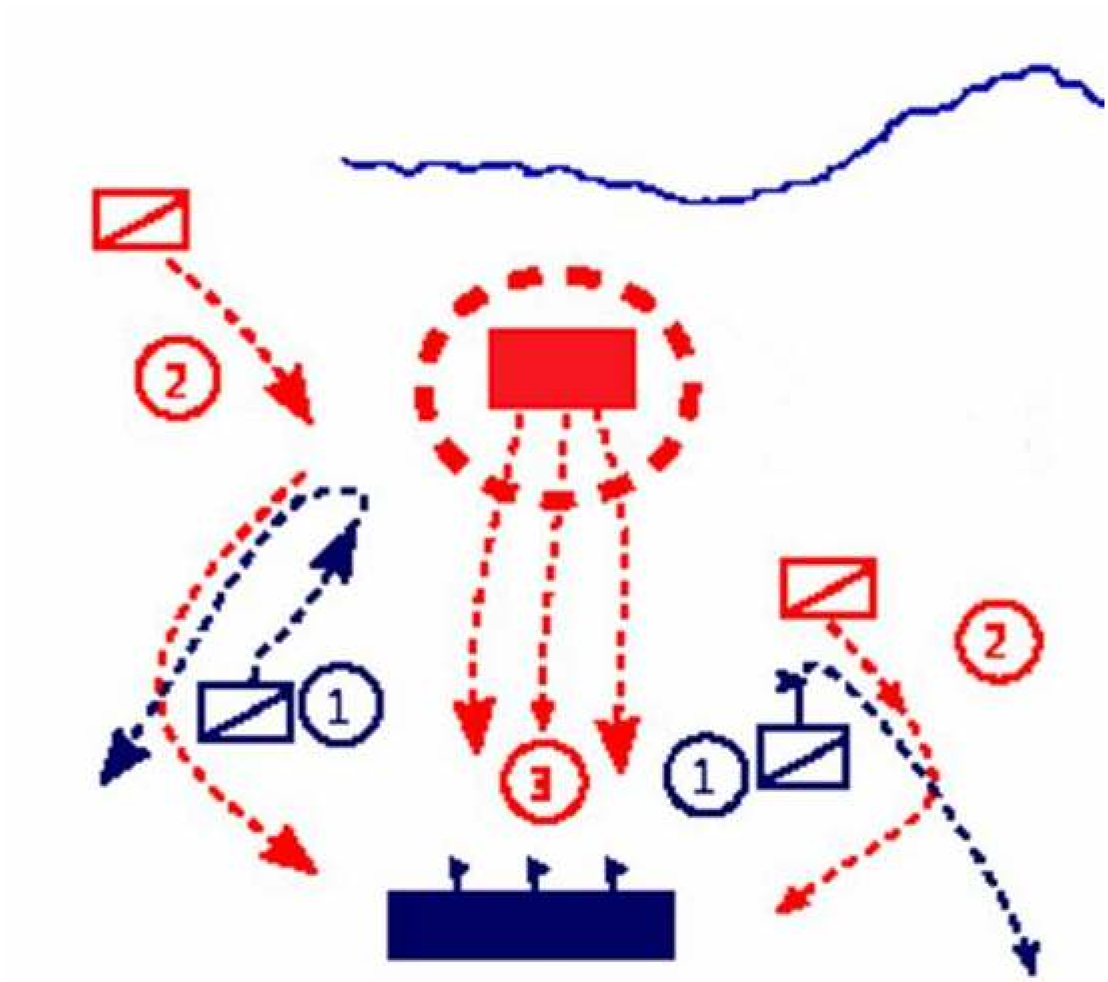
Nakon što je dobio vijesti o pobjedama Sebastijana i Gracijana, Valens se ohrabrio i sa glavninom trupe je krenuo ka Hadrianopolisu.

Hadrianapoljska katastrofa 378. god. n. e.

Planirana koordinirana akcija, koja je zbog dobrih Gracijanovih vojničkih sposobnosti mogla i uspjesti. Međutim, Valens je nastavio sa nizanje grešaka. Ne želeći da prepusti slavu Gracijanu, Valens se odlučio upustiti u borbu samo sa svojim trupama. On se i pouzdavao u prilično nepouzdane, pa i lažne informacije o snazi protivnika. Izviđaći su mu 6. VIII. 378. god. n. e. javili da se oko 10 000 Gota približava Hadrianopolisu. Rikomer je donio pismo od Gracijana u kojem se Valens moli da sačeka zapadnorimsku armiju. I Valensovi časnici (Frigerid, Sebastijan i Viktor) isto tako preporučivali Valensu da sačeka Gracijana. Međutim, Valens je sve te savjete odbio i odlučio je izvojevati pobjedu i slavu za samo svoj račun. Valens je bio ljubomoran na Gracijana i nije želio da dijeli slavu potencijalne pobjede. Tako je arogancija jednog čovjeka predoredila propast rimskog svijeta.

Fritigern je tada čak i predložio i mir i savez, a da zauzvrat dobije neku rimsku teritoriju. I ovu ponudu je Valens odbio. Valens je ustvario potcijenio gotske snage, zbog izvješća i procjene izviđaća koji možda nisu primijetili gotsku konjicu ili snage Alateja i Safraksa. Ukupno je Valensova armija imala cc 15 000 vojnika, a stvarne gotsko - alanske snage su imale cc 12 – 15 000 ratnika. Do bitke je došlo u ranim popodnevnim satima 9. VIII. 378. god. n. e. Bitka se pretvorila u katastrofu i masakr u kojem su uništene 2/3 najkvalitetnije istočnorimske armije. Poginula su i četvorica najiskusnijih i preko 30 drugih zapovjednika. Sam Valens je bio napušten od svoje garde. Njegova sudbina još uvijek nije precizno utvrđena. Možda je poginuo na bojnom polju, a njegovo tijelo nikada nije nađeno. Cirkulirala je i jedna priča, po kojoj je ranjeni Valens uspio pobjeći sa tjelohraniteljem i nekim eunusima i sakriti se u seljačkoj kolibi. Ne znajući da je Valens unutra, došlo je do napada Gota koji su potpalili vatru. Iz plamena se uspio izvući tjelohranitelj, koji je Gotima rekao ko se nalazio unutra, ali je tada bilo kasno i Valens je poginuo u požaru. Postoji i apokrifna varijanta po kojoj je Valens poginuo dok je osobno predvodio juriš i to tako što nije nosio šljem kako bi ohrabrio svoje vojnike.

Kada je bitka bila završena, preostali vojnici i časnici su se uspjeli izvući pod zaštitom noći povući pod komandom Rikomera i Viktora. Po riječima Amijana Marcelina, čija historija i završava sa ovom bitkom, bio je to najnesretniji poraz Rimljana poslije bitke kod Kane. Monah, teolog i historičar Tiranije Rufin iz Akvileje naziva poraz kod Hadrianopolisa početkom svih nevolja za Rimsko carstvo.

1. (plavi) = rimska konjica
2. i 3. (crveni) = gotska konjica

Bitka kod Hadrianopolisa predstavlja ključni momenat svjetske historije. Iako je po broju mrtvih rimskih vojnika ovaj poraz bio znatno manji od katastrofe kod Kane ili bitke kod Arausija, njegove posljedice po rimski svijet su bile znatno tragičnije. Istočnorimska armija je izgubila ubjedljivo najveći kvalitetnih trupa, ostala je bez svoga zapovjednika. Istočnobalkanske provincije su ostale na milost i nemilost gotsko-alanske vojske. Sa bitkom kod Hadrianopolisa, započinje završni čin postojanja rimskog svijeta. Nakon te bitke nikada više rimsko područje južno od Dunava i zapadno od Rajne neći biti ni jednog momenta očišćeno od stranih vojski. Limes na donjem Dunavu je potpuno pukao. Vanjska politika rimskog svijeta se više ne zasniva na odbrani stalnih granica na dvije velike europske rijeke. Tako je počela konačna bitka za sam opstanak rimskog svijeta.

Poraz kod Hadrianopolisa ostavio je na savremenike ogroman utisak, koji je nadmašen tek padom Grada 410. god. e. Uzdrmana je napokon vjera u solidnost, sigurnost i vječnost Carstva (*aeternitas imperii*). Prema nikejskim kršćanima, Valensova smrt je usli jedila kao božja kazna za grijeh što je arijanac i što je dopustio i

naseljavanje Gota koji su bili arijanci. Inače se ovaj događaj među kršćanima uvijek udruživap sa eshatološkim osjećanjima uvijek spremnim da se raspale. Poraz kod Hadrianopolisa je predestinirao sudbinu arijanstva na istoku, jer je Valens bio posljednji arijanski istočnorimski dominus.

Valens nije ostao zapamćen samo po porazu kod Hadrianopolisa, nego i po monumentalnim gradnjama. Na slici je konstantinopoljski akvadukt koji nosi Valensovo ime. Gradnja završena 368. god. n. e.

Odbrana Konstantinopolisa i Trakije

Katastrofa kod Hadrianopolisa je značila da više na prostoru Trakije nema odgovarajuće mobilne rimske armije. Put prema Konstantinopolisu je bio otvoren za Fritigernove snage. Tada na scenu stupa Valensova supruga carica Albija Dominika, koja organizira odbranu i kontraudar. Dominika je i novčanim poticajem motivirala civile dobrovoljce da se opreme i stupe u vojsku. Tako je ona postala *de facto* vladar Konstantinopolisa, sve do dolaska novog istočnorimskog dominusa. Albija Dominika je tako uspjela vrlo uspješno organizirati odbranu i konsolidirati stanje.

TEODOSIJEVSKA DINASTIJA

Avers novčića sa portretom Teodosija I.

Bista Honorija. Nađena na Teodosijevom forumu u Konstantinopolisu. Danas se nalazi u Arkeoloji Muzesi u Istanbulu.

Bista Honorija. Danas se nalazi u Kapitolinskim muzejima u Rimu.

Bista Teodosija II. Danas se nalazi u muzeju Louvre u Parisu.

Avers novčića sa portretom Valentinijana III.

Avers zlatnika sa portretom Makrijana. Danas se nalazi u Vizantijskom i kršćanskom muzeju Atene.

Z A J E D N I Č K A V L A D A V I N A

G R A C I J A N A i T E O D O S I J A I.

379. – 383. god. n. e.

Teodosije I. (11. I. 347. – 17. I. 395. god. n. e.), vladao na istoku od 19. I. 379. do 15. V. 392. god. n. e., a od 6. IX. 394. pa do 17. I. 395. cijelom državom. Po rođenju se zvao *Flavius Theodosius*, a kao vladar *Flavius Theodosius Augustus*. Teodosije je bio španskog porijekla ili iz (po Hidatiju i Zosimu) grada *Cauca* u sjeveroistočnoj Španiji ili iz (po komesu Marcelinu) Italike u Betici. Njegov otac Teodosije Stariji je ostvari visoku karijeru u vojnoj i civilnoj hijerarhiji rimskog svijeta. Teodosije Mlađi je pratio oca u njegovoj britansko kampanji. Kasnije je bio vojvoda Mezije. Međutim, negdje u periodu 374. – 376. god. n. e. dolazi ddo kratkog prekida njegove karijere, i njegovog povlaćenja u privatni život u Španiji. Možda je to uzrokovano pogubljenjem njegovog oca, početkom 376. god. n. e. u Kartagini, kada je Teodosije Mlađi umirovljen. Moguće je i da je Teodosije Mlađi ražalovan ranije (prije pogubljenja njegovog oca i za vladavine Valentinijana I.), i to zbog poraza u sukobu sa Sarmatima. Ipak, njegov život kao uglednog pojedinca u Španiji, nije dugo trajao. Poraz kod Hadrianopolisa je izbacio Teodosija Mlađeg ponovo na vojno – političku pozornicu. Gracijan nije imao ni vremena ni snage da se osobno posveti ozbiljnoj i opasnoj situaciji na istoku, pa je odlučio podijeliti dužnosti dominusa sa iskusnom osobom. Tako je odredio Teodosija Mlađeg za novog dominusa na istoku, istina u podređenom odnosu prema zapadnorimskom dominusu.

Njegova prva supruga je bila španjolka Elija Flacila/*Aelia Flaccila*, sa kojom je imao dva sina i to Arkadija i Honorija, te kćerku Eliju Pulheriju (*Aelia Pulcheria*).

Gotski ustanak nakon imenovanja Teodosija I. za istočnog dominusa

Glavni zadatak Teodosija je bio nastavak rata sa pobunjenicima i rješavanje toga pitanja na zadovoljavajući način. Međutim, taj zadatak nije bilo lako riješiti. Goti i njihovi saveznici su do dolaska novih rimskih trupa, nailazili na slabiji otpor u Trakiji, pa su provalili i u cisdanubijsku dačku provinciju. Došlo je do razdvajanja gotskih trupa, pa je jedan dio provalio u Panoniju, dok se glavnina pod Fritigernom uputila u Makedoniju. Tamo su uveli neku vrstu „reketa“ za lokalne zajednice, tako što bi one plaćale zaštitu, tj. da ne budu napadnute i pustošene. Teodosijev najveći problem je bilo kako stvoriti novu

istočnorimsku armiju. Nekako je na jedvite jade i na različite načine uspio ponovo obnoviti sposobnost istočnorimske vojske. Paralelno sa izgrađivanjem nove mobilne istočnorimske armije, Teodosije I. je protivnika iscrpljivao sa sporednim, manjim i stalnim bitkama i okršajima, istovremeno pozivajući njihove starješine na izmirenje i saradnju.

U periodu 380./381. god. n. e. po Oroziju i Zosimu konačno je pod pritiskom Huna na istočnorimsko područje prešao i Atanarik sa svojim Tervingima. U Konstantinopolisu ga je primio Teodosije I. i sa njim dogovorio sporazum po kojem njegovi Tervingi dobijaju status federata. Amijan Marcelin ima drugačiji opis i navodi da je Atanarik ustvari bio prognan od svojih sunarodnika i da je došao Teodosiju I. tražeći azil. Samo nekoliko sedmica po dolasku Atanarik je umro. Kako bi se ostavio snažan utisak na one Tervinge koji su se još uvijek borili protiv njega, Teodosije I. je priredio jednu veliku i veličanstvenu sahranu. Sam dominus je osobno na konju išao u pogrebnoj povorci.

Ilustracija koja prikazuje borbu kasnorimske armije i određene germanske skupine.

Zapadnorimska armija je uspjela da izbaci i očisti Panoniju i Dalmaciju od neprijateljskih snaga. To je i omogučilo Teodosiju da inicijativu prenese na i istočnorimske snage i konačno je ušao u Konstantinopolis 24. XI. 380. god. n. e. nakon gotovo dvije godine boravka na terenu. I sami Goti su trpili velike gubitke i bili su iscrpljeni. To je na kraju dovelo do mirovnog sporazuma dogovorenog 3. X. 382. god. n. e. Po dogovoru, Goti su naseljeni unutar istočnog dijela Carstva (u području Trakije), kao posebna autonomna jedinica. Oni su bili oslobođeni od poreskih obeštećenja. Zauzvrat Goti su imali vojničke obaveze prema dominusu u Konstantinopolisu, ali da se bore kao posebni „nacionalni“ kontingent a ne da budu puno integrirani u istočnorimsku vojsku. Kao vojnici dobijali su i platu u vidu anone. Naravno, dozvoljavalo se pojedincima iz gotske zajednice u Carstvu

da se prijave u službu direktno u istočnorimsku vojsku. Rat je nanio golemu štetu lokalnim zajednicama Balkana, od kojih se dosta njih nikada više nije oporavilo. Ovo je i prvi put da je Rimska Država dopustila da se unutar njenog teritorija stvori neki posebni politički i narodnosni entitet. Inače Teodosije I. se u svojoj vlasti prilično oslanjao na Gote.

Prema Jordanesu, Teodosije je bio "*amator generis Gothorum*" - prijatelj gotskog naroda. Potrebno je istaći da Goti nisu imali ništa načelno protiv Carstva, niti su imali neku posebnu želju da stvore posebnu samostalnu i nezavisnu svoju državu na teritoriju rimskog svijeta. Oni su prije svega željeli da se uklope u postojeći sistem, a ambicije njihovih vođa su bile vezane za napredovanje u hijerarhiji rimske vojske. Kao metodu da to postignu, nekada su izazivali probleme i nerede kako bi ucjenjivali Konstantinopolis i Milano.

Na lokalitetu *Aquae* (sarajevsko naselje Lužani - Ilidža) posljednji do danas pronađeni novci pripadaju Valentinijanu I. i Valensu, što bi možda ukazivalo da je ovaj grad bio osvojen i razoren u ovom periodu nakon bitke kod Hadrianopolisa.

Teodosije I. i promocija nikejskog kršćanstva na istoku, obračun sa klasičnim i „paganskim" tradicijama

Sa početkom devete decenije IV. st. n. e., odnosno sa stupanjem na vlast Teodosija I., koji je bio nikejac po religijskom opredjeljenju započinje i konačni rasplet vjerskih i dogmatskim turbulencija u IV. st. n. e. Te prve godine pretposljednje decenije IV. st. n. e. će tako predestinirati religijsko - dogmatsku sliku koja se više – manje održala do danas. Za razliku od zapada, na istoku je kršćanstvo bilo bolje utemeljeno te sa boljom crkvenom organizacijom. Uostalom i istočna prijestolnica je bila i utemeljena kao kršćanski grad, dok je Grad Rim još uvijek pokazivao značajnu opoziciju kršćanstvu, pokušavajući zaštititi klasične i „paganske" tradicije.

Od svih ranijih rimskih careva, Teodosije I. se najviše bavio religijskim pitanjima, a nesumnjivo je bio uvjereni vjernik u nikejsko učenje.

Teodosije I. je na samom početku svoje vladavine na istoku bio relativno tolerantan prema „paganima". Tako je znao i imenovati istaknute „pagane" na značajne državne pozicije. Ovo su bili čisto taktički potezi, u vrijeme kada je utvrđivao pozicije vlasti na istoku, u okolnostima rata sa Gotima.

Međutim, njegova prividna tolerancija je završena samo nakon par godina. Teodosije I. je 27. II. 380. god. n. e. zajedno sa Gracijanom i Valentinijanom II. objavio „Solunski edikt", po kojem svi njihovi podanici moraju ispovijedati vjeru episkopa Rima i Aleksandrije, tj. nikejsku, katoličko – ortodoksnu varijantu. Teodosije je 26. XI. 380. god. n. e., samo dva dana nakon ulaska u Konstantinopolis istjerao Demofila, nenikejskog biskupa. Umjesto njega je na samom početku rada konstantinopoljskog sinoda iz 381. god. n. e. imenovan za novog biskupa istočne prijestolnice sv. Gregorije Nazijanski, koji je pripadao tzv. „kapadokijskoj" grupi (uz njega su bili i sv. Bazilije i sv. Gregorije Niški) koja je vrlo odlučno zastupala nikejsko učenje. Nakon jednog kratkog

perioda, Gregorije se povukao, a novi biskup Konstantinopolisa je postao do tada svjetovnjak i državni službenik Nektarije. Postavljanje Nektarija je bilo udovoljavanje želji Teodosija I. Za vrijeme jedne teške bolesti Teodosije I. je bio kršten od biskupa Aholija iz Soluna.

Udar na „pagane" je bio još odlučniji, sa jasnom namjerom da se klasično – „paganska" tradicija zatre. Već 381. god. n. e. Teodosije I. je obnovio Konstantinovu zabranu žrtvovanja. Pod prijetnjom smrti zabranjeni su haruspici, a neprovođenje ovog zakona od strane magistrata je isto proglašeno krivičnim djelom. Ipak je zbog pojave Maksima Magnusa i njegovog preuzimanja kontrole nad galskom prefekturom, konačni udar na „pagane" odložen na nekoliko godina.

Drugi ekumenski/prvi konstantinopoljski sinod 381. god. n. e.

Teodosije I. je u maju 381. god. n. e. sazvao novi ekumenski sinod i to u Konstantinopolisu, kako bi se konačno pitanje šizmi i definirala dogmatska ortodoksija. I. konstantinopoljski sinod je bio i ujedno drugi ekumenski/vaseljenski sabor biskupa - predstavnika crkvi. Sam sabor je trajao od maja do jula 381. god. n. e., a održavao se u crkvi sv. Irene.

Nikejskim vjerovanjem nije bila jasno određena uloga Duha Svetoga u odnosu na Oca i Sina, pa su se javila o tome različita učenja. Među njima bili su i makedonijevci, nazvani prema konstantinopoljskom biskupu Makedoniju I., koji je nijekao božanstvo Duha Svetoga. Njegovi sljedbenici nazivali su se i pneumatomasi (»duhoborci«). Uz njih, bili su tu i sljedbenici Apolonarija iz Laodikeje, koji su u Isusu priznavali ljudsko tijelo i dušu, a božanski um. Kasnije su nazvani apolinarijevci.

Sinodom je prvo predsjedavao Timotej Aleksandrijski, zatim Meletije Antiohijski, a nakon njegove smrti Gregorije Nazijanski kao novi carigradski biskup. Nakon povlaćenja Gregorija Nazijanskog sa biskupske stolice, predsjedanje sinodom je preuzeo Nektarije, novi konstantinopoljski biskup. Zanimljivo je da sinodu nije prisustvovao nijedan zapadni biskup, a nije bio ni pozvan rimski episkop Damaz I. Izaslanici rimskog episkopa će tek na Halkedonskom saboru iz 451. god. n. e. priznati sinod iz 381. god. n. e. kao ekumenski sabor.Sa istoka je učestvovalo u radu sinoda cc 150 biskupa.

Sabor je još jednom osudio arijanstvo, te makedonizam i apolinarizam. Usto, dodatno je pojasnio sadržaj kršćanske vjere. Ponajprije je potvrdio nikejsko vjerovanje kao istinito i ipsravno tumačenje Svetog pisma, te, radi jasnoće, proširio njegov tekst u dijelu koji govori o Duhu Svetom, čime je izravno odgovoreno na tvrdnje makedonijevaca. Tako je za Duha Svetog sada rečeno da je : »Gospodin i životvorac, koji izlazi od Oca, koji se s Ocem i Sinom skupa časti i zajedno slavi.« Premda nije upotrebljena grčka riječ „ousia" (bitak), ipak iz ovoga jasno proizlazi da su saborski oci vjerovali u istobitnost Oca, Sina i Duha Svetoga. U vezi sa tumačenjem o Duhu Svetomu, sinod je u potpunosti usvojio teološko tumačenje trojice kapadokijskih otaca o „Presvetom Trojstvu", to jest o jednom Bogu u tri osobe (grč. „hipostasis"). Ovo učenje objavio je i Teodosije I. u dekretu kojim objavljuje da učenje o „Trojstvu" postaje državna religija, a

svi su podanici bezpogovorno dužni uz nju pristati. Uz navedene doneseni su još neki kanoni, kao što je zabrana vršenja biskupske vlasti izvan granica vlastite dijeceze. Pored toga je odlučeno da konstantinopoljski patrijarh/episkop ima mjesto po časti odmah iza biskupa „starog Rima".

O uzavreloj teološkoj raspravi koja se vodila ne samo na sinodu, nego i na ulicama Konstantinopolisa svoje viđenje je dao i sam Gregorije Nazijanski. Po njemu je grad pun svjetine koja po trgovima, pijacama i raskrišćima govori samo o neshvatljivim stvarima. Ako se uđe u prodavnicu i pita koliko nešto košta, prodavač održi predavanje o Sinu rođenom ili nerođenom od Oca. Ako se raspituje za cijenu hlkeba, pekar odgovara da je Otac nesumnjivo veći od Sina. Ako se zatim ode u kupatilo, tamošnji službenik pokušava da dokže kako je sin sigurno stvoren iz ničega.

Prvi konstantinopoljski sinod konačno je zatvorio glavna teološka pitanja o „Trojstvu". Na sljedećim će se saborima rješavati kristološka pitanja. To će dovesti i do prvih većih raskola koji će ostati sve do danas. Organizacijski, značajna je saborska odluka o počasnom mjestu konstantinopoljskog patrijarha neposredno nakon rimskog pape. Time je ozbiljno smanjen ugled aleksandrijskog i antiohijskog patrijarhata, a kasnije će dovesti do sve većih netrpeljivosti između Konstantinopolisa i Rima, te u konačnici do Velikog raskola 1054. god.

Uvođenje nikejskog kreda vjere ili ortodoksnog katolicizma je imalo i neku svoju podlogu i u političkom interesu. Ako su po trinitarizmu bog, sveti duh i Isus trodjelnosti jednoga, pa je Isus bio zastupnik te božanske trodjelnosti na zemlji, onda su papa i car kao nasljednici Isusa, legitimni predstavnici božanskog interesa na zemlji.

Gracijan i promocija nikejskog kršćanstva na zapadu, obračun sa klasičnim i „paganskim" tradicijama

Gracijanova osmogodišnja vladavina predstavlja i vrlo bitno razdoblje u crkveno – kršćanskoj historiji i razvitku, posebno na zapadu. Njegova uprava je i postavila temelje za pobjedu nikejskog (katoličko - ortodoksnog) koncepta kršćanska. Do Gracijana, veći dio zapadne populacije je još uvijek bio nekristijaniziran, i održavao je stare „paganske" i klasične tradicije. Na zapadu je vladalo i nezvanično stanje religijske tolerancije. Gracijan se nalazio pod utjecajem autorativnog, fanatičnog i netolerantnog Ambrosija (*Aurelius Ambrosius*, živio cc. 340 – 4. IV. 397), nikejskog biskupa Milana. Zapadni carski dvor se tada nalazio u Milanu, i zato je razumljivo da je biskup Milana koristio blizinu kako bi ostvarivao utjecaj. I tako je Gracijan krenuo to stanje izmijeniti primjenom sile zakona i državne intervencije, i to ne samo prema „paganima" i „klasičarima" nego i prema drugim sve mnogobrojnim kršćanskim pravcima i sektama.

Gracijan je 382. god. n. e. prisvojio prihode „paganskih" svećenika i vestalki, zabranio je imovinske zaostavšine sa njima kao korisnicima. Ukinute su i druge privilegije vestalki i pontifika. Konfiscirane su nekretnine kolegija „paganskih" svećenika, koji su izgubili privilegije i imunitete. Gracijan je obznanio da se konfisciraju svi „paganski" hramovi i svetilišta, i njihovi prihodi usmjeravaju u carski trezor. Najveći šok je izazvala njegova odluka da se uklopi statua – oltar boginje Pobjede (*Victoria*) iz rimskog Senata, i to

uprkos protestima „paganskih“ članova Senata (kojih je bio značajan broj, ako ne i veći dio sastava Senata).

Senatori su uputili i delegaciju Gracijanu sa apelom da se zaustavi progon, da se vrati oltar Pobjede i te prava i privilegije vestalki i „paganskih“ svećeničkih kolegija. Oni su kao argument za svoje molbe, koristili činjenicu da je Gracijan još uvijek nosio titulu *pontifex maximus*. Na savjet Ambrozija, Gracijan nije uopće primio u audijenciju delegaciju Senata. Po uticajem Ambrozija, toga stvarnog tvorca zapadnog kršćanstva, Gracijan se i odrekao titule i insignija *pontifex maximusa*, kao nedostojne za katolika – ortodoksa. Ironijom sudbine, car za vrijeme čije vladavine je suzbijeno „paganstvo“ na zapadu i donio pobjedu nikejskom (katoličko - ortodoksno) kršćanstvu, je nakon svoje smrti ipak bio deificiran i tako „ušao“ u rimski „paganski“ panteon.

Mozaik sa slikom sv. Ambrozija. Nalazi se u crkvi St. Ambrogio u Milanu. Ambrozije je bio i plodan pisac i iza sebe je ostavio prilično značajnu pisanu zaostavštinu, uglavnom crkvenog i kršćanskog sadržaja. Njegova djela obrađivala su razne vjerska pitanja: on je tumačio kanonske knjige, sastavljao pouke, pisao dogmatska djela.

Oltar Pobjede je bila zlatna statua boginje Pobjede (*Victoria* ili Nika) i zarobljena je 272. god. p. n. e. prilikom rata Republike sa Pirom. Od 29. god. p. n. e. nalazi se u senatskoj kuriji. Prvi put je iz senatske kurije uklonjena 357. god. n. e. po naredbi Konstancija II., da bi je povratio Julijan Apostata. Nakon Gracijanove smrti Kvint Aurelije Simah (*Quintus Aurelius Symmachus*), senator i prefekt Rima je 384. god. n. e. pisao Valentinijanu II., zahtijevajući povratak oltara. To je naišlo na strogo protivljenje Ambrozija. I zahtjev je odbijen.

Odbijene su i druge nove perticije. Po biografiji sv. Ambrozija koju je napisao Paulin iz Milana, oltar je kratkotrajno vraćen za vrijeme uzurpacije Eugenija. Nakon toga, vrela više ne daju nikakvu informaciju o sudbini oltara.

Kvinarij iz vremena Augusta, sa prikazom boginje Pobjede, koji odgovara verziji opisa oltara Pobjede od strane Prudentija u njegovom djelu *Libri contra Symmachum*

Pobuna Magnusa Maksima i smrt Gracijana

Za razliku od prvih godina svoje vladavine, kada je pokazivao značajnu energiju i poduzetnost, zadnjih godina života Gracijan je postao lijen, prepuštao se užicima i zabavi. Uprava je u potpunosti pala u ruke Medobauda i sv. Ambrozija, nikejskog biskupa Milana. Sam Gracijan se okružio tjelohraniteljima Alanima, pa se čak i pojavljivao u javnosti obučen u „skitsku“ odjeću. To mu je smanjivalo ugled kod javnosti i vojske. To je iskoristio istaknuti i sposobni vojskovođa Magnus Maksim/*Magnus Maximus* i pobunio je britansku armiju, i ubrzo je prešao u Galiju. Gracijan se tada nalazio u Parizu i suočio se sa dezertiranjem svojih trupa. Tako ostavljen, Gracijan se povukao u Lion. Međutim, uskoro je izručen Andragatiju (*Andragathius*) i likvidiran 25. VIII. 383. god. n. e.

Z A J E D N I Č K A   V L A D A V I N A

T E O D O S I J A   I. i V A L E N T I N I J A N A   II.

383. – 392. god. n. e.

Valentinijan II. (371. – 15. V. 392. god. n. e.), mlađi sin Valentinijana I., samostalno vladao na zapadu od 25. VIII. 383. do 15. V. 392. god. n. e. Po rođenju se zvao *Flavius Valentinianus*, a vladarsko ime mu je bilo *Flavius Valentinianus Augustus*.

Nastavak uzurpacije Magnusa Maksima na zapadu

Teodosije I. kao istočni dominus se odlučio suprotstaviti Magnusu i zaštiti interese Valentinijana II. koji je tada imao samo 12 godina. Teodosijev zapovjednik Falvije Bauto (*Flavius Bauto*) je poslan sa značajnim vojnim odredom u Italiju kako bi se suprotstavili Magnusovim trupama.

I Flavije Bauto je bio franačkog porijekla. Njegov sin je možda bio Arbogast/*Arbogastes*, a kćerka Elija Eudoksija/*Aelia Eudoxia*. Bauto se neuspješno suprotstavio Ambroziju kada je ovaj odlučio da se ukloni oltar Pobjede iz senatske kurije.

Uslijedili su i pregovori, i sa medijacijom Ambrozija, pa je postignut dogovor između na jednoj strani Teodosija I. i Valentinijana i Magnusa na drugoj, po kojem je Maksim priznat kao august na zapadu. Magnus je svoju prijestolnicu ustanovio u Trieru, a efektivno je vladao sa Britanijom, germanskom granicom, Galijom. Valentinijanu II. je ostavljena Italija, zapadni Ilirik, Hispanija i sjeverna Afrika. Magnus je postao ubrzo dosta popularan, pa je Kvint Aurelije Simah sastavio i panegirik u počasti njegovim vrlinama. Međutim, on je bio i poznat kao progonitelj heretika, tj. onih koji su zastupali kršćanske stavove različite od katoličko – ortodoksne forme. Po njegovoj naredbi su pogubljeni Priscilijan i šest njegovih simpatizera, čije su propovijedi i učenja drugi kršćanski i crkveni prvaci ocijenili heretičkim.

Priscilijanstvo ili priscilijanizam je naziv za kršćansku doktrinu koja se u IV. st. n. e. razvila u Hispaniji, dobivši ime po njenom osnivaču Priscilijanu, biskupu od Avile. Temeljilo se na dualističkom učenju koje je korijene imalo u gnostičkim i maniheističkim piscima s Bliskog Istoka, posebno u učenju Marka (porijeklom iz egipatskog grada Memfisa). I po ovoj doktrini u ljudskim dušama se vodila stalna borba između duhovnog Kraljevstva svjetla i materijalnog Kraljevstva tame. Put prema pobjedi Svjetla je vodio kroz strogu askezu; stavivši vlastitu doktrinu ispred Biblije, priscilijanci su također odbacili starozavjetnu Knjigu Postanka. Iako je Priscilijan zbog svojih stavova navukao neprijateljstvo etablirane Crkve i 380. god. n. e. postao prva osoba koja je pogubljena kao kršćanski heretik, njegovo učenje se očuvalo i imalo bitan uticaj na duhovni život Iberijskog poluotoka u sljedećih nekoliko stoljeća. Njegovom iskorjenjivanju su se tako posvetili i sv. Augustin i papa Lav I Veliki. Međutim, tek je sinod u Bragi 563. god. n. e. doveo do konačnog iskorjenjivanja priscilijanaca. Neki od priscilijanskih spisa, koji se pripisuju samom Priscilijanu, a za koje se smatralo da su izgubljeni, su pronađeni 1885. godine.

Međutim, sa druge strane Magnus je ediktom iz 387. ili 388. god. n. e. osudio kršćane iz Grada zato što su zapalili jevrejsku sinagogu. Taj edikt je opet osudio sv. Ambrozije, objasnivši svome stadu vjernika da „je car postao Jevrej“. Mir između Magnusa i Valentinijana II. nije dugo trajao. Magnusove trupe su 387. god. n. e. prisilile Valentinijana II. da napusti Milan i pobjegne Teodosiju II. Istočnorimski dominus je pokrenuo istočnorimske trupe i svoje zapovjednike Rikomera, Rikomerovog nećaka Arbogasta, Promota i Timasija. Do bitke u ljeto 388. god. n. e. je došlo na rijeci Savi, nedaleko od Siska. Magnusova armija je poražena, a poginuo je Andragatije (ubica Gracijana). Kod Ptuja je poginuo Marcelin, brat Magnusa Maksima. Sam Maksim se predao u Akvileji, gdje je i pogubljen. Senat je donio odluku da se proglasi *damnatio memoriae* na Magnusa. Arbogast je dao u Trieru ubiti Flavija Viktora, sina Magnusa. Majka i najmanje dvije kćerke Magnusa Maksima su pošteđeni. Preko one kćerke koja se

udala za Enodija, prokonzula Afrike, Magnus je imao značajne potomke od kojih su neki bili i kratkotrajni zapadnorimski carevi. Magnus je značajno lice koje se javlja u velškim kronikama, tradiciji i mitologije. Njemu se i pripisuje da je iz Britanije odvukao najveći dio trupa i da je tako Britaniju praktično ostavio njenom lokalnom stanovništvu.

Građanski rat i odsustvo dijela trupa iz zapadnih provincija je iskoristio franački vođa Markomer koji je napao sjever perfekture Galije.

Novčić sa portretom Magnusa Maksima na aversu.

Smrt Magnusa Maksima ima veliko simboličko značenje za Zapadnorimsko carstvo. Nakon njega, nijedan značajniji zapadnorimski car neće ići sjeverno od Liona. Trebati će čekati 412 godina da respektabilna i autoritativna osoba sa titulom rimskog cara se pojavi na obalama Rajne.

Valentinijan II. na zapadu

Valentijanova majka Justina je bila arijanska, tako da je sukob sa milanskim biskupom Ambrozijem bio neminovan. Tako je Ambrozije, podržan od većeg dijela milanskog stanovništva, odbio da preda Portijansku baziliku arijanskim vojnicima, što je bio carski zahtjev. Ambrozije je cijelo vrijeme zauzimao otvoreni i aktivno oporbeni stav prema arijanskim pretenzijama Justine i Valentinijana II. Sam mladi vladar nije bio vjerski zagrižena osoba i izgleda da je nastojao održavati kakvu-takvu toleranciju i to u uvjetima aktivnog protivljenja Ambrozija prema sve što bi išlo na poštivanje drugačijeg. Tako je pokušavao i da obuzda pljačkanje "paganskih" hramova. Ipak je morao na kraju, pod pritiskom Ambrozija, odbiti peticiju rimskih senatora o povratku oltara Pobjede.

Kada je Magnus Maksim ponovo upao u Italiju, Valentinijan II. i Justina su pobjegli u Solun. Kako bi se utvrdila veza sa Teodosijem, Gala (sestra Valentinijana II.) se udala za Teodosija I.

Teodosije I. i Gala su imali dvoje djece i to Gracijana, koji je umo 388. god. n. e. i Eliju Galu Placidiju (*Aelia Galla Placidia*, živjela 392. – 450. god. n. e.). Gala Placidija će postati nezaobilazni faktor u historiji Zapadnog carstva u prvoj polovici V. st. n. e., i posljednja žena koja je aktivno učestvovala u politici Zapadnog carstva.

Nakon što je Magnus pobijeđen Valentinijan se vratio na zapad, ali svoj dvor nije ponovo postavio u Milanu nego u galskom gradu Viene. Tako je Valentinijan II. oficijelno trebao upravljati samo u galskoj prefekturi. U međuvremenu je umrla Justina, a boravkom u Viene Valentinijan II. se udaljio od močnog Ambrozija. U Milanu je ostao Teodosije I. sve do 391. god. n. e., a osobno je imenovao niz upravnih dužnosnika za zapadni dio I. rimskog svijeta. Teodosije I. je imenovao Franka Arbogasta za *magister militum* za zapadne provincije. Arbogast je imao golem utjecaj i na upravu na zapadu (odnosno u galskoj prefekturi) i na Valentinijana II. Toliku je moć imao Arbogast da je dao pogubiti (zbog primanja mita) Harmonija, prijatelja samoga Valentinijana II. i u tu u prisustvu samoga zapadnog augusta.

Missorium Teodosija I. je veliki ceremonijalni srebrni tanjir, koji je najvjerojatnije napravljen 388. god. n. e. u Konstantinopolisu, prilikom proslave desetogodišnjice (*decennalia*) dolaska na vlast Teodosija I. Danas se nalazi u Real Academia de la Historija u Madridu. Na tanjiru su pored Teodosija I., prikazani i

Valentinijan II., Arkadije i Honorije, kao i carska tjelesna, germanska straža. Na samom dnu, zanimljivo za jednog izrazito kršćanskog cara, se nalazi prikaza boginje Zemlje u ležećem položaju. Inače na prikazima se mogu jasno uočiti umjetničke tradicije svojstvene klasično – „paganskom" dobu.

Teodosijev obelisk

Ovaj obelisk je ustvari obelisk faraona Tutmosa III. iz Karnaka na kojem on ovjekovječava svoje pobjede na rijeci Eufratu cc 1450. god. p. n. e. Njega je Konstancije II. namjeravao da donese u Konstantinopolis 357. god. n. e., kako bi uveličao dvadesetogodišnjicu dolaska na vlast. U jesen te godine je drugi obelisk prenesen u spinu *Circus Maximusa* u Rimu, i danas se naziva Lateranski obelisk. Međutim, ona prvi konstantinopoljski obelisk je ustvari ostao u Aleksandriji sve do 390. god. n. e., kada je po nalogu Teodosija I. konačno donesen u Konstantinopolis i postavljen u konstantinopoljskom hipodromu.

Na mramornom pijedestalu obeliska se nalaze četiri bas reljefa izrađena u vrijeme njegovog podizanja na hipodromu.

Reljef na južnoj strani pijedestala : dominus Teodosije i njegov dvor.

Reljef na južnoj strani pijedestala : konjičke utrke

Reljef na zapadnoj strani pijedestala : potčinjavanje “barbara” ispred Teodosija I. i njegovih sinova.

Reljef sa sjeverne strane : Teodosije I. I njegov dvor.

Reljef sa sjeverne strane : prenošenje obeliska

Forum Tauri u Konstantinopolisu je preimenovan i nanovo dekoriran kao Teodosijev forum, uključujući i stub i slavoluk u njegovu čast.

Solunski pokolj 390. god. n. e.

U aprilu 390. god. n. e. magister militum za istočni Ilirik je bio Buterik/*Butheric*, inače gotskog porijekla. On je tada dao uhapsiti jednog veoma popularnog takmičara u trkama konjskih kola, koji je pokušao silovati jednog dječaka koji je bio peharnik samoga Buterika. Ubrzo se okupila solunska masa i zahtijevala je oslobađanje kočijaša, što je Buterik odbio. Ubrzo je došlo do pobune u kojoj su smrtno stradali i Buterik i još nekoliko drugih državnih dužnosnika.

Kada je vijest o buni došla do Teodosija I. (koji se tada nalazio u Milanu), on je pobjesnio i odlučio poduzeti brutalnu osvetu. Poslane trupe u Solun, su sa ovim gradom postupile kao da je riječ o neprijateljskom gradu. Crkveni historičar Teodoret navodi da je pogubljeno oko 7 000 stanovnika Soluna. Tom prilikom su pobijeni mnogi nevini stanovnici Soluna. Navodno se Teodosije I. bio predomislio, pa je poslao drugo izaslanika da otkaže prethodnu naredbu, ali bilo je to i suviše kasno.

Na vijest o pokolju, Ambrozije je napustio Milano i odbio je da vodi misu u prisustvu Teodosija I., sve dok se ovaj ne pokaje. Po Teodoretu, kada je dominus pokušao da uđe u milansku baziliku, biskup ga je zaustavio. Teodosije I. se tada mogao samo vratiti u svoju palatu. Ambrozije je čak prijetio ekskomunikacijom, a rekao je Teodosiju I. da imitira Davida u njegovom pokajanju, kao što ga je imitirao u njegovoj krivici. Teodosije I. je zbog toga bio duboko potišten (ako je vjerovati crkvenim historičarima) i tek nakon što je iskazao iskreno kajanje mu je Ambrozije oprostio nakon osam mjeseci i dopustio pristup euharistiji. Ovo je bila prva velika pobjeda crkve, te tek rađajuće institucije, nad državom. Ovo je bio prvi put da je crkva ustala protiv cara, a u narednim mediavelnim stoljećima, odnos crkve i države će postati jedno od glavnih pitanja i sukoba i prožimanja.

Ambrozije je tada ostvario i veliki uspjeh crkve u borbi protiv „paganstva” na zapadu. Valentinijan II., koji je tada bio obična Teodosijeva marioneta, je pod utjecajem Ambrozija je izdao zakon kojim su se ne samo zabranjivala „paganska” žrtvovanja, nego se zabranjivalo i posjećivanje hramova. Ubrzo je donesen još jedan zakon po kojem su se zatvarali svi „paganski” hramovi, što je praktično značilo stavljanje van zakona „paganstva”. Ovi zakoni su izazvali turbulencije u zapadnim provincijama.

Previranja među Gotima na istočnom Balkanu

Nakon dogovora iz 382. god. n. e. Gotima je dozvoljeno da žive kao federati na istočnorimskom teritoriju prema ušću Dunava. Ubrzo su se među tim Gotima razvile dvije frakcije. Prvo je predvodio Eriulf i ona je zastupala interese arijansko – kršćanske većine, i bila je protiv asimiliranja Gota u tadašnju rimsku kulturu. Druga frakcija je bila sklona asimilaciji i nju je predvodio Fravita, koji je bio „paganin”. Fravita i Eriulf su 391.

god. n. e. zajedno večerali sa Teodosijem I. u Konstantinopolisu. Tom prilikom su se toliko posvađali da je Fravita ubio Eriulfa. Kako je vrijeme odmicalo, podrška koju je Fravita uživao među Gotima je počela opadati, ali je proporcionalno tome jačala njegova pozicija na konstantinopoljskom dvoru. Kasnije je dobio i čin magister militum i ostao je do kraja odan Istočnom Carstvu. Fravita je zbog svoga „paganstva" hvaljen od Eunapija i Zosima koji je naveo da je on očistio istok od Kilikije do Palestine od razbojničkih družina.

Smrt Valentinijana II.

Kako je vrijeme prolazilo neminovan je bio sukob Valentinijana i Arbogasta koji je dobio još veće značenje i autoritet kada je ponio naslov *magister militum in praesenti*. Valentinijan II. je tajno tražio pomoć od Ambrozija (tražeći i ortodoksno - katoličko krštenje) i Teodosija I. Glavni povod za konačni sukob je bila zabrana Valentinijanu II. da vodi galske trupe u Italiju kako bi se suprotstavile prijetnji „barbara". Na to je Valentinijan II. razvlastio Arbogasta, ali je ovaj ignorirao odluku zapadnog dominusa. Ubrzo je 15. V. 392. god. n. e. Valentinijan II. nađen mrtav i to obješen u svojoj rezidenciji u Vieni. Arbogast je iznio tvrdnju da je Valentinijan II. izvršio samoubistvo. Po Zosimu, Filostorgiju, Sokratu Skolastiku i Oroziju Arbogast je bio odgovoran za smrt zapadnog dominusa, međutim druga vrela su podijeljana po pitanju kako se desilo vješanje Valentinijana II. Tijelo je preneseno i sahranjeno u Milanu.

Valentinijan II. je bio uvod za ono što će se dešavati u rimskom svijetu od samoga kraja IV. st. n. e pa u toku prve polovine V. st. n. e., a to je formalna vladavina dječaka i mladića careva, pod tutorstvom snažnih i utjecajnih vojnih zapovjednika i civilnih dužnosnika.

Eugenije na zapadu

U prvo vrijeme Arbogast je priznao Teodosijevog sina Arkadija za dominusa na zapadu. Pošto više mjeseca nije imao nikakvu komunikaciju sa Teodosijem I., Arbogast je u augustu 392. god. n. e. proglasio Eugenija (nastavnika gramatike i retorike, te *magister scrinii*) kao zapadnog dominusa i to za područje prefekture Galije. Čim je čuo za smrt Valentinijana II., Teodosije I. je za prefekta italijansko – ilirsko – afričke prefekture imenovao Apodemija, zamjenivši Virija Nikomaha Flavijana (*Virius Nicomachus Flavianus*) koji je bio poznat kao pobornik „paganskih" i klasičnih tradicija.

Arbogast je 393. god. n. e. poveo i ofanzivne operacije na rajnskoj granici protiv svojih franačkih sunarodnika i njihovih vođa Suna i Markomera. Arbogast je u ovim operacijama bio vrlo uspješan. Ova kampanja je bila i posljednji put da je rimska vojska držala okupiranim dijelove istočne obale Rajne. Po mirovnom sporazumu Franci su morali snabdjevati zapadnorimsku vojsku sa regrutima. Uskoro su Eugenije i Arbogast postavili svoje pravo i na italijansku prefekturu, a za novog prefekta ove druge zapadne prefekture su postavili Nikomaha Flavijana, koji im se pridužio. Isti taj Nikomah je postavljan za konzula za 394. god. n. e., iako je taj konzulat priznat samo na teritoriju kojim je Eugenije vladao. Nikomahov istoimeni sin je postavljen za prefekta Rima, dok

je za novog prefekta *annonae* postavljen Numerije Projekt/*Numerius Proiectus*. Eugenije i Arbogast su ustvari smijenile ključne teodosijevske ljude na zapadnim pozicijama i umjesto njih postavljali pripadnike rimskog Senata.

Iako su obojica bili kršćani, za vrijeme Eugenija i Arbogasta je započela „paganska" restauracija. Tako su mnogi „paganski" hramovi (kao npr. hram Venere u Rimu) zatvoreni za Gracijana i Valentinijana II., ponovo otvoreni. Ustvari upravo je činjenica da su Nikomah Flavijan i neki drugi istaknuti „pagani" postavljeni na ključne pozicije u dvije zapadne prefekture je doprinijelo toj kratkotrajnoj restauraciji „paganstva". Upravo su dekreti Nikomaha, izdavani bez protivljenja Eugenija, vodili ka obnavljanju starih tradicija. To je još više udaljavalo Arbogasta i Eugenija od Teodosija I. i Ambrozija koji je napustio Milano, kada se tamo smjestio Eugenijev dvor. Teodosijanska propaganda i kršćanski izvori su borbu između Teodsija I. i Eugenija voljeli da prikažu kao borbu kršćanstva protiv „paganstva", što je definitivno pretjerano u odnosu na stvarno stanje.

Nikomah Flavijan je pripadao jednom „pagansko" – klasičarskom kružoku, u koji su bili uključeni i Vetije Agorije Pretekstat/*Vettius Agorius Praetextatus* i Kvint Aurelije Simah. Zahvaljujući radu familija *Nicomachi* i *Symmachi* sačuvana su više – manje djela nekoliko klasičarskih pisaca, između ostalih i Livija, Marcijala i Apuleja. Pretekst, Simah i Nikomah su i glavni karakteri posljednjeg značajnijeg klasičarskog djela *Saturnalia* od Makrobija Ambrozija Teodosija. Nikomah Flavijan je bio i historičar, ali je njegovo djelo Anali izgubljeno. Možda je riječ o nastavku Tacitovih Anala. On je i preveo na latinski i djelo "Život Apolonija iz Tiane" od Filostrata.

Diftih Nikomaha i Simaha.

Ubrzo je u januaru 393. god. n. e. Teodosije podigao svoga drugog sina Honorija na rang augusta za zapad, što je bilo direktno usmjereno na poziciju Eugenija.

Stariji sin Arkadije je uzdignut na rang augusta za istok, nakon Gracijanove smrti. Bilo je jasno da je Teodosije I. počeo državne stvari tretirati i kao familijsko pitanje.

Arbogast i Eugenije su više puta pokušavali da kontaktiraju Teodosija I., kako bi dobili oficijelno priznanje. Međutim, ti njihovi pozivi su dolazili samo do Flavija Rufina, moćnog pretorijanskog prefekta Istoka. Rufin, inače galskog porijekla, bio je glavni čovjek od povjerenja Teodosija I., i jedan od najvećih dvorskih spletkara u tadašnjem rimskom svijetu. Na zaoštravanje odnosa je uticala i Gala, druga supruga Teodosija I., koja je smatrala da je njen brat nasilno umoren. Teodosije je odlučio da povede rata protiv Eugenija, Arbogasta i Nikomaha na zapadu, i to koristeći i gotske federate koje je

predvodio Alarik te kontingente Huna i Alana. Teodosije I. je želio pokazati sukob sa zapadnim prvacima kao sveti rat, maltene kao neku vrstu protokrstaškog rata.

Novčić sa portretom Eugenija na aversu i prikazom boginje Rome koja drži u desnoj ruci boginju Pobjede na globusu i u lijevoj koplje. Kovnica iz Triera.

Bitka kod rijeke *Frigidus*

Istočnorimska vojska se uspjela obnoviti i reorganizirati nakon katastrofe kod Hadrianopolisa. Za to su bili zaslužni i Teodosijevi zapovjednici Flavije Stilihon/*Flavius Stilicho* i Timasije/*Flavius Timasius*.

Stilihon je bio jedna od najznačajnijih osoba u periodu kada se rimski svijeta kretao prema kraju svoga postojanja. On je bio sin rimskog vojnika koji je bio vandalskog porijekla. I pored takvog porijekla Stilihon je bio po svome identitetu pravi Rimljanin i sljedbenik nikejskog ortodoksno – katoličkog doktrine a ne arijanske kojoj su pipadali Vandali. Stilihon je nastavio očev zanat, samo je napredovao znatno više i to najviše u službi Teodosija I. On nije obavljao samo vojne poslove, nego se nalazio i u diplomatskim misijama. Nakon povratka iz diplomatske misije u Iranu, koju je obavio sa dosta uspjeha, Stilihon je unaprijeđen u *comes stabuli*, a zatim i u čin *magister militum*. Sam Stilihon se sa Teodosijevkom dinastijom vezao i brakom, pa je oženio Serenu, pripadnicu te dinastije. Sudeći po Klaudijanovoj poemi u počast Sereni i Zosimu, njen otac je bio Honorije, brat Teodosija I. Sa Serenom je imao sina Euherija (*Eucherius*) i dvije kćerke Mariju i Termantiju (*Thermatia*).

U isto vrijeme Teodosije I. je poslao eunuha Eutropija da potraži savjet o jednog starog kršćanskog monaha iz egipatskog grada Likopolisa. Prema Klaudijanu i Sozomenu, stari monah je prorekao Teodosijevu pobjedu, ali uz teške gubitke. Istočnorimska armija je krenula u pohod na zapad u maju 394. god. n. e. Teodosije I. je lično predvodio armiju koja se sastojala od oko 20 - 30 000 istočnorimskih vojnika i preko 20 000 Gota u svojstvu federata. Od zapovjednika Teodosijeve armije koji su učestvovali u ovoj kampanji potrebno je izdvojiti Stilihona i Timasija, Bakurija Hiberija (*Bacurios Hiberios*) i Alarika (*Alaric*) ispred Gota. Značajan komandant u ovoj bitci je bio i Gainas, istočnorimski visoki časnik gotskog porijekla.

Alarik je rođen cc 370. god. n. e. na otoku Peuke na ušću Dunava u Crno more, i pripadao je dinastiji Balta. Alarik je u vrijeme najezde Huna vjerojatno kao dijete prešao Dunav.

Zapadnorimska vojska se sastojala uglavnom od galskih i franačkih vojnika. Teodosijeve trupe su napredovale bez skoro ikakvo otpora, jer je Arbogast odlučio da brani samo Italiju, pa je čak ostavio nebranjenim i alpske prolaze. Tako je Teodosijeva vojska uspjela da prodre sve do doline rijeke *Frigidus*, istočno od Akvileje. U ovom uskom planinskom području je skoncentrirana i zapadna armija, i to u blizini današnjeg slovenačkog grada Vipava.

Do bitke je došlo 5. IX. 394. god. n. e. Prije bitke Eugenije i Arbogast su postavili statuu Jupitera na bojnom polju, a prikaze Herkula stavili na armijske znakove. Ovim su željeli oponašati drevni pobjednički Rim, kada su obraćali "paganskim" bogovima za dobijanje podrške u bitci. Prvog dana su zapadnorimske trupe bile uspješnije. Teodosije I. je prvo u juriš poslao Gote, želeći možda da ih izgine što je moguće više. Gubitci prvog dana su bili ogromni, posebno u gotskim redovima. Tada je poginuo i Bakurije. Idućeg dana, Teodosijeve trupe su ponovo napale. Ovaj put su probijene linije zapadnorimske armije, što je donijelo pobjedu istočnorimskoj vojsci. Pobjedi je posebno doprinijela činjenica da je dio zapadnih snaga (koji je trebao napasti zaleđe istočne armije) bio potkupljen i prešao je na stranu Teodosija I. Moguće je da je i vjetar zvan u tim krajevima „bora" smetao zapadnim vojnicima. Bitka je bila iznimno krvava, a najveći ceh su platiti gotski federati koji su izgubili skoro pola svoga sastava.

Eugenije je zarobljen, i malo kasnije pogubljen. Arbogast je uspio pobjeći u planine, ali je nakon nekog vremena izvršio samoubistvo na drevni rimski časni način. Nikomah Flavijan je isto izvršio samoubistvo na drevni rimski način. Sa smrću Nikomaha, umro je i stari, klasični svijet.

Nakon ove bitke je nastupilo četveromjesečno jedinstvo Rimske države, da bi se nakon toga ona zauvijek rascijepila na zapadni i istočni dio. Sa ovom bitkom se stavlja i tačka na religijske turbulencije IV. st. n. e. To je bio i posljednji nastup grada Rima i njegovih senatora kako bi zaštitili klasične i „paganske" tradicije i vrijednosti. U toku samo jedne generacije nakon bitke kod rijeke *Frigidus*, nekadašnje nepomirljive klasično – „paganske" rimske senatorske familije su prihvatile katoličko – ortodoksno kršćanstvo. Ali one time nisu izgubile moć, nego su se počele vezati za instituciju rimskog episkopata, koja se u V. st. n. e. naglo uzdigla sa značenjem i autoritet, pretendirajući na pravo vrhovne instance u svom kršćanskom univerzumu i poglavara novog duhovnog carstva.

Sa padom klasično - „paganskog" Rima, pao je i otpor kristijanizaciji na zapadu. U roku generacije – dvije cijeli zapad rimskog svijeta će biti pokršten po katoličko – ortodoksnom obrascu. Ovom pobjedom je i zaključeno koja će kršćanska sljedba postati ona vladajuća i jedina „ispravna", a arijanstvo je u kontekstu rimskog svijeta potisnuto na stranu hereze i bezvjerstva. Klasični rimski svijet je tako krajem IV. st. n. e. poražen i potčinjen od strane kršćanskog svijeta.

U bitci je zapadna armija imala velike gubitke, što će se itekako osjetiti u narednim decenijama. Sada je zapadna armija, poglavito sastavljena od Gala i Franaka, doživjela isto ono što se desilo istočnoj armiji kod Hadrianapolisa. Elitni i kvalitetni njen dio bio je zbrisan. I to se desilo u najgorem mogućem momentu, kada je hunska invazija prijetila nizu germanskih i sarmatskih zajednice, i njihov jedini put da se sklone od azijskih konjanika bilo je kretanje ka zapadu. Istočno carstvo čiji se tek manji dio nalazio u ugroženom europskom prostoru, moglo je preživjeti ako njegove europske provincije budu pregažene, ali srž Zapadnog carstva i njegov najveći dio nalazio se u Europi upravo na području gdje su se namjeravale skloniti ugrožene zajednice. Posebno je ova bitka oslabila i Franke, koji su bili prva linija odbrane na Rajni. Zapadna vojska nije imala ni vremena ni materijala da se obnovi, kao što je to učinio znatno bogatiji i naseljeniji Istok. Uz sve to, posljednji, kritični čin kristijanizacije zapada se dogodio upravo u narednim decenijama, tako da je i ta posljednja borba oslabila imuni sistem Zapadnog carstva.

Smrt Teodosija I. i konačni kraj jedinstvene Rimske države

Teodosije I. nije dugo nadživio svoju pobjedu i preminuo je 17. januara 395. god. n. e. u Milanu. Konačno je sahranjen u Konstantinopolisu 8. XI. 395. god. n. e. Nakon njegove smrti car na zapadu je postao mlađi sin Honorije, pod čiju vlast su stavljenje galska i afričko – italijansko – ilirska prefektura. Stariji sin Arkadije je dobio istok sa prefekturama istočni Ilirik i Istok. Nikada više se rimski svijet više neće ujediniti. I ta podjela iz 395. god. n. e. se prilično osjeća po posljedicama i danas.

Sa uzdizanjem mladića Arkadija i dječaka Honorija na tron samostalne vladavine, u rimskom svijetu nastupa doba slabih i nejakih vladara, dječaka i mladića kojima su rukovodili njihovi eunusi, zapovjednici, civilni dužnosnici, supruge i majke. Tako su obje rimske države imale na carskom tronu Teodosijeve sinove i unuke, koji su bili ili marionete u rukama drugih ili obični nesposobnjakovići i to u kritičnom, polustoljetnom periodu kada se rimski svijet suočio sa najvećim iskušenjima u svojoj 12stoljetnoj povijesti.

Socijalna slika rimskog svijeta u vrijeme dominata

Gledano izvana, Država u vrijeme ranoga dominata predstavlja strogo centraliziranu svemoćnu državu, sa razvijenim birokratskim aparatom, nasljednim staležima, koji snose određene državne obveze, sa strogim zakonima, koji određuju mjesto i dužnosti svakog građanina. Stanovništvo je slabo pokretljivo. *Origo* (zavičajno mjesto) vezalo je većinu stanovništva za mjesto rođenja, u kome su morali izvršavati svoje obveze. Teorijski Država je trebala biti oličenje "pravednosti", tjerajući *humiliores* da rade i snose obveze i čuvajući ih od samovolje moćnih i uglednih *honestiores*. Ali ova slika, koju dobivamo nakon pregledavanja službenih dokumenata, umnogome ne odgovara stvarnosti. Ponavljanje pojedinih zakona, pojačavanje kazni za pojedine prijestupe svjedoče o tome da zakonodavci nisu računali na potčinjavanje svojim naredbama bez pogovora. Tako, na primjer, pravni spomenici sadrže čitav niz zakona koji predviđaju stroge kazne za

pripadanje sekti donatista, ali nam djela kršćanskih pisaca saopćavaju da te naredbe nisu izvršavane i da su donatisti slobodno propagirali svoje učenje.

I pored Dioklecijanovih i Konstrantinovih reformi, ekonomska situacija u rimskom svijetu nije se uspijevala u potpunosti stabilizirati. Ranija robno – novčana privreda je postupno nadopunjavana i sve većim uplivom naturalnog odnosa. Potreba za novcem je postajala sve izražajnija, pa su vlasnici veleposjeda nastojali podavanja u naturi zamijeniti novčanim. Čak je bio potreban poseban edikt iz 365. god. n. e., koji je zabranio posjednicama da od kolona zahtijevaju novac umjesto "zemaljskih plodova". Zbog ograničavanja kretanja stanovništva, dolazilo je i do pojave autarkičnosti, što je imalo negativan efekat na trgovačku aktivnost. I dok gradovi kao urbana središta postupno po svome društveno – ekonomskom značenju slabe, istovremeno je porasla uloga velikog posjeda, na kojem se proizvodilo gotovo sve što je bilo potrebno. Tako je zemlja zajedno sa ljudstvom koje se na njoj nalazi, i ranije na velikoj vrijednosti, dobila još veću vrijednost. Kako se razvijao dominat, tako je zemljišni veleposjed dostizao nečuvene razmjere. Ubjedljivo najveći dio zemljišnih posjeda se nalazio ili u vlasništvu Države, tj. dominusa, ili u vlasništvu predstavnika senatorskog reda i visokih birokratskih činovnika i vojnih zapovjednika.

Izgubivši političku vlast i u potpunosti oviseći od careve milosti, rimski (kasnije i konstantinopoljski) senatori su ipak igrali ogromnu ulogu u socijalnom životu Carstva. Rimski senatorski stalež se sastojao od članova senatorskih obitelji koje su se sačuvale još od vremena principata, nadalje, od onih koji su se istakli u građanskim ratovima III. st. n. e., i od onih kojima su senatorsko zvanje podarili carevi IV. st. n. e. O raspoloženju tog sloja stanovništva može se suditi na osnovu djela nekih pisaca IV. i V. st. (Simaha, Sidonija Apolinarija i dr.). Kod rimskih senatora se još zadržao dubok pijetet prema slavnoj prošlosti Rima, ali se on izražavao jedino u tome što su oni svoje porijeklo vezivali za ovu ili onu uglednu rimsku obitelj. Istovremeno, i na rimskoj, a posebice na konstantinopoljskoj senatorskoj aristokratiji je ležao i pečat servilnosti. Senatori su se borili za carevu milost, nastojali su zauzeti ovaj ili onaj položaj, da bi imali zvučnu titulu. Iz tih pobuda neku su čak prelazili na stranu uzurpatorâ. Mnogi su senatori više voljeli živjeti po vilama. Prodori “barbara“, ustanci bagauda, i želja za jačom kontrolom svojih autarkičnih gazdinstava primorali su ih na podizanje utvrđenja i gradnju zidina oko svojih vila. Beskrajno širenje posjeda predstavljalo je jedan od njihovih životnih ciljeva. Amijan Marcelin kaže za senatora Petronija Proba da je imao posjede gotovo u svim područjima rimskog svijeta. Pisac Simah imao je kuću u Kapui, tri kuće u Rimu, tri vile u okolini Rima, dvanaest vila u raznim područjima Italije, zemlju na Siciliji i u Mauretaniji. U biografiji svete Melanije, koja je pripadala senatorskom rodu, stoji da je prije odlaska u samostan posjedovala, zajedno sa svojim mužem, latifundije na Siciliji, u Galiji, Španjolskoj, Britaniji, prokonzulskoj Africi, Numidiji, Mauritaniji i drugim provincijama (*procul in reliquis regionibus* – primjećuje biograf). Na dimenzije tih posjeda ukazuje već i ta činjenica što su Melanijini posjedi blizu afričkog grada Taraste, po svom

pučanstvu i površini bili veći od samog grada. Ti posjedi prelazili su u naslijeđe, rasli kao posljedica unosnih brakova, oni su kupovani, dobivani od cara, vrlo često nasilno osvajani i, najzad, kupovani od njihovih prijašnjih vlasnika. Magnati kasnog Carstva imali su oružane odrede takozvanih bukcelarija. Senatori su se rijetko pojavljivali u gradovima. Oni su u njih dolazili za vrijeme blagdana, praćeni ukućanima, da bi nazočili svečanom bogoslužju, izboru biskupa itd.

Starinska rimska ustanova – patronat ili patrocinij – dobila je u ovo doba drukčije značenje. Pod patrocinij (pokroviteljstvo) moćnih ljudi stavljali su se oni koje su ugnjetavali činovnici, gradske vlasti i utjecajni posjednici. Srednji i sitni posjednici, pa čak i čitava sela, vrlo često su predavali magnatima u vlasništvo posjede, i dobivali ih natrag sa pravima prekarija. Onaj tko stupa pod pokroviteljstvo prelazio je, u stvari, pod njegovu vlast. I ovo je jedna od protofeudalnih odlika. Salvijan, marsejski svećenik iz V. st. n. e. govori povodom toga: "Oni stupaju pod zaštitu i pokroviteljstvo magnata i takoreći prelaze pod njihovu vlast i stupaju u podanički odnos". Stav Države prema velikim zemljišnim magnatima bio je dvojak. S jedne strane, oni su proširivali njihova prava nad kolonima koji se nalaze na njihovom zemljištu; a s druge strane, plašeći se pretjeranog utjecaja velikih zemljišnih magnata, Država im je zabranjivala da pod svoju pokroviteljstvo primaju slobodne ljude, izdavali naredbe protiv privatnih oružanih odreda i protiv privatnih zatvora.

Konstantinova konstitucija iz 332. god. n. e. o kolonima dobila je potvrdu u nizu zakonodavnih akata njegovih nasljednika. *Ius census* (pravo vezano za razrez poreza, kao i *ius originis* (pravo preuzeto iz prakse helenističkih država, koje je čovjeka vezalo za mjesto rođenja) omogućavali su zakonodavcima da na kolona gledaju kao na roba zemlje (*servus ipsius terrae*), iako je kolon istovremeno priznavan slobodnim čovjekom i imao pravo braka i pravo gospodarskog poslovanja (*ius connubii, ius commercii*). Kolonat nije bio uniformirana kategorija stanovništva, pa se u zakonima spominju koloni raznih kategorija (*inquilini, adcriptitii, originarii, tributarii*), ovisno od porijekla, imovnog stanja određenog čovjeka i njegove pripadnosti određenom mjestu stanovanja, unošenja u katastar. Ali to nije donosilo značajnije posljedice po položaj kolona. Ukoliko je više rasla odgovornost vlasnika posjeda za obaveze koje su koloni morali snositi u korist Države, toliko je više rasla i njegova vlast nad tim kolonima. Zajednički edikt u ime Arkadija i Honorija iz 396. god. n. e. zabranjivao je kolonima da na sudu istupaju protiv zemljoposjednika. U tom ediktu imovina kolona nazivana je *peculium*, i vlasnik imanja je njome slobodno mogao raspolagati. Znatno kasnija konstitucija romejskog cara Anastazija iz 500. god. n. e. utvrđivala je da svatko tko obrađuje zemlju 30 godina, postaje kolon određenog imanja, a u jednom ediktu cara Justinijana stoji: "U stvari, u čemu se sastoji razlika između kolona i roba, kad se obojica nalaze pod vlašću gospodara, tako da gospodar može i roba pustiti na slobodu, zajedno sa pekulijem, i kolona osloboditi od svoje vlasti, zajedno sa zemljom?" Tako se u rimskom pravu nazivalo korištenje nekom stvari sve dok ne bude potražena natrag; uslijed toga, onaj tko je pravno

bio vlasnik zemlje, mogao ju je u svako doba dobiti natrag. Istovremeno zakonodavni spomenici naglašavaju da se koloni ne smiju prodavati bez zemlje, a ista mjera se protezala i na robove naseljene na zemlji (*servi casati*), čiji se položaj, prema tome, malo čime razlikovao od položaja kolona. Dok je na jednoj strani Država jačala vlast zemljoposjednika nad kolonima, istovremeno je nastojala i ograničiti ulogu i značenje patrocinijâ. Magnati koji su primali pod svoju zaštitu slobodne ljude najprije su novčano kažnjavani, a po kasnijim ediktim, njima je prijetila konfiskacija čitave imovine.

Kad se govori o ogromnoj ulozi velikog zemljoposjeda, treba istaknuti da i srednji zemljoposjednici i dalje imaju važnu ulogu. Najveće značenje imali su među njima oni koji su dobivali zemlju kao nagradu za službu. Oni su uživali podršku države, koja im je jamčila prava prema kolonima i štitila ih od pretenzija velikih magnata. Među srednje zemljoposjednika spadali su i predstavnici najvišeg staleža municipalnog stanovništva – kurijali. Kurijali su bili odgovorni za pravilno plaćanje porezâ, za municipalno gospodarstvo, tako da su samim time bili vezani za kuriju. Dužnost kurijala pretvorila se od počasti u teret. Bježanja iz kurija bile su obične pojave, koje strogi carski edikti nisu mogli spriječiti. Ali, siromašenje i opadanje najvišeg sloja municipalnog stanovništva nije bilo izazvano toliko strogim ediktima, koliko opadanjem običnih gradova, prevagom sela nad gradom, koje je postajalo sve karakterističnija pojava kako je odmicao razvitak dominate. Uostalom u vrijeme Velike seobe naroda, upravo su ti srednji i mali gradovi prilično stradali, posebno u zapadnim provincijama.

Posebni edikti davali su pravo kontrole biskupima; ali ni ove mjere nisu imale većeg značenja. Svi gradski staleži bili su vezani za grad i imali su određene obveze. Ispod kurijala bili su plebejci *humiliores*, koji su za pojedine prijestupe mogli biti podvrgnuti mukama, tjelesnim kaznama i radom u rudnicima. Relativno mali sloj sačinjavali su trgovci, udruženi u posebne korporacije; za njim su dolazili obrtnici, čija je ogromna većina bila vezana za svoje kolegije. Čitava vojska vlasnika brodova i pekara skrbila se o opskrbi Rima i Konstantinopolisa. Razni majstori, udruženi u kolegije, radili su za vojsku. Obrtnici su bili vezani za profesije, koje su prelazile u naslijeđe. U slučaju da je u nekoj profesiji bila zaposlena majka, a ne otac, njenu profesiju nasljeđivao bi sin. Obrtnici nisu mogli udavati svoje kćeri na stranu, izvan članova određenog kolegija. Ako bi se tko oženio kćerkom čovjeka koji pripada određenoj korporaciji, a sam nije član nekog drugog kolegija, postajao je član one korporacije kojoj pripada nevjestin otac.

Ima malo podataka o broju robova u ovo doba i o osnovnim izvorima ropstva. Nesumnjivo je da je ropstvo sačuvalo svoje značenje i u doba kasnog Carstva. Pošto veći dio zarobljenika nije, kao prije, prodavan na licitaciji, već raseljavan po provincijama sa statusom kolona ili serva kasata, robovi su postajali skuplji i u manjoj mjeri izvođeni na tržište. Sustav prevođenja robova na pekulij naišao je na široku primjenu. U poljoprivredi je položaj robova vezanih (servi kasati) za zemlju postajo sve bliži položaju kolona. Zakon je zabranjivao da se takvi prodaju bez zemlje. Državna uprava je štitila robove,

nastavljajući u tom pogledu načela kojima se rukovodilo zakonodavstvo o robovima II. st. n. e. Dominus Konstantin konačno je oduzeo gospodarima pravo pogubljenja svojih robova; osim toga zabranjeno je da se prodajom djeca odvajaju od njihovih roditelja, brat od sestre, žena od muža. Zakonodavstvo je priznavalo zakonitim puštanje roba na slobodu u crkvi, u nazočnosti biskupa i vjernikâ; ako bi pak gospodar bio svećenik, on je mogao svoje robove pustiti na slobodu, davši o tome izjavu u crkvi, ili pred svojim prijateljima na samrtnoj postelji.

Rimski svijet 395. god. n. e. nakon smrti Teodosija I.

TEODOSIJEVO KONAČNO RJEŠENJE ZA KLASIČNE I "PAGANSKE" TRADICIJE

U nekoliko godina nakon pojave Maksima Magnusa, "pagani" su uživali ponovo određene slobode i mnogi istaknuti "pagani" su se ponovo našli na bitnim državnim pozicijama. Hramovi su nastavili raditi, a "paganski" praznici su nastavljeni da budu održavani. Čak je i zakon iz 386. god. n. e. obznanio da je briga o hramovima i tim festivalima eksluzivna stvar i privilegija "pagana". Ovaj zakon je potvrđivao pravo svećenicima da izvode tradicionalne "paganske" obrede. Razlozi za ovu privremenu

toleranciju sigurno leže u činjenici da Teodosije I. I Valentinijan II. nisu, u uvjetima tadašnjih konstelacija odnosa i moći u rimskom svijetu, željeli da dodatno pogoršavaju situaciju i otežavaju svoje pozicije. Ali nakon poraza Maksima Magnusa, više nije bilo potrebe za tolerancijom, i prvo je na zapadu obnovljena “antipaganska” legislativa iz vremena Gracijana. Teodosije I. je na istoku 388. god. n. e. ponovo pokrenuo odlučni udar na „klasične” i „paganske” tradicije, poslavši prefekta sa naredbom ukidanja “paganskih” asocijacija i uništavanja hramova. Jedan od glavnih ideologa, pa i inicijatora teodosijevskih akcija protiv klasično – “paganskih” tradicija je bio naravno Ambrozije.

Teodosijevi dekreti

Legalitet konačno progonu “paganstva” je ostvaren serijom namjenskih dekreta koje je izdavao Teodosije I. Već 389. god. n. e. su svi oni praznici, koje kršćani do tada nisu bili kristijanizirali, proglašeni za radne dane. Obnovljena je 391. god. n. e. i zabrana žrtvovanja sa krvlju i da niko ne smije ići u „paganska” svetilišta i hramove ili moliti se statuama koje su izradili ljudi. Doneseni su i zakoni upereni prema onima koji su napustili kršćanstvo i protiv proricanja u privatnosti. Inače su zabranjene sve vrste i forme proricanja. Dekretom iz 391. god. n. e. ukinute su i preostale subvencije za neke ostatke klasično – “paganskih” tradicija. Teodosije I. je izdao i zakon koji je zabranjivao obavljanje bilo kakvih “paganskih” žrtvovanja i bogosluženja. Carskim dvorskim dužnosnicima i službenicima je zabranjeno da poštuju svoje lare sa vatrom, svoje genije sa vinom i svoje penate sa tamjanom.

Nakon pobjede nad Eugenijem i Arbogastom, Teodosije I. je posjetio Rim, nastojeći da preobrati mnoge “paganske” članove Senata. Pošto u tome nije uspio milom, primijenio je pritisak. Tako je ukinuo sve državne i javne fondove koji su korišteni za javne, starinske i tradicionalne “paganske” rituale u Gradu.

Za Teodosija I. ili njegovog unuka Teodosija II. se veže i zabrana (možda 393. god. n. e.) Olimpijskih igara. Sama Olimpija je uništena u zemljotresu u VI. st. n. e. Kult Veste je zabranjen 394. god. n. e. Vječna vatra u hramu Veste (smještenom na Forumu), koja je gorjela sigurno duže od jednog milenijuma, sada je ugašena, a kolegij vestalki raspušten. Zosim opisuje kako je Serena, rodica Teodosija I. i supruga Stilihona, ušla u Vestin hram i uzela sa statue Veste ogrlicu i stavila je sebi na vrat. Tada se pojavila zadnja od vestalki koja je ukorila Serenu i za akt nepoštovanja na nju pozvala sve kazne. Serena je na kraju doživjela fizičko uništenje svoje familije.

Iako su već stoljećima egipatski hijeroglifi bili postupno potiskivani od grčkog alfabeta i rimske latinice, oni su se još uvijek koristili u Egiptu poglavito u svećeničkim i svetim poslovima. Konačni udar na ovo najstarije poznato pismo Euromediterana je izvršio Teodosije I. sa odlukama koja su se ticale zabrane rada „paganskih” hramova. Posljednji (na sadašnjem nivou znanja) hijeroglifski natpis je „Grafit Esmet - Akhoma” iz File, koji se datira po rođenju Ozirisa 110. godine dioklecijanovske ere, tj. u 24. VIII. 394. god. n.

e. Znanje o hijeroglifima je zaboravljeno i trebati će čekati nešto više od 1400 godina da ih Šampolion dešifrira.

Iako su nakon teodosijevskih zakona, crkveni povjesničari govorili da je paganstvo "mrtvo", ipak se u nekim formama i oblicima sačuvalo "paganstvo", posebno u udaljenijim područijima radi čega je uostalom i dobilo svoje *terminus technicus* ime. Ne samo na selima nego i u gradovima se moglo na neki način održati "paganstvo". Pod pritiskom državne sile i donesenih edikata mnogi „pagani" su se samo fiktivno preobratili, zadržavajući neke oblike kripto-"paganstva" u svojim vjerovanjima. Inače je potrebno naglasiti da su pojedini činovnici i časnici nerado izvršavali "protupaganske" edikte i "gledalo kroz prste" na to što se ljudi po zabačenim mjestima klanjaju starinskim bogovima i kultovima.

Da je "paganstvo" polagano odupirali i da su se stari običaji održavali na ovaj ili onaj način i u oficijelnim krugovima potvrđuje ova ukrasna ploča od slonovače iz V. st. n. e. na kojoj se prikazuje divinizirani car kako se uzdiže sa svoje sahrane sa bogovima vjetra.

Posebno su teški zakoni doneseni prema manihejcima, kojima je oduzeto pravo da imaju oporuke ili da budu nasljednici po oporukama. Manihejci su čak izloženi progonu i denuncijacijama, a oni koji su bili uhvaćeni su mogli biti pogubljeni.

Sa Teodosijem I., „paganstvo" je i praktično i funkcionalno zabranjeno, postajući "*religio illicita*", dok je nikejsko ortodoksno – katoličko učenje postalo ono zvanično „pravovjerno".

Širenje i pobjeda kršćanstva su kao posljedicu donijeli još jednu pojavu, koja je možda i suštinski predodredila opstanak antičke Rimske države. Bez obzira na unutarnje uređenje, Rimska države je kao pojava i činjenica direktno bila vezana za pojedine „paganske" kultove i vjerovanja. Čini se kao da su ti nebrahamistički kultovi, obredi i vjerovanja bili uzajamno prožeti sa rimskim državnim i društvenim vrijednosti, međusobno se

nadopunjući. Tako se moglo i desiti da za rimski svijet, njegova „ovozemaljska” država bude temeljni prioritet, jer iznad te sankronizirane države za „paganskog” Rimljanima nema ništa. U kršćanskom svijetu (kasnije i u islamskom) je prioritet, ne na „ovozemaljskom”, nego na „onozemaljskom” svijetu...”državi Božjoj, nebeskoj državi”, zatim na „ovozemaljskom” kršćanstvu (kao univerzalnom pokretu) i njegovim interesima i institucijama, i tek onda se može fokusirati na državu kao takvu. U suštini u sva tri abrahamistička pravca, države ne postoji da bi brinula o interesima i potrebama svojih građana (kao u klasičnoj grčko – rimskoj ekumeni) i tako bila prva na ljestvici prioriteta, nego ona treba da služi religijskim institucijama i religiji kao takvoj kako bi se moglo na željeni način prispjeti u „onozemaljski” svijet. Takav odnos prema državi je definitivno morao dovesti to naglog pada „srčanog” patriotizma, toliko karakterističnog za helenske državice i Rimsku državu klasičnog razdoblja.

Napadi na hramove, njihovo uništavanje ili preuzimanje

Sa odlučnim Teodosijevim antipaganskim zakonodavstvom, poraslo je i uvjerenje onih fanatičnih kršćanskih biskupa i episkopa koji su smatrali da je došlo vrijeme za konačni obračuna sa starim svijetom. Tada su se počeli dešavati pogromi u pravom smislu, uništavanje sve onoga što je podsjećalo i simboliziralo klasično – „paganske” tradicije. Pri tome je ubijen i značajan broj ljudi, uništeno veliko umjetničko i književno nasljeđe nastajalo u prethodnim stoljećima. U sačuvanim izvornim tekstovima se tako daje niz primjera o tom „trijumfalnom pohodu”. Sv. Martin iz Tura je napadao „paganske” hramove i svetilišta u Galiji. U Siriji je napade i uništavanje „paganskih” svetilišta i hramova inicirao i vodio Marcel. Uništeni su i hramovi u Kartagini i njenoj okolini, a sravnjeni su i „paganski” hramovi u Gazi. Za sjeverne provincije postoji jedno bogatstvo arheološkog materijala koji jasno pokazuje uništene i spaljene zgrade i druge „paganske” objekte. „Paganski” hramovi i svetilišta nisu samo uništavani, nego su i proglašavani „napuštenim”, pa bi od kršćanskih prvaka pretvarani u kršćanske objekte, pa bi npr. mitreji služili kao crkvene kripte.

Posebno je pogrom bio težak, beskompromisan i brutalan u Egiptu i ponajviše se veže za sudbinu Serapeuma u Aleksandriji.

Sukobi u Aleksandriji i uništenje Serapeuma

Serapeum nije bio samo hram posvećen sinkretičko helenističko – egipatskom bogu Serapisu koji je kombinirao aspekte Ozirisa i Apisa i koji je bio vrlo popularno božanstvo Aleksandrinaca. On je sa svojom bogatom knjižnicom bio i veliki znanstveni i istraživački centar. Zato je predstavljao „trn u oku“ kršćanskim prvacima u Aleksandriji. Postoje dvije verzije koje različito opisuju šta se dešavalo u Aleksandriji 391. god. n. e. i uništenje Serapeuma.

U vrijeme kada je Teodosije I. donosio protupaganske edikte, biskup Aleksandrije je bio Teofil. Po prvoj, kršćanskoj verziji ovaj biskup je dobio dozvolu da „napušteni“ hram

Dionisa pretvori u crkvu ili je on zatvarao mitrej. Za vrijeme preuređivanja Dionisovog hrama ili mitreja, sveti sadržaj iz podzemnih prostorija je bio otkriven i oskrnavljen. Taj čin je doveo do nezadovoljstva „paganskih“ Aleksandrinaca koje se pretvorilo u nerede. Kršćani su uzvratili i „pagani“ su se sklonili i utvrdili u Serapeumu, povevši sa sobom i jedan broj zarobljenih kršćana. Navodno su ovi zarobljenici prisiljavani na „paganska“ žrtvovanja i bili mučeni. Na kraju su vojnici zauzeli i sravnili Serapeum. I onda je uslijedio potpuni obračun sa „paganskim“ Egiptom.

Drugu verziju daje neoplatonista Eunapije, koji govori da je neisprovocirana kršćanska masa napala, opsjela, zauzela, uništila i opljačkala sve što je preživjelo napad. Inače je potrebno spomenuti da je Aleksandrija imala višestoljetnu tradiciju gradskih nemira i buna, između Jevreja i helenističkih Aleksandrinaca, pa između nikejaca i arijanaca, pa između „pagana“ i kršćana...itd...

Teodozije I. je najodgovorniji za uništavanje klasične civilizacije, on je inaugurirao dogmatizam i jednoumlje kao stil vladanja i načina života. A to je promovirao korištenjem nasilnih metoda u širokom dijapazonu.

Hipatija

U modernoj kulturi završni obračun sa klasičnim i paganskim tradicijama se često veže za sudbinu Hipatije (Ὑπατία; živjela cc 370. – mart 415. god. n. e.), čuvene aleksandrijske znanstvenice. Hipatija je bila kćerka aleksandrijskog matematičara Teona, a školovana je i u Ateni. Oko 400. god. n. e. ona je postala i upravitelj aleksandrijske platonističke škole. Postala je vrlo popularna i ugledna znanstvenica. Njeni učenici su bili i „pagani“ i „kršćani“.

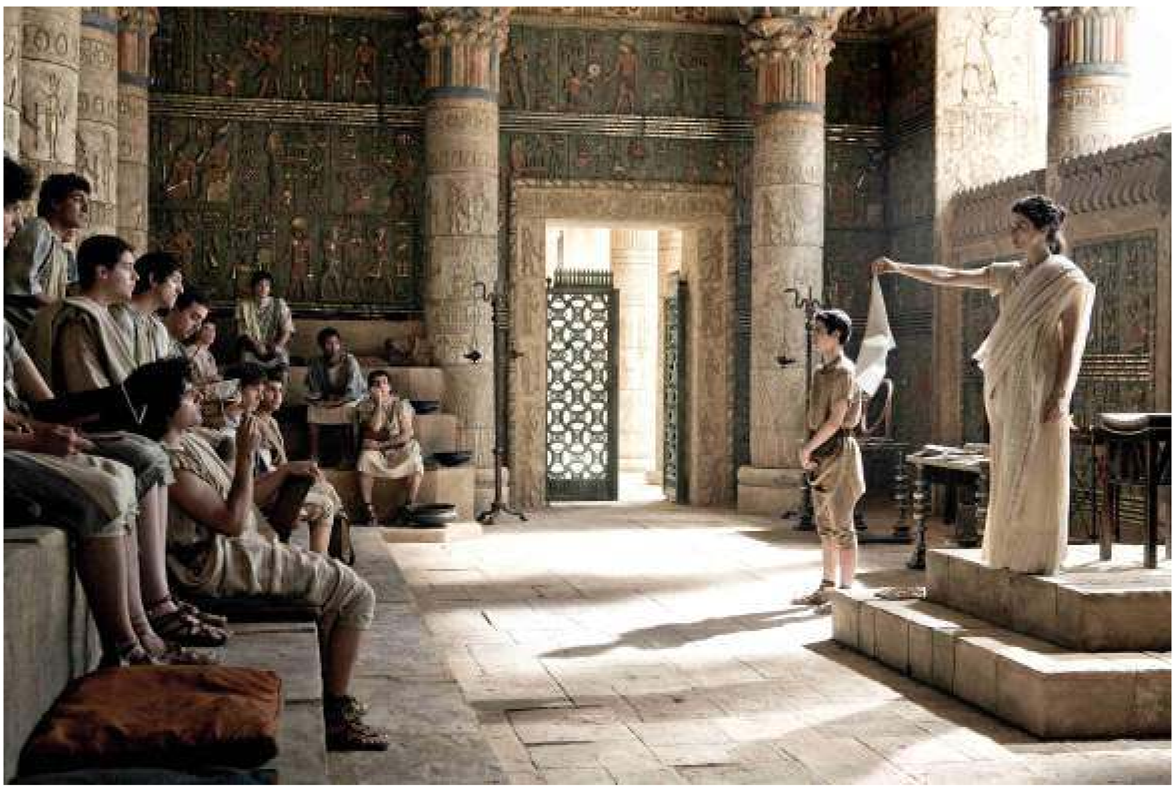

Njen učenik je bio i Sinesije koji je kasnije postao i episkop Ptolemeisa. Vrela i „paganska“ i kršćanska sa kraja IV. i V. st. n. e. je opisuju kao nastavnika filozofije Platona i Plotina, kao osobu velikog znanja i velikog ugleda i utjecaja u tadašnjoj Aleksandriji.

Detalj koji prikazuje Hipatiju, sa čuvene Rafaelove freske „Atenska škola“. Nalazi se u sobi „Stanza Della Segnatura“ u papinskoj palati u Vatikanu.

Po Sokratu Skolastiku, namjesnik Aleksandrije po imenu Orest i Kiril/Ćiril, aleksandrijski biskup, su 415. god. n. e. našli u žestokom osobnom sukobu. Taj sukob je proizašao zbog hapšenja i javnog mučenja Hieraksa, pobožnog kršćanina i obračuna Kirilovih sljedbenika i Jevreja na ulicama Aleksandrije. Nakon noćnog masakra nad kršćanima, Kiril je naredio istjerivanje Jevreja iz Aleksandrije, konfiskaciju cjelokupne njihove imovine, te omogučavanje pljačkanja ostatka njihove imovine. Tome se usprotivio Orest koji je i inače bio nezadovoljan Kirilovim miješanjem u državne, svjetovne poslove. I Orest i Kiril su tada odvojeno pisali tadašnjem konstantinopoljskom caru, objašnjavajući nastalu situaciju. Kiril je više puta pokušavao da dođe do izmirenja sa Orestom, ali je to namjesnik odbijao. U međuvremenu je oko 500 monaha, čuvši o sukobu biskupa i namjesnika, došli su u Aleksandriju naoružani i spremni da se bore na Kirilovoj strani. Po dolasku su odmah presreli Orestovu kočiju, prvo ga napavši uvredama i optužbama da je „paganski“ idolopoklonista. Uskoro je jedan od monaha po imenu Amonije, bacio kamen i pogodio Oresta u glavu. Tada je namjesnikova oružana pratnja pobjegla, ali je masa Aleksandrinaca došla u pomoć Orestu. Amonije je zarobljen i osuđen na mučenje prilikom čega je i umro. Nakon njegove smrti Kiril je odlučio da se Amonije pamti kao martir. Međutim, Kirilovo proglašavanje Amonija za martira nije imalo baš neku podršku među aleksandrijskim kršćanima, jer se smatralo da je on kažnjen zbog sopstvene krivice, a ne zbog zbog što se nije želio odreći kršćanstva. U tim

nesređenim i zategnutim odnosima u Aleksandriji, Hipatija će se naći uvućena u ta tragična zbivanja. Izgleda da je na njen ugled i utjecaj u Aleksandriji bio posebno ljubomoran Kiril, koji je sebe smatrao vrhovnim autoritetom Aleksandrije i kome je smetala ta nezavisna, utjecajna, ugledna i učena žena. Bilo je poznato da Orest nju koristi i kao svoga savjetnika. I ubrzo je među kršćanima počela kružiti glasina da je Hipatija kriva, jer je onemogučavala pomirbu Oresta i Kirila. Ubrzo se skupila masa fanatičnih kršćana koje je predvodio Petar. Ovaj Petar je i od većine kršćana smatran prevelikim fanatikom, odgovarajući po svome religijskom bijesu i isključivosti modernim „vehabijskim“ šejhovima. Petar i njegovu sljedbenici su oteli Hipatiju na njenom putu kući, i odveli je u jednu aleksandrijsku crkvu. Tu su joj skinuli svu odjeću, i brutalno usmrtili. I njeno beživotno tijelo je nastavljeno da bude skrnavljeno, i na kraju su spaljeni njeni udovi. Kada je Aleksandrijom prostrujala vijest o ubistvu Hipatije, došlo je do velikog javnog nezadovoljstva. Sigurno su ogorčeni bili i sami umjereni kršćani, jer ovo djelo oštrim riječima je osudio i sam kršćanski pisac Sokrat Skolastik.

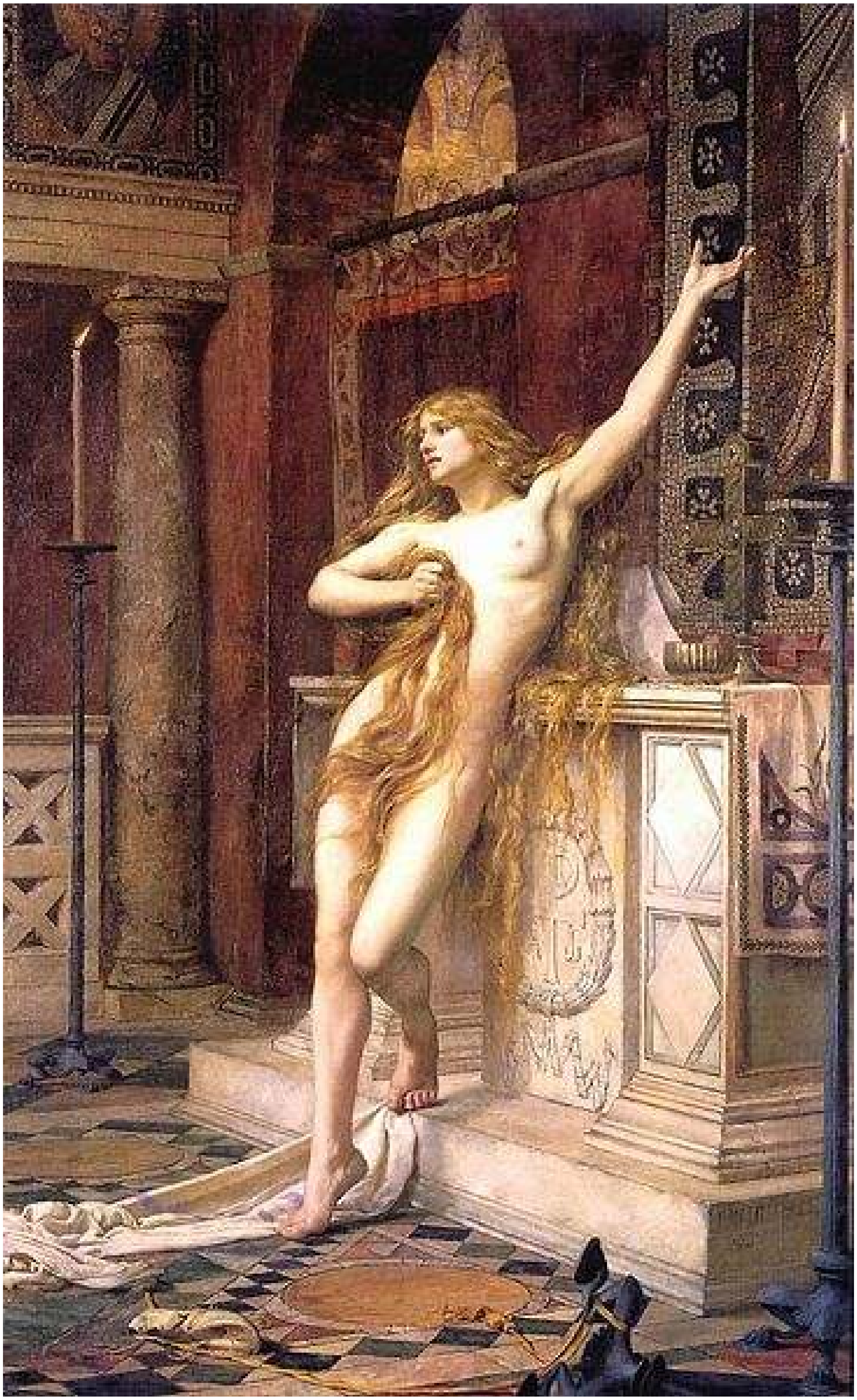
Scena iz filma “Agora” iz 2009. god. u kojoj se prikazuje Hipatija kako drži nastavu studentima. Ulogu Hipatije je tumačila britanska glumica Rachel Weisz.

Nakon dva stoljeća, Jovan iz Nikiu, koptski biskup Egipta, daje za razliku od ranijih pisaca vrlo neprijateljski opis Hipatije kao helenističke „paganke“ i čarobnice. Po njemu je Orest bio žrtva demonskog šarma Hipatije, pa je on kao počeo provoditi propagansku i proklasičarsku politiku u Aleksandriji. Dešavanja sa Hieraksom, Jovan opisuje namjenski potpuno različito predstavljajući ga kao nevinu žrtvu Oresta. Jovan spominje smrt

nekoliko monaha (uključujući i Amonija), ali ne i napad monaha na Oresta. Noćnu pobunu Jevreja, Jovan prikazuje kao da je indirektno uzrokovana podrškom Oresta. Jovan spominje i Kirilovu osvetu nad Jevrejima, te preobraćanje svih aleksandrijskih sinagoga u crkve. Zatim Jovan opisuje kako je Petar sa grupom svojih sljedbenika tražio Hipatiju, i da ju je našao kako sjedi na jednoj stolici. Tada je ugrabljena i odvedena u crkvu, gdje joj je skinuta sva odjeća. Nakon toga je vučena ulicama Aleksandrije sve dok nije izdahnula. Kada je umrla, njeno tijelo je spaljeno. Nakon Hipatijine smrti, Kiril je prozvan novim Teofilom i po Jovanu paganska Aleksandrija je prestala postojati. Ipak je drugi kasniji kršćanski, romejski izvor Suda opisuje u znatno povoljnijem svjetlu.

Od opusa Hipatije nije sačuvano nijedno djelo, a sačuvana je jedino djelomična lista njenih djela. Tako se spominju njeni komentari na Diofantovo djelo (u 13 volumena) „Aritmetika“, komentari na Apolonijevo djelo „Konusi“, uređivanje sačuvane verzije Ptolemejeve „Almageste“, uređivanje očevih komentara na Euklidove „Elemente“. Napisala je i tekst „Astronomski kanon“. Njeni pretpostavljeni doprinosi nauci uključuju mapiranje nebeskih tijeka, a njen učenik Sinesije (kasniji biskup Kirene) je u svome jednom pismu opisao njenu konstrukciju poboljšanog astrolaba.

U kasnijim razdobljima sudbina Hipatije je često potezana kao argument u antikršćanskim stavovima i propagandama, posebno na rimokatoličkom prostoru. Nasuprot njih su stajali oni koji su dokazivali nevinost crkve u vezi ubistva Hipatije.

Umjetnička slika koja prikazuje nagu Hipatiju neposredno pred umorstvo. Autor Charles William Mitchell. Nastala 1885. god. Danas se nalazi u Laing Art Gallery u Newcastle upon Tyne (Engleska).

V L A D A V I N A

A R K A D I J A (Istok) i H O N O R I J A (Zapad)

395. – 408 god. n. e.

Arkadije (Ἀρκάδιος; 377/378. – 1. V. 408), sin Teodosija I., vladao od januara 383. do 395. god. kao august pod svojim ocem, a od 395. do 1. V. 408. god. n. e. kao samostalni vladar na istoku. Vladarsko ime *Flavius Arcadius Augustus.*

Honorije (9. IX. 384. – 15. VIII. 423), sin Teodosija I, vladao od 23. I. 393. do 15. VIII. 423. god. n. e. Po rođenju se zvao *Flavius Honorius*, a kao vladar *Flavius Honorius Augustus*.

Početak Arkadijeve vladavine

Nakon očeve smrti, Arkadije se nalazio pod kontrolom Flavija Rufina, pretorijanskog prefekta. Ustvari, u tim prvim mjesecima Arkadijeve vladavine, Rufin je bio funkcionalni vladar Istočnog Carstva po svemu, samo ne po imenu. On je čak planirao da vjenča Arkadija sa svojom kćerkom. Ovaj plan je uspio osujetiti drugi moćni dvorjanin, eunuh Eutropije. Ovaj eunuh je vješto uspio da uredi da se Arkadije vjenča 27. IV. 395. god. n. e. sa Elijom Eudoksijom (*Aelia Eudoxia*), kčerkom Frankorimljanina Flavija Bauta.

Rufin je imao vrlo zategnute odnosa (sa visokom dozom obostrane mržnje) sa Stilihonom koji je tada bio funkcionalni vladar Zapadnog Carstva.

Gotski ustanak

Nakon smrti Teodosija I., među na istočnom Balkanu naseljenim Gotima se javilo nezadovoljstvo, ponajviše izazvano velikim gubicima u ljudstvu. Smatrali su sa pravom da su mnogo dali, a dobili znatno manje. Kružile su i glasine da su Goti namjerno gurnuti da masovno izginu kako bi se oslabila njihova vojna i politička pozicija. Sam Alarik se nadao da će biti unaprijeđen u rang zapovjednika jedne od armija regularne vojske. Na njegovo razočarenje, konstantinopoljski dvor je to odbio. I tada je došlo do nove gotske pobjede, a za kralja je proglašen Alarik. I tako su i novi kralj i gotski narod odlučili da ratom formiraju novu državu i kraljevinu, a ne da više žive u miru potčinjeni.

Alarik je brzo reagirao, i računajući na faktor iznenađenja je prodro sve do predgrađa istočne prijestolnice, ali je shvatio da njegove snage nisu sposobne i spremne na opsadu i probijanje zidina Konstantinopolisa. Tako je neslavno završio prvi pokušaj zauzimanja Konstantinopolisa, a historija će od tada pa sve danas zabilježiti čitav niz pokušaja zauzimanja ovog grada. Samo će tri puta Konstantinopolis biti zauzet od neprijateljske vojske, i to dva puta probijanjem i zauzimanjem zidina, a treći put biti okupiran mirnim putem.

Alarikova pobunjena vojska je onda krenula prema jugu u balkansku Grčku. Iz pravca Tesalije su prošli kroz nebranjeni Termopilski prolaz i ušli u srednju Heladu. Regularne trupe Istočnog Carstva su bile okupirane problemima sa upadima Huna u Malu Aziju i Siriju. Rufin je zato odlučio da pregovara sa Alarikom, što je izazvalo određene sumnje na konstantinopoljskom dvoru. Istovremeno su trupe Zapadnog Carstva pod komandom Stilihona vrlo uspješno intervenirale. Po Klaudijanu, malo je nedostajalo da Alarikove snage budu u potpunosti uništene, ali je to (poradi svoje ljubomorne mržnje na Stilihona) spriječio Rufin nagovorivši Arkadija da povuče istočne regularne trupe koje su učestvovale u združenoj antigotskoj operaciji u Grčkoj. Zatim i Stilihon sa svojim snagama napušta Istočno Carstvo. Sam Rufin je u novembru 395. god. n. e. ubijen od strane onih regularnih vojnika, pod komandom Gainasa, koje je Arkadije opozvao iz operacija protiv Gota. Sumnja je pala na Stilihona, da je preko vojno – zapovjednih krugova, bio involviran u zavjeru koja je umorila Rufina, ali o tome ni do danas nije nađen eksplicitni dokaz. Sa Rufina je praktična vlast u Istočnom Carstvu prešla na eunuha Eutropija, koji je isto možda bio umiješan u ubistvo Rufina.

Problemi dvorske politike su samo koristili Alariku, koji je opustošio ruralno područje Atike. Tom prilikom je zauzeo i Atenu, koju nije dao opustošiti, a poštedio je i njene građane. U svome antipaganskom, kršćanski prozelitskom žaru Alarik i njegovi sljedbenici su posebno bili usmjereni na klasično – „pagansko“ helensko nasljeđe. Postoje i dokazi da su se pojedini fanatični kršćani ustvari pomagali Alarikovim pobunjenicima kako bi se helensko „paganstvo“ zatrlo. Tako su 396. god. n. e. zbrisani i posljednji ostatci Eleusinskih misterija. Tako je ugašena jedna dugovječna tradicija (koja potiće iz kasnog neolita ili brončanog doba) ezoteričnih misterijskih obreda u Eleusini. Nakon toga su pobunjenici upali na Peolopones, a zauzeti su Korint, Argos i Sparta. Mnogi stanovnici Peloponesa su prodani u roblje. Ali, ubrzo je uslijedila nova Stilihonova intervencija. Zapadne trupe su se 397. god. n. e. morskim putem iskrcale na Peloponesu i uspjele su da u planinama Fole, na granici Elide i Arkadije dovedu u tešku poziciju Alarike i njegove vojnike. Gotski kralj se ipak uspio nekako, uz velike teškoće, izvući iz te pozicije i to tako što se provukao kroz jedan nezaposjednuti klanac.

Razvio se čitav niz teorija kako se Alarik sa svojim ratnicima uspio izvući. Edvard Gibon oslanjajući se na Zosimov izvještaj, je kritizirao Stilihona zato što je bio pretjerano uvjeren u svoju pobjedu, pa se opustio u luksuzu i ženama, što je iskoristio Alarik da se izvuće. Navode se i drugi razlozi, uključujući i (po Klaudijanu) naredbu potpisanu od Arkadija sa zahtjevom da zapadnorimske trupe napuste Istočno Carstvo, te nepouzdanost Stilihonove vojske sastavljene i same poglavito od „barbarskih“ vojnika. Možda je na spašavanje Alarikove vojske uticala i činjenica da je u Africi došlo do ustanka Gilda. Po Oroziju riječ je bila o izdaji, odnosno da se Alarik uspio provući, uz neko prešutno odobrenje samoga Stilihona.

Alarikove trupe su ponovo upale u središnju Heladu i odatle se probijale u Epir. Konstantinopoljski dvor nije imao drugog izbora, nego da Alarika ipak unaprijedi u čin *magister militum per Illyricum*. Tako je on dobio komandu i autoritet koje je želio, a Konstantinopolis željeni mir na Balkanu.

Nastavak dvorskih spletki u Konstantinopolisu

Ali i istočnorimske snage su izvojevale jednu pobjedu, i to 398. god. n. e. nad jednom provalom Huna. To je učvrstilo pozicije Eutropije, kao glavne osobe u Istočnom Carstvu. Naredne 399. god. n. e. Eutropije je postao i prvi eunuh izabran za konzula. Međutim, ni njegova pozicija favorita na konstantinopoljskom dvoru nije dugo trajala i protiv njega su se urotili Gainsa i carica Eudoksija. Inače je Eutropije kako je napredovao u karijeri i moći, stekao i reputaciju okrutne i pohlepne osobe.

Istovremeno sa vrhuncem Eutropijeve karijere, Istočno Carstvo je zadesila nova nevolja. U maloazijskoj Frigiji je bila naseljana jedna ostrogotska kolonija. Na njenom čelu se nalazio Tribigild, koji je nosio zvanje grofa/*comesa*. On je 399. god. n. e. posjetio konstantinopoljski dvor, i po Tribigildovom mišljenju on je primljen sa (u odnosu na njegovo značenje i zvanje) nedovoljnim ceremonijalnim dočekom. Zbog povrijeđene sujete, Tribigild se vratio u Frigiju i digao je ustanak. Eutropije je bio prisiljen poslati na Tribigilda trupe pod komandom Lea, koji je bio *magister militum*. Ove regularne trupe su bile sastavljene većinom od Gota i drugih „barbara“, pa je Tribigild uspio da ubijedi vojnike da pređu na njegovu stranu. Tada je Leo zamijenjen sa Gainasom. Ni on nije uspio da suzbije pobunu, a za neuspjeh je otkrivio Eutropija a za rješenje situacije je predlagao pregovore. Sukladno sa razvitkom situacije, Eutropije je prvo bio ražalovan (čemu je kumovala Eudoksija) i zahvaljujući konstantinopoljskom patrijarhu Jovanu Hrizostomu (živio cc 347. –407. god. n. e; Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος) neko vrijeme je odgađano njegovo pogubljenje. Ipak je na kraju Eutropije pogubljen, dok je Jovan Hrizostom uspio da spasi živote drugih koji su bili optuženi u okviru „slučaja Eutropije“. Sada je Gainas bio stvarni vladar Konstantinopolisa, i pokušavao je da imitira poziciju Stilihona na zapadu. Smijenio je sve one dužnosnike i službenike koji mu nisu odgovarali. Iako je bio dobar zapovjednik, Gainas je ipak bio loš civilni upravitelj. Konstantinopolis je tada imao između 200 i 400 000 stanovnika, i njegova grkorimska većina sa svojim ortodoksno – katoličkim vjerovanjima nije bila u dobrim odnosima sa arijanskim Gotima i drugim Germanima. U ranijim, klasično – „paganskim“ epohama rimski svijet je pokazivao vrlo snažnu moć apsorbiranja, pa su se raznorazni etnički i religijski elementi lako i brzo utapali u rimski narod. Međutim, to je bilo moguće u klasičnom, eklektičkom društvu klasičnog Rima, dok je u novonastalim uvjetima kršćanskog svijeta to bilo znatno teže postiči. Zbog dogmatske prirode abrahamističkih denominacija, razlike među njima su bile osnažene i produbljivane. Stapanje se moglo desiti samo ako bi Goti napustili arijanstvo i postali katolici – ortodoksi, a dok se to ne desi etničke i druge razlike su stalno snažene sektaško – religijskom diferencijacijom. U

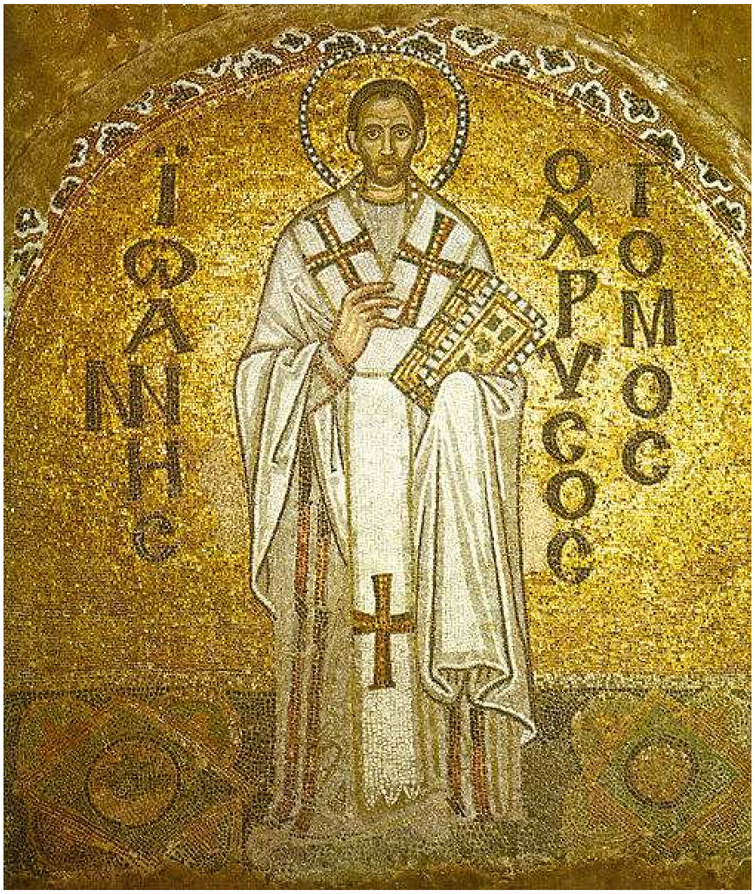
gradu su se širile glasine da je Gainas sklopio tajni dogovor sa Tribigildom. I kada se Gainas 400. god. n. e. vratio u Konstantinopolis, došlo je do antigotske bune širokih razmjera koju je potaknula carica Eudoksija. Gainas se pokušao sa svojim gotskim vojnicima izvući, ali su Grkorimljani istočne prijestolnice postavili zamku, ubivši 7000 vojnika gotskog porijekla. Gainas i njegove preostale snage su pokušale da pređu Helespont, međutim njihovu ad – hoc flotu je uspjela da uništi Arkadiju lojalna flota kojom je zapovijedao Flavija Fravita (isto Gota po porijeklu). Gainas je pobjegao u Transdanubiju, ali je uhvaćen od hunskog vođe Uldina, koji ga je dao ubiti, a njegovu glavu poslati Arkadiju kao diplomatski poklon. U međuvremenu je poginuo i Tribigild.

Vjerni Fravita je kao nagradu za pobjedu nad Gainasom tražio da mu bude dozvoljeno slobodno poštivanje „paganskih" bogova. Arkadije mu je uslišio molbu, a Fravita je imenovan i konzulom za 401. god. n. e. Međutim, nakon konzulata poradi niza dvorskih spletki lažno je optužen za izdaju i pogubljen.

Sada je najveći utjecaj na dvoru imala Eudoksija, koja je sa Arkadijem imala petero žive djece. Ona je 9. I. 400. god. n. e. dobila i počasni naslov auguste.

Novčić sa portretom Eudoksije na aversu.

Eudoksija se mnogo petljala u crkveno – religiozna pitanja i stvari. Eudoksija je brzo došla u sukob sa Jovanom Hrizostomom, koji je inače zbog svoje socijalne politike bio nepopularan među višim društvenim slojevima. Protiv Jovana Hrizostoma je djelovao i Teofil, patrijarh Aleksandrije. Nakon što je drugi put protjeran iz Konstantinopolisa, Jovan Hrizostom je umro. Eudoksija je umrla 6. X. 404. god. n. e. uslijed komplikacija nastalih prilikom zadnjeg poroda.

Mozaik iz Aja Sofije sa prikazom Jovana Hrizostoma.

Nakon smrti supruge Eudoksije, novi dominantni faktor na konstantinopoljskom dvoru postao je Antemije (*Flavius Anthemius*), pretorijanski prefekt za Istok. Antemije je bio cc 400. god. n. e. imenovan za *comesa sacrarum largitionum,* a 404. god. n. e. postao je *magister officiorum*, a 28. IV. 406. god. n. e. uzdignut je na rang patricija. Može se reći da je Antemijeva uprava nad Istočnim Carstvom bila više – manje odgovorna. On je i nadalje održavao određeni nivo antigotske politike.

Nastavak antipaganske kampanje

Ambrozijevo djelovanje, te Gracijanovi i Teodosijevi zakoni nisu ipak uspjeli ugušiti u potpunosti „paganstvo“, pa je antipaganstvo zakonodavstvo nastavljeno i u vremenu vladavine Teodosijevih nasljednika. U ime Arkadija je 3. VII. 385. god. n. e. objavljeno je da se „paganski“ svečani dani više ne uključuju u zvanične praznike. Ipak su neki praznici, kao npr. *Navigium Isidis*, preživjeli i ovaj zakon. Iste godine je donesen još jedan arkadijevski antipaganski zakon koji zabranjuje, posebno onima koji su napustili katoličko – ortodoksnu religiju povrativši se u „paganizam“, da posjećuju „paganska“ svetilišta i hramove i slave bilo koju vrstu „paganskih“ žrtvovanja. Naredne, 386. god. n. e. preostale privilegije „paganskih“ svećenika i prvaka su bile oficijelno ukinute. Iste godine u Arkadijevo ime je naređeno da se unište još uvijek postojeći „paganski“ hramovi u udaljenijim područjima, kako ne bi bili skriveno korišteni od još vjerujućih

„pagana“ ili kripto-„pagana“ . Ipak, neki drevni festivali i javne igre su bile toliko usađene u biće stanovnika Istočnog Carstva, da je Arkadije (odnosno oni koji su ga u konkretnom trenutku kontrolirali) morao da dozvoli nastavljanje njihovog održavanja, ali bez do tada uobičajenih „paganskih“ obreda koji su pratili ove događaje.

Stalno ponavljanje antipaganskih zakona pokazuje koliku je žilavost „paganstvo“ pružalo u otporu kršćanstvu. Pretpostavlja se da je polovina stanovnika rimskog svijeta na prelazu IV. u V. st. n. e. još uvijek bila „paganska“. Praktično kroz čitavo V. st. n. e. nastaviti će se antipaganska legislativa, usmjerena na kažnjavanje i sprećavanje apostazije sa kršćanstva, zabranama „paganskih“ ceremonija i bogosluženja, protiv „paganskih“ tradicija, načina života i intelektualizma....itd....

Početak Honorijeve vladavine

Teodosije I. je za staratelja malodobnog Honorija imenovao Stilihona, tada u činu *magister militum*. Stilihon je takođe tvrdio da je on i staratelj Arkadija, što je kao posljedicu imalo veliko rivalstvo između zapadno i istočnog dvora, a na nesreću javnih, općerimskih interesa. Jedan od problema u odnosima konstantinopoljskog dvora i milanskog dvora kojim je upravljao Stilihon bilo je pitanje prefekture Ilirik.

Kao što je već navedeno, balkanska prefektura Ilirik (*praefectura praetorio per Illyricum*, ἐπαρχότης/ὑπαρχία [τῶν πραιτωρίων] τοῦ Ἰλλυρικοῦ), gdje je bio zemljopisni dodir zapadnog i istočnog dijela rimskog svijeta, najčešće mijenjala oblik. Prvi centar prefekture Ilirik bio je Sirmium, a zatim Solun. Tek nakon smrti Teodosija I., prefektura Ilirik je dobila onaj oblik, po kojem se rukovodi *Notitia Dignitatum*, a koji se sastojao od provincija Makedonije i Dakije.

Upravo zbog čestih promjena teritorijalnog okvira, kao i stalnog prebacivanja nadležnosti za prefekturu Ilirik između milanskog i konstantinopoljskog dvora, proizašla je i situacija da je ova prefektura postala sporno područje između sad veće dvije države. Stilihon, a to nastavili i kasniji dominusi i favoriti Zapadnog Carstva su praktično od 395. god. n. e. pa nadalje polagali pravo na cjelokupni Ilirik.

Na Honorija su veliki utjecaj imali i biskupi (pape) Rima, koji su znali dobro iskoristiti mladost Honorija i nadasve njegov slabi karakter.

Kako bi učvrstio svoju poziciju faktičkog upravitelja Zapadnog carstva, Stilihon je svoju kćerku Mariju u februaru 398. god. n. e. udao za Honorija.

Pobuna Gilda 398. god. n. e. u sjevernoj Africi

Gildo, maurskog porijekla bio je *comes Africae* i *magister utriusque militiae per African*, područja koje je bilo od vitalne važnosti za Zapadno Carstvo. Gildo je bio brat Firma, koji je za Valentinijana I. digao bunu u sjevernoj Africi. Gildo je tada ostao lojalan središnjoj zapadnoj vlasti. Pošto je Egipat pripadao Istočnom Carstvu, sada su žitnice sjeverne Afrike dobile još više na značenju. Gildo je inače prilično samostalno, vrlo strogo, pa i tiranski upravljao sjevernoafričkim provincijama od 386. god. n. e. On je iniciran političkim mahinacijama eunuha Etropija, razmišljao i o prelasku na istočnorimsku stranu. To je ozbiljno zabrinjavalo milanski dvor. Tako je Stilihon, koristeći žalbe Afrikanaca, ubijedio Senat da proglasi Gilda neprijateljem države, čime je

praktično otpočeo rat sa Gildom. Stilihon nije osobno predvodio vojsku, nego je zapovjedništvo predano Mascezelu (*Masceldelus* ili *Mascezel*) koji se sa 5000 vojnika (poglavito galskih veterana) uputio u sjevernu Afriku. Interesantno je da je Mascezel bio brat Gilda, ali odnosi između braće su bili vrlo, vrlo loši. Mascezel je uspio, igrom slučaja, da na svoju stranu prevede veliki broj afričkih snaga, dok su berberski saveznici Gilda pobjegli. Gildo je pokušao pobjeći manjim brodom, nadajući se da će uspjeti doploviti do Istočnog Carstva. Međutim, zbog nepovoljnog vjetra ušao je u luku Tabraka, čiji su ga stanovnici zatočili. Bojeći se bratove osvete, jer je dao pogubiti dvojicu sinova Mascezela, Gildo je izvršio samoubistvo.

Mascezel je nakon trijumfalnog dolaska u Italiju, navukao na sebe ljubomora Stilihona. Mascezel je pao ili bio gurnut (po Stilihonovoj naredbi) sa jednog mosta u rijeku Tibar, gdje se i udavio.

Stilihon je možda 398. god. n. e. vodio i neki rat u Britaniji, ali izgleda neuspješno. Stilihon je 400. god. n. e. postao i konzul, i uskoro se suočio sa najvećim iskušenjem dotadašnje njegove uprave u Zapadnom Carstvu.

Prvi gotski upad u Italiju

Konstantinopolis je u ovim godinama počeo primjenjivati i novu politiku, a to je perfidno preusmjeravanje nevolja i problema sa svojih teritorija na Zapadno Carstvo. I ta činjenica da su se konstantinopoljski dvor na jednoj strani, a milanski (kasniji ravenski) dvor međusobno udaljavali i sukobljavali sigurno je imala priličnog uticaja na konačni kraj rimskgo svijeta. Tako su uzajamne netrpeljivosti i mržnja Rufina, Eutropija, Antemija (sa istoka) i Stilihona (sa zapada) doprinijele da se načini pukotina između zapadnog i istočnog Euromediteranskog pojasa, koja se vremenom sve više produbljivala i koja je i dan danas veoma izražena, naravno sada u nekom novom kontekstu.

Imenovanje Alarika za *magister militum per Illyricum*, su Alarik i njegovi Goti usmjereni prema zapadu. Ilirik je inače bio sporno područje između Zapada i Istoka, i ovim unapređenjem Alarika, direkno su pogažena prava Honorija. Ubrzo će se pokazati i da područje Balkan, koje je bilo već decenijama ratno područje, nije moglo pružiti dovoljno resursa Gotima i Alarik je odlučio da pređe u Zapadno Carstvo i tamo zatraži nova područja za naseljavanje za oko od 80 do 100 000 svojih sunarodnika. Moguće je da je Alarik ustvari pretendirao da se dokopa pozicije koju je Stilihon imao na Zapadu. Prvo je od milanskog dvora zatraženo čin magister militum, opskrba hranom i drugog provijanta. To je odbijeno.

Alarik je u jesen 402. god. n. e. svoj narod poveo u Italiju, iskorištivši odsustvo Stilihona koji je zapadnom armijom bio u Retiji i Noriku sukobljavajući se sa Vandalima i Alanima koji su pod pritiskom Huna sa svoje strane ugrožavali donjodunavske provincije. U samu Italiju Alarik je lako provalio jer je još vremena kampanje protiv Eugenija, on upoznao prolaze u Julijanskim Alpama i uvidio gdje se kriju slabosti odbrane Italije na njenom

sjeveroistoku. Goti su ubrzano napredovali, ugroživši i Milan. Kada su se Goti pojavili u blizini Milana, Honorije i njegov dvor su odlučili da se povuku u galski grad Arl. Međutim, to je bilo osujećeno jer je gotska konjica presjekla komunikaciju za Galiju. Pošto se nisu mogli vratiti u opsjednuti Milan, Honorije i njegovi dvorjani su se sklonili u utvrdu Hasta u Liguriji. Ali i tamo su se našli opkoljeni od Gota. Stilihon je požurio u sjevernu Italiju, a Goti su se povukli u Polentiju (danas : Pollenzo u Pijemontu). Iskorištivši Uskrs 6. IV. 402. god. n. e. Stilihon je izveo iznenadni napad na Stilihonove trupe. Bitka je bila veoma krvava, a zapadnorimski vojnici su uspjeli da zarobe Alarikovu suprugu i djecu. Iako bitka kod Polentija nije imala baš jasnog pobjednika, ona se u Stilihonovom okruženju slavila kao velika i odlučujuća pobjeda. Postignut je sporazum da se Goti povuku u Ilirik, a da se povrati oni koje je Stilihonova armija zarobila. Međutim, Alarik je prekršio ugovor i postavio je opsadu Verone. Tamo je došlo do nove bitke u kojoj je zapadnorimska vojska izvojevala novu pobjedu. Ali ni tu pobjedu Stilihon kao da nije želio iskoristiti do kraja. On je u sukobima uvijek pobje|ivao Vizigote, ali je u odlučnom momentu vraćao mač u korice i protivnicima ostavljao mogučnost da se izvuku. Tako je Alarik uspio da i poslije poraza sredi svoje trupe i nastavi povlačenje u Ilirik. Jedna od posljedica ovo upada u Italiju je bilo i prebacivanje carske prijestolnice iz Milana u mnogo bolje zaštićeniju Ravenu, te povlaćenje nekih jedinica iz Britanije. Prijestolnica će ostati u Raveni i za vrijeme kasnijih careva, te za vrijeme vladavine Odoakara i Ostrogota.

Stilihon je bio i uvjereni katolik – ortodoks i možda je odgovoran za uništenje „Sibilskih knjiga” 405. god. n. e. Po pjesniku Rutiliju Klaudiju Namatijanu (*Rutilius Claudius Namatianus*), Stilihon nije bio vođen samo religijskim razlogom nego i činjenicom da su one korištene kako bi se napadala njegova uprava. Knjige su spaljene.

Veliki „barbarski” upad u Italiju pod vodstvom Radagaisa

Hunski upad je uzbunio čitavu istočnu i srednju Europu. Nepoznata je rana karijera i porijeklo Radagaisa. On je predvodio jednu šaroliku masu od cc 100 000 ljudi, od čega cc 20 000 ratnika. Seoba je vjerojatno započela krajem 405. god. n. e. negdje u panonskoj nizini, isto pod pritiskom Huna. Ova seobena masa se kretala preko zapadne Panonije i jugoistočnog Norika, izazivajući velika razaranja i strah. Tada su razoreni gradovi *Flavia Solva* i *Aguntum*, a masa izbjeglica je bježali pred hordama Radagaisa. Stilihon je izvršio novu mobilizaciju, a kao pojačanje za odbranu Italije došao je i dio snaga sa rajnske granice. Stilihon je i dobio pomoć od gotskih federata pod komandom Sarusa (gotskog porijekla) i hunskih trupa pod komandom Uldina. Kako bi popunio svoje trupe sa ljudstvom, Stilihon je morao i novačiti robove, koji bii za tu svrhu bili oslobođeni. Alarik je za vrijeme ovih zbivanja, ostao neaktivan, poštujući sporazum sa Stilihonom.

Moguće je da je Stilihon, namjeravao iskoristiti Alarika kako bi od Istočnog Carstva preoteo čitav Ilirik. Međutim, invazija Radagaisa je spriječila potencijalne namjere sa ciljem zauzimanja Ilirika.

Radagais je bio „paganin” i možda je planirao da Rim sravni do temelja, a da bogovima žrtvuje senatore. Radagaisov narod je uspio prodrijeti sve do Firence, koju su opkolili. Stilihonova kombinirana armije je uspjela da probije opsadu Firence, a Radagais se morao povući na brežuljke Fiesole, nekim 8 km dalje. Ubrzo je došlo do potpune katastrofe za Radagaisov narod. Sam Radagais je pokušao pobjeći, ali je bio zarobljen i kasnije 23. VIII. 406. god. n. e. pogubljen. Praktično je zarobljen čitav taj narod koji je upao u Italiju. Neki su unovačeni u vojsku, a većina je prodata kao roblje. Toliko je bilo novih robova da je cijena robova naglo pala.

Prelaz rijeke Rajne 31. XII. 406. god. n. e.

Poraz Radagaisa i uništenje njegovog naroda, nisu donijeli smirivanje na zapadnim granicama. Hunski pritisak je izazvao i ovu oluju. Skupine Vandala (i Hazdinga i Silinga), i pojedine zajednica Alana i Sveba...itd... su se prvo sukobili sa Francima koji su naseljavali pogranična područja i tako bili prva linija odbrane na rajnskoj granici. Po „*Liber historiae Francorum*” od Grgura iz Tura, Franci su inicijalno bili uspješniji, i čak je poginulo 20 000 Vandala uključujući i Godigisela (ime u slaveniziranom obliku glasi Godzislaw), kralja vandalskih Hazdinga. Vojna sreće se okrenula protiv Franaka, kada su Alani (sa svojim kraljem Respendialom) pritekli u pomoć Hazdingima. Franci su pobijeđeni, a zatim su na zadnji dan 406. god. n. e. (po Prosperu iz Akvitanije) provalili kod Majnca u galsku unutrašnjost. Odbrana rajnske granice je oslabljena jer je Stilihon nekoliko godina ranije prebacio dio trupa u Italiju. I tako je probijena glavna odbrambena linija Zapada, na kojoj je Carstvo skoro 450 godina ili upadalo na drugu stranu ili se branilo od upada iz Transrenije. I to će postati historijski međaš razvitka Zapadne Europe, nakon njega više ništa neće biti kao prije. Od ovog uspješnog prodora Zapadno Carstvo se više nikada nije oporavilo.

Godigisela je naslijedio sin Gunderik/*Gunderic* (slavenizirani oblik Godemirek), iz njegovog legitimnog braka. Drugi poznatiji sin je bio Genserik/*Genseric* (slavenizirani oblik Godzimirek ili Gniewomirek) kojeg je dobio iz nelegitimne veze. Genserik je rođen cc 389. god. n. e. u području oko jezera Balaton u Panoniji. Nakon što su Alani bili razbijeni od strane Huna, pojedine njihove skupine su krenule prema zapadu, pa su se priključile i germanskim zajednicama. Jedna od tih nešto većih skupina je bila saveznik Vandala u ratu sa Francima. One Svebe koji su provalili preko Rajne je predvodio kralj Hermerik/*Hermeric*. Dok su Vandali bio arijanski kršćani, oni Svebi i Alani koji su prešli Rajnu u ovom periodu su bili „pagani”.

U pismu sv. Jeronima napisanom u Betlehemu, daje se čitava lista „barbarskih” naroda koji su bili uključeni u ovu migraciju te spisak gradova koji su bili zauzeti : *Mogontiacum/*Majnc, *Borbetomagus*/Worms, *Durocorteron*/*Remi*/Rheims, *Ambianum*/Amiens, *Atrebatum*/Arras, *Tarwanna* ili *Tervanna/*Thérouanne, *Tornacum*/Tournai, *Novio magus* /Speyer, *Argentoratum/*Strazbur.

Pored alanske skupine koju je vodio Respendial i koja je ušla u savezništvo sa Vandalima, još je jedna alanska skupina i to ona koju je vodio kralj Goar, prešla tada na

rimsku stranu Rajne. Međutim Goarovi Alani su stupili u savezništvo sa Rimljanima, pa su naseljeni negdje u Galiji.

Uzurpacije na zapadu i napuštanje Britanije

Velika provala preko Rajne i odsustvo bilo kakve reakcije iz Italije i središnje vlasti, imali su kao posljedicu da lokalni vojni i civilni autoriteti preuzmu punu odgovornost za rješavanje situacije. Pored Galije, i iz Britanije su povlaćene trupe kako bi štitile Italiju, što je isto oslabilo odbranu ostrva. Britanija je bila vrlo izložena napadima iz Irske, Kaledonije, kontinenta. Prvo je dominusa u Britaniji vojska proglasila izvjesnog Marka/*Marcus*, koji je i sam vojnik. Međutim, nešto kasnije ga je ubila ista ta vojska. Umjesto njega je za dominusa u Britaniji proglašen Gracijan. Ovaj novi uzurpator je bio britanskog, aristokratskog porijekla. Britanska armija je željela da pređe na kontinent i da se preventivno tamo suprotstavi barbarima, prije nego što bi došlo do napada na Britaniju. Sa tim se nije slagao Gracijan, i zbog toga su ga vojnici ubili nakon samo četiri mjeseca vladavine. Umjesto njega za novog dominusa britanska armija je 407. god. n. e. izabrala Flavija Klaudija Konstantina, koji je u historiografiji poznat kao Konstantin III. Njegovo ime je imalo osobito značenje u Britaniji, jer je podsjećalo na Konstantina I. koji je isto bio aklamiran od britanske armije.

Konstantin III. je brzo reagirao i prebacio se sa trupama kod Bononije u Galiju. Ovo prebacivanje je imalo isto veliko značenje, jer je Konstantin III. sa sobom poveo skoro sve preostale vojne jedinice (mobilnog tipa). Tako je funkcionalno zapadnorimska vojska napustila Britaniju, prepuštajući odgovornost i za vojne i za civilne poslove na lokalnu britorimsku elitu. Historiografija ovo tumaći kao faktičko odvajanje Britanije od Zapadnog carstva, iako je formalno ona još uvijek bila sastavnica Zapadnog Carstva.

Konstantin III. je imenovao Justinijana i Frankorimljanina Nebiogasta (Nebiogastes; Νεοβιγάστης ili Νεβιγάστιος) za zapovjednike (u činu *magister militum*) vojske koja je predstavljala prethodnicu napada. Justinijan je poginuo boreći se protiv honorijevaca kojima je komandovao Sarus. Nebiogast je bio pretvorno zatočen i ubijen. Sarus je sa svojim trupama zatim opkolio grad Valentiju (u jugoistočnoj Galiji), u kojoj se nalazio sam Konstantin III. sa dijelom trupa. Međutim, stigla je nova Konstantinova armija kojom su komandovali Frankorimljanin Edobik (*Edobichus*; Ἐδόβιχος ili Ἐδόβιγχος) i Gerontije (vjerojatno britanskog porijekla), pa je Sarus morao bježati u Italiju. Toliko je bila očajna pozicija Sarusa, da je bio primoran da sav plijen i prtljag preda bagaudima, koji su u ovom kaotičnom periodu ojačali, kako bi se mogao povući prema alpskih prolaza.

Sarus je bio plemićkog gotskog porijekla iz familije Amala, i ostao je zapamćen po nepomirljivoj mržnji prema Alariku i Ataulfu koji su pripadali familiji Balta. Njegov brat Sigerik/*Sigeric* će kasnije kratko vladati Gotima. Animozitet i konkurencija između Amala i Balta je tada bila vrlo izražena među Gotima.

Tako je ravenski dvor izgubio kontrolu nad Galijom. Konstantin III. se postarao za osiguranje rajnske granice, a u maju 408. god. n. e. u Arl smjestio svoj dvor. U Arlu je imenovao Apolinarija, djeda Sidonija Apolinarija, za pretorijanskog prefekta.

I pored očekivane Stilihonove ofanzive na njegovo područje, Konstantin III. se odlučio na zauzimanje Španije. U ovoj domovini Teodosijevske dinastije nekoliko rođaka dominusa je držalo pozicije. Plašeći se da ne dođe do sinkroniziranog napada i iz Španije i iz Italije, Konstantin III. je preduzeo preventivni napad. Imenovao je i svoga najstarijeg sina Konstansa za cezara i poslao ga sa svojim zapovjednikom Gerontijem u Španiju. I pored prvotnog poraza Gerontije je ipak na kraju zadao težak poraz (u Luzitaniji) honorijevcima. Dvojica Honorijevih rođaka (Didim/*Didymus* i Teodosiol/*Theodosiolus*) su bili zarobljeni, dok su dvojica (Lagodije/*Lagodius* i Verian/*Verianus*) uspjeli pobjeći u Konstantinopolis. Konstans je tada svoju suprugu i Gerontija ostavio u Saragosi i vratio se u Arl.

Novčić sa portretom Konstantina III. na aversu.

Konstans je bio monah, ali ga je otac izvukao iz monaške halje i obukao u purpur.

Ovaj građanski rat je došao u najteže vrijeme, jer je pocijepao oružane snage Zapadnog Carstva i podijelio lokalno stanovništvo. „Barbarske” zajednice su provalile na sjeverozapadnoj granici, a Alarikovi Goti su bili u predvorju Italije. Na čelu Zapadnog Carstva su se nalazila dvojica dominusa, od kojih je jedan bio mladić slabe volje i slabog karaktera. U Galiji su ojačali bagaudi, koji su koristili kaotičnu situaciju u kojoj se raspadao sustav vlasti i sigurnosti. A i na samom ravenskom dvoru došlo je do konačnog obračuna sa Stilihonom.

Da kojim slučajem nije postojala surevnjivost između Zapadnog i Istočnog carstva, da se nije vodila toliko bjesomučna i nepomirljiva borba moći i na milanskom (kasnije) ravenskom dvoru i konstantinopoljskom dvoru, da nije dolazilo do pokušaja uzurpacije, da nije nije stavljao prioritet na unutarnje obračune, da se nije nastavila „antipaganska” kampanja, gotovo sigurno bi rimski svijet (makar i oslabljen i sa dvojicom slabih

dominusa) imao dovoljno snage da se suprotstavi vanjskim udarima. Tako se može sa punim pravom zaključiti da je Rimska država urušena sama od sebe, a takvo stanje su samo iskoristili vanjski (poglavito) germanski elementi. Nesrećna koincidencija je bila da se takvo stanje sa negativnim konotacijama unutar obje rimske države desilo paralelno sa dolaskom Huna i početkom „Velike seoba naroda".

Potvrdu iznesenom stajalištu imamo ako detaljnije analiziramo „Veliku seobu naroda" sa demografskim podacima. Historijska znanost je već odavno napustila romantičarsko viđenje „Velike seobe" kao vremena kada su velike mase ljudi prelazile sa kraja na kraj Europe, sudarajući se međusobno i tako oblikujući budućnost europskog srednjeg vijeka. Ustvari zajednice koje su prelazile i na istočnorimsko i na zapadnorimsko područje su ustvari predstavljale značajnu manjinu u odnosu na starosjedilačko provincijalno stanovništvo (bez obzira u kolikoj mjeri je ono bilo romanizirano ili helenizirano) rimskog svijeta.

Samo stanovništva Grada Rima u trenutku pada 24. VIII. 410. god. n. e. je imalo najmanje bar tri puta brojniju populaciju u odnosu na narod na čijem čelu se nalazio Alarik. Sama Italija kroz koju je više godina krstarila Alarikova zajednica imala je sigurno tada više od pet miliona stanovnika. Procjene na osnovi arheoloških nalaza govore da je Gota u Španiju došlo tek između 80 i 100 000 i to među oko četiri miliona Hispanorimljana. To bi značilo da su Vizigoti neposredno po svome dolasku činili samo 2,5 % stanovništva Iberskog poluotoka. Posebna je priča da su ovi Vizigoti još od svoga prelaska Dunava pa do dolaska u Španiju bili prilično heterogena skupina koja je u sebe asimirala i neke iranske, rimsko-provincijalne i druge elemente. Vandala (i Hazdinga i Silinga) i Alana koji su 429. god. n. e. prešli u Afriku bilo je oko 80 000, od čega do 20 000 za rat sposobnih muškaraca. U afričkim provincijama kojima su tada zavladali AlanoVandali živjelo je tada isto više miliona stanovnika. Teodorik Amal je u Italiju doveo ne više od 100 000 Ostrogota, koji su isto tako bili heterogena skupina. U galskim provincijama je prebivalo više miliona stanovnika, dok su skupine koje su prelazile preko Galije najviše mogle imati do 100 000 pripadnika. Radi toga su i pored germanskog imena, Francuzi ubjedljivo najvećim dijelom potomci Gala iz rimskog perioda. Ustvari moglo bi se govoriti o tome da su izrazito manjinski narodi, ustvari preuzeli u određenim regijama Zapadnog Carstva instituciju najviše vladarske vlasti, ulogu vojnih posada i jednim svojim dijelom se „ugradili" u već zatečenu lokalnu elitu.

Jedino je veće značenje germanska kolonizacija imala u Porajnju (u predjelima dvije germanske provincije iz principatskog doba). Zahvaljujući tome tamo i danas dominiraju dijalekti germanske jezične zajednice. Ali u Porajnju su germanske zajednice u znatnom broju živjele i prije rimskog osvajanja i u toku skoro polumilenijumske rimske vladavine (npr. Ubijci, Batavci, Frizi ...itd...). U kasnorimskom periodu vlasti su na navedenom području vršile i naseljavanje pojedinih germanskih skupina, poglavito (u IV. st. n. e.) Franaka u donjorajnskom predjelu. Radi toga se ne bi moglo tvrditi da je današnji alzaški,

njemački, flamanski i nizozemski karakter Porajnja rezultat samo „Velike seobe naroda" iz V. st. n. e.

Kada su se Avari pojavili na obalama Volge, nisu imali više od cc 20 000 ratnika. Vjerojatno su i u brojčanom i procentualnom nivou bile veće seobe AngloSasa i posebno Slavena, pa su posljedice njihovih seoba i doseljavanja ostalo znatno veće (u odnosu na one Gota, Burgunda, Vandala, Alana) i prisutne i vidljive i danas. Uostalom, anglosaksonske i avaroslavenske migracije su bile i brutalnije, sa znatno više razaranja i izmještanja stanovništva i potpune zamjene u stratumu elite. Uostalom, oni (posebno Slaveni) su bili na znatno nižem kulturološkom i razvojnom nivou u odnosu na Franke, Gote, Burgunde pa i Vandale, pa je i njihovo razmijevanje vrijednosti antičke kulture bilo drugačije, više promatrano kao nešto što treba uništiti.

Jasno se postavlja pitanje kako se moglo desiti da se jedna prilično malobrojna zajednica nametne ubjedljivo brojnijoj populaciji i to na višem tehnološkom i kulturnom nivou.

Pad i smrt Stilihona

Carica Marija je umrla 407. god. n. e., ali su utjecajni Stilihon i Serena za novu Honorijevu suprugu odredili svoju drugu kćerku Termantiju.

Kršćanski privjesak carice Marije sa tekstom aranžiranim u obliku XP monograma. Oko središnjeg stiliziranog krsta se nalaze imena i pojmovi : HONORI, MARIA, SERINA, VIVATIS, STELICHO. Danas se nalazi u muzeju Louvre u Parizu.

Stilihon nije bio baš omiljen u pojedinim krugovima Zapadnog Carstva, posebno njegova skoro neograničena vlast. Zbog toga što nije uništio Alarikovu vojsku, raslo je nepovjerenje prema njemu.

Stilihon je imao sporazum sa Alarikom, po kojem bi Alarik dobio odgovarajući zapadnorimski čin i naslov kao i isplatu 3000 funti zlata, a u zamjenu bi ta plaćenička armija bila u potpunosti vjerna Stilihonu. Vjerojatno je Stilihon planirao Alarikove Gote iskoristiti i za namirivanje svojih „prava" prema Istočnom carstvu kao i dodatno snaženje svoje pozicije u Zapadnom Carstvu. Nesumnjivo je i ovaj sporazum izazvao prilično nezadovoljstvo među italijanskom elitom.

Prvi ozbiljniji udar na njegov autoritet bila je provala na Rajni, i odsustvo reakcije središnje vlasti na zbivanja u Galiji. Stilihon nije mogao adekvatno reagirati ni na uzurpaciju Konstantina III. Tako su i otpali njegovi planovi za preuzimanje kompletnog Ilirika. Ustvari, Alarik je sa svojim trupama stvarno upao u Istočno Carstvo i stigao do

Epira, a onda se iznenadno vratio i uobičajenim ljubljanskim prolazom ponovo ušao u Italiju tražeći naknadu troškova koje je imao u epirskoj akciji, "pošto mu nije omogučeno da zaposjedne Epir" i prijeteći novim ratom u Italiji. Senat se usprotivio tome i bio je spreman za rat sa Gotima, ali ih je Stilihon ipak uspio ubijediti da pozitivno odgovore na Alarikove zahtjeve. Jedan od nepomirljivih senatora po imenu Lampadije je izjavio : *Non est ista pax, sed pactio servitutis*/"Ovo nije sporazum o miru, nego o ropstvu".

Nije jasno šta je trebalo da znači njegov upad u Epir, kao ni ko ili što ga je spriječio da ga ostvari. Možda je stvarno radio po naredbi ravenskog dvora. Da je to tako, možda bi potvrđivalo to što je Stilihon u Senatu (kada se razgovaralo o naknadi za Alarikovu vojsku), naveo da je Alarik, idući u Epir, stvarno namjeravao da služi interesima Zapadnog Carstva koje mu je i naredilo da prekine operacije pa bi mu trebalo nadoknaditi troškove.

Nezadovoljstvo Stilihom se pojačavalo sve više, i širenjem vijesti da je on odgovoran za ubistvo Rufina. Nakon smrti Arkadija, istočnog dominusa, Honorije je želio da otputuje na istok kako bi riješio pitanje nasljednika. Međutim, Stilihon to nije želio i umjesto da Honorije ide na istok, predložio je sebe. To je izazvalo podozrenje, jer se počeo širiti trač da Honorije navodno namjerava da na konstantinopoljski tron postavi svoga sina. U gradu Ticinum je 13. VIII. 408. god. n. e. došlo do pobune vojske (okupljene radi rata sa Konstantinom III.), i to dok je sam Honorije boravio u ovom gradu, u kojoj je stradao značajan broj časnika i magistrata. Inicijator pobune i glavni antiStilihonov spletkar je bio izvjesni Olimpije.

I tako je nastupila neka vrsta državnog udara organizirana od strane Stilihonovih neprijatelja. Stilihon je došao u Ravenu, pokušao naći sigurnost u jednog crkvi, ipak je na kraju uhvaćen i pogubljen 22. VIII. 408. god. n. e. Nedugo zatim je pogubljen u Rimu i njegov sin Euharije, i to zaslugom dvojice eunuha Arsakija (*Arsacius*) i Tarentija (*Tarentius*). Oba eunuha su nagrađena dobijanjem utjecajnih pozicija na ravenskom dvoru.

Honorije se odmah razveo od Termantije, i više nije ženio. Serena je pogubljena naredne godine, prilikom Alarikove opsade Rima, pod lažnom optužbom da je bila u konspiraciji sa Gotima.

Olimpije, sada kao *magister officiorum,* je poduzeo i široku čistku svih Stilihonovih ljudi, pristalica i saveznika. Pogubljeni su oni glavni i najvažniji podržavaoci Stilihona, a izvršena je konfiskacija imovine od svih onih koji su držali bilo kakvu dužnost dok je Stilihon dominirao. Ova kadrovska čistka je imala katastrofalan efekat po italijansko vojno – političku infrastrukturau, jer ju je lišila znatnog broja iskusnih pojedinaca.

U dešavanjima i kaotičnom stanju nastalom nakon Stilihonove smrti, došlo je u cijeloj Italiji do jednog izliva šovinističkog bijesa, i do napada na familije vojnika – federata. Ubijeno je na desetine hiljada ljudi, a hiljade (navodno 30 000) preživjelih federata se stavilo pod zaštitu Alarika. Ovo pojačanje je itekako dobro došlo Alariku, koji je ubrzo započeo novi pohod na Italiju.

Dok je u Italiji trajao obračun sa Stilihonom i „barbarskim" vojnicima, Alarik je logorovao negdje u području Ljubljane i u prvi mah je izgledao ravnodušan prema sudbini Stilihona. Šta više, Honorija je obavijestio o spremnosti da, uz umjeren poklon, zaključi mirovni ugovor i povuće se u Meziju. Ravenski dvor je to odbio, ali ništa nije poduzeo da se pripremi za eventualni rat. Ustvari, nakon pogubljenja Stilihona, rasturena je i njegova vojska jer su njen najveći dio činili upravo oni „barbari" koji su bili izloženi progonu. Tako je Italija ostavljena bez efektivne odbrane. Možda je ravenski dvor, zaštićen močvarama, bio zainteresiran samo za svoju sigurnost. Reagujući na Honorijevo odbijanje, Alarik je smislio obavezu da osveti Stilihona. Pod izgovorom da će kazniti Stilihonove ubice, Goti su krenuli prema Italiji.

Italija okružena sa svih strana neprijateljima, je nastavila da sama sebe uništava. A bez dobrog vojskovođe sa iznimnim autoritetom kao što je bio Stilihon, šanse da se odbrani bile su male. Kako bi se kako – tako učvrstila pozicija Honorija, Konstantin III. je priznat kao suvladar.

V L A D A V I N A

H O N O R I J A (Zapad) i T E O D O S I J A II. (istok)

408 god. n. e. – 423. god. n. e.

Antemijeva uprava na istoku

Arkadije je umro 408. god. n. e., ostavivši iza sebe dosta blijedo zavještanje. Njemu je bilo više stalo da bude pobožni kršćanin, nego da se bavi stvarnim državnim i vojnim poslovima. Novi dominus istoka postao je njegov sedmogodišnji sin Teodosije II. Faktičku vlast i upravu je zadržao Antemije.

Teodosije II. (10. IV. 401. – 28. VII. 450. god. n. e.), vladao od 1. V. 408. do 28. VII. 450. god. n. e. Kao vladar zvao se *Flavius Theodosius Augustus.* Teodosije II. je imao i tri sestre Pulheriju, Arkadiju i Marinu.

Antemije je i počecima vladavine Teodosija II. morao da se bavi čitavim nizom problema, kao što su prisustvo Alarika u Iliriku, problemi u Isauriji i problematična granica na Dunavu. Antemije je pokazao značajan integritet i sposobnost u državnim poslovima. Na njegovu inicijativu je dogovoren mir sa sasanidskim Iranom, a zahvaljujući Stilihonovoj smrti konačno su uspostavljeni harmoničniji odnosi sa ravenskim dvorom. Uldin ili Uldes, jedan od glavnih poglavara hunske hegemonije, sjeverno od Dunava, je poduzeo invaziju Mezije. Istočnorimska vojska je uspjela odbiti napad i nanijeti neprijatelju težak poraz. Hiljade germanskih podanika hunskog vođe je bilo zarobljeno. Nakon pobjede Antemije je dao da se osnaži riječna dunavska flotila. Uldin je umro 412. god. n. e.

Antemije je prilično dobro regulirao i snabdjevanje egipatskim žitom Konstantinopolisa, za što je bio zadužen gradski prefekt. Tako su zaustavljene pojave gladi u prijestolnici. Antemije je regulirao i porezni sistem. Antemije nestaje iz historije 414. god. n. e., a novi regent malodobnog Teodosija II. je postala sestra Elija Pulherija (živjela 19. I. 398. ili

399. – 453. god. n. e.) sa titulom auguste. Novi pretorijanski prefekt je postao Monaksije/*Monaxius*. Sudbina Antemija je nepoznata, ali je on bio djed kasnijeg istoimenog zapadnorimskog dominusa, i to preko kćerkinog braka sa Prokopijem, koji je bio *magister militum*. Njegov sin Antemije Isidor/ *Flavius Anthemius Isidorus*, je ostvario veliku karijeru i bio je konzul 436. god. n. e.

Regenstvo je završeno 416. god. n. e. i Teodosije je postao bar formalno dominus u punom kapacitetu. I pored toga, njegova sestra je zadržala svoj utjecaj. Teodosije se oženio 7. VI. 421. god. n. e. sa Elijom Eudocijom (*Aelia Eudocia*; grkorimskog porijekla), sa kojom je imao kćerku Liciniju Eudoksiju (*Licinia Eudoxia*). Drugo dvoje djece Flacila/Flaccilla i Arkadije umrli su još kao djeca.

Elija Eudocija spada u red onih osoba čija je djelatnost, posebna ona u kulturološkim poljima, stvarala preduvjete za nastanak i razvitak kasnije grčko – vizantijske i ortodoksne civilizacije. Ona je rođena cc 400. god. n. e. u Antiohiji u „paganskoj familiji“, i njeno izvorno ime je bilo Atenais (po boginji Paladi Ateni). Otac je bio ugledni filozof i učitelj retorike Leontije. Ona je bila nadarena za intelektualni rad i vrlo je rano usvajala tekovine i vrijednosti klasične civilizacije, pa je lako naučila i poeziju Homera i Pindara. Znanje mlade Atenais u tekovinama klasične civilizacije je bilo značajno i može se smatrati jednom od najobrazovanijih osoba u tadašnjem Euromediteranskom svijetu. Ona je imala i dvojicu braće po imenima Gesije i Valerije. Nakon očeve smrti, poradi spora sa braćom vezano za očevu imovinu, ona je otišla da „traži pravdu“ kod cara u Konstantinopolisu. Tako se, možda zahvaljujući Pulheriju (koja je tražila ženu za svoga brata), upoznala sa Teodosijem II. Kako bi se vjenčala sa Teodosijem, ona se morala preobratiti na klasično – ortodoksno kršćanstvo. Tada je i promijenila ime, napustivši svoje rođeno „pagansko“ ime. I pored toga što je bila u sukobu sa braćom radi nasljedstva, ona ih je ipak pozvala u Konstantinopolis, gdje su započeli dvorsku i političku karijeru. Eudocija je kasnije dobila i titulu auguste. Odnosi između Pulherije i Eudocije nisu bili srdačni i obje žene su se borile za prvenstvo moći na konstantinopoljskom dvoru. Eudocija je postala i revnosna kršćanka, pa je 438. god. n. e. otišla na hodočašće u „Svetu zemlju“ i Jerusalim. Ali i pored toga nije zaboravljala „pagansko“ nasljeđe, pa je koristila svoj uticaj radi zaštite „pagana“ i Jevreja od progona. Istovremeno je promovirala i reorganizaciju i širenje obrazovanja u Konstantinopolisu. Ona je tako povezivala stare helenske tradicije sa kršćanstvom, i tako se ponovo javljao grčki duh, ali sada u formi vizantijsko – pravoslavnog svijeta.

„Teodosijeve zidine“

Sa početkom V. st. n. e. Konstantinopolis je počeo prerastati granice koje je postavio Konstantin. Uz to, par približavanja neprijatelja u blizinu prijestolnice, naveli su državnu upravu da je potrebno proširiti i ojačati gradske fortifikacije. Sudeći po jednom epigrafskom natpisu otkrivenom 1993. god., radovi na izgradnji novih gradskih fortifikacija (poznatih kao „Teodosijeve zidine“) započeli su već 404./405. god. n.e., a završeni su 413. god. n. e., pri kraju Antemijeve uprave. To je ustvari bila prva faza izgradnje „Teodosijevih zidina“, smještenih 1,5 i 2 km. zapadno od „Konstantinovog zida“. Zidine iz prve faze su one koje danas formiraju unutrašnji krug (μέγα τείχος) kompletnih „Teodosijevih zidana“. Ovaj zid u dužini od 6 ½ km. se pružao od „Mramorne kule“ (Mermer Kule, Kula Vasilija i Konstantina) na obali Mramornog mora do palate Porfirogenita u predgrađu Blaherne blizu „Zlatnog roga“.

Tri velika zemljotresa (prvi : 25. IX. 437., drugi : 6. XI. 447., i treći : januar 448. god. n. e.) su prilično oštetila i Konstantinove i prvu fazu „Teodosijevih zidina“. Teodosije II. je tada naredio Konstantinu, tadašnjem pretorijanskom prefektu da ponovo sredi, doradi i ojača gradske fortifikacije. To je uslijed pritiska Atile, postao veoma bitna odbrameno strateški poduhvat. Tada je vjerojatno podignut i drugi, vanjski prsten (ἔξω τείχος) na „Teodosijevim zidinama“.

Alarik u Italiji po drugi put

Nakon smrti Stilihona, Alarik je pokrenuo novu ofanzivu na Italiju. Njegova vojska je prešla Julijske Alpe, sišla niz Veneto i skoro bez otpora prešla rijeku Po i stigla do Bolonje. I ubrzo (septembar – oktobar 408. god. n. e.) je Alarikova armija izbila pred Rim koji se tako našao pod opsadom.

Samo je jedan monah smogao hrabrosti da izađe pred Alarika i zamoli ga da odustane od napada na Rim. Alarik je odgovorio: "Ja i nisam onaj koji ovo radi; Nešto je u meni što me nezadrživo gura i viće mi: idi na Rim i od njega napravi gomilu ruševina!"

Alarikova taktika se sastojala u tome da glađu izmori stanovnike Rima. Jedan visoki funkcioner koji je lično poznavao Alarika iz ranijih kontakata upućen je kao izaslanik da provjeri jesu li tačne glasile koje su tada kolale Gradom da vojsku koja opsjeda Rim ne predvodi Alarik, nego neki odmetnuti Stilihonov zapovjednik U razgovoru sa Alarikom ovaj izaslanik je pokušao da sabesjednika impresionira pričom o veličini grada koji je navikao da mir nameće a ne da ga traži. Odgovoreno mu je jednom germanskom poslovicom: "Gusta trava se lakše kosi nego rijetka!" Ipak je Alarik bio spreman na pregovore, a njegove poruke građanima Rima je potrebno promatrati u kontekstu verbalnog pritiska kako bi što je moguće više izvući u pregovorima.

Pošto je Alarik tražio svo zlato i srebro, rimski poslanik je upitao šta onda ostavlja, da bi mu Alarik odgovorio : „Duše“. Ipak je na kraju, nakon određenih uobičajenih pregovaračkih natezanja, došlo do sporazuma.

Rim je pristao da isplati sljedeći otkup : 5000 libara (1649 kg) zlata, 3 000 libara (9840 kg) srebra, 4000 svilenih tunika, 3000 koža obojenih u crveno i 3000 libara bibera (tada vrlo skupog začina, jer se uvozio sa istoka). Usput je iz ropstva oslobođeno 40 000 Gota.

Pohlepa za svilom i biberom jasno govori o promjenama koje su nastale u navikama i običajima kod Gota. Oni su već dobrano prihvatali razvijeniji i luksuzniji mediteranski način života.

Senat je poslao i nekoliko izaslanika, uključujući i papu Inocentija I. u Ravenu kako bi ubijedili Honorija da prihvati sporazum sa Alarikom. Sam gotski kralj se povukao u Ariminum (današnji Rimini u blizini Ravene) gdje je pregovarao sa Jovinom, Honorijevim favoritom. Jovijan se ranije u Epiru upoznao sa Alarikom. Alarik je i dalje insistirao na tome kako bi se on i njegovi sljedbenici uklopili u rimski politički i vojni sustav. Tako su upućeni njegovi zahtjevi Honoriju, i to da on dobije visoko zapovjedno zvanje a njegov narod dobije prostor između Dunava i venecijanskog zaliva koje je 200 rimskih milja dugačko i 150 milja široko (odnosno područje Retije, Norika i Veneta). Ovo područje ne bi bilo posebna država, nego bi ostalo pod zapadnorimskim suverenitetom. U kontekstu vojno – političkih okolnosti koje su tada bile u Italiji, ovi zahtjevi su bili prilično umjereni. Međutim Honorije, zaštićen močvarama, kanalima, zidinama i lukom Ravene, je odbio zahtjeve Alarika, iako u samom Italiji nije raspolagao skoro nikakvim snagama sa kojima bi se moglo efektivno suprotstaviti Alarikovoj armiji.

Ne samo da je odbijena dodjela čina *magister militum* Alariku, nego ga je i sam Honorije u pismu uvrijedio.

Da pridobije narod izložen nevoljama, Alarik je sazvao skup svih biskupa iz italijanskih gradova koje je bio zaposjeo i instruirao ih da objasne u Raveni kako bi Rim izbjegao nove patnje ako se Gotima dodijeli Norik, odakle bi oni pristali da Carstvu pružaju pomoć protiv svih neprijatelja. U očekivanju odgovora Alarik se bio povukao u Toskanu. Honorije je i ovo odbio.

Ravenski dvor je nastojao da dovede jednu manju armiju iz Dalmacije, kako bi brinule o bezbjednosti Rima. Ovih 6000 dalmatinskih vojnika je predvodio izvjesni Valens. Zbog Valensove sujete, jer nije želio da poduzme mjere opreza, Alarikova armija je napala Dalmatince, i nanijela im goleme gubitke. Sam Valens je uspio da se sa desetkovanom armijom probije do Rima.

Nakon što su svi pregovori propali, Alarik se odlučio na nastavak pritiska i došlo je do druge opsade Rima. Ovaj put Alarikovi vojnici su uništili i skladišta žita u luci Portus. Tada su nastupili novi pregovori sa Senatom. Alarik je tada, uz odobravanje Senata, za novog zapadnog dominusa postavio tadašnjeg prefekta Grada po imenu Priska Atala (*Priscus Attalus*). Prisk Atal je po ocu bio maloazijskog porijekla. On je bio vrlo bitan senator tadašnjeg Rima. Sa svoje strane Prisk je imenovao Alarika za *magister utriusque militium*, a njegovog šurjaka Ataulfa za *comes domesticorum equitum*. Tako je konačno, istina od strane uzurpatora, Alarik uklopljen u vojnu i političku hijerarhiju Zapadnog carstva. Tada je Alarikova armija, kao zvanična vojska novog uzurpatora, vodeći i Atala Priska krstarila italijanskim gradovima kako bi ih privela na stranu svoga augusta i cara. Zatim je krenula i ka Raveni kako bi zbacila Honorija. Ovaj zapadnorimski dominus se tada našao u vrlo teškoj situaciji i njegova predaja je spriječena tek dolaskom istočnorimskih pojačanja. Istovremeno je Heraklijan/Ἡρακλειανὸς, grof Afrike, ostao lojalan Honoriju i prekinuo je snabdjevanje Grada hranom uzrokujući novu pojavu gladi, i samim tim je i nezadovoljstvo prema Atalu Prisku raslo.

Alarik je bio spreman da pošalje armiju u Afriku, ali se tome suprotstavio Prisk, koji se možda plašio da bi Goti mogli preuzeti Afriku u svoje ruke. To je dovelo do toga da se Prisk detronizira, a Alarik je ponovo stupio u pregovore sa ravenskim dvorom.

Pošto je izdavanje kovanica sa sopstvenim likom jedno od suverenih prava, ni Prisk Atal se nije razlikovao od ostalih careva i uzurpatora. Kovanica sa portretom Priska Atala na aversu.

Treća opsada i pad Rima 24. VIII. 410. god. n. e.

Pregovori su se počeli voditi sa više ozbiljnosti. I kada je dogovor skoro bio postignut Sarus (honorijevski zapovjednik), koji je već dugo imao razmirica sa svojim sunarodnicima Alarikom i Ataulfom, je napao sa svojim vojnicima Alarika. To je automatski prekinulo pregovore, a Alarik se uputio prema Rimu i postavio je po treći put opsadu Grada. Uz pomoć robova koji su otvorili *Porta Salaria*, Alarikova armija je 24. VIII. 410. god. n. e. ušla u Rim. Tako je nakon osam stoljeća strana armija zauzela Grad, koji je bio prijestolnica i simbol rimskog svijeta. Tri dana je trajala pljačka Grada, koji je već bio izmrcvaren sa dvije pojave gladi i ranijim opsadama. Opljačkani su i mauzoleji Augusta i Hadrijana, a pepeo iz urni postavljenih u oba mauzoleja je bio razasut. Ovaj čin je motiviran možda ne samo pljačkom skupocjenih urni, nego i željom da se ponizi rimski svijet kao takav, jer je eto pepeo njegovih velikih careva razasut. Moguće je da je savjest onih, koji su oskrnavili posmrtne ostatatke „paganskih“ careva i članova njihovih familija, opravdavana i kršćanskom gorljivošću napadaća. Time je jednim činom uništeno vidljivo značenje velikih „paganskih“ careva.

Za razliku od toga, kršćanske crkve su pošteđene pljačke, a njihova svetost je osigurala i spas velikom mnoštvu Rimljana (bez obzira jesu li bili kršćani ili „pagani“) koji su se sklonili u njih. Mnogo je stanovnika Grada je izbjeglo. Sudeći po literarnim i arheološkim podacima, zauzimanje Rima nije praćeno razaranjem i paljenjem objekata i prostora. Izuzetak su bili Salustijevi vrtovi koji su bili smješteni blizu kapije kroz koju su Goti provalili (pa su uslijed tih borbi i nastradali) i možda Emilijeva bazilika na Forumu. Iako nije bilo pokolja stanovnika, a i razaranja su bila sporadična i rijetka, ipak je stanovništo bilo izloženo milosti i nemilosti osvajaća, odnosno i nasilju koje uobičajeno prati pljačku osvojenog područja.

Međutim, potrebno je istaći da za vrijeme ove trodnevne pljačke Grada nije došlo do njegovog razaranja niti pokolja stanovništva. Šteta pričinjena Gradu i njegovim

stanovnicima se primarno ogledala u otuđenju dijela imovine, a ne gubitku života, paljevini domova i drugih objekata. Čak i veliki broj statua od zlata, srebra i bronze razasutih po javnim prostorima Grada nije otuđen i pretopljen. Više – manje izgleda Grada je ostao isti kao i prije 24. VIII. 410. god. n. e. Sam Alarik i njegova vojska, osim što su nakon trodnevne pljačke, izašli nešto bogatiji, nisu od zauzimanja Rima imali ni neke stvarne strateške koristi. Zato je ovaj pad Grada, koji uostalom više nije bio ni prijestolnica, potrebno više promatrati u simboličkom kontekstu, i posebno u psihološkom šoku koji je zahvatao tadašnji rimski svijet, u obje njegove tadašnje države.

Taj simbolizam pada Grada je ipak u rimskom svijetu imao veliki odjek, jer je šokirao sve one koji su bili uvjereni u snagu „Vječnog Grada“. Posebno su glasni bili „propaganski“ elementi, koji su glavnu krivicu za augustovski pad Grada bacali na kršćane i kršćanstvo uopće koji su se odrekli velikih klasičnih tradicija i starih kultova. To je naravno izazvalo i reakciju sa kršćanske strane, od kojih je najpoznatija ona od Augustina. Sam sv. Jeronim (koji je tada boravio u Betlehemu) je zapisao : „Grad koji je zauzeo čitav svijet, sada je i sam zauzet.“

Pored navedene simbolike, pad Rima iz 410. god. n. e. je ipak imao i jednu posljedicu suštinske prirode. Augustovski pad je stavio i tačku na „paganstvo“ Rima, i to ne samo činom razbacivanja pepela velikih „paganskih“ rimskih careva. Od tada Rim će se polako preobraziti u centar, prijestolnicu zapadnog kršćanstva, i umjesto „paganskih“ careva sada će se tamo podizati grobovi novih poglavara Zapada, oličenih u papama.

Romejski historičar Prokopije navodi i sljedeću anegdotu vezanu za pad Rima. Honorije je bio obavješten od eunuha da je Rim pao. Međutim, Honorije nije pravilno shvatio poruku, jer je pomislio da je riječ o tome da je njegov ljubimac pijetao po imenu Rim uginuo, i počeo je naricati uz riječi : „Kako se moglo to desiti, upravo je jeo iz moje ruke“. Ubrzo mu je objašnjeno da je riječ o greški u komunikaciji, i da je Grad pao, e ne uginuo pijetao, Honorije je odahnuo. Nepoznato je li ova anegdota tačna, ali činjenica je da je tadašnji ravenski dvor bio nedostojan i prilično kriv za pad Grada.

Gala Placidija

U vremenu pada Rima je u ruke Gota pala i princeza Gala Placidija, kćerka Teodosija I. iz njegovog drugog braka. Ona je u sebi sažimala legitimitet i Valentinijanske (unuka Valentinijana II.) i Teodosijevske dinastije. Još kao djevojčica je dobila počasni naslov „*nobilissima puella*“, a najveći dio svoga djetinjstva i rane mladosti je provela u domačinstvu Stilihona i Serene. Bilo je planirano da se ona uda za Euherija. Za vrijeme gotskih opsada Rima, ona se nalazila u Gradu. Tada je Serena bila lažno optužena da je u dosluhu sa Alarikom i bila je pogubljena. To što je Gala Placidija pala u njihove ruke, imalo je za njih veliko značenje. Kada su napustili Rim, sa sobom su poveli i Gala Palcidiju.

Put na jug Italije, smrt Alarika i pokret prema Galiji

Nakon što su napustile Rim, Alarikovi Goti su krenuli na jug, sa planom da pređu u Afriku i da se tamo utvrde. Međutim, oluja je uništila brodove koji su ih trebali prebaciti

u Afriku. Tom prilikom je nastradao i veliki broj Alarikovih vojnika. Zato je napuštena južna ruta, i pokret je preusmjeren prema sjeveru. Međutim, ubrzo je i sam Alarik umro. Prema pomalo romantiziranom opisu koji daje Jordanes, njegovo tijelo je sahranjeno u koritu rijeke *Bucentius*/Busento. Tok rijeke je privremeno preusmjeren, kako bi se grob iskopao i u njega smjestili Alarikovo tijelo i najvrijedniji plijen koji je zadobio. Nakon toga je rijeka ponovo puštena da teće prirodnim tokom, a oni radnici su koji učestvovali u sahrani su bili pobijeni, kako niko ne bi mogao saznati mjesto pokopa. Za novog kralja je izabran Ataulf.

U proljeće 412. god. n. e. honorijevski zapovjednik Konstancije (budući dominus Konstancije III.) je uspio da u Italiji preuzme inicijativu u odnosu na Ataulfove snage. Na savjet Priska (koji je svo vrijeme boravio u blizini Alarika i Ataulfa), novi gotski kralj je svoje trupe i svoj narod preusmjerio u pravcu Galije.

Konstantin III., Gerontije, Jovin i Zapadna Europa

Međutim, i pored uspjeha u priznavanju od strane Honorija, Konstantin III. se suočavao i sa problemom prisustva onih naroda i zajednica koje su tri godine ranije provalile u zapadne provincije. Barbari koji su palili i uništavali po Galiji, u jesen 409. god. n. e. su stigli do Pirineja. Oni su probili odbranu Konstantinovih garnizona koji su branili Španiju i ušli na iberski poluotok.

Vandali su se 13. X. 409. god. n. e. probili preko Pirineja na Iberski poluotok. Sa njima su išli i njihovi saveznici Alani pod kraljem Respendialom. „Barbarski“ invazori su 411. god. n. e. kockom podijelili pojedine oblasti Hispanije. Nešto kasnije, kada se kako tako legalizirao boravak ovih zajednica koje su provalile u Španiji, oni su kao federati naseljeni i to : Hazdingi u sjevernom i istočnom dijelu pokrajine Galicije (Asturiji), Silingi u Betici, Alani u Luzitaniji i oko Nove Kartagine. Nejasan je status Hermerikovih Sveba koji su prvobitno kontrolirali južnu Galiciju, a koji su se nakon odlaska Hazdinga iz Galicije 419. god. n. e. proširili i na sjever ove pokrajine. Nakon toga je Hermerik konsolidirao svoje kraljevstvo sa prijestolnicom u Bragi/*Bracara Augusta*; danas na krajnjem sjeveru Portugala). Dok neki historičari smatraju da su i ovi Svebi postali federati, postoji i mišljenja da nije bilo sporazuma Sveba sa zapadnorimskim carstvom. Bez obzira na to da li su Svebi sa pozicioniranjem u Galiciju, bili federati ili ne, činjenica je da je njihovo kraljevstvo bilo treće područje (nakon Britanije i Armorike) koje će se oficijelno odcijepiti od Zapadnog carstva. Oni su bili i prvo zapadnoeuropsko kraljevstvo koje je kovalo svoj novac. Sa Svebima je u Galiciju došla i jedna manja skupina Bura. Ove „barbarske“ skupine koje su prodrle na Iberski poluotok, su bile vrlo malobrojne (u odnosu na starosjedilačko hispanorimsko i baskijsko stanovništvo) i nisu radikalnije i ozbiljnije poremetile antički način život Hispanije (u konteksu današnje Španije i Porugala). Nije bilo većeg i značajnijeg razaranja, niti pokolja i uništvanja u odnosima došljaka sa većinskim starosjediocima. Čak je i hispanorimska aristokratija ostala na svojim pozicijama. Jedino je svebski kralj Hermerik imao okršaje sa starosjedilačkim Galicijanima.

Kako bi sredio situaciju u Španiji, u nju je poslao armiju koju je predvodio Konstans, nešto ranije uzdignut na nivo augusta (bez odobrenja Honorija). Međutim, situacija se dodatno usložnila kada se u proljeće 410. god. n. e., iz nama ne potpuno jasnih razloga, pobunio Gerontije i imenovao svoga rođaka Maksima za novog dominusa. Po Zosimu, Gerontije je na pobunu protiv Konstantina III. naveo i „barbare“ koji su bili u „Keltskoj

Galiji“. Moguće je da je za saveznike pridobio i Franke. Maksim je ostvarivao kakav – takav vladarski autoritet, pa je kovnica novca u Barseloni kovala novac sa njegovim imenom. Konstantin III. se tako morao suočiti i sa ovom velikom pobunom.

Konstantin III. se suočio sa novim problemom, kada su saksonski pirati i drugi invazori i upadaći napadali Britaniju i granične i primorske oblasti Galije iz kojih je povućen najveći dio regularne armije. Nezadovoljni time što ih Konstantin III. nije mogao zaštititi, Britanci i Armorikanci (stanovnici galskog područja između rijeka Sene i Loare nazvanog Armorika) su stvari uzeli u svoje ruke i zbacili i ono malo što je ostalo od Konstantinovog autoriteta u njihovim područijima.

Po Zosimu, iz Britanije je Honoriju upućena molba za pomoć kako bi se odbijali „barbarski“ napadi. Honorijev odgovor po nazivu „Honorijev reskript“ je britanskim zajednicama i gradovima preporučio da se sami brane. U historiografiji postoji i mišljenje da se reskript nije odnosio na Britaniju, nego na Brutiju u južnoj Italiji.

U ovako teškoj situaciji Konstantin III. je odlučio da se kocka, pa je poveo pohod na Italiju sa preostalim trupama. Međutim ova invazija je loše završila, i u kasno proljeće 410. god. n. e. Konstantin III. je bio prisiljen da se povuće u one dijelove Galije koje je još kontrolirao.

I rat sa Gerontijem je išao loše, koji je sa svojom vojskom uspio da u Vieni zarobi Konstansa i da ga pogubi. Tada je od Konstantina III. dezertirao i Decim Rustik/Decimus Rusticus, koji je naslijedio Apolinarija na mjestu pretorijanskog prefekta. Nakon toga Gerontijeva armija je u Arlu opsjela i samoga Konstantina III. Međutim u prostor okolice Arla je pristigao i Honorijev zapovjednik Konstancije sa trupama. Veći dio Gerontijevih vojnika je dezertirao i priključio se Konstanciju.

Tek sa manjom skupinom lojalnih vojnika, Gerontije je uspio da pobjegne u Španiju. Međutim, i tamošnje trupe su odlučile da otpadnu od Gerontija. On je opkoljen u jednoj kući, hrabro se suprotstavljajući napadaćima. Na kraju je izvršio samoubistvo, nakon smrti supruge i svoja najvjernije pratioca, alanskog porijekla. Maksim je utočište našao među „barbarskim“ zajednicama koje su provalile u Španiju. Možda je ovaj Maksim bio umiješan u pobunu koja je u Španiji trajala od jula 419. do februara 421. god. n. e.

Konstancije je nastavio opsadu Arla i Konstantina III., koji se nadao dolasku svoga zapovjednika Edobika koji je skupljao trupe među Francima. Ali armija koju je vodio Edobik je bila poražena. Konstantin III. je shvatio da je sve gotovo, kada su se pobunile trupe na Rajni (preciznije u Majncu) i proglasile galskog senatora Jovina za novog cara. Konstancije je zatvorio Konstantina III., i dao ga u septembru 411. god. n. e. pogubiti na putu u Ravenu.

Zanimljivo je da su se sva ova ratna zbivanja odigrala u periodu 409. – 411. god. n. e., kada je Alarik pritiskao Rim i njegovu okolicu, a na kraju i zauzeo „Vječni Grad“. Kako se vidi, Honoriju a i ostaloj zapadnih careva – uzurpatora (Konstantin III. i Gerontije) je tada bilo preče međusobno sukobljavanje i borba, nego obračun sa stranim vojskama na svojim teritorijama. Tako se trošila snaga zapadnorimskih oružanih sukoba, i to u međusobnim obračunima. I slobodno se može zaključiti da je Zapadno Carstvo

propalo zbog neodgovornosti svojih lidera, a ne zbog seobe naroda. Germanske i iranske skupine su samo iskoristile stanjo razrovano unutarnjom nebrigom i stalnim građanskim ratovima.

Jovin je bio podržavan od (polulegendarnog) burgundskog kralja Guntera (Gunther/Gundahar, Gundahari, *Gundaharius*, *Gundicharius*, *Guntharius, Guntiarios*) i alanskog kralja Goara (oni Alani koji su ostali u Galiji), Franaka, te od lokalne galske aristokratije Zahvaljujući i njihovoj podršci Jovin je mogao zadržati svoju poziciju skoro dvije godine, pa je čak i izdavao novac sa svojim portretom.

Nešto kasnije je Gundahar ipak sklopio savez sa honorijevskim dvorom, pa su Burgundi u svojstvu federata dobili dio Galije najbliži Rajni. Tako je ustrojeno njihovo kraljevstvo. U jednom dijelu historiografije se prijestolnica ovog kraljevstva smještа u rimski grad Worms/ *Borbetomagusu*, a da su se u njemu nalazili i gradovi Speyer i Strazbur. Worms kao prijestolnica Burgunda spominje se samo u epu o Nibelunzima. Radi toga postoji i drugačije mišljenje u historiografiji, koje smatra da se ne može baš govoriti o Wormskom kraljevstvu, nego da je bolje to nazivati Rajnsko – burgundsko kraljevstvo. Prema Oroziju, Burgundi su 417. god. n. e. sa „paganstva“ prešli na katoličko – ortodoksno kršćanstvo.

Honorije se morao suočiti sa još jednom uzurpacijom, i to od strane Heraklijana grofa Afrike, koji je u ranijem periodu bio lojalan ravenskom dvoru i odigrao ključnu ulogu da se uzurpacija Priska ne ostvari u potpunosti. Heraklijan je uživao izgleda značajnu podršku među Afrikorimljanima. U tom kontekstu bi se mogao promatrati i Honorijev edikt o toleranciji nad donatistima. Heraklijan ipak nije dugo ostao lojalan Honoriju i na nagovor svoga zeta Sabina, on se 412. god. n. e. proglasio za novog augusta na zapadu. Obustavljeno je i slanje žita u Italiju, a počeo je skupljati trupe i brodove za prelaz u Italiju. Heraklijan se 413. god. n. e. uspio iskrcati u Italiji sa značajnim trupama. Ubrzo je došlo do bitke možda kod Urticuluma ili Oriculuma u Umbriji koja je bila vrlo krvava sa možda čak 50 000 mrtvih. Heraklijanove trupe su uništene, a on je pobjegao u Kartaginu gdje je nešto kasnije (u martu 413. god. n. e.) i pogubljen. I tako dok su Goti, Vandali, Alani, Burgundi krstarili Zapadom, njegovi carevi i zapovjednici su ratujući međusobno istrebljivali rimske armije.

Goti u Galiji

Goti su ušli u Galiju u proljeće 412. god. n. e. i to tako što je prešao Alpe zapadno od Torina, preko prevoja Montegenevre. Ataulf je zaposjeo Narbonu, Tuluz i Bordo. Kada se probio sa svojim narodom u Galiju, Ataulf je počeo pregovarati sa Jovinom. Međutim, Jovin je u odnosu na Ataulfa preferirao Sarusa (koji je od Honorija prebjegao Jovinu), pa je Ataulf prekinuo pregovore. Ataulf, koji je posebno mrzio Sarusa, je pokrenuo veliku vojsku od cc 10 000 vojnika na Sarusa koji je tada imao 28 ratnika uza sebe. I pored toga, Sarus se borio sa neviđenom hrabrošću i sa velikim teškoćama je zarobljen i ubrzo pogubljen.

Jovin je imenovao svoga brata Sebastijana za novog zapadnog augusta, odnosno svoga suvladara. Pošto o ovome nije bio konsultiran, Ataulf je još više zaoštrio odnose sa Jovinom. Radi toga je Ataulf promijenio stranu, i stupio u savezništvo sa Honorijem. Jovinove trupe su bile poražene, Sebastijan je bio zarobljen, a Jovin je pobjegao. Ataulf

je predao Sebastijana Gaja Postumu Dardanu (*Caius Postumus Dardanus*) honorijevskom pretorijanskom prefektu. Ataulfove trupe su 413. god. n. e. opkolile Jovina u galskom gradu Valentia, zarobile ga i poslale u Narbonu gdje je bio pogubljen po naređenju Dardana. Tako je na zapadu nakon godina sukoba i kaosa, nezasluženo Honorije ponovo bio jedini dominus. Istina tamo se nalazio i jedan faktični nezavisan entitet, i to gotski, te zajednice Sveba, Vandala i Alana situirane u pojedinim dijelovima Iberskog poluotoka.

Najzaslužniji za opstanak Honorijeve vladavine je bio njegov *magister militum* Konstancije, rodom iz Niša. On je porazio Gerontija, a zatim i Edobika, zarobio Konstantina III. Uspio je zatim da izbaci Gote iz Italije. Nakon toga je 413. god. n. e. Konstancije postao i konzul.

Po Grguru iz Tura, nakon pada Jovina došlo je do rata između Franaka pod vodstvom Teudemera, sina Rikomera i Zapadnih Rimljana. Oko 422. god. n. e. zapadnorimska armija je pobijedila Teudemerovu vojsku,a on i njegova majka Askila su bili pogubljeni. Inače su Franci koristili ovo kaotično stanje stalnih građanskih i vanjskih ratova da se polako etabliraju u pojedinim rimskim zonama. Tako je još ranije, Arigije, sin Arbogasta, uspio da u Trieru uspostavi nasljednu grofovsku vlast.

Kako bi se cementirali novouspostavljeni dobri odnosi između ravenskog dvora i Ataulfa, došlo je do glamuroznog vjenčanja gotskog kralja i Gale Placidije, moguće u Narboni početkom 414. god. n. e. Postoji i mogućnost da su njih dvoje već bili u vezi od ranije. Vjenčanje je za Ataulfa bila velika pobjeda na putu da dobije legitimitet, jer se time direktno povezao i sa Teodosijevskom i ranijom Valentinijanskom dinastijom.

Međutim mir sa Honorijem se nije dugo održao. Konstancije je dobio dozvolu da izvrši blokadu galskih luka na Mediteranu, čime se izvršio pritisak na Ataulfa. Gotski kralj je odgovorio (414. god. n. e.) sa ponovnim proglašenjem (u Bordou) Atala Priska za augusta, cara i dominusa na zapadu. Pritisak Konstancija je brzo polučio efekta, i Ataulf je bio prisiljen sa svojim narodom preći u sjevernu Španiju. Atal Prisk je napušten od strane Gota, pa je bio uhvaćen od Konstancijevih vojnika.

Kasnije je Atal Prisk kao zarobljenik, proveden ulicama Rima u Honorijevom trijumfu, nakon čega je interniran na Liparske otoke gdje je i umro.

Gala Placidija je putovala sa Ataulfom, a njihov sin Teodosije je umro (prvih mjeseci 415, god. n. e.) još kao beba i sahranjen je u Španiji. Tako je propala nada da se Goti i njihov kralj u potpunosti uklope u Zapadno carstva, jer Honorije nije imao djece, pa su mu najbliži rod bili sestra Placidija i Teodosije. Ni Ataulf nije dugo proživio. Gotski kralj je napravio veliku grešku što je u svoju službu primio jednog od Sarusovih sljedbenika, koji ga je jednom prilikom (u septembru 415. god. n. e.) u Barseloni ubio. Za novog kralja Gota je izabran Sigerik/*Sigeric*, inače Sarusov brat i pripadnik familije Amala. Sigerik je bio kralj samo 7 dana, da bi bio ubijen a na njegovo mjesto postavljen Ataulfov brat Valija/Wallia iz reda Balta.

O Ataulfu kao osobi, kratak i sadržajan opis dao je Orozije : „Godine 1168. od osnivanja Rim, grof Konstantin iz Arla, galskog grada, zahvaljujući spretnosti svoje politike, izbacio je Gote iz Narbone i natjerao ih da se povuku u Španiju. To mu je uspjelo zavodeći, prije svega. Zabranu pomorskog transporta i trgovačkih veza. Tada je Gotima upravljao kralj Ataulf, koji se poslije upada u Rim i poslije Alarikove

smrti, oženio zarobljenicom Placidijom, carevom sestrom, i tako naslijedio Alarikov prijesto. On je, kao što sam to često slušao i kao što je i sam dokazao na kraju životu, bio odan prijatelj mira. Vjerno je služio cara Honorija i gotske snage upotrebljavao za odbranu Rimske Države. Jedan Narbonjanin, inače pobožan, oprezan i ozbiljan čovjek, blisko vezan za kralja Ataulfa, pružio mi je u više navrata u tom smislu, uvjerljiva svjedočanstva. Prikazivao mi je Ataulfa kao čovjeka velike hrabrosti, snage i inteligencije. Pričao mi je kako je Ataulf u početku bio opsjednut željom da zbriše rimsko ime, da Rimljane potčini Gotima i da od Romanije stvori Gotiju. Ataulf je želio da postane ono što je nekada bio Cezar August. Iskustvo ga je naučilo, međutim, da zbog razularenog barbarstva, Goti nisu u stanju da se potčinjavaju zakonima, a zakone se nije smjelo ukinuti budući da država bez njih više ne bi bila država (*sine legibus res publica non est res publica*). Stoga je htio da svoju slavu uveća bar obnavljanjem i učvršćivanjem rimskog imena pomoću gotskih snaga. Želio je da u očima potomstva bude sačuvana uspomena na čovjeka koji je obnovio rimski poredak, kada ga već nije uspio uništiti”

Sigerik je već prvih dana vladavine počinio niz surovih poteza. Naredio je umorstvo šestero djece iz prvog Ataulfovog braka. Zatim je natjerao Galu Placidiju da pješke hoda više od 12 rimskih milja i to među gomilom zarobljenika koji su tjerani ispred Sigerika. Posebno je tretman prema Gali Placidiji izazvao bijes među Gotima, koji se ispoljio u ubistvu Sigerika.

Privremeni oporavak Zapadnog Carstva

Nakon 412. god. n. e. Italija je ponovo bila sigurna, a djelatnost zapovjednika Konstancija je nudila nadu da bi ipak moglo doći do konsolidacije vlasti u Zapadnom Carstvu. Sve do svoje smrti, Konstancije će biti glavna snaga na ravenskom tronu koja je utjecala na Honorija. Konstancije je 416. god. n. e. u ime Honorija postigao i dogovor sa Valijom, koji je imao velikih nevolja sa snabdjevanjem namirnicama. Novi gotski kralj je dobio 600 000 bušela pšenice (kao neku vrstu anone za vojne usluge) i područje Akvitanije gdje bi Goti bili naseljeni kao zvanični saveznici ili federati. Kao svoju prijestolnicu Valija je odredio Tuluz. Valija je i vratio Galu Placidiju njenom polubratu. Sporazum je i predviđao i da Valija sa svojom armijom u ime Zapadnog Carstva očiste od Vandala, Alana i Sveba.

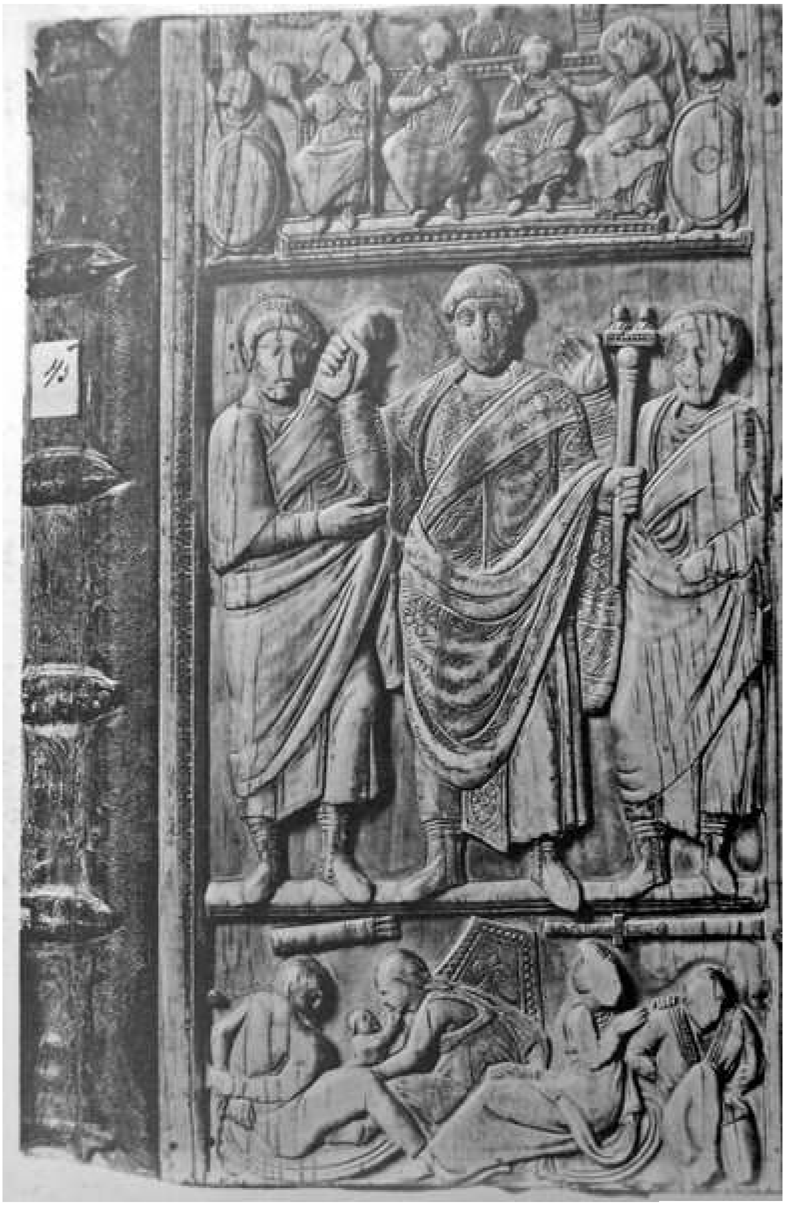
Situacija ni među samim „barbarskim“ invazorima u Hispaniji nije bila idilična. Tako je došlo i do sukoba Gunderika, kralja Hazdinga, i Hermerika, kralja Sveba. Brojniji Hazdingi su uspješno napali Svebe i samo ih je intervencija zapadnorimskih trupa pod komandom Asterija spasila, jer su se Vandali Hazdingi povukli.

Valijina vojska je pokazala svu svoju vrijednost u „španskoj kampanji“, prodirući brzo sve do Betike. Prvi udar su na sebi osjetili Silingi, koji su u nekoj vrsti genocida praktično bili istrebljeni a njihov kralj zarobljen. Zatim su na red došli Alani, koji su isto doživjeli težak poraz. Poginuo je alanski kralj Atas, a Alani su doživjeli tolike gubitke da više nisu mogli samostalno da djeluju pa su se pridružili Hazdingima. Valija je planirao i istrebljenje Sveba i Hazdinga, ali oni su imali sreću jer ih je rimska vlast, bojeći se jačanja Gota, opozvala iz Španije. Valija je umro 419. god. n. e., a naslijedio ga je kao novi gotski kralj Teodorik I., njegov nezakoniti sin ili zet. Valija je i započeo i sklapati dinastičke brakove, time stvarajući polako monarhistički svijet latinskog ranosrednjevjekovog Zapada. Njegova kćerka se udala za Rekila (*Rechila*), svebskog

princa i bila je tako majka Ricimera i punica Gundoveka (*Gundowech*), burgundskog kralja.

Konstancijeve pobjede, sporazum sa Valijom i zarobljavanje Atala Priska bili su izgovori Honoriju da 417. god. n. e. u Rimu proslavi trijumf. U koloni je vođen kao zarobljenik i Atal Prisk. U Gradu koji je prepustio sudbini, Honorije se nadao da će trijumfom povratiti svoju čast i autoritet.

Kako bi se utvrdila nova raspodjela moći na ravenskom dvoru, zapovjednik Konstancije je 1. I. 417. god. n. e. oženjen sa Galom Placidijom i to protiv njene volje. Honorije ga je 8. II. 421. god. n. e. imenovao za suvladara, ali je to odbio priznati konstantinpoljski dvor. Konstancije III. je onda odlučio započeti vojne pripreme za planirani rat protiv Istočnog Carstva. Međutim, prije nego što su pripreme završene, Konstancije III. je umro 2. IX. 421. god. n. e. Konstancije III. i Gala Placidija su imali dvoje djece i to kćerku Justu Gratu Honoriju (*Iusta Grata Honoria*) i sina Valentinijana, kasnije dominusa Zapada.

Konzularni diptih Konstancija III. Danas se nalazi u Halberstadt katedrali.

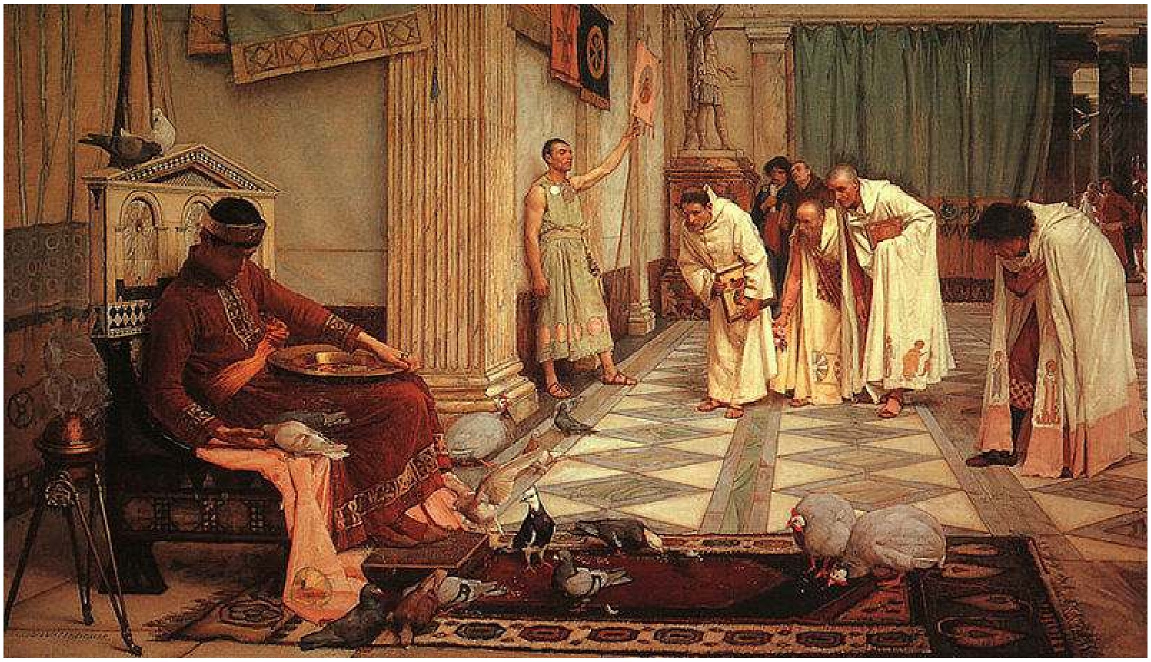
Kako bi se utvrdila nova raspodjela moći na ravenskom dvoru, zapovjednik Konstancije je 417. god. n. e. oženjen sa Galom Placidijom i to protiv njene volje. Honorije ga je 8. II. 421. god. n. e. imenovao za suvladara, ali je to odbio priznati konstantinpoljski dvor. Konstancije III. je onda odlučio započeti vojne pripreme za planirani rat protiv Istočnog Carstva. Međutim, prije nego što su pripreme završene, Konstancije III. je umro 2. IX. 421. god. n. e.

Nakon Konstancijeve smrti situacija na ravenskom dvoru se počela pogoršavati. Bez neke snažne ličnosti kao što je Konstancije III, ponovo se vratila pomalo kaotična atmosfera dvorskih spletaka i borbi.

Navodno je jedan skandal doveo do toga da se Gala Placidija i njena djeca privremeno sklone na konstantinopoljski dvor gdje su bili srdačno dočekani.

Honorije je umro 423. god. n. e., i to bez djece. Vladavina Honorija je označila raspad antičkog Zapadnog Carstva. Od teritorija koje je Honorije naslijedio 395. god. n. e. na kraju njegove vladavinom pod faktičkom vlašću i kontrolom ravenskog dvora više nisu bili Britanija, Armorika, Akvitanija i još neki dijelovi južne Galije, dijelovi hispanske Galicije, dijelovi Panonije.

Honorije je za vrijeme svoje vladavine izdao i dekret kojim je zabranjeno nošenje pantalona u Rimu, a za vrijeme njegove vladavine su se desile i zadnje poznate gladijatorske borbe.

Umjetnička slika koja prikazuje Honorija sa njegovim favoritima i eunusima. Autor John William Waterhouse. Datum nastanka 1883, Danas se nalazi u Art Gallery of South Australia u Adelaidi.

Teodosije II. na istoku i rat sa Iranom

Isto kao i njegov djed i imenjak i Teodosije II. je bio iznimno posvećen katoličko – ortodoksnom kršćanstvu. Dodatno je na njega po ovom pitanju uticala sestra Pulherija, koja je isto bila vrlo pobožna. Sozomen navodi da je Pulherija uzela zavjet čednosti i djevičanstva kada je postala augusta i da su je po tome slijedile i druge njene sestre. Ona je imala i veliki uticaj po crkvenim i teološkim pitanjima, a učestvovala je i u gradnji crkava. Pulherija je bila aktivna i u daljnem provođenju anti-„paganske“ i posebno anti-jevrejske politike.

I tako je kršćanski žar odveo Teodosija II. i Istočno Carstvo u rat sa Iranom. Novi (od 421. god. n. e. naslijedio oca Jazdegerda I.) iranski „šah nad šahovima“ Bahram V. je kao odgovor na napade kršćana na zaratustrijske hramove je započeo reprekusije nad kršćanima. Kršćani su u Iranskom Carstvu uglavnom bili u većoj masi koncentrirani u Mesopotamija (poglavito današnjem Iraku, istočnoj današnjoj Siriji i krajnjem istoku današnje Turske). Ovi progoni su odnijeli i znatan broj ljudskih života.

Jedna od najpoznatijih žrtava progona je Jakov Persijski, koji je postao kršćanski martir i svetac. On je živio u kršćanskoj porodici, pa je i sam bio kršćanin. Napredovao je u dvorskoj karijeri na sasanidskom dvoru. Zbog svoga položaja bio je prinuđen da se povinuje naredbi i pokloni se zaratustrizmu. Čuvši za to njegova majka i supruga su mu napisale pismo i oplakale su ga kao otpadnika. Ganut ovim pismom Jakov je gorko pokajao i pred „šahom nad šahovima“ odvažno ispovijedio svoju vjeru u Isusa Krista. „Šah nad šahovima“ se veoma naljutio i osudio ga je na smrt tako da mu se odsijeca dio po dio tijela, dok ne izdahne.

Jedan dio kršćana je i izbjegao na istočnorimsku teritoriju i došao i u Konstantinopolis, čiji je episkop/patrijarh Atik obavijestio Teodosija II. o progonima. Kada su sasanidski

izaslanici došli u Konstantinopolis i zatražili ekstradiciju izbjeglica, Teodosije II. je to odbio uraditi i objavio je rat.

Inače su istočnorimski i iranski odnosi bili narušeni i zbog drugih razloga. Iranci su odbili da vrate grupu istočnorimskih kopaća zlata, a i zaplijenili su i robu i imovine nekih istočnorimskim trgovcima.

Za glavnog istočnorimskog komandanta je određen Ardabur, koji je dobio i zadatak da izvrši regrutaciju vojnika. Konstantinopolis je dozvolio i pojedinim ostrogotskim skupinama da se nasele u Trakiju, kako bi branili balkanske provincije od mogućih napada Huna. Veći dio regularnih tračkih jedinica je prebačen na istočnu frontu.

Ardabur/*Ardaburius*/Ἀρδαβούριος je bio iransko-alanskog porijekla i imao je čin *magister militum* u istočnorimskoj vojsci. Njegov sin Aspar će kasnije imati vlo značajnu ulogu u Istočnom Carstvu.

Progoni kršćana su doveli i to otvorene pobune u pojedinim područjima, pa je Ardabur u Persameniju svoga višeg časnika po imenu Anatolije kako bi se uvezao sa pobunjenicima. Sam Ardabur je sa glavninom trupa prešao granicu i opustošio je pokrajinu Arzanene. Ubrzo je poražena i armija koju je predvodio Narses, iranski visoki zapovjednik, pa se ta armija i povukla. Narses je sa svojim trupama namjeravao da napadne istočnorimsku Mesopotamiju, ali je Ardabur prozreo njegove namjere i sam se uputio u navedeno područje. Ardabur je i Nisibis stavio pod opsadu, koju je podigao tek po dolasku iranske vojske pod komandom Varahrana, koji je nastavio da napadne Resenu (*Reasaena*, Ras al – Ayn u Siriji)

Šah Bahram je dogovorio savez sa Al-Mundhirom I., kraljem lakhmidskih Arapa/Saracena. Oni su napali Siriju, ali su ih istočnorimske trupe pod komandom Vitijana bez većih problema razbile. Iransku situaciju na frontu je spasio upad Huna pod vodstvom kralja Rugile na istočnorimski Balkan. Teodosije II. je bio prisiljen opozvati Ardabura. Sudeći po crkvenim izvorima, Iranci su neuspješno 30 dana opsjedali Teodosiopolis/*Theodosiopolis* (možda u Jermeniji ili u Osroeni).

Pregovore o miru sa istočnorimske strane je vodio Helije/*Helio*, u činu *magister officiorum*. Za vrijeme pregovora, Iranci su napali, ali su ih ponovo istočnorimske trupe koje je predvodio Prokopije, zet Antemija. Carica Eudocija je i proslavila istočnorimske pobjede u ratu sa poemom, koju je sama sastavila.

Po dogovoru stanje je ostalo *status quo ante bellum*. Obje strane su se obavezale i da odbiju Arape koji su prebjegli sa suprotne strane, kao i da garantiraju vjerske slobode na svojim teritorijama. Sa druge strane, Istočno Carstvo je bilo obavezno i da daje godišnji tribut Hunima.

Nedugo nakon rata je zapečaćena i subina kraljevine Jermenije dinastije Arsakida. Njen posljednji kralj je bio Artaxias IV. ili Artashir IV (Արտաշէս, vl. 422. – 428. god. n. e.). Ovaj mladi jermenski kralj se bio suočio sa opozicijom iz reda naharara/krupnih jermenskih velikaša. Na zahtjev naharara, Bahram V. je 428. god. n. e. detronizirao

Artaxiasa, a sama Jermenija je bila anektirana i postala je obična satrapija iranskog carstva.

Granica Istočnog Rimskog Carstva i sasanidskog Irana.

Vladavina Joanesa

Teodosije II. je oklijevao da imenuje novog dominusa na Zapadu, što je iskoristio patricije Kastin/*Castinus*, imenovavši za augusta Joanesa (*Ioannes*), tadašnjeg *primicerius notariorum*. Proglašenje je obavljeno u Rimu, a ne Raveni, iako se ubrzo tamo povukao Joanes. Novi zapadni dominus je bio osoba dobro pripremljena za posao, i za razliku od teodosijevskih careva, bio je tolerantan prema svim kršćanskim sektama. Međutim, imao je niz teškoća u upravljanju pojedinim vanitalijanskim područijima. Njegov prefekt pretorija za Galiju je ubijen u jednoj pobuni vojnika, a afrički grof Bonifacije je obustavio snabdjevanje Rima sa žitom. Joanesova intervencija u Afriku je propala, a izazvao je i sukobe sa katoličko – ortodoksnim svećenstvom u Galiji, jer je potčinio kler svjetovnim sudovima.

Joanes je u početku želio da dođe do sporazuma sa konstantinopoljskim dvorom, ali je tamo za zapadnog cezara izabran još jedan dječak i to Valentinijan III. Sa pravom se onda očekivao napad Istočnog carstva i teodosijevske stranke. Krajem 424. god. n. e. Joanes je poslao Ecija (*Aetius*) Hunima, da od njih zatraži vojnu pomoć za predstojeći rat. Istočnorimska vojska se okupila u Solunu, i stavljena je pod komandu Ardabura. Napad na Italiju se izveo iz dva pravca. Ardabur je trebao predvoditi napad sa pomorske strane direktno na Ravenu, dok je njegov sin predvodio trupe kopnenim putem duž jadranske obale pa u sjevernu Italiju. Asparovim trupama su se pridružili i Gala Placidija i Valentinijan III. Dok je Aspar bio uspješan, zauzevši Akvileju, flota je bila razasuta zbog oluje. Dvije istočnorimske galije sa samim Ardaburom su zarobljene od Joanesovih pristalica. Ardabur je tako postao zarobljenik u Raveni. Joanes je dobro postupao sa Ardaburom jer se možda nadao da bi se sukob mogao riješiti pregovorima. Međutim, Ardabur je koristeći prilične slobode koje je kao zarobljenik imao stupio u kontakt sa joanesovskim trupama, ubijedivši ih da promijene stranu. Zahvaljujući tome, Aspar je brzo zauzeo Ravenu. Joanes je doveden u Akvileju, gdje je bio mučen, osakaćen i ponižen i na kraju pogubljen u julu 425. god. n. e.

Solid iz ravenske kovnice. Na aversu portret Joanesa, na reversu prikaz Joanesa kako stoji držeći Pobjedu i *labarum*. Joanes gazi zarobljenika. Joanes je prikazan sa bradom, što je izuzetak u odnosu na jednostoljetnu praksa. Ta brada, kao i držanje Pobjede na reversu, možda ukazuju na neke njegove prikrivene „propaganske“ simpatije.

Tri dana nakon pogubljenja Joanesa, stigla je i hunska plaćenička armija sa Ecijem na svome čelu. Nakon početnih okršaja, Placidija i Ecije su ipak postigli sporazum, koji će oblikovati političku sliku Zapadnog Carstva za narednih 30 godina. Huni su bili isplaćeni, a Ecije je dobio poziciju *magister militum per Gallias*.

Sam Valentinijan III. je od strane Helija, istočnog patricija i *magister officioruma*, u Rimu 23. X. 425. god. n. e. proglašen za vladara.

U zbivanja vezana za Joanesovu vladavinu su bili uključeni svi pojedinci koji su tada imali ili počeli kasniju karijeru u rimskom svijetu.

Kastin je 422. god. n. e. poslan da zatraži pomoć Sveba koji su bili i sami u sukobu sa Hazdingima. On je sa sobom vodio vojsku sastavljenu od gotskih federata. Međutim, kampanja je zapala u probleme jer je Kasin ušao u svađu sa Bonifacijem, vojnim tribunom i favoritom Placidije. Bonifacije je napustio pohod i otišao u Afriku gdje je počeo izgrađivati svoju bazu moći. Kastin je nastavio pohod i imao je u Betici početnih značajnih uspjeha protiv vandalskih Hazdinga. Malo je nedostajalo da se Hazdingi predaju, kada je došlo do izdaje gotskih federata. Radi toga je poražen i morao se povući u Tarako. Bonifacije će kasnije imati značajnu ulogu u zbivanjima vezanim za Zapadno Carstvo.

Ecije je rođen cc 390. god. n. e. u gradu Durostorum (današnja Silistra) u Donjoj Meziji. Njegov otac je bio Flavije Gaudentije/*Flavius Gaudentius*, „barbarskog" porijekla, a majka mu je poticala iz bogate aristokratske italijanske familije. Još kao dječak i mladić je započeo dvorsku, vojnu i političku karijeru u Zapadnom carstvu. Između 405. i 408. god. n. e. boravio je kao talac kod Alarika, koji je tražio da zadrži Ecija kao taoca, ali je bio odbijen. Ecije je onda poslan kao talac na dvor Uldina, kralja Huna, gdje je ostao prilično dugo i to za vrijeme Oktara (*Octar*), Uldinovog nasljednika. Ecije je tako stekao prilično vojno iskustvo, ali i veze sa mnogim istaknutim pojedincima van rimskog svijeta, posebno među Hunima. Iz svoga prvog braka imao je sina po imenu Karpilo/*Carpilio*, a iz drugog braka sa Pelagijom (udovica Bonifacija) je imao sina Gaudentija. Moguće je da je Ecije imao i kćerku udatu za Traustila/*Thraustila*.

Oktar je vladao zajedno sa bratom Rugilom (*Rua, Ruhas, Ruga, Rona*;*῾Ρούγας, ῾Ροῦνας, ῾Ρωίλας*), do svoje smrti. Njegov drugi brat je bio Mundžuk (*Mundzucus,* Μουνδίουχος), otac Atile i Blede.

V L A D A V I N A

T E O D O S I J A II. (istok) i V A L E N T I N I J A N A III. (zapad)

423 – 450. god. n. e.

Valentijan III. (2. VII. 419 – 16. III. 455. god. n. e.), cezar od 423. do 424. god. n. e., a vladar od 23. X. 425. do 16. III. 455. god. n. e. Vladarsko ime *Flavius Placidius Valentinianus*. Po preuzimanju vlasti Gala Placidija je imenovana za regenta. Kako bi se učvrstile veze između konstantinopoljskog i ravenskog dvora, Teodosijeva kćerka Licinija Eudoksija je vjerena sa Valentinijanom III.

Uvođenje visokog obrazovanja u Konstantinopolisu i Teodosijev kodeks

Carica Eudocija je imala sigurno presudni utjecaj na Teodosija II. da on 425. god. n. e. oficijelno osnuje konstantinopoljski univerzitet po imenu Pandidakterion/Πανδιδακτήριο. Novoosnovani Pandidakterion se sastojao od 31 katedre i to za pravo, filozofiju, medicinu, aritmetiku, geometriju, astronomiju, muziku, retoriku i druge predmete. Pandidakterion je bio dvojezičan i 15 katedri je bilo na latinskom, a 16 na grčkom. Vrijednost ovog univerziteta je u tome što je ono nudilo i sekularno obrazovanje zasnovano na klasičnim vrijednostima. Pored ovoga univerziteta u Konstantinopolisu, postojale su i slične institucije i u Antiohiji i Aleksandriji. Ovaj vid visokog obrazovanja se stoljećima zadržao u grčko – vizantijskom svijetu, naravno uz niz modifikacija u vrsti i broju katedri i korištenom jeziku. Kasnije će ipak pravoslavna crkva preuzeti rukovođenje visokim obrazovanjem, koje više nije bilo sekularno.

Još jedno veliko djelo je učinjeno za vrijeme Teodosija II. Konstantinopoljski car je 26. III. 429. god. n. e. obznanio konstantinopoljskom senatu da će osnovati komisiju koja bi kodificirala rimsko pravo. Na tom monumentalnom zadatku radila su 22 učenjaka, podijeljena na dva tima, punih devet godina. Tako je nastao Teodosijev kodeks/*Codex Theodosianus* koji se sastojao od 16 knjiga u kojima je sadržano više nego 2500 zakona izdatih između 313. i 437. god. n. e. Tako ovaj kodeks pokriva političke, društveno – ekonomske, kulturne i religijske teme IV. i V. st. n. e. u rimskom svijetu. Kodeks je napisan na latinskom jeziku, a imao je i svrhu promoviranja kršćanske katoličke ortodoksije pa se u njemu nalazi i 65 dekreta protiv heretika.

Kristološka problematika na istoku - Nestorijanstvo

Već u prošlom stoljeću, glavna teološka borba unutar kršćanstva vodila se po pitanju prirode Isusa Krista, odnosno „Sina“ u sustavu Svetog Trojstva. To će se nastaviti i u V. st. n. e., kada se pored nikejske katoličke ortodoksije i arijanstva pojavljuju i neke nove ideje u kristologiji. Prilikom posjete Siriji, pobožni Teodosije II. se sreo i sa monahom Nestorijem (Νεστόριος; živio 386 – 451. god. n. e., rođen u Germaniciji u provinciji Siriji/danas Kahramanmaraş u Turskoj) koji je već tada uživao ugled propovjednika i besjednika. Teodosije II. ga je doveo sa sobom u Konstantinopolis i nakon smrti Sisinija I. u aprilu 428. god. n. e. imenovao za gradskog episkopa, odnosno konstantinopoljskog patrijarha. Ipak Nestorije se nije pokazao potpuno uvjerenim u katoličku – ortodoksnu kristološku verziju. Tako se Nestorije usprotivio kao predstavnik antiohijske škole, usprotivio uvođenju novog naziva „Bogorodica“/Θεοτόκος) za Mariju/Merjem, Isusovu majku. Nestorije je umesto toga koristio naziv „Hristorodica“/ Χριστοτόκος/„Mesijarodica“, smatrajući da on uključuje i Isusovu ljudsku prirodu.

Po Sokratu Skolastiku : „Nestorijev prijatelj, sveštenik Anastasije, koga je Nestorije doveo sa sobom iz Antiohije, preporučio je jednog dana u svojoj besedi da ne zovu Mariju majkom Božijom iz razloga što je Marija samo ljudsko stvorenje i da Bog nije mogao biti rođen od jednog stvorenja“.

Nije dugo trebalo čekati na odgovor, koji je došao od Kirila iz Aleksandrije koji je smatrao da Nestorije svojim stavom poriče realnost otelovljenja (*Incarnation*) i tako praveći od Isusa Krista tako dvije odvojene ličnosti, jednu ljudsku i jednu božansku, u istom telu.

Kiril 430. god. n. e. šalje Nestoriju „Dvanaest anatematizama”, nestorijanskih teoloških mišljenja koja pobija, smatrajući izopštenim od Crkve svakog ko bi odbacio bilo koju od tačaka. Nestorije odbacuje Kirilove Anatemizme, i piše svojih dvanaest tačaka, predajući anatemi, tj. isključenju iz Crkve, svakoga ko ih ne bi priznao.

Pored dogmatske prirode sukoba, oličenom u novom tumačenju Kristove prirode, postojali su i drugi činioci koji su doprinijeli na produbljivanje jaza. To je bilo već tradicionalno i kronično rivalstvo patrijaršija Antiohije i Aleksandrije, carski uticaj na konstantinopoljsku patrijaršiju i već vidljivo nastojanje rimske patrijaršije za prvenstvom. Nestorija je podržavao Teodosije II., a Kirila je podržavao papa Celestin.

Ova novonastala religijska kriza je dobila takav nivo da je Teodosije II. morao da radi rješavanja ovog pitanja sazove za 431. god. n. e. novi opći crkveni sabor („Treći vaseljenski sabor“) u Efesu. Zanimljivo je da je ovaj grad, u vrijeme „paganstva“ poznat po kultu Artemide Efeške (ustvari svojoj verziji Velike Majke bogova), sada bio posebno naklonjen Mariji i u kojem je naziv „Bogorodica“ za nju bio prilično uobičajen. Kiril je iskoristio kašnjenje predstavnika Antiohije, otvorio debatu na kojoj su učestvovali uglavnom pristalice „Bogorodice“. Istoga dana, bez antiohijske delegacije, Sinod je osudio Nestorijevo učenje, ozvaničio naziv „Bogorodica“. Sam Nestorije je lišen svećeničkog zvanja i proglašen je heretikom. Uslijedila je čista nestorijanskih biskupa, pa ih čak 17 smjenjeno. Iako je prvobitno podržavao Nestorija, car pod utjecajem svoje

sestre, a inače slabe sopstvene volje i personalnog integriteta, je sada stao na stranu odluke efeškog sinoda. Tako je 3. VIII. 435. god. n. e. Teodosije II., izdao edikt o protjerivanju Nestorija u manastir u oazi Hibisa u gornjem Egiptu. U tom manastiru, pod Kirilovom kontrolom, Nestorije je ostao sve do svoje smrti.

Sa Nestorijevom debatom, započinje i nova šizma u istočnom kršćanstvu, a rađa se nova kršćanska inačica poznata pod „nestorijanskim" imenom. Nestorijanstvo je svoje najsnažnije bastione imalo na krajnjim istočnim područijima tadašnjeg kršćanskog svijeta. Tako se i Asirska crkva Istoka odijelila od mainstream crkvene organizacije. Nestorijanstvo su kasnije prihvatili i Lahmidski Arapi. Pošto je nestorijanstvo progonjeno od ortodoksno – katoličkih država i crkve, ono se ubrzo razvilo u opoziciju prema njima. Tako je kasnije bilo podržavano od svih onih koji su se sukobljavali sa državama u kojima je bila vladajuća katoličko – ortodoksna dogma, npr. Sasanidski Iran protiv Istočnog Carstva, Kalifat protiv Romejskog Carstva.

Radi toga se „Edeska škola", koja je bila sklona Nestorijevom učenju, preselila na sasanidsku teritoriju u Nisibis. Sasanidi su koristili nestorijance kako bi presjekli veze velikog broja kršćana na svome teritoriju sa Konstantinopolisem i papskim Rimom. Tako je 484. god. n. e. pogubljen proromejski katolikos Babovai, a na njegovo mjesto je postavljen Barsauma, nestorijanski episkop Nisibisa.

Pošto je najveći dio nestorijanskih spisa namjenski uništen, nije baš jednostavno rekonstruirati stvarno učenje Nestorija. Kršćansko nestorijanstvo je podržavalo kristološko učenje prema kojem u Isusu postoje dvije ličnosti, i to čovjek Isus i božanski „Sin Božji" ili „Logos". Veliko je pitanje da li je sam Nestorije bio pravi tvorac stava o dvije prirode Isusa. Sudeći po nekim nalazima, nije za odbaciti ni mišljenje da Nestorije po svemu sudeći nikada nije eksplicitno tvrdio da Isus ima dvije prirode : ljudsku i božansku. Međutim, njegovi protivnici (ponajviše Kiril), su iz njegove teze o Hristorodici izvlačili zaključak da to podrazumijeva i postojanje dvije osobnosti.

Kristološka problematika na istoku - Monofizitstvo

Međutim, proglašenje nestorijanstva za herezu, nije spriječilo novu šizmu. Zanimljivo je da će se ona razviti iz radikalnih struja one grupe koja se najviše suprostavljala Nestoriju i njegovim pristalicama. Taj novi sukob je izbio ubrzo nakon Efeškog sabora, i direktno je proizašlo iz Kirilove teze o Isusu Kristu kao jedinstvenoj prirodi ovaploćenog Logosa. To ovo odstupanje je proizveo, nakon smrti Kirila, njegov pristalica konstantinpoljski arhimandrit Eutih (Εὐτυχής; živio cc 380. – 456. god. n. e.), u pokušaju da spriječi novo izbijanje nestorijanstva (kako sam kaže 448. u pismu papi Lavu I. Velikom). Eutih je govorio da je vjeran Kirilovom učenju, ali izgleda shvaćeno na neki njegov način. Kiril je stvarno 432. god. n. e. govorio o jednoj *fisis* u Kristu, a čini se da je pod tom grčkom riječi podrazumijevao ono što se u latinskom kaže *persona* (osoba). Ipak, mnogi grčki teolozi razumjeli su tu riječ u smislu latinske riječi *natura* (narav), pa su optuživali Eutiha da se vraća na iste postavke kao arijanstvo, ali dok je Arije nijekao Isusovo božanstvo, Eutih je nijekao njegovo čovještvo. Sam papa Lav I. je pokušao da smiri teološku raspravu, pa je poslao pismo u kojem obrazlaže da je Eutihova greška više plod nedovoljnog razumijevanja problema, nego li eventualnog krivovjerja.

Ipak zahvaljujući velikom uticaju što ga je Eutih imao, njegovo se učenje vrlo brzo proširilo Istokom. U novembru 447. god. n. e. na lokalnom sinodu u Konstantinopolisu, jedan od sudionika je Eutiha nazvao heretikom, te tražio njegovo smjenjivanje. Zbog Eutihovog velikog ugleda, tadašnji konstantinopoljski patrijarh Flavijan nije rado prihvatio taj zahtjev, ali je na kraju ipak popustio pa je Eutih osuđen kao heretik. Međutim, tu odluku nisu prihvatili ni car Teodosije II., a ni aleksandrijski patrijarh Dioskor, jer se Eutih pokorio i priznao ortodoksiju. Dioskor je održao i vlastiti sinod na kojem je vratio Eutiha u službu, a Teodosije II. je sazvao za 449. god. n. e. crkveni sabor u Efesu, pozvavši i papu Lava I., koji je pristao da ga predstavljaju tri izaslanika. Na ovom kontroverznom sinodu pobijedio je Eutih. Međutim, ovaj sinod neće biti priznat, pa je 451. god. n. e. (nakon smrti Teodosija II. koji je podržavao Eutiha) sazvan u Halkedonu novi IV. vaseljenski sinod na kojem je proglašena dogma o dvije neodijeljene i nepomiješane naravi u Isusu Kristu, a odbačena teza o jednoj njegovoj prirodi (u slučaju Eutiha božanskoj).

Gotovo neposredno nakon sabora došlo je do raskola. Biskupi koji se nisu slagali definicijom papa Lava što ju je sabor prihvatio, odbacili su odluke sabora, govoreći da je prihvaćanje dviju naravi u Kristu zapravo prihvaćanje nestorijanstva. Držali su, međutim, da je u Kristu samo jedna (grč. monos) narav (grč. φύσις; physis), zbog čega su i prozvani monofizitima. Kratka definicija monofizitizma glasi : Isus Krist, koji je identičan sa „Sinom", je jedna osoba i jedna hypostasis u jednoj naravi, a koja je božanska. To je označilo i šizmu nove skupine orijentalnih crkava, koje su se nekad nazivale i monofizitskim crkvama, a danas ih se još naziva i predhalkedonskim crkvama. One, međutim, same za sebe kažu da njihov nauk nije monofizitizam, nego miafisitizam. Miafisitizam (ili henofisitizam) je kristološka dogma po kojoj su u osobi Isusa Krista i božansko i ljudsko ujedinjeni u jednu prirodu (φύσις = "physis"), bez ikakvih odvajanja, distinkcija, konfuzije i bez podvojenosti. Među njih pripadaju Jermenska apostolska crkva, Koptska (egipatska) crkva, Sirijska istočna crkva i druge. Danas su neke od tih Crkava s onim Crkvama koje su ostale vjerne Halkedonskom saboru potpisale različite izjave kojima se izriče ista vjera, te se tvrdi da je do raskola došlo zbog nerazumijevanja, a ne zbog različitog nauka.

Stanje u Crkvi V. st. n. e.

Crkveni i dogmatski sukobi su nanosili značajnu štetu Istočnom Carstvu, jer se trošila energija i državna pažnja na uvjeravanje čija je špekulacija tačnija i koju treba prihvatiti za glavnu dogmu. Ustvari borba oko dogmatskih sitnica je gotovo uvijek karakteristika dogmatskog načina razmišljanja. Kao što se u ranom kršćanstvu vodila žestoka borba oko prirode Isusa, tako se u jednom razdoblju i u islamu vodila borba oko prirode Kurana. Kasnije u XX. st. Različite frakcije marksističkog pokreta su vodile borbu oko „prirode" revolucije, a neoliberalne frakcije oko „prirode" tržišta.

Ovi teološki sukobi koji su prijetili miru i stabilnosti Države su rezultat i snažnije uloge i jačanja autoriteta crkvenih institucija. Za razliku od „paganskog" svećenstva, kršćanstvo

se razvijalo kao „*corpus separatum*" u odnosu na Državu i njene institucije. Tako je ono izgradilo i autonomni autoritet koje se manifestiralo kroz sve snažniju ulogu posebice biskupa. Svaki grad je imao svoga biskupa, čija su prava, autoritet i moć postajali sve izražajniji kako su slabile civilne, sekularne institucije i ustanove. Zato su pojedini ambiciozniji i bolje udubljeniji u teološku materiju biskupi mogli svako malo da izazivaju teološke rasprave promoviranjem svojih specifičnih ideja po pojedinim teološkim pitanjima. Te rasprave su gotovo po pravilu završavale bez dogovora i kompromisa, vodeći samo u nove šizme, podjele i sukobe. Kako su crkvene institucije postajale sve snažnije i uticajnije, tako su ova zbivanja direktnu refleksiju imala na stanje u obje rimske države. Zavisno od utjecaja pojedinih „aktivnih" biskupa po svoju pastvu, šizma bi direktno vodila i do odvajanja dijela stanovništva koje bi dobijalo karakter opozicionarstva u odnosu na onu dogmu koju bi crkveni prvaci i Država prihvatili. U svim ovim teološkim problemima IV. i V. st. n. e., a iz kojih se definitivno na kraju zaokružila zvanička katoličko – ortodoksna dogma, nezaobilazni su bili odnosi između onih pet najjačih biskupija/episkopija, nazivanih i patrijaršijama→u Rimu, Konstantinopolisu, Aleksandriji, Antiohiji i Jerusalimu. Dominusi, bez obzira željeli to ili ne, nisu uspjeli uopće pretvoriti biskupe u obične carske i državne činovnike. U pojedinim slučajevima crkveni hijerarsi prosvjeduju protiv određenih postupaka careva, pripadnika carske familije ili pojedinih istaknutih dvorjana i državnih dužnosnika, pa i osuđuju ih ili primoravaju na poniznost.

Inače je službena crkva u IV. i V. st. n. e. bila je daleko od svoga starog ideala života i evanđeoskog siromaštva. Crkvena imovina, dobivena prilozima, ostavštinama i drugim putovima, sve više je rasla. Crkva je posjedovala zemljišta na kojima su se nalazili koloni i servi kasati. Određen dio prihoda trošen je na dobročinstva, ali je veći dio crkvenih sredstava odlazio na izdržavanje brojnog svećenstva. Crkva je branila interese vladajućih i imućnijih slojeva. Takvo stanje je izazivalo i opoziciju i prosvjed unutar i samih crkvenih institucija, i to kod onog djela svećenstva i laika - vjernika koji su bili nezadovoljni porastom crkvene imovine i zastupanjem interesâ vladajućih slojeva. Ta opozicija se između ostalog ispoljavala i iznošenjem ove ili one apstraktne teološke postavke ili disciplinskih pravila. U tom kontekstu je moguće promatrati i pojavu asketizma. Asketizam je u određenoj mjeri bio svojstven čitavom kršćanstvu, još od najstarijih vremena, a među njegovim ekstremnim propovjednicima bili su predstavnici nekih gnostičkih sekta u II. st. Posebna udruženja, kojima je bio cilj izdvajanje iz društva, od "svijeta", ponikla su krajem III. i u IV. st. Ona su se pojavila u Egiptu, gdje je odavno postojalo pustinjaštvo pri Serapisovim hramovima. Egipatski pustinjaci su upravo i bili preteče kršćanskih monaha. Gotovo istovremeno pojavilo se monaštvo u Siriji i Palestini. Isprva su monasi bili nezavisni od crkvene hijerarhije, ali su kasnije bili podčinjeni biskupu. Monaštvo je bilo veoma rašireno. Predstavnici vladajuće crkve nastojali su monaštvo iskoristiti za borbu protiv hereze, za borbu protiv „pagana" itd. Osobito široko prakticirano je to u Egiptu. Biskup Kiril Aleksandrijski više puta je priređivao prave

napade monaha na svoje vjerske protivnike. Monaštvo se raširilo po čitavom Istoku. Sporovi oko pitanja vjeroispovijedi bili su, uslijed miješanja monaha, obilježeni fanatizmom i prelazili u prave sukobe. Monasi su uživali popularnost u nižim slojevima stanovništva. Međutim, Država na monaštvo, otuđenje od stvarnog života (samim tim i izbjegavanje javnih prava i obaveza) i njihov fanatizam nije gledala blagonaklono. Car Valens npr. izdao je zakon po kojim je vojna obveza uključivala i monahe, Teodozije im je zabranio život u gradovima. Ali naredbe državne uprave nisu bitno utjecale na sudbinu monaštva. Na zapad Carstva monaštvo je donio aleksandrijski biskup Atanazije, dok je tamo bio u progonstvu. Širenju monaštva doprinijeli su Ambrozije, biskup Milana, i Augustin biskup u Hiponu (Afrika).

Paralelno sa razvijanjem dogme i strukture kršćanskih crkava, sve se više razvijala i kršćanska umjetnost.

Istovremeno, široko se razvija kršćanska umjetnost. Pod raznim “paganskim” modelima stvaraju se tipovi predodžbi Krista, Majke Božje i kršćanskih svetaca. Kršćansko slikarstvo i mozaici se tek postepeno oslobađaju tradicionalnih oblika i dobivaju originalne crte. Pojavljuju se razne škole kršćanske umjetnosti. Najveći značaj stekla je vizantijska škola, koja se nalazila pod utjecajem istočno-rimskih umjetničkih oblika. Osobito je važan bio utjecaj Egipta, i njegovo portretno slikarstvo nesumnjivo se odrazilo na vizantijskom umijeću slikanja ikona. Odnos predstavnika kršćanskih zajednica prema objektima i spomenicima klasične civilizacije je bio različit. Oni su se jednim dijelom poštovali, ali bilo je i slučajeva da su fanatički predstavnici kršćanske hijerarhije napadili i rušili antičke spomenike, smatrajući ih sablažnjivim ili bogohuljenjem.

Zapadni dvor

Jedna od prvih odluka Gale Placidije, kao regentkinje na zapadu, je bilo imenovanje Flavija Feliksa za patricija i *magister utriusque militiae* na zapadu, odnosno za glavnokomandujućeg oružanih snaga Zapadnog Carstva. Pored Gale Placidije i Feliksa, još su dvije osobe bile na samom vrhu zapadnorimske politike i to Ecije (*magister militum per Gallias*) i Bonifacije (*magister militum per Africam*). Njih dvojica su oficijelno bili podređeni Feliksu, koji je opet oficijelno bio podređen Gali Placidiji. Nova uprava je primarno željela stabilizirati situaciju na zapadu. Nakon što su hunske plaćeničke jedinice napustile Italiju, Zapadnom Carstvu je vraćena provincija *Pannonia Valeria*, što je omogučilo ravenskom dvoru da u toku 427. i 428. god. n. e. restrukturira odbranu na Dunavu.

Konzularni diptih Flavija Feliksa.

Feliks se petljao i u crkvene poslove, pa je 426. god. n. e. naredio pogubljenje Patrokla, biskupa Arla i Tita, đakona u Rimu.

Ecijeve pobjede u Galiji

Ecije je 427. god. n. e. ušao u Galiju sa cc 40 000 vojnika i krenuo je prema vizigotskoj vojsci koja je predvođena svojim kraljem Teodorikom I. opsjedala Arl. Ecijeva armija je bez većih problema porazila vizigotsku vojsku i potisnula je u Akvitaniju. Ovo je i prvi susret Ecija i Teodorika I., a njihovi međusobni odnosi u narednim decenijama su bili vrlo prožeti i neprijateljstvima i savezništvima. Ecije je naredne godine porazio Klodija, kralja Salijskih Franaka i povratio je određena područja u Porajnju.

Klodio (*Chlodio; Clodio, Clodius, Clodion, Cloio, Chlogio*) je bio kralj Salijskih Franaka iz merovinške dinastije. Poznat je kao „dugokosi kralj“ i postao je cc 414. god. n. e. poglavar područja oko Thérouanne. Odatle je znao poduzimati i napade na zapadnorimska galska područja, pa je 428. god. n. e. odnio pobjedu nad zapadnorimskim snagama kod Cambrai, i pozicionirao se u sjevernoj Galiji gdje su već od ranije bile pojedine grupa Salijskih Franaka naseljene. Klodio je uspio i da proširi svoju vlast do rijeke Some.

Ecijeve blistave pobjede su doprinijele da on 429. god. n. e. bude unaprijeđen u čin *magister militum.* Vizigoti su 430. god. n. e. pod komandom Anaolsusa ponovo napali Arl, ali ih je Ecije teško porazio u bitci kod *Mons Colubrariusa*. Nakon toga su Teodorikovi Vizigoti sa Zapadnim Carstvom utvrdili mirovni dogovor.

Polako se sticao utisak da se Zapadno Carstvo oporavlja. Međutim, stvarno stanje na terenu je još uvijek bilo daleko od stabilizacije. Vizigoti su još uvijek predstavljali opasnu silu na jugozapadu Galije, a ono što je preostalo od Vandala i Alana se ujedinilo i nastavilo sa nemirima na Iberskom poluotoku. I situacija sa svebskim kraljevstvom je isto bila napeta i teška. Nakon što su se Alanovandali prebacili u Afriku, Hermerik je od 430. god. n. e. ponovo počeo napadati po Galiciji.

Dvorski obračuni, prelaz Vandala i Alana u Afriku i stvaranje Vandalsko – alanskog kartaginskog kraljevstva

Ipak je po interese Zapadnog Carstva najgora bila nesmiljena borba između četvero moćnika koji su se borili za prevlast na ravenskom dvoru. Uslijed intriga Ecija, Bonifacije, koji je kontrolirao veoma bitno afričko područje, se našao u poziciji otvorene izdaje i odmetnuća od ravenskog dvora.

Po Prokopiju, Ecije je umješno igrao na dvostruku kartu. Tako je poslao dva pisma, jedno Placidiji, a drugo Bonifaciju. Placidiji je savjetovao da opozove Bonifacija iz Afrike, a njega je upozoravao da ga Placidija namjerava smjeniti sa pozicije. Bonifacije je povjerovao Eciju i tako se odmetnuo od ravenskog dvora.

Kako bi osnažio svoju poziciju, Bonifacije je počinio najkatastrofalniju grešku, ravnu onoj sa Valensovim dopuštanjem gotskog prelaza Dunava. Bonifacije je pozvao Vandale i Alane da pređu iz Španije (konkretno su se tada nalazili u Betici, današnja Andaluzija) u sjevernu Afriku. Čak im je i osigurao i flotu koja ih je prebacila u mauretanski Tingis.

Nakon Gunderikove smrti 428. god. n. e., novi kralj Vandala i Alana je postao njegov polubrat Genserik. Riječ je o jednom izrazito talentiranom i vojskovođi i političaru. Vandalsko – alansko vodstvo je izgleda jedva čekalo da napusti Španiju, gdje su bili izloženi stalnim napadima Vizigota, zapadnorimskih jedinica i lokalnih teritorijalnih trupa. Činjenica je da bi oni zbog svoje malobrojnosti vrlo brzo nestali, da nisu prešli u sjevernu Afriku. Uostalom za razliku od Vizigota, oni nisu uspjeli legalizirati svoju poziciju na tlu Zapadnog Carstva.

Čitav narod je prešao u Afriku, ali dok su oni stigli Bonifacije se izmirio sa Galom Placidijom.

Prijatelji Bonifacija u Italiji, kojima je ovaj ispad Bonifacija bio neshvatljiv imajući u vidu njegov karakter, su otišli u Kartaginu da se sastanu sa njim, kako bi vidjeli šta se ustvari dešava. Njima je Bonifacije pokazao Ecijevo pismo, pa se tako čitava zavjera otkrila. Po povratku, izaslanici su Placidiji objasnili šta se

desilo. Međutim, carica nije ništa učinila protiv Ecija, jer je ovaj bio i previše utjecajan i moćan. Placidija je zato savjetovala Bonifacija da se vrati u Rim.

Bonifacije je tada obavijestio Vandale i Alane da mu njihove usluge više nisu potrebne. Međutim, oni su to odbili i došlo je do otvorene pobune i tako je započelo njihovo osvajanje sjeverne Afrike. Genserik je raspolagao sa samo cc 15 – 20 000 ratnika, a nasuprot sebe je imao više miliona afrikorimskih i berberskih stanovnika sjevernoafričkih provincija. Ipak je i sa tom malom silom uspio da odnese niz pobjeda nad lokalnim snagama i brzo zauzme područje današnjeg sjevernog Maroka i sjeverngo Alžira. Njegova armija je u maju 430. god. n. e. i opkolila i grad *Hippo Regius* (današnja Annaba u Alžiru), u kojem je biskup bio sv. Augustin. Grad je odolijevao opsadi najviše zahvaljujući tome što je Bonifacije kontrolirao more, pa je stalno snabdjevao grad i branioce. Međutim, situacija u gradu bila sve očajnija i ipak se počela javljati glad. Sv. Augustin je umro 28. VIII. 430. god. n. e., ili zbog iscrpljenosti ili zbog gladi. I nakon 14 mjeseci opsade grad je pao u ruke Genseriku, koji ga je učinio svojom prijestolnicom.

Sam Bonifacije je pozvan iz Afrike u Italiju, još dok su Vandali i Alani imali inicijativu na terenu, što se isto loše odrazilo na odbranu. Primirje između Genserika i Zapadnog Carstva je postignuto 11. II. 435. god. n. e., i Vandali i Alani su dobili kontrolu Numidije. Genserik se sa svoje strane obavezao da ne napada prokonzularnu Afriku, plaća tribut Zapadnom Carstvu i preda svoga sina Hunerika kao taoca. Genserik nije ostao odan miru, nego je 439. god. n. e., iskorištavajući zauzetost Zapadnog Carstva sa događajima u Galiji napao prokonzularnu Afriku i Kartaginu. Sam grad je 19. X. 439. god. n. e. pao u ruke Vandala, skoro bez borbe jer su napadaći ušli u grad dok je većina stanovnika pratila utrke u cirkusu. Genserik je svoju prijestolnicu preselio u Kartaginu. Iznenadnim zauzimanje Kartagine, Genserik je došao u posjed ne samo njene luke nego i dobrog dijela brodovlja koje se u njoj nalazilo. To je bila osnova za stvaranje ratne mornarice vandalskoalanskog kartaginskog kraljevstva, koja će vrlo brzo postati strah i trepet Mediterana.

Genserik je u procesu stvaranja svoe kraljevine imao i dosta sreće. Ecije nije mogao da adekvatno reagira na gubljenje sjeverne Afrike, jer je sa svojim najboljim trupama u drugoj polovini četvrte decenije V. st. n. e. bio angažiran u sukobima sa Vizigotima, Bagaudima, Burgundima i Francima. Tek je sa početkom pete decenije V. st. n. e.., a zbog vandalskih pustošenja Sicilije, Ecije odlučio da zajednički sa istočnorimskim trupama poduzme veliku kombiniranu operaciju protiv Genserikovog kraljevstva. Okupljen je izrazito veliki broj vojnika na Siciliji. Do glavnog napada na Genserikovog karatginsko kraljevstvo ipak nije došlo zbog Atilinog pritiska na Istočno carstvo, pa je konstantinopoljski dvor morao trupe povući na dunavsko – balkansku granicu. Tako je Genserik bio spašen, i to zahvaljujući ambicijama hunskog vođe.

Ecije i Valentinijan III. su, u novonastalim okolnostima, odlučili da 442. god. n. e. sklope ugovor sa Genserikom. Ravenski dvor je tako priznao Genseriku posjed

dioklecijanovskih provincija : prokonzularne Afrike/*Zeugitana*, *Byzacena* i zapadne Numidije. Za uzvrat Zapadnom Carstvu su vraćene mauritanske provincije, *Tripolitania* i dio Numidije. Međutim, Zapadno Carstvo nije moglo da efektivno upravlja svojim preostalim posjedima u sjevernoj Africi, pa su ove oblasti faktički postale samostalne. One su uostalom iz provincijskog ranga prešle u rang saveznika. Potrebno je istaći da je osnovna vodilja Genserika u procesu izgrađivanja novog kraljevstva bilo zauzimanje priobalnih područja i bogatog područja današnjeg Tunisa te širenje pomorske moći, pa je mogao mauritanske provincije, Tripolitaniju i dio Numidije ostaviti bar za neko vrijeme pod kakvom – takvom kontrolom Zapadnog Carstva. Ecije se nadao primiriti odnose sa Genserikom, tako što bi ga na neki način uvukao unutar vladajuće teodosijevske dinastije. Sredinom pete decenije V. st. n. e. Eudokija (kćerka Valentinijana III.), tada vrlo mlada djevojčica, je zaručena za Hunerika (koji je tada bio u Rimu kao talac). Po svemu sudeći navedeni dogovori su omogučili kakav – takav mir i reguliranje odnosa u zapadnom dijelu Mediterana.

Međutim, nakon smrti Ecija i posebno Valentinijana III., odnosi Zapadnog Carstva i Vandalsko – kartaginskog kraljevstva će se prilično usložniti i do trajnog mira nije došlo. Genserikovi vojnici su pustošili i napadali Siciliju i druge mediteranske oblasti, a zauzeli su i Sardiniju (456. god. n. e.), Korziku (469. god. n. e.) i Baleare (između 461. i 468. god. n. e.).

Po jednoj legendi, ta Genserikova vezanost za more i pomorsku politiku je rezultat toga da on, zbog toga što je pao kao dječak, nije mogao da uzjaše konja. To ga je onda odvuklo da vojničku slavu traži na moru. U kasnijim decenijama će se ipak pokazati da je politika orijentirana na more i zanemarivanja unutrašnjosti u određenoj mjeri i doprinijela slabljenju Vandalskoalanskog kartaginskog kraljevstva.

I tako je čudnom igrom sudbine, Kartagina ponovo postala najveći neprijatelj Rima, makar iz njega bila izmještena vlada Zapadnog Carstva. Pad sjeverne Afrike u ruke Genserikova malobrojnog naroda je predstavljao veliki ne samo vojni, nego i politički i ekonomski i financijski i moralni udarac na obje tadašnje rimske države. Italija je izgubila svoju žitnicu i morala se od sada oslanjati na svoje resurse. Zapadno Carstvo je izgubilo dobar dio prihoda jer su Genseriku prepuštene afričke oblasti osiguravale značajne prihode. Vrlo brzo će mlado Vandalskoalansko kartaginsko kraljevstvo postati baz za par decenija vrlo moćna pomorska snaga u Sredozemnom moru, kao neka vrsta vaskrsle drevne Kartagine, koja će nanositi teške udarce i Zapadnom i Istočnom Carstvu. Sam Genserik će se skoro u trenu preobraziti od poglavara jedne migracione zajednice u pravog kralja, vladara jednog velikog područja.

Kako se moglo desiti da dođe do pada Afrike. I kako je jedna mala vojna i narodnosna grupacija, tek nedavno jedva izbjegla da ne bude istrijebljena i nalazeći se u teškoj poziciji na Iberskom poluotoku, uspjela za kratko vrijeme da se probije od Maroka do Tunisa i porazi lokalne trupe i da se nametne populaciji od više miliona stanovnika. To je moguće objasniti sa više razloga. Prvo, sama sjeverna Afrika skoro 400 godina nije bila poprište nijednog ozbiljnijeg rata, pa je provincijalno prilično omlitavilo. To najbolje

pokazuje prikaz pada Kartagine, jer je stanovnicima grada bilo važnije praćenje utrkama i navijanje za svoj tim, nego njegova sopstvena odbrana. Zatim, najveći dio plodnog zemljišta je bio u rukama ili krupnih latifundista (od kojih mnogi nisu ni živjeli na svojim posjedima) ili u vlasnštvu Države. Ubjedljivo najveći dio poljoprivrednog stanovništva bio je u statusu kolona ili serva kasata. Tako da seljaci i nisu imali neki prevelik žar za odbranom posjeda i provincija. Uostalom, ta odbrana je seljacima i izgledala primarno kao odbrana interesa provincijskih elita. Kako će se i pokazati, sjevernoafrički seljaci (neposredni proizvođači) u praktično smislu nisu ni nešto puno ni dobili, a ni izgubili uspostavom Vandalskog Kartaginskog kraljevstva. Obični narod je čak imao i niže poreze pod Genserikovom upravom, dok je ustvari pritisak najviše usmjeren na domaću zemljoposjedničku i drugu elitu, te na katoličko – ortodoksno svećenstvo i njegove posjede. Ipak i domaća elita će pokušavati da nađe neki svoj *modus vivendi* sa novoformiranim kraljevstvom. Istine radi, njoj će to biti znatno teže ostvarivati, nego u slučaju vizigotskog, burgundskog, ostrogotskog i kasnije posebno franačkog kraljevstva.

Sjeverna Afrika je imala i vrlo izražene vjerske probleme. Dok su sami Vandali bili arijanci – kršćani, vladajuća religija u afričkoj dijecezi je bilo od Države podržavano ortodoksno katoličanstvo. Ortodoksno – katolička crkva Afrike je već skoro 120 godina bila u žestokom sukobu sa donatizmom koji je imao značajan utjecaj u pojedinim regijama. Uz to, i „paganski“ kultovi su bili prisutni ne samo u izoliranijim berberskim zajednicama, nego i u unutrašnjim dijelovima dijeceze, pa i u gradovima. Iako su iskoristili takvo stanje da bi došli na vlast, Vandali kao tvrdokorni pa i prozelitski arijanci, će ubrzo samo još dodatno pogoršati religijska pitanja u kraljevstvu koje su osnovali. Katoličko – ortodoksni biskup Kartagine po imenu Kvodvultdeus/*Quodvultdeus* je protjeran u Napulj. Genserik je smatrao da svi njegovi bliži suradnici i savjetnici moraju biti kršćani arijanci.

Ipak Genserik nije radikalno nastupao sa ciljem prevođenja kompletnog svoga stanovnišva na arijanstvo, jer bi to sigurno izazvalo opću pobunu. Tako je uz nastojanje da elita kraljevstva ostane arijanska, dozvolio slobodu ispovijedanja i katolicima – ortodoksima.

Nastavak dvorskih sukoba

Na vijest o pobuni Bonifacija, Feliks je uputio trupe u Afriku, ali su ove snage bile poražene od Bonifacijevih jedinica. U maju 430. god. n. e. Ecije je optužio Feliksa da se urotio protiv njega. Feliks, njegova supruga Padusija/*Padusia* su uhapšeni u Raveni i pogubljeni. Nakon pogubljenja Feliksa, Ecije je nesumnjivo postao vrlo bitna osoba na ravenskom dvoru. Krajem 430. i u toku 431. god. n. e. Ecije je boravio u Retiji i Noriku, stabilizirao dunavsku granicu i uspješno vodio borbe protiv Jutunga. Vratio se u Galiju 431. god. n. e. gdje je primio Hidatija, biskupa galicijskog grada *Aquae Flaviae*, koji je prenio žalbu galicijskog hispanorimskog stanovništva na Svebe. Naredne, 432. god. n. e. Ecije je porazio ponovo Franke, utvrdio mir sa njima i otposlao Hidatija u Španiju.

Galicijani su nastojali da uz pomoč Ecija unište svebsko kraljevstvo. Međutim zapadnorimski zapovjednik je bio i previše angažiran u Galiji, kao i unutarpolitičkim problemima i tek je 432. god. n. e. poslao legata Censorija (*Censorius*) da riješi probleme u Hispaniji. Sudeći po Hidatijevoj kronici, Galicijani su bili uspješni u borbama sa Hermerikovih Svebima. Tako je galicijanski plebs (neka vrsta lokalne milicije) situiran u dobro utvrđenim pozicijama uspio teško da porazi Svebe, nanese im veliki gubitke i uzme mnogo zarobljenika. Zato su Svebi bili prisiljeni da oslobode one koje su oni zatočili. I 435. god. n. e. Hermerik je zaključio mir sa Galicijanima. Međutim, već 437. god. n. e. uslijedilo je novo izaslanstvo Censorina prema svebskom dvoru.

Međutim, unutarnji problemi su bili ti koji su najviše zaokupljali pažnju Ecija. Rasplet borbe za prevlast na Zapadnom Carstvu se desio 432. god. n. e., kada je Ecije bio konzul a Bonifacije došao u Italiju, gdje je toplo primljen od Gale Placidije, koja je sve više zazirala od rastuće moći Ecija. Bonifacije je imenovan i za *magister militum praesentalis* i proglašen za patricija. Ecije (koji nije bio proglašen za patricija) se sa pravom plašio da će biti svrgnut i započeo je građanski rat. Ecijeva armija sastavljena uglavnom od germanskih i hunskih plaćenika je provalila u Italiju, i do bitke je došlo kod Riminija. Pobjedu je izvojevao Bonifacije, ali je sam bio teško ranjen u toku borbe i nakon nekoliko mjeseci je umro. Njega je naslijedio zet Sebastijan.

Sebastijan je bio uvjereni katolik – ortodoks i dobar vojnik i političar.

Ecije je prvo pobjegao na svoje posjede, zatim u Rim i odatle kroz Dalmaciju i Panoniju je otišao na hunski dvor kod kralja Rugile sa kojim ga je vezivalo i poznantstvo i prijateljstvo. Ecije se u Zapadno Carstvo 433. god. n. e. vratio predvodeći veliku hunsku armiju. Sebastijan je pobjegao u Konstantinopolis, gdje je uživao podršku uticajnih članova tamošnjeg dvora. On je i dozvolio da njegove pristalice gusare.

Sebastijan se ipak nije zadržao u Konstantinopolisu i morao je iz njega pobjeći 444. god. n. e. Sklonio se prvo na dvor Teodorika I., a onda je otišao u Barselonu. Pošto je bio proglašen državnim neprijateljem na Ecijevom zapadu, sklonio se kod Genserika. U početku je Sebastijan služio kao savjetnik Genseriku, ali ga je kasnije vandalski kralj dao pogubiti.

Ecije je sada postao uz Galu Placidiju, gospodar Zapada i primio je titulu *magister utriusque militiae*, zaplijenio imovinu Bonifacija i oženio njegovu udovicu Pelagiju, koja je porijeklom poticala iz gotske aristokratske familije.

Novčić sa portretom Gale Placidije na aversu i krstom na reversu.

Dominacija Ecija na zapadu

Ecije je od 433. god. n. e. dominantna ličnost na zapadu, a 5. IX. 435. god. n. e. proglašen je patricijem. Njegova uloga je bila da se smatrao zaštitnikom (*protector*) Gale Placidije i Valentinijana III. Njegova pažnja je najviše bila usmjerena na Galiju. Prvo se rješavalo pitanje Burgunda sa tadašnjim njihovim kraljem Gunterom. Iako su imali status federata, Burgundi su upadali u Gornju Belgiku. Kako bi im zadao odlučan udarac, Ecije je 436. god. n. e. pozvao kao plaćenike Hune koji su pregazili burgundsko kraljevstvo. Pokolj nad Burgundima je bio strašan, ubijeno je 20 000 Burgunda, uključujući i Guntera. Ovaj događaj je vjerojatno poslužio kao podloga za nastajanje čitavog niza mediavelnih germanskih legendi, mitova i epova, od kojih je najpoznatiji onaj o Nibelunzima.

Preživjeli Burgundi su se pocijepali, jedni su se pridružili Hunima, drugi su opet formirali razbojničke družine, a bilo je i onih koji su krenuli prema jugu. Ovoj trećoj skupini od oko 50 000 preživjelih Burgunda Ecije je dopustio da se kao federati nasele u Sapaudiji (u području Lemanskog jezera) čije granice više manje koincidiraju sa Savojom, dijelom francuske Jure i romanskom Švajcarskom (područje Saone i Gornje Rone).

Iako je bio odgovor za pokolj nad Burgundima, Ecije nije želio potpuno njihovo fizičko zatiranje, nego mu je bilo u interesu da od preostalih Burgunda stvori regrutnu bazu. Guntera je na čelu preostalih Burgunda naslijedio Gondiok (*Gundioc*, *Condiaco*, *Candiacus*; *Gundowech*).

Pokolj nad Burgundima ukazuje na još jednu pojavu vezanu za Veliku seobu naroda, a to je da su ti narodi u pokretu bili dosta ranjivi i da su trpili velike gubitke, čak u pojedinim slučajevima veće i od domicilnog stanovništva. Vandali Silingi su doživjeli u pravom smislu genocid, pa su i nestali. Hazdingi i Alani koji su se probili u Iberiju su tu sudbinu jedva izbjegli, ali im je broj prilično umanjen. Kasnije će biti istrebljeni u značajnoj mjeri i oni afrički VandaloAlani i Ostrogoti. Jedan od razloga uspjeha prodora u Zapadno Carstvo, germanski i drugi „barbari“ su dugovali i značajnom vojnom iskustvu svojih ratnika. Još od

vremena pojave Huna, skoro svi muškarci tih naroda i zajednica bili su uključeni u kontinuirane borbe i ratove, slično Rimljanima iz Rane i Srednje Republike. U tim decenijama, su se vrlo dobro izvježbali u ratnim i vojničkim vještinama za razliku od ubjedljive većine rimske populacije. Međutim, to je imalo i drugu stranu medalje, jer su stalni ratovi sa Hunima, istočnorimskim i zapadnorimskim vojskama, lokalnim provincijskim i regionalnim trupama i između sebe, donosili ogromne biološke gubitke, posebno među odraslom muškom populacijom. To je moralo imati priličnog efekta po demografiju tih inače (u odnosu na provincijalno stanovništvo) dosta malobrojnih skupina. Zato i ne treba da čudi da su se neki od tih naroda, makar uspostavili i svoje kraljevine, na kraju veoma brzo romanizirali i utapali u većinsko stanovništvo, jedino zadržavajući svoje ime kao odrednicu stvorenog političkog entiteta.

Ecije je 436. god. n. e. moguće boravio i Armorici, sa dozapovjednikom Litorijem (*Litorius*) kako bi se borio sa kroničnim problemom bagauda.

Gala Placidija je prestala biti regent 2. VII. 437. god. n. e., na 18 rodjendan Valentinijana III. i tako započinje njegova formalna samostalna vladavina.. Konstantinopolisu 29. X. 437. god. n. e. je održana svadba Valentinijana III. I Licinije Eudoksije. Naredne godine, Valentinijan III. I Eudoksija su dobili kćerku Eudokiju, a kasnije i drugu kčerku Placidiju.

Solid Valentinijana III. iz solunske kovnice (437./438. god. n. e.). Na aversu portret Valentinijana III., a na reversu prikaz vjenčanja Valentinijana III. sa Licinijom Eudoksijom, a središnji lik je prikaz Teodosija II.

Ipak najvažnije borbe Ecije i njegov dozapovjednik grof Litorije (inače još uvijek „paganin“ po opredjeljenju) su vodili sa Vizigotima. Njihov kralj Teodorik I. je želio da zauzme Arl, bogato upravno i trgovačko središte, ali je taj grad spasilo blagovremeno približavanje trupa pod komandom Ecija. Nešto kasnije vizigotsko – tolozanski kralj je nastojao da zauzme Narbonu kako bi dobio izlaz na Sredozemno more i kontrolirao puteve koji vode ka pirinejskim prolazima. Narbona je opkoljena i izložena napadima, a glad je prijetila stanovnicima grada. Situaciju je spasio grof Litorije, koji je naložio svakom od svojih konjanika da ponese dvije vreće brašna i onda se tako probio do Narbone. Litorije je inače najviše koristio hunske plaćenike. Ecije je dobio i odlučnu bitku (možda kod *Mons Colubrarius*), u kojoj je ubijeno 8000 Teodorikovih vojnika. Ecije je nakon toga napustio Galiju, a komandu je privremeno dobio Litorije. On je

pokrenuo ofanzivu direktno na Tuluzu. Teodorikova prijestolnica je ugrožena od Litorijeve kombinirane zapadnorimske i hunske (plaćenici) vojske. Teodorik I. se našao u vrlo teškoj poziciji.

Vrijedi istaći da je Litorije bio posljednji visoki rimski časnik koji je dao izvesti odgovarajuće „paganske“ obrede i konsultirati *auspices* prije bitke. Ponukan dobrim predviđanjem augura Litorije je odbio i dobre prijedloge mira koje su lokalni biskupi nudili u ime Teodorika I. U takvoj situaciji Teodorik I. je izlaz tražio u kršćanskoj pobožnosti i poniznosti. Tako je kostret i pepeo odložio tek kada je bio spreman da se lati oružja, a predstojeća bitka je predstavljena kao borba kršćanstva protiv „paganstva“ (Huni su bili „pagani“). Nošeni ratničkim i posebno vjerskim zanosom kraljevi vojnici su prosto jurnuli na Litorijeve, poglavito, „paganske“ trupe. Tako je kod Tuluza Teodorik I. izvojevao odlučnu pobjedu, a Litorije je zarobljen i u zarobljeništvu je podlegao uslijed rana zadobijenih u bitci.

Situaciju u Galiji je stabilizirao zapovjednik Veterik/*Vetericus*, a onda je došao i Ecije ponovo preuzeo inicijativu na frontu, i nakon čega je postigao mirovni ugovor. Kao garanciju, pojedine galske aristokrate su poslane kao taoci na dvor Teodorika I. Budući zapadni car Avit je posjetio Teodorika I., živio na njegovom dvoru i podučavao njegove sinove. Po povratku Ecija u Italiju, Valentinijan III. je dao nalog Senatu i Gradu Rimu da se podigne spomenik Eciju.

Nakon premještanja i naseljavanja Burgunda, Ecije se ponovo posvetio problemu Bagauda. U tu svrhu je i preselio potomke onih Alana (pod vodstvom Goara) koji su naseljeni kao federati u Galiji, oko Valente (u jugoistočnoj Galiji) i Orleana. Teško stanje je bilo i na iberskom poluotoku, gdje su u toku prve polovice pete decenije V. st. n. e. Svebi širili teritoriju pod svojom kontrolom. Jedino je provincia *Tarraconensis* još uvijek bila pod značajnijom vlašću ravenskog dvora. Ali i u toj provinciji je bilo značajne bagaudske aktivnosti.

U slučaju Genserika, Ecije je nakon odlaganja napada na Kartaginu, odlučio da (kako je već ranije rečeno) diplomatskim putem bar uspostavi kakav – takav mir. U tome je i uspio, i tako primirio vandalsku pretnju u momentu kada se nad čitavim rimskim svijetom, pa i Europom u cjelini, nadvila sjenke velike opasnosti. Ecije je tako izbjegao vođenje rata na dvije fronte, međusobno veoma udaljene, i mogao je rasterećeniji da se suoči sa Atilom.

Krajem 40tih godina V. st. n. e. došlo je i do franačkog napada pod Klodijem u područje provincije *Belgica Secunda*. Do bitke je došlo 448. god. n. e. na riječnom prijelazu kod *Vicus Helena*, u kojoj su zapadnorimske trupe uspješno vodili Ecije i Majorijan (kasniji zapadni car i dominus). Sukob sa Francima je bio kratkotrajan i već 450. god. n. e. Ecije je u dobrim odnosima sa Francima. Nakon Klodija, Salijskim Francima je zavladao Meroveh *(Merovech, Meroveus*, *Merovius*), eponim merovinške dinastije.

Stalni ratovi na prostorima Zapadnog Carstva, i gubitci pojedinih područja su prilično otežali financijsko i materijalno stanje Države. Poseban je problem bio to što više nije bilo dostatnih javnih prihoda kako bi se zadovoljile potrebe vojske. Valentinijan III. je 14. VII. 444. god. n. e. proglasio zakon kojim je ukinuo izuzeće državnih birokrata od regrutne takse. Iste godine uvele su se još dvije vrste poreza, i to cc 4 % taksa na prodaju i vojna taksa koja se odnosila na senatorski red. Od senatora *illustrissimi* se očekivalo da osiguraju novac u vrijednosti opremanja i održavanja tri vojnika. Od senatora drugog reda se očekivao novac u vrijednosti jednog vojnika, a od onih trećeg reda 1/3 vrijednosti jednog vojnika. Zanimljivo je da se vojnička taksa odnosila i na samoga Valentinijana III., koji je morao da odvoji dio svojih personalnih prihoda i donira ih Državi.

Atila i Istočno Carstvo

Dok se na istoku Teodosije II. Bavio kristološkim pitanjima, a na zapadu Ecije osiguravao galsku prefekturu, u širokom nomadskom hunskom „carstvu“ dešavali su se vrlo značajni procesi koji su povezani sa ličnošću Atile. Ovaj budući strah i trepet Europe je sin Mundžuka, brata Oktara i Rugile. Pretprostavlja se da je rođen možda u posljednjoj deceniji IV. st. n. e.

Etimologija imena Atila je nejasna, i do danas se iznio čitav niz teorija po ovom pitanju. Ono što znamo o Atili su : 1. skupina fragmenata iz istočne i zapadne literarrne baštine koja je nastajala više – manje od Atili suvremenih pisaca, 2. kasnija literarna baština koja je koristila ranija vrela, 3. crkvena djela, 4. gotske i općenito germanske kronike, mitovi, legende i epski ciklusi. Atila je bitan karakter u epu o Nibelunzima, kao i različitim sagama i edama. Arheologija je otkrila i neke detalje o materijalnoj kulturi Huna, njihovom načinu života i umjetnosti. Međutim , do danas arheologija još uvijek nije uspjela pronači mjesto Atiline prijestolnice koju opisuje Prisk, niti njegov grob. Jordanes, pozivajući se na Priska, daje i fizički opis Atile koji je bio niskog rasta, sa širokim prsima i velikom glavom, oči su mu bile male, a njegova brada tanka i prosjeda, imao je i ravan nos i preplanulu kožu. Ovaj opis odaje istočnoazijsko porijeklo Atile. Sa Atilom definitivno završava politika relativno dobrih odnosa rimskog svijeta (u oba njegova dijela) i hunskog svijeta. Iako je bilo povremenih hunskih upada u Istočno Carstvo, globalno gledajući do žestokih okršaja i prodora nije dolazilo. Rimljani su inače vrlo često koristili Hune kao plaćenike u borbama protiv germanskih zajednica ili u unutrašnjim sukobima. Posebno je Ecije često pribjegavao korištenju hunskih plaćenika. Rimske države i Huni su razmjenjivali i taoce i izaslanstva. Istočno Carstvo je 424. god. n. e. sa Hunima sklopilo i sporazumom po kojem je isplaćivalo godišnji tribut od cc 115 kg zlata. Međutim, sa dolaskom Atile, granice dvije rimske države vrlo brzo će osjetiti bijes hunskog „carstva“.

Nakon smti Rugile 434. god. n. e., vlast nad hunskim „carstvom“ je prešla na Mundžukove sinove Atilu i Bledu (Buda). U ovo vrijeme hunske vođe su pregovarale sa istočnorimskim izaslanstvom vezano za ekstradiciju nekoliko hunskih prebjega (moguće hunskih velikaća i odličnika koji se nisu slagali sa preuzimanjem vlasti od Atile i Blede) koji su se sa svojim brojnim pristalicama sklonili na istočnorimsko područje. Naredne godine Atila i Bleda su u Margusu (današnji srbijanski grad Požarevac) su sa Istočnim Carstvom sklopili povoljan ugovor, koje se obavezalo ne samo da izruči prebjege, nego i da duplira iznos dotadašnjeg novčanog tributa u zlatu, da otvori trgovišta za trgovca sa hunskog područja, i da plati otkupninu od 8 solida za svakog Rimljanina uhvaćenog od Huna. Tako je izbjegnut rat na dunavskoj granici, što je konstantinopoljski dvor iskoristio kako bi se ojačale konstantinopoljske zidine i dunavske fortifikacije. Huni su nakon sporazuma svoju pažnju usmjerili na sasanidski Iran, ali su od strane iranske vojske

poraženi u Jermeniji. I cc 440. god. n. e. Huni su napali trgovce na trgovištu ustanovljenom po ugovoru na sjevernoj strani Dunava. Povod za taj čin je bila njihova tvrdnja da je raniji ugovor prekršen jer je biskup grada Margusa prešao Dunav i na hunskoj teritoriji dao oskrnaviti i opljačkati kraljevske hunske grobove.

Atilina i Bledina vojska je prešla Dunav i u Margusu su zahtijevali da Istočno Carstvo izruči koji je navodno prisvojio imovinu koju Atila smatrao svojom. Dok su Istočni Rimljani diskutirali šta da urade sa biskupom, on je tajno prebjegao Hunima i predao im Viminacium. Ovo se dešavalo dok je značajan dio istočnorimskih snaga nalazio na Siciliji, odakle je trebala biti pokrenuta ofanziva na Genserikovo kraljevstvo. Uz sve to i iransko - persijski „šah nad šahovima“ Jazdegerd II. je vodio težak rat sa kršćanskim Jermenima.

Najveći problem koji je sasanidski Iran imao sa Jermenijom ticao se religije. Jazdegerd II. je namjeravao da nametne ili nestorijansko kršćanstvo ili zaratustrizam u Jermeniji. To je dovelo do pobune kojoj je na čelu stajao Vardan Mamikonijan. Do odlučujuće bitke je 26. V. 451. god. n. e. došlo kod Avarayra. Na jermensko – kršćanskoj strani je bilo 66 000 vojnika, dok su Iranci imali između 180 i 220 000 vojnika, uključujući i bojne slonove i Besmrtnike. Bitka je završila jermenskim porazom, a i poginuo je Vartan Mamikonijan. Uprkos ovoga poraza, Jermenija se nije smirivala i u njoj se nastavio gerilsko – partizanski rat (pod vodstvom Vahana Mamikonijana, nećaka Vartana Mamikonijana). Na kraju je 484. god. n. e. u Nvarsaku dogovoren mir i sporazum po kojem se garantira religijska sloboda u Jermeniji.

Istočno Carstvo je tako te godine praktično bilo razvučeno na tri fronta. Na istočnom frontu, utjecajni zapovjednik i dvorjanin Anatolije (tada u činu *magister militum per Orientem*) je uspio da sa Jazdegerdom II. 442. god. n. e. sklopi mir i po načelu *status quo*.

Atila i Bleda su 441. god. n. e. sa svojim ratnicima zauzeli i Singidunum i Sirmium. Tako je probijena istočnorimska linija odbrane na Dunavu. Zbog toga je 442. god. n. e. konstantinopoljski dvor opozvao svoju armiju sa Sicilije i naredio izdavanje velike emisije novih novčića kako bi se financirao rat sa Hunskim „Carstvom“. Vjerujući da mogu poraziti Atilinu vojsku, konstantinopoljski dvor je odbio zahtjeve podnesene u ime Atile i Blede.

Naredne 443. god. n. e. godine su Atila i Bleda poveli sa sobom golemu armiju koja je duboko prodrla u središnji Balkan, osvojivši Ratiariju (na Dunavu), postavivši opsadu Niša. Nakon osvajanja i razaranja Niša (zahvaljujući korištenju opsadnih mašina), vojska „Hunskog carstva“ je zauzela i Serdiku/Sofiju, Filipopolis/Plovdiv i Arkadiopolis. Jedna istočnorimska armija je bila uništena u blizini Konstantinopolisa. Međutim, duple zidine Konstantinopolisa su bile odlična zaštita i napadači su bili zaustavljeni pred njima. Ipak su uspjeli poraziti i još jednu istočnorimsku armiju blizu Kalipolisa (današnje Galipolje) na Hersonezu. Tek je tada Teodosije II. priznao poraz i poslao Anatolija (još uvijek kao *magister militum per Orientem*), praćenog sa Teodulusom (*Theodulus*; *magister militum per Thracias*), da pregovara sa Atilom. Uvjeti mira iz ljeta 443. god. n. e. su bili veoma teški za istočnorimsku stranu koja je morala da isplati 6000 rimskih funti (cc 1963 kg) zlata kao odštetu što se nije pridržavala ranijeg dogovora, godišnji tribut je uvećan do

2100 rimskih funti (cc 687 kg) zlata. Uz to, istočnorimska strana je ponižena i time što je morala sve one koji su prebjegli na njenu stranu i pobjegli iz hunskog ropstva ili zarobljeništva vrate i predaju nazad ili da isplate otkupninu za one koji su pobjegli (uključujući i Istočne Rimljane). Otkupnina za oslobađanje zarobljenika je povećana na 12 solida po osobi. Istočni Rimljani nisu više smjeli ni da primaju „Barbare“ koji su iz hunske domene prebjegli na istočnorimsku. Istočnorimski dvor se morao povinovati zahtjevima i hunski kraljevi su se sa vojskom povratili u unutrašnjost svoga područja.

Da nije sve bilo tako crno, i da se mogao pružiti i vrlo djelotvoran i uspješan otpor Atilinoj armiji pokazuje primjer jednog naselja, čije se ime u izvorima i historiografiji pojavljuje pod različitim imenima kao Asimus, Asimos, Azimuntium, Asamos, Anasamos, Ansamo. U toku pregovora koje su Anatolije i Teodulus vodili sa Atilom, postavilo se i pitanje naselja Asimus, o čemu Prisk govori na sljedeći način : “Atila je zahtijevao da Asimutijci izruče zarobljenike, bez obzira da li su to Rimljani ili Barbari. Asimus je snažna utvrda ne suviše daleko od Ilirika na tračkoj granici, čiji su stanovnici nanijeli mnoge strašne čini neprijatelju, ne samo odbijajući njih od zidina, nego čak preduzimajući i bitke izvan jarka (odbrambene linije Asimusa op. a.). Oni su se borili protiv nebrojenog mnoštva (hunske vojske op. a.) i zapovjednika koji su imali veliku reputaciju među Skitima (Prisk hunske snage anakronistički naziva Skitima op. a.). Huni, gubiši su se polako povukli od utvrde. Zatim su Asimutijci odjurili (iz Asimusa op. a.), udaljenije od svojih domova nego uobičajeno, jer su im špijuni rekli da je neprijatelj otišao sa rimskim plijenom, i napali ga iznenada (hunsku vojsku u pokretu op.a.). Iako ih je bilo manje nego Huna nasuprot njima, istaknuvši se hrabrošću i snagom oni su učinili hunski plijen svojim. Tako su Asimuntijci u ovom ratu ubili mnoge Skite, oslobodili mnoge Rimljane i primili one koji su prebjegli od njihovih neprijatelja. Atila je rekao da on neće povući svoju armiju ili ratificirati mirovni sporazum, dok se Rimljani koji su pobjegli (Asimuntijcima op. a.) ne isporuće ili se plati otkupnina za njih, i da barbarski zarobljenici uzeti od Asimuntijaca mu ne budu predani. Nije bilo moguće za izsslanika Anatolija niti za zapovjednika vojnih snaga Trakije Teodolusa da mu se suprotstave. Čak kada oni su ponudili razumne argumente, oni nisu uspjeli ubijediti Barbara (Atilu op. a.), jer je sa jedne Atila bio veoma samouvjeren i spreman na oružje, a sa druge oni sami su bili pod utiskom (strašnih op. a.) prošlih događaja. Oni su poslali pisma Asimuntijcima naređujući im da predaju zarobljenike Rimljane koji su im prebjegli ili da plate 12 zlatnika po osobi i da oslobode zarobljenike Hune. Asimuntijci, potvrđujući (da su primili op. a.) pisma za sebe, rekli su da su pustili na slobodu sve one Rimljane koji su im prebjegli i da su pobili sve skitske zarobljenike koje su imali, ali da imaju dvojicu zatočenih, jer nakon opsade koja se ranije desila, neprijatelj je iznikao iz zasjede i oteo neku djecu koja su van utvrde čuvala stoku na ispaši. Ako Huni ne predaju ove dječake, oni (Asimuntijci op. a.) kažu da neće da predaju zarobljenike prema zakonima rata. Kada su oni koji su išli Asimuntijcima objavili ove stvari, i za kralja Skita i za rimske zapovjednike je bilo najbolje da potraže djecu za koju su Asimuntijci rekli da su oteta. Kada niko nije nađen, barbarski zarobljenici Asimuntijaca su bili predati, a Sklti su se morali zakleti da oni nemaju (otetu op. a.) djecu. Asimuntijci su se tako zakleli da su Rimljane koji su im prebjegli poslali dalje slobodne. Oni su se čak zakleli iako je bilo Rimljana među njima. Oni nisu mislili da su da su se oni zakleli lažnom prisegom, jer je to bilo radi sigurnosti ljudi njihove sopstvene zajednice.”

O ovom naselju koje je pobijedilo Atiline ratnike lijep zapis i je ostavio Edvard Gibon. : “Postojanost jednog jedinog gada, tako beznačajnog da ga, osim u ovoj prilici, nikada nije spomenuo neki historičar ili zemljopisac, razgolitila je bruku cara i Carstva. Azim ili Azimuntij, trački gradić na ilirskoj granici, istakao se ratničkim duhom svoje mladeži, vještinom i ugledom vođa koje su izabrali, i odvažnim podvizima protiv nebrojene varavarske vojske. Umjesto da krotko očekuju njen dolazak, žitelji Azimuntija su često i uspješno napadali na hunsku vojsku, koja je počela da se kloni tog opasnog susjedstva; iz njenih ruku izbavili su plijen i zarobljenike, a za svoju vojsku kao dobrovoljce zavrbovali bjegunce i dezertere. Nakon zaključenja sporazuma Atila je i dalje prijetio Carstvu neumoljivim ratom, ukoliko Azimuntijce ne ubijedi

ili prisili da ispune uslove koje je njihov vladar prihvatio. Teodosijevi zvaničnici su sa stidom priznali istinu da više nemaju nikakvu vlast nad ljudskom zajednicom, koja je tako odvažno branila svoju prirodnu nezavisnost, a hunski kralj se udostojio da pregovara o ravnopravnoj razmjeni sa građanima Azima. Tražli su d aim se vrate neki pastiri, slučajno uhvaćeni sa stokom. Dozvoljena je stroga, mada jalova istraga; ali su Huni bili prinuđeni da se zakunu da ne drže nikakve zarobljenike iz toga grada, prije nego što su mogli da povrate dvojicu preživjelih zemljaka, koje su Azimuntijci zadržali kao zalog bezbjednosti svojih izgubljenih drugova. Atilu je, pak, zadovoljila i zavarala njihova zakletva da su preostali zarobljenici pogubljeni, a da je ustaljeni običaj da smjesta otpuste Rimljane i dezertere kojima je bezbjednost javno obećana. Ovu obazrivu i uslužnu pretvornost kazuisti bi mogli osuditi ili opravdati, već prema tome da li naginju strogom naređenju sv. Avgustina ili blažem osjećanju sv. Jeronima i sv. Jovana Zlatoustog; međutim, svaki vojnik i svaki državnik mora priznati da bi varvari prestali da gaze dostojanstvo Carstva da se podsticao i množio azimuntijski soj."

Po povratku iz rata Bleda je cc 445. god. n. e. umro. Iako je u historiografiji i popularnoj kulturi bilo pretpostavki i špekulacija da je Atila odgovoran za smrt Blede i to prilikom lovačkog puta, ustvari se ne zna kako i od čega je Bleda umro.

Bleda je inače zabilježen u historiji i po anegdotama vezanim za maurskog patuljka Zerka, kojeg je dobio nakon kampanje iz 441. god. n. e. Bleda je inače dao da se Zerku uradi i oklop koji bi mu odgovarao, kako bi ga ovaj patuljak mogao pratiti na kampanjama. Nakon Bledine smrti, Zerko je pripao Atili koji ga je 449. god. n. e. kao poslao Eciju. Zapadnorimski moćnik je Zerka vratio Asparu, stvarnom vlasniku.

Atila je 447. god. n. e., ponovo pokrenuo veliku vojsku na Istočno Carstvo, ponovo prelazeći preko Mezije. Armija pod komandom istočnorimskog *magister invalid militumaa* Arnegiskla (gotskog porijekla) se suprostavila Atilinoj vojsci u bici kod Utusa (blizu rijeke Vit u današnjoj Bugarskoj). Bitka je bila veoma teška i krvava. Obojica zapovjednika su se žestoko borila. Arnegisklu je ubijen konj, ali se on nastavio hrabro boriti sve do svoje pogibije. Iako je istočnorimska armija izgubila bitku, nanijeti su i izrazito veliki gubici i Atilinoj vojsci.

Nakon bitke, istočnobalkanske provincije su bile ostavljene na milost i nemilost Atiline armije. Potpuno je razoren grad Marcianopolis, i tk će ga stoljeće kasnije obnoviti Justinijan. Situacija i u samom Konstantinopolisu se usložnjavala, jer su zidine bile oštećene zemljotresom iz januara 447. god. n. e., a u njemu je izbila i epidemija. Konstantin, Pretorijanski prefekt Istoka, je izvršio punu mobilizaciju grada i uz pomoć navijaća dva tima (zelenih i plavih) je uspio da se poprave oštećenih dijelovi fortifikacija. U Konstantinopolis je došao i značajan odred isaurijskih vojnika pod komandom Zenona (nije riječ o kasnijem istoimenom caru), novog *magister militum per Orientem*. Sve je to, uz već spomenute teške gubitke, Atilu odvratilo od direktnog napada na prijestolnicu Istočnog Carstva. Umjesto toga su hunske jedinice pustošile po središnjem, istočnom i južnom Balkanu, nanoseći veliku štetu i razaranje. Ljudski gubici su isto bili veliki. Atila je sa svojom vojskom prodro sve do Termopila. Kalinik iz Rufinijane je u svome životopisu Hipatiju, napisao da je više od 100 gradova bilo zauzeto. Konstantinopoljski dvor je na kraju svega bio prisiljen da potpiše mir krajem 448. god. n. e. Teodosije II. je morao da isplati golem godišnji tribut, a utvrđena je i „ničija zemlja" koja se pružala u

razdaljini od pet dana hoda južno od Dunava. Atilin pohod na istočnorimski Balkan je bio onaj pravi barbarski upad, koji je nanio nemjerljivu štetu posebno Meziji i Trakiji.

Konstantinopoljska izaslanstva

Na konstantinopoljski dvor je Atila poslao svoje izaslanike i to Panonorimljanina Oresta i Edeka. Sa njima zajedno je na put prema Atilinoj prijestolnici otišlo i istočnorimsko izaslanstvo koje je predvodio visoki dužnosnik Maksimin, a u kojem se nalazio i Prisk. Još prije napuštanja Konstantinopolisa, eunuh Krisafije/Χρυσάφιος/*Chrysaphius* (favorit tadašnjeg dvora u statusu *comes sacrarum largitionum*) je podmitio Edeka da učestvuje u zavjeri sa ciljem likvidacije Atile. O toj zavjeri, Maksimin kao vođa izaslanstva nije ništa znao. Po dolasku u Atilinu prijestolnicu (negdje smješteno u panonskoj ravnici današnje Mađarske), Edeko je odmah prijavio Atili da Krisafije planira atentat na njega i objasnio mu detalje plana. Atila je saznao i da poslanstvo nije umiješano u tu konspiraciju, pa je bijes iskalio optužujući cara i njegovog glavnog favorita. Atila je od konstantinopoljskog dvora tražio da pogubi Krisafija, koji je da bi se umilostivio Atili poslao svoga izaslanika sa novcem. Prisk je ostavio detaljan i živopisan opis Atile, njegovih pratilaca i njegove prijestolnice.

Kada se govori o Hunskom „carstvu“, hunskoj vojsci i sl. potrebno je znati da je Atilina hegemonija bila etnički, kulturni, narodnosni i jezički konglomerat. Pored etničkih Huna, tu su bili i brojni narodi, zajednice i plemena germanskog, sarmatskog, dačkog, provincijalno – romanskog možda i slavenskog porijekla. Samo Hunsko „Carstvo“ se prostiralo širokim pojasevima istočne i srednje Europe. Hunsko carstvo nije bilo etničko i narodnosno ekskluzivistički uređeno, pa je Atilina prijestolnica odavala u pravom smislu multietnički, multikulturni i multijezički karakter. Izgleda da se cijenila meritokratija, pa nije bilo neobično da osoba koja je bila zarobljenik postane za nekoliko godina i utjecajna u sustavu hijerarhije Atilinog „carstva“. Najbolji primjer toga daje Prisk, kada opisuje svoj boravak u Atilinoj prijestolnici : “Dok sam ja (Prisk op. a.) čekao (u Atilinoj prijestolnici op. a.) i hodao gore dole ispred ograde koja je okruživala kuću (hunskog velikaša Onegesija op. a.), čovjek, za koga sam po njegovom skitskom (misli se hunskom, jer Prisk u anakronističkoj maniri hunsku polituju naziva skitskom op. a.) odijelu mislio da je barbar, prišao mi je i obratio mi se na grčkom sa riječi : zdravo. Bio sam iznenađen da Skit govori grčki. Podanici Huna, pomiješani iz različitih zemalja, pored svojih barbarskih jezika, teže da znaju ili hunski ili gotski, pa i latinski, ukoliko sa Zapadnim Rimljanima dolaze u dodir. Njihov čovjek, međutim, ne govori lako grčki jezik, izuzev onih koje su doveli kao zarobljenike iz Trakije ili ilirskog primorja. Ali se ovi pri susretu, lako prepoznaju po odrpanom odijelu i zapuštenoj glavi kao ljudi koji su zapali u bijedu. Ovaj čovjek, naprotiv, je odavao dobrostojećeg Skita, koji je bio dobro obučen i imao kosu ošišanu u krug po skitskom običaju. Nakon što sam otpozdravio, pitao sam ga koje je on i odekle on dođe u stranu zemlju i prihvati skitski život. Kada me je on upitao zašto ja želim to da znam, rekao sam mu da je njegov helenski govor izazvao moju znatiželju. On se tada nasmijao i rekao mi je da je rođen kao Grk i da je zbog trgovačkih poslova otišao u Viminacium na Dunavu, gdje je ostao dugo vremena i gdje je oženio veoma bogatu ženu. Ali kada je grad postao plijen barbara, izgubio je imovinu i i zbog svoga bogatstva pripao je Onegesiju prilikom podjele plijena, kako je to običaj među skitima da poglavice za sebe rezerviraju bogate zarobljenike. Pošto se hrabro borio protiv Rimljana i Akatira, on je sa plijenom koji je zadobio otkupio svoju slobodu . Zatim se oženio barbarkom i sa njom je imao djecu, a dobio je i privilegiju da jede za trpezom Onegesija. On je smatrao novi život među Skitima boljim nego stari među Rimljanima i dao je sljedeće razloge za to : Nakon rata Skiti žive u neaktivnosti, uživajući u onome što imaju, i ako ne uopće, a ono veoma malo uznemiravaju. Nasuprot tome, Rimljani su na prvom mjestu podložni da stradaju u rati, jer moraju svoje

nade za sigurnost da oslanjaju na druge, i nije im dozvoljeno, poradi svojih tirana da koriste oružje (u ovoj rečenici navedeni Grk kritizira praksu korištenja plaćenika u rimskim vojskama i nedozvoljavanje – od strane neodgovornih i strašljivih vladara i njihovih tutora ili favorite iz straha za svoju vlast -samim građanima da se brane i koriste oružje op. a.). A oni koji koriste oružje su povrijeđeni zbog kukavičluka njihovih zapovjednika, koji ne mogu podržati vođenje rata. I stanje pidanika u vrijeme mira je daleko bolnije negoli nevolje rata, strogost poreza je veoma opaka i nepošteni ljudi nanose povrede drugima, zato što zakoni nisu faktički važeći za sve klase. Prijestupnik koji pripada bogatijim klasama nije kažnjen za svoje prijestupe, doksiromašni čovjek, koji ne razumije poslovanje, prolazi kroz zakonsko kažnjavanje, koje ako on ne oduzme sebi život prije suđenja, koje se toliko dugo otegne i tako mnogo novca se potroši. Vrhunac bijede je to da se mora platiti kako bi se došlo do pravde. Niko neće pripustiti na sud povrijeđenog čovjeka, izuzev ukoliko on plati sumu novca sudiji i službenicima sudije. Kao odgovor na ovaj napad na Carstvo, zamolio sam ga da bude dovoljno dobar da posluša sa strpljenjem i drugu stranu pitanja : Osnivaći Rimske Republike, - rekoh – koji su bili mudri i dobri ljudi, kako bi spriječili to da se stvari odvijaju slučajno su učinili jednu klasu ljudi čuvarima zakona, i postavili drugu klasu za vojnike, koji nisu imali drugih stvari, nego da uvijek budu spremni na rat i da idu u to bez straha, jer su njihove uobičajene vježbe unaprijed iscrpile sav njihov strah. Ostalima je bilo namjenjeno da obrađuju zemlju i da podržavaju i sebe i one koji se bore u njihovu odbranu, doprinoseći vojsci snabdjevanjem žitom. Onima koji štite interese parničara je isplaćena suma novca od potonjih, isto kao što seljaci plaćaju vojnike. Zar nije uredu da podržiš onoga koji pomaže i nagradiš ga za njegovu dobrotu. Podržavanje konja koristi konjaniku… Oni koji potroše novac na parnicu i na kraju izgube ne mogu pravično da kritikuju to izuzev kao nepravdu na njihovom slučaju. I koliko se dugo vremena potroši na sudsku parnicu, to je poradi brige za pravdu, kako sudije ne bi mogle podbaciti u donošenju pravičnih presuda davanjem presuda na brzu ruku. Bolje je da oni mogu osmotriti i zaključiti slučaj opreznije, nego da presuđuju u žurbi gdje bi oni mogli da povrijede čovjeka i prekrše prema Božanstvu, ustanovljavaću pravde. Rimljani tretiraju svoje robove bolje nego što kralj Skita tretira svoje podanike. Oni prema njima postupaju kao očevi ili učitelji, opominjujući ih da se suzdrže od zla i slijede pravce ponašanja kako bi oni bili časno cijenjeni. Oni ih prekoravaju za greške slično kao i svoju sopstvenu djecu. Nije im dozvoljeno, slično Skitima, da uh ubiju. Oni imaju bezbroj načina da im se dodijeli sloboda. Oni mogu biti oslobođeni ropstva ne samo za vrijeme života (gospodara op. a.), nego takođe i njihovim oporukama i testamentarne želje Rimljanina prema njegovoj imovini su zakon. Moj sugovornik je plakao i priznao je da su zakoni i uređenje Rimljana bili dobri, ali je osudio upravitelje da, ne posjedujući duh ranijih generacija, uništavaju Državu.” Priskova podjela na tri staleža (oni koji se bave zakonima, oni koji ratuju i oni koji rade) nije uopće rimski niti pripada teoriji klasične civilizacije, nego prilično nalikuje na onu diobu (one koji se mole/*oratores*, one koji ratuju/*bellatores* i one koji rade/*laboratores*) koja je svojstvena za mediavelnu civilizaciju (one koji se mole/*oratores*, one koji ratuju). Ovaj Priskov komentar na najbolji način pokazuje koliko se rimski svijet i na istočnom i na zapadnom svome dijelu udaljio od tradicija i načela klasične civilizacije. Kasnorimski period je nedvosmisleno proto-mediavelni.

Odnosi Atile i konstantinopoljskog dvora su se ubrzo ponovo usložnili, i hunski kralj je 450. god. n. e. ponovo planirao rat. Kao povod je uzeo to da su se neki bjegunci sa hunskog sklonili na istočnorimsko područje. Na ponudu o pregovorima, Atila je odgovorio da će on razgovarati samo sa izaslanicima konzularima, osobno spomenuvši imena Noma, Senatora i Anatolija. Na put u Atilinu prijestolnicu je krenuo Anatolije, sada sa činom *magister militum praesentalis*. Na početku je Atila tretirao loše izaslanike, ali se kasnije smirio kada je dobio darove i nakon vještih govora izaslanika. Atila je prihvatio održavanje mira, a i oslobođeni su mnogi zarobljenici.

Smrt Teodosija II.

Teški porazi su usložnjavali i situaciju na konstantinopoljskom dvoru, a posebno je nezadovoljstvo bilo izraženo prema Krisafiju, toj sivoj eminenciji Istočnog Carstva.

Krisafije (pravo ime Taiouma/Tumna/Tzoumas/Ztommas) je imao veliki utjecaj na Teodosija II. pri kraju njegove vladavine. Po Malali, Teodosije II. je volio Krisafija zbog njegove ljepote, što bi sugeriralo određenu homoseksualnu vezu. Krisafije je ostao zabilježen kao podmukla i pokvarena osoba koja nije prezala ni od čega. On je bio odgovoran za progon „paganskog“ pjesnika Kira, koji je bio porijeklom iz Panopolisa u Egiptu, i koji je 441. god. n. e. kao prefekt Konstantinopolisa bio vrlo popularan među stanovništvom. Nakon Krisafijeve smrti, Kir (u međuvremenu je prešao na kršćanstvo kako bi spasio život) se vratio u Konstantinopolis. Krisafije je bio i protivnik careve sestre Pulherije, veličajući Eudociju. Moćni eunuh je uspio i da uredi udaljavanje Pulherije sa dvora. Nakon toga je Krisafije intrigirao protiv Eudocije, optuživši je i za prevaru sa Paulinom, njenim prijateljem još iz djetinjstva. Tako je i 444. god. n. e. sa dvora odstranjena i Eudocija. Tako je eunuh postao stvarni vladar Istočnog Carstva. Krisafije je bio poznat i kao vrlo korumpirana i pohlepna osoba. Krisafije je posebno bio nepopularan zbog plaćanja golemog danka Atili. Porezi su bili uvečani, a novac je umjesto na opremanje armije išao Atili.

Posebno se Krisafiju 449. i 450. god. n. e. suprotstavljao Zenon, koji je zbog uspješne zaštite Konstantinopolisa imenovan za konzula. Zenon je izgleda bio pripadnik ratne frakcije, koja je bila protiv daljeg ponižavanja pred Atilom. Ratna struja, sastavljena od oficira „pagana“ je čak imala i dvije urote protiv Teodosija II. Po Damasciju u jednoj od tih urota sa ciljem umorstva cara je učestvovao i Zenon. Do toga ipak nije došlo, jer je Teodosije II. umro 450. god. n. e. od posljedica pada sa konja.

Atila i okretanje prema zapadu

U ovom periodu Atilina pažnja počinje da se usmjerava prema zapadu. Kao povod za takvo preusmjeravanje politike sa Istočnog na Zapadno Carstvo poslužilo je pismo Placidijine kćerke i Valentinijanove sestre Juste Grate Honorije koje je u proljeće 450. god. n. e. uputila Atili. Valentinijan III. je odlučio da svoju sestru za senatora Basa Herkulana (*Bassus Herculanus*).

Justa Grata je bila izrazito frustrirana žena. Kako se ne bi stvorio neki potencijalni pretendent na carski tron, njoj je bilo zabranjeno da se uda i trebala je biti posvećena kršćanskom celibatu. Slična situacija je i bila i u slučaju istočnog dvora, na kojem su i Pulherija i druge sestre Teodosija II. bile posvećene celibatu i neudate (bar do smrti brata). Međutim, nemirna Justa Grata je izazvala skandal kada se cc 449. god. n. e. otkrila njena ljubavno – seksualna veza sa njenim komornikom Eugenijem. Valentinijan II. je morao brzo da reagira i da zataška skandal, tako što bi sestru udao za pouzdanog i dostojnog Rimljanina.

Justa Grata nije željela ovaj brak, pa je zatražila pomoć Atile, tako što mu je poslala molbu za pomoć i njen prsten. Iako vjerojatno Justa Grata nije tu molbu zamišljala kao bračnu ponudu, Atila ju je iz političkih razloga tako protumačio. Hunski kralj je pristao na molbu Juste Grate i zatražio je polovinu Zapadnog Carstva kao miraz. Kada je Valentinijan III. saznao što se dogodilo, toliko je bio bijesan da ga je tek majka Gala Placidija spriječila da ne ubije sestru. Umjesto toga je Justa Grata prognana. Valentinijan III. je sa svoje strane poslao Atili i pismo u kojem odbacuje legitimitet pretpostavljene bračne ponude. Istovremeno je Gusta udata za Basa.

Smrt Gala Placidije i njen mauzolej u Raveni

Nedugo nakon smrti Teodosija II., umrla je i Gala Placidija, nezaobilazna ličnost u historiji Zapadnog Carstva duže od četiri decenije. Ova utjecajna i snažna, i nadasve pobožna žena koja je prošla toliko toga u svome životu, je i bila i mecena gradnje i restauracije različitih crkava. Od sačuvanih objekata koji se dovode u vezu sa Placidijom je najpoznatiji mauzolej u Raveni koji je 1996. god. uvršten u UNESCO World Heritage Sites. Tamo se nalazi i lijepa kolekcija mozaika. U ravenskom mauzoleju se nalaze i tri sarkofaga. Za onaj najveći u središtu se pretpostavlja da sadrži posmrtne ostatke Placidije, za onaj desni Valentinijana III. ili Honorija, a za lijevi Konstancija III. Međutim, još uvijek znanost nije u potpunosti odgovorila pozitivno na to da je mauzolej stvarno povezan sa Galom Placidijom.

Mozaik iz ravenskog mauzoleja

Unutrašnjost ravenskog mauzoleja

Mozaik iz ravenskog mauzoleja

V L A D A V I N A

V A L E N T I N I J A N A III. (zapad) i M A R C I J A N A

450. – 455./457. god. n. e.

Marcijan (392. – 27. I. 457. god. n. e.), vladao od 450. do 457. god. n. e. Kao vladar zvao se *Flavius Marcianus Augustus*. Marcijan je rođen ili u Iliriku ili u Trakiji. Kao sin vojnika, i sam je postao vojnik i pripadnik jedinice stacionirane u Filipopolisu. Marcijan je bio upućen i u rat protiv Sasanida, ali se na putu razbolio i ostao je u Likiji. U ovo vrijeme već je bio zapovjednik jedinice. Nakon što se oporavio od bolesti, otišao je u Konstantinopolis, gdje je 15 godina služio kao domestik pod zapovjednicima Ardabarijem i Asparom. Za vrijeme borbi u Africi protiv Vandala, Marcijan je zarobljen. Po kasnijoj legendi, on je doveden pred Genserika, koji je iz predskazanja znao da će Marcijan postati car i oslobodio ga je pod zakletvom da on neće nikada podići vojsku protiv Vandala. Vremenom je postao i zapovjednik garde, a uzdignut je i na rang senatora. Kada je umro Teodosije II., Marcijan je izabran za supruga Pulherije, kako bi mogao postati legitimni car na istoku. Brak Marcijana i Pulherije je bio čisto političke prirode (kako bi se Marcijan povezao sa Teodosijevskom dinastijom) i zbog ranijeg Pulherijinog zavjeta čestitosti brak nikada nije bio seksualno konzumiran. Uostalom oboje su već bili u starijim godištima. Marcijan je iz prvog braka imao kćerku Marciju Eufemiju (*Marcia Euphemia*), koja je bila udata za Antemija, kasnije zapadnorimskog dominusa.

Početak vladavine Marcijana

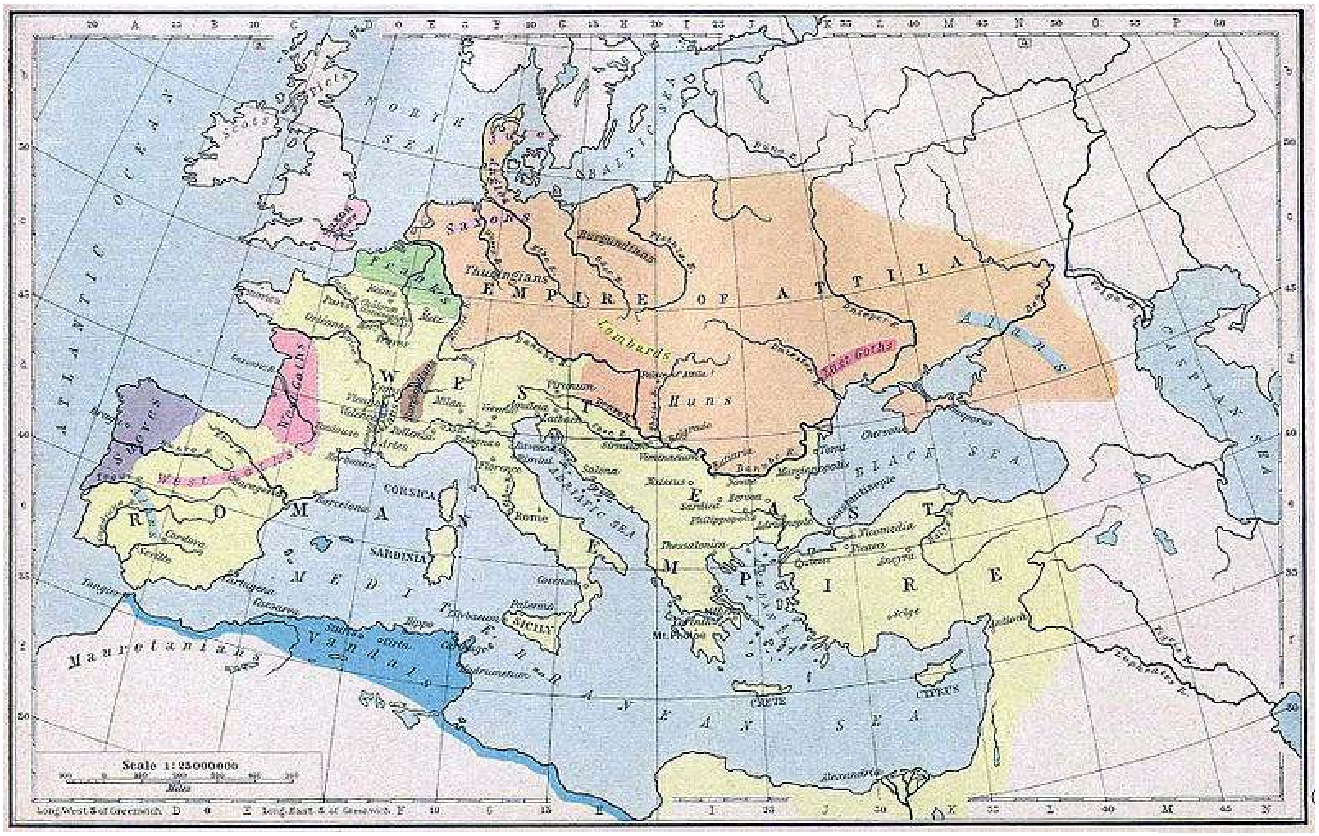
I Marcijan je bio neraspoložen prema Krisafiju, koji je vrlo brzo pao u nemilost i bio ubijen. Izvori različito izvještavaju o razlozima i načinu smrti Krisafija. Tri godine kasnije je umrla i sama Pulherija, na veliku žalost stanovnika Konstantinopolisa i crkve,

koja ju je proglasila za sveticu. Za vrijeme Marcijanove vladavine je umro i isaurijski zapovjednik Zenon.

Novčić sa prikazom portreta Pulherije na aversu, i kršćanskom simbolikom na reversu.

Prvo što je Marcijan, nesumnjivo pristalica ratne struje, uradio po učvršćenju svoje vlasti bilo je odbacivanje sramotnog nameta koji su Istočni Rimljani isplaćivali Atili. Do novoga rata na središnjem i istočnom Balkanu nije došlo, jer je Atila već počeo pripremati vojsku za zapadnu kampanju. Uz sve to, i Konstantinopolis je predstavljao neosvojivu tačku.

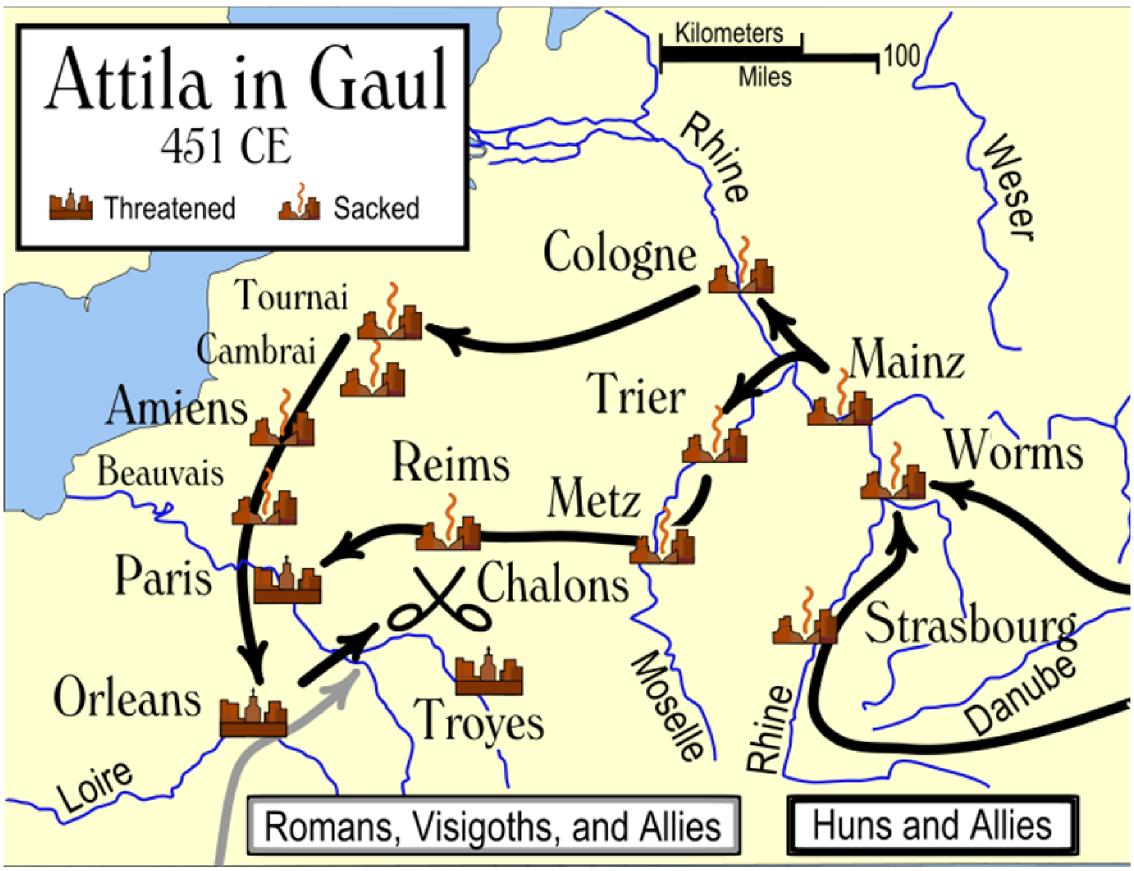
Politička karta Euromediteranskog područja cc 450. god. n. e.

Atilin pohod na Germaniju i Galiju

Zapadno Carstvo i Atilino Carstvo su do 450. god. n. e. održavali relativno dobre diplomatske odnose. Tu je veliku ulogu imao sam Ecije, koje je dobro poznavao hunsko društvo i mnoge velikaše. Ranije je bio potpisan i sporazum po kojem je Zapadno carstvo dopuštalo i širenje naseobina iz „hunske domene“ u Panoniji. Ecije je na Atilin dvor poslao i izvjesnog Konstancija da bude sekretar, notar hunskog kralja. Izmjenjivanja su poslanstva. Atila je ustvari prvo proklamirao svoju namjeru da napadne vizigotsko – tološansko kraljevstvo, tako što bi ušao u savez sa Valentinijanom III. Po Jordanesu na to ga nagovarao i podmitio Genserik, kojem je u prilog išlo i zaoštravanje odnosa Zapadnog Carstva i Atilinog „carstva“.

Međutim, nakon afere sa pismom Juste Grate, situacija se vrlo brzo usložnila. Nakon što je Justa Grata kažnjena, Atila je poslao emisare u Ravenu da obznani da je Justa Grata nevina, da je bračna ponuda sa njegovog stajališta važeća i da on planira da dođe da preuzme svoje pravo. Atila je sa razlogom Ecija smatrao opasnim protivnikom, pa je nastojao da on bude skinut sa komande. Međutim, u tome nije uspio i Ecije je i nadalje bio komandant armije u Galiji. Istovremeno i hunski kralj i Ecije su se upetljali u borbu za nasljeđe među Francima. Atila je podržao starijeg sina, a Ecije mlađeg sina.

I tako je 451. god. n. e. otpočela velika vojna kampanja Atiline politije prema Zapadu. U pohodu je Atila vodio golemu oružanu silu sastavljenu i od ratnika mnogih Hunima potčinjenih, poglavito germanskih, naroda i zajednica, kao što su Ostrogoti (predvođeni od Valamira, Teodemira – *Theodemir;* otac Teodorika Amala -, i Vidimira), Gepidi (predvodio ih kralj Ardarik), Rugijci, Skiri, Heruli, Turinžani, Alamani, Alani...itd..... Ta velika vojska je preko područja današnje Njemačke prvo upala u Belgiku. O upadu i sjevernu Galiju i sudbini pojedinih gradova podatke daju hagiografske *vitae* („žitja“ svetaca). Zauzeti su Strazbur, Worms, Majnc, Keln, Tournai, Trier, Metz (*Divodurum Mediomatricum*; 7. IV. 451. god. n. e.), Rems, Amijen…itd…Po legendi je sv. Ženevjev spasila Pariz od Atile, a po mitu je Lupus, biskup grada Troa/Troyesa spasio ovaj grad nakon što se osobno susreo sa Atilom.

Ali ni Ecije nije sjedio škrtenih ruku i prilično se dobro pripremio i vojno i diplomatski za predstojeći rat. Najbitniji detalj u odbrani Galije je bilo postizanje savezništva, uz pomoć utjecajnog galskog senatora Avita, Ecija i vizigotskog kralja Teodorika I. Sami Vizigoti su bili veoma uznemireni približavanjem Huna, o kojima im je njihovo kolektivno i historijsko i tradicijsko sjećanje govorilo sve najgore. Uz to, realno su mogli očekivati da se hunski napad iz sjeverne Galije nastavi i prema njihovom kraljevstvu. Ecije je na svojoj strani imao i Salijske i Ripuarijske Franke, Armorikance, *Librones* (Jordanes ih opisuje kao nekadašnje rimske vojnike, a tada „cvijet savezničkih snaga“), Saksonce,

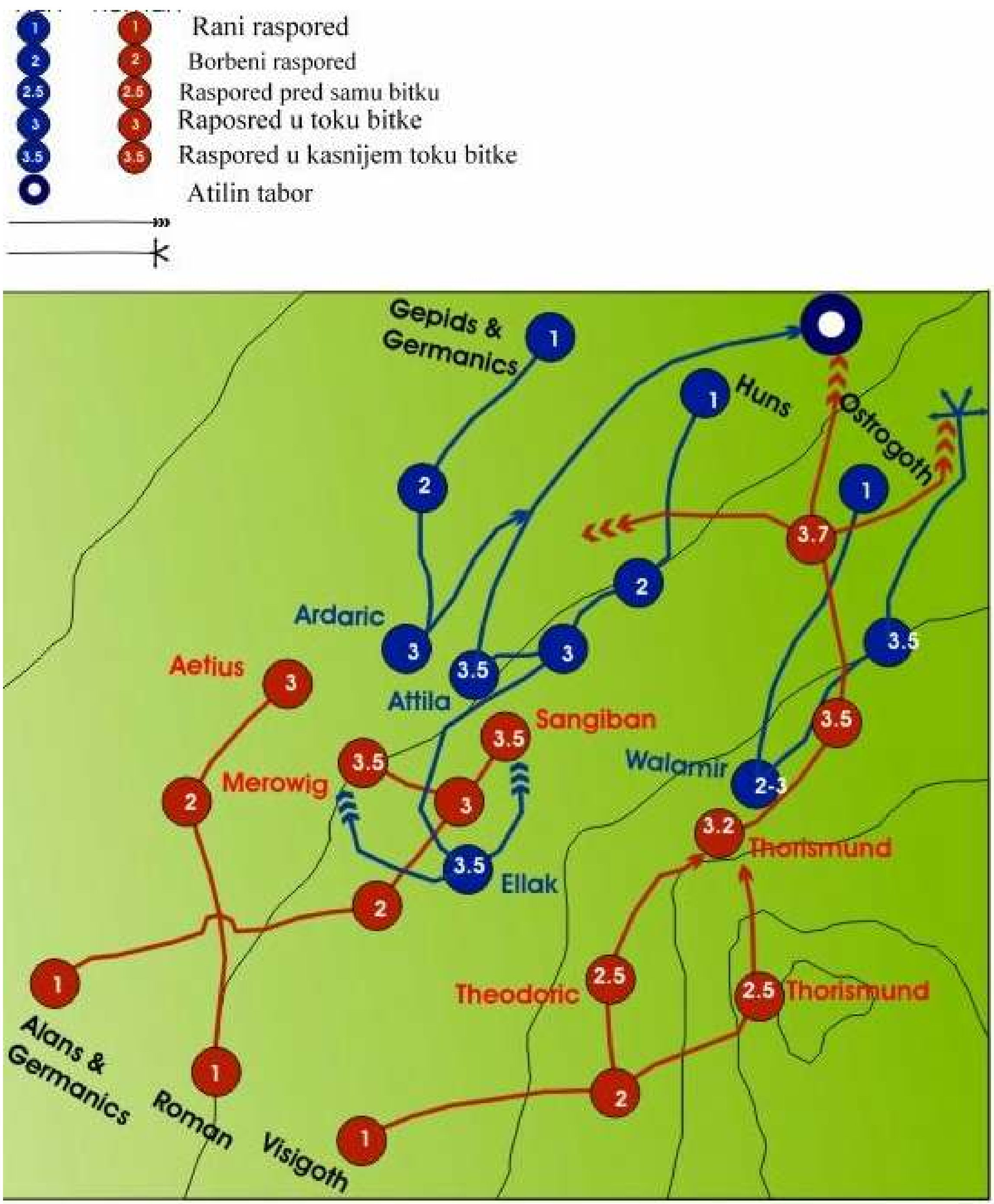
Burgunde iz Sapaudije (koje je predvodio Gondiok), a tu su bili i alanski federati iz Galije (naseljeni oko Orleana). Atilina armija je postavila i opsadu Orleana (*Aurelianum*), ali nisu uspjeli zauzeti grad jer je 14. VI. 451. god. n. e. prispjela kombinirana Ecijeva i Teodorikova armija. Zato se Atilina vojska povukla prema Troa. Do bitke i sraza dvije velike armije koje će odlučivati o sudbini zapada je došlo na Katalunskim poljima (*Campus Mauriciacus*, Châlons-en-Champagne), nekih 7 i po km. zapadno od grada Troa.

Bitka na Katalunskim poljima 20. VI. 451. god. n. e.

Noć prije glavne bitke, jedna franačka jedinica je primijetila skupinu Gepida lojalnu Atili, pa je došlo do jednog veoma krvavog obračuna među njima. Po hunskim običajima Atila je ujutro prije bitke konsultirao svoje tumaće iznutrica žrtvenih životinja. Po Jordanesu, na Katalunskom platou se uzdizao jedan oštar greben, koji je dominirao čitavim područjem. I borba za kontrolu nad ovim grebenom je bila glavna značajka bitke. Atilina vojska je bila na desnoj, a Ecijeva na lijevoj strani grebena, dok je vrh grebena bio u početku neokupiran.

Ecije i Teodorik I., nisu mnogo vjerovali Sangibanu (koji je naslijedio Goara, na mjestu vođe alanskih federata). Po Jordanesu, Sangiban je obečao Atili da će otvoriti kapije Orleana i tako predati grad hunskom kralju. Zato su njegove jedinice postavili u centar svoga poretka, gdje su bili opkoljeni Rimljanima sa lijeve strane i Vizigotima sa desne strane. Hunske trupe su pokušavale da zauzmu u potpunosti greben, ali su bili odbijani od Ecijevih Rimljana i gotskih snaga pod komandom Torismunda, sina Teodorika I. U toku napada vizigotskih snaga na neprijatelja, poginuo je Teodorik I., možda od koplja koje je na njega bacio ostrogotski velikaš Andag. Ubrzo je Atila bio prisiljen na povlaćenje u sopstveni tabor, gdje se utvrdio.

Ujutro su Rimljani, Vizigoti i drugi njihovi saveznici započeli opsadu Atilinog tabora. Na bojnom polju, prekrivenom leševima, Vizigoti su pronašli tijelo Teodorika I. Torismund je želio da se izvrši konačni napad na Atilin tabor, kako bi osvetio oca, ali Ecije je imao drugačije interese. Rimski zapovjednik se plašio da će ako Huni budu u potpunosti uništeni, Vizigoti napustiti savez sa Zapadnim Carstvom i postati još veće pretnja. Zato je Ecije nagovorio Torismunda da se što je moguće brže vrati u svoju domenu i osigura vlast, kako se nje ne bi domogla njegova braća. Torismund je sa svojim snagama zato napustio Katalunsko područje i vratio se u Tuluzu. Atila je još neko vrijeme ostao u taboru, a onda se povukao sa svojim trupama preko Rajne u matično panonsko područje.

Atilin pohod na Italiju

Bitka na Katalunskim poljima, i izrazito veliki gubici koji je pretrpio, nisu zaustavili Atilu u njegovom nastavku rata sa Zapadnim Carstvom. Naredne 452. god. n. e. pokrenuo je novu invaziju, ovaj put direktno na Italiju. Naravno, zahtijevao je Honoriju i njen miraz. Njegova invazija je bila brutalna i surova, a Atilina vojska je prodrla u sjevernu Italiju preko područja Emone/Ljubljane. Ecije se nije na vrijeme pobrinuo da se utvrde i zaštite alpski prelazi koji su sa sjeveroistoka vodili u Italiju.

Umjetnička slika koja prikazuje Hune i Atilu, bič božji. Autor Ulpiano Checa (živio 1860 – 1916. god.)

Prvo je nakon opsade zauzeta i sravnjena sa zemljom Akvileja. Veliki broj izbjeglica skloniti će se tada u lagune i mala ostrva na sjeveru Jadrana, postavivši tako osnovu za nastanak Venecije i kasnije čuvene mediavelne i novovjekovne Mletačke Republike. Sada Ecije nije imao dovoljno snaga da zaustavi prodor Atiline armije, pa se nije upuštao u otvorenu bitku, nego je naređivao povremene partizansko – gerilske napade kako bi usporio neprijateljsko napredovanje. Ipak su zauzeti i drugi sjevernoitalijanski gradovi, između ostalog i Verona i Milano. Valentinijan III. je pobjegao iz Ravene u Rim, a prema Atili je odaslano izaslanstvo koje su činili bivši gradski prefekt Memije Emilije Trigetije (*Memmius Aemilius Trygetius*), konzular Genadij Avien (*Gennadius Avienus*) i papa Lav I. (živio cc 400. – 10. XI. 461. god. n. e.) Izaslanstvo se susrelo sa Atilom na obalama rijeke Mincio u blizini Mantove. Slabo se znaju pojedinosti ovog poslanstva i tačno šta se dešavalo na pregovorima. Ono što je sigurno jeste da se Atila sa svojom vojskom napustio Italiju i povukao u Panoniju. Mitologija, tradicija i historiografija navode čitav niz potencijalnih razloga zašto se hunski kralj povukao, kao što su : velika suma novca ponuđena od pape, logistički i strateški problemi Atiline vojske, epidemija, nedostatak hrane i drugih resursa, strah Atile da završi kao Alarik koji je nedugo nakon zauzimanja Rima umro, svetost pape, prijetnja velike iluzije vidljive samo Atili, i pomoć svetih Petra i Pavla…itd… Činjenica je isto tako da je Marcijan poslao istočnorimske trupe pod komandom svoga zapovjednika koji se isto zvao Ecije prema Dunavu. Ove trupe su i prešle Dunav i nanijele velike gubitke Hunima i njihovim saveznicima. .

Kršćanska tradicija je sve zasluge za povlaćenje Atiline vojske pripisala papi Lavu I., pa ovaj događaj ima veliku ulogu u propaganda kršćanske, posebno rimokatoličke crkve.

Umjetnička slika (freska) koja prikazuje susret Lava I. i Atile. Iznad pape se nalaze sv. Petar is v. Pavle u letu. Autor Rafael. Datum nastanka 1514. god. Danas se nalazi u Stanza di Eliodoro, Palazzi Pontifici, Vatikan.

Krize iz 378. god. n. e.; 408. – 410. god. n. e. i 451. – 452. god. n. e. nisu mogle biti riješene iz jednostavnog razloga. Kriza iz 216. god. p. n. e. nakon Kane je uspješno riješena, istina na duge staze, samo iz razloga totalne mobilizacije sredstava, resursa i ljudstva. Republike je nakon Kane prešla na totalni rat uprežući u njega sve svoje snage i kapacitete. Ni u jednoj od navedene krize sa kraja IV. i u toku V. st. n. e. ni približno nije izvršena mobilizacija i naprezanje kao u slučaju postkanskog perioda. Niti društvo niti država se nisu pobrinuli da rat proglase općom stvari i totalnim. Kapaciteti su vrlo loše upotrebljavani, nije bilo pravilne raspodjele snaga niti je ona korištena u zadovoljavajućoj mjeri.

Atilina smrt i raspad Hunskog "carstva"

Po povratku u svoju prijestolnicu, Atila je planirao novi pohod na istok, ali je umro početkom 453. god. n. e. Po Prisku, to se desilo prilikom njegovog vjenčanja sa mladom djevojkom poi menu Ildiko/Ildico, vjerojatno germanskog porijekla. Nakon odlaska u bračnu postelju Atila je umro, vjerojatno prirodnom smrću. Jedino komes Marcelin navodi da je Atilu ubila nova supruga. Volsunga saga i poetska Eda isto navode da je Atilu ubila nova supruga, ali po imenu Gudrun. Atila je sahranjen u trostrukom kovčegu (urađenim od zlata, srebra i željeza) zajedno sa bogatim grobnim prilozima (nešto od ratnog plijena) na nepoznatom mjestu, u riječnom koritu u panonskoj ravnici.

Renesansna medalja sa prikazom Atilinog portreta i legendom "*Atila, Flagelum Dei*" ("Atila, bič Božji"). Po ovim nadimkom Atila je u ušao u historiju

Atila je sebe titulirao kao "Potomka Velikog Nimroda" i "Kralja Huna, Gota, Danaca i Međana". Posljednja dva spomenuta naroda su služila kako bi pokazala do kojih se krajnjih granica pružala njegova vrhovna vlast. Jordanes navodi da je Atila posjedovao i tzv. "Sveti Ratni mač Skita", koji mu je kao dao Mars i učinivši ga princem cijeloga svijeta. Kako bi se legitimizirala ugarska mediavelna dinastija, ona se pozivala na porijeklo od Atile. Tako je u Ugarskoj u IX. Ili X. st. izrađen mač za koji je raširena priča da je čuveni Atilin mač koji je dobio od Marsa. Danas se taj mač nalazi u Kunsthistorsches Museum u Beču. Na lik Atile se nailazi i u mnogim germanskim epskim ciklusima, crkvenim legendama i genealogijama niza dinastija i naroda. Prisutan je i u okvirima mađarskog i turskog nacionalizma. U popularnoj kulturi o njemu je napisano više knjiga i snimljeno više filmova i serija.

Nedugo po Atilinoj smrti, došlo je do rasula hunske politije. Atilini sinovi Elak/Ilek/*Ellac* (koji je bio proglašen za nasljednika), Dengizik/*Dengizich/* Δεγγιζίχ/*Dengizikh/Denzic/ Dikkiz/ Dintzic* i Ernak/*Ernakh/Ernac/*Ηρνάχ su ušli u međusobne rasprave po pitanju šta će koji od njih naslijediti i koji od vazalnih kraljeva, naroda i plemena pripada kome.

Po Prisku Atilina žena se zvala Kreka i sa njim je imao tri sina. Elak je već za vrijeme vladavine svoga oca bio namjesnik Akacira i ostalih naroda koji su naseljavali "Skitiju na Pontu". Elaka je podržavao Onegesije.

To podvajanje su iskoristili potčinjeni narodi i ubrzo je došlo i do pobune germanskih vazala i to Ostrogota, Gepida, Herula, Skira, Rugijaca …itd… Pobunjenike su predvodili gepidski kralj Ardarik i ostrogotske vođe Teodomir i Valamir. Odlučujuća bitka kod Nedao se desila 454. god. n. e. na obali rijeke Nedave. Huni su teško i odlučujuće pobijeđeni, poginuo je njihov kralj Elak, kao i desetine hiljada hunskih ratnika. Ostatak Huna je bio protjeran prema istoku, i tako je propala hunska dominacija u istočnoj i središnjoj Europi.

Od tada su većim dijelom panonske stepe zagospodarili Gepidi, Heruli sjevernom Panonijom, a Rugijci Podunavljem sjeverno od današnjeg Beča. Ostrogoti su živjeli u Panoniji, južno od Dunava, i bili su federati Istočnog Carstva.

Elaka je naslijedio Dengizik (umro 468. ili 469. god. n. e.), ali se njegova vlast pružala samo u stepama današnje Ukrajine i južne Rusije. Hunski upad u istočnu Europu je samo otvorio put za druge turkijske i azijske zajednice koje su dolazile tamo prelazeći rijeke Ural i Volga. Prisk spominje da su azijatski Avari napali i potisnuli jedan turkijski narod po imenu Sabir (Σάβιροι/*Savirs*) koji je onda cc 461. god. n. e. napao napao druge

azijatske (isto vjerojatno turkijske) narode po imenu Onoguri/Hunuguri/Unoguri, Saragur i Urog. Ova posljednja tri spomenuta naroda su se pomjerila prema Volgi. Prisk spominje i njihovo izaslanstvo iz 463. god. n. e. na konstantinopoljskom dvoru gdje su tražili savez sa Istočnim Carstvom. Onoguri su u to vrijeme predvođeni Dengizikem zauzeli područje Akatziroia (koji su bili jedna od sastavnica hunske politije) nakon smrti njihovog kralja Karadaka (*Karadach/Karidachus*). Dengizika je naslijedio brat Ernak, koji će vladati do cc 503. god. n. e. Ernak je vjerojatno 480., 486. i 488. god. n. e. bio saveznik Istočnog Carstva i Gepida u njihovim ratovima sa Ostrogotima. Po svemu sudeći Ernakove trupe su 486. i 488. god. n. e. bile poražene. Ernak je vjerojatno identična ličnost sa Irnikom koji se pojavljuje u spisku ime bugarskih kanova/hanova (Именник на българските ханове).Ta posthunska ili protobugarska država (kojom su vladali Atilini potomci) koji sjeverno i oko Azovskog mora se u istočnorimskim/romejskim izvorima naziva *Patria Onoguria*, a iz nje će proisteći i bugarske zajednice poznate u nešto kasnijem razdoblju kao Kutriguri i Utiguri.

Umorstva Ecija i Valentinijana III.

Nakon smrti Atile, sa svjetske pozornice je nestala još jedna velika ličnost. Bez Gale Placidije uz sebe, Valentinijan je ostavljen na milost i nemilost samome sebi i drugim favoritima ravenskog dvora. Iako je 453. god. n. e. Ecije vjerio svoga sina Gaudentija sa Valentinijanovom kćerkom Placidijom, zapadni dominus je sve više podozrevao od Ecija. Senator Petronije Maksim i komornik Heraklije su sa Valentinijanom sklopili urotu. I 21. IX. 454. god. n. e. na ravenskom dvoru Valentinijan III. je mačem zadao prvi udarac u grudi svoga vojskovođe Ecija, nakon čega su slijedili i napadi mačevima i noževima i drugih prisutnih Valentinijanovih favorita i eunuha. Uslijedila je čistka, pa je pogubljen pretorijanski prefekt Betije, a u palati su poubijani i drugi najvažniji Ecijevi prijatelji. Sidonije Apolinaris je rekao Valentinijanu III. : "Gospodaru, nepoznati su mi vaše pobude ili povodi, jedino znam da ste postupili kao čovjek koji sebi ljevicom odsjeće desnicu." To je u potpunosti bilo tačno, jer je Ecije bio taj koji je decenijama držao Zapadno Carstvo pod kontrolom, a vojska je primarno bila njemu vjerna. Slabi Valentinijan III. nije mogao i nije znao kako da nadomjesti gubitak Ecija. Ubijanje Ecija se vrlo brzo pokazalo katastrofalnim po Zapadno Carstvo.

Urotnik Petronije Maksim je očekivao da on bude proglašem patricijem i tako efektivno zauzme mjesto Ecija. Međutim, to je blokirao Heraklije. Maksim se zatim udružio sa Optilom i Traustilom (*Thraustila*) dvojicom preživjelih Ecijevih prijatelja hunskog porijekla, a koji su preživjeli čistku. Njih dvojica su bila veoma željna osvete i 16. III. 455. god. n. e. (na Marsovom polju u Rimu) Optila je zadao smrtne udarce Valentinijanu III. U međuvremenu je Traustil ubio Heraklija. Na ova zbivanja je vojska ostala mirna, jer većina vojnika nije željela spasiti one koji su ubili Ecija.

Valentinijanova višedecenijska vladavine može se samo negativno ocijeniti. Zapadno Carstvo je izgubilo značajne oblasti : jugozapadnu Galiju, sjevernu Afriku, zapadnu Iberiju, dijelove Panonije. Sam

Valentinijan III. je sa pravom prikazivan kao razmažena i nesposobna osoba odana luksuzu i provodu, podložan utjecaju favorita, eunuha, raznoraznim proricateljima, vidovnjacima i astrolozima. I pored sklonosti praznovjericama (kojima je nekada sablaznivao kršćane), Valentinijan III. je bio i izrazito religiozan. U sferi kršćanskih pitanja, Valentinijan III. je zaslužan i za uzidzanje autoriteta i snage rimske biskupije i njenog poglavara u odnosu na ostale crkvene strukture, pa i svjetovne institucije. Tako je 6. VI. 445. god. n. e. izdat edikt koji priznaje primat biskupa Rima na osnovi vrlina sv. Petra (za čije su nasljednike po crkvenom autoritetu smatrani episkopi Rima) i ugleda Grada. Dominus je u toku četvrte decenije V. st. n. e. naredio i istjerivanje svih Jevreja iz Zapadnorimske armije, jer se plašio da su oni sposobni da iskvare kršćane sa kojima služe.

Solid sa portretom Valentinijana III. na aversu i sa prikazom Valentinijana III. kako stoji držeći dugački krst u jednoj ruci, a u drugoj globus sa boginjom Pobjede na vrhu. Pod nogama je zmija sa ljudskom glavom.

Marcijanova uprava na istoku

Za razliku od skoro svih careva koji se vežu za Teodosijevsku dinastiju, Marcijan (koji je uostalom bio vezan za dinastiju samo tazbinstvom, odnosno bračnom vezom) je bio dominus u pravom pogledu. Iskusna i sposobna osoba. Uspio je reformirati javne financije, prekinuo je rastrošnost i ekstravaganciju. Nakon hunskih pustošenja, povraćene su izgubljene zemlje i gradovi na središnjem i istočnom Balkanu, provedena je obnova i repopulacija razaranih područja. Marcijan je inače tvrdio da je usnio san u kojem je Atilin luk prebijen napola, a nekoliko dana kasnije je u Konstantinopolis stigla vijest da je Atila mrtav. Odbijeni su 452. god. n. e. i manji napadi na Siriju i Egipat, a smirene su i turbulencije na jermenskoj granici 456. god. n. e. Marcijan je bio pobožna osoba katoličko – ortodoksnog uvjerenja, i najvažniji događaj u crkvenoj historiji za njegove vladavine je već spomenuti Halkedonski koncil iz 451. god. n. e.

Marcijan je umro 27. I. 457. god. n. e., i sahranjen je u crkvi sv. Apostola u Konstantinopolisu, zajedno sa suprugom Pulherijom. Pravoslavna crkva je i Marcijana i Pulheriju proglasila za svece. Inače Marcijanova vladavina se sa pravom moće smatrati prvim početkom razvitka kasnije Romejske države i vizantijsko – pravoslavne kulture na istoku. Sa smrću Pulherija i Marcijana, i na istoku se ugasila vladavina Teodosijevske dinastije.

Sa smrću Valentinijana III. na zapadu i Marcijana na istoku završava epoha vladavine Teodosijevske dinastija nad rimskim svijetom. Riječ je o jednom vrlo kritičnom periodu za sudbinu rimskog svijeta i historijski razvitak euromediteranskog područja. Nažalost, dominusi iz Teodosijevske dinastije se nisu pokazali na nivou, tj. nisu adekvatno odgovarali na povijesne silnice i svojim postupcima i neodgovornošću su samo doprinijeli prvo podjeli, a zatim i rastakanju rimskog svijeta.

POSLJEDNJI RAVENSKI DOMINUSI NA ZAPADU i LAVSKO – ISAURIJANSKA DINASTIJA NA ISTOKU

***Occidentalis*/Zapad** **_Orientalis_/Istok**

Portret Petronija Maksima na aversu novčića

Bista Lava I. Danas se nalazi u muzeju Louvre u Parizu

Portret Avita na aversu novčića

Portret Lava II. na aversu novčića

Portret Majoriana na aversu novčića

Portret Zenona na aversu novčića

Portret Libija Severa na aversu novčića

Portret Anastazija na aversu novčića

***Occidentalis*/Zapad**

***Occidentalis*/Zapad**

Portret Antemija na aversu novčića

Portret Olibrija na aversu novčića

Portret Glicerija na aversu novčića

Portret Julija Nepota na aversu novčića

Portret Romula Augustula na aversu novčića

V L A D A V I N A P E T R O N I J A M A K S I M A
i A V I T A 455. – 456. god.

Flavius Petronius Maximus, vladao od 17. III. do 31. V. 455. god. n. e. Petronije Maksim je rođen cc 396. god. n. e., možda potičući iz gensa *Anicia*. Maksim je ostvario izvanrednu karijeru, koju je započeo još kao mladić. Tako je bio pretor cc 411. god. n. e., cc 415. god. n. e. on je služio kao tribun i notar, tako ušavši u sustav carske birokratije. Bio je *comes sacrarum largitionum* između 416. i 419. god. n. e. Od januara/februara 420. god. n. e. do augusta/septembra 421. god. n. e. bio je prefekt Grada, a tu funkciju je ponovio još jednom prije 439. god. n. e. Konzul je bio za 433. god. n. e. i 443. god. n. e. Bio je i više puta i pretorijanski prefekt za Italiju. Između 443. i 445. god. n. e. Petronije Maksim je dao izgraditi forum na Celijskom brdu, a 445. god. n. e. dobio je i počasni naziv patricija. Petronije Maksim i Ecije se međusobno nisu volili, i takav njihov odnos će rezultirati nizom negativnim posljedica koje će dovesti do raspada Zapadnog Carstva. Upravo je Petronije Maksim kod Valentinijana III. rovario protiv Ecija. Po Jovanu iz Antiohije čitav taj splet zavjera koji su doveli do umorstava Ecija i Valentinijana III. su uzrokovani time što je Valentinijan III. na prevaru obljubio (bolje reći silovao) Petronijevu lijepu suprugu Lucinu. Petronije se zakleo na osvetu, i situaciju je iskoristio i da se riješi i Ecija i Valentinijana. Prvo je krenuo na Ecija, jer je znao da ne može poduzeti ništa protiv dominusa, prije nego se riješi Ecija. Zato se urotio sa Heraklijem. Njih dvojica su ubijedila Valentinijana III. da Ecije planira da ga ubije. Nakon umorstva Ecija, Petronije je zatražio da ga dominus imenuje na Ecijevo mjesto, što je ovaj (na savjet Heraklija) odbio. Petronije nije prihvaćao negativan odgovor i povezao se sa dvojicom Ecijevih hunskih prijatelja što je na kraju rezultiralo i umorstvom Valentinijana III.

Gens *Anicia* se spominje već za vrijeme Srednje Republike i porijeklom je vjerojatno iz latinskog grada Preneste. Iako su pojedinci *Anicii* zauzimali državne funkcije već i za vrijeme Republike, u periodu IV. – VI. st. n. e. *Anicii* su dosegli visoko značenje u javnim poslovima rimskog svijeta. Posebno su se tada isticali pojedini ogranci roda *Anicia*, kao što su Aniji, Petroniji, Julijani, Olibriji. Ogranak Anicija se utemeljio i na Istoku, gdje su isto uživalo iznimno dostojanstvo i bogatstvo. Na zapadu Aniciji su u kasnijem periodu zauzimali stav o nezavisnosti Italije u odnosu na Istočno Carstvo, pa su bili i pristalice ostrogotske dinastije.

Vladavina Petronija Maksima

Optila i Traustil su sa leša Valentinijana III. uzeli carsku dijademu i odeždu i predali je Petroniju Maksimu. Međutim, toga dana (16. III. 455. god. n. e.) situacija ni u blizu nije bila jednostavna za Petronija Maksima, jer kada se vijest o smrti Valentinijana III. proširila, pojavio se niz novih kandidata za carski tron. Podrška vojske je bila podijeljena između tri glavna kandidata : Maksimijana (ranijeg domestika Ecija; inače egipatskog porijekla), Majorijana (kasniji zapadni dominus) i koga je podržavala i carica Licinija Eudoksija i samoga Maksima Petronija koji je imao i podršku Senata. Na kraju je ipak 17. III. 455. god. n. e. pobijedio Maksim Petronije, koji je isplatio veliki poklon dužnosnicima i vojnicima zapadnorimske armije.

Svoju vlast je Petronije odlučiti konsolidirati, tako što se odmah vjenčao sa caricom Licinijom Eudoksijom, koja nije bila baš oduševljena sa time. Carica je inale sa pravom sumnjala da je Petronije bio aktivno umiješan u umorstvo njenog supruga Valentinijana III. Konstantinopoljski dvor je odbio priznati Maksima Petronija za cara. Kako bi zaštitio svoju poziciju, Petronije je imenova Avita za *magister militum praesentalis* i poslao ga u Tuluz da dobije podršku Vizigota. Istovremeno je otkazao vjeridbu princeze Eudokije sa princem Hunerikom, vjenčavši je sa svojim sinom Paladijem (*Palladius*). Ovim bračnim

vezama Petronije je nastojao da ojača svoju vezu sa zapadnim ogrankom Teodosijevske dinastije.

Raskid vjeridbe Eudokije sa Hunerikom je veoma naljutilo Genserika, koji je samo čekao oficijelni apel Licinije Eudoksije za pomoć, da počne pripreme za napad na Italiju. U maju su u Rim došle vijesti o vandalsko – kartaginskoj floti koja je krenula na Italiju. To je dovelo do panike u Gradu, a mnogi Rimljani su i pobjegli iz Grada. I sam Petronije je shvatio da je, bez vizigotske pomoći, teško organizirati efikasnu odbranu i odlučio je pobjeći, nagovarajući i Senat da to isto učini. Međutim panika, kaos i anarhija u Gradu su bili toliki da je Petronije Maksim bio ostavljen i od svojih pratilaca i tjelohranitelja. Kada je pokušao izaći iz Grada Petronije Maksim je ubijen bilo od gnjevne mase na koju je naišao i koja ga je kamenovala bilo od vojnika po imenu Ursus. Njegovo tijelo je bilo mrcvareno i bačeno u Tibar, a vjerojatno je i njegov sin Paladije koji je za vrijeme očeve vladavine nosio titulu cezar umoren u ovom periodu.

Pad Rima 2. juna 455. god. n. e.

Nekoliko dana nakon smrti Petronija Maksima u Rim je umarširao Genserik sa svojom vojskom. Po Prosperu iz Akvitanije, papa Lav I. je molio da Genserik ne uništava Grad niti ubija njegove stanovnike. Sa tim se Genserik složio. Vandalsko – kartaginska vojska je izvršila sustavno pljačkanje Grada. Tom prilikom su oštetili neke objekte od iznimne vrijednosti, kao što je hram Jupitera Kapitolinskog gdje su skinuli sa krova zlatne i brončane ploče. Za razliku od Alarikovih Vizigota koji su u Gradu ostali pljačkati 3 dana, Genserikovi vojnici su ostali dvije sedmice. Viktor iz Vite navodi da je mnogo brodova prevezlo zarobljenike Rimljane u Afriku. Po kroničaru Malhu Genserik je sa sobom poveo kao zarobljenike i mnoge senatore, praćene sa njihovim suprugama. U Kartaginu su sa Genserikom krenule i carica Licinija Eudoksija i njene kćerke princeze Eudokija i Placidija. Mlađa kćerka Placidija je tada bila udata za istaknutog senatora Olibrija, isto predstavnika roda *Anicia*. Olibrije se tada po Jovanu Malali nalazio u Konstantinopolisu, dok Evagrije Skolastik navodi da je Olibrije pobjegao iz Rima čim se Gradu probližila Genserikova vojska.

Medaljon sa likom carice Licinije Eudoksije. Danas se nalazi u Cabinet des Médailles, Bibliothèque Nationale de France u Parizu.

Narednih sedam godina carica i dvije princeze su ostale na tlu Genserikovog kraljevstva. One su tamo uživale veoma visoki nivo dostojanstva i poštovanja. Istočnorimski car Lav I. je 462. god. n. e. platio veliku otkupninu za Eudoksiju i Placidiju i one su otišle u Konstantinopolis. Eudokija je ostala u Kartagini kao supruga Hunerika, i sa njim je imala sina princa (kasnijeg i kralja Vandalsko/alansko – kartaginske države) Hilderika. Nedugo nakon poroda Hilderika, Eudokija se povukla u Jerusalim, zbog vjerskih nesuglasica sa suprugom. Tamo je i umrla.

U princu (a kasnije kralju Vandala i Alana/ *Rex Wandalorum et Alanorum*) Hilderiku su se tako našli i geni Hispanca Teodosija I., Antiohijke Elije Eudokije, Franka Flavija Bauta i Vandala Genserika.

Avitova uprava

Eparchius Avitus (c. 385. – nakon 17. X. 456. god. n. e.), vladao od 9. VII. 455. do 17. X. 456. god. n. e. Avit je bio galskog porijekla i rođen je cc 385. god. n. e. u nobilskoj familiji u *Augusto Nemetum* (od III. st. n. e. poznat kao *Arvernis*; danas Klermon / Clermont Ferrand u francuskoj regiji Overnj/Auvergne; inače prijestolnica galskih Arverna). Avit je obnašao mnoge značajne dužnosti, a 425/426. god. n. e. je posjetio svoga rođaka Teodura, koji je bio talac na dvoru vizigotskog kralja Teodorika I., a uticao je i na princa Teodorika II. da se posveti izučavanju latinske poezije. Nakon što je 437. god. n. e. podignut na rang *vir illustris,* Avit se vratio u *Arvernis*, gdje je obnašao visoku dužnost, možda *magister militum per Gallias*. Avit je učestvovao i u vojnim kampanjama Ecija protiv Jutunga, Norika i Burgunda. Pobijedio je i jednu skupinu hunskih napadaća kod Klermona, a 439. god. n. e. postao je i pretorijanski prefekt za Galiju. Avit je inače imao odlične odnose sa dvor i Teodorika I. i Teodorika II. Nešto prije ljeta 440. god. n. e., Avit se povukao u privatni život na svoje imanje *Avitacum* kod *Arvernisa*/Klermona. Tu je ostao sve do 451. god. n. e. kada ga je Ecije poslao Teodoriku I. da ubijedi vizigotskog kralja da sa Zapadnim Carstvom stvori alijansu protiv Atiline armije. Avit je imao dvojicu sinova i to Agrikolu (živio 440. – nakon 507. god. n. e.) i Ecdicija Avita (*Ecdicius Avitus* živio cc 420. – nakon 475. god. n. e.; koji je kasnije za Julija Nepota postao patricij i *magister militum praesentalis*) i kćerku Papianilu (*Papianilla*) koja se udala za Sidonija Apolinarija.

Avitova uprava

Torismund, sin Teodorika I., je vladao samo dvije godine i već 453. god. n. e. ubijen je u zavjeri koju je vodio njegov mlađi brat Teodorik II.

Dok je Avit još boravio na dvoru Teodorika II., došla je vijest o smrti Petronija Maksima i padu Rima. Na to je Teodorik II. iskoristio priliku i proglasio je u Tuluzi Avita za novog dominusa. Već 9. jula, novi dominus je aklamiran na skupštini galskih poglavara sazvane u Viernumu, blizu *Arelate*/Arla. Rimski Senat ga potvrdio cc 5. VIII. 455. god. n. e. Avit je u Italiju ušao sa galskom armijom i vizigotskim pojačanjima. U Raveni je ostavio

vizigotske trupe pod komandom Vizigota Remistusa, novog patricija i *magister milituma*. U Rim je Avit ušao 21. IX. 455. god. n. e.

Avit međutim nije uspio konsolidirati vlast. Odnosi sa konstantinopoljskim dvorom i Marcijanom nisu bili srdačni, a Istočno Carstvo je odbilo i priznati Avitov konzulat za 456. god. n. e. nego je samo imenovalo dvojicu konzula. Avit je uspio nekako da, za vrlo kratko vrijeme u toku zime 455/456. god. n. e., osigura primirje sa Genserikom. Međutim, već u martu 456. god. n. e. vandalska mornarica je razorila Kapuu. Avit je zato poslao Ricimera, jednog od visokih zapovjednika italijanske armije da brani Siciliju. Ovaj put je konačno zapadnorimska armija uspjela u dva navrata da porazi Genserikove snage i to prvi put u kopnenoj bici kod Agrigenta i drugi put u pomorskoj bici kod Korzike.

Flavije Ricimer (živio cc 405. – 18. VIII. 472. god. n. e.) je bio bio nezaobilazna ličnost u politici posljednja dva desetljeća Zapadnog carstva. Ricimer je bio aristokratskog germanskog porijekla. Otac mu je bio Rekila, svebski kralj u Galiciji, a majka kćerka Valije, kralja Vizigota. Ricimerov brat Rekijar je bio kralj galicijskih Sveba. Ricimer je kasnije oženio sestru Gondioka, kralja Burgunda. Po Sidoniju Apolinariju, Ricimer je služio zajedno sa Majorijanom (koji je bio bio *comes domesticorum*) pod zapovjedništvom Ecija. Nakon Ricimerovih pobjeda nad Alanovandalima, Ricimer je unaprijeđen u čin *magister militum praesentalis.*

Avit nije uspio stvoriti neku popularnost među Italijanima, jer je mnoge državne dužnosti dijelio pripadnicima galske aristokratije. Stanovništvo Grada je trpilo i od nestašice hrane, jer su Vandali kontrolirali pomorske puteve. Uz to je nezadovoljstvo raslo i zbog rekvizicija od strane vojnika koji su u Italiju došli sa Avitom. Javna blagajna je bila skoro potpuno prazna. Pod pritiskom javnosti, Avit je morao i raspustiti vizigotsku gardu. Uskoro je stvorena i zavjera od strane Ricimera i Majorijana, i došlo je do pobune. Avit je pobjegao na sjever, dok su Ricimer i Majorijan ubijedili Senat da svrgne Avita. U Galiji je Avit skupljao vojsku, sa kojom je krenuo u Italiju. Do bitke je 16. X. 456. god. n. e. došlo kod Pjančence. Avitova armija je u potpunosti uništena, a on sam zarobljen i natjeran da se posveti svećeničkom pozivu kao biskup Pjančence. Međutim, u Galiji je Avit još uvijek kod svojih pristalica priznavan kao dominus. Bio je čak pokušana i pobuna u Galiji sa ciljem ponovnog dovođenja Avita na carski tron. Avit je ubrzo umro krajem 456. ili u 457. god. n. e., vjerojatno je bio ubijen po naređenju Ricimera i Majorijana.

Situacija u Hispaniji

I pored određenih sporazuma i nagodbi Hispanorimljana sa Svebima, ovi nisu odustajali da šire svoju moć na prostorima ovog poluotoka. Hermerik se, zbog bolesti, 438. god. n. e. umirovio, prepuštajući vlast sinu Rekilu (vladao 438. – 448. god. n. e.). I otac (koji je umro 441. god. n. e.) i sin su bili "pagani". Rekila je odlučio povećati svebsku domenu u Hispaniji na uštrb Zapadnog Carstva, što je dovelo do niza borbi i sukoba. Zauzeta je Merida 439. god. n. e., a Sevilja 441. god. n. e. Zapadnorimska vlast se povukla na istok Hispanije prema mediteranskoj obali. Rekila je umro u Meridi. Njegov nasljednik je bio

sin Rekijar/*Rechiar* (živio nakon 415. god. n. e. – decembar 456. god. n. e.). Rekijar je prešao na katoličko – ortodoksno kršćanstvo, još prije nego je postao svebski kralj. Rekijar je oženio i vizigotsku arijansku princezu. Pošto nije činio neke bitnije napore da Svebe prevede u katoličanstvo, to njegovo preobraćenje i nije imalo nekog vidljivijeg značenja. On je bio močan vladar koji je dao kovati sopstveni novac. Rekijar je nastavio ratove protiv Hispanorimljana i Zapadnog Carstva.. Napao je i Baske u februaru 449. god. n. e. Čak je ulazio i u savezništvo sa bagaudima (kojima je na čelu bio Basilije) prilikom operacija u dolini rijeke Ebro. Zauzeta je Lerida/*Ilerda*, ali nije uspio da u potpunosti zagospodari ovom oblašću. Pokušavajući iskoristiti haos uslijed umorstava Ecija, Valentinijana III. i Petronija Maksima, Rekijar je 455. god. počeo napad na provinciju *Carthaginiensis*, a kasnije iste godine je napao i provinciju *Tarraconensis*. Međutim, sada je "prešao svaku granicu". Avit je pozvao u pomoć Teodorika II. (inače šuru Rekijara). I 456. god. n. e. ušla je u Hispaniju pod komandom Teodorika II. velika vojska sastavljena od vizigotskih federata, Franaka, Burgunda (koje su vodili kralj Gondiok i njegov brat Hilperik/*Chilperic*), Rimljana. Teodorikova armija je 5. X. 456. god. n. e. teško porazila Rekijarovu armiju na *Campus Paramus* (kod Astorge, na obalama Orbiga). Prijestolnica Braga je pala 28. X. 456. god. n. e., a grad je prilično poharan od osvajaća, koji prilikom pljačkanja nisu razlikovali Svebe od Hispanorimljana. Rekijar je bio ranjen, a zatim zarobljen u gradu Porto, gdje je i pogubljen u decembru 456. god. n. e. Tako je propala kratkotrajna hegemonija Sveba u Hispaniji, kao i Hermerikova dinastija. Nešto kasnije se Svebi ponovo pojavljuju, a njihovog kralja Remismunda je priznao i vizigotski dvor do 464. god. n. e. Oko 465. god. n. e. Preostali "paganski" Svebi su prevedeni na arijansko kršćanstvo. Uskoro se iz vidokruga historiografije gubi ovo sada malo svebsko kraljevstvo, da bi se pojavilo u izvorima tek sredino VI. st. n. e.

Novac Rekijara.

Ova svebska kraljevina je izgleda na osnovi literarnih vrela i historiografije bila jedna od najproblematičnijih barbarskih kraljevina koje su iznikle na rimskom prostoru, i u kojoj je bilo najviše problema u odnosima između malobrojnih došljaka i većinskih Galicijana, odnosno Hispanorimljana općenito. Arheologija potvrđuje da su tada nanesene značajne štete sjeverozapdnoj Hispaniji, i da su neka naselja bila tako temeljito razorena da se više nisu obnovila.

V L A D A V I N A M A J O R I J A N A, F L A V I J A L I B I J A, A N T E M I J A, O L I B R I J A, G L I C E R I J A (zapad) i L A V A I T R A Č K O G (istok) 457. – 474. god. n. e.

Lav I. (401. – 18. I. 474. god. n. e.), vladao od 7. II. 457. do 18. I. 474. god. n. e. Kao vladar se zvao Λέων /*Flavius Valerius Leo Augustus.* Lav je rođen 401. god. n. e. u Trakiji ili *Dacia Aureliana* u Trakorimskoj familiji, možda dačkog ili besijskog porijekla. Karijeru je ostvario u vojci, gdje je dostigao rang grofa. Kada je Marcijan umro, dužnosnicima i službenicima konstantinopoljskog dvora je trebalo 11 dana da izaberu nasljednika. Iako je prvi izbor ukazivao na Marcijanovog zeta Antemija, izbor je bio različit. Močni i utjecajni zapovjednik Aspar je odbio carski položaj, je predložio jednog od svojih časnika Lava I. Tako je za njegovo postavljanje za istočnog cara zaslužan Aspar, koji se nadao da će Lav I. biti obični puppit vladar, a da će stvarna vlast biti u rukama njega. Krunisanje Lava I. 7. II. 457. god. n. e. je bilo najranije poznato koje je uključivalo i konstantinopoljskog patrijarha. Lav I. je bio oženjen sa Verinom, isto vjerojatno balkanskog porijekla, sa kojom je ukupno imao troje djece : sina koji je rano umro, i kćerke Arijadnu i Leontiju. Verina je vjerojatno na krunisanju uzela ii me Elija/*Aelia*, koje je postalo uobičajeno ime za carice/auguste iz Teodosijevske dinastije, isto kao što je i ime Flavije postalo ime koje su uzimali carevi iz Konstantinove i Teodosijevske dinastije.

Majorijan (cc. 420. – 7. VIII. 461. god. n. e.), vladao od 1. IV. 457. do 2. VIII. 461. god. n. e. Kao vladar zvao se *Flavius Julius Valerius Maiorianus Augustus.* Majorijan je rođen vjerojatno nakon 420. god. n. e., i poticao je iz vojno – oficirske familije. Njegov istoimeni djed (po majci) je za vrijeme Teodosija I. dostigao čin *magister militum*. Otac mu se vjerojatno zvao *Donninus*, i kao oficir je bio zadužen za administraciju Ecija. Sam Majorijan je svoju vojnu karijeru i započeo i razvijao pod Ecijem. U Galiji je sreo dvojicu časnika sa kojima će biti ostatak života veoma povezan, a to su Ricimer i Egidije/*Aegidius.* Majorijan se veoma istakao u vojnom zapovjedništvu, posebno u odbrani Tura/*"Caesarodunum"/ Civitas Turonum/* i bici kod *Vicus Helena*. Valentinijan III. je cc 450. god. n. e. razmatrao mogućnost da svoju kćerku Placidiju uda za Majorijana, čime bi ovaj dominus dobio podršku jednog moćnog vojnog zapovjednika, a indirektno bi se riješio i problem nasljeđa. Ecije je to spriječio tako što je demobilizirao Majorijana i poslao ga u privatni život. Kada je ubio Ecija, Valentinijan III. je pozvao Majorijana nazad u vojnu službu.

Život Majorijana i njegova vladavina su najbolje poznati u odnosu na ostale zapadnorimske careve ovoga perioda. Najvažniji izvori su kronike i druga literarna vrela koja govore o ovom periodu, Sidonije Apolinarije je sastavio panegirik u čast Majorijana, a sačuvano je i 12 njegovih zakona koji su pod nazivom *Novellae Maioriani* uključeni u Breviarium koji je sastavljen 506. god. n. e. za vizigotskog kralja Alarika II.

Proglašenje Majorijana za zapadnog cara

Imenovanje novog zapadnog dominusa je trebao učiniti istočni dominus, međutim i u Konstantinopolisu se dešavala tranzicija pa je potrajalo određeno vrijeme interregnuma

na zapadu. Uz to, izgleda da novi istočni dominus Lav I. prvotno nije ni namjeravao izabrati svoga kolegu na zapadu, želeći možda vlada sam sa oba dijela rimskog svijeta. U okviru toga je unaprijedio Majorijana u čin *magister militum*, a Ricimera u rang patricija i *magister militum*. U to vrijeme jedna skupina Alamana je napala Italiju preko Retije. Majorijan je poslao trupe pod komandom grofa Burka, koje su pobijedile Alamane kod jezera Maggiore. Radi ove pobjede Majorijan je 1. IV. 457. god. n. e. aklamiran od armije za novog zapadnog dominusa. Sam Ricimer se nadao da će on imati i obnašati ulogu kakvu je imao Ecije u odnosu na Valentinijana III. Ipak je bilo potrebno još neko vrijeme da Lav I. prizna novog zapadnog dominusa. Običaj je tada nalagao da novi regularno izabrani dominus bude konzul za narednu godinu, pa je to bio i Majorian zajedno sa Lavom I. Već na samom početku svoje vladavine Majorijan će pokazati sve svoje sposobnosti i umijeća, kao i odlučnost da rimskom imenu na zapadu povrati snagu i poštovanje. Odmah je započeo sa ambicioznim i uspješnim borbenim operacijama. Prvo se odlučio pozabaviti sa Italijom i Galijom, a zatim sa Hispanijom i Afrikom.

Odbrana Italije

U ljeto 458. god. n. e. grupa Vandala se iskrcala u Kampaniji i započela pljačku i pustošenje okoline. Majorijan je osobno vodeći vojsku u potpunosti uništio vandalsku vojsku. Kako bi bolje zaštitio Italiju, ojačao je njene obrambene kapacitete i linije. Prvo je izdao zakon (*Novella Maioriani* VIII. ili *De reddito iure armorum/*"O povratku prava da se nosi oružje"). Zakon sa istim imenom je već ranije 440. god. n. e. izdao Valentinijan III. (*Novella Valentiniani* IX). Majorijan je ojačao i armiju, regrutirajući u nju veliki broj "barbarskih" plaćenika i Italijana. Ponovo su ustanovljene dvije flote, vjerojatno misenska i ravenska. Sada je mogla započeti velika Majorijanova ofanziva.

Pobjede u Galiji

Kada je stupio na carski položaj, Majorijan je ustvari imao kontrolu samo nad Italijom, sa tim da je Marcelin, faktički samostalni upravitelj Dalmacije oficijelno priznavao Majorijana. Rimski dijelovi Galije su nakon pada Avita odbili priznati Majorijana. Uz to su još i stanovnici Liona dozvolili burgundskom kralju Gondioku da zauzme ovaj grad. Krajem 458. god. n. e. Majorijan je sa armijom ušao u Italiju, dok je Ricimera ostavio u Italiji. Majorijanovi neposredni suradnici su bili Egidije i Nepotijan/*Nepotianus*. Sada su se nizale pobjede zapadnorimske vojske. Vizigotska vojska pod komandom Teodorika II. je teško poražena u bici kod Arla. Teodorik II. je bio prisiljen da napusti Septimaniju, povuće se u Akvitaniju i prihvati novi sporazum sa Majorijanom po kojem su Vizigoti opet svedeni na status federata i potčinjeni zapadnom caru. Po sporazumu, Teodorik II. je morao Zapadnom carstvu vratiti sve teritorije koje su zauzeli u Hispaniji kada su pobijedili Svebe. Majorijan je imenovao Egidija za novog *magister militum per Gallias*. Inače je Egidije vjerojatno i sam bio galskog aristokratskog porijekla.

Dok su Galorimljani prihvatali Majorijana kao cara, njegova ofanziva se nastavila u dolini Rone. Sada su pobijeđeni Burgundi a zauzet je i Lion. Ovaj glavni galski grad je

kažnjen velikom novčanom kaznom. Bagaudi su bili prisiljeni da se pridruže Zapadnom Carstvu. Majorijan je bio dovoljno mudar da ne kažnjava galorimsku aristokratiju, nego da nađe neku vrstu sporazuma sa njima. Tako je i Sidonije Apolinarije je unaprijeđen u zvanje *comes spectabilis*. Majorijan je pravilno razumijevao da je problem u funkcioniranju Zapadnog Carstva od smrti Valentinijana III. bio u tome što su se tadašnje glavne dvije zapadnorimske elite (galska i italijanska aristokratija) međusobno sukobljavale. Zato je vodio politiku sporazuma i privlaćenja galske aristokratije na svoju stranu. Državne pozicije su dijeljene i Galima i Italijanima.

Pobjede na Siciliji

Majorijan je posebno bio zainteresiran za obračun sa Vandalima. Zato je skupljao informacije o neprijatelju, a sakupljena je i flota od 300 brodova kako bi podržavala zauzimanje Hispanije i Afrike.

Po Prokopiju, Majorijan "koji je nadilazio u svakoj vrlini sve one koji su ikada bili carevi Rimljana" je želio da osobno sazna borbenu gotovost Vandala i kako će lokalna populacija reagirati na zapadnorimsku invaziju. Zato se maskirao i otišao je na Genserikov dvor pretvarajući se da je izaslanik zapadnog cara. Genserik je pokušao da impresionira izaslanika pokazavši mu svoja skladišta oružja, i poslao ga je nazad. Ovo je vjerojatno jedna italijanska legenda o Majorijanu.

Majorijan je poslao Marcelina, gospodara i *comes rei militaris* Dalmacije, na Siciliju kako bi je povratio od Vandala.

Pobjede u Hispaniji

U Hispaniji, Majorijanov zapovjednik (*comes et magister utriusque militiae*) Nepotijan i Sunierik/*Sunieric*, koji je vodio vizigotske federate su počeli operacije protiv Sveba koje su trajale cijelu 459. god. n. e. Sunierik je iste godine unaprijeđen i u čin *comes rei militaris.* Nepotijan i Sunierik su izvojevali pobjedu nad Svebima 460. god. n. e. blizu *Lucus Augusti*, a zatim su prešli u Luzitaniju.

Majorijan je skupio veliku armiju u Liguriji. Genserik se uplašio predstojećeg napada na Afriku i tražio je sporazum koji je Majorijan odbio. Dok je Genserik vršio pripreme za odbranu svoga kraljevstva, Majorijan je stavljao pod svoju kontrolu dijelove Hispanije. Tako je ušao u Saragosu/ *Caesaraugusta,* a onda je napredovao do *Carthaginiensis*. Međutim, tamo je njegova flota usidrena u *Portus Illicitanus*, uništena zahvaljujući izdajnicima koje je platio Genserik. Zbog toga je Majorijan odustao od napada na Genserikovo kraljevstvo, a primio je vandalske izaslanike sa kojima je dogovorio mir.

Politička karta Zapadne Europe i zapadnog Mediterana za vrijeme Majorijana, koja pokazuje i Majorijanova osvajanja i pobjede.

Unutarnja politika Majorijana

Pored blistavih pobjeda širom Zapadne Europe, Majorijan se istakao i u zakonodavnoj djelatnosti, o čemu svjedoče i već spomenute novele. Posebnu pažnju je posvetio reguliranju odnosa sa senatorskim redom i poreznog sustava. Na jednoj strani je namjeravao da dobije podršku senatora, tako što bi Senatu vratio njegovo političko značenje. Međutim sa druge strane, se odlučio pozabaviti i eliminiranju zloupotreba koje su pojedini močni magnati – senatori, koji su na račun svojih lokalnih interesa na autarkičnim veleposjedima, zanemarivali ili direktno štetili državnim interesima. Posebno se to izražavalo u tome što su odbijali plaćati poreze ili zadržavajući poreze koje su ubirali. Porezna utaja je onda imala negativan efekt po srednje i sitne posjednike, gradsko

stanovništvo i lokalne magistrate. Npr. kurijali su morali da kompenziraju sve poreze koje nisu mogli ubrati od magnata sa njihovih područja. To je činilo obnašanje javnih, municipalnih dužnosti vrlo nepopularnim, čime se erodirala autonomija i funkcionalnost municipalnih jedinica. Majorijan je ukinuo i porezne dugove, znajući da porezni obveznici nisu u mogućnosti da isplate akumulirane dugove. Zakonom *De indulgentiis reliquorum* od 11. III. 458. god. n. e. su oprošteni svi dugovi zemljoposjednika. Istim zakonom je strogo zabranjeno javnim službenicima, kod kojih se nalazila evidencija o sakupljenom novcu, da sakupljaju poreze. Taj zadatak je prenešen na namjesnike. Zakon *De bonis caducis sive proscriptorum* od 4. IX. 458. god. n. e. *Comes privatae largitionis* Enodije je opominjao sudije u provincijama protiv pronevjera carskih prihoda, tako što bi oni za sebe zadržavali dio sakupljenog poreza.

Majorijan se bavio i stanjem u javno – upravnim dužnostima i službama. Tako je 8. V. 458. god. n. e. izdat zakon *De defensoribus civitatum* kojim se reetablira dužnost *defensor civitatis*. Ovo je bila neka vrsta magistrata – ombdusmena koji je predstavljao interese građane u procesima sa carskom administracijom, posebno po poreznim pitanjima. Zakon *De curialibus et de agnatione vel distractione praediorum et de ceteris negotiis* je abolirao ranije zloupotrebe izvršene od dekuriona, ali im je i zabranjivao da napuste svoj dekurionsko - kurijalni status. Izvršena je i monetarna reforma, a izdavao se zlatni, srebrni i bronzani novac.

Majorijan se posvetio još jednom specifičnom problemu koji je pretio održanju biološke mase visokih slojeva zapadnorimskog stanovništva. U bogatim nobilskim familijama je bio zavladao običaj da kćerke uzmu kršćanski zavjet nevinosti i da se nikada ne udaju. Razlog te pojave je bilo želja da se familijarno bogatstvo ne disperzira preko miraza. Majorijan je ovo smatrao vrlo nevaljalim trendom, jer je smatrao da se time smanjuje natalitet, a sa druge strane širi pojavu preljuba.Zato je 26. X. 458. god. n. e. izdao zakon *De sanctimonialibus vel viduis et de successionibus earum* kojim se utvrđuje minimum od 40 godina da bi se uzeli kršćanski zavjeti čednosti. Istovremeno se onim kćerkama, koje su bile zbog toga zavjeta razbaštinjene, daju ista pravo na nasljeđe kao i njihovoj braći i drugim sestrama. Zabranjeno je i mladim udovicama bez djece da uzmu zavjete čednosti. Zbog ove politike je ušao u sukob sa kršćanskim svećenstvom, jer su ove udovice često upravo Crkvi ostavljale oporukom imovinu.

Zanimljivo je da se Majorijan posvetio i kulturološkim pitanjima, posebno očuvanju i konzervaciji starina. Već u IV. st. n. e. je započelo ruiniranje spomenika i starih monumentalnih objekata. Ti objekti ne samo da se nisu obnavljali, nego su korišteni i kao kamenolomi ili rezervoari materijala za nove objekte. I uvoz materijala za monumentalne objekte je značajno otežan, zbog vandalske prijetnje na Mediteranu. Da bi se koristili stari objekti za novu privatnu gradnju, bila je potrebna dozvola od strane magistrata sudija. Dozvola se dobijala često na osnovi favoritizma ili uobičajene korupcije. Da bi se riješilo i ovo pitanje Majorijan je proglasio 11. VII. 459. god. n. e. zakon *De aedificiis*

pubblicis kojim se utvrđuje kazna od 50 funti za one sudije koje dozvoljavaju drevne javne objekte, dok je za one subordinirane sudijama predviđeno šibanje i amputacija obje ruke. Oni koji su odnijeli materijal sa javnih objekata morali su ga vratiti. Senat je imao pravo da odluči da li i u kojim okolnostima je opravdano demoliranje starih objekata, a ako Senat i podrži takvo rješenje, car je mogao da korigira takvu odluku.

Sve izloženo jasno ukazuje na vrlo ambicioznu reformu kojom je Majorijan namjeravao da započne jedno, sasvim novo doba oporavljenog Zapadnog Carstva. Nesumnjiva je njegova enormna energija.

Urota protiv Majorijana i Ricimerov prevrat

Međutim, obnova Zapadnog Carstva se nije desila zbog toga što su pojedinci na istaknutim pozicijama zbog svojih prozaičnih interesa, prenebregnuli javne interese, pa i višegodišnje prijateljstvo. Dok je Majorijan bio zauzet sa pobjedonosnim pohodima po zapadnim provincijama, Ricimer se u Italiji okružio sa značajnom senatorskom aristokratskom opozicijom. Ta oporba se suprotstavljala Majorijanu jer je njegova intencija bila da odlučno i konačno izliječi sve "bolesti" koje su rastakale Zapadno carstvo, čak iako bi to bilo upereno i protiv interesa pojedinih magnata. Ricimer je sa svoje strane imao ambiciju da bude drugi Ecije, što sa odlučnim i sposobnim Majorijanom nije bilo moguće. Sam Majorijan je napravio taktičku grešku, i u Arlu je rasputio plaćenike, i praćen samo manjom skupinom gardista otišao je u Rim, sa intencijom nastavka reformi. Ricimer je krenuo u susret Majorijanu sa odredom vojnika, i njih dvojica su se sreli blizu Tortone, nedaleko od Pjančence. Tu je Ricimer 3. VIII. 361. god. n. e. dao da se Majorijan uhapsi, detronizira, muči i udara. Nakon pet dana Majorijan je bio pogubljen. U crkvi sv. Mateja u italijanskom gradu Tortoni se nalazi objekat koji se tradicionalno naziva Majorijanov mauzolej.

Majorijan nedvosmisleno spada u red največih najvećih rimskih careva i vojskovođa, posebno ako se ima u vidu da je on djelovao u abnormalno teškim uvjetima raspadajućeg poretka, sloma rimskog moralno – vrijednosnog sustava, izdaje, okružen velikim brojem neprijatelja i sa znatno smanjenim resursima na koje je mogao da računa. I pored svih startnih poteškoća i problema, on je za jedno vrlo kratko vrijeme ponovo proslavio rimsko ime na zapadu. Praktično je pod kontrolom stavio dobar dio onoga što je izgubljeno za vrijeme od Honorija do Avita, a da je poživio još neko vrijeme sigurno bi povratio sve izgubljene zapadnorimske provincije. Pored vojne djelatnosti, istakao se i u civilnim poslovima, ostavivši djelo koje će ga zadugo nadživjeti. Ali mržnja ljudi "okovanih mozgova" i okrenutih samo svojim interesima i hirovima, kao i izdaja preambicioznog prijatelja spriječili su da Majorijan doživi ulogu Augusta ili Aurelijana. Nažalost, historiografija nije dostojnu pažnju posvetila ovom darovitom čovjeku i istinskom patrioti koji je vjerovao u vječnost rimskog imena. Majorijanovo djelo ukazuje na još jednu činjenicu. A to je da Zapadno Carstvo, čak i krajem šeste decenije V. st. n. e., i pored toga što je Rim dva puta opljačkan, što su izgubljene mnoge provincije, što su

provincije i gradovi doživjeli velika razaranja, što je financijsko i materijalno stanje bilo očajno, još uvijek bilo dovoljno snažno da za samo tri godine pobijedi Alamane, Vandale na Siciliji, odmetnute Gale, Vizigote, Burgudne i Svebe. To slikovito ukazuje na to da Zapadno Carstvo nije uopće bilo pobijeđeno od strane vanjskog faktora, kako se to često i pogrešno predstavlja u historiografiji. Zapadno Carstvo i rimski svijet nisu pobijedili i osvojili "barbari" i kršćanski svijet. Zapadno Carstvo je uništilo samo sebe, bolje reći samodestruktivna elita Zapadnog Carstva je uništila državu koju je trebala da vodi, održava i razvija. I to počevši od samoga početka stoljeća i eliminacije Stilihona, onda niza višedecenijskih građanskih ratova koji su završili tek sa eliminiranjem Ecijevih suparnika, zatim ubistvima Ecija i Valentinijana III., da bi kulminiralo sa pogubljenjem Majorijana. Kršćanski svijet i "barbari" su samo iskoristili situaciju i nametnuli svoju dominaciju.

Nakon Majorijana, put ka završetku antičkog postojanja Zapadnog Carstva je definitvno bio otvoren. Po Edvardu Gibonu : "Avitov nasljednik predstavlja dobrodošlo otkriće velikog i junačkog karaktera kakav se ponekad javlja u izopačenom vremenu da povrati čast ljudskog roda".

Zapadno i Istočno Carstvo nakon Majorijanovih pobjedonosnih ratova.

Dolazak Libija Severa na zapadni tron

Flavius Libius Severus Serpentius (420. – 15. VIII. 465. god. n. e.), vladao od 19. XI. 461. do 15. VIII. 465. god. n. e.

Majorijanova smrt je ponovo stvorila interregnum, jer nije odmah došlo do izbora novog zapadnog dominusa. U izbor su se aktivno uključili Ricimer, Lav I., pa i Genserik sa svojim favoritima. Oficijelno je primat izbora novog zapadnog cara imao istočnorimski car Lav I. Genserik, koji se ženidbom svoga sina Hunerika sa Eudokijom povezao sa Teodosijevskom dinastijom, je kao kandidata imao Olibrija (muž Placidije, mlađe sestre Eudokije). Kako bi ojačao poziciju svoga kandidata, Genserik je pokrenuo nove napade na obale Italije i Sicilije. On je to pravdao time da pređašni sporazum potpisan sa Majorijanom nije validan. Ricimer je poslao izaslanstvo Genseriku, tražeći da se poštuje sporazum, a u Kartaginu je došlo i izaslanstvo i Lava I. Sam Ricimer bi najviše želio neku marionetu na čelu Zapadnog Carstva, sa kojom bi mogao lako upravljati. I pored Genserikovog pritiska, Ricimer je u potpunosti ignorirao Olibrija i za novog cara Zapada je u Raveni imenovao italijanskog senatora Libija Severa.

Međutim Libije Sever nije bio priznat ne samo od Lava I., nego ni od Egidija zapovjednika Galije, Marcelina u Dalmaciji i Nepotijana u Hispaniji. Nepotijan je inače bio oženjen sa Marcelinovom sestrom. Ricimer se suočio sa tim da su on i njegova marioneta kontrolirali samo Italiju i alpske provincije. Tako je u trenutku propalo sve ono što je Majorijan uspio da ponovo izgradi. Iako je od strane konstantinopoljskog dvora i niza regionalnih rimskih moćnika Libije Sever smatran obični uzurpatorom, činjenica je da je njega ipak potvrdio rimski Senat.

Početkom 460tih godina, Nepotijan je smjenjen i zamjenjen sa Arborijem.

Dunavska granica i Ostrogoti

Konstantinopoljski dvor je nakon sloma hunske hegemonije i politije, probleme dobio sa onim dijelovima koji su proizašle iz te politije. Posebno su za dunavsku granicu bili bitni odnosi sa Ostrogotima koji su ponovo pojavili na historijski pozornici kao samostalni faktor nakon 80 godina hunske hegemonije. Tada je Ostrogotima upravljala neka vrsta triumvirata koji se sastojao od Teodemira i njegove dvojice zetova Valamira i Videmira. Teodomir iz roda Amala je bio arijanski kršćanin, a njegova supruga Ereleuva je bila sklona ortodoksno – katoličkom kršćanstvu. Ereleuva je po svome krštenju uzela i ime Eusebija. Teodemir i Ereleuva su imali dvoje djece i to sina Teodorika Amala (Teodorik Veliki Ostrogotski, Theoderich der Große, Þiudareiks, *Flāvius Theodericus*, Θευδέριχος, živio od 454. – rođen blizu Karnuntuma -- do 30. VIII. 526. god. n. e.) i kćerku Amalafridu. Valamirovi Ostrogoti su inače nastavili ratove sa vojskama koje su predvodili Atilini sinovi, pobijedivši ih 456. i 457. god. n. e. Po ranijem dogovoru sa Marcijanom, Valamirovi Goti su trebali od Istočnog Carstva dobijati određenu naknadu, ali 459. god. n. e. nisu primili navedenu nadoknadu. To i činjenica da su tada Istočno Rimljani preferirali Teodorika Strabona, izazvalo je napade na istočnorimsko područje između 459. – 462. god. n. e. sa promjenljivim uspjesima i neuspjesima.

Teodorik Strabon je bio vođa tračkih Gota, skupine naseljene kao federati na istočnorimskom području. Inače je on bio usko povezan sa tadašnjim močnicima na konstantinopoljskom dvoru, jer je njegova sestra bila udata za Aspara. Teodorik Strabon je sa suprugom Sigildom imao sina Recitaha (*Recitach*).

Lav I. je 462. god. n. e. sa Ostrogotima postigao mir, po kojem su Istočni Rimljani Ostrogotima isplaćivali 300 funti zlata godišnje. Nešto kasnije je Valamir je poginuo nesretnim slučajem prilikom pohoda na Skire. U Konstantinopolis je kao talac poslan dječak Teodorik Amal, sin Teodomira kao zalog mira koji je njegov otac postigao sa Konstantinopoljskim dvorom. Teodorik Amal će ostati na konstantinopoljskom dvoru prilično dugo, duže od dvije decenije, i bio je dobro upoznat sa tradicijama grčko – rimske kulturne ekumene i mediteranskog načina života. Uz to je saživio i sa političkim institucijama rimskog svijeta.

Situacija u Galiji

Sa činjenicom da Egidije nije priznao Libija Severa, praktično je zaživjelo novo separatno područje u sjevernoj Galiji, otcijepljeno od središnje vlasti u Raveni. Sjedište ove države je bilo u gradu Soissons/*Noviodunum*. Egidije se u svojoj upravi nad sjevernom Galijom oslanjao na franačke saveznike i njihovog kralja Hilderika I. (*Childeric*; živio cc 440. – 481/482. god. n. e.), oca čuvenog franačkog kralja Klodovika.

Hilderik je sin polulegendarnog Meroveha i unuk Klodija, kraljeva Salijskih Franaka. Pretpostavlja se da je naslijedio oca 457. ili 458. god. n. e., a prijestolnicu franačko – salijskog kraljevstva je postavio u Tournai/*Tornacum* (u današnjoj belgijskoj Valoniji) u području koje je pod kontrolu Salijaca došlo 432. god. n. e.

Kako bi se uspostavila kontrola nad Galijom, Ricimer je preko Libija Severa imenovao izvjesnog Agripina na mjesto magister *militum per Gallias*. Inače se Egidije i Agripin nisu podnosili, jer je Egidije za vrijeme Majorijanove vladavine optužio Agripina za izdaju. Kako bi se dobila podrška Vizigota u sukobu sa Egidijem, ustupljena im je 462. god. n. e. Narbona. Međutim, Vizigotski ulazak u rat sa Egidijem nije ostvario željene ciljeve. Kod Orleana Egidijeve i Hilderikove trupe su teško porazile Vizigote, a poginuo je i Friderik, brat kralja Teodorika II. Međutim, Egidije nije napredovao dalje protiv Vizigota, jer je vjerojatno imao posla i na drugim stranama i granicama svoje domene. On je morao suzbijati i saksonske napade, Bretonce...itd... Egidije je bio poslao, i izaslanstvo Vandalima i to preko Atlantika u maju 464. god. n. e. Međutim, Egidije je umro iste godine, a naslijedio ga je sin Sijagrije/*Syagrius*.

Hilderik je nakon smrti Egidija, zajedno sa grofom Paulom od Angera/ *Iuliomagus/ civitas Andecavorum*, pobijedio Vizigote. Saksonci su prodrli do Angera, ali ih je Hilderik porazio. Pošto je Paul poginuo, grad je preuzeo Hilderik. Grob ovog franačkog kralja je otkriven 27. V. 1653. god. n. e. u crkvi Saint – Brice u Tournai. Pronađeni su mnogi dosta vrijedni objekti, uključujući i prsten pečatnjak sa natpisom CHILDERICI REGIS i zlatne pčele.

Libije Sever je 464. god. n. e. imenovao Arvanda za pretorijanskog prefekta za Galiju, sa tim da je ravenski dvor kontrolirao tada samo jugoistočnu Galiju. U ovom periodu je i smirena pobuna onih Alana koji su bili u Galiji. Po Biogorom su prešli Alpe i došli u Liguriju, ali ih je tamo 464. god. n. e. pobijedio Ricimer.

Kraj vladavine Libija Severa

Ricimer i Libije Sever su problema imali i sa Vandalima, koji su nanosili svojim napadima velike ekonomske štete italijanskim magnatima. Zato je Libije Sever poslao patricija Tatijana kao izaslanika Genseriku, ali je ovaj odbio mirovni sporazum. Ipak bez obzira što Lav I. oficijelno nije priznavao Libija Severa, oni su ipak morali surađivati bar po tehničkim pitanjima kao što je npr. izbor konzula. Od konačne podjele na dvije države, Ravena je birala jednog, a Konstantinopolis drugog konzula. Libije Sever je umro, vjerojatno prirodnom smrću 465. god. n. e.

I dvor u Tuluzi je naredne godine doživio smjenu na svome čelu, jer je Teodorik II. ubijen u zavjeri svoga mlađeg brata Eurika (živio od cc 440. – 484. god. n. e.). Tako su sinovi Teodorika I., koji je hrabro poginuo na Katalunskim poljima u bici sa Hunima, ubijali jedan drugog.

Dolazak na vlast Antemija

*Procopius Anthemius/*Antemije (cc. 420 – 11. VII. 472. god. n. e.), vladao od 12. IV. 467. do 11. VII. 472. god. n. e. Antemije je pripadao nobilskom rodu Prokopija iz istočnog dijela rimskog svijeta, koja je dala više vojnih i civilnih dužnosnika. Preko majke Lucine, bio je unuk čuvenog i moćnog Flavija Antemija, koji je bio pretorijanski prefekt Istoka i konzul, a vodio je i porijeklo od Flavija Filipa (*Flavius Philippus*), pretorijanskog prefekta za Istok 346. god. n. e. Njegov otac je bio Prokopije, magister militum za Istok od 422. do 424. god. n. e., a inače je bio potomak Prokopija, koji je bio uzurpator za vrijeme Valensa. Iako je po rođenju iz Konstantinopolisa, školovao se u Aleksandriji kod neoplatoniste Prokla Likeja Nasljednika (*Proclus Lycaeus,* Πρόκλος ὁ Διάδοχος, živio 8. II. 412. – 17. IV. 485. god. n. e.), zajedno sa Marcelinom (gospodarem Dalmacije), Flavijem Ilustrijem Pusaeusom (*Flavius Illustrius Pusaeus*; pretorijanski prefekt

Istoka i konzul za 467. god. n. e.), Mesijem Febom Severom (*Messius Phoebus Severu*s, konzul za 470 god. n. e.) i Pamprepijem (*Pamprepius*, Παμπρέπιος, "paganski" pjesnik, živio 29. IX. 440. – novembar 484. god. n. e.). Antemije se 453. god. n. e. oženio sa Marcijom Eufemijom, kćerkom istočnog cara Marcijana. Sa njom je imao sinove Antemiola *(Anthemiolus*), Marcijana (*Marcian*), Prokopija Antemija (*Procopius Anthemius*) i Romula te kčerku Alpiju (*Alypia*), što je ušao u carsku tazbinu, unaprijeđen je u rang grofa i poslan na dunavsku granicu sa zadatkom obnove graničnih fortifikacija, a 454. ili 455. god. n. e. je u Konstantinopolisu dobio titulu patricija. Postao je i jedan od dvojice časnika na Istoku sa titulom *magistri militum,* 455. god. n. e. je bio i konzul. Ova brza unaprijeđena ukazuju da je Marcijan sigurno planirao za Antemija carsku vlast, bilo na istoku ili zapadu. Iako nakon smrti Marcijana nije izabran za novog istočnog cara, Antemije je ostao u službi Istočnog Carstva. Kao *magister militum* je cc 360. god. n. e. porazio Ostrogote predvođene Valamirom. Novu pobjedu je osigurao u zimu 466/467. god. n. e. kada je pobijedio skupinu Huna koja je predvođena Hormidakom prešla preko zaleđenog Dunava u istočnorimske balkanske provincije. Huni su čak zauzeli Serdiku, ali ih je tamo Antemijeva armija opkolila i nešto kasnije teško porazila.

Nakon smrti Libija Severa, zapadni ravenski tron je ostao upražnjen, pa su se ponovo počeli javljati pojedini kandidati. Genserik je opet zastupao stranu Olibrija. Lav I. nije mogao dopustiti da preko Olibrija, Genserik postane stvarni kontrolor Zapadnog Carstva. Kako bi pojačao pritisak i tako doprinio izboru Olibrija, Genserik je naredio svojoj mornarici ubilačke i pustošeće napade i prema Iliriku i Grčkoj gdje su nanijeli značajne ljudske i materijalne gubitke. Lav I. se zato i odlučio da na čelo ravenskog dvora postavi Antemija. Sa tim izborom se složio i Ricimer i Antemije je u Italiju došao praćen armijom koju je vodio Marcelin, moćnik iz Dalmacije. Lav I. je izborom Antemija za zapadnog cara, ovoga udaljio i od toga da bude pretendent za istočni tron. Sada je Lav I. mogao planirati zajednički napad na Genserika i njegovo kraljevstvo.

Uprava za Antemija

Za razliku od neposredno prethodnog vremena, koji su karakterizirali odnosi promjenljive prirode između ravenskog i konstantinopoljskog dvora, sa Antemijem nastupaju srdačniji odnosi između dvije rimske države. Zanimljivo je da je Antemije, inače istočnjačkog porijekla, posljedni zapadni car koji je zabilježen u istočnorimskom/romejskom pravu. Kako bi se učvrstila Antemijeva pozicija na Zapadu, krajem 467. god. n. e. došlo je i do vjenčanja Ricimera i Alipije, kćerke Antemija.

Rat sa Genserikovim kraljevstvom i pokušaj uništavanja Genserikovog kraljevstva 468. god. n. e.

Glavni problem i Antemijeve vladavine bilo je Genserikovo kraljevstvo. Već 467. god. n. e. pripremljena je kampanja pod komandom Marcelina, ali se zbog lošeg vremena rimska flota vratila u svoje baze. Naredne, 468. god. n. e. je planirana nova operacija u velikom stilu, i to pod zajedničkim auspicijama i istočnog i zapadnog cara. Veći dio troškova za operaciju je podnio konstantinopoljski dvor. Glavni komandant operacije bio je Basilisk/*Basiliscus/*Βασιλίσκος (brat Elije Verine, supruge Lava I.). Sakupljena je velika flota koja bi prebacila združenu istočnorimsku, zapadnorimsku i dalmatinsku vojsku na afričko tlo. Izvori spominju da je za ovu ambicioznu pomorsko - amfibijsko – desantnu

operaciju bilo predviđeno cc 1100 plovnih objekata i 100 000 vojnika. Napad je predviđao da Basilisk sa glavninom trupa udati direktno na Kartaginu, Marcelin (dalmatinski gospodar) je trebao napasti i zauzeti Sardiniju, a Heraklije iz Edese bi se trebao iskrcati na libijsku obalu Tripolitanije. Kompletna vojska se sastala na Siciliji, odakle se podijelila u predviđenim pravcima. Marcelin je uspješno sa svojim snagama zauzeo Sardiniju, a Heraklije iz Edese sa svojim jedinicama Tripolitaniju odakle je trebao da kopnenim putem krene ka Kartagini. Basilisk je pristao kod *Promontorium Mercurii*, sada Rta Bon, oko 40 rimskih milja od Kartagine. Genserik je vidjevši golemu silu, zatražio od Basiliska pet dana kako bi dogovorio primirje. Basilisk je tada napravio stratešku grešku, jer je pomislio da je bilo dovoljno impresionirati Genserika da se preda, pa je pristao na njegove prijedloge. Vandalski kralj je imao drugačije namjere, pa su za vijeme odvijanja pregovora, Genserikovi ljudi skupili brodove i napunili ih raznoraznih zapaljivim materijalima, i za vrijeme jedne noći ih zapalili i pustili prema nezaštićenoj rimskoj floti. Ubrzo je došlo do napada i Genserikove mornarice na iznenađene Rimljane. Basilisk je pobjegao usred bitke. Bitka je završila potpuno Genserikovom pobjedom, jedna polovina rimske flote je bila zapaljena, potopljena ili zarobljena, dok je druga polovina pobjegla.

Ali da su pojedini rimski komandanti pokazali zavidnu hrabrost posvjedočuje i slučaja Joana, jednog od istočnorimskih komandanata, a koji opisuje Prokopije. Joan se borio veoma žestoko, odbijajući napade i ubijajući veliki broj neprijatelja. Kada je uvidio da će njegov brod ipak biti zarobljen, on je odbio predaju Gensu, sinu Genserikovom. Umjesto predaje, on je u punom oklopu skočio u more i udavio se. Njegove zadnje riječi su bile da on nikada neće pasti u ruke pasa.

Zbog ovog poraza, kompletna operacija je propala, Heraklije je morao napustiti marš na Kartaginu i povući se u Tripolitaniju, u kojoj se zadržao još dvije godine. Marcelin se vratio na Siciliji gdje se sreo sa Basiliskom. Potencijalni novi napad na Kartaginu je spriječen, jer je je Marcelin ubijen od strane jednog do svojih kapetana, moguće na podstrekivanje Ricimera koji je zazirao od moćnog i sposobnog Marcelina. Po povratku u Konstantinopolis, Basilisk se sklonio u crkvu Hagia Sofija kako bi izbjegao bijes naroda i samoga Lava I. Medijacijom Verine, Basilisk je ipak dobio carski oproštaj i bio je kažnjen samo progonstvom u grad Herakleja Sintika u Trakiji.

Rt Bon u Tunisu.

Neposredno nakon poraza kod rta Bon, Vandali su napali Peloponez sa ciljem njegovog osvajanja. Tamo su kod Kenipolisa naišli na žestok otpor Maniota, zajednice sa južnog Peloponeta, i bili su odbijeni uz vrlo teške gubitke. Zauzvrat su Vandali 500 talaca iz Zakintosa izmasakrirali.

Rat Genserika sa Istočnim Carstvom je konačno završen 476. god. n. e. separatnim dogovorom Vječnog mira.

Problemi u Galiji

Samo nakon par godina od Majorijanove smrti, zapadnorimska vlast u Galiji je potpuno kolabirala. Ne samo da su izgubljene sve Majorijanove stečevine, nego su se gubila i područja druga područja. Uz to, otežavajuća okolnost je bila it a da je afrička ekspedicija iscrpila sve resurse, posebno one novčane i materijalne Zapadnog Carstva. Tako je vizigotski kralj Eurik, gotovo odmah po primitku vijesti o rimskom porazu kod rta Bon, započeo širenje vizigotske vlast u Galiji. Sjeverno od Eurikove domene pružala se sada već faktički samostalno područje kojim je upravljao Sijagrije iz Soissonsa. Iz *Arvernisa*/Klermona je isto više – manje samostalno upravljao Ecdicije, sin nekadašnjeg dominusa Avita. Ecdicije je bio tada najbogatiji i jedan od najmočnijih ljudi Zapada. Arl i Marsej na jugu Galije su bili u rukama ravenskog cara.

Eurik je po stupanju na kraljevsko dostojanstvo prvo morao u građanskom ratu da porazi niz drugih vizigotskih poglavara. Eurik je za razliku od svojih prethodnika, odlučio učvrstiti svoju vlast nad kraljevstvom koje je stvarao eliminirajući i centrifugalne i partikularne interese i snage unutar i Vizigota i Galorimljani i Hispanorimljani.

Antemije se za pomoć u ratu sa Vizigotima, obratio za pomoć Bretoncima - Armorikancima. Oni su pod svojim kraljem Riotamom (*Riothamus*) bili u početku uspješni i zauzeli su grad Burž (Bourges, na mjestu nekadašnjeg Avarika koji je uništio Julije Cezar) u samom središtu Galije. Međutim, Riotamova vojska je bila poražena od strane Eurikove vojske kod *Vicus Dolensis/*Déolsa. Riotam je morao bježati ka Burgundima koji su bili Antemijevi saveznici. Nakon poraza Riotama, Antemije je skupio vojsku pod nominalnom komandom njegovog sina Antemiola, a faktički pod komandom zapovjednika Torisarija (*Torisarius*), Everdinga (*Everdingus*) i Hermiana (*Hermianus*). Ova vojska je poražena čim je prešla Ronu od Eurikove armije, a nastradali su i Antemiol i ostala trojica zapovjednika. Posebno značenje za historiju europskog ranog srednjeg vijeka su imale Eurikove kampanje u Hispaniji. Tamo je nizao uspjehe i pod svoju kontrolu je vrlo brzo stavio gotovo čitavu Hispaniju, izuzev krajnjeg sjeverozapada i sjevera gdje su još uvijek održavali samostalnim malo svebsko – galicijsko kraljevstvo i starosjedioci Baski.

Eurikova armija je ipak nailazila i na značajan otpor. Ecdicije i Sidonije Apolinarije (tadašnji biskup Klermona) su vodili uspješnu odbranu Overnja (pokrajina u središnjoj Galiji) od 471. do 474. god. n. e. Eurik je u ovoj oblasti napadao mnoge gradove i zajednice, ali je Ecdicije koristeći sopstveni novac podigao privatnu skupinu konjanika - vojnika i probijao Eurikove opsade, i donosio hranu i druge resurse ovim gradovima. Eurikova vojska je i više puta neuspješno opsjedala Klermon.

U vrijeme ove borbe za Galiju, spada i afera Arvanda koji je bio pretorijanski prefekt za Galiju. Arvand je 472. god. n. e. bio optužen za izdaju i suradnju sa Eurikom. Arvand je osuđen, oduzeto mu je dužnost i nešto kasnije je protjeran u egzil. Moguće je da je Arvanda na izdaju podstakla želja za carskim tronom, odnosno da se nadao da će to ostvariti uz pomoć Vizigota i Gala.

Nakon smrti Majorijana, Gondiok je uspio polako i postupno, ne izlazeći iz statusa federate, da proširi domenu svoje uprave. Tako je Lion ponovo došao pod kontrolu burgundskog kralja.

Antemijevi problemi sa senatorima i njegov pad

Antemije je nailazio i na određeno podozrenje kod italijanske aristokratije i crkvenih krugova, i to zbog svoga grčkog porijekla, što je izabran od strane konstantinopoljskog dvora a sumnjalo se i da je on i potajni “paganin”. Kako bi dobio podršku od zapadnorimske elite, Antemije je bio širokogrud u dijeljenju ranga patricija pripadnicima italijanske i galske elite.

I pored tazbinske veze pogoršavali su se međusobni odnosi Antemija i Ricimera. Posebno je zaoštravanju odnosa doprinijelo suđenje Romanu, koji je bio *magister officiorum.* Ovaj

italijanski senator je bio patricij koji je podržavan od Ricimera. Romana je Antemije optužio za izdaju i osudio na smrt 470. god. n. e. Ricimer je inače ranije sakupio 6000 vojnika za rat protiv Vandala, ali je nakon smrti Romana otišao sa njima na sjever u Milano, ostavivši Antemija u Rimu. Došlo je i kratkotrajnog sukoba između pristalica Antemija i Ricimera, ali je medijacijom Epifana, biskupa Pavije došlo do jednogodišnjeg mira. Početkom 472. god. n. e. ponovo se obnovila borba i Antemije se sa svojim pristalicama sklonio u baziliku sv. Petra. Lav I. je poslao Olibrija da bude posrednik među Antemijem i Ricimerom. Po Jovani Malali, Lav I. je poslao i tajno pismo Antemiju, navodeći ga da ubije Olibrija. Ricimerovi ljudi su presreli pismo, pokazali ga Olibriju. Ubrzo je Ricimer dao proglasiti Olibrija za novog zapadnog dominusa. To je dovelo do otvorenog građanskog rata. Ricimerova, poglavito plaćenička armija je opsjela Antemija i njegove pristalice u Rimu. Uslijedile su petomjesečne borbe oko i u gradu. Gundobad (živio cc 452. – 516. god. n. e.), sin burgundskog kralja Gondioka i kome je tetka bila Ricimerova prva supruga, je kao *magister militum per Gallias*, podržao Ricimera i krenuo sa vojskom ka Rimu. Antemije je računao na galsku vojsku koju je vodio njemu lojalni Bilimer, kojeg je Antemije unaprijedio u rektora Galije. Bilimer je sa svojom vojskom došao u Rimu, ali je poginuo u toku borbi. Uskoro je i Antemije bio poražen uz velike gubitke među svojim pristalicama, zarobljen i pogubljen od strane Gundobadovih ili Ricimerovih vojnika.

Olibrijeva vladavina

Anicius Olybrius, vladao od 23. III. ili 11. VII. do 11. X. ili 2. XI. 472. god. n. e. Olibrije je poticao iz gensa *Anicia*. Svojom ženidbom (nakon Ecijeve smrti) sa Placidijom je ušao u tazbinske odnose sa Teodosijevskom familijom i Genserikovom dinastijom. Dok je boravio u Konstantinopolisu, Olibrije se veoma zainteresirao za religiozna pitanja, čemu će ostati posvećen ostatak života. Iz braka Olibrija i Placidije proizašla je kćerka Anicia Julijana/*Anicia Iuliana*.

Uskoro je i Ricimer umro 9. ili 19 VIII. 472. god. n. e., a na mjestu *magister militum* naslijedio ga je Gundobad (koji je i dobio titulu patricija), pa je ovaj burgundski princ postao najmoćnija osoba u onome što je preostalo od Zapadnog Carstva. Sam Olibrije je bio izrazito pobožna osoba koja je bila obična marioneta Gundobada, a i ubrzo je i umro prirodnom smrću.

Glicerijeva vladavina

Glycerius (cc. 420 – nakon 480. god. n. e.), vladao od cc. 3. III. 473. do juna 474. god. n. e. O Gliceriju se vrlo malo zna, izuzev da je poticao iz vojnog miljea. Bio je vojni komandant u Dalmaciji, a zatim je služio kao *comes domesticorum*, tj. zapovjednik garde u Raveni.

Za Glicerijev izbor za cara najzaslužniji je novi *magister militum* i patricij Gundobad, koji ga je u martu 473. god. n. e. proglasio za zapadnog dominusa. Međutim, Gundobad nije dugo ostao uz svoga štićenika, jer mu je došla vijest o smrti oca Gondioka. Gundobad je otišao u Burgundiju.

Vlast i teritoriju su podijelili Gondiokovi sinovi : Hilperik II. (*Chilperic*; živio 450. – 493. god. n. e.), Godegisel, Godomar i već spomenuti Gundobad. Hilperik je vladao iz Valente, Gundobad iz Liona, Godomar iz Viene, Godegisel iz Ženeve.

Pomalo kaotično stanje u Italiji je odlučio iskoristiti Eurik, pa je 473. god. n. e. odlučio poslati vojnu ekspediciju u Italiju kako bi i tamo nametnuo svoju vlast. Međutim, ovaj put je Eurikova armija pod komandom Vincentija bila teško poražena (i njen komandant je poginuo) od strane Glicerijeve armije koju su predvodili grofovi Ala i Sindila. U isto vrijeme je prema zapadu krenula i ostrogotska vojska koju je vodio Vidimir. Ali je njihov upad u Italiju Glicerije uspio spriječiti kombinacijom diplomatije i podmićivanja. I pored pobjede nad Vincentijem, ravenski dvor nije uspio spriječiti da u ruke Eurika ne padnu Arl i Marsej.

Glicerije je nastojao da uspostavi dobre odnose sa Istočnim carem, ali i pored toga konstantinopoljski dvor nije priznavao Glicerija. Lav I. je imao novog kandidata za zapadnog cara i to je bio Julije Nepot, gospodar i *magister militum* Dalmacije. Julije Nepot je naslijedio Marcelina na poziciji vladara Dalmacije, abio je i rodbinski vezan sa caricom Verinom. Međutim, Julije Nepot je morao da čeka u zimu 473./474. god. n. e. da dođe plovidbena sezona, a onda je u januaru 474. god. n. e. umro Lav I. Zbog preslagivanja u vlasti na Istoku, Julije Nepot je još uvijek morao čekati.

U proljeće 474. god. n. e. Julije Nepot je sa armijom prešao Jadransko more i iskrcao se u Italiji. Glicerije je pobjegao u Rim, ali je Nepot i tamo stigao. Glicerije je zarobljen, detroniziran i postavljen za biskupa Salone.

Lav I. kao istočnorimski car

Već na početku vladavine došlo je do razmimoilaženja Lava I., koji je pokazao znatno nezavisniji karakter i odlučnost, i Aspara (puno ime *Flavius Ardabur Aspar*). Kako bi imao neku vojnu podršku iza sebe kojom bi parirao germanskim vojnicima koji su podržavali Aspara, Lav I. je 461. god. n. e. osnovao dvorsku vojnu formaciju po imenu eksubitori/*excubitores/excubiti/*ἐξκουβίτορες/ἐξκούβιτοι. U eksubitore su regrutirani uglavnom Isaurijanci.

Eksubitora je bilo u početku oko 300, i bili su stacionirani u Konstantinopolisu. Na čelu eksubitora se nalazio grof (*comes excubitorum*; κόμης τῶν ἐξκουβίτων/ἐξκουβιτόρων). Vojna formacija pod ovim imenom će se u Romejskom carstvu održati prilično dugo, sve do samoga kraja XI. st.

Lav I. i Aspar su se 465. god. n. e. sukobili oko imenovanja konzula za narednu godinu. Kako bi se oslabio utjecaj Aspara, Lav I. se povezao sa Tarasisom, vođom maloazijskih Isaurijanaca. Tarasis je kao nagradu za jedan čin lojalnosti, imenovan za *comes domesticorum*. Kako bi bio prihvatljiviji za konstantinopoljsku elitu, Tarasis je uzeo grčko ime Zenon. Alijansa Lava I. i Zenona je osnažena 466. god. n. e. i vjenčanjem isaurijanskog zapovjednika i Arijadne (živjela cc 450. – 515. god. n. e.), starije kćerke Lava I. Iz ovoga braka se već naredne godine rodio sin Lav II. Sam Zenon nije prisustvovao porodu svoga sina, jer je učestvovao u kampanji protiv Ostrogota. Zenon je

469. god. n. e. bio i konzul a imenovan je i za *magister militum per Thracia*. U Trakiji je vodio uspješne borbene operacije. Tom prilikom je Aspar bio i pripremio otmicu Zenona, ali je ovaj to saznao i pobjegao u Serdiku.

Nakon pokušaja otmice, Zenon se nije vratio u Konstantinopolis, u kojem su Aspar i njegov sin Ardabur imali značajnu moć. Dok je čekao na mogućnost povratka u prijestolnicu, Zenon je imenovan za *magister militum per Orientem*. U Antiohiji je proveo dvije godine. Sam Zenon je bio vrlo zainteresiran za kršćansku dogmatiku i dok je boravio u Antiohiji je simpatizirao monofizitske stavove i sljedbenike. Ipak je njegovo protežiranje monofizita na kraju prekinuo sam car Lav I. U toku 470./471. god. n. e. Zenon je uspješno odbio napad na istočnorimsku Jermeniju od strane nekršćanskog gruzijskog naroda Makroni (მაკრონები, Μάκρωνες, *Makrones;* alternativno ime *Tzanni*; Τζάννοι; naseljavali sjeveroistočnu Malu Aziju prema Zakavkazju). Dok je Zenon boravio izvan Konstantinopolisa, Aspar je ponovo povećavao svoj utjecaj, pa je tako njegov mlađi sin Julije Patricije/*Iulius Patricius/* Ἰούλιος Πατρίκιος trebao biti oženjen sa Leontijom Porfirogenitom (*Leontia Porphyrogenita*; živjela 457. – nakon 479. god. n. e.), mlađom kćerkom Lava I., i dobiti titulu cezara. Međutim, kada se saznalo o vjenčanju Leontije i Julija, u Konstantinopolisu je 470. god. n. e. izbila pobuna. Razlog pobune je bila činjenica da je za ortodoksno svećenstvo, monahe i stanovništvo Konstantinopolisa bilo neprihvatljivo da Julije, kao arijanski kršćanin, može postati potencijalni kandidat za istočnog cara. Pobuna je izbila na gradskom hipodromu. Nemiri su prestali tek kada su i Aspar i Lav I. obećali episkopima da će Julije postati ortodoksni kršćanin i da će tek tada oženiti Leontiju.

Naredne 471. god. n. e. Asparov sin Ardabur je bio umiješan u zavjeru protiv Lava I., i po naređenju istočnog cara, i Aspar i Ardabur su ubijeni od strane eunuha palate. U obračunu sa Asparom, Lavu I. je pomogao Basilisk. Julije Patricije je iste godine iščezao iz historijskih izvora, iako postoje indicije da je možda preživio. Leontija se udala Marcijana, sina cara Antemija. Na vijest o umorstvu Aspara došlo je do pobune u Trakiji, koju je vodio Teodorik Strabon. Protiv pobunjenika je poslana armija pod komandom Basiliska i njegovog nećaka Armata. Iako je poražen, Teodorik Strabon je postavio tri uvjeta kako bi prekinuo bunu i to : nasljeđivanje imovine Aspara, dozvola za naseljavanje njegovih Gota u Trakiji i dodjela čina *magister militum*. Lav I. je odbio uvjete, iuzezv samo čin "zapovjednika vojnika" u zamjenu za prisegu o lojalnosti. Na to je Teodorik Strabon nastavio bunu, i jedan dio njegove pobunjene vojske je napao Filipopolis, a drugi je zauzeo Arkadiopolis. Međutim, ipak je na kraju postignut sporazum sa Lavom I., po kojem je Gotima Teodorika Strabona plaćano 2000 funti u zlatu godišnje, a njihov vođa je postao *magister militum*.

Aspar je nesumnjivo bio velika historijska ličnost. Iako porijeklom Alan, zastupao je interese progotske politike u Istočnom carstvu. Bio je i učitelj Teodorika Amala, sina Teodomira dok je ovaj bio talac u Konstantinopolisu. Iz braka sa sestrom Teodorika Strabona, Aspar je imao i sina Ermanarika. Cisterna čija se izgradnja pripisuje njemu još uvijek postoji u Istanbulu.

Missorium (veliki počasni srebrni tanjir) iz 434. god. n. e. na kojem se nalazi prikazan i Aspar.

Zboga načina na koji su ubijeni Aspar i Ardabur, Lav I. je dobio i nadimak *Macelles* (“Koljač”)

Nakon smrti Aspara i Ardabura, Zenon se vratio u Konstantinopolis i bio je unaprijeđen u čin *magister militum praesentalis*. Lav I. je postao značajno nepopularan širom Istočnog carstva zbog njegove odluke da se ukinu sve nerelegijske proslave i obljetnice na nedjelju. Lav II., unuk Lava I., je proklamiran za cezara 473. god. n. e., čime je postao i oficijelni carski nasljednik. Lav I. je umro od dizenterije u dobi od 73 godine 18. I. 474. god. n. e.

Istočnorimski novčić sa portretom carice Verine na aversu.

S A M O S T A L NA D A L M A C I J A

U antičkoj historiji ilirskih područja današnjeg Zapadnog Balkana iznimnu važnost ima ličnost Marcelina (Μαρκελλιανός), koji je u šestoj i sedmoj deceniji V. st. n. e. praktično bio samostalni upravitelj provincije Dalmacije. Sa Marcelinom i njegovim nasljednikom Julijem Nepotom provincija Dalmacija je u ušla u razdoblje praktične (ne i formalne) samostalnosti u periodu od 454. do 480. god. n. e.

Izvorna građa ne daje skoro ništa o životu Marcelina prije 454. god. n. e. (izuzev da je bio značajnijeg i uglednijeg porijekla), kada se on pobunio protiv zapadnog cara Valentijana III., radi ubistva Ecija koji mu je bio i nadređeni zapovjednik i prijatelj. U vrijeme likvidacije Ecija, Marcelin se nalazio u Dalmaciji, gdje je vjerojatno nosio naslov *comes rei militaris* i njegovo odmetnuće od Valentijana III. je imalo podršku tamo stacioniranih trupa. Sudeći po bliskosti Marcelina sa Ecijem, ovaj je vjerojatno imao istaknutu vojnu karijeru i nesumnjivo je uživao značajan ugled kod vojske.

Par godina nakon odmetnuća Marcelin je priznao vladarski autoritet Majorijana kao zapadnog cara, i bio je od njega određen i poslan na Siciliju kako bi se tamo suprotstavio Vandalima. U to vrijeme je i dobio titulu *magister militum* (*Dalmatiae?*). Marcelinove trupe su ustvari bile planirane za od Majorijana planirani (i nažalost neostvareni) veliki napad združenih rimskih trupa na Vandale. Nakon što je Ricimer zbacio Majorijana i dao da se on likvidira, ovaj je podmitio Marcelinove vojnike koji su uglavnom bili najamnici. Marcelin je bio odan Majorijanu i predstavljao je kao i Egidije u Galiji potencijalnu prijetnju po interese Ricimera, pa je ovaj koristeći svoje nagomilano i enormno bogatstvo želio da podmićivanjem vojnika smanji moć Marcelina. Radi toga je Marcelin u gnjevu

461. god. n. e. napustio Siciliju i vratio se u Dalmaciju, gdje je djelovao u svezi sa istočnim carem Lavom I., koji ga je priznao za „zapovjednika vojnika“. Želeći se vjerojatno osvetiti Ricimeru, Marcelin je pristupio povećanju svoje vojne snage, sigurno primjenjujući novo regrutiranje. Marcelinovo zapovjedništvo u Dalmaciji, snažna mornarica i dobri odnosi sa istočnim carem su predstavljali i veliku opasnost po Ricimera i njegovog pupit-vladara Libija Severa. Zahvaljujući Lavu I. koji je nastupio kao medijator, poslavši izaslanika Filarha (*Phylarchus*) Marcelinu, ovaj je odustao od neprijateljskih namjera prema Ricimeru i Severu, odnosno od napada na Italiju. Marcelin se 464. ili 465. god. n. e. ponovo vratio na Siciliju kako bi branio ovaj vrijedni i strateški bitni otok od vandalskih napada. Tamo je, po Hidatiju, izvojevao jednu veličanstvenu i veliku pobjedu nad Vandalima, nanijevši im goleme gubitke. Marcelinova posvećenost ratu sa Vandalima je vjerojatno rezultat njegovog strateškog promišljanja da njihova pomorska snaga predstavlja realnu opasnost po priobalne oblasti i gradove provincije Dalmacije. Zato je on i bio uporan da ne dozvoli Genseriku da pod svoju kontrolu stavi Siciliju, smatrajući da bi to izrazito olakšalo Genseriku da šalje svoje napadačke flotile i u Jonsko mora, Otranski prolaz i Jadransko more. Moguće je da je Marcelinova ekspedicija na Siciliju 464. ili 465. god. n. e. i sukladno tome brutalno, ali i efikasno čišćenje ovog otoka od Genserikovih vojnika i mornara, ustvari bila isprovocirana od strane samog Genserika. Izvorna građa daje potvrdu da je već ranije priobalje provincije Dalmacije bilo napadnuto i pustošeno od strane Genserikovih flotila.
U proljeće 467. god. n. e., on se nalazio u pratnji (zajedno sa komesima) koja je sa velikom armijom dovela novog zapadnog cara Antemija u Italiju. Marcelin je nagrađen od Antemija sa počasnim nazivom patricija zapada (*patricius Occidentis*). Sudeći po Damasciju, i Antemije je možda imao simpatije prema starim antičkim vjerovanjima i klasičnom znanju, i bio je povezan sa Mesijem Severom (*Messius Phoebus Severus* konzul za 470. god. n. e.), izraženim „paganskim“ intelektualcem. Antemije je izgleda težio i da dodijeli istu titulu Marcelinu, kao onu koju je uživao Ricimer (*magister utriusque militum*) čime bi uspostavio ravnotežu u najvišoj političkoj sferi zapadnog Carstva.

Osnovna snaga Marcelina je proizlazila iz provincije Dalmacije, odnosno područja koje je on smatrao za matično uporište. Prostor provincije je i od ranije bio dobra podloga za regrutiranje, a Marcelin je i dobro koristio resurse provincije kako bi novačio i najamnike koji su dolazili i sa vandalmatinskog i vanilirskog prostora. Provincija Dalmacija je raspolagala i tada sa značajnim resursima, posebno u rudama u unutrašnjosti. I konfiguracija terena je omogućavala Marcelinu da se učvrsti u provinciji Dalmaciji, jer su priobalni gradovi relativno bolje zaštićeni zahvaljujući brdsko-planinskom karakteru unutrašnjosti provincije. Provincija Dalmacije nije doživjela ni približno takav nivo destrukcije kao susjedne panonske, mezijske i dakijske provincije u prethodnim decenijama. Uz to Marcelinove trupe su bile dobro opremljene i i dobro plaćene. Sam Marcelin je bio osoba od vojničkog i zapovjednog iskustva i nesumnjivo je među svojim

vojnicima uživao izniman ugled i autoritet. Naravno, zapovijedanje najamničkom vojskom ipak predstavlja rizik, kao što se to pokazalo na Siciliji kada su njegovi „skitski“ najamnici bili podmićeni od Ricimera. Ta činjenica bi ukazivala da jezgro Marcelinovih snaga nisu činili „skitski“ najamnici, nego neki mnogo lojalniji, možda i domaći dalmatinski element. Kretanje Marcelinovih trupa po središnjem Mediteranu može se objasniti i time da je raspolagao i sa odgovarajućom flotom čija je središnja baza bila Salona. Postojanje takve flote je izazivalo podozrenje Ricimera i njegovih pupit careva. Sastav flote nije mogao biti „skitski“, nego je morao poticati sa primarno jadranskog priobalja.

Lav I. je za 468. god. n. e. organizirao novu veliku kampanju protiv Vandala, u kojoj bi zajednički učestvovale snage svih rimskih armija i područja. Marcelin je uspio da preotme Sardiniju, i bilo je planirano da se aktivno uključi u napad na Afriku. Međutim, Ricimer nije dozvolio angažiranje Marcelina i njegove flote i armije na Afriku i ovaj nije nikada otplovio prema Kartagini. Marcelin je likvidiran na Siciliji vjerojatno 468. god. n. e., moguće po Ricimerovoj želji. Nakon njegove smrti vlast u Dalmaciji je naslijedio njegov nećak Julije Nepot, sa titulom *magister militum Dalmatiae*.

Marcelin je bio osoba od karaktera i bio je dobro obrazovan. On nije bio kršćanin i bio je privržen „paganizmu“ (odnosno kulturi i uvjerenjima klasične civilizacije), i navodno je bio vrlo umješan u gatanju i proricanju. Marcelin je bio i patron kulture i prijatelj filozofa Salustija iz Emese (*Sallustius;* Σαλούστιος). Pošto je bio izrazito obrazovana i kultivirana osoba, Marcelin je možda bio i neoplatonista. Kao nekršćanin, nije gubio vrijeme i nije trošio energiju na doktrinalne sukobe i dogmatska zastranjivanja, pa je njegova uprava nad provincijom Dalmacijom osigurala njoj 15 godina stabilnosti u jednom od najturbulentnijih razdoblja euromediteranske historije. Marcelin je morao imati ne samo vojničke kvalitete, nego i praktične upravljačke sposobnosti, čim je ostvarivao dosta kvalitetnu vladavinu na prostoru današnjeg zapadnog Balkana. Genserik, veliki vandalski kralj toga doba, je smatrao Marcelina za svoga najtežeg neprijatelja, i izuzetno se radovao kada je dobio vijest o njegovoj smrti, izrekavši frazu „da su Rimljani odsjekli svoju desnu ruku sa svojom lijevom rukom“. Ovakav stav Genserika ne treba iznenađivati, ako se ima na umu da su se Marcelinove trupe više puta uspješno obračunavale sa snagama novouspostavljenog vandalskog kraljevstva iz prokonzularne Afrike. Nažalost, Marcelin se nije baš snalazio u špekulantskim i spletkaroškim igrama, u kojima je npr. Ricimer bio pravi majstor.

Marcelin je bio upravitelj Dalmacije sve do 468. god. n. e., ali je potrebno naglasiti da se on nije proglasio rimskim carem niti je kovao novac u svoje ime (dokaz formalnog vladarskog autoriteta), pa se ne može smatrati uzurpatorom. Svoju vlast je koncentrirao primarno na provinciju Dalmaciju, i iako je u kraćim periodima priznavao vladarski autoritet zapadnih careva Majorijana i Antemija, uspijevao je da sačuva praktičnu samostalnost Dalmacije. Marcelin je uspijevao i da održi stabilnost i sigurnost područja

kojima je vladao i od pritiska barbarskih vladara i zajednica. Marcelin je bio posljednja velika ličnost antičkog Ilirika. Čim se raširila vijest o Marcelinovoj smrti, prostor provincije Dalmacije je bio izložen napadu sa „barbarskog sjevera". Hunimund, *dux* Sveva sa srednjeg Dunava je predvodio jedan pljačkaški pohod na područje provincije Dalmacije.

Marcelinova pozicija bi se u neku ruku mogla uporediti i sa onom pozicijom koju je u okvirno istom periodu imao i Egidije (*Aegidius*) u sjevernoj Galiji, koji je nosio titulu *magister militum per Gallias*. I Egidije je priznavao vrhovni vladarski autoritet Majorijana, i nakon što je ovaj zbačen i umoren, on je nastavio upravu u Galiji. Egidijeva samostalna uprava u sjevernim i središnjim dijelovima Galije se preobrazila i u faktičku (ali ne i formalnu) galorimsku surogat – državu kojom je vladao i njegov sin Sijagrije (*Syagrius*, sa titulom *dux*). Ustvari u to doba šeste i sedme decenije V. st. n. e. postojale su još uvijek tri značajnije rimske zapadne armije i to Egidijeva galska, Marcelinova ilirska i Ricimerova (*Flavius Ricimer*) italijanska.

V L A D A V I N A J U L I J A N E P O T A, R O M U L A A U G U S T U L A, OD O A K A R A (zapad) L A V A II. i Z E N O N A (istok) 474. – 491. god. n. e.

Vladavina Julija Nepota

Iulius Nepos (cc. 430 – 480. god. n. e.), vladao od juna 474. do 28. VIII. 475. god. n. e. u Italiji, a kao *de iure* zapadni rimski car vladao iz provincije Dalmacije do 25. IV., ili 9. V. ili 22. VI. 480. god. n. e. Julije Nepot je bio sin grofa Nepotijana (umro cc 465. god. n. e.), zapovjednika zapadnih armija za vrijeme Majorijana i sestrić Marcelina. Samim tim Julije Nepot je pripadao najuglednijem sloju dalmatinske aristokratije.

Osnovna agenda Julija Nepota je bila konsolidiranje pozicija onoga što je preostalo od Zapadnog carstva. Međutim, zatečena situacija na terenu je bila toliko loša, da Juliju Nepotu nije ništa drugo preostalo nego da pokuša nekim kompromisima dobiti ili sačuvati što je moguće više. Posebna je pažnja posvećena južnoj i središnjoj Galiji u kojoj je vizigotski kralj Eurik nastojao više – manje uspješno da proširi svoju domenu. U područja Overnja otpor Euriku je pružao Ecdicije, kojeg je Julije Nepot pozvao u Italiju i imenovao 474. god. n. e. za *magister militum praesentalis*. Ovo je vjerojatno bilo učinjeno radi predstojeće kampanje na Eurikovo kraljevstvo. Međutim, samo što je Ecdicije otpočeo svoju kampanju, bio je od Julija Nepota opozvan, vraćen u Italiju in a mjesto glavnog komandanta zapadne armije zamijenjen sa Panoncem Flavijem Orestom. Julije Nepot je ubrzo i sklopio konačn, historijski sporazum sa Eurikom. Dok je zapadni car prepustio Euriku Overnje, dok je ovaj sa svoje strane zapadnom caru vratio današnju

francusku pokrajinu Provansu. Raniji vizigotski kraljevi su na ovaj ili onaj način priznavali bar formalno vrhovni rimski suverenitet, i zakonski bili uklopljeni u rimski sustav kao federati. Međutim Eurik je za svoje kraljevstvo 475. god. n. e. dobio od Julija Nepota i oficijelno priznanje samostalnosti. Iste godine predao se Euriku i grad Klermon. To je bio i oficijelni kraj zapadnorimske vladavine u jugozapadnoj i središnjoj Galiji, kao i u Hispaniji.

Ecdicije je vjerojatno ostao u Italiji. U Kasiodorovom djelu *Variae*, postoji pismo napisano nakon bitke kod Vujea iz 507. god. n. e. u kojem sinovi Ecdicija mole za povratak u Galiju gdje su imali imovinu.

Eurik je bio veliki kralj, i ustvari pravi osnivač vizigotskog kraljevstva na zapadu. Zaslužan je i za izdavanje Eurikovog pravnog kodeksa (*Codex Euricianus*), nešto prije 480. god. n. e. Kodificiranje i izrada kodeksa je izvedeno pod vođenjem Lava, rimskog pravnika i glavnog savjetnika kralja Eurika.

Po ovom zakoniku, utvrđena je staleška stratifikacija. Na čelu su visoke aristokrate, koje se nazivaju *domini* ili *patroni*, zavisno da li su bili nadređeni robovima ili slobodnim ljudima. Bile su i dvije grupe slobodnih ljudi i to bukelariji i sajoni/*saiones*. Bukelariji/*buccellarii/* Βουκελλάριοι su predstavljali pripadnike malih privatnih oružanih skupina pa i armija koje su naoružavali i plaćali bogati, moćni i utjecajni pojedinci.Iz ovih slojeva će se kasnije razviti mediavelni viteški stalež.

Nakon Eurikove smrti, vizigotsko kraljevstvo je obuhvatalo veći dio Hispanije (izuzev sjeverozapada i sjevera gdje je vladala svebska dinastija i gdje su bili Baski) i dobar dio Galije. Eurika je 28. XII. 484. god. n. e. naslijedio sin Alarik II.

Za razliku od sporazuma sa Eurikom, Julije Nepot je bio manje uspješan u odnosu sa Genserikom, iz čijeg kraljevstva su slani gusarski napadi na italijansku obalu. Julije Nepot nije nikako uspijevao ni da uspostavi dobre odnose sa italijanskim senatorima i magnatima, jer su ga smatrali "čovjekom" Istočnog Carstva. Njegova najveća greška je bilo imenovanje Flavija Oresta na mjesto komandanta vojske.

Orest je rođen u aristokratskoj familiji u provinciji *Pannonia Savia*, kao sin izvjesnog Tatula (koji je bio "paganin") i zet Romula (nobila iz grada Ptuja – *Poetovio*) koji je služio kao grof u Zapadnom Carstvu. Kada je Panonija pripojena Atilinom Carstvu, Orest se pridružio Atilinom dvoru dostigavši visoku dužnost sekretara/tajnika (*notarius*) hunskog vođe. Nakon propasti Hunskog carstva, Orest se ponovo pridružio Zapadnom carstvu napredujući na hijerarhijskoj ljestvici, da bi ga na kraju Julije Nepot imenovao za *magister militum* i patricija.

Orest se pokazao vrlo nelojalnim prema Juliju Nepotu i 28. VIII. 475. god. n. e. Orest je izveo klasični vojni udar u Raveni i preuzme vlast. Julije Nepot je uspio da pobjegne u Dalmaciju, gdje je nastavio da se titulira zapadnim carem. Orest nije sebe imenovao za novog zapadnog cara, nego je na tu poziciju dao postaviti svoga sina Romula koji je imao samo 12 godina. Dječak će u historiji ostati zapamćen kao Romul Augustul (*Augustulus* = mali August). Međutim, ovu novu vlast neće priznati konstantinopoljski dvor, za kojeg je Julije Nepot ostao još uvijek legalni i važeći zapadnorimski car. Međutim, zbog građanskog rata koji je izbio u Istočnom Carstvu između Zenona i Basiliska,

konstantinopoljski nije mogao djelotvornije reagirati u suzbijanju državnog udara u Raveni.

“Vladavina” Romula Augustula

Romul Augustul (cc 460 – umro nakon 476. god. n. e.), vladao od 31. X. 475. do 4. IX. 476. god. n. e.

Pošto je Romul bio dječak, praktičnu vlast je imao Orest. Ravenski dvor je tada efektivnu vlast imao još samo nad Italijom, današnjom Provansom, Norikom, Retijom i dijelovima Panonije. Kako bi za državni udar dobio podršku vojnika “barbarskog” porijekla koji su dobrim dijelom dolazili iz reda Herula, Scira i Torcilinga, Orest im je bio obečao dodjelu zemljišta u Italiji. Međutim, Orest nije bio spreman da ispuni svoje obećanje i već nakon samo nekoliko mjeseci vladavine, došao je u sukob sa “barbarskim” vojnicima. Oni su za svoga vođu izabrali Odoakara, tako što su ga zajedno sa dijelom italijanskih vojnika aklamirali za kralja Italije (*rex Italiae*). Orest je pobjegao u Paviju, gdje mu je gradski episkop pružio utočište. Međutim, Odoakarovi vojnici su zauzeli Paviju, i opljačkali biskupsku crkvu i uništili niz javnih objekata. Orest je uspio pobjeći i okupiti neke još uvijek njemu lojalne italijanske jedinice i sa njima krenuti u Placentiju. Tamo je došlo i do bitke u kojoj su Orestovi vojnici doživjeli poraz. Sam Orest je 28. VIII. 476. god. n. e. zarobljen i pogubljen. Orestov brat Paul je ubijen izvan Ravene. Odoakarova armija je tada zauzela Ravenu, a Romul Augustul je bio prisiljen 4. IX. 476. god. n. e. da abdicira. Odoakar je poštedio Romula Augustula, poslavši ga u Kampaniju sa penzijom od 6000 solida. I tako je Rimom nakon skoro 10 stoljeća ponovo zavladao jedan kralj. Rimski Senat je poslao poslanike Zenonu da ga zamole za formalno ujedinjene dvije državne polovine, jer zapadu više nije potreban poseban car i da je jedan vladar dovoljan za rimski svijet. U tu svrhu su i poslane insignije zapadnog cara u Konstantinopolis. Senat je u molbi dalje tražio i da se Odoakar proglasi patricijem i upraviteljem Italije u Zenonovo ime. U isto vrijeme je Zenon primio i izaslanstvo koje je iz Salone poslao Julije Nepot, koje je molilo za novac i vojnike kako bi se preuzela kontrola nad Italijom. Sam Zenon nije bio oduševljen nizom dešavanja koja su pogodila Zapadno Carstvo, i prvo je ukazao da bi Senat trebao prvo tražiti da Julije Nepot preuzme stvarnu vlast i da bi trebalo da tek onda Odoakar primi od Nepota naziv patricija. Zenon se ipak (poradi potrebe unutarnje konsolidacije Istočnog Carstva) složio sa zahtjevima Senata (koji su ustvari bili Odoakarove želje). Zenon je i prihvatio insignije zapadnog cara. I tako je Odoakar upravljao Italijom u Zenonovo ime. Sa svoje strane je Odoakar priznao bar formalno Julija Nepota kao zapadnog cara, dajući da se izdaju čak i novci u njegovo ime, ali mu nije dozvolio povratak u Italiju.

Sudbina Romula Augustula, nakon slanja u Kampaniju kod rođaka na staranje, je relativno nepoznata. Ono što se zna jeste da je njegova rezidencija u Kampaniji bila nekadašnja Lukulova vila. Ova vila je bila pretvorena u samostan nešto prije 500. god. n. e. da bi se u nju smjestili ostaci sv. Severina iz Norika. Kasiodor je 507. god. n. e. u ime Teodorika I. Amala Ostrogotskog napisao pismo izvjesnom Romulu potvrđujući penziju. Nejasno je da li bi ovo pismo Kasiodora značilo da je Romul Augustul bio još uvijek živ početkom VI. st. n. e.

U historiografiji se 4. IX. 476. god. n. e. uobičajeno smatra kao kraj rimskog svijeta, i općenito antičkog historijskog perioda i početak mediavelne historijske epohe. U tadašnjem svijetu, taj događaj uopće nije imao toliku povijesnu težinu. Romul Augustul je inače sa stajališta Konstantinopolisa, pa i drugih političkih centara na zapadu (npr. Vizigotskog kraljevstva) bio nelegitiman i nepriznat. Julije Nepot je oficijelno još uvijek bio zapadni car, samo što trenutno nije stolovao u Raveni, nego u Saloni. Tadašnji Italijani nisu osjetili skoro nikakvu kvalitativnu promjenu nakon još jedne promjene na ravenskom tronu. Antička kultura je još uvijek dominirala Italijom i Rimom, koji se uspio kako tako oporaviti od zadnjeg vandalskog pustošenja. Senat je nastavio funkcionirati, kao i druge drevne institucije. I lokalne i gradske institucije su ostajale nepromijenjene. Inače je potrebno naglasiti da ove lokalne i gradske institucije, ustanove i službe naslijeđene iz kasnorimskog perioda nastavljaju da postoje i budu funkcionalne i u novonastalim kraljevstvima na zapadu (izuzev dijela Britanije gdje su prodrli Anglosaksonci), posebno u Burgundskom kraljevstvu. Odoakar je sebe smatrao upraviteljem svih Italijana, i formalno – pravno potčinjenim caru u Konstantinopolisu. Italiju su čekala nemjerljivo veća iskušenja u narednom stoljeću kada se na njenim obalama pojave “oslobodioci”.

Pitanje o uzrocima pada Rimskog Carstva spada među najsloženija pitanja u čitavoj historiografiji. To su pitanje postavljali još suvremenici pada Rimskog Carstva. Njega su obrađivali pisci renesansnog vremena, koji su ukazivali na značaj barbarskih osvajanja. Monteskje je glavni uzrok propasti Rimskog Carstva vidio u opadanju rimskog junaštva i jednostavnosti, što je bilo rezultat osvajanja bogatih istočnih zemalja od strane Rima. Gibbon je do određene mjere dijelio njegove stavove, ali je nastojao naglasiti destruktivnu ulogu kršćanstva, pod čijim je utjecajem nestalo stoljetnog rimskog duha. Tako su na to pitanje odgovarali i drugi povjesničari XVIII. st. U historiografiji XIX. st. bilo je dosta najraznovrsnijih pokušaja da se odgovori na to pitanje. Eduard Mayer stajao je na gledištu cikličkog razvoja (prije njega slično mišljenje zastupao je talijanski filozof Vico). Drugi povjesničari nastojali su pronaći uzrok u pojedinim povijesnim pojavama. Tako je, na primjer, Hartman taj uzrok vidio u sve većem smanjivanju stanovništva. Pelman je ukazivao na socijalnu borbu u zadnjim stoljećima Rimskog Carstva. Max Weber je skretao pažnju na to da je i antička kultura poglavito "primorska", njeno prodiranje u dubinu zemlje i ekstenzivno širenje doveli su do gubitka intenziteta, povratka starim, naturalnim oblicima gospodarstva. Zastupajući isto gledište kao i Eduard Meyer, Pelman je smatrao da su se u antici zajedno sa kapitalizmom razvijali socijalizam i komunizam i da je pokret masa uništio kulturu. Njemu je blizak i pogled Rostovceva, po čijem se mišljenju Rimsko Carstvo u doba svog procvata oslanjalo na "municipalno građanstvo". Protiv "građanstva" istupaju mase, seljaci sa sela i radnici iz gradova. Izražavatelj toga pokreta bila je vojska, koja se sastojala od predstavnika nižih slojeva stanovništva. Po Rostovcevu neredi III. st. n. e. i jesu upravo socijalna revolucija. Istočnjački despotizam, koji se oslanjao na vojsku, birokraciju i seljaštvo, nije mogao spriječiti propast antičkog svijeta. Tako da Rostovcev smatra da širenje kulture vodi smanjivanju njenog intenziteta. On svoje djelo završava pitanjem: "Nije li svaka civilizacija osuđena na propast, čim počne prodirati u mase". Neki istraživači ukazivali su na određene političke uzroke. Po Belohu, tragičnu ulogu odigralo je to što je Rimsko Carstvo progutalo grčki polis. Heitland je ukazivao na to da je Rimsko Carstvo bilo nesposobno da angažira masu za državnu upravu. Broj ljudi koji su sudjelovali u državnoj upravi sve se više smanjivao, a predstavnički oblik uprave nije bio poznat. Ferrero je skretao pažnju na prijelaz vlasti po naslijeđu od Marka Aurelija na Komoda, kao na činjenicu od izvanredne važnosti. Senat je samim tim gubio svoj prijašnji autoritet, a na autoritetu te starinske ustanove počivala je moć Rimske države. Drugu jednu okolnost kao presudan čimbenik pada Carstva navodi Kornemann. Po njegovom mišljenju,

Augustovo smanjivanje rimske pogranične vojske predstavljalo je prepreku za potrebnu i pouzdanu zaštitu Carstva. O. Seeck vidio je glavni uzrok rimske propasti u sve većem istrebljenju "najboljih ljudi". Po njemu je uništenje aristokracije i širenje kulture u masama vodilo Rimsko Carstvo opadanju, dok su međutim germanska plemena, koja su tada nadirala, bila puna životne snage. Njemački nacionalsocijalizam je tvrdio da je rimska vladavina dovela do miješanja rasa, do gubitka čistoće, tako da je pobjeda Germana, "čistokrvnih Arijaca", bila pobjeda višeg, "vladajućeg" načela. Miješanje rasnih tipova kao uzrok pada Rimskog Carstva priznavao je i američki povjesničar – ekonomist T. Frank. Međutim, miješanje raznih etničkih skupina nije slabilo Carstvo, već ga je jačalo, jer je među oslobođenicima bilo ponajviše aktivnih ljudi koji su igrali veliku ulogu u gospodarskom životu Carstva. Što se tiče barbarskih napada, treba naglasiti da nisu napadali samo Germani, već i drugi narodi: sarmatska narodi, Alani, a od VI. st. n. e. Slaveni. Prema tome, ovi pogledi su iz temelja pogrešni i proturječe svim povijesnim zakonitostima. U staljinističkoj historiografiji se uvriježila teza da je Rimsko Carstvo (a sa njim i općenito antički svijet) propalo radi neke „revolucije robova“. Teza o „revoluciji robova“ je obična staljinistička kovanica koja je nastala kako bi se legitimizirala marksistička dogma o sukcesivnom zamjenjivanju društveno – ekonomskih formacija (rodovsko uređenje→ robovlasništvo→ feudalizam→ kapitalizam→socijalizam→ komunizam) uslijed revolucionarnih pokreta „masa“ .

Kada se raspravlja o pitanju nestanka Zapadnog Carstva, potrebno je ukazati na jednu vrlo zanimljivu činjenicu. U ovom periodu druge polovice V. st. n. e. sudeći po izvorima kao da je najveći dio vojnika i Istočnog i onoga što je preostalo od Zapadnog Carstva dolazio iz redova plaćenika “barbara” ili federata. Potpuno je neshvatljivo da jedna Italija koja je tada imala više miliona stanovnika nije mogla da osigura jednu solidnu, kvalitetnu i brojnu armiju sastavljenu od domaćih vojnika koji bi direktno služili Državi. Ovo se ne mora samo objašnjavati psihološkim razlozima i opadanjem ratničkog duha pa i sve većim oportunizmom i kukavičlukom, nego prije svega socio – ekonomskim razlozima. Nestanak slobodnog seljačkog posjeda i stvaranja velikih magnatskih, proto-feudalnih posjeda i odnosa je direktno uvjetovao pad i brojnosti i kvalitete domaćih vojnika. Uostalom, magnatima nije uopće ni bilo u interesu da se iz redova njihovih kolona stvara nekakva moćna vojna sila. Agrarna kriza sa procesom latifundizacije i nizom pratećih posljedica, koja je zahvatila Italiju, je uništila Republiku. Nakon grakhovskih reformi nije više bilo pokušaja za suštinsko rješavanje uzroka krize, nego se išlo samo na saniranje posljedica i simptoma bolesti. To nije bilo rješenje, jer i pored usporavanja širenja agrarne krize i latifundizacije, negativni proces nije izliječen. Bolest se postupno širila i kontaminirala i provincije. Pošto je Rimska država stvorena na temeljima slobodnog seljaštva, ona i njeno društvo sa socijalnim strukturama su postojali dok postoji i snažnije slobodnije seljaštvo iz kojeg će se novačiti vojska i popunjavati elita. Onoga trenutka kada bolest zarazi sve provincije, agrarna kriza pobijedi Državu, latifundizacija usisa u sebe veliku većinu zemljišnih posjeda, a bogatstvo se koncentrira u rukama male plutokratske zemljoposjedničke elite i Carstvo je propalo. I ova činjenica ukazuje na pogrešnu percepciju pučke i popularne kulture koja je rimski svijet promatrala i tumačila preko malobrojne elite, a ne preko mase seljaštva koja je ustvari predstavljala noseće stubove toga svijeta. I kada popuste ti noseći stubovi izlivani od slobodnog seljaštva, čitava konstrukcija će popustiti. Rimski svijet se hranio tim seljaštvom, prvo u Italiji, a kasnije širom provincija i to mu je dopuštalo da tako dugo, stoljećima održava u životu

najveće carstvo u ljudskoj prednovovjekovnoj historiji. I kada izdahne slobodno seljaštvo, izdahnuo je i rimski svijet.

Kriza na konstantinopoljskom dvoru

Istočni dvor nije adekvatno reagirao na zbivanja na Zapadu, jer se i sam našao u dubokim unutarnjim turbulencijama. Lava I. je 18. I. 474. god. n. e. naslijedio njegov sedmogodišnji unuk Lav II. Zato je 9. II. 474. god. n. e. za suvladara proglašen i njegov otac Zenon. Dječak je bio boléšljiv i već 17. XI. ite godine Lav II. je umro. Prva značajnija odluka Zenona je bila da uspostavi trajni mir sa Genserikom. Za zarobljenike u vandalskim rukama je plaćana otkupnina, a prestale su i persekucije nad ortodoksno – katoličkom afričkom populacijom.

Tarasis/Zenon je rođen u isaurijanskom gradu Rusumblada, koji je kasnije preimenovan u Zenonopolis. Ime njegovog oca je bilo Kodisa, a majke Lalis. Tarasis/Zenon je imao i brata Longina. Njegova prva supruga se zvala Arkadija, sa kojom je po bliskoistočnim kršćanskim predanjima imao dvije kćerke : Hilariju i Taopestu (*Thaopesta*), a po historijskim zapisima samo jednog sina po imenu Zenon.

Zenon je te prve godine vladavine uživao slabu popularnost među konstantinopoljskim senatorima i narodom. Zenon se oslanjao na isaurijanske vojnike u istočnorimskoj armiji i zapovjednike (isaurijanskog porijekla) Ilusa i Trokunda (*Flavius Appallius Illus Trocundus*). Ilus i Trokund su bili braća. Posebno su njegove relacije sa punicom Verinom postajale zaoštrene. Ona je bila odlučila da uz pomoć brata Basiliska (koji je 474. god. n. e. primio naziv caput senatus = "Prvi među (konstantinopoljskim op. a.) senatorima"), za novog cara postavi svoga ljubavnika Patricija, koji je ranije obnašao dužnost *magister officiorum*. Došlo je do zavjere i nemira, a Basilisk je čak uspio ubijediti i Ilusa (podmićivanjem), Trokunda i Teodorika Strabona (kojem nije bilo po volji uzdizanje isaurijanske komponente u vojsci) da se pridruže zbacivanju Zenona. Već u januaru 475. god. n. e. Zenon je morao da sa svojoj suprugom i majkom, dijelom isaurijanskih vojnika i carskim trezorom da bježi iz Konstantinopolisa i da se skloni u Isauriju. Za njim su poslani Ilus i Trokund sa carskim jedinicima. Zenon je ubrzo bio opkoljen u jednoj tvrđavi, a brat Longin zarobljen i držan kao talac.

Međutim, zavjerenici u samom Konstantinopolisu su ubrzo i sami došli u međusobni sukob. Basilisk je preuzeo carski tron za sebe, davši da se ubije Patricije. On je dozvolio i konstantinopoljskoj rulji da pobije sve one Isaurijance koje bi našli u Konstantinopolisu. To je direktno naštetilo njegovom odnosu sa Ilusom i Trokundom. Basilisk je imenovao i svoga nećaka Armata za novog *magister militum*, čime je od sebe distancirao Teodorika Strabona. Pošto je Zenon sa sobom uspio iznijeti carsku blagajnu, suočen sa nedostatkom novca, Basilisk je morao da nametne dosta teške poreze, da vrati jednu dosta lošu praksu prodaje na aukciji državnih funkcija i službi i da iznuđuje novac od crkve i sve to uz pomoć prefekta Epicinija (favorite Verine). Najtežu grešku je počinio kada je podržao miafisitizam. Svojim kristološkim sklonostima Basilisk je na sebe navukao bijes ortodoksne, konstantinopoljske crkve (na čelu sa patrijarhom Akakijem koji je stolovao

od 471. do 489. god. n. e.) koja se držala zaključaka Halkedonskog sabora iz 451. god. n. e. Za Basiliska se tako ponovo rasplamsao dogmatski sukob vezan za prirodu Isusa Krista. Na to je došao i požar koji je zahvatio dijelove Konstantinopolisa, i u kojem je u potpunosti izgorila velika biblioteka koju je dao izgraditi Julijan Apostata. Basilisk je vrlo brzo gubio podršku.

Solid koji je za vrijeme svoje kratke vladavine izdao Basilisk.

Sa tajnom podrškom konstantinopoljskih senatora i sa podmićivanjem Ilusa, ovaj zapovjednik je prešao na Zenonovu stranu. Sada je prema Konstantinopolisu nastupala Zenonova armija. Na nju je Basilisk poslao vojsku pod komandom nečaka Armata, ali je i njega (u Nikeji) Zenon podmitio, obečavši da će mu priznati i potvrditi čin *magister militum praesenatalis* za života i da će unaprijediti njegovog sina na rang cezara. Radi ove izdaje Armatova vojska nije presrela Zenonovu vojsku, nego ju je namjerno mimoišla krečući se drugim putem. Zenonova armija je u augustu 476. god. n. e. ušla u Konstantinopolis. Tako je zapečaćena sudbina Basiliska, koji se sa svojom familijom sklonio u crkvu Hagia Sofija, ali ih je dao izručiti patrijarh Akakije uz obećanje Zenona da neće proliti njihovu krv. Zenon je "ispunio" svoje obećanje, i Basilisk je sa svojom familijom (supruga Elija Zenonis i sin Marko) poslan u jednu kapadokijsku utvrdu, gdje su bili zatvoreni u jednu cisternu, kako bi tamo umrli. Što se tiće ostalih aktera, koji su izdali Basiliska i prešli na Zenonovu stranu, prema njima je prvotno Zenon održao svoju riječ. Međutim, nešto kasnije (477. god. n. e.) se obračunao sa Armatom, kojeg je dao pogubiti a sina mu zarediti za svećenika.

Pobuna Marcijana

Marijan, sin nekadašnjeg zapadnog cara Antemija i suprug Leontije (mlađe kćerke Lava I.) uz pomoć braće Prokopija Antemija i Romula je pokušao 479. god. n. e. da preuzme istočnorimsku carsku vlast.

Marcijan i njegove pristalice svoje pravo na carsko dostojanstvo nisu opravdavali samo njegovim carskim porijeklom i pedigreom, nego i činjenicom da je Leontija bila rođena dok je Lav I. bio car (znači bila je

porphyrogenita = rođena u purpuru), dok je Arijadna (supruga Zenona) bila rođena dok je Lav I. bio obični vojnik.

Toga dana, pobunjenicima je malo nedostajalo da Zenona zarobe, ali u toku noći Ilus je uspio da u Konstantinopolis dovede isaurijansku vojnu jedinicu i da podmiti Marcijanove pobunjene vojnike. Sutradan je Marcijan postao svjestan da je situacija po njegovu stvar postala očajna, i da pojačanje od Teodorika Strabona neće doći na vrijeme. On se sklonio u crkvu "Svetih apostola", ali je uhapšen zajedno sa svojom braćom. Marcijan, Prokopije, Antemije i Romul su poslani u kapadokijsku Cezareju. Oni su uz pomoć nekih monaha pokušali pobjeći, ali je Marcijan uhvaćen i ili natjeran da postane monah u Tarsusu ili zatočen u isaurijskoj utvrdi Papurius (*Cilicia Campestris,* blizu Tarsusa). Za razliku od Marcijana, Antemije Prokopije i Romul su uspjeli pobjeći i skloniti se kod Teodorika Strabona, odakle su otišli u Rim. Marcijanov drugi bijeg je bio uspješan, i Marcijan je sakupio novu vojsku i napao Ankaru, ali ga je porazila i zarobila vojska kojom je zapovijedao Trokund.

Smrt Julija Nepota, posljednjeg oficijelnog zapadnog cara, 480. god. n. e.

Vladavina Julija Nepota u Dalmaciji, nakon izbacivanja iz Italije, je trajala do 480. god. n. e. Julije Nepot je bio umoren u svojoj vili (25. IV. ili 9. V. ili 22. VI. 480. god. n. e.), blizu Salone (riječ je o „Dioklecijanovoj palati" u Splitu) od strane svojih vojnika. Po Kronici komesa Marcelina, Nepot je pao žrtva izdajstva svojih komesa Viatora i Ovide. Potonji je preuzeo vlast i kratkotrajnu upravu nad Dalmaciju. Po historičaru Malhu (podatak prenosi Fotije), zavjeru za likvidiranje Nepota je podstrekao Glicerije, bivši car u Raveni i tadašnji episkop Salone. Bez obzira ko je bio sve umiješan u zavjeru, činjenica je da je u Dioklecijanovoj palati smrtno stradao posljednji *de iure* zapadnorimski car u liniji kontinuiteta od Augusta.

Odoakaru je umorstvo Nepota poslužilo kao dobar povod da izvrši napad na praktično samostalnu provinciju Dalmaciju, i njegove trupe su 9. XII. 480. ili 481. ili 482. god. n. e. porazile Ovidine snage i provinciju priključile Odoakarovoj vladarskoj domeni. Tako se završila 26-godišnja faktička samostalnost antičke provincije Dalmacije. Ovih 26 godina je obilježeno i prilično stabilnom situacijom na Zapadnom Balkanu, za razliku od drugih oblasti Zapadnog Carstva.

Pojmovna terminologija : Rimljani, *Romani*, Romeji, *Romaioi*, Grci, Heleni

Sa nestankom i posljednje osobe koja je nosila titulu cara Zapada, teorijski rimski svijet je bio ponovo ujedinjen ovaj put samo pod (faktičkom ili fiktivnom) vlašću cara iz Konstantinopolisa. Ta činjenica uvjetuje i određena pojašnjenja vezana za terminologiju i odnos prema državnim formacijama nakon smrti Julija Nepota. Iako neke vrlo bitne državno – političke institucije Zapadnog Carstva (kao npr. rimski Senat, konzul, oficijelne državne dužnosti i službe, pa i pojedine vojne formacije i sl.) preživljavaju do u duboko u VI. st. n. e., činjenica je da više nema oficijelnog, priznatog cara koji kao pandan, partner konstantinopoljskom caru stoluje u Rimu, Milanu ili Raveni (i na kraju u Saloni ili Splitu). Ako više nema Zapadnog Carstva, onda je nepotrebno koristiti više

izraze Istočno Carstvo, istočnorimska država, vojska i sl. Međutim, činjenica je da se u tih 85 godina podijeljenosti Istočno Rimsko carstvo, sa svojim karakterističkim grčkim i orijentalnim karakterom već značajno udaljilo (u mnogim aspektima) u odnosu na nekadašnjo središnje područje rimskog svijeta, koje je u podjeli iz 395. god. n. e. ostalo u ingerenciji Zapadnog Carstva. Radi toga bi bilo prilično povijesno neodgovarajuće za Carstvo kojim se upravlja iz Konstantinopolisa više koristiti latinski (*Romani, Romanorum*) ili naš oblik rimskog imena (Rimljani, rimski). Najpravilnije bi bilo koristiti nešto modificirani grčki oblik imena →Romeji (Ρωμιοί/ Ρωμαίοι/ Ρωμαίοι/ Ρωμιός), romejski.

Samo Carstvo se oficijelno nazivalo različito. U prvo vrijeme korišten je i latinski izraz *Imperium Romanum/Romanorum*, a zatim samo grčki izrazi Βασιλεία τῶν Ῥωμαίων, Ἀρχὴ τῶν Ῥωμαίων,Ῥωμανία/*Romania,* Πολιτεία τῶν Ῥωμαίων, Γραικία/*Graikia*, Ῥωμαῖς. Naziv Vizantija koji se ustalio u historiografiji je potpuno pogrešan, i često služi diskreditaciji legitimiteta mediavelnog Carstva kojim se upravljalo iz Konstantinopolisa. Prvi koji je upotrijebio ovaj izraz bio je njemački historičar Hijeronimus Volf/Hieronymus Wolf i to 1557. god. kada je publicirano njegovo djelo *Corpus Historiæ Byzantinæ.* Sam naziv potiće iz novogrčkog izgovora grada Bizanta, odnosno ranijeg naziva za Konstantinopolis. Tek sredinom XIX. st. "vizantijski termin" je postao općeprihvaćen i raširen, i nažalost do danas je već postao ustaljeni pojam kojim se označava Romejsko Carstvo. Ustvari, u odnosu na izraz Vizantija, pravilnije je koristiti i kovanicu "Konstantinopoljsko Carstvo", jer je činjenica da je sudbina ove Države neizostavno povezana sa gradom na Tračkom Bosforu. Riječ Vizantija i izvedenice iz nje se mogu koristiti u kulturološkom (npr. vizantijska kultura, civilizacija ekumena i sl.), ali nikako u političko državotvornom ili narodnosnom smislu.

Zanimljivo je da romejski vasilevs/car Konstantin Porfirogenit jasno leksički odvaja romanske stanovnike Dalmacije (makar u njegovo vrijeme bili i podanici Romejskog Carstva) koji su se služili latinskim ili vulgarno latinskim jezikom, nazivajući ih *Romanoi, Romani* =Ρωμανοι. Jezik je ipak bio ključna odjelnica euromediteranskog istoka od zapada.

Iako su Romeji bili grkofoni (govornici helenskog jezika) i pored svoga primarnog kršćanskog identiteta prilično naslonjeni na drevnu grčku (helensku i helenističku kulturu), oni sebe (u prvoj polovici postojanja Romejskog carstva) nisu nazivali Heleni i to iz jednog prostog razloga. Kršćanska crkva je, možda preuzevši to iz jevrejskog diskursa, "pagane" nazivala Helenima i to je značenje zadržala sve do kraja prvog milenijuma nove ere. Stari Heleni su narode diferencirali na osnovu kulturnih, tradicijskih i jezičkih odlika, Rimljani na osnovu građanske (državne) pripadnosti, a Jevreji na osnovi religijske pripadnosti. Zato su Jevreji u helenističko i rimsko doba, svoje religijske suparnike nazvali Helenima. Pošto je rano kršćanstvo poteklo iz judaizma, logično je bilo da preuzmu i jevrejski diskurs o narodnosnim distinkcijama na osnovi religije. Tako su Heleni postali "pagani", potpuno se zanemarivši helensko općekulturno nasljeđe. Ipak, pošto je bilo više nego očigledno da su, uz ortodoksno kršćanstvo i politički legitimitet Istočnog carstva, i helenski jezik i helensko – helenistička kultura potporni stubovi konstantinopoljske Države, morala se naći neka terminološka substitucija za termin Helen (i njegove izvedenice). Ta substitucija (zamjena) je bio termin "Graikos"/ Γραικός (i izvedenice iz njega), i on je često služio

kao etnička i jezička samoidentifikacija Romeja. Najraniji takav kontekstualni podatak nalazi se kod Priska, i odnosi se na njegov susret sa jednim Grkom u prijestolnici Atilinog Carstva. Helensko ime se u sekularnom kontekstu kod Romeja ponovo počelo javljati u IX. st., da bi se značajno (u smislu etničke, narodnosne pripadnosti i porijekla Romeja) povratilo do zaključno sa XI. st. Otada se sve više pocrtava helensko nasljeđe i identitet Romeja, posebno u odnosu prema latinskom zapadu (sa kojim se zaoštravaju odnosi) pa se tako nasuprot Latina postavljaju Heleni (Grko-Romeji). Pojedini mediavelni grčki pisci su ili izjednačavali Romeje i Helene (odnosno tretirali su ih kao sinonime) ili su Romeje smatrali za direktne nasljednike drevnih Helena (Teodor Metohit iz XIII. st., Duka i Laonik Halkokondil iz XV. st.). Ova druga polovica postojanja Romejskog Carstva je tako bila i svjedokom jačanja grčkog/helenskog "nacionalizma" i samosvijesti. Iz svega izloženog jasno je da su za stanovnike Romejskog Carstva grčko/helensko ime bili oznaka etničkog, narodnosnog, jezičkog identiteta i samoidentifikacije, a romejsko ime političkog, pravno - državotvornog identiteta. Ova tri imena za jedan narod (koji se na BHS jeziku naziva grčkim) ostala su u upotrebi prilično dugo, i to sve do duboku u XIX. st.

U istočnim provincijama grčki jezik je imao primat i prije podjele Carstva. To je uostalom bio i primarni jezik obrazovanja, znanosti, umjetnosti i kršćanskih crkvi. Služio je u određenoj mjeri i kao *lingua franca* (jezik sporazumijevanja) i u trgovini. U Istočnom/Romejskom Carstvu latinski jezik se kako – tako održao (u vidu oficijelnosti) na dvoru, administraciji i vojsci do zaključno sa justinijanskim dobom. Nakon toga, grčki jezik je postupno, ali i sve više preuzimao i ulogu u središnjim državnim poslovima, da bi sa vasilevsem Heraklijem u potpunosti prestalo korištenje latinskim jezikom u administrativnim poslovima. Inače je u toku VI. st. n. e. prestala i grčko – latinska bilingvalnost intelektualnih, obrazovanijih, uglednijih i utjecajnijih slojeva Konstantinopolisa i općenito Romejskog carstva. Sam Konstantinopolis je od svoga osnivanja pripadao grčkom jezičnom području, tj. njegovim stanovnicima je govorni, svakodnevni jezik bio grčki (ili neke njegova narječja, dijalekti i vulgarizmi). Pošto je veza sa zapadom značajno oslabila, a obično konstantinopoljsko stanovništvo govorilo samo grčki, tako je i konstantinopoljska elita ubrzano napuštala i korištenje latinskom jezika. Vulgarno – latinski (romanski govori) u Romejskom Carstvu su se početkom VII. st. održali u balkanskim provincijama (sjevernoj Trakiji i Iliriku), u posjedima u Italiji, Siciliji, Sardiniji sa Korzikom, Balearima, sjevernoj Africi i južnoj Španiji. Dakoromani u Transdanubiji su se nalazili izvan okvira vlasti konstantinopoljskog cara. Zaključno sa prvim decenijama VII. st. Romejsko carstvo je izgubilo dobar dio Italije i veći dio balkanskog "romanskog" područja, izuzev nekih fragmentarnih dijelova (poglavito uz obalu i neposrednu unutrašnjost). U VII. st. su izgubljeni i južna Španija i sjeverna Afrika. Tako su postupno nestajale i posljednje bitnije poveznice sa latinskim i romanskim svijetom, pa se Romejsko carstvo u potpunosti razvilo u Državu u kojoj je na središnjem nivou oficijelan samo grčki jezik mediavelnog (vizantijskog) tipa. Grčki jezik

je brzo postao i jedan od bitnih elemenata romejskog identiteta u svim sferama (od političkog, preko kulturnog do religijskog).

Zapadni i sjeverni susjedi Romejskog Carstva su, zbog ovog grčkog jezičkog karaktera, nekada Državu kojom se upravljalo iz Konstantinopolisa nazivali i Carstvo Grks = *Imperium Graecorum,* a njenog vladara titulirali kao *Imperator Graecorum.* To identificiranje Istočnih Rimljana ili Romeja sa grčkim imenom je bilo već prisutno u VI. st. n. e., kada su za Italijanskog rata 535. – 554. god. n. e. Justinijanovi vojnici i za Italijane i za Ostrogote bili Grci. Zapadnjačko "grčko" nomiranje Romejskog Carstva je posebno postalo izraženo kada se na latinskom zapadu (ili nekim njegovim dijelovima) nastojala prekinuti veza i pozivanje konstantinopoljske države na kontinuitet sa Rimskim Carstvom. Kada su zapadnjački mediavelni carevi, kraljevi, kneževi i posebno pape ipak nekada (posebno u korespondenciji sa konstantinopoljskim dvorom) morali koristiti neki oblik rimskog imena na latinskom u nomiranju konstantinopoljskog cara, oni su uobičajeno (vrlo vješto) koristili izraz *Imperator Romaniae* (imperator Romanije). Termin *Imperator Romanorum* (imperator Rimljana), koji potvrđuje kontinuitet sa Rimskim Carstvom kasne antike, je na zapadu bio rezerviran za Karla Velikog (nakon njegovog proglašenja za cara) i njegove nasljednike na carskom dostojanstvu. Kod Slavena, i to južnih i istočnih koji su imali najviše dodira i veza sa konstantinopoljskom Državom, koristi se grčko ime za Romeje. Za južne Slavene, Romeji su Grci, a car u Konstantinopolisu/Carigradu je grčki car. Zanimljivo je da ovakvo pojmovno određenje koriste i oni slavenski govornici koji su potpali pod ili prihvatili utjecaj vizantijske religijske i kulturne ekumene. Tako se srpski vladar Dušan kruniše za cara Srba i Grka (цар "Србљем и Грком"), kada pomišlja da zamijeni konstantinopoljskog cara. Zanimljivo je da se ova Dušanova intitulacija, kada se prevede na grčki glasi Βασιλεὺς καὶ αὐτοκράτωρ Σερβίας καὶ Ρωμανίας. Po tome je jasno da su za slavenske govornike Grci i Romeji sinonimi. Na arapskom jezičkom poručje Romejsko Carstvo je bilo poznato kao مور (Rûm), pa su iz ovoga termina proizašle izvedenice (u arapskom, persijskom i drugim jezicima islamske ekumene) koje su se (kao generički pojmovi) odnosile na sadržine sa grčkim ili ortodoksno – kršćanskim karakterom, pa i na određena politička i zemljopisna područja (npr. selđučki Rum sultanat i Rumelija). Sam grad Rim, kako bi se razlikovao od konstantinopoljskih Romeja, bio je na arapskom nazivan امور Rūmā, dok su stari Rimljani bili nekada nazivani Latin'yun.

Romejsko Carstvo je bilo multietnička Država, pa su pored grčkog jezika u njoj postojali i drugi jezici (aramejski, arapski, koptski, jermenski, gruzijski, slavenski, romanska narječja…itd…), koji su mogli imati određeno značenje u provincijama ili crkvama u kojima je većina stanovnika ili vjernika govorila određenim jezikom ili narječjem. Ipak je zbog očigledne dominacije grčkog elementa, ta multietičnost ipak bila zasjenjena pa je zato i vanjskim promatračima grčki identitet Carstva bio primarni. I pored toga što je grčki jezik dominirao na velikom prostoru Istočnog Mediterana i okolnih zemalja, još od vremena Aleksandra Velikog, on nikada nije uspio (za razliku od latinskog na zapadu) da uđe kao govorni jezik u mase stanovništva.

Glavni razlog neuspjeha helenizacije masa na Istočnom Mediteranu se nalazio u činjenici da je tamošnje domorodačke stanovništvo milenijumima ranije već imalo izgrađane civilizacije, svoja pisma pa i svoj književni jezik. Za razliku od njih, Kelti, Iberci, Iliri, Germani…itd… su bili na nižem nivou kulturnog razvitka u odnosu na Rimljane, a i nisu imali svoja pisma i svoj književni jezik. Radi toga su podlegli romanizaciji, istine radi u jednom dugom, postupnom procesu. Postojanje pisma i sopstvenog pisanog/književnog jezika ima veliku ulogu u očuvanju nečijeg etničkog, narodnosnog i jezičkog identiteta. Djelo Čirila i Metodija je prilično pomoglo u procesu slavenizacije, posebno kod južnih i istočnih Slavena.

Zato su se očuvali domorodački govori i to u velikoj mjeri. Uglavnom se dominacija grčkog jezika osjećala samo na površini društava ovih zemalja i to među elitom i strancima. I kada arapska osvajanja preotmu od grkofonskih Romeja Levant i Egipat, korištenje grčkog jezika se u ovim zemljama ugasilo (uključujući i elitu) isto tako brzo, kao što se korištenje latinskog ugasilo među Romejima.

Kako je vrijeme sve više odmicalo od trenutka kada je Rim prestao biti prijestolnica, a posebno od kada su se oba Carstva udaljavala od klasično – „paganskih“ tradicija koje je simbolizirao Grad, tako se sve više u kasnoj antici počelo koristiti i novo ime za rimske države i područja koja su im pripadala. To novo ime je glasilo Ῥωμανία /*Romania*/Romanija. Moglo bi se reći da ova Romanija predstavlja i sasvim novu državu, koja nije više vezana za Grad Rim, nego za područja koje pripadaju kasnoantičkim Zapadnom i Istočnom Carstvu. Kada se ugasi antičko Zapadno Carstvo, termin Ῥωμανία će se zadržati za Carstvo kojim se upravljalo iz Konstantinopolisa. I tako je i na ovom primjeru, Romejsko, Konstantinopoljsko Carstvo prekinulo u terminološko – pojmovnoj nomenklaturi veze sa starim, drevnim klasično – „paganskim“ Rimom.

Ime *Romania* je nadživjelo Romejsko Carstvo, transformirajući se u ime za jednu balkansku državu (Rumunija), italijansku regiju (Romagna), bosansku planinu (Romanija), za područje istočnog Balkana (Rumelija), a u obliku Rum javlja se (kao što je već rečeno) i u imenu države anadolskih Seldžuka.

Pobuna Ilusa 484. – 488. god. n. e.

Sudbina Zenona je bila da se mora stalno suočavati sa pobunama, koje su imale za cilj da ga skinu sa carske pozicije. Sada je red došao na Ilusa, koji je zbog svoje popularnosti i visoke zapovjedne pozicije počeo kod Zenona izazivati određene sumnje. Ilus je nosio i nazive patricija i *magister officiorum*, a bio je poznat i kao patron znanosti i književnosti. I carici Verini, toj ženi velike energije i ambicije, je smetao Ilus, pa je planirala zavjeru protiv njega u kojoj nije uspjela. Radi toga je Zenon, koji uopće nije volio svoju punicu, Verinu poslao u utvrdu Papurius. Kasnije je i Arijadna pokušala da ubije Ilusa, ali je unajmljeni ubica bio uhvaćen i pogubljen. Nakon toga se Ilusa, zajedno sa bratom Trokundom, prijateljem Pamprepijem (egipatski “paganin”, proricatelj, pjesnik, gramatik) i časnicima Marsusom i Leontijem, povukao sa konstantinopoljskog dvora prvo u Nikeju a zatim je upučen dalje na istok kao *magister militum*. Prolazeći Malom Azijom, Ilus je 484. god. n. e. podigao pobunu, proklamirajući Leontija za novog romejskog cara. Ilus je i ponovo oslobodio Marcijana i poslao ga u Italiju, da traži pomoč od Odoakara. Od Zenona poslana armija je bila poražena kod Antiohije, Ilus je zauzeo utvrdu Papurius i oslobodio Verinu, nagovorivši ili prisilivši je da 19. VII. 484. god. n. e. ona okruni Leontija za romejskog cara u Tarsusu, kako bi ovaj dobio kakav – takav legitimitet. Zenon je naredne, 485. god. n. e. poslao novu armiju koja se sastojala od Makedonaca i vjerojatno Ostrogota pod komandom Jovana Skitskog (*Iohannes Scytha*; Ἰωάννης ὁ Σκύθης;) i Teodorika Amala (483. god. n. e. je dobio titulu *magister*

militum praesentalis, a naredne 484. god. n. e. je bio i konzul). Carska armija je 8. VIII. 485. god. n. e. porazila pobunjenike kod Seleukije i blokirala ih u utvrdi Papurius. Nakon nekoliko mjeseci Trokund je zarobljen i pogubljen prilikom pokušaja proboja blokade, a sama utvrda je tek nakon nekoliko godina opsade zauzeta i to samo zahvaljujući izdaji zeta Trokunda. Ilus i Leontije su bili pogubljeni, a njihove glave poslane Zenonu. U toku opsade je umrla i Verina.

Odnosi sa Ostrogotima

Zenonovi odnosi sa Ostrogotima se prelamaju preko njegovog odnosa sa njihovom dvojicom moćnika i to Teodorika Strabona i Teodorika Amala. U vrijeme pobune iz 474. god. n. e. Teodorik Strabon je nastupio protiv Zenona. Međutim, nešto kasnije je Teodorik Strabon postao nezadovoljan Basiliskom, pa ga sa svojim vojnicima nije branio kada je Zenon krenuo na Konstantinopolis. Zenon je inače nastojao da podjaruje sukob između Teodorika Strabona i Teodorika Amala. Tako je Zenon poslao Teodorika Amala, uz obećanje velike istočnorimske vojne pomoći, na Teodorika Strabona, kada je ovaj potonji podržao pobunu Marcijana. Međutim, ta pomoć nije došla i kada je vojska Teodorika Amala došla do dobro utvrđenih pozicija Teodorika Strabona, došlo je do zajedničkog dogovora dvojice Teodorika sa zajedničkim zahtjevom Konstantinopolisu. Zenon je nastojao da ponovo raspiri nejedinstvo među dvojicom Teodorika, nuđenjem mita Amalu, ali je ovaj to odbio. Zenon nije iskoristio početne uspjehe svoje vojske, pa je vojska Teodorika Amala prodrla u Trakiju. Ako Teodorik Amal nije ušao u sporazum sa konstantinopoljskim dvorom, to je učinio (uvijek za sporazum sa Konstantinopolisem raspoloženi) Teodorik Strabon. Po tom sporazumu, Teodorik Strabon je dobio novca u vrijednosti da isplati 13 000 vojnika, komandu nad dvije jedinica tipa *palatinae* i ponovo čin *magister militum*. Ali i pored toga sporazuma, armija od oko 30 000 vojnika pod komandom Teodorika Strabona je još uvijek bila opasnost za Zenona, pa je on prekršio sporazum i nahuškao Bugare da napadnu zone pod kontrolom vojnika Teodorika Strabona. Ovaj ostrogotski vođa je uspio 480/481. god. n. e. da pobijedi Bugare, i da nakon toga trupe pokrene ka Konstantinopolisu. Međutim, zbog novonastalih problema sa sopstvenim vojnicima Teodorik Strabon se morao povući prema Grčkoj. Na tome putu je i poginuo nesretnim slučajem.

Pogibijom Teodorika Strabona, neosporni vođa svih Ostrogota je postao Teodorik Amal. Zenon je sklopio savezništvo sa Teodorikom Amalom, koji je dobio i čin *magister militum praesentalis* i bio imenovan za konzula za 484. god. n. e. Teodorik Amal je tako i oficijelno uvršten u najvišu elitu tadašnjeg rimskog svijeta. Teodorik Amal je prve dvije godine aktivno pomagao Zenonu u borbi protiv pobune Ilusa, ali se 486. god. n. e. ponovo pobunio. Ovaj put je direktno napadnut Konstantinopolis. Zenon je ipak 487. god. n. e. našao dogovor sa Teodorikom Amalom, po kojem je ovaj "u ime konstantinopoljskog cara" trebao sa svojim Ostrogotima da se uputi prema zapadu i

obračuna sa Odoakarom koji je navodno podržao Leontija. Nakon odlaska Ostrogota sa Istočnog Balkana, Konstantinopolis više neće ugrožavati germanski narodi.

"Akt o Uniji" iz 482. god. n. e.

U jednoj tako zapaljivoj dogmatsko – religijskoj situaciji, kakva je bila u V. st. n. e. u Euromediteranskom području, i Zenon je morao da dobar dio vremena troši na rješavanje zapetljanih teoloških pitanja. Sukob između onih koji su zastupali kristološke odredbe sabora iz Halkedona iz 451. god. n. e. i miafisita je pretio romejskom državnom integritetu. Ortodoksno – katoličko, halkedonsko, stajalište je dominiralo na zapadu, na Balkanu, u Konstantinopolisu i dijelovima Male Azije, dok je miafisitizam bio značajno utjecajan u istočnim regijama Egipta i Levanta. Aleksandrijski patrijarh Petar Mong je bio npr. miafisit. Zato je Zenon bio vrlo zainteresiran da se nađe neki modus između dvije kristološke struje u romejskom svijetu. I konstantinopoljski patrijarh Akakije je bio zainteresiran smanjivanju razlika između dva kristološka gledišta. I tako je Zenon, uz podršku Akakija, 482. god. n. e. izdao dokument ἑνωτικόν/"Henotikon" ili "Akt o Uniji". Henotikon je reafirmirao nikejsko kredo vjere, koje je modificirano stajalištem sa II. Vaseljenskog sabora u Konstantinopolisu iz 381. god. n. e. Svi drugi simboli i kreda su bili odbačeni, a Eutih i Nestorije su bili anatemisani, a „Dvanaest anatematizama" Kirila Aleksandrijskog su bili prihvaćeni kao oficijelno stajalište. Sa druge strane, halkedonska tumaćenja nisu bila toliko odbaćena, koliko prešućena, pa je tako Isus Krist opisan kao „samo rođen Sin od Boga... jedan, a ne dva". Tako nije bilo eksplicitnog pozivanja niti spominjanja da li je Isus imao jednu ili dvije prirode. Henotikon su prihvatila svi patrijarsi, izuzev onog rimskog. Ovo kompromisno stajalište (koje je rezultat carske odluke, a ne sabora biskupa) je odmah odbacio papa Feliks III. koji je 484. god. n. e. sazvao sinod kojem je prisustvovalo 67 episkopa, i na njemu su ekskomunicirani Akakije, Petar Mong i Petar, patrijarh Antiohije. Novonastala, „akakijevska šizma" je trajala do 519. god. n. e. I na strani miafisitizma je bilo protivljenja "Aktu o Uniji", pa je jedna skupina koja je ranije podržavala Petra Monga (koji je pristao na Henotikon), sada napustila njega i oni su bili poznati kao *Akephaloi*. Zenon je 489. god. n. e. po zahtjevu Kira II., biskupa Edese zatvorio školu u Edesi koja je promovirala nestorijanstvo. Sama škola se premjestila u Nisibis, na sasanidsko – iransko područje, što je dovelo i do pojačanog nestorijanskog iseljavanja u Iran.

Pobuna Samaritanaca iz 484. god. n. e.

Provincija Palestina Prva/*Palaestina Prima* je u V. i VI. st. n. e. bila i poprište niza nemira Samaritanaca, sljedbenika jednog od ogranaka judaizma.

Nakon dva rimsko – jevrejska rata (66. – 73. i 132. – 135. god. n. e.) broj Jevreja na Levantu je radikalno smanjen, bilo fizičkim uništenjem, bilo protjerivanjem ili iseljavanjem. Nekada većinsko stanovništvo južnog Levanta (današnji Izrael i Palestina), Jevreji su nakon toga ostali tek većina u Galileji i Golanskog visoravni. Na ispražnjene prostore naseljavali su se postupno nejevrejski Levantinci i drugi Mediteranci, kao i Samaritanci koji u dva navedena rata nisu imali tako teške biološke gubitke kao njihovi srodnici

Judejci. Periferne oblasti nekadašnje jevrejskog područja naselili su i Nabatejski i Gasanidski Arapi. Samaritanci su ovo vrijeme iskoristili da izađu ispod sjenke Judejaca, pa su prilično i uznapredovali. Njihov središnji Hram Gerizim je bio izgrađen nakon gušenja pobune 135. god. n. e. U toku III. i IV. st. n. e. Samaritanci su, kao lojalni element "paganskom" Rimu, imali i značajnu autonomiju. Posebno je za Samaritance bitan njihov vođa Baba Rabba (umro u zatvoru u Konstantinopolisu cc 362. god. n. e.). Problemi za Samaritance nastupaju sa konverzijom Carstva u kršćanstvo.

Levant u V. i VI. st. n. e.

Samaritanska tradicija spominje Zenona kao onoga koji je žestoko proganjao Samaritance. Oni su se 484. god. n. e. pobunili, a kao povod za samaritansku pobunu su poslužile glasine da kršćani namjeravaju da prebace mošti Harunovih sinova i unuka Eleazara, Itamara i Fineha) i zauzeli Sihem (Neapolis), zapalili pet crkava izgrađenih na samaritanskim svetim mjestima i osakatili biskupa Terebinta. Pobunjenic su izabrali

izvjesnog Justu/Justusa/Justasusa za svoga kralja. Zauzeli su i Cezareju, koja je imala značajnu samaritansku populaciju. Pobunu je ugušio Asklepijad, vojvoda Palestine. Justa je ubijen, a njegova glava poslana Zenonu. Nakon gušenja pobune, Zenon je dao da se na Planini Gerizim podigne crkva posvećena Mariji. Zabranjeno je Samaritancima da, radi održavanja svojih religijskih svečanosti, putuju na planinu, a konfiscirane su i tamošnje njihove sinagoge.

Na istoku se Zenon morao 485. god. n. e. suočiti i sa pobunom vazalnih jermenskih satrapa. Nakon pobune, tim satrapima je bio oduzet suverenitet i pravo na nasljedstvo krune. Praktično su te satrapije bile svedene na status *civitas stipendariae*.

Horapollo

Da je u vrijeme Zenona još uvijek bila živa i "paganska" strana u Romejskom carstvu dokazuje i slučaj izvjesnog Horapola (od Horus + Apolo, Ὡραπόλλων), koji je u enciklopediji Suda spomenut kao jedan od posljednjih predstavnika drevnog egipatskog svećenstva u školi u Menouthisu, u blizini Aleksandrije. Prema istoj enciklopediji, Horapolo je morao da bježi, jer je optužen za zavjeru sa ciljem protukršćanske bune. Tada je uništen i Horapolov hram Izide i Ozirisa. Horapolo je ipak kasnije uhvaćen, i nakon mučenja konvertiran na kršćanstvo.

U vrijeme Teodosija II. je živio još jedan Horapolo, koji je bio gramatik. Ovaj Horapolo je pretpostavljeni autor rasprave o egipatskim hijeroglifima, sačuvane u grčkom prijevodu (koji je uradio izvjesni Filip), i sa naslovom *Hieroglyphica*. On je napisao i komentare na Sofokla, Alkeja iz Mitilene i Homera. Fotije mu pripisuje i djelo o osnivanju Aleksandrije i njenim antikvitetima.

Smrt i nasljedstvo Zenona

Zenon je umro 491. god. n. e. uslijed dizenterije ili epilepsije. I tako se završilo jedno doba u kojem se Zenon suočavao sa čitavim nizom iskušenja kojima se više – manje uspješno uspio odhrvati. Pošto nije imao sina, postavilo se pitanje ko će biti nasljednik na konstantinopoljskom tronu. Izbor novog nasljednika je pripao Arijadni i ona je izabrala Anastazija.

Solid izdat od Odoakara u ime Zenona (čiji je portret na aversu).

Odoakarova vladavina 476. – 493. god. n. e.

O porijeklu samoga Odoakara (*Flavius Odovacer*) se malo zna. Vrela navode da je ime njegovog oca bilo Edeko, ali nije baš jasno da li je riječ o onom Edeku koji je bio blizak suradnik Atile. Jordanes spominje i Edeka, koji je zajedno sa Hunulfom bio jedan od vođa Skira, koji su (zajedno sa Herulima, Rugijcima, Svebima) bili teško poraženi od Ostrogota na panonskoj rijeci Bolia, negdje u drugoj polovini 60tih godina V. st. n. e. Historiografija još uvijek nije načisto da li su sva trojica spomenutih Edeka bili jedna ili različite osobe. Što se tiće njegovog etnonarodnosnog određenja, tu vlada jos veća konfuzija. Sam Jordanes na jednom mjestu kaže da je on kralj Turcilinga (*Turcilingi* ili *Torcilingorum rex*), a na drugom da je on Rugijac (*Odoacer genere Rogus*). *Consularia Italica* naziva ga kraljem Herula, a Teofan ga naziva Gotom, a za komesa Marcelina je on kralj Gota (*Odoacer rex Gothorum*). U historiografiji se nailazi i na teze o njegovom mogućem hunskom porijeklu, ili miješanom skirijsko – turinžanskom porijeklu. Od 470. god. n. e. Odoakar je časnik u zapadnorimskoj armiji, a bio je na strani Ricimera kada je došlo do rata sa Antemijem. Kada je Orest unaprijeđen u *magister militum*, Odoakar je postao starješina federata (poglavito Skira i Herula) na tlu Italije.

Odoakar je po preuzimanju vlasti, jasno stavio Italijanima do znanja da će upravljati odlučno. Odoakar je uspio u jesen 476. god. n. e. da sa Genserikom (koji je umro u januaru 477. god. n. e.) postigne mirovni sporazum. Odoakarova domena je pored Italije, uključivala i današnju Provansu, alpske oblasti (Norik, Retija) i dijelove Panonije. Nakon smrti Julija Nepota, priključio je svojoj državi Dalmaciju. Odoakar uopće nije bio "barbarski kralj", nego je nastavljao vođenje italijanske politike zadržavajući postojeći sustav i političke, društvene i ekonomske zakone, institucije, ustanove i običaje. Čak su nastavile postojati i frakcije na trkalištima. Odoakar je poštovao i rimski Senat, a upravu je vršio u kooperaciji sa senatorskim staležom. Za konzule i druge prestižne dužnosti (pretorijanski prefekti, gradski prefekti) i službe je imenovao senatore. Od tih senatora koji su obnašali visoke dužnosti u Odoakarovoj državi vrijedi posebno navesti Maksima Basilija (*Caecina Decius Maximus Basilius*), Basilija Decija (*Caecina Mavortius Basilius Decius*), Venantija Basilija (*Decius Marius Venantius Basilius*), Manlija Boecija (*Nar. Manlius Boethius*, otac filozofa Boecija), Memija Simaha (historičara i političara), Ahilija Sividija (*Rufius Achilius Sividius*), Kasiodorov otac.

Venantije Basilije je ostao zapamćen i po tome što je zaslužan za restauraciju (trošenjem sopstvenih sredstava) Flavijevskog amfiteatra/Koloseuma nakon oštećenja izazvanih zemljotresom. O tome govori i epigrafski spomenik *CIL* VI, 1716 podignut u Koloseumu.

Doba vladavine Odoakara, koje je donijelo značajnu političku i društveno – ekonomsku stabilnost je bilo prijemčivo za nastavak razvitka, pa i određene revitalizacije antičke kulture. Kasnija Ostrogotska vladavina je samo naslijedila nastavak kasnorimske kulture. I radi navedene činjenice je u potpunosti besmisleno tvrditi da je kasnorimska kultura, zajedno sa kasnorimskim tradicijama i institucijama prestala postojati sa 476. god. n. e. Jači uticaj i prestiž Senata za vrijeme Odoakara pokazuje i činjenica da se nakon dva stoljeća ponovo izdaju brončani novci sa legendom S(*enatus*) C(*onsulto*).

Iako je Odoakar bio arijanski kršćanin, njegove relacije sa rimokatoličkim klerom (papom i biskupima) nisu bile loše. Odoakar je prije svega bio političar sa vrlo praktičnim pogledom na svijet. Papa Feliks III. je imao znatno više neslaganja sa Zenonom, nego sa Odoakarom.

Odoakar je došao u sukob sa Rugijskim kraljevstvom koje se nalazilo na sjeveroistočnim granicama njegove domene. Uzrok je bilo rovarenje Zenona koji je nastojao da izazove sukob Odoakara sa rugijskim kraljem Feletejem (*Feletheus*; kralj od 475. god. n. e.). Zbog podržavanja Odoakara, Feletej je dao da se pogubi njegov nećak Frederik.

Rugijci su bili istočnogermanski narod, koji se do 453. god. n. e. nalazio pod vrhovnom hunskom vlašću. Nakon toga su se naselili u području današnje Donje Austrije, sjeverno od Dunava. Stvarni osnivač kraljevstva je bio Feletejev otac Flacitej/*Flaccitheus*.

Odoakarova armija je izvršila invaziju rugijskog kraljevstva, uspješno prešla Dunav i izvojevala pobjedu kod današnjeg Beča i zarobila Feleteja i njegovu gotsku suprugu Gisu. Njihov dvoje cu kasnije 487. god. n. e. pogubljeni u Raveni. Protiv Feletejevog sina Frederika, Odoakar je poslao armiju pod komandom brata Onoulfa. Međutim, Onoulf je odlučio evakuirati dio alpsko – noričkog područja i Rimljane preseliti u Italiju. Inače su preostali Rugijci sa Frederikom utočište potražili kod Ostrogota. Napušteno područje su naselili Langobardi.

Pad vlasti i smrt Odoakara

Činjenica je da se Zenon nije mirio sa Odoakarovom upravom u Italiji, posebno jer je ovaj po Jovanu iz Antiohije, razmjenjivao pisma sa pobunjenim Ilusom. A pošto se želio i riješiti Ostrogota i Teodorika Amala, Zenon je preusmjerio Ostrogote prema Dalmaciji i Italiji. Uostalom, i Teodorik Amal je izgleda i sam imao interesa da krene na zapad i napusti prostore Romejskog Carstva za koje je bio vezan od svoga rođenja. I tako je 489. god. n. e. u ime romejskog cara Zenona, Teodorik Amal poveo Ostrogote prema Italiji. Do bitke je došlo kod Isonza, gdje je Odoakarova armija poražena. Odoakar se onda povukao prema Veroni do koje je došao 27. IX. 489. god. n. e. Ostrogotska vojska ga je slijedila i tri dana kasnije ponovo porazila Odoakarovu armiju. Odoakar se zatim sklonio u dobro utvrđenu Ravenu. U Milanu se Teodoriku Amalu predao veći dio Odoakarove vojske zajedno sa njenim zapovjednikom Tufom. Teodorik Amal je onda poslao u Ravenu elitnu jedinicu svoje armije zajedno sa Tufom. Međutim, Tufa je ponovo promijenio stranu, a ostrogotska elitna jedinica u potpunosti uništena. Odoakarova armija je ponovo zauzela Milan i Kremonu. Sam Teodorik Amal je našao pribježište u Ticinumu, koje je sada počela opsjedati Odoakarova armija. Ovaj rat su iskoristili Burgundi, koji su napali i opustošili Liguriju, zarobivši veliki broj Rimljana. Ovi zarobljenici su oslobođeni tek tri godine kasnije kada ih je Teodorik Amal dao otkupiti.

U pomoć Teodoriku Amalu je stigla vojska koju je poslao vizigotski kralj Alarik II., i Odoakar je morao odustati od opsade Ticinuma. Do nove i odlučujuće bitke je došlo na rijeci Ada 11. VIII. 490. god. n. e., i tom prilikom je Odoakar poražen. On se ponovo sklonio u Ravenu, koju je gotska vojska opkolila. Tada su se Senat i mnogi italijanski gradovi i zajednice opredijelile za Teodorika. Međutim, Ravena se pokazala neosvojivom, jer su je štitile močvare, estuari i dobre fortifikacije, a bila je snabdjevana brodovima. A i Tufa je sa svojim vojnicima kontrolirao dolinu Adige. Teodorikova vojska se suočila i sa pojavom dezerterstva, a i Vandali su napali Siciliju. I dok se Teodorik morao boriti sa Vandalima, njegov saveznik Frederik (kralj Rugijaca) je umjesto da garnizonira Paviju počeo da ugnjetava njene stanovnike. Teodorik Amal je osobno intervenirao krajem augusta 491. god. n. e. i Frederik je sa svojim sljedbenicima dezertirao Tufi. Međutim, ova dvojica su se kasnije sukobila, pa je i došlo i do bitke u kojoj su i Frederik i Tufa izgubili živote. I pored pojedinih uspjeha ostrogotske vojske oko Ravene, i čvršćeg stezanja obruča, opsada je trajala sve do 25. II. 493. god. n. e., kada je ravenski biskup Jovan uspio postići sporazum između Odoakara i Teodorika

Amala, po kojem bi obojica zajedno podijelila vlast. Iako se izgleda Odoakar namjeravao držati sporazuma, Teodorik Amal je 15. III. 493. god. n. e. (samo 10 dana nakon ulaska u Ravenu) ubio Odoakara i to vrlo pretvorno za vrijeme zajedničke večere/banketa u palati *Ad Laurentum*. Dok j izdisao Odoakar je upitao : "Gdje je Bog", na što mu je Teodorik Amal odgovorio : "Ovo je ono što si ti učinio mojim prijateljima". Pobijeni su i svi oni Odoakarovi vojnici koje bi našli, a ista sudbina je zadesila i Odoakarovu familiju. Umorstvo Odoakara je našlo odraza i u germanskim sagama o Ditrihu von Bernu (tj. o Teodoriku od Verone), u kojima Ditrih svojim rukama ubija Laurina, kralja patuljaka. Laurin je ustvari reminisencija na Odoakara.

P O S T U P N O G A Š E NJ E R I M S K O G S V I J E T A N A Z A P A D U

Rađanje jedinstvenog franačkog kraljevstva Klodovika i pad kraljevstva Sijagrija

Ranomediavelno doba Zapadne Europe se neizostavno veže za ličnost Klodovika (*Clovis, Chlodowech*; *Chlodwig*, *Chlodovechus;* živio cc. 466. – 511. god. n. e.), sina Hilderika (kralja salijskih Franaka iz dinastije Merovinga sa sjedištem u Tournai) i Basine, kraljice iz Tiringije.

Hilderik i Basina (koja je bila vrlo močna, utjecajna i snažna ličnost) su imali pored Klodovika, još i Audofledu (udatu kasnije za Teodorika Amala), Lantildu i Abofledu.

Klodovik je 481. ili 482. god. n. e. naslijedio svoga oca. U tom periodu Klodovik i njegovi Salijski Franci u još uvijek bili "pagani". U vrijeme dolaska Klodovika na vlast Salijski i Ripuarijski Franci, čija se teritorija pružala od donjorajnskog područja (*Toxandria*, u području današnje Belgije i Nizozemske) pa duž Rajne, nisu bili ujedinjeni u jedinstvenu kraljevinu, nego je riječ bila o više – manje labavoj konfederaciji niza franačkih kneževa/kraljevića koji su bili u određenim rodbinskim vezama. Klodovikova domena sa sjedištem u Tournai je bila jedna od najutjecajnih. Već na početku vladavine mladi Klodovik je pokazao i zavidnu ambiciju i energiju i sposobnosti. Prvi se na udaru našao Sijagrije i njegova galorimska država sa prijestolnicom u Soissons. Rat je izbio 486. god. n. e.

Sijagrije (rođen 430. god. n. e.) je nakon smrti svoga oca Egidija (posljednjeg rimskog *magister militum per Gallias*), uspio da održi svoj autoritet nad područijima u sjevernoj Galiji. Grgur iz Tura inače ga titulira "*Rex Romanorum*", što bi možda sugeriralo da je Sijagrije u neku ruku možda uzurpirao i carski naslov. Moguće je da je Sijagrije sebe titulirao samo *dux*.

Do bitke je došlo kod Soissonsa i u njoj je Sijagrijeva armija poražena. Dok mu je kraljevstvo palo u ruke Klodovika, Sigarije je pobjegao na vizigotsku teritoriju. Po Grguru iz Tura, Klodovik je zaprijetio vizigotskom kralju Alariku II. sa ratom, ako mu ne izruči Sijagrija. Alarik II. je predao Sijagrija Klodoviku. Nedugo zatim Sijagrije je u tajnosti ubijen.

I pored umorstva Sijagrija, njegovi potomci su izgleda zadržali visoki aristokratski položaj u Galiji. Tako je kralj Guntram poslao grofa Sijagrija 585. god. n. e. na diplomatsku misiju u Romejsko Carstvo. Izvjesna Sijagrija je 739. god. n. e. donirala veliki posjed monasima samostana Novalesa. Posljednji poznati Sijagriji je bio opat Nantua spomenut za 757. god. n. e.

Klodovik je pobijedio 491. god. n. e. i Tirinžane. Sigobert, kralj Ripuarijskih Franaka (vladao iz Kelna), suočio se 496. god. n. e. sa invazijom Alamana. Zato se obratio za pomoć Klodoviku. Do bitke je došlo do Tolbiaka. Po Grguru iz Tura, Klodovik se, u jeku ove vrlo teške i krvave bitke, obratio za pomoč Bogu svoje supruge (burgundske princeze, kćerke zlosretnog Hilperika) Klotilde (sa kojom se vjenčao 493. god. n. e. i koja

je bila katolkinja). Bitka je završena Klodovikom pobjedom. Tradicionalno se u historiografiji uzima da je Klodovik kršten na Božić 496. god. n. e. u Remsu, i to od strane sv. Remigija. Konverzija Klodovika na katoličku ortodoksiju je imalo enormno značenje za buduću europsku mediavelnu historiju. To nije imalo samo religiozno, nego i iznimno političko značenje, jer je tako Klodovik automatski dobio podršku vrlo moćne galske kršćanske infrastrukture kao i većinski katoličke populacije. Tako je stekao vrlo značajnu prednost u odnosu na npr. arijanski vizigotski dvor u Tuluzu. Klodovik je za svoju prijestolnicu uzeo Pariz. Klodovik se cc 500. god. n. e. upetljao u sukob braće Gundobada i Godegisela u Burgundskom kraljevstvu i to na strani potonjeg.

Umjetnička slika "Krštenje Klodovika". Datum nastanak 1839. god. Autor François Louis Dejuinne.

Najveća Klodovikova pobjeda je uslijedlila u ratu sa Alarikom II., vizigotskim kraljem. Klodovik je sa romejskim carem Anastazijem sklopio anti-gotsko savezništvo. Do ključne bitke između Franaka i njihovih katoličkih saveznika na jednoj strani i Vizigota na drugoj došlo je 507. god. n. e. kod Vujea (*Campus Vogladensis*). Bitka je završila potpunim vizigotskim porazom, a poginuo je i Alarik II. Vizigoti su bili prisiljeni da napuste Akvitaniju (uključujući i Tuluz) i središnju Galiju, i jedino im je od galskih područja u rukama ostala Septimanija. U narednim godinama dalje napredovanje Franaka i razaranje vizigotske kraljevine je spriječio Teodorik Amal. Nakon pobjede u ratu protiv Vizigota, car Anastazije je Klodovika proglasio konzulom i poslao mu odgovarajuće

regalije. Klodovikov konzulat je proslavljen u Parizu, gdje su novog rimskog konzula njegovi ratnici nosily na štitu po ulicama grada.

Pored vanjskih uspjeha, Klodovik je odlučio od Franaka stvoriti jedinstveno kraljevstvo, pa je zato odlučio polako, ali sigurno ukloniti i druge franačke kraljeviće i močnike a njihovu teritoriju prisvojiti. Zanimljiva je bila sudbina Hararika (*Chararic*). Klodovik je ranije Hararika pozvao da mu bude saveznik u ratu protiv Sijagrija, ali je ovaj čekao sa strane razvoj situacije prije nego što se odlučio kome priključiti. Nakon pobjede nad Sijagrijem, Klodovik je zatočio Hararika i njegovog sina (obojica su bili katolici - ortodoksi). Klodovik ih je dao zamonašiti i to tako što je Hararik postao svećenik, a njegov sin đakon. Po Grguru iz Tura, kasnije ih je Klodovik dao umoriti obojicu. Još prije nego je detroniziran Hararik, Klodovik je nagovorio Hlodorika (*Chlodoric*) iz da ubije svoga oca Sigoberta, kralja Ripuarijskih Franaka. Zatim je i sam Hlodorik ubijen. Sa pozicija moći je uklonjen i Ragnahar/*Ragnachar* (koji je podržao Klodovika u ratu sa Sijagrijem) i njegova dva brata Rikar/*Ricchar* i Rignomer.

Za Klodovika, uz pomoć galorimskih pravnika, je dao zapisati i kodificirati i salijsko pravo (*Pactus Legis Salicae*) U ovo vrijeme još uvijek je postojala eksteritorijalna, individualna pravna pripadnost, pa su Galorimljani i dalje bili pod ingerencijama rimskog prava, a Franci salijskog zakonika.

U slučaju da je neki slučaj bio između Salijca i Galorimljanina, onda bi se primijenjivalo salijsko pravo, odnosno njegovi članci koji se bave ovim pitanjima međusobne interakcije između osoba koje pripadaju različitim pravnim sustavima. Slično pravilo je bilo primjenjivano i u Burgundskoj i Vizigotskoj kraljevini.

Nešto prije smrti Klodovik je sazvao sinod galskih biskupa u Orleanu sa ciljem reformiranja crkvenih struktura i kreiranja jake veze između franačke krune i rimokatoličke hijerarhije i klera. Prvi sabor u Orleanu je donio 31 edikta kojim se oblikovala galska (kasnija francuska) katolička struktura i učvrstile veze franačke/francuske krune i rimkokatoličke crkve koje su se zadržale sve do revolucije iz 1789. god.

Po tradiciji, Klodovik je umro 27. XI. 511. god. n. e., iako *Liber Pontificalis* sugeriraju da je on još uvijek bio živ 513. god. n. e. Nakon njegove smrti, po franačkom običaju, kraljevstvo (*regnum Francorum*, Francia ili Frankia, Frankland) je bilo podijeljeno među četiri njegova sina : Teuderika I. (sa sjedištem u Remsu), Hlodomera (sa sjedištem u Orleanu), Hildeberta I. (sa sjedištem u Parizu) i Klotara I. (sa sjedištem u Soissonsu). Za vrijeme njihovih vladavina u Franačku su uključeni Tirinžani (532. god. n. e.) i Burgundi (534. god. n. e.). Braća su bili često rivali, i dolazilo je do sukoba među njima. Nakon smrti Hlodomera, njegove sinove je dao ubiti Klotar I., pa su braća podijelila njegovu domenu. Teuderikov sin Teudebert I. je vladao Austrasijom i vodio je aktivno politiku širenja svoje domene, uglavnom suradnje sa Romejskim carstvom. Teudebert I. je izdavao i zlatnike sa svojim likom na aversu. Međutim, nakon smrti Teudebalda, sina Teudeberta I., ta domena je prešla u ruke Klotara I. Kada je 558. god. n. e. umro Hildebert I., cjelokupna Franačka se ponovo našla u rukama samo jednog kralja i to Klotara I. Međutim, 561. god. n. e. Klotar I. je umro i Franačka je ponovo podijeljena među njegova četiri sina i to : Haribert I. (sjedište u Parizu), Guntram (preuzeo Burgundiju i područje oko Orleana – postao njegovo sjedište - i veći dio Provanse), Sigebert I. (ostatak Provanse, Overnj, istočna Akvitanija i Austrasija sa Remsom), Hilperik (područje Soissonsa). Ubrzo je došlo do dramatičnih događaja i bratoubilačkih ratova. Nakon decenija sukoba braće, njihovih supruga, djece i unuka Franačka je ponovo ujedinjena 613. god. n. e. od strane Klotara II. (umro 628. god. n. e.), sina Hilperika.

Glavne oblasti Franačke su bile : 1. *Austrasia*, matično franačko područje u Transrenskoj Germaniji i sjeverni dijelovi rimskih galsko – germanskih provincija koje su Franci prisvojili do 481. god. n. e. 2. *Neustria*, koja je odgovarala području nekadašnjeg Sijagrijevog kraljevstva., 3. Akvitanija, onaj dio Galije koji je Klodovik preoteo Vizigotima nakon bitke kod Vujea 507. god. n. e. 4. Burgundija. U Austrasiji je bilo najviše germansko – franačkog elementa, koje je ili tamo živjelo od početka ili je naseljavano u toku IV. i V. st. n. e. Rezultat toga je germanski identitet Nizozemske, Flandrije i njemačkog Porajnja. Romanski identitet se očuvao u Valoniji i gravitirajućim područjima. U Neustriji i Akvitaniji je bilo vrlo malo narodnosnog franačkog naseljavanja, pa su ove oblasti sačuvale svoj galorimski identitet.

Merovinška dinastija je vladala (prvo faktičko, kasnije formalno) nekadašnjim rimskim galsko – germanskim provincijama i dijelovima Transrenske Germanije sve do 751. god. n. e., kada su se zamijenili Karolinzi. Najveći od franačkih i karolinških kraljeva Karlo Veliki (Charlemagne) će biti proglašen za rimskog augusta i time će carsko sjedište ponovo biti ustanovljeno na Zapadu. Tako su udareni temelji za razvoj mediavelne, feudalne katoličke kulture Zapadne Europe, u kojoj je Galija, prožeta sa određenim franačkim uplivom, imala krucijalnu ulogu.

Prostor Armorike, odnosno današnje Bretanje je više – manje uspio očuvati (i pored sporadičnog priznavanja formalne vrhovne vlasti) znatan stupanj autonomije, pa i samostalnosti u odnosu na Franačko kraljevstvo ili neke njegove dijelove.

Da ni zapadnorimske jedinice sa šireg galskog područja nisu odjednom nestale, nego su uspjele naći svoje mjesto u vojnoj strukturi novih zapadnoeuropskih kraljevstava potvrđuje jedan zanimljiv Prokopijev podatak : "U pograničnim oblastima Galije ostali su još neki rimski garnizoni. Ne mogavši se vratiti u Rim ni pridružiti se arijanskim neprijateljima, te trupe, sa svojim zastavama i sa zemljom koju su zaposjeli, predadoše se Francima i Armorikancima. Vojnici su zadržali sve svoje narodne običaje i vjerno ih prenijeli potomstvu koje ih je održalo do današnjih dana. Još uvijek nose brojeve kohorti u kojima su služili, idu u borbu pod svojim znamenjima i prepoznaju se po rimskim ukrasima koje nose na glavama".

Burgundsko kraljevstvo

Patricije Gundobad je težio da ponovo objedini burgundsko kraljevstvo, tako što će eliminirati svoju braću a njihove domene priključiti svojoj. Prvo je likvidiran Godomar, a zatim je na red došao Hilperik. Ubijena je i Hilperikova supruga. Starija Hilperikova kćerka po imenu Hroma postala je monahinja, a mlađa Klotilda je postala supruga franačkog, merovinškog kralja Klodovika. Dok je trajao rat Teodorika Amala sa Odoakarom, Gundobad je izveo dosta smio i odlučan napad na Liguriju, odakle su odvukli veliki plijen i dosta zarobljenika. Kasnije su ovi zarobljenika od strane izaslanstva Teodorika Amala otkupljeni. Po Magnusu Felikus Enodiju (biskup Pavije, latinski retoričar i pjesnik) tom prilikom je oslobođeno više od 6000 sužanja, a samo iz Liona 400 ljudi je oslobođeno.

Po Grguru iz Tura, došlo je i do sukoba Gundobada sa Godegiselom, a obojica su pozivala Klodovika za pomoć. Klodovik se opredijelio za Godesigela, i njihove zajedničke snage su teško porazile Gundobadove. Klodovik je pratio Gundobada do grada Avinjona u koji se Gundobad sklonio. Ipak zahvaljujući Aridiju kojeg je Gundobad poslao Klodovik, i koji je ubijedio franačkog kralja da (uz zamjenu za godišnji tribut) ne uništi Gundobada, ovaj se spasio. Gundobad je kasnije prekršio sporazum, a napao je i opsjeo Godegisela u gradu Vieni. Pošto su resursi unutar Vieni počeli da presušuju, Godegisel je iz grada izbacio njegovo obično stanovništvo. Jedan protjerani stanovnik grada, vrlo umješni zanatlija se odlučio osvetiti Godegiselu i pomogao je da Gundobad zauzme grad. Godegisel je ubijen 501. god. n. e. u jednoj arijanskoj crkvi, zajedno sa arijanskim biskupom. Za vrijeme rata Klodovika i Atalarika II., Gundobad se priključio Klodoviku, pokušavajući da iskoristi stanje nastalo nakon katastrofe koju je vizigotska

vojska doživjela kod Vujea, kako bi proširio svoju kraljevinu prema jugu i jugozapadu. Međutim, u tome ga je spriječila dosta snažna ostrogotska kontraofanziva.

Gundobada je 516. god. n. e. naslijedio sin Sigismund. Klodovikova udovica Klotilda nije se nikada pomirila sa smrću svoga oca Hilperika, i nagovorila je sinove da napadaju Burgundsko kraljevstvo kojim su vladali Gundobadovi potomci. Nakon nasilne smrti Sigismunda i njegovih sinova Gisalda i Gondebauda (od strane Franaka) 524. god. n. e. novi kralj Burgunda je postao njegov brat Godomar. Burgundi su bili konačno i teško poraženi od merovinške vojske 532. god. kod Autuna. Tada je poginuo i kralj Godomar, a Burgundija je anektirana u Franačku 534. god. n. e.

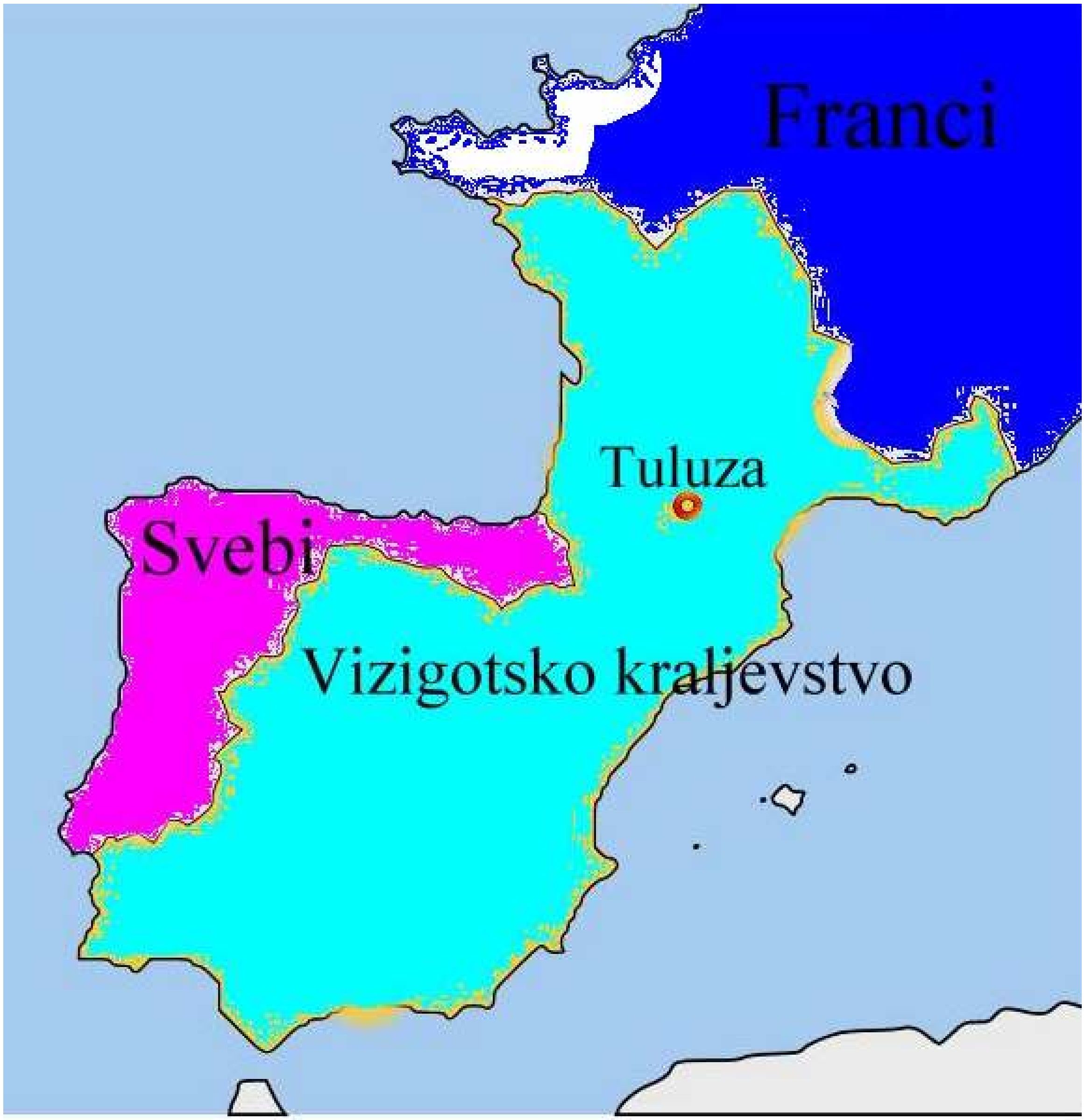
Za vrijeme Gundobada je izdat i zakonik *Liber Constitutionum* ili *Lex Burgundionum* ili *Lex Gundobada* koji se, na načelu eksteritorijalne, narodnosne pravne pripadnosti odnosio na Burgunde. Ovaj zakonik, je kao i ostali germanski zakonici, bio

pod značajnim utjecajem rimskog prava. Moguće je da je reviziju zakonika izvršio kralj Sigismund. Za svoje rimske/romanske podanike, koji su činili ubjedljivu većinu stanovništva, Gundobad je dao izraditi kodifikaciju rimskog prava koja se naziva *Lex Romana Burgundionum*.

I na Burgundsko kraljevstvo se može primijeniti teza da je stvaranje novih država – kraljevina na tlu Zapadnog Carstva posljedica kompromisa između predstavnika doseljenih zajednica i lokalnih romanskih elita. Tako su se čuvale stare tradicije u novim političkim okvirima. Ustvari, sudeći po podacima iz izvorne građe, ono je bilo i najviše izloženo romanizaciji, a i stupanj separacije između znatno malobrojnijih Burgunda i provincijalnog romanskog stanovništva je bio manji. Respektovanje carske superiornosti javljalo se stalno, u svim službenim tekstovima i u svim praktičnim aktima; datiranje je vršeno prema rimskim konzulima, vojna služba je, u principu, pristupačna i Rimljanima, dopušteni su mješoviti brakovi, krvnina je plaćana za Rimljane kao i za Burgunde, a upravu i administraciju (koja je kopirala ravenski institucionalni sustav) vodili su Rimljani. Siagrije kod kralja Hilperika, Lakonije kod Gundobada, Pantagato kod Sigismunda. U gradskim općinama i lokalnim zajednicama se dugo očuvala kasnorimska upravna struktura, pa se u tekstovima nailazi na preživljavanje kurija, defensora, *gesta municipalia*. Početkom VI. st. u Lionu i Vijeni su još uvijek radile retorske škole. Gundobad je izgleda imao i zvaničnog dvorskog pjesnika Heraklijana.

Vizigotsko kraljevstvo

Sa Eurikom je Vizigotsko kraljevstvo postalo ne samo samostalno, nego i teritorijalno najveće od germanskih kraljevstava izniklih na teritoriju nekadašnjeg Zapadnog carstva.

Alarik II. je imao tu nesreću da će se na njegove sjeverne granice izbiti kraljevstvo mladog i vrlo poduzetnog Klodovika. I u historijskim vrelima se Alarik često spominje u kontekstu odnosa sa Klodovikom. Uz, to Alarik II. se spominje i kao krucijalni pomagač Teodoriku Amalu da se probije opsada Pavije. U vrijeme građanskog rata u Burgundskom kraljevstvu između Gundobada i Godegisela (čiji je saveznik bio Klodovik), Alarik II. je podržavao Gundobada. Alarik II. i Klodovik su se nakon toga 502. god. n. e. osobno sastali na jednoj adi na rijeci Loari, blizu Amboisa, kako bi dogovorili međusobni sporazum. Alarik II. je imao problema is a pojavom uzurpatora u Hispaniji.

Consularia Caesaraugustana navodi da se 496. god. n. e. izvjesni *Burdunellus* "postao tiranin u Hispaniji", što bi možda podrazumijevalo da se proglasio carem. Međutim,

njega su brzo ostavile njegove pristalice, a on je predan Alarikovim dužnosnicima i poslan u Tuluz, gdje je brutalno pogubljen. *Consularia Caesaraugustana* i *Victoris Tunnunnensis Chronicon* spominju i da se početkom VI. st. n. e. u dolini rijeke Ebro za rimskog cara proglasio izvjesni Petar. Kada je vojska Alarika II. 506. god. n. e. zauzela grad Dertosu, Petar je bio uhapšen i pogubljen. Njegova glava je kao trofej poslana u Saragosu.

Iako je arijanac, Alarik II. je bio tolerantan prema katolicima – ortodoksima, pa je u Agdu 506. god. n. e. održan i crkveni sabor. Alarik II. je ostao zapamćen i po tome što je imenovao komisiju koja je dobila zadatak da kodificira rimsko pravo za Alarikove podanike Hispanorimljane i Galorimljane. Ovaj zakonik poznat kao *Breviarium Alaricianum* ili *Lex Romana Visigothorum*, je proglašen 2. II. 506. god. n. e. Ovo pravo se odnosilo i na katolike – ortodokse i hijerarhiju katoličko – ortodoksne Crkve. Već ranije je Eurik dao proglasiti *Codex Euricianus* koji se odnosio na Vizigote. U to vrijeme i u Vizigotskom kraljevstvu vladala je eksteritorijalna, pravna pripadnost, odnosno Vizigoti (kojih je bilo cc 1 % u populaciji) su imali svoje pravo, Hispanorimljani i Galorimljani svoje rimsko pravo. Arijanski Vizigoti su imali svoj zasebni kler i crkvenu organizaciju.

Tek je sa *Liber Iudiciorum* iz 654. god. n. e. u Vizigotskom kraljevstvu ukinuta pravna podjela na Gote i Rimljane, i od tada su podanici kraljevstva prestali biti ili *Romani* ili *Gothi* (koji su znatno ranije bili već dobrano romanizirani i pokatoličeni) i postali su Španci/*Hispani*.

Nakon bitke kod Vujea i pogibije Alarika II., Vizigotsko kraljevstvo je izgubilo dobar dio Galije i kraljevski trezor u Tuluzi. Gesalek, nelegitimni sin Alarika II., je preuzeo zakratko vlast. Međutim, Ostrogotski kralj i moćnik Teodorik Amal je intervenirao i pobijedio Gesalekovu vojsku u dvije bitke kod Barselone. Gesalek je zarobljen i pogubljen. Teodorik Amal je na prijesto postavio malodobnog Amalarika, legitimnog sina Alarika II. sa Teodegotom (*Theodegotho*), kćerkom Teodorika Amala. Amalarik je bio unuk Teodorika Amala. Pošto je Amalarik bio dijete, stvarnu vlast u Hispaniji je imao Teudis, ostrogotski vojskovođa i regent. Tek je nakon smrti Teodorika Amala 526. god. n. e. Amalarik dobio kontrolu nad svojim kraljevstvom. Međutim, već 531. god. n. e. Amalarikova vojska je poražena od vojske franačkog kralja Hildeberta I. Sam Amalarik je ubijen u Barseloni. Nakon njega, kralj je postao Teudis, koji je proširio vizigotsku vlast prema jugu. Međutim i on je ubijen 548. god. n. e., nakon nesupjele invazije na sjevernu Afriku. Uslijedio je za kralja Agile I. (549. – 554. god. n. e.) građanski rat, koji je doveo i do intervencije romejskih snaga. Tom prilikom je u južnoj Španiji stvorena romejska provincija. Agila je ubijen, a njegov protivnik Atanagild (vl. 552. – 568. god. n. e.) je postao novi kralj. Atanagild nije uspio da istisne Romeje, pa je čak bio prisiljen id a prizna vrhovništvo Konstantinopolisa. Konsolidaciju Vizigotskog kraljevstva je izvršio kralj Liuvigild (vl. 569. – 21. IV. 586. god. n. e.), a uspio je da od Romeja preotme Kordovu. Pobijedio je i Svebe i različite male sjevernjačke državice Baska i Kantabra.

Međutim, kada je Liuvigild postavio sina Hermenegilda za suvladara, došlo je do građanskog rata.

Hermenegild se 579. god. n. e. pobunio protiv oca i proglasio za kralja sa prijestolnicom u Sevilji. Pod uticajem svoje supruge Ingundis, franačke princeze i Leandera od Sevilje. Liuvigild je tek 582. god. n. e. uspio sakupiti dvoljno trupa da napadne pozicije odmetnutog sina. Prvo je zauzeta Merida, a 583. god. n. e. se krenulo prema Sevilji koja je opkoljena. Hermenegild je zavisio od Romejskog carstva koje je držalo oblasti na jugu Hispanije i od Sveba. Pobuna je završila tek 584. god. n. e. kada je Liuvigild podmitio Romeje sa 30 000 solida kako bi prestali pružati pomoć njegovom odmetnutom sinu.

Liuvigild je 585. god. n. e. konačno i prisvojio galicijsko – svebsko kraljevstvo, iskoristivši tamošnji građanski rat koji je izbio nakon smrti svebskog kralja Mira. Liuvigild nije bio samo dobar vojskovođa, nego i odličan upravitelj. On je osnovao i nove gradove kao što su *Reccopolis* i and *Victoriacum* (Vitoria), što je bio prvi takav slučaj u Zapadnoj Europi nakon završetka rimske vlasti.

Rekared I. (vl. 586. – 601. god. n. e.), sin Liuvigilda, je prešao na katoličku ortodoksiju, što je dovelo i do arijanskih pobuna (najpoznatija arijanskog biskupa Meride) koje su ugušene. Rekared I. je odbio i invaziju Franaka. Ovaj vizigotski kralj je nadgledao i III. crkveni sabor u Toledu iz 589. god. n. e., gdje je on objavio svoju vjeru u nikejsko načelo i odbacio arijanstvo. Rekared I. je uzeo i carsko – rimsko ime (od vremena Konstantinove dinastije) Flavije. On je sebe smatrao nasljednikom rimskih careva, a ratovao je protiv Romeja na jugu. Njegov sin Liuva je postao kralj 601. god. n. e., ali je bio detroniziran od strane velikaša Viterika (vl. 603. – 610. god. n. e.). Nakon njega je u periodu 610. – 631. god. n. e. uslijedio niz vizigotskih kraljeva, praćenih stalnih regecidima (ubistvima kraljeva). Kralj Sisebut (vl. 612. – 621. god. n. e.) je izdao niz teških antisemitskih zakona, prisilivši mnoge Jevreje na konverziju na kršćanstvo. Sisebutova vojska je uspjela da preotme od Romeja na jugu nekoliko gradova, uključujući Malagu. Konačno je kralj Suintila (vl. 621. – 631. god. n. e.) uspio da 625. god. n. e. zauzme sve romejske posjede u Španiji. Vizigotsko kraljevstvo će postojati do 711. god. kada će ga srušiti muslimanska vojska. Jedino su krajnja sjeverna područja ostala u rukama kršćanskih . katoličkih vladara, i tamo će se nastaviti održavati tradicija gotsko – hispanskog kraljevstva.

Svebsko – galicijsko kraljevstvo

Nakon pogubljenja kralja Rekijara, nestala je i Hermerikova dinastija, i došlo je do borbe za svebsko vrhovništvo. Prvo je izvjesni Aioulf (moguće gotskog porijekla) 456. god. n. e. preuzeo vodstvo i pobunio se protiv Vizigota. Međutim, on je ubijen u junu 457. god. n. e. u Portu. Hidatije navodi da je 456. god. n. e. dio Sveba za kralja proglasio Maldrasa, ali to je dovelo do podjele jer je jedan broj Sveba slijedio drugog kralja Framta koji je umro godinu kasnije. Obojica su tražili mir sa lokalnim, većinskim galicijskim stanovništvom. Vizigoti su 458. god. n. e. poslali novu armiju protiv Sveba.Zahvaljujući uspješnoj Majorijanovoj ofanzivi oslabio je vizigotski pristisak na Svebe, što je u neku ruku spasilo preostale Svebe. U ovoj pomalo kaotičnoj atmosferi koja je vladala na

sjeverozapadu i zapadu Iberijskog poluotoka, Maldras (ubijen 460. god. n. e.) je napadao i druge Svebe i Hispanorimljane i to na jednom širokom području. U međuvremenu su Svebi na sjeveru izabrali Rehimunda za novog lidera. On je napao Galiciju 459. i 460. god. n. e., a zauzeo je i grad Lugo. Vizigoti su kao rimski federati poslali novu armiju na Svebe, međutim zahvaljujući nekim lokalnim stanovnicima (koje Hidatije naziva izdajnicima), njihova kampanja nije ostvarila zacrtane ciljeve. Otada je grad Lugo od Rehimunda korišten kao prijestolnica. Maldrasa je naslijedio Frumar, ali je sa njegovom smrću 464. god. n. e. završen period kaosa unutar svebske zajednice i kontinuiranog sukoba sa Hispanorimljanima.

Remismund, izaslanik koji je često putovao između Galicije i Galije, je postao kralj svebsko – galicijskog kraljevstva. On je i priznat od vizigotskog dvora. Remismund je reorganizirao kraljevstvo, a nastavljeni su i napadi u Lusitaniji i Asturiji, kao i borbe sa galicijskim zajednicama, kao npr. Aunonensima. Remismundova vojska je nanosila velike probleme Luzitancima, 468. god. n. e. su zauzeli i uništili grad Konimbriga. Naredne 469. god. n. e. su čak zauzeli i Lisabon koji im je ustvari predao tadašnji upravitelj Lisabona po imenu Lusidio. Za svoju izdaju Lusidio je nagrađen izaslanstvom rimskom caru.

Svebi su prevedeni na kršćansko arijanstvo zahvaljujući misionaru Ajaksu, kojeg je poslao vizigotski kralj Teodorik II., na poziv Remismunda. Nakon Hidatijeve kronike, malo se zna o dešavanjima u galicijsko –svebskom kraljevstvu do otprilike sredine VI. st. n. e. Svebski kraljevi su kasnije postali katolici. Prvi sinod katoličko – ortodoksnih svećenika u Bragi, održan 1. V. 561. god. n. e. je održan po naredbi kralja po imenu Arijamir, što sugerira da je on već katolik. Po Isidoru od Sevilje u njegovoj *Historia Suevorum*, se navodi da je kralj Teodemar zaslužan za konverziju zahvaljujući pomoći misionara Martina iz Brage. Po Grguru iz Tura konverzija se desila za vrijeme izvjesnog Hararika. Za vrijeme Teodemara, 1. I. 569. god. n. e. održan je i sinod u Lugu. Moguće je i da je konačna konverzija izvršena tek za vizigotskog kralja Rekareda.

Krajem V. ili početkom VI. st. n. e. u područje Galicije je morskim putem izbjegla i skupina Britanaca. Područje koje su naselili je nazvano *Britonia*. Svoj britanski karakter ovaj predio će zadržati još neko vrijeme, o čemu govore crkveni dokumenti.

Teodemara je 570. god. n. e. naslijedio kralj Miro koji se morao suočiti sa sve snažnijom vizigotskom kraljevinom za vrijeme kralja Liuvigilda. Miro je uspijevao kako – tako da izdržava pod pritiskom Liuvigilda, koristeći i diplomatiju. Miro je pokušao i da iskoristi i građanski rat Liuvigilda i Hermenegilda, stajući na stranu potonjeg. Miro je sa svojom vojskom, pokušao da probije opsadu Sevilju u kojoj se nalazio Hermenegild. Ali je bio prisiljen da odustane i da pristane na sporazum o odanosti Liuvigildu. Miro se vratio u Galiciju, gdje je ubrzo umro. Kralja Miru je naslijedio sin Eburik, ali je iduće godine bio zbačen od strane svoga zeta Audeka. Eburik je zamonašen. Ovaj vojni i državni udar je bio dobar povod da Liuvigild da napadne svebsko – galicijsko kraljevstvo i da ga

anektira. Audek je poražen i pretvoren u svećenika (i prognan u Beja u južnoj Luzitaniji), zemlja pokorena i priključena vizigotskoj Španiji. Iste, 585. god. n.e . izvjesni Malarik se pobunio protiv Vizigota, ali je bio poražen i uhvaćen.

Britanija

Najdramatičnije i najlegendarnije dešavanje iz vremena sloma Zapadnorimskog carstva i prelaska Zapadne Europe iz antičkog u mediavelno razdoblje odigralo se u Britaniji. Dešavanja u Britaniji V. i VI. st. n. e. su porodila čitav niz mitoloških ciklusa (od kojih je najpoznatiji onaj o Arturu, te Tristanu i Izoldi) koja su kasnije obilježila zapadnoeuropsku mediavelnu, kulturu, a zatim se raširila i u kolektivnu svijest čovječanstva.

Izvorna literarna vrela nastala više – manje suvremeno sa ovim periodom su dosta oskudna. Nešto su brojniji podaci koji dolaze iz ranosrednjovjekovnih djela i kronika. Sama tradicija o ovome periodu je značajna, ali je i prilično opterećena i mitološkim predlošcima i legendama. Inače je i historiografija o ovom periodu više, nego preobimna. Dva glavna vrela nastala u ovom periodu, a bave se zbivanjima u Britaniji su *Confessio* i "Pismo Korotiku" od sv. Patrika i *De Excidio et Conquestu Britanniae* od Gildasa koji je bio britanskog porijekla. Oba autora su usko vezana za crkvenu organizaciju i krščanstvo Britanije i Irske.

Patrik (*Patricius*; staroirski: **Qatrikias*; moderni irski: *Pádraig*; velški: *Padrig*; živio cc. 387 – 17. III. c. 460 ili cc. 492. god. n. e.), poznat kao "Apostol Irske" i najveći irski svetac, je bio btitanskog porijekla. Patrik je po rođenju bio kršćanin, ali je po njegovom pismu *Confessio* sa 16 godina bio zarobljen prilikom jednog irskog upada u Britaniju. Tamo je kao rob – pastir proveo šest godina, prije nego što je uspio pobjeći i vratiti se svojoj familiji i Britaniji. Nakon što se zaredio, vratio se u Irsku kao biskup i po irskoj tradiciji doprinio je značajno njenom pokrštavanju. Dan sv. Patrika 17. III. je danas najsvećaniji irski praznik. I pored irske tradicije, povijesne činjenice ipak ukazuju da se pokrštavanje Irske ne može vezati samo za sv. Patrika, nego da je to bio jedan proces koji je započeo još krajem IV. i početkom V. st. n. e., i za njega vezan čitav niz pojedinaca čija se imena ponekad pojavljuju u vrelima, tradiciji ili hagiografijama. U historiografiji postoji i teorija o "Dvojici Patrika".

Kao vrelo dokumentarne prirode o Britaniji u prvoj polovici V. st. n. e. navodi se i Honorijev *Rescript* britanskim *civitates* da se sami brinu o svojoj odbrani. Ovaj reskript (odgovor na pisani zahtjev *civitates*) je prenio romejski pisac Zosim i možda pismo uopće nije bilo upućeno britanskim, nego brutijskim *civitates*. Drugi dokument je prenio Gildas i riječ je o fragmentu peticije Britanaca koji su (nakon 410. god. n. e.) pisali rimskom zapovjedniku "Agitusu" (Ecije ili Egidije), koji je bio tri puta konzul, tražeći vojnu pomoć i zaštitu. "Galska kronika iz 452. god. n. e." i "Galska kronika iz 511. god. n. e." daju samo uzgredne podatke. Određene, manje reference za Britaniju pored Zosima daje i Prokopije.

Od kasnijih literarnih vrela vrijedi istaći engleskog monaha Bedu Venerabilisa i njegova djela *Historia ecclesiastica gentis Anglorum* i *De Temporum Ratione*, te kroniku *Historia Brittonum* koja se pripisuje Neniju, Anglosaksonsku kroniku (koja se zasniva poglavito

na zapadnosaksonskim vrelima) i *Annales Cambriae*. Neke podatke o Britaniji u ovom razdoblju donosi i irska kronika Annals of Tigernach. Velško – britanske poeme (bardova Taliesina, Aneirina, Llywarch Hena i drugih autora) i sačuvane zemljišne tapije (Llandaff povelje) isto daju podatke o periodu V.- VI. st. n. e. Inače se neki elementi uređenja i odnosa iz ovog kasnoantičkog i ranomediavelnog doba možda mogu nazrijeti i iz kasnijih velških, irskih i škotskih pravnih kodifikacija. U legendarno – tradicijskom smislu, podatke o osobama i događajima iz ovog doba donosi i Velška Trijada (Trioedd Ynys Prydein), odnosno vezani i srodni tekstovi u mediavelnim velškim manuskriptima, koji u sebi sadržavaju fragmente velškog folklore, mitologije i tradicije. Zanimljive su i genealogije velško – britanskih (Bonedd Gwŷr y Gogledd/The Descent of the Men of the North, Harleian genealogies i The genealogies from Jesus College MS 20) i anglosaksonskih kraljeva i vladara. I hagiografije svetaca, posebno onih keltske (britanske ili irske) provenijencije daju neke (značajna je hagiografija sv. Germana), istina dosta već fikcionalizirane, podatke. Velško – britanska tradicija o ovome periodu je bila dosta snažna, o čemu svjedoće i dva velška mediavelna prozna djela : Culhwch and Olwen (cc 1100. god.) i The Dream of Rhonabwy (XII./XIII. st.). Po navedenom se jasno vidi da je ovo razdoblje proizvelo nemjerljivo dosta tradicije, legendi i mitovi, koji su ostali sačuvani preko kolektivne velško – britanske, a kasnije i anglonormanske svijesti.

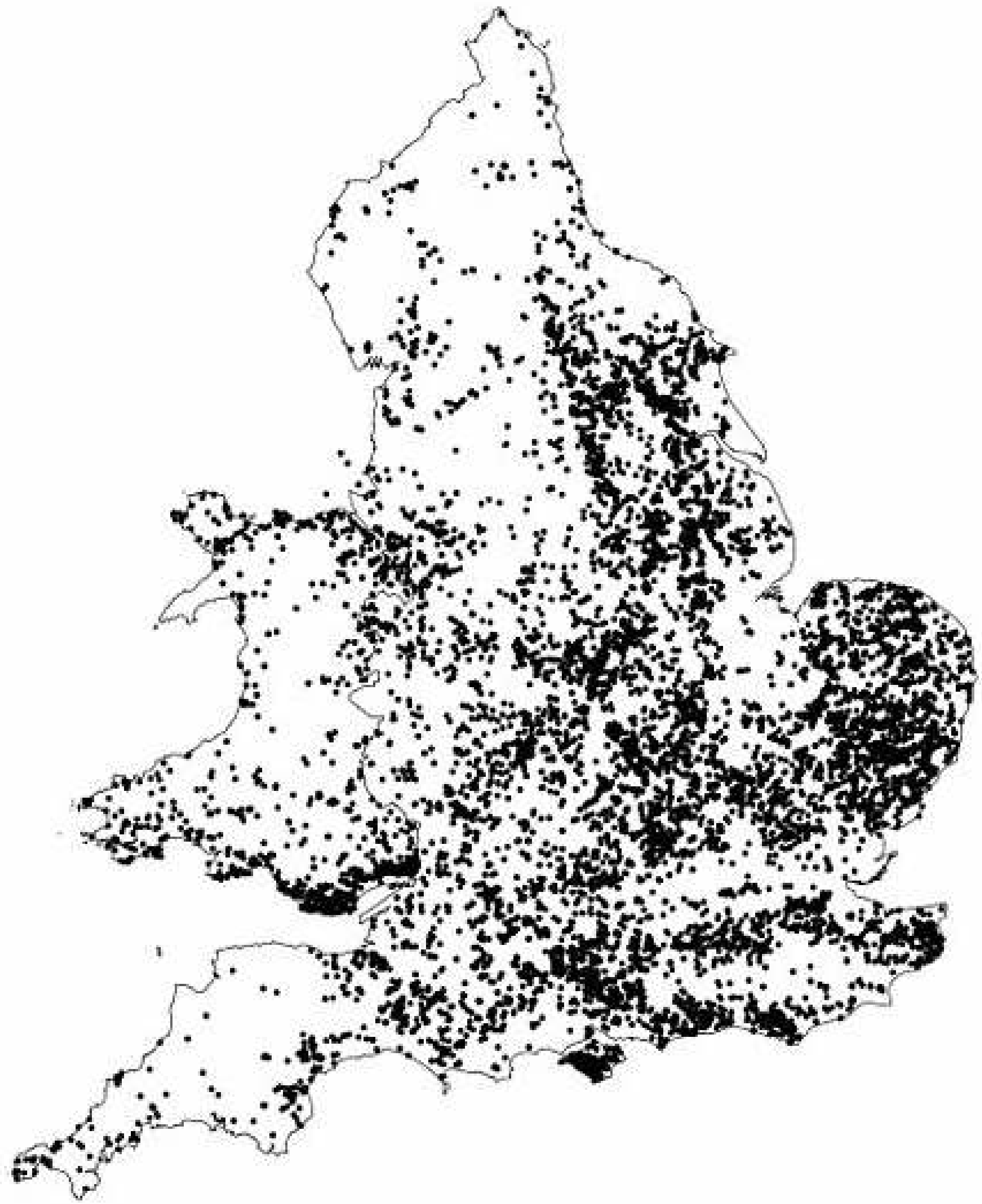
Nakon normanskog osvajanja Engleske došlo je do posvemašnje popularizacije ovog razdoblja, posebno zahvaljujući prilično mitologiziranom i fikcionaliziranom djelu *Historia regum Britanniae*/"Historija kraljeva Britanije" koje je napisao Geoffrey of Monmouth (živio cc 1100. – 1155. god. n. e.). I upravo zahvaljujući popularnosti ovog djela među normanskom aristokratijom, arturovski mitološki ciklus je poprimio neke sasvim nove dimenzije, postao simbol mediavelne viteške kulture i kao takav se raširio po Europi. I anglonormanski redovnik William of Malmesbury (živio 1095/96. – cc 1143. god.) u svojim djelima *Gesta regum Anglorum* i *Gesta Pontificum Anglorum* donosi podatke o ovom ranom razdoblju. Normanski pjesnik Wace (cc 1110 – nakon 1174. god. n. e.) je i kreirao djelo "Roman de Brut" koje se naslanja na *Historia regum Britannia* od Geoffrey of Monmoutha i velško – britansku tradiciju. Wace je bio prvi koji je spomenuo i legendu o Okruglom stolu kralja Artura i prvi koji spominje ime Arturovog mača →*Excalibur*.

Popularnost arturovskog ciklusa među normanskom elitom u Engleskoj je moguće objasniti i time što pored obilježja viteške kulture govori i o borbama Britanaca protiv Anglosaksonaca, odnosno delegitimizira pravo Anglosaksonaca na one zemlje koje je Vilijam Osvajač dobio nakon pobjede kod Hestingsa 1066. god.

Ne bi trebalo zapostaviti ni sačuvane epigrafske spomenike, koji nude podatke prvog reda. Najpoznatiji epigrafski spomenici su "Artognou kamen" iz utvrde Tintegel u Kornvolu, koji se datira u VI. st. n. e., i "Pillar of Eliseg" (na engleskom) ili "Croes Elisedd" (na velškom), koji iako se datira u IX. st., daje podatke i iz znatno ranije velško – britanske povijesti. Inače su arheološki podaci o ovom periodu bogati, i ukazuju na

dramatične kulturološke mijene u V. i VI. st. n. e., posebno sa obzirom na dotadašnji rimsko – urbani i provincijalni način života. Te promjene, posebno na području istočne Engleske su znatno veće i u kvantitativnoj i u kvalitativnoj mjeri nego u odnosu na npr. galsko – germanske provincije. Primjećuje se prilična kulturološka regresija.

Sama rekonstrukcija dešavanja iz V. i VI. st. n. e., zbog mitološko – tradicijske opterećenosti, nije nimalo laka. Zato danas i postoji čitavo jedno mnoštvo historijskih rekonstrukcija i teorija o zbivanjima u V. i VI. st. n. e. u Britaniji. Kada se govori o rimskoj Britaniji, potrebno je istaći da je riječ o najslabije romaniziranoj regiji zapadnog dijela rimskog svijeta. I pored prelaska elite na rimski način život i urbanizacije, ipak su se u Britaniji očuvale i predrimske keltske etničke, narodnosne i plemenske tradicije. Romanizacije je najviše zahvatila područja oko novoosnovanih ili romaniziranih gradova i naselja, vojnih tabora, luka, duž puteva i u pristupačnijim i pitomijim predjelima. Poglavito je riječ o istočnim i jugoistočnim predjelima Britanije. Keltski – britanski dijalekti su se prilično očuvali u Britaniji, o čemu ilustrativno govori upravo opstanak današnjeg velškog jezika.

Najbolje je izloženost romanizacije u Britaniji pratiti preko koncentracije nalaza rimskih kovanica.

Po *Notitia Dignitatum*, krajem IV. i početkom V. st. n. e. Britanija je činila posebnu dijecezu sa vikarom na čelu u okviru galske prefekture. Ovu dijecezu je tada sačinjavalo pet provincija i to dvije sa kojima su upravljali konzulari (*Maxima Caesariensis* i *Valentia*), te tri kojima su upravljali *praesides* (*Britannia Prima, Britannia Secunda* i *Flavia Caesariensis*). Po *Notitia Dignitatum*, Britanija je bila pokrivena sa tri vojne komande i to pod :

1. Grofom Britanije (*Comes Britanniarum*) koji je zapovijedao mobilnim jedinicama tipa *comitatenses*. Njegov korpus se sastojao od šest konjičkih jedinica i tri pješadinske. Ukupno ne više od 6000 ljudi.
2. Vojvodom Britanije (*Dux Britanniarum*) koji je zapovijedao trupama (tipa *limitanei*) duž sjeverne granice i Hadrijanovog zida. Ukupno je na raspolaganju imao 38 jedinica, razmještenih u čitav niz garnizona i postaja na sjeveru. Sjedište njegovog stožera se nalazilo u Jorku.
3. Grofom "Saksonske obale" (*comes littoris Saxonici per Britanniam*) koji je zapovijedao trupama tipa *limitanei* duž obale okrenute prema kontinentalnoj Europi.

Britanija je, kao i sva druga područja rimskog svijeta, bila pokrivena mrežom gradova od kojih su neki bili i središta lokalnih – teritorijalno upravnih lokalnih jedinica : 1. Alcester/*Alauna*, 2. Aldborough, North Yorkshire/*Isurium Brigantum*), 3. Bath/*Aquae Sulis* 4.. Brough-on-Humber/*Petuaria*), 5. Buxton /*Aquae Arnemetiae*, 6. Caerleon/*Isca Augusta*, 7.Caernarfon/*Segontium*, 8.Caerwent/*Venta Silurum,* 9. Caister-on-Sea, 10. Canterbury/*Durovernum Cantiacorum*, 11. Carlisle/*Luguvalium*, 12.Carmarthen/*Moridunum*, 13.Chester/*Deva Victrix*, 14. Chester-le-Street/*Concangis,* 15.Chichester/*Noviomagus Regnorum*, 16. Cirencester/*Corinium*, 17.Colchester/*Camulodunum*, 18.Corbridge/*Coria*, 19.Dorchester/*Durnovaria*, 20. Dover (*Portus Dubris*), 21. Exeter (*Isca Dumnoniorum*), 22. Gloucester/*Glevum*), 23. Ilchester/*Lindinis*, 24.Leicester/ *Ratae Corieltauvorum*, 25. Lincoln/*Lindum Colonia*), 26. London (*Londinium*), 27. Manchester (*Mamucium*), 28. Newcastle upon Tyne/*Pons Aelius*, 29. Northwich/*Condate*, 30. St Albans/*Verulamium*, 31. Silchester/*Calleva Atrebatum*), 32. Towcester/*Lactodorum*, 33. Whitchurch/*Mediolanum*, 34. Winchester/*Venta Belgarum*, 35.Wroxeter/*Viroconium Cornoviorum*, 36. York (*Eboracum*).

Britanija je bila pokrivena i sustavom zemljoposjedničkih vila, a izgrađena je i značajna putna mreža.

Britanija cc 150. god. n. e.

Nalazeći se na "krajnjoj granici" Britanija je bila ta koja se morala žrtvovati kako bi se početkom V. st. n. e. sačuvale vitalne oblasti Zapadnog Carstva, iako je i ona sama bila izložena upadima saksonskih i irskih pirata, te skupina Pikta na sjeveru. Prvo je dio mobilnih trupa povukao Stilihon već 402. god. n. e., a onda su uslijedile tri uzastopne uzurpacije (Marko, Gracijan, Konstantin III.) carske vlasti od strane još uvijek prisutnih vojnih jedinica u Britaniji.

Još ranije (383. god. n. e.) je uzurpator Maksim Magnus, prlikom pobune protiv Gracijana, i prelaska u Galiju sa sobom poveo značajne trupe. Gildas u *De Excidio et Conquestu Britanniae* pripisuje veliki odlazak trupa i viših dužnosnika i službenika iz Britanije Maksimu Magnusu, navodeći da je on sa sobom poveo na kontinent sve oružane snage, namjesnike i "cvijet" britanske mladosti, da se više nikada ne vrati. Ovaj Gildasov podatak je govoto sigurno pretjerivanje.

Konstantin III. je učinio onaj ključni korak, kada je 407. god. n. e. prešao sa glavninom trupa na kontinent i ostao tamo boreći se i sa "barbarima" i sa trupama drugih uzurpatora i sa trupama lojalnim ravenskom caru. Vojska je u Rimskoj državi uvijek imala veliko značenje, a kao institucija je bila duboko prožeta sa svim oblicima i aspektima funkcioniranja sustava rimskog svijeta. Ona nije bila samo oružani faktor, nego su se preko nje održavale i državne i provincijske institucije strukture, kao i društvena stabilnost. Aktivni časnici i isluženi vojnici su često obnašali i provincijske i lokalne sudbene, civilne, upravne službe. Onda su njihovi potomci opet ulazili u vojnu službu kako bi napredovali u državnoj ili društvenoj hijerarhiji. U ranijim epohama sa vojskom je, u zapadnim provincijama, neraskidivo bio povezan i proces romanizacije, urbanizacije i kulturizacije. Nastanak nekih zapadnih, uključujući i one u Britaniji, je bio direktna posljedica kolonizacije veterana. Ovaj odlazak (poglavito mobilne) vojske se može pratiti i preko naglog prestanka cirkuliranja rimskog novca. Vojska je u rimskom svijetu uvijek bila izvor svježeg novca, jer se preko vojničkih plata novac usisavao u "robno - novčani krvotok" provincija. Tako je vojska imala i veliko značenje po ekonomske odnose u određenom rimskom području. Ako su nakon prebacivanja trupa Konstantina III. i ostale neke vojne formacije tipa *limitanei*, možda najviše na sjeveru i duž Hadrijanovog zida, onda one više nisu primale redovne plate iz državnih trezora iz razloga kaosa prve decenije V. st. n. e., niza uzurpacija i ispražnjenih materijalno – financijskih mogućnosti i ravenskog dvora i "blagajni" uzurpatora (posebno Konstantina III.). Tako je i na taj način prestalo funkcioniranje rimske vojne sile na području Britanije. Ove preostale/zaostale jedinice su se onda morale primarno orijentirati samo na lokalne resurse. Faktičko povlaćenje vojske je tako, bez obzira na neki formalizam da je Britanija još uvijek u sastavu Zapadnog Carstva, je nesumnjivo značilo i izlazak izvan okvira rimske državne vlasti. U onako prilično konfuznom i anarhičnom stanju prve decenije V. st. n. e., kada je i Rim pao u ruke Alarikovih Gota, sigurno je od strane središnje vlasti zanemareno hijerarhijska struktura uprave u Britanije, tako da su svi poslovi praktično prešli na britansku elitu. Kao i u drugim dijelovima tadašnjeg rimskog svijeta, tu elitu su dobrim dijelom činili magnati – veleposjednici. Da je sudbina Britanije praktično prešla u ruke njene elite, pokazati će događaji koji su uslijedili samo tri godine nakon prelaska Konstantina III. na kontinent.

Nejasno je šta se dogodilo sa dotadašnjom vikarijskom i provincijalnim upravama. Nepoznato je da li je nakon povlaćenja mobilnih trupa i dijela limitanei (možda poglavito onih sa "saksonske" obale), i dalje bilo osoba koje su nosile titule vikara, konzulara, *praesides*, grofova i vojvoda u skladu sa kasnorimskom, dominatskom civilnom i vojnom hijerarhijom. Bar u prvo vrijeme, neposredno nakon odlaska trupa Konstantina III.,

morala je i nadalje postojati neka upravna hijerarhija i sustav koji bi bili subordinirani Konstantinu III. Dok je Konstantin III. vrijeme, vojnike i novac uglavnom trošio u borbama sa svojim carskim suparnikom, drugim uzurpatorima i "barbarima" koji su prodrli u unutrašnjost Zapadnog Carstva, zanemarena je odbrana Britanije i njoj suprotne galske obale. Napadi saksonskih pirata i drugih napadaća su postali vrlo učestali i opasni. Pozicija Konstantina III. se posebno usložnila kada su u jesen 409. god. n. e. "barbari" prodrli u Hispaniju. Konstantin III. je zato u Hispaniju morao poslati armiju pod komandom Konstansa. A ubrzo je došlo i do pobune Gerontija (koji je na pobunu naveo i "barbare" koji su bili u Galiji) i imenovanja novog uzurpatora Maksima.

Po Zosimu : "Konstantin je bio nemoćan da ovome odolijeva, veći dio njegove vojske je bio u Španiji, prekorajnski barbari su činili takve upade preko svake provincije, da su ne samo natjerali Britance, nego takođe i neke galske narode na potrebu za pobunom protiv Imperije, i da ne žive više pod rimskim zakonima, nego kako oni sami žele. Britanci su uzeli oružje, i navukavši na sebe mnoga opasna poduzeća radi sopstvene zaštite, sve dok oni nisu oslobodili svoje gradove od barbara koji su ih opsjedali. Na sličan način, cijela Armorika, sa drugim provincijama Galije, je oslobodila sebe istim sredstvima : protjerujući rimske dužnosnike i časnike, i podižući vladu po svojoj volji"

Sudeći po Zosimovom podatku, 409. ili 410. god. n. e. došlo je do samoorganiziranja na području Britanije i Armorike, sa ciljem sopstvene zaštite i odbijanja neprijatelja. Kako se pokazalo, neprijatelj je brzo poražen. Usput je ova samoorganizacija vodila i ka pobuni protiv vlasti Konstantina III. Ne bi bilo nemoguće pomisliti i na mogućnost i da je na ovu pobunu uticao na neki način Gerontije, koji je bio britanskog porijekla i imao sigurno značajne veze sa britanskom elitom. Bez obzira što je pobuna bila usmjerena protiv Konstantina III., ona je označila i faktički kraj funkcioniranja rimskih državnih institucija na području Britanije i Armorike. Nakon pada Konstantina III., honorijevska, ravenatska uprava nad ovim područijima u praktičnom i institucionalnom smislu sigurno više nije obnovljena. Vjerojatno od tada više nema dijecezanskih i provincijskih rimskih upravitelja, dužnosnika i službenika. Historijska vrela ne daju ni najmanju naznaku šta je to zamijenilo zapadnorimsku upravu i institucije u Britaniji i Armorici i na koji je način sada uređena vlast. Ono što prvo pada na pomisao jeste mogućnost da su lokalni magnati i predstavnici lokalnih, gradskih zajednica bili ti koji su preuzeli vlast i odgovornost. Ali na koji način je to urađeno i kojim sredstvima i preko kojih institucija i načina uprave je za sada još uvijek ostaje neodgovoreno poglavlje, izuzev čitavog niza postavljenih teorija i špekulacija. Jedino bi se neki zaključci po ovom pitanju mogli izvući, ako se Honorijev reskript stvarno odnosio (što je velika mogućnost) na britanske *civitates*. U tom slučaju bi se moglo pretpostaviti da su se nakon zbacivanja uprave Konstantina III. britanske lokalne zajednice obratile oficijelno legalnom zapadnorimskom dominusu sa molbom/zahtjevom za pomoć. Honorije im odgovara da se oni sami brinu o sebi, a pošto pismo adresira direktno na te britanske *civitates*, a ne na vikara, provincijske namjesnike ili vojne zapovjednike (grofove ili vojvode) jasno je da on time direktno i priznaje da su

lokalne zajednice, *civitates* u Britaniji postale najviši i jedini institucionalizirani autoritet vlasti koji je postojao u Britaniji.

Tako je funkcionalno zapadnorimska vojska napustila Britaniju, prepuštajući odgovornost i za vojne i za civilne poslove na lokalnu britskorimsku elitu. Historiografija ovo tumaći kao faktičko odvajanje Britanije od Zapadnog carstva, iako je formalno ona još uvijek bila sastavnica Zapadnog Carstva.

Ovo bi značilo da je uprava nad postrimskom Britanijom u upravnom smislu bila fragmentirana i partikulizirana, sa prevagom interesa lokalnih zajednica i magnata i nekom labavom vezom među njima. Pošto nije postajala više dijecezenska i provincijska vlast, možda se ta labava veza manifestirala nekom vrstom zajedničkog vijeća/savjeta ili skupštine predstavnika britanskih lokalnih zajednica. O jednom takvom zasjedanju na kome se raspravljalo i odlučivalo o općim britanskim interesima govori i Gildas.

Historia Brittonum čak navodi da se Britanija sastojala od 33 *civitates* i to :

1. Cair ebrauc (York)	18. Cair daun (Doncaster)
2. Cair ceint (Canterbury)	19. Cair britoc (Bristol)
3. Cair gurcoc (Anglesey)	20. Cair meguaid (Meivod)
4. Cair guorthegern	21. Cair mauiguid (Manchester)
5. Cair custeint (Carnarvon)	22. Cair ligion (Chester?)
6. Cair guoranegon (Worcester)	23. Cair guent (Caerwent?)
7. Cair segeint (Silchester)	24. Cair collon (Colchester?)
8. Cair guin truis (Norwhich?)	25. Cair londein (London)
9. Cair merdin (Caermarthen)	26. Cair Guorcon (Worren?)
10. Cair peris (Porchester)	27. Cair lerion (Leicester)
11. Cair lion (Caerleon-upon-Usk)	28. Cair draithou (Drayton)
12. Cair mencipit (Verulam)	29. Cair ponsavelcoit (Pevenscy) 30.
13. Cair caratauc (Catterick)	Cairteimm (Teyn-Grace)
14. Cair ceri (Cirencester)	31. Cair Urnahc (Wroxster)
15. Cair gloui (Gloucester)	32. Cair colemion[1]
16. Cair lullid (Carlisle)	33. Cair loit coit (Lincoln)
17. Cair grant (Cambridge)	

A pošto su se lokalne zajednice sa svojim institucijama, u smislu rimskih municipalnih jedinica, već odavno nalazile u krizi, ne bi trebalo da su vrlo brzo na samu površinu izbili regionalni i lokalni močnici, magnati – zemljoposjednici koji su se polako počeli pretvarati u neke vrste dinasta. Ako bi se ti pojedinci pokazali dobrim vojskovođama, onda bi njihova vlast postojala još zagarantiranija.

Zatim je uslijedio proces pretvaranja tih regionalnih i lokalnih zajednica, koje su često bile organizirane i na ranijem, britanskom narodnosno – plemenskom predlošku, u neke vrste kneževina ili malih kraljevstava.

Konačno napuštanje Britanije od strane rimske regularne armije i prestanak efektivne zapadnorimske vlasti na otoku, i vjerojatno gašenje dijecezanske i provincijske uprave, nisu značili da je došlo i do raskida sa kasnoantičkom kulturom. Naprotiv, život kakav je

bio se nastavio i dalje. Elita je i dalje koristila latinski jezik, ili neku njegovu vulgarnu izvedenicu. Ali kako vrijeme bude odmicalo, britanski jezik je ipak postupno preuzimao sve veću ulogu i među elitom, ostavljajući latinski jezik na korištenje onim obrazovanijim pojedincima i naravno svećenstvu. Ali i pored toga, latinski jezik nikada nije nestao iz velško – britanskog miljea, o čemu svjedoće i pronađeni epigrafski spomenici napisani na latinskom a koji su nastali u postrimskoj Britaniji. Ovi epigrafski spomenici, kao i određeni podaci iz literarnih vrela, govore da su se održale i svjetovne upravne i druge institucije (uglavnom na nivou lokalnih zajednica i gradova) koje su karakteristične za kasnorimsko doba kao i rimski nazivi za pojedine dužnosti i službe (*comes, tribunus*…itd…). Gildas čak titulira Britance, latinskim izrazom *cives*, što jasno ukazuje na očuvanost sustava lokalnih municipalnih jedinica.

Ustvari u Britaniji se dešavao isti proces, kao i u Romejskom carstvu. I kao što se do početka VII. st. n. e. Istočno Rimsko Carstvo polako transformiralo u novo Romejsko Carstvo grčkog jezika i vizantijsko – pravoslavne kulture, tako su se (više – manje u istom periodu) Rimska Britanija i Britorimljani, polako tranformirali u mediavelne Velšane (odnosno Kumrijce kako sami sebe nazivaju) keltskog jezika sa svojim vidom keltskog kršćanstva (koje se tek kasnije ponovo uvezalo sa hijerarhijom i sustavom Rimokatoličke crkve).

Britanija, kao uostalom i druge oblasti rimskog svijeta, nije bila pošteđena ni unutarnjih previranja karakterističnih za V. st. n. e. U Britaniji se raširilo i pelagijanstvo, bila je i prisutna i snažna socijalna borba između različitih slojeva, a nerijetko su izbijali i sukobi među protofeudalnim močnicima i magnatima.

Pelagije (živio 354. – 420. ili 440. god. n. e.) je bio kršćanski propovjednik (redovnik ili laik i asketa), moguće britanskog porijekla. U današnjem Velsu je poznat kao St.Morgan of Wales. U Italiju je došao krajem IV. ili početkom V. st. n. e. i najprije je propovijedao u Rimu. U Italiji je vodio strogi monaški način života. Sa patricijem Celestijem, koji je prihvatio učenje Pelagija je 411. god. n. e. je otišao u sjevernu Afriku. Pelagije je bio dobro obrazovan, tečno je govorio latinski i grčki jezik, a napisao je i nekoliko vrlo vrijednih teoloških knjiga. Koliko je bio cijenjen u svoje vrijeme, govore i zapisi sv. Augustina, u kojima ga on naziva svetim, premda se nije slagao s njegovim učenjem. Pelagije je propovijedao učenje koje se temeljilo na doktrini negiranja istočnog grijeha, odnosno poricao je da grijeh Adama i Eve zatomljuje kasnije genereacije i Pelagije ga priznaje samo kao loš primjer. Zato je po njemu besmisleno i krštenje. Pelagije promiće ideje jednakosti i slobodne volje, tako što je propovijedao da je čovjek po prirodi dobar, da ima slobodnu volju, te da vlastitim postignućima može postići moralno savršenstvo, spasenje i blaženstvo. Po njemu svaki čovjek može biti bezgriješan, ako hoće, jer Bog ne zahtijeva nemoguće. Njegove teze su tako negirale predestinaciju/predodređenje (sudbinu!?) čovjeka. Pelagije vidi Isusovu ulogu kao postavljanje dobrog primjera čovječanstvu, nasuprot Adamovom lošem primjeru. Ovakvo učenje je bilo u suprotnosti sa službenim stavom Crkve kojeg su tada zastupali sv. Augustin i papa Inocentije. Zbog toga ga je Inocentije ekskomunicirao iz Crkve na kartaginskom sinodu 417. god. n. e., kada je osuđeno i proglašeno heretičkim i njegovo učenje. Za neko vrijeme Pelagije je uspio da pridobije naklonost novog pape Zosima, koji je povukao izopćenje Pelagija (*Libellus fidei*). Međutim, već 418. god. n. e. ukazom dominusa Honorija Pelagijevo učenje je ponovo proglašeno za herezu i potvđeno je njegovo isključenje iz Crkve. Pelagije je uskoro i umro. Pelagijanstvo je osuđeno i na III. Vaseljenskom saboru u Efesu 431. god. n. e. Pelagijanstvo je imalo sljedbenike kod nekoliko italijanskih

biskupa, posebnice kod Julijana Eklanskog. Pelagijanstvo se sa određenim modifikacijama održavalo i prakticiralo na pojedinim područijima sve do u VI. st. n. e. Ublaženo pelagijanstvo (tzv. semipelagijanizam) se održalo u Galiji do VI. st. n. e. i uticalo je na modifikaciju crkvene dogme o predestinaciji.

Sabor galskih biskupa je cc 429. god. n. e. izabrao sv. Germana, biskupa grada Auxerre/*Autissiodorum* i Lupusa, biskupa Troa da posjete Britaniju. Razlog je bilo navodno širenje pelagijanstva među britanskim klerom, što je predvodio izvjesni Agrikola, sin britanskog episkopa. German i Lupus su na jednoj javnoj skupštini, na kojoj se okupilo dosta naroda, konfrontirali sa "problematičnim", pelagijanskim dijelom klera. Sama posjeta dvojice galskih biskupa je bila uspješna sa crkveno stajališta, a German (koji je prije zaređenja bio uspješni vojni zapovjednik - vojvoda) je predvodio Britance u pobjedničkom ratu protiv Pikta i Saksonaca. German je možda posjetio ponovo Britaniju sredinom četvrte ili pete decenije V. st. n. e. Vezano za posjetu (ili posjete) Germana spominje se i jedan britanski lokalni močnik po imenu Elafije.

Sv. German se spominje i u kontekstu samostalne Armorike, kada je u Raveni zastupao milost za građane Armorike, protiv kojih je Ecije poslao kaznenu ekspediciju od Goarovih Alana – federata u Galiji.

Situacija u Britaniji je postajala sve ozbiljnija zbog sve težih napada Skota i Pikta, za koje Gildas kaže da su bili ekstremno okrutni. Ustvari ti napadi nisu ni prestajali, od kada je glavnina regularne vojske napustila Britaniju. Zato je po Gildasu, Britanija poslala izaslanstvo u Rim, apelirajući za pomoć. Ovaj put je jedna legija, dobro opremljena i naoružana, prešla u Britaniju i tamo potpuno potukla neprijatelja i protjerala ga preko granice. Međutim, kada je ta ispomoćna jedinica regularne armije napustila Britaniju, ponovo su napali Pikti i Skoti razarajući, robeći i pljačkajući. Ponovo je poslano novo izaslanstvo da traži pomoć od rimske vlasti. Opet je brzo intervenirala zapadnorimska vojna sila i to konjica i mornarica. Napadaći su opet doživjeli vrlo težak poraz. Ovaj put je rimska uprava izjavila da ona ne može da često šalje ovakve ekspedicije i urgirali sun a Britance da se sami osposobe za rat i hrabro bore i tako spasu svoju zemlju, imovinu, žene, djecu i svoju slobodu i živote. Nejasno je kada su se dogodile (ako su se uopće i dogodile) ove rimske intervencije. Gildas posebno drugu ekspediciju spominje u kontekstu podizanja Hadrijanovog zida i utvrđivanja "Saksonske obale" što je anakrono i netačno. A nije nemoguće pomisliti i da su Gildasove rimske ekspedicije ustvari reminisencija na rimske vojne pohode prije početka V. st. n. e., posebno na one iz zadnjih decenija IV. st. n. e. i samog početka V. st. n. e. Ako su se ove ekspedicije zaista desile u periodu nakon 410. god. n. e., onda bi se one morale datirati prije 443. god. n. e. Možda je jedna od tih ekspedicija povezana is a dolaskom sv. Germana.

Kada se opet povukla rimska regularna vojska, "stara priča" se ponovila, Skoti i Pikti su ponovo napali. Pikti su čak zauzeli na sjeveru značajne i teritorije. Britanci su sada poslali pismo "Agitusu" (vjerojatno Eciju) koji je bio u trećem konzulatu (446. god. n. e.), tražeći pomoč. Anglosaksonska kronika za 443. god. n. e. navodi da su predstavnici Britanaca otišli u Rim i molili za pomoć protiv Pikta. Ali nisu dobili ništa, jer su Rimljani

bili u ratu sa Atilom. Onda su se oni obratili Anglima, i tražili od njihovih starješina i plemenitaša isto, pomoć protiv Pikta.

Gildas ipak navodi da su tada, znači cc 443. – 446. god. n. e., ili neku godinu kasnije, Britanci po prvi put porazili neprijatelja (Pikte i Skote).

Po Gildasu, napadi Pikta i Skota (Iraca) na Britaniju su doveli do sazivanja vijeća (predstavnika lokalnih britanskih zajednica) od strane Vortigerna, na kojem bi se pokušao nači način kako da se suzbije "barbarska" pretnja.

Vortigern (velški : Gwrtheyrn; staroengleski : Wyrtgeorn; bretonski : Guorthigern; irski : Foirtchern) je bio britanski moćnik i magnat, čija je stvarna egzistencija prilično zamagljena tradicijom, legendom i mitovima. Zato je vrlo teško odvojiti stvarne historijske podatke o povijesnom Vortigernu, od onoga što je o njemu govori bogata postrimska britanska tradicija. O širenju priča o legendarno – mitološkom Vortigernu najviše je "zaslužan" Geoffrey of Monmoutha. Vortigern se od Gildasa opisuje i kao "*superbus tyrannus*", odnosno kao britanski velikaš koji je izgleda "uzurpirao" najvišu vlast u Britaniji.

Vijeće je jednoglasno, zajedno sa Vortigernom, donijelo odluku da pozove plaćenike Saksonce (koji su tada bili "pagani") i da sa njima suzbije druge barbarske napadaće. Ova odluka je bila sudbinska za sudbinu ne samo Britanije, nego i (zbog značenja Engleske na europskom i svjetskom planu u kasnijim epohama) i za sudbinu čitavog čovječanstva. Iako su se Saksonci i drugi Germani vjerojatno i ranije u manjim skupinama naseljavali u rimsku Britaniju i asimilirali u britskorimsku populaciju, ovaj put će se razvoj događaja odvijati drugačije. Sa stajališta tadašnjih Britanaca, poziv Saksoncima je bila velika krucijalna greška koju su učinili njihovi predstavnici. Iz Transrenske Germanije je prvo došla manja skupina Saksonaca (po Gildasu u samo tri cyulisa = saksonski ratni brdovi), ali su onda ovi naseljenici – plaćenici pozvali nove skupine, sve više i više svojih sunarodnika da im se pridruže. Saksoncima je inače jedan njihov proricatelj prorekao da će oni okupirati i pustošiti zemlju prema kojoj plove.

Iako su izvršili svoj zadatak odbijanja Pikta i Skota na Britaniju, prisustvo Saksonaca je postajalo sve opasnije. Njihove vođe su počele zahtijevati povećanje njihovih "mjesečnih dodjela" (*annonas*, *epimenia*). Po *Historia Brittonum*, Vortigern je bio obećao Saksoncima da će ih snabdjevati hranom, odjećom i drugim resursima. Međutim, kako se njihov broj stalno povećavao, Britanci više nisu mogli da održavaju ovaj dogovor, jer su se izdatci naglo povećavali, kako je rastao broj naseljenika. Zato su Britanci rekli Saksoncima da se njihov broj povećao i da mogu da se vrate u svoju domovinu jer ih Britanci više ne mogu izdržavati. I kada su njihovi zahtjevi odbijeni, Saksonci su prekršili postignuti dogovor i započeli stravično pustošenje istočnog dijela Britanije. Došlo je do uništavanja naselja i ubijanja stanovništva. Beda Venerabilis navodi i imena vođa Saksonaca i to braću Hengesta (ili Hengist u prijevodu "Pastuh") i Horsa (u prijevodu "Konj"), te identificira germanske napadače na Britaniju kao Saksonce, Angle i Jite. Pored Bede Venerabilisa, Horsa i Hengesta spominju i *Historia Brittonum*, Anglosaksonska kronika i Geoffrey of Monmoutha. Hengest se možda javlja i u staroengleskim herojskim poemama Finnesburg Fragment i Beowulf.

Britanci su inače sve germanske napadače (Saksonci, Angli, Jiti), bez obziru na narodnosnu specifičnost, nazivali Saksoncima, što se i danas održalo u velškom jeziku (koji je potomak keltsko - britanskog jezika). Tako je velška riječ za engleski jezik Saesneg, a za Englesku Lloegr. U našem tekstu će se, ako to nije narodnosno specifičnije određeno ili se ne citira izvorni tekst, ovi napadači i naseljenici nazivati Anglosaksoncima u vidu *terminus technicus*. Termini Vels, Velšanin, velški su bili anglosaksonska denominacija za starosjedilačke Britance, i dolazi od starogermanske (rekonstruirane) riječi *Walhaz (ᚹᚨᛚᚺᚨᛉ) u značenju “stranac”. Germani su tako kolektivno nazivali Kelte, da bi se nakon njihove romanizacije izvedenice iz riječi *walhaz prenijele da pojmovno označavaju, pored još uvijek prisutnih keltskih govornika, i romansko stanovništvo bez obzira na njegovo dalje etničko i jezičko porijeklo. Kasnije su to od Germana preuzeli i Slaveni, koji su sa terminom “vlah” (i njegovim izvedenicama) prvotno nazivali govornike latinskog jezika i iz njega proizašlih romanskih jezika, narječja i dijalekata. Velšani danas sebe nazivaju Cymry, a svoju zemlju Cymru. Izrazi Cymry i Cymru su u upotrebu ušli prije VII. st. n. e., ali se i izraz Britanci (u velškom obliku Brythoniaid) održao u literature sve do 1100. god. Za Velšane i Vels su se koristile i još uvijek koriste i latinizirani oblici *Cambrian*, *Cambric* i *Cambria*.

Hengest se, preko svoga sina ili unuka Oiska, u anglosaksonskoj/engleskoj tradiciji navodi kao osnivać prvog germanskog, anglosaksonskog kraljevstva na tlu Britanije i to onog u Kentu. Ustvari prilično je nejasna stvarna uža narodnosna pripadnost Horsa i Hengesta. Iako se često navode kao Saksonci, moguće je da su oni ustvari bili Jiti, jer kraljevstvo u Kentu pripada Jitima.

Za razliku od Gildasa, koji sigurno pravilnije razumije političku strukturu postrimske Britanije, i koji jasno spominje britansko vijeće i Vortigerna kao “uzurpatora” (šta god to Gildas podrazumijevao), Beda Venerabilis Vortigerna titulira kao kralja Britanaca. Engleski monah daje i datum 446. god. n. e., dolaska Horsa i Hengesta sa prvom skupinom Saksonaca. Međutim, Anglosaksonska kronika daje 449. god. n. e. kao vrijeme kada su Hengest i Horsa pozvani u Britaniju, da pomognu Vortigernu u njegovoj borbi sa Piktima.

Po Anglosaksonskoj kronici, Hengest i Horsa su sa svojim ratnicima pobjeđivali Pikte gdje god su se sa njima borili. Nakon toga su braća poslala poziv Anglima da im se pridruže, opisujući bezvrijednost (u smislu vojnih i ratničkih kvaliteta) Britanaca i bogatstvo njihove zemlje. Ovaj podataka se slaže sa Gildasovim da je prvo stigla manja skupina, ali da je ona zatim pozivala sve više i više novih germanskih naseljenika. Tako su naseljenici poticali iz reda Saksonaca, Angla i Jita, a sudeći po istoj kronici najmasovnije je bilo naseljavanje Angla i ono je bilo toliko da je po Bedi Venerabilisu i Anglosaksonskoj kronici njihova domovina Anglija u Germaniji ostala pusta. Anglosaksonska kronika jasno određuje Horsa i Hengesta kao vođe naseljenika iz sve tri germanske zajednice, a ne samo jedne određene narodnosne zajednice. Tek kasnije su se izgleda ovi naseljenici izdijelili na posebne anglosaksonske kraljevine. Inače naseljavanje Saksonaca, Angla i Jita u Britaniju nije bilo vezano samo za Hengesta i Horsa, nego se dešavalo sukcesivno i nevezano sa njima. Pojedine skupine su dolazile za svoj račun od druge polovice V. pa do u VI. st. n. e., osnivajući svoja kraljevstva na britanskom tlu. Ono što je bitno jeste to da su Hors i Hengest ustvari samo podstakli tu seobu koja se odvijala u dijelovima i u određenim vremenskim razmacima.

Historia Brittonum o ovom periodu daje niz zanimljivih podataka, koji imaju i neku dozu romantičkarske tradicije a ne izgleda stvarne povijesti. Tako navodi da je Vortigern dao dio područja u istočnoj Britaniji Saksoncima u zamjenu za ruku lijepe (i znatno mlađe od sebe) kćerke Hengesta, koju Geoffrey of Monmoutha (preko velško – britanskih legendi) imenuje kao Rowena.

Po *Historia Brittonum* Vortigern je dozvolio Hengestu da pozove još germanskih plaćenika da dođu u Britaniju. Tako da je došlo još 16 brodova izabranih ratnika (18 brodova po Geoffrey of Monmoutha), a sa njima je došla i prelijepa Hengestova kćerka. Na Hengestovoj gozbi na koju je pozvao i Vortigerna i njegove časnike, lijepa Germanka je namjenski zavela već ostarijeg Vortigerna. "Do ušiju" zaljubljeni Vortigern je onda zatražio Hengestovu kćerku, nudeći za uzvrat šta god ovaj želi. Dalje *Historia Brittonum* govori da se Hengest konsultirao sa starješinama Angla i da je tražio Kent (*civitas Cantiaci*) koji je i dobio. Kasnije je Hengest uspio ubijediti Vortigerna da ovaj pozove još svojih sunarodnika da se bore protiv Skota i Pikta. I tako je došlo još 40 brodova (300 brodova po Geoffrey of Monmoutha), a njihovi ratnici su izvojevali velike pobjede nad Piktima i čak napali ostrva Orkney. Hengest je i nakon toga nastavio da poziva i dovodi sve više svojih sunarodnika.

Historia Brittonum daje vrlo negativnu sliku Vortigerna, ali zato uzdiže Vortimera njegovog sina iz prvog braka sa Sevirom (kćerkom Maksima Magnusa), koji je bio nezadovoljan ustupcima Saksoncima. On je zajedno sa svojim vratom Katigernom zato podigao vojsku na Saksonce i sa njima vodio četiri bitke. U trećoj bitci kod Aylesforda ili Epsforda u današnjem Kentu iz 455. god. n. e. su poginuli Horsa i Katigern, a u četvrtoj je Vortimerova vojska odbacila Saksonce na more. I Beda Venerabilis potvrđuje pogibiju Horsa u bitci protiv Britanaca i da je on sahranjen u istočnom Kentu, gdje po istom engleskom autoru u njegovo vrijeme još uvijek stoji monument podignut Horsu. Za razliku od *Historia Brittonum*, Anglosaksonska kronika navodi da je vođa britanske vojske u prvoj od ovih bitaka bio ustvari Vortigern, dok uopće ne spominje Vortimera. *Historia Brittonum* dalje navodi da je ubrzo nakon pobjede, Vortimer umro. Ovaj uspjeh Britanaca je bio kratkotrajan, jer su se Saksonci vratili predvođeni Hengestom i njegovim sinom Oiskom. Po Anglosaksonskoj kronici Hengest i Oisk (kojeg ova kronika naziva Esk) su 457. god. n. e. teško porazili Britance u bitci kod mjesta Crayford. Britanci su bili prisiljeni da napuste Kent i pobjegnu u London.

Historia Brittonum donosi i jedan podatak o saksonskoj pretvornosti i izdaji koja se desila nakon smrti Vortimera i nakon povratka Hengeste sa novim snagama. Hengest je britanskim prvacima poslao izaslanike da traže mir, i kako bi među njima vladalo vječno prijateljstvo. Sazvano je ponovo vijeće Britanije i tamo se raspravljalo o ovoj ponudi, i odlučeno je da se uspostavi mir. Radi toga je sazvana zajednička skupština britanskih i saksonskih prvaka, na koju bi svi došli nenaoružani i na kojoj bi bili zaključeni mir i prijateljstvo. Međutim, Hengest je naredio da njegovi pratioci sakriju nož u cipelama. I kada je došlo do skupštine, u toku njenog rada Hengest je povikao "izvucite vaše mačeve" i došlo je do pokolja 300 britanskih prvaka (460 po Geoffrey of Monmoutha). Samo je Vortigern pošteđen, i poradi toga što je bio Hengestov zet i radi toga što se sa njim moglo sada manipulirati i dobiti dobra otkupnina. Po *Historia Brittonum* Vortigern je radi svoga otkupa odstupio Saksoncima nova britanska područja. Ovu priču o pokolju britanskih prvaka Geoffrey of Monmouth naziva "Noč dugih noževa" (u velškoj tradiciji je poznata kao "Izdaja dugih noževa" = Brad y Cyllyll Hirion) i prilično dorađuje,

smještajući je u današnji Wiltshire (plato Salisbury). Po Geoffrey of Monmoutha od pokolja se spasio i Eldol, britanski grof današnjeg Gločestera, tako što je uspio pobjeći.

Brad y Cyllyll Hirion ima u velškom kolektivnom sjećanju i građenju njihove nacionalne svijesti veliko značenje. Sam termin "Noć dugih noževa" se kasnije upotrebljavao za svaki brzi obračun sa namjenskom čistkom određenog liderstva ili sloja. Tako se taj termin upotrebljava i za veliku i ubojitu čistku koju je 1934. god. sproveo Adolf Hitler prilikom obračuna sa vodstvom SA odreda i drugim protivnicima njegove vlasti.

Natpis Pillar of Eliseg, spominje Vortigerna (u varijanti imena kao Guorthigern) kao rodonačelnika kraljevske dinastije velško – britanskog kraljevstva Powys, preko potomaka iz braka sa Sevirom.

Anglosaksonska kronika navodi i kasnije pobjede Hengesta i Oiska, i to 465. god. n. e. u bitci kod Wippedesfleota, vjerojatno blizu Ebbsfleeta. U toj bitci je ubijeno 12 velško – britanskih vođa kao i njihov vrhovni lider, kojeg Anglosaksonska kronika naziva Wipped. Ista kronika za 473. god. n. e. navodi da su Hengest i Oisk pobijedili Velšane i uzeli ogroman plijen i da su Velšani pobjegli od Engleza.

Sljedeća ličnost koja se javlja u vrelima, tradiciji i legendama koja govore o ovom periodu jeste Britorimljanin Ambrozije Aurelijan/*Ambrosius Aurelianus*/ (velški) Emrys Wledig. On je i jedna od rijetkih osoba koju po imenu spominje Gildas u svome djelu. Po Gildasu nakon izrazito žestokog i brutalnog napada Saksonaca, preživjeli su se okupili pod vodstvom Ambrozija Aurelijana za kojeg Gildas navodi sljedeće : "On je bio čovjek skromnog karaktera (*viro modesto*) koji je jedini od rimskog naroda (*romanae gentis*, Gildas vjerojatno misli na Rimljane u Britaniji ili Britorimljane koji su bili potpuno romanizirani op. a.) slučajno preživio takvu oluju (misli se na napad Saksonaca op. a.) u kojoj su njegovi roditelji, koji su nosily purpur (znači bili su izrazito visokog statusa op. a.) bili ubijeni. Njegovi potomci u našim danima (misli se na vrijeme kada je Gildas pisao svoje djelo krajem prve polovice ili sredinom VI. st. n. e. op. a.) su postali prilično degenerirani u odnosu na odličnost njihovog pretka (ili djeda, Gildas koristi termin *avita*). Ovim ljudima (vođenim Ambrozijem Aurelijanom op. a.), Božjom pomoći, došla je pobjeda" Gildasov kratki podatak otkriva povijesnog Ambrozija Aurelijana, i da su njegovi potomci i u VI. st. n. e. vladali određenim velško – britanskim područjem. Po Gildasu, Britanci vođeni Ambrozijem Aurelijanom su odnijeli pobjedu nad Saksoncima. Sudeći po kontekstu daljeg izlaganja Gildasovog teksta ova pobjeda se desila prije njegovog rođenja, a pošto je već prilično zreli Gildas suvremen unucima ili praunucima Ambrozija Aurelijana koji su tada zauzimali istaknuto mjesto u velško – britanskim zajednicima i "kraljevstvima", može se pretpostaviti da se ona odigrala nekih 10 – 20 godina prije njegovog rođenja. To bi se onda slagalo i sa Bedom Venerabilisom koji u svome djelu *Chronica Maiora* pobjedu Ambrozija Aurelijana datira u vrijeme vladavine romejskog cara Zenona.

I kada govori o Ambroziju Aurelijanu, *Historia Brittonum* odaje romantičarski i legendarni pristup. Inače je *Historia Brittonum* nekako konfuzna kada govori o Ambroziju Aurelijanu. Moguće je da je u slučaju ovog britorimskog zapovjednika, autor

Historia Brittonum pomiješao tradicije i podatke o dvije različite ličnosti sa istim ili sličnim imenima. Tako autor *Historia Brittonum* govori da su za vladavine Vortigerna britanski domorodci imali strah ne samo od napada Skota i Pikta, nego i od Rimljana i Ambrozija. U *Historia Brittonum* se navodi i legenda o tvrđavi (Dinas Emrys) i dva zmaja ("crvenog" – symbol Velsa - i "bijela" – symbol Saksonaca, Engleza), i ona se povezuje sa Ambrozijem koji je kao dječak i sin rimskog konzula doveden pred Vortigerna. Stoljećima kasnije je Geoffrey of Monmoutha prepričao i popularizirao ovu legendu, dajući joj još čitav niz detalja i ubacujući u nju lik čarobnjaka Merlina Ambrozija (Myrddin Emrys), umjesto povijesnog Ambrozija Aurelijana. Po autoru *Historia Brittonum* priča o dva zmaja i mladom Ambroziju završava tako da je Vortigern njemu ustupio sve zapadne oblasti Britanije. Isti autor govori i da je Paskent, treći sin Vortigerna, dobio od Ambrozija Aurelijana (koji je bio "kralj kraljeva Britanije" = *rex inter omnes reges Brittannicae gentis*) pravo na upravu nad područijima Buellt i Gwrtheyrnion. Sudeći po ovome podatku, glavni prvak među Britancima nakon Vortigerna je bio Ambrozije Aurelijan. Kasnije autor *Historia Brittonum* govori da je između vladavine Vortigerna i bitke kod Guolopha (identificira se sa Wallop, 15 km od Amesburya blizu Salisburya) u kojoj su se sukobile vojske Ambrosija i Vitolina prošlo 12 godina. Kod Geoffrey of Monmoutha Ambrozijevo gentilno ime je pojednostavljeno u Aurelije i on je predstavljen kao sin Konstantina III. i brat Konstansa i Utera Pendragona (*Uther Pendragon*).

Po prikazu ovog kambro-normanskog monaha, Konstansa je dao ubiti Vortigern, a znatno mlađi Ambrozije i Uter su pobjegli u Bretanju/Armoriku. Oni su se kasnije vratili sa golemom vojskom, pobijedili Vortigerna i postali prijatelji sa Merlinom. Po svemu sudeći za ovakvo viđenje, Geoffrey of Monmoutha je inspiraciju našlo u velškoj tradiciji. Po Velškoj Trijadi, pojavljuje se ista priča i sa istim učesnicima (samo sa velško – britaniziranim imenima).

Po Geoffrey of Monmoutha, u jednoj velikoj bitci (kod Kaerconan/Cunungeburc, možda današnji Conisbrough) između saksonskih snaga koje je predvodio Hengest i britansko – armorikanskih koje je vodio Ambrozije Aurelijan, Hengesta je zarobio Eldol, jedini preživjeli iz "Noći dugih noževa". Na vijećanju britanskih koje je sazvao Ambrozije, Eldol je odvukao Hengesta i ubio ga odrubljivanjem glave. Hengesta je naslijedio (sin ili unuk, zavisno od izvora) Oisk, koji je vladao kao kralj Kenta od 488. do 516. god. n. e. (po *Gesta Regum Anglorum*). Oiska je na mjestu kralja Kenta naslijedio njegov sin Okta (živio cc 500. – 543. god. n. e.).

Gildas nakon opisa koje je Ambrozije Aurelijan, dalje govori da su i nakon pobjede Ambrozija Aurelijana nad Saksoncima, nastavljane borbe ali bez konkretnog rezultata. Gildas samo konstatira : "Nekada su Saksonci, a nekada građani (*cives*, tako Gildas naziva Britorimljane) bili pobjedonosni". U historiografiji postoji i mišljenje da je Ambrozije Aurelijan identičan sa Riotamom, bretonsko – armorikanskim liderom koji je ratovao sa Vizigotima. Međutim, sudeći pos vim podacima iz izvorne građe, on je ipak primarno vezan za Britaniju, a ne Bretanju/Armoriku.

U starovelškim poemama i legendama se nailazi i na ime Utera Pendragona, kojeg je Geoffrey of Monmoutha preobrazio u bitnu ličnost ovog razdoblja. Uter Pendragon se pojavljuje kao otac kralja Artura, i to u potpunosti mitsko – mističko – romantičarskom vidu. Vrlo je teško uopće dokazati da li je Uter Pendragon zaista i postojao i da li je on naslijedio Ambrozija Aurelijana. Po Geoffrey of Monmoutha vojska Utera Pendragona je porazila vojsku Okta kod grada Verulamiuma (St. Albans), ali je kasnije umro jer je pio vodu sa izvora koji su Saksonci zatrovali.

Bez obzira na smrt Hengesta, i tako eliminiranje jednog od najopasnijih protivnika Britanaca koji je i inicirao anglosaksonsku migraciju, situacija se nije smirivala. Kontinuirano su stizale nove i nove skupine Anglosaksonaca, predvođeni novim liderima i iskrcavajući se na nova područja. Tako se Britanija ustvari nalazila pod nekom vrstom kontinuirane opsade i stalnih desanata na pojedina njena područja.

Ono što je bitno reći za doseljavanje Anglosaksonaca (uključujući tu i Jite, pa i neke skupine Friza), jeste da su ova sukcesivna doseljavanja od svoga samoga početka bila kolonizacija novog etničkog elementa u punom smislu. Nisu dolazili samo muškarci, nego i njihove žene i djeca, odnosno kompletne porodice i rodovi. To nije bilo samo doseljavanje ratnika i muškaraca. Posebno je izgleda bila masovna seoba Angla. Za razliku od drugih dijelova Zapadnog Carstva, u slučaju Britanije, izgleda da je granica između dvije etnokulturne, političke i religijske zajednice bila vrlo oštra i da se rijetko prelazila. Mirnodopska interakcija i uzajamna prožimanja, su uslijed kontinuiranog, brutalnog i žestokog rata bila vrlo rijetka. I to je bio jedan od razloga zašto je u Britaniji, za razliku od drugih dijeceza rimskog svijeta, došlo do tako radikalnog podvajanja između antičke i mediavelne kulture i historije. Kasnije će se nešto slično još dogoditi samo na zapadnom i središnjem Balkanu, odnosno u unutrašnjosti Ilirika.

Anglosaksonska kronika za 477. god. n. e. navodi da je u Britaniju došao i Saksonac Ella sa svoja tri sina i to u tri broad. Saksonci koje je predvodio Ella su nakon iskrcavanja pobijedili Velšane. Ella (vladao do cc 514. god. n. e.) i njegovi sinovi se smatraju osnivaćima južnosaksonskog kraljevstva (Sussex). Ista kronika za 485. god. n. e. navodi da su Saksonci od Elle ponovo pobijedili Velšane. Najveću pobjedu im kronika pripisuje 491. god. n. e. kada su Ella i njegov sin Cissa zauzeli kastel *Anderitum* (koji su izgradili Rimljani u sklopu “Saksonske obale”) i ubili sve Britance koji su se u njemu nalazili. Beda Venerabilis je naveo da je Ella bio prvi anglosaksonski kralj i vođa koji je imao “*imperium*”, vrhovnu vlast nad ostalim kraljevstvima i malim državicama izniklim u Britaniji, uslijed anglosaksonskog naseljavanja. Podatak Bede Venerabilisa potvrđuje i Anglosaksonska kronika koja Ellu navodi kao prvog “bretwalda” (“vladara Britanije”), odnosno hegemona anglosaksonskih zajednica.

Anglosaksonska kronika za 495. god. n. e. (moguće je da se iskrcavanje desilo ustvari početkom VI. st. n. e.) navodi da su se na obalama Britanije pojavili Saksonci Kerdik i njegov sin Kinrik (iz klana poznatog kao Gewisse) sa pet brodova. Oni su već prvog dana po iskrcavanju pobijedili Velšane. Osvojena su i okolna područja i tako ustanovljeno novo zapadnosaksonsko kaljevstvo (Wessex), sa dinastijom iz koje je potekao i kralj Alfred Veliki i koja će za nekoliko stoljeća ujediniti i zavladati Engleskom. Zapadni Saksonci su sa Velšanima imali niz sukoba, pa tako Anglosaksonska kronika navodi za

508. god. n. e. pobjedu nad britanskim "kraljem" "Natanleodom" (ime je vjerojatno fikcionalizirano). Napredovanje Kedrikovih (vladao do 534. god. n. e.) Saksonaca prema zapadu je ipak bilo zaustavljeno oko 517. - 519. god. n. e.

U ovom periodu je oblikovano još jedno saksonsko kraljevstvo i to Istočnih Saksonaca ili Essex. Ovo kraljevstvo se razvilo na području koje je nekada pripadalo Trinovantima in a kojem su se nalazila područja koja su pripadala Kamulodunumu i Londiniumu, i to apsorbirajući čitav niz manjih saksonskih skupina. O Essexu se u vrelima i tradiciji vrlo malo zna.

Najpoznatija ličnost Britanije V. i VI. st. n. e. je Artur. Zbog obilja poema, legendi, mitova, tradicija, hagiografija (u kojima se spominje Artur) ali i kasnijeg popularističkog i historiografskog (sa čitavim nizom teorija) prikazivanja Artura od razvijenog srednjeg vijeka pa do danas, jako je teško odvojiti povijesnog Artura od onoga fikcionaliziranog Artura. Ime Artur ne spominju ni Gildas ni Beda Venerabilis niti Anglosaksonska kronika. Tek *Historia Brittonum* spominje Artura, ali ne kao kralja nego kao vojnika – zapovjednika koga su britanski kraljevi i prvaci (iako je među njima bilo i onih koji su bili "plemenitiji" od Artura) birali kao ratnog vojvodu (*dux bellorum*) koji ih je vodio u 12 bitaka protiv Anglosaksonaca, i u kojima je on često bio pobjednik. Sudeći po mjestu gdje se nalazi spomenuti Artur i njegove bitke i pobjede, autor *Historia Brittonum* njegovo postojanje i djelovanje datira na sami kraj V. i rane periode VI. st. n. e. Sudeći po ovom opisu, Artur je izgleda bio skromnijeg porijekla od većine tadašnjih britanskih prvaka, i uglavnom se može smatrati sposobnim vojnikom i vojskovođom. Kasnije velško – britanske legende, a posebno Geoffrey of Monmoutha i drugi normanski arturijanski pisci su njegovo porijeklo znatno "oplemenili", dovodeći ga preko Utera Pendragona u vezu sa Ambrozijem Aurelijanom i Konstantinom III. Tako je arturijanski ciklus legitimizirao pravo Artura na britansko kraljevstvo. Posljednja Arturova, 12 bitka koju spominje autor *Historia Brittonum* je bila i ona najveća pobjeda koja se odigrala na Brdu Badon.

Opsada ili bitka na Brdu Badon (*bellum Badonis*, *Obsessio Montis Badonici*, *bellum in monte Badonis*; The Battle of Badon, Battle of Badon Hill ili Mount Badon; *Mynydd Baddon*) se u velško – britanskim vrelima, kao i u kasnijoj historiografiji, smtra glavnim vojno – političkim događajem ranomediavelne Britanije. Sigurno zbog karaktera teškog poraza, ova bitka se uopće ne spominje u Anglosaksonskoj kronici. Najraniji spomen bitke na Brdu Badon se nalazi kod Gildasa, koji navodi da je nakon jednog perioda sa kontinuiranim borbama, ali sa promjenljivim britanskim ili anglosaksonskim uspjesima i neuspjecima, došlo do opsade Brda Badon i do velikog poraza i pokolja nad Anglosaksoncima. Gildas bitku datira u godinu svoga rođenja (cc 500. god. n. e. +- 10). Po Gildasu, nakon te velike britanske bitke pa do vremena kada piše o tome (nekih 40 – 50 godina nakon bitke) nema više ratova sa vanjskim neprijateljem, ali da su nakon mira izbili unutarnji ratovi među britanskim kraljevima, kneževima, prvacima i magnatima.

Gildas ne navodi ime britanskog vođe koji je pobijedio na Brdu Badon i zadao tako težak poraz Saksoncima. Bitku spominje i Beda Venerabilis, i isto je opisuje kao opsadu Brda Badon i poraz napadača sa izrazito velikim ljudskim gubicima. Beda Venerabilis bitku datira 44 godine nakon dolaska Saksonaca, znači u periodu između 493. i 500. god. n. e. Ni ovaj engleski pisac i monah ne navodi ime vođe britanskih snaga. *Historia Brittonum* je prva koja spominje Artura kao vojnog zapovjednika Britanaca kojem je bitka na Brdu Badon bila 12 pobjeda. Bitku i britansku pobjedu na Badonu spominju i *Annales Cambriae* ("Anali Velsa"), a i njihov autor kao zapovjednika britanskih snaga spominje Artura. Ovi Anali bitku datiraju u 516. god. n. e.

Geoffrey of Monmoutha je prvi koji je Badon identificirao sa rimskim i britanskim gradom Bath. Po njemu je bitka počela kao saksonska opsada Batha, a zatim je prerasla u klasičnu bitku kada su stigli Artur i njegovi ratnici. Nijedno vrelo bilo kakvog karaktera ne daju ime saksonskog vođe ili vođa u ovoj bitci. U historiografiji je bilo mišljenja da je riječ o Elli ili Kerdiku.

Da se na Brdu Badon desila velika britanska pobjeda, bez obzira na to ko je predvodio Britance, indirektno potvrđuje i činjenica da u Anglosaksonskoj kronici postoji period od skoro 70 godina između dvojice anglosaksonskih bretwalda. I arheologija potvrđuje da je tada na duži period zaustavljeno polagano, ali sigurno napredovanje Anglosaksonaca u Britaniji. Sudeći po arheološkim nalazima, granica između dvije etnokulturne i religijske zajednice se oko 500. god. n. e. ustalila. "Pagani", odnosno Anglosaksonci su držali današnja područja Kenta, Sussexa, Norfolka, Suffolka i područje oko Humbera. Britanski kršćani su kontrolirali zone – izbočine sjeverno i zapadno od Londona i južno od Verulamiuma, sa oblastima zapadno od linije koja se pruža od Christchurch na ušću Wiltshire Avona sjeverno do Trenta, zatim duž Trenta do Humbera, a onda sjeverno duž Derwenta do Sjevernog Mora. Britanci bi tako tada (pa u narednih cc pola stoljeća) držali pod kontrolom ona područja više –manje zapadno od linije koja se pružala od Jorka do Bournemoutha, a Anglosaksonci bi imali kontrolu nad Northumberlandom kao i jugoistočnom današnjom Engleskom.

Najzaslužniji za popularizaciju fikcionaliziranog Artura je bio Geoffrey of Monmoutha, ubacujući u tu svoju priču i čarobnjaka Merlina

Merlin je nastao kombinacijom legendarnog velškog barda i proroka Myrddina Wyllta i Aurelija Ambrozija. Geoffrey je samo ime Myrddin namjenski promijenio u Merlin, kako bi odgovaralo njegovim normano-francuskim čitaocima. Kasnji normanski, anglonormanski i francuski arturijanski pjesnici i pisci su priču o Arturu još više dotjerivali i oblikovali unoseći u nju mnoge viteške i romantičarske elemente kao vitezovi okruglog sila, Lanselota, prevaru Ginevre i potrag za svetim Gralom.

Annales Cambriae smrt Artura datiraju u 537. god. n. e. i to u bitci kod Kamlana (Camlann) u kojoj se Arturova vojska sukobila sa onom koju je predvodio Medraut. Za razliku od ovog šturog podatka, Geoffrey of Monmoutha i *Alliterative Morte Arthure* daju mnogo življi prikaz ne samo bitke, nego i onoga što je njoj prethodilo i što je

uzrokovalo. Tako i Medraut (ime koje potiće iz latinskog *Moderatus*) postaje zloglasni Mordred/*Modredus*.

Medraut ili Mordred je postao jedan od centralnih karaktera arturijanskog ciklusa. Njegova veza sa Arturom se prikzivala na različite načine u vrelima i kasnijim djelima. Najčešće se u legendama prikazuje ili kao nelegitimni sin Artura kojeg je on dobio kao posljedicom incestuoznog seksualnog čina sa polusestrom Morgause (Morgana) ili kao sin legitimni sin Morgause (poznate i kao Ana) sa njenim suprugom kraljem Lotom od Orkneya.

Mordred je izdao Artura i uvukao ga u građanski rat, koji je kulminirao bitkom kod Kamlana. U bitci je Mordred poginuo, dok je teško ranjeni Artur odveden u Avalon, kako bi video svoje rane. Priča o Avalonu ima i svoje mesijansko značenje po Velšane, odnosno da je Artur živ i da će se jednog dana ponovo vratiti.

Bitka kod Kamlana i međusobna borba među Britancima je vrlo moguće reminisencija na Gildasov podatak o unutarnjim sukobima među Britancima u kasnijim decenijama prve polovice VI. st. Međusobne borbe Britanaca i na "Starom Sjeveru" potvrđuje i bitka kod Arfderydda koja se po *Annales Cambriae* odigrala 573. god. n. e., u kojoj je poginuo Gwenddoleu ap Ceidio, a njegov bard i dvorski savjetnik Myrddin Wyllt (povijesna osnova na kojoj se razvio lik Merlina) poludio i pobjegao u šumu.

Onaj dio Britanije koji se u prvoj polovici VI. st. n. e. još uvijek nalazio u rukama Britanaca nije bio izoliran od kontinenta. Trgovina i veze sa Franačkom, Hispanijom i mediteranskim područjem su i nadalje postojale i bile održavane. Arheološki nalazi potvrđuju snažne trgovačke aktivnosti. Za period kada piše svoje djelo (540. – 550. god. n. e.) Gildas spominje poimenično pet britanskih vladara i to : Konstantina iz Dumnonije, Aurelija Kanina, Vortipora od Demete, Kuneglasusa i Maglokunusa (*Maglocunus*, Maelgwn Hir iz Gwynedda; praunuk Kunede) i optužuje ih za grijehove. Gildas oštro napada i tadašnji britanski kler.

U Gildasovo vrijeme su sigurno već postojala velško – britanska kraljevstva koja su nastavila postojati na području današnjeg Velsa i Kornvala, i dijelova današnje jugozapadne Engleske do duboku u srednji vijek. Od njih vrijedi istaći :

1. Kraljevstvo Gwynedd (latinski *Venedotia* ili *Norwallia*), čije je središnje područje bilo na sjeverozapadu današnjeg Velsa. Ovo kraljevstvo je bilo jedno od najvažnijih postrimskih velško – britanskih kraljeva i pojedini njegovi kraljevi su bili poznati i kao "kraljevi Britanaca". Inače je ovo područje početkom V. st. n. e. bilo izloženo napadima, pa i naseljavanjima, Skota i stanovnika otoka Man. Velška tradicija osnivanje Gwynedda pripisuje izvjesnom Kunedi (Cunedda Wledig) koji je došao sa sjevera, sa područja Votadina u V. st. n. e. On i njegovi sinovi su porazili Irce i učvrstili velško – britanski karakter i identitet ovog područja.

Po tradicionalnoj genealogiji, Kuneda je bio unuk izvjesnog Padarna Beisrudda, čije ime (koje potiće od *paterus* = crveni ogrtač koji su nosili rimski vojnici) navodi na pomisao da je riječ o nekom kasnorimskom vojnom starješini sa ili iz blizine Hadrijanovog zida.

Sudeći po jednom latinskom nadgrobnom epigrafskom spomeniku sa kraja V. st. n. e. na kojem se spominju termini "*Venedotis cives*" i magistrat, municipalne rimske institucije su se očuvale u ovoj velško – britanskoj državici i dugo nakon nestanka rimske vlasti.

2. Kraljevstvo Powys sa središtem oko grada *Viroconium Cornoviorum* (Wroxeter), i kojim je vladala dinastija Gwerthrynion koja je svoje porijeklo povezivala sa Vortigernom i Sevirom (kćerkom Magnusa Maksima). Arheološka istraživanja su pokazala da je *Viroconium Cornoviorum*, kao urbana cjelina preživio duboko do u VI. st. pa i VII. st., i da je napušten u drugoj polovici VII. ili početkom VIII. st.

Ostaci grada *Viroconium Cornoviorum.*

Ovo kraljevstvo je od sredine V. st. n. e. bilo izloženo snažnijem pritisku Angla koje je stalno smanjivalo njegovo područje.

3. Kraljevstvo Gwent koje je imalo neki kontinuitet sa Silurima i njihovom *civitas*, a prijestolnica kraljevstva se nalazila ili u gradu *Venta Silurum* (odnosno kasnije prozvano Caerwent) ili u nekadašnjem rimskom vojnom, legijskom taboru Isca (*Cair Legeion guar Uisc*; Caerleon). Na Silure se naslanjalo i kraljevstvo Glywysing. Kraljevstvo Ergyng koje se nalazilo na zapadu današnjeg

Herefordshira u Engleskoj, je prvotno bilo u sastavu Glywysinga i Gwenta. Od kraja V. st. n. e. se osamostalilo.

4. Kraljevstvo Brycheiniog u južnom Velsu je moguće imalo i irskog udjela u osnivanju. Kraljevstvo Dyfed u jugozapadnom Velsu je isto imalo i irske korijene, o čemu svjedoće i 20 kamenova sa irskim ogam natpisima.
5. Kraljevstvo Dumnonia se nalazilo u današnjoj jugozapadnoj Engleskoj, sa središtem u Devonu, a uključivalo je i Kornval i dijelove Somerseta i Dorseta. Ovo kraljevstvo se nalazilo od sredine VI. st., pa u narednim stoljećima pa nadalje pod snažnim pritiskom Wessexa.
6. Pored navedenih kraljevstava, postojao je još čitav niz malih kneževina, koje su nastajale i nestajale.

Sa početkom druge polovice VI. st. n. e. započinje novo razdoblje anglosaksonske ekspanzije. Napredovanje Anglosaksonaca u ovom periodu nakon sredine VI. st. n. e. je moguće objasniti i slabljenjem britanskih kraljevstva, uslijed justinijanske pandemije i učestalih ratova među njima. Justinijanska pandemija je izgleda više pogodila Britance, koji su imali intenzivnije odnose sa kontinentom, odakle je i došla pandemija, nego Anglosaksonce. Tako je moćni kralj Maelgwn Hir iz Gwynedda umro od kuge 547. god. n. e., a odmah po njegovoj smrti izbila je žestoka višegodišnja borba za nasljedstvo koja je donijela dosta nevolja zapadnim oblastima Britanije. Ta borba je završila tek učvršćivanjem vlasti Rhuna, sina Maelgwna.

Po Anglosaksonskoj kronici novo razdoblje potiskivanja Britanaca je započelo kada je Kinrik, kralj Wessexa (koji se tada nazivao Gewisse) 552. god. n. e. pobijedio Britance. Zapadni Saksonci su porazili Britance i 556. god. n. e. Kinrika je oko 560. god. n. e. naslijedio Keavlin/Ceawlin, koji je započeo ekspanziju Wessexa i potiskivanje Britanaca. On je i najzaslužniji da su Saksonci uspjeli da zauzmu veći dio područja današnje južne Engleske. Keavlin nije ratovao samo protiv Britanaca, nego je 568. god. n. e. uspješno ratovao protiv Etelberta, kralja Kenta. Ovo je i prvi podatak u Anglosaksonskoj kronici o međusobnom sukoba dva anglosaksonska kraljevsta i to Wessexa i Kenta kojim su vladali Jiti. Zapadni Saksonci su 571. god. n. e. kod Bedcanforda izvjevali novu pobjedu nad Britancima i zauzeli njihova četiri naselja : Limbury, Aylesbury, Benson i Eynsham.

Britanija cc 540. god. n. e.

Do značajne bitke između Velšana i Zapadnih Saksonaca (koje je vodio Keavlin) došlo je 577. god. n. e. kod Deorhama ili Dyrhama. U ovom britanskom porazu poginula su po

Anglosaksonskoj kronici trojica britanskih “kraljeva” i to : Koinmail (iz Gločestera), Kondidan (iz Cirencestera) i Farinmail (iz Batha). Zapadni Saksonci su zauzeli tri britanska grada i to : Gločester, Cirencester i Bath. Ovo je bio ključni momenat u ekspanziji Wessexa, jer su Zapadni Saksonci izbili u Bristolski kanal. Tako je presjećeno jedinstvo velško – britanske teritorije, čime su još uvijek samostalne zajednice Britanaca u Devonu i Kornvalu odsjećene od glavnog teritorija današnjeg Velsa. Wansdyke, ranomediavelna defanzivna zemljana fortifikacija koja se proteže južno od današnjeg Bristola i koja prolazi nedaleko od Batha, je vjerojatno izgrađena za vrijeme Keavlina ili od Britanaca koji su plašili daljih teritorijalnih gubitaka ili od Zapadnih Saksonaca.

Nakon bitke kod Deorhama, na područja nekadašnjeg Dobunni *civitas*, nastalo je malo kraljevstvo Hwicce koje je kasnije palo pod utjecaj Mersije.

Posljednja zabilježena Keavlinova bitka sa Britancima je ona kod Fethan leaga i koju Anglosaksonska kronika datira u 584. god. n. e. Keavlin je, nakon Elle, novi anglosaksonski kralj koji ima “*imperium*”, što potvrđuje i Anglosaksonska kronika titulirajući kao bretwalda. Keavlina je detronizirao Keol i moguće nakon određenog rata. Keol je naslijeđen od brata Keolvulfa, a koji je opet naslijeđen 617. god. n. e. od Kinegilsa. Beda Venerabilis i Anglosaksonska kronika potvrđuju da su kraljevi Wessexa i u periodu unutar 20 do 30 godina od Keavlinove smrti vršili pritisak na Essex i Sussex.

Zanimljivo je da izgleda da su imena ranih zapadnosaksonskih vođa bila keltsko – britanskog porijekla. To uključuje i ime Kerdika, osnivaća dinastije. Ovo je otvorilo polje za vrlo interesante teorije o porijeklu dinastije Wessexa., koja je možda bila hibridno saksonsko – britanskog porijekla.

Kraljevstvo Istočna Anglija je osnovana do sredine VI. st. n. e. sa Wehha kao prvim kraljem. Angli su prodrli u Midlands iz Istočne Anglije u ranom periodu VI. st. n. e., i oni koji su prvi uspostavili kontrolu nad ovim područjem su nazvani Middil Engli (Middle Angles). Kraljevstvo Mersija, koje je isto pripadalo Anglima se razvilo u VI. st. sjeverno od rijeke Temze. Najranija osoba koja se po imenu javlja u vrelima kao kralj Mercije je Kreoda, koji je došao na vlast cc 584. god. n. e. Nešto kasnije su Middle Angles inkorporirani u Mersiju, i to prije vladavine velikog mersijanskog kralja Pende (cc 626. – 655. god. n. e). I na sjeveroistoku Britanije su Angli vršili pritisak na britanske kraljevine. Angli su u tom području stvorili kraljevstvo Deira (ime je keltsko – britanskog porijekla). Prvi kralj anglske Deire o kojem postoje podaci je Ella, koji je živio u drugoj polovici VI. st. n. e. Kralj Ida je cc 547. god. n. e. osnovao kraljevinu Berniciu (koja je preuzela britansko ime), sjevernije od Deire. Njegovi sinovi su vodili stalne ratove sa ujedinjenim snagama okolnih britanskih kraljevina, ali sve do Idinog unuka Etelfrita kontrola Angla je ostajala ograničena uz obalu i neposredno zaleđe. Etelfrit je do 604. god. n. e. sa svojim kraljevstvom nasilno ujedinio susjedno anglo kraljevstvo Deira, i tako stvorio kraljevstvo Nortumbriju. Etelfrit je zatim prodro dublje na zapad u područja još uvijek pod britanskom kontrolom.

U znanosti se za područje današnjih sjeverne Engleske i južne Škotske (odnosno predjele koji se nalaze između Antoninovog i Hadrijanovog zida i južnije) u periodu od odlaska rimske vlasti pa do pojave Vikinga, a posebno kada se govori o britanskim kraljevstvima, koristi izraz "Stari Sjever" (velški : Yr Hen Ogledd, engleski : The Old North). Izvorna građa na "Stari Sjever" smješta čitav niz malih britanskih državica koje su stalno nastajale, mijenjale se, nestajale i obnavljala se. Iz ovog čitavog mnoštva vrijedi istaći sljedeća veća, snažnija i dugotrajnija kraljevstva kao što su :

1. Alt Clut ili Ystrad Clud sa centrom u današnjem Dumbartonu u Škotskoj. Kasnije se ono nazivalo Kraljevstvo Strathclyde, i najduže se sačuvalo sve do duboko u XI. st. kada je apsorbirano u Škotsko kraljevstvo. Moguće je da je njegov kralj u V. st. n. e. bio onaj Korotik, kojem je pismo poslao sv. Patrik.

2. Elmet, u zapadnom Jorkširu i sjevernoj Engleskoj. Preživio je sve do u rano VII. st. kada je inkorporirano u Nortumbriju, ali je ovo područje još prilično dugo zadržalo keltsko – britanski karakter.

3. Gododdin, u današnjoj jugoistočnoj Škotskoj i sjeveroistočnoj Engleskoj sa središtem u Din Eidynu (današnji Edinburg). Ovo područje se vezalo za domorodački britanski narod Votadina. Ovo kraljevstvo je predmet poeme *Y Gododdin* koja se pripisuje bardu Aneirinu i koja je posvećena palim britanskim junacima u bitci sa Anglima kod Catraeth oko 600. god. n. e. Edinburg je pao u ruke Angla 638. god.

4. Rheged je bilo jedno od najvažnijih britanskih kraljevstava i uključivalo je u sebe i dijelove današnje Kumbrije. Njegov vladar je bio izvjesni Urien, na kojeg se nailazi u nizu historijskih podataka, velško – britanskih poema i genealogija. Njegove pobjede nad Anglima iz Bernicije u drugoj polovici VI. st. n. e. su opjevane od barda Taliesina i zapisane u *Historia Brittonum*. Kada su Angli predvođeni Idom napali unutrašnjost, Urien je stvorio koaliciju britanskih kraljeva sa sjevera (Rydderch Hael iz Strathclyde, Gwallawc Marchawc Trin iz Elmeta i Morgant Bwlch). Zajednička sjevernjačka britanska vojska je cc 590. god. n. e. nanijela težak poraz Anglima, potisnula ih na samu morsku obalu i opkolila na Lindisfernu. Međutim, po *Historia Brittonum,* Angle je spasila izdaja Morganta koji je bio ljubomoran na moć i slavu Uriena pa ga je dao ubiti. Koalicija se raspala, a Angli su uspjeli da povrate izgubljena područja. Ova priča ukazuje da su Velško – britanske snage bile kadre da izbace Anglosaksonce iz Britanije, samo da su bile jedinstvene i ujedinjene, i da ih unutarnja partikularnost interes amagnata nije razarala. Rheged je apsorbirala Nortumbrija, neko vrijeme prije 730. god. n. e., moguće mirnim putem. Reminisenciju na snažno prisustvo keltsko – britanskog elementa u ovom dijelu Engleske daje i njen današnji naziv Kumbrija/Cumbria.

Velško – kumbrijsko – britanska tradicija i mitologija porijeklo nekoliko britanskih kraljevskih dinastija sa "Starog Sjevera" veže za mitsku ličnost Coel Hen, koji je vladao sjevernom Britanijom i bio punac Kunede.

Na ovom “Starom Sjeveru”, u drugoj polovici VI. st. n. e. pored anglo – kraljevstava Deire i Bernicije (koji su bili smješteni uz istočnu obalu) i britanskih kraljevstva nalazili su se Pikti (još sjevernije) i kraljevstvo Dal Riata (koje je pripadalo keltskim Skotima) prema sjeverozapadu (na područje današnje Škotske).

Vrlo bitan događaj u nastavku anglosaksonske ekspanzije koja je stvorila mediavelnu Englesku je i bitka kod Čestera koja se odigrala 615./616. god. n. e. U ovoj bitci su se sukobili vojske Etelfrita, kralja Nortumbrije, na jednoj strani i kombinirana saveznička vojska sastavljena od britanskih kraljevstava Powys i Rhosa i moguče anglo kraljevstva Mersije. U bitci su poginuli velške vođe Selyf Sarffgadau od Powysa i cadwal Crysban od Rhosa. Te godine je umro i kralj Iago od Gwynedda. Nakon bitke je Etelfrit naredio i da se masakriraju velški monasi, jer su molili za poraz Nortumbrije. Etelfrit nije dugo nadživio ovu pobjedu i ubrzo je poginuo u novoj bitci, protiv vojske Redwalda (kralja Istočne Anglije i zaštitnika Edwina, sina Elle – nekadašnjeg kralja Deire). Nakon pobjede, Redwald je postavio Edwina za kralja Nortumbrije.

Rekonstrukcija šljema nađenog u Sutton Hoo, koji je vjerojatno pripadao Redvaldu iz Istočne Anglije, koji je umro oko 624. god.

I pored poraza, britanska kraljevstva su se očuvala i u narednim stoljećima sve do u duboko u razvijeni srednji vijek, i to u području današnjeg Velsa, današnje sjeverozapadne Engleske, Dewona i Kornvola. I nakon bitke kod Čestera još uvijek je otprilike polovina nekadašnje rimske Britanije ostala u rukama Britanaca.

Da su Britanci bili kadri da žestoko uzvrate i nakon bitke kod Čestera, pokazuje primjer Cadwallon ap Cadfana (vladao od cc 625. do 634. god.), kralja Gwynedda. Cadwallon (o kome dosta historijskih podataka daje Beda Venerabilis) je bio unuk kralja Iago, koji je umro 616. god. i morao se suočiti sa Edwinom, kraljem Nortumbrije. Edwin je potčinio Elmet i protjerao njegovog kralja Kerdika, čime je izbio na obale Irskog mora.

Edwino prodiranje na zapad je imalo negativnog efekta i na Gwynedd, pa tako neka vrela govori da je Cadwallon čak morao ići u egzil u Irsku. Prema Geoffrey of Monmoutha, Cadwallon se vratio sa velikom vojskom i to prvo u Dumnonia gdje je porazio Angle Mersijance koji su opsjedali Exeter. Ipak je ne samo utvrđen mir sa Mersijancima i njihovim kraljem Pendom, nego i savezništvo protiv Edwina od Nortumbrije. Po Geoffreyu, savez je učvršćen time što je Cadwallon oženio polusestru Pende.

Bez obzira koliko je opis Geoffrey of Monmoutha o konkretnim dešavanjima bio finkcionaliziran ili romantiziran, ipak je činjenica da su Cadwallon i Penda stvarno postali saveznici protiv Edwina. Do ključne bitke je došlo 12. X. 633. god. kod Hatfield Chase. Bitka je završila pogibijom Edwina i njegovog sina Osfrita, i totalnim porazom Angla iz Nortumbrije. I pored toga što se Nortumbrija raspala i to opet na Deiru i Berniciu. I pored toga, prema Anglosaksonskoj kronici rat se nastavio i Cadwallon i Penda su nastavili napredovati. Eanfrit, novi kralj Bernicije je ubijen od Cadwallona kada je ovaj došao pred njega tražeći mir. Beda Venerabilis (koji se vrlo negativno odnosi prema Cadwallonu) navodi da je kralj Gwynedda u potpunosti uništio armiju Osrika, novog kralja Deire. Po Bedi, nakon i ove pobjede, Cadwallon je godinu dana vladao Nortumbrijom, i to vrlo tiranski i krvoločno prema Anglosaksoncima. Engleski monah tako navodi i da Cadwallon i njegova vojska nisu imali milosti ni prema kome, bez obzira na spol i starost, da su ubijali i pljačkali sa ciljem da istrijebe "englesku rasu" u Britaniji. Beda Venerabilis vjerojatno pretjeruje u opisu "genocida" nad Englezima u Nortumbriji, jer je činjenica da je upravo Englez Penda bio glavni saveznik Cadwallona. Na kraju je ipak Cadwallonova vojska poražena u bitci kod Heavenfielda (634. god.) od strane vojske Oswalda, brata Eanfrita. U ovoj bitci je ubijen i Cadwallon. Ovo je bio posljednji velško – britanski kralj koji je pod kontrolom držao značajna područja u današnjoj Engleskoj. Sa druge strane, Anglosaksonci nikada neće, ni onda kada Engleska bude politički ujedinjena u IX. i X. st. uspjeti da zavladaju Velsom i drugim preostalim velško – britanskim prostorima. Tek je anglonormansko kraljevstvo, ali u nekim sasvim novim i drugačijim okolnostima, u XIII. st. stavilo pod vlast Vels i posljednje dijelove britanskog "Starog Sjevera". Ali nakon "Rata ruža", krajem XV. st. Engleskom je zavladala dinastija Tjudora, velškog plemenitaškog porijekla.

V L A D A V I N A A N A S T A Z I J A

491. – 518. god. n. e.

Anastazije I. (cc. 430 – juli 518. god. n. e.), vladao od 11. IV. 491. do 9. (po nekim vrelima 8. ili 10.) VII. 518. god. n. e. Kao vladar se zvao Ἀναστάσιος/*Flavius Anastasius Augustus*. Anastazije je rođen u Dirahiju/Draču i porijeklom je iz nobilske ilirske familije. Njegovi roditelji su bili dirahijski uglednik *Pompeius* i Anastazija Konstantina. On je potekao i iz religijski mješovite familije, jer je njegova majka bila kršćanska arijanska. Preko majke je bio i u dalekom srodstvu sa Konstantinovom dinastijom. Anastazije je imao civilno – dvorsku karijeru i u vrijeme smrti Zenona, on je bio dužnosnik *silentiarius/*σιλεντιάριος, znači bio je odgovoran za red i tišinu za vrijeme carskih audijencija i sastanaka konsistoriuma u carskoj palati u Konstantinopolisu.

Dio carskog diptiha iz V. st. n. e., za koji se pretpostavlja da predstavlja caricu Arijadnu. Firenca, Bargello.

Dolazak na vlast

Najzaslužnija za dolazak Anastazija na vlast je bila Arijadna, koja je tako željela spriječiti da na romejski tron dođe Longin, brat Zenona. Anastazije je proglašen za romejskog cara 11. IV., a onda se već 20. V. 491. god. n. e. vjenčao sa Arijadnom sa ciljem učvršćivanja svoga položaja.

Anastazije je od početka pokazivao veliku energiju i zalaganje u carskim poslovima.

Isaurijanski rat od 492. do 498. god. n. e.

Još u interregnumu između smrti Zenona i ustoličenja Anastazija, konstantinopoljska masa je jasno na hipodromu pokazala svoj stav o izboru novog cara, indirektno ciljajući protiv toga da Zenona naslijedi brat Longin. Nakon ustoličenja Anastazije, ta konstantinopoljska masa je bila odgovorna i za izbijanje antiisaurijanskih nemira na hipodromu.

Ovi nemiri u Konstantinopolisu jasno pokazuje da su Konstantinopoljci od Rimljana naslijedili samo njihove mane, a ne i njihove vrline. Rimska masa se znala pobuniti, ali su uzroci, povodi i ciljevi takvih nemira bili ipak jasniji i razumljiviji. Do danas nije poznat slučaj da se u kosmopolitskom, antičkom Rimu desio neki pogrom samo na osnovi nečije etničke, narodnosne, religijske prirode. U isto tako kosmopolitskom Konstantinopolisu je ipak vladala znatno jača i organiziranija ksenofobija. Pogromi na „druge" nisu bili rijetkost, i prilično su štetili stabilnosti romejske prijestolnice.

Kako bi smirio nezadovoljne, ksenofobne Konstantinopoljce, Anastazije je u egzil poslao Longina i nekoliko drugih istaknutih Isaurijaca, uključujući i *magister officioruma* Longina iz Kardale (ili Longin Čelavi; Λογγῖνος ὁ φαλακρὸς, *Longinus Calvus*; on je bio i smijenjen sa svoje pozicije). To smjenjivanje isaurijanskih kadrova, kao i iniciranje Longina (brata Zenonovog) su doveli do pobune u Isauriji. Anastazije je uspio da prisili Longina (brata Zenonova) da se posveti za klerika i poslao ga je kao takvog u izgnanstvo u egipatsku Tebaidu. Longin iz Kardale je u Isauriji skupio armiju od 15 000 ljudi, opremio i nahranio je zahvaljujući zalihama koje je u Isauriju sakupio Zenon.

Isaurijanska, pobunjenička vojska je krenula prema Konstantinopolisu predvođena Longinom iz Kardale, Kononom Fuskijanom (*Conon Phuscianus*, bivši episkop) i Longinom iz Selinusa (*Longinus Selinuntius*). Kod mjesta Kutahje (*Cotyaeum*) je 492. god. n. e. ta pobunjenička vojska poražena od strane carske armije koju su vodili Jovan Skitski i Jovan Grbavac (*magister militum praesentalis* od 492. do 499. god. n. e.). Jedan od tadašnjih nižih zapovjednika carske vojske je bio i Justin, budući car. Nakon ovog poraza, pobunjenici su se povukli u planinska područja Isaurije i nastavili višegodišnji rat protiv carskih trupa. Naredne 493. god. n. e. carski komandant Diogenijan je uspio zauzeo grad Klaudiopolis/*Claudiopolis*/Κλαυδιόπολις, ali ga je tamo opsjela vojska koju je vodio Konon. U pomoć Diogenijanu je došla vojska Jovana Grbavca i u bitci koja je uslijedila pobunjenici su poraženi a Konon je poginuo. U periodu 494. – 497. god. n. e. Isaurijanci su se zatvorili u svoje planinske utvrde, odakle su dobijali resurse zahvaljujući Longinu iz Selinusa. Tako su se Isaurijanci godinama mogli boriti na gerilsko – partizanski način. Konačno je Jovan Skitski 497. god. n. e. uspio da pobijedi i da glave Longina iz Kardale i Atenodora (još jednog pobunjeničkog vođe) izloži u Tarsusu. Za vrijeme pobjedničke procesije u Konstantinopolisu, nošena je i glava Longina iz Kardale. Naredne godine je Jovan Grbavac uspio da zarobi posljednje ustaničke vođe i to Longina iz Selinusa i Indesa i pošalje ih Anastaziju, koji je sa njima paradio u Konstantinopolisu. Kasnije je Longin iz Selinusa pogubljen u Nikeji. Jovan Skitski je nagrađen konzulatom za 498. god. n. e., a Jovan Grbavac konzulatom *sine collegis* za 499. god. n. e. Anastazije je naredio i arhitektu Eteriju (*Aetherius*) da se u spomen pobjede izgradi Halke (Brončana) Kapija (Χαλκῆ Πύλη), odnosno ceremonijalni ulaz u Veliku Palatu u Konstantinopolisu. A pobjedu u ratu je i komemorirao i pjesnik Kristodor/Christodorus koji je ispjevao poemu *Isaurica*.

Velika Palata (Μέγα Παλάτιον, *Palatium Magnum*, *Büyük Saray,* Sveta palata, *Sacrum Palatium*, Ιερόν Παλάτιον) u Konstantinopolisu je bila rezidencijalni kompleks istočnorimskih/romejskih careva od 330. do 1081. god. Palata je bila smještena iza Hipodroma i crkve *Hagia Sophia*. U blizini se nalazila i zgrada

konstantinopoljskog senata (ili Palata Magnaura; tu je kasnije bio smješten univerzitet), Milion (središnji miljokaz – marker udaljenosti).

U vrijeme Isaurijanskog rata, ponovo je 495. god. n. e. došlo do pobune u Samariji. Ponovo je zauzeto samaritansko sveto brdo Gerizim, a navodno su Samaritanci predvođeni jednom ženom zauzeli crkvu sv. Marije i masakrirali garnizon. Pobunu je ugušio Prokopije, romejski namjesnik Edese, a samaritanski lideri su bili ubijeni.

Anastazijev iranski rat od 502. do 506. god. n. e.

Sa Anastazijevom vladavinom, nakon jedne prilično duge višedecenijske stabilnosti i mira na istočnim granicama, ponovo se razbuktao sukob sa Iranom.

Mirniji i poboljšani odnosi Istočnog, odnosno Romejskog Carstva i Sasanidskog Irana nisu bili rezultat toga što su ova dva susjeda rješila svoje glavne probleme, nego prije svega u zauzetosti konstantinopoljskog i sasanidskog dvorova sa drugim problemima. Sasanidski Iran je velikih problema imao na svojim istočnim i sjevernim granicama sa Heftalitima („Bijeli Huni"), jednom polunomadskom konfederacijom koja se formirala u središnjoj Aziji. Heftaliti su osvojili Sogdijanu i Korasan prije 425. god. n. e., a onda su prešli rijeku Sir Darju i napali sasanidskog Carstvo. Njih je uspio prvotno odbijati „šah nad šahovima" Bahram V. (vl. 420. – 438. god. n. e.). Heftaliti su 459. god. n. e. osvojili i Baktriju. U bitci kod Herata 484. god. n. e. u potpunosti je zbrisana iranska vojska (po vrelima cc 100 000 ljudi), a poginuo je i „šah nad šahovima" Peroz I. Nakon toga su se Heftaliti obrušili na sasanidske zemlje i pustošili ih. Situaciju je kako-tako uspio stabilizirazi iranski velikaš Zarmihr, postavljajući za novog „šaha nad šahovima" Balaša I., brata Peroza I. Heftaliti i Sasanidsko Carstvo su se nastavljali sukobljavati i u narednim decenijama.

Problem je nastupio kada je „šahu nad šahovima" Kavadu I. (دابق Qabād or Qobād, živio cc 473. – septembar 531. god. n. e.) bio potreban novac kako bi isplatio Heftalite koji su mu 498./499. god. n. e. pomogli da se domogne iranskog trona. Njegova financijska situacija se dodatno pogoršala i zbog niza prirodnih nepogoda. Promjena toka Tigrisa u donjoj Mesopotamiji dovela je do poplava i gladi. Kavad I. se obratio Anastaziju sa molbom za bilo koju pomoć, što je romejski car odbio. Kavad I. je tada odlučio da se silom domogne novca.

Već 502. god. n. e. sasanidska vojska je zauzela Teodosiopolis (današnji Erzurum), a onda je u jesen i zimu 502./503. god. n. e. opsjednuta Amida. Opsada Amide se pokazala kao znatno teži zadatak, nego što je to bilo osvajanje Teodosiopolisa. I pored žestokog otpora njenih stanivnika, na kraju je i Amida pala. Romejska kontraofanziva iz 503. god. n. e. sa ciljem ponovnog zauzimanja Amide niej uspjela, ali isto tako je završila i Kavadova opsada Edese. Naredne 504. god. n. e. Romeji su zauzeli Amida, a iste godine je dogovoreno i primirje jer su Huni preko Kavkaza napali Jermeniju. Međutim, pregovori su se odugovlačili i tek 506. god. n. e. (i nakon jedne nemile scene sa hapšenjem iranskih dužnosnika) došlo je do sporazuma u novembru 506. god. n. e. Po sporazumu su Romeji morali da izvrše određenu novčanu isplatu Irancima.

Romejski zapovjednici su za teškoće u ovom ratu krivicu bacali na činjenicu da je njihovoj vojsci nedostajala snažna baza sa logističko – resursnim potencijalom, u blizini fronta (kao što su to Iranci imali u Nisibisu). Zato je Anastazije 505. god. n. e. naredio gradnju velikog dobro utvrđenog grada na mjestu sela Dare , a ojačane su fotifikacije i u Edesi, Batni i Amidi. Iako do kraja Anastazijeve vladavine više nije bilo ozbiljnijih sukoba, stanje na granici je ostalo napeto a tenzije su se nastavljale. Iranci su posebno bili zabrinuti zbog gradnje Dare, pa su se konstantinopoljskom dvoru žalili da je riječ o kršenju sporazuma iz 422. god. n. e. kada su se obje države složile da neće ustanovljavati nove utvrde u graničnoj zoni. Anastazije se nije obazirao na primjedbe Kavada, možda ih smirujući i sa isplatama u novcu. Zidine Dare su završene 507./508. god. n. e., a utvrđeni grad je nosio oficijelno ime *Anastasiopolis/* Ἀναστασιούπολις i bio je sjedište vojvode Mesopotamije.

Anastazijev zid

Anastazijeva vladavine je označila i novo vrijeme opasnosti po balkanske provincije, ovaj put od i novog neprijatelja koji će ostaviti mnogo ozbiljnije posljedice po Balkan, u odnosu na sva ranija dešavanja. Kako bi se još bolje zaštitio Konstantinopolis, to jezgro Carstva, Anastazije je naredio da se postojeće fortifikacije na još jednom prstenu vanjske odbrane (koje su postojale već za Lava I. i Zenona), održavaju i bolje srede u periodu od 507. do 514. god. n e. Taj linija vanjskih fortifikacija je poznata kao „Anastazijev zid“ (Αναστάσειο Τείχος) ili “Dugi zidovi Trakije” (Μακρά Τείχη της Θράκης). Originalno su ove zidine bile duge 56 km i pružale se preko tračkog poluotoka.

U vrijeme Anastazijeve vladavine na granice Romejskog carstva i općenito u vidokrug historije ulaze Slaveni, jedna indoeuropska zajednica do tada smještena u dubokoj, nepoznatoj i dalekoj unutrašnjosti Istočne Europe.

Anastazije je bio zaslužan i za odlično utvrđivanje svoga rodnog grada, pa je tako Dirahij postao

Slaveni

Sa odlaskom Ostrogota, moglo se činiti da su zapadne, europske provincije Romejskog carstva konačno mogle odahnuti. Prisustvo posthunskih protobugarskih zajednica je donosilo određene probleme i povremene upade, a na sjeverozapadnoj granici se etablirala snažnija gepidska politija.

Nakon pobjede nad Hunima u bitci kod Nedao, Gepidi predvođeni kraljem Ardarikom (umro cc 460. god. n. e.) su postali novi bitan faktor u srednjem Podunavlju. Međutim, već na samom početku oni sa Istočnim Carstvom ostvaruju dobre i mirne odnose, sa tim da je Konstantinopolis slao svake godine određeni „poklon“ Gepidima kao zalog savezništva i mira. Gepidska moć u Panoniji je bila prilično oslabljena 504. god. n. e. od strane Ostrogota. Zato se gepidsko kraljevstvo koncentrira na istočne dijelove panonskog bazena. Početkom VI. st. n. e. gepidska elita je primila arijansko kršćanstvo.

Ali intenzitet toga nije bio takav da bi mogao izazivati veće zebnje ili strepnje na konstantinopoljskom dvoru. Međutim, to je bilo samo zatišje pred jednu veliku buru, koja će suštinski promijeniti ne samo romejske provincije na Balkanu, nego kompletni etnokulturni razvitak poluotoka usmjeriti u sasvim drugom pravcu. U vrijeme Anastazijeve vladavine, na obzorju koji se pružao sa graničnih romejskih utvrda i pozicija moglo se „očitavati“ sve brže približavanje jedne brojne etničke mase koja je pridolazila iz neke duboke, tamne istočnoeuropske unutrašnjosti. Raspad Hunskog Carstva, koji je nekih 70tak godina dominirao prostranim područijima u središnjoj i istočnoj Europi ostavio je jednu prilično kaotičnu situaciju, a na pojedinim dijelovima i kulturološki i politički i demografski vakum. Iranske zajednice koje su nekada dominirale velikim područjem od Dunava pa do u dubinu euroazijskih stepa, nakon raspada Hunskog Carstva, nisu se više obnovile. Razne dačke i dakoromanske zajednice sjeverno od Donjeg Dunava isto nisu uspjele da etabliraju neku značajniju političku i narodnosnu strukturu. Goti su napustili ovo područje i otišli daleko na zapad. Nekada značajne poluromanizirane kraljevine germanskih Markomana i Kvada, koje su postojale stotinama godina, su bile u ovim zbivanjima potpuno zbrisane.

Posljednji poznati vladar Markomana je bila kraljica Fritigil koja je imala korespondenciju sa Ambrosijem, čuvenim milanskim biskupom, radi konverzije svoga naroda u nikejsko kršćanstvo. Nepoznata je dalja sudbina Fritigile i njenih nasljednika. Vjerojatno su nedugo zatim oba kraljevstva (i Markomana i Kvada) podlegla Hunima. Nakon 400. god. n. e. stara pogrebna kremacija tipična za Markomane nestaje u Bohemiji.

Inače je istočnogermansko područje (koje se nekada pružalo od porječja Visle pa na zapad i jug), bilo i uslijed hunske najezde i kontinuiranih seoba ili značajno depopulirano ili ostalo bez značajnije političke ili narodnosne cjeline. Ovakvo stanje su odmah počeli

iskorištavati germanski istočni susjedi, za razvijeni mediteranski svijet gotovo nepoznati Slaveni (Словѣне, Σκλάβοι, Σκλαβηνοί, Σκλαυηνοί, Σθλαβη, Σκλαβῖνοι, *Sclaveni*).

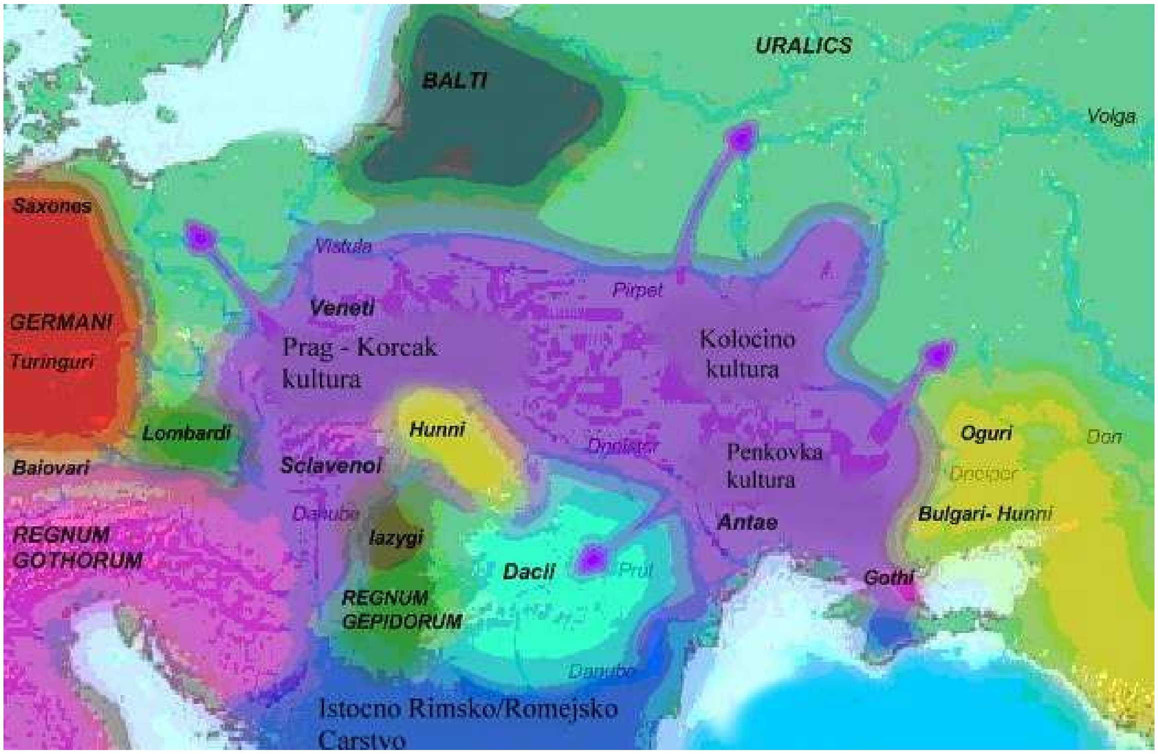
Slaveni su "do dana današnjeg" sačuvali ime kojim su se i originalno nazivali u svojoj prapovijesti, što je velika rijetkost u povezanosti određenog etnonima sa određenom zajednicom. To govori i o snažnoj etno-svijesti koja je i danas osobenost slavenskih naroda. Samo ime potiće od riječi "slovo" koja je originalno označavalo "narod koji govori isti jezik", odnosno ljude koji se međusobno bez problema razumiju. Nasuprot toga, one narode i ljude koje slavenski govornici nisu razumijevali oni su nazivali nijemima/nemima, odnosno "onima koji ne znaju govoriti" (staroslavenski nĕmъ), zato su Germani od Slavena skupno nazvani Nijemcima/Nemcima/Nemec/Немец/Niemiec/Німець, … itd… Tako i sam slavenski etnonim ukazuje na to koliko je jezik bitna kategorija u identitetu/identitetima slavenskih govornika, što je opet kao posljedicu imalo snažan jezičko – asimilacijski potencijal slavenskih govornika. Zato i ne treba čuditi da su slavenski govornici uspijevali u dosta slučajeva (u okvirima jednog dugog historijskog i apsorpcijskog procesa) nametnuti svoje govore drugim zajednicama (koje bi npr. podvlastili) , ali i uspijevati (u većini slučajeva) sačuvati svoj jezik ako su se našli pod vlašću zajednica sa drugačijim jezicima. Po svemu sudeći zajednička međusobna razumljivost slavenskih govornika se prilično dugo očuvala, sve do IX. ili X. st., kada je počela značajnija diferencijacija u posebne jezike.

Za razliku od većine tadašnjih germanskih naroda, Slaveni „skriveni" gustim šumama, moćvarama i porječjima i jakom zimom duboke unutrašnjosti Istočne Europe, kraja V. st. n. e. skoro da i nisu imali ikakvih odnosa i veza sa mediteranskom civilizacijom. Od rimskog svijeta ih je odvajao široki poraz Germanije i Sarmatije. Samo bi baš neki rijetki trgovci ili avanturisti iz grčko – rimske kulturne ekumene mogli doći i u zemlje Slavene, a možda se i neki slavenski rob našao u rimskom svijetu. Vijesti o Slavenima u mediteranskom svijetu, ili obrnuto o mediteranskom svijetu u praslavenskoj domovini su uglavnom bile posrednog karaktera.

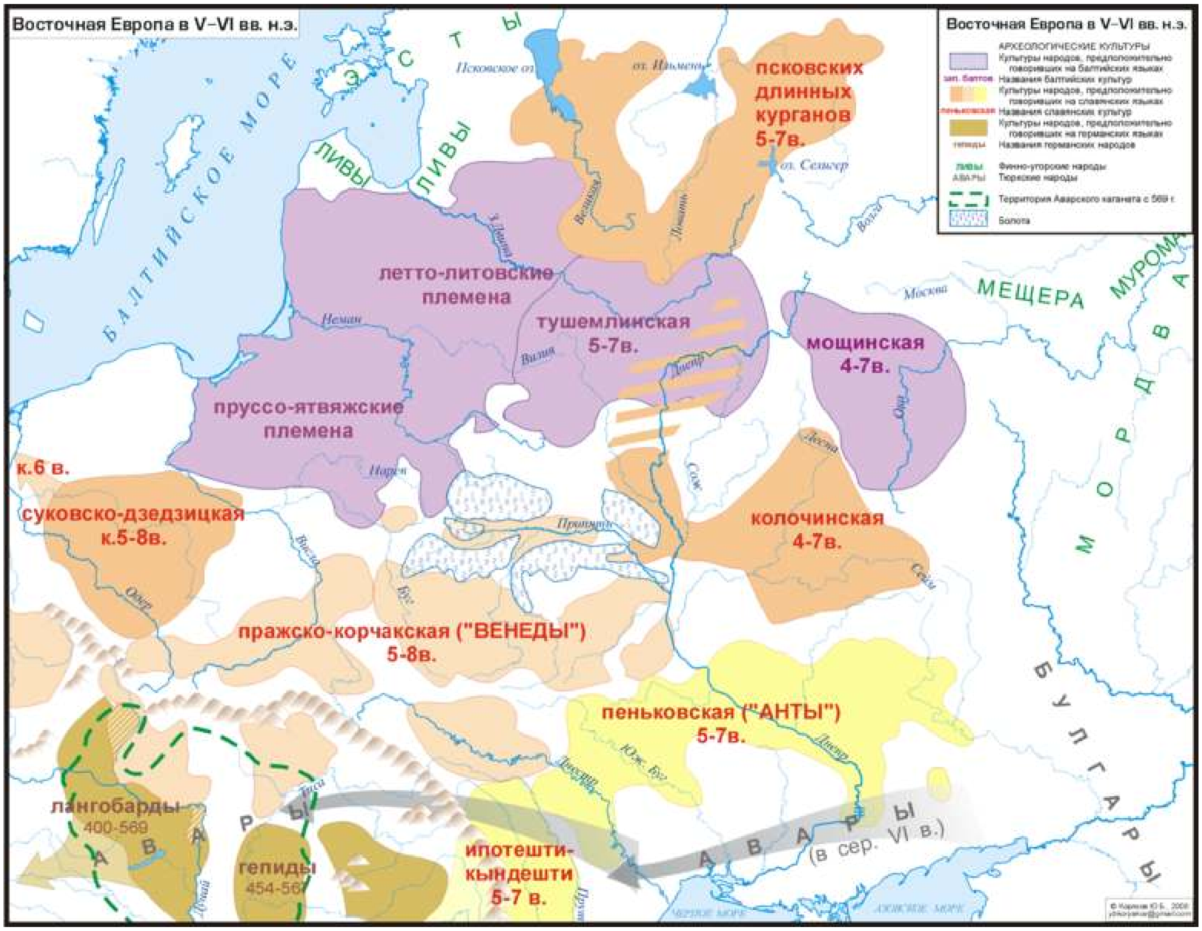
U historiografiji postoje i mišljenja da se možda u podacima Herodota o Skitima zemljoradnicima, Neurima (Νευροί) i Budinima, te Plinija Starijeg, Tacita, Ptolemeja Klaudija o Venedima kriju reference na Protoslavene ili Slavene. Međutim, još uvijek te teze nisu dokazane, i postoje vrlo realne mogućnosti da u slučaju spomenutih etnonima uopće nije riječ o slavenskim govornicima. Naravno ne bi trebalo odbaciti ni mogućnost da su Skiti zemljoradnici, Neuri, Budini, Venedi, pa i Lugijci u cjelosti ili u nekim svojim dijelovima učestvovali u etno- i kulturogenetskim procesima formiranja slavenskog etničkog kompleksa.

Od susjednih etničkih kompleksa Stari Slaveni su po porijeklu bili najbliži Baltima (od njih su danas preostali samo Litvanci i Letonci), sa kojima su nekada činili i zajednički etnolingvističko – kulturni kompleks. Sudeći po lingivističkim dokazima, Stari Slaveni su u svojome prapovijesnom dobu imali značajne veze i sa iranskim narodima koji su zauzimali stepsko područje na jugu, o čemu je već govoreno ranije u tekstu. Zapadni susjedi Starih Slavena su bili govornici germanskih jezika, koji su jedan veoma dugi period služili i kao medijator (posrednik) između mediteranskih govornika i slavenskih govornika. Na istoku i sjeveroistoku se pružalo jedno veoma prostrano područje kojim su dominirale ugrofinske zajednice. U arheologiji su se Baltoslavenima, Protoslavenima i Starim Slavenima pripisivale mnogobrojne kulture i kulturne grupe koje su se javljale i koje su postojale u Istočnoj Europi od kraja brončanog doba pa do zaključno Velike seobe naroda. Možda su neki proslavenski ili slavenski elementi učestvovali u postojanju

Črnoliske kulture (starije željezno doba) u današnjoj sjevernoj Ukrajini, Zarubinciski kulture (III. st. p. n. e. – I. st. n. e.) duž gornjih i srednjih tokova Dnjepra i Pripjata pa prema gornjem toku rijeke Bug, Milodrag kulturu (cc VII. st. p. n. e. – I. st. n. e.) u današnjoj južnoj Bjelorusiji i sjevernoj Ukrajini, i posebno Kijevsku kulturu (III. – V. st. n. e.).

Za Stare Slavene, odnosno njihovo širenje nakon sloma Hunskog Carstva, bi se vjerojatnije mogle vezati kulture Prag – Korčak, Sukov (današnja srednja i sjeverna Poljska), Penkovka, Kočino, sve iz perioda V. – VII. st.

Pradomovina (Urheimat) Starih Slavena bi se na osnovi kombinacija čitavog niza lingivističkih, arheoloških i historijskih podataka mogla situirati u prostor gustih šuma i močvara u porječjima i dolinama od gornjeg toka Dnjepra na istoku, pa preko rijeka Pripjat i Berezine do izvora rijeka Njemen i Visle.

Iako je još uvijek dosta neodgovoreno pitanja vezanih za pradomovinu i širenje slavenskih zajednica i jezika, činjenica je da su se oni u toku ranog srednjeg vijeka bili rašireni po prostranim oblastima Istočne i Središnje Europe. Tom prilikom su oni preslojili ili asimilirali/apsorbirali čitav niz drugih etnokulturnih i jezičkih pojava na ovom području. Za Stare Slavene se u modernoj genetičkoj genealogiji veže haplogrupa R1a Y DNA (koja se inače veže i za PraIndoeuropljane, odnosno Izvorne Indoeuropljane), čija je najveća koncentracija do danas zabilježena među Lužičkim Srbima, u istočnoj Poljskoj, zapadnoj Ukrajini i Bjelorusiji.

Gledano iz vizure kasnoantičkih Euromediteranskih stanovnika, Slaveni su u pravom smislu predstavljali „barbare“. U općekulturnom pogledu, stajali su niže u odnosu na svoje germanske i iranske susjede. Izoliranost u dubokoj unutrašnjosti Istočne Europe i naglost njihovog izbijanja na granice tadašnjeg kršćanskog svijeta, imali su za posljedicu da oni ne prođu kroz neku postupnu kulturizaciju, kao što se to desilo sa npr. dobrim

dijelom neSkandinavskih Germana, nego su u intenzivnu interakciju sa općekulturno razvijenijim područijima i zajednicama ušli sa prilično zaostalijih pozicija. Njihove društvene i političke strukture nisu bile u tolikoj mjeri razvijene, pa i nije bilo velikih političkih i narodnosnih entiteta. Još uvijek su se održavala načela tzv. „vojničke demokratije". Prokopije navodi da kod Slavena ne vlada jedan čovjek, nego da žive u „demokratiji" i da sve poslove obavljaju zajednički. Po Pseudo – Maurikiju Slaveni žive u „slobodi" i ne daju se nikako u ropstvo ili podaništvo, među sobom imaju mnogo poglavara koji su često nesložni među sobom pa se i odluke njihovih skupština često krše, održavaju krvnu osvetu koja je nekada i jedini ozbiljni čuvar ljudskog života.

Stari Slaveni su održavali pretežito zemljoradničku privredu sa stočarstvom. O važnosti poljoprivredne ekonomike kod Slavena svjedoči i stari slavenski kalendar sa slavenskim imenima za pojedine mjesece prema rasporedu poljoprivrednih radova, zatim obožavanje prirodnih sila u slavenskoj drevnoj religiji, i slavenske riječi za poljoprivredne aktivnosti, plodove i domaće životinje.

Dominantni element domačinstva u njihovim selima i naseljima (često smještenim na riječnim „terasama") su bile poluzemunice (njemački : grubenhäuser, ruski : poluzemlianki). Veći broj tih poluzemunica je bio među sobom povezan pokrivenim hodnicima, što pokazuje da je u njima boravila „velika porodica" (zadruga). Kod slavenskih govornika porodične veze su bile bitne i snažne, o čemu slikovito govori čitavo bogatstvo riječi koje se odnose na porodicu i njene sastavnice. Sela i općenito naselja su međusobno bila uvezana u zasebne grupe, koje su predstavljala i najjednostavnije forme političke i društvene organizacije. Te forme – zasebne koncentracije sela su kod Poljaka nazvane npr. opole, a kod Južnih Slavena (znatno kasnije, pod vjerojatno avarskim utjecajem) župe. Onda su te koncentracije sela formirale zasebna plemena i onda narode. Zanimljivo je da veći dio ranomediavelnih slavenskih naroda i plemena nosi ime po zemljopisnoj odrednici u i oko koje bi prebivali njegove „župske" sastavnice. Stari Slaveni su bili uglavnom ratnici – pješaci, a u vrelima (Prokopije i Teofilakt Simokata) je zabilježeno i postojanje slavenskih konjanika.

Zbog nepostojanje jače politije u kojoj bi prebivali slavenska vojna organizacija se nije razvila u neku vrstu brojne i organizirane sile sposobne i spremne za ozbiljnije vojne i političke poduhvate. Zato su i prvotni oružani sukobi zajednica govornika slavenskih jezika i kršćanskih država kao što su Romejsko Carstvo i Franačka, bili ustvari stalni upadi i prepadi manjih skupina te da su bili skloni gerilskoj taktici. Vremenom će se ipak značajno usložniti i razviti i njihova vojna organizacija i to već u toku VI. st. n. e. Stari Slaveni u ovom periodu nisu imali uopće razvijen niti ropski niti bilo koji drugi sustav zavisništva. Strategikon zato navodi da Slaveni drže zarobljenike neko vrijeme, nakon kojeg oni mogu odlučiti da li će se vratiti u svoju domovinu nakon isplate otkupnine ili će ostati među Slavenima kao slobodni ljudi i prijatelji. Ovaj primjer jasno ukazuje na razloge i metode razvijanja i postojanja dosta izražene apsorpcijske sile u slavenstvu. Oni

su uspjevali dosta toga da asimiliraju i apsorbiraju u sebe, i da prihvate dosta toga tuđeg, ali nikada ne ugrožavajući osnovnu nit i esenciju svoga slavenskog identiteta.

Stari Slaveni su bili „pagani“, ali se vrlo malo zna o njihovoj religioznosti i kultovima. Nakon što je kristijanizacija zbrisala dobar dio podataka o slavenskom „paganstvu“, za pokušaje njegovog bar okvirnog rekonstruiranja koristi se tek niz fragmentarnih podataka, sačuvana mitologija i tradicija te pojedini elementi folklora i narodnih predanja kod današnjih slavenskih govornika. Ono što se može zaključiti, jeste da je stara slavenska religioznost bili prožeta animizmom, prirodnim kultovima i da je bila antropomorfistička. Staroslavenska religioznost je direktno proistekla iz ranijih protoindoeuropskih oblika, o čemu govori niz zajedničkih odlika. Pojedini elementi staroslavenskog „paganizma“ su poticali i iz neolitskog, pa možda i mezolitskog perioda.

Sudeći po njihovoj pogrebnoj praksi, Stari Slaveni su imali i religiozno vjerovanje o „drugom svijetu“, onom nakon smrti, ali ne u kontekstu raja i pakla iz abrahamističke religioznosti. Posebno je bilo izraženo vjerovanje u duhove i demone. Kao i drugi religiozni sustavi bazirani na politeizmu, i slavenska religioznost je bila vrlo sinkretistička, a neki njeni aspekti su bili razvijeni već u vrijeme Baltoslavenske zajednice. Na ranu slavensku religioznost su utjecali i njihovi južni iranski susjedi. To potvrđuju i termini iz slavenskih jezika za vjersko – religiozne pojmove, a koji su preuzeti iz skitskog ili sarmatskog.

Riječ „bog“ je izvorno protoindoeuropskog korijena *bhag (u značenju “sreća”meaning fortune), a povezan je i sa avestik “baga” i Sanskrit “bhagah” (epiteti božanstava).

Postojali su i sveti – religiozni i kultni prostori i idoli. Poglavito su se posebni sveto-religiozni i kultni prostori nalazi u vanjskom okruženju, iako ima dokaza i o zatvorenom hramovnom prostoru sa oltarom unutra. Sa vrijeme kristijanizacije ovi hramovi su bili sustavno uništeni. Stari Slaveni su sigurno imali i neku vrstu „duhovnjaka“, koji su bili i proricatelji, „čarobnjaci“, odgovorni za određeni kult...itd...Na ruskom su ovi „paganski“ staroslavenski duhovnjaci nazivani volkhvy, i oni su čak na istočnoslavenskom području bili utjecajni i protukršćanski raspoloženi čak i skoro jedno stoljeće nakon što je Kijevska Rusija primila vizantijsko kršćanstvo. Sudeći po fragmentarnim podacima, izgleda da je kod Starih Slavena vladala izražena partikularnost u kultovima i obožavanjima, pa je u tome mnoštvu niza božanstava vrlo teško prikazati neku vrstu „staroslavenskog panteona“. Iz onoga što se zna iz vrela i još uvijek prisutnih atavizama staroslavenskog „paganizma“ mogu se navesti sljedeća staroslavenska božanstva : Perun, Perunika/Ljelja, Veles, Svarog, Svarožić, Dažbog, Triglav, Svetovid, Jarilo, Morena/Marzanna, četveroglavi Svetovid i troglavi Triglav, Crnobog/Černobog, Živa, Mati Zemlja, Zorica i Danica....itd....

Vjerojatno je najvažnije staroslavensko božanstvo bio Perun (bog - gromovnik), čije (i njegove božanske supruge Perunike) ime se sačuvalo u mnogim toponimima na cjelokupnom današnjem slavenskom lingvističkom prostoru, imenu biljke perunika (bogiša) i čiji kult se sačuvao skoro sve do moderne epohe u vidu proslave Ilindana/Alđuna 2. VIII.

Četveroglavi Svetovid je gledao u svim pravcima (odatle njegovo ime jer on „Sve Vidi“), što je bila simbolička predstava četiri strane svijeta. Svako od četiri Svetovidovih lica je imalo različitu boju, pa je sjeverno lice bilo bijelo (zato Bjelorusija, Bijelo More), zapadno je bilo crveno, južno je bilo crno (zato Crno More) i istočno je bilo zeleno. Kao što je Perun kristijaniziran preko sv. Ilije (kasnije i „islamiziran“ u Aliju), tako je i Svetovid kristijaniziran preko sv. Vita/Vida i proslave Vidovdana. I svetište BH muslimana u pećini Brateljevići se dovodilo u vezu sa Svetovidom.

Stari Slaveni su i personificirali i divnizirali i određene funkcije i pojmove, kao npr. Pravda/Krivda, Dobra Kob/Zla Kob...its...Mitologizirane su i neke povijesne ličnosti ili procesi, a neki mitološki arhetipovi su evoluirali i u karaktere iz bajki kao što je npr. Baba Jaga, Besmrtni Košei ... Stari Slaveni su imali izražena vjerovanja u vile, vještice, vukodlake i vampire. Ova dva posljednja segmenta slavenske „mitologije“ duboko su se utkala i u novovjekovnu i modernu pučku kulturu Europe i Amerike. Staroslavensko „paganstvo“ se dugo odupiralo kristijanizaciji, koja je polagano napredovala u periodu od VI. pa do XII. st. Posljednje značajnije uporište staroslavenskog „paganizma“ je bilo na otoku Rügen na Baltičkom moru, gdje se (na rtu Arkona) nalazio hram bogu Svantevitu/Svetovidu, koji su 1168. god. zauzeli kršćanski Danci. I pored kristijanizacije i islamizacije zajednica slavenskih govornika, prilično dosta staroslavenskih “paganskih” atavizama se očuvalo u folkloru i pučkim kultovima, vjerovanjima i obljetnicama.

Za povijest Balkana, odnosno južnoslavenskog etničkog kompleksa (koji će se razviti), najbitnija su dva kraka prodiranja slavenske atnokulturne zajednice :

1. Onaj koji je dolazio sa sjeveroistoka i bio više vezan za one skupine koje će kasnije u znanosti biti nazvani kao „Istočni Slaveni“. Oni su se bili u prvoj polovici VI. st. n. e. smjestili koje – više manje odgovara današnjoj Vlaškoj u Rumuniji. Iz slavenskog govora koji je ova skupina nosila sa sobom će se kasnije razviti bugarski, makedonski i torlački jezici i govori.

2- Onaj koji je dolazio sa sjeverozapada i bio više vezan za one skupine koje će kasnije u znanosti biti nazvani kao „Zapadni Slaveni“. Oni su se zapadnom Balkanu približili nakon preseljenja Langobarda u Italiju i to preko srednjeg Dunava i zapadne Panonije. Iz slavenskog govora koji je ova skupina nosila sa sobom će se razviti slovenački jezik i kajkavsko, čakavsko i štokavsko narječja.

Po svemu sudeći broj slavenskih govornika koji su se pokrenuli na seobu je bio veoma veliki, i moguće je pretpostaviti da su slavenske mase koje su se kretale prema Balkanu bile brojnije u odnosu prema germanskim zajednicama koje su ranije bile na Balkanu ili se nalazile na njegovim granicama.

O pojavi slavenskih naroda i zajednica na granicama kršćanskog svijeta i njihovom prodoru u njega podatke daju Pseudo-Cezarije, Komes Marcelin, Jordanes, Prokopije iz Cezareje, Agatija, Jovan Malala, Menandar, Evagrije, *Strategikon*/Στρατηγικόν (vojno – ratni priručnik i rasprava sa kraja VI. st. n. e.), Teofilakt Simokata/ *Theophylact Simocatta*/Θεοφύλακτος Σιμοκάτ(τ)ης, Jovan iz Nikiu, “Uskršnja Kronika”, biskup Martin iz Brage, Jonasa od Bobije (u njegovom “Životu sv. Kolumbana”), Georgije Pisida, Teodor Sinkel, “Anonimna besjeda o opsadi Konstantinopolisa”/ Διήγησίς ωφέλιμος εκ παλακζς

ιστορίας συλλεγείσα /*Oratio historica*, Fredegar, "Čuda sv. Dimitrija" I i II., sv. Bonifacije, Teofan, Patrijarh Nikifor, "Taktika Lava VI", Aretina sholija, Konstantin Porfirogenit, "Monemvasijska kronika".

U vrelima se zajedno sa slavenskim imenom, spominje i etnonim Anti. Ova etnolingvistička zajednica i možda politička konfederacija se nalazila sjeverno od Donjeg Dunava i Crnog Mora i pokrivala značajna područja Istočne Europe. Oni se u historiografiji i arheologiji uglavnom smatraju slavenskom zajednicom (vezujući ih za Penkovka kulturu) sa iranskim, dačkim, dakoromanskim (moguće Ipoteşti-Cândeşti kultura), germanskim i turkijskim primjesama. Jordanes ih opisuje kao najhrabije od svih naroda koji prebivaju sjeverno od Crnog mora. Njihova najvažnija utvrđena naselja nalazila su se na mjestima današnjih gradova Volyn i Kijev. Spominje se čak i njihov "kralj" po imenu Boz. Najraniji poznati dokumentirani napad na Romejsko carstvo Anti su izveli 518. god. n. e. Ovaj napad je uspješno suzbio romejski zapovjednik German (Γερμανός). Kasnije su Anti služili kao federati u romejskom vojsci ili saveznici Romejskog carstva, pa i bili naseljavani na napuštenim područijima.

Vjerska politika Anastazija i Vitalijanova pobuna

Anastazije je bio uvjereni miafisit, ali je veći dio vladavine nastojao da drži umjerenu politiku i načela Henotikona, kako bi postigao i očuvao mir u crkvenim poslovima. Međutim, Ortodoksi – katolici (koji su dominantni u europskim provincijama i Konstantinopolisu), odnosno njihovi predvodnici, su bili nezadovoljni i takvom pozicijom. To je onda izazvalo reakciju Anastazija koji je 511. god. n. e. pokušao promijeniti formu molitve Trisagion/Τρισάγιον i oficijelno prihvatio miafisitizam. Takav čin je samo dolio vatru na već postojeće nezadovoljstvo izazvano striktnom provedbom anastazijevske financijske politike.

Anastazije je još 496. god. n. e. dao smijeniti i protjerati tadašnjeg vaseljenskog patrijarha u Konstantinopolisu Eufemija (*Euphemius*; umro 515. god. n. e. u Ankari), pod optužbom za izdaju. Još od ranije se Anastazije nalazio u sukobu sa Eufemijem.

Ubrzo je 513. god. n. e. u europskom dijelu Romanije došlo do pobune na čijem čelu se našao Vitalijan/*Flavius Vitalianus*/Βιταλιανός, romejski zapovjednik koji je bio rođen u donjomezijskom gradu Zaldapa. Vitalijan je imao vojnu karijeru, slijedeći svoga oca Patriciolusa, i do 513. god. n. e. on je imao rang *comesa*. Širenju pobune je doprinio Anastazije izbjegavanjem dodjele *annonae*, pa su se Vitalijanu priključili i mnogi vojnici iz armije kojom je zapovijedao Hipatije, nepopularni *magister militum per Thracias* i Anastazijev nećak. Vitalijan je sebe predstavio i kao borca za ktoličku ortodoksiju, pa je dobio i ogromnu podršku europskih Romeja. On je tako vrlo brzo sabrao armiju od 50 000 – 60 000 ljudi, sastavljenu i od vojnika i od pobunjenih seljaka. Sa ovom armijom krenuo je na Konstantinopolis. Kako bi spriječio da Bitinija i provincija Azija pređu na stranu ustanika, Anastazije je dao da se smanje porezi u ovim provincijama. Time je car uspio kako tako osigurati lojalnost maloazijskih provincija.

Kada je Vitalijanova armija došla do Konstantinopolisa, Anastazije je pred Vitalijana poslao izaslanika konzulara Patricija, koji je bio *magister militum praesentalis*. Vitalijan je izaslaniku naveo svoje ciljeve, koji su se uglavnom ticali restauracije katoličke ortodoksije (po halkedonskom modelu) i rješavanje žalbi vojnika tračke armije. U nastavku pregovora (koji su se preselili u Konstantinopolis) je postignut jedan kompromisni sporazum, a Vitalijanovi viši časnici su izvršili pritisak na njega kako bi ga prihvatio. Nakon toga, samo osam dana po dolasku pred Konstantinopolis, Vitalijan je povukao svoju armiju u dublju balkansku unutrašnjost.

Anastazije se nije baš držao sporazuma i za novog *magister militum per Thracias* je imenovao oficira Kirila, i napadi na Vitalijanove trupe su se nastavili. Ipak je koristeći mito, Vitalijan uspio da prodre u Kirilovu bazu i ubije ga. Tada je Anastazije dao javno proglasiti "državnim neprijateljem", i poslao je novu armiju (navodno od 80 000 ljudi) na čelu sa Hipatijem i Alatharem (novi *magister militum per Thracias*, hunskog porijekla) na Vitalijana. Ova carska armija je, nakon početnog manjeg uspjeha, ipak u jesen 513. god. n. e. odbačena prema gradu Odessosu (današnja Varna u Bugarskoj). Nedugo zatim, Vitalijanova armija je kod Akrisa (danas Kaliakra, cc 60 km sjeveroistočno od Varne) iznenadala napala tabor carske armije i tom prilikom uništila veći dio Hipatijeve i Alatharemove armije. Oba carska zapovjednika su bila zarobljena. Nakon ove pobjede, Vitalijanova pozicija na Balkanu se dodatno učvrstila, a predali su mu se i preostali gradovi Donje Mezije i Skitije. Naredne 514. god. n. e. Vitalijanova armija je ponovo krenula prema Konstantinopolisu, a sada je raspolagao is a flotom od oko 200 brodova. I u samom gradu je došlo do nemira, i Anastazije je odlučio da ponovo pregovara sa Vitalijanom. Vođa ustanka je sada zahtijevao da se on imenuje za novog *magister militum per Thracias,* da se kao otkupnina za Hipatija isplati u novcu i poklonima 5000 funti zlata. Anastazije se takođe složio i sa uklanjanjem učinjene promjene u Trisagionu, ponovnom postavljanju svrgnutih biskupa koji su stajali uz odluke Halkedonskog sinoda, i sazivanju vaseljenskog sinoda u Konstantinopolisa 1. VII. 515. god. n. e.

Međutim, do sazivanja novog koncila nije došlo jer su se papa Hormisdas i Anastazije nastavili prepirati zbog Akakijeve šizme, a nisu ni smjenjeni biskupi vraćeni na svoje pozicije. Zbog toga Vitalijan ponovo pokreće vojsku i kreće po treći put prema Konstantinopolisu. Ovaj put, na čelo carske armije je postavljen Marin, bivši pretorijanski prefekt za Istok. Marinove snage su prvo porazile pobunjeničku flotu na ulazu u Zlatni Rog. Po Jovani Malali, ovo je postignuto zahvaljujući upotrebi neke kemijske supstance bazirane na sumporu, slično kasnije čuvenoj "grčkoj vatri". Nakon toga je Marinova armija porazile i kopnene trupe Vitalijana. Pobunjenički vođa se onda povukao prema sjeveru. Vitalijan se sklonio u sjevernu Trakiju, dok su mnogi njegovi saveznici i podržavaoci bili uhvaćeni i pogubljeni. Vitalijan se skrivao naredne tri godine (moguće je da je podigao i novi ustanak zadnjih mjeseci Anastazijevog života), sve do Anastazijeve smrti.

Smrt Anastazija

Arijadna je umrla u Konstantinopolisu 515. god. n. e. i sahranjena je u Crkvi Svetih Apostola. Anastazije je umro u prvoj polovini jula 518. god. n. e. i sahranjen je u istoj crkvi kao i njegova supruga. Anastazije je bio poznat i kao financijski stručnjak, pa je carska blagajna na kraju njegove vladavine bila i više nego puna sa 23 miliona solida ili 320 000 funti zlata. Anastazije je 498. god. n. e. dao i izvršiti monetarnu reformu. Novi monetarni sustav je uključivao tri denominacije od zlata (solid, ½ solida i 1/3 solida) i pet od bakra.

Anastazije nije imao djece, ali je zato imao dosta raširenu širu familiju, uključujući i nećake Hipatija i Pompeja (iz braka Anastazijeve sestre Cesarije i Sekundina) i Flavija Proba (možda sina Anastazijevog brata Flavija Paula i Magne). Anastazije je inače bio podržavalac zelenog tima. Za vrijeme Anastazija su zeleni izvršili i masakr nad plavima (ubivši 3000 ljudi), prilikom jedne svečane povorke.

JUSTINIJANSKA DINASTIJA

Solid sa portretom Justina I. na aversu novčića.

Portret Justinijana I. sa mozaika u crkvi San Vitale u Raveni

Novčić sa portretom Justina II. na aversu.

Novčić sa portretom Tiberija II. Konstantina na aversu.

Solid sa portretom Maurikija na avesru.

V L A D A V I N A   J U S T I N A I.

518. – 527. god. n. e.

Justin I. (cc. 450 – 1. VIII. 527. god. n. e.), vladao od 518. do 1. VIII. 527. god. n. e. Kao vladar zvao se Ἰουστίνος/*Flavius Justinus Augustus*. Justin je bio dosta skromnog, dardanskog porijekla i rođen je u jednom zaseoku blizu Bederiane. Njegovo originalno ime je bilo Istok. U djetinjstvu i ranoj mladosti je bio pastir i svinjar. Kao tinejžer se sa još dvojicom našao u Konstantinopolisu. Justin se tamo pridružio vojsci, i poradi svojih sposobnosti on je polako, ali sigurno napredovao u vojnoj hijerarhiji. U trenutku Anastazijeve smrti Justin je bio *comes excubitorum*, odnosno komandant dvorske garde. Justin skoro uopće nije bio obrazovan, izuzev u vojnim vještinama i izgleda da je imao samo rudimentarno znanje grčkog. Njegova supruga Lupicina (po stupanju na carski tron ime je promijenila u Eufemija/*Euphemia*) je po Prokopijevoj „Tajnoj Historiji“ bila ropkinja i „barbarka“. Njegova sestra Vigilantija/*Vigilantia* je bila udata za Sabatija sa kojim je imala dvoje žive djece i to sina Petra Sabatija (*Petrus Sabbatius*, kasniji car Justinijan I.) i kćerku Vigilantiju. Pošto Justin i Lupicina nisu imali djece, Justin je u Konstantinopolis doveo Petra Sabatija nazvanog Justinijan.

Vladavina Justina I.

Justin je iskoristio svoju poziciju kao komandanta garde, i dajući poklone u novcu, uspio je da se izbori da postane novi konstantinopoljski car. Dolazak Justina I. na konstantinopoljski tron je označio uspostavu novog režima u odnosu na onaj pređašnji, anastazijevski. Zato je došlo i do amnestije Vitalijana, koji je i pozvan da dođe u Konstantinoopolis. Justin I. ga je učinio *magister militum in praesenti* i proglasio počasnim konzulom i patricijem. Justin I. je bio ortodoksni – katolik, kao i Vitalijan, i prvo što je namjeravao učiniti jeste konačno prevazilaženja problema sa papom u Rimu, radi Akakijeve šizme i reafirmacija odluka Halkedonskog sinoda iz 451. god. n. e. Sa time se slagao i nvoi konstantinopoljski patrijarh Jovan II. Vitalijan je igrao vrlo bitnu ulogu u pregovorima sa rimskim biskupom, koji su završeni prestankom Akakijeve šizme za vrijeme Uskrsa 24. III. 519. god. n. e. Sada je u Konstantinopolisu ponovo stolovala katolička ortodoksija. Justin I. je bio svjestan svojih dosta skromnih sposobnosti za upravu, ali je bio dovoljno promišljen i iskusan da se okruži sa savjetnicima, saradnicima i pomoćnicima od visokog povjerenja. Pored njih, okružio se i članovima svoje familije. U prvi red tu dolazi njegov nećak Justinijan, ali vrijedi istaći i već spomenutog zapovjednika Germana (koji je bio sin neimenovanog brata ili sestre Justina I.). Ovakvu politiku okupljanja oko sebe sposobnih ljudi, bez nekog aristokratskog porijekla, i rođaka je nastavio i još dodatno razvio Justinijan, nakon dolaska na carski tron.

Vitalijan je bio imenovan za konzula za 520. god. n. e., ali je njegova moćna pozicija u Romejskom carstvu izgleda izazivala podozrenje Justinijana. Mladi Justinov nećak je već tada sebe video kao nasljednika i sigurno se želio riješiti potencijalnog suparnika. U julu 520. god. n. e. Vitalijan je ubijen u carskoj palate zajedno sa tajnikom Paulo mi pomoćnikom (*domesticus*) Celerijanom. Vitalijanovi sinovi Bouzes (*Bouzes* ili *Buzes*; Βούζης), Koutzes (*Coutzes* ili *Cutzes*; Κούτζης) i Venil (*Venilus*), kao i njegov nećak Jovan su za vrijeme Justinijanove vladavine ostvarili vojno – zapovjednu karijeru, pa su obnašali i visoke komandne pozicije za vrijeme Justinijanovih ratova.

Justin I. je 525. god. n. e. povukao zakon kojim se zabranjivao brak nekoga iz senatorskog reda sa ženom iz tzv. „nedostojnih slojeva“, kao npr. sa glumicom. Ova Justinova odluka je išla u korist Justinijana kako bi on mogao vjenčati svoju ljubavnicu Teodoru. Po Prokopiju, carica Eufemija je bila protiv braka Justinijana sa Teodorom, pa je tek poslije njene smrti (523. ili 524. god. n. e.) Justin mogao donijeti ovakvu odluku i Justinijan mogao ozvaničiti svoju vezu sa Teodorom.

Istočna politika Romejskog Carstva za vrijeme Justina I.

Za vrijeme vladavine Justina I. u romejsku Mesopotamiju je provalio sa vojskom al-Mundhir III ibn al-Nu'man (poznat i kao Al-Mundhir ibn Imru' al-Qays; المنذر بن إمرئ القيس, vl. 503/505–554. god. n. e.), arapsko - lakhmidski kralj i vazal sasanidskog “šaha nad šahovima” Kavada I. Tom prilikom je nanesena velika šteta, a “paganin” (iako mu je maka bila kršćanka) Mundhir III ibn al-Nu'man je dao da se ubijaju monasi i časne sestre.

Inače je ovaj lakhmidski kralj bio poznat po svojim uspješnim pohodima, koji su pokrivali jedno široko područje između Eufrata na istoku pa sve do Egipta na zapadu i do Nedžda na južnom pravcu gdje je 516. god. n. e. on vodio bitku sa himjaritskim kraljem Maadi Karbom.

Kavad I. je 524./525. god. n. e. predložio Justinu I. da ovaj adoptira njegovog sina Hosraa. Kavad I. je to obrazlagao željom da osigura sasanidski tron Hosrau, jer su mu priejtila braća i sekta mazdakita, pa je smatrao da bi bilo dobro da se Hosrau neko vrijeme skloni na konstantinopoljski dvor. Iako je ovaj prijedlog inicijalno bio entuzijastički dočekan od Justina i Justinijana, prihvaćanju Kavadovog prijedloga se usprotivio kvestor Prokul. Na kraju je prijedlog odbijen, jer se sumnjalo u stvarne namjere Kavada I.

Sasanidsko – iranski novčić sa prikazom Kavada I. na aversu.

Mazdakizam je osnovao Mazdak, iranski religijski i socijalni reformator, koji je tvrdio da je prorok od Ahurae Mazde. Mazdakovo učenje se može definirati kao proto-komunističko. Kavad I. je prvotno davao podršku ovoj sekti jer je želio da tako umanji moć iranskih magnata. Pri kraju vladavine Kavad I. se odrekao Mazdaka. I pored stravičnih progona učenje mazdakizma se dugo očuvalo, i u svojim kasnijim različitim varijantama i izvedenicama je prilično uticalo na razvitak radikalnih i socijalnih islamskih pokreta, posebno u šiizmu.

Jedno od bitnijih problematičnijih zona i za sasanidski Iran i za Romejsko carstvo je bilo Zakavkazje, posebno njegove gruzijske državice Lazika i Iberija.

Lazika (ლაზიკის სამეფო, Λαζική, *Lazikē*, ლაზიკა, لازستان ,Եգեր; drugo ime je Egrisi = ეგრისის სამეფო) je pokrivala teritoriju nekadašnjeg kraljevstva Kolhida i teritoriju današnje Abhazije. Lazika je bila kršćanska državica. Kako bi se otarasio iranskog utjecaja i sizerenstva, lazički kralj Tzath I. (წათე, Tzathius ili Tzathios (Τζάθιος) je otišao u Konstantinopolis, tamo se pokrstio i oženio sa romejskom velikaškom Valerijanom. Nakon što je od Justina I. primio insignije i kraljevsku odeždu, Tzath se vratio u Laziku, koja je sada (522. god. n. e.) postala romejski vazal.

Istočno od Lazike je bila Iberija (იბერია, Ἰβηρία, *Iberia*; Gruzijci su inače ovu državicu nazivali Kartli= ქართლი) koja je pokrivala istočne i južne dijelove današnje Gruzije. I Iberija je bila kršćanska zemlja, ali je od vremena Jovijana bila u sasanidsko – iranskoj zoni utjecaja.

Po Prokopiju, Kavad I. je pokušao da prisili ibersko-gruzijske kršćane da pređu na zaratustrizam, ali to je 524./525. god. n. e. izazvalo samo pobunu u Iberiji pod vodstvom njihovog kralja Gourgena. Iberski kralj je dobio i uvjeravanja od Justina I. da će Romeji braniti Iberiju. Konstantinopoljski dvor je u tu svrhu regrutirao kao plećenike Hune (odnosno protobugarske zajednice) i poslao ih u Zakavkazje. Romeji su prilično pomogli i da se sakupi flota koja je 525. god. n. e. prebacila vojsku kršćanskog Aksuma (Etiopije, Abisinije) kako bi okupirala Himjaritski Jemen.

Aksum je izvorno zauzimao područje današnje Eritreje i sjeverne Etiopije. Ovo semitsko kraljevstvo se razvilo oko grada Aksum (**አክሱም**; danas u sjevernoj Etiopiji) sigurno do I. st. n. e., kada ga spominje "Periplus Eritrejskog mora" kao bogatu državu sa razvijenom trgovinom na čijem se čelu nalazi obrazovani Zoskales. Ovo kraljevstvo je uglavnom rezultat razvitka domaćih zajednica, možda uz neke doeseljeničke impulse iz južne Arabije. O samoj aksumskoj/etiopskoj antičkoj i ranosrednjovjekovnoj državi se malo zna, i zbog naknadnih uništavanja ali i slabe arheološke istraženosti. Čak 95 % antičkog grada Aksuma je neistraženo, i nalazi se ispod modernog grada Aksuma. I pored toga, podaci stranih autora jasno predočavaju da je riječ o moćnoj antičkoj državi. Mani, osnivać maniheizma, ubraja Aksum (uz Rim, Iran i Kinu) u red četiri velike sile njegovog doba. . Aksumsko ili etiopljansko kraljevstvo je imao i veliko strateško i ekonomsko značenje, jer je osiguravalo trgovačke crvenomorske rute od Egipta prema Indiji. O značenju i snazi Aksuma dovoljno govori i činjenica da su njegovi vladari (sa titulom negusa) emitirali i vlastiti novac. U Aksumu je kršćanstvo postalo državna religija rano u IV. st. n. e. Tradicija veže kristijanizaciju negusa, njegove porodice i dvora za izvjesnog Sirijca Frumentarija i njegovog brata Edesija koji su cc 316. god. n. e. prispjeli u Etiopiju. Prvi kršćanski negus je bio Ezana (**ዔዛና**), i to je bio prvi državnik na svijetu koji je koristio prikaz krsta na svome novcu. Pronađeni novčić koji se datira u 324. god. n. e. pokazuje da je Etiopija već kršćanska. Aksum se već od III. st. n. e. miješao u južnoarabljanske poslove. Do 350. god. n. e. potčinjeno je i drevno kraljevstvo Kuš. Na svome vrhuncu, aksumsko/etiopsko kraljevstvo je kontrolirao prostore današnje sjeverne Etiopije, Eritreje, sjevernog Sudana i južne Arabije.

Arabija je inače od kraja V. st. počela sve više ulaziti u sferu interesa Romejskog i sasanidskog Irana, pogotovu zbog razvijenih trgovačkih puteva. Romejsko Carstvo je računalo na kršćanske stanovnike Arabije i obližnju Etiopiju, sasanidski dvor je računao na podršku Jevreja i "pagana". Inače u Arabiji se dotada raširilo i kršćanstvo i judeizam. Oko 500. god. n. e. Abu-Kariba Assad, kralj arapskog himjaritskog kraljevstva u Jemenu je preduzeo vojnu operaciju u sjevernu Arabiju kako bi tamo elimirao romejsku utjecaj. Međutim, Abu-Kariba je sa svojim trupama uspio da dođe samo do Jatriba (Yathrib, Medina). Iako se grad predao, čim se Abu-Kariba udaljio sa većim dijelom svoje vojske, stanovnici Jatriba su se pobunili i ubili sina Abu-Karibe. Na to se himjaritska vojska povratila i postavila odbranu grada, koji su jednako branili i njegovi "paganski" i jevrejski stanovnici. Opsada je bila neuspješna, ali je zbog toga što su ga dvojica Jevreja iz Jatriba izliječila od bolesti Abu-Kariba prešao na judaizam. Po povratku vojske Abu-Karibe u Jemen, mnogi njegovi stanovnici su isto prešli na judaizam. Tako se u VI. st. n. e. u Jemenu u prilično mjeri razvio i udomačio judaizam. Kasniji himjaritski kralj Jusuf Du Nuvas (Yūsuf Dhū Nuwās, يوسف ذو نواس; Yūsuf As'ar Yath'ar, vl. 517. – 525. god. n. e.; bio je jevrejske vjeroispovijesti) je započeo ambicioznu antikršćansku politiku širenja svoje vlasti, motiviranu i religioznim zelotizmom i time što su Jusufovi jevrejski suvjernici bili proganjani u kršćanskim državama. Vjerojatno je Jusuf Du Nuwas bio vođen i nacionalističkim, arabljanskim težnjama koje su kršćane povezivale sa omrznutom vladavinom Aksumita/Etiopljana. Prvo je napao aksumski/etiopski garnizon u Zafaru, zauzeo ga i zapalio crkve, a onda

je krenuo na grad Najrān (danas al-Ukhdūd u Saudijskoj Arabiji). I pored toga što se grad predao, u oktobru 523. god. n. e. naređen je pokolj svih onih kršćana koji nisu odbacili kršćanstvo. Po nekim vrelima pobijeno je do 20 000 ljudi. Zbog pokolja kršćana, i došlo je do uspješne intervencije Etiopije (za koju je kod etiopskog negusa po imenu Kaleb Ella Asbeha urgirao Justin I.). Etiopska vojska od cc 70 000 ljudi pod vodstvom Arvata je prešla iz Afrike u Arabiju. Po historičaru Abu Ja'far Muhammad ibn Jarir al-Tabariu, nakon ekspedicije iz 523. god. n. e., došlo je i do nove, pobjedonosne etiopske vojne 525. god. n. e. koju je predvodio Abrahah. Ova nova armija je po arapskoj tradiciji brojala 100 000 ljudi sa stotinama slonova. I 525. god. n. e. je svrgnut Jusuf, a prestalo je i postojati i himjaritsko kraljevstvo u Jemenu. Arapska tradicija navodi da je Jusuf počinio samoubistvo, tako što je odjahao sa svojim konjem u valove Crvenog mora, gdje je i nestao. Ali jedan južnoarabljanski natpis iz Husn al-Ghurāba indicira da je Jusuf poginuo u bitci protiv etiopske armije. Negus Kaleb je onda imenovao južnoarabljanskog kršćanina Sumuafa' Ashawa', kao Etiopiji potčinjenog, upravitelja Jemena. Justinijan je 531. god. n. e. preporučio Etiopljanima da prekinu iranske pomorske veze sa Indijom. Međutim, to se nije desilo, jer je etiopski general Abrahah ranije svrgnuo Sumuafa' Ashawa' i proglasio se kraljem. U ovome činu pobune Abrahah je imao podršku i u etiopskim vojnicima stacioniranim u Jemenu, koji su bili željni da se nasele u ovoj bogatoj i plodnoj zemlji. Kaleb je više puta neuspješno pokušavao da povrati vlast u Jemenu, i tek je njegov nasljednik ugovorio sporazum sa Abrahahom po kojem se priznaje nominalni vrhovni autoritet etiopskih negusa i plaća tribut.

Lakhmidsko kraljevstvo je opet napalo granična romejska područja na Bliskom istoku. Za vrijeme Justinovog nasljednika Justinijana I. razbuktao se pravi rat između Romeja i Iranaca, koji je zahvatio kompletno područje Zakavkazja, Bliskog i Srednjeg Istoka, Arabije.

O S T R O G O T S K O   K R A L J E V S T V O   Z A   T E O D O R I K A   A M A L A

493. - 526. god. n. e.

Nakon pretvornog umorstva Odoakara i njegovih pristalica, Teodorik Amal je postao neprikosnoveni gospodar prostora nekadašnje Odoakarove domene. U teorijskom pogledu Teodorik je bio kralj samo Ostrogotima i glavni zapovjednik vojske u Italiji i Zapadnom Iliriku, dok je Italorimljanima, Ilirorimljanima i Galorimljanima kao patricije upravljao u ime Zenona, odnosno Anastazija (priznao mu poziciju 497. god. n. e.) i Justina. Italija i Zapadni Ilirik su se formalno – pravno i dalje smatrali dijelom Carstva. Teodorik Amal je naslijedio upravno – teritorijalni, administrativni i politički aparat iz vremena Odoakara, a koji je opet naslijeđen iz kasnorimskog perioda. Rimski zakoni su se još uvijek odnosili na rimske građane, dok su Ostrogoti i dalje bili pod svojim pravom (na koji je isto značajno uticalo rimsko pravo). Teodorik Amal je nastojao uvijek zadržati formalni okvir svoje uprave, pa tako npr. nije potezao da ima pravo da izdaje sopstvene zakone/*leges* u okviru rimskog pravnog sustava, nego se zadovoljavao sa izdavanjem edikta/*edicta* (pojašnjenja na izvjesne zakone ili pravne detalje). To pravo je ostavljeno konstantinopoljskom dvoru. Rimski Senat je nastavio funkcionirati, kao i u ranijim epohama, a bio je i konsultiran po nizu pitanja i imenovanja. i sve druge institucije su i nadalje ostale funkcionalne. Čak su zadržani na visokim pozicijama i određeni pojedinci koji su služili u bivšem režimu kao Liberije (*Petrus Marcellinus Felix Liberius*, živio cc.

465. – cc. 554. god. n. e.) i Kasiodor Stariji. Teodorikova prijestolnica i dvor su bili smješteni u Raveni. Teodorik Amal je bio usvojio i elemente rimskog načina života, pa je tako dao priređivati igre u cirkusu i amfiteatru. On je od Rimljana bio nazivan i Trajanom ili Valentijanom, čije vladavine je on uzimao kao model sopstvene uprave. U pismu (koje prenosi Kasiodor) Teodorika Amala romejskom caru Anastaziju kaže se između ostalog i sljedeće : „Tu je šta više i plemeniti osjećaj, ljubav prema gradu Rimu, u čije ime oba vladara vladaju, nikada ne bi trebao biti razdvojen“.

Dok su civilne poslove nastavili obnašati Rimljani, vojni poslovi su bili privilegija poglavito Ostrogota. Dva naroda su bila odvojena i religijom, pravom i sudovima, miješani brakovi su bili zabranjeni, a i verzija kršćanstva koje su ispovijedali su bile različite. Ostrogoti (poglavito naseljeni na sjeveru) su u kvantitativnom smislu bili izrazita manjina u okvirima domene kojom je vladao Teodorik Amal. Ovakva dualna konsocijacijska, pa i segregacionistička politika je bila funkcionalna dok joj je na čelu stajala iskusna, mudra i snažna ličnost kakva je nesumnjivo bio Teodorik Amal, i u kojoj su se ti odijeljeni sistemi spajali. Međutim, zbog krize u nasljedstvu, sve njene proturječnosti su vrlo brzo izbili na površinu i to u svom punom negativnom kapacitetu. I tako je ta politika kolabirala u moru krvi i kaosu.

Ustvari glavni problem teodorikovskog sustava i teritorijalne domene u kojoj se primjenjivao je bio religijske naravi. Ostrogoti su bili arijanci, dok je domicilno stanovništvo Italije, Zapadnog Balkana i Provanse bilo većinom ortodoksno – katoličko koje se držalo načela izrečenih na Nikejskom saboru iz 325. god. n. e., I. Konstantinopoljskom sinodu iz 381. god. n. e. i Halkedonskom sinodu iz 451. god. n. e. Teodorik Amal je nastojao što je moguće više da održava načela religijske tolerancije, koja je bila proširena i na Jevreje. Tako u pismu Jevrejima iz Đenove kaže : „Mi ne možemo narediti religiju, jer niko ne može biti natjeran da vjeruje protiv svoje volje“. Međutim, već pri kraju Teodorikove vladavine počele su se uočavati pukotine u odnosu između ubjedljivo većinskih ortodoksnih katolika i arijanske manjine. Na kraju je i religijska podvojenost donijela i propast ne samo Ostrogota, nego i Italije u cjelini, i uveliko upropastila antičko nasljeđe.

Ostrogotska uprava je nastojala što je moguće više da održava načela tolerancije. Tako je prilikom nereda u Raveni iz 519. god. n. e., kada su katolici – ortodoksi spalili određen broj sinagoga, Eutarik (Teodorikov zet i designirani nasljednik) stao na stranu Jevreja. Teodorik Amal je naredio građanima Ravene da na svoj trošak obnove sinagoge.

Odnosi sa konstantinopoljskim dvorom

Odnosi Teodorika Amala prema svome formalnom sizerenu u Konstantinopolisu nisu bili na zavidnom nivou, i povremeno su postajali i vrlo zategnuti. Ipak i pored nekih čarkanja i manjih sukoba, nije došlo do izbijanja općeg rata. Teodorik Amal je 504. – 505. god. n. e. poveo vojnu kampanju protiv Gepida. Vojni pohod je bio uspješan i zauzet je Sirmium, koji su dotada držali Gepidi. Tom prilikom došlo je i do jednog kratkog i manjeg sukoba

sa carskim trupama, kojom prilikom su se Ostrogoti i njihovi saveznici pokazali jačima. Problem je bio i kada je Klodovik, kao katoličko – ortodoksni kralj, napredovao (uz podršku konstantinopoljskog dvora) na uštrb arijanskih Gota. Teodoriku Amalu je odgovaralo vrijeme Akakijeve šizme i Anastazijevo koketiranje sa miafizitizmom, jer su se onda i rimski papa i ortodoksno – katolički kler i svjetovna elita nalazili u opoziciji prema konstantinopoljskom dvoru.

Kada je na konstantinopoljski tron stupio Justin I., prvotno je izgledalo da su se odnosi Ravene i Konstantinopolisa popravili i da idu uzlaznom linijom. Eutarik, zet Teodorika i designirani nasljednik je bio konzul za 519. god. n. e., a Justin I. je dao i pravo Teodoriku Amalu da on sam imenuje oba konzula za 522. god. n. e. Međutim, situacija se usložnila kada je Justin I. započeo donošenje antiarijanske legislative. Problem po Teodorika Amala, bio je i taj što je sada (za razliku od vremena Anastazija) poglavar Romejskog Carstva bio ortodoksni katolik. Nestalo je sukobljavanje između katoličko – ortodoksnog klera i svjetovne elite sa konstantinopoljskim dvorom. To je moglo dovesti i do smanjivanja podrške i lojalnosti za ostrogotski vladajući režim, a sam Teodorik Amal je postajao sve podozriviji prema domaćoj i svjetovnoj i duhovnoj eliti. Justin I. je na istoku pokrenuo i progon arijanaca. Uz sve to je i vandalsko – kartaginski tron preuzeo Hilderik, sklon katoličkoj ortodoksiji. Već 523. god. n. e. izbila je afera (koju je pokrenuo *referandarius* Kiprijan) sa navodnim izdajničkim dopisivanjem vodećih rimskih senatora sa Justinom I. To je dovelo do hapšenja i pogubljenja (524. god. n. e.) Boecija (tada najvišeg civilnog dužnosnika u zvanju *magister officiorum*), a nešto kasnije i do pogubljenja Boecijevog punca Kvinta Aurelija Memija Simaha (koji je bio *caput senatus*). Boecija je na mjestu *magister officiorum* zamijenio Kasiodor.

Grob Boecija u kripti crkve San Pietro in Ciel d'Oro u Paviji, Italija.

Teodorik Amal je u Konstantinopolis poslao papu Jovana I. kako bi uticao na Justina I. vezano za dekret protiv arijanaca koji je 523. god. n. e. donesen u Romejskom carstvu. Teodorik Amal je zaprijetio da ako propadne Jovanova misija, da će biti primjenjene slične mjere protiv ortodoksnih katolika na zapadu. Iako je papina misija u Konstantinopolisu uspjela, on je po povratku uhapšen i nedugo zatim je i umro. Ovi zadnje spomenuti progoni i pogubljenja su samo pojačavali nezadovoljstvo prema ravenskom dvoru, i u Konstantinopolisu i među domaćom elitom.

Teodorikovi odnosi sa zapadnim državama

Teodorik Amal je od samoga početka nastojao da se uveže sa vladajućim dinastijama novim zapadnim državama nastalim na razvalinama Zapadnog Carstva. Njegova politika održanja moći se više zasnivala na primjeni diplomatskih i političkih sredstava, dok je rat dolazio u obzir samo kao krajnja mogućnost. Dvodecenijski boravak na konstantinopoljskom dvoru su ga prilično izvještili u politici i diplomatiji. Tako što je svoju supremaciju na unutrašnjem osiguravao vođenjem politike stabilnosti, koegzistencije i kooperacije, tako je i diplomacija služila da se osigura mir koji bi najviše odgovarao interesima njegove kraljevine i domene.

Jedno od sredstava vanjske politike Teodorika Amala je bilo i razvijanje bračnih veza. Tako je Teodorik već prvih godina boravka u Italiji, zatražio ruku Audoflede, sestre Klodovika Franačkog. Teodorik Amal i Audofleda (koja je bila "paganka", ali je u vrijeme vjenčanja krštena od arijanskog biskupa) su se vjenčali cc 493. god. n. e. i sa

njom je imao kćerku Amalasuntu (*Amalasuntha, Amalasuentha, Amalaswintha, Amalasuintha, Amalswinthe, Amalasontha*; živjela cc 495. – 30. IV. 535. god. n. e.). Teodegoto, Teodorikova kćerka, se udala za vizigotskog kralja Alarika II., i sa njim je imala sina Amalarika. Za burgundskog kralja Sigismunda se 494. god. n. e. udala Ostrogota (*Ostrogotha*), kćerka Teodorika Amala i jedne konkubine. Amalafrida, sestra Teodorika Amala, se 500. god. n. e. udala za vandalskog kralja Trasamunda (*Thrasamund*). Sa sobom je kao miraz vandalsko – kartaginskom kraljevstvu "donijela" Lilibej na Siciliji i pratnju od 1000 elitnih vojnika i 5000 naoružanih pratilaca.

Teodorik Amal je ranije sa jednom konkubinom, nepoznatog imena imao dvije (priznate) kćerke i to Teodegoto i Ostrogotu (ili Arevagni).

Međutim, Teodorikova vanjska politika održanja ravnoteže odnosa u Zapadnoj Europi nije uvijek davala rezultata. Posebno je bio problematičan odnos sa Franačkom, koja se naglo širila. Bitka kod Vujea iz 507. god. n. e. je zaprijetila potpunom raspadu sustava gotske moći na zapadu. Klodovik i Gundobad (burgundski kralj) su zajednički nastupali protiv Vizigota, a imali su i aktivnu podršku konstantinopoljskog dvora. Romejska flota je u vrijeme bitke kod Vujea kružila i pustošila duž apulijske obale, pa ostrogotska vojska nije na vrijeme mogla reagirati na posvemašnje rasulo nastalo neposredno nakon bitke. Gundobadova vojska je zauzela i opljačkala Narbonu i postavila opsadu Arla. Teodorik Amal je jednostavno morao intervenirati i već 508. god. n. e. u južnoj Galiji su djelovale Teodorikove oružane snage, koje su probile opsadu Arla. Krenula je i velika ostrogotska ofanziva u južnoj Galiji, u kojoj je posebno teško bila pogođena Gundobadova domena. Septimanija je spašena za Vizigotsko kraljevstvo na čije je čelo je postavljen Teodorikov unuk Amalarik. Proširena je i direktna vlast Teodorika na južnu Galiju, uglavnom na štetu burgundskog kraljevstva. Zbog teritorijalnih dobitaka u Galiji, Teodorik Amal je 510. god. n. e. dao obnoviti pretorijansku prefekturu za Galiju sa sjedištem u Arlu i za čijeg prefekta je postavio Liberija. Franačka nije uspjela izbiti na Sredozemno more. Problem je nastupio i sa Sigismundom u Burgundiji, jer je ovaj bio ortodoksni katolik i nastojao je održavati dobre odnose sa konstantinopoljskim dvorom. Uz to je 517. god. n. e. Sigismund dao pogubiti svoga sina Sergerika, unuka Teodorika Amala. Pri kraju vladavine Teodorika Amala su se pogoršali odnosi ostrogotskog ravenskog dvora i njegove arijanske dinastije sa ortodoksima katolicima i konstantinopoljskim dvorom. Zato je i ovo prijateljstvo Sigismunda i konstantinopoljskog dvora, Teodorik Amal moguće promatrao kao neku vrstu ortodoksno – katoličke alijanse, pa je planirao vojnu kampanju na Sigismunda. Međutim, pretekli su ga Franci 523. god. n. e. sa napadom na Sigismundovo kraljevstvo. Teodorik Amal je jedino mogao reagirati širenjem svoje domene u južnoj Galiji. Kada je umro Trasamund (koji je bio arijanac), na vandalski tron u Kartagini je 523. god. n. e. došao Hilderik koji je bio pokazivao sklonost prema ortodoksnom katoličanstvu. Kada je Amalafrida protestila, Hilderik je dao se ona i njena pratnja pobiju. Teodorik Amal je bio prilično ljut zbog umorstva sestre, i započeo je

pripreme za vojnu ekspediciju protiv Hilderikovog režima, ali vojni pohod se nije desio jer je Teodorik Amal u toku priprema umro.

Smrt i nasljeđivanje Teodorika Amala

Teodorik Amal se morao posvetiti i reguliranju pitanju nasljedstva. Kako bi se učvrstio potencijal i legitimnost Amalasunte da bude nasljednik i time održi vlast Teodorikove porodice nad Italijom, došlo je 515. god. n. e. do njenog braka sa Eutarikom Kiligom (*Flavius Eutharicus Cillica*; živio cc 480. – 522. god. n. e.). Eutarik je bio ostrogotski plemenitaš iz loze Amala, koji je ranije živio u vizigotskom kraljevstvu. Amalasunta i Eutarik su imali dvoje djece i to sina Atalarika i kćerku Matasuntu. Problem je nastupio kada je Eutarik umro. Kada je Teodorik umro 30. VIII. 526. god. n. e., njega je naslijedio njegov malodobni unuk Atalarik (živio 516. – 2. X. 534. god. n. e.), sa Amalasuntom kao regentom.

Teodorik je u germanskim legendama ostao zapamćen kao Ditrih von Bern (Dietrich von Bern).

Teodorik Amal je bio sahranjen u mauzoleju u Raveni, koji je izgrađen 520. god. n. e. Njegovi posmrtni ostaci su bili uklonjeni za vrijeme romejske vladavine, kada je mauzolej pretvoren u crkvu. U Raveni se nalazila i velika skulptura konjanika nazvana *Regisole* (“Kralj Sunca”), a koja je vjerojatno predstavljala Teodorika Amala. Kasnije je ta skulptura prenešena prvo u Milano, a zatim u Paviju gdje je ostala dok nije uništena 1796. god. (od strane jakobinskog pavijskog kluba jer je za njih simbolizirala monarhiju) Regisole je veoma uticala na renesansnu umjetnost.

Obnova antičke kulture za vrijeme Ostrogotske vladavine

Vrijeme vladavine dinastije Amala (do početka Justinijanovog italijanskog rata) je bilo i vrijeme obnove antičke kulture i kasnorimskog političkog, društvenog i ekonomskog sustava, nakon skoro stoljetnog perioda nesigurnosti i kaosa. Posebno se taj kulturološki razvitak primjećuje u projektima restauracije drevnih antičkih građevina (npr. Pompejev teatar) i infrastrukture (ceste, akvadukti, isušivanje Pomptinskih močvara), ali i dizanju novih objekata. Pored mauzoleja, u Raveni su izgrađeni i drugi monumentalni objekti, kao što su :

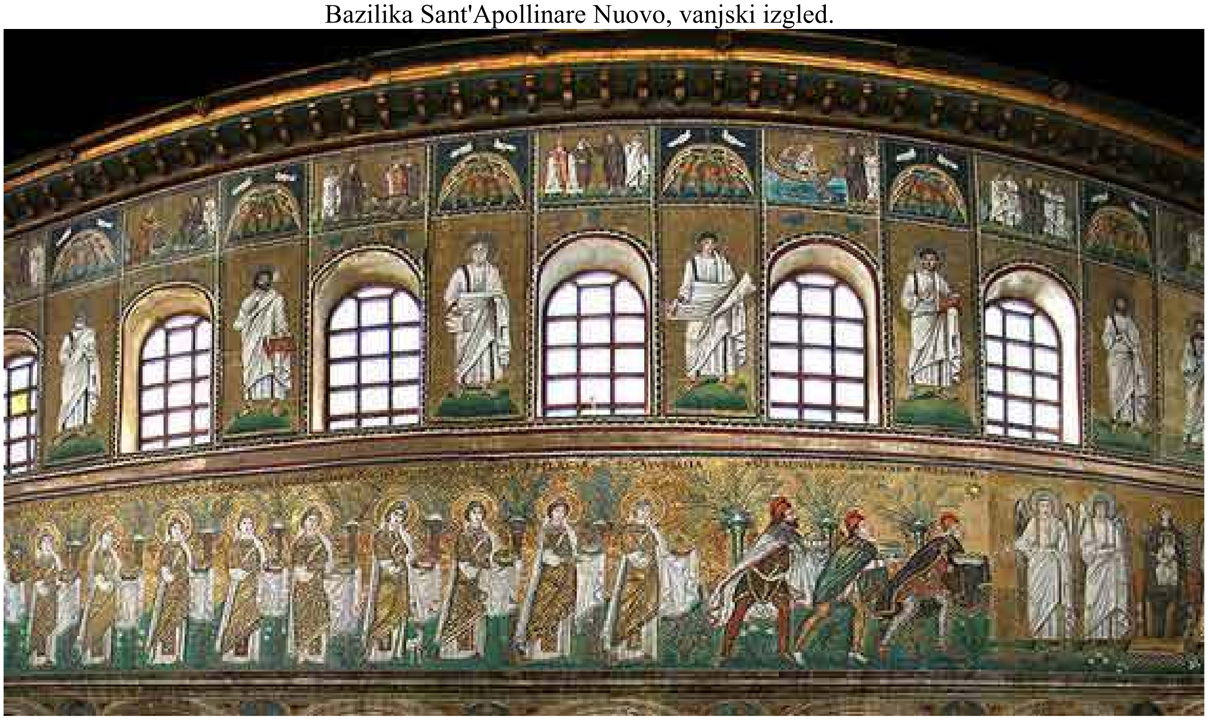
1. Bazilika (danas poznata kao Sant'Apollinare Nuovo) u Raveni, koja je za vrijeme ostrogotske vladavine bila glavna arijanska katedrala. Ova bazilika je bila 504. god. n. e. bila posvećena "Isusu Iskupitelju". Bazilika je poznata po svojim mnogobrojnim prelijepim mozaicima. Romeji su kasnije uništili dio sadržaja bazilike koji je bio previše arijanski ili gotski ili slavio Teodorika Amala. Ponovo je posvećena 561. god. n. e. , ali sada kao ortodoksno – katolička crkva sa imenom *Sanctus Martinus in Coelo Aureo*. Sadašnje ime je dobila 856. god. kada su u nju prenesene mošti sv. Apolinarija.

Bazilika Sant'Apollinare Nuovo, vanjski izgled.

Bazilika Sant'Apollinare Nuovo, vanjski izgled.

Mozaici iz bazilike Sant'Apollinare Nuovo.

2. Teodorikova palata u Raveni, koja nažalost nije sačuvana.

Prikaz Teodorikove palate na mozaiku iz bazilike Sant'Apollinare Nuovo.

I književna umjetnost je napredovala za vrijeme dinastije Amala. Može se sa pravom reći da je dinastija Amala bila nositelj obnove antičkog nasljeđa, i da nije bilo invazije "Rimljana" grčkog jezika njihova asimilacija i apsorbcija bi bile dovršene u brzom roku, a antička kultura bi bila spašena. Umjesto toga, Italija ta metropola rimskog svijeta je bila uništena.

Anno Domini

U vrijeme Teodorikove vladavine, formulirano je i pravilo o računanju ere po sustavu "godine gospodnje", koje se i danas primjenjuje širom svijeta. Papa Gelasije je imenovao ugladnog i obrazovanog Dionisija Malog (*Dionysius Exiguus*; živio cc. 470. – cc. 544. god. n. e.), monaha porijeklom iz provincije *Scythia Minor*, da prevede neke dokumente iz papine arhive sa grčkog na latinski. Kasnije je za novoga pape Jovana I. prevodio sa grčkog na latinski Uskršnje tablice koje su ispisali sv. Teofil i sv. Kiril. Originalno su tablice bile datirane po *Anno Diocletiani*, odnosno od početka vladavine dominusa Dioklecijana. Dionisije nije želio da se korištenjem "Dioklecijanove ere" nastavi sjećanje na ovog neprijatelja kršćanstva. Zato on uvodi u upotrebu "kršćansku eru", odnosno počinje da računa godine u odnosu na po njemu pretpostavljenu godinu rođenja Isusa Krista. Dionisije je ovu novu metodu računanja protoka vremena uveo za vrijeme "konzula Proba Mlađeg", odnosno 525. god. n. e. Dionisije je do datuma "ovaploćenja"/inkarnacije (bez preciziranja je li riječ o začeću ili rođenju) Isusa došao koristeći vrlo zapetljane teološke matematičko - astronomske pa i astrološke proračune. Dionisije je ustvari pogriješio u računu, jer je Isus rođen nekoliko godina prije nego što njegova era počinje. Pored toga što je bio zaslužan za kreiranje ere koja se i danas koristi, Dionisije je poznat i kao osoba koja je priredila Uskršnje tablice sa skupom "argumenata"

koji su objašnjavali njegovo računanje. On je bio i poznati crkveni prevodilac i kolekcionar.

Era "*Anno Domini*" je postala dominantna u Zapadnoj Europi, tek nakon što ju je koristio Beda Venerabilis kako bi datirao događaje u svome djelu i za vrijeme karolinške epohe. U ostatku svijeta se polako probijala u toku srednjeg i novog vijeka. U vizantijsko – pravoslavnom svijetu dominirala je u mediavelnom i ranonovjekovnom dobu tzv. "Vizantijska era od nastanka svijeta" (Ἔτη Γενέσεως Κόσμου κατὰ Ῥωμαίους, Ἔτος Κτίσεως Κόσμου, Ἔτος Κόσμου).

VLADAVINA JUSTINIJANA I.

527. – 565. god. n. e.

Justinijan I. (cc 482/483. – 14. XI. 565. god. n. e.), vladao od 1. VIII. 527. do 14. XI. 565. god. n. e. Kao vladar se zvao Φλάβιος Πέτρος Σαββάτιος Ἰουστινιανός/ *Flavius Petrus Sabbatius Iustinianus Augustus.* Petar Sabatije je rođen u u kastelu Baderiana (danas Bader) nekih 6 km istočno od dardanskog grada *Tauresium* (20tak km jugoistočno od Skoplja), u seljačkoj porodici. Kognomen *Iustinianus* je dobio kasnije, kada je došao kao mladić u Konstantinopolis. Pošto nije imao djece, o njemu je staranje preuzeo Justin, tada visoki oficir carske garde. Justinijan je stekao prilično dobro obrazovanje i to iz historije, prava i teologije. Justinijan je neko vrijeme i sam bio u carskoj gardi. Kada je njegov ujak postao romejski car, Justinijan je postao njegova desna ruka, tako da je već i prije stupanja na carski tron Justinijan bio odlično upućen u državno stanje i poslove. U tom devetogodišnjem periodu Justinijan je bio konzul 521. god. n. e., a zatim i komandant istočne armije (*magister militum*). Osjećajući da mu se bliži kraj, Justin je 1. IV. 527. god. n. e. svoga sestrića imenovao za suvladara. Justinijan je bio vrlo zanimljivog karaktera. Pokazivao je izrazitu marljivost i energiju, pa je zbog toga bio poznat i kao “car koji nikada ne spava”. Isto tako nije bio ni arogantna osoba, pa i pristup njemu nije bio nešto težak. Ono što se isticalo u Justinijanovoj ličnosti jeste njegova velika pobožnost, a sam je bio ortodoksni katolik. Justinijan je bio i podržavalac plavog tima. Pošto nije dolazio iz redova etablirane konstantinopoljske ili bilo koje druge romejske aristokratije, Justinijan je uporište za svoju stećenu poziciju nalazio ne samo u svojoj radnoj etici nego i u tome što je oko sebe okupljao sposobne i talentirane ljude (i muškarce i žene) bez obzira na porijeklo. Sa značajnim brojem tih ljudi Justinijan je imao izražene odnose i veze već i prije oficijelnog stupanja na carski tron.

Nezaobilazna osoba ne samo Justinijanovog života, nego i romejske i opće euromediteranske politike u ovom periodu je bila Teodora (Θεοδώρα, živjela cc 500. – 28. VI. 548. god. n. e.). Teodora je bila porijeklom sa Kipra. Njen otac Akakije je bio “čuvar životinja koje su upotrebljavane u cirkusu, pristalica zelenih. Zvali su ga čuvarom medvjeda”. Njena majka je bila plesačica i glumica. Teodora je imala još dvije sestre po imenima Komita i Anastazija. Prokopije prenosi zanimljivu priču iz njenog djetinjstva, neposredno nakon što je Akakije umro : “Žena (misli se na majku Teodorinu op.a.) je zapala u krajnju bijedu i udala se za drugoga muškarca, koji je trebalo kasnije da joj pomaže i u kućanstvu i u poslovima njenog prvog muža. Ali majstor igre zelenih poi menu Asterije, bio je podmićen od nekog drugog čovjeka da te ljude ukloni sa ove dužnosti i da bez ikakve muke uvede u posao ovoga čovjeka koji mu je dao novac. Naime, majstori igre mogli su da to rješavaju slobodno onako kako su htjeli. I kada je žena vidjela narod koji se bio skupio u cirkusu, stavila je djevojčicama vijence na glave i u ruke i postavila ih tamo da sjede kao da mole milost. Zeleni nikako nisu bili voljni da prihvate molbu, pa su im plavi dodijelili dodijelili ovo počasno mjesto, pošto je i čuvar medvjeda nedavno bio umro”. Te scene se Teodora dugo sjećala, i radi toga je bila podržavalac plavog tima. I Prokopije (u “Tajnoj historiji”) i Jovan iz Efesa navode da je Teodora, slijedeći primjer svoje starije sestre Komito, radila u jednom od mnogih konstantinopoljskih bordela opslužujući mušterije niskog statusa i da je kasnije bila glumica. U to vrijeme posao glumaca, plesaćica i pjevaća se nije smatrao dostojnim, a glumice su često za novac ili neke druge pogodnosti nudile i seksualne usluge. Za vrijeme ovoga perioda, Teodora je i upoznala Antoninu, ženu sličnog backgrounda i buduću suprugu Belisara. Već sa 16 godina, Teodora je kao ljubavnica pratila dužnosnika Hekebola kada je on postao namjesnik Pentapolisa (Kirenajke). Sa Hekebolom je ostala skoro četiri godine, ali je vremenom od strane njega bila i loše tretirana i ostavljena. Kada je napustila Kirenajku, Teodora je jedno vrijeme boravila u Aleksandriji, i tamo je postala sklona miafisitizmu koji je dominirao egipatskom crkvom. Zatim je došla u Antiohiju gdje se srela sa Makedonijom, plesačicom plavog tima i osobom koja je imala veze sa Justinijanom.Teodora se u Konstantinopolis konačno vratila 522. god. n. e. i napustila je raniji stil života, sada se baveći predanjem vune blizu konstantinopoljske palate. Uskoro je upoznala Justinijana i vrlo brzo

ga očarala svojom velikom ljepotom, šarmom i intelektom. Ne samo da je postala njegova ljubavnica, nego je Justinijan želio i da se oženi sa njom. Ipak da bi uopće došlo do braka, morale su se riješiti dvije velike prepreke i to zakon koji još od Konstantinovog vremena zabranjuje državnim dužnosnicima da se vjenčavaju sa glumicama i caricu Eufemiju koja je bila protiv braka Justinijana (kojeg je prihvatila kao svoga sina) i Teodore. Stvari su se izmijenile kada je Eufemija umrla, a Justin povukao zakon, i Justinijan se mogao zvanično vjenčati sa Teodorom. Inače, Teodora je imala sigurno kćerku (nepoznatog imena) iz perioda prije nego što se vjenčala sa Justinijanom. Tu Teodorinu kćerku i njenog (od kćerke) sina Atanasija Justinijan je tretirao prilično dobro, iako se vrela razilaze u tome da li je ili ne romejski princ i kasniji car bio njen biološki otac. Teodora nije Justinijanu bila samo supruga, nego i njegov najbolji oslonac i osoba od visokog povjerenja. Zahvaljujući svojoj prirodnoj inteligenciji, životnom iskustvu i njoj svojstvenoj odlučnosti Teodora je vrlo brzo postala vrlo moćna, utjecajna kao rijetko koja žena u ljudskoj historiji. Kasniji miafistički klerici i pisci su prilično uljepšali porijeklo i rani život Teodore. Inače Teodora je svoju poziciju na dvoru učvrstila i time što je svoju prijateljicu Antoninu udala za Belisara, a sestru Komito za vojskovođu Sitasa (*Sittas/*Σίττας).

U Justinijanovo doba je djelovao i jedan od najtalentiranijih i najvećih vojskovođa u historiji čovječanstva. To je bio Belisar (*Flavius Belisarius*, Βελισάριος, živio cc. 500. – 565. god. n. e.) rođen u naselju G*ermane* ili *Germania* (danas Sapareva Banya u jugozapadnoj Bugarskoj). U vojsku je ušao kao mladić, služeći u postavi tjelohranitelja Justina I. Ubrzo su njegove sposobnosti i kvalitete bile zapažene i od cara i Justinijana. Belisar se posebno istakao kao inovativna osoba, pa mu je data dozvola da formira i obuči posebnu regimentu teške konjice (*bucellarii*) koju je kasnije brojno povećao na 1500 ljudi. Bukelariji su bili naoružani sa kopljem, kompozitnim lukom hunskog tipa, džilitom, i širokim mačem, a bili su i dobro okopljeni. Kao dobro uvježbana jedinica koja se mogla boriti na različite načine u različitim situacijama bili su vrlo upotrebljivi, i kao strijelci i kao jurišna konjica. Belisar je u najboljoj drevnoj rimskoj tradiciji ustvari samo preuzeo od neprijatelja (poglavito Huna i Gota) njihovu opremu i načine borbi. Spajajući te različite elemente unutar jedne vojne formacije i nadodajući još i svoje novine, Belisar je stvorio ubitačan borberni stroj. Belisarovi bukelariji su postali nukleus formiranja svih romejskih armija koje je on kasnije, u toku ratova Justinijanove epohe, organizirao. Belisar je bio ortodoksni katolik.

Tribonijan (Τριβωνιανός, živio cc. 485. – cc 547. god. n. e.), posljednji veliki rimski jurist, je rođen u gradu Side u Pamfiliji. On je bio odlično obrazovan i sa Justinijanom se upoznao prije stupanja potonjeg na carski tron. Tribonijan je, po enciklopediji Suda, bio sklon "paganstvu". Jovan Kapadokijski (Ιωάννης ο Καππαδόκης), skromnog porijeklom iz kapadokijske Cezareje, je bio administrativni i financijski stručnjak. On je karijeru započeo kao notar (*scriniarius*) jednog *magister milituma*, možda samoga Justinijana prije nego što je ovaj postao car. I Jovan Kapadokijski je bio sklon "paganizmu". Pored ovih osoba vrlo bitnu ulogu u justinijanskom sustavu su igrali i Justinijanovi rođaci, u prvom redu German koji se pokazao vrlo sposobnim zapovjednikom i administratorom. German je bio jedna od rijetkih osoba o kojima se Prokopije vrlo pozitivno izjašnjava, naglašavajući njegove sposobnosti, znanje i vrline. Od rođaka treba istaći i Germanovog brata Boraida (Βοραΐδης) i Germanove sinove Germana Justina i Justinijana koji su isto ostvarili značajne vojne karijere. Justinijan I. je u tolikoj mjeri forsirao svoje familijarne veze, da je praktično svoju familiju koja je bila skromnog, seljačkog porijekla pretvorio u jednu od vodećih aristokratskih familija Konstantinopolisa.

Corpus iuris civilis

Prvi zadatak kojeg se prihvatila justinijanska administracija bilo je sređivanje pravnog sustava, što je uključivalo i kompletnu reviziju i sistematizaciju rimskog prava. To niko ranije nije pokušao.

U to vrijeme su u pravnom sustavu egzistirala tri kodeksa carskih zakona i drugih konstitucija (*Codex Gregorianus*, *Codex Hermogenianus* i *Codex Theodosianus*), od kojih su mnoge već bile zastarjele ili se

nalazile u međusobnom konfliktu. To je samo izazivalo zbrku i među pravnicima i u funkcioniranju sustava.

Svo djelo, odnosno kolekcija, justinijanske i kodifikacije i legislative je poznato (od 1583. god.) pod imenom *Corpus iuris civilis* i sastoji se od :

1. *Codex Iustinianus*. Riječ je o kodifikaciji, kompilaciji pa i modifikaciji konstitucija/*constitutiones* principsa i dominusa od vremena Hadrijana. Za realizaciju ovog zadatka Justinijan je u februaru imenovao 10-članu komisiju sa zadatkom revizije, kompiliranja i kodifikacije ranijih kompilacija i pojedinačnih zakona. U početku je komisijom oficijelno rukovodio Jovan Kapadokijski (tadašnji pretorijanski prefekt), a u njoj se nalazio Tribonijan koji je kasnije vodio projekt pravne kodifikacije. Tribonijan je i najzaslužniji za uspjeh projekta. Prva verzija je izdana 7. IV. 529. god. n. e. Kopije prvog izdanja, izuzev jednog fragmenta na egipatskom papirusu (koji je predstavljao sadržaj), nisu sačuvane. Druga, konačna verzija (poznata kao *Codex reptitae praelectionis*) pojavila se 16. XI. (a postala važeća od 30. XII.) 534. god. n. e.

2. *Digesta ili Pandectae* je sastavljena od većinom kraćih ekscerpta/sažetaka iz djela ranijih rimskih pravnika od autoriteta. Kako bi se dovela u red mišljenja autoritativnih ranijih pravnika, Justinijan je dao nalog da se ona sažmu, pojednostave, pojasne i eliminiraju konfliktnosti u njima. Tribonijan je zato 15. XII. 530. god. n. e. formirao 16-članu komisiju sa zadatkom da izvrši postavljeni nalog. Sažetci se dijele na 50 knjiga, svaka knjiga sastoji se od titula, koje su dobile odgovarajuće naslove, a svaka titula iz pojedinih sazetaka, koji sadrže mišljenja ovog ili onog pravnika. Digesta je postala važeća 30. XII. 533. god. n. e.

3. *Institutiones Iustiniani* su objašnjavale načela zakona i služile su kao i neka vrsta udžbenika prava. Njihove odredbe su imale snagu zakona. Institucije su urađene od strane dvojice profesora i to Teofila i Doroteja pod vodstvom i supervizijom Tribonijana, i pojavile su se 21. XI. (a postale važeće od 30. XII.) 533. god. n. e.

4. *Novellae Constitutiones*/Νεαραί διατάξεις je kolekcija novih zakona koji su se izdavali za vrijeme Justinijanove vladavine nakon 534. god. n. e. Novele su predstavljale neku vrstu suplementa Korpusa, a skupljene, obrađene i izdane su nakon Justinijanove smrti. Za razliku od ostatka Korpusa koji je uglavnom pisan latinskim jezikom, *Novellae* su bile na grčkom. Ta jezička distinkcija jasno ukazuje koliko je već u Justinijanovo doba prilično odmaklo transformiranje Države sa sjedištem u Konstantinopolisu u grčko – orijentalno Carstvo. Dok su raniji zakoni bili primarno na latinskom, sada su oni na grčkom jeziku.

Iako "*Corpus iuris civilis*" nije načelno unosio u rimsko pravo ništa što bi bilo principijelno novo, iz njega su odstranjeni momenti koji bi se morali smatrati anakronizmom, ili je pak, naprotiv, ozakonjeno ono što je ušlo u praksu. Tako su, na primjer, iščezli mancipacija i *iure cessio* kao načini stjecanja stvari, i u svezi s tim u Kodeksu nema podjele predmeta na *res mancipi* i *res nec mancipi*. Priznavana je samo pismena

stipulacija. U znatnoj mjeri ublažena je očinska vlast i zabranjena je prodaja djece, a za ubojstvo sina ocu je prijetila teška kazna. Na ubojstvo roba s predumišljajem gledalo se kao na zločin i krivac je podlijegao kazni, ali se ubojstvo bez predumišljaja, u koje je uvrštavana i smrt za vrijeme batinanja, nije kažnjavalo. U nasljednom pravu ukinuta je mancipaciona oporuka, povezao sa suvišnim formalnostima, a stvorene su nove službene forme kao što su oporučno ostavljanje uneseno u sudski protokol ili podneseno caru. Konačno je uklonjena razlika između agnata i kognata u pogledu oporučnog ostavljanja, nije bilo važno ni to nalazi li se nasljednik pod oporučiteljevom vlašću ili je slobodan od nje; uziman je u obzir samo stupanj srodstva.

Svi dijelovi Korpusa su imali snagu zakona i namjera im je bila da služe i kao jedini izvor i kao osnova pravne djelatnosti i zakonodavstva. *Corpus iuris civilis* predstavlja najveći pravno – historijski dokument u povijesti čovječanstva u kojem su skupljeni raznorazni *leges, senatusconsulta*, carski dekreti i *responsa prudentum* (mišljenja i interpretacije pravnika). Korpus je u prilično mjeri i doprinio i opstanku i kasnijem zaživljavanju rimskog prava. Na istoku je on predstavljao i osnovu za kasniji razvitak mediavelnog romejskog prava (za Lava III., Vasilija I. i Lava VI.). Na zapadu, Korpus je oficijelno uveden u upotrebu samo u Italiji i Zapadnom Iliriku i to pragmatičkom sankcijom iz augusta 554. god. n. e., a odatle se raširio zapadnom Europom da bi u XII. st. postao osnova i za zapadno i srednjoeuropske zakonike. Korpus je imao utjecaja i na kanonsko, crkveno pravo. Tako je i utjecaj Korpusa na razvitak pravnog sustava i znanosti više nego i očigledan. Ustvari najveće zavještanje Justinijanove vladavine povijesti i razvitku čovječanstva bio je *Corpus iuris civilis*, izrađen pod vodstvom i nadzorom Tribonijana.

Iberski rat od 526. do 532. god. n. e.

Justinijan je naslijedio i rat koji je izbio zbog zakavkaske Iberije. Iranci su u početku imali uspjeha, jer su uspjeli da do 527. god. n. e. uguše pobunu u Iberiji, a neuspješne su bile i romejske ofanzive na Nisibis i Tebetu. Naredne 528. god. n. e. Iranci su vršili pritisak iz Iberije sa ciljem zauzimanja protivničkih utvrda u istočnoj Lazici. Tada se Tzath I. obratio za pomoć Justinijanu I. Zahvaljujući pomoći koju je dobio, Tzath I. je uspio da odoli napadima Iranaca.

Konstantinopoljski dvor je zbog lošeg stanja na frontu, odlučio da reorganizira svoje snage na Istoku. Tako je od jedinstvene komande (*magister militum per Orientem*) odvojena zasebna komanda (*magister militum Armeniam at Theodosiopolis*) koja je bila odgovorna za sjevernu liniju fronta i na njeno čelo je postavljen Sitas.

Kao zapovjednik romejskih trupa je postavljen Belisar (*magister militum per Orientem*). On je već 528. god. n. e. poveo ekspediciju u Tanuris, gdje je neuspješno pokušao da zaštiti romejske radnike koji su gradili utvrde na granici.

Poseban problem za Romeje su predstavljali napadi iranskog saveznika al-Mundhira III ibn al-Nu'mana, kralja arapskih Lakhmida, na Siriju. Čak su 526. god. n. e. bila zarobljena i dvojica romejskih zapovjednika Timostrat i Jovan. Justinijan I. je morao poslati i izaslanstvo koje je tražilo mir od al-Mundhira III ibn al-Nu'mana. Međutim, arapski Lakhmidi su nastavili pljačkaške napade, a posebno je žestok bio napad iz 529.

god. n. e. Vojska al-Mundhira III ibn al-Nu'mana je duboko prodrla u Siriju, ali nije zauzela Antiohiju jer je u nju poslana velika vojska kako bi je zaštitila. Arapsko – lakhmidski kralj se vratio sa mnogo plijena, uključujući i 400 redovnica koje je spaljivanjem dao prinijeti kao žrtvu boginji al – Uzza. Kako bi se dobio ravnopravan suparnik Lakhmidima, Justinijan je ojačao arapsko - gasanidskog kralja Al-Haritha ibn Jabalaha (الحارث بن جبلة, Flavios Arethas, Φλάβιος] Ἀρέθας, Khālid ibn Jabalah = خالد بن جبلة; vladao cc 528. – 569. god. n. e.), dajući mu i titule patricija i filarha Arapa/Saracena (πατρίκιος καὶ φύλαρχος τῶν Σαρακηνῶν). Arapski Gasanidi su se pokazali kao odlični saveznici Romeja i uz Belisara su prilično doprinijeli promjeni ratne situacije na istoku

Usred rata sa Iranom i napada lakhmidskih Arapa, došlo je 529. god. n. e. do nove samaritanske pobune koju je vodila harizmatička ličnost Julijana ben Sabara (ili ben Sahira) sa mesijanskim pretenzijama. Julijan ben Sabara se proglasio za kralja Izraela. Ova pobuna je bila i najnasilnija u odnosu na sve druge samaritanske pobune. Samaritanska armija je napala i opustošila gradove Skitopolis, Primorska Cezareja, Betlehem, Emmaus i Neapolis. Pobunjenici su masovno ubijali kršćane i palili i razarali crkve. Ubijen je i Amonas/Sammon/Ammon, episkop grada Neapolis, a gradski svečenici su masakrirani i zapaljeni zajedno sa moštima i relikvijama svetaca. Do 530. god. n. e. Julijan ben Sabara je zauzeo svu Samariju. Najzaslužniji za ugušenje ustanka 531. god. n. e. je bio arapsko – gasanidski vladar Al-Harith ibn Jabalah, a pokolj nad Samaritancima je bio golem. U roblje je pretvoreno oko 20 000 samaritanskih dječaka i djevojaka, a desetine hiljada Samaritanaca su pobijene. Ovaj put Samarija je bila u potpunosti opustošena.

Sa Belisarom na čelu istočne armije i arapskim Gasanidima sreća na frontu se počela okretati na romejsku stranu. Do bitke je došlo u junu 530. god. n. e. kod Dare. Romejska vojska (u kojoj su se nalazili hunski i herulski plaćenici) kojoj je na čelu stajao Belisar imala je cc 25 000 ljudi, a iranska kojom je komandovao Perozes je imala cc 50 000 ljudi. Iako je imao na raspolaganju duplo manje vojnika, Belisar je izvojevao veliku pobjedu. Na polju je ostalo više od 8000 mrtvih sasanidskih vojnika. Nedugo zatim, u ljeto iste godine kod Satale je teško poražena i druga iranska armija pod komandom Mihr – Mihroa od duplo manje romejske armije koju su vodili Sitas i Dorotej.

Međutim, poraženoj iransko – sasanidskoj armiji je u pomoć došla arapsko – lakhmidska armija i 19. IV. 531. god. n. e. došlo je kod Kalinika do nove bitke. Trupe pod komandom iranskog zapovjednika i velikaša Azarethesa su brojale 15 000 iranskih konjanika i 5 000 Lakhmidskih Arapa. Oko 20 000 vojnika je brojala i romejsko . gasanidska armija. Ovaj put su pobijedili Iranci, ali su gubici na obje strane bili vrlo teški. Belisar je opozvan u Konstantinopolis, a za komanda cijelog fronta prema Iranu je postavljen Sitas. U toku ljeta iste godine, inicijativa je ponovo bila na romejskoj strani kada su zauzete neke utvrde u Jermeniji.

Iberski rat koji se odužio godinama, i koji je odnio veliki broj života, pokazao se neodlučenim. Sa smrću "šaha nad šahovima" Kavada I. u septembru 531. god. n. e. put prema završetku iberskog rata se ubrzao. Njegov nasljednik Hosrau/Husrev I. (vl. 531. – 579. god. n. e.) nije baš imao sigurnu poziciju na sasanidskom tronu, a i Justinijan je već imao planove za nove ratove na zapadu. I uskoro je u ljeto 532. god. n. e. romejsko izaslanstvo sa Hosrau I. sklopilo mir. Ovaj mir je nazvan "Vječni mir"/ἀπέραντος εἰρήνη i po njemu su Romeji bili obavezni da isplate 11 000 funti zlata, kao kontribuciju za to što Iranci čuvaju kavkaske prolaze od upada sjevernih "barbara". Dara je ostala u

romejskim rukama, ali je sjedište vojvode Mesopotamije iz nje premješteno u grad Konstantina. Zauzete romejske i iranske utvrde u Laziki i iranskoj Jermenije su morale biti vraćene strani koja ih je kontrolirala prije rata. Iberskim izbjeglicama je garantirana sigurnost ako se žele vratiti u svoje domove. Ovaj mir je trajao do 540. god. n. e.

Zatvaranje Akademije u Ateni 529. god. n. e.

Justinijanovo ime se veže i za jedan od najvećih u historiji dogmatskih udara na intelektualizam i slobodu savjesti i spoznaje. Početkom V. st. n. e. je u Ateni je oživljen rad Akademije od strane tada vodećih neoplatonista. Ovi atenski neoplatonisti su nazivali sebe "nasljednicima" Platona, iako nije bilo stvarnog institucionalnog kontinuiteta sa drevnom Akademijom. Starješine Akademije neoplatonizma u Ateni su bili Plutarh Atenski, Sirijan, Prokl, Marin, Isidor i (posljednji) Damascije. Svoj vrhunac kao znanstvena i filozofska škola Akademija neoplatonizma u Ateni je doživjela za vrijeme rukovođenja Prokla (umro 485. god. n. e.). Justinijan je zabranio rad Akademije 529. god. n. e. **Ovaj datum se često uzima i kao konačni kraj antičkog povijesnog razdoblja i pravi početak mediavelnog doba.** Po Agatiji, Damascije je sa šestoricom svojih kolega je (možda 532. god. n. e.) zatražio azil na dvoru "šaha nad šahovima" Hosrau I. Oni su sa sobom nosily i dragocjene spise iz književnosti, filozofije i znanosti. Kada je zaključen mir između Justinijana I. i Hosrau I., garantirana je i osobna sigurnost i sloboda povratka za navedene filozofe. Vjeruje se da se Damascije nakon izgnanstva u Iranu, smjestio u Aleksandriju, gdje se posvetio pisanju svojih radova.

Pobuna Nika (Στάσις τοῦ Νίκα) 532. god. n. e. u Konstantinopolisu

Konstantinopolis je u ovo vrijeme zbog ponašanja, nereda i huliganstva koje su izazivali navijaći i pristalice timova zelenih i plavih bio i grad sa niskom stopom osobne bezbjednosti. Nisu se dešavali sukobi samo između pristalica timova, nego su napadani i obični ljudi. Te ulične bande su pljačkale, otimale ljude, silovale, ubijale. Zbog dominatskog načina uprave, timovi su postali i načini ispoljavanja stavova po određenim političkim, religijskim, socijalnim, društvenim pitanjima. Timovi su bili vrlo moćne institucije, povezane i sa utjecajnim, bogatim i moćnim slojevima konstantinopoljskog društva. Krajem 531. i početkom 532. god. n. e. situacija se prilično usložnila. Neki plavi i zeleni su bili uhapšeni zbog ubistava koja su se desila prilikom nemira nakon posljednje utrke. Izuzev jednog plavog i jednog zelenog, svi ostali su bili obješeni. Ova dvojica su 10. I. 532. god. n. e. pobjegli i sakrili se u jednu crkvu koja je bila opkoljena sa konstantinopoljskom ruljom. Inače je situacija u gradu bila vrlo napeta i zategnuta i zbog drugih razloga. Iberski rat je još uvijek trajao, nezadovoljstvo je raslo zbog visokih poreza, a masa je krivicu za svoje nedaće svaljivala na visoke dužnosnike justinijanske administracije kao što su Jovan Kapadokijski i Tribonijan. Nove utrke su trebale biti održane 13. I. 532. god. n. e. Oba tima su sada tražila da oba preživjela navijaća budu u potpunosti amnestirana.

Na hipodromu se 13. I. 532. god. n. e. skupila brojna i vrlo bijesna masa i od samoga početka utrki Justinijan je bio izložen uvredama gledalaca. Pri kraju dana, prilikom 22 utrke, masa je ujedinjeno počela uzvikivati grčku riječ Νίκα (u značenju : pobijedi ili osvoji). Vrlo brzo je na hipodromu došlo do otvorene pobune združenih i zelenih i plavih, a u gradu je nastupio neviđeni kaos. Vatre koje su izbile uništile su dobar dio grada, između ostalog i crkvu sv. Sofije. Pobunjenici su zahtijevali da Justinijan odmah otpusti Jovana Kapadokijskog (tada pretorijanski prefekt za Istok) i Tribonijana (tada *quaestor sacri palatii*). Velika palata, koja se nalazila u samoj blizini hipodroma, je praktično bila pod opsadom pet dana. U njoj su bili i Justinijan, i Teodora i Belisar i mnogi drugi visoki dužnosnici. Ubrzo je postalo jasno da pobunjenici traže kandidata za novog cara. U prvi plan su naravno izbila imena Anastazijevih nećaka (Flavija Proba, Hipatija i Pompeja). Ne želјeći se upuštati u avanturu i vezati sa navijačkom pobunom koja dobila naziv po poviku “Nika”, Flavije Prob je pobjegao iz Konstantinopolisa, dok su braća Pompej i Hipatije pobjegli (zajedno sa ostatkom konstantinopoljskog senata) u Veliku palatu. Međutim, paraonični Justinijan se plašio izdaje unutar samoga kompleksa Velike palate, gdje bi lako ekskubitori mogli doći na ideju da sami proglase nekoga za cara. Zato je iz Velike palate izbacio braću Hipatija i Pompeja i time ih praktično isporučio pobunjenoj rulji Hipatija i Pompeja. Hipatije je nasilno odvučen iz svoje kuće, uz otpor njegove supruge Marije, i proglašen za novoga cara.

Justinina je u prisustvu svojih najbližih savjetnika 17. I. 532. god. n. e. razmatrao i mogućnost da se napusti Konstantinopolis i pobjegne u Herakleju. Međutim, toj ideji se odmah suprostavila Teodora. Po Prokopiju (iz *De Bellis*) ona je izjavila : “Da li žena treba da pruži muškarcima uzor hrabrosti, o tome sada ne vredi raspravljati. U trenucima beznadežne opasnosti svako treba da čini onoliko koliko može. Ja mislim da sada ne treba bežati, čak iako nam bekstvo donese sigurnost. Svako ko se rodi ne može izbeći smrt, ali ja ipak ne mogu podneti da onoga ko je bio car vidim kao izgnanika! Nadam se da neću doživeti da vidim sebe bez carskog purpura, niti da me ljudi koje srećem ne oslovljavaju kao caricu! A ako ti želiš da se spaseš, o Care, to je bar prosto. Imamo novca, more je pred tobom a tu su i brodovi. Ali, ipak upitaj sebe, kada budeš bio na sigurnom, da li bi trampio takvu sigurnost za smrt. A što se mene tiče, ja ipak cenim onu staru izreku koja kaže da je purpur dostojan pokrov.“

Umjesto da se bježi, pristupilo se izradi plana za obračun sa pobunjenicima. Na jednoj strani Belisar i Mund su razradili vojni plan napada, dok je dvorski eunuh sposobni Narses sa zlatom napustio palatu i otišao vođama plavih. Pored toga što ih je potplatio, Narses je vođama plavih rekao da je Justinijan bio naklonjen njima, a da je Hipatije naklonjen zelenima. I 18. I. 532. god. n. e. dok su carske trupe koje su vodili Belisar i Mund upale u Hipodrom ubijajući sve ispred sebe, došlo je i do žestokog međusobnog obračuna plavih i zelenih. Toga dana na hipodromu se desio veliki pokolj, neviđen u historiji. Ubijeno je oko 30 000 ljudi, a inače je poginulo u neredima još desetina hiljada ljudi. Vlast justinijanskog režima je učvršćena, grad je obnavljan nakon petodnevnog

kaosa. Hipatije i Pompej su odmah bili uhapšeni. Justinijan je izgleda želio da poštedi život Hipatija, ali je protiv toga bila Teodora. Obojica braće su pogubljena. Justinijan je dao i konfiscirati njihovu imovinu, kao i drugih konstantinopoljskih senatora koji su podržali pobunu. Kasnije je ipak djeci Hipatija i Pompeja i drugima povratio titule koje su imali, kao i veći dio imovine. Justinijanski režim je prognao i Flavija Proba i konfiscirao njegovu imovinu, ali je već sljedeće godine on amnestiran, dozvoljen mu je dolazak u Konstantinopolis i imovina vraćena.

Narses (Նարսես, Ναρσής, živio 478. – 573. god. n. e.) je bio jermenskog porijekla. Mnogi detalji iz njegovog ranoga života su nepoznati. Ovaj dvorski eunuh se u historiji prvi put pojavljuje 530. god. n. e., kada je bio službenik trezora i carskih financija. Narses je bio vrlo sposoban, inteligentan i izrazito kršćanski pobožan. Narses će se pokazati kasnije kao umješni vojni zapovjednik.

Mund (Μούνδος, umro 536. god. n. e.) je bio sin Giesmusa, kralja Gepida i nećak drugog gepidskog kralja Trapstila. Nakon smrti njegovog oca u bitci protiv Ostrogota, Mund je prihvatio poziv Teodorika da mu se pridruži. Nakon smrti Teodorika, Mund se vratio u svoju domovinu. On je 529. god. n. e. poslao izaslanike Justinijanu nudeći svoje usluge. Njegova ponuda je bila prihvaćena i Mund je bio imenovan za magister militum per Illyricum. U naredne dvije godine je na ovoj zapovjednoj dužnosti pokazao kvalitete odbijajući napade Slavena i Protobugara, i šaljući mnogo ratnog plijena u Konstantinopolis. U vrijeme pobune Nika se zatekao u Konstantinopolisu, a na raspolaganju je imao jednu dobru jedinicu herulskih plaćenika.

Pored Belisara, Sitasa, Munda, Sitasa od visokih zapovjednika romejske vojske za vrijeme Justinijana vrijedi istaći i Hermogena (Ἑρμογένης, umro 535./536. god. n.e.). Hermogen (porijeklom iz *Scythia Minor*, današnja Dobruđa u Rumuniji) je pored vojnih zapovjedništava obnašao i civilne administrativne i diplomatske službe. On se posebno istakao u diplomatskim misijama prema sasanidskom dvoru i na frontu prema Irancima u Iberskom ratu.

Pored svih dosada navedenih osoba koje su bile sastavni i bitni segment justinijanskog režima, vrijedi navesti još i Petra Patricija (*Petrus Patricius*, Πέτρος ὁ Πατρίκιος, živio 500. –565. god. n. e.) i Petar Barsima (*Petrus Barsumes*, Πέτρος Βαρσύμης) koji su se istakli nešto kasnije, nakon Nika pobune. Petar Patricije je rođen u Solunu, a nakon završetka studija prava on je postao uspješni advokat u Konstantinopolisu. Tako je zapažan od strane Teodora, i onda je ušao u justinijansku administraciju u kojoj se istakao kao diplomata i visoki dužnosnik. Zapažen je i kao historičar. Petar Barsim, porijeklom Sirijac i originalno "banker", se istakao radeći sa javnim financijama i administracijom.

Vandalski rat 533. – 534. god. n. e.

Pri samom kraju Genserikove vladavine konačno je uspostavljan mir između Vandalsko – kartaginskog kraljevstva i dvije rimske države. Genserik je umro 25. I. 477. god. n. e. u dobi od oko 88 godina. Njega je naslijedio sin Hunerik (vl. 477. – 23. XII. 484. god. n. e.), koji se više koncentrirao na unutrašnju politiku i konsolidaciju kraljevstva. Hunerik i Eudokija su imali sina Hilderika. Hunerik i bio i prvi kralj koji je koristio titulu "kralj Vandala i Alana". Iako je u početku kao arijanski kralj vodio snošljivu politiku prema sjevernoafričkim ortodoksima – katolicima, nakon 482. god. n. e. je započeo politiku pritiska prema ortodoksima – katolicima. U njegovo vrijeme zabilježena su i martirstva katolika – ortodoksa. Hunerik je proganjao i manihejce, a kako bi se riješio konkurencije odgovoran je i za smrt mnogih pripadnika dinastije. Na samom kraju njegove vladavine došlo je do uspješne pobune Maura u planinama Aurès.

Hunerika je naslijedio nećak Guntamund (živio cc 450. – 496. god. n. e.). Prestali su progoni po vjerskoj osnovi, a i ekonomija je stabilizirana. Međutim, veći dio Sicilije je izgubljen, jer su ga zauzeli Teodorikovi Ostrogoti, a pojačavali su se i napadi maursko – berberskih zajednica iz unutrašnjosti. Guntamunda je naslijedio brat Trasamund (vl. 496. – 523. god. n. e.), a njegova supruga je bila Amalafrida (sestra Teodorika Amala). Za vrijeme njegove vladavine pojačali su se problemi koje je vandalsko – alansko - kartaginsko kraljevstvo imalo sa berberskim zajednicama u unutrašnjosti sjeverne Afrike. Tripolitanski Berberi su pod komandom Kabaona porazili vandalsku vojsku, a u zadnjoj godini Trasamundove vladavine u ruke Berbera je pao i važan grad Leptis Magna. U doba Trasamunda je vladala tolerancija prema ortodoksima – katolicima, a održavane su i dobre relacije sa konstantinopoljskim dvorom.

Trasamunda je naslijedio Hilderik (vl. 523. – 530. god. n. e.), sin Hunerika i Eudokije. Ono što je izdvojilo ovoga unuka i Genserika i Valentinijana III. u odnosu na pređašnje kraljeve bilo je to što je on počeo favorizirati katoličku ortodoksiju. Njegova vladavina je bilo i vrijeme odličnih relacija sa konstantinopoljskim dvorom, a po Prokopiju Hilderik i Justinijan su se smatrali i prijateljima. Međutim, njegova prokatolička politika je počela da izaziva odium kod vandalske arijanske aristokratije, posebno kada su i Vandali počeli prelaziti na ortodoksno – katoličko kršćanstvo i nakon poraza koji je Hilderika vojska pretrpila od Maura u *Byzacena*. Došlo je do pobune pod vodstvom njegovog rođaka Gelimera (živio cc 480. – 553. god. n. e.), koji je dao svrgnuti i zatočiti Hilderika dok je sam postao kralj.

Zbog ovoga je došao protest sa konstantinopoljskog dvora, i zahtjev da se kraljevski tron vrati legitimnom kralju. To je bilo odbijeno. Kada je Gelimer odbio zahtjev drugog konstantinopoljskog poslanstva da se Hilderik pusti da ode u Konstantinopolis, rat je bio neizbježan.

Srebrni novčić sa likom Hilderika na aversu, i legendom FELIX – KARTG na reversu.

Nakon mirovnog sporazuma sa Iranom, Justinijan I. je naredio skupljanje invazionih trupa. Ovaj rat je imao i karakteristike vjerskog rata, sa ciljem zbacivanja arijanske dinastije. Gelimer se suočio i sa činjenicom da mu je uprava bila nestabilna. Svojim akcijama je izazivao podozrenje pa i otvorene pobune i kod vandalske aristokratije i kod domicilnog stanovništva. Prvo se pobunio vandalski namjesnik Sardinije po imenu Godas (koji se proglasio i samostalnim vladarem), a ubrzo zatim je izbio i ustanak domaćeg stanovništva u Tripolitaniji pod vodstvom Pudentija. Moguće je da su ove pobune bile inicirane i diplomatskim ili drugim aktivnostima konstantinopoljskog dvora. Uostalom, Justinijan I. je i uputio pomoć Godasu. Kako bi se ugušila pobuna na Sardiniji, Gelimer je tamo poslao veći dio flote i 5000 vojnika pod komandom njegovog brata Tzazona.

Tzazo se uspio iskrcati kod Kaljarija, i vrlo brzo je ugušio pobunu, a poginuli su i Godas i njegovi vojnici. Ovo se desilo prije dolaska romejske pomoći.

Slanje ovih trupa na Sardiniju se pokazalo kao bitna strateška greška, jer je time otvoren put za dolazak romejske invazione flote. Gelimer vjerojatno nije očekivao tako brzi napad sa romejske strane, ili je potcjenjivao Romejsku vojsku poglavito zbog njenog poraza iz 468. god. n. e. kod rta Bon. Gelimer nije intervenirao ni u Tripolitaniji. I romejska diplomatija je bila bolja od Gelimerove, jer je dozvolila da romejska invaziona flota koristi luku Sirakuze i da se tamo snabdiju romejske trupe.

Za komandanta romejskih trupa u ovom ratu je postavljen Belisar. Ukupno je on sa sobom poveo između 16 000 i 18 000 ljudi (*comitatenses*, federati, bukelariji, Hun ii Heruli). Ekspedicioni korpus je bio iznenađujuće mali po brojnosti, iako su po kvaliteti to bili najbolji vojnici tadašnjeg Mediterana. Iako je Gelimerova vojska bila znatno brojnija, činjenica je da su ratničke osobine Vandala i Alana prilično oslabile u uvjetima sjeverne Afrike i uslijed prilično ugodnog i luksuznog života koji je vodila vladajuća vandalska aristokratija. Za samo pola stoljeća, potpuno se izokrenuo način života te elite. Uz to, vandalska armija je bila inferiorna i u odnosu na nove taktičke metode koje je uveo Belisar. Uz to, vandalsko – alansko – kartaginsko kraljevstvo je oslabljeno i opozicijom ortodoksa – katolika koji su dominirali nad domicilnim većinskim stanovništvom, sukobima unutar vladajuće elite i problemima sa berberskim zajednicama.

Belisarov korpus se u ljeto 533. god. n. e. iskrcao na prostoru Capu Vada (danas Ras Kaboudia), nekih 240 km južno od Kartagine, i krenuo je prema sjeveru duž obalnog puta praćen velikom flotom. Kada je dobio vijest o iskrcavanju Belisarovih trupa, Gelimer je naredio da se ubiju Hilderik i njegove pristalice. Do bitke je došlo 13. IX. 533. god. n. e. kod mjesta zvanog *Ad Decimum*, i u njoj je poražena Gelimerova armija. Tada su poginuli i Gelimerov brat Amatas i nećak Gibamund. Belisar je ubrzo zauzeo Kartaginu, a Gelimer se povukao prema Numidiji gdje je reorganizirao svoju vojsku. Opozvan je Tzazon sa Sardinije, a okupljene su i nove snage. Sudbina vandalsko – kartaginskog kraljevstva je odlučena 15. XII. 533. god. n. e. bitkom kod Trikamaruma. U ovoj bitci Gelimerova armija je u potpunosti poražena, Tzazon je poginuo, tabor zauzet od

romejskih vojnika, a kralj je sa najbližom pratnjom pobjegao u numiđanske planine među Berbere. Vandalsko – kartaginsko kraljevstvo nije više postojalo. Gelimer se sa svojom pratnjom sklonio u berberski grad Medeus na planini Papua. Belisar je poslao odred vojnika pod komandom Herula Farasa. U romejske ruke su pali i golemo kraljevsko blago i riznica. U romejske ruke su pali i Sardinija, Korzika i Balearski otoci, a vlast je utvrđena i u najudaljenijim dijelovima nekadašnjeg vandalsko – kartaginskog kraljevstva i na području Heraklovih stubova (gibraltarski moreuz). Ovaj rat su iskoristili i Ostrogoti, pa su zauzeli Lilibej, koji su Romeji zahtijevali da se njima preda kao ostavština nekadašnjeg kraljevstva. Sam Gelimer se predao u martu 534. god. n. e.

Sam Belisar se nije dugo zadržao u Africi, jer su protiv njega radili potajno mnogi njegovi potčinjeni časnici koji su slali poruke Justinijanu tvrdeći da Belisar namjerava da ustanovi soje kraljevstvo u Kartagini. I u ljeto 534. god. n. e. Belisar je napustio Afriku, povevši sa sobom mnoge zarobljene Vandale, kraljevski trezor (koji je uključivao i mnoge stvari opljačkane prilikom zauzimanja Rima 455. god. n. e.) i samoga Gelimera. U Konstantinopolisu je Belisar proslavio trijumf.

Gelimer je oslobođen i dobio je jedno imanje u Galatiji. Mnogi vandalski mladići su unovačeni u romejsku vojsku u posebne jedinice (*Vandali Iustiniani*) i stacionirani na iranskoj granici. U samoj sjevernoj Africi, izvršena je devandalizacija u velikom obimu. Imovina je vraćena potomcima vlasnika kojima je pripadala ranije (a ovaj pokušaj restitucije je izazvao opći kaos), mnogi romejski vojnici su uzeli vandalske žene. Katoličko – ortodoksna crkva je ustanovljena kao jedina dozvoljena religijska organizacija. Neki Vandali su pobjegli arijanskim Vizigotima i Ostrogotima, ili su se sklonili kod nekih maursko – berberskih zajednica. Vrlo brzo Vandali su nestali kao poseban narod. Osvojeno kraljevstvo je u aprilu 534. god. n. e.

pretvoreno u pretorijansku prefekturu za Afriku (*praefectura praetorio Africae*), a vojska je stavljena pod komandu *magister militum Africae*. Međutim, romejska vlast u sjevernoj Africi nikada se nije uspjela konsolidirati do nivoa koji je bio do 429. god. n. e. Veći dio unutrašnjosti je ostao u rukama lokalnih berberskih zajednica, koje su bile nemirne. Romejska uprava u sjevernoj Africi se u narednim decenijama suočavala sa ovim vrlo izraženim problemom. Belisarov nasljednik u upravi sjevernom Afrikom Solomon je uspio da izvojuje neke uspjehe u sukobima sa buntovnim Berberima, ali je to bilo prekinuto 536. god. n. e. zbog pobune vojnika. Nakon ponovnog dolaska u Afriku Solomon je 544. god. n. e. i poginuo u bitci kod Kilija koju je njegova armija vodila protiv ujedinjenih maursko – berberskih zajednica. Tek je romejski zapovjednik Jovan Troglita (*Ioannes Troglita*, Ἰωάννης Τρωγλίτης) 548. god. n. e. uspio slomiti maursko – berberski otpor. Tako je tek nakon 14 godina vojnih pobuna i sukoba sa maursko – berberskim zajednicama iz unutrašnjosti konsolidirana i stabilizirana romejska uprava sjevernom Afrikom.

Crtež izgubljenog višekratnog solida Justinijana I. izdanog u znak pobjede nad Vandalima. Na njemu se vidi i danas izgubljena konjanička statua Justinijana koja se nalazila u Konstantinopolisu.

Italijanski rat od 535 do 554. god. n. e.

I. faza (535. – 540. god. n. e.)

Osvajanje sjeverne Afrike, izvšeno praktično u vidu blitzkriega je sigurno ojačalo samopouzdanje konstantinopoljskog dvora. To je direktno koindiciralo i sa krizom koja se dešavala na ravenskom dvoru Amala. Uz to je i religijski žar potpaljivao vatru. Kada su sve te okolnosti povezale, put u novi rat je bio u potpunosti otvoren. Skoro dvodecenijski rat koji je izbio spada u red najužasnijih ratova u svjetskoj historiji, koji je opustošio i razorio metropolu rimskog svijeta.

U Italiji je nastao rimski svijet, u njoj se razvijao i formirao. A bez obzira što je njen oficijelni status (u političkom smislu) metropole ukinut u vrijeme ranodominatskih reformi, ona se i nadalje smatrala središtem rimskog svijeta. Odlike koje su obilježavale i definirale klasični rimski svijet su sa Italijom i Gradom bile najdublje i najviše prožete, i zato i ne treba čuditi da je posljednji izdisaj klasični rimski svijet imao baš u Gradu i

Italiji. I kada umjesto zapadnorimskih careva, zasjednu na ravensko prijestolje kraljevi germanskih skupina, nastavljen je i nadalje antički kulturni razvitak u Italiji. Stare rimske tradicije su se i nadalje u njoj razvijale, municipalna organizacija zasnovana na urbanom središtu je ne samo opstala, nego se i nadalje razvijala. Može se slobodno reći da je u prvim decenijama VI. st. n. e. Italija (iako pod vlašću dinastije Amala) u sebi više sadržavala i zadržavala onoga što se definiralo rimskim i antičkim, nego nekadašnje njene istočne provincije (sada pretvorene u Romejsko carstvo, koje se ubrzano greciziralo) i zapadne provincije (sada većim dijelom pod vlašću "barbarskih" dinastija). Senat je čak postao i uticajniji, a mnogi Italorimljani su aktivno učestvovali u političkom i društvenom životu Odoakarovog i ostrogotskog političkog entiteta.

I kršćanski svijet, koji je potčinio klasični rimski svijet, je pravilno prepoznao da je Italija ta esencijalna okosnica rimskog svijeta u svim njegovim aspektima. Zato je kao nova vodeća ideologija, i kršćanstvo svoje glavne institucije smjestilo ne u sveti grad Jerusalim, ne u Antiohiju i Aleksandriju koje su toliko dale za razvitak kršćanstva, niti u novu kršćansku prijestolnicu na tračkom Bosforu, nego baš u grad Rim koji se sa svojim klasičnim tradicijama najduže (i politički, i idejno ali i vojno) opirao pohodu kršćanstva. I one dogmatske postavke za koje se u vrijeme definiranja kršćanske dogme (IV. i V. st. n. e.) bude zalagao episkop Rima su postale "pravovjerne", mainstream kršćanstva.

Činjenice da je Italija i u prvim decenijama VI. st. n. e. bila okosnica rimskog svijeta, bio je svjestan i Justinijan. Njegov projekt ujedinjenja rimskog svijeta u jedan državno – politički organizam vođen iz Konstantinopolisa, je tako morao uključivati da se i Italija i Rim moraju podvlastiti. I kada je propalo vandalsko – kartaginsko kraljevstvo, čekao i tražio se samo povod. Naravno, Justinijan uopće nije razmišljao o eventualnim posljedicama takvog čina, niti o tome koliko su nakon 140 godina podijeljenosti narasle razlike između latinskog zapada i grčko – romejskog istoka.

Za stabilnost i opstanak zaostavštine Teodorika Amala najveći problem je predstavljao nedostatak snažne, autoritativne linije u nasljeđivanje. Amalasunta je obrazovana u duhu grčko – rimske mediteranske civilizacije, i bila je duboko prožeta rimskom kulturom. Govorila je i latinskim i grčkim jezikom, i spadala je u red najobrazovanijih osoba tadašnjeg svijeta. Ona je odlučila voditi politiku suradnje sa svojim rimsko – italskim i ilirorimskim podanicima, a održavala je i dobre odnose sa romejskim dvorom. Ona je i zaslužna da su romejska ekspediciona flota i vojska koristile Sirakuzu kao bazu prilikom pohoda na vandalsko – kartaginskog kraljevstvo. Ona je namjeravala i da njen sin bude obrazovan u rimskom stilu. Međutim, politička pozicija regenstva je bila slaba, posebno sa obzirom na tadašnje patrijahalno i ostrogotsko i italo – rimsko društvo koje nije bilo raspoloženo dam u upravlja žena (bez obzira na njene kvalitete). Ostrogotski velikaši nisu bili zadovoljni sa Amalasuntinim namjerama vezanim za njihovog kralja, pa su oni izvršili pritisak na nju da se on odgoji na način kako njima odgovara, odnosno kao "gotski ratnik". Posljedica toga je bila da se Atalarik propio, i prepustio raznoraznim pretjeranostima i neracionalnim i nekontroliranim užicima. Takav način života, u pubertetskom dobu, je imao vrlo negativno dejstvo na njega i njegovo zdravlje.

Regenstvo se suočilo i sa promijenjenim vanjskopolitičkim okolnostima i to u lošem smjeru za interese dvora u Raveni. Odnosi sa Vandalima su još od pogubljenja Amalafride bili vrlo loši, Franačka je nastavljala uspješnu ekspanziju, sada u potpunosti potčinjivši burgundsko kraljevstvo i Turinžane, Vizigotsko kraljevstvo se odmaklo od tutorstva svojih ostrogotskih srodnika. Ostrogotska hegemonija nad političkim zbivanjima na zapadu je kratko trajala.

Protiv Amalasunte je uskoro počela da se stvara i zavjera među ostrogotskim velikašima. Regentkinja je za to saznala, i odlučila je da djeluje protiv njih. Ipak je preduzela i jednu mjeru opreza, u slučaju da stvari krenu naopako. Tako je i pripremila brod da zajedno sa kraljevskim trezorom pobjegne u Konstantinopolis, pa je i pisala Justinijanu moleći za pomoć. Zavjera je propala, a trojica glavnih konspiratora su bila prvo prognana, a zatim i pogubljena. Međutim, i pored toga, njena pozicija je ostala nesigurna, posebno nakon što se Atalarikovo zdravlje naglo pogoršalo. Amalasunta je zato odlučila da ojača svoju poziciju tako što bi se povezala sa svojim prvim rođakom Teodahom (sin Amalafride iz njenog ranijeg braka; živio cc. 480. god. n. e. – 536. god. n. e.) koji je tada prebivao u Toskani. Ujedno je poslala poriku Justinijanu I. sa prijedlogom da se njeno kraljevstvo preda na upravu konstantinopoljskom dvoru. Justinijan je poslao diplomatu Petra Patricija da vodi pregovore, ali prije nego što je Petar došao u Italiju, umro je Atalarik. Amalasunta tada čini ključnu političku grešku i za kralja proglašava svoga ostarjelog rođaka Teodaha. Umjesto da se tim činom ojača pozicija Amalasunte, ona se našla u smrtnoj opasnosti. Teodah je izvršio neku vrstu državnog udara, detronizirao je Amalasuntu i dao je zatočiti na otoku Martana na toskanskom jezeru Bolsena, gdje je nakon nekog vremena 30. IV. 535. god. n. e. i mučki umorena dok se nalazila u kupatilu.

Prokopije u "Tajnoj historiji" donosi jednu zanimljivu verziju razloga umorstva Amalasunte. Tako je po Prokopiju : "U vrijeme kada je Amalasunta, u želji da napusti boravak kod Gota, odlučila da izmijeni svoj život i namjeravala da otputuje u Konstantinopolis, kao što sam već u prethodnim knjigama iznio, Teodora je, razmislivši o tome kako jet a žena plemenita porijekla i kraljica, a veoma lijepa i izvandredno spretna u izmišljanju načina i sredstava svega što želi, puna sumnje zbog njene dostojanstvenosti i izrazite smjelosti, i u isto vrijeme plašeći se brzopletosti svoga supruga Justinijana, izrazila je svoju ljubomoru, ne zbog nekih sitnica, već je odlučila da toj ženi splete smrtnu zamku. I zato odmah nagovori svoga supruga da pošalje Petra samoga kao poslanika u Italiju. I kad se obaj spremao na put, car mu je dao uputstva, kao što sam iznio na odgovarajućim mjestima, gdje, razumije se, nisam mogao zbog straha od carice da otkrijem pravu istinu o svemu što se dogodilo. A ona mu je naredila jedno : da što prije ukloni ovu ženu sa ovoga svijeta, pružajući čovjeku nadu da će dobiti veliku nagradu ako izvrši naređenje. Čim je, dakle, ovaj stigao u Italiju (jer čovjekova priroda ne zna za oklevanje da izvrši ubistvo, kad se može nadati nekom položaju, ili možda nekoj velikoj sumi novca), nagovodio je Teodata ne znam kakvim podsticanjem da ubije Amalasuntu. Kao nagradu za ovo dobio je dostojanstvo magistra, dospio je do najveće moći, ali je navukao i najveću mržnju kod svih." Inače je Kasiodor u svojoj zbirci *Variae epistolae* sačuvao i dva pisma, jedno Teodata, drugo njegove žene Gudelive, koja možda i dozvoljavaju mogućnost caričine umešanosti u smrt Amalasunte. Teodora je navodno držala pod svojom kontrolom čitavu mrežu doušnika i špijuna, batinaša i tajnih tamnica. Dobro je pazila da održi svoj nedodirljivi položaj i uveća moć svoje porodice i svojih najbližih saradnika. Carica se pokazala više nego sposobnom da na dvoru, prijestolnici i u Državi vodi sopstvenu politiku.

Kada je ostrogotska kraljica Amalasvinta početkom 534. godine dogovorila sa Justinijanom da se skloni u Drač i odatle zatraži da carska vojska pomogne obnovu njene vlasti u Italiji, Teodora je navodno poludela od ljubomore. Amalasvinta je bila poznata kao obrazovana i šarmantna lepotica uz sve to plemenitog porekla. Najzad, kraljičin savladar Teodat ju je zbacio i zatočio. Teodah i ostrogotski velikaši nisu željeli rat sa Romejskim carstvom, posebno nakon uništenja vandalsko – kartaginskog kraljevstva. Zato je novi ostrogotski kralj odmah poslao izaslanike Justinijanu da ga uvjere u sigurnost Amalasunte. Justinijan I. je odmah reagirao podrškom zbačenoj regentkinji, ali su već u maju u Konstantinopolis stigle vijesti o umorstvo Amalasunte. I kao u slučaju vandalsko – kartaginskog kraljevstva, i ovdje je zbacivanje jednog režima poslužilo kao povod i *cassus belli*. Teodah je želio izbjeći rat, ali jedino što je moglo u tom trenutku zadovoljiti Justinijana I. bilo je Teodahovo odricanje od krune u korist konstantinopoljskog dvora.

Za glavnog zapovjednika ratnih operacija (στρατηγός αὐτοκράτωρ) u Italiji je postavljen Belisar, a Mund je kao *magister militum per Illyricum* imao zadatak da zauzme ostrogotski Ilirik. Pripreme i planovi za rat su držani u tajnosti, a Justinijan je nastojao osigurati neutralnost Franačke poklonima od zlata. On je čak u pismu upućenom franačkom vodstvu objašnjavao razloge zbog kojih ide u rat da vrati ono što je “njegovo”, a poziva i Franked a mu se pridruže u ratu ako im to odgovara. Belisar je sa sobom poveo relativno malu armiju od cc 7 500 vojnika i prvo se u ljeto 535. god. n. e. iskrcao na Siciliju. Do kraja decembra iste godine je ovaj otok stavljen pod romejsku kontrolu. Jedino je nešto izražajniji otpor pružao Panormus/Palermo.

Napad na Siciliju je u ljeto 535. god. n. e. sinkroniziran sa napadom Mundovih trupa na Dalmaciju. Mundusove profesionalne trupe su bile uspješne, pobijedile su ostrogotske snage i zauzele Salonu. Međutim, početkom iduće 536. god. n. e. došlo je do kontraofanzive ostrogotskih snaga pod komandom Asinarija i Gripasa kako bi se izbacile romejske snage iz provincije Dalmacije. U jednom sukobu u blizini Salone poginuo je Mauricije, sin Mundusa. Bijesan zbog ovog gubitka, Mundus je u proljeće 536. god. n. e. pokrenuo veliku armiju na snage lojalne ostrogotskoj državi i nanio im težak poraz. Ali je tom prilikom i on bio smrtno ranjen, pa su se i pored pobjede romejske trupe povukle. Za novog vođu pohoda na ostrogotske snage u provinciji Dalmaciji je određen Konstancijan koji je ofanzivu započeo iz pravca Epidamnosa/Dirahija i uplovio je u luku Epidauruma. Dolazak romejske armije u Epidaurum je zamijećen od Gripasovih uhoda i one su u Saloni obavijestile ostrogotskog vojskovođu o veličini armije Konstancijana, nenamjerno preuveličavši podatke. Fortifikacije Salone su bile loše održavane i nisu pružale mogućnost za kvalitetnu i djelotvornu odbranu, a i Salonitanci su inklinirali prema Romejima pa je Gripas smatrao shodnim da napusti Salonu i povuće se prema sjeveru, gdje je na platou između Salone i Skardone podigao tabor. Konstancijan je sa svojim trupama ušao u Salonu, i učvrstio odbrambene fortifikacije. Sedam dana pošto je Konstancijan ušao u Salonu, Gripas je sa svojom vojskom otplovio prema Raveni. I tako

je do kraja juna 536. god. n. e. cijela provincija Dalmacija bila pod kontrolom Konstantinopolisa, uključujući i Gote koji su tamo bili naseljeni.

Zbog poraza na Siciliji i u Dalmaciji, Teodah je tada predložio Justinijanu da konstantinopoljskom dvoru prvo preda Siciliju i da prizna njegovu vrhovnu vlast, a kasnije i da preda Italiju. Međutim, pregovori su prekinuti kada su u martu 536. god. n. e. stigle u Ravenu vijesti o povlaćenju romejskih trupa iz Dalmacije, pa se Teodah okuražio i dao je zatočiti Justinijanove izaslanike. Uvidjevši da od mirnog i postupnog preuzimanja Italije nema ništa, Justinijan je izdao naređenju Belisaru da se iskrca u Italiji, a umjesto poginulog Munda je za zapovjednika ofanzive na Dalmaciju postavio .Konstancijana.

Sam napad na Italiju je odložen zakratko, jer je Belisar u periodu mart – april 536. god. n. e. morao da se sa Sicilije uputi u sjevernu Afriku kako bi u smirio vojničku pobunu.

U junu 536. god. n. e. Belisarova armija se iskrcala na samome jugu Italije i zauzela je Regij. Odatle je romejska armija nesmetano napredovala do Napulja, koji je nakon veoma teške opsade zauzela u novembru 536. god. n. e. Napulj je bio prvi grad u ovom ratu koji je osjetio tešku ruku osvajaća, stanovništo je od romejskih vojnika (posebno Belisarovih hunskih plaćenika) bilo izloženo brutalnoj pljački i patnji. Belisarov blitzkrieg u Italiji, a posebno Teodahova pasivnost u djelovanju su šokirali ostrogotsku elitu. Nakon pada Napulja, ostrogotski prvaci i vojska su se okupili u mjestu Regata kod Rima i tamo praktično izvršili državni udar. Teodah je zbačen, a za novoga kralja je izabran Vitiges, koji se ranije istakao u ratovima protiv Gepida. Teodah je pobjegao prema Raveni, ali je na putu ubijen od potjere koju je Vitiges poslao za njim. Pošto je procijenio vojnu situaciju na terenu, odlučio je napustiti Rim i povući se u Ravenu gdje je odmah oženio (kako bi legitimizirao svoju poziciju) Matasuntu, kćerku Amalasunte. Vitiges je tamo započeo i sa okupljanjem trupa radi priprema za kontraofanzivu. U međuvremenu, 9. XII. 536. god. n. e., bez ikakvog otpora Belisar je sa svojom armijom ušao u Rim, a ostrogotski garnizon se povukao.

Vitiges je naredne godine započeo kontraofanzivu. Belisar, koji nije dovoljno snaga za bitku na otvorenom, odlučio se za odbranu unutar fortifikacija Rima. Tako je započela prva ostrogotska opsada Rima, i koja je trajala od 2. III. 537. do 12. III. 538. god. n. e. Belisar je inicijalno raspolagao sa oko 5 000 vojnika, a Vitiges je imao oko 45 000 vojnika. U toku opsade, Rimljani su propatili zbog presjecanja akvadukta i nestašice namirnica. Sam Belisar je čak sa položaja pape smijenio Silverija (zbog sumnji da je pregovorao o predaji Grada Vitiges) i umjesto njega postavio Vigilija. Belisarove trupe su uspijevale odbiti sve napade, zahvaljujući i pojačanjima koja su dolazila, prvo od 1600 slavenskih i hunskih plaćenika (u aprilu 537. god. n. e.), a zatim i od više do 5 000 vojnika (od toga 3 000 Isaurijaca) u jesen 537. god. n. e. Belisar je i među Rimljanima novačio vojnike, ali su se ove rimske jedinice pokazale slabog kvaliteta i loše discipline.

U za vrijeme prve opsade Rima, i Vitiges je tražio diplomatsko rješenje. Vitigesovo izaslanstvo je nudilo Belisaru za mirovni sporazum i napuštanje Rima predaju Sicilije i južne Italije. I pored Belisarovog odbijanja, ustanovljeno je tromjesečno primirje.

Primirje su prekršili Ostrogoti, u pokušajima da na prevaru, tajno i iznenadno uđu u Rim. Zbog toga je Belisar naredio svome zapovjedniku Jovanu (nećaku pobunjenika Vitalijana) da sa 2 000 vojnika izvrši diverzioni napad u Picenumu sa naredbom da ne ostavlja protivnička uporišta u svojoj pozadini. Jovanov odred je prvo pobijedio ostrogotske trupe koje je vodio Ulithus, stric Vitigesa. Međutim, Jovan nije slušao Belisarova naređenja i iza sebe je ostavio utvrđene gradove *Auxinum*/Osimo i *Urbinum*/Urbino, a jurio je prema Ariminumu/Riminija koji je i zauzeo. Na vijest o padu Ariminuma koji je bio u blizini Ravene, Vitiges se odlučio da napusti područje Rima. To je iskoristio Belisar, pa je kod Milvijskog mosta napao i uništio zaleđe ostrogotske armije.

Pobjeda iz 536. god. n. e. nije značila da je borba za provinciju Dalmaciju završena, i novi ostrogotski kralj Vitiges je naložio pokretanje nove ofanzive na istočno-jadransku obalu. Tu novu armiju, koju je sačinjavalo i brojno brodovlje, su predvodili Asinarije i Uligisal, i imala je zadatak preotimanje provincije Dalmacije od Romeja. Prvo su u Liburniju upale trupe koje je predvodio Uligisal, ali su ih kod Skardone 537. god. n. e. porazile kvalitetnije i profesionalnije romejske trupe. Ostrogotske snage su se povukle u Burnum, gdje je Uligisal sačekao Asinarija sa svježim pojačanjima. Za to vrijeme Konstancijan je dodatno utvrdio odbrambene linije Salone i u njoj sabrao znatne snage, pripremajući se za neprijateljsku opsadu. Značajna armija pod komandom Asinarija i Uligisala se od Burnuma uputila prema Saloni, koju su stavili pod opsadu. Međutim, Konstancijanovi vojnici su izvršili jedan protu-udar na neprijateljske brodove, nanijevši im goleme gubitke. Ipak i pored teškog poraza, ostrogotske trupe su nastavile da održavaju opsadu.

Da bi spriječio potencijalni savez ortodoksno – katoličkih Romeja i Franaka, i tako izbjegao vođenje rata na dva fronta, Vitiges je 537. god. n. e. Franačkoj ustupio Provancu, što je i Justinijan I. požurio d aim prizna kao stečevinu.

Ostrogotske trupe su ipak imale i uspjeha i to u sukobu sa Jovanovim odredom, jer je ovaj romejski zapovjednik odbio da postupa po Belisarovim naredbama. Ariminum je stavljen pod opsadu. Kod Ankone su druge ostrogotske jedinice isto imale uspjeha u otvorenom sukobu sa romejskim trupama, ali nisu uspjele da probiju fortifikacije grada. Ubrzo je u Picenum stiglo novo romejsko pojačanje od oko 2 000 Herula – federate koje je vodio Narses. Međutim, već na samom početku Belisar i Narses su se našli na oprečnim stranama kako treba voditi rat, i taj surevnjivi odnos među ovom dvojicom visokih romejskih zapovjednika se zadržao sve do kraja njihovih života. Ipak su se uspjeli dogovoriti vezano za prekidanje opsade Ariminuma. Na vijest o dolasku romejske vojske, Ostrogoti su se povukli u Ravenu. Međutim, razilaženja u romejskom zapovjedništvu nakon oslobođanja Jovanovog odreda u Ariminumu su se nastavila, posebno po pitanju daljih operacija. Taj problem se jasno vidio i prilikom napada na *Urbinum*, kada su trupe pod Belisarovom i Narsesovom (njemu se priključio Jovan) komandom taborovale zasebno. Nedugo zatim, Narses se povukao prema Ariminumu, odakle je poslao Jovana u

pokrajinu Emiliju koju je ovaj brzo zauzeo. I Belisar je imao uspjeha, jer je uspio zauzeti *Urbinum*. Ovo razilaženje u zapovjedništvo je imalo katastrofalan efekat na sudbinu Milana. Jasno se vidi da je slanje Narsesa, i pored njegovih neospornih zapovjedničkih sposobnosti, u Italiju bilo velika greška.

U aprilu 538. god. n. e. Belisar je, na molbu predstavnika Milana (drugog najnaseljenijeg grada tadašnje Italije), poslao jedan odred od 1000 ljudi pod komandom Mundile na sjever. Mundila se sa svojim odredom uspio iskrcati u Liguriji i uči u Milano, a jedino nije zauzeo *Ticinum*/Pavija. Vitiges je tada zatražio pomoć sa strane, i vojska od 10 000 Burgunda (koje su poslali Franci) je ušla u Italiju i zajedno sa ostrogotskim snagama koje je vodio Uraias postavila opsadu Milana. Belisar je nastojao oslabiti opsadu slanjem pojačanja, ali zbog dualnosti u sustavu romejskog zapovjedno – hijerarhijskog lanca u Italiji došlo je do izrazitog kašnjenja u slanju releventne vojne pomoći Milanu. To se pokazalo fatalnim za ovaj grad. Krajem marta 539. god. n. e. je Mundila prihvatio ponudu da preda grad, stanovnici grada su izloženi velikom pokolju a sam grad je razoren. Po Prokopiju tada je ubijeno 30 000 građana Milana, kojem su trebala stoljeća da se ponovo obnovi.

Nakon milanske katastrofe, Narses je povućen iz Italije, a Belisar je ostao jedini vrhovni komandant u Italiji. Započela je nova romejska ofanziva u središnjoj Italiji, a spriječene su i trupe pod komandom Uraiasa da pređu rijeku Po. I dok su se opsjedale ostrogotski garnizoni u središnjoj Italiji, došlo je u ljeto 539. god. n. e. do provale velike franačke armije pod komandom kralja Teudeberta I., koja je pobijedila i ostrogotske i romejske trupe na rijeci Po i opustošila sjever Italije. Međutim, franačku vojsku je zahvatila epidemija dizenterije, što joj je nanijelo velike gubitke i uslijed toga je došlo do njenog povlaćenja. Belisarove trupe su konačno u jesen 539. god. n. e. zauzele opsjednute gradove u središnjoj Italiji.

U ovom periodu, Vitiges je tražio pomoć na sve strane, pa je tako poslao izaslanike na sasanidski dvor da ubijede Hosraua I. da obnovi rat sa Romejskim carstvom. Do rata je zaista i došlo, al ii suviše kasno za Vitigesa.

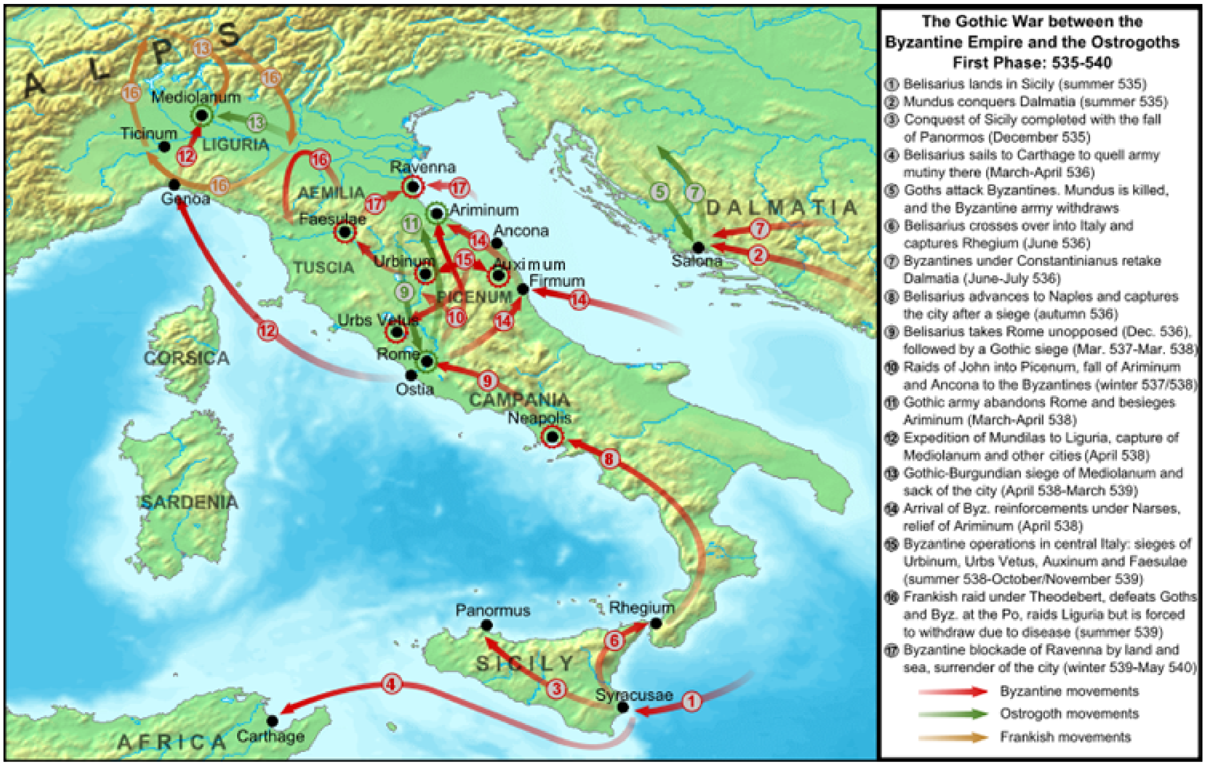
Nakon ovih uspjeha, Belisar je sa pojačanjima koja je dobio krenuo prema Raveni. Ostrogotska prijestolnica je u zimu 539. god. n. e. opkoljena i sa kopna i sa mora.

Vitigesu je za vrijeme opsade stigla ponuda za mir od strane Justinijana I., koji je želio da oslobodi trupe za predstojeći rat na istoku. Justinijan I. je predložio podjelu Italiju duž rijeke Po. Ovo su Ostrogoti bez pogovora prihvatili, ali je to Belisar odbio potpisati (smatrajući to izdajom svega onoga što je postignuto). Ostrogoti su onda ponudili Belisaru predaju, ali da on postane novi car na zapadu. Belisar nije imao stvarnih namjera da postane car, ali je iz taktičkih razloga to prihvatio. I onda su u maju 540. god. n. e. kapije Ravene bile otvorene za Belisara i njegovu armiju. Ostrogoti u Raveni su se Belisaru zakleli na vjernost kao novom vođi. Grad je pošteđen, nije bilo pljačke, ni ubijanja. Ubrzo su se predali i još neki ostrogotski garnizoni na sjeveru od rijeke Po. Ali na žalost i Ostrogota i Italorimljana Belisar nije želio da bude novi car, i na svoju štetu je ostao lojalan Justinijanu I. Ovaj potez se pokazao i kao velika grešku po mir, jer su Ostrogoti i Italorimljani na njihovoj strani izgubili povjerenje u visoke romejske zapovjednike.

Nakon zauzimanja Ravene Belisar je otplovio za Konstantinopolis, a tamo su otišli i Vitiges i njegova supruga Matasunta. Prema Vitigesu se dostojno odnosilo, a nakon njegove smrti Matasunta se preudala za visokog romejskog dužnosnika i zapovjednika Germana (rođaka Justinijana I.). Matasunta i German su imali sina. Mnogi zarobljeni Ostrogoti su unovačeni u romejsku vojsku i poslani na istok.

I pored pada Ravene i golemih gubitaka, pojedine ostrogotske zajednice su se još držale sjeverno od rijeke Po. U Ticinumu se nalazila baza Uraiasa, a u Veroni uporište Ildibada. Bitka za Italiju još uvijek nije završena. Kada je postalo jasno da se Belisar nije pridržavao odredbe da on postane zapadni car, na prijedlog Uraiasa za novog ostrogotskog kralja je izabran Ildibad (inače nećak vojskovođe Teudisa kojeg je Teodorik Amal bio poslao u Španiju da bute tutor Amalariku). Ovaj novi kralj je iskoristio zatišje u romejskim operacijama, da bi utvrdio svoju novu poziciju na sjeveru. Uz to je i pobijedio jednog romejskog zapovjednika u Trevizu. Uz to je i nova romejska uprava u Italiji postajala sve nepopularnija, zbog pljačke i rekvizicija vojske i pritiska novouspostavljene administracije (kojoj su na čelu stajali došljaci sa istoka) sa uvođenjem teških poreznih zahtjeva. "Rimljani" grčkog jezika u Italiji nisu baš bili dočekani od "Rimljana" latinskog jezika kao oslobodítelji od gotskog "jarma", nego su sve više promatrani kao obični istočnjački invazori i zavojevači. Ali i u ostrogotskom taboru je došlo do razilaženja, pa je Ildibad dao da se ubijek Uraias zbog neke svađe između njihovih supruga. Ubrzo je (u maju 541. god. n. e.) i sam Ildibad ubijen. Rugijci, koji su bili potomci pripadnika Odoakarove armije koji su stali na stranu Ostrogota, su tada proklamirali Erarika za novog kralja. Sa time su se složili i Ostrogoti. Erarik je ubijedio Ostrogote da počnu pregovore sa Justinijanom I., ali je tajno nastojao da se u potpunosti preda konstantinopoljskom dvoru u zamjenu za patricijski naslov i miran i lijep život u Konstantinopolisu. Tada su se preostali ostrogotski velikaši obratili Totili (sposobnom nećaku Ildibada) sa ponudom da on bude novi kralj. I pored toga što je Totila bio u toku pregovara sa Romejima, kada mu je došla ponuda o kraljevskoj vlasti, on ju je prihvatio. I u ranu jesen 541. god. n. e., došlo je do novog državnog udara u preostalom dijelu ostrogotske države, Erarik je umoren a Totila je postao novi kralj. Vrijeme je bilo za kontraofanzivu i privremenu obnovu ostrogotske države, ali na nekim obrascima

Totilino pravo ime je bilo Baduila. Njega pod imenom "Totila/Besmrtni" navodi Prokopije, a inače su mu ga u nekom vidu "nom de guerre" dali njegovi ratnici. Po tim imenom je i ušao u historiografiju. Totila/Baduila je rođen u Trevisu. Njegov izbor za Konstantinopolis je bio nelegalan, pa se on smatrao običnim uzurpatorom.

Novi rat na istoku i Lazički rat

Belisar je iz Italije opozvan i zbog sve zaoštrenijih odnosa na istočnoj granici. Prvo su izbili problemi sa romejskim dijelom Jermenije. Justinijan I. je 536. god. n. e. proveo nove reforme koje su poništavale i preostalu autonomiju teritorija sa istočne strane Eufrata, uključivši ih u puni provincijsk i samim tim i poreski sustava Romejskog carstva. Jermenski velikaši su se 538. god. n. e. pobunili protiv oporezivanja, ali su bili poraženi i morali su se skloniti na iransko tlo. Imajući u vidu stanje u rimskoj Jermeniji, ali i motiviran pozivima i molbama Vitigesovih izaslanika, Hosrau I. je prekršio “Vječni mir” i napao je romejsku teritoriju u proljeće 540. god. n. e. Ovo je bio jedan od najuspješnijih iranskih napada na rimsku/romejsku teritoriju do tada. Prvo je zauzet grad *Beroea* (Alep), a onda i Antiohija (uz dozvoljavanje romejskom garnizonu od 6000 ljudi da napusti sirijsku prijestolnicu). Nakon neuspješne opsade Dare, vojska Hosrau I. je krenula prema sjeveru ka kraljevstvu Laziku.

Belisar je stigao na istok 541. god. n. e., ali je već naredne godine, i to nakon prvotnih uspjeha, ponovo opozvan u Konstantinopolis. Nepoznati su razlozi opoziva Belisara, ali je moguće da su se neke glassine o navodnoj Belisarovoj nelojalnosti pojavile i na konstantinopoljskom dvoru. Izbijanje justinijanske pandemije je omelo operacije u toku 543. god. n. e., ali već sljedeće godine iranska armija je porazila romejsku armiju od 30 000 vojnika. I pored toga, iranska vojska je neuspješno opsjedala Edesu. Iranska armija je nakon neuspjele opsade iz 540. god. n. e., ponovo neuspješno opsjedala Daru i to 544. god. n. e. Naredne, 545. god. n. e. postignut je dogovor o miru bar na južnom dijelu

ratišta, dok se rat na sjeveru (nazvan Lazički rat/Kolhiđanski rat/Veliki rat Egrisija/ეგრისის დიდი ომი) nastavio.

Kako bi se ojačao romejski utjecaj u Lazici, nakon "Vječnog mira", u ovom kraljevstvu su stacionirani i romejski garnizoni, utvrđena je prijestolnica, kao i južni pristupi kraljevstvu. Ubrzo se ovo pojačano romejsko prisustvo faktički pretvorilo u neku vrstu protektorata. Sam kralj se nalazio sve više u zasjenku Jovana Tzibusa, romejskog *magister militumа*. Kada je Jovan Tzibus (preko utvrde Petra) limitirao slobodu trgovine lazičkim trgovcima, kako bi promovirao romejske ekonomske interese, došlo je do pobune 541. god. n. e. Novi lazički kralj Gubazes II. (გუბაზ, Γουβάζης; kralj prije cc 541. – 555. god. n. e.) je tajno zatražio iransku pomoć.

Iranske trupe su već 541. god. n. e. uspjele da izbace Romeje iz Lazike. Međutim, i iransko "pokroviteljstvo" je izazvalo nezadovoljstvo stanovnika Lazike, poglavito zbog suprotnosti na liniji kršćanstvo – zaratustrizam i prekida crnomorske trgovine sa Konstantinopolisom. Po Prokopiju, Hosrau I. je čak planirao (poradi iznimne strateške važnosti Lazike) da izmjesti čitavu lazičko – gruzijsku populaciju i zamijeni je sa Irancima, a kao prvi korak je bilo planirano ubistvo Gubazesa. Međutim, saznavši o namjerama padišaha Hosrau I., Gubazes je 548. god. n. e. ponovo prešao na romejsku stranu. Romejska armija od 8 000 vojnika (pod komandom Dagistaeja), zajedno sa lazičkim trupama, je postavila opsadu strateški bitne utvrde Petra. Ovu opsadu je uspjela da probije armija pod komandom Mihr – Mihroea. U proljeće 549. god. n. e., godine, romejsko – lazička armija je na rijeci Phasis nanijela težak poraz Irancima, a preživjele sasanidske vojnike je potisnula u Iberiju. U ljeto iste godine. Romejsko – lazička armija je nanijela još jedan težak poraz Irancima na rijeci Hippis (danas the Tskhenistskali). Međutim, njihovi drugi saveznici nisu uspjeli spriječiti drugu iransku kolonu da prodre do Petre i ojača tamošnji garnizon. U 550. god. n. e. situacija za romejsko – lazičku stranu se usložnila, zbog proiranskog ustanka među Abasgijanima (naroda koji je živio sjeverno od Lazike) i odmetnuća lazičkog velikaša Terdeteta. Ipak su Romeji 551. god. n. e. pod komandom Besasa uspjeli ugušiti pobunu Abasgijana, zauzeti i razoriti utvrdu Petru, i poraziti Irance (kojima je komandovao Mihr – Mihroe) kod Arkaeopolisa. Mihr – Mihroe je sa svojim trupa uspio da zauzme istočni dio Lazike. Napadi iranskih trupa 552. god. n. e. na utvrde i pozicije koje su držali Romeji ili Lazici bili su odbijeni. U ljeto 555. god. n. e. trupe pod komandom Mihr – Mihroea su porazile romejsko – lazičke snage kod Telefisa. Uslijedili su i novi porazi od strane iranskih trupa sa novim zapovjednikom Nahoraganom. Uz to je i izbila svađa romejskih zapovjednika Besasa, Martina i Rustika sa Gubazesom II, koji je poslao pismo Justinijanu I. tužeći se na nekompetentnost romejskih zapovjednika. Besas je opozvan, ali su Martin i Rustik ostali. Njih dvojica su Justinijanu I. poslali pisamo o navodnim dogovorima Gubazesa II. i Iranaca. Justinijan I. je zato dao da vojskovođe uhapse Gubazesa II., koristeći i vojsku ako žele. Martin i Rustik nisu baš u potpunosti poslušali svoga cara, nego sun a Gubazesa izveli klasični atentat, pri tom ga umorivši. Nakon ovog ubistva lazičkog kralja, Lazici su privremeno prestali da učestvuju u ratu, a njihova skupština je zahtijevala od cara da obavi istragu šta

se desilo i da Tzath (Gubazesov mlađi brat, inače tada u Konstantinopolisu) bude potvrđen kao njihov novi vladar. Justinijan I. je pristao na njihove zahtjeve. Istraga koju je vodio senator Atanazije je dokazala da Gubazes nije učestvovao ni u kakvoj zavjeri ili izdaji, pa su Rustik i njegov brat Jovan osuđeni na smrt i pogubljeni u jesen 556. god. n. e. a Martin je bio razriješen sa svoje pozicije.

Naredne 556. god. n. e. romejsko – lazičke trupe su povratile pozicije izgubljene prethodne 555. god. n. e., suzbijen je napad Nahoragana, ugušena je pobuna planinskog naroda Misimijana. Na kraju su Iranci bili izbačeni iz Lazike. Primirje je dogovoreno 557. god. n. e., a sa "Pedesetogodišnjim mirom" iz 562. god. n. e. Hosrau I. je priznao Laziku za rimskog vazala, uz godišnju odštetu od 400 ili 500 funti zlata.

Nastavak rata u Italiji

541. – 555. god. n. e.

Već sa početkom svoje vladavine Totila je započeo rekonkvistu izgubljenih područja. U zimu 541. god. n. e. odbio je romejski napad na Veronu. U proljeće 542. god. n. e. u bitci kod grada *Faventia* (danas Faenza), njegova brojčano slabija vojska (5 000 vojnika naprema 12 000) je pobijedila romejske trupe. Zatim je Totilina armija pobijedila još jednu romejsku armiju kod grada *Mucellium*/Mugello, sjeverno od Firence. Tom prilikom je Totila tretirao zarobljenike tako dobro, da su se mnogi od njih priključili njegovoj vojsci. Novi ostrogotski kralj je bio odličan i strateg i taktičar, dobar i vojnik i političar. Umjesto da svoju malobrojnu vojsku iscrpljuje opsadama gradova u središnjoj Italiji, kao što su Firenca (koju je njegova vojska već bila počela opsjedati), Peruđa, Spoleto i sam Rim u kojima su bili snažni romejski garnizoni, Totila je izveo manevar i prebacio trupe na jug gdje je zauzeo Benevent i regije Lukaniju, Brutiju, Apuliju i Kalabriju.

Totila je za svoje pobjede mogao zahvaliti izbijanju teškog rata na istoku, koji je odvukao znatan dio romejskih kapaciteta i potencijala, potpunoj nekompetenciji tadašnjih romejskih zapovjednika u Italiji i njihovoj kroničnoj razjedinjenosti, i posebno izbijanju "justinijanske pandemije" koja je nanijela velike biološke gubitke Romejskom carstvu.

Totilina strategija se sastojala od toga da brzim manevrima svojih trupa preuzme što je moguće više kontrole nad ruralnim područijima, i da romejske snage zatvori unutar dobro utvrđenih gradova i luka. Ovim potezom je Totila računao da se što je moguće više smanji romejska porezna i druga eksploatacija Italije, a da se prihodi zemlje preusmjeravaju u trezore njegove "kraljevine". Istovremeno je uništavao odbrambene zidine gradova koji sum u se predali, kao npr. Beneventa. Totila je znao da može pobijediti samo ako može da računa na što je moguće veću podršku Italorimljana, koji su već tada bili suštinski razočarani romejskim prisustvom i ponašanjem u Italiji. Zato je Totila promovirao i politiku milost i suradnje. Njegov uljudni odnos prema Italorimljanima u Kumi i drugim okolnim kampanskim gradovima je imao uticaja da se i drugi gradovi predaju. Tako se u proljeće 543. god. n. e. Totili predao i Napulj. Totilin zapanjuće dobar i iznimno humani postupak prema izgladnjelim Napolitancima je opisan

od strane Prokopija. Totila je kao dobar politički pragmatik nastojao da posebno pridobije obične italorimske mase. Činjenica je da je dobar dio italorimske svjetovne aristokratije kao i ortodoksno – katoličkog klera prešao na carsku stranu. Zato on svoj pokret zaogrče i socijalnim programom i rješenjima. Oslobođaju se koloni i servi kasati kojima se dijele posjedi italorimskih latifundista (koji nisu bili na strani Totile). Totila ih inače i sam poziva da se dignu protiv latifundista i da ih razvlašćuju i da sebi prisvaju zemlju, ali i da se priključuju njegovim borbenim odredima kako bi se borili da očuvaju prava i imovinu koje su na "revolucionarni" način stekli. Tako je na jednoj strani pokrenuta prava "socijalna revolucija", a na drugoj agrarna reforma kakva nije zabilježena u Italiji još od augustovskog doba. Samim tim je i Totilina vojska popunjena velikim brojem italorimskih stanovnika nižeg socijalnog statusa, kao što su koloni, servi kasati pa i dezerteri iz romejskih jedinica. Tako je njegova vojska izgubila većinski etničko – narodnosni, ostrogotski identitet.

Sa uvođenjem socijalne agende u svoj vojno – politički program restauracije ostrogotske vlasti u Italiji, Totila je ovom ratu pored već izraženih etno-narodnosne i religijske komponenti, dodao i onu socijalnu. Prelaskom na socijalni teren, rat je poprimio još veći razaralački karakter.

I dok je Totila računao na dobijanje popularnosti među Italorimljanima, dotle su slabo plaćene (zbog toga što su porezi iz Italije bili slabi) romejske trupe pljačkale i pustošile po seoskim područijima središnje Italije.

U vrijeme nešto prije ili poslije pada Napulja, (tradicionalni benediktinski datum je 21. III. 543. god. n. e.) desio se i susret Totile i Benedikta iz Nursije u manastiru Monte Kasino.

Kada je dogovoren kakav – takav mir sa Iranom, Belisar je 544. god. n. e. ponovo vraćen u Italiju sa flotom od oko 200 brodova. Međutim, on je tanmo zatekao potpuno drugačiju situaciju od one koju je ostavio. Romejski front je praktično bio slomljen, sa izoliranim pozicijama, uglavnom u obalnom pojasu.

Kada je pregovarao sa Senatom, Totila je vrlo ponosno poredio ponašanje Ostrogota i Grka prema Italorimljanima.

Kada je osigurao situaciju na jugu Italije, Totilina armija je krenula na Rim, i tako je 546. god. n. e. započela druga opsada Rima u ovom ratu. Papa Vigilije je pobjegao u Sirakuzu odakle je poslao flotilu sa život Rimu, ali su nju blizu ušća rijeke Tiber u more zarobili Totilini brodovi. Carska ratna flotila u kojoj se nalazio i Belisar isto nije uspjela da se probije do Rima. Grad se 12. XII. 546. god. n. e. predao Totili, i Rim je sustavno opljačkan. Iako je u drugim zauzetim gradovima razarao njihove zidine, u slučaju Rima to Totila nije učinio.

Potaknut uspjehom u zauzimanju Rima, Totila je pokušao da pregovara sa konstantinopoljskim dvorom, prihvatajući mir ukoliko car pristine da plati tribute i uzme ga u vojnu službu. Justinijan je smatrao Totilu uzurpatorom, pa je odbio uopće id a pregovara sa njim.

Ubrzo je i napustio Rim, koji su preuzele Belisarove trupe. Nakon Totilinog povlaćenja, rimske zidine i druge fortifikacije su brzo obnovljene. Kada je Totila ponovo krenuo na Rim, bio je odbijen od Belisarovih vojnika. Međutim, već sigurno umorni i prilično deiluzionirani romejski komandant nije dalje napredovao, nego je ostao neaktivan. To je

dovelo do toga da se nekoliko gradova u unutrašnjost preda, uključujući i Peruđu. Prilikom predaje ovog grada Totila je pokazao i drugo lice, koje nije bilo milostivo.

Mediavelna iluminacija koja prikazuje Totilu kako daje razoriti odbrambene zidine Firence.

Nakon ovih romejskih gubitaka, Belisar je u ljeto 549. god. n. e. ponovo opozvan iz Italije. Totila je onda postavio i treću opsadu Rima. Pošto je propao direktni napad na Grad, pristupilo se njegovom iscrpljivanju. Grad je ipak u januaru 550. god. n. e. pao u ruke Totile, poradi izdaje jedne grupe romejskih vojnika. Totilini vojnici su onda zarobljavali, ubijali i pljačkali, sve izuzev žena. Totila je bio izdao strogu naredbu da se Rimljanke poštede i da se prema njima odnosi sa poštovanjem.

Novi antiromejski upad u provinciju Dalmaciju je uslijedio 549. god. n. e. kada je Totila na nju poslao vojskovođu Ilaufusa sa brojnim trupama. Ilaufus je imao određenih manjih uspjeha na obali južno od Salone, pa je i primorao romejske snage predvođene Klaudijanom da se povuku u Salonu. Međutim, do preotimanja provincije Dalmacije od strane Totilinih snaga nije došlo i invaziona flota se povukla u Italiju. U kasnu jesen 550.

god. n. e. značajna romejska vojna sila je prezimila u Saloni. Moćna Totilina jadranska flotila je potpuno pobijeđena u bitci kod *Sena Gallica* u jesen 551. god. n. e., i tako je spriječeno zauzimanje Ankone od strane Totiline vojske.

Nakon zauzimanja Rima, Totiline trupe su zauzele i Siciliju i Korziku i Sardiniju, pa je njegova flota napala i obale Grčke. Teška situacija i višedecenijski rat su konačno naveli Justinijana I. da preduzme energične mjere. Novu kampanju je organizirao German Justin, carev nećak, ali je nakon njegove smrti vrhovnu komandu nad romejskim snagama u Italiji preuzeo Narses. Romejski ekspedicioni korpus, pod Narsesovim zapovjedništvom, od između 20 000 i 25 000 ljudi (uključujući i plaćenike Herule, Langobarde, Gepide i Protobugare), je ušao u Italiju sa sjeveroistoka i onda se duž *via Flaminia* uputila ka Rimu. Do bitke je došlo kod *Taginae* (ili *Busta Gallorum*) u junu ili julu 552. god. n. e. Bitka je završila katastrofalno po Totilinu armiju. Poginuo je i Totila zajedno sa 6 000 svojih ratnika. Narses je zauzeo Rim, nakon slabog otpora. Preživjeli Totilini ratnici su se pokušali reorganizirati, i za novog vođu su u Paviji imenovali Teia.

Teia se našao u očajnoj situaciji, pa je i djelovao poput očajnika. On je naredio, bez ikakvog smisla, da se masovno pobuijaju taoci iz reda nobila, za koje je sumnjao da sun a strani Romeja.

Novi vođa Teia je krenuo da probije opsadu Kume, koju je postavio Narses. I do konačne bitke je došlo kod *Mons Lactarius* (danas Monti Lattari, blizu Vezuva) 552. ili 553. god. n. e. Nakon dvodnevne bitke, Teia je poginuo, a njegova vojska više nije postojala. Sa ovom bitkom je prestao postojati i ostrogotski narod. Dobar dio ostrogotskog naroda je stradao u ratu, jedan dio se sklonio u zabačenije zone, neki su se i pridružili Romejima, a spominju se u Raveni i neki ostrogotski robovi. Sudbina Ostrogota je bila slična onoj koju su doživjeli Vandali. Justinijan je uspio uništiti još jedan arijanski narod.

Umjetnička slika "Die Gotenschlacht am Vesuv", koja prikazuje bitku kod *Mons Lactarius*. Autor Alexander Zick (živio 1845-1907. god.).

Slom Totiline vlasti su pokušali da iskoriste Franci i Alamani. Ustvari Teia je ranije već pozvao franačkog kralja Teudebalda da mu pošalje pomoć. Iako je franački kralj odbio poslati vojsku, dozvolio je svojim alemanskim vazalima Leutarisu i Butilinu da skupe vojsku (sastavljenu od Franaka i Alamana) i u prvoj polovici 553. god. n. e. preko Alpa uđu u Italiju. Njihova vojska je brojala na desetine hiljada ratnika, i oni su zauzeli sjevernu Italiju. Mnogi preživjeli Ostrogoti su im se pridružili. U proljeće 554. god. n. e. ova invaziona vojska je ušla u središnju Italiju, a zatim provalila i u južnu Italiju. Uz put su pljačkali i pustošili. Prvo je kod Fanuma poražen onaj dio invazione vojske koji je vodio Leutaris i to od strane romejske armije koju je predvodio Artaban. Samo mali dio ratnika iz ovog dijela invazione vojske se uspio vratiti preko Alpa, jer je one koji su preživjeli poraz kod Fanuma, većinom pokosila "justinijanska pandemija". Butilinova armija je potpuno poražena u oktobru 554. god. n. e. u bitci na rijeci Volturno. Ovo je bila jedna od najvećih pobjeda romejskog oružja u historiji. Po Agatiji romejski gubitci su iznosili samo 80 mrtvih, dok su samo petorica iz franačko – alamanske (sa dodatkom preostalih Ostrogota) vojske preživjela. Bez obzira na očito Agatijevo pretjerivanje, činjenica je da je Butilinova vojska od najmanje 20 000 ratnika bila u potpunosti

zbrisana, a njen vođa ubijen. Po Agatiji u Italiju je upalo 75 000 Franaka i Alamana, od kojih se samo šačica vratila. Golemi gubitci Franaka i Alamana se neće zadugo zaliječiti.

U proljeće 555. god. n. e. Romejima se predalo i 7 000 sljedbenika Totile i Teia, koji su se držali u Kampsi, blizu Napulja. Nešto kasnije Narses se morao suočiti i sa jednom manjom pobunom na sjeveru Italije. Tamo je Vidin, jedan od preostalih ostrogotskih velikaša i *comes Gothorum* zajedno sa Amingusom (osobom franačkog porijekla) pružio otpor Narsesu. Ipak je ovo bilo rutinski riješeno i Vidin je zarobljen 561. ili 562. god. n. e. i poslan u Konstantinopolis. Posljednja uporišta otpora romejskim snagama u Italiji su bili gradovi Verona i *Brixia*/Brescia/Breša.

Posljedice Italijanskog rata i nestanak rimskog Senata i konzulata

Dvodecenijski, nemislosrdni i iscrpljujući rat u Italiji je imao za ovu metropolu rimskog svijeta katastrofalne posljedice. Sam Rim je tri puta pretrpio ostrogotsku opsadu i dva puta Totilino osvajanje, tri puta su ga zauzimale romejske trupe, u njemu su vladali glad, očaj i ratno profiterstvo. Najbolje svjedočanstvo o velikoj i tragičnoj patnji Rimljana daje Prokopije, koji je bio i neposredni očevidac dijela njihovih nedaća. Kako bi se smanjio pritisak gladne mase, carski zapovjednici su dozvoljavali Rimljanima koji to žele da mogu otići iz Grada. Po Prokopiju, tada su mnogi i otišli iz svoga Grada, i on samo konstatira dokle su stvari stigle za "Senat i rimski narod". Čak su i bogataši i uglednici padali u veliko siromaštvo. Tako je Rustika, kćerka Simaha i udovica Boecija, viđena kako traži milostinju. Devastacija i depopulacija grada su bile stravične. Veliki broj stanovnika Grada je ili pobjegao ili stradao uslijed ratnih dejstava i "justinijanske kuge". Tako je broj stanovnika Rima spao od više stotina hiljada ljudi prije rata na samo 30 000 – 35 000 ljudi nakon završetka rata. Veliki dijelovi Rima su bile nenaseljene poljane i brijegovi. Međutim, i pored tolikog stradanja, ta nekadašnja prijestolnica klasičnog rimskog svijeta je još uvijek imala dovoljno neke svoje unutarnje snage, energije, potencijala i tradicije da ne samo opstane, nego se i uzdigne kao središte latinskog zapada u nekim sasvim novim mediavelnim, povijesnim okolnostima i da to značenje zadrži još jedan milenijum. Sada je to mediavelno rimsko "duhovno" carstvo vodio rimski biskup = papa. 20godišnji rat u Italiji, kao i kasnija dešavanja su vodila sve više prema tome da uloga biskupa Rima preraste i u ulogu faktičkog gospodara Grada.

To je bilo moguće jer je rat dezavuirao dotadašnje političke institucije, rimski Senat je pretrpio velike gubitke (bilo da su umrli, poginuli ili pobjegli) u ljudstvu i bio je značajno oslabljen. Senat je i nadalje nastavio postojati, ali put ka završetku njegovog postojanja je otvoren.

Rimski Senat je 578. i ponovo 580. god. n. e. poslao izaslanstva u Konstantinopolis koja su predala 3 000 funti zlata kao poklon za novog cara Tiberija II. Konstantina, ujedno moleći za pomoć protiv Langobarda. Papa Grgur I. Veliki u jednoj molitvi iz 593. god. n. e. žali zbog skoro totalnog nestanka senatorskog staleža i opadanja ove nekada velike i značajne institucije. Senat je 603. god. n. e. podržao podizanje novih statua caru Foki i carici Leontiji. Sama institucija Senata, koju je po legendi osnovao Romul, je prestala postojati do 630. god. n. e., kada je papa Honorije I. kuriju pretvorio u ckrvu.

Rimska senatorska aristokratija nikad više nije uspjela da se oporavi od ovih nevolja, a njezino radikalno slabljenje u moći, utjecaju, bogatstvu i brojnosti značilo je i preokret u italijanskoj historiji. Ova obrazovana, aktivna i moćna senatorska elita, koja se stalno punila kvalitetnom "svježom krvi" je bila esencija kontinuiteta rimskog svijeta. Ona je održavala i razvijala njegove tradicije, bez obzira da li na vlasti bili carevi ili "barbarski" kraljevi. Sa nestankom rimske senatorske elite kao prepoznatljivog i funkcionalnog staleža koji je na samom vrhu društveno – političke i ekonomsko – socijalne hijerarhije Italije, otvoren je put postupnom stvaranju novog elitnog sloja Italije. Taj proces je strajao stoljećima, ali je na kraju ipak proizveo novu, italijansku elitu koja je i pozivanjem na tradicije i elemente klasične civilizacije, Europu ponovo povela u svestrani kulturološki razvitak.

Razdoblje rata je bilo i doba kada se ugasila institucija konzula. Posljednji konzul na zapadu je bio Decije Paulin/*Decius Paulinus* i to za 534. god. n. e., i od tada se konzulske godine označavaju→*anno* (odgovarajuća brojka godine) *post consulatum Paulini*. Posljednji konzul na istoku je bio Anicije Faust Albin Basilije/*Anicius Faustus Albinus Basilius* i to za 541. god. n. e., i od tada se konzulske godine označavaju→*anno* (odgovarajuća brojka godine) *post consulatum Basilii*. Datiranje godina po konzulima je Justinijan I. ukinuo već 537. god. n. e., uvodeći datiranje po carskoj godini vladanja i indikaciji. I pored toga se datiranje po konzulima sačuvalo u određenoj mjeri. Na romejskom istoku imenovanje za konzula/hipatosa (ὕπατος) je bio čisto formalni čin prilikom ceremonije krunisanja i proglašavanja novog cara. Tako se od vremena krunisanja Justina II. konzulstvo sa datacijom integriralo sa carskim titulama (izuzev počasnog konzulata za Leontija 615. god.). Taj običaj je zadnji put osvjedočen 642. god. n. e., prilikom ceremonije krunisanja vasilevsa Konstansa. Sistem konzularnog datiranja u Romejskom Carstvu je konačno oficijelno ukinut novelom br. 94 vasilevsa Lava VI. Mudrog (vl. 886. – 912. god.), a dotada su već titule hipatosa i apohipatona bile transformirane kao oznaka nižih dostojanstvenika. Na latinskom zapadu naziv konzul je papa kao počasni naziv mogao dodjeljivati pojedincima. Tako je 719. god. naziv rimskog konzula ponuđen Karlu Martelu, ali je ovaj to odbio. Za razliku od njega engleski kralj Alfred veliki je bio rimski konzul. Najkasnije datiranje po konzulima na latinskom zapadu se nalazi u pismu pape Sergija iz 903. god.

Pored Rima je veoma stradao i ostatak Italije, dosta gradova je pretrpilo golemu štetu, a neki su i uništeni. I ruralna područja su bila oputošena kretanjima vojske, rekvizicijama, pljačkom, pustošenjima, glađu i svekolikim uništavanjem. I o patnji, razaranjima i ekonomskom padu ruralne Italije vrlo slikovito izvještava Prokopije. Zbog glad i rata, u Italiji se stvorio i izbjeglički problem. Prokopije je svojim očima gledao Italorimljane kako propadaju zbog gladi i nemoći da se suprotstave zlu, a navodi i primjere kanibalizma. Strah je postao glavna emocija.

Depopulaciji je značajno doprinijela i "justinijanska pandemija". Ćitav politički, društveni, ekonomski i socijalni sustav na kojem je stoljećima funkcioniralo italorimsko društvo je dobrim dijelom razoren. Procjenjuje se da je više miliona Italijana umrlo ili poginulo uslijed ratnih dejstava ili "justinijanske pandemije". Tako je Justinijanov "oslobodilački" rat ustvari uništio ono što je preostalo od antičkog rimskog svijeta. Italiju

je nakon rata čuvao romejski garnizon od oko 16 000 vojnika. Rat je prilično iscrpio i Romejsko carstvo u cjelini, pa su se novac i mnogi drugi resursi u velikoj mjeri trošili na rat u Italiji, umjesto da se šalju na potrebnija područja kao što su istočna granica i dunavska granica koja je sve više "pucala" poglavito pod slavenskim udarima i prodorima. Carstvo je bilo iscrpljeno i razvučeno na sve strane, i bilo kakva ambicioznija zapadna politika više nije dolazila u obzir. Justinijan I. je u svojoj želji da povrati ono što je mislio "da je izgubljeno", ustvari najveću štetu nanio upravo Romejskom carstvu. Umjesto da se orijentira na izgradnju novih puteva razvitka Romejskog Carstva, on je želio obnoviti izgubljeno Rimsko Carstvo. Tako je Justinijan I. trošio goleme količine resursa Romejskog carstva, uopće ne uzimajući u obzir promijenjene okolnosti povijesnog razvitka u VI. st. n. e. I zato i ne treba da čudi "paradoks" po kojem su justinijanska velika osvajanja ustvari prilično doprinijela kasnije naglom padu Carstvu. Uostalom, već odmah nakon smrti Justinijana I. počele su da se nepovratno gube pojedine novoosvojene teritorije. Taj "Justinijanov sindrom", da se (u političkom, društvenom, ekonomskom pa i kulturološkom pogledu) rekonstruira nešto što je davno prestalo da postoji ili da se isprave neke povijesne "krive linije", gotovo po pravilu je po povijesnim zakonitostima osuđen na propast i za njegovo uporno i tvrdoglavo zastupanje i provođenje se plaća velika cijena. A Romejsko carstvo i tadašnji mediteranski svijet su skupo platili Justinijanovu ambiciju da bude obnavljač nečega što je postojalo u davnini. Jedan od budućih romejskih careva po imenu Heraklije neće napraviti takvu grešku.

Balkansko ratište

Skoro u toku cjelokupnog vremena vladavine Justinijana I., balkanske provincije su bile izložene napadima i upadima slavenskih zajednica i protobugarskih Kutrigura (prvi put spomenuti po imenu 539./540. god. n. e.). Zbog zauzetosti sa ratom u Italiji i istočnoj granici, konstantinopoljski dvor je na ovom dijelu granice vodio načelno samo defanzivnu politiku (što je uključivalo gradnju odbrambenog sustava utvrda i fortifikacija) sa kombinacijom diplomatije. Inače je čitavo VI. st. n. e. okarakterisano borbom za Balkan, odnosno romejskoj odbrani od pritiska raznoraznih slavenskih zajednica koje su nastupale ili samostalno ili u kombinaciji sa Protobugarima ili Avarima. I taj stoljetni sukob je završen slavenskim prodorom i naseljavanjem.

Jedno vrijeme je Hilvud, romejski zapovjednik Trakije 530. – 533. god. n. e., ne samo uspješno branio dunavsku granicu, nego je i prelazio na teritorij koji su držali Slaveni. Nakon njegove smrti, Slaveni i Kutriguri ponovo napadaju balkanske provincije. Pohod iz 540. god. n. e. ih dovodi u blizinu Konstantinopolisa, a nakon toga u Trakiju upadaju Anti, pa onda (540. god. n. e.) opet Transdanubijski Slaveni. Dvije godine kasnije (547. god. n. e.) slavenski napadači pustošeći dolaze do Drača. Romejska armija od 15 000 vojnika ih je samo slijedila, ne usuđujući se da ih napadbe. Po Prokopiju, pri ovom napadu Slaveni su već bili sposobni i za uspješne juriše na utvrđene pozicije. Slaveni 549. god. n. e. dopiru do Egejskog mora, gdje osvajaju grad Toper na ušću rijeke Meste, pa se

vraćaju preko Dunava sa golemim plijenom. Naredne godine, preko Dunava prelazi velika masa Slavena i pustoši u punoj slobodi i po Trakiji i po Dalmaciji. To je bio i prvi put da su Slaveni prezimili 550./551. god. n. e. na romejskom području "kao u svojoj zemlji, nimalo se ne bojeći neprijatelja" Kod Hadrianopolisa su pobijedili romejsku vojsku i ponovo dolaze u blizinu Konstantinopolisa. Slaveni prilikom ovih upada pljačkaju i odvode stoku i roblje. Tako Prokopije navodi da su prilikom pohoda 550. god. n. e. : "Barbari vodili sobom veliki broj ljudi i stoke i golemu količinu svakakva blaga". Krajem iste godine na Balkan napadaju i Kutriguri i Slaveni. Nakon nekoliko godina zatišja, dolazi do velike invazije prema istočnom i južnom Balkanu Kutrigura pod svojim kanom Zaberganom i Slavena, koji 559. god. n. e. Ovaj put je ugrožen i Konstantinopolis, a za odbranu je angažiran Belisar. Ovaj put romejska armija pod Belisarovom komandom postiže veliku pobjedu i protjeruje protivnika na drugu stranu Dunava. Protobugari su 562. god. n. e. ponovo napali Trakiju, a suprostavila im se armija kojoj je na čelu stajao Marcel, carev nećak.

Zbog visokih troškova ratova na drugim stranama i pokušaja ostvarenja Justinijanove ambicije da obnovi Rimsko Carstvo, aktivna odbrana dunavske granice i balkanskih provincija je bila vrlo zanemarena. Kao što je već rečeno, Justinijan I. je pokušao da nedostatak kvalitetnih vojnih snaga, kompenzira podizanjem guste mreže utvrda i foritifikacija na granici, pa sve do u duboku unutrašnjost. Ta mreža je poznata pod imenom Justinijanov limes. Prokopije spominje čak oko 80 utvrda duž granice, i oko 370 u unutrašnjosti do južne Grčke. Međutim, ovaj dubinski limes nije opravdao svoje podizanje. Zbog žurbe u gradnji, utvrde su loše građene. I garnizoni su loše bili plaćeni, a starješine su često bile korumpirane. Osim toga, Slaveni, Kutriguri a kasnije i Avari su kroz desetljeća ratovanja sa Romejima postupno ovladavali i umijećem opsada i korištenjem opsadnih mašina.

Prokopije u "Tajnoj historiji" navodi, gotovo sigurno pretjerujući (kako bi još više ocrnio Justinijana I.) : "Ilirik i čitavu Trakiju, sve od Jonskog mora do predgrađa Konstantinopolisa, zajedno sa Grčkom i zemljom Hersoneza, gotovo svake godine napadaju Huni, Slaveni i Anti, otkako je Justinijan preuzeo Romejsko carstvo. I oni izazvaše strahovita pustošenja među ljudima u toj zemlji. Mislim da je u svakom upadu izginulo više od 20 mirijada Romeja, ili je bilo zarobljeno, tako da je svuda u ovoj zemlji nastala prava skitska pustinja."

Dolazak Avara

Pri kraju Justinijanove vladavine, kroz uralska vrata naroda je prošao još jedan azijatski narod, u historiografiji poznati pod imenom Avari, a kod slavenskih govornika kao Obri. Avari/Obri su imali jednu od ključnih uloga u slomu romejske vlasti na većem dijelu Balkanu, heraklijevskim reformama Romejskog carstva i društva i konačnom nastanku mediavelnog razdoblja u jugoistočnoj i istočnoj Europi.

Porijeklo Avara je do danas još uvijek nejasno. Ono što se može reći o njima, jeste da je riječ o etno – i političkoj zajednici koja se fomirala u središnjoj Aziji. Porijeklo Avara se nekada tražilo u okvirima velike i moćne nomadske konfederacije Rourana (kraj IV. –

sredina VI. st. n. e.), a koju je srušila koalicija Nebeskih/Plavih Turaka (Göktürk) i sjevernokineskih dinastija. Bez obzira da li su Avari bili sastavnica Rourana ili neka druga turkijska zajednica, činjenica je da je njihova seoba na zapad bila motivirana uzdizanjem hegemonije Nebeskih Turaka (odnosno njihovog vladajućeg klana Ashina) i njihovim prodorom prema zapadu. Uostalom i sami Nebeski Turci su kasnije konstantinopoljskom dvoru javili da su Avari, koji su se pojavili na granicama Romejskog carstva, bili skupina koja je pobjegla iz nomadskog carstva Nebeskih Turaka.

I sami Nebeski Turci, koji su stvorili veliko carstvo od kineskih granica preko centralnoazijskih stepa pa do rijeke Sir Darja i Amu Darja, su prodrli u europsko – crnomorske stepe. Tako su se 576. god. n. e. pojavili na Krimu, 581. god. n. e. opsjeli su i Taurijski Hersonez, a njihova konjica je upadala u ove crnomorske stepe sve do 590. god. n. e.

Sami Avari su izgleda bili etnički heteregena zajednica, sa različitim rasnim, narodnosnim i kulturološkim primjesama. Politički su bili uređeni slično kao i ostale konfederacije koje su uspostavljali nomadski narodi, kao npr. Huni. Snaga i važnost jedne takve konfederacije je prilično zavisila od osobe koja joj je bila na čelu. Vrhovnik Avara nosio je titulu kagana.

Avari su se pojavili u područijima sjeverno od Kavkaza 557./558. god. n. e. Odatle su poslali izaslanstvo konstantinopoljskom dvoru, nudeći (za određenu nadoknadu) da napadnu romejske neprijatelje u Transdanubiji i sjeverno od Crnog i Azovskog mora. Nakon sklopljenog saveza, Avari su uspješno napali i potčinili protobugarske (Kutriguri i Utiguri) i druge ostatke posthunske zajednice, sukobili se i sa Antima, i najzad prodrli sve do ušća Donjeg Dunava i općenito Donjeg Podunavlja gdje su napali i tamošnje Slavene. Do 562. god. n. e. Avari su vjerojatno već kontrolirali područje koje se pružalo od Donjeg Podunavlja pa uzduž crnomorskih stepa. Indikativno da nakon 558. god. n. e. prestaju slavenski i protobugarski napadi na romejsku teritoriju i to za jedan duži period.

Tražeći pašnjake i bježeći od Nebeskih Turaka, Avari su u početku tražili od konstantinopoljskog dvora zemlju južno od Dunava. Ovaj zahtjev je konstantinopoljski dvor odbio, koristeći i pretnju Nebeskim Turcima (sa kojima je uspostavljen kontakt) u slučaju avarskog napada. Nebeski Turci su stvarno slijedili Avare, pa su kako je već rečeno prodrli i u istočnoeuropske stepe.

Avari su se 563. i 566. god. n. e. odvažili i napali u pravcu centralne Europe i Franačke. Nakon toga Avari su se orijentirali prema Panonskom bazenu. U vrijeme svoje pojave, Avari su imali oko 20 000 konjanika (dva tumena), ali je nakon uspješnog prodora kroz crnomorske stepe i dijelove Podunavlja njihov kaganat značajno brojno ojačao brojnim "barbarskim" narodima koje su pobijedili, potčinili ili im nametnuli "savezništvo". Kako bi došli do bogatih panonskih pašnjaka, Avari su 567. god. n. e. sa Langobardima sklopili savez protiv gepidskog kraljevstva.

Središte relativno razvijenijeg gepidskog kraljevstva je bilo u Sirmiumu, gradu kojeg su Ostrogoti (nakon sloma njihove vlasti u Iliriku) svojevoljno 537. god. n. e. predali Gepidima, kako ne bi pao u ruke Romejima. Gepidsko držanje Sirmiuma, kao bitnog rimskog grada u Panoniji, je predstavljalo i otežavajući faktor u odnosima sa konstantinopoljskim dvorom koji se želio dokopati ovog grada. To je dovelo 539.

god. n. e. i do sukoba Gepida i Romeja. U ovom krvavom obračunu, koji su Romeji izgubili, poginuo je i romejski zapovjednik Kaluk/*Calluc*, a Gepidi su zauzeli i Singidunum i provinciju *Dacia ripensis*. Tako je prekinuto skoro 80godišnje savezništvo Konstantinopolisa i Gepida, a Justinijan I. je sklopio protu-gepidsko savezništvo sa Langobardima. Od 546./548. god. n. e. Langobardi i Gepidi su se nalazili u stalnom sukobu. Oko 548. god. n. e. nakon smrti kralja Elemunda, u nekoj vrsti državnog udara gepidsku kraljevsku vlast je preuzeo Turisind. Ovaj gepidski kralj je pomogao Kutrigurima da 551. god. n. e. napadnu romejski Balkan. Inače kako bi zaustavio ovaj napad Kutrigura, Justinijan I. je aktivirao svoje saveznike Utigure, pa su oni i krimski Goti napali zemlju Kutrigura koji su se onda morali povući sa Balkana. Turisind je pomagao i Slavenima, prevozeći iz preko Dunava, da napadaju romejsku teritoriju. Sa druge strane, Konstantinopolis je podržavao Langobarde i njihovog kralja Audoina. U bitci kod Asfelda 552. god. n. e. Langobardi su bili teško porazili Gepide. Jordanes opisuje ovu bitku kao najkrvaviju ikada vođenu u ovom području i navodi, sigurno pretjeranu, cifru od ne manje nego 60 000 mrtvih ratnika. Nakon ovog poraza Turisind je morao vratiti Romejima Singidunum i *Dacia ripensis.* Turisinda je cc 560. god. n. e. naslijedio njegov sin Kunimund. U Sirmiumu je gepidski kralj Kunimund dao i kovati svoj zlatni novac. Kada su Langobardi, vođeni novim kraljem (od cc 560. god. n. e.) Alboinom (sinom Audoina) napali Gepide 565. god. n. e., Kunimund je uspio da odgodi poraz tako što je apelirao na romejskog cara Justina II., obečavši mu predati Sirmium.

Gepidi su 567. god. n. e. bili i brzo i odlučno poraženi. Kunimund je poginuo, a od njegove lobanje je napravljen pehar (*scala* ili *patera*) iz koga se pilo. Kako bi legitimizirao svoju novu poziciju, Alboin se oženio sa Rosamundom, kćerkom Kunimonda. Nesretni kralj Kunimund je, prije poraza, predao Sirmium Romejima, nadajući se da će ovi doći u pomoć (što se nije desilo).

Alboinu i njegovim Langobardima u pohodu na Italiju su se priključile i određene skupine Gepida, ali je većina njih ipak ostala u Panoniji. Oni se spominju kao podložnici Avarskog kaganata i u prvoj polovici VII. st. n. e., a njihovo prisustvo u ovom području potvrđuju i arheološki nalazi.

Nakon sloma Gepida, i odlaska Langobarda prema Italiji (cc 568. god. n. e.), gepidsku teritoriju su preuzeli Avari. Ovaj istočni dio panonskog bazena je postao, isto kao i u slučaju Atilinih Huna, središte Avarskog kaganata.

Zlatna posuda sa prikazom konjanika, vjerojatno visokog dostojanstvenika, kako vodi zarobljenog protivničkog ratnika. Posuda potiće iz ranomediavelne riznice iz Nagyszentmiklós (ili Groß-Sankt-Niklaus ili Sânnicolau Mare; sjeverni Banat u današnjoj Rumuniji) u kojoj su se ukupno našla 23 predmeta od zlata, nađene 1799. god. Svi predmeti iz pronađene riznice danas se nalaze u Kunsthistorisches Museum u Beču. Zanimljivo je da se na nekim posudama nalaze natpisi pisani grčkim i runskim pismima, ali na nekom turkijskom jeziku. Postoji mnogo teorija o porijeklu riznice, od kojih ona da je ona avarskog porijekla ima najviše pristalica. Predmeti iz riznice se datiraju između posljednjih decenija VI. st. do početka X. st.

Osvajanje južne Španije

U vizigotskoj Španiji je na samom početku šeste decenije VI. st. n. e. došlo do pobune Atanagilda protiv tadašnjeg kralja Agile. Ovaj građanski rat je odlučio iskoristiti konstantinopoljski dvor i poslati vojsku u Španiju. Izvori su pomalo konfuzni po pitanju toga da li je neki od suparnika u vizigotskom građanskom ratu pozvao Justinijana I. da mu pomogne ili ne. U Španiju je 552. god. n. e. poslana jedna manja jedinica od 2000 ljudi pod komandom (možda) Liberija (Italorimljanin, nekada visoki dužnosnik Teodorika Amala, koji je prešao početkom rata u Italiji na Justinijanovu stranu). Romeji su zauzeli veći dio južne Španije, uključujući i gradove Nova Kartagina, Kordova, Assionia, Malaga, Granada, Medina Sidonija. Ovo osvojeno područje je organizirano u novu hispansku provinciju.

U sastav Romejskog Carstva ušli su pod Justinijanom i dijelovi teritorija bivše Bosporske kraljevine, koju su napadali Goti i Huni. Justinijan okupira ta područja, obnavlja stara i gradi nova utvrđenja.

Justinijanska religijska politika i "Tri poglavlja" kontroverza

Justinijan I. je bio vrlo zainteresiran za religijska i teološka pitanja, pa je čak bio i autor određenog broja teoloških rasprava. Kao i u svjetovnim poslovima, Justinijan I. je i u ovom segmentu nastojao regulirati što je moguće više stvari.

Inače je i sam konstantinopoljski dvor bio pozornica povišene religijske atmosfere, jer je carica Teodora simpatizirala sa miafisitizmom.

Justinijan I. je i u crkvenim i religijskim pitanjima težio da se nametne kao vrhovni autoritet. Zato se u okvirima njegovog zakonodavstva jedan dio materije odnosio i na ovaj aspekt. On je u početku bio odan ortodoksno – katoličkom, halkedonskom kredu religije, pa se to zakonodavstvo bavilo i pitanjima borbe protiv heretika i “pagana”/”Helena”. Justinijan I. se inače mnogo petljao i u unutarnja crkvena pitanja. Iako je nastojao da Crkvu kao instituciju stavi pod svoju punu kontrolu, Justinijan I. je i prilično uzdigao Crkvu i monaštvo, posebno u individualnim i kolektivnim pravima i materijalnom pogledu. Štitio je i pomagao Crkvu i kler, i zakonima proširivao njihova prava. Mnogo je ulagao u podizanje crkvi. Monasima je dodijelio pravo da nasljeđuju imovinu od privatnika i pravo da primaju godišnje poklone iz carskog trezora ili od poreza iz određenih provincija. Zabranjena je i konfiskacija monaških posjeda.

I u Justinijanovo doba nastavlja se dogmatska borba, koja se manifestira u tzv. slučaju “Tri pogljavlja” (τρία κεφάλαια). Nakon što je propao kompromis Henotikon, Justinijan I. (iako ortodoksni katolik), je morao da nađe neko rješenje vezano za miafisitizam. Veliki broj njegovih podanika u istočnim provincijama je pripadao Jermenskoj, Koptskoj ili Sirijskoj crkvi koje su podržavale miafisitizam. Da bi se ojačalo državno jedinstvo i smanjili partikularizmi, po Justinijanu I. trebalo je i crkveno jedinstvo i zajednička dogma. On se nadao da bi se moglo naći neko teološko rješenje da se istočne crkve ponovo uvežu sa središnjom, ortodoksno – katoličkom crkvom, ali da se pri tome ne naruši osnova ortodoksno – katoličkog kristološkog vjerovanja.

Jedan od poteza u tome pravcu je bila i Justinijanova podrška skitskim monasima (dosta snažna i teološko dobro potkovana zajednica monaha u provinciji *Scythia Minor*, koncentrirana u gradu Tomisu) i njihovoj “Teopašit formuli”. Ova formula je kod monaha shvaćanakao mogućnost ponovnog ujedinjena crkava. Justinijan je zaključio kako bi se kompromis između halkedonskih i ne-halkedonskih kršćana mogao postići anatemom tzv. “Tri poglavlja”, odnosno 1. osobe i djela Teodora Mopsuestijskog, 2. izvjesnih djela Teodorita Kirskog i 3. pisma Ibasa od Edese Marisu. Tako krajem 543. i početkom 544. god. n. e. Justinijan I. izdaje edikt u kojem se “Tri poglavlja” anatemišu, nadajući se da će ovaj potez dovoljno ohrabriti vođe i predstavnike istočnih crkava da prihvate odluke Halkedonskog sinoda i *Tome* (izjava o dogmi rimske crkve u formi pisma) pape Lava I. Moguće je da je spomenuti zakon o anatemi rezultat i intriga Ascidisa, vođe Origenista (sljedbenika učenja crkvenog oca Origena). Nažalost, po Justinijana I. ova odluka je izazvala još veće podjele i pogoršanje odnosa sa zapadom. Rimska crkva je priznavala određene teološke greške kod “Tri poglavlja”, ali i da odluka o anatemisanju ne bi trebala biti laka. Po zapadnim crkvenim ortodoksno – katoličkim predstavnicima anatemisanje ovih osoba, koji su umrli u miru sa oficijelnom Crkvom, i njihova djela bi moglo biti opasan presedan. Nakon kratkog otpora odluci o anatemisanju, popustio je i Menas, konstantinopoljski/carigradski patrijarh. Početni otpor su pružili, ali i

brzo popustili, i patrijarsi Aleksandrije, Antiohije i Aleksandrije. Ali zapadni biskupi i crkveni ljudi i teolozi su velikom većinom ustrajno i odlučno bili protiv anatemisanja, uključujući i rimskog papu Vigilija, koji je nakon pada Rima u Totiline ruke, došao u januaru 547. god. n. e. u Konstantinopolis.

Upravo na primjeru sukoba "Tri poglavlja" vidjelo se koliko su dva dijela nekadašnjeg jedinstvenog rimskog svijeta međusobno udaljila. Veći dio zapadnih, latinskih biskupa (uključujući čak i Vigilija) su slabo ili nikako znali grčki jezik. Vrijeme grčko – latinske bilingvalnosti je neumitno prošlo.

Oni ustvari nisu uopće razumijevali stvarnu sadržinu spornih pisanija, i dobar dio polemike je nastao i dalje produciran zbog "lost in translation". Tako je rezolutni Vigilije, došavši u Konstantinopolis, prvo ekskomunicirao Menasa. Ali kada je dobio u ruke precizne prijevode najspornijih dijelova pisanija Teodora Mopsuestijskog, Vigilije je ustvari promijenio mišljenje. Tako je papa Vigilije 548. god. n. e. izdao *Iudicatum* u kojem su "Tri poglavlja" osuđena. Međutim, ubrzo je i taj stav povukao, zbog bijesa latinskih biskupa. Kako bi se konačno riješilo ovo pitanje odlučeno je da se sazove crkveni sabor. Tada je došlo i do direktnog sukoba Justinijana I. i pape Vigilija, koji je morao dvaput da traži utočište u crkvama Konstantinopolisa i Halkedona.

II. Konstantinopoljski sinod (V. ekumenski/vaseljenski) je održan od 5. V. do 2. VI. 553. god. n. e. Ovaj sinod (čiji su učesnici velikom većinom nili istočni biskupi) je osudio "Tri poglavlja". Papa Vigilije se protivio tome, ali je ipak na kraju i on popustio i prihvatio odluke. Biskupi na II. Konstantinopoljskom sinodu složili su se sa tim da se ništa ne može učiniti u Crkvi protivno volji i zapovijedi cara. Ovo je bilo i oficijelno nastupanje ideologije cezaropapizma, koja je dugo dominirala političkim i duhovnim životom Romejskog carstva. Nakon što je prihvatio odluke sinoda, papi Vigiliju je u februaru 554. god. n. e. dozvoljeno da se vrati u Italiju. Međutim, Vigilije je umro prije nego što se uspio vratiti u Italiji, a naslijedio ga je Pelagije koji se morao zbog odluke svoga prethodnika suočiti sa novim, velikim problemom.

Na regionalnom sinodu biskupa Akvileje, Ligurije, Emilije, Milana i Istre, odbijena je osuda "Tri poglavlja", jer je to po njima predstavljalo izdaju odluka Halkedonskog sinoda. Oni su prekinuli vezu i sa rimskim papom, jer je ova institucija ipak na kraju prihvatila anatemu. Ovi biskupi su bili anatemisani od ostatka Crkve i tako je nastala tzv. "zapadna šizma". I biskupije vizigotske Španije nisu prihvatile osudu "Tri poglavlja". U biskupijama sjeverne Italije šizma je prevaziđena tek sinodom u Akvileji 698. god. n. e. Čitava Justinijanova politika vezana za "Tri poglavlja" se na kraju pokazala kao potpuni promašaj, jer nije dovela do kompromisnog spajanja sa nehalkedonskim istočnim crkvama, a donijela je nove probleme na zapadu.

Justinijan je bio veoma netolerantan prema "paganizmu" (koji je još uvijek bio prisutan), a njegovi zakoni su predviđali uništenje "paganizma" čak i u privatnom životu. Vrela (Jovan Malala, Teofan, Jovan od Efesa) izvještavaju o teškim progonima, čak i osoba na

visokim pozicijama po optužbama da su "pagani". Jovan od Efeza tako navodi da je samo u Maloj Aziji prisilno pokršteno 70 000 ljudi. Zabranjeno je i štovanje preostalih kultova egipatskih božanstava. Justinijan I. je i propagirao i misionarsku djelatnost među Herulima, Protobugarima, u Zakavkazju i Arabiji. Mahinejci su isto bili izloženi progonima, ubijanjima i protjerivanjima.

I prava Jevreja su bila sužavana. U Palestini je početkom jula 556. god. n. e. došlo i do pobune Samaritanaca i Judejaca. Buna je prvo izbila u Cezareji, gdje su buntovnici ubili mnoge kršćane i opljačkali i opustošili crkve. Ubijen je i namjesnik Stefan. Izgleda da se pobuna proširila sve do Betlehema, gdje je crkva "Rođenja Isusova" spaljena. Zapovjednik Amantije je dobio zadatak da uguši pobunu. Prilikom gušenja pobune stradalo je na desetine hiljada Samaritanaca. Ali to nije značilo i konačni kraj sukoba sa Samaritancima, jer su problemi sa njima zabilježeni i za vladavine Justina II.

Nakon pobuna u V. i VI. st. n. e. Samaritanci su od nekoć brojne zajednice dovedeni na rub istrebljenja. Nakon što su i Samaritanci dobrim dijelom zbrisani, prostor nekadašnjeg Izraela je i konačno dobio nejevrejsku većinu.

Pri kraju svoga života, Justinijan I. je sve više inklinirao prema miafisitizmu, posebno u formi "aftarodoketstva" (učenje po kojem je Isusovo tijelo, rođeno od Marije, bilo tijelo Novoga Adama, bez grijeha i netruležno/αφθαρτος) koju je prihvatio 564. god. n. e. Kada se ovome suprotstavio konstantinopoljski patrijarh Eutihije, car ga je dao smijeniti. Justinijan je ipak umro prije nego što je izdao neki zakon kojim bi svoje religijske simpatije postavio u rang zvanične dogme. Novi konstantinopoljski patrijarh Jovak Skolastik je odustao od nametanja "aftarodoketstva".

Justinijan I. je bio i prvi romejski car koji je prikazan na novcu kako drži krst u ruci.

Justinijanska građevinska djelatnost

Vrijeme vladavine Justinijana I. je bilo obilježeno i značajnom građevinskom djelatnošću. Najčuveniji i najimpozantniji simbol te djelatnosti je izgradnja nove crkve *Hagia Sophia*/"Sveta Mudrost" (Ἁγία Σοφία, *Sancta Sophia*, *Sancta Sapientia*, Ayasofya,

Aja Sofija). Ranija crkva – bazilika je uništena vatrom 13. – 14. I. 532. god. n. e. za vrijeme Nika pobune.

Prije ove crkve (izgrađene za Teodosija II.) uništene u toku Nika pobune, postojala je i prva, originalna crkva (izgrađena za vrijeme Konstancija II.) koja je uništena početkom V. st. n. e.

Već 23. II. 532. god. n. e. Justinijan I. je naredio izgradnju treće crkve, ali koja bi bila na potpuno drugačijem obrascu, veća i znatno više veličanstvenija od prethodne dvije crkve. Za arhitekte su izabrani Isidor iz Mileta i Antemije iz grada Trala (danas Aydın u jugozapadnoj Turskoj), a gradnja je opisana od Prokopija u njegovom djelu o građevinama. Materijal je dovlaćen sa svih strana, uključujući i helenističke stubove iz hrama Artemide Efeške. Bilo je zaposleno više od 10 000 radnika. Riječ je o najvećem arhitektonskom djelu tadašnjeg vremena, posebno zbog velike kupole. Nova crkva je inaugurirana 27. XII. 537. god. n. e. od strane Justinijana I. i patrijarha Menasa sa dosta pompe. Po Prokopiju, Justinijan I. je nakon završetka građevine izjavio : “Solomone, ja sam te nadmašio”, misleći na to da je njegov “božji hram” bio veći, ljepši i impozantniji nego onaj Solomonov u Jerusalimu, a koji je opisan u Starom zavjetu.

Crkva “Svete Mudrosti” je bila sjedište konstantinopoljskom patrijarha i mjesto glavnih romejskih ceremonija, kao što je i krunisanje cara. Zemljotresi iz augustu 553. i od 14. XII. 557. god. n. e. uzrokovali su pukotine na glavnoj kupoli i istočnoj polukupoli, da bi glavna kupola potpuno propala za vrijeme novog zemljotresa koji se desio 7. V. 558. god. n. e. Justinijan I. je naredio momentalnu gradnju nove kupole, a taj zadatak je povjeren Isidoru Mlađem, nećaku Isidora iz Mileta. Ova nova konstrukcija, koja je Crkvi “Svete Mudrosti” dala sadašnji oblik, je završena 562. god. n. e. Mehmed II. El Fatih je odmah po zauzimanju Konstantinopolisa, crkvu “Svete Mudrosti” dao pretvoriti u džamiju. Za vrijeme Kemala Ataturka, “Sveta Mudrost” je 1935. god. postala muzej. Aja Sofija je služila i kao model i za kasnije gradnje crkava i džamija u vizantijsko – pravoslavnom i osmanskom periodu. Glavne sarajevske džamije su izgrađene po modelu građevine koju je dao izgraditi Justinijan I.

Vanjski izgled muzeja Aja Sofije.

Unutrašnji izgled muzeja Aja Sofije.

I druga bitnija konstantinopoljska crkva “Svetih apostola”, koja se nalazila u vrlo lošem stanju, je bila ponovo izgrađena.

Izgrađene su i podzemne cisterne vode, od kojih je najpoznatija Cisterna Bazilika. Dotjerivana je i Velika palata u Konstantinopolisu, a 543. god. n. e. podignuta je i konjanička statua Justinijana u Konstantinopolisu. Posebno su bile velike gradnje utvrda i fortifikacija. Kod Dare je bila izgrađena i velika lučna brana (koja je trebala štiti ovu utvrdu od poplava), a veliki Sangarius most je sagrađen u Bitiniji. Justinijan I. je dao i obnavljati gradove koji su stradali u zemljotresima ili u ratu, a dao je i izgraditi (u blizini mjesta svoga rođenja) potpuno novi grad po imenu *Iustiniana Prima* (Caričin Grad u južnoj Srbiji). U ovaj grad je Justinijan I. planirao da prebaci iz Soluna administrativno – upravno i religijsko sjedište prefekture Ilirik.

Ostaci grada *Iustiniana Prima*.

U Justinijanovoj noveli XI iz 535. god. n. e. se metropolitanski biskup grada *Iustiniana Prima* unapređuje u rang arhiepiskopa, neovisnog od solunskog arhiepiskopa.

Mozaik iz grada *Iustiniana Prima*.

Troškovi ove ambiciozne građevinske djelatnosti su bili enormni, i prilično su uticali na rastezanje javnih fondova, koji su ionako bili iscrpljivani ratovima i justinijanskom pandemijom.

Za vrijeme Justinijana I. (preciznije 547. god. n. e.) je završena i gradnja crkve San Vitale, koja je otpočela 526. god. n. e., još za vrijeme ostrogotske vladavine. Gradnju (koja je koštala 26 000 solida) je inače financirao grčki banker Julije Argentarije. Ova crkva je u javnosti najpoznatija po dva mozaika na kojima su prikazani Justinijan i Teodora sa svojim pratnjama.

Mozaik koji prikazuje Justinijana i njegovu neposrednu pratnju. Pretpostavlja se da lik osobe sa bradom lijevo od Justinijana predstavlja Belisara.

Mozaik koji prikazuje Teodoru i njenu neposrednu pratnju.

Justinijanska pandemija

U jeku najtežih borbi u Italiji in a istočnoj granici, na prostoru Romejskog Carstva je 541. god. n. e. izbila smrtonosna pandemija, koja se onda raširila širom tadašnjeg svijeta kojeg je za kratko vrijeme zavila u crno. Uz antoninijansku pandemiju i kasniju crnu smrt (bubonsku kugu) iz sredine XIV. st., ova justinijanska pandemija se smatra jednom od najvećih i nasmrtonosnijih bolesti koje su pogodile euromediteransko područje u historiji.

Pretpostavlja se da je justinijanska pandemija bila do danas najraniji poznati napad bubonske kuge, odnosno da je i njen uzročnik bila bakterija *Yersinia pestis*.

Prokopije prvi put izbijanje pandemije spominje 541. god. n. e. i to za egipatsku luku Pelusium. Pored njega o pandemiji izvještavaju i Jovan iz Efesa i Evagrije Skolastik. Pretpostavlja se da je izbijanje pandemije u Konstantinopolisu, rezultat prijenosa inficiranih pacova na brodovima koji su dovozili žito iz Egipta. Pandemija se bila raširila od Irske sve do južne Azije i od Danske i Skandinavije do Arabije. Procjenjuje se da je umrlo cc 40 % stanovnika Konstantinopolisa i 25 % stanovnika Istočnog Mediterana, a da su ukupni gubici iznosili oko 25 miliona ljudi. Justinijan je i sam obolio od kuge, ali je uspio preživjeti.

Biološki (i sa njima povezani ekonomski) gubici su bili ogromni. Veliki broj poreznih obveznika i seljaka je umro a i trgovina je pala, što je imalo loše posljedice po romejske javne prihode. Izbijanje pandemije je oslabilo Romejsko Carstvo u najkritičnijim momentima njihovog rata sa Totilom i Iranom.

Posljedice ove pandemije su bile goleme po euromediteranski pojas, jer su se njeni valovi pojavljivali sve do cc 750. god. n. e. U priličnoj mjeri su urušene društveno – ekonomske i političke strukture, a velika depopulacija je oslabila kompletan euromediteranski pojas.

Ekonomika justinijanskog doba

Justinijanska ambiciozna vojna politika i građevinska djelatnost su morali imati dobru ekonomsku i financijsku osnovu. Justinijan I. je imao sreće da su njegovi prethodnici Anastazije i Justin vodili dobru, domaćinsku financijsku politiku, pa je on naslijedio čak 28 800 000 solida u državnom trezoru. Ali, i pored toga su troškovi ratova i građevinske djelatnosti bili veliki, pa je justinijanski dvor poduzeo mjere u borbi protiv korupcije i za efikasnije uređenje poreznog sustava. Zato se i išlo ka pojednostavljenju upravno – administrativne strukture.

I u Romejskom Carstvu je glavna privredna grana bila poljoprivreda, ali su bili razvijeni i trgovina i manufakturna djelatnost. Romejski trgovci su održavali veze na jednom prostranom području od Kornvala pa do južne Indije i Šri Lanke. A kako se zaobišli putevi preko sasanidsko – iranskog područja, favorizirali su se alternativni pravci duž Crvenog mora i kroz Arabiju.

U vrijeme Justinijana je za Euromediterance konačno otkrivena tajna proizvodnje svile. Dvojica kršćanskih monaha su 553./554. god. n. e. uspjela prošvercovati jaja ili veoma mlade svilene bube (tako što su ih sakrili unutar svojih štapova od bambusa) do Konstantinopolisa. Vrlo brzo su otvorene manufakture za proizvodnju svile u Konstantinopolisu, Bejrutu, Antiohiji, Tiru i Tebi. Romejsko Carstvo je ovim dobilo veliku ekonomsku prednost, posebno jer su proizvodnju svile smatrali državnim monopolom.

I pored niza uspjeha u ekonomskom pogledu, romejsko gospodarstvo je i prilično trpilo. Najteži udarac je zadala justinijanska pandemija, i koja je dovela do znatnih privrednih poremećaja. Cijene robe i rada su naglo porasle, a broj raspoložive radne snage se prilično smanjio za jedno kratko vrijeme. Uz to su i ratovi prilično iscrpljivali privredne kapacitete Države.

Dvorska politika

Sve do svoje smrti Teodora je predstavljala vrlo močni čimbenik konstantinopoljskog dvora. Ona je aktivno učestvovala u državnoj politici. Zahvaljujući Teodori doneseni su zakoni o povećanju prava žena u razvodu i nasljeđivanju imovine. Tako je zabranjena prisilna prostitucija i zatvoreni su bordeli. Ona je ustanovila i manastir (na azijskoj strani Dardanela) za bivše prostitutke. Propisana je i smrtna kazna za silovanje, zabranjeno izlaganje neželjene djece, majke su dobile neka prava starateljstva nad svojom djecom i zabranjeno je ubijanje supruga koje su počinile preljubu. Teodora je i aktivno podržavala

miafisite i njihovu, čak i ako je to značilo suprostavljanje nekim odlukama Justinijana I. Možda je ona bila odgovorna i za smjenu pape Silverija, jer ovaj nije želio da povuće anatemu koju je njenog prethodnik Agapet proglasio za miafisita Antima, pa je naložila Belisaru da nađe neki razlog za smjenu Silverija.

Zahvaljujući njenom protežiranju, pojedinci kao što su Narses i Petar Barsim su napredovali u karijerama.

Smetnja njenom utjecaju, bio je Jovan Kapadokijski, zbog svoje neodvisne i moćne pozicije. Ustvari, protiv Jovana Kapadokijskog su zajedno nastupili Teodora i Antonina, supruga Belisara. Stvorena je zavjera sa ciljem prevare i diskreditacije Jovana Kapadokijskog. Uz pomoć Marcela i Narsesa, one su u tome i uspjele, i Jovan Kapadokijsk je protjeran u Kizik i zaređen za svećenika. Kasnije je protjeran u Antinoe u Egiptu, da bi ipak 548. god. n. e. (nakon Teodorine smrti) bio vraćen u Konstantinopolis, gdje je i umro. Nakon povratka u prijestolnicu, nije mu dozvoljeno bavljenje javnim, svjetovnim poslovima.

Teodora je umrla 28. VI. 548. god. n. e. u svojoj 48. godini života od raka. I nakon Teodorine smrti, situacija na konstantinopoljskom dvoru je ostala vrlo "živahna". Tako je zabilježen pokušaj jedne konspiracije Artabana i njegovog zemljaka Arsaka da ubiju Justinijana I. i umjesto njega postave Germana. Međutim, zavjera je propala jer u njoj nije želio učestvovati German. Konspiratori ipak nisu nešto oštro kažnjeni, a Artaban je kasnije bio i amnestiran. Belisar je pri kraju svoga života doživio da 562. god. n. e. bude optužen i osuđen za korupciju. Vjeruje se da je ovo bio montirani proces sa lažnom optužnicom. Belisar je proglašen krivim i zatvoren. Ipak, nedugo zatim, Justinijan I. ga je amnestirao. U novembru 565. god. n. e. umro je i Belisar, vjerojatno na svome imanju na azijskoj strani nasuprot Konstantinopolisa.

U srednjem vijeku je bila raširena legenda po kojoj je Justinijan dao oslijepiti Belisara, koji je postao slijepi prosjak u Rimu koji je morao moliti prolaznike da mu daju obol (novčić).

Konstantinijanska institucija patricija se očuvala i na zapadu i na istoku određeno vrijeme. Za vrijeme Justinijana je institucija patricija/patrikiosa (πατρίκιος) je u neku ruku devalvirana, jer ju je ovaj dominus otvorio za sve one iznad statusa *illustris*, tj. za veći dio senatorskog reda. Patrikios se na grčko – romejskom istoku održao sve dinastije Komnena, početkom XII. st. Na zapadu se titula patricija od strane pape dijelila sporadično. Kasnije se korištenje termina patricije uvriježilo za vladajuće slojeve u gradskim državicama Italije, a kasnije i ostalih gradskih sredina latinskog zapada.

Smrt Justinijana i nasljedstvo

Justinijan je umro 14. XI. 565. god. n. e., nekih 18 godina nakon smrti svoje Teodore. Sahranjen je u crkvi "Svetih Apostola" u Konstantinopolisu. Justinijan je stupio na vlast vođen idejom *renovatio imperii*, koja se samo djelimično realizirala a i to uz golemu cijenu. On je bio i posljednji car čiji je svakodnevni jezik komunikacije i prvi jezik koji je koristio bio latinski. Kasniji romejski carevi su to prepustili grčkom jeziku, a carevi

Rimskog Carstva na zapadu su koristili germanske dijalekte, francuski, njemački, pa i češki jezik. Justinijan I. se smatra svetim u pravoslavnim crkvama.

VLADAVINA JUSTINA II.
565. – 578. god. n. e.

Justin II. (c. 520 – 5. X. 578. god. n. e.), vladao od 15. XI. 565. do 5. X. 578. god. n. e. Kao vladar zvao se Φλάβιος Ἰουστίνος ὁ νεότερος/ *Flavius Iustinus Iunior Augustus.* Justin II. je sin Justinijanove sestre Vigilantije i Dulčidija (*Dulcidio*) ili Dulčisima (*Dulcissimus*). Justin II. je imao i brata Marcela (*Marcellus*, Μάρκελλος), koji je ostvario vojnu karijeru i rang patricija za vrijeme vladavine Justinijana I. i sestru Prejektu (*Praejecta*). U noći kada je Justinijan izdahnuo, Kalinik/*Callinicus* (tada *praepositus sacri cubiculi*) je bio jedini svjedok da je Justinijan na samrtnoj postelji designirao „Justina, sina Vigilantije" kao nasljednika. Ono što se stvarno desilo samo Kalinik zna. Justin II. je bio oženjen sa Sofijom, koja je po Jovanu iz Efesa bila nećakinja Teodore. Međutim, nepoznato je od koje je Teodorine sestre ona bila kćerka. Možda je riječ o kćerci Komite i zapovjednika Sitasa. Sofija je po ugledu na svoju tetku, isto željela voditi dvorsku i državnu politiku. Justin II. i Sofija su imali kćerku Arabiju (Ἀραβία).

Uprava Justina II.

Justin II. se već na samom početku vladavine, pored Kalinika, mogao osloniti i na Jovana Skolastika (konstantinopoljskog patrijarha) i Tiberija (zapovjednika ekskubitora, budućeg visokog vojnog zapovjednika, cezara i dominusa). Oni su već i prije dolaska na vlast Justina II. bili od njega protežirani. Justin II. se za razliku od Justina I. i Justinijana II. više oslanjao na konstantinopoljsku aristokratiju. Ono što je Justin II. prvo uradio, bila je otplata dugova Justinijana I., sudbeni poslovi i proklamiranje univerzalne religijske tolerancije.

Justin II. je imao i potencijalnog konkurenta za carski tron. To je bio *Flavius Mar(cianus?) Petrus Theodorus Valentinus Rusticius Boraides Germanus Iustinu,* sin Germana (rođaka Justinijanovog i visokog vojnog zapovjednika; on je do svoje smrti smatran potencijalnim nasljednikom) iz njegovog prvog braka sa izvjesnom Pasarom. Justin II. se svoga rođaka i potencijalnog istoimenog konkurenta (inače vrlo iskusnog zapovjednika i dužnosnika) otarasio tako što ga je poslao u izgnanstvo (oficijelno kao prefekta) u Egipat, gdje je 566. god. n. e. bio i umoren.

Ratovi i nedaće iz vremena Justinijana I., ostavili su prilično ispražnjene državne financije. Uz to, pojava novih neprijatelja na vanjskim granicama europskih provincija su samo dodatno iskomplicirali situaciju. Poradi svoga karaktera, ali i prazne riznice, Justin II. je i prekinuo praksu potkupljivanja i naknada potencijalnim neprijateljima.

Langobardska invazija na Italiju

Mir u Italiji se nije dugo zadržao. Nakon pada gepidskog kraljevstva, langobardski kralj Alboin je odlučio napustiti Panoniju i prepustiti je Avarima, i krenuti u seobu prema Italiji. Alboin je u proljeće 568. god. n. e. pokrenuo seobu u kojoj nisu učestvovali samo Langobardi/Lombardi, nego je to bila jedna etnički i narodnosno vrlo heterogena skupina. Kasniji langobardski benediktinski monah i historičar Pavle Đakon tako navodi, da su

pored Saksonaca (njih je bilo 20 000) koji su se pridruži Alboinu, : "Sigurno da je Alboin doveo sa sobom u Italiju mnoge ljude iz različitih naroda… odatle, čak do sadašnjosti (misli se na vrijeme Pavla Đakona op. a.) zovemo sela u kojima oni prebivaju gepidska, bugarska, sarmatska, panonska, svebska, norička ili nekim drugim imenima ovog tipa." Po Pavlu Đakonu Alboinov narod je Panoniju napustio 2. IV. 568. god. n. e. na tadašnji Uskrs. Langobardi su inače bili tek nedugo ranije površno kristijanizirani i to kao arijanci.

Seoba u Italiju nije baš slučajna. U njoj su već za vrijeme ostrogotskog rata kao romejski federati boravili mnogi Langobardi. Tako je Narses sa sobom u konačnom pohodu na Totilinu vojsku, vodio i više od 5 000 langobardskih federata koje je poslao Audoin. Nejasni su stvarni motive Alboina da krene u ovu seobu i napadne romejske pozicije u Italiji. Moguće je da je ova intencija kod njega sazrela uslijed činjenice da su Romeji u zadnjem langobardsko – gepidskom ratu bili na gepidskoj strani, uzimajući Sirmium. Možda je Alboin bio podozriv i prema novom, moćnom nomadskom avarskom susjedu kojem su panonski pašnjaci bili tako "primamljivi", pa je želio da se udalji od njih. A nije nemoguće pomisliti id a je riječ o čisto lukrativnim prohtjevima Langobarda da dođu u posjed bogatstava Italije.

Pavao Đakon prenosi i jednu, vjerojatno apokrifnu priču, o tome kako je Narses odgovoran za dolazak Langobarda u Italiju : „Zahvaljujući sretnoj kampanji protiv Gota i protiv drugih naroda o kojima je bilo govora, Narses se bio pretjerano obogatio zlatom, srebrom i dobrima svake vrste, te time podstakao zavist Latina (tako Pavao Đakon naziva Italorimljane op. a.), o čijoj koristi se on, ipak, uvijek starao, uništavajući njihove neprijatelje. Ali su oni, u stvari, počeli da spletkare protiv njega, pa su izašli pred cara Justina i njegovu suprugu Sofiju, govoreći : Bilo nam je bolje pod Gotima! Eunuh Narses tretira nas kao robove, a ti, koji si naš veoma pobožni car, ništa ne znaš o tome. Zato ili nas uzmi iz njegovih ruku ili ćemo barbarima predati Rim i sve nas. Kad je Narses čuo za ove riječi, ograničio se da kaže : Ako sam se zlo ponio prema Latinima, zlo ću i doćekati. Ali se car toliko na njega naljutio, da je odmah u Italiju uputio prefekta Longina da ga smijeni. Kada je to Narses razumio, veoma se prestrašio, a zbog straha od carice Sofije, nije se usudio vratiti u Konstantinopolis. Sa obzirom na to da je bio eunuh, carica ga je, priča se, pozvala da dođe u odjeljenje za žene i prede vunu sa robinjama, a on da joj je odgovorio : Izatkaću za te jedno platno kojega nećeš uspjeti da se oslobodiš sve dok budeš živa. Zatim, od mržnje izvan sebe, povukao se u Napulj, odakle je odmah uputio poslanike Langobardima, pozvavši ih da napuste siromašna panonska polja i osvoje Italiju koja je bila puna svakoga dobra. Štaviše, da bi ih naveo da dođu, poslao im je mnoge vrste voća i drugih proizvoda kojima je Italija posebno bogata. Langobardi su, odavno priželjkivani poziv sa oduševljenjem prihvatili i počeli praviti planove za budućnost." Nemoguće je dokučiti stupanj istinitosti ove priče. Narses je stvarno boravio u Italiji jedan prilično dug period, brinući se o uspostavi romejske uprave i poslijeratnoj obnovi. On je inače zaslužan za obnovu zidina Grada, kao i opravku mnogih mostova u Gradu. Moguće je da su njegovo insistiranje na plaćanju poreza, kao i pomalo samovlasna uprava (inače je tome bio sklon) doprinijeli mogućem rastu nezadovoljstva Italorimljana prema njemu. Sa druge strane, sam Pavao Đakon kasnije navodi da je tijelo umrlog Narsesa vraćeno u Konstantinopolis, a Jovan iz Efesa govori da je Narses bio sahranjen (u manastiru koji je bio njegova zadužbina) u prisustvu Justina II. i Sofije, što implicira da Narsesovi odnosi sa carskom familijom nisu bili loši.

Alboin je prije napuštanja Panonije sa Avarima postigao vjerojatno pisani sporazum, koji Pavao Đakon naziva *foedus perpetuum*, a *Historia Langobardorum codicis Gothani* naziva *pactum et foedus amicitiae* po kojem su Avari uvjetno preuzeli Panoniju. Ovim potezom se Alboin nastojao osigurati i u slučaju neuspjeha pohoda, a i u slučaju romejskog napada sa balkanske strane (jer je to bilo teško izvodljivo sa Avarima u Panoniji).

Ne postoje precizni podaci kolika je bila biološka masa koju je Alboin predvodio u Italiju, i u historiografiji cirkuliraju različite procjene koje se kreću između 100 000 i 300 000 ljudi. Prvi značajniji grad koji je zauzela vojska Alboina bio je *Forum Iulii* (danas Cividale del Friuli u sjeverozapadnoj Italiji), u kojem je stvoreno i prvo langobardsko vojvodstvo koje je Alboin prepustio nećaku Gisulfu. Langobardski prodor u sjevernu Italiju je bio brz i efikasan, pa su zauzeti Treviso, *Vicentia*/Vicenza/Vičenca, Verona, Breša, Bergamo/*Bergomum*. Efektivnog otpora kao da nije ni bilo. Alboin je u Milano ušao 3. IX. 569. god. n. e. i tu se proglasio za *dominus Italiae*. Alboin se smjestio sa svojom riznicom u palati koju je dao sagraditi Teodorik Amal.

Langobardi su se najduže zadržali opsjedajući Paviju koja je kapitulirala tek u maju ili junu 572. god. n. e. Pavija je će nešto kasnije postati i glavni grad langobardskog kraljevstva. Alboin nije dugo uživao u pobjedi, jer su protiv njega stvorili zavjeru supruga Rosamund, njegov *spatharius* Helmikis i *cubicularius* Peredeo. Nakon ubistva Alboina u veronskoj palate, koje se desilo 28. VI. 572. god. n. e., i neuspjeha Helmikisa da preuzme vodstvo Langobarda, Helmikis i Rosamunda (poveli su sa sobom i Albsuindu, kćerku Alboina iz prvog braka) su sa kraljevskom riznicom i trupama njima lojalnim, pobjegli u Ravenu kod Longina, koji je bio romejski zapovjednik u Raveni. Helmikis i Rosamunda (koji su inače bili ljubavnici još prije Alboinovog ubistva) su kasnije nesretno završili.

Romejski zapovjednik Longin, koji je branio Italiju je raspolagao sa veoma ograničenim vojnim sredstvima i nije mogao da efikasno brani cjelokupno područje Italije. Posljedice rata 535. – 554. god. n. e. su se još uvijek osjećale, i samo Romejsko Carstvo (gledano) u cjelini je bilo iscrpljeno ratovima i nedaćama, a imalo je i problema na drugim stranama (na Dunavu od Avara i Slavena i na istočnim granicama od Iranaca). Uz to, i sami Italorimljani nisu bili previše oduševljeni upravom iz Konstantinopolisa. Depopulacija Italije uslijed justinijanske pandemije je isto imala negativan efekt, posebno jer je radikalno smanjila otpornu moć domorodačkog stanovništva. I šizma uzrokovana anatemom „Tri poglavlja“ se uglavnom odrazila na područje sjeverne Italije, tako da u trenutku upada Alboina u sjevernu Italiju nije postojalo ni crkvenu jedinstvo. Uz to, zenit pažnje konstantinopoljskog dvora je sada bio više usmjeren na druge pravce, dok je Italija dobijala karakter udaljene, zapadne periferije.

Nakon smrti Alboina, za novog kralja je izabran Klef. Narednih godina, Langobardi su napredovali (moguće je da je se prodor desio i za Alboina) i u Toskani. Zoto/Zotto, jedan od langobardskih vođa, je vodio jednu skupina invazora na jug Italije. U augustu 570. god. n. e. je prodro u Kampaniju, nižući pobjede nad Romejima. Svoju prijestolnicu je postavio u Beneventu, čime je osnovano beneventansko vojsvodstvo. Pored langobardskog vojvodstva u Beneventu, na jugu Italije je nastalo i drugo langobardsko vojvodstvo (osnovao ga Faroald I.) sa sjedištem u Spoletu. Oba ova vojvodstva, koja su od početka svoga osnivanja bila faktički samostalna, su se pokazala iznimno

dugovječnim. Zoto je 581. god. n. e. pokušao neuspješno da zauzme Napulj. Klef je ubijen 574. god. n. e., moguće iniciranim od Romeja. Nakon Klefove smrti, novi kralj nije izabran i u toku jedne dekade langobardske vojvode su vladala praktično samostalno. Taj period je okarakterisan sa velikim nasiljem i kaosom.

Inače su centripetalne sile kod Langobarda bile znatno slabije nego npr. kod drugih germanskih naroda koji su prodrli na zapadnorimsko područje. I Alboin je imao dosta problema u održavanju svoga autoriteta, zbog partikularizama izraženih u njegovom narodu. Alboin tako nije mogao spriječiti napade na franačku Burgundiju 569. i 570. god. n. e. Jedan od razloga da Alboin nije imao toliki autoritet (kao npr. Odoakar ili Teodorik Amal) nad sebi potčinjenima bilo je odsustvo carskog legitimiteta. Alboin je taj nedostatak legitimiteta pokušavao kompenzirati povezivanjem sa Teodorikom Amalom, pa je npr. boravio u njegovoj palati u Veroni.

Konstantinopoljski dvor je u ovom periodu anarhije u Italiju poslao trupe pod komandom Baduarija (zeta Justina II.). Iako je Grad zaštićen od Langobarda i dogovoren antilangobardski savez sa franačkom kraljevinom *Austrasia,* trupe Baduarija su bile bile poražene i on je poginuo 576. god. n. e.

Međutim, ovakvo stanje razjedinjenosti je predstavljalo veliku opasnost za Langobarde, zbog sukoba sa Romejima i Francima. I tako je 584. god. n. e. izabran novi langobardski kralj i to Autarije (vl. 584. – 5. IX. 590. god. n. e.), sina Klefa. Autarije je uzeo i ime Flavije, kako bi označio i legitimitet svoje vlasti i nad Italorimljanima. Ovaj langobardski kralj je uspio i da u značajnoj mjeri konsolidira svoju domenu, usput pobjeđujući Romeje i Franke. Autarija je naslijedio Agilulf, torinski vojvoda (vl. novembar 590./maj 591. – 616. god. n. e.). Novi kralj Agilulf, podržan od svoje supruge kraljice Teodelinde (bavarska princeza, ranija supruga Autarija, inače katolikinja) je i širio langobardsku domenu. Tako su u sjevernoj Italiji zauzeti Parma, Pjačenca, Padova, Este, Kremona, Mantua. Agilulfa je naslijedio sin Adaloald (vl. 616. – 626. god.)

Langobardsko osvajanje Italije je imalo nemjerljivo drastičnije i negativnije efekte po domorodačko stanovništvo nego što je to bio slučaj sa Gotima i Odoakarom. Posebno je težak udarac nanijet kasnorimskoj italijanskoj posjedničkoj aristokratiji, koja je već za vrijeme rata 535. – 554. god. n. e. pretrpila teške gubitke. Langobardi su osvojenom području značajno razvlastili domaću posjedničku klasu (Pavao Đakon ih naziva *possessores*). I ortodoksno – katolička crkva je mnogo pretrpila u tim prvim godinama langobardske seobe. Veliki broj biskupa i civilnih dužnosnika i dio naroda su bježali sa osvojenog područja u one zone još uvijek pod romejskom vlašću. Kada se govori o slomu Italije u ovim godinama, potrebno je navesti da su, u onim područijima koja je kontrolirao direktno Alboin, zabilježene manje devastacije i unutarnji poremećaji. One oblasti koje su bile izložene napadima samostalnijim ratničkih družina, kojima je prvenstveni cilj bila pljačka i pustošenje, su bile teže pogođene. Stare kasnorimske političke, upravno-administrativne, sudbene, društvene i ekonomske institucije koje su funkcionirale i za vrijeme Odoakarove vladavine i za ostrogotskih vladara i za Romeja su srušene. Tako je na većem dijelu Italije prestalo postojati višestoljetno upravno – administrativno i posjedničko ustrojstvo, a stvaralo se novo pod dominacijom Langobarda. Na mjesto onog dijela italorimske zemljoposjedničke klase koju su smijenili

(na kontroliranoj teritorijii), Langobardi su postavili sebe. Tako su oni postali dominirajući faktor nad potčinjenom italorimskom masom. U prvo vrijeme, kada je među Langobardima bila izražajnija socijalna egalitarnost, zavisno italorimsko zemljoradničko stanovništvo je davalo 1/3 prinosa ne pojedincima, nego određenom klanu (fare). Tek kasnije i sa socijalnom i drugom diferencijacijom koja je zahvatila i Langobarde, razvili su se pravi feudalni odnosi. Sa ustanovljavanjem langobardske uprave započinje italijanski srednji vijek.

Langobardsko uređenje se zasnivalo na sustavu vojvodina (kojih je bilo 35), odnosno na upravi langobardskih vojnih zapovjednika i moćnika koji su imali sjedišta u nekom od osvojenih italijanskih gradova. U prvo vrijeme, te vojvode nisu bili zapovjednici u vojno – hijerarhijskom smislu centralizirane vojne sile niti velikaši feudalnog sustava (u što su kasnije razvili), nego su to bili prvaci različitih klanova (fare) unutar naroda koji je Alboin doveo u Italiju. Tek su Autarije i Agilulf, vođeni idejom stvaranja stabilne i centralizirane države, ove vojvodine počeli pretvarati u prave upravno – teritorijalne jedinice. Vojvoda više nije bio sam prvak klana, nego i kraljevski dužnosnik.

I pored pokušaja kraljevskog centraliziranja, ipak sustav vojvodina nije bio garancija stabilnosti langobardske kraljevske vlasti, jer je podrivao unutarnju koheziju i jačao centrifugalne sile.

O langobardskom pritisku na romejske posjede i na Italorimljane slikovito govori jedna propovijed pape Grgura I. (u pontifikatu 590. – 604. god. n. e.) : „Svu da je rat dokle vidimo, svuda su jecanja dokle čujemo. Naši gradovi su razoreni, naše utvrde su sravnjene sa zemljom, sela su ostavljena u pustoši. Niko nije ostao da obrađuje polja, gotovo niko ne upravlja gradovima. Preživjeli, jadni dio ljudski, svakodnevno su ponižavani, a udarci božje pravde još nemaju kraja. Neki su propali u ropstvu, neki isakaćeni, neki usmrćeni. Ponovo vas pitam, braćo moja, kakva nam je radost sada ostala?. Pogledajte na što je sveden Rim, nekadašnji gospodar svijeta. Utućen velikom i stalnom patnjom, lišen sinova, satran od neprijatelja, razoren i, eto kako se ostvaruju riječi koje je, u davna vremena, prorok Ezekijel rekao o gradu Samariji.“

Ubrzo se javila i potreba neke inkluzije italorimskog elementa u langobardski sustav. Oni su i pored kontinuiranih stradanja od 535. god. n. e. pa sve do konsolidacije langobardske kraljevine, ipak predstavljali još uvijek veliku većinu stanovništva u područijima koja su zaposjeli Langobardi. Gradska naselja u koja su se smjestile vojvode i dalje su bila većinski italorimska. Ortodoksno – katolička crkvena infrastruktura je bila u potpunosti italorimska, a i obrazovaniji dio stanovništva je bio italorimskog porijekla. U tome kontekstu približavanja langobardskog kraljevstva potčinjenoj italorimskoj populaciji treba promatrati i uvezivanje Agilulfovog sina Adaloalda 604. god. n. e. sa kraljevskom vlašću u stilu romejske ceremonije i sa titulom „*gratia dei rex totius Italiae*“ („milošću božjom, kralj cijele Italije“), umjesto ranijeg *Langobardorum rex* (“kralj Langobarda”). Uostalom Agilulf je sebe video primarno kao kralja Italije, a ne samo Langobarda. Znači on je sebe smatrao kraljem teritorija, a ne više samo jednog naroda. To objašnjava i činjenicu da su Agilulf i Teodelinda znatno radili na stvaranju nekog *modus vivendi* sa Italorimljanima, uključujući i podržavanje veza sa ortodoksno – katoličkoj hijerarhijom (što je uključivalo i ustanovljavanje samostana) i podržavanje umjetnosti i arhitekture.

Langobardsko kraljevstvo je nakon smrti Adaloalda mnogo trpilo od unutarnjih sukoba različitih centara moći i sukobljavanja prokatoličkih i proarijanskih struja, te vanjskih napada Avara i Franaka. Situacija se tek smirila sa kraljem Rotarijem (vl. 636. – 652. god.), koji je poznat i po donošenju pisanog (na latinskom) zakonika za Langobarde (ne i za Italorimljane) 22. XI. 643. god. n. e. Kralj Aripert (vl. 653. – 661. god.; unuk Teodolinde) je mnog toga učinio na širenju ortodoksno-katoličkog kršćanstva među Langobardima. Vremenom su Langobardi bili u potpunosti romanizirani. Njihovo kraljevstvo je uništio 774. god. n. e. Karlo Veliki.

Romejska vlast se zadržala u širim područijima Ravene (prostor današnje Romanje) i Rima (povezanih jednim uskim koridorom preko Peruđe), primorskim oblastima (Venecija, Ligurija, Kampanija, Brutija, Kalabrija, Apulija) te na otocima Siciliji, Sardiniji i Korzici. Ustvari romejska Italija se očuvala uglavnom na području koje je moglo osiguravati prisustvo moćne romejske ratne mornarice. Ova fragmentirana romejska područja u Italiji je 580. god. n. e. car Tiberije II. Konstantin reorganizirao u eparhije : *Annonaria* (sa sjedištem u Raveni)*, Calabria, Campania*, *Emilia* i *Liguria*, i *Urbicaria* (rimsko – lacijsko područje). Međutim, u vrijeme vladavine Maurikija, došlo je do nove reorganizacije i ustanovljavanja Ravenskog eksarhata. Namjesnik sa titulom eksarha je imao i vojnu i civilnu vlast. Područje eksarhata je znatno kasnije organizirano u vojvodstva Rima (iz njega se razvila Papska država, koja je inače obuhvatila i nasljeđe ravenskog eksarhata), Venecije (iz njega se razvila Mletačka republika), Kalabrije, Napulja, Peruđe, Pentapolisa, Lukanije...itd...Međutim, kako vrijeme bude prolazilo ova romejska teritorija se sve više smanjivala, iako će tek u aprilu 1071. god. sa normanskim osvajanjem Barija prestati romejska vlast na prostoru Italije. Iako je Ravena, pri samom kraju langobardske kraljevine, pala u ruke Langobarda, oni nikada nisu uspjeli da uđu u niti da zavladaju niti da potčine (u bilo kojem kontekstu) Rim, taj „Vječni Grad“.

Sa langobardskom invazijom i romejskom reorganizacijom preostalih dijelove Italije koje su kontrolirali razbilo se jedinstvo Italije koje je postojalo od sredine III. st. p. n. e. Od tada pa do 1871. god. Italija nije bila politički ujedinjena. Sjeverna langobardska teritorija sa sjedištem u Paviji je dobila naziv *Langobardia Maior* (odakle i naziv današnje italijanske regije Lombardija), a južna (vojvodstva u Spoletu i Beneventu) su dobila naziv *Langobardia Minor*. Teritorij Italije koji je ostao pod vlašću konstantinopoljskog dvora je nazivan *Romania* (sačuvao se u nazivu današnje italijanske regije Romanja).

Odbrana Balkana

Za razliku od Italije, konstantinopoljski dvor je za vrijeme Justina II. znatno više pažnje posvećivao odbrani balkanskih provincija, koje su bile bliže samom Konstantinopolisu. Nakon nestanka gepidske kraljevine i odlaska Langobarda, u Panoniji se etablirao Avarski kaganat. Forma njegove strukture i organizacije je slična drugim „carstvima - konfederacijama“ koje stvaraju oko sebe određene nomadske zajednice (kao npr. Skiti, Huni, kasnije Mađari, Hazari, Kumani, Mongoli). Oni u okvire svoje politije uklopljuju

potčinjene narode i druge zajednice, kao cjeline a ne kao pojedince. To je bila uobičajena praksa u stvaranju i funckioniranju tih konfederacija čiji su nositelji bile nomadske zajednice.To je značilo da su i slavenske i druge zajednice koje su se našle u okvirima Avarskog kaganata zadržale svoju prepoznatljivost i određeni stupanj autonomije. Oni su morali Avari, tj. kaganu da izmiruju određene obaveze, kao što su predaja danka i slanje kontigenata ratnika u slučaju rata koji vodi Kaganat. Često su ti kontigenti ratnika bili u prvim redovima, a potčinjeni su morali i da predaju dio svoga ratnoga plijena hegemonu. Potčinjeni narodi su mogli biti korišteni i za fizičke poslove, kao što npr. pokazuje naredbna kagana Bajana njemu potčinjenim Slavenima da grade flotilu plovila na Dunavu i Savi, kada je želio da napadne Romejsko Carstvo. U određenim situacijama bi dolazilo i do napada hegemona na potčinjene zajednice, ili pojedine njihove dijelove. Slično i kao druga velika nomadska „carstva“ i Avarski kaganat je bio multietnička zajednica sastavljena pored pravih Avara i od Slavena, Gepida, Protobugara, Dakoromana, i još uvijek prisutnih sarmatskih i panonoromanskih zajednica i skupina. Međutim, kao i u slučaju Huna i rimskih pisaca koji su o njima govorili, tako i romejski i franački pisci promatraju pripadnike Kaganata samo po političkoj pripadnosti, odnosno kao Avare, a ne po etničkoj ili narodnosnoj. Zato se u vrelima često pod imenom „Avari“, sadržavaju (i kaganu i pravim Avarima potčinjeni) Slaveni, Germani, Protobugari i ... itd...

Raznorazne zajednice koje su nalazile u okvirima Kaganata, nisu uspjele dostići takve nivoe društveno – ekonomske i socijalne organizacije, u kojima su mogli koristiti veliki bro robova. Zato je i njihov odnos prema robovima bio sličan kao i kod Slavena, gdje su zarobljenike čuvali poglavito radi otkupa, ili im na kraju dopuštali da žive među njima. Zbog ovakvog odnosa prema zarobljenicima, i bilo je moguće da se do osme decenije VII. st. na širem području oko Sirmiuma od potomaka onih koji su za vrijeme avarsko – slavenskih napada (nekih 60 – 70 godina ranije) kao zarobljenici preseljeni iz romejskih provincija, formira novi narod kršćanske vjeroispovijesti. Na čelo toga naroda (po legendi „Čuda sv. Dimitrija“ bilo je čak 70 000 pripadnika toga naroda) avarski kagan je postavio Kuvera (iz klana Dulo), sina protobugarskog vođe Kubrata, odnono brata Asparuha (osnivača prve bugarske balkanske države). Međutim, Kuver se cc 680. god. pobunio protiv avarskog kagana, i da je sa narodom kojim je upravljao napustio područje Sirmiuma i naselio se na području današnje Makedonije. Ovaj narod su Romeji prvo zvali *Sermisianoi*, a kasnije *Keramisians*.

Na čelu Avarske politije je stajala osoba sa titulom kagan (titula koja u turkijskim i mongolskim zajednicama i jezicima odgovara tituli cara, imperatora), okružena sa predstavnicima uže avarske „aristokratije“. Postojanje toga sloja koje se nalazilo na samom vrhu društveno – političke i socijalne strukture Kaganata, potvrđuju i arheološka istraživanja. Tako su na područje koje je pripadalo središnjim prostorima Kaganata (sa datacijom u vrijeme prebivanja Avara) otkriveni posebno bogati grobovi, u kojima su se nalazile ostave (poglavito zlatnog) novca i simboli statusa i političke i društvene pozicije kao što su ukrašeni pojasevi, oružje, uzengije (slične onima nađenim u središnjoj Aziji) pa i njihovi konji.

Po izvornoj građi, Avari su u Panoniju prodrli predvođeni kaganom po imenu Bajan/Bayan. Po slomu gepidskog kraljevstva, glavno sporno područje između Romeja i Avara je bio Sirmium, koji su Romeji prigrabili u toku sloma Kunimundovog kraljevstva. Avari su smatrali da po pravu njima pripada Sirmium, pošto su oni preuzeli gepidsku teritoriju. Uz to, Justin II. je prekinuo i isplate Avarima. Kako bi se vršio pritisak prilikom pregovora o Sirmiumu, po Menanderu Protektoru kagan Bajan je naredio „da deset hiljada Kutrigura zvanih Huni (των Κοτμγούρων λεγομένων Οὔννων) pređu rijeku i da pustoše kroz Dalmaciju, a sam je sa svojom vojskom prešavši Ister, boravio na gepidskim granicama. Romejski car je 569. god. n. e. imenovao svoga tadašnjeg glavnog suradnika Tiberija (budući car) na mjesto *magister utriusque militiae*, sa zadatkom da se bavi Avarima i njihovim zahtjevima. Nakon pregovora, Tiberije je postigao dogovor da se Avarima dopusti da se nasele na romejskom području, u zamjenu za isporučivanje muških talaca iz reda reda velikaških porodica. Međutim, Justin II. je odbio ratificirati dogovor, zahtijevaći da se uzmu taoci iz same kaganove porodice. Ovaj uvjet su Avari odbili i došlo je do rata. Tiberijeve jedinice su 570. god. n. e. pobijedile Avare u Trakiji, ali su i same bile pobijeđene u narednoj bitci koja se odigrala krajem 570. ili početkom 571. god. n. e.

Nakon što je, u ime bolesnog Justina II., postao faktički upravitelj Carstva, Tiberije Konstantin je promijenio carevu politiku ne korištenja novčanih isplata i podmićivanja.

Osim što je Justin II. svojom štedljivo politikom stvarno uspio akumulirati određena sredstva u državnu kasu, Tiberije Konstantin je imao sreću da su se našla tada dva velika i bogata trezora sa golemom količinom novca. Jedan od trezora je pripadao Narsesu. Kako bi smanjio prilično nezadovoljstvo masa, Tiberije Konstantin je ukinuo takse na vino i kruh koje je uveo Justinijan I.

Kako bi se smirila situacija na dunavskoj i balkanskoj granici, konstantinopoljski dvor je 574. god. n. e. dogovorio sporazum sa kaganom Bajanom. Po sporazumu, Carstvo se obavezalo Avarima isplaćivati 80 000 nomismi/solida godišnje, a oni su se obavezali da će braniti dunavsko – balkansku granicu carstva. Navedeni sporazum je omogučio Tiberiju Konstantinu da prebaci značajne trupe sa Balkana na istočnu granicu. Pored ovih trupa na istočni front Tiberije Konstantin je transferirao i veliki broj novounovačenih „barbara“ u vidu jedinica federata.

Veliki rat sa Iranom 572. – 591. god. n. e. (razdoblje vladavine Justina II.)

I pored tzv. „Pedesetogodišnjeg mira“ iz 562. god. n. e. tenzije na istočnoj granici se nisu smirivale. Ni jedna ni druga strana nisu imale dovoljno povjerenja u održanje mira, pa su kalkulirale sa novim potencijalnim savezništvima, rovarile na protivničkom području ili vodile periferne ratove. Romeji su tako 568./569. god. n. e. neuspješno pregovarali sa Nebeskim Turcima o stvaranju alijanse protiv sasanidskog Irana. Sa druge strane, Iranci su napali Jemen i odatle protjerali Etiopljane, romejske saveznike. Lakhmidi, predvođeni kraljem Qabus ibn al-Mundhirom (Καβόσης, vl. 569. – 573. god. n.e.) su cc 570. god. n. e. napali romejsku i gasanidsku teritoriju, ali su pobijeđeni od Gasanida i njihovog kralja

Al-Mundhira III ibn al-Ḥāritha (المنذر بن الحارث, Φλάβιος Ἀλαμούνδαρος; vl. 569. – cc 581. god. n. e.). Gasanidska vojska je napala zatim lakhmidsku zemlju, opustošila je i odnijela veliki plijen. Lakhmidi ipak ponovo napadaju gasanidsku vojsku, ali su tada pretrpili vrlo težak poraz. Romeji su ostvarili i tajni dogovor da pomognu antiiranku pobunu u Jermeniji, koja je izbila 571. god. n. e. Ova pobuna je praćena i antiiranom pobunom u Iberiji. Pobunjeni Jermeni pod vodstvom Vardana II. Mamikoniana su početkom 572. god. n. e. pobijedili Irance i zauzeli grad Dvin, prijestolnicu iranskog dijela Jermenije. Ubrzo su Iranci povratili Dvin, ali su ga ponovo zauzele kombinirane jermensko – romejske snage. To je bio i prvi direktni okršaj iranskih i romejskih snaga, nakon 562. god. n. e. Sa pobunjenom Jermenijom, romejske trupe su dobile značajan i široki manevarski prostor za svoje akcije u Zakavkazju.

Pored borbi za grad Dvin, prekršaj mira iz 562. god. n. e. je bilo i odbijanje Justina II. da isplati po mirovnom sporazumu predviđenu novčanu svotu.

Za razliku od fronta u Jermeniji i Zakavkazju, na mesopotamijsko – sirijskom frontu, situacija se negativno razvijala za romejske snage, i to ponajviše zahvaljujući samom caru Justinu II. U prvo vrijeme romejske snage, predvođene Marcijanom (*Marcianus*, Μαρκιανός; rođak Justina II.), su imale uspjeha. Tako su u bitci kod Sargatona 573. god. n. e. teško porazile Irance, a onda je postavljena i opsada Nisibisa. Kada je saznao za opsadu Nisibisa, Hosrau I. je skupio 40 000 konjanika i 100 000 pješadinaca kako bi probio opsadu. Međutim, pomoć Hosrau I. je stigla direktno sa konstantinopoljskog dvora. Tamo je Marcijan bio lažno optužen da cilja na carski tron. Justin II. zato opoziva Marcijana (čijoj je armiji još malo nedostajalo da zauzme Nisibis) i postavlja umjesto njega za komandanta vojske na ovom dijelu fronta Teodora. Ova promjena zapovjedništva je izazvala kaos, i romejske trupe su se od Nisibisa povukle u priličnom neredu. Takvo stanje je iskoristio Hosrau I. i brzo je izvedena protuofanziva na Daru koja je opkoljena i nakon 4-mjesečne opsade u novembru 573. god. n. e. i zauzeta.

Istovremeno sa zbivanjima oko Dare, jedna manja iranska armija pod komandom Adarmahana je pustošila Siriju, zauzela Apameju i niz drugih gradova.

Situaciju na sirijskom ratištu je pogoršala još jedna odluka Justina II. On je 572. god. n. e. naredio ubistvo gasanidskog kralja Al-Mundhira III ibn al-Ḥāritha. Nakon pobjede nad Lakhmidima, gasanidski kralj je tražio od Justina II. novac za svoje ljude. To je naljutilo Justina II. koji je poslao pismo lokalnom romejskom zapovjedniku da namami Al – Mundhira III. u klopku i ubije ga. Međutim, pismo je došlo u ruke Al – Mundhira III. Radi toga, gasanidski kralj (inače uvjereni i vrlo pobožni kršćanin miafisit) pogoršava odnose sa konstantinopoljskim dvorom, napušta savez sa Romejima i izlaže njihovu granicu napadima sa istoka i juga. Tek kada su kontrolu nad Romejskom državom faktički, uslijed ludila Justina II., prezeli carica Sofija i zapovjednik Tiberije Konstantin (budući car), Al – Mundhir III. je 575. god. n. e. ponovo ušao u savez sa Romejima. Nakon toga, Al- Mundhir III. iznenada napada lakhmidsku prijestolnicu Hiru (tada najveći, najbogatiji i najkultiviraniji arapski grad). Hira je osvojena, opustošena, opljačkana i spaljena (izuzev crkvi). Po Jovanu iz Efesa, Al- Mundhir je donirao mnogo od svoga ratnog plijena samostanima i siromašnima. Iste godine je Al – Mundhir III. posjetio Konstantinopolis, gdje je oficijelno primio krunu ili dijademu (*stemma*) kao romejskog glavnog klijentskog kralja.

Toliki je udarac pad Dare predstavljao za Romejsko carstvo, da je Justin II. kada je čuo za pad ove vrlo bitne utvrde na istočnoj granici, doživio nervni slom, poludio i izgubio razum. Zato je Sofija morala da se obrati zapovjedniku Tiberiju kako bi zajedno faktički upravljali Carstvom, bar dok je car u stanju ludila. U kratkotrajnim trenutcima lucidnosti, Justin II. je 7. XII. 574. god. n. e. Tiberija proklamirao za cezara i adoptirao kao svoga sina, dok je Tiberije svome imenu dodao i ime Konstantin.

Kako bi se dobilo na vremenu, konstantinopoljski dvor je sa sasanidskim dvorom 575. god. n. e. sklopio jednogodišnje primirje uz obavezu isplate 45 000 nomismi. Nedugo zatim, primirje je produženo na tri godina, sa obavezom da se sasanidskom dvoru svake godine isplaćuje 30 000 nomismi. Ovaj dogovor se ipak odnosio samo na sirijsko – mesopotamijski front, dok se rat u Zakavkazju nastavio. Na ovom dijelu fronta, romejske trupe i njihovi saveznici su imali velikih uspjeha, prodirući u dubinu kavkaske Albanije (istočne oblasti Zakavkazja i Kavkaza, na području današnjeg Azerbejdžana i južnog Dagestana). Hosrau I. je 576. god. n. e. pokrenuo svoju posljednju vojnu kampanju i to u velikom stilu, sa namjerom da preko kavkaskih i zakavkaskih područja prodre u Malu Aziju. Njegovi napadi na Teodosiopolis i Cezareju su bili odbijeni, iako je uspio da zauzeli Sebastiju (*Sebasteia*, danas Sivas u središnjo - istočnoj Turskoj). Prilikom povlaćenja, njegova armija je presretnuta nakon Melitene (danas Malatya u istočnoj Turskoj) - kod prelaska Eufrata - od romejske vojske kojom je zapovijedao Justinijan, *magister militum per Orientem*. Iranska armija je doživjela težak poraz. Nakon toga su romejske i njima savezničke trupe duboko prodirale u područja iranskog Zakavkazja i Kavkaza, kulminirajući u napadu na udaljenu Atropatene (pokrajinu na sjeveru Irana). Sada je Hosrau I. tražio mir, ali je poradi jedne pobjede njegove vojske u Jermeniji, odlučio nastaviti rat. Nakon ovog poraza, Tiberije Konstantin je opozvao Justinijana i na njegovo mjesto postavio Maurikija (budućeg cara).

Kada je 578. god. n. e. isteklo primirje predviđeno za mesopotamijsku i sirijsku granicu, Iranci su napali u Mesopotamiji, ali je sposobni i talentirani Maurikije izveo kontraudare sa obje strane rijeke Tigris, zauzeo niz bitnih utvrda i gradova (između ostalog Aphumon i Singaru) i tako prisilio Irance da napuste romejsku teritoriju i brane vlastito područje.

Konstantinopoljski dvor je tih godina svu svoju pažnju koncentirao na istočni front. Nestabilnu i opasnu situaciju u europskim provincijama je ili zanemarivao ili nastojao nešto tamo postići koristeći diplomatiju i isplate novca. Avare na navukao na Slavene, kasnije Ante na Slavene, a langobardskim vođama je isplatio nekih 200 000 nomismi kako bi ih držao u međusobnoj zavadi i spriječio izbor zajedničkog langobardskog kralja. Tiberije Konstantin je dobro znao da ne može da vodi učinkovitu vojnu kampanju na dva ili više frontova, pa je zato odlučio da riješi kvalitetno bar istočni rat. Ustvari, upravo je istovremeno vođenje ratova na više frontova (istočnom, europskom i afričkom), a što je bila praksa koju je uveo Justinijana I., imalo katastrofične posljedice po Romejsko carstvo. Iscrpljivanje ljudi i resursa je bilo sve veće i bilo je samo trenutka kada će sustav

potpuno kolabirati. Tiberije Konstantin je u nastojao da i u unutarnjim poslovima ima što manje problema, sukoba i podjela. Tako je i primirio situaciju nastalu uslijed razilaženja ortodoksnih katolika i miafisita.

U ovom periodu zaoštrila se i situacija u Arabiji, posebno u Jemene i Hidžazu. Etiopljanin i kršćanin Abrahah, koji je decenijama vladao u Jemenu je sazidao u svojoj prijestolnici Sani, jednu od najveličanstvenijih katedrala toga vremena, koju arabljanski pisci nazivaju al-Qalis (al-Qulays, al-Qullays, od grč. *ekklesia* crkva). Katedrala, od koje se danas vidi samo mjesto, napravljena je od ruševina staroga Mariba. Domaći arabljanski kršćani i Etiopljani su očigledno namjeravali da zemlju preobrate u kršćanstvo i da stvore takmaca „paganskoj“ Meki, centru hodočašća na sjeveru. Hodočašća su uvijek izvor velikih prihoda, od čega su koristi imali oni koji su stanovali u mjestu gdje je bilo hodočašće, a isto tako i oni koji su prebivali pored puteva koji su vodili mjesto hodočašća. U osnivanju južnog vjerskog svetišta koje bi privlačilo ogromne mase svijeta, na štetu hidžaskog, mekanskog svetišta, etiopski gospodari Jemena su, očigledno, imali uspjeha. I, stvarno, uspomena na ovo ekonomsko – religijsko – hodočasničko takmičenje ovjekovječena je u lokalnoj tradiciji, prema kojoj su dva arabljanska „paganina“ i sljedbenici kulta Kabe iz plemena Fuqaym, oskvrnuli katedralu u Sani uoči same svetkovine. Time su oni dali povoda etiopskom vladaru Jemena da preduzme kaznenu ekspediciju protiv Meke. Po arapskoj i islamskoj tradiciji to se desilo u godini rođenja Muhameda cc 570. god. n. e., a ta se godina naziva „godinom slona“ po slonu (ili slonovima) koji je pratio etiopskog vladara Jemena u napadu na Meku. Etiopsko – jemenska vojska je nastradala od malih boginja. Nepoznato je tačno kada je Abrahah umro, i jedino što se sa sigurnošću može tvrditi jeste da se njegova smrt desila u periodu nakon 553. god. n. e. Islamska tradicija njegovu smrt smješta, neposredno nakon ekspedicije na Meku, što bi značilo da je Abrahah vodio vojsku na Meku u „godini slona“. Abrahaha su naslijedila na tronu dvojica sinova i to Yaksum i Masruq, koje mu je rodila Rejhana/Raihäna, jemenska velikašica, koju je Abrahah oteo od njegov ranijeg supruga. Vladavina doseljenih Etiopljana nije dugo trajala, jer su se nacionalistički opredjeljeni Jemeniti obratili za pomoć Hosrau I.

U priči o svrgavanju vlasti Etiopljana u Jemenu nezaobilaznu ulogu ima i polulegendarna ličnost Sayf ibn dhī-Yazan. Sayf je, prema arabljanskoj tradiciji, prvo tražio pomoć iz Konstantinopolisa protiv Etiopljana. Međutim, on je bio odbijen jer su Etiopljani bili kršćani i saveznici Romeja. Njega je, zatim, arapski kralj Hire predstavio perzijskom suverenu Kisri Anushar-wanu, na sasanidskom dvoru u Madajinu (Seleucija-Ktesifont). Iransku ekspediciju je predvodio Wahriz, koji je zajedno sa Sayfom srušio hegemoniju Etiopljana u južnoj Arabiji. Prvo je u Hadramautu poražena vojsku koju je vodio Masruq, koji je poginuo, a onda je zauzeta i Sana. Nakratko su Etiopljani ponovo uspostavili svoju hegemoniju 575. ili 578. god. n. e., ali je ubrzo došlo do nove iranske ofanzive i oni su konačno poraženi. Nakon toga je Jemen postala vazalna pokrajina, istina dosta autonomna, sasanidskog Iranskog Carstva i to sve do 628. god., kada će ući u okvire rađajućeg islamskog svijeta.

Utkani vuneni uzorak zavjesa ili hlača, što je opet kopija sa uvezene sasanidske svile, koja je opet bazirana na fresci koja prikazuje Irance kako se bore protiv Etiopskih snaga (prikazanih kao crnci) u Jemenu.

VLADAVINA TIBERIJA II. KONSTANTINA

578. – 582. god. n. e.

Tiberije II. Konstantin (cc. 520/535 – 14. VIII. 582. god. n. e.), prvo suvladar sa Justinom od 574. do 578. god. n. e., samostalno vladao od 578. do 14. VIII. 582. god. n. e. Kao vladar se zvao *Flavius Tiberius Constantinus Augustus*. Tiberije je rođen u Trakiji, i svoju karijeru je započeo kao *notarius*. On je bio oženjen sa Inom (Ἰνὼ; umrla 593. god. n. e.), koja je kada postala carica promijenila ime u Elija Anastazija. Njih dvoje su imali troje djece i to kćerke Konstantinu i Karito i jedno dijete čije su ime i spol nepoznati (pretpostavlja se da je umrlo prije nego što je Tiberije postao cezar). Jovan i Efesa i Teofan bilježe da je Sofija razmatrala mogućnost da se uda za Tiberija, što je ovaj odbio.

Dunavsko – balkansko područje

Dogovor sa Avarima iz 574. god. n. e. nije dobio potpuno smirenje na dunavskoj granici. Slavenske zajednice na Donjem Dunava (u području koje romejski pisci nazivaju Sklavinija), koje su bile nezavisne u odnosu na Kaganat, su iskoristile odlazak dobrog dijela romejske armije sa Balkana i 578. god. n. e. obnavljajući napade i to u širokom pojasu. Po Menanderu Protektoru, u ovom velikom upadu učestvovalo je oko 100 000 (sigurno pretjerana brojka) Slavena (Σκλαβηνοί) koji su napadali ne samo Trakiju i Ilirik, nego i Grčku. Tiberije II. Konstantin, zbog rata na istoku, je imao vrlo nedostatne snage za obranu, pa se zato na osnovu ranije postignutog sporazuma obratio avarskom kaganu „i nagovori ga da zarati protiv Slavena, kako bi oni koj pljačkaju, privučeni nesrećom kod kuće i željeći više da pomognu domovini, prestali da pljačkaju romejsku zemlju, a oni koji su kod kuće da se zadrže opasnošću.“

Nešto ranije je sam kagan poslao izaslanstvo tim Slavenima u Sklaviniji sa zahtjevom da mu plaćaju danak. Slavenski poglavar Dauritije odbio je taj zahtjev sa riječima „Ko je, dakle, taj od ljudi i koji se grije na sunčevoj svjetlosti koji će pokoriti našu snagu. Navikli smo, naime, da vladamo drugima, a ne drugi nama. U to smo sigurni dok bude ratova i mačeva“. Ubrzo je došlo do svađe Slavena sa poslanstvom, koje se izrodilo u sukob i ubijanje poslanika. Kagan je zato i sam planirao napad na Slavene u tome području, a nadao se da će tako doći i do bogatoga plijenaa, „jer su Slaveni mnogo puta opljačkali romejsko područje, a njihovu zemlju nitko od ostalih naroda.

Ovi donjodunavski Slaveni su bili samostalni u odnosu i na Kaganat i na Carstvo. One slavenske zajednice koje su se već naseljavale po panonskom području ili na njegovim rubovima već su od ranije bile pod vlašću Kaganata.

Romeji su prevezli brodovima Avare iz Panonije, sproveli ih desnom obalom Dunava preko svoga teritorija i u blizini ušća opet prebacili na slavensko područje. Po ovom podatku izgleda da su ovi Slaveni prebivali sjeverno i zapadno od ušća Dunava. Po Menanderu Protektoru : „Kada je (kagan Bajan op. a.) prešao na suprotnu obalu rijeke, odmah je spalio sela Slavena i opustošio polja, vodio je i odnosio sve, pošto se niko od varbara nije nije usudio da mu izađe u susret, nego su se razbježali u šikare i šumske gudure“. Ovom prilikom Avari su uspjeli da oslobode više hiljada zarobljenih Romeja i primoraju Slavene da obećaju da će im plaćati godišnji danak. Međutim, već godinu dana kasnije kagan opet govori da mu ovi Slaveni ne plaćaju taj danak.

I savezništvo Romeja i Kaganata nije dugo trajala, a sve zbog Sirmiuma. Već 579. god. n. e. započela je opsada ovog grada. Nakon tri godine opsade i mnogih pregovora kagana i konstantinopoljskog dvora, Sirmium je 582. god. n. e. pao u ruke Kaganata.

Stanovnici Srimiuma su pošteđeni i omogučeno im je da grad napuste slobodni. Neki od njih su se sklonili u Salonu, o čemu svjedoći i natpis na sarkofagu opatice Jovane koji navodi da je ona pred Avarima pobjegla u Salonu i tu umrla 614. god. n. e.

Sa Sirmiumom u svojim rukama kagan Bajan je imao odličnu stratešku pozicija za poduzimanje dubljih pohoda i napada u unutrašnjost romejskog Balkana. Sada su Avari

predstavljali za Romejsko Carstvo isto takvog neprijatelja kao što su to bili Atilini Huni za Istočno Carstvo nekih 150 godina ranije.

Arheološki ostaci Sirmiuma.

U vrijeme opsade, ponovo se na romejske oblasti Trakije, Ilirika, Tesalije i Grčke izlila velika masa Slavena. Jovan od Efesa navodi da je : „Tri godine poslije smrti Justina, za vlade pobjedonosnog Tiberija prokleti naroda Slavena prođe kroz cijelu Heladu, oblasti Tesalije i Trakije i opustoši veliki broj gradova i imanja...To je trajalo četiri godine dok je car bio zauzet persijskim ratom i dok su sve njegove vojske bile na istoku. Zbog toga su Slaveni imali slobodne ruke, nastanili se i proširili .... I još danas žive u romejskim oblastima...ubijajući i pljačkajući zlato, srebro, stada konja“. Tek je napad Anta (sa kojima je Carstvo sada bilo u savezništvo) na slavensko područje na Donjem Dunavu primoralo napadaće da se povuku.

Veliki rat sa Iranom 572. – 591. god. n. e. (razdoblje vladavine Tiberija II. Konstantina)

Poradi pobjeda Maurikija, Hosrau I. je ponovo 579. god. n. e. tražio mirovni sporazum, međutim ubrzo je umro, a njegov nasljednik Hormizd IV. (vl. 579. – 590. god. n. e.) je prekinuo pregovore.

Hosrau I. je bio 22 sasanidski "šah nad šahovima" i najpoznatiji i najviše slavljeni od svih njih; nazivan je Anushiravan = "Besmrtna duša". Pored ratova sa Romejima, njegove armije su se sukobljavale i sa Aksumitima/Etiopljanima u Arabiji, Heftalitima i Turcima u središnjoj Aziji. Hosrau I. je bio veoma

poduzetan, ne samo u ratu nego i u osnivanju novih gradova, gradnji veličanstvenih palata, mostova i brana i nizu drugih infrastrukturnih radova. On je vodio i političke, društvene, ekonomske, fiskalne, socijalne reforme, administrativne i vojne reforme. Bio je tolerantan i sklon intelektualizmu. Za vrijeme njegove vladavine, umjetnost i nauka i općenito iranska kultura i prosperitet su dostigli svoj vrhunac. Kao veliki patron znanja i intelektualnog rada Hosrau I. je zaslužan ili za osnivanje ili za veliko širenje čuvene iranske akademije Gondišapur (Dânešgâh e Gondišâpur = دانشگاه گندی‌شاپور,) u gradu Gundešapur. Ova akademija je bila intelektualni i znanstveni centar sasanidskog Irana, i pružala je obrazovanje iz medicine, astronomije, matematike, filozofije, astrologije, teologije i znanosti. Tu su prevođeni tekstovi sa raznih jezika, a uspostavljene su intelektualne i znanstvene veze i sa indijskim i kineskim znanjem. Ovo je bilo u pravom smislu kosmopolitsko intelektualno i znanstveno središte. Posebno je ova akademija zaslužna za razvoj medicine i medicinskog obrazovanja.

Naredne 580. god. n. e. Gasanidi su izvojevali još jednu pobjedu nad Lakhmidima, a romejski napadi su bivali sve opasniji prodirući duboko u područje istočno od rijeke Tigris. Tek je dolazak prince Hosraua II. (sina Hormizda IV.) kao glavnokomandujućeg na jermenskom ratištu uspio stabilizirati situaciju. On je uspio da mnoge pobunjeničke jermenske vođe ponovo vrati na sasanidsku stranu, iako su iberski ustanici ostali lojalni Romejima. Naredne godine, propala je ambiciozna kampanja duž Eufrata koju su vodili Maurikije i Al Mundhir III., a istovremeno je jedna iranska armija pod komandom Adarmahana opustošila romejsku Mesopotamiju i Osroenu i zauzela i opljačkala i Edesu. Maurikije i Al – Mundhir III. su međusobno optuživali jedan drugoga za ove neuspjehe. Konflikt između njih dvojice je kasnije izrodio znatno ozbiljnije posljednice.

Privremeno se sukob između njih dvojice umirio, i oni su zajedno pobijedili Adarmahanovu armiju kod Kalinika. Po povratku u svoje područje Al Mundhir III. je saznao za Iranci i Lakhmidi pripremaju napad na Gasanide. Al Mundhirova armija je odnijela veliku pobjedu, zauzevši i neprijateljski tabor. Maurikije je i pored toga odlučio da se obračuna sa gasanidskim kraljem, optuživši ga za izdaju. Ova optužba je gotovo sigurno isfrabicirana od strane Maurikija, koji se želio riješiti Al Mundhira III. Gasanidski kralj je 581. god. n. e. na prevaru uzapćen i odveden u Konstantinopolis. U prijestolnici Al Mundhir III. nije imao tretman zatočenika, nego više internirca koji je za sebe, svoju suprugu i troje djece imao komforan smještaj i dobro izdržavanje. I ovo je dokaz da Al Mundhir III. nije bio izdajnik, i da je toga bio svjestan i Tiberije II. Konstantin. Međutim, zbog viših državnih ciljeva Al Mundhir III. je morao biti uzapćen, a pogotovu jer je ovaj ubijeđeni miafist izazivao ogorčenje ortodoksnih katolika. Izgleda da je religijsko pitanje bilo to koje je najviše doprinijelo hapšenju i internaciji Al Mundhira III. Uzapćenje Al Mundhira III. je izazvalo pobunu njegova četiri sina, koje je predvodio najstariji od njih Nu'man ibn al-Mundhir (النعمان بن المنذر). Pobunjenici su nanosili značajnu štetu carskim provincijama, a uspjeli su da pobijede i romejskog vojvvodu Arabije u bitci kod Bostre. Tiberije II. Konstantin je onda za gasanidskog kralja imenovao Al Mundhirovog brata, koji je bio ortodoksni katolik. Velika carska armija pod komandom Magnusa je uspjela poraziti Nu'manove pobunjenike i postaviti svoga favorita na gasanidski tron. Međutim, on je umro nakon samo 20 dana.

Maurikije je 582. god. n. e. uspio da u bitci kod Konstantina (danas Viranşehir u jugoistočnoj Turskoj) pobijedi iransku vojsku koju su vodili Adarmahan i Tamkhosrau, a tom prilikom je poginuo Tamkhosrau. Nakon te pobjede, a na vijest o smrti Tiberija II. Konstantina Maurikije je izabran za novog cara.

Početkom vladavine Tiberija II. Konstantina, carica Sofija i zapovjednik Justinijan, kojega je sa ratišta ranije opozvao Tiberije Konstantin, su sklopili zavjeru sa ciljem prevrata i postavljanja Justinijana za novog

cara. Zavjera je propala, ali i Sofiji i Justinijanu je Tiberije II. Konstantin oprostio. Koristeći pobjede na istočnom frontu, Tiberije II. Konstantin je poslao i dodatne trupe kako bi se još bolje utvrdila Ravena i od Langobarda povratila luka *Classis*. Njegovi zapovjednici su uspjeli da poraze Berbere u sjevernoj Africi.

V L A D A V I N A M A U R I K I J A

592. – 602. god. n. e.

Maurikije (539. – 23. ili 27. XI. 602. god. n. e.), vladao od 13. VIII. 582. do 23. ili 27. XI. 602. god. n. e. Kao vladar se zvao Φλάβιος Μαυρίκιος Τιβέριος Αὔγουστος/ *Flavius Mauricius Tiberius Augustus.* Maurikije je rođen u kapadokijskom mjestu *Arabissus*, kao sin izvjesnog Pavla. Maurikije je imao brata Petra i dvije sestre : Teoktistu i Gordiju. Svoju karijeru je započeo kao *notarius*, a kasnije je postavljen za tajnika tadašnjeg zapovjednika ekskubitora Tiberija. Kada je Tiberije imenovan za cezara, Maurikije je preuzeo zapovjedništvo nad ekskubitorima. Kada je izabran za komandanta istočne armije, Maurikije je proglašen i patricijem. Tiberije II. Konstantin je neposredno pred svoju smrt 5. VIII. 582. god. n. e. dao da se zaruće Maurikije i njegova kćerka Konstantina (živjela cc 560. – cc 605. god. n. e.), jedna od kćeri Tiberija II. Konstantina, i German (moguće sin Germana i Matasunte; bio je pretorijanski prefekt Afrike) i druga njegova kćerka Karito. Tada su i Maurikije i German dobili naziv cezara.

Maurikijev dvor

Konstantinopoljski dvor za vrijeme Maurikija je bio po jednoj stvari veoma zanimljiv. Na njemu su u isto vrijeme bile čak tri carice i to : Sofija (udovica Justina II.), Elija Anastazija (udovica Tiberija II. Konstantina) i Konstantina (supruga Maurikija). Po Jovanu iz Efesa sve tri carice su živjele u Velikoj palati. Maurikije je bio osoben i po činjenici da je sa Konstantinom imao veliki broj djece i to : Teodosija, Tiberija, Petra, Pavla, Justina, Justinijana, Anastaziju, Teokistu i Kleopatru. Na dvoru je veliki utjecaj imao i Maurikijev brat Petar (živio cc 550. – 602. god. n. e.), koji je imao položaj kuropalata (κουροπαλάτης, od latinskog *cura palatii;* ovo je u tadašnjem romejskom sustavu bila jedna od najviših časti).

Uprava za vrijeme vladavine Maurikija

Maurikije je bio dobar i odlučan vladar. Posebno se isticao u vojničkim poslovima, posebno sa obzirom da je za njegove vladavine Carstvo uvijek bilo u ratnom stanju sa nekim. Caru se pripisuje i autorstvo vojno – ratnog priručnika *Strategikona* (Στρατηγικόν). Maurikije je uvodio i određene upravno – administrativne mjere i promjene. Tako je na zapadu reorganizirao upravu, stvarajući dva eksarhata i to jedan za Italiju i drugi za sjevernu Afriku. Njima su upravljali namjesnici sa više – manje objedinjenom vojnom i civilnom vlašću. Maurikije je planirao da se nakon njegove smrti podijeli Carstvo i to tako što bi stariji sin Teodosije vladao Istokom iz Konstantinopolisa, a mlađi sin Tiberije vladao Zapadom iz Rima. Moguće je da je planirao i da ostali njegovi sinovi dobiju na upravu određene dijelove Carstva sa centrima u Aleksandriji, Kartagini i Antiohiji. Maurikije je bio ortodoksni katolik, ali je pokazivao toleranciju prema miafisitizmu. U vrijeme Maurikija, kao papa je stolovao čuveni Grgur I. Veliki (živio cc 540. – 12. III. 604. god. n. e.).

Maurikije je posebno bio zainteresiran za javne financije, i nastojao je biti što je moguće više štedljiv, makar to izazivalo i nezadovoljstvo naroda i posebno vojnika.

Folis koji na aversu prikazuje Maurikija

Veliki rat sa Iranom 572. – 591. god. n. e. (razdoblje vladavine Maurikija)

Romejska pobjeda kod Konstantina nije zaustavila rat, niti donijela konačnu prevagu Romejima, jer je već 583. god. n. e. na rijeci Nymphios (blizu ušća u Tigris) poražena romejska armija pod komandom Jovana Mistakona (Ἰωάννης ὁ Μυστάκων). Narednih godina, rat se nastavio bez očitije prevage na bilo kojoj od strana. Jedino bi trebalo istaći romejsku pobjedu u bitci kod Solahona 586. god. n. e.

Al Mundhir III. je sa dolaskom Maurikija na carski tron, protjeran na Siciliju gdje je boravio i 600. god. n. e. Moguće je da je njemu, nakon Maurikijeve smrti bio dopušten povratak u domovinu.Odmah po stupanju Maurikija na carski tron, u Konstantinopolis je došao gasanidski princ Nu'man kako bi postigao neki sporazum. Međutim, umjesto toga, i on je bio uhapšen, suđen i osuđen na smrt (preinačeno u progonstvo na Siciliju). Nu'man je odbio da se odrekne miafisitizma. Nakon progona Nu'mana, gasanidsko kraljevstvo je doživjelo disoluciju u niz malih plemenskih kneževina. Maurikijev obračun Al Mundhirom i njegovim sinom, je u krajnjoj instance imao teške posljedice po interese Konstantinopolisa na Levantu. Gasanidsko kraljevstvo je predstavljalo neku vrstu štita za romejske levantske posjede. Ono nije samo ratovalo sa Lakhmidima i Irancima, nego je i bilo i branik od upada pustinjskih Arabljana. Bez jakog i stabilnog gasanidskog kraljevstva kao neke tampon zone između romejskih sirijsko - palestinskih posjeda i arabljanskih plemena, Romeji će se za koju deceniju sami morati suočiti sa invazijom sa Arabljanskog poluotoka. Gasanidi su bili veliki promovitelji kršćanskog miafisitizma, u jednom semitskom i arapskom kontekstu. Misionari sa njihovog područja su duboko ulazili u Arabiju, koja je inače u ovom periodu već bila dobrano upoznata sa abrahamističkim denominacijama i njihovim vjerovanjima. Bez obzira na određene stavove, koji su više rezultat ideološko – religijskog promišljanja i htijenja nego stvarne povijesne situacije, krajem VI. st. n. e. arapsko "paganstvo" se već nalazilo u povlaćenju na prostorima Arabije, a abrahamizam već usađen u njeno biće. Mnoge arabljanske kršćanske i judejske zajednice su bile već dobrano etablirane. Ono što je potrebno istaći a vezano za predislamski arabljanski abrahamizan, jeste da u Arabiji i njoj susjednim zemljama (npr. u gasanidskom i lakhmidskom prostoru) nije postojao jedan izrazito

dominirajući pravac abrahamizma. Tu je djelovao čitav spektar od judaističkih zajednica i plemena pa do miafisita, nestorijanaca, ortodoksa – katolika…itd… Zato su arabljanskim prostorom cirkulirala raznorazna abrahamistička vjerovanja, shvatanja i tumaćenja. Sada je bilo samo pitanje vremena, kada će se iz toga kolopleta različitih abrahamističkih denominacija koje su prebivale ili dominirale u Arabiji i općenito Bliskom istoku i utjecaja još uvijek živućeg arapskog "paganstva" razviti, ili bolje rečeno profilirati, novi abrahamistički ogranak.

Situacija se mogla pogorštati za konstantinopoljsku državu kada je 18. IV. 588. god. n. e. (zbog smanjenja vojničkih plata za ¼, jer je Maurikiju novac trebao zbog jačanja podunavsko – balkanske armije) izbila pobuna romejskih vojnika protiv zapovjednika Priska (Πρῖσκος). Pobunjenici su izabrali za privremenog komandanta Germana (tadašnji vojvoda jedne od provincija, nije riječ o članu justinijanske šire familije i sinu Matasunte). Iranci su pokušali da iskoriste situaciju, ali su njihovu ofanzivu odbili upravo pobunjeni vojnici pod vodstvom Germana, i to kada su u ljeto 588. god. n. e. izvojevali veliku pobjedu kod Martiropolisa (Μαρτυρόπολις, *Martyropolis,* ميافارقين, ميافارقين,, Նփրկերտ, *Farqîn*, danas Silvan u jugoistočnoj Turskoj).

I ova pobuna iz 588. god. n. e. ukazuje koliko je opala disciplina i sustav zapovjedne – hijerarhijske odgovornosti unutar romejske vojske. To je bio kroničan problem romejske vojske u toku čitavog VI. st. n. e., i nije se održavao samo na obične vojnike, nego i na starješine, uključujući i one na najvišim pozicijama. To je već primijećeno u italijanskom ratu, kada je zbog neuvažavanja hijerarhijsko – zapovjedne strukture, pao Milan. Čak je i samom Belisaru bilo teško izaći na kraj sa nekada svojim svojeglavim časnicima i vojnicima – plaćenicima. Pojedini visoki zapovjednici su često postupali samovoljno, vođeni svojim ambicijama, idejama, težnjama i interesima. Dobar primjer pruža i bitka na rijeci Nymphios, koja je izgubljena samo zbog ljubomore Kursa (Κούρς ili Κοῦρσος) drugog zapovjednika u bitci prema Jovanu Mistakonu. Sabotiranje borbenih operacija nije samo moralo dolaziti od drugih "kolega" starješina u rimskoj vojsci, nego i od samoga cara. Justinijan I. je više godina u pravom smislu sabotirao Belisarov vojni položaj u Italiji za vrijeme rata sa Totilinom vojskom. I ovaj kronični problem je prilično doprinio ka rasapu Carstva početkom narednog stoljeća.

U toku 588. god. n. e. i grupa romejskih zarobljenika, koja je zarobljena prilikom pada Dare 15 godina ranije, je uspjela da pobjegne iz Kuzestana i da se kroz borbu probije do romejske teritorije. I naredne 589. god. n. e. se nastavio rat sa promjenljivom srećom. Romeji su, radi unutrašnje izdaje, izgubili Maritopolis, ali su kasnije (pod zapovjedništvom Komentiola (Κομεντίολος), novog *magister militum per Orientem*) pobijedili u bitci kod Sisauranona. Na Kavkazu i Zakavkazju, na ratište je došao iranski zapovjednik Bahram Chobin (بهرام چوبین), koji se proslavio u borbama protiv Nebeskih Turaka. Njegove trupa su odbile niz romejskih i iberskih napada, ali su ipak poražene od Romeja u bitci na rijeci Arakses. Zbog toga je "šah nad šahovima" Hormizd IV. sa prezirom opozvao Bahrama. Iranski zapovjednik se naljutio, i podigao je pobunu kojoj se pridružio veći dio iranske – sasanidske vojske. I na sasanidskom dvoru je došlo do državnog udara, jer su dvorjani i visoki dužnosnici zbacili i ubili Hormizda IV. i na vladarski tron postavili njegovog sina Hosraua II. (vl. 590. – 628. god. n. e.).

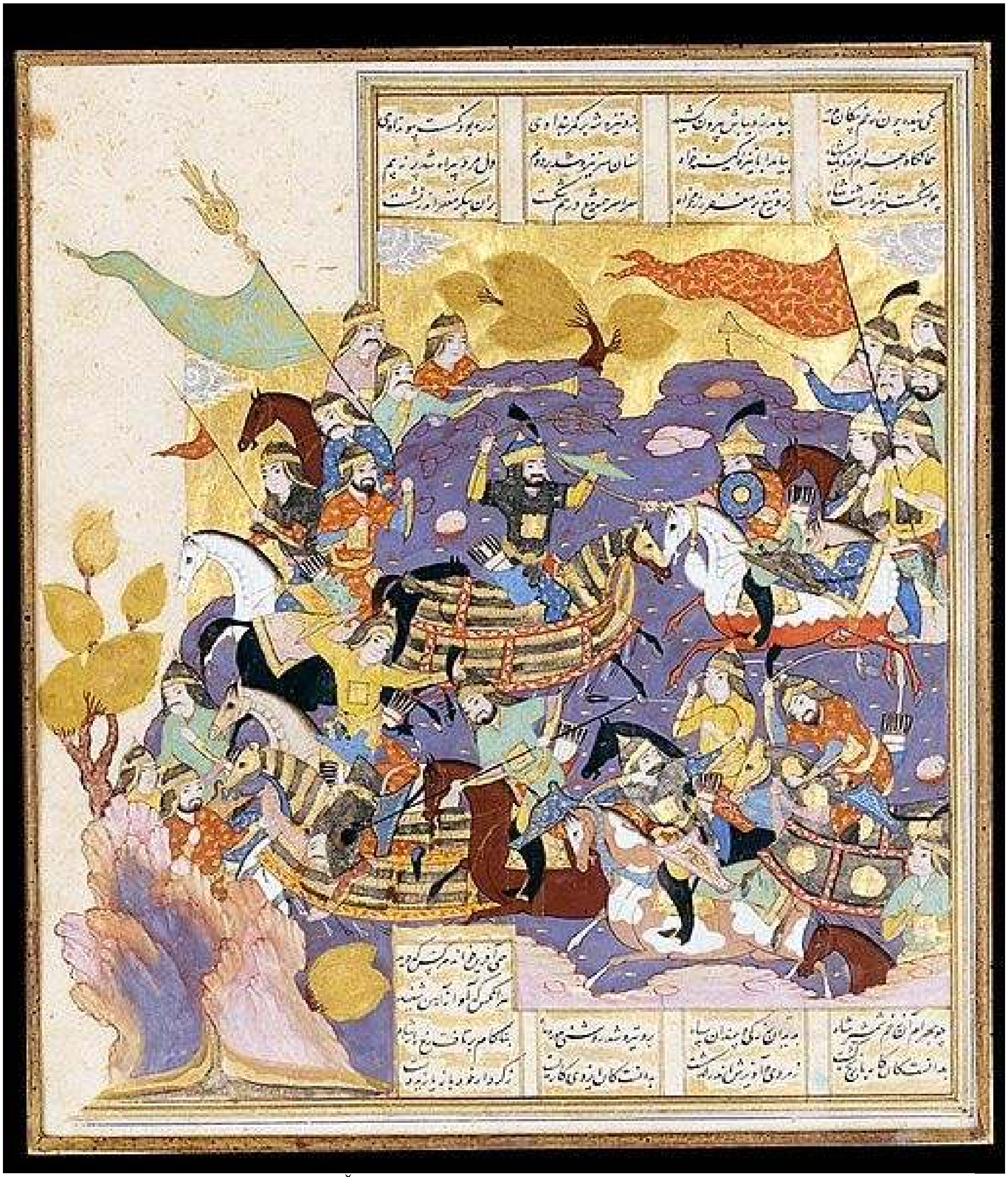

Novčić uzurpatora Bahrama VI.

Međutim Bahramova armija je nastavila uspješno vršiti pritisak, i poraženi Hosrau II. je morao sigurnost potražiti na romejskom području. Bahram je onda sebe proglasio za novog "šaha nad šahovima", i ova uzurpacija je prvi prekid sasanidske vladavine u Iranu.

Maurikije je u potpunosti stao (protivno mišljenju konstantinopoljskog senata) na stranu legitimnog nasljednika. Sa potporom Maurikija, Hosrau II. je krenuo u borbu za sasanidski tron. On je zadobio podršku iranske armije u Nisibisu, usput vraćajući Martiropolis svojim saveznicima Romejima.

Početkom 591. god. n. e. poražena je Bahramova armija kod Nisibisa, a pao je u ruke pristalica Hosraua II. i Ktesifon. Romejskim saveznicima je vraćena i utvrda Dara. Zatim je otpočela konačna borbena operacija protiv Bahrama. Hosrau II. i Narses (tada *magister militum per Orientem*) su vodili kombiniranu romejsko – iransku armiju u pravcu današnjeg Azerbejdžana. Druga armija koju je vodio Jovan Mistakon (tada *magister militum* za Jermeniju) je napredovao sa sjevera kako bi se Bahramove trupe uhvatile u kliješta. U bitci kod Blaratona 591. god. n. e., blizu Ganzaka (u današnjem sjeverozapadnom Iranu) Bahramove trupe su u potpunosti poražene. Sa tom bitkom se i završava Veliki rat sa Iranom. Svoje pomaganje da Hosrau II. povrati vlast, konstantinopoljski dvor je debelo naplatio. Romejima nisu vraćeni samo Martiropolis i Dara, nego su i predate i mnogi drugi gradobi kao što su Amida, Kara, Tigranokerta, Manzikert, Baguana, Valarsakert, Bagaran, Vars kesavan, Jerevan, Ani, Kars i Zarisat. Veći dio Iberije je sada bio zavisan od Konstantinopolisa. Lazika je isto ušla u romejsku sferu utjecaja. Ovaj mir tako predstavlja vrhunac romejske kontrole i vlasti na Kavkazu i Zakavkazju. Romejsko Carstvo više nije moralo da isplaćuje iranske Sasanide, ni zbog dobijanja mira, ni zbog povratka izgubljenih teritorija niti kao nadoknadu za odbranu kavkaskih prolaza i prijevoja, koji su štitili istočnu Malu Aziju i sjeverni Iran od napada "barbara" iz južnoruskih i ukrajinskih stepa. Ovaj mir nije samo završio višedecenijsko međusobno mrcavljenje dvije velike sile, nego je omogučio Maurikiju da prebaci znatan broj vojnih jedinica sa istočne granice na Balkan. Tamo su se odigravali događaji koji su u priličnoj mjeri predestinirali povijest Balkana za narednih 1400 godina.

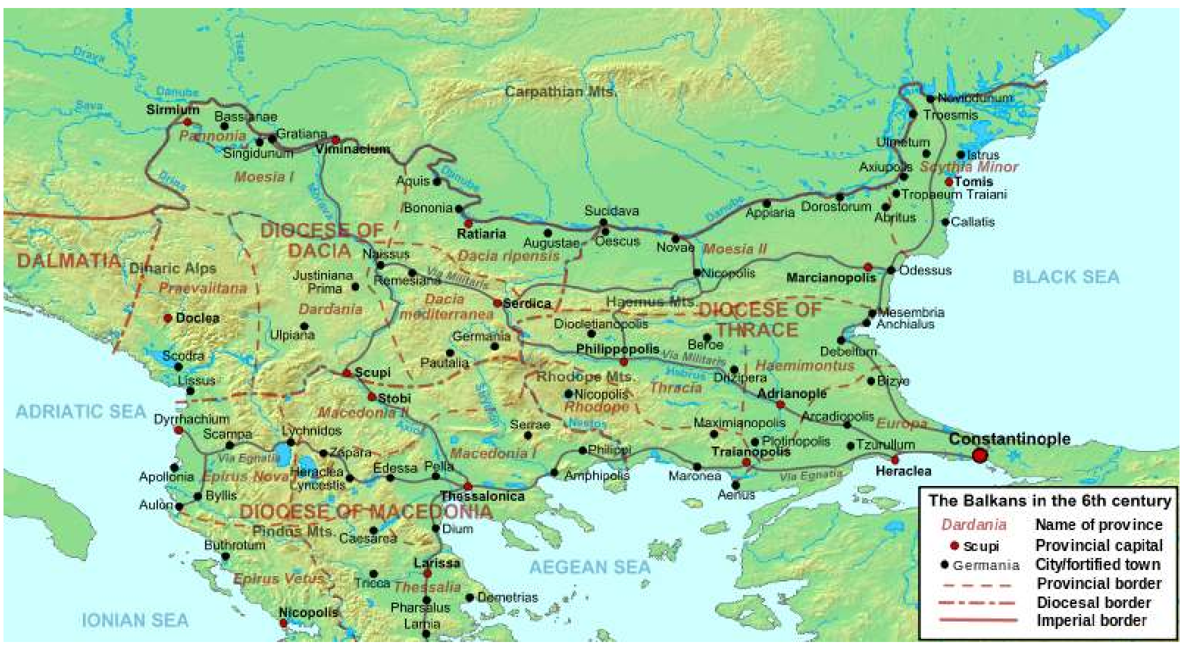
Mediavelna ilustracija iz Šahname od Firdusija koja prikazuje bitku kod Blaratona.

Sam Bahram Chobin je uspio pobjeći daleko na istok iranskog svijeta, ali je nešto kasnije ipak umoren od strane plaćenih ubica koje je poslao Hosrau II. Kasnija iranska dinastija Samanida, iz vremena cijepanja Abasidskog kalifata, vuće svoje porijeklo i od Bahrama Chobina.

Bitka za Balkan

Maurikije je skoro cjekolupni tok svoje vladavine posvetio stalnim, i sada dosta žestokim borbama na balkansko – dunavskom ratištu protiv Avarskog Kaganata. Ti kontinuirani

sukobi su ustvari predstavljali samo nastavak rata sa Kaganatom i samostalnim Slavenima koji je izbio za vrijeme Tiberija II. Konstantina. Maurikije i njegove vojskovođe su bili vrlo odlučni da zadrže sjevernu granicu. Može se sa pravom reći da je od svih romejskih careva Maurikije bio najviše zainteresiran za kvalitetnu odbranu balkanskih provincija. Ovaj ratni sukobi više ne ugrožavaju održanje romejske državne vlasti, nego se vrlo jasno već tada uočava pretnja i slavenskog trajnijeg naseljavanja na tlu romejskih balkanskih provincija. Ono što je karakteristično za maurikijevske vojne kampanje na Balkanu, jeste i to da one više nisu samo defanzivne, nego poprimaju i ofanzivne karakter. Tako romejska vojska nastoji preuzeti inicijativu u odnosu na skoro konstantne napade koji dolaze sjeverno od Dunava ili Drave i Save. Maurikije se u balkanskoj politici znatno više oslanja na snagu "mišića", nego na diplomatiju, potkupljivanje i politiku "slanja jednih barbara na druge" što su prakticirali njegovi prethodnici. Trojica romejskih visokih zapovjednika su, u ime Maurikija, vodila borbe sa Kaganatom i Slavenima i to : Komentiol, Prisk i Petar (carev brat). Sam rat se može podijeliti u dvije faze : 1. prva koja je trajala do 591. god. n. e. (odnosno potpisivanja mira sa Iranom) i 2. druga koja je trajala do 602. god. n. e.

Prvi period je okarakterisan defanzivom romejskih trupa i stalnim avarskim i slavenskim pritiskom. U ovom periodu Maurikije je imao problem da zbog istočnog rata, odvoji dostatan broj trupa da se adekvatno bore u Podunavlju i Balkanu. Slabo stanje državnih financija je onemogučavalo i povećanje broja vojnika na ovom frontu. Uz to, balkansko – podunavsko ratište je pružalo vojnicima manje mogućnosti za dobar i bogat ratni plijen, pa je i ovaj front bio manje atraktivan za plaćene profesionalne vojnike. Romejske jedinice na podunavsko – balkanskom frontu su ne samo za cara Maurikija, nego i za ranijih romejskih careva patile od niskog nivoa motivacije i morala, pa samim tim i discipline. Kaganat je 583. god. n. e. tražio povećanje danka na 100 000 solida.

Konstantinopoljski dvor je tada odlučio da prekine sve isplate, jer je zaključio da bi daljna popuštanja samo dovodila do dodatnih zahtjeva.

I ovo stalno plaćanje susjedima i potencijalnim neprijateljima je bila jedna otužna i sramotna praksa u ranom Romejskom carstvu. Ono je kao posljedicu imalo samo to da je kod onih "drugih" kojima se plaćalo izazivalo još veću pohlepu i traženje povećanje danka, nadoknade ili "poklona", uvezano is a ratnim prijetnjama i upadima. Tako je praktično carska riznica financirala svoje protivnike. I to je bio jedan od razloga slabljenja rane Romejske države.

Sada se pokreće velika ofanziva na romejske pozicije duž Dunava, pa vojska Kaganata zauzima prvo (nakon žestokog otpora) *Singidunum*/Beograd, zatim i gradove *Viminacium* i *Augustae* i onda prodire jugoistočno sve do Anhijala (danas Pomorie u Bugarskoj) na crnomorskoj obali. Tu se jedno romejsko izaslanstvo sastalo sa kaganom, ali je došlo do svađe Komentiola (koji je bio jedan od izaslanika i kagana). Ipak je 584. god. n. e. Maurikije sklopio mir sa Kaganatom, pristajući da se isplati 100 000 solida. Zauzeti podunavski i trački gradovi, izuzev Sirmiuma, su vraćeni Romejima. Sada je ulogu glavne odbrambene pozicije na Dunavu, okrenute prema Kaganatu, od Sirmiuma preuzeo Singidunum. Međutim, sporazum iz 584. god. n. e. se nije odnosio na one samostalne slavenske skupine koje su pustošile, ubijale i pljačkale sve do u Makedoniju i Grčku, što je i arheološki dokumentirano sa mnogim ostavama novca, posebno u Atici i na Peloponezu. Iste godine 5 000 odbranih slavenskih ratnika je pokušalo zauzeti iznenadnim napadom Solun, ali su bili odbijeni.

Po Teofilaktu Simokatu je na ove napade Slavene, "podmuklo i lukavo" naveo sam kagan. Ugrožene su bile i oblasti blizu Konstantinopolisa, pa je i sam Maurikije morao da se brine o odbrani prijestolnice.

Ipak su trupe koje je vodio Komentiol uspjele 585. god. n. e. da pobijede Slavene na rijeci Erginia, pobivši veliki broj Slavena. Istoga ljeta Komentiol je kod kastela Ansiona, blizu Hadrianpolisa, potukao Slavene koje je vodio Ardagast. Tom prilikom su oslobođeni mnogi romejski zarobljenici. Zbog ovih uspjeha je Komentiol unaprijeđ u čin *magister militum praesentalis*.

Do novih sukoba sa Kaganatom je došlo već 586. god. n. e., i Avari (zajedno sa njima potčinjenim Slavenima i drugim zajednicama) su uprkos snažnog romejskog garnizona u Singidunumu, zauzeli dunavske, mezijske, donjoskitske i tračke gradove *Aquis, Ratiaria, Bononia, Oescus*, *Durostorum*, Zaldapa, Panasa, *Tropaeum Traiani*, *Marcianopolis*. U potpunosti je probijena romejska odbrana na Donjem Dunavu. Velika avarsko – slavenska vojska je prodrla do juga Makedonije, gdje su u jesen 586. god. n. e., gdje su postavili opsadu Soluna. Ova osmodnevna opsada Soluna, opisana u "Čudima sv. Dimitrija I", se pokazala neuspješnom. Slaveni su i tada prodrli pustošeći i pljačkajući sve do Soluna. U odnosu na mnogobrojnu avarsku vojsku, znatno manja romejska armija pod komandom Komentiola je izbjegavala direktni sukob sa protivnikom i zadovoljavala se sa gerilsko – partizanskim načinom ratovanja. Tako su iznenada napadali pojedine neprijateljske jedinice, posebno u toku noći i nanosili im značajne gubitke. Tim načinom ratovanja Komentiolove trupe su 586. i 587. god. n. e. izvojevale niz pobjeda nad

Slavenima u Donjem Podunavlju i malo je nedostajalo da čak dva puta zarobe (kod grada Tomisa na crnomorskoj obali i na južnim padinama planine Hem/danas planina Balkan) i samoga kagana Bajana. Naredne (u ljeto) 588. god. n. e. komandu nad podunavsko – balkanskim ratištem je preuzeo Prisk. Njegova prva kampanja u Trakiji i Meziji se završila teškim porazom, što su iskoristili Avari da ponovo zauzmu Anhijal prodru sve do Mramornog mora. Kagan se sa vojskom povukao nakon primirja i sporazuma po kojem su mu Romeji morali isplaćivati godišnji danak.

Druga faza ratovanja na podunavsko – balkanskom ratištu je započela sa postignutim mirom na istoku. Sada je konačno, konstantinopoljski dvor mogao odvojiti značajne trupe za podunavsko – balkansko ratište. Te jedinice koje su prebacivane na Balkan su bile veteranske i dosta iskusne, a i od Hosraua II. ustupljena Jermenija je pružala dobru regrutnu bazu. Sve je to omogučilo i poduzimanje većih kontraofanzivnih i ofanzivnih akcija od strane romejskih zapovjednika.

Maurikije je 590. god. n. e. posjetio Anhijal i druge gradove u Trakiji, kako bi nadgledao obnovu fortifikacija i podizao moral trupa i lokalnog stanovništva.

Već 592. god. n. e. romejske trupe su povratile Singidunum, koji je nešto ranije bio pao u ruke Kaganata. Manje romejske jedinice su se, koristeći taktiku opisanu u "Strategikonu", obračunavale sa slavenskim napadaćima u Meziji i duž Donjeg Podunavlja, usput obnavljajući linije komunikacije među gradovima i vojnim posadama. Maurikije je nastojao da što je moguće više drži Avare i Slavene dalje od romejskih balkanskih provincija i da rat prebaci na njihovo područje. Tako bi romejski vojnici dobili šansu za pustošenje, pljačkanje i robljenje protivničke teritorije. Zapovjednik Prisk se sa svojim trupama uspješno borio sa Slavenima koje su predvodili Ardagast i Musocije. U proljeće 593. god. n. e. Prisk je sa svojim trupama prešao Dunav i prodro u područje današnje Vlaške u Rumuniji. Boreći se sve do jeseni iste godine Priskovi vojnici su nanijeli značajnu štetu Slavenima, a zarobljen je i poglavar Musocije. Maurikije je naredio da Priskova armija prezimi na sjevernoj strani Dunava, u hladnim i nepripremljenim zimovalištima okruženim močvarama i šumom. Tu naredbu Prisk nije izvršio i povukao se u zimovališta u gradu Odessosu (današnja Varna u Bugarskoj).

Maurikijeva naredba je izazvala nezadovoljstvo među vojnicima, a pošto je već ranije imao problema sa vojnicima zbog raspodjele plijena uzetog od Slavena, Prisk je smatrao mudrim da se ne povinuje carevoj naredbi. To su iskoristili Slaveni da izvrše kontranapad 593/594. god. n. e. i opljačkaju neke gradove. Maurikije je smijenio Priska, i umjesto njega postavio svoga brata Petra.

Maurikije je bio nezadovoljan i sa Priskovom odlukom da sklopi sporazum sa kaganom, po kojem je romejski zapovjednik preda Bajanu 5 000 zarobljenih Slavena.

Petar je uspio da pobijedi protivnika kod grada Μαρκιανούπολις/*Marcianopolis* (u današnjoj sjeveroistočnoj Bugarskoj). Krajem augusta 594. god. n. e. Petar je sa svojim vojnicima prešao Dunav blizu mjesta Securisca, zapadno od dunavskog grada *Novae*

(nekih 4 km istočno od današnjeg Svištova), i time poprilično narušio pripreme Slavena za novu sezonu upada. Tada je poginuo i slavenski poglavar Piragast. Međutim, i sami Romeji su imali velike gubitke, a doživjeli su in eke poraze. Zato je ponovo za komandanta armije na Balkanu postavljen Prisk.

U opisu Petrove kampanje iz 594. god. n. e. Teofilakt Simokata spominje i naselje Asimus, koje je pružilo čuveni otpor Atilinim vojskama. Petar je u toku marša kraće vrijeme boravio i u Asimusu. Petar je ušao i u sukob sa stanovnicima Asimusa i garnizonskim asimusijskim vojnicima, jer je ovaj htio i pokušao da garnizon vojnika uključi u svoju task – force armiju i tako ih odvede daleko od grada. Pokušaj Petra nije uspio, jer su se Asimutijci tome žestoko suprotstavili, čak zatvorivši kapije.

On je saznao da je kaganova vojska ponovo zauzela Singidunum, pa je svoju armiju, u kombiniranom dejstvu sa riječnom ratnom flotilom, uputio u tome pravcu. Avari su napustili grad, nakon što su uništili zidine Singidunuma. Pošto ne mogu da probiju dunavsku odbranu, Kaganat se okreće prema provinciji Dalmaciji, u koju kagan Bajan 597. god. n. e. pokreće napad sa brojnom vojskom. Dalmacija je do tada više – manje bila pošteđena velikih i pustošećih napada i pohoda. U toku ovog pohoda iz 597. god. n. e. napadači su osvojili grad Baloie (na prostoru srednjeg Vrbasa u današnjoj Bosni) i razorili još oko 40 utvrda (koji su predstavljali i refugije) i gradića. Napad iz 597. god. je bio veliki i opsežan napad Avarskog kaganata jer ga je osobno predvodio kagan i jer su upotrebljene i ratne mašine. Ali povratak invazora ipak nije prošao mirno. Prisku je prva zadaća bila da brani dunavsku liniju frontu, pa zato nije mogao da se direktno upusti u okršaj sa kaganovim trupama u Dalmaciji. Umjesto toga, Prisk je poslao svoga dozapovjednika Guduina sa 2000 vojnika prema zapadu. Guduin se kretao van glavnih puteva, i uspio se približiti neprijateljskoj koloni koja se povlačila sa pljačkaškog upada. Guduinovi vojnici su uspjeli da jednim iznenadnim napadom iz gustih šuma u potpunosti unište avarsku jedinicu od 2000 ratnika koja je od kagana bila zadužena da čuva plijen (uključujući i zarobljenike) iz dalmatinskog pohoda. Guduinov udar na izdvojenu avarsku kolonu se vjerojatno desio negdje na prostoru današnje Bosne.

Nakon dalmatinske kampanje, između Kaganata i Romeja je zavladalo privremeno zatišje (pred buru). Avari su to iskoristili za napad na Bavarsku i Franačku, dok su Romeji koristeći Marcianopolis i Odessos kao baze, napadali Slavene u Donjem Podunavlju. Nakon toga kraćeg zatišja, Kaganat je izveo jedan iznenadni napad, uspijevši da i opkole Priskovu armiju u Tomisu. Avari su ipak 30. III. 598. god. n. e. morali prekinuti opsadu, jer se približavala nova armija koju je vodio Komentiol. Ova armija je bila sačinjena od neiskusnih vojnika i nju su trupe Kaganata porazile. Tom je doprinijelo i to što Prisk nije sa svojim jedinicama pomogao Komentiolovoj armiji. Ova pobjeda je ohrabrila Bajana da se probije sve do mjesta Drizipera blizu Arkadiopolisa, između Hadrianopolisa i Konstantinopolisa. Međutim, tu ih je zahvatila epidemija kuge koja je pokosila veći dio Bajanove vojske, uključujući i sedam njegovih sinova.

Ovaj poraz je doveo do opoziva Komentiola, koji se spasio bjekstvom u Konstantinopolis u kojeme je zavladala velika panika zbog približavanja kaganove vojske. Maurikije je odlučio da mobilizira navijaće plavog i zelenog i da ih zajedno sa svojom gardom postavi da čuvaju konstantinopoljske fortifikacije.

Sva ova dešavanju su dovela do zaključivanja primirja konstantinopoljskog dvora sa Bajanom, po kojem je godišnji tribut povećan na 120 000 solida, utvrđena granica na Dunavu i dozvoljeno je da se prelazi ova rijeka u slučaju borbi sa Slavenima. Ovo primirje su Romeji iskoristili za poduzivanje napada na Slavene u Donjem Podunavlju. Kada su konsolidirali svoje armije i proanalizirali sva prethodna dešavanja, Romeji su odlučili prekršiti primirje. Prisk je sa svojom armijom prezimio 598./599. god. n. e. u okolici Singidunuma. Udružene armije Priska i Komentiola su u ljeto 599. god. n. e. napredovale duž Dunava prema zapadu. U Viminaciumu je romejska vojska prešla Dunav. Ovu transdanubijsku operaciju je vodio Prisk, jer je Komentiol ostao zbog bolesti u zaleđu. Priskova armija je u deset dana vodila tri sukcesivne bitke, i u njima je pobijedila. Po Teofilaktu Simokati, kaganatska vojska je imala čak 28 000 poginulih ratnika, uključujući i četiri kaganova sina. Romejska armija pod vodstvom Priska se nastavila probijati u dubinu Transdanubijske Panonije, i kod rijeke Tise je izvojevala i četvrtu pobjedu, a nakon toga su napadnuta i gepidska naselja. Tom prilikom je pobijeno ili zarobljeno na desetine hiljada "barbara". Samo 20 dana nakon četvrte bitke, desila se i nova bitka na rijeci Tisi u kojoj je kaganova armija potpuno potučena. Teofilakt Simokata navodi da su vojnici kaganove vojske bili golemi, a da su posebno stradali Slaveni. Tom prilikom je i zarobljeno 3 000 Avara, 8 000 Slavena i 6 200 drugih "barbara" (Gepidi, Protobugari, itd...). Ove zarobljenike je kasnije Maurikije oslobodio i vratio kaganu.

Komentiol je uspio i ponovno otvoriti planinski prolaz "Trajanovu Kapija" u današnjoj Bugarskoj. Istovremeno je i Kalinik, ravenski eksarh, odbio 599. god. n. e. slavenske napade na Istru. Inače, skoro neprimjećeno zbog ovoh borbi na središnjem i istočnom Balkanu, teće postepena slavenska kolonizacija u području istočnih Alpa i zapadne Panonije. Tu su pored zapreke koju su imali u romejskoj kontroli nad Istrom, Slaveni naišli i na odbrambene pozicije Langobarda koje su sprečavale njihovo prodiranje i naseljavanje u sjevernoj Italiji.

Romejske Transdanubijske operacije su se nastavile i narednih godina. Armija pod komandom Petra je 601. god. n. e. napredovala ponovo do rijeke Tise, nizući pobjedu za pobjedom. I naredne 602. god. n. e. Petrova armija je nanijela vrlo težak Slavenima. Kaganat se našao na rubu propasti, posebno i zbog napada Anta i pobuna potčinjenih zajednica. Jedna od ovih pobunjenih zajednica je prešla i na romejsku stranu. Međutim, spas za kagana Bajana, je došao sa neočekivane strane.

Ove romejske pobjede su donijele bar jedno kratko olakšanje provincijama u unutrašnjosti poluotoka. Maurikije je planirao i obnovu Balkana, preseljavanjem jermenskih seljaka u opustošene krajeve. U tu svrhu je poslao Priska na istok, kako bi unovačio te seljake – vojnike i njihove porodice. Romejske pobjede su ujedno i pokazalo da su Avari itekako ranjivi i da im se mogu nanijeti teški i krvavi gubitci, i to na njihovom području. To je imalo značajno dejstvo na zajednice koje su bile potčinjene Kaganatu, i jačalo je i centrifugalne sile ali i otpor tih zajednica Avarima. Uostalom, tada se i dešavaju prve značajnije pobune sa ciljem zbacivanja avarskog jarma. Pobjede su usporile, istina samo privremeno, slavensko naseljavanje i

preuzimanje većeg dijela Poluotoka. Pokazalo se da su ove romejske kampanje bile i posljednje (sve do početka XI. st.) koje su izvođene i u Transdanubiji.

Maurikije je izdao naredbu Petrovoj romejskoj armiji da zimu 602/603. god. n. e. provede u Transdanubiji, kako bi se utvrdili ratni uspjesi, ali i uštedjelo na taborovanju i zimovanju vojske. Pokazalo se da je ova Maurikijeva naredba bila ne samo krucijalna greška koja ga je stajala života, nego je i izazvala posljedice koje su na kraju predestirale sudbinu Balkana i omogučile nastanak onakve etnokulturne slike koja je osnova i za današnji razvitak zajednica na ovom jugoistočno europskom poluotoku. Maurikijeva naredba je izazvala otvorenu pobunu, i Petar je izgubio kontrolu nad armijom. Na to je Maurikije izdao novu naredbu da se krene u daljnju ofanzivu, umjesto da se primiri preko zime. Vojnici su ovo shvatili kao Maurikijevo gubljenje veze sa stvarnom situacijom, i pobunjena armija je za svoga vođu izabrala Foku, zahtijevajući abdikaciju Maurikija i izbor novog cara (bilo njegovog sina Teodosija ili Germana, tadašnjeg uglednika i punca Teodosija). Ubrzo se pobunila i uvijek nezadovoljna konstantinopoljska masa (uključujući i zelene), pa je Maurikije sa svojom familijom morao bježati iz prijestolnice. Dunavska armija je krenula na Konstantinopolis, u koji je predvođena Fokom ušla u novembru 602. god. n. e. Foka je okrunjen za novog cara, dok su Maurikije i njegovi sinovi bili uhvaćeni i zatim pogubljeni. Pripovijeda se da je Maurikije morao gledati dok mu ubijaju sinove. Njihova tijela su bačena u more, a glave izložene u gradu. Carica Konstantina i kćerke su bile pošteđene i poslane u samostane. Obračunalo se i sa Maurikiju vjernim zapovjednicima, pa je Komentiol pogubljen. Pogubljen je i Petar.. Ovu čistku je preživio Prisk, koji je svoju visoku vojničku karijeru nastavio i u novom režimu. U ovo vrijeme je umro i kagan Bajan.

Po Teofanu, Konstantina je stupila u konspiraciju sa Germanom (nekada visokim uglednikom konstantinopoljskog senata), sa ciljem zbacivanja Foke. Zavjera je otkrivena i cc 605./606. god. n. e. Konstantina i njene tri kćerke, kao i German i njegova neimenovana kćerka su pogubljeni.

BORBA ZA OPSTANAK i KONAČNA TRANSFORMACIJA

Nomisma sa likom Foke na aversu

Nomisma sa likom Heraklija

Romejsko Carstvo 602. god. n. e.

V L A D A V I N A   F O K E

602 – 610. god. n. e.

Foka, vladao od 602. do 610. god. n. e. Kao vladar se zvao *Flavius Phocas Augustus*/ Φωκάς. O životu Foke prije pobune 602. god. n. e. se vrlo malo zna, izuzev možda da je tračkog porijekla. Ime njegovog oca nije zabilježeno, dok se majka se zvala Domentzia (Δομεντζία; u vrelima postoji niz različitih varijanti

njenog imena), a dvojica braće Komentiol (Κομεντίολος; nije riječ o istoimenom Maurikijevom zapovjedniku) i Domentziol (Δομεντ[ζ]ίολος; u vrelima postoji niz različitih varijanti njegovog imena). Poznato je da je sa suprugom Leontijom imao kćerku Domentziju. Foka je cc 600. god. n. e. za vrijeme podunavsko – balkanskih borbi bio niži časnik u romejskoj vojsci. Prilikom borbi cc 598. god. n. e. Avari su zarobili veliki broj romejskih vojnika, zahtijevajući otkup kako bi ih oslobodili. Foka je bio član vojničke delegacije koja je otišla na konstantinopoljski dvor da podnese zahtjev da se nešto učini kako bi se vojnici oslobodili. Maurikije je odbio da plati otkup, i zarobljenici su poubijani. To je izazvalo veliku kosternaciju u vojsci. Navodno je i sam Foka na dvoru doživio poniženja.

Dolazak na vlast

Foka je uživao značajnu podršku u redovima zelenog tima, i onog dijela stanovništva koji je bio nezadovoljan Maurikijevom poreznom politikom. Među prvim odlukama novog režima je bilo smanjivanje poreza i pokretanje određenih agrarnih reformi. Te reforme su se sastojale u imenovanju rektora kao glavnih administratora na latifundijama i eliminiranju svih tipova ugovoritelja i drugih „parazita“ koji su se često uklopljavali među zavisnog seljaka i zemljoposjednika. Ovi ugovoritelji su toliko eksploatirali zavisne seljaka da su ih dovodili do nivoa samoga siromaštva, a sa druge strane su smanjivali prihode zemljoposjednika. Nešto slično je bila pojava čitlučenja u Osmanskom Carstvu. Ove reforme su išle i u korist materijalnog stanja Crkve, koja je pod svoje okrilje preuzela ustanove socijalne politike : bolnice/lječilišta, porodilišta i sirotišta. Foka je inače održavao prilično dobre odnose (i u teološkim i u svjetovnim pitanjima) sa institucijom rimskog pape, koja je već tada bila najjača i najutjecajnija figura u rimskom vojvodstvu.

Foka je dodijelio Hadrijanov mauzolej papi Bonifaciju IV., da ga koristi kao crkvu. Za eksarha Italije je 603. god. n. e. ponovo imenovao Smaragda (*Smaragdus*), kojeg je Maurikije sa te pozicije smijenio 589. god. n. e. Smaragd je u znak zahvalnosti dao posvetiti ili ponovo posvetiti stup posvećen Foki na rimskom Forumu (Colonna di Foca). Na vrhu stupa se nalazila pozlaćena statua Foke. Stup i postament sa natpisom su reciklirani iz ranijih epoha.

Smaragd se nije proslavio kao eksarh Italije, i za vrijeme njegove uprave izgubljeni su Kremona, Mantua, Vulturina. Nakon pada Foke, smijenjen je i Smaragd.

“Fokin stup na Forumu”, iza njega se vidi slavoluk Septimija Severa.

Foka se u svojoj upravi suočio i sa značajnom opozicijom, na što je odgovarao okrutno i bez milosti. Kako bi se održao na vlasti, dao je ubiti veliki broj ljudi. Međutim, potrebno je imati u vidu da nije do danas sačuvano nijedno historijsko djelo koje je nastala u njegovo vrijeme. Tako i sačuvani podaci o Fokinoj vladi dobrim dijelom potiću iz vremena onih režima koji nisu bili blagonakloni prema „populisti“ Foki. Sam Foka, bez ikakvog zaleđa u tadašnjem konstantinopoljskom društvu, je bio izgleda nepovjerljiv prema ljudima. Zato je svoju braću i svoga nećaka Domentziol postavljao na najviše vojne i civilne dužnosti. Svoju kćerku Domentziju je 606. ili 607. god. n. e. udao za vojskovođu Priska. Međutim, zbog dešavanja na konstantinopoljskom hipodromu kada su uz slike Foke i Leontije, nošene i slike Priska i Domentzije, Foka se okrenuo protiv Priska.

Osmogodišnja vladavina Foke označava i period kada je odšlo do modne promjene u carskom izgledu. Od Konstantina I. carevi nisu nosili bradu, izuzev Julijana Apostate. Foka uvodi običaj nošenja brade, koji će romejski carevi zadržati prilično dugo

Posljednji rat sa Iranom 602. – 628. god. (doba vladavine Foke)

Maurikijevo pogubljenje je značilo i kraj desetogodišnjeg mira sa Iranom. To je ujedno bio i početak posljednjeg, najdužeg, prostorno najsveobuhvatnijeg i najrazornijeg rata između Romejskog Carstva i Irana. „Šah nad šahovima“ Hosrau II. je, zbog vojnog prevrata u Konstantinopolisu i pogubljenja svoga patrona, odlučio da se osveti Foki i općenito Romejima. I tako je pokrenuo rat. Ovaj rat je promijenio izgled Bliskog i Srednjeg Istoka. Iz njega je Romejsko Carstvo izašlo kao već potpuno transformirano Carstvo grčkog jezika i narodnog identiteta, ortodoksne kršćanske religije i sa istočnorimskim državotvornim kontinuitetom i sa nepromjenljivim sjedištem u Konstantinopolisu. Sa druge strane, Iransko Carstvo je toliko oslabilo, da je nedugo nakon završetka rata propalo i Iran je završio u skoro 180godišnjem stranom sužanjstvu.

Nisu svi romejski dužnosnici prihvatili uspostavu novog režima. Narses, namjesnik romejske Mesopotamije, se u drugoj polovici 603. god. n. e. pobunio i u Edesi uspostavio protufokijansko uporište.

Tada su cirkulirale glasine o tome da je Teodosije, najstariji sin Maurikija, uspio preživjeti pokolj i pobjeći na istok. To je odmah iskoristio Narses, pa je stvorio lažnog Teoodsija. Tako je tvrdio da se pobunio poradi njegovog prava. Narses je kasnije pseudo – Teodosija predstavio i Hosrau II. „Šah nad šahovima“ je organizirao i krunisanje ovog pseudo – Teodosija, i zahtijevao je da ga Romeji prihvate za legitimnog cara. Ustvari glavno obrazloženje Hosrau II. kada je napao Fokine trupe na istoku, bilo je da on radi ne samo kako bi osvetio umorstvo Maurikija i njegovih sinova, nego kako bi i postavio pseudo – Teodosija na romejski, konstantinopoljski tron.

Foka je onda poslao trupe pod komandom Germana (vjerojatno ista osoba koju su buntovni vojnici iz 588. god. n. e. izabrali za svoga starješinu) da napadnu Narsesa i njegove pristalice u Edesi. Našavši se pod opsadom u Edesi, Narses se onda obratio za pomoć Hosrau II., koji je jedva čekao da pokrene osvetnički rat u kojem bi nastojao i povratiti izgubljena područja. Iranska armija je 604. god. n. e. kod grada Konstantina pobijedila Germanovu armiju, a nakon par dana je preminuo i German uslijed što je bio teško ranjen u navedenoj bitci. Rat se loše odvijao po Romeje i Iranci su 605. god. n. e. zauzeli bitnu utvrdu Daru. Nešto kasnije, Narses je pokušao da smiri situaciju diplomatijom i pregovorima, i nakon što mu je bila garantirana sigurnost krenuo je u Konstantinopolis. Međutim, Foka je prekršio zadatu riječ i garantirani imunitet i dao je Narsesa uhapsiti, a onda i živoga spaliti na lomači u Konstantinopolisu. Porazi na istočnoj granici i prijetvorni postupak prema Narsesu su prilično naškodili Fokinoj popularnosti. U početku je zbog populističkih mjera Foka uživao znatnu popularnost, ali se to vrlo brzo istopilo, uslijed sirovosti i surovosti cara, ne poznavanja politike, nepostojanja legitimiteta i naravno niza poraza. Najveće nezadovoljstvo je dolazilo iz redova romejske svjetovne elite.

Iranski vojskovođa Šahin je pobijedio trupe pod komandom Domentziola 607./608. god. n. e. u bitci kod Teodosiopolisa.

Hosrau II. je vješto iskoristio građanski rat (608. – 610. god. n. e.), osvajajući niz gradova u širem graničnom prostoru Jermenije i Gornje Mesopotamije. Tome je u velikoj mjeri doprinijela činjenica da je Fokin zapovjednik Bonos sa sobom u Egipat poveo veći dio Istočne armije. Gradovi Mardin (u današnjoj jugoistočnoj Turskoj) i Amida (današnji Dijarbekir u jugoistočnoj Turskoj) pali 609. god. n. e., a jermenski Teodosiopolis (današnji Erzurum) se predao 609. ili 610. god. n. e. i to na nagovor pseudo-Teodosija. Edesa je pala 610. god. n. e.

Bitka za Balkan. Početak kraja

Maurikijevo pogubljenje je označilo i kraj svih planova koje je konstantinopoljski dvor imao sa Podunavljem i Balkanom. Jermenski kolonisti nisu preseljeni, niti su nastavljeni pobjedonosni pohodi. I umjesto da se zada posljednji udarac Kaganatu, u narednom periodu desilo se nešto sasvim suprotno.

Možda su u početku Fokine vladavine nastavljeni neki manji napadi na Kaganat i Slavene, ali u znatno manjem opsegu. Ubrzo je i to prestalo. Zbog rata koji je izbio na istoku, Foka je 605. god. n. e. sa Balkana i dunavske granice povukao znatan broj trupa. Što se tiće razdoblja Fokine vladavine i situacije na Balkanu, izvorna građa je prilično „šutljiva“. Vjerojatno se u toku većeg dijela Fokine vladavine, još uvijek nije desio masovni i masivni prodor Avara i Slavena na Balkan. Uostalom i Kaganatu je trebalo određeno vrijeme da se reorganizira uslijed poraza iz 599. – 602. god. n. e. i smjene na kaganskoj poziciji. Moguće je da se pretnja Kaganata i Slavena izražajnije počela javljati u vrijeme građanskog rata 608. – 610. god. n. e. Taj unutarnji sukob i rascjep romejskog svijeta na dvije strane, odsustvo značjanog broja trupa sa Balkana i podunavske granice te niz poraza na istočnoj fronti su moguće okuražili novog kagana Bajana II. da iskoristi novonastalu situaciju i pokrene opći napad. Sa druge strane, otporna snaga Romejskog Carstva i društva je bila prilično oslabljena, i prostor južno od Dunava, Drave i Save je prepušten na milost i nemilost invazorima, ali i doseljenicima. Ako je suditi po zapisima Jovana iz Nikiu, veliki prodor je započeo pri samom kraju Fokine vladavine, 608. ili 609. god. n. e. Tako ovaj koptski biskup, u tekstu neposredno prije opisa sloma istočnog fronta, zbivanja u Tripolitaniji i pada Fokine vlasti u Konstantinopolisu, navodi da su na Balkanu uništeni kršćanski gradovi i da su mnogi njihovi stanovnici zasužnjeni. Prema Teofanu, Heraklije je našao sve stvari romejske države srušene, jer su Europu Avari učinili pustinjom, a Iranci su pokorili Aziju. Teofanov podatak je vjerojatno pretjeran, jer glavno zauzimanje većeg dijela Balkana od strane Avara i Slavena pripada tek prvoj deceniji Heraklijeve vladavine.

Pobuna u eksarhatu Afrika i građanski rat 608. – 610. god. n. e.

Sve veće nezadovoljstvo Fokinom vladavinom, posebno među višim društvenim slojevima je konačno dovelo do pobune. Heraklije Stariji, eksarh Afrike, je 608. god. n. e.

zajedno sa sinom Heraklijem digao pobunu. Potrebno je naglasiti da se njih dvojica nisu tada proglasili za careve ili suvladare.

Zanimljivo je da su se dvojica Heraklija ustvari proglasili konzulima, iako još od vremena Justinijana I. nije bilo više konzula. Od Justinijana su samo carevi *pro forme* proglašavani konzulima, prilikom krunisanja. Moguće je da su ovim činom Herakliji na neki način naglasili da preuzimaju neke carske prerogative.

Po kasnijoj tradiciji koja možda nije vjerodostojna, narušeni odnosi između Foke i Priska su rezultirali time da je Prisk poslao pismo Herakliju Starijem, nagovarajući ga na pobunu.

Pobuna se izrodila u pravi građanski rat. Niketas, nećak Heraklija Starijeg je poveo kopnenu ofanzivu na Egipat, a sin Heraklije je otplovio sa flotom prema Siciliji i Kipru. Pobune i neredi su izbili i u Siriji i Palestini. Foka je zato poslao zapovjednika Bonosa da uguši te bune i ponovo osvoji Egipat. Bonos je toliko okrutno postupio prema buntovnim gradovima i zajednicama, da se njegova surovost na Levantu pamtila i stoljećima kasnije. Kako bi preuzeo kontrolu nad Egiptom, Bonos je sa sobom poveo skoro cijelu Istočnu armiju, ostavljajući opasan vakum na frontu prema Iranu. Nakon teških borbi, Bonosova armije je 509. god. n. e. poražena u Egiptu.

U trenutku izbijanja pobune Herakliji su imali dobru startnu poziciju. Afrički eksarhat je bio značajno udaljen i zaštićen od brzog udara središnje vlasti. Uz to je riječ o ekonomski značajnoj regiji, koja je mogla biti dobra logistička baza. Kada je heraklijevska stranka preuzela i Egipat, snabdjevanje Konstantinopolisa je došlo u pitanje. Foka je uostalom tada vodio rat na dva fronta, protiv Hosrau II. i protiv heraklijevaca. I jedan i drugi neprijatelj su tvrdili da žele osvetiti zbog zbacivanja i smrti Maurikija. Iranske trupe su već prodrle u dubinu romejskog područja. Foka je morao i da se suočava sa avarsko – slavenskom prijetnjom na Balkanu, a u Solunu, i još nekim maloazijskim i sirijskim gradovima je došlo do međusobnih razračuna zelenih i plavih.

Flota Heraklija sina je do oktobra 610. god. n. e. došla do Konstantinopolisa. Fokine oružane snage su se raspale, a neke jedinice su se pridružile Herakliju sinu. Njemu su se tada pridružili i mnogi uglednici, kao i zeleni Konstantinopolisa. Tako je Heraklije sin prvo aklamiran i proglašen za novog cara van samoga Konstantinopolisa. Sama prijestolnica je preuzeta od strane Heraklija, bez ozbiljnog otpora. Ovom rasapu vojnih jedinica u Konstantinopolisu i okolici prilično je doprinio i Prisk, koji se stavio na stranu dvojice Heraklija i doveo Herakliju sinu na raspolaganje gardiste - ekskubitore. Sama prijestolnica je preuzeta od strane Heraklija, bez ozbiljnog otpora. Foka je zarobljen, doveden pred Heraklija koji ga je osobno na licu mjesta ubio. Fokino tijele je bilo unakaženo (genitalije su mu odrezane jer je bivši car silovao suprugu Fotija, konstantinopoljskog uglednika), vučeno kroz ulice Konstantinopolisa i na kraju spaljeno. Heraklije se ponovo (sada oficijelno u Konstantinopolisu) krunisao za cara 5. X. 610. god. n. e. Heraklije Stariji, koji je cijelo vrijeme građanskog rata ostao u Kartagini, je umro nedugo nakon što je primio vijest da mu je sin proglašen za novog konstantinopoljskog cara.

Pogubljena su i Fokijeva braća Komentiol i Domentziol. Nećak Domentziol je pošteđen, zahvaljujući intervenciji sv. Teodora iz Sikeona. O sudbini Leontije i kćerke Domentzije se ne zna ništa.

VLADAVINA HERAKLIJA

Heraklije (cc. 575. - 11. II. 641. god. n. e.), vladao od 5. X. 610. do 11. II. 641. god. n. e. Kao vladar se zvao Φλάβιος Ἡράκλειος/ *Flavius Heraclius Augustus.* Heraklijev istoimeni otac i majka Epifanija su bili jermenskog porijekla. Heraklije Stariji je prije svoje dužnosti eksarha Afrike bio istaknuti zapovjednik na istočnom frontu i istočnoj granici. Heraklije je imao brata ili polubrata Teodora (Θεόδωρος), koji je kao kuropolat kao postao careva „desna ruka“ u civilnim i vojnim poslovima. Poseban problem u historiografiji predstavlja njegova nećakinja i kasnija druga supruga Martina. Po Teofanu i vaseljenskom konstantinopoljskom patrijarhu Nikeforu I. (prva desetljeća IX. st.), Heraklije je imao sestru Mariju koja je majka Martine. Navodno je Marijin suprug i otac Martine bio izvjesni Martin. Mediavelni pisci Kedren i Mihajlo Sirijac navode da je Martina bila kćerka neimenovanog Heraklijevog brata. Od članova šire Heraklijeve familije vrijedi istaći Niketasa, sina Gregorasa, brata Heraklija Starijeg. Prva Heraklijeva supruga je bila *Fabia* (živjela cc 580. – 13. VIII. 612. god. n. e.; po krunisanju uzela grčko ime Eudokija). Fabija je bila za Heraklija zaručena dok je ovaj bio još u eksarhatu. Po Teofanu Fabija Eudokija je bila kćerka velikog i utjecajnog afrikorimskog zemljoposjednika Rogasa. Ovo ukazuje da je su dvojica Heraklija u sjevernoj Africi izgradili dobru mrežu podrške. Heraklije i Fabija Eudokija su imali dvoje djece i to : Eudoksiju Epifanija (*Eudoxia Epiphania*, rođena 7. VII. 611. god. n. e.) i Heraklija Novog Konstantina (Ἡράκλειος νέος Κωνσταντῖνος, živio 3. V. 612. – 20. IV. ili 24./26. V. 641. god. n. e., budući nasljednik Heraklija i vasilevs Romejskog carstva). Inače je Heraklije imao i nezakonitog sina po imenu Jovan Atalarih/ Ἰωάννης Ἀθαλάριχος sa jednom neimenovanom ženom. Heraklije je utemeljitelj Heraklijanske dinastije koja je Romejskim carstvom vladala do 711. god.

Heraklijevski dvor

Eudokija je umrla 13. VIII. 612. god. n. e. i to vjerojatno uslijed epilepsije. Ova sjevernoafrikanka je bila za kratko vrijeme stekla velike simpatije kod Konstantinopoljaca. Tada je Heraklije učinio nešto što će postati jedan od najkontroverzijih postupaka njegove vladavine. Već naredne godine je oženio svoju nećakinju Martinu. Ovaj brak se smatrao incestuoznim i bio je vrlo nepopularan. Konstantinopoljski patrijarh Sergije (na čelu patrijaršije od 610. do 638. god.) je pokušao da spriječi brak, ali nije uspio u tome. Sa Martinom je Heraklije imao najmanje devetero djece, od čega je najmanje dvoje bilo defektno (što se smatralo kaznom zbog incestuoznog braka). Kako je vrijeme prolazilo Heraklija je sve više mučilo ovo pitanje incestuoznog braka, pa je i poraz u bitci kod Jarmuka smatrao kaznom zbog toga svoga čina.

I Heraklije je nastojao da nađe kompromis sa miafisitizmom, preko doktrine koja se naziva monotelitizam ili monoteletizam (μονοθελητισμός = “jedna volja”). Po ovom kristološkom učenju, koje je utvrdio patrijarh Sergije, moguće reći da u Hristu postoje dve prirode, ali samo jedna volja.

Međutim, ovo je bilo odbijeno od obje strane. Suprotstavili su mu se papa Martin i sv. Maksim Ispovjednik. Nakon što su regije gdje je kršćanstvo – miafisitizam dominiralo izgubljene u ratovima sa Arapima, nestala je i potreba za kompromisom sa miafisitima. Zbog kompromiserstva, Heraklije je bio osuđivan od nekih religijskih pisaca kao heretik i

loš vladar. Monoteletizam (koji je Heraklije 638. god. proglasio oficijelnom formom kršćanstva u Romejskom Carstvu) je proglašen za herezu na VI. vaseljenskom sinodu u Konstantinopolisu 680. – 681. god.

Zanimljivo je da je Heraklije uživao značajnu popularnost i na latinskom zapadu (ponajviše radi povratka "Istinskog Krsta" i vođenja "protokrižarskog rata") i u islamskom svijetu, zbog niza (poglavito) apokrifnih priča o njegovom odnosu sa ranim islamom. Ovi podaci iz islamske tradicije i literature (kao pravednom, pobožnom vladaru koji je sklon i koji priznaje Muhameda), uglavnom su dio "islamske kerygme (κήρυγμα)", odnosno služe da legitimiziraju Muhameda kao poslanika.

Posljednji rat sa Iranom 602. – 628. god. (doba vladavine Heraklija)

I pored toga što je Foka oboren, Hosrau II. je nastavio rat i protiv novog režima u Konstantinopolisu. Sada je bilo potpuno jasno da rat više nije samo pitanje osvete zbog umorstva Maurikija, nego je to postao opći rat dva carstva.

Kada je preuzeo vlast u Konstantinopolisu, Heraklije je spoznavši slom istočnog fronta, nastojao da dogovori mir sa Hosrau II. Novi car se pozivao na to da više nema Foke, čiji je dolazak na vlast bio *casus belli* za izbijanje rat. Međutim, Hosrau II. je to odbio, posebno sa obzirom da su iranske trupe prodrle ko nikada ranije u romejsko područje. Moguće je da se zbog niza pobjeda u kratkom periodu, kod Hosraua II. javila i davnašnja sasanidska težnja o obnovi ahemenidskih granica Irana.

Nakon što su pod svoju kontrolu stavili Jermeniju i prostor istočno od Eufrata, iranski zapovjednik Šahin je sa svojim trupama prodro u Kapadokiju i zauzeo Cezareju. Uvidjevši više nego kritičnu situaciju na istočnom frontu, Heraklije je u jesen 611. god. n. e. imenovao Priska za komandanta na istoku. Priskove trupe su postavile opsadu kapadokijske Cezareje.

Po nekoj ustaljenoj dotadašnjoj praksi, romejski carevi nisu osobno predvodili svoje armije u borbene operacije i bitke, nego su slali svoje najviše vojne i civilne dužnosnike. Heraklije prekida sa takvom praksom i već je prilikom opsade kapadokijske Cezareje prisutan sa trupama.

Međutim, u ljeto 612. god. n. e. Šahinove trupe su se probile iz Cezareje, i to prilikom i zapalile grad. Prisk je opozvan i čak optužen za izdaju. Na kraju je 5. XII. 612. god. n. e. zamonašen i protjeran u jedan manastir. Novi romejski zapovjednik na istoku je bio jedan stari komandant iz vremena Maurikija po imenu Filipik. Ali se i on pokazao nekompetentnim, pa je vrhovno vojno zapovjedništvo preuzeo Heraklije zajedno sa bratom Teodorom. Heraklije nije mogao voditi kvalitetan rat, jer je morao obnoviti javne fondove, reformirati upravu i povećati i osposobiti vojsku, jer je sve bilo u rasulu. Njemu je jednostavno trebalo vremena da sve postavi na nešto čvršće noge. Uz sve to, podunavsko – balkansko ratište je, u ovom periodu, u potpunosti kolabiralo pred naletom hordi Kaganata i Slavena.

Hosrau II. je odlučio da sklopi savez sa Jevrejima. U zamjenu za njihovu punu podršku i pobunu na Levantu, Hosrau II. je obećao ponovnu uspostavu jevrejske vlasti u "Izraelu". Sporazum je postignut sa Nehemiahom ben Hushielom, sinom jevrejskom eksilarha (poglavar jevrejske dijaspore u Babiloniji), i prvo je regrutirana (sa prostora Iranskog Carstva) jedna jevrejska armija od oko 20 000 vojnika i upućena je na Levant.

Za to vrijeme je iranska (uključujući i jevrejske trupe) vojska pod komandom Šahrbaraza upala u Siriju. Do bitke je došlo 613. god. n. e. kod Antiohije. Romejska vojska predvođena osobno Heraklijem i njegovim rođakom Niketasom je teško poražena od združenih armija Šahrbaraza i Šahina. Iranci su tako zagospodarili Sirijom, antiohijski patrijarh je ubijen, Antiohija je opljačkana a mnogi njeni stanovnici su deportovani. Iranci su ponovo pobijedili Romeje i probili se kroz Kilikijska vrata, zauzimajući Tarsus i Kilikiju. Na taj način su prekinuli kopnenu vezu između središnjeg dijela Carstva i onih dijela Levanta koji su još bili u romejskim rukama. Iranci su nastavili pobjedonosni niz u Siriji, zauzimajući Damask, Apameju, Emesu. Niketasove trupe su se odupirale, ali bile poražene kod at Adhri'at (današnja Daraa u jugozapadnoj Siriji). Niketas je ipak uspio da pobijedi u jednoj vrlo krvavoj bitci kod Emese, koja je odnijela oko 20 000 života. Možda je i 614. god. n. e. Niketas, sa svojim vojnicima, izvojevao kod palestinske Cezareje izvojevao jednu pobjedu.

Šahrbarazovo pravo ime je bilo Farrokhan, dok je Šahrbaraz bio njegov počasni naziv “Vepar Carstva” . Njegov čin je bio Eran Spahbod (“Komandant vojske Irana”).

Ali pored pobjeda, Niketas nije mogao zaustaviti dalje iransko napredovanje. Šahrbarazova armija (sa brojnim jevrejskim vojnicima) je prvi upala u provinciju Palaestina Prima i zauzela palestinsku Cezareju. Tu su joj se priključili novi jevrejski vojnici koje je u Palestini okupio Benjamin iz Tiberijade (osoba golemog bogatstva). I onda se krenulo na Jerusalim, koji je nakon 21dnevne opsade pao u julu 614. god. n. e. I tada se desio veliki pokolj nad jerusalimskim kršćanima. Na desetine hiljada ljudi je ubijeno, deportirano, a više hiljada je kao roblje prodano Jevrejima. Zasužnjen je i patrijarh Zaharije. Po literarnim vrelima kršćanske provenijencije Jerusalim je sistematski očišćen od kršćanskog prisustva, pa su sve crkve i manastiri bili spaljeni. Međutim, moguće je da su podaci o pokolju koji se javljaju u literarnim vrelima pretjerani. Iranski osvajaći su prisvojili i “Istinski Krst”, “Sveto Koplje” i “Svetu spužvu” i kao ratne trofeje ih odnijeli u Ktesifon. “Istinski Krst” je ostao u iranskim rukama sve do 629. god. n. e. Hosrau II. je održao obećanje i Jevrejima je na upravu predate Palestina. Po jevrejskim vrelima Nehemija ben Hushiel je bio imenovan za upravitelja Jerusalima. Pravljeni su planovi za obnovu Hrama i ustanovljavanje drevnih jevrejskih institucija.

Dešavanja u Palestini u godinama neposredno nakon pada Jerusalima su slabo poznata. Postoje i neki podaci da je došlo i do pobune preostalih jerusalimskih kršćana, koji su tom prilikom ubili Nehemiaha ben Hushiela i “vijeće pravednih”.

Ovo razdoblje palestinske historije je dosta maglovito, ali je ipak vjerojatnija mogućnost da nije bilo pobune i da su Jevreji više – manje neometano upravljali Judejom i Galilejom sve do romejske pobjede nad Irancima.

Iranci su 615. god. n. e. pod komandom Šahina došli čak do Halkedona, na azijskoj strani nasuprot Konstantinopolisa. Konstantinopoljski dvor je tada poslao delegaciju sa ponudom za mir (po kojem bi Romejsko carstvo isplaćivalo izdašan godišnji danak u novcu, robi, životinjama i djevicama), koju je Šahin dalje otposlao ka Hosrau II. “Šah nad

šahovima" je odbio mirovni sporazum. Ipak su se iranske trupe uskoro povukle iz Halkedona na istok. Iranci pod komandom Šahrbaraza su ili 617. ili 618. god. n. e. sa Levanta provalili u Egipat. Računali su i na podršku miafisita, međutim ovi su više – manje bili neutralni. Odbranu Aleksandrije je vodio Niketas, ali je nakon godinu dana opsade u junu 619. god. n. e. grad pao u ruke Iranaca. Navodno je izvjesni Petar izdao Irancima jedan nekorišteni kanal, preko kojeg su oni upali u egipatsku prijestolnicu. Niketas i ortodoksno – katolički aleksandrijski patrijarh Jovan V. su pobjegli na Kipar. Sporadični otpori u Egiptu su trajali sve do 621. god. n. e. I tako je nakon 951 godinu Iran ponovo vladao Egiptom. Upravu nad ovom bogatom i bitnom oblašću je imao Šahrbaraz.

Pad Egipta je ugrozio snabdjevanje Konstantinopolisa, u kojem je podjela žita već 618. god. n. e. bila ukinuta.

Nastavljene su i iranske pobjede u središnjoj Maloj Aziji, pa je osvojena i Ankira/Ankara 620. ili 622. god. n. e. Nejasno je da li su Iranci zauzeli i Rodos 622. ili 623. god. n. e. Toliko je očajanje zavladalo na konstantinopoljskom dvoru, da je Heraklije razmatrao i mogućnost da se središnja vlast premjesti u Kartaginu. Ipak ga je od toga odgovorio konstantinopoljski patrijarh Sergije. Umjesto prelaska u Kartaginu, Heraklije je odlučio da izvede reorganizaciju onoga što je ostalo od Carstva kako bi se moglo suprotstaviti Hosrau II. i njegovim armijama.

Javni prihodi su se smanjivali zbog troškova rata, gubitka bogatih istočnih oblasti i novog naleta kuge iz 619. god. n. e. Kako bi se održavalo kakvo – takvo stanje u javnim financijama, heraklijevska uprava je započela devalvaciju novca (smanjivanjem količine srebra i težine novčića), plate dužnosnika su smanjene za 50 %, povećano je oporezivanje, pojedinci su prisiljeni da „kreditiraju" Državu, uvedene su ekstremno visoke globe za korumpiranje dužnosnike. I pored neslaganja vrha ortodoksno – katoličkog klera sa Heraklijem vezano za njegov incestuozni brak sa Martinom, svećenstvo je u potpunosti podržalo mjere i napore heraklijevskog režima u ratu. Tako je proklamirao da je dužnost svih kršćana muškaraca da se bore protiv Iranaca, a Crkva je ponudila i ratni zajam koji se sastojao od svih zlatnih i srebrnih predmeta koje je ona imala u Konstantinopolisu. Zlato, srebro i bronza su uzimani čak i sa spomenika iz središnje crkve „Svete Mudrosti". Okupljeno je na hiljade dobrovoljaca, koji su opremljeni zahvaljujući novcu koji je dala Crkva. Tako je ovaj rat poprimio i obilježja vjerskog rata kršćanstva i zaratustrizma, što se osjetilo i u udaljenoj Meki.I kršćanske države na zapadu su pažljivo pratile šta se dešava na istoku.

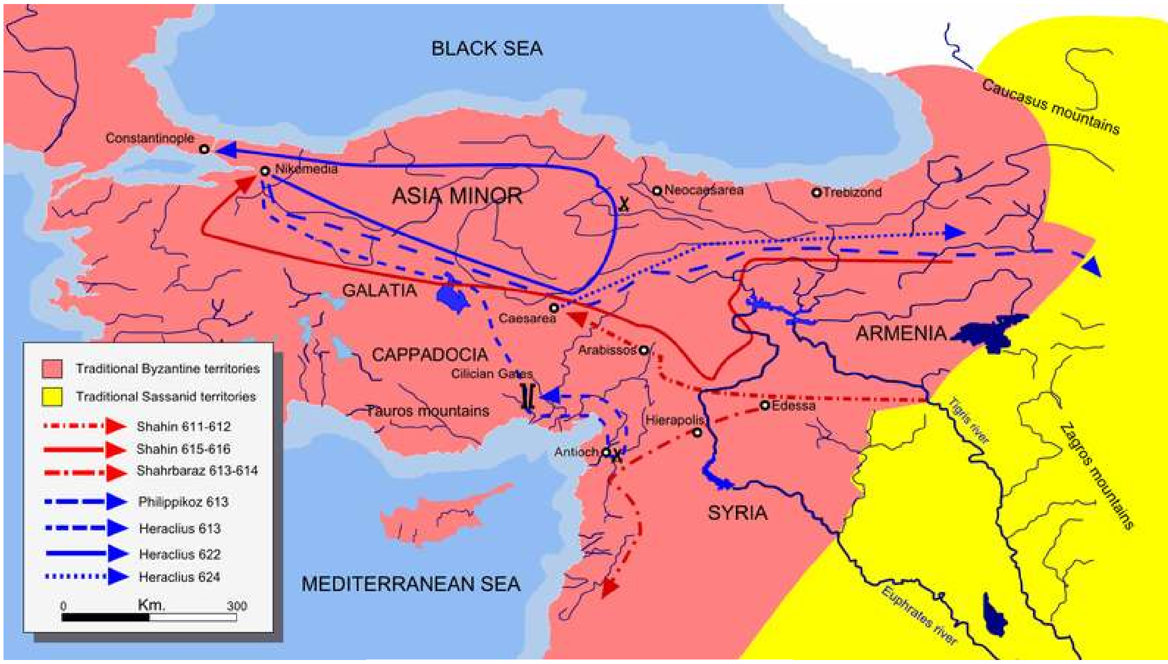
Heraklije je u toku svoje vladavine, nastojeći da smanji troškove, limitirao i broj crkvenog personala koji se plaćao iz javnih fondova. A kako bi održavao legitimitet u teškim vremenima, nastojao je održavati pravdu u državnom sustavu. Prilično je smanjio korupciju u javnim poslovima.

Heraklije je odlučio da sam komanduje novom armijom i pokrene je 622. god. n. e. u kontraofanzivu. On je napustio Konstantinopolis na Uskrs 5. IV. 622. god. n. e., ostavljajući u prijestolnici svoga sina i suvladara Heraklija Novog Konstantina pod starateljstvom patrijarha Sergija i patricija/patrikiosa Bona (Βῶνος ili Βόνος). U Bitiniji je ljeto proveo u obuci trupa, a u jesen su krenule operacije i to u pravcu sjeverne Kapadokije kako bi se ugrozile iranske komunikacije. To je prisililo iranske trupe da se povuku iz zapadne i središnje Male Azije prema istoku kako bi zapriječili eventualni

zaobilazni udar heraklijevske nove armije na Iran. U Kapadokiji je došlo do bitke u kojoj su iranske trupe teško poražene. Ova pobjeda je pokazala dvije stvari :

1. Da je armija sastavljena od domaćih ljudi, koji brane svoju zemlju, bolja od one profesionalne plaćeničke. Heraklije je mogao imati puno povjerenje u ovu armiju i znao je da se ona neće buniti niti biti samovoljna. I njen zapovjedni kadar je pokazivao iznimnu disciplinu. Bez obzira na to da li je ili nije za vrijeme Heraklija stvoren tematski sustav, sa stvaranjem nove armije Heraklije je posijao „sjeme“ za njegovo oblikovanje.
2. Da je strategija zaobilaznog prodora efikasna, jer je u svojoj prevelikoj želji da okupiraju što je moguće veći teritorij, Hosrau II. ustvari razvukao svoje snage na širokom prostoru koji se nije mogao efektivno kontrolirati sa vojskom i resursima sa kojima je Iran raspolagao. Tako se stvarao prazan ili slabo branjiv prostor između pojedinih iranskih armijskih koncentracija i garnizona. To je omogučilo romejskim snagama da brzim kontraudarima ulaze u neprijateljsku pozadinu, prekidaju komunikacije i prijete napadima u samo središte iranskih posjeda.

Nakon pobjede Heraklije se morao povući ponovo u Konstantinopolis, i to zbog pogoršanja situacije na podunavsko – balkanskom ratištu, gdje su vojske Kaganata i Slaveni pregazili dobar dio romejskih posjeda na Balkanu. Nova armija je ostavljena na Pontu. Nakon što je kako – tako uspio da bar privremeno smiri pritiska Kaganata, Heraklije je ponovo (vjerojatno 624. god. n. e.) ponudio mir Hosrau II., što je ovaj odbio. Heraklije napušta Konstantinopolis 25. III. 624. god. n. e. i preko Kapadokije (gdje je povraćena Cezareja) i Jermenije ulazi u prostore današnjeg Azerbejdžana. Tom prilikom su zauzeti i gradovi Dvin i Nakhčivan. Do bitke je došlo kod Ganzaka, koju je Heraklijeva armija dobila, prvenstveno zahvaljujući arapskim trupama. Zatim je uništen zaratustrijski hram u Shiz ili Adur Gushnaspu (danas Takh – i – Suleimanu u iranskom Azerbejdžanu), a romejski napadi su dolazili sve do Gayshawana, rezidencije Hosrau II. u pokrajini Atropatene. Heraklije je odlučio da prezimi u kavkaskoj Albaniji, ali je na Heraklijevu romejsku armiju Hosrau II. uputio goleme vojne snage svrstane u tri armijska pravca (koje su vodili Šahin, Šahrbaraz i Šahraplakan). Heraklije je znao da ne smije dopustiti da se namjere ovih armija ostvare, niti da se one spoje. Zato je pribjegao taktici zavaravanja neprijatelja, ali su i poduzeti i odlični manevarski pokreti. Iranske armije su pobjeđivane sukcesivno u nizu bitaka i okršaja. Nakon kraćeg odmora sjeverno od jezera Van, Heraklijeva armije je 625. god. n. e. krenula prema Eufratu, i u jednom dojmljivom i brzom pokretu ova armija je za samo sedam dana prešla planinu Ararat i krečući se duž rijeke Arsanias (Ἀρσανίας, danas rijeka Murat) zauzela Amidu i Martiropolis. Ipak je u ovom periodu Heraklijeva armija znala u nekim okršajima pretrpiti i poraze.

Borbene operacije 611. – 624. god. n. e.

Hosrau II. je sigurno bio i zapanjen i bijesan obnovom romejske armije i njenim odlučnim napadima u dubinu iranske teritorije. Zato je odlučio da pokrene u sadejstvu sa Kaganatom (sa kojim je sigurno stupio u kontakt) odlučni napad na samo središte neprijateljskog carstva → na Konstantinopolis. Zato je opremljena jedna armija da krečući se kroz Malu Aziju izbije pred Konstantinopolis i da pomogne Kaganatskoj vojsci u napadu na grad. Ovu armiju je aprilu 625. god. n. e. na kilikijskoj rijeci Saros (Σάρος, danas rijeka Seyhan), blizu Adane, presrela Heraklijeva armija. U bitci koja je uslijedila Romeji su odnijeli samo nominalnu pobjedu, jer su se iranske trupe održale i nastavile marš prema Konstantinopolisu. Heraklijeva armije je prezima na sjeveru u Trapezuntu.

Glavni događaj ovog rata, koji je ne samo bio uvod u konačni završetak rata na istoku, nego je u priličnoj mjeri uticao i na značajno slabljenje Kaganata je bila **opsada Konstantinopolisa iz period juni - august 626. god. n. e.** Iranska armija pod komandom Šahrbaraza je došla do Halkedona gdje se i stacionirala, dok je na europskoj strani kaganatska vojska (u kojoj se nalazio veliki broj Slavena) krenula na romejsku prijestolnicu presijecajući Valensov akvadukt. Sadejstvo i komunikacija Iranaca i Kaganatske vojske su bili otežani, jer je romejska mornarica kontrolirala trački Bosfor i Mramorno more. Zato je glavni zadatak opsade i napada na grad trebalo da obavi kaganatska vojska, koja je u odnosu na Irance bila znatno manje sposobnija za opsade i napade na fortifikacije (pogotovu one dobro utvrđene konstantinopoljske). Pošto se u Konstantinopolisu nije nalazio Heraklije, komandu nad odbrambenim snagama (od oko 12 000 vojnika) su patrikios Bon i patrijarh Sergije.

Kada je saznao da se Konstantinopolis našao pod napadom, Heraklije (iako je bio uvjeren da će odbrana odoliti) podijelio je svoju armiju na tri dijela, pa je tako poslao jedno pojačanje prema glavnom gradu, drugi dio armije je dodijelio svome bratu Teodoru da napadne Šahinovu armiju, dok je treći i brojno najmanji dio ostavio pod svojom komandom, planirajući sa njima da udari u samo srce Iranskog Carstva.

Glavni napad vojske Kaganata od nekih 80 000 ratnika je počeo 29. VI. 626. god. n. e., ali su se nizali neuspješni napadi na grad. Desetog dana po otpočinjanju napada, oko 1000 avarskih ratnika prelazi preko Zlatnog Roga u Sike (današnja Galata) i pomoću vatre uspostavljaju vezu sa Irancima sa druge strane moreuza. Posebno su veliki gubici naneseni napadima od 6. i 7. augusta, kada su romejske galije navukle u zasjedu i uništile u potpunosti slavenski pokušaj da napadnu preko Zlatnog roga, uništile splavove kojima su se iranski vojnici nastojali prebaciti u Europu i odbile avarski kopneni napad. Gibici Kaganata su bili ogromni. Kada su stigle vijesti da je Teodorova armija uništila Šahinovu armiju negdje u sjeveroistočnoj Maloj Aziji i kada je Teodor krenuo nazad ka prijestolnici, vojska Kaganata (koja je pretrpila enormne gubitke) se povukla. Ne samo da Kaganat više nikada neće napasti Konstantinopolis, nego se vrlo brzo našao u dubokoj unutarnjoj krizi, kada su se protiv hegemonije Avara počele buniti potčinjene zajednice. Nakon nekog vremena, i iranska armija se povukla iz Halkedona prema sjevernoj Siriji.

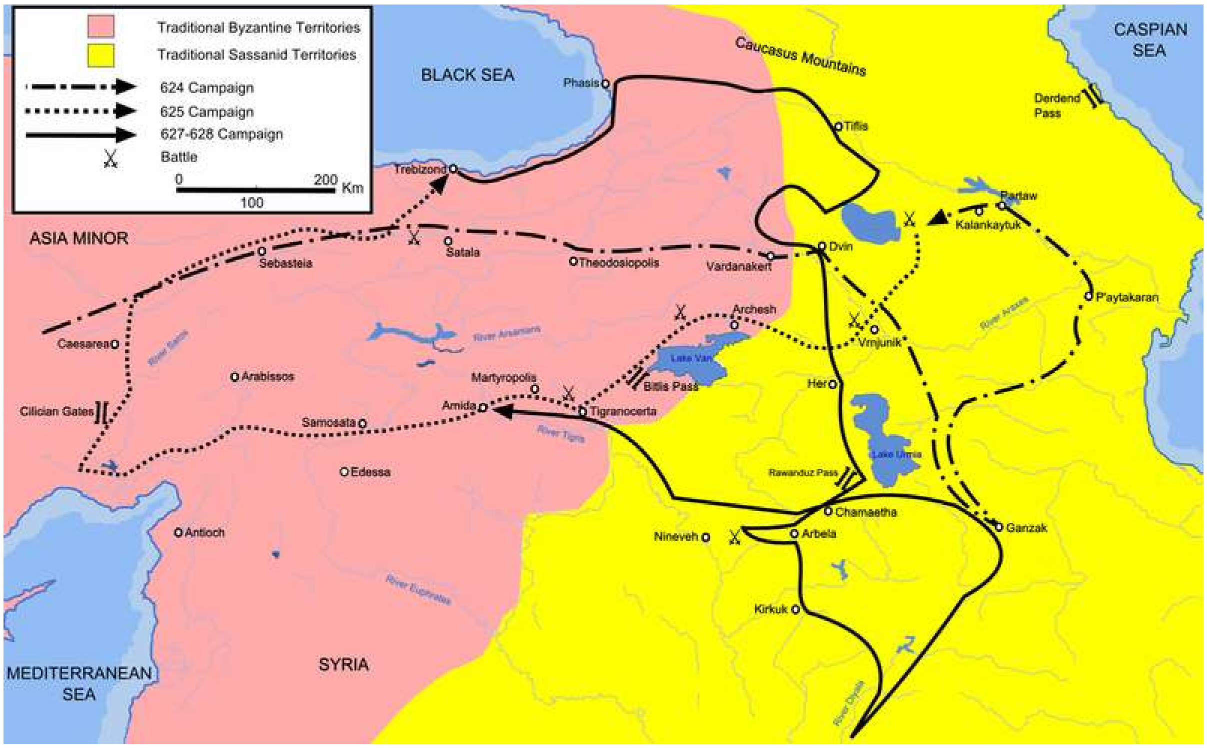
Heraklije je uspio da neutralizira armiju Šahrbaraza služeći se aferom "pismo Hosraua II. Kardariganu". Možda pismo i nije uopće poslao Hosrau II., nego je riječ o romejskoj fabrikaciji. Bez obzira na to da li je riječ o originalu ili falsifikatu, Heraklije je uspio u tome da mu Šahrbaraz povjeruje i tako neutralizira jednu snažnu iransku armiju, prije glavne ofanzive na Gruziju i Iran.

Mediavelni prikaz (bugarski manuskript iz XIV. st. prijevod kronike Konstantina Manasesa) opsade Konstantinopolisa iz 626. god. n. e.

I Heraklije je tražio moćnog saveznika koji bi napao Iran, i našao ga je u zapadnoturskom kaganatu Nebeskih Turaka čiji je poglavar bio Ziebel/Tong Yabghu. Oni su 626. god. n. e. provalili sa 40 000 ratnika u Iran, čime je započeo treći iransko – turski rat. Zajedničke romejske i turske snage su postavile opsadu Tiflisa/Tbilisija. Pošto se

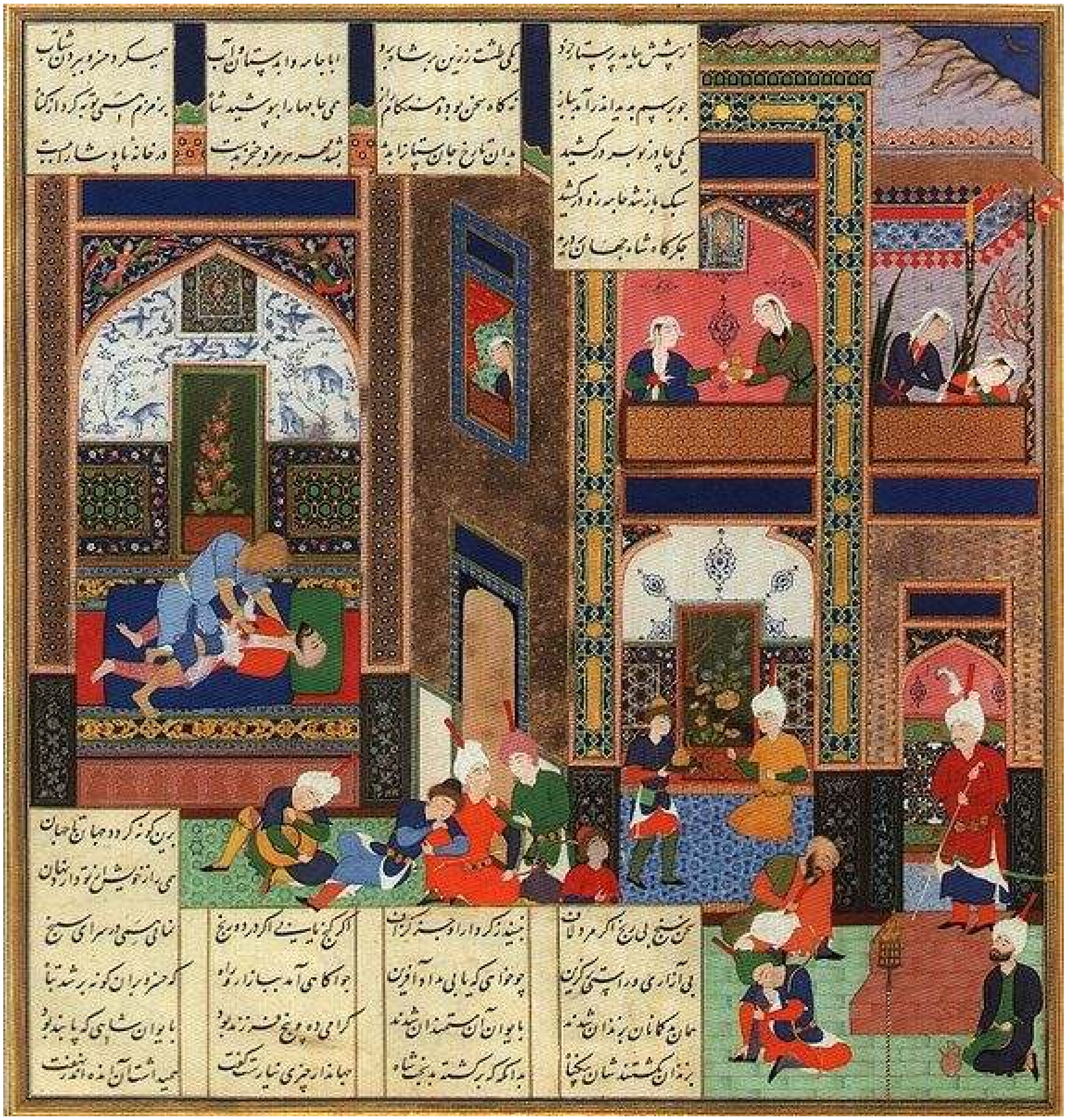
opsada odužila, sredinom septembra 627. god. n. e. Heraklije je sa romejskom vojskom krenuo dublje u protivničku unutrašnjost, dok je ostavio Ziebela da nastavi sa opsadom Tiflisa. Do konačne bitke rata došlo je 12. XII. 627. god. n. e. kod ruševina drevne asirske prijestolnice Ninive (Ἡ μάχη τῆς Νινευί). Iranske trupe su potpuno uništene, a u bitci je poginuo i njihov zapovjednik Roh Vehan (kod Romeja poznat kao Ῥαζάτης).

Heraklijeve operacije 624. – 628. god. n. e.

Nakon ove pobjede Heraklije je sa armijom nastavio prodirati još dublje u unutrašnjosti nanoseći velike gubitke neprijatelju. Zauzeta je i opljačkana palata Hosrau II. poi menu Dastagird. Sam "Šah nad Šahovima" suočen sa katastrofalnom situacijom, pobjegao je u planine Suzijane da traži pomoć za odbranu Ktesifona. Ipak Heraklije nije napao Ktesifon. Ubrzo je krajem februara 628. god. n. e. došlo do pobune iranske armije, i zbacivanja Hosrau II. i postavljanja na sasanidski tron njegovog sina Kavada II. Nekada svemoćni Hosrau II. je bačen u tamnicu, da bi petog dana zatočenja bio usmrćen.

Zajedno sa ocem Kavad II. je dao ubiti i 18 svoje braće; Hosrau II. je inače bio veoma poznat po svome ogromnom haremu od 3 000 konkubina. Običaj držanja harema i ubijanja braće po stupanju na vladarski tron je prihvaćen i od muslimanskih osvajača Irana.

Mogulska minijatura koja prikazuje smrt Hosrau II.

Kavad II. je odmah ponudio mir Herakliju. Romejski car je bio veoma željan mira, jer je iako pobjednička, i njegova država bila užasno iscrpljena. Zato i uvjeti mira nisu bili teški za Kavada II. Iranci su morali napustiti one romejske teritorije koje su još uvijek držali, sama granica je utvrđena na stanje prije izbijanja rata, svi romejski ratni zarobljenici se moraju vratiti kao iz Jerusalima otuđeni sveti relikti (kao “Istinski Krst”) a predviđene su i ratne reparacije.

“Istinski Krst” je već ranije bio vraćen, kada ga je Kavad II. 628. god. n. e. poslao sa izaslanikom koji je tražio mir, kao znak “dobre volje”.

Heraklijeva pobjeda je imala veliki odjek i na zapadu. Ukrasna ploča (nastala u Francuskoj, u dolini rijeke Meze cc 1160. – 1170. god.) daje prikaz kerubina i Heraklija kako pobjeđuju Hosrau II. Danas se nalazi u muzeju Louvre.

Heraklije se u Konstantinopolis vratio u trijumfalnoj atmosferi. Nakon mira, iranske trupe su do ljeta 629. god. n. e. napustile Levant i Egipat. Heraklije je onda odlučio i da kao pobjednik u trijumfalnoj i vjerski posvećenoj procesiji vraćanja "Istinskog Krsta" 21. III. 630. god. uđe i u Jerusalim. Nejasna je sudbina jevrejskih prvaka, izgleda čak da je Benjamin iz Tiberijade promijenio stranu. Međutim, ako je i bilo promjene strane, ta amnestija nije dugo potrajala i Heraklije (na poticaj jerusalimskog patrijarha i lokalnog klera koji su bili željni osvete) je započeo antijevrejsku kampanju sa prisilnim pokrštavanjima i pokoljima. I pored pobjedonosnog zanosa, i uvjerenja da nastupa novo vrijeme romejskog uspona i procvata, činjenicu su ipak govorile drugačije. 26godišnji rata na istoku je u potpunosti iscrpio Romejsko carstvo, mnoga područja su bila opustošena, pojedini gradovi su mijenjali po više puta gospodara, neka područja su doživjela i stihiju vjerskog rata i međusobnih pokolja. Financije su se nalazile u katastrofalnom stanju. Sa druge strane, zbog toga što su najveći dio vojske i pažnje prebacili na istok, Romeji su i pored pobjede iz 626. god. n. e. kod Konstantinopolisa, izgubili veći dio balkanskih posjeda. Problem sa europsko – balkanskim zemljama je bio posebno u tome što su one pored sloma romejske uprave, doživjele i naseljavanje slavenskih masa.

Iran se nakon smrti Hosrau II. suočio sa velikom krizom, jer je došlo do građanskog rata u koju se na početku petljao i Heraklije. Izbila je i velika epidemija kuge koja je prepolovila populaciju na zapadu Irana, a od koje je umro i Kavad II. Na sasanidskom tronu su se narednih godina izmjenjivali vladari i vladarice, i tek je dolazak Jazdegerda III. (unuk Hosraua II.) na tron 632. god. mogao izgledati kao stabiliziranje situacije.

Međutim, za sasanidsku dinastiju i zaratustrizam je to došlo isuviše kasno. Veoma iscrpljen, sa enormnim ljudskim gubitcima, prisutnim i snažnim unutarnjim nezadovoljstvima, podjelama i centrifugalnim silama, Iran se nije mogao adekvatno suočiti sa napadom koji je vrlo brzo došao iz Arabije. Hosrau II. je tako vođen mržnjom i željom za osvetom, a zatim i težnjom da ostvari ahemenidski ideal, ustvari na kraju doprinio ne samo svojoj smrti, nego i tome da njegovo Carstvo propadne i postane plijen arapskog osvajanja za vrijeme Rašidun Kalifata.

Hosrau II. je napravio još jednu grešku, jer je 602. god. n. e. dao ubiti Nu'mana III, posljednjeg lakhmidskog kralja, poradi lažne optužbe za izdaju. Lakhmidsko kraljevstvo je bilo anektirano i tako je izgubljen vrijedan i pouzdan saveznik koji bi predstavljao dobru barijeru kasnijem napadu arabijskih muslimana.

Ovaj rat je imao velikog utjecaja na zbivanja koja se tada dešavala u Hedžazu, odnosno na sami nastanak Islama. Na dešavanju u njemu se odnosi kuranska sura Al – Rum, koja predviđa i pored poraza Romeja, njihovu krajnju pobjedu. Rani muslimani kao abrahamisti su bili na strani Romeja i Heraklija, dok su mekanski "pagani" bili na strani Irana i Hosrau II.

Bitka za Balkan. Poraz

Rat na istoku je zapečatio sudbinu romejskih provincija na Balkanu. Invazija Kaganata i Slavena na romejsku teritoriju, koja je vjerojatno započela krajem Fokine vladavine, nastavila se u punom intenzitetu i u toku prve decenije Heraklijeve vladavine. Značajno odsustvo trupa sa Balkana, kao i već prilična iscrpljenost toga područja, uslijed skoro 30godišnjeg kontinuiranog ratovanja, je smanjila otpornost Ilirorimljana i Trakorimljana, pa i samih Grka na vrlo opasan nivo. Kaganat i Slaveni su jednostavno odlučili iskoristiti situaciju. Prodor je bio brutalan i vrlo surov. Nažalost, izvorna građa o ovom periodu uništenja romejske vlasti na većem dijelu Zapadnog i Središnjeg Balkana je dosta oskudna i fragmentirana. Radi toga se i teško može pratiti šta se to ustvari precizno dešavalo. Kaganat je pokušao napasti Italiju 610. god. n. e. i tom prilikom su vjerojatno opustošena područja Panonije i ljubljansko područje. Do 617. ili 618. god. n. e. kada je ponovo neuspješno napadnut Solun, vjerojatno su sravnjeni sa zemljom Singidunum, *Viminacium*, *Novae*, Salona, Narona, Epidaurum, Niš, Justinijana Prima, Serdika….itd… Avari i Slaveni su se prvi put uspjeli probiti preko bosanskih i dinarskih planina do obala Jadranskog mora. Slaveni koji su izbili u područje današnje Egejske Makedonije su se odali i gusarstvu, pa su napadali i harali po Egejskom moru, otocima i primorskim područijima.

Koalicija slavenskih zajednica (vjerojatno samostalna ili sa visokom autonomijom u odnosu na Kaganat) predvođena vojvodom Hatconom (Χάτζων, ἔξαρχος Σκλαβίνων) je 615. god. n. e. krenula na Solun, ne više u vidu samo pljačkaškog ili osvajačkog, nego primarno naseobenskog pokreta. Ovu slavensku vojsku su pratile i njihove porodice (žene, djeca, starci) koje su taborovale zajedno sa svojim ratnicima ispred solunskih fortifikacija. Pisac "Čuda sv. Dimitrija II. " navodi : "I tako se desi, kao što je rečeno, da se za episkopata blažene uspomene Jovana podiže narod Slavena (Σκλαβίνων εθνος), neizmjerno mnoštvo

sastavljeno od Droguvita, Sagudata, Velegezita, Vajunita, Verzita i ostalim naroda (των Δρογουβιτών, Σαγουδατων, Βελεγεΐΐ,ιτών, Βαίουνιτων, Βερϊ,ητών χαί λοιπών έθνών). Najprije su se pokazali u tome što su, izgradivši čamce (νηας) istesane iz jednog debla (monoksili) i naoružavši se za more, opljačkali čitavu Tesaliju i ostrva oko nje i Helade, pa još i Kikladska ostrva i čitavu Ahaju, Epir i najveći dio Ilirika i dio Azije, opustošili su mnoge gradove i pokrajine, i potom jednodušno odlučili da krenu in a rečeni kristoljubivi ovaj naš grad (Solun op. a.) sa ciljem da ga opljačkaju kao što su i ostale. Složivši se dakle i u tome počnu da opsjedaju grad sa morske strane čamcima istesanim iz jednog debla kojih je bilo u bezbrojnom mnoštvu. Ostala bezbrojna vojska opkoli ovaj bogom čuvani grad sa istoka, sjevera, zapada, sa svih strana, vodeći sa sobom i svoje porodice, pa čak i svoje stvari, pošto su namjeravali da ih po zauzimanju grada unutra smjeste". Napad koji je bio poduzet sa morske strane je propao zbog oluje. Hatcon je prilikom jednog ispada branilaca, bio zarobljen i doveden u Solun. Tu je, i pored toga što su ga neki gradski prvaci čuvali, bio ubijen kamenovanjem od strane žena Soluna. Nakon toga, Slaveni su se za pomoć pri osvajanju Soluna obratili kaganu, navodeći ga na napad tako što su mu obečavali velika bogatstva grada. Inače Solun je tada bio utočište za veliki broj izbjeglica iz Podunavlja, Panonije, Dakije, Dardanije, Niša i Serdike i drugih provincija i gradova. Kaganat napad na Solun pokreće 617. ili 618. god. n. e. Napad je bio iznenađenje i za Solunjane, ali i za Heraklija i konstantinopoljski dvor. Vojska kaganata je donijela sa sobom i opsadne mašine. Izuzev neke simbolične pomoći, Solunjani i izbjeglice su ostavljeni sami da se suoče sa ovom opsadom. Opsada je trajala 33 dana i bila je neuspješna. Na kraju se kagan dogovorio sa Solunjanima, da se on sa svojom vojskom povuće u zamjenu za izvjesnu otkupninu, kao i naknadu u novcu i namirnicama za oslobođne zarobljenike. U toku opsade, kagan je naredio je da se popale sve crkve i kuće u okolici Soluna. Slaveni su prodali svoje zarobljenike Solunjanima.

Pritisak Kaganata i Slavena se pojačavao. Znajući da se ne može voditi rat na dva fronta, Heraklije je poslao izaslanika kaganu sa ponudom da Romeji plate tribute u zamjenu za povratak na dunavske granice. Kagan je odgovorio predlažući zajednički sastanak sa carem i to 5. VI. 623. god. n. e. u tračkoj Herakliji (*Heraclea Perinthus*, danas Marmara Ereğlisi) na obalama Mramornog mora. Tu se inače nalazila smještena vojska Kaganata (samo 90 km daleko od Konstantinopolisa). Heraklije je pristao i došao je u Herakleju sa svojim dvorom. Kagan ustvari uopće nije planirao da pregovara, nego da na prevaru zarobi Heraklija, i da ga zadrže radi otkupnine. Romejski car je ipak bio upozoren na vrijeme, pa je uspio da pobjegne. Ipak, mnogi članovi dvora, kao i navodno 70 000 tračkih seljaka koji su došli da vide cara su bili zarobljeni i pobijeni od Avara. I pored ovakvog kaganovog vjerolomstva, Heraklije se nalazio u takvoj situaciju da je kakvo – takvo primirje dobio tek kada je dao Kaganatu 200 000 nomismi, i taoce visokog ranga (carev nezakoniti sin Jovan Atalarih, nećak Stefan i nezakoniti sin patrikiosa Bona). Može se reći da je 623. god. n. e. (kada su zabilježeni i slavenski napadi na Kretu) bila vrhunac kaganatskih i slavenskih osvajanja, otada se vojnička sreća počela pomjerati na drugu stranu.

Težak poraza Kaganata i Slavena pred Konstantinopolisom je imao dalekosežne posljedice po Kaganat. Potčinjene i izložene avarskom nasilju, slavenske zajednice koje su prebivale u zapadnim oblastima Kaganata su se uspješno pobunile, staviši na svoje čelo franačkog/galorimskog (iz područja Senona) trgovca po imenu Samo. Iz pobune je proizašla velika slavenska politija kojom je vladao Samo sve do svoje smrti 658. god. Nakon Samove pobune, pobunili su se i potčinjeni Protobugari pod vodstvom kana

Kubrata iz klana Dulo. I pored ovih pobuna, Kaganat je uspio preživjeti, ali sa znatno umanjenim teritorijem. Avarski Kaganat je na kraju uništila vojska Karla Velikog. Romejsko Carstvo je već u VII. st. započelo rekonkvistu Balkana, koju će uspješno završiti tek vasilevs Vasilije II. početkom XI. st.

Ova invazija (uglavnom period 608/610. – 626. god. n. e.) je po nekim svojim osobenostima bila specifična. Prvo imala je prilično divljački karakter, jer je praktično sve uništavano na putu. Narodi, a pogotovu Slaveni, koji su su u tome periodu napali romejske balkanske provincije su bili manje sofisticiraniji u kulturološkom pogledu nego npr. Goti, Burgundi ili Franci. Oni nisu uopće razumijeli niti prihvatali postojeće kasnoantičke državne i upravne institucije i način života. Posebno im je bio stran urbani način života mediteranskog tipa, tako da u zauzetim područijima zamire gradski način života. Jednostavno rečeno, Avari i Slaveni nisu uopće imali na umu da se uklopljavaju u postojeća rješenja i sustave, nego su htjeli da "svoje" prenesu na novoosvojeno i novonaseljeno područje. Nije bilo nikakvih kompromisa sa domorodačkom elitom, nego je domorodačko stanovništvo jednostavno potčinjeno. Ako je langobardsko osvajanje dijelova Italije bilo teško i brutalno, ovo avarsko – slavensko je bilo još mnogo gore i sa znatno dugotrajnijim i dubljim posljedicama. Općekulturološki pad je bio toliko dubok i temeljit, da se od toga Zapadni i Središnji Balkan nisu uspjeli u potpunosti oporavati ni do danas. Uz to nije bilo ni kršćanske niti neke druge poveznice između npr. Avara i Slavena na jednoj strani i domorodačkog življa. Zato je u potpunosti uništena kršćanska infrastruktura i organizacija na većem dijelu Zapadnog i Središnjeg Balkana. O tome svjedoče i tragovi uništavanja u pronađenim ruševinama bazilika u Zenici (Bilmišće) i Višnjica kod Kiseljaka (nedaleko od Sarajeva). Možda najvažnija osobenost jeste masovnije doseljavanje slavenskih govornika. Za razliku od avarskih konjanika koji se nakon vojnih pohoda poglavito vraćaju u panonska i karpatska područja, Slaveni pokazuju težnju da se nastane na osvojenom romejskom području, gdje po sili prilika moraju ulaziti u međusobne interakcije sa preostalim domorodačkim stanovništvom.

I neke manje avarske skupine su izabrale naseljavanje, nego povratak u panonsku nizinu. Zato se u toponimiji nailazi na niz mjesta izvedenih iz imena Obri (tj. Avari), kao što su Obre, Obrovac…itd…

Slavensko naseljavanje od kraja VI. pa do u prve decenije VII. st. nije značilo da je došlo do potpune etničke i jezične smjene. Domorodačko romanizirano, helenizirano i poluromanizirano i poluhelenizirano stanovništvo se negdje više, negdje manje očuvalo. Dok se dio starosjedilačkog življa potčinio novoj vlasti i doseljenicima, dotle je dio izbjegao ili prema teritorijima i gradovima koji nisu pali u ruke Avara i Slavena ili u sigurnije brdsko – planinske zone u unutrašnjosti Zapadnog i Središnjeg Balkana.

Takvo stanje potvrđuju i okvirni podaci u Ljetopisu Popa Dukljanina : "No vidjevši kršćani da su se našli u velikoj nevolji i progonima, počnu se okupljati po planinskim visovima i, prema mogućnostima, podizati prigodna utvrđenja, gradove i zgrade…. mnogi su kršćani iz primorskih i zagorskih krajeva, da se ne bi opoganili njihovim gadnim običajima, danomice bježali i posvuda se pridruživali onima, koji su živjeli po planinama i prirodnim utvrđenjima, voljeći da sa njima trpe progonstvo i bijedu, pa da spase svoje duše,

nego li da kratko vrijeme uživaju sa nevjernima i da u njihovu društvu izgube dušu." Po Popu Dukljaninu ovi su kršćani govorili latinskim jezikom, što jasno aludira da je riječ o ilirorimskom stanovništvu.

Predslavensko stanovništvo se više očuvalo prema južnim i zapadnim područijima, nego u onim sjevernijim i istočnijim, obrnuto proporcionalno sa intenzitetom slavenskog naseljavanja. Moglo bi se čak tvrditi da je i nakon slavenskog naseljavanja u pojedinim dinarskim predjelima, i dalje većinsko bilo stanovništvo koje je govorilo romanskim i arbanaškim dijalektima. Slavenski naseljenici su došli sve do Peloponeza (tamo su zabilježeni Milinzi i Jezerci), ali su u ovim grčkim područijima tamo ipak bili manjina u odnosu na helenske govornike. O preživljavanju romaniziranog ili poluromaniziranog i helenskog stanovništva na područijima zahvaćenim slavenskim naseljavanjem dovoljno podataka daje i toponomija i hidronimija, kao i novija istraživanja genetičke genealogije. Dugo vremena je postojala na Zapadnom i Središnjem Balkanu i bilingvalnost kod muškaraca, koji su jedan jezik govorili u slavenskoj sredini, a drugi (vulgarno latinski/romanski ili arbanaški) u porodici i matičnoj sredini. To potvrđuje tezu da zapadnobalkansko stanovništvo (današnje nacije Hrvati, Bošnjaci, Srbi, Crnogorci) poglavito vuće porijeklo iz višestoljetnog procesa simbioze i miješanja slavenskih naseljenika sa ilirorimskim i dijelom trakorimskim starosjediocima.

Nije samo Solun spašen i ostao u romejskoj vlasti, nego su to bili i drugi gradovi na otocima i obali kao što su istarski gradovi, *Jadar*/Zadar, *Tragurium*/Trogir, *Butua*/Budva, *Scodra*/Skadar, *Lissus*/Ljes, Dirahij/Drač. Izbjeglice iz Salone su se premjestile u Dioklecijanovu palatu u Splitu, a izbjeglice iz Epidauruma možda na područje hridi Laus (današnji stari grad Dubrovnika). Zanimljivo je da se možda, nakon slabljenja Avarskog kaganata u post-626. god. periodu, obnovila romejska vlast u gradovima i pozicijama koje su se nalazile duž velikih rijeka i njihovih pritoka te u nekim područijima istočnog Balkana. Tako se u periodu nakon 626. god. spominje i romejski zapovjednik Singidunuma. Ovo bi se moglo promatrati i u kontekstu toga da je Heraklije iskorištavajući krizu u koju je upao Kaganat (nakon poraza prilikom opsade Konstantinopolisa) i nakon pobjede nad Iranom, uspio da povrati carski autoritet u pojedinim (posebno onim istočnim, uključujući i dijelove Donjeg Podunavlja) dijelovima Balkana. U prilog navedene tvrdnje bi govorila i činjenica o gradnji utvrde Nikopolis 629. god. Međutim arapsko - muslimanski napad ga je sigurno odvratio od pokušaja pune rekonkviste na Balkanu, pa su dalja područja Zapadnog i Središnjeg Balkana ostala van dometa romejske funkcionalne vlasti. I u toj dubljoj i izoliranijoj unutrašnjosti Zapadnog i Središnjeg Balkana su postojala određena područja (uglavnom u zaštićenijim brdsko – planinskim zonama) koja su se ili uspjela oduprijeti Kaganatu i Slavenima ili su sačuvala kakvu - takvu autonomiju. Dobar primjer pruža područje bosanske Romanije, istočno od Sarajeva. Moguće je da su se i neki bolje utvrđeni i odlučnije branjeni kasteli i refugiji održali (kao npr. Katera/Kotorac kod današnjeg Sarajeva). Međutim, ove zone u dubini Zapadnog i Središnjeg Balkana su bile i suviše odsjećene od preostalih romejskih pozicija na istoku Balkana i na obalama Jadranskog, Jonskog i Egejskog mora. Zbog te izoliranosti, ta romanska i arbanaška autonomna područja u unutrašnjosti su doživjela značajan općekulturološki pad, a pošto su bila van dometa romejske državne vlasti, ona su se politički i društeveno razvijala zasebno. To starosjedilačko romansko i arbanaško življe u unutrašnjosti, koje se sklonilo u brdsko – planinska područja, je moralo u novim okolnostima prilagoditi i svoje gospodarstvo pa je dobrim dijelom sa intenzivne zemljoradnje prešlo na ekstenzivno, katunsko stočarstvo.

Konstantin Porfirogenit u kontekst borbe Heraklija sa Kaganatom i jačanja carskog autoriteta na Balkanu, uvodi i priču o doseljavanju kao romejskih federata slavenskih ranosrednjovjekovnih naroda Hrvata i Srba na Balkan. Ako u podacima Konstantina Porfirogenita o dolasku Srba i Hrvata ima neke istine, onda bi se

njihov dolazak (i to Hrvata prije Srba) mogao datirati nakon opsade Konstantinopolisa 626. god., i u toku krize Kaganata. Ne bi trebalo u bukvalnom smislu apsolutnog kontinuiteta miješati ove ranosrednjovjekovne narode sa modernim nacijama po imenu Hrvati i Srbi.

Male slavenske skupine koje se nazivaju Srbima i Hrvatima, nakon što su se naselile na Zapadnom Balkanu su se nametnuli okolnom drugom slavenskom, avarskom, romanskom i arbanaškom stanovništvu, i svoje ime dajući politijama koje su osnovali.Već u ranom srednjem vijeku iz srpski i hrvatski etnonimi su se preobrazili u politonime. Tako su ova imena označavala tradicije politija, a ne više neku određenu narodnosnu ili zemljopisnu skupinu. Zato i hrvatsko i srpsko ime teritorijalno oscilira iz perioda u period, pa se javlja na različitim zapadno – središnjo balkanskim prostorima. Ali to osciliranje ne naći da su na svim tim područijima živjeli Srbi i Hrvati, jer ova imena ne označavaju ni posebni etnonim niti područje već samo političku tradiciju i trenutnu političku tvorevina. Uostalom ovo je samo mikro verzija većih procesa u Euromediteranskom pojasu ranog srednjeg vijeka, npr. Franci, Bugari, Romeji...itd... Zemljopisna imena su imala znatno dužu vezanost za određeno pdoručje, kao Humljani, Neretvljani, Bošnjani, Dukljani...itd... Zato je potpuno pogrešno određena područja i populacije u ranom srednjem označavati kao eksluzivno ili izvorno srpska i hrvatska. Tek sa nastankom nacija srpsko i hrvatsko ime dobijaju ponovo i narodnosnu sadržinu, tj. pored politonima imaju i jasno značenje etnonima.

Zanimljiva je i sudbina velikog broja domorodačkih zarobljenika iz ovog perioda (610. – 626. god. n. e.) kada su Slaveni i Avari opustošili "čitav Ilirik, odnosno njegove provincije, mislim obje Panonije, isto tako obje Dakije, Dardaniju, Meziju, Prevalitanu, Rodopu i sve ostale, pa još i Trakiju i područje uz vizantski Dugi zid te druge gradove i naselja". Ovi zarobljenike je kagan kao potčinjeni narod naselio u područja Panonije oko Sirmiuma. Ovo romejsko stanovništvo i pored miješanja sa Avarima, Bugarima i drugim narodima, očuvalo je kršćansku religiju kao i čežnju za ostavljenom domovinom. Najveći broj njih zadobio je i slobodu. Kao što je već ranije u tekstu spomenuto, potomci ovih zarobljenika su stvorili sasvim novi narod na čije čelo je kagan postavio Kuvera, protobugarskog princa. Kuver je ovaj narod pokrenuo na seobu između 680. i 685. god., i oni su se probili sve do u današnju Makedoniju.

Slaveni su starosjedilačko življe koje je govorilo vulgarnim latinitetom nazvali Vlasima, a ono koje je govorilo preživjelim ilirskim narječjima nazvali su Arbanasima. Proces slavenizacije je veoma dugo trajao, i na većem dijelu Zapadnog i Središnjeg Balkana se završio tek sa procesima nastanka modernih nacija. Pored današnje Rumunije, preostale zajednice balkanskog romanstva (Vlasi, Karavlasi, Aromuni, Cincari) su brojne u Istočnoj Srbiji, današnjoj Makedoniji, Albaniji i sjeverozapadnoj Grčkoj. Arbanaški govornici su se sačuvali u područjima Albanije, Kosova i zapadne Makedonije.

I do danas je u historiografiji diskutabilno pitanje zašto je uspio proces slavenizacije na dobrom dijelu Zapadnog i Središnjeg Balkana. Po svemu sudeći to se može objasniti vjerojatno i sljedećim razlozima : slavenskih doseljenika je kvantitativno veći broj, potpuno je uništena kasnoantička struktura i način života domorodačkog romanskog/vlaškog i arbanaškog stanovništva u kontinetalnoj unutrašnjosti, doseljeni slavenski govornici su u IX. st. dobili i svoja pisma kao i kršćansko učenje na svome jeziku, politički entiteti su uglavnom bili zasnovani na političkim slavenskim tradicijama i imenima, proces primanja islama je isto indirektno doprinosio slavenizaciji, direktno je slavenizaciji doprinio proces nastajanja srpske, hrvatske, bugarske, makedonske nacije u XIX. i XX. st. Kada se danas razmatra pitanje porijekla srpske, hrvatske, bošnjačke (Muslimanske), crnogorske, makedonske i bugarske nacije mora se imati u vidu i značajan etnički doprinos romanskog (vlaškog) i arbanaškog (albanskog) elementa.

Ukidanje provincijskog sustava i prelazak na tematski sustav

Čuveni vizantolog Georgije Ostrogorski je smatrao da su dobrovoljci sa kojima je Heraklije stvorio novu armiju sakupljeni preko reorganizacije Male Azije iz kasnorimskog dioklecijanovskog provincijsko - dijecezenskog u tematski sustav (od četiri

teme = θέματα; singular θέμα), odnosno da je dobrovoljcima data zemlja u zamjenu za nasljednu vojnu službu. Međutim, u historiografiji ima mišljenja da su teme nastale u kasnijem razdoblju za vrijeme vasilevsa Konstansa II. Sa uvođenjem tematskog sustava, prestale su postojati provincije, dijeceze i prefekture. Novo upravno – teritorijalno uređenje je ustvari predstavljalo oblik značajne militarizacije društva i države. U tematskom sustavu civilna i vojna vlast su spojene u jednoj u jednoj ličnost, što su već ranije uradili Justinijan I. sa nekim zakonskim i administrativnim rješenjima u periodu 534. – 536. god. koja su ukinula za neke provincije striktnu podjelu civilne i vojne uprave i Maurikije sa osnivanjem dva eksarhata. U ovom sustavu, vojna služba je zasnovana na obavezi službe u armiji naseljenih slobodnih seljaka, u zamjenu za dodijeljenu zemlju. To je u neku ruku značilo povratak na regrutski, milicijski vojni sustav. Rani tematski sustav je nastao sa prekompozicijom Male Azije u četiri velike teme koje su predstavljali kontinuitet nekadašnje četiri carske armije (Jermenije, Istoka, Trakije i carske pratnje). Sa prve tri teme su upravljali zapovjednici sa činom stratega, dok je Opsicijanskom temom upravljao grof.

Međutim, bez obzira da li je ili ne upravo Heraklije bio taj koji je ustanovio teme i tematsku upravno - i vojno teritorijalnu organizaciju i podjelu, činjenica je da njegova reorganizacija romejske vojne sile bila osnova za izgradnju tematskog sustava i vojske, toga uspješnog i funkcionalnog obilježja romejske države u narednih 400 godina.

Heraklije vasilevs

Četvrta novela Heraklija od 21. III. 629. god. n. e. može se smatrati konačnim krajem transformacije Istočnog Rimskog Carstva u Romejsko Carstvo grčkog jezika, narodnosti i ortodoksne religije. I od tada se sa pravom Romejsko carstvo može promatrati kao reafirmirano grčko "nacionalno" biće u političkom, dominirajućem smislu, odnosno kao primarno Grčka država, mediavelno Grčko carstvo. Ova novela, izdana u Konstantinopolisu, sa stupanjem na zakonsku snagu od 1. IV. 629. god. n. e. potvđivala je privilegije episkopa, klera i monaha u sudbenim poslovima i u odnosima prema civilnim i vojnim dužnosnicima. Za našu temu je bitna Heraklijeva intitulacija koja se izriće u ovoj noveli i koja je glasila : πιστός ἐν Χριστῷ βασιλεύς = "milošću Kristovom, vasilevs". Ovo je bila glavna inovacija u romejskoj carskoj titulari, kojom se odbacuje dotadašnja istočnorimska carska intitulacija. Umjesto cezara i augusta (čak i u njihovim grčkim prijevodima), sada se koristi kombinacija jedne drevne grčke monarhijske titule i kršćanske simbolike i legitimiteta.

Grčka riječ βασιλεύς (u pluralu nominativa βασιλεῖς; singular nominativa ženskog roda βασίλισσα) se u starogrčkom jeziku izgovarala kao „basileus", dok se u vizantijskom/mediavelnom i modernom grčkom izgovarala i izgovara kao „vasilevs". Na rane oblike ove riječi se nailazi već u mikensko doba, i ona je pojmovno označavala određenog dvorskog dužnosnika ili lokalnog poglavara. U homerskim epovima većina grčkih, odnosno ahajskih, vođa se tituliraju kao basileusi. U klasičnom helenskom

historijskom razdoblju sa riječi „basileus“ se označavaju preostali monarsi u helenskom svijetu kao i dužnosnici u onim helenskim polisima koji više nemaju nasljednih vladara ali su na njih prenesene nekadašnje ovlasti monarha. Stari Heleni tada i strane monarhe tituliraju kao basileuse, pa su tako i ahemenidski „šahovi nad šahovima“ bili titulirani kao basileusi. Titule „basileus“ i „veliki basileus“ su bile korištene od Aleksandra Velikog i helenističkih monarha kao njihove regularne titule. Ovaj termin se u istočnoj grčkoj sferi rimskog svijeta koristio u svakodnevnom govoru za determiniranje rimskih principsa i dominusa, ali nikada u oficijelnom diskursu i zvaničnom tituliranju. U tom oficijelnom smislu u rimsko doba se na istočnoj grčkoj sferi rimskog svijeta riječ „basileus/vasilevs“ koristila samo za klijentske monarhe na istoku. Za rimske principse i dominuse u oficijelnom kontekstu se koristio prijevod latinskih riječi *caesar augustus imperator* na grčki kao Καῖσαρ σεβαστός αὐτοκράτωρ (“kajsar sebastos autokrator”). Od IV. st. termin “vasilevs” se u oficijelnoj upotrebi koristi samo za dva monarha i to sasanidskog “šaha nad šahovima” i kralja Aksuma. Najranije do danas poznato dokumentirano oficijelno korištenja termina “vasilevs” za romejskog cara jeste pismo “šaha nad šahovima” Hosrau II. Maurikiju ovaj se potonji titulira ne više kao “Qaisar-e-Rūm” nego kao “vasilevs Romeja”. Otada korištenje izraza “vasilevs” polako ulazi u carsku intitulaciju, pa ga Heraklije koristi zajedno uz frazu “autokrator kajsar” u pismu Kavadu II. iz 628. god. n. e. Međutim, vrlo brzo u već spomenutom zakonu, Heraklije čini radikalni i suštinski prekid sa rimskom tradicijom i izbacuje rimsko – latinske (makar i u helenskom prijevodu) vladarske termine i ostavlja drevni grčki izraz sa kršćanskim dodatkom. Titulu vasilevs romejski carevi su zadržali sve do samoga kraja njihove države. Helensko/grčko biće je tako ponovo u punom planu izbilo na glavnu geopolitičku pozornicu, i na njoj je ostalo u toku skoro najvećeg dijela mediavelnog razdoblja. Više nema rimskog svijeta, iako je njegov latinski identitet sačuvan u nekim sasvim drugim povijesnim okolnosti i konstelacijama odnosa u zapadnoj i središnjoj Europi koji su bili krucijalno različiti u odnosu na ono što se podrazumijevalo pod izrazom “klasični rimski svijet”.

I tako se sa prvim decenijama VII. st. konačno ugasio antički rimski svijet, da bi započeo život njegovih izvedenica : latinskog zapada, grčko – romejskog istoka, i islamskog svijetova koji će do modernog vremena predstavljati tri glavne kulturološke tektonske ploče, često u međusobnom sudaru.

Istok 628. – 630. god.

Mir iz 628. god. n. e. nije automatski donio mir na Levantu. Heraklije je poslao brata Teodora da organizira povlaćenje i evakuaciju iranskih trupa iz Levanta i sjeverne Mesopotamije. Pojedini iranski garnizoni nisu bili raspoloženi da napuste svoje pozicije bez pisanog naređenja Kavada II. Posebno je složena situacija bila u Edesi 629./630. god. n. e. gdje je lokalna jevrejska zajednica navodno ohrabrivala iranski garnizon da ostane. Zato su Teodorove trupe morale postaviti opsadu Edese i izvršiti napad, prije nego što su Iranci pristali da se povuku. Kada su Teodorovi vojnici upali u grad, oni su počeli

napadati i ubijati Jevreje. Heraklije je ipak poslao naredbu da se pokolj zaustavi. Teodor je ostao na istoku kao glavni Heraklijev predstavnik za ovo područje.

U toku 629. god. jedna arapsko - muslimanska armija (pod vodstvom Zayda ibn Haritha; Jafara ibn Abi Talib i Abdullaha ibn Rawahah) je krenula prema sjeveru, prema arapskim plemenima Banu Sulaym i Dhat al Talh, koja su se inače nalazila pod romejskim protektoramo. Po muslimanskim historičarima, povod za ovaj napad je bilo ubijanje izaslanika koje je ovim plemenima poslao Muhamed. Moguće je da je ova sjeverna ekspedicija bila pokrenuta i namjerom i da se pod kontrolu tek rođene muslimanske medinske države stave i sjeverna arapska plemena. Međutim, umjesto samo arapskih plemena, Zaidovu armiju je dočekala i romejska vojska, jer se jedan od vođa tih plemena obratio za pomoć svome protektoru.

Izvor za ovu bitku su uglavnom muslimanske historije i tradicija, ali moguće je da se referenca na nju nalazi i u djelu romejskog pisca Teofana. Po njemu je arapsko – muslimanska armija namjeravala da napadne lokalna arapska plemena na dan kada je njihov "paganski" praznik.

Do glavne bitke je došlo u septembru 629. god. kod mjesta Mu'tah (na područje današnje hašemitske kraljevine Jordan, jugoistočno od Mrtvog mora). Bitka je završila pobjedom združenih romejsko – arapskih snaga, a poginula su sva trojica predvodnika arapsko – muslimanske armije. Zahvaljujući taktičkom geniju Halida ibn Walida (koji je preuzeo komandu), arapsko – muslimanska armija nije u potpunosti uništena i povukla se prema Hedžazu i Medini.

Nastanak Islama

U vrijeme prvog dijela vladavine Heraklija se datira i nastanak trećeg glavnog ogranka abrahamizma sa još jednim "otkrovenjem" koji je dobio naziv islam.

Arapsko – semitska riječ islam je glagolska imenica sa korijenom s-l-m, iz kojeg inače potiće veliki broj riječi koji se vežu za koncepte cjelovitosti, sigurnosti i mira. U religijskom konteksu to znači "dobrovoljno potčinjavanje bogu". Riječ musliman (sljedbenik islama) je aktivni particip istog glagola u kojem je islam infinitiv.

Po muslimanskim predanjima, tradiciji i historiografiji Muhamed je primao otkrovenja, "objave" koja su onda nakon njegove smrti skupljene i editirane u okviru knjige koja se naziva Kuran. Pored tih objava, skupljenih u Kuran koji se zato u islamskoj ortodoksiji (nastaloj kasnije) tretira kao "božja riječ", odnosno božiji "ovozemaljski" Logos (slično kao Isus u kršćanstvu; pa je zato i osnova formiranja islama), u ovom trećem abrahamističkom pravcu su bitni za religijsku dogme njegovih denominacija i životopis i tradicija o Muhamedu (hadisi) i životopisi Muhameda (Al-sīra). Otkrovenja su vjerojatno i u Muhamedovom kontekstu izricanja pored čisto teološko - religioznih i historiografskih segmenata islužile i za datu priliku, date procese ili okolnosti, kao opravdanje za nešto što se učinilo ili će se učiniti, utvrđivanje moralnih vrijednosti, didaktičkih ciljeva ili u svrhu polemike i ubjeđivanje, a ne kao nešto što je emanacija božanskog od pamtivjeka. Pojedine odredbe otkrovenja su bile i izložene i abrogaciji, odnosno ukidane su i zamjenjivanje drugima, pa i na to treba računati kada se kuranski tekst uzima i analizira i kao izvorna građa. Zbirke hadisa su nastale (korištenjem metode sanad/isnad, neka vrsta citiranja i pozivanja na ranije autoritete) i editirane znatno kasnije (kao i biografije Muhameda), a najpoznatija je ona koju je izdao Muhamed al Buhari (živio 810. – 870. god.).

Nastanak i trećeg abrahamističkog pravcsa se neizostavno veže za arabijsku pokrajinu Hedžaz (ili Hidžaz, الحجاز al-Ḥiǧāz = "Barijera") i njene gradove Meku i Jatrib (kasnije nazvanu Medina).

Sabejski epigrafski spomenik sa datacijom cc 700. god. p. n. e.

Već je u ranijim lekcijama bilo govora o predislamskoj Arabiji i njenom općekulturnom razvitku. Samo iz izloženih podataka u ovom djelu (koje za svoju osnovnu temu nema Arabiju niti Arape) jasno je da neposredno predislamska Arabija uopće nije bila neka „barbarska" zemlja po kojoj su samo krstarila „paganska" nomadska plemena. Tu su već duži period bili razvijeni i urbaniteti (Taif, Meka, Jatrib, područje Jemena prijestolnicom Sanom...itd...) koji su održavali osebujnu kulturom. Riječ je o zajednicama koje su se u značajnoj mjeri koristile pismom još u drevnoj prošlosti. U južnoj Arabiji, su nađeni epigrafski spomenici koji se datiraju u deseto stoljeće stare ere. Posebno je u predislamskoj Arabiji cvjetala poezija.

Arabija je imala milenijumima dugu tradiciju kulturološkog razvitka, a njene zajednice su još od najranijih historijskih epoha održavale aktivne i prožimajuće veze sa okolnim područjima i civilizacijama. Od ovih arabljanskih – arapskih kultura, civilizacija i država vrijedi istaći Magan,'Ad, Thamud, Sabejsko kraljevstvo, Kedarsko kraljevstvo, Minejsko kraljevstvo, zatim kraljevstva Katabana, Awas. Hadramaut, Himjaritsko kraljevstvo, Nabatejsko kraljevstvo, Palmira, Gasanidi, Lakhmidi, Kinditi...itd...

U onim ekonomskim i kulturno razvijenijim zajednicama, posljedično tome se dešavaju i složeniji politički, društveni i socijalni procesi. U onim područjima sa dominacijom određenog urbaniteta, već se može govoriti i o državnoj organizaciji, a ne više samo o politiji jednog ili više plemena. Takva državna organizacija u značajnoj mjeri nalikovala sustavu polisa, ali u arabljanskoj verziji. Taj tip arabljanskog „polisa" je u to vrijeme dominantan u Hedžazu.

Postojanje sustava „polisa“ u pojedinim dijelovima Arabije je razumljivo ako se ima u vidu da je riječ o poglavito pustinjskom ili polupustinjskom krajoliku. Zato su bile jake te partikularne silnice, jer su se ljude i zajednice orijentirale za određene oaze, zone izvora ili bar kakve – takve plodnija i vlažnija područja.

U područijima sa više plodnog zemljišta i vode, se razvijaju i političke tvorevine koje nisu zasnovane samo na jednom gradu (npr. Jemen, sjeverne oblasti naslonjene na helenističko-rimsko-romejsko i iransko područje). Tu dominira moharhijski tip državnog uređenja.

Dok su arabljanski „polisi“ poglavito imali neku vrstu republikanskog uređenja, dotle su ova veća područja bile monarhije.

Među zajednicama koje su prebivale na onom (i to geografski gledano znatno većem) dijelu poluotoka gdje nije bilo uvjeta za dostatnu i iole kvalitetnu zemljoradnju, trgovinu, zanatstvo itd…dominiralo je ekstenzivno, nomadsko stočarstvo eventualno orijentirano prema nekoj od oaza. Pored toga, bili su česti i pljačkaški napadi na karavane, oaze i stoku. Za nomade je ova „pustinjska piraterija“ bila i neka vrsta privredne djelatnosti, a ne samo obično razbojništvo.

Plemensko organiziranje je bila bitna forma organiziranja u tadašnjoj Arabiji, i imalo je snažan utjecaj i u političko – društveno razvijenijim zajednicama (npr. „polisima“ i monarhijama).

Teži uvjeti života i nesigurnost u jednoj iznimno prostranoj, politički neujedinjenoj zemlji su kao posljedicu imali i postojanje snažnog komunalnog, plemenskog načina života. Tamo je bila esencijalna potreba čovjeka da bude društveno uvezan u određeni tip zajednice koji bi mu garantirao egzistenciju i sigurnost. Za tadašnje arabljansko društvo, najbolji vid takve organizacije je bio pleme. Tu je pojedinac mogao nači svoje utočište i zaštitu (uvjetovano naravno sa unutarnjim pravilima), a pleme bi prema vanjskom okruženju djelovalo kao prepoznatljiva jedinica. Toliko je snažan utjecaj institucije plemena u arabljanskom (pa i općenito u arapskom) društvu da je ona i danas živa i ima svoju kakvu – takvu ulogu. Ni islam ni kasnije nacionalno organiziranje nisu uspjeli u potpunosti da potisnu plemenski osjećaj, pa ni njegovu institucionaliziranost pa su često tražili određeni *modus vivendi* sa njim.

Raspored plemena početkom VII. st.

Od čitavog niza plemena vrijedi istaći i dvije dvije plemenske konfederacije. Konfederacija Kais (Qais, سيق) se nalazila u istočnom Hedžazu i sastojala se iz tri dijela: Banu Sulaym, Hawazin i Banu Ghatafan. Poznati i kao sjeverni Arabljani, bili u relativno dobrim odnosima sa Romejima. Grupacije Kaisa su bile poznate po svojim napadima na karavane koji su prolazili Hedžazom ili Nedždom. Zato su često dolazili u sukob sa sjedilačkim zajednicama Meke i Jatriba. Konfederacija Banu Kalb (بلك ونب) se nalazila na jugu, to su bili Jemeniti, a poznati su kao južni Arabljani. Za našu lekciju je najbitnije pleme Kurejšija (Quraysh ili Quraish, شيرق) koje je od V. st. n. e. kontroliralo Meku i njeno hodočasničko svetilište Kabu.

Kurejšije su svoje porijeklo izvodile i od Ismaila i Abrahama. Vjerojatnije je da su nastali grupiranjem niza klanova oko "paganskog" svetilišta Kabe, posebno u vrijeme vladavine osobe po imenu Qusai ibn Kilab ibn Murrah (Qusayy ili Kusayy, قصي بن كلاب بن مُرة; živio cc. 400. – 480. god. n. e.), koji je po arabljanskoj tradiciji prvi od Kurejšija preuzeo "ključeve" Kabe i time praktično zavladao Mekom. Qusai ibn Kilab je bio velika ličnost, pretvorio je Kabu u snažno hodočasničko središte, Meku pretvorio u pravi grad a i bio je i zakonodavac. On se sa pravom može smatrati osnivačem kurejšijske Meke, pa i Meke kao organizirane države sa svojim političkim institucijama. U njegovo vrijeme je izgrađena i prva poznata gradska javna vijećnica u Arabiji. Ovaj prostrana građevina je bila poznata kao "Dom skupštine". Kao i ostala plemena, i

Kurejšije su bile podijeljeni na bratstva i rodove/klanove, koji u pojedinim slučajevima i nisu bili baš u dobrim međusobnim odnosima.

U plodnom Jatribu (koji se spominje pod ovim imenom još u Nabonidovoj kronici iz VI. st. p. n. e. i kod Ptolemeja Klaudija) početkom VII. st. najbitnija arapska “paganska” plemena su bili Banu al-Khazraj (جرزخلا ونب) i Banu Aws (سوأ ونب) koja su se u područje Jatriba Jemenu. Oba ova plemena su bila poznata kao Banū Qayla (ةليق ونب). Potrebno je navesti da su u ovom području boravila i jevrejska plemena. Najvažnija jevrejska plemena u Jatribu su bila Banu Nadir, Banu Qurayza, Banu Qaynuqa koja su tamo prebivala i prije dolaska Banū Qayla.

Jevreji u Hedžazu su ili možda bili jevrejske izbjeglice koje su napustile Levant za vrijeme i nakon završetka I. i II. jevrejskog rata sa Rimljanima, ili je riječ o judaiziranim Arabljanima. U sigurnost Hedžaza, van dometa rimske vojske, je sigurno izbjegao određeni broj Jevreja, ali ne bi trebalo isključiti ni mogućnosti judaiziranja određenih arabljanskih skupina i zajednica (kao što se to desilo u Jemenu). Radi toga što je u slučaju arabijskog judaizma, teško povući liniju razgraničenja između etničkih Jevreja (koji su inače vrlo srodni etničkim Arapima) i judaiziranih Arabljana, u ovoj lekciji će se jevreji tretirati kao religijska zajednica, a ne kao narodnosno - etnička zajednica kao što je to bio slučaj u prethodnim lekcijama.

Pored toga što su razvijali i svoje kulturne i civilizacijske vrijednosti i tekovine, Arabljani (i to bez obzira na plemensku ili političku pripadnost) su bili daleko od toga da su neka eksluzivistička, autarkična zajednica. Jemen je od davnina bio poznat po svome bogatstvu, i zato je bio primljiv za održavanje komunikacija. Trgovačke veze grčko – rimskog svijeta prema Indiji i jugoistočnoj Aziji su išle preko Crvenog Mora, karavanskih puteva zapadne i Južne Arabije. Zajednice koje su prebivale na ovom području su bile vrlo aktivno uključene u ove gospodarske procese, koji su onda imali utjecaja i na druge općekulturne procese (u društvenoj, političkoj, socijalnoj, „duhovnoj“ sferi i načinu života). Arabljani, a pogotovu oni u Hedžazu i Jemenu, su bili upoznati sa grčkom – rimskom, iranskom i etiopskim kulturnim ekumenama. Rimsko Carstvo je više stoljeća kontroliralo i sjeverozapadno arabijsko područje. Do danas je poznato da se rimska vlast najdalje pružala zaključno sve do Mada'in Saleh u Hedžazu, nešto sjevernije od Jatriba. Rimljani su, prema onom dijelu Arabije koji nisu kontrolirali (*Arabia Magna*), izgradili i defanzivni sustav poznat po nazivu *limes Arabicus*.

Arabljani su se upoznali i sa abrahamističkom religioznom mišlju. A od IV. st. n. e. arapski narodi, plemena, zajednice i gradovi su se nalazili pod sve većim utjecajem abrahamističkih denominacija. Moćni i bogati arapski narodi na sjevernim granicama su već bili kršćani. U Jemenu se kroz cijelo VI. st. odvijao sukob kršćanstva i judaizma. Meka kao okosnica trgovačkog i hodočasničkog gospodarstva je itekako krajem VI. i početkom VII. st. n. e. bila upoznata i sa kršćanstvom i judaizmom. U Jatribu su i prebivale jevrejske zajednice. Pored judaizma i kršćanstva, postojalo je u ovom periodu u Arabiji i jedno zanimljivo vjerovanje koje se naziva hanefizam.

Hanefi (حنفاء) su bile one osobe koje su se u predislamskom periodu u Arabiji držali više monoteističkijih formi abrahamizma, nego što je to bio slučaj sa judaizmom i kršćanstvom. Oni su odbacivali idolatriju i pozivali su se na „čistu“ praksu „patrijarha“ Abrahama/Ibrahima oslobođenu od kasnijih nakupnina, onako naravno kako su oni tada to sve shvatali. Malo se zna o arabijskom hanefizmu, a ono što se zna jeste da se ne može svrstati ni u judaizam niti u kršćanstvo. Romejski i kršćanski pisac Sozomen govori da su neki Arapi u Siriji ponovo otkrili ono što su nazvali autentičnom religijom Abrahama, koji je živio prije nego što je bog poslao i Toru i Bibliju i koji prema tome nije bio ni Jevrej ni kršćanin. Najraniji Muhamedov biograf Ibn Ishaq saopćava da su četvorica Kurejšija iz Meke (Muhamedov rođak Ubajdala ibn Džah, Muhamedov prijatelj i dalji rođak Varaka – kasnije postao kršćanin ebionit, Zejd ibn Amr – ujak Omera, drugog rašidunskog kalife) odlučila tražiti hanefiju, istinsku religiju Abrahama. Karen Armstrong u svome djelu „Povijest boga“ navodi da je Zejd, prije nego što je napustio Meku da bi u Siriju i Iraku potražio religiju Abrahama, stajao kod Kabe i Kurejšijima koji su obavljali ritualni obilazak na starovremeni način govorio : „O Kurejšije, tako mi njega u čijim je rukama Zejdova duša, ni jedan od vas ne slijedi Abrahamovu religiju osim mene“. Zatim je tužno dodao : O, bože, kad bih znao da želim da ti se klanjam, ja bih ti se klanjao, ali ne znam.“ Kada se već govori o abrahamizmu u Arabiji potrebno je ukazati na pitanje tzv. rahmanizma koji se možda odnosi na jednu ili više abrahamističkih religijskih pravaca, odnosno je li riječ o nekim oblicima judaizma i kršćanstva ili nekom sinkretizmu ili nekoj autohtonoj monoteističkoj (abrahamističkog tipa ili ne) religijskoj pojavi u Arabiji od IV. st. n. e.

Iz svega izloženog sasvim je jasno da je potrebno odbaciti mit o džahilijetu, tzv. “dobu neznanja“ u predislamskoj Arabiji i o nekom dobu dekadencije i moralne i vrijednosne nebitnosti. Naprotiv, to je bilo razdoblje značajnog socio – ekonomskog, društvenog, političkog i religijskog razvitka na prostoru Arabije.

Područje Arabije je bilo i proxy borbeno polje velikog Romejsko – Iranskog rata koji je započeo 502. i uz nekada manje, nekada veće prekide trajao do 628. god. Linija razračunavanja u ovom ratu je poglavito išla uzduž religijske podjele, uz etiopske i iranske direktne intervencije. Međutim, i pored značajnih ratnih zbivanja i strane vlasti u ključnim područijima (npr. Jemen), VI. i početak VII. st. su donijeli značajan općekulturni razvitak, posebno u privrednom polju. Zbog gotovo kontinuiranih jednostoljetnih sukoba (posebno ratova 572. – 591. i 602. – 628. god.), trgovačka aktivnost duž istočnih karavanskih puteva je bila smanjena. Umjesto nje, bar za romejsko i mediteransko područje sve se više koristila južna ruta bilo da je išla crvenomorskim putem bilo karavanskim putevima preko romejske Arabije i Hedžaza. Najveći korisnik takve situacije je bila Meka (i njeno pleme Kurejšije). Pored trgovačke aktivnosti, u ovom gradu se nalazilo i glavno arabijsko „pagansko“ hodočasničko središte →Kaba.

U Kabi se neposredno pred nastanak islama nalazilo do 360 idola, koji su simbolizirali različita božanstva, demone, đine, polubogove, plemenske i klanske božanske zaštitnike, kao i specifične objekte za koje se vezivalo božansko (uključujući i crni kamen). Kaba je bila mjesto redovitog godišnjeg hodočašća. Od čitavog niza arapskih „paganskih“ božanstava vrijedi istaći : Hubala, tri boginje (koje su bile i glavne boginje mekanske politeističke religiozne svijesti) Al-lāt, Al-‘Uzzá i Manāt, Manafa, Wadda, Amma, Ta'laba, Dhu'l-Halasa, Al-Qauma, Dushara. Arapski “pagani” su koristili i pojam “Alah”, kao ime za (glavnog) boga – tvorca i kišodavatelja u okvirima svojih panteona (zajedno sa drugim božanstvima). Taj arapski “paganski Alah” je dosta drevan i njegovo ime se nalazi zabilježeno na mnogim natpisima, uključujući i “Ep o Atrahasis” zapisan na nekoliko tablica iz Babilona koje se mogu datirati u cc 1700. god. p. n. e. “Paganski Alah” je etimološki, pa i suštinski (ima isto porijeklo u okvirima semitske

neabrahamističke religiozne misli) povezan sa božanstvom Elom koji je bliskoistočni bog – stvaralac, vrhovno božanstvo u semitskom. predabrahamističkom panteonu. Ime Alah je za abrahamističkog boga korišteno i prije pojave islama. Ustvari čini se da je tadašnja arapska religiozna svijest jednostavno identificirala svoga "paganskog" boga – tvorca sa abrahamističkim bogom. Ovu *interpretatio arabica* u vrlo zanimljivom kontekstu "paganski" bog tvorac = abrahamistički bog (čega nema među Rimljanima, Grcima, Germanima, Slavenima) na indirektan način kao da potvrđuje i sura 29 : 61 – 63. Sudeći po navedenim ajetima i "paganski" Arapi su prihvatali ovu *interpretatio*, ali se nisu odricali svoga panteona. Rani arapski kršćani abrahamističkog boga nazivali Alah (natpisi nađeni u ruševinama crkve Umm el – Jimal u sjevernom Jordanu). Ime Alah koje se odnosi na abrahamističkog boga se sreće i u izvještajima i listi imena kršćanskih martira. Kršćanski vođa Abd Allah ibn Abu Bakr ibn Muhammad je 523. god. n. e. doživio mučeničku smrt u Najrānu, a nosio je prsten sa natpisom "Alah je moj gospodar". Uostalom, u predislamskim arapskim jevanđeljima i predislamskoj poeziji (kod arapskih kršćana) ime za boga je bilo Alah. Moguće je da je ratnički povik arapskih kršćana bio "Ya La Ibad Allah". Aramejska riječ za boga u jeziku asirskih kršćana je Elaha ili Alaha. Jasno je da ime Alah kao oznaka i ime za abrahamističkog boga u arapskom jeziku nije posljedica nastanka islama, nego su ga rani muslimani samo preuzeli od "abrahamističke arapske sabraće". Ti rani arapski kršćani su ustvari na neki način povezali drevno semitsko – arapsko vrhovno božanstvo "Alah" sa abrahamističkim bogom ili su posudili (zbog određenih atributivnih sličnosti) njegovo ime za svoga boga. Tako su rani arapski kršćani i rani muslimani abrahamističkog boga (možda čak i primijenivši i*nterpretatio abrahamica*!?) zvali Alah, samo su za razliku od paganskog "Alaha" oni odbacili ostala božanstva oko njega. Uostalom i jedan od hebrejskih ranih naziva za abrahamističkog boga je Elohim, isto etimološki povezan sa Elom. I riječ "šehid" (ديهش,) su koristili u predislamskom dobu kršćanski Arapi za onoga koje je bio nevino ubijen, ili ko je umro za svoju porodicu, kršćanstvo ili svoju domovinu. Inače ova riječ nema samo religijsku islamsku konotaciju, jer je i danas koriste arapski kršćani, te hindusi i siki u južnoj Aziji.

Na predislamske Arape je veliko značenje imala i ideologija ili nepisani kodeks "muruva", koji je ustvari predstavljao neku vrstu općeg vrijednosno – moralnog i običajnog okvira, i koji je zamjenjivao neki pravni sustav sa čitavim nizom nepisanih regulativa vezanih za način života i ponašanja pojedinca i zajednice.

Hodočasničko poduzetništvo je uvijek siguran izvor profita. Ustvari, postojanje Kabe je doprinijelo i prerastanju Meke u trgovačko središte, jer je to svetište zabranjivalo nasilje i sukobe u krugu od 32 km od Kabe. Sa snažnom trgovačkom aktivnošću i prisutnim „hodočasnićkim poduzetništvom" u Meku se koncentrirala i značajna monetarna masa. To je onda vodilo i da mekanska elita služi i kao kreditor. Uz to, u Meki se nalazila i tržnica robljem, što je isto donosilo određene prihode. Mekanska elita je postajala ekonomski sve snažnija (i zbog trgovačke aktivnosti i hodočasničkog poduzetništva), što je automatski jačalo i njen položaj i samouvjerenost. Zato, kako vrijeme protiće u VI. st. n. e., ona postaje i sve bitniji igrać na geopolitičkoj sceni i općekulturnoj razini Arabije, posebno u Hedžazu i Jemenu. Mekanska država je ustrojena u vidu arabljanske verzije „polisa" i to sa društvenim i državnim uređenjem kao neke vrste oligarhijske plemenske republike. Ono što je okosnica tadašnje politike mekanske elite jeste zaštita primarno svojih ekonomskih interesa (trgovina i hodočasništvo). Zato se neće ustručavati da uđu u otvoreni sukob kako bi održali svoje prihode, koji im garantiraju visoki standard života.

Za razliku od Jatriba, koji je imao mogućnosti za značajnu poljoprivrednu aktivnosti, radi karaktera zemljištva i nedostatne količine vode (za kvalitetnu zemljoradnju) Meka je morala ekonomske prioritete imati u drugim privrednim granama, što su Mekanci znali odlično iskoristiti.

I upravo zbog toga, mekanska elita je podozriva prema abrahamizmu, jer obogaćena mekanska elita nije imala nikakvog razloga da se tek – tako odrekne unosnog hodočasničkog biznisa. Zato je i bila neprijateljski raspoložena prema pokušaju Abrahaha da u Sani napravi konkurentski, ali kršćanski hodočasnički centar. Što je bilo više kršćana i drugih abrahamista među Arabljanima, mekanska elita bi manje prihodovala.

Po arapskoj i muslimanskoj tradiciji, za vrijeme „godine slona", kada je etiopska vojska napala Meku, rodio se Muhamed (puno ime : Abū al-Qāsim Muḥammad ibn ʿAbd Allāh ibn ʿAbd al-Muṭṭalib ibn Hāshim = محمد بن عبد الله بن عبد المطلب; živio cc. 570 – c. 8. VI. 632. god.).

O nastanku islama i Muhamedovom životu pored religijske literature (Kuran, hadisi, tefsir – tumaćenje Kurana, fikh – islamska jurisprudencija) podatke daju i životopisi, od kojih je najranija poznata ona (nažalost sačuvana samo u fragmentima) od Sirat Rasul Allah od Ibn Ishaqa iz VIII. st., historije osvajanja (feth), mnogobrojne mediavelne historije (čija je tema uglavnom bila opća historija) čiji su autori bili muslimani (vrijedi istaći Tabarija, Masudija, Birunija, Ibn Halduna), čitav niz djela i podataka od mediavelnih nemuslimanskih autora (veliki broj je iz VII. st.; posebno oni koji su pisani na grčkom aramejskom, jermenskom i hebrejskom), epigrafski spomenici, kovanice, arheološki podaci, pronađeni manuskripti (posebno „Manuskript iz Sane" i PERF 558 iz *Oxyrhynchus* papirusa). Međutim, problem sa historijskom rekonstrukcijom povijesnog procesa zvanog nastanak islama i posebno života i djela Muhameda jeste da se uz stvarne povijesne podatake vremenom nakupilo i nakalemilo mnoštvo legendarnih, mitoloških i tradicijskih priča i podataka, nastalih u kasnijim razdobljima iz raznoraznih razloga (a ponajviše onih koji traže ili grade određeni religijski ili svjetovno – politički i društveni legitimitet). Nije baš jednostavno znati odvagati određeni podatak ili izvršiti rekonstrukciju pod uvjetima određenih religijskih (bez obzira bili oni trenutno ortodoksni ili trenutno heretički) stavova i promišljanja. Zato je i odbacivanje koprena bilo laskanja, uzdizanja, heroiziranja, legitimiziranja na jednoj strani, a na drugoj optuživanja, vrijeđanja i zamagljivanja na drugoj strani težak, ali i bitan zadatak za svakog historičara koji se želi baviti nastankom islama i životom i djelom Muhameda. Jedan primjer jasno ukazuje koliko je čak i najranije djetinjstvo Muhameda bilo izloženo eventualnim friziranjima. Tradicija navodi da je on po rođenju bio poslan kod jedne beduinske porodice da sa njima živi u pustinji, i gdje je proveo nešto manje od dvije godine. Ovaj podatak je sa stajališta historiografije teško održiv, i služi u dvije svrhe :

1. Da poveže Muhameda na neki način sa beduinima i njihovim načinom života. Činjenica je da Muhamed, osim nekog dosta dalekog porijekla, sa beduinima i njihovim nomadskim načinom života u arabijskim pustinjama nije imao apsolutno ništa zajedničko. On je prvenstveno dijete jednog tada bitnog arabljanskog grada.

2. Ova priča u sebi sadrži i elemente traženja i građenja metafizičke legitimitnosti Muhameda, preko navoda da su neka dvojica posjetila maloga Muhameda, otvorila njegova prsa i očistila srce.

Jedno od najtežih poglavlja historiografije jeste historijsko rekonstruiranje nastanka i razvitka određene religije ili neke njene denominacije. U ovim slučajevima je stvarna povijest ili preslagana raznoraznim mitovima, legendama, tradicijama, dogmatskim stavovima i tezama ili određenim pričama koje potvrđuju ili nijekaju određenu doktrinu. Posebno treba imati u vidu da se dogmatika izgrađuje procesualno, odnosno nijedna religija ili neka njena denominacija se nije pojavila odmah u svojoj cjelosti. Uvijek je riječ o procesima „dugog trajanja". To je slučaj bio sa sva tri glavna abrahamistička pravca. Današnje judaističke dogme nisu nastale sa Mojsijem (ako je njegovo postojsnje uopće povijesno utemeljeno) nego su rezultat stoljeća postupnog razvoja, današnje kršćanske dogme nisu nastale sa Isusom nego su rezultat stoljeća razvitka (što je detaljno objašnjeno u prethodnim odgovarajućim lekcijama), sadašnje islamske dogme nisu

nastale sa Muhamedom, nego su rezultat postupnog višestoljetnog razvitka. Radi navedene činjenice, u ranokršćanskom i ranoislamskom periodu nije bilo doktrinarne zakovanosti niti isključivosti. Kako je vrijeme prolazilo, odnosno kako su se dogme, uslijed čitavog niza okolnosti, počele oblikovati, tako se smanjivala liberalnost promišljanja i tumačenja po pojedinim pitanjima, tezama i aspektima konkretne religiozne misli, a jačala je konzervativnost u pokušajima očuvanja utvrđenih doktrinarnih stavova. A konzervativnost doktrinarnih stavova je uvijek povezana sa vladajućim svjetovnim i „duhovnim" režimima i institucijama, jer tadašnja vlast (oličena poglavito u monarhijama) nije voljela postojanje razičitih mišljenja ili tumačenja po određenim stavovima. Ustvari država i tzv. „duhovne" institucije, su poradi svojih „ovozemaljskih" interesa, uvijek bili ti koji su oblikovali zakovane dogme i to u dugom vremenskom periodu nakon što je započela sa djelovanjem određena religija ili njena denominacija. Tako je i u i sunitskom i u šitskom islamu dogmatska zaokruženost došla znatno (stoljećima) kasnije u odnosu na život i djelo Muhameda. To je bio slučaj i sa mnogim drugim pitanjima i tezama koja se danas uzimaju „zdravo za gotovo" u religijskom životu. Isto tako potrebno je imati u vidu da su i rana tradicija i historiografija nekako stvarniji, otvoreniji i životniji (ne libe se i spomenuti i naglasiti neka „kontroverzna" dešavanja) za opise pojedinih događaja i pojedinaca u procesima nastanka pojedinih religija, nego što se to sreće sa kasnijim historiografskim prikazima istih procesa. U tim kasnijim prikazima, često pod patronatom državnih i „duhovnih" institucija, pojedine stvari i dešavanja (koja bi kao kompromitirala učesnike tih procesa) se zamagljuju, proglašavaju neistinama ili se ne spominju. Naravno, tu nije uopće riječ o stvarnom kritičkom traganju za Istinom, nego prije svega o zaštiti vladajuće ideologije od koje pojedinci imaju konkretnog interesa. Zato onaj koji traga za povijesnom slikom nastanka određene religije ili njene denominacije uvijek mora biti svjestan gore nevedenih činjenica i oslobođen okova trenutnih dogmi, ustvari ne smije dozvoliti da trenutne dogme i interesi institucija koje ih zastupaju budu iznad ili da utiću na njegov rad, prosuđivanje i zaključivanje.

Muhamed je po agnatskoj liniji pripadao gensu Banu Hašim (bratstvo Abd Manaf), koji je spadao u red istaknutijih kurejšijevskih rodova u Meki. Njegov otac se zvao Abdulah (Abd Allah ibn 'Abd al-Muttalib), a majka je bila Amina (Aminah bint Wahb; sestra poglavara kurejšijevskog bratstva Banu Zuhrah). Muhamedov otac je umro šest mjeseci prije rođenja sina, a majka kada je njemu bilo samo 6 godina. Starateljstvo nad Muhamedom je preuzeo djed Abdul Mutalib, ali je i on umro nakon dvije godine. Nakon toga starateljstvo preuzima stric/amidža Abu Talib koji je postao i novi poglavar roda Hašim, kojem izgleda u ovom periodu nisu baš "cvjetale ruže". Po svemu sudeći u ovom periodu naglog gospodarskog uspona Meke, kurejšijski rod Banu Hašim se u odnosu na neke druge srodne kurejšijske rodove i klanove nije baš snašao i dobro prilagodio novim okolnostima ekonomskog razvitka niti sukladno sa tim socijalnim i kulturološkim promjenama (uključujući i novi naćin života). Ovakvo djetinjstvo je imalo ključan efekt na sazrijevanje i oblikovanje Muhameda.

Interesantno je primijetiti da se kod značajnog broja velikih reformatora uočava nedostatak snažne očinske figure (ali često sa majkama koje su bile snažne ličnosti) bilo u djetinjstvu bilo u ranoj/pubertetskoj mladosti. To je bio slučaj sa braćom Grakh i Cezarom.

Sudeći po njegovoj uspješnoj trgovačkoj djelatnosti, poznavanju bogate arapske pjesničke tradicije i historije Muhamed je morao u djetinjstvu primiti bar elementarno obrazovanje koje je uključivalo i opismenjavanje.

Muhamed je bio trgovac visokog ranga, i samim tim je besmisleno tvrditi da je on bio nepismen, odnosno neobrazovan. Uostalom, tadašnje mekansko društvo je bilo kultivirano, ekonomski i društveno razvijeno. Samim tim bi bilo neobično da jedan pripadnik iz viših mekanskih slojeva bude potpuno neobrazovan.

Muhamed urođena visoka inteligencija je, uslijed životnih okolnosti i opredjeljenja, je dodatno razvijana i profilirana. Visoka inteligencija je uvijek praćena sa znatiželjom i težnjom za saznavanje i znanje, i posebno oštroumnošću ka donošenju određenih zaključaka. Bez obzira na to, Muhamed je zbog toga što je bio bez roditelja i u jednom rodu sa "promjenljivom srećom" imao različitu startnu poziciju u odnosu na njegove rođake i saplemenike. On je morao uložiti mnogo više truda, morao je više raditi i pokazati, u odnosu na dobar dio svojih vršnjaka, kako bi se održavao na površini mekanskog društva. To je naravno vodilo i to da se kod njega razvije i neka vrsta podsvjesnog osjećaja da je on ustvari autsajder iz ustaljenog mainstream ekonomskog i društvenog života Kurejšija. Tako je on bio i skloniji samostalnosti (u smislu da je sam izgrađivao svoja uvjerenja) i nonkonformizmu i nije se ustručavao da koristi i njegove metode. Radi svega iznesenog, Muhamed je bio prijemčivi da vidi i shvati interese i potrebe onih koji nisu pripadali mekanskoj eliti, da se uzdigne iznad okvira jedne plemenske organizacije ili mekanske aristokratije, da prihvaća i ono drugačije bez obzira na porijeklo, status ili klasu. Nesumnjivo je u sebi gajio empatiju prema onima koji nisu učestvovali u mekanskom "ekonomskom čudu" (čiji su korisnici bili samo predstavnici kurejšijske elite) ili su trpili poradi toga "čuda" (npr. robovi). On je onda jasno razumio i potrebu za reformom, kako bi se brzi razvitak mekanskog društva uskladio i uklanjanjem nedostataka i proturječnosti usmjerio na nove kolosjeke razvitka.

Uza sve to, činjenica je da se mekansko društvo od druge polovice VI. st. pa u prvim decenijama VII. st. uslijed pojačane socio - ekonomske aktivnosti, našlo u dosta turbulentnom stanju. Sve veći priliv bogatstva je razgrizao ustaljene socijalne, društvene i političke strukture. Socijalno raslojavanje je dovodilo do pukotina unutar rodovsko – plemenskih odnosa, a sve širi obujam prostora sa kojim mekansko društvo ima dodira ne samo da je proširilo vidike mekanske elite, nego je u nju počelo ulivati i nove ideje. Mekanska elita se i kulturološki mijenjala, a sam grad je sve više ličio nekom palestinskom ili sirijskom gradu sa snažnom gospodarskom aktivnošću. Te nagle promjene, prvenstveno uzrokovane ekonomskim činiocima, su dovele do toga da je stari način života, koji je u sebi još mnogo baštinio rodovsko – plemenskog nasljeđa, bio više neodrživ. Zbog tih naglih promjena moglo se i očekivati da se ljudi počinju osjećati čudno dezorijentirani i izgubljeni. Tako se iza vanjskog osjećaja samouvjerenosti kod mekanske elite, koji je proizašao iz nagomilavanja bogatstva i koji ih je zaštitio od ustaljenih pogibljelji života u pustinjskim ili polupustinjskim prostranstvima, ustvari krila nagomilana plima uzburkanih osjećanja. Jedni su ostvarenje svojih ciljeva i svrhe nalazili u još većem gomilanju bogatstva i individualističkom gubljenju osjećaja socijalne empatije, dok su drugi počeli da traže neke druge načine izlaska iz situacije u kojoj se nalazilo njihovo društvo. Morali su se naći novi modeli razvitka kako bi se uskladilo. Muhamed je upravo odrastao i oblikovao se u tom razdoblju društvenih turbulencija koji su iznutra mijenjali mekansko društvo. Muhamed je jednostavno odlučio da on bude katalizator tih promjena i predvodnik reformi na osnovi agende koju je izgleda postupno izgrađivao još od svoga djetinjstva ili rane mladosti.

Sa druge strane, zbog postojanja jakog rodovsko – plemenskog osjećaja Muhamed ipak nije bio potpuno osiromašen, klasno prilično degradiran i društveno odstranjen kao što bi se to desilo sa propalim pripadnicima visoke i srednje klase viktorijanske Engleske. On je

kako – tako zadržao svoje mjesto u okvirima mekanske kurejšijevske elite, ohranjen i vapitan i obrazovan. Zbog toga njegova sklonost ka reformi nije prerasla u radikalizam i ekstremizam niti želju za totalnom prekompozicijom uništavanjem svega onoga ranije, a sam Muhamed je znao pronicljivo prepoznati kada i radi čega je moguće postići kompromis.

Muhamedovu pronicljivost i osjećaj za uspješno i snalažljivo rješavanje problema možda najbolje oslikava priča (ako je uopće povijesno utemeljena) o tome kako je prilikom restauracije Kabe (605. god. n. e.) na zadovoljstvo svih sudionika riješio pitanje kako vratiti crni kamen na poziciju gdje je trebao stajati.

Muhamed je već od djetinjstva bio zaposlen, pa je bio i pastir stadima svoga strica. Abu Talib je nećaka vodio i na svoja trgovačka putovanja, uključujući i Palestinu i Siriju, pa je svestrani i znatiželjni dječak i mladić rano upoznao i upijao i drugačije od sebe. Muhamed se brzo izvještio u trgovačkom zanatu, i to značajno uključen u gospodarsko – trgovački sustav između Sredozemnog mora i Indijskog okeana. Već do svoje 20 godine je izgradio reputaciju dobrog, ali i časnog i dostojnog povjerenja trgovca. Radi toga je služio i arbitar prilikom rješavanja određenih nesuglasica, a bio je i učesnik utvrđivanja Hilf al – Fudula ("Pakta Vrlih" između predstavnika pojedinih – ne svih - bratstava i rodova Kurejšija) kojim se regulira fair i pošteno trgovačko poslovanje i predstavlja uspješni pokušaj kakve - takve pravne kodifikacije (bar na jednom polju života). Već tada se jasno uočavaju smjernice mladoga Muhameda da aktivno učestvuje u promjenama i reguliranju pravila života i rada.

"Pakt Vrlih" je rezultat činjenice da je Meka tada patila zbog slabog pravnog sustava, koji se više bazirao na plemenskim, međuplemenskim i svetim običajima, tradicijama i pravilima, nego na nekim pravnim kodifikacijama, normama ili zakonima višeg, općijeg karaktera. "Pakt Vrlih" je nakon "paganske" sankrosanktne ceremonije zapisan i ostavljen u Kabi. I ova činjenica potvrđuje da je Muhamed bio pismen.

Bogata udovica Hatidža bint Huvejlid (već je dva puta ostala udovica) je prvo unajmila Muhameda da vodi jednu njenu trgovačku aktivnost i karavanu u Siriju, a nakon financijskog uspjeha koji je taj poslovni poduhvat donio došlo je (595. god. n. e.) i do braka Muhameda i Hatidže. Muhamed je tada imao 25, a Hatidža 40 godina. Njih dvoje su u sretnom i stabilnom braku imali najmanje šestero djece, od kojih je najpoznatija Fatima. Inače po pitanju broja djece Muhameda i Hatidže postoje neslaganja između sunitskih i šitskih učenjaka, jer neki od potonjih umanjuju taj broj.

Nakon što se oženio u bogato domaćinstvo, Muhamed više nije imao potrebe da se upušta u trgovačka putovanja, pa je mogao više vremena izdvojiti za intelektualni rad i spiritualne kontemplacije. Muhamed je vremenom usvojio običaj da se u svrhu intelektualnog promišljanja, meditacija i unutarnjeg propitivanja nekoliko sedmica godišnje povlaći u samoću u jednu pećinu na planini Hira, u blizini Meke. Islamska religijska tradicija navodi da mu se dok je boravio u pećini jednom prilikom (u mjesecu ramazanu u danu čija se noć naziva Lejletul Kadr) 22. XII. 609. ili početkom 610. god. (u njegovoj 39/40 godini) ukazao arhanđeo Gabrijel/Džibril/Džebrail i pozvao ga da proklamira vjeru u abrahamističkog boga, recitirajući prvih pet ajeta koji se danas nalaze

u suri/poglavlju El -ʿ Alek : “”Čitaj počinjući imenom svoga Gospodara, koji je sve stvorio. Stvorio je čovjeka od zgrušane krvo. Čitaj, a tvoj je najplemenitiji Gospodar, koji je naučio čovjeka peru i pisanju. Naučio je čovjeka onome što nije znao.” Po dijelu iste tradicije, poglavito sunitske provenijencije, Muhamed je bio duboko šokiran i potresen navedenim iskustvom i Muhamed se vratio kući i ispričao sve Hatidži. Šitska tradicija ne nudi takvu dramatičnost i uglavnom navodi da Muhamed nije uopće bio iznenađen niti šokiran pojavom Gabrijela, jer ga je kao očekivao.

Kada se razmatra pitanje nastanka islama potrebno je uvijek imati na umu sljedeći aksiom : religija koju propovijeda i zastupa Muhamed nije nova religija, ona je samo nastavak i kontinuitet one religije koju je po starohebrejskim svećenicima i piscima osnovao legendarni Abraham/Ibrahim. Po Muhamedu i njegovim najbližim suradnicima i sljedbenicima, oni se bore za tu religiju i zastupaju onaj njen pravac za koji smatraju da nije “zastranio”, koji je kao “pročišćen” i koji je u neku reku najnoviji zavjet čovjeka i abrahamističkog boga. Za razliku od ubjedljive većine kršćana koji imaju četiri kanonska jevanđelja, muslimani se prema jevanđelju odnose u jednini i nazivaju ga indžil = injil (إنجيل). Nejasno je da li su najraniji muslimani bili svjesni četiri kanonska jevanđelja ili su možda imali pri ruci jedno od kanonskih ili apokrifnih jevanđelja. Naravno kao što kršćani tvrde da je njihov produžetak hebrejskog abrahamizma onaj završni zavjet, tako i muslimani tvrde da je njihov zavjet onaj konačni. Po islamskoj dogmatici, i mitski Abraham, ali i vjerojatno povijesni David, Solomon i Isus su bili ”dobrovoljno potčinjeni bogu,” znači muslimani u onom strogo preciznom smislu riječi. I sama riječ islam se tek kasnije pojmovno eksluzivistički identificirala kao naziv za religiozni pravac kojim je utvrdio Muhamed, i koji se nakon njega razvijao.

Važno je istaći da sudeći po izvornoj građi, Muhamed nije bio neznalica u teološkom smislu, nego je naprotiv bio upućen u teološka pitanja. O toj višegodišnjoj posvećenosti i želji i traganju ka spoznajama i sopstvenim religijskim i teološkim identitetom dovoljno govori i činjenica da se on uobičavao povlaćiti u pećinu na planini Hira, radi unutarnjih “duhovnih” kontemplacija.

Za nastanak islama i Muhamedovo religijsko oblikovanje i promišljanje potrebno je imati na umu i prisustvo hanefizma, kojim je Muhamed bio višestruko okružen. Tradicija pripisuje da su hanefi bili i Muhamedov otac Abdulah, njegov stric i staratelj Abu Talib, mlađi stric Hamza, kao i mnogi prijatelji Muhameda. Vrlo je bitna i osoba Varaka (Waraka ili Waraqah ibn Nawfal ibn Asad ibn Abd-al-Uzza ibn Qusayy Al-Qurashi, ورقه بن نوفل بن أسد بن عبد العزّى بن قصي القرشي), rođak Hatidže po agnatskoj liniji i dalji rođak samoga Muhameda. Varaka je prvo bio hanefi, a zatim svećenik kršćanske sekte ebionita, dobar poznavalac judeokršćanskih svetih spisa i živio je u Meki i bio je u izrazito dobrim odnosima sa Muhamedom. Varaka je po islamskoj tradiciji bio vrlo pobožan, često se molio u Kabi, a i čitao je biblijske tekstove na njihovom originalnom hebrejskom jeziku (koji je naučio). Ebioniti (Ἐβιωναῖοι, א ביונים) su rana judeo – kršćanska sekta koja je nastala u Judeji u toku I. st. n. e., odnosno u vremenu ranog kršćanstva. Oni su se isticali siromaštvom, podražavajući izvornu skupinu Isusovih učenika. O njima se malo zna (fragmentarno ih spominju Irenej, Origen, Tertulijan, Justin Martir, Epifanije sa Salamine, Metodije od Olimpa, Eusebije, Jeronim, Teodoret), izuzev da su bili osuđivani od mainstream kršćanskih pravaca. Neki naučnici smatraju da su se ebioniti odelili od kršćanstva da bi obnovili judejski zakon (da se vrate na Stari Zavet). Drugi, pak, smatraju da su ebioniti bili vjerni autentičnom učenju Isusa Hrista i da su predstavljali staru Jerusalimsku crkvu (iz vremena njene judeokršćanske faze prije ustanka i rata 66. – 70. god. n. e.) koja je marginalizirana od strane sledbenika apostola Pavla i koja je egzistirala na Levantu još neko vrijeme (sve do ustanka Bar Kohbe). Nasuprot drugim kršćanima, ebioniti su insistirali na univerzalnoj potrebi da se slede judejski religiozni obredi i judejski zakon, koji je Isus objasnio i rasvetlio. Potpuno su odbacivali

tumaćenja apostola Pavla i priznavali su samo hebrejsku (na hebrejskom ili aramejskom/sirijskom jeziku pisanom hebrejskim kvadratnim slovima) verziju/redakciju “Jevanđelja po Mateju” koja se nazivala “Jevanđelje po Hebrejima” (Ἑβραίους εὐαγγέλιον, *Evangelium Hebraeorum*; koje je možda isto ili slično “Evanđelju po nazarenima” i jevanđelju o kojem Epifanije govori, a koji je u ranom novom vijeku nazvan “jevanđelje po ebionitima”) i koje je služilo kao sveti spis - dodatak Starom Zavjetu. Nažalost, svi podaci koji su nam do danas poznati o judeokršćanskom evanđelju ili evanđeljima po Hebrejima, po nazarenima i po ebionitima su fragmentarne prirode. Ne zna se je li riječ o jednom jevanđelju ili o tri različita, iako sudeći po Jeronimu (koji je preveo “Evanđelje po Hebrejima” sa hebrejskog na grčki i latinski) i Eusebiju, (ovo nažalost danas izgubljeno evanđelje) su koristili i ebioniti i nazareni, pa bi se iz toga moglo zaključiti da je ipak riječ o jednom evanđelju. Po Irineju iz Liona u “Jevanđelju po Hebrejima” nedostaju u odnosu na kanonsko “Jevanđelje po Mateju” prvi dijelovi teksta koji govore o rođenju Isusa. Tekst jevanđelja počinje sa krštenjem Isusa od strane Jovana Krstitelja. Pored toga, po Eusebiju (koji ga naziva i “Jevanđelje 12 apostola”), postoje i još neki drugi neskladi sa kanonskim jevanđeljem. Za ebionite je Isus, kao smrtan čovek, bio mesija i poslanik božiji, ali ne i bogočovjek (odnosno božanski logos i njegova emanacija). Po tome su oni odbacivali sveto trojstvo. Izgleda da (sudeći po Origenu i Eusebiju) su i među samim ebionitima postojale određene varijacije u kristološkom vjerovanju. Dok su svi ebioniti negirali preegzistenciju Isusa (tj. da je on postojao prije svoga fizičkog rođenja), postojala je ipak i podgrupa koja nije negirala djevičansko (tzv. “bezgrešno” bez seksualnog čina koje mu je uzročno prethodilo) rođenja Isusa. Na jednoj strani su zbog priznavanja Isusa kao mesije bili odbačeni od judaizma, a na drugoj strani su zbog nepriznavanja svetog trojstvo bili okarakterisani od glavnih struja kršćanstva kao heretici. Nejasno je u kakvim su odnosima oni bili sa judeokršćanskom zajednicom koja je u IV. st. n. e. djelovala u Transjordaniji, a koju Epifanije, Jeronim i Augustin nazivaju nazarenima. Moguće je da su ebioniti i nazareni bili jedno te isto, ili slične ranokršćanske sekte. Inače se oni povezuju sa “Nazarenskim jevanđeljem”. Nejasna je i veza ebionita i sa nekim radovima (npr. “Petrove propovijedi”) iz apokrifne ranokršćanske kolekcije (nastale vjerojatno u III. st. n. e.) i koja se pojavljuje u dvije forme pod nazivima “Klementinska prepoznavanja ” i “Klementinske propovijedi”. Ovi radovi imaju izrazito judeokršćansku i antipavlinsku sadržinu. Osnovna ideja te judeokršćanske teologije jest da ne samo nema nikakvog diskontinuiteta između Mojsijeva Zakona i kršćanstva nego da je kršćanstvo, u stvari, pravi Mojsijev Zakon koji je Isus samo očistio od natruha unesenih u svete knjige poslije Mojsija. Potpuno je pogrešno zanemariti ebionite i nazarene, odnosno općenito taj judeo – ranokršćanski pokret u procesu nastanka islama. Po svemu sudeći utjecaj vjerovanja ebionita, i to preko upravo rođaka Varake, je na Muhameda bio značajan, pa možda i odlučujući. Nažalost historiografija ranoga islama, a pogotovu teologija u priličnoj mjeri zanemaruju ulogu Varake. Nije nevažno napomenuti, da je sekta ebionita (jer je slijedila Mojsijev “zavjet”) primjenjivala obrezivanje za muškarce. Preko judeokršćanske tradicije je u islam prodrla i ideja o zabrani jedenja svinjskog mesa. U kontekstu izrečenog, vrijedi navesti i da je semitski aramejski/sirijski jezik, kao jezik etabliranih kršćanskih zajednica na Levantu (a inače dosta srodan arapskom) imao značajnog utjecaja na lingvističku baštinu ranih muslimana, odnosno da je nudio pojmove i izraze za teologiju ranog islama.

Prvi koji su poduprli Muhameda u njegovom iskazivanju i zastupanju vjerovanja u abrahamističkog boga, ali ne u dominatnim verzijama judaizma i kršćanstva, su bili Hatidža i Varaka. Nakon prve “objave” uslijedila je pauza od tri godine u kojima Muhamed nije javno nastupao sa načelima iz kojih se kasnije razvio islam, a onda su “došla” nove “objava” (nejasno je o kojoj je suri riječ, u obzir dolaze prvi ajeti poglavlja 68 = El Kalem, 74 = El Muddessir i 93 =Ed Duha) koja mu je nalagala da započne zastupanje i propagiranje “objava”. Od tada pa nadalje (sve do kraja života) Muhamed je sukcesivno “dobivao i širio objave i vidu stihova” koje su se ticale raznoraznih pitanja, od čisto teoloških vjerskih i religijskih postavki i opisa pojedinih drevnih događaja preko

moralnih i pravnih sudova i objašnjavanja trenutne političke, društvene, socijalne ili neke druge situacije do opomena i prijetnji “ovozemaljskom” propašću ili “onozemaljskim” paklom ili nagrađivanja “ovozemaljskim” radostima ili “onozemaljskim” rajem.

Kako je Muhamed glasno recitirao “objave” tako su ih pojedini njegovi sljedbenici učili napamet ili zapisivalina najrazličitije materijale kao što su kože, kosti, pločice i tablice, i na širokim ravnim završecima palminih listova. Za vrijeme Muhameda one nisu bile skupljene i editirane u jednu knjigu ili neki drugi oblik. “Objave”/otkrovenja (sure i ajeti) nije Muhamed izricao u redu kojim danas čitamo Kuran, nego kako su nalagali događaji.

Ovo je različito u odnosu na Mojsijevo otkrovenje na Sinajskoj gori, koji je po Starom Zavjetu, Toru primio odjednom. Muhamedovo propovijedanje je zasnovano na abrahamističkom “monoteizmu” i odbacivanju idolopoklonstva, ali je pored teoloških postavki imalo dosta i socijalnog, egalitarnog, demokratskog i moralno – vrijednosnog sadržaja. Među njegovim prvim sljedbenicima su bili Hatidža, prvi rođak Alija, adoptirani sin Zejd/Zajd, Um Ajman i Abu Bakr. Kasniji krug simpatizera obuhvata i druge pojedince, ali poglavito iz skromnijih slojeva stanovništva. Abu Bakr je npr. kupovao robove da bi ih odmah oslobađao u skladu sa načelima Muhamedovih propovijedi o jednakosti ljudi, pa su tako oslobođenici hitali u redove muslimana. Pored njih Muhamedovom učenju su prilazili i mlađa braća ili sinovi velikih mekanskih trgovaca, ljudi koji su iz raznih razloga degradirani u svojim rodovima, bratstvima i plemenima, stranci koji su živjeli u Meki, robovi i svi ostali koji su se osjećali i bili van povlaštenih struktura mekanske oligarhije. I pored toga, broj muslimana je ostajao mali, ali je njihova unutarnja kohezija bila snažna. Muhamed i njegovi sljedbenici su se brzo suočili i sa opozicijom i otporom koja je prije svega dolazila iz redova mekanske kurejšijske elite. Ustvari to se desilo onda kada je Muhamed pokrenuo javnu kampanju širenja svoje poruke i ideja. Mekanska kurejšijevska elita je sa pravom smatrala da Muhamedova djelatnost može ugroziti i njihove interese i njihove pozicije (posebno vezano za Kabu i njene idole). Uz to, i pobožni dio (prema tradicionalnoj religiji) mekanske populacije nije blagonaklono gledao na ove “bezbožničke” (u smislu ne priznavanja starih božanstava i idola u Kabi) poruke. Oni su bili neprijateljski nastrojeni i prema internacionalističkoj poruci koju je Muhamed širio, što su smatrali ugrožavanjem interesa arapskog ili kurejšijevskog identiteta. Predvodnici “paganskih” Kurejšija su bili tada istaknuti članovi mekanskog društva Sakhr ibn Harb (poznatiji kao Abu Sufjan) i njegova supruga Hind bint ‘Utbah (Abu Sufjan i Hind su bili roditelji Muavije, osnivača Umajadskog kalifata), Amr ibn Hisham. Zanimljivo je da je jedan od onih koji su se žestoko suprotstavili Muhamedu bio i njegov stric Abu Lahab.

Pojedini značajniji predstavnici Kurejšija su pokušali nesupješno da pronađu neki dogovor sa Muhamedom tako što bi on odustao od propovijedanja, a oni bi mu omogučili ulazak u uži krug mekanske oligarhije. U ovom periodu, Muhamed je svojim sljedbenicima sugerirao pacifističku taktiku, kako kao slabiji i znatno malobrojniji ne bi isprovocirali napad suparnika. I pored toga, započele su persekucije nad muslimanima, i

prvo nad onima koji su imali najmanje zaštite i bili najslabiji (u društveno – socijalnom smislu).

U početku su "paganski" Kurejšije vrijeđali rane muslimane i Muhameda ili upadali i prekidali njihove molitve. Međutim, ubrzo se prešlo i na fizičko nasilje i javni bojkot.

Prvi muslimanski martir je bila Sumeja bint Kubat/Sumayya bint Khubbat, robinja Abu Jahla, i sedma osoba koja je prihvatila Muhamedovo učenje. Ona je ubijena kopljem od strane svoga gospodara, kada je odbila da se odrekne Muhamedovog učenja. Bilal, drugi rob – musliman, je pretrpio teško mučenje koje je naredio Umaja ibn Kalaf kako bi ga natjerao na apostaziju. Sam Muhamed je u ovom periodu bio izložen ponižavanju, vrijeđanju, tretiran kao ludak, gađali su ga kamenčićima i sl. Međutim, kurejšijevska elita još uvijek se nije usuđivala da direktno fizički napadne Muhameda, jer bi to po tadašnjim rodovsko – plemenskim običajima direktno dovelo u sukob rod ili bratstvo čiji bi predstavnik fizički ozlijedio ili ubio Muhameda i rod Banu Hašim. Ali, i pored toga što je zbog pripadnosti rodu Banu Hašim Muhamed bio relativno zaštićen, na njega je nekoliko puta pokušan da se izvrši atentat. Po islamskoj tradiciji, pritisak na rane muslimane se toliko pojačao da je jedna grupa ranih muslimana 614./615. god. napustila Meku i emigrirala u kršćansku Etiopiju kojom je vladao negus Ašama. Međutim, ova prva grupa (11 muškaraca i 5 žena) se većim dijelom nakon tri mjeseci vratila u Arabiju, poradi jedne lažne informacije. Nakon toga su se persekucije nad ranim muslimanima i pojačale. Zato 615. god. dolazi do novog izbjeglištva u Etiopiju, ovaj put od 79 muškaraca i 9 žena (ili 83 muškarca i 18 žena). Kurejšijevska elita tada šalje izaslanstvo negusu sa molbom ili zahtjevom za njihovu ekstradiciju. Međutim, negus odbija taj zahtjev i izbjeglim ranim muslimanima je dozvoljeno da ostanu u njegovom carstvu. Izbjegli rani muslimani su se Arabiju (poglavito u Medinu) vratili sukcesivno u više grupa, zaključno sa junom ili julom 628. god. Abisinsko iskustvo ranih muslimana je imalo veliko značenje, posebno u oblikovanju određenih dogmatskih postavki i islamskoj terminologiji.

Rana islamska tradicija i historiografija (Tabari) navodi da je u vrijeme žestokih persekucija u Meki (nakon odlaska prve grupe u Etiopiju) Muhamed (kako bi zadovoljio svoje neprijatelje) privremeno odstupio od abrahamističkog "monoteizma" i da je u stihovima (koji su stajali u suri an - Najm) izjavio da su boginje Al-lāt, Al-'Uzzá i Manāt stvarne. Ovaj kompromis je obradovao "paganske" Kurejšije, ali je po islamskoj tradiciji Gabrijel izgrdio Muhameda zbog ovoga. Muhamed je ubrzo odustao od ovoga i povukao stihove (tvrdeći da su stihovi bili djelo iskušavanja đavola, a ne boga), i ponovo osudio, i to dosta oštro, vjerovanje u navedene boginje. Kada se i odbiju njeni metafizički dijelovi, pitanje povijesne utemeljenosti ove priče je vrlo problematično. Dok je ova priča bila prihvatana kod pojedinih muslimanskih teologa i učenjaka do X. st., kasnije se to mijenja (kako se zaokružuje dogmatika islamskih denominacija). Današnja islamska (i sunitska i šitska) ortodoksija potpuno odbacuje ovu priču, koja je na zapadu poznata kao "satanski stihovi".

Nakon neuspjeha mekanskog izaslanstva negusu, lideri Kurejšija su pokušali da pregovaraju sa Abu Talibom kako bi se Muhamed ostracizirao, i tako izbio ispod zaštite svoga roda ili bratstva. To je onda omogučavalo njima da se direktno obračunaju sa Muhamedom. Bila su tri pokušaja pregovaranja sa Abu Talibom, ali ovaj ni jednom (i

kada se suočio sa otvorenim prijetnjama) nije popustio. Za rane muslimane je u tom periodu veliki uspjeh bila konverzija Omera (Umar ibn al – Khattab, kasniji drugi rašidunski kalifa) koja se desila 616. god. Omer se prije konverzije žestoko suprotstavljao Muhamedu i njegovim prvim sljedbenicima, čak dotle da je planirao ubiti Muhameda. Iste godine je arabljansko "paganstvo" napustio i Hamza, jedan od stričeva Muhameda. Islamska tradicija, u okviru svojih nastojanja "legitimizacije" Muhameda, donosi i priču da su "paganske" Kurejšije pokušali sa "tri pitanja" da diskreditiraju Muhameda u očima njegovih sljedbenika. Prema istoj tradiciji, vođe kurejšijskih klanova Makhzum i Banu Abd Shams su 617. god. proglasile javni bojkot (zabrana međusobnih vjenčanja i međusobne trgovine) prema Banu Hašim i Banu al Muttalib, kako bi ih prisilili da povuku svoju zaštitu nad Muhamedom. Bojkot je dugo trajao, dvije ili tri godine i donio je prilično teškoća ranim muslimanima.. Bojkotu su se pridružili i oni Hašemiti koji su bili protiv Muhameda, npr. Abu Lahab. Tada se desila još jedna migracija ranih muslimana i to područje zvano Shib Abi Talib ili Shib Abi Hašim. U ovom periodu Muhamed je mogao propovijedati samo u toku svetog razdoblja hodočašća, jer su tada po drevnom običaju bila obustavljana sva neprijateljstva i nasilje među Arabljanima.

Za Muhamedovo dalje djelovanje ključna je bila 619. god. ili "godina tuge" jer su tada umrli Abu Talib, njegov zaštitnik i Hatidža, njegov glavni i voljeni oslonac (Varaka je znatno ranije umro). Iako se tada završio bojkot koji je nanio velike štete ranim muslimanima i Hašemitima, smrt ove dvije osobe je značajno oslabila poziciju ranih muslimana u Meki. Vjerojatno su oskudica i teškoće izazvane bojkotom bile uzrokom pogoršavanja zdravlja Abu Taliba i Hatidže, koji su već bili u starijem životnom dobu. Nakon smrti Abu Taliba, starješinstvo nad Banu Hašim je prešlo na Abu Lahaba, velikog neprijatelja ranih muslimana, i vrlo brzo je on opozvao zaštitu nad Muhamedom. Ovo je bila ozbiljna stvar za Muhameda, jer je sada bio izložen tome da bude ubijen a bez da neko potegne pravo na krvnu osvetu. Muhamed je tada odlučio da potraži utočište u gradu Taifu, pa je tamo krenuo zajedno sa Zejdom kako bi ih pozvao u islam. U Taifu je na jedan vrlo grub način bio odbijen i primoran da se vrati u Meku. U Meku je mogao sigurno ući samo zahvaljujući Mut'im ibn Adiju i zaštiti Banu Nawfal.

Za 620./621. god. se veže i navodno nadnaravno noćno putovanje koje je Muhamed (tjelesno ili duhovno !?) iskusio. U prvom dijelu putovanje (Isra) Muhamed je putovao do "Hrama dalekog" (možda brdo Hrama u Jerusalimu), a u drugom dijelu (Miradž) je prošao kroz sedam nebesa. Za muslimane je sadašnja džamija Al – Aksa ustvari produžetak starog Solomonovog hrama, a ne neki novi religijski objekt. Po svemu sudeći originalna tradicija o ovoj prili nije se uopće odnosila na Jerusalim, ali je kasnije evoluirala.

Muhamed je tada tražio novo utočište za sebe i svoje sljedbenike. U sezoni hodočašća 620. god. Muhamed je sreo 6 ljudi iz jatribskog plemena al – Khazraj. Nakon toga su oni prešli na islam. Iduće godine prilikom redovitog hodočašća petero od njih je dovelo sedmero drugih. Oni su Muhameda informirali o postupnom širenju islama u Jatribu, i tom prilikom su se oni oficijelno zakleli na vjernost Muhamedu i njegovom učenju ("Prvi Zavjet iz iz al-`Aqaba"). Na njihovu molbu Muhamed je u Jatrib poslao Mus`ab ibn

`Umaira kao ranomuslimanskog misionara. Naredne sezone hodočašća u junu 622. god. došla je brojna delegacija iz jatribskih plemena al – Khazraj i Banu Aws. I u toku jedne noći 75 ranih muslimana (među kojima i dvije žene) iz Jatriba su se tajno sastali sa Muhamedom. Taj sastanak i dogovor na njemu su poznati kao "Drugi Zavjet iz al-`Aqaba", a njene odredbe su bile da slušaju i pokoravaju se u svim okolnostima, da se provode u obilju isto kao u oskudici, da nalažu dobro i zabranjuju zlo, u božjoj milosti neće se plašiti nikoga, da brane Muhameda (isto onako kako bi branili sebe i svoje porodice) kada on traži njihovu pomoć. Sa svoje strane Muhamed je javno kazao da neće nikada ostaviti ili iznevjeriti stanovnike Jatriba. Delegacija iz Jatriba je pozvala Muhameda da sa svojim mekanskim sljedbenicima pređe u Jatrib i bude i arbitar u nesređenim međuplemenskim odnosima. Inače su u Jatribu već stoljećima živjela jevrejska plemena, pa je Muhamed i tu činjenicu da su stanovnici Jatriba odranije bili upoznati sa abrahamizmom smatrao dodatnim motivom da sa sljedbenicima pređe u Jatrib.

Nakon sklapanja Drugog Zavjeta, Muhamed je zamolio one koji su bili uključeni u ovaj Zavjet da imenuju dvanaestoricu koji će zastupati i širiti islam u svojim plemenima. Iz plemena al – Khazraj su izabrana devetorica, a iz plemena Banu Aws trojica.

Stanovnici Jatriba su i sami imali interesa da Muhamed pređe u njihov grad i područje. Međuplemenski odnosi su bili loši. Na jednoj strani je bilo pleme Khazraj (sa podrškom jevrejskog plemena Banu Qaynuqa i dijela bedunskih Arabljana), a na drugoj Aws (sa podrškom jevrejskih plemena Banu Nadir i Banu Qurayza i dijela beduinskih Arabljana). Čak je 617. god. došlo i do oružane krvave bitke (kod Bu'ath) između njih, i kojoj su pobijedili pleme Aws sa svojim saveznicima. Nakon toga je bilo utvrđeno neko labavo primirje. Jatribski rani muslimani su smatrali da bi Muhamedovo učenje i nadplemenska pozicija mogli biti taj korektiv i medijator odnosa u Jatribu. U tome su bili u pravu, jer je Muhamed oba plemena apsorbirao u ujedinjenu muslimansku zajednicu. Naravno, problemi između dva plemena nisu odjednom nestali, ali ih je sada Muhamed rješavao. Inače je uvođenje koncepta abrahamističkog boga omogučavalo da se na jedan vrlo jednostavan i učinkovit način prevaziđu plemenske i druge podjele i stvori i integrira znatno šira, kohezivnija i homogenija zajednica. Naravno, to je podrazumijevalo da plemena i zajednice (pa i pojedinci) koji ulaze u okvire jedne cjeline moraju odustati od svojih partikularnih kultova i božanstava zaštitnika ili tutora. Sada su svi oni imali zajedničkog božanskog zaštitnika, čime je autonomnost djelovanja pojedinih dijelova (jer su izgubili svoju partikularnu svetost) u odnosu na cjelinu (jer je jedina imala pravo na svetost) znatno ograničena. Muhamed je izgleda vrlo pronicljivo bio došao do nekog takvog zaključka i uspješno ga je primijenio u praksi. I bez toga da ide na radikalni obračun sa plemenskim uređenjem, onda ga je uspješno uspio sabiti i kontrolirati. Jatribski "pagani" su već jedan duži period imali iskustvo življenja sa etabliranim jevrejskim zajednicama, pa su poznavali i abrahamizam. Postoji i mogućnost da su stanovnici Jatriba gajili nadu da bi privlaćenjem Muhameda oni uspjeli izgraditi snažniju politiju u odnosu na onu mekansku i tako zadobiti supremaciju u Hedžazu.

Nakon dogovora sa jatribskim muslimanima, mekanski muslimani su (u toku dva mjeseca) počeli seobu u novo utočište. Sam Muhamed je još uvijek ostajao u Meki, kako bi bio siguran da su svi mekanski muslimani (i pored protivljenja "paganskih" Kurejšija) uspjeli da izbjegnu u Jatrib. Njegovi mekanski neprijatelji su odlučili da ga ubiju. Uz veliku i nesebičnu pomoć Alija, Muhamed je uspio da prevari atentatore i da pobjegne iz Meke. I pored mekanske potjere i raspisane nagrade za njega živog ili mrtvog, Muhamed

je uspio u septembru 622. god. doći do Jatriba. U Meki je ostao njegov rođak Alija, kako bi završio određene Muhamedove poslove koje mu je ovaj ostavio u zadatak. Nakon toga je i on napustio Meku. Oni mekanski rani muslimani koji su došli u Jatrib nazvani su muhađerima ("izbjeglicama"), a stanovnici Jatriba koji su ih primili i koji su islamizirani nazvani su ensarijama ("pomagačima"). Prelazak Muhameda u Jatrib naziva se hidžra. Rašidunski kalifa Omer je 638. god. donio odluku da godina kada se odigrala hidžra bude prva godina islamskog kalendara. Do tada su Mekanski Arabljani godine računali od „godine slona.“ Po dolasku Muhameda i mekanskih muhađera, Jatribu je promijenjeno ime u Madinat Al-Nabi ("Grad Poslanika"), odnosno u Medina.

Hidžra predstavlja glavnu prijelomnicu Muhamedove djelatnosti. Sa njom završava mekanski period u kojem je nastupao primarno kao religijski propovijednik, a započinje medinski period u kome se Muhamed sve više pojavljuje kao poglavar zajednice, praktični političar i državnik. O tome u dovoljnoj mjeri govori i karakter, tematika i sadržaj "objava" posebno u mekanskom, a posebno u medinskom periodu. Dok su mekanske sure kratke i jasne sa često snažnom i impresivnom teološkom porukom, medinske sure su duge i opširnije sa čestim razmatranjima praktičnih religijsko - obrednih stvari te i sa društvenim, socijalnim, pravnim, političkim i državničkim sadržajem.

Najvažniji događaj nakon hidžre je bilo donošenje "Medinskog ustava" (دستور المدينة, Ṣaḥīfat al-Madīnah) koji je sastavio Muhamed, vjerojatno uz pomoć svojih najbližih mekanskih suradnika i medinskih predstavnika. "Medinski ustav" je predstavljao oficijelni dogovor između Muhameda muhađera i jatribskih/medinskih plemena, klanova i porodica (uključujući i muslimane, jevreje, kršćane i "pagane"). Ovim dokumentom se nastoje prevladati međuplemenske i međuklanske diobe, podjele, sukobi i ratovi i uvesti funkcionalni zakonski (sa pravima i obavezama) i državni poredak (sa svim onim što on podrazumijeva) na čijem čelu se nalazi Muhamed. Ovim ustavom su regulirani i odnosi između različitih plemena, pa i i prava i pozicije nemuslimana, pogotovu neislamskih abrahamista ("naroda knjige") kojih je tada bilo dosta u Medini. On je zastupao načelo federalnosti i konsocijacije različitih sastavnih dijelova medinske države, bilo na plemenskoj ili religijskoj osnovi. Znači nije bilo vještačkog stvaranja jednog naroda sa jednim kulturnim, vjerskim, plemenskim identitetom, nego je riječ o narodnosnoj zajednici različitih plemena i religijskih skupina, od kojih svaka ima i čuva svoju specifičnost. Međutim, dokumentom se potcrtava da je religijska veza i zajednica (umma) između muslimana iznad njihovih plemenskih pripadnosti, čime se jača zajednička kohezivna nit. Umma koja okuplja muslimane, ne tretira se samo kao religijska zajednica."Medinski ustav" ime veoma bitno značenje po politički razvitak muslimanske zajednice, jer je on predstavljao osnovu formiranja ranoislamske države sa centrom u Medini. Može se slobodno reći da je njime nastala Medinska islamska država. Osnova stvaranja ove države je Muhamedova izuzetna politička i diplomatska vještina, kojom je stvorio strukturu prihvatljivu za sve. Uočava se odsustvo nekog ideološkog radikalizma i doktrinarne isključivosti.

Međutim, kada je u pitanju "Medinski ustav" još uvijek ima dosta neodgovorenih pitanja. Prvo nepoznat je sadržaj originalnog dokumenta, nego se u ranoislamskoj tradiciji i historiografiji nailazi na više verzija.

Zatim, nepoznata je datacija ustava, da li je nastao prije bitke kod Bedra ili nakon njega. Osim toga, pitanje je da li je riječ o dogovoru, odnosno postignutom sporazumu Muhameda, muhađera, ensarija i drugih medinskih stanovnika ili je to bila unilateralna proklamacija Muhameda.

Posebno je zanimljiv odnos prema jevrejskim plemenima kojih je tada bilo dosta u Medini, a koji su po ovom ustavu uključeni u zajednicu. Inače moguće je pretpostaviti da su jatribski/medinski jevreji u početku bili zainteresirani za dolazak Muhamede i mekanskih ranomuslimana, jer su smatrali da će to ojaćati poziciju njihove religije, a samim tim i njih samih.. U "Medinskom ustavu" Muhamed je od medinskih jevreja očekivao lojalnost u zamjenu za religijsku i kulturnu autonomiju.

Od početka svoga propovijedanja u Meki, Muhamed je jevreje i kršćane (nazvanih "narodi knjige") vidio kao prirodne saveznike, jer im je osnova religijskog učenja bila zajednička. Zato su i prvi vanjski elementi pobožnosti ranih muslimana bili slični judejskim, što je možda bilo i pod utjecajem judeokršćanskih ebionita. Prije Hidžre, Muhamed je vanjske elemente pobožnosti bio prilagodio judaizmu (u onom obliku kako ga je on shvaćao), pa su se rani muslimani u molitvama okretali prema Jerusalimu, bili su propisani i post na jevrejski sveti praznik "Dan pomirenja" (Yom Kippur), molitva tri puta dnevno (do tada su se rani muslimani molili dva puta dnevno), pravila o prehrani. Zato je Muhamed prilikom prelaska u Jatrib/Medinu, očekivao podršku tamošnjih jevreja, ali je nakon nekog vremena ustanovio da od toga neće biti ništa. Naprotiv, oni su počeli pružati otpor njegovom učenju. Tako su "paganski" Arabljani ostali glavna baza za širenje njegovog učenja i proširivanje političke strukture. Uslijed toga dolazi i do promijene dijelova "judejske" simbolike vanjske pobožnosti, koji dobijaju više arapski izgled. Tako se umjesto okretanja prema Jerusalimu, molitva usmjerava (po islamskoj tradiciji u februaru 624. god) prema Kabi. Arabizacija ranog islama i raskid sa judaizmom i kršćanstvom se ogleda i u tome što je Muhamed sveti dan subotu zamijenio sa petkom, vjernici su se na molitvu pozivali glasom mujezina sa minareta u jesto trubom, zvonom i metalnom pločom, ramazan je utvrđen kao mjesec posta, umjesto tri puta dnevno molilo se pet puta. Promjena pravca molitve (kibla) se može sa pravom smatrati formalnim početkom neovisnosti novog religioznog pravca. U ovom dvogodišnjem periodu kada se islam profilirao kao zasebni abrahamistički religiozni pravac, Muhamed (pod utjecajem jasnijih i preciznijih podataka o Starom Zavjetu, hebrejskim prorocima pa i Isusu koje je dobivao od jevrejskih učenjaka u Jatribu) je i izoštrio svoje znanje o abrahamizmu, judaizmu i kršćanstvu. Tako je dobio bolju sliku na historijski, kronološki, teološki i kulturološki razvitak abrahamizma.

Konverzija "paganskih" Medinjana je bila brza. Prvo su na islam prelazili oni Medinjani iz slabijih klanova koji su u ideji zajedništva muslimanske zajednice vidjeli zaštitu i priliku. Ubrzo je i veći dio ostatka medinske "paganske" populacije islamiziran. Naravno, još uvijek je ostala i medinska "paganska opozicija". Za razliku od medinskih "pagana" koji su se većinski islamizirali, medinski jevreji su se držali rezervirano i iz njihovih redova bilo je dosta manje konvertita. Predvodnici medinskih jevreja su počeli sve više i da pokazuju neraspoloženje prema Muhamedovom učenju, što je polako ali sigurno dizalo tenzije u području Medine. Dolazilo je i do incidenata, a i jevrejskih propitivanja stvarnosti Muhamedovog "poslanstva". Medinski jevreji su gledali sa nepovjerenjem na mogućnost da je neki poslanik abrahamističkog boga nejevrej. Na to su dobili odgovor i da Abraham nije bio Hebrej/jevrej, i da je cilj islama restauracija čisto Abrahamovog učenja, koji su iskvarili jevreji i kršćani. Moguće je da se u ovom periodu iskristalizirala (odnosno potpuno oblikovala) i legenda o Ismailu, sinu Abrahama, kao praocu Arapa, koji je zajedno sa ocem izgradio Kabu (kao prvi hrama abrahamističkog boga). Ovom pričom, koja je zaokružena u islamu, nastojalo se na neki način suprotstaviti jevrejskim težnjama o legitimitetu na božansku poruku, i ustvari kao pandan Isaku postaviti Ismaila. U tome su na kraju rani muslimani i uspjeli. I uvođenje Ismaila u islamsko abrahamističko tumaćenje je moguće promatrati kroz prizmu arabizacije Muhamedovog učenja, nakon očitog raskida sa medinskim jevrejima.

Sukob sa Mekom je bio neminovan, jer su muslimani započeli sistematske napade na mekanske trgovačke karavane. Ti napadi i pljačkanje robe su donosili resurse za održanje rane muslimanske zajednice u Medini, a i ometali su i značajno štetili gospodarstvu Meke. Inače su Kurejšije u Meki oduzeli svu imovinu od onih koji su prebjegli u Medinu. U martu 624. god. planiran je napad na jednu od mekanskih trgovačkih karavana. Na kraju nije došlo do prepada na karavanu, nego se dogodila bitka sa mekanskim snagama koje su krenule zaštiti karavanu. Bitka se desila 13. III. 624. god. na Bedru i završena je pobjedom malobrojnijih muslimanskih snaga. U bitci je poginuo i jedan od mekanskih vođa Amr ibn Hisham, zajedno sa još nekim mekanskim uglednicima i poglavarima. Zarobljeno je i 70 mekanskih ratnika, a ratni plijen je bio veliki. Dvojica zarobljenika su pogubljena i to Nadr bin Harith i Uqbah bin Abi Muait. Bitka na Bedru je bio prvi značajniji okršaj muslimana sa mekanskim snagama, jer su dotadašnji okršaji u 623. i početkom 624. god. bili znatno niže intenziteta i uglavno mimali karaktera prepada. Pobjeda je kao posljedicu imala jačanje značenja i respekta medinske države među arabljanskim plemenima, a ojačala je i moral i samopouzdanje muslimana. Ojačala i učvršćena je u priličnoj mjeri i Muhamedova (koji je osobno zapovijedao muslimanskim snagama u bitci) pozicija u samoj Medini. U Meki je vrhovništvo sada preuzeo Abu Sufjan.

Nakon bitke i pobjede Muhamed i muslimani su odlučili da ojačaju svoju vlast u Medini i riješe se opozicije među preostalim medinskim “paganima” i jevrejima. Tako su ubijeni i Abu 'Afak (medinsko – jevrejski pjesnik) i Asma bint Marwan (riječ je o ženi i pjesnikinji; ona je stradala zbog izgovorenih riječi, a ne djela) koji su se otvoreno suprotstavili jačanju muslimanske zajednice i vlasti Muhameda.

Kasnije su ubijeni i pjesnik (miješanog jevrejsko – “paganskog” porijekla) Ka'b ibn al-Ashraf i jevrejski pjesnik Abu Rafi' ibn Abi Al-Huqaiq. Pjesnici i pjesništvo su inače od davnina imali veliko značenje među Arapima, pa je bilo i uobičajeno i da se političke, društvene, religiozne i druge poruke odašilju korištenjem stihova i recitala. Dobri pjesnici su uvijek mogli računati na značajan utjecaj, pa je i u tom kontekstu moguće objasniti pogubljenje navedenih pjesnika i pjesnikinje u Medini.

A i značajno su oslabili pozicija i utjecaj Abdullah ibn Ubayya (jedan od poglavara plemena Khazraj) koji je i pored prelaska na islam javno ispoljavao svoj oporbeni stav prema Muhamedu i njegovoj sve većoj vlasti. Ubrzo (624. god.) je došlo i do sukoba sa jevrejskim plemenom Banu Qaynuqa. Po islamskoj tradiciji i muslimanskim historičarima povod je bilo nedostojno ponašanje jednog jevrejskog (iz plemena Banu Qaynuqa) zlatara prema jednoj muslimanki. To je video jedan musliman i ubio je zlatara, a onda su zlatarevi suplemenici ubili toga muslimana. Od tri jevrejska medinska plemena Banu Qaynuqa je bilo najmanje i najslabije (700 ratnika od kojih je 400 bilo sa oklopima). Stvarni uzroci samoga sukoba su izgleda bili znatno složeniji, nego što je to epizoda sa zlatarom i ženom, i možda su imali i ekonomsko (zbog veza jevrejskih trgovaca i zanatlija sa mekanskom plutokratijom) i političko značenje (jačanja medinske muslimanske države nakon pobjede na Bedru). Muhamedova vojska je uspješno napala

Banu Qaynuqa i nakon 14dnevne ili 15dnevne opsade, ovo jevrejsko pleme se predalo. Nakon toga, milost prema njima je zastupao Abdullah ibn Ubayya i zahvaljujući njemu Banu Qaynuqa je pošteđeno, ali je i protjerano iz Medine. Muhamed je jačao i pozicije svoje zajednice, tako što je sklapao sporazume sa beduinskim zajednicama.

Meka se nije mirila sa porazom na Bedru i započele su pripreme za novu bitku. Prvo ej Abu Sufjan izveo jedan manji napad na medinsko područje, stupivši i u kontakt sa jevrejskim plemenom Banu Nadir. Glavni pohod mekanske vojske (3000 ratnika koje je predvodio Abu Sufjan) se dogodio u martu 625. god. U pohodu je učestovala i Hind, supruga mekanskog zapovjednika. Do bitke je došlo 23. III. 625. god. na Uhudu. Bitka se odvijala povoljno za muslimane, ali zbog toga što su muslimanski strijelci napustili svoju poziciju i zbog strateškog i taktičkog genija Halida ibn Velida, mekanska vojska je izvojevala pobjedu. Među poginulim na muslimanskoj strani je bio i vojskovođa Hamza, kojeg je ubio jedan etiopski rob od Hinde (koja je rasporila utrobu Hamze, izvadila njegovu jetru i jela je). I sam Muhamed je bio ranjen. Mekanska vojska ipak nije iskoristila pobjedu i krenula direktno na Medinu, nego se zadovoljila pukom pobjedom i povukla u Meku.

Nakon bitke Abu Sufjan je pripremao novi pohod na medinsko područje, radi čega je stupio u kontakt i savezništvo sa nizom plemena. Poraz na Uhudu je inače oslabio muslimansku poziciju na terenu, pa su neke plemena pokazala jasan antimuslimanski stav. Tom prilikom je u nizu prevara od strane pojedinih plemena stradao i znatan broj muslimana koji su njima išli kao izaslanici ili misionari.

Inače je potrebno reći da je muslimanska zajednica još od samoga početka svoga medinskog bivstvovanja pa do same Muhamedove smrti bila u skoro kontinuiranim okršajima sa beduinima (npr. Banu Salim, Banu Muharib, Banu Talabah, Banu Asad bin Khuzaymah, Banu Gatafan, Banu Talabah, Banu Lahyan, Banu Mustaliq, Banu Kilab, Banu Murrah, Banu ‘Awâl, Banu Sualym, Banu al-Mulawwih, Banu Layth, Banu Amir, Banu Quda‘a …itd…)

U Medini je u ovom periodu nakon bitke na Uhudu došlo i do sukoba (u augustu 625. god.) sa drugim jevrejskim plemenom Banu Nadir. *Casus belli* sukoba je bila Muhamedova tvrdnja da je dobio "objavu" da Banu Nadir planira da ga ubije, ali moguće je da stvarni uzroci rata u tome da su jevreji i iz ovog plemena imali veze sa Mekom i da je njihovo kritizersko i oporbeno djelovanje potkopavalo Muhamedov autoritet u Medini i među novonastalom muslimanskom zajednicom. Kada su odbili da dobrovoljno napuste medinsko područje, uslijedio je napad na Banu Nadir. Nakon kraćeg vremena borbi Banu Nadir je poražen i morao je pristati da napusti medinsko područje. I ovaj put je zadobijen značajan plijen. Oni pripadnici Banu Nadir koji su prešli na islam, mogli su ostati i zadržati svoju imovinu. U aprilu 626. god. Muhamed je ponovo podigao muslimansku vojsku kako bi se ponovo na Bedru suočio sa mekanskom vojskom, ali do bitke nije došlo. I Muhamed je u naredne dvije godine nakon bitke na Uhudu, nastojao više – manje neuspješno da diplomatskim putem osujeti Abu Sufjanove namjere da opkoli medinske muslimane sa širokim neprijateljskim savezom.

Kada je konačno uspostavio široku savezničku podršku sa nizom drugih arabljanskih plemena, a dobio podršku i od protjeranog plemena Banu Nadir, Abu Sufjan je krajem marta 627. god. pokrenuo veliki napad na Medinu sa cc 10 000 pješadinaca i 600 konjanika. Pošto su znali da se ne mogu otvoreno sukobiti sa brojnom vojskom udruženih arabljanskih plemena koja je krenula na Medinu, muslimani su odlučili da primijene defanzivnu strategiju. Salman al – Farsi ("Persijanac") je savjetovao Muhamedu da se iskopa "kandak" (riječ je iranizam koji su preuzeli Arapi), tj. šanac ili rov oko (od prirode) nezaštićenih prilaza u područje Medine, kako bi se neutralizirala snažna konjica saveznika. Radi odbrane su mobilizirani svi medinski muškarci i mladići stariji od 15 godina, izuzev jevrejskog plemena Banu Qurayza, koje je istina snabdjelo branioce sa nekim oruđima za kopanje rova. Opsada Medine je počela 31. III. 627. god. i trajala je 27 dana. Pošto su opsade u to vrijeme bile neuobičajene za način ratovanja u Arabiji, saveznička vojska nije baš bila pripremljena za premošćavanje jarka, tako da se došlo u pat poziciju. Poseban problem za saveznike je bio nedostatak resursa i hrane za vojnike i konje. Nekoliko pokušaja prelaska preko jarka je propalo. Saveznici su nastojali na svoju stranu dovesti i Banu Qurayza. Ovo jevrejsko pleme je inicijalno odbijalo da se priključi saveznicima, ali je ipak na kraju bilo ubijeđeno da aktivno pređe na stranu saveznika. Ova vijest je prilično oneraspoložila Muhameda i vodeće ličnosti muslimanske zajednice, i situacija za muslimansku medinsku zajednicu je postala vrlo napeta i teška. Zahvaljujući pregovaračkom lukakvstvu Nuayma ibn Masuda, izbjegnut je zajednički napad saveznika i Banu Qurayza na muslimanske snage. I sama saveznička vojska se počela polako raspadati, jer su beduinska plemena primarno bila motivirana mogućnošću pljačke Medine a ne nekom mržnjom prema Muhamedu i muslimanima. I ubrzo su se savezničke trupe, uključujući i one mekanske, povukle. Onda je uslijedio napad muslimana na područje Banu Qurayza. Opsada ove zone je trajala 25 dana, nakon koje su se Banu Qurayza bezuvjetno predalo. Za razliku od prethodna dva jevrejska plemena, u slučaju Banu Qurayza se desio masakr. Svi zarobljeni muškarci (u što su uključeni i mladiči i stariji dječaci) su bez ikakve milosti bili pogubljeni na medinskoj pijaci i tamo vjerojatno zakopani u masovnu grobnicu, dok su žene i djeca pretvoreni u roblje i razdijeljeni među pobjednike, a i zadobijeni plijen je bio veliki. Pošteđeni su samo oni pripadnici plemena koji su ranije prešli na islam, ali njih je bio vrlo mali broj. Nakon završetka ovuh zbivanja, Kurejšije u Meki su se našli u teškoj situaciji, njihov savez se raspao, a trgovačke veze sa Levantom su bile prekinute. Nakon opsade "šanca" Muhamed i njegova medinska država su izašli još snažniji i utjecajniji. Naredne 628. god., Muhamed je sa grupom od 1400 muslimana (obućenih kao hodočasnici, bez oružja) krenuo na hodočašće u Kabu.

Hodočašćem se izgleda željelo naglasiti i da muslimani nemaju namjeru da rade na uništenju Kabe i "paganske" tradicije hodočašća u nju. I tako se islamiziranjem te tradicije, pokazivala i "dobra volja" prema mekanskoj eliti koja je pitanje hodočašća u Meku smatrala egzistencijalnom stvari.

Van Meke, Muhamed je primio mekansko izaslanstvo. Ubrzo je u martu 628. god. postignut i mirovni dogovor u Hudajbiji na period od 10 godina, a po kojom je dozvoljeno da svako ko želi da pređe na Muhamedovu stranu da to može učiniti, kao i u obrnutom slučaju. Samo su oni koji su imali oca ili staratelja za prelazak na Muhamedovu stranu trebali imali i njihovu dozvolu. Svakom plemenu je ostavljena sloboda da li da stupi u savez sa medinskom državom ili sa Mekom. Muslimansko hodočašće u samu Meku je odgođeno za narednu godinu.

Ovaj sporazum je naišao na otvoreno protivljenje u muslimanskoj zajednici, jer se smatralo da se previše išlo u korist "paganskih" Kurejšija. Tek se kasnije pokazalo da je mir donio dodatne prednosti medinskim muslimanima. Meka je sporazumom priznala Muhameda i njegovu državu kao jednaku i oficijelnu stranu. Mir je donio mogućnost da se medinski muslimani okrenu da riješe neka pitanja na drugim stranama, a pružio je i otvorena vrata stanovnicima Meke da se pridruže Muhamedu i muslimanima. Ujedno je pokazao i tu "dobro volju" i spremnost na kompromis prema Kurejšijima koji su se plašili nekog vjerskog radikalizma od strane Muhameda i njegovih pristalica. To je stvarno dovelo do toga da značajan broj Mekanaca pređe na Muhamedovu stranu i priključi se medinskoj državi. Najvažniji dobitak za muslimansku stranu u periodu nakon ugovora bio je Halid ibn Velid, pobjednik sa Uhuda, koji je u maju 629. god. zajedno sa `Amr ibn al-`Asom (još jednim budućim velikim zapovjednikom vojske Kalifata) došao u Medinu.

Nakon potpisivanja ugovora Muhamed je u maju 628. god. poveo ekspediciju prema jevrejskim zajednicama koje su se nalazile u oazama Kajber (cc 150 km sjeverozapadno od Medine).

U ovim oazama jevrejske zajednice su bile naseljene već duži period, a jevrejskim starosjediocima Kajbera se nakon protjerivanja iz Medine pridružilo i pleme Banu Nadir. Kada je postala očita opasnost od muslimanske invazije Kajbera, tamošnji jevreji su stupili u savez sa jevrejskim plemenima u arabijskim oazama Fadak i beduinskim plemenom Gatafan.

Moguće je uzroke ovog napada tražiti u prisustvu u ovoj oazi neprijateljskog plemena Banu Nadir (koje je uvijek tražilo saveznike protiv Muhameda i njegovih prostalica) ili u tome da se smiri nezadovoljstvo muslimana zbog ugovora sa "paganskim" Kurejšijama, tako što bi se zadobio bogat ratni plijen. Uz to bi medinska država pod kontrolu dobila i bogato i plodno područje. Beduinima bi se pokazalo da je Medinska država ozbiljna, a i uklonila bi se opasnost da muslimanske snage u nekom novom ratu sa Mekom, budu napadnute "sa leđa". Kajberska operacija se sastojala u čitavom nizu manjih okršaja i opsada, i na kraju je kulminirala sa opsadom i zauzimanjem utvrđenog naselja al-Qamus. Sa pobjedom u Kajberu, Muhameda, njegovi vojnici i Medinska država su došli u posjed velikog plijena. Interesantna je priča o Kenanu ibn al Rabiju (rizničaru plemena Banu Nadir) koji ni pod strašnim mučenjem nije otkrio gdje se nalazi sakriven veći dio riznice njegovog plemena. Nakon toga je pogubljen. Muhamedova vojska je potčinila tada i jevreje u Fadaku, a nešto kasnije je potčinjena i jevrejska zajednica u Wadi al-Qura.

Konačni dogovor sa poraženim kajberskim jevrejima je predviđao da oni koji ostanu da žive u oazama moraju davati medinskoj državi određeni danak (u vidu naturalnog poreza). Zauzvrat njima Medinska država garantira slobodu ispovijedanja religije, komunalnu i unutarnju autonomiju, zaštitu od napada sa vanjske i unutarnje strane i bili su izuzeti od vojne obaveze i zekjata. Ovaj dogovor je postao presedan za

odnos Medinske države i iz nje proizašlih kasnijih državnih formacija prema nemuslimanima, koji plaćaju taj danak koji se naziva džizja. Bez obzira na dogovor kejberskih jevreja sa Muhamedom, rašidunski kalifa Omer je 642. god. dao kejberske jevreje, zajedno sa kršćanima iz Najrana, protjerati i premjestiti u Siriju i Irak, gdje su trebali dobiti posjede jednake onima koje su imali u Arabiji.

Nakon Muhamedove smrti pitanje vlasništva nad Fadakom je bilo sporno u odnosima rašidunskih kalifa Abu Bakra i Omera sa Fatimom i njenim mužem Alije, koji su potraživali ovo iznimno bogato područje tvrdeći da je riječ o nasljeđivanju Muhamedove imovine.

Međutim, u toku godine bilo je slučajeva (npr. prebjezi žena) koji su dovodili do pojašenjenja ugovora na muslimanskoj strani. Naredne, 629. god. Muhamed i muslimanski hodočasnici su ušli u Meku (gdje su boravili tri dana), koja se pridržavala odredbi ugovora, i nakon obavljenog hodočašća vratili se u Medinu.

Po (vjerojatno apokrifnoj) muslimanskoj tradiciji, Muhamed je možda u ovom periodu poslao pisma tadašnjim glavnim vladarima (Herakliju, Hosrau II., poglavaru Jemena i drugima), nudeći im prelazak na islam. Tada se desio i poraz muslimanske armije u bitci kod Mu'tah. Inače je 629. god. bila ispunjena napadima na niz beduinskih arapskih plemena.

Naredne 630. god. pleme Banu Bakr, koje je bilo u savezništvu sa Mekom, je napalo pleme Banu Khuza'a koje je bilo u savezništvu sa Medinom. U tome su dobili pomoć i Meke. Banu Khuza'a se obratilo za pomoć Medini i tako je došlo do sloma desetogodišnjeg mira. Abu Sufjan je nastojao da pregovora, ali u tome nije imao nekog uspjeha. Muhamed je naredio okupljanje velike vojske, sa ciljem da se iznenada napadne sama Meka. Cilj ove operacije je čuvan u dubokoj tajnosti. Pokret te vojske je započeo 29. XI. 630. god. Ukupno je na kraju muslimanska vojska brojila oko 10 000 ljudi. Dok se sve to dešavalo, Abu Sufjan je nastojao nači neko rješenje, pa je stalno putovao između Meke i Muhameda, ali sve je to bilo neuspješno. Muhamedova vojska je ušla u Meku 11. XII. 630. god., skoro bez ikakvog otpora. Neposredno pred sami pad Meke, i Abu Sufjan je primio islam. Muhamed je sa svojim najužim suradnicima ušao u Kabu i uništio "paganske" idole i statue idola, izuzev crnog kamena (koji se nastavio religijski poštovati i u novom režimu). Za razliku od postupka prema Qurayza, Muhamed je pokazao iznimnu milost prema stanovnicima Meke sa kojima skoro, uz prekide, 8 godina bio u ratu. Naređeno je da se ubije deset ljudi (šest muškaraca i četiri žene), ali je pomilovano troje (2 muškarca i jedna žena). Većina stanovnika Meke je prešla na islam, a Muhamedov prestiž je naglo narastao nakon zauzimanja Meke. U Medinu je stigao veliki broj izaslanstava raznih arabijskih plemena. Muhamed je i poslao nekoliko ekspedicija (u periodu 630. - 632. god.) da uništavaju "paganstvo" u pojedinim područijima Arabije, odnosno iskorijenjuju "paganske" kultove i idole. Usput su i pojedine arabijske zajednice potčinjene Medinskoj državi.

Po muslimanskoj tradiciji i historiografiji posljednji sasanidski namjesnik Jemena po imenu Badhan ibn Sasan je 628. god. prešao na islam.

Ipak neka od snažnijih i odlučnijih plemenskih konfederacija su ipak odlučila da se ne pokore medinskoj islamskoj državi. Hawazin i Thaqif su počeli okupljati trupe još prije

pada Meke, a nadali su se da će se desiti opsada Meke i da će oni napasti muslimansku vojsku iz zaleđa. Međutim, Meka je pala uz simboličan otpor, a Muhamed je uz pomoć svojih obavještajaca saznao za namjere Hawazin i Thaqifa (koji su kontrolirali Taif), pa je za samo dvije sedmice pokrenuo vojsku na njih. Do bitke je došlo kod Hunejna, u njoj su muslimani bili pobjedonosni. Zadobijen je veliki ratni plijen, od čak 24 000 kamila a u zarobljeništvo je palo i 6 000 žena i djece. Poraženi pripadnici Hawazina i Thaqifa su pobjegli i podijelili se na dvije grupe, od kojih se jedna povratila i bila poražena u bitci kod Autasa. Veći dio poraženih ratnika je našao pribježište u Taifu, koji je muslimanska vojska opkolila. Međutim ovaj put Muhamedova vojska, koja je koristila katapulte i testudo formacije, je naišla na žestok i odlučan otpor. Prilikom opsade Taifa, Abu Sufjan je izgubio oko boreći se na muslimanskoj strani. I muslimani su morali privremeno odustati od opsade.

Minijatura koja prikazuje Muhameda sa pratiocima na putu u Meku. Iznad su četiri arhanđela/meleka sa krilima : Gabriel, Mihael, Israfil i Izrail.

U oktobru 630. god. Muhamed je pokrenuo veliku armiju od 30 000 vojnika prema sjeverozapadu današnje Arabije, vjerojatno sa ciljem sukoba sa romejskim i njihovim kršćanskim arapskim saveznicima. Ova armija je došla do mjesta Tabouk i tu se utaborila, ali romejske vojske i njenih saveznika nije bilo uopće na tome području. Zato se povukla u Medinu, iako ne bez nekog uspjeha, jer je uspjela da raširi utjecaj medinske države i na tome području Arabije. I stanovnici Taifa su 631. god. popustili i dopustili da muslimani uđu u njihov grad i unište središnji "paganski" hram boginje Al-lāt u njemu. Pored "paganskih" arabijskih zajednica sjeverozapadne Arabije, Hedžaza. Jemena, Hadramauta, Omana i drugih oblasti, koje su se inače ubrzano islamizirale, Medinskoj državi su se potčinile i tamošnje druge

jevrejske i kršćanske zajednice.

Muhamed je 632. god. obavio svoj oproštajni hadž, kojem je prisustvovalo na desetine hiljada ljudi i na kojem je on 9. III. 632. god. održao oproštajnu molitvu.

Glavni stubovi sunitskog islama su : 1. Šehadet (أشهد أن لا إله إلاّ لله ، وأشهد أن محمد رسول الله = “Svjedočim da nema drugog boga osim Allaha, i svjedočim da je Muhammed Božiji rob i Božiji poslanik”.). Izgovaranjem šehadeta se formalno prelazi na islam. 2. Klanjanje namaza pet puta dnevno. 3. Ramazanski post. 4. Davanje zekjata i 5. Odlazak na Hadž.

U šitskom islamu šehadet se proširuje sa spominjanjem Alije : “… i Alija je namjesnik Boga”, ali to nije obavezno. Pojedine šitske denominacije imaju drugačije i poimanje, i nazive ali i sadržaj “stubova islama”. Šiizam “Dvanaestorice” (danas ubjedljivo najbrojnija i dominirajuća šitska denominacija) ima tako pet “Usul al Din” i deset “Furu al Din”, dok šitski Ismailiti imaju sedam “stubova vjere”. Razlike u striktnom pojmovnom pa i sadržinskom određivanju “stubova vjere” proizlazi iz činjenice da se oni definiraju uglavnom preko hadisa. Kompletni šehadet se ne nalazi u Kuranu, nego kao i ostala “četiri stuba” islama proizlazi iz hadisa. Najvažniji hadis za ovo pitanje je “hadis anđela Gabrijela”.

Muhamed je umro 8. VI. 632. god. u Medini, a njegov grob danas se nalazi unutar medinske džamije Al-Masjid al-Nabawi. Njegovo zavještanje nije samo etabliranje jednog abrahamističkog religioznog pravca, nego i politički ujedinjen Hedžaz zajedno sa znatnim dijelom Arabije i jedan sasvim novi sustav (ne samo nad plemenski, nego i nadnacionalni i nadetnički) uređenja i odnosa sa preciziranim zakonima, pravima i obavezama.

U klasičnoj grčko – rimskoj civilizaciji, socijalni, demokratski i reformni (društvenog, ekonomskog, kulturnog tipa) pokreti i procesi nisu morali biti vezani za religiju i često nisu ni bili (pokret Agisa IV. i Kleomena III. braća Grakh). U mediavelnom ambijentu Euromediterana i srednje Azije, odnosno u zemljama i području gdje je abrahamistički religijski naboj dosta snažan i utiče na sve sfere života i djelovanja, takvi pokreti i procesi su skoro uvijek vezani i za religiju ili neke teološke aspekte. Muhamed je tako na najbolji način socijalne reforme proveo i zaštitio pod plaštem Alaha, dajući im jaku metafizičku notu. Strogo potčinjavanje Gospodaru/Alahu je značilo i strogo pridržavanje zadatih socijalnih zadataka.

Zato Muhameda treba promatrati, ne samo kroz prizmu ustanovljavanja islama u njegovom religijsko – teološkom aspektu, nego i kao državnika i reformatora u punom smislu. Islam je arabijskom društvu donio promjene u socijalnom uređenje, pravu, porodičnim odnosima, moralu, ropstvu, pravima žena i djece, u značajnoj mjeri je egalitizirao (odnosno demokratizirao) društvene strukture i hijerarhiju, olabavio (ali ne i ukinuo) plemenske stege i povezanosti.

Potrebno je napomenuti i da neki elementi koji se danas prepoznaju kao najvidljiviji elementi vanjske islamske pobožnosti (npr. odijevanje žena, bilo pokrivanjem glave maramom bilo potpunim prekrivanjem tijela) ustvari uopće nisu bili rezultat izvornog Muhamedovog učenja, nego kasnijih dogmatskih tumačenja i šerijatskih izvođenja. Hidžab se odnosio samo na supruge Muhameda. Kuran (sura En Nur 24 : 30 - 31) samo poziva na moralnost u oblaćenju i skromnost žena, ali ne precizira koji odjevni predmeti i na kojim dijelovima tijela se nose. Položaj žene u islamu se tek naknadno značajno pogoršao, i po Karen Armstrong : “Kada je, međutim, islam zauzeo svoje mjesto u civiliziranom svijetu, muslimani su usvojili one običaje ekumene koji su ženama davali drugorazredni značaj. Od Persije do Bizanta, gdje su žene već dugo bile na ovaj način marginalizirane, usvojen je običaj pokrivanja žena zarom i njihovo skrivanje u hareme”. Reza

Aslan u svojoj knjizi “No God, but God” sugerira da su muslimanke počele nositi hidžab kako bi imitirale “modu” Muhamedovih supruga. Slično je i sa tzv. “muslimanskim imenima”, jer u islamu ne postoji neki samo njegov onomastički skup. Rana muslimanska zajednica nije imala ni klera, niti ma kakve crkvene i svećeničke hijerarhije. Džamija je, uz molitveni obred, imala prevashodno ulogu javnog foruma i neke vrste općinske zgrade.

Nastanak islama u Arabiji je predstavljao i pobjedu arabijskog urbaniteta nad arabijskim beduinima. Oni su pružali čak i žešći otpor i bili ustrajniji u zaštitama svojih drevnih tradicija nego mekanske Kurejšije, po izvnorj građi taj glavni nemesis Muhameda i njegove medinske zajednice. Prvi Muhamedov nasljednik Abu Bakr je najviše vremena svoje vladavine posvetio borbi sa beduinima i njihovom potčinjavanju. Beduini su često bili samo površno islamizirani. O tome slikovito govori primjer tradicije poštovanja kulta Dhul Khalasa u Jemenu. Dhul Khalasa je bio i “paganski” hram, poznat kao Kaba Jemena (i bila je rival hodočašća u Kabu), koji je uništen (i pored žestokog otpora domaćih Arabljana) u aprilu ili maju 632. god. Ali i nakon uništenja kult Dhul Khalasa je obnovljen, opstao je i poštovan sve do 1815. god. kada je ga nasilno ugušen od strane vehabijskog pokreta.

Sudeći po izvornoj građi Muhamed je imao veliki broj brakova, koji su nastali većinom u njegovoj kasnoj životnoj dobi. Dok je bio u braku sa Hatidžom (koja je ustvari bila njegova glavna i ubjedljivo najvažnija životna saputnica), Muhamed je bio monogaman. Sa njom je imao šestoro djece i to dva sina (koji su rano umrli) i četiri kćerke (među kojima je i Fatima). Šitski učenjaci spore Muhamedovo biološko očinstvo tri kćerke (za koje navode da su Hatidžina djeca iz ranijih brakova), i priznaju za neosporno samo biološko očinstvo Fatime. Tek nakon smrti Hatidže 619. god., Muhamed je ušao u veliki broj brakova : Sawda bint Zam'a (bez djece), Ajša (kćerka Abu Bakra, bila djevojčica; bila vrlo utjecajna u razvitku hadisa), Hafsa bint Umar (kćerka Omera), Zaynab bint Khuzayma, Umm Salam Hind bint Abi Umayya, Zaynab bint Jahsh (Muhamedova rodica), Rayhana bint Zayd (zarobljenica iz Banu Qurayza; nejasan status da li je bila supruga u pravom smislu ili samo konkubina), Juwayriyya bint al – Harith (zarobljenica iz arapskog plemena Banu Mustaliq), Ramla bint Abi Sufyan (kćerka Abu Sufhana i polusestra Muavije), Safiyya bint Huyayy (zarobljenica iz jevrejskog plemena Banu Nadir), Marija al Qibtiyya (egipatska kršćanka – robinja; sa njom imao sina Ibrahima koji je vrlo rano umro; nejasno je li bila prava supruga ili samo konkubina), Maymuna bint al Harith. Muhamedove supruge se nazivaju “Majkama Vjernika”. Muhamedova porodica i nasljednici (koji dolaze samo preko kćerke Fatime) se tituliraju kao ehli – bejt.

Muhamedove ženidbe ne treba promatrati smislu njegove seksualne pohote ili prevelike zaljubljivosti, kao što se to danas često koristi u krugovima apriori neprijateljski nastrojenim prema njemu i njegovom djelu. Kao i u drugim društvima toga (a jednim dijelom i današnjeg) vremena, brak je bio društvena institucija koja je nastajala iz niza konkretnih potreba (staleških, klasnih, materijalnih, političkih … i sl.) i u kojem postojanje uzajamne zaljubljenosti ili privlaćenja supružnika nije bilo neophoodno. Uostalom, Muhamed se ponovo oženio tek nakon smrti Hatidže u već prilično zrelim godinama. To su jednim dijelom bili čisto pragmatični potezi kojim se osiguravala i održavala podrška određenih pojedinaca, klanova ili plemena. To je inače bila česta praksa kod osoba koje nešto stvaraju (u smislu političke ili društvene organizacije), pa onda i ženidbenim vezama nastoje, bez korištenja nasilja ili vojnog rješenja, proširiti svoj utjecaj, krug saveznika, pristalica i podržavalaca. Dobar primjer pruža i Galorimljanin Samo, koji je postao vođa dijela zapadnih Slavena, a koji je tu vlast, autoritet i utjecaj održavao pomoću čitavog niza brakova, preko kojih se povezao sa bitnijim slavenskim poglavarskim porodicama i rodovima. Sa sustavom braka Muhamed je jačao i unutarnje veze unutar vodstva svoje zajednice. Tako je on oženio kćeri Abu Bakra i Omera, a Utman i Alija su oženili njegove kćerke. Ujedno su i ove pojedinci jačali svoje pozicije unutar muslimanske zajednice i Medinske države. Zato i ne treba iznenađivati da su sva četvorica bili kalife. Muhamed je ulazio i u brak sa udovicama i razvedenim ženama kako bi one mogle dobiti izdržavanje ili ih zaštitio. Izuzev Aiše i Marije, sve ostale njegove supruge su bile udovice ili razvedene.

Zanimljiv je Muhamedov odnos prema mekanskoj eliti nakon pobjede. Mekanska elita se bila suprostavila Muhamedu, jer je smatrala da bi poremećaj ustaljenog ritma života poremetio njihove privilegije. Radi toga nastaje njihova izrazita rezistencija Muhamedovim nagovještajima reforme i želja da se suproststave promjenama jer su smatrali da im postojeća pozicija i sustav osiguravaju određene ekonomske, društvene i političke privilegije. Ta elita jednostavno nije željela da riskira. To je inače svojstveno skoro svim ustaljenim i etabliranim dominirajućim elitama, jer ih je strah od svih promjena, reformi i poboljšavanja makar ona dugoročno išla i njima u prilog. Ali skoro patološki strah da će se narušiti njihova ustaljena pozicija ih u većini slučajeva gura u otpor prema čak i najmanjim nagovještajima promjena. Zbog žestine njihovog otpora se često dešava da se prave kompromisi, koji garantiraju tim elitama ili bar njihovim predstavnicima očuvanje određenih poluga ekonomske, društvene i političke moći. Kao jedan od tih kompromisa vrijedi navesti status Kabe. Napuštanje ili rušenje Kabe bi bio preradikalan potez, kojim bi se zauvijek ne samo uništila mogućnosti bilo kakvog dogovora sa mekanskom elitom koja u održanju Kabe ima ekonomsko – financijske interese, nego bi se navuklo i veliko neprijateljstvo okolnih arapskih naroda i plemena. Zato je Kaba „abrahamizirana“ i „islamizirana“, i umjesto centra hodočašća „paganskim“ kultovima, pretvorena u središte hodočašća islama. To je inače vrlo čest slučaj prilikom kristijaniziranja i islamiziranja, kada se ranija „paganska“ kultna mjesta zaogrću plaštem neke od abrahamističkim denominacija. Muhamed je milostivim odnosom prema mekanskoj, kurejšijevskoj eliti bio moguće potaknut i nastojanjem da se održava ravnoteža između mekanskog i medinskog dijela ranomuslimanske zajednice. Da je kojim slučajem mekanska elita spriječena da dođe do visokih položaja, dominacija Medinjana ensarija bi bila zagarantirana. Uostalom predstavnici te mekanske elite i imaju najviše znanja i umijeća u upravnim i gospodarskim poslovima, pa bi bilo i necjelishodno i neproduktivno (posebno za pragmatičnog i umješnog političara kakav je bio Muhamed) da se elimiraju i zamjene. I zato se i moglo desiti da se u muslimansku zajednicu uspješno etabliraju i oni koji su joj se i najviše suprotstavljali. Najbolji primjer pružaju upravo Abu Sufjan, njegova supruga Hind (odgovorna za smrt Hamze) i sin Muavija. Posebno je utjecaj stare mekanske aristokratije u Rašidunskom Kalifatu porastao za vrijeme kalife Utmana. I tako su se oni postepeno apsorbirali u novostvorenu medinsku državu i koristeći nepotističke, rodovske i plemenske veze su uspjeli vrlo brzo po Muhamedovoj smrti da preuzmu osnovne poluge vlasti i ostvare dominaciju unutar novouspostavljene političke, društvene i privredne strukture. Tako su oni uspjeli da muslimanski pokret stave pod svoju kontrolu i ga iskoriste za ostvarivanje svojih interesa.

Upravo je taj niz učinjenih kompromisa prema interesima mekanske aristokratije, doveo su do toga da nakon samo par decenija po Muhamedovoj smrti Kurejšiji preuzmu kontrolu nad Državom koja je proistekla iz pokreta koji je vodio Muhamed. I povijesnom ironijom Muhamedovom pobjedom su se dugoročno najviše okoristili upravo predstavnici onoga sloja koji mu se najviše i suprostavljao. Slično je bilo i sa rimskom

aristokratijom koja se toliko dugo suprostavljala kršćanstvu, da bi nakon što je poražena polako se prekonsolidirala i monopolizirala papinsku instituciju. Umjesto starih privilegija koje su željeli zadržati, dobili su nove bolje i veće. I umjesto Medinske države i Rašidunskog kalifata nastao je Umajadski i kalifat. Pri tome je Umajadska država preuzela i ideje Medinske države i muslimanskog pokreta kao osnovicu svoje nove ideološke postavke na kojoj su bazirali svoju dominirajuću poziciju, naravno prilagodivši je i svojim interesima. Pošto ustaljene elite ne vole promjene, one su ideje toga pokreta u narednim stoljećima u formama kako su ih oni shvatali, predstavljali i objašnjavali ukrutile, pretvorile u dogmu koja se ne treba i ne smije mijenjati.

Na osnovi svega izrečenog u lekciji/poglavlju "Nastanak islama" jasno je da su za vrijeme Muhamedovog života i djelovanja udareni temelji islamskih denominacija koje postoje danas. Islam je nastao u kontekstu situacije u Arabiji i Bliskom i Srednjem istoku i naslonjen je na ranije religijske i ideološke postavke, pogotovu iz drugih abrahamističkih učenja, ali (manjim) dijelom i iz „paganskog" arapskog nasljeđa. On ne nastaje *ex nihilo* niti ima zasebnu razvojnu liniju (neopterećenu od tadašnjih zbivanja i procesa), i razvija se u okvirima tadašnjih ekonomskih, društveno – socijalnih, političkih, kulturnih i religijskih odnosa, konstelacija i potreba. Uostalom, tak kontekst se odražava i dijelovima tekstova Kurana i Hadisa. U narednim stoljećima, preko svojih evolutivnih i revolucionarnih faza, iz ovog prvotnog temeljnog oblika (isto kao i u slučaju kršćanstva) razvile su se zaokružene religijske dogme i to u velikom broju denominacija.

Podjele unutar muslimanske zajednice su se počele javljati već po Muhamedovoj smrti, da bi nakon par decenija donijeli i građanski rat i sektaške i religijske i dogmatske podjele. Temeljna i načelna podjela je na sunite/sunije i šite/šije, iako postoji i niz islamskih denominacija i heterodoksnih vjerovanja koje se ne mogu ubrojati ni u jednu od navedenih skupina. Šiti su i sami prilično izdijeljeni na iznimno veliki broj sekti, koja imaju i različita (često heterodoksna) vjerovanja; najbrojniji su šiti "Dvanaestorice". Suniti su znatno homogeniji po vjerovanju i imaju podjelu samo na četiri glavne "šerijatske škole" (mesheba) + vehabijski pokret i učenje (koji nije priznat kao oficijelna škola). Razlike u ovim školama nisu u temeljnim dogmama, nego se razlikuju jedni od drugih u praktičnom izvođenjenju religijskih rituala, te u pravničkim interpretacijama šerijata (odnosno u interpretaciji Kurana i hadisa). Ono što je potrebno znati jeste da su se današnja "kreda vjera" i sunitskih i šitskih i drugih islamskih denominacija razvijala stoljećima nakon Muhamedove smrti i da su rezultati raznoraznih utjecaja i tumaćenja.

Kuran je inače vrlo sumnjičav u pogledu teološke špekulacije, koju odbacuje kao zannu. U Kuranu je abrahamistički bog inače bezličnije prikazan u odnosu na ranohebrejsku tradiciju, i nedostaje mu patos ili žestina sa kojom je prikazan u Starom Zavjetu. Kuranski prikaz abrahamističkog boga je toliko transcendentan da se on njemu govori samo u parabolama ili se opaža u znakovima prirode. Naravno, ljudsku potrebu za špekulacijama ne može ništa zaustaviti, pa su je rani muslimani našli u nekoj drugoj tematici. Za razvitak i zaokruživanje sunitske dogmatike i ortodoksnog vjerovanja (kojoj danas pripada ubjedljivo najveći broj onih koji se smatraju muslimanima) najvažnija je bila borba o prirodi Kurana.

Kao što je već rečeno, Kuran u vidu knjige, skupljenih recitovanih sura i ajeta, nije postojao za vrijeme Muhameda. Inače je forma stihova bila popularna u arabijskom svijetu, između ostalog jer je omogučavala i lakše pamćenje i tako širenje poruke. Zato i ne treba čuditi da su otkrovenja isto bila stihovana. Po islamskoj tradiciji, nakon Muhamedove smrti i nakon što je veliki broj onih koji su znali Kuran (u cjelini ili djelimično) napamet poginuo u bitci kod Jamame (633. god.) protiv vojske Musajlime, kalifa Abu Bakr (vl. 632. – 634. god.) je odlučio da se sačini knjiga kako bi se sure i ajeti sačuvali. Taj nimalo lak ni jednostavan zadatak je povjeren Zejdu ibn Tabitu, koji je možda uspio skupiti sve stihove (u islamskoj tradiciji postoje i priče da su neki stihovi izgubljeni) i izraditi jedan manuskript koji je ostao sa Abu

Bakrom dok on nije umro. Međutim, u rukopisu sure nisu bile poredane po nekom pravilu a niti editirane. Nakon smrti Abu Bakra, manuskript je ostao u posjedu kalife Omera, a nakon njegove smrti je prešao u posjed Hafse, udovice Muhamedove i kćerke Omera. Glavni posao konačnog sakupljanja Kurana, njegove redakcije, kanoniziranja, jezičkog standardiziranja (na osnovi dijalekta mekanskih Kurejšija) i izdavanja (ali ne i kanoniziranja transkripcije, čitanja i izgovora) desio se za vrijeme kalife Utmana (vl. 644 - 656. god.). On je imenovao jednu komisiju koju je vodio već spomenuti Zejd (sa još trojicom istaknutih Mekanaca) da upotrijebi navedeni manuskript i na osnovi njega pripremi standardnu kopiju Kurana. Na taj posao je kalifa Utman bio ponukan jer je tada cirkulirano nekoliko kopija Kurana koje su imale određene gramatičke varijacije. I tako je Kuran, tek nakon 20 godina od Muhamedove smrti, dobio konačnu pisanu formu koja je postala model za sve kasnije prepisivače, štampare i izdavače. Po kanoniziranju teksta Utman je naredio da se spale svi drugi kuranski materijali, bilo da je riječ o pojedinim dijelovima, fragmentima, surama i ajetima ili o cjelini teksta. Prije kodifikacije Kurana, islamska tradicija potvrđuje postojanje i drugih rukopisa (u cjelini) Kurana koji su bili u personalnom vlasništvu pojedinaca koji su se i sadržinski razlikovani od Utmanove redakcije. Nijedan od njih nije sačuvan. U Utmanovoj redakciji, sure u Kuranu nisu poredane po dataciji ili tematskoj sličnosti ili možda mjestu i kontekstu otkrovenja, nego po dužini, od najveće do najmanje. Po šitskim i nekim sunitskim teolozima i učenjacima, Alija je (šest mjeseci nakon smrti Muhameda) bio sastavio za sebe kompletnu verziju Kurana nedugo nakon Muhamedove smrti, koja se od Utmanove redakcije razlikovala što su sure bile poredane po kronološkom redu. Postoje i mišljenja među nekim šitskim teolozima da je još bilo razlika između Alijeve i Utmanove redakcije. Neki ekstremni šiti su čak (vjerojatno apokrifno) tvrdili da nedostaju dvije sure, odnosno da su namjenski uklonjene. I pored Utmanove kanonizacije, dolazilo je (poradi dijakritičkih varijacija i odsustva simbola za vokale) i do određene konfuzije u transkripciji i razumijevanju teksta i smisla stihova. To se može primijetiti u ranim manuskriptima iz vremena Umajadskog i Abasidskog kalifata. Uostalom i samo arapsko pismo je prilično evoluiralo kroz stoljeća od onog prvog jednostavnog tipa. Arapsko pismo koje poznajemo danas nije bilo precizirano sve do sredine IX. st. i kaligrafa Abu Alije Muhameda ibn Mukla. Procesualno je bilo i utvrđivanje kanonske transkripcije, čitanja (odnosno izgovora) i smisla teksta Utmanove redakcije. U tom pogledu treba istaći Abu Bakra ibn Mudjahida (umro 936. god.), koji je priznao kanonskim čitanja sedmorice islamskih teologa iz ranijeg perioda. U džamiji u Sani su 1972. god. otkriveni manuskripti sa palimpsest - tektovima koji bi se mogli smatrati do danas najstarijim sačuvanim kuranskim tekstovima, sa datacijom u preumajadski period.

Borba za prirodu Kurana se sastojala u odgovoru na pitanje da li je Kuran stvoren ili nestvoren. Činjenica je da u najranijem islamskom dobu ovo pitanje nije bilo riješeno, i zato se u toku daljem razvitka islamskih teologija i dogmatika postavilo kao jedno od ključnih. Na "afirmaciju" ovog pitanja utjecali su na jednoj strani direktno grčka klasična filozofija, a na drugoj indirektno kršćanski dogmatski stavovi. Pod utjecajem grčke klasične filozofije i njenih stavova o razumskom i racionalističkom zaključivanju razvilo se mutazilitsko vjerovanje da je Kuran stvoren. Mutaziliti su jednostavno povezali razumsko i racionalističko zaključivanje sa religijskom teorijom o otkrovenju. Ova islamska teološka škola je cvjetala u periodu VIII. – X. st. i razvila se iz škole Qadria (inače teško proganjane od Umajada) koja je zastupala teoriju "o slobodi ljudske volje i da će čovjek biti suđen po svojim djelima". Sami mutaziliti su sebe nazivali Ahl al-Tawhid wa al-'Adl ("Narod božanskog Jedinstva i Pravde"). Nasuprot njima je stajalo vjerovanje da je Kuran postojao paralelno sa bogom od prapočetka vremena i samim tim je bio nestvoren i njegova "ovozemaljska" emanacija. Ova struja, koju Karen Armstrong naziva sunitskom "tradicionalističkom" je tako smatrala da Kuran predstavlja prisutnost boga među njima. Utjecaj na ovo vjerovanje je vjerojatno indirektno ostvarilo kršćansko učenje o istobitnom Isusu (emanaciji božanskog) koji je postojao od početka vremena. Neku vrstu emanacije božanskog (bar u smislu posvećenosti) u ljudima su zastupale i pojedini ekstremniji šitski pravci. U vrijeme Abasida, mutazilitsko vjerovanje o stvorenom Kuranu je postalo i vladajuća dogma. To se desilo u junu 827. god. kada je Kalifa al-Ma'mun (vl. 813 – 833. god) proglasio mutazilitsku dogmu o stvorenosti Kurana i nijekanju viđenja boga na "onome svijetu" državnim religijskim

učenjem. Ovaj kalifa je i pokrenuo (a nastavila njegova dva nasljednika sve do 847. god..) inkvizitorski progon (mihna) protiv onih koji su zastupali suprotno mišljenje, koji je prilično narušio ugled mutazilita. Najčuveniji oponent mutazilitima u ovom periodu je bio Ahmed ibn Hanbala, sunitski jurista i osnivač hanbelijskog mesheba. Na kraju je ipak, zahvaljujući kalifi Al – Mutawakkilu (vl. 847- - 861. god.) pobijedila dogma o nestvorenom Kuranu, koja se tako razvila u ortodoksnu dogmu tradicionalnog sunizma koje se zakoružuje i po drugim pitanjima u periodu (do otprilike sredine X. st.).

Paralelno sa razvitkom dogmi u bezbroj islamskih denominacija, nastajao i razvijao se i šerijat, odnosno pravni kodeks. Šerijat se zasnivao na Kuranu, životu, riječima i djelima Muhameda (onako kako ih je prenosila tradicija). Egzistiralo je i još uvijek postoji nemjerljivo mnoštvo hadisa, sa najrazličitijom tematikom i teološkom, političkom, društvenom i drugom motivacijom. Do danas ne postoji kanonizirana verzija hadisa, odnosno sune, ali se najčešće u sunitskom svijetu koriste zbirke Malika ibn Anasa (cc 711. – 795. god.; osnivač malikijskog mesheba), Buharija (živio 810. – 870. god.), i Muslim ibn al – Hijaja al – Kušajrija (živio nakon 815. – maj 875. god.). Oni su došli u posjed više stotina hiljada podataka koje su njihovi prenosioci smatrali tradicijom Muhamedovih riječi i djela, ali su u svoja djela uvrstili samo manji broj njih, možda između cc 1 % i cc 3 %.

Isusa i Muhameda dobra većina onih koji su se predstavljali i koji se još uvijek predstavljaju kao njihovi „sljedbenici“ nisu shvatili na pravi način niti su njihovo povijesno postojanje i djelovanje razumjeli, pa su ih zato i loše tumačili i protumačili. Zato je i nastala u nekim aspektima njihovog učenja i ideja priličan raskorak u odnosu na ono što se kasnije zbivalo. Veliko je pitanje koliko bi se oni slagali sa današnjim dogmama i zastupanjima kršćanskih i islamskih denominacija, jer je na njihovo ozvorno učenje nataloženo još mnogo toga kroz stoljeća.

Borba za održanje „državnog legitimiteta, legaliteta i autoriteta“

Povijesno značenje postojanja rimskog svijeta je bilo toliko za Euromediteranske prostore, da se njegov legimitItet dugo, dugo zadržao. Romejsko Konstantinopoljsko Carstvo je u kršćanskom svijetu polagalo pravo na vrhovni carski autoritet sve do vasilise Irene iz Atene. Ona je, nakon smrti (8. IX. 780. god.) svoga supruga i vasilevsa Lava VI. postala regent u ime svoga sina Konstantina VI. Irena je kasnije postala suvladarica sa sinom, da bi se kasnije sukobila sa njim, i 19. IV. 797. god. Konstantin VI. je zatočen i oslijepljen. Detronizirani i osakaćeni Konstantin VI. je od rana kasnije i umro. Tako je Irena postala prva romejska vasilisa kao vladarica u punom oficijelnom i praktičnom kapacitetu, bez postojanja muškog vasilevsa. Ona je vladala pet godina do zaključno sa 802. god. U to vrijeme latinskim zapadom je dominirala figura Karla Velikog. Po papi Lavu III. carsko zvanje u kršćanskom svijetu je bilo prazno, jer se nije priznavala samo žena - carica. Tako je njen spol uvezan sa njenom ulogom u filicidu i regicidu na latinskom zapadu okarakterisan gubitkom i legaliteta i legitimiteta da se nosi carski naziv. Uz to, Lav III. je zbog sukoba sa Rimljanima, trebao jaču i efikasniju potporu Karla Velikog. Vjerojatno je i sam Karlo Veliki, zajedno sa svojim okruženjem, smatrao da bi se mogao proglasiti rimskim carem. Uostalom, on i jeste efektivno kontrolirao grad Rim i Rimljane. Trenutna situacija na konstantinopoljskom dvoru im je išla na ruku. I pozivajući se da je carsko zvanje upražnjeno, papa Lav III. je na Božić 25. XII. 800. god. u bazilici sv. Petra u Rimu „iznenadno“ i „neočekivano“ za Karla Velikog, ovoga okrunio kao *imperator Romanorum.* Krunisanje Karla Velikog za rimskog cara nije značilo da je

došlo do obnove Zapadnog Carstva, nego je ustvari značilo nastavljanje carske linije koja je postojala do Irene. To bi značilo da Karlo Veliki nije bio nasljednik Romula Augustula ili Julija Nepota, nego je njegov carski predšasnik bio zlosretni Konstantin VI. On je tako predstavljen kao obnavljać carske univerzalne vlasti (proizašle iz nekadašnjeg rimskog svijeta), koju su po shvatanjima Zapadnjaka Grci kao "degradirali". Od tada se u svojim oficijelnim dokumentima Karlo Veliki titulira kao : *Karolus serenissimus augustus a deo coronatus magnus pacificus imperator Romanum gubernans imperium* (Karlo, najdostojanstveniji august krunjen od boga, veliki, miroljubivi imperator vlada Rimskim Carstvom""). Tako se sa Karlom Velikim univerzalni carski autoritet, nakon nešto manje od dva stoljeća grčke jezične dominacije, ponovo vratio u latinsko jezično okruženje. I pored toga što je Karlo Veliki sada polagao pravo na carski univerzalni autoritet, Irena je bila delegitimizirana samo na latinskom zapadu, ali ne i na vizantijskom istoku. Tako su sada praktično postojala dva kršćanska carstva sa pretenzijama na univerzalnu vlast (to je po njima proisticalo iz rimskih državnih tradicija još iz "paganske" epohe), što se posebno usložnilo nakon što je Irena zbačena, a umjesto nje za novog romejskog cara proglašen Nikefor I. Pitanje carskog legitimiteta sa pravom univerzalnog autoriteta ostati će problematična tačka u odnosima konstantinopoljskog dvora sa zapadnim carskim dvorovima i u narednim stoljećima.

Loše odnose latinskog zapada i konstantinopoljskog dvora u vrijeme borbe za pravo na rimski legitimitet vrlo lijepo pokazuje i dijalog romejskog vasilevsa Mihajla III. (vl. 842. – 867. god.) i pape Nikole I. (u pontifikatu 858. – 867. god.) Romejski vasilevs nije se skanjivao da kaže papi kako je latinski jezik "barbarski i skitski jezik", a papa Nikola mu je uzvratio "kako postaje smješan vladar koji se naziva rimskim, a ne razumije rimskog jezika".

Avers novčića sa portretom Karla Velikog i legendom KAROLVS IMP AVG

Ovaj transfer prava na univerzalni autoritet (*Translatio imperii*) je razumljiv ako se ima u vidu stanje mediavelne svijesti za koju se povijest linearno (a ne progresivno vertikalno kako se danas zna) odvija u svrhu sudnjeg dana. Ta ideja je izvorno nastala u hebrejskoj eshatologiji za vrijeme helenizma, i odrazila se u teoriji o "četiri carstva" koja postoje do kraja svijeta. Ovu teoriju su razradili i kasniji abrahamistički teolozi, a posebno ju je kanonizirao sv. Jeronim po kojem su ta četiri carstva bila : Babilonija, Persija, Grčka (misli se na Aleksandra Makedonskog) i Rim. Pošto su tri carstva prošla, i ostalo samo ono Rimsko do kraja svijeta i sudnjeg dana, abrahamistički svećenici i teolozi su se našli u problemu. Pošto sudnji dan nije dolazio, moralo se na neki način produžavati ono posljednje kako bi se opravdavalo da "ovozemaljski svijet" još postoji. Zato se konstrukcija *translatio imperii* pokazala kao vrlo pouzdano oruđe za potvđivanje određenih teoloških postavli. Po ovome je prvi *translatio imperii* učinjen kada je sa Latina – Rimljana prenesen na Grke, a onda sa Grka na Franke.

Na Balkanu se krajem IX. i početkom X. st. javio novi pretendent na carski naslov, a to je bio bugarski vladar Simeon I. I to je bilo prvo "slavensko" Carstvo sa osobom na svome čelu koja nosi titulu "cezar" (na slavenskim jezicima poglavito kao car, цар, царь, ćesar).

Slavenski pojam „car" (iskvareno od cezar) je postao generički izraz za svaku „carsku instituciju" bez obzira da li u originalu glasila cezar, august, imperator, vasilevs, kalifa, sultan, kan, „šah nad šahovima", negus ...itd.... U našem tekstu smo nastojali da što je moguće manje koristimo naš pojam „car" i izvedenice iz njega, kako bi sa upotrebom originalnih naziva pokušavali održavati kako – tako povijesnu realnost. Zato se rimski carevi u našem tekstu tituliraju kao princepsi i dominusi, izuzev u periodu VI. st. i samoga početka VII. st. kada smo se odlučili za upotrebu slavenskog izraza „car", kako bi istakli proces transformacije Istočnog Rimskog Carstva u Romejsko Carstvo grćkog jezika.

Nakon bitke kod Manzikerta 1071. na dijelu Male Azije koji su dotada držali Romeji, iznikao je sultanat Rum pod vodstvom dinastije potekle od seldžučkih Turaka. Romejsko "grčko" Carstvo se održalo do 1204. god. kada su križari latinskog zapada iz IV. krstaškog rata zauzeli i brutalno opustošili Konstantinopolis i sa Mletačkom republikom izvršili podjelu "Romanije" (*Partitio terrarum imperii Romaniae*) i time nanijeli grčkom istoku udarac od koga se on nikada više nije oporavio. Križarska, surogat latinska imperija je trajala sve dok Grci 1261. god. nisu ponovo zaposjeli Konstantinopolis. Sa osvajanjem Konstantinopolisa Mehmed II. El Fatih je bio prvi od osmanskih sultana koji je u svojoj obimnoj intitulaciji počeo koristiti i izraz Kayser-i-Rûm ("Cezar Rimskog Carstva"). Uostalom Mehmed II. je i planirao osvojiti i Rim, i tako svoriti novo islamsko rimsko univerzalno Carstvo u punom kapacitetu. Po toj logici prvo Rimsko Carstvo iz klasične epohe je bilo "pagansko", ono drugo iz kasne antike i mediavelnog doba je bilo kršćansko, a sada je "kao red došao" i na islamsko. Poradi ovog polaganja prava na rimsko univerzalno carsko dostojanstvo, kasniji osmanski vladari (posebice Sulejman Veličanstveni) nisu priznavali zapadno carsko dostojanstvo koje su nosili Habsburgovci. U vrijeme vladavine Sulejmana Veličanstvenog, veliki pobornik ideje da je Osmansko Carstvo nasljednik Rimskog Carstva bio je svemoćni veliki vezir Ibrahim paša. Osmansko zauzimanje Bugarske i nešto kasnije Konstantinopolisa su indirektno doveli do toga da se ideja "Trećeg Rima" preseli u ruske zemlje. Veliki moskovski knez Ivan III. je oženio Sofiju Paleolog, nećakinju posljednjeg romejskog konstantinopoljskog vasilevsa Konstantina XI., čime su udareni temelji za tezu o moskovskoj Rusiji kao nasljedniku Romejskog Carstva. Njegov unuk Ivan IV. (poznatiji kao Grozni) se 16. I. 1547. god. i krunisao za cara. Posljednji ruski car i imperator je bio Nikola II. koji je pod pritiskom februarske revolucije abdicirao 15. III. 1917. Njega su naredne godine ubili boljševici.

Na latinskom zapadu su carsku titulu nosili nasljednici Karla Velikog, sve do I. 7. IV. 924. god. n. e. i smrti Berengara I. (sina Gisele →kćerke Ljudevita I→ sina Karla Velikog). Tada nastupa pauza u postojanju zapadnog cara, sve do 2. II. 962. god. kada je papa Jovan XII. u Rimu okrunio za rimskog cara Otona I. (saksonskog vojvodu i istočnofranačkog, njemačkog kralja). Ovo rekonstruisano Rimsko Carstvo na latinskom zapadu je prošlo kroz niz transformacija za vrijeme svoga milenijumskog postojanja i uglavnom je bilo vezano za Njemačku, sa nekim slavenskim zemljama kao što su Češka/Bohemija i Karantanija, i Italiju. Dodatak "Sveto"/ *Sacrum* u vezi sa ovim mediavelnim carstvom latinskog zapada je 1157. god. prvi put upotrijebio car Fridrih I. Barbarosa. Kako je Carstvo gubilo italijanske zemlje, ono se sve više transformiralo u puno Njemačko Carstvo. Tako je dekretom iz 1512. god. nakon diete u Kelnu, ime Carstva oficijelno promijenjeno u "Sveto Rimsko carstvo Njemačke nacije" (*Imperium Romanum Sacrum Nationis Germanicæ,* Heiliges Römisches Reich Deutscher Nation; iako se kasnije rijetko upotrebljavalo). Posljednji car Svetog Rimskog Carstva kojeg je okrunio papa (Klement VII.) bio je Karlo V. i to 24. II. 1530. Carevi koje nije okrnuio papa, iako su se titulirali kajzerima (njemački iskvareni oblik riječi : cezari) su ustvari bili

Electus Romanorum Imperator /"izabrani imperator Rimljana". Uslijed kontinuiranog procesa jačanja partikularizama, ovo Carstvo je vremenom postalo obična formalna oblanda za skup čitavog niza praktično samostalnih država i državica. Zato ga je Volter ironično opisao na sljedeći način : "Ova aglomeracija koja je zvana i koja još uvijek sebe zove Sveto Rimsko Carstvo, niti je sveto, niti je rimsko, a niti je carstvo." Posljednji "izabrani imperator" ili car Svetog Rimskog Carstva je bio Franc II. koji se odrekao te titule 6. VIII. 1806. god. Napoleon Bonaparta je svojim proglašenjem za cara Francuske 1804. god. isto podvukao svoje pravo na univerzalni autoritet. Ovo je bilo i prvo i jedino postklasično euromediteransko carstvo koje se nije zasnivalo na kršćanskom obrascu, nego je nastojalo da sebe predstavi i kao novovjekovnog reprezenta grčkog i rimskog klasičnog svijeta. I pored toga što je Sveto Rimsko Carstvo prestalo da postoji, Austrijsko habsburško Carstvo (ustanovljeno 1804.) i Njemačko Carstvo Hohenšaufovaca (ustanovljeno 1871. god.) su polagalo pravo na nasljeđe Svetog Rimskog Carstva. Iz ostataka istočnorimskih posjeda u Italiji, postupno su se razvili i Papska Rimska država (danas Vatikan, sa apsolutno umanjenim teritorijem) i Mletačka Republika (postojala do 1797.). Zanimljivo je da je 1914. god. u Euromediteranskom području bilo pet careva (sa sjedištima u Konstantinopolisu, Beču, Moskvi, Berlinu i Sofiji). Revolucije koje su izbile na kraju I. sv. rata ili neposredno nakon njegovog kraja su zbrisale četiri carstva, dok je preživio samo bugarski car. Posljednji Euromediteranski cezar je bio dječak Simeon II. koga su 15. IX. 1946. detronizirali bugarski komunisti. I rimska simbolika se prilično dugo očuvala, a i danas je prisutna, posebno u heraldici mnogih država (Njemačka, Austrija, Rusija…itd…) na svijetu. Rimska purpurna boja i danas predstavlja symbol suvereniteta, a preko romejskog nasljeđa se očuvala in a zastavi republike Turske.

Dok su se monarhije "utrkivale" u tome ko će više i bolje sebe povezati sa rimskim augustima, cezarima i imperatorima, dotle su antimonarhisti, republikanci i demokrate inspiraciju i legitimaciju za svoje ideje i težnje tražili u slavnoj Rimskoj Republici. Rimljani su 1144. god. obnovili drevne rimske institucije u republikanskom smislu i osnovali Comune di Roma. Ova mediavelna Rimska Republika, u sukobu sa papom, visokim nobilitetom, carem i u različitim formama funkcioniranja se održala do 1193. god. Rimsku Republiku je u srednjem vijeku ponovo oživila osebujna ličnost Cola di Rienzo (ili di Rienzi; živio cc. 1313. – 8. X. 1354. god.), koji se krajem maja 1347. god. počeo titulirati kao *Nicholaus, severus et clemens, libertatis, pacis justiciaeque tribunus, et sacræ Romanæ Reipublicæ liberator.* Rimska Republika je ponovo ustanovljena 9. II. 1849. god., ali je trajala samo do 2. VII. 1849. god. Kada su nastajale republikanske Sjedinjene Države su se u velikoj mjeri inspirirale tradicijama i institucijama Rimske Republike, pa su tako nastali Senat, Kapitol, Predsjednik. I Francuska revolucionarna republika se inspirirala Rimskog Republikom i njenim političkim, društveno – ekonomskim i općekulturnim procesima. Vrijeme prvog konzula Francuske je naravno inspiraciju našla i u teoriji vezanoj za augustovski principat. Vrlo složeni ekonomski, društveni i socijalni procesi, vezano za niz narodnih pokreta siromašnih, robova i

potčinjenih bili su i inspiracija za razvitak socijalnih i revolucionarnih ideja, ideologija i pokreta. Karl Marks i Fridrih Engels su isto crpili ideje za nastanak svoga socijalnog ideološkog pokreta koristeći historijsko iskustvo rimskog svijeta. Snaga, nacionalno/narodno jedinstvo, moć, disciplina i imperijalizam rimskog svijeta sa stvaranjem najvećeg svjetskog carstva su opet bili vrlo dojmljivi za one novovjekovne ekstremne nacionalističke i imperijalističke krugove. Upravo na rimskim tradicijama se razvija italijanski fašizam koji vlada Italijom od 1922. do 1943. god. i nastoji da obnovi Rimsko mediteransko Carstvo. Italijanski fašizam u velikoj mjeri koristi rimski simbolizam, uključujući i svoj službeni znak i pozdrav (koji su preuzeli i njemački nacionalsocijalisti).

Grupa italijanskih fašista obučena kao rimski legionari. Četvorica u prvom planu sa vucjim kožama preko glave, leđa i prsa drže fasces.

Epigrafski spomenik nastao u vrijeme fašizma po starorimskom modelu. Nakon II. sv. rata Musolinijevo ime koje se nalazilo na natpisu je doživjelo *damnation memoriae*, isto po kasnorimskom modelu.

Današnji Rim u Republici Italiji ima status commune speciale i naziva se Roma Capitale. Ima svoga gradonačelnika i vijeće, a sjedište komune je Palazzo Senatorio na Kapitolu. Rim ima i nadimak Caput Mundi ("Prijestolnica Svijeta"). Današnja oficijelna simbolika grada/komune Rima je ona koja uglavnom potiće iz klasičnog perioda, sa jednim malim kršćanskim, mediavelnim dodatkom na grbu. I današnji Rim koristi kraticu SPQR.

Današnja zastava Rima

Današnji grb Rima

Sa procesima renesanse, humanizma, reformacije, racionalizma, prosvjetiteljstva i neoklasicizma naglo se pojačava i u kvantitativnoj i u kvalitativnoj formi zanimanje za klasičnu grčko – rimsku civilizaciju i njene vrijednosti i tradicije u širokom općekulturološkom kontekstu, ne samo više vezano za pitanje legitimiteta carskog univerzalnog autoriteta. Upravo to okretanje klasičnoj civilizaciji i traženju u njoj i njenoj eklektičnoj prirodi načina kako se osloboditi mediavelnih okova dogmatizma i samim tim novih puteva koji bi vodili ka budućnosti dovelo je prave eksplozije kreativnosti i intelektualizma koji su u nekoliko zadnjih stoljeća preobrazili ljudsku kulturu.

1. Rimski carevi (principepsi i dominusi)

„Dinastija“ Julijevaca - Klaudijevaca

1. August (23. IX. 63. god. p. n. e. – 19. VIII. 14. god. n. e.) je vladao u principatu od 16. I. 27. god. p. n. e. do 19. VIII. 14. god. n. e. Po rođenju se zvao *Caius Octavius Thurinus*, od usinovljenja od Julija Cezara 44. god. p. n. e. nosio je ime *Caius Iulius Caesar Octavianus* , a od 27. god. p. n. e. *Caius Iulius Caesar Augustus*. Koristio je i naziv *Imperator Caesar divi filius Augustus.*
2. Tiberije (16. XI. 42. god. p. n. e. – 16. III. 37. god. n. e.) vladao je od 18. IX. 14. do 16. III. 37. god. n. e. Po rođenju se zvao *Tiberius Claudius Nero*, od 4. god. n. e. (usvajanja od Augusta) *Tiberius Iulius Caesar*, a kao čelni čovjek Rimske države *Tiberius Iulius Caesar Augustus*.
3. Kaligula (31. VIII. 12. – 24. I. 41. god. n. e.) vladao je od 16. III. 37. god. do 24. I. 41. god. n. e. Po rođenju se zvao *Caius Iulius Caesar Germanicus*, a kao princeps *Caius Iulius Caesar Augustus Germanicus*.
4. Klaudije (živio od 1. VIII. 10. p. n. e. – 13. X. 54. god. n. e.) je vladao od 24. I. 41. do 13. X. 54. god. n. e. Po rođenju se zvao *Tiberius Claudius Drusus,* od 4. god. n. e. *Tiberius Claudius Nero Germanicus*, da bi dolaskom na čelno mjesto Rimske Države nosio ime *Tiberius Claudius Caesar Augustus Germanicus*.
5. Neron (15. XII. 37 – 9. VI. 68 n. e.) je vladao od 13. X. 54. do 9. VI. 68. god. n. e. Po rođenju se zvao *Lucius Domitius Ahenobarbus*, od 50. god. n. e. (odnosno usinovljenja od strane Klaudija) *Nero Claudius Caesar Drusus Germanicus*, a od preuzimanja vlasti *Nero Claudius Caesar Augustus Germanicus*.

IV. rimski građanski rat

6. Galba (24. XII. 3. god. p. n. e. – 15. I. 69. god. n. e.) vladao je od 8. VI. 68. – 15. I. 69. god. n. e. Po rođenju se zvao *Servius Sulpicius Galba*, zatim *Lucius Livius Ocella Sulpicius Galba* i kao vladar *Servius Sulpicius Galba Augustus.*

a) neuspješni uzurpator Nimfidije Sabin (*Nymphidius Sabinus*), 68. god. n. e.

7. Oton (vladarsko ime : *Marcus Salvius Otho Caesar Augustus* /nekada i *Marcus Salvius Otho Nero Caesar Augustus* /; 28. IV. 32 – 16. IV. 69. god. n. e.) vladao u periodu od 15. I. – 16. IV. 69. god. n. e. Po rođenju se zvao *Marcus Salvius Otho*.
8. Vitelije (vladarsko ime : *Aulus Vitellius Germanicus Augustus*; septembar 15. god. n. e. – 22. XII. 69. god. n. e.) vladao u periodu od 16. IV- do 22. XII. 69. god. n. e.

a) Julije Sabin (*Iulius Sabinus*), 69/70. god. n. e., za vladara novog Carstva u Galiji proglasile ga galske *civitates* koje su proglasile secesiju od središnje vlasti.

I. „dinastija" Flavijevaca

9. Vespazijan (17. XI. 9. – 23. VI. 79. god. n. e.), vladao je kao princeps u periodu od 1. VII. 69. do 23. VI. 79. god. n. e. Po rođenju se zvao Titus Flavius Vespasianus, a kao princeps *Titus Flavius Caesar Vespasianus Augustus*. On je ustanovitelj nove carske dinastije Flavijevaca, kojoj su pripadala i njegova dva sina :
10. Tit (30. XII. 39. – 13. IX. 81. god. n. e.), vladao je od 24. VI. 79. do 13. IX. 81. god. n. e. Njegovo ime po rođenju i do 69. god. n. e. bilo je *Titus Flavius Vespasianus*, od 69. do preuzimanja princepske dužnosti *Titus Flavius Caesar Vespasianus*, a otada *Titus Flavius Caesar Vespasianus Augustus*.

a) pokušaj uzurpacije Pseudo – Neron, Terencije Maksim (*Terentius Maximus*).

11. Domicijan (24. X. 51. – 18. IX. 96. god. n. e.), vladao je od 14. IX. 81. do 18. IX. 96. god. n. e. Po rođenju pa do 69. god. n. e. se zvao *Titus Flavius Domitianus*, od 69. do preuzimanja princepske časti *Titus Flavius Caesar Domitianus*, a otada *Titus Flavius Caesar Domitianus Augustus*.

a) uzurpator Lucije Antonije Saturnin (*Lucius Antonius Saturninus*), u proljeće 89. god. n. e. u provinciji Gornja Germanija.

„Dinastija" Antonina

12. Nerva (8. XI. 30. – 27. I. 98. god. n. e.), vladao je od 18. IX. 96. do 25. I. 98. god. n. e. Po rođenju se zvao *Marcus Cocceius Nerva*, a od preuzimanja princepse časti *Marcus Cocceius Nerva Caesar Augustus*

13. Trajan (18. IX. 53. – 9. VIII. 117. god. n. e.), vladao je od 28. I. 98. do 9. VIII. 117. god. n. e. Po rođenju se zvao *Marcus Ulpius Trajanus*, od adoptiranja od strane Nerve nosio je ime *Caesar Marcus Ulpius Nerva Trajanus*. Kao princeps ime mu je glasilo *Imperator Caesar Divi Nervae filius Nerva Trajanus Optimus Augustus Germanicus Dacicus Parthicus*.

14. Hadrijan (24. I. 76. – 10. VII. 138. god. n. e.), vladao je od 10. VIII. 117. do 10. VII. 138. god. n. e. Po rođenju se zvao *Publius Aelius Hadrianus*, a kao princeps *Caesar Publius Aelius Traianus Hadrianus Augustus.*

15. Antonin Pije (19. IX. 86. – 7. III. 161. god. n. e.), vladao je od 11. VII. 138. do 7. III. 161. god. n. e. Po rođenju se zvao *Titus Aurelius Fulvus Boionius Arrius Antoninus*, od adopcije od strane Hadrijana nosio je ime *Titus Aelius Caesar Antoninus*. Kao princeps ime mu je glasilo *Caesar Titus Aelius Hadrianus Antoninus Augustus Pius*.

16. Marko Aurelije (26. IV. 121. – 17. III. 180. god. n. e.), vladao je od 8. III. 161. do 17. III. 180. god. n. e. Po rođenju se zvao *Marcus Annius Catilius Severus* ili *Marcus Catilius Severus*, kasnije je nosio ime *Marcus Annius Verus*, kao nasljednik principsa se zvao *Marcus Aelius Aurelius Verus Caesar* i kao princeps ime mu je glasilo *Caesar Marcus Aurelius Antoninus Augustus*.

a) Suvladar sa Lucijem Verom od 8. III. 161. do 169. god. n. e. Od rođenja do adopcije zvao se *Lucius Ceionius Commodus*, a od adopcije ime mu je glasilo *Lucius Aelius Aurelius Commodus*, a kao suvladar nosio je ime *Caesar Lucius Aurelius Verus Augustus.*

b) Suvladar sa Komodom od 177. do 17. III. 180. god. n. e.

c) Uzurpator Avidije Kasije (*Avidius Cassius*) 175. god. n. e. na Istoku

17. Komod (31. VIII. 161. – 31. XII. 192. god. n. e.), vladao je od 18. III. 180. do 31. XII. 192. god. n. e. Od rođenja do 166. god. n. e. zvao se *Lucius Aurelius Commodus*, od 166. do 176. god. n. e. ime mu je glasilo *Caesar Lucius Aurelius Commodus*, kao suvladar zvao se *Caesar Lucius Aurelius Commodus Augustus*, 180. god. n. e. zvao se *Caesar Lucius Aurelius Commodus Antoninus Augustus*, od 180. do 191. god. n. e. ime mu je glasilo *Caesar Marcus Aurelius Commodus Antoninus Augustus*, i do smrti *Caesar Lucius Aelius Aurelius Commodus Augustus*. U toku svoje vladavine Komod je svome imenu dodavao niz prefiksa pa je na kraju iza naziva August stajalo još i : *Herculeus Romanus Exsuperatorius Amazonius Invictus Felix Pius.* On je nosio još i dva počasna izraza i to : *Pacator orbis* (umiritelj svijeta) i *Dominus noster* (naš gospodar).

Godina pet careva i V. rimski građanski rat

18. Pertinaks (1. VIII. 126. – 28. III. 193. god. n. e.) vladao je samo prva tri mjeseca 193. god. n. e. Po rođenju se zvao *Publius Helvius Pertinax*, a kao princeps *Caesar Publius Helvius Pertinax Augustus*.
19. Didije Julijan (30. I. ili 2. II. 133. – 1. VI. 193. god. n. e.) vladao je samo u toku drugog kvartala 193. god. n. e. Po rođenju se zvao *Marcus Didius Severus Julianus*, a kao princeps *Caesar Marcus Didius Severus Julianus Augustus*.

„Dinastija" Severa

20. Septimije Sever (11. IV. 145. – 4. II. 211. god. n. e.) vladao je od 14. IV. 193. god. do 4. II. 211. god. n. e. Po rođenju se zvao *Lucius Septimius Severus*, a kao princeps *Caesar Lucius Septimius Severus Eusebes Pertinax Augustus.*

a) Pescenije Niger (*Gaius Pescennius Niger Augustus*) proklamirani car od vojske na Istoku, vladao od aprila 193. do sredine 194. god. n. e.

b) Klodije Albin (*Imperator Caesar Decimus Clodius Septimius Albinus Augustus*) proklamirani car od vojske na Zapadu, vladao od jeseni 196. do februara 197. god. n. e.

c) Suvladar sa sinom Karakalom od 198. do 209. god. n. e.

d) Suvladar sa sinovima Karakalom i Getom (*Caesar Publius Septimius Geta Augustus*) od 209. do 4. II. 211. god. n. e.

21. Karakala (4. IV. 188. – 8. IV. 217. god. n. e.), vladao je od 211. do 8. IV. 217. god. n. e. Od rođenja do 195. god. n. e. se zvao *Lucius Septimius Bassianus*, od 195. do 198. god. n. e. se zvao *Marcus Aurelius Antoninus Caesar* , od 198. do 211. god. n. e. zvao se *Caesar Marcus Aurelius Antoninus Augustus.* Kao princeps se zvao *Caesar Marcus Aurelius Severus Antoninus Pius Augustus.*

a) suvladar sa Getom do decembra 211. god. n. e.

22. Makrin (cc. 165 – juni 218. god. n. e.) vladao je od 11. IV. 217. do juna 218. god. n. e. Po rođenju se zvao *Marcus Opellius Macrinus*, a kao princeps *Caesar Marcus Opellius Severus Macrinus Augustus*.
23. Elagabal/Heliogabal (cc 203. – 11. III. 222. god. n. e.) vladao je od juna 218. do 11.III. 222. god. n. e. Po rođenju se zvao *Varius Avitus Bassianus*, a kao princeps *Caesar Marcus Aurelius Antoninus Augustus.*

    a) Uzurpator Gelije Maksim (*Gellius Maximus*) u Siriji 219. god. n. e.

b) Uzurpator Ver (*Verus*) u Siriji zima 218/129. god. n. e.

c) Uzurpator Seleuk cc 221. god. n. e. Možda je riječ o *Iulius Antonius Seleucus*, (namjesnik Mezije) ili o *Marcus Flavius Vitellius Seleucus* (konzul za 221. god. n. e.)

24. Aleksandar Sever (1. X. 208. – 18/19. III. 235. god. n. e.) vladao je od 11. III. 222. do 18/19. III. 235. god. n. e. Po rođenju se zvao *Marcus Iulius Gessius Bassianus Alexianus*, a od adopcije 221. god. n. e. *Caesar Marcus Aurelius Alexander*, a kao princeps *Caesar Marcus Aurelius Severus Alexander Augustus*.

a) Uzurpator *Taurinus*, na istočnoj granici.

b) Uzurpator *Lucius Seius Herennius Sallustius* 227. god. n. e., inače punac Aleksandra Severa.

Pedesetogodišnjica : vojnički carevi, anarhija, ilirski carevi

25. Maksimin Tračanin (cc. 173. – 238. god. n. e.) vladao je od 20. III 235. do aprila 238. god. n. e. Kao car se zvao *Caius Iulius Verus Maximinus Augustus*.

a) za cezara je 236. god. n. e. imenovao svoga sina *Caius Iulius Verus Maximus*.

b) uzurpator *Titus*, vladao šest mjeseci.

c) Neuspjeli pokušaj uzurpacije Magnusa cc 235. god. n. e. na rajnskoj granici.

d) Uzurpacija Kvartina (*Quartinus*) 235. god. n. e.

26. Gordijan I. (cc 159 – 12. IV. 238. god. n. e.) vladao je samo u provinciji prokonzularnoj Africi od 22. III. do 12. IV. 238. god. n. e. Po rođenju se zvao *Marcus Antonius Gordianus Sempronianus*, a kao carski konkurent Maksimu Tračaninu *Caesar Marcus Antonius Gordianus Sempronianus Romanus Africanus Augustus*.

a) suvladar u istoj situaciji u provinciji prokonzularnoj Africi i u istom periodu carske vlasti sa sinom Gordijanom II. (cc. 192. – 12. IV. 238. god. n. e.). Po rođenju se zvao *Marcus Antonius Gordianus Sempronianus*, a kao suvladar *Caesar Marcus Antonius Gordianus Sempronianus Romanus Africanus Augustus*.

27. Pupijen (cc 164/178 – 29. VII. 238. god. n. e.) vladao je od 22. IV. do 29. VII. 238. god. n. e. Po rođenju se zvao *Marcus Clodius Pupienus Maximus*, a kao car *Imperator Caesar Marcus Clodius Pupienus Maximus Augustus*.

a) suvladar sa Balbinom (cc. 165 – 29. VII. 238) u istom periodu i u istoj situaciji. Po rođenju se zvao *Decimus Caelius Calvinus Balbinus Pius*, a kao car *Caesar Decimus Caelius Calvinus Balbinus Pius Augustus*.

b) suvladar sa Gordijanom III. (unuk Gordijana I.) u istom periodu i u istoj situaciji.

28. Gordijan III. (20. I. 225 – 11. II. 244. god. n. e.) samostalno vladao od 29. VII. 238. do 11. II. 244. god. n. e. Kao car se zvao *Caesar Marcus Antonius Gordianus Pius Augustus*.

a) Uzurpator *Sabinianus* 240. god. n. e. u prokonzularnoj Africi

29. Filip Arapski (cc. 204 – 249. god. n. e.) vladao je od 11. II. 244. do 249. god. n. e. Po rođenju se zvao *Marcus Iulius Philippus*, a kao car *Caesar Marcus Iulius Philippus Augustus*.

a) suvladar sa sinom Filipom II. (*Marcus Iulius Philippus Severus*, 238. – 249. god. n. e.) nakon konzulata iz 247. god. n. e.

b) Uzurpator *Marcus Fulvius Rufus Iotapianus* cc 248. god. n. e., na Istoku.

c) Uzurpator *Tiberius Claudius Marinus Pacatianus* cc 248. god. n. e., na dunavsko-mezijskoj granici.

d) Možda uzurpator *Silbannacus* cc. 249. god. n. e. na rajnskoj granici, egzistencija upitna. Možda identičan sa istoimenim uzurpatorom iz 253. god. n. e.

30. Decije (cc. 201. – juni 251. god. n. e.) vladao je od 249. do 251. god. n. e. Po rođenju se zvao *Caius Messius Quintus Decius*, a kao car *Caesar Caius Messius Quintus Traianus Decius Augustus*.

a) suvladar sa starijim sinom Herenijem Etruskom (cc 227. – juni 251. god. n. e.) u 251. god. n. e. Po rođenju se zvao *Quintus Herennius Etruscus Messius Decius*, a kao carski suvladar *Quintus Herennius Etruscus Messius Decius Augustus*.

b) uzurpator *Iulius Valens Licinianus* 250. god. n. e.

31. Hostilijan (mlađi Decijev sin; *Caius Valens Hostilianus Messius Quintus Augustus*, 230? – 251. god. n. e.) vladao do 15. VII. 251. god. n. e.

32. Trebonijan Gal (206. – august 253. god. n. e.) vladao je od 251. do 253. god. n. e. Po rođenju se zvao *Caius Vibius Afinius Trebonianus Gallus*, a kao car *Caesar Gaius Vibius Afinius Trebonianus Gallus Augustus*.

a) suvladar sa Hostilijanom do 15. VII. 251. god. n. e.

b) suvladar sa sinom Volusijanom (*Caius Vibius Volusianus Augustus*) od 251. do augusta 253. god. n. e.

33. Emilijan (cc. 207/213 – 253. god. n. e.) vladao tri mjeseca 253. god. n. e. Po rođenju se zvao *Marcus Aemilius Aemilianus*, a kao car *Caesar Marcus Aemilius Aemilianus Augustus*.

34. Valerijan (cc 193/195/200. – 260 ili 264. god. n. e.) vladao je od 253. do 260. god. n. e. Po rođenju se zvao *Publius Licinius Valerianus*, a kao car *Caesar Publius Licinius Valerianus Augustus*.

a) Suvladar sa sinom Galijenom od 253. do 260. god. n. e.

b) Možda uzurpator *Silbannacus* cc. 253. god. n. e., egzistencija upitna.

c) Uzurpator *Lucius Iulius Aurelius Sulpicius Severus Uranius Antoninus, Sampsiceramus* cc 254. god. n. e. u Siriji.

35. Galijen (cc. 218. – 268. god. n. e.) samostalno vladao od 260. do 268. god. n. e. Po rođenju se zvao *Publius Licinius Egnatius Gallienus*, a kao car *Caesar Publius Licinius Egnatius Gallienus Augustus*.

a) stariji sin Valerijan II. (*Publius Licinius Cornelius Valerianus,* umro 257/258. god. n. e.) je bio cezar od 256. god. n. e.

b) mlađi sin Salonin (*Publius Licinius Cornelius Saloninus Valerianus*, cc. 242 – 260. god. n. e.) je bio cezar od 258. god. n. e. August - suvladar u julu 260. god. n. e.

c) uzurpator Kirijad (*Cyriades*) na istoku, prije Valerijanovog dolaska na Levant.

d) uzurpator Ingenej (*Ingenuus*) u Podunavlju 260. god. n. e.

e) uzurpator Regalijan (*P. C(assius?) Regalianus*) u Podunavlju 260. god. n. e.

f) uzurpatori *Titus Fulvius Iunius Macrianus* i *Titus Fulvius Iunius Quietus* (sinovi Fulvija Makrijana/*Fulvius Macrianus*) na istoku 260/261. god. n. e. U ovoj uzurpaciji igrao je veliku ulogu i *Ballista* (možda i sam uzurpator u jesen 261. god. n. e.).

g) uzurpator *Lucius Calpurnius Piso Frugi*, Tesalija 261. god. n. e.

h) uzurpator *Valens Thessalonicus*, južni Balkan 261. god. n. e.

i) *Lucius Mussius Aemilianus* cc 261-262. god. n. e. u Egiptu.

j) *Memor* cc 262. god. n. e. u Egiptu.

k) uzurpator Aureol (*Aureolus*) u Milanu i sjevernoj Italiji 268. god. n. e.

l) rimsko – galski car (*Restitutor Galliarum*) Postum vladao od 260. do 269. god. n. e. Prije proglašenja za cara zvao se *Marcus Cassianius Latinius Postumus*, a kasnije *Imperator Caesar Marcus Cassianus Latinius Postumus Pius Felix*

Augustus Germanicus Maximus. Vladao samo u zapadnim provincijama. Suvladar sa sinom *Postumus Iunior.*

m) uzurpator rimsko – galskog Carstva Lelijan (*Ulpius Cornelius Laelianus*) vladao od kraja februara do ranog juna 269. god. n. e.

n) rimsko – galski car Marije (*Marcus Aurelius Marius*) sredinom 269. god. n. e.

o) rimsko – galski car Viktorin (*Marcus Piavonius Victorinus*) vladao od 269. do 271. god. n. e.

p) suvladar Viktorina i njegov sin

q) de – facto rimsko – galski upravitelj Viktorija (*Victoria*, majka Viktorina) 271. god. n. e.

r) rimsko – galski car Tetrik I. (*Caius Pius Esuvius Tetricus*) vladao od 271. do 274. god. n. e.

s) rimsko – galski car Tetrik II. (*Caius Pius Esuvius Tetricus*) suvladar sa ocem Tetrikom I. od 271. do 274. god. n. e.

t) Zenobija (240. – cc 274. god. n. e.; supruga Odenata/*Lucius Septimius Odaenathus*, vladar Palmire i), otcijepila istočne provincije i stvorila Palmirsko carstvo. Vladala od 267. do 273. god. n. e., u ime svoga sina *Lucius Iulius Aurelius Septimius Vabalathus Athenodorus* (živio od 266. do 273. god. n. e.)

36. Klaudije II. Gotski (10. V. 213. – januar 270. god. n. e.) vladao je od septembra 268. god. n. e. do januara 270. god. n. e. Po rođenju se zvao *Marcus Aurelius Valerius Claudius*, a kao car *Marcus Aurelius Valerius Claudius Augustus*. Puna carska titula mu je glasila *Caesar Marcus Aurelius Valerius Claudius Pius Felix Invictus Augustus Pontifex Maximus Germanicus Maximus Gothicus Maximus*.

a) uzurpator *Censorinus* 269 – 270. god. n. e.

37. Kvintil (brat Klaudija II.; cc. 220. – april 270. god. n. e.) vladao 270. god. n. e. Po rođenju se zvao *Marcus Aurelius Claudius Quintillus*, a kao car *Marcus Aurelius Claudius Quintillus Augustus*.

38. Aurelijan (9. IX. 214. ili 215. – septembar ili oktobar 275. god. n. e.) vladao je od 270. do 275. god. n. e. Po rođenju se zvao *Lucius Domitius Aurelianus*, a kao car *Lucius Domitius Aurelianus Augustus*.

a) Uzurpator *Domitianus* cc 270/271. god. n. e. u Galiji.

b) Uzurpator *Felicissimus* cc 271. god. n. e. u Rimu.

c) Uzurpator *Septimius* ili *Septiminus* 271. god. n. e. u provinciji Dalmaciji.

d) Uzurpator *Urbanus* cc 271. god. n. e. egzistencija upitna.

39. *Ulpia Severina*, supruga Aurelija, vladala u interregnumu između Aurelijanove smrti i izbora Tacita. Jedina žena koja je samostalno vladala cjelokupnim Rimskim Carstvom.

40. Tacit (cc. 200. – juni 276. god. n. e.) vladao kraj 275. – juni 276. god. n. e. Po rođenju se zvao *Marcus Claudius Tacitus*, a kao car *Caesar Marcus Claudius Tacitus Augustus*. Posljednji rimski car kojeg je izabrao Senat.

41. Florijan (polubrat Tacita) vladao 88 dana do septembra 276. god. n. e. Po rođenju se zvao *Marcus Annius Florianus*, a kao car *Caesar Marcus Annius Florianus Augustus*.

42. Prob (cc 19. august 232. – septembar 282. god. n. e.) vladao od septembra 276. god. do septembra 282. god. n. e. Po rođenju se zvao *Marcus Aurelius Probus*, a kao car *Caesar Marcus Aurelius Probus Augustus*.

a) uzurpatori *Proculus* i *Bonosus*, 280/261. god. n. e. u Galiji i rajnskoj granici.

b) Uzurpator *Sextus* (možda *Caius*) *Iulius Saturninus* 280. god. n. e. na Istoku.

43. Kar (cc 224. – juli ili august 283. god. n. e.) vladao od septembra 282. do ljeta 283. god. n. e. Po rođenju se zvao *Marcus Numerius Carus*, a kao car *Caesar Marcus Aurelius Carus Augustus*.

a) sin Karin kao cezar na zapadu.

b) sin Numerijan kao cezar.

44. Karin vladao od 283. do 285. god. n. e. Po rođenju se zvao *Marcus Aurelius Carinus*, kao cezar *Caesar Marcus Aurelius Carinus*, a kao princeps *Caesar Marcus Aurelius Carinus Augustus*.

a) uzurpator *Iulianus* u Panoniji i Iliriku, 283. – početak 285. god. n. e. Možda je bilo više uzurpatora u ovom periodu pod imenom Julijan (*M. Aur. Iulianus* u Panoniji i Iliriku, nakon Karove smrti i *Sabinus Iulianus,* nakon Numerijanove smrti). Još jedan Julijan se pobunio u provinciji Africi.

45. Numerijan vladao je od decembra 283. do novembra 284. god. n. e. Po rođenju se zvao *Marcus Aurelius Numerius Numerianus*, kao cezar *Caesar Marcus Aurelius Numerius Numerianus*, a kao princeps *Caesar Marcus Aurelius Numerius Numerianus Augustus*.

Tetrarhija

46. Dioklecijan (cc. 22. XII. 244. – 3. XII. 311. god. n. e.) vladao od 20. XI. 284. do 1. V. 305. god. n. e. *Diocles*, pravo puno ime nepoznato, kao vladar se zvao *Caesar Caius Aurelius Valerius Diocletianus Augustus*.

47. Maksimijan (cc. 250 – cc. juli 310. god. n. e.), kao cezar vladao od 21. ili 25. jula 285. do 2. IV. 286. god. n. e., a kao august otada pa do 1. V. 305. god. n. e. (ponovo se proglasio augustom od kraja 306. do 11. XI. 308. god. n. e., kao i 310. god. n. e.). Puno vladarsko ime *Marcus Aurelius Valerius Maximianus Herculius Augustus*.

48. Galerije (cc. 260. – april ili maj 311. god. n. e.), kao cezar vladao od 1. III. ili 21. V. 293. do 1. V. 305. god. n. e., a kao august od 1. V. 305. do kraja aprila ili početka maja 311. god. n. e. Puno vladarsko ime *Caius Galerius Valerius Maximianus Augustus*.

49. Konstancije I. (cc. 31. III. 250 – 25. VII. 306. god. n. e.), kao cezar vladao od 293. do 1. V. 305. god. n. e., a kao august 305 – 306. god. n. e. Puno vladarsko ime *Marcus Flavius Valerius Constantius Herculius Augustus*.

Uzurpatori :

a) *Iulianus* u Italiji

b) *Marcus Aurelius Mausaeus Valerius Carausius* u Britaniji i sjevernoj Galiji od 286. do 293. god. n. e.

c) *Allectus*, nakon Karausija upravljao Britanijom i sjevernom Galijom od 293. do 296. god. n. e.

d) *Lucius Domitius Domitianus* u Egiptu 297. god. n. e.

e) *Aurelius Achilleus* u Egiptu sami kraj 297/298. god. n. e.

f) *Eugenius* u Siriji 303. god. n. e.

50. Maksimin Daja (20. XI. cc 270. – juli ili august 313. god. n. e.), kao cezar vladao pod Galerijem od 305. do 310. god. n. e., a kao august od 310. do maja 312. god. n. e. Puno vladarsko ime *Caius Valerius Galerius Maximinus Daia Augustus.*

51. Sever (? – 16. IX. 307. god. n. e.), kao cezar vladao pod Konstancijem Klorom od 1. V. 305. do ljeta 306. god. n. e., a kao august od ljeta 306. do marta ili aprila 307. god. n. e. Puno vladarsko ime *Flavius Valerius Severus Augustus*.

52. Maksencije (cc. 278 – 28. X. 312. god. n. e.), sin Maksimijana, vladao od 28. X. 306. do 28. X. 312. god. n. e. Puno vladarsko ime *Marcus Aurelius Valerius Maxentius Augustus*.

53. Licinije (cc. 263. – 325. god. n. e.), vladao kao august na zapadu od 11. XI. 308. do 313. god. n. e., a od 313. do 324. god. n. e. kao august na istoku. Puno vladarsko ime *Caius Valerius Licinianus Licinius Augustus*.

54. *Lucius Domitius Alexander* u Africi od 308. do cc. 311. god. n. e.

55. *Sextus Marcius Martinianus*, august od jula do 18. septembra 324. god. n. e.

56. *Aurelius Valerius Valens*, august od kraja 316. do 1. III. 317. god. n. e.

57. *Licinius Minor,* cezar na istoku, sin Licinija i sestrić Konstantina I., 317. – 324. god. n. e.

58. *Sextus Marcius Martinianus*, od Licinijana imenovani nominalni august za zapad od jula do 18. septembra 324.

II. Flavijevska dinastija

59. Konstantin I. (cc. 27. II. 272. – 22. V. 337. god. n. e.), cezar u Galiji i Britaniji od 25. VII. 306. do 309. god. n. e., nakon toga august od 309. god. n. e. Od 29. X. 312. do 19. IX. 324. god. n. e. jedini august na zapadu, a od 19. IX. 324. do 22. V. 337. god. n. e. jedini august u Rimskom Carstvu. Po rođenju se zvao *Flavius Valerius Constantinus.* Puno vladarsko ime *Flavius*[1] *Valerius Aurelius Constantinus Augustus*.

a) uzurpator *Calocaerus* na Kipru 333. – 334. god. n. e.

60. *Flavius Julius Crispus*, sin Konstantina I., cezar na zapadu od 1. III. 317. do 326. god. n. e.

61. Konstantin II. (februar 316. – 340. god. n. e.), sin Konstantina I., kao cezar na zapadu pod ocem od 1. III. 317. do 337. god. n. e., zajednički vladar (kao august) sa braćom Konstansom i Konstancijem II. od 337. do 340. god. n. e. Upravljao Galijom, Hispanijom i Britanijom. Puno vladarsko ime *Flavius Claudius Constantinus*.

62. Konstans (cc. 323. – 350. god. n. e.), sin Konstantina I., zajednički vladar (kao august) od 337. do 340. god. n. e., a samo sa Konstancijem II. od 340. do 350. god. n. e. Upravljao Italijom, Afrikom i dijecezom Panonijom (uključujući i provinciju Dalmaciju; nakon smrti brata Konstantina II. preuzeo i njegove dijeceze i provincije). Puno vladarsko ime *Flavius Iulius Constans Augustus*.

[1] Od Konstantina I. pa sve do duboko u VII. st. ime Flavije je ulazilo u vladarski naziv, i to ne samo kod rimskih careva, nego i u nazivima – titulama germanskih kraljevina na zapadu.

63. Dalmacije (*Flavius Dalmatius*, poginuo 337. god. n. e.), nećak Konstantina I., kao cezar upravljao nad Trakijom, Makedonijom i Ahajom od 19. IX. 335. do ljeta 337. god. n. e.

64. Konstancije II. (7. VIII. 317. – 3. XI. 361. god. n. e.), sin Konstantina I., kao cezar pod ocem od 13. XI. 324. do 22. V. 337. god. n. e., zajednički vladar (kao august) sa braćom Konstantinom II. i Konstansom od 337. do 340. god. n. e. (upravljao istočnim provincijama i Egiptom), samo sa Konstansom od 340. do 350. god. n. e., a samostalni vladar – august od 350. do 3. XI. 361. god. n. e. Ime po rođenju *Flavius Iulius Constantius*, kao cezara *Flavius Iulius Constantius Caesar*, i kao augusta *Flavius Iulius Constantius Augustus*.

a) uzurpator *Flavius Magnus Magnentius* (303 – 11. VIII. 353. god. n. e.), vladao od 18. I. 350. do 11. VIII. 353. god. n. e. na zapadu, umjesto likvidiranog Konstansa. *Magnus Decentius* je bio Magnencijev cezar od zime 350. god. n. e. do 18. VIII. 353. god. n. e. kada je izvršio samoubistvo.

b) uzurpator *Iulius Nepotianus* (član II.flavijevske dinastije), vladao Rimom od 3. do 30. VI. 350. god. n. e.

c) *Vetranio*, privremeni suvladar Konstancija II. od 1. III. do 25. XII. 350. god. n. e., zapovjednik panonske armije i suparnik Magnencija.

d) uzurpator *Claudius Silvanus* u Kelnu u periodu od 11. VIII. do 7. IX. 355. god. n. e.

65. Konstancije Gal (cc 325/326. god. n. e. – 354. god. n. e.) je kao cezar Istoka vladao od 15. III. 351. god. n. e. do 354. god. n. e. Kao cezar se zvao *Flavius Claudius Constantius Gallus.*

66. Julijan Apostata (maj ili juni 331/332. – 26. VI. 363. god. n. e.), nećak Konstantina I., kao cezar vladao od 6. XI. 355. do februara 360. god. n. e., kao august i suvladar sa Konstancijem II. od februara 360., a kao samostalni august od 3. XI. 361. do 26. VI. 363. god. n. e. Ime po rođenju *Flavius Claudius Iulianus*, kao cezar *Flavius Claudius Iulianus Caesar*, a kao august *Flavius Claudius Iulianus Augustus*.

67. Jovijan (331. – 17. II. 364. god. n. e.), vladao od 27. VI. 363. god. do 17. II. 364. god. n. e. Do dolaska na carski tron zvao se *Flavius Iovianus*, a kao vladar *Flavius Iovianus Augustus*.

Valentinijanska dinastija

68. Valentinijan I. (321 – 17. XI. 375. god. n. e.), od 26. II. do 28. III. 364. god. vladao cijelom državom, a od tada pa do 17. XI. 375. god. n. e. zapadnim provincijama. Do dolaska na carski tron zvao se *Flavius Valentinianus*, a kao vladar *Flavius Valentinianus Augustus*.

a) Uzurpator *Firmus* (borio se od 272. do 275. god. n. e.) u sjevernoj Africi.

69. Valens (328. – 9. VIII. 378. god. n. e.), brat Valentinijana I., vladao kao suvladar na istoku od 28. III. 364. do 9. VIII. 378. god. n. e. Do dolaska na carski tron zvao se *Flavius Julius Valens*, a kao vladar *Flavius Julius Valens Augustus*.

a) Uzurpator *Procopius* u Konstantinpolju 28. IX. 365. (proglašen za cara) – 27. V. 366. god. n. e. (pogubljen).

70. Gracijan (18. IV. ili 23. V. 359. – 25. VIII. 383. god. n. e.), stariji sin Valentinijana I., očev suvladar na zapadu od 4. VIII. 367. do 17. XI. 375. god. n. e., a suvladar sa mlađim bratom Valentijanom II. od 17. XI. 375. god. do 25. VIII. 383. god. n. e. Upravljao zapadnim dijelom. Kao vladar se zvao *Flavius Gratianus Augustus*.

71. Valentinijan II. (371. – 15. V. 392. god. n. e.), mlađi sin Valentinijana I., samostalno vladao na zapadu od 25. VIII. 383. do 15. V. 392. god. n. e. Po rođenju se zvao *Flavius Valentinianus*, a vladarsko ime mu je bilo *Flavius Valentinianus Augustus*.

72. *Flavius Magnus Maximus Augustus* (cc. 335. – 28. VIII. 388. god. n. e.), vladao u Britaniji i Galiji od 383. do 388. god. n. e.

a) suvladar sa sinom Flavijem Viktorom (*Flavius Victor*) od 384. do 388. god. n. e.

73. *Flavius Eugenius*, na zapadu vladao od 22. VIII. 392. do 6. IX. 394. god. n. e.

Teodosijeva dinastija

74. Teodosije I. (11. I. 347. – 17. I. 395. god. n. e.), vladao na istoku od 19. I. 379. do 15. V. 392. god. n. e., a od 6. IX. 394. pa do 17. I. 395. cijelom državom. Po rođenju se zvao *Flavius Theodosius*, a kao vladar *Flavius Theodosius Augustus*. Posljedni vladar jedinstvene Rimske države, od tada postoje Zapadno Carstvo i Istočno Carstvo.

Zapadno Carstvo

75. Honorije (9. IX. 384. – 15. VIII.

Istočno Carstvo

73. Arkadije/Ἀρκάδιος (377/378. –

423), sin Teodosija I, vladao od 23. I. 393. do 15. VIII. 423. god. n. e. Po rođenju se zvao *Flavius Honorius*, a kao vladar *Flavius Honorius Augustus*.

a) uzurpator *Marcus* u Britaniji 406.-407. god. n. e.

b) uzurpator *Gratian* u Britaniji 407. god. n. e.

c) uzurpator *Flavius Claudius Constantinus* (Konstantin III.) od 407. do 409. god. n. e., ali priznat suvladar od 409. do 411. god. n. e. Upravljao Galijom.

d) Konstans II., sin Konstantina III., suvladar sa ocem 409. – 411. god. n. e.

e) uzurpator *Priscus Attalus* u dva navrata 409. i 414. god. n. e., štićenik zapadnih Gota.

f) uzurpator *Maximus* u Hispaniji od 409. do 411. god. n. e.

g) uzurpator *Heraclianus* u Africi 412 – 413. god. n. e.

h) Uzurpator *Iovinus* u Galiji od 411. do 413. god. n. e. Suvladar sa bratom Sebastijanom (*Sebastianus*) 412-413. god. n. e.

76. Valentijan III. (2. VII. 419 – 16. III. 455. god. n. e.), cezar od 423. do 424. god. n. e., a vladar od 23. X. 425. do 16. III. 455. god. n. e. Vladarsko ime *Flavius Placidius Valentinianus*.

u) uzurpator *Ioannes*, vladao od 27. VIII. 423. do maja 425, god. n. e.

1. V. 408), sin Teodosija I., vladao od januara 383. do 395. god. kao august pod svojim ocem, a od 395. do 1. V. 408. god. n. e. kao samostalni vladar na istoku. Vladarsko ime *Flavius Arcadius Augustus.*

74. Teodosije II. (10. IV. 401. – 28. VII. 450. god. n. e.), vladao od 1. V. 408. do 28. VII. 450. god. n. e. Kao vladar zvao se *Flavius Theodosius Augustus.*

75. Marcijan (392. – 27. I. 457. god. n. e.), vladao od 450. do 457. god. n. e. Kao vladar zvao se *Flavius Marcianus Augustus*.

Lavsko – isaurijanska dinastija

76. Lav I. (401. – 18. I. 474. god. n. e.), vladao od 7. II. 457. do 18. I. 474. god. n. e. Kao vladar se zvao Λέων /*Flavius Valerius Leo Augustus.*

77. Lav II. (467. – 17. XI. 474. god. n. e.), vladao 474. god. n. e. Kao vladar se zvao *Flavius Leo Iunior Augustus*.

78. Zenon (cc. 425 – 9. IV. 491. god. n. e.), vladao od 9. II. 474. do 9. I. 475. god. n. e. i od augusta 476. do 9. IV. 491, god. n. e. Izvorno ime mu je bilo Tarasis, a kao vladara Ζήνων/*Flavius Zeno Augustus*.

a) uzurpator *Flavius Basiliscus Augustus*, vladao od 9. I. 475. do

37. *Flavius Petronius Maximus*, vladao od 17. III. do 31. V. 455. god. n. e.

38. *Eparchius Avitus* (c. 385. – nakon 17. X. 456. god. n. e.), vladao od 9. VII. 455. do 17. X. 456. god. n. e.

39. Majorijan (cc. 420. – 7. VIII. 461. god. n. e.), vladao od 1. IV. 457. do 2. VIII. 461. god. n. e. Kao vladar zvao se *Flavius Iulius Valerius Maiorianus Augustus.*

40. *Flavius Libius Severus Serpentius* (420. – 15. VIII. 465. god. n. e.), vladao od 19. XI. 461. do 15. VIII. 465. god. n. e.

41. *Procopius Anthemius/*Antemije (c. 420 – 11. VII. 472. god. n. e.), vladao od 12. IV. 467. do 11. VII. 472. god. n. e.

a) neuspjele uzrupacije Arvanda (*Arvandus*) u Galiji i Romana (*Romanus*) u Rimu.

42. *Anicius Olybrius*, vladao od 23. III. ili 11. VII. do 11. X. ili 2. XI. 472. god. n. e.

43. *Glycerius* (cc. 420 – nakon 480. god. n. e.), vladao od cc. 3. III. 473. do juna 474. god. n. e.

44. *Iulius Nepos* (cc. 430 – 480. god. n. e.), vladao od juna 474. do 28. VIII. 475. god. n. e. u Italiji, a kao *de iure* zapadni rimski car vladao iz provincije Dalmacije do 25. IV., ili 9. V. ili 22. VI. 480. god. n. e.

45. Romul Augustul (cc 460 – umro nakon 476. god. n. e.), vladao od augusta 476. god. n. e.

b) uzurpator *Leontius* od 484. do 488. god. n. e.

79. Anastazije I. (cc. 430 – juli 518. god. n. e.), vladao od 11. IV. 491. do 9. VII. 518. god. n. e. Kao vladar se zvao Ἀναστάσιος/*Flavius Anastasius Augustus*.

Justinijanova dinastija

80. Justin I. (cc. 450 – 1. VIII. 527. god. n. e.), vladao od 518. do 1. VIII. 527. god. n. e. Kao vladar zvao se Ἰουστίνος/*Flavius Iustinus Augustus*.

81. Justinijan I. (483. – 13. ili 14. XI. 565. god. n. e.), vladao od 1. VIII. 527. do 14. XI. 565. god. n. e. Kao vladar se zvao Φλάβιος Πέτρος Σαββάτιος Ἰουστινιανός/ *Flavius Petrus Sabbatius Iustinianus Augustus*

82. Justin II. (c. 520 – 5. X. 578. god. n. e.), vladao od 15. XI. 565. do 5. X. 578. god. n. e. Kao vladar zvao se Φλάβιος Ἰουστίνος ὁ νεότερος/ *Flavius Iustinus Iunior Augustus*

83. Tiberije II. Konstantin (cc. 520/535 – 14. VIII. 582. god. n. e.), prvo suvladar sa Justinom od 574. do 578. god. n. e., samostalno vladao od 578. do 14. VIII. 582. god. n. e. Kao vladar se zvao *Flavius Tiberius*

31. X. 475. do 4. IX. 476. god. n. e.

Pokušaji proglašavanja carskog i imperijalnog dostojanstva na zapadu

a) *Burdunellus* 496. god. n. e. u dolini rijeke Ebro u Španiji.
b) Petar 506. god. n. e. u dolini rijeke Ebro.

Germanski kraljevi Italije i zapadnog Ilirika

1. Odoakar (433.– 493. god. n. e.), vladao od 476. do 493. god. n. e. *Flavius Odoacer*.

Dinastija Amala

1. Teodorik (454. – 30. VIII. 526. god. n. e.), vladao od 493. do 526. god. n. e. *Flāvius Theodericus*.
2. *Athalaric* (516. – 2. X. 534. god. n. e.), unuk Teodorikov, vladao od 526. do 534. god. n. e. Regent mu je bila majka kraljica Amalasunta (*Amalasuntha*, cc. 495 – 30. IV. 534/535. god. n.e.).
3. Teodabad (cc. 480. – 536. god. n. e.), vladao od 534. do 536. god. n. e.
4. Vitiges, vladao od 536. do 540. god. n. e.

Constantinus Augustus.

84. Maurikije (539. – 27. XI. 602. god. n. e.), vladao od 13. VIII. 582. do 27. XI. 602. god. n. e. Kao vladar se zvao Φλάβιος Μαυρίκιος Τιβέριος Αὔγουστος/ *Flavius Mauricius Tiberius Augustus*

85. Foka, vladao od 602. do 610. god. n. e. Kao vladar se zvao *Flavius Phocas Augustus*/ Φωκάς

86. Heraklije (cc. 575. - 11. II. 641. god. n. e.), vladao od 5. X. 610. do 11. II. 641. god. n. e. Kao vladar se zvao Φλάβιος Ἡράκλειος/ *Flavius Heraclius Augustus.* Utemeljitelj Heraklijanske dinastije. Od njega započinje novo doba i novo ustrojstvo Romejskog carstva grčkog jezika i vizantijske kulture.

5. Ildibad, vladao 540/541. god. n. e.
6. Erarik, vladao 541. god. n. e.
7. Totila/Baduila, vladao od 541. do 1. VII. 552. god. n. e.

Kratice

AASS *Acta Sanctorum*, ed. *Societas Bollandiensis*, vol. Ian. I – Oct. XI, 3. Aufl., Paris 1863–1870; vol. Oct. XII – Nov. IV, [1. Aufl.,] Brüssel 1867–1925. *Acta Sanctorum*, http://www.archive.org/search.php?query=Acta%20sanctorum

Acta Archaeologica Carpatica- Acta Archaeologica Carpatica, Krakow,

AE L'Année épigraphique. Revue des publications épigraphiques relatives à l'Antiquité romaine, París.

AEA *Annona Epigraphica Austriaca*

AD Archaiologikon Deltion (Athens).

AEHercegovine A. Šašić, Antički epigrafski spomenici istočne Hercegovine, Sarajevo 2011

AEM Archa&eologisch-epigraphische Mittheilungen aus O&sterreich Ungarn, Wien

AHB S. Mesihović, Antiqui homines Bosnae, Sarajevo 2011

AI-Archaeologia Iugoslavica, Beograd

AJA American Journal of Archaeology

ANU BiH Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo

AP Arheološki pregled, Beograd

Arch, Jug,-Archaeologia Iugoslavica, Beograd

ARR Arheološki radovi i rasprave, HAZU (ranije JAZU), Zagreb

AV Arheološki vestnik, SAZU Ljubljana

Balcanica Godišnjak Balkanološkog instituta SANU, Beograd

BASD Bulletttino di archeologia e storia dalmata, Spalato

BCTH Bulletin Archéologique du Comité des Travaux Historiques [Bände 1882-2003]

BRGK Bericht der Römisc-Germanischen Kommission des Deutschen archäologischen Instituts, Frankfurt-Berlin

BzN Beiträge zur Namenforschung, Heidelberg

CAH-Cambridge ancient history

CAG Carte archéologique de la Gaule

CBI Centar za balkanološka ispitivanja, Sarajevo (časopis Godišnjak)

CECapitol S. Panciera, La collezione epigrafica dei musei Capitolini, Rom 1987

CIG *Corpus inscriptionum graecarum*. 4 vols. Berlin 1828-1877.

CIGP = P. Kovács, *Corpus Inscriptionum Graecarum Pannonicarum,* Budapest 2007

CIL *Corpus Inscriptionum Latinarum*

CIRB *Corpus inscriptionum regni Bosporani*, ed. Vasilii Struve. Moscow 1965. In Russian. — Replaces IosPE II and part of IosPE IV.

CLEPann P. Cugusi u.a., Studi sui carmi epigrafici. Carmina Latina Epigraphica Pannonica, Bologna 2007

CSIR-D Corpus Signorum Imperii Romani. Deutschland (D)

CSIR-U 02: Z. Farkas - D. Gabler, Die Skulpturen des Stadtgebietes von Scarbantia und der Limesstrecke Ad Flexum - Arrabona, Budapest 1994. - 07: A.S. Burger, Die Skulpturen des Stadtgebietes von Sopianae und des Gebietes zwischen der Drau und der Limesstrecke Lussonium - Altinum, Budapest 1991. - 08: C. Ertel - S. Palágyi - F. Redo, Die Skulpturen des Stadtgebietes von Salla und Mogetiana sowie des Balaton-(Plattensee-)Oberlandes in den Komitaten Zala und Veszeprém, Budapest 1999

ČGT Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne, Tuzla

D H. Dessau, Inscriptiones Latinae Selectae, Berlin 1892-1916

Diadora Glasilo Arheološkog muzeja u Zadru

DissMon SADJ Dissertationes et Monographiae Saveza arheoloških društava Jugoslavije, Beograd,

GZM Glasnik Zemaljskog Muzeja Bosne i Hercegovine, Sarajevo

HAD Hrvatsko arheološko društvo, Zagreb

HAZU Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti

HE *Hispania Epigraphica*

HGM *Historici Graeci Minores*

EAOR Epigrafia anfiteatrale dell'Occidente Romano, Rom 1988-. 01: P. Sabbatini Tumolesi, Roma, Rom 1988. - 02: G. Luca Gregori, Regiones Italiae VI-XI, Rom 1989. - 03: M. Buonocore, Regiones Italiae II-V, Rom 1992. - 04: M. Fora, Regio Italiae I, Rom 1996. - 05: C. Vismara - M. Letizia Caldelli, Alpes Maritimae, Gallia Narbonensis, Tres Galliae, Germaniae, Britannia, Rom 2000. - 06: S. Orlandi, Roma. Anfiteatri e strutture annesse con una nuova edizione e commento delle iscrizioni del Colosseo, Rom 2004. - 07: J. L. Gómez-Pantoja, Baetica, Tarraconensis, Lusitania, Rom 2009

EB Encyclopedia Britannica

EDB Epigraphic Database Bari (http://193.204.187.158:8081/edb/index.php)

EDCS - Epigraphik-Datenbank Clauss / Slaby (http://oracle-vm.ku-eichstaett.de:8888/epigr/epigraphik_en)

EDH Epigraphische Datenbank Heidelberg (http://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/offen/suchen2.html?benutzer=gast&kennwort=g2dhst)

EE Ephemeris Epigraphica

Ephesos McCabe, Donald F. Ephesos Inscriptions. Texts and List. «The Princeton Project on the Inscriptions of Anatolia», The Institute for Advanced Study, Princeton (1991). Packard Humanities Institute CD #6, 1991. — Includes: Die Inschriften von Ephesos. 8 vols. in 9 parts, with a Supplement. «Inschriften griechischer Städte aus Kleinasien», 11,1-17,4. Bonn 1979-1984. — Vol. Ia, nos. 1-47, ed. Hermann Wankel (1979); vol. II, nos. 101-599, eds. Christoph Börker and Reinhold Merkelbach (1980); vol. III, nos. 600-1000, eds. Helmut Engelmann, Dieter Knibbe and Reinhold Merkelbach (1980); vol. IV, nos. 1001-1445, eds. Helmut Engelmann, Dieter Knibbe and Reinhold Merkelbach (1980); vol. V, nos. 1446-2000, eds. Christoph Börker and Reinhold Merkelbach (1980); vol. VI, nos. 2001-2958, eds. Reinhold Merkelbach and Johannes Nollé (1980); vol. VII,1, nos. 3001-3500, and VII,2, nos. 3501-5115, eds. Recep Meriç, Reinhold Merkelbach, Johannes Nollé and Sencer Şahin (1981), with (VII,1) Reinhold Merkelbach and Johannes Nollé, Addenda et corrigenda zu den Inschriften von Ephesos I-VII,1 (IK 11,1-17,1) (1981); vol. VIII,1-2, Indices, eds. Helmut Engelmann and Johannes Nollé (1984).

FHG *Fragmenta Historicorum Graecorum*

IG-Inscriptiones Graecae

Heberdey-Wilhelm, Reisen in Kilik. = DAW 44,6 (1896) Heberdey, Rudolf, and Adolf Wilhelm. Reisen in Kilikien. «Kaiserliche [Österreichische] Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse, Denkschriften» [DAW], 44,6. Vienna 1896.

Halikarnassos McCabe, Donald F. Halikarnassos Inscriptions. Texts and List. «The Princeton Project on the Inscriptions of Anatolia», The Institute for Advanced Study, Princeton. Packard Humanities Institute CD #6, 1991. — Includes: Gustav Hirschfeld. In: The Collection of Greek Inscriptions in the British Museum. London 1874-1916. Part IV, Sect. I, Ch. II, Halikarnassos (1893).

Histria VIII,1 Avram, Alexandru. Histria. Les résultats des fouilles. VIII. Les timbres amphoriques. 1. Thasos. Corpus international des timbres amphoriques, 1. Bucharest and Paris 1996.

Grabstelen W. Faust, Die Grabstelen des 2. und 3. Jahrhunderts im Rheingebiet, Köln 1998

I.Epidamnos Cabanes, Pierre, and Faïk Drini. Corpus des inscriptions grecques d'Illyrie méridionale et d'Épire 1. Inscriptions d'Épidamne-Dyrrhachion et d'Apollonia. Vol. 1. Inscriptions d'Épidamne-Dyrrhachion. Études épigraphiques, 2. Athens 1995.

ICHaidra N. Duval, Recherches archéologiques à Haïdra 1: Les inscriptions chrétiennes, Paris 1975

ICUR Inscriptiones christianae urbis Romae. Nova series, Rom 1922

IDR Inscriptiones Daciae Romanae, Bukarest 1975-

IG II² *Inscriptiones Graecae II et III: Inscriptiones Atticae Euclidis anno posteriores,* 2nd edn., Parts I-III, ed. Johannes Kirchner. Berlin 1913-1940. — Nos. 1-1369 (Part I, 1-2 [1913-1916] = Decrees and Sacred Laws); nos. 1370-2788 (Part II, 1-2 [1927-1931] = Records of Magistrates and Catalogues); nos. 2789-5219 (Part III, 1 [1935] = Dedications and Honorary Inscriptions); and nos. 5220-13247 (Part III, 2 [1940] = Funerary Inscriptions).

IG VII *Inscriptiones Graecae,* VII. *Inscriptiones Megaridis, Oropiae, Boeotiae*, ed. Wilhelm Dittenberger. Berlin 1892.

IG IX,1² *Inscriptiones Graecae* IX,1. 2nd edn., ed. Günther Klaffenbach. Berlin 1932-1968. — Fasc. 1, *Inscriptiones Aetoliae* (1932); fasc. 2, *Inscriptiones Acarnaniae* (1957); fasc. 3, *Inscriptiones Locridis occidentalis* (1968).

IG XII,7 *Inscriptiones Graecae* XII,7. *Inscriptiones Amorgi et insularum vicinarum*, ed. Jules Delamarre. Berlin 1908.

IG XII,8 *Inscriptiones Graecae XII,8. Inscriptiones insularum maris Thracici,* ed. Carl Friedrich. Berlin 1909. — Lemnos, Imbros, Samothrace, Thasos, Skiathos (etc.) and Skyros.

IG XII,3 *Inscriptiones Graecae, XII. Inscriptiones insularum maris Aegaei praeter Delum, 3. Inscriptiones Symes, Teutlussae, Teli, Nisyri, Astypalaeae, Anaphes, Therae et Therasiae, Pholegandri, Meli, Cimoli,* ed. Friedrich Hiller von Gaertringen. Berlin 1898. — With: Inscriptiones Graecae, XII,3. Supplementum, ed. Friedrich Hiller von Gaertringen. Berlin 1904.

IG XIV *Inscriptiones Graecae,* XIV. *Inscriptiones Siciliae et Italiae, additis Galliae, Hispaniae, Britanniae, Germaniae inscriptionibus,* ed. Georg Kaibel. Berlin 1890.

IGR III *Inscriptiones graecae ad res romanas pertinentes*, ed. René Cagnat et al. 3 vols. Paris 1901-1927. Vol. 3, fasc. 1-6, with Jules F. Toutain, Pierre Jouguet and Georges Lafaye. Paris 1902-1906. Reprint: Chicago, Ares 1975.*ILAlg - Inscriptiones Latinae in Algeria.*

ILCV E. Diehl, Inscriptiones Latinae Christianae Veteres, Berlin 1925-1967

ILD C.C. Petolescu, Inscriptii latine din Dacia (ILD) - *Inscriptiones latinae Daciae*, Bukarest 2005

Iliria Études et materiaux archéologoques, Tirana

ILJug *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia*

ILLConcordia F. Broilo, Iscrizioni lapidarie latine del museo nazionale Concordiese di Portogruaro (I a.C. - III d.C.), 01: Rom 1980. -02: Rom 1984

ILLRP A. Degrassi, Inscriptiones Latinae Liberae Rei Publicae, Florenz 2. Aufl. 1965

ILMN Le Iscrizioni Latine del Museo Nazionale di Napoli, 1: Roma e Latium, Neapel 2000

IRConcor G. Lettich, Iscrizioni romane di Iulia Concordia, Triest 1994

IScM III Avram, Alexandru. *Inscriptiones Daciae et Scythiae Minoris antiquae. Series altera: Inscriptiones Scythiae Minoris graecae et latinae.* Vol. 3. *Callatis et territorium*. Bucharest 2000.

IvP II Fränkel, Max. Die Inschriften von Pergamon 2 vols. «Altertümer von Pergamon», 8,1-2. Berlin 1890-1895. Vol. 2, nos. 251-1334, Römische Zeit.

JAZU Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb

JRS The Journal of Roman Studies, London: Society for The Promotion of Roman Studies at The Office of The Society.

LCL The Loeb Classical Library, London: William Heinemann LTD - Cambridge Mass.: Harvard University Press

LIHarvard C.H. Moore, Latin inscriptions in the Harvard collection of classical antiquities, HSPh 20, 1909, 1-14

Lindos II Blinkenberg, Christian. Lindos. Fouilles et recherches, 1902-1914. Vol. II, Inscriptions. 2 vols. Copenhagen and Berlin 1941.

MAGW Mittheilungen der antropologischen Geselschaft Wien, (Saopčenja Bečkog antropološkog društva)

Mitt. Geogr. Ges-Mitteilungen der Geografischen in Wien, Wien

MH Matica Hrvatska, Zagreb.

Miletos McCabe, Donald F. Miletos Inscriptions. Texts and List. «The Princeton Project on the Inscriptions of Anatolia», The Institute for Advanced Study, Princeton (1984). Packard Humanities Institute CD #6, 1991.

MS Matica Srpska, Novi Sad

N.S. Nova serija GZM od 1945 sv. I - VIII; od sv. IX (1954 god.) naziva se N.S. Arheologija (izdanje Glasnika Zemaljskog muzeja posvećeno arheologiji), Sarajevo

N.S. Prirodne nauke Nova serija prirodne nauke (izdanje Glasnika Zemaljskog muzeja posvećeno prirodnim naukama), Sarajevo

OGI *Orientis Graeci inscriptiones*

OGIS Dittenberger, Wilhelm. *Orientis Graeci Inscriptiones Selectae*. 2 vols. Leipzig 1903-1905. — For Egypt, Nubia and Abyssinia: see Étienne Bernand. Inscriptions grecques d'Égypte et de Nubie: Répertoire

bibliographique des OGIS. «Annales littéraires de l'Université de Besançon», 272. «Centre de Recherche d'Histoire Ancienne», 45; Paris 1982.

Olymos McCabe, Donald F. Olymos Inscriptions. Texts and List. «The Princeton Project on the Inscriptions of Anatolia», The Institute for Advanced Study, Princeton. Packard Humanities Institute CD #6, 1991. — Includes: Wolfgang Blümel. Die Inschriften von Mylasa. Vol. 2. «Inschriften griechischer Städte aus Kleinasien», 35. Bonn 1988.

Op. Arch. OPVSKVLA ARCHÆOLOGICA, Arheološki zavod, Zagreb

PHI Packard Humanities Institute

PIR 1897/1898 *Prosopographia imperii romani saec.* I. II. III., *edidit Elimar Klebs, Berolini (Berlin) : apvd Georgivm Reaimervm*

PIR 1998 *Prosopographia imperii romani saec.* I. II. III., *editio altera, Berolini •Novi Eboraci : apvd* Walter de Gruyter & Co.

PJZ Praistorija jugoslavenskih zemalja, Sarajevo

PZ Prähistorische Zeitschhtift, Berlin

PWRE Paulys-Wissowa Real-Enzyclopädie der klassischen altertumswissenschaft, Stuttgart

RA Revue archéologique (Paris)

Radovi Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru

RECAM II Mitchell, Stephen. *Regional Epigraphic Catalogues of Asia Minor, II: The Ankara District. The Inscriptions of North Galatia.* With the assistance of David French and Jean Greenhalgh. «British Archaeological Reports, International Series», 135. Oxford 1982.

RHP B. Lörincz, Die römischen Hilfstruppen in Pannonien während der Prinzipatszeit. I: Die Inschriften, Wien 2001

RICIS L. Bricault, Receuil des inscriptions concernant les cultes isiaques (RICIS), Paris 2005

RIU Die römischen Inschriften Ungarns, Budapest 1972-

RMD M.M. Roxan, Roman Military Diplomas, London 1978-

RMM B. Pferdehirt, Römische Militärdiplome und Entlassungsurkunden in der Sammlung des Römisch-Germanischen Zentralmuseums, Mainz 2004

SADJ Savez arheoloških društava Jugoslavije

Samos McCabe, Donald F. Samos Inscriptions. Texts and List. «The Princeton Project on the Inscriptions of Anatolia», The Institute for Advanced Study, Princeton (1986). Packard Humanities Institute CD #6, 1991.

Samothrace P.M. Fraser, Samothrace. The inscriptions on stone, London 1960

SANU Srpska akademija nauka i umjetnosti, Beograd

Sardis 7,1 Buckler, William Hepburn, and David Moore Robinson. Sardis, VII. Greek and Latin Inscriptions, Part I. Leiden 1932.

SAZU Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Ljubljana

Schober Die römischen Grabsteine von Noricum und Pannonien, Wien 1923

SHA *Scriptores Historiae Augustae*

SEG Supplementum Epigraphicum Graecum. Vols. 1-11, ed. Jacob E. Hondius, Leiden 1923-1954. Vols. 12-25, ed. Arthur G. Woodhead. Leiden 1955-1971. Vols. 26-41, eds. Henry W. Pleket and Ronald S. Stroud. Amsterdam 1979-1994. Vols. 42-44, eds. Henry W. Pleket, Ronald S. Stroud and Johan H.M. Strubbe. Amsterdam 1995-1997. Vols. 45-49, eds. Henry W. Pleket, Ronald S. Stroud, Angelos Chaniotis and Johan H.M. Strubbe. Amsterdam 1998-2002. Vols. 50-, eds. Angelos Chaniotis, Ronald S. Stroud and Johan H.M. Strubbe. Amsterdam 2003-

SKA Srpska kraljevska akademija, Beograd

Spomenik Srpske kraljevske akademije, Beograd

Starinar organ Arheološkog Instituta SANU, Beograd

TAM II *Tituli Lyciae linguis Graeca et Latina conscripti*, ed. Ernst Kalinka. 3 fasc. Vienna 1920-1944. Fasc. 1, nos. 1-395, *Pars Lyciae occidentalis cum Xantho oppido* (1920); fasc. 2, nos. 396-717, *Regio quae ad Xanthum flumen pertinet praeter Xanthum oppidum* (1930); fasc. 3, nos. 718-1230, *Regiones montanae a valle Xanthi fluminis ad oram orientalem* (1944).

TEMutinensi G.C. Susini, Testi epigrafici mutinensi, Epigraphica 21, 1959, 79-96

TitAq P. Kovács - Á. Szabó, Tituli Aquincenses, Budapest 2009-

VAHD Vjesnik za arheologiju i historiju Dalmacije, Split

VAMZ Vjesnik arheološkog muzeja u Zagrebu

VAPD Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku, Split

ВДИ - Вестник древней истории, Moskva

VHAD Vjesnik hrvatskog arheološkog društva

WMBH Wissenschafliche Mitteilungen aus Bosnien und der Herzegowina, Wien

WMBHL Wissenschafliche Mitteilungen aus Bosnien und der Herzegowina Landesmuseums, izdanje Glasnika Zemaljskog Muzeja na njemačkom, francuskom ili engleskom jeziku. Wien-Sarajevo

WZGK - Westdeutsche Zeitschrift für Geschichte und Kunst, Trier

Zbornik FF-Zbornik Filozofskog fakulteta Beograd

ZPE Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik [Bände 62-178]

ZRNM Zbornik radova Narodnog muzeja u Beogradu

ŽA Živa antika, Skoplje

Odabrana izdanja izvora/vrela

Amijan Marcelin 1935; 1939-1940.: *Ammianus Marcellinus,* Roman History, J. C. Rolfe, LCL

Amijan Marcelin 1998.: *Amijan Marcelin, Istorija,* Milena Milin, Beograd : Prosveta.

Anonymous Valesianus 1939.: *Ammianus Marcellinus: Roman History, Volume III, Books 27-31. Excerpta Valesiana,* J. C. Rolfe, LCL

Antoninov Itinerarij 1848.: *Itinerarium Antonini Augusti et Hierosolymitanum*, G. Parthey-M. Pinder, Berlin: F. Nicolai, 1-234

Apicije 2005.: Rimski kuvar po Apiciju, Novi Sad : Stylos, 2005.

Apijan 1863.: *Apijan, Ilirike,* Ante Starčević, Zagreb: Danica Ilirska

Apijan 1899.: *Appian, The Foreign Wars, The Illyrian Wars*, http://www.perseus.tufts.edu/, bazirano na ed. Appian. The Foreign Wars. Horace White. New York. The Macmillan Company. 1899.

Apijan 1879.: *Appiani, Historia Romana,* Ludovicus Mendelssohn, Lipsiae: Teubneri

Apijan 1967.: *Apijan, Građanski ratovi,* Bogdan M. Stevanović, Beograd: Kultura

Apijan 2005.: Marjeta Šašel Kos, Appian and Illyricum, *Situla 43,* Narodni muzej Slovenije, Ljubljana. 52 – 81

Apolodor 1921.: *Apollodorus, The Library, Volume I: Books 1-3.9,* James G. Frazer, LCL

Apulej 2011.: *Zlatni Magarac*, Beograd : Dereta.

Arijan 1952,: *Arijan, Anabaza,* Milan Stahuljak, Zagreb: MH.

Aristotel 1997.: *Aristotel, ustav Atinski,* Petar Jevremović, Beograd : ΠΛΑΤΩ

Aristotel 1932.: *Aristotle, Politics,* H. Rackham, LCL

Atenej 1961.: *Athenaeus, The Deipnosophists*, Charles Burton Gulick, LCL

August, Res Gestae 1955.: *Res Gestae Divi Augusti*, Frederick W. Shipley, LCL.

August, 2000.: *Dela božanskog Avgusta*, Snežana Ferjančić, Beograd.

Avgustin, O Božijoj državi 1957.: *Augustine, City of God, Books 1 – 3*, G. E. McCracken, LCL

Avgustin, O Božijoj državi 1963.: *Augustine, City of God, Books 4 –7,* W. M. Green, LCL

Avgustin, O Božijoj državi 1968.: *Augustine, City of God, Books 8 – 11,* David S. Wiesen, LCL

Avgustin, O Božijoj državi 1966.: *Augustine, City of God, Books 12 – 15,* Philip Levine, LCL

Avgustin, O Božijoj državi 1965.: *Augustine, City of God, Books 16 – 18.35,* Eva M. Sanford - W. M. Green, LCL

Avgustin, O Božijoj državi 1960.: *Augustine, City of God, Books 18.36 – 20,* W. C. Greene, LCL

Avgustin, O Božijoj državi 1972.: *Augustine, City of God, Books 21 – 22,* W. M. Green, LCL

Aul Gelije 1927.: *Aulus Gellius,* Attic Nights, J. C. Rolfe, LCL

Biblija, Stari i Novi zavjet, 1968.: *Biblija*, Ljudevit Rupčić, Zagreb: Stvarnost

Cezar, De Bello Gallico, 1988.: *Gaj Julije Cezar, Galski rat*, Ahmed Tuzlić, Novi Sad: MS

Cezar, *Commentarii belli civilis*, 1988.: *Gaj Julije Cezar, Građanski rat,* Ahmed Tuzlić, Novi Sad: MS

Cezar, De Bello Alexandrino 1955.: *Caesar, Alexandrian War*, A.G.Way, LCL

Cezar 2010.: *Caesar, G. I. Moji ratovi*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.

Ciceron, Govor protiv Lucija Kornelija Pisona.: *Ciceron, Govor protiv Lucija Kornelija Pisona*, www.thelatinlibrary.com i www.perseus.tufts.edu, bazirano na ed. M. Tullius Cicero. The Orations of Marcus Tullius Cicero, C. D. Yonge, B. A. London. George Bell & Sons, York Street, Covent Garden. 1891.

Ciceron, *Oratio de haruspicum responso*.: *Ciceron, Oratio de haruspicum responso* www.thelatinlibrary.com i www.perseus.tufts.edu, bazirano na ed. M. Tullius Cicero. M. Tulli Ciceronis Orationes: Recognovit brevique adnotatione critica instruxit Albertus Curtis Clark. Albert Clark. Oxonii. e Typographeo Clarendoniano. 1909. Scriptorum Classicorum Bibliotheca Oxoniensis.

Ciceron 1840.: Middleton – Melmoth – Heberden, The Life and Letters of Marcus Tullius Ciceron, London : Edward Moxon, Dover Street

Ciceron 1913.: *On Duties,* Miller, Walter, LCL

Ciceron 1914.: *On Ends,* Rackham, H., LCL

Ciceron 1923.: *On Old Age. On Friendship. On Divination,* W. A. Falconer, LCL

Ciceron 1923.: *Pro Archia. Post Reditum in Senatu. Post Reditum ad Quirites. De Domo Sua. De Haruspicum Responsis. Pro Plancio,* Watts, N. H., LCL

Ciceron 1927.: *Tusculan Disputations*, King, J. E., LCL

Ciceron 1927.: *Pro Lege Manilia. Pro Caecina. Pro Cluentio. Pro Rabirio Perduellionis Reo*, Hodge, H. Grose, LCL

Ciceron 1928.: *The Verrine Orations, Volume I: Against Caecilius. Against Verres, Part 1; Part 2, Books 1-2,* Greenwood, L. H. G., LCL

Ciceron 1928.: *On the Republic. On the Laws,* Keyes, Clinton W., LCL

Ciceron 1930.: *Pro Quinctio. Pro Roscio Amerino. Pro Roscio Comoedo. On the Agrarian Law,,* Freese, J. H., LCL

Ciceron 1931.: *Pro Milone. In Pisonem. Pro Scauro. Pro Fonteio. Pro Rabirio Postumo. Pro Marcello. Pro Ligario. Pro Rege Deiotaro,* Watts, N. H., LCL

Ciceron 1933.: *On the Nature of the Gods. Academics*, Rackham, H., LCL

Ciceron 1935.: Cicero, *The Verrine Orations, Volume II: Against Verres, Part 2, Books 3-5*, Greenwood, L. H. G., LCL

Ciceron 1939.: *Brutus. Orator*, G. L. Hendrickson - H. M. Hubbell, LCL

Ciceron 1942.: *On the Orator: Book 3. On Fate. Stoic Paradoxes. On the Divisions of Oratory* H. Rackham, LCL

Ciceron 1948.: *On the Orato*r *book 1 - 2*, E. W. Sutton - H. Rackham, LCL

Ciceron 1949.: *Cicero, On Invention. The Best Kind of Orator. Topics*, Hubbell, H. M., LCL

Ciceron 1954 .: *Cicero, Rhetorica ad Herennium*, Caplan, Harry, LCL

Ciceron 1955.: Ciceron: *O dužnostima,* III, Vasilije Tomović, Beograd : Kultura.

Ciceron 1958.: *Pro Caelio. De Provinciis Consularibus. Pro Balbo* R. Gardner, LCL

Ciceron 1958.: *Cicero,* Pro Sestio. In Vatinium, Gardner, R.LCL

Ciceron 1961.: *Cicero : De Re Publica, De Legibus*, Clinton Walker Keyes, LCL

Ciceron, 1976.: *Cicero, In Catilinam 1-4. Pro Murena. Pro Sulla. Pro Flacco*, Macdonald, C., LCL

Ciceron 1987.: *Ciceron, Filozofski spisi (Lelije ili razgovor o prijateljstvu, O starosti, O dužnostima, Scipionov san),* Branko Gavela – Vasilije Tomović, MS

Ciceron 1998 -1999.: *Cicero, Letters,* D. R. Shackleton Bailey, LCL

Ciceron 1999.: *Cicero, Letters to Atticus, Volume I – IV*, D. R. Shackleton Bailey, LCL

Ciceron 2001.: *Cicero, Letters to Friends, Volume I – III,* D. R. Shackleton Bailey, LCL

Ciceron 2002.: *Marko Tulije Ciceron, O Govorniku*, MH.

Ciceron 2002.: *Cicero, Letters to Quintus and Brutus. Letter Fragments. Letter to Octavian. Invectives. Handbook of Electioneering*, D. R. Shackleton Bailey, LCL

Ciceron 2004.: *Marko Tulije Ciceron, Besede,* Beograd : Mono & Manana.

Ciceron 2010.: *Cicero, Orations, Philippics 1-6,* D. R. Shackleton Bailey, LCL

Ciceron 2010.: *Cicero, Orations, Philippics 7-14*, D. R. Shackleton Bailey, LCL

Consularia italica 1892.: *Consularia italica,* ed. Theodor Mommsen, Berolini/Berlin

Corpus iuris civilis 1888.: *Corpus juris civilis I - III*, Vol. I. *Institutiones*, Paul Krueger; *Digesta*, Theodor Mommsen.- Vol. II. *Codex,* Paul Krueger.- Vol. III. *Novellae*, Rudolf Schoell et Wilhelm Kroll, Berolini (Berlin)

Diodor 1946-1954.: *Diodorus of Sicily in ten (twelve) Volumes*, C.H, Oldfather-CH. L. Sherman-R.M.Geer, LCL

Dionizije Halikaršanin 1974.: *Dionysius of Halicarnassus: Critical Essays, Volume I. Ancient Orators. Lysias. Isocrates. Isaeus. Demosthenes. Thucydides,* Stephen Usher, LCL

Dionizije Halikaršanin 1985.: *Dionysius of Halicarnassus, Critical Essays, Volume II. On Literary Composition. Dinarchus. Letters to Ammaeus and Pompeius,* Stephen Usher, LCL

Gaj, Institucije 1982.: *Gaj, Institucije,* Obrad Stanojević, Beograd: Nolit

Herodijan 1961.: *Herodian of Antioch's History of the Roman Empire*, Edward C. Echols, Berkeley and Los Angeles

Herodot 1980.: *Herodot, Historije,* Milan Arsenić, MS

Herodijan 1969/1970.: *Herodian, History of the Empire from the Time of Marcus Aurelius*, C.R.Whittaker, vols. I-II, LCL

Hidatije 1993.: *The Chronicle of Hydatius and the Consularia Constantinopolitana*, R.W. Burgess, Oxford: Clarendon Press

Historia Augusta 1953 - 1954.: *The Scriptores Historiae Augustae, I. – III. vol.*, David Magie, LCL

Historici Graeci Minores 1870.:, *Historici Graeci Minores, Vol. I, Ludovicus Dindorfius* (Ludwig August Dindorf), *Lipsiae*/Lajpcig : Teubneri; http://www.archive.org/details/historicigraecim01dinduoft .

Fragmenta Historicorum Graecorum 1848, 1849, 1851, 1868, : *Fragmenta Historicorum Graecorum*, Karl Otfried Müller , Karl Müller , Philologue, Theodor Müller, Letronne (Antoine-Jean), Parisiis/Pariz. http://www.archive.org/search.php?query=fragmenta%20historicorum%20graecorum .

Homer, Ilijada 1965.: *Homer, Ilijada*, Tomo Maretić, MH

Horacije 1958.: Horacije, *Satire i Epistule*, Juraj Zgorelec, MH

Elijan Klaudije 1958-1959, : *Aelian, On the Characteristics of Animals,* A. F. Scholfield, LCL

Epiktet, Priručnik (Enchiridion), 2005.: *Seneka i Epiktet*, Zoran Peh, Nova Akropola, Zagreb

Eusebije iz Cezareje 1932.: *Eusebius: Ecclesiastical History, Volume II, Books 6-10,* J. E. L. Oulton, LCL

Eusebije iz Cezareje 1999.: *Life of Constantine*, Averil Cameron and Stuart G. Hall, trans. Oxford: Clarendon Press

Eutropije 1886.: *Eutropius's Abridgement of Roman History*, John Selby Watson, London : George Bell and Sons, York street, Covent Garden.

Eutropije 1993.: *Eutropius, Breviarium,* H.W. Bird, Liverpool : Liverpool University Press.

Evagrije 1846.: *A History of the Church in Six Books, from A. D. 431 to A.D. 594.*, E. Walford, London: Samuel Bagster and Sons

Flor 1947.: *Lucius Annaeus Florus, Epitome of Roman History,* Edward Seymour Forster, LCL

Fotije 1606.: *Photii Bibliotheca. Sive Lectorum à Photio librorum Recensio, Censura atque Excerpta, Philologorum, Oratorum, Historicorum, Philosophorum, Medicorum, Theologorum*, Andreas Schottus, Augusta Vindelicorum/Augsburg : Mangus

Fotije 1824-1825.: *Bibliotheca, Photius (Constantinopolitanus)*, Immanuel Bekker, Berolini/Berlin : Reimer

Fotije 1920.: *The Myriobiblion more commonly known as the Bibliotheca of Photius, patriarch of Constantinople volume one,* John Henry Freese, The Macmillan company : New York

Fragmenta Historicorum Graecorum 1851, : *Fragmenta Historicorum Graecorum*, *Carolus Mullerus, Parisi*is/Pariz.

Frontin 1925.: *Frontinus: Stratagems. Aqueducts of Rome,* C. E. Bennett - Mary B. McElwain, LCL

Frontin1950.: *Frontinus, The Stratagems,* Charles E. Bennett, LCL

Frontin 2004.: *Frontinus :De aquaeductu Urbis Romae 2004,* Cambridge University Press.

Ilirët dhe Iliria te autorët antikë 2002.: *Ilirët dhe Iliria te autorët antikë*, Akademia e Shkencave e Shqipërisë Instituti i Arkeologjisë, Tiranë

Izbori za istoriqta na Trakiq i trakite 1981.: *Izbori za istoriqta na Trakiq i trakite, tom I-II,* sstavili Belizar Belikob, Zlatozara Go?eba, Basilka T?pkoba-Zaimova, Sofiq: B?lgarska akademiq na naukite, Institut po trakologiq,

Izvoare privind istoria Rominiei I 1964.: *Izvoare privind istoria Rominiei I,* Comitetul de redacţie, Vladimir Iliescu, Virgil C. Popescu, Gheorghe Ştefan, Bucureşti: Academia Republicii Populare Romine, Institutul de Arheologie

Sv. Jeronim 1990.: *Sveti Jeronim, Izabrane poslanice*, I, I.Marković-M.Križman-J.Bratulić (Svjedočanstva 15), Split : Književni krug

Sv. Jeronim 1842.: Sancti Eusebii Hieronymi Stridonesis Presbyteri Opera omnia 1, D.Vallarsius-T.Maffeus, PL 22

Sv. Jeronim 1933.: *Jerome, Select Letters,* F. A. Wright, LCL

Jordanes.: *Iordanes, De Origine Actibusque Getarum,* www.thelatinlibrary.com

Jordanes.: *Iordanes, De summa temporum vel origine actibusque gentis Romanorum,* www.thelatinlibrary.com

Jordanes 1882,: *Iordanes Romana et Getica,* Theodor Mommsen, Berolini

Josip Flavije, Judejski rat, 1967.: *Josip Flavije, Judejski rat,* Dušan Glumac, Beograd: Prosveta

Josip Flavije, Judejske starine, 1965.: *Josephus: Jewish Antiquities*, *Book 20,* Louis H. Feldman, LCL

Jovan Malala, 1831.: *Ioannis Malalae, Chronographia*, Impensis ed. Weberi, Bonnae/Bon

Justin 2010.: *Iustinus. Trogi Pompei Historiarum Philippicarum Epitoma*, Nabu Press

Juvenal 2004.: *Juvenal and Persius,* Susanna Morton Braund, LCL

Kasije Dion 1954-1955.: *Dio Cassius, Roman History in nine Volumes,* Earnest Cary, LCL (2)

Kasije Dion 1986.: Marjeta Šašel Kos Zgodovinska podoba prostora med Akvilejo, Jadranom in Sirmijem pri Kasiju Dionu in Herodijanu, Ljubljana: Znanstvenoraziskovalni center SAZU, 50-273

Kasiodor 1886.: *Letters of Cassiodorus Being a Condensed Translation of The Variae Epistolae of Magnus Aurelius Cassiodorus Senator*, Thomas Hodgkin, Oxford : Horace Hart, Printer to The University

Kasiodor 1894.: *Cassiodori Senatoris Chronica ad a.DXIX.*, Theodor Mommsen

Kasiodor 1992.: *Cassiodorus: Variae*, S.J.B. Barnish, Liverpool: University Press

Kasiodor 2006.: *The Letters of Cassiodorus, Magnus Aurelius Cassiodorus*, Echo Library

Katon 1934.: *Cato and Varro, On Agriculture,* W. D. Hooper-H. B. Ash, LCL

Klaudijan 1922.: *Claudian: Volume I - II,* M. Platnauer, LCL Kolumela, O stvarima poljoprivrede 1941.: *Columella: On Agriculture, Volume I, Books I-IV,* Harrison Boyd Ash, LCL

Klaudijan 1922.: *Claudian, On Stilicho's Consulship,* M. Platnauer, LCL

Kolumela, O stvarima poljoprivrede 1941.: *Columella: On Agriculture, Volume I, Books I-IV,* Harrison Boyd Ash, LCL

Kolumela, O stvarima poljoprivrede 1954.: *Columella: On Agriculture, Volume II, Books 5-9*, E. S. Forster - Edward H. Heffner, LCL

Kolumela, O stvarima poljoprivrede 1955.: *Columella: On Agriculture, Volume III, Books 10-12.,* E. S. Forster - Edward H. Heffner, LCL

Konstantin Porfirogenit.: *Konstantin Porfirogenit, De administrando Imperio*,

Ksenofont, Helenska istorija 1980.: *Ksenofont, Helenska istorija,* Milena Dušanić, MS

Ksenofont, Povratak, 1998.: *Xenophon, Anabasis,* Carleton L. Brownson, LCL

Ksenofont, Spomeni Sokrata 1923.: *Xenophon, Memorabilia and Oeconomicus. Symposium and Apologia,* E. C. Marchant - O. J. Todd, LCL

Ksenofont, O prihodima, 1968.: *Xenophon, Hiero. Agesilaus. Constitution of the Lacedaemonians. Ways and Means. Cavalry Commander. Art of Horsemanship. On Hunting. Constitution of the Athenians,* E. C. Marchant, LCL

Kvintilijan 2006.: *Quintilian: The Lesser Declamations I,* D. R. Shackleton Bailey, LCL

Kvintilijan 2006.: *Quintilian: The Lesser Declamations II,* D. R. Shackleton Bailey, LCL

Kvintilijan 2002.: *The Orator's Education, Volume I: Books 1-2*, Donald A. Russell, LCL

Kvintilijan 2002.: *The Orator's Education, Volume II: Books 3-5*, Donald A. Russell, LCL

Kvintilijan 2002.: *The Orator's Education, Volume III: Books 6-8*, Donald A. Russell, LCL

Kvintilijan 2002.: *The Orator's Education, Volume IV: Books 9-10*, Donald A. Russell, LCL

Kvintilijan 2002.: *The Orator's Education, Volume V: Books 11-12*, Donald A. Russell, LCL

Kuran Časni, prijevod Muhamed Pandža i Džemaludin Čaušević, Stvarnost, Zagreb, 1969.

Kurcije Ruf 1908.: *Historiarum Alexandri Magni Macedonis* qui supersunt iterum recensuit Edmundus Heidicke, editio maior, Lipsiae in aedibus B.G. Teubneri 1908

Kurcije Ruf 1950.: Quintus Curtius, History of Alexander, John C. Rolfe, LCL

Laktancije 2005.: *Laktancije, O smrtima progonitelja,* Nenad Cambi – Bratislav Lučin, Split : Književni krug

Ljetopis popa Dukljanina 1950.: *Ljetopis popa Dukljanina,* Jaroslav Šidak, Zagreb: MH

Livije 1912.: *Livius, Ab urbe condita*, Canon Roberts, New York.

Livije 1987.: *Livy XIV*, Alfred C. Schlesinger, LCL

Livije 1991. : *Istorija Rima od osnivanja Grada,* Miroslava Mirković, Beograd : Srpska književna zadruga.

Lukan 1928.: *Lucan,The Civil War (Pharsalia)*, J. D. Duff, LCL.

Lukrecije 1924.: *Lucretius. On the Nature of Things*, M. F. Smith, LCL.

Lukrecije 1951.: O prirodi stvari, Anica Savic – Rebac, Beograd : Prosveta.

Makrobije.: *Macrobije, Saturnalije,*

http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Macrobius/Saturnalia/home.html bazirano na kritičkoj ediciji od Ludwig von Jan, izdavač Gottfried Bass, Quedlinburg and Leipzig, 1852.

Marcelin 2006.: *Prejasni muž komes Marcelin – kronika,* Bruna Kuntić – Makvić, Zagreb : Latina et Graeca

Marcijal 1998.: *Marko Valerije Marcijal, Epigrami*, Marina Bricko, Zagreb: MH

Marcijal 1993.: *Martial, Epigrams,* D. R. Shackleton Bailey, LCL

Marcijal.:*Valerius Martialis, Epigrammator libri X, LXXVIII, stihovi I i V,* www.thelatinlibrary.comMarko Aurelije 2004.: *Marko Aurelije, Samom sebi,* Albin Vilhar, Beograd : Dereta

Marko Aurelije 2004.: *Marko Aurelije, Samom sebi,* Albin Vilhar, Beograd : Dereta

Maur Servije Honorat 1881.: *Maurus Servius Honoratus. In Vergilii carmina comentarii. Servii Grammatici qui feruntur in Vergilii carmina commentarii*; recensuerunt Georgius Thilo et Hermannus Hagen. Georgius Thilo. Leipzig. B. G. Teubner.

Maur Servije Honorat 2011.: *Servii Grammatici Qui Feruntur in Vergilii Carmina Commentarii,* (Cambridge Library Collection - Classics) (Latin Edition), editors : Georg Thilo - Hermann Hagen, Vol. I – III. (prvi put izdano u Njemačkoj između 1878. – 1902. god.)

Nepot 1999.: *Kornelije Nepot, Iz knjige Kornelija Nepota o latinskim povjesnicima,* Josip Miklić, MH

Nepot 1999.: *Kornelije Nepot, O istaknutim vojskovođama stranih naroda*, Josip Miklić, MH

Nepot, Iz Pisama Kornelije, majke Grakha.: Kornelije Nepot, *Verba ex epistula Corneliae Gracchorum matris ex eodem libro cornelii nepotis excerpta*, www.thelatinlibrary.com/nep.html; http.//www.sas.upenn.edu/

Nikola Damašćanin, Zbirka čudnovatih običaja, korišten tekst Fanule Papazoglu, 1969, 349; 391; 426

Notitia Dignitatum.; Medieval Sourcebook: Notitia Dignitatum(**Register of Dignitaries**), c. 400 (http://www.fordham.edu/halsall/source/notitiadignitatum.html). Korišteno izdanje William Fairley, *Notitia Dignitatum or Register of Dignitaries*, in *Translations and Reprints from Original Sources of European History*, Vol. VI:4 (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, n.d.).

Orozije 1976.: *Historia adversus paganos*, Verona: Fondazione Lorenzo Valla/Arnoldo Mondadori

Ovidije 1924.: *Ovid, Tristia. Ex Ponto,* A. L. Wheeler, LCL

Ovidije 1977; 1984.: *Ovid, Metamorphoses,* Frank J. Miller, LCL

Ovidije, Fasti, 1989.: *Ovid,Fasti,* J. G. Frazer, LCL,

Panegyrici Latini 1964.: *XII Panegyrici Latini*, Oxford University Press

Pausanija 1989.: *Pauzanija, Opis Helade*, Uroš Pasinij, Split: Logos

Petronije 1986.: *Petronius. The Satyricon*. Penguin Books.

Plinije Mlađi 1969.: *Pliny the Younger,* Letters, Betty Radice, LCL

Plinije Stariji 1866.: *Naturalis historia,* Berlin: ed. Weidmannos

Plinije Stariji 1976.: prijevod Mate Suića u dodatku «Antički pisci» u knjizi «*Antički grad na istočnom Jadranu*» str. 297, Zagreb,

Plinije Stariji 2003.: prijevod Brune Kuntić Makvić u dodatku «Izvori» u knjizi «*Antički grad na istočnom Jadranu»* (2. izmijenjeno i dopunjeno izdanje) str. 421, Zagreb,

Plinije Stariji 2004.: *Plinije Stariji, «Zemljopis starog svijeta»,* Uroš Pasini, Split: Književni krug,

Plutarh 1978.: *Plutarh, Slavni likovi antike II*, Miloš N.Đurić, MS.

Plutarh 1988.: *Plutarh, Usporedni životopisi* (I - III) Zdeslav Dukat, Zagreb: A. Cesarec.

Pausanija 1989.: *Pauzanija, Opis Helade*, Uroš Pasinij, Split: Logos

Pojtingerova karta 1974.: *Tabula Peutingeriana, Monumenta cartographica Jugoslaviae,* I antičke karte, Posebna izdanja knj. 17, Gavro A. Škrivanić, Beograd : Istorijski institute

Polibije 1988.: *Polibije, Istorije,* Marijana Ricl, MS

Polijen 1994.: *Polyaenus: Stratagems of War, Books I-V,* Peter Krentz - Everett L. Wheeler, Chicago : Ares Publishers

Polijen 2009.: *Polyaenus's Stratagems Of War (1793),* Richard Shepherd, Kessinger Publishing, LCL

Pomponije Mela 1997.: *Pomponius Mela, De Chorographia*, Paul Berry, Lewiston : Edwin Mellen Press

Prokopije 1914.: *Procopius: History of the Wars, Vol. 1, Books 1-2: The Persian War*, H. B. Dewing, LCL

Prokopije 1916.: *Procopius: History of the Wars, Vol. 2, Books 3-4: Vandalic War*, H. B. Dewing, LCL

Prokopije 1916.: *Procopius, Vol. 3, Books 5-6.15: History of the Wars*, H. B. Dewing, LCL

Prokopije 1924.: *Procopius: History of the Wars, Vol. 4, Books 6.16-7.35: Gothic War,* H. B. Dewing, LCL

Prokopije 1928.: *Procopius: History of the Wars, Vol. 5, Books 7.36-8: Gothic War*, H. B. Dewing, LCL

Prokopije 1935.: *Procopius, Vol. 6: The Anecdota or Secret History*, H. B. Dewing, LCL

Prokopije 1940.: *Procopius, Vol. 7: On Buildings, General Index*, H. B. Dewing, LCL

Propercije 1990.: *Propertius,* Elegies, G. P. Goold, LCL

Pseudo-Aurelije Viktor 1961.: *Pseudo-Aurelius Victor, Epitome de Caesaribus*, Leipzig: edd. F.Pichlmayr i R. Gruendel.

Pseudo-Skilak 2001.: *Pseudo-Skilak, Periplus*, korišten prijevod iz Wilkes, Iliri, 2001, 106-108

Ptolemej Klaudije.: *Ptolemej Klaudije, Geografija,* korišten tekst sa http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Gazetteer/Periods/Roman/_Texts/Ptolemy/2/15*.html, bazirano na transkriptu Dover edition, prvi put izdato 1991, republikacija javnog rada, originalno izdatog 1932 od The New York Public Library, N.Y. sa naslovom «Geography of Claudius Ptolemy".

Ptolemej Klaudije 1974,: Ptolemejeva karta, *Monumenta cartographica Jugoslaviae*, I antičke karte, Posebna izdanja knj. 17, Aleksandrina Cermanović - Kuzmanović, Beograd : Istorijski institut

Ravenjanin[1] 1995.: Slobodan Čače, *Civitates Dalmatiae u «Kozmografiji» Anonima Ravenjanina.* Zadar: Arheološki muzej Zadar,

Ravenjanin 1860.: *Ravennatis Anonymi Cosmographia et Gvidonis Geographica,* G. Parthey-M. Pinder, Berlin: F. Nicolai.

Rufije Fest 1967: *Rufius Festus, Breviarium rerum gestarum populi Romani in: The Breviarium of Festus*, London: ed. J.W. Eadie.

Salustije, Jugurtin rat 1998.: *Gaj Salustije Krisp, Djela,* Josip Miklić, MH

Salustije, Katilin rat (O zavjeri Katiline) 1998.: *Gaj Salustije Krisp, Djela,* Josip Miklić, MH

[1] Djelo srednjovjekovnog pisca Gvidona (rano XII. st.) uveliko se slaže sa Ravenjaninovom "Kosmografijom", pa se u pogledu Dalmacije, podaci Gvidona i Ravenjaninove V. knjiige gotovo u potpunosti podudaraju (Čače, 1995, 8) i često zajedno navode (*Ravennatis anonymi Cosmographia et Guidonis Geographica*).

Salustije, Historije1998.: *Gaj Salustije Krisp, Djela,* Josip Miklić, MH

Salustije, Dvojbena djela1998.: *Gaj Salustije Krisp, Djela,* Josip Miklić, MH

Sekst Aurelije Viktor; *Sextus Aurelius Victor*, edd. F.Pichlmayr i R. Gruendel, Leipzig

Sekst Aurelije Viktor 1984.: *Sextus Aurelius Victor: A Historiographical Study*, H.W. Bird, Francis Cairns Publications

Sekst Aurelije Viktor 2000.: *A Booklet About the Style of Life and the Manners of the Imperatores. Abbreviated from the Books of Sextus Aurelius Victor.* Thomas M. Banchich, Buffalo, New York : Canisius College.

Sekst Pompej Fest 1913.: *Sexti Pompei Festi De verborum significatu quae supersunt cum Pauli epitome*. Leipzig: Teubner.*reprint*. Hildesheim: Olms. 1965.

Sekst Pompej Fest 1839 i 1880.: *Sexti Pompei Festi De verborum significatione quae supersunt cum Pauli Epitome*. Leipzig. *reprint*. Hildesheim: Olms. 1975.

Sekst Pompej Fest 1889.: *De verborum significatu quae supersunt cum Pauli epitome. Edidit Aemilius Thewrewk de Ponor. Pars 1*. Budapest: Acad. litt. Hungarica.

Seneka 1920.: *Seneca: Epistles 66-92,* Richard M. Gummere, LCL

Seneka, Epistule 1917.: *Epistles, Volume I: Epistles 1-65,* Richard M. Gummere, LCL

Seneka, Epistule 1920.: *Epistles, Volume II: Epistles 66-92,* Richard M. Gummere, LCL

Seneka, Epistule 1925.: *Epistles, Volume III: Epistles 93-124,* Richard M. Gummere, LCL

Seneka, *de ira* 1928.: *Moral Essays, Volume I: De Providentia. De Constantia. De Ira. De Clementia*, John W. Basore, LCL

Seneka 1986.: *Seneca. The Apocolocyntosis*, Penguin Books.

Seneka, O kratkoći života, Odabrana pisma Luciliju, 2005.: *Seneka i Epiktet*, Zoran Peh, Nova Akropola, Zagreb

Servije 1881, 1884.: *Servius, Commentarii in Vergilii Carmina*, ed. G. Thilo and H. Hagen, vols. I, II, (Leipzig 1881, 1884).

Sidonije Apolinarije 1915.: *The Letters of Sidonius I-II.*, O. M. Dalton, Oxford : Clarendon Press

Sidonije Apolinarije 1936.: *Sidonius: Poems. Letters, Books 1-2*, W. B. Anderson, LCL

Sidonije Apolinarije 1965.: *Sidonius: Letters, Books 3-9*, W. B. Anderson, LCL

Silije Italik 1961.: *Silius Italicus, Punica, I – II*, J. D. Duff, LCL

Solin Gaj Julije 1895.: *C. Iulii Solini, Collectanea rerum memorabilium*, Berlin : Weidmannos

Stefan Vizantinac 1849.: *Stephani Byzantii Ethnicorum quae supersunt I*, A. Meineke, Berlin: G.Reimer

Strabon 1954.: *The Geography of Strabo,* H. L. Jones, LCL

Svetonije 1978.: *Gaj Svetonije Trankvil, Dvanaest rimskih careva*, Stjepan Hosu, Zagreb: Naprijed.

Stacije 2003.: *Statius, Silvae,* D. R. Shackleton Bailey, LCL

Tacit, Anali,1970.: *Tacit, Anali*, Jakov Kostović, MH

Tacit, Historije 1925; 1931.: *Tacitus,* Histories, Clifford H. Moore, LCL

Tacit, Historije 1987.: Tacit, Historije, Josip Miklić, Zagreb : *Latina et Graeca*

Tacit, Germanija 2002.: *Tacit, Germanija,* Veselin Čajkanović, Beograd: Poligraf

Tacit, Agrikola 1889.: *Tacit, Agrikola,* Milivoj Šrepel, Zagreb: MH

Tacit, Dijalog o govornicima 1914.: *Tacitus : Agricola. Germania. Dialogue on Oratory,* M. Hutton - W. Peterson, LCL

Teodozijev kodeks 1999 .: *Codex Theodosianus: Theodosiani libri 16 cum constitutionibus Sirmondianis. Cum constitutionibus Sirmondianis ; P. 2, Textus cum apparatu, Volumes 1-2*, Theodor Mommsen, Preußische Akademie der Wissenschaften (Berlin), reprint, ed. Weidmann

Teodozijev kodeks 2001.: *The Theodosian Code and Novels and the Sirmondian Constitutions*, Clyde Pharr - Theresa Sherrer Davidson - Mary Brown Pharr, The Lawbook Exchange

Teofan 1982.: *The chronicle of Theophanes: an English translation of anni mundi 6095-6305 (A.D. 602-813)*, Harry Turtledove, University of Pennsylvania Press

Teofan 1997.: *The Chronicle of Theophanes Confessor: Byzantine and Near Eastern History AD 284-813.* Cyril Mango and Roger Scott, Oxford

Teofilakt Simokata 1834.: *Theophylactus Simocatta, Historiarum libri octo*, Impensis ed. Weberi, Bonnae/Bon

Teofilakt Simokata 1986.: *The History of Theophylact Simocatta*, Michael and Mary Whitby, Oxford University Press

Terencije 2001.; *Terence, I, The Woman of Andros. The Self-Tormentor. The Eunuch,* John Barsby, LCL

Tit Lukrecije Kar, O stvarima prirode, 1992.: *Lucretius, On the Nature of Things,* W. H. D. Rouse, LCL

Tukidid, 1957.: *Tukidid, Povijest Peloponeskog rata,* Stjepan Telar, Zagreb.

Valerije Maksim 2000.: *Valerius Maximus,* Memorable Doings and Sayings, Volume I: Books 1-5, D. R. Shackleton Bailey, LCL

Valerije Maksim 2000.: *Valerius Maximus,* Memorable Doings and Sayings, Volume II: Books 6 - 9, D. R. Shackleton Bailey, LCL

Varon 1938.: *Varro: On the Latin Language, Volume I, Books 5-7,* Roland G. Kent, LCL

Varon 1938.: *Varro: On the Latin Language, Volume II, Books 8- 10. Fragments,* Roland G. Kent, LCL

Cato and Varro, On Agriculture, W. D. Hooper-H. B. Ash, LCL

Varon 1934.: *Cato and Varro, On Agriculture,* W. D. Hooper-H. B. Ash, LCL

Vegecije 2002.: *Publije Flavije Vegecije Renat, Sažetak vojne vještine*, Teodora Shek Brnardić, Zagreb : Golden marketing.

Velej Paterkul 1955.: *Velleius Paterculus, Compendium of Roman History*, Frederick W. Shipley, LCL

Velej Paterkul 2006.: *Gaj Velej Paterkul, rimska povijest,* Josip Miklić, Zagreb : Latina & Graeca.

Vergilije 1964.: *Eneida*, Mladen Atanasijević, Beograd : Prosveta.

Vergilije 2005.: *Vergilije, Eneida*, Bratoljub Klaić, Zagreb : Globus media.

Zonara 2009.: *The History of Zonaras: From Alexander Severus to the Death of Theodosius the Great*, Thomas Banchich, Eugene Lane, New York : Routledge

Zonara, 1868/1869/1870.: ΙΩΑΝΝΟΥ ΤΟΥ ΖΩΝΑΡΑ, Ἐπιτομὴ Ἱστοριῶν/ IOANNIS ZONARAE, Epitome Historiarum, Vol. I – III, Ludovicus Dindorfius, Lipsiae: Teubneri

Zosimus 1814.: *Zosimus, New History*, London: Green and Chaplin

Zosimus 1887.: *Zosim, Historia nova,* Ludovicus Mendelssohn, Lipsiae: Teubneri

Odabrana Literatura

A Companion to Late Antiquity, 2009. Malden: Blackwell Publishing.

A Companion to Roman Britain, 2004, Malden: Blackwell Publishing.

A Companion to the Roman Army, 2007, Malden: Blackwell Publishing.

A Companon to the Roman Empire, 2006. Malden: Blackwell Publishing.

A Companion to the Roman Republic, 2006. Malden: Blackwell Publishing.

A Handbook of Ancient Religions, 2007. Cambridge University Press.

Abbot, F. F., s.a., 1911, *The Common People of Ancient Rome* , New York: Charles Scribner's Sons.

Abbot, F. F., 1963, *A History and Description of Roman Political Institutions*.s.l. s.n.

Abbot, F., F., - Johnson, A. Ch., 1921, *Municipal Administration in the Roman Empire*, Princeton.

Albrecht, Michael, 2003, *Cicero's Style*, Boston: Brill.

Alföldy, Géza, 1965, Bevölkerung und Gesellschaft der römischen Provinz Dalmatien. *Mit einem Beitrag von András Mócsy.* Budapest: Akadémiai kiadó.

Alföldy, Géza, 1974, *Noricum.* Routledge &Kegan Paul.

Alison, Penelope M. 2006, *The Insula of Menander of Pompeii* Clarendon Press, Oxford.

Alston, Richard, 1998. *Aspects of Roman History*, ad 14-117 London.New York: Ruutledge.

Alston, Richard, 2002, *The City in Roman and Byzantyne Egypt,* London; New York: Routledge.

Alston, Richard, 2003, *Soldier and Society in Roman Egypt*, London; New York: Routledge.

Allinson, Anne C.E.,1922, *Roads from Rome* , New York: The Mac Millan Company .

Ancient Letters Clasical and Late Antique Epistolography Oxford: University Press.

Ando, Albert, 1969, Imperial *Ideology and Provincial Loyalty in the Roman Empire,* Los Angeles: University of California Press.

Anderson, Graham, 2004, *King Arthur in Antiquity* , London; New York: Routledge.

Andre, Jean-Marie, 1967, *Mecene,* Paris: Annales litteraires de l'Universite de Besancon.

Andrea, B., 1973, *Romische Kunst.* Herder.

Andreau, Jean, 2003, *Banking and Business in Roman World*, Cambridge University Press.

Antički Rim : panorama jedne civilizacije, 1967, Beograd – Ljubljana : Vuk Karadžić – Prosveta – Mladina.

Apologetics in the Roman Empire,1999, Oxford University Press

Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Tom I- III; Mape 1-4, 1988, Sarajevo : Zemaljski muzej.

Armstrong, Karen, 1998, *Povijest Boga,* Prosvjeta, Zagreb.

Aslan, Reza, 2006, *No god but God* : *The Origins, Evolution, and Future of Islam*, Random House, New York.

Astin, A.E., 1967, *Scipio Aemilianus* , Oxford University Press.

Atkinson, K. M. T., 1958, *The Governors of the Province Asia in Reign of Augustus, Historia 7,* 300 – 330.

Aubert, Jean Jacques 1994. *Business Managers in Ancient Rome* Leiden; New York; Keln: E.J. Brill.

Audiat, Louis, 1970, *Epigraphie,* Saintes: Orliaguet

Aufstieg und Niedergang der römishen Welt, Geschichte und Kultur Roms im Spiegel der neueren Forschung i; von der Anfangen Roms bis zum Ausgang der Republik, tom 1 – 4, ed. 1972 – 1974, Hildegard Temoirini, Berlin.

Aurigemma, Salvatore, 1940, Forlimpopoli, *Notizie degli Scavi di Antichità*, Reale Accademia dei Lincei, Roma

Aymard A., - Auboyer, J., 1956, *Empire Romain, u seriji Histoire des civilisations*, Paris.

Bablitz, Leanne, 2007, *Actors and Audience in the Roman Coutroom*, New York.

Badian, E., 1958, *Foreign clientelae (264 – 70. B. C.)*, Oxford.

Bailey, Cyril, 1907, *The Religion of the Ancient Rome,* London: Archibald Constable.

Ball, Warwick, 2002, *Rome in the East* , London; New York: Routledge.

Barać, Lovorka - Peričić, Marijana – Martinović Klarić, Irena – Rootsi, Siiri – Janićijević, Branka – Kivisild, Toomas –Parik, Jüri – Rudan, Igor –Villems, Richard – Rudan, Pavao, 2003, Y chromosomal heritage of Croatian population and its island isolates, *European Journal of Human Genetics (2003) 11,* 535 – 542

Barrett, Anthony A. 1996. *Agrippina Sex, Power and Politics in the Early Empire*, London: Routledge.

Barrett, Anthony A. 2002, *Livia* , New Haven: Yale University Press.

Barišić, Franjo – Rajković, Mila – Krekić, Bariša – Tomić, Lidija, 1955, Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije. Tom 1, SANU, (*Posebna izdanja CCXLI, Vizantološki institut 3),* Beograd

Barkóczi, László, 1981, *The Archaeology of Roman Pannonia*. ed. Lengyel, Alfonz. Radan, George, T., B. Akadémiai Kiadó. 1981 (poglavlje Barkóczi László), Budapest.

Barton, Carlin A.2001, *Roman Honor ,* Los Angeles: The University of California Press.

Basler, Đuro, 1972, *Arhitektura kasnoantičkog doba u Bosni i Hercegovini*, Veselin Masleša (danas Sarajevo Publishing), Sarajevo

Basler, Đuro, 1986, *Kršćanska arheologija*, Mostar.

Batstone, William; Damon, Cinthia, 2006, Caesar's Civil War, New York: Oxford University Press.

Bauman, Richard A. 2004, *Crime and Punishment in Ancient Rome* , London; New York: Routledge.

Bauman, Richard A., 2003, *Human Rights in Ancient Rome* , London; New York: Routledge.

Bauman, Richard A., 2003, *Women and Politics in Ancient Rome,* London; New York: Routledge.

Baynes, N. H., 1929, *Constantine the Great and the Christian Church,* London.

Baynes, N. H., - Moss, N. St. L. B., 1948, *Byzantium,* Oxford : Clarendon Press.

Bedoyere, Guy de la, 2006, *The Romans for Dummies* , Chichester: John Wiley and Sons.

Beloch, Karl Julius, 1880, *Der italische Bund unter Roms Hegemonie,* Leipzig.

Beloch, Karl Julius,1886, *Die Bevölkerung der griechisch-römischen Welt*, Leipzig : Duncker & Humblot

Beloch, Karl Julius, 1926, *Römische Geschichte bis zum Beginn der punischen Kriege*, Berlin.

Boethins, A., - Ward -Perkins, J. B., 1970, *Etruscan and Roman Architecture,* Penguin Books.

Bonner, S. F., 1977, *Education in Ancient Rome.* Methuett.

Belova, N., 1952, СоциалЬные движения в Галлии в I-II вв., *ВДИ, 4*.

Bengtston, H., 1970, *Grundriss der römischen Geschichte mit Quellenkunde. Erster Band, Republik und Kaiserzeit bis 284. n. Ch.,* München.

Bengtson, H., 1978, *Die Flavier, Vespasian, Titus und Domitian*, München.

Bengtson, H.,1995, *Romische Geschichte,* C.H. Beck Werlag, Munchen.

Bennett, Julian, 1997, *Trajan optimus principes*, London – New York

Berger, Adolf, 1953, *Encyclopedic dictionary of Roman law*, Philadelphia:The American Philosophical Society

Bersanetti, G. M., 1965, *Studi sull'imperatore Massimino il Thrace*, Roma.

Bianchi Bandinelli, R, 1969, *Rome: Le Centre du Pouvoir.* Gallimard.

Biddulph, Edward, *Form and Function* s.a. s.l. s.n.

Bihec, Le Yann, 2000, Les légionis de Rome sous le Haut – Empire, Lyon

Bilić-Dujmušić, Siniša, 2004, *Oktavijanova kampanja protiv Delmata 34-33 god. pr. Kr*., doktorska disertacija. Sveučilište u Zadru, Odjel za povijest.

Billows, Richard A., 2008, *Julius Caesar,* London; New York: Routledge.

Birley, Anthony, 1966, *Marcus Aurelius*, London : Eyre &Spottiswoode.

Birley, Anthony., 1971, *Septimius Severus : The Afircan Emperor*, London : Eyre &Spottiswoode.

Birley, Anthony, 2000. *Marcus Aurelius a Biography,* New York: Routledge

Birley, Anthony, 2002, *Band of Brothers: Garrison Life at Vindolanda*.

Birley, Anthony M., 2005, *The Roman Government of Britain*, New York: Oxford University Press.

Birley, Eric, s.a. *Septimius Severus and the Roman Army* s.l. s.n.

Bishop, M.C., 2002, *A Handbook of Articulated Roman Plate Armour* , s.l. Armatura Press.

Bishop, M.C.; Coulston, J.C.N. *Roman Military Equipment* , London: Batsford ltd.

Bispham, Edward, 2007, *From Asculum to Actium* , Oxford University Press.

Bloch, Raymond, 1960, *The Origins of Rome.* Thames & Hudson, (Praeger, 1960).

Bloch, Raymond, 1971, *Latinska epigrafika*, Beograd.

Blumer, Rolf D.s.a. *Gladiator* s.l. s.n.

Boardman, John, 1964, *The Greeks Overseas,* Penguin.

Boardman, John; Griffin, Jasper; Murray, Oswyn, s.a. *The Oxford History of the Classical World*, s.l. s.n.

Boatwright 2003.: Mary Taliaferro Boatwright, *Hadrian and the Cities of the Roman Empire,* New Jersey – Oxfordshire: Princeton University Press

Boatwright, Mary; Gargola, Daniel; Talbert, Richard, 2004, *The Romans: From Willage to Empire,* New York: Oxford University Press.

Bodel, John, 2005, *From Columbarium to Catacomb : Communities of the Dead in Pagan and Christian Rome, Commemorating the Dead: Texts and Artifacts in Context.* The Shohet Conference on Roman, Jewish and Christian Burials, May 22-24, 2005 The University of Chicago Divinity School, Chicago, Illinois 1 – 27.

Bogaers, J. E., - i Ruger, C. B., 1974, *Der Niedergermanische Limes,* Keln : Rheinland-Verlag GMBH.

Bihec, Le Yann, 2000, Les légionis de Rome sous le Haut – Empire, Lyon

Bojanovski, Ivo, 1988, Bosna i Hercegovina u antičko doba, *ANU BiH, Djela, LXVI, CBI, 6.*

Bojesen, Ernst Frederik Christian, 1893, *Rimske starine*, Zagreb : Kr. Hrv.-Slav.-Dalm. Zemaljska vlada.

Bomgardner, D.L.,2001, *The Story of the Roman Amphitheatre* London; New York: Routledge.

Bowditch, Phebe Lowel, 2003, Horace and the Gift Economy of Patronage, Los Angeles: University of California Press.

Bowman, Alan K – Garnsey, Peter – Rathbone, Dominic, 2000, *The Cambridge ancient history: The High Empire, A.D. 70-192*, Cambridge.

Bradley, Guy, 2000. *Ancient Umbria*, Oxford University Press.

Brandt, Hartwin, 2001, *Das Ende der Antike*, Munchen: Beck.

Brandt, Miroslav, 1980, *Srednjovjekovno doba povijesnog razvitka*, Zagreb.

Braund, Susanna Morton, *Latin Literature*, London; New York: Routledge.

Bread and Circuses, 2005. London; New York: Routledge.

Bremmer, Jan; Horsfall, Nicholas,s.a. *Roman Myth and Mythography*. London: University of London.

Briggs, Daphne Nash 2003, *Metals, Salt, and Slaves* in Oxford Journal of Archeology 22(3) Malden: Blackwell Publishing.

Bringmann, Klaus, 1995. *Romische Geschichte*, Munchen: C.H.Beck.

Brought, T. R., 1951, *The Magistrates of the Roman Republic I – II*.

Brouun, Patrick M., 1966, *The Roman Imperial Coinage* , vol.VII, London: Spink and Son ltd.

Brown, Peter, 1971, *The World of Late Antiquity.* Thames & Hudson.

Brown, Peter, 1993, *The Making of Late Antiquity* , Massachusetts, London and Cambridge: Harvard University Press.

Brown, Peter, 2006, *Terence, the Comedies* , Oxford University Press.

Brogen, Olwen., 1953, *Roman Gaul,* London : G. Bell and Sons.

Browning, Iain., 1973, *Petra,* London : Chatto & Windus, (Noyes,1974).

Brought, T. R., 1951, *The Magistrates of the Roman Republic I – II*.

Brucia, Margaret; Daugherty, Gregory N., 2007, *To be a Roman*, Illinois: Bolchazy-Carduccci Publishers.

Brujić, Dragan, 2005, *Vodič kroz svet antike, Grčka-Rim-Persija*. Dereta, Beograd

Brunt, P. A., 1971, *Italian Manpower 225 B. C. – A. D. 14.*, Oxford.

Brunt. P. A., 1972, *Social Conflicts in the Roman Republic,* London : Chatto & Windus, (Norton, 1972).

Brunt, P. A., 1990, *Roman Imperial Themes*, Oxford: Clarendon Press

Bryan, Christopher, 2005, *Render to Caesar* , Oxford University Press.

Buchan, John, 1969, *Imperator Avgust*, izd. Minerva, Subotica-Beograd.

Budimir, Milan - Flašar, Miron, 1963, *Pregled rimske književnosti, De auctoribus romanis,* Beograd.

Bunson, Mathew, 2002, *Encyclopedia of the Roman Empire,* New York: Facts on File.

Burgess, Richard. W., 1992, From *Gallia Romana* to *Gallia Gothica*: The View from Spain, in J. F. Drinkwater and H. Elton (eds.), *Fifth-Century Gaul:A Crisis of Identity?*, Cambridge, 19–27.

Burns, Jasper, 2007, *Great women of Imperial Rome*, New York

Burns, Michael T. 2003, *The Homogenisation of Military Equipment Under the Roman Republic,* London: Institute of Archeology.

Burrell, Barbara,2004, *Neokoroi Greek Cities and Roman Empire,* Leiden; Boston: Brill.

Burton, G., 1988, The Roman World *(J. Wacher ed.)*.

Bury, J.B., 1923, *History of the Later Roman Empire* McMillan*&co.*

Bury, J.B. 1928, *The Invasion of Europe by Barbarians* London: Kings College.

Bury, J. B., 1958, *History ofthe Later Roman Empire,* Dover Publications.

Buttler, Shane, 2005, *The Hand of Cicero,* London; New York: Routledge.

Buzov, Marija, 2005, The romanization and urbanization of the Roman province of Pannonia in light of the autochtonous and immigrant populations, *Illyrica antiqua, FF press,* Zagreb, 125 - 143

Cabanes, Pierre, 2002, *Iliri od Bardileja do Gencija*, Zagreb:Svitava

Cagnat, Rene, 1912, *Melanges Cagnat,* Paris: Ernest Leroux.

The Cambridge Ancient History, I – XII, (1923 – 1939; 1970).

The Cambridge Ancient History, I – XIV vol., 2008, Cambridge Histories Online © Cambridge University Press, 2008.

The Cambridge History of Clasical Literature 2008. London: Cambridge University Press.

Cahiers du Groupe de Recherches sur l'armee Romaine et les Provinces I 1977. Paris: Presses de l'ecole Normale Superieure.

Cahiers du Groupe de Recherches sur l'armee Romaine et les Provinces II 1979. Paris: Presses de l'ecole Normale Superieure.

Califf, David J. 2004, *Battle of Actium*, Philadelphia: Chelsea House Publishers.

Cameroon, Alen, 1993, *Barbarians and Politics at the Court of Arcadius*, Los Angeles: University of California Press.

Cameroon, Averil, 2001, *The Mediterranean World In Late Antiquity* AD 395-600, London; New York: Routledge.

Campbell, Brian, 2002, *War and Society in Imperial Rome 31 BC-AD 284*. London; New York: Routledge.

Campbell, Brian, 2004, *Greek and Roman Military Writers* New York; London: Routledge.

Campbell, Brian, 2004, *War and Society in Imperial Rome,* London; New York: Routledge.

Campbell, Brian, 2005, *"The Army" in Cambridge Ancient History 2nd Ed Vol XII (The Crisis of Empire 193-337)*.

Campbell, Brian, 2006, *The Roman Army* , London; New York: Routledge.

Cappellatti, Silvia, 2006, *The Jewish Community of Rome,* Leiden: Brill.

Cappelli, A., *Lexicon abbreviaturarum, dizionario di abreviature latine ed italiane,* Milano 1906, 1912, 1926, 1979.

Carey, Sorcha, 2003, *Pliny's Catalogue of Culture* , Oxford University Press.

Carcopino, Jerome, 1981, *Rim u razdoblju najvišeg uspona carstva*, Zagreb.

Carter, Jesse Benedict, 1906, *The Religion of Numa* , London: MacMillan and co.

Cartledge, Paul; Spawforth, Antony, 2005, *Helenistic and Roman Sparta,* London, New York: Routledge.

Casey, P.J. 2005, *Carausius and Allectus*, London: Batstford ltd.

Castra und Canabae, 1995, Nijmegen: Katolike Universiteit.

Chadwick, Henry, 2001, *The Church in Ancient Society* , Oxford University Press.

Chamoux, G., F., 1967, *Grčka civilizacija*, Beograd.

Chancey, Mark A. 2005, *Greco-Roman Culture and the Galilee of Jesus* Cambridge University Press.

Chaplin, Jane D., 2000, *Livy's Exemplary History* , Oxford University Press.

Chevallier, R., 1976, *Roman Roads,* Batsford, (University of California Press, 1976).

Childhood, Class and Kin in the Roman World, 2005, London; New York: Routledge.

Christ, Karl, 2001, *Die Romische Kaiserzeit*, Munchen: Beck.

Celtic Women-Roman Ladies, 2002, Aquinicumi Museum,Budapest.

The City in Late Antiquity, 2001, London; New York: Routledge.

Clark, Gillian, 2004, *Christianity and Roman Society*, New York: Cambridge University Press.

Clarke, John R. 2003. *Art in the Lives of Ordinary Romans*, University of California Press, Los Angeles.

Clarke, M.L., 2002, *Rethoric at Rome*, London; New York: Routledge.

Cleary, Esmonde A.S., 2005, *The Ending of Roman Britain* , London; New York: Routledge.

Cleary, Esmonde Simon, 2008, *Rome in the Pyrenees*, London; New York: Routledge.

Coarelli, F., 1971, *Grandi Monumenti, Roma,* Mondadori.

Coarelli, F., 1974, *Guida archeologica di Roma.* Mondadori.

Coarelli, F., 1975, *Etmscan Cities,* Cassell, (Putnam, 1975).

Cohen, H., 1854, *Description générale de monnaies de la République romaine,* Paris.

Colledge, M. A. R., 1967, *The Parthians.* Thames & Hudson.

Collingwood, R.G.; Wright, R.P.,1965, *The Roman Inscriptions of Britain* , Oxford: Clarendon Press.

Collins, Stephen Dando, 2007, *Mark Entony's Heroes* , New Yersey: John Wiley and Sons.

Connolly, Peter, 1981, *Les legiones Romanas*, Madrid: s.n.

Connolly, Peter, s.a., *Greece and Rome at War*, s.l.s.n.

Connolly Peter, 1990, *Pompeii*, Oxford University Press.

Connolly Peter, 1991, Rimska vojska, Ljubljana – Zagreb : Mladinska knjiga.

Connolly, Peter, 2003, *The Roman Fort*, Oxford University Press.

Connolly, Peter, s.a., *The Cavalryman* , Oxford University Press.

Connolly, Peter, s.a., *The Legionary* , Oxford University Press.

Cool, H.E.M., 2006, *Eating and Drinking in Roman Britain,* Cambridge University Press.

Cooley, Alison E., Cooley M.G.L., 2004, *Pompeii* , London; New York: Routledge.

Cook, J. M., 1962, *The Greeks irt Ionia and the East.* Thames &Hudson.

Cooper, Kate, 2007, *The Fall of the Roman Household* Cambridge University Press.

Cornell, Tim and Matthews, John, 2006, *Atlas of the Roman World*, London : Angus Books Ltd,

Cotterell, Arthur, 2003, *Mitologija : enciklopedija bogova i legendi starih Grka, Rimljana, Kelta i Nordijaca*. Rijeka : Leo-Commerce.

Cranial Trauma in Iron Age Samnite Agriculturists, Alfedena Italy in American Journal of Physical Anthropology 132, 48-58, 2007.

Crawford, Michael, 1993, *The Roman Republic,* Cambridge, Massachusetts

Crawford, M., H., 1974, *Roman Republican Coinage, I – II.* London : Cambridge

Crawford, Michael C., 1985, *Coinage and money under Roman Republic: Italy and mediterranean economy,* Methuen & Co Ltd, London.

Crees, J. H. E., 1965, *The Reign of the Emperor Probus*, Roma.

Creighton, John, 2006, *Britannia*, London; New York: Routledge.

Croft, P., 1974, *Roman Mythology,* Octopus Books.

Crook, John, 1967, *Law and Life of Rome* , New York: Cornell University Press.

Crutwel Charles Thomas, 2005, *A History of Roman Literature From the Earliest Period to the Death of Marcus Aurelius*.

Cultural Identity in the Roman Empire, 2003, London; New York: Routledge.

Curchin, Leonard A., 2004, *The Romanization of the Central Spain,* London; New York: Routledge.

Curle, James; Scot, F.S.A., s.a. *A Roman Frontier post and its People*, Glasgow: s.n.

Curran, John, 2000, *Pagan City and Christian Capital,* Oxford: Calarendon Press.

Čekić, Smail, 2002, *Pokret Bagauda,* Sarajevo.

D'Arms, Johan H., 1970, *Romans on the Bay of Naples,* Massachusetts: Harvard University Press.

D'Arms, Johan, 1981, *Commerce and Social Standing in Ancient Rome*, Massachusetts: Harvard University Press.

Dahlheim, W., 1968, *Struktur und Entwicklung der römischen Völkerrechts im dritten und zweiten Jahrbunder v. Chr*., München.

Daicoviciu, C., 1969, *Dacia,* Bibliotheca Musei Napocensis.

Daly, Gregory, 2002, *Cannae,* London; New York: Routledge.

Dando-Collins, Stephen, *Caesar's Legion*, New York: John Wiley and sons.

Daremberg – Saglio, E., 1877, *Dictionaire des antiquités greques et romaines, I – V*.

Davies, R.W., 1988, *Service in the Roman Army*.

Dench, Emma, 2005, *Romulus Asylum,* Oxford University Press.

Der Kaiseraugster Silberschatz s.a. s.n. s.l.

Desrochers, Brigitte, 2000, *Refiguring the Antique*, in *Journal of Material Culture vol 5(1) 25-41* London.

Dickinson, Rachel, 2006, *Tools of the Ancient Romans ,* Chicago: Nomad Press.

Die Pferdezucht in der Romischen Landwirtschaft 2005, Mainz.

Diefenbach, Steffen, 2007, *Romische Erinnerungsraume,* Berlin: Walter de Gruyter.

Diehl, Ernst, 1910, *Pompeianische Wandinschriften,* Bonn: Marcus und Weber verlag.

Dignas, Beate; Winter, Engelbert, 2007, *Rome and Persia in Late Antiquity,* Cambridge University Press.

Dixon, Suzanne, 1992, *The Roman Family,* Baltimore; London: The Johns Hopkins University Press.

Djurant , Vil, 1972, *The Story and Civilization: Caesar and Christ, s.l s.n.*

Djurant, Vil, 2002, *Velikani istorije*, Beograd : Narodna knjiga Alfa.

Domaszwski, Alfred s.a. *Die Rangordnung des Romischen Heeres*. s.l s.n.

Domaszwski, Alfred s.a. *Die Religion des Romischen Heeres. s.l s.n.*

Dorfler, Ines, 2006, *Erkenntnisse zu neuen Wandmalereifunden aus dem Municipium Claudium Virunum* in Fera Journal.

Dorigo, W., 1971, *Late Roman Painting,* Dent.

Dragičević, Ivo, s.a. *Povijest Rimske vojske, s.ls.n.*

Drinkwater, John F., 2007, *The Allamanni and Rome 213-496* , Oxford University Press.

Dudau, Altea, 2006, *Circulatia monetara in Castrele de Trupe Auxiliare din Provincia Dacia,* Temisoara: Editura Graphite.

Dumesnil, Gardin, 1825, *Latin Synonyms,* London: s.n.

Dunbabin, T. J., 1948, *The Westem Greek,* Oxford : Clarendon Press.

Duncan-Jones, Richard, 1990, *Structure and Scale in the Roman Economy*.

Duncan-Jones, Richard, 1994, *Money and Government in the Roman Empire*.

Duruy, Victor, 1881, *Poviest Grčka,* Matica Hrvatska, Zagreb

Duruy, Victor, 1879 – 1885, *Histoire des Romains depuis les temps les plus reculés jusqu'à la mort de Théodose,* I-V. vol, Paris.

Dutsch, Dorota M.,2008, *Feminine Discourse iin Roman Comedy*, Oxford University Press.

Duval, P. M., 1977, *Les Celtes,* Gallimard.

Duviquet, Georges, s.a. *Heliogabale*, Paris: s.n.

Džino, Danijel, 2010, *Illyricum in Roman Politics 229 bc-ad 68*, Cambridge University Press.

Gabba, Emilio, 1976, *Republican Rome, the Army and the Allies* , Los Angeles: University of California Press.

Gavela, Branko, 1997, Praistorijska arheologija; Klasična arheologija, *Arheologija*, Beograd: Univerzitet u Beogradu, 1 –171

Gabričević, Branimir, 1987, *Studije i članci o religijama i kulturama antičkog svijeta*, Split : Književni krug

Gabrovec, Stane, 1966, Zur Hallstattzeit in Slowenien, *Germania 44,* Bonn

Garašanin, Milutin, 1967, Crna Gora u praistorijsko doba; Crna Gora u osvit pisane istorije; Crna Gora u doba Rimskog Carstva, *Istorija Crne Gore, Tom I,* Titograd/Podgorica, 35 – 239.

Gardner, Jane F. 2002. *Being a Roman Citizen*, New York; London: Routledge.

Gardthausen, V., 1891, *Augustus und seine Zeit,* Leipzig.

Gardthausen, V., 1904, *Augustus und seine Zeit, III Band, 1-2 Teil, Leipzig, 1904, Illyrisch-pannonische Aufstand 6-9 n. Chr, I Teil, 1171-1193; II Teil, 772-789.*

Garrido-Hory, Marguerite, 1998, *Juvenal* Paris: Presses Universitaires.

Garraffoni, Renata, *Robbers and Soldiers,* in *Gerion 2004,22 , br.1*

Garzetti, A., 1960, *L̉impero da Tiberio agli Antonini,* Roma.

Gaur, A.S., *Evidence for Indo-Roman Trade from Bet Dwarka Waters, West Coast of India in The International Journal of Nautical Archeology 2006 str 117.-127.*

Gavela, Branko, 1969, *Istorija umjetnosti antičke Grčke*, Beograd.

Gazdac, Cristian, s.a. *Patterns of Monetary Circulation in Dacia and the Lower Danube Region from Trajan to Constantine s.l. s.n.*

Gelzer, M., 1960, *Cäsar, der Politiker und Staatsman*, Wiesbaden.

Gerke Friedrich, s.a. *Kasna antika i rano kršćanstvo s.l. s.n.*

Gibon, Edvard, 1996, *Opadanje i pad Rimskog carstva,* Beograd.

Gibbon, Edward, 2001, *History of the Decline and Fall of the Roman Empire, s.l. s.n.*

Gillman, Arthur M.A.,s.a. *The Story of Rome ,* New York: G.P. Putnam's Sons.

Gillver, Kate, *Display in Roman Warfare in* War in History 2007(14) 1.

Gilliver, Kate; Goldsworthy, Adrian; Whitby, Michael, s.a. *Rome at War, s.l. s.n.*

Gjerstad, E., 1953 – 1973. *Early Rome I – V,* Lund.

Glancy, Jennifer A.,2002, *Slavery in Early Christianity* , Oxford University Press.

Goodchild, R. G., - Reynolds, J., 1976, *Libyan Studies,* Elek.

Goldsworthy, Adrian, 2000, *Roman warfare*, London: Cassell & Co.

Goldsworthy, Adrian, 2003, *The Complete Roman Army* London: Thames Hudson.

Goldsworthy, Adrian, 2006, *Caesar Life of Colossus*, New Haven: Yale University Press.

Goodman, Martin, 2003, *The Roman world 44BC-AD180*, London; New York: Routledge.

Goodman, Penelope J., 2006, *The Roman City and Its Periphery,* London; New York: Routledge.

Gowing, Alain M., 2005, *Empire and Memory* Cambridge University Press.

Grabar, A., 1966, *Le Premier Art Chretien.* Gallimard.

Gracia, Rivero Pilar,2006, *Imperator Populi Romani* , Zaragoza: Institucion Fernando el Catolico.

Grainger, John D., 2003, *Nerva and the Roman Succession Crisis of ad 96-99*, London; New York: Routledge.

Grant, M., 1960, *The World of Rome,* Weidenfeld & Nicolson, (New American Library, 1960).

Grant, M., 1968, *The Climax of Rome,* Weidenfeld & Nicolson, (New American Library, 1970).

Grant, M., 1969 *Julius Caesar,* Weidenfeld &Nicolson, (Follett, 1975).

Grant, M., 1971, *Cities of Vesuvius,* Macmillan.

Grant, M., 1973, *The Jews in the Roman World.* Weidenfeld &Nicolson.

Grant, M., 1976, *The Decline and Fall of the Roman Empire,* Potter.

Grant, Michael, 1985, *The Roman Emperors*.

Grant, M., 1994, *The Antonines, The Roman Empire in Transition*, London.

Graves, Robert, 1999, *Grčki mitovi,* Beograd

Graves, Robert, 2003, *Ja, Klaudije*, Akia M. Princ, Beograd

Grazetti, A, 1974, *From Tiberius to the Antonines*. Methuen.

Greenidge, A. H. J., 2006, *A History of Rome, Vol 1. During the late Republic and early Principate*,

Griffith G.T, 1936, *The Mercenaries of the Hellenistic World,* Cambridge

Griffin, Miriam T., 2001, *Nero,* New York: Routledge.

Grimal, Pierre, 1968. *Rimska civilizacija,* Beograd: Izdavački zavod Jugoslavija.

Grimal, Pierre, 1968, *Hellenism and the Rise of Rome.* Weidenfeld & NichoIson, (Delacorte, 1969).

Grosser Historischer Weltatlas, Erster Teil, Vorgeschichte und Alterum, 1972, Bayerischer Schulbuch – Verlag, München.

Groot, Maaike, 2008, Animals in Ritual and Economy in a Roman Frontier Community, Amsterdam University Press.

Grubbs, Judith Evans, 2002, *Woman and the Law in the Roman Empire,* London; New York: Routledge.

Grunewald, Thomas, 2004, *Bandits in the Roman Empire*, London; New York: Routledge.

Grupa autora, 1953, *Historija naroda Jugoslavije*, Školska knjiga, Zagreb.

Grupa autora, 1965, *Iščezle civilizacije, zaboravljeni narodi drevnog sveta*, Beograd : Izdavački zavod Jugoslavije.

Grupa autora, 1967, *Rađanje evropske civilizacije, Grčka i Rim*. Beograd : Izdavački zavod "Jugoslavija".

Grupa autora, 1976, *Rani srednji vek – uobličavanje evropske kulture*, Beograd : Izdavački zavod Jugoslavije.

Grupa autora, 2006, *A Companion to the Roman Republic*, Blackwell Publishing Ltd.

Grupa autora, 2006, *A Companion to the Roman Empire*, Blackwell Publishing Ltd.

Grupa autora, 2009, *A Companion to Late Antiquity*, Blackwell Publishing Ltd.

Grupa autora, 2007, *A Handbook of Ancient Religions*, Cambridge University Press.

Gsell, Stephane, 1804. *L'empereuer Domitien* Paris: s.n.

Gwyn, Morgan,2006, 69 A.D. The Year of Four Emperors, Oxford: University Press

Đurić, Miloš, 2003, *Istorija helenske književnosti*, Beograd : Dereta.

Earl D. C., 1963, Tiberius Gracchus, A Study of Politics.

Earl, D. D., 1967, *The Moral and Political Tradition of Rome*, London.

Eck, Werner., 1979, *Die staatliche Organisation Italiens in der hohen Kaiserzeit*, München.

Eck, Werner 2007, *The Age of Augustus*, Munchen: Werlag C.H. Beck.

Eckstein, Arthur M., 2006, *Mediterranean Anarchy, Interstate War, and the Rise of Rome* Los Angeles: University of California Press.

Eckstein, Arthur M., 2008, *Rome Enters the Greek East,* Malden: Blackwell Publishing.

Eilers, Claude, 2002, *Roman Patrons of Greek Cities*, Oxford university Press

Eisner B.- Horvat M. 2008, Rimsko pravo, Novi Sad.

Ellis, L., *Terra Deserta: Population, Politics and the (de) Colonization of Dacia in World Archeology vol 30 (2)*

Elsner, Jas, 2007, *Roman Eyes,* Princeton University Press.

Elton, Hugh, 1996, *Frontiers of the Roman empire*.

Enciclopedia Dell̓arte antico, Classica e orientale, I – VII vol. + Atlante dei Complessi figurati + Supplemento 1970, Istituto Della Enciclopedia Italiana. Roma,

Erasmo, Mario, 2004, *Roman Tragedy* , Austin: University of Texas Press.

Erdkamp, Paul, 2005, *The Grain Market iin the Roman Empire,* Cambridge University Press.

Ermatinger, James W. 2004, *The Decline and Fall of the Roman Empire*, London: Greenwood Press.

Evans, Craig A., 2003, *Jesus and the Ossuaries,* Texas: Baylor University Press

Evans, Judih- Grubbs, 2002, *Women and low in the Roman Empire*, London – New York : Routledge, Taylor and Francis Group

Evans, J.A.S., 1996. *The Age of Justinian* s.ls.n.

Eyben, Emiel, 1993, *Restless Youth in Ancient Rome* , London; New York: Routledge.

Fantham, Elaine, 2004, *The Roman World of Cicero's De Oratore ,* Oxford University Press.

Feeney, Denis, 2007, *Caesar's Calendar,* Los Angeles: University of California Press.

Feldher, Andrew , 1998, *Spectacle and Society in Livy's History* , Los Angeles: University of California Press.

Ferenczy, E., 1976, *From the Patrician State to the Patricio Plebeian State,* Budapest: Akadémiai kiadó.

Ferjančić, B., 1959, Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije. Tom 2, SANU, VII-XII, 1-98 (*Posebna izdanja CCCXXIII, Vizantološki institut 7),* Beograd.

Ferjančić, Snežana, 2002, *Naseljavanje legijskih veterana u balkanskim provincijama*, Beograd: Balkanološki institut SANU.

Ferguson, James R., *Rome and Parthia* in CEWCES Research Papers 2005, Bond University.

Finley, M. I., 1973, *The Ancient Economy.* Chatto & VVindus, (University of California Press, 1973).

Finley, M. I., 1977, *Atlas of Classical Archaeology,* Chatto &Windus, (McGraw – Hill, 1977).

The First Jewish Revolt, 2004, London; New York: Routledge.

Fishbourn, Geoffrey, s.a. *Is that spintria in your pocket, or are you just pleasedto see me? s.l s.n.*

Fishwick, Duncan, 1987, *The imperial cult in the latin west: studies in the ruler cult of the western provinces of the roman empire. Vol. 1,* Leiden : Brill.

Flavius Josephus and Flavian Rome, 2005, Oxford University Press.

Flint, Shannon Rogers, 2005, *The Military Vici Noricum,* Columbia: University of Missouri; autor-disertacija.

Florescu, F. B., 1965, *Das Siegesdenkmal von Adamklissi, Tropaeum Tmiani.* Rudolf Habelt Verlag.

Forsythe, Gary, 2005, *Critical History of Early Rome*, Los Angeles: University of California Press.

Francisci, de P., 1960, *Primordia civitatis*, Roma.

Frank, Tenney, s.a. *An Economic History of Rome* s.l. Batoche Books.

Frank, Tenne, s.a , *Roman Imperialism,* s.l. s.n.

Frankfurter, S., 1884, *Epigraphischer Berich aus Oesterreich*, *AEM VIII*, 129 – 179

Frere, S. S., 1974, *Britannia,* Routledge & Kegan Paul.

Frazer, James George, 2003, *Zlatna grana*, Beograd.

Frier, Bruce W., 1980, *Landlords and Tenants in Imperial Rome* New Yersey: Princeton University Press.

Frier, Bruce W., - McGinn, Thomas A. J., 2004, *Casebook on Roman Family Law*, Oxford University Press.

From Constantine to Julian , 2003, London; New York: Routledge.

From Roman Provinces to Medieval Kingdoms 2006, London; New York: Routledge.

Hagith, Sivan, 2004, *Ausonius of Bordeaux*, London; New York: Routledge.

Hagith, Sivan, 2008, *Palestine in Late Antiquity* , Oxford University Press.

Hall, Linda Jones, 2005, *Roman Berytus*, London; New York: Routledge.

Haley, Evan W. 2003. *Baetica Felix* Austin: University of Texas Press.

Halsall, Guy, 2007, *Barbarian Migrations and the Roman West 376-568*, New York: Cambridge University Press.

Halsall, Guy, 2007, *Warfare and Society in the Barbarian West* 450-900, London; New York: Routledge.

Hamman, A. G., 1998, *Rim i prvi hrišćani*, *svakodnevni život*. Beograd : Bukurbook.

Hammond, M., 1959, *The Antonine Monarchy*, Rome.

Hammond, N. G. L., 1967, *A History of Greece to* 322 *B. C.* Oxford : Clarendon Press.

Hampton Christopher, 1969, *The Etruscans and the Survival of Etruria*, London.

Harden, D., 1971, *The Phoenicians,* Penguin.

Harker, Andrew, 2008, *Loyality and dissidence in Roman Egipt*, Cambridge University Press.

Harl, Kenneth W., 1996, *Coinage in the Roman economy, 300 B.C. to A.D. 700*, The John Hopkins University press, Baltimore and London.

Harland, Philip A, 2003, *Associations, synagogues, and congregations: claiming a place in ancient Mediterranean society*, Minneapolis : Augsburg Fortress.

Harlow, Mary; Laurence, Ray, 2005, *Growing up and Growing Old in Ancient Rome*, London; New York: Routledge.

Harries, Jill, 2004, *Law and Empire in Late Antiquity*, Cambridge University Press.

Harris, William V., 1979, *War and Imperialism in Republican Rome* , Oxford: Clarendon Press.

Hasebroek, J., 1921, *Untersuchungen zur Geschichte des Kaisers Septimius Severus*, Heidelberg.

Hassall, Mark, 2000, *"The Army" in Cambridge Ancient History 2nd Ed Vol XI (The High Empire 70-192)*.

Haynes, Holly, 2003, *The History of Make-Belive,* Los Angeles: University of California Press.

Haynes, Ian*, s.a. Apulum: The Shrine of Liber Pater in* Current World Archeology.

Heather, Peter; Matthews, John, 1991, *The Goths in the Fourth Century ,* Liverpool University Press.

Heiligmann, Jorg; Rober, Ralph, 2003, *Das Spatromische Kastel Constantia u 134-141* Baden Archeologisches Landsmuseum.

Hekster, Oliver, 2008, *Rome and its Empire,* Edinburgh University Press.

Hencken, H., 1968, *Tarquinia and Etruscan Origins.* Thames & Hudson.

Henderson, B. W., 1903, *The Life and principate of the Emperor Nero*, London.

Henig, Martin, 2003. *Art of Roman Britain*, London: Batsford ltd.

Henig, Martin, 2005, *Religion in Roman Britain* , London: Batsford.

Hermansen, Gustav, 1982, *Ostia, Aspects of Roman City Life,* Alberta: University of Alberta Press.

Heurgon J., 1961, *La vie quotidienne chez ler Etruscque*, Paris

Heurgon, 1973, *The Rise of Rome to* 264 *B.C.* Batsford, (University of Califoinia Press, 1973).

Hingley, Richard, 2008, *The Recovery of Roman Britain,* Oxford University Press.

Hingley, Richard, 2001, *Roman Officers and English Gentleman,* London; New York: Routledge.

Hirschfeld, O., 1905, *Die kaireslichen Verwaltungbeamten bis Diokletian*, Berlin.

Hirschfeld, Yizhar, *The Crisis of the Sixth Century* in *Mediterranean Archeology and Archeometry* vol.6 no. 1 (2006), str. 19-32.

Histoire générale des Civilisations, 1954, publ. Sous la direction de M. Crouzet, II: A. Aymard et J. Auboyer, Rome et son Empire, Paris.

Historical Atlas of Ancient Rome, 1995, The Penguin,

Hiti, Filip, 1983, *Istorija Arapa*, Sarajevo : Veselin Masleša.

Hojte, Jakob Munk, 2005, *Roman Imperial Statue Bases* , Aarhus University Press.

Holder, Paul, 1980, *Studies in the Auxilia of the Roman Army from Augustus to Trajan,* BAR international series, 70.

Holder, Paul, 1982, *The Roman Army in Britain*.

Holder, Paul, 2003, Auxiliary Deployment in the Reign of Hadrian, *Bulletin of the Institute of Classical Studies, 46*, 101–145.

Holder, Paul, 2006, *Roman Military Diplomas V*.

Hollander, David B. 2007 , *Money in the Late Roman Republic,* Leiden: Brill.

Holliday, Peter J., 2002, *The Origins of Roman Historical Commemoration in the Visual Arts* , Cambridge University Press.

Holloway, Ross R, 2004, *Constantine and Rome*, New Haven: Yale University Press.

Holum, Kenneth G.,s.a. *Theodosian Empresses,* Lo Angeles: University of California Press.

Hooker, Richard,s.a. *Imperial Rome, s.l s.n.*

Hope, Valere M. 2007, *Death in Ancient Rome*, New York: Routledge.

Hoyos, Dexter, 2003, *Hannibals Dynasty* , New York; London: Routledge.

Hoyos, Dexter, 2007, *Truceless War* , Leiden: Brill.

Hub, Werner, 1995, *Karthago,* Munchen: Beck.

Hummer, Hans J. 1998, *The Fluidity of Barbarian Identity* Oxford: Blackwell Publishing. in *Early Medevial Europe* 1998.

Hüttl, W., 1933 – 1936, *Antoninus Pius I – II,* Prag.

Huzar, Eleonor Goltz, 1978 , *Antony, Mark, a Biography,* Minneapolis: University of Minnesota Press.

Images Romanies 1998, Paris: Presses de l'Ecole normale superieure.

Imamović, Enver, 1977, *Antički kultni i votivni spomenici na području Bosne i Hercegovine*, Sarajevo.

Impact of Empire, vol.6, 2007, Leiden: Brill.

Inglis, David; Robertson, Roland, *From Republican Virtue to Global Imaginary* in The Histori of the Human Sciences *vol.19 no.1 2006.* London.

Ilustrovana enciklopedija, Istorija , 1986, Beograd : Vuk Karadžić.

Ireland, Stanley , 2008 , *Roman Britain,* London; New York: Routledge.

Isaac, Benjamin, 1990, *The Limits of Empire,* Oxford: Clarendon Press.

Jackson, Robert B. 2002, At Empires Edge, New Haven- London: Yale University Press

Jagenteufel, Adolf, 1958, Die Statthalter der römischen Provinz Dalmatia von Augustus bis Diokletian*, Schriften der Balkankommission; Antiquarische Abteilung. 12*, Wien

Jamušakov, Đorđe, 2001, *Novac imperatora od Sule do Avgusta*, Bačka Palanka : Edicija JUNO MONETA

Jasper, Burns, 2007, *Great Woman of Imperial Rome* London; New York: Routledge.

Jerusalem, Alexandria, Rome 2003, Boston: Brill.

Johnston, Harold Whetstone, (1903, 1932), The Private Life of the Romans.

Jones, Brian M., 2002, *The Emperor Domitian*, London; New York: Routledge.

Jones, A. H. M., 1964, *The later Roman Empire 248 – 602,* I – II, Oxford.

Jones, A. H. M., 1966, *The Decline of the Ancient World,* Longmans.

Jones, A. H. M., 1968, *Studies in Roman Government and Law,* Oxford.

Jones, A. H. M., 1972, *Augustus,* Chatto &Windus, (Norton, 1972).

Jones, Prudence J. 2006, *Cleopatra*, University of Oklahoma Press.

Jones, Siân, 1998, *The Archaeology of Ethnicity*, Routledge, London-New York

Kanlif, Bari, 1980, *Rimsko Carstvo, narodi i civilizacije*, Beograd : Vuk Karadžić – Jugoslovenska revija.

Kaster, Robert A. *Emotion, Restraint, and Community in Ancient Rome,* Oxford University Press.

Katičić, Radoslav, 1976, *Ancient languages of the Balkans* , Mouton, Hague-Paris,

Keaveney, Arthur, 2007, *The Army in the Roman Revolution*, London; New York: Routledge.

Keaveney, Arthur, 2003, *Lucullus a Life* , London; New York: Routledge.

Keaveney, Arthur, 2005, *Sulla, the Last Republican* , London; New York: Routledge.

Kelly, Christopher, 2006, *The Roman Empire,* Oxford University Press.

Keppie, Lawrence, 1996, *"The Army and the Navy" in Cambridge Ancient History 2nd Ed Vol X (The Augustan Empire 30BC - 69 AD).*

Keppie, Lawrence, 1998, *The Making of the Roman Army,* London: Routledge.

Keppie, Lawrence, 2002, *Understanding Roman Inscriptions*, Baltimore: The John Hopkins University Press.

Killgrove, Kristina, 2005, *Bioarcheology in the Roman World* Chapel Hill.

Kirby, John T., 2003, *World Eras*, vol.3, Detroit: Gale Group.

Klawans, Zander H., 1959, *Roman Imperial Coins* , Wisconsin: Whitman Publishing.

Kleingarter, Sunhild,s.a. *Innovation am Limes* Berlin.s.l. s.n.

Korhonen, Kalle, 2003, Colecione epigraphica del Museo Civico di Catania, Helsinki: Universita di Helsinki.

Kos, Peter, *The Provincia Moesia Superior in Viminacium* in Zeitschrift fur Papyrologie und Epigraphik 91(1992) 209-214.

König, I, 1981, *Die gallischen Usurpatoren von Postumus bis Tetricus*, München.

Kosidovski, Zenon, 2008, *Priče Jevanđelista*, Beograd : Agencija Trivic.

Kosidovski, Zenon, 1982, Priče Evanđelista, Sarajevo : Svjetlost.

Kovačević, Jovan, 1997, Starohrišćanska arheologija; Arheologija Germana; Arheologija Nomadsko-konjičkih naroda; Slovenska arheologija, *Arheologija*, Beograd: Univerzitet u Beogradu, 173 – 206

Kraus, T., 1967, *Das Romische Weltreich.* Propylaen Verlag.

Kraus, T., - L. von Matt, *Pompeii and Herculaneum,* (H. N. Abrams, 1975).

Kromayer, J., 1912, *Roms Kamph um die Weltherrschaft*, Leipzig.

Kulkowski, Michael, 2007, *Rome's Gothic Wars*, Cambridge University Press.

Kunkel, W., 1973, *An Introduction to Roman Legal and Constitutional History,* Oxford.

Kunkel, W., - Witimann, 1995, *R., Staatsordnung und Staatspraxis der römischen Republik, zweiter Abschnitt: Die Magistratur, Rechtgeschichte der Altertum*s, Handbuch der Altertumswissenschaft, Berlin.

Kunov, Hajnrih, 1957, *Opšta privredna historija, I tom, Privreda primitivnih i polukulturnih naroda, Privredno uređenje Irokeza*, Beograd.

Kyle, Donald G., 2001, *Spectacles of Death in Ancient Rome ,* London; New York: Routledge.

L'affaire d'anasamos in Asimus s.a. s.l. s.n.

L'Huillier, Marie-Claude, 1992, *L'Empire des Mots*, Paris: Annales Litteraires de l'Universite de Besancon.

Laoust, Henri, 2004, *Vjerske podjele u islamu*, Sarajevo : Rabic.

Lanciani, Rodolfo, 1893, *Pagan and Christian Rome,* Cambridge: The Riverside Press.

Langlands, Rebecca, 2006, *Sexual Morality in Ancient Rome*, Cambridge University Press.

Latin Fiction 1999, London; New York: Routledge.

Latinska gramatika, 2005, Zagreb: Školska knjiga.

Lauffer, Siegfried, 1971, *Diokletians Preisedikt,* Berlin: Walter de Grujter.

Laurence, Ray, 1996, *Roman Pompeii ,* London; New York: Routledge.

Lazar, Irena, 2006, *Ilovica pri Vranskem*, Ljubljana: Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije.

Le Blant, Edmond, 1890, *L'Epigraphie Chretienne,* Paris: Ernest Leroux.

Le Rire des Anciens 1998, Paris: Presses de l'Ecole Normale Superieure.

Leach, J., 1978, *Pompey the Great,* Croom Helm, 1978.

Lee, A.D., 2007, *War in Late Antiquity* , Malden: Blackwell Publishing.

Lendon, J.E., 2005, *Soldiers and Ghosts,* New Haven: Yale University Press.

Lenski, Noel,2002, *Failure of Empire* , Los Angeles: University of California Press.

Lepper, F. A., 1949, *Trajan̕s Parthian War,* Oxford – London.

Les circonscriptions judiciaires de l'Italie, de Marc Aurele a Aurelien in Melanges de l'Ecole francaise de Rome Antiquite T.85 no.2 1973. str 609-690.

Levi, M. A., 1949, *Nerone e i suoi tempi,* Milano.

Levick, Barbara, 1976, *Tiberius the Politician*, London.

Levick, Barbara, 2001, *The Government of the Roman Empire,* London; New York: Routledge.

Levick, Barbara, 2003, *Vespasian* , London; New York: Routledge.Levick, Barbara, 2005, *Tiberus the Politician* , London; New York: Routledge.

The Life and Letters of Marcus Tullius Cicero, MDCCCXL, London: Edward Moxon.

Line, R.O.A.M., Collected Papers on Latin Poetry, New York: Oxford University Press.

Lintott, Andrew, 2008, Cicero as Evidence, New York: Oxford University Press.

Lisičar, Petar, 1971, *Grci i Rimljani*, Zagreb : Školska knjiga.

Lives of the Caesars , 2008, Malden: Blackwell Publishing.

Lobur, Aleksander John, 2008 *Consensus, Concordia, and the Formation of Roman Imperial Ideology* New York: Routledge.

Lomas, Kathryn, 1993, *Rome and the West Greeks,* London; New York: Routledge Lopandić, Duško, 2007, *Purpur Imperije. Rimski carevi sa prostora Srbije i Balkana*. Beograd : Book & Marso, TV advertising

Lopandić, Duško, *Purpur Imperije*, 2007, Beograd.

Lopez, Roberto, 1978, *Rođenje Evrope*, Zagreb : Školska knjiga.

Lopez, Rosillo Cristina, 2005, *La Corruption a la fin de la Republique Romaine* , Neuchatel: s.n.

Love, John R. 1991. Antiquity and Capitalism, London- New York: Routledge

Lübtow, von U., 1955, *Das römische Volk, sein Staat und sein Recht*, Frankfurt a. M.

Luik, Martin, *Sigilata, s.a s.n. s.l.*

Luttwak, Edward, 1976, *Grand Strategy of the Roman Empire*.

Lyttelton, M., 1974, *Bawque Architecture in Classical Antiquity,* Thames & Hudson, (Cornell University Press, 1974.).

Macaulay, Thomas Babbington, 2006, *Lays of Ancient Rome , s.l.s.n.*

MacCall, Jeremiah B., 2005, *The Cavalry of the Roman Republic*, London; New York: Routledge.

MacCarthy, Kathleen, 2000, *Slaves, Masters, and the Art of Authority in Plautine Comedy* , Princeton University Press.

MacDonald, W. L., 1965, *The Architecture of the Roman Empire. I: An lntroductory Study,* Yale University.

MacGeorge, Penny, 2002, *Late Roman warlords*, Oxford University Press

MacGeough, Kevin, M.,2004, *The Romans: New Perspectives ,* Santa Barbara; Oxford; Denver: Abc Clio.

MacGinn, Thomas A.J., 1998, *Prostitution, Seexuality, and Law in Ancient Rome,* Oxford University Press.

MacKay, Alexander G., 1975, *Houses, Villas and Palaces in the Roman World*, Thames and Hudson.

MacLynn, Frank, 2009, *Marcus Aurelius* , Cambridge: Da Capo Press.

MacMillan, Hugh, 2008, *Roman Mosaics*. London: Mac Millan i co.

MacMullen, R., 1966, *Enemies of the Roman Order,* Massachusetts: Harvard University Press.

MacMulIen, R., 1967, *Soldier and Civilian in the Later Roman Empire.* Harvard University Press.

MacMullen, R., 1974, *Roman Social Relations 50 B. C. – to A. D. 284.*, New Hawen – London.

MacMullen, R., 1990, *Changes in the Roman Empire*, New Yersey: Princeton University Press.

Magli, Giulio, *On the Orientation of Roman Towns in Italy* , in Oxford Journal of Archeology 27(1) 63-71, 2008.

Maechen-Helfen, Otto J., *The world of the Huns* , Los Angeles: University Of California Press.

Making History Josephus and Historical Method, 2007, Leiden: Brill.

Malamud, Margaret. 2009, Ancient Rome and Modern America Chichester: Blackwell Publishing.

Malenica, Antun, 2008, Rimsko pravo, Novi Sad.

Malitz, Jurgen, 2005, *Nero,* Malden: Blackwell Publishing.

Mallory, James P., 2006, *Indoeuropljani,* Zagreb : Školska knjiga.

Mandić, Mihovil, 1942, *Povijest hrvatskih zemalja Bosne i Hercegovine* (separat o prapovijesti i antici).

Manichaen Texts from the Roman Empire,s.a. Cambridge University Press.

Mann, G., - Heuss, A., 1963, *Rom. Die Romische Welt*, Propylaen.

Mann, John C., s.a.*The Development of Auxillary and Fleet Diplomas , s.l. s.n.*

Manni, E., 1947, *Per la storia dei municipii fino alla guerra sociale*, Roma.

Marchesi, Ilaria, 2008, *The Art of Pliny's Letters* , Cambridge University Press.

Marquardt, J., 1881 – 1885, *Römische Staatsverwaltung I – III. vol.*

Marsh, F. B., 1931, *The Reign of Tiberius*, Oxford.

Marshall, C.W., 2006, *The Stagecraft and Performance of Roman Comedy,* Cambridge University Press.

Maškin, N.A., 1949, Principat Augusta, Proishoždenie i social´naja suščnost, *izd. Akademije nauka SSSR*, Moskva-Lenjingrad.

Maškin, N., A., 1951, *Istorija starog Rima*, Beograd.

Mathisen, Ralph Whitney. 1979, Resistance and Reconciliation, Majorian and the Gallic Aristocracy after the Fall of Avitus, *Francia, 7*, 597–627.

Matijašić, Robert, 2002, *Uvod u latinsku epigrafiju*, Pula:Filozofski fakultet u Puli.

Mattern, Susan P., 1999, *Rome and the Enemy* , Los Angeles: University of California Press.

Matthews, John, 2006, *The Journey of Theophanes,* New Haven: Yale University Press.

Mattingly, David, 2005, *Tripolitania,* London: Batsford Limited.

Mattingly, David, 2006, *An Imperial Possession: Britain in the Roman Empire*.

Mattingly Harold and others, *Roman Imperial Coinage 1-10,* London (10 knjiga).

Mattingly, Harold, s.a. *The Roman Imperial Coinage* , vol. II, Cambridge: s.n.

Mattingly, Harold, s.a. *The Roman Imperial Coinage* , vol. III, Cambridge: s.n.

Mattingly, Harold, 1936, *The Roman Imperial Coinage* , vol. IV, part I, London: Spink and Son.

Mattingly, Harold, 1938, *The Roman Imperial Coinage* , vol. IV, part II, London: Spink and Son.

Mattingly, Harold, 1949, *The Roman Imperial Coinage* , vol. IV, part III, London: Spink and Son.

Mattingly, Harold, 1960, *Roman coins: From the earliest times to the fall of the Western Empire,* Methuen & Co Ltd., London.

Mattingly, Harold, 1968, *The Roman Imperial Coinage* , vol. V, part I, London: Spink and Son.

Mattingly, Harold, 1968, *The Roman Imperial Coinage* , vol. V, part II, London: Spink and Son.

Mayer, Anton, 1957, *Die Sprache der alten Illyrier, Bd. 1*: Einleitung; Wo&rterbuch der illyrischen Sprachreste, (Schriften der Balkankommission. Linguistische Abteilung XV), Beč,

Mayer, Anton, 1959, *Die Sprache der alten Illyrier, Bd. 2*: Etymologisches Wo&rterbuch des Illyrischen Grammatik der Illyrischen Sprache XVI), Beč.

Mayor, John, 1975, *Bibliographical clue to Latin Literature,* London; Cambridge University Press.

Meise, E., 1969, *Untersuchungen zur Geschichte der Julisch – Claudische Dynastie*, München.

Mellor, Ronald, 2002, *The Roman Historians,* London; New York: Routledge.

Merrills, A.H., 2005, *History and Geography in Late Antiquity* , Cambridge University Press.

Mesihović, Salmedin, 2007, *Dezitijati,* Sarajevo (u rukopisu). Dopunjena verzija doktorske disertacije : *Dezitijati: kulturna i narodnosno-politička zajednica u Iliriku i osvajanja Oktavijanova doba,* Zagreb, 2007

Mesihović, Salmedin, 2011, ANTIQVI HOMINES BOSNAE, Filozofski fakultet : Sarajevo

Mesihović, Salmedin, 2011, *Rimski vuk i ilirska zmija. Posljednja borba,* Sarajevo: Filozofski fakultet

Mesihović, Salmedin, 2011, *Revolucije stare Helade i Rimske Republike,* Sarajevo : Filozofski fakultet.

Meyer, Ed., 1922, *Cäsars Monarchie und das Prinzipat des Pompeius, innere Geschichte Roms von 66 bis 44. V. Chr.*

Meyer, Ed., 1948, *Römischer Staat und Staatsgedanke,* Zürich.

Millar, F., 1977, *The Emperor in the Roman World*, New York.

Miller, Fergus, 2001, *The Roman Near East,* Cambridge, Massachusetts, London: Harvard University Press.

Miller, Fergus, 2002, *Rome, The Greek World and the East, vol. I* Chapel Hill: University of North Carolina Press.

Miller, Fergus, 2002, *Rome, The Greek World and the East, vol. II,* Chapel Hill: University of North Carolina Press.

Miller, Fergus, 2002, *Rome, The Greek World and the East, vol. III,* Chapel Hill: University of North Carolina Press.

Miller, K., 1916, *Itineraria Romana. Römische Reisewege an der Hand der Tabula Peutingeriana.* LXXV+992, Stuttgart.

Mills, Cliford W. 2008, *Hannibal* New York: Chelsea House.

Milnor, Kristina, 2005, *Gender, Domesticity, and the Age of Augustus,* Oxford University Press.

Mirković, Miroslava, 1968, *Rimski gradovi na Dunavu u gornjoj Meziji,* Beograd: Arheološko društvo Jugoslavije.

Mirković, Miroslava, 2002, *Rimska država pod kraljevima i u doba Republike (753.- 27 pre Hr.)*. *Historija i institucije*, Beograd: Dosije

Mirković, Miroslava, 2003, *Rimska država u doba principata i dominata (27. pre Hr.- 337. n.e.)*, *Od Avgusta do Konstantina*, Beograd: Dosije

Mitchell, S, 1979, Iconium and Ninica. Two double Communities in Roman Asia Minor. *Historia 28*,

Mitologija i religija Etruraca, 1990, Beograd: Dečija knjiga.

Mócsy, András, 1959, Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannekriegen, Budapest. 15 - 276

Mócsy, András, 1974, *Pannonia and Upper Moesia: a history of the middle Danube provinces of the Roman Empire*, Routledge & K. Paul, Boston.

Moeller, Walter O., 1976, *The Wool Trade of Ancient Pompeii,* Leiden: Brill.

Momigliano, A., 1932, *L᾿opera dell᾿imperatore Claudio*, Firenze.

Mommsen, Theodor, 1865-1875, *Histoire de la Monaie Romaine* tom I, Bologna: Forni Editore .

Mommsen, Theodor, 1865-1875, *Histoire de la Monaie Romaine* tom III, Bologna: Forni Editore .

Mommsen, Theodor, 1865-1875, *Histoire de la Monaie Romaine* tom IV, Bologna: Forni Editore .

Mommsen, Theodor, 1887, *The Provinces of the Roman Empire from Caesar to Diocletian*.

Mommsen, Theodor, 1887 – 1888, *Römische Staatsrecht I – III. vol.*

Mommsen, Theodor, 1894, *The History of Rome vol II.* London: Richard Bentley And Son.

Mommsen, Theodor, 1894, *The History of Rome vol III.* London: Richard Bentley And Son.

Mommsen, Theodor, 1894, *The History of Rome vol V.* London: Richard Bentley And Son.

Mommsen, Theodor, 1901, *The History of Rome vol I.* London: MacMillan and Co.

Mommsen, Theodor, 1906, *Rome, from Earliest Times to 44 B. C.*

Mommsen, Theodor, 1909, *Philologische Schriften*, Berlin: Weidmanshe Buchandlung.

Mommsen, Theodor, 1984, *Le Droit Public Romain tom I,* Paris: Diffusion de Boccard.

Mommsen, Theodor, 1984, *Le Droit Public Romain tom II,* Paris: Diffusion de Boccard.

Mommsen, Theodor, 1984, *Le Droit Public Romain tom III,* Paris: Diffusion de Boccard.

Mommsen, Theodor, 1984, *Le Droit Public Romain tom IV,* Paris: Diffusion de Boccard.

Mommsen, Theodor, 1984, *Le Droit Public Romain tom V,* Paris: Diffusion de Boccard.

Mommsen, Theodor, 1985, *Le Droit Public Romain tom VI/1,* Paris: Diffusion de Boccard.

Mommsen, Theodor, 1985, *Le Droit Public Romain tom VI/2,* Paris: Diffusion de Boccard.

Mommsen, Theodor, 1985, *Le Droit Public Romain tom VII,* Paris: Diffusion de Boccard.

Mommsen, Theodor, 1996, *A History of Rome under the Emperors* , Bonn: C.H. Beck.

Mommsen, Theodor, 2001, *Römische Geschichte*. 8 Volumes. dtv, München.

Mommsen, Theodor, 2005, *History of Rome under the emperos*, New York – London.

Mommsen, Theodor; Marquardt, Joachim,1888, *Manuel des Antiquites Romaines* , Paris: Ernest Thorin.

Moralee, Jason, 2004, *For Salvation's Sake* , New York; London: Routledge.

Morgan, Gwyn, 2006, 69 A.D.: The Year of Four Emperors, Oxford University Press.

Moretti, M., - Maetzke, G., - Gasser, M., - L. von Matt, 1969, *Kunst undLand der Etrusker,* Echter i NZN.

Mori, Ferdinando,1806, *Sculture del Museo capitolino,* Roma: Pel Rulgoni.

Mousourakis, George, 2007, *A Legal History of Rome,* London – New York : Routledge.

Müller, Karpe, H., 1959, Vom Anfang Roms, Heidelberg.

Müller, Karpe, H., 1962, Zur Stadtwerdung Roms, Heidelberg.

Muller, Markus, 2001, *Das Bellum Africum s.ls.n.*

Musić, August, 1900, *Povjest grčke književnosti, dio II, povjest grčke proze u klasično vrijeme i povjest grčke književnosti u poklasično vrijeme,* Zagreb.

Musić, August, *Nacrt grčkih i rimskih starina*, 1910; reprint 1942; reprint 2002, Zagreb.

Mumford, Lewis, 1968, *Grad u historiji, njegovo mijenjanje, njegovi izgledi,* Naprijed, Zagreb.

Naked Truths, 2004, New York; London: Routledge.

Nathan, Geoffrey, 2002, *The Family in Late Antiquity ,* London; New York: Routledge.

Nelson, Eric, 2002, *The Complete Idiot's Guide to the Roman Empire,* Indianapolis: Alpha Books.

Neurath Otto, 1957, Istorija antičke privrede, Beograd : Kultura.

Nile into Tiber. Egypt in Roman World, 2007, Leiden; Boston: Brill.

Novak, Grga, 2004, *Prošlost Dalmacije I, Od najstarijih vremena do Kandijskog rata*, Zagreb 1944 i novo izd. Slobodne Dalmacije, 2004, Split.

Novak, Iva, 2008, *Bogovi i junaci u grčkoj i rimskoj mitologiji*. Zagreb : Mozaik knjiga.

Novak, Viktor, 1952, Latinska paleografija, Beograd, 1952.

Noy, D. 2000, *Foreigners at Rome*, London: Duckworth.

Noy, D.- Panayotov, A. - Bloedhorn, H., 2004, Inscriptiones Judaicae Orientis 1., Eastern Europe, Tübingen.

Nutton, Vivian, s.a.*Medicine and the Roman Army* , s.l.s.n.

O'Donnell, James J., *Late Antiquity* in *Transactions of the American Philological Association 134, 2004, str. 203-213.* San Francisco.

O'Donnell, James J., s.a. *The Ruin of the Roman Empire,* HarperCollins e-books.

O'Gorman, Ellen, 2000, *Irony and Misreading in the Annals of Tacitus* , Cambridge University Press.

Odahl, Charles Matson, 2004, *Constantine and the Christian Empire*, London; New York: Routledge.

Ogilvie, R. M., 1976, *Early Rome and the Etruscans.* Fontana, Humanities Press.

Ogilvie, R. M., 1969, *The Romans and Their Gods in the Age of Augustus.* Chatto *&*Windus, (Norton, 1970).

Oksfordska istorija rimskog sveta, Grupa autora, 1999, Beograd: Clio.

Oliver, James H., 1970, *Marcus Aurelius* , New Yersey: Princeton.

Olujić, Boris, 2007, *Povijest Japoda*, Zagreb : Srednja Europa,

Oltean, Ioana., 2007, A. *Dacia* New York: Routledge.

Ott, Joachim, 1995, *Die Beneficiarier I,* Stuttgart: Franz Steiner Werlag.

Pagan, Victoria Emma, 2004, *Conspiracy Narratives in Roman History*, Austin: University of Texas Press.

Pagan Monotheisam in Late Antiquity, 1999, Oxford: Clarendon Press.

Painter, Kenneth S., 2001, *The Insula of the Menander at Popmpeii* vol IV, Oxford University Press.

Pais, E., 1926 – 1928, *Storia di Roma dale origini all nizio delle guerre puniche I – V.* vol. Roma.

Pallotino, Massimo, 1963, *Etruscologia*, Milano.

Pallotino, Massimo, 2008, *Etruščani,* Zagreb : Svitava.

Papazoglu, Fanula, 1969, Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba, *ANU BiH, Djela, XXX, CBI 1*

Pareti, Luigi i suradnici Brezzi, Paolo i Petech, Luciano, 1967, *Stari svijet od 1200 god. pr. n. e. do 500 god. pr. n. e*., Edicija Historija čovječanstva, kulturni i naučni razvoj, svezak II, knjiga 1., Zagreb : Naprijed

Pareti, Luigi i suradnici Brezzi, Paolo i Petech, Luciano, 1967, *Stari svijet od 500 god. pr. n. e., do početka nove ere*, Edicija Historija čovječanstva, kulturni i naučni razvoj, svezak II, knjiga 2., Zagreb : Naprijed

Pareti, Luigi i suradnici Brezzi, Paolo i Petech, Luciano, 1967, *Stari svijet od početka nove ere do 500 god. n. e*., Edicija Historija čovječanstva, kulturni i naučni razvoj, svezak II, knjiga 3., Zagreb : Naprijed

Paribeni, R., 1926 – 1927, *Optimus princeps,* I – II, Messina.

Parkin, Tim G., 1992, *Demography and Roman Society*, London; Baltimore: The John Hopkins University Press.

Parkins, Helen, 2005, *Roman Urbanism,* London; New York: Routledge.

Pašalić, Esad, 1960, *Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini,* Zemaljski muzej, Sarajevo.

Pašalić, Esad, 1975, Questiones de bello dalmatico pannonique, *Sabrano djelo*, Sarajevo, (prvi put objavljeno u Godišnjaku Istorijskog društva BiH, Sarajevo, 1957). 376 - 421

Pašalić, Esad, 1984, Rimsko doba, *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do pada ovih zemalja pod osmansku vlast.* II izdanje, Sarajevo.

Paškvalin, Veljko, 2003, *Kršćanstvo kasne antike u zaleđu Salone i Narone-Arheološka istraživanja kasnoantičkog kršćanstva u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo: Vrhbosanska katolička teologija.

Patsch, Carl, 1915, *Zbirke rimskih i grčkih starina u bos-herc. Zemaljskom muzeju,* Sarajevo : Zemaljski muzej.

Pearson, Monte L., 2008, *Perils of Empire* New York: Algora Publishing.

Pena, Theodore J., 2007, *Roman Pottery in the Archeological Record,* Cambridge University Press.

Perring, Dominic, 2002, *The Roman House in Britain*, London; New York: Routledge.

Perkins, Bryan Ward, 2005, *The Fall of Rome,* New York: Oxford University Press.

Perkins, Judith, 2009, *Roman Imperial Identities in the Early Christian Era,* London and New York: Routledge.

Perowne, Stewart, 1966, *Hadrian*, London.

Perowne, Stewart, 1990, *Rimska mitologija,* 2. izd. Opatija : "Otokar Keršovani".

Perry, Jonathan S.,2006, *The Roman Collegia*, Leiden: Brill.

Peterson, Daniel, 1998, *The Roman Legions* , Marlborough: Crowood Press.

Petculescu, Liviu, s.a. *The Roman Army as a Factor of Romanization in the North-Eastern Part of Moesia Inferior,* s.n. s.l.

Petrikovitz, H. von, *Das Romische Rheinland.*

Perowne, Stewart, 1966, *Hadrian*, London.

Perowne, Stewart, 1990, *Rimska mitologija,* 2. izd. Opatija : "Otokar Keršovani".

Percival, J., 1976, *The Roman Villa,* Batsford, (University of CaliforniaPress, 1976).

Phang, Sara Elise, 2008, *Roman Military Service* , Cambridge University Press.

Philological and Historical Commentary on Ammianus Marcellinus XXV, 2005, Leiden: Brill.

Piganiol, A., 1939, *Histoire de Rome,* Paris.

Piganiol, A., 1962, *Histoire de Rome, I – II.* , Paris.

Pierre Miguel, 1989, *Rimljani. Od galskih ratova do vrhunca Rimskog Carstva*, Ljubljana – Zagreb : Mladinska knjiga.

Piteša, Ante, 2003, *Slaveni i rana hrvatska država*, *VAHD, 95,* 471 – 518.

Plant, Richard J., s.a. *Roman Base Metal Coins A Price Guide* , s.l. Rotographic.

Plant, Richard J., s.a. *Roman Base Silver Coins A Price Guide* , s.l. Rotographic.

Platnauer, M., 1965, *The Life and Reign of the Emperor Lucius Septimius Severus*, Roma.

Platner, Samuel Ball, 1929, *A Topographical Dictionary of Ancient Rome*, Oxford University Press.

Plutarch and the Historical Tradition, 2002, New York; London: Routledge.

Pobe, M., - Roubier, J., 1958, *Kelten und Romer,* Walter-

Pölmann, v. R., 1925, *Gescichte des Sozialismus und der sozialen Frage in der Antiken Welt II*.

Potter, David S., 2004, *The Roman Empire at Bay AD 180-395* , London; New York: Routledge.

Potter, David S., 2005, *Literary Texts and the Roman Historian,* London; New York: Routledge.

Potter, David, 2008, *Emperors of Rome*, Quercus.

Poverty in the Roman World , 2006, Oxford University Press.

Enciklopedija : Povijest 1 – 20 knjiga, 2007, Zagreb : Europapress holding.

Powell, T. G. E., 1958, *The Celts,* Thames &Hudson.

Prag, A.J.N.W. s.a.*Proportion and Personality in the Fayum Portraits s.l. s.n.*

Premerstein, v. A., 1937, *Vom Werden und Wessen der Prinzipats*, Abhandlungen der Bayerischen Akademie der Wissenschaft 15.

Rables, Reyes; Juan, Ramon*, La Competencia jurissdicional y judicial en Roma,* Murcia: Universidad de Murcia.

Radman-Livija, Ivan, 2004, *Militaria Sisciensia,* Zagreb: Arheološki muzej.

Randall – McIver, 1924, *Villanovians and early Etruscans*.

Ranken, David, 2003, *Celts and the Classical World*, London; New York: Routledge.

Ranovič A. B., 1962, *Helenizam i njegova istorijska uloga,* Sarajevo

Raunig, Branka, 2004, Umjetnost i religija prahistorijskih Japoda, *ANU BiH, Djela, LXXXII, CBI 8*.

Raven, Susan, 1969, *Rome in Africa,* Evans.

Raven, Susan, 2003, *Rome in Africa* , London; New York: Routledge.

Rehak, Paul, 2006, *Imperium and Cosmos,* Wisconsin: University Press.

Rehren, Thilo, *Small Size, Large Scale Roman Brass Production in Germania Inferior, in:* Journal of Archeological Science 1999, no.26, 1083-1087

Religion, Dynasty, and Patronage in Early Christian Rome 300-900, 2007, Cambridge University Press.

The Religion of the Etruscans, 2006, Austin: University of Texas Press

Religious Rivalries in the Early Roman Empire and the Rise of Christianity, 2006, s.l. Willfred Laurier University Press.

Revell, Louise, 2009, *Roman Imperialism and Local Identities,* Cambridge University Press.

Revyako, K.A., 1988, *Puničeskie Voyni* , Minsk: Izdavalstvo univerzitetsko.

Rhodes, Michael, *Roman Pottery* in Gazeteer.

Richard, J., C., 1978, *Les origines de la plebe romaine, essai sur la formation du dualisme patricio – plébéien*.

Richardson, Alan, 2001, The Order of Battle in the Roman Army : Evidence from Marching Camps, *Oxford Journal of Archaeology 20(2)*.

Rice, D. T., 1964, *Byzantine Art,* Penguin Books.

Richardson, John, 2008, *The Language of Empire,* Cambridge University Press.

Richardson, s.a. *Rimski borbeni poredak, s.l s.n.*

Richlin, Amy, 1992, *Garden of Priapus* , New York: Oxford University Press.

Riggs, Christina, 2005, *The Beautiful Burial in Roman Egypt,* Oxford University Press.

Riggsby, Andrew M. 2006, *Caesar in Gaul and Rome*, Austin: University of Texas Press.

Rimmel, Victoria, 2008, *Martial's Rome* , Cambridge University Press.

Rimska vojska s.a., Ljubljana: Mladinska knjiga

Robinson, Henry,1959, *Pottery of the Roman Period* , New Yersey: Princeton.

Robinson, H. R., 1975, *The Armour of lmperial Rome.* Arms and Armour Press, (Scribner, 1974).

Robinson, O.F. 1994. *Ancient Rome, City Planing and Administration*, London; New York: Routledge.

Robinson, O.F., 2007, *Penal Practiceand Penal Policy in Ancient Rome* , London; New York: Routledge.

Rodgers, Nigel – Dodge, Hazel, 2006, Ancient Rome, Anness Publishing, London, 2006. (monografija je štampana u NR Kini).

Roller, Matthew B., 2001, *Constructing Autocracy,* Princeton University Press.

Romac, Ante, 1973, *Izvori rimskog prava,* Zagreb: Informator.

The Roman Army as a Community in Journal os Roman Archeology no.34, 1997, London: University of London.

The Roman Eastern Frontier and the Persian Wars AD226-263, 2005, London; New York: Routledge.

Roman Eloquence , 2005, London; New York: Routledge.

Roman Emperor, dostupno na Wikipedia.

The Roman Family in the Empire 2005, Oxford University Press.

The Roman Imperial Coinage,1951, vol. IX, London: Spink and Son Ltd.

The Roman Imperial Coinage, 1981, vol.VIII, London: Spink and Son Ltd.

The Roman Imperial Coinage,1994, vol X , London: Spink and Son Ltd.

Roman Lead and Copper Mining in Germany their Origin and Development Trough Time, Dedued from Lead and Copper Isotope Provenance Stdies 2005, Frankfurt: s.n.

The Roman Republic, 2006, Cambridge University Press.

Rome and Her Enemies 2005, Oxford: Osprey Publishing.

Rome, Season one: History Makes Television, 2008, Malden: Blackwell Publishing.

The Rome Family in the Empire, 2005, Oxford University Press.

Rosenstein, Nathan, *Imperatores Victi,* Los Angeles: University of California Press.

Rosenstein, Nathan, 2004, *Rome at War,* Chapel Hill: niversity of North Carolina.

Ross, Steven K., 2005, *Roman Edessa*, London; New York: Routledge.

Rossi, L., 1971, *Trajan̕s Column and the Dacian Wars*, Ithaca – New York, Thames &Hudson, (Cornell University Press, 1971).

Rostovcev, Mihail, 1926, *Social and Economic History of the Roman Empire*, Oxford.

Rostovcev, Mihail, 1957, *The Social and Economic History of the Roman Empire* , vol. 1 Oxford: The Clarendon Press.

Rostovcev, Mihail, 1957, *The Social and Economic History of the Roman Empire* , vol. 2 Oxford: The Clarendon Press.

Rostovcev, Mihail, 1990, *Istorija staroga sveta*, MS.

Roth, Jonathan P., 1999, *The Logistics of The Roman Army at War* , Leiden: Brill.

Roth, Roman, s.a. *Towards a Ceramic Approach to social identity in the Roman World s.l s.n.*

Roussel, Denis, 1970, *Les Siciliens* , Paris: Annales litteraires de l'Universite de Besancon.

Roxan, Margaret, 2003, *Roman Military Diplomas IV*.

Rutledge, Steven H., 2001, *Imperial Inquisitions : Prosecutors and Informants From Tiberius to Domitian*, ed. Taylor & Francis Rout.

Saddington, D.B., 1982, *The Development of the Roman Auxiliary Forces from Caesar to Vespasian : 49 B.C.-A.D. 79,* University of Zimbabwe.

Safrai, Ze'ev, 2005, *Economy of Roman Palestine*, London, New York: Routledge.

Sallares, Robert, 2002, *Malaria and Rome* , Oxford University Press.

Salmon, E. T., 1969, *Roman Colonization Under the Republic,* Thames & Hudson, (Cornell University Press, 1970).

Salomies, Olli, 1987. *Die Romischen Wornamen*, Helsinki: Societas Scientiarum.

Samerset Fraj, Ilustrovana istorija sveta, Beograd : Vuk Karadžić.

Sanctis, de F., *Storia dei Romani, I – IV,* 1907 – 1913 (1956 - 1969).

Santangelo, Federico, 2007, *Sulla, the Elites and the Empire ,* Leiden: Brill.

Schaper I, 1963, *Government and Politics in tribal societes*, London.

Schmidt Joël, 2004, *Roman Mythology*, Grange Books.

Schellenberg, Hans Michael, 2006, *Diodor von Sizilien 14,42,1,und die Erfindung der Alltirerie in Mittelmeerraum,* Frankfurt.

Schemel, Elisabeth, 2006, *Untersuchungen zu Daunichen Kieselpflasterungen in Ascoli Satriano,* Frankfurt.

Schmidt Joël, 2004, *Roman Mythology*, Grange Books.

Schroter, Tim, s.a. *Magistrates of Roman Republic* s.l.s.n.

Scramuzza, V., M., 1940, *The Emperor Claudius*, Cambridge Mass.

Sculard, H., H., 1951, *Roman politics 220 – 150 B.C.* Oxford.

Scullard, H. H., 1970, *Scipio Africanus: Soldier and Politician.* Thames &Hudson, (Cornell University Press, 1970).

Sculard, H., H., 1979, *The Etruscan Cities and Rome*, Ithaca – New York.

Seaby, H. A.,1978, *Roman Silver Coins,vol I.* London: Seaby Publications.

Seaby, H. A.,1979, *Roman Silver Coins,vol II.* London: Seaby Publications.

Seaby, H. A.,1979, *Roman Silver Coins,vol III.* London: Seaby Publications.

Seaby, H. A.,1979, *Roman Silver Coins,vol IV.* London: Seaby Publications.

Seaby, H. A.,1979, *Roman Silver Coins,vol V.* London: Seaby Publications.

Seager, Robin, 2002, *Pompey,* Malden: Blackwell Publishing.

Seager, Robin, 2005, *Tiberius,* Malden: Blackwell Publishing.

Sear, David R., 1974, *Roman coins and their values*, 2. rev. ed., Seaby, London.

Sete, Paul, 1963, *Epohe svjetske istorije*, Sarajevo : Veselin Masleša.

Sherk, Robert, K., 1980, Roman Galatia : The governors from 25 B. C. To A. D. 114, *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt*, 954 – 1052

Sherk, Robert, K.,s.a. *Roman Imperial Troops in Macedonia and Achaea* s.n. s.l.

Sherwin A. N., 1939, *The Roman Citizenship,* Oxford.

Sherwin-White, A.N., 1973, *The Roman Citizenship* , Oxford: Clarendon Press.

Shooter, David, 1994, *The Fall of the Roman Britain* , London; New York: Routledge.

Shooter, David , 2005, *Roman Britain*, London; New York: Routledge.

Shotter, David, 2005, *Tiberius Caesar* , London; New York: Routledge.

Shotter, David, 2005, *Nero,* London; New York: Routledge.

Seston, W., 1946, *Diocletioen et la tetrarchie,* Paris.

Seager, R, 1972, *Tiberius,* Eyre Methuen, (University of California Press, 1972).

Sicker, Martin, 2001, *Beetwen Rome and Jerusalem*, London: Praeger

Simpozijum : Antički gradovi i naselja u južnoj Panoniji i graničnim područijima, Materijali XIII, Antička sekcija SADJ; HAD, Gradski muzej u Varaždinu, Varaždin, 1975.

Simpozijum o Ilirima u antičko doba, ANU BiH, Posebna izdanja Knjiga V, CBI 2, Sarajevo 1966.

Simpozijum Predslavenski etnički elementi na Balkanu u etnogenezi Južnih Slovena, ANU BiH, Posebna izdanja, XII, CBI 4,, Sarajevo, 1969.

Simpozijum «Duhovna kultura Ilira», ANU BiH, Posebna izdanja, LXVII, CBI 11., Sarajevo, 1984.

Skok, Petar, 1920, Studije iz ilirske onomastike, *GZM, god. XXXII, sv. 1-2*. 29 - 45

Slootjes, Danielle, 2006, *The Governor and his Subjects in the Later Roman Empire,* Leiden: Brill.

Smith, J.T., 2002, *Roman Villas Study In Social Structure* London; New York: Routledge.

Smith, C.J.,2006, *The Roman Clan,* Cambridge University Press.

Smith, R.R.R., 1988, Simulcra gentium: The Ethne from The Sebasteion at Aphrodisias, *JRS LXXVIII*, London, 50 - 77

Smith, William, 1854, *Dictionary of Greek and Roman Geography*, *Volume I,* London : Walton and Maberly, Upper Gower Street and Ivy Lane, Paternoster Row: John Murray, Albemarle Street.

Smith, William, 1857, *Dictionary of Greek and Roman Geography*, *Volume II,* London : Walton and Maberly, Upper Gower Street and Ivy Lane, Paternoster Row: John Murray, Albemarle Street.

Smith, William, 1849, *Dictionary of Greek and Roman Biography and Mythology*, *Vol. I – III,* London : Taylor, Walton, and Maberly, Upper Gower Street and Ivy Lane, Paternoster Row : John Murray, Albemarle Street.

Smith, William, 1867, *Dictionary of Greek and Roman Biography and Mythology*, *Vol. I – III,* Boston : Little, Brown and Company.

Smith, William, 1870, *Dictionary of Greek and Roman Antiquities*, Boston : Little, Brown and Company.

Social Struggles in Arhaic Rome 2005, Malden: Blackwell Publishing.

Soneborn, Liz, 2008, *Pompeii* , Minneapolis: Twenty First Century Books.

Sonoc, Alexandru Gh., *Graberlose Toten, Totenlose Graber, Einige Betrachtungen zur Frage der Kenotaphen aus den Provinzialromischen Graberfelder aus Dakien* in Acta Terrae Septemcastrensis VI, 1 2007.

Southern, Pat, 2004, *The Roman Empire from Severus to Constantine*, London ; New York: Routledge.

Southern, Pat, 2006, *The Roman Army* , Santa Barbara, Denver, Oxford. s.n.

Spaul, John, 2000, COHORS 2.

Srejović, Dragoslav - Cermanović, Aleksandrina, 1989, *Rečnik grčke i rimske mitologije,* Beograd

St. Gsell, 1893, *Essai sur le regne de l̕empereur Domitien*, Paris.

Stanojević, O., *Rimsko pravo*, Beograd, 2001.

Stark, Rodney, 2006, *Cities of God*, London: Harper Collins.

Starr, C. G., 1974, *A History ofthe Ancient World.* Oxford University Press.

Stein, E., 1968, *Histoire du Bas – Empire I – II*.

Stern, Karen, 2008, *Inscribing Devotion and Death* Leiden; Boston: Brill.

Stevart, Peter, 2003, *Statues in Roman Society* , Oxford University Press.

Stevenson, G. H., 1939, *Roman Provincial Administration*, Oxford.

Stevenson, G. H., 1949, *Roman Provincial Administration till the age of Antonines*, Oxford.

Strobel, K., 1984, *Untersuchungen zu den Dakerkriegen Trajans*, Heidelberg.

Struve, V. V., - Kalistov, P., 1959, *Stara Grčka*, Sarajevo : Veselin Masleša.

Stipčević, Aleksandar, 1974/1989, *Iliri, povijest, život, kultura*, I (1974) i II dopunjeno izdanje (1989), Zagreb.

Stipišić, Jakov, 1991, Pomoćne povijesne znanosti u teoriji i praksi, Zagreb.

Stockton, D., 1971, *Cicero, A Political Biography,* Oxford.

Sulimirski, T., 1970, *The Sarmatians.* Thames & Hudson.

Sutherland, C.H.V., 1984, *The Roman Imperial Coinage* , London: Spink and Son.

Sutherland, C.H.V., 1967, *The Roman Imperial Coinage* , vol. VI, London: Spink and Son.

Swan, Peter Michael, 2004, *The Augustan Succession,* Oxford University Press.

Sydenham, E. A., 1919, The roman monetary system, The Royal Numismatic Sociaty, London.

Syme, R., 1939, *Roman Revolution*, Oxford.

Syme, R., 1952, *The Cambridge Ancient History X –The Augustan Empire, The great Rebellion*, Cambridge,

Syme, R., 1958, *Tacitus* ,vol I, Oxford: Clarendon Press.

Syme, R., 1958, *Tacitus* ,vol II, Oxford: Clarendon Press.

Syme, R., 1983, *Historia Augusta Papers* Oxford: Clarendon Press.

Syme, R., 1988, *Journeys of Hadrian* , Bonn: Rudolf Habelt GmbH.

Šanjek, Franjo, 2004, Latinska paleografija i diplomatika, Zagreb 2004.

Šarac, Mirela - Luĉić, Zdravko, 2006, Rimsko privatno pravo, Sarajevo.

Šašel, Jaroslav – Ana, 1963, *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMXL et MCMLX repertae et editae sunt, Situla 5,* Ljubljana (*ILJug* I)

Šašel, Jaroslav – Ana, 1978, *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMLX et MCMLXX repertae et editae sunt, Situla 19,* Ljubljana (*ILJug* II)

Šašel, Jaroslav – Ana, 1986, *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMII et MCMXL repertae et editae sunt, Situla 25*, Ljubljana (*ILJug* III)

Šašel Kos, Marjeta, 1997, The End of the Norican Kingdom and the Formation of the Provinces of Noricum and Pannonia, Akten des IV. international Kolloquiums ber Probleme des provinzialrömischen Kunstschaffens / Akti IV mednarodnega kolokvija o problemih rimske provincialne umetnosti Celje 8-12 Mai/maj 1995, *Situla, 36*, Ljubljana.

Šašel Kos, Marjeta, 2005, *Appian and Illyricum, Situla 43,* Narodni muzej Slovenije, Ljubljana.

Škegro, Ante, 1999, *Gospodarstvo rimske provincije Dalmacije*, Hrvatski studij, Zagreb.

Šunjić, Marko, 1980, *Hrestomatija izvora za opštu istoriju srednjeg vijeka*, Sarajevo : Svjetlost.

Šunjić, Marko, 2003, *Narodi* i *države ranog srednjeg vijeka*, Rabic, Sarajevo : Rabic.

Tackas, Sarolta A.,2008, *Vestal Virgins, Sibyls and Matrons*: *Woman in Roman Religion,* Austin: University of Texas Press.

Tadić, Milutin, 2006, *Ptolemejevska Geografija*, Beograd : Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.

Taylor, Lily Ross, 1949, *Party Politics in the Age od Caesar,* Berkley and Los Angeles.

Tattum, Jeffrey W. 2008, *Always I am a Caesar*, Malden: Blackwell Publishing.

Tellegen-Couperus, Olga, 2003, *A Short History of Roman Law,* London; New York: Routledge.

Tenney, Frank, 1927, *Economic History of Rome*, Baltimore.

Tenney, Frank, 1939 – 1940, *An Economic survey of Ancient Rome, I. - V.*

Terras, Melissa M., 2006, *Image to Interpretation* , Oxford University Press.

Thiel, Andreas, s.a. *Verpflichtung und Chance fur die Denkmalpflege, s.l. s.n.*

Thomas, M.D., 2003, *A Catalogue of Finds*, s.l. The Armatura Press.

Thompson, E. A., 1965, *The Early Germans* Oxford : Clarendon Press.

Thurmond David L., 2006, *A Handbook of Food Processing in Classical Rome. For Her Bounty No Winter,* Brill Leinde Boston.

The Times, Atlas svjetske povijesti, Zagreb 1986.

Theory and Practicein Late Antique Archeology, 2003, Leiden: Brill.

Tilburg, Cornelis van, 2007, *Traffic and Congestion in the Roman Empire,* London; New York: Routledge.

Timper, D., 1962, *Untersuchungen zum Kontinuität der frühen Prinzipats*, Historia Einzelschriften 5.

Todd, M., 1975, *The Northern Barbarians* 100 *B.C.- A.D.* 300. Hutchinson, (Humanities Press, 1975).

Todd, Malcolm, 2004, *The Early Germans*, Malden: Blackwell Publishing.

Todorović, Jovan, 1968, *Kelti u jugoistočnoj Evropi,* Beograd.

Todorović, Jovan, 1974, *Skordisci,* Novi Sad-Beograd.

Tomić, Petar, 1884, *Poviest rimska do careva, I dio, Od osnutka Rima do obiju Graccha,* Matica Hrvatska, Zagreb.

Tomić, Petar, 1885, *Poviest rimska do careva, II dio, Od obiju Graccha do cara Augusta,* Matica Hrvatska, Zagreb.

Travel and Geography in the Roman Empire , 2005, London; New York: Routledge.

Tronski I. M. 1951, *Povijest antičke književnosti*, Zagreb : Matica Hrvatska.

Torbrügge, Walter, 1969, Pradavna Evropa, Rijeka

Toynbee, A., 1972, *A Study of History.* Oxford University Press.

Toynbee. J. M. C., 1965, *The Art of the Romans.* Thames & Hudson.

Turcan, Robert, 1996, *The cults of Roman empire*, London.

Turton, Godfrey, 1974, *The Syrian Princesses* , London: Book Club Associates.

Ulrich, Roger, 2007, *Roman Woodworking*, New Haven: Yale University Press.

Urban Society in Roman Italy, 2005, London; New York: Routledge.

Vacano, Von, 1960, *The Etruscans in the Ancient World*.

Vallet, G., 1973, *Rome au Fil du Temps.* Joel Cuenot.

Van Dam, Reymond, 2008, *The Roman Revolution of Constantine* , Oxford University Press.

Veh, Otto, 1976, *Leksikon rimskih careva* , Wuzburg: s.n.

Vogt, Simone, 2001, *Romische Idealplastik in Norditalien,* Koln: Univerzitet zu Koln.

Vogt, T., 1957, *Struktur der antiken Sklavenkriege*.

Volker, Michael Strocka, *Caesar, Pompeius, Sulla* in Sonderdrucke aus der Albert-Ludwigs Universitat Freiburg 163(2004) str. 49-75.

Vorbeck, E., - Beckel, L., 1973, *Carnuntum: Rom an der Donau,* Otto Miiller.

Watson. G. R., 1969, *The Roman Soldier.* Thames &Hudson, (Cornell University Press, 1969).

Wace, Henry - Piercy, William C, 1999, *A Dictionary of Christian Biography and Literature to the End of the Sixth Century A.D., with an Account of the Principal Sects and Heresies,* Hendrickson Publishers, Inc. Edition.

Walbank, Frank W., 2002, *Polybius, Rome and the Helenistic World,* Cambridge University Press.

Wallace –Hadrill, J. M., 1952, *The Barbarian West:* 400-1000, Hutchinson, (Harper &Row, 1952).

Wallace, Rex E., 2005, An Introduction to Wall Inscriptions, Illinois: Bolchazy – Carducci Publishers.

Walter, Helene, 1993, *Les Barbares de L'Occident Romain* , Paris: Annales litteraires de l'Universite de Besancon.

War and Society in the Roman World , 2002, London; New York: Routledge.

Ward - Perkins, J. B., 1974, *Architettura Romana.* Electa Editrice.

Wardman, Alan, 1974, *Plutarch's Lives* London: Paul Elek.

Warmington. B. H., 1969, *Carthage.* Robert Hale.

Warmington, B. H., 1970, *Nero:Reality and Legend,* Chatto &Nvindus, (Norton, 1970).

Watkins, Calvert, 2000, *The American heritage dictionary of Indo-European roots,* Houghton Mifflin Harcourt.

Watson, Alaric, 1967, *The Law of Persons in the Later Roman Republic*, Oxford.

Watson, Alaric, 1999, *Aurelian* . New York; London: Routledge

Weber, W., 1907, *Untersuchungen zur Geschichte des Kaisers Hadrian*, Leipzig.

Watts, Dorothy, 2005, *Boudicca's Heirs,* London; New York: Routledge.

Weber, W., 1936, *Princeps*, Berlin.

Webster, Graham, 1969, *The Roman Imperial Army* , London: Adam and Charles Black.

Webster, Graham, 2003, *The Roman Invasion of Britain* , New York; London: Routledge.

Weigel, Richard D., 2002, *Lepidus,* London; New York: Routledge.

Wellesley, Kenneth, 2005, *The Year of the Four Emperors*, London; New York: Routledge.

Wells Colin, Michael, 1972, *The German Policy of Augustus.* Oxford University Press.

Wells Colin, Michael, 1995, *The Roman Empire,* (drugo izdanje), Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts.

Wells, Peter S. *Creating an Imperial Frontier* in Journal of Arheological Research *vol 13, no. 1 2005.*

Westermann, W., L., 1955, *The Slave System of Greek and Roman Antiquity*, Philadelphia.

Wheeler, Mortimer, 1955, *Rome Beyond the Imperial Frontiers.* Penguin.

Wheeler, Mortimer, 1964, *Roman Art and Architecture,* Thames &Hudson, (Praeger, 1964).

White, K. D., 1970, *Roman Farming*, Thames and Hudson, (Cornell University Press, 1970).

Whittaker, C.R. 2004, *Rome and its Frontier* , London; New York: Routledge.

Wiedmann, Thomas, 2002, *Emperors and Gladiators*, London; New York: Routledge.

Wilcoks, Peter; Trevin, Rafael, 2000, Barbarians Against Rome, Oxford.

Wild, J.P.,1970, *Textile Manufacture in the Northern Roman Provinces,* Cambridge University Press.

Wildfang, Robin Lorsch, 2006, *Romes Vestal Vrgins,* London; New York: Routledge.

Wightman, E. M., 1970, *Roman Trier and the Treveri,* Rupert Hart-Davis.

Wilkes, John, 1969, *History of the provinces of the Roman Empire, Dalmatia,* London: University of Birmingham.

Wilkes, John, 1992, *The Illyrians,* Oxford, UK, and Cambridge, MA.: Blackwell Publishers.

Wilkes, John, 2001, *Iliri,* Split:Laus.

Wilkes, John, 2005, *The Roman Danube* in JRS (2005) STR 124-225.

Williams, Craig, 1999, *Roman Homosexuality*, New York: Oxford University Press.

Williams, J.H.C. 2001. *Beyond the Rubicon*, New York: Oxford University Press.

Williams, Stephen; Friell, Gerard, 2005, *Theodosius*, London; New York: Routledge.

Williams-Thorpe, Olwen, *A Thausend and One Columns in* Oxford Journal of Archeology 27(1), 2008, 73-89.

Wirtschaft an der Grenze 2003, Kasel: s.n.

Wiseman, F. J., 1956, *Roman Spain,* Bell.

Wisseman, T.P., 2971, *New Man in the Roman Senate* , Oxford University Press.

Wolfram, Herwig, 1997, *Die Germanen,* Munchen: Beck.

Wolters, Reinhard, 2000, *Die Romer in Germanien,* Munchen: Beck.

Zamarowsky, Vojtech, 2004, *Bogovi i junaci antičkih mitova : leksikon grčke i rimske mitologije,* Zagreb : ArTresor naklada.

Zaninović, Marin, 1996, *Od Helena do Hrvata*, Zagreb:Školska knjiga

Zaninović, Marin, 1966*, Ilirsko pleme Delmati I, Godišnjak CBI 4*.

Zaninović, Marin, 1967, *Ilirsko pleme Delmati II, Godišnjak CBI 5*.

Ziolkowski, Adam, 2004, *Sacra Via Tventy Years After,* Warshaw.

Zlattner, Max, 1997, *Hannibals Geheimdienst im Zweiten Punischen Krieg*, Konstanz.

Zotović, Ljubica, 1973, *Mitraizam na tlu Jugoslavije*, Beograd:Arheološki institut

Životinje u doba Rimljana, Ljubljana; Zagreb: Mladinska knjiga.

Young, Gary K., 2005, *Rome's Eastern Trade,* London; New York: Routledge.

Linkovi

Linkovi za (latinsku i grčku) epigrafiku rimskog svijeta :

1. Epigraphik-Datenbank Clauss / Slaby : http://oracle-vm.ku-eichstaett.de:8888/epigr/epigraphik_en .
2. Heidelberg : http://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/offen/suchen2.html?benutzer=gast&kennwort=g2dhst .
3. Inscriptiones Daciae Romanae (download sve volumene jer sadržavaju i epigrafsku i paleografsku građu) : http://www.scribd.com/search?category=&language=&num_pages=&filetype=&uploaded_on=&paid=&query=Inscriptiones+Daciae+Romanae (rumunski epigrafičar Ioan Piso).
4. Attilio Degrassi, Inscriptiones latinae liberae rei publicae, 1957; 1965, Firenca/Florenze/Florence.
5. Grčki epigrafski spomenici : http://epigraphy.packhum.org/inscriptions/main .
6. Archaeologisch-epigraphische Mittheilungen aus Oesterreich-ungarn, http://www.archive.org/search.php?query=Archaeologisch-epigraphische%20Mittheilungen%20aus%20Oesterreich-ungarn%20AND%20collection%3Aamericana .
7. Vodić za epigrafiju : http://odur.let.rug.nl/~vannijf/epigraphy1.htm .
8. Vodić za epigrafiju : http://usepigraphy.brown.edu/useful_links.html .

Korisni linkovi :

9. LacusCurtius: Into the Roman World, http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/home.html .
10. Wiliam Smith, Dictionary of Greek and Roman Biography and Mythology, 1867, http://www.ancientlibrary.com/smith-bio/ .
11. Wiliam Smith, Dictionary of Greek and Roman Antiquities, 1870, http://www.ancientlibrary.com/smith-dgra/ .
12. Oskar Seyffert, Dictionary of Classical Antiquities, 1894, http://www.ancientlibrary.com/seyffert/ .
13. William Hazlitt, Classical Gazetteer, 1851, http://www.ancientlibrary.com/gazetteer/ .

14. PWRE - Paulys-Wissowa Real-Enzyclopädie der klassischen altertumswissenschaft, Stuttgart (svi tomovi i sva naknadna izdanja).
15. PIR - Prosopographia imperii Romani saec. I - III. http://www.archive.org/search.php?query=Prosopographia%20imperii%20romani.
16. Livius. org - http://www.livius.org/ .
17. Djela na Web Portalu : http://www.ancientlibrary.com/bookshelf.php .
18. Web Portal The Ancient World Online : http://ancientworldonline.blogspot.com/2009/10/alphabetical-list-of-open-access.html
19. Spisak vrela na http://www.brainfly.net/html/gkrm.htm .
20. Spisak vrela na http://www.attalus.org/info/sources.html.
21. Spisak vrela na http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/home.html .
22. Spisak vrela na http://www.thelatinlibrary.com/ .
23. Spisak vrela na http://www.perseus.tufts.edu/hopper/ http://www.perseus.tufts.edu/hopper/collection?collection=Perseus:collection:Greco-Roman
24. Spisak vrela na http://www.hellenicbookservice.com/classics/books%20d-.htm
25. Rimski zakoni : http://web.upmf-grenoble.fr/Haiti/Cours/Ak/
26. thelatinlibrary.com
27. www.livius.org

http://www.perseus.tufts.edu/

http://www.fordham.edu/halsall/ancient/asbook09.html

28.

Preporučeni dokumentarni filmovi :

1. „Ancient Rome: The Rise and Fall of an Empire“, u 6 epizoda, BBC, 2006. : http://docuwiki.net/index.php?title=Ancient_Rome_-_The_Rise_and_Fall_of_an_Empire
2. „Hadrian“, BBC, 2008.: http://docuwiki.net/index.php?title=Hadrian_%28BBC%29

3. „The Germanic Tribes“, u 4 epizode, 2007. : http://docuwiki.net/index.php?title=The_Germanic_Tribes ; http://www.youtube.com/watch?v=KZw3C81a-5w
4. Time Watch - The Mystery of the headless Romans : http://www.youtube.com/results?search_query=hedless+romans+york&oq=hedless+romans+york&gs_l=youtube.3...2312.8486.0.8864.16.16.0.0.0.0.119.1249.9j5.14.0...0.0...1ac.JgMlNYI066Y
5. Gladiators: Back From the Dead, Channel 4 : http://www.youtube.com/watch?v=_-LpbKyhBC4&feature=related
6. „The Battle Against Rome“, History Channel, 2009. : http://docuwiki.net/index.php?title=The_Battle_Against_Rome
7. „The Lost Legions of Varus“, Channel 4, 2001. : http://docuwiki.net/index.php?title=The_Lost_Legions_of_Varus
8. „A History of Celtic Britain“, BBC, 2011.: http://docuwiki.net/index.php?title=A_History_of_Celtic_Britain
9. „Rome: The Last Frontier - The Romans in Britain“ , u ABC/BBC, 2011.
10. „The Roman Invasion of Britain“, History Channel, 2009. : http://docuwiki.net/index.php?title=The_Roman_Invasion_of_Britain
11. „Piercebridge“, Channel 4, 2010.: http://docuwiki.net/index.php?title=Piercebridge_%28Ch4%29
12. „Hannibal: The Man, the Myth, the Mystery“, National Geographic, 2011.: http://docuwiki.net/index.php?title=Hannibal:_The_Man%2C_the_Myth%2C_the_Mystery
13. „On Hannibal's Trail“, BBC, 2010.: http://docuwiki.net/index.php?title=On_Hannibal%27s_Trail
14. „Hannibal - Rome's Worst Nightmare“, BBC, 2006. : http://docuwiki.net/index.php?title=Hannibal_-_Rome%27s_Worst_Nightmare
15. „Carthage: The Roman Holocaust“, Channel 4, 2004.: http://docuwiki.net/index.php?title=Carthage:_The_Roman_Holocaust
16. „Spartacus: Gladiator War“, National Geographic, 2002.: http://docuwiki.net/index.php?title=Spartacus:_Gladiator_War
17. „Romes Greatest Battles“, National Geographic, 2010.: http://docuwiki.net/index.php?title=Romes_Greatest_Battles
18. „Julius Caesar's Greatest Battle“, BBC, 2004.: http://docuwiki.net/index.php?title=Julius_Caesar%27s_Greatest_Battle

19. „Decisive Battles of the Ancient World“, History Channel, 2011. : http://docuwiki.net/index.php?title=Decisive_Battles_of_the_Ancient_World
20. „Ancient Warriors“, Discovery Channel, 2000.: http://docuwiki.net/index.php?title=Ancient_Warriors
21. „Barbarians“, BBC, 2006.: http://docuwiki.net/index.php?title=Barbarians_%28BBC%29
22. „Barbarians“, History Channel, 2003.: http://docuwiki.net/index.php?title=Barbarians_%28HC%29
23. „Rim, moć i slava“, Discovery channel, 1998. Jutarnji list, 2005.
24. „Ancient Rome (DC)“, Discovery Channel, 2006.: http://docuwiki.net/index.php?title=Ancient_Rome_%28DC%29
25. „Vesuvius Deadly Fury“, Discovery Channel, 2002.: http://docuwiki.net/index.php?title=Vesuvius_Deadly_Fury
26. „Pompeii: The Last Day“, Discovery Channel, 2003.: http://docuwiki.net/index.php?title=Pompeii:_The_Last_Day
27. „Colosseum - Rome's Arena of Death“, BBC, 2003.: http://docuwiki.net/index.php?title=Colosseum_-_Rome%27s_Arena_of_Death
28. „Rome Revealed“, National Geographic, 2010.: http://docuwiki.net/index.php?title=Rome_Revealed
29. „Meet the Romans“, BBC, 2012. : http://docuwiki.net/index.php?title=Meet_the_Romans
30. „Life and Death in Rome“, 2006. http://www.youtube.com/watch?v=Hzm1laBY3LU&feature=player_embedded#!
31. „Hidden Worlds - Underground Rome“, National Geographic, 2007.: http://docuwiki.net/index.php?title=Hidden_Worlds_-_Underground_Rome
32. „Moments in Time“, Discovery Channel, 2003.: http://docuwiki.net/index.php?title=Moments_in_Time
33. „War and Civilization“, TLC, 1997.: http://docuwiki.net/index.php?title=War_and_Civilization
34. „What the Romans did for Us“, BBC, 2000.: http://docuwiki.net/index.php?title=What_the_Romans_did_for_Us
35. „What the Ancients Did for Us“, BBC, 2005.: http://docuwiki.net/index.php?title=What_the_Ancients_Did_for_Us

36. „Lost Ships of Rome“, National Geographic, 2010.: http://docuwiki.net/index.php?title=Lost_Ships_of_Rome
37. „Ancients Behaving Badly“, History Channel, 2009.: http://docuwiki.net/index.php?title=Ancients_Behaving_Badly
38. „Secrets of Lost Empires 2“ , PBS, 2000.: http://docuwiki.net/index.php?title=Secrets_of_Lost_Empires_2
39. „Eurasia“, NHK, 2004.: http://docuwiki.net/index.php?title=Eurasia
40. Rimske legije : http://www.youtube.com/watch?v=iuNFaW4seIY&feature=related
41. http://www.youtube.com/watch?v=dIbrrDaOn-w&feature=related
42. Rome's Legionnaires http://www.youtube.com/watch?v=Vsch_AwUX8Y
43. Agora http://www.youtube.com/watch?v=N5z9NxiP36s
44. The History of Rome - Engineering the Roman Empire http://www.youtube.com/watch?v=EZPTvvmk1jY

Meet the Romans with Mary Beard, I dio = http://www.youtube.com/watch?v=rggk_H3jEgw, II dio = http://www.youtube.com/watch?v=9JFw8M4PBUI III dio = http://www.youtube.com/watch?v=1UvG0LDeYBA

Ž i v o t o p i s

Prof. dr. sc. Salmedin Mesihović je rođen 5. IV. 1975. god., u Sarajevu gdje je završio osnovnu školu i gimnaziju. U akademskoj 1995/1996. god. upisuje studij historije na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Sarajevu, na kojem je i diplomirao u oktobru 1999. god., na temu „Glasinačka kultura“ pod mentorstvom prof. dr. sc. Envera Imamovića. Od aprila 2000. god. zaposlen je na istom Odsjeku kao asistent na nastavnom predmetu Opća historija starog vijeka. Poslijediplomski studij iz arheologije na Filozofskom fakultetu u Zagrebu upisao je krajem 2001. god., i magistrirao na temu «Problem kulturne i etničke zajednice Autarijata» 7. VI. 2004. god. u Zagrebu pod mentorstvom prof. dr. sc. Aleksandra Stipčevića. Naredne 2005. god. nastavio je školovanje na jednogodišnjem doktorskom studiju iz stare povijesti na Odsjeku za povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu. Doktorirao je na temi «Dezitijati: kulturna i narodnosno-politička zajednica u Iliriku i osvajanja Oktavijanova doba» 30. I. 2007. god. u Zagrebu pod komentorstvom prof. dr. sc. Brune Kuntić Makvić i prof. dr. sc. Borisa Olujića. U martu 2009. god. izabran je u zvanje docenta na oblast stari vijek na Odsjeku za historiju Filozofskog fakulteta. U periodu april 2009. – septembar 2012. god. obnašao je dužnost šefa Katedre za arheologiju Odsjeka za historiju. Prof. dr. sc. Mesihović Salmedin je u periodu 2012/2013. bio i kontakt - osoba EU projekta TEMPUS BIHERIT. Član je Redakcije za izdavačku djelatnost Filozofskog fakulteta u Sarajevu od 2011. god. Nastavno – naučno vijeće Filozofskog fakulteta u Sarajevu je 5. IX. 2013. god. donijelo Odluku broj : 02 – 01/289 o izboru dr. Salmedina Mesihovića u zvanje vanredni profesor za oblast starog vijeka na Odsjeku za historiju Filozofskog fakulteta u Sarajevu. Prof. dr. sc. Salmedin Mesihović se aktivno služi engleskim jezikom, a pasivno italijanskim i latinskim jezikom.

Prof. dr. sc. Salmedin Mesihović je i duži vremenski period aktivan u društveno – političkom životu Bosne i Hercegovine. U okviru te aktivnosti prof. dr. sc. Salmedin Mesihović je ili bio ili je trenutno rukovodilac u određenim organizacijama toga tipa, a objavio je i više desetina »angažiranih« članaka na temu općedruštvenih, političkih, ekonomskih i kulturnih procesa u Bosni i Hercegovini i okruženju u periodikama (časopis Novi Plamen), dnevnim novinama (Oslobođenje) i portalima (AbrašMedia, Tacno.net).

U dosadašnjem radu objavio je :

I. Knjige

a) Zvanično objavljene knjige sa CIP i ISBN :

1. „ANTIQVI HOMINES BOSNAE“, izdavač Filozofski fakultet u Sarajevu, 2011. ISBN 978-9958-625-18-3. COBISS.BH-ID 18927622. Filozofski fakultet u Sarajevu : http://www.ff-eizdavastvo.ba/Books/SM-ANTIQVI_HOMINES_BOSNAE.pdf; Google books : http://books.google.ba/books?id=eZnHt7_0NS4C&printsec=frontcover&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false ; Scribd : http://www.scribd.com/doc/62999043/Salmedin-Mesihovic-Antiqvi-Homines-Bosnae Academia.edu : http://www.academia.edu/3613310/ANTIQVI_HOMINES_BOSNAE
    a) Autorizovani dijelovi knjige uvršteni u centralne publikacije rimske epigrafike :

       - EDCS - Epigraphik-Datenbank Clauss / Slaby

       (http://oracle-vm.ku-eichstaett.de:8888/epigr/epigraphik_en) : veliki broj podataka citiran pod kraticom AHB.

       - EDH - Epigraphische Datenbank Heidelberg (http://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/offen/suchen2.html?benutzer=gast&kennwort=g2dhst)
2. „Revolucije stare Helade i Rimske Republike“, izdavač Filozofski fakultet u Sarajevu, 2011. ISBN 978-9958-625-19-0. COBISS.BH-ID 18927878. Filozofski fakultet u Sarajevu : http://www.ff-eizdavastvo.ba/Books/SM-REVOLUCIJE_STARE_HELADE_I_RIMSKE_REPUBLIKE.pdf; Google books : http://books.google.ba/books?id=5l9glUZp1aIC&printsec=frontcover&dq=salmedin+mesihovi%C4%87&hl=bs&sa=X&ei=1OjUT5_7M8nesgbE2p3ZDw&ved=0CC8Q6AEwAA#v=onepage&q=salmedin%20mesihovi%C4%87&f=false ; Scribd : http://www.scribd.com/doc/62999353/Salmedin-Mesihovic-Revolucije-Stare-Helade-i-Rimske-Republike Academia.edu : http://www.academia.edu/3613364/Revolucije_stare_Helade_i_Rimske_Republike
3. „Rimski vuk i ilirska zmija. Posljednja borba“, izdavač Filozofski fakultet u Sarajevu, 2011. ISBN 978-9958-625-21-3. COBISS.BH-ID 19216902. Filozofski fakultet u Sarajevu : http://www.ff-eizdavastvo.ba/Books/SM-RIMSKI_VUK_I_ILIRSKA_ZMIJA.Posljednja_borba.pdf; Google books : http://books.google.ba/books?id=GwmrAbUXuMsC&pg=PA76&dq=mesihovi%C4%87&hl=bs&sa=X&ei=H-jUT9vXGsnftAa74KSWDw&ved=0CDQQ6AEwAQ#v=onepage&q=mesihovi%C4%87&f=false ; Scribd : http://www.scribd.com/doc/74598481/Salmedin-Mesihovic-Rimski-Vuk-i-Ilirska-Zmija-Posljednja-Borba Academia.edu :

http://www.academia.edu/3613369/Rimski_vuk_i_ilirska_zmija._Posljednja_borba

4. „Progresivizam“, autorsko izdanje, Sarajevo, 2013. 316.75:008. COBISS.BH-ID 20800262. Academia. edu : https://www.academia.edu/5362544/Salmedin_Mesihovic_-_Progresivizam ; Scribd : http://www.scribd.com/doc/190488356/Salmedin-Mesihovic-Progresivizam

5. „Popratna djela. Sabrani članci, opservacije, 34 komentara“ , autorsko izdanje, Sarajevo, 2013. 821.163.4(497.6)-92. COBISS.BH-ID 20800518. Academia.edu. : https://www.academia.edu/5362591/Salmedin_Mesihovic_-_Popratna_djela._Sabrani_clanci_opservacije_34_komentara ; Scribd : http://www.scribd.com/doc/190488868/SALMEDIN-MESIHOVIC-POPRATNA-DJELA-Sabrani-Clanci-Opservacije-34-Komentara

6. „Zemlje antičkog Ilirika prije i poslije Milanskog edikta“, izdavač Filozofski fakultet u Sarajevu, 2014. Koautorstvo. ISBN 978-9958-625-41-1. COBISS.BH-ID 20902150. Filozofski fakultet u Sarajevu : http://www.ff-eizdavastvo.ba/Books/Zemlje_antickog_Ilirika_prije_i_poslije_Milanskog_edikta.pdf ; Academia.edu : https://www.academia.edu/5867464/Grupa_autora_-_Zemlje_antickog_Ilirika_prije_i_poslije_Milanskog_edikta ; Scribd : http://www.scribd.com/doc/202857076/Grupa-Autora-Zemlje-Ilirika-Prije-i-Poslije-Milanskog-Edikta

7. „Historija Autarijata“, izdavač Filozofski fakultet u Sarajevu, 2014. ISBN 978-9958-625-43-5. COBISS.BH-ID 20902662. Filozofski fakultet u Sarajevu : http://www.ff-eizdavastvo.ba/Books/Historija_Autarijata.pdf ; Academia.edu : https://www.academia.edu/5867656/Salmedin_Mesihovic_-_Historija_Autarijata ; Scribd : http://www.scribd.com/doc/202858630/Salmedin-Mesihovic-Historija-Autarijata ; Google Books : http://books.google.ba/books?id=Aa83AwAAQBAJ&printsec=frontcover&dq=salmedin+mesihovic&hl=en&sa=X&ei=2alKU7fLJqj_ygPK7YH4CQ&redir_esc=y#v=onepage&q=salmedin%20mesihovic&f=false

8. “PROCONSVLES, LEGATI ET PRAESIDES.Rimski namjesnici Ilirika, Gornjeg Ilirika i Dalmacije”, izdavač Filozofski fakultet u Sarajevu, 2014. ISBN 978-9958-625-42-8. COBISS.BH-ID 20902406. Filozofski fakultet u Sarajevu : http://www.ff-eizdavastvo.ba/Books/Rimski_namjesnici_Ilirika.pdf ; Academia.edu : https://www.academia.edu/5867721/Salmedin_Mesihovic_-_PROCONSVLES_LEGATI_ET_PRAESIDES._Rimski_namjesnici_Ilirika_Gornjeg_Ilirika_i_Dalmacije ; Scribd : http://www.scribd.com/doc/202860118/Salmedin-Mesihovic-Proconsvles-Legati-Et-Praesides-rimski-Namjesnici-Ilirika Google Books :

http://books.google.ba/books?id=S683AwAAQBAJ&printsec=frontcover&dq=salmedin+mesihovic&hl=en&sa=X&ei=2alKU7fLJqj_ygPK7YH4CQ&redir_esc=y#v=onepage&q=salmedin%20mesihovic&f=false

9. "Ilirike", autorsko izdanje, Sarajevo 2014. ISBN 978-9958-0311-0-6. COBISS.BH-ID 21090054. Academia.edu : https://www.academia.edu/6566379/Salmedin_Mesihovic_-_Ilirike Scribd : http://www.scribd.com/doc/214863769/Salmedin-Mesihovic-Ilirike Google Books : http://books.google.ba/books?id=cK83AwAAQBAJ&printsec=frontcover&dq=salmedin+mesihovic&hl=en&sa=X&ei=2alKU7fLJqj_ygPK7YH4CQ&redir_esc=y#v=onepage&q=salmedin%20mesihovic&f=false

b) Nezvanično objavljene knjige bez CIP i ISBN :

1. Knjiga „Ilirike – Magistarski i Doktorat", 2013. Scribd : http://www.scribd.com/doc/144443147/Salmedin-Mesihovic-Ilirike-Magistarski-i-Doktorat Academia.edu : http://www.academia.edu/3617870/Ilirike_-_magistarski_i_doktorski_rad Google books : http://books.google.ba/books?id=cDkapWbtwnAC&printsec=frontcover&hl=hr&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false Google books indikator : GGKEY:0ZGC8B5XFCE

II. Skripte :

1. Skripta za nastavne predmete iz klasične historije na Odsjeku za historiju (sa Katedrom za arheologiju) Filozofskog fakulteta u Sarajevu, pod nazivom „XII stoljeća rimskog svijeta". Sarajevo, 2013.

   Academia.edu : http://www.academia.edu/3615992/XII_stoljeca_rimskog_svijeta

III. Znanstvene studije i članci :

1. „BiH kroz prizmu historijskog razvitka religijske misli", Znakovi Vremena, Vol. 2, Broj 6, izd. Ibn Sina, Sarajevo, 1999, 193 – 200. Academia.edu : http://www.academia.edu/3613433/BiH_kroz_prizmu_historijskog_razvitka_religijske_misli Scribd : http://www.scribd.com/doc/168938357/Salmedin-Mesihovic-BiH-Kroz-Prizmu

2. „Kontroverze u zamisli Apsoluta" (prikaz knjige Karen Armstrong „Istorija Boga", Narodna knjiga „Alfa", Beograd 1995), Socijaldemokrat, god. II, br. 3, Sarajevo, 2000, 159 – 162.

3. „Zapad – Realnost i ideja“, Socijaldemokrat, god. II, br. 5, Sarajevo, 2000, 127 -137.

4. „Rimski vuk i kineski zmaj. Kinesko izaslanstvo Augustu?“, Centar za balkanološka ispitivanja, knjiga 34, Akademija nauka i umjetnosti, knjiga XXXVI, 2007, 157 – 167. Academia.edu : http://www.academia.edu/3613441/Rimski_vuk_i_kineski_zmaj._Kinesko_izaslanstvo_Augustu Scribd : http://www.scribd.com/doc/168938406/SALMEDIN-MESIHOVIC-Rimski-Vuk-i-Kineski-Zmaj-Kinesko-Izaslanstvo-Augustu

5. „Kritika suvremenih ideologija“, Simpozij „Čovjek i moderni svijet“, izd. Univerzitet u Sarajevu, 10. IV. 2008. god., Sarajevo, 100 – 105. Academia.edu : http://www.academia.edu/3613444/Kritika_suvremenih_ideologija Scribd : http://www.scribd.com/doc/168938425/SALMEDIN-MESIHOVIC-Kritika-Suvremenih-Ideologija

6. „Maes, zvan i Titianos na putu u Hansku Kinu“, Bosna Franciskana, godina XVI, br. 28, Sarajevo, 2008, 191 – 196. Academia.edu : http://www.academia.edu/3613449/Maes_zvan_i_Titianos_na_putu_u_Hansku_Kinu Scribd : http://www.scribd.com/doc/168938451/SALMEDIN-MESIHOVIC-Maes-Zvan-i-Titianos-Na-Putu-u-Hansku-Kinu

7. „Rimsko izaslanstvo Hanskoj Kini“, Bosna Franciskana, godina XVI, br. 28, Sarajevo, 2008, 197 – 200. Academia.edu : http://www.academia.edu/3613450/Rimsko_izaslanstvo_Hanskoj_Kini Scribd : http://www.scribd.com/doc/168938460/SALMEDIN-MESIHOVIC-Rimsko-Izaslanstvo-Hanskoj-Kini

8. „Prapovijesne i protohistorijske gradine Sarajeva“, Znakovi Vremena, Broj 38, izd. Ibn Sina, Sarajevo, 2007,154 – 164. Academia.edu : http://www.academia.edu/3613453/Prapovijesne_i_protohistorijske_gradine_Sarajeva Scribd : http://www.scribd.com/doc/168938473/SALMEDIN-MESIHOVIC-Prapovijesne-i-Protohistorijske-Gradine-Sarajeva

9. „INSCRIPTIONES LATINARVM SARAEVONENSIS (sa kraćim pregledom naseobinske kulture u antičko doba) – doprinos historiji sarajevskog područja u antičko doba,“ Historijska traganja I, Institut za istoriju, Sarajevo, 2008, 9 – 68. Academia.edu : http://www.academia.edu/3613457/INSCRIPTIONES_LATINARVM_SARAEVONENSIS_sa_kracim_pregledom_naseobinske_kulture_u_anticko_doba_-_doprinos_historiji_sarajevskog_podrucja_u_anticko_doba Scribd : http://www.scribd.com/doc/168938324/Salmedin-Mesihovic-Inscriptiones-Latinarvm-Saraevonensis-Sa-Kracim-Pregledom-Naseobinske-Kulture-u-Anticko-Doba

10. „Ovidije i Ilirik“, Centar za balkanološka ispitivanja, knjiga 35, Akademija nauka i umjetnosti, knjiga XXXVII, 2008, 89 – 100. Academia.edu :

http://www.academia.edu/3613465/Ovidije_i_Ilirik Scribd : http://www.scribd.com/doc/169052261/Salmedin-Mesihovic-Ovidije-i-Ilirik

11. „Prapovijesne i protohistorijske gradine Sarajeva. Značenje, istraženost i potencijali budućih istraživanja“, Prilozi za proučavanje historije Sarajeva, br. 5, Sarajevo 2008, 3 – 9. Academia.edu : http://www.academia.edu/3613470/Prapovijesne_i_protohistorijske_gradine_Sarajeva._Znacenje_istrazenost_i_potencijali_buducih_istrazivanja Scribd : http://www.scribd.com/doc/169052264/SALMEDIN-MESIHOVIC-Prapovijesne-i-Protohistorijske-Gradine-Sarajeva-Znacenje-Istrazenost-i-Potencijali-Buducih-Istrazivanja

12. „Baton Breučki – predaja i kazna. Prilozi antičkoj historiji sjeveroistočne Bosne“, Gračanički Glasnik, god. XIII, br. 28., Gračanica 2009, 24 – 49. Academia.edu : http://www.academia.edu/3613471/Baton_Breucki_-_predaja_i_kazna._Prilozi_antickoj_historiji_sjeveroistocne_Bosne Scribd : http://www.scribd.com/doc/169052273/SALMEDIN-MESIHOVIC-Baton-Breucki-%E2%80%93-predaja-i-kazna-Prilozi-antickoj-historiji-sjeveroistocne-Bosne

13. „Hajdučija na tlu rimskih ilirskih provincija“, Prilozi 38, Institut za istoriju u Sarajevu, 2009. god., str. 31 – 39. Academia.edu : http://www.academia.edu/3613473/Hajducija_na_tlu_rimskih_ilirskih_provincija Scribd : http://www.scribd.com/doc/169052282/SALMEDIN-MESIHOVIC-Hajducija-Na-Tlu-Rimskih-Ilirskih-Provincija

14. „Blagaj u arheološkim istraživanjima“, Zbornik radova „Kulturno-historijsko i prirodno nasljeđe vrela Bune i Blagajske tekije“, Naučni skup u Mostaru od 10. V. 2007. god., izd. Medžlis Islamske zajednice u Mostaru, 2009. god., str. 22 – 29. Academia.edu : http://www.academia.edu/3613474/Blagaj_u_arheoloskim_istrazivanjima Scribd : http://www.scribd.com/doc/169052286/SALMEDIN-MESIHOVIC-Blagaj-u-Arheoloskim-Istrazivanjima

15. „Katera. (Kasnoantička i ranosrednjovjekovna utvrda)“, Hrvatski narodni Godišnjak, br. 57, Hrvatsko kulturno društvo Napredak, Sarajevo 2010, 20 – 29. Academia.edu : http://www.academia.edu/3613476/Katera._Kasnoanticka_i_ranosrednjovjekovna_utvrda_ Scribd : http://www.scribd.com/doc/169052293/SALMEDIN-MESIHOVIC-Katera-Kasnoanticka-i-Ranosrednjovjekovna-Utvrda

16. „SVPPLEMENTVM REBELLIO ILLYRICI I – Germanikova Pounjska ofanziva“, Historijska traganja IV, Institut za istoriju, Sarajevo, 2009, 9 – 33. Academia.edu : http://www.academia.edu/3613478/SVPPLEMENTVM_REBELLIO_ILLYRICI_I_-_Germanikova_Pounjska_ofanziva Scribd : http://www.scribd.com/doc/169052303/SALMEDIN-MESIHOVIC-SVPPLEMENTVM-REBELLIO-ILLYRICI-I-%E2%80%93-Germanikova-Pounjska-ofanziva

17. „CIVES COLONIAE RIS...- Likovi s antičkih epigrafskih spomenika rogatičko-romanijskog područja“, Centar za balkanološka ispitivanja, knjiga 36, Akademija nauka i umjetnosti , knjiga XXXVIII, 2009, 55 – 74. Academia.edu : http://www.academia.edu/3613480/CIVES_COLONIAE_RIS...-_Likovi_s_antickih_epigrafskih_spomenika_rogaticko-romanijskog_podrucja Scribd : http://www.scribd.com/doc/169052312/SALMEDIN-MESIHOVIC-CIVES-COLONIAE-RIS-Likovi-s-Antickih-Epigrafskih-Spomenika-Rogaticko-romanijskog-Podrucja

18. „Prilozi antičkoj topografiji Bosne i Hercegovine – dva toponima sa šireg jajačkog područja“, Godišnjak Bošnjačke kulturne zajednice „Preporod“, god. IX, Sarajevo, 2009, 171 – 185. Academia.edu : http://www.academia.edu/3613483/Prilozi_antickoj_topografiji_Bosne_i_Hercegovine_-_dva_toponima_sa_sireg_jajackog_podrucja Scribd : http://www.scribd.com/doc/169052318/SALMEDIN-MESIHOVIC-Prilozi-antickoj-topografiji-Bosne-i-Hercegovine-%E2%80%93-dva-toponima-sa-sireg-jajackog-podrucja

19. „Dezitijati u rimskoj armiji“, Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu, knjiga XIV/1 (Historija, Historija umjetnosti, Arheologija), Sarajevo, 2010, 67 – 75. Academia.edu : http://www.academia.edu/3613484/Dezitijati_u_rimskoj_armiji Scribd : http://www.scribd.com/doc/169052256/SALMEDIN-MESIHOVIC-Dezitijati-u-Rimskoj-Armiji

20. „Značenje željeznih mačeva u procesu razvitka ljudske kulture“, Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu, knjiga XIV/1 (Historija, Historija umjetnosti, Arheologija), Sarajevo, 2010, 91 – 96. Academia.edu : http://www.academia.edu/3613485/Znacenje_zeljeznih_maceva_u_procesu_razvitka_ljudske_kulture Scribd : http://www.scribd.com/doc/169053267/SALMEDIN-MESIHOVIC-Znacenje-Zeljeznih-Maceva-u-Procesu-Razvitka-Ljudske-Kulture

21. „Podjela provincije Ilirik“, Pregled – časopis za društvena pitanja, god. LI, br. 2, Sarajevo, 2010, 87 – 100. Academia.edu : http://www.academia.edu/3613486/Podjela_provincije_Ilirik Scribd : http://www.scribd.com/doc/169053273/SALMEDIN-MESIHOVIC-Podjela-Provincije-Ilirik

22. „RES PVBLICAE SCRIBONIANI“, Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu, knjiga XIV - XV, Sarajevo, 2010, 315 – 340. Academia.edu : http://www.academia.edu/3613489/RES_PVBLICAE_SCRIBONIANI Scribd : http://www.scribd.com/doc/169053279/Salmedin-Mesihovic-Res-Pvblicae-Scriboniani

23. Thallóczy und die Untersuchung der Bezeichnung „Bosna“, Lajos Thallóczy, Der historiker und politiker, Akademie der Wissenschaften und künste von Bosnien – Herzegovina, Ungarische akademie der wissenschaften institut für geschichte, Sonderpublikationen Band CXXXIV, Klasse für Geistenwissenschaften Band 40,

Sarajevo – Budapest, 2010, 81 – 87. Academia.edu : http://www.academia.edu/3613503/Thalloczy_und_die_Untersuchung_der_Bezeichnung_Bosna_ Scribd : http://www.scribd.com/doc/169053289/SALMEDIN-MESIHOVIC-Thalloczy

24. Aevum Dolabellae – Dolabelino doba, Centar za balkanološka ispitivanja, Akademija nauka i umjetnosti , knjiga XXXIX, 2010, 99 – 123. Academia.edu : http://www.academia.edu/3613510/Aevum_Dolabellae_-_Dolabelino_doba Scribd : http://www.scribd.com/doc/169053304/SALMEDIN-MESIHOVIC-Aevum-Dolabellae-%E2%80%93-Dolabelino-doba

25. „Bistuenska porodica sa natpisa *CIL* III, 12 768“, Hrvatski narodni Godišnjak, br. 58, Hrvatsko kulturno društvo Napredak, Sarajevo 2011, 19 – 27. Academia.edu : http://www.academia.edu/3613511/Bistuenska_porodica_sa_natpisa_CIL_III_12_768 Scribd : http://www.scribd.com/doc/169053320/SALMEDIN-MESIHOVIC-Bistuenska-Porodica-Sa-Natpisa-CIL-III-12-768

26. „Problem ubiciranja Desneka“, Pregled – časopis za društvena pitanja, god. LII, br. 1, Sarajevo, 2011, 135 – 146. Academia.edu : http://www.academia.edu/3613516/Problem_ubiciranja_Desneka Scribd : http://www.scribd.com/doc/169053328/SALMEDIN-MESIHOVIC-Problem-Ubiciranja-Desneka

27. „Transformacija identiteta Dezitijata kroz proces romanizacije“, Identitet Bosne i Hercegovine kroz historiju, Zbornik radova I, Institut za istoriju u Sarajevu, 2011, 191 – 213. Academia.edu : http://www.academia.edu/3613522/Transformacija_identiteta_Dezitijata_kroz_proces_romanizacije Scribd : http://www.scribd.com/doc/169053343/SALMEDIN-MESIHOVIC-Identitet-Dezitijata-Za-Objavljivanje

28. „Ime ilirskog naroda Dezitijata”, Prilozi 40, Institut za istoriju u Sarajevu, 2011. god., str. 11 – 22. Academia.edu : http://www.academia.edu/3613553/Ime_ilirskog_naroda_Dezitijata Scribd : http://www.scribd.com/doc/169053360/SALMEDIN-MESIHOVIC-Ime-Ilirskog-Naroda-Dezitijata

29. „Plinijevske peregrinske civitates na prostoru današnje Bosne i Hercegovine“, Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku, Vol.104, Split, 2011, str. 55 – 78. Academia.edu : http://www.academia.edu/3613559/Plinijevske_peregrinske_civitates_na_prostoru_danasnje_Bosne_i_Hercegovine i http://www.academia.edu/3613558/Plinijevske_peregrinske_civitates_na_prostoru_danasnje_Bosne_i_Hercegovine Scribd : http://www.scribd.com/doc/169053379/Salmedin-Mesihovic-Plinijevske-Peregrinske-

Civitates-Na-Prostoru-BiH-Puni-Clanak i http://www.scribd.com/doc/169053383/SALMEDIN-MESIHOVIC-Plinijevske-peregrinske-civitates-na-prostoru-dana%C5%A1nje-Bosne-i-Hercegovine

30. „Namjesnici provincije Gornji Ilirik/Dalmacije od 42. do 68. god. n. e.„ Centar za balkanološka ispitivanja, knjiga 40, Akademija nauka i umjetnosti BiH, 2011, 149 – 164. Academia.edu : http://www.academia.edu/3613561/Namjesnici_provincije_Gornji_Ilirik_Dalmacije_od_42._do_68._god._n._e Scribd : http://www.scribd.com/doc/169053397/Salmedin-Mesihovic-Namjesnici-Provincije-Dalmacije-Od-42-Do-68-God

31. «HE[…. ?]ASTEL [.... ?] DAESITIATIVM“ (Modificirani izvadak iz doktorske disertacije : „Dezitijati: kulturna i narodnosno-politička zajednica u Iliriku i osvajanja Oktavijanova doba“), Hrvatski narodni Godišnjak, br. 59, Hrvatsko kulturno društvo Napredak, Sarajevo 2012, 41 – 86. Academia.edu : http://www.academia.edu/3613563/HE_._ASTEL_._DAESITIATIVM Scribd : http://www.scribd.com/doc/169053263/Salmedin-Mesihovic-Dezitijatski-Kastel

32. Koautorstvo sa mr. sc. Adnanom Kaljancem, "Novootkriveni antički epigrafski spomenik iz Ljusine kod Bosanske Krupe“, Glasnik zemaljskog muzeja, N. S. Arheologija 53, 2012, Sarajevo, 245 – 250. Academia.edu : http://www.academia.edu/3613569/Novootkriveni_anticki_epigrafski_spomenik_iz_Ljusine_kod_Bosanske_Krupe Scribd : http://www.scribd.com/doc/169053962/Salmedin-Mesihovic-Natpis-Iz-Ljusine

33. „Antičko naselje uz Zimošnicu u Moštrima kod Visokog“, Spomenica Ibrahima Karabegovića, Zbornik radova, Institut za istoriju, Sarajevo, 2013, 17 – 33. Academia.edu : http://www.academia.edu/3613572/Anticko_naselje_uz_Zimosnicu_u_Mostrima_kod_Visokog Scribd : http://www.scribd.com/doc/169053970/Mostre

34. „Baton – prilozi istraživanju naše ilirske i antičke baštine“, Zbornik za zaštitu, proučavanje i promociju kulturno – historijskog nasljeđa Gradina, Zenica, 2014, 21 – 136. Academia.edu : https://www.academia.edu/7841990/Baton_prilozi_istrazivanju_nase_ilirske_i_anticke_bastine_ Scribd : https://www.scribd.com/doc/247956411/36-Baton-Prilog-Istrazivanju-Nase-Ilirske-Bastine

35. Koautorstvo sa Tarikom Silajdžićem, „V otivna ara Jupitera K apitolinskog“, Centar za balkanološka ispitivanja, knjiga 43, Akademija nauka i umjetnosti BiH, 2014, 121 – 126. Academia.edu : https://www.academia.edu/9455402/Votivna_ara_Jupitera_Kapitolinskog Scribd : https://www.scribd.com/doc/247957420/38-Votivna-Ara-Jupitera-Kapitolinskog

36. Koautorstvo sa Amrom Šačić i Edinom Bujakom, „Epigrafski spomenik iz Donje Šibenice kod Jajca“, Centar za balkanološka ispitivanja, knjiga 43, Akademija nauka i umjetnosti BiH, 2014, 149 – 153. Academia.edu : https://www.academia.edu/9448191/Epigrafski_spomenik_iz_Donje_%C5%A0ibenice_kod_Jajca_Epigraphic_monument_from_Donja_%C5%A0ibenica_near_Jajce_Godi%C5%A1njak_CBI_43_ANUBiH_ Scribd : https://www.scribd.com/doc/247956996/37-Epigrafski-Spomenik-Iz-Donje-Sibenice

IV. Naučni skupovi i konferencije:

1. Organiziranje i učestvovanje na međunarodnom savjetovanju „15 godina arheologije sa posebnim osvrtom na Kanton Sarajevo, arheološki lokaliteti, nova gradnja i planiranje“ sa referatom „Arheološka istraživanja u Kantonu Sarajevo u posljednjih 16 godina“ u 2007. godini u organizaciji Muzeja grada Sarajeva. Prilozi za proučavanje historije Sarajeva br. 5, 2008. god.

2. Učešće u međunarodnoj naučnoj konferenciji “LAJOS THALLOCZY ” Sarajevo, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 14 – 15. Oktobar 2008. god. sa referatom „Eksploatacija soli u djelu Lajosa Thallóczyija (Exploitation of Salt in the Work of Lajos Thallóczy.)”. Academia.edu : http://www.academia.edu/3613506/Eksploatacija_soli_u_djelu_Lajosa_Thalloczya Scribd : http://www.scribd.com/doc/169053284/SALMEDIN-MESIHOVIC-Eksploatacija-Soli-u-Djelu-Lajosa-Thalloczyija

3. Učešće na naučnoj konferenciji „Identitet Bosne i Hercegovine kroz historiju“, Institut za istoriju Sarajevo, 25 – 26. septembar 2009. god. sa referatom „Transformacija identiteta Dezitijata kroz proces romanizacije“. Academia.edu : http://www.academia.edu/3613536/Transformacija_identiteta_Dezitijata_kroz_proces_romanizacije_-_Referat_I Scribd : http://www.scribd.com/doc/169053347/SALMEDIN-MESIHOVIC-Transformacija-Identiteta-Dezitijata-Kroz-Proces-Romanizacije

4. Učešće na međunarodnom znanstvenom savjetovanju „BELLVM BATONIANVM MM“, Filozofski fakultet u Zagrebu i Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, 5 – 7. XI. 2009. god. sa referatom „Dezitijatsko područje, politička organizacija, Baton i ciljevi ustanka“. Academia.edu : http://www.academia.edu/3613597/Dezitijatsko_podrucje_politicka_organizacija_Baton_i_ciljevi_ustanka Scribd : http://www.scribd.com/doc/168938387/SALMEDIN-MESIHOVIC-Referat-Na-Skupu-o-Batonovom-Ustanku-Baton-Dezitijatski-Dezitijatska-Politija-i-Vizija-Ustanka

5. Učešće na skupu „O nastavi historije“ u organizaciji Odsjeka za historiju Filozofskog fakulteta u Sarajevu, održanom 12. V. 2011. god.

6. Predsjednik Organizacionog odbora okruglog stola „Zemlje antičkog Ilirika prije i poslije Milanskog edikta“ odrzanom 7. V. 2013. god. na Filozofskom fakultetu u Sarajevu sa referatom „Galerijev edikt“. Academia.edu : http://www.academia.edu/3615921/Galerijev_edikt Scribd : http://www.scribd.com/doc/169053955/Galerijev-Edikt

7. Panelista na Konferenciji Dijalog o socijaldemokratiji: Promišljanja, ideje, stavovi i pitanja o socijaldemokratskoj ideologiji i aktuelnoj politici u Bosni i Hercegovini, Sarajevo, 18. IX. 2013. god. u organizaciji Fridrich Ebert Stiftung u saradnji sa Forumom sindikalnih aktivista i aktivistica SDP BiH.

8. Učesnik na konferenciji „Wider Benefits of Investments in Cultural Heritage“ od 27. VI. 2014. god. u Sarajevu. Organizatori : Hastor Fondacija, Council of Europe, LSE

9. Učesnik na Radionici/Workshop iz oblasti arheologije i kulturnog nasljeđa, TEMPUS BIHERIT, Univerzitet u Sarajevu/Filozofski fakultet, 2. VII. 2014. god.

10. Učesnik na naučnom skupu „Godine razvoja i integracije – 2000 godina od namjesništva Publija Kornelija Dolabele u provinciji Dalmaciji“, sa temom „Familija Publija Kornelija Dolabele“ održanom 14. i 15. XI. 2014. god. na Filozofskom fakultetu u Sarajevu.

V. Prof. dr. sc. Salmedin Mesihović je učestvovao u izradi nastavnih planova za osnovne škole Federacije Bosne i Hercegovine,

VI. Udžbenici i priručnici :

1. „Historija za 5. razred osnovne škole“, koautor sa Seka Brkljača i Vahida Bašalić, Sarajevo Publishing, Sarajevo, 2003. god.
2. „Historija za 6. razred osnovne škole“, koautor sa Esad Kurtović i Samir Hajrulahović, Sarajevo Publishing, Sarajevo, 2003. god.
3. „Historijska čitanka za 5. razred osnovne škole“, koautor sa Seka Brkljača i Vahida Bašalić, Sarajevo Publishing, Sarajevo, 2003. god.
4. „Historijska čitanka za 6. razred osnovne škole“, koautor sa Esad Kurtović i Samir Hajrulahović, Sarajevo Publishing, Sarajevo, 2003. god.
5. „Radna sveska za 6. razred osnovne škole“, koautor sa Esad Kurtović i Samir Hajrulahović, Sarajevo Publishing, Sarajevo, 2003. god.

VII. Arheološki tereni :

1. Krivoglavci kod Vogošće (jesen 2006. god i august 2009. god..); rimska vila i rimski natpis.

2. Potpisi, selo Mijanovići kod Trnova (proljeće 2007. god.), ; prahistorijski crteži.

3. Turska Kosa, Topusko, Republika Hrvatska (ljeto 2007.); prahistorijsko naselje.

4. Atmejdan, džamija sa medresom iz osmanskog razdoblja, (ljeto –jesen 2007.).

5. Ilidža (rimsko naselje urbanog tipa) i Bijela Tabija (osmanska i možda srednjovjekovna utvrda?), georadarska i magnetometarska istraživanja sa iskopavanjima (juni – juli 2008. god.).

6. Boravak na arheološkom terenu u zoni hamama na Baščaršiji, (osmanski period mart 2010. god.).

7. Arheološko rekognisticiranje terena Komrana i reviziono istraživanje lokaliteta Pavlovac na području općine Prača (srednjovjekovni period maj 2011. god.).

8. Arheološko – historijsko rekognosticiranje rimskog grada *Aquae* u sarajevskoj Ilidži (druga polovica marta 2012. god.).

VIII. Rad na Filozofskom fakultetu

1. Od 2000. god. održava vježbe iz nastavnog predmeta Opća historija starog vijeka, a nakon prelaska na Bolonjski sistem na predmetima iz oblasti stari vijek, uključujući i BA i MA studij. Učesnik je Komisija za sprovođenje Bolonjskog procesa, Komisije za izradu portala Filozofskog fakulteta (kao zamjenik predsjednika Komisije), i predstavnik je projekta CEEPUS (za međunarodnu suradnju) na Filozofskom fakultetu. Prof. dr. sc. Salmedin Mesihović je učestvovao i u drugim praktičnim aktivnostima na Fakultetu. Prof. dr. sc. Salmedin Mesihović je aktivni član Sindikata Filozofskog fakulteta. Aktivni je sudionik procesa osnivanja Katedre za arheologiju na Odsjeku za historiju. Od aprila 2009. god. do oktobra 2012. god. prof. dr. sc. Salmedin Mesihović je bio šef Katedre za arheologiju. U junu 2010. god. prof. dr. sc. Salmedin Mesihović je donirao više hiljada knjiga i znanstvenih radova i podataka (uglavnom iz antičke historije, arheologije i izvorne građe) u elektronskom formatu biblioteci Filozofskog fakulteta u Sarajevu. U toku jeseni iste osigurao je donaciju za Katedru za arheologiju u iznosu od 55 000 KM od strane Federalnog ministarstva za kulturu i sport, a u proljeće 2011. god. donaciju od ICMP (Međunarodni komitet za nestala lica) isto za Katedru za arheologiju (tri totalne stanice i dva nivelira = okvirna vrijednost oko 50 000 KM). Prof. dr. sc. Salmedin Mesihović je bio i član komisija za sprovođenje Bolonjskog procesa na Filozofskom fakultetu u

Sarajevu i za poboljšavanje kvaliteta rada na Filozofskom fakultetu u Sarajevu, te Odbora (Br. 01-14/462 od 6. VII. 2011. god.) za upravljanje kvalitetom, osmišljavanje politike i kvaliteta i procedure osiguranja kvaliteta na Filozofskom fakultetu. Prof. dr. sc. Salmedin Mesihović je i član Vijeća doktorskog III. ciklusa studija po Bolonjskoj shemi na Odsjeku za historiju. Odluka od 12. V. 2011. god. Prof. dr. sc. Salmedin Mesihović je i član Redakcije Filozofskog fakulteta za izdavačku djelatnost.

Prof. emeritus dr. Enver Imamović
Filozofski fakultet
Sarajevo

2.2.2015.

RECENZIJA

Zamoljen sam od dr Salmedina Mesihovića, profesora Stare historije na Filozofskom fakultetu u Sarajevu, da pročitam njegov rukopis pod naslovom „ORBIS ROMANUS" (udžbenik za historiju klasične rimske civilizacije). Rado sam se prihvatio tog zadatka s obzirom da dr. Mesihović predaje tu materiju dugi niz godina na Fakultetu pa sam s velikim zanimanjem počeo iščitavati rukopis.

Ono što me je nemalo iznenadilo jeste obilnost djela koje sadrži 2765 kompjuterskih (14 font size) stranica. Rukipis je podijeljen na brojne naslove i podnaslove, metodološki složene kako zahtijeva kronolški i sadržajni redoslijed izlaganja obrađene materije.

Opći utisak o djelu je slijedeći:autor se odlučio da obradi cjelovitu historiju starog Rima u svim njegovim segmentima, u čemu je, sa zadovoljstvo mogu reći, potpuno uspio. Ono što treba podvući jeste da je detaljno prikazao sve faze razvoja njegove političke, privredne i kulturne prošlosti. Treba reći da se radi o jedinstvenom pothvatu koji se rijetko susreće kod današnjih autora. Ako tome dodam da je dr. Mesihović to učinio na krajnje stručan i kvaliteta način, napisano djelo prevazilazi današnje standardno predstavljanje historije starog Rima. Postojeća literatura na tu temu uglavnom ima formu udžbenika namijenjeni za potrebe studenata historije, ili su to opći pregledi historije iz kojih čitaoc dobija tek opće podatke. U ovom slučaju djelo dr. Mesihovića je iznad tih kategorija.

Može se postaviti pitanje kome će koristiti ovako opsežno djelo ako se uzme u obzir da se većina knjiga na ovu temu sastoji tek od koju stotinu stranica. Odgovor je slijedeći: s obzrom da je riječ o djelu koje obrađuje historiju najveće i najpoznatije državne tvorevine u starom vijeku, koja je politički, ekonomski i kulturno objedinjavala skoro sav ondašnji poznati svijet, jasno pokazuje kakav je značaj jednog takvog sveobuhvatnog djela. Tim više ako se uzme u obzir činjenica da je i naša zemlja bila dijelom te velike tvorevine, kao i to da je Rim započeo svoju osvajačku ekspanziju prema Istoka izazvan upravo događajima do kojih je velikim dijelom došlo na području naše zemlje.

Djelo dr. Mesihovića na način i u opsegu kako je napisano najviše će koristiti stručnim krugovima, posebno u našoj zemlji, jer je ovaj teritorij, kao dio nekadašnje svjetske imperije,za njuigrao važnu ulogu zbog svog geostrateškog položaja i privrednog (rudnog) potencijala. Pet stotina godina rimske prisutnosti na ovim prostorima ostavilo je tekovine na kojima se temelji sve što postoji u današnjoj BiH: ceste, rudnici, mineralna vrela, pozicija naselja itd.

S obzirom da je u našoj zemlji duga tradicija izučavanja antičke prošlosti i da postoje specijalizirane institucije koje se sa svojim stručnim kadrom time bave (Zemaljski muzej, Balkanološki institut, Odsjek za historiju, Katedra za arheologiju, Katedra za historiju umjetnosti) kao i brojni zavičajni i drugi muzeji i zavodi u zemlji u kojima je upravo akcent na izučavanju antičke prošlosti jer se na području cijele zemlje najčešća susreće spomenička građa iz rimske epohe, djelo koje je napisao dr. Mesihović bit će od neprocjenjive koristi koje će uveliko olakšati rad arheolozima, historičarima, historičarima umjetnosti i drugima pri

obradi i publiciranju nalaza sa terena ili pri pisanju i obradi tema koje se odnose na rimsko doba.

Kako je riječ o temeljno obrađenoj historiji Svjetskog carstva, uvjeren sam da će dotično djelo biti dobro primljeno i izvan naše zemlje, prije svega u zemljama našeg jezičkog okruženja. Treba reći da je ovo prvi slučaj na južnoslavenskom prostoru da se rimska historija prikazuje na ovaj način i u ovolikom opsegu. Do sada su slična pisana i objavljena isključivo u inozemstvu i to u velikim zemljama kao što je Engleska, Njemačka, Francuska ili Italija. Zaslugom dr. Mesihovićai naša zemlja, na našem jeziku, dobija jedno takvo monumentalno djelo.

Vrijednost djela i ta što je autor primijenio suvremenu metodu obrade, što je koristio najnovije rezultate istraživanja na tom polju, što je obilato koristio izvornu građu koja je u posljednje vrijeme podvrgnuta ozbiljnoj kritičkoj analizi i što je koristio nova saznanja. To je autoru omogućilo da po mnogim pitanjima iznese drugačiji sud i nove poglede na obrađene događaje, za razliku od starih sličnih izdanja iz 19. stoljeća ili onih nastala nešto kasnije, kakva su, na primjer djelaDuruya, Momsena, Paisa i dr, koja su već davno po mnogočemu prevaziđena.

Još da kažem da je autor djelo opremio brojnim odgovarajućim ilustracijama i kartama, a na kraju donosi popis korištene literature i izvora.Uz sve rečeno, ovim djelom će bosanskohercegovačka historiografija dobiti vrijedno djelo a njegovo bjavljivanje autoru će biti najveća nagrada za dugododišnji mukotrpniuloženi trud. Zato svesrdno preporučam izdavaču daga objavi.

Prof. emeritus dr. Enver Imamović

Prof. dr. sc. Dževad Drino, Pravni fakultet Univerziteta u Zenici

R e c e n z i j a r u k o p i s a

ORBIS ROMANVS

1. PODACI I INFORMACIJE O RECENZENTU:

Dr. sc. Dževad /Ahmeda/ Drino, dipl. iur., vanredni profesora na Katedri historije države i prava na Pravnom fakultetu Univerziteta u Zenici, ul. Fakultetska br. 2. Predavač na predmetima Rimsko pravo/Institucije rimskog prava i Komparativna pravna historija na pravnim fakultetima u Zenici i Tuzli, adresa stana: 72000 Zenica, ul. Zije Dizdarevića 14/VII. Autor više znanstvenih i stručnih članaka iz rimskopravne historije, predstavnik BiH i izlagač na II Euroazijskom seminaru rimskog prava (Istanbul 2014.), autor udžbenika Istorija pravnih institucija (Bos. Gradiška, 2014.).

2. PODACI O AUTORU:

Dr. sc. Salmedin Mesihović, vanredni profesor na Odsjeku za historiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu.

3. PODACI I INFORMACIJE O RECENZIRANOM DJELU:

3.1. Naslov djela: ORBIS ROMANVS, udžbenik za historiju klasične rimske civilizacije
3.2. Nakladnik djela: Vlastito autorsko izdanje
3.3.Opseg i raspored građe: Rukopis djela ima 2798 stranica, uključujući priloge, format B-5, latinica.
3.4. Struktura djela: Sadržaj (tematika) djela je raspoređena u pet poglavlja,i to : 1.Origines, u kome obrađuje izvore,nastanak Rima i period kraljevstva,
2.Annales, sa obradom rane i srednje republike,
3.Historiae, period kasne republike,
4.Phanemona, obrada kulture, književnosti, prava, umjetnosti, društvenih struktura,
5.Chronicae, obrada monarhije, zasebno principata- perioda dominata.
Strukturu dijela čine:
Sažetak, Predgovor IX-XII, Sadržaj XIII-XXIII, Uvod 1-7, Periodizacija 8-10, Annales 223-495, Historiae 496-851, Phanomena 852-1306, Chronicae Principvm 1307-2088, Chronicae Domonorvm 2090-2664, Prilozi-popis rimskih careva, Skraćenice, Odabrana izdanja izvora, Odabrana literatura, Linkovi, Biografija s bibliografijom, 2665-2753.

Svi navedeni dijelovi imaju svoje sustavne jedinice na kojima se spretno i znalački analiziraju historijski periodi, pojedini pojmovi, kategorije, instituti i pravni odnosi u rimskoj imperiji- obrada je dosljedna.

4. KOMENTAR RECENZENTA O RECENZIRANOM DJELU:

4.1. O originalnosti, aktualnosti i važnosti djela:

Teoretski je originalno, aktualno i važno, ima svoje aplikativne posebnosti, posebna važnost je i za educiranje studenata, a ima i praktičnu vrijednost za sve one koji se bave bilo kojim aspektom rimske civilizacije..

4.2. Originalnot djela, s procjenom doprinosa razvoju znanosti:

Djelo je originalno po svojoj koncepciji, kompoziciji, sadrži kvalitetnu i jasnu analizu pojmova, kategorija, instituta i odnosa unutar rimske antičke civilizacije. Stavovi autora su jasni i u skladu sa suvremenim dostignućima nauke.

4.3. Usporedba s drugim sličnim djelima:

Djelo je naglašene volumenoznosti, sa obiljem slika, zemljopisnih mapa, arheoloških eksponata, navoda izvora i kvalitetnim prilozima, u odnosu na slične udžbenike je većeg obima, ali i sa obiljem podataka i analiza kojih nema u sličnoj literaturi. Bosanskohercegovačka historiografija nije imala ovakvog djela uopće do sada!

4.4. Važnost djela:

Djelo je važno u teoriji i izučavanju ukupnosti rimske antičke civilizacije i namijenjeno je brojnim subjektima i različitim profilima obrazovanja kadrova u oblasti historjiskih i drugih nauka.

4.5. O potrebi i opravdanosti izdavanja djela:

Djelo će popuniti literarnu prazninu u obrazovnom sistemu ne samo Bosne i Hercegovine, nego i šire regije.

4.6. Posebna zapažanja recenzenta:

1. Predlažem da autor objedini Sažetak (VIII) i Predgovor (IX-XII)
2. Treba napraviti primjereno „Kazalo“ (sa decimalnim sustavom i arapskim brojevima do četiri (najviše) decimalne jedinice.
3. Naslove i podnaslove dizajnirati različito.
4. Za sve fusnote označiti sve elemente, primjerenom mi se čini stav autora da pojedine ekskurse u tekstu piše sitnijim fontom a fus note da budu objašnjavajuće.
5. Rad lektorisati, u tekstu je puno grešaka pogotovo č/ć i đ/dž.
6. U „Literaturi“ kvalificirati: knjige, članci i rasprave.
7. Sugerišem da se u izvore dodaju kapitalni prijevodi djela: Justinijan, Digeste, Knjiga prva, prev. A. Malenica, Beograd 2003., Justinijan, Digeste, Knjiga deveta, prevod S. Aličić, Novi Pazar 2014., Justinijan, Institucije (Institutiones Iustiniani), prevod, uvod i komentar A. Romac, Latina et Graeca, Zagreb 1994.
8. Intervencije u tekstu:

-str.70.“vrlo efemerni vladari tipa Davida/Davuda i Solomona/Sulejmana..“(? svakako preformulisati!),
-str.139.“pomorski narodi“ , u historiografiji se oubičajeno koristio termin „narodi s mora“
-180.“uporediva situacija sa periodom 1945-1955. u ex-Yu zemljama“(urbanizacija i industrijalizacija)-ja bi se klonio ovakvog poređenja u udžbeniku,ali ostavljam autorsku slobodu izričaja.
-str.183.termin sui iuris se uobičajeno prevodi kao „Svojevoljan“
-str.328,dva puta se ponavlja tekst „poduzetni semitski Feničani..“
-str.357.dopuniti rečenicu (Kelti sumnja...),a na str.398.ponavljanje rečenice „Međutim,potreba je..“
-str.404.neubičajeno je počinjati rečenicu brojem (180.)
-str.413.termin „pupit državice“ primijeniti, na str.446 ponovljen tekst Katona,str.455-uobičajeni pravni termin je obligacioni ili obvezni odnos(ne obveznički).
-515.ius provocationis obuhvata provocatio ad populum-priziv, molba, apel da se preispita odluka magistrata donijeta u krivičnom postupku.

5. VRSTA DJELA: Djelo kvalificiram kao univerzitetski udžbenik.

6. ZAKLJUČAK I PRIJEDLOG RECENZENTA:

Djelo ima sve elemente visokoškolskog udžbenika, gradivo je aktualno i originalno, autor dosljedno razvija misli, postavlja hipoteze, elaborira argumente i sugerira rješenje.

Koristi se razumljivo i standardno nazivlje prilagođeno jezicima u upotrebi na tlu Bosne i Hercegovine, stil pisanja je razumljiv i jednostavan.

PREDLAŽEM

da se djelo ORBIS ROMANVS, autora Prof.dr.sc. Salmedina Mesihovića, nastavnika na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Sarajevu, izda kao visokoškolski udžbenik, jer će imati široku upotrebnu vrijednost kako za studente historije, arheologije, povijesti umjetnosti, tako i ostalih srodnih humanističkih i društvenih nauka.

U Zenici,01.02.2015.g.

Recenzent:
Prof.dr.sc Dževad Drino
Pravni fakultet Univerziteta u Zenici